

# GEOGRAFIES DEL CAPITALISME BALEAR

poder, metabolisme socioeconòmic i petjada  
ecològica d'una superpotència turística



Ivan Murray Mas



**Universitat de les  
Illes Balears**  
Departament de Ciències  
de la Terra

**GEOGRAFIES DEL CAPITALISME BALEAR:  
poder, metabolisme socioeconòmic i petjada  
ecològica d'una superpotència turística**

Volum I

TESI DOCTORAL

Ivan Murray Mas

DIRECTOR

Macià Blázquez Salom

Palma, gener 2012

Geografies del capitalisme balear: poder, metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica d'una superpotència turística.

Ivan Murray Mas

Departament de Ciències de la Terra, Universitat de les Illes Balears  
Palma

Disseny de la portada: Glòria Mas Mira



Aquesta llicència permet copiar, distribuir, exhibir i interpretar aquest text, sempre i quan es compleixin les següents condicions:

Reconoeixement: s'ha de respectar l'autoria del text.

No Comercial: no es pot emprar aquest treball amb fins comercials.

No Derivats: no se pot alterar, transformar o generar una obra derivada a partir d'aquesta obra.

Aquesta tesi s'ha fet amb el suport del projecte de recerca "La Geoeconomía y la Geopolítica turística. Análisis de la glocalización turística balear, implicaciones socioambientales" (CSO2009-08400) del Pla Nacional de I+D+I del Ministeri de Ciència i Innovació.

Per a n'Àlícia, amb tot el meu amor

### **Volaràs**

Ara ja volaràs, Àlícia Bauzà.  
Ploviem segons com estels fugaços.  
Els metres incansables corrien davall els nostres peus.  
El temps i l'espai, comprimits, se'ns han fet diminuts,  
mentre tu te'ns feies immensa  
com una lluna escapçada que esclata de llum  
dins la nit més fonda.  
Cronòmetre infinit:  
voles al vent entre niguls pintats de blau  
damunt una catifa de dígitos pertinaços.  
Travesses la meta sense xip  
perquè córrer t'és poc.  
Estel permanent i veraç de cabellera rossa.  
Ara ja volaràs.

Antoni Riera, 2 de gener de 2012

## VOLUM I

<b>ÍNDEX</b>	1
<b>INTRODUCCIÓ I PRESENTACIÓ</b>	22

## VOLUM II

<b>PART 1. ENFOCAMENTS TEÒRICO-CONCEPTUALS: PER UN ENCONTRE ENTRE LA GEOGRAFIA CRÍTICA I L'ECONOMIA ECOLÒGICA</b>	29
---	----

<b>Capítol I. Les qüestions ambientals dins la geografia i la geografia dins les qüestions ambientals.</b>	30
--	----

1.1. El primer coneixement de la natura. Dels clàssics a l'Edat Mitjana.	31
1.2. Del qüestionament de les interpretacions teològiques a la il·lustració. Les interaccions home- natura.	34
1.3. Després del pensament il·lustrat. Els grans canvis del s. XIX i l'enderrocament de la "Ciutat de Déu".	44
1.4. La càrrega del determinisme ambiental i la difícil recuperació d'un dels problemes clau de la geografia.	53
1.5. I després de Sauer es va fer fosc. On és la geografia en els debats ambientals a partir de la segona meitat del s. XX?	58
1.6. Bibliografia.	77

<b>Capítol II. El divorci entre l'home (i la dona) i la natura. O, de com es va construir el pensament econòmic dominant.</b>	83
---	----

2.1. Context científic sota el que apareix la ciència econòmica.	85
2.2. El pas de les interpretacions organicistes a les mecanicistes.	88
2.3. De l'apropiació a la producció de la riquesa. El trànsit dels fisiòcrates als economistes clàssics.	91
2.4. el marxisme: tributari de la noció de sistema econòmic procedent de l'economia clàssica.	100
2.5. La revolució neoclàssica, marginalista (no marginal).	106
2.5.1. La ciència econòmica com a ciència de l'escàs. De quina escassetat es parla?	113
2.5.2. El carrusel de la mecànica economicista (producció i consum). De la matèria a la utilitat i a l'economia de l'intercanvi.	117
2.5.3. La justificació utilitària de la producció des de l'economia estàndard.	124
2.6. Continuitat i canvi amb Keynes. La resposta als excessos del <i>laissez faire</i> .	133
2.7. Crisi de la ciència econòmica establerta: crítiques i reaccions.	136
2.7.1. Crítiques allunyades del cos doctrinal de la ciència econòmica: les "heretgies econòmiques".	138
2.7.1.1. Alguns dels pioners de la crítica ecològica de l'economia.	139
2.7.1.2. L'enfocament institucional. Del mercat com a força divina a les institucions.	141
2.7.1.3. Quan la dimensió ambiental no pot restar per més temps fora de l'anàlisi econòmic: l'economia ambiental i l'economia ecològica.	144
a) L'economia ambiental. La consideració de la qüestió ambiental des de l'economia ortodoxa.	145
b) L'economia ecològica o la reconstrucció ecològica de l'economia. Un enfocament dissident i transfronterer.	154
c) La noció de sistema econòmic des de l'economia ecològica.	164
d) La regla del notari de Naredo i Valero.	178
2.7.2. La contrareacció neoliberal i la consolidació del pensament únic. "Més llenya això és la guerra!".	181
2.11. Bibliografia	186

<b>Capítol III. El progrés (científico-tècnic) i la domesticació de la natura.</b>	192
3.1. Progrés, megamàquina, ciència i risc.	192
3.1.1. Les primeres veus crítiques sobre la noció (i praxis) del progrés (de tall mecanicista).	193
3.1.2. La societat del risc: "viure perillosament".	196
3.2. Principi de precaució i ciència postnormal	199
3.2.1. <i>Algunes notes sobre el principi de precaució</i>	200
3.2.2. <i>Per una renovació científica: ciència postnormal com a ciència amb consciència</i>	203
3.3. Bibliografia.	207
<b>Capítol IV. De l'era del desenvolupament a l'era del desenvolupament sostenible.</b>	209
4.1. L'era del desenvolupament.	209
4.1.2. Què s'entén per desenvolupament?	210
4.1.3. Les teories del desenvolupament econòmic (i suposadament social).	212
4.1.3.1. Les primeres interpretacions del desenvolupament d'arrels keynessianes.	213
4.1.3.2. La reacció i formulació neoclàssica. El desenvolupament o creixement econòmic com a arma geopolítica.	214
4.1.3.3. Les teories heterodoxes.	216
4.2. Eterna confusió (o no!): creixement i desenvolupament.	223
4.3. Del desenvolupament i la pobresa a la globalització capitalista i la retòrica de la seguretat.	228
4.3.1. L'agenda de la globalització capitalista.	228
4.3.2. El govern corporatiu i el poder de les empreses transnacionals (ETN).	239
4.3.2.1. La "toponímia" empresarial. Les ETN (Empreses Transnacionals): quantes són, on són, i quines dimensions tenen?.	249
4.3.2.2. La proliferació dels espais excepcionals: Zones de Processament per a l'Exportació (ZPE) i els Paradisos Fiscals (PF).	265
4.3.3. L'intercanvi socioecològicament desigual. Les dues vares d'analitzar el comerç mundial.	271
4.3.3.1. Anàlisi de la distribució geogràfica del comerç mundial de mercaderies segons la valoració monetària.	272
4.3.3.2. Les asimetries físico-monetàries del comerç internacional.	277
4.3.3.3. El comerç internacional dels serveis.	286
4.3.4. Les qüestions financeres: els diners. L'agulla del teixit de la globalització capitalista.	289
4.3.4.1. Del Sistema Bretton Woods al Règim Dòlar Wall Street.	291
4.3.4.2. Crisis financeres i nous ajustaments que alimenten noves crisis financeres.	293
4.3.4.3. L'euro entra en joc, crisi financera de la Nova Economia, Guerra d'Irak i nova expansió financera.	298
4.3.4.4. S'acaba la festa financero-immobiliària i comença una profunda crisi.	301
4.3.4.5. L'estratègia dels "països rics" front a la resta del món: escalant posicions en la "corba del notari" o actuar d'iman de l'estalvi mundial mitjançant una moneda forta (un exercit poderós) i un sistema financer "sexy" (desregulat i especulatiu).	309
4.3.5. Cap a una societat de la informació?	318
4.3.6. Els impactes ambientals globals. La parella de ball del capitalisme global.	320
4.3.6.1. L'evolució del metabolisme socioeconòmic. El trànsit des del flux solar i els seus derivats (economia reproducible) a l'addicció al petroli i als estocs de l'escorça terrestre (economia extractiva i adquisitiva).	321

a)	Evolució històrica de l'ús social de l'energia: una història del domini social i el poder.	321
b)	El metabolisme socioeconòmic des de la prehistòria al capitalisme neoliberal.	334
c)	De la preocupació sobre l'escassetat de recursos a la dels "problemes" de contaminació.	339
4.3.6.2.	El metabolisme socioeconòmic de la civilització urbano-industrial s'ha traduït en una intensa transformació-degradació de la coberta terrestre.	339
4.3.6.3.	La globalització capitalista modifica la geografia dels impactes ambientals i desplaça els conflictes socioecològics.	347
4.3.7.	Malgrat tot, es segueix defensant que el creixement econòmic és bo pel medi ambient i per la societat.	351
4.4.	La <i>cacofonia</i> del desenvolupament sostenible. Evolució i definició del concepte.	355
4.4.1.	30 anys d' <i>ecocràcia</i> i desenvolupament sostenible.	355
4.4.1.1.	Els inicis de l' <i>ecocràcia</i> : dels anys 1970 a l'Informe Brundtland (1987).	356
a)	L'Informe Brundtland. El salt dels límits biofísics cap a la qüestió (ambigua) de les necessitats.	363
4.4.1.2.	L'apoteosi del desenvolupament sostenible. La Cimera de la Terra (Rio 92).	371
a)	De Rio 92 a Marrakech 95. L'arquitectura institucional global es consolida amb la creació de l'OMC (Organització Mundial del Comerç): el vertader govern (neoliberal) mundial.	379
4.4.1.3.	Johannesburg 2002 : mals presagis i pitjors resultats. El final de la globalització feliç i la imposició del discurs de la seguretat.	382
a)	Johannesburg 2002: la Cimera dels lobbies empresarials i de la "guerra global".	386
b)	Johannesburg 2002: Doha+10.	389
c)	La UE i el seu paper descafeïnat a Johannesburg 2002. Els efectes de la presidència espanyola (Aznar-Matas) i inici de l'abandonament de la retòrica dolça.	391
d)	Els preparatius de Johannesburg 2002. Una Cimera orfa d'agenda.	393
e)	La W\$\$\$D (World \$ummit on \$ustainable Development) de Johannesburg 2002: el final de la política i la irrupció del "voluntarisme empresarial".	394
•	Els resultats tous de Johannesburg: el Pla d'Acció.	398
•	Els governs regionals volen protagonisme. La Declaració de Gauteng.	402
•	El gir corporatiu i els resultats voluntaristes dels Acords Tipus II.	403
4.4.2.	Diferents formes d'entendre la cosa. Els discursos del desenvolupament sostenible.	405
4.4.2.1.	Dels conflictes en torn a la proposta de l'estat estacionari al progressiu abandonament del terme desenvolupament sostenible.	407
4.4.2.2.	Dues propostes confrontades: la sostenibilitat dèbil i la sostenibilitat forta.	414
4.5.	Bibliografia.	418
<b>Capítol V. Mesurant l'èxit de les economies. De la comptabilitat nacional als indicadors de sostenibilitat.</b>		434
5.1.	La mesura de l'èxit (econòmic): els sistemes de comptabilitat nacional (SCN).	434
5.1.1.	Evolució històrica i concepte.	434
5.1.2.	Com es mesura el PIB?	444
5.1.2.1.	Enfocament dels béns finals o des de la despesa.	445

5.1.2.2. L'enfocament del valor afegit .	446
5.1.2.3. Enfocament de la renda.	447
5.1.3. És el PIB una bona mesura del benestar? Alguns aclariments i crítiques sobre els SCN.	448
5.2. La mesura de la sostenibilitat. Els indicadors de sostenibilitat.	454
5.2.1. La informació ambiental i el Conveni d'Aarhus.	455
5.2.2. Definició d'indicadors de sostenibilitat i presentació de diferents propostes.	456
5.2.2.1. Els comptes satèl·lit ambientals de Nacions Unides: SEEA (System of Integrated Environmental and Economic Accounting).	463
5.2.2.2. Els indicadors de sostenibilitat dèbil.	464
a) Indicadors de sostenibilitat dèbil basades en fluxos.	465
• Producte nacional net verd o Ambientament Ajustat (PNNAA).	465
• El Mètode de les Despeses Defensives de Leipert.	467
• L'ISEW (Index of Sustainable Economic Welfare) de Daly i Cobb.	468
• Els Estàndards ambientals de Hueting.	470
b) Mesures d'estoc: Els Estalvis Genuïns.	471
c) Alguns comentaris i crítiques als indicadors de sostenibilitat dèbil.	472
5.2.2.3. Els indicadors de sostenibilitat forta.	474
a) El Sistemes de Comptabilitat dels Recursos Naturals (SCRN) o del Patrimoni Natural.	475
5.3. El metabolisme socioeconòmic. La Comptabilitat dels Fluxos de Materials (CFM).	478
5.3.1. Evolució històrica del concepte "metabolisme socioeconòmic".	478
5.3.1.1. La contribució de les diferents tradicions científiques a la noció del metabolisme socioeconòmic.	478
a) El metabolisme des de la biologia i les ciències naturals.	479
b) El metabolisme des de les ciències socials.	482
5.3.2. Els pioners del metabolisme socioeconòmic i/o industrial: l'etapa nord-americana.	488
5.3.3. La segona etapa del metabolisme socioeconòmic: l'etapa europea.	494
5.3.4. Definició del metabolisme socioeconòmic i metodologia de la Comptabilitat (i anàlisi) del Flux de Materials (CFM) i/o Anàlisi del Flux de Materials (AFM).	498
5.3.4.1. La primera metodologia conjunta: CFM per la banda dels imputs.	501
5.3.4.2. La comptabilitat dels fluxos per la banda dels outputs.	507
5.3.4.3. La recapitulació metodològica del metabolisme socioeconòmic per part d'EUROSTAT.	511
5.3.5. Dos conceptes afins al de metabolisme socioeconòmic de l'AFM: espai ambiental i motxilla ecològica.	526
5.3.5.1. L'espai ambiental.	526
5.3.5.2. El càlcul dels fluxos ocults: les motxilles ecològiques dels fluxos directes .	528
5.4. La petjada ecològica: l'expressió territorial del metabolisme socioeconòmic.	531
5.4.1. Concepte i antecedents.	531
5.4.2. Metodologia: com es calcula la Petjada Ecològica?	539
5.4.2.1. Petjada energètica: sòl per energia.	543
5.4.2.2. Petjada alimentària: sòl (i mar) per l'alimentació.	557
5.4.2.3. Petjada forestal: sòl per productes forestals.	565
5.4.2.4. Petjada artificial urbana: sòl per habitatge i infraestructures.	566
5.4.3. Altres aspectes de la petjada ecològica. Algunes modificacions i crítiques al respecte.	569
5.4.4. Algunes aplicacions de la petjada ecològica.	580
5.5. AHPPN (Apropiació Humana De La Producció Primària Neta) . Una mesura del	590



"domini humà" sobre els ecosistemes.	
5.6. Un breu apunt sobre els antecedents de la comptabilitat biofísica de l'economia a l'Estat espanyol.	595
5.7. Bibliografia.	599

### **VOLUM III**

## **PART 2. EL NEGOCI DE L'OCI. EL PAPER DEL TURISME EN EL PROCÉS DE GLOBALITZACIÓ NEOLIBERAL.** 617

### **Capítol VI. Algunes notes sobre el turisme i la forma en què les ciències socials l'han abordat críticament.** 618

6.1. Dels desencontres entre el turisme i les ciències socials en la interpretació del turisme com a particular via d'acumulació del capital.	618
6.2. El turisme com a indústria o sistema de producció.	628
6.3. Dels impactes (socials, econòmics i ambientals) del turisme a la retòrica del turisme sostenible.	632
6.4. L'estudi del turisme a l'estat espanyol des de posicionaments crítics i des de la geografia.	638
6.5. Bibliografia.	643

### **Capítol VII. El negoci de l'oci a escala mundial. "El turisme, la major indústria (sense fums) del planeta".** 649

7.1. Les perifèries del plaer mundial. El mite del paradís i la realitat de la colonització.	651
7.2. Del turisme de masses al turisme global. Més intens, més extens ... Més diners.	654
7.3. La geografia desigual del turisme mundial. El mapa del turisme mundial (i global) de principis del segle XXI.	658
7.3.1. Evolució de les mobilitats turístiques (o suposadament turístiques) al llarg de la segona meitat del segle XX i principis del XXI.	659
7.3.1.1. Evolució i construcció de les potències turístiques entre la segona meitat del segle XX i principis del segle XXI.	664
7.3.1.2. La construcció de les perifèries turístiques: d'abastadores de matèries primeres a abastadores de "paradisos turístics" per a les classes consumistes.	667
7.3.1.3. Les previsions eufòriques sobre el futur del turisme mundial. Una mirada miop que no contempla les múltiples dimensions del turisme, entre d'elles la relació turisme-petrolí.	671
7.3.2. La turistització del planeta de principis del segle XXI.	672
7.3.2.1. Els principals països de recepció turística. Europa com a superpotència del turisme internacional.	673
7.3.2.2. Els principals països d'emissió turística. I també, Europa com a principal regió emissora a escala planetària.	686
7.3.2.3. La geografia turística és sobretot una geografia de les "factories turístiques".	694
a) La distribució de la flota hotelera a escala mundial a principis del segle XXI.	697
b) Alguns costos socioambientals de les "factories turístiques".	704
7.4. El marc normatiu-institucional i les empreses transnacionals turístiques en el procés de la globalització neoliberal turística.	705
7.4.1 El GATS (General Agreement on Trade in Services) i la liberalització dels serveis.	706
7.4.1.1. Efectes de l'aplicació del GATS a la indústria turística.	710
7.4.2. Les empreses transnacionals (ETN) turístiques i el seu paper en la globalització turística.	711
7.4.2.1. La globalització turística a partir de l'anàlisi de la IED (Inversió Estrangera Directa).	714

a) El caràcter adquisitiu de la IED. Les fusions i adquisicions del patrimoni empresarial preexistent.	717
7.4.2.2. L'expansió de les ETN turístiques més enllà del seguiment dels fluxos d'IED. Una particularitat dins de la globalització empresarial, les ETN turístiques no sempre s'expandeixen invertint.	719
a) Els TO (Tour Operadors): les ròtules del negoci turístic.	719
b) El poder de les companyies aèries (sense transport no hi ha turisme). Del negoci de la guerra al del turisme global.	722
c) Les ETN hoteleres són "cadenaes".	728
• Els mecanismes d'expansió internacional del capital hoteler.	734
7.5. Bibliografia	741
<b>Capítol VIII. Del "miracle espanyol" a la globalització de marca "espanyola". El paper de la indústria turística.</b>	746
8.1. Del "miracle espanyol" a la "modernització" socioeconòmica espanyola.	747
8.2. El trànsit de la pesseta a l'euro. Augment de la capacitat de compra (i de deteriorament territorial i ambiental).	766
8.3. La "festa del totxo" espanyol. La particular via d'expansió del capitalisme espanyol.	773
8.3.1. Evolució del parc d'habitatges: cada cop més cases, cada cop més gent sense casa.	774
8.3.2. Els fluxos de capitals estrangers entren en el negoci immobiliari espanyol (i l'espanyol surt a l'estranger). Quelcom més que turisme residencial.	779
8.3.3. El marc institucional neoliberal posa la benzina al foc del tsunami urbanitzador. Entrada de l'euro, diners bancaris, lleis del sòl i corrupció.	781
8.3.4. El boom immobiliari paradigma de l'economia especulativo-financera. El miratge de les revaloritzacions i l'efecte riquesa.	791
8.3.5. El tsunami urbanitzador va acompanyat d'un tsunami de megainfraestructures (amb segell europeu).	796
8.3.6. Les oligarquies del totxo es fan transnacionals.	797
8.3.7. Remors de finals de festa: diners del totxo cap a l'energia i esclat de les subprime.	801
8.4. La "modernització" de l'aparell productiu espanyol. Privatitzacions i consolidació dels "monstres" empresarials espanyols.	811
8.5. L'Espanya "adulta". De país perifèric i globalitzat a globalitzador.	815
8.5.1. Les inversions estrangeres cap a l'Estat espanyol.	816
8.5.2. El "múscul" globalitzador de les ETN espanyoles i el desembarcament a Amèrica Llatina.	825
8.5.2.1. La globalització espanyola. Els impactes de la recolonització	827
8.5.2.2. El "cor" globalitzador espanyol: el predomini dels centres metropolitanans.	843
8.5.3. Les polítiques públiques destinades a la promoció i ajuda de la internacionalització.	851
8.6. Del "Spain is different!" A la globalització turística de marca "espanyola".	853
8.6.1. Breu evolució del turisme de masses a l'Estat espanyol.	853
8.6.2. El negoci turístic al canvi de segle. Cap a la conversió en el "tot turístic" (tot mercaderia i espectacle).	857
8.6.2.1. Els turistes estrangers: els "guiris".	858
a) L'origen i la despesa dels turistes estrangers.	860
b) La distribució dels turistes estrangers i de la despesa per CA.	863
8.6.2.2. Els espanyols es llancen a consumir turisme (a casa). Un aspecte sovint oblidat.	868
a) L'origen dels turistes espanyols.	869
b) El destí dels turistes espanyols: viatjant per "casa",	870

retornant als llocs de procedència i invertint en totxo.	
8.6.2.3. Les "factories turístiques": la planta d'allotjament turístic tradicional (reglat) a l'Estat espanyol .	876
a) La localització de les "factories turístiques" (oferta reglada) a l'Estat espanyol.	884
b) Les "factories" turístiques "ocultes". El negoci turístic-immobiliari i els turistes-residents-inversors.	891
c) El negoci turístic demanda un "lífting". Intervencionisme corporatiu com una qüestió d'Estat.	892
8.6.2.4. La "producció" de les "factories" turístiques. Ocupació de l'allotjament turístic a l'Estat espanyol.	893
8.6.3. Qui hi ha darrera la planta d'allotjament turístic? L'empresa hotelera i la seva expansió global. De l'empresa familiar local als conglomerats oligopolístics de les cadenes hoteleres.	898
8.6.3.1. Les cadenes hoteleres (CCHH) i la seva flota al territori espanyol.	899
8.6.3.2. Les CCHH estrangeres al territori espanyol. Hi ha lloc per les CCHH estrangeres?	908
8.6.3.3.. Modalitats d'explotació del negoci turístic per part de les CCHH. Mutacions de la propietat cap a d'altres fórmules més "flexibles" i més properes a les lògiques financeres.	912
8.6.3.4. Les CCHH espanyoles es fan globals. La colonització dels paradisos (turístics) de la perifèria del sistema-món.	913
a) La flota hotelera global de les CCHH espanyoles. Millor seguir els hotels que les inversions.	917
• La flota hotelera global de les CCHH espanyoles per països. Una lectura crítica.	920
• Els noms dels gegants hotelers espanyols a l'estranger. El protagonisme de les cadenes nascudes a les Balears.	927
• Les modalitats de colonització turística per part dels gegants hotelers espanyols.	930
• La dimensió financera de la globalització hotelera de les cadenes espanyoles.	932
8.6.4. La importància del turisme a la balança de pagaments. Els turistes com a instruments per apuntalar una balança cada cop més deficitària.	936
8.7. Els altres comptes de la "modernització" socioeconòmica espanyola. Obesitat, gegantisme i "subdesenvolupament social".	940
8.7.1. El metabolisme socioeconòmic espanyol: els RTM (Requeriments Totals de Materials).	940
8.7.2. La petjada territorial efectiva de la modernització socioeconòmica espanyola. Els canvis d'usos del sòl de l'OSE.	943
8.7.2.1. L'avanç dels usos destructius del territori. L'artificialització del sòl 1987-2000.	946
8.7.2.2. La transformació-degradació del litoral. Artificialització del sòl del litoral 1987-2000.	948
8.7.2.3. Les principals variacions en les cobertes del sòl no artificials 1987-2000 (agrícoles, forestals i zones humides).	950
8.7.3. La petjada ecològica del capitalisme espanyol.	951
8.7.4. El capitalisme espanyol: de la producció a l'adquisició.	952
8.7.5. El "subdesenvolupament social" espanyol i la "desconvergència social europea".	954
8.8. Bibliografia.	961

## **VOLUM IV**

<b>PART 3. LA CONSTRUCCIÓ DE LA SUPERPOTÈNCIA TURÍSTICA GLOBAL BALEAR: PODER I APROPIACIÓ DELS RECURSOS NATURALS.</b>	974
---	-----

<b>Capítol IX. La situació diferencial dels recursos naturals de les Illes Balears.</b>	975
9.1. Les illes Balears. Situació i aspectes fisiogràfics elementals.	975
9.2. La condició insular: costos?	984
9.3. La singularitat bioclimàtica: Mediterraneïtat absoluta i resposta biològica.	992
9.3.1. Clima mediterrani: estius sense pluja, calor i turistes.	992
9.3.2. La resposta biològica. Sobreviure l'eixut estival i l'evolució insular.	999
9.3.3. Un apunt sobre el sòl. Quelcom més que el suport de les edificacions i de les infraestructures.	1003
9.4. Bibliografia	1014
<b>Capítol X. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear. L'adaptació de les Balears al sistema-món capitalista.</b>	1018
10.1. Les illes no aïllades. La transformació des de la centralitat (comercial) Mediterrània a la condició perifèrica (de l'edat mitjana a la moderna).	1020
10.1.1. Mallorca: l'oli és blat.	1021
10.1.2. Menorca: la llana és blat.	1024
10.1.3. Pitiüses: la sal és blat.	1025
10.2. De l'Antic Règim cap a l'estat liberal: un trànsit amb turbulències.	1027
10.2.1. Els il·lustrats desembarquen a les Pitiüses. S'ha acabat el desgavell de fora vila.	1028
10.2.2. Mallorca segueix escalant per la corba del creixement de la mà del comerç.	1030
10.2.3. Menorca és Port-Mahon. Britànics, militars, naus i corsaris.	1033
10.3. El canvi de segle (XVIII-XIX). Crisi, conflictes mundials i tensions liberals-absolutistes.	1036
10.4. Una "gran transformació" en evolució. Del liberalisme de mitjans segle XIX fins a la globalització neoliberal.	1039
10.4.1. Dels vents de la industrialització i del lliurecanvisme a la crisi del cicle d'acumulació britànic i l'ascens de l'hegemonia nord-americana.	1039
10.4.2. La industrialització fa olor a fum! Final del règim energètic orgànic i inici del fòssil (dominació de la natura i del territori).	1043
10.4.3. Els vents d'Europa arriben a Espanya (i a les Balears).	1043
10.4.4. Breus anotacions sobre les rearticulacions del model capitalista de les illes Balears.	1047
10.5. El capitalisme balear, la seva vocació exterior i les transformacions interiors. Des de l'agroexportació a la industrialització turística.	1049
10.5.1. La transformació rural a les illes Balears: de la producció agrària a l'especulació turística-immobiliària.	1049
10.5.1.1. Els canvis en la propietat de la terra.	1049
a) Menorca i la pervivència dels senyors.	1050
b) Els canvis de mans a Mallorca vers una estructura complexa en la que no desapareixen els grans propietaris.	1053
c) La propietat del sòl a les Pitiüses: una propietat fragmentada	1072
d) Una hipòtesi sobre el paper del contraban en la transformació de la propietat de la terra i els usos del sòl a Mallorca.	1074
e) La transformació de la propietat del sòl rústic en els temps de la globalització neoliberal. De la producció agrícola-ramadera a l'especulació urbano-financera i l'ús turístico-residencial.	1079
f) Què ens diuen les estadístiques oficials respecte de la transformació de l'estructura de la propietat immobiliària rústica i del canvi rural en general?	1092
10.5.1.2. La intensificació agrícola: noves rompudes i nous conreus.	1104

a) La colonització agrícola del segle XIX.	1105
b) Alguns dels agents impulsors del canvi agrari.	1109
c) L'agricultura i ramaderia "colonials" (agroexportació) com a via d'acumulació. Un camp endarrerit?	1115
10.5.1.3. De la intensificació agrària a la progressiva desfeta de l'agroindústria.	1129
10.5.2. L'explosió de les entitats financeres i la seva relació amb el projecte "modernitzador" balear.	1139
10.5.2.1. Les caixes d'estalvi: des del model krausista a l'especulativo-financer.	1140
10.5.2.2. Els bancs: els brolladors del poder.	1149
a) Es Crèdit: els negocis financers i principal promotor turístico-immobiliari de Calvià.	1156
b) La Banca March i Joan March: del contraban a Mallorca a una de les majors fortunes del planeta i financer del cop d'estat feixista del 1936.	1161
c) Banca Matutes: el poder de les Pitiüses.	1170
10.5.2.3. Síntesi: Caixes i bancs cavalquen junts.	1188
10.5.3. La revolució dels transports. Una eina clau per la inserció de les Balears en els circuits del capital internacional i transnacional i una important via d'acumulació.	1194
10.5.3.1. Les portes a l'exterior: els ports i aeroports de les Balears.	1195
a) Els Ports i el transport marítim. Les portes per l'entrada de mercaderies, dels gegants de la mar (els creuers) i darrerament com a espais de gentrificació social.	1195
• Navegació, construccions i ampliacions portuàries a la segona meitat del segle XIX. Els poderosos es fan a la mar.	1196
• Navegació a combustió i monopoli navilier al segle XX. De nou Joan March.	1201
• La continua expansió de les infraestructures portuàries per tal de satisfer el bulímic metabolisme socioeconòmic balear.	1205
• El negoci de les navilieres des de la segona meitat del segle XX.	1210
• Megaprojectes portuaris a les portes del segle XXI i nova ronda privatòpico-gentrificadora.	1212
b) Aeroports i transport aeri. S'abandona l'agroexportació i les elits aposten per la turistització.	1220
• Els inicis de l'aviació a les Balears i les primeres infraestructures aeroportuàries.	1220
• La construcció dels grans aeroports després de la Segona Guerra Mundial. Les infraestructures imprescindibles per la industrialització turística.	1223
• Globalització neoliberal i noves expansions aeroportuàries. Les administracions públiques posen els diners, les companyies aèries guanyen els diners.	1229
• L'explosió de l'aviació de baix cost. El regnat d'Air Berlin.	1232
10.5.3.2. Les infraestructures de transport terrestre. Els fils que "estructuren" el territori i que agilitzen la seva transformació.	1240
a) La "modernització" agroindustrial de vocació exportadora impulsa el ferrocarril i la "modernització" urbano-turística promou la destrucció del teixit ferroviari.	1241
b) El cotxe es menja les illes Balears. L'avanç de les carreteres i la seva mutació en autopistes.	1250
• El problema de la xarxa de transport terrestre pel capitalisme de vocació agroexportadora. Els primers plans	1250

	de carreteres.	
	• Carreteres per al boom turístic. El cotxe comença a desplaçar el ferrocarril.	1253
	• Expansió de les meginfraestructures de transport terrestre com a element clau del cicle d'acumulació financer-immobiliari i del turisme residencial.	1259
	• Síntesi de l'explosió del transport motoritzat.	1274
10.5.4.	La "gran transformació" del capitalisme balear de la mà dels combustibles fòssils.	1276
10.5.4.1.	Una geologia subversiva. Unes illes amb escassos recursos energètics fòssils.	1277
10.5.4.2.	Petroli i negocis. Dels negocis de la guerra al desenvolupisme turístic.	1283
10.5.4.3.	L'expansió de l'electricitat a les illes. De la dispersió minifundista a la concentració monopolística: llum, diners i poder.	1289
	a) De la dispersió de la generació elèctrica a la concentració. Poder financer i concentració elèctrica.	1289
	b) Estatització elèctrica durant el Franquisme.	1296
	c) L'agenda neoliberal: privatització elèctrica.	1298
	d) Evolució de la potència elèctrica instal·lada i la preparació de les infraestructures elèctriques i energètiques per un nou salt energívor.	1299
10.5.4.4.	Les energies renovables: pas d'una realitat testimonial a nou espai d'acumulació pels capitals propietaris de sòl, després de la bombolla immobiliària.	1303
10.5.5.	Indústria i comerç exterior a les Balears. L'escalada permanent per la "corba del notari" i el mite de la pau social.	1308
10.5.5.1.	La transformació dels productes agrícoles. El paper perifèric o semiperifèric de les Balears en la DIT (Divisió Internacional del Treball).	1311
	a) Les farineres.	1312
	b) Les conserves.	1314
	c) El vi.	1315
	d) Els formatges.	1316
	e) Altres productes agroalimentaris.	1317
10.5.5.2.	La metal·lúrgia: manufactures lligades a la transformació agrària a Mallorca i a la construcció naval a Menorca.	1319
	a) La fabricació d'estris agrícoles.	1319
	b) La construcció naval.	1322
	c) La bijuteria menorquina.	1323
	d) Les perles mallorquines.	1325
10.5.5.3.	La indústria química: manufactures lligades a la "modernització agrària".	1326
10.5.5.4.	Indústria sabatera: de la connexió colonial a maquiladora del règim feixista. El mercat antillà abans de la desfeta colonial de finals del segle XIX.	1327
	a) El mercat antillà abans de la desfeta colonial de finals del segle XIX.	1327
	b) Mecanització de la fabricació del calçat i conflicte social.	1330
	c) Proteccionisme després de la Gran Guerra i nou boom de la mà del cop d'estat feixista.	1333
	d) La indústria sabatera durant el franquisme i el boom turístic.	1340
	e) Crisi del capitalisme regulat, crisi sabatera i deslocalitzacions.	1343
	• Camper.	1344
	• Yanko.	1345

• Ajustament industrial, tancaments de fàbriques en temps de la Gran Crisi.	1346
10.5.5.5. La Indústria tèxtil: la dependència de les matèries primeres i de les conjuntures geopolítiques.	1346
a) El cotó a Sóller.	1350
b) La llana a Esporles.	1355
c) La gran indústria tèxtil a Menorca.	1357
10.5.5.6. La indústria de la sal a les Pitiüses (i altres experiències industrials). L'extracció minera com a via d'inserció de les Pitiüses al capitalisme.	1358
10.5.5.7. Canvi social i expansió urbana: la ciutat com a via d'acumulació entre la segona meitat del segle XIX i la primera meitat del XX.	1361
a) Mallorca: creixement demogràfic i èxode rural.	1361
• La Palma industrial: colonització de nous espais i enderrocament de les murades.	1367
– Els ravals palmesans.	1368
– Enderroc de les murades.	1372
– L'eixample de Palma: Calvet.	1373
– Les reformes urbanes internes: Alomar.	1374
b) Les Pitiüses: la convivència de dos móns.	1378
c) Menorca: "una illa bicèfala".	1382
10.5.5.8. Quina posició juguen les illes en la "Corba del Notari" entre la segona meitat del segle XIX i la primera meitat del XX?	1388
a) Mallorca, escalant posicions en la "corba del notari": una economia depenent de les importacions per poder dur a terme les seves exportacions.	1396
• Ports de Mallorca, període 1860-1920.	1396
• Port de Palma, període 1913-1931: de la Gran Guerra als "feliços anys 1920" i la Gran Depressió.	1404
• Mallorca durant els "perillosos anys 1930" i el període autàrquic (1939-1950).	1407
b) Menorca: exportacions de béns cars (que els menorquins no poden comprar) i importacions de matèries primeres, cereals i combustibles.	1423
c) La "sorpresa eivissenca": excedent comercial en termes físics i monetaris.	1434
10.5.6. Operació turisme: Balears de balneari europeu a potència turística globalitzadora.	1448
10.5.6.1. Turisme abans del boom. De com els turistes no cauen del cel.	1449
a) La configuració d'un clima empresarial proturístic i la construcció dels primers hotels.	1449
b) S'engega la màquina turística (1920-1936).	1457
• Mallorca: boom hotelier i projecte turístic.	1457
– Hotel Formentor: símbol d'una època.	1465
• Mallorca: urbanisme i turisme cavalquen junts.	1467
• El turisme de creuers a Mallorca: una frontera de negoci en expansió que treu profit de les rutes colonials i d'una economia eminentment agroexportadora.	1476
• La "descoberta" d'Eivissa i els inicis del negoci turístic eivissenc.	1478
• A Menorca no arrela la indústria turística.	1485
• Es prepara una nova guerra mundial i les Balears esdevenen un dels potencials centres d'operacions bèl·liques. Espies com a turistes.	1486
10.5.6.2. El turisme se perfila com a plataforma de salvament del	1488

Franquisme.	
a) La Dictadura imposa el silenci i comença a apostar pel turisme.	1488
b) Turisme en el primer franquisme: moralment criticable, financerament acceptable. Turistes com a divises amb potes pel règim feixista.	1493
c) Anys 1950: la fabricació d'hotels es posa en marxa (i a ritme frenètic).	1497
d) El negoci turístic més enllà de l'hostalatge: la urbanització turística-residencial abans de la Llei del Sòl de 1956.	1510
e) El National Geographic anuncia el boom turístic balear.	1513
10.5.6.3. S'inaugura oficialment el desenvolupisme amb el Pla d'Estabilització de 1959: les illes es consoliden com el "Potosí turístic" del règim.	1516
a) La febre hotelera dels anys 1960 i principis dels 1970.	1518
• Les "fàbriques" turístiques a Mallorca.	1520
• Les "fàbriques" turístiques a les Pitiüses.	1534
• Les "fàbriques" turístiques a Menorca.	1539
b) El negoci hotelier fermat per cadenes (hoteleres).	1544
b) D'on surten els diners per fer tants d'hotels?	1546
d) La institucionalització de l'especulació urbano-turística des de l'aprovació de la Llei del Sòl (1956) fins a la primera meitat dels anys 1970.	1555
e) "Spain is different". Els europeus accepten el règim feixista i acudeixen en massa a gaudir del "typical Spanish".	1572
• "Turisme xàrter": evolució dels turistes i la seva distribució per illes (1959-1973).	1574
• "Turisme xàrter": composició dels turistes per nacionalitat (1959-1973).	1580
f) La potent transformació sociodemogràfica que acompanyà al boom turístic del Franquisme.	1586
• La turistització de les Balears requereix abundant mà d'obra (barata): les Balears esdevenen un imant demogràfic.	1588
• El reflex del canvi sociodemogràfic en l'estructura laboral.	1591
• L'explotació i les condicions de vida dels obrers de les fàbriques turístiques.	1592
10.5.6.4. La crisi del capitalisme regulat i la mort del Dictador. La indústria turística balear se rearticula i adapta als nous temps.	1594
a) Crisi del capitalisme regulat i revolució neoliberal.	1594
b) Crisi del treball i desactivació del conflicte sociolaboral.	1600
c) La caiguda dels Tour Operadors a principis dels 1970 i articulació de la nova expansió turística.	1608
• La fallida i l'escàndol de Court Line.	1610
• Després de la tempesta de la Court Line ve la calma: concentració oligopolística dels operadors britànics.	1613
• A principis dels 1990 els turistes alemanys superen per primer cop als britànics: els efectes de la contrarevolució Thatcheriana i la reunificació alemanya.	1615
• Turistes espanyols i els negocis turístics amb la "tercera edat".	1623
• Els Tour Operadors i els turistes d'altres països minoritaris.	1624
c) De la "fàbrica hotelera" a l'apartament i a la colonització de nous espais.	1631
• Noves mercantilitzacions turístiques i expansió de l'economia fraudulenta.	1632



- Amb la crisi s'eliminen hotels, i es "modernitzen" d'altres. La "modernització" hotelera es tradueix en més places. 1632
- La legalització dels apartaments turístics: l'emergència de noves "fàbriques turístiques". 1637
- La distribució dels allotjaments turístics a les Balears, 1988. 1641
- Reconversió turística: els Decrets Cladera. 1644
- El "mercat negre" d'allotjament turístic. 1648
- Les cadenes hoteleres saluden a la crisi dels 1970 i comencen l'aventura global als 1980. 1650
  - Evolució de les principals cadenes hoteleres entre els 1970 i els 1980. 1652
- L'herència urbanística franquista i la nova mercantilització urbano-tuística de l'espai. El capital vol engolir els espais naturals privilegiats que havien quedat al marge del procés turístic-urbanitzador del Franquisme. 1665
  - Expansió de la urbanització i aparició del moviment ecologista. 1665
  - El planejament urbanístic consolida els privilegis urbanístics adquirits durant el franquisme. 1668
  - Conflicte territorial i friccions en l'ordre urbanístico-territorial dominant: la protecció de certs espais naturals. 1670
  - Entrada de capital estranger i expansió de la construcció. 1677
- d) Síntomes de la nova transformació sociodemogràfica: cap a una "Nova Califòrnia". 1680

## VOLUM V

- 10.5.6.5. Dels feliços 1990 a la crisi global: aprofundiment de la mercantilització turístico-immobiliària a les illes i colonització turística mundial del capital balear. 1686
- a) L'explosió glocal del desordre neoliberal. 1686
- Col·lapse soviètic i Nou Ordre Internacional sota les regles del joc del neoliberalisme. 1686
  - L'adaptació del capitalisme espanyol al *diktat* neoliberal. 1688
  - Balears SA. La política i els negocis sota el Cañellisme. 1690
  - Transició del cañellisme al matisme (1995-1999). De l'estil pagès a la sofisticació tecnòcrata neoliberal, tot passant pel Pacte de Progrés (1999-2003). 1692
  - Jaume Matas SA i neoliberalisme *avant la lettre*: saqueig i explosió de la corrupció político-empresarial (2003-2007). 1694
  - Final de la "festa": crisi sistèmica global, col·lapse immobiliari i nou Pacte de Progrés (2007-maig 2011). 1705
    - Degoteig d'escàndols de corrupció político-empresarial heretats de l'etapa Matas (2003-2007) i del nou Pacte de Progrés (2007-2011), enmig de la tempesta de la crisi. Corrupció com quelcom més que una anomalia del capitalisme neoliberal balear. 1706
    - S'acaba la festa: Crisi. 1721
      - Primera fase de la crisi: keynesianisme financiero-immobiliari. 1722
      - Segona fase de la crisi: crisi del deute i teràpia de xoc neoliberal. 1728

b)	Consolidació del treball sota les lògiques neoliberals. Les Balears com una "màquina" turístico-immobiliària.	1743
•	La crisi de principis dels 1990 com excusa per la teràpia de xoc contra els treballadors.	1745
•	Política laboral sota paradigma neocon: flexibilitat, precarietat i autoritarisme (2000-2004).	1749
•	Recuperació del "diàleg social" amb Rodríguez Zapatero i manteniment de la flexibilitat i precarietat laboral (2004-2008). Recuperació del "diàleg social" i manteniment de la flexibilitat i precarietat laboral.	1750
•	El treball a les Illes Balears: un Silicon Valley turístic? Una de les cares amargues del capitalisme balear.	1753
•	La flexibilitat i precarització laboral s'alimenta de la població estrangera. Els immigrants dels Suds com a "contenedors de força de treball" a explotar quan les coses "van bé" (i a expulsar quan van malament).	1760
•	La crisi sistèmica i la seva repercussió sociolaboral. Que la paguin els treballadors!	1762
c)	Els fluxos turístics en temps del neoliberalisme: estrangers que ja no són només turistes i els Tour Operadors que són més poderosos.	1769
•	Sortida de crisi de principis dels 1990 i nova ronda d'expansió turística. To segueix igual, però amb més quantitat i intensitat.	1769
•	Tour operadors en els temps del capitalisme global: els guardes de la porta d'entrada a les Balears.	1778
•	La Hidra turística. Tour operadors i cadenes hoteleres a les Illes Balears, unes relacions fraternals.	1782
•	La batalla de l'ecotaxa: cop d'estat empresarial (1999-2003).	1786
•	De la "Pax turística" a la crisi sistèmica global. Governança empresarial i "caribització" del negoci turístic balear.	1796
–	La <i>pax turística</i> i l'ascens del Tot Inclòs.	1797
–	Després del soterrament de l'ecotaxa neix la targeta verda.	1800
–	Crisi global i resposta turística.	1803
d)	La indústria turística balear en temps de la globalització neoliberal: intensificació i extensificació del negoci turístico-immobiliari.	1805
•	Crisi de sobreproducció turística de finals dels 1980 i principis dels 1990.	1805
–	El capital ha esgotat les mines turístiques balears. El poder parla de saturació turística, modernització i reconversió.	1840
–	Crisi de principis dels 1990 i fallides empresarials.	1841
–	Convulsions en el món polític-empresarial turístic: el primer Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística i la dimissió del president de la patronal hotelera Josep Forteza Rey.	1844
–	El parc d'allotjament turístic, 1990-1994.	1846
•	Paradoxa turística: ens despertam de la crisi de principis dels 1990 amb més establiments d'allotjament turístic.	1848
•	S'aprova el Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística de Mallorca després de la festa inversora del capital turístic en temps de crisi.	1862
•	El negoci turístic s'expandeix cap a les zones rurals, mentre	1865

- la PAC desmunta l'economia pagesa.
- El camí cap a l'establiment de "numerus clausus" amb la Llei General Turística i la reconstrucció/renovació dels espais urbano-turístics "cremats". 1872
- Les "fàbriques turístiques" a principis de segle XXI, deteriorament de les zones industrials turístiques i polítiques de xoc turístic en arribar la crisi (i amb el pretext de la crisi). 1878
  - El canvi de segle: una nova era turística? 1878
  - L'Ordenació de la indústria turística a Menorca, foment del negoci però amb canvis substancials respecte les seves germanes meridionals. 1892
- Noves polítiques públiques de salvament de les zones d'industrialització turística. Dels plans d'excel·lència al fons de l'ecotaxa. 1894
- La construcció política de la noció de crisi turística (2003-2005): aparent conflicte intercapitalista entre el capital turístic-hoteler i el turístic-immobiliari. 1899
- Eufòria financero-immobiliària i noves estratègies del capital turístic. 1907
- La cerca de nous jaciments turístics. Megaports i megacreuers com a nova frontera turística. 1913
- Empresarialisme urbano-turístic: "Palma necessita un Palau de Congressos". 1914
- Crisi econòmico-financera, el fantasma de l'ecotaxa i salvament públic del negoci turístic en un mar de forta corrupció político-empresarial i col·lapse social. 1919
- El megaprojecte de la Platja de Palma: laboratori per la reconstrucció dels espais turístics degradats. 1923
- Situació de les "fàbriques turístiques" al 2009. 1928
- e) Els "capitans" del negoci turístic balear. La consolidació global dels "hoteltinents" balears. 1942
- Les cadenes en la producció turística interna (Illes Balears). 1942
  - Principis dels 1990: temps de crisi i reforçament de les cadenes. 1942
  - Després de la crisi dels 1990, es reforça i concentra el poder de les cadenes hoteleres a les Balears. 1947
  - Situació a les Illes Balears de les cadenes hoteleres a les portes de la crisi de principis de segle XXI. 1969
    - o Cadenes hoteleres a les Illes. Una lectura de conjunt. 1969
    - o Cadenes hoteleres a les Illes. Localització de les "fàbriques turístiques" de les cadenes com expressió del seu poder. 2014
- La colonització turística global de marca Balear. Les cadenes de les Illes com a productores de perifèries turístiques, tot aprofitant els entramats de l'arquitectura financera global. 2041
  - La inversió estrangera directa com un pàl·lid reflex de l'expansió del capital turístic balear. 2041
  - La deslocalització de la producció turística balear en l'era de la globalització neoliberal. 2052
    - o Les "fàbriques turístiques" de les cadenes hoteleres balears a l'exterior entre la crisi 2052

	global de principis dels 1990 i el rellançament del capitalisme global a mitjans 1990.	
o	Expansió de la deslocalització turística protagonitzada per les cadenes balears entre mitjans anys 1990 i el 2001.	2062
o	Intensificació de la deslocalització hotelera en temps del boom financer- immobiliari, 2001-2007 (i la situació durant els primers anys de la crisi).	2078
	i) La "Mediterrània caribenya" està que crema i l'incendi inversor es desplaça al Pacífic. Mèxic, Illes Caribenyes i Amèrica Central.	2084
	ii) La "yihad" turística. La paradoxa turística del món àrab.	2107
	iii) El "somni americà": entrada de capital balear en els EUA.	2116
	iv) Brasil, ha nascut una estrella (turística). Les cadenes hoteles balears a Sud-Amèrica.	2118
	v) Les cadenes hoteleres balears a la conquesta d'Europa.	2123
	vi) Àfrica i Àsia amb poc pes de les cadenes hoteleres balears.	2128
o	Crisi: un punt i a part?	2135
		2137
10.6. Bibliografia. <sup>1</sup>		

## VOLUM VI

<b>Capítol XI. La transformació de les cobertes del sòl des de diferents mirades. La petjada territorial efectiva de les Balears.</b>	2253
11.1. Les cobertes del sòl des de la "mirada forestal" (1947-2002).	2260
11.2. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (1860-2004).	2268
11.2.1. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" de mitjans segle XIX.	2269
11.2.2. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" a partir dels censos agraris (1962-1999).	2275
11.2.2.1. El cens agrari de 1962.	2276
11.2.2.2. El cens agrari de 1972.	2280
11.2.2.3. El cens agrari de 1982.	2289
11.2.2.4. El cens agrari de 1989.	2296
11.2.2.5. El cens agrari de 1999.	2302
11.2.3. Recapitulació i síntesi de les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (1860-1999).	2311
11.2.4. Comparació de les cobertes del sòl a partir de les "mirades" forestal (Inventari Forestal Nacional) i agrària (Cens Agrari).	2313
11.2.5. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" a partir de les enquestes anuals de superfícies i rendiments dels conreus (1996-2004).	2315
11.2.6. Comparació des de la "mirada agrària" entre els resultats del Cens Agrari 1999 i de l'Enquesta anual de superfícies i rendiments de cultius 1999.	2334
11.3. Les cobertes del sòl des de la "mirada integradora".	2336

<sup>1</sup> Queden pendents els següents apartats del capítol X (punt 10.5.6.5.): L'arxipèlag Balear: el Wall Street del circuit turístico-immobiliari. Bombolla financer-immobiliari, conflictes urbano-territorials i resistències; Transformació sociodemogràfica, la irrupció del Sud Global a la segona pell de les Illes; L'operació turística i l'escalada a la corba del notari. Fluxos de materials importats a les Balears entre el 1950 i el 2010.

11.3.1. L'evolució de les cobertes del sòl 1956-2000 des de la "mirada integradora". L'estudi del CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears), 1956-2000.	2336
11.3.2. Estimació dels potencials increments de la coberta artificial per usos turístic-residencials.	2362
11.3.2.1. Creixement de sòl urbà i urbanitzable potencials.	2362
a) El nou sòl urbanitzable.	2363
b) El sòl urbà i el sòl urbanitzable potencials.	2373
11.3.2.2. La mercantilització residencial (i especulativa) del sòl rústic. Dels usos agraris als turístic-residencials.	2374
11.3.2.3. Algunes matisacions arran de canvis normatius derivats del canvi de govern arran de les eleccions autonòmiques del maig del 2007.	2382
11.3.3. Les "altres" transformacions urbano-artificials. Estimació de les superfícies artificials: pedreres i camps de golf i infraestructures de transport terrestre.	2387
11.3.3.1. Les propostes dels plans territorials insulars.	2387
11.3.3.2. La superfície artificial verda (camps de golf). El sacrifici territorial pel joc de les elits turístiques (i pel negoci dels terratinents locals).	2392
11.3.3.3. Els paisatges "lunars" de les pedreres a cel obert. L'altra cara de la moneda modernitzadora-urbanitzadora.	2399
a) Les pedreres d'interés etnològic.	2399
b) Les pedreres donades de baixa.	2401
c) Les pedreres actives.	2408
<i>d) La "restauració" de pedreres i la "gestió" dels residus.</i>	2418
11.3.3.4. Recapitulació: estimació de la superfície ocupada per pedreres i camps de golf.	2420
11.3.4. Estimació de l'ocupació de sòl per part dels usos "improductius i destructius" al 2015.	2422
11.3.5. Les cobertes del sòl des de la "mirada integradora" del CORINE LAND COVER 1987-2000 de l'Observatori de la Sostenibilitat a Espanya (OSE, 2006).	2425
11.4. Comparació dels resultats de les cobertes del sòl a partir de les diferents "mirades", 1999/2000.	2433
11.5. La protecció de la biodiversitat de les illes balears des d'una perspectiva territorial.	2439
11.6. Repartint el pastís. El càlcul de la biocapacitat per càpita (residents i usuaris del territori balear).	2471
11.6.1. El sòl infèrtil per a la fotosíntesi (i fèrtil per l'especulació financer-immobiliària).	2473
11.6.2. La terra que es menja. Terra que es converteix en herba i herba que es converteix en carn.	2474
11.6.3. Les cobertes forestals per càpita (més enllà dels drets de propietat).	2476
11.6.4. Les "parcel·les" de mar per a la pesca.	2478
11.6.5. Les "bocinades" de superfície per la protecció de la biodiversitat per càpita.	2480
11.6.6. Síntesi del càlcul de la superfície terrestre i marina per població resident i IPH.	2482
11.7. Bibliografia.	2485
<b>Capítol XII. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI. Les dimensions físiques del gegant turístic anomenat Balears en plena eufòria financer-immobiliària.</b>	2495
12.1 El paper dels recursos naturals dins del procés econòmic. un "oblit" constant i els antecedents de la seva consideració a les Balears.	2496
12.2. Els requeriments de materials biòtics agrícoles i la seva petjada ecològica.	2500
12.2.1. Els requeriments totals de materials biòtics agrícoles.	2501

12.2.1.1. Fluxos domèstics directes de materials biòtics agrícoles.	2501
12.2.1.2. Els fluxos ocults –“residus agraris” i pèrdues de sòl– associats als fluxos domèstics biòtics agrícoles.	2504
12.2.1.3. Els fluxos de materials biòtics agrícoles importats.	2517
12.2.1.4. Requeriments Totals de Materials de biomassa agrícola i productes acabats agrícoles.	2531
12.2.1.5. Balanç físic de materials biòtics agrícoles.	2532
12.2.1.6. La procedència dels fluxos de materials agrícoles importats.	2535
12.2.1.7. El destí dels fluxos de materials agrícoles exportats.	2538
12.2.1.8. Asimetries físico-monetàries dels fluxos de materials biòtics agrícoles en el comerç internacional.	2539
12.2.2. La petjada ecològica dels productes agrícoles. La colonització de l'espai pel consum de productes agrícoles.	2540
12.2.2.1. Petjada ecològica domèstica dels productes agrícoles.	2540
12.2.2.2. La petjada ecològica dels productes agrícoles importats i exportats.	2544
12.2.2.3. Resultats dels càlculs de la petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles.	2563
12.3. Els fluxos de materials biòtics animals de l'economia balear. cada dia més carn i més peix (i cada dia menys vegetals pels humans i menys peixos a la mar).	2566
12.3.1. Els Requeriments Totals de Materials Biòtics Animals/Pastures: “tota carn és herba”.	2566
12.3.1.1. Fluxos domèstics directes de materials biòtics animals/pastura de la ramaderia.	2566
12.3.1.2. Fluxos domèstics directes de materials biòtics animals de la caça.	2569
12.3.1.3. Els fluxos de materials biòtics animals/pastures importats.	2573
12.3.1.4. Requeriments Totals de Materials de biomassa animal/pastures.	2580
12.3.1.5. Balanç físic de materials biòtics animals/pastures.	2581
12.3.1.6. La procedència dels fluxos de materials biòtics animals/pastures importats.	2582
12.3.1.7. El destí dels fluxos de materials biòtics animals/pastures exportats.	2583
12.3.1.8. Asimetries físico-monetàries dels fluxos de materials biòtics animals/pastures en el comerç internacional.	2584
12.3.2. La petjada ecològica de la carn, dels animals i dels productes derivats. Si tota la carn és herba, tota la carn és terra.	2585
12.3.3. La pesca: requeriments totals de materials.	2592
12.3.3.1. Anàlisi sintètic de l'evolució pesquera de les Balears en el context global.	2592
12.3.3.2. Els Requeriments Totals de Materials de la Pesca.	2599
a) Els fluxos domèstics directes de materials biòtics pesquers.	2599
b) Els fluxos domèstics ocults dels materials biòtics pesquers. Descarts i pesca recreativa.	2608
c) Resultats: els fluxos domèstics totals de materials biòtics pesquers.	2614
d) Els fluxos de materials biòtics pesquers importats.	2615
e) Els Requeriments Totals de Materials biòtics pesquers.	2618
f) Balanç físic de materials biòtics pesquers.	2620
g) La procedència dels fluxos de materials biòtics pesquers importats.	2620
h) El destí dels fluxos de materials biòtics pesquers exportats.	2622
12.3.4. La petjada ecològica de les captures pesqueres. “I, ...tot peix és plàncton”.	2623
12.4. Els requeriments de materials forestals i la seva petjada ecològica.	2629

12.4.1.	Síntesi històrica de la utilització dels recursos forestals a les Balears.	2629
12.4.1.1.	Els aprofitaments de materials forestals.	2631
12.4.1.2.	Noves utilitzacions dels espais forestals i la proliferació dels incendis forestals.	2633
12.4.1.3.	Estimació de les extraccions i del malbaratament de biomassa forestal.	2634
12.4.2.	Els Requeriments Totals de Materials biòtics forestals.	2636
12.4.2.1.	Els fluxos domèstics de materials biòtics forestals.	2636
12.4.2.2.	Els fluxos importats de materials biòtics forestals.	2637
12.4.2.3.	Requeriments Totals de Materials biòtics forestals.	2644
12.4.2.4.	Balanç físic de materials biòtics forestals.	2646
12.4.2.5.	La procedència dels fluxos de materials biòtics forestals importats.	2647
12.4.2.6.	El destí dels fluxos de materials biòtics forestals exportats.	2652
12.4.2.7.	Asimetries físico-monetàries dels fluxos de materials biòtics forestals en el comerç internacional.	2654
12.4.3.	La petjada ecològica dels productes forestals.	2654
12.5.	Els fluxos abiòtics minerals de l'economia balear.	2659
12.5.1.	Fluxos de materials metàl·lics.	2659
12.5.1.1.	Fluxos de materials metàl·lics importats.	2660
12.5.1.2.	Requeriments Totals de Materials metàl·lics.	2694
12.5.1.3.	Balanç físic de materials abiòtics minerals metàl·lics.	2696
12.5.1.4.	La procedència dels fluxos de materials abiòtics minerals metàl·lics importats.	2697
12.5.1.5.	El destí dels fluxos de materials abiòtics minerals metàl·lics exportats.	2701
12.5.2.	Els requeriments totals de minerals no metàl·lics.	2705
12.5.2.1.	Extraccions domèstiques de minerals de pedrera.	2707
	a) Els fluxos domèstics directes de minerals de pedrera.	2707
	b) Altres fluxos domèstics ocults de minerals de pedrera associats a la construcció.	2710
12.5.2.2.	Extraccions domèstiques de sal.	2715
12.5.2.3.	Els fluxos de materials minerals no metàl·lics importats.	2716
12.5.2.4.	Requeriments Totals de Materials minerals no metàl·lics.	2722
12.5.2.5.	Balanç físic de materials minerals no metàl·lics.	2724
12.5.2.6.	La procedència dels fluxos de materials minerals no metàl·lics importats.	2725
12.5.2.7.	El destí dels fluxos de materials minerals no metàl·lics exportats.	2727
12.6.	Els fluxos abiòtics energètics del capitalisme balear i la seva petjada ecològica.	2730
12.6.1.	Els requeriments totals de materials energètics.	2730
12.6.1.1.	Fluxos importats i requeriments totals de materials energètics.	2730
12.6.1.2.	Balanç físic de materials energètics.	2735
12.6.1.3.	La procedència dels fluxos de materials energètics importats.	2736
12.6.1.4.	El destí dels fluxos de materials energètics exportats.	2740
12.6.2.	La petjada ecològica del consum energètic de les Balears.	2741
12.6.2.1.	La petjada ecològica de la generació elèctrica.	2741
12.6.2.2.	La petjada ecològica d'altres consums energètics.	2746
12.6.2.3.	La petjada ecològica del consum energètic del transport.	2748
	a) Transport terrestre.	2749
	b) Transport marítim. El metabolisme socioeconòmic balear "enganxat" al transport marítim.	2749
	• Petjada energètica de la importació de mercaderies per via marítima.	2750
	• Petjada energètica de la importació de mercaderies per via marítima.	2754

• Síntesi de la petjada energètica del transport marítim.	2755
c) Transport aeri. Cada turista que ve amb avió porta davall del braç un bidó de querosè.	2756
• Petjada energètica de la importació de mercaderies per via aèria.	2756
• Petjada energètica de la "importació" de passatgers per via aèria.	2760
• Síntesi de la petjada energètica del transport aeri.	2772
d) Síntesi de la petjada ecològica del consum energètic dels transports (fase tractora).	2773
12.6.2.4. La petjada ecològica de l'emergia.	2775
12.6.2.5. Síntesi de la petjada energètica i comparació amb altres casos i metodologies.	2786
12.7. Requeriments Totals de Materials d'altres productes no recollits en les categories principals (altres productes).	2788
12.7.1. Altres productes acabats biòtics.	2789
12.7.2. Altres productes acabats.	2796
12.7.2.1. Requeriments totals de materials d'altres productes acabats.	2796
12.7.2.2. Balanç físic de materials d'altres productes acabats.	2811
12.7.2.3. La procedència dels fluxos de materials d'altres productes acabats importats.	2813
12.7.2.4. El destí dels fluxos de materials d'altres productes acabats exportats.	2815
12.8. Síntesi del metabolisme socioeconòmic de les balears. una lectura comparada.	2817
12.8.1. Comparació dels RTM amb erosió i sense erosió de les Illes Balears amb d'altres economies del capitalisme avançat.	2818
12.8.2. Comparació dels RTM (sense erosió) de les Illes Balears amb d'altres economies del capitalisme avançat segons la procedència dels fluxos de materials.	2819
12.8.3. La composició dels fluxos de materials (sense erosió) segons modalitat –directe i ocult– de les Illes Balears i la seva comparació amb d'altres economies del capitalisme avançat.	2820
12.8.4. Comparació dels RTM (sense erosió) de les Illes Balears amb d'altres economies del capitalisme avançat segons grups de materials.	2823
12.8.5. Comparació dels RTM (sense erosió) per càpita de les Illes Balears amb d'altres economies.	2829
12.8.6. Estimació dels RTM (sense erosió) en funció de la pressió humana efectiva a les Illes Balears. La motxilla ecològica del negoci turístic.	2836
12.9. Les relacions comercials del capitalisme balear en temps de la globalització neoliberal. Colonització i apropiació (per via adquisitiva) a través del comerç com element clau del "miracle balear".	2840
12.9.1. El Balanç Físic de Materials de l'economia balear.	2841
12.9.2. La procedència dels fluxos de materials importats segons el port d'origen.	2843
12.9.3. Les importacions segons les estadístiques duaneres. Les asimetries físico-monetàries de les importacions. Els materials del Sud es compren barat.	2851
12.9.4. Els ports de destí dels fluxos de materials exportats a través dels ports de les Balears.	2861
12.9.5. Les exportacions de materials des de les illes Balears a través del comerç exterior. Mirant més enllà dels ports i observant les asimetries físico-monetàries.	2863
12.9.6. Les exportacions de les Balears a través del comerç exterior, segons les estadístiques duaneres.	2864
12.9.7. Anàlisi dels saldos de les balances comercials en termes físics i monetaris del comerç exterior.	2874



12.10. La relació dels RTM amb els cicles del capitalisme global. Sobre la CKA (Corba de Kuznets Ambiental) i la desmaterialització.	2880
12.11. Síntesi de la petjada ecològica de les Illes Balears (2004). La colonització territorial de l'economia balear com a clau explicativa del seu "èxit econòmic".	2889
12.11.1. Algunes precisions metodològiques.	2889
12.11.2. Resum de la petjada ecològica de les extraccions i produccions domèstiques, importacions i exportacions de les Illes Balears (2004) .	2890
12.11.3. Resum del dèficit ecològic de les de les Illes Balears (2004) .	2893
12.11.4. La distribució de la petjada ecològica entre la població resident. Un intent de comparació amb altres estudis sobre la petjada ecològica a l'Estat espanyol.	2895
12.11.5. La correcció de la petjada amb la població turística flotant (Índex de Pressió Humana) i una comparació internacional.	2898
12.11.6. Càlcul de la petjada ecològica de les Balears amb la metodologia estàndard –factors d'equivalència i de productivitat– i la seva comparació.	2901
12.12. Bibliografia	2903

## **VOLUM VII**

<b>RECAPITULACIÓ I CONCLUSIONS.</b>	2914
-------------------------------------	------

## INTRODUCCIÓ I PRESENTACIÓ DEL PROJECTE

Els inicis d'aquest projecte es remunten a finals de la dècada dels 1990 quan la maquinària del capitalisme global, estatal i balear s'accelerava i els processos de degradació ecològica i els conflictes socials que l'acompanyaven eren objecte de fortes crítiques per part dels moviments socials. Aleshores vaig tenir l'oportunitat de treballar a la universitat a Colòmbia, estudiar a Escòcia<sup>1</sup>, i participar en diferents col·lectius vinculats al moviment ecologista a Mallorca. Mentre que a Colòmbia (i també a Mallorca) tot girava en torn a la qüestió política (entesa en un sentit ample), a Escòcia em vaig trobar amb una acadèmia que reduïa la dimensió sociopolítica a una qüestió personal que havia de quedar fora de l'anàlisi "científic". Em deien que la part del meu treball que contenia una lectura més política eren "*too emotional*". Aquell "*too emotional*" ha servit precisament d'estímul per tal de dur endavant aquesta recerca, que persegueix, precisament, analitzar alguns dels costats obscurs del capitalisme balear: les relacions de poder, el procés d'internacionalització del capital balear, els fluxos de materials que requereix el seu metabolisme i la seva petjada ecològica. D'aquesta manera, l'estudi de l'impacte socioecològic del capitalisme balear –tal com ja vaig fer en l'estudi de la petjada ecològica el 1999 i en el projecte sobre indicadors de sostenibilitat del turisme entre el 2000 i el 2003–, quedava incomplet sinó s'hi introduïa el marc socioinstitucional en què tenia lloc, així com les relacions de poder que articulaven les bases del seu desenvolupament geogràfic desigual.

Altrament, cal dir que vaig començar a escriure aquesta tesi el gener de 2004, és a dir en plena eufòria financer-immobiliària. I quan estava a poc més de la meitat del procés, va esclatar la crisi global, que està tenint una forta incidència a l'Estat espanyol i a les Illes Balears. Per això, aquest treball, en beure dels esdeveniments diaris, analitza tant aspectes relacionats amb l'auge com també amb les turbulències desfermades arran del col·lapse del capitalisme global.

Aquesta tesi persegueix uns objectius adreçats també a diferents àmbits i col·lectius. En primer lloc, he procurat establir un pont entre l'economia ecològica i la geografia crítica. Aquesta idea sorgí després de seguir els treballs d'alguns economistes ecològics –sobretot els de José Manuel Naredo– i de geògrafs crítics –particularment els de David Harvey–, i adonar-me'n que ambdós corrents no s'havien trobat. Sent així, de l'establiment de ponts entre ells podria resultar un bon aparell interpretatiu crític, tant teòric com metodològic, de la realitat social, és a dir, del capitalisme. Per tant, l'economia ecològica, en emprar un cos teòric-metodològic contraposat a l'economia ortodoxa (neoclàssica), que qüestiona el seu reduccionisme monetari i utilitza un marc metodològic extens on les mesures biofísiques són primordials, aporta elements forts per a la crítica al capitalisme. D'altra banda, la geografia crítica, fortament vinculada amb l'economia política marxista, analitza les lògiques espacials del capitalisme i els processos socials que resulten en la producció de l'espai. En aquest sentit, la connexió entre aquests dos corrents els podria reforçar mútuament, ja que, d'una banda, en introduir la dimensió espacial del capital i les relacions de poder a l'economia ecològica, aquesta guanyaria en capacitat crítica i analítica; i d'altra banda, la geografia crítica, en introduir la dimensió biofísica de l'anàlisi socioeconòmica, ampliaria també el seu potencial crític.

En segon lloc, la tesi pretén situar el turisme en un lloc central en la via d'acumulació capitalista, tot destapant la seva dinàmica i els conflictes socials que sorgeixen paral·lelament a la seva expansió i difusió planetària; així com oferir materials per a la reflexió crítica col·lectiva en torn a la industrialització turística. Una vegada repassada bona part de la literatura escrita sobre la via d'acumulació turística –la industrialització turística a escala planetària–, vaig adonar-me'n que després d'un període de reflexions crítiques en torn als anys 1970 i principis dels 1980, la dimensió crítica havia desaparegut a la major part dels textos posteriors. A més, des dels enfocaments crítics que analitzen l'impacte socioecològic del capitalisme, com són l'economia ecològica o l'ecologia política, pràcticament no s'havia abordat l'estudi del turisme, les seves exigències de recursos i la seva contribució a la crisi socioecològica global. D'altra banda, durant els anys de forta expansió del capitalisme global i també de la creixent

---

<sup>1</sup> Les estades a Colòmbia foren el 1997 a la Universidad Los Libertadores i el 1998 a la Pontífica Universidad Javeriana de Bogotá gràcies a dues beques de l'AECI. El curs 1999-2000 vaig cursar el màster Environmental Sustainability at CECS (Centre for the study of Environmental Change and Sustainability) de la Universitat d'Edimburg.

contestació dels moviments contrahegemònics, la indústria turística no només va sortir indemne, sinó que sortí reforçada ja que es publicitava com una "indústria sense xemeneies" que permetria no només "salvar" el planeta, sinó que també havia de permetre sortir de la pobresa a les poblacions del Sud Global. Emperò, no només era la major part de l'acadèmia i de les institucions les que promovien la industrialització turística global, sinó que fins i tot els propis moviments socials presentaven una actitud condescendent amb la indústria turística. Des de que vaig iniciar les primeres reflexions sobre aquestes qüestions, però, sí que han anat sorgint nombrosos col·lectius que lluiten contra els abusos del capital turístic i diversos investigadors han reprès la lectura crítica del turisme.

En tercer lloc, s'ha pretès esbrinar des d'una perspectiva crítica i heterodoxa l'evolució geohistòrica del capitalisme balear, amb especial èmfasi sobre el període que va des de finals del segle XIX fins la present crisi global. Cal dir que aquest treball abraça la qüestió turística com no podria ser d'altra manera ja que l'espai d'anàlisi és l'arxipèlag balear, una de les potències turístiques mundials més importants. El motiu pel qual s'ha desenvolupat aquest objectiu és que després de llegir diverses publicacions, quedaven molts d'interrogants per respondre. Uns interrogants que m'empenyien a estudiar el capitalisme balear a partir dels marcs teòric-conceptuals de la geografia crítica, l'economia ecològica i l'ecologia política, entre d'altres. Els temes principals que em proposava abordar amb aquesta anàlisi eren: les geometries del poder –context socioinstitucional, agents i actors– que han teixit el procés d'acumulació a les Balears; les solucions geogràfiques del capital balear mitjançant la gradual deslocalització dels processos productius i el desplaçament de les extraccions de recursos; i els conflictes socials associats a aquests processos. En ocupar les Balears un paper central en la indústria turística global i tenint algunes de les seves principals transnacionals, l'anàlisi de la configuració del capitalisme balear, i algunes de les seves cares ocultes, no només serveix per comprendre en major detall la seva realitat, sinó que també serveix per entendre alguns aspectes relacionats amb el capitalisme turístic global.

En quart lloc, des d'un plantejament de recerca activista, persegueixo que algunes de les qüestions formulades a la tesi siguin incorporades o plantejades al sí dels moviments socials, particularment aquelles que persegueixen "despullar l'emperador" –les qüestions del poder–, i aquelles altres que exposen les solucions geogràfiques del capitalisme balear mitjançant el desplaçament dels conflictes socioecològics al Sud Global. És a dir, que allò que m'ha empès a realitzar aquest treball no ha estat només fer una aportació destinada al món acadèmic, sinó també (i especialment) arribar als móns dels moviments socials. D'aquesta manera, la meva participació als moviments ha estat fonamental a l'hora d'obrir les portes de moltes de les preguntes que es formulen a la tesi. Emperò, arran del procés de recerca –que no és pot entendre de manera aïllada de la dimensió político-activista–, també han sorgit noves inquietuds i preguntes, algunes de les quals es pretenen resoldre a través de la tesi. De fet, moltes de les qüestions exposades i que tenen a veure amb un plantejament crític ecologista i anticapitalista no han trobat cabuda al sí del moviment ecologista mallorquí, particularment al GOB, per la qual cosa amb aquest treball voldria contribuir a obrir el debat respecte d'aquestes qüestions i poder així convidar a construir col·lectivament un moviment ecologista anticapitalista. En aquest sentit, a partir de l'anàlisi de les geografies del capital es podran formular les contrageografies o les geografies anticapitalistes: ruptures espacio-temporals del capital. Unes contrageografies, que malgrat siguin constantment silenciades o invisibilitzades, han anat guanyant cada cop més força tant als espais perifèrics com els centrals.

Cal apuntar alguns aspectes relacionats amb la metodologia seguida al llarg de la tesi. En ser una tesi que desenvolupa temes diversos, la metodologia emprada ha estat múltiple, pel que hem de parlar de metodologies, i no d'una sola. D'aquesta manera, la metodologia i les fonts emprades han variat en funció de l'objectiu d'estudi en cada moment, en comptes de plantejar l'objectiu d'estudi a partir de la metodologia i les fonts disponibles. Així, per tots els capítols, s'ha dut a terme una ampla recerca bibliogràfica, a partir de la qual s'han desplegat les corresponents anàlisis. La recerca bibliogràfica s'ha completat, segons els casos, amb documentació diversa que va des d'articles de premsa o informes elaborats pels moviments socials fins informes sindicals o empresarials. A més, sempre que s'ha pogut, l'anàlisi s'ha reforçat amb informació quantitativa –estadístiques oficials, informació elaborada pel cas i/o càlculs propis–. De fet, una part significativa de la tesi consisteix en dur a terme una comptabilitat biofísica del capitalisme balear, per la qual cosa s'han hagut d'elaborar un sistema d'informació i càlculs. Molta de la informació estadística necessària no és troba fàcilment o bé

no existeix, de manera que la manca d'informació en qualitat i quantitat suficients per a l'estudi biofísic de l'economia i societat balears ha requerit d'un gran esforç. En aquest sentit, l'estudi biofísic de l'economia podria integrar-se dins del que s'ha anomenat com a positivisme quantitatiu crític. Tot això, s'ha conjugat amb interpretacions que s'han elaborat a partir del procés col·lectiu de reflexió crítica sobre les temàtiques abordades.

L'estructura de la tesi es compon de tres parts i dotze capítols, on es persegueix cobrir els objectius abans esmentats. Tots els capítols estan relacionats entre sí, però també es poden llegir individualment, sense necessitat de llegir-los tots, ja que han estat escrits i pensats de tal manera que tinguin entitat autònoma. És a dir, cada capítol obri i tanca un tema concret i si hom està interessat en certs aspectes de la tesi, és suficient anar al capítol allà on aquells aspectes són exposats.

La primera part, *"Enfocaments teòrico-conceptuals: per un encontre entre la geografia crítica i l'economia ecològica"*, desenvolupa els elements teòrics i metodològics per tal d'establir ponts entre l'economia ecològica i la geografia crítica, i es subdivideix en cinc capítols. En el primer capítol s'exposa com des de la geografia s'han tractat les qüestions ambientals i s'analitza el paper que ha jugat la geografia en el debat sobre la crisi ecològica. En el segon capítol s'estudia l'evolució del pensament econòmic, i la seva influència sobre la resta de ciències socials pel que fa a la construcció de la legitimació del capitalisme. En aquest capítol es fa especial esment a la manera en què la ciència econòmica ha abandonat la consideració dels recursos naturals, i la construcció en paral·lel –i a la perifèria– de l'enfocament de l'economia ecològica o ecointegrador que romp amb la noció ortodoxa de sistema econòmic. El tercer capítol presenta la supeditació de la tecnociència als interessos del capital i exposa el canvi de paradigma científic que requeriria la consecució d'una societat més justa social i ecològicament, l'anomenada ciència postnormal. El quart capítol introdueix les teories del desenvolupament sorgides després de la Segona Guerra Mundial, analitza alguns aspectes del capitalisme global –relacionats amb el neoliberalisme– i, estudia l'evolució de la retòrica de l'anomenat desenvolupament sostenible, amb les seves diverses interpretacions. Finalment, aquesta part es completa amb un darrer capítol en el que es desenvolupen els dos principals conceptes que s'apliquen posteriorment pel cas balear i les seves metodologies: el metabolisme socioeconòmic i la petjada ecològica.

La segona part, *"El negoci de l'oci. El paper del turisme en el procés de globalització neoliberal"*, introdueix en tres capítols elements teòrics i conceptuals sobre l'anàlisi de la indústria turística. El primer capítol presenta una revisió de les principals aportacions crítiques a l'estudi de la industrialització turística, tot fent especial esment a les aportacions realitzades des de la geografia i aquelles que contempen els conflictes socioecològics. El segon capítol exposa la geografia de la globalització turística neoliberal i analitza les principals regions turístiques mundials, el paper de les corporacions turístiques i l'arquitectura institucional que l'ha potenciat. Finalment, s'introdueix l'evolució del capitalisme espanyol des de mitjans de segle XX, i la seva especialització financer-immobiliària i turística, ja que l'Estat espanyol ha estat, fins a l'esclat de la bombolla financera, una de les peces centrals del capitalisme financer-immobiliari global i del capitalisme turístic global. Així, aquesta part serveix a mode d'introducció de l'anàlisi més concret de la geografia històrica del capitalisme balear –amb la seva via turística d'acumulació–, ja que la particularitat balear s'ha d'entendre dins del context d'industrialització turística planetària i en relació a la divisió social de l'espai de l'Estat espanyol i de la UE. És a dir, es presenta l'anàlisi com si d'una *matrioska* (pepa russa) es tractés, ja que per aterrar a les Balears s'ha desplegat anteriorment la contextualització internacional i després estatal.

Una tercera part, *"La construcció de la superpotència turística balear: poder, acumulació per desposseïció i apropiació de recursos naturals"*, intenta analitzar la geografia històrica del capitalisme balear. Aquesta s'elabora a partir de les coordenades teòrico-conceptuals, metodològiques i temàtiques ja exposades i es desenvolupa a través de quatre capítols. El primer capítol introdueix la "situació diferencial dels recursos naturals" de les Balears, tot incidint en la raresa insular i mediterrània de l'arxipèlag. El segon capítol presenta la construcció del capitalisme balear, entre finals del segle XIX fins el segle XXI, per tal de comprendre les lògiques socio-espacials que han desembocat en la configuració d'un dels principals centres turístics globals, espai matriu de cadenes hoteleres que han protagonitzat la colonització turística del Sud Global. El tercer capítol presenta les transformacions espacials que han acompanyat l'expansió del capitalisme balear, tot destacant l'expansió de la taca urbano-artificial com expressió de l'especialització turístic-immobiliària del capitalisme insular.

Finalment, aquesta part es completa amb un capítol que calcula i analitza el metabolisme socioeconòmic i la petjada ecològica de les Balears, en base a dades de 2004, és a dir en el moment àlgid de la bombolla financer-immobiliària. Mitjançant l'exposició d'aquests capítols s'expressa l'expansió del capital balear sobre una continuada expansió geogràfica amb la progressiva colonització urbana de nous espais per part de la "maquinària turístico-immobiliària", la deslocalització de les "fàbriques turístiques" i el desplaçament de l'extracció de recursos.

L'excessiva ambició d'aquest projecte que semblava que no acabaria mai, fa que molt probablement hi hagi aspectes que no he abordat degudament o que hi hagi deixat llacunes importants. Aquest fet, pel qual els lectors em disculpareu, esper que serveixi sobretot per rebre aportacions crítiques que ajudin a millorar les reflexions aquí exposades. Finalment, vull convidar les persones interessades a entrar a les "aigües" d'aquest treball a què aneu cercant allò que vos pugui interessar o servir, per tal de compartir part de la feina feta fins aquí i així poder caminar conjuntament cap a la construcció de noves geografies, dins i fora del món acadèmic. Amb els temps que corren, d'aprofundiment de la crisi sistèmica global, és cada cop més necessari elaborar una investigació crítica activista, explorar i construir nous espais de creativitat social per tal d'alterar l'ordre vigent, és a dir crullar les regles del joc del capitalisme.

\*\*\*\*\*

### **Moltes gràcies per la vostra ajuda i per haver-me acompanyat!**

Després de tants d'anys de feina per tancar aquest projecte un va afegint un gran nombre de persones a la "motxilla" dels agraïments. Pensava que escriure els agraïments seria una cosa ràpida i fàcil, però me n'adon que és una de les parts més complicades de la tesi, sobretot per les dificultats que tenc per expressar tot el que voldria dir, i per la por a deixar-me qualcú que per jo és important, però que en aquests moments no m'ha vingut al cap.

Primer de tot, vull donar les gràcies a una de les persones que han estat més importants per jo: en Ramón Fernández Durán. Des de que el vaig conèixer ha estat un exemple a seguir, no només des del vessant intel·lectual amb la seva enorme capacitat analítica sobre els processos socials i la crítica feta des de l'ecologisme al capitalisme sinó sobretot per la seva calidesa humana. Al llarg dels anys que he estat escrivint aquesta tesi, he compartit múltiples reflexions amb en Ramón. Tots dos estàvem embarcats en projectes enormes, jo amb la tesi i ell amb la investigació sobre l'expansió del capitalisme en base a les energies fòssils i el futur impossible d'aquest sistema a mesura a que la seva sang –el petroli– s'eixuga. En Ramón sempre m'escollà i llegí els meus textos, m'encoratjava, i fins i tot els emprava, cosa que a mi sempre em sorprenia. Malauradament, en Ramón ens va deixar el maig de 2011, i el darrer cop que el vaig veure, dies abans de morir, encara em va tornar a demanar per la tesi! Ramón ens ha deixat una important petjada i un enorme "patrimoni" que es troba en les seves obres i en totes les relacions que anà teixint i cuidant.

Vull agrair, també el suport que en tot moment m'ha donat en José Manuel Naredo que per mi ha estat també un exemple a seguir. Ala tesi he intentat reflectir moltes de les seves aportacions, traslladant-les a l'estudi del capitalisme balear. En José Manuel també s'ha convertit en una persona important de la meua cartografia sentimental, amb qui m'uneixen les inquietuds intel·lectuals, polítiques i personals.

Una altra persona que m'inspirà i m'ajudà a introduir-me dins la crítica ecologista del capitalisme fou n'Antonio Estevan. N'Antonio sempre tenia les preguntes adequades per tal de desmuntar les mentides del sistema, per la qual cosa jo li deia que era el "nostre Chomsky". Des d'aquí vull expressar el meu afecte i agraïment a n'Antonio que ens deixà el setembre de 2008.

Si els treballs d'en Ramón Fernández Durán i els d'en José Manuel Naredo m'havien servit d'inspiració, la tesi doctoral d'Óscar Carpintero ha estat un referent a seguir en tot moment. Probablement, sense l'ajuda de n'Óscar no hagués pogut resoldre molts dels

problemes que m'he trobat durant la tesi. Les seves agudes interpretacions també han estat cabdals a l'hora d'enfocar moltes de les meves reflexions.

He de fer una menció especial a l'ajuda i suport constant que he rebut per part de les companyes i companys del Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori: Antoni Albert Artigues, Alícia Bauzà, Macià Blázquez, Joan Buades, Ernest Cañada, Xavier Ginard, Jesús González, Onofre Rullan, Antoni Pons, Margalida Ramis, Ismael Yrigoy i Sònia Vives. En Toni Artigues me va introduir el "virus" de la inquietud per les reflexions econòmico-ecològiques quan vaig cursar amb ell l'assignatura Geografia Econòmica. Va ser ell qui m'obrí les portes als textos d'en José Manuel Naredo, en Ramón Fernández Durán i en Joan Martínez Alier. He d'agrair el recolzament i ajuda que m'ha donat Nofre Rullan, amb qui he compartit despatx durant aquests anys i que ha escoltat "espantat" les meves cabòries, al temps que em demanava repetidament a veure si "ja paginava" —és a dir, a veure si ja havia tancat la tesi—. En Joan Buades ha estat un puntal a l'hora d'endinsar-me dins de l'anàlisi de la geografia del poder, amb ell he compartit moltes hores de conversa sobre la geohistòria del capitalisme balear, les coreografies del poder i l'expansió internacional del capital turístic balear. De fet, moltes de les interpretacions i materials que aquí s'exposen simplement no els hagués pogut desenvolupar sense la seva ajuda. Amb n'Ernest Cañada he compartit moltes reflexions sobre els impactes del capital turístic a Centre Amèrica i Carib. Sense les aportacions de n'Ernest, que treballa amb els peus a terra a Centre Amèrica fent una investigació activista sobre el capital turístic a la regió, no hagués conegut molts dels conflictes associats al capital turístic balear a Centre Amèrica i Carib que s'exposen a la tesi. A en Toni Pons, gràcies també, que sempre és allà per donar un cop de mà amb els problemes tècnics.

He pogut canalitzar moltes de les meves inquietuds gràcies al recolzament que m'ha donat en Macià Blázquez des de fa ja molt de temps, concretament des de que em cridà per col·laborar amb ell en la direcció del projecte d'indicadors de sostenibilitat del turisme al sí del CITTIB (Centre d'Investigació i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears) el maig del 2000. A més, en Macià com a director de la tesi, malgrat veia amb preocupació la magnitud del projecte a mesura que avançava, particularment per la dificultat de sintetitzar-ho, ha tengut prou paciència per anar llegint tot el material que li he anat llançant durant aquests anys. En Macià, però, m'ha encoratjat en tot moment en seguir amb el projecte, sense posar-me cap fre i exercint com a gran entusiasta de la tesi i dels seus resultats. Amb en Macià també he compartit espais polítics, el GOB en concret, que han estat també espais d'aprenentatge col·lectiu.

Quan vaig començar a introduir-me a l'estudi de l'economia ecològica, l'ecologia política i la geografia crítica, va ser pràcticament un camí en solitari que anava transitant gràcies a l'ajuda de persones que anava incorporant al meu "equipatge" personal, entre d'elles, les ja citades de fora de Mallorca i, en Joaquín Valdivielso a Mallorca. Ara, però, ja són moltes les persones amb les qui compartesc aquestes inquietuds. En aquest sentit, a part dels més veterans del grup de recerca, he de fer una menció molt especial als més joves del grup: n'Alícia, en Xavier, na Sònia i n'Ismael. Podria dir que un dels resultats més gratificants de la tesi ha estat veure com elles i ells han anat absorbint moltes de les reflexions i aportacions que he anat trobant i desenvolupant al llarg d'aquest recorregut; i més encara, veure que ara són elles i ells les que m'aporten menjar per alimentar les meves inquietuds intel·lectuals i polítiques. A en Xavier li he d'agrair el seu interès per la meva feina, la seva inquietud i la força de voluntat que l'ha empès a abandonar les "aigües tranquil·les" de l'economia convencional per endinsar-se en l'oceà de l'economia ecològica. A n'Ismael, "l'últim becari" com diu ell, li he de donar les gràcies per haver-se decidit a incorporar-se en el grup i endinsar-se en l'estudi de la geografia urbana crítica. Na Sònia mereix un agraïment especial per haver seguit des del començament totes les passes de la tesi i fer-me aportacions molt valuoses. Amb ella he compartit no només reflexions intel·lectuals, sinó que també he compartit inquietuds polítiques i desencants sociopolítics, a més d'unir-nos una bona amistat. En darrer lloc, he de donar les gràcies a n'Alícia amb qui he compartit, entre d'altres coses, reflexions sobre les lògiques geogràfiques del capitalisme, que l'han empès a endinsar-se en els camins de la recerca per Suècia; però sobretot, per haver "patit" amb jo aquest procés vital i per haver-me acompanyat a la "cuina" d'aquesta tesi. Sense la seva comprensió, paciència, complicitat, ajuda i recolzament quotidià m'hauria estat del tot impossible escriure aquesta tesi.

Entre les persones que m'han ajudat a interpretar la realitat política de les Balears, vull donar també les gràcies, a en Joan Amer que acabà la tesi ja fa temps i que m'ha regalat

importants informacions i bons moments de conversa. Igualment, he d'agrair el recolzament als companys del grup de recerca Política, Treball i Sostenibilitat, especialment a en Bernat Riutort, n'Alexandre Miquel, en Marc Morell, en Miquel Comas, n'Arnau Matas i en Joaquín Valdivielso. He d'agrair a en Matías Vallés i a n'Andreu Manresa no només les seves brillants columnes al *Diario de Mallorca* i *El País*, sinó també la seva ajuda per aclarir molts de dubtes sobre informacions relacionades amb alguns conflictes i esdeveniments polítics de les Balears. També he de donar les gràcies molt especialment a n'Andrés Rábago (El Roto)<sup>2</sup> i Pau Rodríguez Jiménez-Bravo (Pau per Tots)<sup>3</sup> per haver-me donat permís per utilitzar les seves vinyetes satíriques publicades a *El País* i al *Diario de Mallorca* respectivament. A més, els hi he d'agrair els seus regals diaris que són les seves vinyetes, a través de les quals aconsegueixen retratar i sintetitzar els absurds de la societat, una autèntica dinamita pel pensament. En David Ginard me va facilitar materials que m'han ajudat a entendre la realitat socioeconòmica i política de les Illes durant la llarga nit feixista. En Joan Moranta me va donar un bon cop de mà amb la correcció de la part de pesca. I, en Jaume Binimelis me va facilitar interessants materials sobre la qüestió agrària.

També he d'agrair l'ajuda d'aquelles persones que m'han facilitat informació que ha estat cabdal per fer la tesi, entre d'elles: Mateu Ginard d'Autoritat Portuària, Llorenç Mas de la Conselleria d'Agricultura, Antoni Grau de la Direcció General de Pesca, Alfonso Meaurio de la Federació Hotelera de Mallorca, Pere Ripoll i Catalina Puig de la Conselleria de Medi Ambient i Joan Llabrés de la Conselleria de Comerç, Indústria i Energia.

A més de les persones ja citades, he de donar les gràcies a totes aquelles persones i col·lectius amb els que he pogut compartir experiències, ja fos amb xerrades, escrits, reunions, assemblees o discussions; i també als estudiants als que he fet classes des del 2002 i que han hagut de suportar la meua particular forma d'entendre i explicar la geografia. Sense aquestes oportunitats, segurament no hauria pogut avançar de la manera com ho he fet. Moltes de les aportacions que apareixen en aquesta tesi s'han enriquit gràcies a la feina que cada dia fan diferents col·lectius socials i les persones que els integren, dels que vull destacar: Sóller on ets?; GOB; Cultura Obrera; Agrohoritzontal; Ateneu Llibertari Estel Negre; Observatori del Deute en la Globalització; Ecologistas en Acción; Observatorio Metropolitano de Madrid; i tota aquesta extensa "família" que forma part dels moviments.

Així mateix, he d'agrair la preocupació, el recolzament i les bromes que m'han fet durant tots aquests anys les amigues i amics que tenc escampats arreu, especialment: Iñaki Aicart, Xé Mas, Toni Pellicer, Marta Peixoto, Gregori Grigoriadis, Sven Uhlas, Christos Zografos, Jorge Enrique Zuluaga, Juan Carlos Villamizar, Carlos Murcia, Peter Guindilla, Maria Huguet, Miquel Àngel March, David Llistar, Gemma Tarafa, Miquel Ortega, Ana Hernando, Tom Kucharz, Luís González, Aina Calafat, Miquel Serra, Isidro López, Emmanuel Rodríguez, Manolo Sáez, Miquel Cruz, Guillem Barceló, Tonyi Toledo, Marilena Tugores, Mercè Agüera, Maria Xalabarder, Chus Herrero, Joana Llinàs, Manuel Tapia, Lali Fons, Bel Mozo, Gaspar Guaita, Montse Mozo, Joan Llabrés, Margalida Roig, Irene Moyà, Maria Àngels Cavada, Estrella Rodríguez, Ruth Escribano, Antoni Riera, Arena Petit, Dani Martínez, Guillem Ferrer, Bàrbara Schiele, Mariló Navarro, Christian Walsler, Puma Bibb, Alfonso Meaurio; i molts d'altres amics i amigues que no he vist gaire durant aquests anys que estat fent la tesi. Bona part d'aquesta tesi s'ha escrit amb la banda sonora de Radio 3, molt particularment el programa Carne Cruda, amb en Javier Crudo, que és una tempesta de radio pocavergonya, estimulante i divertida, que m'ha acompanyat des del matí a la nit i sense la qual els dies haurien estat molt més grisos.

Més enllà del món acadèmic i dels moviments vull aprofitar per donar les gràcies a en Gabriel Rosales, un gran mestre de música que m'introduí al meravellós món del jazz, però també m'ajudà a través del seu mètode i la seva forma de ser a interrogar la nostra realitat amb ulls crítics i inquietos, per tal que cadascú improvisi la seva pròpia melodia. També un agraïment a en Sebastià Rullan, el patró del Vila Deià, que m'ensenyà a navegar, pescar i gaudir de les coses senzilles.

Finalment, he de donar les gràcies al suport i paciència que tota la família ha tengut amb mi durant aquest llarg viatge de la tesi, a na Cati que l'he fet patir més del necessari i a en Murry pel seu suport silenciós, però constant. Sense el seu recolzament i sense la llibertat que me donaren de nin, probablement no hauria agafat aquest rumb, no sempre fàcil. Na Cati m'ha

---

<sup>2</sup> [www.elpais.com/vineta/](http://www.elpais.com/vineta/) (desembre 2011).

<sup>3</sup> [www.escapula.com/escapula/humor%20grafico/humor%20grafico.htm](http://www.escapula.com/escapula/humor%20grafico/humor%20grafico.htm) (desembre 2011).

ensenyat a interrogar críticament la realitat que ens envolta, a escoltar i a prendre les coses seriosament; i en Murry m'ha ensenyat que les coses serioses s'han d'agafar amb sentit de l'humor. A la meva tia, na Glori, li he de donar les gràcies per haver fet la portada de la tesi. També he de donar les gràcies a la resta de la meva família i a la família pollencina-holandesa que aquests anys han estat pendents de jo i la tesi.

Les darreres paraules són de tristor i record per aquelles persones que han estat importants per jo i que han partit en els darrers anys: el meu cosí Vicenç, el meu padrí Vicenç, el meu mestre pescador Sebastià, el meu gran amic Ramón i la meva estimada Alícia. Totes elles m'han ensenyat coses que els diners no poden comprar.



## PART 1

# ENFOCAMENTS TEÒRICO-CONCEPTUALS: PER UN ENCONTRE ENTRE LA GEOGRAFIA CRÍTICA I L'ECONOMIA ECOLÒGICA



## CAPÍTOL I\*

### LES QÜESTIONS AMBIENTALS DINS LA GEOGRAFIA I LA GEOGRAFIA DINS LES QÜESTIONS AMBIENTALS

“La història de la geografia ecològica encara s’ha de fer i, per tant, també els primers intents de geografia ecològica han estat gairebé desconeguts” (Martínez-Alier 1988: 69).

Una de les principals preocupacions de la nostra societat està relacionada en els efectes, impactes, conflictes i col·lisions que poden ocasionar (i ocasiona) l’actual civilització -la industrial- sobre el medi natural (biofísic). En aquest sentit s’han desenvolupat, des de diverses disciplines científiques, multitud d’anàlisis i estudis. La majoria d’ells coincideixen en unes conclusions no gaire optimistes, emperò realistes, respecte dels resultats de les interaccions entre la natura i la societat. Actualment, els arguments teleològics i del determinisme ambiental semblen remots, emperò per Glacken (1970:164) aquests han estat reemplaçats per la *fe* en la ciència, la tecnologia i el progrés. Essent aquests, uns conceptes acceptats generalment de manera absolutament acrítica.

Les grans diferències entre les disciplines naturals o biofísiques i les socials es poden explicar en gran part pels dualismes a partir dels quals s’han edificat ambdós discursos científics (natura-cultura, objecte-subjecte...) (Castree, 2005). Per la gran rellevància històrica de la geografia com a ciència que es troba a la cruïlla entre la naturalesa i la societat, potser aquesta hagi estat una de les poques disciplines que ha intentat superar el dualisme humanitat-natura – ciències naturals *versus* ciències socials. No obstant, una pesada càrrega de l’anomenat determinisme ambiental i una creixent influència de la ciència econòmica ortodoxa i d’altres de tipus instrumental (lligades a l’anterior), han motivat que part de la geografia hagi anat abandonant l’interès per les relacions humanitat-natura, o bé s’interessàs per dites qüestions d’una manera un tant superficial, fragmentàriament o bé, i sobretot, ha restat en la marginalitat dins del corpus de la disciplina científica. A la influència de la ciència econòmica dominant, s’hauria d’afegir que des de les files de les corrents de tall marxista o radical les qüestions mediambientals han estat considerades en moltes ocasions com a burgeses, i per la qual cosa no se’ls ha prestat massa atenció.

Cal a dir, no obstant, que les reflexions dins de la geografia de les relacions entre home i naturalesa han aportat propostes de superació dels dualismes. Des de l’aparició de la pionera obra de George Perkins Marsh a la segona meitat del segle XIX podem establir una necessària distinció entre aquells que estudiaran com les condicions naturals afecten a l’home i les seves capacitats de domini de la natura, i aquells altres que estudien el paper de l’home en la transformació de la natura, segons els quals l’espècie humana esdevé un agent geogràfic de primer ordre que va deixant una important empremta sobre el territori i al seu pas provoca la modificació, alteració i degradació de la natura (així com una creixent polarització social).

En aquest primer capítol intentarem donar resposta a la pregunta que formulava Martínez-Alier (1988) al conjunt dels geògrafs i que tocava en certa manera una de les qüestions claus de la geografia. En primera instància, sembla que el paper dels geògrafs en el moment de màxima rellevància en la construcció socio-científica dels conflictes socioambientals i d’acceptació sociopolítica no ha estat molt destacat, tal com han notat altres geògrafs com per exemple Sneddon (2000), Peet i Watts (1996) o Wilbanks (1994) entre d’altres. Així doncs, a aquell interrogant suscitat pel conegut economista ecològic –Joan Martínez-Alier-, hem intentat veure, sense entrar gaire en profunditat, com s’han anat configurant les idees ambientals dins de la geografia i de com la geografia ha pogut influir en la construcció social i científica dels conflictes socioecològics, la coneguda *crisi ecològica*.

Clarence J. Glacken (1996) apuntava en la seva voluminosa i magnífica obra tres moments fonamentals en la sistematització i explicació de les relacions entre l’espècie humana i la natura: el primer fa referència a la influència d’un poder superior en la constitució de la Terra

---

\* Aquest capítol es va escriure al Port de Sóller (acabada la primera versió a l’abril de 2004).

com un planeta perfectament adequat pel desenvolupament de la vida orgànica; el segon faria esment a les influències que el medi ambient terrestre pot haver exercit sobre el desenvolupament històric de les societats humanes; i finalment sobre la manera com l'espècie humana ha alterat les condicions naturals des de que habita la Terra i quina ha estat l'extensió dels canvis en el medi natural.

A continuació s'intentarà repassar, breument, el procés històric a través dels seus autors i reflexions de com es va construir el pensament ambiental, que anirà en un primers estadi de la justificació teològica, per passar a una comprensió racional i il·lustrada però que mantindrà l'objectiu bàsic heretat del pensament teològic en posar la natura al servei de la humanitat i per a la seva explotació, per arribar finalment a les reflexions crítiques respecte de les relacions home-natura resultat d'unes relacions instrumentals i productivistes que han abocat a la societat i la naturalesa en una espiral de deteriorament conjunt. Serà doncs, aquest darrer episodi el que voldrem mirar amb més deteniment i, en especial mirar d'esbrinar quin ha estat i quin és el paper de la geografia dins d'aquest debat científic, però també social i polític.

### **1.1. EL PRIMER CONEIXEMENT DE LA NATURA. DELS CLÀSSICS A L'EDAT MITJANA<sup>1</sup>.**

Evidentment, el coneixement de l'entorn o medi ambient es troba ja en les cultures caçadores i recol·lectores del paleolític. Emperò, els primers indicis de sistematització dels coneixements sobre l'entorn es remunten a quatre mil anys abans de Crist. En els primers tractats mèdics apareguts al sí de la cultura xinesa fou on van aparèixer les primeres descripcions de plantes i animals pels seus valors terapèutics. A l'antiga Mesopotàmia (sumeris, babilònics i assiris) desenvoluparen uns elevats coneixements sobre el medi i de biologia, destacant el llibre *Calendari Agrícola Sumeri*, que contenia recomanacions per l'agricultura i el reguiu. A Babilònia, al segle VIII ac., al *Llibre de Jardineria d'Alppaldelina* es citen plantes comestibles, medicinals, etc. conreades a les vores del Tigris i l'Eufrates.

Les arrels del pensament occidental les trobam en l'Antiga Grècia, essent la cultura hel·lènica la primera en intentar sistematitzar la ciència i la filosofia, encara que tot això ho aconseguen a partir d'assimilar els coneixements històrics dels seus pobles veïns. Una filosofia del desenvolupament dels recursos anava lligada a les aspiracions econòmiques i polítiques dels monarques hel·lenístics. El coneixement sobre el medi a l'Antic Egipte fou semblant al de la cultura mesopotàmica, emperò l'Egipte feu de pont entre les cultures antigues i l'hel·lènica, destacant el fet que els grans pares de la medicina clàssica (Hipòcrates, Galeno, Teofrast i Dioscòrides) s'inspiraren i es formaren en la biblioteca del temple d'Imhotep, a Memfis. De la informació escrita que ens ha arribat dels egipcis, cal destacar la d'Ebers que conté informació científica escrita entre els anys 2278 i 2263 ac.

Cal dir, emperò, que darrera de la visió clàssica hi havia conceptes religiosos molt més antics. Els més importants estaven associats a la fertilitat, la mort i el renaixement. El precursor de les ciències naturals fou Anaximandre de Mileto (610-547 ac.) qui intentà explicar l'adaptació dels organismes al seu medi, elaborant la teoria de que l'ordre està caracteritzat per la lluita entre oposats. Anaximandre també feu intents per presentar cartogràficament el món fins aleshores conegut. Empedocles d'Agrigento (492-432 ac.) formulà la influent teoria dels quatre elements bàsics independents –terra, aire, foc i aigua– que es combinaven en proporcions diferents per produir les nombroses substàncies que es troben en el món. Aristòtil al segle IV, introduí el cinquè element, l'*èter*, que seria tot allò situat per sobre de la lluna. A la teoria d'Empedocles la va seguir l'atomisme de Demòcrit d'Arbera, segons el qual tot esdeveniment tenia una causa natural, descartant qualsevol intervenció sobrenatural. Segons ell "res és creat a partir de la no existència, ni destruït en la no existència" (Glacken 1996:91).

Segons Glacken (1996) els orígens de les teories del medi es poden dividir en la fisiologia (com la teoria dels humors) i l'altra en la situació geogràfica, ambdues es troben en el corpus hipocràtic. Una vinculada amb la medicina i l'altra amb la geografia. De l'escola d'Hipòcrates de Cos (460-375 ac.) sorgí la primera medicina científica, segons la qual s'estableix l'esquema quadripartit de la patologia humoral. El cos humà estarà compost per quatre elements o humors (sang, flema, bilis groga i bilis negra) que procedia de la teoria d'Empedocles dels quatre

---

<sup>1</sup> La visió teològica. La creença que el providencialisme sobrenatural en el que una entitat suprema governa els ritmes de la natura i de la societat.

elements (foc, terra, aire i aigua). Segons l'ideal hipocràtic, l'estat de salut de l'individu existeix gràcies a un balanç equilibrat entre els diferents humors i aspectes del medi físic. De la doctrina humoral hipocràtica es desprenien una sèrie d'implicacions bàsiques:

- a. Les peculiaritats somàtiques i psíquiques dels individus depenen de manera important del medi geogràfic en el que viuen.
- b. Els individus difereixen entre ells en funció de les diferents qualitats elementals o humors.
- c. Les condicions topogràfiques, climàtiques i atmosfèriques han de ser analitzades si es volen conèixer les malalties i infermetats.

(Urteaga, 1993).

El Tractat hipocràtic *Aires, aigües, llocs*, un dels més populars de l'autor -encara que no s'està del tot segur sobre la seva autoria- és un llibre de pronòstics que informava al metge sobre les condicions del medi, malalties habituals i distribució estacional de les mateixes. En aquesta obra, Hipòcrates formulà la inseparabilitat individu-medi. Aquesta obra presentava les següents idees rectores: l'estreta relació entre cultura i medi; l'herència de caràcters adquirits; la importància de les malalties ocupacionals; i l'influx de governs i altres institucions. C. Glacken (1996:112) escrivia respecte del treball d'Hipòcrates que si aquest "hagués posat en clar que medi, medicina i etnologia constitueixen tres camps d'estudi diferents, que la influència del clima sobre l'individu interessava a la medicina mentre que l'etnologia requeria altres mètodes, com certament proven les seves mateixes descripcions, les rigoroses correlacions que d'ell derivaren no haurien tengut tant de pes sobre un període de dos mil tres-cents anys, ni hauria estat necessari que en els nostres dies Arnold Toynbee refutàs les seves idees en discutir la gènesi de les civilitzacions".

Els primers treballs topogràfics culminarien en l'obra *Història* d'Herodot (485-425 ac.). Aquest, a diferència d'Hipòcrates, s'interessava per la història, els viatges, les costums i els diversos móns. Les idees de Pitàgores (532-497 ac.) desenvoluparen una concepció dualista que explicava com a lluita entre contraris i la seva fusió en l'harmonia. S'atribueix a Pitàgores la descripció de la Terra, junt a la resta de cossos celestes visibles, que girava entorn a un foc que ocupava el lloc central de l'univers. Per Pitàgores la Terra i la resta de cossos celestes havien de ser esferes, basant-se en un raonament de caràcter místic i filosòfic. Segons Neugebauer (1983) fou l'adopció d'aquestes teories per part de Plató la que propagà la idea del globus, emperò col·locant a la Terra en el centre de l'univers. Jenofont (435-534 ac.) a *Memorabilia* sostenia que Sòcrates emprava proves de tres tipus per demostrar la providència divina: la de la fisiologia; la de l'ordre còsmic; i de la Terra com a medi adequat. Sembla que Plató a l'obra *Timeu* desenvolupà algunes d'aquestes idees on conta com el creador va configurar el cosmos de foc, terra, aire i aigua, a partir del desordre inicial.

Aristòtil sembla que abandonà la idea del déu creador, per posar en el seu lloc una lògica natural interna que permetés avançar-se a la necessitat (física). Així la naturalesa actuaria com una finalitat, però inconscient. Glacken (1996) diu que la teoria d'Aristòtil seria una versió simplificada de la d'Hipòcrates, a la que hi afegí una interpretació política. Per Boada i Saurí (2003) Aristòtil és hereu de dues tradicions: la de la història natural (coneixements antics i locals dels animals i vegetals) i la d'un enfocament filosòfic deductiu. Aristòtil refutà la tesi de Plató que negava la capacitat de coneixement en l'individu. Per Aristòtil, les tesis de Plató no servien per explicar les causes sobre l'origen, generació i transformació de la naturalesa. Els interessos científics sobre la natura d'Aristòtil foren continuats per Teofrast (371-287 ac.) qui inicià els estudis de botànica.

Els Estoics, amb Zenó, a principis del segle III ac. adoptaren els arguments de Sòcrates. Zenó creia que tota la naturalesa estava determinada per lleis rigoroses i dissenyada pel benefici de la humanitat. Aquestes idees foren criticades per l'Escola Epicúria, a partir d'Epicuri, amb Ciceró (106-43 ac.) i Lucreci (99-55 ac.) defensaren que la por a la mort i el temor als déus eren els mals suprems, per la qual cosa separaren els déus de la naturalesa. Els epicuris consideraven que era impossible que la Terra estàs concebuda exclusivament per al goig i ús dels humans. Podríem tenir una primera visió no antropocèntrica de la natura. Estoics i epicuris compartiren la idea de la unitat de la natura. Caldria afegir que l'alè que donaren els ptolomeics i selèucides al manteniment de les cultures natives generà una consciència sobre les diferents cultures.

Cap a finals del període hel·lenístic i inicis del domini de Roma, la descripció de la Terra –geografia- abraçava estudis del regne de les coses naturals, mesura de la Terra i assumptes teològics (p.ex. el paper del poder diví en la creació de la Terra). La *Geografia* d'Estrabó (60 ac.- 21 dC.) pot considerar-se com la geografia oficial més antiga que ens ha arribat, en ella sosté que la geografia “abraça una teoria que no ha de menysprear-se, la teoria de les arts matemàtiques i de les ciències naturals, així com la teoria que hi ha darrera dels camps de la història i dels mites” (Unwin 1995: 83). Estrabó adoptà la idea grega d'*oikuméne* dient que el geògraf només s'havia d'ocupar de la terra habitada. De totes maneres, Estrabó sostenia que la tasca principal de la geografia era de caràcter polític, per satisfer les necessitats dels estats en la conquesta de nous territoris. Glacken (1956) destaca les figures dels intel·lectuals romans Varro, Plini i Columela que escrivien sobre agricultura i l'impacte de les activitats agrícoles sobre els sòls, i diu que no fou fins Humboldt en que les teories exposades per Varro serien repeses. Glacken (1956:71) estableix que encara que hi hagués algunes observacions respecte dels canvis induïts per l'acció de l'home, l'èmfasi principal es posà en la societat humana, el seu origen, i la manera com canvia al llarg del temps. Així, les primeres observacions com les d'Eratostens a l'illa de Xipre i la forma com aquesta havia estat feta habitable no transcendeixen en un posterior desenvolupament.

La següent gran descripció del món conegut després d'Estrabó, fou la *Història Natural* de Plini (23-79 dC.) que constava de 37 volums des de l'astronomia a la botànica, en la que Plini adoptà la definició purament topogràfica de la geografia sense abraçar les observacions astronòmiques. Posteriorment a la geografia d'Estrabó i Plini, tenim la *Geografia* de Ptolomeu (90-168 dc.) que definí la geografia com un “esbós que imita aquella part de la Terra que coneixem com un tot” i l'oposa a la corografia que només s'ocupava de la descripció concreta de parts de la terra. Així geografia era el tot: la Terra. Els càlculs de Ptolomeu sobre la dimensió de la Terra quedaren en uns 11729 km per davall de la circumferència real de la Terra (Unwin, 1995).

S'haurien de tenir en compte, així com ho expressà Glacken (1996), les contribucions al coneixement de les relacions home-natura, i a la geografia en general, per part d'altres cultures i no només l'occidental, com podria ser en el cas de la cultura islàmica amb les aportacions d'Ibn Khaldūn que es podrien incloure dins d'un proto-determinisme ambiental i també la cultura oriental. N. Georgescu-Roegen (1996) en analitzar les diferències entre Orient i Occident –pel que fa al desenvolupament en el camp de les idees i del pensament- sostén que malgrat en els dos àmbits es va arribar a una ordenació lògica pròpia, en la ciència oriental mai es va anar més enllà de la fase taxonòmica. Segons Georgescu-Roegen, la diferència entre la civilització grega i les antigues cultures asiàtiques és que aquelles mai arribaren a desenvolupar la idea de causalitat.

El primers escrits del pensament cristià al segle IV amb Sant Basili, Sant Ambrosi, i culminant en Sant Agustí, eren en part homilies i en part pologètica o polèmica. La pologètica o polèmica introduïen idees sobre la natura i interpretacions religioses d'aquesta. La idea de disseny estava carregada amb multitud de contradiccions. L'hegemonia cristiana va tenir una sèrie de ramificacions en la cosmologia medieval, essent de gran importància la creença teleològica judeocristiana en la creació i cura divines de l'univers, així com es relata en el *Gènesis*. Segons Glacken (1996:168) aquesta concepció gira en torn a quatre elements principals:

- a. Déu creà el món del caos.
- b. La humanitat està feta a imatge de Déu.
- c. Els productes de la natura existeixen al servei de la humanitat i que a les persones els hi correspon mantenir-los.
- d. Quan Adam i Eva desobeïren a Déu, es va rompre la relació idíl·lica entre l'home i la naturalesa i des de llavors, la humanitat hagut de lluitar contra un entorn maleït.

El primer capítol del *Gènesis* inspirà la literatura *hexaemeral* nascuda de l'enumeració dels actes dels “sis dies” de la creació. Aquesta literatura fou iniciada per Filó i cultivada per Sant Basili i Sant Ambrosi, culminant en Sant Agustí que distingí entre el Creador i el creat. Segons Sant Agustí no es podia posar en dubte la inferioritat del creat. El segon capítol del

*Gènesis* inspirà una literatura sobre el Jardí de l'Edèn, especialment per tal de localitzar-lo, tenint molta influència en la concepció occidental de la humanitat i el pensament etnològic. La idea que es derivà del tercer capítol del *Gènesis* és que la caiguda de l'home causà el deteriorament de la natura, com un malefici (Glacken, 1996).

Les idees que es deriven de l'Antic Testament tingueren elements importants en la formulació de les concepcions modernes de la relació entre l'home i la terra. La fusió de les idees de l'Antic Testament amb la idea estoica del disseny de la natura va proveir d'un estímul per l'estudi de la natura viva per tal de trobar en ella les proves de les saviesa de la divinitat (Glacken, 1956). Si es considera que la cultura romana va suposar un estancament de la tasca investigadora i crítica dels grecs, molts cristians, segons Glacken (1996) simplement tractaren d'aniquilar-la completament. Encara que hi havia certes excepcions que es manifestaven en el nombre creixent de monestirs on s'estudiaven i transcrivien els manuscrits antics. Beda el Venerable, a inicis del segle VIII, copià en el *De natura rerum* i *De temporum ratione* grans extractes de l'obra de Plini.

De fet el pensament occidental durant l'Edat Mitjana estava totalment permeabilitzat pel pensament judeocristià, implicant com hem dit anteriorment una vertadera reculada en quant al pensament clàssic. Als inicis dels segles XI, XII i XIII es veuen canvis en la naturalesa de la descripció geogràfica, com es pot observar en les geografies enciclopèdiques (Isidor de Sevilla, Albert Magne, Bartholomeus Angelicus, Vincent de Beauvais, etc.) que incloïen un compendi de geografia i seccions sobre els quatre elements. Averroes sostenia que la llei divina obligava a aplicar l'especulació racional a la pròpia reflexió sobre l'univers, la qual adquireix la seva forma més perfecta en el sil·logisme racional anomenat demostració. Molts autors han vist en l'obra *L'Art de Falconeria* de Frederic II de Hohenstaufen (1194-1250) un exemple del que es podia aconseguir a partir de l'observació en història natural a l'Edat Mitjana. Albert Magne desenvolupà l'estudi racional i independent de la natura, el qual feia observacions sobre Aristòtil i va escriure sobre geografia seguint el model d'Isidor de Sevilla. Amb Albert Magne s'atorgà un nou valor al medi natural i a l'observació del mateix.

Sant Tomàs d'Aquino al segle XIII a la seva *Suma Teològica*, establia els cinc arguments per provar l'existència de Déu, el cinquè dels quals esdevé de l'evidència del govern del món. A Sant Tomàs les idees de pla, ordre i disseny es donen a pensaments sobre la bellesa de la creació produint el tractat més rigorós de teologia natural, recolzada en la teologia aristotèlica segons la qual, la natura no feia res gratuïtament. En l'obra *De regimine principum ad regem* Tomàs reformulà les idees contingudes en els escrits d'Aristòtil, Vegeci i Vitruvi. Les grans idees de Sant Tomàs no difereixen gaire dels grans texts cristians del passat, emperò aquest amplià els coneixements i les idees, destacant el lloc de l'home en la natura que Tomàs interpretava dins d'una jerarquia.

Durant aquest llarg període, les relacions home-natura i l'avanç del coneixement d'aquestes anava lligada per una banda al control dels recursos i la gestió dels problemes ambientals. Així, malgrat el predomini de la interpretació teològica, la lluita contra les interaccions ambientals de caràcter nociu per la vida humana i la cerca de condicions favorables va dur als governants i als primers científics a establir mesures de govern que partien d'un coneixement de les condicions ambientals. En aquesta línia, Tomàs d'Aquino al *De regimine principum ad regem cypri* (1270) aconsellava normes per la fundació de ciutats apuntant que "hi ha una altra senyal per conèixer la sanitat d'un lloc, que és veure sí els homes que habiten en ell són de bon color, de cossos robusts i membres ben formats. Si hi ha molts joves i aguts i si també molts homes vells. I pel contrari si els homes són de roïns cares, els cossos disminuïts o malalts, si hi hagués pocs joves i tebis, no es pot dubtar que el lloc és pestilent" (Tomàs d'Aquino a Capel 2005:94).

## **1.2. DEL QÜESTIONAMENT DE LES INTERPRETACIONS TEOLÒGIQUES A LA IL·LUSTRACIÓ. LES INTERACCIONS HOME-NATURA.**

Els començaments de l'Edat Moderna estaren marcats per l'ampliació dels horitzons intel·lectuals de la mà dels grans descobriments geogràfics. En el pensament renaixentista pesava la idea d'una terra amb disseny a la qual incorporaven conceptes clàssics i d'altres de l'Antic Testament. El descobriment de noves terres reforçà la idea de plenitud i riquesa atorgades per Déu a la naturalesa, i eren útils les idees laiques sobre les influències climàtiques

i ambientals<sup>2</sup>. En particular i degut al fet d'arribar a "terres verges", la idea de l'home com a modificador del seu medi va adquirir un caràcter espectacular. Allà, els homes podien veure els canvis, per exemple a partir del foc, que es produïa a les noves terres. A partir del segle XVIII es comença a estendre la literatura al respecte. A més, no es trobava cap tipus d'explicació a la trobada d'altres grups humans i d'altres descobriments. Aquells nous grups humans eren contemplats com a "recursos" a explotar. Encara que Frai Bartolomé de las Casas ho denunciés, els indígenes només eren dignes de servir als "amos cristians" i formaven part del botí de conquesta.

Pels pensadors del Renaixement, la inspiració temàtica principal procedia del *Timeu* de Plató i del *De natura deorum* de Ciceró. Els descobriments geogràfics varen permetre esbocar mites i fer que els coneixements adquirits fins aleshores es tambalegessin. Com per exemple la creença que les zones tòrrides eren inhabitables. Amb els descobriments es demostrà no només que eren habitables, sinó que a més estaven habitades. Els nous descobriments provocaren també una ràpida revisió dels mètodes de traçat dels mapes. El primer compendi de geografia després del viatge del "Descobriments" fou la *Cosmographia Universalis* (1544) de Sebastian Münster. Per una altra banda, José de Acosta (1590) a *Historia Natural y Moral de las Indias*, considerà que el descobriment d'Amèrica en tot cas fou accidental en relació a l'home, emperò la casualitat no li era vàlida per l'explicació de la fauna que allà es trobava. Així que la presència de grans depredadors va fer que Acosta concloués que el poblament es va realitzar en algun moment per terra. Un altre autor de l'època que cal destacar és Giovanni Botero, en la seva obra *La Grandeza de las Ciudades* (1588) exposava una lectura particular de les relacions de l'home amb el medi, sobre la població que podríem definir com a pre-malthussianes i les avantatges de viure a les ciutats. Aquest autor establí la idea que el "governant" d'una ciutat transformi l'ordre natural per a que progressi la civilització, així com que el medi estableixi límits a l'expansió de la població.

A partir del Renaixement (p.ex. Leonardo, Paracelso, Agrícola i Palissy o Alberti) hi ha una actitud més conscient i una major confiança en la capacitat de l'home -mitjançant l'artesanía, invenció i la tecnologia- de control i domini de la natura. Com a mostra tenim el que Leonardo da Vinci digué: "qualsevol gran riu pot ser elevat fins a les més altes muntanyes en virtut del principi del sifó" (Glacken 1996: 430). Glacken exposa com d'aquesta frase es desprèn, a més dels amples coneixements de Leonardo, la connexió que es feia entre la física i la tecnologia aplicada. La major part dels autors dels inicis de la ciència moderna no negaven el disseny en la naturalesa ni la validesa de les causes finals, emperò sí que hi havia certes diferències en l'entusiasme sobre la seva aplicació als problemes immediats. D'aquesta manera la teoria de Copèrnic no qüestionà la *creació*, a ell es sumaven tant Galileu Galilei com Johansen Kepler. La teleologia d'Isaac Newton es basava en l'ordre, bellesa i moviment dels cels més que en l'ordre de la naturalesa sobre la Terra. Leibniz entenia la idea d'harmonia com una nova prova de l'existència de Déu. Leibniz s'ocupà de l'escala de l'ésser humà en la natura i entenia que el progrés de la humanitat com a part de l'harmonia va acompanyat per canvis a la terra. Glacken (1996:351) exposa com "aquells grans homes de la ciència i la filosofia varen mantenir viu l'esperit de la teleologia i la idea del disseny de la naturalesa, a pesar de les crítiques que es feren d'aquesta".

Francis Bacon i René Descartes coincidiren en afirmar que les causes finals no eren apropiades per a l'estudi de la història natural, per la qual cosa foren molt criticats pels teòlegs naturals del segle XVII com per exemple, John Ray. En aquest període es pot observar el conflicte entre dues perspectives de la naturalesa: la mecanicista i l'organicista. Per la mecanicista, les accions de les parts d'un tot són explicades mitjançant lleis conegudes, i el tot és el resultat de la suma de les parts, es subratllen les causes segones i s'eliminen les causes finals com a guies de la investigació. Per l'organicista, el tot existeix en un primer lloc i el disseny del tot explica les accions i reaccions de les parts. Glacken (1996:351) exposa com "homes tan eminents com Bacon, Spinoza, Buffon, La Mettrie, Goethe i Kant criticaren la idea de causa final, però, qui dels que hagi llegit les controvèrsies sobre l'evolució o les cartes de Lyell a Darwin diria que aquelles crítiques donaren en el blanc?".

---

<sup>2</sup> En aquesta època hauríem d'incloure l'impacte, entre d'altres de l'obra de Leonardo da Vinci, de Leon Battista Alberti amb els seus *Deu Llibres sobre Arquitectura* (1404-1472). Per Alberti la comprensió del medi era fonamental per la pràctica de l'arquitectura.

En la filosofia de Francis Bacon, considerat com un dels pares del mètode científic modern (mètode inductiu), cobrava especial rellevància el tema referent al control de l'home sobre la natura. Emperò, Bacon no entenia el control de la natura per part de l'home separat de la religió. Per Bacon, la posició de l'home estava per sobre de la natura i a partir dels descobriments, especialment geogràfics, creuria en el progrés de la humanitat i de la ciència. Bacon expressava que "seria deshonrós per a la humanitat que els àmbits del món material, la terra, la mar, les estrelles, s'hagin desenvolupat i il·lustrat tan prodigiosament en la nostra terra, i els límits del món intel·lectual seguissin tancats en les restringides troballes dels antics" (Bacon a Glacken 1996: 438).

Descartes, així com Bacon, també confiava en el poder del coneixement humà per controlar la natura, mostrant un elevat entusiasme amb la tecnologia per al control de la natura, que per exemple es desprèn de l'observació en la construcció dels pòlders a Holanda. No obstant, atribueix a Déu el fet que ells adquireixin aquest "donatiu" de la destresa i la tecnologia, per així poder dur a terme la seva obra. Així, segons Bacon i Descartes, l'home es converteix en "l'administrador" de Déu a la Terra. A partir d'aquests pensadors, es pot veure com es va produint l'abandonament de la perspectiva pessimista sobre la decadència de la naturalesa i aquesta ha estat substituïda per una altra més positiva que veu en l'obra humana, a través de la seva creativitat, una millora de la natura.

Un grup d'escriptors del segle XVII s'interessaren per la història natural, la fisicoteologia i la investigació científica, els estudis dels quals servirien de base a les idees modernes sobre la unitat de la naturalesa, proposades pel Comte Buffon en el segle XVIII i Darwin en el segle XIX. Dues idees antigues s'interposen en el camí de la idea optimista que l'ordre de la naturalesa és el resultat del disseny. La primera era que l'home havia produït el deteriorament de la natura, i la segona corresponia a la idea de l'envelliment de la naturalesa. En la segona línia cal destacar la teologia natural de John Ray amb *La sabiduria de Dios manifesta en las obras de la creacion*, en la que simpatitzà amb la idea que la influència de la ciència i la tecnologia podien millorar la societat.

Glacken (1996:355) fa referència a l'obra de George Hakewill (1627) *Una apologia o declaració del poder i providència de Déu en el govern del món*, com una obra que ha tengut escassa repercussió, però que considera de gran valor i que tracta el tema del deteriorament de la naturalesa de forma esplèndida. En dita obra, Hakewill emprava els testimonis de la geografia, la geologia, la història natural i la història de la Terra per comprendre la naturalesa de la Terra, essent un treball de síntesi. Quasi coincidint amb l'obra de Hakewill hi ha l'intent de Varení (1622-1650) a l'obra *Geographia generalis*, de limitar la naturalesa de la geografia separant-la de la cosmografia. En aquesta, Varení definia la geografia com la ciència que s'ocupa exclusivament de la Terra, i així la distingia dels estudis que s'ocupaven dels astres. En la seva obra feu una crítica a la majoria d'estudis geogràfics que s'havien fet fins aleshores de ser excessivament corogràfics i posava l'accent en la necessitat d'establir principis generals.

A la segona meitat del segle XVII floreixia una nova activitat científica, que a Europa fou representada per la *Royal Society de Londres* (1660) i la *Académie des Sciences de París* (1666) que foren el bressol dels avenços científics de l'època, especialment en matemàtiques, física i astronomia. William Wotton (1694) a *Reflexions sobre el saber Antic i Modern*, exposà que el món havia progressat contínuament, ja que en el seu moment es sabia molt més del que es sabia en el passat. A finals del segle XVII, Wotton es querellà contra la idea mecanicista que es fonamentava en el prestigi de les matemàtiques i a les obres científiques, sobretot, de Galilei, Descartes i Newton<sup>3</sup> entre d'altres de la que es desprenia que l'univers era una gran màquina, de la que la Terra en formava part, entesa en termes geomètrics. Així, la naturalesa deuria l'harmonia a un ordre mecànic subjacent. Front als arguments que mostraven la decadència de la Terra, es donà un ressorgiment del platonisme a Cambridge on s'argumentava la idea de la constància de la naturalesa.

A finals del segle XVII es produeixen a Anglaterra quatre obres notables, interessades en l'origen de la Terra i a partir dels descobriments dels científics Kepler, Newton, Galilei i per tal d'aconseguir una reconciliació amb el *Gènesis*. Aquestes obres són el *Telluris Theoria Sacra* (1681) de Thomas Burnet, *An essay towards a natural history of the Earth and terrestrial*

<sup>3</sup> Hauríem de distingir: per una banda, entre els racionalistes (Descartes, Spinoza i Leibniz) pels quals la clau del coneixement estava en la reflexió racional i en tota investigació empírica estan subjacents els principis metafísics; i per l'altra aquells com Locke, Berkeley i Hume, que defensaven l'empirisme i confinaven la comprensió als límits de l'experiència humana.



*bodies* (1695) de John Woodward, la *New theory of the Earth* (1696) i *Examination of Doctor Burnet's theory* (1698) de John Keill. Glacken (1996:379) escriu que "per Woodward "el món prediluvià era més fèrtil, i tan productiu que gairebé no requeria cura o conreu per part de l'home; l'arada fou un invent postdiluvià"" (Glacken 1996: 379).

John Ray (1691) a *La saviesa de Déu manifesta en les obres de la creació* i el seu deixeble William Derham (1713) a *Physico-Theology or a demonstration of the being and attributes of God, from his works of creation*, desenvoluparen una concepció religiosa i filosòfica de la unitat de la naturalesa basada en principis físics i biològics, recolzant-se en els arguments del disseny. Ray, a la seva obra, realitzà una ordenació del saber de la història natural com a demostració de la saviesa de Déu a la creació. Derham, per la seva banda, tractà la interdependència de totes les formes de vida orgànica i l'acció dels elements físics. Per Derham hi havia un límit al nombre d'habitants que la Terra podia suportar. En les obres de Ray i Derham s'observa un fort èmfasi en la utilitat de la natura que en opinió de Glacken (1996) s'estén fins a Linneu i a Paley al segle XVIII, que expressà a l'època preindustrial una significativa relació entre economia i teologia. Els filòsofs mecanicistes i els físicoteòlegs estaven units en l'objectiu d'aconseguir el control de la natura per part de l'home, així com ho proposà Descartes (1637) en el *Discurs del mètode*.

En el segle XVIII es va anar imposant una visió *determinista* d'arrels hipocràtiques i la consciència del poder de l'home sobre la naturalesa va augmentar fins arribar al vertiginós antropocentrisme del segle XX. El tema del control de l'home sobre la natura –l'espècie humana com agent geogràfic– només havia estat atès, fins a inicis segle del XVIII, accidentalment. D'aquesta manera, els canvis eren contemplats des del punt de vista dels seus efectes sobre la terra i no com a parts d'un domini reflexivament cercat. Aquesta idea de l'home com agent geogràfic, de fet, és una idea moderna. Aquesta idea guanyà pes, a partir de la segona meitat del segle XVII i al segle XVIII, amb l'estímul que provocaren certes innovacions tecnològiques que permetien un major control de la terra i dels recursos. En relació a aquesta interpretació es podrien definir dues línies d'anàlisi. La primera procedent de la ciència teòrica, la filosofia i la teologia que destacava el paper de l'home en el control de la natura, com Francis Bacon. La segona derivava de les observacions, moltes d'elles, de caràcter quotidià que resultaven de certes digressions en torn als assumptes de tècniques, aquestes digressions es podien trobar en la història jurídica o legislativa però no estava subjecte a moralitzacions (Glacken, 1996).

Ja en aquells moments, a finals del segle XVII, aparegueren les primeres queixes per l'esgotament de la base econòmica a la mineria, silvicultura o agricultura. Glacken (1996) destaca dos documents de l'època en els que es manifesten aquelles contradiccions: la primera és l'obra de John Evelyn (1664) *Silva o un discurs d'arbres forestals* a Anglaterra i l'*Ordenança forestal francesa* (1669) de Colbert. Ambdós textos, exposaven les connexions entre les pràctiques productives, des de les agrícoles a les mineres, i la desforestació dels boscos anglesos i francesos. Al segle XVIII es produeix un autèntic canvi, especialment en l'àmbit del pensament que evidentment afectà a tota la societat. Aquest canvi es manifestà sobretot en la presa de consciència que agafà l'home en ell mateix, i també de la societat, allunyant-se en certa manera de la càrrega de l'antiga idea teològica, i de fet aquesta anava quedant cada cop més relegada. El segle XVIII és, doncs, el segle en que es començà a tractar amb gran meticulositat les qüestions de la cultura i del medi natural. En aquest segle aparegueren les figures de la importància de Linneu, Buffon, Montesquieu, Bernardin de Saint Pierre i Peter Simon Pallas, entre d'altres.

Cal destacar la influència dels viatges científics i de la seva difusió, com fou el cas dels John Reinhold Forster i que substituïren a Joseph Banks quan es retirà com a botànic del *Resolution* en el segon viatge de Cook (1773-1775). George Forster darrer publicà *Viatge al voltant del món* que inspirà a Humboldt, Darwin, Livingstone, Stanley i Bates anys més tard. Pels Forster, els hi resultava cada cop més difícil encrostar les seves interpretacions etnològiques en les causes climàtiques. Això els conduí a haver de considerar proves històriques i culturals. John R. Forster escriu que "els holandesos del Cap de Bona Esperança, que viuen al costat dels hotentots, han restat rossos durant cent vint anys. Ni tan sols totes les causes esmentades poden explicar aquelles diferències, ja que alguns agricultors holandesos apartats viuen com els hotentots; tenen cabanes miserables, duen una vida nòmada, i així i tot, encara conserven la seva identitat" (John Reinhold Forster a Glacken 1996: 562). D'acord amb aquesta influència hauríem de tenir en compte l'obra de William Robertson (1777) *Història d'Amèrica*

que incloïa elements significatius per la interpretació de la història d'Amèrica com serien les diferències en flora i fauna entre Amèrica i Europa, l'origen dels pobles d'Amèrica, l'estudi de les civilitzacions de Mèxic i Perú, les diferències racials i culturals entre Europa i Amèrica, i els canvis produïts en el medi per l'acció humana. A l'obra de Robertson pesava la noció de la debilitat del Nou Món defensada per Buffon i que fou rebutjada des dels EUA per autors com Franklin, Jefferson i Adams. En la seva interpretació, la idea del disseny restaria molt tèbia i només serviria com a justificació explicativa.

En aquest període, encara, la majoria de les teories donaven un pes important a la idea del disseny, però cada cop eren més profundes les crítiques a les causes finals. Aquest no és el cas de Gottfried Wilhelm von Leibniz que encara defensava la idea del disseny i de les causes finals en el *Discurs de Metafísica* (1686). Cal dir que per Leibniz, ni la concepció de Descartes ni la de Newton proporcionaven explicacions adequades a l'ordre del món. A Leibniz, l'home que vivia en una naturalesa controlada per causes finals, sí que la podia millorar.



Figura 1. Comte de Buffon (1707-1788)

Els pensadors del segle XVIII, crítics amb la idea del disseny i de les causes finals, tenien l'opinió que la teologia natural es centrava massa en els problemes humans i massa fàcilment identificava les necessitats humanes amb la llei natural. Glacken (1996) exposa com aquells autors no creien que "l'explicació darrera de les estrelles, els insectes i tot allò que els envoltava fos Déu". Així, el Comte de Buffon rebutjava les causes finals com instruments per l'estudi de la natura. Buffon (1764) a *De la nature, Première Vue* va definir la natura com un sistema de lleis establert pel "creador" per l'existència de les coses i la successió dels éssers. D'aquí es pot observar un canvi en les interpretacions sobre la natura, així les interpretacions de la natura no es donen per la intenció específica de Déu, sinó que es donen per condicions i interaccions observables en la mateixa naturalesa, sense haver de recórrer a causes finals. Per Buffon l'explicació de la natura es podria fer mitjançant l'observació empírica.

Obres com les de Buffon, Hume, Goethe i Kant expressaven seriosos dubtes tant sobre les implicacions optimistes de la doctrina de les causes finals com sobre l'eficàcia instrumental d'aquesta pel progrés del coneixement científic, essent en aquesta línia unes de les obres més importants la de David Hume (1779) *Diàlegs sobre religió natural* i Emmanuel Kant (1790) *Crítica del judici*. L'obra del Comte de Buffon presenta la noció de l'home com agent geogràfic, com agent de canvi, especialment a la darrera època amb *Des Époques de la Nature*. Les *Varietats de l'espècie humana i la Teoria de la Terra* (1778) de Buffon en són un exemple. Buffon i Goethe coincidiren en l'observació que els fins humans no eren bons guies per entendre els fins de la naturalesa. Així, en Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) tenim el que seria un presagi de l'anàlisi ecològic que opinava que el medi s'anava metamorfosejant, i la natura passava de ser considerada com un passiu medi a tenir un paper creatiu i actiu. Així, les condicions del medi afectaven a la vida donant-li forma i establint límits a la pròpia vida.

Buffon considerava les influències ambientals dins de la història natural i així ho expressà a l'enciclopèdia *Història Natural*. En aquesta obra els temes ambientals se vinculaven al poder de l'acció humana per transformar el medi i així establia una gran distinció entre les influències del clima sobre l'home i sobre els animals, ja que els primers es poden anar adaptant a les condicions canviants del medi mitjançant l'ús de les destreses tècniques de l'home. No obstant, el pes teològic encara era molt important, ja que per ell l'origen diví de la natura es manifestava en la "creació" i atorgava a l'home un poder d'origen diví per a posar ordre a la naturalesa i fins i tot millorar-la. A *Des Époques de la nature* exposava que "l'estat en que avui veim la naturalesa és obra tant nostra com seva. Hem après a moderar-la, a modificar-la, a ajustar-la a les nostres necessitats i als nostres desigs. Hem fet, conreat i fertilitzat la terra; la seva aparença, tal com avui se'ns presenta, és així per complet distinta del que ho era abans de la invenció de les arts" (Buffon a Glacken 1996: 511).

A l'obra esmentada Buffon divideix la història de la Terra en set èpoques: la formació de la terra i els planetes; la consolidació de l'interior rocós de la terra; la invasió dels continents per les mars; la retirada de les mars i el començament de l'activitat volcànica; el nord com a hàbitat dels elefants i altres animals del sud; la separació dels continents; i el poder de l'home ajudant a la naturalesa. L'aportació de Buffon romp amb tota la tradició anterior, amb aquella que lligava la Història de la Terra amb el *Gènesis* per parlar a partir de llavors d'una història

independent de la Terra. Aquestes tesis foren desenvolupades més tard per James Hutton (1795) a *Theory of the Earth* que pot definir-se com un treball revolucionari dins del camp de la Història Geològica, en la que feia especial esment a la força erosiva de l'aigua. Emperò, per Hutton l'home jugava un paper marginal en la transformació de la Terra i el situava en el lloc d'observador més que com a subjecte actiu i en aquest sentit podem dir que la visió de Hutton era més endarrerida que la de Buffon que sí considerava el paper de l'home com agent transformador –agent geogràfic–.

El 1739 Buffon va escriure un assaig per a la conservació forestal, en la línia que avui en dia es coneixeria com a pràctiques silvícoles sostenibles i es queixava del poc que sabien les persones de silvicultura si hom ho comparava als coneixements que d'agricultura s'havien adquirit. Buffon classificà els sòls fent una distinció entre sòls formats en processos naturals i sòls alterats pel cultiu, bastant semblant al que seran posteriorment els estudis de Dokuchaiev i l'escola russa d'edafologia. Buffon acceptava la teoria utilitària de la domesticació dels animals i les plantes, i que aquesta era el medi més important a través del qual l'espècie humana havia transformat la natura. A Buffon es troben també els antecedents de les aportacions que posteriorment realitzarien C. Lyell, A. Humboldt, G.P. Marsh, F. Ratzel i P. Vidal de la Blache pel que fa als contrastos que aquell estableix entre medi sense tocar per l'home i medis que han estat escenari de les activitats humanes i assentaments per llarg períodes de temps. Per Buffon, els canvis que l'home havia realitzat estaven units a la història de la civilització. Clarence Glacken (1956:77) diu de Buffon que: "la importància del seu pensament rau en el reconeixement de la relació històrica entre el creixement i la dispersió de les plantes, animals, i poblacions humanes i les modificacions de la terra que aquest creixement i dispersió han provocat tant als assentaments vells com a les noves colònies".

La teoria de la debilitat de la naturalesa, de Buffon, al Nou Món fou contestada per John Adams qui exposà que "durant massa temps el món ha estat injuriat amb la idea de que el clima i el sòl decideixen els caràcters i les institucions polítiques de les nacions. Les lleis de Soló i el despotisme de Mahoma han prevalgut en moments distints a Atenes; cònsols, emperadors i pontífexs han governat a Roma. Pot donar-se una prova més eficaç de que la política i l'educació són capaces de triomfar sobre qualsevol desavantatge del clima?" (Adams a Glacken 1996:627).

El medi físic d'Amèrica s'obria com un laboratori per l'estudi científic on, a partir de l'observació, moltes de les velles preguntes formulades podien ser contestades. A mesura que passava el temps es comprenien millor els processos naturals i també les interferències humanes en els mateixos. John Lorain (1764-1819) va escriure sobre els efectes de la colonització americana a *Naturalesa i raó harmonitzades en la pràctica de l'agricultura*. Per Lorain les pràctiques en l'ús de la terra durant la segona meitat del segle XVIII i inicis del XIX no eren merament tècniques, sinó que corresponien a una filosofia de la naturalesa. Aquest autor descriu la naturalesa com un sistema natural interdependent, dient que "hi ha quelcom meravellós en la mescla de matèria vegetal i animal. Els efectes fertilitzants d'aquest perfecte sistema d'economia es veuen igualment i amb la mateixa claredat en les praderies i clarianes que en els nostres boscos, on es permet a la naturalesa seguir el seu propi camí" (Lorain a Glacken 1996: 636).

Per Lorain, les creacions de l'home civilitzat produïen un nou ordre en el cycle primordial del món natural i depenia de l'actuació de les persones el que provoqués o no alteracions, impactes, en el medi. Les reflexions sobre el deteriorament del medi per causes antròpiques van guanyar notorietat en el Vell Continent amb la constatació de l'expansió de l'activitat agrària per tot el continent i de les seves repercussions, i sobretot amb la tala de boscos i els canvis de sediments dels cursos fluvials. Els impactes de la desforestació foren descrits bàsicament per enginyers forestals i hidràulics com és el cas de l'enginyer francès Jean Antoine Fabre que realitzà estudis (publicats al 1797) sobre els torrents i el seu control en el Departament del Var, Baixos Alps i el Rodan. Fabre va concloure que la principal causa de les inundacions a les terres baixes era la desforestació dels Alps (Glacken, 1996).

Montesquieu (1689-1755) replantejà les qüestions de la naturalesa, de la llei i de la legislació. A *l'Esperit de les Lleis* (als llibres 14 i 18) apareixien correlacions climàtiques que tenien les seves arrels en l'obra d'Hipòcrates *Aires, Aigües i Llocs*, la influència de la qual s'havia mantingut entre els metges durant l'Edat Mitjana fins a l'Edat Moderna. Les tesis de Montesquieu foren durament criticades per part de l'església, ja que segons ell l'origen i persistència de les religions tenien unes explicacions físiques. Les tesis de Montesquieu -segons

el qual les lleis i els sistemes de govern havien de variar d'acord amb les condicions ambientals-foren criticades per Voltaire qui temia que el determinisme climàtic debilitàs l'atac a les costums, al mal govern i a les males lleis; i també per David Hume (1748) a l'assaig *Dels caràcters nacionals*.

Jean Jacques Rousseau manifestà també un interès per les relacions home-medi. Per ell, la costum estava en el camí dels canvis i les lleis havien de reconèixer les condicions culturals i mediambientals i es pronuncià a favor de l'ensenyament de la geografia. Rousseau argumentà que el "despotisme s'adequava als climes càlids, el barbarisme, al fred, i el bon govern a les regions temperades" (Glacken, 1996). Montesquieu realitzà a més de correlacions climàtiques, altres tipus de correlacions físiques que tengueren molt de ressò. En la seva obra, també es pot observar la importància que s'atribueix a l'esforç humà per canviar el medi físic per exemple quan diu que "la humanitat, mitjançant la seva indústria i per la influència de bones lleis, ha fet de la terra una morada més adequada. Veim córrer rius on havia hagut llacs i albuferes; aquest és un benefici no atorgat per la naturalesa, però que la naturalesa manté i subministra" (Montesquieu a Glacken 1996: 531). A part de la influència del clima sobre la humanitat, a finals del segle XVIII s'activà una corrent que constata la influència de la humanitat en el clima com fou el cas del metge nord-americà Hugh Williamson (1760) qui afirmava que l'home podia aconseguir modificacions locals dins d'un marc climàtic general, i proposà una diversificació planejada del paisatge entre zones clares i altres arbrades que permetrien diferents conreus i la introducció de noves plantes.

Pel que fa a la població, Montesquieu observà la importància de les influències de la societat en la reproducció humana i interpretà el creixement de la població en relació al tipus d'alimentació i ús de la terra. Glacken (1996) opina que la vasta obra de Montesquieu és més aviat contradictòria, lluny d'afirmar que únicament és determinista. Es pot dir que en la seva obra, hi ha un pes extraordinari de la influència clàssica, però també de les costums, de les influències humanes, les institucions humanes, dels distints tipus d'economia i del poder de l'espècie humana en transformar el medi. Les observacions del determinisme climàtic culminarien en el segle XVIII en l'obra de William Falconer qui al 1781 publicà *Observacions sobre la influència del clima, situació, naturalesa del país, població, naturalesa dels aliments i mode de vida, sobre la disposició i temperament, maneres i comportament, intel·lectes, lleis i costums, forma de govern i religió de la humanitat* que es considera com un compendi de les idees relatives a la relació home-medi característiques del segle XVIII.

Durant el procés d'efervescència intel·lectual de mitjans del segle XVIII, la geografia restava en una posició un tant marginal, limitant-se als viatges d'exploració i a les descripcions de viatges amb una gran influència de la història natural. Caldria destacar l'obra d'Anton Friedrich Büsching, definit per Glacken (1996) com un dels primers autors de compendis de geografia moderns, però que ha estat en certa manera oblidat. La seva obra *Von dem nutzen der erdbeschreibung* és una excel·lent presentació del paper de la geografia en la teologia natural. Per Büsching la geografia passa a ser mentora del governant, del comerciant i del viatger i no es resignava a que els clergues la ignorassin: "el teòleg no pot comprendre ni interpretar les escriptures sagrades si no sap res de les meravelles de la Terra que la geografia rebel·la" (Glacken 1996: 478).

A mesura que l'interès per tot el viu augmentava, aquests problemes eren abordats des de la història natural tant per part dels que seguien els motlles preestablerts de la teologia natural, com pels que es separaven i s'interessaven per les "causes eficients" o no finals. Així es combinaven visions com la de Carles Linneu -Conferència a Estocolm el 1748: *Economia de la naturalesa*- que sí creia amb les causes finals, però que es recolzava en la tradició que recordava que la natura no havia estat creada només pel benefici de l'home. Emmanuel Kant a la *Crítica del judici (teleològic)* (1790) analitzà les idees del disseny, l'ordre i el lloc de l'home. Per Kant, les plantes podien ser considerades com a productes organitzats de la naturalesa i al mateix temps com a matèria bruta si es refereixen a elles com l'aliment dels animals. Kant també es fixà, per exemple, en les relacions entre la producció de sòl amb altres elements geogràfics, com les crescudes dels rius, l'aportació de matèria orgànica per les marees. També es fixà en la distribució de la vida sobre la Terra i a la relació de les formes de vida amb el medi. S'oposà a les analogies mecanicistes de la natura, descartant l'analogia de l'artesà que pot fer un rellotge amb aquell artesà que fa la natura. Per Kant la natura s'organitzava a sí mateixa sense tenir cap analogia amb els tipus de causalitat coneguts. L'interès de Kant en antropologia i geografia el conduïren a elaborar la seva crítica a la teologia i també a considerar

al paper de l'home com "administrador de la natura". Per Kant, no era possible demostrar les causes finals o el dissenyi en la naturalesa, com es pot observar a continuació quan sostéu que "si la natura com un tot és un sistema governat per causes finals, els hàbitats dels éssers vius haurien de servir d'il·lustració a aquell principi. Però l'hàbitat, el sòl i altres elements en els que hauria de recolzar-se la vida no donen indicis d'altres causes que d'aquelles que actuen sense cap intenció, i de fet tendeixen a la destrucció més bé que a promoure la gènesi de formes, ordre i fins" (Kant a Glacken 1996: 494).

Kant arribà a afirmar que la configuració de la terra es deu a esdeveniments històrics i no a causes finals. Així, la història de la humanitat es desenvolupa sobre un planeta que té la seva pròpia història. Encara que Kant sigui conegut, sobretot, per les seves obres filosòfiques, aquest feu una destacable aportació al camp de la geografia. El 1802 publicava *Physische Geographie*, fruit de les seves investigacions i la seva experiència com a docent a la Universitat de Königsberg, en la que cal subratllar la interpretació que Kant feu de l'home com a agent geogràfic i que produeix canvis en el medi físic. Per Kant hi havia cinc categories de geografia diferents, de les quals la geografia física n'era la base, així com de la història. La primera era matemàtica i s'interessava per la forma; la segona era moral que explica costums i característiques de les gents de diferents regions; la tercera era política i contemplava l'organització política d'un estat; la quarta era regional i analitzava els intercanvis mercantils i establia vincles entre les àrees excedentàries i les deficitàries; i la darrera era la teològica que estudiava com es transformaven els principis teològics degut a les diferències territorials. Per Kant: "la geografia i la història cobreixen tot l'àmbit del coneixement; la geografia el relatiu a l'espai, i la història l'associat al temps" (Unwin 1995: 111).

Johann Gottfried Herder i Alexander von Humboldt representen, respectivament, un punt i a part entre les "velles idees" i les "noves idees" respecte de les relacions home-natura que condueixen al pensament del segle XIX. L'obra de Herder (1784-1791) *Idees per una filosofia de la història de la humanitat* és reconeguda com una obra mestra de síntesi, on es troben idees relatives a la idoneïtat del medi, especulacions sobre la influència del clima, idees relatives a la influència de l'home en el medi físic, i la relació de diferents pobles a les diferents parts de la Terra en que vivien. L'obra de Herder estava fortament influenciada per la de Buffon, i en ella destacava la interpretació que feia de la relació home-natura en la que s'entenia a l'espècie humana inserida dins de la natura. És a dir, com a part de la natura. Emperò, la seva visió fou optimista i en certa manera idealitzava aquella relació home-natura perfecte del mite del Jardí de l'Edèn. L'explicació dels fenòmens de la natura s'explicarien per lleis naturals. Herder criticà durament les interpretacions que Voltaire va fer sobre el terratrèmol de Lisboa de 1755, ja que segons Herder la Terra era un escenari de canvis constants i no es podien atribuir segons ell les crítiques a Déu de la manera com va fer Voltaire. Herder fou més crític que Buffon pel que fa a l'activitat humana, dient que l'home hauria d'evitar canvis bruscs i temeraris sobre el medi físic. Herder exposava que "no hauríem de suposar que l'art humà pot, amb poder despòtic, transformar una regió estranya en una Europa, talant les seves selves i conreant el seu sòl. Perquè tota la creació vivent està estretament interrelacionada; s'hauria d'actuar prudentment en alterar aquella interdependència" (Herder a Glacken 1996:500). L'antropogeògraf Friederich Ratzel (1844-1904) realitzà una crítica a la interpretació que Herder feia de la terra com un jardí per la humanitat. C. Glacken (1996) opina que, per ser més just,

aquesta crítica s'hauria d'haver fet a Herder però com a portaveu d'una tradició que ell havia enriquit i que durant segles havia glorificat la visió de la naturalesa.

Alexander von Humboldt va néixer el 1769 i 10 anys més tard ho va fer Carl Ritter. Ambdós són identificats com els fundadors de la geografia moderna, i ambdós morien el 1859, l'any en que es publicà l'obra de Darwin *l'Orígen de les espècies*. Aquests dos geògrafs ordenaren els coneixements tècnics i conceptuals dels viatges pel Pacífic amb l'objectiu de mostrar la seva importància. Humboldt ho feu des del punt de vista ecològic i Ritter des de l'històric i regional (Stoddart, 1986). Hartshorne (1939) considerà que Humboldt és el pare de la geografia sistèmica moderna i Ritter, en canvi, de la geografia regional.



Figura 2. Alexander von Humboldt (1769-1859) i Carl Ritter (1779-1859).

Per Glacken (1970) els artistes, músics, poetes i escriptors del Moviment Romàntic (entre finals del segle XVIII i mitjans del segle XIX) exploraren la natura des d'una perspectiva estètica i emocional, és a dir, no de manera científica. Relacionat al moviment romàntic va emergir un creixent interès per la natura i en aquesta òrbita és en la que s'ha d'entendre l'aparició d'una figura com la de Humboldt. Segons Glacken (1970:170) "el Moviment Romàntic tenia un fort esbiaix orgànic com a contraposició a l'esbiaix mecanicista, com il·lustren la natura els temes de música de Beethoven, Brahms i Smetana. El Moviment, també, tenia una orientació historicista més que positivista i progressiva, com es rebel·la en l'entusiasme per la preservació i conservació dels tresors del passat".

Si l'obra de Herder és considerada com l'ocàs de la "vella" idea de la natura, la nova seria la de Alexander von Humboldt (1805) *Assaig sobre la geografia de les plantes*, a més de l'obra inacabada *Cosmos*. El principal interès de Humboldt era el d'examinar la influència del món inanimat en el regne animal i vegetal, sense menysprear les interaccions humanes. Així, les seves principals influències les podem trobar en Goethe a qui dedicà el seu assaig, Herder, Kant i el botànic George Forster, fill de Reinhold Forster naturalista del segon viatge de Cook al que George acompanyà. Amb les obres de Humboldt i de Forster, fou quan el món dels tròpics contemplats des del punt de vista de la ciència contemporània comencen a influir sobre les concepcions de la naturalesa. Humboldt observà la influència de l'activitat humana sobre la natura, especialment en els canvis de vegetació d'acord amb el qual "l'home agrupa en torn seu els productes dels més remots climes, i la seva agricultura estableix el domini de plantes estrangeres invasores, que l'home protegeix front a les indígenes, reduïdes a un espai sempre menor. El resultat general d'aquesta activitat és la monotonia del paisatge dels països més civilitzats i poblats" (Humboldt a Glacken 1996:505).

En Humboldt es pot detectar la influència de la teoria de l'estímul dels medis durs d'Herodot. El grau de civilització assolit estaria en relació inversa a la fertilitat del sòl i benignitat del medi, i per això quants més obstacles naturals es trobàs l'home, més aviat es desenvoluparien els factors socials d'adaptació i domini. Les investigacions de Humboldt el conduïren a preocupar-se per les relacions entre la desforestació, sòls i agricultura, i el canvi del clima tot de forma integrada. Glacken (1956:78) destaca la sentència que feu Humboldt<sup>4</sup> respecte de les interaccions de l'home amb la natura: "els homes a cada clima preparen al mateix temps dues calamitats per les futures generacions: una per la cerca de combustibles i l'altra per l'escassetat d'aigua". Malgrat l'important avanç de les teories de Humboldt i de les seves interpretacions en les relacions home-natura, en el segle XVIII les idees de les causes finals i del disseny encara eren molt pesades i majoritàries, com es pot observar en l'obra del geògraf alemany Carl Ritter.

En el segle XVIII destacà una teoria ambiental innovadora que plantejava la finitud del planeta que apareix després de l'època dels descobriments, i segons la qual l'expansió de les accions humanes i de la població es trobaven amb límits físics. Les arrels d'aquest plantejament es trobaven en el principi de plenitud que realçava la riquesa, amplitud i diversitat de l'ésser i indirectament la fecunditat de la naturalesa. La controvèrsia sobre la quantitat de població en els móns antic i modern era part de la controvèrsia més ampla sobre l'envelliment de la natura i de la superioritat relativa d'antics o moderns. A part de les aportacions de Montesquieu que veien un passat més profitós i populós, cal destacar les aportacions de Robert Wallace amb *Dissertació dels números de la humanitat en els temps antics i moderns* (1753) segons la qual la població antiga superava els mil milions i era superior a la de l'època. Wallace a diferència de Malthus creia que les causes del creixement de la població no havien estat uniformes al llarg de la història. Es podria incloure a Wallace en una corrent que admirava als antics i simpatitzaven amb la idea del envelliment de la natura, amb la inferioritat moral, artística i literària dels temps moderns.

Aquestes controvèrsies entre antics-moderns, sobre la relació home-natura condueix a tres tipus d'interpretacions diferents: a la primera, el medi posaria límits al nombre i benestar de les persones amb Wallace (1761) *Perspectives diverses de la humanitat, la naturalesa, i la providència*; a la segona, la terra com a medi físic no posaria obstacles en el camí de la perfectibilitat de l'home amb Nicolau de Condorcet (1793) *Esbós d'un quadre històric dels progressos de l'esperit humà* i també amb William Godwin (1793) *Justícia política*; i finalment,

---

<sup>4</sup> L'obra de Humboldt influirà també sobre la moderna química agrícola amb les figures de Liebig a Alemanya i Boussingault a França durant el s XIX.

les condicions mediambientals imposarien barreres insuperables per les esperances utòpiques de l'home representada per Thomas Robert Malthus (1798) *An essay on population* que ha estat interpretat com un atac al treball de Godwin. L'assaig de Malthus sobre població de 1798 presentava, segons Clarence J. Glacken (1996), una teoria ambiental del creixement demogràfic. L'obra de Malthus era hereva de les anteriors, com per exemple la de John Graunt amb les *Observacions naturals i polítiques sobre les llistes de mortalitat* (1662). I, també de les de William Petty, Johann Peter Süssmilch i John Derham.

Malthus exposava que "la raça humana, sí no trobava frens, podria omplir no només la terra amb una densitat de quatre habitants per iarda quadrada [0,83 m<sup>2</sup>], sinó tots els planetes del sistema solar i els planetes que giren al voltant de les estrelles visibles" (Malthus a Glacken 1996: 572). La teoria sobre la població de Malthus presentava una estreta relació històrica amb la religió cristiana, amb la idea de progrés i amb les limitacions del medi físic. La teoria de Malthus es fundava en dues idees fonamentals: la fecunditat i plenitud de la vida; i les forces de la naturalesa que constantment actuen per controlar l'expansió de la vida. Així, tots els éssers vius tendrien a incrementar-se en proporció geomètrica si la seva multiplicació no era interferida i si es trobassin aliments suficients. Si no augmenten d'aquesta manera seria perquè altres formes de vida o limitacions ambientals ho impedeixen. Malthus desenvolupà la metàfora de l'habitació, una metàfora que s'ha anat recuperant o redescobrint des de llavors, segons la qual "d'un home que està tancat en una habitació, es pot dir perfectament que està limitat per les parets d'aquesta, encara que mai arribi a tocar-les; i respecte al principi de població, la qüestió no és mai si un país produeix alguna cosa més, sinó si se li pot fer produir el suficient per anar al mateix ritme que un quasi il·limitat increment de població" (Malthus a Glacken 1996: 585).

La doctrina de Malthus procedeix de l'economia política a partir de la qual es desprèn que en la història de les civilitzacions les terres que primer s'ocupen són les millors terres, i a mesura que la civilització progressa i la població augmenta, aquesta sempre tendeix a ocupar terres cada cop més pobres, les terres marginals. Així, quan més població, més difícil resultaria conrear la terra, i la mateixa subsistència seria més costosa en capital i en treball. Malthus veia l'agricultura com el factor bàsic en el creixement de la població, emperò entenia com a clau de progrés la combinació entre l'agricultura, el comerç i la indústria. Per ell, el principi de població era el motor del progrés, entenent la naturalesa de l'home com a peresosa i avara. Les teories de Malthus trobaren l'oposició de l'Església i diu que un dels motius pels quals el seu principi de població no és acceptat deriva de "la gran resistència a creure que Déu posà en l'existència segons les lleis de la natura, a éssers que, segons les lleis de la naturalesa, no podien ser mantinguts en aquella existència" (Malthus a Glacken 1996: 592).

Podem concloure, que les tesis de Malthus eren, en certa manera, novadores. Nogensmenys, els seus precedents serien molt clars, ja que relacionava la teoria de la població amb la història, la filosofia i l'etnologia, i per a la seva explicació no acceptava les causes finals, sinó que subratllà la llei natural i l'estudi de la humanitat en termes humans. Vint anys després de l'obra de Malthus, William Godwin va respondre el treball de Malthus amb l'assaig *Of Population: an enquiry concerning the power of increase in the numbers of mankind*. Godwin considerat com un dels precursors del pensament llibertari incidí especialment en les qüestions relacionades amb la desigualtat i l'abús del poder, però alhora era víctima d'uns temps tecno-optimistes en els quals la justícia s'hauria d'aconseguir per la via de seguir colonitzant la natura. William Godwin criticà que l'obra de Malthus es basava en el cas dels EUA i que no era extrapolable a la resta del planeta, tot recordant que la major part del planeta estava inhabitat. Sobretot criticà el principi de població, ja que Godwin considerà que no era una llei de la naturalesa, i en canvi per Godwin els problemes de població eren fonamentalment problemes històrics i geogràfics. Segons Glacken (1996) ni Godwin ni Malthus suggeriren que aquells avanços, ja siguin del progrés de la civilització en el primer o de la població en el segon, ni les relacions home-natura anassin a tenir conseqüències negatives, ans al contrari ells veien amb optimisme la marxa de la humanitat cap endavant. Per Glacken hi ha una característica comú en les obres de Montesquieu, Malthus i Buffon, que és la de donar cosmopolitisme al seu pensament.

En el segle XVIII encara es podria dir que les visions provinents de la teologia natural gaudien de bona salut, essent una de les obres més destacades les de Bernardin de St. Pierre (1784) *Études de la nature* i Chateaubriand (1802) *Génie du christianisme*, en les que hi predominava la visió de la mà de Déu com a dissenyador de la Terra i la natura. Amb el segle

XVIII finalitzava a la civilització occidental una època del pensament sobre les relacions entre l'home i la natura. El que seguiria seria un ordre totalment diferent, influït per la teoria de l'evolució, l'especialització de la ciència i l'acceleració de les transformacions de la naturalesa, al temps que la ciència s'institucionalitzava.

En el cas espanyol, L. Urteaga (1989) detecta una actitud conservacionista en el pensament il·lustrat que presentava unes preocupacions semblants a les exposades a les altes societats preindustrials de l'època.

### **1.3. DESPRÉS DEL PENSAMENT IL·LUSTRAT. ELS GRANS CANVIS DEL SEGLE XIX I L'ENDERROCAMENT DE LA "CIUTAT DE DÉU".**

En general es tendeix a mitificar, tant el pensament il·lustrat com les grans transformacions que es produeixen en el món del pensament i científic al llarg del segle XIX, especialment es tendeix a destacar el laïcisme de l'època, quan de fet el pes de l'església (i les creences religioses) encara era asfixiant. Cal tenir present que el "Sant Ofici de la Inquisició" no fou suprimit a Espanya fins el 1843. No obstant, tots els avanços produïts, anaven cap a la direcció d'un major pes de la raó per sobre de les causes finals i del disseny.

Martí Boada i David Saurí (2003) destaquen a Heinrich Cotta, dins l'entorn del romanticisme alemany qui estava fortament influenciat per la figura de Goethe. Cotta fou el fundador de l'Institut d'Ordenació Forestal de Tharand i desenvolupà un paper decisiu en l'establiment de les incipients bases de les ciències de la conservació forestal. En els EUA es detectaven els progressius efectes negatius de l'activitat humana, d'origen europeu, i com a resposta sorgeix el *transcendentalisme americà*. Aquest deriva del sentiment romàntic de comunió amb la naturalesa. Les figures més destacables foren les de Henri David Thoreau (1854) amb l'obra *Walden, o la Vida als Boscos*, i la de John Muir pare del moviment conservacionista (*wilderness*) que tendran una forta influència en les teories biocentristes i l'ètica ecològica (de la terra) del segle XX amb la figura d'Aldo Leopold i també en la *ecologia profunda* o *Deep Ecology*<sup>5</sup>.

Per poder entendre l'evolució de les interpretacions de les relacions home-natura dins del pensament occidental, és del tot necessari tenir en compte l'impacte que produeix la institucionalització acadèmica de les diferents disciplines. Així, el progressiu compartiment de cada disciplina que per Capel (1981) significà, a part de la sistematització científico-acadèmica, un progressiu abandonament de molts dels temes dels que s'ocupava (o es podria haver ocupat) la geografia. En aquesta anàlisi cal considerar el paper que juguen les societats acadèmiques i la creació de càtedres universitàries. Les universitats i les societats acadèmiques juguen un rol clau a partir d'aquest moment, i en especial la geografia en les interpretacions de les relacions home-natura. Per tant amb la institucionalització s'arribà a una situació paradòxica en la que per una banda les disciplines científiques tenen un espai idoni pel seu desenvolupament, però per una altra banda van perdre aquella globalitat temàtica deguda a l'especialització científica (Capel, 1981). En el segle XIX, cal anotar la forta incidència que té sobre les disciplines científiques en general, i sobre la geografia en particular, l'obra de Charles Darwin (1859) *L'Origen de les Espècies*. Stoddart (1986:159) exposa com "molts foren els darwinians originals, com Hooker, Wallace, Huxley, Bates i el propi Darwin, s'ocuparen activament de l'exploració geogràfica i foren, en gran part, els fets de la distribució geogràfica per l'espai els que subministraren a Darwin la llavor de la seva teoria".

David R. Stoddart (1986:158-179) realitzà una magnífica anàlisi sobre l'impacte de l'obra de Darwin en la geografia, el qual és indubtable. Stoddart fa menció al pes que tingueren les tesis evolucionistes de Darwin, en el sentit de transformació amb el pas del temps. Aquestes només representaven una part del corpus del treball de Darwin. Per Darwin, els conceptes de la variabilitat atzarosa i aleatòria de la natura eren fonamentals. A partir d'aquests arguments va basar l'argument de la lluita per l'existència, de la que derivà el concepte de selecció natural. Es pot dir, que més que preocupar-se bàsicament de l'evolució com a transformació en el temps, les consideracions de Darwin estaven també relacionades amb els orígens de la variabilitat i els processos de selecció.

<sup>5</sup> Leopold, A. (1949) *A Sand County Almanac*. Oxford University Press, Oxford. Leopold fou un dels precedents de l'ètica ambiental. El principal representant de la *Deep Ecology* és Naess, A. (1989) *Ecology, Community and Lifestyle*. Cambridge University Press, Cambridge. Per una crítica interessant a la Deep Ecology veure: Guha, R. (2000) *Environmentalism. A Global History*. Longman, Londres.



Les tesis evolucionistes de Darwin es sustentaren, en part, en els treballs dels primers geòlegs com Charles Lyell (1832) *Principles of geology*, estant a l'obra dels *Orígens de les espècies* els components de l'uniformitarisme de Lyell, gradualisme i actualisme. De Lyell cal destacar, també, el fet que assenyalàs a l'home com a agent dins del canvi de la superfície terrestre, l'home com agent geològic, així com ho eren l'aigua, el vent, els animals i les plantes. Glacken (1970) sostenia que C. Lyell es va anticipar a idees que arrelaran al segle XX, com la idea que l'home té la tendència a simplificar els ecosistemes, la idea de l'home com a element geogràfic sentenciant que "l'home està contínuament lluitant per disminuir la diversitat natural de les estacions, dels animals, de les plantes dins cada país, i a reduir-los a un petit nombre d'espècies d'ús econòmic" (Lyell a Glacken 1970: 177). No obstant, Lyell esperava que l'home seria capaç de canalitzar el seu poder transformador cap a formes harmonioses.



Figura 3. C.R. Lyell (1797-1875); C. R. Darwin (1809-1882)

L'impacte de Darwin va ser molt notable en les tesis evolucionistes sobre les formes del relleu que serviren d'arquetip de les idees desenvolupades en geomorfologia, com per exemple en W.M. Davis (1884) "Geographic classification. Illustrated by a study of plans, plateaus and their derivatives", la qual fou criticada per Carl O. Sauer (1925). Stoddart (1986) es demanava el perquè de la interpretació determinista, que s'han fet, de les teories darwinianes, ja que la seva obra apareixia el mateix any que les teories de la física dels fluids de Rudolf Clausius i James Clerk Maxwell

fortament influenciades per la probabilística i l'estadística. Les aportacions des de la física, amb la formulació de les lleis de la termodinàmica, tampoc acabaren d'incidir en la formulació d'unes interpretacions socioecològiques que tinguessin en compte el paper de l'espècie humana en la transformació de la natura i el seu caràcter irreversible (Naredo, 2003). Darwin s'interessava i distingia entre l'evolució per sí mateixa i la manera com es produeix l'evolució, en canvi la geografia dominant ignorà el segon component de les seves observacions i preocupacions.

Es pot afirmar que una de les majors aportacions de Darwin és la idea de connexió entre els éssers vius i el seu entorn, com a precedent de la ciència de l'ecologia proposada i desenvolupada per Haeckel deu anys després de l'aparició de *l'Origen de les Espècies*. També cal destacar les aportacions que feu Darwin sobre les relacions home-natura, establint el lloc de l'home a la natura com a part d'aquesta en el mateix sentit que el biòleg Thomas Henry Huxley (1863) a l'obra *Evidence as to man's place in nature*, insistint que mentre tota la vida té un mateix origen, l'home ha evolucionat cap a un únic lloc en la natura. James Alexander Thomson (1910) en la seva obra *Darwinism and human life* destacava com a idea essencial que es despenia de l'obra Darwin, aquella que feia esment a la xarxa de la vida, veient l'evolució en termes d'interrelacions que llavors serien l'objecte d'estudi de l'ecologia (Glacken, 1970).

Per Stoddart (1986) la lliçó més important que es desprèn de l'obra de Darwin, a part de les importants contribucions científiques que feu, és l'establiment d'una esfera d'investigació científica lliure a priori de les idees teològiques, alliberant d'aquesta manera a les ciències naturals de la teologia natural. Així doncs, amb Darwin es "destapa la botella del cava de la ciència", lliure de la càrrega de la religió. Emperò, haurem de veure per què serà substituïda la creença religiosa i analitzar quin serà el nou "Déu prometeu" a partir de llavors. A finals del segle XIX i inicis del segle XX, l'interès geogràfic per les relacions home-natura s'han contemplat des de dues perspectives principals: el *determinisme geogràfic* i el *possibilisme* (Jonhston, 1987).



Figura 4. George Perkins Marsh (1801-1882)

Anteriors a les dues grans corrents caldria introduir una obra considerada com la primera gran aportació a l'estudi de les relacions home-natura, i a les influències de l'espècie humana sobre el medi natural com a modificador. L'espècie humana com a agent geogràfic, pertorbadora i modificadora del medi natural. Estam parlant de la gran obra de George Perkins

Marsh (1864) *Man and Nature; or physical geography as modified by human action*<sup>6</sup> que es considerada com un dels punts de partida de les idees modernes sobre les interaccions home-natura. Glacken (1956) descriu l'obra de Marsh com un tractat filosòfic documentat amb materials tècnics. Segons Glacken (1996:163) "*Man and Nature* de G. Perkins Marsh és la culminació de les acusacions que al llarg dels segles XVIII i XIX es feien sobre l'incompliment del paper que Déu atorgà a l'home en el de conservador de la natura, sinó més bé que l'home seguia un camí capritxós i egoista desafiant la voluntat divina i el pla de la natura".

Charles Lyell que ja havia detectat la influència de l'home sobre la natura, minimitzava la seva empremta, però al final de la seva vida canvià la seva consideració i en una carta del 22 de setembre de 1865 que envià a Marsh li comunicà la seva errada en quant a la consideració de l'impacte geogràfic de l'home (Glacken 1970:182). Per Glacken (1970) la gran aportació que feu Marsh es deu sobretot a que front al determinisme geogràfic que exposava la influència dels aspectes geogràfics sobre les persones, ell capgirà la interpretació i en lloc d'analitzar la influència del medi sobre les persones, analitzà la influència d'aquestes sobre el medi. Marsh va escriure amb indignació sobre l'actuació de l'home i els seus impactes, i fins i tot suggerí el balanç o equilibri a la natura com a model, com a mesura per a desenvolupar l'activitat humana en perspectiva. Segons Marsh l'home tenia un paper geogràfic destructiu, mentre que les plantes i els animals el tenien restaurador. Grinevald (2005:24) diu que "la referència ja no és Marx, sinó Marsh". En la seva recerca en la història de les idees i de la ciència, Jaques Grinevald (2005) considera que malgrat alguns geògrafs varen ser pioners en el camp de l'estudi de la incidència de l'espècie humana sobre la Terra, el seu caràcter de "controvertida disciplina

colonial i imperial" no desenvolupà el paper principal en la percepció de la crisi ecològica i la revolució ambiental. En canvi, Grinevald sosté que després de la I Guerra Mundial alguns geòlegs com Pierre Teilhard de Chardin i Vladimir I. Vernadsky foren els que feren les aportacions més enriquidores, aportant i desenvolupant, entre d'altres, el concepte de Biosfera, i de Noosfera com a transformació humana de la Biosfera. Ambdós eren hereus del geòleg austríac Eduard Suess que a finals del segle XIX ja havia difòs difondre el concepte de Bisofera (Vernadsky, 1997).

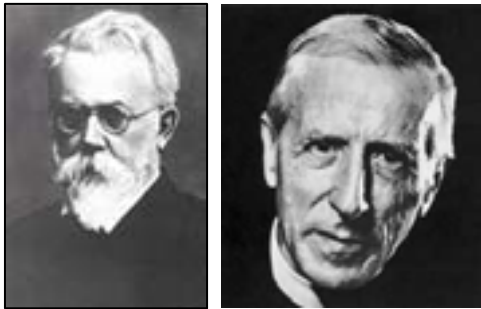


Figura 5. V.I. Vernadsky (1863-1945) i P. Teilhard de Chardin (1881-1955).

Per David Saurí (1993) l'obra de Marsh pot ser considerada com la primera gran aportació de la geografia ambientalista que s'ocupà de les influències humanes sobre el medi ambient. Així, Marsh fou el primer autor en la corrent que sistematitza i analitza amb dades empíriques les transformacions que la societats humanes han exercit sobre els entorns naturals. Marsh va ser pràcticament ignorat dins de la geografia fins que a l'any 1955 en la celebració a Princeton el col·loqui *Man's Role in Changing the Face of the Earth* on es va rememorar el seu mestratge. Trobam altres autors de l'època que podríem dir que en certa mesura han passat, en bona mesura, desapercibuts com són els treballs dels geògrafs russos Alexander Woeikov (1842-1916) sobre climatologia i edafologia i els estudis de Vasily Dokuchaiev (1843-1903) que poden ser considerats com a treballs pioners sobre l'impacte cultural de la desforestació i erosió del sòl (Cudris Guzmán i Rucinke, 2003; Glacken, 1956). Mentre, als EUA a finals dels XIX destacaven, segons Glacken (1956), els treballs de John Croumbie Brown sobre temes forestals i la de Franklin B. Hough que incloïa material sobre el canvi ambiental als EUA i Europa.

Un altre autor que cal destacar és Nathaniel Shaler (1905) qui va escriure *Man and the Earth* en la que destacava l'esgotament dels minerals i la debilitat de la base dels recursos per satisfer les necessitats d'una població en augment, en l'estel del qual trobam els estudis de Robert L. Sherlock (1922) en els que analitzava el volum de materials remoguts per l'home, entenent aquest com un agent geomorfològic. En l'àmbit germànic destacà la figura del geòleg Ernst Fischer qui analitzà els impactes de la civilització industrial sobre els recursos minerals. Segons J. Raumolin (1984:804) "les idees de Fischer, són un missatge profètic, són caigudes en l'oblit. La seva inspiració existencialista i anti-expansionista nascudes contra les idees dominants

<sup>6</sup> El llibre està disponible a: [www.eoearth.org/article/Earth as Modified by Human Action%2C The %28historical e-book%29](http://www.eoearth.org/article/Earth_as_Modified_by_Human_Action%2C_The_%28historical_e-book%29) (gener 2008).

sobre la societat i de la comunitat científica del seu temps i les seves perspectives no es trobaven d'acord en la línia de l'optimisme general. El seu treball ha estat sens dubte considerat com l'obra d'un jove metafísic deslligat de la realitat".

També caldria citar (i recuperar) l'obra de John Ruskin<sup>7</sup> (1860) *Unto this Last*, i la selecció de les seves obres recopilada per Keneth Clark (1967) *Ruskin Today*. Ruskin que en els inicis prové de la Teologia Natural i de la crítica d'art, va anar derivant cap a una interpretació antropocèntrica de la natura fins arribar a interessar-se per les qüestions de l'explotació laboral i la degradació ambiental que provocava la industrialització, així com de la qüestió de la "divinització" del progrés científico-tècnic i crematístic. Ruskin podria ser considerat com un dels precedents de la corrent científica i política crítica respecte dels miracles de la societat urbano-industrial, exercint una forta influència en autors com Patrick Geddes i Lewis Mumford.

La corrent anarquista, amplament marginada, també s'ocupà de les relacions entre la societat i la natura. En aquesta cal destacar les figures del francès Elisée Reclus (1830-1905) i la del rus Pyotr A. Kropotkin (1842-1921). Ambdós adoptaren les tesis evolucionistes rebutjant, emperò, les extrapolacions del darwinisme social. Per Josefinia Gómez Mendoza (1994) ambdós conjugaven el racionalisme positivista amb una dimensió ètica radical. Reclus ha estat un dels autors més prolífics en temes geogràfics de tota la història, conegut principalment per *La Terre* (1868) i per *Nouvelle Géographie Universelle* (1876-94). Emperò, és a l'obra *L'Homme et la terre* (1905-1908)



Figura 6. E. Reclus (1830-1905); P.A. Kropotkin (1842-1921).

on es fa més explícita la referència als desequilibris socials i ecològics intrínsecament relacionats, plantejant les paradoxes *luxu versus misèria* i aquestes com a resultat el *desequilibri ecològic*. A *Histoire d'un Ruisseau* estableix la relació entre el sistema econòmic i social i la degradació ambiental dels rius a Provença i el Delfinat (Saurí, 1993). Segons Glacken (1956:84) "el XIXè volum del treball sobre la terra i els seus habitants [d'Elisée Reclus] era el treball més impressionant del segle XIX, aquest girava en torn de la creença en un progrés inevitable i un pessimisme derivat en part de Marsh, i en part de les seves pròpies observacions" (Glacken 1956:84).

Pyotr A. Kropotkin, front a l'aplicació de les teories de la selecció natural aplicades a les societats humanes, contraposava la cooperació i l'ajuda mútua en el desenvolupament social, quedant plasmades aquestes idees en l'obra *Mutual Aid* de 1902. Kropotkin, hereu de Humboldt, opinava que la geografia havia de superar la creixent divisió entre les ciències humanes i les naturals, l'etern debat dins de la geografia a l'igual que el de l'acceptació dins de l'acadèmia sempre i quan els científics estiguin desvestits de tota ideologia. Segons T. Unwin (1995:132) "la ciència de Kropotkin estava íntimament lligada a la seva pràctica social i política, però per Keltie<sup>8</sup> i per altres desitjosos d'establir una nova base per la disciplina, es convertí en un element essencial de la seva fe que la ciència havia de ser neutra i lliure de judicis de valor des del punt de vista polític i social. Poc conscients eren tots ells de que en adoptar aquesta definició de ciència, encara que fos implícitament, els fundadors de gran part de la geografia moderna separarien la disciplina d'un dels seus interessos més fonamentals, l'interès *crític* per les interrelacions entre l'ésser humà i el medi". Kropotkin a *What geography ought to be* (1885) establí quines haurien de ser les funcions principals de la geografia, destacant-ne sobretot el seu paper dins de la docència, especialment com un instrument emancipador i per a poder entendre les relacions entre l'home i la natura. Per tant, una funció crítica i orientada a la transformació social. De totes maneres les presumptes interpretacions neutres de la geografia, com les defensades per les societats geogràfiques, estaven plenament carregades d'ideologia i es desenvolupaven al servei del poder.

Si Ernst Haeckel al 1869 emprà per primera vegada el terme ecologia, al 1915 apareixia el terme **ecologia humana** per tal d'estudiar les relacions entre l'home i el seu entorn, "no d'una forma determinista sinó per tal d'analitzar el lloc de l'home a la xarxa de la vida o l'economia de la natura" (Stoddart 1986:168). A l'article de Roderick D. Mckenzie (1924) i la

<sup>7</sup> Per veure més informació sobre l'obra de Ruskin: <http://www.ruskintoday.org/> (gener 2008).

<sup>8</sup> Keltie era secretari de la Royal Geographical Society des de 1892 fins 1915.

proposta de Robert Park (1936) sobre ecologia humana es proposava analitzar a la societat amb plantejaments i conceptes agafats directament de l'ecologia de les plantes i dels animals. Emperò, els geògrafs no es varen sentir atrets per les posicions excessivament "ecologitzants" de Park (Chorley, 1973). Barrows (1923) criticà la simplicitat de l'ecologia humana com a marc metodològic, així com ho plantejava Park, de l'estudi de relacions home-natura o el que ell entenia com a problema clau de la geografia. Seguint amb les crítiques que s'han realitzat al concepte d'ecologia humana de l'Escola de Sociologia Urbana de Xicago dels anys 20, caldria apuntar l'apreciació de J. Martínez-Alier i K. Schlüpmann (1991:324) quan analitzen l'obra de Patrick Geddes dient que "les seves [referint-se a les idees de Geddes] de l'evolució de las ciutats s'aproxima més a la verdadera ecologia humana basada en el estudi dels fluxos d'energia i materials que a la mal anomenada "ecologia humana" de l'escola de sociologia urbana de Xicago dels anys vint de Park, Burgess i Hawley".



Figura 7. P. Geddes (1854-1932)

Un precedent del que es podria definir com a geografia ecològica entesa com a ecologia humana, segons Martínez-Alier (1995), és la figura del botànic escocès Patrick Geddes qui ha estat definit com a fundador de l'ecologia urbana, amb la seva obra *Cities in Evolution: An Introduction to the Town Planning Movement and to the Study of Civics* (1915) en la que considerà els requeriments d'energia i materials de la ciutat, i emplaçà una lectura de la ciutat en relació a tot el territori fent esment al hinterland que exigeixen les ciutats per satisfer totes les demandes del metabolisme urbà. "El característic de les grans ciutats modernes és la magnitud de la seva absorció, facilitada en gran mesura pels transports moderns. La facilitat d'aquest transport es deu, sobretot, a la disponibilitat d'energia crematísticament barata" (Geddes segons Martínez Alier 1991: 122).

Geddes estava al corrent dels avanços en la majoria de les disciplines, especialment en el camp de la física i elogià el fet que l'economista Jevons (1865) a *The Coal Question* tengués en compte les reserves de carbó a Anglaterra i el seu possible esgotament. Geddes que seguia les darreres aportacions de la naixent economia neoclàssica, la criticà recorrent als seus amples coneixements de les diferents disciplines científiques. D'aquesta manera realitzà importants aportacions a la crítica ecològica de l'economia, especialment a la teoria del valor i la incommensurabilitat dels productes de l'economia, en la seva obra de 1884 *Analysis of the Principles of Economics* en la qual defensava, entre d'altres coses, que l'economia hauria de ser travessada per les "ciències preliminars" –física, química i biologia. El deixeble i continuador de Geddes fou l'urbanista nord-americà Lewis Mumford (1938, 1961) qui realitzà a més interessantíssimes anàlisis sobre la civilització i el mite del progrés i de la tècnica (1934, 1970).

Saurí (1993) destaca una sèrie de punts en comú entre els precursors de l'aportació geogràfica de la modificació humana del medi ambient:

- a. Èmfasi en els impactes sobre el medi biòtic.
- b. Fe en l'espècie humana de modificar el medi ambient en positiu.
- c. Voluntat pel treball aplicat en la conservació del medi i suggeriments de gestió per millorar l'aprofitament del medi.

L'aïllament de les figures que analitzaven la influència de l'home en l'alteració del medi natural fou degut en part per la progressiva fragmentació que començava a experimentar la geografia a les portes del segle XX i, sobretot, a l'eclipsi que provocaren les teories evolucionistes. Les teories de la selecció natural de Darwin, en les interpretacions de les relacions home-natura, i en el camp de la geografia desemboquen en interpretacions que s'han definit com a **determinisme ambiental**. D'acord amb aquesta perspectiva la teologia natural, que ho explicava tot a través de l'existència de Déu, fou substituïda per una quasi creença cega en les lleis naturals, ja que aquestes serien el motlle que serviria per a qualsevol tipus d'explicació i així poder justificar sota l'aparença de les lleis naturals, entre d'altres argumentacions, l'expansió colonial i postures racistes. Friedrich Ratzel (1844-1904), que exercí un paper fonamental en la geografia alemanya, és considerat com el fundador del determinisme

ambiental, que desenvolupà les seves idees relacionades amb la migració, bases territorials de les espècies i el *Lebensraum*<sup>9</sup>. La seva teoria va servir de base intel·lectual per a l'expansió colonial d'Alemanya, ja que segons ell, els estats tenien una tendència natural a l'expansió. Al primer volum de la seva obra *Antropo-Geographie* (1882) exposava les tres tasques principals de la nova disciplina geogràfica: descriure les regions de la *eucumene* i la distribució de la raça humana per ella; estudiar els moviments migratoris humans; analitzar els efectes de l'entorn natural en el cos i l'esperit humans (Unwin, 1995). Richard Peet (1985) opina que la teoria orgànica de la societat i de l'estat proposada per Ratzel, és un dels pilars científics del *Mein Kampf* de Hitler i del que ell anomena "racisme científic".

Els geògrafs nord-americans Ellen Semple, Ellsworth Huntington i Thomas G. Taylor varen abordar les tesis reaccionàries de la selecció natural, les influències ambientals i la població humana sense tenir gaire acceptació acadèmica. Per fer-nos una idea dels temes que tractaren aquests autors, aquí es citen l'obra de Huntington (1925) *The character of races as influenced by physical environment, natural selection and historical development*; Taylor (1937) *Environment, race and migration*; i Semple (1911) *Influences of geographic environment on the basis of Ratzel's system of anthropo-geography*.

Mentre que als EUA predominava l'anomenat determinisme ambiental, amb excepcions que posteriorment analitzarem, a Europa el debat relatiu a la influència del medi en l'activitat humana canvià de rumb i s'enfocà des del que s'ha conegut com a **possibilisme**, corrent proposada per Lucien Febvre (1922) a *La terre et l'évolution humaine*, fortament influenciat pel geògraf Paul Vidal de la Blache. Per Febvre (1925:236) "no hi ha necessitats, però per tot hi ha possibilitats, i l'home com a posseïdor de les possibilitats és el jutge del seu ús". Els estrets contactes entre els historiadors i geògrafs francesos va permetre a Febvre –fundador de l'escola dels Annals junt amb Marc Bloch– elaborar les idees de geògrafs com Paul Vidal de la Blache i Jean Brunhes que havien reconegut que, malgrat les característiques naturals influeixen en l'activitat humana, no es podia considerar que aquestes la determinassin (Unwin, 1995).

La doctrina del possibilisme, segons Clarence Glacken (1956) fou la fusió de tres grups d'idees: en primer lloc, la idea que l'home és un agent geogràfic, emfatitzant el paper de l'home en la transformació del medi físic; en segon lloc, la importància dels factors històrics en el desenvolupament d'una cultura; i finalment, el concepte de recurs fonamentat en la idea de les associacions de plantes i animals que es derivava de la ciència de l'ecologia. Glacken (1956:85) exposa com "després d'una centúria d'estudi de les activitats de l'home a tot el món, no és sorprenent que un grup de pensadors francesos amb interès en la geografia i la història anunciassin la doctrina del possibilisme: les cultures humanes no estan emmotllades pel seu medi; el medi tan sols ofereix diverses possibilitats que les diferents cultures poden utilitzar de maneres diferents".

Arran del llibre de Joan Martínez-Alier (1984), L. Urteaga (1985:199) elaborà una anàlisi en la qual exposava que "per un geògraf, bastants dels problemes debatuts a propòsit de l'abast i mètode de l'economia ecològica seran quelcom familiar, especialment els que es refereixen a un enfocament globalitzador. La definició de l'economia com a ecologia humana, centrada en l'estudi de la utilització (passada i actual) dels recursos per l'home, s'atraca bastant a la caracterització de la geografia com indagació sobre les relacions de l'home i el medi, assenyaladament quan aquesta es planteja des d'una perspectiva holística". L'obra de Martínez-Alier i Schlüpmann (1991) analitza els fonaments d'una nova visió de l'economia de la natura i de les propostes científiques realitzades entre 1880 i 1940, amb especial èmfasi a aquelles teories que s'elaboraren a partir del desenvolupament de la física moderna. La interessant aposta de Martínez-Alier és, sens dubte, d'elevat interès per a totes les ciències socials i també per la cerca de solucions pràctiques a les problemàtiques socioambientals, i desvetlla tota una sèrie de qüestions rellevants per la disciplina de la geografia. Urteaga (1985:203) continuava dient que "a un geògraf, aquesta revisió històrica de les idees energètico-ecològiques ha de suggerir-li, com a mínim, moltes preguntes. La més òbvia és aquesta: com explicar el relatiu desinterès dels geògrafs per les qüestions energètiques? Un desinterès doblement sorprenent i que sens dubte mereix ser explicat".

Aquesta pregunta, ja la va intentar resoldre el geògraf finlandès Jussi Raumolin (1984) en un interessant article on es presentava una corrent geogràfica en la que havien treballat els geògrafs alemanys i francesos de principis de segle XX, però que es va abandonar i des de

<sup>9</sup> *Lebensraum* o àrea geogràfica en la que es desenvolupen els organismes vius.

llavors ha restat bastant oblidada: la **geografia de la *Raubwirtschaft***<sup>10</sup>. El geògraf alemany Ernst Friedrich (1903, 1904) dedicat a la geografia econòmica fou qui abordà a principis de segle XX la noció de la ***Raubwirtschaft*** per l'estudi de les relacions home-natura a partir del diàleg amb les lleis de la termodinàmica, i exposà aquesta com a element per realitzar una geografia de síntesi. Segons Friedrich aquest enfocament permetia realitzar una anàlisi sobre les relacions de l'espècie humana amb la natura i dels homes entre sí com una relació d'explotació i degradació entròpica, traduïda en les forces del capitalisme industrial. Friedrich distingia entre la simple economia explotadora que no perjudicava permanentment la natura; i l'economia destructiva que condueix a l'empobriment de la societat i la destrucció de la natura. Per Friedrich el desenvolupament econòmic passava per les següents etapes: una primera que és intensiva, prolongada i d'explotació; una segona que condueix a l'empobriment; una tercera que condueix a la presa de consciència sobre la necessitat de preservar la natura. Com veim la seva aportació segons la qual les relacions de l'home amb la natura es podien establir a partir dels fluxos de matèria i energia han restat sense abordar dins del camp de la geografia, a part de poques excepcions (que intentarem exposar al capítol V).

Les aportacions de Friedrich foren recollides, segons Glacken (1956) per l'escola francesa del possibilisme que a la seva vegada han tengut una forta influència sobre els conceptes relatius a les relacions entre les persones i la natura i que han posat l'èmfasi en la funció de l'home i les activitats humanes (econòmiques) com a generadores de degradació ambiental i entropia planetària. Dins d'aquesta tendència caldria destacar la figura del geògraf francès Jean Brunhes amb l'extensa obra *La Géographie humaine*, definit per Martínez-Alier (1988:69) com el precursor de la geografia ecològica, línia o corrent que es mantén intermitent a la geografia. Emperò, tal com J. Raumlolín (1984) demostra cal atribuir la "paternitat" més



Figura 8. Jean Brunhes (1869-1930)

aviat al geògraf alemany Ernst Friedrich. Per entendre la figura de Jean Brunhes, cal que ens fixem en la influència que exercí sobre ell el seu germà Bernard Brunhes (1867-1910) que era físic i meteoròleg i que al 1908 va escriure *La dégradation de l'énergie*, la qual és una introducció divulgadora de les lleis de l'energia i de la seva aplicació a la física, la química i la biologia. Les aportacions de Bernard Brunhes són també importants pel que seria una geografia ecològica, ja que mitjançant les lleis de la termodinàmica es podien donar explicacions a la sobrepastura, en comptes d'atribuir-ho a la "tragèdia dels comuns" de G. Hardin (1968) que ho atribueix a la contraposició propietat privada-propietat lliure. Brunhes cità l'atac de Proudhon al dret de propietat, causa de desforestació i erosió de les conques fluvials, per la qual segons Bernard Brunhes la propietat privada havia motivat l'esgotament de les terres i per la ignorància sistemàtica de la idea de degradació (Brunhes, 1912).

Les nocions de Bernard Brunhes sobre el flux d'energia a la societat humana i la de *Raubwirtschaft* (o economia destructiva) foren citades pel seu germà el geògraf Jean Brunhes<sup>11</sup> al text *La Géographie Humaine* (1925). Emperò, la influència dels germans Brunhes en la geografia tampoc va tenir moltes repercussions, en el sentit de crear o motivar una escola del que seria la geografia ecològica com diria Martínez-Alier. J. Brunhes (1964:172) escrivia que "l'economia destructiva, *Raubwirtschaft* és, en aquest sentit, una forma particular de recollida, però ataca a la naturalesa amb molta més violència. D'aquest violent atac pot resultar la misèria, i llavors és la devastació caracteritzada". A l'escola de geografia francesa, l'excessiu pes de les tendències més historicistes lligades a l'escola regional va fer que aquells geògrafs humans fossin en part oblidats.

Luís Urteaga (1985) es demana el perquè els geògrafs francesos, i també els espanyols, que apreciaven l'obra de Jean Brunhes i Vidal de la Blache es varen interessar més pels aspectes morfològics que pels aspectes ecològics, aquesta és una pregunta que encara resta per contestar. No obstant això, podríem avançar que com la resta dels arguments plantejats des de la crítica ecològica a les diferents disciplines, cap d'aquestes crítiques jugaren un paper massa important o central, restant sempre en un espai secundari, com podria ser el cas de les

<sup>10</sup> *Raubwirtschaft* significa economia de rapinya o depredadora.

<sup>11</sup> Jean Brunhes realitzà un conegut treball sobre les Balears: Brunhes, J. (1947) "En Mallorca y en Menorca" a *Estudios Geográficos*, 28, pp. 545-560.

crítiques a l'economia que desenvolupen excel·lentment tant Naredo (2003) com Martínez-Alier i Schlüpmann (1991).

A l'àmbit espanyol, cap a la segona meitat del segle XIX, es produeix una ampla difusió de les idees ambientals dins de la cultura i la ciència, emperò sense que la geografia hi fos gaire present en aquestes temàtiques, sinó que les problemàtiques ambientals eren tractades en camps del coneixement diferents al de la geografia. En concret, els metges espanyols que s'interessaven per la higiene pública prestaven atenció als aspectes ambientals, assolint la geografia mèdica un punt àlgid entre 1881 i 1890. A més, les malalties epidèmiques i els problemes de salubritat urbana obriren un elevat nombre d'investigacions empíriques (Urteaga, 1980; Casals, 1988). Un altre comunitat científica d'especial rellevància fou la dels enginyers de monts o forestals que a finals del segle XIX tenien un discurs centrat en la defensa dels espais forestals front a la política desamortitzadora. Les idees d'aquest col·lectiu científic assoliren una important projecció pública. Entre els enginyers forestals, es pot destacar la figura d'Álvarez Sereix influenciat per l'obra de Humboldt que li serviria per reforçar els seus arguments en defensa dels boscos. Per Urteaga (1984) la comunitat dels enginyers forestals, al segle XIX, és la que millor representa l'ideal conservacionista.

La crisi agrària que patia a finals del segle XIX el camp espanyol va propiciar que es cercassin les causes. Així, les explicacions que es donaren, oferien per primera vegada una comprensió global dels complexos problemes de l'agricultura a Espanya. Cal destacar que es posava en el mateix ordre de coses, per a realitzar l'explicació d'aquella crisi, l'explotació i malbaratament dels recursos naturals i unes pràctiques agrícoles inadequades, així com la mala gestió política. Per Urteaga (1984) totes les aportacions sobre les qüestions ambientals des de la ciència, estaven molt allunyades entre sí i a més no presentaven un desenvolupament homogeni. Potser això sigui una de les causes explicadores de la lentitud amb que s'aplicaren dins la ciència espanyola les noves idees ambientals. Nogensmenys, hi havia certs llaços entre els científics de l'època com puguin ser les revistes o publicacions científiques (p.ex. Revista Contemporánea), i també les institucions, com les societats científiques (p.ex. Sociedad Geográfica de Madrid fundada el 1876, Institución Libre de Enseñanza, Sociedad Española de Historia Natural). En el camp científic de l'època van irrompre les doctrines positivistes que aportaran una metodologia empírica i una actitud racionalista. A més s'anaren assimilant paulatinament les idees de Humboldt, Darwin, Haeckel i Spencer<sup>12</sup>. Sembla, però, que la geografia de l'època no s'interessava per les noves idees ambientalistes. Així doncs, la tasca dels geògrafs es limitava a les activitats pròpies dels geògrafs des del Segle de les Llums, que serien: la cartografia, estudis geogràfics en forma d'exploracions i els estudis dels viatgers, i les corografies, essent una geografia escassament institucionalitzada.

Una de les primeres trobades entre la problemàtica ambiental i la geografia espanyola fou a l'any 1882 en el debat de la *Sociedad Geográfica de Madrid* sobre la riquesa natural d'Espanya. A partir de la conferència del geòleg Lucas Mallada del 7 de febrer de 1882, *Causas de la pobreza de nuestro suelo*, es va originar tota una polèmica sobre la fertilitat del sòl, recursos naturals i l'aprofitament per part de la societat. Entre les causes de la pobresa del sòl, Mallada es refereix a les causes físiques o naturals, a l'impacte de l'home i finalment a les causes morals polítiques. La conferència de Mallada generà tota una sèrie de respostes, per la qual cosa Urteaga (1984) dedueix que ja existia un debat ambiental entre els geògrafs espanyols de l'època. Així, el geògraf Francisco de Coello i Quesada i l'enginyer de monts Federico de Botella es manifesten contràriament a Mallada, mentre Cándido Sebastián es situava en la mateixa tessitura que Mallada, i finalment, el cartògraf Martín Ferreiro i l'acadèmic Cesáreo Fernández Duro mantenien una postura més eclèctica. L'obra de Mallada és considerada com un precedent del *regeneracionisme* espanyol que implicava una visió pessimista de la situació d'Espanya i del seu futur. Els regeneracionistes espanyols forent titllats de "prefeixistes" i aquests mantenien una estreta relació amb la geografia espanyola de finals del segle XIX. La geografia espanyola d'aquella època aportà una concepció organicista de la societat, explicant la dinàmica social com a part del territori, al temps que aportava arguments per a justificar la "raça espanyola" (Urteaga, 1984). Una altra figura a destacar fou Emili Huguet del Villar qui fou un dels principals introductors de l'obra ratzeliana a l'Estat –a més de ser un reconegut geobotànic i precursor de l'edafologia–, tot destacant la seva obra *El valor*

<sup>12</sup> El 1851 ja hi havia una traducció incompleta de l'obra de Humboldt *Cosmos* i el 1878 ja hi havia versió castellana de l'obra de Haeckel *Historia de la creación natural o doctrina científica de la evolución*.

*geográfico de España. Ensayo de Ecética*, en el que analitzava sota el concepte d'*ecética* el que podria definir-se com la capacitat de càrrega de l'Estat espanyol. D'altra banda, cal tenir present que Huguet del Villar defensava la política colonial al Nord d'Àfrica per a l'apropiació dels seus recursos, en vistes a les exigències de recursos que requeriria la "modernització" de la societat espanyola (Huguet del Villar, 2010 [1921]; Henneberg, 1983; Reguera, 1990).

Durant l'etapa franquista, i en especial després de la Guerra Civil, la majoria dels geògrafs espanyols continuaren treballant els temes tòpics com eren els descobriments, les corografies, biografies i les contribucions de geògrafs individuals. Alguns dels autors que havien començat a publicar abans de la guerra ho seguiren fent com per exemple: Amando Melon, José Gavira o Juan Dantín (Capel, 1989). Després de la Guerra Civil, la geografia plenament institucionalitzada s'anà incorporant en els temes de debat que es mantenien dins de la comunitat científica internacional de la geografia. La geografia clàssica francesa, especialment la possibilista de Vidal de la Blache i Brunhes, s'incorporà tard en la geografia espanyola, en part per la tardana institucionalització de la geografia a l'Estat i el tema del paisatge que era clau en la geografia francesa no s'incorporà a l'espanyola fins als anys trenta del segle XX. Així doncs, fins a la institucionalització de la geografia, les preocupacions ambientals estaven influenciades pel regeneracionisme.

En quant a la difusió de les idees ambientals a l'Estat espanyol i el paper de la ciència cal tenir present que la situació política i social, particularment després de la llarga nit de la dictadura franquista, va aconseguir construir un cert imaginari del qual s'havien exclòs totes aquelles aportacions perilloses pel règim autoritari. No ha estat fins temps recents en que s'han recuperat interessants aportacions com les de les escoles racionalistes vinculades a la ideologia anarquista amb la figura de Francesc Ferrer i Guardia on la didàctica de la natura fou una qüestió fonamental. Per altra banda, caldria destacar tota una corrent de pensadors urbanistes que lluny de les teories desenvolupistes plasmades a la ciutat lineal, es traslladaren en les propostes d'un urbanisme ecològic influenciat per figures com Patrick Geddes. Entre les figures més destacables hi tendriem a l'advocat i urbanista mallorquí Cebrià de Montoliu (1873-1923), l'enginyer Alfonso Martínez Rizo (1877-1951) o l'arquitecte Ricard Grialt i Casadesús (1884-1970). Aquest darrer denuncià l'especulació urbanística que es derivava de la Llei de 1911 de Cases Barates amb el pretext de la construcció cívica. El 1937, el geòleg anarquista Alberto Carsí (1876-1960) va elaborar un estudi per la planificació dels recursos i el territori de Catalunya al sí de la CAIRN (Conferència per a l'Aprofitament Industrial de les Riqueses Naturals de Catalunya), però aquest estudi no seria finalment publicat degut als esdeveniments de maig del 1937 de Barcelona en que els anarquistes i els del POUM (Partit Obrer d'Unificació Marxista) foren pràcticament eliminats. Per altra banda, a l'Estat espanyol es varen difondre les idees malthussianes que a diferència del component marcadament conservador, partien d'una interpretació feminista que defensava la maternitat lliure, segons la qual un control demogràfic conscient i lliure era una eina per a la transformació social (Masjuan, 2000).

Així doncs, es poden cercar els orígens a l'ecologisme i a la consideració científica de la qüestió ecològica dins les aportacions de molts dels científics que com Alberto Carsí foren jutjats pel franquisme, o fins i tot foren assassinats. El que no hi hauria cap dubte és que les seves aportacions foren pràcticament aniquilades i actualment hi ha autors que ubiquen els orígens d'un cert ecologisme en figures aristocràtiques, com és el cas del fundador de Parques Nacionales, el marquès de Villaviciosa (Pedro Pidal i Bernaldo, 1869-1941) (Fernández-Sánchez, 1999), en comptes d'aquells altres autors que ja es preocuparen per analitzar les conflictives relacions entre la societat i la natura, al temps que es comprometien per una societat més justa i ecològicament viable. Per això, Joan Martínez-Alier situa els inicis de l'ecologisme espanyol a la matança de Rio Tinto (Huelva) del 4/2/1888 quan els veïnats del poble (i molts d'ells treballadors de les mines) protestaren per la contaminació de diòxid de sofre procedent de la crema de minerals a l'aire lliure. La crema de minerals a l'aire lliure estava prohibida a Anglaterra. El capital britànic ho tenia més fàcil operar al territori espanyol on aplicava pràctiques prohibides al seu lloc d'origen. Aquell febrer de 1888, unes 12 mil persones es concentraren per a protestar en contra de la contaminació provocada per l'empresa minera britànica a la zona. La protesta fou durament reprimida, tot resultant unes 200 persones assassinades. Arran d'aquella protesta i les morts dels manifestants es varen prohibir les calcinacions a l'aire lliure.



#### 1.4. LA CÀRREGA DEL DETERMINISME AMBIENTAL I LA DIFÍCIL RECUPERACIÓ D'UN DELS PROBLEMES CLAU DE LA GEOGRAFIA.

"[...] especialment el determinisme ambiental i la idea de progrés, han dominat en el pensament d'aquells que han escrit la història o d'aquells que han intentat escriure la reconstrucció del desenvolupament humà" (Glacken 1956:86).

A la tercera dècada del segle XX la valoració extremadament negativa del determinisme ambiental, a més d'altres causes, feu que la geografia s'anàs allunyant d'un dels seus problemes clau que era el de la relació home-natura. Capel (1981) sostén que la localització espacial de la població i de les activitats es converteixen en els temes destacats de la investigació i es posa l'èmfasi en les relacions espai-societat, mentre que l'anàlisi corològica es veu afectada també per la crisi de l'historicisme. Així mateix, al 1957, el professor Manuel de Terán realitzà una interessant aportació a l'anàlisi de la causalitat en la geografia humana on exposava les diferents corrents: determinisme, possibilisme i probabilisme; i el mateix Terán a l'any 1966 elaborà un exercici pioner a l'Estat espanyol sobre l'ètica de la conservació de la natura a l'estat espanyol. En el món anglosaxó, els paradigmes que substituïren el determinisme ambiental foren la corologia de Richard Hartshorne (1939) i la geografia teòretico-quantitativa amb Fred K. Schaefer (1953), William Bunge (1962) i David Harvey (1969). Aquestes dues corrents anaren separant la qüestió ambiental del centre d'atenció dels geògrafs. I, la separació entre la geografia física i humana ja era tan profunda que els debats teòrics que es generaven es podria dir que no afectaven a la geografia física. En quant a l'objecte d'interès per part de la geografia, Schaefer (1953:228) exposava com "la geografia presta atenció als arranjaments espacials d'un fenomen en una àrea i no massa en els fenòmens per ells mateixos. Les relacions espacials són les que interessen a la geografia, i no d'altres". El punt de mira de les crítiques a l'excepcionalisme per part de Schaefer apuntava cap a la influència historicista a la geografia. La geografia regional rebia un atac frontal. En aquell mateix temps, als EUA es desenvolupava la geografia cultural que seria també criticada per Schaefer. Abans de les crítiques a les tradicions historicistes, William Morris Davis (1906), a la Universitat de Harvard defensava els trets unificadors de la geografia que vinculava els elements inorgànics i els orgànics. Emperò, les portes de la separació entre la geografia física i la humana ja no es podien tancar i la separació estava més que servida.

Bill Turner (1997) identifica, als EUA, dues escoles clau en l'estudi de les relacions home-natura, encapçalades per les figures de Carl Sauer –**Escola de Berkeley**- i Harlan Barrows –**Escola de Xicago**- que contribuïren a mantenir viva la tradició ambientalista des de perspectives diferents. Emperò, les seves propostes mai assoliran una posició preponderant dins la geografia nord-americana. Halan Barrows (1923) a la conferència presidencial de la *Association of American Geographers*, defensà que la geografia havia de ser una *ecologia humana* (en un sentit diferent al de Park i Burgess que hem esmentat anteriorment). Barrows en la seva conferència presidencial feu una crida per establir el lloc de la geografia front a la creixent especialització de les disciplines, durant la qual semblava que la geografia es quedava sense "cadira" en el joc de les ciències. Barrows deixà clar que la geografia com a ecologia humana tenia com a objecte d'estudi les relacions home-medi i que defugia de les visions deterministes. Barrows definia el fet geogràfic a la zona limítrofa entre el fet humà i el fet natural, essent la geografia una ciència de les relacions.

La teoria de Barrows s'interessà per l'adaptació humana al medi ambient, més que per les influències del medi sobre la societat. Aquesta interpretació duia implícites dues perspectives o nocions: la primera il·lustraria l'adaptació real de l'home al medi ambient, mentre que la segona intentaria oferir alternatives per una millor adaptació. Es podria definir, en termes actuals, que la proposta de Barrows seria un precedent del que avui es coneix com a "gestió ambiental". Barrows s'interessà per les qüestions relacionades amb l'aigua i la seva gestió, i també en les qüestions sobre l'aigua i els riscos associats (Kates i Burton, 1986). De Barrows cal destacar, a més de l'aproximació als riscos naturals, l'interès per diferents disciplines afins, amb una clara vocació interdisciplinària. Es pot dir que el principal tema d'investigació de l'escola d'ecologia humana és el del riscs naturals (*natural hazards*). L'interès per la geografia aplicada de Barrows fou desenvolupat intensament pel seu alumne, Gilbert F. White, qui creia en el rol de l'educació superior i la recerca amb una funció pública. White no s'ha interessat en els debats epistemològics de la geografia, i més aviat s'ha decantat per la resolució de problemes (*real-*

*world problems*) o el que avui anomenem geografia aplicada. No obstant, la principal causa de crítica a aquesta "escola" ha estat l'escàs interès per les qüestions teòriques i polítiques. És a dir, aquest enfocament ha abordat la dimensió socioecològica amb un escàs mordent crític (Watts, 1989).

Segons Turner (2002) l'Escola de Xicago de "Geografia dels Recursos" fou fundada per Gilbert F. White i, els seus deixebles, Ian Burton i Robert W. Kates. Aquesta fa especial esment en les adaptacions humanes a les perturbacions ambientals i al risc, afirmant que la relació home-natura és interactiva i produeix recursos –impactes positius– i riscos –impactes negatius– (White, 1974; Burton et al., 1978; Mitchell, 1992; Cutter, 1993; Kasperson and Kasperson, 2001). Per Turner (2002:60) l'aportació de l'escola de Harlan Barrows i White és la introducció de nous reptes per a la geografia: en primer lloc la crítica als models basats en "coneixement perfecte" o "plena informació", procedents dels postulats economicistes neoclàssics, i en segon lloc la introducció dels elements que precediran a l'ecologia política.



Figura 9. C.O. Sauer (1889-1975) al Simposi de Princeton.

A continuació analitzarem l'escola californiana o de Berkeley<sup>13</sup>, coneguda com de la *geografia cultural*, pel que fa a l'aproximació de l'estudi de les relacions home-natura. La interpretació que fa de les relacions home-natura fou esbossada el 1925 a l'article "The morphology of the landscape" en el qual Carl Sauer intentava centrar l'atenció de l'estudi geogràfic en el paisatge. D'aquesta manera, el paisatge cultural era una expressió de la condició humana-ambiental com a objecte d'estudi mitjançant les emprentes de la humanitat sobre l'entorn (Sauer, 1925). Aquesta lectura del paisatge obligava a sostenir un diàleg entre múltiples variables (i disciplines) que anirien des de les de tipus antropològic i històric amb les de tipus ecològic. Amb el paisatge com a objecte d'estudi, Sauer impulsà un enfocament diacrònic en el seu estudi, mostrant un especial interès pels canvis

introduïts pels humans sobre la flora i fauna. A més, Sauer s'interessà per totes les cultures i com aquestes interactuaven amb el seu medi, i construí la seva crítica a les transformacions que la civilització occidental provocava allà on es dirigia, destacant sobretot la rapidesa com s'havia modificat el paisatge d'Amèrica. L'anàlisi del paisatge, o aquest com expressió de les transformacions culturals sobre el medi, fou desenvolupada també per l'anomenada Escola Germànica del Paisatge amb figures com Siegfried Passarge o Otto Schlüter (Bolós, 1992).

Sauer considerava la geografia cultural com un capítol dins de la geografia, de fet tenia un amplíssim bagatge cultural en tots els sentits, i coneixia totes les teories del moment a més de seguir de prop altres disciplines properes com per exemple la botànica. Per ell, la geografia cultural implicava un programa que estava unificat amb l'interès general de la geografia. Per Sauer "la geografia cultural s'interessa, per tant, per les obres humanes que s'inscriuen a la superfície terrestre i li imprimeixen una expressió característica. L'àrea cultural constitueix així, un conjunt de formes interdepenents i se diferencia funcionalment d'altres àrees" (Sauer a Gómez Mendoza 1994:352). Sauer, al 1938 a la comunicació que presentà al Congrés de la UGI<sup>14</sup> a Amsterdam es manifestà en contra del canvi econòmic i demogràfic impulsat per les potències colonials, assenyalant que els costos d'aquest desenvolupament es traduiria en un empobriment actual i futur de la Terra i els seus habitants (Saurí, 1993). La principal preocupació de Sauer era la de dur a terme una reflexió permanent sobre els éssers humans i l'estat del seu entorn. Per Sauer (1941:353) "segueix existint una forma de curiositat geogràfica que no pot ser reprimida pels sistemes. Es tracta de l'art de veure com el territori i la vida han arribat a ser tan diferents en les diferents parts de la Terra".

A l'entorn de Sauer es consolidà un important grup de grans investigadors i col·legues: Clarence J. Glacken (1909-1989) i James J. Parsons (1915-1997), que s'uniren a John Leighly que havia arribat junt amb Sauer a Berkeley a l'any 1927. Cal destacar, dins de l'escola de geografia cultural, la incorporació de Clarence J. Glacken que provenia del camp de la història, encara que molt lligat a la geografia. Glacken s'interessà sobretot per les nocions de progrés a l'època moderna a partir del mestratge del professor Frederick J. Teggart (1870-1946) qui investigava sobre la idea de progrés i la crítica històrico-cultural del desenvolupisme, exposades

<sup>13</sup> Per una revisió de l'Escola de Berkeley veure Starrs (2005).

<sup>14</sup> UGI (Unió de Geògrafs Internacional)

en la seva obra *The Idea of Progress. A Collection of Readings* (Teggart, 1929). Glacken, amb una especial inquietud, s'interessà per les bases ecològiques de les cultures. Posteriorment es doctorà en geografia treballant sobre les interrelacions entre cultura i medi ambient, des de mitjans del segle XVIII fins a l'època contemporània. Glacken presentà la tesi doctoral el 1951 sota el títol *The idea of the Habitable World*. Aquesta no fou publicada, però les línies mestres de la mateixa les podem trobar a l'article: "The idea of progress on the habitable world" publicat el 1954. Just després de llegir la seva tesi s'incorporà al Departament de Geografia de Califòrnia al costat de Carl O.Sauer, aportant una perspectiva sobre la teoria de les idees i la síntesi històrica de les relacions home-natura des de l'antiguitat fins a l'actualitat, de la que *Huellas sobre la Playa de Rodas* havia de ser una part de l'estudi que havia de ser completat fins a l'actualitat. Emperò, aquesta empresa superà al propi Glacken (Capel 1996:9-27).

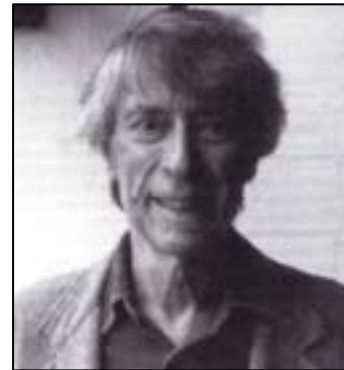


Figura 10. Clarence Glacken (1909-1989).

A part de les seves investigacions, la figura de Carl Sauer és reconeguda pel paper que jugà en l'organització del Simposi de Princeton *Man's Role in Changing the Face of the Earth* a l'any 1955 i que fou publicat el 1956 (Thomas, 1956). Carl O. Sauer organitzà el simposi de Princeton ajudat pels copresidents: el biòleg Marston Bates i l'urbanista Lewis Mumford. Aquest simposi es podria dir que era un reconeixement explícit a l'obra de Geroge P. Marsh i a la del geògraf rus Alexander Woyeikov. Aquest simposi, de caràcter pluridisciplinar, fou protagonitzat, essencialment, per geògrafs, dels 70 participants 22 eren geògrafs, el grup següent era el dels biòlegs, i llavors hi havia membres d'altres disciplines com economia, sociologia, antropologia, historiadors, geoquímics, etc. La magnífica i voluminosa obra resultat del Simposi de Princeton s'avançava quasi mig segle al debat sobre la sostenibilitat i l'impacte humà sobre la Biosfera. Encara avui és de plena vigència, així com també ho són les inescollades aportacions que allà s'exposaren. J. Grinevald (2005:26) escriu que "el simposi de Princeton va donar origen a una obra que ha restat essent clàssica, però que, curiosament, no ha conegut repercussions acadèmiques, degut sens dubte al triomf de l'especialització, aquella "barbàrie de l'especialisme" que denunciava José Ortega i Gasset" (Grinevald 2005:26).

El col·loqui s'organitzà seguint com a model l'obra de Marsh (1864), organitzant-se tres blocs als que es presentaren més de 50 comunicacions. La primera part (*Retrospect*) es dedica a l'evolució històrica i a la possessió de la Terra per part de l'home i les transformacions des de l'antiguitat de la que s'ocupà Sauer (*Man's tenure of the Earth* i *Through the corridors of time*); la segona (*Process*) estudià els efectes de l'acció humana sobre les aigües, la terra, els elements climàtics, el sòl i les comunitats biòtiques, l'ecologia dels residus i la demanda industrial i urbana sobre el territori de la que s'ocupà Marston; i finalment, la tercera (*Prospects*), feia una prospectiva en la que es debatia el futur tenint en compte el creixement de la població, l'ús de l'energia i el consum de matèries primeres de la que s'ocupà Mumford (Thomas, 1956; Capel, 2003).

A continuació exposam algunes de les reflexions que recollí (1956:49-69) en la seva contribució sota el mateix títol que el simposi (l'acció de l'home sobre la terra). Una contribució que podria haver marcat una línia a seguir dins la geografia, i que sens dubte ens permeten fixar el discurs ecologista modern en aquell Simposi i no com es sol fer en referència als best-sellers de l'ecologisme publicats a finals dels 1960 i principis dels 1970. A continuació intentam extreure algunes parts de la contribució de Sauer (1956:49-69) al simposi: "allà on han viscut els homes, han actuat modificant l'aspecte de la Terra, animada i inanimada, tant al seu favor com en la seva contra. Arribats a aquest punt, el tema general es pot descriure, en una primera aproximació, com un intent d'exposar els efectes geogràfics, és a dir, l'apropiació d'hàbitat per una costum emanada de l'expansió de les diferents cultures per l'*oikumene* a través de tota l'era humana que coneixem. Hem de comprendre millor la forma en que l'home ha pertorbat i desplaçat quantitats creixents del món orgànic, s'ha convertit en ecològicament dominant a més i més zones i ha afectat al decurs de l'evolució orgànica. De la mateixa manera, s'ha de saber com ha produït modificacions superficials tant en el terreny com en el sòl i a les aigües continentals, i com ha utilitzat els minerals. Després, en darrer lloc, les seves activitats i concentracions urbanes han ocasionat alteracions locals de l'atmosfera [...] L'auge de les civilitzacions s'ha dut a terme i s'ha mantingut gràcies al desenvolupament d'estats poderosos i

complicadament organitzats amb una tendència a l'expansió territorial a través del comerç a gran escala i cap a diferents parts, de l'economia monetària i de les ciutats. Les capitals, les ciutats portuàries, marítimes o fluvials, i les guarnicions militars varen atreure poblacions i productes propers i llunyans. El rumb del país se va subordinar a les demandes de les ciutats, essent el *ciudadà* distint de la *miserabilis plebs*. La limitació de la col·lectivitat per la disponibilitat local de recursos va donar peu a la introducció de mercaderies, aliments principalment, regulada pel poder de compra, de distribució o contribuït de que es disposàs. Per això, el pas dels recursos des del lloc d'origen al de demanda va tendir a provocar una creixent pertorbació de tots els equilibris ecològics mantinguts per antigues comunitats rurals que se sustentaven directament dins dels seus justs límits [...] El progrés és la consigna de la nostra època; les tècniques, el motor de la innovació; el seu objectiu, "l'economia dinàmica" en permanent expansió, amb inputs energètics, sempre creixents [...] És precís que ens demanem si segueix existint el problema d'uns recursos limitats, d'un equilibri ecològic que pertorbam, o que no feim cas als perills que ens aguaiten al futur? [...] Hem d'admetre que molt del que anomenam producció és simplement extracció?" [...] Pel moment, viure per damunt de les nostres possibilitats s'ha convertit en una virtut cívica, i augmentar el "producte" en la finalitat de la societat. Els profetes d'un nou món de progrés material poden veure's frenats en sec pels límits econòmics de la matèria física. Poden fracassar perquè la gent es farti de guanyar i gastar com a mesura i forma de vida, i pot fer-ho perquè els humans arribin a tenir por del compulsiu creixement del poder governamental sobre els individus i la societat".

A la clausura del col·loqui de Princeton, l'economista ecològic Keneth E. Boulding llegí el següent poema que transcrivim per a que ens facem càrrec pel tipus de simposi que fou i de les preocupacions que allà es varen abordar:

<p><i>A CONSERVATIONIST'S LAMENT</i></p> <p><i>The world is finite, resources are scarce, Things are bad and will be worse. Coal is burned, and gas exploded, Forests cut and soils eroded. Wells are dry and air's polluted, Dust is blowing, trees uprooted. Oil is going, ores depleted, Drains receive what is excreted. Land is sinking, seas are raising, Fire will rage with Man to fan it Soon we'll have a plundered planet. People breed like fertile rabbits. People have disgusting habits.</i></p> <p><i>Moral: The evolutionary plan Went astray by evolving Man.</i></p> <p><i>THE TECHNOLOGIST'S REPLY</i></p> <p><i>Man's potential is quite terrific, You can't go back to the Neolithic. The cream is there for us to skim it, Knowledge is power, an the sky's the limit. Every mouth has hands to feed it, Food is found when people need it. All we need is founding granite Once we have the men to plan it. Yeast and algae give us meat, Soil is almost obsolete. Men can grow to pastures greener Till all the earth is Pasadena.</i></p> <p><i>Moral: Man's nuisance, Man's a crackpot But only Man can hit the jackpot.</i></p> <p><i>(Boulding a Thomas 1956:1087)</i></p>	<p><i>EL LAMENT D'UN CONSERVACIONISTA</i></p> <p><i>El món és finit, els recursos són escassos, Les coses estan malament i aniran a pitjor. El carbó està cremat i el gas explotat, Els boscos talats i els sòls erosionats. Les fonts estan seques i l'aire contaminat, La pols la porta el vent, les arrels dels arbres són arrabassades. El petroli se'n va, els minerals s'esgoten, Els engolidors reben el que és excretat. La terra s'enfonsa, el nivell de la mar puja, El foc cremarà rabiosament contra l'home i Per reviscolar-ho Aviat haurem saquejat el planeta. La gent cria com a conills fèrtils. La gent té costums desagradables.</i></p> <p><i>Moral: El pla evolucionista Es va extraviar amb l'evolució de l'home.</i></p> <p><i>LA RESPOSTA DEL TECNOLÒGIC</i></p> <p><i>La potencialitat de l'home és tremenda No podem tornar al Neolític. La crema està aquí per a que nosaltres l'aixequem. El coneixement és poder, i el cel és el límit. Cada boca té mans que alimentar, Els aliments es troben allà on la gent els necessita. Tot el que necessitam és trobar granet. Una vegada tenim els homes per planificar-ho. El llevat i les algues ens donen aliment, El sòl està quasi obsolet. Els homes poden sembrar pastures més verdes Llaurar tota la Terra és Pasadena.</i></p> <p><i>Moral: La molèstia de l'home, l'excentricitat de l'home. Però a només l'home li pot tocar el gros de la loteria.</i></p> <p><i>(Boulding a Thomas 1956:1087)</i></p>
---	--

Turner (2002:60) exposa com de l'obra de Sauer i els seus col·legues de l'escola cultural es desprenen una sèrie de reptes per a la geografia: en primer lloc, la incorporació del comportament humà, el procés de presa de decisions i les connexions sistèmiques; i en segon lloc, les aproximacions històriques influenciades per la teoria social. No obstant, aquesta tradició ha estat criticada fonamentalment per haver ignorat, en certa mesura, els processos històrics de les relacions i lluites socials en les que la cultura es reproduïx i construeix de manera constant, és a dir en la seva dimensió política (MacDowell, 1994; Lipietz, 1999). Sigui com sigui, Paul F. Starrs (2005) data la "defunció" de l'Escola de Berkeley a l'any 1997 i segons ell els successors de Sauer i la seva escola són escassos –uns 78–, tot essent els darrers exponents de

dita escola al Departament de Geografia de Berkeley B.Q. Nietschmann i D.R. Stoddart. Starrs (2005:170) exposa que "al llarg dels anys 1950, quan la preocupació per la degradació de l'ambient va començar a arribar al gran públic i s'obriren els ulls davant els costos que implicava la cega acceptació de les virtuts tecnològiques i l'autoritat burocràtica, els geògrafs dels EUA [...] se dedicaren una vegada més a una espècie de descripció rutinària de les geografies regionals, quelcom escassament millor que jugar als daus".

### **1.5. I DESPRÉS DE SAUER ES VA FER FOSC. ON ÉS LA GEOGRAFIA EN ELS DEBATS AMBIENTALS A PARTIR DE LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XX?**

Anteriorment, s'ha comentat que la tradició ambientalista havia de carregar, com sí d'un apèndix es tractàs, la càrrega del determinisme ambiental que es converteix en una taca ja quasi inesborrable, malgrat els rigorosos treballs i aportacions que aporten autors com Sauer, Brunhes o Barrows, entre d'altres. Aquestes aportacions s'han de contemplar en una altra divisió que estarien més a prop de les propostes de l'Escola dels Annals, i en la que s'enfocava l'acció de l'espècie humana com alteradora de la Biosfera. Emperò aquest enfocament, no obviava la preocupació i l'anàlisi per les relacions de poder i per l'impacte de les activitats econòmiques motivades per l'impuls del creixement econòmic. L'ascens dels enfocaments parcelaris relacionats amb la deriva neopositivista, així com el de les corrents més vinculades a les teories socials crítiques anaren abandonant cada cop més una anàlisi holística de les relacions entre l'espècie humana i la faç de la terra. Mentre que les primeres, fortament influenciades pel dogma neoclàssic, formulaven propostes analítiques cada cop més parcel·làries en les que la dimensió històrica i global perdia pes vers propostes cada cop més sectorialitzades i "gestores"; les segones, abandonaren la dimensió socioecològica per mor de la càrrega del determinisme –políticament conservador– i entraren a abordar cada cop més les relacions entre grups socials (p.ex. classes treballadores, minories ètniques, etc), espais (p.ex. països, Nord-Sud) i les desigualtats que es generaven entre ells. En definitiva, les qüestions socioecològiques serien abordades per aquella branca especialitzada de la geografia, sovint vinculada a la geografia física, que estudiarien de manera particular els que a partir d'ara seran coneguts com a "problemes ambientals". Uns problemes que s'intentaran resoldre mitjançant solucions parcel·làries.

En els anys 1950 la introducció i adopció de noves corrents dins de la geografia, decantant-se particularment cap a formulacions teorètico-quantitatives, feu que la major part dels geògrafs joves es dediquessin als temes catalogats sota la rúbrica espai-societat. De fet, aquesta tendència cap al quantitativisme, no es produeix únicament a la geografia, sinó que la major part de les ciències socials es veuen afectades per aquesta corrent. Una de les explicacions que trobam a aquest gir, cap a la quantificació i l'abstracció, és el fort i poderós paper que jugava l'economia neoclàssica i positivista entre les ciències socials. L'economia, encara que ciència social, s'intenta deslligar dels seus orígens, i especialment de l'economia política, anant cada cop més cap a plantejaments abstractes sota criteris suposadament científistes i amb la capacitat de fer prospeccions de futur. No és d'estranyar que amb aquell exemple, el de la ciència econòmica, la major part de les ciències socials volguessin ser com a mínim comparables a la dominant economia i així cobrir-se amb el vestit de la ciència positiva (i objectiva) i ser capaces de fer prediccions, cosa que permetia a partir de llavors el desenvolupament de les potents tècniques de la informació (Naredo, 2003).

Encara que a meitat del segle XX la geografia teorètico-quantitativa era predominant, la tradició home-natura no havia desaparegut i de fet es segueixen realitzant obres d'elevat valor científic, tant als EUA amb l'escola de Xicago i la de Berkeley amb Harlam Barrows i Carl Sauer al davant, com a l'escola francesa amb Max Sorre (1962) que publicà *L'homme sur la Terre* junt amb altres membres d'aquella escola. L'economista ecològic J.M. Naredo (1999:142-143) es lamenta del gir que es produeix en la geografia tal com es pot veure en el següent paràgraf: "subratlem que el suggerent propòsit d'analitzar "El paper de l'home en la transformació de la faç de la Terra", plantejat en el Simposi que es realitzà sota aquest mateix títol a Princeton el 1955 va caure dins d'un sac romput, malgrat les creixents preocupacions pel medi ambient planetari i la insostenibilitat de l'actual civilització semblaven, a primera vista, oferir un terreny més propici per a que tals preocupacions poguessin prosperar. La realitat és que la geografia més històrica i cultural desenvolupada per Carl O. Sauer, Clarence J. Glacken i altres promotors i animadors de dit Simposi, es va veure desplaçada per l'emergència d'una altra geografia de

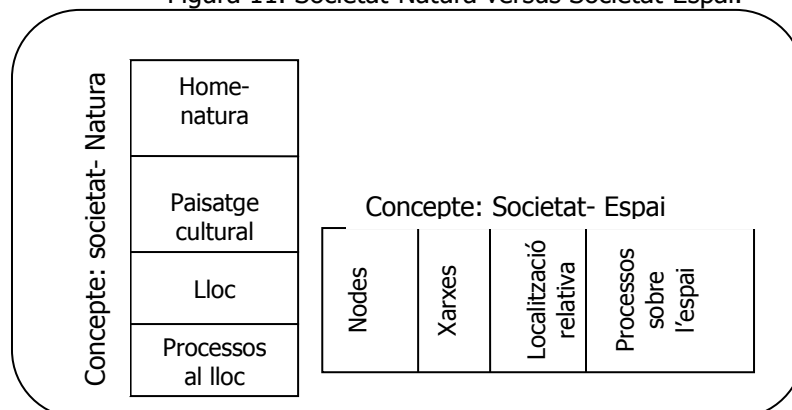
tall més positivista. Curiosament, quan les imatges dels satèl·lits artificials brindaren possibilitats sense precedents per respondre amb dades a la mà a aquella preocupació, la moderna geografia, malgrat autodenominar-se quantitativa, perdia la globalitat d'enfocaments necessària per decidir-se a xifrar el seguiment de les transformacions infringides per l'home a la faç de la Terra. És més, recordant el diagrama triangular que relaciona en els llibres d'ecologia sòl, vegetació i clima, avui es centra la reflexió sobre els discutibles canvis que la intervenció humana pot originar en aquest darrer, que és més difícil de modificar, a la vegada que es tanquen els ulls als canvis que diàriament s'infringeixen sobre el sòl i la vegetació, molt més fàcils de quantificar i de controlar"

Edward Ackerman (1976) detectà un desplaçament de la geografia com a ciència que analitzava les interaccions home-natura, o com a ciència pont entre les ciències socials i les naturals. Ackerman (1976) sostenia que "hi ha senyals de que el lloc de la geografia com a "pont" entre les ciències del comportament i les ciències de la terra està essent desplaçat en algun sentit per la pròpia ciència del comportament. Els economistes, per exemple, en els darrers anys s'han interessat cada cop més pels problemes del desenvolupament dels recursos naturals. Sens dubte els geògrafs els ajudaren a emprendre aquella línia, però existeix avui una relació directa de treball entre l'economia i la hidrologia. És significatiu que les branques de l'economia que posen èmfasi en un enfocament de sistemes hagin realitzat recentment importants contribucions a l'estudi dels recursos".

Susan Hanson (1999) defineix, en la geografia humana, dues tradicions centrals: la primera s'ocupa de les relacions natura-societat; i la segona, s'ocupa de les relacions espai-societat. Durant la revolució quantitativa, fonamentada en la idea que l'anàlisi espacial era el tema central de la geografia, es produeix un decantament des del lloc i la natura cap a l'espai. Aquesta autora veu una sèrie de continuïtats al sí de la geografia: la primera és que el general i l'específic han estat representats i entesos com a oposats l'un a l'altre, com a cares excloents d'una dicotomia o dualitat; i la segona continuïtat és que el discurs predominant en cada època ha tendit a excloure el debat.

Especialment, als inicis de la revolució quantitativa, el discurs del l'anàlisi espacial era, segons Richard Morrill (1987) incompatible amb la comprensió de l'específic, i la unitat era considerada quasi trivial. De totes maneres, també s'haurien de tenir en compte les valuoses aportacions que introduí l'enfocament quantitatiu a la geografia, encara que l'anàlisi espacial resultava en gran mesura limitada per explicar tots els fenòmens geogràfics. L'anàlisi espacial emfatitza la distància, la direcció i la connectivitat. És a dir, els conceptes relacionats amb *situació*. Mentre que l'anàlisi de les relacions home-natura emfatitza el *lloc* i el *context*. El concepte de *situació* es centra en l'eix horitzontal (nodes, xarxes, localització relativa i processos sobre l'espai), mentre que el concepte *lloc* (societat-natura) es centra en l'eix vertical (medi ambient-home, paisatge cultural a llocs concrets, processos que es donen als llocs).

Figura 11. Societat-Natura versus Societat-Espai.



A les anàlisis espacials dels anys 1960 la persona era considerada com l'individu i la capacitat de presa de decisió individual, quasi sempre en el "Primer Món", a espais industrialitzats i urbans. Aquesta perspectiva estava fortament influenciada pel gran pes que entre les ciències socials assolí l'economia: "l'autèntica ciència". En canvi la branca de la geografia que analitzava les qüestions ambientals, amb figures com Sauer, es dedicava a

l'estudi de la cultura o grups culturals, sovint localitzats al "Tercer Món", i als espais rurals. Les dues tradicions compartien el fons teòric pel que fa a la relació home-medi ambient, en quant que veien l'humà i el medi ambient com a recíprocament i sinèrgicament relacionats. L'anàlisi espacial veia en l'acció humana i els patrons espacials dialècticament relacionats, i les decisions espacials individuals i el comportament espacial creaven el "medi construït" o "producció de l'espai" (Marble, 1967). En canvi, la tradició societat-natura veia com l'activitat humana, mitjançant la cultura, donava forma al medi. Aquest medi a la vegada influenciava a l'activitat humana, essent el paisatge cultural el resultat de tot plegat. Així doncs, mentre que els estudis de l'urbà del món "desenvolupat" es centraven en torn als conflictes socioespacials en els quals la dimensió ambiental era quasi absent; en els estudis del rural del món "subdesenvolupat", la dimensió ecològica i cultural era més present.

<b>Taula 1. Anys 1960. Esquema Natura- Societat/ Espai- Societat (Font: Hanson, 1999)</b>		
	<b>Natura- Societat</b>	<b>Espai- Societat</b>
<b>Anàlisi humà</b>	Cultura	Individu
<b>Medi Ambient</b>	Biofísic Tercer Món	Medi Construït Primer Món
<b>Espai/ Lloc</b>	Lloc Vertical	Situació Horitzontal
<b>Epistemologia</b>	Humanístic Específic	Científic General

Molts d'autors entenen que l'abolició de la natura dins de la geografia en els anys 1960, s'entén especialment com un càstig al determinisme ambiental que havia estat molt important dins de la geografia. No obstant, Hanson (1999) es demana perquè la reacció cap a un excés condueix a caure en un altre excés: el de l'economicisme i l'abstracció. Ackerman (1976) exposa com "alguns geògrafs varen prendre la geografia com un fi en sí mateix enlloc de considerar-la, en un context més ample, com una contribució a una meta científica superior". En la tradició ecològica de la geografia es reformulen els problemes clau en termes de la teoria dels sistemes influenciada per l'obra pionera del bioquímic Alfred Lotka (1925) i la de von Bertalanffy (1959) sobre la teoria dels sistemes. Per Ackerman (1976) la "ciència és una cerca de la regularitat subjacent en diversos esdeveniments". Ackerman considerava tres passes decisives de la ciència: la primera és la comunicació interdisciplinària; la segona és l'aspecte intuïtiu; i la tercera és la de tenir un sentit molt desenvolupat del problema. Arild Holt Jensen (1992) exposa que tot sistema es pot estudiar en base a tres aspectes fonamentals: estructura -i.e. suma d'elements i les relacions o connexions entre ells-; funció -i.e. fluxos o relacions d'intercanvis-; i desenvolupament -i.e. canvis que tenen al llarg del temps, tant en l'estructura com en la funció-. A l'hora d'analitzar aquests elements apareixen dos problemes clau que són : l'escala i la identificació dels elements a analitzar.

En la mateixa línia que E. Ackerman, D.R. Stoddart (1965) a l'article "Geography and the ecological approach: the ecosystem as a geographic principle and method", atret pel concepte d'ecosistema va emfatitzar la rellevància d'aquest concepte com a model de la realitat i el reconeixia com a marc conceptual de la investigació geogràfica. Aquest concepte desembocarà posteriorment en el de *geosistema* (Saushkin i Smirnov, 1968). No obstant, alguns autors alertaren sobre les limitacions de l'ús del concepte d'ecosistema per l'estudi geogràfic, com és el cas de Chorley (1973) qui dóna un cop d'atenció al risc de fer servir el concepte d'ecosistema en un medi cada cop més modificat i intervingut per l'home on les relacions humanes són extremadament complexes, i les de poder fonamentals. Chorley sostenia que "malgrat el que es pugui donar a entendre en sentit contrari, resulta clarament il·lusòria la idea que els fluxos d'inversió de capital, de població, d'informació tecnològica, d'energia generada, d'aigua i altres semblants, junt amb les restriccions i coaccions que apareixen implicades en les polítiques d'interès i en els mecanismes de gestació de les decisions del grup, puguin ser reduïts a unitats comparables fins al punt de poder-se estructurar en relacions energètiques semblants a les que es donen als ecosistemes. La geografia humana no és una simple extensió de la biogeografia; les coses han anat massa lluny per que així sigui; sí és que alguna vegada va poder ser així. Fins i tot el Paradís té el seu empresari. La relació de l'home amb la naturalesa, cada vegada més, va essent de dominació i control, per molt que ho deplorin els amants de la vida natural" (Chorley citat a Capel 2003).



Horacio Capel (2005) mostra la seva cautela a l'hora d'emprar metàfores biològitzants a l'hora d'analitzar les societats humanes. Segons ell, l'espècie humana no pot ser traduïda ni reduïda a aquests tipus de conceptes tal com feu l'Escola d'Ecologia Humana de Xicago. En aquest sentit, la cautela que presenta Capel (2005) fa esment especialment al fet que els processos socials difícilment poden ser descrits i inscrits absolutament per lleis naturals. De totes maneres, J.M. Naredo (2006) elabora de forma convincent una reformulació de la teoria social crítica en base a metàfores alternatives a les predominants. Per això, Naredo (2006) emprà metàfores que podrien ser titllades de biològitzants, aplicades al funcionament de l'economia però sense caure en el reduccionisme sovint denunciat per part de molts de teòrics socials. Naredo ens recorda que l'espècie humana forma part de la resta d'espècies animals i que la societat està inserida dins de la Biosfera i que per tant està subjecte a les lleis que la regulen.

Per Ackerman (1976), els problemes claus de tota ciència es troben a la frontera de la investigació i, en tota ciència aquests, es poden reduir a quatre:

1. El problema de l'estructura de les partícules de l'energia i matèria tractat per la física.
2. L'estructura i contingut del cosmos, tractat per astrònoms, astrofísics i geofísics.
3. El problema de l'origen i la unitat fisiològica de les formes vives.
4. El funcionament de sistemes que inclouen múltiples nombres de variables, especialment els sistemes vitals i els socials.

En l'article d'Ackerman s'entreu una crida d'atenció del que serà la nova geografia regional (Riudor, 1988 ; Méndez i Molinero, 1998). Aquesta està influenciada per la teoria dels sistemes i com una geografia política i econòmica que analitza regions que tinguin un significat funcional en el sistema societat-món, i podem afegir en el sistema economia-món definit per Immanuel Wallerstein (1979), essent un clar precedent del que podria ser la geografia de la globalització (Dicken, 1999). D'acord amb E. Ackerman (1976) "l'anàlisi dels sistemes proporciona mètodes de resolució de problemes que es podria dir que han estat creats per la geografia. De fet podem ara establir el seu problema clau. És, ni més ni manco, que la comprensió de l'enorme sistema d'interacció que comprèn tota la humanitat i el seu medi ambient natural sobre la superfície de la Terra".

A partir de la dècada dels 1960, la problemàtica ambiental comença a guanyar ressò, tant als mitjans acadèmics i al sí de la societat. Des de la creació de la UICN (Unió Internacional per la Conservació de la Natura) al 1948, i en el cas de la Geografia de la comissió *Man and Environment* al sí de la UGI al 1968, es va desembocar en la institucionalització del discurs internacional sobre els conflictes entre la humanitat i el seu entorn, que anomenem *ecocràcia* i que desenvolupam en el capítol IV. De fet, en aquesta època de gran auge de les temàtiques ambientals es produeix l'expansió d'una vastíssima literatura sobre la problemàtica socioambiental provinent de múltiples disciplines, en una autèntica orquestració de les ciències (Carson, 1965; Ehrlich, 1968; Georgescu Roegen, 1971; Odum, 1971; Commoner, 1971; Lovelock, 1979; Margalef, 1977; Meadows, 1972; Schumacher, 1976).

En el XXII Congrés Geogràfic Internacional celebrat a Moscou al 1976, s'aprovà la creació de la Comissió de Problemes Ambientals que substituïa a la Comissió "Man and Environment". La presidència d'aquella comissió va recaure en el geògraf rus I.P. Gerasimov que era el director de l'Institut de Geografia de l'Acadèmia de Ciències de la Unió Soviètica. D'aquí podem reflexionar sobre el limitat que pot resultar l'anàlisi de l'evolució sobre l'estudi i comprensió de les relacions home-natura, fonamentalment a partir de la literatura anglosaxona, i de les importants aportacions a la geografia des d'altres àmbits geogràfics, en aquest cas les importants aportacions dels geògrafs de l'Europa de l'Est (ex-URSS)<sup>15</sup>. Emperò, també totes les que no es coneixen i que provenen de les perifèries acadèmiques, la qual cosa recorda els supòsits de Glacken de la limitació d'analitzar les relacions home-natura en el pensament sense considerar altres tipus de pensament no occidentals.

<sup>15</sup> Precisament, és fora de les acadèmies dominants (anglosaxona, francesa i alemanya) allà on tenim interessantíssimes aportacions com serà la del ucranià Serheii Podolinsky, un dels pares de l'energètica agrícola; i la del rus Vernadsky, un dels pares del concepte de Biosfera i Noosfera (Martínez Alier i Schlüpmann, 1991).

En la continuïtat del magisteri de Carl Sauer i de la geografia cultural es van seguir adscriuint nous i interessants científics, com seria el cas de Karl W. Butzer que provenia de la geografia física o de Marvin Mikesell (1962) qui exposà una visió mundial dels problemes socioambientals, front a una visió a vegades més local que aportaven molts de geògrafs americans. Així mateix, la producció de treballs en la geografia dins de la temàtica societat-natura, encara que escassa era d'alta qualitat. Dins d'aquesta podem destacar el treball de K. Hewitt i F.K. Hare (1973) que treballaren sobre els aspectes conceptuals de les relacions home-natura, i Manners i Mikesell (1974) que dirigiren un treball sobre les diferents perspectives sobre el tema home-natura. Els treballs de Yi Fu Tuan són prou significatius, geògraf inclassificable per la seva versatilitat, i que en els anys 1970 aprofundí en l'estudi comparatiu al llarg de la història de les interaccions home-natura, a la seva obra *Topophilia* (Tuan, 1974).

Una obra arriscada fou la de Peter Haggett (1988), escrita a principis dels 1980, on l'autor presentava un treball de síntesi que intentaria remuntar les fronteres científiques per tal de fer un esforç per comprendre els fets geogràfics. Segons Urteaga (1985), l'obra de Haggett culminava un període iniciat fonamentalment a partir del revulsiu article de Stoddart (1965) sobre l'ecosistema com a principi i mètode geogràfic. Malauradament, l'obra de Haggett malgrat ser incessantment referenciada i reverenciada pensam que no ha generat l'impacte dins de la geografia que de la seva lectura s'hauria d'esperar.

A finals dels anys 1960 apareixen una sèrie d'obres dins de la tradició ambientalista de la geografia, que plantegen una sèrie de temes relacionats amb les tesis neomaltusianes i el trasllat de certs conceptes de l'ecologia a les poblacions humanes com pot ser el concepte de capacitat de càrrega. Així, Allan (1965) escriu *The African Husbandman* que coincideix en el temps amb l'obra de l'enginyera agrònoma, Ester Boserup (1965) a *The conditions of agricultural growth* que tingué gran repercussió, i que tractaven el tema de la població i la producció agrícola. Aquestes noves reflexions sobre població, desenvolupades pels geògrafs, culminaren en el simposi internacional organitzat per Zelinsky el 1967, *Population upon physical and social resources in the developing lands* (Zelinsky, 1970).

Una vegada superades, en certa mesura, les tensions positivisme-historicisme i amb una major tolerància teòrica i metodològica, es va produint un major eclecticisme i nous reptes es van obrint a les portes de la geografia. En aquest sentit, la major part dels autors consultats, des de la geografia, semblen ser optimistes en quant al rol de la geografia en l'aprofundiment de l'estudi i anàlisi de les problemàtiques ambientals (Capel, 2003; García Ballesteros, 2000; Hanson, 1999; Mateu, 1997; Norwine, 1981; Porter, 1978; Saurí, 1993; Turner, 2002). Nogensmenys, podem aportar la crítica que ha llançat Joan Martínez-Alier (1988) en repetides ocasions en la que es lamenta de "l'ocasió perduda" d'una geografia ecològica vinculada a la crítica i desmitificació de la noció dominant de sistema econòmic.

A partir de finals dels anys 1960 s'ha de remarcar un gir important en la geografia, com a la major part de les ciències socials de la mà de la teoria social crítica. La geografia crítica, rep de l'obra de Marx una forta influència teòrico-metodològica, posant el materialisme dialèctic i l'economia política com a marc de referència de treball que es centra en l'estructura econòmica de la societat (Marx, 2007). Així, David Harvey (2006 [1982]) desenvolupà el cos teòric del que ell denomina com a *materialisme geohistòric* (geogràfic-històric) ja que opina que en Marx hi mancava la reflexió espacial, idea que ja havia estat esboçada ja per Georgii Plekhanov a finals del segle XIX. Harvey ha introduït, en la seva vasta obra, la dimensió espacial dins de la teoria marxiana, una dimensió que aquella teoria crítica havia deixat de banda i que al parer de Harvey resulta imprescindible per tal de poder entendre les lògiques i dinàmiques del capital, i al mateix temps les formes espacials i les transformacions espacials ens permetran llegir i comprendre els fenòmens geohistòrics del capitalisme històric. Richard Peet (1993) fa esment als autors de tradició marxista, especialment els de la ex-Unió Soviètica de l'època stalinista que varen caure en el determinisme ambiental, segurament per les condicions i el context històric en que es trobaren. Aquesta geografia radical analitza, principalment, les desigualtats socioespacials generades pel i en el sistema capitalista, tot resultant un desenvolupament geogràfic desigual. Els geògrafs entenen que l'espai és social i el social és espacial, per la qual cosa es parla de la "producció o construcció social de l'espai" que deriva, entre d'altres, de l'obra del francès Henri Lefebvre (1991 [1974]).

De les primeres aportacions de Harvey i de Bunge va sorgir l'escola de la *Geografia Radical*<sup>16</sup> que intentarà evidenciar i explicar a través de la teoria crítica les contradiccions del capitalisme, línia semblant a la proposta per James O'Connor<sup>17</sup>, qui estableix la destrucció ecològica com a la segona contradicció del capital (la primera era la del treball-capital). Així, R. Peet (1979) interpreta la crisi ecològica com la contradicció resultant entre la naturalesa acumulativa del capital i uns recursos naturals limitats. És a dir, una contradicció entre la infinitat perseguida per part del capitalisme, front a una finitud del planeta Terra.

Els primers geògrafs radicals van ser taxats de ser excessivament teòrics, i massa poc pràctics ja que l'aplicació de la geografia anava lligada a les institucions capitalistes que ells mateixos criticaven. L'aportació de noves corrents i l'ampliació teòrica dins de les ciències socials a partir d'aleshores, alimentà generosament la teoria crítica, per exemple amb l'estructuralisme d'Althusser i les revisions que es feien a les teories marxistes en diferents àmbits i molt especialment per part de l'Escola de Frankfurt. Des de mitjans dels anys 1970 la geografia coneixeria una renovació dels plantejaments i els problemes clau de la geografia, amb el que es coneix com a geografia postmoderna<sup>18</sup> s'enfocaran, podríem dir, des de l'heterogeneïtat i la diferència, rebutjant ambicions totalitzadores. Aleshores, la nova geografia es desenvolupa a partir de la multiplicitat de perspectives i incorporarà nous problemes (p.ex. relacions de gènere, l'especificitat, el lloc, etc.). Nogensmenys, a grans trets es pot dir que la proposta postmoderna en la seva pretensió d'abandonar el que despectivament s'han definit com els "grans relats", ha entrat en l'altre extrem, dins d'una mena de cercle viciós de la particularitat amb dificultats d'establir relacions i plantejaments de tipus més global. Tim Unwin (1995) assenyala el plantejament que sorgeix de la Teoria de la Comunicació d'Habermas (1988), el de la modernitat complexa, i la seva aplicació a la geografia per fonamentar una geografia crítica i emancipadora. Habermas mostra un gran interès pel mode com la raó es pot convertir en quelcom pràctic, cosa que segons ell representa una de les grans mancances de l'anomenat postmodernisme.

La geografia radical ha anat introduint d'una manera creixent la dimensió ambiental. Els temes dels riscos naturals i del Tercer Món i als espais rurals constituirà part del nucli de l'avanç teòric de la geografia radical en la comprensió de les relacions societat-natura, amb l'adopció d'un enfocament eclèctic. En aquesta línia Piers Blaikie<sup>19</sup> i Harold Brookfield (1987) realitzen un conegut treball sobre l'economia política de la degradació dels sòls. Aquest treball ha estat definit com un dels primers del que dins de la mateixa obra s'anomena com a *ecologia política*<sup>20</sup>. Una de les figures més destacables és la de Piers Blaikie qui fou capaç d'unificar les preocupacions dels geògrafs crítics respecte de la justícia social i la dels geògrafs més vinculats a l'estudi de la degradació ambiental, confluint en la corrent de l'ecologia política en la que els impactes ambientals vists en una dimensió integradora solen anar vinculats a la qüestió del poder (Muldavin, 2008). També cal tenir present el treball que el geògraf nord-americà, Michael Watts, publicà a principis dels 1980: *Silent Violence: food, famine and peasantry in Northern Nigeria* (Watts, 1983). En aquell treball, Watts pretenia explicar a partir d'un enfocament eclèctic i crític els motius pels quals s'havia arribat a la situació de fam i pobresa estructural en aquell país. El treball del geògraf va partir de l'economia política marxiana, però la superà

<sup>16</sup> El 1969 apareix la revista *Antipode* que és l'instrument de difusió de la geografia radical. Aquesta revista tracta, als inicis, els temes relacionats amb les desigualtats Nord-Sud, l'anàlisi i estudi dels exclosos de l'abundància del capital manifestats, sobretot, en els ghuetos urbans, les qüestions ètniques, fam i pobresa, crisi ecològica i actualment el procés de globalització capitalista. A l'àmbit francòfon, Yves Lacoste fundà la revista *Herodote* i a l'àmbit hispà, Horacio Capel fundà *Geocrítica*.

<sup>17</sup> James O'Connor dirigeix la revista *Capitalism, Nature, Socialism. A Journal of Socialist Ecology*.

<sup>18</sup> El "postmodernisme" va sorgir com una crítica a la "modernitat" entesa com a corrent de pensament que sorgeix a partir de la Il·lustració fonamentada en un cert tipus de racionalitat. Precissament la postmodernitat podríem dir que apareix com una crítica als abusos d'una racionalitat quasi sempre "instrumental" i vinculada al poder. Per una altra banda, també en una línia crítica vers la racionalitat de la modernitat, es manifesta la Teoria Crítica de l'Escola de Frankfurt que es fonamenta en una nova racionalitat (complexa) i que posa en dubte els valors de la postmodernitat. D'aquesta corrent cal destacar entre d'altres la Teoria de la Comunicació d'Habermas en la qual expressa aquesta nova racionalitat com a instrument emancipatori (Habermas, 1988).

<sup>19</sup> En el número 39 de la revista *Geoforum* (2008) s'ha dedicat al tema de l'Ecologia Política i particularment a la figura de Piers Blaikie com un dels seus precursors.

<sup>20</sup> A l'estat espanyol Joan Martínez Alier, al 1991 llançà la revista *Ecología Política* que analitza les qüestions relacionades amb l'abús dels recursos naturals, els desequilibris socio-ecològics, les desigualtats Nord-Sud, la distribució desigual de "béns" i "mals" socioambientals, els moviments socials que sorgeixen en les lluites per l'equitat i la sostenibilitat local i planetària, etc. Des de 1994 en la mateixa línia que la revista *Ecología Política* es publicà la *Journal of Political Ecology. Case Studies in History and Society* de la Universitat d'Arizona.

amplament amb la introducció d'enfocaments molt més oberts, procedents d'altres corrents. Aquella aportació que explicava la crisi estructural nigeriana, arrelada en aspectes institucionals i geohistòrics, fou en part eclipsada pel conegut treball d'Amartya Sen (1983) *Poverty and famines: an essay on entitlement and deprivation*. A diferència de l'obra de Watts, el treball de Sen entroncava amb els postulats acadèmics i polítics liberals motiu pel qual fou més reconegut. Michael Watts ha estat un dels principals exponents de la branca de l'ecologia política dins de la geografia. Les seves aportacions s'han caracteritzat pel seu esforç teòrico-conceptual per tal de superar les limitacions dels marcs teòrics més rígids i pel desenvolupament d'una recerca activista adreçada a la transformació social.

Així, una geografia ecològica, com ecologia política, es podria entendre com una geografia que analitzés els impactes de l'empremta de la humanitat sobre la terra, però també dels aspectes distributius i de les relacions socials i polítiques sota els quals es desenvolupen. Com diu Alain Lipietz (1999) l'ecologia política està oberta a l'aspecte de la "unicitat" amb la relació pròpia de la geografia cultural, i amb l'aspecte de "lluita" de la geografia radical. En aquesta línia es pot incloure també el treball de Judith Rees (1989) que va introduir una lectura geopolítica als estudis dels recursos minerals. Si Joan Martínez-Alier (1988) es demanava on era la geografia ecològica (tal com ho denomina l'autor), el mateix Martínez-Alier (2005) en una obra que podríem definir de síntesi entre l'economia ecològica i l'ecologia política, estableix els



Figura 12. David Harvey; Richard Peet; Neil Smith.

origens en dits estudis en l'antropologia i la geografia. De fet molt a prop del que l'Escola de Berkeley realitzava amb Carl Sauer al capdavant. La primera obra que destaca Martínez-Alier (2005) és la dels anys 1980 dels geògrafs Blaikie i Brookfield. Per tant, podem dir que la geografia hi és present i a més en una postura destacada

com podria ser la proposta del llibre de Richard Peet i Michael Watts (1996) de *Liberation ecologies*.

David Harvey (1996) analitza la "producció social de la natura" i els conflictes home-natura des dels postulats marxistes. Harvey proposa una sèrie de paràmetres per una *geografia crítica*<sup>21</sup> dins de la perspectiva naturalesa-societat. Dins de la geografia marxista destaquen les obres de Neil Smith (2008 [1984]) *Uneven Development: nature, capital and the production of space* i David Harvey (1996) *Justice, Nature and the Geography of Difference* que analitzen des de l'enfocament del materialisme geohistòric les desigualtats socials i els conflictes socioambientals, introduint dins de l'ecologia política l'anàlisi dels espais urbans i de l'anomenat Primer Món. El treball de Harvey (1996) coincideix, en certa mesura, amb moltes de les propostes polítiques i científiques fetes per Martínez-Alier (1994, 2005) en les que es diferencia entre ecologisme com a "moviment de conservació de la vida silvestre" i l'ecologisme polític que Harvey (1996) vincula al concepte de justícia social amb el moviment dels EUA "environmental justice" o l'ecologisme dels pobres de Martínez-Alier (1994). La proposta de Neil Smith (2008 [1984]) va aportar una mirada novedosa respecte dels processos d'acumulació del capital i la seva dimensió espacial. Smith ens diu que en el procés d'acumulació del capital, l'espai –és a dir, la geografia– importa, tot essent la producció de natura una dimensió central en l'expansió del capital. I, consubstancialment als processos d'acumulació se va definint un desenvolupament geogràfic desigual. Aquest és, d'acord amb Smith, un aspecte fonamental del capitalisme històric. Emperò, a més la ideologia de la natura ha anat baratant al llarg de la història, i la natura esdevé una dimensió fonamental per a la pròpia acumulació que incorpora progressivament noves dimensions mitjançant la conversió en mercaderia dels recursos naturals i els ecosistemes, el que Smith defineix com a la *producció de natura*. El treball de Smith, aparegut a principis dels anys 1980, pot considerar-se com una novetat dins de la corrent marxista que aleshores encara estava molt lligada a la noció d'expansió de les forces

<sup>21</sup> El gener de 1976 va apareixer el primer número Geocrítica. Cuadernos Críticos de Geografía Humana. Dirigida des de llavors pel professor de la Universitat de Barcelona, Horacio Capel. Aquesta línia editorial marcà un nou rumb en part de la recerca geogràfica a l'estat Espanyol, amb forta repercussió a Amèrica Llatina.

productives i el control-domini de la natura per assolir la societat ideal. Smith abordà la qüestió ecològica i també la reflexió sobre el capitalisme des d'un enfocament rupturista que al cap de pocs anys va anar guanyant pes en la societat com en la comunitat científica. Per ell, la construcció social de l'espai respondria als processos socioeconòmics en curs i les lluites i resistències socials poden donar lloc a canvis substancials en aquests processos.

Per Harvey (1998) les crítiques que des del marxisme s'han fet a les tesis ecologistes han permès avaluar la mateixa tradició marxista. L'aportació que des del marxisme es sostén en els següents principis: primer, que tots els projectes per la transformació de les relacions ecològiques són simultàniament projectes per transformar les relacions socials; i segon, que les activitats transformadores resten en la base de tota la dialèctica del canvi social i ambiental<sup>22</sup>. Segons Harvey (1998:32) "fins i tot, aquella part del capitalisme que reconeix que alguna cosa anomenada "sostenibilitat" té importància, la valora en termes de continua acumulació del capital així com en termes de benestar socioambiental. Des d'aquest punt de vista (del marxisme) sembla que no hi ha cap opció, excepte la de les grans confrontacions amb moltes de les institucions centrals de l'ordre capitalista".



Figura 13. Bill Turner II

Als anys 1980 cal destacar la celebració del simposi de Clark (1987) sota el títol "*The Earth as transformed by human action. Global and regional changes over the past 300 years*" que podria ser considerat com una actualització del simposi de Princeton de 1955. Emperò, alguns autors han assenyalat que aquesta reedició no comptava amb aquella vocació integradora i global manifesta als anys 1950 i al simposi dels 1980 s'identifica un cert esbiaix des de la incidència de l'home en les extraccions de materials i usos del sòl cap aspectes més particulars i amb major incidència en el clima com a resultat d'aquella degradació. En paraules de J.M. Naredo (2005) es produeix una important minva en la qualitat del simposi i sobretot un canvi d'objectius i objectes a analitzar. Aquest simposi, intenta ser un punt de trobada entre les escoles de Berkeley i la de Xicago que havien restat distanciades. El Simposi de Clark fou organitzat per Bill Turner II amb la col·laboració dels geògrafs Robert W. Kates i Gilbert F. White i la de l'ecòleg William C. Clark (Turner et al., 1990).

A Clark, David Lowenthal va exposar com en el simposi de Princeton es tenia en general una percepció optimista de la capacitat de les persones per a gestionar els problemes ambientals, amb les excepcions de les veus crítiques de Sauer, Boulding, Mumford, Darlins i Sears. Capel (2003) opina que no és exactament una visió optimista la que es feia palesa a Princeton al 1955, sinó que en comparació a l'agreuiment de la problemàtica ambiental a la data de la celebració del simposi de Clark, el tò era més pessimista i es presentaven dubtes sobre la capacitat humana de la gestió dels problemes ambientals. Starrs (2005) comenta la pèrdua, en certa manera, de la vocació transformadora del col·loqui de Clark quan a Princeton la riquesa filosòfica era molt més consistent. En definitiva, es podria concloure que a Clark, a diferència de Princeton, es parla de gestionar els problemes socioambientals i no de transformació social.

El col·loqui de Clark de 1987 estava organitzat en quatre seccions: la primera fa referència als canvis en la població en els darrers 300 anys, examinant-se relacionats a la població, la tecnologia, les institucions, la cultura, localització de la producció i consum, la urbanització i la història de les idees; la segona es dedicava a les transformacions del medi ambient global, els canvis sobre la Biosfera produïts per l'acció humana, canvis produïts en diferents components de la Biosfera localitzats a la Terra (boscós, aigua, oceans, atmosfera, biota, elements químics); la tercera constava de dotze estudis regionals; i la quarta intenta abordar les transformacions humanes sobre la Biosfera des de marcs teòrics distints. Kates (1987) diferenciava la temàtica del simposi de Clark respecte del de Princeton, ja que aquell feia referència sobretot als rostres o paisatges de la Terra, en canvi el de Clark feia referència als vincles entre estats, als fluxos de materials i energia, dels elements geoquímics que suporten i sustenten la vida humana. No obstant, amb els llibres d'ambdós col·loquis a les mans no trobam tantes diferències i potser la més destacable és que a Clark s'introdueixen elements de caire sociopolític que són fruit d'un llarg debat científic i social internacional, en canvi a Princeton cal destacar imperiosament la seva originalitat en tots els sentits.

<sup>22</sup> Per un estudi sobre les relacions entre marxisme i ecologia veure: Foster (2004) i Valdivielso (2006).

L'enfocament del simposi de Clark coincideix epistemològicament amb els canvis que s'introdueixen al sí de la ciència de l'ecologia amb el desenvolupament del que s'ha definit com l'ecologia dinàmica, ecologia del caos o nova ecologia<sup>23</sup> que front a la idea d'estabilitat del sistema, emfatitza les relacions caòtiques, els desequilibris i la inestabilitat al sí dels sistemes ecològics (Zimmerer, 1994). Aquestes novetats metodològiques ja foren apuntades pels grans fundadors de l'ecologia moderna, l'ecòleg català Ramon Margalef i també per part dels germans Odum que inclourien a l'espècie humana dins dels seus estudis. Les tesis de la nova ecologia han estat integrades dins de l'agroecologia, amplament desenvolupada per Altieri (1987) *Agroecology: The scientific basis of alternative agriculture*. Demeritt (1994) fa una crítica a la ciència de l'ecologia per les seves limitacions per a l'explicació de les relacions societat-natura, i per això exposa les oportunitats d'un desenvolupament d'una Història i Geografia que ajudin, des d'una perspectiva més holística, a entendre millor aquestes relacions.

En aquest simposi, es desprèn la idea que l'era moderna del canvi ambiental a escala global no comença amb la revolució industrial, sinó que es produeix amb la "conquesta d'Amèrica", l'arribada dels europeus al continent americà i l'expansió del capitalisme comercial amb uns increments constants dels requeriments materials i energètics de les metròpolis amb una creixent desintegració i desestructuració social a les perifèries, tema que ha treballat el geògraf i historiador Alfred Crosby (1988) a la seva obra *Imperialismo Ecológico*.

A l'any en que es celebrava el col·loqui de Clark, David R. Stoddart (1987) a la IX conferència commemorativa de C.O. Sauer pronuncià la conferència sota el títol *To Claim the high ground: geography for the end of the century* on recordava la llarga tradició intel·lectual de la geografia i s'oposava a algunes declaracions per part d'alguns geògrafs com Eliot Hurst que opinava que la geografia no tenia ni existència ni futur. També criticà la postura de Johnston (1987) pel qual la geografia humana i la geografia eren sinònims, i segons Stoddart d'aquesta manera i d'una "estacada" s'eliminava del corpus de la disciplina a la geografia física. Stoddart (que fou director del departament de geografia de Berkeley) és un destacat geògraf físic especialitzat en l'estudi de la geomorfologia i biogeografia dels esculls coral·lins i de les illes s'hi oposà. Per Stoddart la geografia ha de recuperar el sentit holístic de Humboldt i el caràcter compromès de Kropotkin. En la mateixa línia que Stoddart, una geografia holística que esborri les fronteres entre la geografia física i la humana, hi ha altres geògrafs físics que també s'apropen a les qüestions home-natura com són, entre d'altres, Andrew Goudie (1989) i Peter Gould (1963). Entre els geògrafs físics cal destacar la figura del francès Jean Tricart (1999), que inicià treballs de geomorfologia dinàmica i ha anat tocant molts temes sobre les relacions societat-natura des d'una òptica holística, destacant-ne els seus treballs a Amèrica Llatina, que ell defineix com *ecogeografia* (García Ballesteros, 2000).

Un altre exemple d'aportació a aquesta ciència de síntesis, que podríem dir que és l'anomenada Ciència de la Sostenibilitat, no ens sorprèn que un dels llibres de capçalera de molts d'estudis al Regne Unit, com per exemple al MSc "Environmental Sustainability" de la Universitat d'Edimburg és fes servir l'obra del geògraf físic de la Universitat d'Oxford, Nick Middleton (1999) amb l'obra *The Global Casino. An Introduction to Environmental Issues*.

En quant al tractament recent de les qüestions ambientals dins la geografia en el context de la geografia espanyola caldria destacar, entre d'altres, les següents conferències o col·loquis. En primer lloc i abans de la celebració del Simposi de Clark, es celebraren a l'Estat Espanyol les *Jornadas sobre Geografía y Medio Ambiente* auspiciada pel *Centro de Estudios para la Ordenación del Territorio y Medio Ambiente* (CEOTMA) i amb la col·laboració de l'Associació de Geògrafs Espanyols (AGE), del 22 al 26 de novembre de 1982, les ponències del qual van ser publicades posteriorment (Valenzuela Rubio, 1984). En segon lloc, als anys vuitanta i al sí de la "Comissió de Problemes Ambientals" de la UGI, es celebrà a Palma de Mallorca el VIII Simposium d'aquesta comissió, del 20 al 27 de setembre de 1983 i organitzada pel catedràtic de la UIB Bartomeu Barceló, a la que es tractaren els problemes ecològico-geogràfics de la Mediterrània, i on els temes relacionats amb el turisme adquiriren especial rellevància (Barceló, 1986). Es podria confirmar que els temes que apareixen a la publicació d'aquest simposi, són els que estaven al sí de les preocupacions principals dels geògrafs de les Illes Balears i que des de llavors ençà les relacions home-natura i/o turisme-territori, han

<sup>23</sup> Dins del camp de l'ecologia, R.K. Colwell ha desenvolupat les tesi de la Nova Ecología o Ecología del Caos. Colwell, R.K. (1984) "What's new? Community Ecology discovers Biology" a Price, P.W. et al. (eds) *A New Ecology: Novel Approaches to Interactive Systems*. Wiley, Nova York. pp. 387- 396.

abraçat la major part de les investigacions dels geògrafs balears com es podria desprendre de les tesis llegeides al Departament de Ciències de la Terra.

Amb motiu del cinquè centenari del "descobrimnt" d'Amèrica, el 1992, es celebrà a l'Estat espanyol (Sevilla) el simposi "*Principles, patterns and processes: some legacies of the Columbian Encounter*" que es podria dir que és una continuació del col·loqui de Clark. En l'organització d'aquest simposi hi destacaven les figures dels ecòlegs espanyols Fernando González Bernáldez i Antonio Gómez Sal, l'ecòleg italià Francesco di Castri i el geògraf nord-americà Bill Turner II. Aquest simposi s'organitzà en tres seccions: la primera estableix els grans trets dels canvis ambientals produïts a partir del 1492 tant a Amèrica, les metròpolis com a escala planetària, en aquesta secció destaquen les aportacions que es fan sobre el tema de la globalització; a la segona secció s'estudien casos concrets especialment referits a les transformacions i canvis del paisatge; la secció tercera pretén fer una anàlisi des dels temps de l'ocupació del Nou Continent a l'actualitat discutint sobre les lliçons que es podrien desprendre de les transformacions del paisatge i els canvis d'usos del sòl. El que resulta curiós, quan no, d'aquest simposi és la presència de geògrafs anglosaxons i la total absència de geògrafs espanyols i en canvi l'activa participació dels ecòlegs del paisatge espanyols (Turner, 1995).

A la dècada dels 1990, amb la gran difusió que ha experimentat tota la temàtica ambiental amb la proliferació de conferències internacionals, creació de grups de recerca com el IPCC (International Panel of Climate Change) i amb gran atenció a tots els temes relacionats amb el clima essent l'exponent més destacat el Protocol de Kyoto, fa que l'escenari sembli més procliu a l'estudi d'aquestes qüestions. Emperò, per començar cal anotar que hi ha un predomini de les ciències "dures" dins aquestes investigacions que es suposa que han de ser interdisciplinàries, mentre que la part corresponent a les ciències socials no deixa de ser més que quasi marginal. Segons Naredo es produeix un desplaçament des de l'estudi i consideració dels problemes ambientals des de la qüestió dels recursos i el territori als residus i el clima. Segons ell, "aquest desplaçament – des dels recursos als residus i des del territori al clima- no es aliè al fet de que l'abaratiment del petroli i de les matèries primeres i el reforçament de la capacitat de compra sobre el món per part dels països rics observat des de llavors, va propiciar el seu desafortat consum de recursos i multiplicà en ells els residus, fent de la contaminació i les alteracions climàtiques el principal problema d'aquests països. L'exportació d'aquest plantejament domèstic dels rics ha generat una esquizofrènia digna de menció; molta preocupació pels residus i molt poca pels baixos preus i l'alt consum dels recursos que els generen" (Naredo a Capel 2003).

Susan Hanson (1999) estableix que entre els factors que contribueixen a diluir les fronteres entre la tradició espai-societat (quantitativa) i la tradició naturalesa-societat (geografia cultural i ecologia humana) es troben: la *globalització*, la *tecnologia* i el *feminisme*. El procés de globalització neoliberal, ha provocat una acceleració de la velocitat, sense precedents, que es tradueix en una compressió espaciotemporal i una profunda transformació i expansió dels processos humans (p.ex. econòmics, demogràfics) i biofísics (p.ex. requeriments materials i emissions contaminants) que provoquen un augment de la complexitat dels problemes que ha d'afrontar la humanitat. El desenvolupament de les NTIC (Noves Tecnologies de la Informació i la Comunicació), l'explosió del transport motoritzat i el predomini financer del règim d'acumulació del capital flexible, han contribuït a diluir les fronteres de l'espai i el temps, el que Harvey (2006) ha definit com a procés de compactació espacio-temporal, i fins i tot n'hi ha que han promulgat el final de la geografia (O'Brien, 1992), en la mateixa línia que ja ho va fer l'historiador de la postmodernitat Francis Fukuyama (1989) qui propugnava el final de la història i la mort de les ideologies (excepte la del capitalisme). Així doncs, el desenvolupament de les NTIC afegeix a la "cassola" de la geografia major complexitat. Aquesta major complexitat, no obstant, no ha de servir d'excusa per analitzar i comprendre les transformacions geogràfiques del segle XXI. El concepte d'escala ha estat, conseqüentment, replantejat i reformulat per part dels geògrafs atents amb aquests canvis i les relacions interescales, fet que ha dut a Eric Swyngedouw (1997) a parlar de *glocalització*.

Finalment, el feminisme dona elements per a connectar les dues tradicions geogràfiques, exposades per Susan Hanson, mitjançant l'apreciació de la complexitat i la fluïdesa de les categories, l'aversion als dualismes i l'interès en cercar punts en comú, més que les diferències (Merchant, 1982). Hanson (1999:137) exposa que "el feminisme no ha d'estar lligat a la presència de dones a la disciplina, però, en la línia segons la qual qui crea el coneixement no és irrellevant al coneixement creat [...] El fet de repensar els conceptes clau a

la geografia humana –natura, societat, espai- i el reconeixement que tots són socialment construïts ha erosionat les fronteres entre natura-societat i societat-espai”. A partir de l’anàlisi que aporta el feminisme, es pot connectar per exemple la qüestió de la contaminació atmosfèrica amb la de la salut urbana i la discriminació de gènere en les infraestructures viàries. O les interconnexions entre el capitalisme financer i la degradació urbana com el cas de Londres i com aquests afecten més intensament a la dona estudiat per (Massey, 1993).

Segons Hanson (1999) als anys 1990 les dues perspectives predominants s’anaven fusionant, com es pot comprovar a la taula 2. Cadascuna de les dues perspectives va incorporant els aspectes que li mancaven respecte de l’altra. Per Hanson, el primer repte per la geografia és mantenir viva la comunicació en comptes de discursos que competeixin, és a dir cercar “llocs comuns”; el segon gran repte de la geografia és el de servir a la societat per a transformar-la; el tercer és el de comunicar efectivament entre tots i amb tots; i el quart i final és el d’assegurar que la resta del món escolti els reptes des de la geografia. Hanson (1999:140) escrivia que “si el repte des de la geografia és el de ser escoltada, hem d’acceptar el repte per la geografia de mantenir la conversació”.

<b>Taula 2. Aproximació de les dues perspectives a mitjans dels 1990 (Font: Hanson, 1999).</b>		
	<b>Natura- Societat</b>	<b>Espai- Societat</b>
<b>Anàlisi humà</b>	Incorpora els processos de decisió, estructures polítiques.	Incorpora les relacions socials, grups culturals, institucions.
<b>Medi Ambient</b>	Inclou el medi construït, Primer Món.	Medi Construït Primer Món
<b>Espai/Lloc</b>	Incorpora l’anàlisi horitzontal	Incorpora l’anàlisi vertical
<b>Epistemologia</b>	Humanístic i científic	Humanístic i científic

Bill Turner (2002) fa una sèrie d’observacions pel que fa al desenvolupament d’una geografia en la perspectiva naturalesa-societat, que pensam que són d’interès, a l’hora de veure el paper que juga la geografia en el debat actual sobre aquestes temàtiques:

1. La tradició home-natura ha retornat als grans temes que avançaren Humboldt i Marsh, emperò moltes vegades sota l’etiqueta de les *Ciències de la Sostenibilitat, Sistema Terra o del Canvi Global*, abandonant el terme geografia (Kates, 2001).
2. Molta de la recerca que es fa és sobretot empírica i especialment quantitativa, està bastant relacionada amb l’aplicació dels sistemes d’informació geogràfica i la teledetecció.
3. S’intenta cercar un esquema explicador agent-estructura on es reconegui la rellevància dels agents i el procés històric, així com els avanços en el camp de l’ecologia amb l’aportació de la “nova ecologia” o “ecologia del caos” que introdueix els elements de complexitat i permanent desequilibri (Zimmerer, 1994).
4. La barrera que hi havia entre la recerca “pura” i l’aplicada –Berkeley *versus* Xicago- desapareix i es desenvolupen metodologies híbrides o eclèctiques.
5. No ha emergit una “metàtesis” derivada de tot el corpus home-medi. Això podria ser degut a que la geografia dedica massa esforços en demostrar la rellevància de conceptes, teories, i esquemes explicadors.
6. Els geògrafs ecològics (home-medi) intenten introduir-se amb força dins del món de la geografia.

A partir de les observacions que fa una persona del reconegut prestigi de Bill Turner podem dir que la corrent de la geografia que analitza les relacions home-natura, es troba en un punt crucial ja que per una banda experimenta una important recuperació mentre que per l’altra banda veu com temes claus de la geografia són traslladats a d’altres ciències emergents, de síntesi, com podrien ser les Ciències Ambientals, que en el cas de la Universitat Autònoma de Barcelona, per posar un exemple, s’iniciaren el curs 1992-93. En aquest sentit, cal destacar que molts geògrafs han entrat a formar part d’aquestes noves disciplines allunyant-se, al menys acadèmicament o terminològicament, de la geografia, com és el cas de Tim O’Riordan (1981) que és professor de Ciències Ambientals o Michael Redclift (1987) qui elaborà una profunda crítica al terme *Desenvolupament Sostenible* quan només havia acabat de “néixer”. Williams i Millington (2000:103) sostenen que “donat que el desenvolupament sostenible és una discussió sobre el futur de la Terra i els seus habitants, i que la geografia és un camp que alimenta gran part dels temes principals que han de ser estudiats, no seria res més que una bogeria que la



comunitat de geògrafs no prenguéss part en això, com a ciència holística capaç de tractar aquestes qüestions”.

Un dels fenòmens de major transcendència per la humanitat del segle XXI és el del *Canvi Global*, que és eminentment atmosfèric entès en sentit estricte, però que fa esment a les alteracions de la Biosfera per activitats antròpiques. Meyer i Turner (1995) expliquen el fenomen del canvi global diferenciant dos tipus: el *canvi global sistèmic* i el *canvi global acumulatiu*, per d'aquesta manera evitar caure en el reduccionisme atmosfèric del canvi global. Es parla d'una nova ciència, la *Ciència Global o Ciència de la Sostenibilitat*, la qual hauria de substituir els enfocaments compartimentats en que es volien resoldre els problemes mediambientals. Aquesta nova ciència es diu que s'hauria de basar en la integració dels coneixements, anant més enllà de la tradicional divisió entre les ciències naturals i les socials (Boada i Saurí, 2003; Jacobson, et al., 1990).

<b>Taula 3. El canvi global (Font: Boada i Saurí, 2003)</b>		
<b>Tipus de canvi</b>	<b>característiques</b>	<b>exemples</b>
<b>Sistèmic</b>	Impactes directes sobre sistemes de funcionament global	Emissions de gasos d'efecte hivernacle. Emissions de gasos que afecten a la capa d'ozó.
<b>Acumulatiu</b>	Impactes per la presència de canvis en tot el planeta.	Esgotament i contaminació d'aigües subterrànies. Disminució i alteració genètica d'espècies.
	Impactes per la magnitud dels canvis (en relació amb les existències globals de recursos)	Desforestació Pèrdua de sòl agrícola.

La geògrafa Diane Liverman (1999) fa un seguiment del debat geogràfic al voltant del tema home-natura, tot centrant-se especialment en l'aportació de la geografia en les polítiques i organismes ambientals internacionals i dels EUA. Destaca, l'escassa presència dels geògrafs en aquestes qüestions cap als anys 1970, una situació que es començaria a capgirar cap als anys 1980. Segons aquesta autora, el paper dels geògrafs als EUA a l'hora de dissenyar el programa de recerca sobre Canvi Global és actualment bastant notori (U.S. Global Change Research Program) i també emfatitza el fet que al sí de l'*Association of American Geographers* s'està coordinant un estudi sobre *Global Change and Local Places*. Altres projectes, relacionats amb el Canvi Global, que caldria destacar és l'activitat de *International Human Dimensions Programme* (IHDP) i *International Geosphere Biosphere Programme* (IGBP) amb el programa d'investigació LUCC (*Land Use/Land Cover Change*) que té com a finalitat l'estudi del canvi ambiental, l'anàlisi dels canvis a diferents escales dels usos i cobertes de la superfície terrestre (Meyer i Turner, 1994)<sup>24</sup>. Malgrat l'existència de programes internacionals com els apuntats, o el CORINE Land Cover de la UE, resulta extraordinàriament complicat i difícil comptar amb una informació fiable en les escales que es suposa que treballen dits programes. Ha estat, després de no poques dificultats "polítiques" que els resultats del CORINE s'han fet públics a la UE. En concret, s'han fet públics a finals de l'any 2004 amb una cartografia del 2000. Naredo (2005:9) ho exposava de la següent manera: "[...] no existeix cap seguiment quantitatiu solvent, clar i unificat de l'evolució de l'ocupació i els usos del sòl en el Planeta, que vist des de fora hauria de ser la lliçó primera d'una geografia que es diu quantitativa (ni tan sols el programa *Land Cover & Land Use Changes* de la NASA disposa de dades globals que responguin al seu propi títol) [...]".

Liverman (1999) comenta que la presència dels geògrafs en els grups pluridisciplinars que treballen sobre les problemàtiques ambientals introdueixen, especialment, elements crítics de debat i estudi, sobretot, als mètodes de simulació dels que no es pot esperar que donin resposta als processos socials i del seu futur, encara que molts pretenien cercar respostes a "tot" mitjançant dites simulacions. Turner (2002:61) reflexionant sobre aquestes qüestions exposa que "el vell mantra de la geografia segons el qual, "la bona feina serà reconeguda" resulta imprecís. Caldria afegir-hi, "com a feina del professional, no de la disciplina"". D'acord amb aquesta sentència es pot entreveure que la disciplina pot no presentar molt bona salut, el

<sup>24</sup> Aquests programes i també el de la UE (Corine Land Cover) han estat analitzats en Murray et al. (2005).

que pot destacar en qualsevol cas és la feina realitzada individualment per certs geògrafs. Així doncs, els geògrafs són reconeguts com individus i no com a membres de la comunitat científica dels geògrafs. En aquest cas la disciplina, es podria dir que no resulta necessàriament dignificada. En canvi, posem per cas que ens trobem amb un bon economista a part de la dignificació del seu nom també s'emfatitza la condició d'economista. La diàspora de molts de geògrafs cap a ciències frontereres o cap a aquells estudis pluridisciplinars, multidisciplinars o interdisciplinars no faria més que aprofundir una mica més en la "difuminació" de la geografia i dels geògrafs com a comunitat científica.

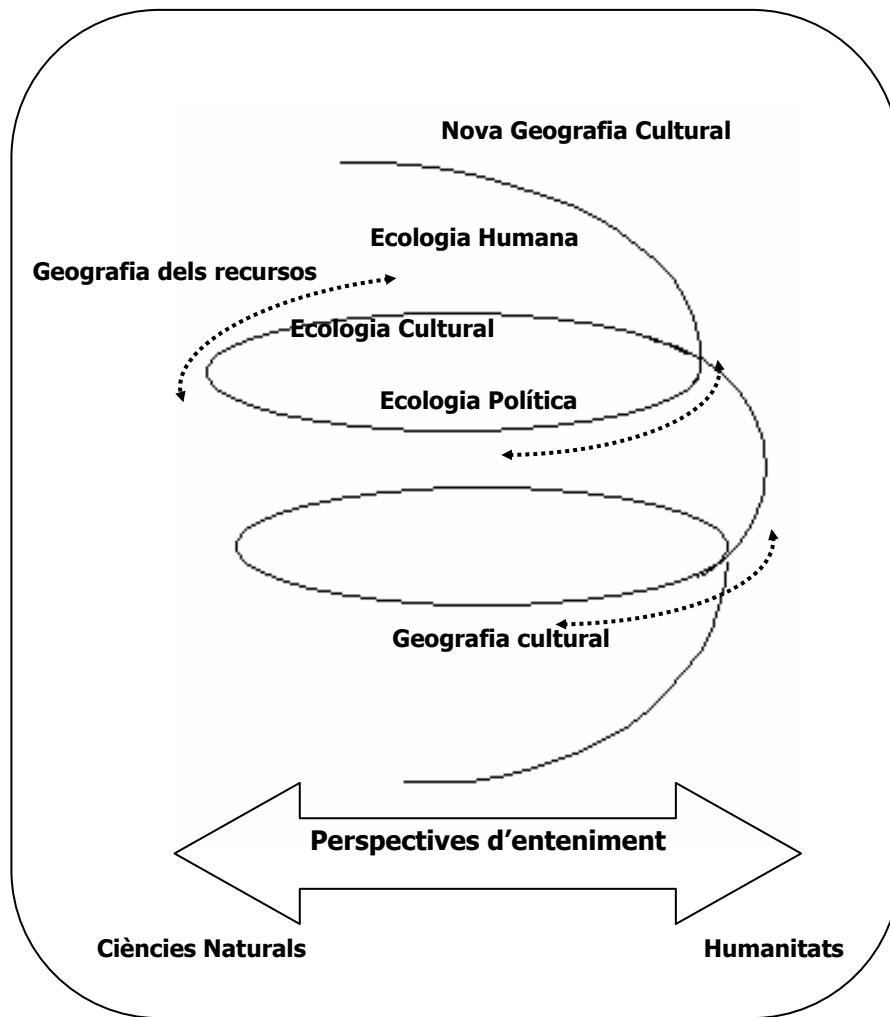
Turner (2002) i Livingstone (1992) difereixen en quant a les oportunitats que s'obrin als geògrafs amb l'establiment de les ciències ambientals, que als EUA es distingeix entre *Environmental Sciences* i *Ecology and Human Environmental Science*, essent el primer autor més aviat optimista respecte del segon. Turner (2002) en el seu treball conclou en les implicacions que poden suposar per a la geografia, establint les següents posicions possibles:

1. Posició **Status Quo**. Si es mantén la tradició espacial-corològica, la geografia no serà més que quelcom relictual.
2. Posició **Reversible**. Requereix una inversió important en el canvi d'instrumental front als programes estructurats de les ciències més tècniques.
3. Posició **Partició**. Seria la recol·locació de certes tradicions de la geografia en altres ciències.
4. Posició **Unió**. La unificació de les tradicions dins de la geografia la qual prometria el manteniment de la geografia.

Per Turner (2002) les claus de la supervivència de la geografia, en el futur pròxim, estan en l'adopció o no de la tradició societat-natura. Turner (1997) proposa per connectar les ciències socials amb les naturals una estructura en "espiral" a través d'un procés en que les ciències socials en períodes llargs es van enriquint. Emperò, en els períodes curts es trobaran amb contradiccions. L'espiral de les ciències socials està composta per tres eixos: a) Perspectives; b) Problemes d'interès; c) Dades i temps. Dins de la metàfora de l'espiral es va consolidant una nova manera d'interpretar un dels problemes clau de la geografia, la relació societat-natura, en un procés constant en el que es van llimant les fronteres de les ciències socials i les naturals, anant cap a una ciència cada cop més integradora. Per Turner, les ciències naturals es centren en la resolució de problemes (*problem solving*) mentre que les ciències socials ho fan en la detecció i establiment dels problemes (*problem framing*).

En aquest sentit, Demeritt (1994) exposa com en el cas de la geografia s'ha abordat la problemàtica ambiental des d'una vessant excessivament tècnica sense abordar des d'una perspectiva integral i integradora dites qüestions. En canvi, segons Demeritt (1994), alguns historiadors sí que han proporcionat interessants arguments crítics amb un elevat impacte tant dins de la societat com dins del món científic, com seria per exemple el treball de Donald Worster (1977) *Nature's economy* que de fet entronca perfectament en la tradició oberta per Sauer i l'escola de Berkeley o el més recent editat per A. Hornborg, J.R. McNeill i J. Martínez-Alier (2007) que planteja una relectura històrica a partir de les perspectives de la teoria sistema-món de Wallerstein i la ciència del canvi ambiental global.

Figura 14. Espiral de les diferents corrents dins la perspectiva societat- natura (Font: Turner, 1997).



**Taula 4. Les corrents de la geografia sobre l'estudi de les relacions entre l'espècie humana i la natura (Font: Elaboració pròpia a partir de Turner, 1997).**

<b>Corrent</b> (per ordre cronològic)	<b>Temàtica</b>	<b>Autors</b>	<b>Característiques</b>
<b>Geografia Cultural</b>	Estudi del paisatge i les seves transformacions	Carl O.Sauer (Escola de Berkeley)	Història, Ecologia, Tradició humanista
<b>Ecologia Humana</b>	Estudi dels riscos naturals	H. Barrows i Gilbert F. White (Escola de Xicago)	Geografia Física, Ciències Naturals, Economia
<b>Ecologia Cultural</b>	Estudia el món subdesenvolupat. Analitza com les cultures i els individus es poden adaptar a unes condicions ambientals.	Walter D. Goldschmidt, Philip W. Porter.	Vincles amb antropologia, ecologia i economia agrària.
<b>Geografia dels Recursos</b>	Propera a l'Ecologia Humana. Estudia el món desenvolupat. (Temes: energia, recursos hídrics, risc natural, usos del sòl, percepció ambiental).	R.W. Kates, S.L. Cutter, K.W. Butzer.	Vincles amb economia i ciències polítiques.
<b>Ecologia Política</b>	Analitza els conflictes distributius resultat dels problemes ambientals. Estudi de les relacions Nord Sud i les	R. Peet, P. Blaikie i H. Brookfield, D. Harvey.	Sorgeix de la teoria crítica. Vincles amb la geografia radical, i les altres corrents de la

	crisi ecològica com a conseqüència implícita del model capitalista.		perspectiva societat-natura.
<b>Nova Geografia Cultural<sup>25</sup></b>	Dins l'espiral agafa aportacions de totes les corrents anteriors.	Bill Turner II, Diane Liverman, Susan Hanson.	Agafa una mica de cadascuna de les anteriors.

En la classificació que fa Turner faltaria per detallar aquella geografia que analitza els fluxos de matèria i energia dins de les societats o economies, o el d'una geografia ecològica com a economia ecològica que es podria haver configurat, tenint en compte les aportacions de Ernst Friedrich (1904), Patrick Geddes (1915), Brunhes (1925) i Naredo, Gaviria i Serna (1979). En qualsevol cas, el que sorprèn, en certa mesura, és l'escassa vinculació que hi ha hagut entre la geografia i la ciència pluridisciplinar de l'economia ecològica que s'ha definit com a la ciència de la sostenibilitat (Costanza et al., 1991). L'economia ecològica defuig de la noció ortodoxa de sistema econòmic per introduir la noció de sistema econòmic obert i que incorpora les valoracions biofísiques, així com els enfocaments institucionals i històrics. A més, aquesta corrent aporta tota una sèrie d'elements tant teòrics (p.ex. crítica al creixement econòmic) com metodològics (p.ex. comptabilitat biofísica) que haurien pogut haver estat recollits per una geografia radical a la que li podria aportar una important bateria d'eines per tal d'analitzar críticament les relacions entre la societat i la natura, i molt particularment l'impacte de la societat urbano-industrial en temps de la globalització. En canvi, bona part de la geografia radical ha begut més aviat de l'economia política crítica però que reflexiona amb les mateixes categories i la mateixa noció de sistema econòmic que la ideologia del capitalisme (Naredo, 2003; Naredo, 2006). Pot ser, l'entrega del premi Geocrítica 2008 a José Manuel Naredo podrà servir per estimular el diàleg entre una geografia crítica i una economia ecològica que es podran reforçar mútuament (Capel, 2008).

Sneddon (2000) en analitzar el concepte de sostenibilitat, destaca el paper de la geografia en aportar una perspectiva més propera a la complexitat de les relacions de poder que resulten en el desenvolupament desigual i la distribució desigual dels béns i mals socioecològics. Sneddon (2000) que contempla el paper de l'economia ecològica en el debat de la sostenibilitat, es lamenta de l'escassa consideració de les relacions de poder per part d'aquesta i l'enriquiment que suposaria la vinculació de dita economia ecològica i l'ecologia política. No obstant, Martínez-Alier (1994, 2005) i Naredo (2003, 2006) des dels seus primers treballs han intentat vincular la crítica a la ideologia dominant, l'estudi de les relacions de poder i la construcció d'una disciplina econòmica lligada als interessos de la ideologia del capitalisme, amb el deteriorament i desequilibris socioecològics. Per Sneddon (2000) la geografia hi pot jugar un paper important en la vinculació entre aquestes disciplines. No obstant, pensam que falta per part dels geògrafs una major aproximació a l'economia ecològica<sup>26</sup>.

Els dies 6 al 9 de maig es realitzà a l'illa de Lanzarote, acompanyat per la Fundació César Manrique el *Seminario Internacional: La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955- 2003)* coordinat per l'economista ecològic José Manuel Naredo (Naredo i Gutierrez, 2005). Els temes elaborats en aquest seminari poden ser considerats com l'actualització dels simposis de Princeton i Clark i, sobretot, posa de manifest un estat de la qüestió des de l'Estat Espanyol i un punt de partida fonamental del diàleg entre una geografia crítica, la teoria social crítica i l'economia ecològica (Capel, 2003).

A l'igual que Turner (2002) hi ha tota una sèrie d'autors que es decanten per la recuperació del caràcter holístic de la geografia, sota la perspectiva natura-societat, alertant a més que aquest és un dels elements de persistència i pervivència de la geografia, recuperant la idea de síntesi de la geografia que emfatitzà Peter Haggett (1988) a la seva obra *Geografía. Una síntesis moderna*. Emperò, cal alertar que segons com es planteja aquesta geografia de síntesi es pot caure en una ciència estrictament tècnica i poc crítica, i per tant defugiria d'un

<sup>25</sup> Per seguir el debat en torn a la Nova Geografia Cultural es pot consultar la revista *Ecumene: Journal of Cultural Geography* i l'altra revista *Social and Cultural Geography*, a més del llibre de Kenneth L. Foote (1994).

<sup>26</sup> Un autor que pensàvem podia representar aquesta vinculació és Vaclav Smil qui té entre d'altres publicacions: *Energías. Una guía ilustrada de la Biosfera y la civilización*. Smil és professor de geografia de la Universitat de Manitoba però a partir del contacte amb ell i en base a la pregunta sobre la seva interpretació del paper de la geografia en l'estudi de les relacions home-natura em va fer saber que ell no era geògraf ni havia estat mai membre d'una societat geogràfica. De la seva resposta, vaig extreure la conclusió que Smil malgrat donar classes en Geografia no és sent vinculat en dits estudis, així com tampoc contempla el paper de dits estudis en les qüestions que aquí es tracten.

dels objectius de la ciència crítica que és l'emancipador i transformador com sostén David Harvey (1996, 2003). Horacio Capel en una conferència del Congrés de l'Associació Colombiana de Geògrafs celebrada el 1996 va fer una reflexió de la Geografia del segle XXI apropant-se molt a les reflexions fetes pels autors abans esmentats: "la societat necessita avui visions integradores. Els geògrafs han de col·laborar donant respostes, i aprofitant la seva llarga tradició d'investigacions sobre les distribucions espacials i sobre les interrelacions entre els fenòmens físics i humans [...] Per això és de lamentar la separació creixent entre geografia física i humana. Del que són reflex no només les estructures dels departaments universitaris sinó, i fins i tot, l'evolució de certes iniciatives editorials; com per exemple, l'evolució de la revista *Progress in Geography*, dividida posteriorment en dues sèries distintes: *Progress in Human Geography* i *Progress in Physical Geography*" (Capel, 1998). Per Capel, les tasques de la geografia del segle XXI han de respondre a les demandes de la societat, i també resoldre i plantejar els problemes de la nostra societat, des d'una visió crítica i afavorint la dissidència per així qüestionar les idees hegemòniques i construir iniciatives a partir de propostes alternatives.

Es poden destacar dins de la geografia espanyola importants aportacions a l'estudi de les relacions entre l'espècie humana i la natura que podríem dir que mantenen encara latent aquell fil amb les propostes del Simposi de Princeton i la geografia de Carl O. Sauer, com són les aportacions de: Luis Urteaga i Horacio Capel (1987) en el camp de les idees ambientals i la geografia històrica; les aportacions des de l'ecofeminisme amb Josepa Bru (1995), Ana Sabaté (2000); des de la geografia física amb un fort pes del tema dels riscos (Calvo García-Tornel, 1984); en l'ordenació del territori i la protecció dels espais naturals (Martínez de Pisón, 1997; Ojeda, 1987; Zoido i Posocco, 1998; Blázquez, 2007; Rullan, 2007); l'estudi del paisatge (Martínez de Pisón, 1977; Cabero, 1980; Gómez Mendoza et al., 2001; Sanz Herraiz, i Mata Olmo, 2003; Ortega, 2004; Sabaté-Bel, 1993); l'estudi del Canvi Global (Boada i Saurí, 2003); la contribució a l'estudi dels conflictes hídrics i al debat de la nova cultura de l'aigua (Gómez-Moreno, 1998; Moral, 1994); entre d'altres. Aquestes aportacions tenen un pes desigual, algunes de les quals no deixen de ser encara marginals, i la que es pot dir que gaudeix de més bona salut és la que fa esment al paisatge natural i cultural.

Encara que Martínez-Alier (1988) opinava que el primer treball de geografia ecològica -i aquí hauríem d'afegir geografia ecològica com a economia ecològica- realitzat a l'Estat Espanyol fou el dirigit per J.M. Naredo, M. Gaviria i J. Serna (1978) *Extremadura Saqueada. Recursos naturales y autonomía regional*, en el que participà el geògraf Nicolás Ortega; es pot dir que la geografia espanyola no ha estat absent en el debat científic i social vinculat a les qüestions socioambientals. En tot cas, es podria dir que el seu pes dins la geografia acadèmica no ha estat dominant, així com la seva contribució al debat social pot ser que no hagi estat tan rellevant com la procedent d'altres disciplines. El que pot ser ha quedat fora de l'estudi geogràfic ha estat l'anàlisi dels aspectes fisiològics de la societat (metabolisme socioeconòmic) i en canvi els aspectes fisionòmics (transformacions del territori) han gaudit de més bona salut, per la qual cosa seria interessant impulsar un programa científic que intentàs vincular ambdós aspectes, fusionant-se en una geografia ecointegradora en la que també es tinguessin en compte els aspectes històrics i socioinstitucionals.

La temàtica ambiental ha anat guanyant espai dins de la geografia espanyola, una mostra d'això serien les nombroses comunicacions que es presentaren a la ponència "Canvi Ambiental i Repercussions Ambientals" del XII Congrés Nacional de Geografia de l'AGE (1997) i els posteriors congressos fins al XVIII Congrés de l'AGE (2003) sota el títol *Geografías para una Sociedad Global: diversidad, identidad y exclusión social*, en la que es tractaren les principals problemàtiques de la societat actual centrant-se en la globalització capitalista i la problemàtica ambiental. Per altra banda, la xarxa Geocrítica en els seus successius congressos internacionals<sup>27</sup> ha anat tractant les problemàtiques geogràfiques del món actual, amb especial èmfasi en els conflictes derivats del procés de globalització neoliberal, i entre ells els vinculats a la qüestió ecològica.

Una de les figures més representatives de la geografia de les Illes Balears, com fou Albert Quintana Peñuela (1976) va fer unes reflexions sobre la geografia que plasmà en un breu

<sup>27</sup>Aquestes qüestions han estat abordades especialment als: IX Coloquio Internacional de Geocrítica: Los problemas del mundo actual. Respuestas y alternativas desde la geografía y las ciencias sociales; i al X Coloquio Internacional de Geocrítica: Diez años de cambios en el mundo, en la geografía y en las ciencias sociales, 1999-2008 (<http://www.ub.es/geocrit/ciu.htm>, setembre 2008).

article, però que segurament haurien estat línies a desenvolupar posteriorment per aquest autor a no ser de la seva trista pèrdua. Les seves paraules sonaven com un toc d'alerta dirigida a la geografia i orientaven unes direccions que ell (així com molts d'altres) proposaren per la geografia: "en els darrers anys, s'ha produït una presa de consciència creixent respecte al problema de la destrucció del medi ambient en relació amb l'ocupació humana i particularment amb el creixement econòmic il·limitat. Aquest i altres temes connexes són ja del domini públic, i han adquirit dimensions polítiques i molts de científics de diverses i variades disciplines s'ocupen d'ells. *Quasi mai tals científics són geògrafs*. I, no obstant, pareix que aquest és un problema en que la Geografia hauria de tenir molt que dir, ja que justament es tracta de la interacció entre nivells socials, per un costat, i biològics, físics i químics, per un altre. És a dir, es tracta de conjunts de fenòmens que concerneixen al medi geogràfic [...] creiem que la geografia té que complir un paper, i molt rellevant per cert, en la configuració científica, tècnica i social del món en els pròxims decennis. La seva absència pensam sincerament que empobrirà els resultats als que es pugui arribar" (Quintana 1976: 220-221).

En el cas de Mallorca, és de lamentar l'escassa rellevància que va tenir a l'àmbit acadèmic la potencial influència que s'hauria pogut despendre de comptar amb dues importants conferències (11-13 de març de 1994; 7-10 de novembre de 1998) de la EABS (European Association of Bioeconomic Studies) auspiciada per la Dragan European Foundation. El multimilionari romanès va finançar i promoure la EABS que s'encarregava de la difusió i investigació del projecte bioeconòmic proposat pel seu compatriota romanès, N. Georgescu-Roegen. En aquelles dues ocasions es concentraren a l'illa els més importants representants de l'economia ecològica mundial, sense cap contribució per part dels investigadors illencs.

El que sí cal destacar, així com exposa Sieferle (2001) en el cas de la història, que és des de multitud de disciplines on es convergeix en l'anàlisi ecològic de les societats humanes. En aquest sentit és des d'una sensibilitat (i racionalitat) ecològica que s'arribaria a l'anàlisi de les relacions i conflictes entre l'espècie humana i la natura. En el camp de les ciències socials i en l'estudi d'un dels problemes claus, no només de la geografia sinó del pensament occidental, com és la relació entre l'espècie humana i la natura s'ha abordat el seu estudi desenvolupant tot un nou instrumental i un gir epistemològic. Així es van consolidant, sempre com a àrees marginals dins de les disciplines: una Història Ecològica que a l'Estat Espanyol està representada per Manuel González de Molina, Ramon Garrabou i Enric Tello, entre d'altres; l'Economia Ecològica amb José Manuel Naredo, Joan Martínez-Alier i Federico Aguilera Klink, entre d'altres; la Sociologia Ambiental amb Ernest Garcia, David Tàbara i Jorge Riechmann, entre d'altres; les aportacions des de l'Ecologia del Paisatge amb González Bernáldez i des de l'ecologia amb Ramon Folch i Jaume Terrades, entre d'altres; etc.

Nogensmenys, encara la càrrega del determinisme ambiental vinculada a la ideologia dominant del capitalisme, avui sota el neoliberalisme, ha fet que els postulats i les categories procedents de dita ideologia i de la ciència econòmica neoclàssica hagin inundat a pràcticament tot el cos social i les expressions científiques que es despleguen per tal de satisfer les exigències de la societat del creixement. Per aquest motiu, el tractament majoritari de les qüestions ambientals han estat abordats des de perspectives acrítiques, aportant una visió predominantment tecnocràtica que reforça la separació entre una geografia física que estudia els processos naturals i una geografia humana que s'encarrega dels humans, perpetuant el divorci entre ambdues. Així doncs, temes com l'huracà Katrina i els seus impactes (Nova Orleans, 2005) es analitza principalment des de la climatologia i també des de la geomorfologia, però no des de la perspectiva dels conflictes de classe, la justícia ambiental i la configuració de la ciutat revantxista.

A més, caldria afegir-hi les tesis del professor Capel (1994), sobre la els interessos de les comunitats científiques, qui exposa que és des de les comunitats científiques des d'on sorgeixen les corrents de treball i investigació prioritaries. Nogensmenys, són els factors socials externs a la comunitat científica els que han llançat la temàtica socioambiental i segurament també per aquest motiu dins dels pressuposts i ajuts generals a la investigació, el recolzament a la investigació d'aquestes temàtiques des d'un plantejament crític siguin molt marginals respecte d'altres, especialment l'enfocament de caire més enginyeril adreçat a la resolució de problemes (*problem solving*) com per exemple, el projecte de recerca conceït després de l'accident del petrolier Prestige a les costes gallegues al novembre de 2002. Aquest accident va estimular una forta inversió pública per a la recerca destinada a extreure el líquid negre a les aigües profundes, un projecte que va recaure en la empresa multinacional espanyola Repsol

YPF. H. Capel (1994:10) manifestava en quant al recolzament públic a la investigació en temps de predomini de la ideologia neoliberal que "més recentment i en particular des de la Segona Guerra Mundial amb el pas de la "petita ciència" a la "gran ciència" i l'encariment de la investigació. L'Estat i la Societat esperen ja resultats concrets i ràpids de les inversions efectuades i es defineixen polítiques científiques amb línies prioritàries, reforçant-se a la vegada el control sobre l'activitat científica". Josefina Gómez-Mendoza (2002) en un repàs sobre les geografies dissidents a l'Estat espanyol ha apuntat com aquestes s'han anat apagant a mesura que la geografia es professionalitzava amb l'entrada de geògrafs en consultories i a l'administració pública, sobretot treballant en temes relacionats amb els SIG (Sistemes d'Informació Geogràfica) i la planificació i gestió ambiental i del territori, i

Com hem vist, són moltes disciplines que s'apropen a la problemàtica socioambiental, i en la majoria dels casos es desenvolupen formant nous nínxols disciplinaris. Vistes les relacions entre la geografia i les qüestions ambientals, o el problema espècie humana-natura com un dels problemes clau de la geografia, ens hauríem de demanar sí de veritat cal obrir un nou nínxol, d'una mena de *geografia econòmico-ecològica* entesa com una geografia compromesa que fonamenta la seva anàlisi en l'estudi de les relacions societat-natura, explicant a partir d'aquí les incoherències d'un model econòmic destructiu com feia Brunhes, i lligant-ho amb l'ecologia política. O, al contrari s'ha d'incidir en recuperar el sentit i significat que donà Humboldt a la geografia, la *geografia* en majúscules. Aquesta pregunta oberta, potser ens la contesta Noel Castree (2005) en el seu repàs sobre la noció de natura i la forma com la geografia l'ha abordat. Per ell, el fet que la natura és tractada de múltiples formes per part de la geografia és vist com un aspecte saludable i conclou que: "**la geografia és una disciplina indisciplinada**" (Castree 2005:220).

En un article recent, el propi N. Castree (2007) exposa com la geografia crítica ha llançat un agut anàlisi sobre el neoliberalisme<sup>28</sup>. Aquesta anàlisi crítica s'ha centrat fonamentalment en els aspectes que podríem definir com els clàssics per part de l'economia política marxista com puguin per exemple, la mercantilització, la privatització, la reregularització neoliberal i les polítiques impulsades per les institucions multilaterals (FMI, BM o OMC), la desprotecció social i la crisi del treball, etc. Emperò, la dimensió ecològica ha resultat molt menys analitzada i tractada per part d'aquestes aportacions des de la geografia crítica i en tot cas s'han exposat de tal manera com si els aspectes biofísics són un afegit. Castree (2007) es lamenta de l'absència d'un tractament integral del neoliberalisme en que es tracti conjuntament i com a parts intrínseques tant els temes que clàssicament s'han abordat des de l'economia política marxista com els aspectes biofísics a ells vinculats. En aquesta proposta, Castree (2007) pretén desenvolupar una proposta que apunti cap una teoria holística per tal de comprendre la "neoliberalització de la natura" en qualsevol escala espacio-temporal per la qual cosa adopta una aproximació que ell defineix com a marxista-polanyiana. Sense aprofundir massa més en la contribució de Castree, el que podem destacar és el fet com generalment la geografia crítica vinculada a l'economia política marxista s'ha dedicat principalment als aspectes vinculats a la dimensió humana (*human world*) com exposa Castree, i en aquest intent pot haver contribuït –llevat de nombroses excepcions– a eixamplar la distància entre les voreres entre el món biofísic i l'humà. Per això, resulta imprescindible realitzar esforços intel·lectuals per apropar les dues voreres, essent el treball de J.M. Naredo (2006) *Raíces económicas de deterioro ecológico y social* una important contribució teòrico-conceptual i empírica. Malauradament, la geografia crítica anglosaxona no cita el treball de Naredo que s'ha publicat quasi íntegrament en castellà, però tampoc fan gaire esment a les contribucions realitzades des de les files de l'economia ecològica, com per exemple les de Joan Martínez-Alier que sí que ha escrit profusament en anglès, i que podrien ajudar a construir ponts vers una geografia crítica integradora.

Així doncs, esperam haver donat una aproximada resposta a la pregunta de Joan Martínez Alier, de perquè no havia hagut una geografia ecològica. De fet, la geografia ecològica no seria més que una redundància de la pròpia definició de la geografia, en cas de cenyir-nos en els problemes clau d'aquesta disciplina. Caldria desenvolupar o plantejar, el canvi de la geografia en particular, però de les ciències socials en general, en assumir acríticament els

<sup>28</sup> Aquestes aportacions han estat completades en els darrers anys amb interessants propostes que s'emmarquen dins la discussió sobre el capitalisme neoliberal i la seva incidència ambiental (Castree 2008a; Castree, 2008b; Heynen et al., 2006; Heynen et al., 2007).

postulats provinents d'una ciència econòmica que es pretén la mare de les ciències socials. Aquesta "contaminació" de les ciències socials, i de la geografia, des dels postulats economicistes ortodoxos -amb la noció de sistema econòmic a l'ús- han conduït a les ciències socials a una situació de desorientació (Naredo, 2003). Brunhes (1964) exposava que "a mesura que les exigències humanes són menys grosseres i més complexes, veim que s'ofereixen al nostre examen grups de fenòmens geogràfics cada cop més complicats i també cada cop més confusos. Si examinam, en primer lloc, començant pels fets més elementals i més senzills, tot el conjunt d'aquest camp dens i heterogeni, hem d'intentar immediatament, com a última anàlisi, determinar en forma més rigorosa quins són els fets positius essencials que la geografia humana ens exigeix observar en primer terme i als que convindrà sempre reservar el lloc primordial".

Front a les pèrdues cada cop majors del món de la geografia en aquestes temàtiques que li són, o han estat, en part pròpies i amb el sorgiment de noves disciplines, com les Ciències Ambientals, la qüestió és què feim amb la geografia? Horacio Capel és contundent en aquest aspecte, i em sent còmode amb la seva contundència, ja que són massa segles els que avalen a la geografia. De totes maneres, la qüestió queda oberta pel seu futur desenvolupament que només serà el temps i el compromís dels geògrafs el que ens durà cap allà on ens hagi de dur: la superació de la geografia o la seva pervivència i reforçament. En tot cas, per acabar aquest capítol aportarem una reflexió que feu el premi de Geocrítica del 2004, el geògraf i historiador Thomas F. Glick (2004): "Horacio Capel m'assegurava potser fa 25 anys que a l'any 2000 la geografia hauria deixat d'existir (cita textual –les seves paraules exactes). En certa mesura n'Horacio tenia raó. A la meua Universitat, el departament de geografia s'ha convertit en un departament de Remote Sensing, sense haver conservat cap tret de la geografia cultural. Potser ens hem d'acontentar amb departaments virtuals –persones en disciplines distintes que mantenguin el vell programa de conèixer les formes i processos de la vida de la humanitat sobre i en relació recíproca amb la terra- programa que començava fa bastant més d'un mil·lenni, quan el filòsof Aritip –segons ens conten Vitruvi i llavors Clarence Glacken, un altre ídol de l'enyorat Paul English- havent naufragat en la costa de Rodes, va trobar allà figures geomètriques dibuixades a l'arena i exclamà: tenguem bona esperança, perquè en veritat veig aquí traces de la humanitat".



## 1.6. BIBLIOGRAFIA

- Allan, W. (1965) *The African husbandman*. Barnes & Noble, Nova York.
- Altieri, M.A. (1987) *Agroecology: The scientific basis of alternative agriculture*. Westview Press, Boulder, Colorado.
- Ackerman, E. (1976) "Las fronteras de la investigación geográfica" a *Geocrítica* núm.3 ([www.ub.es/geocrit/geo3.htm](http://www.ub.es/geocrit/geo3.htm), gener 2008).
- Barceló B. (coord) (1986) *Contemporary ecological-geographical problems of the Mediterranean. Proceedings of the VII Symposium of the IGU Commission on Environmental Problems*. IGU-UNESCO, Palma.
- Barrows, H.H. (1923) "Geography as Human Ecology" a *Annals of the association of american geographers* vol.13 núm.1, p. 1-14.
- Blaikie, P. i Brookfield, H. (eds) (1987) *Land degradation and society*. Methuen, Londres.
- Blàzquez, M. (2007) "Los espacios naturales, "El mango de la sartén va al otro lado"" a *IX Coloquio Internacional de Geocrítica. Los problemas del mundo actual. Soluciones y alternativas desde la geografía y las ciencias sociales*, Porto Alegre, 28 de maig - 1 de juny de 2007 (<http://www.ub.es/geocrit/9porto/macia.htm>, agost 2008).
- Boada, M. i Saurí, D. (2003) *El cambio global*. Ed. Rubes, Barcelona.
- Bolós, M. (dir.) (1992) *Manual de ciencia del paisaje. Teoría, métodos y aplicaciones*. Masson, Barcelona.
- Borgström, G. (1973) *The food and people dilemma*. Duxbury Press, North Scituate.
- Boserup, E. (1965) *The conditions of agricultural growth*. Aldine, Chicago.
- Bru, J. (1995) "Medi ambient i gènere. El paper de les dones en la defensa de la salut i del medi ambient" a *Documents d'Anàlisi Geogràfica* núm.26, p. 271- 276.
- Brunhes, B. (1912) *La dégradation de l'énergie*. Flammarion, París (2ona edició).
- Brunhes, J. (1925) *La géographie humaine*. Alcan París (3a edició) (versió reduïda en castellà Brunhes, J. (1964) *Geografía humana*. Ed. Juventud, Barcelona).
- Bunge, W. (1962) *Theoretical geography*. The Royal University of Lund, Lund studies in geography, núm.1, Lund.
- Burton, I.; Kates, R.W.; White, G.F. (1978) *The environment as a hazard*. Oxford University Press, Oxford.
- Cabero, V. (1980) *Espacio agrario y economía de subsistencia en las montañas galaico-leonesas: La Cabrera*. Universidad de Salamanca, Salamanca.
- Calvo García-Tornel, F. (1984) "La geografía de los riesgos" a *Geocrítica* núm.49.
- Capel, H. (1981) *Filosofía y ciencia en la geografía contemporánea*. Ed. Barcanova, Barcelona.
- Capel, H. (ed) (1987) *Naturalesa i cultura en el pensament espanyol*. Fundació Caixa de Pensions, Barcelona.
- Capel, H. (1989) "The history of science and the history of the scientific disciplines: goals and branching of a research program in the history of geography" a *Geocrítica* núm.84 ([www.ub.es/geocrit/geo84.htm](http://www.ub.es/geocrit/geo84.htm), setembre 2008).
- Capel, H. (1998) "Una geografía para el siglo XXI" a *Scripta Nova*. (15 d'abril) núm.19 ([www.ub.es/geocrit/sn-19.htm](http://www.ub.es/geocrit/sn-19.htm), setembre 2008)
- Capel, H. (2003) "La geografía y los dos coloquios sobre la incidencia del hombre en la faz de la Tierra" a *Biblio 3W* vol. VIII núm.459 ([www.ub.es/geocrit/b3w-459.htm](http://www.ub.es/geocrit/b3w-459.htm), setembre 2008).
- Capel, H. (2008) "Entrega del Premio Internacional Geocrítica 2008 al profesor José Manuel Naredo" a *Diez años de cambios en el Mundo, en la Geografía y en las Ciencias Sociales, 1999-2008. Actas del X Coloquio Internacional de Geocrítica, Universidad de Barcelona, 26-30 de mayo de 2008* ([www.ub.es/geocrit/entrega\\_2008.htm](http://www.ub.es/geocrit/entrega_2008.htm), agost 2008).
- Carson, R. (1965) *Silent spring*. Penguin, Harmondsworth. (versió espanyola a Ed. Crítica).
- Casals Costa, V. (1988) "Vicente Defensa y ordenación del bosque en España. Ciencia, naturaleza y sociedad en la obra de los ingenieros de montes durante el siglo XIX" a *Geocrítica* núm. 73, p. 3-62.
- Castree, N. (2005) *Nature*. Routledge, Londres.
- Castree, N. (2007) "Neoliberal environments: a framework for analysis" a *Manchester Papers in political economy* núm.04/07 ([www.socialsciences.manchester.ac.uk/cspe/publications/wp/documents/Castree.pdf](http://www.socialsciences.manchester.ac.uk/cspe/publications/wp/documents/Castree.pdf), agost 2008).
- Castree, N. (2008a) "Neoliberalising nature: the logics of deregulation and reregulation" a *Environment and Planning A* vol. 40 núm.1, p.131-152.
- Castree, N. (2008b) "Neoliberalising nature: processes, effects, and evaluations" a *Environment and Planning A* vol.40 núm.1, p.153-173.
- Chorley, R.J. (1973) "Geography as human ecology" a Chorley R.J. (1973) *Directions in geography*. Methuen, London. p. 155-169.
- Colwell, R.K. (1984) "What`s new? community ecology discovers biology" a Price, P.W. et al. (eds) *A new ecology: novel approaches to interactive systems*. Wiley, Nova York, p. 387- 396.
- Commoner, B. (1971) *The closing circle: nature, man and technology*. Alfred A. Knopf, Nova York.

- Crosby, A. (1988) *Imperialismo ecológico: la expansión biológica de Europa, 900-1900*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Cudris Guzmán, L.E.; Rucinke, H.F. (2003) "La interacción hombre- naturaleza: vigencia de una de las temáticas más entrañables de la tradición geográfica" a *Geotrópico* vol.1 núm.1, p. 66-76 ([www.geotropico.org/files/PDF-Cudris-1-1.pdf](http://www.geotropico.org/files/PDF-Cudris-1-1.pdf), setembre 2008).
- Cutter, S.L. (ed) (1993) *Living with risk*. Arnold, London.
- Davis, W.M. (1884) "Geographic classification. Illustrated by a study of plains, plateaus and their derivatives" a *Proceedings of the American Association for the Advancement of Science* vol.33, p.428-432
- Davis, W.M. (1906) "An inductive study of geography" a *Bulletin of the American Geographers* núm.38, p.67-84.
- Demeritt, D. (1994) "Ecology, objectivity and critique in writings on nature and human societies" a *Journal of Historical Geography* vol.20 núm.1, p. 22-37.
- Dicken, P. (1999) *Global shift. Transforming the World Economy*. Paul Chapman, Londres.
- Ehrlich, P. (1968) *The population boom*. Ballantine Books, Nova York.
- Febvre, L. (1925) *A geographical introduction to history*. Alfred A. Knopf, Nova York.
- Fernández-Sánchez, J. (1999) *El ecologismo español*. Alianza, Madrid.
- Foot, K.L., Hugill, P.J., Mathewson, K.W. i Smith J.M. (1994) *Re-reading cultural geography*. University of Texas Press, Austin.
- Foster, J.B. (2004) *La ecología de Marx. Materialismo y naturaleza*. El Viejo Topo, Barcelona.
- Friedrich, E. (1903) "Die fortschritte der anthropogeographie (1891-1902)" a *Geographisches Jahrbuch* vol.26, pp.261-298 (citat a Raumolin, 1984).
- Friedrich, E. (1904) "Wesen und geographische verbreitung der Raubwirtschaft" a *Petermans Mitteilungen* vol.50, p.68-79 i p.92-95 (citat a Raumolin, 1984).
- Fukuyama, F. (1989) "The end of history" a *National Interest* (traducció espanyola: "El final de la historia" a *Claves* núm.1 (abril 1990), p. 85-96).
- García Ballesteros, A. (2000) "La cuestión ambiental en la geografía del siglo XX" a *Anales de Geografía de la Universidad Complutense* núm.20, p. 101-114.
- Georgescu-Roegen, N. (1971) *The entropy Law and the Economic Process*. Harvard University Press (versió castellana (1996) *La ley de la entropía y el proceso económico*. Fundación Argentaria/Visor, Madrid).
- Glacken, C.J. (1954) "The idea of progress on the habitable world" a *Annals of the Association of American Geographers* vol. 44: 209-10.
- Glacken, C.J. (1970) "Man's place in nature in recent western thought" a Hamilton, M. (ed) *This little planet*. Charles Scribner's Sons, Nova York, p.163-201.
- Glacken, C.J. (1996 [1967]) *Huellas en la playa de Rodas. Naturaleza y cultura en el pensamiento occidental desde la Antigüedad hasta finales del siglo XVIII*. Ediciones del Serbal, Barcelona.
- Glick, T.F. (2004) "El último difusionista" a *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*. Barcelona vol. 8 núm.170 (78) ([www.ub.es/geocrit/sn/sn-170-78.htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-170-78.htm), gener 2008).
- Gómez-Mendoza, J.; Muñoz, J. i Ortega, N. (Comp.) et al. (1994) *El pensamiento geográfico. De Humboldt a las corrientes radicales. Estudio interpretativo y antología de textos*. Alianza editorial, Madrid (3a ed).
- Gómez-Mendoza, J.; Fernández, S. i Mata, R.. (2001) "El paisaje, calidad de vida y territorio" a *Análisis local* núm.37, p.27-40.
- Gómez-Mendoza, J. (2002) "Disidencia y geografía en España" a *Documentos d'Anàlisi Geogràfica* núm.40, p.131-152.
- Gómez-Moreno, M.L. (coord.) (1998) *El Genal apresado. Agua y planificación: ¿desarrollo sostenible o crecimiento ilimitado?* Bakeaz, Bilbao.
- Goudie, A.S. (1989) *The human impact on the natural environment*. Blackwell, Oxford (3a ed).
- Goudie, A.S. (1997) *The human impact reader. readings and case studies*. Blackwell, Oxford.
- Gould, P. (1963) "Man against his environment: a game theoretic framework" a *Annals of the Association of American Geographers* vol.53 núm.1, p. 290-297.
- Grinevald, J. (2005) "Ideas y preocupaciones acerca del papel de la especie humana en la Biosfera" a Naredo, J.M. i Gutiérrez, L. (eds) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955-2005)*. Universidad de Granada - Fundación César Manrique, Granada, p.15-90.
- Guha, R. (2000) *Environmentalism. A Global History*. Longman, Londres.
- Habermas, J. (1988) *Teoría de la acción comunicativa*. (2 vols). Ed. Taurus, Madrid.
- Haggett, P. (1988) *Geografía. Una síntesis moderna*. Ed. Omega, Barcelona.
- Hanson, S. (1999) "Isms and Schisms: healing the rift between the nature-society and space-society in human geography" a *Annals of the association of american geographers* vol.89 núm.1, p.133-143.
- Hartshorne, R. (1939) *The nature of geography*. Association of American Geographers, Lancaster.
- Harvey, D. (1969) *Explanation in geography*. Edward Arnolds, Londres.
- Harvey, D. (1996) *Justice, nature and the geography of difference*. Blackwell, Oxford.

- Harvey, D. (1998) "Marxism, metaphors, and ecological politics" a *Monthly Review: An Independent Socialist Magazine* vol.49 núm.11, p. 17-32.
- Harvey, D. (2003) *Espacios de esperanza*. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Harvey, D. (2006 [1982]) *The limits to capital*. Verso, Londres.
- Helfrich, H.W. (ed) (1970) *The environmental crisis*. Yale University Press, New Haven.
- Henneberg, J.M. (1983) "Huguet del Villar y la geoedafología" a *Geocrítica* núm.45 ([www.ub.edu/geocrit/geo45.htm](http://www.ub.edu/geocrit/geo45.htm), novembre 2004).
- Hewitt, K. i Hare, F.K. (1973) *Man and Environment: conceptual frameworks*. The Association of American Geographers, Washington D.C.
- Heynen, N.; Kaika, M. y Swyngedouw, E. (eds) (2006) *In the nature of cities. Urban political ecology and the politics of urban metabolism*. Routledge, Londres.
- Heynen, N.; McCarthy, J.; Prudham, S. y Robbins, P. (eds) (2007) *Neoliberal environments. False promises an unnatural consequences*. Routledge, Londres.
- Hornborg, A.; McNiell, J. i Martínez-Alier, J. (ed) (2007) *Rethinking environmental history. World-System history and global environmental change*. Altamira Press, Plymouth.
- Huguet del Villar, E. (2010 [1921]) *El valor geográfico de España*. Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Jacobson, H.K. i Price, M.F. (1990) "A framework for research of the human dimensions of global environmental change" a *ISCC/UNESCO*, series núm.3.
- Jensen, H. (1992) *Geografía, historia y conceptos*. Vicens Vives, Barcelona.
- Johnston, R.J.; Gregory, D. i Smith, D. (eds) (1987) *Diccionario de geografía humana*. Ed. Alianza, Madrid.
- Kasperson, J.X. i Kasperson, R.E. (eds) (2001) *Global environmental risk*. Earthscan, London.
- Kates, R.W. i Burton, I. (ed) (1986) *Geography, resources and the environment*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Kates, R.W. (1987) "The human environment: the road not taken, the road still becoming" a *Annals of the Association of American Geographers* vol.77 núm.4, p. 525- 537.
- Kates, R.W., et al. (2001) "Sustainability Science" a *Science* 292: 641-42.
- Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*. Basil Blackwell, Oxford.
- Liverman, D.M (1999) "Geography and the global environment" a *Annals of the Association of American Geographers* vol.89 núm.1, p. 107-120.
- Livingstone, D.N. (1992) *The geographic tradition: episodes in the history of a contested enterprise*. Blackwell, Oxford.
- Lipietz, A. (1999) "Cultural geography, political economy and ecology" a *European Planning Studies* vol.7 núm.1, p. 41-50.
- Lotka, A.J. (1925) *Elements of mathematical biology*. Dover, Nova York.
- Lovelock, J. (1979) *Gaia*. Oxford University Press, Oxford.
- Mcdowell, L. (1994) "The transformation of cultural geography" a Gregory, D.; Martin, R.; smith, G. (eds.) *Human Geography: society, space and social relations*. Macmillan, Londres, p.146-173.
- Macinko, G (1973) "Man and environment: a sampling of the literature" *Geographical Review* vol.63 núm.3: 378-391.
- Manners, I.R. i Mikesell, M.W. (eds) (1974) *Perspectives on environment*. The Association of American Geographers, Washington D.C.
- Marble, D. (1967) "A Theoretical exploration of individual travel behaviour" a Garrison, W.L. i Marble, D. *Quantitative geography Part I: economic and cultural topics*, Northwestern University Press, Evanston, Illinois, p.33-53.
- Margalef, R. (1977) *Ecología*. Ed. Omega, Barcelona.
- Martínez-Alier, J. (1984) *L'ecologisme i l'economia. Història d'unes relacions amagades*. Edicions 62, Barcelona.
- Martínez-Alier J. i Schlüpmann K. (1991) *La economía y la ecología*. FCE, México.
- Martínez-Alier, J. (1994) *De la economía ecologica al ecologismo popular*. Icaria, Barcelona.
- Martínez-Alier J. (ed.) (1995) *Los principios de la Economía Ecológica. Textos de P. Geddes, S.A. Podolinsky y F. Soddy*. Editorial Fundación Argentaria, Colección economía y naturaleza. Madrid.
- Martínez-Alier, J. (2005) *El ecologismo de los pobres*. Icaria, Barcelona.
- Martínez de Pisón, E. (dir) (1977) *Los paisajes naturales de Segovia-Ávila-Toledo y Cáceres*. Instituto de Estudios de la Administración Local, Madrid.
- Martínez de Pisón, E. (1997) "Alteraciones del medio físico: una perspectiva geográfica" a Cabero, V. i Plaza, J.I. (coord.) *Cambios regionales a finales del siglo XX: (XIV Congreso Nacional de Geografía)*. Universidad de Salamanca, Salamanca, p. 23-42
- Marx, K. (2007) *El Capital*. Ed. Akal, Madrid.
- Masjuan, E. (2000) *La ecología humana en el anarquismo ibérico. Urbanismo "orgánico" o ecológico, neomalthusianismo y naturismo social*. Icaria, Barcelona.
- Massey, D. (1993) "Power, geometry and a progressive sense of place" a Bird, J., et al. (eds) *Mapping the futures: local cultures, global change*. Routledge, Londres.
- Mateu i Giral, J. (1997) "Aportación al debate sobre las reorientaciones científicas en las relaciones naturaleza- sociedad" a *Estudios Geográficos* vol.28 núm.226, p.33-57.

- Mckenzie, R.D. (1924) "The ecological approach to the study of the human ecology" a *American Journal of Sociology* vol.30 núm.3, p. 287-301.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J. i Behrens, W.W. (1972) *Los límites del crecimiento*. FCE, México.
- Méndez, R. i Molinero, F. (1998) *Espacio y sociedades. Introducción a la geografía regional del mundo*. Ed. Ariel, Barcelona (6ª ed).
- Merchant, C. (1982) *The death of nature: women, ecology and the scientific revolution*. Random House, San Francisco.
- Meyer, W.B. i Turner, B.L. II (1994) *Changes in Land Use and Land Cover: a global perspective*. Cambridge University Press, Nova York.
- Meyer, W.B. i Turner, B.L. II (1995) "The Earth transformed: trends, trajectories, and patterns" a R.J. Johnston, P.J. Taylor i M.J. Watts (Ed) (1995) *Geographies of Global Change*. Routledge, Londres, p. 302-317.
- Middleton, N. (1999) *The Global Casino. An introduction to environmental issues*. 2nd Edition, Arnold Publishers, UK.
- Mikesell, M.W. i Wagner, P.L. (1962) *Readings in cultural geography*. The University Chicago Press.
- Moral, L. del (1994) "Elementos para una teoría de los conflictos territoriales sobre el agua" a *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* núm.18, p.17-27.
- Morrill, R. (1987) "A theoretical imperative" a *Annals of the Association of American Geographers* vol.77 núm.4, p.535-541.
- Morris, R. (2002) "Textbooks that moved generations" a *Progress in Human Geography* vol.26 núm.1, p. 113-115.
- Muldavin, J. (2008) "The time and place for political ecology: an introduction to the articles honoring the life-work of Piers Blaikie" a *Geoforum* vol.39 núm.2, p.687-697.
- Mumford, L. (1934) *Technics and civilization*. Harcourt and Brace, Nova York.
- Mumford, L. (1938) *The culture of cities*. Harcourt and Brace, Nova York.
- Mumford, L. (1961) *The city in history: its origins, its transformations, and its prospects*. Harcourt and Brace, San Diego.
- Mumford, L. (1970) *The myth of the machine: the pentagon of power*. Harcourt and Brace, Nova York.
- Murray, I. et al. (2005) "Los cambios en la cobertura de la Tierra. Una revisión bibliográfica desde la geografía" a *Biblio 3W* vol. X, núm.571 ([www.ub.es/geocrit/b3w-571.htm](http://www.ub.es/geocrit/b3w-571.htm), setembre 2008).
- Naredo J.M. i Valero A. (dirs.) (1999) *Desarrollo economico y deterioro ecologico*. Fundacion Argentaria, Madrid
- Naredo, J.M. (2003 [1987]) *La economía en evolución*. Siglo XXI, Madrid (3a edició).
- Naredo, J.M. (2005) "Introducción" en Naredo, J.M. y Gutiérrez, L. (eds) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955-2005)*. Universidad de Granada-Fundación César Manrique, Granada. p.7-15.
- Naredo, J.M. (2006) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid.
- Naredo, J.M.; Gaviria, M. i Serna, J. (dirs.) (1978) *Extremadura saqueada: recursos naturales y autonomía regional*. Ruedo Ibérico, Barcelona.
- Naredo, J.M. i Gutiérrez, L. (eds) (2005) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955-2005)*. Universidad de Granada-Fundación César Manrique, Granada.
- Neugebauer, O. (1983) *Astronomy and history: selected essays*. Springer-Verlag, Nova York.
- Norwine, J. (1981) "Geography as human ecology? The man/environment equation reappraised" a *International Journal of Environmental Studies* vol.17 núm.3-4, p. 179-190.
- O'Brien, R. (1992) *Global financial integration: the end of geography*. London Pinter for Royal Institute of International Affairs.
- Odum, H. T. (1971) *Environment, power and society*. Wiley, Nova York.
- Ojeda, J.F. (1987) *Organización del territorio en Doñana y su entorno proximo (Almonte): siglos XVIII-XX*. Ministerio de Agricultura, Pesca Y Alimentación, ICONA, Madrid.
- O'Riordan, T. (1981) *Environmentalism*. Pion Limited, Londres.
- Ortega, N. (2004) *Naturaleza y cultura del paisaje*. Universidad Autónoma de Madrid, Madrid.
- Park, R.E. (1936) "Human ecology" a *American Journal of Sociology* vol.42, p. 1-15.
- Peet, R. (1979) "Societal contradictions and marxist geography" a *Annals of the Association of American Geographers* vol.69 núm.1, p. 164-169.
- Peet, R. (1985) "The social origins of environmental determinism" a *Annals of the Association of American Geographers* vol.75 núm.3, p. 309-383.
- Peet, R. i Watts, M. (eds) (1996) *Liberation ecologies: environment, development, social movements*. Routledge, Londres.
- Peet, R. (1998) *Modern geographical thought*. Blackwell, Oxford.
- Peet, R. (1993) "On Geographical Determinism in Fin-de-Siècle Marxism: Georgii Plekhanov and the Environmental Basis of Russian History by Bassin. Reinventing Marxist Geography: A Critique of Basin" a *Annals of the Association of American Geographers* vol.83 núm.1, p. 156-166.

- Perkins Marsh, G. (1864) *Man and nature*. Charles Scribner & Co, Nova York.
- Porter, P.W. (1978) "Geography as human ecology" a *American Behavioral Scientist* vol. 22 núm.1, p. 15-39.
- Quintana, A (1976) "Por una teoria critica teorica de la geografia" a *Mayurqa. Annals de Ciències Històriques* núm.15, p. 209-224.
- Raumolin, J. (1984) "L'homme et la destruction des ressources naturelles. La Raubwirtschaft au tournant du siècle" a *Annales ESC* vol.39 núm.4, p.798-819.
- Rees, J. (1989) "Natural resources, economy and society" a D. Gregory i R. Walford (eds) *Horizons in human geography*. Macmillan, Londres, p.364-394.
- Reguera, A.T. (1990) "Origenes del pensamiento geopolítico en España. Una primera aproximación" a *Documents d'Anàlisi Geogràfica* núm.17, pp.79-104.
- Riudor, L. (1988) "La geografía regional del mundo y sus planteamientos metodológicos recientes" a *Documents d'Anàlisi Geogràfica* núm.13, p. 81-89.
- Rullan, O. (2007) *L'ordenació territorial a les Balears (segles XIX-XX)*. Documenta Balear, Palma.
- Sabaté, A. et al. (1995) *Mujeres, espacio y sociedad*. Síntesis, Madrid.
- Sanz Herráiz, C. i Mata Olmo, R. (dir.) (2003) *Atlas de los paisajes españoles*. Ministerio de Medio Ambiente, Madrid.
- Sauer, C.O. (1925) "The morphology of landscape" a *University of California Publications in Geography* núm.2, p. 19-54.
- Sauer, C.O. (1931) "Cultural geography" a *Encyclopedia of the Social Sciences*, MacMillan, Nova York (reproduït a Gómez-Mendoza, J.; Muñoz-Jiménez, J. i Ortega-Cantero, N. (1994) *El pensamiento geográfico*. Alianza editorial (3ªed), Madrid, p.349-354).
- Sauer, C.O. (1956) "The agency of man on the earth" a Thomas, W.L.Jr. (ed) (1956) *Man's Roles in changing the face of the earth*. The University of Chicago Press, Chicago, p.49-69.
- Saurí, D. (1993) "Tradición y renovación en la geografía humana ambientalista" a *Documents d'Anàlisi Geogràfica* núm.22, p. 139-157.
- Sabaté, A. (2000) "Género, medio ambiente y acción política: un debate pendiente en la geografía actual" a *Anales de Geografía de la Universidad Complutense* núm.20, p.177-191.
- Sabaté-Bel, F. (1993) *Burgados, tomates, turistas y espacios protegidos*. Publicaciones de la Caja General de Ahorros de Canarias, Santa Cruz de Tenerife
- Saushkin, Y.G. i Smirnov, M. (1968) "Geosystems and geostructures" a *Soviet Geography* núm.11 p.149-154.
- Schaefer, F.K. (1953) "Exceptionalism in geography: a methodological examination" a *Annals, Association of the American Geographers* vol. 43 núm.3, p. 226-249.
- Schumacher, E. (1976) *Small is beautiful*. Sphere, Londres. (versió espanyola ed. Blume).
- Sen, A. (1983) *Poverty and famines: an essay on entitlement and deprivation*. Oxford University Press, Londres.
- Shaler, N. (1905) *Man and the earth*. Duffield and Co., Nova York.
- Sherlock, R.L. (1922) *Man as geological agent; an account of his action on inanimate nature*. Witherby, Londres.
- Sieferle, R. P. (2001) "Qué es la historia ecológica" a González de Molina, M. y Martínez Alier, J. (eds) *Naturaleza Transformada*. Barcelona, Icaria Editorial. p. 19-27.
- Smil, V. (2001) *Energías. Una guía ilustrada de la Biosfera y la civilización*. Crítica, Barcelona.
- Smith, N. (2008 [1984]) *Uneven development: nature, capital and the production of space*. The University of Georgia Press, Londres (2a edició).
- Sneddon, C.S. (2000) "Sustainability" in ecological economics, ecology and livelihoods: a review" a *Progress in human geogrpahy* vol.24 núm.4, p.521-549.
- Sorre, M. (1962) *L'homme sur la Terre: traité de géographie humaine*. Hachette, Paris.
- Starrs, P.F. (2005) "El pensamiento evolucionista de Sauer, Glackens i Parsons en la escuela de geografía de Berkeley: fe en la diversidad y escepticismo sobre la globalización" a Naredo, J.M. i Gutiérrez, L. (eds) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955-2005)*. Universidad de Granada-Fundación César Manrique, Granada. p.137-181.
- Stoddart, D.R. (1965) "Geography and the ecological approach: the ecosystem as a geographic principle and method" a *Geography* vol.50, p. 242-251.
- Stoddart, D.R. (1986) *On geography and its history*. Basil Blackwell, Oxford.
- Swyngedouw, E. (1997) "Neither Global nor Local "Glocalization" and the Politics of Scale" a K.R. Cox (ed.) *Spaces of Globalization: reasserting the power of the local*. The Guilford Press, NewYork, p.137-166.
- Teggart, F.J. (194) *The idea of progress: a collection of readings*. University of California Press, Berkeley.
- Terán, M. (1957) "La causalidad en geografía humana. Determinismo, posibilismo, probabilismo" a *Estudios Geográficos* núm.67-68, p. 273-308.
- Terán, M. (1966) "Una ética de conservación de la naturaleza" a Instituto de Estudios Pirenaicos (ed) *Homenaje al Excmo. Sr. D. Amando Melón y Ruiz de Gordejuela*. CSIC, Zaragoza, p. 69-76.

- Thomas, W.L.Jr. (ed) (1956) *Man's Roles in changing the face of the earth*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Tricart, J. (1999) "El desarrollo de la Amazonia y los problemas planteados por su manejo sostenible" a Navarro, J.R. i Díaz del Olmo, F. (eds) (1999) *Medio ambiente y desarrollo en América Latina*. CSIC, Sevilla, p. 161-183.
- Tuan, Y.F. (1974) *Topophilia: a study of environmental perception, attitudes and values*. Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Turner, B.L. II, Clark, W.C.; Kates, R.W.; Richards, J.F.; Mathews, J.T. i Meyer, W.B. (eds) (1990) *The Earth as transformed by human action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Turner, B.L. II i Butzer, K.W. (eds) (1995) *Global Land Use Change. A perspective from the Columbian Encounter*. CSIC, Madrid.
- Turner, B.L. II (1997) "Spirals, bridges and tunnels: engaging human- environment perspectives in geography" a *Cultural Geographies* vol.4 núm. 2, p.196-217.
- Turner, B.L. II (2002) "Contested identities: human- environment geography and disciplinary implications in a restructuring academy" a *Annals of the Association of American Geographers* vol.92 núm.1, p.52-74.
- Unwin, T. (1995) *El lugar de la geografía*. Ed. Càtedra, Barcelona.
- Urteaga, L. (1980) "Miseria, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX" a *Geocrítica* núm. 29, septiembre 1980 ([www.ub.es/geocrit/geo29.htm](http://www.ub.es/geocrit/geo29.htm), setembre 2008).
- Urteaga, L. (1984) "Historia de las ideas ambientales en la geografía española" a Valenzuela Rubio, M. (coord) *Geografía y Medio Ambiente*. MOPU. Monografías de la Dirección General de Medio Ambiente.
- Urteaga, L. (1985) "La economía ecológica de Martínez Alier" a *Documentos d'Anàlisi Geogràfica* núm.7, p. 193-205.
- Urteaga, L. (1987a) "Explotación y conservación de la naturaleza en el pensamiento ilustrado" a *GeoCrítica* núm.50, p. 7-40.
- Urteaga, L. (1987b) *La tierra esquilhada. Las ideas sobre la conservación de la naturaleza en la cultura española del s. XVIII*. Ediciones del Serbal, Barcelona.
- Urteaga, L. (1993) *La teoría de los climas y los orígenes del ambientalismo*. Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Valdivielso, J. (2006) "El ser natural humano". Ecologismo, marxismo y socialismo" a Valencia Saiz, A. (ed.) *La izquierda verde*. Icaria, Barcelona, p.29-65.
- Valenzuela Rubio, M. (coord) (1984) *Geografía y Medio Ambiente*. MOPU. Monografías de la Dirección General de Medio Ambiente, Madrid.
- Vernadsky, V.I. (1997) *La Biosfera*. Fundación Argentaria/Visor, Madrid.
- Von Bertalanffy, L. (1959) *General systems theory: foundations, development, applications*. George Brazillier, Nova York.
- Wallerstein, I. (1979) *El moderno sistema mundial*. (2 vol). Ed. Siglo XXI, Madrid- México.
- Watts, M. (1983) *Silent violence: food, famine and peasantry in Northern Nigeria*. University of California Press, Berkeley.
- Watts, M. (1989) "La Geografía y la lucha en defensa del medio ambiente: la integración de la ecología humana y la economía política o ¿Marx era rojo y verde?" a *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* núm.9, p.109-126.
- White, G.F. (1974) *Natural hazards*. Oxford University Press, Oxford.
- Wilbanks, T. (1994) "Presidential address- sustainable development in geographic perspective" a *Annals of the association of american geographers* 84, p.541-556.
- Williams, C.C. i Millington, A.C. (2000) "The diverse and contested meaning of sustainable development" a *The geographical journal* vol.170 núm.2, p.99-104.
- Worster, D. (1977) *Nature's economy. The roots of ecology*. Sierra Club Books, San Francisco.
- Zelinsky, W. Et al. (ed) (1970) *Geography and a crowding world*. Oxford University Press, Nova York.
- Zimmerer, K.S. (1994) "Human geography and the new ecology: the prospect and promise of integration" a *Annals of the Association of American Geographers* vol.84 núm.1, p. 108-125.
- Zoido, F. i Posocco, F. (1998) "Política del paisaje: protección, ordenación y gestión" a Arias, J. i Forneau, F. (eds) *El paisaje mediterráneo*. Monográfica Tierras del Sur, Universidad de Granada, p. 155-166.

## CAPÍTOL II\*

### EL DIVORCI ENTRE L'HOME (I LA DONA) I LA NATURA. O, DE COM ES VA CONSTRUINT EL PENSAMENT ECONÒMIC DOMINANT

"En el regne de l'econòmic es va mantenir la mitologia de la salvació pel creixement de la producció, per endolcir el patiment humà i el deteriorament de l'entorn físico-territorial originats, magnificant els èxits de la civilització industrial. I la fe en el mercat com a panacea, va substituir a la Divina Providència en la seva funció de guiar i premiar als homes sempre que no interferissin les regles, donant lloc a 'la més violenta expressió de fervor religiós que hagi conegut la història'" (Naredo 1993:19).

Sembla evident que si l'objecte del nostre estudi és esbrinar les relacions entre l'espècie humana i la natura, resulta inevitable entrar a desxifrar la que ha estat definida com a la "gran mare" de les ciències socials: l'economia. De com és construït el pensament econòmic i del seu predomini, no només sobre la resta de ciències socials, sinó també sobre la vida quotidiana de les persones i en l'àmbit polític en resultaran de forma immediata i evident unes interaccions entre les activitats humanes (econòmiques) i la natura, banyades (o *contaminades*) per la racionalitat econòmica ortodoxa i la disciplina que la sustenta (Georgescu-Roegen, 1996; Naredo, 2006; Carpintero, 2006).

En aquest capítol s'intentarà aprofundir, doncs, en la construcció d'aquest pensament econòmic dominant per tal de veure quines podrien ser les claus explicatives del present divorci entre l'espècie humana i la natura, o entre l'economia i l'ecologia. D'aquesta manera, es podrà intentar refer el trajecte realitzat per part d'aquestes relacions (en direcció cap al divorci), i llavors intentar presentar una alternativa possible a l'actual situació de deteriorament social i ecològic. I, proposar també una alternativa per a reconstruir les ciències socials sobre uns nous fonaments teòrics que incloguin no tan sols el nucli del seu objecte d'estudi, sinó que sobretot introdueixin el seu "entorn". Això, suposaria en cas de dur-se a terme un vertader canvi de paradigma. Aquest canvi de paradigma forma part de la proposta realitzada des de les files de l'economia ecològica i que constitueix en gran mesura la tasca duta a terme per l'economista ecològic espanyol José Manuel Naredo.

L'objectiu d'aquest capítol és el d'intentar introduir el debat obert des de diverses disciplines, i en especial per aquells membres dissidents -com és definit l'autor romanès, Georgescu-Roegen per Carpintero (2006) dins de les files dels economistes-, que han intentat rompre amb la noció ortodoxa de sistema econòmic que ha estat traslladada a gran part de les ciències socials (i entre aquestes la geografia). En aquest sentit, la incorporació de la nova concepció de sistema econòmic, que a continuació s'intentarà exposar, dins de la geografia (i les ciències socials en general) podria servir com a element fonamental per a recuperar aquella tradició integradora de la geografia que les especialitats científiques han anat desmantellant, i particularment l'imperialisme econòmic. Ja que tal com manifestava l'economista membre de l'Escola de Xicago, J. Hirshleifer (1977:3-4) al respecte de la influència de la teoria neoclàssica, "a mesura que l'economia empri de "forma imperialista" les seves eines d'anàlisi en un nombre cada vegada major de qüestions socials se convertirà en sociologia, antropologia o ciència política. Però d'igual manera, a mesura que aquestes disciplines augmentin el seu rigor no tendran simplement un paregut sinó que seran economia". Ha estat prou tractat el fet que l'Escola de Xicago acudí a metàfores biològitzants, no per ampliar la conceptualització de l'economia, la societat i la naturalesa des d'un nou enfocament més holístic, sinó que justificaren les posicions dominants de l'*status quo* recolzades en la teoria neoclàssica i la utilització d'aquelles metàfores que "ajudaven", entre d'altres qüestions, a assumir com quelcom "normal" la lluita permanent, la competència i el domini dels més dèbils per part dels més forts en aquesta selecció natural abonada per l'economia dominant.

A simple vista sembla com si economia i ecologia, provinents les dues de l'arrel grega *oikos*- llar- responguessin a *oikos* i m'ons totalment diferents. De fet ja Aristòtil, al segle IV a.c.,

\* Aquest capítol es va escriure al Port de Sóller (acabada la primera versió al novembre de 2004).

en el llibre primer (Comunitat política i Comunitat familiar) de la seva obra *La política* (Aristòteles, 1981) diferenciava entre **economia** i **crematística**, essent la primera l'estudi de l'abastament material de l'*oikos* o la *polis* i també s'ocuparà dels intercanvis que es realitzaven per a l'ús immediat (o natural), mentre que la segona es dedicava a estudiar la formació dels preus en els mercats i dels intercanvis destinats a acumular beneficis. El mateix Aristòtil recordava que no s'havia de confondre el que era la riquesa amb els diners<sup>1</sup>.

Segons Aristòtil "existeix una espècie d'art adquisitiu que per naturalesa és part de l'administració domèstica. És el que o bé li ha de procurar o facilitar que ella mateixa es procuri, aquelles coses la provisió de les quals és indispensable per a la vida útil a la comunitat de la ciutat o de la casa. I sembla que la vertadera riquesa està formada per aquests. La provisió d'aquests béns en quantitat suficient no és quelcom il·limitat [...] Perquè n'hi ha (de límits), com en les demés arts. Ja que cap instrument de cap art està mancat d'un terme, ni en nombre ni en mida. I la riquesa és la suma d'instruments al servei de la casa o de la ciutat. Per tant, resulta clar que existeixi un art adquisitiu per les coses de la casa i de la ciutat, que és natural. Però existeix una altre tipus d'art adquisitiu al que es sol anomenar generalment, i és apropiat anomenar-ho així, crematística pel qual sembla que no existeix cap límit a la riquesa ni a la propietat [...] Pareix que la crematística es mou sobretot en torn a la moneda, i que la seva funció en la capacitat d'observar d'on pot obtenir-se una quantitat de diners. També es considera moltes vegades la riquesa com abundància de diners, perquè en torn a ell es produeix la crematística i el comerç de compravenda. Nogensmenys, altres vegades s'adverteix que els diners són una bagatel·la i completament convencional, i res per naturalesa, perquè si canvien les normes convencionals no val res ni és d'utilitat per res del necessari, i moltes vegades, un que és ric pels seus diners, arriba a no tenir el sustent indispensable. Així que ben estranya és aquesta riquesa en l'abundància de la qual es pateix fam, com contenen en el mite d'aquell Mides que en complir-se el seu desig convertia en or tot el que tocava.[...] Així doncs, s'ha tractat a propòsit de la crematística no imprescindible, sobre què és i perquè causa estam en demanda de la mateixa, i també sobre la crematística necessària, que és distinta de l'anterior, i que és, per naturalesa, part de l'administració domèstica, la que cuida del sustent, i no il·limitada, com l'altra, sinó com un límit fix" (Aristòteles 1981:61-65).

El filòsof grec, en els capítols que reflexionà sobre l'economia i la crematística deixà constància de les preocupacions sobre les relacions entre l'economia (administració de la llar) i la crematística, apuntant la necessitat de vincular les dues dimensions, però sempre des del reconeixement de les límits a l'art de l'economia. Per això mateix, condemnà el que definí la usura, mitjançant la qual es permetia –a través de l'interès- engendrar diners a partir de diners, i a través d'ella l'acumulació de moneda que es traduïa en acumulació de poder. A continuació, s'intentarà veure les derives que va anar prenent el pensament econòmic, escorant-se cap a la crematística i oblidant l'economia com administració de l'*oikos*.

La noció de sistema econòmic i la major part de les categories i conceptes que la ciència econòmica emprà han estat construïts en temps, relativament, recents, des del segle XVII a l'actualitat. No obstant, molts d'aquells conceptes s'han modificat o alterat des dels seus primers dies a l'actualitat. En aquest capítol, s'intentarà abordar el context científic sota el que va aparèixer la ciència econòmica, per tal d'interpretar el substracte científic que la fonamenta. El desenvolupament en el camp d'altres disciplines, com el de la termodinàmica i la biologia, no varen afectar al corpus de la teoria econòmica que s'aniria a consolidar en base a un enfocament mecanicista i una noció de sistema aïllat, a diferència dels sistemes naturals en els quals les relacions i contactes defineixen, també, al propi sistema.

Així, s'exposarà com el sistema econòmic es construeix, a partir dels fisiòcrates, en base a la noció de producció com a mecanisme per a la creació de riquesa, una producció que passa de ser material a la d'utilitat, i en el que s'enraona a partir de la sola dimensió dels valors monetaris, fent abstracció de tot allò que l'envolta. A més, arran d'aquella producció se considerava positiva la seva continua expansió, és a dir el creixement econòmic. Aquest mateix sistema econòmic ha estat l'objecte d'estudi de moltes interpretacions crítiques (p.ex. marxisme), amb la qual cosa, dites interpretacions ajudaren, paradoxalment, a la seva consolidació. En aquest capítol, s'intentarà exposar com l'anomenada revolució neoclàssica va suposar una millora analítica mitjançant la formalització matemàtica de l'economia dels clàssics, però que també va servir per distanciar les representacions analítiques de les pautes biofísiques

<sup>1</sup> En el mateix sentit, Machado deia: "solo los necios confunden el valor con el precio".



i socials que formaven part del procés econòmic, i que els clàssics no havien desterrat absolutament. D'aquella manera s'arribà a la consolidació d'un pensament econòmic dominant, segons el qual, el sistema econòmic es desvinculava ja absolutament de la base biofísica i social en el que estava inserit. Així, la ciència econòmica que havia sorgit per contrarestar els abusos de les classes dominants de l'Antic Règim, s'aniria a convertir en el principal bastió científic de la ideologia del capitalisme i del sosteniment de l'*status quo*.

D'acord amb un ample ventall d'autors crítics amb l'ordre de coses en que el progressiu deteriorament ecològic i social està estretament lligat al desenvolupament econòmic, entenem per tant que la importància de la dimensió anomenada *econòmica* és cabdal si hom pretén enjudiciar les pautes de la societat actual cap a d'altres que assegurin la pervivència de l'espècie humana, així com per a que permeti unes condicions de vida socialment més justes. En aquest sentit, es revisen a la darrera part del capítol, les propostes que han intentat transcendir els plantejaments dominants de la teoria econòmica, per tal de proposar nous enfocaments i marcs analítics "transfronterers", com és el cas de l'economia ecològica. Com ja s'ha dit anteriorment, la importància del pensament econòmic, rau també en el fet en que les seves categories són preses –sovint acríticament– per part de la resta de ciències socials, alhora que aquestes mateixes ciències també poden contribuir a la configuració de la teoria econòmica. I, per una altra banda, els postulats de l'economia tenen un caràcter normatiu que s'han convertit, cada cop més, en la principal guia de les nostres societats.

Per aquest motiu, en el present capítol s'intentarà desencaminar el procés segons el qual l'economia privada es desvincula de l'economia de la naturalesa i de la filosofia moral, per tal de entroncar posteriorment amb les propostes que pretenen que l'economia es retrobi amb l'economia de la naturalesa i amb la dimensió moral. A dir de Georgescu-Roegen, l'objectiu de l'economia havia de ser el del "enjoyment of life", i aquí hauríem d'afegir de tothom (tots i totes), minimitzant els danys.

## 2.1. CONTEXT CIENTÍFIC SOTA EL QUE APAREIX LA CIÈNCIA ECONÒMICA.

Les formes de relacionar-se l'espècie humana, de la civilització industrial (*homo industrialis*), amb la terra venien presidides per una gran contradicció que és la de construir des d'unes bases suposadament racionals i tecno-científiques l'estudi de la realitat per una banda; i per l'altra banda, per la irracionalitat global i generalitzada del comportament de la nostra civilització guiada per unes presumpcions mancades, a vegades, d'aquella racionalitat que se suposa que guiava aquells comportaments, essent les petjades de les intervencions de l'home sobre el territori una bona mostra d'aquesta irracionalitat (Naredo, 1992; Thomas, 1956).

D'acord amb Naredo (2003a), no fou fins al segle XVII en que es produí un desplaçament de les interpretacions organicistes (i teològiques) cap a les mecanicistes a partir de les quals, aquell ordre natural a imitar es convertia en un medi -recursos i forces- per explotar. Així, la natura es convertia en recursos naturals i la dona i l'home en recursos humans, i l'home com l'agent legitimat per fer-ho. Entre els autors i obres que formalitzaren aquestes interpretacions s'hi troben el *Tractat de l'Home* de Descartes (1662) i el *Leviatan* de Hobbes (1651). Nogensmenys, el cert –en part– és que en aquell context sociohistòric, el gir científic possibilità l'alliberament de la societat vers les estructures hegemòniques de l'Antic Règim i obrir els temps de les "llums". A més, les interpretacions organicistes convivia amb d'altres que situaven a l'home com l'encarregat de dominar la natura, tal com legitimaven les "sagrades escriptures" (Glacken, 1996). Des de la Il·lustració a l'actualitat, el racionalisme imperant ha estat presidit en gran mesura, pel raonament econòmic-instrumental, del que se'n deriva la seva manera d'abordar les relacions de les persones amb l'entorn natural (i entre les mateixes persones). La ciència econòmica ha anat experimentant, el que podríem dir, un procés de *desnaturalització* a partir del segle XVII. I, s'ha anat abandonant paulatinament, el contingut físico-territorial que havia en les preocupacions de Bodino, Petty, Linneu, Cantillon o Quesnay i que acabaren desembocant en les abstraccions desespacialitzades dels neoclàssics (Naredo, 2003a).

Harvey (2004, 2006) exposa com les teories econòmiques sorgides tant a Anglaterra com a França, responien fonamentalment als interessos de classe dominants. Així, a Anglaterra la irrupció i força social dels comerciants que defensaven el lliure comerç es traduí en una conceptualització de l'economia i la riquesa a partir d'aquesta posició; i, en canvi, a França, el

predomini social de les classes terratinents fomentà el fet que la noció de riquesa es construís a partir de la terra i dels seus productes.

Naredo (1992) diu que el procés de sacralització de la ciència va fer que es substituís progressivament la fe en les creences religioses per una nova fe en el progrés catapultat per l'economia i la tecnociència. Així, la nova fe en el progrés indefinit es consolidaria a partir del segle XVII, front a l'antiga creença en evolucions regressives i apocalíptiques, que segons Bury (1971) havien estat dominants en la història de la humanitat. Això connota un canvi radical: les societats amb el mite de la màquina i del progrés il·limitat romperen amb aquelles creences religioses apocalíptiques, emperò cal que ens demanem com es construeix aquesta nova creença, així trobaríem la resposta de molts dels esdeveniments que tenen lloc a partir de llavors (Mumford, 1969). El deixeble de Patrick Geddes, Lewis Mumford va dedicar pràcticament tota la seva tasca investigadora a demanar-se per la construcció de la mitologia del progrés i sobre les retòriques que s'hi allotjaven al darrera, concloent aquell com el poder que emanava de les institucions jeràrquiques de les societats feudals –esglèsia i aristocràcia- va transmutar en una altra mena de poder vinculat a les també institucions jeràrquiques de les societats urbano-industrials –estats, empreses, universitats i centres d'investigació- sense que en aquests nous temps s'acabassin de resoldre els principals problemes de la humanitat, ans al contrari el projecte de la megamàquina, apuntava Mumford (1969), presentava un enorme potencial destructiu.

Encara al segle XVI no es tenia el corpus del que seria la ciència econòmica, si més no *oeconomia* encara tenia el significat aristotèlic d'administració de l'*oikos*. Això, emperò, no vol dir que no hi hagués reflexions en torn a les finances, el comerç i la riquesa, sinó que aquests diversos temes apareixien en diferents obres que anaven des dels *memoranda* de l'administració estatal fins als tractats de filosofia moral, manuals dels confessors, sempre mantenint una forta relació amb la cosmologia i els valors vigents a l'època. Nicolàs Sánchez-Albornoz en l'estudi preliminar realitzat a l'edició de *Suma de tratos y contratos* de Tomàs de Mercado esmenta com la acepció actual de la paraula economia ni l'econòmic s'havia gestat abans del segle XVIII. Sánchez de Albornoz comentava que "en repassar els folis de la *Biblioteca Hispana* de Nicolas Antonio, índex erudit dels llibres publicats fins el segle XVI, serà de bades trobar sota l'epígraf *Oeconomia* obres, el contingut de les quals equivalgui a aquell que l'ús atorga a la paraula moderna [...] D'acord amb la seva etimologia grega i el sentit transmès per la tradició clàssica, "economia" significava encara en el segle XVI el conjunt de normes pel bon ordre de la llar [...] Si la matèria de la ciència moderna no era designada per aquell vocable, tampoc figura sota cap altre distint. En realitat mancava de denominació específica" (Sánchez Albornoz a Naredo 2003a: 8).

El procés de sacralització de la ciència, que deixà en un racó al poder de la providència i del disseny diví, obrí les portes a la llibertat de l'home (masculí i blanc) –i no a la dona i als habitants d'altres territoris que eren considerats com a bèsties- i també a la comprensió del món mitjançant la raó. Aquest procés, malgrat l'evident salt qualitatiu per la humanitat, obrí també les portes a un nou i marcat antropocentrisme i androcentrisme. A partir d'ara el poder passarà a ser dels qui controlen la ciència, i que en gran mesura eren els mateixos que tenien "línia directa amb la divinitat" ja que els que serien els il·lustrats eren aquells de les classes dominants que majoritàriament pertanyien a les classes nobiliàries i/o al clero. La fe en la ciència i les capacitats il·limitades en la raó contribuirien a que l'home es proposàs controlar i dominar tot el que l'envolta. D'acord amb Naredo (2003a:14) tenim que "l'home seguia essent, doncs, el centre, i l'univers i la naturalesa eren a partir d'ara les forces a sotmetre. La raó, la ciència, la tècnica, el treball, constituïen les palanques per aconseguir-ho. La ciència econòmica va néixer en aquest context ideològic i va col·laborar eficaçment a la seva expansió en encunyar un aparell conceptual que magnificava les èxits productius i utilitaris de la societat industrial, encobrint púdicament les destruccions i vassallatges que d'ella es derivaven".

Cal destacar, emperò, que l'avanç de la idea de progrés i del paper preponderant de la ciència dins aquesta aventura, no es produeix de sobte, sinó que es presenta compatible amb la visió cristiana del món. D'aquesta manera, la nova ciència experimental apareixia lligada, al menys als inicis, amb la idea d'una Providència activa que empenyia a l'home cap al bon camí i cap a la dominació de la resta de "criatures divines" com a "enviat especial" de la divinitat. La teoria mecànica del món de Descartes i l'enaltiment per la vida terrenal del Renaixement, desembocaren en la separació de les teories providencialistes i la idea de progrés. En la mateixa direcció apuntaren les lectures de l'obra de Darwin, ja que l'evolució de les espècies, i en

particular de la humana apuntarien cap a un inevitable progrés. De fet Marx, en una carta que va escriure a Engels (Londres, 19 de desembre 1860), assenyalava que era en aquell llibre-*L'origen de les espècies*- on es trobava el fonament històric-natural de la seva teoria de l'evolució de les societats.

Els notables avanços assolits per la física en els segles XVII, XVIII i XIX van fascinar a la majoria de pensadors d'aquells segles que intentaren traslladar la filosofia mecanicista a pràcticament tots els camps del coneixement, substituint l'anàlisi organicista de tradició aristotèlica. Mentre que aquella interpretació organicista intentava analitzar el conjunt de les coses, a partir de l'obra de Descartes (1637) *Discurs sobre el mètode* s'aniria imposant el que Naredo (2003a) ha denominat, *enfocament analític-parcel·lari*. Tal com apunta Naredo (2003a:19), "s'ha d'advertir que l'auge de la filosofia mecanicista i de l'enfocament analític-parcel·lari, partint de la idea de que la ciència és mesura, cercaren el seu recolzament en la matemàtica en tant que ciència de la quantitat. I per a que aquests enfocaments fossin aplicables amb èxit s'havia de pressuposar que els elements i les parts es podien sumar per accedir com a resultat al sistema en que es constituïen".

La revolució dins del camp de la cosmologia amb Copèrnic (1453-1534), Galileu (1564-1642) o Kepler (1571-1650), en comptes de motivar una racionalització de les relacions de l'espècie humana amb la Terra, degut a la presa d'una major consciència i coneixement sobre la Terra i la relació d'aquesta amb l'univers, es produeix un efecte contrari, que podríem anomenar "efecte estruç". L'ampliació del coneixement condueix a tancar els ulls a les limitacions de l'entorn, i en canvi alimenta una fe desmesurada en les possibilitats que, sobretot, podria brindar la ciència com a font i trampolí cap al progrés. Malgrat tots els avanços que es produïen en el camp de la ciència, en els segles XVII i XVIII, la visió mecanicista i la organicista del món s'anaven combinant. Així, es podia detectar una combinació entre elements de la filosofia mecanicista i d'altres de l'alquímia. De fet, el propi Isaac Newton va pertànyer a societats secretes alquimistes. Essent aquesta mescla, en gran proporció, l'essència del nou ordre d'idees, entre elles la síntesi newtoniana i la ciència econòmica (Naredo, 2003a). Segons Lewis Mumford (1971:65) "la precisió i la simplicitat de la ciència, encara eren responsables dels seus colossals èxits pràctics, no eren una manera d'enfocar la realitat objectiva sinó d'apartar-se d'ella. En el seu desig d'aconseguir resultats exactes les ciències físiques rebutjaren la vertadera objectivitat [...] Gràcies als seus sòlids principis i al seu mètode real d'investigació, el físic científic va despullar al món dels objectes naturals orgànics i donà l'esquena a la vertadera experiència: substituï el cos i la sang de la veritat per un esquelet d'abstraccions efectives que ell podia manipular amb els fils i els poders adequats"

Per Naredo (2003a) s'ha anat imposant una mena "d'imperialisme" de certes idees considerades com abstraccions racionals i instruments objectius vàlids per explicar el funcionament de la societat. Nogensmenys, el camp de les ciències socials es situa en un terreny diferent al de les ciències naturals ja que aquestes darreres si que tenen un grau més elevat de certesa, exactitud i asèpsia ideològica, que les primeres. Aquesta, mal interpretada, inferioritat de les ciències socials respecte de les naturals ha fet que en no poques ocasions es cobrissin de capes "científiques" per tal de dotar-les de sobrietat o de la (suposada) objectivitat necessària per fer-les assimilables a les ciències naturals.

Abans del segle XVIII, l'economia no havia agafat cos com a branca del coneixement específic, tal com la coneixem avui, però és que a més *l'econòmic* es considerava subjecte a les lleis de la religió i la moral<sup>2</sup>. L'aparició de l'aparell conceptual de l'economia es produeix junt amb l'entrada del capitalisme i es consolidà amb la societat industrial. Els enfocaments atomistes newtonians i la mecànica servien per a estructurar els ideals del sistema econòmic i també del polític, on el sistema social serà el resultat de la suma dels individus i la seva anàlisi es faria a partir de la lògica mecanicista. De tal manera que Keynes (1933:233) exposava que "la síntesis neoclàssica traçada per Marshall situa els fenòmens econòmics en l'interior d'un sistema copernicà, en el que tots els elements de l'univers econòmic, resten en el seu lloc per mutu contrapès i interacció". Aquests ideals servien de base per a les institucions polítiques (l'estat) i les econòmiques (empresa capitalista) de la societat industrial que avui en dia són acceptats sense (quasi) contraposició ni discussió.

<sup>2</sup> El fet d'estar presidides per la religió o per la ciència les relacions home-natura impliquen un canvi en el futur, emperò cal tenir present que en nom de la religió l'home era l'elegit i les instàncies del poder eclesiàstic s'encarregaven de legitimar -mitjançant cobrament- les destruccions territorials i humanes.

A finals del segle XIX, en el camp de la física, es començaren a esbucar els edificis de l'univers newtonià. I, allò que semblava tan ben delimitat al sí de les ciències naturals, es començava a dissoldre. Així, les nocions d'espai, matèria, temps, energia i l'estructura de l'univers es modificarien arran de nous desenvolupaments científics. Emperò, tal com Naredo (2003a:25) sostén, en el camp de la ciència econòmica persistiran fins als nostres dies els fonaments newtonians que són els que avalen la creença en el progrés econòmic i "el que més prest o més tard es modifiquin els pressuposts avui vigents en aquesta branca del coneixement –l'economia –, dependrà en gran mesura de que s'esqueixi la fe en la capacitat dels antics enfocaments per resoldre els problemes econòmics que suscita l'actual crisi de civilització i es creï un ambient preceptiu a les noves idees tant entre les `comunitats científiques' més directament implicades, com entre els llecs en la matèria".

Segons Naredo (2003a) es produeix una clara coincidència entre les organitzacions socials en que sorgeix la idea de sistema econòmic i la mateixa noció de sistema econòmic. Així, els principis newtonians seran traslladats des de la física al camp polític, social i econòmic i serviran de reforç de la utopia lliberal.

## 2.2. EL PAS DE LES INTERPRETACIONS ORGANICISTES A LES MECANICISTES.

La idea predominant fins al desenvolupament científic protagonitzat per Descartes, Galileu, Kepler i Newton, era aquella arrelada en les interpretacions organicistes del món. Així, la "mare-terra" ofería els fruits que aprofitarien els homes. Abans del segle XVIII no s'havia estès la noció actual de producció com a centre de la ciència econòmica. Predominava, en canvi, una noció organicista que apareixia ja al *Timeu* de Plató i en el *De animalibus* d'Aristòtil on diu que: "la Terra concep pel Sol i d'ell queda prenyada, donant a llum als pocs anys" (Naredo 1992: 115).

Però, aquella visió organicista s'estenia des del regne animal i vegetal fins al mineral<sup>3</sup>. La idea que els minerals creixien es mantenia vigent encara en el segle XVII. Linneu, en el *Systema Naturae*, establia tres regnes de la naturalesa: el dels minerals que creixen però no tenen ni moviment ni sensibilitat; el dels vegetals que creixen i són susceptibles de sensació; i el dels animals que es desplacen espontàniament. Com a conseqüència d'aquesta teoria del creixement dels minerals es podria despendre, seguint el mateix raonament, que la Terra estava en expansió. Una concepció que va tenir un important impacte dins de les formulacions de la primera teoria econòmica (i que encara avui perdura) segons la qual les extraccions de minerals s'interpretaven com a produccions.

Dins del que serien els orígens del pensament econòmic, la noció de producció de riquesa no ocuparia un paper destacat, sobretot perquè segons la visió organicista del món, l'home no crearia riquesa ni alteraria el ritme de generació de la mateixa sinó que seria el propi ritme de la Terra amb les seves contínues expansions les que la produirien. De fet, es creia que els minerals estaven en constant expansió a l'igual que la Terra, la qual cosa podia alimentar la fe en un progrés indefinit. En aquest sentit, en "el discurs de Linneu *Sobre el creixement de la terra habitable* -1744, en el que, considerant globalment "la maquina d'aquest Univers que ha produït i creat la mà de l'Artista infinit", conclou que, a la llum de l'experiència i de la sana raó, "l'examen ocular mateix mostra que la Terra augmenta cada any i que el continent dilata els seus límits" (Naredo 1992:117).

Fins a la irrupció de la ciència econòmica, es considerava que l'home s'apropiava de les riqueses de la naturalesa. Encara que hi hagués països dels que s'extreia una part molt important de metalls preciosos, fusta, aliments, l'home no ocupava un paper central en aquestes produccions. Aquestes tasques d'apropiació només es podien fer mitjançant l'espoli d'altres territoris i d'altres poblacions, via comerç o guerra. I en dit espoli, l'Estat i la *manu militari* hi jugaven un paper cabdal. Segons aquesta primera interpretació estava clar que en el comerç, o intercanvi, hi havia qui sortia guanyant i també n'hi havia que resultaven perjudicats. És a dir, es tractava d'un joc de suma zero. No obstant, aquesta visió a mesura que s'estén la ideologia capitalista dominant es transforma cap a una nova visió segons la qual les dues parts en surten beneficiades del procés comercial, és a dir com si d'un joc de suma positiva es tractés.

<sup>3</sup> La consideració orgànica del regne mineral apareix en el primer tractat d'explotacions mineres que es coneix, Calbus Fribergius (1505) *Das Bergbüchlein*. (<http://cri.ensmp.fr/buechlein/trad2.html>, visitat octubre 2007)

Si els *Principis de Newton* havien aparegut al 1687, el desenvolupament unificat al camp de la química homologable al de la física haurà d'esperar fins al 1789 amb el *Tractat elemental de química* de Antoine Lavoisier (1743-1794), i en el camp de la geologia hauran d'esperar a Jean Baptiste Louis Romé de l'Isle (1736-1790) qui encunyà el terme de cristal·lografia, disciplina que fou formalitzada matemàticament per René-Just Haüy el 1784. Però, és als inicis del segle XIX que J.L. Proust (1794-1826) relacionà la cristal·lografia amb la química, i a partir de llavors es consolidà la mineralogia. J.J. Berzelius (1779-1848) en els seus *Tractats de química mineral, vegetal i animal* diferencià entre les substàncies orgàniques i les inorgàniques, i posteriorment Friederich August Kelulé von Stradonitz, al 1861 definí la química orgànica com aquella que s'ocupava dels composts de carboni i la inorgànica que s'encarregava de l'estudi dels composts sense carboni. Per tant, hi ha un important salt temporal entre el desenvolupament de les ciències físiques i les de la química i geologia. Aquest decalaix temporal permet entendre el motiu pel qual podien coexistir en el pensament elements racionals –procedents de la física newtoniana- i elements mítico-religiosos amb la pervivència d'antigues creences. Aquest desfasament temporal entre el desenvolupament que es produeix en el camp de la física i la química, ve explicat –i alhora permet explicar- per la gran influència que exerceix l'alquímia en els segles XVII i XVIII. De fet, importants científics del segle XVII creien en l'alquímia (i la practicaven), com Newton que formava part de sectes secretes alquimistes<sup>4</sup>. Els avanços científics durant el segle XVIII i la seva culminació en el XIX posarien en entredit moltes de les creences anteriors, especialment aquella que feia referència a l'expansió de la Terra i dels minerals, i també la seva transmutació. El triomf de la ciència experimental desplaçà la creença en les idees alquimistes del creixement i perfeccionament dels minerals.

Així, s'operà una ruptura epistemològica transcendental al sí de la naixent ciència econòmica. En aquells moments es produeix la separació de les preocupacions biofísiques i territorials en les que havia aparegut l'economia –amb els fisiòcrates-, per adintrar-se i desenvolupar-se progressivament en el món de l'abstracte (el dels diners). D'aquesta manera, més que un desplaçament de l'alquímia, el que es produeix és la seva conversió en la "nova alquímia del progrés" que mitjançant la ciència, el treball, i la tècnica permetran l'explotació de la naturalesa i aconseguir així "l'expansió infinita" de l'empresa humana sobre la Terra. A més, caldria afegir que els grans descobriments geogràfics augmentaren, encara més, aquesta creença de progrés il·limitat i sense fronteres, el fet de descobrir nous territoris amb tots els seus recursos obrien les portes al creixement de les metròpolis europees via sotmetiment i explotació. Nogensmenys, tal com ha assenyalat David Harvey (2004, 2006) l'expansió territorial –solucions espaciotemporals- i independentment dels mecanismes (p.ex. guerra, colonització política, relacions comercials, etc) ha estat un dels principals mecanismes d'acumulació dels estats i de les empreses capitalistes.

Durant els segles XVIII i XIX serien els anomenats pares de la ciència econòmica, els que introduirien la idea de forjar el progrés (econòmic) en base a l'expansió continuada de les riqueses. Restant, la noció de producció a la base de la ciència econòmica. Segons L. Mumford (1971:121-122) tenim que "en altres cultures la producció, malgrat pogués crear amplexos excedents per obres públiques i per art públic, va seguir essent una senzilla necessitat de l'existència, sovint acceptada de mala gana, no un centre d'interès continu i irresistible. En el passat, fins i tot a l'Europa Occidental, els homes havien treballat per assolir el nivell de vida tradicional en el seu lloc i la seva classe; la noció d'adquirir diners amb la finalitat de sortir-se de la classe era de fet estranya a la més antiga ideologia feudal i corporativa. Quan la seva vida es feia més fàcil, la gent no anava darrera de l'adquisició abstracta: simplement treballava menys. I quan la naturalesa els afavoria, amb freqüència restaven en l'estat idíl·lic dels polinesis o dels grecs homèrics, lliurant-se a l'art, al ritu i al sexe el millor de les seves energies".

S'han desenvolupat nombrosos treballs i reflexions respecte a la idea de progrés (econòmic i occidental) i l'anàlisi de diferents civilitzacions, per tal de desmitificar-la. Entre

<sup>4</sup> Keynes realitzà un estudi a partir de manuscrits del King's College de Cambridge. A partir d'aquest estudi Keynes conclou que Newton més que el fundador de l'edat de la raó, fou el darrer dels alquimistes (Keynes, J.M. (1947) "Newton the man" a *The Royal Society Newton Tricentenary Celebration -15, 16 jul. 1946-* Cambridge University Press a Naredo (2003a:36). El manuscrit alquimista de Newton va ser subastat el juliol de 1936 per Sotheby's (15 lliures) i foren recomprats per la Royal Society i exposades a l'Exposició Científica d'Estiu a Londres al 2005. Aquest material rep el nom de Projecte Newton del Imperial College de Londres (El País 2/07/2005, pp.72).

d'aquests, cal destacar l'obra de Marshal Sahlins (1983) qui identificà a l'Edat de Pedra amb l'Edat de l'Abundància. Segons ell, aquelles societats es trobaven per sobre del mínim de subsistència i només dedicaven una part mínima del seu temps al que avui es considera com a jornada normal de treball. Aquestes qüestions han estat tractades, i amb especial incidència sobre el concepte de treball, en l'obra col·lectiva del 1997, *¿Qué Crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*.

Si es contemplen les societats primitives i les industrials sota el mateix prisma es pot arribar a la conclusió que l'home contemporani està molt més pròxim a l'abundància que no l'home primitiu, especialment degut al desplegament tecnològic. Emperò Sahlins (1983) afirmava que l'escassetat per sí mateixa no és una propietat dels mitjans tècnics, sinó que neix a partir de la relació entre mitjans i fins. I a més, amb una mentalitat diferent a la de l'home industrial es podria arribar a una altra tipus de conclusió, que és aquella que diu que aquelles societats primitives es trobaven més a prop de l'abundància<sup>5</sup> que les societats occidentals.

Paradoxalment, moltes de les innovacions tecnològiques que ha experimentat la humanitat, lluny d'alleugerar a les persones el fet de treballar, els hi ha suposat un increment constant i permanent del mateix treball que semblava que eliminaria. Naredo (1997a) comparava la societat medieval amb l'actual, fent especial esment al fet que la medieval gaudia de molts més dies de festa que la industrial implicant això més temps d'oci i menys producció *per sé*. En paraules de J.M. Naredo (1997a:56-57) tenim que "en principi, el cristianisme va fer seu el menyspreu pel que avui a *grosso modo* denominam treball [...] El progressiu augment de les festes religioses, que arribaren a ocupar prop de la meitat dels dies de l'any en molts de pobles de l'Europa cristiana medieval [...] Si agafam –a l'actualitat– com festius tots els dissabtes i diumenges de l'any i un mes de vacances a l'any (22 dies laborables) tenim un total de 126 dies de festa, als que s'hi han d'afegir les festes singulars de cada país. Curiosament, aquestes només són 8 dies a l'any en els països dominats pel protestantisme i el calvinisme, mentre que encara són 14 dies en els més catòlics, Espanya, Bèlgica i Itàlia, totalitzant entre 132 i 140 dies de festa".

Si durant tant de temps, el concepte de treball ha estat considerat quasi com un càstig, el mot que prové del substantiu llatí "tripalium" significa poltre de tortura, cal que ens demanem el perquè del triomf del treball (assalariat). Segons Offe (1997) aquest aniria lligat al control social de la població i per Naredo (1997a) tendria, també, una correlació directa amb el triomf de la racionalitat productivista. A partir del Renaixement es va anar consolidant un nou antropocentrisme, i dins d'aquest context el treball es va anar definint com una de les vies per assolir les llibertats individuals. Aquesta nova visió de l'ordre de les coses culminà amb l'obra de Bernard de Mandeville (1997 [1729]) *La faula de les abelles* amb el subtítol "on els vicis privats fan el bé públic". Segons Mandeville, l'egoisme humà era el vertader fonament de les persones. Aquestes idees, anteposaven els interessos individuals front als col·lectius, marcaren el camí al que seria la "mà invisible" del mercat. Mandeville en una versió prèvia del seu conegut llibre, al 1705, exposava la seva visió de l'organització social i el "bon" funcionament del sistema socioeconòmic protoindustrial, dient que seria més fàcil "viure sense doblers que sense pobres, ja que (sense ells) qui faria la feina? [...] És l'interès de totes les nacions riques que la major part dels pobres mai ha d'estar ociosa, i a més se gasti contínuament el que aconsegueix [...] és un requisit [...] que un gran nombre d'ells hagi de ser ignorant a més de pobre" (Tello 2005:153).

Amb aquests antecedents, Adam Smith (1994 [1776]) a la seva coneguda obra *La riquesa de les nacions*, va definir com a una de les principals avantatges de la divisió del treball, no la d'augmentar el descans dels treballadors, sinó la d'augmentar la productivitat. És a dir, la d'expandir les "riqueses" que permetrien l'establiment i consolidació de l'*status quo* i del pensament dominant (de matriu econòmica). Recentment, Ignacio Ramonet<sup>6</sup> (1995) ha anomenat a les noves expressions del (vell) pensament d'arrel utilitarista i egoista-individualista com a *Pensament Únic*. D'aquesta manera, "l'extensió de l'empresa capitalista i de la propietat

<sup>5</sup> Societat de l'Abundància com aquella en la que totes les necessitats de la gent es satisfan de sobres (Naredo 2003a: 45).

<sup>6</sup> Pensament Únic: terme encunyat per Ignacio Ramonet que sorgeix per primer cop en l'edició de *Le Monde Diplomatique* de gener de 1995, Ignacio Ramonet (1995) "Pensamiento único y nuevos amos del mundo" a Chomsky, N. I Ramonet, I. (1995) *Como nos venden la moto*. Ed. Icaria, Barcelona (2002, 14ª edició). Des de llavors s'ha estès per a designar el nou evangeli que tradueix en termes ideològics pretesament universals, els interessos d'un conjunt de forces econòmiques, en particular les del capital transnacional (Naredo 1997b).

burgesa (el dret exclusiu del propietari individual a l'ús i abús dels béns immobles i mobles que posseeixi) aportaren les bases socials i institucionals que exigia la implantació dels nous enfocaments [...] L'existència de l'empresa capitalista i de la propietat burgesa era a la seva vegada fruit de la implantació d'aquells nous enfocaments i no hagués estat possible concebre-ho sense el recolzament eficaç d'un conjunt d'idees, valors i institucions molt més ample, que crearen un terreny receptiu per això" (Naredo 2003a: 46).

Així doncs, varen triomfar les tesis utilitaristes. Jeremy Bentham (1748-1832) va sistematitzar i definir a la seva obra (*Introducció als principis de la moral i la legislació*, 1789) l'utilitarisme com a base a partir de la qual emprendre les reformes socials de l'època. D'acord amb Bentham, el bé comú s'assolia a partir de la suma de les accions individuals. Aquestes accions individuals es considerava que eren bones si procuraven la major felicitat (utilitat) pel major nombre de persones. Unes tesis que s'identificaren com a "hedonistes", i que es fonamenten en que els individus maximitzen la seva satisfacció, arribant a concloure que la única via per assolir això era per: la via consum, via intercanvi monetari i via mercat. Només calia cercar la solució matemàtica (científica), o artimomòrfica com diria Georgescu-Roegen (1996), a aquells postulats utilitaristes-hedonistes, una tasca de la que s'encarregaria la ciència econòmica.

Les nocions d'utilitat, consum i producció formaran part del carrusel de la doctrina econòmica i alhora en regla primera del sistema social imperant tant el polític democràtic-liberal com l'econòmic de mercat (capitalista) (Naredo, 2004). Emperò, com apunta Naredo (2003a), es produeix una contradicció entre els principis hedonistes i el sistema econòmic. Ja que mentre, teòricament es presenta aquest sistema econòmic com el més adequat per assolir la "felicitat" via consum i amb l'extensió de la xarxa de la producció, aquest mateix sistema converteix en exigències (o necessitats) elements estranys i fins i tot inútils. El cas de l'expansió de les ciutats mostra, en certa mesura, com duen aparellats tota una sèrie de "mals" creats per aquells mateixos valors hedonistes. Tal com ens ho exposa Naredo (2003a: 50) quan diu que "l'enorme extensió de les ciutats i la construcció d'habitatges inhòspits o allunyats dels centres de treball, empenyen moltes vegades a l'ús de l'automòbil com una nova exigència i no com un luxe de les classes privilegiades, malgrat la seva ineficiència com a mitjà de transport generalitzat". El treball de Naredo (2003a) ens confronta la significança d'uns postulats, com per exemple l'utilitarisme, que sorgí en un context social i moment històric que s'identificava amb les corrents ideològiques democràtiques i progressistes com era el cas de Jeremy Bentham. Malgrat la seva adscripció ideològica, el que el treball de Naredo ens rebel·la és que la dimensió de les diferents formulacions teòriques dins de la disciplina econòmica s'han anat acomodant a l'*status quo* i s'han convertit en parts centrals de la ideologia (i ciència) que se construeix a partir d'aquells postulats.

### **2.3. DE L'APROPIACIÓ A LA PRODUCCIÓ DE LA RIQUESA. EL TRÀNSIT DELS FISIÒCRATES ALS ECONOMISTES CLÀSSICS.**

En realitat, la utilització de la paraula economia, tal com la coneixem avui en dia, i la definició del seu objecte d'estudi es va anar formant en els segles XVII i XVIII. Es desenvolupà arran del desplaçament ideològic que s'inicià en el Renaixement i que culminà amb la Il·lustració, resultant en l'antropocentrisme que col·locava a l'home en una posició central. S'estableix una relació subjecte-objecte entre l'espècie humana i la natura, resultant el domini de la natura recurrent a la raó. Es produí un canvi significatiu respecte de la noció de riquesa, que es desplaçà d'allò que els fisiòcrates anomenaven béns immobles –terra– als béns mobles –diners–. A més, la ciència econòmica que va néixer lligada a la moral i a la política va haver d'independitzar-se d'aquelles categories per tal de poder formar part del corpus de la ciència d'acord amb els criteris analític-parcelaris "i ja que la ciència econòmica es prestava més fàcilment a l'ús de les matemàtiques que les altres ciències morals i polítiques, els economistes no tardaren en tractar d'emancipar-se d'aquelles. Però la separació de l'econòmic de les regles de la moral tradicional només es va poder escometre elevat a una categoria moral l'afany d'incrementar les riqueses" (Naredo 2003a:58).

Una de les principals característiques del capitalisme fou, a dir de Lewis Mumford (1969), la seva concentració sobre quantitats abstractes. Per aquest motiu, Naredo (2003a), apunta que Werner Stombart fixà com a data d'inici del capitalisme i la seva formulació analítica en l'obra de Leonardo Pisano del 1202 *Liber Abaci* (o llibre dels càlculs) que fou el primer

tractat popular d'aritmètica i que obria les portes als manuals de comptabilitat. El 1494 amb el manual de Lucas Paccioli, *Summa de arithmetica, geometria, proportioni e proportionalita*, s'iniciava la tècnica de la comptabilitat per partida doble que permetrà establir un univers independent sempre en equilibri i amb els únics límits dels diners. Aquesta branca rebria el nom d'Aritmètica Política i va anar agafant importància a partir de la segona meitat del segle XVII (Naredo, 2003a). De mica en mica, des de l'aritmètica política, influenciada per l'avanç de les ciències de la natura, s'entenia que les regles socials i més en concret les de la futura ciència econòmica responien a "lleis natural" i per tant objectives. Així, fruit d'un context social (individualisme i empresa capitalista), ideològic (capitalisme i estat modern acumulador de riquesa) i científic en que es considerava l'univers en equilibri i les cada vegada majors expectatives respecte de les ciències experimentals, s'introdueix la noció de sistema econòmic com una entitat pròpia i independent.

El fundador de l'aritmètica política fou l'anglès William Petty (1623-1687), company de Cromwell, és conegut per la seva contribució a la definició del camp de l'econòmic que hauria de quedar –segons ell– lliure de les "passions dels homes" i en canvi havia de fonamentar-se en les causes visibles en la naturalesa. Petty acudia als instruments que les ciències de la natura i les matemàtiques li oferien amb una vocació de desvincular el seu objecte d'estudi de les regles morals (passions). D'ell s'ha dit que fou precursor de les idees fisiòcrates ja que tenia una clara imatge de les interdependències entre l'espècie humana i la natura, tal com es pot veure en el següent fragment *Treatise of Taxes and Contributions* (Petty a Carpintero 1999:39) on deia que "totes les coses han d'avaluar-se conforme a dos elements naturals, a saber: la terra i el treball; això és, que un vaixell o una peça d'indumentària valen una certa mesura de terra i una altra certa mesura de treball, en quant que ambdues coses són productes de les terres i del treball humà aplicat a elles. Si això és veritat, tindrem la fortuna de trobar una paritat natural entre la terra i el treball i, igualment podem expressar el valor de cadascun d'ells per separat o millor recíprocament, i reduir l'un a l'altre amb la mateixa facilitat i exactitud que podem reduir penics a lliures".

Les reflexions de Petty sobre els elements que componen la riquesa s'han d'emmarcar en la crisi del mercantilisme, i en especial la caiguda de la potència espanyola. En comparar el cas d'Espanya que s'havia apropiat de metalls preciosos i acumulat riqueses fruit de l'espòli i el comerç, i així i tot entrà en una forta regressió; amb el d'Holanda que havia aclaparat riquesa de la mateixa manera que Espanya, havia assolit l'opulència mitjançant l'acció conjunta de comerç i manufactura, que permetia augmentar d'aquesta manera la riquesa. El binomi terra-treball, serviria per a una incipient identificació de riquesa amb la terra i el treball. En aquest context es desprèn la cèlebre frase formulada per William Petty: "el treball és el pare i la terra la mare de la riquesa".

La solidesa que mostraven les ciències experimentals, en quant a precisió i certesa, feren que la ciència econòmica intentàs apropar-se al màxim a aquelles mitjançant formulacions matemàtiques i separant-se de la moral. En aquest sentit, el marginalista francès, Antoine Augustin Cournot -considerat com el pare de l'economia matemàtica- a *Principes de la théorie des richesses* (1863), exposà que l'objectiu de la ciència econòmica és encarregar-se de les lleis de formació i producció dels productes de la indústria humana, analitzant els mecanismes així com ho faria la física (Naredo, 2003a). L'emergència de la ciència econòmica va contribuir a despullar les relacions home-natura de qualsevol regla moral, imposant-se el criteri que el mercat guiava la gestió dels recursos, conduint cap al que es podria anomenar una ètica de menyspreu al futur i a la natura, el que en anglès s'ha anomenat *life-boat ethics*. Així doncs, "la idea d'*Homo economicus* va encaixar en aquella raó mecànica, induint a concebre un subsistema social autònom en el que els individus es movien com a robots empesos per la força de l'interès econòmic, els impulsos dels quals canalitzava i sumava el mercat capitalista, el mateix que el sistema polític democràtic configurava la "voluntat general" addicionant les voluntats individuals dels votants" (Naredo 1992:129).

La noció de sistema econòmic separat del polític i de la moral, va aparèixer perfectament definit en l'obra dels primers economistes, els *Fisiòcrates* que sorgiren a la França de la segona meitat del segle XVIII. S'atribueix a François Quesnay (1694-1774)<sup>7</sup> la "paternitat" de la idea de l'econòmic com a sistema subjecte a lleis específiques dins d'una lògica

<sup>7</sup> Quesnay, F. (1758) *Le Tableau Economique*. Es pot consultar l'obra de Quesnay (1974) "*Le Tableau Economique*" y otros escritos económicos. Ediciones de la Revista del Trabajo, Madrid.



mecanicista en que producció i consum giren constantment (*perpetuum mobile*). La lectura dels fisiòcrates ens porta a realitzar dues reflexions: per una banda es deu a aquella escola –es presentaven com els *economistes*– la delimitació de l'econòmic i les nocions de riquesa vinculada a la producció, però per una altra banda és deu a ells l'anàlisi conjunta de les dimensions física i monetària.



Figura 1. François Quesnay (1694-1774).

L'Escola Fisiocràtica –fisiocràcia significa *govern de la naturalesa*– intentava conciliar *l'economia de la natura* de Linneu amb la nova *economia privada*. Al llarg del segle XVIII, els nous coneixements, més enllà de l'observació, en el camp de l'agricultura aportaven elements per a considerar factible l'expansió de les riqueses, ja que mitjançant les millores agronòmiques s'incrementava la productivitat de la terra. Fins i tot, els mateixos coneixements sobre agronomia es volien estendre al món mineral que com recordam es pensava que estava en continua expansió, per la qual cosa es deixaven descansar les mines per llavors tornar-les a explotar al cap d'uns anys després. El regne mineral era considerat quasi com un organisme viu.

Foren els fisiòcrates els que intentaren, per tal de conciliar aquelles dues economies, definir el sistema econòmic. De fet, fou François Quesnay (1758) a la *Tableau Oeconomique* el principal autor d'aquesta escola<sup>8</sup>, qui intentà explicar el sistema econòmic des de la producció de riqueses,

abandonant aquella idea de l'apropiació de les riqueses, ja que es dona per fet que l'home pot incrementar les riqueses generades per la natura, especialment veient els avanços en l'agricultura en la que sí s'observaven increments en la producció<sup>9</sup>. Quesnay en la seva obra introdueix com a les autèntiques activitats productives a l'agricultura, la pesca i la mineria, i considerava que l'artesania no era més que modificadora de la matèria però que no la produïa. Aquest fet, va ser un dels principals punts de crítica als fisiòcrates. Una crítica que exerciren amb especial força els anomenats *economistes clàssics* que si consideraven la producció més enllà de les activitats agrícoles i altres classes socials. Quesnay (i els altres fisiòcrates eren prou conscients d'aquelles argumentacions, però perseguïen en qualsevol cas, dotar d'un contingut precís a la noció de producció de riquesa, en el sentit de creació material. Així, Quesnay 1758:392 a Carpintero 1999:42) a la *Tableau* escrivia que "la idea de producció o de regeneració, que constitueix aquí la base de la distinció entre classes generals de ciutadans, se troba circumscrita per límits físics, tan rigorosament ajustats a la realitat que no poden coincidir amb les vagues expressions a l'ús del nostre llenguatge quotidià. Però no és propi de l'ordre natural acomodar-se a un llenguatge que no expressa sinó idees confuses i equívokes; correspon a les expressions cenyir-se al coneixement exacte de l'ordre natural en les distincions rigoroses adaptades a la realitat".

Anteriorment a la noció de producció, es concebia l'activitat mercantil com una mena de joc de suma zero, segons el qual una part s'enriqueix gràcies a que unes altres s'empobrien. Amb els fisiòcrates es desplaçà la reflexió econòmica des de l'adquisició i repartiment de la riquesa cap a la seva producció. Aquesta aportació feta pels fisiòcrates, es convertirà en el nus central de la ciència econòmica i les reflexions econòmiques. Nogensmenys, cal tenir present que aquells *economistes francesos* no concebien la producció sense una base material, cosa que llavors serà totalment abandonada per la disciplina econòmica i les seves formulacions posteriors.

Quesnay distingia entre riqueses renaients (immobiliari) que són un "producte net" i que són les que originen una vertadera renda o ingrés (producte net físic), situant la categoria de riquesa mobiliària (diners i rendes del diner) en un nivell més baix. Per ell, els diners no eren

<sup>8</sup> Altres importants autors són Richard Cantillon (1680-1734) *Ensayo sobre la naturaleza del comercio en general*, 1755; A.R. Jacques Turgot (1727-1781) *Tableau philosophique des progrès successifs de l'esprit humain*, 1750; J.C. Marie Vicent de Gournay (1712-1759); Victor Riquetti (1715-1789) *El amigo de los hombres, o Tratado de la población*, 1756; P. S. du Pont de Nemours (1739-1817) *La fisiocracia*, 1767.

<sup>9</sup> J. R. Boussingault (1845) alertava que els increments de producció agrícola anaven lligats a unes creixents aportacions de productes químics –guano– que podria conduir cap a un col·lapse del sistema agrícola a Europa. Posteriorment això es veu reforçat per la revolució verda –química i petroli– que és analitzada per E. Boserup (1965).

pròpiament riquesa que es reproduïen, "els diners no poden satisfer les necessitats del homes i els diners no engendren diners; sense les riqueses reals, les riqueses pecuniàries serien estèrils i inútils" (Naredo 2003a:111). Els mateixos fisiòcrates acceptaven que era el valor venal el que atorgava a les produccions la categoria de riquesa, emperò el valor venal no es podia separar de la riquesa real per massa temps.

Quesnay expressà en termes monetaris la producció física, aspecte aquest que fou durament criticat pels economistes posteriors, i entre d'ells també K. Marx. La part de raó de les crítiques fetes no tendrien consistència si en el temps dels fisiòcrates s'hagués formulat ja la física de l'energia –termodinàmica- que es desenvoluparà un segle més tard i que donaria major consistència a les formulacions fisiocràtiques. Per Quesnay, l'agricultura era l'única activitat econòmica en que el producte brut excedia en escreix als avanços (despeses) en materials i energia, cosa que no ocorria en la manufactura ni el comerç. Segons Naredo (2003a) aquesta anàlisi d'allò físic hagués pogut conduir cap a un enfocament del sistema econòmic diferent o complementari del que es va consolidar posteriorment.

La noció de producció dels fisiòcrates estava estretament vinculada amb el món físic. Nogensmenys, aquesta noció s'anirà desfent amb el pas del temps de la càrrega física per arribar a definir-la com la suma dels valors abstractes i consolidant-se així el pas de l'apropiació a través del comerç com a font de riquesa cap a la producció com a mecanisme generador de riquesa. Els autors fisiòcrates destacaren el paper de la natura com a font de riquesa, encara que ho lligaven amb el treball humà com a mitjà per augmentar la productivitat. Mentre, per una altra banda, Adam Smith (1776) en la seva obra *La Riquesa de les Nacions (Investigació sobre la naturalesa i causes de la riquesa de les nacions)* magnificà especialment el treball com a principal font de riquesa. Un treball que aniria lligat cada cop més a la sacralització de la ciència i de la tecnologia. Es produeix, per tant, un desplaçament des de la cooperació entre la mare-terra i el pare-treball, al predomini del pare-treball. A més, "si es va produir l'eliminació d'un dels dos enfocaments –el físic- i el domini de l'altre –el pecuniari – i no a se'n revés, és perquè aquest darrer encaixava perfectament en la ideologia i amb els interessos ascendent del capitalisme, mentre que aquell no resultava funcional per aquells, sobretot, quan les ciències de la naturalesa anaren afegint precisions al mateix" (Naredo 2003a: 107).

Al llarg del segle XIX el desenvolupament de la mineralogia, la geodèsia i de la química, desautoritzava aquella creença alquímica de l'expansió de la Terra i perfeccionament dels minerals, però això no va fer que els economistes posteriors als fisiòcrates (p.ex. Ricardo, Marx), passessin a considerar l'activitat minera com extractiva, ans al contrari continuaren parlant de producció, com si encara ho anàs produint la terra. Així, s'invertí i s'esborrà el significat que els fisiòcrates donaven a la producció.

Una vegada establerta la noció de producció com a font de riquesa per part dels fisiòcrates, foren els autors clàssics –A. Smith, J.B. Say, T.R. Malthus, D. Ricardo- els que s'encarregarien de separar definitivament el "món físic" del nou "món econòmic". La separació de la noció de producció de l'estricta significat físic afegí elevades dosis d'ambigüitat. Aquesta ambigüitat ja havia estat criticada per Quesnay mitjançant el sofisme del pou, que diu així:

"(Quesnay deia) L'ullal del pou em proveeix de l'aigua que jo bec  
La corda del pou extreu l'aigua que jo bec  
Llavors la corda del pou és la font que em proveeix de l'aigua que jo bec"

"(Naredo diu) En el que ens concern, l'argument seria:  
Els dipòsits miners em proveeixen dels minerals que empr  
El treball extreu de la mina els minerals que empr  
Llavors el treball és la font que em proveeix els minerals que empr"  
(Naredo 2003a:95).

Mentre els fisiòcrates es preocupaven per la producció en termes físics per tal d'assegurar-se la recuperació dels recursos invertits, construint la seves nocions de producció i producte net molt més properes al que avui en dia són les ciències de la natura, els clàssics s'encarregaren de separar la relació entre producció i natura. Les formulacions dels economistes clàssics, a diferència de les dels fisiòcrates, es desenvolupen en un context de certa eufòria industrial amb importants avanços científico-tècnics i la superació a les limitacions energètiques que estaven vinculades a les economies orgàniques. Nogensmenys, el desenvolupament de la ciència econòmica per part dels clàssics –finals segle XVII i segle XVIII-

parteix d'una mirada parcel·lària respecte de la influència rebuda d'altres disciplines científiques. Ja que mentre que acull formulacions –física mecànica- per tal de definir el sistema econòmic, n'obvia d'altres. A més, Wilmer (2002:19) exposa com la ciència de l'economia política que es va desenvolupar a Anglaterra, va rompre amb la tradició empírica del pensament anglès d'aleshores. Aquest, és un aspecte que no quedaria sense cap tipus d'interpel·lació i precisament John Ruskin –*Unto this Last*, 1862- en les seves crítiques a aquella ciència, contrastava empíricament allò que no quedava recollit per la disciplina com per exemple, la situació que patien els treballadors. A més, Ruskin va denunciar la pèrdua de llibertat que acompanyava l'aplicació de la divisió del treball d'Adam Smith, tot conduint a les persones a un estat d'alienació (Ruskin, 2002).

Amb els autors clàssics es produeix un desplaçament, respecte dels fisiòcrates, des del context físic al monetari, i de la producció física (tangible) a la producció de valor (abstracte). L'anomenat pare de l'economia, Adam Smith, elaborà la separació entre treball productiu i improductiu, tot atenent a la seva capacitat de crear valor. Si Quesnay negava que vendre amb benefici fos produir, el triomf del valor abstracte dóna la categoria de producció a la venda amb benefici. Una vegada superada la jerarquizació que els fisiòcrates feien de la producció, separant entre béns immobles i béns mobles, seria possible estendre la xarxa de la producció en termes de valor venal a totes les activitats. Unes activitats que cada cop serien més d'apropiació d'estocs que no de producció pròpiament dita, és a dir biofísica. D'aquesta manera, "l'eliminació del sistema fisiocràtic i la seva substitució per un altre, els trets essencials del qual s'han mantingut invariables fins avui com a centre de la ciència econòmica, contribuï a marginar dins d'aquesta preocupació per les conseqüències negatives que resultaven de construir la producció de valors "venals" sobre la destrucció dels béns-fons, preocupació que ocupava un lloc important en la formulació fisiocrata" (Naredo 2003a:114).



Figura 2. Adam Smith (1723-1790); Thomas Robert Malthus (1766-1834); David Ricardo (1766-1834); Jean Baptiste Say (1767-1832); John Stuart Mill (1806-1873)

Adam Smith va seguir els camins iniciats per Mandeville a la *Faula de les Abelles*, per tal d'emancipar l'econòmic d'allò moral, i així aquells vicis privats traduïts en l'egoisme individual haurien de conduir a l'augment dels guanys individuals que gràcies a la *mà invisible del mercat*<sup>10</sup> s'orientarien, en teoria, cap al benestar col·lectiu. D'aquesta manera, en la construcció del sistema econòmic en base als valors de canvi, a més de la propietat privada, hi jugarà un paper clau el mercat que es suposa que apuntarà sempre cap al bé comú, cobrint en certa manera la funció que fins aleshores s'havia atorgat a la *Providència* (Naredo, 1992). La *mà invisible* d'Adam Smith assegurava que la lliure interacció dels individus en el mercat capitalista no produiria el caos sinó els resultats més beneficiosos pel conjunt, convertint-se en el "comodí" imprescindible per a les elaboracions de l'economia política. Emperò, després de la Gran Depressió del 1929, J. M. Keynes va dir que podria ser que les forces econòmiques dins del lliure joc necessitarien un cert control (Keynes, 1980).

El mateix Karl Marx en la seva obra *Historia crítica de la teoria de la plusvàlua* recollí la separació que fa Adam Smith entre els diferents tipus de treball i no reconeix l'existència de dos nivells d'anàlisi diferents: el físic o de les relacions de les persones amb el seu entorn, i el de l'intercanvi entre els homes que no s'expressa en termes monetaris. De fet Marx argumentà una forta crítica als fisiòcrates, amb la demostració que en el sistema capitalista sí era possible crear plusvàlues de valor sense que anàssin acompanyades d'un excedent físic. Naredo, (2003a) exposa com aquestes argumentacions entre d'altres servirien per abandonar el camp físic de l'economia i al mateix temps assentar la teoria econòmica ortodoxa que paradoxalment

<sup>10</sup> "Ma invisible" que per Jacobs (1997) adquireix unes dimensions impressionants, més aviat de "Colze Invisible".

està fortament vinculada a la ideologia del capitalisme. Així, d'acord amb Naredo (2003a:113) "la producció de valors de canvi no tenia perquè veure's recolzada per la *producció* de material tal i com ho consideraven els fisiòcrates. No solsament els individus i les empreses podien *crear* i *produir* –mitjançant pràctiques industrials i comercials– un valor de canvi excedentari, sinó també les nacions, sense que tal producció els hi exigís un acreixement previ de les matèries primeres originàries requerides per la seva activitat. Des d'aquestes perspectives els economistes acceptaren que, en general, "revendre amb benefici és *produir*" imposant-se també en el llenguatge científic les idees i expressions "vagues", "confoses" i "equívokes" del llenguatge ordinari".

Segons Carpintero (1999), el reverend Thomas Robert Malthus (1766-1834), considerat com un dels pares de la ciència econòmica, intentava lligar les seves reflexions econòmiques i socials al substrat físic i material. Aquestes reflexions es plasmaren en el seu conegut *Assaig sobre la població* (1798), on apuntava el fet que mentre la població creixia geomètricament, la producció d'aliments, en els millors dels casos, ho feia de forma aritmètica. Tot conduint a una situació d'estancament i/o estabilització. Arran del treball de Malthus sobre la població, i d'altres en la mateixa línia en aquella època, s'ha arribat a definir a la ciència econòmica com la *ciència lúgubre*. L'obra de Malthus *Principles of Political Economy considered with a view to their practical applications* (1820) s'enquadra en les reflexions teòriques smithianes sobre la "creació de riqueses". Però, com apunta Naredo (2003a:117) aquell treball, "aporta l'esforç racionalitzador més sistemàtic dels conceptes en que hauria de fonamentar-se la ciència econòmica després de l'abandonament dels enfocaments fisiocràtics". Malthus, en la segona edició de la seva obra al 1836, defineix la riquesa com "els objectes materials, necessaris, útils o agradables a l'home, que els individus o nacions s'apropien voluntàriament" (Carpintero 1999:50). Malthus a *Definitions in political economy* (1827) deixava ben clar que "la segona part de la definició –de riquesa– és d'una importància secundària i tendeix a excloure certs objectes materials, tals com l'aire, la llum, la pluja, etc., que, malgrat la seva utilitat vital per l'home, no poden ser més que rarament considerades com a riqueses". En qualsevol cas, Carpintero (1999) apunta que en l'obra de Malthus es poden veure encara certes contradiccions entre els dos enfocaments encara vigents en la seva època, el fisiòcrata i el crematístic, ja que la noció de producció mantenia encara certes dosis de materialitat.

El treball de David Ricardo (1772-1823), *Principles of Political Economy and Taxation* (1817), definí el que es coneix com el concepte de *Terra Ricardiana* –l'aptitud originària i indestructible del sòl– de la qual la renda de la terra dependria dels elements productius. Així, a major qualitat de la terra, millors rendiments, i a la inversa. Una teoria que es tradueix en la que s'ha conegut com a "lleis de rendiments decreixents". Ricardo (1821) a *Principis d'economia política* ho exposava de la següent manera: "és, doncs, degut únicament a que la terra és limitada en quantitat i qualitat, i també a que la inferior qualitat o menys avantatjosament situada és oberta al conreu quan la població augmenta, que se paga renda per l'ús d'ella. Quan les terres de segon ordre, per la seva fertilitat, s'obrin al conreu, a causa del progrés de la societat, comença immediatament la renda en les terres de primera qualitat, i l'import d'aquesta renda dependrà de la diferència de qualitat d'aquests dos terrenys [...] Per tant, si existissin terres en quantitat molt més abundant de la que requereix la producció d'aliments per una població creixent, o si el capital pogués ser l'emprat indefinidament per una població creixent sobre els terrenys antics sense estar sotmès a un rendiment decreixent, la renda no podria néixer, ja que aquesta procedeix invariablement de l'ús una quantitat addicional de treball amb un menor rendiment proporcional" (Carpintero 1999:213-214). Alguns economistes han vist en Ricardo la idea que el procés econòmic es trobaria tard o prest amb un escenari de rendiments decreixents i que per tant no podria expandir-se infinitament.

Nogensmenys, Naredo (2003a) assenyala com les aportacions de Ricardo contribuïren a consolidar el desplaçament i la definició de la generació de riqueses en favor del valor treball i segons la qual els objectes "útils" serien definits com aquells proporcionats mitjançant alguna intervenció humana. Ricardo tenia certs dubtes entre, per una banda, el que ell entenia per valor (de canvi) dels béns produïts i, per una altra banda, el que ell entenia com a riquesa, ja que per ell el fet d'augmentar de riquesa aniria lligat a un augment de l'abundància dels productes però no del valor dels béns produïts. No obstant, Ricardo no s'atrevia encara a donar el salt d'identificar el valor de canvi com a expressió de la riquesa, així "Ricardo considera que pot augmentar-se la riquesa "fent que el treball sigui més productiu, amb el que augmentarà l'abundància, però no el valor dels béns produïts" (Naredo 2003a:128). Ricardo, a més amplia

aquella conceptualització de Smith sobre la divisió del treball amb la adopció del concepte d'avantatge comparativa i incidí en la rellevància del comerç internacional com a mecanisme de creació de riquesa, alhora que permetia mantenir els salaris baixos (*Llei de ferro dels salaris*<sup>11</sup>) i al mateix temps sota control -per part de les classes dominants- a les classes populars. D'aquesta manera, la conceptualització smithiana d'organització social de la producció cap a una major "productivitat" (i control social) és apuntalada amb una nova conceptualització ricardiana d'organització geogràfica de la producció, obrint les portes a l'expansió dels potents "imperis colonials" des de llavors fins arribar a la present situació de globalització neoliberal, que respon a una "racionalitat" concreta i socialment construïda (Ekins et al., 1994).

El funcionament del sistema econòmic tal com ho veien els clàssics es justificava en el seu propi equilibri (intern i extern). Un equilibri intern que es fonamentava en la *Llei de Say*, segons la qual es "demostrava" que la fabricació de qualsevol producte posava en circulació un poder de compra exactament igual al seu valor, amb el que qualsevol oferta engendrava la seva pròpia demanda, considerant que si no es pertorbava la lògica del mercat, els desajustaments havien de ser transitoris i per la qual cosa no calia pensar en una crisi general. I, l'equilibri extern es recolzava en la teoria de Ricardo segons la qual "quan les importacions d'un país superen les exportacions, la seva moneda fuig cap a l'estranger, mentre que els seus fluxos de mercaderies s'intensifiquen. Per conseqüència, els seus preus baixen. En ser la situació rigorosament simètrica en els països decididament exportadors, arriba un moment en que resulta més avantatjós comprar en el país que fins aleshores importava. L'importador a seques es fa exportador i viceversa" (Passet 1996:79).

Els economistes anglesos J.R. McCulloch (1789-1864) i J.S. Mill (1806-1873) i el francès J.B. Say (1767-1832) van acabar definint la riquesa com aquelles coses que eren necessàries, útils o agradables per l'home i que tenen un valor de canvi. Ja només faltaria corregir aquell valor de canvi, en base a les variacions que es produeixen en l'abaratiment o encariment dels productes que Ricardo presentava com a problema per arribar a tal definició. S'abandonaven així les restriccions físiques, i d'aquesta manera es pretenia llimar les diferències entre el món de l'útil i del valor (Naredo, 2003a). És a dir, aquells economistes establiren el pont cap a la definició estrictament utilitarista, i que permetria abandonar els components fisiocràtics que encara eren vigents en els clàssics. El francès J.B. Say en la seva obra *Cours d'économie politique pratique* (1828) tancava ja quasi definitivament les portes als enfocaments dels francesos fisiòcrates quan diu que "les riqueses naturals són inesgotables ja que, de no ser així, no les obtindríem gratuïtament. En no poder-les multiplicar ni esgotar, no constitueixen l'objecte de les ciències econòmiques" (Say a Passet 1996:78).

L'economista anglès John Stuart Mill ha estat definit com l'economista, les propostes del qual establiren el pont entre els clàssics i els neoclàssics. De fet, Schumpeter (1994:588) diu que "els *Principles* han estat el tractat de més èxit de tot aquest període -1790-1870-, i reuneixen a més, els requisits per cobrir el paper d'obra clàssica de l'època, en el nostre sentit de "clàssic" ja que l'hem escollit com a campament des del qual recórrer l'economia general del període". El propi J.A. Schumpeter (1994:593) exposa que J.S. Mill va rebre la influència dels crítics socials de la seva època com l'escocès Thomas Carlyle (1795-1881) o Samuel Taylor Coleridge (1772-1834), per la qual cosa "el llibre vessa, en efecte, de càlid i cordial humanitarisme i de sol·licitud pel benestar de la classe treballadora [...] Mill no admetia cap ordre social natural i immutable". No obstant, el contemporani de Mill, John Ruskin en el seu conegut treball *Unto this last*, adreçà les crítiques més severes a l'obra de J.S. Mill ja que es tractava en paraules de Ruskin (2002:21) "l'assaig més reputat d'aquesta matèria que ha aparegut en temps recents" i on es recollia totes les aportacions fetes fins aleshores.

Segons Naredo (2003a), Mill en els *Principis d'economia política* (1848) establia que la noció de riquesa es dóna per coneguda i establerta. Per la qual cosa, Mill no considerava d'importància ni tampoc necessari aturar-se a definir-la, i d'aquesta manera s'imposarà la noció de riquesa que per Quesnay era pròpia del llenguatge ordinari i que el fisiòcrata criticà tan

---

<sup>11</sup> Segons aquesta llei, els salaris tendeixen cap a un nivell mínim que es correspon amb les necessitats mínimes de subsistència dels assalariats. Un increment en els salaris d'aquest nivell implicaria un increment de la població, i a continuació augmentaria la competència entre les persones per obtenir un lloc de feina, la qual cosa provocaria que els salaris es reduïrien de nou al mínim.

durament<sup>12</sup>. La rellevància de l'obra de Mill rau en els fets que, per una banda, es convertí en el manual de referència de la ciència econòmica i per una altra banda plantejava una definició de riquesa que abandonava qualsevol rerefons fisiocràtic, és a dir físic. De fet, els esdeveniments de l'època amb l'ascens de noves classes socials i, a dir de René Passet (1996:77), "l'enlairament de la industrialització obligà a revisar la base exclusivament agrària en la que s'assentava l'economia fisiocràtica".

John Stuart Mill a la seva obra *Principis de economia política* sostenia que "tot allò que serveix per comprar –assenyalava Mill-, tot allò per la qual cosa es doni a canvi quelcom útil o agradable forma part de la riquesa. Aquelles coses per les que no pot obtenir-se res a canvi, per molt útils o necessàries que siguin, no són riquesa [...]. La riquesa pot, doncs, definir-se com totes les coses útils o agradables que posseeixen un valor de canvi; o en altres termes, totes les coses útils o agradables excepte aquelles que poden obtenir-se en la quantitat desitjada, sense treball o sacrifici" (Mill a Carpintero 1999:54).

Així doncs, els *Principis* de Mill situaren fora de la riquesa tot allò que avui es coneix com a recursos naturals i rebutjava els plantejaments ricardians segons els quals, la terra oferia una renda en funció dels productes que generava. Front aquella noció contraposada la idea que la renda de la terra era conseqüència de la seva escassetat. Així, el fet que un objecte fos escàs era el que li conferia valor. Les creences de l'època conduïen a interpretar que els recursos naturals eren infinits i per tant no tenien valor. Emperò, en els autors clàssics encara hi hauria una certa contradicció entre la producció de valor i la producció física, cosa que es manifestarà més profundament en el moment en que es demostra la finitud de la Terra. En aquesta línia J.S. Mill preveia com a punt d'arribada un *estat estacionari* al creixement econòmic. Mill escrivia que "quan un país ha posseït ja durant molt de temps una gran producció i un gran ingrés net del que fa estalvis i quan, per consegüent, han existit ja durant molt de temps, els mitjans de fer una important addició anual de capital, [...] una de les característiques del país és que el tipus de guany està per dir-ho d'alguna manera habitualment prop del mínim, i el país, per consegüent, a la mateixa vorera de l'estat estacionari" (Mill *Principles* a Carpintero 1999:218). Mill ho deixà meridianament clar quan exposà que "els economistes polítics ho han d'haver vist, amb major o menor claredat, que l'increment de la riquesa ha de tenir un límit: que al final del que anomenen l'estat progressiu es troba l'estat estacionari, que tot progrés de la riquesa no fa més que ajornar-ho i que cada pas cap endavant ens aproxima a ell" (Mill *Principles of political economy* a Daly, 1992a)

Amb els economistes clàssics s'establia que la noció de riquesa es construeix en base al mobiliari, per la qual cosa es marcarien dues línies convergents: la primera faria esment al fet que per a que hi hagi una relació econòmica, hi ha d'haver un esforç o treball en l'obtenció d'un producte útil o necessari; i la segona línia, estableix com a condició d'existència de relació econòmica que els mitjans emprats siguin escassos. Així la noció de riquesa estaria vinculada a les altres nocions de necessitat i utilitat. Unes nocions que varien segons el context ideològic en el que es defineixen. I, a més, l'obtenció d'aquests objectes hauria d'exigir la realització de treball per part de l'home. Tello (2005:145) ens recorda que en aquells temps "la frontera entre activitat domèstica i mercantil situava la immensa majoria d'hores d'activitat humana fora del mercat, deixant un amplíssim marge per la seva expansió. Els mercats podien créixer cap a *fora*, mitjançant la conquesta violenta o "pacífica" de nous territoris poblats de nous consumidors. Però també podien créixer, i varen créixer, cap a *dins*".

Aquesta noció de riquesa planteja una sèrie d'incoherències: la primera, seria que s'atribuïa a la terra un flux indefinit de renda (en base a aquelles connotacions alquimistes que s'adaptaven als interessos de les classes dominants) que resulta de la venda i destrucció dels estocs de la terra convertida en espai; i segona, el tractament indistint que es realitzava entre el que són estocs i el que són fluxos renovables. A partir d'aleshores, la producció de riquesa ja no requereix un recolzament físic, sinó que (aparentment) podrien ampliar les riqueses per dues vies principals: la primera és la de la continua creació de necessitats; i la segona és la de traslladar al camp de l'útil als béns que es consideraven abundants i gratuïts i convertir-los en escassos i útils. Amb l'expansió de les necessitats es produirà al mateix temps l'expansió de l'escassetat, necessària per a que el nou ordre econòmic s'anàs imposant. D'aquesta manera,

<sup>12</sup> Quesnay es lamentà que les construccions de la ciència econòmica no fossin el resultat d'un procés intel·lectual, i denuncià que aquestes provenien del que ell anomenà llenguatge ordinari, essent imposades des de les cúpules del poder.

tal com oportunament assenyala Naredo (2003a:119), "les empreses que tinguin com a mòbil acumular beneficis pecuniaris per la venda de productes mai treballaran per fer que aquests es converteixin en abundants i gratuïts, sinó en retallar aquesta possibilitat que, si passés, els hi llevaria la seva raó de ser".

D'acord amb les dues vies exposades per a la creació de riquesa tendrem que en l'actual ordre de coses, béns dels que disposam com pugui ser aire de qualitat, aigua de qualitat i gratuïts no estaran incorporats en la funció de producció per ser abundants i gratuïts, emperò començaran a formar part d'aquesta funció en el moment en que l'aire de la ciutat perdi la seva qualitat i el renou de la ciutat obligui als ciutadans a comprar segones residències o fer llargs trajectes per a disposar del que abans obtenia gratuïtament, el mateix passa amb l'aigua, ja que en perdre aquesta la qualitat s'haurà de comprar l'aigua embotellada que sí entrarà dins de la funció de la producció i es convertiran en "riquesa" (Naredo, 2003a).

Per a que es produís el desplaçament de l'abundant a l'escàs, i per que s'expandís l'univers de les necessitats, fou fonamental el paper de la propietat burgesa que donaria, "per primer cop en la història de la humanitat" (Naredo 2003a:122), el dret d'apropiació privada - individual, estatal o empresarial- i es convertia en l'instrument jurídic que recolzaria l'apropiació privada amb l'ús i abús, amb l'esgotament dels recursos sense fer distincions de si eren renovables o no. La propietat privada es va estendre atemptant contra les formes de propietat preexistents, privatitzant les propietats comunals i transformant els privilegis de la propietat feudals en propietat burgesa. A més l'extensió de la propietat burgesa duria implícitament l'extensió o reducció de la noció de llibertat, a la llibertat dels qui disposen de propietat que serà aquesta concepció la que recollirà la nova ciència econòmica (Naredo, 2004).

En el cas espanyol, Ramón Fernández-Durán (2002:52) apunta els efectes que anaren vinculats amb la difusió de la propietat privada segons la qual "la concentració urbana és doncs limitada, malgrat les dues desamortitzacions -la de béns de l'església i la de béns comunals, escomeses al llarg del segle XIX, el 1837 i 1855, per Mendizábal i Madoz respectivament-, que van contribuir al despoblament del camp i a la proletarització del camperolat. Entre un 15 i un 20% del territori espanyol va passar de "mans mortes" a propietat privada. Aquest procés va tenir una incidència especial en l'anomenada "Espanya interior", i quasi no va tenir cap impacte en l'anomenada "Espanya humida"". Karl Polanyi (1968) en el seu conegut treball, *The great transformation*, exposava com la "revolució agrària" a Gran Bretanya fou anterior a la industrial. Aquella "revolució agrària" va exercir una forta pressió no tan sols sobre el territori i els recursos naturals, sinó que amb l'aparició de "holdings" que s'apropiaven de terres comunals i que amb la rompuda de noves terres per a incloure en els seus "enclosures", junt amb l'aplicació de nous mètodes agrícoles, varen provocar i afavorir l'expulsió d'importants contingents de població pagesa. Una població que es veuria forçada a moure's, cap a la ciutat i cap a nous llocs de treball, degut a la prèvia destrucció dels llocs de treball que ocupaven anteriorment. A més, molta d'aquesta població començava a vincular-se, cosa que no havia ocorregut fins aleshores, a la dependència dels diners i del mercat. Una situació que incrementà la privació d'amples sectors de la població i un increment important de la pobresa que es vinculava a la creixent dependència de les relacions comercials per tal d'assegurar la subsistència.

Altres autors, en aquells mateixos anys, com el francès Pierre Joseph Proudhon (1809-1965) amb el seu treball *Què és la propietat?* (1840), varen respondre críticament a la formulació d'aquell nou instrument jurídic que era la propietat. Proudhon va intentar reconduir les discussions que contraposaven la visió que la propietat era entesa com un robatori, front aquelles altres que la definien com quelcom sagrat, intentant introduir les matisacions ja que es tracta d'una categoria extremadament ambigua i per la qual cosa no tenia sentit tractar tota la propietat sota el mateix prisma. Per ell la propietat s'havia de veure avalada pel treball i aquesta es convertia en expressió i mitjà de la llibertat, però aquella situació ja es veia llimada quan concorrien altres circumstàncies que atorgaven poder a aquells que més propietats tenien i aquells mateixos es convertien en els que més propietats podien adquirir. Així, Naredo (2004) ens diu que convé aclarir que la propietat no és un robatori, "encara que la majoria dels robatoris acaben engrandint la propietat d'alguns". La situació present de petrificació de la figura i definició de la propietat no es pot mantenir en base als seus postulats originaris degut a una sèrie de raons exposades per Naredo (2004) que podrien sintetitzar-se en: primer, la propietat financera passiva avui predominant no pot justificar-se ja com a fruit del treball; segon, l'argument que la propietat privada front a la pública és superior ja que una organització

econòmica regida per propietaris-empresaris (segons la que "l'ull de l'amo engreixa el porc") es cau a terra quan el pes d'aquest col·lectiu, les empreses, està dirigit per assalariats al servei dels accionistes; tercer, la major part de la propietat actual no es té per l'ús i goig directe, sinó per adquisició de poder i es converteix aquell dret de propietat sense la seva suposada funció en un privilegi; i finalment, la propietat especulativa (avui molt important) es converteix en una font d'inseguretat per aquella altra propietat vinculada a les funcions socials i productives.

La consolidació de la ciència econòmica clàssica va anar vinculada a la consolidació del mercat, acabant-se per identificar economia amb economia de mercat. La idea fonamental d'un *mercat lliure, transparent i perfecte* s'ha mantingut dins del discurs econòmic dominant, no necessàriament perquè es doni a la realitat sinó perquè es pretén en sí mateix com una fita desitjable. Si en un principi els intercanvis de tipus natural podien ser: Mercaderia-Mercaderia, o bé Mercaderia-Diner-Mercaderia; l'artificial es limitaria a l'intercanvi Diner-Mercaderia-Diner sota la racionalitat utilitària de *l'homo economicus*. Amb el temps s'ha anat reduint la idea d'intercanvi a la de mercat i la de mercat a la de mercat capitalista, fins que en el present es confongui economia capitalista amb economia de mercat (Naredo, 2003a).

Encara que la ciència econòmica doni validesa universal als criteris del mercat en les condicions abans esmentades, Naredo (2003a:143-144) exposa una sèrie de raons segons les quals posa en dubte que aquelles normes que no s'han complert en el passat, i que molt difícilment ho faran en el futur: en primer lloc, la fixació de preus i quantitats intercanviades es troben cada cop més lluny dels automatismes de l'oferta i la demanda en un mercat lliure, transparent i perfecte on l'equilibri roman com un miratge; en segon lloc, les noves elaboracions solen arribar a situacions globals d'indeterminació que, en el context moral en el que transcorren els intercanvis, aquests es solen saldar en favor dels que més poder tenen i així els condicionants socials jeràrquics que el mercat volia expulsar del terreny de l'econòmic, es tornen a instal·lar en ell; en tercer lloc, a mesura que creix el dèficit de matèries primeres del món industrialitzat, aquest les anirà cobrint en càrrec als països del Sud Global, i el preu i quantitat de les quals dependran de les relacions de poder sobre els recursos i de les seves reserves; i finalment, el mercat de treball es troba sotmès a forts controls administratius i els salaris es pacten en un marc corporativista que atén a consideracions alienes a l'oferta i la demanda del treball, així com el mercat de productes que tampoc s'escapa d'un creixent marc de burocratització. En definitiva, totes aquestes interferències es solen saldar en benefici dels grups que tinguin un major poder negociador i així puguin transcendir a les forces del mercat<sup>13</sup>. Així, doncs, si les raons per considerar que els mercats creadors de preus han estat l'excepció al llarg de la història, no hi ha res que apunti a que les coses canviïn de cara al futur.

#### **2.4. EL MARXISME: TRIBUTARI DE LA NOCIÓ DE SISTEMA ECONÒMIC PROCEDENT DE L'ECONOMIA CLÀSSICA.**

Les condicions de treball i vida en les que es trobaven les classes populars –és a dir, la major part de la població- i les desiguals relacions de poder que s'instal·laven en el context industriós i industrial del segle XIX, varen alimentar una important reacció crítica contra aquella explosiva situació en la què es combinaven, encara, les dures formes dels règims absolutistes amb una quasi total manca de llibertat. I, a aquestes condicions s'hi afegien noves formes de control i domini social. Aquell context convulsiu de l'Europa del segle XIX, malgrat es digui que pretenia alliberar la societat dels grillets feudals i absolutistes, no es traduïa mecànicament en un major benestar i llibertat de la major part de la societat, malgrat moltes d'obres de l'època apuntaven cap a una direcció contrària, tot dibuixant un nou món ideal que es construiria a partir de l'expansió del capitalisme (Craft, 1997; Williamson, 1991).

Una situació a la que, tal com han exposat autors com M. Berg (1987) o N. Rosenberg (1979), s'arribà després que els resultats del *putting out system* aplicat a certes regions europees, podien acabar minant les capacitats de les classes dominants per "controlar als treballadors". Així que, segons Marglin (1991), la concentració de la mà d'obra en les factories va respondre més que res a criteris d'organització social, i no tan sols per incrementar l'eficiència de la producció, sinó per tal d'abaratir els costos que suposava la vigilància dels

<sup>13</sup> Com és la participació dels lobbies econòmics més importants del món en la major part de cimeres que puguin afectar al seu control i poder (Monterey 2000, Doha 2001, Johannesburg 2002, etc).



"subcontractistes" dels que es deia que incorrien en frau respecte dels empresaris-comerciants. Berg (1987) ens diu, però, que l'esforç explicatiu ha de fugir de les monocausos i apropar-se des d'una mirada ampla, i en tot cas semblaria clar que no es tractà de processos industrials que desembocarien en la industrialització vinculada al maquinisme, la fàbrica, la ciutat i unes noves classes socials, així com en els sectors preexistent (tèxtil i siderúrgic fonamentalment).

Fos com fos, el cert és que la cultura i racionalitat econòmica de l'època no convidaven a incrementar de forma important la producció ja que tal com ens diu Tello (2005:152) "si les famílies protoindustrials en una mateixa regió no mudaven aquella "moral econòmica" que perseguia equilibrar el balanç treball-consum autònomament definit mitjançant diverses fonts d'ingressos complementàries, quan el comerciant-empresari els hi oferís salaris per peça superiors (o les ofertes d'altres xarxes competidores augmentessin el seu cost d'oportunitat permetent-lis exigir majors pagaments) la seva demanda de treball cauria en aconseguir cobrir els seus objectius amb un esforç laboral menor". Així, no és d'estranyar que quan l'il·lustrat José Vargas-Ponce (1787:11), a *Descripciones de las islas Pithiusas y Baleares*, en recalar per les Balears, esclamàs quan va veure als formenters que "només sembren el blat que necessiten". Així, en la mateixa línia, l'agrònom anglès Arthur Young (1771) ho veié amb "claredat" quan sentencià que "qualsevol excepte un idiota sap que és precis mantenir a la classe inferior en la pobresa, o del contrari mai serà industriosa" (citat a Tello 2005:153).

El moment en que varen aparèixer les primeres crítiques al capitalisme, i en menor mesura a l'industrialisme, ho feren en un moment en que el treball es disciplinava obeint als criteris racionalitzadors de la ideologia capitalista i a més, cosa no poc important, l'aplicació a gran escala de la màquina de vapor propulsada per combustibles fòssils –el carbó–, tant als processos fabrils com extractius i als transports, permeté per primera vegada en la història de la humanitat que les classes socials poderoses, mitjançant el control de la maquinària i els combustibles, augmentassin increïblement el seu poder. A diferència de temps passats, ja no calia fer servir la força física per exercir el poder, encara que aquesta seguí acompanyant al poder acumulat per les classes capitalistes. Aquesta situació aniria acompanyada de l'ascens dels imperis colonials que expandiren el seu domini a tot el món, tot controlant nous territoris gràcies als nous mitjans de transports (i el perfeccionament dels instruments de la guerra). Així, per exemple, a escala mundial es passà de 39 mil km de vies ferroviàries al 1850 a uns 1,03 milions de km al 1910; i els vaixells mercants de vapor passaren de 280 mil TRB (Tones de Registre Brut) al 1850 a unes 37,29 milions de TRB al 1910 (Cipolla, 2000).



Figura 3. K. Marx (1818-1883) i F. Engels (1820-1895)

Nombrosos autors han incidit en el fet que la que ha estat coneguda com a Primera Revolució Industrial, tan sols suposà donar continuïtat als sectors que ja eren presents i actius un segle abans, és a dir no hi hauria una fractura en quant als sectors econòmics preponderants. I, les regles del joc impulsades des del nou marc institucional anaven cap a la direcció marcada pels nous grups dominants. En aquest sentit, Tello (2005) ens exposa, en un clar exemple, com la patent de la màquina de filar *water frame* introduí la restricció a unitats de mil fusos, la qual cosa impedia la seva difusió en petits tallers, com havia passat amb la *spinning jenny* i la *mule*. Així, no és d'estranyar la reacció de molts d'aquells manufacturadors protoindustrials que en el moviment conegut com a *luddita* iniciessin una lluita contra la màquina i la fàbrica, i no pel fet de ser "monstres" sinó precisament per la fractura social (i seva), la destrucció de llocs de treball, la desorganització econòmica i la pèrdua d'autonomia que els acompanyava. Així doncs, "ni la revolució industrial funcionà com un mecanisme de relleu, ni foren els empresaris schumpeterians els únics en donar-li corda. Fou la resultant història d'un camp de forces en conflicte que entaularen una lluita desigual amb diversos desenllaços possibles. Certament, la combinació típicament fabril de centralització, mecanització i propulsió amb energia fòssil que s'acabaria imposant atorgà als empresaris un domini abans desconegut del procés de producció" (Tello 2005:159).

A més podríem afegir, que junt amb el poder que aniria assolint la classe capitalista, es produïa un gir important que afectaria de ple en les elaboracions de la teoria econòmica, i és que fruit d'aquestes dinàmiques es produeix l'ascens d'un nou factor en la definició de riquesa i producció. Aquest factor que s'anirà situant al capdavant serà el de capital, ja que "gràcies" a les transformacions socioeconòmiques –procés d'urbanització i proletarització– es començava a

desplegar el que Marx definí com "exercit laboral de reserva" i els treballadors eren substituïts pels "esclaus energètics"<sup>14</sup> (McNeill, 2003). Es produeix d'aquesta manera un nou gir que permet construir el pensament econòmic (i el poder) cada cop més desvinculat de les preocupacions dels economistes fisiòcrates.

En aquell context sorgiren les idees socialistes en diferents expressions -des dels anomenats utòpics per Marx als llibertaris- com les de W. Godwin (1772-1836) i Robert Owen (1781-1858) a Anglaterra; H. Saint Simon (1760-1825), C. Fourier (1772-1837) i P.J. Proudhon (1809-1865) a França; el suís J.C.L. Simonde de Sismondi (1779-1842); o el rus M.A. Bakunin (1814-1876). Unes idees que com diu Naredo (2003a:147-148) eren captives del seu temps, en el sentit que intentaren desenvolupar una ciència social objectiva "tractant ingènuament de servir-se del nou evangeli científico-progressista per atacar el sistema que l'havia creat per glorificar-se". Karl Marx (1818-1883) i Friedrich Engels (1820-1895) s'inspiraren en aquelles idees socialistes que definiren com utòpiques, i volgueren donar un recolzament científic, tot tirant de la ciència de l'economia política i de la dialèctica hegeliana. Encara que alguns autors com Althusser sostenen que caldria diferenciar les aportacions de Marx en base a la seva etapa de joventut (fins 1845 aproximadament) de la que destaquen els Manuscrits de París de (1844); i l'etapa madura (a partir de 1845) quan va abraçar plenament la doctrina de l'economia política que culmina en *El Capital* (Marx, 2007 [Volum 1er 1867; Volum 2on 1885; Volum 3er 1894]). L'obra de Marx transcendeix molt més enllà de l'econòmic, i el que cal destacar de la seva aportació és la pretensió de reforçar el seu missatge crític respecte del capitalisme amb arguments científics, tot essent aquest el seu principal punt fort i alhora dèbil. Georgescu-Roegen (1996) apuntà que Marx en intentar donar a les idees socialistes una base científica sòlida procedent de l'economia política, amb un rerefons mecanicista, i en base a la dialèctica hegeliana, emprava enfocaments que eren contradictoris.

Marx ha estat, sens dubte, un dels autors, les seves aportacions han estat objecte permanent de polèmica i controvèrsia. Unes polèmiques que abracen l'ample ventall de totes les ciències socials. En aquest sentit, i pel que fa a les seves aportacions en el camp de l'econòmic i la consideració dels conflictes ecològics han estat assenyalats críticament per part de Joan Martínez-Alier i José Manuel Naredo (1979) en un conegut article dels *CRI* (Cuadernos del Ruedo Ibérico). Aquests mateixos autors (Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991:253-285; Naredo, 2003a:147-181)<sup>15</sup> des d'una perspectiva crítica amb les elaboracions econòmiques marxistes, han assenyalat que la contemplació de la dimensió ecològica en la teoria econòmica de Marx s'hagués pogut enriquir de la termodinàmica (i més en concret del segon principi, la llei de la entropia). Emperò, segons Martínez Alier i Schlüpmann (1991), Marx i Engles rebutjaren les aportacions fetes per l'ucrainià Serheii Podolinski que proposava vincular l'anàlisi marxista amb un enfocament termodinàmic de l'economia.

Altres autors, com Manuel Sacristán (1984:139-150) han vist en l'obra de Marx certes preocupacions socioecològiques i en especial per "l'ecologia de la força de treball", però també en els problemes associats al procés d'urbanització de la població mundial i el metabolisme social. En qualsevol cas, Sacristan (1984:150) assenyalava que "és molt probable que en l'arrel de l'escàs ressò que ha tengut en la tradició marxista l'índex d'ecologia política present en l'obra de Marx estigui l'element hegelian de filosofia de la història. Qualsevol continuació útil de la tradició de Marx ha de començar per abandonar l'esquema dialèctic hegelian de filosofia de la història".

Últimament, John Bellamy Foster (2004) ha defensat, i exposat, la dimensió ecològica de Marx, allunyant-se (i allunyant-ho) d'un Marx que havia estat presentat com a "productivista" i "industrialista". No obstant això, en un repàs fet per Valdivielso (2006) sobre aquestes qüestions, Valdivielso il·lustra com el treball de Foster (2004) deixava alguns aspectes a l'aire, i apunta com la principal tensió entre la perspectiva "ecològica" i la "productivista-industrial" en Marx tendria a veure en una qüestió antropològica derivada de la noció marxista de "ésser humà natural" amb l'equiparació entre "fractura metabòlica" i l'alienació en el treball, cosa que condueix a unes implicacions de caire contradictori i amb moltes tensions. Tal com diu Valdivielso (2006:43) "els encerts i anticipacions marxistes a la crítica ecològica del capitalisme,

<sup>14</sup> McNeill (2003:42) calcula que a la dècada dels 1990, el ciutadà mig del món va fer ús d'uns 20 "esclaus energètics" que és l'equivalent a 20 éssers humans que treballen per ell 24 hores diàries, 365 dies de l'any. La incorporació de la màquina de vapor de 20 KW era equivalent al treball humà de 200 persones.

<sup>15</sup> Martínez-Alier i Schlüpmann (1991:253-285) "El marxismo y la economía ecológica"; Naredo (2003:147-181) "Las elaboraciones económicas del marxismo"

acertadament reivindicats per una tradició socialista i marxista exemplificada per Foster, no poden passar per alt problemes de l'antropologia marxista i de termes claus com "emancipació" o "alienació" front a problemes en els quals ni Marx ni bona part de la tradició marxista pensaren. Quelcom així ocorre amb la noció de "treball". Aquesta, en el fons, no és una qüestió purament especulativa, sinó que decideix fins a quin punt el materialisme naturalista que Foster reivindica du o no al paradigma productivista que Lipietz critica".

En definitiva, es pot dir que Marx en la seva vasta obra va introduir elements que podrien vincular-ho amb certes preocupacions que avui en definiríem ecològiques o mediambientals, degut a l'expansió del capitalisme. Així, per exemple, en el volum primer del *Capital*, Marx escrivia que "amb el predomini cada cop major de la població urbana, concentrada en grans centres, la producció capitalista acumula, d'una banda, la força històrica motriu de la societat, mentre que d'altra banda pertorba el metabolisme entre l'home i la terra, és a dir, el retorn a la terra dels elements d'aquesta consumits per l'home en forma d'aliment i de vestits, o sigui, la condició natural eterna de la fecunditat permanent del sòl. D'aquesta manera, destrueix al mateix temps la salut física de l'obrer urbà i la vida espiritual de l'obrer rural [...] I tot progrés de l'agricultura capitalista no és només un progrés en l'art d'esquilmar a l'obrer sinó també en l'art d'esquilmar la terra, i cada passa que es dona en l'increment de la seva fertilitat dins d'un període de temps determinat, suposa a la vegada un avanç en la ruïna de les fonts permanents d'aquesta fertilitat" (Marx 2007:251 Llibre I, Tom 2on).

No obstant, els treballs ja esmentats de Joan Martínez-Alier i José Manuel Naredo han intentat abordar des d'una dimensió més global les aportacions de Marx i Engles, i molt concretament la seva contribució en l'elaboració (o no) d'un marc teòric-conceptual distint de sistema econòmic ordinari i definicions econòmiques que permetessin superar totes aquelles "contradiccions" del capitalisme i el sistema científic que l'orientava i impulsava. Així, les preocupacions mostrades per Marx i Engels en les problemàtiques ambientals no acabaren traslladant-se finalment a l'aparell teòric i en una reformulació de les nocions del sistema econòmic, encara que ja tenien les eines i unes primeres aportacions com les que feu Podolinskii (Naredo, 2003a).

L'anàlisi de Marx recull la noció de producció abstracta sorgida després de la ruptura postfisiocràtica que, com Ricardo, incidia en el desplaçament cap el factor treball com element generador de riquesa. De fet, Marx emigrà a Londres per tal d'aprofundir en l'estudi de l'economia política que entenia que a partir d'ella podia realitzar la millor crítica al capitalisme i que desembocaria en les seves obres de l'etapa madura que s'allunyaren de les seves aportacions de l'etapa de joventut. Fins i tot, el mateix Marx contribuï en la consolidació d'aquella noció de producció abstracta, encara que moltes de les seves formalitzacions anassin acompanyades del terme "material", que tenien poc a veure amb el físic. Així com elevà la noció de producció a la qualitat d'abstracció racional, Marx estimà que també el capital es podia considerar com una categoria universal, a condició d'agafar-ho en la seva qualitat de "treball acumulat" o "instrument de producció", ignorant els factors específics que converteixen aquests en capital.

Un dels elements a destacar fa esment a la teoria del valor. Marx, com ja havia fet Ricardo, diferenciava entre el *valor de canvi* i *valor d'ús* que servia per impugnar el sistema capitalista i la noció abstracte de mercat que fa que els valors de canvi s'avantposin sobre els valors d'ús com a criteris fonamentals per tal d'orientar l'activitat econòmica. No obstant, en aquest sentit quan veié que –gràcies a la "disciplina" de la força de treball i l'ús dels combustibles fòssils– augmentaven els rendiments industrials, va associar els valors de canvi amb els "plaers i els valors d'ús". I, per tant, es mantenia un estret lligam entre el valor de canvi amb la utilitat i el plaer. Un aspecte que com veurem més endavant serà fonamental en les formulacions dels economistes neoclàssics, tot donant un gir a la pròpia concepció d'utilitat. Finalment, en la seva obra magna, *El Capital*, Marx (2007) exposà com l'estudi fonamental de l'economia política era el dels valors de canvi, però no els valors d'ús que serien objecte d'una altra disciplina, la qual cosa incidiria negativament en aquella dimensió holística amb la que es sol associar l'obra de Marx (Naredo, 2003a).

Per Naredo (2003a), Marx en la seva crítica al capital es quedà a meitat de camí, ja que precisà el caràcter contingent i ideològicament condicionat de la propietat burgesa, del treball assalariat i depenent, de la noció abstracta de mercat i de l'individu com a peces de la concepció atomista de la utopia liberal. Emperò, acceptà la universalitat de les categories sobre les que es sustentava la idea de sistema econòmic. La idea de producció encaminada cap un

progrés forma part central de l'anàlisi de Marx, en analitzar el futur de la societat en un progrés indefinit, alimentant la pretensió en que el socialisme podria competir en producció i consum amb el capitalisme. En aquest sentit, Naredo (2003a:152) exposa críticament com per Marx "la irrefrenable expansió de les *forces productives*, mostra inequívoca de progrés, estava cridada a rompre les relacions socials i les institucions que dificultaven el seu avanç: l'oposició entre el desenvolupament de les *forces productives* i les *relacions de producció* que sorgia quan un sistema social assolía un determinat grau de maduresa, constituía la *contradicció fonamental* que impulsava el seu derrocament".

D'acord amb Naredo (2003a), Marx observava que el "progrés" econòmic que havia acompanyat al capitalisme, duia en sí mateix el propi fre al sistema –desencadenant crisis– i, a més, aquell progrés no anava acompanyat de l'expansió de la llibertat i felicitat humana. Marx abandonà el terreny de l'economia política quan s'endinsà en les anàlisis del "fetixisme de la mercaderia" i "l'alienació del treball" que, partint de Hegel, considerava el treball com una activitat existencial. Però les elaboracions de Marx en torn al treball se feren des de l'àmbit de l'economia política, més restringida que les aportacions fetes quan abandonà aquest marc científic. Marx construeix la teoria de la plusvàlua en ser la força de treball l'única mercaderia, l'ús de la qual permet obtenir un valor de canvi superior al que ella mateixa posseeix, el capitalista que l'adquireix pot apropiari-se del valor excedentari (plusvàlua). El caràcter dual del treball -concret i abstracte- i del valor -d'ús i de canvi- es troba en la base de les anàlisis que Marx fa des de l'economia política de l'explotació del treball sota el capitalisme que es resumeix en la contradicció que suposa que s'apropriïn privadament valors de canvi que són fruit d'un treball social (el plustreball).

Martínez-Alier i Schlüpmann (1991) i Naredo (2003a) sostenen que la noció de material en Marx respon a una conceptualització idealitzada i no a una conceptualització racional o objectiva de la mateixa que seria la que hauria de derivar-se de les ciències que analitzen la matèria. Marx negà el fet que la naturalesa tengués res a veure en la creació del valor de canvi i es refereix a aquella qüestió com "una avorrida querella sobre el paper de la naturalesa en la formació del valor de canvi demostra, entre d'altres coses, fins a quin punt ha enganat a una part dels economistes el fetixisme inherent al món de les mercaderies, o l'aparença objectiva de les determinacions socials del treball. Com el valor de canvi és una determinada manera social d'expressar el treball emprat en una cosa, no pot contenir més elements naturals que el tipus de canvi, per exemple" (Marx 2007:115 Llibre I, Tom 1er). En aquest aspecte rau una de les qüestions claus que es desenvoluparan al llarg del capitalisme, i és la dimensió financera, és a dir el paper dels diners i la seva desconexió de la base biofísica de l'economia. L'anàlisi de Marx, que presentava les mateixes contradiccions que els coetanis de l'economia política, quan descrivia la producció material acabarà definint com a productiva aquella activitat econòmica a través de la qual s'hagi generat un excedent de valors de canvi. Uns valors de canvi que ja s'havien desvinculat del món físic del que havien d'informar (Naredo, 2003a).

La separació de Marx entre l'econòmic i el físic s'evidencià en les crítiques que tant ell com Engels feren als economistes fisiòcrates i també als intents de Serheii Podolinski d'elaborar una teoria de gestió dels recursos i la del valor-treball a partir de l'anàlisi termodinàmica. Marx i Engels, no creien possible expressar les relacions econòmiques en mesures físiques tal com feia l'ucrainià (Martínez-Alier 1995:63-142). No obstant això, Marx i Engels estaven al corrent dels avenços de les ciències de la naturalesa, acolliren amb entusiasme l'obra de Darwin i també acolliren el primer principi de Termodinàmica de Clausius que Engels publicà en el llibre *Dialèctica de la Naturalesa*, en canvi rebutjaren el principi de l'entropia titllant-lo de burgès, i malgrat tenir correspondència amb Podolinski no el tingueren en consideració (Naredo 2003a:164; Martínez-Alier 1991:65-85). Naredo (2003a:164) incideix en que "aquells es mantenien ben informats de l'evolució d'aquelles ciències i acollien amb interès aquelles construccions que s'adaptaven a les conveniències del seu sistema". Lenin (1909) rebutjà els treballs d'Alexander Bogdánov (1873-1928) quan analitzà el flux d'energia i la seva relació amb els canvis socials i també els treballs d'un dels homes més importants del Partit Comunista com fou Nikolai Bujarin (1888-1938). Ambdós formularen el Principi de Podolinskii que hagués pogut contribuir a formular, amb posterioritat a Marx, els inicis d'un marxisme ecològic cosa que no va ocórrer (Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991)<sup>16</sup>.

<sup>16</sup> Martínez-Alier i Schlüpmann (1991:285) acaben el capítol sobre marxisme i economia ecològica dient que: "crec, sí, que el concepte marxista de "forces productives" necessita ser discutit des d'una perspectiva ecològica, però me

Algunes formulacions científiques han estat criticades des de les files del marxisme, evidenciant l'estreta vinculació d'aquesta doctrina amb l'antic ordre d'idees, com fou la negativa d'Engels a reconèixer la Llei de l'Entropia, una negativa que encara perdura en certs autors marxistes en els nostres temps. Així, convé assenyalar que "si el gir descrit en el pensament científic (arran del desenvolupament de la física) va modificar la pròpia noció de matèria i va desfer les il·lusions d'objectivitat sobre les que se construïa el "materialisme" marxista, no va ocórrer el mateix amb el pensament dialèctic, que es va veure reforçat com a conseqüència d'aquests canvis, evidenciant-se la contradicció en la que es debat l'obra de Marx: la que es planteja entre l'afany d'aplicar la dialèctica i la seva obstinació de veure en l'ontologia materialista de la seva època una base ferma per construir una ciència objectiva" (Naredo 2003a:171).

La repercussió de l'obra de Marx s'ha vist reflectida a les formulacions filosòfiques des de l'angle de la dialèctica, en l'Escola de Frankfurt<sup>17</sup>. Harvey (1996) va intentar lligar els fils de la dialèctica marxista, la crítica a l'economia política i les formulacions provinents de l'escola marxiana, especialment de l'escola de Frankfurt, per tal d'acotar les possibles vies de connexió entre els principis marxians i els de l'ecologia política. En aquest sentit, Harvey (1996) es decanta per abordar des del concepte de "domini" elaborat pels de l'Escola de Frankfurt, i en canvi s'oposa a vincular la construcció d'aquests punts en base al que ell denomina visions malthussianes i dels límits al creixement. En aquest sentit, el treball del conegut geògraf retorna a "velles" discussions sobre les implicacions de la Llei de l'entropia. Unes discussions que han estat "disparades" tant des de les files dels economistes neoclàssics com per exemple Rostow i Stiglitz, com dels marxians<sup>18</sup>.

En el camp econòmic, les elaboracions de l'escola marxista que parteixen de la mateixa noció de sistema econòmic que l'economia neoclàssica, emperò serveix a l'hora per realitzar crítiques a les formalitzacions d'aquella, com per exemple demostrant que el propi sistema de preus ve condicionat per la distribució de partida, les relacions externes del mercat com són les institucions i comportaments, etc. A més, en l'anàlisi de la formació i distribució de la plusvàlua han sorgit interessants estudis que transcendeixen el camp de l'estrictament econòmic per endinsar-se en anàlisis sociològics i institucionalistes com pot ser la creació de les oligarquies i els seus mecanismes de gestió i altres investigacions han derivat cap a anàlisis històriques explicatius del desenvolupament industrial i també de les relacions de domini entre metròpolis industrials i els països del "Tercer Món"<sup>19</sup>.

Segons Naredo (2003a:177-178) les anàlisis marxistes de l'intercanvi desigual o el subdesenvolupament resulten ser més febles que les anàlisis històriques, precisament perquè el que solen fer és una anàlisi mecanicista en la distribució de les plusvàlues en l'univers abstracte i autosuficient del valor i la producció, participant de la il·lusió que la generalització a escala mundial de semblants nivells de producció i consum són factibles. Aquestes anàlisis de l'intercanvi desigual guanyaran en importància a mesura que incloguin categories fora de l'univers del valor i la producció, per internar-se en anàlisis més amples de l'imperialisme, avui anomenat globalització, les empreses multinacionals, instruments de pressió i relació amb oligarquies dels països dominats, precisant les característiques específiques dels productes intercanviats i de les activitats base de l'intercanvi, com podria ser el treball desenvolupat per Marc Gavaldà (2003) sobre les actuacions de la ETN (Empresa Transnacional) espanyola, Repsol a Llatino-Amèrica.

Rosa Luxemburgo (1913) en la seva obra *La acumulación del capital* reflexionà sobre les relacions entre treball i les ampliacions de capital, fent esment a que per augmentar les taxes de plusvàlua cada cop era més necessari recórrer als recursos del sòl i de la natura, essent indispensable per l'ampliació del capital poder recórrer a nous dominis abastadors de matèries primeres. Aquestes teories han estat actualitzades i reinterpretades per David Harvey (2004; 2006) qui ha definit aquestes dues principals estratègies d'acumulació (no excloents) de

---

preocupa que algun lector m'apliqui la descripció inquisitorial que des d'una "esquerra" poc intel·ligent s'aplicà [per part de Mina Davis Caulfield] a Leslie White".

<sup>17</sup> Mark Horkheimer, Herbert Marcuse, Theodor Adorno, Eric Fromm, Jürgen Habermas, Franz Leopold Neumann, etc.

<sup>18</sup> J.T. Young va escriure el 1991 l'article "Is entropy law relevant to the economics of natural resource scarcity?", originant un debat al respecte a la revista *Journal of environmental economics and management* en el que participà Herman E. Daly (1992) i Kenneth Townsend (1992), rebutant els arguments de Young.

<sup>19</sup> Sweezy, P.M.; Baran, P.A. (1966) *Monopoly Capital: an essay on the American economic and social order*, Polanyi, K. (1989) *La gran transformació*; Arrighi, G. (1999) *La gran transformació*; Harvey (2004) *El nuevo imperialismo*.

les principals institucions del capitalisme –els estats i les empreses capitalistes-, com: les solucions espaciotemporals (en anglès *spatio-temporal fix*) i l'acumulació per desposseïció. D'aquesta manera la "producció de natura" esdevé un dels elements centrals de l'expansió i ampliació del capital, tal com exposa Neil Smith (2008 [1984]).

Finalment, cal destacar que l'economia dels països del socialisme real (o capitalisme d'Estat) reproduí processos paral·lels als dels països capitalistes, en compartir ambdós la mateixa noció de sistema econòmic. A les economies planificades del socialisme real varen aparèixer importants conflictes socioecològics, com podria ser per exemple la dessecació del Mar Aral, el polígon de proves nuclears de Semipalatinsk, la pressa Nagymaros-Gabcikovo o la catàstrofe de Txernòbil (Taibo, 1995:117-132). En conclusió, podem dir que les aportacions marxianes, i particularment les del marxisme heterodoxe, han transcendit molt més allà del camp de l'econòmic i és en aquells camps en els que s'ha aprofundit més en les anàlisis crítiques de la societat amb una especial incidència geohistòrica. Nogensmenys, en el camp merament econòmic sembla que l'instrumental i el mètode de l'economia política, emprat per Marx, havia contribuït al desplaçament d'una economia de la física i la naturalesa cap a una altra que es dirigia cada cop més cap els valors de canvi, i en aquest sentit sembla que les aportacions marxianes –presoneress del seu temps fins a cert punt- varen contribuir també i en certa mesura en aquest desplaçament. Per aquest motiu, les aportacions sobre la relació entre el desplegament del capitalisme, l'explotació/apropiació dels recursos naturals (i la seva desigual distribució), els impactes socioecològics quedaren relegats en benefici de la opció més optimista a la que havia de conduir el desplegament de les *forces productives*<sup>20</sup>.

## 2.5. LA REVOLUCIÓ NEOCLÀSSICA, MARGINALISTA (NO MARGINAL).

El desplaçament de les produccions de la terra i el treball cap a les possibilitats que oferien la ciència i la tecnologia, feu que la noció de capital es convertís en dominant per la formació de riquesa. La noció de capital es deriva de les anteriors de treball i terra, i es definirà com factor últim (i més important) de "producció". A partir de llavors, amb els autors neoclàssics, ja no importarà que la terra sigui limitada, i en conseqüència els recursos que conté, ja que el capital es converteix en una mena de "*mantra*" mitjançant el qual tot allò que es considerava que generava riquesa podia ser substituïble i produïble pel capital. La idea que *terra* i *treball* eren substituïbles per capital va ser el que permeté tancar el raonament econòmic en torn a l'univers del valor de canvi (Naredo, 2003a; Naredo, 2006).

El desplaçament paulatí en l'ordre de les idees socioeconòmiques s'han d'ubicar, però, en el seu context geohistòric ja que el sorgiment de les teories neoclàssiques s'insereixen en un context de forta conflictivitat sociopolítica que evidenciava, entre d'altres, el coll d'ampolla del "llarg segle XXI" del règim d'acumulació britànic caracteritzat per la internalització dels costos de producció i s'estava obrint pas al "llarg segle XX" del règim d'acumulació nord-americana que es caracteritzaria per la internalització dels costos de transacció (Arrighi, 1999). Així doncs, si el règim britànic s'havia protagonitzat en les fàbriques, Landes (1979) ens diu que les oficines seran les protagonistes del règim nord-americà.

La coneguda com a Gran Depressió de 1873-1890, fou una expressió de les dificultats del règim d'acumulació de continuar la seva continua ampliació. Aquella depressió es devia a una crisi de sobreproducció, que amb productes provinents de les perifèries s'inundaven els mercats, sense que allò es traduís en un increment del consum ja que els salaris havien caigut a terra (degut a l'abundant mà d'obra i recursos naturals barats de les colònies) i, per tant, els les classes socials populars (i un creixent "exercit de reserva laboral") no havien vist incrementar el seu poder de compra i per tant de consum. Aquest fet es traduïa, en una reducció més forta del valor treball. També, convé tenir present que la primera revolució industrial, a més d'introduir a la fàbrica les activitats protoindustrials, incrementà significativament la producció dels béns d'equip, i ja en la segona meitat del XIX s'havia arribat a un estancament en la producció d'aquests. Fins aleshores, el paper de la banca havia adquirit

<sup>20</sup> Paul Burkett (2006) a *Marxism and Ecological Economics. Toward a Red and Green Political Economy* pretén establir ponts entre la disciplina de l'economia ecològica i els fonaments marxistes. Sens dubte, el llegat del pensament crític emanat de les aportacions de Marx, especialment pel que fa a les relacions socials (i la perspectiva de classe) que acompanyen el procés econòmic, combinat amb les aportacions de l'economia ecològica (amb una altra noció de sistema econòmic) tenen un enorme potencial analític antisistèmic.

un paper cada cop més important -com agent inversor-industrial- guiat per criteris financers i especulatiu, i en entrar en crisi el règim britànic, aquest sector va patir i va protagonitzar importants sacsejades econòmico-financeres. La situació econòmica, arribats a aquell punt, es va començar a manifestar en la ruptura del patró-or, en increments importants de la inflació i en la ruptura del credo del *laissez faire*, iniciant-se una nova etapa de proteccionisme. La situació es veié, en part, "resolta" per l'augment de la producció armamentística (la producció per la destrucció) en un context en que Europa es preparava per la guerra, just després dels anomenats per Karl Polanyi (1968) "100 anys de pau" (Arrighi, 1999; Tello, 2005).

A més, la proliferació de les idees socialistes que impregnaven les majoritàries classes populars -treballadores a les fàbriques i al camp- i la creixent confrontació social i política que fructificà, entre d'altres, en experiències com la Comuna de París (18 de març 1871-29 de maig de 1871) que fou finalment esclafada, des de Versalles, pel president del govern provisional, A. Thiers, que havia rebut ajuda armamentística d'altres països europeus, ja que s'havia d'evitar que el "virus" socialista i llibertari s'expandís per la resta de països<sup>21</sup>. Així i tot, en aquells anys les vagues es repetien i multiplicaven, no sense fortes repressions com les del *Haymarket Square* a Xicago al maig de 1886 quan els sindicats convocaren una vaga per reclamar una jornada de vuit hores, una vaga que acabà amb forta repressió policial. Arran d'aquells fets, el moviment obrer celebra el primer de maig com jornada commemorativa d'aquells esdeveniments, una commemoració que no es celebra als propis EUA. En aquest sentit, és il·lustradora l'anàlisi de Rosenberg (1979) quan exposa que "les vagues o el temor a elles han servit històricament de poderós agent per dirigir la investigació de noves tècniques en una determinada direcció. La preocupació de substituir la mà d'obra (en especial la mà d'obra especialitzada) per capital era quelcom més que unes taxes salarials [...] Al manco en part, el comportament dels empresaris ha d'entendre's com una aversió a la incertesa ocasionada per la mera possibilitat d'unes vagues, els efectes destructors de les quals eren considerats com intolerables intrusions en el domini de la responsabilitat i presa de decisió empresarial". En aquella situació, s'havia anat configurant la Primera Internacional (1863-1870) en la que s'integrava la gran diversitat de les classes treballadores per tal de actuar de forma conjunta, però les diferències entre les dues corrents principals -la Marxista (Marx i Engels) i l'anarquista (Proudhon i Bakunin) va acabar amb la dissolució de la Internacional, que es va veure agreujada pels efectes de la derrota de la Comuna de París. Posteriorment, ja en context de crisis del règim d'acumulació i en període d'auge dels interessos "nacionals" -vinculats a les classes dominants-, la lluita obrera es va anar desviant cap a la defensa de la condició nacional, més que no la unió de tots els treballadors (en un context tremendament masclista), i a més el moviment antagonista del moment es veié debilitat per l'expulsió dels anarquistes de la Segona Internacional (1863-1917) (Arrighi et al., 1999; Fernández-Durán, 2001)

Malgrat la situació social, política i econòmica es presentava agitada, a finals del segle XIX i principis del segle XX també es produïen canvis de gran transcendència, i que marcaran l'explosió del capitalisme mundial del segle XX. La coneguda com a "Segona Revolució Industrial" que es caracteritzarà per l'adopció de noves energies, el petroli i l'electricitat. Mentre que el petroli -amb una densitat energètica de 42-44 MJ/kg front a la de 20-22 MJ/kg del carbó- permetria, amb la combinació amb el motor de combustió interna (encara que es convertirà en una matèria primera clau de la indústria), una autèntica revolució en el transport que facilitava la irrupció de noves estratègies industrials assolint territoris cada cop més llunyans; l'electricitat, amb la seva aplicació en l'enllumenat, comunicacions i transport (ferroviari), facilitaria l'adopció de reorganitzacions industrials, rompent les barreres naturals que per exemple imposava la llum diürna. Les transformacions en curs, també es manifestaren en l'aparició i expansió de nous sectors industrials, estretament vinculats a la cursa bèl·lica de l'època i que es manifestà en les activitats químiques (explosius, adobs, medicaments, etc) i la siderúrgia. Els efectes de la segona revolució industrial, serien els que més "renou" tendrien en l'agricultura, ja que s'adoptaren progressivament adobs artificials (que també eren explosiu) derivats del desenvolupament de la indústria química i també s'acudia a inputs extraterritorials

<sup>21</sup> En aquell context, també s'han de tenir en compte els diferents moviments d'alliberament nacional que d'acord amb Arrighi et al. (1999:48) "la lluita d'alliberament nacional tal i com l'hem conegut té una llarga història. Alliberació nacional de què? Obviament, la resposta és alliberació nacional de les relacions desiguals existents entre diferents zones del modern sistema mundial [...] Un dels temes ideològics fonamentals de tots els nacionalismes moderns ha estat la lluita per la igualtat: tant la igualtat hipotètica de tots els membres de la "nació", com la demanda d'igualtat respecte dels Estats/grups opressors "externs".

com per exemple el guano de Perú, el salitre de Xile i el superfosfat que la indústria química obtenia del tractament de les roques fosfatades que no es trobaven a Europa sinó que les duen de Florida i Marroc. A més, i a diferència de les possibilitats de la màquina de vapor, el motor de combustió interna permetria la mecanització de les tasques agrícoles (McNeill, 2003; Smil, 2001).

Així doncs, en uns moments de presumptes possibilitats prometedores d'expansió del capital que tan sols tenia en l'horitzó l'amenaça de les creixents demandes dels sectors que menys participaven de la festa industrial (perifèries i classes populars), l'aparell teòric de les ciències socials es va anar configurant per tal de consolidar, a grans trets, les "il·lusions" prometedores, i així consolidar el domini de les noves classes. Una mostra d'això pot ser la presentació que Schumpeter (1994:915) fa de l'economista Alfred Marshall del que a més de destacar la seva vàlua intel·lectual diu que "en particular, va entendre els negocis, la vida i els homes dels negocis, millor que la majoria dels economistes científics, incloent als que foren ells mateixos homes de negocis. Marshall va percebre les íntimes necessitats orgàniques de la vida econòmica amb major intensitat encara que la que revelen les seves formulacions". Podríem dir que Marshall com un dels principals exponents de la corrent dominant neoclàssica es va saber posar a la pell dels empresaris i les seves "necessitats" per tal que el cos social s'anés "adaptant" a les regles del joc econòmic i a les exigències de l'*status quo*.

A finals del segle XIX apareixen de forma simultània i independentment, les obres de Leon Walras (1834-1910) a França, W. Stanley Jevons (1835-1882) a Anglaterra i l'austríac Carl Menger (1840-1921) fundador de l'Escola austríaca<sup>22</sup>. Essent, no obstant, la posterior obra - *Principles of economics*, 1890- de l'anglès Alfred Marshall (1842-1924) la que concentrarà gran part dels treballs dels autors anteriors i que vendrà a substituir els *Principis d'Economia* de J. S. Mill. Els treballs d'aquests autors conformaren el que s'ha conegut com a la revolució marginalista o neoclàssica, que no seria exactament una revolució pròpiament dita ni tampoc marginalista -si entenem com a marginal quelcom que es troba al marge- ja que es tracta més aviat d'una continuïtat de la ciència econòmica establerta i de la noció de sistema econòmic prèvia. Per la qual cosa es podria dir que tampoc es situa als marges de la teoria econòmica dominant sinó que parteix del seu nucli central i el perpetua. J.A. Schumpeter (1994:974) en el seu voluminós treball sobre la història de l'anàlisi econòmica exposava com "[...] tots els economistes destacats del període (els neoclàssics), com Jevons, Walras, Menger, Marshall, Wicksell, Clark, etc., han vist el procés econòmic pràcticament com J.S. Mill o fins i tot com A. Smith: no han afegit res a les idees que el període anterior alimentarà sobre el que ocorre en el procés econòmic i del mode general del seu funcionament [...] Cap de les creacions conceptuals del període apunta a un fet nou, ni tampoc a nous aspectes". Emperò, el mateix Schumpeter (1994:903) exposa com "el seu nucli analític experimentarà una revolució [...] que va tenir en el seu centre l'aparició i l'ascens de la teoria de la utilitat marginal (com a teoria del valor)". Així, l'anomenada revolució marginalista va suposar al mateix temps, una continuïtat de les elaboracions dels clàssics, però al mateix temps un gir teòric.



Figura 4. L. Walras (1834-1910); W. S. Jevons (1835-1882); C. Menger (1840-1921); A. Marshall (1842-1924)

La contribució neoclàssica sobre les ciències socials, i la societat per la dimensió normativa que té l'economia, ha tingut unes elevades connotacions ja que es consolida aquella visió de l'economia amb que com diu Passet (1996:80) "els autors d'aquella escola es varen

<sup>22</sup> Jevons, W.S. (1871) *The theory of political economy*; Walras, M.E.L. (1874) *Éléments d'économie politique pure*; Menger (1871) *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*; Marshall, A. (1890) *Principles of economics*.



obstinar en demostrar que existeix una economia pura i que les seves lleis universals i generals s'imposarien a totes, sigui quina fos la diversitat dels sistemes". En aquest sentit, s'intentaria adoptar a partir d'una construcció teòrica fortament idealitzada, un marc que llavors adquirís una condició naturalitzada de la qual aquella ciència simplement el que es dedicava era a desplegar el seu instrumental per analitzar, amb les matemàtiques com eina, la "realitat" i orientar els camins millors possibles que aquelles quasi "lleis naturals" de l'economia indicaven.

Per Schumpeter (1994) les aportacions neoclàssiques aportaven claredat a les formulacions econòmiques dels clàssics mitjançant el seu desenvolupament matemàtic, produint-se una ruptura amb aquells, més de tipus formal, que de contingut. Per tant, els economistes neoclàssics romanien encara dins aquells principis de la física newtoniana i la geometria euclidiana, encara que les ciències naturals havien experimentat un important desplegament. Aquests economistes que havien abraçat les noves formulacions matemàtiques, intentaren desenvolupar el marc analític econòmic sustentat en l'aparell matemàtic, però dins dels conceptes i continguts ja preestablerts. L'economista i matemàtic romanès, Georgescu-Roegen (1966, 1996) es va dedicar incisivament a desemmascarar totes les argumentacions que ell anomenava "aritmomòrfiques" dels economistes marginalistes.

Segons Georgescu-Roegen (1996) la formulació matemàtica hauria de complir les següents regles:

- a. La racionalitat de *l'homo economicus* no és objectiva, sinó que està determinada per un marc normatiu, així aquest *homo economicus* no deixa de ser una construcció social.
  - La proposició que considera que els individus tendeixen a maximitzar la seva satisfacció es redueix a una funció exclusiva de béns i serveis consumits.
  - Quan es parla de béns i serveis consumits es limita tan sols a aquell subconjunt que comporta una contrapartida pecuniària.
  - Axioma general que lliga la felicitat als béns i serveis comprats, que per la ciència econòmica coincideixen amb els consumits.
- b. Pels oferents, el guany es mesura exclusivament en diners, i que aquells tracten de maximitzar. La mercaderia pot ser intercanviada en el mercat a preus uniformes i no mitjançant formes d'intercanvi diferents.

Així doncs, d'acord amb Georgescu-Roegen (1996), una de les principals inconsistències lògiques sobre les que s'asseu la pretesa generalitat de l'elaboració neoclàssica vendria donada per les generalitats intuïtives del comportament humà com aquella que diu que tot el món cerca la seva felicitat, i s'ajusta a l'aparell conceptual de l'economia. Finalment, es redueix la felicitat com la resultant de les sensacions puntuals de plaer i pena, per a ocupar-se dels béns i serveis, no en general sinó tan sols aquells que són susceptibles de compra-venda.

Els marginalistes afegiren una tercera llei del comportament econòmic a les dues anteriors ja desenvolupades per J.S. Mill -la tendència a estimar-se més un benefici gran que un de petit; i la propensió de cercar el màxim guany amb el mínim esforç- i aquesta es concretava en el principi del decreixement de la utilitat marginal i la dels rendiments decreixents. Emperò, aquests principis que es recolzen en una física mecanicista resulten molt febles un cop que la física havia avançat notablement, fins i tot en els mateixos anys en que sorgia l'economia marginalista -el 1885 Clausius ja havia formulat la segona llei de termodinàmica- (Martínez-Alier i Schlupmann, 1991). Els marginalistes ja abandonaren de forma clara tots aquells restes fisiocràtics que encara restaven en les aportacions dels clàssics, i serien els neoclàssics els que optarien per desplegar el seu aparell teòric-conceptual en base a la interpretació atomista de la societat, moguda per unes forces mecàniques de la maximització de la utilitat i el benefici que es "decidia al mercat".

Per a que tot això fos possible, es va gestar una altra transformació, a mesura que el valor treball perdia posicions (i aquest es vinculava amb la noció de producció ja alterada) amb l'avanç del capital, "la producció juga un paper poc important, ja que en el mercat és on se determinen els preus i les quantitats demandades i oferides en l'economia. El principi d'assignació òptima de mitjans escassos entre usos alternatius [...] fa que totes les qüestions

girin en torn al millor ús dels recursos (eficiència) i no de la creació d'aquests (producció)" (Etxezarreta 2004:223). Així, a partir del gir neoclàssic el joc econòmic estarà més vinculat al joc comercial en una situació d'intercanvi de mercaderies estàtica (atemporal), modificant la perspectiva temporal que havia acompanyat a les formulacions dels clàssics. Aquesta alteració cap a postures ahistòriques (i ageogràfiques) permetien desvincular la creació dels valors de canvi (i les acumulacions posteriors del capital) dels colls d'ampolla anteriors com eren la força de treball i els recursos naturals. Per això, els valors de canvi s'aniran conformant, cada cop més, en base al poder que puguin tenir i exercir els diferents agents econòmics en la cadena del valor.

W.S. Jevons a *The Theory of Political Economy* (1871) va intentar establir una ciència econòmica com a mecànica de la utilitat i de l'interès individual, com a càlcul del plaer i del dolor. Emperò, mentre que la mecànica newtoniana ja havia estat revisada, la mecànica de la utilitat no tan sols no ha estat revisada sinó que en l'actualitat mostra més bona salut que mai, malgrat les constants i consistents crítiques que s'han formulat, com la que feu José Manuel Naredo al 1987 amb l'obra *La economía en evolución* (Naredo, 2003).

Jevons i altres autors neoclàssics, cercaven una mesura cardinal d'utilitat que després derivà en la cerca d'una mesura ordinal d'utilitat, cosa que fou durament criticada per Georgescu-Roegen (1996) en la seva obra sobre la llei de l'entropia i el procés econòmic de 1971. La set de mesura i formalització matemàtica era fruit de dur al màxim la visió del món llavors dominant d'acord amb el dogma "materialista" i mecanicista. Emperò quan a finals del segle XIX es va acabar per imposar el perfil mecanicista dins de la ciència econòmica, fou quan l'edifici newtonià començà a esqueixar-se dins de la física. Després que Jevons definís a la ciència econòmica com la "mecànica de la utilitat i de l'interès propi", A.A. Michelson (1852-1931) i E.W. Morley (1838-1923) experimentaren sobre la velocitat de la llum obtenint uns resultats inexplicables mitjançant la física newtoniana, que trobarien resposta en les explicacions des de la teoria de la relativitat d'Einstein al 1905. El desenvolupament de les lleis de la termodinàmica, especialment la segona llei no era assimilable per la física newtoniana. Progressivament, les matemàtiques s'aniran desfermant cada cop més de l'aritmètica, ocupant-se no només de mesurar els fenòmens sinó que també d'expressar l'ordre que els envolta i tractant no només aspectes quantitius, sinó que també de tipus estructural.

El fet que la "revolució neoclàssica" mantingués el maridatge entre la comptabilitat empresarial (partida doble) i les formulacions teòriques de la ciència econòmica, és un altre indicatiu, segons Naredo, que aquesta anomenada revolució el que va fer, més que res, fou reforçar l'*status quo*. L'adopció de les comptabilitats dels fluxos d'energia i materials, i els anàlisis dels cicles biogeoquímics, mostraven com aquestes comptabilitats complexes no es podien circumscriure en la "caixa negra" de la partida doble. Ans al contrari, les partides eren múltiples i les partides canviaven a l'hora de quantitat i de qualitat.

L'obra de l'anglès Alfred Marshall sobre els Principis de l'economia, que va veure vuit edicions entre 1890 i 1920, fou una excel·lent síntesi del ja existent, i expressava la reconciliació entre els aspectes empresarials i productius dels economistes clàssics, amb els aspectes centrats en la demanda dels neoclàssics. Schumpeter (1994:975) exposava que en aquells economistes "la idea d'evolució econòmica s'associarà amb la d'empresa", és a dir l'econòmic serà fonamentalment l'empresarial i s'atribueix a l'empresari una funció essencial en el procés econòmic. L'austríac C. Menger fou dels autors neoclàssics, el que més reflexionà sobre la diferència entre la noció àmplia de riquesa i aquella altra més estreta de la que se n'ocupa la ciència econòmica. La regla comú, no obstant, ha estat que la majoria dels economistes hagi reduït la noció de riquesa amb criteris "suposadament" científics circumscrits al regne del valor de canvi.

L'obra de Walras mantén una continuïtat formal amb els autors clàssics, que entenien com objecte d'estudi de l'economia la riquesa. Walras definí la *riquesa social* com el conjunt de coses materials o immaterials que, per una banda són útils, i que per l'altra no estan a disposició més que de forma limitada. La definició de riquesa walrassiana es circumscriu al subconjunt de l'útil que a més és escàs, o difícil d'obtenir. Els neoclàssics s'inclinaren més per l'escassetat respecte dels clàssics que ho feien per l'esforç i mentre que els clàssics feien que la noció de riquesa anàs vinculada a coses materials, la definició de Walras feu una abstracció d'aquest requisit. El propi Walras a la seva obra de *Elements d'economia política pura* (1874) exposava de forma nítida la conceptualització de riquesa amb l'expressió: "anomen riquesa social al conjunt de coses materials o immaterials [...] que són escasses, és a dir, que per una

part són útils i per l'altra, existeixen a la nostra disposició en quantitats limitades [...] Les coses útils i limitades en quantitat són apropiables [...] valuoses i intercanviables" (Walras 1987 a Carpintero 1999:57).

Walras pretenia donar un sentit científic als termes d'escassetat i utilitat, semblants als conceptes de temps i espai que feia servir la física mecànica i la geometria euclidiana. Emperò, en l'actualitat les nocions de temps i espai han sofert importants modificacions i avui ningú contradiu que aquests conceptes no es poden entendre en termes absoluts. Per la qual cosa, Naredo (2003a:203) es pregunta "com és possible que es segueixin considerant les nocions d'utilitat i escassetat com un ciment ferm d'una construcció científica autònoma que es pretén quantitativa quan avui es sap que aquestes nocions incompleixen els requisits propis del grup de les magnituds físiques exigides per la "metrologia"? Anticipem que s'ha de cercar l'explicació d'aquest fet aparentment insòlit, en l'estreta simbiosi existent de la ciència econòmica establerta amb la ideologia dominant en el món industrial i amb la pràctica de l'empresa capitalista, de les que va néixer i a les que serveix, assegurada la seva perpetuació mentre aquelles gaudeixin de bona salut".

La noció de necessitat sobre la que Walras va construir altres conceptes com els d'utilitat i escassetat, està mancada d'un significat precís i els seus límits no apareixien en cap moment acotats, i com a resultat d'allò els conceptes d'escàs i útil també apareixien imprecisos. No obstant, les ambigüitats que giraven en torn a les nocions anteriors es varen dissoldre quan Walras hi afegí una sèrie de precisions que acabaven de completar la seva construcció teòrica.

Les **precisions** serien:

1. Les coses útils limitades en quantitat són apropiables, d'aquesta manera es va acotant el camp de lo útil al camp de l'apropiable.

"La terra en el seu estat originari és un do lliure de la Naturalesa; però en els països ben establerts no és un bé lliure des del punt de vista individual. La fusta era encara lliure en alguns boscos del Brasil. Els peixos de la mar són lliures generalment, però algunes pesqueres marítimes que estan gelosament reservades per ús exclusiu dels membres d'una determinada nació es poden classificar com propietat nacional". (Marshall als Principis d'Economia citat a Naredo 2003a:206).

2. Les coses útils i limitades són intercanviables, així s'estableix una estricta correspondència entre la riquesa social (l'escàs i útil) i els valors de canvi.

3. Les coses útils limitades en quantitat són industrialment produïbles o multiplicables.

Walras en el recull d'aquestes propietats de la riquesa social es limità a sintetitzar i formalitzar el que en gran mesura ja havia estat exposat pels economistes clàssics. Mentre que Walras fonamentava la seva anàlisi en base al que seria útil, el desenvolupament d'altres ciències, i en especial les de la naturalesa ens demostren que tot és útil i que en la Terra no hi ha res de forma gratuïta. Així doncs, des de l'ecologia la separació entre el que és útil i el que no ho és no resulta tan fàcil de fer com plantejaria la ciència econòmica. Així, el rus V.I.Vernadsky (1863-1945) que era contemporani dels mateixos economistes neoclàssics, va encunyar el terme Biosfera d'acord amb el qual i des de la perspectiva dels sistemes, tot és útil (Vernadsky, 1997).

La culminació de l'obra de Walras es dona en l'establiment de l'equivalència entre l'univers de l'útil i escàs amb aquell altre dels valors de canvi, arribant a definir a les coses útils i escasses com aquelles que són intercanviables i que ho són perquè tenen un valor de canvi. Tautològicament es proposa el valor de canvi com a mesura de la utilitat i de l'escassetat de les coses. Una vegada arribats a aquest punt, el que feu Walras fou atribuir al valor de canvi la consideració de propietat natural. Així ja es podia elevar la ciència econòmica a la categoria de ciència físicomatemàtica, "la física de la utilitat". Walras situà la "teoria de la riquesa social" en el centre de l'economia política com a guia de l'economia aplicada al camp de la producció i com a guia de l'economia social ocupada de la distribució i apropiació de la riquesa. Per Walras (i la resta dels marginalistes), les relacions dels homes amb les coses mirant cap a la

multiplicació de la riquesa social, estarien desproveïdes de contingut moral i, en canvi, estarien governades per l'interès. L'economia social estaria governada per les exigències morals de justícia<sup>23</sup>. Segons Naredo (2003a) la construcció de Leon Walras segueix essent la pedra angular de la ciència econòmica.

Naredo (2003a) recorda que aquella criatura –*homo economicus*– en que es sustenta la “ciència de l'escàs”, destinat a moure's pels impulsos que el seu afany de lucre, es converteix en l'eix central d'aquesta ciència que acaba per identificar riquesa amb valor de canvi. Emperò, s'apunta el problema que mentre la ciència econòmica ha construït, sota el prisma marginalista, el seu edifici en la unificació en torn a la riquesa expressada en valors de canvi, s'oblida que s'està construint un coneixement objectiu deixant fora de l'anàlisi el context metacientífic que va fer possible el consens en el que va fructificar aquesta elaboració racional. Cal advertir, doncs, que els pares de l'economia neoclàssica, que com hem vist es troben a cavall entre el segle XIX i el XX, van guiar les seves elaboracions en base a alguns dels principis proposats per Descartes, a l'any 1637, com a bases sòlides de la nova ciència: primer, la divisió de cadascuna de les dificultats en tantes parcel·les com les que siguin necessàries per a la millor resolució; i segon, conduir per ordre els pensaments, començant pels objectes més simples i còmodes de conèixer. En base a aquests principis es justifica l'anàlisi econòmica centrant-se només en aquella part de la conducta humana que té relació amb els valors pecuniaris que admeten un registre comptable, ja experimentat anteriorment per l'empresa capitalista.

Durant la primera part del segle XX, segurament el manual d'economia més important ha estat el de Alfred Marshall que s'elaborà a partir del marc establert per Walras. Marshall diu que “la ciència econòmica no és més que l'aplicació del sentit comú assistit per l'anàlisi i el raonament general, ben dirigits, que faciliten la tasca de recollir, combinar i treure deduccions dels fets particulars”. I segueix constatant que “l'economia és per una part, una ciència de la riquesa, i per l'altra, aquella part de les ciències socials que estudia l'acció de l'home en societat que tracta dels esforços d'aquest per satisfer les seves necessitats, en quant aquestes i aquells poden ser mesurats en termes de riquesa o del seu element representatiu general, és a dir, els diners” (Marshall 1957:43). Marshall reconeix en el lucre, la força impulsora del món econòmic, i així s'eleva l'ànim de lucre a la categoria de norma general del comportament humà.

Un dels altres economistes neoclàssics, l'anglès Philip H. Wicksteed (1914) en un conegut article intentaria traçar les fronteres de l'econòmic qualificant com objecte de l'econòmic allò que està subjecte a una contrapartida, que ha de ser en termes monetaris. Així, “ja no seran, doncs, únicament les coses útils i amb valor de canvi les que formin part de la nova definició de riquesa, sinó que [...] només aquelles que a la seva vegada hagin estat apropiades i per tant valorades i amb possibilitat de ser objecte d'intercanvi, s'acolliran a la categoria de riquesa social” (Carpintero 1999:58). En el marc de la ciència econòmica marginalista, quedarien fora de la seva xarxa analítica la consideració (apropiació i destrucció) dels recursos naturals perquè la naturalesa no pot exigir cap contrapartida. I, és significatiu com Walras en els seu conegut *Elements d'economia política pura* en la seva crítica als fisiòcrates sostén que “quan tractam de discernir la raó d'aquesta forma de veure les coses dels fisiòcrates, s'observa que, per ells, la idea de riquesa es troba essencialment lligada a la de materialitat [...] Però és precisament aquest punt de vista el que és erroni. És precís anomenar riquesa social a tota cosa, material o immaterial, que tengui valor i s'intercanviï” (Walras a Carpintero 1999:58).

En la formulació científica de l'economia, el procés de reducció-formalització es va construir i s'apropià d'una determinada parcel·la del coneixement, però va impedir la seva ampliació i vinculació amb altres camps del coneixement, a més d'impossibilitar la reflexió sobre els factors originaris que conduïren a la culminació de l'econòmic. B. Russell (1969:96), en el context de les ciències, apuntava que “és important comprendre que una vegada formulada la teoria de la relativitat de n'Einstein, la geometria així com s'ensenyava a les escoles de l'Antiga Grècia, deixa d'existir com a ciència separada i es submergeix dins de la física”. Hom podria suposar que la teoria de la relativitat i la física quàntica haurien d'influir en les interpretacions i formalitzacions científiques de les altres ciències. De fet, els avanços en la ciència va fer que conceptes com els d'espai, temps, matèria i força canviessin de significat, i va fer que moltes

<sup>23</sup> Walras s'estima més el terme justícia que el d'igualtat. La justícia consisteix en donar a cadascú el que li correspongui, mentre que la igualtat implicaria donar o repartir a tothom la mateixa porció, i podria implicar al mateix temps una agressió en contra del poder establert.

ciències que fins aleshores eren independents comencessin a tenir lligams importants, així com es formulà la necessitat de revisar l'objectivitat que s'atribuïa a les ciències degut a la influència de l'observador.

### 2.5.1. La ciència econòmica com a ciència de l'escàs. De quina escassetat es parla?

Lionel Robbins (1951), deixeble de Philip H. Wicksteed, en el seu assaig sobre la naturalesa i significació de la ciència econòmica, intentaria aproximar-se al fet econòmic analíticament, establint quatre condicions que havien de definir el caràcter econòmic de les accions humanes: la primera condició sostén que les accions persegueixen diversos objectius; la segona condició mantén que els objectius tenen distint grau d'importància; la tercera condició estableix que els mitjans per assolir els objectius són escassos; i la quarta condició estima que les accions són susceptibles d'usos alternatius. Les condicions exposades per Robbins, donarien com a resultat la definició de "l'economia com aquella ciència que estudia la conducta humana amb una relació entre objectius i mitjans escassos susceptibles d'usos alternatius". Aquesta definició depèn de la noció d'escassetat, així l'*escassetat* es constituirà com la raó de ser la ciència econòmica que s'ocupa de triar els mitjans per aconseguir de la millor manera els fins proposats. Generalment, la ciència econòmica es sol presentar com aquella branca del coneixement orientada a racionalitzar la gestió sospesant les possibilitats "d'assignar mitjans sempre escassos a fins alternatius". No obstant, caldria pensar i reflexionar pel que s'entén, o millor dit com es construeix intel·lectualment el concepte d'escassetat i si realment és aquesta la finalitat de l'economia (Naredo 1998:12).

El fet que els fisiòcrates no disposassin d'un instrumental adequat per fer operatiu el seu afany per afrontar la gestió dels recursos des d'una perspectiva física, va donar lloc a les crítiques sobre les seves teories i que ajudaren a consolidar l'economia des de la vessant dels valors de canvi. Emperò, la posterior evolució des de la vessant física, de les ciències de la naturalesa a finals del segle XIX ofería l'instrumental necessari per afrontar el tema de la gestió dels recursos i la possibilitat de connectar la dimensió monetària amb la biofísica. De fet, molts dels científics<sup>24</sup> de la termodinàmica i de les ciències naturals s'ocuparien de temes que perfectament entrarien dins de la definició d'economia exposada per Robbins. D'aquesta manera, per exemple, Georgescu-Roegen (1996:347) exposa com "l'essència del problema pel que s'interessava Carnot és econòmica: determinar les condicions en les que podria obtenir-se màxima sortida de treball mecànic a partir d'una entrada determinada de calor lliure. Així doncs, pot aclamar-se a Carnot com el primer econòmetre".

El físic Rudolf Clausius (1822-1888) després d'haver consultat el treball del fundador de la termodinàmica Sadi Carnot (1796-1832), va encunyar, a la seva obra *Sobre les reserves d'energia de la naturalesa i la seva valoració per ús de la humanitat* (1885), amb el nom d'*entropia* a la segona llei de Termodinàmica. La llei de l'entropia se planteja com la base física de l'escassetat a la que s'enfronta la gestió de recursos, i que difícilment es podrà obviar, per tant en qualsevol plantejament econòmic, tant teòric com pràctic. El propi Clausius apuntà les seves preocupacions al respecte d'una economia que es creia podia ampliar-se indefinidament sobre una base de recursos esgotables com el carbó, dient que: "vivim un temps meravellós però en general, en les relacions econòmiques, val el principi de que cada cosa es pot emprar només el que en el mateix temps pugui ser de nou produït. Per tant, s'hauria d'emprar com a material combustible només per la quantitat que es produïda de nou a través del creixement dels arbres. Però de veritat ens comportam de manera molt distinta. Hem trobat que hi ha davall la terra reserves de carbó de temps antics que s'han format de plantes en la superfície de la terra i dipositat durant un període de temps tan llarg que els temps històrics, en comparació, semblen minúsculs. Les gastam ara i ens comportam exactament com hereus feliços que consumeixen un ric patrimoni. Es treu de la terra tot el que permet la força humana i els mitjans auxiliars tècnics, i s'empra com si fos inesgotable. Els trens, els vaixells de vapor, les fàbriques amb màquines de vapor empren una quantitat de carbó tan sorprenent que, mirant al futur, no és quelcom capritxós preguntar-se que ocurrerà quan els jaciments de carbó quedin esgotats" (Clausius 1885 a Naredo 2003a:229).

<sup>24</sup> En aquest sentit, la gestió econòmica des de la perspectiva de la naturalesa té una llarga tradició, encara que ha restat marginal front a la força que adquirí el pensament econòmic dominant. Martínez Alier i Sclüpmann (1991) fan una excel·lent anàlisi històrica de les relacions ocultes entre economia ecologia, passant pels autors: Clausius, Soddy, Podolinsky, Sacher, Geddes, Ostwald, fins a Georgescu Roegen.

Un dels fundadors del marginalisme i l'utilitarisme, l'economista W.S. Jevons, realitzà notables aportacions sobre les qüestions energètiques i les col·lisions econòmico-ecològiques. Llevat de poques excepcions, com per exemple el llibre de Martínez-Alier i Schlüpmann (1991), la major part dels textos on s'introdueix la figura de Jevons no sol aparèixer aquesta dimensió seva i, en canvi, s'alça la seva figura com la pionera del marginalisme. Stanley Jevons va escriure al 1865 *The Coal Question*<sup>25</sup> en la que es combinaven els coneixements de diferents disciplines, des de les ciències naturals –i molt especialment la geologia– a les socials. Aquest treball tendria uns lligams amb les estimacions realitzades per autors anteriors com Malthus respecte de l'augment geomètric de la població o les de J.S. Mill sobre l'estat estacionari. La qüestió del carbó, girava en torn a la qüestió energètica i socioeconòmica, on Jevons advertia que l'opulència i el domini britànic sobre la resta del Món es fonamentava en el consum exponencial del carbó i sostenia que "el manteniment d'una situació com aquella és físicament impossible. Hem d'adoptar una crítica decisió entre una breu i vertadera opulència i un període més llarg de continuada mediocritat" (Jevons, 1865)<sup>26</sup>. Emperò aquest treball de Jevons de 1865 no era un testimoni sobre la preocupació al respecte dels problemes derivats d'un model econòmic depredador de recursos i persones, al temps que contaminador, sinó que mostrava la seva preocupació, sobretot, pels efectes que tendria l'esgotament d'aquells recursos esgotables per l'Imperi britànic. Per això, proposava "una acceleració, a molt curt termini, de l'ús industrial del carbó a Gran Bretanya per assegurar al seu país el lideratge industrial i, al mateix temps, recomanava posar traves a l'exportació de carbó des d'aquell país" (Martínez-Alier i Schlüpmann 1991:112).

Naredo (2003a) exposa el fet que l'obra de Jevons és molt il·lustrativa de com l'estudi dels problemes derivats de l'escassetat física es surt del camp establert de l'econòmic. Malgrat Jevons posava l'accent sobre l'escassetat objectiva (física) de recursos, a l'hora de definir la teoria econòmica en la seva obra *The theory of political economy* (1871) no dubtà en deixar fora de la noció de riquesa social als recursos naturals i presentà els fonaments de la teoria subjectiva del valor. Així, la mateixa noció walrassiana d'escassetat no tendria res a veure amb aquella altra concepció de l'escassetat que té a veure amb que un recurs es trobi en major o menor quantitat sobre l'escorça terrestre, o bé d'una espècie animal o vegetal en la biosfera.

Quan la ciència econòmica abraçà la noció que l'escàs, aquesta està emmarcada dins d'aquell univers del que és valorable i intercanviable, abandonà les preocupacions per les conseqüències econòmiques que es derivaven de l'altra tipus d'escassetat que és l'escassetat física i objectiva. Un tema que ja havia estat considerat pels fisiòcrates i llavors foren altres autors especialment fora de la ciència econòmica, a excepció de Malthus i Jevons, els que recorden aquest tipus d'escassetat. Aquests són els que Martínez-Alier i Schlüpmann (1991) defineixen com a fundadors de l'Economia Ecològica, entre els que es poden destacar: el metge ucraïnà, Serheii Podolinsky (1850-1891); el premi Nobel de química, l'anglès Frederick Soddy (1877-1956); el biòleg escocès i pioner del "regional planning", Patrick Geddes (1854-1932).

Alguns economistes ortodoxos, com és el cas de Solow (1974), que no havien dit pràcticament res sobre l'escassetat objectiva, es proposen cercar o "descobrir" el que diu o ha dit l'economia en quant a l'escassetat objectiva, redescobrint per exemple els intents de Harold Hotelling<sup>27</sup> (1895-1973) dels anys 1930 per tal d'establir pautes pel consum de recursos esgotables. Nogensmenys, Georgescu-Roegen (1975)<sup>28</sup> ens recordava acertadament com Hotelling demostrà que no es podia parlar d'assignació òptima de recursos a no ser que es tengués informació sobre la demanda futura, la taxa d'interès i els preus futurs, la qual cosa és impossible. Els economistes marxistes cercarien cites de Marx i Engels que demostassin la seva preocupació pels recursos naturals com és el llibre de Parsons (1977) i els "neoclàssics llevaran la pols al llibre de Jevons" (Naredo 2003a:233).

Un dels grans exponents del marginalisme, l'economista italià Vilfredo Pareto (1848-1921) a *Cours d'économie politique* (1896) exposà clarament que la ciència econòmica no s'ocupava de l'útil i l'escàs en general, sinó que només d'una determinada fracció d'aquells. Així

<sup>25</sup> Es pot consultar el llibre complet a [www.eoearth.org/article/The\\_Coal\\_Question\\_\(e-book\)](http://www.eoearth.org/article/The_Coal_Question_(e-book)) (novembre 2007).

<sup>26</sup> Conclusions, veure [http://www.eoearth.org/article/The\\_Coal\\_Question:\\_Concluding\\_Reflections](http://www.eoearth.org/article/The_Coal_Question:_Concluding_Reflections), novembre 2007).

<sup>27</sup> Hotelling, H. (1931) "The economics of exhaustible resources" a *Journal of Political Economy* núm.39, pp.137-175 (Traducció "Economia de los recursos agotables" a [www.eumed.net/cursecon/textos/Hotelling-Agotables.pdf](http://www.eumed.net/cursecon/textos/Hotelling-Agotables.pdf) (visitat novembre 2007).

<sup>28</sup> El text original es pot consultar a ([www.eoearth.org/article/Energy\\_and\\_economic\\_myths\\_%28historical%29#](http://www.eoearth.org/article/Energy_and_economic_myths_%28historical%29#), novembre 2007).

doncs, per tal d'evitar confusions encunyà el terme *ophélimité*, que coincidirà amb el concepte d'utilitat marginal. Amb aquest terme, Pareto pretenia deixar clara la separació entre escassetat subjectiva i objectiva. La primera coincidirà amb la noció d'utilitat marginal que depèn de la relació subjecte-objecte i no tant de que un recurs es trobi en major o menor abundància sobre l'escorça terrestre que seria una escassetat física i objectiva. Aquesta noció es sustentaria en base a criteris ordinals i no cardinals, i d'aquesta manera es resolvia la traba en la que es trobava la teoria neoclàssica en torn al concepte d'utilitat. Tendrem, llavors, dues nocions ben diferents d'escassetat, en primer lloc aquella que es correspon amb la noció walrasiana d'escassetat que és una noció subjectiva que és resultat de relacionar les disponibilitats amb la noció de necessitat. La ciència econòmica utilitzarà el sistema de preus com a mesura de l'escassetat, deixant fora de l'anàlisi de l'escassetat a aquells recursos que no són valorables o intercanviables, i així la ciència que diu ocupar-se dels recursos escassos (*Dismal Science*) deixa de banda el potencial esgotament dels recursos naturals, sempre i quan no assumeixin la condició d'objecte econòmic (intercanviable i apropiable).

Segons Naredo (2003a), la noció d'escassetat objectiva o absoluta, resulta molt més fàcil de mesurar que no la subjectiva ja que es poden estimar les disponibilitats d'un determinat recurs ja sigui mesurant el seu pes, superfície, volum, calories, etc. Aquesta noció d'escassetat exigeix la quantificació dels recursos fent distinció entre el que són estocs i el que són fluxos, tal com feien els fisiòcrates. La definició de Robbins de l'economia, ja esmentada, va venir a confirmar, segons Naredo (2003a), aspectes que s'han heretat en la disciplina des dels clàssics, que es pot reduir a una interpretació mecanicista com a fonament de l'economia marginalista. En suma, la noció neoclàssica d'escassetat ha anat retallant el camp de l'econòmic a la mesura del que és valorable i intercanviable. Tot sota l'única unitat de mesura entesa com econòmica, que són els diners. Així doncs, Georgescu-Roegen va llançar una incisiva crítica, des de la seva posició com un dels més reconeguts economistes i matemàtics del segle XX, tot dient que "aquest enfocament mecanicista ha dut a una proliferació d'exercicis de llapis i paper i a models econòmics cada vegada més complicats que sovint només serveixen per ocultar els problemes econòmics fonamentals. Tot es converteix en un moviment pendular. Un cicle econòmic segueix a un altre. El fonament de la teoria de l'equilibri és que, si algun esdeveniment altera les propensions de l'oferta i la demanda, el món econòmic sempre retorna a la seva condició prèvia tan aviat com l'esdeveniment desapareix. La inflació, una sequera catastròfica, o el desplomament de la borsa de valors no deixen en absolut petjades en l'economia. La regla general, tal com en la mecànica, és la completa **reversibilitat**" (Georgescu-Roegen, 1975 a Naredo 2003a:236-237).

El problema sorgeix, entre d'altres, quan es redueix el camp de l'econòmic a la imatge que es deriva d'aquest enfocament i es considera l'economia dinàmica com una simple successió de punts d'equilibri estàtics. La sistematització de Robbins va contribuir a dotar d'unitat a les distintes parts de la ciència econòmica neoclàssica reforçant d'aquesta manera el cos teòric neoclàssic com a ciència deductiva, donant-li una aparent neutralitat i obrint les portes cap a la construcció d'una economia positiva i el nou talant tecnocràtic que adquirirà l'economia. Segons Naredo (2003a:239-247) els manuals d'economia han patit una pronunciada regressió en quant al tractament de l'objecte d'estudi, del mètode i altres qüestions de base de la ciència econòmica, com a l'estructura de l'exposició teòrica. Així, "mentre Walras iniciava la lliçó primera dels seus *Elements* assenyalant que "la primera cosa a fer al principi d'un curs o tractat d'economia política, és definir la ciència mateixa, el seu objecte, les seves divisions, el seu caràcter, els seus límits", obligació que "no pensava eludir", Samuelson inicia el seu conegut *Curs d'economia moderna* assenyalant que "no existeix cap definició completa de l'Economia, però tampoc ens fa falta" (Naredo 2003a:242). Un altre manual, dels més emprats a les universitats, com és el de Lipsey (1967) que defineix l'economia positiva sense aprofundir en els fonaments, parteix del que Naredo (2003a:243) anomena "positivisme dogmàtic i realisme ingenu". Naredo considera aquest manual com a representatiu de la regressió en el tractament teòric de la naturalesa, contingut i classificacions de la ciència econòmica.

La ciència econòmica segueix mantenint la ficció de que les riqueses que asseguruen el moviment del sistema econòmic, segueixen en el "Jardí de l'Edèn" sense sabre massa bé per quin miracle. El manteniment d'aquesta ficció va exigir que es separés la noció de producció del context físico-natural en el que originàriament es plantejava. Emperò, la present crisi ecològica, evidència de l'escassetat objectiva, no pot ser analitzada amb l'aparell conceptual de la física

newtoniana que només comptava amb el principi de conservació de la matèria i l'energia, però si amb la llei de l'entropia que contempla la irreversible degradació en quant a qualitat. D'aquí que el sistema econòmic construït sobre la base mecanicista de tall newtonià es tanca a la possibilitat d'incloure en el càlcul econòmic l'impacte degradant sobre el medi que es deriva de l'activitat humana. De fet la ciència econòmica construïda sobre aquestes bases mecanicistes servirà com a base argumental del progrés indefinit, que sota el paraigües de la ciència obtenia els arguments científics i presumptament objectius que permetessin pensar en el creixement indefinit. Avui en dia es quan cobren rellevància les obres dels fisiòcrates, quan la crisi ecològica toca a les portes de la civilització industrial per entrar dins del seu propi cor. La noció de *riquesa social* walrasiana feia esment a allò que era valorable i intercanviable, comporta el fet que els recursos naturals no es tinguessin en compte sempre i quan no s'haguessin apropiat, valorat ni intercanviat. El matemàtic i economista francès, Antonie A. Cournot (1801-1877), considerat un dels precursors del marginalisme, pensava que la noció usual de riquesa era massa limitada i que constituïa només una parcel·la aïllada dins del que ell considerava que hauria de ser la ciència de l'Economia Social. I, el propi Jevons, malgrat haver escrit el 1865 la *Qüestió del carbó*, deixà fora de l'anàlisi econòmica el tema dels recursos naturals, ja que pensava que la ciència econòmica havia de ser una "mecànica de la utilitat".

En els casos en que la ciència econòmica s'ocupa dels recursos naturals perquè han passat a ser valorats i intercanviats, aquesta no distingeix entre recursos renovables, el que els fisiòcrates anomenaven béns reproduïbles, o els esgotables (o béns fons) que són les riqueses preexistents. En l'anàlisi econòmica estàndard, la *Terra* quedà reduïda a la noció ricardiana, com espai immutable, despullant-se de qualsevol connotació qualitativa. Així i tot, la Terra, presenta certes propietats immutables que imposen certa noció de límit: les terres emergides del planeta sumen 149 milions de km<sup>2</sup> i gran part d'elles no són aptes per produir aliments ni per allotjar a les comunitats humanes. Aquesta noció de límit, va fer que els economistes es plantejessin certs límits a la producció, consum i expansió de la població sobre el planeta arribant a considerar un horitzó: *l'estat estacionari* de John Stuart Mill.

Els economistes marginalistes mitjançant les seves elaboracions sobre l'escassetat (subjectiva) varen contribuir a abandonar aquella noció de límit latent en els clàssics. Un abandonament que s'aconseguí, sobretot, mitjançant l'enaltiment del factor de producció *capital* que responia a l'ascens del maquinisme, el carbó (i el petroli), el motor de combustió i la reacció a les lluites socials per millores de vida (i que suposaven menys taxes de guany pels empresaris i les nacions). L'economia neoclàssica eliminà el paper preponderant que havia tingut, fins aleshores, el factor treball com a font de valor, en els autors clàssics i l'economia política marxista, i ja no importa que els recursos naturals s'esgotin ja que a partir d'aquell moment es considerarien aquells com a substituïbles per capital. Serà l'escassetat de capital mesurat en unitats monetàries la que establirà els límits, o millor dit els no-límits de l'expansió de l'economia. Es tancava d'aquesta manera, l'univers de l'econòmic en torn als valors de canvi<sup>29</sup>.

Walras definí el *capital fix* com tot bé durador, com tota classe de riquesa social que no es consumeix o que només es consumeix a la llarga, o com tota utilitat limitada en quantitat que sobreviu al primer ús que es fa d'ella; i la *renda* (o *capital circulant*) com tot bé fungible, tota riquesa social que es consumeix immediatament, tota cosa escassa que no es subsisteix més, una vegada siguin objecte de consum privat o matèries primeres de l'agricultura o de la indústria. Considerava que el conjunt de la riquesa social se podia dividir en tres categories de capital (capital arrels –terra-; capitals personals –treball-; capitals mobiliaris –capital material) i una de rendes. La primera categoria de capital, la terra, aportaria, d'acord amb Walras, rendes a partir dels serveis que aquesta ofereix, i per tal de sostenir teòricament aquella noció de sistema econòmic –que s'ocupa d'allò apropiable, intercanviable i reproduïble- Walras defineix la terra com inconsumible –que no es destrueix ni per ús ni per accident. Aquest concepte de terra coincideix amb el de terra ricardiana, fent abstracció de tot el que la terra suporta (cases, instal·lacions,...) que és considerat com a capitals artificials o mobiliaris. Walras no feu quasi menció als diferents tipus de recursos que apareixen sobre la terra, i només els considerà quan

<sup>29</sup> O. Carpintero (1999:55) destaca el fet que els clàssics i sobretot els marginalistes expulsaren de l'àmbit de l'economia allò que paradoxalment els practicants de la moderna economia ambiental voldran introduir com objecte d'estudi de la seva ciència.



eren valorats i intercanviats, incorporant-los dins de la categoria de rendes, posant a dins del mateix sac a recursos reproduïbles com els que no ho són (Naredo 2003a: 251-252).

Un dels pocs economistes marginalistes que reflexionà, des de dintre de l'economia sobre la diferenciació entre els tipus de recursos naturals, fou Alfred Marshall que d'acord amb el rigor que solia acompanyar a les seves formulacions apuntà el fet que la llei dels rendiments decreixents es sol estendre de forma infundada al cas de les mines, ja que segons ell "a les mines aquest rendiment no és un rendiment net, com aquell del que parlàvem en la llei del rendiment decreixent. Aquest rendiment és una part de la renda constantment repetida, mentre que el producte de les mines és tan sols un lliurament dels tresors que tenen emmagatzemats. El producte del camp és quelcom distint, ja que aquell, degudament conreat, manté la seva fertilitat, mentre que el producte de la mina és una part de la pròpia mina. Per expressar-ho d'una altra manera, l'abastament de productes agrícoles i peix és una corrent perenne: les mines són com un dipòsit de la Naturalesa" (Alfred Marshall (1890) a Naredo 2003a:253). Per tant, resultaria incoherent el fet que s'estengués la noció de renda –vinculada al tractament d'un flux renovable–, a allò que en termes físics forma part d'un estoc irremplaçable. Una vegada formulada la segona llei de la Termodinàmica, resulta incoherent i racionalment insostenible la hipòtesi de la perfecta substituïbilitat dels recursos naturals que donaven vida a l'abstracció del sistema econòmic. L'escassetat objectiva a la llum de la Segona Llei de Termodinàmica ens ve a dir, d'acord amb Georgescu-Roegen (1996:349), "la quantitat de baixa entropia dins del nostre entorn decreix (al manco) continua i irrevocablement, i, segon perquè no podem utilitzar més que una sola vegada una quantitat donada de baixa entropia".

### **2.5.2. El carrusel de la mecànica economicista (producció i consum). De la matèria a la utilitat i a l'economia de l'intercanvi.**

Alguns autors, entre d'ells Georgescu-Roegen (1996) i Naredo (2003a), han assenyalat com les dues peces essencials de l'economia neoclàssica, producció i consum, s'han difós de manera ràpida i sense donar massa explicacions sobre el contingut i definició de les mateixes. De fet, aquests termes estan tan estesos com inexplicats, emperò aquestes nocions i així com s'han difós no deixen d'estar subjectes a certes arbitrarietats. Així, podem dir que "el camp de la producció i del consum, no només varia d'acord amb que el marc institucional expandeixi o retalli l'apropiable, valorable i intercanviable, sinó que també s'amplia o restringeix a voluntat segons el que faci, mitjançant convencions arbitràries, en el camp dels valors de canvi a considerar" (Naredo 2003a:276). Georgescu-Roegen (1966) assenyalava que les qüestions epistemològiques sobre la producció i el consum semblen no interessar, fins i tot apuntava que ni els més contraris a la economia matemàtica han qüestionat l'instrumental matemàtic per la teoria de la producció. Una teoria que ell mateix qüestionà mitjançant el propi instrumental de l'economia matemàtica, aplicant les lleis de la naturalesa o el que Georgescu anomena la l'economia de la física, com és la Termodinàmica, en la seva obra sobre la *Llei de l'Entropia i el Procés econòmic*, en especial en el capítol IX: "Sobre la representació analítica del procés i de la producció" (Georgescu-Roegen 1996:275-347).

L'evolució seguida pel significat material que s'atribuïa a la noció de producció es va desenvolupar en la ciència econòmica entre el segle XVIII i el segle XIX. Aquesta noció de producció reproduïa, amb un cert retard, el desplaçament que hi hagué en la química des de l'organicisme fins al domini de la filosofia mecànica. Com hem vist anteriorment, en aquests segles, encara que es produeixin importants avanços en el món científic, aquest no és homogeni en totes les branques del saber, ni suposava una ruptura radical amb el passat. De fet restaren durant bastant temps, i fins i tot entre els més renombrats científics, connexions entre el món de la ciència i el món de l'alquímia (p.ex. Newton). La filosofia mecanicista va suggerir respecte a la química de les partícules últimes, que aquestes eren del mateix tipus de matèria i que la diferència dels cossos o substàncies només era deguda a la mida, forma i posicions que ocupaven les partícules d'aquella matèria primera. La concepció mecanicista suggeria la mutació de les substàncies per la qual cosa, qualsevol d'elles es podia transformar en una altra substància. Es tenia la idea que la natura estava composta per matèria neutre, el que vol dir que no es donaven canvis qualitatiu, llavors sota aquesta creença es podien esperar multitud de possibles combinacions. Així, s'arribà a la idea d'una matèria manipulable per l'home que recolzava la creença en un progrés infinit i il·limitat (Naredo 2003a:278-279).

En aquest context, la noció de producció en la ciència econòmica, es donaria per designar guanys nets en termes de valor de canvi. Aquesta noció estaria recolzada, primer per la idea alquimista del creixement de la matèria i posteriorment per la transmutació de la matèria dins de l'univers mecanicista. Així, es consolidaria en el món de l'economia una idea de producció deslligada de les ciències naturals, i que encara es mantén fins i tot en l'actualitat. En aquest sentit podem sostenir, d'acord amb Naredo (1992:122) que "quan es sap que els minerals no es reproduïen en el sí de la Terra, es segueix parlant de producció d'or, de coure o de petroli. Quan es sap que la terra habitable no creix, sinó que –per la destrucció de sòl fèrtil- es redueix, es parla de producció d'espai. O quan es sap que la fusió i emmotllament dels metalls no constitueix cap creació resultat d'una unió sexual, és quan es parla de producció d'acer".

La major part dels economistes clàssics i neoclàssics, matisaren que el concepte de producció no havia d'entendre's literalment com la producció de matèria, sinó que s'havia de circumscriure's en la seva dimensió abstracta. És més, amb la consolidació de la Primera Llei de Termodinàmica –conservació de l'energia i la matèria- els economistes acudirien a ella per desqualificar els continguts fisiòcrates de la noció de producció. Els economistes clàssics van desenvolupar el cos teòric i la conceptualització de la producció en quant a utilitat que segons ells és el que es produeix, i no la matèria. Així, per exemple, Jean B. Say (1803) al *Traité d'économie politique* diu que "no hi ha creació de matèria, sinó d'utilitat; i com aquesta utilitat genera valor, hi ha producció de riquesa" (Naredo 2003a:285). D'aquesta manera la noció estricta de producció dels fisiòcrates, fruit de l'observació de la naturalesa, en la que es considerava la producció en termes físics i on es diferenciava entre fluxos i fons, es derivaria cap a un concepte de producció molt més ample, on hi cabien totes les activitats capaces de generar valors de canvi. De fet, la qüestió clau estriba en que la separació entre l'econòmic i el físic només és coherent si es manté una interpretació mecanicista dels processos físics, i aquesta interpretació mecanicista s'hauria de traslladar també al camp de la física, és a dir, sense tenir en compte la segona llei de la termodinàmica<sup>30</sup>, i només considerar la primera. Llastimosament, com Daly (1992b) ens recorda, l'entropia existeix, i a més és important.

L'economista nord-americà, H.C. Carey (1793-1879), influenciat per la química, va mostrar més interès que la resta pels processos físics que conformarien la definició de producció, cosa que es veu, per exemple, al seu treball *Principles of Political Economy* (1837) on entenia que "la producció consisteix en alterar, en la seva forma o en la seva ubicació una matèria ja existent". Mentre que, per exemple, W.S. Jevons que havia mostrat la seva preocupació per l'exhauriment del carbó a Gran Bretanya, a *Principles of economics* (1905) exposava que la "producció és un dels termes menys feliçment triats que posseeixen els economistes [...] En veritat, parlo familiarment de creació de riqueses, però nosaltres hem d'entendre que aquesta expressió només fa referència a creació d'utilitat" (Jevons a Naredo, 2003a:281). Les definicions neoclàssiques de producció, de la que es deriva la de riquesa, es fonamenten en base a concepcions desvinculades, cada cop més de les ciències de la naturalesa i com reça la sentència de Jevons, tindrà cada cop més una justificació utilitarista (fragmentada).

Amb Vilfredo Pareto, l'aparell conceptual neoclàssic acollirà la noció subjectiva d'utilitat com a base de les construccions teòriques, "constituïnt el segon pas tendent a assegurar l'emancipació de l'econòmic del món de la matèria i de la força estudiat per la mecànica com quelcom objectiu i independent de l'home" (Naredo 2003a:285). Naredo (2003a) i Georgescu-Roegen (1996) es lamenten que precisament l'economia ortodoxa rebutjà les implicacions físiques en l'economia, o més ben dit la connexió entre el món de la física i el de l'economia, justament en el moment en que es formulà la llei de l'entropia. Una llei de la física, que és sobretot de contingut antropomòrfic, ja que el que fa és distingir entre energia disponible – exergía- que es pot transformar en treball mecànic i energia degradada que ja no tindrà aquesta qualitat utilitària. L'aplicació de la llei de l'entropia ens hauria de conduir, sense cap dubte, a plantejar la irreversibilitat dels processos. D'acord amb Georgescu-Roegen (1996:348) "entre tots els conceptes físics, únicament els de la termodinàmica tenen les seves arrels en el valor econòmic [...] Per molt capaços que siguem de perdre de vista la qüestió, l'objectiu primari de l'activitat econòmica és la conservació de l'espècie humana; a la seva vegada,

<sup>30</sup> Segona Llei de Termodinàmica o d'Entropia segons la qual en la transformació d'energia, aquesta perd la seva qualitat i es degrada, disminuint les possibilitats d'aprofitament humà.

aquella conservació exigeix la satisfacció d'algunes necessitats bàsiques que, en qualsevol cas, se troben subjectes a evolució. El benestar quasi fabulós, sense parlar del luxe extravagant, assolit per moltes societats passades i presents ens ha dut a oblidar el fet més elemental de la vida econòmica, que entre totes les coses necessàries per a la vida únicament les purament biològiques són absolutament indispensables per la supervivència. Els pobres no han tengut motius per oblidar-ho. I, com la vida biològica s'alimenta de baixa entropia, ens trobam amb la primera indicació important de la relació existent entre baixa entropia i valor econòmic". Així doncs, Georgescu-Roegen (1996) va establir que la baixa entropia és una condició necessària per a que una cosa sigui útil, objectivament parlant.

La noció de producció tal com s'entén en la teoria econòmica neoclàssica fou primerament formulada per P.H. Wicksteed (1844-1927) a *The co-ordination of the laws of distribution* (1894), presentant la funció de producció [ $P = f(a, b, c, \dots)$ ], com a funció dels factors de producció –terra, treball, capital-, en que la seva combinació donaria com a resultat una quantitat equivalent de producte final P. Diversos autors –Georgescu-Roegen (1996), Naredo (2003a), Carpintero (2006)- sostenen com aquesta formulació pràcticament no ha vairat fins a l'actualitat, alhora que assenyalen les inconsistències que es deriven d'una noció (i funció) de producció que a dir de Schumpeter (1994:1118) "un procés o mètode de producció se defineix per l'economista per les variables independents de la funció de producció, encara que això pugui comportar la identificació de coses que per l'enginyer són processos o mètodes molt diferents".

De fet des de l'economia ecològica, i partint del treball de Georgescu-Roegen, s'intenta reflexionar en el sentit que la funció de producció de l'economia s'assembla, no només a la funció de producció de l'enginyer, sinó (i sobretot) a la de l'ecòleg quan analitza la producció dels ecosistemes. Georgescu-Roegen (1996) comenta com a certes obres d'economia es compara la descripció d'un procés de producció amb una recepta de cuina, com per exemple l'explicació de Keneth Boulding (1955)<sup>31</sup> segons qui "una funció bàsica de transformació d'una empresa és la seva funció de producció, que mostra quines quantitats entrades (factors) poden transformar-se en quantes quantitats de sortides (producte)". Georgescu-Roegen (1996) recollí la metàfora de la recepta de cuina per explicar el procés de producció. Per Georgescu (1996) en aquesta interpretació es troba l'error en el concepte de procés que es repeteix en la literatura econòmica ja que aquesta és una *funció punt* en la que només es faria referència al llistat d'ingredients per a fer un determinat plat de cuina, emperò no ens diu els temps de cocció per tal de convertir-se en un plat digne de ser menjat. És a dir, un dels principals problemes detectats pel romanès en aquella formulació era l'absència de la dimensió temporal en la definició del procés de producció. Així, la primera objecció a la funció de producció desenvolupada per Wicksteed, és que aquesta es redueix a assimilar la noció general de funció a una forma un tant particular, al que en matemàtiques es coneix com a *funció punt*. D'aquesta manera, es dóna a entendre que no hi ha altres possibilitats d'expressar matemàticament la funció de producció, quan de fet la representació analítica d'un procés no s'ajusta a la *funció punt*.

Georgescu-Roegen (1994 [1977a]: 307) fent paròdia de la noció de producció que esgrimeix la teoria econòmica ortodoxa escrivia: "no puc evitar recordar un acudit que, com alumne de segon grau del meu poblet natal, solíem contar sobre una fàbrica de salsitxes de Xicago. La història contava que en aquella fàbrica els porcs entraven per un costat i les salsitxes sortien per un altre. Un dia oblidaren posar les espècies. No es cap catàstrofe solíem dir. Tota la fàbrica es va posar a se'n revés; les salsitxes dolentes entraven i tots els porcs sortien vius. Llavors s'afegiren les espècies, com havia de ser. Ens moríem de les rialles, com nins, en pensar que fem que l'oient cregui que la tecnologia americana pot moure totes les coses cap enrera i cap endavant segons la seva voluntat. Però essent nins com érem, certament sabíem que la simple i suprema veritat que tal forma de desfer les coses no és mai possible. Llavors jo no podia esperar que un dia aprenguéssim que la disciplina econòmica es fonamenta en aquest tipus de moviment de pèndul"

En aquest text de Georgescu es desprèn, a més de la seva ironia, que tal com es presenta analíticament la funció de producció, els processos són reversibles i a més no es produeixen canvis de qualitat, és a dir estan absents de la llei de l'entropia. Però, Georgescu-Roegen (1996) no només incidí críticament sobre la funció de producció, i les conseqüències

<sup>31</sup> Boulding, K.E. (1955) *Economic Analysis*. 3rd Edition, New York.

que d'ella es derivaven, sinó que matisà els distints processos productius: el "procés fabril" o d'operacions en línia i el sistema agrícola, o d'operacions en paral·lel. Aquestes observacions brollaven en la ment d'aquell economista romanès que quan tornà a la seva Rumania natal després d'anys a l'estranger, veié com les teories econòmiques que havia après no li servien de gaire ajuda en un país eminentment agrari (Carpintero, 2006). La principal diferència entre ambdós processos es troba en el fet que en el primer cas (operacions en línia) és necessari que es pugui iniciar el procés en qualsevol moment del Temps que es desitgi. Segons Georgescu-Roegen (1996) el fet que el progrés tècnic en l'agricultura ha avançat a un ritme menor que en el cas dels processos fabrils tendria a veure amb el fet d'adequar-se a les operacions en paral·lel, i per això les activitats agrícoles (o per exemple l'hostalera) estan vinculades a un la força de treball humà de la qual és inevitable un període de descans o inactivitat (atur) degut en gran mesura que en el cas de l'agricultura es podria donar una sobrecapitalització. Per exemple, Georgescu-Roegen (1996:319) exposa que "així doncs, si per casualitat arriba a Oslo i no troba habitació del seu gust, no retregui als noruecs no haver construït més o majors hotels pels turistes; aquests hotels estarien inactius durant deu mesos a l'any, així de curta és allà l'estació turística. Únicament un milionari pot permetre's el malbaratament de tenir una vil·la a la Rivière francesa que ocupa només uns pocs dies a l'any, si és que arriba a fer-ho".

Segons Georgescu-Roegen (1996), des de la teoria econòmica, s'han desenvolupat dues estratègies per abordar la formulació de la funció de producció: la primera, influenciada per les Taules Input-Output, analitza el procés a través de les seves coordenades de flux i segons Georgescu-Roegen (1996:284) "un model de flux no comença ni acaba amb una tabula rassa" en el sentit que només recull aquells fluxos que creuen la frontera, però no allò que hi havia en començar ni el que es deixa en acabar. La segona estratègia, representa el procés productiu en base a "dues instantànies", l'observador aixeca dos censos, un a l'inici del període de l'observació i l'altre al final, resultant-ne una matriu de dues files on els vectors ( $A'$ ) i ( $A''$ ) representen els estocs de mercaderies dins dels límits en dos instants de temps  $t < t''$  respectivament. D'acord amb Georgescu-Roegen (1996) aquella (suposada) contradicció entre les dues aproximacions a la formulació analítica del procés de producció, va quedar enterrada amb la formulació de Irving Fisher (1896)<sup>32</sup> establí que "l'estoc es refereix a un moment en el temps, el flux a un interval temporal", amb la fórmula [ $\Delta S = S(t_1) - S(t_0)$ ]. On  $\Delta S$  seria el flux i  $S(t_1)$  i  $S(t_0)$  les mesures de l'estoc en dos moments diferents. Finalment, el propi Fisher conclouïa que era preferible el model d'estoc al de fluxos. Emperò, Georgescu-Roegen (1996:287) matisà el fet que ambdues metodologies resulten ser equivalents, i que, fent al·lusions al procés de producció, "el consell oculta la fal·làcia, manifesta en un model rere altra, de que l'aixecador d'un cens ha de sortir amb la mateixa llista d'elements que l'oficial de duanes que registra exclusivament la frontera".

Georgescu-Roegen observava que en aquesta formulació no es veu cap tractament diferenciat entre estocs (p.ex. minerals) i fluxos (p.ex. flux solar). De fet, el mateix Fisher ja es va avançar a aquesta possible crítica matisant que la idea de flux que s'enfronta a la d'estoc no està representada per la fórmula  $\Delta S$ , sinó per la taxa de flux que seria  $\Delta S / (t_1 - t_0)$ . Aquest plantejament, parteix de la idea que tot flux s'inicia en un determinat estoc i acaba en un altre estoc, i per tant només es té en compte la primera llei de termodinàmica. Segons aquesta interpretació, un flux només serà un estoc canviat de temps i d'espai, és a dir transportat. D'aquesta manera, el dissident economista va apuntar el fet que la qüestió de la qualitat no entrava dins d'aquell marc analític i que la correspondència estricta, en la teoria econòmica ortodoxa, entre flux i estoc es dissolia en el món físic on "un flux pot no representar un augment o una disminució d'un estoc de la mateixa substància, i inclús pot haver fluxos als que no els hi correspon estoc algun, com és el cas de l'energia irradiada del Sol [...], o d'estocs als que no els hi correspongui flux, com és el cas del territori d'un país" (Naredo 2003a:295). A la llum del que informen les lleis de la física de les ciències de la naturalesa, Georgescu-Roegen va conceptualitzar els elements claus que haurien de formar part de la funció de producció, diferenciant de forma taxativa entre: estocs, fluxos i fons. Unes distincions que creim paga representar en les mateixes paraules de Georgescu-Roegen (1996:288-293):

<sup>32</sup> Fisher, I. (1896) "What is Capital" a *Economic Journal*, VI, p.514 (citat a Georgescu Roegen 1996:286).

"Un flux no representa necessàriament un augment o una reducció de la mateixa substància [...] El flux d'aliments consumits per la humanitat des del seu origen no ha procedit d'un estoc existent en el moment de la Creació. Ara bé, per aplicar una analogia que fes aquesta qüestió tan clara com el cristall, està el fet de que el Temps flueix sempre, però mai existeix com un estoc [...] Les entrades es poden classificar en no duradores i duradores d'una manera que satisfaci els requisits de l'anàlisi si adoptam un criteri relatiu [...] el que es refereix a una entrada duradora –una màquina, per exemple-, els economistes diuen no només que pot emprar-se en un procés productiu sinó que pot desacumular-se. Parlen també d'acumulació de capital quan se construeix una nova fàbrica. Ara bé, hauria de fer-se notar que en aquestes expressions els significats "d'acumulació" i "desacumulació" difereixen profundament de quan se diu que un flux s'acumula en un estoc o que un estoc se desacumula en un flux. Aquests darrers casos, "acumulació" i "desacumulació" representen certes operacions mecàniques relacionades amb la locomoció [...] Quan "desacumulam" una màquina, no la descomposam en peces i empram aquestes una rere l'altra com entrades fins que s'hagin consumit totes les parts. En el seu lloc, la màquina s'empra una i una altra vegada en una seqüència temporal de tasques fins que se converteix en un rebuig i ha de ser tirada. Una màquina és un estoc material, sens dubte algun, però no en el sentit que té la paraula en "un estoc de carbó" [...] Podem dir que una màquina és un estoc de serveis (usos), però una manera més refinada [...] de descriure una màquina consisteix en dir que és un **fons de serveis**".

Hauria de ressaltar cuidadosament la diferència existent entre el concepte d'estoc i el de fons, no fos cosa que els durs fets de la vida econòmica es distorsionessin a cost de tots. Si el recompte mostra que una caixa conté vint caramels, podem fer feliços a vint nins ara o demà, o alguns avui i altres demà, etc. Però si un enginyer ens diu que l'habitació d'un hotel durarà probablement mil dies més, no podem fer feliços ara a mil turistes sense habitació; únicament podem fer feliç a un avui, a un segon demà, i així successivament, fins que l'habitació s'enderroqui. Agafem també el cas d'una bombeta elèctrica que dura cinc-centes hores; no podem emprar-la ara per enllumenar cinc-centes habitacions en una hora. L'ús d'un **fons** (és a dir, la seva "desacumulació") exigeix una duració que, a més, està determinada dins de límits molt estrets per l'estructura física del fons [...] Front això, cap la possibilitat de que la desacumulació d'un **estoc** tingués lloc en un sol instant, si així ho desitjam. I, per posar els punts sobre totes les is significatives, observam que "l'acumulació" d'un fons difereix també de l'acumulació d'un estoc. Una màquina no se crea per l'acumulació dels serveis que proporciona com a fons: no s'obté emmagatzemant aquells serveis un rera l'altre de la mateixa manera que s'emmagatzema en una botiga les provisions per l'hivern. Els **serveis** no poden acumular-se com els dòlars en un compte d'estalvi o com els segells en una col·lecció. Solsament poden emprar-se o perdre's.

No és precís dir res més per demostrar que l'ús del terme "flux" en relació amb els serveis d'un fons és inadequat si se defineix el "**flux**" com estoc estès al llarg del temps. De fet, l'expressió generalment utilitzada de "el flux de serveis" tendeix a fer borroses [...] les importants diferències existents entre dos mecanismes, aquells a través dels quals se determinen els preus dels serveis i els preus dels objectes materials respectivament. La trampa inevitable d'aquest ambigu ús de "flux" és que, com a resultat de que un flux pot emmagatzemar-se, trobam perfectament normal raonar que els serveis estan "incorporats" al producte. Únicament els materials que flueixen a un procés productiu poden incorporar-se al producte. Els serveis de l'agulla d'un sastre, per exemple, possiblement no poden incorporar-se a un abric i, si se troba l'agulla pròpiament dita incorporada a l'abric, se tracta amb seguretat d'un lamentable accident. El fet de que en determinades circumstàncies el valor dels serveis passa al valor del producte ha d'explicar-se de manera distinta a la de considerar simplement una màquina com estoc de serveis que se traspassen, un rere l'altre, al producte.

La diferència entre flux i servei és tan fonamental que inclús separa les dimensionalitats dels dos conceptes [...] La quantia d'un flux s'expressa en unitats apropiades a les substàncies [...], diguem lliures, quarts de galó, peus, etc. Per una altra part, la taxa de flux té una dimensionalitat mixta, (substància)/(temps). La situació és totalment la contrària en el cas dels serveis; en efecte, la quantia dels serveis té una dimensionalitat mixta en la que el temps entra com a factor, (substància) x (temps). Si una fàbrica utilitza un centenar d'obrers en una jornada laboral (vuit hores), el total de serveis emprats és de vuit-cents homes x hora. Si per analogia amb la taxa de flux, volguéssim determinar la taxa de servei per la mateixa situació, utilitzant l'àlgebra senzilla la resposta és que aquesta taxa és d'un centenar d'homes, en un període. La taxa de serveis és simplement la mida del fons que proporciona el servei i, conseqüentment, s'expressa en unitats elementals en les que no intervé el factor temps. Una taxa amb respecte al temps que és independent del temps és, sens dubte algun, una curiositat. Resultava així encara més necessari ressaltar que existeix i demostrar la raó per la qual existeix".

Les reflexions fetes per l'economista romanès respecte del procés productiu i com aquest era considerat per part de l'economia estàndard el feu plantejar un nou model per estudiar el procés productiu des d'un punt de vista analític, el model fluxos-fons. Abans de

seguir exposant aquest model, convé recordar tal com fa José Manuel Naredo (2003a:296) que en la funció de producció (de mercaderies) les diferències entre les categories dels diferents factors queden diluïdes quan totes aquestes acaben per expressar-se en valors de canvi i "el diner fa les vegades d'aquella "matèria" homogènia i immune al canvi qualitatiu que eclipsa en tot el que s'aplica, qualsevol altra diferència entre estoc i flux que no se refereixi a la seva distinta relació amb el temps [...] En principi, ni tan sols el flux de diner en circulació va poder quedar al marge dels canvis de qualitat governats per la llei de l'entropia: a base de passar de mà en mà la moneda se degrada i és necessari re-encunyar-la. Però a mesura que el diner se va anar deslligant d'un patró material concret per convertir-se en un simple signe que circula, la majoria de les vegades, mitjançant simples seients comptables, aquesta circulació apareix ja pràcticament desvinculada de les lleis del món físic i pot aplicar-se sense problemes la regla de que un *flux* de diners no és més que un *estoc* mobilitzat en el temps del que és fàcil disposar d'informació cardinal en cada moment".

La proposta d'anàlisi fisiològica del procés productiu de Georgescu-Roegen (1996) divideix els factors de producció en dues categories: els elements fons que representen els agents del procés, i els elements flux que són els que els agents utilitzen o sobre els que actuen. Emperò, el fet de que un factor sigui classificat com a element fons o flux en la representació analítica d'un procés real dependrà de la duració del procés. Així doncs, exposa Georgescu-Roegen (1996:296-297) "si el procés en el que s'empra un automòbil és relativament curt, pot mantenir-se l'eficiència de l'automòbil reemplaçant de tant en tant les bugies o les cobertes, per exemple. Si és més llarg, per ventura haurem de reemplaçar el motor, el xassís o la carrosseria. Els elements de flux no seran els mateixos en els dos casos".

Entre els elements flux es distingeix entre: en primer lloc, els recursos naturals  $[R(t)]$  – energia solar, pluja, productes químics "naturals" a l'aire i la terra, carbó als jaciments, etc-; en segon lloc, els fluxos de materials corrents procedents d'altres processos productius  $[I(t)]$ ; en tercer lloc, el flux de materials per mantenir intacte l'equipament de capital  $[M(t)]$ ; en quart lloc, el flux de sortida de productes  $[Q(t)]$  i també de deixalles  $[W(t)]$ . Entre els elements fons es distingeix entre: la terra ricardiana  $[L(t)]$ , el capital pròpiament dit  $[K(t)]$ , i la força de treball  $[H(t)]$ . La no distinció d'aquests elements, amb els seus corresponents canvis qualitius, pot conduir a situacions que cada cop s'allunyen més del desitjat equilibri, com és el cas de la consideració del factor terra com a flux, tal com ocorre en gran part de les societats urbano-industrials on el sòl es va segellant i es sacrifica la seva condició de fons segons la qual, tal com sostenia Georgescu-Roegen (1996:298), el sòl actua "de la mateixa manera que una xarxa captura peixos encara en el cas que es deixi tota sola dins la mar, la terra ricardiana recull aigua i, sobretot, radiació solar; a més és l'única xarxa que pot fer-ho". En cas de no contemplar-ho (o ignorar-ho), s'incorre en el risc de reduir irreversiblement aquestes condicions.

**Taula 1. Coordenades de flux i fons en el procés de producció segons Georgescu-Roegen (Font: Carpintero 2006:144).**

<i>Coordenades – Flux</i>	<i>Coordenades - Fons</i>
<u>Input</u> Recursos Naturals: $R(t)$ Fluxos corrents d'entrada: $I(t)$ (productes que provenen d'altres processos). Fluxos d'entrada necessaris per mantenir intacte el capital: $M(t)$ (p.ex. peces de recanvi)	Terra Ricardiana: $L(t)$ Capital: $K(t)$ Força de Treball: $H(t)$
<u>Output</u> Sortida de productes $Q(t)$ Sortida de Rebuig $W(t)$	

A més d'introduir noves categories (fons i flux) per definir la funció de producció, Georgescu-Roegen (1996) amplià el marc analític per redefinir allò que, segons ell, constituïa el procés de producció. D'aquesta manera, la funció de producció s'obri a aquells recursos naturals que no entraven en la seva formulació, i també contempla aquells productes que tampoc es contemplaven com són les deixalles o residus. Georgescu-Roegen (1996) va completar la seva formulació de la funció de producció, amb la consideració del factor temporal i els conseqüents canvis qualitius derivats implícitament del pas del temps i l'augment entròpic. La funció de producció deixava de ser una funció-punt (l'listat d'ingredients de recepta) per passar a ser una

relació entre un conjunt de funcions i una funció definida per la funció  $[Q^T_0(t) = f(R^T_0(t), I^T_0(t), M^T_0(t), W^T_0(t), L^T_0(t), K^T_0(t), H^T_0(t))]$  en la que es mostren les quantitats que han travessat la frontera temporal  $[0, T]$ . Quan s'empra l'instrument analític més complex, com el de l'equació funcional, es poden esqueixar les fronteres de l'anàlisi econòmica estàndard, segons la qual la simplificació dels processos i de les discontinuïtats entre diferents processos, sota una sola valoració, condueix a expressar una única via per a obtenir una sola finalitat del procés de producció. En canvi, si hom considera les diferents funcions que es combinen a l'hora d'obtenir un producte, i totes les possibilitats que hi ha es pot arribar a solucions diferents segons una o una altra funció s'alteri o modifiqui. En aquest sentit, Georgescu-Roegen exposa la funció de producció com una recepta de receptes.

Per una altra banda, les millores de la funció de producció presentades per Georgescu-Roegen, intentant apropar-se als fenòmens de la vida real, introdueixen el conjunt d'intercanvis amb el medi ambient físic –tenguin valor de canvi o no- i al mateix temps ofereix la imatge irreversible respecte del factor temps. En aquest sentit, el procés productiu contemplaria les pèrdues del procés, tal com ocorre en els ecosistemes en els que a la PPB (Producció Primària Bruta)<sup>33</sup> s'ha de deduir la respiració i l'energia gastada per la pròpia planta (pèrdues) per tal d'obtenir-ne la PPN (Producció Primària Neta) que és l'origen de la cadena alimentària. Les conseqüències que es derivarien de les actuals pràctiques de producció i la seva formalització analítica resultaria en uns ordres de pèrdues del procés creixents, cosa que sembla interessar que ocorri a l'*status quo*.

Naredo (2003a) es lamenta que la ciència econòmica, a diferència d'altres disciplines, no ha desenvolupat el seu aparell matemàtic dirigit a resoldre els problemes específics que plantejava la fórmula de producció i no introdueix aquells avanços que s'han produït dins del camp de les matemàtiques especialment amb el desenvolupament de les equacions funcionals que proporcionaran el material analític de la nova mecànica quàntica de l'àtom. En aquest aspecte, resulta obvi que fins a finals del segle XIX no es plantejà aquest desenvolupament, ja que no hi havia hagut els processos previs en el camp de les matemàtiques. Emperò un cop desplegat en el camp de les matemàtiques l'ús de les equacions funcionals, propi de la teoria dels sistemes, i les implicacions que es derivaven de la llei de l'entropia resulta desvetllador, segons Naredo (2003a), que en el camp de l'economia estàndard hagin proliferat aplicacions matemàticament més sofisticades, però sense replantejar els objectes d'anàlisi ni el seu contingut tal com feu l'economista matemàtic romanès.

La formulació de Georgescu-Roegen (1996:314-315) desvetllaria, o permetria interpretar, tal com ja suggerí Marx al respecte del factor temps (la jornada laboral), que "un dels "secrets" pels quals les economies avançades han aconseguit el seu espectacular desenvolupament econòmic és una llarga jornada laboral [...] Tal com hem arribat a adonar-nos per fi, l'escassetat bàsica de les economies subdesenvolupades és la de capital en les seves dues formes: *maquinària i treball qualificat*. Ambdues van juntes simplement perquè el treball qualificat és un conjunt de treball i qualificació i perquè està íntimament relacionada amb el capital: es necessita temps per adquirir-la". Així doncs, l'eliminació del factor temps ocultaria, a més del desgast o canvi qualitatiu, alguns dels elements claus pels quals s'han dut a terme l'expansió de les economies del capitalisme avançat.

En definitiva, podem dir d'acord amb Carpintero (2006:145) en el cas de la funció de producció que "Georgescu restaura la importància de l'entorn i els recursos naturals per la producció de mercaderies i com a engolidor de residus, a l'igual que el canvi qualitatiu que se produeix en el propi procés entre el que s'introdueix com inputs d'energia i materials i el que surt com output en forma de béns i deixalles". De fet, posteriors formulacions de la funció de producció com la Cobb-Dougllass segons la qual la funció de producció depèn solsament de capital i treball, arribaven a explicar com a causes del creixement econòmic a través dels seus factors, per exemple pel cas dels EUA entre 1909 i 1949, tan sols un 13%, sent el 87% el que s'ha denominat com a factor residual. Un factor residual que com apunta Carpintero (2005:199) "per desgràcia, la majoria dels economistes s'apressà a identificar aquest residu amb el progrés tècnic oblidant així la seva naturalesa estadística" (i podríem afegir la naturalesa).

Si Georgescu-Roegen (1996) incideix en l'escàs reflex de la realitat biofísica que transmet la formulació analítica de la funció de producció per part de l'economia estàndard i com aquesta encobreix com a producció pràctiques que són en realitat destrucció, Naredo i

<sup>33</sup> La PPB (Producció Primària Bruta) és la matèria fotosintetitzada per un ecosistema.

Valero (1999a) –recollint les reflexions i el mestratge del romanès- apuntaren que si els béns es valoren en base al cost d'extracció, difícilment es poden dur a terme aquells objectius que la pròpia economia diu perseguir –assegurar la seva reproducció- i en aquest sentit proposaren establir dita valoració a partir dels costos físics de reposició (p.ex. un barril de petroli no s'hauria de valorar pel que val extreure-ho del pou, sinó el que costaria tornar a reposar-ho). I, les valoracions monetàries, doncs, haurien de reflectir el cost físic de reposició. A més, el propi Naredo (2003a) exposa com aquella funció de producció de tall mecanicista, estava també vinculada als interessos d'unes classes dominants i unes estructures també dominants, les empreses capitalistes i els estats. D'aquesta manera, s'aniran produint una sèrie de girs per tal d'excloure allò que pugui fer trontollar el seu poder ja sigui la dimensió social i laboral o allò que es prenia gratuïtament (o simplement pel cost d'extracció) de la natura i es retornava en forma de rebuig.

Finalment, la noció de producció en economia s'ha anat desvinculant progressivament de la producció de matèria per inserir-se en la producció d'utilitat i la seva expressió en l'univers dels valors de canvi. La reducció dels factors de producció a una sola magnitud, a més, contribuirà a consolidar la idea de la substituïbilitat entre els diferents factors, alhora que com ja hem esmentat atorga un creixent poder al factor capital, en contra de la resta. Tanmateix, s'estima que treball i recursos naturals podran ser substituïts per alguna forma de capital. La resposta a les formulacions que s'han fet des dels primers estudis de l'economia des de la termodinàmica i l'ecologia a finals del segle XIX<sup>34</sup> sobre la irreversibilitat dels processos i la impossibilitat d'escapar-nos de la llei d'entropia, ha estat formulada des de posicions tecnològicament optimistes. Segons aquestes posicions, es confia plenament en que la capacitat intel·lectual de les persones permeti, mitjançant la seva traducció en noves tècniques i tecnologies, seguir avançant per l'escala ascendent cap al suposat progrés, i així poder vèncer les restriccions del món físic a l'economia. Weizsäcker et al. (1996) proposaren reduir a la meitat l'ús de recursos i seguir creixent, fins i tot duplicant, la "riquesa". No obstant, l'obra de Naredo i Valero (1999a) apunten caires rellevants que matisen sensiblement les bones intencions del "factor quatre".

En aquests gir cap a dimensions cada cop més allunyades del món físic, la noció de produir s'ha anat consolidant en un nou camp que és el que ja assenyalaren els economistes radicals nord-americans S. Bowles i R. Edwards (1990) i el propi Naredo (2006), que consisteix en la simple revenda amb beneficis, emprant-se la noció de "valor afegit" (saldo entre el valor en venda d'un producte menys la despesa de la seva obtenció) per tal d'estimar la producció en els Sistemes de Comptabilitat Nacional. Així, per exemple, la compra d'una obra d'art i la seva posterior venda a un preu més alt del que s'havia pagat es converteix en producció, sense que hi hagi intervingut cap activitat humana ni material en aquell objecte, el mateix que ocorre en els processos d'especulació immobiliària on la simple compra d'un solar i la seva posterior venda després de la corresponent requalificació es converteix en una font important de beneficis i una de les activitats "productives" més "atractives" dels nostres temps.

### **2.5.3. La justificació utilitària de la producció des de l'economia estàndard.**

Els canvis ocorreguts en el món geopolític i geoeconòmic, amb una creixent contestació social, l'ús de nous vectors energètics i noves màquines, a més de canvis en l'organització i divisió social del treball, varen fomentar que es produís un gir notable en la definició del procés econòmic, els seus agents i factors. En aquell context, d'aparent abundància de recursos i infinites possibilitats, el factor capital esdevé central i, com que les úniques restriccions passarien a ser les pressupostàries dels individus, es traslladaren les preocupacions des de la producció al consum, i de la producció material a la producció d'utilitat –satisfacció o plaer-. De fet, tal com exposa Arrighi (1999) el Segle Americà es caracteritzà per l'enlairament de l'economia de l'intercanvi –transaccional- en la qual ja no interessaria tant controlar la "producció", sinó sobretot controlar l'intercanvi. Un control que s'efectua amb la combinació del poder monetari (dòlar), energètic (petroli) i militar (Fernández-Durán, 2008).

En termes generals, i acríticament, s'ha assumit que el preu resulta ser el mitjà eficaç per tal d'establir l'equilibri en l'univers dels valors pecuniaris l'intercanvi de quantitats. La Teoria Econòmica se n'ha ocupat amb criteris maximitzadors que estan en sintonia amb els de la

<sup>34</sup> Vegis Martínez Alier, J. I Sxhlüpmann, K. (1991) *La economía y la ecología*. FCE, Mèxic.



ideologia dominant. D'aquesta manera la qüestió, gens simple, de l'intercanvi ha anat quedant reduïda a un simple ajustament entre quantitat i preu sota el prisma dels subjectes, amb la seva racionalitat d'*homo economicus*, que hi participen bastant limitats i que es fonamenta sobretot en el primer principi de la termodinàmica, de la maximització sobre un principi general de conservació. I en aquesta simulació, "el valor (de canvi) fa les vegades de la noció de matèria homogènia i immune al canvi qualitatiu propi de la mecànica clàssica i el principi de conservació del valor juga un paper semblant al de la conservació de la matèria (i de l'energia)" (Naredo 2003a:307).

Progressivament, una vegada obviada la llei de l'entropia, uns béns per considerar-los lliures i els residus per ignorar-los, el tema s'ha anat traslladant progressivament al camp del pecuniari on producció i consum giren i s'autoimpulsen mútuament, com si d'una màquina perfecte es tractés *-perpetuum mobile-*. Naredo (2003a:307) sostén que "el fetixisme de la producció necessita recolzar-se en un fetixisme del consum [...] Com generalment s'assenyala "la funció de producció presenta una analogia formal amb la funció d'utilitat de la teoria del consum" a la vegada que el problema de l'equilibri del productor observa "una completa analogia formal amb la de l'equilibri del consumidor".

D'acord amb Naredo (2003a), les equacions de balanç o de conservació del valor denoten les possibilitats d'adquisició de "factors" o "béns" que permet el desembutxacament o una renda determinada i que es representa per relacions lineals com:

$$xp_x + yp_y + zp_z + \dots = R$$

(x, y, z,... són les quantitats de béns de consum i R és la renda).

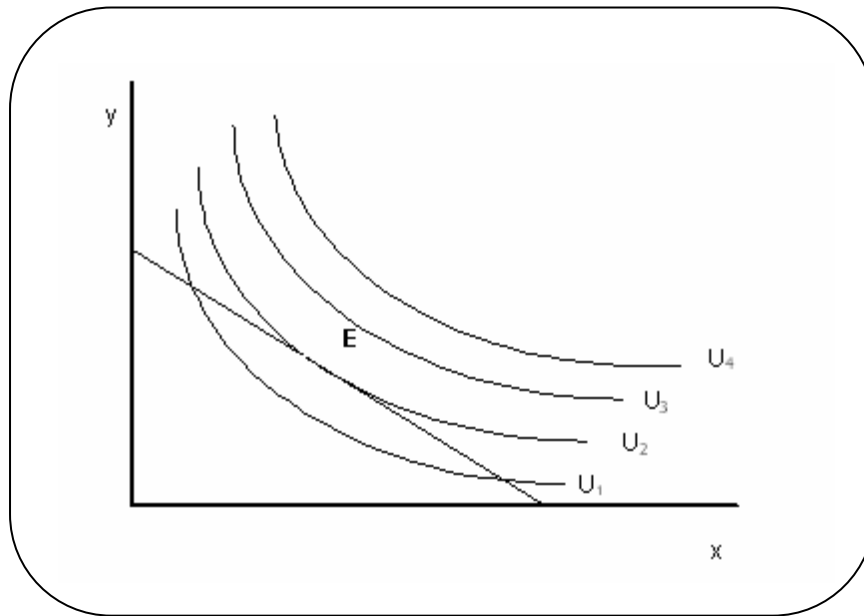
$$ap_a + bp_b + cp_c + \dots = C$$

(a, b, c,... són les quantitats de factors de producció i C és el desembutxacament considerat).

Per Naredo (2003a) aquestes formalitzacions expressen un compromís establert prèviament en el camp de les idees, que intenta conciliar l'equilibri entre preus i quantitats d'objectes intercanviats, amb aquells impulsos "suposadament" maximitzadors de l'*homo economicus*. Georgescu-Roegen (1996) es lamentava sobre les limitacions que suposen per l'home, i per la ciència econòmica mateixa, reduir a l'home a un *homo economicus* despulat de qualsevol aspecte cultural i històric, deixant de banda a la resta dels homínids que hi conviuen. Aquestes queixes entroncarien amb les conegudes reflexions fetes per reconeguts economistes com podrien ser: la "saviesa convencional" de J.K. Galbraith, els "beneïts racionals" d'Amartya Sen o "l'economia trista" de Tibor Scitovsky.

L'economista anglès, Francis Y. Edgeworth (1845-1926) a la seva obra *Mathematical Psychics: An essay on the application of mathematics to the moral sciences* (1881) va idear la forma com conciliar els dos extrems –productor i consumidor- mitjançant la representació de l'equilibri del productor o consumidor que fonamentava l'economia de l'intercanvi. Una economia que a partir de llavors seria "l'economia". Edgeworth defensà la commensurabilitat cardinal de la utilitat i pensava que els avanços dins del camp de la física, permetrien algun dia la possibilitat de comptar amb un "*hedonímetre*" que mesurés els nivells de plaer dels individus (Schumpeter, 1994). Aquest autor utilitzà les coordenades cartesianes per a representar la correspondència entre béns i nivells d'utilitat. Quan es veia que no arribava l'invent de "l'hedonímetre", les primeres pretensions d'obtenir una mesura cardinal d'utilitat donà pas a la mesura ordinal. Així es suposa que una quantitat superior de béns demandats donaran una utilitat superior, així  $U_1 < U_2$ . En el cas de dos béns (x, y), se suposa que el nivell d'utilitat es correspondrà a cada combinació possible d'aquests dos béns,  $[U = U(x, y)]$ . A l'eix de coordenades s'aniran descrivint diferents corbes d'utilitat i l'individu s'haurà d'ajustar a aquella en la qual les seves limitacions pressupostàries no el deixen anar més lluny en l'univers de les corbes d'utilitat (figura 5).

Figura 5. Mapa de corbes d'utilitat.



D'acord amb aquesta teoria, el subjecte es col·locarà en el punt E que serà el punt d'equilibri entre la seva limitació pressupostària i la màxima utilitat dins del mapa de corbes d'utilitat. Per Naredo (2003a:310-335) els preus d'equilibri no responen a cap tipus d'anàlisi i consideració utilitària, sinó que responen al que ell anomena l'*isomorfisme de la palanca*, que correspondria al que Naredo (2003a:310) entén com a "circularitat del raonament". Com es veu a la figura 5, del mapa de corbes d'utilitat es dona el salt en que es presenten els preus de dos productes ( $p_x, p_y$ ) i el productor o consumidor haurà de moure's per la recta de balanç que assenyalin les seves limitacions pressupostàries, l'intercanvi ha de complir la condició  $\Delta x \cdot p_x = \Delta y \cdot p_y$ . En aquesta formulació, *isomorfisme de la palanca*, que es deriva de la llei de la conservació del valor,  $\Delta x$ ,  $\Delta y$  fan de forces i  $p_x, p_y$  de braços de la palanca. Aquesta formulació recorda per tant allò que "com s'ensenya en la mecànica estàtica, una palanca es troba en equilibri si la suma vectorial dels moments de les forces que actuen sobre ella és igual a zero, o el que és el mateix, quan la relació entre les forces actuant pren un valor igual al quocient invertit de la longitud dels braços que els hi corresponen" (Naredo 2003a:310).

En un cas simplificat de dos subjectes i dues mercaderies, la relació de preus d'equilibri vendria donada per  $[p_x/p_y = |\Delta y|/|\Delta x| = y_0/x_0]$ , essent  $x_0$  i  $y_0$  les disponibilitats de  $x$  i de  $y$ , o del bé de consum " $x$ " i del diner " $y$ ". El problema de resoldre l'ajustament equilibrat entre preus i quantitats es resoldria com un problema de mecànica estàtica, en funció de l'escassetat objectiva de productes disponibles en el moment de l'intercanvi, sense que s'hagués de recórrer a la funció de la utilitat, sinó que es podria resoldre mitjançant l'*isomorfisme de la palanca*. Naredo (2003a) adverteix que hi ha certes diferències que separen els dos casos presentats, el de l'equilibri mecànic en el cas de la palanca i el de l'equilibri de l'intercanvi: per una banda, en el cas de la palanca, l'equilibri s'obté a partir de relacionar dues magnituds físiques qualitativament idèntiques, i expressables en la mateixa unitat de mesura (pesos i longituds); mentre que per una altra banda, en el cas de l'equilibri de l'intercanvi, unes mercaderies distintes qualitativament i amb quantitats que no són reduïbles a unitats homogènies, presenten com a únic nexa d'unió la seva aptitud per ser demandades en virtut de les seves característiques intrínseques.

Una primera forma d'abordar la qüestió de l'equilibri de l'intercanvi consisteix en enfrontar les funcions d'oferta i demanda, trobant-se el preu d'equilibri en el punt en que s'igualen les quantitats oferides i les demandades. En aquest cas la formulació analítica recolliria no solsament l'escassetat dels productes, "sinó també la seva funcionalitat per complaure als demandants, estant representats en ella els tres factors ja esmentats pels escolàstics *-raritas, virtuositas, complacibilitas-* com a determinants de la formació dels preus en l'intercanvi mercantil" (Naredo 2003a:312).

La funció de l'equilibri de l'intercanvi en fer intervenir la producció –aquells objectes que són produïts- estableix com a problema, la raresa dels béns en base a la raresa dels mitjans de producció. Aquest problema podria ser afrontat de dues maneres: una que fa esment a que la raresa d'un bé ha de fer esment a la raresa absoluta d'altres béns des del punt de vista de la producció –aquests béns s'anomenen mitjans elementals de producció-, així “suposant conegudes les quantitats disponibles d'aquests factors la seva escassetat es planteja en termes absoluts, així com les *funcions de producció* en les que intervenen, el problema trobarà una solució definida, reunint-se les equacions necessàries per calcular els preus d'equilibri de tots els productes i mitjans de producció que entren en joc” (Naredo 2003a:313); i l'altra, consisteix en canviar la noció d'escassetat absoluta per una altra escassetat relativa. En aquest segon cas, en prescindir de limitacions quantitatives absolutes en les disponibilitats dels factors, es permetria simplificar el problema, deixant a fora la funció de producció. D'aquesta manera, s'obtidran les quantitats i els preus d'equilibri a partir d'igualar les exigències pecuniàries dels oferents amb les funcions de la demanda.

En aquest marc, resulta que el problema de l'escassetat o raresa objectiva no es pot tractar de manera satisfactòria sense introduir explícitament la variable temps sense distingir entre elements flux i elements fons (Georgescu-Roegen, 1996). Els autors neoclàssics s'estimarien més abandonar la noció d'escassetat objectiva i formular el problema de l'equilibri sobre la noció relativa de l'escassetat. Una noció que giraria en torn a les mesures “homogènies” dels valors de canvi. D'aquesta forma es consolida el concepte d'escassetat com una escassetat relativa i no objectiva. Aquesta qüestió com han sabut fer notar alguns autors, com per exemple Ivan Illich, ha transcendit en tota la societat occidental que es guia cada cop més per aquests conceptes d'utilitat relativa, derivant en una societat insatisfeta i, alhora, depredadora.

Normalment, els manuals d'economia, aborden el tema de l'equilibri de l'intercanvi de forma escalonada, separant primer el component subjectiu de la utilitat per enfrontar-ho a la limitació pressupostària que representa l'equació de balanç, i així per cada renda es suposa que hi haurà un conjunt de rectes de balanç, cadascuna de les quals serà representativa d'una relació de preus determinada. S'agafarà, llavors, com a punt d'equilibri el que maximitzi la utilitat subjectiva. “Però aquest problema de màxim, la simetria del qual amb l'equilibri del productor [...], s'enfronta amb un problema previ de mesura. Mentre que en la funció de producció la quantitat de producte obtinguda es pot definir inequívocament i ser objecte d'una mesura cardinal, en la funció d'utilitat no és possible fer el mateix amb el grau d'utilitat o satisfacció assolit” (Naredo 2003a:316). Segons Naredo (2003a) la condició de màxima utilitat o producció, es va afegir com a justificació addicional a la condició necessària d'equilibri derivada d'aquell *isomorfisme de la palanca*. Els pares de l'economia neoclàssica, solucionaren el problema del màxim mitjançant l'aplicació del càlcul diferencial considerant la *utilitat marginal* com la derivada de la utilitat efectiva respecte a la quantitat posseïda d'un bé. La “il·lusió” de la mesurabilitat va permetre dur a terme la formalització neoclàssica, culminant en la construcció de l'*equilibri general* de L. Walras. Una vegada conegudes les quantitats (forces de la palanca) i els preus (braços de la palanca), aquests s'haurien de fixar de tal manera que compleixin la condició d'equilibri que exigeix la llei de conservació del valor (Primera Llei de la Termodinàmica).

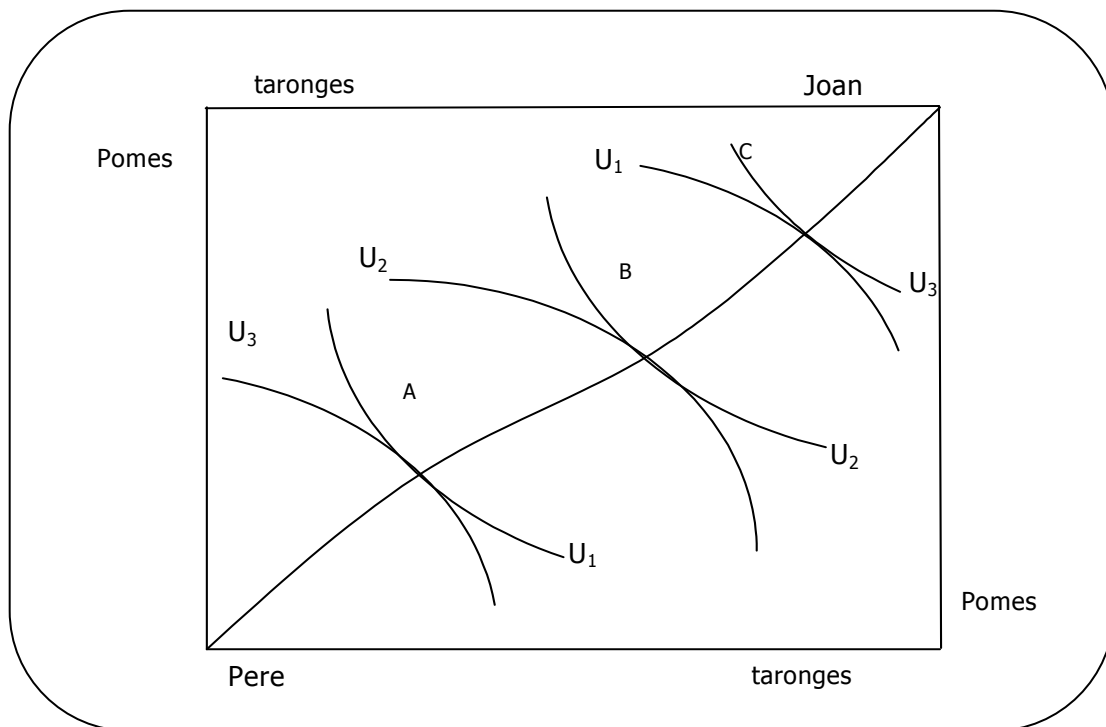
Naredo (2003a:320) sostén que “mentre ens moguem en el terreny de la pura abstracció, la validesa i universalitat de les conclusions que ofereix la construcció walrasiana queden garantides en tant que s'asseguri la seva coherència interna. La qual es referma amb el caràcter tautològic que impregna la conclusió elevant-la, com ocorre en general amb les veritats matemàtiques, per sobre de l'espai, del temps o de les contingències del marc institucional. Mentre ens mantinguem en aquell nivell d'abstracció no fa falta que les hipòtesis relatives a l'estructura i al funcionament del sistema es relacionin amb la realitat circumdant: basta –com diu Walras- amb que puguin ser imaginades”. Els problemes sorgeixen o poden sorgir, emperò, quan es trasllada del laboratori -camp de l'abstracte- a la vida real i a més s'empra o bé per explicar la realitat o bé per normativitzar-la.

La funció de la utilitat presenta una sèrie de limitacions que sobretot fan referència a la seva incommensurabilitat en termes cardinals. A partir de llavors es va haver de cercar un nou criteri que definís les característiques d'òptim econòmic d'un col·lectiu sense haver d'incórrer en comparacions o sumes de la utilitat dels subjectes que el componen. Vilfredo Pareto (1848-1923) al *Manual d'économie politique* (1906) suggeria que si diverses magnituds no són

comparables, només serà possible definir una combinació de les mateixes com a màxima o eficient, el que suposava abandonar la pretensió de la mesura de la utilitat en termes cardinals per centrar-se en la seva mesura ordinal (Schumpeter, 1994). L'òptim de Pareto es trobarà en el punt en que no sigui possible augmentar cap combinació sense disminuir cap de les altres. La substitució del màxim d'utilitat per l'òptim de Pareto va suposar un cert retall a aquelles bondats que se li atribuïen al lliure mercat. Diferenciant-se de l'anterior màxim, Pareto diu que el mercat pot conduir a diferents situacions d'òptim. L'òptim de Pareto, en certa mesura resituaria a l'objecte de l'economia des de la producció a aquell altre de l'apropiació, ja que el fet que un individu assoleixi una major utilitat anirà lligat al fet que un altre (o altres) en tinguin menys.

En la figura 6 els punts A, B i C són diferents òptims pels dos individus que es suposa que actuen racionalment -dins del que s'entén en economia neoclàssica per racionalitat- en l'adquisició de taronges i pomes. En definitiva, l'obtenció d'un òptim o un altre depèn dels factors productius i de les rendes dels subjectes que hi intervenen, emperò quedarà al marge del criteri de Pareto el fet de dir si un òptim o un altre és millor o pitjor que l'altre, o més just o menys. Naredo (2003a) apunta com aquestes decisions han quedat fora del marc analític del que s'ha anomenat com a "economia positiva" que es presentarà com a disciplina neutral allunyada de qualsevol connexió amb la política i la moral, és a dir allunyant-se dels seus orígens. Hirschman (1991) sosté que les aportacions de Pareto contribuïren a justificar i "naturalitzar" les desigualtats socials marcades per diferencials de renda sota la suposada inconveniència de les situacions en que uns millorassin (pobres) a costa que d'altres empitjorassin (rics); i a més Pareto en ridiculitzar les institucions democràtiques va contribuir – segons el propi Hirschman (1991)- al seu moment a l'ascens del feixisme. Una tasca que li fou recompensada amb el seu nomenament com a senador vitalici per part del dictador italià, Benito Mussolini.

Figura 6. Òptim de Pareto



Davant les propostes paretianes que formulaven una millora dels individus en passar d'un òptim a l'altre. Es proposa un criteri menys estricte que el de Pareto ja que s'estima que no era necessari exigir que tots els subjectes milloressin en passar d'una configuració a una altra per considerar-la millor que l'altra, sinó que bastava que els que de fet milloressin poguessin satisfer les exigències dels perdedors mitjançant indemnitzacions. "D'aquesta manera

s'obriren noves possibilitats per a que la construcció neoclàssica de l'econòmic s'utilitzés com a guia presumptament objectiva en les decisions de política econòmica. Diem "presumptament" objectiva, no només perquè ja hem vist amplament que les elaboracions neoclàssiques enfonsen amb profusió les seves arrels en l'ideològic per enclaustrar-se acte seguit en els llims dels convencionalismes matemàtics, sinó perquè aquesta mateixa solució indemnitzadora obri les portes a l'arbitrari. Si els perjudicis causats fossin merament pecuniaris seria fàcil indemnitzar-los en diners, però el tema es complica quan com és corrent, transcendeix d'aquell nivell" (Naredo 2003a:322).

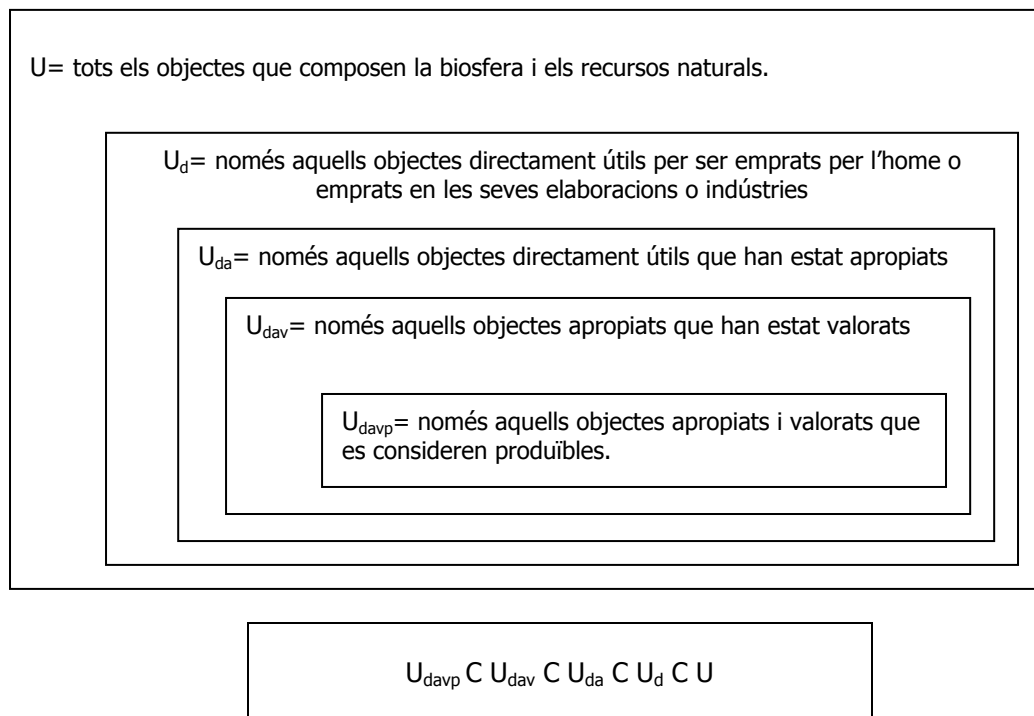
Per una altra banda, René Passet (1996) diu que de l'obra de Pareto, així com la de molts altres autors, només ens ha quedat el llegat d'allò que ha interessat a la ciència econòmica dominant, que en el cas de Pareto és l'elaboració de l'òptim. Segons Passet, Pareto indicà que l'equilibri social depenia de circumstàncies que anaven més enllà de l'esfera convencional de l'economia, per endinsar-se dins de factors ideològics, institucionals o ambientals, introduint també les diferents relacions de poder entre subjectes desiguals i com aquestes influïen al procés econòmic. Aquestes aportacions foren, no obstant, les que menys repercussió tingueren. Així, Pareto escrivia que "el mateix que veiem a l'esquirol fer voltes en la seva roda, els veiem (als economistes) dissertar sobre el valor, sobre el capital, sobre l'interès del capital, etc., repetint, per centèsima vegada, coses banals, cercant un nou "principi" del que extreure una economia millor. Desgraciadament, només per un petit nombre entre ells, millor vol dir més d'acord amb els fets. Pel major nombre, i amb molt, millor vol dir, pel contrari, més d'acord amb les seves idees" (Pareto, V.(1916) *Traité de sociologie generale*, pp.1287 a Naredo 2003a:324).

Una de les aportacions més notables de Pareto és la que fa referència a les desigualtats entre els agents, la qual cosa ens condueix a analitzar les relacions de poder com un tret essencial. Aquestes relacions de poder no podran ser objecte d'abstraccions ni podran ser analitzades únicament a partir de les variables a l'ús dels preus i les quantitats sinó que per Pareto calia introduir-les dins d'un conjunt social complex. La formulació walrassiana de l'equilibri es mantén a molta distància del que seria qualsevol cas empíric ja que ignora trets essencials que acompanyen als fenòmens objecte d'estudi. Amb l'escola marginalista, entesa com la continuïtat i consolidació de la clàssica, es confirmen els límits del camp d'estudi de l'econòmic que es perpetuaran en pràcticament totes les interpretacions que es facin des de l'enfocament mecanicista del sistema econòmic.

Aquestes **limitacions** es poden sintetitzar en:

1. En considerar només aquell subconjunt de l'útil que és objecte d'apropiació efectiva per part dels agents econòmics, passant a integrar els seus respectius patrimonis.
2. En retenir només aquell subconjunt dels objectes apropiats que tenen valor de canvi.
3. En agafar del camp de l'apropiable i valorable, només aquells objectes que es consideren produïbles.

Figura 7. Els objectes útils i la seva relació amb la idea usual de sistema econòmic (Font: Naredo 2003a:421).



Des de l'economia de la naturalesa de Linneu, en que tots els objectes són útils (U) es va desplaçant la noció de sistema econòmic, fins aquell sistema en que només són útils aquells objectes apropiats, valorats i que a més són produïbles ( $U_{davp}$ ), que és allà on es mourà la ciència econòmica, en un espai anomenat mercat. El camp del sistema comptable s'ha anat reduint als objectes econòmics "reals" que han estat apropiats, valorats i produïts. I, cap objecte econòmic "real" podrà ser introduït per cap altra via que no sigui la de la producció ni destruït per cap altra que no sigui la del consum. Es defineix, doncs, l'activitat de producció com aquella que incideix sobre els objectes econòmics "reals" que reben aquesta condició quan són apropiats i els hi són atribuïts uns valors de canvi, o bé els transformen per incrementar el seu valor, així el camp de la producció s'anirà estenent o reduint a mesura que ho faci el camp dels valors de canvi imputats. No serà l'existència física el que fa que un objecte econòmic real sigui enregistrat en el sistema comptable, sinó el fet d'haver estat apropiat, valorat i produït. Naredo (1994:68) entén que en aquestes condicions: "l'economia estàndard –com havien precisat els seus formalitzadors neoclàssics (Jevons, Walras, etc.)- només s'ocupa d'allò que, essent d'utilitat directa pels homes, resulti a més apropiable, valorable i produïble, agafant com a objecte d'estudi el subconjunt  $U_{davp}$ ". La qual cosa explica el diàleg de sords que moltes vegades es produeix entre economistes i ecologistes: mentre que els primers circumscriuen el seu raonament a "l'oikos" més restringit dels valors de canvi, els segons raonen sobre aquell altre més ample de la biosfera i els recursos amb independència de que siguin o no valorats".

En els inicis del segle XX es confirmaren tota una sèrie de problemes al voltant de la noció d'utilitat, i per això gran part dels economistes teòrics neoclàssics intentarien salvar la "nau" de l'economia neoclàssica que girava en torn a les nocions d'utilitat subjectiva i producció-consum.

Segons Naredo (2003a:326-327) aquests **problemes** es poden sintetitzar en:

- Acceptació que la utilitat no era mesurable en termes cardinals, i com a conseqüència es substituïa la funció d'utilitat per una funció índex (ordinal). Les corbes d'indiferència han d'agrupar aquelles combinacions que resulten indiferents al subjecte.

- b. Entre les condicions que exigeix la construcció de les corbes d'indiferència es troba el principi de transitivitat i la independència de les preferències del consumidor.
- c. Per la construcció de les corbes d'indiferència, les preferències d'un consumidor són completes o totals en el cas particular en el que pugui ordenar de forma consistent totes les possibles combinacions de béns atenent al seu grau de preferència.

Amb la intenció de donar un major recolzament empíric a les elaboracions de la "teoria del consum" es va anar deixant de banda la noció originària d'utilitat, per considerar tan sols les preferències dels consumidors sobre distintes combinacions de béns, donant lloc a la *teoria de les preferències revelades*. Com que l'única cosa contrastable feia referència exclusiva als preus i a les quantitats, i no a la utilitat, l'única cosa que es podia dir era que en un mercat competitiu, les quantitats i preus d'equilibri s'adaptaven a les preferències sobre quantitats i preus manifestades pels subjectes en l'intercanvi. Cal tenir en compte que aquest missatge només és vàlid en cas que es mantingui la idea de sobirania del consumidor i l'autonomia de les preferències. Emperò, si en cas contrari les preferències són manipulades per les empreses i la sobirania del consumidor es difumina, llavors la teoria perd solidesa. La societat de consum que descrivia Baudrillard (1974) ens mostra, per contra, com molts dels postulats que es defensen des de la teoria econòmica, no quedarien més que en això, en teoria. Tal com exposa Naredo (Naredo 2003a:329): "encara que la teoria econòmica no es doni per assabentada, les empreses de publicitat saben molt bé que el més eficaç per promoure la venda d'un producte sense baixar el seu preu no és enaltir la seva funcionalitat específica com a valor d'ús, sinó relacionar-la amb altres insatisfaccions més profundes, conscients o inconscients, dels consumidors potencials [...] Tal cosa ocorre, per exemple, amb els afanys de llibertat individual, d'agilitat en els desplaçaments o de status social als que diu servir l'automòbil i que s'anul·len quan la seva adquisició i manteniment exigeix un elevat nombre de jornades de treball a l'any i quan el seu consum localment generalitzat du aparellat l'embotellament".

Així, d'acord amb Naredo (2003a) tendríem que, paradoxalment, una de les principals i essencials característiques de la societat de consum és la destrucció d'aquella finalitat utilitària de la producció. Una finalitat que figura, precisament, dins dels postulats principals de la construcció teòrica neoclàssica. La destrucció de la finalitat utilitària no només es produeix per la pèrdua de funcionalitat com a valor d'ús (p.ex. transport per moure's a automòbil per demostrar status social i llibertat individual), sinó també per la degradació socioambiental que es deriva de l'obtenció i de l'ús dels objectes de consum. Naredo (2003a:333) apunta que "s'ha d'advertir que, en la mesura en la que s'esqueixa la finalitat utilitària de la producció i que les preferències apareixen manipulades i creades dins del propi sistema econòmic, aquest deixa d'apuntar cap a l'horitzó de progrés i abundància que se li atribuïa com a fita".

El francès A.A. Cournot (1802-1877), considerat com un dels pares de l'economia matemàtica, formulà l'anàlisi econòmica a partir de les funcions de l'oferta i la demanda, considerant que les elaboracions en torn a la utilitat de Walras, més que res, responien a una justificació de l'*status quo*. "Així, el criteri generalment acceptat d'Occam, que suggereix que en una construcció científica han d'eliminar-se tots els supòsits innecessaris, és raó més que suficient per que les elaboracions de la utilitat fossin segregades del cos de la teoria econòmica com instruments explicatius de la formació dels preus. El fet de que en la generalitat dels manuals no ocorri així, denota l'existència d'altres finalitats distintes que no es solen explicitar" (Naredo 2003a:331-332).

L'afany per seguir mantenint, de fet, la utilitat com a element fonamental de la mecànica de l'intercanvi vendria donat per l'establiment de la base econòmica una estreta relació causal entre producció i consum, entre satisfacció de necessitats i el benestar i felicitat de les persones. El recurs a la funció d'utilitat, però, allunya la possibilitat d'explicar la formació de preus (que teòricament juguen un paper de guia de l'activitat econòmica) ja que no es presenta la vinculació dels preus amb els costos dels factors de producció, i darrera de l'epígraf de producció es contemplen pràctiques que són mera destrucció. De fet, Naredo i Valero (1999a) han analitzat críticament aquests aspectes, al temps que han intentat esbrinar empíricament les regles que sustenten la imputació dels preus sota el que defineixen com a "regla del notari".

L'anomenada *lleï del decreixement de la utilitat marginal* també quedaria desfasada quan fos traslladada al món real. Si ens limitam per exemple, a un dels típics casos que apareixen als manuals d'economia, com per exemple en el consum de gelats, evidentment es complirà dita lleï, ja que quan més se'n consumeixin menor serà la seva utilitat marginal. Emperò en el cas que els objectes es desfermen de la funcionalitat com a valor d'ús, aquesta lleï perd validesa. Així, una casa deixa de tenir un valor d'ús per l'hàbitat, per convertir-se en una representació d'acumulació i apropiació expressable en valors abstractes (monetaris), al temps que es vincula a una sèrie d'efectes que permeten en molts casos seguir en la senda de l'acumulació com es deriva de la especulació immobiliària i el seu efecte riquesa (Naredo, 1996). D'aquesta manera, "el desig compulsiu d'apropriació i acumulació d'objectes propis de la "societat de consum" i la seva emulació col·lectiva guiada per reaccions desviades de comportament, ofereixen un terreny abonat per la manipulació de les preferències per les empreses sense altre fi que la finalitat sense fi de la producció, creant una espiral en la que es creix simultàniament la producció i la frustració, el consum i la insatisfacció de necessitats, que tanca el pas cap a l'abundància promesa" (Naredo 2003a:334).

En la societat industrial s'alimenten mútuament els processos d'augment de l'escassetat objectiva i de la subjectiva, de la insatisfacció dels individus i de la degradació ecològica i polarització-exclusió social. Mentrestant, segons Naredo (2003a), la construcció del sistema econòmic ha anat deixat de banda dos problemes bàsics que suscita la gestió de recursos en el món industrial que són: en primer lloc, l'acceleració sense precedents del procés entròpic motivat per l'home; i en segon lloc la destrucció de la finalitat utilitària de la producció.

L'element clau per expressar l'escassetat, segons el plantejament ortodox de l'economia, és mitjançant els preus emperò aquests no tenen únicament un paper com indicadors de l'escassetat, sinó que molt sovint són interpretats com a "costos d'oportunitat" en que incorr el consumidor, o la societat, en optar per una mercaderia en contra d'una altra, allò a que renunciem una vegada hem fet la nostra elecció. Així, per exemple quant més baixos siguin els costos d'oportunitat d'extreure un barril de petroli front a una altra opció energètica, major serà l'incentiu per que la generació actual dilapidi totes les reserves petrolíferes disponibles. Per això, Young i Sachs (1995:143) sostenen que "el consum de materials ha arribat a uns nivells tan extraordinaris en els països industrials degut a l'existència d'un marc econòmic global desfasat que deprimeix els preus de les matèries verges i, el que és més important, no respon als costos ambientals d'extracció i transformació. La caiguda dels preus ha continuat encara quan els costos ambientals de l'economia global de materials han pujat de manera important. A la darrera dècada quasi tots els béns importants s'han abaratit de manera significativa a tot el món, tendència que, a la vegada, ha permès que les taxes de consum mantinguin un ritme de creixement constant".

El pensament econòmic dominant representa el moviment accelerat de la producció i el consum com a font inequívoca de progrés i abundància (retòricament identificat amb benestar col·lectiu), recolzant els interessos de l'empresa capitalista i els estats capitalistes (avui sobre l'hegemonia neoliberal) que cerquen augmentar incessantment els seus beneficis i poder, tot subordinant les relacions amb l'entorn físic i institucional als seus interessos (Naredo, 2003a; Harvey, 2007). Santos Redondo (1997:169-181) ens recorda com el fundador de la corrent institucionalista de l'economia, Thorstein Veblen (1857-1929), va arribar a considerar a l'empresa capitalista i als empresaris com una vertadera plaga social, ja que actuen en contra de la pervivència no tan sols de la societat, sinó que es convertien també en el principal enemic del seu propi interès que en la persecució cega dels beneficis acaben convertint-se en "sabotejadors" del procés productiu. En aquest sentit, els historiadors econòmics s'han encarregat de desmitificar el paper schumpeterià de l'empresariat, i com en la coneguda com "revolució industrial" no foren (només) els patrons els únics encarregats de donar-li corda al rellotge de l'economia i la història (Tello, 2005).



## 2.6. CONTINUITAT I CANVI AMB KEYNES. LA RESPOSTA ALS EXCESSOS DEL LAISSEZ FAIRE.

L'any que moria Karl Marx (1883) naixien dos il·lustres economistes que aportarien visions complementàries a la dels neoclàssics sobre els processos socioeconòmics: John M. Keynes (1883-1946) i Joseph A. Schumpeter (1883-1950). El context geopolític i geoconòmic mundial entre finals del segle XIX i principis del segle XX es va veure caracteritzat, entre d'altres aspectes, en primer lloc pel fet que el motor de combustió alimentat per petroli semblava que s'havia de traduir en una època de prosperitat "infinita"; en segon lloc, per l'expansió de les economies dels països capitalistes es sustentaven en una -no contemplada, ni valorada- creixent expansió geogràfica<sup>35</sup>, cap a unes colònies d'on s'extreien gran part de les matèries primeres (p.ex. Regne Unit a la Índia, Iraq, Aràbia Saudita, Emirats Àrabs Units, Kuwait, Qatar, Oman, etc), la qual cosa conduí a Lenin a definir l'imperialisme com l'etapa superior del capitalisme (Harvey, 2004); en tercer lloc, les creixents demandes socials per la democràcia a les metròpolis incidien sobre les estratègies d'acumulació del capital; i en quart lloc, cal assenyalar que la irrupció i expansió de l'Imperi alemany de Bismarck (II Reich) constituí "l'epicentre del moviment proteccionista" (Arrighi 1999:318) i aquest optà per una combinació de poder fort (polític-militar) i un teixit industrial caracteritzat per una "racionalitat tecnològica", front a la "racionalitat pecuniària" britànica, i la constitució de potents càrtels amb una coalició d'interessos entre les branques industrials i la banca. Arrighi (1999:321-) exposa com "el sistema alemany estava substituint al britànic únicament en el camp del rendiment industrial [...] El capitalisme corporatiu alemany, lluny de substituir el capitalisme de mercat britànic, va constituir un petit fracàs econòmic i un colossal fiasco polític i social. El seu desenvolupament, nogensmenys, precipità la crisi terminal del règim d'acumulació britànic, iniciant-se la transició al règim estatunidenc. El capitalisme corporatiu alemany va constituir únicament l'antítesi de l'imperialisme de lliure comerç britànic". En aquell context, les taxes de benefici es recuperaven gràcies, especialment, a la intensificació del rearmament de les

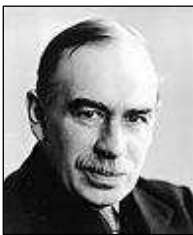


Figura 8. J.M. Keynes (1883-1946);  
J.A. Schumpeter (1883-1950).

potències europees. Això, en un context en que teòricament es defensava el *laissez faire*, però que a la pràctica s'iniciava un potent intervencionisme per tal de protegir els interessos de classe internament, front a les creixents demandes democratitzadores, i externament en una atmosfera de conflictivitat múltiple entre les potències capitalistes (Arrighi, 1999). La situació abans esboçada s'acaba de definir amb el que Polanyi (1968:20) va designar com el nexa invisible de la desintegració de l'economia mundial de principis de segle XX, com és la ruptura del patró or. Aquella convulsa situació col·lisionà

en la Gran Guerra (1914-1918) en la que es confrontaren les principals potències europees. Mentre es desenvolupava la contesa, les idees revolucionàries esclataven i es feien amb el poder a Rússia a 1917, deixant la seva participació a la Gran Guerra.

Durant aquells anys, els EUA que s'havien mantingut relativament al marge, entrant a participar en el conflicte al 1917, quan Rússia es retirà i els alemanys anunciaren iniciar els atacs submarins. Arrighi (1999:324-325) exposa com la Gran Guerra va servir per anar apuntalant el que seria l'hegemonia estatunidenca: "els actius britànics als EUA se liquidaren a la Borsa de Nova York a preus tremendament rebaixats [...] Al final de la guerra, per conseqüent, els EUA havien recomprat a preu de saldo algunes de les enormes inversions que havien constituït la infraestructura de la seva economia domèstica durant el segle XIX i, a més, havia acumulat ingents crèdits de guerra". Per una altra banda, mentre Gran Bretanya havia concedit préstecs als seus aliats més pobres, els EUA tenien les mans lliures per iniciar la seva expansió per Amèrica Llatina i Àsia, començant a desplaçar al capital de Gran Bretanya.

No obstant, el sistema monetari mundial depenia de la City de Londres, i la lliure esterlina, encara que es trobava en una situació d'enorme feblesa, recolzada pel dòlar i Wall

<sup>35</sup> Bèlgica tenia 3 colònies, la darrera s'independitzà al 1962; l'Imperi Britànic comptava amb 62 colònies, la darrera s'independitzà al 1997; Holanda comptava amb 3 colònies, la darrera s'independitzà al 1975; França comptava amb 25 colònies, la darrera s'independitzà el 1977; Portugal tenia 7 colònies, la darrera s'independitzà al 1975; Espanya tenia 3 colònies, la darrera s'independitzà al 1976; i els EUA comptaven amb 1 colònia (Filipines) que s'independitzà al 1946.

Street. Churchill volgué demostrar la fortalesa de l'Imperi Britànic mitjançant l'adopció del patró or i tornà al valor que tenia la lliure a la situació anterior a la de la Guerra (123,27 grams d'or i 4,86 dòlars). Aquesta decisió fou durament criticada per Keynes que ho titllà de "bogeria" ja que reduïa les possibilitats de competir en el mercat mundial. L'estratègia adoptada fou la d'incidir negativament sobre el factor treball amb: reducció horitzontal dels salaris i augment de l'atur (Galbraith, 1984). Per una altra banda, els acords del Tractat de Versalles (1919) permeteren el repartiment del Pròxim Orient entre els protectorats britànic i francès, i facilitaren l'ampliació del pillatge dels recursos mundials per part de les metròpolis. Keynes en la seva obra *Les conseqüències econòmiques de la guerra* escrit el 1919, assenyalava que els països vencedors s'equivocarien en cas de voler cobrar a Alemanya més del que aquesta podia pagar. Galbraith (1984:201) diu que l'*establishment* britànic denuncià que la tesi de Keynes donava valuosos arguments als "enemics" per incrementar el sentiment de persecució i injustícia. Uns sentiments que forjaren, en part, la retòrica de Hitler i que seria un dels arguments per la nova escalada bèl·lica dins del context dels nacionalismes imperialistes.

La situació d'entreguerres presentava una situació pendular, per una banda l'epicentre de l'economia-món es desplaçava cap als EUA amb un predomini de la dimensió financera, i per una altra banda, a la Vella Europa, la situació s'anava complicant progressivament. Les elevades taxes d'atur i la inflació alimentaren l'ascens dels moviments feixistes i totalitaris. L'Alemanya de la postguerra no podia fer front a les exigències del Tractat de Versalles (1919) de reparar els danys de la guerra i en aquella situació va fructificar la figura de Hitler i del nazisme, culpant als jueus de la crisi econòmica que patien els alemanys. Els EUA, la Fed (Reserva Federal) i Wall Street, començaren a guanyar protagonisme i gran part de les reserves d'or es dirigien cap als EUA, i al mateix temps s'activà una important activitat financera i especulativa des dels EUA sobre la resta del món. A partir de 1927, els fluxos de capitals es dirigiren també cap el propi territori dels EUA i les classes socials mitjanes participen d'aquella dinàmica, amb la inversió bursàtil i també immobiliària. Emperò, l'alegria dels EUA se traduïa en una llosa sobre la resta d'economies centrals, per la qual cosa al 1927, M. Norman (President del Banc d'Anglaterra), C. Rist (Banque de France) i H.H.G. Schacht (Reichsbank) viatjaren als EUA per demanar a la Fed (Reserva Federal) una reducció dels tipus d'interès, l'augment dels préstecs i així relaxar i facilitar la política monetària. La reducció del tipus d'interès es va traduir en una minva dels fluxos de capitals cap als EUA, però el diner més barat significà un major accés als diners, més crèdits i encaletament dels processos especulatius (Galbraith, 1984). Finalment, l'ebullició del moment eclosionà amb el dijous negre (24 d'octubre de 1929) en que la "confiança" dels inversors es comença a desinflar. Una confiança que es perd per les dificultats d'expandir-se més enllà de les seves fronteres, per l'excessiva financiarització i especulació, i la creixent conflictivitat a Europa, en uns països que havien rebut els préstecs nord-americans però que per les dificultats socioeconòmiques per les que passaven no podien tornar. Els EUA patiren una severa crisi econòmico-financera, esperonejada per la crisi agrícola dels EUA (Dust Bowl) al llarg dels anys 1930. Una crisi econòmica que s'estengué arreu del món, i que actuà com a revulsiu dels moviments feixistes.

Karl Polanyi (1886-1964) en la seva brillant obra escrita al 1944, *La Gran Transformació* (Polanyi, 1968) analitza l'ascens i caiguda de l'economia liberal, en la qual sostén que l'única viabilitat de mantenir aquell projecte era per la via d'uns estats forts i autoritaris. Polanyi (1968) identificà la creença amb el mercat i les seves virtuts, com una clara mostra d'explosió de fervor religiós que com la majoria d'aquestes explosions estaven vinculades a una profunda i intensa violència. A principis del segle XX, Polanyi identifica una forta intervenció pública per tal de defensar (per tots els mitjans) la llibertat d'empresa, una situació que a dir de Harvey (2007) presenta extraordinaris paral·lelismes a la de finals de segle XX i principis del XXI. Temin (1989) en el seu estudi sobre la crisi del 1929 entén que la rigidesa monetària del patró or estava estrangulant les economies i societats dels països centrals just després de la Gran Guerra. No obstant, les reflexions de Polanyi transcendiren les crítiques habituals de l'economia neoclàssica i de l'economia política, fetes sovint des dels postulats de tall marxista, i en els seus treballs incideix sobre les relacions entre l'espècie humana i els ecosistemes que la sustenten.

En el món acadèmic, i polític, a principis del segle XX el pensament neoclàssic eclipsà les altres corrents, que estaven vinculades sobretot a l'historicisme i al marxisme. Amb el temps, i fins els nostres dies, s'identificarà l'enfocament neoclàssic amb l'economia acadèmica i convencional. Emperò, els episodis de principis del segle XX posaven en entredit les bondats d'aquell sistema (i de retruc d'aquelles teories). De fet, el prestigiós economista monetarista,

Irving Fisher, a la tardor del 1929 va publicar un article on exposava que la borsa havia arribat a una situació *high plateau* (altiplà) de la que no cauria. Els esdeveniments del dijous negre (24/10/1929) i posteriors, erosionaren el seu prestigi, a més del patrimoni familiar. La reacció a la crisi d'entreguerres, que desemboca en la Segona Guerra Mundial, es va definir en les polítiques conegudes com el *New Deal* de Franklin D. Roosevelt als EUA. Les polítiques de Roosevelt varen rebre una forta oposició de les classes empresarials que es traduí en una recessió de les inversions entre 1937-1938 que resultà en una nova etapa de recessió, que només es veuria superada pel rearmament. Mentre que als EUA la despesa pública era de prop del 20% del PIB el 1928, "Adolf Hitler aconseguí sense majors problemes la col·laboració de les grans empreses en un programa molt més intervencionista empès per un Estat amb una despesa que representava el 42% del PIB a Alemanya" (Tello 2005:176). Sembla que l'economista polonès Michal Kalecki (1899-1970) va veure, al mateix temps que ho feia Keynes, que entre dels motius pels quals, l'elevada despesa pública a Alemanya no suposava cap trava de cara als empresaris, era degut a que "la disciplina a les fàbriques i l'estabilitat política són molt més apreciades pels dirigents de la indústria que els guanys. El seu instint de classe els hi diu que la plena ocupació és errònia des del seu punt de vista i que l'atur constitueix una part integral del sistema capitalista normal" (Kalecki 1979 a Tello 2005:176).

Kalecki, inspirant-se en els esquemes marxistes de reproducció formulà la teoria dels cicles econòmics, i sembla que abans de Keynes havia arribat a conclusions semblants al respecte de la taxa d'estalvi, la inversió i l'ocupació. A diferència de Keynes, el polonès insistí en el paper que jugaven les relacions de poder i les desigualtats de distribució de la renda, tot entenent que la "mà invisible" difícilment podria resoldre els desequilibris propis del capitalisme degut, precisament, al fet que les decisions econòmiques estaven mediatitzades per interessos particulars. Uns interessos que serien diferents segons la classe social a la que es pertanyi i aquestes juguen un paper desigual en la presa de decisions econòmiques.

Podem dir, d'acord amb Arrighi (1999:330) que "en realitat, l'escenari internacional vigent el 1940 no era tan absolutament nou, ja que les grans potències del sistema interestatal se trobaven enmig d'una altra confrontació militar, excepte que per la seva escala, ferocitat i destructivitat sense precedents, reproduïa una pauta de comportament recurrent de l'economia-món capitalista. Aviat, no gensmenys, aquesta confrontació es va traduir en l'establiment d'un nou ordre mundial, centrat i organitzat pels EUA, que difereixi en aspectes essencials del difunt ordre econòmic i que va seure els fonaments d'una nova reproducció ampliada de l'economia-món capitalista. A finals de la II Guerra Mundial, ja havien emergit els principals contorns d'aquest nou ordre mundial: a Bretton Woods s'havien establert els ciments d'un nou sistema monetari internacional; a Hiroshima i Nagasaki, nous instruments de violència havien mostrat quins serien els fonaments militars del nou ordre mundial, i a San Francisco, s'havien acordat les noves normes i regles per la legitimació de la construcció de l'Estat i de l'organització de la guerra a la Carta de les Nacions Unides".

Tots aquests esdeveniments que demostraven l'allunyament entre teoria econòmica i realitat. La sortida a la crisi econòmica i social de quasi tota la primera meitat del segle XX, desembocaren en un replantejament de la política econòmica mundial que es reflecteix (als països del centre) amb un pacte treball-capital, el que es coneix com a la irrupció de les polítiques econòmiques de tall keynesià. Gailbraith (1984) exposa irònicament com molts dels consells de Keynes (1980 [1936]) de la *Teoria General* tenien similituds amb les mesures adoptades per Hitler qui demanà préstecs per tal d'augmentar la despesa pública, incentivant la creació de llocs de feina, i ja al 1935 havia acabat amb l'atur a Alemanya, això si amb salaris baixos i una llarga història negra al darrera. Keynes presentà un model global de l'economia capitalista, segons el qual les forces del mercat tendeixen a crear situacions d'atur crònic o estructural. La discussió es centrà en el tema sobre si la intervenció estatal permetria assolir la plena ocupació i el creixement econòmic, i de retruc obrir una nova etapa de creixement econòmic mundial sota les condicions de la pau. Keynes treia a la llum el defecte de la llei de Say, que deia que tots els costos de producció s'acabarien cobrint amb el producte de les vendes, argumentant la insuficiència de la flexibilitat dels tipus d'interès per assegurar la inversió de tot l'estalvi disponible. Per Keynes, el volum d'ocupació estava determinat pel nivell de demanda efectiva, que alhora estava influenciada per factors "externs" que no tenien perquè conduir a la plena ocupació, essent l'atur inherent al capitalisme "no regulat". En aquests aspectes, les propostes de Keynes varen establir ponts amb les propostes marxianes, així com

les teories del desenvolupament. La major part d'elles, però, a dir de Naredo sota la mateixa conceptualització fragmentària de sistema econòmic.

Naredo (2003a) manifesta que es pot dir que els diferents problemes plantejats per Keynes, no suscitaren un procés de ruptura i dispersió en la ciència econòmica, ans al contrari, podria semblar que reforçaren la seva unitat amb la que es va conèixer com a "síntesi neoclàssica". Així, tenim que "avui es coneix amb el nom de "síntesi neoclàssica" a la reformulació de les idees keynesianes realitzada per autors com Hicks, Samuelson, Tobin i Modigliani que després de modelitzar les relacions de comportament adoptades per Keynes en la seva *Teoria general*, adverteixen que són les distintes hipòtesis sobre aquell comportament i sobre el grau de flexibilitat dels preus les que fan diferir els seus resultats dels de "l'equilibri general" neoclàssic. La qual cosa ofereix la possibilitat de considerar a l'equilibri keynesià i al neoclàssic com a formulacions igualment vàlides però representatives d'horitzons temporals distints: el primer del curt termini en el que els preus estan subjectes a inèrcies i rigideses, el segon del llarg termini en el que es suposa que els preus tendeixen a ser plenament flexibles" (Naredo 2003a:341). Keynes es preocupava pels postulats de la teoria neoclàssica de l'ocupació, la qual cosa el conduí a formular el principi de la demanda efectiva, però en general no qüestionà ni formulà aquells altres postulats sobre els quals s'havia desplegat el corpus teòric neoclàssic, acceptant les idees usuals de producció i treball. D'aquesta manera, les teories Keynesianes s'elaboraren sobre l'edifici de la ciència econòmica ortodoxa, i fins i tot contribuiria també a assentar-la. De la mateixa manera com Marx es sustentava en l'economia clàssica, i contribuiria a dir de Naredo a la seva consolidació.

Així mateix, el propi Keynes entenia i reflexionava sobre les paradoxes sobre les que se sustentava el capitalisme i la noció de riquesa, amb unes reflexions que podríem dir que coincideixen, en part, amb les realitzades recentment per Naomi Klein (2007) en la seva *Doctrina del Shock*. En aquest sentit Keynes exposava que "la construcció de piràmides, els terratrèmols i fins i tot les guerres poden servir per augmentar la riquesa, si l'educació dels nostres estadistes en els principis d'economia impedeix que es faci quelcom millor [...] Si el Ministeri d'Hisenda es posàs a omplir botelles velles amb bitllets de banc, les enterràs a profunditat convenient en mines de carbó abandonades, que llavors es cobriessin amb enderrocs de la ciutat, i es deixàs a la iniciativa privada, de conformitat amb els ben experimentats principis del *laissez faire*, la cura de desenterrar novament els bitllets (naturalment obtenint el dret de fer-ho mitjançant concessions sobre el sòl on es troben) no es necessitaria que hi hagués més desocupació i, amb ajuda de les repercussions, l'ingrés real de la comunitat i també la seva riquesa de capital probablement ultrapassarien en bona mesura el seu nivell actual. Clar està que seria més sensat construir cases o quelcom semblant; però si existeixen dificultats polítiques i pràctiques per realitzar-ho, el procediment anterior seria millor que no fer res. L'analogia entre aquest recurs i el de l'explotació de mines d'or de la vida real és perfecta. En els períodes en que l'or està al nostre abast a profunditats adequades, l'experiència ensenya que la riquesa real del món augmenta ràpidament" (Keynes, J.M. *Teoría general de la ocupación, del interés y del dinero* 1936:129 citat a Naredo 2003a:344)

Malgrat que Keynes reflexionàs sobre les grotesques activitats que podien fer créixer les riqueses, Naredo (2003a) exposa com això no el feu reflexionar sobre la finalitat del procés analitzat, el procés econòmic. Podríem dir que es situa a damunt de la pista, però després d'haver-ho denunciat es segueix movent dins de la noció establerta de sistema econòmic, i no reflexionà sobre la possibilitat d'ampliar la conceptualització del sistema econòmic amb la ruptura de les fronteres establertes per incloure allò que participava de forma gratuïta en el procés econòmic, com eren els recursos naturals i aquelles formes de treball no remunerat.

## **2.7. CRISI DE LA CIÈNCIA ECONÒMICA ESTABLERTA: CRÍTIQUES I REACCIONS.**

Després de la Segona Guerra Mundial s'iniciava una nova època en termes geopolítics i geoeconòmics. Harvey (2004) i Arrighi (1999) exposen com a partir de 1945 es consolidava el "segle americà", convertint-se els EUA en la gran potència hegemònica en matèria econòmica, política, cultural i militar. Aquella situació s'havia anat gestant des de finals del segle XIX, i es va anar consolidant en una potent i expansiva indústria nord-americana (amb un extens mercat intern i matèries primeres) que no havia rebut els efectes destructius de les guerres, al temps que el dòlar s'havia posicionat com la moneda hegemònica i Wall Street en el centre de l'economia financera i especulativa mundial. Al llarg dels tèrbols anys de la primera meitat del

segle XX, moltes de les reserves d'or mundial es dirigiren cap als EUA i es consolidaria paulatinament el que Gowan (2000) anomena el RDWS (Règim Dòlar Wall Street). Les lliçons de les guerres i de la Gran Depressió, conduïren a aplicar les polítiques de tall keynesià. Aquestes es reflectien, per una banda en un pacte entre el capital i el treball, i per una altra banda en un paquet d'ajudes als països castigats pels efectes destructius de la guerra, just a l'inversa dels Acords de Versalles de la Primera Gran Guerra. L'any 1942 es publicà l'informe Beveridge –*Report to the Parliament on Social Insurance and Allied Services*– formulat per l'economista i polític anglès Henry Beveridge (1879-1963), segons el qual s'establien el que serien les bases del *welfare state*.

La Gran Depressió i els fatals esdeveniments posteriors varen contribuir a dir de l'economista Joan Robinson (2004 [1970]:24) "a acabar amb l'antiga ortodòxia complaent. Pareixia que amb Keynes havíem aconseguit rompre la closca de la teologia". La teoria econòmica majoritàriament acceptada fou la que es derivava dels postulats keynesians, en versions cada cop més properes a les formulacions analítiques de l'economia neoclàssica i segons Robinson (2004 [1970]:24) "el keynesianisme vulgaritzat passà a ser ortodox". La preponderància d'aquells plantejaments estaven tan arrelats que fins i tot, el president republicà dels EUA, Richard Nixon –president d'una de les etapes més obscures de la política exterior dels EUA– va sentenciar que "ara tots nosaltres som keynesians". En aquell context, de "bonança econòmica" i relativa pau, amb una creixent tensió en la confrontació de blocs i en les perifèries descolonitzades, els conflictes socioambientals comencen a guanyar força. Les suposades bondats de l'expansió de la producció, el consum i l'acumulació es traslladaven, sense aparèixer en els comptes de resultats, en un creixent deteriorament socioambiental<sup>36</sup>. De fet, ja a l'any 1955 es va celebrar a Princeton (com ja s'ha esmentat en el capítol anterior) un important simposi per tal de tractar el paper de l'espècie humana en la transformació de la terra. Un seminari, en el que hi participaren científics procedents de molt diverses disciplines, i en el que s'incidí sobre la inviabilitat d'expandir *ad infinitum* les pretensions de la civilització urbano-industrial fonamentada amb l'expansió de les "necessitats" i alimentada pels combustibles fòssils i l'energia nuclear.

La combinació de les noves estratègies geopolítiques -descolonització, reconstrucció de la guerra, pau, ascens del conflicte de blocs, etc.- i geoeconòmiques –plena ocupació, regulació estatal, monopolis estatals, etc.- conflueixen en les propostes i teories del desenvolupament. El tema del desenvolupament i dels cicles econòmics havien estat ja objecte d'estudi per part de l'economista austríac, J.A. Schumpeter (1976 [1912]), emperò fins aleshores no ocupaven gaire les preocupacions dels científics socials, i en particular la dels economistes. Schumpeter entenia el capitalisme en la seva component històrica, amb la qual cosa, la regla comú és que hi hagi cicles, canvis i alteracions. Unes alteracions que després d'un procés de "destrucció creativa" i mitjançant onades d'innovació –amb un protagonisme exagerat dels empresaris– s'arribava a noves situacions de "bonança" i creixement econòmic. Schumpeter, influenciat per Marx, entenia l'anàlisi econòmica en el que podríem definir com a marc holístic, però pecà podríem dir d'ingenu en pensar que el final del capitalisme, i l'arribada del "socialisme", tocava a la porta. A partir de la segona meitat del segle XX, hi va haver un important desplegament de les teories del desenvolupament desigual, de tall marxista que resumidament e pot dir que entenien que es produïa una contradicció entre el "desenvolupament de les forces productives" i les "relacions socials de producció", la solució plantejada consistiria en l'enderrocament d'unes relacions socials desiguals i depenents per una major autonomia i control, al temps que per una expansió de les forces productives. Naredo (2003a:356) exposa com "la majoria d'aquells treballs comparteixen, en l'essencial, la mateixa idea de sistema econòmic i la mateixa mitologia del creixement".

Els esdeveniments de la primera meitat del segle XX afectaren, en diversos fronts, al corpus teòric de la ciència econòmica establerta. Uns fronts encetats en part pels postulats keynesians. Naredo (2003a) assenyala una sèrie de punts en els quals s'ha desenvolupat la crítica interna (dins de la professió dels economistes) respecte dels postulats dominants. En primer lloc, podríem destacar la crítica als supòsits de l'intercanvi sobre els quals es formulà la teoria de l'equilibri general que es desprenen d'un treball de l'economista italià Piero Sraffa (1898-1983) que al 1926 a "The laws of retruns under competitive conditions" apuntà l'escassa

<sup>36</sup> En el capítol 4 es tracten les teories del desenvolupament i la qüestió del desenvolupament sostenible. Per aquest motiu no s'exposa al llarg d'aquest capítol, encara que es podria incorporar en aquest apartat.

importància real de les formes de mercat (competència perfecta i monopoli) que havien servit de base a les teories neoclàssiques de l'equilibri. Aquell treball va influenciar en la il·lustre deixeble de Keynes, Joan Robinson (1903-1983). L'economista anglesa, que s'autodefiní com heterodoxa i "heretge", en un dels seus primers treballs publicat al 1933 –*Economics of imperfect competition*– analitzà l'equilibri en situació de competència imperfecta i en aquesta situació, més propera a la vida real, resulta més versemblant una permanent inestabilitat que no pas l'equilibri. Aquell mateix any, E.H. Chamberlain publicà un altre treball que també incidia en la crítica i reconstrucció de la teoria de l'equilibri general sota el títol *The theory of monopolistic competition*.

Un segon grup de crítiques s'enquadraren en referència als problemes d'agregació que plantejava el reduccionisme monetari i la instrumentalització matemàtica aplicada a l'anàlisi econòmica. Els problemes d'agregació es podrien presentar des de diferents angles, per una banda afectaria a les arbitrarietats estadístiques i, per una altra, als postulats teòrics microeconòmics de partida. I, també, molt especialment a les dificultats de reduir tot l'econòmic al que Naredo (2003a) defineix com a "seudomesures" monetàries i als problemes derivats de considerar com a objecte econòmic, tot allò que és produïble, valorable, apropiable i intercanviable. Un tercer grup de crítiques s'adreçarien als fonaments de la construcció neoclàssica de l'equilibri, anant més enllà de les característiques dels mercats en els que es pugui aplicar l'equilibri. Aquest conjunt de crítiques han incidit sobre la noció segons la qual les funcions d'oferta i demanda constitueixen els elements determinants del preu, ja que segons la teoria per a que tal cosa ocorri s'han de complir unes circumstàncies molt concretes, i aquestes en la vida real difícilment es donen. Aquestes crítiques es remunten a les formulacions efectuades per P. Sraffa o J.A. Schumpeter que integren el procés econòmic, i l'intercanvi, en un context més ample en el que afecten elements com la innovació, el poder i les regulacions. Un quart grup de crítiques s'adrecen a la teoria neoclàssica de la distribució, afectant a les teories de formació de preus i distribució de l'ingrés. Aquestes recuperen els postulats dels economistes clàssics, en particular Ricardo i Marx, per considerar que són més apropiats que no les formulacions neoclàssiques i dominants. Finalment, Naredo (2003a) assenyalava les crítiques a les polítiques de tall keynesià i la macroeconomia keynesiana que resulten de la reacció neoliberal a les polítiques "intervencionistes" keynesianes. Més endavant tornarem i aprofundirem sobre aquest conjunt de crítiques.

### **2.7.1. Crítiques allunyades del cos doctrinal de la ciència econòmica: les "heretgies econòmiques".**

Al llarg de l'exposició de l'evolució del pensament econòmic, amb especial esment a la construcció de les seves categories i objectes d'anàlisi, s'ha pogut veure com del tronc de la noció de sistema econòmic s'han anat desbrossant de moltes branques que s'entenia que no conformaven part de dit sistema, quedant a fora qüestions tan importants com la dimensió temporal o històrica, l'espacial o geogràfica, la social i l'ecològica o ambiental (Georgescu-Roegen, 1996; Harvey, 2006; Naredo, 2003a). Tal com sostenen Amin i Thrift (2000) la teorització econòmica no és quelcom reservat únicament a la ciència econòmica, essent una mostra d'això l'explosió dins de les ciències socials de treballs en economia que no pertanyen a la comunitat científica dels economistes i que tampoc pertanyen a la corrent dominant en economia. Aquests autors plantegen la construcció d'una teoria econòmica en una ciència social postdisciplinària.

Per desenvolupar aquest apartat s'ha agafat el títol d'un dels llibres de la brillant deixeble de Keynes, l'economista Joan Robinson (1976) en el que realitzava un repàs a l'evolució del pensament econòmic i els conflictes teòrics, essent segons ella un dels principals el relacionat amb la "teoria del capital". L'economista postkeynesiana entenia que hi havia una fractura entre la corrent dominant de l'economia, la neoclàssica, i la resta de corrents que definí irònicament com heretgètiques. Robinson en una conferència pronunciada a la Universitat de Basilea al 1969 on repassava les reflexions i temes de l'economia enuncia que "l'escola neoclàssica aviat va començar a ofegar-la (a la teoria econòmica) una altra vegada i la tornà a ficar (a la teoria econòmica) dins de la closca de la teologia" (Robinson 2004:24). Entre aquestes "heretgies" es podrien trobar tant aquelles formulacions que enraonen a partir de les conceptualitzacions i nocions principals de la disciplina econòmica, introduint revisions o reformulacions al respecte, i d'altres que enraonen des de la ciència econòmica i d'altres obrint i

replantejant els conceptes i nocions imperants amb la vocació de superar el que Naredo (2006) ha definit com els "dogmes" econòmics. Tello (2005) enumera un llistat d'enfocaments "heretgètics" de l'economia que estarien formats per les corrents: marxiana, neoricardiana o sraffiana, la postkeynesiana, l'economia radical americana, l'economia ecològica, l'economia mediambiental, la institucional o neoinstitucional, i la feminista.

A continuació, s'intentarà exposar de forma resumida aquelles formulacions que han incidit sobre la dificultat d'adaptar els corpus teòric de l'economia a l'explicació d'una realitat cada cop més tossuda en la que els increments de "producció" condueixen a una major destrucció ambiental i polarització social i territorial, al temps que han abordat el replantejament de la teoria econòmica des d'una perspectiva aristotèlica en el sentit d'intentar integrar l'*oikonomia* amb l'*oikologia*.

Al llarg d'aquest procés hi ha hagut, tal com s'ha intentat evidenciar, diverses veus crítiques tant amb les construccions teòriques que es formulaven com amb els desequilibris socials, polítics i ambientals que es generaven. Sovint, s'ha entès que moltes d'aquestes veus crítiques no provenien d'economistes, per la qual cosa es deslegitimaven o simplement s'ignoraven. No obstant, convé apuntar que molts dels que avui es coneixen com a grans economistes, no ho foren inicialment. Així, tendríem que: A. Smith estudià filosofia moral; K. Marx estudià dret i filosofia; Leon Walras estudià enginyeria però no acabà els estudis universitaris; W.S. Jevons abandonà els estudis de ciències naturals; J.A. Schumpeter estudià i es doctorà en dret; Georgescu-Roegen provenia de les matemàtiques; etc. És comprensible que molts dels grans economistes provenissin de diferents disciplines, especialment en temps que la compartimentació de les disciplines no era tan estricta com en l'actualitat. No obstant això, es podria dir que només aquelles formulacions fetes dins del corpus ortodox han estat considerades com a "economia" i als seus formuladors com "economistes", independentment de la seva procedència acadèmica original. Georgescu-Roegen (2007:143-144 [1979]) escrivia que "desafortunadament, ara la professió econòmica combrega amb el veredict de W.J. Baumol (aparegut a l'obra *Economic Dynamics*) de que els treballs de Karl Marx i Joseph Schumpeter no ha de ser emulats perquè són "vagues i impressionistes"". Una tendència que Georgescu opinava que havia de revertir-se.

### 2.7.1.1. Alguns dels pioners de la crítica ecològica de l'economia.

Sense fer un repàs exhaustiu del tema, a continuació s'intentaran exposar breument algunes aportacions destacables que es podrien enquadrar dins del que pot considerar-se una anàlisi ecològica de l'economia. No obstant, per veure un recorregut exhaustiu i molt complet al respecte és imprescindible el treball de Martínez-Alier i Schlüpmann (1991) que analitzen les relacions entre l'economia i ecologia, amb una mirada de llarg recorregut, heterodoxa i transdisciplinar. Així doncs, lluny d'intentar abordar aquesta qüestió plenament, intentarem apuntar alguns dels autors i els seus plantejaments que estimam rellevants a l'hora d'enjudiciar les activitats econòmiques des d'uns enfocaments diferents als dels de l'economia ortodoxa, i que tracten de l'economicitat de la gestió dels recursos naturals i del comportament humà més enllà de la racionalitat unidimensional de l'*homo economicus*.

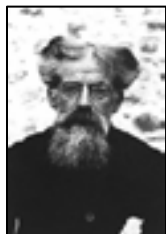


Figura 9. J. Ruskin (1819-1900); P. Geddes (1854-1932); L. Mumford (1895-1990).

Un dels pioners en la crítica social i econòmica fou el britànic John Ruskin (1819-1900), conegut pels seus treballs sobre crítica artística, però menys pels seus escrits econòmics. Ruskin exercí una incisiva crítica al model econòmic que s'instaurava amb la industrialització i els seus efectes desestructuradors de la societat i els impactes ambientals vinculats, així com també realitzava una potent censura estètica vers aquell model. A partir de les

formulacions de l'economia clàssica es pot detectar una "cadena" de formulacions i reflexions que incidien sobre aspectes fonamentalment econòmics, però que s'elaboraven més enllà dels límits de l'edifici de l'economia.

Les formulacions de Ruskin varen ser recollides pel biòleg escocès Patrick Geddes (1854-1932). Geddes és conegut com a botànic i biòleg, però també per la seva contribució a

l'urbanisme ecològic i al que es coneixerà com a *town and country planning*. Emperò, Geddes reflexionà profundament al respecte del procés econòmic i la seva relació amb el suport biofísic que el feia viable (Geddes, P. *Analysis of the principles of economics*, 1884. Royal Society of Edinburgh). En les cartes que envià al francès Leon Walras, Geddes li comunicava com dissentia del fet que la producció material que deia analitzar l'economia, aquesta no ho fes amb l'ajuda de la física (carta a Walras del 15/11/1883 a Martínez-Alier 1995:61). Les crítiques elaborades per Ruskin i Geddes fructificaren en les elaboracions intel·lectuals del conegut crític social nord-americà Lewis Mumford (1895-1990), qui participà en el Simposi de Princeton, i que abraçaren els camps de l'organització social del treball derivat de la industrialització i el desplegament de la tecnociència, als que s'hi afegia la conseqüent transformació espacial fruits d'aquelles dimensions (Mumford, 1961; 1969; 1971). De fet, Ruskin i Geddes es caracteritzaren per incidir en el fet que tots els processos econòmics i socials tenien una representació o traducció espacial.

Martínez-Alier i Naredo (1982) introduïren la figura d'un autor ucraïnà, Serheii Podolinsky (1850-1891), que fins aleshores havia passat en gran mesura desapercebut, tant en bona part de la literatura marxiana com la referent a la qüestió dels recursos naturals. Encara que Martínez-Alier i Schlüpmann (1991:74) diuen que "el seu treball pot ser presentat encara com una novetat, si bé no pretenem haver-ho "descobert", ja que en realitat mai ha estat oblidat pels seus compatriotes". Podolinsky estudià ciències naturals i medicina entre les ciutats de Kiev, Zurich i Paris, i aportà una comptabilitat energètica de l'economia, en concret de l'agricultura. Convertint-se en un dels primers en aplicar els principis de la termodinàmica a l'anàlisi econòmica. Podolinsky establí el coeficient econòmic 1/10 que Martínez-Alier i Schlüpmann (1991:71) defineixen com a *principi de Podolinsky*. Segons aquest principi, "per a que la humanitat asseguri les seves condicions d'existència, cada calor de treball humà invertida, havia de tenir una "productivitat" [...] d'al manco 10 calories, o en termes generals, la productivitat energètica del treball humà havia de ser igual o major que el "coeficient econòmic", és a dir, que l'eficiència del cos humà com a màquina per transformar calor en treball" (Martínez-Alier i Schlüpmann 1991:71). A partir d'aquests càlculs energètics i les conclusions que va extreure, Podolinsky va creure haver reconciliat als fisiòcrates amb la teoria del valor-treball. Per això, al 1880 envià per carta les seves reflexions a K. Marx, on li exposava la seva proposta d'anàlisi del plus treball amb la seva proposta de comptabilitat energètica. Es sap que Marx no va respondre a Podolinsky, però en una carta del 19/12/1882 d'Engels a Marx, aquest li comunicava sobre la irrellevància de la proposta de Podolinsky. Sobre aquest autor, Martínez Alier i Schlüpmann (1991:84) acaben dient que "podria haver estat una important figura intel·lectual a l'exili, afegint un element ecològic essencial al marxisme populista, pro camperol, comunalista, que el propi Marx, molt influenciat pels esdeveniments i discussions a Rússia, cercava en els darrers anys de la seva vida".

Un altre persona que reflexionà sobre la teoria econòmica i el divorci entre l'economia i la naturalesa fou el premi Nobel de química Frederick Soddy (1877-1956). Soddy abandonà la química, després de rebre el premi Nobel (1921), per dedicar-se a l'estudi dels problemes socials, polítics i econòmics. Daly (1995) diu al respecte que els seus col·legues químics no entenien com l'il·lustre químic abandonava una disciplina seriosa i malbaratava el seu temps i talent en unes disciplines com aquelles per les que Soddy s'interessà, i en canvi la comunitat dels economistes prestaren poca atenció als seus esforços i plantejaments. Les crítiques de Soddy apuntaven a la línia de flotació del buc de la teoria econòmica dominant, i en concret a les propostes de Keynes en el seu treball de 1919 sobre les *Conseqüències econòmiques de la pau*. Per un químic especialitzat en la radioactivitat, se li feia impossible entendre com es podia parlar i explicar les causes del creixement econòmic, passant per damunt dels subministraments energètics que alimentaven l'economia. F. Soddy proposava que l'economia es fonamentàs (i es refundàs) a partir de les ciències fonamentals (física i química) en una economia que defineix com a *cartesiana* (*Cartesian economics: the bearing of physical science upon State stewardship*, 1922 a Martínez-Alier, 1995). A més, Soddy intentà clarificar els conceptes de riquesa, i els diners com a mesura d'aquesta, entenent que generalment es defineix com a riquesa quelcom que és precisament el contrari, i que els diners eren un símbol d'endeutament, en contra del suposat, el que ell definí com a "riquesa virtual". El propi Soddy (1995:157 [1922]) escrivia que "la meua protesta principal contra l'economia ortodoxa és que confon la substància amb la seva ombra. Confon la riquesa amb el deute i és culpable de la mateixa



equivocació que la vella senyora que, en queixar-se al seu banquer que el seu compte estava al descobert, ràpidament li va enviar un xec sobre aquell mateix compte per a cobrir-ho”.

Les reflexions sobre l'economia, conduïren a Soddy a analitzar críticament els diners i el seu paper en la societat a l'obra *Wealth, virtual wealth and debt* (Soddy, 1926). En aquell treball llançà una forta crítica a les classes socials dels rendistes i capitalistes, i molt en particular el que considerava que era un abús i un absurd, l'interès compost dels diners. Soddy (1926: 86-87) exposava, per exemple, que “una persona que tenguí, per exemple, 20 mil lliures invertides al 5% pot gaudir perpètuament, sense treballar d'un ingrés de mil lliures a l'any, i llavors també els seus hereus. Consumint riquesa cada dia de les seves vides, sempre tenen la mateixa riquesa que el primer dia. Això no pot ser ni física ni economia. És un engany com qualsevol altre exemple de moviment perpetu [...] Estan tan acostumats a viure dels interessos del deute que no se donen compte de l'absurd que és que tots intentin fer el mateix. Quan tractam de la riquesa de les nacions més que de la individual –això és economia política en sentit real- [...] els punts de vista del treballador manual [...] estan en estricta concordança amb els fets de la vida i amb les lleis físiques que regulen la producció de riquesa”.

### 2.7.1.2. L'enfocament institucional. Del mercat com a força divina a les institucions.

Abans de continuar amb l'exposició estricta sobre la consideració dels recursos naturals en l'anàlisi econòmica, s'intentarà fer una breu interrupció per tal d'incorporar una corrent que també es pot considerar com “heretge”, l'anomenada **economia institucional o evolucionista**. L'institucionalisme es remunta a la figura de l'economista Thorstein Veblen conegut particularment per la seva obra sobre la *Teoria de la classe ociosa* escrita al 1899 (Veblen, 1974) referint-se a la classe empresarial i el paper que juga aquesta, i en general les relacions de poder i les institucions, en l'esdevenir dels fets econòmics. Uns fets que d'acord amb Veblen no es poden aïllar de la societat ni de la història, i per la qual cosa entenia que l'aparell intel·lectual que ofería l'economia neoclàssica resultava poc útil. Junt amb Veblen es poden situar les figures de John R. Commons i Wesley Mitchell que conformaren el que també s'ha conegut com a “vell institucionalisme” o “institucionalisme nord-americà”. Aquesta corrent ha estat criticada per no presentar una fonamentació teòrica “clara” i “sistemàtica” que no transcendeix en l'establiment de regles generals, tal com feu Coase (1984:230) qui exposà que “l'institucionalisme nord-americà és una matèria avorrida [...] L'única cosa que va aportar fou una actitud d'hostilitat cap a la teoria econòmica estàndard. No va conduir a res. G. Gäfen ha suggerit en la discussió que J. Galbraith és el successor actual dels institucionalistes nord-americans, i quasi que amb això sobren els comentaris [...] Sense enfocament teòric no tenien res a aportar, excepte un munt de materials descriptius a l'espera d'una teoria [...] o d'una fogatera”.

En termes generals es podria dir que els vells institucionalistes no tenien un pla de feina comú ni un sol enfocament, però compartien la idea que exposà Karl Polanyi (1968) en la seva obra *La Gran Transformació*, que al darrera de la “mà invisible” del mercat hi reposen de forma “visible” les institucions, essent aquestes fonamentals per tal de poder entendre la realitat econòmica i social. En definitiva, i Polanyi ho expressà d'aquesta manera calia visibilitzar que hi havia darrera del mitificat mercat, al voltant del qual hi havia una explosió de “fervor religiós”. D'aquesta manera, els institucionalistes entenien que per entendre l'evolució econòmica calia recórrer a tot allò que la teoria econòmica dominant considerava com “extraeconòmic”. Així doncs, “l'extraeconòmic”, exiliat a d'altres camps de coneixement, resultava clau per poder comprendre el funcionament econòmic. Segons Toboso (1997) el keynesianisme va eclipsar en bona mesura les propostes dels institucionalistes. No obstant, des de les corrents dominants – neoclàssica i keynesiana s'adoptaren alguns dels temes i preocupacions que focalitzaven l'atenció de l'enfocament institucionalista.

L'escola del “vell institucionalisme” podríem dir que va tenir continuïtat en les elaboracions del premi Nobel d'economia, el suec Gunnar Myrdal (1980) que reflexionà sobre el marc institucional sobre el que reposava el mercat. Una altra figura heterodoxa i difícilment classificable és la de l'economista nord-americà J.K. Galbraith qui analitzà des d'un enfocament plural les raons que es podien trobar al darrera de certes “solucions” socioeconòmiques, dirigint la seva mirada cap a les relacions desiguals de poder, com per exemple en la seva coneguda trilogia (*American capitalism*, 1952; *The affluent society*, 1958; *The new industrial state*, 1967). Pot ser que el darrer treball de Galbraith ens reveli les seves principals línies de pensament,

unes línies que alguns han rebutjat amb argumentant que l'autor era nonagenari i en conseqüència que no es trobava amb plenitud intel·lectual. Malgrat les crítiques llançades, el treball de Galbraith (2004) exposa de manera clara i contundent alguns dels tabús de la nostra societat. Així, Galbraith (2004:24-25) explica que "parlar d'un sistema de mercat, repetim-ho una altra vegada, no té sentit; és una fórmula errònia, insípida, complaent. Va sorgir pel desig de protegir-se de la desagradable experiència del poder capitalista i [...] de llegat de Marx, Engels i els seus fervorosos i excepcionalment eloqüents deixebles. Avui se creu que les empreses i els capitalistes particulars no tenen poder; i el fet de que el mercat estigui subjecte a una direcció corporativa hàbil i completa ni tan sols se menciona en la major part dels cursos d'economia. En això resideix el **frau**. Un altre nom pel sistema resulta convincent a la vista i a l'oïda: "el sistema corporatiu". Ningú posa en dubte que la corporació moderna és un factor dominant a l'economia actual, i certament a la dels EUA. Nogensmenys, les al·lusions al respecte se fan amb cautela o no se fan en absolut. Els sensibles amics i beneficiaris del sistema no desitgen atribuir autoritat definitiva a la corporació, prefereixen continuar referint-se a les benignes forces del mercat".



Figura 10. Thorstein Veblen (1857-1929); Karl Polanyi (1886-1964); Gunnar Myrdal (1898-1987); K.W. Kapp (1910-1976); J.K. Galbraith (1908-2006).

Un dels altres exponents de l'economia institucional ha estat Karl W. Kapp, un intel·lectual poc conegut tant en el context de l'economia ecològica com de l'ecologia política. A l'Estat espanyol, l'economista canari Federico Aguilera-Klink, ha difòs la seva obra junt amb la d'un altre institucionalista com és Ciracy-Wantrup (Aguilera-Klink, 1995; Aguilera-Klink, 2006). Kapp (1995:219-220 [1968]) va definir l'economia institucional com: "l'estudi de l'estructura i funcionament del camp en evolució de les relacions humanes que s'interessa per la provisió dels béns i serveis materials per la satisfacció de les necessitats humanes, és a dir, l'estudi dels canviants models culturals que s'ocupen de la creació i distribució dels béns i serveis materials escassos per part dels individus i grups en funció dels seus objectius privats i públics". Sobre la noció d'institució es pot exposar la definició de Ciracy-Wantrup (1995:62) segons el qual "podem conceptualitzar una institució com un sistema de decisió social que proporciona regles de decisió per ajustar i acomodar, al llarg del temps, les demandes *en conflicte* (emprant la paraula en el sentit més general) dels diferents grups d'interès d'una societat".

Kapp (1995:228-229 [1968]) destacà les següents característiques de l'economia institucional: primer, realitza una crítica de les preconcepcions i dels elements normatius ocults de l'anàlisi econòmica convencional; segon, presenta una visió del procés econòmic com un sistema obert i com a part d'una xarxa socio-cultural més ampla de relacions; tercer, accepta el principi de causació circular com la principal hipòtesi per l'explicació dels processos econòmics dinàmics; quart, mostra una preocupació continua pel paper i al importància del conflicte, la violència i el poder en la vida econòmica i social; cinquè, rebutja el mecanisme dels preus o dels valors de mercat com a únics indicadors del benestar individual i social, i de l'utilització d'aquests com a criteris de l'eficiència de l'assignació i de "l'optimalitat" de la presa de decisions en general; sisè, mostra un continu i persistent interès pels problemes de la inestabilitat com a característica d'una economia d'empreses privades dominades per la tecnologia moderna; setè, es preocupa pels problemes suscitats pels fenòmens dels costos i beneficis socials; vuitè, reconeix el paper central que la ciència i la tecnologia juguen com a determinants de la productivitat del treball humà i dels béns de capital, i com a factors dinàmics del desenvolupament; i finalment, presenta un compromís amb una anàlisi crítica de la qualitat de vida individual i social en una civilització industrial en termes de valors explícits tals com l'eliminació de la pobresa, la igualtat d'oportunitats per tothom, i el manteniment de la pau i la democràcia.

Els treballs de Kapp, especialment la seva pionera obra escrita al 1950 sobre els costos socials de l'empresa privada (Kapp, 1966), destacaren a diferència d'altres propostes institucionalistes per introduir la dimensió ambiental. El que Kapp denominà com a ruptura ambiental (*environmental disruption*) estava vinculada, o es devia, als costos socials de l'empresa privada, un conjunt de regles i institucions que només retenien la part positiva del procés econòmic i que dificultaven o ocultaven una dimensió important del procés que es traduïa en forma de costos que havia d'assumir la comunitat (Aguilera-Klink, 1995). Un concepte contraposat al que com veurem més endavant adquirirà certa rellevància, com és el d'externalitat o deseconomies externes. Vint anys després de la publicació de Kapp, un altre economista heterodox, com fou Ezra J. Mishan (1970), recuperà la noció de costos socials en el seu treball titulat *Els costos del desenvolupament econòmic*. Val la pena apuntar que el treball original de Mishan data de 1967 i es titulava "The costs of economic growth", és a dir els costos del creixement econòmic. Així, les aportacions de Mishan són pioneres en el debat de finals dels anys 1960 i principis dels 1970 sobre els límits al creixement.

Kapp a més introduí la possibilitat d'entendre els "problemes" ambientals com a conflictes distributius ja que d'acord amb "la minimització dels costos privats que practica l'empresa, i que causa els costos socials, genera una redistribució de la renda de manera que els empresaris puguin apropiar-se d'una proporció del producte nacional major que la part que els hi correspondria" (Aguilera-Klink 2006:11). Junt amb la figura de Kapp, Aguilera-Klink (1995) destaca la de l'economista Sigfried von Ciracy-Wantrup (1906-1980) que és conegut com un dels pioners de l'economia dels recursos naturals, però des d'una perspectiva institucional. Ciracy-Wantrup exposà que "metodològicament, l'economia dels recursos naturals consisteix en economia institucional orientada analíticament, amb un gran interès pels enfocaments quantitius tals com els diferents tipus d'anàlisi cost-benefici formal i informal" (Aguilera-Klink 1995:13).

L'economia institucional s'agrupà en torn a la *Association for Evolutionary Economics* creada el 1958 i la revista *Journal of Economic Issues*. A principis dels anys 1970 es parlà del "neoinstitucionalisme" com a redefinició de l'institucionalisme. Naredo (2003a) destaca el fet que dins d'aquell hi entraven postures que criticaven els postulats indiscutibles de la teoria neoclàssica, podent-se trobar des d'enfocaments que enraonaven fora de l'instrumental analític de l'economia estàndard; però també n'hi havia que partien d'aquells postulats com per exemple les crítiques llançades per autors com Arrow, Coase, Buchanan o Tullock que s'ubicaven en torn a la *Public Choice Society* i la *Journal of Law of Economics*. Entre els diferents enfocaments institucionalistes, hi ha clares contradiccions ideològiques, essent els primers més clarament vinculats a la corrent crítica propera als postulats marxistes i els segons de caràcter marcadament liberal. Així doncs, Douglass North va establir la diferència entre els *neo-institutionalists* que seran aquells que recorren a l'instrumental de l'economia neoclàssica i els *new-institutionalists* que es vinculen més en un diàleg multidisciplinari on el tema del poder esdevé un element principal de l'anàlisi.

Dues corrents de la teoria econòmica que es poden vincular directament amb l'institucionalisme són la de l'Escola de la Regulació que es remunta al treball de Michel Aglietta (1979) en el que es recuperen les teories marxistes junt amb les d'altres economistes heterodoxes, com per exemple els economistes de l'escola de Cambridge (Sraffa, Robinson), i es lliguen a les elaboracions intel·lectuals procedents d'altres camps de coneixement i particularment des de la història, la filosofia, i sociologia francesa amb figures com Foucault o Baudrillard. L'escola de la regulació explicarà l'evolució del capitalisme, tot atenent a la seva naturalesa canviant, en base al que es defineix com a règim d'acumulació en el que se presta especial esment al marc institucional. Una de les figures a destacar d'aquest corrent és la del francès Alain Lipietz que ha realitzat un esforç intel·lectual (i polític degut a la seva militància ecologista)<sup>37</sup> en intentar vincular la teoria de la regulació a l'explicació dels conflictes socioambientals (Lipietz, 1997).

Per una altra banda, una corrent que també està bastant relacionada amb aquell enfocament institucional és la desenvolupada pels anomenats economistes radicals nord-americans que són considerats com l'equivalent a l'escola regulacionista a l'altra vorera de l'Atlàntic. De fet, comparteixen en bona mesura les mateixes referències intel·lectuals (Edwards i McEwan, 1970) i la seva anàlisi s'articula en torn a les estructures socials d'acumulació,

<sup>37</sup> <http://lipietz.net/> (gener 2008).

enteses com els diversos marcs institucionals que caracteritzen el procés d'acumulació (Bowles i Edwards, 1990). Actualment, un dels principals exponents d'aquesta corrent és Samuel Bowles qui ha enfocat els seus treballs en l'estudi de la coevolució de l'economia dins dels contextos socioculturals amb els seus corresponents marcs institucionals, els diferents comportaments "racionals" i la seva construcció. I, i de com el procés econòmic genera al seu pas pobresa, desigualtat i deteriorament ambiental. Fonamentalment aquesta corrent intenta abordar la connexió entre economia i política, i l'estreta relació entre el desplegament del capitalisme amb el de l'autoritarisme.

*2.7.1.3. Quan la dimensió ambiental no pot restar per més temps fora de l'anàlisi econòmica: l'economia ambiental i l'economia ecològica.*

Els conflictes ambientals d'escala planetària han estat representats com a un element intrínsec al desplegament de la civilització urbano-industrial, alimentada en bona mesura per combustibles fòssils. L'auge del capitalisme, en la seva dimensió històrica i canviant, ha conduït paradoxalment a canvis importants a la biosfera, amb un progressiu deteriorament ecològic que al mateix temps s'expressa en una conflictivitat social creixent. Aguilera-Klink (1994:9) ens recorda que "l'activitat econòmica, com a conjunt de processos de treball que els humans realitzen amb la finalitat d'assegurar la reproducció material de les societats, no es desenvolupa en el buit, sinó que depèn en bona mesura del marc natural en el que s'insereix i, en un món tan interrelacionat com el nostre, de tota la biosfera". Aquesta qüestió tan òbvia sembla que ha estat, i encara és, un front de forta controvèrsia al sí de la ciència econòmica que en la seva corrent dominant l'havia desterrat de la seva xarxa analítica. Per tal de evidenciar-ho, podem recórrer a l'expressió del catedràtic d'economia, el canari Federico Aguilera-Klink (1991:170-171) segons el qual "les activitats humanes sempre han estat relacionades, òbviament, amb el medi ambient i sempre han utilitzat recursos naturals. És més, sembla impossible imaginar el contrari. Nogensmenys, l'economia convencional, entesa com una construcció intel·lectual que pretén ser científica, ha estat capaç d'imaginar un món en el que l'activitat humana funciona sense recursos naturals i en el que el medi ambient no existeix, i a més ha aconseguit que aquell món, i l'esquema de pensament en el que es recolza, s'acceptin com científicament vàlids i s'estudiïn a les Facultats d'Economia de pràcticament tot el món".

Nombrosos autors, entre els que podem destacar el recent treball de Naredo (2006), han exposat com la crisi ecològica i social que ha acompanyat a l'espectacular "creixement" econòmic al llarg de la segona meitat segle XX, no ha tengut gaire efecte sobre les teories socials i econòmiques dominants. Quan seria de suposar que "quan els fets es mostren incompatibles amb les teories establertes o no són tengudes en compte per aquestes, s'arriba al moment de formular nous conceptes, noves maneres i mètodes de pensar" (Aguilera-Klink 2006:14). Naredo (1998:12), formulava una inquietant pregunta que ens pot il·lustrar, en algun sentit, motius pels quals resulta tan difícil la modificació de certs plantejaments majoritaris: "I sí, en el tema, que ara ens ocupa, la principal funció de l'economia no fos tant estudiar i pal·liar els danys ambientals i els conflictes socials, com ajudar-nos a conviure amb ells assumint com quelcom normal i fins i tot racional?". Com s'ha esmentat anteriorment, la rellevància de les categories i conceptes derivades de la teoria econòmica rau també en que aquestes es traslladen al cos de totes les ciències socials, assumint aquestes disciplines de manera absolutament acrítica nocions com "producció", "desenvolupament", "país desenvolupat" o "país subdesenvolupat", "treball", "utilitat", "creixement", etc. Per aquest motiu, sovint a les crítiques llançades pels economistes crítics, que tenen per "diana" la seva comunitat científica, resten "a cobert" de les crítiques gran part de les ciències socials que s'alimenten també d'aquelles concepcions econòmiques dominants. La resolució a molts dels reptes intel·lectuals plantejats als nostres dies requereix una resposta multidimensional seguint en gran mesura la proposta de l'economista francès, Renné Passet (1996:49) quan diu que "si en nom de la puresa disciplinar ens neguéssim tots a aventurar-nos en les zones d'intersecció, on les delimitacions científiques tradicionals perden la seva vigència, mai s'abordarien certs problemes".

Podem recordar com l'economia neoclàssica es construí sota la noció d'escassetat i la de producció d'utilitat com a mecanisme principal per resoldre els problemes derivats d'aquella escassetat. No obstant, el concepte d'escassetat se sustenta sobre un criteri subjectiu que deriva de la definició walrassiana d'utilitat segons la qual els objectes útils són aquells que són valorables, produïbles i apropiables. Així, els objectes econòmics útils acabaven essent una part

minúscula de la realitat social i natural que els envolta. D'aquella conceptualització se derivava que, d'acord amb la visió mecànicista i prometèica, que el medi ambient estava compost per béns lliures inesgotables, és a dir no tenien propietat i no tenien valor per la seva condició d'abundants. La reducció de tots els agents i factors econòmics a valors de canvi ha conduït a la interpretació que aquests eren substituïbles entre sí, per la qual cosa la reducció d'algun d'aquells elements seria compensada per l'expansió d'altres, essent aquest un altre element que s'ha traduït en una major pressió sobre els recursos naturals i també una major conflictitat social i territorial, ja que d'acord amb els mecanismes d'assignació de preus, vinculats a aspectes institucionals i relacions de poder, els recursos naturals o bé no tenen preu o se venen barats, i els treballs més llastimosos i penosos estan poc valorats, alhora que la major part d'aquestes activitats poc valorades monetàriament es troben situades a les perifèries del capitalisme mundial. A més, mentre la conceptualització del sistema econòmic reposa sobre la idea d'un sistema que tendeix sempre cap a l'equilibri tancat en torn a l'univers aïllat dels valors de canvi expressats en termes monetaris, essent aquesta una herència mecànicista en la qual no es detecten pèrdues de qualitat ni efectes irreversibles, la noció de sistema sobre la que raona l'ecologia és un sistema obert, en desequilibri permanentment en el qual es produeix una evolució en la que es produeixen pèrdues constants de qualitat i també fenòmens irreversibles. Segons Naredo (2006:12) "el fet de treballar, no només amb objectes d'estudi diferents, sinó també amb sistemes de raonament diferents, agreuja la manca d'enteniment" entre economia i ecologia.

a) *L'economia ambiental. La consideració de la qüestió ambiental des de l'economia ortodoxa.*

Des de l'economia estàndard s'intentarà, a la llum dels creixents problemes socioambientals, introduir dins la seva xarxa analítica la dimensió ambiental. Aquesta proposta, coneguda com **economia ambiental** estén els mecanismes i enraonaments habituals de l'economia neoclàssica per tal d'incloure aquell "medi ambient inestudiat" que prèviament havia segregat (Naredo 2003a:265). L'economia ambiental parteix, doncs, dels postulats neoclàssics i magnifica les seves possibilitats d'anar perfilant cada cop més els mecanismes valoració, mitjançant preus-ombra, de tot allò que quedava usualment fora del sistema econòmic. De fet el que aquesta corrent fa és estendre la xarxa del sistema econòmic usual al medi ambient i als recursos naturals que fins aleshores havia quedat inestudiat, i així com s'incorporen noves àrees d'estudi com pot ser l'economia del treball, l'economia del transport, ara s'introdueix també l'economia del medi ambient com si d'una mercaderia més es tractés, però sense alterar per res les bases teòriques sobre les que s'ha construït (i sostén) el pensament econòmic estàndard (Aguilera-Klink, 1992; Naredo, 2003a; Naredo, 2006).

L'economia ambiental es començà a desplegar a partir de mitjans dels anys 1960 abraçant, sobretot, una triple dimensió: en primer lloc, l'anàlisi i resolució d'externalitats; en segon lloc, l'establiment de criteris d'assignació i gestió òptima dels recursos renovables i els no renovables; i en tercer lloc, el desplegament de mètodes de valoració monetària dels recursos naturals i la qualitat ambiental. La consolidació d'aquesta corrent es confirma amb la constitució al 1979 de la *Association of Environmental and Resource Economists*<sup>38</sup> (AERE) i la publicació de les revistes *Journal of Environmental Economics and Management* i *Review of Environmental Economics and Policy*.

Aquesta corrent de l'economia es vertebrava principalment sobre el concepte d'externalitat o deseconomies externes. Alfred C. Pigou (1877-1959), considerat com un dels fundadors de l'economia del benestar, a la seva obra *The Economics of Welfare* (Pigou, 1952 [1920]) va emprar el terme "*deseconomies externes*" per indicar totes aquelles impactes negatius derivats de la mateixa activitat econòmica i que quedaven fora de l'aparell d'anàlisi de l'economia. Pigou que havia estat deixeble de Marshall havia agafat d'aquell la idea de les "*deseconomies externes*" a partir del concepte del propi Marshall d'"*economies externes*", concepte utilitzat per referir-se a totes aquelles aportacions positives resultat de l'activitat econòmica però que l'instrumental de la ciència econòmica no incorporava dins les seves anàlisis.

---

<sup>38</sup> [www.aere.org](http://www.aere.org), gener 2008.

Pigou detectà que es produïa una certa divergència entre el valor del producte marginal net privat i el producte marginal net social, per ell "l'interès individual tendirà a igualar els valors dels productes marginals nets privats dels recursos invertits en diferents opcions. Però no farà que els valors dels productes marginals privat i social nets siguin idèntics [...] En general, els empresaris estan interessats no en el producte social, sinó en el producte privat net dels seus negocis" (Pigou 1952:172). Malgrat Pigou sigui considerat un dels pioners de l'economia ambiental, es pot dir que la seva aportació és de tipus teòric-conceptual, ja que ell no estava particularment interessat per les qüestions ambientals i aquestes no són centrals en el seu treball. La seva aportació connecta amb aquelles dels institucionalistes en incidir en l'anàlisi econòmica des d'una perspectiva més ampla i considerant les institucions, així en la seva aportació considera que el sistema econòmic havia d'internalitzar tota una sèrie de serveis i objectes, prestats per persones o pel medi ambient, i que no tenien valor de canvi.

Mishan (1971) definí "externalitat com la conseqüència que sobre la producció d'una empresa, o sobre la utilitat d'una persona té l'activitat d'altres". Degut a les ambigüitats que es detectaren en torn a aquest concepte, Baumol i Oates (1982) recolliren les elaboracions anteriors en una posterior sistematització en la que establiren dues condicions per tal de delimitar la noció d'externalitat: per una banda, hi ha una externalitat sempre i quan les relacions d'utilitat o producció d'algun individu (A) inclouen variables reals -i per reals s'entén monetàries-, els valors de les quals han estat elegits per altres sense intenció particular als efectes sobre el benestar d'A; i per una altra banda, l'agent decisor, l'activitat del qual afecta als nivells d'utilitat d'altres o entra en les seves funcions de producció, no rep (paga) en compensació per la seva activitat una quantitat igual en valor als beneficis o costos (marginals) ocasionats. D'acord amb Carpintero (1999:77-78) la sistematització de Baumol i Oates permeté un cert avanç respecte de les formulacions anteriors: en primer lloc, es reconeix que les externalitats poden ser causades sobre l'àmbit de la producció i també sobre l'esfera del consum; en segon lloc, estableix el fet que per a què hi hagi un "fet extern", a més de la presència d'un cost o benefici ambiental, s'ha de donar la circumstància de que no existeixi remuneració del mateix entre les parts afectades; i finalment, se fixa la quantia necessària per a que l'efecte extern s'internalitzi "correctament", amb una quantitat que iguali els beneficis o costos marginals ocasionats.

Pigou va exposar que, en certs casos, l'Estat hauria d'intervenir per corregir aquestes fallides o mancances i així s'intervindria en els casos en que els costos socials fossin superior als privats. De la seva exposició es va extreure especialment el que s'ha conegut com a "impost pigouvià" o "subvenció pigouviana". Nogensmenys, la qüestió de la intervenció estatal no fou l'objecte central del treball de Pigou ni molt manco, i segons Aguilera-Klink (1991:173) "aquest breu suggeriment [...] més la idea implícita de que el que genera partides negatives o contamina és responsable d'aquella contaminació i ha de pagar per això, li valdran anys més tard les crítiques tan ferotges com injustes, en gran mesura per part de Coase [...] Es pot dir en descàrrega de Pigou que són mesures que suggereix de passada sense que existeixi al darrera una mínima anàlisi detallada". Es pot destacar, en qualsevol cas, que les propostes de Pigou conferien una importància a les institucions que des de l'economia dominant era poc admesa. Així, el propi Pigou (1974:168-169) sostenia que "la "ma invisible" d'Adam Smith no és un *deus ex machina* amb precedència sobre les institucions polítiques; ans al contrari, funciona -per bé o per mal- només gràcies a que aquestes institucions han estat creades -potser per defensar els interessos d'una classe o grup dominant, potser pel bé general- amb l'objecte de controlar i dirigir els seus moviments" (Pigou 1974:168-169).

Trenta anys després de la publicació del treball de Pigou, va aparèixer l'obra de Karl W. Kapp (1910-1976) que des de l'institucionalisme parlava dels costos socials de l'empresa privada, i introduïa, a diferència de Pigou, la dimensió ambiental (exhauriment de recursos i contaminació) com a elements centrals de la seva anàlisi i com a mostra clara dels costos socials (Kapp, 1966; Aguilera-Klink, 2006). Kapp entenia que les activitats productives de les empreses privades generen inevitablement importants danys ambientals i socials, ja que segons ell els sistemes econòmic i ecològic estaven "inevitablement" units, avançant-se al concepte que posteriorment es coneixerà com a "sistema obert". La figura de Kapp no pot considerar-se com a pertanyent a l'economia ambiental, sinó un crític precoç a aquella ja que segons ell la noció d'externalitat donava a entendre que es tractava de casos aïllats (fallides) del sistema i solubles amb l'aparell intel·lectual vigent. Quan al seu entendre, els costos socials eren intrínsecs al propi funcionament de l'economia. D'acord amb Aguilera-Klink (2006:10), per Kapp "és la

racionalitat empresarial basada en la minimització dels costos privats i la maximització dels beneficis, emparada pels poders públics, gràcies a unes determinades regles del joc, la que genera els costos socials, terme que oposa al d'externalitats”.

Emperò, les crítiques de Kapp cal al concepte d'externalitat no tan sols se dirigiren al fet que d'aquell concepte es derivava que amb la correcta definició i consideració de les externalitats, aquells problemes es resoldrien, sinó que a més Kapp entenia que els costos socials no podien ser reduïts ni reconduïts a la única dimensió “possible” de les mesures monetàries. Kapp s'avançà en les seves reflexions a uns dels principals punts de discòrdia al respecte del tema dels costos socials (i les externalitats), com és la seva reducció a valors monetaris, exposant que “la utilitat del concepte de costos socials com instrument d'anàlisi no depèn de la seva exacta quantificació. Les conseqüències socials de l'activitat productiva, a la que fa esment el terme costos socials són, al manco, tan operatives, concretes i susceptibles de mesura com les realitats subjectives a les quals se refereixen els conceptes de costos d'oportunitat i d'escalas de preferència individuals [...] Atentam contra la investigació científica i els seus objectius si de la precisió i mesura en feim un fetitxe, [...] les pèrdues socials tenen efectes objectius sobre la mortalitat, el nivell sanitari, l'eficiència humana en general i els valors de la propietat, efectes que poden ser quantificats encara quan les mesures “estàndard” no sempre s'expressen en dòlars i tants per cent” (Kapp 1966:37-38).

Vint anys després del treball de Kapp i quaranta després del de Pigou, es publicava el conegut article del premi Nobel d'economia, el britànic Ronald H. Coase (1910- ). Coase (1960) a “The problem of social cost” llançà una duríssima crítica al treball de Pigou, encara que ni tan sols cità el treball de Kapp i que havia estat traduït a diversos idiomes, i en la seva anàlisi dels costos socials entén que aquests seran reduïts una vegada s'hagin imposat correctament les regles que reça la teoria econòmica neoclàssica, essent més aviat aquells costos socials senyals d'una inadequada aplicació i funcionament del sistema. Per Coase (1994:76-90 [1960]) “[...] si les transaccions del mercat no comportessin costos l'únic que importa (deixant al marge qüestions d'equitat) és que els drets de les diverses parts estiguin ben delimitats i que sigui fàcil predir els resultats de les accions legals [...] Resulta necessari saber si l'empresa que ocasiona perjudicis respon o no als danys causats, ja que sense l'establiment d'aquesta delimitació inicial de drets no poden existir transaccions en el mercat per transferir i recombinar aquells drets. Però el resultat final (que maximitza el valor de la producció) és independent de la posició legal si s'assumeix que el sistema de preus opera sense cost”. D'acord amb la proposta de Coase, al davant d'un problema de costos ambientals entre dues parts en la que una és la perjudicada i l'altra la beneficiada d'una determinada acció, s'arribarà a un òptim social a través de la lliure negociació de les parts, sempre i quan els drets de propietat sobre aquell medi ambient estiguin perfectament delimitats.

Aguilera-Klink (1994) destaca que dels treballs de Pigou i Coase, s'han desplegat interpretacions ideologitzades que tendeixen a vincular unes formulacions de caire “intervencionista” en el primer, i “desreguladores” en el segon. De fet, els adeptes a aquestes dues vies, sustenten les seves argumentacions a aquells treballs, quan en realitat aquelles aportacions foren molt més matisades que no les interpretacions posteriors. Així, Pigou apuntava a la intervenció estatal per a resoldre les externalitats junt amb d'altres mesures. I, Coase del que es coneix, sobretot, el “teorema de Coase” segons el qual una vegada donades les condicions ideals –lliure competència, mercat perfecte, drets de propietat perfectament establerts- es produiria un moviment dels agents privats cap a la internalització dels costos socials, sense haver de conduir a cap tipus d'intervenció administrativa. De la proposta coassiana es desprenia que l'important era definir correctament els drets de propietat i així poder delimitar les fronteres de la responsabilitat i valoració fruit de la negociació voluntària entre les parts. Nogensmenys, el propi Coase reconeixia que hi havia certs casos en que la negociació resultava massa complicada, arribant en aquells casos a pràcticament les mateixes conclusions que Pigou, és a dir l'actuació o intervenció de l'Estat.

Podem destacar que els exemples de Coase sobre costos socials ambientals feien referència a casos molt localitzats com per exemple l'efecte del fum d'una fàbrica sobre les cases dels veïnats, arribant a la resolució negociada de poder fer les xemeneies més altes i amb filtres per tal de no “embrutar” la roba blanca estesa. Nogensmenys, Kapp ja havia apuntat que els costos socials tenien efectes acumulatius, incerts i que afectaven a un nombre desconegut de grups socials i individus. Per tant, la proposta de Coase podria ser apropiada en certs casos, però no per la resolució dels impactes de l'activitat humana sobre la biosfera (p.ex. extinció

d'espècies, contaminació global, exhauriment de recursos, etc). A remolc de la proposta de Coase, a finals dels anys 1960 sorgí un polèmic article que redundava amb aquella idea de la necessitat d'estendre els drets de propietat, parlo de l'article de Garret Hardin (1968) "The tragedy of the commons" segons el qual els béns "comuns" estaven subjectes irremediament a la mala gestió i a l'abús. Aquell article propicià una important polèmica, que tenia en el centre la qüestió dels drets de propietat i el seu paper, a més de que l'article confonia el que són els "béns lliures" dels "béns comunals". Al respecte podem sostenir d'acord amb Naredo (2003a:269) que "l'exigència de que estigui perfectament definida la propietat d'una cosa és condició necessària, però no suficient, per que sigui *valorable i intercanviable*: podria ocórrer que la propietat privada de la cosa, encara que està perfectament definida, impedisís la seva lliure alienació i venda (Tal seria el cas de la propietat privada comunal o veïnal, que per estar vinculada a perpetuïtat als habitants d'un lloc, és inembargable i inalienable, encara que estigui perfectament definida) o podria ocórrer que el(s) propietari(s) no perseguissin l'objectiu de maximitzar les seves rendes i ni tan sols iniciassin la negociació, aspecte que hauria d'adreçar imposant noves condicions".

Les discussions derivades de la polèmica Pigou-Coase, es podrien enquadrar dins de propostes "regulatòries" i "desregulatòries" marcades per posicionaments ideològics que se'ns diuen divergents o oposats. La corrent "desregulatòria" que actualment adopta la forma denominada neoliberal es presenta sovint com a "vacuna" als excessos burocratitzants i "inquisidors" per part dels Estats, quan el que de fet aquesta proposta ideològica sustentada en l'economia neoclàssica es sustenta i desplega mitjançant canvis importantíssims de les pròpies regulacions, en plena i perfecta sintonia entre els interessos de les empreses capitalistes i els Estats neoliberals. En l'Estat neoliberal, les relacions de poder presenten una dissimetria cada cop més pronunciada en les que les institucions del capital (p.ex. corporacions transnacionals, entitats financeres, organismes multilaterals, etc) marquen en bona mesura les regles del joc (Harvey, 2007). Per aquest motiu, alguns autors, entre d'ells Naredo, han proposat que en comptes d'emprar el terme neoliberal, se designi a l'actual fase del capitalisme mundial com a "neofeudalisme" o "neocaciquisme".

Per una altra banda, el text de Coase (1960) proposa que a través de la correcta assignació dels drets de propietat i mitjançant la negociació voluntària s'arribaria a una situació òptima. Una situació que Mishan (1971) en un text que recuperava les reflexions de Kapp sobre els costos socials, qüestionava i enraonava sobre la impossibilitat de la unitat de l'òptim coassià. De la proposta de Coase es derivava, d'acord amb el suposat únic òptim, que era equivalent la disposició a pagar per no rebre contaminació a la disposició a cobrar per rebre aquella contaminació. En canvi, Mishan (1971) demostrà que la disposició a pagar estava condicionada per la renda de les persones, mentre que la disposició a rebre una compensació no hi està condicionada de la qual cosa es desprèn que sota dues assignacions diferents de drets de propietat, i encara que els costos de transacció fossin nuls, es podien assolir dos òptims diferents. D'aquesta manera, Aguilera-Klink (1991:176) sostén que hi haurà tants d'òptims com marcs institucionals. És més, recordant Martínez-Alier (1994) "els pobres venen barat", i per tant els impactes ecològics tenen una clara connotació diferencial de classe, un aspecte que ja considerà el propi K.W. Kapp.

Mishan (1971) fa especial esment en que el que en un moment donat o un altre es consideri una determinada activitat com externalitat o no, dependrà de la regulació existent, és a dir del marc institucional. Així, avui en dia pot resultar obvi que les empreses que fan servir pràctiques industrials contaminants prohibides per les legislacions dels països occidentals, es desplacin sense cap problema ni impediment als països del "Tercer Món", on no seran considerades com externalitats, és a dir com un cost per les empreses. Encara que els costos socials persistiran, la qual cosa condueix a Aguilera-Klink (1991:177) a exposar que "això significa que encara que hi hagi persones que estiguin suportant la contaminació, aquesta només existeix oficialment quan el "marc legal" en el que es mou el mercat ho reconeix oficialment. En definitiva, pensar en termes de "fallides del mercat" és intentar plantejar el problema ambiental com un problema tècnic [...] i que es resol corregint aquestes fallides, entre les que es trobaria la definició precisa dels drets de propietat. A la pràctica aquest plantejament es troba amb problemes insalvables".

Una altra qüestió que intenta abordar l'economia del medi ambient i dels recursos naturals gira en torn a l'esgotament òptim dels recursos naturals. Front a l'escassetat objectiva dels recursos naturals, els economistes neoclàssics han intentat estendre la xarxa del seu



aparell conceptual i metodològic als recursos naturals esgotables, per tal d'optimitzar l'assignació d'aquests recursos al llarg del temps, essent el pioner d'aquests treballs el de Harold Hotelling (1895-1973) i que servirà de fonament per a les formulacions posteriors. Hotelling (1931) identificà als recursos no renovables com si fossin actius financers, dels quals es podrien obtenir dos tipus d'ingrés: per una banda, el que s'obté avui de vendre el recurs, i per una altra banda el que s'obté en el futur en cas que el recurs no fos estret avui. Hotelling exposava dues condicions per establir una taxa òptima d'assignació intertemporal dels recursos no renovables: la primera era que el preu d'una unitat d'un recurs natural esgotable ha d'estar format pel cost marginal d'extracció, més el cost d'oportunitat o renda d'escassetat que es deriva de la impossibilitat física de tornar a extreure la unitat del recurs que ja s'ha extret; la segona, és la maximització de la renda de l'escassetat s'obté sempre que aquesta creixi al mateix ritme que el tipus d'interès, el que vol dir que el valor actual descomptat de la renda d'escassetat sigui el mateix en cada període, ja que del contrari existirien incentius per desplaçar l'extracció d'un període a un altre. L'aplicació de la regla de Hotelling, més enllà dels exercicis de llapis i paper resulta prou difícil ja que en primer lloc es sustenta sobre el supòsit que per aconseguir la taxa òptima d'assignació intertemporal del recurs s'ha de conèixer quina serà la demanda futura, cosa poc previsible com es pot constatar actualment amb relació al petroli i l'increment de la demanda per part dels països asiàtics, i en especial la Xina. D'acord amb Hotelling, els tipus d'interès marcaran els ritmes d'extracció del recurs ja que mitjançant aquests es descompta el futur, i depenent d'ells es prioritzarà la conservació o extracció del recurs.

Tanmateix, aquesta regla bascula en torn a la noció de la perfecta substituïbilitat dels factors, ja que en cas d'haver-hi un tipus d'interès alt s'incentivarà l'extracció front a la conservació, i amb la consideració del recurs com un actiu financer, se podrà aconseguir una línia d'ingrés alternatiu que teòricament hauria de desembocar en la solució tècnica de l'obtenció d'un substitut d'aquell recurs. Georgescu-Roegen (1976) ens mostrà com entre la major part dels economistes persisteix, o millor dit es mantén, la idea d'un moviment perpetu en constant ampliació que s'alimenta sobre el que l'autor anomena la *fal·làcia de la substitució sense fi*<sup>39</sup>. D'aquesta manera, un economista premiat amb el Nobel, com és Robert Solow (1974) no deixava d'insistir que a través del mecanisme dels preus, tant consumidors com empreses substituiran les activitats i productes intensius en recursos naturals per d'altres factors. Aquestes reflexions i afirmacions s'elaboren, a més, entenent que tots aquells factors s'expressen en unitats monetàries que és a partir de les quals s'orienta la gestió de l'activitat econòmica. D'acord amb Naredo (2003a:255) "l'acceptació d'aquella fal·làcia de la substituïbilitat sense fi de factors i productes sobre la que reposa l'emancipació de la idea del sistema econòmic del context físic que l'envolta, no és el resultat d'un consens explícit basat en arguments racionals, sinó el fruit de propensions de la ment humana profundament ancorades en l'inconscient col·lectiu".

Aguilera-Klink (1991:191) detectà tota una sèrie de problemes al voltant de la regla de Hotelling, a més de la dificultat de conèixer a priori la demanda futura, que pràcticament la invaliden. En primer lloc, es pot destacar el fet que el preu de mercat dels principals recursos naturals està determinat políticament, essent el cas més extrem el petroli que és la principal mercaderia del capitalisme mundial, el preu del qual es determina fora de les regles de l'Organització Mundial del Comerç; en segon lloc, l'evolució de la renda d'escassetat (diferència entre preu i cost marginal d'extracció) depèn més de qüestions polítiques i de negociacions que de la mateixa escassetat física del recurs; i en tercer lloc, el cost d'extracció depèn de les característiques dels diferents jaciments i de la tecnologia existent en cada moment. No obstant, Martínez-Alier i Schlüpmann (1991) destacaren el fet que per primer cop, amb Hotelling, des de l'economia ortodoxa es reconeixia l'existència d'uns béns esgotables, la qual cosa minava, en certa manera, els fonaments teòrics sobre els qual s'havia constituït sobre la noció que els recursos naturals, fossin renovables o no, mancaven d'interès i, sobretot, no incidien sobre el procés econòmic.

L'exemple sovint emprat del petroli per tal d'explicar l'economia (neoclàssica) dels recursos naturals no renovables és un bon exemple per tal de veure la dificultat d'adaptar la

<sup>39</sup> Aquesta fal·làcia es produeix amb el trasllat de la noció de riquesa des del món físic, al treball i finalment al capital. La imposició de la noció de capital ens porta a interpretar que tots els elements poden ser substituïts entre si, ja que el que confereix valor és el capital. L'objectiu de l'economia, i dels economistes, és el de mantenir i augmentar el capital.

realitat a la teoria, quan tot sembla indicar que seria més fàcil i convenient modificar la teoria per explicar la realitat. A no ser, que es destinin esforços a ocultar la realitat mitjançant els mecanismes de desinformació habituals de l'anomenada "societat de la informació". Així doncs, Naredo i Valero (1999a) exposaren que en orientar l'assignació dels preus em base als costos d'extracció s'oculta per una banda la creixent escassetat del recurs, i per una altra banda els creixents impactes ambientals associats a aquelles extraccions i la seva utilització. Per això, aquests autors estimaven oportú la consideració dels costos de reposició per a una adequada gestió de la utilització dels recursos naturals.

Després de la Segona Guerra Mundial es produïren una sèrie de canvis tecnològics que contribuirien a difondre la idea de la perfecta substituïbilitat i a la noció de expansió il·limitada, com podrien ser les tècniques agràries de la Revolució Verda, la indústria química que elaboraria productes de síntesis i derivats del petroli que podien substituir matèries primeres tradicionals (p.ex. nylon per cotó) i la generalització i utilització a gran escala del petroli i l'electricitat, etc. El que Barry Commoner (1972) ha anomenat com a "pas en fals tecnològic" de la postguerra. No obstant, la crisi energètica dels 1970 suposà un important toc d'atenció que alertava sobre l'escassetat dels recursos naturals que alimentaven el capitalisme i es posava l'accent en les contradiccions manifestes entre escassetat subjectiva i escassetat objectiva i donant rellevància a aquell text que tant havia molestat a l'*status quo* com fou el llibre del Club de Roma de 1972 sobre *Els límits al creixement* (Meadows et al., 1972). Emperò, de nou a la dècada dels 1980 el preu del petroli i de la major part de les matèries primeres va decaure i es va mantenir a uns preus relativament baixos, orientades pel seu cost d'extracció i un marc institucional favorable, mentre que les seves existències de baixa entropia anaven minvant.

En contra de les senyals que donaven els preus sobre l'abundància del petroli a escala mundial, els estudis realitzats en base al coneixement biofísic realitzats primer pel geofísic nord-americà M.K. Hubbert (1949) pel cas dels EUA on establí el "peak oil" cap a principis dels 1970 i després per part de C.J. Campbell i J.H. Laherrère (1998) sobre el "final del petroli barat" posaven de manifest que més enllà de les reflexions derivades de la crematologia i de les senyals d'escassetat dels preus del petroli, la realitat apuntava cap a una direcció inevitable del final del petroli, primer als EUA i llavors a escala mundial. Els dos darrers autors, dos geòlegs que havien treballat durant 40 anys per la indústria petrolera, des de la seva posició d'il·lustres jubilats han impulsat l'ASPO (Association for the Study of the Peak Oil and Gas), segons la qual les reserves mundials de petroli han estat permanentment sobreestimades per part de les poderoses corporacions petroleres i així reavaluar els seus actius.

En definitiva, pel que fa la taxa òptima d'extracció dels recursos esgotables es pot dir que aquesta no passa per una resolució tècnica, i molt manco des de la tècnica derivada de la valoració unidimensional dels recursos mitjançant les unitats monetàries, sinó que la seva resolució passa o hauria de passar a ser ètica i institucional, és a dir política. D'aquí que Naredo (2003a:261) exposi que "no hi ha una bona assignació de recursos, o un bon òptim econòmic a descobrir i a formalitzar, sinó molts, segons els quals siguin els pressuposts ètics, institucionals i, en general, ideològics dels que es parteixi, pressuposts que, com hem vist, ha tractat d'ocultar la ciència econòmica establerta".

Un dels temes que més repercussió ha tengut derivats de la pràctica de l'economia ambiental i dels recursos naturals ha estat el d'establir els valors de canvi per aquelles externalitats, ja que la manera com es proposa internalitzar-les és per la via dels preus. Per aquest motiu, s'han desenvolupat tot un seguit de metodologies, que ara no analitzarem detalladament, que es fonamenten en gran part en l'anàlisi cost-benefici també en la revisió de la comptabilitat nacional<sup>40</sup>. L'assignació de valors de canvi a les externalitats es fa mitjançant l'establiment de "mercats ficticis", donant com a resultat un valor monetari segons el qual es redueix un determinat bé o servei ambiental, o bé s'estableix una determinada taxa de contaminació "assumible" (o no). L'eix principal en torn al qual giren els mètodes valoratius respon per una banda a la disposició per evitar un dany (o per obtenir un benefici) ambiental i la disposició a rebre una compensació monetària per suportar un dany ambiental. Aguilera-Klink

<sup>40</sup> El principal autor d'aquesta línia és David Pearce (1989) *Blueprint for a green economy*. Earthscan, Londres; i a l'Estat espanyol hi ha Pere Riera (2000) *Avaluació d'Impacte Ambiental*. Ed. Rubes, Barcelona; Diego Azqueta (1997) *Valoración económica de la calidad ambiental*. Ed. McGraw Hill, Madrid.

(1992:33) mostrava "seriosos dubtes sobre la seva rellevància, tant conceptual o empírica" <sup>41</sup>. En la mateixa línia es manifesta Naredo (2003a) ja que per a ell aquestes anàlisis, en base a l'ACB (Anàlisi Cost Benefici) i l'establiment de mercats ficticis, es limitarien a un exercici acadèmic, però amb escassa repercussió sobre l'orientació de les polítiques ambientals que hagin d'orientar la reducció dels impactes ambientals. Per altra banda, podem destacar, el gir teòric i conceptual que un dels principals economistes ambientals ha manifestat al llarg de la seva carrera, es tracta de David Pearce quan en un treball seu del anys 1970 (Pearce, 1975) mostrava certes reserves a l'aplicació de les tècniques de valoració contingent dels recursos naturals i la seva utilitat, mentre que posteriorment es va convertir en el principal difusor de dites pràctiques (Pearce, 1990).

La monetització del medi ambient i dels recursos naturals ha de respondre a les següents qüestions:

*Què és el que dóna valor al medi ambient?* En aquesta resposta es pot desencadenar una polèmica entre diferents postures ètiques, exemplificada en els defensors d'una ètica biocèntrica i una ètica antropocèntrica.

*Qui expressa aquests valors?* En aquest cas, en alguns béns ambientals sorgeix el problema sobre la dificultat d'establir i delimitar el radi d'acció. Es pot donar, per exemple, el cas que els beneficis d'utilitzar un recurs quedin en un país, mentre que els costos derivats de la contaminació recaiguin en un altre territori: *problema de delimitació de la frontera de valoració en l'espai*. I per una altra banda, es pot presentar també el problema sobre quins són o han de ser els subjectes que han de valorar, no només entre usuaris i no usuaris, sinó en l'absència de consideració de les generacions futures.

*Quin és el mecanisme a través del qual s'expressen aquests valors?* D'acord amb aquesta branca de l'economia, s'afirma que els valors ambientals vénen expressats pels consumidors a través de mecanismes de mercat. En qualsevol cas, no importa el fet que per molts béns i serveis ambientals no existeixi dit mercat ja que En aquells casos, es reconstrueix fictíciament el mercat amb la finalitat d'obtenir les imputacions monetàries corresponents.

A continuació s'exposaran les raons per les quals, d'acord amb Aguilera-Klink (1992), es manifesten dubtes sobre la valoració monetària del medi ambient i dels recursos naturals:

En primer lloc, no existeixen mercats de medi ambient ni és possible que existeixin. Així, el medi ambient, no és una mercaderia com una altra qualsevol que es pugui adquirir i consumir si es desitja i de la que es pugui prescindir si així es desitja, ans al contrari totes les persones són usuàries del medi ambient.

En segon lloc, l'avaluació monetària del medi ambient només representa una aproximació del que cada persona està disposada a pagar, o pot pagar, d'acord a uns hàbits culturals específics, una determinada distribució de la renda que venen determinats pel marc legal i institucional.

En tercer lloc, es produeixen clares contradiccions entre la racionalitat del comportament dels individus i la utilitat que el medi ambient els hi proporciona. A més, els individus tendeixen a valorar el medi ambient a partir de diferents racionalitats, i no només a través de l'home racional, maximitzador i utilitarista que hi ha al darrera del *homo economicus*.

En quart lloc, a informació sobre els efectes negatius de les activitats econòmiques són

<sup>41</sup> El llibre compilat per Federico Aguilera-Klink i Vicenç Alcantara (1994) presenta una sèrie d'articles (Pearce, 1975; Eberle i Hayden, 1991) que analitzen críticament les valoracions monetàries del medi ambient i reflexionen sobre la seva utilitat. Una altra anàlisi crítica interessant és el realitzat per G. Ruiz (1985).

més aviat nul·les o molt escasses. I per tant no es compleixen els requisits que propugna la teoria econòmica convencional, sobre la plena informació.

En cinquè lloc, uns dels agents econòmics implicats en aquesta valoració no hi poden participar, com són les generacions futures.

En sisè lloc, en el cas de la contaminació, Pearce (1975) diu que quan aquesta sigui superior a la capacitat d'assimilació per part dels ecosistemes, llavors és impossible eliminar la contaminació via criteris econòmics (llegís monetaris). A més, el propi Pearce (1973) exposava que si els contaminants són acumulatius, llavors la tècnica del ACB és irrellevant.

Un dels treballs que més impacte han tengut en quant a la valoració monetària dels recursos naturals i del medi ambient fou el desenvolupat per un grup d'investigadors encapçalat per Robert Costanza i publicat a la revista *Nature* el 1997. El treball en qüestió pretenia establir el VET (Valor Econòmic Total) dels serveis ecosistèmics i del capital natural mundial ja que segons els autors "aquests serveis tenen tan poc pes en les decisions polítiques a causa de que no són objecte d'atenció per part dels mercats comercials ni estan adequadament quantificats en termes comparables amb els serveis econòmics i el capital manufacturat" (Costanza et al. 1997:253). El treball de Costanza et al. (1997) monetaritzà 17 categories de serveis calculat a partir del valor monetari per unitat d'àrea dels serveis contemplats, que per a l'any 1994 donava un resultat estimat de 33 bilions de dòlars, quan el PNB mundial havia estat de 25 bilions de dòlars. L'objectiu d'aquell treball, realitzat per una de les principals figures de l'economia ecològica com és Robert Costanza, era posar sobre la "taula" la importància d'aquells serveis ambientals que no estaven valorats monetàriament i que presentaven un ordre de magnitud superior a la dels comptes de flux de l'economia global. No obstant, d'aquell treball es podria extreure algun altre tipus de reflexió, i és que ja que unes poques empreses transnacionals presenten uns ingressos més elevats que el PIB de molts de països i una capacitat d'expansió financera enorme, en ser el valor dels serveis ambientals anuals, tan sols un 33% superior al valor agregat de la renda mundial, seria factible destinar una partida per continuar tal com ara, o fins i tot incrementar el deteriorament, que seria assumible dins dels pressupòsits empresarials. Aprofundint en aquesta qüestió, Naredo (2006:202) exposava que "el valor monetari mig dels serveis prestats pels ecosistemes, realitzada per Costanza i altres en 33 bilions de dòlars (de 1994), se queden petites no ja en relació al PIB agregat dels països, que creix a una taxa mitjana anual del 6%, assolint el 1995 els 28 bilions de dòlars corrents, sinó sobretot amb relació al total d'actius financers planetaris, que [...] varen créixer entre 1982 i 2000 a una taxa anual del 13% i assolien en aquell mateix any els 78 bilions de dòlars (exclosos els productes financers "derivats"), els 120 bilions a l'any 2000 i els 149 a l'any 2004 (sense incloure els "derivats"). El que suposa una pressió creixent de la capacitat de compra sobre els recursos naturals, ambientals o territorials planetaris, que contribueix a elevar els seus preus".

Aquell article de Costanza et al. es va tornar a publicar a la revista *Ecological Economics* al 1998 (vol. 25, núm.1), acompanyat d'un fòrum de discussió per part de diversos experts. En definitiva, es podria concloure al respecte que d'acord amb S. El Serafy (1998:27) que "valorat en termes monetaris, l'efecte sobre el PNB podria ser obscurit o pitjor encara, proporcionar una confiança espúria en la integritat dels sistemes ecològics. L'estimació en unitats físiques pot ser suficient per convèncer del seu declivi als ciutadans, als polítics i fins i tot als economistes".

**Taula 2. Valor monetari dels serveis i funcions dels ecosistemes, 1994 (Font: Costanza et al. 1997:254-256)**

Servei	Funció	Valor dels fluxos de servei (10 <sup>12</sup> \$/any)
1. Regulació gasosa	Regulació de la composició química de l'atmosfera	1,341
2. Regulació climàtica	Regulació de la temperatura global, precipitacions, etc.	0,684
3. Regulació front a perturbacions	Capacitat, integritat i resposta de l'ecosistema front a fluctuacions ambientals	1,779

4. Regulació hídrica	Regulació dels fluxos hídrics	1,115
5. Oferta hídrica	Dipòsit i retenció d'aigua	1,692
6. Control de l'erosió i sedimentació	Retenció de sòl fèrtil dins d'un ecosistema	0,576
7. Formació de sòls	Processos de formació de sòls	0,053
8. Cicle de nutrients	Dipòsit, cicle intern, processament i adquisició de nutrients	17,075
9. Tractament de deixalles	Recobriment de nutrients mòbils	2,277
10. Pol·linització	Moviment dels gàmetes florals	0,117
11. Control	Regulació tròfico-dinàmica de les poblacions	0,417
12. Refugi	Hàbitat per poblacions residents i transeünts	0,124
13. Producció alimentària	Porció extraïble de la PPB (Producció Primària Bruta)	1,366
14. Matèries Primeres	Porció extraïble de la PPB (Producció Primària Bruta)	0,721
15. Recursos genètics	Font de materials i productes genètics únics	0,079
16. Oci/esbarjo	Oportunitat d'usos recreatius	0,815
17. Cultura	Oportunitats d'usos no comercials	3,105
<b>TOTAL</b>		<b>33,268</b>

Molts dels estudis de valoració monetària del medi ambient han analitzat aquest des d'enfocaments parcel·lars, entre els que en podem destacar aquell que contempla el "medi ambient" com el que els anglesos anomenen *amenity*, i que fa referència als aspectes recreatius de la biosfera i no al seu valor vital de la Biosfera. Per Martínez-Alier i Roca (2000) aquesta perspectiva suposa una "relegació de la naturalesa com a base de la vida". En aquesta perspectiva, es pot destacar l'aportació de Krutilla (1967) que modificà l'anàlisi cost-benefici donant un major pes als aspectes recreatius. En l'estudi de Krutilla s'avaluava la construcció d'una pressa hidroelèctrica a Hells Canyon i l'autor donà la raó als conservacionistes argumentant que els valors paisatgístics i recreatius augmentarien amb el temps a mesura que aquests recursos es tornassin més escassos, mentre que la producció d'electricitat seria cada cop més barata. Segons Martínez-Alier i Roca (2000), Krutilla es converteix en un dels primers ideòlegs de *l'ecologisme de luxe* o de les tesis *postmaterialistes*, ja que defensa la seva tesi en base a que la demanda dels béns recreatius que proporcionava la natura anirien augmentant, sense que podessin ser substituïts, respecte de la demanda de béns materials que "gràcies" als avanços científics i tecnològics es podrien substituir. A Krutilla, no obstant, se li ha de reconèixer la importància que va tenir la modificació de la valoració dels projectes hidroelèctrics en introduir la irreversibilitat en la pèrdua d'actius recreatius de la natura. La queixa que se li ha fet, no obstant, està en que ell ho reconduïx cap als aspectes recreatius i no a les necessitats vitals, béns culturals, o com a fonts de noves matèries primeres.

En suma es pot dir que la corrent de l'economia del medi ambient i dels recursos naturals ha resultat de l'aplicació de les categories i concepcions fonamentals procedents de l'economia neoclàssica, entenent la dimensió ambiental com una externalitat del sistema econòmic. La proposta per tal de resoldre la problemàtica de l'adequada gestió dels recursos naturals i resoldre els problemes de contaminació ha passat per estendre la xarxa analítica de l'economia estàndard que mitjançant mecanismes diversos han intentat atribuir valors de canvi a aquell medi ambient que havia quedat exclòs. Aquesta consideració dels recursos naturals i el medi ambient com una externalitat, distorsió o fallida ha fet que en comptes de contribuir a la reflexió de la noció del sistema econòmic (aïllat en torn als valors pecuniaris i en situació d'equilibri) i la seva reformulació, ha contribuït a eclipsar, en bona mesura, moltes de les crítiques que s'han anat llançant des de la pròpia ciència econòmica i des de fora.

D'aquesta situació, podem dir que es desprenen dues posicions falsejades sobre l'opinió dels crítics a l'economia neoclàssica i de la noció de sistema tancat: per una banda, es sol confondre el que és l'economia del medi ambient i dels recursos naturals, amb aquella altra més holística que és l'economia ecològica; i per una altra banda, es sol confondre sobre el fet que, per part l'economia ecològica la dimensió monetària no presenta cap interès ja que aquella gira en torn a les dimensions biofísiques, la qual cosa no és certa ja que tal com assenyala Naredo (2006:66) "és sabut que el comportament físic d'organismes i ecosistemes depèn dels fluxos d'informació que els orienten i estimulen. I hem de recordar que el metabolisme de l'actual civilització industrial respon cada cop més a estímuls anomenats *econòmics*,

unidimensionalment expressats en diners i guiats per afanys de creixement permanent, que eclipsen altres informacions i criteris orientadors de la gestió". Per la qual cosa, en la definició dels criteris que orientin a la societat cap una gestió menys destructiva, resulta cabdal, que junt amb d'altres criteris, es modifiqui la informació que defineixen les magnituds monetàries per tal que incloguin dins la línia de compte els deterioraments infringits sobre la base natural que suporta les activitats humanes junt amb la resta d'organismes vius.

*b) L'economia ecològica o la reconstrucció ecològica de l'economia. Un enfocament dissident i transfronterer.*

L'economia ecològica ja fa dècades que s'ha estat articulant i desenvolupant, encara que sense afectar gaire al corpus central de la teoria econòmica dominant. Aquesta branca sorgeix de la reflexió oberta en diversos camps del coneixement, no només el de la ciència econòmica, sobre els creixents impactes socioambientals provocats per l'espècie humana i, en bona mesura, resultants de l'activitat econòmica i en concret del capitalisme. Bona part de les aportacions fetes en aquesta matèria provenien, doncs, de diferents branques, els autors de les quals s'ocupaven o es preocupaven sobre l'economicitat de la gestió dels recursos naturals i del comportament humà. Així doncs, les aportacions provenien i provenen de branques tan diverses com pugui ser l'economia, la biologia, la física, la química, l'agronomia, l'enginyeria, la geologia però també la geografia, la història, la sociologia, l'antropologia, la psicologia o la filosofia.

Les aportacions que desembocaran en la formulació de l'economia ecològica se podrien representar en dos grans blocs o línies argumentals. En una primera línia, tendríem aquells autors que reflexionant des de la pròpia teoria econòmica han exposat les inconsistències de la noció de sistema econòmic en relació al desenvolupament de les altres ciències –particularment de la biologia i la termodinàmica-, incidint fonamentalment en l'empremta mecanicista d'aquell sistema i la dificultat d'assolir l'objectiu d'estudiar el que teòricament diu la ciència econòmica arran de la definició de L. Robbins, a saber "la conducta humana com una relació entre fins i mitjans escassos que tenen usos alternatius".



Figura 11. Nicholas Georgescu-Roegen (1906-1994)

Front a les constants senyals de deteriorament socioambiental i la impossibilitat d'informar al respecte i d'orientar l'activitat econòmica cap a unes pautes menys danyines, molts economistes han estimat la necessitat de reformular la disciplina econòmica i establir ponts amb d'altres disciplines que també s'encarreguen de la gestió i anàlisi dels béns materials, com per exemple la física. La genealogia d'aquesta línia de pensament es remunta a autors que ja al segle XIX, quan estava en procés de construcció la pròpia teoria econòmica, alertaven del tall que s'estava obrint entre la ciència econòmica i les altres ciències naturals (Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991).

Malgrat haver-hi tota una sèrie d'antecedents de l'economia ecològica tal com exposaren Martínez-Alier i Schlüpmann (1991), fou Nicholas Georgescu-Roegen el que desenvoluparà una crítica teòrica més contundent i sistematitzada de l'economia ortodoxa, destacant la seva obra sobre la llei de l'entropia i el procés econòmic (Georgescu-Roegen, 1996). Una crítica, que aborda múltiples prismes de la construcció del pensament econòmic, però també de la ciència normal, en la que segons Georgescu-Roegen hi predominaven, en termes generals, les expressions "aritmomòrfiques" per contra de les "dialèctiques". Jaques Grinevald (1996:35) exposava que "no és hiperbòlic sostenir que *The entropy law and the economic process* de Nicholas Georgescu-Roegen (1971) representa una fita simbòlica anàloga a *De revolutionibus orbium caelestium*, de Nicolas Copèrnic (1543) o *L'origen de les espècies* de Charles Darwin (1859)". A més d'elaborar una minuciosa i erudita anàlisi teòrica de la ciència econòmica, recorr a d'altres disciplines per tal de reconstruir a partir de la termodinàmica i la biologia la pròpia economia en el que definí com a bioeconomia. Malauradament, Georgescu-Roegen no va finalitzar el text sobre el que estava treballant per desenvolupament sistemàticament la seva proposta bioeconòmica (Carpintero, 2006; Carpintero, 2007).

Georgescu-Roegen sistematitzà la crítica de l'economia neoclàssica, després del seu desencant quan comprovà al retorn a la seva Romania natal que les receptes neoclàssiques no

s'hi adaptaven en una economia agrària i superpoblada, i també a partir de l'observació empírica i teòrica de com eren considerats els recursos naturals per aquella teoria econòmica que no introduïa en la seva línia de compte les pèrdues de qualitat ni l'exhauriment dels recursos. Georgescu-Roegen, al mateix temps inicià la construcció d'una nova conceptualització de la teoria econòmica, tendint ponts amb d'altres disciplines i molt particularment destacant el caràcter dialèctic i evolutiu del procés econòmic. Unes reflexions que l'autor reconeix el seu agraïment, no només a les lliçons procedents de la biologia i la termodinàmica, sinó també del que va ser el seu mentor en J.A. Schumpeter, així com de l'obra de Marx (Carpintero, 2006).

Una de les aportacions més interessants derivades del treball de Georgescu-Roegen, a més de la consideració entròpica del procés econòmic, és la que té a veure amb la construcció científica a partir de la metodologia dialèctica. Aquesta reflexió es presentava en un moment d'auge de la teoria de sistemes segons la qual la "ciència moderna" presentava certes limitacions per tal d'abordar la interpretació i explicació de la realitat. En aquest sentit, podem recuperar l'expressió de von Bertalanffy segons qui "estan ingressant en l'esfera del pensament científic entitats de la naturalesa essencialment noves. En les seves diverses disciplines –ja fossin la química, la biologia, la psicologia o les ciències socials- la ciència clàssica procurava aïllar els elements de l'univers observat –compostos químics, enzims, cèl·lules, sensacions elementals, individus en lliure competència i tantes coses més- amb l'esperança de que tornéssim ajuntar-los, conceptual o experimental, resultaria el sistema en la seva totalitat –cèl·lula, organisme, ment, societat- i seria intel·ligible. Ara hem après que per comprendre no es requereixen només els elements sinó les relacions entre ells –diguem la interacció enzimàtica en la cèl·lula, el joc de molts processos mentals conscients i inconscients, l'estructura i dinàmica dels sistemes socials, etcètera" (von Bertalanffy 1968 citat a Naredo 2003a:465). Es pot dir que l'economia ecològica es situa al sí de l'epistemologia de la complexitat definida pel Edgar Morin (2007), la qual requereix la interactuació de les diferents disciplines i com diu el pensador francès "hem de saber que no hi ha més privilegis, més troncs, més sobirania epistemològiques; els resultats de les ciències del cervell, de l'esperit, de les ciències socials, de la història de les idees, etcètera, han de retroactuar sobre l'estudi que determinen tals resultats. El problema no és que cadascun perdi la seva competència. És que la desenvolupi bastant per articular-la amb altres competències, les quals, encadenades, formarien un bucle complet i dinàmic, el bucle del coneixement del coneixement".

Les aportacions de Georgescu-Roegen foren recollides i defensades per part del seu deixeble, l'economista nord-americà Herman E. Daly (1968) que plantejà l'economia com una "ciència de la vida", establint ponts entre la ciència econòmica i les ciències de la naturalesa. La proposta de l'estat estacionari defensada per Daly als 1970 (Daly, 1977) va donar lloc a un confrontament entre Daly i Georgescu-Roegen segons el qual, a la llum de la termodinàmica l'opció de l'estat estacionari era materialment inviable. Carpintero (2006:193) exposa com els punts d'acord entre Daly i Georgescu-Roegen eren superiors als de confrontació, per la qual cosa lamenta que aquella posició, junt amb d'altres confrontaments, "va perjudicar notablement a l'economista romanès a l'hora de sumar recolzaments per les seves tesis bioeconòmiques". Les aportacions fetes per Georgescu-Roegen anaren més enllà que la d'altres crítics dins de la teoria econòmica que sobretot censuraven les dimensions socials com puguin ser les aportacions de Veblen, Galbraith, o Baudrillard.

Per veure la "incisió" dels arguments de Georgescu-Roegen val la pena reproduir el que Carpintero (2006:247-249) exposa a les conclusions del seu llibre sobre aquest autor: "a diferència d'altres crítics de l'economia convencional, les seves reflexions apareixen com una impugnació al nucli dur *quantitatiu* de l'enfocament ordinari; realitzades per algú amb sòlida formació matemàtica i estadística i que coneixia molt bé els racons interns de la cuina ortodoxa [...] Una actitud que va dur als seus companys de professió a canviar els elogis dels anys trenta i cinquanta, per la incomprensió i boicot des de finals dels setanta. Entre les raons que explicaven aquest canvi, Georgescu-Roegen n'ofereix tres [...] Per un costat el seu qüestionament de la validesa de la teoria dels preus ortodoxa pel cas d'una economia camperola superpoblada, posant sobre la taula els supòsits "fantàstics" que s'amagaven darrera dita teoria i que feien pràcticament inaplicable a qualsevol escenari. Es va atrevir també a "desemmascarar l'absurd de predir el futur econòmic mitjançant models econòmics", amb l'excepció de que dita crítica no procedia d'un economista ignorant de les matemàtiques sinó d'un estadístic i matemàtic experimentat. Per últim, l'atac contra la "dogmàtica creença de que el mecanisme lliure dels preus és l'única forma d'assegurar una distribució racional dels recursos

entre totes les generacions" va suposar la sentència de mort acadèmic per l'economista romanès. Sorprèn veure que el vertaderament dolorós per l'ortodòxia no foren les seves suggerències bioeconòmiques (que simplement ignoraren), on oferia una modificació de l'enfocament convencional que tendís ponts amb altres disciplines, *sinó el que mostràs les debilitats internes jugant a contracorrent en el terreny de l'adversari*. La conseqüència fou que cap de les seves aportacions bioeconòmiques apareixeria en el successiu citada en articles d'economistes convencionals de Harvard o Xicago, ni en la majoria de les revistes internacionals reconegudes per l'*establishment acadèmic*".

Després de quasi vint anys d'acceptació de la rellevància de la llei d'entropia en el procés econòmic, al manco en els àmbits propers i sensibles a l'anàlisi de crisi ecològica, es va tornar a obrir un front de rèpliques, destacant l'article de Young (1991), que qüestionaven la rellevància de dita llei. S'originà un debat al respecte a la revista *Journal of environmental economics and management* en el que hi participaren Daly (1992) i Townsend (1992), rebatent els arguments de Young. Aquell debat científic podria ser interpretat com un avís de cap on anirien bona part de les elaboracions científiques, que en molts de casos abandonarien les propostes teòriques i metodològiques fetes per Georgescu-Roegen.

Abans de continuar amb l'elaboració de la corrent, o millor dit disciplina de l'economia ecològica, convendria aturar-nos un segon per tal de presentar els moviments que s'efectuaven en d'altres disciplines i com és que algunes d'aquestes conflueixen, també, en la formulació de l'economia ecològica. En aquest sentit podem introduir el que seria una segona línia d'aportacions provinents de les ciències naturals, en les que havia predominat en bona mesura el paradigma exposat per O'Niell i Kahn (2000) segons el qual les activitats humanes eren contemplades com a simples "pertorbacions" i com a tals restaven fora de les seves preocupacions científiques. En aquest sentit, les activitats humanes serien per aquestes disciplines, el que la naturalesa era per l'economia estàndard, una externalitat. Així doncs, hi havia un diàleg de sords instal·lat entre unes ciències de la naturalesa que entenia l'espècie humana i les seves activitats com a pertorbacions, i una ciència econòmica que veia el que l'envoltava com una externalitat.

La qüestió de la sostenibilitat com a viabilitat de la continuació de la vida de l'espècie humana va ser agudament explicitada per l'ecòleg català Ramon Margalef quan diu que: "alguns reputats ecòlegs argumenten provocativament que, en rigor, el problema de la "insostenibilitat" no és "ecològic" en absolut. Tenim una raonable certesa d'estar alterant la temperatura terrestre per l'augment de les concentracions atmosfèriques de diòxid de carboni, o estar provocant una catastròfica extinció d'espècies vegetals i animals. No obstant, la Terra ja va tenir en altres èpoques temperatures superiors a les actuals, i la història evolutiva ha superat altres grans onades d'extinció com la del final del Pleistocè. La biosfera podria seguir el seu camí en unes condicions ambientals molt distintes a les actuals. Nosaltres, com espècie, no. El vertader problema és que aquesta vegada els dinosaures podríem ser nosaltres" (Margalef 1995 a Tello 2005:271).

Així doncs, els ponts es pot dir que han estat bidireccionals, ja que un bon nombre de científics naturals, insatisfets amb l'abast de la seva disciplina, es varen decidir a incorporar aquelles "pertorbacions" humanes que també eren naturals. En aquesta línia de treball hi hauria les aportacions de l'ecòleg H.T. Odum (1971), el biòleg B. Commoner (1972), però també les procedents d'altres camps com per exemple el de la física amb la figura de Robert Ayres (1978), i entre les que podem destacar l'il·lustre ecòleg català Ramon Margalef. De nou, es pot dir que malgrat les preocupacions per les interaccions entre l'espècie humana no havien centrat les preocupacions de les ciències naturals, el cèlebre biòleg Alfred Lotka a principis de segle XX ja havia discernit entre els usos endosomàtics i exosomàtics d'energia, i també havia format part de les preocupacions dins de la geografia -tal com s'ha exposat al capítol anterior- des de l'obra de George Perkins Marsh (1864) *Man and Nature; or physical geography as modified by human action* i a les reflexions del Simposi de Princeton celebrat al 1955, *Man's Role in Changing the Face of the Earth* (Thomas, 1956).

L'expansió de l'activitat econòmica després de les Grans Guerres va disparar les "alarmes" sobre les suposades bondats d'una tecnociència orientada per criteris maximitzadors que devoraven una enorme quantitat de recursos i infringien danys irreversibles sobre els ecosistemes i els organismes vius, afectant fins i tot a l'espècie humana que es pensava que no formava part d'aquella "natura externa". Entre les dècades dels 1960 i 1970 sorgeix una ampla literatura que aborden aquestes qüestions, essent probablement el llibre de Rachel Carson de



1960, *La primavera silenciosa*, l'obra pionera que posava l'accent sobre la capacitat destructora de l'espècie humana. Carson (2001:151) escrivia que "a mesura que la corrent de productes químics nascuts de l'Era Industrial ha crescut per inundar el nostre medi ambient, s'ha produït un canvi dràstic en la naturalesa dels més seriosos problemes sanitaris. Ahir mateix el gènere humà vivia amb el temor del contagi de la verola, del còlera i de pestes que a vegades se'n duen per davant nacions senceres. Ara, la nostra màxima preocupació no són els microbis de malalties que foren antany omnipotents; desinfeccions, millors condicions de vida i noves drogues ens han proporcionat un alt grau de domini de les malalties infeccioses. Avui estam preocupats per una altra classe de perill que aguaita al nostre voltant ... un perill que nosaltres mateixos hem introduït en el nostre món mentre se desplegava el modern sistema de vida".

Si el treball de Carson incidí en la capacitat de destrucció (*ecocida*) per part de l'espècie humana, d'altres treballs reflexionaren al voltant de la inviabilitat física de desplegar una civilització industrial cada cop més exigent en energia i materials. Sobretot, s'incidia en la inviabilitat de dur a terme aquesta creixent intensificació en recursos naturals i els propòsits universalistes que es desprenen de la ideologia del capitalisme. A principis dels anys 1970 es varen publicar una sèrie d'obres que incidien sobre l'escassetat dels recursos i la inviabilitat de desplegar una economia amb la pretensió de créixer infinitament. Entre de les obres publicades, molt probablement, la que tingué més ressò fou la de l'Informe del Club de Roma sobre els límits al creixement (Meadows et al., 1972). L'obra de Georgescu-Roegen publicada al 1971 que incidia sobre la inviabilitat física d'una economia en expansió sobre una base de recursos finita, però que anava molt més enllà, va tenir una certa rellevància en aquells anys 1970 d'eclosió de la qüestió ambiental. Però, per altra banda, l'allau d'obres de molta qualitat com algunes de les ja citades (Commoner, 1972; Odum, 1971; Goldsmith i Allen, 1972<sup>42</sup>) sobre la problemàtica ambiental al temps que oferien un "medi ambient" propici per la difusió de les idees de Georgescu-Roegen, també eclipsaren algunes de les seves contribucions que anaven adreçades al "buc insígnia" de la ciència econòmica. Així doncs, mentre que les aportacions fetes des de fora de l'economia eren ben rebudes dins les seves respectives disciplines, l'obra de Georgescu-Roegen va rebre escassa atenció al sí de la seva disciplina, que era un dels espais allà on tenia intenció d'incidir.

Un altre bloc o línia argumental que incideix en les reflexions i formulacions realitzades des de l'economia ecològica és aquella que entronca amb el comportament humà més enllà del de l'*homo economicus*, la racionalitat humana, les institucions, el poder i l'evolució històrica de la humanitat. Les reflexions fetes des de nombrosos camps, on conflueixen les anàlisis crítiques de la societat industrial, procedents d'intel·lectuals que exposaven críticament les bases ideològiques i culturals que alimentaven a la societat industrial i que alhora reposava en una expansió continua del deteriorament ecològic, però també una situació creixent de dependència i alienació de les persones que són expulsades de la societat. Aquestes reflexions se remunten



Figura 12. J. M. Naredo i J. Martínez-Alier.

a les aportacions realitzades per Ivan Illich, Murray Bookchin o André Gorz (Valdivielso, 2001). Unes aportacions que desembocarien en la formulació de l'ecologia política o ecologia social, i que apunten a la crisi ecològica com a expressió de la crisi de la civilització industrial. Aquestes aportacions, poden ser completades amb les realitzades per altres intel·lectuals com pugui ser les realitzades per Baudrillard (1974) que s'encarregà d'analitzar la "societat de consum" o Foucault (1968) que indagava sobre les qüestions relacionades amb el poder i el paper de la ciència com a instrument del poder i legitimadora del *statu quo*.

Aquest ample bloc que abraça les dimensions històriques i culturals, es poden destacar també les aportacions fetes des de l'economia institucional i la història, que insereixen l'anàlisi econòmica i ecològica dins de la història i de les institucions. Entre aquestes aportacions podríem destacar les interpel·lacions que fan per exemple els economistes radicals nord-americans, amb Samuel Bowles al capdavant, quan des d'una perspectiva heterodoxa (però publicant a les revistes científiques ortodoxes) interpel·len aquella racionalitat individualista,

<sup>42</sup> El llibre de Goldsmith i Allen pot consultar-se a [www.theecologist.info/key27.html](http://www.theecologist.info/key27.html) (gener 2008).

sostenint que des d'una mirada evolucionista i oberta, les actituds altruistes, les herències culturals, el sentit de justícia, etc. no poden seguir mantenint-se per més temps com "anomalies irracionals" (Bowles, 2004).

A més d'aquestes aportacions, es poden destacar els antecedents de Carl Sauer de l'Escola de geografia cultural de Berkeley pel qual l'espècie humana transforma de forma permanent el paisatge i aquest permet entendre o desxifrar processos culturals i històrics; Fernand Braudel o Le Roy Ladurie de l'escola francesa d'història dels Annals; E.A. Wrigley o Karl Polanyi pels qual la història no podia ser explicada sense entendre la dimensió ambiental. A aquests treballs, a més, es podrien sumar les aportacions realitzades des de l'antropologia com són les de Leslie White o Marvin Harris, entre d'altres.

La proposta d'establir ponts entre diferents disciplines per part de Georgescu-Roegen fou plenament desenvolupada per Herman E. Daly qui col·laborà amb l'ecòleg nord-americà Robert Costanza, llançant conjuntament la proposta d'establir una economia ecològica (Costanza i Daly, 1987). Podem destacar el fet que quan Costanza i Daly llançaren la proposta de sistematització d'una disciplina que rebés el nom d'economia ecològica, es publicava a l'Estat espanyol el llibre de José Manuel Naredo, *La economía en evolución*, i també es publicava en anglès el llibre de Joan Martínez-Alier i Klaus Schlüpmann sota el títol *Ecological economics: energy, environment and society* i que al cap de quatre anys s'ampliaria i traduiria al castellà sota el títol *La ecología y la economía*. Amb això, volem ubicar les aportacions fetes per part dels intel·lectuals de llengua castellana en el desenvolupament i desplegament de l'economia ecològica. Les aportacions realitzades per José Manuel Naredo i Joan Martínez-Alier, companys en els anys del tardofranquisme i vinculats a l'anarquista i antifranquista Pepe Martínez i l'editorial Ruedo Ibérico (Forment, 2000), han tengut una destacada repercussió des de les seves primeres publicacions de finals dels anys 1960 fins a l'actualitat, tot essent les del primer més incidents en l'escenari estatal, mentre que les del segon han tengut més incidència en l'escenari internacional. Probablement les seves trajectòries professionals i personals els han fet adreçar els seus esforços intel·lectuals cap a direccions diferents, però no contraposades, Martínez-Alier des de la Universitat Autònoma de Barcelona més vinculat a la difusió acadèmica i internacional, i Naredo des de la seva condició d'esatdístic de l'Estat més lligat professionalment a la construcció d'una comptabilitat biofísica, però que també ha abordat des



Figura 13. Herman E. Daly; Robert Costanza; John Gowdy.

d'un rigor científic i intel·lectual impressionants, múltiples temes que han contribuït a desvestir les relacions de poder que afecten a la societat actual i que estan plenament vinculades al domini econòmic, el polític i els diners<sup>43</sup>.

Així com va ocórrer amb l'aportació de Georgescu-Roegen que quedà en part eclipsada per l'impacte de l'Informe Meadows,

les aportacions realitzades a la segona meitat dels anys 1980 com puguin ser les de Naredo, Martínez Alier i Schlüpmann, o la de Daly i Cobb (1989) quedaren també eclipsades per un treball molt menys ambiciós, intel·lectualment parlant, com fou el conegut com a Informe Brundtland aparegut també al 1987 (WECD, 1987)<sup>44</sup>. Es podria fer una mena de paral·lelisme entre l'impacte de l'obra de Georgescu-Roegen que aprofitant "l'ona" de la crisi energètica li donà popularitat, moltes de les obres i propostes realitzades entre els anys 1980 i els 1990 "aprofitaren", com veurem en el capítol 4, "l'ona" de la sostenibilitat o del desenvolupament

<sup>43</sup> Creim que val la pena deixar constància de la nota d'agraïments que feu Naredo en el pròleg de la primera edició de *La economía en evolución* per veure les dificultats intel·lectuals amb les que es troba, i l'escassetat d'anàlisis, reflexions i col·legues amb qui compartir les seves inquietuds. Naredo (2003a:xiii): "Arribats a la part d'agraïments que solen incloure els pròlegs d'autor, me sorpren a jo mateix veient que hi ha pocs candidats a agrair. Tot sol, i per iniciativa pròpia, vaig començar aquest treball fa deu o dotze anys i tan sols l'acab ara [març 1987] sense cap recolzament institucional ni incentiu acadèmic. Joan Martínez-Alier m'ha acompanyat en la reflexió, però l'allunyament geogràfic només ens ha permès un intercanvi d'idees esporàdic". En canvi, en la segona edició del llibre, al 1996 escrivia "Per contraposició a la soletat que vaig sentir en el moment de redactar la nota d'agraïments de la primera edició d'aquest llibre, me congratul ara de sentir-me més acompanyat" (Naredo 2003a:xxxiv).

<sup>44</sup> L'economia del desenvolupament i tot el tema de la sostenibilitat serà tractat en el capítol 4. Per la qual cosa no s'incorporen referències a aquests dos temes.

sostenible. Paradoxalment, a remolc de la moda de la sostenibilitat, es pot intuir que alguns dels aspectes més incòmodes per l'*status quo* quedaren diluïts, i la dimensió crítica que hi havia al darrera d'aquelles propostes va passar a ser admesa, després dels "oportuns" filtres i retocs intel·lectuals.

L'any 1982, l'ecòloga sueca Ann Mari Janson va organitzar una reunió per tal d'integrar l'economia i l'ecologia que enraonaven sobre *oikos* divergents, l'intent d'establir un marc integrador sota l'*oikos* que allotjava l'activitat econòmica va tenir continuïtat en una altra reunió a Barcelona al 1987, que fructificà finalment al 1989 en la fundació de la ISEE (International Society for Ecological Economics)<sup>45</sup> i la creació de la revista *Journal of Ecological Economics*. Dos anys després de la fundació de la societat internacional i de la constitució de la revista, es va publicar el primer text compilador i sistematitzador de l'economia ecològica fruit de la primera conferència mundial d'economia ecològica celebrada a Washington D.C., i en el que es podien detectar les principals línies argumentals i analítiques (Costanza, 1991)<sup>46</sup>. A partir de llavors hi ha hagut una proliferació importantíssima de treballs amb investigadors de pràcticament totes les regions del planeta. La difusió mundial d'aquesta disciplina ens la testifica, per exemple, la constitució de societats d'economia ecològica de caràcter regional o estatal<sup>47</sup>. Sense pretensió d'analitzar ni nombrar el llistat complet de totes les persones que arreu del planeta han seguit l'estel de Georgescu-Roegen es poden citar, entre d'altres: l'escola japonesa amb Kozo Mayumi; l'escola italiana amb Mario Giampietro; l'escola francesa amb Ignacy Sachs o René Passet; l'escola holandesa amb Roefie Hueting, Jeroen van der Bergh o Peter Nijkamp; l'escola britànica amb John Proops o Paul Ekins; l'escola alemanya on destaquen els membres del Wuppertal Institute amb figures com la de Wolfgang Sachs; l'escola austríaca amb el IFF (Institut d'Ecologia Social) encapçalat per Marina Fischer-Kowalski; l'escola escandinava amb el Beijer Institute d'Estocolm dirigit per Carl Folke; l'escola llatinoamericana amb Enrique Leff, Victor Toledo o Manfred Max-Neef als que s'hi han afegit un nodrit grup de joves investigadors –Fander Falconí, Roldan Muradian o Marcelo Hercowitz–; l'escola índia amb el Centre for Science and Environment fundat per Anil Agarwal al 1980; l'escola espanyola amb els citats Naredo i Martínez-Alier, als que s'han de sumar el també pioner Federico Aguilera-Klink, Jordi Roca o Vicenç Alcàntara i més recentment Oscar Carpintero o Jesús Ramos, entre d'altres; i finalment l'escola nord-americana en la qual hi podem destacar els ja citats Daly, Costanza, Gowdy, entre molts d'altres.

Una de les principals característiques de l'economia ecològica és la seva condició transdisciplinària on hi participen múltiples branques científiques (p.ex. economia, biologia, física, geologia, etc) que intenten abordar l'anàlisi de les activitats econòmiques amb relació amb la biosfera, per la qual cosa resulta imprescindible la reconceptualització de la noció de sistema econòmic a partir de les lleis de la termodinàmica, i la de l'economia com un procés humà i social evolutiu integrat dins aquell altre sistema que és la Biosfera, i subjecte a les lleis que en aquella governen. Per aquest motiu, es diu que l'economia ecològica és multidimensional ja que no enraona només a partir de la unidimensionalitat d'una sola mesura, i estableix una reflexió crítica al respecte dels diners, el seu paper i la seva funció en l'orientació de les activitats econòmiques i humanes vers la conservació o destrucció dels ecosistemes i dels recursos naturals. Emperò, el caràcter transdisciplinària no significa que es desenvolupin aportacions aïllades procedents de cadascuna de les disciplines implicades, sinó que s'estableixi una "contaminació" o permeabilitat entre les diferents disciplines per transcendir en la formulació d'un enfocament eclèctic i transversal.

<sup>45</sup> [www.ecoeco.org](http://www.ecoeco.org) (gener 2008)

<sup>46</sup> Per veure manuals i obres introductòries a l'economia ecològica es poden consultar els treballs de Costanza et al. (1997); Carpintero (1999); Martínez-Alier i Roca (2000); Daly i Farley (2004); Farley et al. (2005).

<sup>47</sup> ANZSEE (Australia-New Zealand Society for Ecological Economics); ASAUUE (Asociación Argentino Uruguayana de Economía Ecológica); ASEE (African Society for Ecological Economics); CANSEE (Canadian Society for Ecological Economics); ECOECO-BRAZIL (Brazilian Society for Ecological Economics); ESEE (European Society for Ecological Economics); INSEE (Indian Society for Ecological Economics); RSEE (Russian Society for Ecological Economics); USSEE (United States Society for Ecological Economics); REDIBEC (Red Iberoamericana de Economía Ecológica); la Chinese Ecological Economics Society; o l'Asociación Española de Economía Ecológica.

<b>Taula 3. Comparació entre l'economia convencional, ecologia convencional i economia ecològica (Font: Costanza et al., 1991:5).</b>			
	<b>Economia convencional</b>	<b>Ecologia convencional</b>	<b>Economia ecològica</b>
<b>Visió del món</b>	Mecànica, estàtica i atomista. Els gustos i preferències individuals se consideren donats i constitueixen la motivació fonamental. Els recursos materials se consideren essencialment il·limitats degut al progrés tècnic i a la infinita capacitat de substitució. Considera el medi ambient com externalitat.	Evolucionista i atomista. L'evolució actua a un nivell genètic com la força dominant. La base de recursos disponibles és limitada i els humans són només una altra espècie més encara que molt rarament estudiada. Considera a l'espècie humana com una pertorbació.	Dinàmica, sistèmica i evolucionista. Les preferències humanes, l'enteniment, la tecnologia i l'organització coevolucionen per reflectir vincles ecològics, les oportunitats i les restriccions. Les persones són responsables de comprendre el seu paper en un sistema més ampli i en la gestió de la sostenibilitat. Espècie humana com a principal objectiu d'estudi i les seves activitats en un context més ample, la biosfera.
<b>Dimensió temporal</b>	Curt termini. 50 anys com a màxim i entre 1 i 4 anys normalment	Escala múltiples. Des de dies fins eons però les escales temporals no se defineixen amb freqüència amb relació a altres subdisciplines	Escala múltiple. Intercalat des de dies fins eons en una síntesi.
<b>Dimensió espacial</b>	Del local a l'internacional. L'enfocament no varia a mesura que se modifica l'escala i només canvien les unitats bàsiques des dels individus a les empreses i les nacions.	Del local al regional. La majoria de les investigacions se centren en algunes parts d'investigació dels ecosistemes, encara que les escales de major dimensió s'han convertit en més importants.	Del local al global. Jerarquia d'escales.
<b>Espècie considerada</b>	Només la humana. Les plantes i els animals rars vegades s'inclouen i només en la mesura que contribueixen al valor de les mercaderies.	Només les no humanes. S'intenten cercar ecosistemes "primigenis", no pertorbats pels humans.	Tot l'ecosistema, inclosa l'espècie humana. Existeix un reconeixement de les interconnexions entre els humans i la resta de la naturalesa.
<b>Objectiu bàsic a nivell macro</b>	Creixement de l'economia nacional	Supervivència de les espècies	Sostenibilitat econòmico-ecològica
<b>Objectiu bàsic a nivell micro</b>	Maximització del benefici (empreses) i utilitat (individus). Tots els agents segueixen els objectius micro deriven en la consecució dels objectius a nivell macro. Els costos i els beneficis externs són generalment ignorats.	Màxim èxit reproductiu. El seguiment dels objectius micro per part dels agents deriven en la consecució dels objectius macro.	Ajustable en funció de la seva integració en els objectius globals del sistema. Les organitzacions socials i les institucions culturals al més alt nivell de jerarquia s'han d'encarregar de suavitzar els conflictes provocats pels fins miops dels objectius de menor nivell.
<b>Hipòtesis sobre el progrés tecnològic</b>	Molt optimista.	Pessimista o sense opinió.	Prudent escepticisme.
<b>Status acadèmic</b>	Disciplinar. Monístic centrat en la utilització	Disciplinar. Més pluralista que l'economia però	Transdisciplinar. Pluralista, basat en els problemes.

	d'instruments matemàtics.	encara centrat en les tècniques i els instruments.	
--	---------------------------	--	--

Sense intentar abordar exhaustivament els temes que són tractats per part de l'economia ecològica, a continuació s'exposa una relació dels principals aspectes o problemes que són abordats i plantejats en aquesta disciplina segons J. Martínez-Alier (2004:40-41) i segons M. Faber et al. (1998:21-24).

<b>Taula 4. Problemes i metodologies de l'economia ecològica.</b>	
Problemes tractats i temes exposats des de l'economia ecològica segons Faber et al. (1998:21-24)	
Mesura i política	Com podem dir si les coses s'estan posant pitjor?
	Com es pot avaluar l'efectivitat i l'eficiència de les polítiques?
	Com podem abastar i avaluar els fenòmens globals?
	Com és d'important la utilització dels recursos front la pol·lució?
	El debat sobre el creixement. Què significa?
	Són algunes utopies millor que d'altres?
Valors ètics	Ecologisme: ciència o moviment social?
	Població com a pol·lució: el dilema ètic.
	Status present de les generacions futures.
	Perills ètics d'algunes polítiques miops.
Mètodes i conceptes.	Podem reconciliar l'economia ecològica amb l'antropocentrisme?
	Establiment de conceptes i eines analítiques de l'economia ecològica.
	Anàlisi de sistemes oberts i de l'entropia.
	Risc i incertesa en la presa decisòria.
	Història com oberta o tancada.
Alguns dels temes i mètodes introduïts per l'economia ecològica segons Martínez-Alier (2004:40-41)	
Aplicació als ecosistemes humans de concepcions ecològiques com la capacitat de càrrega i resiliència.	
Nous indicadors i índex de sostenibilitat o insostenibilitat de l'economia.	
La valoració dels serveis ambientals en termes monetaris, però també la discussió sobre la incommensurabilitat dels valors, i l'aplicació de mètodes de valoració multicriterial.	
Anàlisi del risc, la incertesa, la complexitat i la ciència postnormal.	
Avaluació ambiental integral, incloent la construcció d'escenaris, modelació dinàmica, i mètodes participatius en la presa de decisions.	
Macroeconomia ecològica, la mesura del capital "natural", el debat entre les nocions de sustentabilitat "dèbil" i sustentabilitat "força".	
Les relacions entre economia ecològica i economia feminista.	
Els conflictes ambientals distributius.	
Les relacions entre l'assignació de drets de propietat i el maneig de recursos, les velles i noves institucions públiques per la gestió ambiental.	
El comerç internacional i el medi ambient, el "deute ecològic".	
Les causes i conseqüències ambientals del canvi tecnològic o del <i>lock-in</i> tecnològic, les relacions entre l'economia ecològica i l'economia evolucionista.	
Les teories del consum (necessitats, "satisfactors"), i com el consum se relaciona amb els impactes ambientals.	
El debat sobre la "desmaterialització", les relacions amb l'ecologia industrial, aplicacions en l'administració d'empreses.	
Els instruments de política ambiental, moltes vegades basats en el "principi de precaució" (o en els "estàndards mínims de seguretat", tal com foren desenvolupats per Ciracy-Wantrup).	

Junt amb el desenvolupament de l'economia ecològica, han aparegut altres corrents científiques que pretenen analitzar els sistemes industrials, urbans (territorials) i agraris des d'una perspectiva pluridisciplinar –especialment fruit de la connexió entre enginyeria, ecologia, economia, termodinàmica, agrologia, geologia i geografia, entre d'altres– i estudien el metabolisme d'aquests sistemes integrats en el seu entorn, tal com es fa des de l'ecologia alhora d'analitzar els ecosistemes. Aquestes corrents, íntimament vinculades amb l'economia ecològica, s'han consolidat en el que es coneix com a Ecologia Industrial (Ayres i Ayres, 2002) amb la *Journal of Industrial Ecology*; Ecologia Urbana (Wolman, 1965; Rueda, 1995) que es pot trobar, a més de les revistes ja citades, a les revistes internacionals *Land Use Policy* o les diferents sèries de *Environment and Planning*; i l'Agroecologia (Altieri, 1995; Sevilla-Guzmán,

2006) amb la revista internacional *Agriculture, Ecosystems & Environment*. A part d'aquestes propostes científiques adreçades a estudiar diferents sistemes humans, convé destacar l'aplicació de la metodologia de l'economia ecològica i la consideració de la dimensió ambiental a l'anàlisi històrica, amb la irrupció d'interessants propostes que en la literatura anglosaxona es poden trobar en torn de la revista *Environmental History* o la *Environment and History*, i a l'Estat espanyol aquesta línia de treball ha comptat amb les figures dels economistes J.M. Naredo, J. Martínez-Alier, als que es sumen autors com Manuel González de Molina, Ramon Garrabou o Enric Tello. Des de fa una sèrie d'anys, i en torn a la SEHA (Sociedad Española de Historia Agraria) han fructificat moltes de les iniciatives orientades a analitzar els sistemes agraris des d'una perspectiva històrica i ambiental, i a partir de les quals el fins fa poc temps indiscutit "retard" agrari espanyol ha estat replantejat. Entre els treballs d'història ambiental realitzats a l'Estat es poden destacar els de Naredo i Garrabou (1996; 1999), González de Molina i Martínez-Alier (2001) o Tello (2005). A més, es pot exposar una altra corrent, la sociologia ambiental, que presenta moltes similituds amb les anteriors i que es desenvolupada al sí de la sociologia, en la que es pot destacar, entre d'altres, l'obra del sociòleg valencià Ernest Garcia (2005)<sup>48</sup> a la que es pot afegir la imprescindible obra del poeta i investigador, Jorge Riechmann, i en especial la seva trilogia sobre l'autocontenció (Riechmann, 2000; Riechmann, 2004; Riechmann, 2005).

Val la pena recordar que el naixement de l'economia ecològica es va donar com a resposta a un paradigma que ocultava la part negativa de les accions humanes, alhora que exaltava i magnificava (i encara ho fa) el que s'entien que eren senyals inequívocues del progrés humà. Aquelles interpretacions, tal com exposà Clarence Glacken (1996), sobre el paper de l'espècie humana separada de la natura i com a controladora d'aquesta, han format part de la construcció ideològica de la societat occidental des de temps immemorials. Naredo (2003a, 2006) exposa com la ciència econòmica que tenia en els seus inicis una dimensió crítica amb l'*status quo* –l'Antic Règim- i una dimensió moral (normativa), s'ha anat convertint amb el temps en el principal legitimador d'aquest, i de la ideologia del capitalisme. En aquest sentit, l'economia ecològica i la dimensió ecològica dins les ciències socials es va desplegar, també, com a crítica del sistema social i polític que recolzava i desplegava la ideologia del capitalisme i que la ciència econòmica ortodoxa s'encarregava de positivitzar. És per aquest motiu, que l'economia ecològica va aparèixer junt amb una altra corrent transdisciplinària coneguda com a ecologia política. L'ecologia política sorgeix com una branca transdisciplinària en la que hi ha una presència important d'aportacions que provenen de l'economia política, la teoria marxiana, l'economia institucional i les teories radicals, entre d'altres. Com s'ha esmentat en el capítol anterior, l'ecologia política tendria per objectiu analitzar els conflictes socials i distributius que estan vinculats al deteriorament ecològic.

Així, Martínez-Alier (2005:317) exposava com "l'economia ecològica proveeix la teoria del conflicte estructural entre l'economia i el medi ambient [...] El conflicte entre l'economia i el medi ambient no només es manifesta en els atacs als romanents de naturalesa prístina sinó també en la creixent demanda de matèries primeres i d'engolidors pels residus a zones habitades per éssers humans i en el planeta en el seu conjunt. El fet que les matèries primeres i el seu transport siguin barats i que els engolidors tinguin preu zero no és senyal d'abundància sinó resultat d'una certa distribució dels drets de propietat, del poder i dels ingressos". La necessitat d'abordar no tan sols les activitats econòmiques integrades en el seu medi natural, sinó també dins del seu medi social i de les institucions, on les relacions de poder hi són presents en contra del que predicava l'economia neoclàssica, ja formà part dels intents de J.M. Naredo i J. Martínez-Alier, així com ja havien estat avançats també per N. Georgescu-Roegen i K.W. Kapp.

Naredo ja va sistematitzar a la primera edició, al 1987, de *La economía en evolución*, l'enfocament ecointegrador (capítol 27) com "aquell que tracti de reconciliar en una mateixa arrel *eco* la utilitat propugnada per aquells (enfocaments economistes) amb l'estabilitat perseguida per aquests (enfocaments ecològics), precisant amb claredat el contingut i l'abast de les contradiccions que es puguin plantejar en ambdós nivells" (Naredo 2003a:506). Aquest enfocament hauria d'integrar les propostes derivades de diferents corrents i disciplines, que poden quedar reflectides en el següent requadre.

<sup>48</sup> Les diferents aportacions realitzades des de la geografia han estat exposades al capítol anterior.

Naredo (2003a) presenta els següents corrents en l'economia front a les qüestions ambientals:

**L'economia ambiental** que aborda els problemes de gestió de la naturalesa com a externalitats a valorar des de l'instrumental analític de l'economia estàndard, raonant en termes de costos, preus, beneficis reals o simulats.

**L'economia ecològica** que considera els processos de l'economia com a part integrant de la versió agregada de la naturalesa que és la biosfera i els ecosistemes que la componen, incorporant línies de treball que analitzen el comportament físic i territorial dels diferents sistemes i processos. Raona sobre nocions de sistema obert i enfocaments multidimensionals que indueixen a la transdisciplinarietat. En aquest enfocament, resulta clau i fonamental la connexió entre els sistemes físic i el monetari.

**L'economia institucional** que adverteix que l'intercanvi mercantil està condicionat pels drets de propietat i les regles del joc del marc institucional, intentant cercar les respostes institucionals que millor s'adaptin als objectius de la sostenibilitat. Aquesta corrent dissenya marcs institucionals que donin certs funcionaments monetaris adaptats a les característiques del medi físic a gestionar.

**L'enfocament eointegrador** que intenta reconciliar la utilitat propugnada per l'economia estàndard i l'estabilitat propugnada per l'economia ecològica. Això demana una ampliació de l'objecte d'estudi i un canvi d'estatut de la pròpia economia cap a la multidimensionalitat de plantejaments i la transdisciplinarietat dels seus practicants. Realitzaria la síntesi entre les dimensions monetàries-física-institucional. Aquest enfocament ens traslladaria des d'una sola noció de sistema econòmic a una "economia de sistemes", cadascuna d'elles amb el seu sistema comptable.

Els esforços de Naredo per tal de desplegar un enfocament que fos capaç d'analitzar l'economia integrada dins de la biosfera i dins del marc institucional, per així poder plantejar les transformacions socials necessàries per reconduir les activitats humanes cap a pautes socialment més justes i ecològicament menys danyines, han estat ben rebudes per part dels moviments socials crítics i per part d'aquells científics que transiten els terrenys transfronterers, emperò ha estat escassament escoltada per part del corpus principal, i els practicants, de la ciència econòmica dominant. Per això, en un dels seus darrers treballs -*Raíces económicas del deterioro ecológico y social. Más allá de los dogmas*- Naredo (2006:17) exposava que "malgrat el meu afany reconciliador, he de reconèixer que l'economia *ambiental* acostuma a traslladar la funció mistificadora pròpia de l'enfocament convencional al tractament dels recursos naturals o "ambientals". Per la qual cosa té poc en compte tant les llacunes d'informació i d'elaboració sobre el medi físic i social com els esbiaixos del marc institucional, que condicionen els mecanismes de valoració i el comportament social que originen el "problema ambiental". Si els tingués significaria que donaria més importància a elements i variables físiques, territorials i sociopolítiques. Però acostuma a eludir aquests aspectes, junt amb el tema fonamental del poder, mentre canalitza tots els seus esforços a posar preus a les "externalitats" per poder reduir els problemes a una única dimensió i aplicar-hi, a la fi, l'anàlisi cost-benefici per arribar a solucions pretesament objectives. La qual cosa se pot acomodar millor als interessos del poder que el recurs a la participació social ben informada com instrument per reduir consensuadament els graus de llibertat inherents a la presa de decisions, que solen proposar les corrents d'economia ecològica i institucional. D'aquí que es recorri amb més freqüència a l'economia ambiental per ajudar a conviure amb *l'statu quo* que per a canviar-ho, essent per això darrer més útils les aproximacions de l'economia ecològica i institucional".

Com s'ha esmentat anteriorment, Joan Martínez-Alier entén de manera conjunta l'economia ecològica i l'ecologia política, i de fet a l'any 1991 va iniciar l'aventura editorial de la revista *Ecología Política*, que sorgia tres anys després de la fundació de la revista *Capitalism, Nature, Socialism: A Journal of socialist ecology*, dirigida per l'economista marxista de Califòrnia James O'Connor; i, al 1994 se sumava la *Journal of political ecology*. L'ecologia política pretén

analitzar, entre d'altres, les relacions entre les desigualtats de poder i la degradació del medi ambient, les relacions Nord-Sud, el marc regulatori i les institucions amb especial èmfasi sobre el paper dels agents socials, els nous i fins ara invisibilitzats (p.ex. les dones, els moviments socials, els grups indígenes, les "minories ètniques", etc) però també els "vells" agents (p.ex. Estats, empreses, organitzacions econòmiques i regionals, etc).

En motiu del desè aniversari de la revista *Ecological Economics* i de la ISEE, M'Gonigle (1999) escrivia un article sobre la deriva que segons ell es detectava dins de l'economia ecològica. Les primeres preocupacions estaven motivades per un replantejament i qüestionament del sistema econòmic i polític que havia conduït a la situació de crisi ecològica amplament detectada, i que per altra banda presentava un component normatiu en el sentit de proposar un altre tipus d'economia, i en general un altre tipus de societat que es desplaçés d'aquells valors utilitaris i maximitzadors que en comptes de conduir cap al camí del "bé comú", havien conduït a un camí sense sortida, però magnificat pel misticisme del creixement, i el poder de la tecnociència i del mercat com a panacea, i com a instrument indiscutible per resoldre tot quan s'interposava en aquell camí. No obstant, segons M'Gonigle (1999) des de la constitució com a comunitat científica dels practicants de l'economia ecològica, s'havia produït un cert tomb en el context sociopolític i econòmic mundial amb la imposició del dogma neoliberal, per la qual cosa seria d'esperar que el clam entusiasta dels inicis per reclamar un canvi institucional, fos encara més intens i contundent. Nogensmenys, la corrent neoliberal ha aconseguit arrossegar, en part, aquelles pretensions més radicals (d'arrel) de les propostes de l'economia ecològica, i cap a finals dels 1990 es detectava com les preocupacions metodològiques i empíriques (que no són poc importants) s'havien imposat per damunt d'aquells objectius més transformadors. Es pot dir que, en certa manera, la preocupació per les eines havien adquirit un paper més rellevant que no el motiu pel qual es desenvolupaven aquelles eines, i l'economia ecològica ha tendit cada cop més cap a una dimensió més tècnica i instrumental. Per això, M'Gonigle (1999) proposava establir una síntesi entre l'economia ecològica i l'ecologia política, i no en l'eina per orientar tan sols les polítiques ambientals "possibles". La importància d'aquesta proposta rau en el fet que es desenvolupa dins de l'òrgan de màxima expressió i difusió de les aplicacions i propostes de l'economia ecològica, la revista de la ISEE, la *Journal of Ecological Economics*. De totes maneres, podem destacar, si bé és cert que en la literatura anglosaxona, hi ha una certa tendència a apartar les relacions de poder i la dimensió social –p.ex. la perspectiva de classe– per la dificultat en torn a la seva positivització, hem de dir que per part dels economistes ecològics d'altres contrades, aquestes dimensions han estat sempre presents en la seva obra, com per exemple en el cas dels espanyols J.M. Naredo, F. Aguilera-Klink o J. Martínez-Alier.

Finalment, es pot anotar el fet que la major part del desenvolupament científic, també en economia ecològica, presenta un marcat caràcter androcèntric. Les propostes presenten un component masculí en pràcticament totes les seves dimensions, des de la pròpia noció de sistema econòmic a les configuracions de les relacions de poder. Per aquest motiu, ha sorgit una economia feminista amb la dimensió ecològica implícita (Carrasco, 1999; Bosch et al., 2005)<sup>49</sup>.

### c) La noció de sistema econòmic des de l'economia ecològica.

La noció de sistema econòmic que sorgirà de les reflexions de l'economia ecològica serà un sistema econòmic obert o com li agrada assenyalar a José Manuel Naredo (2003a) en comptes de parlar de sistema econòmic s'haurà de parlar de sistemes econòmics, ja que segons ell difícilment es podrà trobar un altra sistema capaç de cobrir les pretensions de generalitat del sistema econòmic dominant. La definició del sistema econòmic de l'economia des de la perspectiva bioeconòmica o de l'economia ecològica té els seus antecedents en els treballs de K.W. Kapp (1966) amb la seva definició de sistema obert, la comparació feta per Keneth Boulding (1966) entre la "cowboy economy" i la "spaceship economy", és a dir entre l'expansió sense límits del "cowboy" per les praderies apropiant-se de tot el que troba al seu pas, o la de

<sup>49</sup> En un recent treball Óscar Carpintero (2010) proposa establir ponts entre les diferents branques heterodoxes de l'economia: economia ecològica, economia institucional, economia marxista, economia feminista i economia postkeynessiana. L'apropament entre aquestes permetria forjar un instrumental analític molt potent i capaç de fer front a les articulacions mistificadores de la ideologia del capital, sota les formulacions de la teoria neoclàssica i els seus derivats en d'altres ciències socials.



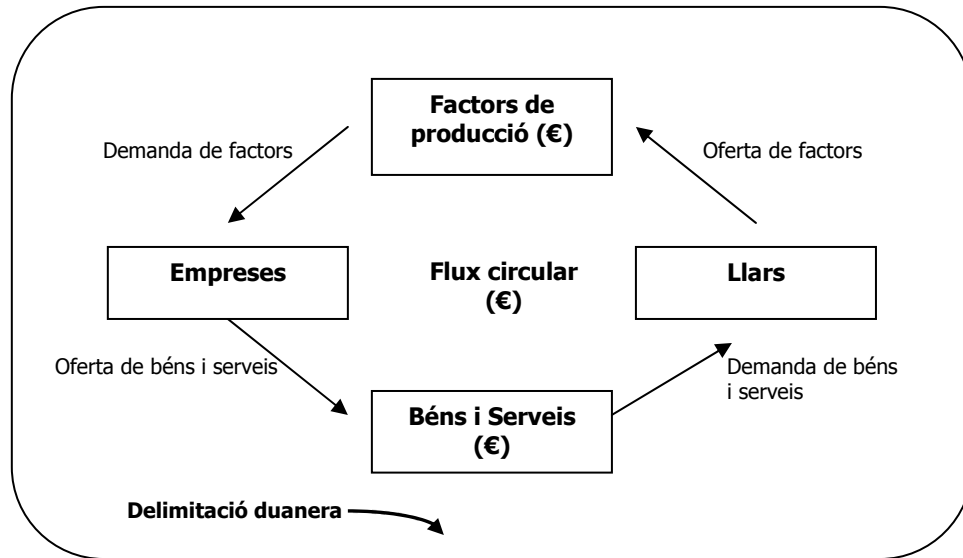
l'economia com si es trobàs dins d'una "nau espacial" (biosfera) de la qual no pot sortir i per tant hi hauria uns límits físics (naturals) a l'expansió de l'economia, i també en la pròpia obra de Georgescu-Roegen (1996). La consideració d'una noció oberta de sistema econòmic permetria ampliar els horitzons del camp de l'economia, podent plantejar alguna via per resoldre aquella reflexió que feu el premi Nobel d'economia John Hicks (1979:22) quan deia que "degut a que el camp dels fenòmens amb els que tracta l'economia és tan estret, els economistes estan contínuament donant-se caparrotades contra dels seus límits".

La proposta de sistema econòmic per part de l'economia ecològica s'explica en contraposició a la noció de sistema econòmic estàndard. El sistema econòmic estàndard, promulgat per part de l'economia neoclàssica, però també per altres corrents crítiques de l'economia, es fonamenta en una relació mecànica entre la producció i el consum, que és propulsada per l'interès individual i els diners, quedant reduïdes totes les relacions a variables monetàries. Aquest sistema, tal com ja s'ha anat exposant al llarg del text, es sustenta en la primera llei de la termodinàmica i queda expressat en la llei de la conservació del valor, ja que aquest sistema se sustenta en la noció que el valor de la producció és equivalent al valor del consum, sempre mesurat en unitats monetàries i en moviment circular, sense generar tal com anotava Georgescu-Roegen cap tipus de pèrdua o fricció, de tal manera que el que entrava en el procés de producció en forma de productes (inputs) sortia llavors com a béns i mercaderies, sense aparèixer per cap banda els residus ni la contaminació. Georgescu-Roegen apuntava que aquest sistema representava més aviat locomoció que no pas un procés evolutiu, històric i biològic. Per la pròpia definició mecànica, aquest sistema tancat en els valors de canvi presentarà una tendència a l'equilibri amb absoluta reversibilitat dels esdeveniments, quan de fet els processos físics i biològics al transcurs de la seva activitat presenten desgast i pèrdues, és a dir són irreversibles. Carpintero (2006:136) recorda que "per ressaltar la dimensió qualitativa de l'evolució econòmica, Schumpeter opinava que no per afegir successius vagons aniríem finalment a obtenir un tren. Feia falta, òbviament, inventar la locomotora (que era quelcom diferent als vagons) que ho posàs en marxa".

Així mateix, volem recordar que al temps que la noció de sistema econòmic comunament acceptat s'havia delimitat a semblança d'un sistema tancat i propulsat per la "mecànica de la utilitat i de l'interès propi", tal com sostenia Jevons; aquella altra noció de sistema, com és la d'ecosistema, es delimitava com un sistema obert en el que es contemplaven els intercanvis de matèria-energia i les interrelacions entre els organismes que el composaven (biocenosi) i les d'aquests amb el seu medi físic (biòtop), emperò les activitats humanes i l'espècie humana restava fora de la xarxa analítica d'aquesta noció de sistema ecològic. Per tant, la noció de sistema econòmic des de l'economia ecològica podria ser entès com un sistema bioeconòmic o un ecosistema humà. En aquest punt, val la pena destacar l'intent d'alguns geògrafs, com per exemple Stoddart (1965), que veien com es podia aplicar la noció d'ecosistema per tal de conceptualitzar les relacions entre les activitats humanes i el medi físic en el que aquestes s'inserien. Malauradament, aquella proposta no acabà fructificant exitosament en dita disciplina, en canvi si que ho feu en la que ha estat l'economia ecològica.

A la figura 14 es representa l'esquema del sistema econòmic ortodox o estàndard, segons el qual es produeix un flux circular de béns i serveis que són adquirits per les famílies i produïts per les empreses, i un altre flux de factors de producció que adquireixen les empreses per poder posar en circulació els béns i serveis. Tots els objectes en joc són reduïts a la dimensió monetària, i en dit sistema no es produeixen més alteracions amb l'exterior que aquells fluxos de béns i serveis importats o exportats i que també són expressats en unitats monetàries.

Figura 14. Sistema econòmic "tancat" segons l'enfocament ortodox (Font: elaboració pròpia a partir de Martínez-Alier i Roca, 2000:14; Daly i Farley 2004:25; Naredo, 2003a:507).



Naredo planteja una sèrie de **mancances** fonamentals del sistema econòmic ordinari:

1. Diferència entre el comportament de la biosfera i el de la societat industrial.
  - a. Sistema biosfera es recolza en l'energia solar per moure tots els cicles materials, de forma que tot s'emptra i sense crear deteriorament global.
  - b. Al contrari, la civilització industrial es recolza cada cop més en l'extracció d'estocs de l'escorça terrestre, parcel·lant els processos de tal manera que cadascun d'ells requereix recursos i genera residus. Amb la creixent especialització es multiplica l'exigència de recursos i l'emissió de residus a un ritme molt superior al dels productes obtinguts, entrant en una espiral de deteriorament.
2. Mentre l'economia sol treballar amb una idea de sistema permanentment equilibrat, que es tanca en el món del valor; l'ecologia treballa amb sistemes físics oberts permanentment desequilibrats i subjectes a la "fletxa unidireccional del temps" que marca la llei de l'entropia.
3. El mecanisme de valoració ha dut a fer que el procés econòmic no reconverteixi globalment els residus en recursos. Aquest mecanisme fa que els recursos es valorin únicament pel seu cost d'extracció, sense atendre a la seva reposició, per la qual cosa s'afavoreix l'extracció i el deteriorament dels estocs de l'escorça terrestre (Naredo i Valero 1999a).
4. La consideració, tan sols, dels costos d'extracció i no el de reposició dels recursos naturals, és només el primer pas d'una asimetria creixent que relaciona la valoració monetària i el cost físic en la cadena de processos que condueix a la venda final del producte. A la vegada que els ingressos es solen distribuir en proporció inversa a la penositat del treball que retribueixen. Aquesta asimetria es consolida en la capacitat de compra per part dels Països Industrialitzats respecte de la resta del Món.

La noció de sistema econòmic amb la que treballarà l'economia ecològica serà una noció de sistema obert o millor dit, un sistema de sistemes, en el sentit que es contempla aquest sistema inserit dins dels sistemes socials i ecològics (figura 15 i figura 16). En qualsevol cas és preferible parlar de sistema de sistemes que no de sistema obert, pel fet que la biosfera és un sistema tancat entròpicament. Aquesta noció de sistema s'ha construït en torn a les lleis

de la Termodinàmica, la Teoria General de Sistemes i l'Ecologia. S'entén que el procés econòmic no està exempt de les lleis que regulen la vida al planeta, i per això com en tot procés evolutiu, al llarg del procés econòmic es produeix de forma irreversible la transformació de materials de baixa entropia en d'altres d'alta entropia. Boulding exposà de forma encertada que el sistema econòmic era travessat per uns recursos que ell definí com a transums (*throughput*), que estava composts per materials-energia que sortien amb una qualitat inferior de la que havien entrat en dit sistema, però que eren fonamentals pel seu manteniment.

Així doncs, en contraposició a l'altre sistema tancat en els valors de canvi i en equilibri permanent, aquesta noció de sistema econòmic es presenta de forma oberta –interactuant amb altres sistemes– i desequilibrat, que persegueix l'estabilitat mitjançant la compensació dels factors que indueixen a la seva degradació, mitjançant un flux i un intercanvi de materials i energia amb el seu medi ambient en el que està inserit. A més, es considera el sistema econòmic incrustat dins del sistema social, és a dir dins de les institucions, per la qual cosa esdevé fonamental el seu coneixement i definició per tal d'establir, en qualsevol cas, les pautes per orientar les activitats humanes cap al que segons Georgescu-Roegen havia de ser el principal objectiu de l'economia: "the enjoyment of life" (el goig de la vida).

Figura 15. Sistema econòmic com a subsistema del sistema social i de la biosfera (Font: Passet 1996:45).

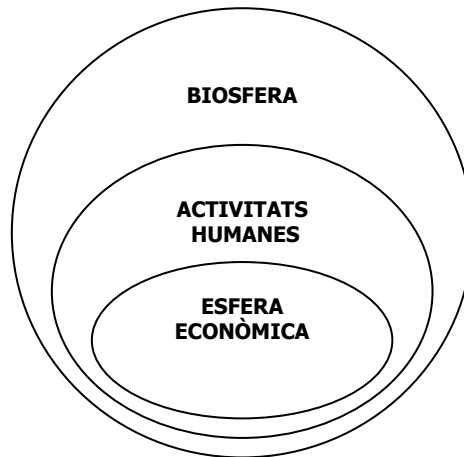
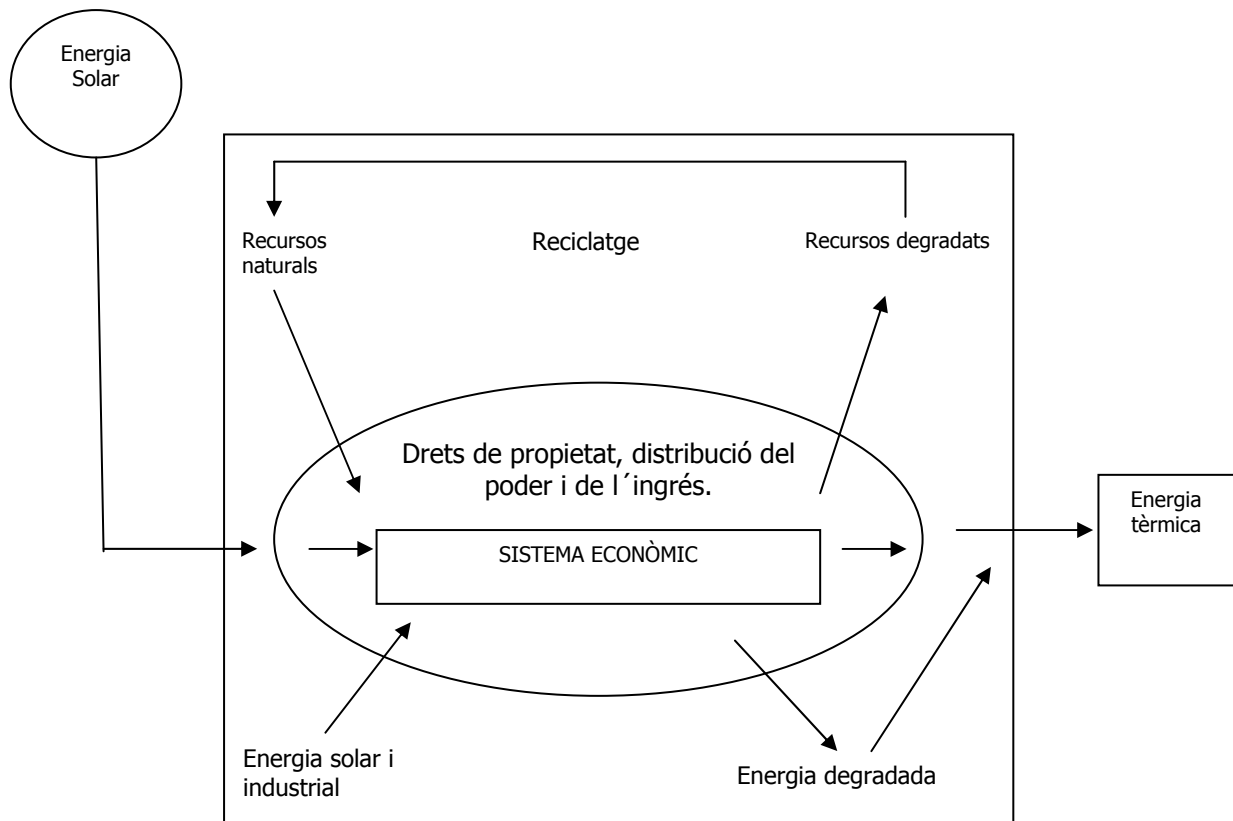


Figura 16. L'economia immersa en l'ecosistema i en les institucions socials ( Font: Martínez-Alier 1999:114)



Un dels principals eixos vertebradors d'aquesta noció de sistema econòmic prové de les lleis de la termodinàmica i la seva conceptualització es remunta a la ja esmentada obra de Georgescu-Roegen (1996). Aquesta mirada des de les lleis de la termodinàmica, analitza el procés econòmic com si d'un procés evolutiu es tractés i els sistemes econòmics com si fossin sistemes ecològics, en els que es produeixen unes entrades de materials i energia, així com també unes sortides. Per aquest motiu, des d'aquesta noció de sistema econòmic i des de l'economia ecològica resulta imprescindible analitzar-ho en base a mesures biofísiques que indiquin tant els aspectes quantitius com els qualitius dels fluxos i els estocs de materials i energia que passen pel procés econòmic o que hi estiguin vinculats.

Els **fonaments biofísics** sobre els que s'articula l'economia ecològica són:

1. La *Primera Llei de Termodinàmica* (conservació de la matèria-energia) segons la qual la matèria i l'energia no es creen ni es destrueixen, sinó que es transformen. Encara que aquesta llei s'ha fet servir per tal de justificar una visió mecanicista de l'economia que no esgota els recursos sinó que els transforma en "objectes útils", aquesta mateixa llei serveix per tirar per terra la pròpia noció d'externalitat ambiental entesa aquesta com a quelcom ocasional. Ja que, d'acord amb aquesta llei la generació de residus no és més que un fet inherent dels processos de producció i consum.
2. La *Segona Llei de la Termodinàmica* (Llei de l'Entropia) és en paraules de Georgescu-Roegen (1996) una física amb valor econòmic o una economia de la física. Segons aquesta llei, tota matèria i energia es degrada de forma contínua i irreversible des de la forma disponible a una no disponible. Així, allò que entra en forma de factors productius, han de sortir per força en forma de mercaderies i residus, però no poden simplement desaparèixer. Des de la termodinàmica, el que confereix valor econòmic a la matèria i

l'energia és la seva disponibilitat per a ser emprada. D'aquesta llei es desprèn el concepte d'escassetat objectiva.

3. La *Biosfera* està oberta en energia (solar) i tancada en materials. Així doncs, probablement el problema de l'escassetat objectiva vengui més aviat per la banda dels materials que per la de l'energia.
4. La impossibilitat de generar més residus dels que pot tolerar la capacitat d'assimilació dels ecosistemes i la "*Regla de Daly*" que consisteix en la impossibilitat d'extreure dels ecosistemes –recursos renovables– més del que es pot considerar com el rendiment sostenible o renovable, i en cas de sobrepassar-se aquells recursos malgrat ser renovables adquireixen la condició d'esgotables (Daly, 1990).

Per tal d'explicar el funcionament del sistema econòmic inserit dins de la biosfera, un sistema tancat o aïllat en el sentit que la disponibilitat de recursos és finita i la seva degradació irreversible, Georgescu-Roegen (2006:66) feia servir l'analogia del rellotge d'arena. En un rellotge d'arena, la quantitat de matèria-energia es mantén constant, és tracta d'un sistema tancat on no hi entra ni surt arena. Quan més temps es troba l'arena a la meitat del rellotge d'arena, majors seran les possibilitats de que en aquell estat pugui ser emprada, matèria-energia disponible. Aquesta qualitat se perd en el moment en que la matèria-energia cau a la part inferior del rellotge, matèria-energia no disponible. Hi ha un moviment continu d'arena des



de la part superior que va cap a la inferior on s'acumula l'arena. En el primer estadi, quan l'arena es troba a la part superior, conté un alt potencial per caure a la de baix (matèria-energia de baixa entropia), en canvi l'arena un cop a la part inferior s'ha convertit en arena amb alta entropia. En el cas del sistema econòmic inserit dins de la biosfera ocorre una particularitat, respecte del rellotge d'arena, i és que en el cas del rellotge hom pot donar-li les voltes a voler, en canvi en el sistema aïllat de l'economia no hi ha possibilitat de donar-li cap volta, i per tant la matèria-energia es degrada de forma irrevocable.

Seguint la definició del sistema econòmic com un sistema incrustat dins de la biosfera, l'economista nord-americà Herman E. Daly (1990) va enraonar l'evolució del sistema econòmic des d'una situació que anomenà planeta buit (empty planet) (figura 17) a una altra de planeta ple (full planet) (figura 18). En aquest sentit, el sistema econòmic es manejava dins d'uns certs límits biofísics que els hi brindava les condicions geogràfiques allà on estava inserit dit sistema i fonamentat en una base orgànica. Això no lleva que no es produïssin greus crisis ambientals, fins i tot col·lapses socials i civilitzatoris importants, que també tenien components ecològics, junt amb d'altres. Com per exemple, la caiguda de l'Imperi Maia (Crosby, 1988) o la de Mallorca al llarg dels anomenats "segles obscurs" que d'acord amb Rullan (2002:152-157) foren uns segles, també, de recuperació ecològica.

Per altra banda, a mesura que s'expandeix el subsistema econòmic, especialment a partir de la revolució industrial, que és quan es produeix la transició d'una economia mundial orgànica a una economia mundial fòssil, s'arriba a la situació de planeta ple que és aquella en que es produeix una "saturació" del sistema biosfera. L'expansió del sistema econòmic ha desbordat les fronteres biofísiques i ha saturat el sistema d'ordre superior que és la biosfera, sense el qual l'altre difícilment existiria. Aquest fet suposa un salt qualitatiu respecte de l'altra situació, ja que els impactes de l'activitat econòmica s'acosten cada cop més als límits de la biosfera<sup>50</sup>, essent la resiliència de la Terra cada cop menor i al temps que l'entropia del sistema creix. Aquest salt qualitatiu es caracteritza pel pas dels impactes de caràcter local, als de caràcter global. Uns impactes que malgrat s'hagin produït en uns determinats territoris, i fins i tot per generacions anteriors, afecten a territoris distants en l'espai, i generacions distants en el temps, donant lloc al que Ulrich Beck (1992) ha denominat la societat del risc. Segons Beck, tothom està exposat al risc socioambiental, no obstant els més perjudicats són les classes

<sup>50</sup> Els límits de l'activitat econòmica i els impactes globals d'aquesta venen reflectides per un nombrós llistat d'elements d'entre els quals en destaca el canvi climàtic, la pèrdua de la capa d'ozó, la pèrdua de biodiversitat, l'apropiació humana de la producció primària neta (Goodland 1997:23-51).

desfavorides. És a dir, els principals causants dels impactes globals tenen com a mínim un "paraigües" sota el qual refugiar-se, cosa que no ocorre en les classes socials més desfavorides, tampoc a la major part de les classes dels països empobrits, i molt manco en les generacions futures.

Figura 17. Planeta Buit

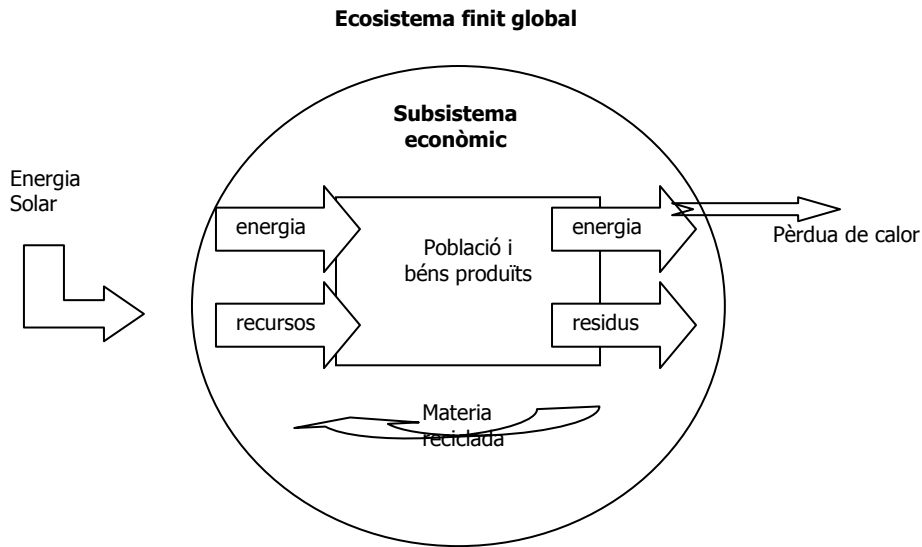
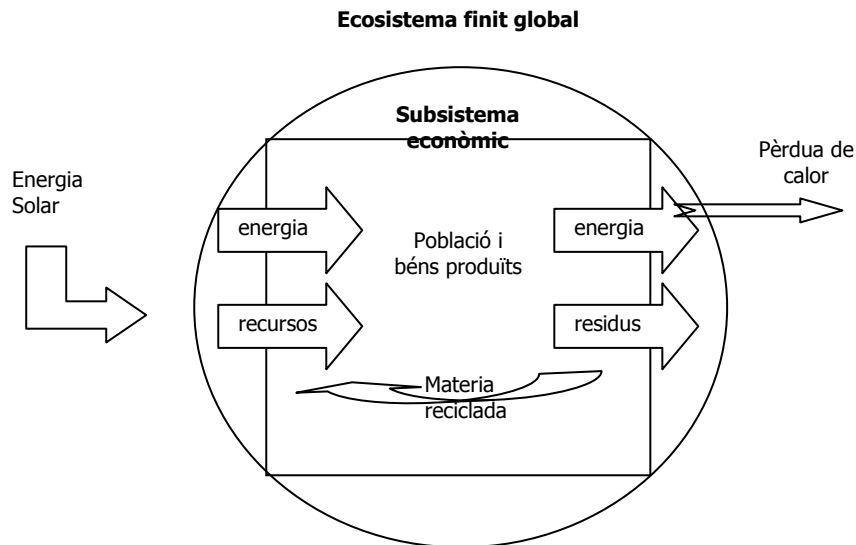


Figura 18. Planeta Ple.



El fet que el treball de Georgescu-Roegen que pretenia enraonar el procés econòmic a la llum de l'entropia aparegués en plena eclosió de la qüestió ecològica, i molt concretament en el moment del que es va denominar com a crisi energètica, va fer que Georgescu-Roegen entrés en unes polèmiques en torn a la qüestió dels materials. Georgescu-Roegen considerava que en comptes de crisi energètica, al que s'afrontava la humanitat era a una crisi "bioeconòmica". El fet que el planeta Terra sigui un sistema obert a energia –a la solar i els seus derivats- i tancat en materials –excepte el cas d'alguns meteorits-, i a més cal considerar que resulta més fàcil convertir materials en energia que no a se'n revés, feu que Georgescu-Roegen pensés que l'escassetat de materials serà més aguda que no la d'energia. Per això, Georgescu-Roegen escriví a l'any 1977 un polèmic text en el que recordava que la matèria importava *-matter matters, too-*, recordant que les limitacions en la disponibilitat de recursos

naturals no quedava tancada únicament en la dimensió energètica, tan de moda en aquells temps, sinó que afectava també als materials (Georgescu-Roegen, 1977b). A partir d'aquesta reflexió, Georgescu-Roegen formulà la *Quarta llei de la termodinàmica* segons la qual, en tot sistema tancat la matèria utilitzable es degrada en matèria no utilitzable, i en conseqüència es tanca la porta a la creença del reciclatge complet dels materials. Aquesta llei ha estat amplament rebatuda, encara que conceptualment tingués sentit. Carpintero (2006) ordena les crítiques: en primer lloc, en la incompatibilitat teòrica de la quarta llei i que exposava la definició d'aquesta crítica en base a la relació entre canvi tecnològic i recursos naturals. Així, segons R. Ayres, en un sistema tancat en materials i obert en exergía, hi hauria una oferta suficient d'exergía per reciclar la matèria i concentrar-la per mantenir un sistema efectiu d'extracció i oferta de materials indefinidament; en segon lloc, Kozo Mayumi afegia als arguments d'Ayres el fet que en presentava problemes formals, en principi pel fet que només hi ha una entropia a la física ja que segons Mayumi, a escala molecular l'entropia associada a la dispersió energètica i l'entropia associada a la dispersió material serien equivalents i substitutives; en tercer lloc, un grup de crítiques es recolzaren en la dificultat de trobar una expressió matemàtica de la "quarta llei". Finalment, les crítiques a la "quarta llei" de Georgescu-Roegen acabaren per admetre la rellevància de la seva objecció al respecte dels materials, però dita objecció ja quedava coberta per la mateixa "llei de l'entropia", per la qual cosa, aquesta "quarta llei", resultava innecessària.

Naredo (2003a) en torn a la polèmica de la "quarta llei de la termodinàmica" ha anat una mica més enllà de les dificultats matemàtiques per tal d'expressar-la, i ha introduït la reflexió en torn al propi concepte de "matèria". Així, Naredo (2003a:481-486) sostenia que "el problema no és només que no se disposi d'una formulació matemàtica de la llei de l'entropia de la matèria anàloga a la de l'energia, sinó que la pròpia noció de matèria ha perdut la seva posició originària dins de les ciències de la naturalesa, desembocant a nivell macroscòpic en aquella més difosa i essencialment heterogènia de *materials* i a nivell microscòpic en el nombre de partícules, elements o agrupacions d'aquests estudiats a la física atòmica, la química molecular o la bioquímica. I si la pròpia noció de matèria manca d'entitat científica, tampoc la té parlar d'entropia de la matèria i la quarta llei de la termodinàmica formulada per Georgescu-Roegen es queda en una intuïció raonable i orientadora en el que fa a la gestió de recursos, però sense, també, entitat científica [...] la quarta llei de la termodinàmica enunciada per Georgescu-Roegen per la matèria, seria deductible com un simple corol·lari de les lleis que regeixen per l'energia, una vegada establerts els criteris que regeixen la classificació entròpica dels materials i vista la relació existent entre l'ordre dels àtoms, les molècules i les seves agrupacions i l'energia electrostàtica emmagatzemada en els sistemes que mantenen aquest ordre" (Naredo 2003a:481-486).

Per acabar de completar les reaccions a la "quarta llei" val la pena reproduir l'opinió al respecte per part d'Antonio Valero, uns dels termodinàmics més prestigiosos de l'Estat i que a diferència d'alguns dels crítics a aquesta llei, com és el cas d'Ayres, Valero sostén que el reciclatge complet és impossible. Valero (1999:181) es lamentava de la poca atenció que els termodinàmics havien prestat a la destrucció global d'exergía per la mescla i reacció dels materials de la Terra. I, exposa que "ja Nicholas Georgescu-Roegen va intuir la seva importància en proposar la "quarta llei de la Termodinàmica" en distingir entre matèria utilitzable i no utilitzable en paral·lelisme amb el d'energia utilitzable o exergía i energia no utilitzable o anergía. Ell diu que matèria no utilitzable és la que està dispersa i que cap substància pot ser purificada completament. Això és veritat, però és pura i simplement una conseqüència de la Segona Llei o Segon Principi. Pareix increïble com una ment tan preclara com la de Georgescu-Roegen s'encegàs en crear un nou principi quan és tan evident la seva obtenció a partir del Segon. En qualsevol cas, Georgescu-Roegen té raó en posar l'èmfasi en la idea de la dispersió dels materials com element clau de l'anàlisi econòmica-ecològica. Dissortadament, els seguidors de Georgescu-Roegen han estat més economistes que termodinàmics, així que les conseqüències quantitatives de les seves idees sobre el món físic no han estat desenvolupades".

Naredo (2003a:483-494) va exposar una sèrie de  **criteris per a la classificació dels materials per l'ús humà**, és a dir sota el prisma econòmic, arran de la reflexió de Georgescu-Roegen sobre l'escassetat objectiva dels materials sobre l'escorça terrestre i l'augment de l'entropia planetària:

1. El primer criteri avaluava la complexitat dels components i de l'estructura dels materials, mesurant la informació i l'entropia contingudes, segons el qual es diferenciava entre un estat ordenat (sòlids cristal·litzats) i desordenat (líquids i gasós), i una ampla gamma en l'estadi intermig (p.ex. teixits d'organismes);
2. El segon criteri estableix el cost energètic de reconstrucció dels materials, i vendria per l'energia que teòricament es requeriria per construir àtoms, molècules i materials. Aquest criteri indica, tant l'energia potencial que el sistema pot alliberar si es rompés, com aquella que seria necessària per formar-ho<sup>51</sup>. L'energia d'interacció no només mostra l'energia que exigiria la construcció d'un determinat sistema, sinó també la seva estabilitat, ja que quan major sigui aquesta energia més fermes són els lligams entre les seves parts constitutives.
3. El tercer criteri estableix que les possibilitats que ofereix la manipulació dels enllaços químics que donen lloc als diferents materials venen representades per la fórmula de l'energia lliure de Gibbs (potencial termodinàmic). A partir d'aquesta fórmula, s'observa com en la combinació d'elements en resulten composts amb menor energia lliure, mostrant una tendència en els composts químics cap a la pèrdua d'energia lliure que s'observa en els tres estats;
4. El quart criteri enregistra les escassetats objectives de materials a l'Univers<sup>52</sup>, a la Terra i en els principals sistemes que la integren. Al planeta Terra s'aprecia una diversitat i complexitat d'estructura superior que a la de l'univers. L'hidrogen presenta un paper important en la hidrosfera i la biosfera com a part integrant d'estructures més complexes, però també hi ha altres elements com l'oxigen, el carboni o el nitrogen que són molt importants quantitativament, i que apareixen lligats a molts d'altres més escassos, però imprescindibles pel manteniment de l'estabilitat dels sistemes complexos en els que s'integren. Cal distingir els materials que, elements i estructures que componen la hidrosfera, la litosfera, l'atmosfera i la biosfera per poder analitzar els intercanvis de materials que s'operen entre cadascuna a escala natural i aquells altres derivats de les intervencions humanes. D'aquesta comparació es podrien extreure orientacions útils per a la gestió dels recursos.
5. El criteri de l'escassetat objectiva que descriu la composició de l'entorn considerat assenyalaria els límits últims a la gestió de recursos practicada per l'home. Però aquest ha de completar-se amb un altre criteri d'escassetat més restringit que faci referència als volums de materials que s'estimen accessibles per l'home en funció d'hipòtesis de tecnologia i de cost (energètic, pecuniari, etc) d'extracció.
6. El sisè criteri es pregunta per la importància vital dels elements i materials que componen la biosfera, tant en el seu conjunt com en les parts i els organismes que la componen. La modificació dels materials (per la seva mobilització), com la introducció de nous sintètics no biodegradables, poden alterar els propis valors vitals.

Sense abordar més a fons la qüestió dels materials, exposada ja per Naredo a la primera edició de *La economia en evolució*, podem sostenir que aquesta no ha format part central de les preocupacions dels estudis econòmic-ecològics, que en tot cas s'han interessat per la qüestió energètica i molt més per la dels residus i la contaminació. Si una societat o una activitat econòmica es vol que sigui sostenible (que perduri) aquesta ha de procurar tancar els cicles de materials, tal com ocorre a la naturalesa on l'energia solar sosté els cicles

<sup>51</sup> Aquesta energia en el cas dels àtoms es denomina energia de formació, i en el cas de les molècules energia d'enllaç.

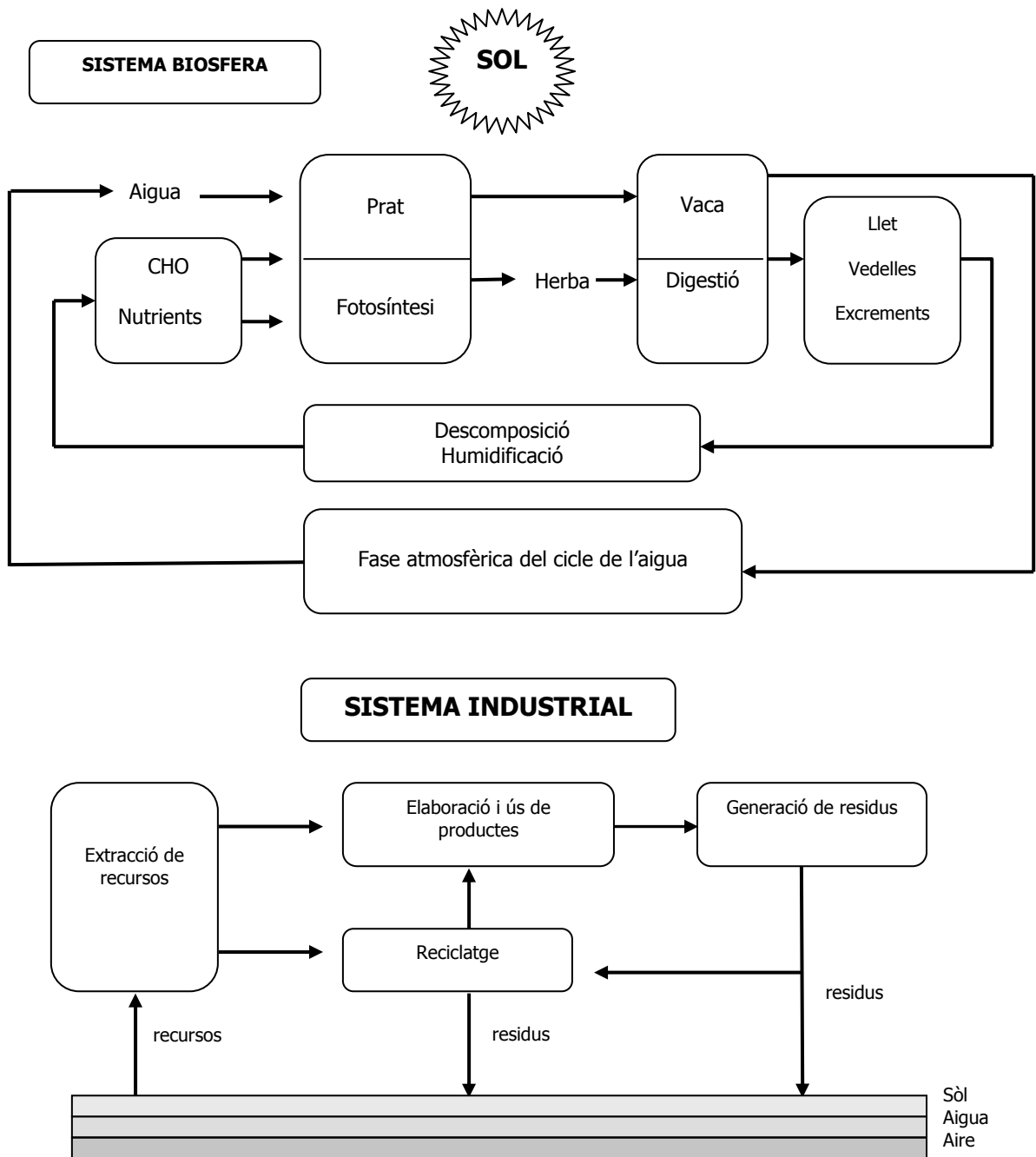
<sup>52</sup> Prop del 91% dels àtoms que componen l'univers estan constituïts per hidrogen, i el que li segueix en complexitat, un 9% per heli, i la resta no arriba a la deu mil·lèsima part dels àtoms que l'integren.



biogeoquímics, permetent convertir els "residus" de nou en recursos. Per aquest motiu es diu que una economia que pretengui ser sostenible, haurà de perseguir tancar els cicles de materials des del "bressol" al "bressol" (i no del "bressol" a la "tomba", ja que la pròpia tomba hauria de ser bressol).

El funcionament del sistema biosfera es caracteritza en que l'energia solar mobilitza els materials, tancant els cicles biogeoquímics en els que tots els residus passen de nou a ser recursos, i així successivament. D'acord amb Margalef (1992) en el sistema biosfera, els moviments de materials es caracteritzaven per la seva verticalitat, a diferència de la mobilització dels materials en els sistemes industrials que estan presidits per moviments horitzontals, sense tancar els cicles, i per conseqüència, l'il·lustre ecòleg plantejava la contaminació com una "malaltia" generada pel transport horitzontal característic del sistema industrial (figura 19).

Figura 19. Sistema Biosfera i Sistema Industrial (Naredo 2006:49).



La principal diferència entre ambdós sistemes, biosfera i industrial, vendria pel fet que la societat industrial ha acudit a l'explotació d'estocs de certs materials de l'escorça terrestre que han estat emprats sense retornar-los a la seva condició original (recurs) i que s'abocaven sense tancar els cicles, i per tant generant contaminació i residus, i alhora permetia incrementar l'extracció de recursos dels estocs de l'escorça terrestre, així com tensionar els processos que teòricament se guiaven per les regles del sistema biosfera. Un altra qüestió que val la pena apuntar, és que en el sistema biosfera, els organismes o els ecosistemes, quan arriben a les etapes de maduresa o estabilitat, es redueix notablement la seva productivitat i una major quantitat d'energia es destina al manteniment del sistema, mentre que en les societats industrials la lògica és pràcticament la inversa. En el quadre següent es pot veure la comparació entre dos ecosistemes, un jove i un de madur, destacant-ne les principals diferències entre ambdós. Aquesta diferenciació podria orientar l'organització i gestió dels sistemes econòmics, com a sistemes integrats dins de la biosfera, perseguint la màxima complexitat i informació, al temps que reduint l'entropia tal com ocorre en els estats madurs dels ecosistemes (taula 5).

<b>Taula 5. Successió ecològica: tendències que apareixen en el desenvolupament d'ecosistemes (Font: Odum, 2004).</b>		
<b>Atributs del ecosistema</b>	<b>Estat jove (en desenvolupament)</b>	<b>Estat madur</b>
<b>Energia de la comunitat</b>		
1. Ràtio P/R (Producció bruta/Respiració)	Major o menor que 1	Tendeix a 1
2. Ràtio P/B (Producció bruta/Biomassa)	Alta	Baixa
3. Ràtio B/E (Biomassa fixada/Energia disponible)	Baixa	Alta
4. Producció neta de la comunitat (collita)	Alta	Baixa
5. Cadenes tròfiques	Lineals, predomini de la pastura	En forma de xarxa, predomini dels detritus
	Estructura de la comunitat	
7. Nutrients inorgànics	Extrabiòtics	Intrabiòtics
8. Diversitat d'espècies (I): Varietat	Poca	Molta
9. Diversitat d'espècies (II): Uniformitat	Baixa	Alta
10. Diversitat Bioquímica	Baixa	Alta
11. Estratificació i heterogeneïtat espacial (diversitat de patrons)	Poc organitzada	Ben organitzada
<b>Cicles vitals</b>		
12. Nínxols d'especialització	Amples	Reduïts
13. Mida dels organismes	Petit	Gran
14. Cicles vitals	Curts, simples	Llargos, complexos
15. Cicles minerals	Oberts	Tancats
16. Intercanvis de nutrients, entre els organismes i l'entorn	Ràpids	Lents
17. Importància dels detritus en la regeneració de nutrients	Poca	Molta
<b>Pressió de selecció</b>		
18. Forma de creixement	Selecció segons r (rapidesa)	Selecció segons K (realimentació)
19. Producció	Quantitat	Qualitat
<b>Homeòstasi total</b>		
20. Simbiosis interna	Poc desenvolupada	Molt desenvolupada
21. Conservació de nutrients	Poca	Molta
22. Estabilitat (resistència a les pertorbacions externes)	Poca	Molta
23. Entropia	Alta	Baixa
24. Informació	Poca	Molta

El projecte bioeconòmic de Georgescu-Roegen (Carpintero, 2007), la reconversió del sistema industrial cap al model biosfera proposat per Naredo (2006), i constants reflexions i propostes plantejades per cèlebres ecòlegs com H.T. Odum, R. Margalef o Barry Comoner, s'han adreçat a reconduir el sistema econòmic industrial cap a les pautes que segueixen els ecosistemes. Cal destacar en aquesta línia els esforços sintetitzadors i divulgadors del conegut

investigador espanyol Jorge Riechmann que ha llançat el concepte de *biomimesi* (Riechmann, 2006).

Naredo (1999) exposa el funcionament de la fotosíntesi com a exemple a imitar per part de la societat industrial, ja que pel manteniment de la vida és inevitable la degradació de matèria i energia, l'única manera que això no repercuteixi en un increment entròpic de la Biosfera, aquesta degradació s'hauria d'articular sobre el flux d'energia solar i els seus derivats. Mitjançant la fotosíntesi, les plantes converteixen l'energia lumínica en energia d'enllaç de sistemes més complexos. Així, es podrien extreure quatre aspectes interessants i exemplars per a la gestió dels recursos: en primer lloc, l'energia necessària per afegir complexitat als enllaços que lliguen als elements disponibles, procedeix d'una font que a escala humana es pot considerar inesgotable (el sol) i assegura la continuïtat del procés, al temps que la seva utilització no suposa un increment addicional de l'entropia a la Terra, ja que tanmateix s'anava a degradar; en segon lloc, els convertidors que permeten la transformació de l'energia solar en energia d'enllaç (les plantes), se reproduïxen emprant aquella mateixa font renovable, sense recórrer a energies derivades de desorganitzar els estocs de materials existents a la Terra, originant problemes de contaminació; en tercer lloc, els "residus" vegetals, després d'un procés de contaminació natural, se converteixen en recursos font de fertilitat, tancant-se d'aquesta manera el cicle de materials; i en quart lloc, el procés utilitza materials que són abundants en el planeta.

En referència a l'exposat sobre la fotosíntesi com a model, pot sorgir la pregunta sobre si es poden utilitzar o no els recursos no renovables, és a dir els estocs acumulats a l'escorça terrestre. En aquest sentit, la resposta, d'acord amb Naredo (1999) és afirmativa. El problema estriba en la manera com es fa i en el temps. Així, l'economia humana hauria de ser capaç de tancar els cicles, possibilitant la conversió dels residus en recursos, en el mateix grau de concentració i nivell d'ordre. És a dir contemplant els costos físics de reposició dels materials. Així, es pot entendre que els processos de contaminació que són objecte de preocupació de les societats opulentes, no poden ser abordats, tal com es pretén fer, sense abordar la qüestió dels recursos, l'extracció i utilització dels quals són la principal font de deteriorament entròpic del planeta.

Es pot destacar, a nivell mundial, el treball dirigit per l'economista José Manuel Naredo i el termodinàmic Antonio Valero en el qual es realitzà una proposta pionera segons la qual s'establí la metodologia, i s'aplicava per certs casos, del càlcul del cost exergètic de reposició del capital natural mineral de l'escorça terrestre. En el treball dirigit per Naredo i Valero (1999a) es presentava una metodologia per calcular el cost exergètic o cost termodinàmic dels recursos minerals, i que introduïa la novetat d'aclarir analíticament i empíricament el tema que donà tants de mals de cap a Georgescu-Roegen al respecte de la "quarta llei". La segona part del llibre (Bases para una teoría general del coste físico de los procesos económicos. Economía y termodinámica, Naredo i Valero 1999a:157-284) presenta una fita important en les anàlisis termodinàmiques de l'economia, i que es veuran reflectits en les tesis dels doctorands de Valero, Lídia Ranz (1999a) que analitza els costos exergètics de la riquesa mineral terrestre i Edgar Botero (2000) que analitza la valoració exergètica dels minerals, aigua i combustibles fòssils<sup>53</sup>. Els resultats de la primera apareixien a l'obra citada de Naredo i Valero (1999a), mentre que els resultats del segon es poden trobar en el capítol encapçalat per Antonio Valero (2005) de l'obra editada per Luís Gutiérrez i José Manuel Naredo sobre l'incidència de l'espècie humana sobre la faç de la Terra.

La metodologia proposada per Naredo i Valero (1999a) pretén analitzar els costos físics de reposició del capital natural. Uns costos físics que, en termes generals, han estat amplament obviats, i en conseqüència, els mecanismes de valoració s'han sustentat sobre els costos d'extracció i transport, però no en els de reposició dels recursos. Nogensmenys, la consideració dels costos de reposició no hauria de ser nova per part de l'economia, i molt en especial per aquella que deriva de la consideració de les activitats empresarials, ja que segons Carpintero (2005:256) "aquesta forma d'actuar no hauria de ser massa aliena als economistes quan des del punt de vista de la comptabilitat empresarial se té en compte el cost de reposició dels béns d'equipament per, arribat el moment, suplantar-los sense perjudicar el patrimoni de la societat".

<sup>53</sup> A aquestes tesis s'ha d'afegir la d'Alícia Valero Delgado (2008) *Exergy evolution of the mineral capital on Earth*. Departamento de Ingeniería Mecánica, Centro Politécnico Superior, Universidad de Zaragoza ([www.exergoecology.com/Members/aliciavd/PhD\\_Alicia\\_Valero.pdf](http://www.exergoecology.com/Members/aliciavd/PhD_Alicia_Valero.pdf), maig 2010).

El cost de reposició parteix d'un hipotètic estat de mort entròpica o Ambient de Referència (AR) que seria aquell en el que totes les substàncies es trobarien de forma dissipada, en un ambient en que tots els materials s'haurien mesclat i reaccionat entre sí. Com que la Terra, en quant a materials és pot considerar com un sistema tancat (amb l'excepció dels meteorits), es podria pensar en un possible estat mort de la Terra, termodinàmicament parlant, que es coneix com a "sopa entròpica". Aquesta "sopa, rep el nom d'Ambient de Referència (AR) en el que tots els materials haguessin reaccionat i dispersat, arribant a formar una composició homogènia dels elements que avui es troben a l'escorça terrestre (Ranz, 1999b).

La metodologia del cost exergètic de reposició, en el cas dels minerals, parteix d'ordenar els minerals atenent al cost físic que suposaria obtenir-los a partir dels materials que contindria la litosfera una vegada assolida la situació de màxim deteriorament ecològic, a partir de la sopa entròpica o Ambient de Referència. Aquesta metodologia ens permetria saber, per una banda, el que la "naturalesa" estalvia a la humanitat, ecològicament parlant, en facilitar a la humanitat de forma concentrada les substàncies en els jaciments de minerals, i per una altra banda, el que es perd quan ja s'han dispersat. Segons Valero i Ranz (1999:243) el cost exergètic de reposició del recurs és "l'exergia total que hauria estat necessària aportar per, amb la tecnologia actual disponible, crear i concentrar els recursos minerals partint d'un ambient de referència de màxima dissipació". Per això s'haurà de calcular el cost exergètic de concentració que és el mínim treball necessari per separar les substàncies de referència, i el cost exergètic de reacció que permet sintetitzar a partir de les substàncies de referència ja concentrades el compost mineral desitjat.

Els càlculs de Botero, seguint les propostes metodològiques abans esmentades, donaven com a resultat que per tancar els cicles dels 42 minerals considerats, caldrien 22014 milions de Tep (Tones equivalent de petroli) per concentrar-les tals com es troben els minerals als jaciments miners, mentre que per obtenir les substàncies fins a les lleis comercials mitjançant el seu refinat es requeririen unes 12600 Mtep. La suma del cost exergètic aportat per la naturalesa més l'aportat per la indústria, ens donaria un resultat d'unes 34615 Mtep que seria el cost exergètic de reposició de les reserves minerals (dels 42 minerals considerats) suposant que s'havien dispersat i havien de reposar-se per a la seva posterior utilització. Aquests costos exergètics representarien, aproximadament, el 23% del consum de petroli a l'any 1997 i un 4,25% de les reserves mundials de combustibles fòssils de 1997 (Botero, 2000).

**Taula 6. Cost exergètic de reposició del capital natural mineral (Font: Botero, 2000).**

	Cost exergètic aportat per la naturalesa (1) Mtep	Cost exergètic aportat per la indústria (2) Mtep	Cost exergètic de reposició total (1+2) Mtep
Alumini	3.460,12	611,35	4.071,47
Cinc	67,16	1.062,76	1.129,92
Coure	646,96	3.032,22	3.679,18
Crom	1.375,86	612,14	1.988,00
Estany	37	0,31	37,31
Fòsfor	2.690,17	2.902,83	5.593,00
Ferro	10.164,14	1.205,54	11.369,68
Liti	33,58	0,46	34,04
Manganès	1.282,47	37,06	1.319,53
Molibdè	24,81	11,87	36,68
Níquel	83,13	1.839,60	1.922,73
Or	49,87	0,0003	49,87
Plom	30,45	232,99	263,44
Potassi	855,56	417,7	1.273,26
Titani	500,4	356,69	857,09
Vanadi	24,97	2,85	27,82
Altres (26 minerals)	688,09	274,31	962,4
<b>Total (42 minerals)</b>	<b>22.014,74</b>	<b>12.600,68</b>	<b>34.615,42</b>

En el cas dels combustibles fòssils, el treball de Botero (2000) va desestimar el cost de reposició dels mateixos per l'elevadíssim cost exergètic de reposició que resultaria, a l'ordre de 244 i 4070 milions de Mtep, el que suposaria entre unes 299 i 4995 vegades el contingut energètic de dites reserves. Aquesta magnitud ens dona una idea de la dificultat física que suposa concentrar de nou el principal recurs de la civilització urbano-industrial ja que reconstruir els enllaços químics dels hidrocarburs una vegada cremats, exigeix una energia molt superior a l'alliberada amb la seva combustió. En canvi, Botero calculà els costos exergètics d'abatiment, emprant la millor tecnologia disponible, de les emissions potencials de les reserves dels combustibles fòssils que seria d'un 92168 Mtep, el que representa un 11,31% de les reserves de combustibles fòssils de 1997.

**Taula 7. Cost exergètic d'abatiment de les emissions potencials de les reserves mundials de combustibles fòssils (Font: Botero 2000:210).**

	Cost Exergètic d'Abatiment CO <sub>2</sub> (Mtep)	Cost Exergètic d'Abatiment SO <sub>x</sub> (Mtep)	Cost Exergètic d'Abatiment NO <sub>x</sub> (Mtep)	Cost Exergètic d'Abatiment MP* (Mtep)	Cost Exergètic d'Abatiment Total (Mtep)
Petroli	13.169	8,3	72	0,2	13.250
Antracites i carbó bituminós	43.191	1.038	600	89,98	44.919
Carbó subbituminós i lignits	26.165	2.644	461,2	121,2	29.392
Gas Natural	4.358	0,06	250	0,05	4.608
<b>Total</b>	<b>86.883</b>	<b>3.691</b>	<b>1.383</b>	<b>211</b>	<b>92.168</b>

\*MP: Material particulat.

Finalment, Botero (2000) també va calcular el cost exergètic de reposició d'un recurs renovable com és l'aigua, estimant el cost exergètic que suposaria tornar el recurs hídic a les condicions químiques i físiques sota les quals l'entrega el cicle hídic, estimant per això el procés de desalació reversible amb l'osmosi inversa com l'opció tecnològica més eficient; i una segona part que estima l'energia necessària per elevar l'aigua a les quotes actuals a partir de les quals es pot emprar l'aigua per a la producció de treball (energia hidroelèctrica). Els resultats del cost exergètic de reposició dels recursos hídrics planetaris es situaven entre un valor mínim de 3592 Mtep/any i un valor raonable de 53304 Mtep/any, el que seria equivalent al 31,4% dels combustibles fòssils consumits al 1997 o cinc vegades superiors a aquells.

En suma es pot dir que els costos exergètics de reposició del capital natural (reserves minerals, abatiment de les emissions de la crema de les reserves de combustibles fòssils i aigua) Botero va estimar el valor monetari que resultaria d'estimar aquells costos exergètics en base al valor exergètic contingut en un barril de petroli. Tenint en compte que es va considerar el valor monetari de 30 dòlars per barril equivalent de petroli (136,4 kgs o 0,15 Tep), resultava que el capital mineral ascendiria a uns 6,6 bilions de dòlars, el valor monetari del cost d'abatiment de les emissions contaminants seria d'uns 17,7 bilions de dòlars, i finalment el valor monetari del cost exergètic de reposició dels recursos hídrics ascendiria a una mitjana de 4,6 bilions de dòlars. En suma, la quantitat ascendiria a uns 28,9 bilions de dòlars. Una quantitat que en els moments del petroli car (prop de 100 dòlars el barril) fa que es disparin aquestes estimacions, però no les valoracions exergètiques.

La metodologia proposada per Naredo i Valero (1999a) i aplicada per Ranz (1999a) i Botero (2000) ens dona una idea dels costos físics que hauríem de fer front si es pretenguessin tancar els cicles de materials. No obstant, els mètodes de valoració monetària es construeixen en base als costos d'extracció, però en els de reposició la qual cosa fa que aquests recursos s'infravalorin, al temps que dificulta la reconversió del sistema econòmic industrial cap al tancament dels cicles de materials ja que surt més "a compte" l'extracció de recursos de l'escorça.

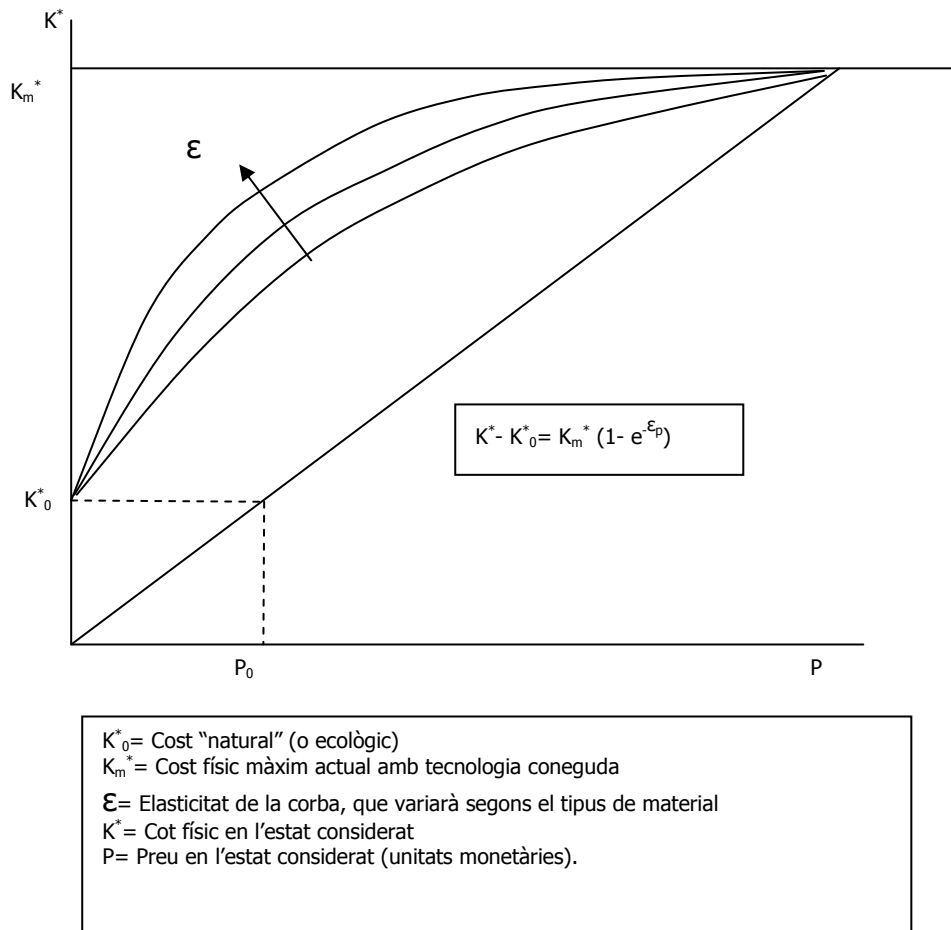
*d) La regla del notari de Naredo i Valero.*

El treball esmentat dirigit per J.M. Naredo i A. Valero (1999), a més de la proposta metodològica de calcular els costos físics de reposició del capital natural, introdueix un aspecte sovint oblidat com és el mecanisme segons el qual s'estableix la valoració dels productes i dels processos anomenats de producció. Si el comportament físic dels organismes depenen dels fluxos d'informació que els orienten i estimulen; en el cas de la societat humana, el seu comportament respon cada cop més a aquells estímuls denominats econòmics, expressats en diners.

Naredo (2006) esbossa quins són aquests estímuls, uns estímuls generalment indiscutits: en primer lloc, la societat actual empra el raonament monetari com a guia suprema per a la gestió; en segon lloc, s'interpreta el procés econòmic com un procés de *producció* de riquesa, expressada en termes monetaris, ocultant-se els processos de les operacions de pura *adquisició* de riqueses preexistents, uns processos que actualment són majoritaris; en tercer lloc, sobre la metàfora de la *producció* es recolza l'altra del creixement econòmic, ja que en enregistrar-se tan sols la part positiva del procés econòmic, es justifica l'afany d'acréixer com a quelcom positiu per tot el món; en quart lloc, no es redueix la presa d'informació a una sola dimensió, la monetària, sinó que aquesta contempla únicament el cost d'extracció i maneig dels recursos, però no els de reposició, deixant fora de la línia de compte el deteriorament del patrimoni natural; en cinquè lloc, l'asimetria que divorcia la valoració monetària del cost físic al llarg del procés econòmic ve expressat, per una banda en la citada desconsideració dels costos de reposició, i per una altra banda, en el fet que les fases finals de comercialització i venda se'n duguin la major part del valor monetari creat front a les primeres fases d'extracció i tractament dels productes primaris, el que al llibre de Naredo i Valero (1999b) es va definir com a la "Regla del Notari".

A continuació s'intentarà exposar breument aquest darrer aspecte, la Regla del Notari, que ens permet entendre l'asimetria entre valor monetari i cost físic, al temps que la creixent polarització social i territorial. En un procés econòmic (procés de processos) es produeix una revalorització monetària entre el preu del producte i el dels recursos emprats, una revalorització que ha de ser major que el cost físic unitari, i aquesta condició s'ha de complir pel conjunt agregat dels processos. S'ha de tenir present que, en termes generals, el procés de valoració s'inicia a les fases d'extracció (p.ex. mina de coure) o recol·lecció (p.ex. fruita), però la valoració monetària dels recursos naturals es realitza a preu zero, per després anar adquirint, aquests, les corresponents valoracions. És a dir, es valora a partir del cost físic d'extracció i recol·lecció, però en cap cas pels costos físics de reposició. A més, quan els processos avancen cap a les darreres fases d'elaboració i comercialització, es produeix una evolució creixent de la taxa d'increment de la revalorització monetària en relació amb el cost físic tal com s'expressa a la figura 20. Naredo i Valero (1999b) observen que es produeix una taxa creixent de revalorització per unitat de cost físic, podent-se expressar analíticament (figura 10) en corbes còncaves cap a l'eix d'abscisses, "corba del notari".

Figura 20. Enfocament termodinàmic com a base de la generació de costos monetaris per matèries primeres minerals (Naredo i Valero 1999b:303).



La "regla del notari" presenta l'asimetria, que s'exposa a la figura 20, segons la qual les primeres fases de producció reben una contrapartida molt inferior per cost físic unitari, que les darreres que és on es concentren les majors fases de valoració monetària, al temps que els costos físics unitaris són molt menors. El nom d'aquesta regla respon al fet que d'acord amb Naredo i Valero (1999b:304) "els processos que condueix la construcció i venda d'un edifici, observem que comencen amb alguns amb gran cost físic i escassa valoració monetària (l'excavació dels ciments, la fabricació del ciment, dels bloquets i els ferros...), donant pas, a mesura que avança la construcció i el remat de l'edifici, a d'altres amb menor cost físic i major valoració monetària (pintura, llanternera, electricitat, fusteria...), fins que al final s'acaba la construcció i se tanca l'operació de venda a la taula del notari en la què aquest i el promotor obtenen per la seva tasca sengles "valors afegits" sense incórrer a penes costos físics".

L'asimetria entre cost físic i valor monetari, recollida a la "regla del notari" se desprèn de dues asimetries diferents: la primera deriva dels postulats de la termodinàmica i de l'economia estàndard, segons la qual per a que un procés de producció sigui viable econòmicament, la revalorització que s'observa entre el preu dels recursos i el del producte ha de superar al cost físic per unitat de producte, però no diu si aquesta revalorització ha de ser creixent o decreixent; la segona és fruit dels condicionants ideològics i institucionals, i precisa la tendència marginalment decreixent d'aquesta revalorització per unitat de cost físic a mesura que els processos s'aproximen a la venda del producte final<sup>54</sup>.

D'acord amb aquesta regla, resulta que actualment surt molt més a compte vendre un producte que no produir-ho, la qual cosa té unes repercussions ben serioses pel que fa a la gestió adequada dels recursos naturals i la distribució mundial dels processos, ja que com és

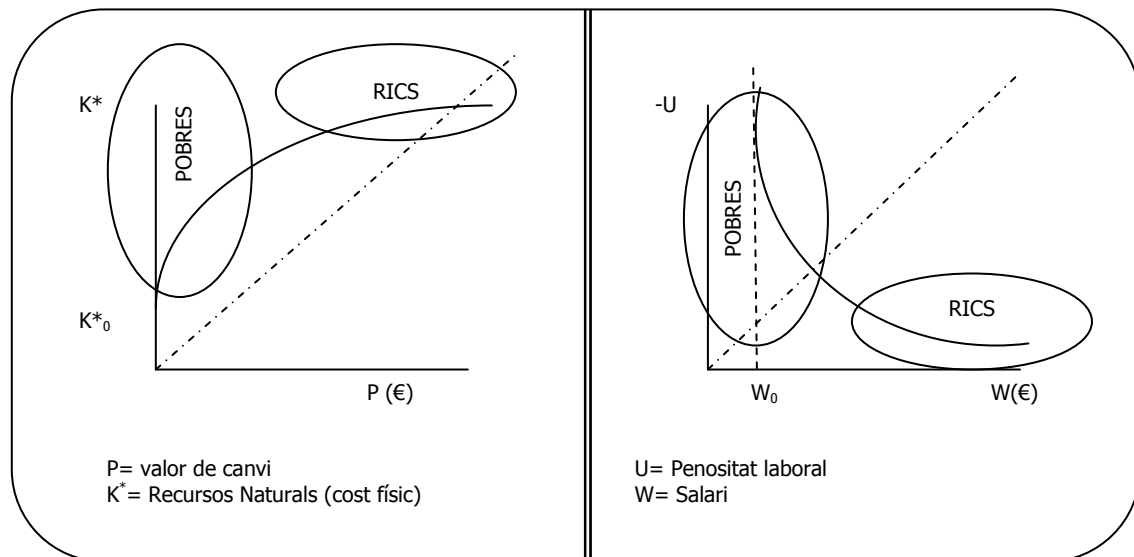
<sup>54</sup> Subiela et al. (1999:311-324) apliquen la regla del notari a una sèrie d'exemples: pa, fulla de paper, tassó de vidre, llauna d'alumini, botella de plàstic, i tenalles d'alumini.

d'esperar tothom voldrà situar-se a la part alta de la "corba del notari", ja que en desenvolupar les activitats més valorades monetàriament, es podrà entrar a formar part del grup de països rics, anomenats també "desenvolupats". Emperò com assenyalen Naredo i Valero (1999b:308-309), "evidentment existeix un interès generalitzat dels països i les persones de desplaçar-se cap a les activitats més valorades i física i humanament menys costoses, encara que tan sols alguns ho aconsegueixen. Les teories del desenvolupament tracten de donar orientacions per aconseguir-ho. Però, el mateix que se sap que el premi de al loteria no pot tocar a tots els que hi juguen, també s'hauria d'explicitar que, per molts de trucs de política econòmica que se recomanin, no s'aconseguirà que tots els països i les persones se situïn a la vegada a les zones més desitjades de la corba del notari, amb les seves derivacions laborals".

A partir de l'aplicació de la regla del notari es pot diferenciar entre països "rics" i "pobres" (o regions guanyadores i regions perdedores), diferenciats pel fet que en els primers, lluny de ser industrials, les principals activitats són les de gestió i comercialització; mentre que en els segons, els pobres, es caracteritzen per desenvolupar les tasques d'extracció, recollida i producció (i també acollir l'abocament de residus), que reben una contraprestació monetària molt més inferior i un major cost físic unitari. L'aplicació de la "regla del notari" permet entendre l'actual ordre de coses, amb el desplegament del comerç internacional que no ha fet més que consolidar les posicions dels distints països en la "corba del notari" desvetllant-se el fet que els anomenats "països rics" presenten un elevat dèficit físic, que és compensat per la major valoració monetària de les seves exportacions (però de menor cost físic) que es deriva de la "regla del notari" i per l'aplicació d'unes regles del joc del sistema financer, que estan dictades pels interessos dels països rics i que ajuden a consolidar la seva posició de domini mundial, al temps que incrementa la seva capacitat de compra i deteriorament ecològic (Naredo, 2003b)<sup>55</sup>.

De la mateixa manera com s'ha expressat l'asimetria entre el cost físic i el valor monetari, Naredo i Valero (1999b) estableixen que en el cas del treball humà es pot observar una jerarquia en les activitats laborals que respon a una relació inversa segons la seva penositat, és a dir quan més dur i penós és un treball, menor retribució se li assigna; i en canvi, els treballs pocs penosos com són els d'administració, gestió, direcció i finances. En aquest cas, es pot representar en l'eix d'ordenades la penositat del treball i en el d'abscisses la retribució del treball, descrivint-se una corba convexa cap a l'origen de coordenades.

Figura 21. La regla del notari. Diferenciació entre països rics i pobres segons l'asimetria entre cost físic i valor monetari. Diferenciació entre rics i pobres segons l'asimetria entre la penositat del treball i la seva remuneració.



<sup>55</sup> Carpintero et al. (1999: 325-348) apliquen la regla del notari per analitzar el comerç internacional. I, a Echevarría et al. (1999:349-381) s'analitzen els fluxos financers a escala mundial i el paper que aquests juguen ampliant i concentrant el poder de compra sobre el planeta.



Si féssim el símil d'una nevera (sistema econòmic tancat), plena "de gom a gom", resultaria que els mecanismes de valoració monetària vigents no contemplarien la reposició dels aliments que dins ella es trobaven. Així doncs, després d'haver passat una setmana menjant abundantment, i sense haver guardat diners per anar al mercat a comprar de nou o sense tenir un bocí d'hort d'on aconseguir els aliments, resulta que en obrir la nevera, ens adonarem que aquesta està totalment buida. El motiu pel qual el nostre comportament no havia contemplat la reposició dels aliments, estaria vinculat als estímuls d'informació rebuts. Així, els mecanismes de valoració ordinaris en no valorar els recursos naturals –posem en aquest cas els aliments de la nevera-, o fer-ho tan sols pel cost físic d'extracció o recol·lecció (treure els aliments de la nevera), donen una informació que guia el nostre comportament a exhaurir els recursos (aliments). D'aquesta manera, un dia o l'altre trobarem la nevera buida. A no ser que es baratin els mecanismes de valoració, uns mecanismes que són establerts socialment. A més, en aquest procés, seguint amb el símil de la nevera, resultaria que si les persones que participen en el procés reben una contrapartida monetària per la seva participació, resultaria que la persona que es seu a taula a menjar rep una contrapartida molt major, que la resta de participants en el procés, des del pagès que sembla les hortalisses al cuiner o cuinera que les prepara.

Sembla doncs, que per tal de reorientar l'actual sistema econòmic cap un menor deteriorament ecològic i una menor polarització social i territorial, resultaria imprescindible baratar les regles que orienten els mecanismes de valoració dels productes, així com les remuneracions del treball. El canvi d'aquestes regles permetria canviar el comportament de la civilització industrial: per una banda, revaloritzant les primeres fases del procés de producció en relació al cost físic, per tal de permetre orientar les activitats econòmiques en base a aquells recursos siguin menys costosos en termes físics (aplicant la metodologia del cost físic de reposició) i, la que hauria de ser, la seva valoració monetària, al temps que permetria una major i millor distribució de les contrapartides monetàries; i per una altra banda, amb l'increment de les remuneracions dels treballs més penosos es podria reduir la creixent polarització social i territorial vigent.

Emperò, no són tan sols les actuals regles de valoració i remuneració les causants de la situació de deteriorament ecològic i polarització social i territorial, sinó que també l'actual sistema financer mundial atorga un impressionant poder de compra als països rics, i a les persones i empreses que estan situats a la part alta de la corba del notari, que els permet anar molt més enllà del que podrien anar com a resultat del joc comercial<sup>56</sup>. És a dir, el fet que els EUA emeti dòlars i que la resta del món els accepti, li atorga un poder de compra que no tenen altres països, un poder recolzat pel seu poder polític i militar; i en el mateix sentit l'expansió dels "dineros bancaris" i dels "dineros financers" han atorgat un important poder de compra a les empreses i entitats financeres, suposant, a més, la pèrdua de sobirania monetària que requeia sobre els Estats (Naredo, 2006).

Així doncs, seguint a Naredo (2003a:545) podem sostenir que "la pretensió d'avançar cap a un món social i ecològicament més equilibrat i estable sense qüestionar les actuals tendències expansives dels actius financers, els agregats monetaris i la mercantilització de la vida en general, és quelcom tan ingenu i desinformat que ratlla l'estupidesa".

### **2.7.2. La contrareacció neoliberal i la consolidació del pensament únic. "Més llenya això és la guerra!".**

La situació socioeconòmica i política després de la Segona Guerra Mundial va anar definint una situació de certa bonança social i econòmica, que va permetre als països centrals una important expansió dels agregats monetaris, al temps que va permetre la irrupció de la societat de consum de masses. El que es va conèixer com a règim d'acumulació fordista que fructificà en les diferents formes de l'Estat del benestar, en que es parlava d'un pacte entre el capital i el treball. Per altra banda, el "socialisme real" es plantejava com a alternativa en altres països com a model socioeconòmic i polític. La confrontació (política, econòmica, militar, etc) entre els dos blocs hegemònics (EUA – URSS) donà lloc a coneguda "Guerra Freda", just després de l'acabament de la Segona Guerra Mundial. Per altra banda, les perifèries passaren a ser batejades com a "països subdesenvolupats" o "Tercer Món", i tal com s'intentarà exposar en

<sup>56</sup>Per veure una anàlisi crítica de la globalització financera es poden consultar els treballs: Gowan (2000), Strange (1999), Arrighi (1999), Fernández Duran (2003), Arrighi i Silver (2001), Naredo (2006).

el proper capítol, aquestes se veurien engrescades en la cursa cap al "desenvolupament", un únic desenvolupament possible es podria dir.

Com ja s'ha dit anteriorment, després de la Segona Gerra Mundial, s'aplicaren a quasi tots els països les receptes keynesianes. Fins i tot, per part de la conservadora administració estatunidenca de Dwight Eisenhower. La participació de l'Estat en els assumptes socials i econòmics tenia una ampla acceptació i resultava poc habitual (i poc popular) oposar-s'hi, tant des dels sectors socials, com polítics i acadèmics. Malgrat tot, aquest aparent consens no era absolut.



Figura 22. Milton Friedman (1912-2006); Augusto Pinochet (1915-2006); Suharto (1921-2008); Ronald Reagan (1911-2004); Margaret Thatcher (1925).

La Facultat d'Econòmiques de la Universitat de Xicago a finals dels anys 1940 i 1950 es va erigir en un autèntic bastió del neoliberalisme. Un neoliberalisme que era la versió científica d'un conservadorisme social extrem i de l'economia de les corporacions i els seus interessos defensada pels nomenats economistes monetaristes. La figura central d'aquella escola de pensament fou el premi Nobel d'economia Milton Friedman (1912-2006), que junt amb el també premi Nobel d'economia Friedrich von Hayek (1899-1992) fundaren al 1947 el *think tank* conservador "Mont Pelerin"<sup>57</sup>. Nogensmenys, les idees ultraliberals d'aquell grup de pressió d'intel·lectuals conservadors, entre dels quals es trobaven prestigiosos economistes defensors del *laissez faire*, no tenien massa ressò en una societat que tenia molt presents els desastres de les Grans Guerres i la seva vinculació a l'excés de *laissez faire*.

Naomi Klein (2007) exposa com les teories neoliberals de Friedman no podien anar, als seus inicis, més enllà dels exercicis de llapis i paper, ja que no hi havia cap país on es poguessin adoptar. Per altra banda, les teories de l'Escola de Xicago resultaven prou atractives per part del capital, ja que front a l'expansió de les demandes de les classes populars, de les ideologies i polítiques d'esquerres, hi havia una teoria "científica" que recolzava i defensava els seus interessos. Emperò, la principal preocupació d'aquesta escola no eren les teories marxistes sinó aquelles més amplament difoses teories keynesianes o mixtes, que havien aollit des dels països socialdemòcrates als conservadors, passant per molts de països del "Tercer Món" que acollien les economies mixtes al voltant de l'Escola de la Dependència, i en el cas d'Amèrica Llatina de la CEPAL (Comissió Econòmica per Amèrica Llatina i el Carib). D'acord amb Klein (2007:88) "l'efecte enormement beneficiós de fer que les posicions de les empreses fossin presentades en boca d'institucions acadèmiques o quasi acadèmiques va fer que ploguessin donacions sobre l'Escola de Xicago però a més, en molt poc temps, va donar a la llum a una xarxa global de *think tanks* de dretes que donarien refugi als soldats de peu de la contrarevolució a tot el món".

La situació en la que se trobaven la major part de països, segons Milton Friedman amb una excessiva intervenció pública i interferències per tots els costats, no permetia aplicar les seves teories. Segons ell, tan sols seria possible dur a terme, de forma adequada, el programa neoliberal després d'un xoc. La proposta neoliberal de l'Escola de Xicago era difícilment aplicable, i tan sols es podria dur a terme allà on es donessin les condicions òptimes, és a dir una *tabula rassa* on aplicar el *tractament de xoc*. La situació dels països perifèrics no alineats, semblava que tendia a rompre les relacions de dependència preestablertes, ja que aquells països pretenien acollir unes polítiques properes a les de l'Estat del Benestar, i per conseqüència es posava en risc els interessos del capital transnacional a l'estranger. Particularment, fou Amèrica Llatina un dels principals escenaris allà on es posarien en pràctica les teories neoliberals.

<sup>57</sup> Les principals obres d'aquests autors són: la de F.A. Hayek del 1944 amb el títol *Camino de servidumbre* (Hayek, 1990) i la de M. Friedman de 1962, *Capitalismo y libertad* (Friedman, 1966) que seria el manual de neoliberalisme.

Per a protegir els interessos del capital dels EUA, era cabdal desplegar la ideologia neoliberal mitjançant els sistemes educatius, escampant subtilment i eficaçment les idees que amb el temps s'acabarien imposant quasi com a part del que se sol anomenar com a "sentit comú". Així, T.W. Schultz –president del Departament d'Economia de la Universitat de Xicago- i Albion Paterson –Director de l'Administració per a la Cooperació Internacional a Xile- sostenien que s'havia de lluitar contra la creixent influència de Raul Prebisch de l'escola de la CEPAL, i al mateix temps imposar un sistema educatiu que s'adaptàs al que des dels EUA es considerava correcte. Schultz i Paterson dissenyaren un pla que començà al 1956, per finançar l'educació d'estudiants xilens per aprendre economia (neoliberal) a la Universitat de Xicago. En principi havien de ser els estudiants de la Universitat de Xile, però en no adaptar-se a les regles imposades des dels EUA, es va realitzar amb la Universitat Catòlica de Santiago, on no hi havia facultat d'economia. El 1965 el projecte es va ampliar, amb la participació de la Fundació Ford i es va fundar el Centre d'Estudis Llatinoamericans de la Universitat de Xicago. Quan el primer grup de xilens tornaren a Xile, una vegada acabats els seus estudis a Xicago, molts d'ells entraren a treballar com a professors d'economia a la Universitat Catòlica de Santiago, que es convertiria en una mena de "sucursal" de la Universitat de Xicago. Els economistes que sortiren tant de Xicago com de la Universitat Catòlica de Xile, s'han conegut com els "Chicago Boys".

A principis dels 1960, a molts de països del Con Sud, el debat econòmic no contemplava la opció neoliberal, sinó que es movia entre les postures keynesianes i les marxistes. I l'experiment de l'Escola de Xicago semblava no fructificar ja que en les eleccions del 1970 foren guanyades per Salvador Allende de Unión Popular (un conglomerat de partits d'esquerra). Als EUA es produïa un gir conservador amb el President Richard Nixon (1969-1974) qui donà ordres a Richard Helms (director de la CIA) de fer "renou". A partir de llavors la ITT (International Telephone and Telegraph Company) amb interessos a Xile, junt amb la CIA i el Departament d'Estat dels EUA, començarien els preparatius del cop d'Estat a Allende. El Cop d'Estat a Xile va agafar de model l'altre Cop d'Estat, recolzat per la CIA, d'Indonèsia. El 1965 el General Suharto feu un Cop d'Estat, enderrocant al President Sukarno que entorpia els interessos dels EUA i Gran Bretanya. La CIA va facilitar llistats de persones d'esquerres del país a Suharto que foren assassinades, i el Pentàgon oferí armes i ràdios de campanya. A Indonèsia s'havia posat en marxa un programa finançat per la Fundació Ford per "educar" economistes a la Universitat de Berkeley, encara que aquesta estava menys ideologitzada que la de Xicago, i una vegada retornats junt amb professors d'economia de Berkeley, ocuparien el Departament d'Econòmiques de la Universitat d'Indonèsia. Aquests economistes se convertirien en els assessors de Suharto i foren coneguts com la "Màfia de Berkeley". Suharto una vegada en el poder adoptà el model neoliberal, obrint les portes al capital transnacional que tractava de forma preferent, repartint-se petroli, cautxú, coure, níquel, fustes tropicals, etc. El shock de Suharto va permetre establir la posterior teràpia de shock econòmic proposada pels defensors del neoliberalisme (Klein, 2007).

A Xile, la Sociedad de Fomento Industrial presidida per Orlando Sáenz i finançada per la CIA, va reclutar alguns dels Xicago Boys per tal de preparar el "programa de shock" un cop eliminat Allende, un grup dirigit per Sergio de Castro i Sergio Undurraga. L'11 de setembre de 1973, el General Augusto Pinochet encapçalà el Cop d'Estat a Xile, imposant un potent shock a la població mitjançant la violència, i que permeté posar en marxa aquell model teòric que Milton Friedman feia més de vint anys que dissenyava en una fulla de paper. En el cas xilé, es produí una sintonia clara en els colpistes i els "Xicago Boys", així com a Indonèsia s'havia donat entre la "Màfia de Berkeley" i Suharto. Així, paradoxalment, la restauració del dogma del *laissez faire* es feu sota la forma d'una sagnant dictadura, convivint perfectament aquell lliure mercat desitjat pels de Xicago amb la castració de totes les altres llibertats (Klein, 2007)<sup>58</sup>.

L'època de creixement econòmic i polítiques del benestar, l'Edat d'Or segons Hobsbawm (2006), toparen amb el fet que aquell projecte se sustentava, fonamentalment, en el petroli i la desestabilització geopolítica i geoeconòmica dels anys 1970, degut al que es definiren com a "crisis energètiques" varen erosionar, també, les bases d'aquell règim d'acumulació i del sistema polític de l'Estat del Benestar. De fet, les transformacions que es donaren als països

<sup>58</sup> L'excel·lent llibre de Naomi Klein (2007) fa un repàs a l'evolució del dogma neoliberal a través del que l'autora defineix com la doctrina del shock. En aquesta evolució que es remunta als cops d'Estat d'Iran, Guatemala, Brasil, Indonèsia i Xile a partir dels quals s'imposen els programes de shock, es nota a faltar un cas que potser seria també pioner com és el cop d'Estat de Franco i la doctrina del shock imposada posteriorment, especialment amb els coneguts com a tecnòcrates.

anglosaxons marcarien, aleshores, el rumb a seguir per part de la resta de països. La "crisi" serví de coartada a Margaret Thatcher (Primera Ministra 1979-1990) a Gran Bretanya i a Ronald Reagan als EUA (President 1981-1989) per tal de posar en marxa un paquet de mesures polítiques que socavarien l'Estat del Benestar i obriria les portes a l'Estat Neoliberal. Abans se va haver de construir el consens, i els paquets de mesures ja estaven preparades i a més ja s'havien aplicat a alguns països, encara que fossin dictadures.

Si a les perifèries hi havia recursos que podien ser apropiats per part del capital privat (transnacional), dins dels propis Estats del capitalisme avançat hi havia un important marge per expandir l'activitat empresarial, mitjançant l'apropiació dels béns i serveis col·lectius i la reducció dels costos de l'empresa privada. La idea principal era que s'havien de retallar totes les traves a la "lliure empresa", l'economia havia de desregular-se i l'Estat s'havia de desprendre de les càrregues poc "productives" amb la venda del patrimoni públic (p.ex. empreses de transport públic, telefònica, etc), prèvia desatenció del mateix, i els ciutadans quedarien reduïts a la condició de "treballadors-consumidors". Es consolidava com a principal guia de la gestió la "productivitat" mesurada en termes monetaris, i s'enaltien els valors individualistes i la cobdícia. Es diu que es tractava "d'estimular el mercat", i així recuperar i ampliar les taxes de benefici, que llavors haurien de vessar (*trickle down*) cap a la resta de la societat. Fins i tot, el que fou President dels EUA, Ronald Reagan arribà a dir que "el govern no és la solució, sinó el problema" (Hobsbawm 2006:411). Llavors, ens podríem demanar, doncs que feia ell ocupant un càrrec públic?, no era ell mateix part del problema?

Nogensmenys, tal com assenyala David Harvey (2007), l'anomenada desregularització, no fou tal. Ans al contrari, es produí una forta intervenció política i una reregularització que va fer que per exemple la política de Reagan, assessorat per Friedman, hagi estat definit com un keynesianisme de dretes, amb un increment de la despesa militar i una rebaixa fiscal a les classes altes. El règim neoliberal marcava uns objectius definits per un projecte socialment conservador i elitista, i en l'econòmic enormement "competitiu" o depredador, segons el qual es va consolidant un fort impuls de les elits, al temps que una important fractura social que es fa palesa en una creixent polarització social (i territorial). Una fractura que se produeix dins dels propis espais centrals (Gran Bretanya i EUA) com a les perifèries, i que se tradueix en un creixent nombre d'exclusos, al temps que els suposadament inclosos ho són en creixents condicions de precarietat. Amb aquesta situació, el règim neoliberal, alguns autors han començat a parlar de règim neofeudal o neocaciquil, ja que les regles del joc polític i econòmic s'han alterat de forma que hi ha unes fronteres, cada dia, més borroses entre les elits polítiques i les empresarials. Es podria parlar, en qualsevol cas d'una classe político-empresarial que és la que marca avui dia les regles del joc, amb unes potents "portes giratòries" (polítics que són empresaris o defensen l'interès del capital; i empresaris que es fan polítics)<sup>59</sup>.

Les regles del joc neoliberal s'anaren configurant, com s'ha esmentat, al llarg dels anys 1970 i 1980, però aquestes eren encara una raresa en el panorama mundial. Els estralls de la "crisi" es va sentir en la major part dels països del capitalisme avançat que progressivament adoptaren el marc neoliberal, i les propostes que es deien socialdemòcrates acabaren convertint-se en terceres vies (vies neoliberals) i els partits que les defensaven en "socio-liberals". El col·lapse dels països del "socialisme real" a finals dels 1980, simbolitzat per la caiguda del Mur de Berlín (9/11/1989) i la posterior desaparició de la URSS (8/12/1991), va propiciar que alguns proclamessin la "fi de les ideologies" i la "fi de la història". Aquests, donaven a entendre que ja tan sols hi havia un únic model possible, i segons aquests la caiguda del Bloc Soviètic i els seus satèl·lits s'interpretà com el triomf del capitalisme en la seva versió neoliberal, a partir de llavors hegemònic (Harvey, 2007; Hobsbawm, 2006).

En quant a la caiguda i desaparició del "socialisme real", Naredo (2006:35) exposa com "la crisi de l'antiga Unió Soviètica i dels altres països vinculats a ella evidencia fins a quin punt el desenvolupament industrialista és un fenomen obsolet que no cap identificar ja amb la modernitat i el progrés [...] Després d'haver presentat al "socialisme soviètic" com a projecte de

<sup>59</sup> Als EUA George W. Bush prové del món empresarial del petroli (així com el seu pare), els seus col·laboradors més propers també estan lligats a les grans corporacions dels EUA (p.ex. Dick Cheney amb Halliburton). A l'Estat espanyol, José Maria Aznar ha entrat en diferents corporacions empresarials com New Corporation de Rupert Murdoch Centarus Capital); Rodrigo Rato que després de deixar el FMI ha entrat en el banc d'inversions Lazard Bank i en el Banco de Santander; Pedro Pérez que va ser Secretari d'Estat d'Economia amb el PSOE, és el Secretari General del G-14 (lobby de les grans empreses immobiliàries espanyoles). En el cas d'empresaris que es fan polítics, es pot apuntar el cas de Manuel Pizarro que fou president de la transnacional espanyola, Endesa, i que ha estat fitxat pel Partit Popular.

societat alternativa, el nou projecte es va entossudir en perseguir, amb greus danys socials i ambientals, les mateixes fites desenvolupistes que el capitalisme havia proposat. Com és sabut, el model soviètic es revelà menys eficaç que el capitalisme en aconseguir aquests fins i acabà col·lapsant. Amb la qual cosa el fracàs del projecte soviètic s'oferí com a prova de la inexistència d'alternatives al capitalisme, quan el que de veritat demostrà és que no cap construir societats que se pretenguin alternatives al capitalisme seguint les mateixes fites i la mateixa senda del desenvolupament econòmic que aquest sistema s'havia proposat. O també, que mentre se mantengui la fe en les promeses del discurs econòmic dominant com única clau de progrés [...] s'estarà tallant qualsevol possibilitat alternativa: el "pensament únic" assenyalava així, lògicament, la "fi de la història" i de "les (altres) ideologies".

Després d'anys de reajustaments ideològics, la construcció del consens que diu Harvey (2007), s'ha anat imposant el dogma neoliberal a tot el món, tot convertint-se en hegemònic. El seu avanç es deu en gran mesura a l'aparent asèpsia que sembla que afecta als aspectes econòmics, que només s'entenen ja des del prisma neoliberal. Nogensmenys, tal com Klein (2007) i Harvey (2007) ens demostren, al darrera de la suposada asèpsia científica, hi ha una potent càrrega ideològica, com la que hi havia entre els Xicago Boys i Pinochet. I, ens remunta a la consideració de Karl Polanyi (1968) respecte de la necessària vinculació entre *laissez faire* i autoritarisme. Aquest nou ordre de coses ha estat definit com a *pensament únic* segons el qual es presenta al capitalisme –cada cop més transnacional i financiaritzat– com el valedor de la universalització del benestar i de la reducció de les desigualtats (Naredo, 1997b; Ramonet, 2002). Nogensmenys, la polarització social i el deteriorament socioambiental va en augment. Ramonet (2002:59) exposa, finalment, com "aquesta –la bona nova de la globalització– és recollida i reproduïda pels principals òrgans d'informació econòmica i principalment per les *bíblies* d'inversors i especuladors de la borsa –*The Wall Street Journal*, *The Financial Times*, *The Economist*, *Far Eastern Economic Review*, Agència Reuter, etc.- que solen ser propietat de grans grups industrials o financers. En quasi totes parts facultats de ciències econòmiques, periodistes, assagistes, i també polítics, examinen de nou els principals manaments d'aquestes taules de la llei i, usant com repetidors els mitjans de comunicació de masses, els reiteren fins la societat sabent a ciència certa que, en la nostra societat mediàtica, repetició val per demostració".

Els gurúss neoliberals han dictat les agendes de les principals institucions de la globalització capitalista (Kenedy, 1994). Aquest dogma comença a mostrar senyals d'afebliment per l'incompliment de les seves promeses universalitzadores. Així mateix, tant des de l'acadèmia i des de diferents perspectives i enfocaments (p.ex. Susan George, Samir Amin, George Soros, Joseph Stiglitz, Noam Chomsky, José Manuel Naredo, Ramón Fernández-Durán, etc), com des de la societat civil (p.ex. ATTAC<sup>60</sup>, Via Campesina, Fòrum Social Mundial, etc) han sorgit nombroses contestacions a la corrent dominant que han començat a deixar a l'emperador nu. Per altra banda es comencen a desenvolupar alternatives socials, polítiques i econòmiques que intenten fugir del règim dominant (amb diferents intensitats), tant en experiències concretes (p.ex. Chiapas i el Moviment Zapatista) com en les organitzacions polítiques clàssiques dels Estat-Nació, encara que amb profundes contradiccions, com ocorren en alguns països d'Amèrica Llatina a principis del segle XXI (p.ex. Veneçuela amb H. Chávez o Bolívia amb Evo Morales).

---

<sup>60</sup> Associació per la Taxació de les Transaccions financeres especulatives i l'Acció Ciutadana ([www.attac.es](http://www.attac.es))

## 2.8. BIBLIOGRAFIA

- Aglietta, M. (1979) *Regulación y crisis del capitalismo*. Siglo XXI, Madrid.
- Aguilera-Klink, F. (1991) "Economía del medio ambiente: notas para un estado de la cuestión" a *Cuadernos de Economía* vol.19 núm.55, 167-196.
- Aguilera-Klink, F. (1992) "La preocupación por el medio ambiente en el pensamiento económico actual" a *Información Comercial Española* núm.711, 31-41.
- Aguilera-Klink, F. (2002) *Los mercados de agua en Tenerife*. Bakeaz, Bilbao.
- Aguilera-Klink, F. i Alcántara, V. (eds) (1994) *De la economía ambiental a la economía ecológica*. Ed. Icaria, Barcelona
- Aguilera-Klink, F. (ed) (2006) *Karl William Kap. Los costes sociales de la empresa privada*. Los Libros de la Catarata, Colección Clásicos del pensamiento crítico, Madrid.
- Altieri, M.A. (1995) *Agroecology. The science of sustainable agriculture*. Westview Press, Boulder.
- Andreski, S. (1979) *Les sciences sociales: sorcellerie de temps modernes*. PUF, Paris. (citat a Naredo 2003a:XXIV).
- Aristóteles (1981) *La Política*. (Edició preparada per Carlos García Gual i Aurelio Pérez García). Editora Nacional, Madrid.
- Arrighi, G. (1999) *El largo siglo XXI. Dinero y poder en los orígenes de nuestra época*. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Arrighi, G.; Wallerstein, I. i Hopkins, T.K. (1999) *Movimientos antisistémicos*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Ayres, R. (1978) *Resources, environment and economics: applications of the materials/energy balance principle*. John Wiley and Sons, Nova York.
- Ayres, R.U. i Ayres, L.W. (eds) (2002) *A Handbook of industrial ecology*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Azqueta, D. (1994) *Valoración económica de la calidad ambiental*. McGraw Hill, Madrid.
- Baudrillard, J. (1974) *La sociedad de consumo*. Ed. Plaza y Janés, Barcelona.
- Baumol, W. i Oates, W. (1982) *La teoría de la política económica del medio ambiente*. Antoni Bosch, Barcelona
- Beck, U. (1992) *Risk Society. Towards a New Modernity*. SAGE publication, England. (versió en espanyol a Paidós, 1998)
- Berg, M. (1987) *La era de las manufacturas, 1700-1820. Una nueva historia de la Revolución industrial británica*. Crítica, Barcelona.
- Bosch, A.; Carrasco, C. i Grau, E. (2005) "Verde que te quiero violeta. Encuentros y desencuentros entre feminismo y ecologismo" a Tello, E. *La historia cuenta. Del crecimiento económico al desarrollo humano sostenible*. El Viejo Topo, Barcelona. p.321-346.
- Botero, E. (2000) *Valoración exergética de recursos naturales, minerales, agua y combustibles fósiles*. Universidad de Zaragoza, Tesi Doctoral.
- Bowles, S. (2004) *Microeconomics: behavior, institutions, and evolution*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Bowles, S.; Gordon, D.M. i Weisskopf, T.E. (1990) *Tras la economía del despilfarro. Una economía democrática para el año 2000*. Alianza Editorial, Madrid.
- Bowles, S. i Edwards, R. (1990) *Introducción a la economía: competencia, autoritarismo y cambio en las economías capitalistas*. Alianza, Madrid.
- Burkett, P. (2006) *Marxism and Ecological Economics. Toward a Red and Green Political Economy*. Brill, Boston.
- Bury, J. (1971) *La idea del progreso*. Alianza, Madrid.
- Campbell, C.J. i Laherrère, J.H. (1998) "The end of Cheap Oil" a *Scientific American* vol.278 núm.3, p.78-83.
- Carpintero, O. (1999) *Entre la economía y la naturaleza*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Carpintero, O. (2005) *El metabolismo de la economía española. Recursos naturales y huella ecológica (1955-2000)*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Carpintero, O. (2006) *La bioeconomía de Georgescu-Roegen*. Montesinos, Barcelona.
- Carpintero, O. (ed) (2007) *Ensayos bioeconómicos. Nicholas Georgescu-Roegen*. Los Libros de la Catarata, Colección Clásicos del pensamiento crítico, Madrid.
- Carpintero, O. (2010) "Entre la mitología rota y la reconstrucción: una propuesta económico-ecológica" a *Revista de economía crítica* núm.9, p.145-197.
- Carpintero, O.; Echevarría, S. i Naredo, J.M. (1999a) "Flujos físicos y valoración monetaria en el comercio mundial. El "efecto notario" en el reparto de los frutos del comercio a nivel internacional" a Naredo, J.M. i Valero, A. (dirs.) *Desarrollo económico y deterioro ecológico*. Fundación Argentaria/Visor, Madrid, p.325-348.
- Carrasco, C. (ed.) (1999) *Mujeres y economía. Nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Carson, R. (2001 [1960]) *La primavera silenciosa*. Crítica, Barcelona.
- Cipolla, C. (2000) *Historia económica de la población mundial*. Crítica, Barcelona.

- Ciracy-Wantrup, S. (1995) "Los recursos naturales en el crecimiento económico: el papel de las instituciones y de las políticas" a Aguilera-Klink, F. (ed) (1995) *Economía de los recursos naturales: un enfoque institucional. Textos de S.V. Ciracy-Wantrup y K.W. Kap*. Ed. Fundación Argentaria/Visor, Col. Economía y Naturaleza, Madrid, p.55-68.
- Coase, R. (1960) "The problem of the social cost" a *The Journal of Law Economics* (october 1960) (versió en castellà Coase, R. (1994) "El problema del coste social" a Aguilera-Klink, F. i Alcántara, V. (1994) *De la economía ambiental a la economía ecológica*. Ed. Icaria, Barcelona, p.65-124).
- Coase, R.H. (1984) "The New Institutional Economics" a *Journal of Institutional and Theoretical economics* vol.140 núm.1, p.229-231.
- Commoner, B. (1972) *The Closing Circle*. Cape, Londres.
- Costanza, R. (ed.) (1991) *Ecological Economics: The science and management of sustainability*. Columbia Press, New York.
- Costanza, R. i Daly, H.E. (1987) "Toward an ecological economics" a *Ecological Modeling* vol.38 núm.1-2, p.1-7.
- Costanza, R.; Daly, H.E. i Bartholomew, J.A. (1991) "Goals, agenda and policy recommendations for ecological economics" a Costanza, R. (ed) *Ecological economics: the science and management of sustainability*. Columbia University Press, Nova York, p.1-20.
- Crosby, A. (1988) *Imperialismo Ecológico: La Expansión Biológica de Europa, 900-1900*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Daly, H.E. (1968) "On Economics as a life science" a *The Journal of political economy* vol.76 núm.3, p.392-406.
- Daly, H.E. (1977) *Steady-State economics: the economics of biophysical equilibrium and moral growth*. Freeman, San Francisco.
- Daly, H.E. (1990) "Toward some operational principles of sustainable development" a *Ecological Economics* vol. 2 num.1, p.1-6.
- Daly, H.E. (1992a) *Economía, Ecología y Ética. Ensayos hacia una economía en estado estacionario*. FCE. México.
- Daly, H.E. (1992b) "Is the Entropy Law relevant to the economics of natural resources scarcity? Yes, of course" a *Journal of Environmental Economics and Management* vol.23 núm.1, p. 91-95.
- Daly, H.E. (1995) "Dinero, deuda y riqueza virtual" a *Ecología Política* núm.9, p.51-75.
- Daly, H.E. i Farley, J. (2004) *Ecological economics. Principles and applications*. Island Press, Washington.
- Echevarría, S.; Carpintero, O. i Naredo, J.M. (1999b) "Riqueza real y riqueza financiera: el papel de los flujos financieros en la generación y distribución de la capacidad de compra sobre el mundo" a Naredo, J.M. i Valero, A. (dirs.) *Desarrollo económico y deterioro ecológico*. Fundación Argentaria/Visor, Madrid, p.349-381.
- Edgeworth, F.Y. (1881) *Mathematical psychics. An essay on the application of mathematics to the moral sciences*. P. Keagan Co., Londres (citat a Naredo, 2003).
- Edwards, R. i McEwan, A. (1970) "A Radical Approach to Economics: Basis for a New Curriculum" a *Economic Review* vol.60 núm.2, p.352-363.
- Ekins, P.; Folke, C. i Costanza, R. (1994) "Trade, environment and development: the issues in perspective" a *Ecological Economics* vol.9 núm.1, p.1-12.
- Etzezarreta, M. (coord) (2004) *Crítica a la economía ortodoxa*. UAB-Servei de Publicacions, Barcelona.
- Faber, M.; Manstetten, R.; i Proops, J. (1998) *Ecological economics. Concepts and methods*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Farley, J.; Erickson, J. i Daly, H.E. (2005) *Ecological economics. A workbook for problem-based learning*. Island Press, Washington.
- Fernández-Durán, R. (2001) "Un recorrido histórico por los procesos antagonistas del siglo XX y perspectivas para el XXI" a Etzezarreta, M.; Fernández-Durán, R. i Sáez, M. *Globalización Capitalista. Luchas y resistencias*. Ed. Virus, Barcelona, p.65-142.
- Fernández-Durán, F. (2002) "Población, economía y ocupación del territorio" a Naredo, J.M. i Parra, F. (eds) (2002) *Situación diferencial de los recursos naturales española*. Ed. Fundación César Manrique, Col. Economía y Naturaleza, Lanzarote, p.49-188.
- Fernández-Durán, R. (2003) *Capitalismo (financiero) global y guerra permanente*. Ed. Virus, Madrid.
- Fernández-Durán, R. (2008) *El crepúsculo de la era trágica del petróleo. Pico del oro negro y colapso financiero (y ecológico) mundial*. Ed. Virus, Barcelona.
- Foucault, M. (1968) *Las palabras y las cosas. Una arqueología de las ciencias sociales*. Siglo XXI, México.
- Forment, A. (2000) *José Martínez: la epopeya de Ruedo ibérico*. Anagrama, Barcelona.
- Foster, J.B. (2004) *La ecología de Marx. Materialismo y naturaleza*. El Viejo Topo, Barcelona.
- Friedman, M. (1966) *Capitalismo y libertad*. Ed. Rialp, Madrid.
- Galbraith, J.K. (1952) *American Capitalism: The concept of countervailing power*. Houghton Mifflin, Boston.
- Galbraith, J.K. (1958) *The affluent society*. Houghton Mifflin, Boston.
- Galbraith, J.K. (1967) *The new industrial state*. Houghton Mifflin, Boston.
- Galbraith, J.K. (1984) *La era de la incertidumbre*. Plaza & Janes, Barcelona.

- Galbraith, J.K. (2004) *La economía del fraude inocente. La verdad de nuestro tiempo*. Crítica, Barcelona.
- García, E. (2005) *Medio ambiente y sociedad: La civilización industrial y los límites del planeta*. Alianza, Madrid.
- Gavaldà, M. (2003) *La recolonización: Repsol en América Latina, invasión y resistencias*. Barcelona, Ed. Icaria.
- Georgescu-Roegen, N. (1966) *Analytical Economics: Issues and Problems*. Harvard University Press, Harvard.
- Georgescu-Roegen, N. (1971) *The entropy Law and the Economic Process*. Harvard University Press (versió castellana (1996) *La ley de la entropía y el proceso económico*. Fundación Argentaria/Visor, Madrid).
- Georgescu-Roegen, N. (1975) "Energía y mitos económicos" a *Información Comercial Española* núm.501, p.94-130.
- Georgescu-Roegen, N. (1976) *Energy and Economic Myths. Institutional and Analytical Essays*. Pergamon Press, Oxford.
- Georgescu-Roegen, N. (1977a) "¿Qué puede enseñar a los economistas la termodinámica y la biología?" a Aguilera Klink, F. i Alcántara, V. (eds) (1994) *De la economía ambiental a la economía ecológica*. Ed. Icaria, Barcelona, p.303-319.
- Georgescu-Roegen, N. (1977b) "Matter matters, too" a K.D. Wilson (ed) *Prospects for growth: changing expectations for the future*. Praeger, New York, p.293-313.
- Georgescu-Roegen, N. (2007 [1979]) "Los métodos de la ciencia económica" a Carpintero, O. (ed) *Nicholas Georgescu-Roegen. Ensayos bioeconómicos*. Los Libros de la Catarata, Colección clásicos del pensamiento crítico, Madrid, p.129-145.
- Glacken, C.J. (1996) *Huellas en la playa de Rodas. Naturaleza y cultura en el pensamiento occidental desde la Antigüedad hasta finales del siglo XVIII*. Ediciones del Serbal, Barcelona.
- Goldsmith, E. i Allen, R. (ed) (1972) *A blueprint for survival*. Penguin Books, Londres.
- González de Molina, M. i Martínez-Alier, J.M. (eds) (2001) *Naturaleza transformada*. Icaria, Barcelona.
- Goodland, R. (1997) "El argumento según el cual el mundo ha llegado a sus límites" a Goodland, R. et al. *Medio ambiente y desarrollo sostenible. Más allá del informe Brundtland*. Trotta, Madrid, pp:23-51.
- Gowan, P. (2000) *La apuesta por la globalización. La geoeconomía y la geopolítica del imperialismo estadounidense*. Ed. Akal, Madrid.
- Grinevald, J. (1996) "Prólogo" a Georgescu-Roegen, N. *La Ley de la Entropía y el proceso económico*. Fundació Argentaria/Visor, Colección Economía y Naturaleza, Madrid, p.15-40.
- Hardin, G. (1968) "The tragedy of the commons" a *Science* vol.162, p.1243-1248.
- Harvey, D. (1996) *Justice, nature and the geography of difference*. Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (2004) *El nuevo imperialismo*. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Harvey, D. (2006) *The limits to capital*. Verso, Londres.
- Harvey, D. (2007) *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press, Nova York.
- Hayek, F. (1990) *Camino de servidumbre*. Alianza, Madrid.
- Hicks, J. (1979) *Causality in economics*. Basil Blackwell, Oxford.
- Hirschman, A. (1991) *Retóricas de la intransigencia*. FCE, Mèxic.
- Hirshleifer, J. (1977) "Economics from a biological viewpoint" a *Journal of Law and Economics* vol.20 núm.1, p. 1-52.
- Hobsbawm, W. (2006) *Historia del siglo XX*. Crítica, Barcelona.
- Hotelling, H. (1931) "The economics of exhaustible resources" a *Journal of Political Economy* vol.39, p. 137-175.
- Hubbert, M.K. (1949) "Energy from Fossil Fuels" a *Science* vol.109, p.103-109 (a [http://www.eoearth.org/article/Energy from Fossil Fuels %28historical%29](http://www.eoearth.org/article/Energy%20from%20Fossil%20Fuels%20historical%29), gener 2008).
- Kalecki, M. (1979) *Sobre el capitalismo contemporáneo*. Crítica, Barcelona.
- Kapp, K.W. (1966) *Los costes sociales de la empresa privada*. Oikos-Tau, Barcelona.
- Kapp, K.W. (1995a [1968]) "En defensa de la economía institucional" a Aguilera-Klink, F. (ed) (1995) *Economía de los recursos naturales: un enfoque institucional. Textos de S.V. Ciracy-Wantrup y K.W. Kap*. Ed. Fundación Argentaria/Visor, Col. Economía y Naturaleza, Madrid, p.219-238.
- Kennedy, C. (1994) *Guide to the management gurus*. Century Business, Londres.
- Keynes, J.M. (1933) *Essays in biography*. Macmillan, Londres. (citat a Naredo, 2003a).
- Keynes, J.M. (1980) *Teoría General de la ocupación, el interés y el dinero*. FCE, Mèxic (9a edició).
- Klein, N. (2007) *La doctrina del Schock. El auge del capitalismo del desastre*. Paidós, Barcelona.
- Krutilla, J.V. (1967) "Conservation reconsidered" a *American Economic Review* vol.57 núm.4, p.777-786.
- Lipietz, A. (1997) *Elegir la audacia: una alternativa para el siglo XXI*. Ed. Trotta, Valladolid.
- Lipsey, R. G. (1967) *Introducción a la economía positiva*. Ed. Vicens Vives, Barcelona.
- Lotka, A.J. (1925) *Elements of mathematical biology*. Dover, Nova York.
- M'Gonigle, R.M. (1999) "Ecological economics and political ecology: towards a necessary synthesis" a *Ecological economics* vol.28 núm.1, p.11-26.
- Mandeville, B. (1997 [1729]) *La fábula de las abejas o Los vicios privados hacen la prosperidad pública*. FCE, Mèxic.



- Margalef, R. (1978) *Perspectivas de la teoría ecológica*. Ed. Blume, Barcelona.
- Margalef, R. (1992) *Planeta azul, planeta verde*. Prensa Científica, Barcelona.
- Margalef, R. (1995) "¿Porqué es tan difícil hacer predicciones interesantes?" a Nadal, J. (coord) *El mundo que viene*. Alianza editorial, Madrid, p.249-266.
- Marglin, S. (1991) "Understanding capitalism: control versus efficiency" a Gustafsson, B. (ed) *Power and economic institutions. Reinterpretations in economic history*. Edward Elgar, Aldershot, p.225-252.
- Martínez-Alier J. (1994) *De la economía ecológica al ecologismo popular*. Barcelona. Icaria.
- Martínez-Alier, J. (ed) (1995) *Los principios de la economía ecológica. Textos de P. Geddes, S.A. Podolinsky y F. Soddy*. Fundación Argentaria/ Visor, Madrid.
- Martínez-Alier, J. (2005) *El ecologismo de los pobres. Conflictos ecológicos y lenguajes de valoración*. Icaria, Barcelona.
- Martínez-Alier, J. i Naredo, J.M. (1979) "La noción de "fuerzas productivas" y la cuestión de la energía" a *Cuadernos del Ruedo Ibérico* núm.63-66, p.71-90.
- Martínez-Alier, J. i Naredo, J.M. (1982) "A Marxist precursor of energy economics: Podolinsky" a *Journal of Peasant Studies* vol.9 núm.22, p.207-223.
- Martínez-Alier J. i Schlüpmann, K. (1991) *La economía y la ecología*. FCE, México.
- Martínez-Alier, J. i Roca, J. (2000) *Economía Ecológica y Política Ambiental*. FCE, México.
- Marx, K. (2007) *El Capital*. Ed. Akal, Madrid.
- McNeill, J.R. (2003) *Algo nuevo bajo el sol. Historia ambiental del mundo en el siglo XX*. Alianza, Madrid.
- Meadows, D.H.; Meadows, D.L.; Randers, J. I Behrens, W.W. (1972) *The limits to growth*. New American Library, New York.
- Mishan, E. J. (1970) *Los costes del desarrollo económico*. Oikos, Barcelona.
- Mishan, E.J. (1971) "La literatura de posguerra sobre la externalidades: una interpretación" a Aguilera Klink, F. i Alcántara, V. (eds) (1994) *De la economía ambiental a la economía ecológica*. Ed. Icaria, Barcelona, p.125-135.
- Morin, E. (2007) "La epistemología de la complejidad" a Garrido, F.; González de Molina, M.; Serrano, J.L. i Solana, J.L. (eds) *El paradigma ecológico en las ciencias sociales*. Icaria, Barcelona, p.55-81.
- Mumford, L. (1961) *The city in history: its origins, its transformations, and its prospects*. Harcourt, Brace & World, Nova York.
- Mumford, L. (1969) *El mito de la máquina*. Emecé Editores, Buenos Aires.
- Mumford, L. (1971) *Ciencia, Técnica y Civilización*. Ed. Alianza, Madrid.
- Myrdal, G. (1980) *Contra la corriente. Ensayos críticos sobre Economía*. Ariel, Barcelona.
- Naredo, J.M. (1992) "El oscurantismo territorial de las especialidades científicas" a J.A. González Alcántara i M. González de Molina (eds) *La Tierra. Mitos ritos y realidades*. Anthropos, Barcelona, p.109-145.
- Naredo, J.M. (1993) "Sobre las relaciones entre ciencia, cultura y naturaleza" a *Archipiélago* núm.15, p.15-26.
- Naredo, J.M. (1996) *La burbuja inmobiliario-financiera en la coyuntura económica reciente (1985-1995)*. Siglo XXI, Madrid.
- Naredo, J.M. (1997a) "Configuración y crisis del mito del trabajo" a Offe, C. et al. (1997) *¿Qué Crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*. Tercera Prensa-Hirugarren Prentsa S.L., Donostia, p.51-73.
- Naredo, J.M. (1997b) "Sobre el pensamiento único" a *Archipiélago* núm.29, p.11-24.
- Naredo, J.M. (1999) "Sobre la sostenibilidad de los sistemas" a Naredo, J.M. i Valero, A. (dirs.) *Desarrollo económico y deterioro ecológico*. Fundación Argentaria/Visor, Madrid, p.57-70.
- Naredo, J. M. (2003a) *La economía en evolución. Historias y perspectivas en las categorías básicas del pensamiento económico*. Ed. Siglo XXI, Madrid (3a edició).
- Naredo, J. M. (2003b) "Las raíces económico-financieras de la crisis ambiental: un tema tabú de nuestro tiempo" a Vidal Beneyto, J. (ed) *Hacia una sociedad civil global*. Taurus, Madrid, p.533-576.
- Naredo, J.M. (2004) "Bases sociopolíticas para una ética ecológica y solidaria" a Diversos Autores *La globalización de los derechos humanos*, Ed. Talasa, Barcelona, p.206-277.
- Naredo, J.M. (2006) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid.
- Naredo, J.M. i Garrabou, R. (eds) (1996) *La fertilización en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*. Fundación Argentaria/Visor, Madrid.
- Naredo, J.M. i Garrabou, R. (eds) (1999) *El agua en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*. Fundación Argentaria/Visor, Madrid.
- Naredo J.M. i Valero A. (dirs.) (1999a) *Desarrollo económico y deterioro ecológico*. Fundación Argentaria/Visor, Madrid.
- Naredo J.M. i Valero A. (1999b) "La evolución conjunta del coste físico y del valor monetario en el curso del proceso económico: la "regla del notario" y sus consecuencias" a Naredo J.M. i Valero A. (dirs.) *Desarrollo económico y deterioro ecológico*. Fundación Argentaria/Visor, Madrid, p.301-310.
- O'Niell, R.V. i Kahn, J.R. (2000) "Homo economicus as a keystone species" a *Bioscience* 50 (4), p.333-337.
- Odum, H.T. (1971) *Environment, power and society*. John Wiley, Nova York.

- Odum, E.P. (2004) "La estrategia de desarrollo de los ecosistemas. El entendimiento de la sucesión ecológica proporciona las bases para resolver el conflicto del ser humano con la naturaleza" a *Boletín Ciudades para un futuro más sostenible* núm.26 (<http://habitat.aq.upm.es/boletin/n26/aeodu.html>, gener 2007) (original publicat al 1969 a la revista Science vol.126).
- Offe, C. et al. (1997) *¿Qué Crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*. Tercera Prensa-Hirugarren Prentsa S.L., San Sebastián.
- Parsons H. L. (1977) *Marx and Engels on ecology*. Connecticut. Greenwood Press.
- Passet, R. (1996) *Principios de Bioeconomía*. Ed. Visor/Fund. Argentaria, Madrid.
- Pearce, D.W. i Turner, R.K. (1990) *Economics of natural resources and the environment*. Harvester Wheatsheaf, Londres.
- Perkins Marsh, G. (1864) *Man and nature*. Charles Scribner & Co, Nova York.
- Pigou, A.C. (1952 [1920]) *The Economics of Welfare*. Ed. MacMillan (5ª edició), Londres.
- Pigou, A.C. (1974) *Introducción a la economía*. Ariel, Madrid.
- Polanyi, K. (1968) *The Great Transformation. The political and economic origins of our time*. Beacon Press Books, Boston.
- Quesnay, F. (1974) *Le Tableau Economique y otros escritos económicos*. Ediciones de la Revista del Trabajo, Madrid.
- Ramonet, I (2002) "Pensamiento único y nuevos amos del mundo" a Chomsky, N. i Ramonet, I. (2002) *Como nos venden la moto*. Ed. Icaria, Barcelona (14a edició).
- Ranz, L. (1999a) *Análisis de los costes exergéticos de la riqueza mineral terrestre. Aplicación para la gestión de la sostenibilidad*. Universidad de Zaragoza, Tesi Doctoral.
- Ranz, L. (1999b) "El coste termodinámico de los recursos minerales" a Naredo J.M. y Valero A. (dirs.) *Desarrollo economico y deterioro ecologico*. Fundacion Argentaria/Visor, Madrid, p.225-241.
- Riechmann, J. (2000) *Un mundo vulnerable: ensayos sobre ecología, ética y tecnociencia*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Riechmann, J. (2004) *Gente que no quiere viajar a Marte: ensayos sobre ecología, ética y autolimitación*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Riechmann, J. (2005) *Todos los animales somos hermanos: ensayos sobre el lugar de los animales en las sociedades industrializadas*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Riechmann, J. (2006) *Biomimesis. Ensayos sobre imitación de la naturaleza, ecosocialismo y autocontención*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Robbins, L. (1951) *Ensayo sobre la naturaleza y la importancia de la ciencia económica*. FCE, México (també a [www.eumed.net/cursecon/textos/robbins/index.htm](http://www.eumed.net/cursecon/textos/robbins/index.htm), visitat el novembre 2007).
- Robinson, J. (1933) *Economics of imperfect competition*. Londres.
- Robinson, J. (1972) "The second crisis of economic theory" a *American Economic review* vol.62 núm.2, p.1-10.
- Robinson, J. (1976) *Herejías económicas. Viejas controversias de la teoría económica*. Ariel, Barcelona.
- Robinson, J. (2004) "Economía, hoy" a Etxezarreta, M. (coord.) *Crítica a la economía ortodoxa*. Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions, Barcelona, p.23-28.
- Rosenberg, N. (1979) *Tecnología y economía*. Gustavo Gili, Barcelona.
- Rueda, S. (1995) *Ecología urbana. Barcelona i la seva regió metropolitana com a referents*. Beta Editorial, Barcelona.
- Ruskin, J. (2002) *Unto this Last and other writings*. Penguin Classics, Londres.
- Russell, B. (1969) *El ABC de la relatividad*. Ed. Ariel, Barcelona.
- Sacristán, M. (1984) "Algunos atisbos político-ecológicos de Marx" a Sacristán, M. *Pacifismo, ecología y política alternativa*. Icaria, Barcelona, p. 139-150.
- Sahlins, M. (1983) *Economía de la Edad de Piedra*. Ed. Akal, Madrid.
- Sánchez Albornoz, N. (1978) "Estudio Preliminar" a l'edició *Suma de Tratados y Contratos* de Tomás de Mercado, Instituto de Estudios Fiscales, 1978, vol.1, p.VII. (citat a Naredo, 2003a).
- Santos Redondo, M. (1997) "Veblen: el empresario como obstáculo al progreso" a *Los economistas y la empresa. Empresa y empresario en la historia del pensamiento económico*. Alianza, Madrid. pp:169-181
- Schumpeter, J.A. (1976 [1912]) *Teoría del desenvolvimiento económico*. FCE, Mèxic.
- Schumpeter, J.A. (1994) *Historia del análisis económico*. Ariel, Madrid.
- Sevilla-Guzmán, E. (2006) *De la sociología rural a la agroecología*. Icaria, Barcelona.
- Smil, V. (2001) *Energías*. Crítica, Barcelona.
- Smith, A. (1994 [1776]) *La riqueza de las naciones*. Alianza, Madrid.
- Smith, N. (2008 [1984]) *Uneven development: nature, capital and the production of space*. The University of Georgia Press, Londres (2a edició).
- Soddy, F. (1926) *Wealth, virtual wealth and debt. The Solution of the economic paradox*. Allen and Unwin, Londres.

- Soddy, F. (1995 [1922]) "La economía cartesiana: la influencia de la ciencia física en la administración del Estado" a Martínez-Alier, J. (ed) *Los principios de la economía ecológica. Textos de P. Geddes, S.A. Podolinsky y F. Soddy*. Fundación Argentaria/ Visor, Madrid, p.143-172.
- Solow, R.M. (1974) "The economics of resources or the resources of economics" a *American Economic Review* vol.64 núm.2, p.1-14.
- Sraffa, P. (1926) "The laws of returns under competitive conditions" a *Economic Journal* vol.36 núm.144, p.535-555.
- Stoddart, D.R. (1965) "Geography and the ecological approach: the ecosystem as a geographic principle and method" a *Geography* vol.50 núm.3, p.242-251.
- Subiela, V., Ranz, L. i Valero, A. (1999) "Ejemplificación de la "regla del notario" en algunos procesos reales" a Naredo, J.M. i Valero, A. (dirs) *Desarrollo economico y deterioro ecologico*. Fundacion Argentaria/Visor, Madrid, p.311-324.
- Taibo, C. (1995) "La Europa Central y Oriental entre el productivismo, la burocracia y el capitalismo salvaje" a Riechmann, J. (ed) (1995) *De la economía a la ecología*. Ed. Trota- Fundación 1º de mayo, Madrid, p.117-132.
- Tello, E. (2005) *La historia cuenta. Del crecimiento económico al desarrollo humano sostenible*. El Viejo Topo, Barcelona.
- Temin, P. (1989) *Lecciones de la Gran Depresión*. Alianza Universidad, Madrid.
- Thomas, W.L.Jr. (ed) (1956) *Man's role in changing the face of the Earth*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Toboso, F. (1997) "¿En qué se diferencian los enfoques de análisis de la vieja y la nueva economía institucional?" a *Hacienda Pública Española* vol.143 núm.4, p.175-192.
- Towsend, K.N. (1992) "Is entropy law relevant to the economics of natural resource scarcity? Comment" a *Journal of environmental economics and management* vol.23 núm.1, p.96-100.
- Valdivielso, J. (2001) *La filosofía política de André Gorz. Las sociedades avanzadas y la crisis del productivismo*. Universitat de les Illes Balears, Departament de Filosofia, Palma.
- Valdivielso, J. (2006) "El ser natural humano". Ecologismo, marxismo y socialismo" a Valencia Saiz, A. (ed) *La izquierda verde*. Icaria, Barcelona, p.29-65.
- Valero, A. (1999) "El "estado muerto" y el fin termodinámico de la Tierra" a Naredo, J.M. i Valero, A. (dirs.) *Desarrollo economico y deterioro ecologico*. Fundacion Argentaria/Visor, Madrid, p.179-190.
- Valero, A. i Ranz, L. (1999) "El coste de reposición de los recursos minerales" a Naredo, J.M. i Valero, A. (dirs) *Desarrollo economico y deterioro ecologico*. Fundacion Argentaria/Visor, Madrid, p.243-253.
- Veblen, T. (1974) *Teoría de la clase ociosa*. Fondo de Cultura Económica, Mèxic.
- Vernadsky, V. L. (1997) *La Biosfera*. Fundación Argentaria/Visor, Madrid.
- Walras, L. (1987 [1900]) *Elementos de economía política pura*. Alianza, Madrid.
- WECD (1987) *Our Common Future*. Oxford University Press, Oxford.
- Wicksteed, P.H. (1914) "The scope and method of political economy" a *The Economic Journal* vol.24, p.1-25.
- Williamson, J.G. (1991) *Inequality, poverty and history*. Basil Blackwell, Cambridge.
- Wilmer, C. (2002) "Introduction" a Ruskin, J. (2002) *Unto this Last and other writings*. Penguin Classics, Londres, p.7-44.
- Wolman, A. (1965) "The metabolism of cities" a *Scientific American*, 213 (3), p. 179-193.
- Young, J.T. (1991) "Is entropy law relevant to the economics of natural resource scarcity?" a *Journal of environmental economics and management* vol.21 núm.2, p.169-179.
- Young, J. E. i Sachs, A. (1995) "La creación de una economía de materiales sostenible" a Brown, L.R. (dir) *La situación del mundo 1995*. Worldwatch Institute-CIP, Madrid.

## CAPÍTOL III\*

### EL PROGRÉS (CIENTÍFICO-TÈCNIC) I LA DOMESTICACIÓ DE LA NATURA

"Els éssers humans han romput el cercle de la vida duts no per necessitats biològiques, sinó per l'organització social que ells han desenvolupat per conquerir la natura: mitjans per guanyar riquesa que entren en conflicte amb aquells altres que governen la natura" (Commoner, 1971)

Encara que en el capítol anterior s'ha tractat el context científic sota el que apareixia la ciència econòmica, en el marc de la ruptura que suposà el pensament il·lustrat i modern, en aquest s'incidirà de nou en la dimensió científico-tècnica per desembocar en noves propostes analític-científiques. El triomf de la raó, i especialment de la raó instrumental, s'ha llegit en diverses claus, la clau positiva seria la que aquesta atorga llibertat a l'home respecte a un passat dominat per un determinisme teològic i unes relacions de classe marcades, a grans trets, per la impossibilitat de mobilitat social. Emperò la lectura crítica del triomf de la raó, és que aquell triomf anà lligat a la vella concepció que es desprenia fins i tot dels vells texts bíblics, vinculats a l'*ethos* judeocristià, que representava a l'home com a dominador i controlador de la natura. Així, a partir de les reformulacions i innovacions científico-tècniques s'han establert unes relacions de domini i poder per part de l'espècie humana sobre la natura (i sobre altres persones), que desembocaran en la crisi global (ecològica i social) del segle XX. Nogensmenys, la raó és cabdal a l'hora de sortir de les "cavernes" de les pors i temors i és a partir d'una, podríem dir, renovada racionalitat des d'on es propugna la comprensió i resolució dels problemes que afronta l'actual civilització.

La crisi ecològica de la societat urbano-industrial té a veure amb l'impacte dels sistemes industrials sobre la biosfera que han creat danys catastròfics i irreversibles pels éssers vius i els ecosistemes, i a més amb que els processos de presa de decisions sovint es desenvolupen en condicions d'incertesa i/o ignorància. D'aquesta manera la crisi ecològica de la societat urbano-industrial es sustenta en una noció de progrés auspiciada per una lectura de tall mecanicista de les relacions home-natura i fortament vinculada amb el desenvolupament científico-tècnic de tall instrumental. La resolució de la crisi civilitzadora (si més no la convivència amb dita crisi) ha conduït a la necessitat de replantejar els camins (processos) i destins (fites) de la societat, dins de la qual la ciència ocupa un paper cabdal i fonamental. La il·lustració ecològica, passaria doncs per acceptar un context de creixent incertesa (i ignorància) per la qual cosa la precaució esdevé un element clau per guiar i orientar les accions humanes. Les solucions de la ciència normal poden resultar arriscades en dit context d'incertesa, per la qual cosa es proposa un salt de paradigma cap al que s'ha definit com a ciència postnormal. Així doncs, la present situació en comptes de plantejar-se com una menysvalua científica, el que es propugna és més ciència però més ciència d'un altre tipus. A continuació intentarem exposar breument el debat que també ha suscitat la qüestió de la insostenibilitat, i que podríem emmarcar-ho dins d'un canvi paradigmàtic, de la mà de la ciència postnormal i on l'economia ecològica hi juga un paper molt important.

#### 3.1. PROGRÉS, MEGAMÀQUINA, CIÈNCIA I RISC.

El concepte *progrés* en el diccionari de la ciència de Bynum (1986) evita qualsevol definició concreta i ens remet més aviat a d'altres i diversos conceptes, com és ara el de la *perfectibilitat de l'home*, una definició que entroncaria amb la noció il·lustrada de progrés. Aquesta noció la trobam en els enciclopedistes il·lustrats: Rousseau (1712-1778) entenia per *perfectibilitat*, la capacitat d'autoperfeccionament que distingia a l'home de la resta dels animals; i Voltaire (1694-1778) també feia esment a la transformació del món al llarg del temps, constatant el pas de la rusticitat a la gentilesa. Emperò, Turgot (1721-1781) qui establí els fonaments del concepte concloent que el desenvolupament de les societats es devia a la

\* Aquest capítol es va escriure al Port de Sóller (acabada la primera versió al desembre de 2004).

naturalesa de l'home, i així va concebre la història com el procés constant de l'home cap a la perfecció, coincidint amb Voltaire en el fet que el progrés significava un avanç gradual de la humanitat cap a un estat d'il·lustració i racionalitat. J.A. Condorcet (1743-1794) amb el seu llibre *–Esbós d'un quadre històric dels progressos de l'esperit humà* (1795)- ha estat definit per Bury (1971) com el formulador de la noció actual de progrés, el primer que feu va ser negar la possibilitat d'arribar a l'estadi final, llegís *progrés*, així l'essència mateixa del progrés s'allunyarà constantment de la fita final (Riera, 1997).

Els enciclopedistes creien que l'estat últim de la felicitat s'aconseguia amb el triomf de la raó manifestada a través de la ciència i de la tècnica, i fou amb ells que el concepte de progrés s'uní amb el sentit de progrés científic i tècnic. Per Riera (1997) la modernitat es pot simplificar en la suma de la raó i una classe concreta de progrés: el científico-tècnic. L'enfocament de Riera es pot sintetitzar en la següent sentència: "si per Eddington, l'entropia era la fletxa del temps, per Condorcet el progrés era la fletxa de la història" (Riera 1997:208). Kant (1724-1804) relacionava la noció de progrés a la de llibertat individual, mentre que altres autors -Saint Simon, Hegel, Marx- identificaren el progrés també amb la llibertat, emperò obtinguda a través del poder i una llibertat que només es podia aconseguir formant part d'un grup social. Hegel (1770-1831), a partir de la seva teoria dialèctica situava a la llibertat com a fita a assolir, emperò per a ell el progrés s'assoleix arribant a un estadi final, aquest era l'*estat absolut*. En canvi per Marx, que beurà de la teoria dialèctica de Hegel, considerà el progrés com a la fletxa del temps, contemplant l'estadi final com el moment de l'alliberament de la classe treballadora i l'assoliment d'un món igualitari.

Riera (1997) en identificar-se la noció de progrés amb benestar material recorda les connexions clares i transparents de la ciència i el poder, i el naixement (i sosteniment) del sistema capitalista. En aquest sentit, els homes de la Revolució Científica plantejaren l'emancipació de la teologia, emperò caient d'alguna manera en la supeditació classista tal com escrivia Descartes al seu conegut *Discurs del mètode* en el que es pot llegir que "és possible arribar a coneixements molt útils per a la vida, i que, en lloc de la filosofia especulativa a través de la qual, tot coneixent la força de les accions del foc, de l'aigua, de l'aire, dels astres, dels cels i de la resta de cossos que ens envolten, de manera semblant a com coneixem els oficis dels nostres artesans, puguem emprar-los per a tot el que sigui apropiat, convertint-nos en amos i senyors de la Naturalesa" (Descartes a Riera 1997:217).

La revolució industrial va provocar una assumpció generalitzada, amb poques excepcions, del *maquinisme* amb una fe quasi cega amb el progrés material, així i progressivament la fe en la ciència i la tecnologia s'anirà imposant cada cop més, fins arribar a ser considerats com equivalents a progrés, abandonant-se alhora altres nocions de progrés, especialment aquelles vinculades als aspectes morals. Riera (1997:211) exposa com "començava a confondre's el que amb el decurs del temps constituiria la gran errada: "el progrés" s'identificava amb el benestar material (el progrés científico-tecnològic), sense esmerçar-se en dilucidar, però, qui en gaudia. És obvi, tanmateix, que en aquesta eufòria hi influïa de manera tangible i decisiva la lluita contra el dolor (aparició de l'anestèsia) i contra les malalties (aparició de les vacunes i nous tractaments terapèutics més efectius com a conseqüència de nous coneixements)". La teoria de l'evolució de Charles Darwin, que apareix amb *L'origen de les espècies* (1859), proporcionaria arguments teòrics per a l'explicació de l'evolució de la humanitat i que s'identificava amb el progrés, destacant dins d'aquesta corrent Herbert Spencer (1820-1903), fundador del que s'ha conegut com *Darwinisme Social*.

### **3.1.1. Les primeres veus crítiques sobre la noció (i praxis) del progrés (de tall mecanicista).**

Mentre s'imposava el maquinisme i el progrés de base científico-tècnica, i estrictament vinculada al capitalisme industrial, apareixien autors crítics amb els mites que s'amagaven en torn a aquella idea. Destacant les obres: Ostwald Spengler (1998) *La decadència de occidente* -escrita entre 1918 i 1923- que era una crítica a la noció de progrés de J. Bury (1920) *The idea of progress*, com a substitució de les creences religioses per una nova fe en el progrés; Frederick J. Teggart (1949) *The idea of progress. A collection of readings*; o Austin Freeman al (1921) amb l'obra *A social decay and degeneration*. Tots aquests autors, junt amb Lewis Mumford, exerciren una notable influència en l'obra de Clarence J. Glacken (1996).

Lewis Mumford (1969, 1971) en les seves obres sobre la ciència i la tècnica llança intel·ligents crítiques a la noció de progrés fonamentat en la base científic-tècnica. Mumford feu una distinció entre dues classes de tecnologia: l'autoritària que neix al segle IV aC amb l'aparició del poder polític centralitzat que anomenà *megamàquina* i la democràtica que no està lligada a cap poder. Per Mumford (1971) la humanitat ha comès l'error de no aturar-se a pensar fins a quin punt podia assimilar la màquina de forma intel·ligent i es produeix una dissociació entre l'aplicació tècnica i el que la ciutadania pot assimilar i vol. Nogensmenys, la xarxa de les necessitats que seran satisfetes a posteriori per tot el regiment de màquines s'expandeix al ritme en que s'expandeixen les directrius científic-tècniques sense que puguin ser ni molt menys assimilades per la població, i molt manco per la biosfera que col·lisiona fortament amb algunes de les noves incorporacions tecnològiques.

Als anys trenta del segle XX un grup de científics del Cercle de Viena, encapçalats per Otto Neurath, Rudolf Carnap i Charles Morris (1938) publicaren la *Enciclopedia internacional de la ciencia unificada*, plantejaren la necessitat de revisar el cos científic que sustentava a la societat industrial i establir ponts de comunicació entre les distintes disciplines del saber. Una revisió desvinculada a qualsevol intenció de tornar als estadis del passat dominat per enfocaments teològics ja que entenien el procés històric com un esdevenir irreversible en el sentit que no es podia repetir una situació passada en el futur degut a la complexitat dels processos i a la situació social canviant, emperò vinculada a una interpretació més oberta i ampla que la dominant en aquell moment que es centrava en els aspectes materials (especialment monetaris). Langdon Winner (1987) a *La ballena y el reactor. Una búsqueda de los límites en la era de la alta tecnología* realitzà una crítica a la tecnologia actual, desenvolupant en les seves tesis la idea que la tecnologia imposa al seu temps noves formes de vida. D'acord amb Riera (1997:234) podem dir que "el sistema capitalista-industrialista contemporani constitueix un tot en el qual les parts no es poden dissociar sense més ni més [...] No es tracta que la tecnociència segueixi el seu camí i després el poder polític i/o econòmic digui si o no, sinó que cal adonar-se d'un cop per sempre que el poder de la tecnociència –que gaudeix d'una dinàmica pròpia i té un paper important en el si del sistema– és indissociable dels poders polític i econòmic, puix que formen, plegats, un sol bloc. És obligat, doncs, esborrar la idea de la neutralitat de la tecnociència i del bon o mal ús que se'n fa".

Els tocs d'atenció i de la dura realitat sobre els desafiaments de la tecnociència sonaren amb intensitat a mitjans del segle XX, amb l'aplicació de la capacitat destructiva de l'energia nuclear arrel de les bombes nuclears d'Hiroshima i Nagasaki. Es confirmava la potencial capacitat de l'home per dur endavant l'*homicidi* de tota l'espècie humana. Front aquesta capacitat, es despertaren les veus crítiques sobre la interpretació acrítica de la noció de progrés i el desenvolupament científic-tècnic com la de Bertrand Russell (1962:24) segons el qual, "la qüestió és molt simple: és possible per una societat científica continuar existint, o ha d'endur-se a sí mateixa, inevitablement, a la destrucció? És una qüestió molt simple però vital. No crec que sigui possible exagerar les possibilitats de mal que resideixen en la utilització de l'energia atòmica [...] No sé els horrors que ens esperen, però ningú ha de dubtar que, a menys que es faci quelcom radical, l'home de l'era científica està sentenciat. En el món en que vivim existeix un actiu i un dominant desig de mort que fins ara, en totes les crisis, ha pogut més que el seny. Si hem de sobreviure, aquest estat de coses no han de continuar".

Front a la capacitat destructiva de l'home i al paper i responsabilitat de la ciència i els científics, molts científics es començaren a demanar quin tipus de ciència havien de desenvolupar i també per a qui la desenvolupaven. I sobretot es qüestionaven si calia seguir tots els camins que ofereix la ciència. Molts d'ells passaren a encapçalar les files pacifistes de l'època, com fou el cas de Bertrand Russell i Albert Einstein que van encapçalar el Manifest Russell-Einstein de 1955 dins del marc de científics per a la pau. La resolució del Manifest diu així: "convidam a aquest Congrés als científics del món i al públic en general, a subscriure la següent resolució: "Front el fet de que en tota futura guerra mundial s'empraran amb certesa les armes nuclears, i de que aquestes armes amenacen l'existència mateixa de la humanitat, feim una crida als governs de tot el món, per que entenguin, i ho reconeixin públicament, que els seus propòsits ja no poden aconseguir-se mitjançant una guerra mundial i, conseqüentment,

per a que resolguin per medis pacífics qualsevol contenció que existeixi entre ells” (Manifest Russell-Einstein: Londres 9 de juliol de 1955)<sup>1</sup>.

Just després de la Segona Guerra Mundial comencen a aparèixer associacions científiques de caràcter internacional i nacional, que intentaran crear i promoure una “ciència amb consciència”, així al 1946 es crea la WFSW (Federació Mundial de Treballadors Científics). Entre els científics que han destacat per la seva posició en contra de la guerra, cal destacar la figura de Frédéric Joliot Curie que fou premi Nobel de química i també de la pau, destacant la seva participació en el Congrés Mundial de partidaris per la Pau celebrat a Estocolm el 1950. Una altra associació destacable fou la *Pugwash* que sorgeix arrel del Manifest Russell-Einstein. L’ASA (Associació de Científics Atòmics) va promoure una conferència sobre “ciència i societat” que en principi s’havia de realitzar a la Índia, però finalment es realitzà al juliol de 1957 a *Pugwash* (Nova Escòcia, Canadà), el secretari general de la mateixa fou Joseph Rotblat (Físic nuclear i premi Nobel de la pau 1995) qui es va dedicar a la física mèdica per motius de consciència, per la seva postura en contra de la carrera armamentística nuclear. En aquell mateix any 1957 a la República Federal Alemanya, 18 eminents científics atòmics van difondre un manifest en el que declaraven que ells no participarien a cap projecte vinculat a les armes nuclears, conegut com la *Declaració de Gotinga*. Un altre científic destacable fou Linus Pauling, Premi Nobel de química el 1954 i Premi Nobel de la pau de 1962 rebut en encapçalar les protestes dels científics contra la guerra, presentant al 1958 (junt amb 11000 científics de tot el món) l’escrit *No More War!*. Cal destacar que molts dels científics nord-americans, durant la Guerra Freda i en especial durant el Maccarthisme foren perseguits per comunistes, fins i tot a Linus Pauling se li havia requisat el passaport i només se li va tornar per anar a cercar el premi Nobel a Estocolm (Rotblat, 1984).

A més dels desastres provocats per la ús bèl·lic de l’energia nuclear, es desfermaren als anys seixanta veus discordants sobre la idoneïtat d’aplicar segons quin tipus de tecnologies, especialment en el laboratori de la biosfera ja que les conseqüències imprevisibles -i altres ben previsibles i visibles- feien que la seva aplicació poses en perill la pervivència fins i tot de l’home, i suposaven un greu impacte pels ecosistemes. En aquesta línia cal destacar l’extraordinari treball de la biòloga nord-americana, Rachel Carson (1962 [2001]) –*Silent spring*– on exposava els perills i riscos de les noves pràctiques agroalimentàries de la nova forma de vida, “el viure perillosament”, que suposava l’adopció dins de l’agricultura dels composts químics sintètics desenvolupats a partir de la Segona Guerra Mundial (DDT propietat de DuPont) i la seva incidència sobre la natura, recordant que homes i dones eren part integrant d’aquella natura i no observadors externs.

Malgrat la irrupció de veus crítiques, cada cop més insistents, com podria ser la de Barry Commoner (1972), es segueix imposant la noció de progrés identificada amb la de benestar material i avenç científico-tècnic al servei del creixement econòmic, base del capitalisme industrial. En aquest context la revolució científico-tècnica de finals de segle XX, iniciada amb els avanços en electrònica i que desemboquen en les biotecnologies i nanotecnologies, incideix i enalteix els elements tecnològics del progrés per sobre dels morals, intel·lectuals i socials, identificant aquell element tecnològic amb la satisfacció de les *necessitats*, sovint justificades a partir d’anàlisi parcials i interessades. Actualment, ha guanyat terreny l’escepticisme front els ideals, esperances i propòsits positius sobre els que s’aixecà la civilització industrial. Segons Naredo (2003) part del coneixement científico-tècnic s’ha convertit en un projecte “conservacionista” de l’actual ordre de les coses, i no per haver assolit aquells principis il·lustrats de fraternitat, igualtat i llibertat<sup>2</sup>. Nogensmenys, el mateix Naredo (1992:140) diu que “es podria dir que en aquest moment s’està sobrepasant una fase

<sup>1</sup> El manifest que ve signat per Einstein es presenta tres mesos després de la seva mort, i Russell va intentar aglutinar un nombre important de premis Nobel a l’hora de presentar l’informe. Signataris del Manifest: Professor Bertrand Russell i Professor Albert Einstein (Premi Nobel de Física); Professor Max Born (Professor de física teòrica en Berlín, Frankfurt, Göttingen i Edimburg; premi Nobel de Física); Professor P.W. Bridgman (Professor de física teòrica, Universitat de Harvard; premi Nobel de Física); Professor L. Infeld (Professor de física teòrica de Varsòvia); Professor F. Joliot Curie (Professor de física en el Collège de France; Premi Nobel en química); Professor Linus Pauling (Professor de química, Institut de Tecnologia de Califòrnia; premi Nobel de química); Professor Hideki Yukawa (Professor de física teòrica. Universitat de Kyoto; premi Nobel de Física).

<sup>2</sup> A l’estat espanyol s’ha constituït l’associació CiMA (Científicos por el Medio Ambiente) – [www.cima.org.es](http://www.cima.org.es)– aportant una concepció sistèmica de la ciència i un compromís social de la mateixa. No aposta per menys ciència, sinó de més ciència. Però una altra ciència responsable. Entre les prioritats de CiMA està la de treballar per una democratització conseqüent del sistema CIT (Ciència i Tecnologia) (Riechmann, 2006).

fonamentalment crítica del mode de pensar dominant, anàloga a la que a finals del XVII va comprendre el *Diccionari crític* de Bayle, per donar pas a la construcció de nous sistemes de pensament, que va veure la llum dues generacions més tard a la *Gran Enciclopèdia*". Emperò, un dels principals problemes actuals és el de la velocitat -la compactació del temps i de l'espai, i la intensitat dels impactes socioecològics, a més de l'incert futur que es presenta- ens du a que poguem dir que la maduració de les actuals idees alternatives a les dominants, i que advoquen per una vida menys luxosa però més duradora, difícilment podran comptar amb els quasi 100 anys que varen comptar les propostes de Pierre Bayle fins que fructificaren en la Revolució Francesa.

### 3.1.2. La societat del risc: "viure perillosament".

Els avanços de la societat industrial cap a nivells superiors de complexitat xoca amb límits inherents a la capacitat humana per a governar la complexitat. Charles Perrow (1999) a *Normal Accidents: living with high-risk technologies*, explicava que a les societats industrials abunden els sistemes tecnològics amb dues característiques particulars: en primer lloc, la *complexitat interactiva* segons la qual es produeixen fallides degudes a components del sistema que interactuen de forma imprevista<sup>3</sup>; i en segon lloc, el sistema pot estar dotat d'un *acoblament rígid* de tal manera que les parts que fallen no poden aïllar-se de la resta, així si un braç d'una persona no va bé no el podem extreure per veure quina és la causa i reparar-la, ja que interactua amb tota la resta del cos. En cas de dur-se a terme la separació i aïllament de les parts en sistemes d'aquestes característiques es pot produir un *efecte en cascada* de conseqüències incertes. Segons J.A. López-Cerezo i J.L. Luján (2000:29) "els riscos es presenten com a característiques constitutives dels sistemes sociotècnics. Si prosseguim aquesta línia de raonament, ens trobarem front a un dilema respecte a qualsevol forma de control en tecnologies complexes: si s'intenta augmentar la seguretat de sistemes complexes, això farà que la seva complexitat es vegi també augmentada, fent-se més propensos a fallides i menys controlables".

La revolució tècnica comporta una visió mecànica del món, presentant unes connotacions culturals molt potents. En gran mesura el *glamour* del moment, preconitzat per la tecnologia, es fonamenta sobre una gegantesca transferència dels seus costos, ja sigui en el temps, en l'espai o a d'altres sistemes. En definitiva, moltes de les noves innovacions científicotècniques intenten solucionar els problemes de la societat actual a base de solucions fragmentàries, traslladant part dels costos a d'altres espècies, sistemes, espais i temps<sup>4</sup>, donant com a resultat un efecte en cascada dels riscos socioambientals globals de "fabricació" humana.

Ulrich Beck (1992) va definir i popularitzar el que s'ha conegut la *Societat del Risc*, exposant que l'eix dels conflictes de les societats contemporànies ja no és la clàssica distribució de béns, sinó la superposició a aquella de la distribució de mals. Per Beck (1992) un tret característic de la nostra societat és, en primer lloc l'increment del risc global, estretament relacionat amb l'augment de la complexitat i les incerteses fabricades, creades per l'home. Per Beck (2002) ens trobam en una societat del risc global que no significa que sigui del risc igual: "la contaminació segueix al pobre".

Silvio Funtowicz i Jerome Ravetz (2000) consideren que els problemes de risc ambiental i d'equitat entre pobles, derivats dels conflictes socioecològics resultat de la combinació del sistema capitalista industrial junt amb l'aplicació i desenvolupament científicotècnic fonamentats en una noció mecànica de les relacions home-natura. Aquests elements constitueixen, segons els autors, una de les tasques més importants que afronta la humanitat de finals del segle XX i principis del segle XXI.

<sup>3</sup> Cas que es dona habitualment en la informàtica, restant els usuaris fermats a les constants fallides del sistema per aquest mateix fet.

<sup>4</sup> Així per exemple, a la manca d'aigua es planteja solucionar mitjançant la dessalació el que implica traslladar els problemes de sobreexplotació dels aqüífers als de contaminació de l'atmosfera.



En parlar de la **Societat del Risc** s'han de destacar tres característiques (López Cerezo i Luján, 2000):

1. Potencial catastròfic d'algunes tecnologies. Aquestes tecnologies poden causar danys a bona part de la humanitat i els seus impactes no respecten barreres geogràfiques, de classe ni generacionals (p.ex. Accident nuclear de Txernòbil al 1986).
2. Ubiquïtat de decisions arriscades. La societat del risc consisteix també en la necessitat de prendre decisions arriscades en tots els àmbits i en aquest sentit, quan més riscos, més decisions i eleccions s'han de prendre.
3. Atribució de responsabilitat. La noció de risc, a diferència de la de perill, va lligada a la noció de responsabilitat i decisió, i per tant política, en un context, el de la globalització capitalista, en que les decisions cada cop són menys democràtiques i menys transparents.

En advertir que els riscos globals no són només sistèmics sinó que a més són acumulatius, llavors la perspectiva de la ciència canvia encara més. Si en un principi la ciència fou entesa com avanç cap a la certesa del nostre coneixement i control del món natural. El resultat d'aquella noció del progrés i de la interpretació del paper de la ciència ha desembocat en el que es coneixen com a problemes ambientals globals que presenten uns trets comuns que els distingeixen dels problemes científics tradicionals, a saber: són globals en escala i els seus impactes són de llarga durada<sup>5</sup>. Beck (2002) ha reflexionat sobre la condició de l'espècie humana i la societat de finals del segle XX i inicis del XXI, diferenciant a la nostra època el que anomena *modernitat reflexiva* que es diferencia de la primera modernitat, la il·lustrada, en que les pautes col·lectives de vida, el progrés i controlabilitat, plena ocupació i explotació de la natura hauran quedat soscavades per cinc processos interrelacionats: la globalització, la individualització, la revolució dels gèneres i els riscos globals. Essent el repte principal de la societat contemporània fer front simultàniament a aquests múltiples processos.

Edgar Morin (1984) definia el *principi de complexitat* com aquell sobre la necessitat de distingir i analitzar. Emperò cerca, a més, establir la comunicació entre allò que s'ha acotat: l'objecte i el seu medi ambient, l'observat amb el seu observador. Morin s'esforça en no sacrificar el tot a la part o la part al tot, sinó en concebre la difícil problemàtica de l'organització, essent tant fonamentals les relacions entre els elements com els mateixos elements en sí, essent l'omissió a aquest principi una de les principals negligències de la tecnociència i que han conduït a l'actual crisi ecològica. Es planteja el principi de la complexitat per superar el coneixement dividit i separat en compartiments estancs, característic de la "ciència clàssica" o normal que es tradueix en el desenvolupament de les ciències de l'home desconnectades del caràcter físic i biològic dels fenòmens humans, i els de les ciències de la naturalesa desconnectades de la seva inscripció dins la cultura, la societat, la història, etc. Morin (1984) proposarà i defensarà una "ciència amb consciència" per evitar el neoobscurantisme científic definit per Naredo (2003) al que condueix l'especialització científica i assumir els límits mateixos de la ciència.

Podem assenyalar, recordant a von Bertalanfly que el nostre món complex per tal de ser interpretat i entès no basta amb conèixer les seves parts, sinó que les relacions entre les parts són també fonamentals. Von Bertalanfly sostenia que "estan ingressant a l'esfera del pensament científic entitats de la naturalesa essencialment nova. En les seves diverses disciplines –ja fossin la química, la biologia, la psicologia o les ciències socials- la ciència clàssica procurava aïllar els elements de l'univers observat –composts químics, enzims, cèl·lules, sensacions elementals, individus en lliure competència i tantes coses més- amb l'esperança de que tornéssim ajuntar-los, conceptualment o experimentalment, resultaria el sistema en la seva totalitat –cèl·lula, organisme, ment, societat- i seria intel·ligible. Ara hem après que per comprendre no es requereixen només els elements sinó les relacions entre ells –diguem la interacció enzimàtica en la cèl·lula, el joc de molts processos mentals conscients i inconscients, l'estructura i dinàmica dels sistemes socials, etcètera" (von Bertalanfly 1968 citat a Naredo 2003:465). Per tant, el coneixement de la realitat complexa tendrà per força buits importants, encara que s'aconsegueixin cobrir aspectes essencials, la qual cosa ha dut a interpretar l'actual

<sup>5</sup> La pèrdua de biodiversitat, la destrucció de la capa d'ozó, el canvi climàtic, els contaminants sintètics, la contaminació nuclear, etc.

ordre de coses com un escenari d'una certa incertesa i fins i tot ignorància. Per això mateix, es defensa l'adopció de criteris preventius o cautelosos.

Front als arguments tecno-optimistes, Riechmann (2004:125-126) exposa una sèrie d'elements a tenir en compte: en primer lloc, la persistent confiança en que els problemes que genera la moderna tecnociència es resoldran a base de més del mateix és irracional i obstrueix el procés de percepció social dels greus riscos i incerteses als que l'espècie humana s'exposa; en segon lloc, si resulta arriscat postular límits pels coneixements futurs, encara ho és més no suposar que els nous coneixements no contindran el descobriment de nous límits, sinó només la superació dels antics límits; en tercer lloc, cal tenir present que quasi totes les lleis bàsiques de la ciència són enunciats d'impossibilitat i és probable també que els nous coneixements incorporin enunciats d'impossibilitat; en quart lloc, cal tenir present que en la investigació científica es dona una espècie de llei de rendiments decreixents; i finalment, s'ha constatat que el pur coneixement significa poc pel sistema econòmic sinó està incorporat en estructures físiques. La humanitat s'enfronta a límits propis en la seva capacitat a l'hora d'abordar la complexitat de les aplicacions de la tecnociència. I, fins i tot, cal destacar el fet que "cada tecnologia que té una funció posseeix també el seu mal funcionament; els límits i les limitacions d'aquesta casta són inherents a la tecnologia. I, en la mesura en que la tecnologia es fa més complexa, el funcionament defectuós resulta més difícil de predir, de controlar o, fins i tot de detectar" (Rescher 1999:118 a Riechmann 2004:145).

El propi Riechmann (2004) sostén que després de dos segles de predomini ideològic fonamentat en base a la noció de progrés, científico-tècnic i de tall mecanicista, caldria expressar el caràcter limitat de la ciència i la tecnologia. En aquest sentit, un projecte de societat sustentable aniria com diria Georgescu-Roegen (1971 [1996]) a minimitzar danys, i prendria en consideració el caràcter limitat de la tecnociència i de l'expansió de l'escala de l'economia per les limitacions ineludibles que ens imposa la Llei de l'entropia.

Riechmann (2004) estableix una sèrie d'àmbits en els que es manifesta el **caràcter limitat de la ciència i la tecnologia**:

1. La ciència és un quefer humà i per tant està marcada per la finitud. Segons Rescher (1999):
  - a. Les dades empíriques infradeterminen les teories: les observacions que disposam són sempre discretes, episòdiques i finitament enumerables.
  - b. Les teories també infradeterminen els fets.
  - c. La realitat supera els recursos descriptius del llenguatge.
  - d. La realitat excedeix els recursos explicatius de la teorització científica.
2. El caràcter entròpic de l'univers imposa limitacions a un projecte cognitiu que depèn cada cop més del progrés tecnològic.
  - a. El progrés de les ciències naturals requereix el de la tecnologia (i viceversa).
  - b. La tecnologia interactua directament amb el món, per la qual cosa exigeix recursos cognitius, socials i materials de diversos tipus.
  - c. El temps i els recursos materials a la nostra disposició són limitats.
  - d. La ciència i la tecnologia, i en particular la nostra capacitat de control sobre la naturalesa estan destinades a restar imperfectes i incompletes.
3. A les ciències formals (lògica i matemàtiques) apareixen límits intrínsecs de la racionalitat.
4. La finitud humana s'enfronta amb la complexitat del real, que planteja a la raó reptes que aquesta no pot afrontar de manera plenament satisfactòria.

Robert Costanza (1991) plantejava dos possibles escenaris de cara al futur, en cas de que es complissin o no les previsions, en un context dominat per la incertesa, de canvis socioambientals degut als conflictes de la societat urbano-industrial amb la biosfera suport de la seva vida. En dur a terme decisions fonamentades en l'optimisme tecnocientífic en cas d'encertar llavors els beneficis per la societat evidentment serien alts, emperò si això no es produïa, i si els més conservadors, els més pessimistes tenien raó?, llavors els resultats de dur endavant la decisió equivocada eren desastrosos i en molts casos irreversibles. Llavors,

Costanza (1991) es decantà per prendre decisions en base a un cert recel tecnocientífic ja que en qualsevol cas, els resultats no serien tan perjudicials per a la humanitat.

**Taula 1. Resultat de les decisions segons perspectiva pessimista versus perspectiva optimista (Font: Costanza 1989:4)**

	Els optimistes tenen raó	Els pessimistes tenen raó
Decisions basades en l'optimisme tecnològic.	ALT	DESASTRÓS
Decisions basades en un pessimisme tecnològic.	MODERAT	TOLERABLE



Jorge Riechmann (2004) conclou que si hom és un productivista conseqüent, llavors l'opció clara que haurà de perseguir és la de la "conquesta de l'espai", emperò des de fa uns anys els tecnoentusiastes proposen una nova forma de saltar-se la llei de l'entropia, és a dir els límits biofísics a l'expansió de l'economia, mitjançant la *nanotecnologia*<sup>6</sup>. La nanotecnologia manipula la matèria a escala d'un nanòmetre (una milionèsima part d'un mil·límetre). Es pot dir que les nanotecnologies són a la matèria inanimada el que la biotecnologia a la

matèria animada. Superant la llei de l'entropia -suposadament ja que per petites que siguin les partícules no s'escapen de dita llei- s'obririen les portes de bell nou per la *cornucòpia* en una nova fuga cap endavant de l'espècie humana. Pat Roy Mooney (2002) denuncia que junt amb les successives innovacions científico-tècniques es donen superiors pèrdues de control social<sup>7</sup>. En aquest sentit, les veus en demanda d'un gir cap a unes relacions home-natura més equilibrades es plantegen en termes de gir copernicà, o revolució científica suposant un autèntic canvi de paradigma científic. Això afectaria de ple en la *noosfera*, i especialment incidiria en les formulacions científiques i el paper de la ciència en la societat, i d'aquesta en la ciència.

### 3.2. PRINCIPI DE PRECAUCIÓ I CIÈNCIA POSTNORMAL

Malgrat, en l'apartat anterior s'han apuntat els aspectes crítics del present desenvolupament científico-tècnic, és evident que aquest ha permès alleugerar i millorar la vida de les persones. Nogensmenys, la intenció d'aquella anàlisi era la d'apuntar certs aspectes crítics de dit desenvolupament per tal d'introduir i recollir les propostes que es duen a terme per fer front als problemes actuals de la nostra civilització. Així doncs, a continuació es perfilaran els arguments exposats per diversos autors per tal d'incorporar una perspectiva sistèmica del coneixement científico-tècnic que ha desembocat en la proposta de la ciència postnormal, i que té especial incidència en els conflictes socioambientals.



<sup>6</sup> Monografia sobre Nanotecnologia a la revista *Investigación y Ciencia*. (novembre 2001).

<sup>7</sup> En l'aplicació de les nanotecnologies s'obren nous límits i augmenten els riscos. Així, l'EPA (Environmental Protection Agency dels EUA) anuncià que s'havien trobat nanopartícules al fetge d'animals de laboratori i aquestes poden penetrar a cèl·lules, o adherir-se a bacteries, i entrar en la cadena alimentària, emperò el major risc està en la capacitat d'auto-replicació de les *nanomàquines*. Així, Bill Joy, fundador de *Sun Microsystems*, alertava en un article a la revista *Wired* que els *nanobots* autoreplicants fora de control podrien arrasar la biosfera en pocs dies, entràriem en una situació tipus *Blade Runner*. Emperò la proposta de la nanotecnologia creada per tal de despistar a la llei de l'entropia no aconsegueix el seu objectiu ja que l'entropia es compleix fins i tot en les nanopartícules (Riechmann, 2004).

El neuròleg Robert Ornstein i el biòleg Paul Ehrlich (1989) creuen que el fet que les persones es centrin en problemes aïllats i immediats té a veure en el funcionament del cervell humà. Segons ells els canvis lents, les implicacions a llarg termini i les connexions múltiples són difícilment reconegudes. Aquests autors expliquen el comportament humà a partir del que defineixen com **síndrome de la granota bullida**. Aquesta quan està en una olla amb aigua bullint, no s'adonarà compta dels canvis de la temperatura de l'aigua fins al darrer moment. Just abans de morir (Wackernagel i Rees 1996:138). Per aquests autors, els humans tenen el mateix problema que la granota. Emperò, podríem afegir que hi ha una notable diferència, i és que els humans tenen capacitat reflexiva i cognitiva a partir de la qual haurien de ser capaços d'adonar-se dels progressius augments de la temperatura de l'aigua bullint. A partir de la metàfora de la granota s'imposa la necessitat de proposar front a les actuacions humanes sobre la biosfera, en un context d'incertesa i complexitat, aplicar sistemàticament actituds preventives i precautòries, el que s'ha conegut amb el nom de **Principi de Precaució**, per tal de seguir la recomanació de Georgescu-Roegen de minimitzar danys. Les experiències "practicades" per la humanitat d'ençà de la Segona Guerra Mundial ens indiquen que el principi de precaució, si existeix és únicament als papers, i que les persones semblen granotes. Així i tot, ens "cremam" en moments puntuals com en l'accident de Txernòbil, a l'Estat espanyol amb el cas de l'oli de colza als anys vuitanta, la malaltia de les vaques boges i un llarg catàleg. Quan aquests "accidents" han estat vinculats a les activitats agroindustrials i els seus impactes sobre la salut humana, eufemísticament han rebut el nom de *crisis alimentàries*.

El Principi de Precaució, i el seu quasi sinònim *prevenció*, s'han desenvolupat de tal manera que avui en dia a part de ser confusos, poden arribar a significar qualsevol cosa. El concepte de precaució ha patit una deriva conceptual semblant a la dels conceptes que han triomfat en l'arena político-mediàtica (p.ex. desenvolupament, sostenibilitat, pau, llibertat, etc). La noció de precaució va associada a major dosis d'incertesa que no la de prevenció que estaria més relacionada amb un risc potencial. Aquest darrer terme, per exemple, s'ha fet servir per dur endavant la *creuada* contra el "terrorisme global" per part de l'administració dels EUA liderada per George W. Bush<sup>8</sup>, iniciada després dels atemptats del 11S-2001. La guerra mundial encetada pels EUA al 2001 sota el concepte de *Guerra Preventiva*, resulta ser una aplicació tendenciosa del criteri de la prevenció (Chomsky, 2004; Harvey, 2004).

### 3.2.1. Algunes notes sobre el principi de precaució

La primera aparició del principi de precaució dins del camp de la política fou a la Cimera d'Estocolm (1972) i a partir de llavors s'ha estès de manera notable, essent recollit en els Principis de la Cimera de Rio 1992, al principi 15 que diu: "amb la finalitat de protegir el medi ambient, els Estats hauran d'aplicar àmpliament el criteri de precaució conforme a les seves capacitats. Quan hagi perill de dany greu o irreversible, la manca de certesa científica absoluta no hauria d'emprar-se com a raó per postergar l'adopció de mesures eficaces en funció dels costos per impedir la degradació del medi ambient" (CNUMAD, 1992).

Els **components** del Principi de Precaució es podrien enumerar en:

1. *Responsabilitat*. En iniciar una nova activitat, la càrrega de la prova recau sobre aquell que la inicia. Aquest ha de demostrar que no hi ha alternativa més segura per assolir allò per la qual cosa s'ha creat<sup>9</sup>.
2. *Respecte*. En condicions de risc greu s'imposa l'actuació preventiva per evitar danys, encara que no hi hagi una certesa científica total de les relacions causa-efecte.
3. *Prevenció*. Deure d'enginyar medis que evitin els danys potencials, més que cercar la seva gestió a posteriori.
4. *Obligació de saber i informar*. No cal escudar-se en la ignorància.
5. *Obligació de compartir el poder*. Democratitzar la presa de decisions en relació a la ciència i la tecnologia

(Riechmann, 2002).

<sup>8</sup> L'estratègia de la Guerra Preventiva s'ha construït legalment sobre la llei formulada als EEUU, després dels atemptats suïcides del 11S/2001, coneguda com *Patriot Act*.

<sup>9</sup> Cal tenir present que fins ara tot és al contrari, han estat des de fora del que inicia l'activitat que s'ha hagut de demostrar el contrari, si és que no hi ha hagut abans algun desastre.

El gener de 1998 es va consensuar entre nombrosos científics la definició del **principi de precaució** que apareixerà a la *Declaració de Wingspread*<sup>10</sup> segons la qual: “quan una activitat es plantegi com una amenaça per a la salut humana o el medi ambient, s’han de prendre mesures precautòries encara que algunes relacions de causa i efecte no s’hagin establert de manera científica en la seva totalitat”. S’establiren quatre components principals del principi: adoptar accions preventives front a la incertesa; traslladar la càrrega de la prova als qui proposen una determinada activitat; analitzar un ample espectre d’alternatives front a la possibilitat d’activitats perjudicials; incrementar la participació pública en la presa de decisions (Kriebel 2002:101-102).

El febrer de 2000 dues de les principals consultores de PR (Public Relations) -*Wirthlin Worldwide* i *Nichols-Dezenhall Communications Management Group*<sup>11</sup>- que treballen per les grans corporacions transnacionals dels EUA, presentaven una estratègia per combatre el principi de precaució que segons ells atacava directament al progrés i al lliure comerç, en definitiva a la lliure expansió del mercat capitalista encara que això suposés la pèrdua de vides humanes. Pels tecnoentusiastes tot producte hauria de comercialitzar-se sempre i quan no es comprovés positivament que és nociu, així doncs amb el cas de la EEB (Encefalopatia Espongiforme Bovina) –“mal de les vaques bogues”– només es retiraren del mercat els productes una vegada s’havia produït el mal i demostrat científicament la causa, i en el cas de les biotecnologies es defensa que mentre no es demostrin els mals, els productes s’han de comercialitzar<sup>12</sup>. En canvi, segons el principi de precaució, només s’haurien de comercialitzar productes dels que es sàpiga amb raonable certesa que no són nocius, i en cas de que siguin nocius i absolutament necessaris, i no hi ha alternatives, llavors es decideixi de manera democràtica córrer el risc. A l’àmbit de la Unió Europea el 2/02/2000 es presentava una comunicació de la Comissió Europea sobre el Principi de Precaució<sup>13</sup>.

<b>Taula 2. Criteris de la Comissió Europea per l’aplicació del Principi de Precaució (Font: Riechmann i Tickner 2002:17).</b>	
Proporcionalitat	Les mesures no han de ser desproporcionades respecte del nivell desitjat de protecció, i no han de perseguir el risc zero.
No discriminació	Les situacions comparables no s’han de tractar de forma diferent i les situacions diferents no han de tractar-se de la mateixa forma, a no ser que hi hagi raons objectives per fer-ho.
Consistència	La naturalesa i extensió de les mesures han de ser comparables amb les ja adoptades en àrees equivalents on les dades científiques estiguin disponibles.
Examen dels costos i beneficis d’actuar i no actuar	Aquest examen hauria d’incloure una anàlisi econòmica de cost/benefici quan sigui apropiat i factible. No obstant, altres mètodes d’anàlisi poden ser també rellevants.
Examen continu dels desenvolupaments científics	Les mesures han de ser de naturalesa provisional, revisables quan estiguin disponibles millors dades científiques. La investigació científica continuarà fins a obtenir dades més completes.

Recentment un grup d’investigadors agrupats en les organitzacions dels EUA, *Science and Environmental Health Network* i el *Lowell Center for Sustainable Production* de la Universitat de Massachusetts han dut a terme les aportacions més novadores en quant a la recerca relacionada amb els riscos i incerteses que afronta la ciència del segle XXI, en aquesta línia s’han publicat dues importants obres: *Protecting public health and the environment* (Raffensperger i Tickner, 1999) i *Precaution, Environmental Science, and Preventive Public Policy* (Tickner, 2002). A l’àmbit de la Unió Europea cal destacar l’estudi realitzat per l’Agència Europea de Medi Ambient (2001) *Late lessons from early warnings: the precautionary principle 1986-2000*.

<sup>10</sup> La *Declaració de Wingspread* fou aprovada a la Trobada Internacional sobre ciència i el principi de precaució organitzada pel *Lowell Center for Sustainable Production* de la University of Massachusetts (20-22 setembre 2001)

<sup>11</sup> Wirthlin Worldwide ([www.wirthlin.com/index.phtml](http://www.wirthlin.com/index.phtml)).

<sup>12</sup> Altres casos que s’han analitzat són per l’Agència Europea de Medi Ambient (AEMA) són: l’ús d’hormones sintètiques i agents antimicrobians per fomentar el creixement dels animals de cria; l’ús de l’hormona sintètica i cancerígena DES per evitar els avortaments espontanis a les dones; l’ús de la radiació a medicina; l’amiant; el CFC; els PCB; el bencé; el MTBE (succedani del plom a la benzina); estany de tributí; etc.

<sup>13</sup> COM (2000)1, del 2 de febrer 2000.

Per Riechmann (2002) en cas d'existir amenaces de danys greus i irreversibles, la manca de certesa científica completa no hauria de fer-se servir com un argument suficient que permeti postergar les mesures de control. Evidentment, els riscos formen part intrínseca de la nostra vida, però Riechmann (2000) exposa concretament que en tot cas haurien de ser aquells que s'exposen als possibles danys els qui haurien de decidir si accepten o no estar-hi exposats, per tant no estam front un problema tècnic, o no només tècnic, sinó que les qüestions relacionats amb el risc i la incertesa tenen a veure sobretot amb la política. López Cerezo i Luján (2000) demostren com moltes de les avaluacions tècniques del risc tendeixen a diferir clarament depenent de qui sigui el que fa l'avaluació i de qui hagi de suportar el risc. En aquesta línia, per mor que la distribució dels mals i dels riscos presenten un fort component de classe, als EUA sorgí un moviment social ecologista -*environmental justice*- que precisament denunciava el *dumping* ecològic que patien les classes socials més desfavorides. Els poderosos decideixen la distribució dels riscos i qui els ha d'assumir.

Riechmann (2002) articula com a principis a l'hora de dur endavant qualsevol empresa que suposi i impliqui la introducció de nous productes, i innovacions tecnològiques: en primer lloc el principi de precaució, és a dir evitar danys; en segon lloc el principi de substitució, en el sentit de cercar l'opció que estigui més d'acord amb el funcionament orgànic i autoreproductiu de la natura; i en tercer lloc, el principi de necessitat, en el sentit de veure si és certament necessari dur endavant aquella nova opció tecnològica. Segurament, aquests principis no formen una jerarquia i amollen una sèrie de reflexions que en definitiva qüestionen l'ordre establert del sistema productiu capitalista alimentat per la tecnologia que amolla constantment cada dia nous productes, no sempre necessaris, complint per regla general estar en "guerra amb el planeta", d'aquí cal recuperar les idees de Barry Commoner (1992): *en pau amb el planeta*.

Barry Commoner (1992) en reflexionar sobre les relacions entre els impactes socioambientals i les successives onades tecnològiques i els mecanismes de regulació de la tecnologia, presenta una clara distinció entre el que serien les *estratègies de control*, que serien mesures de "final de canonada" de control de la contaminació, transferint-la d'un medi a l'altre, i les *estratègies de prevenció* que analitzarien tot el cicle de vida dels productes per evitar i/o minimitzar els impactes en les diferents fases de producció, consum i eliminació dels productes. Riechmann (2002) exposa com en molts de casos les polítiques que diuen respectar els criteris precautoris, poden aprofitar diferents estratègies per tal d'evitar les restriccions que aquelles polítiques els hi marquen, especialment degut al fet que la major part de la gestió pública i privada es fonamenta en els criteris maximitzadors en termes crematístics, derivats de l'ACB (Anàlisi Cost Benefici). Així, a l'exemple de les emissions procedents de les incineració dels RSU dient que: "quan es mesuren les emissions de dioxines i furans a les xemeneies de les incineradores de RSU (Residus Sòlids Urbans), no com a la prova estàndard de sis hores de mesura cada dues setmanes (extrapolant després els resultats) que solen realitzar les mateixes empreses, sinó amb mesurament continu durant aquelles dues setmanes, les emissions reals d'aquests potentíssims tòxics organoclorats resulten ser de 30 i 50 vegades majors que les estimades per la prova estàndard. (La qual cosa té a veure, entre altres factors, amb el fet de que la prova estàndard organitzada per l'empresa poden afinar-se al màxim els sistemes de control, i poden seleccionar-se els residus cremats durant aquelles sis hores de forma que continguin pocs residus clorats -apartant el PVC, per exemple -, el que es traduirà en emissions de diòxids i furans" (Riechmann 2002:33).

Segurament la "tirania de l'immediat" -i més encara la "tirania dels diners"- són elements fonamentals a l'hora d'explicar l'escassa atenció que rep el principi de precaució, que fou bombardejat a la darrera cimera de Nacions Unides sobre desenvolupament sostenible a Johannesburg del 2002. Es manifesta una autèntica contradicció, mentre que la política ambiental cada cop més es fixa en el cicle de vida dels productes (des del bressol a la tomba), les polítiques comercials es queden estancades en els impactes del moment concret (la foto fixa). Fins i tot, algunes disposicions dels acords ambientals internacionals dissenyades per protegir els recursos globals es podrien considerar com il·legals segons l'OMC (Organització Mundial del Comerç). Aquestes contradiccions es poden exemplificar en les polítiques dels EUA sobre la pesca de la gambes, per tal d'evitar la mort de les tortugues marines. La llei nord-americana tancava el mercat dels EUA a la importació de gambes que no haguessin emprat TEDS (*Turtle Excluder Devices*) que és un equipament per evitar atrapar les tortugues dins les

xarxes. Índia, Pakistan i Malàisia feren una acusació a l'OMC, i al 1998 el panell d'apel·lació de l'OMC va concloure que la llei dels EUA violava les regles internacionals de l'OMC.

El paquet d'acords que va crear l'OMC incloïa un Acord per l'Aplicació de Mesures Sanitàries i Fitosanitàries (SPS), el propòsit d'aquest acord era evitar que els països emprin els estàndards sobre salut i seguretat com a "barreres comercials camuflades". Sota aquests arguments s'emmarca l'actual conflicte entre els EUA i la UE per una llei de la UE que prohibeix la venda de carn produïda amb hormones de creixement. El 1998 un panell d'apel·lació de l'OMC va resoldre que la llei de la UE violava les regles de l'OMC. El govern dels EUA, el 1999 va imposar sancions de represàlia a la UE per la seva negativa a acceptar vaccís nord-americà tractat amb hormones, incrementant el 100% els aranzels sobre les importacions europees. L'argument que esgrimien els panellistes de l'OMC era que la llei de la UE es fonamentava en una inadequada avaluació del risc, rebutjant l'aplicació del principi de precaució per part de la UE.

Es tracta de llenguatges radicalment oposats. Mentre que el Principi 15 de la Declaració de Rio 92 conegut com el principi de precaució establia que: on hi hagi amenaces d'un dany seriós o irreversible, la falta d'una certesa científica absoluta no s'emprarà com una raó per posposar mesures eficients en termes de cost per prevenir la degradació del medi ambient; les previsions de l'OMC requereixen que les lleis sobre salut i seguretat es fonamentin en principis científics i que no es sostinguin sobre evidències científiques insuficients, emperò caldria veure quantes evidències són suficients per justificar mesures preventives.

La controvèrsia del vaccís és vista com la prèvia a la que s'ha donat al respecte dels organismes modificats genèticament (OMG), on una vegada més la UE i els EUA estan enfrontats. Les exigències d'etiquetatge dels productes que continguin OMG es vista pels EUA com una barrera comercial. El protocol de Bioseguretat de Cartagena va ser analitzar i vist també com un xoc entre els interessos de la indústria agroalimentària representada pels EUA i els interessos dels consumidors representada per la UE. Com a resultat els EUA es sortiren del protocol, preferint quedar subjectes al que digui l'OMC que tanmateix és el que sí s'aplica (French, 2000).

### **3.2.2. Per una renovació científica: ciència postnormal com a ciència amb consciència.**

Silvio Funtowicz i Jerome Ravetz (2000) en analitzar els efectes indesitjats, el que els economistes anomenen externalitats negatives, de la ciència es donen cada cop més proves en favor que la ciència de laboratori tradicional ha d'evolucionar per tal de donar resposta als reptes que es plantegen a escala planetària i la metodologia científica a seguir per resoldre'ls, no pot ser la mateixa que els va ajudar a crear. Funtowicz i Ravetz (2000:29) exposen que "per comprendre les noves tasques i mètodes de la ciència podem invertir amb fecunditat la metàfora de Latour<sup>14</sup> i pensar que és la naturalesa la que ara envaeix el laboratori ja que els riscos que enfrontam són globals en abast i complexes en estructura".

Funtowicz i Ravetz (2000) plantegen la necessària reformulació de la ciència, la incidència en el fet que l'argumentació científica ha de fonamentar-se en un diàleg interactiu, contemplant la ciència dins d'un marc d'incertesa. Partint del principi que la biosfera no pot ser reduïda a un laboratori en el que les variables a emprar són conegudes i les condicions del laboratori manejables, cal parlar del desenvolupament de la ciència en un marc d'incerteses. Dins del context de la incertesa i en referència a la problemàtica socioambiental, Funtowicz i Ravetz (1991) formularen la **ciència postnormal**<sup>15</sup> que és per definició dinàmica, sistèmica i pragmàtica, requerint tota una nova metodologia i organització social del treball. En el desenvolupament de la ciència postnormal, un element cabdal és el principi de qualitat de la informació que permet manejar les incerteses i complexitats ètiques centrals en la resolució de problemes de la ciència postnormal. Per tal de incloure i manejar les incerteses s'intenta

<sup>14</sup> Bruno Latour (1988) imaginà a Pasteur estenent el seu laboratori per tota la campanya francesa i així conquerint-la per la ciència.

<sup>15</sup> La ciència postnormal és una ciència orientada per problemes, que nosaltres segurament definirem més aviat com a conflictes o col·lisions, en aquest sentit els autors la diferencien de la ciència per curiositat i de la de missions, encara que participarà en part d'ambdues.

superar els defectes de qualitat expandint la seva pràctica abraçant multitud de perspectives i discursos, així la seva pràctica condueix a una democratització del coneixement no per compartir el coneixement sinó per construir-se col·lectivament, adoptant el nom de ciència amb la gent. A més, "quan qualsevol innovació (tal com el poder nuclear, l'enginyeria genètica i biomèdica o els ordinadors) comporta el potencial de produir el mal en formes que no podem predir, ja no és possible aplicar principis ètics simples a l'avaluació o el control de les activitats que condueixen a aquella situació" (Funtowicz i Ravetz 2000:81).

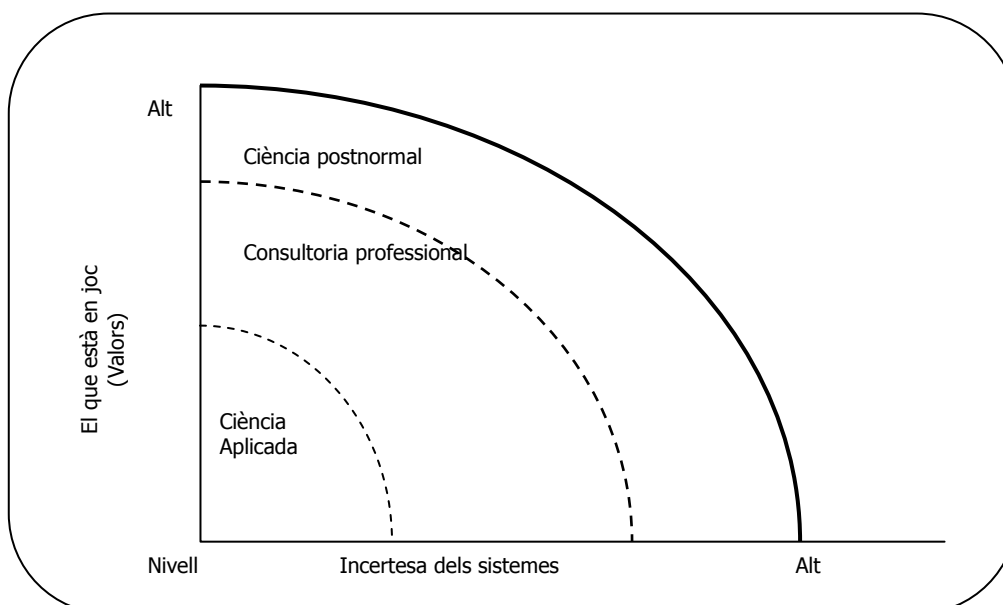
La qualitat serà el principi organitzatiu de la ciència postnormal, és en aquest sentit que per assolir una major qualitat cal que els participants siguin els més plurals possible. Funtowicz i Ravetz (1994) presenten tres tipus diferents d'incertesa:

1. Incertesa tècnica: quan es tracta d'una manipulació de certs símbols estadístics.
2. Incertesa metodològica: aquella en la que s'introdueixen aspectes de valor i després es treballa tècnicament.
3. Incertesa epistemològica o irreductible: ignorància.

Per Funtowicz (1992) hi ha una incertesa intrínseca que es pot definir com ignorància, mentre que la ciència normal pretén conquerir la ignorància i eliminar la incertesa, la postnormal hauria d'intentar veure de quina manera la ignorància pot ser útil, ja que coneixement i ignorància són, segons aquests autors, parts de la mateixa cosa. Reconeixent que les incerteses són ineliminables i obrint el debat a tots els que tenen qualche cosa en joc en la decisió, es podrà assolir una genuïna política de regulació postnormal.

En analitzar els riscos, ens trobam amb un elevat nombre d'incerteses i de molts tipus que no poden ser controlades pràcticament. En el tractament de les incerteses i els aspectes valoratius, és a dir ètics, la ciència normal definida per Khun resol efectivament aquelles dues dimensions quan són petites, emperò en el moment en que aquelles dues consideracions adquireixen majors dimensions llavors entrem en el terreny de la *ciència postnormal*, com és el cas de moltes qüestions relacionades amb els conflictes socioecològics (p.ex. canvi climàtic, biotecnologies, nanotecnologies, riscos d'accident nuclear, etc).

Figura 1.



El diagrama combina els aspectes epistemològics (coneixement) i axiològics (valors) dels problemes científics que segons Funtowicz i Ravetz (2000) es situen a les antípodes de les premisses que formaven el corpus de la formulació científica normal: certesa i neutralitat valorativa. Els autors de la ciència postnormal no rebutgen el paper de la ciència tradicional



imperant fins a hores d'ara, emperò situen a la ciència i als científics en diferents tessitures dependent del grau d'incertesa i també dependent del valor del que està en joc, és a dir en base a aspectes de caràcter ètic, i en el que els científics hi tenen alguna cosa a dir. La diferenciació a grans trets que es proposa és entre tres tipus diferents de ciència:

1. **Ciència aplicada:** quan les incerteses del sistema com el que està en joc en les decisions són de baix nivell. La informació que sorgeixi d'allà serà emprada posteriorment sense la intervenció de l'investigador. En un nivell més baix està encara el que es denomina la *ciència pura* investigació orientada per la curiositat sense interessos interns en joc. La ciència pura i l'aplicada coincideixen en el que Kuhn (1962) definí com a *ciència normal*. Fins a l'actualitat, la ciència aplicada ha estat generalment acceptada com a estratègia genuïna de resolució de problemes socioambientals.
2. **Consultoria Professional** inclou a la ciència aplicada, emperò els problemes tractats requereixen una metodologia diferent per a la resolució de problemes. En ella la incertesa compareix en el nivell metodològic. Se sembla a la ciència aplicada en que opera sota restriccions de temps i de recursos. En les tasques professionals es tracten situacions úniques i per tant els resultats són diferents per molt semblants que puguin ser les situacions analitzades.
3. **Ciència Postnormal.** Les incerteses dels sistemes i el que es posa en joc en les decisions són de nivell alt. En la dinàmica de resolució de problemes en la Ciència Postnormal s'involucra un nombre creixent de participants legítims. En aquest sentit es parla de la *comunitat ampliada* que significa estendre la ciència a la gent i fer la ciència amb la gent.

A tall de conclusió, podríem constatar en principi el paper rellevant de la ciència i dels científics que tenen (i han de tenir) en la resolució de la crisi ecològica, encara que també en el tenen (i l'han tengut) en el seu origen. Les transformacions de la ciència a partir de la segona meitat del segle XX ens situen dins d'una nova senda, en el camí de la *ciència amb consciència* de Morin (1984). El paper de la ciència ha de servir per deconstruir els mites del progrés, tan lligat a un progrés tecnocientífic i al creixement econòmic, per raons obvies: la pervivència de l'espècie humana en el planeta. En situacions de risc i incerteses, fabricades per l'home en un context complex, la comunitat científica cal que s'expandeixi, com Funtowicz i Ravetz (2000) exposen: una comunitat de parells estesa. Nogensmenys, si el paper de la ciència i la societat és fonamental, també ho és replantejar a grans trets quin món volem, en aquest sentit els conflictes socioambientals passen més per una resposta ètica i política que no únicament tècnica: suficiència per comptes d'eficiència. Encara que la ciència normal i la tècnica juguen un paper importantíssim per a què això s'assoleixi. Com que el que està en joc és molt i les incerteses són grans millor vivim en pau amb el planeta (Commoner, 1992).

Podem dir, d'acord amb Jorge Riechmann (2004:146-147) que "aturar el present *ecocidi* [...] exigirà certament altes dosis de creativitat social i inventiva humana: però no tant per cercar fulminants avanços científico-tècnics –encara que els seguirem necessitant i apreciant- com per transformar els nostres valors ètics i les nostres relacions socials [...] Perquè es parla de "problemàtica ambiental" quan en realitat hem de tractar conflictes socioecològics? No hi ha qüestions ecològiques d'importància que siguin "neutres", merament tècniques (com voldria certa ideologia tecnocràtica): tenen sempre una dimensió política i ètica. El que està en joc no són petits ajustaments aquí i allà, sinó un model d'economia i de societat. El progrés científic serà sempre benvingut, però no necessitam sabre més per perdurar en un planeta habitable. El que precisam és voler d'una altra manera. Un altre món és possible, però el temps per canviar se'ns està esgotant".

La nova problemàtica ambiental global no torna a la ciència tradicional en irrellevant ni inservible, emperò la tasca consisteix en triar el tipus apropiat d'estratègia científica per la resolució de problemes. Entre d'altres disciplines, l'economia ecològica és formulada per Funtowicz i Ravetz (1991) com una ciència postnormal. Aquesta estaria caracteritzada per una pluralitat metodològica, i com exposen Martínez-Alier et al. (1998) està regida per criteris de commensurabilitat i comparabilitat dèbil de valors, per la qual cosa en els processos de presa de decisió es recomana l'aplicació d'avaluacions multicriterials -front a les monocriterials- tal com ha desenvolupat l'economista italià Giuseppe Munda (1995). A la pregunta formulada per Funtowicz i Ravetz (1994) de "quant val un rossinyol?" segurament serà impossible trobar una

sola resposta i, en qualsevol cas, potser convé escapar del camp de l'economia per decidir sobre aquestes qüestions que solen caure dins del pou de l'utilitarisme i endinsar-se en el camp de la política com allò que afecta a la *polis* per a respondre-la. Del que no hi ha dubte és de la necessitat de una refundació científica en la que l'economia es torni a vincular amb la moral, i que aquesta conjunció es faci incorporant una noció ampla de sistema econòmic com aquell inserit dins de la biosfera. És a dir, ens cal recuperar l'orquestració de les ciències per tal d'afrontar els reptes de la societat present.

### 3.3. BIBLIOGRAFIA

- Beck, U. (1992) *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Paidós, Barcelona.
- Beck, U. (2002) *La sociedad del riesgo global*. Siglo XXI, Madrid.
- Bury, J.B. (1971) *La idea del progreso*. Alianza Editorial, Madrid.
- Bynum, W.F. (1986) *Diccionario de la Historia de la Ciencia*. Ed. Herder, Barcelona-
- Carson, R. (1962) *The silent spring*. (Traducció en castellà: (2001) *La primavera silenciosa*. Crítica, Barcelona).
- Chomsky, N. (2004) *Hegemonía o supervivencia. La estrategia imperialista de los Estados Unidos*. Ediciones B, Barcelona.
- CNUMAD (1992) *Conferencia de Naciones Unidas para el Medio Ambiente y el Desarrollo. Rio'92*, MOPTMA. Madrid. Tom II.
- Commoner, B. (1971) *The closing circle*. Knopf, Nova York.
- Commoner, B. (1992) *En paz con el planeta*. Crítica, Barcelona.
- Costanza, R. (1989) "What is ecological economics" a *Ecological Economics* vol.1 núm., p.1-7.
- EEA (2001) *Late lessons from early warnings: the precautionary principle 1986-2000*. EEA, Environmental Issue Report 22, Copenhagen.
- Georgescu-Roegen, N. (1971) *The entropy Law and the Economic Process*. Harvard University Press (versió castellana (1996) *La ley de la entropía y el proceso económico*. Ed. Visor/ Fund. Argentaria, Madrid).
- Glacken, C.J. (1996) *Huellas en la playa de Rodas. Naturaleza y cultura en el pensamiento occidental desde la Antigüedad hasta finales del siglo XVIII*. Ediciones del Serbal, Barcelona (original del 1967).
- Funtowicz, S.O. i Ravetz, J.R. (1991) "A new scientific methodology for global environmental issues" a Costanza, R. (ed.) *The ecological economics. The science and management of sustainability*. Columbia University Press, Nova York, p.137-152.
- Funtowicz, S. (1992) "Gestión de riesgos ecológicos y la noción de ciencia postnormal" a *Ecología Política* núm.4, p.41-47.
- Funtowicz, S.O. i Ravetz, J. R. (1994) "The worth of a songbird: ecological economics as a post-normal science" in *Ecological economics: the journal of the International Society for Ecological Economics* vol.10 núm.3, p.197-207.
- Funtowicz, S.O. i Ravetz, J.R. (2000) *Ciencia posnormal. Ciencia con la gente*. Icaria, Barcelona.
- Harvey, D. (2004) *El nuevo imperialismo*. Ed. Akal, Madrid.
- Kriebel, D.; Tickner, J.; Epstein, P.; Lemons, J.; Levins, R.; Loechler, E.L.; Quinn, M.; Rudel, R.; Schettler, T. i Stoto, M. (2002) "El principio de precaución en las ciencias ambientales" a Riechmann, J. i Tickner, J. (coords.) *El principio de precaución en medio ambiente y salud pública: de las definiciones a la práctica*. Ed.Icaria, Barcelona, p. 99-125.
- López Cerezo, J.A. i Luján, J.L. (2000) *Ciencia y política del riesgo*. Alianza, Madrid.
- Martínez-Alier, J., Munda, G. i O'Niell, J. (1998) "Weak comparability of values as a foundation for ecological economics" a *Ecological Economics* vol.26 núm.3, p.277-286.
- Mooney, P.R. (2002) *El Siglo ETC. Erosión, transformación tecnológica y concentración corporativa en el siglo XXI*. Nordan/Comunidad, Montevideo (citat a Riechmann, 2004).
- Morin, E. (1984) *Ciencia con consciencia*. Ed. Antrophos, Barcelona.
- Mumford, L. (1969) *El mito de la máquina*. Emecé Editores, Buenos Aires.
- Mumford, L. (1971) *Ciencia, Tècnica y Civilización*. Ed. Alianza, Madrid.
- Munda, G. (1995) *Muticriteria evaluation in a fuzzy environment. Theory and applications in ecological economics*. Physika Verlag, Heidelberg.
- Naredo, J. M. (2003) *La economía en evolución. Historias y perspectivas en las categorías básicas del pensamiento económico*. Ed. Siglo XXI, Madrid (3a edició).
- Neurath, O.; Carnap, R.; Morris, C. (1970) *Foundations of the unity of science: toward an international encyclopedia of unified science*. University of Chicago Press, Chicago.
- Ornstein, R. i Ehrlich, P. (1989) *New world, new mind: moving toward a conscious evolution*. Doubleday, Nova York.
- Perrow, C. (1999) *Normal Accidents: living with high-risk technologies*. Princeton University Press, Princeton.
- Raffensperger, C. i Tickner, J. (1999) *Protecting public health and the environment*. Island Press, Washington.
- Rescher, N. (1999) "Razón y realidad: la infradeterminación de las teorías y los datos" a González, W.J. (ed) *Razón y valores en la era científico-técnica*. Paidós, Barcelona.
- Riechmann, J. (2000) *Cultivos y alimentos transgénicos: una guía crítica*. Los Libros de La Catarata, Madrid.
- Riechmann, J. i Tickner, J. (coords.) (2002) *El principio de precaución en medio ambiente y salud pública: de las definiciones a la práctica*. Ed.Icaria, Barcelona.

- Riechmann, J. (2004) *Gente que no quiere viajar a Marte. Ensayos sobre ética, ecología y autolimitación*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Riechmann, J. (coord) (2006) *Perdurar en un planeta habitable. Ciencia, tecnología y sociedad*. Icaria, Barcelona
- Riera, S. (1997) "La ciència i la tècnica, al servei de la humanitat?" a Diversos Autors (1997) *Sostenible? Tecnología, desenvolupament*. Ed. Icaria, Barcelona, p.206-234.
- Rotblat, J. (ed.) (1984) *Los científicos, la carrera armamentística y el desarme*. Serbal/UNESCO, Barcelona.
- Spengler, O. (1998) *La decadencia de occidente : bosquejo de una morfología de la historia universal*. Espasa-Calpe, Madrid.
- Russell, B. (1962) *¿Tiene el hombre un futuro?* Aguilar, Madrid.
- Teggart, F.J. (1949) *The idea of progress. A collection of readings*, University of California Press, Berkeley.
- Tickner, J.E. (2002) *Precaution, Environmental Science, and Preventive Public Policy*. Island Press, Washington.
- Wackernagel, M. i Rees, W. (1996) *Our Ecological Footprint. Reducing Human Impact on Earth*. New Society Publishers, Canada.
- Winner, L. (1987) *La ballena y el reactor. Una búsqueda de los límites en la era de la alta tecnología*. Gedisa, Barcelona.

## CAPÍTOL IV\*

### DE L'ERA DEL DESENVOLUPAMENT A L'ERA DEL DESENVOLUPAMENT SOSTENIBLE

"El creixement econòmic, en particular, i el progrés en general, constitueixen les noves piràmides en les que s'immolen avui en dia els sacrificis humans" (Berger 1974 a Naredo 2003a:377).

En aquest capítol se reflexiona sobre la utilització d'algunes categories derivades de la teoria econòmica dominant però que tenen un abast que van molt més enllà de la pura disciplina econòmica. Entre aquestes categories la del desenvolupament és una de les més esteses. Aquest concepte, que allotja una dimensió normativa considerable, ha estat construït històricament i s'interrelaciona absolutament amb aquell altre concepte de creixement econòmic. Nogensmenys, la seva construcció i el seu significat han estat sotmesos a polèmica, podent-se destriar diferents formulacions i escoles de pensament que han participat i contribuït en ell. També, bona part dels investigadors socials i diferents agents socials (p.ex. partits polítics, sindicats, empreses, moviments socials, etc) han contribuït a la construcció i crítica del concepte i la seva aplicació o trasllat en el camp de la política.

Una cosa que cal tenir present, és que la categoria del desenvolupament no ha estat acceptada de forma acrítica per tot el conjunt de la societat ni per tot el conjunt les comunitats científiques. Ans al contrari, aquest concepte ha estat objecte de crítiques fonamentades, des del mateix moment de la seva aparició i implantació. Una altra qüestió al respecte d'aquesta categoria coneguda com a desenvolupament és aquella que es deriva del fet que les preocupacions al voltant de la noció del desenvolupament, no és tan sols patrimoni dels economistes, sinó que d'altres científics han realitzat importants aportacions. Malgrat les repetides crítiques al concepte de desenvolupament i la seva aplicació, en els darrers anys s'ha manifestat de forma implacable que allò que s'havia preconitzat com a una via de salvació per a totes les poblacions del planeta, resultava que al seu pas deixava tota una sèrie de "problemes" que no acceptaven les solucions a l'ús. Entre els damnificats del *tsunami* del desenvolupament es trobaven unes creixents desigualtats socials planetàries, amb un fort increment de l'enclotxa que separava a les classes consumistes del Nord i les empobrides del Sud, i també unes perturbacions ecològiques que afectaven a tot el planeta i posaven en risc la pervivència de l'espècie humana.

Per tal de fer front als mals ocasionats per massa desenvolupament, sorgí el nou concepte del desenvolupament sostenible. No obstant, aquest concepte també ha estat banyat de polèmiques i la seva definició també està vinculada a diferents escoles de pensament. Un bon nombre d'autors, i especialment des de les instàncies del poder, es tendeix a definir el desenvolupament sostenible sense replantejar la noció de sistema econòmic, amb la qual cosa predominen concepcions de caràcter tecnoentusiasta. Paradoxalment, en els anys en que es posava sobre la taula el concepte de desenvolupament sostenible, explotava la globalització del capital. Darrerament, per tal de fer front a les inconcrecions del concepte del desenvolupament sostenible que generalment assumeix acríticament i positivament el creixement econòmic.

Així doncs, al llarg del text es fa un breu repàs a la definició del desenvolupament i les diferents escoles que l'han abordat. En segon lloc, s'analitza el procés pel qual se constitueix l'anomenada globalització capitalista, en el trànsit del règim d'acumulació del capital fordista al postfordista. Finalment, s'exposa críticament l'evolució de la construcció del concepte del desenvolupament sostenible, així com les diferents propostes teòriques al respecte.

#### 4.1. L'ERA DEL DESENVOLUPAMENT.

El creixement econòmic en les seves mesures habituals -en base als valors monetaris agregats- ha estat i és encara un dels objectius prioritaris i fonamentals de la política

---

\* Aquest capítol es va escriure al Port de Sóller (acabada la primera versió al maig de 2005).

econòmica, i alhora objecte d'estudi per part de molts de científics socials. Baro i Sala-i-Martin (1995:5) en el seu conegut manual d'economia afirmen que el creixement econòmic és la part de la macroeconomia que realment "importa". Una visió aïllada de l'economia, en tant i en quant resta tancada dins del món dels diners, deslligada de la biosfera i la societat, i totalment vinculada a una noció de progrés de base material i mecanicista, essent el creixement econòmic una espècie de *mantra* segons el qual tots els problemes de la humanitat quedarien resolts.

A continuació intentarem veure com s'ha anat imposant la **ideologia del creixement econòmic**, sovint sota el seu sinònim políticament correcte de *desenvolupament econòmic* al llarg dels darrers anys, en especial a partir de les principals crítiques.

#### 4.1.2. Què s'entén per desenvolupament?

José Manuel Naredo (2006:177) en la revisió de la mitologia del desenvolupament, recorda que aquest terme es va començar a emprar a la biologia entre 1759 (Friedrich Wolff) i 1859 (Charles Darwin) per tal de denominar l'evolució millorant que acompanyava al creixement dels éssers vius fins que assolien plena potencialitat. Posteriorment, fou transferit aquest concepte a l'esfera social donant peu a la interpretació de l'anomenat desenvolupament històric com una continuació del desenvolupament natural, i finalment s'arribà a la interpretació de Marx, segons la qual l'expansió de les forces productives es convertien en el motor del desenvolupament històric lligat a la noció de progrés. En aquest caixò de sastre del desenvolupament hi tendran una forta influència els nous descobriments i invents científics. I, entre les ciències, la ciència econòmica assolirà un paper rellevant (Naredo, 2003a). Emperò, la geografia va tenir un paper rellevant, sovint poc estudiat i que Niels Smith (2003) ha traçat en la figura de Isaiah Bowman i la consolidació del "segle americà". El terme desenvolupament s'ha mostrat com excepcionalment ambigu, donant cabuda a les interpretacions més diverses imaginables. Així que " aquesta simbiosi entre ambigua generalitat i connotació implícita favorable pròpia del terme desenvolupament [...] explica l'exitosa utilització ideològica de que ha estat objecte durant la segona meitat del segle XX per revitalitzar la fe en el progrés econòmic sense posar en qüestió l'*status quo* capitalista" (Naredo 2006:178).

El concepte del desenvolupament aplicat a l'àmbit social va passar de ser emprat per aquells propers al marxisme per ser encunyat com l'objectiu a perseguir pel capitalisme per tal de perpetuar-se. Així, el 20 de gener de 1949 a Pennsylvania Avenue, a la conferència inaugural del Congrés, el President dels EUA, Harry Truman definí a la major part del món –en quant a població i superfície- com àrees subdesenvolupades. Aquest es pot dir que fou el primer moment en que aquestes regions i països reben l'etiqueta que a partir de llavors s'ha anat imposant implacablement durant tot el segle XX. Per al·lusions, es deixava clar que tot el món hauria de moure's sobre la mateixa pista cap a un mateix destí: el desenvolupament, proclamant-se els increments de producció en termes de valor monetari afegit com a les claus màgiques per assolir la prosperitat. Cal tenir en compte que Truman havia estat qui havia ordenat el bombardeig d'Hiroshima i Nagasaki. El monopoli nuclear restava en mans dels EUA des del 1945. Emperò, l'agost de 1949, els soviètics feren les primeres proves nuclears a Kazajastan. El monopoli atòmic dels EUA coccnloïa el 1949 i aquell any començava el combat pel desenvolupament, en un context de creixent polarització político-militar, però també econòmica (Garcés, 2008). Sachs (1999) identifica aquella conferència de Truman com el "tret de sortida de la cursa" dels països del Sud per assolir el desenvolupament i per així col·locar-se a la mateixa alçada que els països del Nord, el que també defineix com el gran engany. En una línia intel·lectual molt propera a la de Wolfgang Scahs es pot destacar el treball de Gilbert Rist (2002) pel qual el desenvolupament, explicat a partir de les pràctiques socials més enllà de les definicions plenes de declaracions de bones intencions, adquireix l'estatus de creença. Una creença occidental que s'ha anat construint i imposant a escala planetària.

Front a la definició de caràcter dual, desenvolupament-subdesenvolupament, el demògraf francès Alfred Sauvy, en un article publicat al diari *L'Observateur* del 14/10/1952 ("Tiers Monde, un planète") , definí a les ex-colònies de l'Àfrica, Àsia i Amèrica Llatina, com a Tercer Món. Sauvy escrivia: "aquest Tercer Món ignorat, explotat, menyspreat com el Tercer Estat, vol ell també, ser qualque cosa". Per part de les antigues metròpolis, el Tercer Món era totalment desconegut i fou a partir de la Postguerra en que es començà a prendre consciència als països del centre sobre la situació dels països del a partir de llavors anomenat Tercer Món. En la presa de consciència d'aquella situació hi contribuí notablement la Conferència de països

asiàtics i africans a Bandung al 1955 que donà lloc al *Moviment de Països no alineats*, que no era més que l'explicitació i sortida en escena d'aquells països cap a la resta del món (Méndez i Molinero, 1998).

Mentre es mantenien els territoris colonials, les metròpolis havien de fer-se càrrec dels seus territoris i les seves gentes a ultramar, emperò després de la II Guerra Mundial, amb la progressiva desaparició dels règims colonials, es donà el "tret de sortida" de la cursa cap al desenvolupament en el camp de joc de l'economia global. Les relacions de poder sota formes de domini polític i militar varen derivar cap a d'altres formes de domini sota una aparença neutralitat, atorgada pel sistema econòmic, els seus agents i les seves institucions. Així, les metròpolis que havien experimentat una elevadíssimes "dosis" d'industrialització a costa d'explotar els recursos naturals i les poblacions de les colònies es desentenen d'aquelles. Per tal d'exemplificar les contradiccions que amollaven ja a l'any 1947 quan la Índia es va independitzar de la metròpoli britànica es pot exposar la cèlebre resposta de Gandhi als periodistes quan li demanaren si el seu país pretendria emular el nivell de vida dels britànics, a la qual cosa va respondre: "si Gran Bretanya ha consumit els recursos de la Índia per assolir el seu desenvolupament industrial, quantes "Grans Bretanyes" necessitaria la Índia per assolir el seu nivell d'industrialització?" (Sachs, 1999). Arndt (1981) afirma que és durant la II Guerra Mundial en que el terme desenvolupament fou entronat i posa com exemple que a la "British Development Act" de 1929 el terme desenvolupament s'aplicava tan sols a l'exploració dels recursos, pensant que només els recursos es podien desenvolupar, i no la gent o la societat. Aquella presentava encara una clara influència dels esquemes colonials.

La definició de desenvolupament, és una definició vaga i abstracte, i només podrà ser entesa en base a un cert estat de maduresa, o bé de poder i predomini. Els EUA després de sortir com els grans herois de la humanitat en finalitzar la Segona Guerra Mundial s'autoproclamen com el model a seguir per la resta del món. Sachs (1999) senyala que no és gens d'estranyar que al preàmbul de la Carta de les NNUU es comenci amb "Nosaltres la gent de les NNUU...", just com ho fa la Constitució dels EUA que comença amb "Nosaltres la gent dels Estats Units..." i el desenvolupament era proclamat com una forma de projectar el model de societat americana a la resta del planeta, abans que hi arribés el comunisme. Així doncs, s'entenia la doctrina del desenvolupament, com una "vacuna" contra el comunisme, essent un clar instrument geopolític del bloc occidental. La preocupació pel tema del desenvolupament venia donada per la situació d'extrema pobresa en que es trobaven la major part de la població de les ex-colònies. La qüestió de la pobresa feu saltar les senyals d'alarma sobre la situació de la major part de la població del planeta. Emperò, les qüestions relacionades amb l'extrema riquesa i les desigualtats socials anaven perdent terreny. Se generava un discurs generalista en que tot el que quedava fora dels països del capitalisme avançat, s'enquadrava en una categoria isotòpica. Això no obstant, en l'anomenat món subdesenvolupat hi havia profundes diferències socials i se destacaven les elits nacionals, sovint lligades als interessos dels grups de poder (econòmic i polític-militar) dels espais centrals.

Alguns autors exposen que abans de l'explosió demogràfica no hi havia subdesenvolupament, emperò l'explosió demogràfica: "la bomba P" d'Ehrlich (1968), deguda sobretot a les millores sanitàries per la major part dels habitants del planeta provocà la caiguda de la mortalitat, però aquesta estava acompanyada per un manteniment o escàs declivi de la natalitat. Aquest tret, es va convertir en la senya d'identitat dels països "subdesenvolupats", que serien també "superpoblats" i "super-pobres". Altres autors han recorregut a explicacions típiques del determinisme ambiental per tal d'explicar el "subdesenvolupament", entenen que les condicions naturals als països de clima intertropical eren desfavorables per a la fructificació de la industrialització i el "desenvolupament" associat. En aquesta línia es pot trobar l'historiador econòmic Paul Bairoch (1973, 1975) qui entenia que les dificultats dels països "subdesenvolupats" a pujar-se al tren del desenvolupament es devia entre d'altres qüestions a qüestions ambientals que no permeteren o no provocaren desplegar innovacions tecnològiques (p.ex. agricultura, protoindústria, etc) que si s'havien donat a Europa. Tanmateix, aquelles qüestions tenien més a veure amb marcs institucionals, processos geohistòrics diversos i comprensions diferents, fins i tot contraposades, de la noció de sistema econòmic i la funció pròpia de l'economia. És a dir, la circulació per altres vies que no la del "ferrocarril del desenvolupament", o bé la de tenir la funció de "vagó de càrrega" a la cua del "ferrocarril del desenvolupament", en el que només hi pot haver una "locomotora" i aquesta estava ben definida.

José Manuel Naredo (2003a) exposa com des de l'economia marxista, la qüestió del desenvolupament tampoc fou un tema central fins després de la Segona Guerra Mundial, destacant que el tema de la planificació dins les obres dels autors més representants de la corrent marxista (p.ex. K. Marx, F. Engels, R. Luxemburgo, R. Hilferding, N. Bujarin, V. Lenin) no era present, sinó que aquests més aviat intentaven explicar les lleis del capitalisme, però no les lleis que havien de guiar l'economia sota el socialisme. Després de la Revolució Russa (1917) es començaria a discutir sobre la gestió econòmica, i s'inicià el debat en torn a la planificació, emperò l'Stalinisme acabà amb aquelles discussions. Oskar Lange amb la seva obra de 1938, *On the economic theory of socialism*, va contribuir a la polèmica sobre la gestió econòmica de les economies socialistes, oferint punts de trobada entre l'economia acadèmica i el marxisme. Naredo (2003a) apunta que el triomf del socialisme es xifrava en la pretensió explícitament formulada de que la Unió Soviètica superàs als EUA en la producció per càpita, guanyant un pes molt important les elaboracions matemàtiques i abstractes dominades per la tecnocràcia que guanyà pes en l'aparell de l'Estat Soviètic.

En temps de la Guerra Freda, les teories marxistes guanyaren força a les ex-colònies, o el que havia estat denominat com a "Terçer Món", ja que la capacitat de l'anàlisi explicativa del marxisme ofería argumentacions prou vàlides com per veure amb escepticisme les propostes universalistes procedents dels organismes internacionals controlats pels EUA i la resta de països de l'òrbita capitalista o occidental. Així doncs, va arribar a haver un important conjunt de països satèl·lit al voltant del planeta soviètic com per exemple: Xina, Corea del Nord, Mongòlia, Vietnam, Laos, Cambotja, Angola, Etiòpia, Moçambic, Afganistan, Iemen del Sud, Cuba o Nicaragua. Es podria dir que tant des dels enfocaments marxistes com dels neoclàssics es presenta com a fita desitjable la d'assolir el desenvolupament, que es pot entendre o llegir en clau de creixement econòmic sota la noció de sistema econòmic tancada dins de l'univers autosuficient del valor de canvi. D'aquesta manera, J.M. Naredo (2003a:362) clarifica que, tant des d'una perspectiva com de l'altra, "parlar de creixement pressuposa referir-se a una determinada magnitud mesurable. En el cas que ens ocupa, la noció de producció és l'encarregada de reduir els resultats complexos que es deriven de les intervencions de l'*homo faber* en un únic agregat expressable en termes pecuniaris. Agregat obligadament positiu per ser un reflex fidel dels guanys que constitueixen la raó de ser de les empreses i que apareixen enregistrades en les comptabilitats empresarials, en correspondència amb la visió mecanicista i parcial dels processos recollits formalment en l'expressió analítica de la funció de producció. Quan es parla de creixement, expansió o desenvolupament econòmic s'està parlant de creixement, expansió o desenvolupament de la producció agregada expressable únicament en termes pecuniaris i dels altres agregats vinculats a aquella en l'univers homogeni dels valors de canvi al que es circumscriu el sistema econòmic".

#### **4.1.3. Les teories del desenvolupament econòmic (i teòricament social).**

Com s'ha comentat, serà sobretot partir de la segona meitat del segle XX en que des dels àmbits acadèmics com polítics, les qüestions del desenvolupament varen anar guanyant força. Una noció de desenvolupament clarament vinculada amb la de benestar material, i aquest vinculat inextricablement al creixement econòmic. Les preguntes sorgeixen sobretot arran de la situació d'extrema pobresa en la que es trobava la major part de la humanitat. En aquest context, sorgiren tota una sèrie de teories que intentaven explicar i cercar solucions a l'ordre establert de les coses. Aquestes teories pretenien explicar les diferents raons que impulsen el creixement econòmic i també les diferències geogràfiques del fenomen del creixement econòmic. Aquestes intentaràn respondre les següents preguntes:

- Perquè uns territoris experimenten processos de creixement econòmic i d'altres no?
- Quins són els factors explicatius del creixement econòmic?
- La lògica del sistema productiu –capitalista industrial- afavoreix la convergència o la divergència en el creixement econòmic dels territoris?



#### 4.1.3.1. Les primeres interpretacions del desenvolupament d'arrels keynessianes.

Fins l'aparició de l'obra de Keynes totes les fluctuacions cícliques s'interpretaven negativament, ja que predominava una interpretació econòmica dels automatismes que conduïen cap a l'equilibri. Aquestes interpretacions es veren anul·lades pels esdeveniments de la primera meitat de segle XX, protagonitzada per les guerres mundials i la crisi econòmico-financera (p.ex. crisi financera del 1929), donant lloc a uns enfocaments més pragmàtics i intervencionistes. Schumpeter (1957) amb la *Teoría del desenvolvimiento económico*, que havia estat publicada originalment en alemany al 1911, s'ocupà per primer cop del tema del desenvolupament, postulant que el característic d'aquest era la ruptura a través de la innovació de la vida econòmica rutinària que es derivava de la hipòtesi de l'equilibri. Era la ruptura innovadora la que definia el desenvolupament diferenciant-ho del creixement. Amb Schumpeter es romp amb aquella interpretació harmoniosa del creixement sense ruptures que provenia de la teoria general de l'equilibri. L'economista austríac va establir que hi ha períodes de recessió intrínsecs a l'activitat econòmica, analitzant l'economia des d'una perspectiva evolutiva en la que se diferenciaven cicles<sup>1</sup>. A partir de llavors aniria sorgint una important bibliografia sobre l'evolució dels sistemes econòmics, com per exemple la de G. von Haberler (1946) *Ensayos sobre el ciclo económico*.

Segons Pablo Bustelo (1999) les aportacions de Keynes que provenen de la seva obra magna, *Teoría general de la ocupación del interés y del dinero* (Keynes, 1980 [1936]), no tractaven el tema del desenvolupament. L'any 1923, el mateix Keynes escrivia: "en el llarg termini, estarem tots morts", denotant segons els estudiosos del tema una certa despreocupació per part de Keynes per aquestes qüestions. Emperò, Keynes es mostrava optimista al respecte de les capacitats de la humanitat, i no fou fins a finals de la seva vida en que es va involucrar en els temes relacionats amb el desenvolupament dels països perifèrics, com fou la seva participació a la Conferència de Bretton Woods de 1944 on s'havia de definir el marc del nou sistema financer internacional.

No obstant, la influència keynessiana es va transmetre mitjançant altres autors que sí s'interessaven pel tema del desenvolupament econòmic i exposaven que les tesis de Keynes si varen rompre amb un cert immobilisme de l'economia estàndard en proposar la gestió macroeconòmica combinada amb la llibertat microeconòmica com a elements vinculats al tema del desenvolupament. Posteriorment a Keynes, varen aparèixer una sèrie d'autors que intentaren sintetitzar les teories neokeynesianes amb les neoclàssiques, entre dels quals cal destacar, entre d'altres Paul A. Samuelson i John Hicks. Aquest grup d'autors desenvoluparen una sèrie de propostes que confluïen en models on combinarien les propostes macroeconòmiques keynessianes i les microeconòmiques neoclàssiques com són el *model Harrod-Domar* de finals dels anys 1940 i que intentava explicar el creixement econòmic pel costat de la demanda, segons el qual la taxa de creixement era igual al quocient entre "s" (propensió a l'estalvi) i "v" (relació capital-producte) (Harrod, 1948; Domar, 1946). Altres models es situaven a l'angle de la producció com és el de von Newman (1945-1946) que entenia l'acumulació de capital com a motor del sistema econòmic. La proposta de Newman fou recollida posteriorment en el treball de P. Sraffa (1960) *Producció de mercaderies mitjançant mercaderies*, que es centra en l'anàlisi de la reproducció del sistema econòmic. Un altre model que assoliria una gran rellevància fou el desenvolupat per Hansen (1949) i Hicks (1955) conegut com el model IS-LM (Investment/Savings- Liquidity/Money) que reflecteix el mercat de béns i serveis i el mercat monetari respectivament. El mercat real (IS) determinava el nivell de renda i el mercat monetari (LM) el tipus d'interès, per tant es connectaven les dues dimensions que fins aleshores s'entien independents, essent el punt d'intersecció d'ambdues corbes el punt d'equilibri. Aquest model fou durament contestat pels neokeynesians, particularment per Joan Robinson segons la qual aquest model no s'adequava a la realitat, ni als postulats keynessians ja que no considerava, entre d'altres, la variable temporal.

<sup>1</sup> Schumpeter va elaborar la seva teoria evolutiva amb els cicles al mateix temps que el rus N.D. Kondratieff va elaborar la seva teoria dels cicles llargs de l'economia. De fet, Schumpeter es va encarregar de divulgar el treball de l'economista rus a Occident.

4.1.3.2. *La reacció i formulació neoclàssica. El desenvolupament o creixement econòmic com a arma geopolítica.*

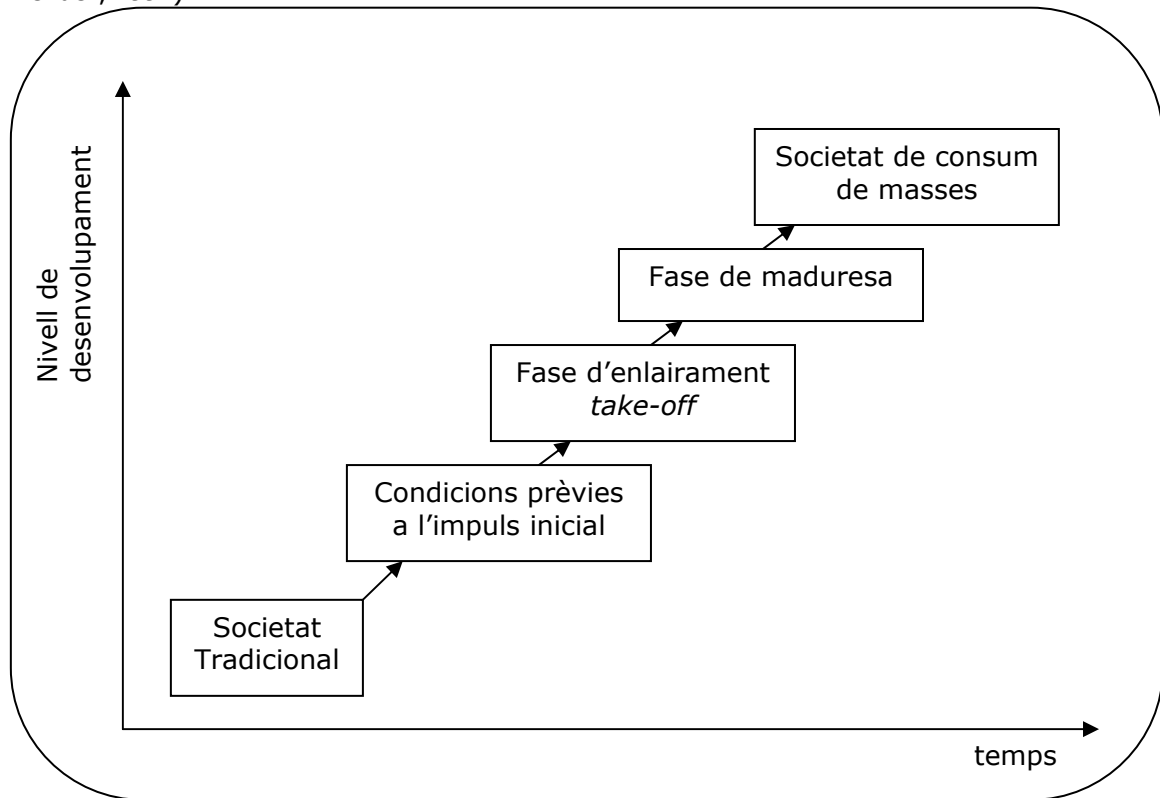
Com a reacció a les teories keynesianes i postkeynesianes, es va produir un contraatac des dels teòrics neoclàssics amb la figura destacada de Robert Solow (1956), premi Nobel d'economia al 1985, qui presentà junt amb Trevor W. Swan (1956), en un article la rèplica neoclàssica al model Harrod-Domar. Aquests proposaven un model de creixement neoclàssic segons el qual s'arribaria a un estadi de creixement estable. Per aquest grup d'economistes un augment en l'estalvi no produïa cap augment del creixement de l'economia i, a més, les expectatives empresarials no desenvolupaven cap paper rellevant. Destaca d'aquests economistes la interpretació, continuista de les velles teories, de la "producció" com una funció lineal i agregada dels factors de producció entesos aquests com a perfectament substituïbles entre sí, donant a entendre que la noció de capital és quelcom manejable i produïble.

Les *teories neoclàssiques* sobre el creixement econòmic solen destacar la rellevància dels **factors endògens** per a l'impuls del creixement o desenvolupament econòmic. Segons aquestes interpretacions, aquests serien els que portarien a la industrialització de Gran Bretanya de finals del segle XVIII, es basen en la visió ahistòrica dels processos, emperò contradictòriament amb una interpretació evolucionista segons la qual en donar-se els *ingredients* de la *recepta* del creixement, aquest és produït de forma immediata, i per això només cal seguir les pautes i regles del joc econòmic fonamentats en el dogma del *laissez faire*, llegís: lliure mercat i desvinculació entre el públic i el privat en benefici del darrer.

Dins dels exponents de les teories neoclàssiques destaca Rostow amb la seva obra del 1960 titulada *The stages of economic growth* i amb l'explícit subtítol *A non-comunist manifesto* (Rostow, 1990 [1960]). En aquest treball, Rostow analitzava les condicions sota les que es produí l'enlairament de les economies anomenades industrialitzades i que les portaren a la maduresa i el consum de masses, amb la intenció de plantejar sobre aquestes bases un model general de l'evolució històrica dels pobles en el que aquests quedaran dividits per la franja del desenvolupament, quedant a banda i banda de la franja els països anomenats "desenvolupats" i els "subdesenvolupats". En les etapes del creixement, segons Rostow (1990), s'arribarà a l'estadi final de la societat del consum de masses mitjançant el *self-sustained growth* (creixement auto-sostingut). Aquestes teories s'apuntalaren amb les desenvolupades per l'economista britànic Colin Clark (1940) *The conditions of economic progress* en la qual estableix la relació entre creixement econòmic i els canvis sectorials. L'obra de Clark fou a més una aportació molt interessant pel que és el tema de la comptabilitat nacional. Segons les teories neoclàssiques no hi ha cap dubte que tots els països i regions poden assolir en una quasi *evolució natural* les condicions i privilegis del desenvolupament. De fet, aquestes teories de tall mecanicista són les que imperen dins l'àmbit de les grans institucions econòmiques internacionals, traslladant-se en el disseny de les polítiques econòmiques per promoure el desenvolupament dels països del Tercer Món.

Rostow va establir quatre etapes, a partir de l'anàlisi de les primeres i principals economies industrialitzades, distingint: un primer estadi que anomena de la societat tradicional en base a una economia agrària; en segon lloc, estableix que es produeix el *take-off* o enlairament que es tracta d'un impuls inicial que només es donarà a regions concretes en exigir una sèrie de condicions prèvies (com les que es donaren al Regne Unit a inicis de la Revolució Industrial) que suposarà l'impuls d'aquella economia; en tercer lloc, s'assoliria l'estat de maduresa que es diferenciarà de l'anterior per una expansió del creixement econòmic i de les condicions que havien permès l'enlairament, fins que s'arribava a l'estadi final del consum de masses en el que es produeix un gir cap al sector dels serveis i el creixement podríem dir que s'autopropulsaria de forma continuada i permanent *-self-sustained growth-* com per art de màgia.

Figura 1. Etapes del creixement econòmic segons Rostow (Font: elaboració pròpia a partir de Méndez, 1997)



Richard Norgaard (1997:166) exposa que generalment "les economies han estat representades com si es desenvolupessin tant com creixen el embrions, que travessen etapes de creixement, com la morfogènesi de les erugues que es transformen en papallones; s'ha dit que les economies milloren per mitjà d'increments en l'acumulació de capital físic i de coneixement humà de la mateixa manera que les famílies esdevenen més riques. El desenvolupament ha estat també caracteritzat, des de fa temps, com un procés d'expansió de mercats i pel fet d'anar des d'economies petites i locals cap a una economia cada dia més global". L'important de l'exposició de Norgaard és que aquest ens recorda que aquesta interpretació és una construcció social amb unes repercussions biofísiques i socials clares, de la mateixa manera com s'ha dut a terme aquesta construcció, es pot dur a terme una altra construcció de la noció de desenvolupament que suposi un projecte més just i coevolutiu amb la naturalesa.

A la dècada dels anys 1950 es produeix una resposta conservadora, protagonitzada per economistes neoclàssics amb una vinculació conservadora clara per fer front sobretot a l'onada pro-marxista especialment als països del Tercer Món i a l'*amença comunista* en un context de *guerra freda*. És el que al capítol 2 s'ha denominat com la reacció neoliberal que fou protagonitzada especialment pels economistes de l'Escola de Xicago, i molt particularment la figura de Milton Friedmann. Propers a les propostes neoclàssiques es trobaren altres científics socials en la batalla contra l'*amença comunista*, com és el cas de Samuel P. Huntington (1968) amb *Political order in changing societies*, que veuran el desenvolupament com un mecanisme de control geopolític. Aquest autor va arribar a defensar l'establiment d'un govern fort, autoritari o dictatorial en cas de ser "necessari". El concepte necessari vendria definit per la presència d'una "amença" comunista que pogués afectar als interessos dels EUA. Les tesis de Huntington i les neoliberals de l'Escola de Xicago, van servir com a base intel·lectual per a l'expansió neocolonial o imperial dels EUA durant la Guerra Freda, especialment a Amèrica Llatina, però també a Àsia (p.ex. Corea, Vietnam) (Harvey, 2007). Cal destacar que la tesi de Huntington (1993) sobre el *xoc de les civilitzacions* ha servit per dotar d'un cos intel·lectual a les campanyes de George Bush (Bush pare) en la *primera guerra d'Iraq* i de George W. Bush (Bush fill) en la *creuada contra l'eix del mal* després dels atemptats terroristes del 11/09/2001. Ara falta per veure les darreres aportacions d'aquest ideòleg sobre l'amença hispana als EUA

cap a on conduirà (Huntington, 2004). Podríem definir als teòrics socials, com Huntington, com els *sacerdots* del dogma dels *neocons* dels EUA que per la banda de la política econòmica estan vinculats a les doctrines neoliberals.

#### 4.1.3.3. *Les teories heterodoxes. Crítiques a les nocions dominants del creixement econòmic.*

Front a les teories de l'economia ortodoxa per tal d'explicar el procés del creixement econòmic es formulen en contraposició les teories que podríem anomenar com a *heterodoxes*, que denunciaven el fracàs d'aquell cos teòric que havia justificat unes polítiques que havien donat com a resultat una evident i creixent polarització territorial i social, entre el món desenvolupat i el subdesenvolupat. En comptes de centrar-se en els factors endògens que donarien com a resultat l'esclafit del desenvolupament, les *teories estructuralistes* intenten analitzar els *factores exògens* per així poder explicar les desigualtats geogràfiques i els diferents processos històrics. Dins d'aquesta corrent es poden diferenciar diverses tendències que a continuació s'intentaren exposar breument.

En primer lloc tendríem La teoria del **creixement acumulatiu** que fou plantejada per Gunnar Myrdal (1957) en la seva obra, *Economic theory and underdeveloped regions* en la que intentà explicar els problemes del subdesenvolupament partint de la noció del *cercle viciós de la pobresa* que ja havia exposat Ragnar Nurkse (1955), i formulà que el joc de les forces del mercat era el que feia augmentar les diferències i desigualtats entre regions i no al contrari. Nurkse interpretava el subdesenvolupament com a resultat de la insuficiència d'estalvis, originat pel baix nivell de renda, però si això fos així no es podrien explicar les raons per les quals les societats industrialitzades van rompre amb els anomenats cercles viciósos. Myrdal expressà la necessitat de replantejar el cos teòric de la ciència econòmica i, sobretot, exposava que el camp d'acció que havia d'anar vinculat amb la política, i no a l'invers tal com es pretenia des dels corrents neoclàssics que segons ells s'encarregaven de "mantenir a la teoria allunyada tot el possible dels fets i relacions causals que, en cas de que s'analitzessin, enfocarien l'atenció sobre les desigualtats econòmiques que existeixen tant entre les regions com entre els països" (Myrdal 1959:175-176 a Méndez 1997:321).

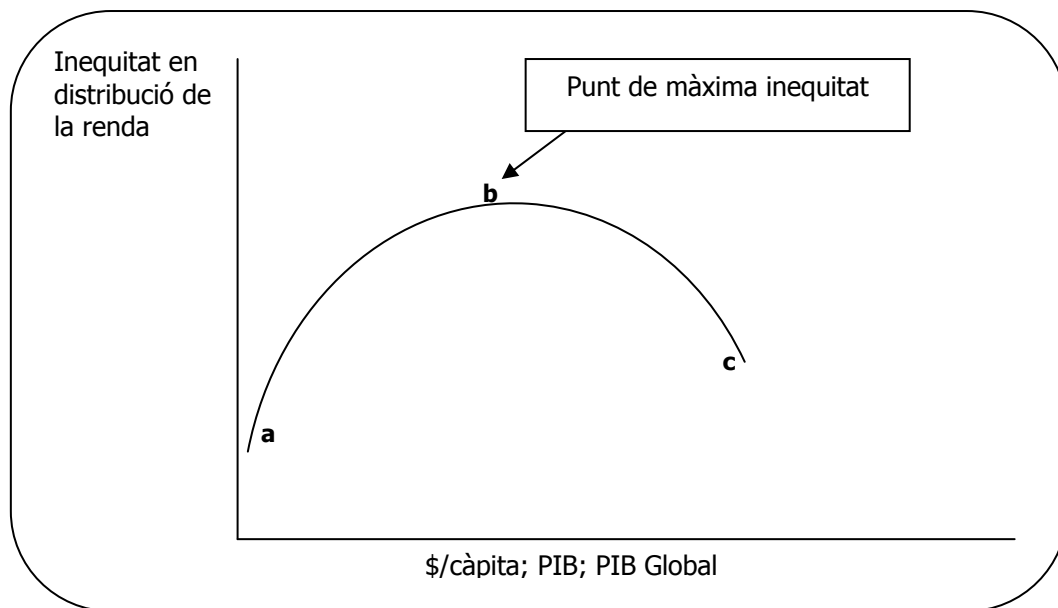
Dins del corrent de les teories del creixement acumulatiu aparegueren les teories del **creixement equilibrat** de P.N. Rosenstein-Rodan (1957) segons el cada regió havia de dur a terme un repartiment equitatiu de la inversió entre els diferents sectors coneguda com el *big push* (gran impuls), la qual cosa anava en contra de les teories de les avantatges competitives i de l'especialització. En contraposició, es presentaven les tesis de F. Perroux (1968) i A.O. Hirschmann (1958) sobre el **creixement desproporcionat** o de la *polarització* que proposaven el desenvolupament de pols de creixement i l'especialització industrial. Segons aquesta perspectiva l'impuls d'una activitat, com per exemple la fabricació de cotxes, conduiria a la progressiva aparició d'altres com per exemple la fabricació de les planxes d'acer per a la construcció dels vehicles. Als anys 1980, ell propi Hirschman va reconèixer com l'entusiasme que manifestaren a finals dels anys 1950 en l'economia del desenvolupament, es va caure al terra després de veure que les concrecions al llarg de tres dècades d'intentar impulsar el desenvolupament de les regions més desfavorides i en les que s'imposaven unes condicions cada cop menys gratificants (Rist, 2002). És a dir, els esdeveniments històrics constatats per un dels propis promotors de la idea del desenvolupament amollaven uns resultats descoratjadors per tal de seguir en la mateixa senda.

En la línia d'aquells autors Arthur Lewis (1955) al seu llibre *The theory of economic growth* plantejava que es requeria créixer econòmicament, mitjançant la industrialització, i aquest creixement faria l'efecte de *trickle-down*, és a dir un degoteig del que es beneficiaria pràcticament tothom. Segons Lewis una de les causes explicatives del retard econòmic de moltes regions vendria per la manca d'inversions, així doncs els països subdesenvolupats estaven atrapats en un *cercle viciós* on les úniques vies possibles i vàlides serien aquelles que impulsessin la inversió, la transferència de tecnologia i l'establiment de crèdits favorables. Simon Kuznets (1955) seguint la mateixa tesi de Lewis, va desenvolupar el seu model de la U invertida que relaciona creixement econòmic amb la distribució de l'ingrés, segons el qual a les primeres etapes del creixement es produiria un efecte negatiu sobre les classes més desfavorides, emperò, un cop superada la primera etapa, els efectes redistributius serien imminents. Kuznets observà com la iniquitat de la distribució de la renda tendia a incrementar-

se en els primers estadis del creixement econòmic i en els estadis posteriors començaria a decreïxer la concentració de la riquesa donant-se una distribució de la renda més equitativa, donant l'expressió gràfica d'una U invertida. L'anàlisi i aplicació de les corbes de Kuznets per explicar les desigualtats entre distribució de la riquesa entre països i territoris va guanyar molts d'adeptes especialment als anys 1970 (Ahluwalia, 1976; Robinson, 1976), emperò també han sorgit nombroses crítiques a la capacitat explicativa de la desigualtat en la distribució de la renda mitjançant les CK (Corbes de Kuznets) (Anand i Kanbur, 1993).

La corba de Kuznets representada a la figura 2 correlaciona el creixement econòmic amb la distribució dels ingressos, i segons aquesta, a mesura que augmenta el creixement econòmic es produeix als estadis podríem dir que madurs una distribució de la renda més equitativa. En el punt "a" ens trobaríem als primers estadis del creixement econòmic i la renda per càpita seria molt baixa, i la distribució podríem dir de la pobresa seria més aviat equitativa; a mesura que es produeix el creixement econòmic, ens situaríem al punt "b" en que hi hauria un creixement econòmic però també un creixement de la desigualtat; i finalment en les etapes madures del creixement econòmic, es produiria una major distribució de la renda, situant-nos al punt "c". Aquesta teoria ha estat qüestionada de forma fonamentada per nombrosos autors que apunten que més que una relació mecànica entre creixement econòmic i millora en la distribució de la renda el que cal analitzar és el procés històric –complex- i el paper de les institucions en dit procés (Ray, 2002). Enric Tello (2005:240) exposa que "si la corba de Kuznets no és cap llei, sinó una pauta històrica; i si per comprendre les seves diverses trajectòries, o l'absència de tals, la *història compta*, llavors estam a davant d'una qüestió fonamental pel sentit més profund de la democràcia: *l'elecció social*" (Tello 2005:240).

Figura 2. Corba de Kuznet



Dins de les corrents heterodoxes caldria destacar la **teoria de la dependència** o de l'*intercanvi desigual*, vinculada amb les corrents marxistes dels anys 1940 i que tendrien molta de força a Amèrica Llatina. Carlos Berzosa (1985) sostén que ens hauríem de referir més aviat de teories de la dependència, en haver diferents escoles que comparteixen aspectes semblants de l'anàlisi del desenvolupament. L'*Escola Estructuralista* llatinoamericana va aparèixer durant els anys 1930 i 1940 i, posteriorment, es va desenvolupar al si de la CEPAL (Comissió Econòmica per Amèrica Llatina i el Carib)<sup>2</sup> constituïda al 1948. Aquesta escola exposava la vinculació entre el cercle viciós de la pobresa i el subdesenvolupament expressat en termes d'un creixement econòmic desigual. La teoria de la *dependència* va sorgir amb l'obra de l'economista argentí Raúl Prebisch (1949) *El desarrollo de América Latina y sus principales problemas*. Una altra línia de la teoria de la dependència fou la que encetà Paul Baran (1957)

<sup>2</sup> [www.cepal.org](http://www.cepal.org) (abril 2005).

amb *The political economy of growth* i que originaria una corrent lligada al pensament marxista, entenent el subdesenvolupament des del punt de vista d'utilització de l'excedent de capital. Paul Baran va constituir la que s'ha conegut com a l'escola de la *Monthly Review* comptant i treballant amb autors com P. Sweezy (1945). Segons aquesta teoria, el subdesenvolupament no és l'etapa anterior al desenvolupament, sinó que és el resultat de processos històrics de dominació i control inherents a la lògica del sistema capitalista que produeix permanentment espais centrals i regions perifèriques i excloses. Les condicions estructurals del capitalisme, segons l'escola de la *dependència*, no tendeixen a llimar-se i dissoldre's, ans al contrari tendeixen a accentuar-se. Gunder Frank (1970) que formà part de l'escola de la *Monthly Review* exposava: "crec, com Paul Baran, que fou el capitalisme mundial i nacional el que generà el subdesenvolupament en el passat i que segueix en el present".

Segons Naredo (2003a) molts d'aquests treballs eren manifestament antiimperialistes. Emperò, a la part propositiva o el que es deixava entreveure com a proposta de canvi, restava intacte i inqüestionat tot allò que girava en torn a la noció usual de sistema econòmic, i molt particularment el mite del creixement econòmic. D'acord amb Naredo (2003a:356), "l'obra de Marx ha jugat un paper notable en la inspiració d'aquest gènere de treballs en oferir un enfocament global que integrava aspectes polítics, socials i econòmics i que, postulant el domini d'aquests últims, prometia certes claus explicatives de l'esdevenir històric dels pobles. La contradicció entre el "desenvolupament de les forces productives" i les "relacions socials de producció" vigents va venir a sintetitzar així la raó de ser del "subdesenvolupament". Feia falta canviar aquestes, enderrocant els règims polítics que les mantenien, per donar via lliure al desenvolupament d'aquelles. L'oposició política que s'aixecà en contra de les metròpolis colonials o contra els governs que defensaven els seus interessos després de la independència formal de les antigues colònies, portaren amb força la bandera del "desenvolupament econòmic" per justificar la necessitat del canvi social".

R. Prebisch i H.W. Singer presentaren arguments en contra de l'expansió del comerç mundial a la dècada dels 1950, en base al model primari exportador, degut a que podria convertir-se en una perpetuació de les desigualtats internacionals i de les relacions de domini dels centres desenvolupats sobre la resta del món. Segons Prebisch (1949) el model exportador primari conduiria a la caiguda de preus dels béns exportats, sobretot naturals, i d'aquesta manera els països exportadors transferirien els beneficis del progrés tècnic als centres i al mateix temps perdrien poder adquisitiu. Per aquests motius expressaven la idoneïtat d'un proteccionisme selectiu, especialment per part dels països subdesenvolupats. Les seves propostes constituïren la base de la coneguda Estratègia d'Industrialització per Substitució d'Importacions (EISI o ISI).

Parma (1978) distingeix tres grups principals dins la *teoria de la dependència*: la primera era la del *desenvolupament del subdesenvolupament* segons la qual es perpetuava el subdesenvolupament amb Samir Amin (1974), Arghiri Emmanuel (1972) i A.G. Frank (1969); la segona, dels plantejaments *dependentistes* de la CEPAL que il·lustraven els obstacles que impedièren el desenvolupament nacional a Amèrica Llatina; la tercera, la del *desenvolupament dependent* que afirmava que la dependència condicionava el desenvolupament a la perifèria però no ho impedia, generant contradiccions en el capitalisme perifèric amb F.H. Cardoso i E. Faletto (1978).

De fet, el transvasament de països com Espanya i Japó que es trobaven en el vagó de subdesenvolupament cap al "vagó de primera classe", és a dir el dels països desenvolupats als anys 1950, rompia parcialment amb les tesis dels postulats marxistes que donaven com a condició indispensable per assolir el progrés econòmic i social als països subdesenvolupats, l'establiment d'una economia socialista planificada (Baran, 1959). Posteriorment les tesis dependentistes no serien capaces per sí mateixes d'explicar esdeveniments del moment, com ara l'èxit econòmic per la via de la industrialització dels *dragons asiàtics* que per les seves característiques sociopolítiques i històriques no podrien assolir la situació a la que havien arribat (Bustelo, 1999).

Aquesta escola proposava la de *Industrialització per Substitució d'Importacions* (ISI), una estratègia fortament influenciada per les tesis schumpeterianes i al cap i a la fi com demostra Naredo (2003a) de tall industrialista, i que d'acord amb l'economia ecològica resultarien inviàbles en no haver suficient espai ambiental, és a dir recursos naturals en quantitat i qualitat, per a que cada país o regió implementàs aquesta estratègia. I, a més, es donava la situació consolidada en els temps de la globalització, en que els processos

d'industrialització de les perifèries, com el cas de molts països asiàtics i molt particularment de la Xina, no significaria necessàriament l'acomodament en el nívol del desenvolupament de les seves poblacions.

A l'obra col·lectiva dirigida per M. Gaviria, J.M. Naredo i J. Serna (1978) que analitzava el saqueig socioecològic d'Extremadura fruit d'unes relacions de dependència i de poder desigual respecte dels centres burocràtico-administratius s'exposava de manera sintètica i prou clara les dificultats que hi han al darrera de les pretensions universalitzadores del model socioeconòmic del creixement infinit. Així, escriuen que "la ideologia dominant pretén endolcir la creença en el caràcter immutable de l'actual societat jeràrquica en la que el poder està directament correlacionat amb la riquesa, tractant de mantenir viva l'esperança entre els individus, de que algun dia podran solucionar la seva situació particular dins del propi sistema assolint posicions privilegiades en la piràmide social. Així, entre els individus menys afavorits s'enalteix ingènuament l'estalvi com a mitjà per accedir a la riquesa i l'Estat promou la loteria, les travesses, o altres sistemes d'apostes amb les que sostenir aquella il·lusió, que serveixen a més d'instruments recaptatoris [...] Encara que en el cas de que alguna zona dominada aconseguís assolir els nivells d'ingrés, consum i de malbaratament de les actuals metròpolis –nivells que per una altra banda no porten la felicitat dels seus habitants- no deixaria de ser excepció a la regla, com ho és també el que algun pobre arribi a fer fortuna. Doncs la degradació d'energia, la destrucció de recursos no renovables, la pol·lució i l'empobriment dels sistemes ecològics originats per la tecnologia que ofereix els nivells de consum dels nuclis dominants, fan que la seva generalització a escala planetària sigui impossible. Aquests nivells s'obtenen precisament en una societat piramidal en la que l'opulència de certs pobles, classes, individus o territoris entranya la dominació i la pobresa d'altres" (Gaviria et al. 1978:641-642).

En tenir les teories dependentistes un excessiu èmfasi en el paper de les economies nacionals o domèstiques, es produïa un cert oblit de les dinàmiques del capital que funcionaven cada cop amb menys traves en la seva circulació. Llavors, aquelles interpretacions que incidien en la impossibilitat del foment de la industrialització de la perifèria degut al temor manifest dels centres industrialitzats, resultaren equivocades. Així, l'expansió del capital permeté el creixement econòmic, que no el desenvolupament dels nous països industrialitzats (Berzosa, 1985). Els plantejaments crítics que analitzaren les influències exògenes en les explicacions del desenvolupament, després de la crisi de les teories *dependentistes* varen rebre un fort impuls a partir de les teories desenvolupades per Immanuel Wallerstein (1979, 1984, 1999, 2004) sobre el **sistema-món**, així la unitat d'anàlisi seria el sistema capitalista mundial que es manifesta a partir del segle XVI sobre la base de l'ampliació constant de capital. Aquest sistema-món (economia-món) es defineix geohistòricament, constituint un sistema jerarquitzat i polaritzat, que anirà des dels centres a les perifèries. La teoria sistema-món ha estat molt vinculada a les teories de la **nova divisió internacional del treball** llançades per Fröbel, Heinrichs i Kreye al 1977 (traduïda al castellà al 1980) que explicava la industrialització de les perifèries com un desplegament industrial Nord-Sud, amb un alt desplaçament de les manufactures de cap a les perifèries en el qual les companyies multinacionals adquireixen una creixent importància.

La combinació de l'enfocament teòric del desenvolupament desigual o de l'Escola de la Dependència sorgeix l'**enfocament de les necessitats bàsiques** que té un dels seus màxims exponents en la figura del premi Nobel d'economia Amartya Sen, procedent de Bangladesh. En un dels seus coneguts treballs, Sen (1981) es demanà sobre les raons de la fam al planeta, arribant a la conclusió: "hi ha fam no perquè no hagi menjar a bastament per tothom, sinó perquè alguns no tenen suficient menjar". L'enfocament de les *necessitats bàsiques* va aportar noves visions a la qüestió del desenvolupament deslligant-lo dels aspectes més estrictament economicistes, relacionant el desenvolupament a conceptes com el de qualitat de vida, la llibertat i democràcia. Sen amb un grup de col·laboradors (Streeten, Singer, Jolly) proposaren al PNUD (Programa de Nacions Unides pel Desenvolupament) desenvolupar un Indicador sintètic de Desenvolupament Humà (IDH) que avui en dia es amplament acceptat.

Entre les reaccions a la crisi de l'escola de la *dependència* sorgeix l'**escola de la regulació** fundada per Michel Aglietta (1979) amb una obra sobre el capitalisme estatunidenc, Robert Boyer (1990) i Alain Lipietz (1985). L'escola de la regulació intentarà revisar alguns dels plantejaments de l'anàlisi marxista, abandonant-ne d'altres per tal d'intentar explicar els processos històrics i les dinàmiques en les que s'insereixen els diferents estadis del capitalisme (i les seves mutacions) –règim d'acumulació– amb especial èmfasi en el marc regulatori (p.ex. institucions, normes, etc) en el que aquestes s'integren i desenvolupen, anant a cercar

complicitats en altres ciències socials veïnes. L'anàlisi es fonamenta en els conceptes de règim d'acumulació, model d'organització del treball i mode de regulació que combinats donen un model d'acumulació del capital (Boyer i Saillard, 2002)<sup>3</sup>. Destacam la figura d'Alain Lipietz qui adoptà el terme de "fordisme perifèric" segons el qual explicava algunes de les contradiccions en els processos d'industrialització a la perifèria com un desajustament entre el règim d'acumulació i el de regulació; i el de "postfordisme" com a canvi en el règim d'acumulació del capital en les economies capitalistes avançades (i llavors a escala global) (Lipietz, 1985; 1997). A més, el propi Lipietz ha vinculat la teoria i anàlisi procedent de l'escola de la regulació amb l'ecologia política, desplegant un interessant quadre intel·lectual per analitzar els processos paral·lels de desenvolupament i deteriorament ecològic. Destacarà d'aquesta nova escola l'anàlisi en sentit ampla de l'economia, tenint en compte aspectes socials i històrics, i a més connectant de ple amb l'economia institucional i emfatitzant la importància del marc institucional en el desenvolupament del capitalisme (Bustelo, 1994).

Bustelo (1999) assenyala que les crítiques fetes des de l'escola de la regulació a l'enfocament de la dependència es fonamenten en tres punts: en primer lloc, al determinisme i funcionalisme de l'escola de la dependència per la que hi ha unes lleis immanents del capitalisme mundial que fa que la situació d'un determinat país i la seva situació en la divisió internacional del treball depenguin d'aquestes lleis; en segon lloc, es critica el catastrofisme econòmic i polític sobre el Tercer Món cosa que impedí a l'escola de la dependència reconèixer la ràpida industrialització d'alguns països perifèrics; en tercer lloc, es critica el *tercermundisme* de la dependència que no analitzaven acuradament els canvis en la lògica d'acumulació en els països centrals. No obstant, sí que es valoraven les aportacions d'aquella escola front a les tesis ortodoxes i l'avanç que implicaven en l'anàlisi de l'economia mundial. D'acord amb Lipietz (1985:6) es pot dir que "la tesi de la dependència tenia una enorme avantatge respecte del plantejament liberal, en la mesura en que pretenia estudiar alguns dels lligams que unien els espais econòmics en les relacions internacionals, considerant a l'economia mundial com un sistema. No obstant, patia del defecte de no preocupar-se quasi per les condicions concretes d'acumulació capitalista, tant en els països del centre com en els països de la perifèria. Per tant, era incapaç de percebre les transformacions en la lògica d'acumulació del centre (que anaven a modificar la naturalesa de les relacions centre-perifèria), ni les transformacions d'aquella lògica en el plànol intern dels països de la perifèria (que acabarien provocant, ni més ni menys que l'esclafit d'aquesta darrera)"

Les **tesis estructuralistes** foren recuperades per alguns economistes, d'entre d'ells cal destacar Taylor (1983) i apareixen com un intent per a desmuntar les preteses bondats de les polítiques ortodoxes del desenvolupament, exemplificades en el Consens de Washington formulat per John Williamson al novembre de 1989<sup>4</sup>, del qual emanarien els coneguts PAES (Programes d'Ajustament Estructural) del Banc Mundial i que es desenvoluparan amb la condició de l'existència d'un crèdit *stand-by* del FMI (Fons Monetari Internacional) que només seria subministrat si el país receptor duia endavant tota una sèrie de mesures d'*estabilització* (deflació, desregularització i privatització, devaluació) (Arrizabalo, 1997).

Front als *government failures* defensats per la corrent neoliberal, es planteja des del nou enfocament estructuralista la intervenció estatal com a necessària, recordant que mai en la història ha existit el que es promulga com a lliure mercat. A l'àmbit llatinoamericà s'han recuperat a patir dels inicis dels anys 1990, les tesis estructuralistes de la CEPAL, introduint-ne les aportacions crítiques que s'havien fet de la mateixa, destacant figures com O. Sunkel i G. Zuleta (1990). Aquest **enfocament neoestructuralista** llatinoamericà torna a proposar, com ho feu l'anterior, un nou impuls industrialitzador i dirigit a les exportacions com l'ISI (Industrialització per Substitució d'Importacions) amb la intenció de promoure el que es coneix

<sup>3</sup> El concepte de règim d'acumulació abraça les regularitats socioeconòmiques que asseguren l'acumulació del capital continuada en cada moment històric –organització de la producció, relació capital-treball, composició i organització de la demanda social, patrons distributius de les dinàmiques de reproducció entre els diferents grups socials, etc– i les relacions socials i els conjunts institucionals; el mode de regulació ve definit com el conjunt de regles, hàbits i normes que asseguren la reproducció del capital d'un determinat règim d'acumulació.

<sup>4</sup> Les 10 recomanacions que contenia el Consens de Washington eren: disciplina fiscal, reordenació de les prioritats de la despesa pública, reforma impositiva, liberalització dels tipus d'interès, un tipus de canvi competitiu, liberalització del comerç internacional, liberalització de l'entrada d'inversions estrangeres directes, privatització, desregularització, drets de propietat (Williamson, 2004).



en termes ortodoxes com a competitivitat. Dins de les files dels economistes de l'Estat Espanyol cal destacar la figura de José Luís Sampedro amb interessants aportacions a l'economia del subdesenvolupament, que junt amb Carlos Berzosa va escriure la "conciencia del subdesarrollo" (Sampedro i Berzosa, 1996).

Resumidament, es podria dir que des de la comunitat científica -dels científics socials en general, i dels economistes en particular- s'han criticat certs aspectes de la corrent ortodoxa, que per altra banda és la que marca les pautes de l'economia mundial. Front a aquesta corrent s'han desenvolupat corrents crítiques quasi sempre dins de la noció usual de sistema econòmic. Gran part de les corrents crítiques del desenvolupament econòmic han anat obrint les mires de les seves anàlisis, en un diàleg permanent amb altres ciències socials (p.ex. la història, la geografia, la sociologia, l'antropologia, etc) i es veuen en condicions de qüestionar, a partir de les evidències empíriques, les incongruències del dogma neoclàssic que alimenta les polítiques de les institucions de Bretton Woods i les dinàmiques de la globalització capitalista (Etxezarreta, 2001).

Caldria apuntar les aportacions crítiques a l'ordre econòmic fetes des de les grans institucions internacionals com les del UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) o el WIDER (World Institute for Development Economy Research) i també per part d'economistes ortodoxes que han llançat dures crítiques a l'etapa actual del capitalisme que el consideren caníbal degut a que augmenta les desigualtats i afecta negativament el propi creixement, entre aquests crítics hi destaquen Joseph E. Stiglitz (2002), premi Nobel en economia 2001, i Paul Krugman (1994), premi Príncep d'Astúries en ciències socials 2004. Aquests dos economistes assumeixen la crítica a l'actual fase del capitalisme a partir de la síntesi dels postulats neoclàssics i keynesians, coneguda com a neokeynesianisme.

Altrament, els que han introduït una interessant crítica a la noció de desenvolupament i al sistema econòmic i polític mundial de finals de segle XX han estat totes aquelles aportacions realitzades especialment des dels moviments antisistèmics tal com els defineix Giovanni Arrighi (1999). Uns moviments vinculats a intel·lectuals crítics (p.ex. Noam Chomsky, David Harvey, Naomi Klein, Michael Moore, Susan George, Walden Bello, Vandana Shiva, Arundhati Roy, Martin Khor, Wolfgang Sachs, Edgar Morin, Joan Martínez-Alier, José Manuel Naredo, Ramón Fernández-Durán, Carlos Taibo, etc), o millor dit els intel·lectuals crítics formen part de dits moviments. Aquests, conjuntament, han anat articulant una crítica sociopolítica i econòmica a l'ordre establert del sistema capitalista mundial. Aquestes reflexions crítiques beuen de les dinàmiques contestatàries planetàries, alhora que es cristal·litzen en les múltiples protestes globals contra el procés de globalització capitalista, iniciades a Seattle el novembre de 1999 i que inaugurava el que s'ha conegut com a *moviment de moviments* o *moviment altermundista*. Aquesta onada de reflexió i reacció al neoliberalisme, es va anar articulant en múltiples accions de protesta que s'han donat principalment allà on tenien lloc les reunions de les elits mundials (p.ex. reunions del G-8, cimera de la UE, reunions de l'OMC, Banc Mundial o FMI, etc) i també accions propositives com són els múltiples fòrums socials que s'han anat organitzant a partir del gener de 2001, primer fou el FSM (Fòrum Social Mundial) a Porto Alegre i posteriorment sorgiren multituds de fòrums locals (*Fòrum Social de Mallorca*, 2003 i 2004), regionals (Fòrum Social Europeu) o sectorials (Fòrum Social de les Migracions)<sup>5</sup>.

Malgrat, les anàlisis del funcionament del sistema economia-món siguin cada cop més elaborats i amples, com per exemple l'obra del premi Nobel d'economia Joseph Stiglitz (2002) ho fan en quant a la crítica dels mecanismes del sistema, emperò no van gaire més enllà de la noció actual de sistema econòmic, provinent de la tradició mecanicista i abstracta dels valors de canvi, obviant i ignorant les vinculacions del sistema capitalista-industrial amb la biosfera, tal com proposà Georgescu-Roegen (1971), posteriorment Herman E. Daly (1989), i a l'Estat espanyol José Manuel Naredo (2006), entre d'altres. Per Georgescu-Roegen (i els seus seguidors) el procés econòmic és entès com una extensió de l'evolució biològica, i per tant no pot entendre's desvinculat de les lleis que governen la vida a la Biosfera (Carpintero, 2007).

<sup>5</sup> Fòrum Social Mundial ([www.forumsocialmundial.org.br/index.php?cd\\_language=4&id\\_menu=](http://www.forumsocialmundial.org.br/index.php?cd_language=4&id_menu=), maig 2008) –2001-2003, Porto Alegre; 2004, Mumbai (Índia); 2005, Porto Alegre; 2006, policèntric (Bamako, Mali; Caracas, Veneçuela; Karachi, Pakistan); 2007, Nairobi; 2008, descentralitzat–; Fòrum Social Europeu ([www.fse-esf.org](http://www.fse-esf.org), maig 2008); Fòrum Social de Mallorca ([www.forumsocialdemallorca.org](http://www.forumsocialdemallorca.org), maig 2008); Fòrum Social Mundial de les Migracions ([www.fsmm2008.org/rivas.php](http://www.fsmm2008.org/rivas.php), maig 2008).

L'enfocament de l'**economia ecològica, bioeconòmic o ecointegrador**, en el que se sumen les aportacions de l'economia ecològica, l'economia institucional i l'ecologia política, aporten les eines intel·lectuals més solvents a l'hora d'analitzar els processos geohistòrics d'acumulació del capital amb la consideració dels costos socioambientals. A partir d'aquests enfocaments, hom s'adona de la inviabilitat biofísica d'estendre i universalitzar el desenvolupament que adquireix la condició de *mite*. En aquest sentit, la vasta obra de J.M. Naredo esdevé una important font de reflexió crítica, al temps que propositiva. Naredo (2006) ha concentrat bona part de les seves elaboracions teòrico-conceptuals i empíriques en un llibre en el que explora les arrels econòmiques del deteriorament ecològic i social.

Encara que per Méndez (1997) una de les novetats dels treballs sobre la qüestió del desenvolupament en les darreres dècades és la seva vinculació amb les problemàtiques ambientals, que havien restat fora de la xarxa d'anàlisi del marc teòrico-conceptual de la ciència econòmica. De totes maneres, estudis sobre les diferents teories del desenvolupament, com és el llibre de Pablo Bustelo (1999) no incorpora aquesta temàtica que podríem dir que ha protagonitzat una de les crítiques més novadores a la noció de desenvolupament i creixement econòmic.

Segons Méndez i Molinero (1998) la incorporació de **la preocupació del desenvolupament dins de la geografia** fou bastant tardana i es remunta a finals dels anys seixanta amb l'obra de David Keeble (1967) i que després s'incorporaria dins de la geografia des d'una triple perspectiva: la primera és la que s'interessa per conèixer les condicions territorials favorables per impulsar el desenvolupament; la segona és la que s'interessa pels impactes generats pel desenvolupament/subdesenvolupament en l'organització dels territoris; i la darrera és la que es deriva de la geografia aplicada que analitza els efectes derivats de les diferents polítiques de desenvolupament. Cal destacar, la irrupció d'aquesta temàtica amb el sorgiment dels enfocaments crítics que identifiquen l'espai com a producte social, destacant per exemple el treball de Yves Lacoste (1978) *Geografía del subdesarrollo*. A partir de les aportacions crítiques i heterodoxes, en especial les derivades de la NDIT (Nova Divisió Internacional del Treball) i de les teories del sistema economia-món de Wallerstein (2004) i els enfocaments del desenvolupament desigual (Amin, 1975) es desenvolupen al sí de la geografia aportacions interessants que es podrien agrupar sota l'epígraf de la *nova divisió territorial del treball* amb autors com: A. Amin (1994), G. Benko i A. Lipietz (1994), J. Bird (1993), P. Dicken (2003), D. Held (2000), P. Knox i J. Agnew (1989), N. Smith (1990), R. Peet i E. Hartwick (1999) o E. Swyngedouw (2001), entre molts d'altres. Cal destacar, sobretot, la brillant i vasta obra del geògraf anglès David Harvey que ha estat un dels grans referents, i director de tesis doctorals, de molts dels geògrafs abans esmentats. Aquest, junt amb Neil Smith, ha formulat a partir del materialisme històrico-geogràfic **la teoria del desenvolupament geogràfic desigual**, una teoria que es preocupa i analitza conjuntament, la dialèctica entre el capital, l'espai, el temps i la societat (Harvey, 2006a). La teoria del desenvolupament geogràfic desigual parteix de quatre condicionants amb diferent estatus: el marc material en el que es desenvolupen els processos socials dins de la xarxa de la vida; acumulació/devaluació per desposseïció; acumulació de capital en l'espai i el temps; la política de les lluites socials (Harvey 2006:72-116).

En la geografia espanyola caldria destacar la tasca desenvolupada per Ricardo Méndez en investigar des de fa més d'una dècada aquest fenomen i el número 24 de 1997 del *Boletín de la AGE (Asociación de Geógrafos Españoles)* en el que es troben una sèrie d'articles de certa rellevància i que introdueixen el tema, així com en els nombrosos articles de la revista dirigida per Horacio Capel, *Geocrítica* i posteriorment la revista *Scripta Nova*<sup>6</sup>. Nogensmenys, en un aspecte eminentment geogràfic, seria d'esperar una major presència d'aquesta disciplina –tant a nivell estatal com internacional- en el debat sobre l'anomenada globalització capitalista.

---

<sup>6</sup> [www.ub.es/geocrit/nova.htm](http://www.ub.es/geocrit/nova.htm) (juliol 2008).

## 4.2. ETERNA CONFUSIÓ (O NO!): CREIXEMENT I DESENVOLUPAMENT.

"La pràctica de la medicina pot requerir la prescripció d'un estimulants addicional en pro d'una millor salut. La quantitat d'estimulant és finita i també limitada al final. Quan, no obstant, algú pren un estimulants per compte seva, el desig es torna infinit des de que no està limitat per un objectiu final, però es converteix en una finalitat per sí mateix. El mateix és cert en el resultat del procés econòmic que, més que ser emprat en pro de l'assoliment d'un objectiu final, tendeix a convertir-se en l'objectiu final en sí mateix [...] Estam enganxats al creixement econòmic" (Alonzo 1980:215).

L'economista ecològic Herman E. Daly (1987) titulava un dels seus articles més coneguts i alhora polèmic sobre el debat del creixement econòmic: "el que alguns economistes han après i que molts no" (The economic growth debate: What some economists have learned and many have not). Anteriorment, Daly (1974) havia realitzat una crítica prou fonamentada sobre el que ell definí com la "mania del creixement" (*growthmania*) que s'estableix com a solució a tots els problemes socioeconòmics. La veu de Daly anava dirigida a la comunitat científica dels economistes, i podríem dir que per extensió a la resta de científics socials, per a que s'aturessin a analitzar críticament el concepte de creixement arran de les aportacions de la economia de la física que és la termodinàmica, i a la llum de la situació de deteriorament en que es trobava la biosfera i la creixent polarització social. Segons Daly (1987:323) "una cosa que els economistes haurien d'haver après del debat sobre el creixement econòmic és la importància en la definició del terme creixement". Aquestes aportacions de Daly tenen especial significació ja que les realitzava just al mateix any en que es publicava el conegut Informe Brundtland (WCED, 1987). Aquell mateix any, J.M. Naredo publicava el seu treball titulat "La economía en evolución".



Herman E. Daly (1987) ha argumentat les diferències entre el que seria creixement econòmic i desenvolupament econòmic. En primer terme el creixement fa referència a un increment quantitatiu, i més concretament a un augment quantitatiu en l'escala de les dimensions físiques de l'economia; mentre que el concepte de desenvolupament faria esment a una millora qualitativa en l'estructura, disseny i composició dels estocs i fluxos físics, que resultarien d'un major coneixement, coneixement com a tècnica i també

propòsit, i així tendrem que una economia es podrà desenvolupar sense experimentar creixement.. Per a explicar-ho es fa servir la comparació entre el procés de creixement d'un nin que augmenta de pes i estatura, mentre que el desenvolupament d'una persona respon a aspectes qualitius com per exemple l'augment de coneixement. De totes maneres, Jacobs (1991) recorda que la qüestió no rau tant en parlar de creixement o desenvolupament en abstracte, sinó sobre exactament de quin creixement o de quin desenvolupament s'està parlant, ja que en termes abstractes, com són els diners, el creixement podria ser infinit, però en termes físics la segona llei de termodinàmica és implacable. Degut a les ambigüitats dels termes creixement i desenvolupament, hi ha hagut nombrosos autors que han intentat escapar d'aquestes categories que consideren perverses i confoses, com és el cas d'un dels fundadors de l'economia ecològica (o bioeconomia), Georgescu-Roegen (1975). L'economista espanyol, José Manuel Naredo (2003a:377), seguint el mestratge de Georgescu-Roegen, exposava com la "mitologia (la del creixement econòmic i del progrés) que, com hem assenyalat, és l'expressió modernitzada i presumptament científica de certes constants profundament arrelades en

l'inconscient humà, recollides des d'antic per l'alquímia i per la tradició més típicament occidental del messianisme".

La formulació de la crítica a la noció de creixement econòmic ha estat elaborada per nombrosos científics socials (però també naturals) que han dirigit gran part de la seva crítica als fonaments de la societat urbano-industrial de base productivista o industrialista. Així doncs, les crítiques es dirigeixen amplament a aquests fonaments indistintament dels sistemes o règims polítics (organització o estructura socioeconòmica) que els sustentin, ja que s'entén aquesta anàlisi dins d'unes línies més amples que centren gran part de les seves aportacions en torn de la racionalitat instrumental que està present dins dels principis rectoros de la societat industrial.

Les crítiques a la noció de creixement, que es podria llegir també com a versió reduccionista del *progrés*, ja fou analitzada críticament als mateixos inicis dels de la Revolució Industrial al temps que es desenvolupava el corpus científic que aniria donant tant la forma com la justificació d'aquell creixement. Així, tenim les obres de John Ruskin i Jean Charles Leonard de Sismondi, escrites justament en el període de transició entre el capitalisme manufacturer i comercial cap al capitalisme industrial. Aquests es refermaven en la noció aristotèlica que vinculava la riquesa en tant i en quant contribuís a *l'alegria nacional*, el que avui en dia diríem benestar social. El mestre de Patrick Geddes, John Ruskin (1819-1900) denuncià, ja en aquells moments, les dures condicions laborals del proletariat al temps que veia caure la qualitat ambiental als centres de treball i urbans, denunciant unes pautes de l'economia fonamentades en el malbaratament i l'absurd, també diferencià entre la economia política i el que ell anomenà com la "ciència bastarda" que només perseguia la maximització de la producció econòmica. Johan Atkinson Hobson (1858-1940), deixeble de Ruskin, acceptà la validesa de la teoria econòmica ortodoxa, emperò propugnava que s'havia de recuperar l'aspecte moral i les vinculacions socials, introduint el que ell anomenava la "bona vida", terme que avui seria qualitat de vida, com objectiu de la teoria econòmica. Un altre autor que en uns inicis criticà les pautes de consum de la incipient societat industrial fou Richard H. Tawney (1880-1962) qui dirigia el seu punt de mira a l'objecte primer de l'economia que definia com l'acumulació constant de riquesa creant situacions paradoxals en les que la major part de l'acumulat eren coses inútils.

El creixement econòmic es va convertir en l'eix principal de les polítiques després de la II Guerra Mundial, essent el creixement en sí mateix considerat apriorísticament com a positiu. Nogensmenys, a finals dels anys 1960 i a la dècada dels 1970 ja es qüestionaven les bondats de les polítiques orientades al creixement, especialment perquè aquelles es sustentaven sobre l'argument d'alleugerar la pobresa al món i aquesta no feia res més que créixer, és per aquest motiu en que s'inaugurà una nova etapa en que el discurs oficial es pronuncià en pro d'un creixement amb equitat i per cobrir les necessitats bàsiques. Krishnan (1995) lamenta com el resultat d'això fou que el creixement no fou abandonat i en canvi la pobresa va seguir augmentant. És a dir, la suposada praxis de l'aplicació de les ben intencionades elaboracions teòriques no es va traduir es el que dites teories exposaven que havien de resoldre. Per aquest motiu molts dels teòrics socials que havien fet algunes d'aquelles propostes acabaren per abandonar-les, adoptant-ne d'altres que fossin menys coherents en la realitat que s'anava construint.

Des de les files de científics socials, en gran part provinents del Tercer Món, s'analitza la idoneïtat del creixement econòmic com a instrument per erradicar la pobresa, per lluitar contra l'atur i per abolir les desigualtats. Aquestes anàlisis han desembocat en l'enfocament de les *necessitats bàsiques* amb Amartya Sen com un dels seus màxims exponents. Aquest enfocament va aportar noves visions a la qüestió del desenvolupament, deslligant-ho dels aspectes més estrictament econòmico-financers i relacionant-ho a conceptes com el de qualitat de vida, llibertat i democràcia. És a dir, una definició més complexa del desenvolupament que no la reduccionista visió economicista. Nogensmenys, l'ordre econòmic internacional inaugurat a l'Assamblea de NNUU al 1974<sup>7</sup> pareixia anar en la direcció contrària de la que proposaven els que també col·laboraven amb el PNUD (Programa de Nacions Unides pel Desenvolupament) i que estaven vinculats amb l'enfocament de les necessitats bàsiques com Amartya Sen (1981), Paul Streeten (1981) i Peter Singer (1986). Aquest enfocament desembocarà en la proposta que acull el PNUD de desenvolupament humà, amb l'elaboració de l'Indicador de

<sup>7</sup> A l'Assamblea de Nacions Unides del 10 de maig de 1974 es va adoptar la Declaració per un Nou Ordre Econòmic Internacional.

Desenvolupament Humà (IDH) proposat per Sen i Anand (1994) i que inclou diversos aspectes del desenvolupament, a part dels estrictament econòmics. A partir de 1990, les NNUU han anat elaborant aquest indicador.

Sen (1988) insistia en la introducció al *Handbook of Development Economics* en la necessitat de no identificar el creixement econòmic amb el desenvolupament, destacant la importància de la distribució, conclouent que el creixement econòmic no és l'únic factor que afecta al benestar. Amartya Sen (1999), al capdavant de la que s'ha definit com la corrent de les necessitats bàsiques, defensa la tesi que el creixement per sí mateix no garanteix la millora de la qualitat de vida de les persones. Ans al contrari, les condicions de llibertat i democràcia seran les que permetran que la qualitat de vida de les persones millori. Per Sen, un dels elements claus alhora de facilitar i fer possible la millora de la qualitat de vida de les persones, *desenvolupament humà*, ve donat per l'existència d'unes institucions que així ho permetin. En aquesta línia, en el seu llibre sobre les causes de les fams que patien nombrosos països del Tercer Món durant els anys setanta, les quals no coincidien exactament amb una minva exagerada dels aliments, sinó més aviat al que ell anomenà "*entitlement*" o bé dret d'accés, en aquest sentit es correlaciona la fam amb la fallida de les institucions tradicionals, dels drets d'accés als béns comuns –d'accés lliure i comunals, amb l'establiment de noves institucions reglades pels imperatius del mercat i del benefici (Sen, 1981). Podríem dir que l'enfocament de les necessitats bàsiques ha obert un debat interessant pel que fa en introduir el que podríem anomenar les múltiples cares del desenvolupament, anant més enllà de la unidimensionalitat del creixement econòmic mesurat en unitats monetàries. No obstant, caldria apuntar que fins i tot aquell enfocament beu molt de la noció de creixement econòmic a l'ús, sense acabar de rompre del tot aquell caixó de sastre de l'economia que defineix Naredo (2003a).

Autors com Kapp (1950), Hirsch (1976), Mishan (1989) o Polanyi (1968) presentaren unes teories que planejaven uns *límits* al funcionament de les institucions que recolzen el creixement econòmic, així com uns límits a la pròpia noció de creixement. Segons aquests autors, el desenvolupament econòmic, tal com majoritàriament s'entén resulta ser la causa i efecte de l'erosió de les institucions que actuen en pro del benestar humà. Hirsch (1976) a la seva obra sobre *els límits socials al creixement* exposa com les teories d'Adam Smith sobre l'individualisme econòmic havien estat llegides interessadament per tal de justificar el projecte productivista de la societat urbano-industrial, ja que en les obres de Smith es contempla no tan sols la "ma invisible", sinó també la importància de les estructures i institucions socials que complementen al mercat. Mishan (1980) argumenta com la visió tecnocràtica del món i de la societat, sorgida de la racionalitat instrumental condueix cap a una progressiva erosió moral que acaba traduint-se en una pèrdua de benestar, just al contrari del principal objectiu que pretenia assolir el creixement econòmic per sé.

Abramovitz (1979) apuntava que en la nostra societat predominava la confiança en un judici pràctic, a partir del qual un canvi en el benestar econòmic implica un canvi en el benestar total, en la mateixa direcció i grau, com si d'una relació mecànica es tractés. No obstant, autors de l'òrbita de l'economia ecològica i de l'economia institucional com Georgescu-Roegen (1996) i Herman Daly (1984) per una banda, i William Kapp i Ciracy-Wantrup (Aguilera Klink, 1995) exposen que a mesura que ens dirigim als límits del creixement (particularment els biofísics), més difícilment es pot assumir que una millora en el benestar econòmic condueix a un benestar general.

El pensament econòmic dominant s'ha fonamentat, i encara es fonamenta, en la **prescripció normativa** que el creixement és l'objecte d'estudi i l'objectiu de la humanitat per a la seva supervivència. Encara que aquesta sigui una prescripció normativa, es tendeix a articular el corpus científic de moltes de les ciències socials per tal de donar-li un caràcter positiu, emperò aquest resta, tal com exposen Bromley (1990) i Daly i Cobb (1989) dins del camp ideològic i per tant normatiu. Daly (1984) exposa sintèticament el que podríem definir com a limitacions al creixement, de les que es poden distingir dues principals classes de limitacions: les biofísiques i les etico-socials. Els raonaments en un sentit i en l'altre fugen en gran mesura del marc de raonament ortodox, tant de l'economia com de gran part de les ciències socials, entrant dins del que alguns han denominat com un canvi paradigmàtic que en bona mesura, però no solsament, ha estat introduït de la mà de l'economia ecològica.

En primer lloc tenim els **límits biofísics** al creixement. En la dimensió física, i en concret a la Biosfera, l'expansió física o creixement topa amb uns límits. Daly (1987) exposa en aquest sentit tres condicions que es presenten interrelacionades: *finitud, entropia i complexitat*

*dels ecosistemes.* La finitud espacial i temporal és un dels elements claus, en aquest sentit, tenint en compte que l'entropia és la fletxa del temps i marca la inexorable irrevocabilitat del procés econòmic entès com un procés evolutiu. En realitat, no hi ha un flux circular de matèria-energia en un sistema tancat, en canvi hi ha un flux entròpic lineal que va des de la biosfera (extracció) a través de l'economia (producció i depreciació) i retorna a la biosfera (contaminació). Així, el factor temps adquireix unes dimensions importantíssimes, arribant-se a definir els conflictes ecològics com a resultat de la col·lisió de temps: l'industrial (avui cibernètic), l'humà i l'ecològic. El factor temps és fonamental per a l'adaptació i aprenentatge de les persones. Per altra banda, Daly (1987:327) exposava com "el diner abstracte (valor de canvi) pot fluir en cercles, però la matèria-energia concretes a través de l'economia són últimament lineals [...] Els flux circular dels diners pot créixer per sempre. Però la riquesa real i l'ingrés sempre té dimensions físiques i conseqüentment pot créixer exponencialment només per un temps limitat. Els límits biofísics són reals".

En aquest sentit, en quant a límits biofísics, Keneth E. Boulding (1966) en un conegut article exposava a l'economia actual com una economia "cowboy", com a metàfora del vaquer que recorr les extenses praderies nord-americanes i explotant-les com si fossin infinites. En contraposició, Boulding propugnava una nova economia que fos una economia "spaceship", o nau espacial, en la qual els recursos fossin limitats i per la qual cosa fos necessària una gestió adequada. La *spaceship economy* entenia la Terra com un sistema tancat en el que es tanquen els cicles de materials. Aquesta metàfora, ha estat contestada en el sentit de que sí és cert que la Terra pot ser considerada com un sistema tancat en quan a materials, amb l'estranya aportació d'algun meteorit, per la banda de l'energia és un sistema obert ja que el flux d'energia solar es pot considerar com a constant.

La ideal proposta de la *nau espacial* de Boulding (1966) no era adequada per Herman Daly (1991) qui canviarà la metàfora de la nau espacial per la de l'economia definida com un "bou dins de la tenda xinesa" (*Bull in the China Shop*), tenint en compte l'escala de l'economia com a subsistema de la biosfera i condicionada a les lleis de la termodinàmica, en contraposició la definició de *nau espacial* que contemplava la primera llei de termodinàmica però no la segona, i a més comportava una visió altament intervencionista per part de l'home, aquest com un astronauta com un gestor coincidint amb visions potser més tecnocràtiques, així al setembre de 1989 el nombre especial de la revista *Scientific American* es titulà *Gestionant el Planeta*.

Exposar el fet que el creixement quantitatiu sense límit és impossible en un món finit resulta ser tan evident que es pot pensar fins i tot que és totalment absurd i superflu el fet d'assenyalar-ho. Nogensmenys, la majoria de models de creixement emprats dins de l'economia estàndard suposen, en no incloure, que la natura no imposa limitacions i que el creixement depèn de l'esforç del treball, l'evolució tecnològica i l'ampliació del capital (Roca, 2001). Stiglitz que va protagonitzar una polèmica respecte de la proposta de Georgescu-Roegen (1996) sobre el procés econòmic i la llei de l'entropia, en la sèrie d'articles publicats en dita polèmica, va arribar a escriure que "escriuim [els economistes] models com si s'estenguessin fins a l'infinit, però ningú pren aquests límits seriosament: en primer lloc, pel fet de que un augment exponencial de la població comporta problemes quasi inimaginables de congestió en el nostre limitat planeta" (Stiglitz 1997: 296). Així doncs, hom es pot demanar com és que el propi Stiglitz qüestiona la rellevància de la llei de l'entropia, quan dins del mateix article se li escapa el fet que l'expansió il·limitada resulta inviable, encara que els seus models i formulacions normatives no ho tinguin en compte. Daly (1997) en resposta a l'economista principal del Banc Mundial, Joseph E. Stiglitz, es demana si seria necessari, no obstant, tenir en compte que les possibilitats econòmiques més enllà dels cinquanta anys pròxims dependran precisament del que ocorri en les properes dècades.

Dins del debat sobre els límits (biofísics) al creixement hi podem incloure una ampla bibliografia, essent una de les obres més conegudes la realitzada al Club de Roma, amb Donella Meadows, sobre els *límits al creixement* del 1972 (Meadows et al., 1972). Aquell primer informe del Club de Roma elaborava una sèrie de projeccions al futur de diversos recursos i s'arribava a la conclusió que en el futur seria impossible persistir en les taxes de consum, extracció i producció. En el mateix moment en que van aparèixer elaboracions científiques sobre els límits al creixement va aparèixer una producció important d'obres encarregada a desmentir i criticar el que aquelles publicacions recollien. Cole et al. (1973) elaboraren una sèrie de crítiques a l'informe del Club de Roma dient que si el model del Club de Roma es traslladava cap al passat no s'adaptava a la realitat. Per ells el model resultava ser massa pessimista en no incloure els

possibles avanços tecnològics al futur i també apuntaren que no tenia en compte els mecanismes dels preus que indicarien l'escassetat de recursos en un futur, ja que Cole et al. (1973) donaven per vàlida la correlació entre preus i escassetat de recursos<sup>8</sup>.

Moltes de les publicacions *antilímits* eren pagades per institucions privades, generalment conservadores, que defensaven les moltíssimes possibilitats d'expansió de l'escala de l'economia, cantant especialment les virtuts de la capacitat humana per superar moments d'escassetat mitjançant l'enginy la seva capacitat d'adaptació tecnològica. En aquesta línia es situa el llibre de Simon i Kahn (1984) *The resourceful Earth* que fou finançat per "The Heritage Foundation"<sup>9</sup> que es defineix com un *think tank* conservador dels EUA fundat al 1973 per tal de promoure polítiques públiques conservadores, la lliure empresa, el govern limitat i la llibertat individual. El llibre de Kahn i Simon (1984) va ser publicat per respondre el llibre encarregat pel President Carter dels EUA sobre la situació socioambiental del planeta en el qual s'alertava de la degradació dels ecosistemes, la pèrdua de biodiversitat i la degradació dels recursos naturals (Barney, 1982).

Les veus *antilímits* han trobat una punta de llança en l'obra de l'estadista noruec Lomborg<sup>10</sup> que salta a la fama amb l'obra *The skeptical environmentalist* (Lomborg, 2001)<sup>11</sup> sortida i llesta per presentar a la Cimera de Johannesburg (2002) i així donar arguments "científics" per tal de defensar postures contràries a la conservació dels recursos naturals i el redimensionament de l'esfera econòmica. La base de l'argument de Lomborg es prou coneguda i tenim precedents com els ja esmentats de Simon i Kahn (1984). Els principis sobre els quals es fonamenten les argumentacions els podem trobar en el següent fragment de Lomborg (2001:401) "ara disposam de més temps lliure, major seguretat i menys accidents, més comoditats, sous més alts, menys fam, més menjar i una vida més llarga i saludable. Aquesta és la fantàstica història de la humanitat, i afirmar que aquesta civilització "funciona malament" és, com a mínim, immoral". És a dir, no permet un qüestionament crític de dita civilització i, sobretot, es destaca la dimensió occidental i patriarcal de dita concepció ja que a l'actualitat les desigualtats planetàries ens dificulten de sobremanera el fet de parlar dels beneficis del creixement. A més, les majors desigualtats les suporten les dones, tant als països centrals on es fan càrrec de les activitats domèstiques (no remunerades), com dels països perifèrics on aquestes són les que carreguen amb la pitjor part de les desigualtats dels exclosos del pastís del creixement.

Lomborg fou nomenat "*global leader for tomorrow*" al 2001 pel Fòrum Econòmic Mundial (FEM) i al 2002 la revista *Business Week* el considerà com una de les "50 estrelles d'Europa". Emperò, al mateix temps que s'han lloat les aportacions de Lomborg, especialment per part de les institucions econòmiques i els seus mitjans de comunicació, la comunitat científica ha reaccionat durament en revistes d'interès científic com *Science* (Grubb, 2001), *Scientific American* (Lovejoy, 2002; Bodnar, 2004), *Nature* (Pimm, 2001) a més de les aportacions de molts dels prestigiosos científics citats per Lomborg que responen a la revista d'informació ambiental *GRIST*<sup>12</sup> del 12 de desembre de 2001. A finals de 2002, després de la Cimera de Johannesburg, el Comitè danès sobre deshonestedat científica format per cinc experts va sentenciar que la publicació de Lomborg era "clarament contrària als criteris de la bona pràctica científica"<sup>13</sup>.

Daly (1984) sostén que en cas que biofísicament fos possible el creixement il·limitat, caldria parlat, també, d'uns **límits èticsocials** al creixement. En primer lloc estableix que la viabilitat i desitjabilitat d'extreure i esgotar els recursos de la biosfera està limitada pel cost que això pugui implicar a les generacions futures, tenint en compte que primer de tot estan les generacions presents sense les quals, evidentment, no hi hauria generacions futures. En aquest

<sup>8</sup> Kula (1998) resumeix les crítiques a l'informe del Club de Roma sobre els límits al creixement.

<sup>9</sup> The Heritage Foundation: [www.heritage.org](http://www.heritage.org)

<sup>10</sup> Debat Lomborg a internet: [www.lomborg.com](http://www.lomborg.com) (gener 2005), i [www.anti-lomborg.com](http://www.anti-lomborg.com) (gener 2005).

<sup>11</sup> Valdivielso (2006) realitza una excel·lent anàlisi del debat Lomborg i desvetlla els fonaments ideològics que sostenen la seva proposta científica tant teòrica com metodològica.

<sup>12</sup> Revista *GRIST*: <http://www.grist.org/advice/books/2001/12/12/of/index.html> número 12/12/2001 (Norman Myers respon sobre la biodiversitat, David Newton sobre energia, Emily Matthews sobre boscos, Lester R. Brown sobre població, Stephen M. Schneider sobre clima, E.O. Wilson sobre l'extinció de les espècies, Devra Davis sobre salut humana i Allen Hammond sobre estadística)

<sup>13</sup> [www.forsk.dk/uvvu/udtaldebat/bl\\_decision.htm](http://www.forsk.dk/uvvu/udtaldebat/bl_decision.htm) (gener 2005).

sentit, critica la posició dominant en economia que estableix que tots els valors morals són expressables en termes d'individualitat, sense contemplar valors col·lectius, i mesurat en base als ingressos individuals. En paraules de Daly: "l'obligació cap a les generacions futures proveeix una limitació moral a la taxa d'esgotament dels recursos i indirectament a la taxa de creixement". En segon lloc, un altre límit èticosocial, vendria donat pel fet que els humans cohabitin el planeta amb altres espècies, que són o poden ser útils per l'home, a part de tenir aquestes per sí mateixes un valor intrínsec. La desaparició d'una espècie és irreversible i suposa un cost per la humanitat al present i sobretot a les futures generacions. Un cost que no és expressable en dimensions pecuniàries. El biòleg P. Vitousek (1986:368) recordava que "L'*homo sapiens* és tan sols una de les potser 5 milions o 30 milions d'espècies animals sobre la Terra i, no obstant, controla una part desproporcionada dels seus recursos".

En tercer lloc, un altre límit èticosocial molt relacionat amb els anteriors és el que fa esment al desenvolupament entès com un bé posicional, o exclusiu. Els béns posicionals foren definits per Hirsch (1976) en el seu llibre sobre els límits socials al creixement mitjançant l'explicació de la persistència de problemes de distribució en els països d'alt ingrés durant els pròspers anys 1960. Segons la relació fordista, l'augment dels salaris anava lligat a un augment de la productivitat, donant com a resultat la disposició dels béns de consum de masses per a grans segments de la societat. Emperò, així i tot es produïa insatisfacció, pel fet que certs béns i serveis tenien un caràcter posicional, és a dir *béns exclusius*. Per Hirsch la satisfacció individual estaria influïda negativament per l'ús general quan la suma de decisions individuals de consumir certs béns incorr en costos socials. Els *béns posicionals* presenten un caràcter d'autocancelació, en el sentit que quan més gent els disposen menys valor tenen pel que els posseeix i, fins i tot, poden arribar a convertir-se en col·lectivament negatius, encara que individualment fossin valorats com a positius. Una de les implicacions dels efectes d'autocancelació del creixement econòmic és que aquest esdevé menys important pel benestar humà del que es pensava, i llavors entren en joc altres objectius i prioritats socials.

Joan Martínez-Alier (1994:123-124) il·lustrava aquesta qüestió de la següent manera: "si tot el món té un cotxe, o si tot el món s'esforça en tenir una bona educació que li permeti accedir a un lloc de treball ben remunerat, o si tot el món té una casa de camp o un iot, el tenir-los canvia la situació social, a causa de la congestió de la circulació i la manca d'aire net, o perquè no quedi treball altament qualificat per tothom, o per l'aglomeració de les cases de camp o iots fa que aquests ja no siguin atractius". Martínez-Alier (1994) exposa que les repercussions de la "teoria dels béns posicionals" de Hirsch anirien més enllà del que el seu autor hauria esperat, ja que aquell no contemplà l'anàlisi ecològica de l'economia, en part per això parlava de límits socials i no ecològics. Essent, l'economia material en sí mateixa una economia posicional, ja que incorr en limitacions per a generacions futures i presents, aconseguit gràcies a fortes dosis de deteriorament ecològic.

### **4.3. DEL DESENVOLUPAMENT I LA POBRESA A LA GLOBALITZACIÓ CAPITALISTA I LA RETÒRICA DE LA SEGURETAT.**

#### **4.3.1. L'Agenda de la Globalització capitalista.**

Si els quasi 30 anys que anaren després de la finalització de la II Guerra Mundial a la primera Crisi Energètica del 1973, s'ha conegut com a l'era del desenvolupament, en aquells temps ja s'havia anat elaborant i preparant l'agenda de la globalització. La lenta entrada a l'era de la globalització i del *globalisme*, es veurà impulsada i ampliada per una banda per la desaparició del bloc soviètic (1990) després de la caiguda del Mur de Berlín (1989) i per l'altra banda per la irrupció de les noves tecnologies de la informació i comunicació (NTIC) (el primer correu electrònic ja s'havia enviat el 1971). Si l'era del desenvolupament es publicitava com a la millor manera de vèncer a la pobresa, la de la globalització capitalista es publicitarà com la millor manera de viure en un món segur (Sachs, 1999).

La nova divisió internacional del treball del sistema capitalista-món de la postguerra mundial, es va produir sota el predomini hegemònic dels EUA, que militarment i políticament estava contrastada pel bloc antagònic de la URSS, configurant una mapa geopolític global marcat per la bipolaritat després de 1945 i per una situació permanent de Guerra Freda protagonitzada per l'escalada nuclear. La metròpoli de l'economia-món es desplaçà de la *City* de Londres a la megalòpolis de Nova York, al darrera i a molta distància anirien els països



europaus agrupats en torn a la CEE (Tractat de Roma, 1957) i Japó. Tant els països europeus com Japó varen rebre l'ajuda nord-americana, amb el Pla Marshall<sup>14</sup> (1947) i el Pla McArthur respectivament. Unes ajudes que tenien un component geoestratègic important, amb la pretensió de constituir un cinturó de seguretat a l'avanç de l'epidèmia comunista que tan preocupava als poders dels principals països capitalistes. Aquests països conformaren el que Ohmae (1985) definí com la *Triada del Poder*. La inauguració de l'Estat del Benestar en els centres metropolitans varen tenir un clar referent, primer en el *New Deal* de Franklin D. Roosevelt i en els informes Beveridge presentats al Parlament Britànic (Report to the Parliament on Social Insurance and Allied Services, 1942; Full Employment in a Free society, 1944). Aquests informes eren d'inspiració keynesiana i en ells s'establien les bases del pacte o contracte entre el capital i el treball per tal d'evitar els excessos del règim d'acumulació anterior, caracteritzat pel *Workfare* i l'expansió colonial, i que havia desembocat en les crisis bèl·liques de la primera meitat del segle XX. Mentrestant, algunes altres regions perifèriques s'incorporaven en el procés industrialitzador, però la gran major part restava en el conjunt anomenat com a *Tercer Món* caracteritzat per unes economies eminentment exportadores basades en activitats primàries i d'autoconsum, establint-se i perpetuant-se una relacions d'intercanvi desigual (Amin, 1975) i unes **economies d'arxipèlag** dins d'un oceà d'exclusos del NOEI (Nou Ordre Econòmic Internacional) –i entropia–, marcat des dels centres de poder del capital (Veltz, 1999).

L'era del desenvolupament inaugurada després de la II Guerra Mundial va tenir, dins de la retòrica dels discursos, com a preocupació central al món, la d'eradicar la pobresa mitjançant l'extensió, o suposada extensió del model de desenvolupament occidental a les regions desfavorides del planeta. És a dir, del capitalisme. Així, un dels primers informes de NNUU sobre els països empobrits (ex-colònies) es va publicar a l'any 1951 sota el títol *Measures for the economic development of underdeveloped countries*. La qüestió de la pobresa a escala mundial fou "descoberta" després de la II Guerra Mundial, ja que fins aleshores no era un tema de debat ni de preocupació. En un dels primers informes del Banc Mundial amb data 1948-1949 s'apuntà el següent: "d'acord amb el Servei Estadístic de les NNUU, els ingressos mitjans per càpita als EUA es trobava entre 400 i 900 dòlars. Per més de la meitat de la població mundial, l'ingrés mitjà era menys o molt menys que 100 dòlars per càpita" (Sachs 1999:8). Nogensmenys, aquella preocupació serà la públicament manifesta i socialment acceptable i acceptada, ja que durant aquella època la principal preocupació giraria en torn a l'amenaça comunista i les institucions que rebran més atenció i protagonisme seran les de caire polític-militar, essent la qüestió del desenvolupament una qüestió podríem dir que marginal o instrumental en servir-se de les institucions polítiques per engrandir l'univers del sistema capitalista que reforçava el poder de les elits globals, així com de les poblacions dels espais centrals.

En resposta a les creixents pressions internacionals per part de les dues superpotències, es va crear un grup de països *tercermundistes* configurant a la Conferència de Bandung al 1955 el *Moviment de Països no alineats*, els quals es convertirien en un grup important de crítica a les dinàmiques polítiques i econòmiques per part dels blocs hegemònics del moment. En l'actualitat aquest grup ha anat perdent força, especialment per la creixent imposició de les regles del joc de la globalització capitalista (financera).

El creixement econòmic es va convertir en l'eix de les polítiques després de la II Guerra Mundial, essent el creixement en sí mateix considerat com a positiu, malgrat es tracta d'un terme normatiu. Nogensmenys, a finals dels anys seixanta i a la dècada dels setanta ja es qüestionaven les bondats de les polítiques orientades al creixement econòmic, especialment perquè es sustentaven sobre l'argument d'alleugerar la pobresa al món i aquesta no havia fet res més que créixer, és per aquest motiu en que s'inaugurà una nova etapa en que el discurs oficial es pronuncià en pro d'un creixement amb equitat i destinat a cobrir les necessitats bàsiques. El resultat d'això fou que el creixement no fou abandonat i en canvi la pobresa va seguir augmentant. Aquesta anàlisi donava arguments, més que de sobres, per justificar qualsevol intervenció. La pobresa era diagnosticada com una manca de poder adquisitiu i que seria curada mitjançant el creixement econòmic (Krishnan, 1995).

<sup>14</sup>La OCEE (Organització per a la Cooperació Econòmica Europea) es va crear al 1948 per gestionar el Pla Marshall, canviant de nom al 1961 per OCDE (Organització per la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic) en ampliar-se a països no europeus es constituirà al 1961.

El Creixement econòmic des de la II Guerra Mundial es va produir de forma selectiva en l'espai, donant lloc a intensos processos de concentració i polarització social i espacial, essent les grans metròpolis els escenaris de la nova economia mundial i dels desequilibris socioambientals (Fernández-Durán, 1996a). A part de la coneguda bipolaritat geopolítica entre els EUA i el Bloc Soviètic, s'estableix una bipolaritat geopolítica i geoeconòmica, potser més intensa i extensa, entre regions guanyadores i regions perdedores (Benko i Lipietz, 1994). Les primeres coincidiran amb el que Saskia Sassen (1991) ha definit com a les *ciutats globals* que és allà on es concentra el poder, les matrius de les corporacions transnacionals, els centres d'investigació punta, seus de les institucions globals (p.ex. FMI, BM, OMC, etc), els serveis de major rang i d'alt valor afegit (monetari) internacional; i les segones seran els espais perifèrics del sistema economia-món. L'escenari en el qual es desenvolupa el procés de globalització capitalista reproduïx *illes del tresor* escampades per un oceà conegut com a *resta del món*, invocant al concepte de terra ricardiana, plana, isomorfa i sense atributs. Aquestes *illes del tresor*, ciutats globals, les metròpolis on conflueixen els fluxos –materials, energètics, de capital, de poder i de persones, donant lloc al que podríem anomenar un *sistema de ciutats globals* jerarquitzat (Sassen, 1991).

De totes maneres, la metròpoli representarà tant en regions guanyadores com perdedores totes les cares del projecte globalitzador. En les metròpolis del Nord amb Nova York, i Wall Street com a localització concreta, com a representació de la concentració de riquesa, fortuna i poder, però també amb profundes desigualtats internes; mentre que a les metròpolis milionàries (en persones) del Sud es concentraran la pobresa, la misèria i la fam, però també es troben representades les pròpies elits globals. Ambdues representacions comparteixen la degradació socioambiental com a emblema, en ser cada cop superior el seu metabolisme socioeconòmic (Fernández-Durán, 1996a).

Als finals dels 1960, es començava a esqueixar el model socioeconòmic establert després dels grans conflictes bèl·lics mundials. Les mobilitzacions ciutadanes i populars arreu del món comencen a donar senyals d'atenció sobre les deficiències del model socioeconòmic i polític instaurat al 1944-1945, tal com es demostrà en els carrers de París en el *Maig del 1968*, els carrers de Praga i Mèxic, i les contradiccions de les polítiques dels EUA a la resta del Món, i en especial els costos, en vides humanes, que suposà la Guerra de Vietnam. El punt d'inflexió vendria amb la coneguda *crisi energètica* de 1973, en que es produeix una pujada del preu dels combustibles fòssils després del conflicte àrab-israelià de la Guerra de Yom Kipur. Emperò, anteriorment ja s'havia produït la ruptura del sistema monetari-financer mundial per la decisió unilateral de Richard Nixon (1971). Els costos de la guerra, l'alentiment del consum intern i l'elevat dèficit exterior, entre d'altres, feu que es decidís rompre amb el sistema monetari de Bretton Woods: primer es trenca el patró dòlar-or (1971) i amb el sistema de tipus de canvi fix (1973). Així doncs, la crisi energètica del 1973 va permetre adoptar una sèrie de mesures als EUA difícilment acceptables d'altra manera, emperò que ja s'havien començat a impulsar a principis de la dècada. L'any 1974 es duen a terme una sèrie de canvis regulatoris que permetrien impulsar l'obertura dels mercats estatunidencs a tots tipus de capitals. Es començava un canvi important en el règim d'acumulació que donaria lloc a la intensificació de la dimensió financera i que inauguraria el que Peter Gowan (2000) ha definit com el RDWS (Règim Dòlar Wall Street). Per altra banda, els EUA negociaren amb Aràbia Saudita el pagament del petroli amb dòlars, amb la qual cosa la sort del dòlar, a part d'estar estretament vinculada a les lògiques financeres de l'economia especulativa global, també tendria una relació directa amb l'or negre (Fernández-Durán, 2003a).

A la primera conferència de NNUU sobre comerç i desenvolupament (UNCTAD) a l'any 1964, un grup de països del Tercer Món que acollia el 77% de la població mundial s'erigeix com a grup, el G-77. Aquest mateix grup, al 1974 reclamà un NOEI (Nou Ordre Econòmic Internacional) en vistes als escassos fruits recollits per la seva banda de l'ordre establert arran de l'edifici de "Bretton Woods". D'acord amb la seva proposta es pretenia reiniciar de bell nou el diàleg Nord-Sud. Nogensmenys, aquest grup heterogeni no sempre presenta en les seves demandes certa coherència i es veuen successius "tics" de les elits, essent moltes vegades les seves demandes formulades en defensa dels seus propis interessos i d'altres interessos sovint ocults. Emperò la seva tasca, malgrat presentar algunes ombres ha estat més aviat de contestació i contraposició a les càrregues i greuges que els hi provocà la situació post-Bretton Woods.

A les institucions de la governança mundial, al 1969 s'inaugurà una nova etapa que es preocupà pels aspectes socials del desenvolupament i a la XI Conferència de la Societat Internacional pel Desenvolupament a Nova Deli es presentà un nou enfocament que es podria sintetitzar en l'expressió: *creixement amb equitat* o *amb redistribució*, que es veurà expressat en l'obra de H.B. Cherney (1974) *Redistribution with growth*. Aquest enfocament, fins i tot va ser adoptat formalment pel president del Banc Mundial, el Sr. McNamara<sup>15</sup>, a l'any 1974. Aquestes crítiques es fan paleses institucionalment quan al 1973 el mateix President del Banc Mundial, el Sr. McNamara declarava que: "malgrat una dècada sense precedents en increments del PIB [...] els sectors més pobres de la població han rebut molt pocs beneficis [...] El 40% de la població rep el 75% de tots els ingressos" (Sachs 1999:6). Un cop detectat que la fórmula de Truman no funcionava, McNamara va proposar noves dosis de la mateixa medicina del desenvolupament (o creixement), però aquesta vegada s'hauria d'adreçar als segments rurals de la població donant com a resultat els coneguts impactes de la "Revolució Verda", que entre d'altres coses es vinculava amb la indústria de la guerra aconseguint una doble amortització de molts de materials químics produïts per matar, i llavors teòricament per alimentar.

La ruptura del model econòmic de creixement continuat o sostingut, des de la II Guerra Mundial, es contempla en la reducció dràstica de les taxes de creixement econòmic a partir de 1973 i la ruptura de la situació de plena ocupació amb atur friccional (2%-3% d'aturats) per entrar en una nova etapa d'atur estructural, amb unes taxes d'atur d'entorn al 8% als centres del poder econòmic i polític, és clar, ja que les perifèries es veien immerses en rutes distintes i disperses. A més a més, la nova etapa que s'encetà després de la crisi energètica del 1973 es pot dir que vendria caracteritzada per una successió cada cop més ràpida i imprevisible de situacions expansives i recessives obrint l'etapa o era definida per Galbraith (1984) de l'incertesa.

R. Brenner (2003) exposa com al darrera de les causes de la ruptura del règim fordista hi havia la caiguda de la taxa de benefici. Segons Brenner (2003:54) als anys 1970, "cabia predir que el descens de rendibilitat se superaria ràpidament, especialment a la llum de l'èxit dels patrons en retallar el creixement dels salaris reals i de la despesa social. D'acord amb les expectatives econòmiques normals, les empreses haurien respost naturalment al descens en la taxa de benefici derivat de la intensificació de la competència desplaçant els mitjans de producció de les branques econòmiques hipertrofiades a d'altres noves, en les que la rendibilitat potencial fos més alta. Però aquell procés habitual d'ajustament no assolí l'efecte esperat". Els *think tanks* identificaren l'excés de democràcia, junt amb l'ascens del preu del petroli, com una de les principals causes de la crisi dels anys 1970. El fet que amples sectors de la societat demandessin més espais de llibertat resultava, segons aquells *think tanks*, en la principal amenaça a "l'ordre" social vigent. En aquesta línia es pot destacar l'informe de la Comissió Trilateral<sup>16</sup>. Aquest informe fou elaborat al 1975 per: el francès M. Croizier, el japonès J. Watanuki i el estatunidenc S.P. Huntington. Segons aquest informe, s'havien de retallar aquelles polítiques públiques que havien permès retallar les desigualtats i que havien alimentat un moviment sindical (i altres moviments socials) que posaven en perill l'ampliació de l'acumulació del capital. Els xocs petrolers varen oferir les condicions socioeconòmiques òptimes per instaurar el règim neoliberal, un règim que es sustenta (i/o construeix) de les situacions de xoc per tal de dur endavant els "ajustaments" que canviarien en els espais centrals les prioritats polítiques que es traduïrien en un desmantellament dels moviments sindicals i socials crítics amb l'ordre dominant. El que Naomi Klein (2007) ha definit com a la "doctrina del shock".

En veure que els desitjos i expectatives per part de les grans institucions econòmiques d'estendre la "medicina" del desenvolupament resultava més complex i complicat del que inicialment es pensava, llavors el Sr. McNamara definí de nou la forma de com esvair la pobresa, ja que es veia com el creixement econòmic solsament no bastava, postulà que eliminar la pobresa al final de segle: "significa, en la pràctica, l'eliminació de la malnutrició i l'analfabetisme, la reducció de la mortalitat infantil i elevar l'expectativa de vida als nivells de les

<sup>15</sup> Robert McNamara va ser Secretari de Defensa dels EUA (1961-1968), a més d'arribar a ser president de la Ford Motor Company al 1960.

<sup>16</sup> L'informe es titulava: *La crisis de la democracia. Informe a la Comisión Trilateral sobre la gobernabilidad de las democracias*. La comissió es va crear al 1973 per iniciativa de David Rockefeller (Chase Manhattan Bank), Zbigniew Brzezinski (Conseller de seguretat nacional de Jimmy Carter), l'ex-secretari d'Estat dels EUA Cyrus Vance, l'ex-president Walter Mondale i Paul Volcker (president de la Reserva Federal), hi havia membres de més de 40 multinacionals, més de 300 persones de l'alta política, dels negocis i del món acadèmic dels EUA, Japó i Europa Occidental (Tello, 2005).

nacions desenvolupades" (Sachs 1999:9). Podria semblar que aquesta nova concepció de la pobresa, hauria pogut aportar noves formes per afrontar-la, no més lluny les noves fórmules curatives seran exactament les mateixes que s'havien estat practicant fins aleshores, és a dir creixement econòmic en termes de PIB.

Des de la dècada dels 1970 es comencen a sentir els símptomes d'esgotament del règim d'acumulació fordista, i mentre es produïa un ambient de crisi econòmica s'anava preparant el terreny pel que seria la nova etapa de creixement del sistema capitalista en la seva dimensió global i profundament financiaritzada. Sota les teories ricardianes de les avantatges comparatives i les smithianes de la divisió del treball. Segons H.E. Daly (1993), en base als primers postulats, esbiaixadament interpretats, de la ciència econòmica ortodoxa es durà una transformació econòmica, política, social i espacial sense precedents en la història de la humanitat. Són molts d'autors els que han assenyalat que la integració dels mercats, és a dir les dimensions internacionals i globals del capitalisme, no són noves, sinó que es donen de manera continuada a partir de 1820 amb les dinàmiques colonials, amb el parèntesi de les guerres mundials. De fet, els orígens de la lògica del capitalisme que desembocaran en l'actual aprofundiment del sistema es remunten ja a la colonització del continent americà (Polanyi, 1968; Lindert i Williamson, 2003).

Lindert i Williamson (2003) sostenen que malgrat s'hagin adoptat les regles del capitalisme global a noves regions mundials, amb països com Indonèsia, Xina, Rússia i la Índia, això no s'ha reflectit en un canvi en la distribució de la riquesa, ans al contrari aquesta ha sofert una major concentració, essent la seva distribució cada cop més inequitable i desigual. A més la seva extensió no haver anat acompanyada de la somiada democratització dels països que teòricament s'establiria una relació mecanicista entre creixement econòmic i democratització, essent un dels exponents més clars el cas d'Àrabia Saudita on la fèrria dictadura de la família Saud ha anat lligada a un important creixement econòmic, vinculat a les rendes del petroli, però amb una forta concentració de la riquesa en un 2% de la població del país, així com altíssimes taxes d'analfabetisme.

L'evolució cíclica del sistema capitalista ha anat acompanyada de diverses transformacions que han resultat amb una ampliació i creixement constant de les activitats econòmiques, essent un dels trets més característics la seva internacionalització, encara que aquest aspecte sigui matisable tal com sostén el propi David Harvey (2003), ja que segons ell l'esperit internacional del capital no esdevé res nou. Taylor (1985) adoptà la proposta de Wallerstein (1979, 1984, 1999) a l'hora d'explicar els trets fonamentals del *sistema-món* destacant el canvi en les relacions i densitat de les mateixes entre diferents parts del món, la identitat dels principals agents promotors, els centres de poder mundial, etc.

<b>Taula 1. Cicles econòmics i expansió de les relacions capitalistes (Font: Méndez 1997:110)</b>			
<b>Etapa</b>	<b>Centre</b>	<b>Àrees Dependents</b>	<b>Tipus de relacions</b>
<b>Capitalisme mercantil (s. XVI)</b>	Nord d'Itàlia Països Baixos (Venècia, Amberes, Amsterdam)	Europa Mediterrània Europa Central/Bàltic Colònies d'Amèrica/Índic	Comerç ultramarí (productes de luxe, llana, blat, esclaus...). Companyies mercantils i societats financeres.
<b>Capitalisme industrial (s. XVIII)</b>	Gran Bretanya (Londres)	Resta d'Europa Estats Units, Japó, Rússia. Colònies d'explotació a zones temperades: Amèrica, Oceania. Colònies d'explotació a àrees tropicals: Àfrica, Àsia, Amèrica Llatina.	Extracció de matèries primeres i aliments. Exportació de manufactures i capitals. Companyies mercantils, mineres, ferroviàries, bancs (relació metròpolis-colònies).
<b>Capitalisme monopolista (s. XX)</b>	Estats Units (Nova York)	Europa Occidental, Japó. Austràlia, Nova Zelanda Desconnexió d'URSS (Europa Oriental i Xina) Amèrica Llatina Àfrica i Àsia (nous països).	Empreses multinacionals (instal·lació a múltiples països). Estratègies multidomèstiques. Fluxos de mercaderies, capitals i tecnologia (relacions centre-perifèria).
<b>Capitalisme global</b>	Triada (EUA, Japó, UE). Pacífic versus	Austràlia i Nova Zelanda Rússia i Europa Oriental Est i Sud-est asiàtic	Mundialització/globalització. Obertura/desregularització de mercats.

	Atlàntic	Amèrica Llatina Sud d'Àsia i Xina Àfrica	Nova divisió internacional del treball. Corporacions/ grups transnacionals: estratègia global. Lògica financera de l'economia.
--	----------	--	--

L'agenda del capitalisme global es va anar gestant durant un llarg període, alguns ho connecten ja amb la posició dominant dels EUA a les institucions de caràcter global que es bategen després de la II Guerra Mundial. Entre aquestes institucions destacaríem les Nacions Unides (NNUU) inaugurades al 1945 per encarregar-se de la pau i convivència mundial o el que es coneix com a governança mundial; les aliances militars creades per prevenir dels "mals del comunisme" arreu del planeta destacant la creació de l'OTAN (Organització del Tractat de l'Atlàntic Nord), la TIAR (Tractat Inter-Americà d'Assistència Recíproca) o l'Escola Inter-Americana de Defensa, vinculada a nombroses dictadures militars llatinoamericanes (Chomsky, 2001).

L'agenda de la globalització ha estat també impulsada, o millor dit reforçada, per la irrupció de les noves tecnologies de la informació i comunicació (NTIC). Emperò aquesta agenda va anar precedida per una tasca de convenciment i foment important, que amb la caiguda del Mur de Berlín al novembre de 1989 va veure el moment oportú per treure agressivament, al terreny de l'*aldea global* (Ramonet, 1998) dominada pels *mass media*, el missatge de la "bona nova", segons la qual la història arribava a la fi i amb ell, arribava el triomf del capitalista en la seva versió neoliberal. Aquestes teories es refermaven intel·lectualment en el conegut treball de F. Fukuyama (1989) sobre la fi de la història, que deu la seva fama sobretot a l'impuls i orquestració organitzada per la *John M. Olin Foundation*. Un *think-tank* nord-americà que cada any inverteix grans sumes de dòlars per anar "adretant" l'ensenyament de les ciències socials i així anar creant els planters dels *neocons* (neoconservadors) (Fontana, 1992). A més de les elaboracions de base històrico-política es desplegava un important aparell científic des de la comunitat d'economistes neoliberals, per tal d'argumentar tècnicament les bondats i virtuts del paradigma liberal. La major part d'aquests es reuneixen en torn als *think tanks* de les escoles de negocis més conegudes dels EUA, com per exemple la de Harvard o l'Escola de Xicago (Harvey, 2007). Els orígens explícits del que serà l'etapa global del capitalisme la trobam particularment a finals de la dècada dels 1970 i als 1980 amb la ruptura del que quedava de les polítiques de tall keynessià als EUA, especialment sota el mandat Ronald Reagan, i a Gran Bretanya amb el TINA (There Is No Alternative) de Margaret Thatcher. Aquests impulsen la reconversió de l'estat del benestar cap a l'estat neoliberal. Una revolució, la neoliberal, que se confecciona en les oficines, despatxos i classes dels EUA, que s'aplica a la perifèria i llavors als propis espais centrals (Chesnais, 1999; Harvey, 2007).

Ash Amin (1994) enumera una sèrie de perspectives teòriques a l'hora d'analitzar aquest procés geohistòric, mentre els enfocaments evolucionistes parlen de la societat postindustrial; els de la regulació parlen de regim d'acumulació postfordista o flexible; les teories neindustrials empen el terme de neofordisme; les visions neoschumpeterianes introdueixen els terme de la societat informacional; mentre que els d'influència marxista empen el terme més aviat de capitalisme global o globalització capitalista. Totes aquestes perspectives estan estretament relacionades, encara que hi ha aspectes diferencials entre elles.

Convé destacar que la nova fase d'expansió del capitalisme, no estarà protagonitzada per un canvi en el règim energètic que es mantén en l'ús dels combustibles d'origen fòssil, així com sí ho van estar altres canvis de cicle del capitalisme, sinó que aquesta ve de la mà de la generació i difusió de les noves tecnologies de la informació i comunicació (NTIC), i es caracteritza per ser una fase del capitalisme en que l'expansió del capital assoleix un caràcter intersticial afectant pràcticament a totes les dimensions i activitats. L'expansió del capital afecta cada cop a més àmbits i esferes de la vida de les persones, pràcticament en les economies de mercat avançades totes les activitats aniran a passar al control de les regles del mercat (Etxezarreta, 2001). La gestió de la fàbrica global es realitza a través de l'oficina global, fragmentada i dispersa, impossible de pensar sense la irrupció de les NTIC que permeten el aquí i ara des de qualsevol racó del planeta en un procés de compressió espacio-temporal constant (Harvey, 1990). A la seva vegada el propi desplegament de les NTIC s'han convertit en si mateixes en objecte de les estratègies d'acumulació del capital especulativo-financer i entre

les principals ETN planetàries es troben les vinculades a les NTIC. Emperò si hi ha un paper principal que han jugat les NTIC, aquest ha estat el de permetre, impulsar i reforçar les lògiques d'acumulació especulativo-financeres globals, atès que la dimensió financera s'ha convertit en l'autèntic element rector de l'economia i aquest ha estat presidit per l'hegemonia del dòlar i més particularment pel Règim Dolar Wall Street (Arrighi, 1999; Gowan, 2000; Fernández-Durán, 2003a).

Emperò, potser alguns autors han destacat massa el paper que han jugat les NTIC en el procés de globalització, quan aquesta s'ha gestat en bona mesura en l'expansió de la fàbrica global o postfordista, és a dir la fàbrica fragmentada o en xarxa, que ha estat factible gràcies a l'explosió del transport motoritzat en un context del preu del petroli barat entre els 1980 i principis del segle XXI, la qual cosa s'ha traduït en un gegantisme comercial vinculat a forts impactes socioambientals. Així el procés de globalització és un procés clarament d'expansió geogràfica, de colonització de nous territoris que són incorporats dins les òrbites de la producció, però també del consum. I a més, l'espai en si mateix esdevé un element clau per a l'acumulació del capital, tot donant lloc al que Harvey (2004) ha definit com a "solucions espaciotemporals". La inclusió de nous segments de població dins del conjunt de la societat de consum de masses s'ha produït, en bona mesura, de la mà de la potent indústria cultural que a través dels artefactes de les NTIC difonen les pautes culturals homogeneïtzadores i el *global dream*.

Per Méndez (1997) els trets bàsics del capitalisme global són:

1. Sotmetiment total de l'activitat econòmica a la lògica del sistema capitalista, en escala planetària.
2. Augment de la interdependència entre sistemes productius, vinculats per xarxes cada cop més denses en quant a fluxos materials i immaterials.
3. Generalització progressiva d'una lògica mundialitzada que orienta l'actuació d'empreses i institucions.
4. Major uniformització de les preferències i consum de masses, amb gran predomini dels *mass media*. Efecte demostració sobre poblacions i grups socials de característiques homogènies.
5. Relacions laborals molts variades amb una redistribució espacial d'activitats segons el seu cost.
6. Creixent proximitat entre els sistemes productius, implica el reforçament de la competència en funció a les avantatges competitives.
7. Noves exigències i limitacions imposades per forces externes sobre les que la capacitat d'incidir per part dels agents locals és cada cop menor, i limitació de la sobirania dels Estats front a les estratègies dels grups empresarials i els organismes internacionals.

Una de les principals qüestions que s'han abordat respecte de la fase actual del capitalisme anomenada globalització és la que fa referència al lliure comerç de mercaderies, però també de serveis. En aquest sentit, es sol recórrer a la teoria de les avantatges comparatives per tal de justificar teòricament la proposta de la fàbrica postfordista, recolzada en l'explosió del transport, el petroli barat i la construcció de megainfraestructures planetàries. Aquestes mateixes megainfraestructures són alhora solucions espaciotemporals, segons les quals la pròpia infraestructura possibilita una determinada acumulació de capital amb una important correlació d'interessos públics i privats, i també possibilita noves vies d'ampliació del capital futures (Harvey, 2004). Jagdish Bhagwati (1993) un dels grans defensors de la doctrina del lliure comerç i de la globalització econòmica es centra en les bondats d'aquesta doctrina, emperò una cosa són les idees i unes altres ben diferents són els fets. Així al darrera de la doctrina del lliure comerç i la no intervenció pública, s'amaguen tota una sèrie de contradiccions que el model no s'atura a mirar ni analitzar. En aquest sentit, quan es parla de no intervenció, pública, va seguit immediatament de la si intervenció dels grups empresarials actuant com a lobby en la major part de les decisions polítiques a múltiples escales. Així doncs, el lliure mercat no és més que una assumpció teòrica que no es dona a la realitat, on el que funciona és la intervenció política en termes amples i generals, donant lloc a una *esquizofrènia intervencionista-desreguladora*. En aquest sentit, tota una sèrie d'autors prefereixen parlar de **reregularització**, en el sentit d'una regularització en defensa dels interessos de les elits i del projecte globalitzador, en contraposició a una regularització definida per uns principis adreçats

a resoldre els problemes de desigualtat socioeconòmica i dels conflictes socioambientals en curs (Naredo, 2006). Així doncs, Naredo (2006), suggereix que el concepte neoliberal hauria de ser corregit per un altre concepte que definís més clarament les pràctiques que s'amaguen al darrera, potser un mot a emprar seria el de *neofeudalisme*.

Bhagwati (1993) defensa que el creixement econòmic i la liberalització del comerç condueixen per definició a la millora ambiental i a la resolució de les desigualtats socials. Article contestat per l'economista ecològic Herman E. Daly (1993) qui destaca la possibilitat de seguir creixent sobretot si es segueixen ocultant, tal com fins ara, els costos socioambientals tant en termes monetaris com biofísics. Per Daly (1993) la teoria de David Ricardo sobre les avantatges comparatives, que s'esgrimeixen per a dur endavant la "creuada" del lliure comerç, no coincideix amb les pròpies formulacions de Ricardo ja que aquell argumentava que països diferents amb diferent tecnologia, costums i recursos tendrien costos diferents a l'hora de produir un mateix producte, llavors si cada país s'especialitzava en un determinat producte totes les parts es beneficiarien, emperò Ricardo considerava que el capital havia de considerar-se immòbil, cosa que avui en dia no ocorre. Així s'estableix una contradicció entre les polítiques de mobilitat de capital en base a una teoria que assumia que el capital era immòbil.

Ekins (1993) estabaleix que les **assumpcions de la teoria de les avantatges comparatives** són:

1. No hi ha externalitats.
2. Els preus són estables.
3. Dinamisme equilibrat de les avantatges comparatives.
4. Immobilitat internacional dels factors de producció.

L'expansió del nou model capitalista anirà acompanyada d'una política neoliberal que qüestionarà tot tipus d'intervenció pública i per tant anirà erosionant considerablement les estructures de l'estat del benestar, transformant el sector públic en privat, i al mateix temps a la institució de l'*estat-nació*, i front a aquests es llancen noves receptes de més llibertat (de comerciar i competir) amb la consolidació del *govern corporatiu o empresarial* (Karliner, 1997; Harvey, 2006a) i l'establiment d'aliances regionals potents per tal de competir dins de les dinàmiques del capitalisme global, destacant-ne la Unió Europea<sup>17</sup> (Balanyà et al., 2002; Fernández-Durán, 1996b; Fernández-Durán, 2005).

Caldria destacar especialment la construcció de l'arquitectura financera i econòmica mundial arran de les institucions sorgides de la *Conferència de Bretton Woods*<sup>18</sup> (1944), amb la consegüent imposició de les propostes dels EUA de caràcter marcadament liberal front les de tall keynesià, i sobretot amb la consolidació del dòlar com a moneda planetària. El mateix J.M. Keynes proposà la creació d'una moneda global, el *bancor*, que està recolzada pel patró or. Finalment, la proposta que es consolidà fou la del patró dòlar-or, convertint-se d'aquesta manera els EUA *de facto* en el banc mundial (Fernández-Durán, 2003a; Naredo, 2002). Com ja s'ha esmentat, el règim d'acumulació del capital en l'era de la globalització es caracteritza, especialment, pel domini financer (Chesnais, 1999).

Les institucions sorgides de la Conferència de Bretton Woods (1944) seran els agents que aniran donant les passes per dur endavant el *projecte globalitzador*. No obstant, són els propis estats els que les constitueixen, i són els seus interessos els que hi són presents. Així doncs, les interpretacions que hi veuen en elles com una mena d'ésser sobrenatural amb un poder absolut, deixen de banda els aspectes geohistòrics que les configuren, els hi donen forma i on es representen els diferents poders mundials. Així tenim, el FMI (Fons Monetari Internacional) que es crea per tal de vigilar i supervisar l'estabilitat financera a nivell global; el BM (Banc Mundial) que en un principi s'havia d'encarregar d'emetre la moneda mundial però que després de les pressions dels EUA, aquesta tasca serà desenvolupada per la Reserva

<sup>17</sup> A més de la UE, hi ha el NAFTA (North American Free Trade Agreement) des del gener de 1994; AFTA (ASEAN Free Trade Agreement) des del gener de 1993; MERCOSUR des del gener de 1995. Fins arribar a 150 acords de comerç regional entre el 1948 i el 2000.

<sup>18</sup> El 1944 es crea el FMI (Fons Monetari Internacional) [www.imf.org](http://www.imf.org) i el BM (Banc Mundial) [www.worldbank.org](http://www.worldbank.org), i al 1948 el GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) actualment OMC/WTO (World Trade Organization) [www.wto.org](http://www.wto.org).

Federal dels EUA emetent dòlars (amb paritat amb l'or<sup>19</sup>) pels compradors del mercat global, havent de desenvolupar el Banc Mundial les tasques de reconstrucció i foment, encarregant-se més aviat de dotar d'ajudes per a la recuperació i impuls de les economies endarrerides. Finalment, al 1948 després de la fallida de llançar la OIC (Organització Internacional del Comerç) per oposició dels EUA, es va llançar el GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) que es vincularà a acords concrets per reduir les traves existents al comerç internacional i que després de successives rondes desembocarà en l'OMC (Organització Mundial del Comerç) (Peet, 2004).

Amb la ruptura dels tipus de canvi fixes i l'adopció de la flexibilitat canviaria d'inicis dels 1970 es quan s'inaugura el que anirà a consolidar el domini i predomini de les finances i els diners a nivell planetari. Les pressions per part del President dels EUA -Richard Nixon- per acabar amb el Sistema de Bretton Woods, a l'agost de 1971, sobretot degut a la impossibilitat de mantenir la paritat del patró dòlar-or, per l'amenaça que suposava en aquell moment que molts països volguessin canviar les seves reserves de dòlars en or. El paper hegemònic del dòlar com a resultat de la Conferència de Bretton Woods (1944) es deu a que en aquells moments els EUA tenien el 80% de les reserves mundials en or, emperò en recuperar-se les economies europea i japonesa, les reserves d'or s'anaren redistribuint. Mentre, la "maquineta" de crear paper moneda als EUA seguia a un fort ritme, aprofitant que el dòlar s'havia convertit en moneda mundial, en no funcionar la proposta de Keynes de crear una nova moneda mundial, el *bancor*. Així, doncs tenim que a principis dels 1970 el món estava inundat de dòlars sense cap tipus de cobertura al darrera, i és en aquestes quan es romp la paritat dòlar-or i al cap de dos anys just amb la crisi energètica del 1973 es romp amb el sistema de canvis fixes de Bretton Woods.

El FMI, perdudes les seves funcions, es dedicarà a gestionar i supervisar tècnicament les condicions i polítiques econòmiques mundials, el que es coneix comunament com a la gestió del deute. Els orígens del deute es remunten als anys 1970, amb excedents de capitals importants amassats arran de la crisi energètica quan els països de l'OPEP i els emissors de moneda (EUA) aniran deixant doblers, el que es coneix com el reciclatge dels petrodòlars, pels projectes "modernitzadors" al Tercer Món (Gowan, 2000; Harvey, 2007). Es coincideix en assenyalar la data 1979 en la que s'empitjorarà la situació dels països empobrits i endeutats. Aquest agreujament de la situació es deu, en part, per l'adopció de polítiques monetàries restrictives per part del govern Reagan als EUA que en alçar els tipus d'interès del dòlar provocà un empitjorament per totes aquelles economies fortament endeutades del Tercer Món. Cap a finals dels 1980 s'inaugura el conegut *Consens de Washington* segons el qual es dissenyaran els PAE (Plans d'Ajustament Estructural) per part del Banc Mundial i que es desenvoluparan amb la condició de l'existència d'un crèdit *stand-by* del FMI (Fons Monetari Internacional) que només seria subministrat si el país receptor duia endavant tota una sèrie de mesures d'*estabilització* (Arrizabalo, 1997).

La definició dels PAE tenen el seu precedent en la irrupció de la crisi del deute i la seva vinculació amb el RDWS (Règim Dòlar Wall Street). Les institucions financeres globals es dedicaran cada cop més a la defensa dels interessos dels EUA i del RDWS. Gowan (2000:64) exposa com "el Secretari del Tresor de Reagan, James Baker, va aprendre en la crisi del deute el poderós instrument que podien ser aquests organismes [FMI, BM] com agències de rostre cosmopolita per la promoció dels interessos del capitalisme estatunidenc. A partir de la presentació de l'anomenat Pla Baker "d'Ajustament Estructural" a Seul el 1985, el FMI i el BM s'adaptaren, doncs, a les seves noves funcions internacionals". El FMI s'encarregaria de defensar i estendre el sistema definit pel RDWS i el BM s'encarregava de reestructurar les economies domèstiques dels països endeutats, adaptant-les al mateix sistema internacional centrat en els EUA.

Els països empobrits, en la creença de que s'estaven desenvolupant, s'anaren avesant a recórrer a grans quantitats de dèficit anuals, amb la conseqüent necessitat de prendre majors quantitats de diners en crèdit. Com a resultat es va produir un elevat endeutament que en principi responia a la necessitat de cobrir un dèficit estructural de la balança comercial que s'agreujà considerablement als anys 1970 en augmentar el preu del petroli primer, i llavors per l'abrupta disminució del preu de les matèries primeres als anys 1980. Emperò, posteriorment el

---

<sup>19</sup> 35 dòlars equivalien una unça d'or (una unça equival a 31,1 grams).



deute extern s'incrementaria per tal de poder atendre el pagament de les obligacions concretes, el que es coneix com a serveis del deute. El volum del deute i els seus serveis, incrementats per l'elevació dels tipus d'interès, han desembocat en la gran crisi financera en la que es troben la major part dels països del Tercer Món: la crisi i el *bumerang* del deute extern (George, 1992)<sup>20</sup>.

La teràpia aplicada pel FMI mitjançant els Plans d'Ajustament Estructural (PAE) han conduït generalment, entre d'altres, a la venda forçada i forçosa dels béns naturals al mercat mundial, així com l'adopció de les mesures conduents al que s'ha definit com a l'Estat mínim i el desmantellament del poc que s'havia gestat en aquells països en quant a la consecució de l'estat social o del benestar. La fórmula màgica del FMI mitjançant els PAE es fonamenta en aconseguir l'equilibri de la balança de pagaments, per la qual cosa la "recomanació" és la d'augmentar les exportacions, reduir la pressió fiscal, atreure als inversionistes al país, a més de la privatització dels sectors més rendibles del país, arribant a ser els efectes negatius superiors als beneficis (Kessler i Van Dorp, 1998).

<b>Taula 2. Recomanacions característiques d'un Pla d'Ajustament Estructural (Font: Ortega 2005:85)</b>		
<b>Acció</b>	<b>Objectiu general</b>	<b>Mesures concretes</b>
Deflació	Desaccelerar el creixement de la demanda interna per reduir les importacions i el dèficit públic.	Estricta control de l'oferta monetària i reducció de la disponibilitat del crèdit. Augment del tipus d'interès i eliminació del crèdit subsidi o preferent. Reduir el dèficit fiscal, el que implica: retalls en la despesa pública corrent i d'inversió (excepte els pagaments del deute) en els sectors socials, reducció de plantilles i congelament de salaris a funcionaris, eliminació de subsidis, augment de les tarifes als serveis bàsics de subministrament. Reforma fiscal per augmentar els ingressos, bàsicament amb l'increment dels impostos indirectes o al consum (IVA) i retallant els tipus marginals dels impostos directes a la renda, al patrimoni i als beneficis empresarials. Polítiques de contenció salarial.
Devaluació de la moneda	Reduir el dèficit comercial.	La devaluació de la moneda encareix les importacions, la demanda al mercat nacional es redueix, i es tendeix a promoure les exportacions (en reduir els preus interns s'augmenta la competitivitat internacional i s'incentiva als productors nacionals a vendre a mercats externs, on s'obtenen divises i ingressos superiors).
Desregulació	Donar als mercats el paper principal e l'assignació dels recursos i aconseguir així "preus correctes".	Eliminació dels subsidis i els controls de preus i salaris. Eliminació dels controls canviaris i liberalització dels mercats financers. Desregulació dels mercats laborals, reduint la cobertura de les prestacions socials. Reformulació de les relacions laborals, disminuint el poder dels sindicats i la negociació col·lectiva. Reducció del paper de l'Estat en la direcció i/o planificació de l'economia. Privatització de les empreses estatals. Obertura comercial, desgravament d'aranzels i desmantellament de les mesures de protecció a la producció nacional, eliminació de les restriccions i regles a la inversió estrangera.

En els darrers anys, el Banc Mundial ha augmentat de manera substancial tant el total dels seus préstecs com la proporció dels fons que es gasta en injeccions de liquidesa per l'ajust estructural. El total prestat pel Banc Mundial al 1999 va ser de 29 mil milions de dòlars, 10 mil milions més que al 1997, any de la crisi financera asiàtica. Cal destacar que del total prestat per part del Banc Mundial al 1999, el 50% fou destinat a ajust estructural, mentre que al 1997 només es destinava el 27%. A canvi dels ajustaments estructurals, els països que reberen els fons es comprometien a dur a terme tota una sèrie de canvis en les seves polítiques: privatitzacions, estabilitat de preus i canviaria, liberalització comercial (French, 2000).

<sup>20</sup> Pels temes relacionats amb el deute extern i el deute ecològic veure: [www.odg.cat](http://www.odg.cat), juliol 2008.

Front a les tesis que exposen el debilitament o aprimament de l'estat, com de la intervenció pública, apareixen altres tesis que sostenen que més que un retrocés de l'estat per afavorir l'avanç del mercat, el que de fet s'ha consolidat ha estat un canvi d'objectius en les funcions de l'estat, establint-se a partir dels noranta especialment unes portentoses sinèrgies públicoprivades, ja no en defensa del bé comú sinó d'interessos econòmics concrets. Per tal de dur endavant aquesta tasca es conformen grups de pressió com pugui ser el G-7 i la OCDE especialment. Karliner (1997) a *The Corporate Planet* assenyala que els blocs polítics dominants s'han agrupat en l'OMC per eliminar les barreres al comerç i a la inversió en els països "menys industrialitzats", o millor dit, amb menys poder ja que en molts d'ells és on es concentren la major part de les activitats industrials mundials. És a dir, les activitats més contaminants, més exigents en recursos i en treball humà. Per aquest autor, la triada formada per Japó, UE i EUA és com un gran "combo" format per tres grups empresarials que a vegades cooperen entre sí i d'altres competeixen per tal de promoure els interessos de les seves multinacionals.

Curiosament, els països que es feien servir com a mostra de les bonances de l'ordre econòmic mundial cada cop més "obert" i més "lliure", eren els tigressos asiàtics que havien experimentat unes espectaculars quotes de creixement crematístic, precisament per haver adoptat les regles que els organismes econòmics internacionals i les corporacions internacionals "aconsellaven". Nogensmenys, el mateix premi Nobel d'economia Joseph Stiglitz (2002) i ex-cap en economia del Banc Mundial, ha explicat que el miracle dels tigressos o dragons asiàtics - Corea del Sud, Taiwan, Hong Kong i Singapur- es deu no a l'adopció estricta de les regles del joc que durien cap a un major *laissez faire*, ans al contrari es produeix per la forta intervenció estatal, reduint molts dels drets ciutadans i pel *relaxament* de polítiques sociolaborals i ambientals, al temps que es produeix una potent ajuda exterior com la dels EUA a Corea del Sud i Taiwan.

L'enfonsament del sistema de canvis fix de Bretton Woods al 1971 fa que les monedes passin a ser mercaderies, amb preus que es determinaran en els mercats de divises. Emperò, el valor d'una moneda és un assumpte de vital importància per l'economia d'un país ja que determina el poder adquisitiu de l'economia nacional respecte la resta d'economies del món i afecta de ple a les poblacions més vulnerables. Aquest fet atorga als mercats financers un poder immens respecte als països econòmicament dèbils, tan gran que les fluctuacions de les taxes de canvi poden decidir perfectament el destí de països sencers. Les diferents mutacions dels diners, des del paper moneda passant al diner bancari fins arribar al diner financers fan que la qüestió de les finances vagin assolint un paper extremadament rellevant, al mateix temps que inestudiat i desconegut (Naredo, 2000). La present situació del sistema economia-món, ha estat definida per Chesnais (1999) particularment com a un "règim d'acumulació mundial sota domini financer", tesi amb la que coincideix plenament el treball de Gowan (2000) i Fernández-Durán (2003) en apuntar precisament al Règim Dòlar-Wall Street (RDWS) com a epicentre del procés d'acumulació de capital durant l'era del desenvolupament. La vinculació del diner amb el poder (Strange, 1999) ha estat repetidament senyalada, i particularment amb la capacitat de compra que els diners atorguen a qui els posseeix. Harvey (1996:236) assenyala que "[mitjançant els diners] els treballadors rics controlen els més pobres, els homes controlen a les dones, els pares controlen els seus fills, l'Estat controla la societat, i els partits polítics o les corporacions controlen els aparells de l'estat (per citar-ne alguns). Els diners serveixen per ser emprats en totes les diferents maneres per controlar les diferents formes de relacions socials".

Actualment, els diners (en les seves diferents modalitats) estan cada cop més lluny del control social tal com manifesten les successives crisis financeres que arriben a afectar al 1992 a monedes europees potents com la lira italiana i la lliura esterlina fruit d'un atac especulatiu protagonitzat pel *hedge fund* (fons d'inversió lliure) Quantum del multimilionari George Soros (Montes, 1993; Fernández-Durán, 2003a). Naredo (2001a, 2002, 2003b, 2006), així com altres autors proposen una revisió de caràcter urgent del sistema financer global i de les seves institucions.

La transnacionalització del capital, si be no és nova si que ha assolit unes dimensions desconegudes anteriorment, especialment amb la preparació del "terreny de joc" gràcies a l'establiment d'unes regles del joc amplament favorables per a que això es pugui dur a terme, després de les successives rondes negociadores<sup>21</sup> del GATT que desembocaren amb el

<sup>21</sup> S'han desenvolupat 8 rondes negociadores: Ronda Kennedy (1964-1967) amb una reducció aranzelària mitjana del 35%; Ronda de Tokio (1973-1979) una reducció del 34%; i Ronda d'Uruguai (1986-1994) amb una reducció del 40%.

naixement de la OMC (Organització Mundial del Comerç) que tindrà com a missió la de desplegar el lliure comerç, impulsant l'eliminació de traves a les relacions comercials. La progressiva rellevància que anirà agafant el comerç internacional s'enquadra dins del marc "preparatori" de la creació del GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) de 1948 que després de les nombroses sessions de la Ronda d'Uruguai, fou substituït per l'OMC (Organització Mundial del Comerç). A més, s'ha dut a terme un procés de constitució d'unions duaneres i zones de lliure canvi, com la Unió Europea, la NAFTA (North America Free Trade Agreement), així com multitud d'acords bilaterals de lliure comerç (Wallach i Sforza, 1999).

L'OMC pretén ampliar el cercle de mercaderies lliurement comercialitzables, a més de desregular enormement el mercat de components, projectes i contractes de construcció, drets d'autor, patents, assegurances, etc. Els controls a la circulació de capitals haurien de ser eliminats gradualment. Es diu que per a no crear incerteses als inversionistes globals, l'OMC va anar imposant a tots els estats membres l'obligació de concedir-los els mateixos drets, com a mínim, que als inversionistes nacionals. En quant als mecanismes i funcionament de l'OMC hem de destacar el paper que juga el Tribunal de Resolució de Conflictes que vetlla per a que les polítiques nacionals dels estats membres de l'OMC no suposin un impediment respecte a la lliure circulació de les mercaderies, arribant-se a donar seriosos conflictes en tenir en compte per sobre de qualsevol altre aspecte socioambiental, els aspectes purament comercials.

L'objectiu dels globalitzadors és el de crear una arena global per la competència econòmica, ja que diuen que fins ara havien vist com l'immens mar de règims socials i ordenaments legals entorpien el lliure joc del mercat, ara sí podrà actuar la "mà invisible". Llavors l'objectiu és dissociar les activitats econòmiques del seu arrelament en condicions locals o nacionals i sotmetre-les a les mateixes regles a tot el món. La Terra es concebuda com una única i gran plaça en la que el cost dels factors de producció és reduït al mínim (*global sourcing* –aprovisionament global) i on les mercaderies es venen al millor postor (*global marketing*). Les pretensions de liberalitzar totalment el comerç han anat xocant al llarg dels més de 10 anys de l'aparició de l'OMC amb interessos contraposats, destacant la negativa per part dels països centrals a eliminar importants mecanismes que dificulten el lliure comerç amb aquests espais (p.ex. els mercats agropecuaris de la UE i dels EUA), així com la negativa per part de les elits de les perifèries a adoptar certes mesures que ni tan sols als països centrals es duen a terme. Emperò, també hi ha hagut una important contestació social i producció científica i intel·lectual que ha incidit en denunciar les enormes desigualtats que la globalització neoliberal promou.

Per altra banda, les preteses bondats del règim d'acumulació del capital flexible i altament financiaritzat no ha tengut en compte que els recursos naturals del planeta eren limitats i que la capacitat d'assimilació de residus també. Per aquest motiu, alguns autors han definit al projecte globalitzador com un projecte utòpic, una utopia negativa o cacotopia. Els esdeveniments del 11 de setembre de 2001 amb els atemptats terroristes als EUA, coincidents amb la crisi econòmico-financera als EUA (caiguda de l'economia especulativo-financera de la nova economia) i el que s'ha denominat com el final de l'era del petroli barat, marcaren un canvi de rumb en les dinàmiques del poder mundial, amb una escalada bèl·lica per part de l'administració de George W. Bush en el que s'ha denominat la "guerra global permanent". Paral·lelament, les aspiracions dels temps de la globalització feliç, o els feliços noranta que diu en J. Stiglitz, de desplegar globalment la liberalització del comerç i l'aprofundiment de les lògiques especulativo-financeres començaren a xocar amb les limitacions que la nova agenda bèl·lica anaven imposant, i molt particularment als EUA (Fernández-Durán, 2003a; Harvey, 2004; Chomsky, 2004). Alguns autors han començat a parlar de l'inici del final del segle americà, entre d'ells Niel Smith (2005) que ha argumentat que ens trobam en temps del joc final de la globalització (*The endgame of globalization*).

#### **4.3.2. El govern corporatiu i el poder de les Empreses Transnacionals (ETN).**

En la situació actual de llibertat de circulació de capitals, quasi tot dependrà de la capacitat que tinguin els agents econòmics de finançar les seves inversions i realitzar les seves compres. En el context de la globalització del capital, la transformació de les empreses sota el regim d'acumulació postfordista es tradueix en el que s'ha definit com a major flexibilitat. Aquesta flexibilitat permet construir la denominada empresa en xarxa, una reorganització que a partir de la interpretació interessada de la teoria ricardiana permetria aprofitar a nivells "òptims", els diferents segments del sistema productiu i així incrementar els marges de

beneficis en cadascun dels esgraons del sistema. L'empresa en xarxa ha anat de la mà de constitució de la fàbrica global, fragmentada per definició, i amb multitud de personalitats jurídiques que dificulten la determinació de responsabilitats globals, així com l'adopció del mètode "Just In Time", conegut també com a "Toyotisme", i que gràcies al suport d'una potent xarxa de distribució alimentada per petroli, permet eliminar els estocs.

Nogensmenys, aquesta reestructuració –definida com a neofordisme per alguns autors– el que ha concedit ha estat un major poder a les esferes directives i gestores del sistema empresarial, assentats principalment a les grans metròpolis dels països que conformen la Triada del Poder, i que tan bé ha retratat l'economista heterodox J.K. Galbraith (2004:45-46) segons el qual "la corporació controlada per la direcció executiva és la peça central del sistema modern, però no ho és tot [...] No obstant, malgrat aquests exemples, el cert és que el món econòmic modern es centra en el control de l'organització corporativa, és a dir –que ningú defugui la paraula– en la burocràcia". Per Galbraith (2004: 48) "la il·lusió de la direcció corporativa és la nostra forma de frau més sofisticada".

Per analitzar la dimensió del poder corporatiu i la seva expansió geogràfica es poden analitzar els fluxos d'inversió estrangera a escala planetària. S'han classificat els fluxos d'inversió privada en dues grans categories que presenten expressions geogràfiques diferents: la primera fa referència a la **Inversió Estrangera Directa** (IED) que és aquella que es realitza per part d'una empresa matriu amb l'objectiu d'implantar una filial per tal d'operar en un altre país, o bé comprar o absorbir una empresa local, sempre que es controli més del 10% del capital i s'influeixi en la gestió (Méndez, 1997) i la segona és la **Inversió Estrangera en Cartera** (IEC) que suposa la compra en el mercat de valors dels actius financers. La diferència entre ambdues és que la primera s'orienta al control o gestió de les empreses i dels recursos, mentre que la segona respon al que es diu una diversificació de riscos entre actius financers sense tenir com a objectiu el de controlar ni gestionar les entitats emissores, i és en aquesta segona on és donen més intensament les dinàmiques especulatives. A més d'aquestes formes d'inversió, en podem parlar d'altres que no necessàriament s'expliquen a través de l'aportació de capital, sinó que aquesta pot ser substituïda per aliances estratègiques entre empreses de diversos països formant *joint ventures* (inversions conjuntes), que són aprofitades per certes empreses per tal de penetrar en mercats desconeguts, aprofitant la imatge i connexions de l'empresa autòctona, això es salda reduint al màxim el risc i l'aportació de capital.

A les gràfiques 1-4 es poden observar els fluxos d'inversió estrangera directa entre el 1970 i el 2004. Uns fluxos que assoliren el seu punt àlgid a la finalització del segle XX, i que es disparen a partir de mitjans dels 1990, coincidint amb el període de màxima expansió dels capitals a escala planetària degut al procés regulatori establert que entre d'altres es caracteritza per l'aplicació de les receptes del Consens de Washington a la perifèria, processos de dissolució del que quedava de l'Estat del Benestar en els països del centre amb potents privatitzacions, constitució de l'OMC (Organització Mundial del Comerç), l'Europa de Maastricht, etc. Els estocs de les sortides d'IED (Inversió Estrangera Directa) assolien al 1980 uns 551 miliards de dòlars, per situar-se a l'any 2004 en torn als 9570 miliards de dòlars, multiplicant-se per 17,4 vegades els valors del 1980. Quan es miren les entrades de la IED, es pot observar com la major part dels fluxos inversors presenten principalment unes direccions Nord-Nord, ocupant els EUA una de les principals posicions junt amb el bloc de la UE i Japó. Això, dóna lloc al que Erdlick (1985) ha denominat com a *invasió recíproca*. Els països de la Triada han rebut de mitjana durant el període analitzat (1980-2003) en torn al 85% de la IED, i al mateix temps aquests mateixos efectuaven més del 90% de les IED. L'any 2004 els principals fluxos d'IED partien dels EUA, Regne Unit i de l'Estat espanyol, mentre que els principals països receptors dels fluxos d'IED eren els EUA, Xina i el Regne Unit. La presència dels EUA i del Regne Unit en una posició privilegiada en quant a les entrades i sortides d'IED es deu en bona mesura al seu paper atractor de capitals, vinculats a Wall Street i la "City de Londres" que actuen d'engolidors de capitals de la resta del món, actuant alhora com una mena de "pantalla" o seudoparadís fiscal, al mateix temps que generen confiança sobre els inversors. Una confiança reforçada pel poder polític i militar d'aquest front atlàntic (Fernández-Durán, 2003a).

Emperò, cal tenir present que encara que els fluxos cap a les regions perifèriques hagin estat, o puguin ser menors en unitats monetàries, els seus efectes solen ser molt més profunds i intensos que entre els països dels centres, i per la qual cosa una simple anàlisi estadística de les variables monetàries no és suficient per tal de delimitar el seu abast. Martínez-Alier (1994) recorda com els pobres venen barat, una màxima que es pot traslladar a totes les dimensions i

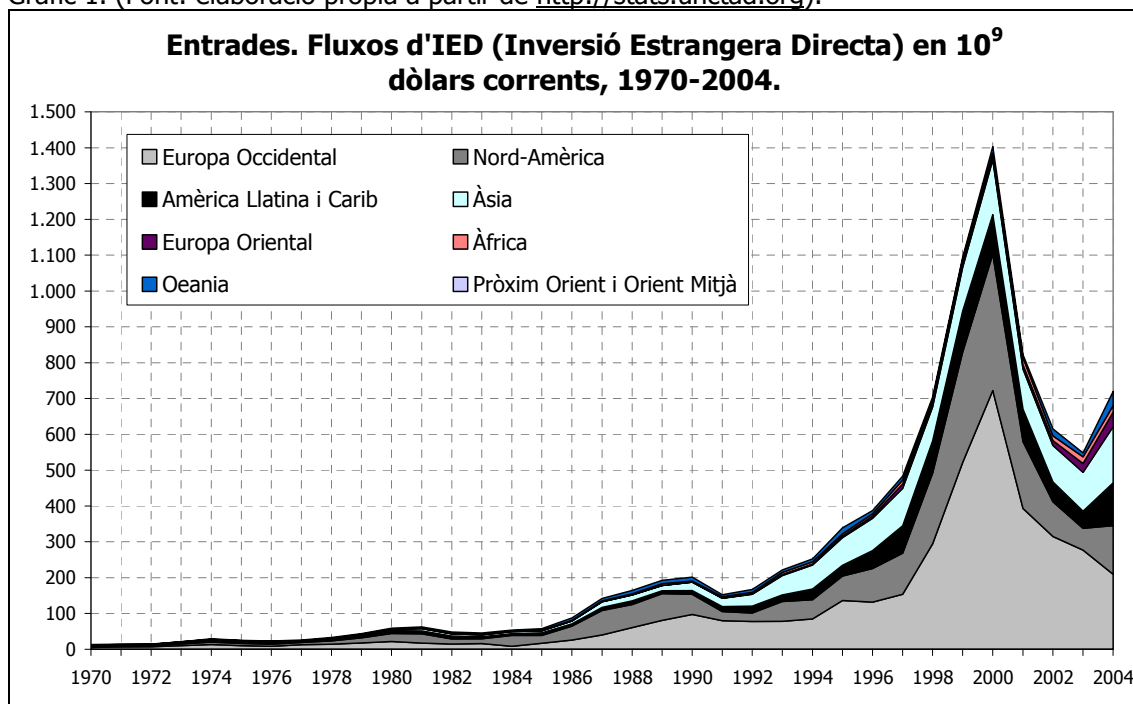
que s'ha confirmat en els processos d'espoli del patrimoni públic argentí com per exemple en la venda d'YPF (Yacimientos Petrolíferos y Fiscales) a la petroliera "espanyola" Repsol (Gavaldà, 2003a).

Un dels al·licients pels quals resulta atractiva l'entrada de capitals als països perifèrics són resumits per Carpintero et al. (1999b:361-362) i segons ells "la distribució de la inversió estrangera entre els països està íntimament relacionada, per una banda, amb les facilitats i garanties que s'ofereixen a l'entrada de capitals i, per l'altra, amb les avantatges que des del punt de vista ambiental i laboral presenten normatives i pràctiques més permissives que les dels països rics. El fenomen de la cerca de "*pollution heaven*", és a dir, de paradisos o refugis on les regulacions sociambientals són més laxes- o, simplement, són inexistents- està en la base de bona part de les corrents de capital privat inversor que es dirigeix cap als països del Tercer Món"<sup>22</sup>. Una consideració que val la pena anotar és que a finals del segle XX, i també en motiu de la conflictiva situació geopolítica mundial amb ascens de l'unilateralisme dels EUA amb la confrontació per la "justícia infinita" (Harvey, 2004), és que les sortides de fluxos d'inversió estrangera directa disminueixen de forma notable, però no els estocs. Això es deu a que a principis del segle XXI hi havia poca cosa per comprar, i és en aquest sentit també en que s'inscriuen les creixents pretensions d'intensificar el procés adquisitiu (Naredo, 2006) o d'acumulació per desposseïció (Harvey, 2004).

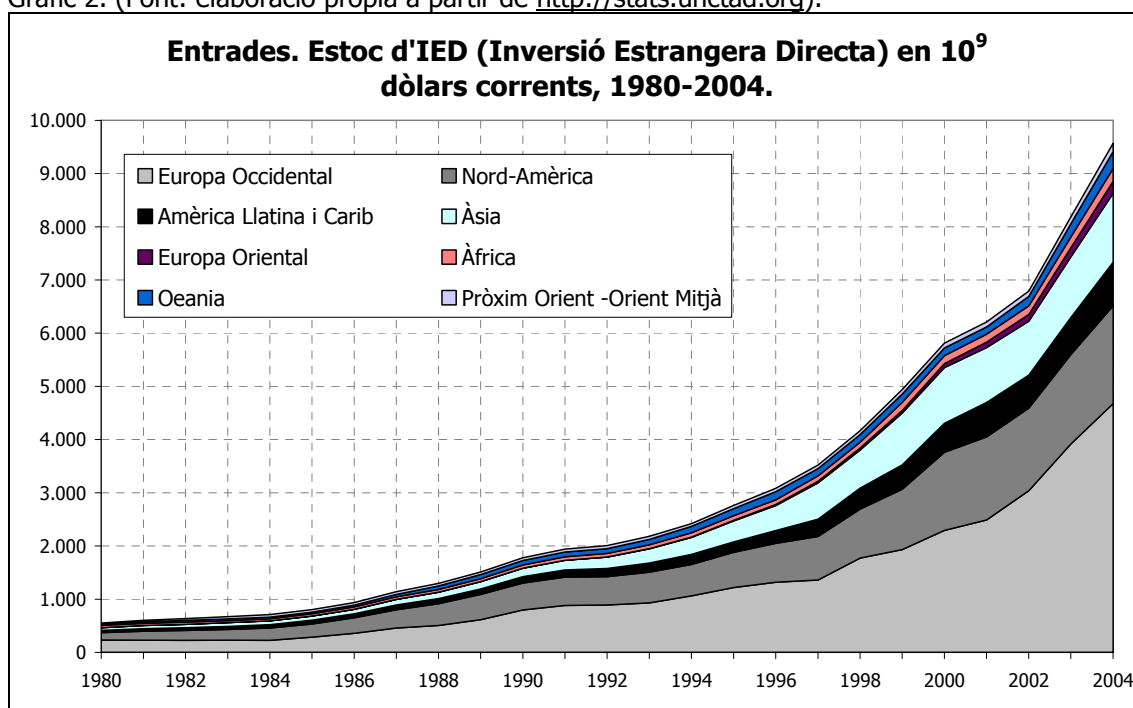
<b>Taula 3. Entrades. Fluxos i Estocs d'IED (Inversió Estrangera Directa) (10<sup>9</sup> dòlars corrents)</b> <b>(Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004 -<a href="http://stats.unctad.org">http://stats.unctad.org</a>)</b>										
	1970		1980		1990		2000		2004	
	Fluxos	Estocs	Fluxos	Estocs	Fluxos	Estocs	Fluxos	Estocs	Fluxos	Estocs
Europa Occidental	5,23	—	21,58	234,96	97,04	796,88	721,93	2.293,83	209,20	4.675,18
Nord-Amèrica	3,08	—	22,73	137,21	56,00	507,75	380,80	1.469,58	135,46	1.838,94
Amèrica Llatina i Carib	1,67	—	7,42	40,19	10,57	118,45	109,97	540,02	119,79	816,73
Àsia	0,80	—	4,19	53,07	23,94	162,06	101,95	1.014,10	156,98	1.295,6
Pròxim Orient i Orient Mitjà	0,20	—	-3,24	17,61	0,61	50,31	7,27	98,69	22,88	158,56
Europa Oriental	0,00	—	0,02	0,00	0,07	0,12	9,04	71,22	40,26	227,97
Àfrica	1,27	—	0,40	39,84	2,81	59,52	9,68	153,22	18,02	240,92
Oceania	1,18	—	2,16	28,34	10,55	84,09	18,15	140,25	39,56	316,61
<b>Total</b>	<b>13,42</b>	<b>—</b>	<b>55,26</b>	<b>551,22</b>	<b>201,59</b>	<b>1.779,2</b>	<b>1.411,4</b>	<b>5.810,2</b>	<b>742,14</b>	<b>9.570,5</b>

<sup>22</sup> En la línia de investigar i denunciar les diferents actuacions socioambientalment qüestionables, hi ha diversos grups que estudien i observen les actuacions de les ETN als llocs on operen, com per exemple el *Corporate Watch* ([www.corpwatch.org](http://www.corpwatch.org)); Transnationale ([www.transnationale.org](http://www.transnationale.org)), Ttransnational Institut ([www.tni.org](http://www.tni.org)) entre molts d'altres. Cal destacar la publicació de Greenpeace (2002) *Corporate Crimes*. Greenpeace International, Netherlands.

Gràfic 1. (Font: elaboració pròpia a partir de <http://stats.unctad.org>).



Gràfic 2. (Font: elaboració pròpia a partir de <http://stats.unctad.org>).

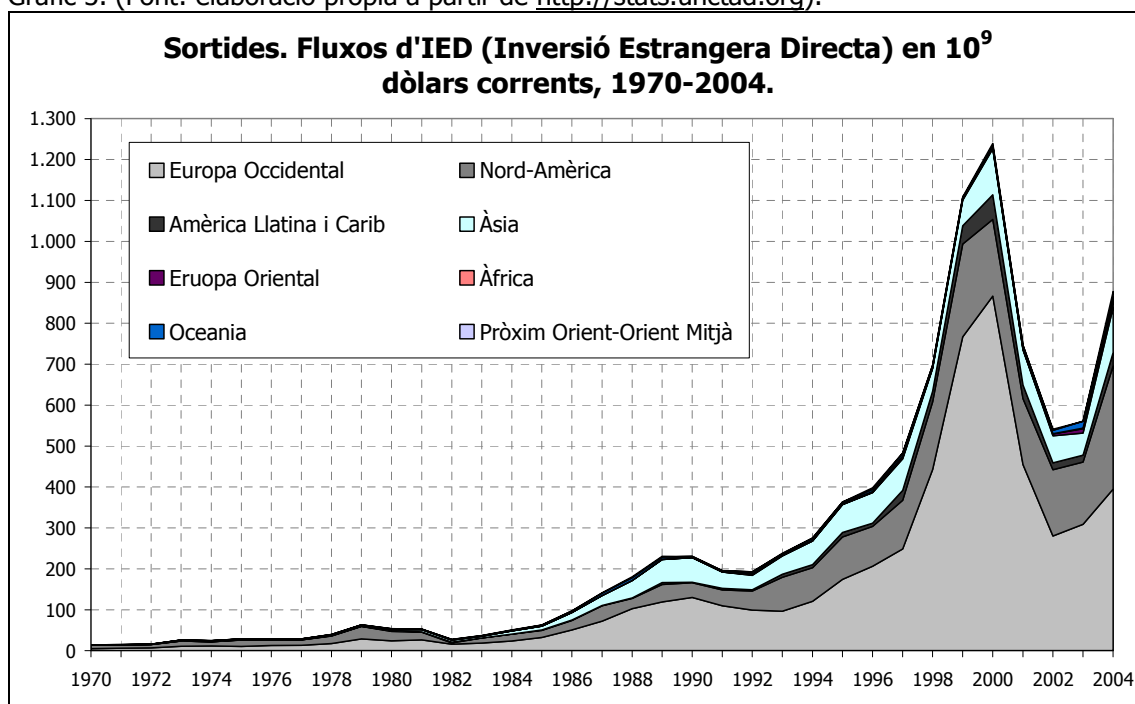


**Taula 4. Sortides. Fluxos i Estocs d'IED (Inversió Estrangera Directa) (10<sup>9</sup> dòlars corrents)**  
(Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004 -<http://stats.unctad.org>)

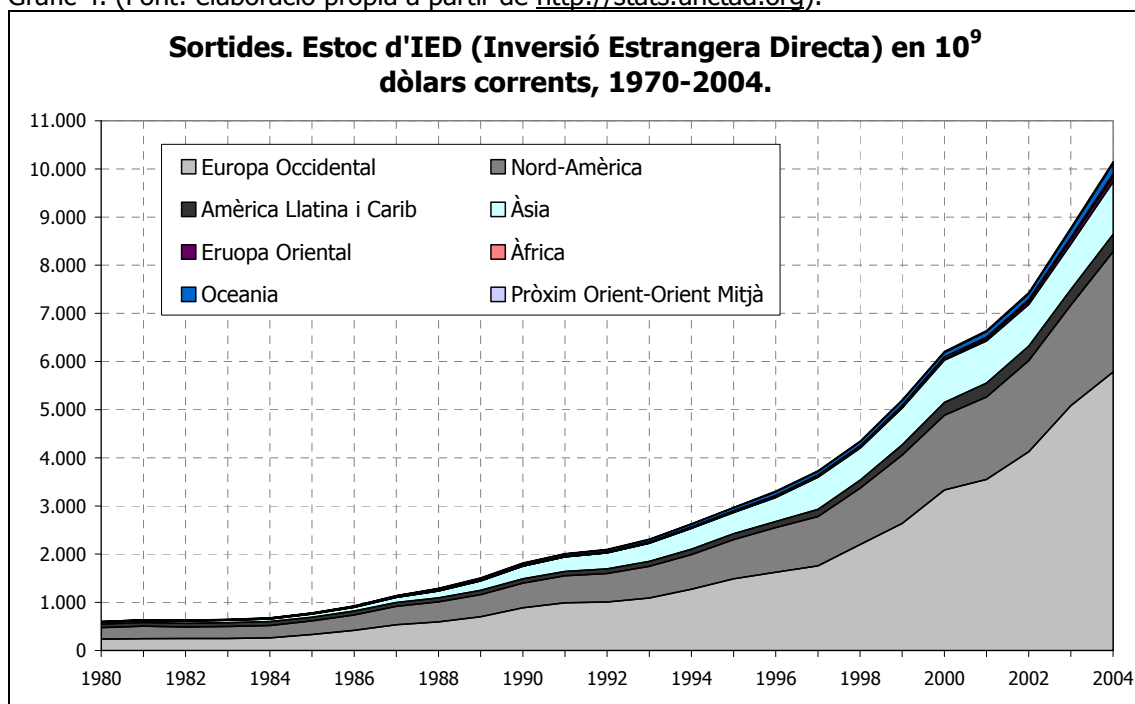
	1970		1980		1990		2000		2004	
	Fluxos	Estocs	Fluxos	Estocs	Fluxos	Estocs	Fluxos	Estocs	Fluxos	Estocs
Europa Occidental	5,09	--	24,13	234,62	129,86	885,06	866,24	3.329,49	394,47	5.780,33
Nord-Amèrica	8,52	--	23,33	239,16	36,22	515,33	187,30	1.553,89	301,66	2.497,80
Amèrica Llatina i Carib	0,03	--	1,17	76,53	1,06	89,04	59,88	268,46	32,20	362,47
Àsia	0,36	--	2,93	34,13	59,94	260,12	112,28	874,63	110,33	1.087,6

										6
Pròxim Orient i Orient Mitjà	0,01	--	0,59	1,92	-0,76	8,69	4,85	22,95	12,62	42,14
Europa Oriental	0,00	--	0,00	0,00	0,04	0,19	3,18	21,60	13,99	111,60
Àfrica	0,02	--	1,09	7,36	0,65	19,83	1,53	44,27	2,06	52,42
Oceania	0,12	--	0,59	5,54	2,60	36,96	3,93	94,17	9,96	217,42
<b>Món</b>	<b>14,15</b>	<b>--</b>	<b>53,83</b>	<b>599,26</b>	<b>229,60</b>	<b>1.815,21</b>	<b>1.239,19</b>	<b>6.209,46</b>	<b>877,30</b>	<b>10.151,83</b>

Gràfic 3. (Font: elaboració pròpia a partir de <http://stats.unctad.org>).



Gràfic 4. (Font: elaboració pròpia a partir de <http://stats.unctad.org>).



Si per regions tenim una circulació dels capitals que s'intercanvien entre els països que conformen la Triada del poder, en el pes sectorial de cadascuna d'aquestes inversions veim com les inversions en serveis són les més importants. Convé destacar que dins de la categoria dels serveis es troba una barreja impressionant d'activitats que abraça des dels transports; electricitat, aigua i gas; hostaleria i restaurants; construcció; serveis financers i empresarials; etc. D'acord amb es regles del joc econòmic global, expressats en la "regla del notari" (Naredo i Valero, 1999; Naredo, 2006), les activitats de gestió, comercialització i direcció presenten una valoració monetària més elevada que les altres activitats, amb la qual cosa no és d'estranyar que els serveis financers i empresarials representessin poc més del 50% de tots els estocs de les entrades d'IED entre 1990 i el 2002 (UNCTAD, 2004). Per altra banda, la importància d'aquestes branques dins dels estocs d'IED en serveis es vinculen amb el caràcter altament especulatiu i financer de l'economia global de finals del segle XX.

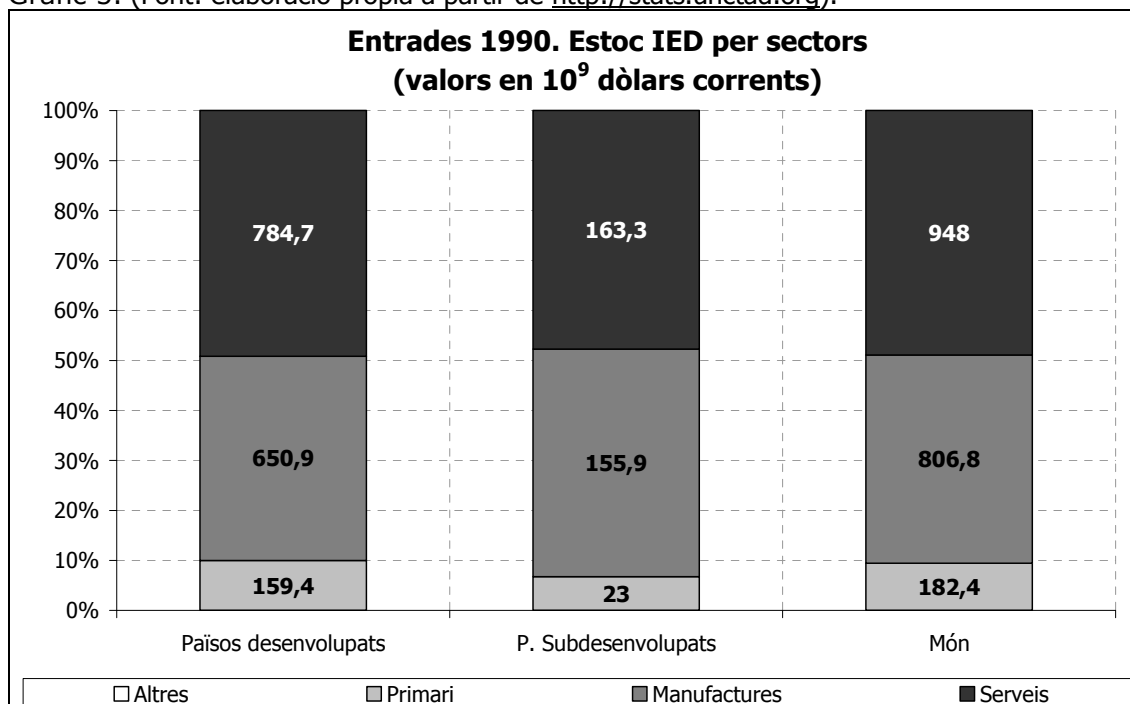
Del total de l'estoc d'entrades d'IED (1990-2002), es pot observar com tant als països definits per l'UNCTAD com a "desenvolupats" i "subdesenvolupats", el pes de les inversions per sectors són semblants, ocupant les inversions en serveis el primer lloc de les entrades, les manufactures el segon i les activitats agrícoles el tercer amb prop del 10% dels estocs d'IED. Cal destacar, i fixar-se, que la major part de les entrades de l'estoc de la IED es realitza als països desenvolupats i entre ells mateixos. En el cas de les sortides de l'estoc d'IED per sectors s'observa un clar predomini del sector serveis per sobre dels altres, i imposant-se des del 1990 al 2002, multiplicant-se quasi per tres a nivell mundial, i essent sobretot les sortides significatives als països centrals. Si s'observa la correspondència entre l'estoc d'entrades d'IED i el de sortides en els països centrals, tant al 1990 com al 2002 es dona una correspondència de 1 a 1, en el sentit que pràcticament és el mateix allò que entra que el què surt en tots els sectors. Mentrestant, als països perifèrics la situació és ben diferent, essent les entrades en el sector serveis 2,5 vegades superior a les sortides en el mateix sector a l'any 2002, i en el sector de manufactures les entrades són prop de deu vegades superiors a les sortides en estoc d'IED en el mateix any.

**Taula 5. Entrades. Estoc IED per sector (10<sup>9</sup> dòlars corrents) (Font: UNCTAD 2004:302-303).**

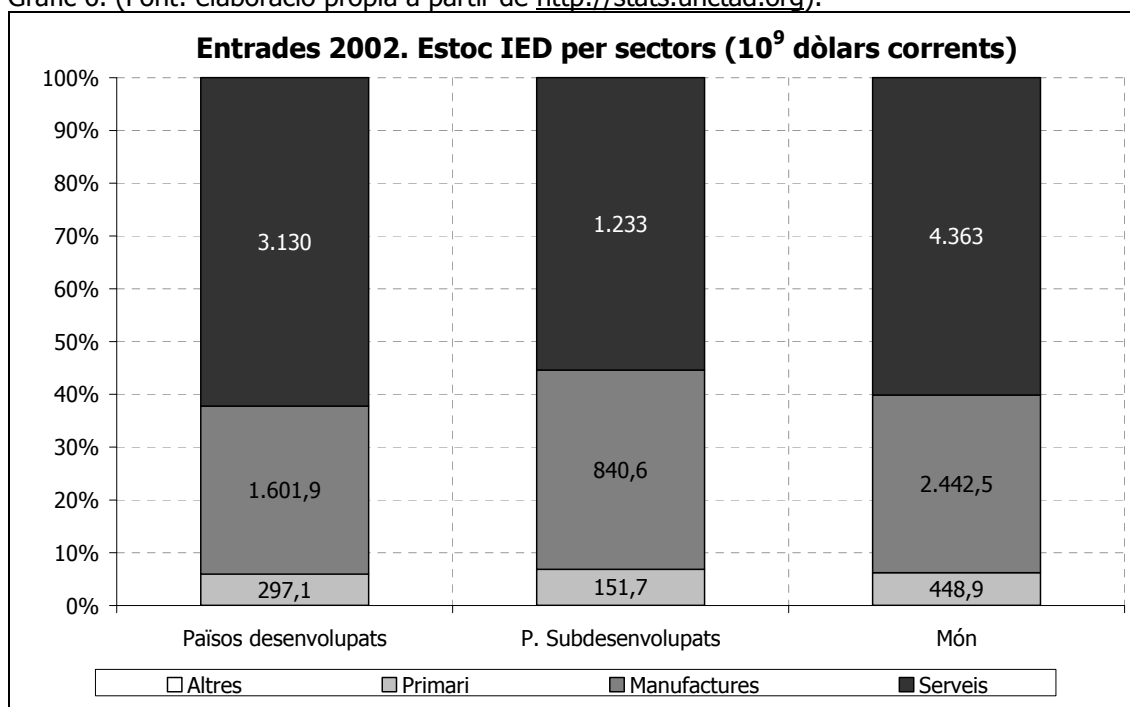
	"Països desenvolupats"		"Països subdesenvolupats"		Món	
	1990	2002	1990	2002	1990	2002
Primari	159,4	297,1	23	151,7	182,4	448,9
Manufactures	650,9	1601,9	155,9	840,6	806,8	2.442,5
Serveis	784,7	3130	163,3	1.233,3	948	4.363,3
Altres	0	1,2	0	0,6	0	1,8



Gràfic 5. (Font: elaboració pròpia a partir de <http://stats.unctad.org>).



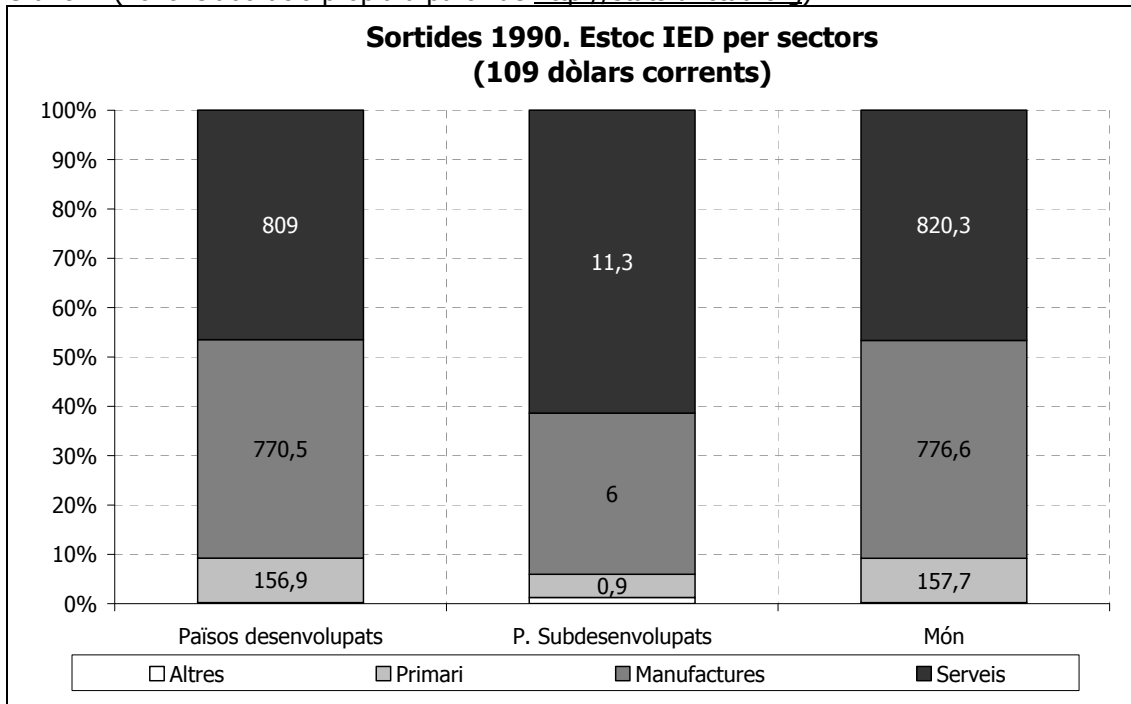
Gràfic 6. (Font: elaboració pròpia a partir de <http://stats.unctad.org>).



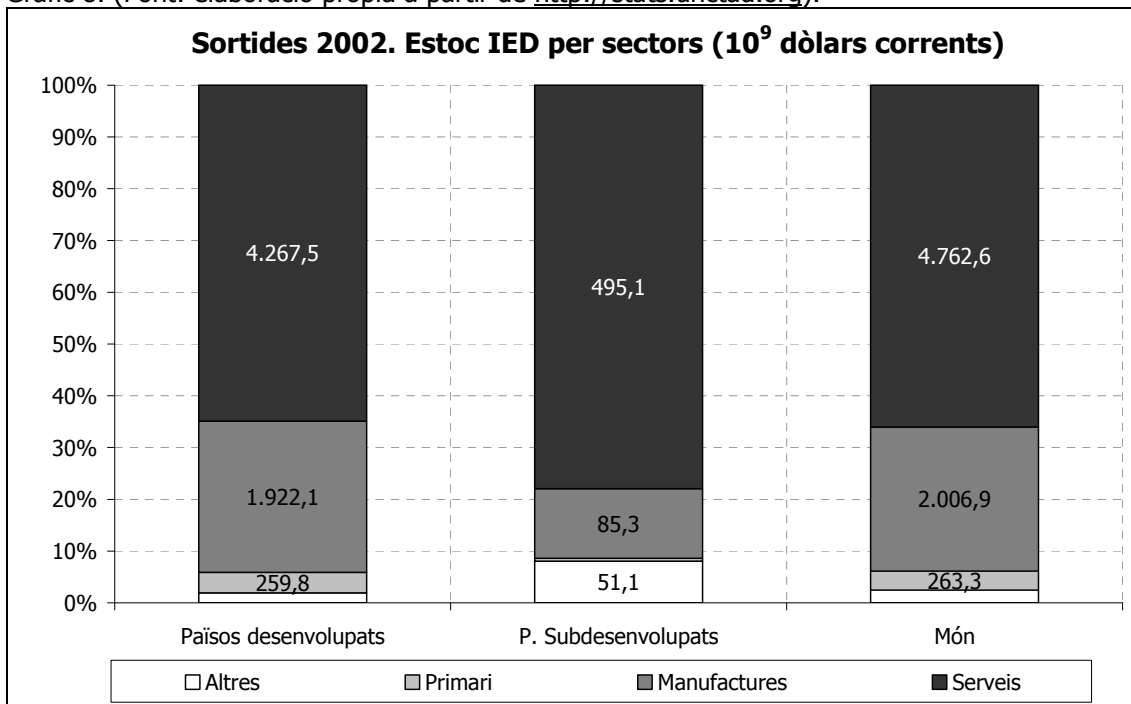
**Taula 6. Sortides. Estoc IED per sector (10<sup>9</sup> dòlars corrents) (Font: UNCTAD 2004:302-303).**

	"Països desenvolupats"		"Països subdesenvolupats"		Món	
	1990	2002	1990	2002	1990	2002
Primari	156,9	259,8	0,9	3,5	157,7	263,3
Manufactures	770,5	1.922,1	6	85,3	776,6	2.006,9
Serveis	809	4.267,5	11,3	495,1	820,3	4.762,6
Altres	3,3	125,6	0,2	51,1	3,6	176,7

Gràfic 7. (Font: elaboració pròpia a partir de <http://stats.unctad.org>).



Gràfic 8. (Font: elaboració pròpia a partir de <http://stats.unctad.org>).



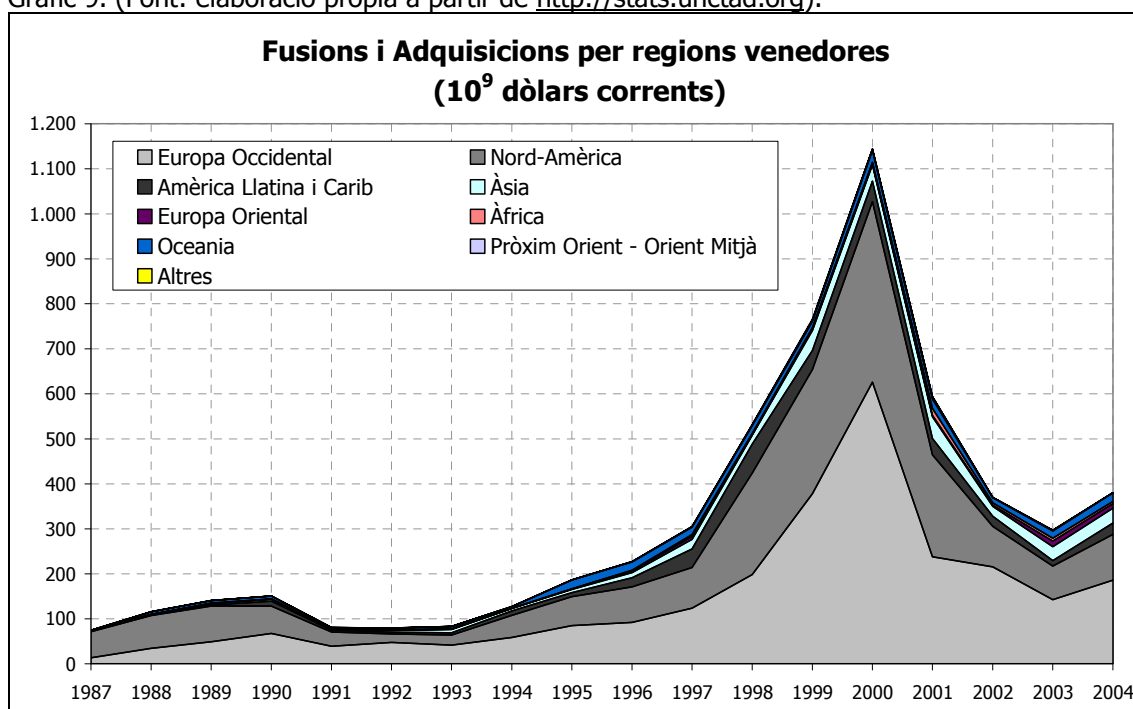
Cal destacar que gran part de la IED es dirigeix a adquirir i comprar empreses ja existents als països on es realitza la IED, essent el suposat motor de l'economia mundial simplement una transferència, és a dir un canvi, de propietat i titularitat de les activitats econòmiques que es van concentrant cada cop més en uns països-empreses gestors i propietaris, pertanyents majoritàriament als espais centrals, i per aquest motiu seria més oportú parlar del procés de globalització com un procés adquisitiu caracteritzat fonamentalment per la concentració de la propietat en mans d'uns potents ens, anomenats corporacions transnacionals (ETN –Empresa Transnacional) que es presenten com les bones gestores de l'economia. Paradoxalment, els anomenats fons sobirans (p.ex. Abu Dhabi Investment Authority), molts

d'ells procedents de les petromonarquies, han anat parasitant gran part del teixit empresarial mundial i molt particularment les entitats financeres nord-americanes i europees (Warde, 2008). Un teixit que va passant a mans d'un capital públic que a més està vinculat al salafisme, és a dir a una de les versions més radicals de l'Islam, precisament en temps en que es planteja la guerra global contra l'enemic terrorista vinculat a l'integrisme islàmic. Naredo (2006) exposa com dins de la categoria de "fusions i adquisicions" recollida en la UNCTAD, tan sols un 3% de les operacions corresponien a fusions, essent la part més gruixuda la de simple adquisició. Observant el període que va del 1987 al 2004 es veu com l'any 2000 representa el cim de les compravenda de companyies a nivell mundial, de nou la major part de les adquisicions i fusions es realitzen a Europa i Nord-Amèrica, essent aquests dos conjunts regionals els principals venedors i alhora els principals compradors de companyies preexistents.

En analitzar el flux d'entrada d'IED als es veu com una quantitat gens menyspreable es dirigeix a l'adquisició i fusió, essent màxima al 2000 amb un 81% del total del fluxos d'IED entrats a aquests països. Aquesta dada ens permet constatar que la progressiva mobilitat dels capitals transnacionals no es tradueixen mecànicament en un augment dels efectius productius, en la seva traducció en la FBCF (Formació Bruta de Capital Fix), ans es converteix en un canvi de la propietat que es dirigeix cap a una major concentració a nivell global, en mans de les corporacions transnacionals amb seu, majoritàriament, al nord. La major part d'aquestes fusions i adquisicions es produeixen entre els països europeus i Amèrica del Nord, on es produeix un creuament inversor que es tradueix en fortes concentracions de la propietat, essent el cas més important el d'Amèrica del Nord on el 100% dels fluxos d'IED seria en forma de fusió i adquisició. Seguint amb la informació d'UNCTAD, tenim que dels fluxos d'IED sortits dels països europeus, a l'any 2000 un 98,59% era en forma de fusions i adquisicions, mentre que des d'Amèrica del Nord aquests eren el 100%.

S'ha pogut constatar que al cas dels països enriquits es produeix una constant i és que la major part dels fluxos d'IED que surten i entren en aquests països es dirigeixen a l'adquisició d'altres empreses, produint-se el que s'ha nomenat com un procés d'invasió recíproca. A partir de l'any 2000, després d'un quinquenni de forta activitat aglutinadora de la propietat es comença a experimentar un descens en els fluxos d'IED i també en les fusions i adquisicions. Degut a la situació d'alentiment del procés adquisitiu i concentrador de la propietat del patrimoni empresarial, la Ronda de Doha celebrada al novembre del 2001 pretenia obrir les vies per a intensificar el procés, tot penetrant dins nous espais fins aleshores poc explorats per part del procés especulativo-financer com per exemple tot el que fa a les patents (TRIPS) i la seva vinculació al que Vandana Shiva (2002) ha denominat com a biopirateria, però també en el que fa a un ample ventall de serveis fins ara reconeguts com a públics (p.ex. serveis postals, educació, sanitat, etc).

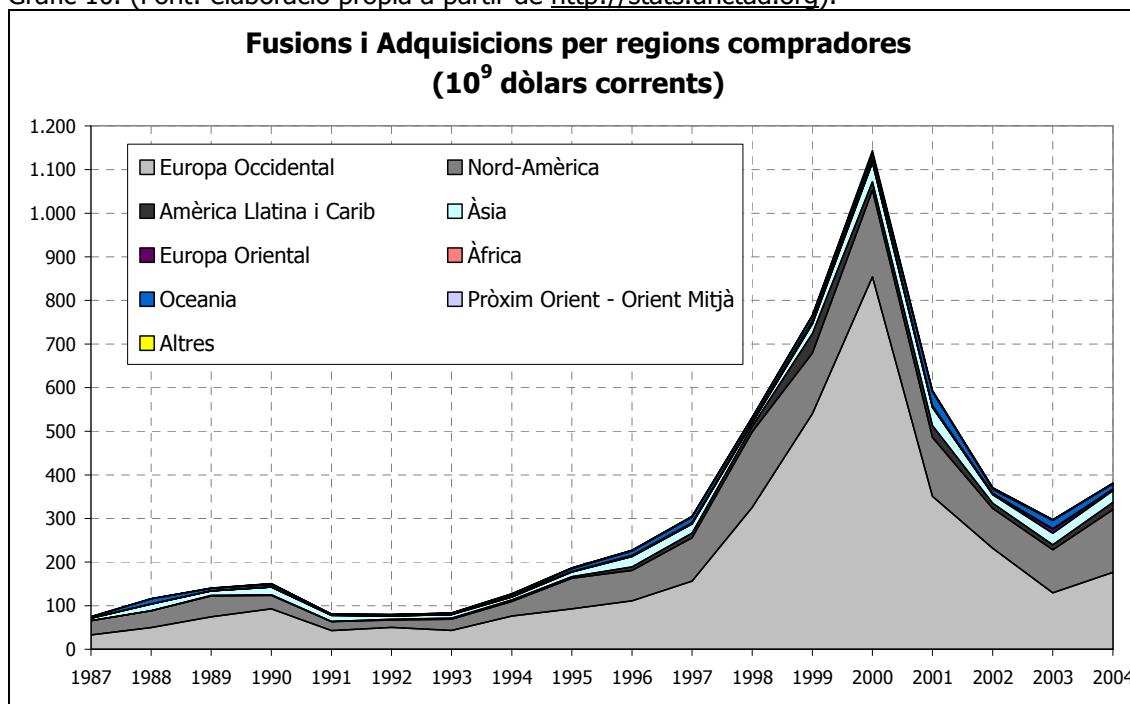
<b>Taula 7. Fusions i Adquisicions (M&amp;A Merge and Acquisitions) per regions venedores (Font: elaboració pròpia a partir d'UNCTAD, 2004; <a href="http://stats.unctad.org">http://stats.unctad.org</a>)</b>						
	<b>1990</b>		<b>2000</b>		<b>2004</b>	
	M&A (10 <sup>9</sup> dòlars)	% Flux IED destinat a M&A	M&A (10 <sup>9</sup> dòlars)	% Flux IED destinat a M&A	M&A (10 <sup>9</sup> dòlars)	% Flux IED destinat a M&A
Europa Occidental	67,60	69,66	625,50	86,64	185,81	88,82
Nord-Amèrica	60,43	100,00	401,43	100,00	101,57	74,98
Amèrica Llatina i Carib	11,49	100,00	45,22	41,12	25,28	21,11
Àsia	4,11	17,16	36,65	35,95	33,07	21,07
Pròxim Orient i Orient Mitjà	0,16	25,88	3,32	45,62	0,75	3,26
Europa Oriental	0,06	78,76	2,40	26,57	10,05	24,96
Àfrica	0,49	17,29	3,20	33,03	4,60	25,50
Oceania	6,25	59,23	26,10	143,81	19,47	49,23
<b>Món</b>	<b>150,58</b>	<b>74,69</b>	<b>1.143,82</b>	<b>81,04</b>	<b>380,60</b>	<b>51,28</b>

Gràfic 9. (Font: elaboració pròpia a partir de <http://stats.unctad.org>).


**Taula 8. Fusions i Adquisicions (M&A Merge and Acquisitions) per regions compradores (Font: elaboració pròpia a partir d'UNCTAD, 2004; <http://stats.unctad.org>)**

	M&A (10 <sup>9</sup> dòlars)	% Flux IED destinat a M&A	M&A (10 <sup>9</sup> dòlars)	% Flux IED destinat a M&A	M&A (10 <sup>9</sup> dòlars)	% Flux IED destinat a M&A
Europa Occidental	92,57	71,28	854,06	98,59	176,09	44,64
Nord-Amèrica	30,77	84,95	198,92	100	144,07	47,76
Amèrica Llatina i Carib	1,60	100,00	18,61	31,09	16,49	51,20
Àsia	17,40	29,03	44,36	39,51	27,11	24,57
Pròxim Orient i Orient Mitjà	--	--	1,74	35,81	1,28	10,14
Europa Oriental	--	--	0,39	12,28	0,99	7,08
Àfrica	0,15	22,35	6,66	436,26	2,72	131,98
Oceania	5,66	217,84	13,10	332,98	11,85	118,95
Altres	0,33	0,00	5,99		0,00	
<b>Món</b>	<b>150,25</b>	<b>65,44</b>	<b>1.137,83</b>	<b>91,82</b>	<b>380,60</b>	<b>43,38</b>

Gràfic 10. (Font: elaboració pròpia a partir de <http://stats.unctad.org>).



A l'any 2003 les deu primeres fusions i adquisicions foren protagonitzades per corporacions transnacionals amb seu als EUA, Alemanya, Regne Unit, Canadà, Austràlia i la Federació Russa, assolint tan sols aquestes deu operacions un valor de 65,6 mil milions de dòlars, essent l'adquisició més important la protagonitzada pel grup bancari britànic, HSBC Holdings Plc (Regne Unit) amb l'adquisició de *Household International Inc* (EUA) per 15,3 mil milions de dòlars (UNCTAD, 2004).

**Taula 9. Principals adquisicions i fusions completades al 2003 (Elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004)**

Valor (10⁹ dòlars)	Companyia adquirida	Companyia adquirent
15,3	Household International Inc (EUA)	PHSBC Holding PLC (HSBC) (Regne Unit)
7,7	American Water Works Co Inc (EUA)	RWE AG (Alemanya)
7,6	Alfa, Renova-Russian Assets (Fed. Russa)	BP PLC-Russian Assets (Fed. Russa)
6,9	Hughes Electronics Corp.(EUA)	News Corp Ltd. (Austràlia)
5,5	P&O Princess Cruises PLC (Regne Unit)	Carnival Corp (EUA)
5,3	Pechiney SA (França)	Alcan Inc (Canadà)
4,5	Wella AG (Alemanya)	Procter&Gamble Co (EUA)
4,4	Sat Pagine Gialle-Directories (Itàlia)	Silver SpA (Regne Unit)
4,2	Pfizer Inc-Adams (EUA)	Cadbury Schweppes PLC (Regne Unit)
4,2	Scottish&Newcastle-Ret Bus (Regne Unit)	Spirit Amber Bidco Ltd (EUA)

4.3.2.1. La "toponímia" empresarial. Les ETN (Empreses Transnacionals): quantes són, on són, i quines dimensions tenen?

La IED, presentada com una simple xifra que augmenta o disminueix segons la regió del planeta o bé de l'any que parlem, amaga al darrera elements d'una forta transcendència i presència geogràfica, com és el poder de les corporacions transnacionals (ETN). La irrupció amb gran potència de les corporacions transnacionals dins de l'escena de l'economia-món comporta una sèrie de conseqüències de cabdal importància per a l'anàlisi geogràfica tant de la distribució del poder, com dels impactes socioambientals a escala planetària, essent per aquest motiu cada cop de major interès el realitzar unes geografies de les multinacionals. Unes

geografies que gaudiren de bona salut als anys 1980 però que semblen estar en desús actualment (Taylor i Thrift, 1982). Un dels estudis a destacar que es podrien considerar dins de la geografia de les multinacionals en confluència amb l'ecologia política, és l'estudi realitzat per Marc Gavaldà (2003a) sobre les activitats *recolonitzadores* dutes a terme per la petrolera espanyola Repsol per Amèrica Llatina. Gavaldà analitza tant les qüestions relacionades amb l'extracció i apropiació del petroli sud-americà, com les relacions *gens ocultes* entre els interessos empresarials i la promoció político-pública d'aquesta empresa per part del Govern Espanyol per terres d'Amèrica Llatina. Des del treball elaborat per Marc Gavaldà s'ha anat consolidant una important xarxa d'investigadors que estudien críticament el procés d'expansió de les ETN espanyoles i els costos socials associats a dita expansió. Entre d'altres es podria destacar l'Observatori de Multinacionals a Amèrica Llatina (OMAL) i l'Observatori del Deute i la Globalització (ODG). Un dels primers observatoris mundials és el "Transnational Institut" que des del 1974 es dedica a la investigació, divulgació i acció sociopolítica vers la cerca de solucions als problemes globals. També cal destacar l'observatori de les corporacions "Corpwatch" amb Joshua Karliner al capdavant<sup>23</sup>. J. Karliner (1997) amb *The Corporate planet* ha estat un dels investigadors que junt amb Naomi Klein (2001) amb "No Logo", han abordat el poder de les corporacions transnacionals essent la seva mirada pionera, plantejant una anàlisi crítica multidimensional que s'ha convertit en un model a seguir per part d'altres investigadors i activistes socials.

Les corporacions transnacionals han adquirit unes dimensions político-econòmiques amb un poder descomunal, penetrant en tots els sectors i de manera notable en el dels serveis que acull des dels transports, telecomunicacions, distribució comercial, serveis a les empreses, turisme i serveis financers (assegurances, banca), i que enllaçaran amb les dinàmiques del capital financer. Per tal de fer front a la importància que assolien les corporacions transnacionals es creà al sí de NNUU la UNCTNC (United Nations Centre for Transnational Corporations) que desaparegué el 1993. Aquesta es transformà en la UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) degut al fet que aquella unitat de NNUU incomodava amb la seva actuació (i simple existència) a la lliure i opaca expansió (i funcionament) de les corporacions transnacionals. La nova UNCTAD no analitzarà les ETN com ho feia l'extinta organització.

El canvi tecnològic propiciarà, entre d'altres coses, la reorganització de les empreses que adquiriran dimensions globals sota estructures en xarxa, adquirint un enorme control i poder sobre les decisions de política econòmica a nivell planetari per elles mateixes, les grans multinacionals al costat dels principals grups polítics als centres occidentals, i també mitjançant els lobbies que s'aniran configurant, arribant-se a desplegar una potent *lobbycràcia* (Balanyà et al., 2002). La nova empresa multinacional, les corporacions transnacionals (ETN) aniran segmentant i descentralitzant els processos productius, connectats tots ells per la *xarxa de xarxes* i mantenint els centres de poder, direcció i decisió en les fortaleses del Nord, essent Nova York, i Wall Street, el cor de la màquina del capitalisme global. Tot aquest entramat es sustenta sobre una base cada cop més important de l'economia financera, que agafa dimensions descomunals cap a inicis del segle XXI (Gowan, 2000; Fernández-Durán, 2003a; Fernández-Durán, 2004; Naredo, 2006). En aquest procés de reorganització empresarial es produeixen fenòmens contradictoris, per la qual cosa alguns autors ho defineixen com a neofordisme en comptes de postfordisme tal com exposa Bernat Riutort (2001:44) quan diu que "es dona la paradoxa de que molts dels processos postfordistes d'alt valor afegit de grans empreses mare amb elevat *know how* es conjuguen amb formes de treball fordista i manufacturer en empreses subcontractades del Tercer Món que rendibilitzen tecnologies obsoletes amb mà d'obra molt barata".

Els poders corporatius s'han anat difonent, en bona part, gràcies a l'acció conjunta dels anomenats lobbies o grups de pressió que han exercit, en diferents àmbits, una forta influència per tal d'articular el marc institucional i normatiu en favor dels seus interessos. Així, al llarg de la segona meitat del segle XX, paral·lelament a la progressiva expansió de les estructures empresarials transnacionals i de les polítiques econòmiques mundial en pro del desenvolupament econòmic, s'han anat establint diversos fòrums de l'elit internacional i els *think-tanks* han establert les bases pel **lobby empresarial global** amb estructures com el

---

<sup>23</sup> Observatori de Multinacionals a Amèrica Llatina (OMAL: [www.omal.info](http://www.omal.info)); l'Observatori del Deute i la Globalització (ODG: [www.odg.cat](http://www.odg.cat)); Transnational Institut ([www.tni.org](http://www.tni.org)); Corpwatch ([www.corpwatch.org](http://www.corpwatch.org)).

Grup Bilderberg, la Comissió Trilateral o el Fòrum Econòmic Mundial. De les 500 multinacionals més importants, 477 tenen la seu als països de l'OCDE, i a més la majoria estan organitzades en grups com la ICC (International Chamber of Commerce), el USCIB (United States Council for International Business) i la ERT (European Roundtable of Industrialists). La participació, directa o indirecta, d'aquests grups de pressió feu particularment destacable en les negociacions i disseny de l'AMI (Acord Multilateral d'Inversions) que finalment fou avortat (Balanyà et al., 2002). Així mateix, les empreses de l'Estat espanyol també han anat constituint importants lobbies amb força influència en diferents àmbits administratius, des de les administracions municipals fins a les instàncies europees, passant per les estatals i autonòmiques (Carrasco et al., 2007).

#### **Els poders a l'ombra: els grans lobbies (Balanyà et al., 2002).**

**El Grup Bilderberg.** El 1954 a l'Hotel Bilderberg d'Oosterbeek (Països Baixos) es convocà la primera reunió entre polítics, militars, mitjans de comunicació, sindicalistes, banquers, acadèmics i d'altres amb opinió influent. Aquelles conversacions estaven finançades per la multinacional holandesa Unilever, i la CIA dels EUA i havien d'intentar consolidar les relacions transatlàntiques de la postguerra, tractant-se temes com "l'amenaça comunista", el desenvolupament del Tercer Món i la política econòmica europea. El 1997, entre els membres del Comitè Directiu del Bilderberg hi figurava Etienne Davignon, ex vicepresident de la Comissió Europea, president de la Société Générale de Belgique, adscrita a la ERT (European Roundtable of Industrialists) i president de l'Associació per l'AMUE (Association for the Monetary Union of Europe); Peter Sutherland, ex director del GATT, ex comissari europeu, i actualment conseller delegat de Goldman Sachs International Partner i British Petroleum; Renato Ruggiero, ex director de l'OMC i membre de la junta de govern de la FIAT; Percy Barnevik, conseller delegat d'Investor AB, sòcia de la ERT; Henry Kissinger i James Wolfensohn, president del Banc Mundial, formen part del comitè directiu.

**La Comissió Trilateral.** El 1973, membres del Grup Bilderberg fundaren la Comissió Trilateral que es defineix com 335 persones distingides d'Europa, Amèrica del Nord i Japó. La comissió fomenta la creença que una economia global amb un lliure mercat és l'únic model viable. La Comissió fou impulsada per David Rockefeller. El polèmic polític nord-americà, Samuel P. Huntington és membre de la Comissió Trilateral.

**El Fòrum Econòmic Mundial WEF (World Economic Forum)** que celebra les seves reunions anuals a Davos, Suïssa. 1000 dels principals líders empresarials, 250 líders polítics, 250 acadèmics de tots els àmbits i 250 líders dels mitjans de comunicació es reuneixen per dissenyar l'estratègia global. Entre d'altres, el WEF afirma que té un paper essencial en la globalització econòmica i la liberalització dels serveis financers i també s'atribueix el mèrit d'haver impulsat la Ronda d'Uruguai del GATT, que culminà amb l'OMC.

El 1970 es comptabilitzaven unes 7000 empreses multinacionals en tot el món, amb 40 milions de llocs de feina; a inicis dels noranta ja hi havia més de 37000 empreses multinacionals de les quals, unes 4000 eren de països subdesenvolupats, donant feina a més de 70 milions de treballadors. A l'Informe del UNCTAD (2004) es comptabilitzaven en el món unes 61582 empreses transnacionals i 926948 filials a tot el món. La seva distribució es presenta en termes inversos, estant el 73% de la matriu de les ETN localitzades al que els organismes internacionals anomenen països desenvolupats, i el 89% de les filials per contra es troben als països subdesenvolupats. En quant a les regions mundials que es contempen cal destacar el primordial paper de les ETN europees dins del còmput mundial amb 36133 ETN front a les 4674 ETN nord-americanes. A les regions oblidades, com podria ser tot el continent africà resulta curiós destacar que encara que el total ens doni unes 1163 ETN, 941 corresponen a Sud-àfrica; i de les 6849 filials estrangeres que hi ha al continent africà 2044 estan ubicades a Sud-àfrica i 2616 a la República de Tanzània, mentre que països com Somàlia no tenen cap filial estrangera al seu país. Tal com exposa Ricardo Méndez (1997:130): "la capacitat negociadora d'una empresa que compta amb una xifra de negocis i una nòmina de treballadors comparables

moltes vegades amb els de la regió on s'instal·la pareix així fora de tot dubte" (Méndez 1997:130).

**Taula 10. Nombre de ETN no financeres per regió, 2002 (Font: Elaboració pròpia a partir de UNCTAD 2004:273-274).**

	<b>ETN (matriu)</b>	<b>Filials estrangeres</b>
Europa Occidental	36.133	75.664
Nord-Amèrica	4.674	19.437
Japó	3.371	3.870
Austràlia	682	2.352
N. Zelanda	217	1.106
Centre i Est europeu	2.313	243.750
Àfrica	1.163	6.849
Amèrica Llatina	2.475	46.117
Sud, Est i Sud-Est Asiàtic	9.614	505.763
Pròxim Orient	919	13.770
Àsia Central	2	7.717
Pacífic	19	553
<b>Món</b>	<b>61.582</b>	<b>926.948</b>
<b>P. Desenvolupats</b>	<b>45.077</b>	<b>102.429</b>
<b>P. Subdesenvolupats</b>	<b>16.505</b>	<b>824.519</b>

Méndez (1997:132-133) exposa les raons que expliquen l'expansió de les corporacions multinacionals:

Des de l'oferta:

- En certes activitats s'ha produït un canvi tecnològic que ha elevat l'escala òptima de producció i per tal de ser rendibles s'han vist obligats a ampliar mercats.
- En repartir les operacions de les empreses en diversos països es poden eliminar el efectes negatius de les fluctuacions cícliques d'alguns mercats, sense entrar quasi mai en crisi.
- Aprofitament al màxim de les avantatges comparatives (p.ex. reducció de costos laborals, legislacions ambientals laxes, etc.) de cada territori raó que explica els fenòmens de deslocalització empresarial.

Des de la demanda:

- Millor adaptació al mercat local i evitar restriccions a les importacions.
- Prolongació del cicle de vida de certs productes que podrien haver envellit al lloc d'origen.
- Segmentació de les activitats permetent la reducció dels riscos empresarials eliminant les incerteses del mercat extern, emperò també ajuda a eludir controls fiscals o financers podent les empreses mitjançant compres internes desplaçar plusvàlues.

**Taula 11. Les 100 primeres economies del món –posició (núm.) i PIB/vendes en milions de dòlars-, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de: PIB mundial de World Bank; dades sobre les ETN (corporacions transnacionals) de UNCTAD, 2004).**

núm.	País/ETN	PIB/vendes	núm.	País/ETN	PIB/vendes
1	Estats Units	10.881.610	51	Singapur	91.342
2	Japó	4.326.444	52	<b>AXA</b>	<b>89.390</b>
3	Alemanya	2.400.655	53	Rep. Txeca	85.438
4	Regne Unit	1.794.858	54	Veneçuela	84.793
5	França	1.747.973	55	<b>Itochu Corp.</b>	<b>84.199</b>
6	Itàlia	1.465.895	56	Hongria	82.805
7	Xina	1.409.852	57	Egipte	82.427
8	Espanya	836.100	58	<b>Volkswagen Group</b>	<b>82.244</b>
9	Canadà	834.390	59	<b>Sumitono Corp</b>	<b>81.376</b>
10	Mèxic	626.080	60	<b>IBM</b>	<b>81.186</b>
11	Rep. Corea	605.331	61	Filipines	80.574
12	Índia	598.966	62	<b>Philip Morris Companies Inc</b>	<b>80.408</b>
13	Austràlia	518.382	63	Colòmbia	77.559
14	P. Baixos	511.556	64	<b>Siemens AG</b>	<b>77.244</b>



15	Brasil	492.338	65	N. Zelanda	76.256
16	Fed. Russa	433.491	66	<b>Carrefour SA</b>	<b>72.737</b>
17	Suïssa	309.465	67	Xile	72.416
18	Bèlgica	302.217	68	Emirats Àrabs	70.960
19	Suècia	300.795	69	<b>Marubeni Corp.</b>	<b>69.943</b>
20	Austria	251.456	70	Pakistan	68.815
21	<b>Wal-Mart Stores</b>	<b>244.524</b>	71	<b>Verizon Communications</b>	<b>67.625</b>
22	Turquia	237.972	72	<b>Hitachi Ltd</b>	<b>67.172</b>
23	Noruega	221.579	73	<b>INGc</b>	<b>66.420</b>
24	Dinamarca	212.404	74	<b>Royal Alhold NV</b>	<b>66.339</b>
25	Polònia	209.563	75	Algèria	65.993
26	Indonèsia	208.311	76	<b>Honda Motor CO.Ltd.</b>	<b>65.366</b>
27	<b>Exxon Mobil Corporation</b>	<b>200.949</b>	77	<b>Generali</b>	<b>61.920</b>
28	Aràbia Saudita	188.479	78	<b>Sony Corp.</b>	<b>61.284</b>
29	<b>General Motors</b>	<b>186.763</b>	79	Perú	61.011
30	<b>BP Plc</b>	<b>180.186</b>	80	<b>Matsushita Electric Industrial CO. Ltd.</b>	<b>60.694</b>
31	<b>Royal Dutch/Shell</b>	<b>179.431</b>	81	Romania	60.358
32	<b>Abbott Laboratories</b>	<b>177.685</b>	82	<b>Nestlé SA</b>	<b>57.508</b>
33	Grècia	173.045	83	<b>ConocoPhillips</b>	<b>56.748</b>
34	<b>Ford Motor Co</b>	<b>163.420</b>	84	<b>Hewlett-Packard</b>	<b>56.588</b>
35	Sud Àfrica	159.886	85	<b>Vivendi Universal</b>	<b>55.004</b>
36	Hong-Kong	158.596	86	<b>Metro Group</b>	<b>54.531</b>
37	Portugal	149.454	87	<b>Aviva</b>	<b>53.280</b>
38	<b>DaimlerChrysler Ag</b>	<b>141.491</b>	88	<b>Fiat Spa</b>	<b>52.638</b>
39	<b>Mitsubishi Corp</b>	<b>134.275</b>	89	Bangladesh	51.897
40	<b>General Electrics</b>	<b>131.698</b>	90	<b>Nissho Iwai-Nichimen Holding Corp.</b>	<b>51.860</b>
41	Argentina	129.735	91	<b>Merck &amp; Co</b>	<b>51.800</b>
42	<b>Toyota Motor Corporation</b>	<b>127.113</b>	92	<b>Woleseley Olc3</b>	<b>51.353</b>
43	<b>Mitsui &amp; Co Ltd.</b>	237.972	93	<b>Deutsche Telekom</b>	<b>67.172</b>
44	<b>Allianz</b>	221.579	94	<b>Munich Re</b>	<b>66.420</b>
45	Israel	212.404	95	Nigèria	<b>66.339</b>
46	Malàcia	209.563	96	Ucraïna	65.993
47	<b>Nippon Telegraph and Telephone Corp</b>	208.311	97	<b>Telecom France</b>	<b>65.366</b>
48	<b>Chevron Texaco Corp.</b>	<b>200.949</b>	98	<b>Zürich Financial Services</b>	<b>61.920</b>
49	<b>Total Fina Elf</b>	188.479	99	<b>Samsung Electronics</b>	<b>61.284</b>
50	<b>AIG</b>	<b>186.763</b>	100	<b>Unilever</b>	61.011

De l'anterior taula es desprèn la gran potència, en l'expressió de poder potencial tant de compra com l'evident poder negociador, que assoleixen les empreses transnacionals en el planeta. De les primeres 100 economies del món a l'any 2002, 50 eren corporacions transnacionals, i la primera d'elles, Wal-Mart, es situava en el número 21 del llistat. El volum de vendes de Wal-Mart superava el PIB d'algun estat membre de la Unió Europea, d'alguns països escandinaus i fins i tot al PIB del principal extractor i exportador de petroli del món, Aràbia Saudita.

**Taula 12. 100 primeres ETN no financeres per països segons vendes totals, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

EUA	28
Alemanya	18
França	14
Japó	14
Regne Unit	8
Itàlia	4
P. Baixos	4

Suïssa	3
Regne Unit/P. Baixos	2
Espanya	2
Finlàndia	1
Bèlgica	1
Rep. Corea	1

L'anàlisi per països de la distribució de les 100 primeres corporacions transnacionals, a partir de la informació obtinguda de les publicacions de UNCTAD en les que no es consideren conjuntament les corporacions financeres, i després de realitzar tota una sèrie de depuracions estadístiques, ens dona un resultat gens sobtat, ja que com seria d'esperar la major part de les corporacions tenen la seva base als EUA. D'altra banda, si reuníssim en un sol grup als països de la UE, ens sorprendrà veure com a l'any 2002, més de la meitat (un 53%) d'aquestes corporacions tenen la seva seu a països de la UE. Una qüestió que convé senyalar és que en aquest apartat s'apunta la situació en un determinat any, en aquest cas el 2002, que ens pot donar una idea de la distribució geogràfica i sectorial de les citades ETN. No obstant, la dinàmica empresarial es caracteritza per la velocitat, una velocitat que va vinculada a les dinàmiques especulativo-financeres del capital pròpies del règim d'acumulació postfordista, i que es tradueix en una constant recomposició de les estructures empresarials, amb canvis permanents en quant a la composició accionarial i en els darrers temps, fins i tot, en una recomposició dels centres de poder de decisió. Això s'ha anat intensificant durant el primer quinquenni dels anys 2000 en que, particularment, el capital xinès ha irromput en l'escena global i ha anat protagonitzant importants processos d'adquisició de corporacions "occidentals".

A continuació presentarem, de forma desglossada, les empreses que es corresponen a cadascun d'aquests països, tant pel que fa a volum de vendes com a nombre de treballadors. En el cas dels EUA cal destacar la important presència dels sectors relacionats a la indústria petrolera junt amb la indústria del motor, així com tot el que es relaciona amb la indústria de la informació, amb la electrònica i la indústria dels *mass media*, a més de la notable dimensió de la indústria químic-farmacèutica. Especialment és destacable la posició assolida per Wal-Mart, dedicada a la venda al detall (*retail*), que a l'any 2002 desbancà de les primeres posicions que fins aleshores havia ocupat Exxon en el llistat de les principals ETN (empreses transnacionals). Un altre element que cal destacar, respecte a la potència del capital productiu transnacional dels EUA és que dins de les 10 primeres transnacionals del món, 7 són dels EUA.

**Taula 13. Les 10 primeres ETN dels EUA dins dels "top 100" segons vendes totals, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

núm.*	Nom ETN	Activitat	Vendes totals milions dòlars	Treballadors total
1	Wal-Mart Stores	Venda al detall	244.524	1.400.000
2	Exxon Mobil Corporation	Petroli	200.949	92.000
3	General Motors	Vehicles a motor	186.763	350.000
6	Abbott Laboratories	Farmacèutica/Química	177.685	71.819
7	Ford Motor Co	Vehicles a motor	163.420	350.321
8	Daimler Chrysler Ag	Vehicles a motor	141.491	365.571
10	General Electrics	Electrònica i equipament	131.698	315.000
15	Chevron Texaco Corp.	Petroli	98.691	66.038
17	AIG	Assegurances	92.700	86.000
22	IBM	Electrònica i equipament	81.186	315.889

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

Anotant, tan sols les 10 primeres empreses transnacionals que tenen la seva empresa matriu al territori de la UE cal destacar, de nou i així com ho fèiem pels EUA, que les dues primeres posicions i la quarta estan ocupades per empreses relacionades directament amb l'extracció i distribució del petroli. A més, cal destacar el fort pes que assoleixen dins de l'economia mundial, les empreses relacionades amb les assegurances, que es converteixen en importants actors de la globalització capitalista en aprofundir en el que Soddy anomenava com a "riquesa virtual" ja que gran part de la seva activitat va lligada al món de les finances.

**Taula 14. Les 10 primeres ETN de la UE dins del "top 100" segons vendes totals, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

núm.*	ETN	País	Activitat	Vendes totals milions dòlars	treballadors total
4	BP Plc	Regne Unit	Petroli	180.186	116.300
5	Royal Dutch/Shell	Regne Unit/P. Baixos	Petroli	179.431	111.000
13	Allianz	Alemanya	Assegurances	106.200	173.750
16	Total Fina Elf	França	Petroli	96.993	121.469
18	AXA	França	Assegurances	89.390	117.113
20	Volkswagen Group	Alemanya	Vehicles a motor	82.244	324.892
24	Siemens AG	Alemanya	Electrònica i equipament	77.244	426.000
25	Carrefour SA	França	Venda al detall	72.737	386.762
29	INGc	P. Baixos	Assegurances	66.420	115.200
30	Royal Alhold NV	P. Baixos	Venda al detall	66.339	sense dades

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

Les multinacionals es defineixen com a creadores de riquesa i de llocs de feina, emperò les xifres més aviat suggereixen altres conclusions, que entre d'altres es poden resumir de manera simple en aquestes dues. En primer lloc, cal apuntar que una de les principals característiques d'una empresa competent i rendible es tradueix en la reducció de costos –cosa que es pot traduir en l'eliminació de llocs de feina-, així, entre 1993 i 1995 la facturació global de les 100 principals multinacionals va créixer més del 25%, emperò van prescindir de més de 225000 persones, el que suposa un 4% de la seva mà d'obra d'un total de 5,8 milions de persones (UNCTAD, 1997). Part de la mà d'obra obsoleta o eliminada és, posteriorment, absorbida mitjançant subcontractes. Les subcontractacions han anat en augment d'acord amb els criteris de flexibilitat (precarietat) aplicada al treball (Balanyà et al., 2002). En segon lloc, la reducció de costos socioambientals que suposa la ubicació de les ETN als països del Tercer Món. En aquest sentit, un estudi sobre els models de producció de 22 empreses informàtiques amb seu als països centrals assenyalava que havien traslladat al Sud la meitat dels seus recursos de fabricació i assemblatge que contenen materials molt tòxics (French, 1998). Balanyà et al. (2002:150) exposen que "la desagradable veritat sobre les multinacionals és que el creixement, la inversió, la monopolització i la concentració creixent en que es basen, així com la consegüent pèrdua de llocs de feina i la degradació mediambiental, són una deficiència estructural essencial de l'actual model econòmic neoliberal" (Balanyà et al. 2002:150).

A continuació s'intentarà exposar de manera ordenada per principals sectors d'activitat i en ordre d'importància, per empreses transnacionals segons el lloc que ocupen dins del total segons els seus volums totals de vendes. En tot això cal tenir en compte la dificultat, expressa, d'accedir a una informació clara del tema, i només és accessible mitjançant el pagament a la selecte (i selectiva) revista *Fortune*, la qual sí té un llistat important de empreses transnacionals<sup>24</sup>. Nogensmenys, un cop "desencriptada" la informació que ens ofereix el *World Investment Report* de UNCTAD, es pot anar extraient alguna informació interessant. A les següents taules, es presentaran doncs les cinc primeres ETN per cada sector d'activitat.

Pel que fa a les vendes al detall (*retail sector*), cal destacar la posició privilegiada que ocupa l'ETN nord-americana Wal-Mart, que es troba en el primer lloc a molta distància, doncs, de les altres empreses de venda al detall, però que ja en trobam un important nombre dins de les primeres 100 ENT mundials; una senyal que ja ens deixa veure el darrer informe del UNCTAD (2004) que es presenta sota el subtítol del "moviment cap als serveis". Halimi (2006) exposa com Wal-Mart que s'internacionalitzà al 1991, havia esdevingut a principis del segle XXI en la corporació més gran del planeta gràcies: per una banda, a una política de neteja d'imatge

<sup>24</sup> En el moment d'anar revisant el text (juliol 2008) la revista fortune ha publicat gratuïtament molta de la seva informació referent al Fortune 500 que és el llistat en el que es troben les 500 principals empreses del món pels anys 2005-2008. Sens dubte aquesta informació de Fortune permetrà avançar en la recerca del procés de consolidació de les estructures empresarials transnacionals (veure: <http://money.cnn.com/magazines/fortune/global500/2005/index.html>, juliol 2008).

vinculada als dos grans partits dels EUA; i per l'altra, a una potent política de reducció de costos, particularment els costos laborals<sup>25</sup>. Halimi (2006:20) exposa que "vertaderament té els preus més baixos, un 14,5%. Però la qüestió és: a quin cost? La resposta difereix segons la preocupació, ja sigui per l'individu-client a l'aguait dels millors negocis, o pels treballadors dels milers de proveïdors d'una empresa que és el suficientment poderosa com per obligar a cadascun d'ells a mantenir –i reduir– els seus costos. Per satisfer al client de Wal-Mart el treballador ha de patir... Per a que els preus de Wal-Mart i dels seus subcontractistes siguin sempre els més baixos, també resulta necessari que les condicions socials en el seu entorn es degradin. Per la qual cosa és millor que els sindicats no existeixin. O que els productes vinguin de Xina".

**Taula 15. G1. 5 primeres ETN en vendes al detall del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

núm.*	Nom	lloc d'origen	Actius Total (milions dòlars)	Vendes Total (milions dòlars)	Treballadors Total
1	Wal-Mart Stores	EUA	94.685	244.524	1.400.000
25	Carrefour SA	França	40.105	72.737	386.762
30	Royal Alhold NV	P. Baixos	23.736	66.339	
39	Metro Group	Alemanya	22.511	54.531	196.462
71	Aldi	Alemanya		33.837	

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

El segon grup de ETN per grup d'activitat es correspon a aquelles empreses dedicades a la comercialització, extracció i distribució del petroli, sector que encara ocupa els primers llocs dins de la llarga llista d'empreses transnacionals. Segons alguns autors, l'Standard Oil de J. Rockefeller fundada al 1870 fou la primera en reunir les característiques del que seran les corporacions transnacionals modernes. L'aplicació de la llei antitrust de 1911 als EUA va fer que aquella es fragmentàs en 37 empreses diferents, que amb el pas del temps s'anirien de nou fusionants fins a constituir les principals corporacions transnacionals del petroli. Per altra banda, les corporacions europees, especialment les britàniques, sorgiren al primer quart del segle XX i s'anaren perfilant com a gegants corporatius ja des dels seus inicis.

Per donar una idea del que suposa la crema de combustibles fòssils al 1997, J. Dukes (2003) va estimar que aquells es formaren en temps prehistòrics a partir de la matèria orgànica que contenia 44,03 Exagrams ( $10^{18}$ ) que resulta ser 422 vegades superior a la PPN (Producció Primària Neta) actual de la biosfera, o el que és el mateix que cada any es cremem l'equivalent a 422 anys de la PPN actual. D'aquests, el 72,9% corresponien al petroli i el 35,6% al gas natural. Cal posar de relleu el fet que en aquesta nova etapa del capitalisme, les empreses vinculades al petroli encara gaudeixen de posicions privilegiades. La bonança de les corporacions petrolieres ha anat vinculada a particulars situacions caracteritzades per les tensions geopolítiques que han tengut l'Orient Mitjà com a epicentre i que amb les successives crisis energètiques, dites corporacions han sortit reforçades (Giordano, 2002). La situació de principis del segle XXI caracteritzada pel que els investigadors han denominat com a final del petroli barat, degut a l'assoliment del zenit del petroli (*peak oil*), a més de la creixent conflictivitat bèl·lica global que té molt a veure amb el petroli, ha fet que aquestes empreses hagin sortit de moment reforçades, en un escenari en el que l'especulació en els mercats de futurs de petroli, però també d'altres matèries primeres, s'hagi disparat després que la bombolla especulativo-financera del sector immobiliari esclatàs a l'agost de 2007 (Fernández-Durán, 2008; Sempere i Tello, 2007).

**Taula 16. G2. 5 primeres ETN del petroli del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

núm.*	Nom	lloc d'origen	Actius Total (milions dòlars)	Vendes Total (milions dòlars)	Treballadors Total
2	ExxonMobil Corporation	EUA	94.940	200.949	92.000

<sup>25</sup> Veure el dossier Wal-Mart a *Le Monde Diplomatique* núm.123 (2006); i el llibre coordinat per Nelson (2007) *Wal-Mart: el rostre del capitalisme del siglo XXI*.

4	BP Plc	Regne Unit	159.125	180.186	116.300
5	Royal Dutch/Shell	Regne Unit/ P. Baixos	145.392	179.431	111.000
15	Chevron Texaco Corp.	EUA	77.359	98.691	66.038
16	Total Fina Elf	França	89.450	96.993	121.469

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

Vinculat al món del petroli es troba el món del motor, ocupant aquest els primers llocs del rànquing mundial, i amb una forta presència de les empreses dels EUA. Situant-se en primer lloc dels vehicles, i en tercer en el total de les ETN, la companyia General Motors (GM). La història recent dels EUA ha estat molt vinculada a la de GM, fins i tot Eisenhower anomenà com a Secretari de Defensa al 1953 al que havia estat president de la GM, Charles Erwin Wilson qui formulà la famosa sentència de que: "el que és bo per a la General Motors és bo pels EUA". El model urbà dels EUA, caracteritzat per la dispersió urbana (*urban sprawl*), té entre els seus artífexs els interessos de les grans corporacions del motor i del petroli. Així, al 1949 un total de 9 corporacions, entre d'elles General Motors, Standard Oil of California, Firestone i Philips Petroleum foren condemnades per corrupció degut a la seva estratègia de desmantellament dels serveis de tramvies (*Streetcas Scandal*) per tal d'anar instaurant els vehicles a motor per carretera, que també estava lligat a la construcció de les autopistes i a l'explosió urbana (Kunstler, 1994). Des de la conjunció dels interessos de la indústria petroquímica, de l'automòbil i de la construcció, s'ha produït un boom urbà global al llarg de la segona meitat del segle XX en que les principals empreses multinacionals pertanyien a aquests sectors i les polítiques públiques han anat orientades en bona mesura a subvencionar el desplegament d'aquestes, la qual cosa ha implicat la difusió i consolidació d'un model de vida totalment dependent del transport motoritzat i del petroli, al temps que ha diluït altres possibles formes de viure, desplaçar-se i residir.

**Taula 17. G3. 5 primeres ETN en vehicles a motor del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

núm.*	Nom	lloc d'origen	Actius Total (milions dòlars)	Vendes Total (milions dòlars)	Treballadors Total
3	General Motors	EUA	370.782	186.763	350.000
7	Ford Motor Co	EUA	295.222	163.420	350.321
8	DaimlerChrysler Ag	EUA	196.375	141.491	365.571
11	Toyota Motor Corporation	Japó	167.270	127.113	264.096
20	Volkswagen Group	Alemanya	114.156	82.244	324.892

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

El quart sector industrial que cal fer esment és el de la indústria química i farmacèutica, molt vinculat a la difusió i divulgació d'ingents quantitats de medicaments al mercat, així com amb l'aparició de "noves" patologies. Aquest sector presenta creuaments amb els interessos a d'altres sectors veïnats com puguin ser els de l'agronogoci, però també amb la indústria petrolera. Recentment, algun dels medicaments "globals" han estat retirats del mercat ja que si bé eren bons per la salut dels comptes de resultats de les ETN, no ho eren tant per a la salut de les persones. Per altra banda, nombrosos col·lectius socials demanden l'accés universal a molts de medicaments i que aquests no conformin importants vies d'acumulació, essent un dels casos paradigmàtics les dificultats manifestes a accedir als medicaments contra el VIH que afecta a molts dels països empobrits, estant les patents d'aquests medicaments fortament protegides per la reglamentació emanada de l'OMC (Jara, 2006). Cal destacar el fet que la primera d'aquestes ETN, Abbott Laboratories dels EUA, ocupa el sisè lloc del total mundial, i el fet que la major part d'aquestes ETN tenen la seva matriu als EUA.

**Taula 18. G4. 5 primeres ETN en farmacèutica/química del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

<i>núm.*</i>	<i>Nom</i>	<i>Lloc d'origen</i>	<i>Actius Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Vendes Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Treballadors</i> <i>Total</i>
6	Abbott Laboratories	EUA	24.259	177.685	71.819
43	Merck & Co	EUA	47.561	51.800	77.300
67	Johnson & Johnson	EUA	40.556	36.298	108.300
75	Pfizer Inc	EUA	46.356	32.373	120.000
77	GlaxoSmithKline Plc	Regne Unit	35.821	31.899	104.499

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

En cinquè lloc, cal destacar el sector de les vendes al major, o majoristes, i la rellevant posició de les *sogo sasha* que són les ETN japoneses de venda al major o comercialitzadores) (UNCTAD 2004:133). S'ha d'incidir en el fet que aquestes empreses es troben entre les 30 primeres transnacionals del món, apuntant l'UNCTAD el desplaçament des de la producció a la comercialització, sota la "bona nova" del gir cap als serveis de l'economia japonesa. En el cas japonès es pot destacar la configuració del teixit empresarial, que abans de la Segona Guerra Mundial es formaven en torn als *Zaibatsus* que eren conglomerats d'empreses al voltant d'una entitat bancària lligada a una determinada família. Amb l'ocupació nord-americana es prohibiren els *Zaibatsus* i es quan es configuraren els *keiretsus* que són també conglomerats empresarials que a diferència d'aquelles altres tenien una composició més "professional", és a dir amb menors lligams familiars. Els *keiretsus* actuen com a grans conglomerats integrats horitzontalment que dificulten l'entrada d'altres ETN estrangeres al Japó, i dins dels *keiretsus* les *sogo sasha* ocupen un paper important.

**Taula 19. G5. 5 primeres ETN majoristes del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

<i>núm.*</i>	<i>Nom</i>	<i>Lloc d'origen</i>	<i>Actius Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Vendes Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Treballadors</i> <i>Total</i>
9	Mitsubishi Corp	Japó	80.446	134.275	47.370
12	Mitsui & Co Ltd.	Japó	64.391	108.541	37.734
19	Itochu Corp.	Japó	43.023	84.199	4.355
21	Sumitomo Corp	Japó	48.058	81.376	31.589
26	Marubeni Corp.	Japó	40.788	69.943	24.909

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

En sisè lloc, tenim un dels sectors que estan estretament vinculats amb l'aparició de les noves tecnologies de la informació. Aquest sector, el de l'electrònica que va seguir de molt a prop de la branca de la maquinària i equipament, que no es veu massa clara la diferència amb la branca de l'electrònica. Aquesta branca, indiscutiblement, anirà lligada a la "bona marxa" de l'expansió de la societat de la informació i del consum de masses. Les empreses transnacionals de l'electrònica en seu bàsicament als EUA i al Japó. Aquí cal anotar, un dels fets que podríem dir com a avançada del que es preveu, què és l'ascens del tauró xinès, incorporat de ple dins del paradigma del capitalisme global. El desembre de 2004 la corporació xinesa Lenovo Group<sup>26</sup>, amb seu a Hong-Kong, va dur a terme l'adquisició de la divisió de PCs (Personal Computers Division) d'una de les principals ETN dels EUA com és IBM. Lenovo es convertia a partir del 2005 en la major empresa mundial de fabricació d'ordinadors.

<sup>26</sup> [www.lenovo.com](http://www.lenovo.com) (juliol 2008).

**Taula 20. G6. 5 primeres ETN electrònica i equipaments del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

<i>núm.*</i>	Nom	Iloc d'origen	Actius Total (milions dòlars)	Vendes Total (milions dòlars)	Treballadors Total
10	General Electrics	EUA	575.244	131.698	315.000
22	IBM	EUA	96.484	81.186	315.889
24	Siemens AG	Alemanya	76.474	77.244	426.000
28	Hitachi Ltd	Japó	84.489	67.172	339.572
33	Sony Corp.	Japó	69.476	61.284	161.100

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

La setena branca, per importància de les ETN en quant a volum total de vendes al 2003 tenim les companyies d'assegurances, que entren dins del sector serveis, que rep una amplíssima varietat d'activitats que van des dels transports a les finances. En aquest cas, les assegurances han experimentat un espectacular creixement vinculat a la caiguda de la cobertura de l'estat del benestar. Aquestes empreses, ocupen posicions privilegiades dins del nou "règim d'acumulació financer" del capitalisme global.

**Taula 21. G7. 5 primeres ETN d'assegurances del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

<i>núm.*</i>	Nom	Iloc d'origen	Actius Total (milions dòlars)	Vendes Total (milions dòlars)	Treballadors Total
13	Allianz	Alemanya	1.168.000	106.200	173.750
17	AIG	EUA	678.350	92.700	86.000
18	AXA	França	967.000	89.390	117.113
29	INGc	P. Baixos	972.500	66.420	115.200
32	Generali	Itàlia	287.100	61.920	58.000

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres més asseguradores.

La vuitena branca d'activitat correspon a la de les telecomunicacions, la revolució de les telecomunicacions ha anat acompanyada, sobretot a la "vella Europa", de la privatització de molts d'aquests serveis, en aquest sentit no és d'estranyar que dins dels cinc gegants de les telecomunicacions n'hi hagi dos d'uropeus. Apareixent autèntics "monstres" de les telecomunicacions que especialment es dedicaran a l'adquisició d'empreses ja existents als que eufemísticament es denominen mercats emergents, que no són altra cosa que els països del Tercer Món forçats a dur polítiques d'ajustament.

**Taula 22. G8. 5 primeres ETN en telecomunicacions del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

<i>núm.*</i>	Nom	Iloc d'origen	Actius Total (milions dòlars)	Vendes Total (milions dòlars)	Treballadors Total
14	Nippon Telegraph and Telephone Corp	Japó	158.000	99.000	213.062
27	Verizon Communications	EUA	167.468	67.625	229.497
45	Deutsche Telekom	Alemanya	121.000	51.000	255.969
47	Telecom France	França	112.000	49.000	243.573
58	SBC Communications Inc	EUA	95.000	43.000	175.980

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

La novena posició és ocupada pel sector de l'alimentació (menjar i begudes), que segurament és un dels més coneguts arreu, en ser una clara mostra de la difusió de la transformació de les dietes locals vinculades amb l'expansió i penetració d'aquestes empreses transnacionals a tot el planeta. Dins de les cinc primeres ETN d'alimentació al món, n'hi ha quatre europees, i només Nestlé SA es troba entre les cent primeres ETN del món. Aquest grup

està molt vinculat amb d'altres de la indústria agroalimentària com és per exemple aquell que es recull sota l'epígraf dels restaurants.

**Taula 23. G9. 5 primeres ETN de menjar i begudes del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

<i>núm.*</i>	<i>Nom</i>	<i>lloc d'origen</i>	<i>Actius Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Vendes Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Treballadors</i> <i>Total</i>
35	Nestlé SA	Suïssa	63.007	57.508	254.199
108	Coca Cola Co.	EUA	24.501	19.353	56.000
127	Diageo Plc	Regne Unit	26.729	14.971	38.955
138	Danone Group SA	França	16.238	12.822	92.209
177	Interbrew SA	Bèlgica	11.684	6.614	35.044

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

La desena posició correspon al sector de l'electricitat, aigua i gas, que en el llenguatge tecnocràtic de les institucions econòmiques solen rebre el nom de sectors estratègics, i que són inclosos dins del "caixó de sastre" dels serveis. Aquests serveis que fins fa poc eren considerats estratègics i que per aquest mateix motiu no han estat objecte de les activitats lucratives, i molt menys de les de tipus especulatiu. Generalment, aquests serveis, fins la instauració del règim neoliberal, restaven en la major part dels casos en l'àmbit de l'actuació de l'administració pública. Tanmateix, aquests sectors s'han anat liberalitzant progressivament, havent-se convertit en els darrers anys uns dels camps més abonats a l'actuació i creixement de les ETN amb la conseqüent repercussió per a les poblacions receptores, com il·lustra el cas de la privatització de l'aigua de Cochabamba (Bolívia) que desembocà en la que s'ha conegut com la "guerra de l'aigua" entre finals del 1999 i principis del 2000 que es va saldar amb 5 morts, 48 ferits, 22 confinats i prop d'un centenar de persones empresonades (Gavaldà, 2003b). Dins de les cinc primeres ETN d'aquestes activitats, cal destacar la forta presència europea i fins i tot de l'empresa espanyola Endesa, que ocupa el lloc 121 de les ETN del món.

**Taula 24. G10. 5 primeres ETN electricitat, aigua i gas del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

<i>núm.*</i>	<i>Nom</i>	<i>lloc d'origen</i>	<i>Actius Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Vendes Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Treballadors</i> <i>Total</i>
51	Electricité de France	França	151.835	45.743	171.995
54	RWE	Alemanya	105.116	44.110	131.765
56	Suez	França	44.805	43.596	198.750
68	E.On	Alemanya	118.526	35.054	107.856
121	ENDESA	Espanya	50.503	16.305	26.354

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

Amb l'epígraf de logística s'amaguen múltiples activitats, moltes d'elles vinculades directa o indirectament amb el transport, i concentra entre d'altres les activitats de correus, missatgeria, transport de mercaderies sense emmagatzematge. De fet, aquesta branca està totalment vinculada amb el desenvolupament de l'empresa en xarxa, la qual requereix una connexió permanent entre les seves diferents parts (filials) i amb les altres empreses, aquesta serà la tasca desenvolupada per les ETN de logística, que com el seu nom indica seran les empreses que s'encarregaran de que les condicions del "camp de batalla" del mercat global siguin el més bones per a les ETN per a les que treballin. La distribució per països es correspon exactament a la "triada del poder" amb els EUA, Japó i la UE, essent la primera d'elles Alemanya. L'agenda de la privatització dels serveis públics proposada per l'acord de l'OMC sobre els serveis (GATTS –General Agreement on Trade in Services) preveu l'aprofundiment en la liberalització dels serveis, i una vegada privatitzats els serveis de telecomunicacions a pràcticament tot el globus, s'obrin nous espais com per exemple és el cas dels serveis de correus que ja han estat privatitzats en alguns països com per exemple al Japó al 2007 (Servei Postal de Japó) que fou un dels principals projectes del Primer Ministre japonès Junichiro Koizumi (2001-2006), al temps que fou un dels principals objectes de confrontació política.



**Taula 25. G11. 5 primeres ETN en logística del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

núm.*	Nom	Lloc d'origen	Actius Total (milions dòlars)	Vendes Total (milions dòlars)	Treballadors Total
53	Deutsche Post World Net	Alemanya	193.732	45.267	341.572
73	United Parcel Service Inc.	EUA	28.909	33.485	357.000
99	Fedex Corp.	EUA	15.385	22.487	190.918
130	Nippon Express Co. Ltd	Japó	10.026	13.951	40.081
135	TPG NV	P. Baixos	9.698	13.423	163.028

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

La dotzena posició està ocupada per la indústria dels *media* que com dirien en Chomsky i Ramonet (2000) es converteix en un dels principals elements de la maquinària dels sistema capitalista globalitzat, penetrant mitjançant múltiples canals dins de l'*aldea global*. De fet la difusió dels valors del capitalisme a escala mundial i de les pautes culturals de les societats consumistes hipertrofiades s'han desplegat en bona mesura a través de la potentíssima "fàbrica dels somnis" tal com feu batejat Hollywood. En aquest epígraf trobam una forta presència de les ETN nord-americanes, amb la Time Warner i la Walt Disney al capdavant, junt amb l'empresa francesa Vivendi Universal. Aquestes ETN conformen importantíssims conglomerats que presenten uns tentacles que s'estenen en diverses direccions, destacant molt particularment la potent concentració dels mitjans de comunicació en mans d'unes poques corporacions que en tenir interessos creuats, solen oferir una informació destinada a la promoció i enfortiments dels seus interessos corporatius. A més, dins d'aquestes empreses es troben els potents conglomerats mediàtics que han tengut un paper fonamental en la imposició de la doctrina neoliberal, com per exemple la News Corporation del multimilionari i neoconservador Rupert Murdoch pel qual l'expresident del govern espanyol J.M. Aznar (1995-2004) va fitxar. A França s'ha anat concentrant la producció informativa en els darrers anys en mans de dos fabricants d'armes, Serge Dassault i Armand Lagardère, fet que ha estat alertat per part dels moviments socials i la premsa independent. En qualsevol cas, el cas més extrem de vinculació dels interessos públics i privats són els personificats en la figura de Silvio Berlusconi qui des de la política ha aconseguit forjar un potent imperi empresarial, al mateix temps que el seu poder empresarial va ser el que el va empènyer a la presidència italiana al 1994, càrrec que ha ocupat fins a l'actualitat amb l'excepció del govern de Prodi entre 2006-2008 (Ramonet, 2005).

**Taula 26. G12. 5 primeres ETN dels media del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

núm.*	Nom	Lloc d'origen	Actius Total (milions dòlars)	Vendes Total (milions dòlars)	Treballadors Total
62	Time Warner Inc	EUA	121.783	39.565	80.000
76	Vivendi Universal	França	69.080	32.053	49.617
88	Walt Disney Co.	EUA	49.988	27.061	112.000
93	Viacom Inc	EUA	89.754	24.606	120.630
106	News Corp. Ltd	Austràlia	45.651	20.157	36.900

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

El tretzè lloc correspon a les empreses de maquinària i equipament, que serveix de suport a l'expansió de les telecomunicacions. En aquest apartat, es produeix un fort increment de les empreses destinades a al telefonia mòbil, que en la majoria dels casos tenen la seu a països amb un elevat potencial i grau de desenvolupament de la recerca en les noves tecnologies de la comunicació, destacant la particularitat de Nokia amb seu a Finlàndia.

**Taula 27. G13. 5 primeres ETN maquinària i equipament del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

<i>núm.*</i>	<i>Nom</i>	<i>lloc d'origen</i>	<i>Actius Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Vendes Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Treballadors</i> <i>Total</i>
64	Motorola Inc.	EUA	31.152	37.621	97.000
84	Nokia	Finlàndia	24.454	28.392	52.714
112	ABB	Suïssa	29.533	18.295	139.051
126	Alcatel	França	27.130	15.652	75.940
144	Nortel Networks	Canadà	15.971	10.560	36.960

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

Així com el nou informe de UNCTAD (2004) resa pels serveis, és evident que la indústria del turisme<sup>27</sup> serà una de les grans apostes de cara al segle XXI, i dins de la indústria turística "curiosament" els que es duen la major part dels ingressos són els mediadors, és a dir, els Tour Operadors que avui en dia són molt més que això ja que es caracteritzen per les estratègies d'ampliació del capital a través del que s'ha denominat integració vertical com horitzontal. Això ens ajuda a seguir mantenint que l'economia mundial es fonamenta més en l'apropiació i revenda, seguint la "regla del notari" més que en una vertadera activitat productiva. Podem observar, el gegant alemany TUI es troba entre les 100 primeres ETN del món i que dins de les 5 primeres ETN del turisme n'hi ha quatre que corresponen a països de la UE, en concret Alemanya i Regne Unit, junt amb Japó.

**Taula 28. G14. 5 primeres ETN en turisme del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

<i>núm.*</i>	<i>Nom</i>	<i>lloc d'origen</i>	<i>Actius Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Vendes Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Treballadors</i> <i>Total</i>
96	TUI	Alemanya	16.106	24.170	64.257
147	JTB Corp	Japó	4.947	9.648	
150	Exel PLC	Regne Unit	3.898	8.904	74.000
162	Thomas Cook AG	Alemanya	5.350	8.011	25.978
174	Mytravel Group PLC	Regne Unit	2.553	6.972	22.961

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

En el lloc quinze es troba el sector de la construcció, important branca per que acompanyarà a la resta de les ETN en l'aventura global encarregant-se de les transformacions espacials, les solucions espacio-temporals tal com les ha definit David Harvey (2004). Aquestes empreses, encara que el seu volum de negocis no sigui dels més importants, sí que és dels que generalment ocasionen importants impactes socioambientals localitzats als països receptors de la IED. Podem destacar com a l'any 2006 la constructora espanyola ACS ocupava el tercer lloc de les ETN de la construcció a escala planetària amb uns ingressos de 29,1 miliards de dòlars i uns beneficis de 2,12 miliards de dòlars que eren un 35,4% superiors als enregistrats a l'any anterior (Global Fortune 500, money.cnn.com/magazines/fortune/global500/2008/snapshots/11249.html, juliol 2008). L'escalada de posicions de la constructora espanyola en el rànking global es deu al fet destacable que el boom immobiliari espanyol ha impulsat i projectat unes potents corporacions que a mitjans de la dècada del 2000 ja tenien múscul per convertir-se en actors globals.

**Taula 29. G15. 5 primeres ETN del sector de la construcció del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

<i>núm.*</i>	<i>Nom</i>	<i>lloc d'origen</i>	<i>Actius Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Vendes Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Treballadors</i> <i>Total</i>
98	Vinci (Ex SGE)	França	27.515	22.813	127.380
113	Skanska AB	Suècia	9.057	18.036	69.669

<sup>27</sup> En el cas de les línies aèries UNCTAD (2004:108) destaca l'escàs paper que juga la inversió estrangera directa, especialment degut a que aquesta ha estat substituïda per aliances entre companyies.

123	Kajima Corp.	Japó	16.406	15.861	17.376
136	Hochtief	Alemanya	8.935	13.250	34.039
151	Fluor Corp.	EUA	3.449	8.803	29.011

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

Junt amb la branca de la indústria dels aliments (menjar i begudes) potser la dels restaurants sigui una de les més conegudes arreu. La presència de les cadenes de restaurants per tot el planeta són una realitat de fa temps. Entre aquests cal destacar, encara que el primer lloc segons volum de vendes totals és una ETN britànica, la forta presència de corporacions dels EUA, amb el cas paradigmàtic de McDonald's Corp. que malgrat ocupar el lloc 119 de totes les ETN del món segons volum de venda, ocupa el tercer lloc segons nombre de treballadors. Aquesta corporació ha estat focus de denúncies per part dels moviments ciutadans, com per exemple pagesos, ecologistes i consumidors, i fruit d'això l'empresa ha hagut de reconsiderar seriosament les seves estratègies de negoci i apostar per una millora de la qualitat dels productes, emperò segurament tot això acabi en una "millora de imatge" de la que s'encarrega la potent indústria de la publicitat. Un aspecte menys visible d'aquesta indústria és el que va lligat a les profundes transformacions territorials i els impactes socioambientals que tenen a veure amb la penetració d'aquestes ETN, com per exemple el cas de la proliferació de les dietes riques en proteïnes animals sota el logo McDonalds, però que va més enllà que el simple engoliment de les hamburgueses. El que Ritzer (2007) ha definit com els tentacles de la McDonalització. Un dels tentacles de la McDonalització és el que el biòleg nord-americà Norman Myers (1981) posà de manifest a principis dels 1980 sobre els efectes a la pèrdua de coberta forestal a Centre Amèrica i que definí com a la "connexió hamburguesa", i que ara el director del CIFOR (Centre Internacional per la Investigació Forestal)<sup>28</sup>, David Kaimowitz et al. (2004) recuperen en un informe sobre la desforestació de l'Amazones brasilenya i on s'encunyà el concepte "efecte hamburguesa" ja que bona part de la selva tropical es talada per aprofitar la terra guanyada per al conreu de soja que es destina llavors a l'alimentació dels animals que posteriorment són convertits en les joies culinàries dels EUA.

**Taula 30. G16. 5 primeres ETN restaurants del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

<i>núm.*</i>	<i>Nom</i>	<i>lloc d'origen</i>	<i>Actius Total (milions dòlars)</i>	<i>Vendes Total (milions dòlars)</i>	<i>Treballadors Total</i>
111	Compass Group Plc	Regne Unit	14.113	18.646	412.574
119	McDonald's Corp.	EUA	25.525	17.141	418.000
137	Sodexo Alliance SA	França	8.812	12.843	308.385
160	Yum!Brands Inc	EUA	5.442	8.380	265.000
192	Starbucks Corp.	EUA	2.730	4.100	74.000

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

El turisme, com hem vist presidit pels Tour Operadors, està seguit per les cadenes hoteleres que són autèntiques protagonistes de l'expansió del turisme arreu del planeta, tema que reiniciarem en altres capítols. Cal destacar la posició de les ETN hoteleres més enllà dels "top 100". Entre les cadenes hoteleres, dins de les cinc primeres cal destacar la importància de les cadenes britàniques i francesa, i les nord-americanes en els quart i cinquè lloc. Cal destacar, no obstant, que la posició ve donada pel volum total de vendes i no pels països on operen ni les filials que tenen, considerar aquesta informació ens duria a capgirar probablement aquesta i les anteriors taules, però per poder dur això a terme requeriríem una informació addicional que la nostra principal font no presenta, ni tan sols *encriptadament*.

<sup>28</sup> [www.cifor.cgiar.org](http://www.cifor.cgiar.org) (juliol 2008).

**Taula 31. G17. 5 primeres ETN en hoteleria del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

<i>núm.*</i>	<i>Nom</i>	<i>lloc d'origen</i>	<i>Actius Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Vendes Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Treballadors</i> <i>Total</i>
122	Hilton Group	Regne Unit	9.422	15.947	49.187
158	Accor	França	13.781	8.521	158.023
195	Intercontinental Hotels Group PLC	Regne Unit	9.429	3.843	29.809
196	Starwood Hotels & Resorts	EUA	11.894	3.779	110.000
220	Marriott International Inc	EUA	8.296	1.487	128.000

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

La indústria de la publicitat esdevé una de les més dinàmiques dins del nou cos, i esperit del capitalisme global, essent cada cop més una part més significativa dels costos de "producció", permetent penetrar dins del món "platònic" a l'*homo miserabilis* (Illich, 1992) que mitjançant la publicitat pot sublimar gran part dels desitjos de felicitat via consum i acumulació. O'Meara (2001:219) en analitzar el transport a nivell global feia especial esment al fet que als EUA el sector de l'automoció gastava a l'any 1998, 14074 milions de dòlars en publicitat, mentre que a la resta del món es destinaven 9904 milions de dòlars, essent aquest sector el primer en quant a despesa en publicitat. Segons uns estudi realitzat per Aniacam i Accenture, al 2003 es destinaven a l'estat espanyol els costos en promoció i publicitat pujaven a 3200 euros de mitjana, fet que segons ells incidia en la baixa rendibilitat del sector de l'automòbil, en torn al 2% (La Vanguardia, 2004:57).

**Taula 32. G18. 5 primeres ETN en publicitat del món, 2002 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

<i>núm.*</i>	<i>Nom</i>	<i>lloc d'origen</i>	<i>Actius Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Vendes Total</i> <i>(milions dòlars)</i>	<i>Treballadors</i> <i>Total</i>
157	Omnicom Group Inc	EUA	14.355	8.621	58.500
168	WPP Group Plc	Regne Unit	19.103	7.332	54.324
182	Interpublic Group Companies Inc	EUA	11.890	5.863	43.400
190	Publicis Groupe SA	França	13.346	4.859	35.166
209	Dentsu Inc	Japó	9.715	2.418	13.623

\* Els números que apareixen fan esment a la posició que les ETN ocupen respecte del nombre total de empreses transnacionals no financeres.

Finalment, cal destacar encara que no comptem amb una informació massa acurada del volum de negocis de les entitats bancàries que operen transnacionalment, cal destacar la difusió d'aquestes entitats que segons UNCTAD (2004:136) tenen més importància als que l'entitat defineix com països subdesenvolupats que no als desenvolupats, s'ha distingit segons aquest organisme internacional per una persistent adquisició d'entitats preexistents, les quals en no poder competir amb les entitats bancàries internacionals han hagut de cedir, o be desapareixent, o be fusionant-se. A més UNCTAD destaca el fet que aquests bancs transnacionals segueixen les dinàmiques de les altres corporacions transnacionals oferint, especialment, els serveis financers a les ETN i en molts casos es tradueix en un deteriorament en les condicions de serveis crediticis per als ciutadans i empreses del país receptor. En quant a volum d'actius destaca en primer lloc el banc dels EUA Citigroup, seguit del Sumitono japonès. Cal destacar a més, la contribució d'aquest important sector en la imposició de les lògiques del diner, i la regla de l'interès compost, que dirigeix gran part de l'economia global i que és un dels camps més obscurs de dita economia però d'importants repercussions, no tan sols econòmiques en el sentit compartimentat del terme, així que podríem anotar les importants repercussions geogràfiques de les activitats bancàries.

**Taula 33. 5 primeres ETN del sector bancari del món (2002) (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD, 2004).**

Nom	lloc d'origen	Actius Total (milions dòlars)	Treballadors Total
Citigroup	EUA	1.097.190	250.000
Sumitomo Mitsui Banking Corporation	Japó	860.315	22.348
Deutsche Bank Germany	Alemanya	795.839	94.782
UBS	Suïssa	769.489	68.395
HSBC Bank Plc.	Regne Unit	758.605	192.000

#### 4.3.2.2. La proliferació dels llocs excepcionals: Zones de Processament per a l'Exportació (ZPE) i els Paradisos Fiscals (PF).

En el procés recent d'expansió del capital transnacional, un dels elements més destacables ha estat encapçalat per les *deslocalitzacions empresarials* que no són més que el trasllat d'una part de les capacitats productives (i extractives) des dels països centrals als de la perifèria, mitjançant l'obertura de noves factories de la mateixa empresa a la perifèria o bé mitjançant la creació/promoció d'empreses autòctones que actuen com a subcontractades de les primeres. La màxima expressió d'aquestes noves regions industrials ve representada per la creació de les *zones franques* (EPZ- Export Processing Zones i en català ZPE- Zones de Processament per a l'Exportació), que serveixen de plataforma per la implantació d'activitats industrials, logístiques i de distribució de cara a l'exportació al mercat global i que atreuen a les empreses multinacionals amb els "dolços caramels" d'eliminació de traves per a que la indústria funcioni com un autèntic *cowboy* (eliminació d'aranzels duaners, lliure circulació de capital, exempció de càrrega fiscal, legislació ambiental i laboral "especial o flexible") com va ser el cas de la General Motors quan es traslladà a la ciutat fronterera Ciudad Juárez, rebent el nom a Centre Amèrica de **maquil·les**. Segons ILO (International Labour Office) (2003) resulta complicat analitzar aquests espais, i la seva comptabilització –encara que no sigui el més rellevant- és tan sols una aproximació ja que les ZPE adquireixen molt diverses formes des de ports francs, a polígons industrials o polígons comercials. Aquestes poden arribar a ser tan sols una parcel·la en la que s'estableixen una sèrie d'excepcions legals per tal d'accelerar el procés d'inserció al capitalisme global com de fet ocorria a molts racons del gegant xinès on hi ha ZPE que cobreixen tan sols el territori que ocupa una determinada fàbrica. També és molt diferent el tipus de "facilitats" que aquests territoris ofereixen, i depèn pràcticament de cada cas concret, donant-se una forta competitivitat entre països per vendre trossos del seu territori per a la ubicació de les empreses globals i les seves activitats. En tot cas, es pot advertir una forta expansió d'aquests espais de producció i comercialització industrial que ha anat d'unes 79 ZPE distribuïdes en 25 països –correspondrien a 3,2 ZPE per país de mitjana- a l'any 1975, a la situació del 2002 en que es podien comptabilitzar unes 3000 ZPE distribuïdes en uns 116 països –unes 25,8 ZPE per país<sup>29</sup>.

**Taula 34. Estimació de l'evolució de les ZPE (Zones de Processament per a l'exportació) mundialment, 1975-2002 (ILO 2003:2)**

	1975	1986	1995	1997	2002
Número de països amb ZPE.	25	47	73	93	116
Número de ZPE.	79	176	500	845	3.000

Aquestes zones han "evolucionat" en aquest període des de zones dedicades a la producció industrial cap a zones on s'inclouen activitats de tot tipus, des de parcs tecnològics i industrials, zones financeres, centres logístics i fins i tot ressorts turístics. Com s'ha esmentat, la regulació d'aquestes zones depèn de cada país. Així tenim que per exemple a Tailàndia tenen molta importància les ZPE destinades a la manufactura de la joieria, a Turquia en articles de

<sup>29</sup> Nosaltres en els nostres càlculs hem comptat unes 1024 però n'hi ha moltes que es poden subdividir i d'altres instal·lacions semblants que no s'han contemplat i que sumen un total de 12621 unitats amb diferents tipologies (veure Annex Capítol IV).

pell, a Zimbabwe en el cafè, al cas de la Índia una ZPE pot ajustar-se tan sols a l'espai d'una factoria, i per exemple a la República Dominicana una sola companyia pot actuar com a ZPE, a les illes Maurici i a Hainan (Xina) es permet que les factories –estiguin ubicades allà on estiguin-puguin adoptar l'estatus de ZPE, i els ports de Hong-Kong, Xina i Singapur han adoptat també l'estatus de ZPE l'any 2002 (ILO, 2003).

Segons UNCTAD (2003:124) "una altra conseqüència per la competència global per la inversió ha estat l'increment de concessions regulatòries, freqüentment emprades en les ZPE (Zones de Processament per a l'Exportació). Aquests "enclavaments polítics" en els que l'aplicació normal de les regles i lleis i les pràctiques del país amfitrió poden no ser aplicades (o són implementades més eficientment) per tal de reduir els costos d'inversió". Així doncs, les declaracions fetes per part de les institucions supraestatals deixen ben clar, en aquest cas com en molts d'altres, quines són les motivacions i objectius de la projecció i funcionament de les ZPE, malgrat col·lisionin amb els mecanismes de la convivència social dels països amfitrions que poden haver estat decidits en processos democràtics.

Podem veure a la Taula 35, com a l'any 2005 es comptaven 107 països al món en els que es trobaven Zones Franques o Zones pel Processament per a l'exportació (ZPE), sumant un total d'unes 1023 ZPE –encara que hi havia zones de característiques semblants que sumaven un total de 12621 varietats diferents d'espai franc o empresa franca. En tot cas, i per la dificultat de calcular el nombre d'aquestes zones, el que si es pot establir exactament són les principals ZPE i la seva ubicació als països <sup>30</sup>. Dels 107 països que contempnen algun tipus de ZPE, n'hi ha 30 que entre els sectors que reben un "tracte de favor" es troba el turisme. Aquestes zones es troben disperses per totes les regions mundials, nogensmenys la seva major proliferació es produeix en les perifèries dels centres del poder econòmic mundial. Així, destaquen les ZPE a la perifèria Mediterrània, al Carib que funciona com a perifèria dels EUA, els països del SE Asiàtic més la Índia i Xina, així com –vinculat amb el petroli i el seu transport- les ZPE del Pròxim Orient i Orient Mitjà. En canvi, els països amb ZPE que inclouen el turisme es localitzen principalment en les perifèries turístiques o els denominats "mediterranis" que són els mars tancats amb un major nombre d'illes i amb unes condicions climàtiques més favorables al desplegament del negoci del turisme de sol i platja.

**Taula 35. Zones de Processament per a l'exportació i Paradisos Fiscals al 2005 (Font: Annex capítol IV).**

	Països amb ZPE	Països amb ZPE (turisme inclòs)	Nombre de ZPE	Nombre de Paradisos Fiscals
Àfrica	25	8	69	3
Pròxim Orient/Orient Mitjà	8	1	60	5
Àsia	19	3	148	5
Pacífic	3	1	14	5
Europa	22	5	121	10
Amèrica Llatina i Carib	28	12	352	20
Amèrica del Nord	2	0	260	---
<b>Total</b>	<b>107</b>	<b>30</b>	<b>1.024</b>	<b>48</b>

UNCTAD (2004) analitza el paper de les ZPE, destacant positivament el seu paper en la incorporació de molts països en les dinàmiques del comerç internacional. Malauradament, segons dita institució, certs aspectes socials i ambientals encara resten per resoldre. La major part de les institucions globals, com seria d'esperar, magnifiquen els resultats crematístics, mentre que obvien els costos socials del procés econòmic en aquestes zones que tan sols es pot conèixer gràcies a la creixent xarxa de moviments socials, investigadors crítics i canals alternatius que difonen una informació que contrasta amb els freds resultats macroeconòmics. En qualsevol cas, a partir d'UNCTAD (2004) es pot comprovar com en determinats països, les xifres de negocis efectuats en aquestes zones opaques són prou embaluminoses com per exemple: Maurici on el 95% de les exportacions són produïdes en ZPE; Kenya amb un 75%; les maquiladores de Mèxic amb un 50%; o la República Dominicana amb un 80%. Unes xifres que

<sup>30</sup> S'ha dissenyat l'annex I a partir de la base de dades del ILO (International Labour Organization) i el WEPZA (World Export Processing Zones Association).

no conviden a l'eufòria i que a més, expliciten el fet que la major part de les activitats exportadores (i allà on es dirigeixen la major part de les inversions estrangeres) és a espais que es troben al marge de la norma de la OMC que dictamina la liberalització com a dogma mundial a perseguir. De fet en aquests indrets, el que preval és un fort intervencionisme lluny de qualsevol mecanisme i control democràtic i fortament propulsat pels interessos de les elits locals i el capital transnacional. A mode d'exemple es pot observar a la Taula 36 els casos de Costa Rica, República Dominicana i Jamaica que on es constaten les "avantatges" que s'ofereix al capital transnacional (CEPAL, 2004).

	Costa Rica	República Dominicana	Hondures	Jamaica
Exempció dels aranzels d'importació de matèries primeres, maquinària i equipament emprat en el procés productiu.	Si	Si, per 15 anys	Si	Si
Exempció de l'impost sobre l'exportació	Si	Si, per 15 anys	Si	Si
Exempció de l'impost sobre els beneficis.	Si, per 8 anys, per les inversions noves; 75% per la reinversió	Si, per 15 anys	Si	Si
Exempció d'imposts locals sobre el consum.	Si	--	Si	--
Exempció d'imposts locals sobre el capital.	Sí, per 10 anys	--	--	--
Exempció d'imposts locals sobre la remesa d'utilitats.	Si	--	--	--

A més de les ZPE que són plataformes de producció i distribució de mercaderies i serveis (amb una legislació laxa —el que és diu més flexible), hi ha els Paradisos Fiscals (PF) que es troben especialment en els marges de les principals economies mundials, però també al seu propi centre com per exemple el cas d'Andorra, Liechtenstein o les Illes del Canal de la Mànega. Allà on estan més presents són al Carib i a l'espai de la pròpia UE. Els del Carib i d'Oceania corresponen, en bona mesura, a països de la Commonwealth o del protectorat holandès. L'Estat espanyol elaborà un llistat de paradisos fiscals (Reial Decret 1080/1991 de 5 de juliol) que comprenia un total de 48 països, dels quals uns 18 són també ZPE. Un dels principals coneixedors del tema dels paradisos fiscals, Juan Hernández-Vigueras (2005:313-314) en analitzar el llistat dels paradisos fiscals contemplats per la legislació espanyola es lamentava del seu tractament dient que "encara que el mateix RD [Reial Decret] afirmava que la llista estaria subjecta a les modificacions que dictin la pràctica, el canvi de les circumstàncies econòmiques i l'experiència en les relacions internacionals", no s'ha modificat, malgrat les variacions de criteris per part de la OCDE i del GAFI [Grup d'Acció Financera Internacional], convertint-se en una llista congelada més que tancada, que difícilment pot agafar-se com a referència, perquè actualment ni són paradisos fiscals tots el que hi estan ni hi estan tots els que ho són, ni se disposa de referències públiques que demostrin que ha estat tenguin en compte en accions de govern. El Decret 116/2003, de 31 de gener, ha ratificat aquella llista oficial, introduint la possibilitat d'excloure de la mateixa als països i territoris que se comprometin a intercanviar informació amb l'Administració espanyola, mitjançant un acord específic que eviti la doble imposició". D'acord amb aquest autor, aquesta rigidesa en el tractament legal de les qüestions relacionades entre l'Estat i els paradisos fiscals mostra la indiferència (o les fortes pressions per encarar aquesta qüestió) contra una de les principals vies d'escapada dels capitals transnacionals a les grapes de la fiscalitat dels Estats.

Nogensmenys, els mecanismes d'evasió fiscal s'han anat perfeccionant al llarg dels anys, i ja no cal tan sols adreçar-se a països exòtics, sinó que molts països europeus han regulat sistemes societaris que donen unes prestacions molt semblants a les dels paradisos

fiscals, com per exemple les BV holandeses<sup>31</sup> que entre d'altres coses no necessiten tenir treballadors i que permeten establir una cobertura prou opaca com per cercar aquelles fórmules més interessants per a l'evasió fiscal. A l'Estat espanyol amb l'aplicació de l'impost de societats es varen regular les ETVE (Empreses Tenedores de Valores a l'Estranger) que és la fórmula predilecta per a les inversions estrangeres a l'Estat i per a l'evasió fiscal. Així mateix, les ETVE estan exemptes del pagament d'imposts sobre els dividendes i beneficis del capital percebuts per les filials a l'estranger, essent la principal via per a les inversions estrangeres del capital transnacional espanyol. Així mateix, García-Zaldivar (2008) exposava com entre el 10% i el 15% de les filials dels grans bancs espanyols (BSCH i BBVA) operaven en paradisos fiscals, amb especial predilecció per Panamà i les Illes Caiman<sup>32</sup>. Hernández-Vigueras (2005) acaba el seu llibre amb una inquietant conclusió: "els paradisos fiscals extraterritorials estan a la Castellana", fent referència a l'avinguda madrilenya on es troben les seus de les ETN espanyoles, i principalment les bancàries.

Aquests espais són les vertaderes ròtules del capitalisme financer global<sup>33</sup> i que alhora van en contra de la doctrina del lliure comerç tan profusament defensat pels Estats, les organitzacions supraestats i les coalicions regionals tipus UE. En motiu dels atemptats del 11-S, la *Patriot Act* promulgada per l'Administració dels EUA per la (suposada) lluita contra el terrorisme global i la seguretat dels EUA, posava sota el seu control el sistema bancari i financer mundial, obligant als bancs de tot el món que es relacionen amb ells a garantir la transparència de les seves estructures i operacions financeres. Un sistema instaurat unilateralment per part dels EUA (Gresh et al., 2006). Godefroy i Lascoumes (2005) en el seu complet treball sobre la construcció i evolució històrica dels paradisos fiscals mostren com aquests, lluny de ser anomalies (o externalitats) del sistema capitalista, formen part de la seva pròpia lògica i adquireixen un aspecte central més, amb una existència de més d'un segle. A més, empreses com Enron, Parmalat, Citibank o el govern rus han participat dels beneficis que els hi ofereixen els paradisos fiscals. És a dir, els principals beneficiaris són les institucions del capitalisme global, i no tan sols les xarxes de la màfia i del terrorisme.

<b>Taula 37. Llistat de Paradisos Fiscals (Font: Reial Decret 1080/1991, de 5 de juliol)<sup>34</sup></b>	
<b>EUROPA</b>	<b>10</b>
Illa de Man (RU)	Entre Anglaterra i Irlanda. Vinculació amb el Regne Unit.
I. de Guernesey i de Jersey (RU)	Al nord de França (Bretanya). Vinculació amb el Regne Unit.
Principat d'Andorra	Vinculació amb l'Estat espanyol
Gibraltar (RU)	Mediterrani. Vinculació amb el Regne Unit.
Gran Ducat de Luxemburg	Vinculació amb els països centrals europeus.
Principat de Liechtenstein	Al costat de Suïssa. Vinculació amb els països centrals europeus.
Principat de Mònaco	Mediterrani. Vinculació amb França.
República de San Marino	Itàlia (al costat de Rimini). Vinculació amb Itàlia
República de Malta	Mediterrani. Vinculació amb el Regne Unit. Commonwealth of Nations.
República de Xipre	Mediterrani. Vinculació amb el Regne Unit. Commonwealth of Nations.
<b>AMERICA</b>	<b>20</b>
Anguilla (RU)	Petites Antilles. Vinculació amb el Regne Unit.
Antigua i Barbuda	Petites Antilles. Vinculació amb el Regne Unit. Commonwealth of Nations.
Bahames	Antilles. Vinculació amb el Regne Unit i els EUA. Commonwealth of Nations.
Barbados	Antilles. Vinculació amb el Regne Unit. Commonwealth of Nations.
Bermudes (RU)	O. Atlàntic a 1100 kms de Carolina del Nord EUA. Vinculació amb el Regne Unit i els EUA.

<sup>31</sup> BV (Besloten Vennootschap met beperkte aansprakelijkheid) significa companyia privada amb responsabilitat limitada.

<sup>32</sup> L'any 2007 s'estimava que les empreses espanyoles tenien uns 6000 milions d'euros als paradisos fiscals (Sola, 29/10/2007).

<sup>33</sup> Els Paradisos Fiscals i Bancaris mundials són el refugi per les grans fortunes mundials, a més d'acollir la gran massa de capitals provinent de les activitats delictives i terroristes. Per exemple, l'illa de Nauru –entre Hawaï i Austràlia– fou un dels centres financers més importants de la màfia russa (Gresh et al., 2006).

<sup>34</sup> En motiu de la reunió del G-20 a Londres l'1 d'abril de 2009 per tractar la crisi econòmic-financera mundial es va posar l'accent sobre la qüestió dels paradisos fiscals. Com a resultat, l'OCDE va ampliar la llista de paradisos fiscals amb els següents països: Bèlgica, Luxemburg, Àustria i Suïssa a Europa; Belice, Guatemala, Costa Rica, Xile i Uruguai a Amèrica; Filipines i Malàisia al Sud-Est asiàtic ([www.oecd.org/dataoecd/38/14/42497950.pdf](http://www.oecd.org/dataoecd/38/14/42497950.pdf), abril 2009).



Illes Caiman (RU)	Antilles. Vinculació amb el Regne Unit.
Antilles Holandeses	Petites Antilles. Vinculació amb els Països Baixos.
Aruba	Petites Antilles. Vinculació amb els Països Baixos.
República de Dominica	Antilles. Vinculació amb el Regne Unit. Commonwealth of Nations.
Granada	Antilles. Vinculació amb el Regne Unit. Commonwealth of Nations.
Jamaica	Antilles. Vinculació amb el Regne Unit i els EUA. Commonwealth of Nations.
Montserrat (RU)	Petites Antilles. Vinculació amb el Regne Unit.
Sant Vincent i Granadines	Antilles. Vinculació amb el Regne Unit. Commonwealth of Nations.
Santa Lúcia (RU)	Antilles. Vinculació amb el Regne Unit.
Trinitat i Tobago	Costa NE Veneçuela. Vinculació amb el Regne Unit. Commonwealth of Nations.
Illes Verges Britàniques (RU)	A l'est de Puerto Rico. Vinculació amb el Regne Unit.
Illes Verges de EUA	Petites Antilles. Vinculació amb els EUA.
República de Panamà	Centre Amèrica. Vinculació amb els EUA.
Illes Turks i Caicos (RU)	Antilles. Vinculació amb el Regne Unit.
Illes Malvines (RU)	NE de Sud-Amèrica. Vinculació amb el Regne Unit.
<b>ÀFRICA</b>	<b>3</b>
República de Libèria	Costa atlàntica. Vinculació amb els EUA.
República de Seychelles	O. Índic. Vinculació amb el Regne Unit. Commonwealth of Nations.
Illes Maurici	O. Índic. Vinculació amb el Regne Unit. Commonwealth of Nations.
<b>PRÒXIM ORIENT I ORIENT MITJÀ</b>	<b>5</b>
República Libanesa	Mediterrani. Vinculació amb països àrabs.
Regne Hachemí Jordà	Mediterrani. Vinculació amb països àrabs.
Emirat de Bahrein	Estat Insular Golf Pèrsic. Vinculació amb països àrabs.
Emirats Àrabs Units	Península Aràbiga. Vinculació amb països àrabs.
Sultanat de Oman	Península Aràbiga. Vinculació amb països àrabs.
<b>ÀSIA</b>	<b>4</b>
Macau	Rep. Popular Xina. Vinculació amb Xina i altres països asiàtics.
Hong-Kong	Rep. Popular Xina. Vinculació amb Xina i altres països asiàtics.
República de Singapur	Ciutat estat (SE asiàtic). Vinculació amb el Regne Unit i països asiàtics. Commonwealth of Nations.
Sultanat de Brunei	Illa de Borneu. Vinculació amb Regne Unit i països asiàtics.
<b>OCEANIA</b>	<b>6</b>
Illes Marianes (EUA)	Micronèsia. Vinculació amb els EUA
República de Nauru	Micronèsia. Vinculació amb Regne Unit i Austràlia. Commonwealth of Nations.
Illes Salomó	Melanèsia. Vinculació amb Regne Unit i Austràlia. Commonwealth of Nations.
República de Vanuatu	O. Pacífic. Commonwealth of Nations.
Illes Fiji	Melanèsia. Commonwealth of Nations.
Illes Cook	Polinèsia. Vinculació amb Austràlia i Regne Unit.
<b>TOTAL</b>	<b>48</b>

# Mapa del Món. ZPE (Zones Processament per a l'Exportació), ZPET (ZPE més Turisme) i Paradisos Fiscals (2005)



0 2000 4000 Km.



### 4.3.3. El comerç socioecològicament desigual. Les dues vares d'analitzar el comerç mundial.

Paul Krugman (1987) apuntava que "si hi hagués un credo dels economistes contendria aquestes afirmacions: "crec en el principi de l'avantatge comparativa" i "crec en el lliure comerç"". El desplegament de la Teoria de l'avantatge comparativa del comerç internacional que fou enunciada per David Ricardo ha servit per apuntalar, en bona part, les pretensions dels països dominants, especialment després de perdre el domini sobre les seves colònies, com a via important de l'acumulació i circulació del capital sota la hipòtesi que tothom i tots els països en surten beneficiats. Així doncs, a diferència del que fins fa poc s'entenia com unes relacions en les que hi havia uns que sortien guanyant, mentre que d'altres perdien, a través de la doctrina del lliure comerç i la implantació del comerç internacional es publicita que aquest es tracta d'un joc de suma positiva en el que totes les regions participants hi surten guanyant. Per tal de justificar la internacionalització del comerç, i en la modalitat del lliure comerç, s'apel·la a dues raons principals: la primera és la de les diferències entre països i la segona fa esment a les economies d'escala. No obstant, tal com han assenyalat nombrosos autors aquests plantejaments teòrics, així com els resultats pràctics no apunten precisament cap a la direcció publicitada del joc de suma positiva, sinó que es produeixen tal com s'entenia anteriorment que si uns guanyaven era a costa de que d'altres perdien (Naredo, 2003a; Naredo, 2006; Carpintero, 2005).

Carpintero et al. (1999a) apunten una qüestió important, i és el canvi que es produeix arran de la nova concepció del comerç, que si bé tradicionalment havia estat una activitat típicament redistributiva, es va anar postulant cada cop més en un agent propiciador del creixement del que des de l'economia convencional s'entén com a producció, que més concretament es tracta en molts de casos en extracció i apropiació. No obstant, el fet de considerar el comerç internacional com a revulsiu del creixement econòmic ha de ser matisat, tal com fan Weizsäcker et al. (1996) a l'informe *Factor 4*, on apunten la conseqüent simplificació dels béns i serveis al planeta, com per exemple passa amb les verdures amb una desaparició del 97% de l'oferta entre 1903 a 1983.

Un altre dels punts fràgils de la Teoria de l'Avantatge Comparativa es troba en que segons aquesta ha d'haver absència de mobilitat dels factors entre els països que comercialitzen, és a dir absència de mobilitat de mà d'obra i de capital. Si es produeix al contrari, en el sentit de lliure circulació dels factors de producció, llavors la inversió comercial anirà a respondre la rendibilitat absoluta, en comptes de regir-se per criteris de rendibilitat relativa tal com diu la teoria original (Carpintero et al., 1999a). Les regles del comerç internacional ignoren, a més, una part important dels costos del seu procés de producció i distribució, cosa per la qual no es pot afirmar correctament que el lliure comerç condueixi globalment a un major benestar. Des de la teoria econòmica convencional sota les unitats monetàries, veim com el comerç internacional condueix irremeiablement a la consecució de guanys, cosa no tan obvia des de la termodinàmica amb la comptabilitat biofísica, a partir de la qual s'arriben a resultats diametralment oposats. Per Carpintero et al. (1999a:330) "no és pot afirmar que un procés comercial sigui beneficiós per a tothom (joc de suma positiva), a la vegada que es fa abstracció de la naturalesa física del procés, ocultant-se els deterioraments ecològics al darrera del "vel monetari".

Els defensors del lliure comerç exposen que l'augment del lliure comerç produirà un efecte renda positiu als països que hi participin, i a la vegada aquest augment de renda es podrà traduir en un augment de la despesa en protecció socioambiental, si és que augmenta. De totes maneres, les dinàmiques que provoquen el deteriorament no es reverteixen sinó més aviat s'intenten mitigar certs mals i en especial aquells que són reversibles deixant la porta oberta als de caràcter irreversible i acumulatiu, és la coneguda CKA (Corba de Kuznet Ambiental). El debat sobre el comerç internacional s'ha amagat al darrera de la discussió en torn de la polèmica entre proteccionisme-liberalisme, emperò aquestes qüestions actuen a mode de cortina de fum de qüestions més profundes que les plantejades per aquests extrems. Tal com ha posat de manifest J.M. Naredo (2006:104) quan exposa que "la polèmica liberalisme-intervencionisme distreu avui l'atenció de la vertadera cruïlla del sistema econòmic i financer internacional i de la possible formulació d'alternatives raonables, esterilitzant amb això els fruits de la protesta".

L'època posterior a la II Guerra Mundial, ha estat per dir-ho d'alguna manera, rica en esdeveniments històrics, entre dels quals a destacar està l'espectacular creixement econòmic de l'economia global i també del comerç internacional. Com es pot observar a les taules i gràfics següents, el comerç internacional ha experimentat una autèntica explosió durant la segona meitat del segle XX, i especialment a partir de la dècada dels 1970, que curiosament és una etapa caracteritzada pel xoc energètic. En comptes de redissenyar el model de l'economia mundial, resulta que la resposta a la crisi fou una sortida cap endavant a partir de la qual el comerç mundial assolirà quotes fins aleshores desconegudes. La propulsió del comerç mundial anirà de la mà del canvi del sistema monetari internacional que fins aleshores era de tipus de canvi fix, en trencar-se el patró dòlar-or, a més de profunds canvis geopolítics en la redefinició dels poders globals, el marc institucional i reglamentari, etc. Krugman (1995) estableix una sèrie de raons per tal d'explicar el perquè de l'augment del comerç mundial: en primer lloc, l'increment del comerç intraindustrial, que és el realitzat entre països de semblant base econòmica, impulsat també i, en gran mesura, pel comerç intra-empresa de les ETN; en segon lloc, el comerç transnacional es desplega en una àmbit mundial, anomenat mercat, en el que són absents les referències estatals o regionals; en tercer lloc, gran part de les activitats econòmiques, en base en la segmentació de la cadena de valor implica l'especialització de territoris per a la reexportació, afegint valor diuen, als productes; en darrer lloc, està el creixement de territoris hiperespecialitzats industrial i comercialment, a canvi del *dumping* social i ecològic per part de les empreses i institucions que ho empenyen que majoritàriament tenen la seu als països centrals.

#### *4.3.3.1. Anàlisi de la distribució geogràfica del comerç mundial de mercaderies segons la valoració monetària.*

En termes monetaris el comerç mundial ha passat dels 53,8 miliards de dòlars de 1948 als 12303 miliards de dòlars del 2006 (és a dir, s'ha multiplicat per 228 vegades). A partir del gràfic 11 i de la taula 38 es poden diferenciar una sèrie de fases amb trets diferenciats en quant a l'evolució mundial del comerç per la banda de les importacions expressades en el que J.M. Naredo defineix com a "seudomesures" monetàries. Unes unitats que oculten al seu darrera moltíssimes qüestions. L'evolució del comerç internacional presenta, a partir de les valoracions monetàries, una primera fase que va des del període de postguerra amb la rearticulacions de les potències econòmiques, polítiques i militars mundials que sovint es solen presentar en els dos blocs hegemònics dominants. En aquesta primera fase es constitueix el GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) amb l'objectiu de facilitar el comerç internacional, és a dir obrir les barreres comercials, però aquest procés es du a terme amb enormes contradiccions sobretot per la negativa dels països del capitalisme avançat a eliminar els mecanismes i instruments que distorsionaven el suposadament desitjat lliure canvi. Per negativa dels EUA no s'arribà a constituir l'OIC (Organització Internacional del Comerç) i es va quedar en un simple acord. Les relacions comercials internacionals s'impulsen al llarg del període del règim d'acumulació fordista, en que s'estava articulant i preparant el marc institucional pel seu desplegament, exemplificat per les diferents rondes de negociació, i molt particularment per les d'Uruguai que desembocaren finalment en la constitució de l'OMC al 1995.

A partir dels anys 1990 es començaren a accelerar els fluxos comercials internacionals, al temps que es desplegava l'agenda liberalitzadora tant en el front de les negociacions multilaterals, com a les més fructíferes negociacions bilaterals, així com se constituïen múltiples acords comercials regionals de tall neoliberal per intensificar el comerç internacional, essent el cas del TLCAN (Tractat de Lliure Comerç d'Amèrica del Nord) del 1994 un dels més exemplars en quant a les desigualtats que aquest model comercial ocasiona entre els rics EUA i el pobre Mèxic. De fet, D. Harvey (2007:98-104) exposa Mèxic com una mostra exemplar del desenvolupament geogràfic desigual.

Finalment, malgrat els fracassos que seguiren a la ronda liberalitzadora de l'OMC a partir de les manifestacions ciutadanes globals (p.ex. Seattle, 1999)<sup>35</sup>, a l'any 2001 es va

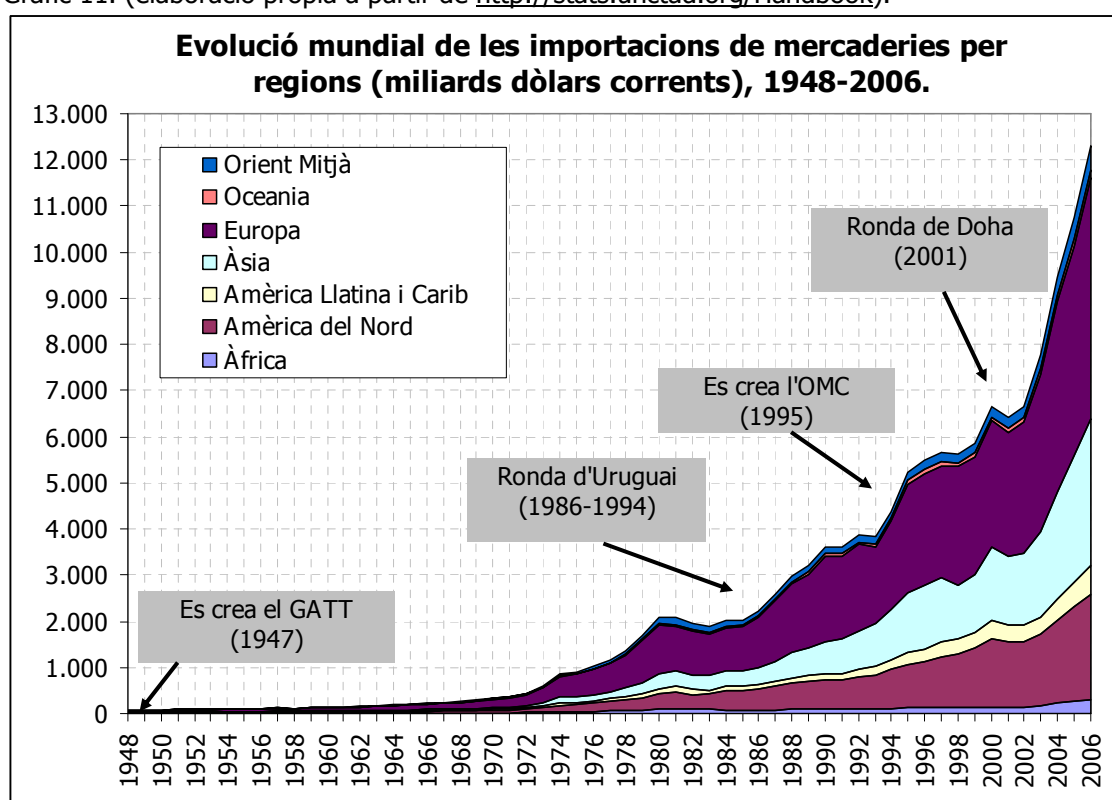
<sup>35</sup> Les conferències ministerials de l'OMC han estat: Singapur, 1996; Ginebra, 1998; Seattle, 1999; Doha, 2001; Cancun, 2003; Hong Kong, 2005. A partir de la conferència de Seattle, i amb l'excepció de la conferència a la petromonarquia àrab, totes les conferències de l'OMC han estat fortament contestades per part de la societat civil, essent la darrera de totes celebrada a Hong Kong fortament contestada pels agricultors de la regió (i no només els xinesos).

celebrar la Ronda de Doha, amb la presència dels ministres de comerç de 142 estats reunits a l'hotel Sheraton Intercontinental de Doha, que havia de preparar la fulla de ruta de la plena liberalització comercial planetària, plasmada a l'Agenda del Desenvolupament de Doha. Una fulla de ruta que segons molts analistes no ha pogut avançar des de llavors, en part per mor de la creixent inestabilitat geopolítica mundial i en part degut a les profundes discrepàncies que hi ha entre els socis de l'organització. Si hom observa, el gràfic 11 s'adonarà que entre el 2002 en que s'inicia la Ronda de Doha i el 2006, el valor de les importacions mundials de mercaderies ha passat de 6663 miliards de dòlars a 12309 miliards de dòlars al 2006, pràcticament s'havien duplicat. Aquesta explosió del comerç internacional de mercaderies no corrobora gaire el que es desprèn per part de bona part de les anàlisis actuals sobre el comerç internacional que destaquen els successius fracassos de les reunions de l'OMC per tal de desplegar la Ronda de Doha, ans al contrari es pot veure com malgrat estar immersos en una època d'incerteses mundials, a la primera dècada del segle XXI s'ha produït una explosió mundial del comerç internacional de mercaderies que estaria més aviat relacionat amb la proliferació dels acords bilaterals, ampliacions d'acords comercials (p.ex. ampliació de la UE), i sobretot al paper que hi juga de manera particular el gegant xinès (Cassen, 2007).

Es pot veure com els països europeus són al llarg del període els grans importadors mundials, representant una quota que oscil·la entre el 41% i el 55,9% dels fluxos comercials importats mundials expressats en unitats monetàries. De fet, un dels grans problemes dels països europeus, i molt particularment, els de la UE és el de la seva alta dependència de les importacions, sobretot de matèries primeres (p.ex. combustibles), la qual cosa deteriora les seves balances de pagaments. En segon lloc, un aspecte que val la pena assenyalar és el fet que Amèrica del Nord, en quant a fluxos comercials importats d'acord amb les variables monetàries, és superada pels països asiàtics a partir de la dècada dels 1980. Dins del conjunt asiàtic es pot apuntar que, recordem que seguint la informació pecuniària, al 1948 els majors fluxos importats anaven a la Índia que s'havia acabat d'independitzar del que havia estat l'Imperi Britànic, però al 1954 Japó es convertí en el principal país asiàtic en quant a volum de mercaderies importades, i al 1987 els anomenats Dragons Asiàtics (Taiwan, Corea del Sud, Hong-Kong i Singapur) ja superaren al Japó fins a l'actualitat que són els principals importadors de la regió. Cal dir que a partir de la dècada dels 1990, Xina que compta amb l'1,3% de les reserves mundials de petroli (15,5 miliards de barrils) es va convertir en importadora neta de petroli, i al segle XXI per primera vegada importava cereals. A principis del segle XXI, Xina consumia el 30% del carbó mundial, el 36% de l'acer i el 55% del cement, mostrant la fàbrica global xinesa unes creixents febleses pel que fa a la disponibilitat de recursos per sustentar el seu projecte globalitzador, amb la qual cosa es va llançar a la colonització d'altres territoris per tal d'aconseguir els materials que en el seu vast territori no es troben en quantitats suficients, mentre que es manté una mà d'obra barata i disciplinada en el propi país (Harvey, 2007). El gegant asiàtic va entrar a l'OMC el mateix any de la Conferència de Doha (2001) (Nierenberg, 2006). En tercer lloc, es pot veure com Amèrica Llatina i el Carib passaren de representar el 10,9% del valor de les importacions de mercaderies mundials al 1948 a decaure progressivament per situar-se en torn al 5% a partir dels anys 1970, la qual cosa podria ser atribuïda a l'estratègia ISI (Industrialització per Substitució d'Importacions) però també la progressiva conflictivitat i inestabilitat geopolítica que s'aniria manifestant a la regió, caracteritzada pel colpisme militar sovint recolzat per la Casa Blanca. A Amèrica Llatina l'aplicació de la doctrina neoliberal emanada del Consens de Washington a la dècada dels 1990 varen mantenir la situació construïda als anys anteriors. Finalment, es pot veure com el continent oblidat (Àfrica) passà de representar el 8,8% del valor de les importacions mundials en els darrers temps de la colonització formal per passar a representar el 2,4% d'aquestes en temps de la recolonització anomenada globalització.

<b>Taula 38. Importacions mundials de mercaderies per regions (unitat: miliards dòlars corrents; entre parèntesi percentatge respecte total mundial), 1948-2006 (Font: elaboració pròpia a partir de WTO, 2003 i UNCTAD Handbook of Statistics, <a href="http://stats.unctad.org/Handbook">http://stats.unctad.org/Handbook</a> juliol 2008).</b>						
	<b>1948</b>	<b>1970</b>	<b>1980</b>	<b>1990</b>	<b>2000</b>	<b>2006</b>
<b>Amèrica del Nord</b>	<b>10,83</b> <b>(20,1%)</b>	<b>56,77</b> <b>(17,2%)</b>	<b>319,86</b> <b>(15,4%)</b>	<b>640,68</b> <b>(17,8%)</b>	<b>1.504,45</b> <b>(22,6%)</b>	<b>2.277,66</b> <b>(18,5%)</b>
EUA	8,08	42,43	256,99	516,99	1.259,30	1.919,43

<b>Amèrica Llatina i Carib</b>	<b>5,92 (10,9%)</b>	<b>18,29 (5,5%)</b>	<b>123,94 (5,9%)</b>	<b>127,88 (3,5%)</b>	<b>390,94 (5,8%)</b>	<b>631,41 (5,1%)</b>
Mèxic	0,64	2,46	22,14	43,55	182,70	268,17
Argentina	1,56	1,69	10,55	4,08	25,28	34,16
Brasil	1,13	2,85	24,96	22,52	59,07	95,85
<b>Europa</b>	<b>23,15 (42,9%)</b>	<b>184,23 (55,9%)</b>	<b>1.081,59 (52,1%)</b>	<b>1.845,08 (51,4%)</b>	<b>2.728,10 (41%)</b>	<b>5.227,97 (42,5%)</b>
UE-15	20,56	143,20	863,52	1.529,93	2.302,45	4.154,47
Fed. Russa (Ex URSS)		11,73	68,52	120,65	49,12	180,25
<b>Àfrica</b>	<b>4,76 (8,8%)</b>	<b>14,39 (4,4%)</b>	<b>93,74 (4,5%)</b>	<b>97,06 (2,7%)</b>	<b>130,34 (1,9%)</b>	<b>298,61 (2,4%)</b>
Sud-àfrica	1,55	3,84	19,70	18,40	29,70	77,28
<b>Orient Mitjà</b>	<b>1,63 (3%)</b>	<b>10,17 (3,1%)</b>	<b>110,69 (5,2%)</b>	<b>128,73 (3,6%)</b>	<b>228,79 (3,4%)</b>	<b>537,67 (4,4%)</b>
<b>Àsia</b>	<b>5,69 (10,6%)</b>	<b>38,41 (11,6%)</b>	<b>312,39 (15%)</b>	<b>694,33 (19,3%)</b>	<b>1.582,43 (23,7%)</b>	<b>3.160,39 (25,7%)</b>
Xina		2,28	19,94	53,35	225,09	791,61
Índia	1,43	2,12	14,86	23,58	51,52	174,84
Japó	0,68	18,88	141,30	235,37	379,51	579,57
Dragons asiàtics	1,37	8,88	88,51	267,94	647,76	1.085,49
<b>Oceania</b>	<b>1,88 (3,5%)</b>	<b>7,25 (2,2%)</b>	<b>31,42 (1,5%)</b>	<b>56,58 (1,6%)</b>	<b>91,13 (1,3%)</b>	<b>170,02 (1,4%)</b>
Austràlia i Nova Zelanda	1,79	6,30	27,87	51,49	85,43	160,04
<b>Món</b>	<b>53,85</b>	<b>329,50</b>	<b>2.073,63</b>	<b>3.590,32</b>	<b>6.656,18</b>	<b>12.303,74</b>

 Gràfic 11. (elaboració pròpia a partir de <http://stats.unctad.org/Handbook>).


L'altra cara de la moneda del comerç de mercaderies vendria per l'evolució de les exportacions<sup>36</sup>. A partir de les valoracions monetàries de les exportacions es pot observar com a finals de la dècada dels 1940, Nord-Amèrica junt amb Europa eren les principals regions exportadores del món, però els països europeus (particularment R. Unit, França i Alemanya al costat capitalista i la URSS al comunista) a mesura que es recuperaren del xoc de la Segona Guerra Mundial sobrepassaren de manera molt destacable a Amèrica del Nord, al temps que aquesta perdia pes en valor de les exportacions mundials, situant-se en torn al 20% ja a principis dels 1950. Convé assenyalar que Amèrica del Nord, presentà un dèficit comercial de mercaderies a partir de 1968, coincidint de ple amb la fase més crítica pels interessos dels EUA de la Guerra de Vietnam, i que ja no abandonarà. En canvi, en el conjunt d'Europa es pot parlar d'una situació diferent en que s'ha enregistrat conjuntament (no per països independentment) un dèficit comercial de mercaderies en termes monetaris quasi crònic, amb alguns episodis en que s'enregistraven superàvits i que al 2006 aquest era de 7,95 miliards de dòlars. En el cas de la UE-15 cal tenir present que la major dels fluxos exportats de mercaderies corresponen al comerç intraindustrial ja que al 2005, segons les dades de l'OMC, el 62,4% dels fluxos comercials exportats s'enregistraven entre els estats membres de la UE-15.

La construcció europea, l'Europa Potència, es va dissenyar per assolir majors graus de poder en el context global, i mitjançant dita estructura anar incorporant nous espais amb recursos naturals i treballadors potencials, resultant-ne una Europa a distintes velocitats o un desenvolupament geogràfic desigual dins de la pròpia estructura. Davant la creixent inestabilitat geopolítica i geoeconòmica mundial, en un context de financiarització absoluta de l'economia i final del petroli barat, la UE s'ha dotat de la moneda única (l'euro), la Doctrina Solana (*Una Europa segura en un mundo mejor*, 2003) com es coneix a l'estratègia de seguretat de la UE que preveu l'adopció dels criteris de la guerra preventiva, el Tractat de Lisboa (2007) que se llançà per tal de resoldre la crisi de legitimitat del projecte europeu, arran de la negativa popular francesa i holandesa al Tractat Constitucional (2004), amb un caràcter eminentment neoliberal, i finalment els mecanismes de flexibilització negativa s'ha accentuat mitjançant la Directiva Europea que pretén ampliar la jornada laboral de 48 hores setmanals a 65 hores, i finalment es reforcen els mecanismes que criminalitzen a les persones estrangeres que es trobin a la UE mitjançant la Directiva Retorn (Fernández-Durán, 1996b; Fernández-Durán, 2005; Fernández-Durán, 2006).

Les valoracions monetàries dels fluxos exportats ens mostren com Àsia s'ha convertit en una de les principals regions exportadores de mercaderies, passant de representar el 9,4% de les exportacions (4,74 miliards de dòlars) al 1948 a representar el 28,7% (3465 miliards de dòlars) al 2006, havent-se multiplicat per 731 al llarg del període, quan les exportacions globals ho havien fet en un 241. En aquest cas es pot diferenciar el fet que a partir dels anys 1950, Japó una vegada superada la crisi de postguerra, gràcies a l'ajuda americana, va ser el principal país exportador d'acord amb les seudomagnituds monetàries i a partir del 1992, els Dragons Asiàtics ocuparen aquest primer lloc fins a l'actualitat. Cal dir que la Xina, ha passat d'exportar mercaderies per un valor de 249,2 miliards de dòlars a l'any 2000 a uns 969,4 miliards a l'any 2006, representant des de la vessant monetària un dels ascensos més vertiginosos del comerç mundial de mercaderies. Harvey (2007) analitza el gir neoliberal xinès en el que es dona una confluència "perfecte" per aquest projecte socioeconòmic i polític en el que es combinen unes regles del joc clarament avantatjoses pel capital amb un intervencionisme estatal ferri que elimina qualsevol crítica i resistència social cap aquest procés. De fet, el somni xinès es pot presentar com a paradigma del neoliberalisme ja que en aquest cas es presenta de forma clara les fortes dosis intervencionistes, és a dir d'un estat fort, que acompanyen a aquest projecte social marcadament elitista. Les exportacions xineses representaven el 40% del PIB, havent-hi una forta presència de multinacionals occidentals (p.ex. la General Motors obtenia més beneficis a la Xina que no al seu país d'origen), i a més la major part d'aquestes es concentraven geogràficament als espais industrials-exportadors com per exemple la ZPE (Zona pel Processament per a l'Exportació) de Guangdong, quedant bona part de la resta del territori xinès (i població) fora de la influència del procés globalitzador. Els canvis ocorreguts a la Xina

<sup>36</sup> La diferència entre el valor de les exportacions i el de les importacions es deu al fet a que les exportacions presenten el valor FOB (Free On Board), mentre que les importacions presenten la valoració CIF (Cost, Insurance and Freight). Per això, les valoracions de les importacions són superiors a les exportacions, ja que incorporen el cost de l'assegurança i del transport.

s'han traduït en una creixent desigualtat social amb una forta recomposició elitista d'aquesta, convertint-se la Xina "en el major mercat en el món pels automòbils de la Mercedes-Benz. Algú, en algun lloc i d'alguna manera, s'està fent molt ric" (Harvey 2007:142).

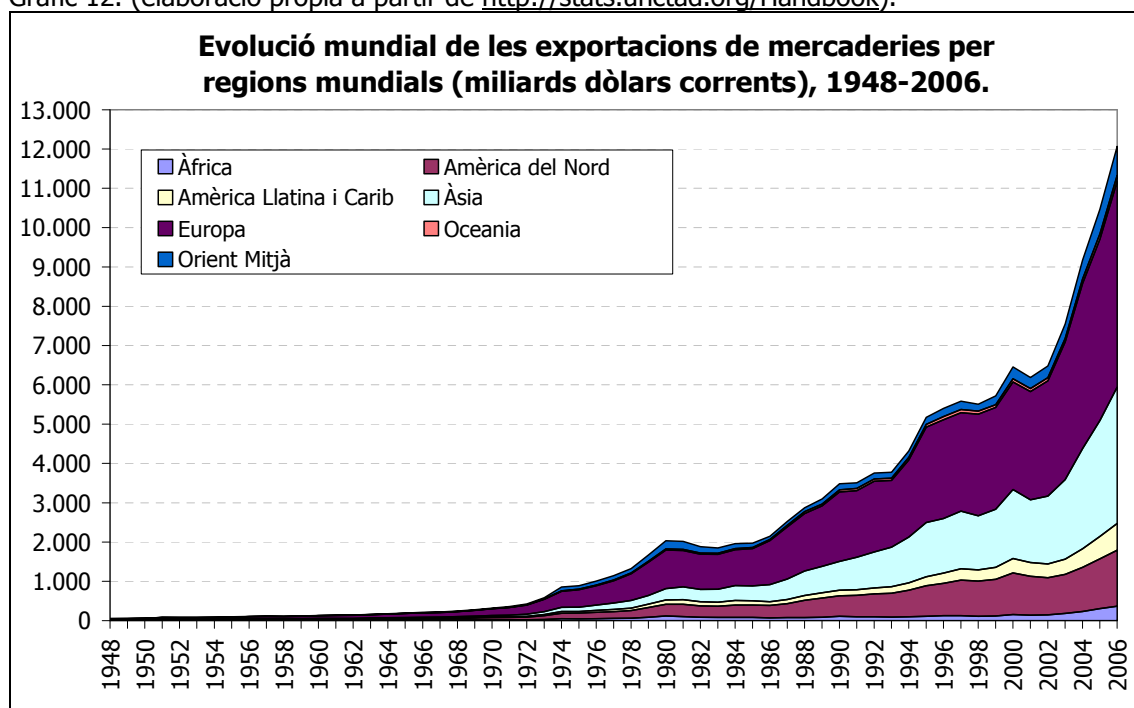
En el cas d'Amèrica Llatina i el Carib, es pot veure com els valors de les exportacions passaren de representar el 12,6% mundial en els temps en que el continent europeu es recuperava del conflicte armat, a representar el 5,6% en els anys de la globalització. El subcontinent americà ha estat objecte de l'assaig de les polítiques neoliberals actualment en curs, i es pot veure com en el cas de Mèxic després de la signatura del TLCAN els fluxos comercials exportats en termes pecuniaris s'incrementaren de forma molt notable, passant de 60,8 miliards de dòlars al 1994 a 250,4 miliards al 2006. I, el gran Brasil s'ha consolidat com a locomotora de la regió, experimentant una evolució creixent en els fluxos exportats de mercaderies en termes monetaris, passant de 31,4 miliards de dòlars al 1990 a 137,8 miliards al 2006. En els tres països llatinoamericans, es pot veure com el gran salt es produeix ja entrats dins del segle XXI, precisament quan les resistències mundials a la globalització capitalista, i molt particularment les de la regió, s'havien accentuat. L'any 2006 entre els països que presentaven un majors fluxos exportats, en termes monetaris, d'Amèrica Llatina després de Mèxic i Brasil es trobaven: en primer lloc, Venèçuela amb 65,2 miliards de dòlars gràcies a la venda de petroli en temps del petroli car que feu que les valoracions de les exportacions es multipliquessin per 2,4 respecte del 2003; Xile amb 58,1 miliards de dòlars i Argentina amb 46,5 miliards de dòlars, caracteritzant-se aquests dos països per haver abraçat les polítiques neoliberals amb una profunda privatització del patrimoni natural i públic, al temps que aquesta ha estat molt vinculada a l'entrada de capital transnacional espanyol (Fernández-Durán, 2003a; Harvey, 2007; Ortega, 2005; Stiglitz, 2003).

L'Orient Mitjà caracteritzat particularment per l'exportació de combustibles fòssils ha representat un perfil baix en quant a percentatge sobre el total de mercaderies exportades segons les valoracions monetàries. Emperò, hom pot observar com fins el 1974 les seves exportacions representaven devers un 3% del total, per passar a representar poc més d'un 10% entre el 1974 i principis dels 1980, coincidint amb els xocs energètics i l'increment de preu del cru. Llavors, al llarg dels anomenats 20 anys de petroli barat, la seva participació va davallar i es situà en torn al 3%/4% del total, mentre que en el nou context anomenat de final del petroli barat, i en concret l'any posterior de l'inici de la Guerra d'Iraq (20/03/2003) el valor de les exportacions de l'Orient Mitjà es situaven per damunt del 5% del total mundial (Fernández-Durán, 2008; Sempere i Tello, 2007). Finalment, el continent africà ha estat el que s'ha quedat aparentment a les fosques pel que reflecteixen els fluxos comercials en termes monetaris, ja que si hom observàs els fluxos biofísics que s'oculten al darrera de les mesures monetàries, s'adonaria que Àfrica és un dels principals magatzems del planeta, essent des d'aquesta vessant el principal soci comercial de l'Estat espanyol (Carpintero, 2004). Entre els principals països exportadors africans en termes monetaris tenim: Sud-àfrica amb 58,18 miliards de dòlars, Algèria amb 53,2, Nigèria, 52,7, Líbia 37,4 i Angola 35,1. Cal destacar que Sud-àfrica representa una excepció dins del conjunt africà on s'ha desplegat tot un paquet de mesures neoliberals que han transformat profundament l'economia del país, al temps que les desigualtats internes s'han anat intensificant tal com ha posat de manifest en múltiples publicacions el geògraf econòmic Patrick Bond (Bond, 2000; Bond, 2003). En el cas de Sud-àfrica, el valor de les exportacions de mercaderies entre el 2000 i el 2006 s'havia duplicat. En canvi, els altres països africans apuntats tenen en comú en que són països exportadors de petroli i tots ells pertanyents a l'OPEP (Organització de Països Exportadors de Petroli) en els que el valors de les exportacions s'han multiplicat entre dues i quatre vegades entre el 2000 i el 2006.

<b>Taula 39. Exportacions mundials de mercaderies per regions (unitat: miliards dòlars corrents; entre parèntesi percentatge respecte total mundial), 1948-2006 (Font: elaboració pròpia a partir de WTO, 2003 i UNCTAD Handbook of Statistics, <a href="http://stats.unctad.org/Handbook">http://stats.unctad.org/Handbook</a> juliol 2008).</b>						
	<b>1948</b>	<b>1970</b>	<b>1980</b>	<b>1990</b>	<b>2000</b>	<b>2006</b>
<b>Amèrica del Nord</b>	<b>15,86</b> <b>(31,6%)</b>	<b>60,11</b> <b>(18,9%)</b>	<b>293,55</b> <b>(14,4%)</b>	<b>521,76</b> <b>(15%)</b>	<b>1.058,87</b> <b>(16,4%)</b>	<b>1.428,25</b> <b>(11,8%)</b>
EUA	12,65	43,23	225,57	393,59	781,92	1.038,27
<b>Amèrica</b>	<b>6,32</b>	<b>17,31</b>	<b>111,34</b>	<b>143,79</b>	<b>364,47</b>	<b>682,23</b>



<b>Llatina i Carib</b>	<b>(12,6%)</b>	<b>(5,4%)</b>	<b>(5,4%)</b>	<b>(4,1%)</b>	<b>(5,6%)</b>	<b>(5,6%)</b>
Mèxic	0,56	1,40	18,03	40,71	166,37	250,44
Brasil	1,18	2,74	20,13	31,41	55,09	137,81
<b>Europa</b>	<b>15,56</b>	<b>170,28</b>	<b>977,69</b>	<b>1.765,63</b>	<b>2.735,10</b>	<b>5.235,92</b>
	<b>(31%)</b>	<b>(53,7%)</b>	<b>(48,1%)</b>	<b>(50,7%)</b>	<b>(42,4%)</b>	<b>(43,4%)</b>
UE-15	14,17	135,18	787,02	1.506,74	2.331,20	4.197,71
Fed. Russa (Ex URSS)		12,80	76,45	104,18	105,57	304,52
<b>Àfrica</b>	<b>4,01</b>	<b>15,80</b>	<b>118,98</b>	<b>106,98</b>	<b>152,85</b>	<b>363,34</b>
	<b>(15,8%)</b>	<b>(4,9%)</b>	<b>(5,8%)</b>	<b>(3%)</b>	<b>(2,3%)</b>	<b>(3%)</b>
Sud-àfrica	1,17	3,34	25,54	23,57	29,98	58,18
<b>Orient Mitjà</b>	<b>1,36</b>	<b>11,64</b>	<b>209,91</b>	<b>154,24</b>	<b>304,13</b>	<b>737,84</b>
	<b>(2,7%)</b>	<b>(3,6%)</b>	<b>(10,3%)</b>	<b>(4,4%)</b>	<b>(4,7%)</b>	<b>(6,1%)</b>
<b>Àsia</b>	<b>4,74</b>	<b>35,28</b>	<b>291,07</b>	<b>735,33</b>	<b>1.759,06</b>	<b>3.465,00</b>
	<b>(9,4%)</b>	<b>(11,1%)</b>	<b>(14,3%)</b>	<b>(21,1%)</b>	<b>(27,7%)</b>	<b>(28,7%)</b>
Xina		2,31	18,10	62,09	249,20	969,38
Índia	1,30	2,03	8,59	17,97	42,38	120,27
Japó	0,26	19,32	130,44	287,58	479,25	649,93
Dragons asiàtics	1,09	6,33	76,43	266,99	659,71	1.143,94
<b>Oceania</b>	<b>2,24</b>	<b>6,58</b>	<b>29,61</b>	<b>51,86</b>	<b>81,27</b>	<b>152,83</b>
	<b>(4,4%)</b>	<b>(2,1%)</b>	<b>(1,4%)</b>	<b>(1,5%)</b>	<b>(1,2%)</b>	<b>(1,2%)</b>
Austràlia i Nova Zelanda	2,17	5,99	27,37	49,15	77,17	145,73
<b>Món</b>	<b>50,09</b>	<b>316,99</b>	<b>2.032,15</b>	<b>3.479,59</b>	<b>6.455,74</b>	<b>12.065,41</b>

 Gràfic 12. (elaboració pròpia a partir de <http://stats.unctad.org/Handbook>).


#### 4.3.3.2. Les asimetries físico-monetàries del comerç internacional.

Si bé fins ara, s'ha parlat del comerç internacional, només s'ha fet de manera més que parcial, en el sentit que tot el que s'analitzava era des del prisma de les unitats monetàries que no fan més que ocultar unes realitats ben evidents. Per això, a continuació s'intentarà complementar l'anàlisi amb la inclusió de les variables biofísiques. Des de l'economia ecològica s'ha insistit en senyalar que els estudis que analitzen les relacions comercials únicament en base als fluxos monetaris resulten ser excessivament parcials, al temps que solen ocultar aspectes molt rellevants que afecten a múltiples dimensions socials i ecològiques. I, que

posteriorment en l'adopció típica de les receptes del dogma neoliberal s'intensifiquen unes dinàmiques que resten ocultes a la llum dels estudis i estadístiques predominants. La consideració de la dimensió biofísica de les relacions comercials ha donat lloc a la formulació de la teoria de l'intercanvi ecològicament desigual tal com ho ha encunyat en Joan Martínez-Alier (Muradian i Martínez-Alier, 2001; Martínez-Alier, 2005; Hornborg et al., 2007) o la "regla del notari" formulada per J.M. Naredo (Naredo i Valero, 1999; Naredo, 2006; Carpintero, 2005).

Malgrat, s'entrarà més profundament en aquestes qüestions en el proper capítol, es pot apuntar que la consideració dels fluxos comercials de mercaderies en tones ens aporta una imatge com si del negatiu d'una fotografia es tractés. L'aplicació d'aquests estudis ens mostren generalment, com els països que més exporten són els anomenats països empobrits o "subdesenvolupats", mentre que són aquests els que reben una menor contrapartida monetària per les mercaderies comercialitzades. Per altra banda, s'observa majoritàriament que els països mal anomenats "industrialitzats", els països rics allà on es concentren els centres de poder i consum mundial, els fluxos comercials en termes monetaris són superiors als de molts dels països empobrits, mentre que el volum físic comercialitzat és significativament inferior. Això, ha dut a Naredo (2006) a formular la ja esmentada "regla del notari" segons la qual les mercaderies reben un alt valor tan sols pel fet d'haver trepitjat el sòl d'un país ric, on segurament no se li afegeix cap altra fase productiva, ans al contrari arriba d'algun país barat, empobrit i industrialitzat ja acabat per llavors ser comercialitzat. Una altra qüestió a destacar d'acord amb aquestes teories és que mentre la major part de les anomenades matèries primeres experimenten una baixa valoració monetària per unitat física (Tm), les manufactures presenten una elevada contrapartida monetària, coincidint el fet que la major part de les primeres són comercialitzades per part dels països empobrits, mentre que les segones ho són per part dels països rics. Podem confirmar, d'acord amb Sachs i Santarius (2007:181) que "les relacions d'intercanvi que existeixen en el comerç mundial actual condueixen una transferència neta d'alta energia utilitzable, sintropia, des de la perifèria cap als centres. Per tant, des de la perspectiva de la termodinàmica se pot afirmar que el Sud subministra sintropia i el Nord produeix entropia".

A Naredo i Valero (1999) es presentà una primera aproximació a l'aplicació de la "regla del notari" al comerç internacional i que llavors seria ampliada a d'altres publicacions (Carpintero, 2005; Naredo, 2006). Cal destacar que l'agència de NNUU pel desenvolupament (UNCTAD) abandonà el registre físic dels fluxos comercials a l'any 1990 amb la qual cosa resulta molt complicat tenir una informació real del que s'oculta al darrera dels fluxos comercials que s'informen únicament a través de les "seudomagnituds" monetàries. Així, és cada cop més difícil analitzar les relacions, estretes, entre el comerç internacional i el deteriorament ecològic planetari.

A continuació es presenta, per una banda el "pes" en milions de tones i el percentatge respecte del total dels productes comercialitzats segons la seva tipologia; i per una altra banda, el "valor" monetari d'aquells mateixos productes també en percentatge respecte del total en miliards de dòlars, pel període comprès entre 1981 i el 2005. A la taula 43 es pot observar com l'evolució de les exportacions mundials entre el 1981 i el 2005, atenent a la lectura més convencional que és la monetària, han passat de 1819 miliards de dòlars a uns 9911 miliards de dòlars, és a dir s'haurien multiplicat per 5,4. No obstant, amb aquestes mesures no sabem la quantitat de mercaderies que realment s'han mobilitzat, ja que d'entre d'altres coses l'assignació de les valoracions monetàries responen a múltiples criteris que fan que difícilment puguin ser destriables dites quantitats. Quan hom intenta analitzar els fluxos comercials en altres moments històrics ho sol fer en base a la doble comptabilitat, en unitats físiques (p.ex. Qm – quintals mètrics) i les monetàries (p.ex. vellons), essent ambdues, però molt particularment la física de gran rellevància a l'hora d'establir una anàlisi evolutiva que s'escapi del curtplacisme crematístic. Per altra banda, si hom observa l'evolució dels fluxos comercials entre el 1981 i el 2005, s'adonarà que a través del comerç internacional es mobilitzaven uns 3,12 miliards Tm, mentre que al 2005 aquestes s'havien multiplicat per 2,17, assolint uns 6,8 miliards Tm. A aquest fet, se li afegeixen una sèrie de qüestions cabdals a considerar si el que la societat persegueix una major justícia socioambiental i la sostenibilitat ecològica, i és que tal com han demostrat nombrosos autors, els fluxos comercials procedents dels països empobrits solen presentar una valoració monetària més baixa que no la dels procedents dels països rics, la qual cosa oculta el fet que en termes físics els majors fluxos presentin una direcció Sud-Nord, cosa que no queda reflectida en els comptes monetaris. A més, la major part d'aquests fluxos

corresponen a matèries primeres que reben una baixa contrapartida monetària, generen tota una sèrie de danys socioambientals en les seves fases d'extracció, producció i transformació que no són suportades pels països rics, ans al contrari són recepcionades per les poblacions empobrides. Aquesta part oculta de les relacions comercials internacionals formen part del que alguns autors han definit com a passius ambientals i formen part del deute ecològic que els països del Nord han contret històricament amb els del Sud (Martínez-Alier, 2005; Ortega, 2005).

A continuació s'intentarà analitzar les exportacions mundials entre 1981 i 2005 en base a diferents tipologies de mercaderies i atenent a la comptabilitat monetària i a la biofísica. A la taula 49 i gràfic 13 es pot veure com en base a la comptabilitat en termes físics, tendríem que la tipologia agrupada sota l'epígraf dels productes agroalimentaris a l'any 1981, en un context de xoc energètic que afectava a la valoració de les matèries primeres, aquestes representaven el 32,3% del valor de les exportacions mundials (608 miliards dòlars), mentre que en termes físics sumaven uns 479 milions Tm, representant el 15,3% dels fluxos exportats totals. No obstant, a partir dels 1980 es construí una situació que donà lloc a unes regles del joc econòmic mundial que es traduí en una important davallada del valor monetari de les anomenades matèries primeres, i en aquest sentit es pot veure com a mitjans dels anys 1990, els productes agroalimentaris en termes monetaris representaven el 11,84% dels fluxos comercials mundials, mentre que la realitat física ens deia que aquests eren del 21% de tots aquells fluxos. Finalment, a l'any 2005 els productes agroalimentaris, els recursos naturals biòtics, suposaren el 23,7% del pes (1615 milions Tm) de totes les exportacions mundials, però tan sols el 8,59% del seu valor monetari (851 miliards de dòlars).

En quant al comerç internacional de productes agroalimentaris cal destacar el fet que aquest aspecte fonamental per al sosteniment vital de les poblacions ha estat un dels principals cavalls de batalla dins dels processos de liberalització del comerç internacional on s'han contraposat múltiples postures que van des de la defensa de la liberalització del comerç agroalimentari per part de les potències mundials com són els EUA i la UE al temps que l'agricultura i el comerç internacional agroalimentari d'aquests territoris està fortament protegit, a la denúncia dels països del Sud al *dumping* comercial agroalimentari nord-americà i europeu que dificulta l'establiment del lliure comerç. Emperò, també hi ha multitud de col·lectius, entre dels quals el més important és Via Campesina<sup>37</sup> que s'oposen radicalment a la imposició de les regles del joc del comerç internacional, que condiciona les pràctiques agrícoles i dictamina les prioritats productives dels països de la perifèria, en contra de la seva població (López-García i López-López, 2003).

H. French (2000) assenyala que a més, molts de països perifèrics, empobrits i endeutats, són importadors nets d'aliments bàsics com cereals i carn, essent alhora exportadors nets de molts de productes agrícoles que els hi aporten divises com el plàtan, cafè, cotó, soja, tabac i canya de sucre. Aquests conreus anomenats d'exportació són la base de moltes economies que segueixen les regles del joc dictades per les institucions financeres internacionals i que s'han desplegat seguint les seves recomanacions, al temps que s'han mantingut per poder fer front al pagament del deute i els serveis, també resultat d'aquelles recomanacions. Al mateix temps, aquesta especialització agroexportadora genera una alta dependència de l'exterior (països centrals) tant en l'establiment dels preus dels productes, com en l'aprovisionament dels productes alimentaris bàsics, a més d'implicar uns elevats costos socials i ecològics en base a una "agricultura de divises" que incorpora aquelles tècniques més rendibles monetàriament però que impliquen elevats riscos i impactes socioambientals, com són les pràctiques de la revolució verda i en l'actualitat la dels organismes modificats genèticament. El World Resources Institute realitzà un estudi sobre unes 9000 persones que treballaven a les plantacions colombianes de flors, les quals estaven exposades a 127 plaguicides diferents, dels quals el 27% estaven prohibits o no estaven enregistrats ni al Regne Unit ni als EUA, llavors les flors s'exporten cap als països de la UE i Nord-Amèrica (Thrupp, 1995).

Aquest model agroexportador, regit per les regles del joc del capitalisme global especulativo-financer, s'ha traduït en una minva important de la sobirania alimentària dels pobles (Montagut i Dogliotti, 2006). També se pot apuntar que el comerç de formes exòtiques de vida s'ha convertit en un negoci important en la darrera dècada. Anualment són exportades: prop de 40 mil mones i altres primats; entre 2 i 5 milions d'aus; 3 milions de

<sup>37</sup> [www.viacampesina.org/main\\_sp](http://www.viacampesina.org/main_sp) (juliol 2008).

tortugues; entre 2 i 3 milions de rèptils; entre 500 i 600 milions de peixos ornamentals; entre 1000 i 2000 tones de corall; entre 7 i 8 milions de cactus; entre 9 i 10 milions d'orquídies. Aquest comerç de la vida silvestre està valorat entre 10 i 20 miliards de dòlars, essent una quarta part il·legal. Relacionat amb el comerç de formes exòtiques de vida tenim connectat una de les principals amenaces a la biodiversitat després de la destrucció dels hàbitats com són les espècies invasores, a més se li ha d'afegir a aquest negoci l'expansió de microbis al llarg del planeta que amenaça especialment a la salut de les persones (French, 2000).

Els fluxos exportats de combustibles al 1981 eren d'uns 1666 milions Tm, el que significava un 53,3% de tots els fluxos de mercaderies, però si es mira el flux comercial de la "sang" de la civilització urbano-industrial des de la dimensió monetària, resulta que aquesta representava amb uns 229,9 miliards de dòlars, el 12,23% dels fluxos comercials mundials. Així doncs, la dimensió física ens permet visualitzar amb major claredat la rellevància d'aquests fluxos a escala planetària. Els vint anys de petroli barat que cobreixen les dècades dels 1980 i els 1990 es manifesta amb l'escassa rellevància monetària d'uns fluxos que no s'aturen de créixer en termes físics. En concret, es passa de 1666 milions Tm (53,3% del total) al 1981 a uns 2341 milions Tm (42,7% del total) al 1995, però la seva valoració monetària passa de representar el 53,3% (229,9 miliards dòlars) del total al 1981, a representar el 6,73% (422,7 miliards dòlars) del total al 1995. La situació al llarg d'aquells anys es va caracteritzar per la confluència del confrontament entre Iran i Iraq (segon i tercer país amb les majors reserves de petroli del món) que dinamitaren internament el poder d'influència que tenia l'OPEP sobre el preu del petroli, i a més es posaven en extracció nous jaciments fora dels països de l'OPEP (p.ex. Mar del Nord, Golf de Guinea, etc), al temps que col·lapsava el bloc soviètic i paral·lelament disminuïen els seus requeriments energètics, posant en el mercat global més combustibles. Tot això feu que hi hagués una situació excedentària i que els preus del petroli (i d'altres matèries primeres) fossin molt baixos, arribant als 8 dòlars per barril al 1998. En aquests anys, les grans empreses petrolieres s'anaren fusionant (p.ex. Exxon Mobil, Chevron Texaco, Total Fina Elf, BP-Amoco-Arco, Repsol-YPF, etc) constituint un potent conglomerat que recorda als cartel de les "7 germanes" (Esso, Mobil, Gulf, Texaco, Santdard Oil of California, Royal Dutch Shell i British Petroleum) dels anys 1920, i que per suposat tendran un fort poder en la geoeconomia i la geopolítica petroliera (Fernández-Durán, 2008).

La comptabilitat física ens diu que els consums energètics s'expandiren en un context del preu de l'energia barat que fou un dels elements claus per a l'aprofundiment del projecte globalitzador, arribant cap a inicis del segle XXI a una situació en que les reserves de petroli convencional es situaven en torn al bilió de barrils, la qual cosa implicava un llinar i tota una sèrie d'incerteses de cara al sosteniment de l'ordre dominant. Les tendències creixents en la demanda de petroli junt amb la constatació que les reserves petrolieres es contreen, a més que no s'hagi descobert cap jaciment gegant des de finals dels anys 1970<sup>38</sup>, fa que als darrers anys s'hagi començat a parlar del final del petroli barat (Campbell i Laherrère, 1998; Sempere i Tello, 2007). El geofísic nord-americà M. King Hubbert havia previst el zenit del petroli dels EUA per l'any 1970, aquest arribà al 1971. Així, poc a poc, els incessants consums de petroli han fet que de nou a finals del segle XX s'hagi recuperat la teoria de Hubbert, i la preocupació per l'esgotament dels estocs de materials de l'escorça terrestre i molt particularment el petroli que han centrat bona part del debat científic i social. Un debat propulsat en bona mesura per part dels científics reunits en torn a ASPO (Association for the Study of the Peak Oil).

Els diferents treballs sobre el tema, apunten el fet que nombrosos jaciments ja han passat el seu zenit i que en conjunt M. King Hubbert (1956) definís la corba del pic del petroli (*peak oil*), malgrat les fortes crítiques a que fou sotmès al seu moment, s'ha anat arribant inexorablement al que ell havia previstes preveu que el zenit del petroli mundial es produeixi al llarg de la primera dècada del segle XX, quan ja s'ha extret un bilió de barrils de petroli convencional i encara en queden segons ASPO prop d'1,85 bilions més en el subsòl. A n'aquests s'hauria d'afegir l'anomenat petroli no convencional (i.e. arenes bituminoses, petroli a aigües profundes, petroli de l'àrtic i gas liquat). No obstant, els científics d'ASPO recorden que la

<sup>38</sup> S'estima que s'han descobert el 80% dels estrats sedimentaris susceptibles de contenir petroli i ha estat explorada la pràctica totalitat dels que poden ser accessibles a un relativament baix cost (Naredo, 2007). Els efectes del canvi climàtic en curs s'ha deixat sentir a les terres àrtiques, desfermant-se una cursa especulativa, amb tensions geopolítiques, sobre els jaciments que allà s'hi poden trobar. En concret, prop d'un 20% del petroli per descobrir es troba a aigües profundes i un 34,5% en terres àrtiques (Marzo, 2006).

informació de les reserves és poc fiable, ja que es considera secret d'Estat per part d'alguns països i, a més, molts països de l'OPEP han anat "inflant" les seves reserves per tal de poder tenir una quota d'extracció més elevada, amb la qual cosa, els membres d'ASPO, no descarten que les reserves siguin inferiors a les estimades. La major part de les reserves (69,7% del total mundial) es troben en el que Roberto Bermejo (2006) ha definit com l'el·lipsi del petroli que va des de Sibèria fins al Golf Pèrsic, és a dir des de Rússia i les ex-repúbliques soviètiques fins a la Península Aràbiga.

A partir de finals dels anys 1990, l'OPEP va recuperar part del seu poder en la geoeconomia del petroli mundial, i al 1999 a iniciativa del recent elegit president de Veneçuela (Hugo Chavez) es redueixen les quotes d'exportació de l'OPEP. En un moment en que la major part del petroli exportat als EUA procedia dels veïnats d'Amèrica Llatina, i no de l'Orient Mitjà. A partir de llavors, la tensió mundial en torn al cru va anar en ascens. Així, el preu del petroli s'ha multiplicat per 13 en 10 anys (1998-2008), un increment del preu del petroli que es va anar traslladant a tota la resta de mercaderies (i serveis), amenaçant una situació d'inflació permanent que al llarg dels primers anys del segle XXI s'havia pogut aturar gràcies a la fàbrica global asiàtica. A l'any 2005, els combustibles mobilitzats a través del comerç internacional sumaven uns 2639 milions Tm amb un 38,7% de tots els materials comercialitzats i amb un increment del 24,2% respecte del 1995. En canvi, des de la vessant monetària, les exportacions de combustibles foren de 1400 miliards de dòlars, essent el 14,13% del total mundial, és a dir en comparació als temps del petroli barat, en aquests moments la participació dels combustibles en les exportacions mundials de mercaderies era notablement superior a l'enregistrada al 1995 que representava el 6,73% del total. Quan hom mira les gràfiques 13 (unitats físiques) i 14 (unitats monetàries), s'adona que des de la dimensió física el combustible constitueix la principal mercaderia exportada, mentre que des de la dimensió monetària sembla tenir escassa rellevància. Una mercaderia que convé recordar constitueix l'eix central de la civilització urbano-industrial i que està fora del marc regulatori de l'OMC i, en canvi, la seva sort està lligada a uns quants actors geopolítics i geoeconòmics que marquen la pauta en base al seu poder, especialment militar.

La categoria de les mercaderies corresponents a les indústries extractives és probablement una de les que generalment reben menys atenció, però que són primordials pel capitalisme global que es fonamenta en gran part en l'extracció de recursos procedents de l'escorça terrestre. Unes extraccions que molt sovint es realitzen a molt baix preu als països perifèrics on les zones d'extracció minera són de les més elevades conflictivitat social del planeta<sup>39</sup> i on es concentren uns forts impactes ecològics tal com es posa de manifest en el treball col·lectiu sota el títol: "el preu ocult de la terra" (Campos i Carrillo, 2008). Des de la mirada monetària, les exportacions d'aquestes mercaderies tenen una baixíssima importància que s'ha mantingut en torn al 3% al llarg del període analitzat. Així per exemple al 1981 aquestes es valoraren en uns 61,4 miliards de dòlars (3,27% del total), mentre que al 2005 foren de 194,5 miliards de dòlars (3,5% del total). Emperò, la quantitat real mobilitzada a través del comerç internacional es comptabilitzava en uns 563,3 milions Tm (18% del total) al 1985 i uns 805,64 milions Tm (11,83% del total) al 2005, és a dir s'havien incrementat en torn a un 43%. En aquest cas, cal tenir present que les extraccions de minerals duen associats uns importants fluxos ocults que no són exportats i que són escassament valorats monetàriament, ja que com diria Martínez-Alier: "els pobres venen barat". Així, per exemple, en l'extracció d'una tona d'or s'extreu 1,54 milions Tm de materials estèrils i mena, o en una tona de coure s'extreuen 5,92 Tm de materials en concepte de mena i estèrils. Això vol dir que la part del que s'anomena substància útil i que és la comercialitzable és una part ínfima respecte del total mobilitzat que una vegada extret sol contribuir a l'alteració dels ecosistemes, al temps que solen ser una font important de contaminació (Ortiz, 1999). La reducció dels preus de les matèries primeres al llarg dels 20 anys de petroli barat no varen incentivar de cap manera el reciclatge ni l'eficiència en l'ús de les substàncies minerals, ja que resultava molt més barat la seva extracció i abocament.

---

<sup>39</sup> Han sorgit diferents col·lectius per fer front a les agressions provocades per les activitats mineres, entre les que es poden destacar la coalició Mines, minerals and people ([www.mmpindia.org](http://www.mmpindia.org), juliol 2008) o Mines and Communities ([www.minesandcommunities.org](http://www.minesandcommunities.org), juliol 2008) i a l'Estat espanyol s'ha llançat la Plataforma de Seguiment de les Indústries Extractives (<http://catalunya.isf.es/pipeline/index.htm>, juliol 2008).

En un pioner treball dirigit per J.M. Naredo i A. Valero (1999) s'apuntava el fet que actualment el que s'anomena procés productiu es fonamenta cada cop més en l'extracció i esgotament dels estocs de materials de l'escorça terrestre. Si s'apliqués el criteri habitual del pensament econòmic dominant d'anar reposant el capital, en el cas de l'anomenat capital natural s'haurien d'anar reposant els materials emprats cosa que no ocorre. De fet, Naredo (2006:192) apunta que "s'ha d'advertir que la naturalesa no cobra res pels recursos naturals, fins i tot quan els recursos naturals explotats són rareses de l'escorça terrestre la fabricació per part de la indústria humana comportaria un cost físic de reposició que és mesurable". Certament, en el treball de Naredo i Valero (1999), a més dels de Lidia Ranz (1999) i Edgar Botero (2000), es calculen els costos exergètics de reposició del capital natural (minerals metàl·lics i no metàl·lics, combustibles fòssils i aigua). En canvi, actualment es valoren aquests recursos pels costos d'extracció que prenen els recursos a un preu zero, a partir dels quals se'ls hi afegeix valor a través de la cadena de processos fins arribar als darrers estadis de comercialització en que els productes presenten una major valoració monetària, al temps que incorren en uns menors costos físics. La formulació de les asimetries entre la valoració monetària i el cost físic dels productes venen expressats per la "regla del notari". La "regla del notari" ens permet entendre la jerarquia en que s'organitza el sistema econòmic ortodox, així com la geografia planetària, en que es defineixen uns territoris i poblacions pobres que es dediquen a l'extracció (i recol·lecció) de recursos i que es troben a la perifèria del sistema economia-món, i les poblacions riques i territoris rics que es dediquen a les darreres fases de la cadena del procés en la que els costos físics són més baixos i els valors monetaris més alts. En un punt intermig es trobarien els territoris convertits en la fàbrica global que cada cop engoleixen més recursos extrets de l'escorça planetària, però que es queden a mig camí de la cadena de valor.

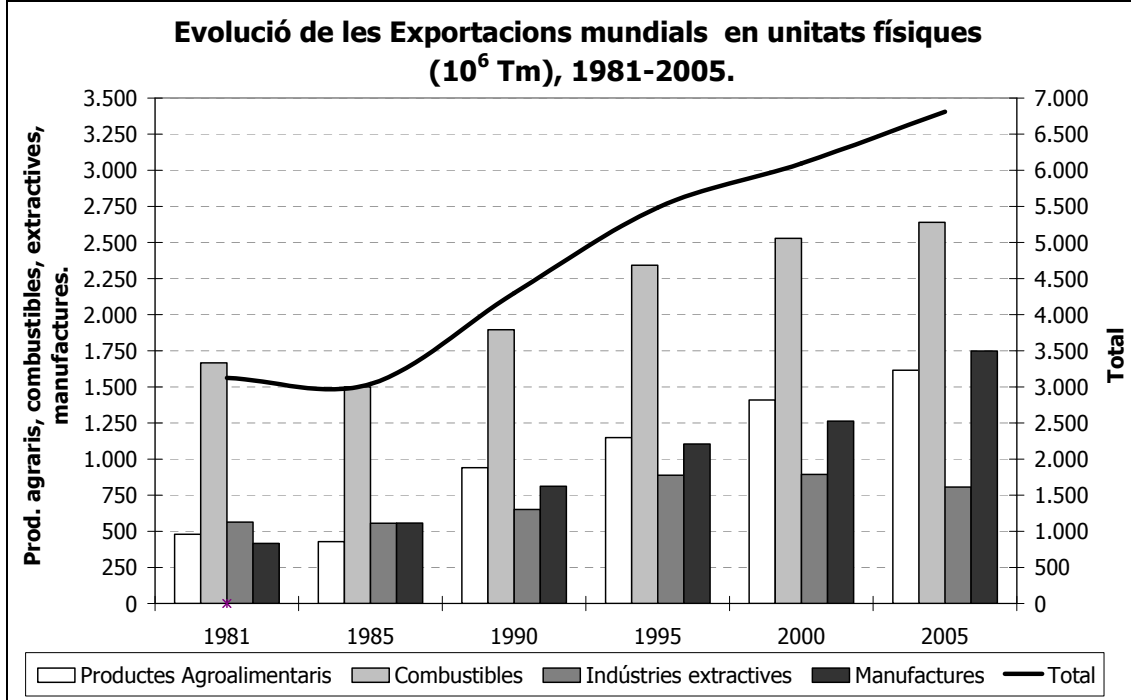
Les exportacions de manufactures presenten una imatge bastant distorsionada, depenent del tipus de mesura que un tenguim en consideració. D'aquesta manera, si s'observa el gràfic 14 (dimensió monetària) els fluxos exportats de manufactures representen al llarg de tot el període la partida més important. Així, al 1981 aquestes representaven el 52,14% (980 miliards dòlars) de les exportacions, mentre que al 2005 aquestes representaven el 73,7% (7311 miliards dòlars) dels fluxos exportats. Ans al contrari, si ens fixam amb el gràfic 13 (dimensió física) es pot veure que la rellevància de les manufactures és molt inferior a l'assolida en els comptes monetaris. D'aquesta manera, al 1981 les manufactures amb 12,3 milions Tm suposaven el 13,3% de totes les mercaderies exportades a través del comerç internacional, mentre que al 2005 amb 1747 milions Tm representaven el 25,67% de totes les mercaderies.

**Taula 43. Evolució de les exportacions de mercaderies mundials en Tm i \$ corrents, 1981-2005**  
 (Font: 1981 a 2000 a partir de Carpintero et al. 1999a:339-342; Naredo, 2003b, Naredo, 2006; i l'any 2005 elaboració pròpia a partir de UNCTAD Handbook of Statistics a <http://stats.unctad.org/Handbook> juliol 2008; i International Trade Statistics 2007 a [www.wto.org/english/res\\_e/statis\\_e/its2007\\_e/its07\\_merch\\_trade\\_product\\_e.htm](http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/its2007_e/its07_merch_trade_product_e.htm), juliol 2008).

Anys	Concepte	Prod. Agroalimentaris	Combustibles	Indústries extractives	Manufactures	Total
1981	Pes (Tm)	15,3%	53,3%	18%	13,3%	<b>3.124 (10<sup>6</sup>Tm)</b>
	Valor (\$)	32,36%	12,23%	3,27%	52,14%	<b>1.879,8 (10<sup>9</sup>\$ corrents)</b>
1985	Pes (Tm)	14,1%	49,3%	18,3%	18,3%	<b>3.039 (10<sup>6</sup>Tm)</b>
	Valor (\$)	15,95%	12,33%	7%	64,69%	<b>1.617,2 (10<sup>9</sup>\$ corrents)</b>
1990	Pes (Tm)	21,9%	44,1%	15,1%	18,9%	<b>4.298 (10<sup>6</sup>Tm)</b>
	Valor (\$)	14,26%	11,73%	3,12%	70,89%	<b>3.604 (10<sup>9</sup>\$ corrents)</b>
1995	Pes (Tm)	21%	42,7%	16,2%	20,1%	<b>5.482 (10<sup>6</sup>Tm)</b>
	Valor (\$)	11,84%	6,73%	3,53%	77,90%	<b>4.914,3 (10<sup>9</sup>\$ corrents)</b>
2000	Pes (Tm)	23,1%	41,5%	14,7%	20,7%	<b>6.092 (10<sup>6</sup>Tm)</b>
	Valor (\$)	9,33%	11,29%	3,28%	76,11%	<b>5.938,4</b>

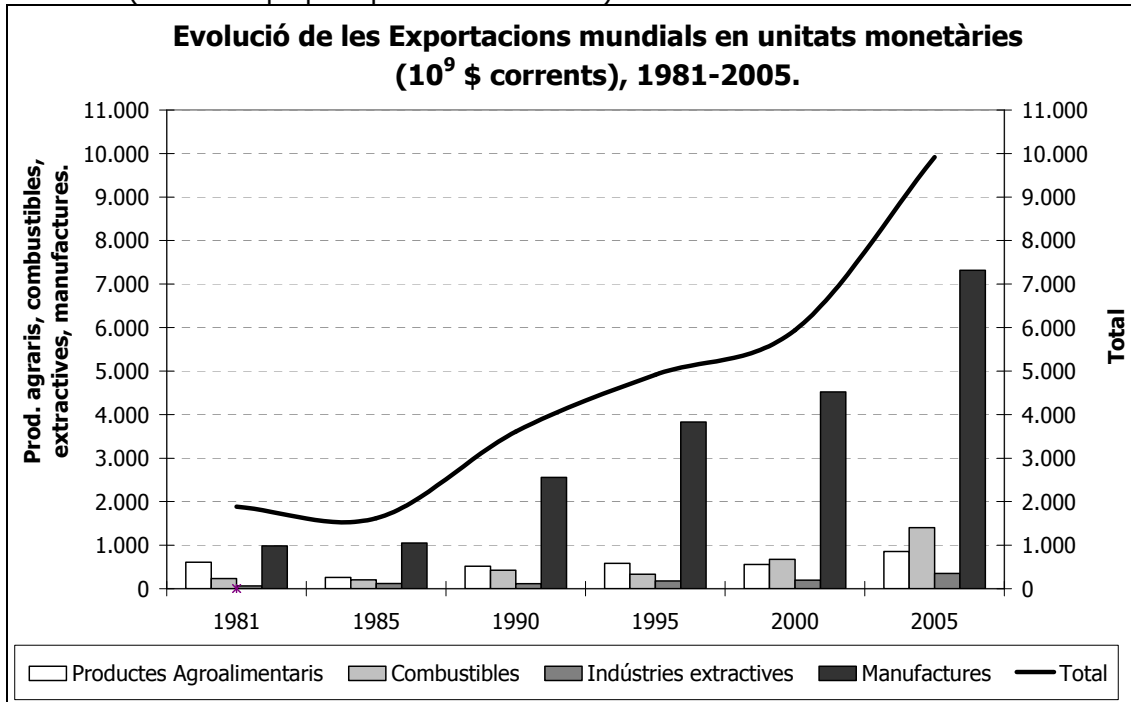
						(10 <sup>9</sup> \$ corrents)
2005 <sup>40</sup>	Pes (Tm)	23,73%	38,77%	11,83%	25,67%	6.808 (10 <sup>6</sup> Tm)
	Valor (\$)	8,59%	14,13%	3,51%	73,77%	9.911,8 (10 <sup>9</sup> \$ corrents)

Gràfic 13. (elaboració pròpia a partir de la taula 43).



<sup>40</sup> El tonatge de les exportacions de mercaderies mundials de l'any 2005 s'ha calculat a partir de la variació mitjana de preus mundials entre l'any 2000 i 2005 per les categories corresponents a productes agroalimentaris, minerals metàl·lics i no metàl·lics, petroli i manufactures del Handbook of Statistics d'UNCTAD. Una vegada sabuda aquesta variació, s'ha calculat el valor unitari (\$/Tm) per cada tipologia de mercaderia respecte dels valors obtinguts al 2000. Posteriorment, la valoració monetària de les mercaderies segons tipologia, obtinguda a partir de la base estadística de l'Organització Mundial del Comerç ([www.wto.org/english/res\\_e/statis\\_e/its2007\\_e/its07\\_merch\\_trade\\_product\\_e.htm](http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/its2007_e/its07_merch_trade_product_e.htm), juliol 2008) s'ha dividit per aquells valors unitaris i així s'ha obtingut una estimació del tonatge dels fluxos comercials de cada tipologia per l'any 2005.

Gràfic 14. (elaboració pròpia a partir de la taula 43).



A continuació s'exposen els valors unitaris (dòlar/Tm) per les quatre categories de mercaderia analitzades (productes agroalimentaris, combustibles, productes de la indústria extractiva i manufactures) per tal de poder destriar les diferents assignacions monetàries per cadascuna d'aquestes i comprovar el compliment de la "regla del notari". En primer lloc, podem veure com els productes agroalimentaris al 1981 presentaven una valoració unitària de 1270 \$/Tm, estant molt per damunt de la resta de matèries primeres, essent aquest un dels elements que es trobaren al darrera de les fams dels anys 1980. És a dir, l'elevat preu dels productes agroalimentaris que feien en un context de mercat capitalista cada cop més globalitzat fos més difícil accedir als productes bàsics per part de les poblacions més vulnerables. No obstant, a partir de llavors els preus dels productes agroalimentaris –recursos naturals biòtics- han disminuït fins arribar als 393 \$/Tm a l'any 2000, mentre que al 2005 en un context inflacionista aquests es trobaven en torn a 527 \$/Tm. La caiguda de la bombolla especulativo-financera a l'any 2007 que s'havia desplegat en torn al sector immobiliari ha anat seguida d'un transvasament dels capitals especulatiu als mercats de futurs de productes agroalimentaris. Així mateix, al llarg dels primers anys de la dècada dels 2000 els analistes han parlat d'una creixent bombolla comercial respecte de les matèries primeres.

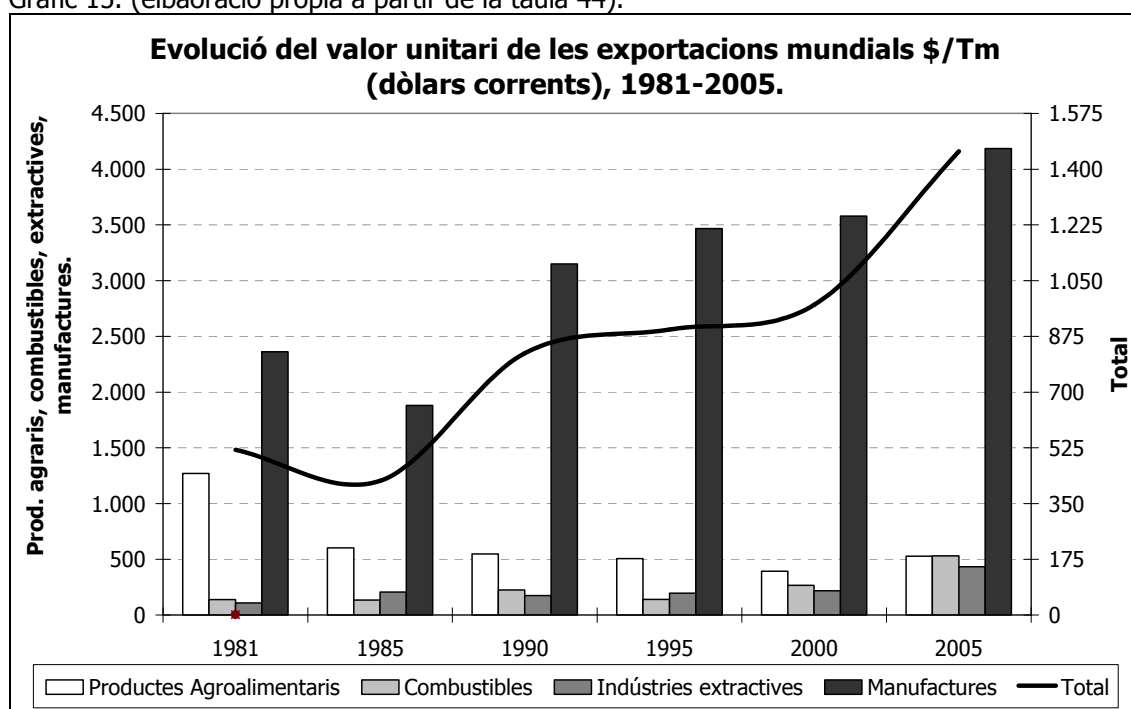
En segon lloc, el preu unitari dels combustibles han passat dels 138 \$/Tm de 1981 a 531 \$/Tm al 2005 amb una clara tendència a l'alça pels motius exposats anteriorment, als que se'ls hi ha d'afegir l'especulació en els mercats de futurs que segons Hernández-Viguera (2008) podrien explicar prop del 60% en l'increment del preu del petroli enregistrat al 2008. En qualsevol cas, molts d'analistes coincideixen en senyalar que el preu del barril del petroli es situarà en torn als 100\$/barril. En tercer lloc, el preu dels productes procedents de les activitats extractives presentaven un valor unitari de 109 \$/Tm al 1981, mentre que al 2005 aquest era de 432 \$/Tm, quasi el doble del mateix a l'any 2000. Finalment, les manufactures són indiscutiblement les que presenten una valoració unitària més elevada en tots els anys apuntats. Així, l'any 1981 el valor unitari era de 2360 \$/Tm i al 2005 aquest se situava en torn a 4184 \$/Tm. Per tant, es pot comprovar com es compleix la "regla del notari" segons la qual les manufactures són les mercaderies que presenten un menor cost físic, entès aquest a partir de la consideració dels costos exergètics de reposició, al temps que presenten un cost monetari més elevat. En canvi, els productes extrets de l'escorça terrestre (combustibles, minerals metàl·lics i no metàl·lics) són els que amb uns elevats costos físics de reposició reben una menor valoració monetària per tona comercialitzada.



**Taula 44. Evolució de les exportacions mundials de mercaderies (1981-2000)**  
**Valor unitari (\$/Tm) (Font: elaboració pròpia a partir de Carpintero et al. (1999a:339-342); Naredo (2003b); WTO (2003); i l'any 2005 elaboració pròpia a partir de UNCTAD Handbook of Statistics, <http://stats.unctad.org/Handbook> juliol 2008)**

	1981	1985	1990	1995	2000	2005
Productes Agroalimentaris	1.270	603	547	506	393	527
Combustibles	138	133	223	141	265	531
Indústries extractives	109	205	173	195	217	432
Manufactures	2.360	1.880	3.149	3.466	3.579	4.184
<b>Total</b>	<b>519</b>	<b>421</b>	<b>822</b>	<b>896</b>	<b>974</b>	<b>1.456</b>

Gràfic 15. (elbaoració pròpia a partir de la taula 44).



Segons Carpintero et al. (1999a) la distribució del comerç mundial es podria dibuixar a grans trets entre un Nord especialitzat en comerç de manufactures, és a dir en aquells productes de les darreres etapes de la cadena de valor, i en les etapes en que més valor s'hi afegix, encara que no comporti, comparativament amb les primeres etapes, massa costos socials, laborals, o ambientals. Els anomenats països desenvolupats importaven al 1990 un total de 1352,89 milions Tm de mercaderies, mentre que n'exportaven 216,4 milions Tm, incorrent en un clar dèficit comercial en termes físics, mentre que amb termes monetaris les exportacions eren de 426,6 miliards de dòlars i les importacions de 402,3 miliards de dòlars. Per tant, el dèficit comercial en termes físics es compensava mitjançant un superàvit monetari, el que es tradueix en un major impacte socioambiental a la resta del món i amb un major increment dels ingressos via comerç pels països desenvolupats. A continuació es pot observar a la taula 45 com en el cas de la UE-15 que per l'any 1999, la valoració unitària de les importacions de mercaderies rebien de mitjana uns 580 €/Tm, mentre que les exportacions fetes des d'aquell espai rebien un valor unitari 3,3 vegades superior (1920 €/Tm). A la taula 45 queda explicat el fet que les importacions fetes a la UE-15 procedents dels països de l'OCDE reben una valoració 2,19 vegades inferior a la de les exportacions als mateixos països, mentre que les importacions realitzades dels anomenats països subdesenvolupats rebien una contrapartida monetària molt inferior a la de les exportacions realitzades a aquells mateixos espais, essent el cas més destacable el d'Amèrica Llatina on les exportacions fetes des de la UE-15 valien 8,75 vegades més que no les importacions fetes des d'allà. Convencionalment s'ha interpretat que els

anomenats països desenvolupats eren també els països industrialitzats i que es dedicaven a l'exportació de manufactures que d'acord amb els mecanismes d'assignació de valoració rebien una contrapartida superior, però en temps de la globalització capitalista els països industrialitzats són cada cop menys industrialitzats, mentre que els països perifèrics són cada cop més industrialitzats. Així doncs, el fet que els productes exportats des dels països centrals tinguin una major valoració que no els dels països perifèrics es deu sobretot a les desiguals relacions de poder que dominen l'actual sistema economia-món.

<b>Taula 45. Valor de les importacions i exportacions de la UE-15, 1999 (Font: Giljum i Hubacek 2001: 41).</b>			
	<b>Importacions (€/Tm)</b>	<b>Exportacions (€/Tm)</b>	<b>Factor exportacions sobre importacions</b>
Països OCDE	1.080	2.360	2,19
Ex URSS i països de l'Europa de l'Est	380	2.010	5,29
Àsia	840	2.130	2,54
Àfrica	230	1.240	5,39
Amèrica Llatina	240	2.100	8,75
<b>Total</b>	<b>580</b>	<b>1.920</b>	<b>3,31</b>

Per altra banda, caldria matisar el que s'entén per comerç internacional ja que encara avui en dia predomina el paradigma analític que enfoca aquesta qüestió com unes relacions entre diferents països, quan el paper de les corporacions transnacionals resulta fonamental per entendre aquestes dinàmiques. Daly (1996) diu que s'hauria de matisar el vocable "comerç internacional" ja que conté una sèrie de falses associacions, en no correspondre's amb aquella definició que es referia a l'intercanvi de matèries primeres per béns industrials. Daly (1996) calculava que prop de la meitat del comerç mundial és, en realitat, comerç intern entre filials d'una mateixa empresa transnacional o entre branques industrials, amb la qual cosa les mateixes mercaderies s'importen i exporten al mateix temps. Segons estimacions realitzades per Carpintero et al. (1999a:336) només un terç del comerç mundial quedaria fora de les mans de les ETN, essent un terç d'aquestes transaccions realitzades entre filials de les ETN. I l'altre terç entre diferents ETN.

#### *4.3.3.3. El comerç internacional dels serveis.*

El comerç internacional no es tanca únicament en el que fa a les mercaderies, sinó que una de les principals dimensions del comerç internacional correspon a l'esfera dels serveis. Sota aquesta categoria, hom pot pensar que es tracta de totes aquelles activitats que en certa manera es caracteritzen per no ser materials. Nogensmenys, al darrera del que s'ha definit com a serveis es troben tota una sèrie d'activitats profundament materials, com per exemple és el transport que és un dels eixos essencials del procés de globalització que ha permès connectar amb altes dosis de materials energètics les regions perifèriques del planeta que s'han convertit en les zones d'extracció i transformació, amb els centres metropolitanos dels espais centrals on es concentra el consum. Per tant, els serveis es caracteritzen per una enorme ambigüitat en la seva definició<sup>41</sup>, amb activitats molt exigents en recursos naturals i ecològicament impactants, com són el casos dels sector elèctric o de l'aigua. Les institucions oficials, tan sols, diferencien entre serveis comercials i serveis públics. En tan sols una dècada, els serveis comercials en conjunt, han augmentat en un 70%, passant dels 939 miliards de dòlars de 1992 als 1545 miliards del 2002. L'informe del UNCTAD (2004:123) sobre les inversions mundials, posa de relleu que a l'any 1986, el 30% del comerç de serveis als EUA era intra-empresa, mentre que al 2002 aquesta xifra havia augmentat al 47%, emperò al cas dels serveis empresarials, tècnics i professionals, aquesta xifra puja al 71% (UNCTAD 2004:156).

<sup>41</sup> L'Informe de l'Organització Mundial del Comerç (2003:217-218) defineix com a serveis comercials: Transport (transport per terra, mar, aire, tuberia; transport de persones, mercaderies; lloguer de transport i tripulació; serveis auxiliars); Viatge (béns i serveis adquirits per viatgers i per viatgers de negocis. Els més habituals són hostatge, menjar i beguda, entreteniment i transport, regals i souvenirs) i finalment altres serveis (comunicacions, construcció, assegurances, financers, informàtics, patents, altres serveis empresarials, serveis culturals, personals i recreatius).

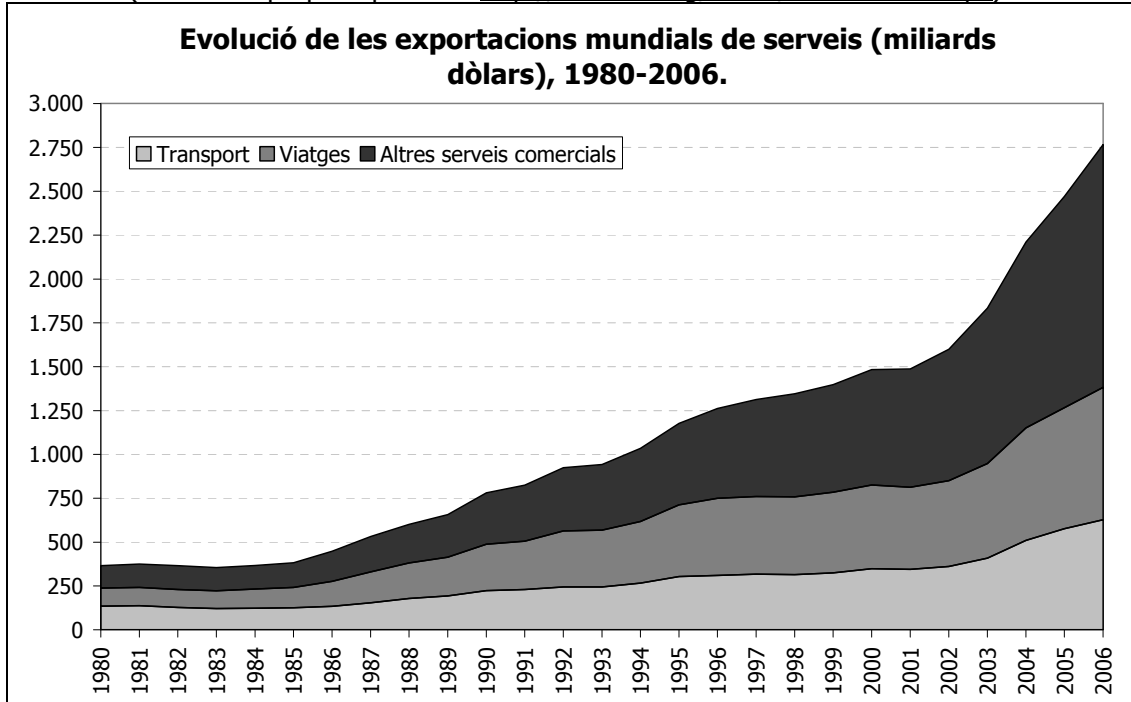
A la taula 46 podem comprovar com les exportacions dels serveis catalogats com a comercialitzables s'han multiplicat per 6,7 entre el 1980 i el 2005, passant de 365 miliards de dòlars al 1980 a 2469 miliards de dòlars al 2005. Es pot destacar el fet que entre el 2000 i el 2005 aquests s'han incrementat d'una manera espectacular, passant de 1,4 bilions de dòlars al 2000 a 2,4 bilions al 2005. De mitjana, el comerç mundial dels serveis ha estat unes 5 vegades inferior al comerç de mercaderies. Un aspecte que cal destacar és que al llarg d'aquests 25 anys, els serveis corresponents als viatges s'han mantingut en torn al 28% de tots els serveis comercialitzats, mentre que els serveis de transport han passat de representar el 37% de 1980 (134 miliards dòlars) al 23% del 2005 (575 miliards de dòlars). Emperò en termes físics el transport de mercaderies i de persones no ha fet més que incrementar-se. A mode d'exemple, cal tenir present que a l'espai de la UE, el transport de mercaderies ha passat de prop de 1,4 bilions Tm-Km al 1970, a uns 4 bilions Tm-Km al 2005, essent la major part d'aquests per carretera i marítim, la qual cosa mostra la rellevància que el transport ha assolit en el procés de globalització. Es pot dir que no només augmenta el volum de mercaderies (i persones) transportats, sinó que les distàncies recorregudes són cada cop majors. Antonio Estevan ha plantejat el transport com una de les principals malalties socials i ecològiques actuals, al temps que sostén que "en realitat, el creixement econòmic és bàsicament una intensificació del transport [...] està essent determinant la transformació de Xina en la fàbrica del món, amb la reserva inesgotable de mà d'obra forçosament disciplinada i frugal que ofereix el seu immens món rural. Transportar una camisa des d'un port xinès a un port europeu costa 10 cèntims d'euro, sempre que viatgi en un contenidor amb varis mils de camises més" (Estevan 2006:353). Per altra banda, aquesta camisa duria associats només pel que fa al seu desplaçament uns 222 grams de CO<sub>2</sub>, 2,9 grams de SO<sub>2</sub> i 6,4 grams de SO<sub>x</sub> (Carpintero 2005:439).

La fracció de serveis que ha experimentat un increment important, multiplicant-se quasi per 10 (127 miliards de dòlars al 1980 a 1204 miliards de dòlars al 2005), és la que correspon als altres serveis comercials<sup>42</sup> i en la que se defineixen tots aquells serveis vinculats a les activitats empresarials molt vinculades amb l'expansió del capital transnacional, i que seguint el criteri de la "regla del notari" solen rebre unes contrapartides monetàries superiors a molts d'altres serveis. A més, el marc normatiu del GATS (General Agreement on Trade of Services) de l'OMC ha establert les bases per a que moltes activitats anomenades de serveis (p.ex. serveis bancaris, serveis d'assistència telefònica, etc) es deslocalitzin a països perifèrics amb la qual cosa la secció dels altres serveis comercials s'han vist també notablement intensificades. Al gràfic 16 es pot comprovar com després de la crisi econòmico-financera de finals del segle XX i principis del XXI, caracteritzada pel col·lapse de la bombolla especulativa dels valors tecnològics, el comerç internacional de serveis experimenta un increment explosiu, de la mateixa manera que ho feia el comerç de mercaderies. Així, el comerç de serveis passa de 1,48 bilions de dòlars al 2000 a uns 2,46 bilions de dòlars al 2005, és a dir s'incrementà en un 66,5%.

<b>Taula 46. Evolució de les exportacions mundials de serveis (miliards de dòlars corrents) segons tipologia, 1980-2005 (Font: elaboració pròpia a partir de la Base de dades de l'Organització Mundial del Comerç: <a href="http://stat.wto.org/Home/WSDBHome.aspx">http://stat.wto.org/Home/WSDBHome.aspx</a>, juliol 2008)</b>						
	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Viatges	103,5	109,9	264,8	408,3	477,2	689,5
Transport	134,4	124,7	223,2	303,4	348,0	575,6
Altres serveis comercials	127,1	141,1	292,5	464,4	658,1	1.204,3
<b>Total</b>	<b>365,0</b>	<b>375,7</b>	<b>780,5</b>	<b>1.176,1</b>	<b>1.483,3</b>	<b>2.469,4</b>

<sup>42</sup> Segons l'OMC dins d'aquesta categoria s'inclouen: comunicació; construcció; assegurances; serveis financers; serveis financers; informàtica; informació; serveis culturals i recreatius; quotes per llicències, patents i drets d'autor; altres serveis empresarials.

Gràfic 16. (Elaboració pròpia a partir de <http://stat.wto.org/Home/WSDBHome.aspx>).



Una vegada analitzades les exportacions de serveis comercials per tipus de servei, podem veure a la taula 47 els fluxos comercials de serveis comercials en base a les principals regions mundials. En primer lloc es pot destacar el paper que juga Europa en el comerç internacional, amb poc més del 50% de les exportacions de serveis comercials a escala planetària, i que entre el 1980 i el 2005 han passat de 320 milers de dòlars al 1980 a 1,3 bilions de dòlars al 2005. En el conjunt europeu cal destacar el paper que juga la UE-15 on es comptabilitzaven al 1980 el 90% de les exportacions i al 2005 el 83%. Emperò, en aquest cas, s'ha de tenir present que de mitjana un 54,7 de les exportacions realitzades des dels estats membres de la UE-15 s'adreçaven a d'altres estats membres, i per tant si es considerà la UE-15 com una sola entitat les exportacions fora de l'espai europeu serien al 2005 de 501 milers de dòlars. Aquests fluxos comercials entre els estats membres de la UE-15 reforça la noció que hi ha un predomini important dels fluxos intraindustrials amb productes molt semblants i països amb semblants dotacions de factors de producció, la qual cosa tira per terra allò de que la teoria del lliure comerç i el comerç internacional promouen un efecte positiu entre països amb diferents dotacions factorials que presenten una especialització productiva diferenciada. En segon cas, en quant a les exportacions de serveis es pot veure com Àsia ha passat de representar el 13,4% de les exportacions mundials de serveis (49 milers de dòlars) a l'any 1980 a representar el 23,3% d'aquestes al 2005 (500 milers de dòlars) al 2005. La rellevància asiàtica en el comerç de serveis mundials es manifesta també en l'ascens de la Xina que ha passat de 30,3 milers de dòlars al 2000 a 74,4 milers de dòlars al 2005 i l'Índia que ha passat de 16 milers de dòlars al 2000 a 55 milers de dòlars al 2005. Amèrica del Nord és la tercera regió mundial en quant a exportacions de serveis comercials, amb uns fluxos exportats al 2005 de 418 milers de dòlars.

Pel que fa a les importacions de serveis comercials es pot veure com Europa és la principal regió mundial amb uns fluxos importats de 1167,9 milers de dòlars al 2005, dels quals recordem que una bona part corresponen a fluxos entre estats membres de la UE; en segon lloc, el conjunt asiàtic era al 2005 el segon conjunt regional en fluxos importats de serveis comercials; i en tercer lloc, es troba Nord-Amèrica amb un 14,8% del total mundial (350 milers de dòlars). Finalment, cal assenyalar que al 2005 la els conjunts regionals corresponents als països perifèrics presentaven un dèficit comercial en serveis: Àfrica (13,8 milers de dòlars), Àsia (48,7 milers de dòlars), Amèrica Llatina i Carib (7 milers de dòlars) i Orient Mitjà (31,3 milers de dòlars). Mentre que els conjunts regionals dels països rics presentaven un superàvit en la balança comercial dels serveis: Amèrica del Nord (68,4 milers de dòlars), Europa (140,1 milers de dòlars) i Austràlia i Nova Zelanda (0,5 milers de dòlars). En aquest sentit, en matèria de serveis

es pot veure com es compleix també la "regla del notari" segons la qual els serveis oferts per part de les empreses i persones dels països rics (p.ex. Apple) reben una contrapartida monetària més alta que no els dels països empobrits (p.ex. el "silicon Valley" indi a la ciutat de Banglore). Flavin i Gardner (2006) escriuen que "l'embranchada de Banglore va tenir al capdavant a empreses amb seu als EUA i els seus executius indis desplaçats. Però les empreses índies actuals tiren endavant els seus propis models de negocis de gran competitivitat, traient profit dels salaris relativament baixos de l'Índia, l'ús estès de l'anglès al país, l'ampli planter de científics i tècnics i una diferència temporal que permet a les empreses índies oferir a les que tenen la seva seu a Califòrnia la possibilitat de desenvolupar programari vint-i-quatre hores al dia. I el miracle de l'alta tecnologia de l'Índia cada dia se situa més a l'avantguarda, i no només és "més econòmica" que l'occidental, sinó que també és millor". L'OMC preveu que el comerç internacional allà on es podrà arribar a estendre més en el futur serà en el camp dels serveis, ja que molts d'aquests encara no han estat engolits pel mercat i per tant hi ha espai per ampliar les lògiques del capital cap a direccions avui dia acotades, entre de les quals la privatització de molts serveis naturals i el desplegament de patents sobre els recursos biològics se promet com una àrea important de negocis. Uns negocis que Vandana Shiva (2002) ha definit com a Biopirateria.

**Taula 47. Evolució del comerç mundial de serveis (miliards de dòlars corrents), 1980-2005**  
**(Font: elaboració pròpia a partir de la Base de dades de l'Organització Mundial del Comerç:**  
**<http://stat.wto.org/Home/WSDBHome.aspx>, juliol 2008)**

	1980		1990		2000		2005	
	Exportacions	Importacions	Exportacions	Importacions	Exportacions	Importacions	Exportacions	Importacions
<b>Àfrica</b>	<b>13,3</b>	<b>30,5</b>	<b>19,7</b>	<b>28,6</b>	<b>31,7</b>	<b>37,8</b>	<b>58,4</b>	<b>72,3</b>
<b>Àsia</b>	<b>49,0</b>	<b>69,6</b>	<b>126,4</b>	<b>175,2</b>	<b>286,6</b>	<b>348,0</b>	<b>500,8</b>	<b>549,5</b>
Xina	0,0	0,0	6,1	4,4	30,3	36,0	74,4	83,9
Japó	20,3	36,2	43,8	91,1	73,8	114,5	108,6	133,8
Dragons Asiàtics	14,0	10,5	42,4	32,0	98,7	87,4	161,1	148,2
<b>Amèrica Llatina i Carib</b>	<b>18,9</b>	<b>32,1</b>	<b>31,4</b>	<b>38,6</b>	<b>60,6</b>	<b>71,9</b>	<b>85,9</b>	<b>92,9</b>
<b>Amèrica del Nord</b>	<b>48,8</b>	<b>44,0</b>	<b>160,1</b>	<b>135,6</b>	<b>319,1</b>	<b>252,9</b>	<b>418,4</b>	<b>350,0</b>
EUA	41,2	32,5	140,7	105,9	279,6	209,0	364,1	284,8
<b>Europa</b>	<b>230,0</b>	<b>217,1</b>	<b>430,0</b>	<b>425,2</b>	<b>727,8</b>	<b>680,4</b>	<b>1.308</b>	<b>1.167,9</b>
UE-15	208,7	195,5	390,2	382,2	607,0	592,3	1.089,1	991,7
<b>Orient Mitjà</b>	<b>0,0</b>	<b>0,0</b>	<b>0,0</b>	<b>0,0</b>	<b>33,7</b>	<b>49,2</b>	<b>59,0</b>	<b>90,3</b>
<b>Austràlia i N. Zelanda</b>	<b>5,0</b>	<b>9,0</b>	<b>13,0</b>	<b>18,0</b>	<b>23,9</b>	<b>23,1</b>	<b>38,8</b>	<b>38,4</b>
<b>Total</b>	<b>365,0</b>	<b>402,4</b>	<b>780,5</b>	<b>821,3</b>	<b>1.483,3</b>	<b>1.463,3</b>	<b>2.469,4</b>	<b>2.361,3</b>

#### 4.3.4. Les qüestions financeres: els diners. L'agulla del teixit de la globalització capitalista.

"Els diners són sempre una forma de poder social i un instrument de disciplina en les relacions socials més que un instrument universal i neutral equivalent amb quelcom per calcular els beneficis de les millores en el benestar" (Harvey 1996:388).

L'economista en cap d'American Express Bank, Richard O'Brien (1992) anuncià la *mort de la geografia* arran de la rellevància que estimava que assoliria l'economia financera. Això O'Brien entenia que els diners en les seves diferents formes i transformacions, en moltes ocasions sense ni tan sols sortir de la pantalla de l'ordinador, oferien una oportunitat brillant per a que la dialèctica espai-societat desaparegués i fos substituïda per una nova dimensió virtual. La financiarització general d'aquesta nova etapa del capitalisme es presentava com la perfecte utopia. Nogensmenys, els posteriors esdeveniments a la publicació d'O'Brien tiraven per terra les seves tesis, ja que els impactes dels "diners bojós" com els descriu Susan Strange (1999) si que s'han deixat sentir en l'espai i la societat, el que fa que calgui tenir-los ben presents dins

l'anàlisi geogràfica despellant-los del llenguatge sovint "críptic" i tecnocràtic del món de les finances. En el treball de G. Arrighi (1999) sobre la història del capitalisme, estableix una clara vinculació entre el poder i els diners, al temps que les transformacions del capitalisme al llarg del que ell anomena "segles llargs" es deuen a fenòmens multicausals dels que en resulten alteracions hegemòniques, destacant el fet que el capitalisme s'ha caracteritzat històricament per la seva plasticitat. Els diners, el poder i les transformacions del capitalisme històric per Arrighi no es poden deslligar del paper dels estats o el que D. Harvey (2004) denomina poder polític-territorial. D'acord amb Arrighi (1999) les expansions financeres indiquen històricament el començament d'una nova etapa i el declivi hegemònic de les potències polític-econòmiques. Així doncs, per tal de comprendre el règim d'acumulació flexible o financer, hom ha d'incorporar també, i molt especialment, el món dels diners per així poder analitzar i comprendre la geoeconomia i geopolítica mundials (Gowan, 2000; Fernández-Durán, 2003a).

La configuració i localització de les corporacions transnacionals conformen una *nova divisió internacional del treball* (i de la producció) que dibuixa un nou mapa geoeconòmic mundial. Emperò, les relacions i fluxos financers també dibuixen nous mapes mundials, sovint interconexes i que presenten multitud de factors que han de ser analitzats des de la complexitat d'enfocaments que poden donar com a resultat una *geografia de la globalització financer* (Coleman, 2002). Harvey (1990:196) a *The condition of postmodernity* sostenia que: "si hem d'observar quelcom vertaderament distint (com quelcom oposat al "capitalisme a l'ús") en la situació present, llavors hem de centrar la nostra mirada sobre els aspectes financers de l'organització capitalista i sobre el paper del crèdit. En segon lloc, si hi ha una certa estabilitat en el mig termini en el règim d'acumulació present, aquesta es troba en el domini de noves rondes i formes de solucions temporals i espacials on aquelles [les crisis] es podran trobar".

Segurament, les paraules de Harvey de finals dels 1980 ja aventuraven cap a direccions on es requerien noves mirades per tal de comprendre les dinàmiques del capitalisme global dels anys posteriors. El règim d'acumulació del capital postfordista o flexible, es caracteritza o defineix fonamentalment per la seva elevada financiarització, i de fet alguns autors parlen de règim d'acumulació financer (Chesnay, 1999; Chesnay, 2003) que s'ha anat convertint cada cop més en una "economia de casino" (Strange, 1986). Una mirada que des de la geografia no ha rebut, potser, l'atenció merescuda, potser per les complexitats tècniques i les opacitats que envolta tot allò vinculat amb els diners. La dimensió financer ha estat des de fa temps un dels grans aspectes analitzats per David Harvey i segurament el seu treball dels 1980 i reeditat recentment –*The limits to capital*– estableix una base teòric-analítica bàsica per a la seva interpretació (Harvey, 2006b). A partir de llavors, han estat nombrosos geògrafs els que han analitzat els aspectes financers i la seva relació amb les transformacions geogràfiques recents (Corbridge et al., 1994; Leyshon i Thrift, 1997; Leyshon, 2004; Clark, 2005).

Strange (1999) assenyala com els diners han estat vinculats, des de la seva aparició, amb el poder. Els diners han experimentat una evolució al llarg de la qual han anat adoptant diferents formes que han estat encunyades per J.M. Naredo (2000) en les següents categories: diner moneda, paper diner, diner bancari i diner financer (en forma de bits electrònics i tot un estel de productes financers)<sup>43</sup>. Cadascuna d'aquestes formes de poder ha recolzat l'aparició de les altres i també han anat vinculades a les pròpies transformacions del poder. Els diners-moneda estaven vinculats al poder polític-militar dels països (o territoris) que encunyaven les monedes i ingressaven el "dret de senyoratge" que resultava de la diferència entre el valor de la moneda i el cost d'encunyar-la, mantenint els diners una elevada materialitat; en segon lloc, apareix el paper-moneda, responsabilitzant-se els bancs centrals de la conversió dels bitllets en metàl·lic<sup>44</sup>. Els diners-bancaris han estat creats des d'antic per part dels banquers, ja que els dipositaris no solen treure tots els diners de cop, els banquers començaren a emprar els diners

<sup>43</sup> Els "miracles" tecnològics especialment en la informàtica i les telecomunicacions han possibilitat que les borses de valors del planeta estiguin permanentment connectades –online– així es configura un mercat continu format per la Borsa de Nova York, Londres, Zurich, Tokio, Hong Kong, Madrid, etc.

<sup>44</sup> Un bitllet de 100 dòlars val aquesta quantitat, però fabricar-ho costa uns centaus de dòlar. La diferència entre el valor dels bitllets i el cost de fabricar-los aporta al Tresor dels EUA uns ingressos anuals d'uns 25 miliards de dòlars. L'ús del dòlar a molts de països del món (p.ex. Cuba) implica que el Tresor dels EUA reben uns importants ingressos extra, al temps que molts de països perden la seva sobirania monetària en favor dels EUA que tenen a través del dòlar un poder sobre molts de països de la perifèria (Naredo, 2002).

aliens pels negocis propis amb l'exigència de mantenir una fracció dels diners dipositats, anomenat coeficient obligatori de caixa que és fixat pels governs dels Estats<sup>45</sup>.

Finalment, en temps de la globalització neoliberal, es produeix una nova mutació dels diners amb l'ascens dels diners-financiers. D'acord amb Naredo (2002:206) "el desplaçament sord i gradual que s'observa en el control de les finances mundials no és una qüestió merament tècnica, sinó que reflecteix el desplaçament simètric de poder que s'està operant des dels Estats cap aquelles altres organitzacions igualment jeràrquiques i centralitzades que són les empreses capitalistes transnacionals". Aquesta nova modalitat de diners atorga un enorme poder a les corporacions empresarials que els emeten, ja que l'emissió de títols no serveix tan sols per captar diners a les entitats que els emeten, sinó que a més les mateixes accions es converteixen en mecanisme de pagament. De fet, l'onada de fusions i adquisicions abans analitzada s'ha desenvolupat, en bona mesura, gràcies als diners-financiers que les pròpies ETN emetien i que els hi permetien adquirir altres empreses amb menor poder. Per altra banda, aquests mateixos diners-financiers s'han convertit en el mitjà per remunerar als directius i accionistes de les pròpies corporacions donant lloc al que Galbraith (2004) ha definit com a burocràcia corporativa que està constituïda pels executius que en casos extrems –p.ex. escàndols d'Enron, Worldcom o Parmalat– tendeixen a ocultar els propis resultats de la companyia via enginyeria comptable per tal de permetre la via ascendent dels seus propis beneficis.



Figura 3. Anunci del Lloyds Bank que defineix perfectament el domini financer del règim d'acumulació flexible o postfordista (Font: Harvey 1990:333).

#### 4.3.4.1. Del Sistema Bretton Woods al Règim Dòlar Wall Street

El sistema monetari internacional ha passat d'un sistema, més o menys, acceptat mundialment per les principals potències occidentals a una situació de clar predomini del dòlar. A partir del Sistema Bretton Woods (1944) el dòlar es convertí en la moneda hegemònica mundial, establint-se un sistema de tipus de canvi fix basat en la convertibilitat dòlar-or. Els EUA es convertien en la fàbrica mundial de diners, però els creixents desequilibris econòmics dels propis EUA (interns com externs), així com la impossibilitat de respondre a la convertibilitat de tots els dòlars que s'havien emès –els EUA tenien un deute de 60 miliards de dòlars al 1971– varen conduir al president republicà, Richard Nixon, a que de forma unilateral decidís rompre

<sup>45</sup> Un coeficient de caixa del 5% permet multiplicar per 20 cada nou euro introduït en el sistema en forma de dipòsits mitjançant la creació de diners bancaris a través de la cadena crèdits-dipòsits (Naredo, 2002).

amb el Sistema de Bretton Woods –acaba la paritat dòlar-or–, la qual cosa provocà una pèrdua de confiança amb el dòlar que estimulà la seva devaluació. La sortida a la crisi del dòlar va venir de la mà quan al 1973, en ple xoc petroler, saltava pels aires un dels altres punts essencials del Sistema Bretton Woods com era el sistema de tipus de canvi fix, amb la instauració d'un sistema de tipus de canvi flotants o flexibles que donà pas a l'entrada de noves monedes que entraven a competir amb el dòlar. Per altra banda, els EUA s'havien assegurat que el petroli es pagàs en dòlars, la qual cosa li atorgava un paper principal en l'escena mundial que les successives crisis energètiques dels 1970 acabarien per reforçar. A principis de 1974, R. Nixon eliminà els controls temporals als capitals per tal d'estimular la seva circulació, iniciativa aplicada també als bancs de Nova York (Brenner, 2003). Aquests canvis conformarien el que Peter Gowan (2000) ha definit com el RDWS –Règim Dòlar Wall Street–.

A partir d'aquests moments es va començar a desplegar una potent economia financera desregulada que permetria l'expansió global de les entitats privades que com s'ha vist eren capaces de crear els seus propis diners (diners-financers). Naredo (2002, 2006) recorda que el fet que el mercat financer estigui desregulat no significa que no hi hagi un fort intervencionisme estatal, ja que el marcat caràcter especulatiu de l'economia financera s'ha caracteritzat per l'expansió d'importants bombolles especulativo-financeres, donant lloc a situacions de risc de col·lapse del propi sistema. Brenner (2003) defineix aquest nou ordre com un keynesianisme financer, i exposa com a epítome d'aquesta la situació que es va produir al setembre de 1998 quan el *hedge fund* (Long Term Management Capital)<sup>46</sup> va anunciar a les autoritats que estava a punt de fer suspensió de pagaments, arrossegat per la crisi financera russa de la que esperava treure sucosos beneficis. La Reserva Federal va acudir al seu rescat, per la qual cosa va organitzar un consorci junt amb altres gegants financers per tal d'aportar 3625 milions de dòlars. Aquesta actuació de salvament va generar un nou i important precedent, ja que se confirmava l'estreta relació entre les lògiques especulativo-financeres i un potentíssim intervencionisme públic, sense el qual aquells instruments no podrien engegar-se. Aquella crisi va transmutar l'economia especulativo-financera vers el que se denominaren els valors de la "nova economia" (internet i noves tecnologies de la informació i comunicació) que col·lapsaren a la primavera del 2000. I, aquesta bombolla especulativo-financera, mitjançant l'aplicació de les mateixes mesures que marca l'ortodòxia monetarista, va transmutar en la bombolla especulativo-financera hipotecàrio-immobiliària que esclatà a l'agost del 2007 (Brenner, 2003; Naredo, 2006).

La situació econòmico-financera dels EUA a finals dels 1970 es va anar deteriorant, arribant a danyar la pròpia posició del dòlar i l'estructura financera internacional que s'havia fonamentat i fomentat en base al propi dòlar. Brenner (2003:61) apunta que "fou l'economia estatunidenca la que es va veure obligada a acceptar un pla "d'estabilització"" que es traduiria en un programa d'austeritat que afectava als sectors més vulnerables de la societat (p.ex. retall de la despesa en serveis socials i retall dels impostos que requeien sobre les empreses, increment de l'atur per aturar el creixement dels salaris). Harvey (2007:33) diu que "ara sabem gràcies als informes dels serveis d'intel·ligència britànics que els EUA estaven preparant activament la invasió d'aquells països [Aràbia Saudí, Abu Dhabi i Kuwait] el 1973, per tal de restaurar el flux del petroli i davallar el seu preu. Sabem també que els saudis acordaren en aquells moments, presumiblement sota pressió militar si no a conseqüència de l'amenaça oberta dels EUA, reciclar tots els petrodòlars a través dels bancs d'inversió de Nova York". El reciclatge dels petrodòlars a través de les institucions financeres dels EUA, va atorgar al dòlar i a aquestes institucions, el paper d'autèntic banc mundial i moneda mundial. L'enorme liquiditat de llavors, estimulada per uns baixos tipus d'interès va facilitar que alguns països perifèrics s'endeutessin per tal d'emprendre projectes de "modernització econòmica". Teòricament al darrera dels baixos tipus d'interès es trobava la voluntat de reforçar l'economia real dels EUA i estimular les exportacions, arribant a perdre entre 1975 i 1979 un quart del seu valor respecte del ien i del marc. En aquell context d'increment de la inflació mundial, els preus de les matèries primeres s'havien disparat, la qual cosa afavoria als països perifèrics que seguint el dictat de les elits nacionals i transnacionals havien establert uns models socioeconòmics lligats a l'exportació de matèries primeres. Semblava que el valor monetari de dites exportacions estaria

<sup>46</sup> Aquest hedge fund era dels guardonats amb el premi nobel d'economia (neoliberal) al 1997: Myron S. Scholes i Robert C. Menton.



permanentment en una senda ascendent i consegüentment no se preveien problemes financers de cara a satisfer les exigències dels deutes contrets fins aleshores.

A finals dels 1970 i principis dels 1980, amb la revolució conservadora i neoliberal Reagan-Thatcher, es posen les bases del règim d'acumulació financer amb la progressiva desregularització dels mercats de capitals. L'any 1979, en plena crisi dels ostatges d'Iran i amb la invasió soviètica d'Afganistan, Paul A. Volcker al capdavant de la Reserva Federal va augmentar els tipus d'interès del dòlar per tal de fer atractiva l'entrada de capitals als mercats nord-americans, per la qual cosa va propiciar que dins de l'OCDE es desplegàs l'eliminació a les traves a la lliure circulació de capitals (Fernández-Durán, 2003a). Tot això se justificava amb la teòrica lluita contra la inflació galopant dels moments, que s'havia de resoldre per la via de les polítiques monetaristes. Aquestes mesures deterioraren l'economia "productiva" dels EUA, al temps que estimulava la del Japó i Europa Occidental. La política econòmica de Reagan (*Reaganomics*) va combinar l'adopció d'un dòlar fort, reducció de despesa pública en serveis socials i un fort impuls del keynesianisme militar. La combinació d'aquests elements es traduïren en la crisi del deute extern que afavoria els interessos del dòlar i les elits dels EUA. Aquells països que s'havien anat endeutant en dòlars i en un context de petroli car (i matèries primeres cares) varen veure com de cop i volta el preu del petroli experimentava una important caiguda cap a principis dels 1980 que arrossegà a la resta de matèries primeres. Així doncs, no tan sols s'incrementava el tipus d'interès del dòlar, sinó que el preu de les matèries primeres que els països perifèrics comercialitzaven experimentaven una impressionant caiguda. En resposta al nou context se va procedir a aplicar mesures d'ajustament als països afectats. Segons Gowan (2000:63) "es va començar a emprar el RDWS com a mecanisme per obrir els règims financers i els mercats de productes interns del país en dificultats als agents estatunidencs". A més, les crisis dels mercats borsaris perifèrics anirien també a beneficiar a Wall Street ja que els capitals acudirien a aquella plaça com a enclavament segur. D'aquesta manera, la crisi del deute va servir per reorganitzar les relacions socials de producció de la perifèria, tot donant lloc a una major penetració del capital estranger junt amb una onada *privatòpica* establint les bases d'una creixent acumulació per desposseïció tal com l'ha definida Harvey (2004) o adquisitiva tal com l'ha definit Naredo (2006).

#### 4.3.4.2. Crisis financeres i nous ajustaments que alimenten noves crisis financeres.

El setembre de 1985, quan ja s'havien dut a terme la supressió dels controls als capitals internacionals (p.ex. Londres 1979; Japó, 1980; Holanda, 1981; Rep. Federal Alemanya, 1982; UE, 1992), es va arribar als Acords del Plaza<sup>47</sup> entre els membres del G-5 (EUA, Rep. Federal Alemanya, Japó, França i Regne Unit). S'acordava la depreciació del dòlar que es va traduir en un augment del valor del marc i del ien, junt amb una caiguda de l'activitat industrial i exportadora del Japó i de l'Europa Occidental que entraven en recessió cap a finals dels 1980, al temps que els EUA reduïen el seu dèficit comercial. Paral·lelament, l'economia especulativo-financera a les places del Japó i Europa Occidental es veïen en certa manera impulsades pels alts valors de les seves monedes. En el cas japonès, es va posar en marxa el "keynesianisme financer", abaratint els crèdits, provocant una espiral deute-crèdit, que es va traduir en una important bombolla especulativo-financera amb especial incidència en el sector immobiliari que finalment implosionà a principis dels 1990, i l'economia japonesa entrà en recessió. Mentre que als anys 1980 es duia a terme la consolidació del projecte europeu, adaptat a les regles de joc del nou règim d'acumulació, a Àsia es duia a terme una relocalització de la capacitat industrial des del Japó cap als països del SE Asiàtic, propiciada pel ien fort i un fort intervencionisme neoliberal.

La crisi de l'anomenada economia productiva a l'Europa Occidental i Japó va fer que a l'abril de 1995 s'arribessin als "Acords del Plaça invers". Aquests se concretaven en una sèrie d'accions conjuntes que resultessin en la revaluació del dòlar i la caiguda de cotització del marc i del ien. Brenner (2003:148) exposa que "l'Administració de Clinton afavoria així als proveïdors de béns no exportables, als prestamistes i als especuladors en Borsa a expenses dels fabricants,

<sup>47</sup> Encara que sigui a peu de pàgina, volem fer constar que un dels acords més importants del règim d'acumulació flexible es realitza en un espai turístic. El mític Hotel Plaza de Nova York. Aquest cas, com molts d'altres, serveix per il·lustrar la rellevància que adquireixen certs espais turístics que es situen en la cúspide de la piràmide del poder global, unes autèntiques illes dins del mapa mundial.

de la mateixa manera que ho havia fet l'Administració de Reagan a la primera meitat de la dècada de 1980". A la dècada dels 1990 s'entrava en un context diferent, s'inaugurava un nou ordre internacional caracteritzat per la desaparició dels blocs antagònics –països capitalistes i països del socialisme real– i, a partir d'aquests moments, els EUA ja no tendrien cap motiu per recórrer al salvament econòmic-financer de determinats països que podrien veure's atrets per l'altre bloc, deixant a partir de llavors que la sort d'aquells vengui dictada pel RDWS.

Els resultats dels "Acords del Plaza invers" foren la recuperació de les economies japonesa i alemanya, així com la recessió del SE asiàtic. L'any 1995, Mèxic experimentava una forta crisi especulativo-financera (la crisi tequila) que va forçar la devaluació del peso, la qual cosa anà de meravella al capital productiu i especulatiu dels EUA (així com a les elits mexicanes), que després d'haver signat el TLCAN, entraven a aprofitar-se de la situació d'un "país en rebaixes" com diu Harvey (2007:103). A més, a mitjans dels anys 1990 entrava en joc la fàbrica global xinesa que junt amb les maquil·les centre-americanes, competien amb les economies del SE Asiàtic en l'economia desigual mundial. Altrament, el manteniment de la paritat de les monedes del SE Asiàtic amb un dòlar que es revaloritzava incidia negativament en la capacitat exportadora dels "dragons", on esperaven beneficiar-se de l'economia especulativo-financera i la seva capacitat de creació de diners que es converteix en un cercle creditici-deutor. Les fallides d'importants *chaebols* (conglomerats empresarials familiars assistits pel govern) de Corea del Sud al 1997 va fer que a la regió entràs en escena el pànic, amb la qual cosa els països adoptaren l'obertura de les seves economies a la lliure circulació de capitals. Així i tot, la crisi es desfermà a tota la regió i entre els mesos de juliol i agost, els bancs estrangers havien retirat el 30% dels seus préstecs de la regió (Brenner, 2003).

La crisi va esclatar a Tailàndia, estenent-se cap a Corea del Sud, Indonèsia, Malàisia i Filipines. De l'ordre de 22 miliards de dòlars el 1997 i 30 miliards de dòlars al 1998 sortiren dels països asiàtics en crisi. Tant la crisi mexicana com la del SE Asiàtic comptaren amb la participació d'uns nous actors, els anomenats *hedge funds* (fons d'inversió lliure) (p.ex. Long Term Capital Management, Quatum Group, Iger Fund)<sup>48</sup> que es caracteritzen pel seu accés quasi il·limitat a préstecs per part dels majors bancs dels EUA i Londres principalment. El negoci d'aquests fons consisteix, fonamentalment, en especular en els mercats de divises. Anteriorment, a l'estiu del 1992 el *hedge fund* de George Soros (Quantum Fund) ja havia llançat un atac especulatiu, ni més ni manco, contra la lliura britànica i la lira italiana que afectà notablement al SME (Sistema Monetari Europeu). En el cas del SE Asiàtic, Gowan (2000) i Fernández-Durán (2003a) assenyalen la conjunció d'interessos per part del capital especulatiu i l'Administració Clinton. De fet, l'Administració Clinton va exigir que Tailàndia i Indonèsia obrissin les seves economies als agents financers dels EUA i un mes després es produïa l'atac especulatiu per part dels *hedge funds* contra les monedes regionals i la Borsa de Hong-Kong. Amb la fugida de capitals i el col·lapse de les monedes es produïen dos efectes immediats: primer, els bancs locals no podien fer front al volum del deute en dòlars que amb la caiguda de les monedes locals es traduïa en un imparable ascens d'aquest deute; segon, com que les institucions financeres occidentals no els hi deixaven préstecs en dòlars, no es podien saldar aquells deutes en ascens.

Gowan (2000) explica com les mesures preses per l'aliança FMI/Departament del Tresor dels EUA/Reserva Federal/Wall Street per Corea del Sud marcaran un punt d'inflexió en quant a la gestió de les crisis financeres. Fins aleshores, el FMI tenia la tasca d'estabilitzar el tipus de canvi i tranquil·litzar els mercats financers internacionals sobre la solvència dels bancs del país amb problemes. A través d'aquesta crisi s'intentava disciplinar la regió que havia funcionat, en part, al marge dels dictats del RDWS<sup>49</sup> i que podria donar lloc a la configuració d'un nou bloc hegemònic del sistema economia-món. A finals de 1997, en vistes de les dimensions que podia assolir la crisi coreana, el Departament del Tresor dels EUA canvià la seva actitud i el FMI sortí

<sup>48</sup> Per veure el funcionament dels hedge fund i en concret del LTCM (Long Term Capital Management) anar a Gowan (2000, pp.132-138; 157-164). En primer lloc, Peter Gowan posa de manifest les estretes relacions entre diferents bancs d'inversió, essent aquest fons una mena de càrtel; en segon lloc se posen de manifest les informacions privilegiades amb que aquest fons actuava; en tercer lloc, es destaca el fet que aquest fons mobilitzava quantitats enormes de 250 vegades el seu capital la qual cosa li atorga un poder descomunal; i finalment, cal dir que aquest fons comptava amb participació de bancs públics amb una posició clarament privilegiada.

<sup>49</sup> L'anomenat model de desenvolupament asiàtic coreà es caracteritzà per la combinació de mesures intervencionistes en una economia adreçada a l'exportació, amb una mà d'obra disciplinada i barata amb especialització en la indústria tecnològica.

al rescat de l'economia sud-coreana a canvi que aquella adoptàs els paquets de mesures que el Tresor dels EUA i el FMI havien determinat. Segons Gowan (2000:153) "el punt essencial d'aquest episodi fonamental és, no obstant, el fet que el govern estatunidenc va pretendre servir-se del pànic en els mercats financers, tractant el deute i moneda coreana com a palanca política amb la que assolir els seus objectius polítics dins de Corea".

Les previsions sobre les repercussions de la crisi no es compliren del tot, ja que s'estimava un redireccionament dels fluxos de capitals i en especial cap a les places nord-americanes i les més dinàmiques de la UE. Emperò, el col·lapse del SE Asiàtic va fer que davallés la demanda de matèries primeres, entre elles el petroli, a escala mundial amb la qual cosa es produïa una davallada important del valor monetari d'aquestes (p.ex. el petroli arribava a 8\$/barril al 1998). Així doncs, els països perifèrics i altament endeutats que centraven la seva economia, principalment, en l'exportació de matèries primeres varen començar a patir l'ona expansiva de la crisi de la regió asiàtica. La crisi asiàtica va fer que els "inversors-especuladors" comencessin a retirar els seus doblers dels "mercats emergents", entrant la moneda i el mercat de valors russos en crisi a l'estiu de 1998 (i amb ells el Long Term Capital Management). I, després de Rússia fou Brasil a finals de 1998, Argentina al 2001, Turquia 2001-2002, Uruguai i Brasil al 2002 (French, 2000; Fernández-Durán, 2003a; Harvey, 2007). Per molts autors, la crisi financera dels tigressos asiàtics i les posteriors crisis, no són més que senyals que l'actual sistema financer internacional altament desregulat i de les estructures que el sustenten, particularment Departament del Tresor/Wall Street/FMI. El que fou economista en cap del Banc Mundial, J. Stiglitz (2001) proposava, després d'haver participat en l'Administració Clinton i haver entrat dins del ventre de les institucions financeres mundials, la urgent revisió i canvi de les regles del joc, l'anomenada arquitectura financera, per evitar situacions semblants a les viscudes al llarg dels tèrbols i feliços anys 1990.

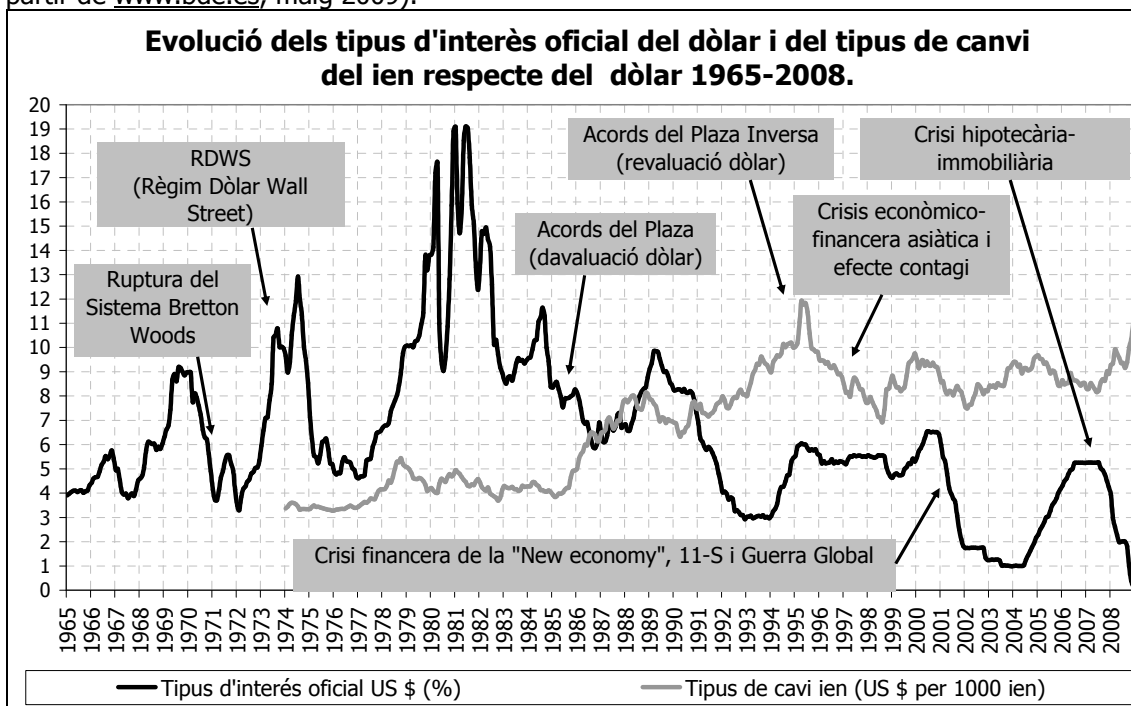
El col·lapse de les economies perifèriques va potenciar l'expansió de la bombolla borsària dels EUA, i molt particularment aquella vinculada amb els valors tecnològics, però que efectuava de corretja de transmissió per animar la resta d'activitats especulativo-financeres<sup>50</sup>. Els EUA actuaven de pol d'atracció dels capitals especulativo-financers (p.ex. fons d'inversió, *hedge funds*, fons de pensions, etc) de bona part del planeta. Emperò, l'expansió de la bombolla borsària dels EUA va anar lligada a la revalorització del dòlar degut al col·lapse sistèmic en les perifèries, i de rebot en un creixent dèficit comercial, la qual cosa es traduïa en un alentiment del creixement dels valors agregats dels EUA. Brenner (2003:191) exposava com entre 1997 i 1998, les cotitzacions dels valors de la "nova economia" havien augmentat un 41%, mentre que els guanys no ho havien fet en absolut, la qual cosa el du a afirmar que "aquesta enorme i creixent enclotxa entre els preus de les accions i els beneficis suggeria que el que es mostrava en el mercat de valors no era un simple reflex de la millora enregistrada a l'economia real, sinó pel contrari una bombolla financera". Aquesta bombolla semblava haver arribat al seu punt àlgid al 1998, i per tal d'evitar una caiguda de les cotitzacions borsàries, Alan Greenspan –president de la Reserva Federal, 1987-2006– va intervenir en els mercats de títols i crèdits a finals de 1998, al temps que s'iniciava la devaluació del dòlar. Tot estimuland de forma exuberant aquella bombolla, i a finals de 1999 es tornava a fer una intervenció borsària-monetària semblant a la de l'any anterior. L'any 2000 la relació entre el valor borsari de les empreses no financeres dels EUA i el seu patrimoni net, conegut com a Quocient de Tobin, va assolir el valor més alt de tota la història amb un 2,06, quan a l'any 1929, moment d'explosió de la bombolla borsària de Nova York, aquest coeficient era d'1,3 (Brenner, 2003:195).

Al gràfic 17 es poden observar les dinàmiques dels tipus d'interès del ien respecte del dòlar, que responien als acords internacionals com els del Plaza, però també a les respostes de la política monetària dels EUA per estimular la seva economia, i molt particularment la financera. D'aquesta manera, en moments de crisi, l'administració dels EUA i la Reserva Federal han tendit a desplegar un paquet de mesures que s'han caracteritzat per la injecció de liquiditat, disminució de tipus d'interès i reduccions fiscals. Aquestes mesures han estat

<sup>50</sup> Gowan (2000:166) conclou que "Aquesta pauta estructural significa que els governs estatunidencs han adquirit un interès vital en el manteniment del model internacional de relacions monetàries i financeres, que és extraordinàriament volàtil, inestable i propens a crisis, perquè són precisament aquests trets els que mantenen vastes entrades de capitals a Nova York. És en aquest context on podem percebre el sentit en que els grans *hedge funds* no són una aberració, sinó, pel contrari, institucions financeres que treballen a favor de l'interès nacional estatunidenc (profundament distorsionat)".

recolzades, per altra banda, per un fort intervencionisme polític-militar que ha servit de recolzament a les polítiques financeres. D'aquesta manera, nombrosos autors sostenen que la geoeconomia i la geopolítica dels EUA formen un cos unitari que ha tingut una forta repercussió a escala global (Gowan, 2000; Fernández-Durán, 2003a). Al gràfic 17 també es pot veure l'evolució del tipus de canvi del ien respecte del dòlar que ens permet apuntar alguns dels principals canvis esdevinguts en el sistema economia-món, en el que les interrelacions entre el dòlar i l'economia japonesa, a més de la resta del SE Asiàtic i Europa, han estat molt intenses. S'ha passat de 3,3 dòlars per cada 1000 iens de principis de l'any 1974 fins arribar al màxim de 11,92 dòlars per 1000 iens a l'abril de 1995. A partir de llavors, el tipus de canvi disminuí lleugerament, per després amb la crisi econòmico-financera desfermada el 2007, s'ha tornat a incrementar en favor de la moneda japonesa respecte del dòlar. El que Susan Strange (1999) defineix com l'eix EUA-Japó.

Gràfic 17. (Font: tipus d'interès del dòlar a partir de de Federal Reserve Board, Statistics: Releases and Historical Data [www.federalreserve.gov/releases/](http://www.federalreserve.gov/releases/), maig 2009; tipus de canvi a partir de [www.bde.es](http://www.bde.es), maig 2009).



A la taula 48 es pot comprovar la creixent rellevància que adquireix l'economia especulativo-financera, que es situa per damunt de l'economia real. Durant el període que va del 1982 al 2008, el PIB mundial que s'empra com a indicador de l'economia real, s'havia multiplicat per 5,8 assolint la xifra de 60,9 bilions de dòlars ( $10^{12}$ ) i el comerç mundial –mesurat en el volum de les exportacions en termes monetaris– es multiplicà per 5,7 en el mateix període. Emperò, allà on més s'ha intensificat l'economia ha estat en la dimensió financera. Naredo (2003b, 2006, 2010) destaca el rellevant paper dels actius financers dins de l'economia global que guanyen un pes primordial dins de l'economia-món passant dels 13,9 bilions de dòlars al 1982 als 214,4 bilions del 2008, arribant a multiplicar per un factor de 3,5 el PIB mundial. Es pot veure la consolidació de la "bombolla financera" en el fet que al temps que s'ha expandit la Formació Bruta de Capital Fix (FBCF) a un ritme anual del 6,6%, els actius financers ho han fet a l'11,1% anual. El que significa que el valor financer ha més que duplicat al ritme d'expansió de la FBCF. Si a l'any 1982 la FBCF suposava el 20,8% dels actius financers, al 2008 aquesta tan sols era el 6,9%. Es pot concretar que en el període de l'eufòria borsària dels valors tecnològics, els actius financers s'expandiren en torn a un 10,8%, mentre que per altra banda l'economia real mostrava símptomes d'alentiment degut a la implosió soviètica i les crisis de les economies perifèriques. Mentre que, entre 2004 i 2007 els actius financers mundials s'expandien en torn a un 16% anual, quan l'economia real en termes de PIB mundial ho feia en un 8,3%. Un creixement mundial dels agregats de renda que era propulsat, en part, per la

irrupció dels dos gegants asiàtics (Xina i Índia) i la recuperació dels "dragons". El 2008 ja en plena crisi global, el PIB mundial es va seguir expandint amb una taxa de l'11,7%, mentre que el valor dels actius financers experimentava una contracció del 6,6% (Naredo, 2010).

Els "dineros financers" s'han consolidat com a mecanisme de pagament, seguint aquella lògica ja exposada per Marx D-M-D (Diners-Mercaderia-Diners) o M-D-M (Mercaderia-Diners-Mercaderia) amb la particularitat que les accions compleixen alhora amb les dues condicions, la de diners i la de mercaderia. Així, l'expansió del poder de les ETN s'ha dut a terme en bona mesura en base al poder de compra que s'han atorgat gràcies a la pròpia emissió de "dineros financers", i que després d'absorbir altres empreses o expandir-se en altres regions i submergir-se en nous "espais de negoci", veuen com gràcies a la confiança que desperten, les seves accions es revaloritzen, podent així seguir en l'espiral adquisitiva descrita per Naredo (2003b, 2006, 2010).

**Taula 48. Evolució dels principals agregats "reals" i financers a escala planetària, 1982-2008 (Font: Naredo 2006:78; Naredo 2010:78).**

	Població (10 <sup>9</sup> persones)	PIB/càpita (\$corrents)	PIB (10 <sup>12</sup> \$ corrents)	Exportacions (10 <sup>12</sup> \$ corrents)	Inversió (FBCF)*(10 <sup>12</sup> \$ corrents)	Actius financers (10 <sup>12</sup> \$ corrents)
1982	4,6	2.426	11,1	1,8	2,9	13,9
1988	5,1	3.552	18,2	2,3	3,9	36,5
1995	5,7	5.003	28,3	4,9	5,7	77,8
2000	6	5.150	31	6,1	7,1	120,1
2004	6,4	6.390	40,9	8,4	9	148,6
2008	6,7	9.092	60,9	10,4	15,0	214,4
Variació anual %	1,5%	5,2%	6,7%	7,0%	6,6%	11,1%

Territori habitable: 133 milions de km<sup>2</sup> que no creixen

\* Formació Bruta de Capital Fix.

\*\* Exclosos els productes financers derivats negociables.

En la representació dels anteriors agregats es pot veure clarament com es produeix una clara tendència cap a una economia de base financera que va transmutant-se en successives bombolles i crisis. Es produeix el que Frederick Soddy ja havia anotat al 1926, i que Herman Daly (1995) recorda al pròleg de la segona edició del llibre *For the common good*, segons la qual es cau en l'error de confondre la "vara" de mesurar la riquesa, els diners com a passiu financer, amb la riquesa real; i l'expansió del deute es confon amb l'expansió de la riquesa. Frederick Soddy (1926:86-87) exposava com "una persona que tengui, per exemple, 20 mil lliures invertides al 5% pot gaudir perpètuament, sense treballar d'un ingrés de mil lliures a l'any, i llavors també els seus hereus. Consumint riquesa cada dia de les seves vides, sempre tenen la mateixa riquesa que el primer dia. Això no pot ser ni física ni economia. És un engany com qualsevol altre exemple de moviment perpetu [...] Estan tan acostumats a viure dels interessos del deute que no es donen compte de l'absurd que és que tots intentin fer el mateix. Quan tractam de la riquesa de les nacions més que de la individual –això és economia política en sentit real- [...] els punts de vista del treballador manual [...] estan en estricta concordança amb els fets de la vida i amb les lleis físiques que regulen la producció de riquesa".

François Quesnay al *Tableau Economique* del 1758 exposava de la següent manera la relació entre el poder financer i el de determinats països –una exposició que es podria estendre a persones i empreses–: "les nacions pobres necessiten una intervenció major de diners en el comerç, ja que en elles es sol pagar tot al comptat perquè ningú pot confiar en les promeses de qualsevol. Però a les nacions riques existeixen molts homes reputats per la seva fortuna la promesa per escrit dels quals és acceptada com a garantia segura a causa de la seva riquesa, de manera que totes les vendes importants es fan a crèdit, és a dir, mitjançant rebuts que reemplacen als diners, facilitant considerablement el comerç" (Quesnay a Carpintero et al. 1999b:369).

Així doncs, l'expansió de les bombolles financeres s'ha anat traduint en un "efecte riquesa" que ha beneficiat tant a empreses com a famílies, particularment dels països centrals, però també de les elits de la perifèria. Aquest efecte riquesa va lligat al fet que s'ha creat un panorama d'aparent abundància de liquiditat, amb la qual cosa es genera una espiral creditícia,

en la que pràcticament tota la societat acaba per endeutar-se. Les majors facilitats de crèdit, gràcies a l'apalancament de l'estat, ha propiciat que empreses i persones anassin abandonant la lògica de l'estalvi, al temps que s'ha desfermat una bogeria consumista (i inversionista) impulsada per la gran capacitat d'endeutament que podien assolir tant famílies com empreses i alimentada pels "focs artificials" de la propaganda i els *mass media*. Aquell efecte riquesa, en el cas dels EUA en plena eufòria borsària dels 1990 va afectar de rebot a tota l'economia global. Entre les economies afectades es trobava l'alemanya que es recuperava dels costos de la reunificació alemanya i de la construcció europea, i que experimentà un increment de les seves exportacions als EUA, en part, degut a la crisi del SE asiàtic (Brenner, 2003).

#### 4.3.4.4. *L'euro entra en joc, crisi financera de la Nova Economia, Guerra d'Irak i nova expansió financera.*

El 1999 es posava en circulació l'euro amb unes majors restriccions per part del BCE (Banc Central Europeu) que no el dòlar. Cal dir que l'euro va néixer com una moneda feble, particularment pel fet que el Regne Unit no entrava dins de l'Eurogrup. S'ha de tenir en compte que la City de Londres és el principal mercat financer de la UE, el major mercat de divises del món i on hi ha la major concentració bancària del planeta (Fernández-Durán, 2003b). En aquell context, l'euro experimentà una progressiva devaluació respecte del dòlar que era sostingut per l'eufòria borsària dels valors tecnològics. L'adopció de l'euro dotava de seguretat a l'espai europeu front a les sacsejades especulatives que afectaven a quasi tot el planeta, al temps que atorgava a les empreses transnacionals la capacitat de crear diners-financers recolzats per l'euro. Entre el 2000 i principis del 2001, els valors tecnològics dels EUA s'enfonsaren, arrossegant l'economia real que s'alimentava de l'efecte riquesa propiciat per la bombolla borsària: 5 bilions de dòlars s'evaporaren (Brenner, 2003:254)<sup>51</sup>.

La crisi econòmico-financera dels EUA va anar acompanyada pels fatídics atemptats del 11 de setembre de 2001. Naredo (2006) exposa com el terrorisme internacional (Al Qaeda) va servir de coartada a l'Administració de G.W. Bush que desplegà, amb aquella justificació, un potent paquet de mesures intervencionistes per tal de rescatar l'economia estatunidenca, en caiguda lliure des del col·lapse de la "nova economia". Una mena de recuperació de la *reaganomics*: reducció dels tipus d'interès; reducció fiscal; disminució i reorientació de la despesa pública; relançament de la despesa militar; autorització d'autocartera de les empreses per estimular les cotitzacions borsàries; abaratiment de despeses financeres; impuls del sistema *subprime* (crèdits hipotecaris d'alt risc) i la seva titulació (*securitization* en anglès) (Naredo, 2006; Lordon, 2007; Lordon, 2008; Ramonet; 2008).

L'any 2002 el dòlar s'anava debilitant, i de rebot l'euro en sortia reforçat. Després de la crisi borsària dels EUA, es començaren a destapar diversos casos de corrupció comptable vinculats a l'enginyeria comptable. Entre aquests, el cas més destacable fou el de la corporació energètica, Enron Corporation que feu fallida a finals del 2001 i arrossegà a la prestigiosa firma d'auditoria Arthur Andersen, que havia manipulat els informes comptables. Aquesta situació introduí més "nerviosisme" en els mercats i precipità encara més la caiguda del dòlar. Harvey (2004) i Fernández-Durán (2003a) coincideixen en senyalar que la situació hegemònica del RDWS i dels EUA es mostrava cada cop en una situació de major fragilitat, una situació que s'agreujava pels enormes "dèficits bessons" –dèficit per compte corrent degut al desequilibri comercial exterior i dèficit fiscal per la reducció dels impostos i increment de determinades partides de despesa pública– que tan sols es podien sostenir mitjançant un dòlar fort i un Wall Street atractiu. En les mateixes condicions, qualsevol altre país seria forçat per part dels organismes financers internacionals (FMI) a aplicar un intens "programa d'ajustament. Entre d'altres motius, és per reforçar el RDWS que s'inicià el projecte de "guerra global permanent" amb la ruptura del multilateralisme i l'adopció de les guerres preventives.

En aquells moments, l'euro se convertí en la segona moneda mundial i a l'espai europeu es començava a crear un circuit propi per la captació i creació de liquiditat internacional, així com la dotació d'un aparell militar d'acord amb el seu pes econòmic global (Fernández-Durán, 2005; Naredo, 2006). A mitjans del 2003, el 20% de les reserves mundials de divises ja eren en

<sup>51</sup> Al llarg del procés de la liberalització financera dels EUA s'han produït un bon nombre de crisis especulativo-financeres: crack borsari al 1987; crack dels *junk bonds* (bonus fems) al 1990; crisi dels *saving and loans* (caixes d'estalvi) al 1994 (Lordon, 2007).

euros, front al 68% en dòlars; i a més, molts de fluxos comercials es pagaven ja en euros. Particularment, l'euro i les transnacionals de la UE s'estaven adreçant a Iraq i el petroli es començava a pagar en euros. Tal com apunta Peter Gowan (2000) la política econòmico-financera dels EUA, des de la ruptura de la paritat dòlar-or, ha estat vinculada a la geopolítica del petroli i la presència i control dels EUA de la regió de l'Orient Mitjà. En plena crisi financera i quan els casos d'enronitis esclataven, George W. Bush presentà a l'Acadèmia militar de West Point l'estratègia militar dels EUA de la "guerra preventiva". Una estratègia que ja havia estat dissenyada pels neoconservadors estatunidencs al 1997 en l'anomenat *Project for the New American Century (PNAC)*<sup>52</sup> on es trobaven els que serien els falcons de la guerra de Bush: Dick Cheney; Paul Wolfowitz i Donald Rumsfeld. El PNAC considerava la urgència d'atacar Iraq, i de fet els bombardejos del 1999 foren en bona part deguts a la pressió exercida per part dels lobbies neocons dels EUA, ja sota l'argument de l'existència d'armes de destrucció massiva. La UNMOVIC (United Nations Monitoring, Verification and Inspection Commission) no va arribar a demostrar l'existència d'armes de destrucció massiva i el seu president, Hans Blix, s'oposava a la intervenció bèl·lica degut al fet que encara no s'havien esgotat les vies diplomàtiques del multilateralisme (Giordano, 2002).

Nogensmenys, Bush ja havia decidit atacar Iraq, començant una guerra al 20/03/2003 que es pensava que seria curta i poc costosa. Però que a canvi serviria per apuntalar el dòlar, estimular l'economia de guerra gràcies a la potenciació de la despesa pública en matèria militar, les tasques de reconstrucció del país, l'accés al control del petroli iraquità (és el tercer país en les majors reserves de petroli convencional) i de pas refermar la posició dels EUA a la regió de l'Orient Pròxim. Entre els objectius es trobaven el de fer-se amb el control el grifo del petroli mundial, que al mateix temps havia de possibilitar diluir el poder de l'OPEP que anava en ascens des de l'arribada d'Hugo Chávez al poder a Veneçuela (1999) i també reforçar el seu paper hegemó mundial com a àrbitre en matèria energètica front a uns gegants asiàtics que avançaven pel planeta en cerca de matèries primeres, així com d'una Europa que es perfilava en superpotència. Entre aquesta estratègia es trobava, també, la d'enderrocar al bolivarià Hugo Chávez per tal de debilitar l'OPEP, per la qual cosa la CIA va recolzar el cop d'estat contra el president veneçolà de l'11/04/2002 (Harvey, 2004; Fernández-Durán, 2005; Giordano, 2002; Giordano, 2007). Emperò el control del petroli i la guerra d'Iraq també tenien com a rerefons, el reforçament del dòlar i per extensió del RDWS. Com als anys 1970, els EUA varen poder fer front a l'alça del preu del petroli acudint al petroli domèstic, en aquest nou escenari es podria assegurar un "petroli diferenciat", al temps que les seves empreses transnacionals s'haurien de fer amb el control del comerç internacional del cru. D'aquesta manera se pretenia reduir el fort dèficit comercial i apuntalar al RDWS.

Malauradament l'estratègia petromilitar i financero-militar no semblava cenyir-se al previst. En el segon mandat de G.W. Bush (2004-2008) els costos de la guerra s'havien disparat<sup>53</sup>, mentre que el preu del petroli presentava una corba ascendent motivada per l'enorme conflictivitat a l'Orient Mitjà, però també pel proper assoliment del zenit del petroli i el final del petroli barat i la creixent especulació financera en els mercats de futurs (Sempere i Tello, 2007). En conseqüència, la balança comercial dels EUA resultava encara més perjudicada. Fins aleshores, l'estratègia seguida fou la de davallar els tipus d'interès del dòlar per tal d'estimular les exportacions dels EUA. La davallada dels tipus d'interès del dòlar feu que les altres monedes fortes, l'euro i ien, haguessin de secundar sengles reduccions. Emperò aquesta política monetària dels EUA, junt amb la progressiva desregularització financera i reducció de càrregues fiscals es va traduir en un clima molt propici per a l'especulació financero-immobiliària. D'aquesta manera, als EUA es va produir una enorme bombolla especulativa que afectava: per una banda, al món de les finances, amb la titulació de les hipoteques i on acudien els capitals especulatius (particularment els *hedge funds*) que trobaven un hàbitat idoni després de la ressaca de la "nova economia"; i per una altra banda s'alimentava una escalada dels

<sup>52</sup> [www.newamericancentury.org](http://www.newamericancentury.org) (octubre 2005).

<sup>53</sup> J.E. Stiglitz (17/02/2006) calculava els costos de la guerra d'Iraq en torn als 1,52 bilions de dòlars. En un primer moment el govern dels EUA va calcular el cost de la guerra entre 100 i 200 miliards de dòlars. Aquests foren rectificats i la xifra oficial ascendia a 500 miliards de dòlars. Stiglitz els hi afegeix a més els costos sanitaris dels ferits (500 miliards de dòlars), defuncions (500 miliards de dòlars), les primes de reengantxament i ascens de la despesa militar (652 miliards de dòlars), interessos del deute del finançament de la guerra (98 miliards de dòlars).

preus dels immobles al temps que es desencadenava un tsunami urbanitzador mundial (Fernández-Durán, 2006; Chesnais, 2008).

L'efecte riquesa generat pels booms borsaris descrits per Robert Brenner (2003), se tornaven a materialitzar de la mà de la bombolla immobiliària en la que hi participaven amplíssims sectors de la societat gràcies als anomenats préstecs *NINJA* (No Income, No Job or Asset) (Lordon, 2007). D'aquesta manera, gràcies a la bombolla immobiliària s'impulsava el consum als EUA via crèdit-endeutament (derivat de l'efecte riquesa) als EUA, però també als països de la UE que presentaven un perfil molt semblant en el quadre macroeconòmic (elevat dèficit comercial) i/o una forta desregularització en matèria financera i urbanística, com eren els casos del Regne Unit (el major mercat mundial de divises), Irlanda (el "dragó" europeu) i l'Estat espanyol (un dels majors mercats immobiliaris i turístics del món).

Al gràfic 18 i a la taula 49 es pot observar l'evolució de la balança de pagaments dels EUA. Es pot prestar especial atenció a la balança comercial de mercaderies que amb el desplegament del RDWS va començar a ser deficitària, la qual cosa es traduïa amb una suposada minva de l'aparell industrial dels EUA i amb una reorientació de l'economia cap a la dimensió financera. Emperò, aquest procés coincideix amb l'establiment d'un dòlar fort, l'adopció de programes d'ajustament degut a la crisi del deute a molts de països de la perifèria i l'expansió del capital transnacional estatunidenc. De fet, el sector financer i l'industrial estan estretament vinculats i es reforcen mútuament. La devaluació del dòlar arran dels Acords del Plaza (1985) es pot veure com es tradueixen en una minva del dèficit per compte corrent que passava de representar el 2,8% del PIB al 1985 a l'1,36% del PIB al 1990 (1,36 miliards dòlars), coincidint amb un període de contracció crematística (en termes de PIB) de l'economia dels EUA que es començà a recuperar a finals dels anys 1980, al temps que esclatava la primera bombolla borsària (19/10/1987). La dècada dels 1990 s'inauguraren amb la implosió del bloc soviètic, una contracció de l'economia mundial, i la instauració del Nou Ordre Internacional de George H. Bush amb la 1a Guerra del Golf. Tal com va ocórrer el 1956 quan es Naser nacionalitzà el Canal de Sués, en aquesta ocasió l'establiment del NOEI es tanteja a la regió del Pròxim Orient i Orient Mitjà amb la Guerra del Golf, i se configura i consolida el paper hegemònic global dels EUA. En els 1990 es combina, a part de la dissolució de la Guerra Freda, una situació de preus del petroli baixos i que, per tant, impacten poc en la balança comercial, i una elevada (i creixent) desregularització financera i comercial. La combinació d'aquests elements fa que s'abandoni la preocupació predominant fins llavors respecte del dèficit comercial dels EUA i es desplega un predomini del RDWS que actuava com a mecanisme segur per finançar tant el dèficit comercial com el fiscal. D'aquesta manera, al 2000 el dèficit per compte corrent assolía la quantitat de 417 miliards de dòlars (4,25% del PIB) quasi quadruplicant-se respecte de 1995, any en que s'arriba als "Acords del Plaza Invers" (Brenner, 2006).

Entre el 2000 i el 2007 el dèficit per compte corrent va augmentar en un 75,2% fins als 731 miliards de dòlars (5,28% del PIB), en bona mesura degut a un increment constant del preu del petroli que afectava a la resta de mercaderies. Paradoxalment, aquesta situació s'ha mantingut gràcies al poder d'atracció que tenien la Borsa i el dòlar, ja que capitals de tot el planeta s'adreçaven a Wall Street on participaven de l'economia de casino i adquirien Bonus del Tresor dels EUA. Segons Warde (2005) els bancs centrals asiàtics havien finançat el dèficit per compte corrent dels EUA en un 85%, absorbint els dòlars procedents de les compres dels EUA a l'exterior. Els bancs centrals tenien uns 2 bilions de dòlars que els retenien per tal d'evitar l'augment de la cotització de les seves monedes en els mercats de divises. I, entre aquests bancs es troba el xinès que mantenia una política monetària controlada per tal d'evitar la revalorització de iuan<sup>54</sup> i així poder seguir estimulants les exportacions xineses.

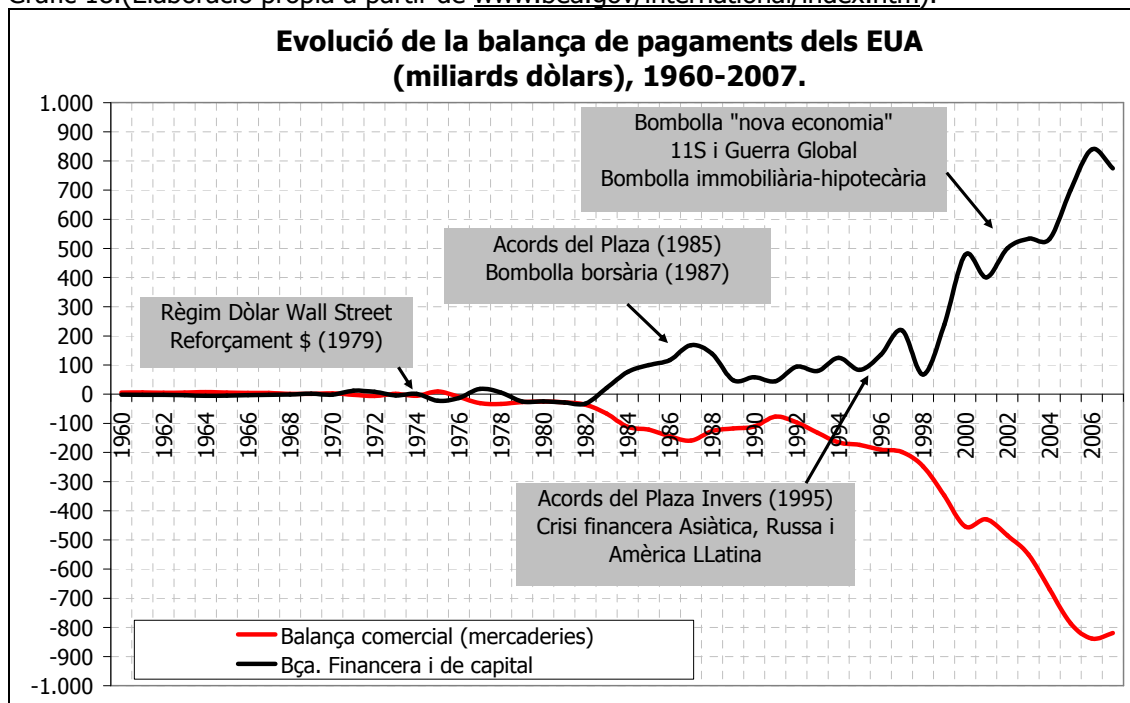
La constant depreciació del dòlar va fer que l'euro s'apreciés, alentint al mateix temps el creixement de l'economia real europea, amb la qual cosa els bancs centrals asiàtics començaren a diversificar les seves reserves en base a l'euro que es consolidava com la moneda forta en un escenari de preus del petroli en escalada permanent. A més, països com Rússia i Xina, principalment, començaren a adquirir or com a reserva, per tal d'independitzar-se progressivament dels dictats del dòlar i de l'euro. El creixent dèficit comercial es va anar

<sup>54</sup> El 1994 Xina va vincular el iuan al dòlar. La caiguda del dòlar va ser també un dels motius del boom xinès de principis de segle XXI. Warde (2005) apunta que les asimetries de les relacions xino-estatunidenques són impressionants, essent el dèficit dels EUA amb Xina de 207 miliards de dòlars, més d'1/3 del total.



finançant mitjançant el nou boom especulativo-financer dels EUA on hi acudien capitals de tot el planeta, fins i tot els fons sobirans –asiàtics i del món islàmic–, però per tal d'aturar els riscos inflacionaris i l'elevat dèficit comercial, la Fed decideix pujar els tipus d'interès del dòlar que s'havia mantingut en torn a l'1% entre el novembre del 2003 i el maig del 2004, fins arribar al 5,26% al juliol del 2007.

Gràfic 18.(Elaboració pròpia a partir de [www.bea.gov/international/index.htm](http://www.bea.gov/international/index.htm)).



**Taula 49. Evolució de la Balança de Pagaments dels EUA(miliards dòlars), 1960-2007**  
(Font: elaboració pròpia a partir de Bureau of Economic Analysis, a [www.bea.gov/international/index.htm](http://www.bea.gov/international/index.htm), juliol 2008).

	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2007
Balança comercial (mercaderies) (10 <sup>9</sup> \$)	4,9	5,0	2,6	8,9	-25,5	-122,2	-111,0	-174,2	-454,7	-787,1	-819,4
Bça. Serveis (10 <sup>9</sup> \$)	-1,4	-0,3	-0,3	3,5	6,1	0,3	30,2	77,8	74,9	75,6	119,1
Bça. Transferències (10 <sup>9</sup> \$)	-4,1	-4,6	-6,2	-7,1	-8,3	-22,0	-26,7	-38,1	-58,6	-89,8	-112,7
Bça. Rendes (10 <sup>9</sup> \$)	3,4	5,3	6,2	12,8	30,1	25,7	28,6	20,9	21,1	72,4	81,7
Bça. Compte Corrent (10 <sup>9</sup> \$)	2,8	5,4	2,3	18,1	2,3	-118,2	-79,0	-113,6	-417,4	-729,0	-731,2
Bça. CC respecte PIB (%)	0,54	0,76	0,22	1,11	0,08	-2,80	-1,36	-1,54	-4,25	-5,86	-5,28
Bça. Financera i de capital (10 <sup>9</sup> \$)	-1,8	-5,0	-2,1	-22,8	-24,9	99,5	58,1	82,8	477,7	700,7	774,3
Errors i omissions (10 <sup>9</sup> \$)	-1,0	-0,5	-0,2	4,7	22,6	18,4	27,4	31,7	-59,3	32,3	-41,3

#### 4.3.4.3. S'acaba la festa financero-immobiliària i comença una profunda crisi.

La bogeria financero-immobiliària desfermada als EUA (i altres països) va esclatar, precisament, al mes d'agost de 2007 amb l'anunci de la fallida d'importants entitats de crèdit dels EUA<sup>55</sup>. A partir de llavors, l'epidèmia s'ha estès per tot el sistema financer, ja que a la

<sup>55</sup> En el següent text s'apunten algunes qüestions relacionades amb la crisi econòmico-financera iniciada al 2007 fins a la Cimera del G-20 de 15/11/2008. En qualsevol cas, diversos analistes coincideixen en que aquesta situació podrà marcar un punt d'inflexió en les lògiques sistèmiques del capitalisme global. Degut a la impossibilitat de mantenir "viva"

titulació dels crèdits hi havien acudit tot tipus de capital i procedents de tots els racons del planeta. Avui en dia, pràcticament, tot el sector bancari i financer mundial està quasi totalment interconnectat. Entre les entitats afectades es trobaven algunes de les més reconegudes mundialment: als EUA, Citigroup, Bear Stearns, Meryl Lynch, First National of Nevada, First Heritage Bank of California, IndyMac Bancorp i les agències hipotecàries semipúbliques Fannie Mae i Freddie Mac; al Regne Unit, el Northern Rock, Royal Bank of Scotland, HSBC, Barclays, Lloyds i HBOS; a França, la Société Générale; a Suïssa el Swiss Re i l'UBS; etc.

Com ja s'ha esmentat, els fons sobirans, han aprofitat aquesta crisi per penetrar en el sistema econòmic-financer i empresarial de molts països que fins aleshores havien mantingut certes reticències a la seva entrada, en concret els països centrals. L'entrada d'aquests fons implicava serioses contradiccions pels defensors del dogma neoliberal que havien proposat el despreniment de les pertinències de l'Estat per a la conversió en el tot privat. Així que derivat del procés privatitzador, es trobaven que uns fons públics (o semipúblics) podien fer-se amb bona part de l'aparell productiu i de les entitats financeres dels països occidentals. A més, molts d'aquells fons provenien del "món islàmic" i dels països asiàtics. Tanmateix, en temps de col·lapse financer, aquests fons han estat ben rebuts i encara que no han pogut pal·liar la caiguda, aquests ja han penetrat dins de les fortaleses del Nord que fins aleshores eren vistos amb algunes reticències (taula 50).

<b>Taula 50. Rescat de la banca per part de fons sobirans (Font: González, 14/09/2008).</b>				
<b>Entitat</b>	<b>Fons Sobirà</b>	<b>Data</b>	<b>Participació</b>	<b>Milions dòlars</b>
UBS (Suïssa)	GIC-Singapur	Desembre 2007	9%	9.700
	Arabia Saudí	Desembre 2007	2%	1.800
Citigroup (EUA)	ADIA-Abdu Dhabi	Novembre 2007	4,9%	7.500
	GIC-Singapur	Gener 2008	4,5%	6.900
	KIA-Kuwait	—	1,6%	3.000
Merrill Lynch (EUA)	Temasek-Singapur	Desembre 2007	9,9%	5.000
	Kia-Kuwait	Gener 2008	5,7%	3.400
	Temasek-Singapur	Juliol 2008	10,3%	3.400
	KIC-Corea	Gener 2008	3,3%	2.000
Morgan Stanley (EUA)	CIC-Xina	Desembre 2007	9,9%	5.000
Barclays Bank (R. Unit)	QIA-Qatar	Juny 2007	8,9%	3.500
	CDB-Xina	Juliol 2007	3,1%	3.300
	Temasek-Singapur	Juliol 2007	2,1%	2.000

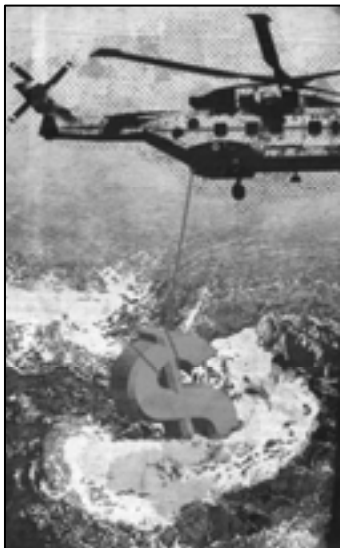


Figura 4. Rescat del RDWS

La crisi hipotecàrio-immobiliària es va propagar, resultant tot un seguit de caigudes dels valors borsaris a les Borses de tot el món en repetides ocasions. La resposta per part de les administracions públiques a les anunciades fallides de les entitats financeres i al desplomament borsari ha consistit, fonamentalment, en la creació de major liquiditat per part dels Bancs Centrals (Reserva Federal dels EUA, Banc Central Europeu, Banc de Canadà, Banc d'Anglaterra o el Banc Nacional Suís). Una intervenció que ha estat superior a la de després dels atemptats de l'11S (i la crisi borsària) i ha estat titllada com una de les majors de la història del capitalisme global en que la retòrica oficial es basa en la màxima: "que cada pal agunti la seva pròpia vela". Paral·lelament, els governs dels països més afectats per l'anunciada crisi financer-immobiliària també han desplegat tot un paquet de mesures destinades a rescatar paral·lelament als sectors financer i immobiliari, al temps que se duen a terme nous retalls fiscals amb la qual cosa es minimitzava més la cobertura social pública, en uns països en els que s'havia instaurat ja l'anomenat "Estat mínim" (p.ex. EUA, Regne Unit o Estat espanyol) (EFE, 10/08/2007; Bauer, 17/08/2007;

permanentment aquesta redacció, deixam d'analitzar l'evolució d'aquesta crisi al novembre de 2008, però hem intentat aportar alguns aspectes relatius a la seva configuració i expansió.

Velázquez-Gastelu, 17/08/2007; Pardo. i Gallego, 16/01/2008; González, 14/02/2008; EFE 12/03/2008; Pardo, 12/03/2008; Pozzi, 27/08/2008; Pérez, 10/08/2008).

En definitiva, es tractava de rescatar el RDWS, una situació que per alguns analistes, com per exemple el premi nobel d'economia, Paul A. Samuelson (10/08/2008), es resoluria amb un simple canvi de govern als EUA, però no de les regles del joc del capitalisme global de domini financer. Tota aquesta situació de col·lapse borsari-financer des de l'estiu del 2007 s'ha anat traslladant al que es defineix com a economia real. La plutocràcia i les oligarquies del poder han començat a demanar moderació salarial i una espècie de "solidaritat corporativa" per tal de fer front col·lectivament al col·lapse del capitalisme especulativo-financer. Per exemple, els titulars de la premsa econòmica presentaven la següent notícia sobre el president del BCE: "Trichet insisteix: s'han de moderar els salaris a Europa" (Agencias, 15/02/2008).

A més, la constant pujada dels preus del petroli arrossegava a la resta de mercaderies, situant-se en una senda inflacionista. Aquesta situació s'agreuja cap a finals del 2007 quan en plena crisi financera mundial, les tensions entre la Casa Blanca i Iran s'intensificaren. El govern iranià va anunciar que deixava de comercialitzar el petroli en la moneda estatunidenca. Aquestes declaracions debilitaven encara més el poder dels EUA i del dòlar, és a dir del RDWS (Reuters, 8/12/2007). Aquesta situació va fer que a partir de llavors el panorama econòmic-financer mundial comencés a donar senyals de canvi de cicle, i ja en el 2008 es començava a parlar de crisi mundial, i fins i tot de l'inici d'un canvi de règim d'acumulació. Ramon Fernández-Durán (2008) sostén que és plausible que ens ataquem a una nova situació que ell ha definit de **decreflació**. És a dir, decreixement crematístic en termes de PIB i increment de la inflació. Una crisi que es podria veure agreujada per l'escalada del preu del petroli. En tot això, els capitals financers especulatius han començat a migrar cap als mercats de futurs de les matèries primeres, especialment el petroli i els productes agroalimentaris. Aquesta migració va incidir en l'increment dels preus dels aliments i del petroli. I, a la crisi immobiliàrio-hipotecària i crisi petrolera, se li sumava una crisi alimentària. La principal diferència entre les dues primeres i la tercera és que en les primeres incidien principalment a les classes treballadores i mitjanes de l'anomenat "món desenvolupat", mentre que l'alimentària afectava de ple en les poblacions dels suds del planeta (Ramonet, 2008a; Ramonet, 2008b).

La segona setmana del mes de setembre de 2008, se va definir com la "setmana negra" i al llarg d'aquesta, l'Administració Bush va realitzar segons els analistes el major rescat de la història des de la Gran Depressió de 1929. Encara que entenem que s'ha entrat en una espiral caòtica i incerta –el que Giovanni Arrighi i Beverly J. Silver (2001) defineixen com a caos sistèmic– i aquest és tan sols un episodi dins d'aquesta nova etapa en la que ha entrat el capitalisme financer global. Aquella setmana s'inicià amb l'anunci de la caiguda del gegant banc d'inversions estatunidenc, Lehman Brothers que anunciava la seva fallida. Una de les peces claus del sistema financer dels EUA i altament "contaminat". El major i més antic banc dels EUA havia fet fallida a mitjans de setembre de 2008 després de fracasar l'intent de compra per part del Bank of America i Barclays. Barclays va adquirir la secció de banca de capitals i intermediació de Lehman Brothers (Pozzi, 14/09/2008; EFE, 16/09/2008; Pérez, 13/09/2009). Després de l'anunci de la fallida del Lehman Brothers es va fer pública la precària situació del també banc d'inversions dels EUA, Merrill Lynch. En aquest cas el Bank of America va fer l'oferta de compra per uns 35 miliards de dòlars i finalment el comprà per 50 miliards de dòlars. La situació de pànic borsari va inundar les borses del planeta i es vivia el que la premsa ha definit com a "setmana negra" en la que els valors borsaris, especialment els de les entitats bancàries i asseguradores es desplomaven. Una altra entitat financera que es va veure arrossegada ha estat l'AIG (American Internacional Group), una de les majors asseguradores dels EUA, que fou rescatada finalment per la Reserva Federal amb una injecció de 85 miliards de dòlars (Agencias, 18/09/2008; Sérvulo i Delgado, 12/10/2008).

A l'altra banda de l'Atlàntic, el SFMF (Servei Federal per Mercats Financers) de Rússia va ordenar la suspensió de les operacions borsàries i el Ministeri de Finances va anunciar que injectaria uns 28 miliards d'euros en els bancs Sberbank, VTB i Gazprombank (EFE, 18/09/2008); i al Regne Unit –que és un dels països més contaminats per la "pesta de les subprime" i seu de l'economia especulativo-financera– es coneixia que un dels majors bancs, el HBOS (Halifax Bank of Scotland) en la seva caiguda, va ser adquirit per un altre gegant d'aquell país, el Lloyds. Aquest, mitjançant dita operació, podria controlar un terç de les hipoteques i estalvis del país (Agencia Londres, 18/09/2008). A més, el Regne Unit prohibeix les operacions en curt per tal d'evitar l'especulació. Així mateix, el BCE (Banc Central Europeu) va iniciar un

seguit d'injeccions de liquiditat al sistema, amb 100 miliards d'euros en dos dies, i el Banc d'Anglaterra injectava els mateixos dies uns 31,4 miliards d'euros (Iñiguez, 17/09/2008). Malgrat les injeccions efectuades, el sistema borsari seguia la seva caiguda abrupta, i els bancs centrals de sis països (EUA, UE, Anglaterra, Suïssa, Canadà i Japó) anunciaren realitzar un estímul conjunt de 180 miliards de dòlars (Agencias, 19/09/2008a). Mentrestant, Rússia mantenia a finals d'aquella setmana (15-21 setembre 2008) la Borsa tancada i el vicepresident del Banc Central rus anunciava que se disposaven de 82,6 miliards per calmar els problemes de liquiditat (Agencias, 19/09/2008b).

<b>Taula 51. Intervencionisme financer anteriors a "l'octubre negre". Les mesures "anticrisis"</b> (Font: elaboració pròpia a partir de Pérez, 14/09/2008).			
	Eurozona	EUA	Regne Unit
Política fiscal	Plans d'estímul fiscal (p.ex. 10 miliards d'euros a l'Estat espanyol) i reduccions fiscals a altres fiscals (en torn a 0,15% del PIB).	Paquet fiscal (estiu 2008) de 150 miliards dòlars (107 miliards en devolucions d'imposts).	Devolucions d'imposts del 0,2% del PIB.
Rescat bancari	Sanejaments bancaris per part del Govern alemany per salvar el banc públic IKB (20 miliards d'euros)	Bear Stearns (29 miliards dòlars); Freddie Mac i Fannie Mae (200 miliards dòlars). AIG (American International Group) (85 miliards dòlars).	Rescat de Northern Rock (25 miliards de lliures esterlines).
Mesures de liquiditat	Refinançament a un horitzó de 3/6 mesos. Restricció de l'ús d'actius contaminats.	La FED va estendre la finestra de descompte a 90 dies; permet acudir a la banca d'inversió i facilità als bancs l'accés a fons a canvi d'actius contaminats per la crisi.	El Banc d'Anglaterra va ampliar les operacions de refinançament amb termini a tres i sis mesos i amplià les garanties acceptades als actius contaminats per la crisi creditícia.
Tipus d'interès oficial	Estiu 2007: 4% Estiu 2008: 4,25%	Estiu 2007: 5,25% Estiu 2008: 2%	Estiu 2007: 5,75%. Estiu 2008: 5%.
Taxa de canvi (dòlars)	Estiu 2007: 1,37 \$/euro Estiu 2008: 1,41 \$/euro		Estiu 2007: 1,98 \$/lliure Estiu 2008: 1,77 \$/lliure

El president dels EUA –el neoconservador George W. Bush–, junt amb el president de la Reserva Federal (Fed) –Ben Bernanke–, el secretari del Tresor –Henry Paulson (ex president de Goldman Sachs)– i el president de la Comissió de Valors (SEC) –Christopher Cox– varen anunciar el divendres 19 de setembre de 2008 un pla conjunt per tal de rescatar Wall Street. Aquest intervencionisme neoliberal ha estat qualificat com la major intervenció estatal des de la Gran Depressió de 1929 (Pérez, 21/09/2008). Cal dir que es tracta de la major intervenció estatal en matèria financera, ja que l'intervencionisme militar dels EUA és el més gran del planeta, els càlculs dels costos de la guerra d'Iraq es situen en torn al bilió i els tres bilions de dòlars. Emperò sense aquest desplegament militar, difícilment podria sostenir-se el RDWS (Gowan, 2001). Entre les mesures que inclou aquest nou pla de rescat es poden destacar: la constitució d'una agència anticrisis dotada d'uns 700 miliards de dòlars, a través de la qual es "retiraran" els actius sense liquiditat (hipoteques subprime i altres crèdits contaminats); creació d'un fons d'estabilització dotat amb 50 miliards de dòlars per assegurar els dipòsits i els fons dels clients dels bancs; préstecs a bancs; i es prohibeix la venda d'accions al descobert (*short selling*) o venda d'accions sense tenir la propietat d'una llista de 799 empreses que cotitzen a Borsa (Pozzi, 20/09/2008). El pla de rescat proposat per Bush es feu en plena campanya per les eleccions presidencials dels EUA (4/11/2008) i tant membres del Partit Republicà, com del Partit Demòcrat es posicionaren en contra del pla. El Senat dels EUA, amb majoria demòcrata, es posicionà en contra del pla de rescat. Els demòcrates reclamaven: en primer lloc, que l'Estat pogués participar en el capital dels bancs; en segon lloc, que s'establissin controls sobre la compensació dels directius de les institucions financeres que es vessin beneficiades pel pla de rescat i l'establiment de límits en el sou dels directius bancaris; tercer, que es reforcessin els

mecanismes de control sobre la concessió de les hipoteques; i quart, que es poguessin establir mecanismes per flexibilitzar les condicions del pagament de les hipoteques a aquelles persones que no les poguessin pagar (Aznárez, 27/09/2008; Pardo, 24/09/2008).

A finals de setembre de 2008 quan s'està propasant el pla de rescat als especuladors financers, se coneix que l'FBI estava investigant el frau en el negoci de les hipoteques subprime i molt particularment sobre les companyies rescatades Freddie Mac, Fannie Mae i AIG, la fallida Lehman Brothers, i a més de 1400 intermediaris de crèdits hipotecaris. Entre el 2005 i el 2008, l'FBI havia investigat uns 3500 casos relacionats amb el negoci hipotecari, dels quals hi havia uns 700 processaments (Paz, 25/09/2008).

En aquests moments s'han fet públics els "paracaigudes daurats" de bona part dels responsables de l'especulació financera. Tan sols 12 alts executius que dirigiren la banca nord-americana en el moment de l'enfonsament, foren "premiats" amb uns 500 milions de dòlars. Entre les principals figures que anaren a l'atur es poden citar: Stanley O'Neal de Merrill Lynch que va rebre 161 milions de dòlars; Charles Prince de Citygroup cobrà 105 milions de dòlars; Angelo Mozillo de la hipotecària Countrywide va rebre 56 milions de dòlars; Kerry Killinger i Alan Fishman de Washington Mutual, varen rebre 44 i 19 milions de dòlars respectivament; Ken Thompson de Wachovia, 42 milions de dòlars; Richard Fuld de Lehman Brothers, 24 milions de dòlars; Richard Syron i Daniel Mudd de Freddie Mac, 16 i 8 milions de dòlars, respectivament; James Cayne de Bear Stearns, 13 milions de dòlars (Muñoz, 12/10/2008a). En el cas de l'asseguradora AIG, després del rescat públic, els seus directius anaren a passar el cap de setmana a l'hotel Monarch Beach (Califòrnia), on es gastaren en la celebració uns 440 mil dòlars, la qual cosa desfermà la indignació de molts ciutadans dels EUA (Muñoz, 12/10/2008b).

Quan es discutia el pla de rescat, el 26 de setembre, el JP Morgan Chase va adquirir a la major caixa dels EUA que havia fet fallida, el Washington Mutual (WaMu) per uns 1900 milions de dòlars. La WaMu tenia uns 45,6 miliards de dòlars en hipoteques subprime i dita adquisició fou factible gràcies a la intervenció de l'Administració Bush que evità la seva subhasta i d'aquesta manera la possibilitat de que altres entitats financeres –particularment no americanes– anessin a concórrer (Pozzi, 27/09/2008). A més, els gegants de les inversions, Goldman Sachs i Morgan Stanley, deixaven de ser bancs d'inversió per convertir-se en banca comercial i així llançar un missatge als especuladors financers i altres inversors que estaven nets.

Al Vell Continent, un dels bancs més "potents" dels Països Baixos, el belga-holandès, Fortis anunciava la venda d'actius per un valor de 10 miliards d'euros i la cotització de les seves accions queien en picat, la qual cosa va fer que els governs belga, holandès i luxemburguès la rescatessin. Una setmana després del rescat, la branca asseguradora de Fortis convidava a 50 persones a un "esdeveniment culinari" a l'hotel més car del paradís fiscal europeu de Mònaco (AFP, 11/10/2008). A principis d'octubre, els governs de Bèlgica i Països Baixos varen haver de tornar a llançar un nou pla de rescat de Fortis. El BCE, el Banc d'Anglaterra i el Banc Nacional de Suïssa acordaren llançar conjuntament, cap a finals de setembre una injecció de liquiditat de 74 miliards de dòlars (El País, 27/09/2008) i Putin anunciava que Rússia injectaria 5 miliards en el sistema financer rus (EFE, 11/10/2008). El setembre, al Regne Unit, el govern britànic adquiria els actius contaminats del banc Bradford & Bingley (rescat per 23,1 miliards d'euros), saltant-se de nou els principis rectoris del dogma neoliberal, mentre que el BSCH (Banc Santander Central Hispano) comprava els seus dipòsits i sucursals.

La pacífica Islàndia, presentada fins aleshores com un dels països on la qualitat de vida era més elevada i que servia de model per demostrar les bondats de les lògiques especulativo-financeres del capitalisme global va col·lapsar. L'Autoritat de Supervisió Financera islandesa va nacionalitzar el major banc del país, el Kaupthing, i va intervenir en les altres dues més importants, el Landsbanki i el Glitnir. Entre els tres representaven el 90% del sistema bancari del país. Les entitats financeres islandeses que havien dut a terme un ambiciós programa d'expansió internacional, particularment al Regne Unit, es varen veure atrapades dins de la tempesta financera, de la que elles n'eren part, que afectava de manera notable a la moneda islandesa. La corona es depreciava des dels 62 euros/corona a principis de 2008 a 150 euros/corona al setembre de 2008. La fallida de la banca islandesa va tenir repercussions a Gran Bretanya on es comptabilitzaren unes pèrdues per uns 5 miliards d'euros. En aquesta situació s'encetà un conflicte diplomàtic, en negar-se el govern islandès a cobrir els dipòsits dels seus bancs. Com a resposta, el Primer Ministre britànic, Gordon Brown, posà en marxa un dispositiu que derivava de la Llei Antiterrorista –resultat de l'expansió de les polítiques

ultraconservadores de lluita contra el terrorisme global–, mitjançant la qual es requisaven tots els interessos islandesos a les Illes britàniques (9,6 miliards d'euros). En aquella situació, Islàndia feia un gir en les relacions diplomàtiques i s'adreçava a Rússia a la que li demanava un crèdit urgent de 5,5 miliards d'euros, la qual cosa fou interpretat com a símbol dels canvis en la geopolítica mundial (Carlin, 19/10/2008; Lafont, 12/10/2008; Oppenheimer, 11/10/2008).

Cap a finals de setembre de 2008 s'arribava a un acord entre les elits polítiques i financeres dels EUA per tal de salvar el RDWS i que havia de ser votat en el Congrés el 29 de setembre. La magnitud financera destinada al salvament del sistema financer quedava delimitat en torn als 700 miliards de dòlars<sup>56</sup>, una part important dels quals anaven destinats a l'adquisició immediata d'actius tòxics. Finalment, el pla de rescat no fou el de Bush, sinó que resultà de l'acord amb els demòcrates, la qual cosa denotava, a més, el desgast de l'administració ultraconservadora i l'ascens demòcrata prop de la cita electoral. Alguns republicans es mostraven en clara oposició a dit pla, com per exemple Jim Bunning qui afirmà que "aquest massiu paquet de diners públics no és la solució. Això és socialisme financer. És **antiamericà**" (Aznárez 29/09/2008:20). El pla preveia: primer, la compra d'actius tòxics per valor de 700 miliards de dòlars amb una entrega immediata de 250 miliards, 100 miliards dependran del president dels EUA i 350 miliards a mobilitzar per la primavera de 2009 i amb aprovació del Congrés; segon, renegociar els "crèdits porqueria" amb les entitats que participin del pla de rescat, per evitar que els propietaris que no puguin pagar, perdin les "seves" cases; quart, participació pública en el capital de les firmes financeres que siguin rescatades, sense dret a vot per part de l'administració pública en el consell d'administració; quart, limitar les compensacions milionàries dels directius i evitar compensacions milionàries quan els directius abandonin les companyies "tòxiques"; cinquè, el sector financer podria haver de reemborsar el diner que el Tresor mobilitzi per comprar el deute tòxic; i finalment, la creació d'un comitè de control (Pozzi, 29/09/2008).

La negativa del Congrés dels EUA a impulsar el rescat financer va provocar una nova sacsejada a Wall Street i la resta de borses planetàries (Agencias, 30/09/2008). Aquell mateix dia, el "tigre celta", Irlanda, es desmarcava de la zona euro i es saltava les regles del joc que marcava fins aleshores la UE –la UE l'amenaçà amb expedientar-la– i a principis d'octubre injectava 400 miliards d'euros a les sis primeres entitats financeres del país a les que assegurava el 100% dels dipòsits, mentre que deixava al descobert a les filials de les estrangeres. Un dels altres exemples paradigmàtics de l'èxit de l'aplicació del dogma neoliberal saltava pels aires. Resulta curiós destacar el fet que el mircale irlandès es sustentava, en bona mesura, en l'especulació immobiliària (Cano, 5/10/2008). El 30 de setembre es procedeix a dur endavant una ampliació de capital de 6,4 miliards d'euros, de l'entitat franco-belga, Dexia, per tal d'evitar la seva fallida en la que participaven els governs de Bèlgica, Luxemburg i França. La Comissió Europea anuncià que prendria mesures per fer front a la crisi, encara que les correlacions de forces internes –amb la presidència de la UE del francès, Nicolàs Sarkozy– tendien cap a postures enfrontades. La Comissió proposà incrementar els sistemes de garanties de dipòsits, mentre que Trichet del Banc Central Europeu anunciava futures rebaixes del tipus d'interès de l'euro (Agencias, 2/10/2008; Roldán i Gallego, 3/10/2008). Aquell mateix dia s'aprovà el pla de rescat dels EUA que era molt semblant al que fou rebutjat pocs dies abans, i s'afegien rebaixes fiscals de prop 150 miliards de dòlars i l'augment de la garantia dels dipòsits bancaris de 100 mil a 250 mil dòlars (Aznárez, 4/10/2008).

Per altra banda, els estats membres de la UE no es posaven d'acord amb dur endavant un pla comú com el proposat per Sarkozy d'injectar 300 miliards d'euros per rescatar el sistema bancari europeu (DPA, 3/10/2008; Marí, 5/10/2008). Mentrestant, el conservador i liberal, Nicolás Sarkozy es comprometia a comprar a França 30 mil habitatges per un valor de 5 miliards d'euros, amb la qual cosa es procedia a rescatar a les empreses responsables de la bombolla immobiliària al país (p.ex. Bouygues) (Amón, 3/10/2008). En els primers dies d'octubre, la cancellera alemanya, Angela Merkel, sortí al rescat del banc hipotecari Hypo Real Estate (HRE) per evitar el contagi en el sistema bancari alemany amb la injecció de 100 miliards d'euros i assegurava el 100% dels dipòsits (EFE, 6/10/2008). El mes d'octubre, seguint amb les intervencions de salvament tal com venien dictades pels termòmetres borsaris, el govern britànic sortia de nou al rescat del RBS (Royal Bank of Scotland), Barclays i Lloyds dels que

---

<sup>56</sup> Els 700 miliards de dòlars són 10 vegades superiors a l'ajuda que els països donants se comprometen –però no desemborsen– amb l'ONU per l'ajuda a l'Àfrica (Estefanía, 29/09/2008).

adquiriria accions per valor de 63 miliards d'euros, amb la qual cosa el pla de rescat britànic ja assoliria la quantitat de 250 miliards d'euros (Oppenheimer, 8/10/2008). La mateixa setmana, el BCE, la FED, la Banca Nacional Suïssa, el Banc de Suècia, el Banc de Canadà i el Banc d'Anglaterra varen posar en marxa l'acció conjunta de reduir mig punt els tipus d'interès. En el cas de l'euro es situava en el 3,75% i era la primera rebaixa des del 2003. Malgrat totes les mesures d'intervencionisme financer, el nerviosisme ja s'havia apoderat dels circuits financers i aquella setmana registrà importants turbulències financeres<sup>57</sup>, amb la qual cosa es denominà al mes com "l'octubre negre" (Agencias, 9/10/2008; Pérez, 11/10/2008).

Al final de la setmana negra d'octubre, els ministres de finances del G-7 es reuniren als EUA per tal de cercar una resposta conjunta a la crisi (Vidal, 12/10/2008) i al dia següent l'Eurogrup assegurava un pla de rescat a la banca<sup>58</sup> (EFE, 13/10/2008). En els EUA es varen dur a terme noves intervencions, el FDIC (Corporació Federal de Garantia de Dipòsits) garantia la major part del nou deute emès pels bancs dels EUA durant tres anys i el Tresor comprava accions de: Bank of America (19 miliards dòlars), JP Morgan (19 miliards dòlars), Citigroup (19 miliards dòlars) i Wells Fargo (19 miliards dòlars), Goldman Sachs (7,6 miliards dòlars), Morgan Stanley (7,6 miliards dòlars), Bank of New York Mellon (2,3 miliards dòlars) i Sate Street (2,3 miliards dòlars) (Pardo, 15/10/2008). El gegant de les finances holandès, ING, va rebre del govern neerlandès 10 miliards d'euros, encara que els responsables polítics i financers se preocuparen per tal de donar a conèixer que la primera entitat financera del món per internet no era ni rescatada ni molt manco nacionalitzada (Agencias, 20/10/2008).

El mes d'octubre ja es parlava de crisi financera d'abast global i aquesta ja es començava a sentir en l'economia real i afectava particularment a les classes més desfavorides, aquelles que depenien del salari i del treball, i no de les rendes especulativo-financeres. L'atur es començava a manifestar amb una potent intensitat als països del capitalisme avançat. Les locomotores del capitalisme financer global semblava que començaven a aturar-se i s'informava sobre la senda cap a la recessió dels EUA, Alemanya i la resta de l'Europgrup, però també dels anomenats "països emergents" (González, 5/10/2008; Bolaños, 12/10/2008).

En el context de les turbulències financeres, el Fons Monetari Internacional ressorgeix i promet ajudes –compta amb un fons de 250 miliards de dòlars– per rescatar als països en situacions de fallida. Entre aquests països es troben Ucraïna, Islàndia, Pakistan, Hongria, Bielorrússia, etc (Acebes, 27/10/2008). Emperò, la intervenció del FMI va acompanyada d'unes condicions sota la denominació de programes d'ajustament estructural que condiciona enormement als països "beneficiaris" dels seus ajuts, tal com es pot constatar a partir de la recent història de molts països perifèrics (Peet, 2004). Per tant, aquesta situació podrà ser aprofitada pels poders polític-militars i econòmic-financers per tal d'implantar nous ajustaments en l'escena global. En una clara situació de crisi econòmic-financera mundial, el preu del petroli començà a desinflar-se, per la qual cosa l'OPEP va decidir la reducció d'extraccions d'1,5 milions de barrils dia de petroli.

La situació crítica va fer que José Manuel Durao Barroso –president de la Comissió Europea– anunciàs que se permetria als estats saltar-se el sacrosant PEC (Pacte d'Estabilitat i Creixement) i s'obrien així les portes a que els estats s'endeutessin per sobre del permès per tal de rescatar als capitals especulativo-financers i "productius", en bona mesura els causants de la fallida; el repartiment de 350 miliards d'euros dels fons estructurals previstos fins al 2013 per tal d'estimular l'economia europea; i l'increment dels préstecs a través del BEI (Banc Europeu d'Inversions) a les PIMES (Petites i Mitjanes Empreses) de fins a 30 miliards d'euros (Agencias, 30/10/2008). Aquest impuls s'adreça, com als EUA, a les activitats més impactants en termes socioecològics com són per exemple la indústria de l'automòbil o la de la construcció d'infraestructures pesades, i per tant incideixen encara més en el model "fòssil" de dites economies.

<sup>57</sup> Al llarg de la setmana del 6/10/2008 al 10/10/2008, l'índex Dow Jones enregistrarà una caiguda del 18,15%, mentre que per exemple la setmana negra del 1929 (28/10/1929 a 31/10/1929) va caure un 9,12% i al Crash de 1987 (19/10/1987 a 23/10/1987) un 13,17%. Durant la mateixa setmana d'octubre de 2008: l'Ibex 35 (Espanya) va caure un 21,2%; el FTSE (Regne Unit) un 20,73%; el Dax (Alemanya) un 21,6%; el Nikkei (Japó) un 24,33%; el Bovespa (Brasil) un 20% (Pérez, 11/10/2008).

<sup>58</sup> Entre les mesures destaquen: 150 miliards d'euros de l'Estat espanyol; 510 miliards d'euros del Regne Unit; 500 miliards d'euros d'Alemanya; 360 miliards d'euros de França; 200 miliards d'euros dels Països Baixos; 100 miliards d'euros d'Àustria; 20 miliards d'euros a Portugal (Galindo, 19/10/2008).

A les eleccions dels EUA de novembre de 2008, Barack Obama resultà nomenat president dels EUA. Es tracta del primer president afroamericà dels EUA. Entre les seves principals tasques estava la de sortir de la crisi econòmico-financera, per la qual cosa una de les principals accions que va dur a terme fou reunir-se amb el seu "equip de transició en temes econòmics" on hi trobam destacades figures: Paul Volcker que fou president de la Reserva Federal entre 1979 i 1987 quan es va procedir a impulsar l'economia especulativo-financera del dogma neoliberal en temps de Reagan; o el multimilionari de les finances, Warren Buffett que es dedica a l'especulació financera a través del conglomerat empresarial Berkshire Hathaway. El programa anticrisis d'Obama sembla que es centrarà en l'obra pública i l'estímul a la indústria de l'automòbil (Caño, 8/11/2008).

Front a la situació de caiguda en picat, els responsables polítics de l'ascens i col·lapse del capitalisme especulativo-financer global, en boca de N. Sarkozy proclamaren la intenció de dur a terme la refundació del capitalisme. Es va convocar pel 15 de novembre de 2008 una reunió del G-20<sup>59</sup> per tal de tractar la crisi econòmico-financera mundial. Aquesta cita va ser batejada com el Bretton Woods del segle XXI. La reunió celebrada a Washington va exemplificar les diferències de criteri i fonaments ideològics dels que hi havia allà reunits, però sobretot mostrà la unitat de criteris en la defensa de l'estatus quo. Mentre que G.W. Bush es mostrà reticent a establir mecanismes de control i vigilància, altres també mostraren reticències a la proposta d'impulsar rebaixes fiscals. En cap cas se posaren en entredit les lògiques del capitalisme especulativo-financer com, per exemple, s'explicita en el fet que no es fes cap esment als paradisos fiscals. Carmen Alcaide (23/11/2008:25) exposa clarament les línies d'actuació –i les seves enormes limitacions, degut al restringit marc d'actuació–, segons ella, "l'agenda assenyala dues línies de treball: la primera estableix procedir a les reformes necessàries per millorar els sistemes de regulació i control dels mercats financers, **però respectant escrupolosament el funcionament del lliure mercat**. La segona és el compromís dels Estats a prendre mesures d'estímul a l'economia".

Entre els principals acords de la negociació es poden destacar: accelerar el procés de liberalització comercial; augmentar la transparència i la vigilància –però no es crea una agència de supervisió mundial per la negativa d'alguns estats, especialment els EUA, i queda en mans dels supervisors nacionals que són dels principals responsables de les crisis financeres dels darrers anys–; promoure la integritat dels mercats financers; enfortir la cooperació internacional mitjançant la presa de mesures per a estabilitzar el sistema financer, mesures de política monetària i "estímuls" fiscals –és a dir, rebaixes fiscals– per estimular la demanda interna; reforçament del FMI –conversió un òrgan de vigilància financera–, del Banc Mundial i altres bancs multilaterals de desenvolupament; reforçar i ampliar el FSF (Fòrum d'Estabilitat Financera) amb la incorporació dels "països emergents"; etc. En qualsevol cas, els resultats de la cimera foren poc clars i molt abstractes, en particular pel que fa a la nova regulació del sistema financer mundial i molt més pel que fa a atacar les arrels que han dut a les turbulències financeres (Bolaño, 16/11/2008).

El mateix 15 de novembre es convocaren mobilitzacions socials en contra del rescat financer de les elits. Aquella reunió pretenia donar certa tranquil·litat als mercats financers i es presentà com la primera d'un seguit de reunions que hauran de desembocar en una nova arquitectura financera mundial –el 31 de març de 2009 els diferents grups de treball han de presentar les seves propostes per la reunió de Londres d'abril de 2009–. La crisi sistèmica i els moviments per a la seva resolució, permeten entreveure certs canvis en l'arquitectura del poder internacional, ja que se rompia en certa manera el monopoli dels països del capitalisme avançat (G-7), i s'obria un marc amb un caràcter més multilateral. En aquesta nova arquitectura hi són presents les potències del capitalisme perifèric que en el context de la crisi han adquirit una creixent rellevància –Xina, per exemple, posseeix la major reserva mundial de dòlars, uns 2 bilions de dòlars–. Davant aquesta situació es comença a parlar d'un desplaçament de

---

<sup>59</sup> Alemanya, Canadà, Estats Units, França, Itàlia, Japó, Regne Unit, Rússia, Aràbia Saudita, Argentina, Austràlia, Brasil, Xina, Índia, Indonèsia, Mèxic, República de Corea, Sud-àfrica, Turquia, i un representant de la Unió Europea. L'Estat espanyol no tenia cabuda en aquesta reunió ja que no formava part del G-7 (+ Rússia) ni tampoc dels "països emergents". Emperò el seu pes en les finances globals i en el teixit corporatiu feu que des del govern es cercàs la manera per tal de poder assistir-hi. Finalment, el president francès va cedir a l'Estat espanyol el lloc que corresponia al representant de la UE al govern espanyol, ja que Sarkozy hi acudia en condició de president de la República i de la UE.



l'hegemonia del RDWS cap a Orient (Bulard, 2008). Si a Bretton Woods, els EUA i el dòlar varen jugar amb una posició de força, en la nova situació els rols sembla que s'alteren i el RDWS presenta un perfil molt més rebaixat.

Per altra banda, els entrebancs amb els que fins ara s'havia trobat el procés de liberalització comercial –oposició al desplegament de la Ronda de Doha–, podrien veure's superats amb un recobrat protagonisme de les institucions financeres multilaterals, i una nova onada de programes d'ajustament que afectarien als espais perifèrics, però també als centrals. És a dir, una intensificació de la "Doctrina del Shock" (Klein, 2007) de la mà d'un desplegament generalitzat dels discursos de la por. Aquesta tan sols podria ser aturada per la mobilització social global de tots aquells que no participen (ni han participat), de la festa del capitalisme especulativo-financer global. Així com, aquells que veuen com es retallen els "espais" conquerits fins aleshores –sanitat pública, educació pública, drets laborals, etc–. En el pitjor dels casos, la situació podria derivar cap a una semblant a la que Karl Polanyi (1964) va analitzar respecte de l'economia liberal de la primera mundialització, i que desembocà en els conflictes bèl·lics mundials de la primera meitat del segle XX. En definitiva, la cruïlla actual presenta un camp fèrtil per a la irrupció de formes de domini fort que podrien derivar en una creixent conflictivitat –de baixa i alta intensitat– de caràcter multipolar i transescalar (p.ex. conflictes socials als espais urbans centrals i ascens de la xenofòbia vers els treballadors dels sud).

*4.3.4.5. L'estratègia dels "països rics" front a la resta del món: escalant posicions en la "corba del notari" o actuar d'iman de l'estalvi mundial mitjançant una moneda forta (un exercit poderós) i un sistema financer "sexy" (desregulat i especulatiu).*

Les Balances de Pagaments<sup>60</sup> dels països són una de les principals eines que hom compta per analitzar el paper que un determinat país juga en l'economia mundial. Cal tenir present que aquest instrument presenta certes deficiències i discrepàncies tal com han assenyalat S. Echevarría et al. (1999:352) o el propi Fons Monetari Internacional IMF (2004a:7) que s'encarrega d'establir les bases metodològiques a seguir per tots els països. Aquestes deficiències es presenten en la forma d'errors i omissions, i com es pot veure en el cas dels EUA, aquesta partida creix anualment. Les balances de pagaments ens informen dels ingressos i pagaments dels països amb l'exterior i com aquests es salden en el camp financer. Ens interessa apuntar molt breument, a partir del diferents tipus de resultats en la balança de pagaments, la diferenciació de dos models d'economies en quant a les seves relacions amb l'exterior.

Com s'ha presentat en l'apartat sobre el comerç internacional, s'ha vist com els països rics presentaven uns enormes dèficits comercials en termes físics que tendeixen a equilibrar en termes monetaris gràcies a la posició que aquests presenten en l'anomenada "corba del notari" segons la qual importen mercaderies a un baix preu, mentre que les exportades reben una contrapartida monetària unitària superior (\$/Tm). En el camp monetari, els països rics presenten diferències notables entre ells, encara que aquests comparteixin conjuntament el fet de ser deficitaris comercialment en termes físics. Podem diferenciar dos grans grups: en primer lloc, aquell format per països que en el camp monetari presenten un dèficit comercial<sup>61</sup>, com els

<sup>60</sup> IMF (2004) **BALANÇA DE PAGAMENTS**= 1+2+3

1. Balança per compte corrent= a+b+c
  - a. Balança Comercial= [Exportació Mercaderies]-[importació Mercaderies].
  - b. Balança de serveis i rendes= [Exportació Serveis+Rendes]-[Importació Serveis+Rendes]
  - c. Transferències Corrents.
2. Balança de Capitals i Financera= a+b+c+d
  - a. Inversió Directa
  - b. Inversió en Cartera
  - c. Moviments de Capital
  - d. Reserves i altres.
3. Errors i omissions.

<sup>61</sup> Segons l'OECD (2004) aquest grup de països estaria format per: Austràlia, Rep. Txeca, Espanya, Grècia, Hongria, Mèxic, Polònia, Portugal, Rep. Eslovaca, Turquia, Regne Unit, Estats Units i el G-7 conjuntament (encara que no els països que ho conformen de forma individualitzada).

EUA i el Regne Unit; i en segon lloc<sup>62</sup>, aquells països que són excedentaris en la balança comercial, com els casos del Japó i Alemanya.

Naredo (1999, 2003) destaca com el primer grup de països rics, aquell que tenia una balança comercial deficitària, ni l'aplicació de la regla del notari els hi serveix per endreçar un comerç ecològicament desigual i deficitari en termes físics. Aquests països, per compensar el seu desequilibri exterior ho han de fer per via financera. A la taula 52 es poden observar les Balances de Pagaments del Regne Unit i dels EUA entre 1980 i 2006. Es pot veure com els dos països amb uns sistemes financers més desregularitzats presentaven unes balances per compte corrent deficitàries a partir de 1990, un dèficit que es devia sobretot per les creixents importacions de mercaderies d'altres països, al temps que s'imposava el desmantellament del sistema productiu-industrial intern amb la consolidació de la situació d'atur estructural característica del règim neoliberal. Mentre, la balança de serveis i rendes ha estat positiva, en part degut a que aquests països són potències turístiques mundials, però sobretot per les rendes rebudes de les inversions a l'estranger i la venda dels serveis més valorats com són els de gestió i direcció que pertanyen a la part alta de la "corba del notari". Així mateix, es pot apreciar com la balança de transferències resulta negativa ja que l'elevat nombre de treballadors dels suds que es troben (legalment o no) en aquests països envien a les seves famílies, en forma de remeses, part dels seus ingressos als seus llocs de procedència. A aquestes transferències també s'hi suma la coneguda AOD (Ajuda Oficial al Desenvolupament) que en les seves diferents modalitats, poden representar una important palanca al procés internacionalitzador dels capitals transnacionals dels països rics (Gómez-Gil et al., 2008).

Echevarría et al. (1999) assenyalen que el saldo de la Balança per Compte Corrent ha de compensar-se en la Balança Financera i de Capitals que venen recollits a la Balança de Pagaments. En cas que es produeixi un dèficit per compte, aquest ha de sufragar-se amb la disminució neta d'actius financers propietat dels residents o amb l'adquisició de certs compromisos de pagament futur (passius) per part dels residents. Però, a continuació, apunten que les operacions financeres internacionals poden tenir "vida pròpia", com per exemple la compravenda de títols o la col·locació de diners en dipòsits que no estiguin directament relacionats amb el comerç o amb el pagament de determinats serveis ni transferències. Així doncs, es detecten alguns països com per exemple els EUA, R. Unit, però també l'Estat espanyol que equilibren els seus comptes respecte de l'exterior en base a la seva capacitat d'atracció sobre l'estalvi de la resta del món. D'aquesta manera, l'estalvi o els capitals (especulatiu) acudeixen cap aquests països per adquirir els passius que emeten l'Estat (p.ex. deute pública) o les empreses (p.ex. accions), o per adquirir terrenys i altres propietats, especialment immobiliàries propietat dels residents.

Molts dels països rics presentaven unes balances de capital a llarg termini deficitàries, expressades bàsicament per les inversions estrangeres directes ja que el procés globalitzador s'ha caracteritzat principalment pels fluxos d'IED (Inversió Estrangera Directa) en totes les direccions del planeta. No obstant, aquest patró no es produïa exactament de la mateixa manera a tots els països ja que depenent de les condicions regulatòries i particularment de la política monetària, es podia donar el cas com per exemple el dels EUA en que les entrades d'IED en moments d'un dòlar baix, fossin superiors a les sortides. En els casos del R. Unit amb la City de Londres i els EUA amb Wall Street, l'equilibri de la Balança de Pagaments s'ha dut a terme, sobretot, a través de la inversió en cartera (compra de títols en els mercats internacionals) i els moviments de capitals a curt termini (p.ex. col·locació en comptes bancàries en divises acreditades) que han estat el camp més abonat per les dinàmiques especulatives (i criminals). Com es pot veure en els dos casos exposats, són aquests moviments els que presenten un major volum i els que s'encarreguen d'apalancar la situació privilegiada d'aquests països, però que en una situació de creixent inestabilitat global, i particularment del RDWS, s'ha intentat reforçar aquest paper atractor mitjançant el poder militar amb una clara superioritat estatunidenca. A part de les qüestions de caire psicopatològic, per part dels membres de la Reunió de les Açors (G.W. Bush, A. Blair i J.M. Aznar) al 16/03/2003, el recolzament del R. Unit i de l'Estat espanyol a la guerra d'Iraq tendria, en part, la persecució del reforçament del paper dels EUA com a gendarme de l'Orient Pròxim i controlador del petroli mundial, la qual cosa podria un poc d'aire als dèficits comercials d'aquells països, al temps que

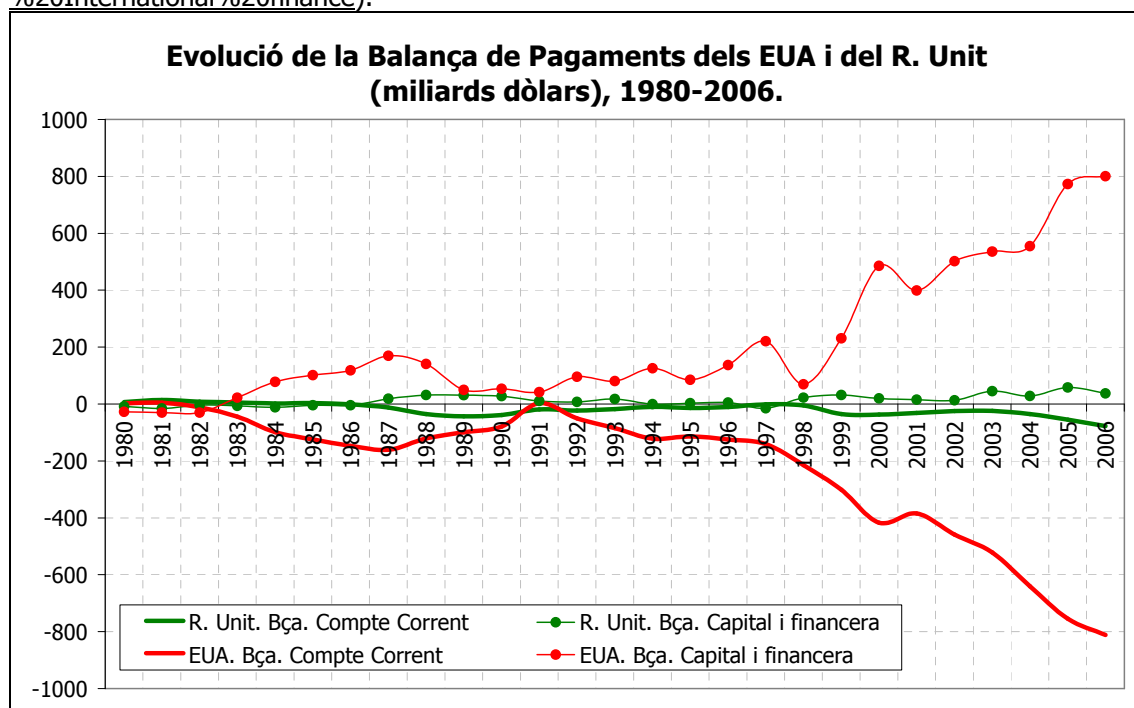
<sup>62</sup> Segons OECD (2004) aquest grup de països estaria format per: Àustria, Bèlgica, Canadà, Dinamarca, Finlàndia, França, Alemanya, Islàndia, Itàlia, Irlanda, Japó, Corea, Luxemburg, P. Baixos, Nova Zelanda, Noruega, Suècia, Suïssa.

reforçar el seu paper d'atractors de capitals estrangers que s'assentaven de sobremanera en el sector immobiliari.

**Taula 52. Grup països rics amb Balança per compte corrent deficitària (miliards dòlars), 1980-2006 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD Handbook, [http://stats.unctad.org/handbook/ReportFolders/ReportFolders.aspx?IF\\_ActivepathName=P/VII.%20International%20finance](http://stats.unctad.org/handbook/ReportFolders/ReportFolders.aspx?IF_ActivepathName=P/VII.%20International%20finance), juliol 2008).**

		1980	1990	2000	2006
R. Unit	Bça. Comercial Mercaderies	3,35	-32,55	-49,85	-142,90
	Bça. Serveis i rendes	8,10	2,53	27,60	87,30
	Bça. Transferències corrents	-4,59	-8,79	-15,11	-21,94
	<b>Bça. Compte Corrent</b>	<b>6,86</b>	<b>-38,81</b>	<b>-37,36</b>	<b>-77,55</b>
	Inversió directa	-1,11	13,38	-124,11	11,07
	Inversió en cartera	-4,78	-6,11	158,46	-74,13
	Altres moviments de capitals	-2,68	20,20	-9,66	98,85
	Reserves i altres	-0,22	-0,13	-5,30	1,30
	<b>Bça. Capital i financera</b>	<b>-8,79</b>	<b>27,34</b>	<b>19,39</b>	<b>37,09</b>
	Errors i omissions	-1,93	-11,47	-17,96	-40,46
EUA	Bça. Comercial Mercaderies	-25,51	-110,27	-451,96	-834,55
	Bça. Serveis i rendes	36,16	57,97	93,28	112,66
	Bça. Transferències corrents	-8,50	-26,66	-58,64	-89,60
	<b>Bça. Compte Corrent</b>	<b>2,15</b>	<b>-78,96</b>	<b>-417,32</b>	<b>-811,49</b>
	Inversió directa	-2,30	11,29	162,06	-54,78
	Inversió en cartera	10,58	-6,76	308,67	591,35
	Altres moviments de capitals	-28,85	51,33	14,93	261,55
	Reserves i altres	-6,99	-2,23	-0,29	2,39
	<b>Bça. Capital i financera</b>	<b>-27,56</b>	<b>53,63</b>	<b>485,36</b>	<b>800,52</b>
	Errors i omissions	-25,41	-25,33	68,03	-10,97

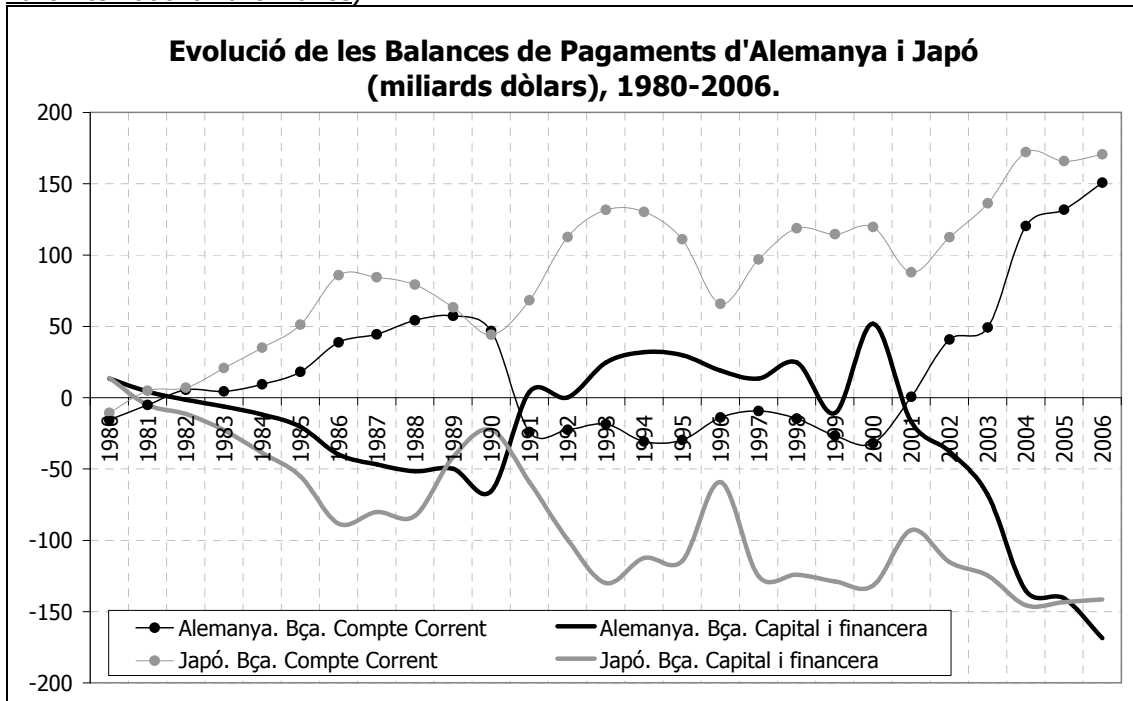
Gràfic 19. (Elaboració pròpia a partir de [http://stats.unctad.org/handbook/ReportFolders/ReportFolders.aspx?IF\\_ActivepathName=P/VII.%20International%20finance](http://stats.unctad.org/handbook/ReportFolders/ReportFolders.aspx?IF_ActivepathName=P/VII.%20International%20finance)).



El segon grup de països rics venen representats pels casos d'Alemanya i Japó (taula 53). Aquests països es caracteritzen per presentar unes balances comercials de mercaderies excedentàries, mentre que la balança de serveis i rendes resulta generalment deficitària. Segons Echevarría et al. (1999) això es deu al fet que en aquests països les creixents importacions en tonatge, han provocat que els pagaments pels serveis de transport s'incrementassin. Així com també es tracta de països emissors nets de turistes, amb la qual cosa els pagaments per aquestes partides superen als ingressos. A més, les rendes ocasionades per les inversions estrangeres en aquests països, tant directes com en cartera, ha contribuït a incrementar el dèficit de la balança de serveis i rendes, a les que se suma les transferències corrents de les remeses dels immigrants als seus llocs d'origen i l'anomenada ajuda al desenvolupament. Per altra banda, aquests països han presentat una balança de capital i financera deficitària ja que els capitals dels residents han acudit a d'altres països en la cerca de majors rendibilitats, amb especial incidència als sistemes financers dels EUA i del Regne Unit, però també al de l'Estat espanyol on el mercat immobiliari ha jugat un paper rellevant. En el cas alemany, aquesta tendència general, com es pot veure al gràfic 20, es va trencar a principis dels anys 1990 quan el marc s'havia anat revaluant, front un dòlar devaluat (Acords del Plaza), i es convertia en moneda refugi (junt amb el ien), al temps que es procedia a la reunificació alemanya. Aquest fet, va incidir negativament en les exportacions alemanyes expressades en termes monetaris que no es recuperaren fins entrat el segle XXI.

<b>Taula 53. Grup països rics amb Balança comercial de mercaderies excedentària (miliards dòlars), 1980-2006 (Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD Handbook, <a href="http://stats.unctad.org/handbook/ReportFolders/ReportFolders.aspx?IF_ActivepathName=P/VII.%20International%20finance">http://stats.unctad.org/handbook/ReportFolders/ReportFolders.aspx?IF_ActivepathName=P/VII.%20International%20finance</a>, juliol 2008).</b>					
		<b>1980</b>	<b>1990</b>	<b>2000</b>	<b>2006</b>
<b>Alemanya</b>	Bça. Comercial Mercaderies	7,44	68,51	55,46	197,22
	Bça. Serveis i rendes	-10,56	0,18	-61,77	-13,10
	Bça. Transferències corrents	-12,50	-21,95	-25,65	-33,37
	<b>Bça. Compte Corrent</b>	<b>-15,62</b>	<b>46,75</b>	<b>-31,96</b>	<b>150,75</b>
	Inversió directa	-4,35	-21,48	150,34	-35,54
	Inversió en cartera	-3,27	-1,70	-150,66	1,83
	Altres moviments de capitals	8,38	-35,23	46,93	-138,66
	Reserves i altres	12,53	-7,25	5,22	3,65
	<b>Bça. Capital i financera</b>	<b>13,29</b>	<b>-65,66</b>	<b>51,83</b>	<b>-168,72</b>
	Errors i omissions	-2,33	-18,92	19,88	-17,97
<b>Japó</b>	Bça. Comercial Mercaderies	2,13	69,28	116,72	81,30
	Bça. Serveis i rendes	-11,35	-20,41	12,78	99,90
	Bça. Transferències corrents	-1,53	-4,80	-9,83	-10,68
	<b>Bça. Compte Corrent</b>	<b>-10,75</b>	<b>44,08</b>	<b>119,66</b>	<b>170,52</b>
	Inversió directa	-2,11	-48,72	-23,31	-56,95
	Inversió en cartera	9,36	8,88	-35,98	127,52
	Altres moviments de capitals	11,63	8,06	-23,62	-180,12
	Reserves i altres	-5,03	9,09	-48,96	-31,98
	<b>Bça. Capital i financera</b>	<b>13,85</b>	<b>-22,69</b>	<b>-131,86</b>	<b>-141,54</b>
	Errors i omissions	3,10	21,38	-12,19	28,98

Gràfic 20. (Elaboració pròpia a partir de [http://stats.unctad.org/handbook/ReportFolders/ReportFolders.aspx?IF\\_ActivepathName=P/VII.%20International%20finance](http://stats.unctad.org/handbook/ReportFolders/ReportFolders.aspx?IF_ActivepathName=P/VII.%20International%20finance)).



Echevarría et al. (1999:356) acaben per concloure que "la marcada diferència que s'observa entre el grup dels països rics entre l'exemple dels EUA, com a principal país deutor, que soluciona el seu equilibri extern en el camp del financer, i el de Japó, com a principal país creditor, que resol el seu equilibri extern recolzant-se en la Regla del Notari". En termes globals, considerant els països rics en un sol conjunt, en el mecanisme equilibrador de les balances de pagaments d'aquests països es produeix un desplaçament que va des dels dipòsits bancaris cap a la inversió en cartera i a la col·locació de "capitals calents" a curt termini i en el mecanisme inversor hi ha un gir des de la concessió de crèdits cap a la inversió estrangera directa. Segons Echevarría et al. (1999:360) "el major creixement de la inversió financera en relació amb la inversió "real", que recullen les Comptabilitats Nacionals, permet intuir el fet que la major part d'aquella no s'orienta a noves instal·lacions productives, sinó a adquirir o controlar actius preexistents (empreses, immobles, terrenys, concessions,...), a més de revelar el major dinamisme que caracteritza a l'economia financera amb respecte als agregats de l'economia "real".

El mercat financer, és allà on més clarament, millor i més fàcilment s'han aplicat tots els punts de la recepta globalitzadora. Front a altres formes d'expansió del capital transnacional, només el capital financer en forma d'accions, préstecs o divises es troba pràcticament alliberat dels obstacles temporals i espacials. L'economia virtual es desenvolupa mitjançant les xarxes informàtiques i gràcies a la desregulació del trànsit de capitals internacionals als països industrialitzats als anys setanta i vuitanta, i a partir dels noranta als països semi-industrialitzats (Sachs, 2001).

Els EUA liderant un grup de països, arrossegueu a la resta de països rics en un dèficit per compte corrent. A aquest comportament deficitari s'ha de sumar la necessitat addicional que tenen els països rics de finançar les seves inversions directes sobre la resta del món. Ens podríem demanar, en vistes del dèficit per compte corrent dels EUA i de la situació global que ocupen les ETN en seu als EUA que són les principals inversores en el món, com és que això és possible. Segons Carpintero et al. (1999b) i Naredo (2003b, 2006) la inversió en cartera es salda a favor dels països rics, que reben unes importantíssimes entrades de capitals dirigits a finançar els passius no exigibles que tant les empreses (p.ex. accions) com les administracions (p.ex. Bonus del Tresor) posen als mercats financers. Tot el sistema bascula sobre la confiança en l'estabilitat político-financera d'aquells països rics, una estabilitat que s'ha de mantenir de qualsevol manera, fins i tot *manu militari*. Posant-se de manifest el fet que aquells països, en la

que la majoria de països pobres del món confien, fonamenten la seva fortalesa gràcies als capitals que es dirigeixen a les potents places del mercat financer.

A la Taula 54 es poden observar les relacions entre els principals països inversors en cartera i aquells que reben la major part de la inversió estrangera pels anys 2002 i 2006. Entre el 2002 i el 2006, moment de forta expansió del les lògiques financeres d'acumulació del capital, se passa d'unes IEC (Inversions Estrangeres en Cartera) de 13,7 bilions de dòlars a uns 32,3 bilions de dòlars. És a dir, s'havia multiplicat per 2,36. Els EUA ocupen la primera posició tant en inversions en cartera al món, com a principal país receptor de la IEC que ha passat de 3,2 bilions de dòlars al 2002 a 6,2 bilions de dòlars al 2006, quasi duplicant-se. Així mateix, cal destacar el fet que el país que ha experimentat el major increment en quant a IEC rebuda ha estat l'Estat espanyol, on s'ha passat de 329 miliards de dòlars al 2002 a 1,1 bilions de dòlars al 2006, tot multiplicant-se per 3,4. Això, tal com veurem en el capítol VIII, estaria molt vinculat al creixent pes del capital espanyol en l'escena internacional i al fort desplegament de l'economia del totxo i les seves empreses.

En quant a la IEC emesa, destaquen els EUA on aquesta ha passat de 1,9 bilions de dòlars al 2002 a uns 5,9 bilions de dòlars al 2006, és a dir s'ha triplicat. Nogensmenys, als EUA la diferència entre una vessant (inversora) i l'altra (receptora) és més que significativa, en ser la inversió en cartera rebuda als EUA a l'any 2002, 1,7 vegades superior a la IEC realitzada. Mentre que al 2006, en plena eufòria financera, la IEC rebuda era un 4,7% superior a l'emesa. Els EUA augmenten constantment els seus passius no exigibles, és a dir el seu deute respecte de la resta del Món. Una posició bastant diferent a la del Japó, on les seves IEC a l'exterior eren al 2002 2,7 vegades superiors a les rebudes i 1,63 vegades al 2006. Cal destacar el paper que juguen les "ròtules de l'economia financera global" que es com Fernández-Durán (2003a:112) ha definit als paradisos fiscals. Així, tenim que les Illes Caimans apareixen en una privilegiada novena posició dins del que són els "top 10" dels "països iman" de les IEC, que després de l'Estat espanyol, és l'espai on més s'ha incrementat la recepció d'IEC, tot multiplicant-se per 2,7.

<b>Taula 54a. Inversió transfronterera en Cartera (IEC). "Top 10" països inversors i receptors (miliards dòlars),</b>												
<b>ANY 2002 (Font: IMF 2004b:14)</b>												
<b>Inversió des de</b>	<b>EUA</b>	<b>R. Unit</b>	<b>Japó</b>	<b>Luxemburg</b>	<b>Alemanya</b>	<b>França</b>	<b>Itàlia</b>	<b>P. Baixos</b>	<b>Irlanda</b>	<b>Suïssa</b>	<b>Altres</b>	<b>Total</b>
<b>Inversió rebuda</b>												
EUA		358	499	176	103	120	71	147	186	80	1.537	<b>3.278</b>
R. Unit	452		95	66	73	76	37	50	119	26	337	<b>1.326</b>
Alemanya	95	128	121	171		114	56	106	45	62	422	<b>1.321</b>
França	123	97	67	69	80		54	54	24	34	237	<b>839</b>
P. Baixos	125	84	42	63	104	107	54		21	43	163	<b>806</b>
Itàlia	41	108	45	67	98	110		53	37	8	153	<b>721</b>
Luxemburg	9	21	56		124	37	147	8	16	82	133	<b>632</b>
Japó	194	86		23	18	17	9	12	11	10	138	<b>517</b>
Illes Caiman	56	51	175	24	18	27	13	4	8	15	109	<b>501</b>
Espanya	36	27	16	23	49	60	12	28	19	4	53	<b>329</b>
Altres	803	434	279	240	230	213	148	108	80	159	767	<b>3.461</b>
<b>Total</b>	<b>1.934</b>	<b>1.395</b>	<b>1.395</b>	<b>923</b>	<b>899</b>	<b>881</b>	<b>596</b>	<b>570</b>	<b>566</b>	<b>523</b>	<b>4.049</b>	<b>13.731</b>

<b>Taula 54b. Inversió transfronterera en Cartera (IEC). "Top 10" països inversors i receptors (miliards dòlars), ANY 2006 (Font: IMF 2008:13)</b>												
<b>Inversió desde</b>	<b>EUA</b>	<b>R. Unit</b>	<b>Japó</b>	<b>Luxemburg</b>	<b>Alemanya</b>	<b>França</b>	<b>Itàlia</b>	<b>P. Baixos</b>	<b>Irlanda</b>	<b>Suïssa</b>	<b>Altres</b>	<b>Total</b>
<b>Inversió recibida en</b>												
EUA		816	797	417	179	253	103	305	397	103	2.864	<b>6.254</b>
R. Unit	1.057		145	195	147	243	46	110	308	46	850	<b>3.177</b>
Alemanya	288	143	173	304		239	140	191	114	101	843	<b>2.541</b>
França	397	194	142	220	170		122	106	92	64	584	<b>2.096</b>
P. Baixos	60	86	89		300	123	324	60	38	130	437	<b>1.652</b>
Itàlia	234	161	76	116	153	223	78		56	54	352	<b>1.508</b>
Luxemburg	105	120	66	163	166	304		97	123	10	282	<b>1.441</b>
Japó	585	231		103	28	86	13	37	56	18	273	<b>1.434</b>
Illes Caiman	375	126	324	68	31	78	26	16	56	—	262	<b>1.367</b>
Espanya	110	100	33	97	215	222	33	62	75	8	158	<b>1.119</b>
Altres	2.739	1.085	494	743	543	650	250	273	272	321	2.426	<b>9.800</b>
<b>Total</b>	<b>5.972</b>	<b>3.068</b>	<b>2.343</b>	<b>2.430</b>	<b>1.937</b>	<b>2.429</b>	<b>1.140</b>	<b>1.262</b>	<b>1.593</b>	<b>881</b>	<b>9.334</b>	<b>32.394</b>



Les regles del joc comercial global i les regles del sistema financer estan estretament vinculades, tal com s'ha intentat exposar, i la combinació d'ambdues dimensions tenen un resultat que es tradueixen en el reforçament dels espais centrals, les seves monedes i les seves corporacions. Així mateix, el model perseguit per aquests països és difícilment extrapolable a tots els països del planeta ja que la clau del seu èxit rau en la seva exclusivitat, i en cas d'universalitzar-se s'autocancel·larien els privilegis dels que gaudeixen els països centrals, al temps que allò perseguit pels nous actors (col·locar-se a la part alta de la "Corba del Notari" o convertir-se en pol atractor de capitals) no seria factible. La rearticulació de les polítiques monetàrio-financiers i comercials ha estat un dels pilars centrals de la globalització neoliberal, mitjançant els quals s'ha preparat el terreny per a l'ampliació de les desigualtats socials i territorials planetàries (Naredo, 2006).

Els resultats a les perifèries s'han traduït en noves tensions i desigualtats arran de l'aplicació dels programes d'ajustament. Així, per exemple, amb la caiguda del valor de la moneda, un país ha de llançar al mercat mundial cada cop volums superiors de mercaderies per mirar d'aturar la caiguda dels guanys d'exportacions. La set de divises condueix a sobreexplotar els recursos naturals, així en moments difícils, els països han d'embargar les "joies de la família" com ha estat el cas de les privatitzacions dutes a terme a molts països perifèrics del sistema economia-món. Així, per exemple, Mèxic amb de la caiguda del peso el 1994 (després d'un atac especulatiu dels *hedge funds* de Wall Street), va rescindir les lleis que protegien els boscos nacionals per donar un major impuls exportador; Indonèsia després del enfonsament de la seva moneda, fou obligada, després de conversacions amb el FMI, a modificar la legislació sobre la propietat de la terra per tal que poguessin penetrar en la selva les empreses estrangeres productores de paper i cel·lulosa (Sachs, 2001). Segons French (2000) tant el Banc Mundial com el FMI presten escassa, o nul·la, atenció als efectes de la imposició de les seves polítiques sobre el teixit social i la salut dels sistemes naturals i de les persones als països receptors. En el cas d'Indonèsia, el FMI va fomentar una major producció de l'oli de palma, obligant al país a aixecar les restriccions sobre les inversions estrangeres en el sector. Degut a això, s'ha produït una pèrdua important dels boscos que s'han talat per se substituïts per plantacions de palma. H. French (2000:329) exposava com: "les exportacions d'oli de palma pujaren des dels 1,4 milions de tones fins als quasi 3 milions entre 1991 i 1997. Els devastadors incendis dels darrers anys es produïren, en part, deliberadament per aclarir terres forestals per la palma africana productora de l'oli i els cultius forestals destinats a l'obtenció de pastes de paper".

Sachs (2001) exposa com els capitals, cada cop més especulatius i al llarg dels anys 1990 de forma particular, en la cerca d'elevades rendibilitats ha penetrat als països com una tropa d'assalt, sortint de la mateixa manera com havia entrat. Emperò, en sortir, aquests deixen al seu darrera; existències humanes arruïnades i ecosistemes arrasats. Generalment, les crisis monetàries i financeres constitueixen una greu amenaça pel medi ambient dels països afectats, ja que aquells que són rics en recursos naturals exportables es veuen pressionats a exportar-los i a extreure'n cada cop més. Paradoxalment, les successives i repetides crisis financeres als països perifèrics, s'han anat traduint, en un enfortiment de les "places" financeres més segures que són les que es troben als països centrals, reforçant el RDWS. A més, "la desigual capacitat que posseeixen els països per emetre passius que siguin acceptats en l'actual sistema financer internacional, amplifica les desigualtats entre països pobres i rics. Aquesta capacitat, que està en relació amb la riquesa del país i amb el seu poder econòmic (i polític), arrossega la paradoxa de que els països més rics i poderosos siguin a la vegada els més endeutats. Precisament, aquests països i les empreses que allotgen recolzen la seva creixent capacitat de compra sobre el món en el crèdit que aquest els hi atorga" (Echevarría et al. 1999:368-369).

Els diners constitueixen un passiu per aquella institució que l'emet, essent un dels problemes clau de l'expansió dels diners (paper-moneda, bancaris i financers) que la relació deute/riquesa s'acaba trencant i aquests diners acaben independitzant-se de l'economia real per desplegar-se en torn a una economia de casino. D'aquesta manera es confirma la formulació de F.Soddy (1926) segons el qual se confonia la riquesa amb el que ell denominava com a "riquesa virtual" que no és altra cosa que el deute. Segons Naredo (2003b; 2006) els diners a través de les seves successives mutacions s'han anat desvinculant cada cop més del control social i polític, esdevenint en un ens autònom. En ser capaces les empreses de crear els seus propis diners i en concentrar-se gran part dels diners en unes poques entitats, els diners actuen com l'agulla que teix el procés de globalització capitalista sota el règim d'acumulació financera en el

que les ETN han cobrat un espectacular protagonisme amb la seguretat que el règim neoliberal es caracteritza per un fort keynesianisme financer. Les majors distàncies que hi ha entre el que es sol anomenar economia "real", encara que només contempli unitats monetàries, i l'economia financera condueix a la societat mundial cap a situacions d'elevat risc, al temps que dóna una major capacitat de compra a aquells que posseeixen els diners i conseqüentment els dóna majors capacitats per a deteriorar la biosfera.

És per aquest motiu que, tal com assenyala J.M. Naredo (2006:106) que: "les pretensions d'avançar cap un món social i ecològicament més equilibrat i estable sense qüestionar les actuals tendències expansives dels actius financers, els agregats monetaris i la mercantilització de la vida en general és quelcom tan ingenu que frega l'estupidesa. L'objectiu de fer social i ecològicament sostenible el desenvolupament d'aquestes tendències és així profundament irrealista i només cobra sentit com a instrument enganós per esterilitzar les crítiques [...] no cap corregir de forma significativa el "problema ambiental" sense modificar les regles del joc que avui orienten l'evolució del comerç i les finances en el món i sense qüestionar la mitologia del creixement que les acull. Ja que ambdós generen, distribueixen i orienten la capacitat de compra sobre el planeta que mou l'extracció de recursos i l'emissió de residus característica de la societat industrial, ocasionant el creixent deteriorament ambiental".

#### **4.3.5. Cap a una societat de la informació?**

El procés de globalització capitalista està íntimament relacionat amb el desenvolupament d'una nova infraestructura material que ha possibilitat la integració transnacional. I, ara els fluxos de dades electròniques –els bits- devoren quilòmetres en només pitjar la tecla de l'ordinador i així la distància geogràfica podria deixar de tenir significat en si mateixa en les regles del joc econòmic-financer establertes, que es tradueixen en una total i absoluta compressió espacio-temporal. La revolució de les NTIC (Noves Tecnologies de la Informació i la Comunicació) permet que certes restriccions espacials desapareguin i el temps s'uniformitzi. Diversos autors han exposat com la globalització en tots els seus aspectes se basa en la superació ràpida de l'espai, produint-se una creixent compactació espacio-temporal del planeta. Pels globalitzadors i els globalitzats, la distància és cada vegada menys important i el que guanya importància és el temps, la immediatesa i la velocitat (Altvater i Mahnkopf, 2002; Harvey, 1989; Harvey, 2006a).

Aquesta compactació de l'espai geogràfic se sustenta en un desplegament descomunal del transport: físic i electrònic. Així la construcció de les xarxes electròniques és el primer element constitutiu del procés de globalització, el sistema nerviós que vincula els esdeveniments en tot el planeta a la velocitat de la llum. Lash i Urry (1994) comparen les autopistes de la informació a les vies de ferrocarril de la primera revolució industrial, essent la xarxa digital per l'ascens de l'economia global el que la xarxa ferroviària fou per l'economia nacional del segle XIX. La infraestructura digital és, doncs, l'espina dorsal de l'economia global permetent que els mercats nacionals s'uneixin en un sol mercat global, en ser els costos de transmissió, expressats en unitats monetàries, cada cop menors. Emperò, les distàncies no s'han alterat de la mateixa manera en totes les regions del món, presentant en la base grans regions i fins i tot continents que constitueixen autèntics "forats negres" en l'univers cibernètic, estant a la cúspide les ciutats metropolitanes autèntics nodes concentradors d'informació i connexions (Castells, 1995). A la taula 55 es poden veure el nombre d'usuaris d'internet per cada mil habitants. Mentre les principals regions del sistema economia-món presenten un elevat nombre d'usuaris que quasi supera el 50% en tots els casos, en els països perifèrics el nombre d'usuaris és molt més baix, essent el cas més destacable l'Àfrica on es pot dir que han quedat quasi a les fosques de l'era digital pel que fa a usuaris d'internet. Per altra banda, els anomenats "països emergents" que són els que s'han incorporat ràpidament a les lògiques d'acumulació del capitalisme financer global (p.ex. Amèrica Llatina) es pot veure com ja dins del segle XXI s'ha produït un espectacular increment en el nombre d'usuaris d'internet per cada 1000 habitants.

<b>Taula 55. Usuaris d'internet per cada 1000 habitants, 1995-2005 (Font: elaboració pròpia a partir de NNUU- Indicadors dels Objectius de Desenvolupament del Mil·lenni a <a href="http://mdqs.un.org/unsd/mdq/Data.aspx">http://mdqs.un.org/unsd/mdq/Data.aspx</a>, juliol 2008).</b>			
	<b>1995</b>	<b>2000</b>	<b>2005</b>
Àfrica	0,73	8,37	35,82
Amèrica del Nord	67,70	430,95	671,10
Amèrica Llatina i Carib	6,97	79,15	269,66
Àsia (sense Japó, Dragons Asiàtics)	1,82	25,30	83,65
Japó	15,90	299,40	621,90
Dragons asiàtics	1,13	338,63	586,27
Europa (Sense UE-15)	19,54	151,46	363,67
UE-15	21,06	261,45	487,19
Oceania (sense Austràlia i Nova Zelanda)	3,94	65,79	155,21
Austràlia i Nova Zelanda	38,35	368,65	577,40
Orient Mitjà	1,91	60,76	154,21

En realitat, les xarxes d'interacció transnacional rarament són globals, en el sentit que no s'estenen per tots els punts cardinals del planeta, i de fet només uneixen certs segments variables del món. Segons UNCTAD<sup>63</sup> es calcula que hi ha de mitjana uns 115,3 ordinadors per cada mil habitants, essent als EUA de 618 per mil habitants, mentre que a Angola, Burkina Fasso, Cambodja, Txad, Etiòpia, Malawi, Mali, Birmània, Nigèria i Vanuatu es comptabilitza un sol ordinador per cada mil habitants, evidenciant clarament la coneguda "fractura tecnològica". Una fractura definida entre els inclosos que són les regions centrals del Nord i les places financeres i les organitzacions empresarials del Sud Global, i els majoritàriament exclosos de la població a la perifèria del Sud (però també del Nord). Això ens porta serioses dificultats a l'hora de parlar de la societat informacional com a quelcom universalitzat, ans al contrari aquest aspecte es converteix en un aspecte que contribueix a la expansió de les desigualtats socials i territorials. Així, la concentració del poder es perfila en els fluxos de la informació i en els territoris allà on aquests fluxos tenen major profusió, vinculant-se el poder polític-militar i econòmic-financer amb l'acumulació i concentració tecnològica. D'acord amb W. Sachs (1999:20) podem dir que "la Primera Guerra del Golf de 1991 va marcar el final de l'era del desenvolupament, i en el seu lloc s'inicia una nova era que es pot definir com de la "seguretat". La franja entre el Nord i el Sud, entre rics i pobres, s'evidencia amb la Guerra del Golf era una "fractura tecnològica", en aquella "guerra intel·ligent i selectiva" 115 soldats americans moriren front als 100 mil iraquians, del que resulta una ràtio 1:10000".

Les empreses tenen la possibilitat de fragmentar els seus processos de generació de plusvàlua i ubicar parts d'ell en aquelles zones del món que els hi ofereixen condicions salarials, ambientals o de mercat més "avantatjoses", el que significa que els hi permetin reduir costos i incrementar els marges de beneficis. L'exemple paradigmàtic del col·lapse de les fronteres ens l'ofereix el mercat financer, essent aquest el mercat més extensament globalitzat.

Emperò, tot aquest procés globalitzador vehiculat a través de les NTIC persegueix finalment accelerar els processos que ja es venien donant, com per exemple els fluxos comercials de mercaderies o els especulativo-financers. I, per tant aquestes activitats tendrien escassa rellevància sinó fos per aquesta dimensió instrumental, al temps que en quedar la gestió i les patents majoritàriament als països centrals, es generen uns fluxos comercials i de rendes en concepte de pagaments per la seva utilització ja que la propietat del software i del hardware està fortament concentrada. Front als que han defensat la "nova economia" com la pedra filosofal que permetria una nova fase d'expansió de l'economia a expenses de la base material que la sustenten, Altvater i Mahnkopf (2002:244) han definit acertadament aquesta il·lusió com "el conte de fades dels efectes ecològics gratuïts". Resulta, per tant, destacable que al darrera del transport electrònic de la informació, s'amaguen relacions geogràfiques i impactes ecològics destacables, ja que els materials d'alta qualitat que es fan servir per l'equipament, suport físic i els complements s'obtenen a partir d'una gran càrrega tòxica i amb una gran "motxilla ecològica" al damunt. L'efecte general és una retroalimentació positiva entre

<sup>63</sup> Base de dades de les estadístiques on-line de UNCTAD ([www.unctad.org](http://www.unctad.org)) dades del 2001.

els sistemes de transport electrònic i el físic, la mateixa globalització significa transport i encara més transport, i en definitiva el que es coneix com a efecte "rebot" (o paradoxa de Jevons) i que ja va saber veure l'economista neoclàssic Stanley Jevons (Carpintero, 2003a). Harvey (2004) exposa com en el procés d'expansió de *l'aldea global* s'ha produït un boom mundial de les megainfraestructures que han jugat un paper fonamental, tant com a vies d'acumulació en si mateixes com en la seva dimensió futura de reestructuració i rearticulació dels processos d'acumulació a elles vinculats, el que anomena solucions espacio-temporals. Un informe realitzat per Mills (1999)<sup>64</sup> recordava l'origen material d'internet, essent aquesta responsable del 8% del consum energètic dels EUA, aquest estudi fou rebutjat per Koomey (1999) que rebaixà substancialment els resultats, emperò que aportava la idea que un "e-mail" si pesa i si contamina.

#### 4.3.6. Els impactes ambientals globals. La parella de ball del capitalisme global.

Just a les portes del segle XXI sembla raonadament acceptada la qüestió que l'impacte humà sobre la Biosfera resulta ser preocupant tant per la reducció i esgotament de recursos, la transformació i degradació dels ecosistemes i l'abundant contaminació i els seus efectes acumulatius que han excedit la capacitat de la biosfera per absorbir-los (o tan sols no els pot absorbir com per exemple ocurr amb multitud de substàncies químiques sintètiques) (Colborn et al., 2001). Així doncs, la noció de *crisi ecològica* en termes de crisi civilitzadora ha estat generalment acceptada. Altres, en comptes de crisi ecològica prefereixen parlar de canvi global (Duarte, 2007; Boada i Saurí, 2002), encara que aquest enfocament està més lligat al que se coneixen com les ciències naturals i es centra en analitzar, doncs, els diferents canvis que es donen a la biosfera (p.ex. canvi climàtic, canvis dels cicles biogeoquímics, etc). Mentre que l'enfocament de crisi ecològica entesa com a crisi social i civilitzadora ha estat desenvolupada amb un major pes de les ciències humanes i socials i, en comptes, d'incidir tan substancialment en l'estudi dels canvis i el comportament de la biosfera, es centren més en analitzar quines són les arrels socials que impulsen a aquest deteriorament ecològic (Valdivielso, 2004; Naredo, Naredo i Gutiérrez, 2005). En qualsevol cas, ambdós enfocaments se complementen mútuament.

S'han anat elaborant múltiples estudis des de les files de diverses disciplines científiques, des de les naturals a les socials, per tal d'explicar les dimensions de la crisi ecològica, anant des d'anàlisis més parcials a d'altres "multifocals" (Goodland, 1997). Des que es va popularitzar la formulació de P. Erlich i J. Holdren (1971) de l'impacte humà en base a la igualtat **IPAT** segons la qual l'impacte humà sobre el medi ambient (I) s'explicava per algun element o per la combinació dels factors de la fórmula: (P) població humana o *sociomassa*, (A) aflluència o consum i (T) tecnologia. En base a aquest marc d'anàlisi es produeix una discussió que aprofundeix cap una o l'altra dimensió depenent dels criteris de l'analista, i certament són poques les aportacions que contemplin totes les dimensions de forma compensada. Així tendrem la coneguda contribució de P. Ehrlich (1968) sobre la *bomba demogràfica*, incidint en el factor demogràfic relacionat als desequilibris ambientals, i que ha tingut molts d'adeptes com la vasta obra de J.E. Cohen (1995) *How many people can the Earth support?*. Des dels inicis del debat sobre els impactes de l'espècie humana sobre la biosfera el debat s'ha adreçat, en bona mesura, cap els aspectes demogràfics. Des d'algunes perspectives científico-ideològiques, s'ha situat a la sobrepoblació en el punt de mira dels desequilibris socioambientals i, com a conclusió s'ha arribat treballs a designar la sobrepoblació i la pobresa com els principals causants del deteriorament ecològic global. De fet, les grans reunions de la diplomàcia global enfoquen des d'aquesta postura els "problemes" socioambientals mundials. No obstant, hi ha nombrosos autors que no dubten en afirmar que realment la població mundial constitueix o pot constituir un problema per a l'assoliment dels objectius de sostenibilitat ecològica i justícia socioambiental. No obstant, la crisi socioecològica global té moltes més dimensions i matisos que els reduccionismes de tipus neomalthussiana vigents. Aquí, convindria exposar, en tot cas, que les estratègies de caràcter neomalthussiana no sempre han estat lligades a règims polítics autoritaris, sinó que a principi del segle XX fou el moviment feminista i

<sup>64</sup> "Per cada 2000 kbytes que circulen per la xarxa es consumeix l'energia continguda en una lliura de carbó (aproximadament mig quilogram) destinada a obtenir els kwh d'electricitat que fan possible la seva difusió per internet" (Mills 1999 a Carpintero 2003a:71).

anarquista els que defensaren per una regulació voluntària de la natalitat en contra dels poders polítics i eclesiàstics (Masjuan, 2000; Martínez-Alier, 2005).

Per altra banda, hi ha les obres que dirigeixen les seves conclusions vers el sobreconsum dels rics com fa A. Durning (1994) o d'altres que parlen del pas tecnològic en fals com B. Commoner (1972) als seu treball *The closing circle*. Les articulacions de l'impacte humà sobre la Biosfera en base a una noció integral de les relacions entre economia-ecologia, i encara més entre diners-poder i deteriorament ecològic, han estat una contribució molt rellevant que posen de manifest la connexió entre les diferents cares del desenvolupament econòmic, tal com han demostrat recentment J.M. Naredo i A. Valero (1999) en la seva obra *desarrollo económico y deterioro ecológico*. Degut a la multidimensionalitat de la crisi socioecològica resulta imprescindible llançar una mirada el més polièdrica possible per tal de poder comprendre-la. Per això, han resultat imprescindibles els treballs realitzats des de les branques de la filosofia, l'antropologia, la psicologia, les ciències polítiques o la sociologia. De fet, alguns dels primers autors que s'aprofundiren en l'anàlisi de les causes del deteriorament socioecològic venien de procedències filosòfiques inclassificables, o millor dit desvestides dels dogmes dominants, i fundaren (sense fundar) la corrent coneguda com *ecologia política*. Entre aquests autors es poden destacar René Dumont (1904-2001); Ivan Illich (1926-2002); Murray Bookchin (1926-2001) o André Gorz (1923-2007) que varen entendre l'anomenada crisi ecològica en termes sociopolítics. Valdivielso (2008:120) apunta que "si avui som capaços de prendre una sana distància crítica respecte de la pròpia tradició ecològica és gràcies a aquests pensadors que ens feren saber que la crisi ecològica és resultat de relacions socials, de poder, i d'una història concreta que una suposada "ecologia *apolítica*" només pot ajudar a ocultar".

*4.3.6.1. L'evolució del metabolisme socioeconòmic. El trànsit des del flux solar i els seus derivats (economia reproduïble) a l'addicció al petroli i als estocs de l'escorça terrestre (economia extractiva i adquisitiva).*

*a) Evolució històrica de l'ús social de l'energia: una història del domini social i el poder.*

Per entendre la magnitud actual dels conflictes socioambientals ens hem d'adreçar a dos canvis històrics. El primer és que les economies industrials dels països rics, i que serveixen de model per a la resta del món, tenen un funcionament radicalment diferent al propi dels ecosistemes que fonamenten la seva existència en base a un flux continu d'energia - la solar - i en l'ús dels materials de forma cíclica; en canvi l'economia industrial es fonamenta en l'ús de combustibles fòssils, d'estocs de materials procedents de l'escorça terrestre que són estrets de manera lineal i sostinguda, és a dir sense contemplar la seva reposició. La mateixa lògica extractiva, de no reposició, s'ha anat imposant també a aquells materials que són renovables. La segona qüestió és que l'economia ha adquirit cada cop una escala cada cop major, assolint la condició de "planeta ple" o "bou dins la tenda xinesa" com deia Herman Daly (1991).

El consum d'energia per part dels humans ha augmentat deu mil vegades des de la transició a la domesticitat, 400 generacions enrere (Boyden i Dovers, 1992: 65) i l'escala de l'economia humana resulta ser cada cop major, ocupant cada cop un major espai ambiental, augmentant l'extracció-egotament de recursos. A la seva vegada, aquesta expansió ha provocat un augment notable de la contaminació fins a sobrepassar la capacitat assimilativa de la biosfera. Als gràfics 22 i 23 (taula 56) es pot observar sintèticament l'evolució de la població humana al llarg de la història, una evolució que Patrick Geddes ja va saber veure que estava vinculada als diferents règims energètics (Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991). I, els règims energètics a la seva vegada han estat vinculats al poder i a la dominació social (Los Amigos de Ludd, 2007). La història ecològica ha aportat interessants elements per analitzar l'evolució de les societats al llarg de la història, podent veure com moltes transformacions sociopolítiques i tecnològiques eren també transformacions socioecològiques, i que es traduïen en canvis en les relacions socials i de poder preexistents (McNeill, 2003; Tello, 2005). D'aquesta manera, la qüestió ecològica ha anat cobrant rellevància en la comprensió del devenir històric.

En bona mesura, l'evolució de l'espècie humana ha estat vinculada històricament a les energies anomenades orgàniques o renovables (gràfic 21) i no és fins ben entrat el segle XIX (gràfic 22) en que els combustibles fòssils superaren als d'origen biòtic. Els intents de dominar l'energia, primer amb el foc i al segle XX amb la nuclear, han anat vinculats a grans metamorfosis en els règims socials, transformant-se les estructures socials de manera paral·lela

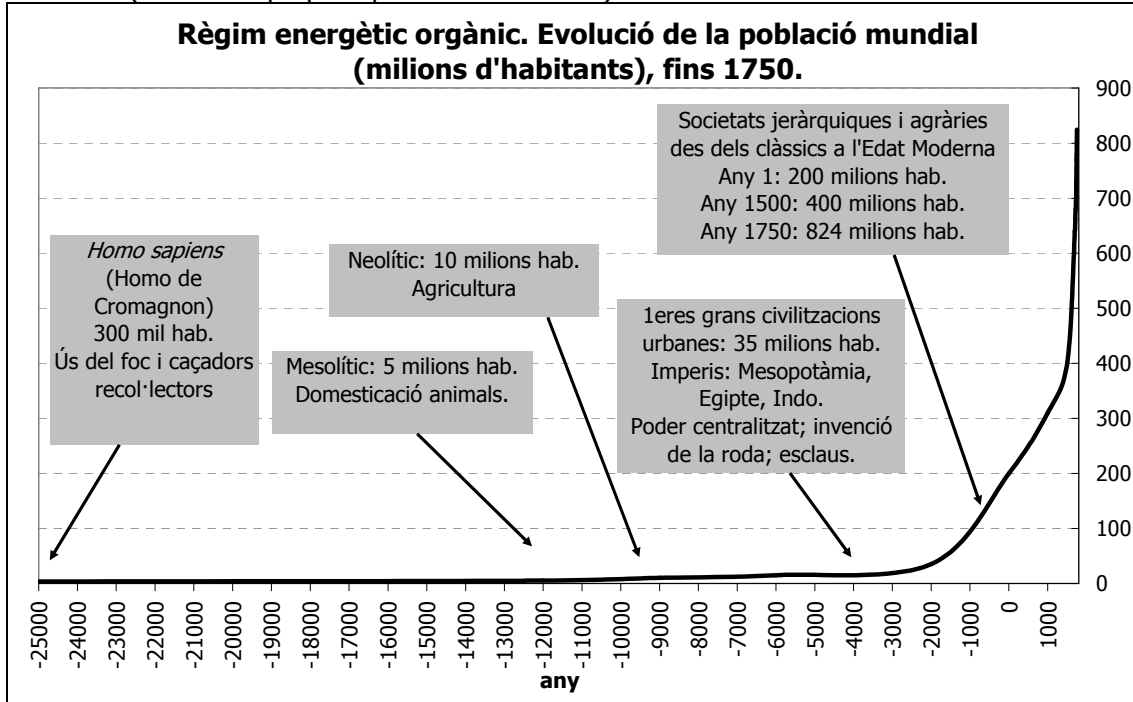
als règims energètics. Uns canvis que han possibilitat històricament, junt amb canvis socioculturals, que la població humana experimentàs una tendència ascendent. Emperò, l'existència d'un règim energètic orgànic<sup>65</sup> no implica que els règims sociopolítics fossin de tipus igualitari, sinó que es van donant diferents formes que permeten construir una societat cada cop més jeràrquica, en poder-se fer una petita part de la població amb majors quantitats d'energia útil per ser transformada. Com per exemple, els grans imperis aconseguiren acumular poder gràcies a l'establiment d'un règim esclavista que permetia transformar una enorme quantitat d'energia en treball (cada persona pot transformar en treball muscular prop d'1/5 part de l'energia consumida cada dia). Les noves estructures sociopolítiques jeràrquiques amb un règim energètic orgànic (esclaus i recursos biòtics) se dotaren de potents exèrcits (amb l'ús del cavall com a transformador i armes de metalls durs aconseguits gràcies a la crema de biomassa) i la colonització de nous espais, obrien les portes a l'apropiació de més recursos (esclaus i materials), la qual cosa els hi dotava de major poder. Així, es desplega el comerç de llarga distància, i amb els diners-moneda. L'evolució de la humanitat, en referència al règim energètic dominant no va variar gaire al llarg de cents d'anys que va ser de tipus orgànic i amb uns règims sociopolítics jeràrquics.

Segons Pimentel i Hall (1984), les societats de caçadors-recol·lectors requerien aproximadament de 5000 Kcal/persona/dia (60% aliment, 40% habitatge), mentre que les primeres societats agrícoles ja havien augmentat els seus requeriments energètics fins a 12000 Kcal/persona/dia (33,3% per alimentació; 33,3% per desenvolupar les activitats agràries i manufactureres; 33,3% per l'allotjament i comerç; i un 8,3% per transport). Finalment, les societats agràries avançades, seguint la terminologia de Pimentel i Hall, empraven unes 26000 Kcal/persona/dia (13,4% per alimentació; 30,3% per desenvolupar les activitats agràries i manufactureres; 51,9% per l'allotjament i comerç; i un 4,3% per transport). Es pot veure que en quant als requeriments energètics pels diferents règims socioeconòmics, la quota corresponent a l'alimentació humana es mantenia en torn a 2500-3500 kcal/persona/dia, mentre que els altres requeriments s'anaven incrementant. A mesura que augmenten els artefactes exosomàtics, els requeriments exosomàtics d'energia s'aniran incrementant.

<b>Taula 56. Evolució de la població mundial 25 mil anys a.C. – 1800 (Font: elaboració pròpia a partir de Cipolla, 2000 [1978]; McNeill, 2003; UN Demographic Yearbook a <a href="http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dyb2.htm">http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dyb2.htm</a>, juliol 2008).</b>		
<b>Any</b>	<b>Milions de persones</b>	<b>Increment anual (%)</b>
-25000	3	
-12000	5	0,0039
-6000	15	0,018
-2000	35	0,021
1	200	0,087
1000	310	0,044
1500	400	0,051
1750	824	0,29

<sup>65</sup> Wrigley (1992) va definir les economies orgàniques que poden ser enteses com aquelles e que el gruix de l'energia emprat en la major part dels processos productius procedeix de fonts orgàniques: forces humanes i animals, ajudades per vent i aigua. Degut a la baixa eficiència dels convertidors emprats (les plantes) la dependència respecte del flux solar implicava dues coses: a) cada producte exigia uns alts requeriments territorials; i b) totes les demandes de béns finals acabaven convergint sobre un sòl fèrtil que es convertia en el principal factor limitat i limitant per l'ampliació de l'oferta de productes.

Gràfic 21. (Elaboració pròpia a partir de la taula 56).



Tello (2005) exposa com al segle XVI s'inicia l'etapa de l'economia orgànica avançada que arribaria fins a finals del segle XVIII. És a dir, a les portes de la Revolució Industrial. En concret a Anglaterra (i altres països europeus), on s'havia arribat a una situació de rendiments decreixents de la producció de la terra i manca de fertilitzants, la qual cosa es va intentar solucionar amb la intensificació agrària, amb la roturació de noves terres (i desforestació), diversificació de les fonts energètiques amb la introducció de la torba el carbó pel consum exosomàtic (alliberant a les superfícies forestals de la funció energètica), importació de productes agroalimentaris i l'emigració el que A. Crosby (1988) va definir com imperialisme ecològic. A Anglaterra i Gales, les terres de conreu passaren de cobrir el 29% del territori a l'any 1700 a cobrir el 39,1% al 1850, amb un increment de la seva superfície en torn a un 62,74%. Un increment que es produïa mitjançant la roturació de superfícies de bosc i matollar que en el mateix període experimentaren una reducció del 71,5% (Sieferle, 2001).

Malamina (2001) exposa com les societats agràries havien mantingut al llarg de molts mil·lennis, una relació entre l'energia endosomàtica (aproximadament 2500 kcal/habitant/dia) i l'exosomàtica, de 1 a 4. A l'Anglaterra del 1700 aquesta relació era de 1 a 5,3, essent l'exosomàtica de 15630 kcal/habitant/dia (de les quals 10580 kcal corresponien a combustibles), mentre que al 1800 aquesta relació ja era de 1 a 11,3, essent l'exosomàtica de 30750 kcal/habitant/dia (de les quals 25600 kcal corresponien a combustibles). De fet, l'increment dels requeriments energètics exosomàtics calculats pel cas anglès es corresponia a la diversificació productiva, amb l'adopció del *putting out system* que engendrà les revolucions industrioses precedents a la "gran revolució industrial" (Berg, 1987). Maxine Berg (1987) ens ha ajudat a destapar alguns dels mites propis de l'anomenada revolució industrial, ja que no fou en un sol dia en que Londres i Manchester s'ompliren de fàbriques. Així doncs, convivia a les llars de la població rural, majoritària en aquells temps. El 1750 a Anglaterra, amb una població de 6 milions de persones, un 77% era població rural, però d'aquesta n'hi havia un 42% (1,95 milions) que no es dedicaven a activitats agràries. I al 1800, aquestes ja eren el 50% de la població rural (3,23 milions de persones), mentre que la població urbana era de 2,6 milions de persones (28,7% del total) (Allen, 2000).

<b>Taula 57. Trets estructurals de les economies orgàniques avançades, 1550-1760/80 (Font: Tello 2005:168-169)</b>	
<b>Trets estructurals de cada etapa des d'un punt de vista tecnològic i energètic</b>	Economies "orgàniques avançades" de l'Europa preindustrial, eminentment agràries, basades en fonts i convertidors d'energia orgànics en la seva majoria, amb un sistema de ciutats i unes xarxes

	comercials en procés d'ampliació i activació.
<b>Situació del nucli domèstic</b>	Gran part del treball productiu, reproductiu, i de cura, se desenvolupa en l'àmbit domèstic (encara que una part creixent s'orienta cap el mercat).
<b>Canvis en el sector agrari</b>	L'explotació familiar pagesa sol constituir la base de la producció, però sovint treballa com a llogatera o emfiteuta d'un altre "propietari" i/o senyor feudal.
<b>Evolució de la indústria i tipus d'empresa</b>	Indústria domèstica rural, menestrals gremials urbans, xarxes protoindustrials i manufactures diverses (incloses les "fàbriques").
<b>Paper del govern</b>	Les polítiques mercantilistes cerquen "capturar" mercats exteriors per la indústria, el comerç i l'abastiment del país, perseguint els fluxos d'or i plata amb una balança comercial favorable.
<b>Sistema monetari i financer</b>	Predomini de la moneda metàl·lica, desenvolupament inicial de la lletra de canvi, dipòsits, o altres substituïts bancaris de l'or i la plata.
<b>Tipus d'ajustament dominant en els mercats</b>	Flexibilitat de preus, rigidesa a curt termini del salari nominal, creixent flexibilitat de l'oferta de treball.

Així doncs, la industrialització posterior partiria d'unes estructures socials ja ben establertes amb uns sistemes de producció complexos i fonamentats en l'energia orgànica. Encara que aquest model no significàs que els treballadors-artesans-pagesos tenguessin plena autonomia, el context els hi permetia una certa autonomia i flexibilitat caracteritzada per la descentralització dels processos manufacturadors. Tello (2005:145) assenyala com "la frontera entre activitat domèstica i mercantil situava la immensa majoria d'hores d'activitat humana fora del mercat, deixant un amplíssim marge per la seva expansió. Els mercats podien créixer cap a *fora*, mitjançant la conquesta violenta o "pacífica" de nous territoris poblats de nous consumidors. Però també podien créixer, i varen créixer, cap a *dins*". Al llarg de l'Edat moderna, s'estaven donant les condicions per a que, una vegada abandonat el marc institucional feudal, s'imposés un nou marc que serà el que donarà peu a les dues principals institucions del capitalisme: l'estat modern i l'empresa capitalista. Convé recordar, que en aquests moments es tenia prou clar que l'expansió infinita de les activitats humanes no era factible, i així ho manifestaren els pares de l'economia, els clàssics, pels quals la tendència més versemblant era cap al que definiren com un "estadi estacionari".

Convé apuntar l'apreciació que Tello (2005:135) fa al respecte de la consideració d'aquells al respecte de l'estadi estacionari, ja "que l'estadi estacionari" fos un estadi "final", o un desafiament que trobaria noves respostes, ja són figures d'un altre paner". Així doncs, el que s'havia detectat per part dels clàssics era que amb les condicions institucionals i naturals existents, s'assoliria un estadi que no devia ser de bon grat per part de les elits. Per això, es preconitzaren solucions que anaven des de les del pastor R. Malthus de contenir la passió entre els sexes, o les de D. Ricardo i A. Smith d'expandir els mercats i la divisió del treball. D'aquesta manera, la primera revolució industrial consistí, sobretot, en un canvi substancial en l'organització del treball, amb el desplaçament d'aquell teixit més descentralitzat cap a la concentració del treball a la fàbrica, i aquesta a la ciutat. El resulta fou una clara concentració del poder en mans de l'empresariat que veia de mala gana aquelles estructures protoindustrials. L'adopció de la màquina de vapor, impulsada del nou vector energètic (el carbó), a més de la implantació de patents que anaven a concentrar encara més el poder en les mans de les classes poderoses emergents anà en detriment dels grups socials que havien pogut gaudir, encara que no fos una "edat d'or" pel treballador, dels mitjans de producció. Una de les reaccions socials a aquest procés concentrador fou el dels luddites. Segons Enric Tello (2005:156) es pot destacar "el caràcter de la fàbrica com un lloc on exercir el poder jeràrquic i disciplinar a la mà d'obra va influir en la direcció del canvi tècnic, limitant o esbiaixant les possibilitats només cap aquelles que permetien mantenir i augmentar el control social dels capitalistes sobre la producció". J.G. Williamson (1991) en analitzar el procés socioeconòmic de la primera revolució industrial a Anglaterra i Gales, trobà com aquell procés es sustentà, també, en una creixent desigualtat social, on al 1759 el 5% de la població més rica es feia amb el 31,2% de la renda, mentre que al 1880 el 5% de la població més rica es feia amb el 43,8% de la renda. I, a més, en aquest període s'havia anat efectuant un intens procés de mercantilització de les activitats humanes i productes, contribuint a la desarticulació d'altres estructures, xarxes i sistemes socioeconòmiques que s'havien mantingut al marge del mercat. En concret, del mercat capitalista.



<b>Taula 58. Trets estructurals de les economies industrials Europa i Amèrica del Nord, 1760-1870/90 (Font:Tello 2005:168-169)</b>	
<b>Trets estructurals de cada etapa des d'un punt de vista tecnològic i energètic</b>	Economies industrials d'Europa occidental i Nord-Amèrica sorgides de la primera revolució tecnològica, amb fàbriques propulsades per energia fòssil i nous convertidors, però bassades encara en un flux nodal i en les habilitats dels vells oficis.
<b>Situació del nucli domèstic</b>	Una part creixent del treball productiu es desenvolupa fora de l'àmbit domèstic, però la reproducció, la cura i els ajustaments del cicle de vida es mantenen encara al nucli domèstic.
<b>Canvis en el sector agrari</b>	Fins a la formació d'un mercat mundial agrari coexisteixen "vies latifundistes" i "vies pageses"; després sol triomfar la "camperolització" i la "derrota del rendista".
<b>Evolució de la indústria i tipus d'empresa</b>	La fàbrica, organitzada com empresa familiar o companyia per accions, desplaça les formes anteriors.
<b>Paper del govern</b>	Als països que han assolit el "cim" el govern se limita al paper de "vigilant nocturn" o garantidor de l'ordre; als països que els "segueixen" també fomenta o subsidia activament el creixement.
<b>Sistema monetari i financer</b>	El desenvolupament del diner bancari, i el paper regulador dels bancs centrals, culmina el sistema del patró or.
<b>Tipus d'ajustament dominant en els mercats</b>	Flexibilitat de preus, menor flexibilitat de salaris nominals i oferta de treball.

Carlo M. Cipolla (2000 [1978]) va advertir que un dels principals trets de la revolució industrial fou la utilització de nous vectors energètics, d'origen fòssil i que tenien una concentració energètica més elevada que els productes derivats de la fotosíntesi. "Si la revolució agrícola fou el procés en virtut del qual l'home arribà a controlar i incrementar la gama de convertidors biològics (plantes i animals), podem considerar que la revolució industrial és el procés que va permetre l'explotació a gran escala de noves fonts d'energia mitjançant convertidors inanimats" (Cipolla 2000:57 [1978]). Així, front als 14 MJ/kg continguts de mitjana a la llenya, en el cas del carbó el contingut energètic era d'uns 22 MJ/Kg. Però, el nou combustible permetria alliberar una part important de la superfície forestal, emprada fonamentalment per a l'abastiment energètic exosomàtic, i aquest sòl es roturaria intensivament. Així doncs, s'aconseguia evitar el coll d'ampolla de la creixent infertilitat dels sòls agrícoles, mitjançant la desforestació i a més s'aconseguia més quantitats d'aliments que permetien assegurar unes millors condicions nutritives per a la població, la qual cosa tenia els seus efectes en la seva pròpia expansió.

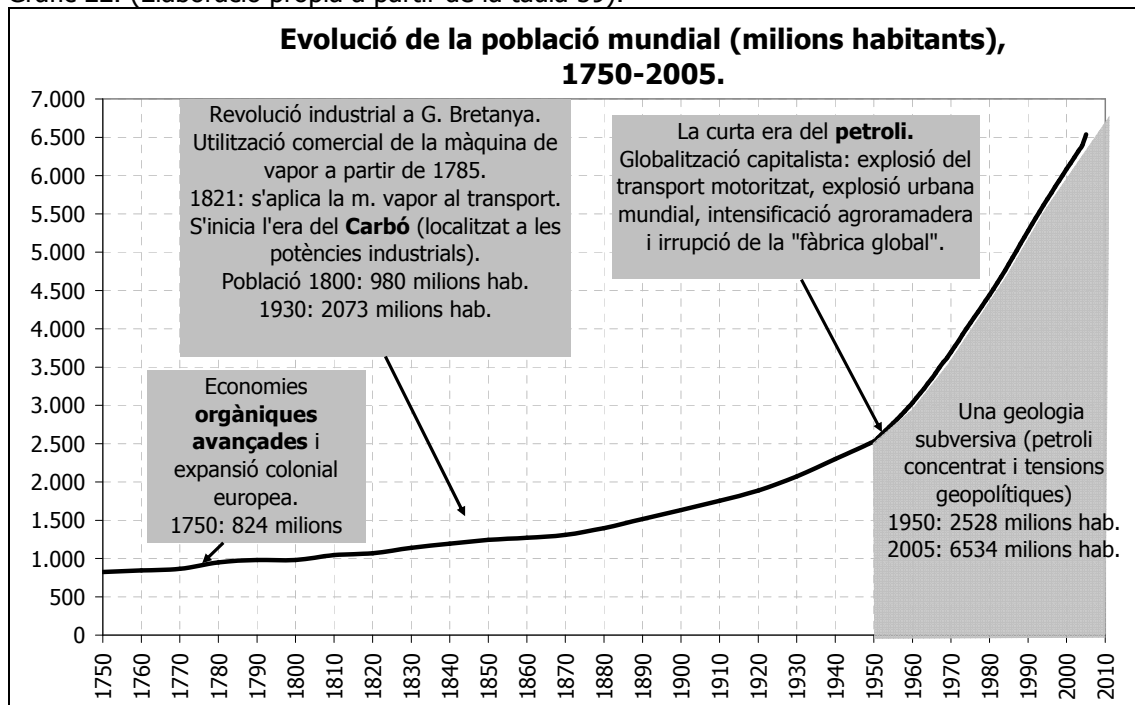
La utilització comercial de la màquina de vapor s'implantà de forma ampla, més o menys, cap al primer quart del segle XIX. La potència d'aquelles màquines era prou baixa (uns 20 KW), però eren equivalents a 200 esclaus energètics (200 homes treballant 8 hores), 3 vegades més potents que els molins de vent i 5 vegades més potents que les rodes hidràuliques (Smil, 2001). La utilització del transport i de la màquina de vapor va jugar un paper cabdal en el sector del transport, primer el ferroviari (1821) i llavors el marítim (1840). La utilització dels combustibles fòssils (carbó i petroli) amb els diferents convertidors en energia mecànica (màquina de vapor i motor d'explosió) possibilitaren la colonització de nous territoris, tant dins els propis països com a fora, que els permetien l'apropiació dels recursos i l'ampliació dels mercats<sup>66</sup>. A més, l'adopció dels combustibles fòssils en el transport va permetre transportar massivament matèries primeres que permetien intensificar l'agricultura, com per exemple foren

<sup>66</sup> Antonio Estevan (2006) ha reflexionat al respecte, exposant una explicació energètica sobre les grans oportunitats que s'obrien a les empreses capitalistes i estats amb la conversió de l'energia calòrica en mecànica pel que fa a les potencialitats de desplaçament dels mitjans de transport. La relació física existent entre l'energia calòrica i la mecànica (p.ex. en condicions ideals, una calorica es pot elevar un grau de temperatura un gram d'aigua, però aquesta mateixa energia permetria posar aquell mateix gram d'aigua a una velocitat de 328 km/h) és una de les causes per les quals el civilització urbano-industrial ha anat destinant creixents quantitats d'energia al transport horitzontal de persones i mercaderies. En definitiva, en termes energètics surt més a compte desplaçar-se que no realitzar un treball. I, si el treball comptabilitzat monetàriament surt més barat a llocs llunyans, i els recursos són presos a preu zero i els residus no són pagats, llavors serà dins d'aquesta lògica que la globalització pot ser interpretada com un resultat de l'explosió del transport de la mà dels combustibles fòssils.

els casos del guano (nitrogen i fòsfor) i salnitre (nitrats) de les costes xilenes i peruanes per la fertilització de la terra a la "Vella Europea". Serien els anys en que sorgí la moderna química agrària amb el francès Jean Baptiste Boussignault (1802-1887), l'alemany Justus von Leibig (1803-1873) o l'anglès John Lawes (1814-1900) que permetria rompre amb aquella concepció dels rendiments decreixents fins aleshores vigent. Lawes inventà el primer fertilitzant artificial, la qual cosa obria les portes al miratge de la ruptura de les restriccions edafològiques a la producció d'aliments.

Amb el canvi d'organització socioeconòmica, les innovacions tecnològiques i el nou règim energètic s'aconseguia multiplicar per tres els requeriments energètics en termes per càpita, respecte de les societats agràries avançades. La mitjana dels requeriments energètics de la nova persona industrial serien d'aproximadament unes 77000 Kcal/persona/dia (4,5% per alimentació; 32,7% per desenvolupar les activitats agràries i industrials; 43,6% per l'allotjament i comerç; i un 19% per transport). Un dels canvis més significatius en la composició de la distribució dels requeriments energètics és el fet que la fracció corresponent al transport augmenta de manera molt significativa en quant al seu pes específic dins dels requeriments totals (Pimentel i Hall, 1984).

Gràfic 22. (Elaboració pròpia a partir de la taula 59).



**Taula 59. Evolució de la població mundial 1750 – 2005 (Font: elaboració pròpia a partir de Cipolla, 2000 [1978]; McNeill, 2003; Odum, 1971; i UN Demographic Yearbook a <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dyb2.htm>, juliol 2008).**

Any	Milions de persones	Increment anual (%)
1750	824,27	
1800	980,85	0,348
1850	1.244,33	0,477
1900	1.633,85	0,589
1950	2.528,31	0,877
1970	3.696,59	1,917
1990	5.279,52	1,798
2000	6.085,57	1,431
2005	6.464,75	1,216

A finals del segle XIX es donen uns canvis estructurals importants. Segons Arrighi (1999), el segle XX començà amb la crisi del primer capitalisme industrial amb la Gran

Depressió (1870-1890) en un temps en que les respostes socials als centres urbano-industrials als abusos per part de les classes dominants cobraren protagonisme (p.ex. Comuna de París, 18 març -29 de maig 1871). Landes (1979) situà un dels grans canvis que s'efectuaren en el trànsit d'un règim d'acumulació a l'altra en el fet que es passa de les fàbriques a les oficines, és a dir en la internalització dels costos de transacció. Arrighi (1999:289) ho sintetitza dient que "la internalització a l'interior d'un únic entorn organitzatiu d'activitats i transaccions prèviament executades per unitats comercials independents va permetre a les empreses multidepartamentals verticalment integrades reduir i calcular amb més precisió els costos de transacció: és a dir, els costos vinculats a la transferència d'inputs intermitjos al llarg d'una cadena d'entorns organitzatius independents que connecten la producció primària amb el consum final. Les economies així creades constituïen "economies de velocitat", no "economies de mida".

<b>Taula 60. Trets estructurals de les economies industrials de consum i producció massius a Europa i Amèrica del Nord, 1870/90 – 1970/90 (Font:Tello 2005:168-169)</b>	
<b>Trets estructurals de cada etapa des d'un punt de vista tecnològic i energètic</b>	Economies industrials de producció i consum massius en els països de l'OCDE, sorgides de la difusió de la segona revolució tecnològica basada en la cadena de muntatge, electrificació de l'empresa i de la llar, i la desqualificació dels "vells" oficis.
<b>Situació del nucli domèstic</b>	L'activitat mercantil i els serveis públics de l'Estat absorbeixen parts creixents dels serveis de sosteniment de la unitat familiar, però aquesta retén encara parts fonamentals.
<b>Canvis en el sector agrari</b>	On s'imposa la "revolució verda", l'agricultura camperola se transforma en granges familiars, o retrocedeix front a l'avanç de l' <i>agrobusiness</i> a gran escala.
<b>Evolució de la indústria i tipus d'empresa</b>	La gran empresa fordista evoluciona cap a la corporació multinacional manejada per un cos de directius (separació entre els propietaris-accionistes i els directius)
<b>Paper del govern</b>	L'Estat assumeix la responsabilitat de mantenir la plena ocupació i el màxim creixement; augmenten les polítiques públiques del benestar fins el desafiament neoliberal contra l'estat del benestar.
<b>Sistema monetari i financer</b>	Crisi del patró-or i del dòlar condueixen a tipus de canvi flexibles regulats pel tipus d'interès del banc central.
<b>Tipus d'ajustament dominant en els mercats</b>	Major rigidesa de preus, salaris i oferta laboral, fins les polítiques neoliberals "flexibilitzadores".

L'exemple de l'economia de la velocitat el donava, ni més ni manco, que el ferrocarril dels EUA, i llavors l'automòbil de la Ford. Aquesta etapa, el quart cicle d'acumulació sistèmica, se caracteritzaria per la importància que cobrarien la indústria siderometal·lúrgica, l'elèctrica i la química. Sectors molt vinculats, per altra banda, amb la indústria de la guerra. Al mateix temps, Arrighi (1999) exposa com es va preparant el terreny pel canvi d'hegemonia, des de l'Imperi Britànic i la lliura, a la dels EUA i el dòlar. En aquests moments es produeix un dels fets que marcarien l'evolució de la humanitat des de llavors. El 1859 Erdwin Drake va perforar el primer pou de petroli als EUA (Titusville, Pennsylvania) i al 1870 John Rockefeller fundà el gegant petroler, Standard Oil. A mitjans del segle XIX, James Young i Abraham Gessner varen aconseguir querosè a partir del refinament del petroli que en principi havia de ser emprat per a l'enllumenat. I, encara que el motor d'explosió fou construït per primera vegada per l'alemany N.A. Otto al 1866, aquest funcionava amb gas de carbó i era de grans dimensions (un cilindre horitzontal), no fou fins el 1885 que s'expressà la seva potencialitat comercial, quan Gottlieb Daimler i Wilhem Myabach patentaren un motor d'explosió alimentat per benzina i de menors dimensions (cilindre vertical). Mentre que al 1903, Henry Ford fundà a Detroit, la Ford Motor Company. La nova font energètica prometia un canvi substancial respecte del carbó ja que la densitat energètica era de 42 MJ/kg al petroli front als 22 MJ/Kg del carbó. A més, la relació pes/potència del motor de combustió front a la màquina de vapor prometia la seva proliferació en àmbits fins aleshores insospitats. Així, la relació pes/potència de la màquina de vapor era de 250 grams per cada Watt, mentre que en el motor de combustió interna de Daimler i Myabach era de 40 grams per Watt. Per altra banda, a finals del segle XIX es començà a generalitzar la

electricitat als centres industrials, permeten uns canvis substancials en l'organització del treball, la producció industrial i la composició i dimensions de les ciutats (Smil, 2001).

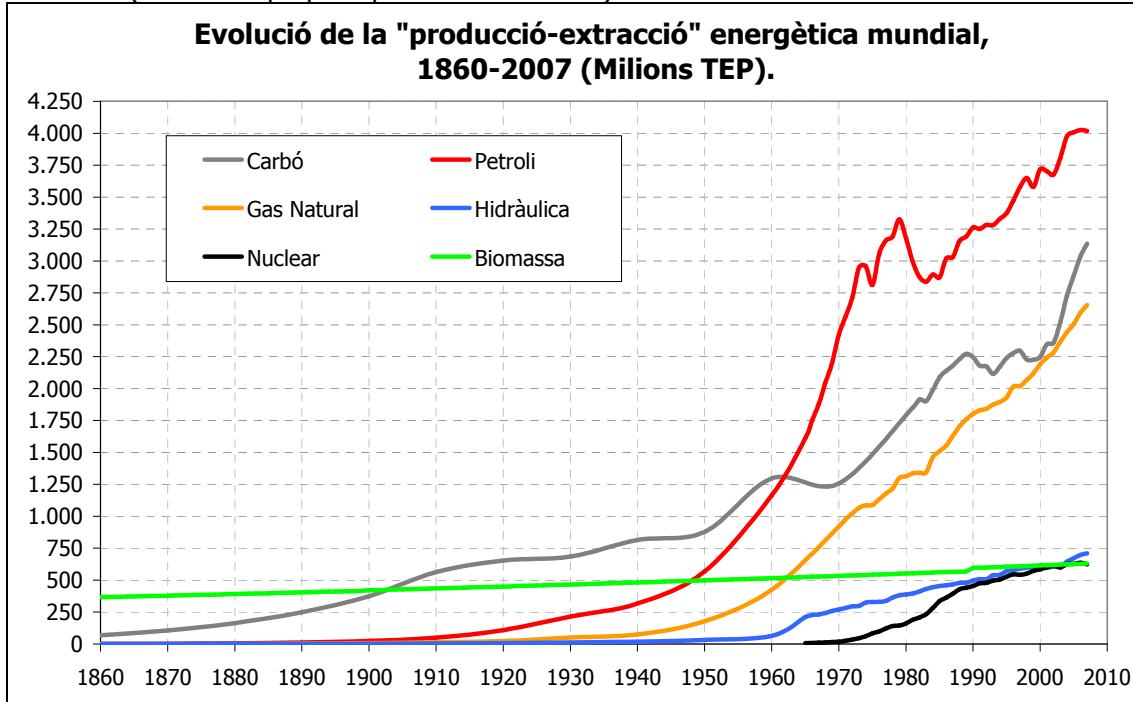
La velocitat, no era tan sols una qüestió organitzativa (immaterial), sinó que tenia una forta correlació amb la dimensió material-energètica. Al darrer quart del segle XIX comença la colonització petrolera dels països perifèrics (exòtics) i l'Orient Mitjà aniria cobrant l'atenció per part de les potències polític-militars europees, especialment per part de l'Imperi Britànic. El segle XX podria ser definit com el segle del petroli, i el segle nord-americà. Les principals corporacions petroleres serien dels EUA després de la segregació de l'Standard Oil de Rockefeller en aplicació de la llei antitrust al 1911 (Mobil, Gulf, Texaco, Standar Oil of California). Els EUA foren el principal exportador de petroli al llarg de la primera meitat del segle XX. L'ús de petroli no va superar al del carbó fins a principis dels anys 1960, però als EUA la seva utilització massiva ja s'havia donat abans de la Gran Depressió (1929), junt amb el la proliferació de l'automòbil privat i la suburbanització (*urban sprawl*) (Kunstler, 1994).

El petroli anà lligat a: la revolució en el transport motoritzat, amb l'aparició del transport individual i la destrucció de les formes col·lectives i no motoritzades; la consolidació del transport a llarga distància; la maquinització de les tasques agrícoles; la colonització de nous espais per l'explotació dels seus recursos (biòtics i abiòtics) i de la població, fent que pràcticament tota la població mundial –nins inclosos- formàs part de l'exèrcit industrial de reserva laboral; la indústria petroquímica amb especial incidència en la manufactura de productes sintètics fins aleshores inexistents, i per tant sense capacitat d'absorció per part de la biosfera; però la indústria petroquímica tindrà un pes molt significatiu en l'agricultura, donant lloc als productes de la "revolució verda", i a la indústria farmacèutica. Nogensmenys, la indústria del petroli i les seves utilitzacions, va anar molt lligada a la indústria de la guerra ja que els avanços científics més importants en ella es donaren al llarg dels grans conflictes bèl·lics quan es va adoptar el motor d'explosió en el transport –marítim, aeri i terrestre- a la 2a Guerra Mundial, o els productes químics derivats del petroli com per exemple "l'agent taronja" emprat a la Guerra de Vietnam. Molts dels productes químics emprats a la guerra, acabarien essent emprats per l'agricultura industrial, l'*agrobusiness*, que s'expandiria a bona part dels països perifèrics que s'especialitzaven en l'agroexportació. La combinació de l'aplicació del petroli al transport, a l'agricultura i a la indústria farmacèutica es va traduir, a la vegada, en una important explosió demogràfica mundial i urbana (Los Amigos de Ludd, 2007; Fernández-Durán, 2008).

En el cas de la societat corresponent al règim d'acumulació fordista de domini petroler, els requeriments energètics mitjans es situaven en torn a 230000 Kcal/persona/dia (1,94% per per alimentació; 40,5% per desenvolupar les activitats agràries i industrials; 29,4% per l'allotjament i comerç; i un 28% per transport). Uns requeriments que quasi tripliquen els de les primeres "persones industrials" (Pimentel i Hall, 1984).

<b>Taula 61. Evolució del consum energètic exosomàtic mundial (milions TEP), 1870-2007</b> (Font: elaboració pròpia a partir de Cipolla, 2000 [1978]; McNeill, 2003; BP Statistical Review of World Energy June 2008. <a href="http://www.bp.com/statisticalreview">http://www.bp.com/statisticalreview</a> , juliol 2008).								
	Carbó	Petroli	Gas Natural	Hidràulica	Nuclear	Biomassa	Total	Increment anual (%)
1870	66,67	1,08	0	0,54	0	378	<b>446,11</b>	
1900	373,45	22,77	6,41	1,44	0	420	<b>824,06</b>	2,07
1950	876,85	567,01	177,85	29,88	0	498	<b>2.149,27</b>	1,94
1970	1.256,57	2.422,40	917,74	269,37	17,5	533	<b>5.416,22</b>	4,73
1990	2.245,46	3.259,90	1.801,58	495,22	453,18	540	<b>8.795,34</b>	2,45
2007	3.135,57	4.016,17	2.654,08	709,22	622,02	629	<b>11.766,35</b>	1,73

Gràfic 23. (Elaboració pròpia a partir de la taula 61).



Fins a meitat del segle XX, els EUA foren exportadors de petroli, mentre que les potències europees (especialment el Regne Unit i França) mantenien el poder colonial al Nord d'Àfrica i l'Orient Mitjà on es localitzava el "seu" petroli, encara que el principal combustible era el carbó. L'any 1952, els EUA va haver d'importar per primera vegada petroli, la qual cosa evidencià que aquest recurs ja vital per la seva vida, seria objecte prioritari per part de l'Estat i del capital. El mateix any se publicava el conegut Informe Paley que es titulava *Resources for freedom*, realitzat per la *President's Materials Policy Commission* dels EUA en el que es feia una profunda anàlisi dels requeriments de materials presents i es feien projeccions futures. En aquest informe s'exposaven les limitacions que en certs materials hi hauria dins del territori dels EUA en cas de complir-se les expectatives, amb la qual cosa la qüestió dels recursos naturals esdevindria un assumpte de política exterior (Ordway, 1956). El 1953, el president dels EUA, D.D. Eisenhower realitzà la conferència "Àtoms per a la Pau" per tal de preparar el terreny per l'ús (hipotèticament) pacífic de l'energia nuclear, encara que a l'altra banda del teló d'acer el programa nuclear també es posava en funcionament i s'iniciava l'escalada de l'armament nuclear. Emperò, l'energia nuclear se llançava als EUA i també a l'Europa Occidental en vistes que el petroli ja se sabia que era un recurs limitat. Per altra banda, al 1951 Mossadegh a Iran va nacionalitzar l'Anglo-Iranian Oil Co i la Cia (EUA) va promoure el cop d'Estat del Sha que es convertiria en el gendarme dels interessos occidentals a la regió. A Egipte, al 1956 es nacionalitzava el Canal de Sues i el rebuig per part dels EUA i la URSS desbaratà la intervenció de tropes anglofranceses. Aquest fet confirmava i simbolitzava el nou escenari geopolític mundial, en el que les potències de la Vella Europa perdien el seu paper hegemònic en l'arbitratge geopolític de les perifèries. Per altra banda, els EUA se confirmaven com la potència hegemònica global, junt amb la URSS. Així, coincidí la creixent dependència de petroli de l'exterior per part dels EUA amb la posada en marxa del programa nuclear i la seva irrupció a la regió de l'Orient Mitjà. Emperò, també la de la URSS als països fronterers amb abundants recursos energètics i, a més, la URSS s'anà apropant a aquells països de la regió que duen a terme projectes polítics descolonitzadors, el que s'anomenà el panarabisme laic (Los Amigos de Ludd, 2007; Fernández-Durán, 2008).

L'any 1960 el petroli ja era el principal combustible de la civilització urbano-industrial. En aquell any es va constituir l'OPEP (Organització de Països per a l'Exportació del Petroli)<sup>67</sup> per

<sup>67</sup> Aràbia Saudita (1960), Iraq (1960), Iran (1960), Venèçuela (1960), Kuwait (1960), Qatar (1961), Indonèsia (1962), Líbia (1962), Emirats Àrabs Units (1967), Algèria (1969), Nigèria (1971), Equador (1973), Angola (2007), [Gabon, 1975-1994].

tal d'exercir una major influència en la determinació dels preus i un major control del cru, front a l'exèrcit per part del càrtel de les 7 germanes (Esso; Mobil; Gulf; Texaco, Santdard Oil of California; Royal Dutch Shell i British Petroleum). Es va iniciar el període de les nacionalitzacions i l'ascens del poder dels països exportadors de petroli, principalment àrabs. En aquest punt, cal considerar el fet que F.T. Roosevelt, a part de ser l'artífex del *New Deal*, es va fixar com a prioritat el fet d'assegurar-se l'accés al cru. Així, al 1933 quan es anomenat president, l'Standard Oil of California es feia amb el monopoli de l'extracció de cru a Aràbia Saudita i al 1944 (any de la Conferència de Bretton Woods) negocià amb la família Saud, el garantiment dels interessos dels EUA al país on ja s'estimava que contenia les reserves més importants de petroli. D'aquesta manera, l'hegemonia dels EUA es consolidà a la segona meitat del segle XX, just després de la 2a Gerra Mundial, i amb un escenari de control nord-americà a la regió de l'Orient Mitjà, però també d'Amèrica Central i progressivament cap a la resta d'Amèrica Llatina.

Així mateix, al 1951 es fundà la CECA (Comissió Europea del Carbó i l'Acer) que seria el germen de la Unió Europea, i que com el seu nom indica es construïa sobre la base energètica del carbó, tal com recollia l'Informe Timbergen (1953). Emperò, els descobriments dels jaciments gegants de petroli al Nord d'Àfrica i l'Orient Mitjà i, sobretot, el baix preu del petroli desbancaren la construcció europea en base al carbó. Així, el projecte europeu s'alimentaria del petroli barat del moment, la qual cosa posà les bases de l'extrema dependència energètica d'una Europa cada cop més urbanitzada, motoritzada i amb una agricultura hereva de la "revolució verda" promoguda per la PAC (Política Agrària Comunitària). Si al 1950, el consum de carbó representava tres quartes parts del consum energètic exosomàtic total a Europa, al 1970 el carbó representava un terç. Per altra banda, el bloc soviètic comptava amb abundants recursos energètics fòssils a la zona que aniria des del Mar Caspi, als Urals, fins al Mar Bàltic. La fèrria dictadura soviètica es sustentava en un projecte de tall industrialista cridat a competir amb l'altre bloc dominant, al temps que el desplegament dels programes nuclears i les activitats industrials més impactants no podien rebre cap tipus d'oposició social (Los Amigos de Ludd, 2007).

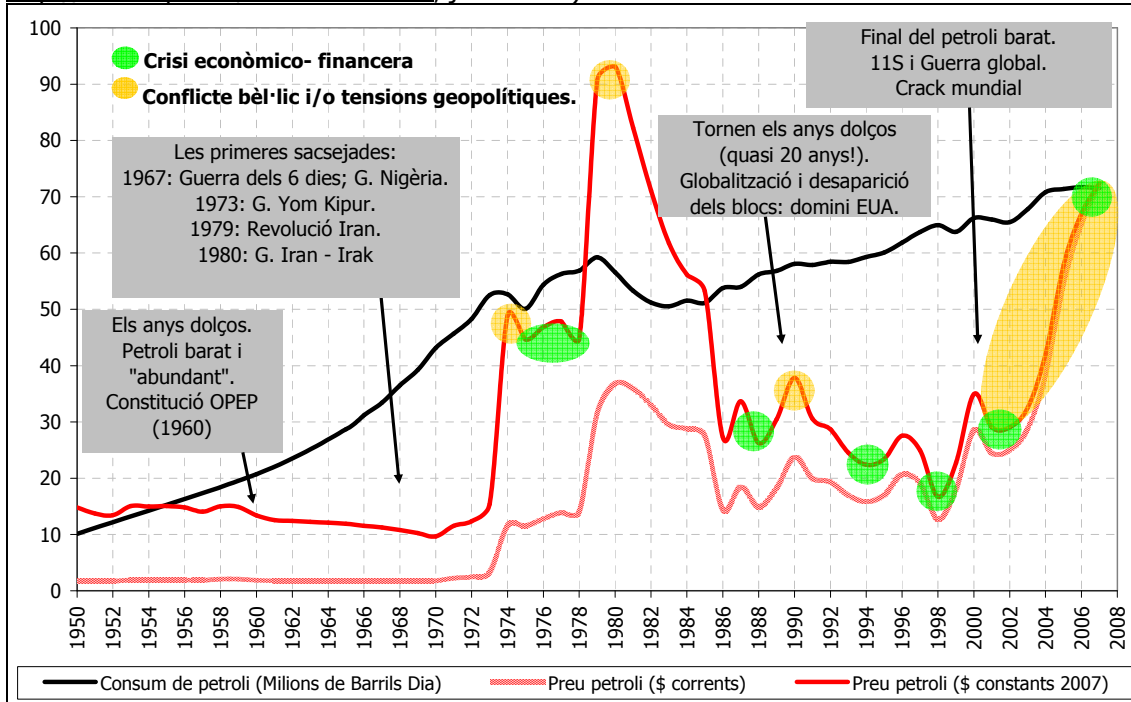
En plena Guerra Freda, va ascendir un nou actor geopolític: els països exportadors de petroli. Els conflictes entre el món occidental (representat per Israel) amb el món petroàrab s'iniciaren a finals dels anys 1960 (Guerra dels 6 dies, 1967) i, als 1970, es va desencadenar la primera gran crisi sistèmica del capitalisme regulat o fordista. Una crisi que tenia al darrera els conflictes pel petroli que ja era la sang de les venes del sistema-món: Guerra de Yom Kipur i embargament de l'OPEP al 1973. Els anys 1970 s'entrà en una fase d'estanflació i crisi socioeconòmica global, mentre el preu del petroli s'havia disparat respecte de la dècada anterior. Als països del capitalisme avançat s'acabaven els temps de la plena ocupació i s'inaugurava l'època de l'atur estructural, al temps que les demandes socials anaven en ascens a partir de l'eclosió del movimentisme seixantavuitista (p.ex. maig francès, moviment contra la guerra de Vietnam als EUA, Primavera de Praga, moviment feminista –women's lib-, moviment estudiantil a Mèxic, etc). En aquell context, es conformà una crítica sòlida a l'ordre socioeconòmic dominant i les seves suposades bondats. Aquell moviment crític es deslligava, en bona part, de les fermadures prosoviètiques que fins aleshores acompanyaven a les crítiques al capitalisme. La preocupació per la utilització dels recursos cobraren rellevància, així com la relació entre la seva utilització i les diferents formes de poder. En aquells moments, es veia ja que els anys de la "pax americana" no havien resultat ser tan excepcionals i s'apuntaven els creixents impactes socioambientals, les intenses desigualtats socials i territorials mundials, etc.

<b>Taula 62. L'era keynesiana del capitalisme regulat pels Estats (Font: Tello 2005:186)</b>	
<b>L'època daurada del creixement econòmic (1945-1973)</b>	<b>Síntomes de ruptura del keynesianisme front l'estanflació (1971-1982).</b>
Objectius prioritaris de política econòmica: <ul style="list-style-type: none"> <li>– Plena ocupació.</li> <li>– Màxim creixement.</li> <li>– Estabilitat del nivell interior de preus.</li> <li>– Estabilitat i progressiva obertura exterior (sistema Bretton Woods fins la crisi del dòlar el 1971).</li> </ul>	Moviment pels drets civils de la població negra als EUA (1961-1965). Segona onada del moviment feminista ( <i>women's lib</i> 1968). Moviment estudiantil i d'objecció de consciència contra la guerra del Vietnam (1968). Maig francès (1968) Invasió soviètica contra la "Primavera de Praga" (1968).
Instruments: <ul style="list-style-type: none"> <li>– Política fiscal expansiva.</li> </ul>	Moviment estudiantil de Mèxic (Matança de Tlatelolco, 2/10/1968).

<ul style="list-style-type: none"> <li>- Acomodament de la política monetària.</li> </ul> <p>Resultats:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- Fort procés de creixement i canvi estructural.</li> <li>- Tendència a l'augment dels salaris reals.</li> <li>- Tendència a l'augment del nivell de preus.</li> </ul>	<p>Moviment de vagues a Europa occidental (1965-1975), s'aconsegueix l'escala mòbil dels salaris a Itàlia (1969).</p>
<p>La "inflació d'expectatives", els augments de salaris per damunt de la productivitat, la caiguda de beneficis i la tendència a l'estanflació són interpretades com un <i>excés de democràcia</i> (Comissió Trilateral, 1972).</p> <p><b>REACCIÓ NEOLIBERAL</b> de les grans empreses, els governs i la "corrent principal" de l'economia.</p>	<p>CRISI DEL PETROLI (1973-1979): estanflació, els governs de Mitterrand a França i González a Espanya abandonen el keynesianisme (1982-1983). Darrera Guerra Freda (1979-1991).</p>

La sortida a la crisi socioeconòmica de la dècada dels 1970 i el canvi de règim d'acumulació no va anar de la mà de l'adopció de noves fonts energètiques, ans al contrari anà vinculat a l'aplicació de la "doctrina del xoc" amb un increment de la flexibilitat negativa en els espais centrals i la colonització de nous espais. En aquesta nova etapa colonitzadora, els canvis regulatoris i institucionals són una part important. Aquest procés ha estat afavorit i accelerat gràcies al desplegament de les NTIC (Noves Tecnologies de la Informació i Comunicació) que faciliten la progressiva fragmentació de les activitats productives, al temps que és el vehicle primordial de les finances. Emperò, aquest procés fou alimentat de nou per una conjuntural abundància de petroli barat. A finals dels anys 1960 es començaren a explotar els jaciments del Mar del Nord, però als anys 1980 ja hi havia una important quantitat de jaciments petrolers fora del control OPEP (p.ex. Mèxic, Angola, Nigèria, Indonèsia, G. Bretanya, Noruega, etc) i, a més, els països consumidors de petroli havien dut a terme innovacions tecnològiques per tal de reduir el consum energètic en els processos industrials, així com per tal d'augmentar la capacitat extractiva dels pous, amb la qual cosa es podia extreure petroli en condicions cada cop més extremes. El fet que el Regne Unit tingués jaciments petrolers fou cabdal per dur endavant la revolució neoliberal que permeté desmuntar dos dels sectors més "conflictius" socialment: el miner i el ferrocarril. Per altra banda, el conflicte entre l'Iraq de Sadam Hussein (recolzat pels EUA) i l'Iran de Jomeini va fer implosionar l'OPEP que va perdre la seva capacitat d'influència. Així doncs, s'iniciava una nova fase de petroli barat que duraria uns 20 anys i que facilitarà la gran expansió del capital a tots els racons del planeta en la cerca de les majors taxes de benefici. Una expansió magnificada després del col·lapse de la URSS.

Gràfic 24. Evolució del consum i del preu del petroli mundial, 1950-2007 (Font: elaboració pròpia a partir de BP Statistical Review of World Energy June 2008. <http://www.bp.com/statisticalreview>, juliol 2008).



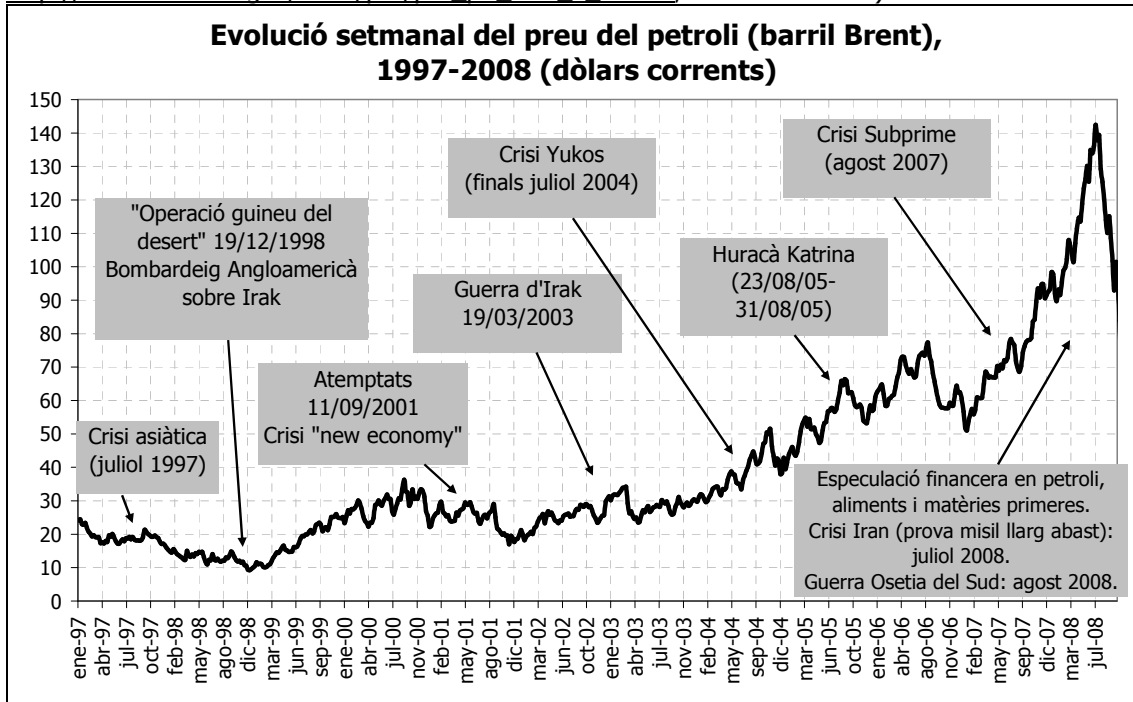
Finalment, a principis del segle XXI se torna a posar damunt la taula la qüestió de la finitud dels combustibles fòssils, al temps que les tensions geopolítiques s'intensifiquen, donant lloc a una guerra global permanent que té molt a veure amb el control dels recursos energètics mundials, però també amb el sosteniment del RDWS (Fernández-Durán, 2003a; Fernández-Durán, 2008). A finals dels 1990 es publicava el treball de Campbell i Laherrère sobre el final del petroli barat i en aquells anys l'OPEP recuperava protagonisme. Així mateix, el consum de petroli mundial es situava en torn a 85 milions de barrils per dia, el que segons alguns estudiosos podria ser la xifra màxima assolible (com a molt apunten 100), i a partir d'aquest moment en un context de creixent demanda de cru per part de la gran fàbrica asiàtica semblaria que s'està apropant el conegut zenit del petroli, que aniria aparellat del final del petroli barat (Harvey, 2004; Sempere i Tello, 2007; Fernández-Durán, 2008). L'escenari de conflicte bèl·lic global després dels atemptats de l'11 de Setembre de 2001 als EUA s'ha anat concentrat, en bona mesura, en països que tenen alguna relació amb recursos energètics (p.ex. Iran, Iraq, Veneçuela, Rússia, etc). Sachs i Santarius (2007) exposen com l'estratègia de l'administració Bush d'ocupar Iraq tenia a veure també amb el fet que les relacions entre el govern dels EUA i el règim salafista d'Aràbia Saudita s'anaven deteriorant, ja que tant els diners com molts dels *muyahidins* (suïcides) sortien de la petromonarquia aràbiga. D'aquesta manera, es pretenia establir a Iraq la base del control nord-americà de la regió, i així propiciar la retirada dels interessos nord-americans d'Aràbia Saudita, al mateix temps que iniciar el deteriorament del seu poder creixent en l'escena internacional, tant pel fet de ser el país amb les reserves petrolíferes més importants com per ser la principal font de finançament del terrorisme islàmic internacional.

Iran que també es troba dins l'elipsi dels hidrocarburs definida per Roberto Bermejo (2006) fou considerat com un dels països que configuren l'Eix del Mal, definit per la Casa Blanca i el Pentàgon. El president iranià, Mahmud Ahmadineyad, va llançar a partir de la seva entrada en el govern (2005) un programa nuclear que va fer que la temperatura del conflicte energètic-militar mundial augmentàs. De fet, la prova per part de l'exèrcit iranià de míssils de llarg i mitjà abast va contribuir a l'increment del preu del petroli fins al màxim històric de 142 \$/barril. En el context del final del petroli barat, la Rússia de Putin ha tornat a guanyar terreny en la geopolítica mundial. El fet de pertànyer també a l'elipsi del petroli, ha reflatat el poder d'aquest país que amb unes particularitats político-empresarials ha fet que saccejàs la geopolítica i la geoeconomia planetàries. La crisi del Yukos simbolitzà, en el nou context



petrolier mundial, el paper que adquiriria la Rússia de Putin. El gegant petrolier en mans del magnat Khorodovsky fou desmantellat (declaració de fallida) i d'aquesta manera el negoci del petroli era reconduït cap als interessos del Kremlin. A l'estiu del 2008 s'inicià un conflicte bèl·lic a Osetia del Sud (Ucraïna), entre l'exercit rus i l'ucrainès que semblava presentar a l'ombra la qüestió energètica. El nou paper que va adquirint Rússia ha posat en evidència la dependència de la UE respecte del petroli i del gas dels països que un temps formaren la URSS.

Gràfic 25. (Font: elaboració pròpia a partir de Energy Information Administration: [http://tonto.eia.doe.gov/dnav/pet/pet\\_pri\\_wco\\_k\\_w.htm](http://tonto.eia.doe.gov/dnav/pet/pet_pri_wco_k_w.htm), novembre 2008).



Paral·lelament a l'augment del preu del petroli i a la crisi econòmico-financera iniciada a l'estiu del 2007, s'ha disparat el consum de les energies més brutes (carbó) i ha ressorgit el "debat nuclear" després de dues dècades aparcat per mor de la forta resistència social que ha suscitat aquesta energia que es diu neta perquè no emet emissions de CO<sub>2</sub>, però que amolla uns residus excessivament perillosos i duradors (p.ex. el plutoni 329 té una vida de 24 mil anys). Els accidents nuclears de finals dels 1970 (Three Mile Island als EUA, 28/03/1979) i dels 1980 (Txernòbil a Ucraïna, 26/04/1986) varen suposar un fort cop a la indústria nuclear que va veure limitades, però no paralitzades, les seves expectatives d'expansió (Puig, 2007). A la taula 63 s'exposa el resum fet per Enric Tello respecte de l'etapa neoliberal que s'ha cimentat sobre un període excepcional de petroli barat i que ha estat vinculat a l'explosió de l'especulació financera a escala planetària. Finalment, l'ordre econòmic que aparentment se sustentava sobre sofisticats instruments i sofisticades formes d'acumulació, ha resultat que la principal activitat econòmica a escala mundial consistia en l'especulació immobiliària –creació de ciutat– i la "producció" d'instruments financers per tal de dotar de liquiditat al sistema per fer possible el boom immobiliari mundial. D'aquesta manera, si Henry Ford va entendre que mitjançant la conversió del cotxe en un bé de consum de masses a l'abast de les classes populars (via endeutament moltes vegades), Alan Greenspan va entendre que la sortida a la crisi de la "nova economia" i de l'11S havia d'anar de la mà d'una revolució urbana que permetés estendre la propietat immobiliària a amples capes de la població nord-americana. La versió del capitalisme popular en la seva dimensió urbana –solucions espaciotemporals (Harvey, 2004)– aplicat, principalment, pels països amb marc regulatoris més afavoridors del règim d'acumulació especulativo-financer (p.ex. EUA; Irlanda, Regne Unit; Espanya; etc), ha acabat implosionant i ha acabat per afectar, pràcticament, tot el sistema bancari global. Així doncs, a partir del 2007, però sobretot del 2008, s'ha començat a parlar de crisi sistèmica del capitalisme global.

<b>Taula 63. L'etapa neoliberal de final del segle XX (Font: Tello 2005:198)</b>	
<b>La nova era "d'expectatives encollides" i "globalització econòmica".</b>	<b>Primers indicis de la ruptura del neoliberalisme (1992-2002).</b>
<p>Objectius prioritaris de política econòmica:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- Desinflació.</li> <li>- Obertura exterior.</li> <li>- Creixement.</li> <li>- Ocupació.</li> </ul> <p>Instruments:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- Política monetària contractiva.</li> <li>- Desregularització dels fluxos comercials i financers.</li> <li>- Reducció del dèficit públic fins aconseguir tornar al pressupost equilibrat (com al segle XIX).</li> <li>- Privatització de serveis públics.</li> <li>- Polítiques "flexibilitzadores" del mercat laboral (només a favor de les empreses, sense oferir mai un menú d'opcions al treballador o treballadora).</li> </ul> <p>Resultats:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- Augmenten els beneficis i l'especulació financera.</li> <li>- Se disparen les desigualtats d'ingrés.</li> <li>- Creixement més lent i fluctuant del PIB.</li> <li>- Manteniment d'importants borses d'atur.</li> <li>- Gran augment de la precarietat, mobilitat laboral obligada i la inseguretat del treball.</li> <li>- "Encolliment" dels drets socials.</li> <li>- Reducció de la cohesió social, augment de la criminalitat i la població reclusa.</li> <li>- Augment vertiginós de la degradació ambiental i falta de voluntat política per fer-hi front.</li> </ul>	<p>1991: l'informe del Club de Roma <i>La Primera Revolució mundial</i> alerta sobre la crisi de legitimitació i l'auge de les ONG en el món.</p> <p>1992: la Cimera de la Terra a Rio de Janeiro (Brasil), posa en marxa els convenis sobre canvi climàtic, biodiversitat, Agenda 21, etc.</p> <p>1994: esclata a Xiapes la rebel·lió zapatista el mateix dia que entra en vigor el TLCAN (Tractat de Lliure Comerç d'Amèrica del Nord). Nelson Mandela i el Congrés Nacional posen fi pacíficament a l'Apartheid a Sud-àfrica.</p> <p>1998: Lori Wallach, del <i>Public Citizen's Global TradeWatch</i> troba a una paperera una còpia de l'Acord Multilateral d'Inversions (AMI). La difusió per internet del seu contingut obliga als governs a retirar-ho. Se crea l'associació ATTAC a favor de la Taxa Tobin, l'abolició de paradisos fiscals i el control democràtic de les finances internacionals.</p> <p>1999: les manifestacions "antiglobalització" fan fracassar la cimera de l'OMC a Seattle (EUA).</p> <p>2001 i 2002: se reuneix a Porto Alegre (Brasil) per primera i segona vegada, el Fòrum Social Mundial.</p>
<b>RESPOSTA DEMOCRÀTICA</b> de moviments ciutadans, pobles indígenes, noves associacions camperoles, ONGs, grups ecologistes i fòrums socials crítics amb la globalització capitalista ( <i>un altre món és possible</i> ).	

*b) El metabolisme socioeconòmic des de la prehistòria al capitalisme neoliberal.*

A la taula 64 es pot veure el metabolisme socioeconòmic per diferents tipus de societat o règims socioeconòmics. En primer lloc, les societats de caçadors-recol·lectors es sustenten en la captació de l'energia solar sense alterar significativament o colonitzar els ecosistemes en els que se desenvolupen. L'input energètic és d'uns 10 o 20 Gj per càpita o any, el que equival a uns 0,23-0,47 Tep/càpita, i que en termes de requeriments materials serien devers 1 Tm de materials biòtics. En segon lloc, les societats agràries es caracteritzen per la colonització i transformació de l'espai per tal d'aconseguir un major control i capacitat de transformació de l'energia solar. En aquestes societats es comptabilitzaven prop de 65 Gj/càpita/any (1,55 Tep) que procedien quasi totalment dels derivats de la fotosíntesi, i que en termes materials sumarien unes 4 Tm/càpita/any.

En tercer lloc (taula 64 i 65), es pot veure com els requeriments totals de materials de la civilització urbano-industrial es situa en torn a 107,87 miliards Tm, dels quals un 38,34% correspon a materials biòtics i la resta a materials abiòtics. Si es realitza una distribució uniforme entre la població mundial de 1995, resultaria que pertocarien unes 19 Tm/càpita/any, encara que els RTM (Requeriments Totals de Materials) dels països del capitalisme avançat es

situen bastant per damunt, amb el cas extrem dels EUA on al 1994 es comptabilitzaven unes 84 Tm/càpita/any (Adriaanse et al., 1997)<sup>68</sup>. En quant als inputs energètics per càpita es pot veure com de mitjana la civilització urbano-industrial requereix uns 250 Gj/càpita/any (5,97 Tep/càpita/any). En canvi, els inputs energètics mitjans dels EUA -sense tenir en compte la biomassa- se situaven al 2005 en torn a 330 Gj/càpita/any, mentre que a un país exportador de petroli com Nigèria els inputs per càpita d'energia (sense biomassa) eren de 0,33 Gj/càpita/any (IAE, 2007).

**Taula 64. Metabolisme socioeconòmic de diferents règims socioeconòmics (Font: elaboració pròpia a partir de Haberl et al., 2004).**

	<b>Caçadors-recol·lectors</b>	<b>Societat Agrària</b>	<b>Societat Industrial finals s.XX – principis s.XXI</b>
<b>Metabolisme socioeconòmic</b>	Sistema basat en l'energia solar (no controlada) i en l'extracció de biomassa dels ecosistemes.	Sistema basat en l'energia solar (controlada) i l'extracció de biomassa (majoritàriament) de agroecosistemes (colonitzats).	Sistema energètic "fòssil" basat en una àrea independent, fonts energètiques altament concentrades (combustibles fòssils, nuclear, hidroelèctrica, etc) i biomassa. Grans extraccions de metalls i minerals dels dipòsits geològics.
<b>Input energètic (Gj/càpita/any)</b>	10 – 20 Gj/cap/any biomassa (fusta, llenya, etc).  (Equivalent a 0,23 – 0,47 Tep/cap/any).	65 Gj/cap/any (biomassa) 3 menjar 50 farratge 12 fusta  (Equivalent a 1,55 Tep/cap/any).	250 Gj/cap/any 61 biomassa. 170 combustibles fòssils. 5 hidroelèctrica 14 energia nuclear  (Equivalent a 5,97 Tep/cap/any).
<b>Input material (Tm/càpita/any)</b>	1 biomassa (fusta, llenya, etc)	4 (biomassa) 0,5 menjar 2,7 farratge 0,8 fusta	19 7,29 biomassa 4,55 combustibles fòssils 7,17 minerals, metalls, altres.

En quant als productes derivats de la fotosíntesi, caldria cridar l'atenció al fet que la humanitat s'apropia segons els càlculs elaborats per Dolores Romano (2003) -seguint el concepte de HANPP (Human Appropriation of Net Primary Production) elaborat per Vitousek et al. (1986)- del 14% de la PPN<sup>69</sup>(Producció Primària Neta) terrestre, i considerant només amb els requeriments de productes agrícoles, forestals i ramaders, sense tenir en compte altres tipus d'apropriacions com serien les que es deriven indirectament, com per exemple els derivats de l'increment de la desertització, de la urbanització i artificialització del sòl, contaminació, etc. En els cas de l'apropiació de la PPN marina, actualment es troba en torn al 8%, estimant-se que aquesta és la proporció màxima possible d'extracció dels mars i oceans (Pauly i Christensen, 1995), i en vistes a això des de la FAO (1997) i a la Cimera de Johannesburg (2002) s'ha establert en caràcter d'urgència la necessitat de reduir l'esforç pesquer mundial.

<sup>68</sup> Al 2006 (Schandl, H. i Eisenmenger, 2006) i 2007 (Behrens et al., 2007) s'han publicat dues estimacions sobre les extraccions de materials mundials. Cal destacar que en el treball de Bherens et al. (2007) s'assenyala com el primer estudi global el de Schandl i Eisenmenger (2006), la qual cosa posa de manifest l'encara poca circulació de la producció científica fora del món anglosaxó ja que el treball dirigit per Naredo i Valero (1999) és molt probablement el primer d'aquestes característiques. En el cas del treball de Schandl i Eisenmenger (2006) tan sols es tenen en compte les extraccions directes (sense els fluxos ocults) resultant uns 48,9 miliards de Tm per l'any 1999. Els resultats de Naredo i Valero (1999) pel 1995 amollen una quantitat pels fluxos directes de 51,4 miliards de Tm pel 1995. En canvi, el treball de Bherens et al. (2007) agafa un període que va de 1980 a 2002, passant d'unes extraccions directes de 40 miliards de Tm al 1980 a 55 miliards de Tm al 2002 (La continuació d'aquests càlculs es troben en el projecte [www.materialflows.net](http://www.materialflows.net) on s'ha actualitzat dita informació fins el 2005 amb un resultat de 58 miliards de Tm). A la publicació de Bherens et al. (2007) tenim que les extraccions totals pel 2002 foren de 113 miliards de Tm, dels quals uns 58 miliards corresponien als fluxos ocults (51,3% del total). En l'estudi de Naredo i Valero (1999) les extraccions totals sumaven uns 107,87 miliards de Tm dels quals el 52,3% corresponien als fluxos ocults.

<sup>69</sup> Segons Vitousek (1986) la producció primària neta terrestre era de 289,3 miliards de tones en pes fresc (132,1 miliards de tones de matèria seca); Pauly i Christensen (1995) estableixen la PPN dels ecosistemes aquàtics en 1008,4 miliards de tones en pes fresc (100,84 miliards de tones de matèria seca).

Haberl et al. (2007) han dut a terme recentment un estudi en el qual se calcula, seguint una metodologia diferent a la de Vitousek et al. (1986), la HANPP per l'any 2000. Segons aquests resultats, l'espècie humana s'apropiaria d'uns 15,6 Pg C/any (petagramms de carboni) de la PPN terrestre, quan els ecosistemes terrestres presenten una PPN potencial de 65,61 Pg C/any. És a dir, amb aquests càlculs quedaria de manifest que l'espècie humana s'apropiava d'un 23,81% de la PPN terrestre. En aquest cas, cal destacar el fet que els canvis en les cobertes del sòl induïts per l'acció humana han resultat en una modificació de la productivitat del sòl, essent responsables del 40% de la HANPP respecte de la PPN potencial, mentre que els incendis forestals que estan molt lligats als propis canvis de la coberta terrestre implicaven el 7,3% de la HANPP respecte de la PPN potencial (Haberl et al., 2007). Les estimacions de Vitousek et al. (1986) sobre la HANPP terrestre resultava ser del 38,8% de la PPN terrestre. Haberl et al. (2007) han recalculat les estimacions fetes per l'equip del biòleg nord-americà, per l'any 2000, resultant una HANPP del 37%. No obstant, l'equip de H. Haberl se decanten per fer unes estimacions més moderades en les que no s'incloguin tants d'aspectes com els considerats en l'estimació alta de Vitousek et al. (1986). El grup d'investigadors de l'Institut d'Ecologia Social de Viena sostenen que l'apropiació humana de la PPN terrestre ja frega un llindar que en cas de sobrepassar-se pot implicar seriosos impactes sobre els ecosistemes i la biodiversitat. Per això, en el treball es recorda que si es pretén substituir hidrocarburs per agrocombustibles d'acord amb el que proposen algunes polítiques oficials (p.ex. EUA i la UE) que d'arribar a uns 200 EJ ( $10^{18}$  joules) -o el que és el mateix, uns 4771 milions Tep- això implicaria una collita addicional entre 4 i 7 Pg C/any, la qual cosa introduiria una pressió sobre els ecosistemes ja prou tensionats a l'actualitat (Haberl et al., 2007).

Per altra banda, es pot assenyalar tal com feu S. Podolinsky a la segona meitat del segle XIX, que les persones a través de les activitats agrícoles poden captar de manera gratuïta l'energia solar augmentat la productivitat mitjançant l'aportació del treball animal i humà, resultant l'energia obtinguda (output energètic) ser superior a l'energia abocada (input energètic) (Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991). En aquest sentit, es podria parlar d'un EROEI (Energy Return On Energy Invested) o Taxa de Retorn Energètic, positiva. La transició de l'agricultura orgànica a l'agricultura industrial s'ha caracteritzat per unes creixents exigències energètiques que s'han cobert fonamentalment amb derivats del petroli i la substitució del treball humà i animal per maquinària. D'aquesta manera, alguns autors sostenen que actualment l'agricultura el que fa es transformar calories fòssils en calories vegetals i animals. Carpintero i Naredo (2006) presentaven l'evolució de les taxes de retorn energètic per l'agricultura espanyola entre mitjans del segle XX quan per cada kcal d'input energètic extern s'obtenien 6,11 kcal d'output energètic final, i finals del segle XX on la relació era 1,27 kcal d'output energètic per cada kcal aportada. Així doncs, les activitats agrícoles (i altres de gestió i utilització dels recursos biòtics) en comptes de ser abastadores d'energia s'han anat convertit en activitats altament exigents en recursos energètics fòssils, la qual cosa fa que l'augment del preu del petroli incideixi directament en el preu dels materials biòtics i que la futura escassetat petrolera pugui acabar afectant a una reducció de la producció bruta agroalimentària.

En el treball dirigit per Naredo i Valero (1999) es realitza l'exercici d'analitzar els productes que la humanitat extreu de la biosfera, resultant els requeriments de roques i minerals ser quasi dues vegades els productes derivats de la fotosíntesi. Segons Naredo (1999) els moviments que anualment es produeixen de les terres relacionats a les activitats extractives, de 66,3 miliards de tones, multiplica per quatre el sediment que transporten anualment tots els rius del planeta, estimat en 16,5 miliards de tones. La història de la humanitat, d'acord amb Naredo i Valero (1999), du aparellada una "motxilla" d'uns quatre o cinc bilions de tones de roques i terres. En aquest sentit, es pot considerar a la Terra, tal com exposa Young (1992), com una gran mina.

L'expansió de l'economia mitjançant la intensificació i l'expansió geogràfica ha anat paral·lelament seguida d'un augment de la pressió de l'antroposfera sobre la biosfera. Aquesta creixent pressió sobre la biosfera es tradueix en un increment incessant del metabolisme socioeconòmic<sup>70</sup> (Fischer-Kowalski, 1997; Naredo i Valero, 1999; Ayres, 2002; Carpintero, 2005). La civilització urbano-industrial es sustenta bàsicament en els recursos procedents de l'escorça terrestre, és a dir per primera vegada l'espècie humana ha fonamentat la seva activitat

<sup>70</sup> En propers capítols introduïrem i analitzarem el metabolisme socioeconòmic.

econòmica en base als estocs de roques i minerals, en compte dels fluxos derivats de l'energia solar. Aquest fet és extraordinàriament rellevant, ja que mentre el fluxos de materials impulsats per l'energia solar presenten un caràcter renovable, els estocs procedents de l'escorça terrestre se desacumulen i a la vegada, d'acord amb la llei de l'entropia, passen d'un estadi de materials i energia disponibles a un altre en que són materials i energia no disponibles. Aquests segons són denominats per la nostra societat com a residus. Per tant, aquesta estratègia de l'espècie humana ha fet que el deteriorament ecològic més que un problema a tenir en compte, no sigui altra cosa que un resultat lògic i inevitable del procés econòmico-extractivista i que tan sols un canvi del model i de l'organització socioeconòmica podria reconvertir.

<b>Taula 65. Tonatge lligat a l'extracció de biomassa (1997) i recursos minerals al Món (1995) (10<sup>9</sup> Tm) (Font: *Romano, 2003; **Naredo, 1999)</b>			
<b>Biomassa *</b>	<b>Producció (Pes Fresc)</b>	<b>Pèrdues directes (Pes Fresc)</b>	<b>Pèrdues indirectes (Pes Fresc)</b>
Agrícola	8,86	2,65	8,49
Forestal	6,15	6,15	3,7
Ramaderia	4,4	0,4	0,72
Pesca	0,12	0	0,03
<b>TOTAL BIOMASSA</b>	<b>19,53</b>	<b>9,2</b>	<b>12,94</b>
<b>Roques i Minerals**</b>	<b>Substància útil</b>	<b>Extracció Mena</b>	<b>Estèrils/recobriment</b>
Metà·lics	1,1	3,8	11,9
No metà·lics	21	21,9	3,5
Carbons	4,6	5,2	14,4
Hidrocarburs	5	5,2	-
<b>TOTAL MINERALS</b>	<b>31,9</b>	<b>36,3</b>	<b>29,9</b>
<b>TOTAL BIOMASSA I ROQUES-MINERALS</b>	<b>TOTAL BIOMASSA= 41,67 x 10<sup>9</sup> Tm</b>		
	<b>TOTAL ROQUES I MINERALS= 66,3 x 10<sup>9</sup> Tm</b>		
<b>REQUERIMENTS TOTALS</b>	<b>107,87 x 10<sup>9</sup> Tm</b>		
	<b>19 Tm/càpita</b>		

Si ens fixam a la taula 66, s'exposen els resultats del treball de Schandl i Eisenmenger (2006) sobre les extraccions domèstiques mundials per l'any 1999. En aquest cas, a diferència del treball de Naredo i Valero (1999) no es compten els fluxos ocults que sumarien una sobrecàrrega que en termes globals seria de poc més del 50% de les extraccions globals. En tot cas, cal destacar que la principal regió mundial en quant a extraccions de recursos naturals és el continent asiàtic amb un 47,9% del total, on es combina una elevada població amb la condició de ser la principal regió exportadora d'hidrocarburs del planeta –Orient Mitjà–, a la que se li suma el fet d'haver-se convertit també en la principal zona industrial mundial amb la Xina i la Índia, especialment. En tot cas, el fet que les extraccions es concentrin en certes regions, no significa que el seu consum s'exerceixi en elles. De fet, les regles del joc del comerç internacional han anat configurant un intercanvi ecològicament desigual gràcies a la posició de domini polític-militar i econòmic-financer que han adquirit els països centrals. Per això, es produeix una relació inversa de materials procedents del Sud cap al Nord amb elevat tonatge i importants petjades de deteriorament ecològic al darrera, però escassa valoració monetària; i uns productes i serveis procedents del Nord amb elevada valoració monetària però escassos costos biofísics (Naredo i Valero, 1999; Naredo, 2006; Muradian i Martínez-Alier, 2001; Giljum i Eisenmenger, 2004; Carpintero, 2005).

<b>Taula 66. Extracció domèstica de materials per regions mundials, 1999 (Font: elaboració pròpia a partir de Schandl i Eisenmenger 2006:137)</b>					
	Biomassa	Minerals metà·lics i industrials	Minerals de construcció	Combustibles fòssils	Total
Àfrica	13,51%	7,40%	8,38%	6,92%	9,79%
Àsia	46,32%	25,63%	54,07%	47,01%	47,99%

Nord-Amèrica	10,67%	32,02%	11,83%	21,35%	14,73%
Europa	10,41%	7,43%	17,54%	14,29%	13,73%
Amèrica Llatina i Carib	17,27%	17,54%	7,21%	6,80%	11,34%
Oceania	1,82%	9,99%	0,97%	3,64%	2,43%
<b>Món (10<sup>6</sup> Tm)</b>	<b>16.890</b>	<b>3.473</b>	<b>18.952</b>	<b>9.601</b>	<b>48.918</b>

Aquest incessant metabolisme, s'explica per un creixent consum exosomàtic de la societat urbano-industrial, satisfet amb progressives extraccions dels materials acumulats a l'escorça terrestre, entre dels quals els combustibles fòssils són un dels principals recursos naturals esquilmatats per aquesta civilització, cosa que ha dut a denominar la fase actual com a de *capitalisme carbonífer* (Naredo, 2003b). Una lògica extractiva que s'ha anat aplicant cap als recursos naturals identificats com a renovables conduint-los cap a situacions d'elevat risc de degradació ambiental, erosionant la seva capacitat de renovació. L'adopció del règim energètic fòssil ha dotat d'un enorme poder a l'espècie humana per tal de transformar els ecosistemes, així com una força sense la qual no hauria estat possible basar el funcionament de l'economia en l'extracció i mobilització (transport motoritzat). Per exemple, el contingut energètic d'una tona de petroli és de prop de 42 Gj (0,9 Tep), en canvi en el cas de les pastures de *switchgrass* emprat als EUA per a l'obtenció de l'etanol cel·lulòsic és de 16,6 Gj/Tm (0,4 Tep/Tm), i de mitjana es calcula que per hectàrea es poden obtenir uns 250 Gj (5,97 Tep/Ha) d'energia química bruta anualment (és a dir sense comptar els costos energètics associats). Si aquesta energia es converteix amb un 70% d'eficiència en electricitat –etanol, metanol, etc.– per tal d'abastir els 80 Ej (1910,4 milions Tep) d'energia fòssil emprada als EUA, se requeririen uns 4,6 milions km<sup>2</sup>. El problema estriba en que les terres de conreu dels EUA sumaven 1,75 milions km<sup>2</sup> i per tant no hi havia prou sòl agrícola per substituir-la (Riechmann, 2007). Així doncs, difícilment es pot aplicar un substitut als combustibles fòssils amb una densitat energètica tan elevada i tots els intents desplacen els colls d'ampolla a d'altres àmbits generant noves tensions i conflictes socioambientals. Com per exemple, el trasllat cap a conflictes en la utilització del sòl entre produir aliments per a les persones o "aliments" pels vehicles.

L'activitat econòmico-extractiva s'ha caracteritzat, com han posat de manifest Naredo i Valero (1999) –i posteriorment Ranz (1999) i Botero (2000)- en que la cadena de valor dels recursos naturals se fonamenta en els costos d'extracció, en comptes dels costos de reposició que és el que la teoria econòmica ortodoxa aplica generalment quan considera els béns de capital a través de l'anomenada amortització. La valoració a partir dels costos d'extracció i maneig, entre d'altres, ha distanciat a la societat a desenvolupar l'activitat econòmica de la manera com ho fan els sistemes naturals en els que el flux d'energia solar s'encarrega de tancar els cicles de materials. Els autors citats han aplicat l'anàlisi dels costos exergètics de reposició del capital natural, fent especial esment al capital mineral<sup>71</sup>, els combustibles fòssils i l'aigua. Els resultats obtinguts (i la proposta d'alterar els mecanismes de valoració) són concloents i es desprèn la necessitat de reconduir les actuals pràctiques extractives a d'altres que agafin de model el sistema biosfera. La lògica lineal que orienta les activitats econòmiques acaben per donar tota una sèrie de resultats esperats en no tancar-se els cicles de materials i que han donat lloc a tota una sèrie de trastorns en el sistema Biosfera, dels quals el conegut canvi climàtic és un dels més destacables. De fet, Naredo i Valero (1999) sostenen que aquesta valoració esbiaixada ha conduït a prioritzar l'extracció front a la recuperació i el reciclatge.

A Valero et al. (2005) es presenten els resultats del cost exergètic de reposició del capital mineral, aigua i combustibles fòssils. En el cas del capital mineral, el cost exergètic de reposició del mineral extret en un any seria d'uns 307 milions Tep. Valero et al. (2005) calcularen el seu valor monetari en base al preu del barril del petroli de 30 dòlars, resultant un valor monetari de 100,9 miliards dòlars anuals. Emperò, l'ascens constant del preu del petroli faria baratar aquella xifra, no la dels costos exergètics, i en una xifra que s'ha superat de manera notable en els anys posteriors, i si agafam el valor mitjà del preu del petroli per l'any 2007 (72,4 \$/barril) resultaria que la factura monetària de la reposició del capital mineral ascendiria a 243,5 miliards de dòlars. Finalment, Naredo (2008) ens recorda, tal com feu

<sup>71</sup> Per exemple: per cada tona d'estany que se dispersa faria falta, com a mínim, 7 TEPs per concentrar-la al nivell que es trobava al jaciment i 18,7 TEP si es concentra tal com es comercialitza.

Georgescu-Roegen quan la crisi energètica dels 1970, que més que una crisi energètica, estam al davant d'una crisi de materials. Al futur esgotament del petroli, li seguiran l'esgotament d'altres minerals de l'escorça terrestre.

*c) De la preocupació sobre l'escassetat de recursos a la dels "problemes" de contaminació.*

En tot això, la major part del debat social i polític s'ha anat centrant cada vegada més en la qüestió dels resultats indesitjats (i obvis) de la civilització urbano-industrial, és a dir en els aspectes relacionats amb els residus i la contaminació. Per a tal finalitat se va constituir el IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) on un nodrit nombre de científics de diverses branques disciplinars han abordat la qüestió del canvi climàtic. L'anomenat canvi climàtic, més que un risc futur sembla ser ja una realitat en curs tal com ha quedat evidenciat en el Quart Informe de l'IPCC (Pachauri i Reisinger, 2007). La qüestió del canvi climàtic, que recordem és una de les dimensions de l'anomenat canvi global (Duarte, 2007), ha guanyat presència mediàtica arran de l'escenificació duta a terme pel que fou vicepresident dels EUA amb l'Administració Clinton (1993-2001) i candidat presidencial dels EUA (2001), Al Gore. La projecció mediàtica de la qüestió del canvi climàtic va anar acompanyada, també, de la mà dels importants "desastres naturals" causats pel tsunami del SE asiàtic (26/12/2004) i per l'huracà Katrina a Nova Orleans (23/08/2005 a 31/08/2005). El polític (i multimilionari) nord-americà protagonitzà una campanya mundial de divulgació del canvi climàtic que li va suposar guanyar un Òscar pel seu documental "An inconvenient truth" (Una veritat incòmoda) a l'any 2006 –que també publicà en llibre–, el premi Príncep d'Astúries de cooperació internacional 2007 i junt amb el IPCC fou guardonat amb el premi Nobel de la pau 2007. La campanya de Gore de difusió del canvi climàtic, visitant nombrosos països amb el seu jet privat, li aportaren a més de premis la possibilitat de fer campanya en contra de la política de l'administració de George W. Bush, i també la possibilitat de fer importants negocis fins al punt que es diu que entre el 2000 i el 2007 va multiplicar el seu patrimoni per unes 50 vegades (Agencias, 14/12/2007; Pozzi, 23/12/2007)<sup>72</sup>.

La deriva de les preocupacions socioambientals vers els efectes indesitjats, ha fet que s'abandonés cada cop més les anàlisis de les causalitats i raons per les quals se produeixen aquests impactes, així com dels diferents estímuls que propicien que l'espècie humana segueixi en la senda del creixement i la continuada explotació dels recursos naturals i dels ecosistemes. En concret, el treball de José Manuel Naredo (2006) pretén abordar les arrels econòmiques del deteriorament ecològic i social, per tal de cercar altres vies per resoldre els actuals problemes de la civilització urbano-industrial. No obstant, les corrents dominants no es plantegen gaire la causalitat, i en temps de la política del possible, enquadrada dins del context anomenat neoliberal, un dels pocs espais en els que es pot actuar és en el de les solucions a final de canonada amb mesures pal·liatives. L'obra de Naredo pretén anar més enllà de l'encorsetat esquema polític i intel·lectual en el que es plantegen anàlisis i solucions, per endinsar-se en nous espais.

*4.3.6.2. El metabolisme socioeconòmic de la civilització urbano-industrial s'ha traduït en una intensa transformació-degradació de la coberta terrestre.*

La transformació dels canvis de la coberta terrestre (forma) dels diferent usos del sòl (funció) resulten ser fonamentals a l'hora d'analitzar els elements de fricció entre les societats humanes i les seves activitats amb els ecosistemes terrestres. La mà (i el peu) de l'home s'estén progressivament a més espais i àmbits del planeta, ocupant progressivament un major

---

<sup>72</sup> Al 2000 Al Gore tenia un patrimoni personal d'uns 2 milions de dòlars repartits entre les seves cases de Nashville (Tennessee) i Arlington (Virginia), i accions petrolieres. Al 2001 va entrar com a conseller de Google i al 2003 al consell d'administració de Apple. Actualment compta amb stock options de les dues empreses per un valor de 30 milions de dòlars i 6 milions de dòlars respectivament. A més, al 2004 va fundar la societat d'inversions amb seu a Londres, GIM (Generation Investment Management). Per altra banda, el documental de Gore va recaudar uns 50 milions de dòlars en taquilla, ell cobra entre 69 mil euros i 117 mil euros per cada xerrada que dona; i a més cobra uns 5,5 milions d'euros en concepte d'avanç per la publicació de llibres. No és estrany doncs que l'opinió pública no s'hagi sorprès del fet que aquesta persona hagi aconseguit un patrimoni d'uns 69 milions d'euros en el curt període de temps que va des del moment que deixà la política per capficar-se en l'espectacle del negoci del canvi climàtic.

"espai ambiental", a la vegada que augmenta l'entropia territorial en introduir majors dosis de degradació ecològica a major quantitat de territoris i reduir la capacitat del sòl de transformar l'energia solar. Territoris que eren identificats com a sinònim de qualitat ambiental ho deixen de ser, en part, en començar a ser molts d'aquests espais transformats o modificats per l'acció de l'espècie humana, com per exemple seria el cas d'extensions de bosc primari substituïdes per masses forestals comercials, o plantacions forestals; o en el cas del sòl agrícola en introduir elevades dosis d'herbicides i adobs químics (derivats del petroli) per tal de poder sustentar les elevades taxes de productivitat de l'agricultura industrial o la incorporació progressiva d'organismes modificats genèticament.

Turner (1995) exposa els canvis en els usos i coberta del sòl per la colonització humana, i particularment de la civilització urbano-industrial, com un dels principals components de la *crisi ecològica* i del *canvi global* que experimenta la biosfera. Per a tractar aquestes qüestions s'ha desenvolupat a nivell internacional el pla científic LUCC<sup>73</sup> (Land Use/Land Cover Change), la finalitat del qual és avaluar el canvi ambiental a partir dels canvis d'usos i cobertes del sòl en diferents escales. El LUCC forma part dels programes científics IGBP<sup>74</sup> (Internacional Geosphere Biosphere Programme) i del IHDP<sup>75</sup> (Internacional Human Dimension Programme) establint-se un grup de treball permanent al 1993. A Murray et al. (2005) s'ha analitzat l'evolució de l'estudi de les cobertes del sòl, incidint en diverses experiències com pugui ser la de la FAO o del propi LUCC, evidenciant la paradoxa que es dona respecte la disponibilitat i existència d'una informació sobre les cobertes de sòl, malgrat la dispersió de projectes i programes que actualment pretenen cobrir aquests buits d'informació. Aquesta situació ha estat apuntada, també, en diversos fòrums i es pot veure com forma part de les preocupacions d'organismes com la FAO<sup>76</sup>. Resulta evident que en temps de l'era de la informació, una de les informacions que es podria considerar com a bàsica que és la de l'evolució de les transformacions de la coberta terrestre, resulta estar subjecte a polèmica ja sigui per la seva absència, manca de disponibilitat i accés, o manca de criteris homogenis en la seva realització. En tot cas, creim que val la pena deixar constància que encara a principis del segle XXI no hi havia una informació fiable i/o accessible respecte les transformacions territorials del planeta, una mancança que també s'ha detectat en altres escales d'anàlisi.

Richards (1990) analitza la transformació de la coberta terrestre durant el període que va de 1700 a 1980, reflectint com la mà de l'home ha anat transformant les cobertes de l'escorça terrestre implicant un més que notable canvi en la biosfera. La rellevància del període analitzat estriba en el fet que abraça la transformació ocorreguda entre les societats agràries i les societats urbano-industrials del segle XX. És a dir, el període que va entre el que eren les portes de la revolució industrial i les portes de la present globalització capitalista. Es pot observar com les cobertes naturals, expressades en la categoria forestal, decauen de manera notable passant dels 62,15 milions de km<sup>2</sup> al 1700 a 50,53 milions de km<sup>2</sup> al 1980, mentre que la superfície de pastures pràcticament es mantén, experimentant una disminució d'un milió de km<sup>2</sup>, essent la coberta agrícola la que experimenta un increment més espectacular, del 466,4%, passant de 2,6 milions km<sup>2</sup> el 1700 a 15 milions de km<sup>2</sup> el 1980.

En el trànsit del règim energètic orgànic al règim fòssil en base al carbó es pot veure com mentre la població mundial es multiplicava per 2,85, passant de 700 milions de persones a principis del segle XVII a 2 miliards al 1920, la coberta agrícola es multiplicava per 3,44, mantenint una estreta vinculació l'expansió demogràfica amb l'expansió de les terres de conreu ja que encara predominaven les pràctiques agrícoles orgàniques. Nogensmenys, entre 1950 i 1980 es pot veure com mentre la població mundial s'augmentava en un 121,7%, passant de 2 miliards de persones al 1950 a 4,4 miliards al 1980, les terres agrícoles tan sols s'incrementaven en un 28,3%. Aquest fet es deu a l'adopció de les receptes de l'anomenada "revolució verda" vinculada a la indústria petroquímica i la mecanització del camp que han permès intensificar la productivitat agrícola, a canvi de tensionar els agroecosistemes.

<sup>73</sup> LUCC: [www.geo.ucl.ac.be/LUCC/scienceplan/sp8.html](http://www.geo.ucl.ac.be/LUCC/scienceplan/sp8.html) (juny 2004)

<sup>74</sup> IGBP: [www.igbp.kva.se/cgi-bin/php/frameset.php](http://www.igbp.kva.se/cgi-bin/php/frameset.php) (juny 2004)

<sup>75</sup> IHDP: [www.ihdp.org](http://www.ihdp.org) (juny 2004)

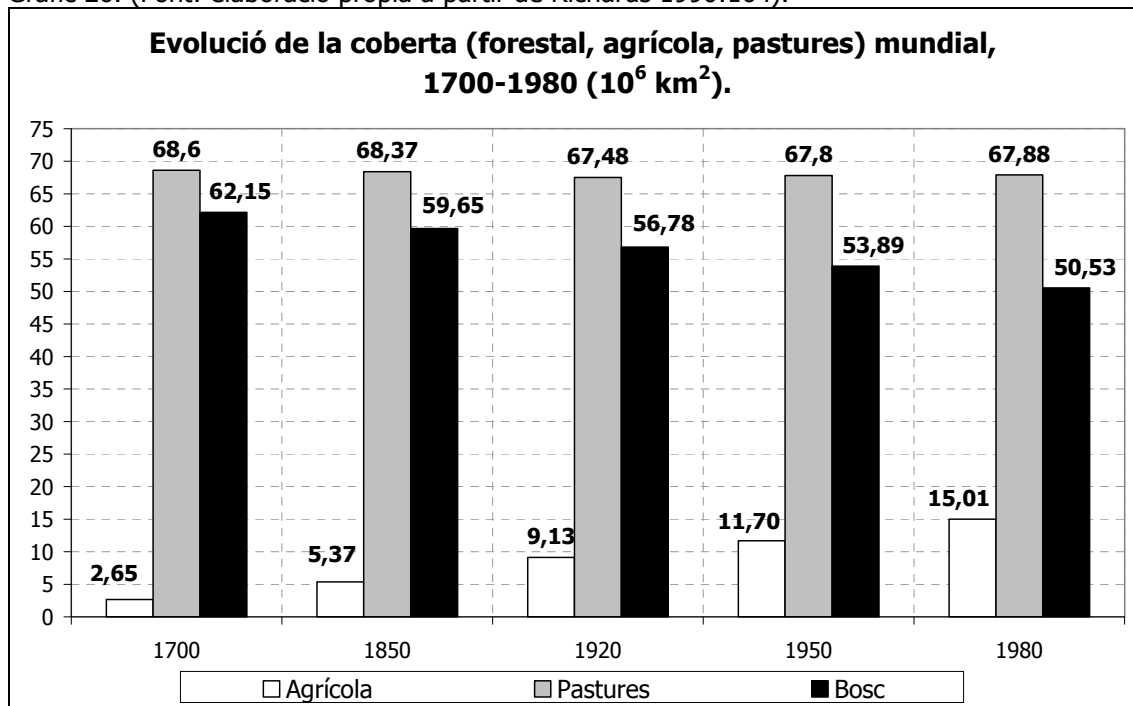
<sup>76</sup> A [www.fao.org/ag/aql/aql/landuse/default.stm](http://www.fao.org/ag/aql/aql/landuse/default.stm) (maig 2008) es pot veure la secció dedicada a Land Use. SAGE ofereix informació històrica dels canvis de les cobertes del sòl [www.sage.wisc.edu/pages/datamodels.html](http://www.sage.wisc.edu/pages/datamodels.html) (maig 2008).



Així mateix, el manteniment de la coberta forestal mundial al llarg del període es deu, particularment, al fet que l'adopció dels combustibles fòssils va permetre alliberar als ecosistemes forestals de la pressió antròpica per a l'obtenció de combustible. Nogensmenys, les dades globals oculten, en bona mesura, les particularitats concretes de diferents ecosistemes forestals ja que mentre es reduïa la pressió dels malmesos boscos europeus que eren repoblats i protegits com a part de la política conservacionista, la pressió es desplaçava cap als boscos dels països perifèrics on ha incrementat la transformació-degradació per: l'extracció de fusta, combustible, obertura de grans centres miners, construcció d'infraestructures i nuclis urbans, roturacions per pastures i conreus, etc.

Al llarg del procés de transformació de l'*homo orgànic* a l'*homo carbonífer* les cobertes del sòl han anat experimentat una intensificació en quant a l'ús que no queda reflectida a la comptabilitat territorial, degut a l'adopció d'insums externs, alterant de forma notable les pròpies condicions biogeoquímiques del sòl. Així mateix, les alteracions en les composicions faunístiques i florístiques de les diferents cobertes tampoc queden reflectides, essent una característica de l'actual procés de globalització la tendència a la pèrdua de biodiversitat amb la conseqüent reducció d'espècies que en molts casos, com per exemple en els ecosistemes forestals es veu agreujat per la substitució dels boscos per plantacions d'arbres sovint al·lòctons que a la vegada desencadenen noves alteracions ecosistèmiques.

Gràfic 26. (Font: elaboració pròpia a partir de Richards 1990:164).



A la Taula 67 es pot observar la distribució de les diferents cobertes del sòl agrupades en sis grans categories, si extreim la mar i l'Antàrtida, en aquest cas prestaríem la nostra atenció a tan sols el 26,3% de la coberta del planeta. Dels 137 milions de km<sup>2</sup> de terres emergides cal destacar que la coberta més destacable és la que es correspon amb el sòl improductiu (p.ex. Àrtic, zones alpines, deserts i zones àrides, etc) que representen la part més important amb un 31% del total. Nombrosos autors, Naredo (1999) o Heaps et al. (1998), han destacat l'escassa atenció que s'ha prestat als canvis de coberta terrestre per la progressiva artificialització/urbanització del sòl (en anglès *built up land*) i que a principis del segle XXI ja suposava l'1,49% de les terres emergides. Si tenim en compte la PPN (Producció Primària Neta), la qual depèn estrictament de la superfície terrestre capaç d'allotjar als autòtrofs, podem concloure que a mesura que augmenta l'apropiació humana de la PPN minva la capacitat de la Terra per a proveir aquella PPN, en augmentar el que podríem dir terres improductives-artificials, les quals no són aptes per a la producció de biomassa. Kendall i Pimentel (1994) estimaren que la taxa de pèrdua de sòl agrícola planetari era d'uns 10 milions d'hectàrees anuals deguts als processos de conquesta urbana i degradació. Per tant es produeix un conflicte

fàustic que consisteix en una progressiva conquesta de la natura, ocupant més espais, al temps que augmenten els requeriments humans tant dels productes de la biomassa com dels recursos minerals. I, tal com ja s'ha exposat anteriorment, en el treball de Haberl et al. (2007) s'estimava que a l'any 2000, el 70% de la HANPP estava relacionada amb les transformacions de la coberta terrestre.

	<b>10<sup>3</sup> Km<sup>2</sup></b>	<b>% Respecte total amb mar</b>	<b>% Respecte total terrestre</b>
Agrícola	15.406	3,02%	11,47%
Bosc	36.473	7,14%	27,16%
Pastures	34.328	6,72%	25,57%
Sòl Construït	2.004	0,39%	1,49%
Improductiu (sense Antàrtida)	55.120	8,18%	31,12%
Improductiu Antàrtida	13.338	2,61%	--
Aigües continentals	4.280	0,84%	3,19%
Mar	363.000	71,09%	---
<i>Plataforma continental</i>	<i>19.390</i>	<i>3,8%</i>	<i>---</i>
<b>Superfície total</b>	<b>510.611</b>	<b>100%</b>	<b>---</b>
Superfície terrestre total (amb aigües continentals) i sense l'Antàrtida	134.273	26,3%	100%

La forta transformació de les cobertes del sòl es manifesta de manera molt destacable en el fort procés de concentració urbana que ha acompanyat a la societat dels combustibles fòssils, i molt particularment a la societat del petroli. Com es pot apreciar a la taula 68, la societat de principis del segle XIX era eminentment rural, comptabilitzant-se un 7,14% de la població mundial als espais urbans, i com es pot veure a la taula 69 tan sols hi havia quatre ciutats milionàries, de les quals només Londres que no arribava al milió es trobava a Europa. Es pot veure com al 1950 la població urbana mundial ja assolía el 28,4% del total, però a les regions on havia eclosionat la revolució industrial la concentració urbana de la població era notablement superior que la mitjana mundial, destacant el cas d'Amèrica del Nord, on un 63,89% de la població. El 1950, les 15 principals aglomeracions urbanes superaven de bon tros el milió d'habitants i es comptabilitzen un bon nombre de ciutats dels espais centrals (p.ex. Tokio, Nova York, Londres, etc). Finalment, al 2005 la població urbana mundial assoleix ja el 48,4% de la població mundial, en un procés que ha afectat molt particularment als espais perifèrics on s'ha produït una metropolització intensa. El procés de metropolització ha estat definit com un dels trets característics de l'explosió del desordre de l'ordre socioeconòmic dominant. El 2007 es comptabilitzaven entre les 15 principals aglomeracions del globus, les superpoblades d'Àsia i Amèrica Llatina (Fernández-Durán, 1996a; Davis, 2007).

Si al 1950 hi havia 86 ciutats que superaven el milió d'habitants, a principis del segle XXI ja es comptabilitzaven unes 400 i es preveu que pel 2015 siguin unes 550, la major part d'aquestes es trobaran a les perifèries del Sud. En la història urbana de finals del segle XX i principis del XXI cal destacar els fenòmens monstruosos de les megaciutats amb més de 8 milions d'habitants i les hiperciutats amb més de 20 milions d'habitants (la mateixa població mundial en moments de la Revolució Francesa). Segons Davis (2007:33) "les ciutats del futur se troben lluny del vidre i l'acer amb que se les imaginaven generacions anteriors d'urbanistes: la realitat ens presenta un panorama de totxos sense coure, palla, plàstic reutilitzat, blocs de ciment i taulons de fusta. En lloc de ciutats de llum aixecant-se cap al cel, la major part del món urbà del segle XXI se mou en la misèria, envoltat de contaminació, residus i brutor". El que Davis (2007) ha definit com "un planeta de ciutats misèria".

**Taula 68. Evolució de la població total mundial (milions persones) i la població urbana mundial (% respecte total), 1800-2005 (Font: Netherlands Environmental Assessment Agency a [www.mnp.nl/en/themasites/hyde/basicdrivingfactors/population/index.html](http://www.mnp.nl/en/themasites/hyde/basicdrivingfactors/population/index.html), juliol 2008 –1800-1900–; <http://esa.un.org>, juny 2008 –1950-2005–).**

	1800		1850		1900		1950		2000		2005	
	Total (10 <sup>6</sup> )	Urbana (%)	Total (10 <sup>6</sup> )	Urbana (%)	Total (10 <sup>6</sup> )	Urbana (%)	Total (10 <sup>6</sup> )	Urbana (%)	Total (10 <sup>6</sup> )	Urbana (%)	Total (10 <sup>6</sup> )	Urbana (%)
Amèrica del Nord	5,99	6,26	25,66	15,47	81,66	39,46	171,55	63,89	314,85	79,13	332,25	80,73
Amèrica Llatina i Carib	19,45	9,96	33,73	15,79	67,34	26,05	167,36	41,86	522,99	75,59	577,98	74,84
Europa	194,23	19,54	272,54	27,2	413,3	35,75	555,68	51,07	745,19	72,29	731,09	71,92
Àfrica	80,9	2,78	96,57	4,28	141,48	7,38	283,09	11,77	988,04	30,48	922,01	37,89
Orient Mitjà	24,67	6,01	29,01	9,66	37,66	15,54	59,75	25,06	242,71	65,03	212,09	65,04
Àsia	661,3	3,99	796,75	6,15	912,15	9,87	1.338,88	16,08	3.421,66	35,57	3.725,93	38,30
Oceania	0,53	3,61	1,26	11,52	5,08	31,64	11,01	70,4	25,65	84,84	33,41	70,46
<b>Món</b>	<b>987,07</b>	<b>7,14</b>	<b>1.255,52</b>	<b>11,11</b>	<b>1.658,68</b>	<b>18,42</b>	<b>2.587,31</b>	<b>28,4</b>	<b>6.261,09</b>	<b>46,01</b>	<b>6.534,75</b>	<b>48,43</b>

**Taula 69. Les 15 principals ciutats del món, 1800-2007 (Font: elaboració pròpia a partir de Murray, 2008; UN World Urbanization Prospects <http://esa.un.org/unup/index.asp?panel=2>, juliol 2008).**

1800			1900			1950			2007		
Ciutat	País	10 <sup>6</sup>	Ciutat	País	10 <sup>6</sup>	Ciutat	País	10 <sup>6</sup>	Ciutat	País	10 <sup>6</sup>
Beijing	Xina	1,10	Londres	R. Unit	6,51	Tokio	Japó	13,05	Tokio	Japó	33,6
Tokio	Japó	1,10	Osaka	Japó	6,18	N. York	EUA	12,46	Seul	Corea del Sud	23,4
Guangzhou	Xina	1,00	N. York	EUA	4,24	Osaka	Japó	9,00	Mèxic DF	Mèxic	22,4
Londres	R. Unit	0,96	París	França	3,75	Londres	R. Unit	8,20	N. York	EUA	21,9
Istambul	Turquia	0,57	Berlín	Alemanya	1,89	París	França	6,15	Mumbai	Índia	21,6
París	França	0,55	Viena	Austria	1,77	Shangai	Xina	5,4	Deli	Índia	21,5
Nàpols	Itàlia	0,43	Xicago	EUA	1,71	Xicago	EUA	4,9	Sao Paulo	Brasil	20,6
Hangzhou	Xina	0,39	Tokio	Japó	1,49	Moscú	Rússia	4,85	L.A.	EUA	18
Osaka	Japó	0,38	St. Petesburg	Rússia	1,44	Calcuta	Índia	4,8	Shangai	Xina	17,5
Kyoto	Japó	0,37	Manchester	R. Unit	1,43	B. Aires	Argentina	4,62	Osaka	Japó	16,7
Viena	Austria	0,23	Filadelfia	EUA	1,42	L.A.	EUA	3,50	El Caire	Egipte	16,1
Moscú	Rússia	0,20	Moscú	Rússia	1,18	Berlín	Alemanya	3,34	Calcuta	Índia	15,7
Madrid	Espanya	0,18	Shangai	Xina	1,00	Mèxic DC	Mèxic	2,88	Manila	Filipines	15,6
Roma	Itàlia	0,16	B. Aires	Argentina	0,95	S. Paolo	Brasil	2,70	Jakarta	Indonèsia	15,1
Milà	Itàlia	0,16	Madrid	Espanya	0,58	S. Petesburg	Rússia	2,69	Karachi	Pakistan	15,1

Entre els principals motius pels quals se produeix aquest procés està el fet que la societat fòssil, i molt particularment la petrolera, va anar alliberant una important part del treball humà a les tasques agràries que eren substituïdes per una progressiva mecanització alimentada per petroli i per l'adopció de les pràctiques agroindustrials pròpia de la "revolució verda". Aquest aspecte va tenir especial incidència als espais perifèrics que s'anaven especialitzant en l'agroexportació, la qual cosa ha anat expulsant als pagesos de les terres per llançar-los a les gegantines metròpolis dels suds. Els Al mateix temps, l'explosió del transport motoritzat, que fou el principal sector industrial de bona part del segle XX, va contribuir a que la ciutat anàs vessant cap els espais adjacents, resultant-ne una expansió continua de la taca urbana. I, la continuada explosió del transport motoritzat ha afavorit la configuració d'un teixit urbano-industrial global en el que les aglomeracions urbanes resulten ser els principals espais de conflicte a escala planetària. A més, cal tenir present que no són únicament els espais per habitació de les persones (residencials) el que s'expandeix de forma important, sinó que les megainfraestructures (Barreda, 2006) o les solucions espacio-temporals (Harvey, 2004) són les que adquireixen una extraordinària rellevància.

Figura 5. Imatge satèl·lit nocturna.

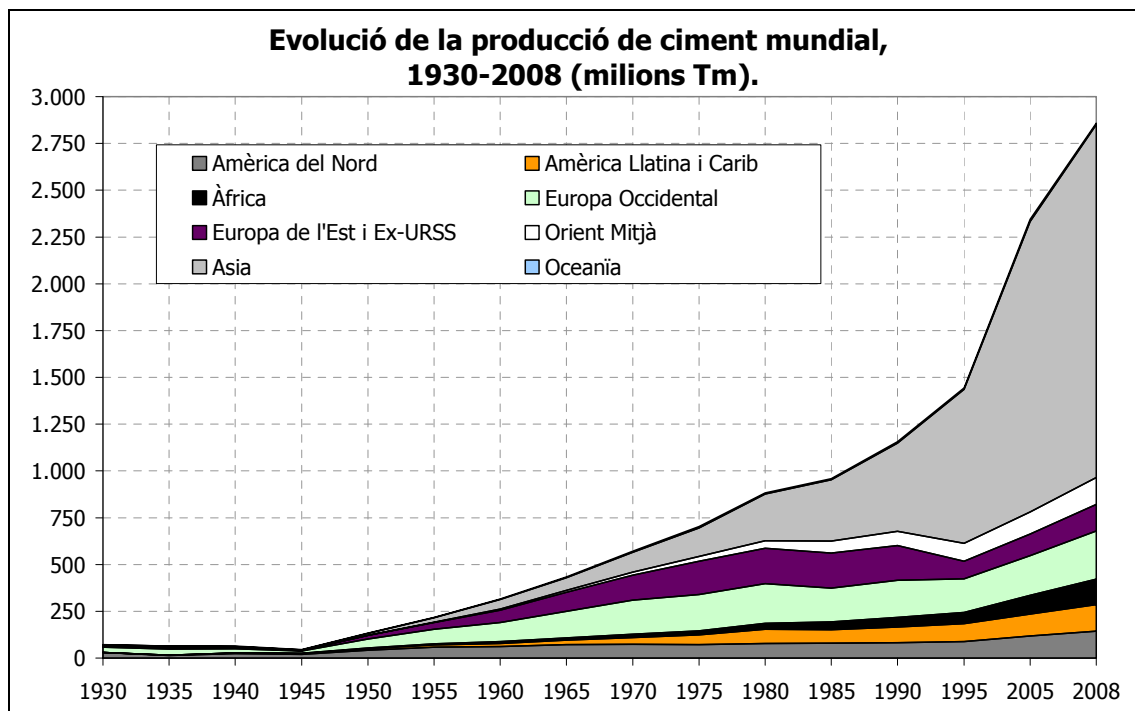


Hom pot observar al gràfic 27 com la producció de ciment s'ha disparat a escala mundial després de la II Guerra Mundial es va disparar, coincidint amb la configuració del règim d'acumulació fordista i la consolidació del règim energètic petroler. Entre el 1950 i el 1975, la producció de ciment mundial se multiplicà per 5,2, passant de 133 milions Tm a 702 milions Tm. Es pot detectar un canvi important en quant a la distribució regional de la producció de ciment, suposant que el consum de ciment es fa a la mateixa regió a la que es produeix, ja que al 1950 es concentrava a Amèrica del Nord amb el 37% del total i Europa Occidental amb el 31%; mentre que al 1975, la producció (consum) es concentrava a Europa Occidental amb el 27,4% a la que s'hi afegia l'Europa de l'Est i la URSS amb un 25,2% del total i Àsia amb un 21,83% del total, essent el Japó el principal país asiàtic en producció de ciment. La rearticulació del capitalisme mundial cap al règim d'acumulació postfordista, encara sota domini energètic petroler, es tradueix en un increment important de la producció (i consum) de ciment que passa de 702 milions Tm de 1975 a 1,44 milions de Tm al 1995. En aquest cas, es pot apreciar com davalla la producció (consum) a la ex-URSS degut al col·lapse del bloc soviètic que va anar acompanyat d'un període de crisi socioeconòmica mentre s'adaptava a les regles del joc del capitalisme global de domini financer. En aquest cas es passa d'una producció de 186,5 milions Tm al 1990 a 92,3 milions Tm al 1995. Per altra banda, la regió asiàtica concentrava ja al 1995 el 57% de la producció mundial de ciment, essent la zona de l'Est asiàtic on aquesta era més

significativa amb 550 milions Tm (38,1% del total). Segons el US Geological Survey la producció mundial de ciment va passar de 1445 milions de Tm el 1995 a 1660 milions de Tm el 2000, però el 2005 s'havia incrementat fins a 2350 milions de Tm i el 2008 es produïen uns 2860 milions de Tm. A partir de les dades de Cemnet (Cement International Review) exposades al gràfic 27 es pot veure com entre el 1995 i el 2008 la producció i consum de ciment a escala planetària s'ha disparat, fet que coincideix amb l'expansió del boom immobiliari global, tot corresponent la major part del consum de ciment a Xina amb 1390 milions de Tm el 2008, seguida de la Índia amb 183 milions de Tm i els EUA amb 96 milions de Tm.

En qualsevol cas, convé recordar que les tones de ciment que s'han abocat a la superfície terrestre (o marina) constitueixen un estoc, i que les sumes de les quantitats produïdes anualment s'han de sumar a les ja abocades als anys anteriors. Per això, als països centrals amb un llarg procés de construcció urbana del territori, els fluxos anuals de ciment han perdut força en termes percentuals respecte dels nous gegants urbano-industrials, particularment els països-fàbrica asiàtics. Així, en la reconstrucció d'Europa Occidental, posterior a la 2a Guerra Mundial (entre 1945 i 1975) s'hi abocaren uns 3345 milions Tm de ciment; mentre, a l'Europa ja plenament recuperada, entre 1975 i el 1995, s'hi abocaren uns 4084 milions Tm. És a dir, es feren servir més tones de ciment una vegada reconstruïda Europa que no en la seva reconstrucció.

Gràfic 27. (Font: elaboració pròpia a partir de Netherlands Environmental Assessment Agency anys 1930-2005 a [www.mnp.nl/en/themasites/hyde/productiondata/cement/index.html](http://www.mnp.nl/en/themasites/hyde/productiondata/cement/index.html), juliol 2008; 2005 i 2008 a partir de Global Cement Report 2008, [www.cemnet.com/publications/GlobalCementReport/world-cement-overview/player.html](http://www.cemnet.com/publications/GlobalCementReport/world-cement-overview/player.html), abril 2009).



La conquesta de l'home de la Terra traduïda en la constant ocupació de nous territoris, presenta segons aborda el programa Lucc dues dimensions: una afecta a l'extensió ocupada i l'altra a la intensitat amb que aquella és ocupada. És a dir, a la quantitat d'espai colonitzat i al grau d'intensitat i alteració de l'espai ocupat. En la intenció d'analitzar l'impacte o petjada humana sobre la biosfera s'han elaborat una sèrie d'interessants aportacions que calculen l'impacte humà més enllà d'aquelles àrees que manera evident es presenten com fortament antropitzades, com podria ser una carretera o una ciutat, es pot dir que el que pretenen és calcular el *hinterland* de les petjades territorials de deteriorament ecològic. Hannah (1995)

elaborà l'índex de pertorbació humana segons el qual el 36% de les àrees bioproductives estan dominades per l'home i tan sols el 23% restaria inalterada per l'acció de l'home. La WCS<sup>77</sup> (Wildlife Conservation Society) y el CIESIN<sup>78</sup> (Centre for International Earth Science Information Network) iniciaren el projecte "Human Footprint and the Last of the Wild" per tal d'analitzar el domini dels éssers humans sobre la Terra (Sanderson, 2002). Segons els càlculs del *human footprint*, el 83% de la superfície terrestre estaria afectada per la ma de l'espècie humana, i en el cas de les terres aptes o potencialment aptes per acollir arròs, blat i blat de moro, el 98% de la superfície de les mateixes ja ha estat alterada.

Seguint aquesta línia teòrica, en base a la colonització humana de la natura, més la noció de metabolisme socioeconòmic, Rees i Wackernagel (1996) han desenvolupat el concepte de *petjada ecològica*<sup>79</sup>. Segons els resultats de la petjada ecològica, resulta que des del 1987 es va superar la capacitat bioproductiva del planeta degut a una excessiva demanda de recursos i serveis dels seus ecosistemes. El Global Footprint Network publica periòdicament els resultats de la petjada ecològica mundial desglossada en tots els països del món. Mentre que al 2003, la petjada ecològica mitjana mundial era de 2,23 hectàrees/càpita, la biocapacitat sumava unes 1,1 hectàrees/càpita. Per tant, es produïa un abús (*overshoot*) dels serveis i dels recursos dels ecosistemes d'1,13 Ha/cap. Emperò, a través de la petjada ecològica mundial, els investigadors posen de manifest la desigual distribució dels impactes a escala planetària ja que unes determinades societats (i classes) són les principals causants de la petjada i d'altres són les receptores dels impactes locals i globals d'aquelles petjades. Així, per exemple la petjada ecològica mitjana dels habitants dels països rics era al 2003 d'unes 6,4 Ha/cap, mentre que la dels països empobrits de 0,8 Ha/cap (Loh i Goldfinger, 2006). No obstant, l'atribució indiscriminada de la petjada ecològica entre els habitants d'un determinat país oculta el fet que no tots els habitants d'un mateix espai presenten idèntiques pautes de consum, així com tampoc ostenten idèntiques rendes per càpita. En aquest sentit, i com en el cas de les diferències socials expressades a la renda de les persones, en atorgar aquesta una major capacitat adquisitiva, quan major és la renda, major és la capacitat potencial de generar un major impacte socioecològic (Myers i Kent, 2003; Sachs i Santarius, 2007). Així doncs, les diferències entre les classes socials es manifesta també en la distribució dels béns i dels mals ecològics. I, per altra banda, la distribució de la petjada ecològica en termes per càpita també oculta la complexitat de les estructures socials d'acumulació en les quals els diferencials de poder solen situar a amples segments de la població en unes condicions en les que són incapaces d'alterar les dinàmiques estructurals que condueixen l'actual situació d'elevats impactes i conflictes socioecològics.



La progressiva colonització humana dels ecosistemes ha provocat una alarmant disminució de la biodiversitat planetària, posant en risc no tan sols la pervivència d'altres espècies sinó que fins i tot la pròpia espècie humana. Wilson (2002) destaca el fet que abans de l'aparició dels humans sobre la Terra, la taxa d'extinció de les espècies era de 1 per milió cada any, i que era la mateixa taxa d'espècies que s'incorporaven de nou a la xarxa de la vida. Avui en dia, la taxa d'extinció és de 1000 per milió cada any, donant-se a més a

llocs molt concrets majoritàriament als punts vermells i calents (*hotspots*) de la biodiversitat planetària. Es considerant que hi ha uns 25 punts calents en situació crítica que cobreixen prop del 1,4% de la coberta mundial i el cost estimat de la seva conservació seria d'uns 28 mil milions de dòlars.

<sup>77</sup> <http://wcs.org> (juny 2004)

<sup>78</sup> <http://www.ciesin.org/> (juny 2004).

<sup>79</sup> En propers capítols ampliarem el concepte de petjada ecològica i de metabolisme socioeconòmic.

4.3.6.3. La globalització capitalista modifica la geografia dels impactes ambientals.

Així com Amin (1973) parlava del *desenvolupament desigual*, Martínez-Alier (1994) parla d'una responsabilitat desigual, així com d'una desigual distribució dels impactes ecològics globals podent-se fer una geografia regional mundial a l'inversa de la que realitzen les institucions internacionals del poder polític-militar i de l'econòmic-financer que empren com a variable diferenciadora l'agregat de valor monetari i tots els seus derivats comptables i ideològics. Es produeix una important asimetria en l'accés als recursos segons països, i també es produeix una important asimetria en quant al tipus d'impactes ambientals que es generen. D'aquesta manera, els consums dels centres opulents del Nord són els que comporten els riscos ambientals de caràcter global, com és per exemple l'augment de les emissions de gasos d'efecte hivernacle; en canvi les economies empobrides, anomenades subdesenvolupades, són les que experimenten els impactes ambientals més localitzats. Aquests generen greus danys socioambientals directes a les poblacions afectades que a diferència de les riques no tenen prou ingressos per a defensar-se i, sobretot, no tenen on desplaçar (o deslocalitzar) aquests impactes. Per tant, aquests han d'afrontar els impactes globals produïts per les economies industrialitzades del Nord, més els impactes socioambientals locals que moltes vegades s'han produït també per a proveir béns i serveis als països del Nord i que són introduïts dins del "casino global". Segons Beck (2002) els primers afectats són les classes i grups humans que disposen de menys recursos per adoptar mesures mitigadores i defensives. Tal com apuntaven J.M. Naredo i A. Valero (1999:65): "qualsevol projecte d'indústria o de ciutat pot ser sostenible a terminis molt dilatats si es posen al seu servei tots els recursos de la Terra, no obstant molt pocs ho serien si la seva aplicació s'estengués a la escala planetària" (Naredo i Valero 1999:65).

Es produeix una diferència notable entre els recursos consumits pels països rics i pels pobres. Mentre, els primers van a cercar recursos per tot el món i especialment lluny d'allà on es troben aquests països, pel fet que tenen una elevada capacitat de compra per importar-los i per tant contribueixen en major mesura a l'impacte ecològic global; els segons, depenen quasi exclusivament als recursos locals. El resultat en definitiva és que l'actual globalització capitalista modifica intensament la geografia dels impactes ambientals. Segons Sachs i Santarius (2007:107) "el poder actua a través de diversos mitjans que, en la seva majoria ja són vells coneguts de la història: l'ús de la força militar, la silenciosa obra del comerç mundial o l'efecte catalitzador de les infraestructures".

La nova distribució del poder econòmic va aparellada d'un canvi en la distribució geogràfica dels impactes sobre els ecosistemes. El poder des del punt de vista ecològic es definit per Sachs (2001:22) "com la capacitat d'internalitzar avantatges ambientals i externalitzar els costos ambientals". Es pot suposar en aquest sentit que l'allargament de les cadenes econòmiques concentren en l'extrem superior les avantatges econòmiques, mentre que a l'inferior les desavantatges. Si agafàssim el símil de la cadena tròfica, tendríem que els països rics i les classes poderoses es trobarien a la part superior (depredadors) mentre que els pobres a la part inferior de la cadena (preses) (Naredo, 2006).

<b>Taula 70. Caracterització d'un país "desenvolupat" (Font: Naredo 2006: 224).</b>	
Panorama comercial	Relació d'intercanvi favorable front a la resta del món.
Panorama financer	Atreu capitals de la resta del món emetent passius no exigibles.
Panorama físic	Deficitari en recursos (i excedentari en residus) front a la resta del món.
Panorama demogràfic	Atreu població de la resta del món.
<p>"Desenvolupat"      ←————→      "Depredador"</p>	

Quan menor és la superfície d'un país industrialitzat, major sembla que és la distància geogràfica entre els llocs d'impacte ecològic i els llocs de recollida de beneficis, aquest consum ambiental es produeix sobretot en el cas de matèries semielaborades i productes acabats més que en matèries primeres estrictament com a tals. La participació del Sud en la

producció industrial mundial ha vengut augmentant a partir de les crisis energètiques dels anys 1970, al mateix temps que als països de l'OECD aquesta ha anat caient lentament. Això s'explica per una redistribució de funcions dins del sistema economia-món, amb la qual cosa les etapes més netes i menys intensives en materials i energia resten als països rics. Mentre que als espais centrals es duen a terme polítiques que pretenen resoldre els impactes que provoquen les seves activitats econòmiques, les corporacions transnacionals que no han de complir cap tipus d'acord global, traslladen als països perifèrics: les pràctiques més contaminants, amb tècniques obsoletes, substàncies sovint prohibides al seu lloc de procedència i més exigents en materials i energia, etc. D'aquesta manera, s'augmenta l'eficiència empresarial reduint notablement els costos que els hi suposaria restar als seus llocs de procedència (p.ex. investigació, substitució de materials, majors costos dels materials i energia, mesures de mitigació de la contaminació, etc), al temps que els impactes socioecològics del Sud han augmentat considerablement (Mason, 1997). Emperò, la combinació d'aquests aspectes no ha fet, tan sols, que els impactes socioecològics provocats en els propis espais centrals minvessin.

La diversificació de les activitats econòmiques condueix a una concentració del control i dels guanys als punts nodals de la xarxa econòmica. D'aquesta manera, el flux d'inversions cap a països distants és compensat amb un reflux major de poder i guanys cap al país d'origen, o millor dit cap a les "ciutats globals" o "tecnòpolis" del Nord (Castells, 2001) i "al mateix temps que les zones franques es multipliquen a Bangladesh, Egipte o Mèxic, on la ma d'obra barata, les exempcions fiscals i les normes ambientals laxes redueixen els costos de producció en forma considerable, les torres dels bancs i oficines empresarials a Hong-Kong, Frankfurt o Londres no tenen més límit que el mateix cel" (Sachs 2001:22). Molt probablement, són les ciutats globals del sud les que més criden l'atenció, ja que en elles es localitzen i concentren amb tota intensitat les profundes desigualtats mundials. Aquests espais altament polaritzats allotgen a les noves classes consumidores, les elits del sud, a les que se sumen les elits transnacionals procedents dels nords que constitueixen una classe social desterritorialitzada en quant a treball i residència però que estan fortament protegides pels mecanismes de l'Estat dels seus països de procedència. Es poden destacar, per exemple, els barris de Sandton a Johannesburg, Alphaville a Sao Paolo, Ksour a Marrakech o Sukhumvit a Bangkok (Sachs i Santarius, 2007).

Sachs (2001) exposa el procés de globalització capitalista com una continuïtat dels mites industrialistes, o productivistes, que segons Naredo (2003b) tendeixen a un joc de suma zero, o bé negatiu si es contempen els costos socioambientals del projecte globalitzador, al contrari del que ens diuen els seus defensors de que el procés, sense marxa enrere, de globalització suposa un joc de suma positiva en que totes les regions són guanyadores. Martínez-Alier (2003) recorda que si és possible l'actual model és degut a un creixent "dumping socioambiental" als països del Tercer Món on l'únic que s'acumula són els passius ambientals.

Hilary French (2000:310) defineix el procés de globalització com un concepte polisèmic però que fonamentalment compta amb dues visions, que podríem definir com antagoniques:

**Globalització** significa un ample procés de transformacions socials, incloent el creixement del comerç, inversions, viatges i xarxes informàtiques, en el que nombroses forces entrecruades estan fent que les fronteres nacionals siguin cada cop més permeables.

**Globalització ecològica** significa l'impacte col·lectiu que aquells processos diversos han produït sobre la salut dels sistemes naturals del planeta.

Sachs (1999) considera que produeixen dos conflictes crònics des de la construcció del "món global" després de la Segona Guerra Mundial:

1. **La crisi de la justícia.** Des del discurs del President Truman, el món s'ha vist i s'ha reduït com un conjunt amb dos elements: el desenvolupament i el subdesenvolupament, essent el grau de civilització d'una societat indicat pel nivell de producció. Al llarg d'aquest període s'han incrementat les desigualtats mundials.
2. **La crisi de la natura.** A l'actualitat l'economia global ha superat la capacitat del planeta per a



proveir de recursos i per absorbir els residus<sup>80</sup>. Aquesta crisi ha estat provocada per una petita part de la població mundial.

Després de mig segle de cursa cap al desenvolupament, el pont que separava els desenvolupats dels subdesenvolupats no s'ha estret, ans al contrari sembla com si les dues voreres que separen l'abundant i abundós "riu del desenvolupament" estassin cada cop més lluny. D'acord amb l'Informe de Desenvolupament Humà de NNUU, des de 1960 la distància entre els països subdesenvolupats i els industrialitzats, respecte a l'ingrés per càpita, s'ha triplicat (UNDP, 1996). El món s'ha desenvolupat si això significa créixer crematísticament, emperò ho ha fet en diferents direccions i a diferents velocitats. L'Informe de UNCTAD (1997) posava de manifest que l'augment de la desigualtat a nivell planetari es deu al model actual de globalització. El 1965 el nivell de renda dels països del G-7 era 20 vegades superior que als 7 països més pobres del planeta, mentre que el 1995 era 39 vegades superior. A més s'ha d'afegir que les diferències de renda i polarització social també creixen dins de cada país. Es produeix un increment en les desigualtats entre els que tenen (*haves*) i els que no tenen (*have-not*), o els inclosos i els exclosos del sistema. Milanovic (2002) senyala un augment de la polarització mundial entre aquells que es troben al cim, amb més de 11000\$/any, i aquells que es troben a la base, amb menys de 1500\$/any. L'expressió de les desigualtats mundials en base al Coeficient de Gini entre 1950 i 1998 mostra una evolució des d'un valor del 0,427 al 1950 a 0,54 al 1998. Emperò, la distància entre els països empobrits i els rics en base a la renda per càpita s'incrementà en un 20% a partir del 1978. A més, les desigualtats internes dins dels propis països són també un element comú a tot el planeta, especialment als països perifèrics, amb els casos extrems de Brasil i Sud-àfrica amb un coeficient de Gini del 0,59 (quan més a prop d'1 vol dir que l'ingrés està més concentrat) (Milanovic, 2002). Emperò, en els espais centrals també es produeix una forta polarització i desigualtat social, destacant especialment el cas dels EUA on l'esperança de vida de la població del Bronx és inferior a la dels països de l'Àfrica Subsahariana (Wade, 2001).

Des de l'establiment de l'economia mundial s'ha fet palès que aquest sistema econòmic-món produeix, distribueix i consumeix grans quantitats de recursos. Les senyals de l'opulència venen caracteritzades per una gran "progrés" o "desenvolupament" material, el qual va aparellat a una extrema agressivitat del sistema de lliure comerç i el sistema financer. Un sistema que es diu basar-se en el mercat com a regulador únic, però que en realitat es sustenta en un fort intervencionisme estatal que fomenta i assegura el desplegament d'un projecte extremadament elitista. Aquest progrés material impulsat pel sistema econòmic del capitalisme global es produeix per una continuada amputació de recursos al sistema ecològic món<sup>81</sup>, és a dir a la biosfera, posant en risc els sistemes de suport de la vida, i als pobres i exclosos del sistema econòmic. Ernest Garcia (1999:10) exposava que "per determinats centres de poder planetari és l'ocasió de llançar un nou megaprojecte basat en més del mateix: més sofisticació tecnològica, més concentració del poder, més centralització de les decisions. Una nova guerra freda, aquesta vegada entre la naturalesa i l'economia humana, dóna les seves primeres passes, inspirada també pel principi de mantenir a ratlla al contrari. A ratlla, més o menys, sobre la difusa frontera de la capacitat de sustentació del planeta. Les armes dissuasòries no seran ja míssils de contraforça, sinó incineradores, filtres anticontaminació i tota una tirallonga d'artefactes *high-tech* que alguns bromistes denominen "indústria verda". Com és natural, un superprojecte necessita supercontrols. Una nova ideologia mundialitzadora es prepara pel camí"

Altvater i Mahnkopf (2002), entre molts altres autors, han posat de manifest com els límits ecològics de la Terra es fan més evidents que mai, destacant com la dinàmica de la globalització capitalista pressiona sobre els recursos naturals de la Biosfera. Per Sachs (1999:75) "un món dividit i una natura mal tractada és l'herència que cobreix la seva ombra [de l'economia mundial] cap endavant. La globalització dels béns va acompanyada de la globalització dels "mals". Emperò el que ara és nou, és que el Nord cada vegada està menys protegit de les conseqüències indesitjades de les seves pròpies accions. Els costos del present

<sup>80</sup> Aquest tema el seguirem desenvolupant en els següents capítols.

<sup>81</sup> El creixement econòmic es converteix ràpidament en sinònim d'extracció ampliada de recursos naturals: petroli a la ex-URSS, Nigèria o Mèxic; carbó a Xina i Índia; fustes tropicals a Costa d'Ivori i Indonèsia; minerals a Zaire, etc.

són transferits al futur. Tal com la globalització promet la simultaneïtat i ubiqüitat dels béns, la simultaneïtat i ubiqüitat dels problemes també s'espera". Així doncs, la riquesa del Nord es deu en part al saqueig del Sud a través de la xarxa global d'interconnexions, i en part al llarg procés històric de transformacions socioambientals als propis països. La novetat d'aquest segle és que les agressions conseqüència de la unificació del globus comencen a afectar al Nord. El bumerang sembla ser una metàfora adequada per entendre les relacions presents entre el Sud i el Nord (George, 1992). Els desequilibris socioambientals globals situen d'aquesta manera a la societat global en una situació de creixent risc, incertesa i ignorància. D'acord amb U. Beck (2002) estam front el que ell ha denominat com la "societat del risc global".

El creixement econòmic ha estat la substància de la democràcia a partir de 1945, al menys als països occidentals i la seva forma la representació política pluralista en base a sistemes democràtics parlamentaris. Aquest pacte social s'ha fonamentat en bona mesura al creixement crematístic que ha possibilitat un llarg període de pau als espais centrals però que no ha estat exempt de tensions internes i externes. Els passius generats han estat: la consolidació d'un sol sistema socioeconòmic i polític possible, el deteriorament ecològic, augment de les polaritzacions socials i territorials, etc. Al tomb de segle XX, la confiança en el creixement s'ha vist erosionada i això mateix ha llançat ombres sobre les llibertats que l'ordre socioeconòmic dominant assegurava. Unes llibertats que se recolzaven, en bona part, en el creixement crematístic, l'extracció de recursos naturals –especialment el petroli- i el seu baix preu, una tecnociència desplegada sota els objectius i criteris marcats pel creixement econòmic, etc.

Els símptomes d'esgotament del que podríem anomenar vell model, un model que es fonamentava en el *pacte social* (capital-treball) i la pau global (relativa). I així ho manifestaven els propis gurus de l'economia global i de la política neoliberal i *neoconservadora*, com són els textos de A.O. Krueger (1990) que parla de les fallides dels governs en l'assoliment del desenvolupament, J. Bhagwathi (1984) que fa una lectura "a conveniència" del que han estat les polítiques econòmiques del desenvolupament, i també els textos de F. Fukuyama (1989) sobre la fi de la història i més endavant de S.P. Huntington (1993) sobre el xoc de les civilitzacions. En aquest context, s'ha anat produint un gir cap a un discurs cada cop més conservador dins de la política global, la qual cosa posa de manifest una major ingovernabilitat del projecte globalitzador. Sachs (1999) avança el canvi d'escenari en el moment de l'esclat de la Primera Guerra del Golf dient que es produeix un moviment que va des de l'hegemonia en nom de la prosperitat a l'hegemonia en nom de l'estabilitat. D'aquesta manera, "la seguretat global comença a justificar qualsevol cosa, com si s'hagués unit la comunitat internacional contra el dictador de Bagdad. Els països rics incrementen els instruments de la diplomàcia, de la caritat i els militars per prevenir el risc. Emperò on no hi ha justícia, no hi pot haver pau. La seguretat ha desplaçat el desenvolupament com a la llum guia –una altra conseqüència tràgica de la continua arrogància del poder" (Sachs 1999:23)

Si Ernest Garcia (1999) exposava el megaprojecte de la societat global fonamentat en l'insaciable creixement, en una guerra freda contra la natura; aquest megaprojecte presentava senyals d'ingovernabilitat, tal com ja descrivia Wolfgang Sachs (1999) amb l'esclat de la Primera Guerra del Golf. De totes maneres, es podria dir d'acord amb Stiglitz (2003) que la dècada dels 1990 fou encara una dècada dolça. Una etapa que Fernández-Durán (2003a) ha anomenat com la de la "globalització feliç". El canvi d'escenari iniciat dins del nou mil·lenni, amb els atemptats terroristes de l'11 de setembre de 2001 al Pentàgon i al World Trade Centre dels EUA, precipità un canvi de tessitura important accelerant-se el megaprojecte del capitalisme global, sota noves formes de domini fort, un domini polític-militar reforçat per apuntalar la creixent deslegitimitat del procés de globalització capitalista en general, i de l'hegemonia dels EUA en particular, que es tradueix en un capitalisme global sota la "guerra global permanent" que abraça el concepte de guerra preventiva en nom de la "justícia infinita" (Roy, 2002) i en l'imperialisme com a expressió política per tal de governar capitalisme global (Harvey, 2004).

Jean Brunhes (1964:177) exposava com "la guerra és un capítol de la *Raubwirtschaft* – economia destructiva– que, geogràficament, hauria d'ocupar aquí un lloc: és la lluita violenta i terrible per l'espai i per la vida". L'expressió del geògraf francès, de principis de segle XX, resulta prou clarificadora per definir l'escenari del nou mil·lenni que s'obria amb una situació de greus desequilibris socioecològics i d'enormes desigualtats socials. L'economia destructiva assoleix la seva expressió més amarga mitjançant el seu reforçament militar, en un escenari de pèrdua de legitimitat del projecte civilitzatori urbano-industrial. La resolució a la crisi de la

justícia global en un món amb uns recursos naturals finits i una bona part de la població exclosa del festí de la globalització s'ha resolt mitjançant el reforçament de les estructures de poder econòmic-financer i polític-militar, principalment per part dels EUA (Harvey, 2004) però també per la UE que es constitueix en superpotència (Fernández-Durán, 2005). Nogensmenys, Neil Smith (2005) apunta com les mesures desplegades per tal d'assegurar l'*american way of life* contenen la llavor que ens pot indicar el final d'un cicle de domini i poder sota l'hegemonia dels EUA.

#### **4.3.7. Malgrat tot, es segueix defensant que el creixement econòmic és bo pel medi ambient i per la societat.**

El 14 de febrer de 2002, G.W. Bush a Silver Spring i davant de l'administració dels EUA de meteorologia declarava que "per ser la clau el progrés ambiental, per ser el proveïdor dels recursos que permeten invertir en tecnologies netes, el creixement és la solució no el problema" (Latouche 2008:12). L'afirmació de Bush respecte del tractament de les qüestions ambientals i la seva resolució lluny de representar la versió més extrema de la política dels "cow boys", resulta ser una de les principals creences de la nostra civilització en la que des del poder s'ha defensat el creixement com a l'única medicina de les complexes situacions i conflictes vigents i latents.

Martínez-Alier (1994, 2000) ha treballat intensament en llançar una idea que resulta cabdal en analitzar els conflictes socioambientals (i també per actuar en pro de la seva resolució). Aquesta consisteix en manifestar front a les tesis que presentaven a les qüestions lligades amb la protecció de la natura com un autèntic luxe que només es podien permetre les societats del capitalisme avançat, les anomenades societats postmaterials que allunyades dels problemes de la supervivència es podien dedicar a la contemplació de la natura (i a practicar el turisme); la protecció de la natura evoca a la racionalitat ecològica ja que els processos socioeconòmics estan vinculats a la base dels recursos naturals i els serveis dels ecosistemes i a l'ecologisme dels pobres ja que aquesta majoria planetària presenta una major vinculació amb la base ecològica que els sustenta. Aquesta racionalitat ecològica està relacionada amb la noció de supervivència, ja que la crisi ecològica actual fa que la societat urbano-industrial hagi de replantejar les pròpies bases de la seva civilització. Així els conflictes socioambientals requereixen una interpretació tremendament materialista –un materialisme bioquímic i geofísic-, just al contrari del que propugnen les teories postmaterials i utilitaristes. Per altra banda, les pràctiques d'apropiació dels recursos naturals resulten de les desiguals relacions de poder, essent aquests conflictes un aspecte clau alhora d'assolir una societat justa global (Sachs i Santarius, 2007).

Nogensmenys, dins de les teories econòmiques convencionals es presenta i defensa la tesis de que el creixement econòmic és l'instrument adequat per la resolució de la crisi ecològica (i als problemes de desigualtat). Aquesta conceptualització s'alimenta i invoca les teories postmaterials, però amb escassa base teòrico-empírica. Aquesta noció es sustenta en la idea de que les societats riques en augmentar la renda, els ciutadans donaran prioritat a les qüestions ambientals i tendran més recursos –financers- per invertir en millores ambientals. Aquesta hipòtesi parteix de la suposició que a partir d'una determinada renda es produeix una desconexió entre la pressió ambiental i el creixement econòmic, el que es coneix com a *desmaterialització* de l'economia (Cleveland i Ruth, 1999).

En la literatura econòmica i ambiental han sorgit visions i lectures optimistes en quant a l'expansió dels mercats i del creixement de l'economia que són expressades mitjançant les CKA (Corbes de Kuznet Ambiental), segons la qual s'identifica la millora de la qualitat mediambiental amb el creixement econòmic. No obstant, l'obra de referència de Kuznet (1955) no feia referència als temes ambientals sinó que segons ell, a mesura que augmentava el creixement econòmic es produïa una redistribució més justa de la renda, així lligava creixement econòmic amb distribució de la renda. Les tesis de Kuznet que correlacionaven el creixement econòmic amb una millor distribució de l'ingrés han estat per la seva banda amplament rebatudes demostrant just el contrari (Ahluwalia, 1976; Anand i Kanbur, 1993; Milanovic, 2002).

Els fonaments, podríem dir que ideològics, que alimenten a la corba de Kuznet han estat traslladats a l'anàlisi de l'impacte ambiental de les societats humanes per tal de defensar les tesis de que el creixement econòmic és bo pel medi ambient. Segons l'adopció de les corbes de Kuznet Ambientals (CKA) es correlaciona l'impacte ambiental amb l'ingrés per càpita, així

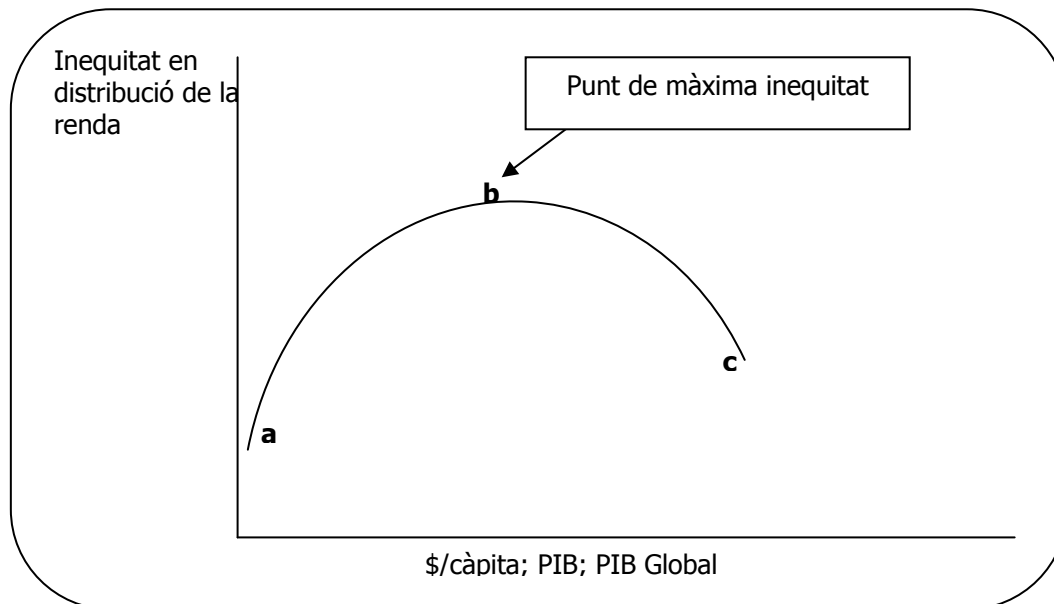
doncs segons aquesta aplicació a mesura que creix l'economia l'impacte ecològic disminueix en donant la mateixa representació gràfica d'U invertida<sup>82</sup>. Els defensors de la CKA veuen en el creixement econòmic tota una sèrie de beneficis ambientals que s'apunten a continuació:

1. El creixement econòmic estimularà el desenvolupament de tecnologies eficients.
2. L'augment dels ingressos comportarà una demanda de millores ambientals.
3. Amb el creixement econòmic es podrà reemplaçar ràpidament tot l'equipament obsolet per d'altre més compatible amb la conservació dels recursos naturals.
4. L'augment dels ingressos du aparellat canvis en les societats, passant segons les hipòtesis de Clark-Fisher a societats de serveis i per tant emprant menys recursos naturals.

(Font: elaboració pròpia a partir de Tisdell, 2001)

L'adopció dels fonaments de la CKA pressuposa que en un primer estadi, l'augment del nivell de renda aniria acompanyat d'una disminució de la qualitat ambiental, per l'increment de la contaminació (punt b), emperò s'arribaria a un cert moment en que uns majors nivells de renda permetrien una millora ambiental (punt c), així que segons aquesta teoria l'única sortida viable per a superar els problemes ambientals és que tots els països es converteixin en rics.

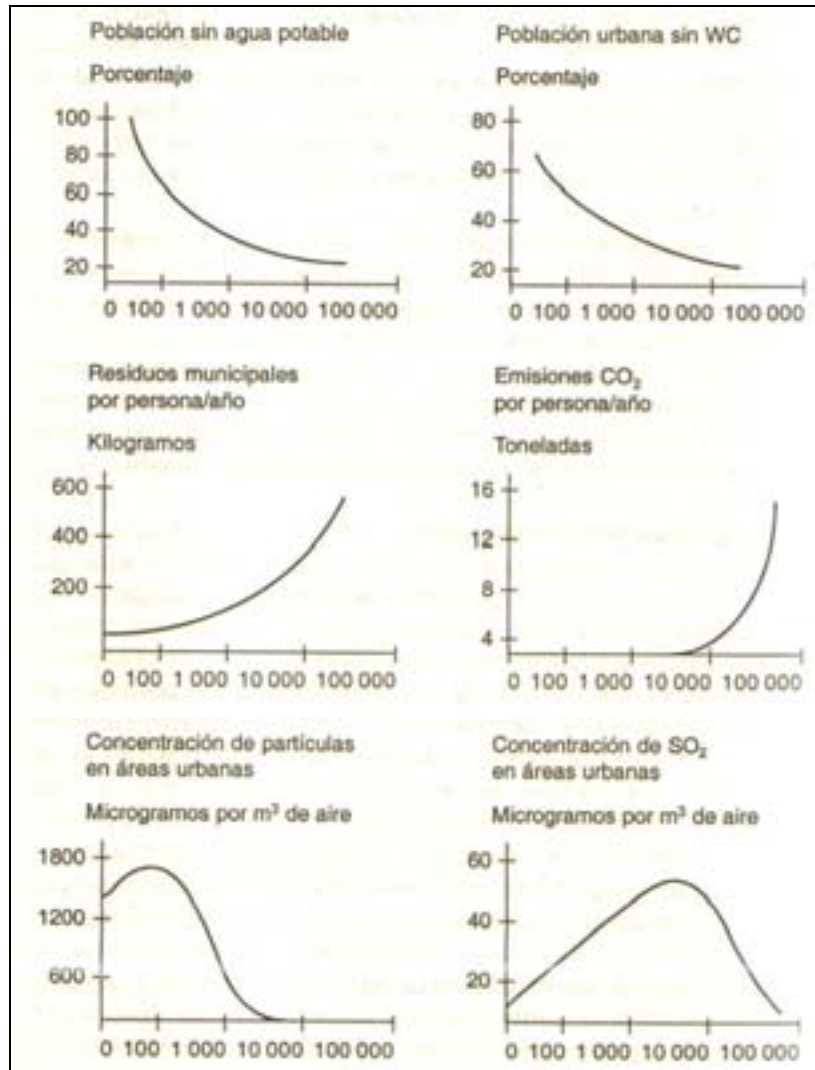
Figura 6.



La utilització de la corba de Kuznet ha estat criticada per molts d'autors per fer un ús interessat en defensa del creixement econòmic ja que relaciona el creixement econòmic amb indicadors biofísics d'impactes molt localitzats i concentrats, com pugui ser la qualitat de l'aigua que millora a mesura que s'inverteix en més depuradores, però no s'aplica al cas dels contaminants dispersos i acumulatius com per exemple les emissions de CO<sub>2</sub> que segueixen una tendència alcista (Cole, 1997; Borghesi i Vercelli, 2003). A la figura següent es poden observar les connexions entre diversos indicadors ambientals i els ingressos per càpita, veient-se com si bé és cert que per exemple en el cas de les concentracions de SO<sub>2</sub> a les àrees urbanes respondria al model de la CKA, això no és cert pel cas dels residus municipals que no aturen de créixer. Per això, lluny de cercar explicacions monocausals que l'efecte de l'increment de la renda es tradueix en una reducció de la contaminació, Martínez-Alier i Roca-Jusmet (2000) es decanten per estendre un ample ventall d'elements explicatius per tal d'entendre el perquè de la reducció dels efectes nocius a l'àmbit local, però no d'aquells aspectes que tenen impactes en l'escala planetària com per exemple les emissions de CO<sub>2</sub>.

<sup>82</sup> Per una anàlisi crítica de les corbes de Kuznet ambientals (CKA) veure: Borghesi (2001) "The environmental Kuznet curve: a critical survey" a Franzini, M. i Nicita, A. (eds) *Economic Institution and environmental policy*. Ashgate.

Figura 7. Relació entre alguns indicadors ambientals i l'ingrés per càpita (eix horitzontal l'ingrés per càpita en dòlars) (Font: Martínez-Alier i Roca Jusmet 2000:388).



Economistes de la mida de K. Arrow et al. (1995) han contrastat els resultats de les CKA i sense anar a discutir les utilitzacions d'unes variables o unes altres, ja estableixen una crítica bastant sòlida en el sentit que no hi ha cap evidència que una millora de renda vagi acompanyada intrínscament d'una millora ambiental, concloent que els problemes ambientals no es resoldran per sí mateixos per l'únic motiu que hi hagi creixement econòmic. Altres autors defensen el fet que arran dels processos de globalització capitalista s'han ampliat de forma molt significativa els impactes ambientals, sense tenir per res una clara vinculació el creixement econòmic amb la protecció ambiental, ans al contrari, en aquells països que han experimentat un forta activitat econòmica, quasi sempre per a l'exportació, ha augmentat molt notablement l'impacte ambiental (Tisdell, 2001; Borghesi i Vercelli, 2003).

López i Mitra (2000) introdueixen un altre element en aquest sentit, en fer esment a la connexió entre producció industrial a països perifèrics i dèficits notables en quant a governabilitat i governança que donen com a resultat unes majors taxes de contaminació de les que per exemple es donarien a països amb institucions més fortes i una major governança. Es produeix per tant un "dumping social i ecològic" que afecta a la crisi de la natura i social, amb un fort debilitament de les institucions per fer-hi front.

R.U. Ayres (1995) i De Bryn et al. (1998) exposen i argumenten en els seus dos articles que aquelles idees que defensen que el creixement econòmic és la solució als conflictes socioambientals resulten ser molt poc fiables i són teòricament fluxes. Els treballs desenvolupats per Adriaanse et al. (1997), Ayres (2002), Naredo i Valero (1999), Carpintero

(2005) sobre els requeriments materials de les societats urbano-industrials apunten clarament a l'augment del metabolisme socioeconòmic com a la principal causa de la creixent degradació ambiental. I, són precisament les economies amb major creixement econòmic les que presenten les majors quotes de degradació ambiental i consum de recursos naturals. En comptes de la societat postmaterial que es visionava, aquests càlculs ens donen una visió radicalment oposada essent cada cop major la base material de les economies devoradores dels països anomenats desenvolupats i que arrossegueu a la resta de la societat planetària cap una situació de major risc global pel deteriorament sostenible de la Biosfera. Sachs i Santarius (2007:107) exposen com "a la classe consumidora transnacional no li plouen els recursos del planeta. El consum i la disponibilitat solen estar a llocs molt allunyats entre sí [...] A què es deu doncs què els consumidors transnacionals puguin apropiarse de la major part dels recursos? El nom d'aquella força gravitatòria que vetlla per que els recursos flueixin cap als grans consumidors és per tots sabut: el poder. Però el poder no té una sola cara, sinó moltes, i no respon a un acte arbitrari, sinó que s'asseu en el curs normal de les coses".

Goodland i Daly (1992) presenten una sèrie de **raons** segons les quals la tradicional forma d'analitzar i presentar les **problemàtiques ambientals** i de **pobresa** al planeta no presenta una solució vàlida:

1. *El PIB és una mesura insuficient per explicar el benestar humà.*
2. *Importància dels ingressos relatius* respecte de l'increment dels ingressos globals. En base als ingressos relatius, els pobres seran cada cop més exclosos.
3. *Diferents utilitats en les necessitats.* Els guanys d'utilitat derivat dels increments d'ingressos i consum són molt menors en el Nord que al Sud.
4. *L'optimisme tecnològic* condueix a major degradació ambiental ja que es fonamenta en millorar la productivitat i incrementar els estàndard materials de vida.
5. *El valor econòmic de l'autoconfiança.* La promoció de la confiança i el treball en els països del sud serà molt més efectiu per eliminar la pobresa que no les estratègies (*trickle down*) de *degoteig* que suposen que el degoteig del creixement econòmic al nord arribarà a provocar el mateix al sud.
6. *L'increment dels requeriments* de l'economia són causa de creixement de l'ingrés i també de la degradació ambiental.
7. *Preus dels recursos subsidiats:* la devaluació dels preus dels recursos exportats des del sud al nord implica que el sud està subsidiant el creixement del nord.
8. *Sistema de comerç desequilibrat.* El creixement del nord es sustenta en l'explotació dels recursos naturals del sud, controlant el nord els preus dels mateixos recursos.
9. *Disfuncions del comerç desequilibrat.* Es produeix un *dumping* sistemàtic als països del sud, per tal de resoldre-ho es parla del *deute ecològic* i establir tarifes que internalitzin els costos no haurien de ser considerades com a "proteccionisme".
10. *La inseguretats de la desigualtat.* L'increment dels ingressos del nord a expenses del sud conduirà a una major inseguretats global que podrà resultar en un augment dels "refugiats ambientals".

En base a les raons exposades, Goodland i Daly (1992) establiren una sèrie de **recomanacions**:

1. El Nord hauria de reduir el seu consum.
2. El Nord hauria d'internalitzar els costos d'emissió de contaminants tòxics i d'altres residus, en comptes de transferir-los als països de baixos ingressos.
3. El Nord hauria de canviar les actuals polítiques econòmiques que danyen al Sud, com són els reduïts preus dels recursos naturals que s'exporten des del Sud.
4. Revisar el deute extern dels països del Sud i condonar el deute en base a criteris ambientals.
5. Donar ajudes al Sud mitjançant els organismes internacionals.
6. El Nord hauria d'ajudar directament en l'alleugeriment de la pobresa al sud en comptes de confiar en l'efecte *degoteig*.
7. El Sud hauria de perseguir polítiques d'estabilització demogràfica, de transició a les energies renovables, formació, creació de llocs de feina i mesures directes per alleugerar la pobresa.

#### 4.4. LA CACOFONIA DEL DESENVOLUPAMENT SOSTENIBLE. EVOLUCIÓ I DEFINICIÓ DEL CONCEPTE.

"La paraula "ecologia" no es refereix als luxes estètics de la vida sinó al flux d'energia i materials, a la diversitat biològica i a l'ús agroecològic del sòl, i per tant resulta absurd pensar que la consciència ecològica és una novetat nascuda en cercles rics dels països rics" (Martínez-Alier 1994:20).



Des de la precisió i creixent acceptació de la *crisi ecològica* s'ha anat consolidant la convicció que cal compatibilitzar la activitat humana amb la conservació de la biosfera, cercant el que Naredo (2003a) anomena la "quadratura del cercle" amb l'acceptació generalitzada, i acrítica, del nou *mantra* del *desenvolupament sostenible*. Front a la persistent defensa de la noció de desenvolupament -llegís creixement-, o bé desenvolupament sostenible –llegís creixement sostingut- han aparegut una sèrie de textos

clarificadors i crítics respecte d'aquests conceptes, com és el llibre coordinat per Wolfgang Sachs (1992) *The development dictionary*, el de Richard Norgaard (1994) *Development betrayed*, el de J.M. Naredo i A. Valero (1999) *Desarrollo económico y deterioro ecológico* i més recentment el de J.M. Naredo (2006) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social..* Encara que hi ha una més que abundant literatura sobre el tema del desenvolupament sostenible i els problemes socioambientals, Naredo (1999) exposava com bona part d'aquesta no aporta suficients elements d'anàlisi vàlids per tal d'estudiar la col·lisió entre la societat urbano-industrial i la natura. En qualsevol cas, la vasta literatura sorgida i altres materials (p.ex. pàgines d'internet) als darrers anys sobre aquestes qüestions fan quasi impossible estar al corrent de tot, i en aquest sentit la nostra visió no pot ser més que fragmentària.

Des de la seva apoteosi a la Cimera de Rio de Janeiro el 1992, l'expressió *desenvolupament sostenible* s'ha convertit en omnipresent en el llenguatge científic, periodístic, social i polític-empresarial. No només s'ha difós el terme sinó que també, i sobretot, s'han difós totes les confusions que l'han acompanyat. Unes confusions que ja foren alertades per Michael Redclift al 1987, justament a l'any en que es publicava la "bíblia" del desenvolupament sostenible com és l'Informe Brundtland (WCED, 1987). Aquest concepte va néixer del reconeixement, tardà, de que sí hi ha límits naturals a l'expansió de la civilització industrial i que ignorar-los pot posar en perill a la pròpia humanitat. Riechmann (1995) diu que el desenvolupament sostenible fou l'abracadabra pronunciat per conjurar el dilema d'una expansió infinita en un medi finit.

##### 4.4.1. 30 anys d'*ecocràcia* i desenvolupament sostenible.

Abans d'entrar a analitzar el concepte de desenvolupament sostenible pensam que és cabdal introduir el procés de construcció social del concepte a partir de l'anàlisi de l'evolució del que hem definit com *ecocràcia* que és el tractament a nivell internacional i des d'instàncies científiques i polítiques de la *crisi ecològica* i l'intent d'afrontar-la mitjançant l'invocació al mot generalment conegut com a desenvolupament sostenible.

4.4.1.1. Els inicis de l'ecocràcia: dels anys 1970 a l'Informe Brundtland (1987).

<b>Taula 71. Principals esdeveniments i publicacions. Període 1913-1987 (Font: elaboració pròpia).</b>	
<b>1913</b>	Berna: Primera Conferència Internacional sobre protecció de paisatges naturals.
<b>1914-1918</b>	Primera Guerra Mundial.
<b>1923</b>	París: Primer Congrés Internacional sobre protecció de flora i fauna, paratges i monuments naturals.
<b>1929</b>	Crisi econòmico-financera. La Gran Depressió.
<b>1939-1945</b>	Segona Guerra Mundial.
<b>1940</b>	Convenció sobre la protecció de la naturalesa i la preservació de la flora i fauna a l'hemisferi occidental.
<b>1944</b>	Conferència de Bretton Woods (Institucions econòmiques multilaterals: FMI, BM).
<b>1945</b>	Constitució de l'Organització de Nacions Unides (1948:) i inici de la Guerra Freda.
<b>1948</b>	Creació de la International Union for the Conservation of Nature (IUCN) Declaració Universal dels Drets Humans
<b>1949</b>	(UNESCO i IUCN) a Lake Success: Conferència Tècnica Internacional per la Protecció de la Naturalesa. Conferència científica sobre conservació i utilització dels recursos.
<b>1952</b>	Informe Paley ( <i>Resources for freedom</i> ). Informe de cinc volums de la <i>President's Materials Policy Commission</i> presidida per William Paley.
<b>1953</b>	Conferència de D.D. Eisenhower: "Àtoms per la Pau".
<b>1955</b>	Simposium sobre Man's role in changing the face of the Earth (Princetown, USA) Conferència de Bandung i sorgiment del Moviment dels Països No Alineats.
<b>1957</b>	Accidents nuclears a Windscale (Anglaterra) i Kychtin (Urals a la URSS).
<b>1958</b>	Atenes: Congrés per la Conservació de la naturalesa i dels recursos.
<b>1959</b>	Tractat Antàctic
<b>1964</b>	IBP (International Biological Programme) Es constitueix el G77 dins de les Nacions Unides. Grup format per 77 països perifèrics.
<b>1965</b>	(FAO i OMS) constitució d'un Comité Consultiu sobre recursos naturals.
<b>1965-1973</b>	Guerra de Vietnam. EUA – Vietnam Nord.
<b>1968</b>	Conferència Intergovernamental sobre les bases científiques de l'ús racional i conservació dels recursos de la biosfera (UNESCO, FAO i OMS). Revoltes socials. Explosió del maig del 68.
<b>Anys 1960-1970.</b>	Apareix el moviment ecologista: Friends of the Earth (1969), Greenpeace (1971); etc.
<b>1971</b>	Creació del Programa Man and Biosphere (MaB) de la UNESCO Conferència de NNUU sobre el Medi Ambient Humà a Estocolm.
<b>1972</b>	Creació del PNUMA (Programa de Nacions Unides pel Medi Ambient) Convenció per a la protecció del patrimoni cultural i natural (UNESCO)
<b>1973</b>	Primera Crisi Energètica mundial. Primer Programa d'Acció Marc en Matèria de Medi Ambient de la CEE (1973-1976) Conveni sobre el comerç internacional d'espècies de la fauna i la flora en perill d'extinció (CITES), Washington.
<b>1974</b>	Es constitueix el Transnational Institute (TNI) com a xarxa internacional de científics-activistes que donen suport als moviments socials. Simposi de Cocoyoc organitzat per l'UNCTAD i el PNUMA.
<b>1975</b>	Tractat MARPOL (sobre abocaments a la mar). RAMSAR (Convenció relativa a les zones humides d'importància internacional especialment com hàbitat d'aus aquàtiques) (signada al 1971 i entrada en vigor al 1975). CITES (Conveni sobre el comerç internacional d'espècies amenaçades de fauna i flora silvestres).
<b>1976</b>	HABITAT-I (NNUU conferència sobre assentaments humans) Vancouver, Canadà.
<b>1977</b>	Conferència de Tbilisi a Georgia (UNESCO) sobre educació ambiental. Segon Programa d'Acció en Matèria de Medi Ambient de la CEE (1977-1981).
<b>1979</b>	Segona Crisi Energètica Mundial. Accident nuclear als EUA (Three Mile Island). Conveni de Bonn sobre la conservació d'espècies migratòries d'animals silvestres. Primera conferència mundial sobre el clima on es considera la qüestió del canvi climàtic (Ginebra).
<b>Anys 1980</b>	Esclata la crisi del deute extern dels països del Sud.
<b>1980</b>	CCAMLR (Convenció per a la Conservació dels Recursos Vius Marins Antàrtics)



	Informe Brandt sobre les relacions Nord- Sud (Willy Brandt). Programa Ecoville de la IFUAS (Federació Internacional d'Instituts d'Estudis Avançats). La IUCN (International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources), WWF (World Wildlife Fund), i el PNUMA (Programa Nacions Unides pel Medi Ambient) presenten la WCS (World Conservation Strategy).
<b>1982</b>	UNCLOS (Convenció de Nacions Unides sobre la Llei dels Oceans). Tercer Programa d'Acció en Matèria de Medi Ambient de la CEE (1982-1986).
<b>1983</b>	Conveni Internacional de Fustes Tropicals (ITTO). Constitució de la Comissió Mundial sobre el Medi Ambient i el Desenvolupament CMMAD (WCED en anglès) coneguda com la Comissió Brundtland.
<b>1984</b>	A la Conferència Internacional de Pengang (Malàisia) sobre "El tercer món: desenvolupament o crisis" es constitueix la xarxa de moviments socials TNW (Third World Network).
<b>1985</b>	Codi de conducta internacional sobre la distribució i us de pesticides. Conveni de Viena per a la protecció de la capa d'ozó.
<b>1986</b>	IWC (International Whaling Commission). Prohibició per la pesca de balenes. Quart Programa d'Acció en Matèria de Medi Ambient de la CEE (1987-1992). Accident Nuclear de Txernòbil (Ucraïna)
<b>1987</b>	Protocol de Montreal sobre substàncies que afecten a la capa d'ozó. Informe Brundtland de la Comissió Mundial sobre Medi Ambient i Desenvolupament: <i>Our Common Future</i> . Shock borsari a Wall Street.
<b>Publicacions</b>	<i>Energy and society</i> (Cottrell, 1955); <i>Silent Spring</i> (Carson, 1962); <i>The Economics of the coming spaceship Earth</i> (Boulding, 1966); <i>The population bomb</i> (Ehrlich, 1968); <i>Limits to growth</i> (Meadows et al., 1971); <i>The closing circle</i> (Commoner, 1972); <i>The entropy law and the economic process</i> (Georgescu-Roegen, 1971); <i>Environment, power and society</i> (Odum, 1971); <i>Blueprint for survival</i> [Manifest per la Supervivència] coordinat per Edward Goldsmith (1972); <i>Only one earth</i> (Ward i Dubos, 1972); <i>Toward a steady-state economy</i> (Daly, 1972); <i>Small is beautiful</i> (Schumacher, 1973); <i>The global 2000: Report to the President</i> (Barney, 1981); etc.
<b>1980-2004</b>	Abaratiment del petroli i les matèries primeres en general.

Als inicis dels 1970, amb la ressaca de les mobilitzacions socials de finals dels 1960, la qüestió ambiental va adquirir una forta rellevància. Molt probablement, una de les principals publicacions que va suposar un toc d'alerta sobre els impactes provocats per la potent tecnociència fou l'obra de Rachel Carson (2001 [1962]) *Silent spring* que alertava sobre els impactes derivats de l'ús de substàncies tòxiques (DDT) sobre els ecosistemes i sobre la salut de les persones. Als EUA, a la dècada dels 1950, es presentava el conegut com *Informe Paley* (1952) que analitzava les bases materials de l'economia estatunidenca, així com la disponibilitat de recursos; i al 1955 es celebrà el conegut Simposi de Princeton on s'analitzava críticament el paper de l'espècie humana en la transformació de la Terra. I, aquell mateix any del Simposi, William F. Cottrell (1955) publicava un interessant llibre sobre les relacions entre les transformacions socioeconòmiques i els règims energètics i en el que es destacava que la conversió de la societat cap a un règim energètic fòssil havia anat vinculat a un canvi en l'organització social cap a un règim més jeràrquic amb una tendència cap a formes cada cop més autoritàries i que amb el "miracle nuclear" s'acabaria de configurar un règim social extremadament autoritari.

Entre finals dels 1960 i principis dels 1970, després de dues dècades d'expansió del capitalisme fordista, comencen a aparèixer una sèrie d'obres seminals sobre els impactes de l'activitat humana sobre la biosfera. Entre aquestes es pot destacar la brillant obra de N. Georgescu-Roegen (1996 [1971]) sobre l'anàlisi del procés econòmic des de la termodinàmica, un treball complex que incidia als punts centrals i causals de la crisi socioecològica. Emperò foren d'altres publicacions les que van tenir una major rellevància en aquells moments, com per exemple: *The population bomb* (Ehrlich, 1968), *Environment, Power and Society* (Odum, 1971), el primer informe del Club de Roma, *The limits to growth* (Meadows et al., 1972), *The blueprint for survival* (Goldsmith, 1972)<sup>83</sup>, *The closing cycle* (Commoner, 1972), *Only one Earth* (Ward i

<sup>83</sup> *Blueprint for survival* va ser preparat per la revista *The Ecologist* vol.2 núm.1, del mes de gener de 1972 i llavors es va publicar en format de llibre. L'objectiu d'aquesta publicació era la de preparar una bateria d'arguments per part del moviment ecologista de cara a la Cimera d'Estocolm d'aquell mateix any.

Dubos, 1972), *Small is beautiful* (Schumacher, 1973), etc. La major part d'aquestes publicacions coincidiren amb les crisis energètiques dels anys 1970 i una de les principals preocupacions giraven en torn a la finitud dels recursos naturals, i molt particularment els energètics. Altres publicacions se centraven en torn a la qüestió de la toxicitat derivada de la introducció de noves substàncies a la Biosfera i la derivació de la tecnociència al servei de la megamàquina del capitalisme industrial. I, convé no oblidar que també sorgiren tota una sèrie de publicacions que giraven en torn a la qüestió del poder i la proposició de models socials contraposats a l'ordre dominant, com per exemple les obres d'Ivan Illich<sup>84</sup>, , André Gorz, Murray Bookchin, entre d'altres.

De fet, l'obra de Georgescu-Roegen va ser enquadrada dins de la preocupació sobre els límits al creixement, la qual cosa va ser matisada pel propi Georgescu-Roegen (1975) en un article titulat "energy and economic myths". En primer lloc, Georgescu-Roegen exposava el caràcter entròpic del procés econòmic, amb la qual cosa resulta evident la inviabilitat de sostenir i l'indesitjabilitat del seu creixement; en segon lloc, defensava el treball dels "límits al creixement" front a les crítiques versades per part dels economistes ortodoxes; i finalment, llançava algunes crítiques cap el treball dels "límits" pel que fa a la defensa del creixement zero com a solució, i molt particularment a la proposta de l'estat estacionari realitzada pel seu deixeble Herman E. Daly al 1971 i que llavors publicaria en el llibre *Toward a steady-state economy* (Daly, 1972). Carpintero (2006) exposa com aquesta particular postura, deixà a l'economista romanès en una posició minoritària, al temps que s'enemistava amb alguns dels seus principals seguidors i potencials companys de files. Georgescu-Roegen també insistí en que la crisi energètica era també, o sobretot, una crisi de materials resultat evident de la conversió d'energia i materials útils en entròpics.

En aquell context, fins i tot el vicepresident de la Comissió Europa (Sicco Mansholt) va escriure una carta pública al seu president (Franco Maria Malfatti) en la que es recomanava pensar en un escenari de "creixement negatiu". En una entrevista del *Nouvel Observateur* on li demanaren sobre la seva simpatia cap al "creixement zero", ell va respondre que "he estat molt mal interpretat en aquest punt [...] És possible mantenir l'índex de creixement sense modificar profundament la societat? En estudiar lúcidament el problema, veim be que la resposta és no. Llavors veim que no se tracta ja de creixement zero, sinó de creixement inclús sota zero. Diem-ho francament: s'ha de reduir el nostre creixement econòmic i substituir-ho per la noció d'una altra cultura de la felicitat, del benestar" (Latouche 2008:20). Unes declaracions fetes just a les portes de les crisis energètiques i en les que se reafirmà Mansholt quan fou president de la Comissió Europea, cosa avui dia impensable en cap representat polític de qualsevol nivell administratiu ni en cap de les ideologies institucionals.

Cal anotar, com senyala Naredo (1998) que en els documents que el Club de Roma anirà elaborant després d'haver publicat els *límits al creixement* (Meadows et al., 1972), es perdrà força i capacitat analítica i crítica, tal com ja es veu en el segon informe del Club de Roma (Mesarovic, 1974). La pèrdua de contundència dels informes del Club de Roma respecte d'aquell primer es tradueix en una sèrie d'informes cada cop més conciliadors, aspecte que serà fortament criticat per Joan Martínez-Alier (1994:46) quan diu: "avui, l'oportunisme del Club de Roma li du a defensar l'energia nuclear amb l'excusa de l'increment de l'efecte hivernacle. Per exemple, el president de la secció espanyola del Club de Roma, Pere Duran Farrell, fou l'impulsor de la construcció de la central nuclear Vandellòs I, productora no només d'electricitat sinó també de plutoni com ell mateix assenyala orgullosa i públicament".

Al **1972** (del 5 a 16 de juny) se celebrava la Primera Conferència Internacional de NNUU a Estocolm sobre el **Medi Ambient Humà**, en la que s'accentuaven les interrelacions entre el creixement econòmic i el deteriorament ecològic, a més de posar de manifest la dificultat d'assolir l'esperat desenvolupament a les regions perifèriques del planeta que d'acord amb la mitologia imperant havia de conduir a la liquidació de la pobresa i les desigualtats mundials. En aquella primera reunió es posaren de manifest dos plantejaments que acompanyaran a partir de llavors a la resta de les reunions internacionals: per una banda, el discurs dominant segons el qual es situen en termes contraposats a la pobresa i a la protecció de la natura, presentant a la pobresa com a primer enemic a batre per poder aconseguir llavors la conservació de la natura; i per una altra banda, el discurs dels desposseïts i de les regions

<sup>84</sup> Web sobre Ivan Illich: [www.ivanillich.org.mx](http://www.ivanillich.org.mx) (agost 2008).

perifèriques segons el qual era el creixement econòmic i les societats opulentes del Nord, les principals causes de deteriorament ecològic.

Cal accentuar el fet que en aquell any 1972 i paral·lelament a la Conferència d'Estocolm s'iniciava una llarga trajectòria dels moviments socials que protagonitzaran a partir de llavors punts de contrapès en conferències paral·leles que abordaven radicalment els conflictes socioecològics, en contraposició a les encorsetades declaracions i aproximacions als conflictes socioecològics dominants a les cimeres de NNUU. Martínez-Alier (1994:46) destaca el fet que Georgescu-Roegen no fos convidat a la conferència d'Estocolm (1972), però que en canvi va assistir a la conferència paral·lela i alternativa organitzada per l'associació pacifista Dai Dong. A la cimera alternativa, Georgescu-Roegen, junt amb els economistes dissidents H.E. Daly i K.E. Boulding, presentà el manifest "Cap a una economia humana". Aquest manifest que fou signat per 200 economistes va ser presentat i aprovat a la reunió de l'American Economic Association (Georgescu-Roegen et al., 2007 [1973]; Carpintero, 2007).

Nombroses publicacions situen en la Cimera d'Estocolm el punt d'inflexió i que iniciarà el que hem denominat com *ecocràcia* que vendria caracteritzada per la inflació de trobades i cimeres internacionals on les elits del poder mundial tractaran les qüestions relacionades amb el desenvolupament i el medi ambient (Moffatt, 1996). Nogensmenys, ja hi havia hagut anteriorment altres reunions internacionals on es tractaren aquestes qüestions, però difícilment s'analitzaven les econòmiques i les ecològiques en el mateix àmbit ja que predominava la visió compartimentada d'aquests aspectes. Amb la crisi del petroli del 1973, l'opinió pública s'alarmà sobre l'escassetat de recursos energètics, i especialment de la dependència que la societat urbano-industrial en tenia d'aquests, sense controlar-ne la seva gestió ni extracció. En aquells moments, les principals preocupacions en el debat científic i social girava en torn a la finitud dels recursos naturals.

L'agenda de la Conferència d'Estocolm incloïa una llarga llista de temes a tractar: la pèrdua de sòl i l'erosió, desertificació, gestió dels boscos tropicals, gestió hídrica i assentaments humans. En aquella conferència s'adoptà el que seria el model de resultats a desenvolupar a les següents reunions internacionals que s'establirien cada deu anys (en els anys acabats en 2). De la conferència resultaren: una declaració, una sèrie de principis i un pla d'acció emperò no eren un documents vinculants, tan sols declaracions de principis i bones intencions. Els vint-i-sis principis de la declaració d'Estocolm que es presenten a la taula 72 deixen clara la vinculació entre desenvolupament (creixement econòmic) i deteriorament ecològic, proposant-se el desenvolupament (creixement econòmic) com a mecanisme de resolució dels problemes ecològics. Així mateix, es destaca el fet que en aquella conferència els països perifèrics aconseguiren introduir el rebuig a les pràctiques colonials amb el cas extrem de l'apartheid, així com la condemna a l'escalada bèl·lica de la Guerra Freda. En qualsevol cas, la pressió de les potències hegemòniques pressionaren per a que no es pogués intercedir en les sobiranes decisions dels Estats. En definitiva, es tractava d'uns principis on es feien patents les preocupacions i inquietuds per part dels Estats d'incentivar el creixement econòmic a qualsevol preu en el cas dels països perifèrics, i la negativa a abandonar la senda del creixement dels països del capitalisme avançat i del "socialisme real".

**Taula 72. Principis de la Conferència d'Estocolm 1972.**

1.	S'han d'afirmar els drets humans i condemnar l'apartheid i l'opressió colonial.
2.	Els recursos naturals han de ser preservats.
3.	S'ha de mantenir la capacitat de la terra per produir recursos vitals renovables.
4.	S'han de protegir la fauna i flora silvestres.
5.	Els recursos no renovables han de ser compartits i s'ha d'evitar el perill del seu esgotament.
6.	La contaminació no ha d'excedir a la capacitat pròpia del medi ambient de neutralitzar-la.
7.	S'ha prevenir la contaminació danyina de l'oceà.
8.	El desenvolupament és indispensable per millorar condicions del medi ambient.
9.	Els països en desenvolupament requereixen assistència.
10.	Els països en desenvolupament necessiten preus raonables per les seves exportacions, com element essencial per l'ordenació del medi ambient.
11.	Les polítiques ambientals no han d'afectar al procés de desenvolupament.
12.	Els països en desenvolupament necessiten diners per implementar mesures de protecció del medi ambient.

13. És necessària una planificació integrada del desenvolupament.
14. Una planificació racional ha de resoldre els conflictes entre el desenvolupament i el medi ambient.
15. S'ha de aplicar la planificació als assentaments humans amb miras a eliminar problemes ambientals.
16. Els governs han d'establir les seves pròpies polítiques demogràfiques.
17. Les institucions nacionals competents han de planificar la utilització dels recursos ambientals naturals dels Estats.
18. La ciència i la tecnologia s'han d'emprar per millorar el medi ambient.
19. És essencial oferir educació en qüestions ambientals.
20. S'ha de fomentar la investigació referent als problemes ambientals, en especial als països en desenvolupament.
21. Los Estats poden explotar els seus propis recursos com desitgin, sense posar en risc el d'altres.
22. Si se posen en risc els recursos d'una altra nació, s'ha de pagar una compensació.
23. Cada nació ha d'establir les seves pròpies normes.
24. Els Estats han de cooperar en qüestions internacionals.
25. Els organismes internacionals han de contribuir a protegir el medi ambient.
26. S'han d'eliminar les armes de destrucció massiva.

I. Bárcena (2003) posa de manifest com en aquella reunió els soviètics deien tenir les eines per fer front a la crisi ecològica, a saber: partit i estat socialista. Emperò la història ha demostrat que ni el partit ni l'estat socialista dels soviètics asseguraven lliurar-se de la crisi ecològica a la que conduïa el seu model de capitalisme d'estat de base industrial (Taibo, 1995). A Estocolm es llançà una primera alarma sobre la crisi ecològica, assolint els estats un paper molt important per posar en marxa els mecanismes per a la seva resolució. En aquest sentit, se considera que els estats-nació són els principals agents responsables del procés de deteriorament socioambiental, i és en base a ells en que es varen prendre les mesures a dur a terme. És a Estocolm on neix el PNUMA (Programa de Nacions Unides pel Medi Ambient). En aquest sentit cal remarcar que les qüestions ambientals al si de Nacions Unides queden emmarcades dins d'un programa, i no en una organització tal com reclamaven molts dels participants a la Cimera d'Estocolm. La diferència fonamental entre un programa una organització (com per exemple l'Organització Mundial de la Salut) és que mentre l'organització és autònoma i compta amb una línia de finançament pròpia, en el cas d'un programa no es compta amb plena autonomia (especialment financera) i depèn multitud d'institucions per a poder funcionar, la qual cosa el supedita sovint a interessos que precisament no estan per la protecció ambiental com per exemple el finançament procedent del Banc Mundial o de la Cambra de Comerç Internacional.

Després de la Conferència d'Estocolm es va celebrar al 1974 a Bucarest una altra conferència amb l'objectiu d'examinar les interrelacions entre el creixement demogràfic, l'ús dels recursos, els problemes ambientals i el desenvolupament econòmic. Alguns dels temes analitzats a les Conferències d'Estocolm i de Bucarest foren integrats dins del Programa MaB (Man and Biosphere) de la UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation) que havia estat impulsat a l'any 1971 i que presenta quatre objectius principals: identificar i avaluar els canvis a la biosfera resultat de l'activitat humana; esbrinar els efectes dels canvis en la biosfera sobre les persones; promoure la coherència en la recerca dels temes ambientals; desenvolupar mesures fiables per a controlar els canvis ambientals; estudiar les interrelacions entre els ecosistemes i els processos socioeconòmics.

Als anys 1970 i a la llum de la crisi energètica, nombroses publicacions posaven en entredit la viabilitat del creixement econòmic com a objectiu social planetari desitjable. Sota aquell context internacional, de reconeixement de l'escassetat de recursos i de les contradiccions mateixes de la noció habitual de desenvolupament econòmic, es començà a acceptar el terme **ecodesenvolupament** com un terme compromís que pretenia conciliar les pretensions dels països del Tercer Món d'augmentar la producció i consum, amb la conservació dels ecosistemes i dels recursos naturals.

Sembla que aquest concepte fou formulat per primer cop pel Director Executiu del PNUMA, Maurice Strong, a la primera reunió del consell d'administració del programa, al juny de 1973. Segurament aquest concepte ja havia estat formulat anteriorment. De fet, I. Bárcena (2003) diu que a la Conferència d'Estocolm ja s'havia emprat. Emperò, seria el consultor de Nacions Unides, Ignacy Sachs (1984) el que desenvoluparà amplament el concepte ecodesenvolupament. El terme ecodesenvolupament va aparèixer a inicis dels 1970 per tal de fer que les activitats econòmiques es desenvolupassin respectant els límits ecològics. L'ecodesenvolupament es fonamentava, no precisament en les normes establertes del lliure comerç i les relacions internacionals d'una economia cada cop més globalitzada, sinó que feia especial esment en les condicions ambientals pròximes als habitants i particularment a les regions perifèriques, i dins d'aquestes a la majoria mundial no urbana. Així, en el Tercer Món triomfà aquesta proposta amb la defensa d'una producció a escala local en contraposició a les receptes dels organismes financers multilaterals que introduïen a aquells països dins de les pautes i dinàmiques del capitalisme global amb altes taxes d'endeutament que acabarien per explotar en la crisi del deute extern (Ridell, 1981; Sachs, 1984).

---

**Taula 73. Principis de l' Ecodesenvolupament  
(Font: elaboració pròpia a partir de Ridell, 1981).**

---

1. Establir una responsabilitat ideològica vers l'ecodesenvolupament.
  2. Incrementar l'equitat social.
  3. Obtenir igualtat internacional
  4. Esmenar la pobresa i la fam
  5. Erradicar les malalties i plagues.
  6. Reduir l'armament
  7. Moure's cap a l'autosuficiència.
  8. Solucionar la misèria urbana.
  9. Equilibrar població i recursos naturals.
  10. Conservació dels recursos naturals.
  11. Protegir el medi ambient
- 

Jiménez Herrero (1980) defineix l'ecodesenvolupament com una guia d'orientació d'estratègies de desenvolupament regional, especialment adaptat a les àrees tropicals rurals. Aquesta estratègia es fonamenta en la racionalitat socioambiental i en la cerca d'un major control democràtic i participació social en les decisions sobre l'ambient físic i social dels directament afectats.

---

**Taula 74. Característiques de l' Ecodesenvolupament  
(Font: elaboració pròpia a partir de Jiménez Herrero, 1980).**

---

1. A cada eco-regió, l'esforç es dirigeix a l'aprofitament dels seus recursos específics per satisfer les necessitats bàsiques de la població en matèria d'alimentació, allotjament, salut i educació.
  2. L'ecodesenvolupament ha de contribuir a la realització de l'ésser humà (treball, seguretat, respecte a la diversitat de cultures, qualitat de les relacions humanes).
  3. La identificació, valoració i la gestió dels recursos naturals es realitzen des de la perspectiva de la solidaritat diacrònica amb les generacions futures.
  4. Els impactes negatius de les activitats humanes sobre el medi ambient es redueixen mitjançant el recurs als procediments i formes d'organització de la producció que permet aprofitar tots els elements complementaris i emprar els residus amb fins productius.
  5. A les regions tropicals i subtropicals particularment, però també a qualsevol altra part, l'ecodesenvolupament es realitza sobre la capacitat natural de la regió per la fotosíntesi de totes les seves formes, i afavorint la minimització d'energia provinent de fonts comercials.
  6. L'ecodesenvolupament implica un estil tecnològic particular. Les ecotècniques existeixen i es poden posar en marxa per la producció d'aliments, habitatges, energia, en una industrialització "tova" basada en els recursos renovables.
  7. El quadre institucional pel desenvolupament no es podria definir d'una vegada per totes sense tenir en compte l'especificitat de cada cas.
  8. Un complement necessari de les estructures participatives de planificació i gestió es basa en preparar una educació ambiental i en els aspectes ecològics del desenvolupament.
- 

El 1974 es va celebrar un simposi d'experts, entre els quals es trobava Ignacy Sachs, organitzat per la UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) i el PNUMA a

Cocoyoc (Mèxic) en el que s'identificaren els factors socials i econòmics que conduïen al deteriorament ecològic. A la Declaració de Cocoyoc presentada pel president mexicà, L. Echevarria, es va subscriure el terme ecodesenvolupament. Tot pareixia indicar que el terme ecodesenvolupament, a partir de llavors havia de ser cridat a la "fama" de la diplomàcia internacional com a concepte que orientàs una política que cercàs un compromís entre el desenvolupament econòmic i la conservació de la natura. Emperò, com explica I. Sachs (1994) en una entrevista que oferí uns dies després del simposi, resultà que el cap de la diplomàcia dels EUA, Henry Kissinger<sup>85</sup>, en un telegrama dirigit al president del PNUMA manifestava el seu desacord (és a dir, el desacord dels EUA) amb el terme *ecodesenvolupament* i recomanava retocar el vocabulari, és a dir eliminar-ho (Naredo, 2003a).

El concepte d'ecodesenvolupament passà de ser un instrument planificador a un "instrument perillós" per l'*status quo* ja que posava especial esment en alguns aspectes en els quals el sistema "no funcionava", encara que l'essencial del creixement econòmic no quedava gaire alterat, però si que apuntava l'atenció cap a les desiguals relacions de poder i plantejava un model socioeconòmic el més deslligat de les relacions comercials internacionals, és a dir un model basat més en els circuits de producció-consum més localitzats. En definitiva, aquell concepte fou eliminat pel fet de poder ser una amenaça a les estructures del poder que recolzaven, i recolzen encara, el sistema polític i econòmic mundial que genera un joc de suma zero (o negatiu).

El terme ecodesenvolupament quedava fora dels circuits internacionals on es debatien els temes relacionats amb el medi ambient i el desenvolupament. D'aquesta manera, les reunions de l'ecocràcia es quedaren orfes de concepte per tal d'invocar la resolució dels conflictes socioambientals planetaris. Amb els anys aquell fou relegat pel terme que finalment va triomfar: **desenvolupament sostenible**. De fet, l'*status quo* l'acollí amb gran esperança, especialment en confondre's (o al menys, poder-se confondre) amb el concepte definit per W.W. Rostow (1990 [1960]) del *self-sustained growth*. No importa que economistes de gran prestigi, com el deixeble de Georgescu-Roegen, Herman Daly (1987) hagin intentat diferenciar la línia que separa el creixement del desenvolupament, fent esment als aspectes quantitius i qualitius respectivament.

Els anys que segueixen després de la Conferència d'Estocolm es poden definir com a prolífics en reunions de la diplomàcia internacional i en la configuració de coalicions entre països per tal d'intentar resoldre els dèficits estructurals del planeta. Emperò, aquests es dirigiren fonamentalment a la pretensió d'estendre el mite del creixement als països que havien restat fora de la fortuna del desenvolupament, com és per exemple la configuració del G-77<sup>86</sup> que s'havia constituït al 1964, i a l'abril de 1988 s'arribava a un "Acord per un Sistema Global de Preferències Comercials entre els Països en Vies de Desenvolupament" (GSTP – Global System of Trade Preferences among Developing Countries) per establir un marc de relacions entre els països que havien quedat exclosos del "miracle" del desenvolupament.

A l'any 1980 la IUCN (International Union for the Conservation of Nature), junt amb el PNUMA (Programa de Nacions Unides pel Medi Ambient) i la WWF (World Wildlife Fund) presentaven la *World Conservation Strategy* (WCS) (IUCN, 1980) on es pot dir que apareix per primera vegada el terme sostenible, abandonat ja per complet el terme anterior i que havia estat rebutjat. La WCS presentava tres objectius principals: en primer lloc, mantenir els processos ecològics essencials per la vida i els ecosistemes; en segon lloc, preservar la diversitat genètica; i en tercer lloc, assegurar l'ús sostenible de les espècies i dels ecosistemes. A la *World Conservation Strategy* sorgeix per primer cop el terme desenvolupament sostenible com aquell que permet la "millora de la qualitat de vida dins dels límits dels ecosistemes", però encara no li havia arribat el moment de l'estrellat cap a la fama. Segons Moffatt (1996) aquesta

---

<sup>85</sup> H. Kissinger fou secretari d'Estat dels EUA amb els presidents R. Nixon i G. Ford. Jugà un paper fonamental en la política exterior dels EUA, rebent el Premi Nobel de la Pau al 1973. Kissinger està implicat amb els cops d'estat de Pinochet a Xile i l'operació Condor (1973-1990), d'Uruguai de Bordaberry (1973-1985), d'Argentina amb Videla (1976-1983), de Bolívia amb Banzer (1971-1978), recolzament a la dictadura de Brasil (1964-1985), el manteniment de la Dictadura de Paraguai (Alfredo Stroessner) (1954-1989), recolzament a la dictadura de Suharto a Indonèsia (1967-1998), recolzament a Suharto en la invasió de Timor Oriental, etc. El jutge espanyol Baltasar Garçon va intentar processar a H. Kissinger per violació dels drets humans, així com hi ha hagut molts d'intents de processar a Kissinger per crims de guerra i contra la humanitat a diversos països, i especialment a Xile.

<sup>86</sup> Veure [www.g77.org/](http://www.g77.org/). Actualment el G-77 està constituït per uns 130 països però mantén el nom original pel seu significat històric i polític.

estratègia no va aconseguir involucrar prou a la ciutadania, malgrat presentar uns objectius clarament formulats emperò que anaven dirigits més aviat a les classes dirigents tan polítiques com empresarials però no tant a un canvi en profunditat de les actituds. Un dels aspectes positius destacats és que es suggereix que els països individualment realitzassin les seves pròpies estratègies. Emperò, molts pocs països es van comprometre a realitzar-la i molts menys la realitzaren finalment.

El mateix 1980 apareixen dues publicacions que tendran molt de ressò, en primer lloc l'informe encarregat pel President dels Estats Units, Jimmy Carter (1977-1981), sobre l'estat del planeta dirigit per G. Barney (1980) *Global 2000 report* on es comentava que "si les tendències actuals continuen [...] seriosos problemes afectaran a la població, recursos i al medi ambient. Malgrat uns majors estàndards materials, la població mundial serà més pobre en el futur en molts de sentits del que ho és ara"; i també es presentava el conegut *Informe Brandt* (Brandt, 1980) que era un encàrrec del President del Banc Mundial, el Sr. McNamara, a ex-canceller de l'Alemanya Occidental (R. Brandt), per a fer un estudi amb propostes per a la resolució de les desigualtats entre els països del Nord i del Sud. Aquest estudi apuntava a les creixents desigualtats impulsades pel poder econòmic com a la principal causa de desequilibri global. El treball dirigit per Brandt té encara avui en dia plena vigència, donant-se una visió global i interrelacionada a les qüestions de desenvolupament, globalització i deteriorament ecològic. Cal recordar que el *Global Report 2000* va ser objecte d'una forta campanya dels lobbies conservadors nord-americans que finançaren la publicació d'un llibre per tal de desacreditar les tesis dels límits al creixement (Simon i Kan, 1984).

Deu anys després d'Estocolm, el 1982, el PNUMA creat a Estocolm s'instal·lava a Nairobi i es comencen a relacionar les qüestions de desenvolupament desigual i l'ecologia, aportades entre d'altres per l'Informe Brandt (Brandt, 1980). El 1982, recordem que tocava conferència internacional, a Nairobi com a seu, sobre medi ambient i desenvolupament, es va celebrar discretament al març de 1982. Tan discretament que ha passat a l'oblit. Bárcena (2002) anota el símil de la "cimera oblidada" en el que s'ha anomenat el "continent oblidat" i durant la que també ha estat definida com la dècada oblidada. Una dècada de forta rearticulació del règim d'acumulació del capital que desembocaria en el règim d'acumulació flexible de predomini financer amb el triomf del dogma neoliberal. Resultat de les lògiques del capital i de la geopolítica en resultaria la reestructuració de la perifèria mundial, especialment aquella on es pretenien impulsar polítiques fora del dictat dels poders dominants. La dècada dels 1980 es construeix des del RDWS la crisi del deute extern, a través dels serveis secrets dels EUA s'impulsaren els cops d'estats per tal de posar governs titelles, i el "far soviètic" que auspiciava moltes de les suposades alternatives començava a apagar-se. Resultat d'això fou la construcció d'una perifèria extremadament vulnerable amb conflictes bèl·lics, dictadures, pobresa i fam. Un terreny fèrtil per a l'aplicació de les polítiques emanades del Consens de Washington (1989).

a) *L'Informe Brundtland. El salt des del debat dels límits biofísics cap a la qüestió (ambigua) de les necessitats.*

A l'any 1983 es va establir, en el marc de l'Assamblea General de NNUU, la CMMAD (Comissió Mundial sobre el Medi Ambient i el Desenvolupament) que rep el nom de *Comissió Brundtland*. La comissió fou encapçalada per la política socialdemòcrata noruega Gro Harlem Brundtland<sup>87</sup> qui va rebre l'encàrrec d'elaborar un informe sobre les relacions entre el medi ambient i el desenvolupament. Gro Harlem Brundtland ja havia participat en l'elaboració dels informes de la Comissió Brandt sobre les relacions Nord- Sud i de la Comissió Palme sobre qüestions de seguretat i desarmament. El context en que es forma la CMMAD era radicalment diferent al de pocs anys abans, després de les crisis energètiques i la consolidació del RDWS (Règim Dòlar Wall Street), el preu del petroli va començar a davallar i això va arrossegar a la resta de matèries primeres. Com a conseqüència, J.M. Naredo (2006) destaca el fet que les preocupacions ecològiques passaren progressivament de l'esgotament dels recursos naturals (que eren cada cop més barats) als dels residus i contaminació. Afectant aquests darrers, sobretot, als països centrals, mentre que els altres afectaven a la perifèria planetària.

---

<sup>87</sup> Gro Harlem Brundtland fou Primera Minsitra Noruega del govern laborista des del febrer a l'octubre de 1981, i entre 1986-1992.

Cal destacar que en el moment en que la Comissió Brundtland estava treballant per a l'eliminació de les desigualtats globals i els desequilibris socioambientals, es produïa a la ciutat índia de Bhopal un dels "accidents" ecològics més importants de la història. El cas, és que no era exactament un accident, sinó que era el resultat previsible de l'aplicació d'unes pautes i lògiques productivistes que ignoraven sobretot a les persones i prioritzaven el benefici empresarial. Aquest "accident" es pot dir que serà un preludi dels temps que s'aproximaven i que a la dècada dels 1990 seran habituals, fruit d'unes relacions econòmico-polítiques desiguals i on primarà una sola lògica dins del capitalisme industrial cada cop més globalitzat.

#### **L'accident de Bhopal: Union Carbide un "cas de llibre" de les deslocalitzacions industrials.**

El 3 de desembre de 1984, 40 Tm del gas Isocianat de metil (ICM), hidrogencianur, momometilamina, monòxid de carboni i 20 productes químics més, foren alliberats de la planta de plaguicides de la multinacional nord-americana Union Carbide a Bhopal (Madhya Pradesh) segons diferents fonts, entre 2000 i 8000 persones moriren a l'acte, i més de 10000 han mort des de llavors, i 120000 sobrevivents necessiten atenció mèdica per les seqüeles físiques i psíquiques. Abans del cas de Bhopal, Union Carbide ja havia protagonitzat algun cas semblant: a la dècada de 1930 a Virgina Occidental, "Hawks Nest tunnel" on molts de treballadors negres moriren de silicosis; incidents de radiació nuclear i descàrrega de mercuri a Oak Ridge a Tennessee des dels anys 1950.

El febrer de 1989 es va llançar una demanda civil presentada a la Índia exigint una compensació monetària. El tribunal va atribuir 470 milions de dòlars. La demanda inicial d'acció de classe llançada a Nova York sota l'ATCA (Aliens Tort Compensation Act) va ser rebutjada amb l'argument *Forum Non Conveniens* i el cas tornà a la Índia.

Si l'acord de la Índia de 1989 havia atorgat als funcionaris de la Union Carbide immunitat, la Cort Suprema l'anul·là l'octubre de 1991 i des de llavors els directius de la Union Carbide no han tornat a anar a la Índia, essent en Warren Anderson pròfug de la justícia de la Índia.

El tema de les compensacions es va discutir tant a la Índia com als Estats Units, si en aquells temps els ingressos anuals per càpita a la Índia es situaven en torn als 250 dòlars, als Estats Units eren de 15000 dòlars. Als EUA es va donar mig milió de dòlars per la mort de Karen Silkwood, morta per enverinament de plutoni, si es calcula proporcionalment pels afectats de Bhopal resulta que els hi pertocarien 8300 dòlars per càpita. Per la gent malalta dins dels Estats Units, es pagava una compensació mitjana de 64000 dòlars a les víctimes d'amiant o asbests, així que la valoració proporcional per la Índia hauria de ser de 1070 dòlars. Si es prenen aquests valors com a bons i amb unes xifres d'aproximadament 16000 morts i 20000 ferits, resulta que ens donaria una xifra de compensació de 328 milions de dòlars, que és inferior als 470 milions negociats al 1989.

Morehouse i Subramanian (1986) van estimar en 4000 milions de dòlars el mínim de la compensació econòmica. El missatge era clar, si un accident com el de Bhopal resultava barat, llavors l'incentiu per la prevenció d'altres accidents serà menor que en cas contrari, com a resultat de l'anunci de l'acord de 1989 (470 milions de dòlars), les accions de Union Carbide pujaren dos dòlars.

El 1999 es va prendre una nova acció de classe, el segon judici, contra la Union Carbide sota l'ATCA a la Cort Federal de Nova York. L'any 2000, Paul Lannoye i Patricia McKenna membres del Parlament Europeu, escriviren a la Direcció General per la Competència de la UE respecte de la prevista fusió entre Dow Chemical i Union Carbide, acusant a aquestes empreses d'haver fet declaracions falses tant a les autoritats dels EUA com a les europees en dir que no tenien cap delictes ni causa judicial pendent per així poder fer la fusió, emperò la Cort Distrital de Bhopal citava als funcionaris de la Union Carbide a través d'Interpol.

A l'abril de 2004 un tribunal dels EUA ha considerat que tenia competències per exigir a Union Carbide (avui Dow Chemical) per exigir que restauri els sòls i les aigües contaminades de Bhopal.

Els danys causats per l'Exxon Valdez a les costes d'Alaska es valoraren monetàriament en aproximadament 15 vegades l'acord de Bhopal al 1989.

(Font: Martínez-Alier 2004:27)

Un any abans de la publicació de l'Informe Brundtland, al 26 d'abril de 1986 es produïx l'accident nuclear de Txernòbil que contribuï pràcticament a tancar el debat nuclear. La prometéica energia, que suposadament no contaminava, havia rebut una forta contestació social, tant des del vessant pacifista com per l'elevat risc que, especialment, havien d'afrontar les societats occidentals. Nogensmenys, aquella central no es va clausurar fins al 15 de desembre del 2000. L'accident de Txernòbil fou denunciat per les autoritats sueques que s'alertaren d'un increment de la radioactivitat. Aquell accident posava en entredit tant a les suposades bondats que els propagandistes de l'energia nuclear anunciaven, com el model socioeconòmic soviètic que malgrat les opacitats informatives amollava a totes llums uns



impactes socioecològics tan importants com els dels països capitalistes. Per altra banda, la meca del capitalisme mundial va tenir també un important accident nuclear al 28/09/1979 a Three Mile Island (Harrisburgh). D'aquesta manera, el cada cop més rebutjat projecte nuclear quedava momentàniament enterrat. Emperò, els trastorns climàtics derivats de la crema de combustibles fòssils i l'anunciat final del petroli barat (i de zenit), han fet revifar el debat nuclear a principis del segle XXI. Fins i tot, el conegut pare de la Teoria Gaia (J. Lovelock) s'ha pronunciat a favor de l'energia nuclear (Los Amigos de Ludd, 2007)

La Comissió Brundtland es centrava en quatre grans àrees, per tal d'establir una agenda global que dirigís les pautes insostenibles del desenvolupament, cap a d'altres més sostenibles. Els resultats de la Comissió Brundtland cristal·litzaran en la publicació coneguda com a *Informe Brundtland* (WCED, 1987) i que serà el text que catapultarà cap a la fama el terme *desenvolupament sostenible*. Un terme que no qüestiona per res les regles del joc imposades pel capital, particularment en quant a l'objectiu de perpetuar el creixement econòmic, tot just en el moment en que Mijail Gorbachov iniciava la Perestroika en el camí cap del desmament de la Unió Soviètica i el seu model econòmic fonamentat en el Capitalisme d'Estat.

---

**Taula 75. 4 Àrees segons la Comissió Brundtland  
(Font: elaboració pròpia a partir de WCED, 1987).**

---

1. Proposar estratègies ambientals a llarg termini per aconseguir un desenvolupament sostenible cap a l'any 2000.
  2. Recomanar mètodes per fomentar el desenvolupament sostenible, a través dels quals la col·laboració amb països subdesenvolupats i també entre diferents països sigui possible.
  3. Considerar maneres i mitjans a través dels quals la comunitat internacional pugui tractar de manera més efectiva la problemàtica mediambiental.
  4. Ajudar a compartir percepcions sobre aspectes ambientals en el llarg termini i els esforços necessaris per tractar exitosament els problemes de protecció i millora mediambientals, establir una agenda per l'acció a llarg termini, i objectius comuns per la comunitat internacional.
- 

L'Informe Brundtland sostenia que es va intentar establir un pont entre les dues postures extremes que serien: per una banda, aquella que propugna front als desequilibris socioambientals una major conservació de la biosfera; i per l'altra, aquella que propugna majors dosis de creixement econòmic. Així doncs, s'ha dit que l'Informe Brundtland ofereix una definició pont entre ecologistes i desenvolupistes per tal d'aconterar ambdós extrems, essent teòricament una solució compromís (O'Riordan, 1988). Per Naredo (1998) el més significatiu d'adjectivar amb el mot sostenible al substantiu desenvolupament, és que s'està subratllant implícitament la insostenibilitat del model econòmic actual, emperò aquesta preocupació no es tradueix en una reconversió del sistema. A més, la versió oficial sobre les virtuts de l'Informe Brundtland ha deixat de banda que aquell informe, tal com ha analitzat Martínez-Alier (1994), ha refermat efectivament les tesis que defensen la necessitat d'impulsar el creixement econòmic com a via per a la protecció de la biosfera i de rebot responsabilitza a la pobresa i la superpoblació del Sud de la degradació ambiental.

D'acord amb la WCED (1987:49-50) "la pobresa redueix la capacitat de les persones per emprar els recursos de manera sostenible; provoca pressió sobre el medi ambient [...] Una necessària condició, però no suficient per l'eliminació de la pobresa absoluta és un relatiu ràpid creixement dels ingressos per càpita al Tercer Món". Per la qual cosa es proposa que "lluny de voler que s'aturi el creixement econòmic, [el desenvolupament sostenible] reconeix que els problemes de la pobresa i del subdesenvolupament no poden ser resolts si no s'instaura una nova era de creixement en la que els països desenvolupats desenvolupin un paper important i recullin grans beneficis" (WCED 1987:63).

W. Sachs (1999) i J.M. Naredo (1998), entre d'altres autors, no han dubtat en qualificar el terme com un *oxymoron* que resulta de la composició d'un terme amb elements contradictoris, com per exemple un exercit pacificador. La condició *oxymorònica* denota la inviabilitat de plantejar el desenvolupament sostenible anunciat per l'Informe Brundtland sense pretendre tocar els ciments de les lògiques del sistema econòmic vigent. Naredo (2003a:529) exposava que "no és tant la seva novetat, com la seva controlada dosi d'ambigüitat, el que explica la bona acollida que va tenir el propòsit del 'desenvolupament sostenible', en un

moment en el que la pròpia força dels fets exigia més que mai lligar la reflexió econòmica al medi físic en el que ha de prendre cos”.

Caldria accentuar el fet que al mateix any en que es publicava el document que donarà popularitat al terme de desenvolupament sostenible, el geògraf Michael Redclift (1987) publicava un interessant llibre sobre les contradiccions del desenvolupament sostenible. Segons aquest autor, els canvis en el medi ambient del Sud havien de ser entesos en termes de la divisió internacional del treball. En aquest mateix sentit, J. Martínez-Alier (1994:94) escrivia que “es podria escriure la història ecològica de Llatino-Amèrica no com una història de degradació causada per un excés de població sinó com una història d'exportacions a expenses del capital natural, una història de “dependència ecològica””.

M. Redclift (1987) ja apuntava que si no es posava l'atenció sobre les estructures internacionals, des d'una vessant crítica, el concepte de desenvolupament sostenible passaria a la història com un altre concepte més de desenvolupament per restar junt a la vitrina de l'exposició dels “desenvolupaments” obsolets o passats de moda. Es podria dir, en qualsevol cas, que el principal mèrit de l'Informe Brundtland estriba en l'anàlisi que es fa de les interrelacions i els mecanismes de causació recíproca entre malbaratament en el Nord del planeta, pobresa en el Sud i destrucció de la Biosfera. Emperò, una vegada feta la part analítica, a la propositiva l'informe afirma que per aconseguir el desenvolupament sostenible cal que continuï el creixement econòmic, en concret a un ritme del 3% del PIB, tant en els països pobres del Sud com en els rics del Nord. Amb la invocació a la fórmula del desenvolupament sostenible es publicitava que es “mataven d'un tir” dos problemes: la pobresa i la crisi ecològica (Riechmann, 1995; Martínez-Alier, 1994).

Així doncs, podem dir d'acord amb J. Martínez-Alier (1994:129) que “l'Informe Brundtland sosté que el creixement econòmic és, en general, bo per l'ecologia. La il·lusió del creixement econòmic continuat és alimentada pels rics del món, per tenir als pobres en pau. Pel contrari, la idea correcta és que el creixement econòmic du a l'esgotament de recursos (i a l'altra cara: la contaminació) i això perjudica als pobres. Existeix doncs un conflicte entre la destrucció de la naturalesa per guanyar diners i la conservació de la naturalesa per poder sobreviure”.

No obstant, Martínez-Alier (1994; 2000) ha assenyalat que certament es dona el cas que la pobresa pot acabar essent també causa de degradació ambiental, emperò al darrera s'hi troben les lògiques d'un sistema socioeconòmic que beneficia als més rics del planeta i que en cas extrem la mateixa supervivència condueix a sobreexplotar els recursos, aquí hauríem d'afegir els pocs recursos que els hi queden als pobres i exclosos del planeta i que no han entrat dins del circuit del mercat global en moltes ocasions. Sachs (1998) afirma que el desenvolupament sostenible, la sostenibilitat, no és una qüestió només del Sud, sinó que ho és sobretot del Nord, d'un Nord sobredesenvolupat i maldesenvolupat.

La degradació ambiental podria venir de l'excés de població, però també podria venir per la pressió de les exportacions sobre una base de recursos limitada. Un territori pot ser exportador net de productes agrícoles, i experimentar al mateix temps una degradació del sòl agrícola, que no pot ser atribuïda a una sobrepressió de la població en els recursos, ans el contrari es tracta més d'una pressió de la producció sobre els recursos. Per exemple, el Banc Mundial i el Fons Monetari Internacional han estat dues institucions fonamentals per a l'adopció de la “revolució verda” i la construcció de grans infraestructures hidràuliques per reguir a molts de països del Sud. La conversió cap a l'agricultura industrial ha anat acompanyat de: la proletarització de la població; la mecanització de les tasques agrícoles substituint força de treball humà i incrementant la població aturada que acaba emigrant; la privatització de les terres, la simplificació de la producció agrícola i reducció de producció d'autoabastament; l'eliminació de tasques de recol·lecció, caça i pesca que en alguns casos representa devers el 40% de l'aliment de les famílies; dependència de les llavors i d'altres insums agrícoles; forta degradació dels sòls i contaminació de l'aigua; etc. En el cas de Bangladesh, just després de les inundacions de 1988 es varen perdre les llavors i els productes químics, al temps que la manca de capital va fer que els pagesos adoptessin l'agricultura tradicional orgànica (Sachs i Santarius, 2007).

En el cas per exemple dels conreus d'exportació de gran part de les terres conreades d'Amèrica Llatina, es dona la situació en que els conreus de subsistència de la població s'ubiquen a les terres de pitjor qualitat agroecològica, provocant la degradació ambiental causada per la pobresa. Emperò, hauríem de cercar les explicacions més aviat en la pressió dels

conreus d'exportació com a element motivador de la degradació ambiental que impulsa als pagesos pobres a conrear les terres de pitjor qualitat, habitualment fora de les lògiques del mercat. Segons Sachs i Santarius (2007) el cas de Tanzània pot ser paradigmàtic de la trampa dels conreus d'exportació ja que mentre aquest país és un dels principals exportadors de cafè, cotó, anacard i claus; els conreus de blat, arròs i llegums ja no cobreixen les necessitats locals, la qual cosa els obliga a acudir a les importacions. Tot això en una situació d'asfixiant deute extern. La pressió per aconseguir combustibles genera una pressió important sobre els recursos naturals biòtics per part de les poblacions rurals del Sud, mentre que en molts d'aquells països el Banc Mundial subvenciona projectes d'energies fòssils, principalment adreçats a l'exportació<sup>88</sup>. A continuació s'exposa l'exemple de la jerarquia dels combustibles domèstics que exemplifica aquest conflicte socioambiental.

**Jerarquia dels combustibles domèstics (Font: elaboració pròpia a partir de Martínez-Alier 1994:112)**

En augmentar els ingressos es canvia llenya i carbó vegetal per querosè i butà, i llavors aquests es canvien per gas canalitzat i electricitat. El Banc Mundial és contrari a subvencionar el querosè mentre que és favorable a les reforestacions comportant això una sèrie de contradiccions.

Cal tenir present que la demanda de combustible destrueix els boscos propers a molts de pobles i ciutats. La pèrdua d'arbres provoca l'increment de l'erosió i als llocs en els que s'empra els fems sec d'animals com a combustible, es redueix la fertilitat del sòl.

S'estima que a Àsia, Orient Pròxim i Àfrica es cremen anualment 400 milions de tones de fems animal (cada tona implica la pèrdua de 50 kg de cereals). S'estima un consum entre 750 i 900 kgs de llenya per persona/any. Cal tenir en compte que la quantitat de petroli necessari és molt inferior a l'equivalent d'energia de llenya substituïda, entre d'altres coses perquè les cuines que empren derivats del petroli són molt més eficients que no les de llenya que solen ser molt poc eficients (menys d'un 10%).

Així, la preferència social pel butà o el querosè com a combustible domèstic s'explica per la major netedat i l'estalvi de temps per les dones que cuinen i la reducció de la contaminació domèstica. Si suposam una despesa anual de 500 kgs de llenya/persona/any, amb un contingut energètic de 0,35 Tep per tona de llenya, a més si s'inclou la major eficiència de les cuines de gas i querosè (una cuina moderna de llenya té una eficiència del 15%, mentre que una de butà o querosè és del 40 o 50%), es pot concloure que per substituir el combustible vegetal gastat per 3000 milions de persones pobres del món farien falta prop de 200 milions Tep/any, que és una quarta part del consum nord-americà.

El petroli a 15 \$/barril és prou barat per ser malbaratat als països rics, però car a bastament com per a impedir el seu ús com a combustible domèstic dels pobres.

Per Martínez-Alier aquest seria un bon argument per gravar el consum al països rics i subsidiar l'ús del butà i querosè (per cuinar) a molts dels països pobres del món.

La definició "canònica" del desenvolupament sostenible<sup>89</sup> llançada per la Comissió Brundtland és la següent: **"desenvolupament que satisfà les necessitats de les generacions presents sense comprometre la capacitat de les generacions futures per satisfer les seves pròpies necessitats"** (WCED 1987:8).

**Taula 76. Desenvolupament sostenible segons l'Informe Brundtland (Font: elaboració pròpia a partir de WCED, 1987).**

1. Satisfacció de les necessitats i aspiracions humanes.
2. Restriccions ecològiques (capacitat de sustentació de la Terra) i morals (principi ètic igualitari o criteri d'universabilitat o generalització).
3. Creixement econòmic per la satisfacció de les necessitats bàsiques.
4. Control demogràfic conscient.
5. La conservació està subordinada al benestar humà. Es recomana que el 12% dels ecosistemes es mantinguin intactes per la seva conservació i protecció.
6. L'ús dels recursos no renovables haurà de ser el més parsimoniós possible.

<sup>88</sup> Entre 1992 i 2004 el Banc Mundial va concedir un total de 11 miliards de dòlars a 128 projectes d'extracció de petroli, gas i carbó a 45 països. D'ells, 52 tenen per objecte l'exportació internacional de combustibles fòssils. El 2003, el Banc Mundial va invertir el 94% de la seva cartera energètica en energies fòssils i tan sols el 6% en renovables (Sachs i Santarius 2007:226).

<sup>89</sup> Turner (1988) recull unes 200 definicions de desenvolupament sostenible. Aquest concepte ha estat redefinit per nombrosos investigadors, per la societat civil, per les diferents institucions, etc.

Ernest Garcia (1999) sostén que el concepte de desenvolupament sostenible no és una definició, sinó que més aviat és una declaració de bones intencions, a l'igual que Jorge Riechmann (1995) per qui aquella definició no deixa de ser un *desideratum* un tant ambiciós. El mateix, J. Riechmann (1995) destaca que d'aquesta definició cal destacar la introducció del principi de *solidaritat intergeneracional* dins dels discursos polítics, emperò que la mateixa pràctica "curtplacista" de la política institucional vinculada als cicles electorals (4 anys) tan difícilment pot incorporar i molt menys les lògiques de l'economia global cada cop més financera i virtual que es caracteritza per la supressió de l'espai i del temps. Per altra banda, mentre que la qüestió de la solidaritat intergeneracional quedava manifesta, la qüestió de la justícia entre les persones de la mateixa generació però de diferents grups socials i procedències geogràfiques no quedava recollit. S'assumia així, la definició ambigua en base als criteris dominants de l'individualisme universal que oculta les desiguals relacions de poder i les injustícies socioambientals que perpetuen afectant de diferent manera segons als grups socials al que es pertanyi. Mentrestant, els moviments socials crítics han anat incidint en el concepte de justícia ambiental i en l'aparició als anys 1980 als EUA del Environmental Justice Movement (Harvey, 1996).

Per J. Riechmann (1995:15) la definició de desenvolupament sostenible sorgida de l'Informe Brundtland presenta d'entrada una sèrie d'**interrogants**:

1. Quines són les necessitats? Com distingir entre necessitats bàsiques, necessitats no bàsiques i desigs socialment legítims?
2. Quines necessitats i desigs legítims han de satisfer-se, i d'acord amb quin criteri discriminador?
3. Què fer quan distints objectius ecològics col·lisionen entre sí, o ho fan amb objectius socials, o d'altre tipus? Segons quin criteri decidirem? Es pot seguir identificant "desenvolupament" amb "creixement" en un context de sustentabilitat ecològica?
4. Quantes generacions futures hem de considerar, i de quina mida, quan ens comprometem amb la perspectiva de solidaritat diacrònica que implica el concepte de desenvolupament sostenible?

L'ambigüitat de la definició de desenvolupament sostenible llançada per Brundtland s'ha dit que aporta elevades dosis de confusió, especialment en haver introduït un concepte tan abstracte i ambigu com són les *necessitats*. Thorstein Veblen (1974 [1899]) al seu conegut llibre *Theory of the leisure class*, ja exposava que els gusts i les necessitats es veuen alterats i incentivats pel mateix sistema econòmic que arrossega als individus a un estat d'insatisfacció crònica. Aspecte que recollirà Ivan Illich (1992) quan defineix a l'evolució de l'espècie humana de la civilització urbano-industrial com a *needy man*. Illich observava una mutació des de l'*homo economicus* a l'*homo miserabilis*, és a dir en aquella persona que no veurà mai satisfetes les seves necessitats en un context de constant construcció de noves necessitats com a part substancial del projecte de la societat del consum de masses.

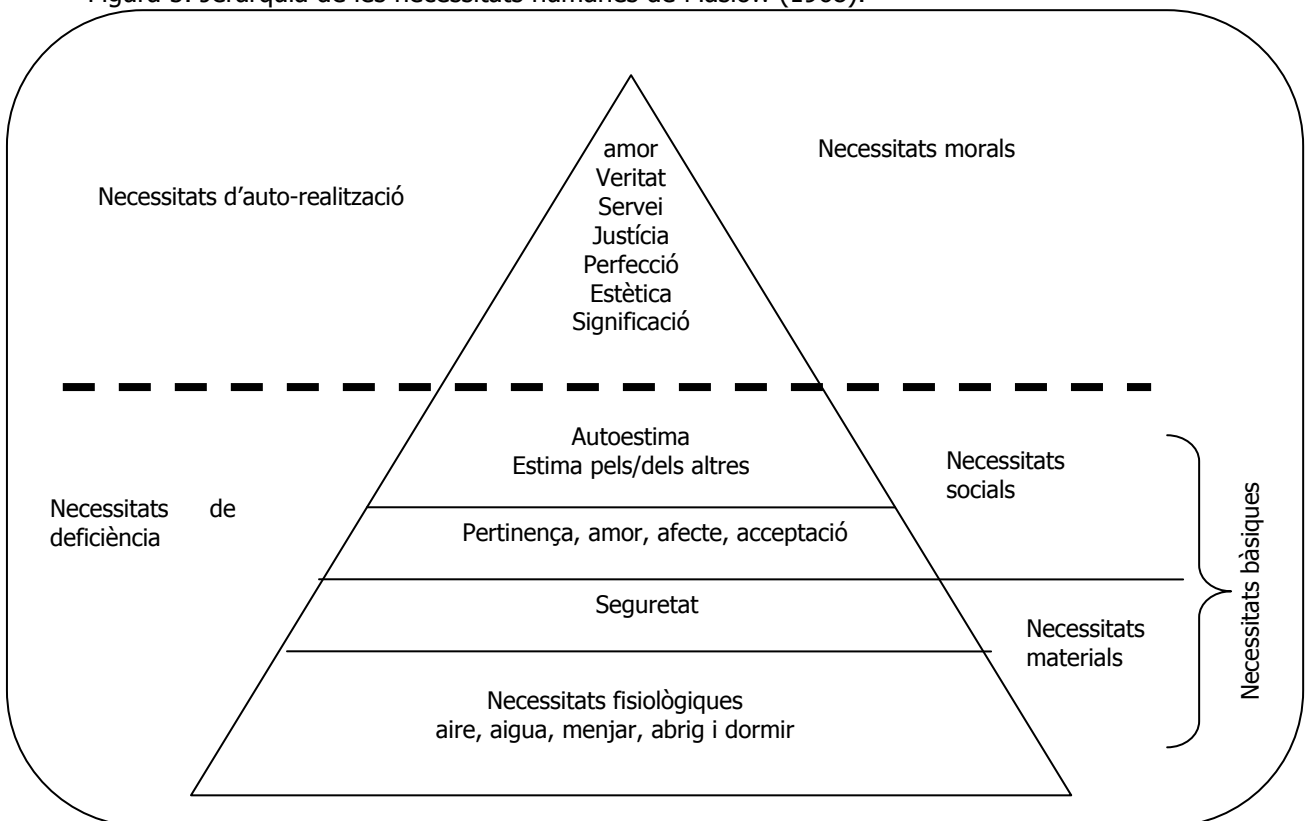
Qualsevol teoria de les necessitats es troba condicionada per apriorismes ideològics que limiten o expandeixen aquelles a voluntat. Desmitificar la noció de necessitat que es va inflant en l'actual civilització, exigeix també desmitificar altres nocions vinculades a ella en el cos doctrinal de les ciències socials i de la societat. J.M. Naredo (2003a) assenyala com assistim a un procés de *miserabilització*, contribuït per la ciència econòmica a l'ús adreçada a l'estudi (i creació) de l'escassetat i a la satisfacció de les necessitats, però no tant en esbrinar el seu origen. El debat sobre les necessitats no és nou dins de les ciències socials, de fet han hagut al llarg de la segona meitat de segle XX nombrosos autors que s'hi han dedicat i exposat certes precaucions a l'hora d'emprar aquest terme, convertit en un autèntic "caixó de sastre". Per exemple, J.M. Keynes (1988:32) exposava com "ara es veritat que les necessitats dels éssers humans semblen insaciables. Però cauen en dues classes: aquelles que són absolutes en el sentit que les sentim sigui quina sigui la situació dels nostres congèneres, i aquelles que són relatives en el sentit que només les sentim si la seva satisfacció ens impulsa a nosaltres amunt, ens fa sentir superior que als nostres companys. Les necessitats de la segona classe, aquelles que satisfan el desig de superioritat, poden ser insaciables: pels de més amunt del nivell general, els de més amunt encara són ells. Emperò això no es tan cert en el cas de les

necessitats absolutes -un punt pot ser aviat assolit, més aviat potser del que nosaltres en som conscients, quan aquestes necessitats són satisfetes”.

J.K. Galbraith (1969) a *la societat opulenta* apuntava el fet que la creixent producció de béns no anaven dirigits a satisfer les necessitats innates, sinó que es tractava de creacions artificials propulsades per la publicitat i el *màrqueting*. En aquesta línia Easterlin (1974) es demanava si el progressiu creixement econòmic i l'augment incessant de productes feien que les persones es sentissin millor. La resposta era que no. Aquest autor va definir la coneguda com a *Paradoxa d'Easterlin* per tal de definir el fet que un augment de producció i consum no es correlaciona amb un augment de necessitats satisfetes, ans al contrari es produeix un efecte d'auto-cancelació. La teoria econòmica construïda entre d'altres sobre la qüestió de les preferències subjectives no s'adapta a més d'una "excepció", entre d'elles la coneguda com a "Llei d'Engels" segons la qual els pobres gasten en aliments un percentatge de renda superior al dels rics, això es pot explicar perfectament en termes de "jerarquia de necessitats", segons la qual l'alimentació es troba en el lloc més bàsic sense referir-se ni a preferències subjectives ni a preus relatius (Roca, 2001).

Des de la psicologia, A. Maslow (1968) va establir una jerarquia de les necessitats en la que es reflecteix una jerarquia de valors que no poden ser reduïts a una sola dimensió. Aquest treball ha estat ampliat per L. Doyal i I. Gough (1994) que parlen de les necessitats com a objectius clarament universalitzable. Aquesta proposta coincideix amb la proposta de l'enfocament de les necessitats bàsiques encapçalat per Amartya Sen. Max Neef (1993) parla no només de necessitats sinó que insisteix en els *satisfactors* d'aquelles necessitats, així per exemple front a la necessitat de mobilitat i accessibilitat es podran plantejar *satisfactors* diferents a les grans infraestructures i al cotxe particular, podent-se incidir en els aspectes de la proximitat. Així doncs, generalment es sol confondre el que són necessitats amb els satisfactors d'aquestes. La necessitat pot no ser consumir elevades quantitats de combustibles fòssils per encalenticar una casa, sinó tenir mecanismes d'aclimatació passiva que permetin unes condicions confortables a l'hàbitat.

Figura 5. Jerarquia de les necessitats humanes de Maslow (1968).



A continuació presentam la matriu elaborada per Max-Neef (1993:58-59) sobre les necessitats i els satisfactors de les mateixes:

<b>Taula 77. Matriu de les necessitats i satisfactors (Font: Max-Neef 1993:58-59)</b>				
Necessitats segons categories existencials	<b>Ser</b>	<b>Tenir</b>	<b>Fer</b>	<b>Estar</b>
	Necessitats segons categories axiològiques			
<b>Subsistència</b>	1. Salut física, mental, equilibri, solidaritat, humor, adaptabilitat	2. Alimentació, abric, treball.	3. Alimentar, procrear, descansar, treballar.	4. Entorn vital, entorn social.
<b>Protecció</b>	5. Cura, adaptabilitat, autonomia, equilibri, solidaritat.	6. Sistemes d'assegurances, estalvi, seguretat social, sistemes de salut, legislacions, drets, família, treball	7. Cooperar, prevenir, planificar, cuidar, curar, defensar.	8. Contorn vital, contorn social, llar.
<b>Afecte</b>	9. Autoestima, solidaritat, respecte, tolerància, generositat, receptivitat, passió, voluntat, sensualitat, humor.	10. Amistats, parelles, família, animals domèstics, plantes, jardins.	11. Fer l'amor, acariciar, expressar emocions, compartir, cuidar, cultivar, apreciar.	12. Privacitat, intimitat, llar, espais de trobada.
<b>Enteniment</b>	13. Consciència crítica, receptivitat, curiositat, sorpresa, intuïció, racionalitat.	14. Literatura, mestres, mètode, polítiques educatives, polítiques comunicatives.	15. Investigar, estudiar, experimentar, educar, analitzar, meditar, interpretar.	16. Àmbits d'interacció formativa: escoles, universitats, acadèmies, agrupacions, comunitats, família.
<b>Participació</b>	17. Adaptabilitat, receptivitat, solidaritat, disposició, convicció, entrega, respecte, passió, humor.	18. Drets, responsabilitats, obligacions, atribucions, treball.	19. Afiliar-se, cooperar, compartir, discrepar, acatar, dialogar, acordar, opinar.	20. Àmbits d'interacció participativa, cooperatives, associacions, esglésies, comunitats, veïns, família.
<b>Oci</b>	21. Curiositat, receptivitat, imaginació, despreocupació, humor, tranquil·litat, sensualitat.	22. Jocs, espectacles, festes, calma.	23. Divagar, abstreure's, somniar, enyorar, fantasiejar, evocar, relaxar-se, divertir-se, jugar.	24. Privacitat, intimitat, espais de trobada, temps lliure, ambients, paisatges.
<b>Creació</b>	25. Passió, voluntat, intuïció, imaginació, audàcia,	26. Habilitats, destreses, mètode, treball.	27. Treballar, inventar, construir, idear, compondre,	28. Àmbits de reproducció, retroalimentació, tallers, ateneus,

	racionalitat, autonomia, inventiva, curiositat.		dissenyar, interpretar.	agrupacions, audiència, espais d'expressió, llibertat temporal.
<b>Identitat</b>	29. Pertinença, coherència, diferència, autoestima, asertivitat.	30. Símbols, llenguatge, hàbits, costums, grups de referència, sexualitat, valors, normes, rols, memòria històrica, treball.	31. Comprometre's, integrar-se, confondre's, definir-se, conèixer-se, reconèixer-se, actualitzar-se, créixer.	32. Socio-ritmes, entorns de la quotidianitat, àmbits de pertinença, etapes maduratives.
<b>Llibertat</b>	33. Autonomia, autoestima, voluntat, passió, assertivitat, obertura, determinació, audàcia, rebel·lia, tolerància.	34. Igualtat de drets.	35. Discrepar, optar, diferenciar-se, arriscar, conèixer-se, assumir-se, desobeir, meditar.	36. Plasticitat espaciotemporal

El tema de les necessitats resulta ser amplíssim i complex, i certament desbordaria l'anàlisi que ens intentam ocupar. Nogensmenys, fent referència a Doyal i Gough (1994) cal esmentar el fet que ni ha una sèrie de necessitats que tenen una base objectiva, que podríem anomenar necessitats bàsiques tant materials com immaterials. Georgescu-Roegen (1975) era contundent en la categorització de les necessitats, denominant com a *necessitats extravagants* a totes aquelles que en definitiva acaben (i a vegades comencen) perjudicant a la humanitat per tal de satisfer unes necessitats fictícies. El llibre coordinat per J. Riechmann (1999) ens exposa de manera clara la contradicció de l'actual sistema en el que les necessitats creixen exponencialment, al temps que ho fa la degradació ambiental i els exclosos i pobres al planeta. Mentre que també augmenta el nombre de persones que entren en estat depressiu en no poder cobrir, via consum, totes les necessitats que desitjarien. En definitiva, la definició de desenvolupament sostenible en incidir tota la seva força explicativa en el concepte de necessitats obri les portes a les optimistes interpretacions que de la sostenibilitat i del desenvolupament sostenible s'han anat fent a partir de llavors.

En el seu treball Riechmann (1995) conclou que el terme desenvolupament sostenible no pot considerar-se, únicament, com un concepte purament tècnic, ans al contrari està subjecte a múltiples interpretacions dins del procés de configuració. No obstant, una cosa sembla clara i és l'accent en la impossibilitat de saltar-se, per part de la humanitat, les lleis de la termodinàmica si és que l'objectiu és la pervivència de l'espècie humana. En definitiva, "la sostenibilitat o sustentabilitat no es pot entendre en cap ca com un principi purament tècnic, sinó com un principi ètico-normatiu, que inclou característiques necessàries, junt amb altres que són desitjables, i per tant no es pot construir segons una versió única; és un procés més que un estat" (Riechmann 1995:31).

#### 4.4.1.2. L'apoteosi del desenvolupament sostenible. La Cimera de la Terra (Rio 92).

<b>Taula 78. Principals esdeveniments i publicacions. Període 1988-1995 (Font: elaboració pròpia).</b>	
<b>1988</b>	Convenció de Viena per la protecció de la capa d'ozó.
	Contestació social a l'Assamblea General del FMI i del BM a Berlín. Sorgeix el TOES (The Other Economic Summit) en contestació a les cimeres del G7.
	Constitució de l'IPCC (International Panel on Climate Change).
<b>1989</b>	Convenció de Basilea sobre el moviment transfronterer de les substàncies perilloses i la seva eliminació.
	Final de la Guerra Freda i caiguda del Mur de Berlín.
	Revolta de Tian'anmen a Xina (entre 400 i 2600 morts i 7000-10000 ferits). S'imposa el capitalisme d'Estat xinès.
	Accident del petrolier Exxon Valdez a les costes d'Alaska.

	Es funda la ISEE (International Society of Ecological Economics).
<b>1990</b>	Primer Informe de l'IPCC sobre el canvi climàtic.
<b>1991</b>	Desaparició de la URSS i "final de la història". Hegemonia dels EUA.
	1a Guerra del Golf i Nou Ordre Econòmic Internacional (Globalització neoliberal de predomini financer) i hegemonia EUA.
	Guerres Iugoslaves (Sèrbia, Croàcia, Bòsnia-Herzegovina, Macedònia, Kosovo) fins el 2001.
	Declaració Beijing del Grup dels 77 a la 3a PrepCom per Rio 1992 en la que es fa palès el paper del Nord com a principal responsable del deteriorament ecològic global.
	A Nicaragua es constitueix el moviment camperol internacional: Via Campesina ( <a href="http://www.viacampesina.org">www.viacampesina.org</a> ).
<b>1992</b>	Es constitueix el Moviment "500 anys de resistència" en protesta a la celebració de la colonització d'Amèrica.
	Es forma la xarxa de moviments A SEED (Action for Solidarity, Equality, Environment, and Diversity) per fer pressió conjunta a la Cimera de Rio 1992.
	Conferència de NNUU sobre Medi Ambient (UNCED) a Rio de Janeiro. Convenis del canvi climàtic i de Biodiversitat; Protocol dels Boscos i Agenda 21. Rio 92: 111 caps d'estat i 500 ONG.
	Cinquè Programa d'Acció en Matèria de Medi Ambient de la UE (1992-2002)
<b>1994</b>	Cimera NNUU sobre població i desenvolupament a El Cairo.
	Convenció de NNUU per combatre la desertificació.
	Carta d'Aalborg sobre ciutats i pobles sostenibles. Desplegament de les Agendes Locals 21.
	Campanyes en oposició a les institucions de Bretton Woods en motiu del 50 aniversari (¡50 años bastan!)
	Esclata el EZLN (Ejército Zapatista de Liberación Nacional) a Xiapes per fer front al neoliberalisme a Mèxic en el context d'oposició a la signatura del NAFTA (North American Free Trade Agreement).
	Dissolució de l'Apartheid a Sud-àfrica després de 46 anys de dictadura racista.
<b>1995</b>	Fundació de l'OMC (Organització Mundial del Comerç), Marrakech.
	Cimera Mundial pel desenvolupament social, Copenhaguen.
	Conferència de la dona a Pekín.
	Segon Informe de l'IPCC sobre el canvi climàtic.
<b>Publicacions</b>	J.M. Naredo (1987) <i>La economía en evolución</i> ; Blaikie, P. i Brookfield, H. (eds) (1987) <i>Land degradation and society</i> ; J. Martínez-Alier i K. Schlüpmann (1991) <i>La ecología y la economía</i> ; H.E. Daly i J. Cobb (1989) <i>For the common good</i> ; R. Costanza et al. (1991) <i>Ecological Economics. The Science and Management of sustainability</i> ; D. Meadows, et al. (1992) <i>Más allá de los límites</i> ; W. Sachs (1992) <i>The development dictionary: a guide to knowledge as power</i> ; W. Sachs (1992) <i>Global ecology. A new arena of political conflict</i> , etc.

Cinc anys després de l'Informe Brundtland es dona l'esdeveniment més rellevant de la diplomàcia internacional en quant a temes ecològics i de desenvolupament, o del que hem anomenat *ecocràcia*. A la Cimera de la Terra, celebrada a Rio de Janeiro entre el 3 i el 14 de juny de 1992, es reuneixen per primer cop el major nombre de caps d'estat en una conferència de les NNUU, un total de 120 caps d'estat i 178 governs estatals. Fins i tot hi assistí el president dels EUA, George Bush (1989-1993) que fou derrotat per Bill Clinton just després de la Cimera de Rio amb un discurs polític tenyit d'un cert ambientisme aportat pel que seria el seu vicepresident, Al Gore, i en base a una dura crítica a la política econòmica de Bush fent-se famosa la frase, "is the economy stupid". En paraules de Maurice Strong, president de les cimeres d'Estocolm i Rio, es tractava de passar les recomanacions de l'Informe Brundtland a programes i accions concretes.

Per Bárcena (2002) el moment polític era immillorable: la caiguda del "socialisme real", amb la caiguda del Mur de Berlín al 1989 i la desaparició de la URSS al 1991, donava peu a entendre les relacions internacionals més enllà de la Guerra Freda i es parlava del dividend de la pau, ja que semblava innecessari continuar amb l'escalada de la despesa militar que havien experimentat molts de països. Tots aquells diners, una vegada desaparegut el risc d'un conflicte nuclear entre els dos blocs hegemònics, es podrien destinar a una solució pacífica als greus problemes socioambientals que patia la major part de la humanitat. Tim O'Riordan (1995) va calcular que dur endavant els ideals del *desenvolupament sostenible* durant el període 1995-2000 costaria aproximadament uns 200 mil milions de dòlars, la qual cosa equivaldria prop del 4% del pressupost militar mundial pel mateix període.



Seguint l'estel de l'Informe Brundtland, al 1991 fruit d'una col·laboració conjunta entre la IUCN (International Union for the Conservation of Nature), la WWF (World Wildlife Foundation) i PNUMA (Programa de Nacions Unides pel Medi Ambient) van presentar l'estratègia pel desenvolupament sostenible, *Caring for the Earth*. Segons aquesta estratègia, el desenvolupament sostenible era **"aquell desenvolupament que millorava la qualitat de vida dins de la capacitat de càrrega dels ecosistemes de la Terra"** (IUCN/WWF/UNEP, 1991).

Aquesta definició presentarà elements que són discutibles i que haurien de ser analitzats críticament, no obstant encara que conté el polèmic concepte de qualitat de vida, fa esment al concepte de capacitat de càrrega dels ecosistemes de la biosfera al·ludint als límits biofísics a l'activitat humana. Martínez-Alier (1994) exposa satisfactòriament quines podrien ser les contradiccions que comportaria adoptar aquesta noció ja que fent esment a la capacitat de càrrega es sol confondre els consums exosomàtics i els endosomàtics per una banda; i per l'altra, aquest concepte seria vàlid a escala planetària, biosfera, però no tant per territoris concrets, que es regeixen per unes fronteres de tipus polític-administratiu més que ecològiques. Llavors quan s'invoca a la capacitat de càrrega es solen oblidar la majoria dels aspectes clau a considerar, i s'incideix en un sol factor, que és el demogràfic. Per exemple, "la fam al Sahel en els anys 1970 fou causada en part per la interrupció de les emigracions. En èpoques de sequera, els grups nòmades es podien moure cap al Sud, però avui en dia les fronteres impedeixen la seva lliure circulació, al que s'ha d'afegir l'expansió cap el Nord dels cultius comercials. El moviment cap al Sud per evitar la fam és cada vegada més difícil" (Martínez-Alier 1994:85)

En vistes a la importància que adquiria la qüestió ambiental en els àmbits polítics, el món empresarial començà a posar en marxa la seva maquinària per tal de ser-hi present i sobretot poder controlar les decisions que allà es prenguessin, donant-se l'aparició dels *lobbies* empresarials o el que Chatterjee i Finger (1994) han anomenat com els *Earth Brokers*. Abans de la Cimera de Rio, al 1990 l'empresari suís Stephan Schmidheiny<sup>90</sup>, a instàncies del seu amic Maurice Strong que havia presidit el FEM (Fòrum Econòmic Mundial) i que en aquells moments era el Secretari General de la UNCED (United Nations Conference on Environment and Development) i que iniciava els preparatius de la Cimera de Rio, creà el BCSD (Business Council for Sustainable Development). Segons moltes ONG i altres veus crítiques, la Cimera de la Terra de Rio fou "boicotejada" pel *lobby* empresarial organitzat pel BCSD, així el BCSD no només aconseguí treure totes les propostes per regular la indústria sinó que a més es va aconseguir proclamar la indústria com al nou soci de NNUU en la cerca del desenvolupament sostenible. Tot just al contrari del que en un principi es pretenia que era iniciar un canvi en les estructures empresarials industrials i demanar a la indústria més transparència, "que passàs comptes", de cara a la societat, que es regulàs internacionalment l'activitat de les ETN i que aquestes assumissin responsabilitats d'acord amb el seu creixent paper en l'escena global. D'acord amb Chatterjee i Finger (1994) "UNCED<sup>91</sup> va establir un procés amb el que les multinacionals passaven de ser grups de pressió a escala nacional a ser entitats globals legítimes, com per exemple, socis de govern. UNCED els hi proporcionà una plataforma des de la que podien dissenyar els nous temes globals en els seus propis termes". Paradoxalment, front a les demandes per tal de regular les accions de les ETN, a l'Agenda 21 tan sols apareixen les ETN com agents propulsors del desenvolupament sostenible, just al contrari del que les observacions dels fets demostraven.

A la Cimera de Rio s'establiren diferents posicionaments dels països del Nord i del Sud, i entre aquests també hi trobam posicions diferents ja que per exemple en el cas dels EUA no s'havia anat a negociar res sinó tan sols, en paraules textuais del President G. Bush havien anat per vigilar que res posàs en perill "l'*american way of life*". La major part dels països del Nord es preocupaven per les qüestions relacionades amb la contaminació cada cop major als seus territoris i els seus impactes, els del Sud ho estaven per la supervivència i el deute extern que la majoria de països del sud havien de fer front als bancs i governs del Nord (Redclift, 1994).

A part de la cimera oficial, es va dur a terme una concorreguda cimera alternativa: *Fòrum Global*, que malgrat estar a uns 60 quilòmetres de distància respecte de la seu de

<sup>90</sup> Segons Balanyà (2002) Schmidheiny estava al càrrec de l'empresa Swatch, que es dedicava als rellotges i a grans inversions en la indústria de l'amiant ([www.stephanschmidheiny.net](http://www.stephanschmidheiny.net), agost 2008).

<sup>91</sup> UNCED: United Nations Conference on Environment and Development.

l'oficial, va rebre un gran ressò mediàtic, fluint des d'aquella cap a la cimera oficial en un flux permanent un important nombre de propostes. El *Fòrum Global* en sí mateix fou un èxit, es convertí en un altaveu global de la crisi ecològica, on hi assistiren uns 8000 periodistes acreditats. Hi assistiren més de 15 mil participants de 170 països, més de 5 mil ONG, i s'elaboraren més de 30 tractats (Rogers, 1993). Per French (2002) la Cimera de la Terra fou el preludi d'una nova era d'activisme ciutadà internacional, que contribuiria a transformar radicalment el paisatge de la diplomàcia internacional<sup>92</sup>.

El producte polític final de Rio fou el compromís dels governs del món en un programa anomenat "Agenda 21"; una declaració de principis; el conveni de biodiversitat (aliança entre els països del Sud); el conveni del canvi climàtic (aliança entre els països del Nord); declaració de principis relatius als boscos (en no avançar cap a un conveni per manca d'acord); començaren les negociacions per la convenció sobre desertització, que acabarien el 1994 i l'acceptació d'incorporar al sí de NNUU mitjançant el CDS (Comissió pel desenvolupament sostenible) d'actors no governamentals. Emperò aquesta comissió no té capacitat executiva ni poder regulador, fins i tot ha estat buida de pressupost, més que res ha servit de plataforma per a que els *major groups* (empreses, sindicats, agricultors, joves, indígenes i les ONG) fessin sentir les seves veus.

La Cimera oficial que havia reunit a 178 països, els seus representats havien assistit amb unes postures preestablertes i ja decidides, així que el marge de maniobra era molt escàs. A Rio es va evadir el problema de fons, latent durant tota la conferència, el de la confrontació Nord - Sud, que es va resoldre en el capítol 33 de l'Agenda 21, sobre finançament. Aquest fou l'únic punt que arribà a la cimera en blanc, sense haver estat elaborat i acordat anteriorment. Allende (2002) assenyala el fet que allà on es van produir més desencontres i conflictes va ser en les discussions sobre el finançament més que en les altres qüestions, que en principi era per les que s'havien reunit allà. De totes maneres, el fet de que els països rics no es volguessin comprometre fermament en els temes de finançament obria la porta a sospitar que els altres temes els importaven molt menys.

El Fons pel Medi Ambient Mundial (FMAM<sup>93</sup>) es va crear el 1991, com a projecte pilot, i es consolidà el 1992 a la Cimera de Rio. Aquest Fons és un organisme administrat pel Banc Mundial amb l'UNDP (United Nations Development Programme) i UNEP (United Nations Environmental Programme). Aquest FMAM des de que es va crear s'ha centrat en les àrees: canvi climàtic, destrucció de la capa d'ozó, pèrdua de biodiversitat, degradació d'aigües internacionals, i des de 2001 per ajudar a aplicar la Convenció d'Estocolm sobre Contaminants Orgànics Persistents (COP). A la celebració a la Cimera de Rio el 1992, quan s'entrevistà al llavors president del Banc Mundial, el Sr. Lewis Preston, simplement no tenia res a dir ni res a mostrar. Després de Rio, el Banc Mundial va aconseguir convertir-se en el principal responsable del FMAM, en principal gestor de projectes "sostenibles". A Rio els representants dels països industrialitzats exigien que el document financer estàs relacionat amb l'ajuda exclusiva dels problemes ambientals globals, i no els "particulars" de cada país, i que per això s'empràs com a únic mecanisme el FMAM, administrat pel Banc Mundial. Els països del Tercer Món es mostraven, en canvi, molt crítics amb el FMAM com a mecanisme de finançament, sobretot degut a les pràctiques habituals del seu principal administrador que era el Banc Mundial. Els països del Sud sospitaven que l'excusa de la protecció ambiental no es convertís en un nou instrument del Nord per a dictar les polítiques de la resta del Món (French, 2000).

Una de les essències dels acords de Rio era que els països industrialitzats i els del Tercer Món aplicarien una sèrie de normes ambientals, però que els països industrialitzats aportarien considerables recursos financers per ajudar als altres a complir amb la normativa. En teoria aquell finançament havia de venir de diversos fronts, en primer lloc de l'augment de l'ajuda externa, aquell famós 0,7% del PIB aprovat als anys 1970 per NNUU, la reducció del deute extern i un millor accés als mercats per afavorir les exportacions dels països del Tercer Món. De fet, només s'ha donat la darrera de totes, i aquesta ha contribuït a agreujar encara més la situació socioambiental dels països empobrits. El G-77 més Xina, plantejaren que els països del Nord aportessin com a ODA (Oficial Development Aid) el 0,7% del PIB abans del

<sup>92</sup> Segons la Unió d'Organitzacions Internacionals de Brussel·les, el nombre d'ONG que actuen travessant les fronteres internacionals creix de forma espectacular, des de 176 al 1909 fins a més de 24000 a l'any 2000. Passant a representar els grups ecologistes el 2% del total al 1953 al 14% al 1993 (French, 2000).

<sup>93</sup> En anglès Global Environmental Facility (GEF) ([www.gefweb.org](http://www.gefweb.org), agost 2008).

2000 com a data límit, oposant-se activament a establir cap data els EUA, Japó i el Regne Unit conformant en més d'una ocasió el nucli dur, reaccionari, de les negociacions. L'Agenda 21 posà preu a la seva pròpia aplicació als països del Tercer Món que ascendia a 600 miliards de dòlars anuals, dels quals s'esperava que 475 miliards fossin generats per recursos domèstics, i els 125 miliards restants haurien d'arribar de l'ajuda exterior. Aquesta quantitat d'ajuda externa era el doble de la que rebien els països del Tercer Món al 1992 (French, 2002).

De Rio a Johannesburg (1992-2002), la despesa en ajuda al desenvolupament ha disminuït. L'ajuda oficial al desenvolupament assolí 53 miliards de dòlars al 2000, una xifra bastant inferior als 69 miliards de 1992 (en dòlars de 2000). No només disminuï en termes absoluts, sinó que l'ajuda en termes de percentatge del PIB també ho va fer, així en 1992 era del 0,33% i el 2000 havia baixat al 0,22%, essent Dinamarca l'únic país que augmentà l'aportació tant en termes absoluts com relatius. Dels països que més aporta es troba Dinamarca amb més de l'1% en ajudes, seguida dels Països Baixos, Suècia i Noruega, essent els EUA el donant menys generós amb només el 0,1% del PIB (encara que en termes absoluts és el segon després del Japó) (French, 2002). La situació de l'AOD entre el 2000 i el 2007 no ha variat gaire, i en gran mesura es pot dir que la situació presenta un cert estancament en quant a les ajudes financeres que els països anomenats desenvolupats ofereixen a la resta. Una anàlisi més detallada d'aquests aspectes ha fet que alguns investigadors parlin d'anitcooperació ja que moltes de les ajudes financeres que ofereixen els Estats "desenvolupats", com per exemple l'espanyol, estan explícitament vinculades a la seva política exterior (marcada per aspectes merament mercantils), anant bona part d'aquella ajuda a països de rendes mitjanes i no als més empobrits. Aquesta ajuda sovint serveix per permetre i assegurar l'expansió transnacional de les ETN dels països donants que són els vertaders receptors de dites ajudes. A més, al darrera de la suposada bondat dels mecanismes d'ajuda s'oculten unes relacions subordinades dels països receptors respecte dels donants que es materialitzen per múltiples vies, a més de l'AOD (Listar, 2004; Listar, 2009).

**Taula 79. Aportacions per l'Ajuda al Desenvolupament, 1992-2007 (Font: French 2002:309; <http://stats.oecd.org>; El País 5/04/2008).**

	1992 (% PIB)	2000 (% PIB)	2007 (% PIB)
Dinamarca	1,02	1,06	0,81
Holanda	0,86	0,82	0,81
Suècia	1,03	0,81	0,93
Noruega	1,16	0,8	0,95
Bèlgica	0,39	0,36	0,43
Suïssa	0,46	0,34	0,37
França	0,63	0,33	0,39
Regne Unit	0,31	0,31	0,36
Japó	0,3	0,27	0,17
Alemanya	0,39	0,27	0,37
Austràlia	0,35	0,27	0,3
Canadà	0,46	0,25	0,28
Espanya	0,26	0,24	0,41
Itàlia	0,34	0,13	0,19
EUA	0,2	0,1	0,16
<b>Total</b>	<b>0,33</b>	<b>0,22</b>	<b>0,2</b>

El document de l'**Agenda 21** que és un document programàtic i comprèn 800 planes distribuïdes en 40 capítols, prop de 100 programes i 3000 recomanacions. Aquest pla d'acció pot ser agrupat en quatre seccions: desenvolupament social i econòmic; recursos naturals, ecosistemes fràgils i activitats humanes relacionades; grups majoritaris i mitjans d'implementació. L'Agenda. En ella s'aborden sectors claus com l'agricultura, indústria, gestió urbana, i s'identifiquen prioritats ambientals (biodiversitat, canvi climàtic, protecció dels oceans i les mars, residus perillosos, substàncies químiques tòxiques, recursos hídrics) i temes transversals (pobresa, transferència tecnològica, població, comerç, etc). La Cimera de Rio va

establir la Comissió sobre Desenvolupament Sostenible de NNUU per controlar l'aplicació de l'Agenda 21. I. Moffatt (1996) critica que certs temes no foren tractats a l'Agenda 21, entre d'ells està el control demogràfic que seria tractat posteriorment a l'any 1994 i l'ús del poder nuclear, temes que si havien estat abordats a Estocolm al 1972.

M. Grubb et al. (1993) destaquen el fet que malgrat els resultats formals de la Cimera de Rio fossin importants com ho és la llista de tractats i l'Agenda 21, encara ho era més el fet de la mobilització internacional que provocà, es pot dir que fou el naixement, o millor dit la consolidació, d'una ciutadania global formada per científics, moviments socials, indígenes, grups de dones, empresaris, etc. Sachs (1999) en la seva avaluació resulta ser una mica més àcid en afirmar que la Cimera de Rio el que feia era inaugurar l'ambientalisme com el darrer estadi del desenvolupisme. Segons Sachs (1999) a la Cimera de Rio s'estableixen les grans línies de conflicte que seran presents a partir de llavors en les reunions i conferències de la diplomàcia internacional: en primer lloc, els drets a posterior explotació de la natura; en segon lloc, els drets a contaminar; en tercer lloc els drets a compensació; i finalment el conflicte sobre la responsabilitat. En definitiva, es pot dir que Rio 1992 va atorgar, amb el discurs amable del desenvolupament sostenible, una coartada extraordinària a l'expansió del capitalisme global de predomini financer amb un creixent poder de les corporacions transnacionals. Mentrestant, els indicadors biofísics que donen comptes de l'impacte humà sobre la biosfera mostraven unes senyals de constant deteriorament, al temps que el nombre de desheretats també s'incrementava (Sachs i Santarius, 2007).

La conferència de Rio va adoptar la *Declaració de Rio*, un llistat de 27 principis sobre el medi ambient i el desenvolupament. Es pot destacar entre aquests: el principi de precaució, la internalització de costos ambientals i el canvi en models de producció i consum. El primer principi estableix que els éssers humans es troben al centre d'atenció del debat en torn al desenvolupament sostenible, estant aquest principi per sobre de la resta. Els altres vint-i-sis principis es podrien agrupar en quatre grups: ambiental, econòmic, social i relatius a la pau que es presenten a continuació. Al darrera de cada principi hi ha llargues sessions de negociacions en les que es fan palesos els conflictes entre diferents posicionaments que acaben acordant-se en el que s'anomena "llenguatge NNUU", és a dir llenguatge de les relacions internacionals. Destacaríem la inclusió dels principis 18 i 19, que potser en altres circumstàncies no haguessin estat admesos tan alegrement, però que el latent desastre nuclear de Txernòbil feien prendre-hi part. Un dels altres principis que a la llum d'aquell desastre forçà prendre el criteri de precaució, en el principi 15, com a base de la política ambiental dels estats (Moffatt, 1996).

## **DECLARACIÓ DE RIO SOBRE MEDI AMBIENT I DESENVOLUPAMENT (14 de juny 1992).**

### **Principis ambientals.**

- P1. Els éssers humans constitueixen el centre de les preocupacions relacionades amb el desenvolupament sostenible. Tenen dret a una vida saludable i productiva en harmonia amb la natura.
- P2. Els Estats tenen el dret sobirà d'aprofitar els seus propis recursos segons les seves pròpies polítiques ambientals i de desenvolupament, i la responsabilitat de vetllar perquè les activitats realitzades dins de la seva jurisdicció o sota el seu control no causin danys al medi ambient d'altres estats o de zones que estiguin fora dels límits de la jurisdicció nacional.
- P4. A Fi d'assolir el desenvolupament sostenible, la protecció del medi ambient haurà de constituir part integrant del procés de desenvolupament i no es podrà considerar en forma aïllada.
- P10. El millor mode de tractar les qüestions ambientals és amb la participació de tots els ciutadans interessats, en el nivell que correspongui. En el plànol nacional, tota persona haurà de tenir accés adequat a la informació sobre el medi ambient de que disposen les autoritats públiques, inclosa la informació sobre els materials i les activitats que ofereixen perill a les seves comunitats, així com l'oportunitat de participar en els processos d'adopció de decisions. Els Estats hauran de facilitar i fomentar la sensibilització i la participació del públic posant la informació a disposició de tots. S'haurà de proporcionar l'accés efectiu als procediments judicials i administratius, entre aquests el remediament i compensació per danys i els recursos pertinents.
- P11. Els Estats hauran de promulgar lleis eficaces sobre el medi ambient. Les normes ambientals, i els objectius i prioritats en matèria d'ordenació del medi ambient, haurien de reflectir el context ambiental i de desenvolupament i al que s'apliquen. Les normes aplicades per alguns països poden resultar inadequades i representar un cost social i econòmic injustificat per altres països, en particular ens països en desenvolupament.

- P13. Els Estats hauran de desenvolupar la legislació nacional relativa a la responsabilitat i la indemnització respecte de les víctimes de la contaminació i altres danys ambientals. Els Estats hauran de cooperar de manera expedita i més decidida per desenvolupar noves lleis internacionals sobre la responsabilitat i indemnització pels efectes adversos dels danys ambientals causats per les activitats realitzades dins de la seva jurisdicció, o sota el seu control, en zones situades fora de la seva jurisdicció.
- P14. Els Estats haurien de cooperar efectivament per desalentat o evitar la reubicació i la transferència a altres estats de qualsevol activitat i substància que causin degradació ambiental greu o es considerin nocives per la salut humana.
- P15. Amb la finalitat de protegir el medi ambient, els Estats hauran d'aplicar àmpliament el criteri de precaució conforme a les seves capacitats. Quan hagi perill de dany greu o irreversible, la manca de certesa científica absoluta no hauria d'emprar-se com a raó per postergar l'adopció de mesures eficaces en funció dels costos per impedir la degradació del medi ambient.
- P17. S'haurà d'emprendre una avaluació de l'impacte ambiental, en qualitat d'instrument nacional, respecte de qualsevol activitat proposada que probablement hagi de produir un impacte negatiu considerable en el medi ambient i que estigui subjecta a la decisió d'una autoritat nacional competent.
- P18. Els Estats hauran de notificar immediatament a altres Estats dels desastres naturals i d'altres situacions d'emergència que puguin produir efectes nocius sobtats en el medi ambient d'aquells Estats. La comunitat internacional haurà de fer tot el possible per ajudar als Estats que resultin afectats.
- P19. Els Estats hauran de proporcionar la informació pertinent, i notificar prèviament i en forma oportuna als Estats que puguin veure's afectats per activitats que puguin tenir considerables efectes ambientals nocius transfronterers, i hauran de celebrar consultes amb aquells Estats en una data propera i de bona fe.
- P23. S'han de protegir el medi ambient i els recursos naturals dels pobles sotmesos a opressió, dominació i ocupació.

#### **Principis Econòmics.**

- P3. El dret al desenvolupament s'ha d'exercir de tal forma que respongui equitativament a les necessitats de desenvolupament i ambientals de les generacions presents i futures.
- P5. Tots els Estats i totes les persones hauran de cooperar en la tasca essencial d'eradicar la pobresa com a requisit indispensable del desenvolupament sostenible, a fi de reduir les disparitats en els nivells de vida i respondre millor a les necessitats de la majoria dels pobles del món.
- P6. La situació i les necessitats especials dels països en desenvolupament, en particular els països menys avançats i els més vulnerables des del punt de vista ambiental, hauran de rebre prioritat especial. En les mesures internacionals que s'adoptin respecte al medi ambient i al desenvolupament també s'hauran de tenir en compte els interessos i les necessitats de tots els països.
- P7. Els Estats hauran de cooperar amb esperit de solidaritat mundial per conservar, protegir i restablir la salut i la integritat de l'ecosistema de la Terra. En vista de que han contribuït en distinta mesura a la degradació del medi ambient mundial, els Estats tenen responsabilitats comuns però diferenciades. Els països desenvolupats reconeixen la possibilitat que els hi pertoca en la cerca internacional del desenvolupament sostenible, en vista de les pressions que les seves societats exerceixen en el medi ambient mundial i de les tecnologies i els recursos financers de que disposen.
- P8. Per assolir el desenvolupament sostenible i una millora de la qualitat de vida per totes les persones, els Estats hauran de reduir i eliminar els sistemes de producció i consum insostenibles i fomentar polítiques demogràfiques apropiades.
- P9. Els Estats haurien de cooperar per reforçar la creació de capacitats endògenes per assolir un desenvolupament sostenible, augmentant el saber científic mitjançant l'intercanvi de coneixements científics i tecnològics, i intensificant el desenvolupament, la difusió i la transferència de tecnologies, entre aquestes tecnologies noves i innovadores.
- P12. Els Estats haurien de cooperar per promoure un sistema econòmic internacional favorable i obert que dugués el creixement econòmic i el desenvolupament sostenible de tots els països, a fi d'abordar en millor forma els problemes de la degradació ambiental. Les mesures de política comercial per fins ambientals no haurien de constituir un medi de discriminació arbitrària o injustificable ni una restricció velada del comerç internacional. S'hauria d'evitar prendre mesures unilaterals per solucionar els problemes ambientals que es produeixen fora de la jurisdicció del país importador. Les mesures destinades a tractar els problemes ambientals transfronterers o mundials haurien, en la mesura del possible, de fonamentar-se en un consens internacional.
- P16. Les autoritats nacionals hauran de procurar fomentar la internalització dels costos ambientals i l'ús d'instruments econòmics, tenint en compte el criteri de que el que contamina hauria en principi, de carregar amb els costos de la contaminació, tenint degudament en compte l'interès públic i sense distorsionar el comerç ni les inversions internacionals.

**Principis Socials.**

- P20. Les dones desenvolupen un paper fonamental en l'ordenació del medi ambient i en el desenvolupament. És per tant imprescindible comptar amb la seva plena participació per aconseguir el desenvolupament sostenible.
- P21. S'hauria de mobilitzar la creativitat, els ideals i el valor dels joves del món per forjar una aliança mundial orientada a aconseguir un desenvolupament sostenible i un millor futur per a tots.
- P22. Els pobles indígenes i les seves comunitats, així com les comunitats locals, desenvolupen un paper fonamental en l'ordenació del medi ambient i en el desenvolupament degut als seus coneixements i pràctiques tradicionals. Els Estats haurien de reconèixer i recolzar-los degut a la seva identitat, cultura i interessos i vetllar perquè participin efectivament en l'assoliment del desenvolupament sostenible.

**Principis relatius a la pau.**

- P24. La guerra és, per definició, enemiga del desenvolupament sostenible. En conseqüència, els Estats hauran de respectar el dret internacional proporcionant protecció al medi ambient en èpoques de conflicte armat, i cooperar per l'ulterior millora, segons sigui necessari.
- P25. La pau, el desenvolupament i la protecció del medi ambient són interdependents i inseparables.
- P26. Els Estats hauran de resoldre totes les seves controvèrsies sobre el medi ambient per mitjà pacífics i d'acord amb la Carta de les NNUU.
- P27. Els Estats i els pobles hauran de cooperar de bona fe i amb esperit de solidaritat en l'aplicació dels principis consagrats en aquesta Declaració i l'ulterior desenvolupament del dret internacional en l'esfera del desenvolupament sostenible.

En quant als convenis, que són legalment vinculants, cal destacar la signatura del Conveni del Canvi Climàtic signat per 170 països -sense els EUA que és el principal contaminador mundial-, en el que es manifestava la intenció de disminuir els Gasos Efecte Hivernacle (GEH) per part de la comunitat internacional. Per a lluitar contra el canvi climàtic es crea l'IPCC (International Panel for Climate Change)<sup>94</sup> que anirà aportant la informació científica necessària en els seus successius informes. La lluita contra el canvi climàtic assoleix un punt d'inflexió amb l'acord signat al Protocol de Kyoto el desembre de 1997<sup>95</sup> on 38 països rics van acordar reduir col·lectivament les seves emissions de Gasos Efecte Hivernacle (GEH) fins un 5,2% per davall dels nivells de 1990 pel període 2008-2012 emperò els científics calculen que es requeririen uns retalls d'entre el 60 i el 80% en les emissions de gasos d'efecte hivernacle per assolir l'objectiu de la convenció del canvi climàtic (Houghton et al., 2001). En el cas de la UE, s'han de disminuir les emissions de GEH fins un 8% respecte de 1990. Emperò dins de la UE, l'Estat espanyol rep un tracte especial i se li permet un increment de les emissions fins el 15% respecte de les emissions del 1990. El protocol de Kyoto, presentat com un dels grans èxits de la diplomàcia internacional, ha estat criticat per introduir una lògica "perversa" que ha donat lloc a la *carbonocràcia*, que no és més que la compravenda de drets de contaminació, privatitzant ara l'atmosfera terrestre i introduint en la suposada resolució la lògica especulativo-financera (Lohmann, 2001; Lohmann, 2006).

La Convenció sobre la diversitat biològica, en la que hi va haver 168 països signataris i els EUA no ho signà, establia que els estats signataris es comprometien a desenvolupar una estratègia nacional de conservació de la biodiversitat. Emperò a l'any 2002 només havien aprovat les seves estratègies 70 països. French (2002) critica la manca de criteris de supervisió i mesura dels resultats, restant aquests extremadament ambigus, i especialment s'accentua el fet que el Protocol de Bioseguretat del 2000 deixà la porta oberta al criteri de cada estat en decidir si es permet o no la importació de OMG (organismes modificats genèticament). La posterior creació de l'OMC (Organització Mundial del Comerç) i molt particularment els acords sobre els TRIPS (Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights) han marcat la vertadera i efectiva guia de gestió de la diversitat biològica al dictat del capital, en el que se generen conflictes de definició entre diferents agents: per una banda ETN i Estats del Nord que amb una menor riquesa biològica estenen el seu poder als territoris del Sud amb major biodiversitat; i els Estats del Sud que defensen la sobirania respecte de la seva riquesa biològica i que demanen participar en el botí. Emperò, les poblacions i particularment les comunitats locals (indígenes)

<sup>94</sup> [www.ipcc.ch](http://www.ipcc.ch) (agost 2008).

<sup>95</sup> El Protocol de Kyoto ha entrat en vigor el 16/02/2005.

són les grans excloses d'aquestes qüestions, quan han estat els seus principals valedors i conservadors (Shiva, 2002).

De Rio es destaca com un dels èxits el que s'extreu del capítol 28 de la Agenda 21, que és el que fa referència a les estratègies locals de desenvolupament sostenible, les conegudes com Agenda 21 Local (A21L). Per dur endavant aquesta empresa, es va constituir l'ICLEI (International Council of Local Environmental Initiatives) i que anirà dictant les normes i línies estratègiques a seguir. Fins a finals del 2002 s'havien desenvolupat unes 6416 iniciatives locals de l'Agenda 21 a 113 països. L'ICLEI subratlla que en el 73% dels municipis amb A21L hi ha consells de participació ciutadana i en el 59% dels casos l'A21L està integrada en el sistema municipal. En l'informe de l'ICLEI (2002)<sup>96</sup> es destaca que els principals problemes que afronten les A21L és el del subministrament i gestió de l'aigua, i la manca de mitjans financers i ajuda per part dels governs centrals o de rang superior. No obstant, cal destacar la crítica que efectua Naredo (2001b) quan apunta el fet que gran part d'aquells compromisos presos per a reduir l'impacte ambiental a escala planetària, en ser traslladats a l'escala local perden clarament la línia de les responsabilitats, essent les capacitats d'acció molt més limitades. Així, si d'Estocolm a l'Informe Brundtland es passava de les preocupacions sobre la finitud dels recursos a la preocupació sobre la contaminació; d'Estocolm a Rio en comptes d'ampliar responsabilitats als agents que actuen globalment, es fa un canvi substancial d'escala anant a allò micro i desatenent allò macro, quan els conflictes en curs es podrien definir com a multiescalars (Swyngedouw, 2001). Al mateix temps que, d'Estocolm a Rio es dulcifica el diagnòstic sobre l'impacte humà sobre la Terra, també es dulcifiquen les iniciatives polítiques a desenvolupar.

A la XIX Sessió Especial de l'Assemblea General de les NNUU, coneguda com a Rio+5, celebrada a Nova York el 1997, els governs estaven cridats a revisar el progrés en l'aplicació dels compromisos de Rio, que sigui dit de pas eren generalment incomplits. A Rio+5 s'establiren dos nous objectius: en primer lloc, el de la necessitat de realitzar progressos concrets i significatius; i en segon lloc el d'establir estratègies nacionals de desenvolupament sostenible abans de la propera revisió que havia de ser el 2002 a Johannesburg<sup>97</sup>.

*a) De Rio 92 a Marrakech 95. L'arquitectura institucional global es consolida amb la creació de l'OMC (Organització Mundial del Comerç): el vertader govern (neoliberal) mundial.*

A Rio 1992 es respirava en cert escepticisme sobre el que serien els resultats d'aquella conferència internacional, i segurament molts dels diplomàtics i polítics allà presents, aprofitaren l'estada per a fer unes vacances i preparar-se per "l'alta diplomàcia". Aquesta alta diplomàcia, vendria marcada pels resultats de les rondes de negociació d'Uruguai, per la qual s'establien les regles del joc comercial global. D'aquesta manera a l'article 3 del capítol segon de l'Agenda 21 es recomanava promoure el desenvolupament sostenible mitjançant la liberalització, i fer comerç i medi ambient mútuament coadjuvants; i a l'article 9 del mateix capítol es deia que s'espera que els governs tinguin en compte els resultats de la Ronda d'Uruguai i promoguin un obert, no discriminatori, equitatiu i multilateral sistema de comerç. Si a l'any 1974 es fundava el UNCTC (Centre de les Nacions Unides sobre les Empreses Transnacionals) al si de la UNCTAD (Conferència de Nacions Unides sobre el Comerç i el Desenvolupament), el mateix 1992 es va dissoldre aquell centre. Fins aleshores s'havien considerat a les corporacions transnacionals com actors als que exigir responsabilitats, però a partir de l'apoteosi neoliberal i del desenvolupament sostenible aquestes passaren a ser considerades com a socis responsables i com els agents genuïns inductors dels canvis que havien de conduir a la resolució dels conflictes socials i ecològics planetaris. És a dir, a partir de llavors no hi haurà cap organisme internacional que s'encarregui de vigilar aquests agents globals, cosa que al 1948 quan es desplegava l'actual sistema econòmic mundial a la Carta de l'Havana es preveia un control sobre les inversions estrangeres que mai entrà en vigor, en gran part degut al rebuig per part dels països centrals (especialment els EUA) (Sachs i Santarius, 2007).

<sup>96</sup> Informe ICLEI a: [http://www.iclei.org/local agenda 21survey](http://www.iclei.org/local%20agenda%20survey) (20 de febrer 2005).

<sup>97</sup> Aquests objectius havien estat plantejats a l'Agenda 21 a la Secció I (Dimensions socials i econòmiques) al capítol 8 sobre la integració del medi ambient i el desenvolupament en l'adopció de decisions, el 8,6 pels indicadors i el 8,7 per l'estratègia nacional.

H. French (2002) presenta la comparació entre el document de L'Agenda 21, que es basava en acords lliures i voluntaris, i el document que serveix de base per la creació de l'OMC (Organització Mundial del Comerç) de la Ronda d'Uruguai. Estam parlant de contraposar les 273 planes de l'Agenda 21, front a les 26 mil planes del segon. El text final de la Ronda d'Uruguai presentava una agenda de liberalització clarament establerta en la que s'inclouen calendaris detallats per aranzels i serveis, i cobria un ample ventall de temes, des d'agricultura fins als drets de propietat intel·lectual, mentre que l'Agenda 21 es mou en un marc més lax i ambigu.

Si Rio havia marcat un punt d'inflexió en les relacions econòmiques globals, una lectura una mica més detallada permetria entreveure el que s'acabaria per imposar, i que culmina i s'expandeix amb el naixement de l'OMC a Marrakech al 1995, tan sols tres anys després de Rio. Mentre que l'Agenda 21 es basava en acords lliures i voluntaris, les decisions preses dins l'OMC són vinculants i obligatòries. A més, l'OMC que no subscribia la carta dels drets humans de NNUU, és l'única institució internacional dotada amb un tribunal arbitral i amb poder sancionador. Així, l'OMC ocuparà una posició dominant en l'arquitectura institucional del Nou Ordre Internacional, i els valors mercantils emanats de l'OMC s'imposaran sobre la resta (p.ex. drets socials, protecció medi ambient, etc), eclipsant la resta d'institucions globals. L'OMC parteix de la il·lusió d'establir unes regles iguals per a tothom per jugar al lliure comerç encapçalades pel principi de no discriminació. Emperò els seus principis se fonamenten en la consolidació de les desigualtats mundials entre uns països enriquits gràcies al proteccionisme i espoli, i uns països empobrits que queden subjectes a unes desiguals relacions de poder (Sachs i Santarius, 2007). W. Sachs (2001) exposa l'antagonisme de les dues fites, per una banda Rio (Cimera de la Terra) i per l'altra Marrakech (OMC).

L. Wallach i M. Sforza (1999) destaquen el fet que els països membres atorgaren a l'OMC uns poders sense precedents per una organització internacional, destacant-hi un mecanisme vinculant de solució de diferències i provisions per que dicti dures sancions comercials que facin que les seves decisions siguin complides. A l'immens poder que adquireix l'OMC se li ha d'afegir segons Wallach i Sforza (1999) l'enorme secretisme, o discreció, de l'organització duent-se a terme la majoria de comitès i procediments de solució en sessions tancades on predominen els experts en comerç. D'aquesta manera, "els jutges que avaluen aquestes lleis nacionals són assignats per l'OMC i generalment s'inclinen cap el camp del comerç internacional més que cap a criteris mediambientals o socials [...] els grups de treball de l'OMC es reuneixen en secret i les sol·licituds dels governs i altres documents clau són sempre confidencials" (Wallach i Sforza 1999:195-203).

En els preparatius de, i durant, la Cimera de Rio, el Banc Mundial insistia en la necessitat de tancar les negociacions de la Ronda d'Uruguai en pro d'una major liberalització del comerç mundial per tal que permetés el "creixement sostingut" dels països pobres mitjançant l'augment de les exportacions. Segons el Banc Mundial, una reducció dels aranzels del 30% més una supressió dels subsidis agrícoles a la UE i l'eliminació de les restriccions sobre comerç de tèxtils i serveis, suposaria una transferència anual de més de 50 mil milions de dòlars dels països industrialitzats al Sud. Emperò, a l'any 1993 no només no es donava aquell flux sinó que el deute extern dels països empobrits suposava un flux anual en direcció Nord de 45 miliards de dòlars. Les transferències del Sud al Nord, més les pèrdues d'ingressos per restriccions d'accés a mercats dels països desenvolupats costen al Tercer Món 250 miliards de dòlars (Allende, 2002).

Fins a moments d'ara s'han desenvolupat més de 500 tractats ambientals internacionals, havent aparegut la major part d'aquests a partir de la Conferència d'Estocolm del 1972. French (2002) apunta que a mesura que augmenten els tractats internacionals, augmentaren els problemes de fragmentació, duplicació i descoordinació, a més de contenir poques fites específiques, al temps que els mecanismes de vigilància-control i aplicació són generalment dèbils. Segons French (2002:237) "la principal raó per la que els tractats ambientals han fracassat, en la seva major part, a l'hora de revertir les alarmants tendències ambientals dels nostres dies és perquè els governs que els crearen han permès, en general, que s'assolissin compromisos abstractes i que la seva aplicació fos laxa. I els governs han fracassat també a l'hora de subministrar suficients fons per que els tractats es posin a la pràctica, especialment al món en desenvolupament. Irònicament, els ambientalistes necessiten fixar-se en l'OMC i pressionar a favor d'uns compromisos ambientals internacionals que siguin tan efectius i tan aplicables com ho són els acords sobre comerç". Unes afirmacions contundents per part d'una gran experta i que no han rebut resposta, si més no silenci. En la



mateixa contundència es reafirma Domingo Jiménez-Beltrán (2002) en tenir ampla experiència en dites qüestions de la diplomàcia ambiental internacional, o *ecocràcia*.

Si no fos suficient pobra la capacitat dels acords multilaterals sobre medi ambient per a implantar-se, des de l'aprovació de l'OMC molts dels tractats ambientals entren en clara contradicció amb l'esperit i lletra de l'OMC, com per exemple el Protocol de Bioseguretat, la Convenció sobre comerç internacional de flora i fauna, el Protocol de Montreal relativa a substàncies que estoten la capa d'ozó, etc. Les tensions amb l'OMC es feren paleses per exemple en el Protocol de Bioseguretat, que inclou el principi de precaució mitjançant el qual es recolza la necessitat de prendre mesures preventives per evitar la possibilitat de danys irreversibles, encara que no hi hagi plena certesa científica. Els EUA, defensant els interessos de la "indústria de la vida" (bioindústria), junt amb l'OMC s'han convertit en un dels principals opositors al principi de precaució, recolzant la idea que les polítiques de seguretat dels aliments i altres qüestions relacionades amb la salut humana han d'estar relacionades amb l'evidència científica. En la mateixa línia el Conveni de Biodiversitat signat per més de 180 estats, i en vigor des de 1993, no ha estat ratificat pels EUA, aquest conveni garanteix la sobirania dels estats sobre la diversitat biològica, territoris i espècies. Els EUA ha intentat per tots els mitjans que els recursos biològics siguin considerats una mercaderia, obtenint grans victòries dins de la OMC amb el reconeixement dels TRIP<sup>98</sup> (Trade Related Intellectual Property Rights), drets de propietat i patents, que obren la porta al que Vandana Shiva (2002) anomena *biopirateria*.

Els TRIP, drets de propietat intel·lectual relatius al comerç, concedeixen a les empreses el dret a protegir la propietat intel·lectual en tots els països de la OMC, obligant als estats membres a aplicar uns estàndards mínims. Es produeix un important desequilibri entre els països del Sud i els del Nord, ja que els primers tenen molt poca propietat intel·lectual, emperò posseeixen la major part de la biodiversitat mundial de la que es deriven moltes patents agrícoles i farmacèutiques. Les multinacionals tenen fins el 80% de les patents de la tecnologia i els productes dels països del Sud. Front a la preocupació per les implicacions ètiques, alguns països del Sud (i nombrosos moviments socials) s'oposaren a les patents sobre la vida en les negociacions dels TRIP, en canvi els EUA sol·licità que tot fos patentable. El resultat de les negociacions fou la inclusió d'una "clàusula de biodiversitat" a l'acord dels TRIP que permet als països excloure plantes i animals de ser patentats amb la condició que desenvolupin un sistema de protecció semblant (Shiva, 2002).

L'article 20 de l'OMC permet que els països regulin el comerç, si és necessari, per protegir la vida humana, vegetal o animal; o si la regulació se relaciona amb la conservació de recursos naturals esgotables. En base a aquest article es permet la protecció ambiental dins les fronteres administratives nacionals, emperò sí la protecció afecta a les accions i activitats que es duen a terme a altres indrets, llavors serà sancionada pel tribunal de resolució de conflictes de l'OMC. En articles com aquest queda en evidència un intervencionisme clar per part de l'OMC que per una banda exigeix igualtat de regles comercials arreu del planeta, emperò les qüestions que afecten a la salut humana i la protecció ambiental les restringeix als territoris estatals, resultant dues lògiques contradictòries. Així, el bosc tropical per exemple només podrà ser protegit per aquell que té bosc tropical dins les seves fronteres, emperò si la fusta arriba al mercat no es podrà fer res al respecte.

Quan una llei nacional viola les regles de l'OMC, els governs l'han de modificar o bé rebran sancions comercials per part de l'OMC. Es poden presentar dos clars exemples respecte als solapaments entre regulacions comercials i les ambientals, una nord-americana i l'altra europea. En el cas de la llei nord-americana tancava el mercat dels EUA a la importació de gambes que no haguessin emprat TEDS (Turtle Excluder Devices) que és un equipament per evitar atrapar les tortugues dins les xarxes, Índia, Pakistan i Malàisia feren una acusació a l'OMC, i al 1998 el panell d'apel·lació de l'OMC va concloure que la llei dels EUA violava les lleis de l'OMC (French, 2000). Per altra banda, el conflicte entre els EUA i la UE per una llei de la UE que prohibia la venda de carn produïda amb hormones de creixement s'ha d'emmarcar dins del paquet d'acords que va crear l'OMC i que incloïa un Acord per l'Aplicació de Mesures Sanitàries i Fitosanitàries (SPS), el propòsit del qual era evitar que els països emprin els estàndards sobre salut i seguretat com a barreres comercials camuflades. El 1998 un panell d'apel·lació de l'OMC va resoldre que la llei de la UE violava les regles de l'OMC i al 1999 el govern dels EUA va

---

<sup>98</sup> L'art.33 de l'OMC estableix en 20 anys de durada la protecció per una patent de productes i processos; l'art.20 estableix 7 anys renovables indefinidament per les marques.

imposar sancions de represàlia a la UE per la seva negativa a acceptar vaccí nord-americà tractat amb hormones, incrementant el 100% els aranzels sobre les importacions europees. L'argument que esgrimien els panellistes de l'OMC era que la llei de la UE es fonamentava en una inadequada avaluació del risc, rebutjant l'aplicació del principi de precaució per part de la UE (Balanyà et al., 2002).

Es tracta de llenguatges radicalment oposats. Mentre que el Principi 15 de la Declaració de Rio conegut com el *principi de precaució* estableix que: on hi hagi amenaces d'un dany seriós o irreversible, la falta d'una certesa científica absoluta no s'emprarà com una raó per posposar mesures eficients en termes de cost per prevenir la degradació del medi ambient; les provisions de l'OMC requereixen que les lleis sobre salut i seguretat es fonamentin en principis científics i que no es sostinguin sobre evidències científiques insuficients, emperò caldria veure quantes evidències són suficients per justificar mesures preventives.

Al llarg de la primera meitat de la dècada dels 1990 es va anar articulant un important moviment social d'escala planetària en el que anirien confluint les sensibilitats dels moviments dels països rics i dels empobrits que s'aliaven en la lluita contra el capitalisme global que afectava tant a uns com altres. Entre els diferents moviments sorgits cal destacar el EZLN (Ejército Zapatista de Liberación Nacional) que es constituí com a proposta constructiva de comunitats indígenes autogestionades a Xiapes (Mèxic), al temps que es presentava com una resposta social als vents neoliberals que fructificaren en el TLCAN (Tractat de Lliure Comerç d'Amèrica del Nord). Així mateix, en motiu de la celebració del 50 aniversari de les institucions de Bretton Woods una creixent marea de moviments mundials sol·licitaven la seva dissolució i/o radical transformació. Fruit de l'aprenentatge dels primers anys de la dècada, saltaren a l'escena pública les institucions que Richard Peet (2004) ha batejat sarcàsticament com la "sagrada trinitat"<sup>99</sup> (*holly trinity*) formada pel FMI (Fons Monetari Internacional), BM (Banc Mundial) i l'OMC (Organització Mundial del Comerç) i unes polítiques del capitalisme financer global que havien mantingut generalment un perfil bastant opac.

4.4.1.3. *Johannesburg 2002<sup>100</sup>: mals presagis i pitjors resultats. El final de la globalització feliç i la imposició del discurs de la seguretat.*

<b>Taula 80. Principals esdeveniments i publicacions. Període 1986-2007 (Font: elaboració pròpia).</b>	
<b>1996</b>	El EZLN organitza el "Encontre intergalàctic contra el neoliberalisme i per la humanitat" del que sorgeix l'AGP (Acció Global dels Pobles) com a plataforma de moviments socials a escala mundial (constituït al 1998). 2a Conferència d'Assentaments Humans (HABITAT-II) a Istanbul, Turquia.
<b>1997</b>	Marxa europea contra l'atur, la precarietat i l'exclusió (Moviment Anti-Maastricht). Protocol de Kyoto sobre el canvi climàtic, Japó. Crisis econòmico-financeres al SE Asiàtic i efecte contagi mundial. S'inicia la campanya Jubileu 2000 per sol·licitar la condonació del deute extern. La campanya va derivar en la campanya "Qui deu a qui?" amb la consideració del deute històric ecològic i social del Nord respecte del Sud.
<b>1998</b>	Protestes mundials contra l'AMI (Acord Multilateral d'Inversions) que elaboraven secretament l'OCDE i l'OMC. Negligència empresarial i política amb l'accident ecològic de Doñana (Cas Boliden amb la fractura de la presa d'Aznalcollar). Conveni de Rotterdam sobre el procediment de consentiment fonamentat previ aplicable a certs plaguicides i productes químics perillosos objecte de comerç internacional. Acord de Roma per crear un Tribunal Penal Internacional de NNUU.
<b>Segona meitat 1990</b>	Es constitueixen xarxes internacionals d'anàlisi crítica i suport als moviments socials en contra de la globalització: International Forum on Globalization al 1994 ( <a href="http://www.ifg.org">www.ifg.org</a> ); Global Trade Watch al 1995 ( <a href="http://www.citizen.org/trade">www.citizen.org/trade</a> ); Corpwatch al 1996 ( <a href="http://www.corpwatch.org">www.corpwatch.org</a> ); CorporateWatch al 1996 ( <a href="http://www.corporatewatch.org">www.corporatewatch.org</a> ); Corporate Europe Observatory al 1997 ( <a href="http://www.corporateeurope.org">www.corporateeurope.org</a> ), etc.
<b>1999</b>	Conferència Internacional de població i desenvolupament +5 (Nova York)

<sup>99</sup> Per contra, la traducció castellana del títol del llibre ha estat la de "maleïda trinitat".

<sup>100</sup> Aquest capítol incorporarà algunes de les experiències i observacions realitzades per jo mateix en participar en dita Cimera com a observador per part de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears (26 d'agost a 4 de setembre del 2002)

	<p>Conferència Mundial sobre la reducció dels desastres naturals (NNUU), Ginebra.</p> <p>Conferència interministerial de l'OMC a Seattle (30/11/1999) i irrupció del moviment de moviments (antiglobalització).</p> <p>Es constitueix ATTAC (Associació per la Taxació de les Transaccions financeres especulatives i l'Acció Ciutadana).</p>
<b>2000</b>	<p>Cimera del Mil·leni (NNUU), Nova York.</p> <p>Protocol de Cartagena sobre Bioseguretat</p> <p>Crisi borsària dels valors de la "new economy" i "enronitis" (enginyeria i creativitat comptable).</p> <p>Es constitueix ASPO (Association for the Study of the Peak Oil and Gas <a href="http://www.peakoil.net">www.peakoil.net</a>) pels geòlegs C.J. Campbell i J.H. Laherrère.</p>
<b>2001</b>	<p>Primer Fòrum Social Mundial a Porto Alegre (25 a 30 de gener).</p> <p>Convenció d'Estocolm sobre els contaminants orgànics persistents (COP).</p> <p>Tractat Internacional sobre els recursos genètics de les plantes per l'alimentació i l'agricultura</p> <p>Contracimera del G8 a Gènova. L'activista Carlo Giuliani és assassinat per la policia italiana.</p> <p>Atemptats terroristes als EUA (11S). Final del multilateralisme i de la globalització feliç. S'imposa el domini fort i la guerra global permanent. S'abandona el multilateralisme a la política internacional.</p> <p>Guerra i Invasió d'Afganistan (7/10/2001) dins de l'operació "Llibertat Duradora" dels EUA.</p> <p>Conferència interministerial de l'OMC a Doha (novembre). S'inicia la Ronda de liberalització del comerç de Doha.</p> <p>Crisi econòmico-financera Argentina (desembre)</p> <p>Tercer Informe de l'IPCC sobre el canvi climàtic.</p>
<b>2002</b>	<p>Conferència Internacional de finançament pel desenvolupament (Cimera de Monterrey).</p> <p>Cimera Mundial de Desenvolupament Sostenible (Cimera de Johannesburg).</p> <p>Sisè Programa d'Acció en Matèria de Medi Ambient de la UE (2002-2012).</p>
<b>2003</b>	<p>Guerra i Invasió d'Iraq (19/03/2003). El moviment de moviments conflueix en el moviment contra la guerra global (Manifestacions mundials en contra de la invasió d'Iraq al 15/02/2003).</p>
<b>2004</b>	<p>Final de l'era del petroli barat (el preu del petroli al 2004 -38,27 \$/barril- triplica al de 1998 -12,72 \$/barril).</p>
<b>2004-2005</b>	<p>"Desastres naturals": Tsunami del SE Asiàtic (26/12/2004) i Katrina als EUA (23/08/2005 al 31/08/2005).</p>
<b>2005</b>	<p>Crisi de la Ronda liberalitzadora del comerç de Doha.</p>
<b>2006</b>	<p>"Al goremania" amb la divulgació del documental "An Inconvenient Truth".</p>
<b>2007</b>	<p>Quart Informe de l'IPCC sobre el canvi climàtic.</p> <p>Esclat de la bombolla especulativo-financera de les hipoteques <i>subprime</i> i immobiliària als EUA i efecte contagi mundial.</p> <p>Símptomes de canvi de cicle del règim d'acumulació postfordista amb un possible escenari de decreflació.</p>
<b>2008</b>	<p>Crisi sistèmica global.</p>
<b>2008</b>	<p>En motiu de la crisi es parla de la implementació d'un "Green New Deal". El president dels EUA, Barack Obama, i les Nacions Unides l'auspicien (The Green New Deal Group, 2008; UNEP, 2009).</p>
<b>2009</b>	<p>XV Conferència Internacional sobre el Canvi Climàtic a Copenhague. Fracàs de les negociacions per iniciar el període post-Kyoto.</p>
<b>Publicacions</b>	<p>R.U. Ayres i U.E. Simonis (1994) <i>Industrial metabolism</i>; R. Peet i M. Watts (1996) <i>Liberation ecologies</i>; M. Wackernagel i W. Rees (1996) <i>Our Ecological Footprint</i>; J. Karliner (1997) <i>The corporate planet</i>; W. Sachs (1999) <i>Planet dialectics</i>; J.M. Naredo i A. Valero (1999) <i>Desarrollo económico y deterioro ecológico</i>; S. George (2001 [1999]) <i>Informe Lugano</i>; N. Klein (2001) <i>No Logo</i>; W. Sachs (2002) <i>Jo'burg Memo</i>; R. Fernández-Durán (2003a) <i>Capitalismo (financiero) global y guerra permanente</i>; R. Heinberg (2003) <i>The party's over</i>; D. Harvey (2004) <i>El nuevo imperialismo</i>; J. Martínez-Alier (2005) <i>El ecologismo de los pobres</i>; J.M. Naredo (2006) <i>Raíces económicas del deterioro ecológico y social</i>; Col·lectiu Revista Silence (2006) <i>Objectiu decreixement</i>; W. Sachs i T. Santarius (2007 [2005]) <i>Un futuro justo</i>; etc.</p>

El que seria la reedició de Rio+10 (anys) amb clara previsió de referendar el que s'havia acordat a Rio i a posteriors tractats internacionals sobre medi ambient i desenvolupament,

vendria clarament marcat pels esdeveniments, històrics, que es desenvoluparen entre les dues cites mundials de *l'ecocràcia*. En concret, ens referim a la progressiva presa de consciència col·lectiva sobre el pes creixent dels poders econòmics globals i les seves vinculacions amb els desequilibris socioambientals planetaris. Si bé a Rio, al sí del Fòrum Global es debatia i es proposava a la cimera oficial el fet de contemplar dins dels resultats de la cimera l'exigència de responsabilitats per part de les empreses transnacionals que ja havien protagonitzat conflictes ecològics notables com el de Bhopal, les decisions preses giraven en torn a la capacitat, i responsabilitat, de les administracions públiques de fer front a la crisi ecològica. French (2002) assenyala que a Rio, per part de la diplomàcia internacional, no s'havia anticipat el fet del creixent i ràpid flux de capitals privats arreu del món.

La progressiva presa de consciència social, i la seva articulació intel·lectual, de les vinculacions entre la globalització capitalista i el deteriorament institucional, social i ambiental, conflueixen en una sèrie de mobilitzacions al llarg dels 1990. Una de les mobilitzacions internacionals importants, i que simbolitzà el creixent desacord per part d'un important segment de la ciutadania global, la va constituir la reacció mundial a l'AMI<sup>101</sup> (Acord Multilateral d'Inversions), negociat al sí de l'OCDE, iniciada per la comunitat internacional d'ONG a l'octubre de 1997 i que desembocaren en la suspensió de l'AMI al desembre del 1998 (Balanyà et al., 2002).

Al llarg d'aquesta dècada es produeix un creixent descrèdit institucional que abraça des dels governs estatals a les Nacions Unides. Un descrèdit que tendria a veure amb la progressiva consolidació del que J. Karliner (1997) anomena *govern corporatiu* que es caracteritza per l'enorme poder que assoleix el capital privat en el context internacional. La "Batalla de Seattle" del 30 de novembre de 1999 va marcar un punt d'inflexió important. En paraules d'Edgar Morin (1999), en un article publicat a *Le Monde* (7/12/1999), el segle XXI havia començat amb Seattle. El que ocorria a finals del mes de novembre a la ciutat de Seattle, just quan s'anava a celebrar en aquella tranquil·la ciutat la Ronda del Mil·lenni per part de l'OMC, era la consolidació del que serà el moviment "antiglobalització", "altermundista" o també conegut com a "moviment de moviments". Les protestes dels 100 mil manifestants allà congregats, a més del recolzament no explícit de molts dels països empobrits, feren que aquella ronda negociadora fracassàs. Seattle inaugurarà una nova etapa que vendrà caracteritzada per una forta contestació antagonista a les reunions dels poders mundials. Un núvol de moscards que frenarà les expectatives dels poders globals (Fernández-Durán, 2001; Arrighi et al., 1999).

El camí cap a Johannesburg (2002) estarà marcat per un progressiu pes del debat social a escala planetària sobre les "bondats" i "maldats" de la globalització capitalista. Un debat plural amb múltiples organitzacions procedents de múltiples fronts (p.ex. organitzacions pacifistes, ecologistes, indígenes, sindicats, científiques, etc) i que de forma no jeràrquica van confluint. Així mateix la xarxa es converteix en una eina cabdal per tal de difondre els materials i organitzar les campanyes. Entre els mitjans escrits es pot destacar el periòdic francès *Le Monde Diplomatique* (amb 38 edicions i 26 llengües diferents). Les diverses propostes del moviment de contestació social mundial conflueixen en la celebració del *Fòrum Social Mundial* a Porto Alegre (Brasil) al mes de gener del 2001. Aquest es celebrava en paral·lel al Fòrum Econòmic Mundial de Davos (Suïssa), i que tindrà una periodicitat anual a partir de llavors.

El període que va de 1999 al 2002, és ric en lamentables fets i esdeveniments, i mentre que molts agents socials destinen gran interès i esforços en endreçar les rigideses d'un sistema econòmic opac i elitista, al setembre del 2001 es produeix un esdeveniment que marcaria un canvi de rumb en la política internacional. Els atemptats terroristes perpetrats per la xarxa Al Qaeda a les Torres Bessones (World Trade Centre a Nova York) i al Pentàgon dels EUA a l'11 de setembre del 2001, commocionà a la comunitat internacional. A més, es produeix un gir radical en les dinàmiques polítiques fins aleshores establertes. S'imposa un nou llenguatge i nova acció en base a la seguretat. A partir de llavors no hi haurà espai, possible, per cessions que puguin posar en risc a les societats occidentals i nord-americana particularment. D'aquesta manera, els temps de la globalització feliç dels 1990 caracteritzada pel multilateralisme s'abandonava en pro de l'unilateralisme, i aquest eminentment sota hegemonia dels EUA que es declara en guerra permanent contra el terrorisme global. A partir d'aquí s'iniciava una escalada bèl·lica, amb la invasió d'Afganistan al novembre de 2001 on el règim Talibà acollia al cap d'Al Qaeda, Osama

---

<sup>101</sup> [www.oecd.org/daf/mai/](http://www.oecd.org/daf/mai/) (agost 2008):

Bin Laden. Una escalada bèl·lica que tindrà molt a veure amb el control dels hidrocarburs (Klare, 2004).

El final de segle XX i l'entrada al nou mil·lenni ha estat emmarcat per un doble fenomen: per una banda es produeix un debilitament sense precedents de les institucions públiques amb un progressiu poder de les corporacions transnacionals i les institucions econòmico-financeres multilaterals; i per l'altra banda es produeix un replegament de l'Estat recuperant les elevades despeses militars dels anys de la Guerra Freda, a partir d'ara en nom de la lluita contra el terrorisme global en una guerra que es preveu llarga i que protagonitzen els EUA amb el President Bush<sup>102</sup> al capdavant (Fernández-Durán, 2003a). Si durant els anys de la globalització feliç, els Estats havien mantingut un perfil baix on tot semblava decidir-se sota els criteris "nets i objectius" de la tecnocràcia (neoliberal) aideologitzada, a partir de l'11 S els poders públics es resolen en una onada d'intervencionisme policial i militar creixent.

Semblava que totes les demandes exigides pel moviment altermundista i per moltes de les successives reunions internacionals sobre medi ambient i desenvolupament quedaven desmuntades. G. Gardner (2002:32) a l'informe de l'Estat del Món del Worldwatch Institute escrivia que "quan els països es reuneixin a la Cimera Mundial de Johannesburg, el setembre de 2002, per tornar a comprometre's amb un món just i mediambientalment saludable, els delegats farien bé en emular la determinació que caracteritza la batalla contra el terrorisme [...] Imaginin una comunitat global amb aquesta mateixa resolució, dirigida a fer realitat la visió del desenvolupament esbossada a Rio. Aquest és el potencial i l'esperança per Johannesburg". Les perspectives de la conjuntura històrica podria ser qualificada com a molt negativa, en comparació de la Cimera de la Terra a Rio 1992, on en un context de final de "guerra freda" implicava l'oportunisme del "dividend de la pau". En canvi a Johannesburg, el context post 11/09/2001 i prebèl·lic per l'anunciada guerra a Iraq, a més de la invasió a l'Afganistan dels Talibans, feia que els EUA pressionessin per un fort unilateralisme front al multilateralisme de NNUU. Les noves polítiques internacionals a partir de llavors, estaran marcades per una ruptura del multilateralisme per invocar l'unilateralisme dels EUA

Dos dies després dels atacs a Nova York i Washington, el Congrés dels EUA aprovà 40 miliards de dòlars per combatre el terrorisme, a més es destinaren altres despeses per ajudar a la indústria aèria (que també és en gran mesura armamentística, com la Boeing) i també per estimular l'economia del país, tot ascendia a més de 100 miliards de dòlars, que no estaven en el pressupost abans de l'11/09/01. Si a la WSSD (World Summit on Sustainable Development) hi hagués el mateix interès per fer que el planeta canviés de rumb i es dirigís cap a la sostenibilitat, llavors no seria tan difícil ja que el que cal és, en paraules de Gardner (2002) sobretot voluntat política.

Paral·lelament al canvi de rumb de la política internacional post-11S, es produeixen dos esdeveniments de grans magnituds com són: la crisi econòmico-financera del país més avançat, i obedient d'Amèrica Llatina com és Argentina; i la crisi econòmico-financera de la nova economia als EUA. A finals de l'any 2001 s'enfonsava l'economia Argentina, i al darrera tota la societat, justament quan havien complert amb els dictats de les institucions financeres globals, el FMI. El país sud-americà es quedà "a les fosques" sense cap tipus de possibilitat de fer front a les exigències del FMI de pagament del deute extern, i a més no rebé cap ajuda (crèdits) per part de les institucions econòmiques globals (Resurgence, 2002). Fernández-Durán (2003a) exposa que en el cas d'Argentina sorgeixen una sèrie de qüestions: la primera fa referència a la pressió que exerceixen les institucions financeres globals sobre l'esdevenir d'un país; en segon lloc, aquella crisi mostrava com el FMI actuant en interès dels EUA intentava desarticular el MERCOSUR en favor d'un futur ALCA; i finalment sorgeix la qüestió de que es fa amb un país que no paga, i en aquest sentit, el Consens de Monterrey (2002) va incloure una referència a la necessitat d'establir una Llei de Fallides Internacional. En el cas de la crisi especulativo-financera dels valors de la nova economia, els esdeveniments de l'11S varen servir per desviar l'atenció al respecte, al temps que serviren de coartada pel llançament d'un ample paquet de mesures per tal de mitigar aquella crisi. D'aquesta manera, es possibilità la mutació de la bombolla borsària en bombolla immobiliària i el desplegament de l'economia de guerra, amb un reforçament de les classes poderoses dels EUA (Harvey, 2004; Naredo, 2006).

<sup>102</sup> Per George W. Bush aquell 11/09/01 "la nit va caure sobre un món diferent" (a "A Nation challenged: President Bush's address on terrorism before a joint meeting of Congress" a *The New York Times*, 21/09/01).

*a) Johannesburg 2002: la Cimera dels lobbies empresarials i de la "guerra global".*

Durant la dècada que va del 1992 al 2002, es va produir una progressiva reorganització empresarial que tindrà unes repercussions molt destacables en el procés preparatori del que serà la Cimera de Johannesburg. En aquest aspecte, cal destacar la progressiva aparició de *lobbies* empresarials, alguns creats expressament per adaptar-se al context de les conferències de NNUU sobre medi ambient i desenvolupament, com el BCSD (Business Council for Sustainable Development) o d'altres que sense necessitat de transformar-se actuen d'interlocutors, com la ICC (International Chamber of Commerce) (Balanyà, 2002). A nivell internacional es pot dir que l'organització empresarial més potent a és la ICC (International Chamber of Commerce). Aquesta organització fou modernitzada i reactivada a mitjans dels 1990 sota la presidència del director de Nestlé, Helmut Maucher. La ICC té una llarga tradició en pressionar per influir en les negociacions de l'OMC, com fou la campanya de sis mesos durant els preparatius de la primera Conferència Ministerial de l'OMC a Singapur, del desembre de 1996. El grup de treball sobre Política Comercial i Inversió Internacional de la ICC estarà dirigit per Arthur Dunkel, que havia estat director general del GATT durant la Ronda d'Uruguai, essent també membre del panell de resolució de conflictes de l'OMC i directiu de Nestlé. Es pot destacar un fet comú entre les institucions públiques i les corporacions empresarials, anomenat com a "portes giratòries" que no són més que el transvasament de persones entre les diferents branques del poder. Així, Balanyà et al. (2002:205) assenyalaven que "la "porta giratòria" que hi ha entre la OMC, la indústria i les institucions de la UE garanteix que les persones clau com Dunkel i Sutherland<sup>103</sup> puguin mantenir estrets vincles entre aquesta poderosa triada" (Balanyà et al. 2002:205).

Quan Helmut Maucher s'incorporà com a vicepresident de la ICC al 1995 va posar en marxa una nova secretaria general que ocuparia Maria Livanos Cattai, la qual havia organitzat durant anys el WEF (World Economic Forum) i que gaudia d'una llarga llista de contactes. En vistes de l'efectiva pressió dels moviments socials dins de les NNUU, Maucher opinà que calia desenvolupar un grup empresarial potent i organitzat per a pal·liar la influència de les ONG i per actuar dins del marc de NNUU. En l'entrevista realitzada a Helmut Maucher al *Financial Times* (29/3/1998) es despenia el fet que la ICC s'havia consolidat com l'interlocutor empresarial preferit de NNUU (Balanyà et al., 2002).

Mentre que en diferents fòrums, tant els oficials com els alternatius, des de Rio fins a les sessions del Fòrum Social Mundial s'ha proclamat la necessitat d'establir sota els auspicis de les NNUU, un codi vinculant per a les empreses multinacionals per tal de regular la seva activitat a nivell mundial, les lògiques i els resultats anaven per altres direccions. Així, l'única instància dins de NNUU dedicada a estudiar i vigilar el comportament de les ETN, com era la UNCTC (United Nations Centre on Transnational Corporations) va ser desmantellada en no agradar gaire els seus objectius als poder econòmics representats per els poderosos lobbies corporatius, com la ICC.

A l'any 1995 es fundà el WBCSD (World Business Council for Sustainable Development)<sup>104</sup>, amb seu a Ginebra, que resulta de la unió entre el BCSD (Business Council for

<sup>103</sup> Arthur Dunkel (1932-2005): Director General del GATT (1980-1993), Director General de Nestlé; Peter Sutherland és President de Goldman-Sachs i President de BP-Amocco, President de la Comissió Trilateral Vicepresident de la ERT (European Round Table of Industrialists), membre del Grup Bilderberg i Director General del GATT (1993-1995).

<sup>104</sup> La WBCSD compta amb 207 membres que han de ser consellers delegats o equivalents. Tots els que es vulguin associar-se han de pagar una suma de 50 mil dòlars. Bona part de les empreses que formen el grup destaquen per la seva contribució a la insostenibilitat planetària. El 2008 hi havia les següents empreses. Sud-Àfrica: ESKOM, Mondi, Sappi Limited. Xina: Baosteel Group Corporation; China Ocean Shipping (Group) Company, (COSCO); China Petrochemical Corporation (SINOPEC). Taipei: Chinese Petroleum Corporation; Chunghwa Telecom; Long Chen Paper Company. Hong Kong: CLP. Índia: Infosys, Reliance Industries. Indonèsia: Asia Pacific Resources International Holdings Ltd (APRIL). Japó: Asahi Glass; Bridgestone Corporation; Canon; Chubu Electric Power Co., Inc; DENSO; Hitachi Chemical; Honda Motor; Kansai Electric Kikkoman; Mitsubishi Chemical; Mitsubishi Corporation; Mitsui & Co; Nippon Paper Group, Inc.; Nippon Telegraph & Telephone Corporation; Nissan Motor; Oji Paper; Osaka Gas; Sanyo Electric Co., Ltd; Seiko Holdings Corporation; Sompo Japan Insurance; Sony; Sumitomo Chemicals; Sumitomo Rubber Industries, Ltd.; Taiheiyō Cement; Teijin Limited; Tokyo Electric Power Company; Toyo Tire & Rubber Co., Ltd; Toyota Motor; The Yokohama Rubber Company. Kuwait: Kuwait Petroleum Corporation. Pakistan: Pakistan State Oil Company. Aràbia Saudita: Abdul Latif Jameel Group; Corea del Sud: GS Caltex Corporation, Hankook Tire Co., Ltd, KUMHO Tire Co., Inc., POSCO, Samsung Electronics. Tailàndia: PTT Public Company Limited, Siam Cement Group (SCG). Àustria: Borealis, Swarovski. Bèlgica: Umicore. Croàcia: Podravka; Dinamarca: Grundfos, Novo Nordisk, Novozymes, Vestas Wind Systems

Sustainable Development) i el WICE (World Industry Council for Environment) que havia estat creat per la ICC al 1992. Ambdós organismes van aparèixer per tal de ser presents, i influir, en la Cimera de la Terra de 1992. A partir de la seva fundació, el WBCSD es converteix en la principal veu empresarial sobre els temes de desenvolupament sostenible, encara que està format per algunes de les empreses més contaminants del planeta i altres amb problemes per haver atemptat contra els drets humans com per exemple el cas de l'assassinat de l'escriptor nigerià Ken Saro-Wiwa i altres vuit membres de l'etnia Ogoni que s'oposaven a l'explotació petrolera per part de la Royal Dutch-Shell i la Nigerian National Petroleum Corporation al delta del Níger. Una campanya internacional demanà l'alliberament de Ken Saro-Wiwa i els altres membres del MOSOP (Moviment per a la Supervivència del Poble Ogoni) que no afectà a la resolució del dictador Sani Abacha. La campanya internacional apuntà també a la corporació petrolera que havia facilitat armament a l'exèrcit del dictador nigerià per tal que protegís les instal·lacions de la petrolera. El que era director general de la companyia, Brian Anderson, fou objecte també de la campanya internacional en transcendir que aquest oferí protecció a Saro-Wiwa si el MOSOP abandonava les seves activitats, que entre d'altres coses consistien en reclamar la descontaminació de la regió.

El Secretari General de NNUU, Kofi Annan, afirmà que unes NNUU fortes serien una cosa bona per la indústria, i per això advocava per reforçar els lligams entre l'ICC i NNUU. Així ho transmetia al *Geneva Business Dialogue* (GBD) al 24 de setembre de 1998. Aquest Diàleg de Gènova fou l'intent de l'ICC de prendre el debat sobre la regulació de l'economia global<sup>105</sup>. Greer i Bruno (1996) exposen en la seva obra com es produeix un progressiu desmantellament de NNUU, en una pèrdua de qualitat democràtica i governança, cap a unes iniciatives que emmarquen, pel que fa a les qüestions ambientals, en el que s'ha anomenat com el màrqueting verd o *greenwash*. Aquest greenwash es caracteritzaria per la deriva de totes les negociacions cap a acords voluntaris i amb una preferència per a l'establiment d'aliances amb el capital privat transnacional. Les NNUU desenvoluparien una sèrie de projectes ambiciosos junt amb els diferents lobbies empresarials, entre els que destacarà el GSDF (*Global Sustainable Development Facility*) en el que s'aglutinen 20 multinacionals, mitjançant el qual es pretenia eliminar la pobresa de dos mil milions de persones incloent-les dins de l'economia global del mercat capitalista per a l'any 2020, el projecte rebia el nom "2B2M- 2020" que significa "*two billion to the market for 2020*". Un altre projecte compartit entre NNUU i les ETN, potser el més

---

A/S. Finlàndia: Fortum, Metsäliitto Group, Nokia, Stora Enso, UPM. França: AREVA, EDF Group, Gaz de France, L'Oréal, Lafarge, Michelin, Suez, Veolia Environnement. Alemanya: Adidas AG, Allianz, BASF, Bayer, Continental AG, Deutsche Bank, E.ON, Evonik, HeidelbergCement, Henkel, Robert Bosch GmbH, Volkswagen. Grècia: Titan Cement. Irlanda: CRH, EcoSecurities. Itàlia: Eni S.p.A., FALCK Group, Italcementi Group, Pirelli & Co., S.p.A., Telecom Italia.S.p.A. Luxemburg: ArcelorMittal. Països Baixos: Akzo Nobel, DSM N.V., KPMG, Royal Dutch Shell plc., Royal Philips Electronics, TNT N.V., Unilever. Noruega: Det Norske Veritas, Grieg International, Leif Höegh, Norsk Hydro, Norske Skogindustrier, Statkraft AS, Statoil, Storebrand. Portugal: Brisa, CIMPOR, EDP - Electricidade de Portugal, S.A., Portucel Soporcel Group, Sonae. Romania: Energy Holding. Rússia: Basic Element, JSC Gazprom, Snegiri Development. Espanya: ACCIONA, Cementos Portland Valderrivas S.A., Repsol YPF, Telefonica. Suècia: Skanska, SKF, Vattenfall AB. Suïssa: ABB, Firmenich, F. Hoffmann-La Roche, Holcim, Novartis, SGS Société Générale de Surveillance Holding, Syngenta. Turquia: Eczacıbasi Holding. Regne Unit: Anglo American, BG Group, BP, Environmental Resources Management Group, Rio Tinto, Vodafone Group. Brasil: Aracruz Celulose, Cimentos Liz, Natura Cosméticos S.A., Petrobras, Suzano Papel e Celulose, Vale, Votorantim Participações. Xile: Codelco, GrupoNueva. Mèxic: CEMEX. Panamà: Panamà Canal Authority. Canadà: BC Hydro, Petro-Canada, Suncor Energy. EUA: 3M, Accenture, AES Corporation, AIG, Air Products and Chemicals, Inc., Alcoa, American Electric Power, Boeing, Caterpillar, CH2M HILL, Chevron Corporation, ConocoPhillips, Cooper Tire & Rubber Company, Deloitte Touche Tohmatsu, Dow Chemical, Duke Energy, DuPont, Entergy Corporation, Exelon, Ford Motor Company, General Electric, General Motors, Greif, IBM, Interface, International Paper, ITT Industries, Johnson Controls, Johnson & Johnson, Kimberly-Clark Corporation, MeadWestvaco, Newmont Mining, Oracle, PepsiCo, PricewaterhouseCoopers, Procter & Gamble, Rohm and Haas Company, S.C. Johnson & Son, Smurfit-Stone, SunGard, The Boston Consulting Group, The Coca-Cola Company, The Goodyear, Tire & Rubber Company, The New York Times Co., Time Warner, United Technologies Corporation, Weyerhaeuser. Austràlia: ANZ, BHP Billiton, GHD, Insurance Australia Group, Lend Lease, Woodside Petroleum Ltd. Nova Zelanda: The Warehouse Group ([www.wbcsd.org](http://www.wbcsd.org), agost 2008).

<sup>105</sup> En aquest Diàleg, el secretari general de la UNCTAD, Rubens Ricupero, il·lustrà la cooperació entre la ICC i l'NNUU en enumerar els països que havien alliberat les seves economies per obrir-se a les inversions de les multinacionals estrangeres. S'havia iniciat un projecte entre ICC i CNUCD amb sis països (Bangladesh, Etiopia, Madagascar, Mali, Mozambique i Uganda) i incloïa a les multinacionals (British-American Tobacco, British Petroleum, Cargill, Coca-Cola, Daimler-Chrysler, Nestlé, Novartis, Rio Tinto, Shell, Siemens i Unilever), aquestes empreses haurien de cercar les condicions òptimes per crear un clima favorable per a la inversió exterior directa, als 48 països menys desenvolupats segons l'NNUU dels quals 38 eren africans (Balanyà et al., 2002).

ambició i conegut, és el *Global Compact*<sup>106</sup> que fou llançat a l'any 2000 i es presentà com un pacte voluntari mitjançant el qual algunes ETN abracen teòricament els valors de les NNUU. Algunes ONG, entre d'elles Corpwatch, han denunciat que malgrat les bones intencions subscrietes per només 300 empreses multinacionals, a la contrapartida, en quant a accions específiques s'exigeix molt poca cosa, així com tampoc preveu mesures concretes de seguiment del compliment i aplicació Bruno i Karliner, 1/09/2000)..

French (2002) no valora tan negativament el fet que apareguin els codis de conducta al sí del món empresarial, per tal d'orientar-ho cap a pautes més respectuoses amb els drets humans i la sostenibilitat ecològica. No obstant, sí que alerta del risc, i en molts casos evidència, en que aquests codis de conducta no acabin per convertir-se en purs *logos* legitimadors d'unes pautes totalment contràries al seu esperit, en gran part degut a la manca d'especificitat i verificació dels mateixos. En els darreres anys la política empresarial s'ha encaminat en l'adopció del que s'ha anomenat Codis de Responsabilitat Social Corporativa (RSC). La RSC forma part del llenguatge empresarial, aquesta es realitza de forma voluntària i sense que tipus de mecanisme que permeti validar-la. D'aquesta manera, les polítiques per a la resolució del deteriorament ecològic i social s'ha traslladat als gabinets de relacions públiques que s'encarreguen de construir una imatge agradable de les corporacions (fins i tot les més salvatges) a través de la RSC. En canvi, les transformacions en les pràctiques productives cap unes lògiques més adients amb la biosfera resten quasi absolutament en l'oblit. La RSC permet amb uns mínims costos (ja que no inverteix en la reestructuració dels processos productius) donar la imatge que l'empresa se preocupa per la humanitat i el seu futur, al temps que li permet guanyar majors quotes de mercat fruit de la lluita per la diferenciació respecte de les altres corporacions. Naredo (2006:41) sostén que "a mesura que va anar guanyant terreny la "sensibilitat ambiental" de la població, es va observar que resultava més fàcil i avantatjós per polítics i empresaris aconseguir-la a base d'invertir en "imatge verda" que en tractar de reconvertir el metabolisme de la societat industrial i les regles del joc econòmic que ho mouen".

<b>Taula 81. Codis de conducta sobre medi ambient per empreses (Font: French, 2000; Sachs i Santarius, 2007).</b>	
<b>1948</b>	Carta de l'Havana.
<b>1976</b>	L'ECOSOC (Consell Econòmic i Social de Nacions Unides) va declarar prioritari el desenvolupament d'estàndards socials i ambientals per a les ETN.
	Directrius OECD per empreses multinacionals (actualitzades 2000).
<b>1989</b>	Principis CERES (Coalició per Economies Mediambientalment Responsables).
	The Natural Step.
<b>1991</b>	Carta Empresarial per un Desenvolupament sostenible (ICC- International Chamber of Commerce).
<b>1993</b>	Sistema Comunitari de Gestió i Auditoria Mediambiental (EMAS).
<b>1996</b>	ISO 14000 (Organització Internacional de Normalització).
<b>1999</b>	Directrius per Informes de Sostenibilitat (GRI- Global Reporting Initiative).
	Normativa per la Responsabilitat Social Corporativa (Social Venture Network).
<b>2000</b>	Global Compact (NNUU).
	Principis orientadors de la OCDE per les ETN.
<b>2003</b>	Normes de Nacions Unides sobre les responsabilitats de les empreses transnacionals i altres empreses comercials en l'esfera dels drets humans.

Sachs i Santarius (2007) defineixen quatre pilars sobre els quals s'haurien d'assentar els codis de conducta empresarials: en primer lloc, el deure d'informació i transparència que a l'escena europea són recollits al Conveni d'Aarhus; en segon lloc, el reconeixement dels estàndards en els drets humans, laborals i mediambientals que han d'anar acompanyats dels corresponents deures, especialment per part de les ETN que han vist en temps de la globalització com s'han expandit els seus drets sense una contrapartida equivalent pel que fa a deures; en tercer lloc, unes relacions equilibrades i equitatives dins dels sistemes de producció globals ja que segons Sachs i Santarius (2007:284) "l'obligació d'estructurar les relacions d'intercanvi dins de les cadenes de producció globals, sense que existeixi explotació, és part de la responsabilitat de les empreses transnacionals. És el seu deure incorporar adequadament al seu negoci a les empreses de subcontractació i a les parts contractants, així com facilitar-les-hi

<sup>106</sup> [www.unglobalcompact.org](http://www.unglobalcompact.org) (agost, 2008).



una participació apropiada en els beneficis; i en quart lloc, el deure de passar comptes i de reparació de les empreses, essent imprescindible el control i l'avaluació per a que la reglamentació sigui eficaç, mitjançant comptables independents, la institucionalització d'una via d'acció per poder procedir judicialment i això hauria de contemplar la separació de poders a l'escena global –legal, judicial i executiu- quan a l'actualitat està tot concentrat en una sola institució (l'OMC), així com l'establiment d'una convenció sobre la responsabilitat de les empreses que fins ara han gaudit d'un estatus jurídic privilegiat en l'escena global (p.ex. una persona no pot atrevir-se a creuar fronteres però una ETN sí).

El WBCSD que es defineix com la principal veu empresarial sobre el desenvolupament sostenible i fou el primer grup de pressió empresarial que formà una associació institucionalitzada amb NNUU. El WBCSD està format per algunes de les empreses més contaminants del planeta i, en part, potser considerat responsable de l'escàs progrés global en termes de sostenibilitat ecològica. Aquesta organització empresarial va començar a l'any 1999 a preparar-se per assistir a la cita de Rio+10. El WBCSD elaborà un pla estratègic que comptava amb una campanya publicitària en la que s'inclouïen informes periòdics que publicats al diari dels EUA *Herald Tribune*, on es defensava el mercat i les empreses com a peces clau per la sostenibilitat (CEO, 2002a).

En vistes a la Cimera de Johannesburg, i sobretot per la força i ressò dels moviments socials a escala planetària, els grups empresarials agrupats a la ICC i al WBCSD, crearen a l'any 2001 una nova organització BASD<sup>107</sup> (Business Action for Sustainable Development) expressament per a dedicar-se de ple a la preparació de Rio+10. La BASD va estar presidida per Sir Mark Moody Stuart i de vicepresident hi hauria un conegut directiu anglès, Lord Holme of Cheltenham. Moody Stuart va ser el President del Comitè de Directors de Royal Dutch-Shell (1998-2001) en un període en que la Shell va ser objecte d'una important campanya internacional per mor de l'assassinat de Ken Saro-Wiwa i els altres 8 ogonis al Delta del Níger, el conegut executiu abandonà la primera línia de la transnacional petrolera tacada per un escàndol mundial i passà a presidir el grup d'empreses que es deia es preocupaven per la sostenibilitat del planeta. Per altra banda, el polític, aristòcrata i empresari britànic Lord Holme of Cheltenham combinà la seva vida política en el Parlament Britànic (Partit Liberal) amb la seva participació al món empresarial de la que podria destacar el seu lloc a la multinacional de la mineria Rio Tinto. Ni la Rio Tinto ni la Royal Dutch-Shell, precisament eren empreses que s'haguessin significat per la seva lluita contra el deteriorament socioambiental, així com tampoc la gestió dels dos màxims representants del BASD en els seus respectius càrrecs empresarials.

*b) Johannesburg 2002: Doha+10.*

A més de la creixent pressió simultània del moviment altermundista i de les coalicions empresarials, en la preparació de la Cimera de Johannesburg hi va haver una sèrie de cimeres internacionals que influïren poderosament sobre els resultats de la cimera. D'aquesta manera, el Secretari General de NNUU, Kofi Annan pronunciava una conferència a Londres que es titulava: *De Doha a Johannesburg passant per Monterrey: com aconseguir, i mantenir, el desenvolupament en el segle XXI*. Aquesta conferència representava el nou esperit del que havia de ser el tractament de les qüestions socioambientals a nivell planetari. Ja no hi havia lloc per cap proposta contradictòria amb l'agenda neoliberal sorgida de Doha.

Entre els dies 6 i 8 de setembre del 2000 les NNUU celebraven a Nova York la **Cimera del Mil·lenni** a la que assistiren representants d'uns 190 països. La intenció era la de preparar una estratègia de cara al nou mil·lenni, per acabar amb les desigualtats globals, erradicar la pobresa, potenciar el desenvolupament i protegir el medi ambient, tot establint-se la data de consecució d'aquests propòsits el 2015.

<b>Taula 83. Fites pel desenvolupament humà per 2015 (Font: Gardner 2002:57)</b>	
<b>Objectius mediambientals</b>	Complir amb, i estendre, les fites del Protocol de Kyoto per la reducció d'emissions de gasos d'efecte hivernacle.
	Acabar amb la disminució progressiva de l'àrea global de boscos naturals.
	Desenvolupar i complir amb els nivells de qualitat de l'aire indicats a les directrius de la OMS.

<sup>107</sup> BASD: <http://basd.free.fr/> (agost 2008).

	Reduir a la meitat la taxa d'erosió del sòl.
	Acabar amb l'explotació abusiva dels aqüífers.
<b>Declaració del mil·lenni</b>	Reduir a la meitat el número de persones vivint en extrema pobresa, la fam i la falta d'accés a aigua potable neta.
	Reduir la mortalitat de mares en tres quartes parts.
	Reduir la mortalitat de menors de cinc anys en dos terços.
	Assolir l'escolaritat universal a primària i igualtat de gènere en l'accés a l'educació.
	Detenir, i després invertir, l'extensió de VIH/SIDA, malària i altres malalties greus.
<b>Objectius econòmics</b>	Establir i aplicar sistemes de comptabilitat nacional que interioritzin els costos mediambientals.
	Eliminar les subvencions que promouen l'extracció i ús de matèries primeres i combustibles fòssils.
	Promoure la reducció de l'ús de matèries primeres a països industrialitzats entre una quarta i una desena part.
	Fomentar una ètica del consum.
	Desenvolupar més un sistema comercial i financer obert.

Per assolir les fites del Mil·lenni, no es va parlar gaire del tema del finançament ja que aquesta qüestió havia de ser debatuda a la reunió que es realitzà entre el 18 i el 22 de març del 2002 a Monterrey (Mèxic). Cal destacar que entre les dues reunions la tessitura de la retòrica de la política internacional havia canviat radicalment arran de l'inici de la guerra global permanent i el final del multilateralisme. La **Cimera de Monterrey** era una reunió conjunta organitzada per NNUU, FMI i el Banc Mundial sobre "Finançament del desenvolupament"<sup>108</sup>. El president de la Cimera fou l'ex-director gerent del FMI, Michel Camdessus. Aquesta Cimera tractaria les qüestions relatives als recursos financers nacionals, els fluxos de capital privat, el comerç internacional, l'ajuda al desenvolupament i l'alleugeriment del deute. Sense sorpreses, la Cimera va resoldre que per assolir tots els objectius proposats s'havia d'aprofundir el procés de dependència del capital exterior, obrint les fronteres a la seva lliure circulació. En aquesta cimera es va acordar que serien necessaris 12 miliards de dòlars anuals per assolir els objectius del Mil·lenni. Els preparatius de la Cimera de Monterrey havien assegut a la mateixa taula, conjuntament, a les NNUU, l'OMC, el Banc Mundial i el FMI. Això ha estat aplaudit que per alguns que hi veien una certa predisposició al diàleg i negociació (French 2002:314), mentre que d'altres hi han vist un debilitament del paper de les NNUU i una imposició per part del capital transnacional dins de les pràctiques habituals del *establishment* de la diplomàcia internacional (CEO, 2002b).

A Monterrey va ser convidada la ICC, essent el primer cop que a una conferència de les NNUU el sector privat feia una contribució oficial al programa i compartia seients amb els membres de NNUU i caps d'estat. A més en aquesta conferència, a només sis mesos vista de la Cimera de Johannesburg, es rebutjava qualsevol al·lusió al desenvolupament sostenible i a la sostenibilitat tal com escrivia H. French (2002:314) "donades les importants connexions entre les qüestions que es tractaran a Monterrey i Johannesburg, és decebedor que els preparatius per la Cimera sobre Finançament del Desenvolupament hagin rebutjat emprar el terme "sostenible"<sup>108</sup>".

Les dues conferències internacionals de NNUU varen ser tengudes en compte en els preparatius de la Cimera de Johannesburg, però el que realment afectà a dita Cimera foren els resultats de la Conferència de l'OMC celebrada a Doha (Qatar) entre els dies 9 i 13 de novembre de 2001. Després del fracàs de Seattle (1999) i de les successives reunions de les elits econòmiques del planeta, especialment amb la situació viscuda a la reunió del G-7 a Gènova al 2001 que es saldà amb elevades dosis de violència, i l'assassinat de Carlo Giuliani, impartides per la policia del Primer Ministre italià Silvio Berlusconi, es començaren a cercar indrets blindats front a les manifestacions que anaven adquirint cada cop més simpatitzants entre la societat civil global. En aquest context, s'entén el fet que l'avortada Ronda del Mil·lenni de Seattle, que pretenia aprofundir en el procés de liberalització que havia culminat la Ronda d'Uruguai, s'intentàs reproduir en un indret on fos impossible qualsevol tipus de protesta. El lloc

<sup>108</sup> [www.un.org/esa/ffd](http://www.un.org/esa/ffd).

idoni fou Doha als Emirats Àrabs, on les manifestacions públiques estaven prohibides. La **Cimera de Doha** reprèn doncs el procés que es pretenia dur a terme a Seattle. A més, s'explicita que la liberalització del comerç i del capitalisme global no té res a veure amb el respecte dels drets humans i la qüestió de la llibertat més enllà de la del capital.

La forta presència de l'esperit de Doha sobre els preparatius i el que seria la Cimera de Johannesburg, feia que molts titulars de premsa i articles de revistes anomenassin a Doha com a l'agenda de la distorsió. Fins i tot, la Cimera de Johannesburg fou batejada com a Doha+10 (mesos) en comptes de Rio+10 (anys) (CEO, 2002b). En canvi des de NNUU es pretenia donar la impressió que la Declaració de Doha entrava a formar part dels resultats internacionals per a la impulsió del desenvolupament sostenible (Pérez de las Heras, 2002). La UE representada pel Comissari de Comerç europeu, Pascal Lamy<sup>109</sup>, es decantava clarament per defensar el paper beneficiós dels acords presos a Doha que per a ell assegurarien el desenvolupament sostenible, i mitjançant majors dosis de desenvolupament s'acabaria amb la pobresa (Balanyà, 2002; CEO, 2002b).

*c) La UE i el seu paper descafeïnat a Johannesburg 2002. Els efectes de la presidència espanyola (Aznar-Matas) i inici de l'abandonament de la retòrica dolça.*

A l'àmbit de la UE, caldria destacar una sèrie de posicions contraposades. Belen Balanyà et al. (2002) al seu llibre *Europa S.A.* deixen de manera bastant detallada i argumentada quins són els principals objectius d'una UE que pretén ser la major potència econòmica mundial. Nogensmenys, i com Domingo Jiménez Beltrán (2002) mostra, també és cert que a nivell internacional, i especialment en comparació a altres potències mundials, la UE és, així com ho era a Rio, la principal força política defensora del desenvolupament sostenible, encara que resulti difícilment encaixable junt amb les polítiques econòmiques de la pròpia Unió. D'aquesta manera, la UE es consolida a principis del segle XXI com la representant de la globalització feliç, abraçant la retòrica institucional del "desenvolupament sostenible", front a uns EUA cada cop més guerrers. Nogensmenys, la defensa del paper de la UE com a representant dels valors de la Revolució Francesa resulta cada cop més complicat. De fet, la UE s'ha anat definint cada cop més en una superpotència que es reflecteix en la definició de les polítiques econòmico-financeres (p.ex. en matèria laboral) com les seguretàries (p.ex. política de fronteres i immigració) (Fernández-Durán, 2005). El projecte neoliberal europeu ha estat fortament contestat a Europa, des de diverses posicions entre elles la dels moviments socials crítics i els de la ultradreta. Una contestació que es feu palesa en el referèndum sobre el Tractat Constitucional. En qualsevol cas, es pot dir que la UE presenta certes diferències respecte dels EUA de G.W. Bush, però també és cert que la UE camina cada cop més cap a postures de domini fort però sempre comptant amb una retòrica dels valors de la Vella Europa.

Al Consell Europeu de juny de 1998 a Cardiff (R. Unit) s'inicià el procés de Cardiff, en el que s'emplaçava a totes les polítiques econòmiques i sectorials rellevants de la UE a passar comptes en clau d'integració ambiental. Aquest procés culmina amb el Consell Europeu de Gotemburg de juny de 2001 en el que la Comissió Europea presentà l'Estratègia Europea pel Desenvolupament Sostenible<sup>110</sup>, en la que s'estableixen una sèrie de principals amenaces per l'assoliment del desenvolupament sostenible i sobre les que calia actuar: les emissions de gasos d'efecte hivernacle; perills a la salut pública (productes químics, amenaces a la seguretat alimentària, resistència als antibiòtics); pobresa i exclusió social; envelliment de la població; pèrdua de biodiversitat, residus, erosió i declivi de la fertilitat del sòl; i congestió del transport i

<sup>109</sup> Pascal Lamy, és exdirector del Banc francès Credit Lyonnais, va assumir el càrrec de Comissari de Comerç, continuant la línia neoliberal del seu predecessor Sir Leon Brittan. Sir Leon Brittan en deixar la comissaria fou elegit vicepresident del banc d'inversions UBS Warburg i s'incorporà al gabinet d'advocats Herbert Smith com a assessor sobre temes de l'OMC i a Unilever com a Director Conseller i des de 2001 és president del Comitè LOTIS de Interntional Financial Services of London (IFSL) (Balanyà, 2002).

<sup>110</sup> *Desarrollo sostenible en europa por un mundo mejor: estrategia de la Unión Europea para un desarrollo sostenible* (Brussel·les, 15/05/2001- COM (2001) 264 <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0264:FIN:ES:PDF>). Aquesta estratègia fou revisada al juny de 2006. El Consell de la UE publicà la *Renewed European Union Sustainable Development Strategy* (a [http://ec.europa.eu/sustainable/docs/renewed\\_eu\\_sds\\_en.pdf](http://ec.europa.eu/sustainable/docs/renewed_eu_sds_en.pdf), juny 2008). En aquesta estratègia s'assumeix que la situació de deteriorament ha anat en ascens i que la principal problemàtica a afrontar és la del canvi climàtic. Per això, entre d'altres qüestions, l'estratègia adopta l'objectiu de cobrir els 5,75 del consum energètic del transport amb agrocombustibles pel 2010 i el 8% al 2015 tal com es desprèn de la Directiva 2003/30/EC.

desequilibris regionals. A més de la presentació i aprovació de l'Estratègia Europea de Desenvolupament Sostenible, al 2002 s'aprovava el Sisè Programa d'Acció Comunitari en Matèria de Medi Ambient<sup>111</sup>. Aquest Sisè programa s'emmarca en la línia dels seus predecessors, tal com explica Ojeda (1999) i assumeix el "suspens" de la UE en la protecció ambiental i la projecció del desenvolupament sostenible, coincidint les seves fites en gran mesura amb les establertes a l'Estratègia. Lamarca (2001) descodifica i analitza críticament les polítiques i retòriques que des de la UE es realitzen en torn a la qüestió de la sostenibilitat, posant en evidència les notòries contradiccions de les polítiques de la UE.

No obstant, Jiménez Beltrán (2002) exposa la postura clarament diferenciada de la UE respecte, especialment, dels EUA en quant a les qüestions socioambientals. D'acord amb Jiménez-Beltrán (2002:417) "està cada vegada més clar que la UE té una agenda distinta de la dels EUA, com es confirmà en relació al Protocol de Kyoto i més recentment en la Reunió Ministerial a Ginebra, el 24 de setembre de 2001, per preparar la Conferència de NNUU de Desenvolupament Sostenible, "Rio+10". Mentre els EUA opten per un futur amb més mercat la UE ho pretén temperar" (Jiménez-Beltrán 2002:417). No obstant, D. Jiménez-Beltrán (2002) lamenta la pèrdua de protagonisme, i interès, per part de la UE en els preparatius de la Cimera de Johannesburg. Aquest autor, ho atribueix al fet que el primer semestre de l'any 2002 la presidència europea va correspondre a l'Estat espanyol, presidit per José M. Aznar amb Jaume Matas com a ministre de medi ambient. Cap dels dos tenien cap tipus d'interès pel tema. És més, en aquells moments es lliurava una dura batalla a l'Estat espanyol en contra de les megainfraestructures hidràuliques derivades del PHN (Pla Hidrològic Nacional) (Arrojo, 2001) i J.M. Aznar s'aproximava a les postures imperialistes de G.W. Bush a favor de l'aliança euroatlàntica i en contra del projecte europeu. Segons les paraules del que era el president de l'Estat espanyol en la presentació de l'estratègia espanyola de desenvolupament sostenible pareix desprendre's una altra conclusió. J.M. Aznar deia que: "ens sentirem també molt orgullosos de poder prendre la iniciativa durant aquests sis mesos per la contribució de la UE a la cimera mundial sobre Desenvolupament Sostenible, més coneguda com a Rio+10, que es celebrarà a Johannesburg el setembre del proper any"<sup>112</sup>. L'escàs interès per dita qüestió quedà palesa, entre d'altres coses, en el fet que a la reunió de Gotemborg de la UE, els estats membres havien de presentar les seves estratègies nacionals, i en aquella ocasió l'Estat espanyol no va tenir els seus deures fets.

Els Estats membres que no presentaren en aquella ocasió la seva estratègia estatal de desenvolupament sostenible es van comprometre de nou a presentar-la al següent Consell Europeu que s'havia de celebrar a Barcelona al març del 2002. El ministre de medi ambient espanyol presentà a la resta de forces polítiques el 4 de desembre de 2001 un esborrany de la "Estrategia española de desarrollo sostenible". Emperò al 21 de juny de 2001 aquesta mateixa estratègia ja havia estat presentada als mitjans de comunicació i a les organitzacions ecologistes. Les darreres abandonaren l'acte en considerar-ho més que cap altra cosa un acte propagandístic<sup>113</sup> (Lamarca, 2001). Finalment el document fou arraconat i ja no es tornà a presentar, degut en part a la forta oposició<sup>114</sup> que rebé per part de moviments socials, algunes administracions autonòmiques, oposició política i alguns científics, i també degut a l'escàs interès que hi tenia l'executiu de l'Estat espanyol en el tema. Així que ni al Consell de la UE ni a la Cimera de Johannesburg hi hauria una estratègia de desenvolupament sostenible de l'Estat espanyol<sup>115</sup>.

<sup>111</sup> Sisè Pla D'acció Comunitària en matèria de medi ambient: Decisió núm.1600/2002/CE del Parlament Europeu i del Consell de 22 de juliol de 2002.

<sup>112</sup> Discurs del President Aznar en la presentació de l'Estratègia espanyola de desenvolupament sostenible a [www.la-moncloa.es/interv/presi/p2106010.htm](http://www.la-moncloa.es/interv/presi/p2106010.htm), gener 2003.

<sup>113</sup> La *Estrategia Española para el desarrollo sostenible* tenia una partida de 7000 milions de pessetes dels Pressuposts Generals de l'Estat, essent una partida plurianual, per dur la campanya publicitària d'una cosa que no existia (Lamarca 2001:24).

<sup>114</sup> La forta oposició era pels següents motius: era un document purament tecnocràtic amb nul·la participació; no es presentava un diagnòstic seriós del tema; exposa com a instruments per a potenciar el desenvolupament sostenible el creixement econòmic i la inversió en infraestructures per promoure la cohesió territorial.

<sup>115</sup> El 23 de novembre de 2007, el govern espanyol de J.L. Rodríguez Zapatero va aprovar la *Estrategia Española de Desarrollo Sostenible* (Ministerio de Presidencia, 2007). Resulta curiós com aquesta estratègia no fa esment en cap moment a la presentada anteriorment pel Ministeri de Medi Ambient en ocasió de la Cimera de Johannesburg.

*d) Els preparatius de Johannesburg 2002. Una Cimera orfa d'agenda.*

A la 55ena sessió de l'Assemblea General de NNUU del 20 de desembre de 2000 s'adoptà la resolució segons la qual es celebraria la conferència internacional de revisió de la Cimera de la Terra (Rio 92) a la ciutat Sud-africana de Johannesburg, la que rebria el nom de Cimera Mundial de Desenvolupament Sostenible (en anglès WSSD - World Summit on Sustainable Development). A partir d'aquell moment es disparava el tret de sortida dels preparatoris. Es plantejaria la preparació a dos nivells: en primer lloc, els països haurien de recopilar totes les seves accions dutes a terme des de Rio i presentar les seves estratègies nacionals; en segon lloc s'havia de preparar el que seria la cimera en sí mateixa mitjançant les reunions preparatòries (PrepCom). Teòricament, a les PrepCom s'havien d'anar discutint els diferents punts de la cimera per tal d'arribar a Johannesburg amb un compromís ja quasi tancat.

La primera PrepCom es va celebrar a la ciutat de Nova York, entre el 30 d'abril al 2 de maig de 2001, on es posaven les bases del que serien les posteriors reunions sense entrar gaire en detall. Posteriorment, al 18 de desembre del 2001, el Secretari General de NNUU, Kofi Annan, presentà un Informe<sup>116</sup> sobre l'avaluació de l'aplicació del pla d'acció adoptat a Rio 92, conegut com Agenda 21, la qual no era gaire optimista i que serviria de punt de partida de la propera reunió preparatòria. La segona PrepCom, del 28 de gener al 8 de febrer de 2002 tenia per objectiu, a partir del document presentat per Annan, preparar les bases d'un esborrany per la propera reunió preparatòria, conegut com a *Document del President*. La tercera PrepCom, del 25 de març al 5 d'abril de 2002, s'iniciava estudiant el *Document del President* i s'hi afegia una novetat, la inclusió del document que es denominà: *Governança pel desenvolupament sostenible a nivell internacional, regional i nacional*. En aquesta reunió es va presentar una iniciativa certament innovadora, pel que feia a les cimeres de medi ambient i desenvolupament fins al moment, serà la inclusió dels acords tipus II (Pérez de las Heras, 2002; CEO, 2002b).

A l'informe del PNUMA: "10 years after Rio: The UNEP Assessment" (UNEP, 2002) s'intenten analitzar els progressos fets des de la indústria vers el desenvolupament sostenible i conclou que totes les millores i avanços fets han estat eliminats o mitigats pel creixement econòmic i per l'incessant demanda de productes i serveis. És a dir, s'havien autocancelat en el que ja va preveure Stanley Jevons al segle XIX i que s'ha denominat com a efecte rebot o paradoxa de Jevons.

En el llenguatge de NNUU es diferenciaven entre dos tipus d'acords, els **tipus I** que serien aquells que són vinculants entre les parts i són els que es prenen entre diferents estats, per exemple en el cas de Rio 92 tots els acords presos eren tipus I. Per una altra banda, els acords **tipus II** són aquells que es prenen entre dues parts de forma voluntària, podent haver múltiples agents socials involucrats, des d'un govern a una empresa transnacional, passant per una ONG o una entitat científica. A la PrepCom III es va acordar que els acords tipus II, que no havien de suplantar als acords tipus I, haurien de complir una sèrie de criteris<sup>117</sup> que serien establerts per NNUU i aquells acords serien revisats i controlats per la Comissió de Desenvolupament Sostenible, que recordem es reunia un cop a l'any i que a més estava mutilada pressupostàriament. Segurament, els múltiples discursos i opinions sobre el desenvolupament sostenible, coincidien amb la diagnosi feta per Kofi Annan que l'acció duta a terme pels governs des de Rio havia estat massa tova. Emperò, la proposta per a reforçar aquella situació havia deixat a multitud de participants i observadors realment "al·lucinats". La resolució receptava com a medicina als escassos avanços en la matèria, unes majors dosis del virus que propiciava la malaltia.

---

<sup>116</sup> Anan, K. "Implementing Agenda 21- Report of the Secretary-General" a *Economic and Social Council Distr: General*, 19, December 2001 ([www.earthsummit2002.org/es/preparations/global/Microsoft%20Word%20-%20SG%20report.pdf](http://www.earthsummit2002.org/es/preparations/global/Microsoft%20Word%20-%20SG%20report.pdf), març 2002).

<sup>117</sup> NNUU ha establert una sèrie de criteris segons els quals els acords tipus II poden ser considerats com a resultats de la Cimera: primer, han de ser d'abast internacional; segon, han de ser nous; tercer, han de perseguir aplicar els criteris de l'Agenda 21 i la Declaració del Mil·lenni o han de ser activitats sostenibles a països del Tercer Món o d'economies en transició. L'aprovació d'aquests projectes anirà a càrrec dels 10 membres de la CSD (Comissió pel Desenvolupament sostenible) i el secretariat de la WSSD.

Aquesta decisió agradà al WBCSD<sup>118</sup> que s'havia queixat a la Comissió pel Desenvolupament Sostenible, degut a que si en la preparació de Rio 92 hi havia hagut un secretariat dedicat exclusivament de la cimera, amb Maurice Strong, en el cas de Johannesburg no hi havia un interlocutor clar per part dels organitzadors. En els preparatius de la Cimera, la WBCSD es dedicà a influir en les possibles decisions de les PrepCom defensant els acords voluntaris (acords Tipus II), i així ho exposaven en la seva web, campanya que culminarà amb la presentació a la mateixa cimera del llibre *Walking the Talk* (Holliday, 2002). La gent del CEO (Corporate Europe Observatory) manifesten que malgrat les accions fiscalitzadores i controladores del WBCSD respecte de la Cimera de Johannesburg, hi ha certs membres de dit grup que si presenten un cert compromís, com és el cas de Richard Sandbrook coordinador del MMSD (Mineral, Mining, Sustainable Development) (Balanyà, 2002; CEO, 2002a).

La darrera reunió preparatòria, la PrepCom IV es celebrà a Bali entre el 27 de maig i el 7 de juny de 2002, l'objectiu de la qual era ultimar els detalls de la Cimera i acabar l'esborrany del Pla d'Acció i la Declaració Política. Els acords tipus I es manifestaven en clara decadència a la PrepCom de Bali, ja que la majoria de governs no hi presentaven un gran interès de cara als mateixos i la manca de voluntat política per prendre accions concretes, establir calendaris i objectius concrets era més que evident. En vistes a la desmotivació generalitzada, i especialment a l'incompliment de la majoria dels compromisos per part dels països signataris de l'Agenda 21, no hi havia ni tendències que avaluar, ni estratègies a valorar ja que només hi havia 18 estratègies nacionals presentades. Llavors, en aquesta situació i front a les creixents crítiques per part dels moviments socials i també per part del G-77, que si havia de complir amb els terminis dels servei del deute i amb les fortes normes comercials i econòmiques mundials, el Secretari General de NNUU presenta un programa de mínims que va rebre el nom de **WEHAB** (Pérez de las Heras, 2002; Bárcena, 2003).

<b>W</b> - Water and sanitation
<b>E</b> - Energy
<b>H</b> - Health and Environment
<b>A</b> - Agriculture
<b>B</b> - Biodiversity and ecosystem management.

L'esborrany del Pla d'Acció presentat a Bali, en un últim intent, presentava moltíssimes desavinences, estant prop del 25% del text en cursiva, el que significa que no hi havia acord. Això posava a la Cimera del Desenvolupament Sostenible en un situació difícil, ja que en ocasions anteriors s'arribava a la cimera amb pràcticament tots els deures fets i on es perfilaven algunes postures i detalls, en concret en els temes sobre globalització (desacord del 93% del text), comerç (desacord 85% del text) i finançament (desacord del 89% del text) (NNUU citat a Pérez de las Heras 2002:124).

*e) La W\$\$\$D (World Summit on Sustainable Development)<sup>119</sup> de Johannesburg 2002: el final de la política i la irrupció del "voluntarisme empresarial".*



La Cimera Mundial de Desenvolupament Sostenible, que alguns han batejat com la W\$\$\$D per les sigles en anglès, del 26 d'agost al 4 de setembre de 2002, s'inaugurava al mall de Sandton Centre, una illa financera i comercial dins Johannesburg la ciutat de l'apartheid i sota unes elevadíssimes mesures policials. El mateix lloc on es celebrava la cimera posava de manifest les enormes desigualtats i conflictes socials i ecològics a escala planetària, i la gran distància que separa generalment el món elitista de la presa de decisions de les aspiracions de la població.

<sup>118</sup> A la revista *Tomorrow*, vinculada al WBCSD, predeia: "pots estar segur que el món empresarial no serà ignorat a Johannesburg" i en el mateix article, l'autor concloïa que Kofi Annan havia gastat massa energia en el *Global Compact* com per què la Cimera de Johannesburg amenaçàs totes les negociacions fetes amb les corporacions multinacionals (*Tomorrow*, "The Russel Column", juliol 2002 a CEO 2002a).

<sup>119</sup>Pàgina oficial de la cimera: [www.un.org/jsummit/](http://www.un.org/jsummit/) (agost 2008). La fundació Heinrich Böll va organitzar un fòrum paral·lel i elaborà interessants materials, es pot veure el seguiment i els documents de la cimera per part de la fundació a: [www.worldsummit2002.org](http://www.worldsummit2002.org) (agost 2008).

La ciutat sud-africana s'havia preparat per rebre unes 75 mil persones vingudes de tots els costats del planeta, on finalment hi assistiren segons NNUU unes 21340 persones (9101 delegats governamentals, 8227 representants dels grups principals, 4012 periodistes) i 5000 voluntaris sud-africans. Segons Goldman (2002:49) una bona part dels assistents a la cimera "estaven allà per comprar (les grans empreses a la caça d'ocasions), per vendre (els governs del Sud amb fam d'efectiu) o per intercedir (les ONG empresarials) en tals transaccions".



Figura 9. Sandton Centre a Johannesburg. Seu de la WSSD (26/08/2002-4/09/2002).

Les previsions dels costos de la Cimera giraven en torn als 55 milions de dòlars, mentre que la Cimera de Rio havia costat uns 15 milions de dòlars. La major part de les despeses de la Cimera anaven a càrrec del govern Sud-africà, però es preveia que la Cimera seria més que res un bon reclam per a l'arribada massiva de gent disposada a fer turisme i de capitals disposats a invertir al país i al continent. Es plantejava la cimera com qualsevol altre esdeveniment-espectacle, on l'important és el "continent" i no el "contingut". Les previsions especulaven recaptar uns 500 milions de dòlars, emperò el nombre de visitants fallà, així com també ho feren els milions de dòlars previstos<sup>120</sup>.

A Johannesburg es varen celebrar múltiples i diverses cimeres. En primer lloc hi havia l'oficial que es trobava ubicada al Centre de Convencions de Sandton Centre. La plaça d'aquest centre comercial seu de la cimera estava totalment ocupada per una mostra automobilística de l'empresa BMW, tot un presagi del que seria aquesta cimera. Prop del centre de convencions es trobava l'Hotel Hilton, el més apropiat pel fòrum empresarial; la IUCN es situava a la seu de la major entitat financera de Sud-àfrica (Bank Nedcor Ltd.) a Sandton; el fòrum de les entitats locals organitzat per l'ICLEI a l'Hotel Crowne Plaza de la Cadena hotelera InterContinental Hotels Group, també a Sandton.

A uns 15 quilòmetres de Sandton es trobava el WaterDome, que era un gran pavelló on es tractava únicament el tema de l'aigua, i molt particularment el negoci de l'aigua amb la presència de les empreses transnacionals més importants d'aquesta branca com la *Thames Water*<sup>121</sup>. A les afores, i a 4 quilòmetres de Sandton es trobava Ubuntu, que era un centre lúdic on hi haurà diverses exposicions i actes festius, més que res es tractava d'un recinte ferial. Finalment, a uns 23 quilòmetres de Sandton, al centre d'exposicions de Nasrec hi hauria el Fòrum Global de la Societat Civil. Aproximadament es tardava prop d'una hora per recórrer aquests 23 kms. Les propostes que en aquell indret es plantejaven, com per exemple el magnífic fòrum organitzat per la Fundació Heinrich Böll en torn al Jo'burg Memo (Sachs, 2002) no arribarien mai a Sandton. Martínez-Alier (2002) es lamentava de la diferència que hi havia entre aquesta Cimera i la de Rio, ja que en aquell anterior encontre les propostes de la societat civil, excloent a les empreses, fluïen cap a la conferència oficial impregnant-la, en canvi a Johannesburg la distància (entre discursos i propostes) era abismal.

En paral·lel al procés de NNUU, els moviments socials de tot el món han obert un diàleg de caràcter nacional i internacional. Diverses xarxes d'ONG internacionals han iniciat un procés per facilitar el diàleg entre elles, aquest finalitzaria a la cimera alternativa que es celebrà a Johannesburg. Per a maximitzar les aportacions de les ONG a la cimera es va crear la Xarxa sobre Temes de Desenvolupament Sostenible<sup>122</sup>, aquesta xarxa serà una important eina de cooperació entre les ONG i els *Major Groups* (o Grups d'Interès) que estan formats per joves, dones, indígenes, sindicats, ONG, agricultors. Les tres xarxes que més esforços han destinat a la preparació de la Cimera de Johannesburg foren: ELCI (Environmental Liaison Centre

<sup>120</sup> Veure Tierra Viva (números especials de la Cimera) Thalif Deen i Farah Kahn [www.ipsnews.net](http://www.ipsnews.net) (29 d'agost 2002) i John Borwman CBC News Online 26/08/02 ([www.cbc.ca/news/features/sustainable\\_fags.html](http://www.cbc.ca/news/features/sustainable_fags.html))

<sup>121</sup> [www.thameswater.co.uk](http://www.thameswater.co.uk) (agost 2008).

<sup>122</sup> <http://sdin-ngo.net/> (agost 2008).

International); TWN (Third World Network); ANPED (Alliance Of Northern People for Environment and Development).

I. Bárcena (2003) exposa que l'anomenat fòrum alternatiu a Johannesburg no havia estat tal i, per aquest motiu, les organitzacions crítiques amb la dinàmica oficial de la Cimera varen haver de cercar espais fora de Nasrec. Així, el "Global People Forum" que en principi era el fòrum alternatiu, estava lligat política i econòmicament a NNUU i al govern Sudafricà. S'observaren fissures entre els diferents moviments de la societat civil, diferenciant-se entre fòrums i trobades oberts i gratuïts front a la cimera per la que era necessària invitació oficial i passes de seguretat, i el Fòrum de la Societat Civil que en altres ocasions havia estat el punt de trobada dels moviments socials, a Johannesburg costava 150 dòlars. Mentrestant, la Universitat de Wit, antiga presó de dones, i el ShareWorld es convertiren en els autèntics centres de la societat civil (Goldman, 2002).

Com en altres ocasions el discurs dominant es centrava en atribuir a la pobresa la culpa de tots els mals del planeta. Els empobrits del planeta tenien l'obligació de sortir de la seva situació adoptant la medicina resultant de Doha i així se suposava que s'haurien de resoldre els problemes socioecològics del planeta. Això du a J.L. Salazar (2003) a dir que aquesta cimera es presentava, sobretot, com una cimera de desenvolupament que de medi ambient, i encara més concretament del paper del comerç internacional. Aquesta era una herència de Rio. Wolfgang Sachs (2002) coordinador del *Jo'burg Memo* preveia que el tema central seria el de la pobresa, però encara restava sense plantejar el tema de la riquesa, l'opulència i el poder. D'acord amb n'Iñaki Bárcena (2003) "no pot assumir-se que el Nord va bé i el Sud és un desastre, que la negociació és entre interessos estatals i no entre pobles i que el que es necessita són diners per recolzar als pobres en lloc de canvis estructurals de l'economia global. Els pobres ho són per no tenir poder, no per la manca de diners".

L'agenda WEHAB i el posterior pla d'acció de Johannesburg presenten una clara vocació desenvolupista segons la qual s'entenia que la degradació ecològica era motivada eminentment per una manca de creixement econòmic i per tant les suposades solucions en les que s'avança foren aquelles que incidien en els països empobrits i se traduïen en l'extensió per una banda de l'accés a determinats béns i serveis per la via de més mercat i més empresa (transnacional) i, per l'altra banda, en l'adopció de la tecnociència vinculada als països centrals i les seves corporacions i centres d'investigació. No obstant, la definició imperant de pobresa és la que es desprèn de les institucions financeres multilaterals, particularment del Banc Mundial segons el qual són pobres aquelles persones que viuen amb menys d'un dòlar diari. Segons aquesta perspectiva el nombre de pobres mundials hauria passat de 1,48 miliards al 1980 (40% de la població mundial) a 1,09 miliards al 2001 (21,1% de la població mundial). Emperò, si no es té en compte la Xina, resultaria que el nombre de pobres ha passat de 840 a 890 milions en el mateix període, accentuant-se la situació a l'Àfrica Subsahariana, Europa de l'Est i Àsia Central. No obstant, la conceptualització de la pobresa és molt més complexa i en els darrers anys s'ha produït un fort procés de concentració de la població en centres urbans, al temps que s'han desestructurat bona part de xarxes econòmiques fora del mercat capitalista, amb la qual cosa una persona amb un dòlar a una zona urbana i depenent exclusivament de les relacions de mercat capitalista resulta ser més pobre que una persona en una zona rural amb el mateix dòlar (Sachs, 2007). Així, la reducció de la pobresa tal com l'entén el Banc Mundial i les institucions multilaterals ha anat lligada a una miserabilització urbana (Davis, 2007) i a Xina, on malgrat la intensitat del miracle econòmic, les desigualtats socioeconòmiques (i els conflictes socioecològics) s'ha disparat entre classes i entre regions (urbano-costaneres versus rurals-interiors) (Harvey, 2007).

Les negociacions de la Cimera es plantejarien en termes de confrontament (aparent) entre diversos grups de països. D'aquesta manera podem establir els següents grups: la UE que havia presentat l'Estratègia Europea i el Sisè Programa d'Acció Ambiental, i que proposava junt amb altres països l'anomenada *Coalition of the Willing* que presentava propostes per la lluita contra el canvi climàtic i per l'adopció de les energies renovables (Suïssa i Noruega anaven per lliure); llavors el G-77+Xina -un grup format per 133 països- que presentava serioses contradiccions internes. Un dels blocs més durs fou l'encapçalat pels EUA, conegut com JUSCANZ (Japó, EUA, Canadà, Austràlia i Nova Zelanda) i que acudiren a la Cimera per a que



aquesta s'adaptà als criteris de Doha i per desactivar els acords de Rio<sup>123</sup> i posteriors. No és d'estranyar que les delegacions més nombroses foren les dels EUA (amb 450 membres, sense el President Bush) i la del Japó (460 membres). Emperò, els EUA assistiren a Johannesburg per tal de legitimar el seu paper de gendarme mundial i preparar diplomàticament el terreny per la futura invasió d'Iraq.

Cal dir que la UE perdé força com a precursora del desenvolupament sostenible, encara que fos amb la limitada visió que presenta la UE, pel fet que durant les sessions preparatòries la presidència espanyola de la UE mostrà nul interès per aquestes qüestions. De fet la delegació espanyola era de tan sols de 38 membres, dels quals 33 eren del govern central i tan sols hi havia cinc persones externes que hi anaven en representació del Fòrum Barcelona 2004. En canvi, la major part de les delegacions estatals incorporaven membres de diversos àmbits que anaven des de l'administració estatal com és natural, però també d'altres administracions locals i regionals, científics, sindicats, ONG, etc. De fet, una administració com la francesa recollia aquesta pluralitat i l'espanyola en ocasió de la Cimera de Rio també va acollir aquesta pluralitat. El fet d'estar a dins d'una delegació no és menor, ja que permet accedir de manera més fàcil a les negociacions de la cimera, en cas contrari el seguiment i participació es compliquen seriosament. A Johannesburg, a grans trets, els membres que formaven moltes delegacions estatals foren més que criticats. De fet, el llistat de membres de les delegacions no fou accessible fins al dia abans d'acabar la Cimera la qual cosa indica el grau d'opacitat de la cimera. Finalment quan es va fer públic el llistat, hom va poder apreciar com en moltes delegacions es trobaven representants d'empreses privades que es trobaven allà per fer negoci<sup>124</sup>. Brooks (2002) diu que la Cimera semblava més una gran fira comercial a la que se li havia afegit una conferència. El mateix Brooks (2002:37) exposava que: "és obvi que aquests delegats no estaven a la cimera per representar-nos ni a vostès ni a mi, sinó per servir a les companyies que els hi paguen els seus salaris. Perquè estaven, doncs, a la "nostra" delegació? Perquè cobraren de les nostres butxaques per poder perseguir els seus obscurs interessos? És com si s'hagués seleccionat a traficants de drogues per assistir a una conferència antidrogues".

A la WSSD i a les reunions preparatòries, un gran nombre de ONGs actuaren en el que es diu "*damage control*", és a dir en pressionar per tal de no perdre algunes de les reivindicacions que havien cuallat en la societat i en l'entramat diplomàtic i institucional. Així per exemple, el Govern dels EUA a la reunió de Bali intentà dinamitar l'ajuda al desenvolupament acordada a Rio 1992, la d'oferir el 0,7% del PIB a ajuda al desenvolupament. Enlloc d'aquesta ajuda el que proposaven eren acords bilaterals en els que l'ajuda restava fermada a reformes condicionals de caràcter polític-econòmic als països receptors. És a dir, el que es proposaven eren condicionalitats semblants a les dels Programes d'Ajustament Estructural (PAE) imposades pel Fons Monetari Internacional (FMI) (CEO, 2002b).

Si a Rio es considerava, per part de la societat civil, la necessitat d'establir mecanismes de control i supervisió sobre les activitats desenvolupades per les ETN, l'Agenda 21 apuntava cap a la direcció contrària. Emperò, les dinàmiques del capitalisme global feien que al segle XXI fos inevitable, el fet de prendre accions per controlar les activitats de les ETN. Sorprenentment, els sector empresarial que s'havia constituït en forts lobbies, com la ICC, el WBCSD i el BASD, en comptes de ser necessàriament observats passen a convertir-se en els autèntics protagonistes dinamitzadors i promotors del desenvolupament sostenible. Sobre la qüestió de la comptabilitat i responsabilitat corporativa (*corporate accountability*) hi havia un consens majoritari entre els grups d'interès (*major groups*) que aquests punts havien de ser tractats a la cimera i havien de agafar un corpus normatiu. L'organització ecologista internacional Friends of the Earth va proposar a la cimera un conveni marc internacional que regulàs la responsabilitat empresarial (FoEI, 2002). Emperò la força d'un sol grup, l'empresarial, fou suficient per a la seva paralització (Earth Negotiations Bulletin, 2002). A Johannesburg, moltes ONG i els grup del G-77 pressionaren per que s'aprovés un codi vinculant sobre les responsabilitats ambientals de les corporacions, emperò aquesta proposta no fou acceptada, i només es va incloure al Pla

<sup>123</sup> El principi 7 sobre responsabilitats comunes però diferenciades i el principi 15 van quasi desaparèixer de l'agenda.

<sup>124</sup> La delegació britànica incloïa, per exemple, a representants de *Rio Tinto* i de la *Thames Water*. L'empresa *Rio Tinto* feia poc temps havia sortit a premsa per les fuites d'urani en unes mines dins territori arborigen a Austràlia, *Thames Water* havia estat senyalada per l'Agència de Medi Ambient britànica com el major contaminador del Regne Unit (Brooks, 2002).

d'Acció alguna disposició dirigida a promoure que les corporacions passin comptes voluntàriament de la seva responsabilitat.

El progrés de la cimera fou obstaculitzat per l'administració de G.W. Bush al front de l'empresa dels EUA. La delegació dels EUA va vetar, pràcticament tots els acords, i en especial aquells punts que feien referència a l'obligació de les transnacionals a passar comptes. Exxon estava essent demandada a Washington per la OIT (Organització Internacional de Treballadors) en nom d'Aceh de Sumatra, perquè Exxon va contractar a la policia local de Sumatra per apallissar als manifestants que protestaven contra l'expropiació forçosa de les seves terres per l'extracció de petroli (Brooks, 2002).

Pel 31 d'agost de 2002, el cap de setmana abans de la finalització de les negociacions es convocà una manifestació que havia d'anar des d'Alexandria<sup>125</sup>, un barri marginal a uns quatre quilòmetres de Sandton Centre, on la gent mor de Sida i l'aigua potable és un miratge. Aquesta convocatòria simbolitzà les diferents percepcions i visions dels conflictes socioambientals planetaris: mentre que hi havia una convocatòria del sindicat majoritari, COSATU (Congress of South African Trade Unions), proper al govern del Congrés Nacional Africà (CNA) contra la pobresa i a favor de la cimera; hi havia una altra convocatòria, il·legal, liderada per la xarxa de moviments socials INDABA en la que s'hi trobava el APF (Anti Privatization Forum), el moviment dels sense terra (Landless People Movement), Jubilee South Africa, Group of refugees without voice, etc. En aquesta segona manifestació hi havia l'esperit de "Porto Alegre" amb la intenció segons paraules de l'activista sud-africà Trevor Ngwane, de que la cimera es clausuràs (Bond, 2002). La manifestació del 31 d'agost representà la distància que separava als dos discursos dominants, el dels que estaven allà per fer negoci, i els que anaven allà per tal de transformar les estructures de poder i atendre a les necessitats reals de les persones. El 24 d'agost INDABA i el IFG (International Forum on Globalisation) organitzaren una manifestació pacífica pels carrers de Johannesburg. Aquesta es va saldar amb fortes càrregues policials i un elevat nombre de detinguts i ferits i així s'assegurava una cimera tranquil·la, ja que s'havia avisat a les veus discordants que les crítiques serien reprimides contundentment. Així doncs, la manifestació del 31 d'agost, una de les majors des del final de l'Apartheid (entre 40 mil i 20 mil persones), va ser atentament vigilada per una ample dispositiu policial encarregat de mantenir l'ordre.



Figura 10. Manifestació Contracimera Johannesburg (31/08/2002) sortint del barri d'Alexandria fins Sandton Centre.

- Els resultats tous de Johannesburg: el Pla d'Acció.

La situació a Johannesburg era extremadament crítica, pel que fa a les negociacions, fins i tot es parlava de la "via morta" i la possibilitat d'establir un procés Rio+11, que havia de ser posterior a la cimera. És a dir, ja s'acceptava per part de l'ecodiplomàcia el fracàs de la cimera i es preveia deixar-la en suspens per posteriorment arribar a una resolució de mínims per part dels cossos diplomàtics dels respectius països. Finalment, després de resoldre els punts més crítics que curiosament eren punts que ja havien estat acceptats a Rio 1992, com el principi de precaució i el de responsabilitats comuns però diferenciades, i el paràgraf 47 que es va batejar de les dones i que era sobre qüestions de salut però que rebia una forta oposició per part dels sectors més ultraconservadors (islàmics i estatunidencs), particularment pel que fa a qüestions com el dret a l'avort. Finalment, el resultat de Johannesburg 2002 fou molt limitat,

<sup>125</sup> Alexandria servia de recordatori als participants de la Cimera, especialment als governants i empresaris, de que no tot havia canviat des de l'abolició de l'Apartheid. Allà 300 mil persones viuen amuntegades en una superfície de prop de 5 km<sup>2</sup> (una densitat de 60000 persones/km<sup>2</sup>) sense aigua potable, electricitat, serveis sanitaris. Tot això combinat amb altes dosis de delinqüència i sida resultant de la nova situació d'apartheid econòmic (Bond, 2000).

tan sols no s'havien perdut alguns dels temes incorporats a l'agenda de la política global des de Rio. El resultat final fou una Declaració Política i un Pla d'Acció.

Aquest Pla d'Acció consta de deu capítols i 153 paràgrafs, ocupant 53 pàgines. La reducció de quantitat de pàgines va en consonància en la reducció de qualitat respecte de Rio. Nogensmenys, i encara que Kofi Annan afirmàs que els acords tipus II no suplantarien els acords tipus I (Declaració Política i Pla d'Acció) les evidències eren unes altres. És a dir, Johannesburg presentà un canvi substantiu respecte de Rio, ja que s'abandona la política que resultaria en acords fermes (Tipus I) que haurien d'adquirir la forma de convenis i s'adopta la via del voluntarisme corporatiu (Acords Tipus II) que no suposen acords fermes. Bruno (4/09/2002) del CorpWatch manifestava que el dia 31 d'agost va ser un dia trist per les Nacions Unides, ja que després de nombroses manifestacions contra de les institucions econòmico-financeres (BM, FMI, OMC, etc) li havia arribat el torn a les NNUU. La manifestació de Johannesburg ha estat la major en contra de les NNUU que ja havia perdut el seu paper de contrapès a les institucions del capitalisme global.

**El Pla d'Acció de Johannesburg 2002** incorpora els següents **capítols**<sup>126</sup>:

### **1. Introducció.**

Es remunta a l'Agenda 21 i destaca la importància de l'ètica per tenir una actitud vers el desenvolupament sostenible.

### **2. Eradicació de la pobresa.**

- 2.1. Es pretén reduir a la meitat, pel 2015, la proporció de gent que viu amb menys d'un dòlar per dia, el nombre de persones que pateixen fam o que no tenen accés a aigua potable i serveis de sanejament. En aquests aspectes hi havia un consens en quant als objectius a seguir, emperò la presència de les empreses dedicades a la gestió de l'aigua, així com successius episodis de privatització de l'aigua donaven a entendre que en el text hi mancava afegir-hi "que per a que la gestió fos eficient i eficaç calia privatitzar els serveis". La *privatopia* en àmbits encara poc mercantilitzats fou bastant notable a Johannesburg.
- 2.2. S'estableix un *fons de solidaritat mundial* per erradicar la pobresa. Aquest fons havia estat rebutjat per la UE i no quedà ni dotat, ni tampoc s'establí cap fita concreta. En aquest apartat no es va acceptar cap menció a la condonació del deute extern i molt menys cap referència al deute ecològic dels països del Nord respecte als del Sud.
- 2.3. Millorar d'aquí al 2020 el nivell de vida de al manco 100 milions de persones que viuen a barraques.
- 2.4. Assumir la Declaració de Principis relativa a drets fonamentals en el treball de l'ILO (International Labour Organisation) i prendre mesures per eliminar les pitjors formes de treball infantil.

### **3. Modificar les modalitats insostenibles de consum i producció.**

- 3.1. Elaborar programes de treball decennals en suport a les iniciatives regionals i nacionals per accelerar el canvi cap a un consum i producció més sostenibles.
- 3.2. Incrementar l'ecoeficiència i la producció més neta mitjançant incentius i programes de suport.
- 3.3. Promoure codis de responsabilitat socioambiental corporativa, així com la seva comptabilitat. Cosa que queda com a simple intenció, però lluny de ser clarament vinculant. Aquest fou una de les principals demandes del G-77 i dels moviments socials.
- 3.4. Animar a que les institucions financeres incloguin consideracions sobre el desenvolupament sostenible en la seva presa de decisions.
- 3.5. Prevenir i minimitzar els residus i maximitzar la reutilització, reciclatge i emprar materials alternatius que siguin ambientalment acceptables.
- 3.6. Prevenir els danys resultats dels moviments entre fronteres de residus perillosos.
- 3.7. Promoure el transport sostenible i la diversificació de les fonts energètiques. Segurament el punt sobre l'energia i les conseqüències del model energètic fou dels més conflictius. Encara que l'energia era un dels temes centrals, la UE no aconseguí que s'incorporàs al Pla d'Acció una menció explícita al compliment del Protocol de Kyoto. Per sortir del pas, pel que havia de ser

<sup>126</sup> A partir dels documents oficials i els debats sorgits al respecte s'ha fet una anàlisi i interpretació personal de les principals accions i acords. També es presenten les polèmiques que suscitarren.

- una de les seves principals aportacions va promoure la "Coalition of the Willing", que seran aquells països que es proposaran substituir el 15% del consum energètic amb fonts renovables. Els punts sobre energia quedaren buits de contingut i es llevaren de l'esborrany qualsevol menció a terminis concrets i objectius concretes, per quedar en un text ambigu.
- 3.8. Aplicar el nou sistema d'etiquetatge i classificació de productes químics, harmonitzat a nivell mundial, cap al 2008. Emperò es rebutjà incloure cap referència a l'ecoetiquetatge.
  - 3.9. Promoure la gestió dels productes químics i residus tòxics al llarg de tot el seu cicle de vida i prevenir tràfic il·legal de productes químics perillosos. No obstant, desapareix la menció a recolzar finançament i tècnicament als països en desenvolupament per la gestió dels residus perillosos i els productes químics.

#### **4. Protecció i gestió de la base de recursos naturals del desenvolupament econòmic i social.**

Es definia en aquest apartat la regressió i pèrdua dels recursos naturals, per aquest motiu es pretenien fixar una sèrie de accions concretes, amb dates fixades, incloent-hi el principi de precaució. En aquest apartat el JUSCANZ va manifestar que no hi havia evidències científiques per a que l'enunciat de partida fos cert i que per això mateix s'oposaven tant a la inclusió del principi de precaució com de posar cap objectiu i data concreta.

- 4.1. En quant a les pesca es preveu mantenir o restaurar les poblacions de peixos a uns nivells que puguin permetre una pesca sostenible, d'aquí al 2015. En aquest apartat, s'inclou i no de manera innocent l'afegit de que s'assoleixi aquest objectiu "allà on sigui possible" i la pregunta que hom es pot fer és: i que passarà si no és possible?
- 4.2. El punt sobre desastres naturals estava pràcticament acordat, i fa esment a l'ajuda internacional en cas de desastres naturals, també inclou la prevenció, emperò les evidències mostren que l'actuació és en quant a resposta i no tant en la seva prevenció.
- 4.3. Es fa esment al canvi climàtic, deixant el protocol de Kyoto per als països que l'havien ratificat. Com hem dit, la UE havia forçat incloure una menció més específica cosa que fou rebutjada pels EUA. Per la seva banda, la UE treballà en aconseguir socis per la ratificació de Kyoto, rebent un compromís ferm per part de països com Xina, Rússia, Canadà. Aquestes negociacions permeteren la posterior ratificació de molts països que acabaran en l'entrada en vigor del Protocol de Kyoto al febrer de 2005.
- 4.4. S'acorda millorar l'accés als països subdesenvolupats a productes alternatius que no afectin a la disminució de la capa d'ozó cap al 2010. Es parla a nivell orientatiu, mentre que als països rics això ja era una realitat des de finals dels vuitanta.
- 4.5. Es defensa l'agricultura sostenible i el desenvolupament rural com a mecanismes per l'eradicació de la pobresa i també hi hagué acord en quant a la lluita contra els conreus de la "droga". Nogensmenys, i amb acord entre EUA i UE, es va eliminar tota menció a la reducció de les subvencions i distorsions del mercat dels productes agrícoles.
- 4.6. S'acorda el paper del turisme sostenible per a la protecció de la biodiversitat, amb ja un total acord a Bali.
- 4.7. En desertificació es remetien al conveni sobre desertificació i s'incorpora aquesta com a línia prioritària del FMAM (Fons pel Medi Ambient Mundial).
- 4.8. En quant a la biodiversitat es fa una crida per aconseguir al 2010 una reducció significativa en la minva de diversitat biològica i negociar un règim internacional per promoure i assegurar una justa i equitativa distribució dels beneficis derivats de la utilització dels recursos genètics. Aquest tema fou un dels polèmics que arribà a Johannesburg sense acordar ja que un gran nombre de països reclamaven un règim legal fort amb capacitats sancionadores. Els EUA es va oposar a la inclusió de referències concretes que s'oposassin a les regles de l'OMC sobre els TRIPS, deixant la porta oberta als processos actuals de biopirateria dels que la indústria dels EUA és la gran beneficiària.
- 4.9. Reforçament de les lleis forestals d'àmbit nacional i prendre acció vers el tràfic il·legal de productes forestals. Els acords són tímids, però sembla que hi havia acord entre els països.

<sup>127</sup> Sud-àfrica encara pateix les conseqüències d'un brot de còlera, potenciat pel tall en el subministrament d'aigua i electricitat aprovats pel govern. En iniciar-se el brot de còlera que afectà a 140 mil persones, l'administració tancà un miler de fonts d'aigua potable als territoris zulus rurals, ja que els usuaris no podien pagar els set dòlars de quota de reconexió. El projecte de serveis municipals de la Universitat de Wits ([www.queensu.ca/misp](http://www.queensu.ca/misp)) realitzà un estudi el 2001 on es demostrava que més dels 44 milions d'habitants del país havien patit talls en el subministrament d'aigua i electricitat, afirmant els epidemiòlegs que en aquests talls es troben les causes detonants de l'epidèmia de còlera. Aquest país també és una bona mostra de l'aplicació de les mesures privatitzadores, destacant la privatització del servei de l'aigua potable que va anar a parar a mans de la multinacional francesa Suez, i l'electricitat també ha estat privatitzada (Goldman, 2002).

4.10. També hi ha un sobre "mineria sostenible" la qual cosa resulta ser un autèntic oxymoron.

## **5. Desenvolupament sostenible en un món en vies de globalització**

En aquest capítol, un dels més polèmics es fa clara referència als resultats de Doha i al Consens de Monterrey que seran qui marcaran les pautes. Aquest capítol arribà a Johannesburg amb només el 7% del text aprovat.

5.1. Al final el que resta és una clara al·lusió al foment del comerç internacional, amb les regles de Doha, per tal de promoure el desenvolupament sostenible i que per la qual cosa els països subdesenvolupats rebran l'ajuda i cooperació internacional.

## **6. Salut i desenvolupament sostenible**

Aquest era un dels capítols menys conflictius, essent el 97% acordat a Bali. En aquest capítol, el paràgraf 47, el de "les dones", fou el més polèmic. La polèmica venia pel fet que els grups de dones demanaven la inclusió d'un afegit al text que inclogués el respecte als drets humans i a les llibertats fonamentals. Es veu que la pressió de l'integrisme religiós, especialment el dels EUA i alguns països islàmics, no ho acceptaven.

- 6.1. S'acorda reduir 2/3 la mortalitat infantil i la mortalitat maternal, respecte dels índexs de referència del 2000, cap al 2015.
- 6.2. Reduir la incidència de l'VIH entre els joves (15-24 anys) en un 25%, en els països més afectats d'aquí al 2005, i globalment d'aquí al 2010.
- 6.3. Es comprometen a proveir recursos per recolzar el Fons Global per lluitar contra la SIDA, la tuberculosi i la malària. No obstant, els EUA va plantar una forta oposició al fet que es parlàs de serveis d'atenció sanitària, ells proposaven que es separàs l'atenció sanitària i els serveis sanitaris, estant d'acord en l'accés a tothom a l'atenció sanitària, però no als serveis sanitaris, en clara defensa de la indústria farmacèutica i de la imminent expansió de la privatització de la sanitat al planeta.

## **7. Desenvolupament sostenible dels petits estats insulars.**

En aquest capítol es reconeix la especificitat dels petits Estats insulars, i s'inclouen dins dels objectius del FMAM. A més es considera la possibilitat de sol·licitar a NNUU una reunió per tractar específicament el tema del desenvolupament sostenible als petits estats insulars.

7.1. Hi ha ja un acord total a Bali. Es tracten els temes relacionats amb pesca, turisme sostenible, gestió de riscos, estratègies d'adaptació als impactes del canvi climàtic, etc.

## **8. Desenvolupament sostenible per Àfrica.**

El fet de desenvolupar la Cimera al continent africà tenia per objectiu analitzar i intentar resoldre la situació en que es trobava.

8.1. Per canviar de rumb el destí del continent africà es proposa la creació de la **NEPAD** (New Partnership for African Development) que establia un programa específic d'ajudes per Àfrica. El paquet del NEPAD plantejava una sèrie d'objectius lloables, amb un fort suport dels governs africans, però amb una forta contestació social que veuen la NEPAD com una nova agenda de tall neoliberal que aprofundirà en la crisi socioambiental del continent amb la privatització de serveis bàsics<sup>127</sup>.

### **8.bis Altres iniciatives regionals.**

Aquest capítol fa esment a les iniciatives dels grans conjunts regionals: Amèrica Llatina; Àsia i el Pacífic; Àsia Occidental; la Comissió Econòmica Europea.

## **9. Mitjans d'execució.**

Aquest capítol es refereix a aspectes com el finançament, el comerç, la transferència de tecnologia, l'educació i la construcció de capacitats i oportunitats. Com era d'esperar, en el punt de posar els aspectes clars com per exemple la qüestió del finançament és on hi va haver fortes controvèrsies i pocs acords inicials.

- 9.1. Pel que fa a finançament no es va fer cap avanç respecte del que hi havia, en principi quedava el compromís d'aportar l'ajuda oficial al desenvolupament del 0,7% (que havia minvat de Rio a Johannesburg) sense acceptar cap alteració al respecte. Llavors, la resta del finançament restava en mans del FMAM, que estava gestionat pel Banc Mundial i que havia rebut fortes crítiques per part del G-77 i els moviments socials, en canvi a Johannesburg s'aplaudeix l'ampliació d'objectius d'aquest fons. En el cas del finançament només s'havia pogut acordar un 11% del text a Bali, representant els forts desacords al respecte.
- 9.2. Es reconeix el paper del comerç com a mitjà d'execució i consecució del desenvolupament sostenible. Aquest apartat resta al que s'havia disposat a Doha sense abordar nous àmbits i es recomana establir lligams entre el PNUMA i l'OMC. També és un apartat polèmic que arriba a Johannesburg amb fortes desavinences.
- 9.3. Es destaca el paper de la ciència amb l'objectiu de fomentar la capacitat científica i la transferència tecnològica per al desenvolupament sostenible.

#### 10. Marc institucional pel desenvolupament sostenible.

- En aquest capítol es reforça, o pretén reforçar, el paper de la CDS (Comissió pel Desenvolupament Sostenible) i també s'intenta aprofundir en el treball conjunt entre diferents agències de NNUU, entre aquestes i les institucions financeres i econòmiques globals, i amb les diferents administracions de govern en diferents àmbits.
- En referència als grups principals, on hi són presents des de la comunitat científica a les ONG, aquests són entesos com a claus per la consecució del desenvolupament sostenible. Emperò front a la proposta de la UE per tal d'assumir els principis i criteris del Conveni d'Aarhus (1998) sobre accés a la informació i justícia ambiental, a nivell global, foren definitivament eliminats del text.
- Una vegada més, en l'àmbit estatal i en vistes al fracàs de l'establert en passades edicions, es proposa que els estats formulin i elaborin les seves estratègies de desenvolupament sostenible per l'any 2005.
- Una de les qüestions que ni tan sols va aparèixer i que havia estat formulada insistentment i en múltiples àmbits (Sachs, 2002; French, 2002) era la necessitat de crear una OMMA (Organització Mundial del Medi Ambient) amb unes competències semblants a les que tenen altres organitzacions mundials, com la del comerç o la de la salut. Aquesta OMMA hauria de substituir el PNUMA que no és més que un programa i que és depenent de les aportacions financeres de tercers, amb la qual cosa té una capacitat més aviat limitada, i a més no té cap caràcter sancionador. En comptes d'això es donen més competències al ECOSOC (Consell Econòmic i Social de NNUU).

- Els governs regionals volen protagonisme. La Declaració de Gauteng.

A Johannesburg es va presentar per part d'una coalició de governs regionals, en total 22 governs regionals<sup>128</sup>, la **Declaració de Gauteng** segons la qual els nivells administratius que es troben entre els governs estatals i els locals (municipals) formalitzen la seva aliança. La motivació d'aquesta declaració venia donada pel fet que mentre els governs estatals i locals són presents a moltes de les cimeres, els governs regionals que en moltes ocasions són els que tenen major nombre de responsabilitats en matèria ambiental hi puguin ser presents i tinguin veu al respecte. El paràgraf segon de la Declaració de Gauteng diu: "les esferes de govern que representem són responsables de moltes de les polítiques, sistemes i serveis que poden fer possible un futur més sostenible per als nostres ciutadans<sup>129</sup>". Un dels objectius de la declaració era, a part de configurar aquest col·lectiu, el que cada regió desenvolupés una estratègia pròpia de sostenibilitat. En el marc de les Illes Balears es va dur a terme durant l'any 2002, aprofitant el fet que aquell era l'any preparatiu per Johannesburg el **Fòrum per a la Sostenibilitat de les Illes Balears** on es tractaren tant les problemàtiques socioambientals a les Illes Balears com aquelles creades per les Illes i que afectaven a d'altres territoris. Al 31 de gener de 2003 el Govern de les Illes Balears signà la Declaració de Gauteng, assumint els seus compromisos i al mes de maig de 2003 es presentava com a fruit de les dinàmiques del Fòrum per a la Sostenibilitat **l'Estratègia per a la Sostenibilitat de les Illes Balears** (Murray, 2003). Un document i una feina que seria llançada a les cavernes de l'administració autonòmica amb el

<sup>128</sup> Governos autonòmics, districtes, divisions, emirats, federaciones, voblasti, Kilil, etc.

<sup>129</sup> Declaració de Gauteng: [www.agenda-transfer.net/agenda-service/admin/download/Gauteng%20Declaration%206-9-02.pdf](http://www.agenda-transfer.net/agenda-service/admin/download/Gauteng%20Declaration%206-9-02.pdf) (agost 2008).

canvi de color polític al Govern de les Illes Balears resultat de les eleccions del maig de 2003 i que foren guanyades pel Partit Popular amb el que havia estat ministre de medi ambient, Jaume Matas.

- El gir corporatiu i els resultats voluntaristes dels Acords Tipus II.

Mentre que es produïa una mena de farsa a les dependències del Sandton Convention Centre, les negociacions més transcendents i que afecten a la insostenibilitat planetària es desenvolupaven en altres indrets. El desenvolupament sostenible es catapultat a Johannesburg com un autèntic logo que servirà de legitimització per les activitats d'algunes de les empreses més salvatges del planeta. El *Sunday Times* de Johannesburg presentava en titulars a primera plana: "**Business all smiles after summit, Greens look a bit pale**"<sup>130</sup> (*Sunday Times*: 8/09/2002). Les iniciatives **tipus II** foren les que agafaran una autèntica dimensió, i on es van destinar la major part dels esforços per part de les empreses, governs i també algunes ONG que entraren dins del joc del pragmatisme. Balanyà (2002) defineix l'expansió d'aquests acords com una *bacanal público-privada* essent una clara mostra del fracàs de les institucions públiques i els mecanismes polítics per conduir la societat urbano-industrial cap a pautes ecològicament més sostenibles i socialment més democràtiques, a més de simbolitzar clarament el final del multilateralisme en front dels poders privats i dels diners.

Darrera la lògica dels acords tipus II està la idea de posar en comú la opinió dels *grups majoritaris*<sup>131</sup> i d'aquesta manera teòricament s'hauria de poder arribar a solucions on tots els grups s'impliquessin. Aparentment, podria semblar una bona opció, emperò no contempla per res les diferents relacions de poder dels grups que ho conformen. L'establiment d'aquests acords corre paral·lel al desmantellament dels acords tipus I, que resten en quelcom testimonial i indefinit. Just abans d'iniciar-se la Cimera de Johannesburg ja hi havia unes 220 iniciatives tipus II que pujaven a 235 milions de dòlars<sup>132</sup>. Aquests acords són signats entre diferents membres, com per exemple entre dos països, o un país i una agència de NNUU, o una empresa i un país, etc. Per exemple, els EUA anuncià que invertiria 971 milions de dòlars en temes d'aigua, 43 milions de dòlars en temes energètics, etc. El que no es diu es com es gastaren aquests diners i tampoc s'estableixen els criteris i mecanismes de seguiment i control.

En quant als acords tipus II els autèntics protagonistes foren els lobbies empresarials representants de les corporacions transnacionals, que presentaren un gran nombre de projectes. Cal destacar pel ressò mediàtic que suscitaron la signatura dels convenis entre Greenpeace i el WBCSD (World Business Council for Sustainable Development) per a lluitar conjuntament contra el canvi climàtic. Hores abans de la signatura d'aquell conveni, Michael Dorsey (directiu del Sierra Club) en una taula rodona per un programa de la BBC havia dirigit fortíssimes crítiques a Sir Mark Moody-Stuart (director del BASD) al qui responsabilitzà pel seu paper jugat com a executiu de la Shell el 1995 quan es va executar a l'escriptor nigerià Ken Saro-Wiwa. Un altre acord que va tenir un cert ressò mediàtic fou el signat entre UNICEF i McDonalds, per a la promoció de la campanya en favor dels nins del món i una alimentació saludable (Balanyà, 2002; CEO, 2002a; CEO2002b).

Si Naredo (2001b) es lamentava que d'Estocolm a Rio havia hagut un descens de compromís vers la sostenibilitat, passant la responsabilitat i accions de l'àmbit global i nacional a l'àmbit local, a Johannesburg es pot dir que s'ha produït un altre salt que va de l'actuació pública a la privada. En definitiva, la Cimera de Johannesburg ha suposat un gir en les dinàmiques de les reunions internacionals sobre el medi ambient. Les previsions, per part de molts països i moviments socials, que a Johannesburg s'abordarien els temes que havien quedat exclosos a Rio van ser equivocades. La creixent polarització social mundial i el nou escenari de guerra global permanent posterior a l'11-S es va traslladar a Johannesburg on es va simbolitzar l'abandonament de l'intent de resoldre els conflictes socials mundials en base al multilateralisme. La justificació de la seguretat va servir de pretext per refermar postures unilaterals que es traduïren en acords bilaterals que tendeixen a reforçar aliances estratègiques

<sup>130</sup> Els negocis somriuen després de la Cimera. Els ecologistes semblen una mica pàlids.

<sup>131</sup> Els *major groups* són: dones, joves i infància, pobles indígenes, ONG, autoritats locals, treballadors i sindicats, comunitat científica i tecnològica, camperols, empresa i indústria.

<sup>132</sup> Type 2 partnership initiatives a [www.un.org/jsummit/html/documents/crps/a\\_conf199\\_crp5.pdf](http://www.un.org/jsummit/html/documents/crps/a_conf199_crp5.pdf) (agost 2008); Supplement to type 2 initiatives a [www.un.org/jsummit/html/documents/crps/a\\_conf199\\_crp5\\_add1.pdf](http://www.un.org/jsummit/html/documents/crps/a_conf199_crp5_add1.pdf) (agost 2008).

i en les que les relacions de poder són tremendament desiguals, resultant-ne particularment beneficiats els Estats poderosos, les unions regionals i les empreses transnacionals.

A Johannesburg es manifestà el col·lapse de les institucions multilaterals que treballaven pel bé comú, o així ho feien veure, per deixar pas clarament als interessos del *govern corporatiu*. Paral·lelament surt reforçat el terme de desenvolupament sostenible com a logo, al mateix temps que s'assisteix a la seva total banalització. Aquesta conferència marca un punt d'inflexió en la política internacional amb la imposició dels mecanismes de domini fort, front als mecanismes de domini dolç de la globalització dels felços 1990 (Fernández-Durán, 2003a). La situació mundial post-Johannesburg s'ha caracteritzat per la intensificació dels conflictes geopolítics i socioecològics que estan molt relacionats amb el final del petroli barat i les lògiques d'acumulació del capital financer. D'aquesta manera ha retornat a sobre la taula la qüestió de la finitud dels recursos naturals, al temps que el deteriorament dels ecosistemes, la pèrdua de diversitat biològica i la contaminació han seguit una tendència ascendent. A més, els gegants asiàtics han anat assolint un important protagonisme en l'escena mundial, convertits en la gran fàbrica global. Així com, la Rússia autoritària de Vladimir Putin de la mà dels hidrocarburs i els països exportadors de petroli han recobrat protagonisme mundial. Així doncs, la situació de principis de mil·lenni és molt semblant a la dels anys 1970 en el moment en que en plena Guerra Freda, esclatà la crisi energètica. Encara que 30 anys després, queda menys petroli a les entranyes de la Terra i la societat és més petroadicte. Finalment, la crisi de l'economia especulativo-financera arran de l'esclat de les hipoteques *subprime* als EUA sembla marcar, junt amb els esdeveniments a partir de l'11-S 2001, la ruptura del règim d'acumulació flexible de predomini financer i l'ordre internacional de domini absolut del neoliberalisme de finals del segle XX. Així com la ruptura del règim d'acumulació fordista es va resoldre amb la imposició de la dogma neoliberal de la mà de la "doctrina del shock" (Klein, 2007) a l'actualitat es donen moltes senyals que apunten cap a la intensificació de dita doctrina. No obstant, les circumstàncies geohistòriques vigents són diferents a les de fa prop de 40 anys i el desplegament d'una societat civil global que representa un cert contrapoder fa que aventurar qualsevol tipus de pronòstic sigui extremadament incert.

Ernest Garcia (2007) assenyalava que els canvis en curs caracteritzats per la translimitació dels límits biofísics, particularment el petroli, han donat lloc al sorgiment de discussions sobre la transició cap a societats post-fossilistes. Aquestes s'enquadren en el què Garcia (2007) ha denominat com a utopies post-fossilistes. D'acord amb aquest autor, hi ha prou indicis per assenyalar que la transició cap a un descens en els requeriments energètics de la societat urbano-industrial molt probablement es saldarà amb una situació de majors tensions i conflictes ja que "un descens relativament ordenat requeriria dosis de capacitat anticipadora, convicció democràtica, cohesió social i solidaritat internacional molt superiors a les que avui pareixen disponibles" (Garcia 2007:33). En qualsevol cas, Garcia (2007) deixa la porta oberta als escenaris incerts del futur que haurà d'afrontar la societat complexa del segle XXI.

Des de l'esclat de la crisi financera s'ha imposat una nova ronda de polítiques neoliberals. En aquest context, la XV Conferència Internacional sobre el Canvi Climàtic celebrada a Copenhague (7-18 de desembre de 2009) exemplifica la deriva de la política internacional, en concret pel que fa a la qüestió climàtica, amb un notable retrocés respecte de Kyoto. Aquesta conferència posà de manifest la feblesa de l'arquitectura institucional de Nacions Unides, marcada per l'enorme poder dels grans contaminants encapçalats pels EUA i la Xina (Ortega, 2010). Per altra banda, s'ha reclamat la necessitat d'impulsar un "Green New Deal", inspirat en el keynesianisme ecològic i amb una ampla reflexió teòrica sobre les vinculacions entre la crisi econòmico-financera i la crisi ecològica (The Green New Deal Group, 2008; UNEP, 2009). No obstant això, des del poder, aquest Green New Deal s'ha entès bàsicament com l'impuls de les energies renovables, per tal de rompre amb la dependència dels països del capitalisme avançat respecte dels combustibles fòssils. Aquesta proposta, llançada pel president dels EUA, Barack Obama, ha estat qualificada com una estratègia que persegueix a través de la intervenció de l'Estat i l'ajuda pública, obrir nous nínxols d'acumulació del capital, sense qüestionar les relacions de poder que es troben al darrera dels conflictes socioecològics. Per tant, d'acord amb aquestes crítiques, no representaria una ruptura amb les lògiques neoliberals imperants. Així i tot, amb l'aprofondiment de la crisi sistèmica, els poderosos han desatès les propostes del Green New Deal i, a canvi, han reforçat les lògiques financeres i antiecològiques (Custers, 2009).



Georgescu-Roegen (2007 [1977]:84-85) als anys 1970 concloïa un article amb unes reflexions de plena vigència en aquests moments: "L'home haurà de lluitar amb la naturalesa per mantenir la seva existència exosomàtica, i aquesta lluita continuarà fins a tenir les seves ramificacions en el conflicte social i possiblement també en conflagracions internacionals. L'única esperança que té la ciència és atenuar aquests conflictes, no eliminant-los amb recomanacions purament tècniques o econòmiques, sinó amb l'ajuda d'una escala de valors realista [...] Els valors poden canviar-se, si és que se pot, per persuasió, però no per coerció".

#### 4.4.2. Diferents formes d'entendre la cosa. Els discursos de la sostenibilitat.

Arran de l'anàlisi de l'evolució del que hem definit com a *ecocràcia* es desprenen diverses concepcions del que s'entén per desenvolupament sostenible, o millor dit sostenibilitat, Aquestes no fan més que subratllar els discursos ideològics que el sustenten. D'aquesta manera, es pot fer una classificació del que podríem anomenar els discursos de la sostenibilitat. De la lectura de l'apartat anterior, es desprèn com la qüestió del desenvolupament sostenible pot ser entesa fonamentalment com a un concepte multidimensional i per aquest mateix motiu cal abordar-ho a partir d'una visió ampla o integradora. L'abundant literatura al respecte, no sempre ens ajuda a aclarir de que parlem quan ens referim al desenvolupament sostenible i segurament cadascuna de les obres sobre la temàtica es correspon a diferents concepcions d'entendre la cosa. La sostenibilitat, com hem indicat anteriorment, també ha trastocat el propi corpus científic amb la incorporació de noves aproximacions, com la ciència postnormal que suposen autèntics reptes per la ciència en termes paradigmàtics (Kuhn, 1975).

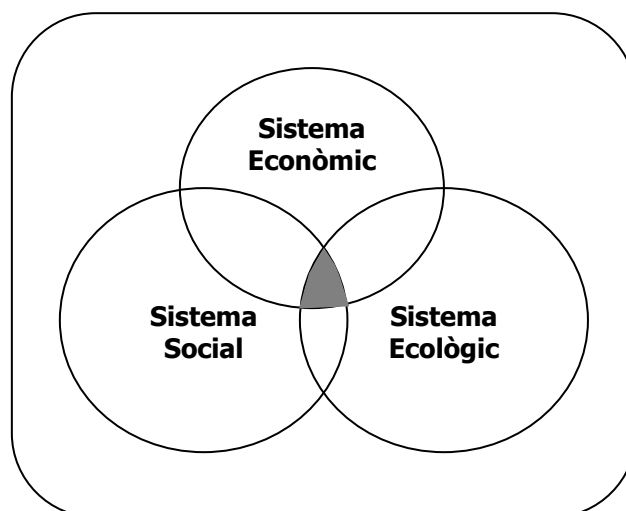
Si es recorre a l'origen semàntic de la traducció del *sustainable* (anglès) tenim que hi hauria dues possibles traduccions del mot: la primera seria la de *sostenible* que és allò que es pot sostenir per a que no decaigui, s'esbuqui o sigui desplaçat per una força, és a dir una concepció de caràcter mecànic; i l'altre seria *sustentable* que seria allò que es pot sustentar de forma tal que no decaigui perquè conservi el seu vigor i es mantingui amb el sustent o aliment necessari, essent aquesta una concepció de tipus organicista. Encara que no signifiquin exactament el mateix, ambdues accepcions han estat emprades indistintament i serien vàlides i complementàries ja que fan esment a la pervivència de l'espècie humana i al manteniment de la Terra com a organisme (Garcia, 1999).

Naredo (1998) l'encerta quan assenyalava que l'aportació més important de la discussió sobre el desenvolupament sostenible és que en afegir l'adjectiu sostenible defineix per omissió que l'altre desenvolupament és, doncs, insostenible. Lélé (1991) ja a inicis dels noranta denunciava la pèrdua de significat de gran part de la literatura sorgida en torn a la temàtica del desenvolupament sostenible, en combinar per una banda els objectius tradicionals del desenvolupament i per l'altra els desitjos de protecció ambiental. Així doncs, gran part de les discussions han anat derivant en la cerca de solucions tècniques a un problema sobretot polític. A més destaca la ironia del concepte de *desenvolupament sostenible* sorgit de l'Informe Brundtland que incideix en el creixement econòmic per tal de resoldre els problemes de la pobresa i degradació ambiental. D'aquesta manera, l'ús del terme "sostenible" palès en una vasta literatura i sobretot en les grans declaracions institucionals –empresarials i estatals– s'inscriu en la inflació d'alguns termes que es posen de moda. El seu triomf es caracteritza pel fet que són suficientment ambigus com per ser emprats repetidament sense que això impliqui ni suposi cap actuació pràctica. Així, per exemple a la secció que fa referència a les infraestructures de transport del Pla Territorial de Mallorca inclou "alegrement" el desenvolupament sostenible fins a catorze vegades, quan la seva execució ha estat de les més contestades en la història recent de Mallorca, amb una manifestació massiva el 14/02/2004 encapçalada pel grup ecologista GOB i que precisament s'oposaven a la progressiva insostenibilitat del model territorial de Mallorca derivat de la construcció de les megainfraestructures de transport recollides en dit pla.

Ernest Garcia (1999) comenta que en l'anunci d'un desenvolupament sostenible s'actua en un doble front: en primer lloc, la menció al desenvolupament actua com a una reafirmació o recordatori en el sentit de que el camí seguit ha estat encertat; i en segon lloc, l'intent de fer-ho a partir d'ara sostenible com una promesa per un futur sense restriccions ni decadències. Segons Garcia (1999) l'èxit del terme desenvolupament sostenible no estriba tan sols en la seva ambigüitat teòrica o conceptual, sinó sobretot en la política.

Entre la literatura habitual es tendeix a definir el *desenvolupament sostenible* com un terme multidimensional que pot ser simplificat per una expressió en la que es poden establir tres pilars bàsics: el social, l'econòmic i l'ambiental. Segons els autors que defensen aquesta interpretació, el desenvolupament sostenible es trobarà al punt intermig entre els tres sistemes<sup>133</sup> com si es tractés d'un mecanisme en el que cal introduir alguns ajustaments, però que no retoca els fonaments de les regles del joc econòmic i social imperants que han conduït a la situació d'insostenibilitat planetària.

Figura 10.



Harris (2001) sintetitza aquesta perspectiva:

1. **Econòmic:** un sistema econòmic sostenible ha de ser capaç de produir béns i serveis sobre una base permanent, mantenir nivells controlables de govern i deute extern, i evitar desequilibris sectorials extrems que afectin la producció agrícola i industrial.
2. **Ambiental:** un sistema ambientalment sostenible ha de mantenir estable la base de recursos, evitar la sobreexplotació dels recursos renovables o les funcions d'absorció dels ecosistemes, i consumir els recursos no renovables només al nivell que les inversions es destinin per la cerca de substituïts adequats i renovables. Aquesta inclou: el manteniment de la biodiversitat, estabilitat atmosfèrica, i altres funcions ecològiques no classificades com a purament econòmiques.
3. **Social:** un sistema social sostenible ha d'assolir la justícia en termes de distribució i oportunitat, provisió adequada de serveis socials, equitat de gènere, i participació pública.

Encara que sigui cert, que pel que fa a la sostenibilitat s'han d'intentar a grans trets assolir els objectius que Harris (2001) proposa, cal tenir present com R. Norgaard (1994) assenyala que és impossible definir el que és el desenvolupament sostenible de manera operativa, amb el nivell de control i detall que presumeix la lògica de la modernitat. De fet, per a plantejar els objectius de la sostenibilitat cal abandonar els fonaments analític-parcelaris per plantejar una anàlisi crítica i un enfocament resolutiu dels conflictes des de la complexitat. Entre aquests enfocaments es podria apuntar el **bioeconòmic** de N. Georgescu-Roegen (Georgescu-Roegen, 1996; Carpintero, 2006; Carpintero, 2007) o l'enfocament **ecointegrador** definit als anys 1980 per José Manuel Naredo (Naredo, 2003a; Naredo, 2006) i que són recollits en bona mesura per l'**economia ecològica**.

Per Norgaard (1994) un dels reptes de la sostenibilitat va en la direcció de qüestionar l'imaginari col·lectiu que vincula creixement econòmic i progrés científic-tècnic provinents de la

<sup>133</sup> Per veure un recull interessant de plantejaments anar a Harris, J.M.; Wise, T.A.; Gallgher, K.P.; Goodwin, N.R. (eds) (2001) *A survey of sustainable development: social and economic dimensions*. Island Press, Washington.

modernitat i proposar una nova forma de veure i entendre el món, que ell anomena coevolució. La coevolució és entesa des d'una perspectiva dinàmica de les relacions entre l'espècie humana i la natura fonamentada en destacar la complexitat d'aquestes relacions, i en concret del desenvolupament econòmic. Norgaard (1994) dóna a la diana quan dispara la pregunta: **què és el què ha de ser sostingut?**, llavors cadascú dirà la seva, evidentment és aquí en que és produeix un conflicte clar d'interessos que cal atendre i per això mateix no es pot tractar solsament d'una solució tècnica. Norgaard (1994) considera que la transició cap a una societat sostenible requereix: primer un sentit positiu de la interdependència entre individus i cultures, fent al·lusió a les diversitats culturals; segon, un canvi i transformació de les formes i pràctiques polítiques; i tercer, apropar més i millors informacions a la ciutadania.

*4.4.2.1. Dels conflictes en torn a la proposta de l'estat estacionari al progressiu abandonament del terme desenvolupament sostenible.*

Com s'ha esmentat anteriorment, N. Georgescu-Roegen als primers anys 1970 ja va propugnar un programa **bioeconòmic** (Georgescu-Roegen, 1976; Carpintero, 2006; Carpintero, 2007). Georgescu-Roegen entenia el procés econòmic des d'una perspectiva evolutiva, i per tant no estava exempt de les lleis de la naturalesa, i molt particularment la segona llei de termodinàmica, la llei de l'entropia. És a dir, el procés econòmic és un procés entròpic. En l'evolució de l'espècie humana: en primer lloc, aquesta ha passat a dependre extraordinàriament d'uns recursos naturals de matèria i energia molt escassos procedents de l'escorça terrestre; i en segon lloc, s'ha creat una enorme desigualtat entre les classes socials, tant dins d'una mateixa societat com entre diferents societats. La base del projecte bioeconòmic es fonamentà en el "principi de minimització dels remordiments futurs" (Georgescu-Roegen, 1994 [1977]).

<b>Taula 84. Programa Bioeconòmic de mínims elaborat per Georgescu-Roegen (Font: Carpintero 2006:240-243; Georgescu-Roegen 2007 [1977]:81-84).</b>
1. Cessament de la producció de tots els instruments de guerra.
2. Reducció de la població als nivells en que pugui ser alimentada solsament amb agricultura orgànica.
3. Els països subdesenvolupats han de ser ajudats a eliminar la fam i les seves espantoses conseqüències (Contra la fam, fàbriques en comptes de menjar). Els països rics haurien de renunciar al seu extravagant mode de vida.
4. Mentre s'espera l'arribada d'una nova, neta i abundant font d'energia per aprofitar-la, la població de qualsevol lloc hauria de cessar el seu excés consum en calefacció, enllumenat o velocitat. Això estalviaria energia però també economitaria materials.
5. La humanitat ha d'eliminar les ànsies pel "més gran i millor" i la contradictòria galeria d'artefactes.
6. Curar-nos de la influència de la moda. Georgescu-Roegen entén la moda com una malaltia de la ment. La moda és probablement el major malbaratament energètic de la societat.
7. Curar-nos de l'infermetat que Georgescu-Roegen va denominar com a "síndrome de la maquineta d'afaitar" d'acord amb el qual ens volem afaitar més aviat i així tenir més temps per fer una màquina que afaiti encara més aviat, i així en un interminable i buit progrés.

Quan Georgescu-Roegen feu la seva proposta amb la necessitat de baratar l'escala de valors de la societat, dirigí bona part de la seva crítica al predomini del pensament econòmic i el seu paper en la configuració d'uns valors que segons ell eren poc realistes. Uns valors que es sustentaven en la permanent expansió del carrusel de la producció i el consum en base a les unitats monetàries. La qual cosa resultava tremendament reduccionista d'una realitat molt més complexa i d'un procés econòmic entròpic en el que la matèria i energia de baixa entropia es transformaven en matèria i energia d'alta entropia. A principis dels anys 1970 el deixeble de Georgescu-Roegen, Herman E. Daly (1973, 1977) va llançar la proposta de l'**estat estacionari** que es fonamenta en les idees dels economistes clàssics segons els quals s'arribaria a un cert punt en que l'economia no podria créixer més i fins i tot es podria arribar a una situació de rendiments decreixents. La noció de l'estat estacionari parteix particularment de John Stuart Mill de 1867. J. S. Mill a *Principles of Political Economy* (1848: 641-642 citat a Naredo 2003a:535) exposava que "no puc mirar a l'estat estacionari del capital i la riquesa amb el disgust que pel mateix manifesten els economistes de la vella escola. M'inclin a creure que, en conjunt, seria una avanç considerable sobre la nostra situació actual. Confirm que no m'agrada l'ideal de vida que defensen aquells que creuen que l'estat normal dels éssers humans és una lluita

incessant per avançar i que esclafar, donar colzades, i trepitjar els talons al que va davant, característics del tipus de societat actual, constitueixen el gènere de vida més desitjable per l'espècie humana [...] No veig que hi hagi motiu per congratular-se de que persones que són ja més riques del que ningú necessiti ser-ho, hagin doblat els seus mitjans de consumir coses que produeixen poc o cap plaer, excepte com a representatius de riquesa [...] només en els països retardats del món és encara l'augment de la producció un assumpte important; en els més avançats el que es necessita des del punt de vista econòmic és una millor distribució [...] Sens dubte és més desitjable que les energies de la humanitat s'emprin en aquesta lluita per la riquesa que en lluites guerreres [...] Entre tant se'ns ha d'excusar als que no acceptem aquesta etapa molt primitiva del perfeccionament humà com el tipus definitiu del mateix, per ser escèptics amb respecte a la classe de progrés econòmic que excita les congratulacions dels polítics ordinaris: l'augment pur i simple de la producció i de l'acumulació”.

Segons J.M. Naredo (2003a), des de que es té consciència que la Terra no està en constant expansió, la idea de progrés indefinit va perdre la seva coherència originària. A finals del segle XVIII quan l'Assamblea Francesa proposà el metre<sup>134</sup> com a unitat invariable de longitud i quan es mesurà la superfície de les terres emergides, considerades com inconsumibles i improduïbles, va sorgir també la idea de l'estat estacionari. Es començava a apreciar una asimetria entre el creixement econòmic i l'estabilitat geogràfica. El manteniment de la idea de progrés es sustentà en la fal·làcia de la substituïbilitat, separant totalment el món físico-biològic del món econòmic-monetari. Des de llavors el projecte de la societat capitalista ha girat en torn a l'únic objectiu del creixement econòmic.

Herman E. Daly (1973, 1977) va acollir la noció de l'estat estacionari i va proposar com a objectiu desitjable per a la humanitat el d'assolir un estat estacionari que s'hauria de definir en base a quatre requisits: primer, una població constant; segon, un estoc de capital fix constant; tercer, el manteniment constant de les dues quantitats anteriors bastaria per mantenir una vida agradable i aquests es poden sostenir a llarg termini; i quart, la taxa d'energia i de materials per mantenir a la població i a l'estoc de capital constants s'ha de reduir el mínim possible. La proposta de H.E. Daly (1977) sobre l'estat estacionari s'emmarca dins del que podríem definir com a marc analític sistèmic segons el qual es contempla la complexitat dels fenòmens naturals i socials. M. Jacobs (1997) recorda que si es plantegen arguments a favor de l'estat estacionari, o del creixement zero, des de la lògica de la ciència econòmica estàndard, llavors aquest plantejament resulta imprecís, insuficient i fals. En canvi, si ens situam en l'àmbit de la complexitat i de la multidimensionalitat amb una commensurabilitat dèbil, llavors si que seria factible plantejar un programa econòmic i social fonamentat en l'estat estacionari.

La proposta de H.E. Daly sobre l'estat estacionari va ser durament rebatuda per Georgescu-Roegen. Carpintero (2007:190) escriu que "Herman Daly, efectivament, fou un dels primers deixebles de Georgescu-Roegen i, encara que en termes generals hi va haver un gran acord entre ells durant tota la seva vida, el cert és que l'assumpte de l'estat estacionari va constituir la seva primera (i probablement) darrera polèmica *intel·lectual*. A l'economista romanès no li acabaven de convèncer del tot els arguments esgrimits, i el cert és que aquella passió seva per la polèmica ben informada a penes respectava les fronteres de l'amistat". Georgescu-Roegen va fonamentar la seva crítica a l'estat estacionari recurrent a la termodinàmica, demostrant la inviabilitat material de l'estat estacionari ja que qualsevol sistema econòmic requereix un flux constant de materials i d'energia, i la dissipació que sofreix la matèria en els processos productius dificulta el compliment d'un dels requisits de l'estat estacionari de Daly com era el de mantenir constant el capital fix. En altres ocasions les crítiques de Georgescu-Roegen anaren una mica massa lluny, fins i tot arribà a dir que la proposta de Daly era una espècie de bàlsam per a les economies enriquides. No obstant, Daly s'havia adreçat i compromès en la crítica al creixement econòmic. En la polèmica sobre l'estat estacionari Georgescu-Roegen acabà assenyalant que l'estat més desitjable seria un estat declinant. Finalment, cal dir que els punts que els dos autors tenien en comú eren molt majors als punts que els separaven. En tot cas, les propostes dels Límits al creixement del Club de Roma, el programa bioeconòmic de Georgescu-Roegen i el programa de l'estat estacionari de

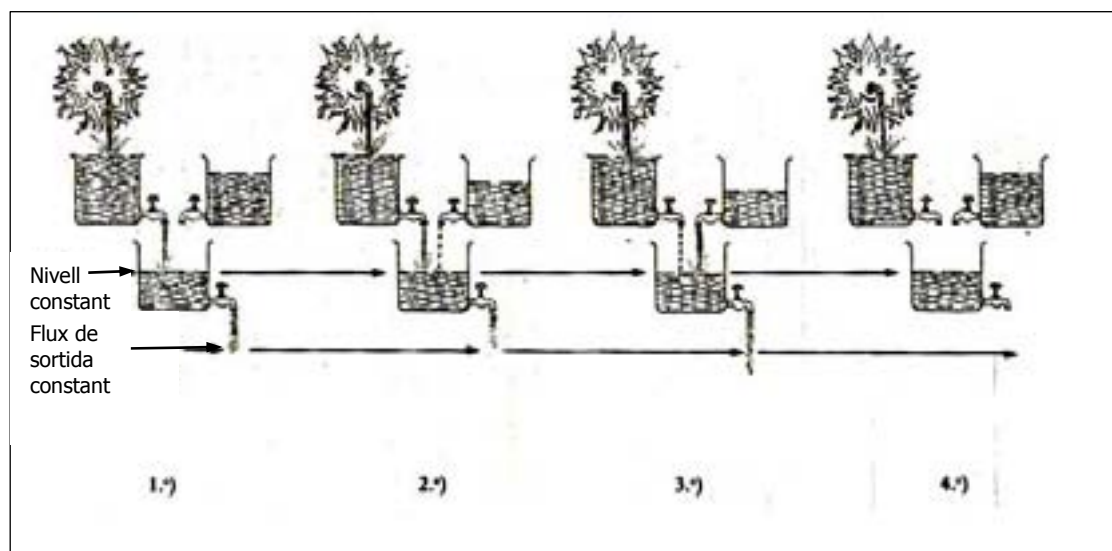
<sup>134</sup> Metre com la deu-milionèsima part del quadrant del meridià terrestre.

Herman E. Daly es pot dir que conformaran les bases del que en el temps acabaria per consolidar-se en la definició d'una economia sostenible (Carpintero, 2006).

A continuació s'exposa la reflexió realitzada per J.M. Naredo (2003a) respecte de la definició de l'estat estacionari exposant quatre situacions diferents que poden ser enteses com d'estat estacionari:

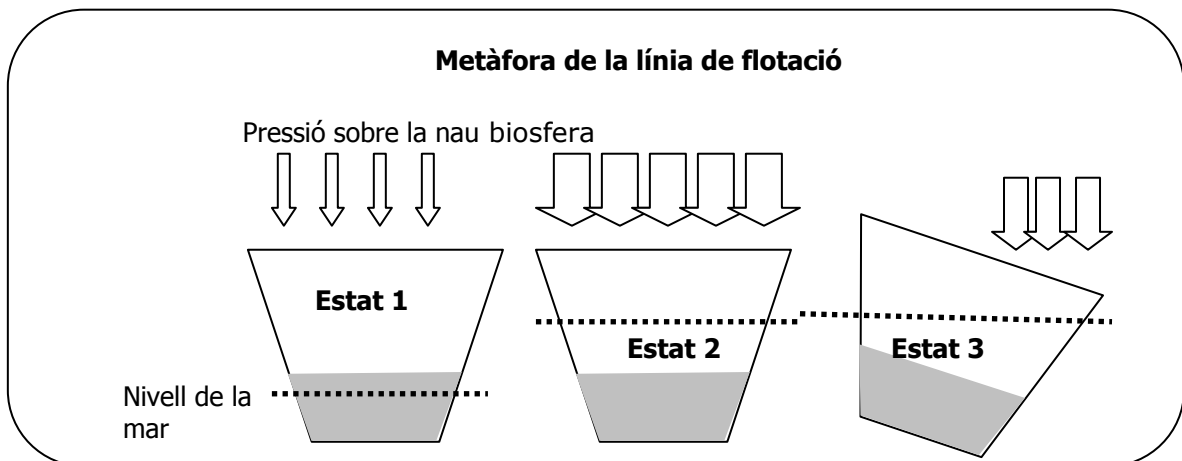
Figura 11. 4 casos d'estat estacionari (Font: Naredo 2003a:367)

1. El flux del recipient inferior (economia) s'articula en base a un flux estable d'entrada, i per tant pot mantenir la seva estabilitat (p.ex. cycle del carboni a la biosfera).
2. El recipient inferior es nodreix parcialment d'estocs, serà un sistema inestable que estarà abocat a reduir el seu flux de consum.
3. Semblant al segon, el consum es realitza quasi íntegrament a càrrec d'estocs, malbaratant els fluxos.
4. El "creixement zero" del flux de consum podria endarrerir, però no evitar, la inestabilitat del sistema. La única forma d'assegurar l'estabilitat del sistema seria anul·lant el flux de consum, convertint en estat estacionari que seria un estancament pur i simple. Aquest estadi ens situa en un carreró sense sortida, ja que una assignació òptima de recursos exigiria una reconversió del sistema encaminada a articular el consum sobre fluxos.



Als anys 1980 es varen anar formulant diferents propostes per tal de disminuir l'impacte de l'espècie humana sobre la biosfera i reconvertir el projecte de l'espècie humana cap a una vida menys extravagant per més llarga tal com va manifestar el propi Georgescu-Roegen. En aquest context s'enquadra la discussió científica en torn a la sostenibilitat. Un dels treballs seminals fou el coordinat per Robert Costanza (1991) *Ecological Economics. The science of sustainability*, en el que l'economia ecològica es defineix intencionadament com a la ciència de la sostenibilitat. El concepte de sostenibilitat és més fàcilment definible respecte de l'ambigu concepte de desenvolupament sostenible en el que el substantiu desenvolupament –entès com a creixement econòmic- és el que més pesa de la definició. En canvi, la noció de sostenibilitat fa esment a la qüestió de la finitud dels recursos naturals i la seva degradació i a la qüestió de la justícia. H.E. Daly (1991) en definir el que ell entén per sostenibilitat feu servir la metàfora de la **línia de flotació** (*plimsol line*) que resulta ser bastant il·lustrativa.

Figura 12.



A la figura 7 es pot observar, a l'esquema del casc d'una embarcació, la línia de flotació (color gris), que és la que marca el nivell màxim del calat del vaixell, si aquesta línia va més enllà que el nivell de la mar (línia discontinua) el vaixell perd estabilitat (i la tripulació perd governança), per la qual cosa es suposa que aquesta línia ha de ser respectada quan navegam. A l'estat 1 la nau estarà en condicions segures per a la seva navegació. Si el vaixell, és la biosfera llavors la línia de flotació seria el punt màxim fins el qual les activitats humanes (i de la resta d'éssers vius) poden interactuar amb els ecosistemes. Per Daly, la línia de flotació de la biosfera pot ser superada de diverses maneres. A l'estat 2, si hi ha un excés de pressió (càrrega) sobre el vaixell, biosfera, llavors la situació serà insostenible i el vaixell tard o prest s'enfonçarà, en aquest cas es dona una eficient i òptima distribució de la càrrega, emperò excessiva i finalment el resultat és l'enfonçament. Tal com Daly (1990) expressava: fins i tot si la càrrega d'un vaixell està distribuïda eficientment, el vaixell inevitablement s'enfonçarà si la càrrega és excessiva, això si s'enfonçarà òptimament. Però, si observem el tercer estat, no és només que hi hagi una sobrecàrrega el que pot fer que sigui insostenible una situació, ja que sí la càrrega està mal distribuïda, com és el sobreconsum dels països del Nord, llavors el vaixell (biosfera) també es podrà enfonsar.

En aquest sentit, la qüestió de la sostenibilitat per Costanza et al. (1997) té a veure amb una sèrie d'aspectes: el primer fa referència a l'escala (o dimensions) de l'economia i/o de l'activitat humana, i que és una qüestió física, en aquest sentit la humanitat hauria de disminuir la seva càrrega material i tòxica sobre la biosfera; en segon lloc, es tracta d'una qüestió de justícia, i no només intergeneracional, sinó que especialment també intrageneracional; i en tercer lloc, té a veure amb la qüestió de l'eficiència, ja que s'han d'intentar cercar els mecanismes de distribució i assignació de recursos més eficients, entre dels quals hi pot estar el mercat, però no només aquest. Costanza et al. (1997) parlen d'una certa idoneïtat del mercat a l'hora de resoldre certes qüestions microeconòmiques, emperò aquest simplement no funciona en aplicar-ho a qüestions macro. Així els problemes de la desigual distribució de la riquesa i el tema de l'escala de l'economia no poden ser tractats satisfactòriament amb els mecanismes de mercat propis del capitalisme global amb predomini financer.

W. Sachs (1999) afegeix que eficiència sense suficiència pot arribar a ser contraproduent, ja que segons ell la suficiència ha de marcar els límits de l'eficiència. D'aquesta manera la revolució de l'eficiència ha d'anar acompanyada d'una revolució en la suficiència. La proposta de la suficiència acompanya a la proposta de l'autocontenció i l'abandonament del mite del progrés per la via del consum que ha convertit a l'*homo economicus* en *homo miserabilis* (Riechmann, 2004).

Annand i Sen (2000) en plantejar la qüestió de la sostenibilitat, i en quant als mecanismes per assolir-la, deixen clar que el mercat per sé de cap manera conduirà a aquest objectiu, és clar no és la seva funció. Per això propugnen la necessària implicació política i de les institucions públiques de forma proactiva vers la sostenibilitat. La qüestió de la sostenibilitat per aquests autors es connecta amb el plantejament de les necessitats bàsiques, el qual es fonamentava en la persecució de la universalització d'uns drets (i deures). Així com aquelles

necessitats bàsiques eren enteses com uns drets universals, el mateix ocorria amb la sostenibilitat. Per aquest motiu el model econòmic dominant no és un projecte legítim en la mesura que es sustenta en la exclusió i polarització, i no en la universalització.

En el llarg termini, el terme *sostenible* implica que tota societat ha de ser capaç de garantir les seves condicions de reproducció, i en particular la seva economia ha de ser indefinidament autoreproductiva. En la interacció amb l'economia, la biosfera desenvolupa tres funcions o serveis essencials: en primer lloc, funciona com a fons essencial per a la vida i hàbitat de les espècies vives; en segon lloc, serveix de magatzem d'energia i matèries primeres per l'ús humà; i en tercer lloc, fa la funció d'engolidor dels residus i rebuigs. En quant als recursos naturals els podríem dividir: en primer lloc, els recursos naturals perpetus a escala humana, com la llum solar; en segon lloc, els recursos naturals autorrenovables, com la pesca; en tercer lloc, els recursos naturals esgotables però reciclables, com els metalls; i en quart lloc, els recursos naturals que s'esgoten irreversiblement, com els combustibles fòssils. A partir de les interrelacions entre els diferents tipus de recursos i serveis o funcions de la biosfera amb l'activitat humana (economia), H.E. Daly (1990) va elaborar una sèrie de principis de la sostenibilitat. De tota la sèrie de criteris versats sobre la qüestió de la sostenibilitat probablement convé destacar l'apreciació encertada realitzada per J. Riechmann (1995:31) quan diu que "la sostenibilitat o sustentabilitat no es pot entendre en cap cas com un principi purament tècnic, sinó com un principi ètico-normatiu, que inclou característiques necessàries, junt amb altres que són desitjables, i per tant no es pot construir segons una versió única; és un procés més que un estat".

**Taula 85. Principis operatius de la sostenibilitat (Font: Daly, 1990)**

1-	L'economia ha de ser <b>indefinidament autoreproductiva</b> .
2-	Biosfera com a font essencial de la vida: <b>principi d'irreversibilitat zero</b> Això implica reduir a zero les intervencions acumulatives i els danys irreversibles.
3-	Només dels <b>recursos naturals inesgotables</b> (a escala humana) no es deriva cap principi limitatiu. No obstant, cal tenir present que fins i tot els recursos naturals inesgotables no es poden explotar il·limitadament, com ens recorda la Llei de l'Entropia.
4-	Recursos naturals renovables: <b>principi de recol·lecció sostenible</b> . Les taxes de recol·lecció han de ser iguals a les taxes de regeneració d'aquests recursos.
5-	Recursos no renovables: <b>principi de Buidatge sostenible</b> . Quan la taxa de buidatge sigui igual a la taxa de creació de substituïts renovables.
6-	Contaminació i residus: <b>principi de l'emissió sostenible</b> . Les taxes d'emissió de residus han de ser iguals a les capacitats naturals d'assimilació dels ecosistemes als que s'emeten aquells residus (i emissió zero de residus no biodegradables).
7-	<b>Principi de selecció sostenible de tecnologies</b> , afavorint tecnologies que augmentin la productivitat dels recursos front a les tecnologies que incrementin la quantitat extreta de recursos.
8-	<b>Principi de precaució</b> per tal de fer front a les condicions d'incertesa i complexitat a les que s'enfronta la humanitat.
9-	Desenvolupament sostenible no com un principi purament tècnic sinó com un <b>principi ètico-normatiu</b> .

Amartya Sen (2000) veu en el debat sobre la sostenibilitat i el desenvolupament sostenible un mitjà per aconseguir una societat emancipadora, justa, participativa i sostenible en harmonia amb la biosfera i entre les persones, aconseguint-ho mitjançant la llibertat i l'acció de les persones com agents de canvi. En un recent treball procedent del prestigiós Wuppertal Institute i dirigit per Wolfgang Sachs i Tilman Santarius (2007) s'aborda la qüestió de la justícia global i el destí de la biosfera en el que a partir d'una profunda anàlisi dels diferents conflictes socioecològics mundials vinculats a les lògiques del capitalisme mundial i als enormes dèficits de justícia mundial acaben elaborant una important bateria de propostes per tal d'aconseguir una societat més justa i al mateix temps protegir la biosfera. La justícia global i la protecció de la biosfera són elements indissociables, per la qual cosa, d'acord amb el treball del Wuppertal, el marc institucional i les regles del joc econòmic i polític vigent han de ser profundament transformats per tal de resoldre la crisi de la justícia i ecològica. Segons aquests autors, l'assoliment d'una societat cosmopolita requereix un procés de contracció, especialment de les economies del Nord, i de convergència amb la consideració del que anomenen el "llindar de dignitat" per les persones dels països empobrits.

Dels debats, discussions i anàlisi científica dels conflictes socioambientals que s'han desenvolupat al llarg del darrer quart del segle XX, es podrien extreure diferents maneres d'entendre "la cosa" de la sostenibilitat. Les múltiples interpretacions es sustenten en elaboracions que no sempre són complementàries i que sustenten les seves mirades en aspectes particulars. W. Sachs (1999) sintetitza en tres blocs el que podríem definir com a discursos dominants del desenvolupament sostenible, que a continuació intentarem exposar:

1. **La perspectiva competitiva i cornucopiana.** Aquesta perspectiva assimila el "desenvolupament sostenible" amb el "**creixement sostenible**". Segons aquesta, l'economia i l'ecologia apareixen com a compatibles, i es parla de jocs de suma positiva (*win-win*) i el desenvolupament sostenible com a una nova fase expansiva del creixement. A partir d'aquí, el creixement és vist com una part de la solució i no com el problema. Segons aquesta proposta, els recursos estan infrautilitzats, i no són escassos sinó abundants. L'estratègia a seguir seria la de primer acabar amb la pobresa i ampliar el mercat i els seus mecanismes a tots els que estan fora d'ell.
2. **La perspectiva de l'astronauta.** Aquesta perspectiva redueix al planeta com a objecte de gestió, per tant les solucions haurien de venir de la mà d'una millora en l'**eficiència**. Aquesta perspectiva ha estat predominant en les cimeres oficials sobre el medi ambient i el desenvolupament i abandona l'àmbit sociopolític per incidir sobretot en les qüestions de caràcter tècnic. La sostenibilitat dels ecosistemes es vista com un repte de gestió. Dins d'aquesta perspectiva es podria incloure el projecte "Biosphere II" que simulava el món en miniatura (Allen, 1991).
3. **La perspectiva domèstica.** Des d'aquesta perspectiva, segons Sachs (1999), s'entén la qüestió del desenvolupament sostenible com a una qüestió de supervivència local i global. La resolució als problemes socioambientals planetaris passarien per a la construcció social i política dels conflictes, amb el suport científic, i la resolució es proposa com un replantejament del propi desenvolupament incidint sobretot a les societats del Nord, reclamant la **suficiència**, i mitjançant processos de participació ciutadana.

A gran trets podríem dir que la noció del desenvolupament sostenible es mou entre dues concepcions difícilment conciliables: la primera planteja un desenvolupament sostenible compatible amb el sistema de mercat actual i tan sol es plantegen una sèrie d'ajustament, majoritàriament de caràcter tècnic; la segona planteja un desenvolupament sostenible incompatible amb el paradigma del mercat lliure i la competitivitat com a principi rellevant, i planteja la qüestió del desenvolupament sostenible com a una qüestió de caràcter ètico-normatiu (Neumayer, 1999).

El debat en torn a la sostenibilitat s'ha anat decantant progressivament cap a postulats merament tècnics, deixant cada cop més de banda la dimensió política. Així, s'ha aconseguit anar imposant en el llenguatge científic i polític el concepte de la **desmaterialització** (*delinking o decoupling*) tal com apareix a l'Estratègia Europea pel Desenvolupament Sostenible o a l'Estratègia Espanyola. Aquesta consisteix en la cerca de mecanismes per reduir la càrrega material i tòxica de les economies, al temps que el creixement crematístic resta inalterat en la seva progressiva corba ascendent. Les propostes tècniques per assolir l'anunciada desmaterialització de l'economia han versat en mesures tecnològiques, com per exemple substitució de materials o en millores en l'eficiència energètica, i en mesures de tipus estructural, com per exemple a través del comerç internacional traslladar les activitats productives més exigents en materials i energia a països perifèrics. En qualsevol cas, un dels principals problemes a l'hora d'analitzar la desmaterialització de l'economia rau en els instruments analítics i comptables. Així, Cleveland i Ruth (1999) varen definir els conceptes de desmaterialització dèbil, com a aquella que suposa un descens dels requeriments de materials i energia per unitat de PIB, i el de desmaterialització forta, com aquella que fa referència al volum total de materials i energia. Carpintero (2005) i Naredo (2006) assenyalen que ni tan sols els esforços en millorar els processos productius ni les profundes transformacions estructurals de l'economia global s'han traduït en una desmaterialització, ans al contrari s'ha produït un procés rematerialitzador. En els darrers temps, l'orientació de la discussió dels conflictes socioecològics des de la vessant tècnica s'ha anat refermant en tenir la noció de sostenibilitat una dimensió sociopolítica que s'ha intentat deixar de banda. Nogensmenys, aquesta orientació és una orientació d'una profunda càrrega ideològica en la defensa de l'*status quo* vigent.



Darrerament, en contraposició a la proposta tecnocràtica de la desmaterialització (i la buïda de desenvolupament sostenible) ha sorgit la provocadora proposta del **decreixement**<sup>135</sup> per tal d'incidir en el fet que els principals problemes que ha d'afrontar la humanitat són els derivats de l'economia del creixement. I segons els objectors al creixement, les propostes del desenvolupament sostenible, tal com va dir Georgescu-Roegen, no són més que "una bonica cançó de bressol" (Grinevald, 2006)<sup>136</sup>. Segons J. Martínez-Alier (2008:51) "el contingut del decreixement sostenible significa un decreixement econòmic que sigui socialment sostenible. En canvi, durant 20 anys, des de 1987 i l'Informe Brundtland de les Nacions Unides, la paraula d'ordre ha estat una altra: el Desenvolupament Sostenible, que vol dir creixement econòmic que sigui ecològicament sostenible". Per tal d'aconseguir la societat del decreixement, Latouche (2007) proposa l'aplicació d'un programa de les "8 R": reavaluar, reconceptualitzar, reestructurar, redistribuir, relocalitzar, reduir, reutilitzar i reciclar. Una de les virtuts de la proposta del decreixement és que obliga abandonar el camp estrictament teòric per endinsar-se en les pràctiques concretes del decreixement, com per exemple el decreixement en el transport (Cheynet, 2006), el decreixement urbanístic (Blàzquez, 2008) o la proposta de les "transitions towns"<sup>137</sup> (Hopkins, 2008), etc.



Aquesta proposta parteix del que els seus autors anomenen com a la "pedagogia de la catàstrofe", i particularment de la que anomenen catàstrofe ecològica que sembla que pot tocar a les portes de la humanitat. Aquesta proposta estaria relacionada a "l'heurística de la por" definida pel filòsof Hans Jonas. Segons ells, la millor estratègia que pot prendre la societat és la d'iniciar un decreixement autoorganitzat, és a dir un procés conscient que permeti dur endavant a partir del tractament creatiu de la catàstrofe un canvi en el model de

societat i en seus valors predominants. La teologia de la tecnociència segons la qual a cada problema se li pot trobar una solució tècnica resulta ser un acte de fe molt agosarat, front a aquesta teologia els defensors del decreixement sostenible sostenen que la major catàstrofe de totes seria aquella de ni tan sols haver intentat baratar sobre bases realistes allò que provoca la creixent polarització social i territorial, així com el deteriorament de la biosfera (Latouche, 2007; Leira i Puddu, 2008).

El controvertit concepte de decreixement ha suscitat una interessant polèmica en el món acadèmic i entre els moviments socials. Llevat d'aquelles crítiques que descarten aquesta proposta per ser utòpica i anar en contra de l'ordre establert fonamentat en la accepció positiva del creixement, hi ha hagut una sèrie de crítiques que val la pena a considerar. Entre aquestes una de les més interessants és aquella que incideix en el fet que mentre la proposta del decreixement realitza una forta crítica a la noció unidimensional del creixement econòmic i el paper d'aquest com a principal guia de la societat; aquella proposta parteix d'un pressupòsit també reduccionista i economicista en plantejar-se l'objectiu del decreixement, ja que en tot cas l'objectiu a perseguir hauria de ser el d'una societat global més justa, una economia que respectés els límits de la biosfera i en definitiva una societat que tingués per guia múltiples objectius orientats a la convivencialitat.

Així, Albert Recio (2008:27) escriu que "mentre que pels economistes convencionals més és sempre bo, amb indiferència de que el més sigui produir aliments, armes, electrodomèstics, medicaments, serveis educatius, etc., per la mística del decreixement menys

<sup>135</sup> El primer pic que apareix encunyat el terme decreixement és en la traducció francesa d'una sèrie d'assatjos de N. Georgescu-Roegen (1995) sota el títol *Demain la décroissance*.

<sup>136</sup> Un dels principals exponents del decreixement és el francès Serge Latouche. Els dies 18 i 19 d'abril es va celebrar a París el Primer Congrés Internacional sobre el Decreixement Sostenible. Per saber més sobre el tema del decreixement sostenible veure: monogràfic "Decreixement Sostenible" de la revista *Ecologia Política* núm.35 (2008); el llibre del Col·lectiu Revista *Silence* (2006) *Objectiu decreixement*; i Serge Latouche (2007) *La apuesta por el decrecimiento*.

<sup>137</sup> [www.transitiontowns.org](http://www.transitiontowns.org) (agost 2008).

és sempre millor". Així doncs, mentre seria desitjable que algunes activitats experimentassin un decreixement com per exemple totes aquelles que fan referència als béns de luxe i extravagants, n'hi ha d'altres que probablement haurien de créixer com per exemple els béns i serveis bàsics per amples sectors de la població (p.ex. les activitats de cura i atenció a les persones), al temps que s'hauria de dur a terme un procés de redistribució mundial. Recio (2008) també exposa com moltes de les propostes ecològiques tendeixen a incidir, sobretot, en dos factors: la tecnologia i en canvis en els hàbits socials (el comportament). Emperò, la que ell anomena dimensió socio-organitzativa (el marc institucional) es solt menysprear i fins i tot ignorar. I, l'estructura socio-organitzativa de la societat és la del capitalisme i aquest configura bona part de les nostres vides, per la qual cosa resultaria imprescindible un canvi institucional fruit de la innovació social. Finalment, Recio (2008:33) exposa els seus dubtes en la capacitat mobilitzadora del concepte del decreixement per la dificultat implícita del terme de ser considerat com quelcom positiu socialment ja que "per primera vegada en la història, s'ha de combinar l'objectiu d'un món millor i la necessitat d'una actitud d'autocontenció. I la introducció del decreixement com eix del discurs retrotreu excessivament a un objectiu negatiu amb poca capacitat d'enganxament social. I això és especialment rellevant quan en front tenim un enemic que si en quelcom ha mostrat capacitat és en seduir a la població amb una persistent promesa de paradís material a la volta de la cantonada, amb l'esperó del benestar creixent". En definitiva, creim que els apunts realitzats per Recio són prou encertats i que probablement pugui valer més la pena adoptar uns conceptes que animin un projecte social alternatiu que posi esment en la crítica reduccionista i unidimensional de la societat del creixement, sense que per això s'hagi de caure en la demanda de la societat del decreixement.

#### *4.4.2.2. Dues propostes confrontades: la sostenibilitat dèbil i la sostenibilitat forta.*

Des de l'àmbit científic s'han plantejat dues interpretacions del que s'entén per sostenibilitat: la sostenibilitat dèbil i la sostenibilitat forta. Daly i Cobb (1989:72) han estat dels primers en establir la diferència entre ambdues interpretacions de la sostenibilitat. Aquests autors exposen les dues nocions com a provinents de sistemes de raonament diferents, per una banda el pensament econòmic ortodox que introdueix el que interpreta com a "externalitats" i, per l'altra banda, el raonament de les ciències de la naturalesa que analitzen la sostenibilitat dels sistemes físics i vius.

L'economista nord-americà Robert Solow és un dels autors que ha exposat i defensat la noció de sostenibilitat dèbil. Solow (1992) aporta una definició del que s'ha denominat **sostenibilitat dèbil** en la que manté que l'obligació de les generacions presents, és a dir la nostra, és la de comportar-nos de manera que les generacions futures tinguin l'opció a la capacitat de viure tan bé com nosaltres. Segons Solow (1992:15) "la tasca imposada per la sostenibilitat és la de deixar a la posteritat no una cosa concreta –amb alguna rara excepció com per exemple Yosemite- però deixar a les futures generacions quelcom que els hi permeti assolir un estàndard de vida com a mínim tan bo com el nostre i cuidar per la pròxima generació de forma semblant. Nosaltres no hem de consumir el capital de la humanitat, en el sentit ample".

L'enfocament de la sostenibilitat dèbil fonamenta la definició de sostenibilitat en el concepte d'ingrés Hicksià que és el nivell de consum que es pot mantenir d'un període a un altre sense disminuir la riquesa. D'acord amb J. Hicks (1946:172) "el propòsit dels càlculs d'ingrés en assumptes pràctics és el de donar a la gent una indicació de la quantitat que poden consumir sense que s'empobreixin. Seguint aquesta idea, sembla que hauríem de definir els ingressos d'un home com el valor màxim que ell pot consumir durant una setmana, i encara espera estar tan bé a final de setmana com ho era a inicis de la mateixa. Per tant, quan una persona estalvia, planeja estar millor en el futur; quan aquesta viu més enllà del seu ingrés, planeja estar pitjor. Recordant que el propòsit propi de l'ingrés és el de servir de guia per la conducta prudent".

Des de la interpretació de la sostenibilitat dèbil el que s'ha de mantenir és el valor de l'estoc de capital que compta la humanitat. Llavors el principal problema rau en aconseguir una valoració adequada d'aquest capital per tal que inclogui el deteriorament ecològic. Es parteix de la definició de tres tipus de diferents de capital: el capital manufacturat ( $K_m$ ); el capital humà ( $K_h$ ); i capital natural ( $K_n$ ). Segons aquesta perspectiva de la sostenibilitat, les tres dimensions del capital són expressables en termes monetaris, aquesta reducció monetària porta a

identificar els tres tipus de capital essent per tant substituïbles entre sí. Així ho exposava el mateix Solow (1974:10-11) quan afirmava que si ens quedam sense recursos naturals, "altres factors de producció, especialment el treball i el capital reproduïble, poden servir de substituïts" i que per tant "el món pot continuar, de fet sense recursos naturals, de manera que l'esgotament de recursos és una d'aquelles coses que passen però no és una catàstrofe".

Segons la versió dèbil de la sostenibilitat s'imposa el que es coneix com a la *regla de Hartwick* segons la qual el consum ha de mantenir-se constant o bé ha d'incrementar-se, havent-se d'invertir les rendes dels recursos esgotables en capital reproduïble. Emperò aquesta regla no diu res sobre la conservació del capital natural. Segons aquesta regla els diferents tipus de capital són perfectament substituïbles (Hartwick, 1977; Solow, 1986)

P. Ekins (1996) analitza la sostenibilitat dèbil i exposa críticament les seves debilitats dient que aquesta concepció fonamentada en la substituïbilitat entre els diferents tipus de capital parteix d'una premissa que defineix com a de tecnològicament optimista, entenent que la resiliència dels ecosistemes és molt elevada. Aquesta noció de sostenibilitat parteix del fet que pressuposa que els canvis ambientals comporten costos i beneficis, i que el uns compensen als altres.

Des del punt de vista de l'economia neoclàssica, la sostenibilitat pot ser definida en termes de maximització del benestar, que s'identifica amb la maximització de la utilitat a través del consum, al llarg del temps. Si s'accepta aquesta definició, llavors es tracta de descomptar el temps, comparant els valors econòmics del consum en diferents períodes de temps, així sostenibilitat es converteix en la distribució eficient de recursos al llarg del temps. La *tècnica del descompte del futur*, concepte treballat dins de l'economia neoclàssica, es converteix en la fórmula per a la consideració de les generacions futures. Per Norgaard i Howarth (1992) l'ús de la taxa de descompte com a instrument per equilibrar la distribució de recursos entre presents i futures generacions és totalment defectuosa ja que dóna prioritat als consums presents per sobre dels futurs amb la justificació de que les futures generacions seran compensades per la pèrdua de recursos mitjançant l'acumulació de capital manufacturat que incidirà en el progrés científico-tècnic. Howarth (1992) defensa que la protecció del benestar de les generacions futures no és una tasca que puguin dur a terme persones que actuïn en interès propi, i mitjançant els diners, ja que resulta molt complicat, si més no gairebé impossible, garantir el benestar de la nostra descendència si la comunitat no es comporta d'acord a un conjunt de normes destinades a assolir el resultat desitjat.

#### **Exemple de sostenibilitat dèbil. L'espoli de l'illa de Nauru i el miratge de l'economia especulativo-financera.**

Nauru, una illa del Sud del Pacífic, representa un bon exemple del que pot significar la definició econòmica de sostenibilitat dèbil. Segons la qual, un país pot ser sostenible, fins i tot, si els estocs de capital natural es redueixen notablement, sempre i quan hi hagi una contraprestació monetària important.

A finals del segle XIX la illa de Nauru fou descoberta. L'illa de tan sols uns 20 kms de perímetre, comptava amb uns dels dipòsits de fosfats més rics del món. Durant tot aquest segle passat, els dipòsits miners de l'illa han estat explotats deixant-la pràcticament inhabitable, convertint-se tota l'illa en una gran mina. Com a contrapartida per la venda de l'illa, la gent de Nauru va rebre una substancial quantitat de diners, prop de mil milions de dòlars. Aquesta suma va ser dipositada a la Borsa. Segons la fórmula de la sostenibilitat dèbil l'illa era sostenible, ja que la taxa d'estalvi era superior a la taxa d'esgotament dels recursos naturals. Emperò, malauradament, la crisi financera asiàtica de finals dels anys 1990 es va endur pel davant els fons d'inversió allà on havia la gent de l'illa invertit. Com a resultat els quedà una illa devastada, un compte corrent també devastat i una societat ferida (MacDaniel i Gowdy, 2000).

La noció de **sostenibilitat forta** sorgeix dins del marc analític de l'economia ecològica, en la que conflueixen multituds de disciplines i que analitzen l'economia des de la perspectiva dels sistemes i de les ciències de la naturalesa. Per tant, tenim un sistema de raonament fortament diferent de l'anterior. Mentre que la primera noció de sostenibilitat, la dèbil, es preocupa la sostenibilitat del sistema econòmic sense alterar la seva definició ni les regles que l'orienten; la segona definició, la forta, es preocupa per la sostenibilitat dels sistemes físics i vius i la viabilitat de la societat. La sostenibilitat forta es fonamenta en la idea que la substitució

entre el capital manufacturat i el capital natural és limitada, en comptes de substituïbles, els diferents tipus de capital, es consideren com a complementaris.

Per R. Costanza i H.E. Daly (1992) hi ha unes condicions mínimes per a que una economia sigui sostenible, o es situï sobre les vies de la sostenibilitat. En primer lloc, pel que fa als recursos renovables, la norma seria la de limitar el consum del recurs a nivells de producció sostenible, és a dir, sense sobrepassar en cap cas la capacitat regenerativa; i en segon lloc, pel que fa als recursos no renovables, la regla seria la de reinvertir els guanys obtinguts de la seva explotació en recursos renovables. Daly (1994) estableix la que es coneix com a **Regla de Daly** segons la qual no es pot reduir l'estoc capital natural per davall del nivell que genera una producció sostinguda a no ser que existeixin substituïbles disponibles.

En valorar els diferents tipus de capital, aquesta aproximació a la sostenibilitat parteix del fet que presenten sistemes de valoració diferents, i sobretot unitats distintes, acceptant com a norma general la commensurabilitat dèbil en el sentit que no tot el que forma part de les complexes relacions entre l'espècie humana i la natura poden ser reduïts en una sola expressió. En aquesta noció de sostenibilitat s'imposaran les magnituds biofísiques com elements claus per a entendre les estretes relacions entre l'economia i l'ecologia.

Costanza (1997) exposa l'exemple de l'activitat pesquera. Segons la versió dèbil de la sostenibilitat, el capital natural (bancs de pesca), serà expressat en termes monetaris, així com la flota pesquera i els estris de pesca, a més de les capacitats i formació dels pescadors. A mesura que augmentin les captures incrementaran els ingressos, aquests es poden invertir en augmentar la força pesquera, amb més flota, més pescadors i més tecnologia, tot fins arribar al punt que seguint els criteris de la substituïbilitat entre els diferents tipus de capital es pot assolir una enorme flota pesquera però amb uns recursos pesquers esgotats, raonant només des de l'àmbit monetari i així s'entén que aquella activitat serà sostenible en termes dèbils. D'aquest exemple es desprèn el fet que les valoracions monetàries dels recursos naturals poden emascarar la pèrdua i reducció d'aquells recursos.

La versió forta de la sostenibilitat intentarà raonar en base<sup>138</sup> a diversos sistemes, sense considerar flota pesquera i bancs de pesca com a substituïbles sinó complementaris. Holling (1973) defineix el tercer axioma de la sostenibilitat forta que consisteix en el fet que cal mantenir la resiliència dels ecosistemes, sense interpretar de forma excessivament optimista que aquesta molt elevada. Just al contrari del que han interpretat des de les corrents tecnoentusiastes i des de la mística del creixement<sup>139</sup>. Aquesta interpretació parteix de la noció de la unicitat dels ecosistemes, de la irreversibilitat de molts dels fenòmens que els hi afecten, de l'acumulació dels impactes i de les relacions sistèmiques complexes i incertes. Per la qual cosa, es defensa l'aplicació del principi de precaució a l'hora de contemplar a les generacions futures (Ehrlich, 1989; Howarth, 1992). En definitiva, la sostenibilitat forta centra la seva atenció en la complexitat de les interrelacions economia-ecologia o espècie humana-biosfera, i centra la seva atenció especialment en la sostenibilitat dels sistemes vius i físics, incloent per la resolució dels conflictes socioambientals la necessitat de controlar els mercats, així de com desenvolupar una acció política partint de les bases de la democràcia radical i la transformació del marc institucional (Daly, 2000; Naredo, 2006; Sachs i Santarius, 2007).

**Taula 86. Resum de les característiques de la sostenibilitat dèbil i forta (Font: elaboració pròpia).**

	<b>Sostenibilitat Dèbil</b>	<b>Sostenibilitat Forta</b>
<b>Capital Natural; Capital Manufacturat; Capital Humà</b>	Substituïbles	Complementaris
<b>Sistema Econòmic</b>	Autònom i independent	Dins de la Biosfera i dependent
<b>Commensurabilitat</b>	Alta	Dèbil
<b>Mesures</b>	Monetàries (Anàlisi Cost Benefici)	Biofísiques (també monetàries)
<b>Resiliència dels ecosistemes</b>	Alta	Baixa i/o Moderada

<sup>138</sup> Es podrà plantejar la sostenibilitat sectorial/parcial (d'un recurs com per exemple l'aigua); sostenibilitat territorial/local (per exemple a nivell insular com Mallorca); i la sostenibilitat global (Biosfera com a marc de referència). Tots ells tenen punts en comú.

<sup>139</sup> Per veure una discussió sobre el tema de la resiliència anar a *Environment and Development Economics* 1998, vol.3 (2).

<b>Tecnologia</b>	Optimista	Poca confiança i moderadament optimista
<b>Impactes Ambientals</b>	Externalitats	Irreversibilitat i incertesa
<b>Generacions futures</b>	Descompte del Futur	Principi de Precaució
<b>Instruments</b>	Mecanismes de mercat	Actuació política i control del mercat. Democràcia participativa.

Si acceptam el fet que la sostenibilitat és un problema sobre les interaccions entre la societat i la natura, i de les dimensió de l'activitat humana sobre la biosfera o una excessiva colonització de la mateixa (Kates et al. 2001:641), llavors afrontar la problemàtica econòmic-ecològica des d'aquesta perspectiva ens du a afrontar-ho des de la complexitat. Una complexitat que escapa de perspectives de tall reduccionista, amplament esteses, i que pretenen assolir la sostenibilitat afegint simplement aquesta tercera pota als objectius tradicionals de la política, essent les dues potes tradicionals la del creixement econòmic i la tercera la del benestar social. Unes potes que, per altra banda, són fortament contradictòries entre si. Si s'accepta la sostenibilitat des de una perspectiva de la complexitat i de les interaccions entre societat i naturalesa, s'hauran de respondre les següents preguntes:

1. Quins canvis han provocat les activitats socioeconòmiques sobre els sistemes naturals?
  2. Quines són les forces socioeconòmiques que condueixen aquests canvis i com poden ser influïdes?
  3. Com impacten sobre la societat els canvis en els sistemes naturals?
  4. Com se les podrà arreglar la societat amb aquests canvis ambientals?
- Quines són les eines i estratègies a seguir per a transformar la insostenibilitat de la civilització urbano-industrial?

#### 4.5. BIBLIOGRAFIA

- Abramowitz, M. (1979) "Economic growth and its discontents" a Boskin, M. (ed) *Economics and Human Welfare*. Academic Press, Nova York, p.3-22.
- Acebes, C.M. (27/10/2008) "El FMI ofereix 250000 milions per rescatar països en quiebra" a *Diario de Mallorca* 27/10/2008, p.31.
- Adriaanse, A.; Bringezu, S.; Hammond, A.; Moriguchi, Y.; Rodenburg, E.; Rogich, D. i Schütz, H. (1997) *Resource flows: the material basis of industrial economies*. World Resources Institute, Washington.
- AFP (11/10/2008) "Fortis reune a 50 personas en el hotel más caro de Mónaco" a *El País* 11/10/2008, p.28.
- Agencia Londres(18/09/2008) "La tormenta financiera cruza el Atlántico y obliga al británico HBOS a vender a Lloyds" a *Diario de Mallorca* 18/09/2008, p.44.
- Agencias (14/12/2007) "Al Gore multiplica su fortuna por 50 con el cambio climático" a *El Economista* ([www.eleconomista.es/desarrollo-sostenible/noticias/330934/12/07/Al-Gore-multiplica-su-fortuna-por-50-con-el-cambio-climatico.html](http://www.eleconomista.es/desarrollo-sostenible/noticias/330934/12/07/Al-Gore-multiplica-su-fortuna-por-50-con-el-cambio-climatico.html), maig 2008).
- Agencias (15/02/2008) "Trichet insiste: hay que moderar los salarios en Europa" a *El Economista* ([www.eleconomista.es/empleo/noticias/366292/02/08/Trichet-insiste-hay-que-moderar-los-salarios-en-Europa.html](http://www.eleconomista.es/empleo/noticias/366292/02/08/Trichet-insiste-hay-que-moderar-los-salarios-en-Europa.html) (setembre 2008).
- Agencias (18/09/2008) "El pánico se instala en las bolsas pese al millonario rescate de AIG" a *Diario de Mallorca* 18/09/2008, p.44.
- Agencias (19/09/2008a) "El mundo rico se une contra el desplome" a *Diario de Mallorca* 19/09/2008, p.46.
- Agencias (19/09/2008b) "Moscú echa el cerrojo en el parqué" a *Diario de Mallorca* 19/09/2008, p.46.
- Agencias (2/10/2008) "Bruselas reforzará las medidas para proteger los ahorros de los europeos" a *Diario de Mallorca* 30/09/2008, p.44.
- Agencias (20/10/2008) "El Gobierno de Holanda inyectará 10000 millones al grupo bancario ING" a *Diario de Mallorca* 20/10/2008, p.32.
- Agencias (30/09/2008) "El Congreso le dice no a Bush" a *Diario de Mallorca* 30/09/2008, p.40.
- Agencias (9/10/2008) "Los tipos bajan al 3,75%" a *Diario de Mallorca* 9/10/2008, p.44.
- Agencias (30/10/2008) "La UE acelera el uso de 350000 millones de fondos públicos para frenar la crisis" a *Diario de Mallorca* 30/10/2008, p.40.
- Aglietta, M. (1979) *Regulación y crisis del capitalismo: la experiencia de los Estados Unidos*. Siglo XXI, Madrid.
- Aguilera-Klink, F. (ed) (1995) *Economía de los recursos naturales: un enfoque institucional. Textos de S.V. Ciracy-Wantrup y K.W. Kap*. Fundación Argentaria/ Visor, Col. Economía y Naturaleza, Madrid.
- Ahluwalia, M. (1976) "Income distribution and development" a *American Economic Review* vol.66 núm.5, p.128-135.
- Alcaide, C. (23/11/2008) "Minirreforma del sistema financiero" a *El País Negocios* 23/11/2008, p.25.
- Allen, J. (1991) *Biosphere II. The Human experiment*. Penguin, Nova York.
- Allen, R. (2000) "Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800" a *European Review of Economic History* vol.4 núm.1, p.1-25.
- Allende Landa, J. (2000) *Medio ambiente, ordenación del territorio y sostenibilidad*. Servicio editorial, Universidad del País Vasco, Bilbao.
- Alonzo, G. (1980) "The teleological view of wealth: a historical perspective" a Daly, H.E. *Economics, ecology and ethics: essays toward a steady-state economy*. W.H. Freeman and company, San Francisco, p.215-237.
- Altvater, E. i Mahnkopf, B. (2002) *Los límites de la globalización*. Siglo XXI, Mèxic.
- Amin, A. (1994) *Post-Fordism. A reader*. Blackwell, Oxford.
- Amin, S. (1974) *El desarrollo desigual: ensayo sobre las formaciones sociales del capitalismo periférico*. Fontanella, Barcelona.
- Amón, R. (3/10/2008) "Francia gastará 5000 millones en comprar 30000 viviendas para salvar la construcción" a *El Mundo/El Día de Baleares* 3/10/2008, p.54.
- Anand, S. i Kanbur, S.M.R. (1993) "The Kuznet process and the inequality-development relationship" a *Journal of Development Economics* vol.40 núm.1, p.25-52.
- Anand, S. i Sen, A. (1994) *Human Development Index: methodology and measurement*. Human Development Papers, Nova York.
- Anand, S. i Sen, A. (2000) "Human development and economic sustainability" a *World development* vol.28 núm.12, p.2029-2049.
- Arndt, H.W. (1981) "Economic development: a semantic history" a *Economic development and cultural change* vol.29 núm.3, p.457-466.
- Arrighi, G. (1999) *El largo siglo XXI. Dinero y poder en los orígenes de nuestra época*. Ed. Akal, Colecciones de Antagonismo, Madrid.
- Arrighi, G. i Silver, B.J. (2001) *Caos y orden en el moderno sistema-mundo*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.

- Arrighi, G.; Wallerstein, I. i Hopkins, T.K. (1999) *Movimientos antisistémicos*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Arrizabalo, X. (comp.) (1997) *Crisis y ajuste en la economía mundial. Implicaciones y significado de las políticas del FMI y del Banco Mundial*. Editorial Síntesis, Madrid.
- Arrojo, P. (coord) (2001) *El Plan Hidrológico Nacional a debate*. Bakeaz, Bilbao.
- Arrow, K.; Bolin, B.; Costanza, R.; Dasgupta, P.; Folke, C.; Holling, C.S.; Jansson, B.O.; Levin, S.; Maler, K.G.; Perrings, C. i Pimentel, D. (1995) "Economic growth, carrying capacity and the environment" a *Science* vol.268, p.520-521.
- Ayres, R. U. i Ayres, L.W. (eds) (2002) *A Handbook of Industrial Ecology*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Ayres, R.U. (1995) "Economic growth: politically necessary but not environmentally friendly" a *Ecological Economics* vol.15 núm.2, 97-99.
- Ayres, R.U. i Simonis, U.E. (eds) (1994) *Industrial metabolism. Restructuring for sustainable development*. United Nations University Press, Nova York.
- Aznárez, J.J. (27/09/2008) "El electoralismo bloquea el plan de rescate" a *El País* 27/09/2008, p.2-3.
- Aznárez, J.J. (29/09/2008) "Los líderes políticos, al rescate de Wall Street" a *El País* 29/09/2008, p.20.
- Aznárez, J.J. (4/10/2008) "EEUU da una tregua a la crisis al conseguir aprobar el plan de rescate" a *El País* 4/10/2008, p.16.
- Bairoch, P. (1973) *El Tercer Mundo en la encrucijada*. Alianza, Madrid.
- Bairoch, P. (1975) *Revolución industrial y subdesarrollo*. (3aed) Siglo XXI, Madrid.
- Balanyà, B. (2002) "Río +10: privatización del desarrollo sostenible" a *El Ecologista* núm.31, p. 22-25.
- Balanyà, B.; Doherty, A.; Hoedeman, O.; Ma'anit, A. i Wesselius, E. (2002) *Europa S.A. La influencia de las multinacionales en la construcción de la UE*. Icaria, Barcelona.
- Baran, P. (1957) *The political economy of growth*. Monthly Review Press, Nova York.
- Bárcena, I. (2002) "Diez años después de Río. Repasando la Agenda 21 tras una década insostenible" a *El Ecologista* núm.33, p.18-21.
- Bárcena, I. i Ibarra, P. (2003) "Lecciones de Johannesburgo retos locales y globales para la sostenibilidad ambiental y social" a Murray, I. (coord) *Fòrum per a la sostenibilitat de les Illes Balears*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Barney, G. (dir) (1982 [1980]) *The Global 2000 report to the president of the US*. Pergamon, New York. (Traducció espanyola: *El Mundo en el año 2000: en los albores del Siglo XXI*. Ed. Tecnos, Madrid).
- Baro, R. i Sala-i-Martin, X. (1995) *Economic growth*. McGraw Hill Int. Nova York.
- Bauer, P. (17/08/2007) "Las Bolsas de todo el mundo se desploman" a *Diario de Mallorca* 17/08/2007, p.46.
- Beck, U. (2002) *La sociedad del riesgo global*. Ed. Siglo XXI, Madrid.
- Behrens, A.; Giljum, S.; Kovanda, J. i Niza, S. (2007) "The material basis of the global economy. World-wide patterns in natural resource extraction and their implications for sustainable resource use policies" a *Ecological Economics* vol.64 núm.2, p.444-453.
- Benko, G. i Lipietz, A. (eds) (1994) *Las regiones que ganan. Distritos y redes. Los nuevos paradigmas de la geografía económica*. Edicions Alfons el Magnànim, València.
- Berg, M. (1987) *La era de las manufacturas, 1700-1820. Una nueva historia de la Revolución industrial britànica*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Berger, P. L. (1974) *Pyramids of sacrifice. Political, ethics and social change*. Basic Books, Inc. Publisher, New York.
- Bermejo, R. (2006) "El fin de la era de los combustibles fósiles. Sus consecuencias" a Cabero, V. i Espinoza, L.E. (coord.) *Sociedad y medio ambiente*. Universidad de Salamanca, Salamanca, p.287-350.
- Berzosa, C. (1985) "Las teorías del desarrollo económico: un balance" a *Boletín Económico del ICE* núm.2000, p.2889-2893.
- Bhagwathi, J. (1984) "Development economics: what we learned?" a *Asian Development Review* vol.2 núm.1, p.23-38
- Bhagwati, J. (1993) "The case for free trade" a *Scientific American* vol.269 núm.5, p.42-49.
- Blaikie, P. i Brookfield, H. (eds) (1987) *Land degradation and society*. Methuen, Londres.
- Blàzquez, M. (2008) "Las "moratorias" Baleares" a *Ecología Política* núm.35, p.69-72.
- Boada, M. i Saurí, D. (2003) *El cambio global*. Ed. Rubes, Barcelona.
- Bodnar, A.; Castorina, R.; Desai, M.; Duramad, P.; Fischer, S.; Klepeis, N.; Liang, S.; Mehta, S.; Kyra Naumoff, K.; Noth, E.M.; Schei, M.; Tian, L.; Vork, K.L. i Smith, K.R. (2004) "Lessons learned from "The Skeptical Environmentalist": an environmental health perspective" a *Scientific American* vol.207 núm.1, p.57-68.
- Bolaños, A. (12/10/2008) "Que viene la gran recesión" a *El País Negocios* 12/10/2008, p.4-6.
- Boltanski, L. i Chiapello, E. (2002) *El nuevo espíritu del capitalismo*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Bond, P. (2000) *Elite transition: from Apartheid to Neoliberalism in South Africa*. Pluto Press, Londres.

- Bond, P. (2002) "La mesa redonda sobre "desarrollo sostenible" y el cuestionamiento de la W\$D" a *Ecología Política*. núm.24, p. 36-40.
- Bond, P. (2003) *Against global Apartheid: South Africa meets the World Bank, the IMF and international finance*. Zed Books, Londres.
- Borghesi, S. (2001) "The environmental Kuznet curve: a critical survey" a Franzini, M. i Nicita, A. (eds) *Economic Institution and environmental policy*. Ashgate, p.201-224.
- Borghesi, S. i Vercelli, A. (2003) "Sustainable globalisation" a *Ecological Economics* vol.44 núm.1, p.77-89.
- Botero, E. (2000) *Valoración exergética de recursos naturales, minerales, agua y combustibles fósiles*. Universidad de Zaragoza, Tesi Doctoral ([http://teide.cps.unizar.es:8080/pub/publicir.nsf/codigos/0185/\\$FILE/cp0185.pdf](http://teide.cps.unizar.es:8080/pub/publicir.nsf/codigos/0185/$FILE/cp0185.pdf), novembre 2006).
- Boulding, K.E. (1966) "The Economics of the Coming Spaceship Earth" a Jarrett, H. (ed.), *Environmental quality in a growing economy*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, p.3-14.
- Boyden, S. i Dovers, S. (1992) "Natural-resource consumption and its environmental impacts in the Western World. Impacts of increasing per capita consumption" a *Ambio* vol.21 núm.1, p.63-69.
- Boyer, R. (1990) *The Regulation School: a critical introduction*. Columbia University Press, Nova York.
- Boyer, R. i Saillard, Y. (ed) (2002) *Regulation theory: the state of the art*. Routledge, Londres.
- Brand, R. (1980) *North-South: A programme for survival*. Pan, Londres.
- Brenner, R. (2001) "La expansión económica y la burbuja bursátil" a *New Left Review* (ed. Espanyola), núm.6, p.72-107.
- Brenner, R. (2003) *La expansión económica y la burbuja bursátil*. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Brenner, R. (2006) *The economics of global turbulence*. Verso, Londres.
- Bromley, D. (1990) "The ideology of efficiency: searching for a theory of policy analysis" a *Journal of environmental economics and management*, 19 (10), p.86-107.
- Brooks, M. (2002) "Cumbre de Johannesburgo: una cortina de humo, ninguna solución" a *Ecología Política*. núm.24, p. 36-40.
- Brown, L. et al. (1998) *Vital Signs 1998*. Norton, Washington.
- Bruno, K. (4/09/2002) "Sustainable Development: RIP. The Earth Summit's Deathblow to Sustainable Development" a *CorpWatch* 4/09/2002, ([www.corpwatch.org/article.php?id=3831](http://www.corpwatch.org/article.php?id=3831), agost 2008).
- Bruno, K. i Karliner, J. (1/09/2000) "Tangled up in blue: corporate partnerships in the United Nations" a *Corpwatch* <http://www.corpwatch.org/article.php?id=996> (agost 2008).
- Bulard, M. (2008) "El poder mundial se desplaza" a *Le Monde Diplomatique* núm.157, p.8-9.
- Bustelo, P. (1994) "El enfoque de la regulación en economía: una propuesta renovadora" a *Cuadernos de relaciones laborales*, 4, p.149-163.
- Bustelo, P. (1999) *Teorías contemporáneas del desarrollo económico*. Síntesis, Madrid.
- Campbell, C.J. i Laherrère, J.H. (1998) "The end of Cheap Oil" a *Scientific American* vol.278 núm.3, p.78-83.
- Campos, A. i Carrillo, M. (Eds) (2008) *El precio oculto de la Tierra. Impactos económicos, sociales y políticos de las industrias extractivas*. Icaria, Barcelona.
- Caño, A. (8/11/2008) "Obama promete atacar de frente la crisis" a *El País* 8/11/2008, p.2-3.
- Cano, F. (5/10/2008) "Batacazo irlandés" a *El País Negocios* 5/10/2008, p.27.
- Cardoso, F.H. i Faletto, E. (1978) *Dependencia y desarrollo en América Latina: ensayo de una interpretación sociológica*. Siglo XXI, México.
- Carlin, J. (19/10/2008) "La bancarrota de Islandia. El primero en caer" a *El País Domingo* 19/10/2008, p.2-4.
- Carpintero, O. (2003a) "Los costes ambientales del sector servicios y la nueva economía: entre la desmaterialización y el "efecto rebote"" a *Economía Industrial*, núm.352, p.59-76.
- Carpintero, O. (2003b) "Los requerimientos totales de materiales en la economía española. Una visión a largo plazo: 1955-2000" a *Economía Industrial*, núm.351, p. 27-57.
- Carpintero, O. (2004) "África como abastecedora de minerales estratégicos" a ICEX/ICEI *Claves de la economía mundial 2004*. ICEX/ICEI, Madrid, p.447-453.
- Carpintero, O. (2005) *El metabolismo de la economía española. Recursos naturales y huella ecológica (1955-2000)*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Carpintero, O. (ed) (2007) *Ensayos bioeconómicos. Nicholas Georgescu-Roegen*. Los Libros de la Catarata, Colección Clásicos del pensamiento crítico, Madrid.
- Carpintero, O. i Naredo, J.M. (2006) "Sobre la evolución de los balances energéticos de la agricultura española, 1950-2000" a *Historia Agraria* núm.40, p.531-554.
- Carpintero, O.; Echevarría, S. i Naredo, J.M. (1999a) "Flujos físicos y valoración monetaria en el comercio mundial. El "efecto notario" en el reparto de los frutos del comercio a nivel internacional" a Naredo, J.M. i Valero, A. (dirs.) *Desarrollo económico y deterioro ecológico*. Fundación Argentaria/Visor, Madrid, p.325-348.
- Carpintero, O.; Echevarría, S. i Naredo, J.M. (1999b) "Riqueza real y riqueza financiera: el papel de los flujos financieros en la generación y distribución de la capacidad de compra sobre el mundo" a



- Naredo, J.M. i Valero, A. (dirs.) *Desarrollo economico y deterioro ecologico*. Fundacion Argentaria/Visor, Madrid, p.349-391.
- Carrasco, R.; Jara, M. i Vidal, J. (2007) *Conspiraciones tóxicas. Cómo atentan contra nuestra salud y el medio ambiente los grupos empresariales*. Ediciones Martínez Roca, Madrid.
- Carson, R. (1960) *The silent spring*. (Traducció en castellà: (2001) *La primavera silenciosa*. Crítica, Barcelona.
- Cassen, B. (2007) "Sin acuerdo en Doha" a *Informe sobre la globalización. El punto de vista de Le Monde Diplomatique* núm.4, València, p.62-65.
- Castells, M i Hall, P. (2001) *Tecnópolis del mundo: la formación de los complejos industriales del s. XXI*. Alianza, Madrid.
- Castells, M. (1995) *La ciudad informacional*. Alianza, Madrid.
- CEO (2002a) "Countdown to Rio +10: 'sustainable development' and the public-private pantomime" a *The Corporate European Observatory Quarterly Newsletter* núm.12 (<http://www.corporateeurope.org/observer12/wssdlobby.html>).
- CEO (2002b) "Rio +10 and the privatisation of 'sustainable development'" a *The Corporate European Observatory Quarterly Newsletter* núm. 11 (<http://www.corporateeurope.org/observer11/rio.html>).
- CEPAL (2004) *La inversión extranjera en América Latina y Caribe 2003*. CEPAL, Xile.
- Chatterjee, P. i Finger, M. (1994) *The Earth Brokers*. Routledge, Londres.
- Cherney, H.B. (1974) *Redistribution with growth*. Oxford University Press, Londres.
- Chesnais, F. (1999) "El surgimiento de un régimen de acumulación mundial bajo el dominio financiero" a *Utopías*, 179, p.79-105.
- Chesnais, F. (2003) "La teoría del régimen de acumulación financiarizado: contenido, alcance e interrogantes" a *Revista de economía crítica* núm.1, p.37-72.
- Chesnais, F.(2008) *El fin de un ciclo. Alcance y rumbo de la crisis financiera*. (a <http://www.iade.org.ar/uploads/c87bbfe5-1033-09ca.pdf>, juliol 2008).
- Cheyne, V. (2006) "Automòbil i decreixement" a Col·lectiu Revista Silence *Objectiu decreixement*. Ed. Leqtor, Barcelona, p.150-174.
- Chomsky, N. (2001) *Estados canallas. El imperio de la fuerza en los asuntos mundiales*. Ed. Paidós, Barcelona.
- Chomsky, N. (2002) *El nuevo orden mundial (y el viejo)*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Chomsky, N. (2004) *Hegemonía o supervivencia. La estrategia imperialista de los Estados Unidos*. Ediciones B, Barcelona.
- Chomsky, N. i Ramonet, I. (2000) *Como nos venden la moto*. Ed. Icaria Más madera, Barcelona.
- Cipolla, C. (2000 [1978]) *Historia económica de la población mundial*. Crítica.
- Clark, C. (1940) *The conditions of economic progress*. MacMillan, Londres.
- Clark, G.Z. (2005) "Money flows like mercury: The geography of global finance" a *Geografiska Annaler*, vol.87 núm.2, p.99-112.
- Cleveland, C. y Ruth, M. (1999) "Indicators of dematerialization and the materials intensity of use" in *Journal of Industrial Ecology* vol.2 (3), p. 15-50.
- Cleveland, C.; Ruth, M. (1999) "Indicators of dematerialization and materials intensity of use" a *Journal of Industrial Ecology*, vol2 núm.3, p.15-50.
- Cohen, J.E. (1995) *How many people can the Earth support?* W.W. Norton, Nova York.
- Col·lectiu Revista Silence (2006) *Objectiu decreixement*. Ed. Leqtor, Barcelona.
- Colborn, T. et al. (2001) *Nuestro futuro robado. ¿Amenazan las sustancias químicas sintéticas nuestra fertilidad, inteligencia y supervivencia?* Ecoespaña editorial, Madrid.
- Cole, H.S.D. et al. (1973) *Thinking about the future. A critique of the limits to growth*. Sussex University Press, Londres.
- Cole, M. (2003) "Environmental Optimists, Environmental Pessimists and the Real State of the World – An article examining The Skeptical Environmentalist: Measuring the Real State of the World by Bjorn Lomborg" a *The Economic Journal*, vol. 113, no. 488, p. 362-380
- Cole, M.A.; Rayner, A.J. i Bates, J.M. (1997) "The environmental Kuznet curve: an empirical analysis" a *Environmental and Development Economics*, 2, p.401-416.
- Coleman, M. (2002) "Thinking about the World Bank's 'acordion' geograohy of financial globalization" a *Political Geography* 21, p.495-525.
- Commoner, B. (1972) *The Closing Circle*. Cape, Nova York.
- Corbridge, S., Thrift, N. i Martin, R. (eds) (1994) *Money, power, and space*. Blackwell, Oxford.
- Costanza, R. (ed.) (1991) *Ecological Economics: The science and management of sustainability*. Columbia Press, New York.
- Costanza, R. i Daly, H.E. (1992) "Natural capital and sustainable development" a *Conservation Biology*, núm.6, p.37-46.
- Costanza, R.; Cumberland, J.H.; Daly, H.E.; Goodland, R. i Noorgard, R.B. (1997) *An introduction to ecological economics*. St. Lucie Press, Florida.

- Cottrell, W.F. (1955) *Energy and society: the relation between energy, social change, and economic development*. McGraw-Hill, Nova York.
- Crosby, A. (1988) *Imperialismo ecológico: la expansión biológica de Europa, 900-1900*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Custers, P. (2009) "Algunas reflexions sobre la idea de un "New Deal ecológico"" a *Le Monde Diplomatique* núm.166, p.6-7.
- Daly, H.E. (1971) "The Stationary-State Economy: toward a political economy of biophysical equilibrium and moral growth" a *Distinguished Visiting Lecture Series*, No. 2, University of Alabama, setembre 1971.
- Daly, H.E. (1972) *Toward a steady-state economy*. W.H. Freeman, San Francisco.
- Daly, H.E. (1974) "Steady-state economics versus growthmania: A critique of the orthodox conceptions of growth, wants, scarcity, and efficiency" a *Policy sciences* vol 5, núm.2, p.149-167.
- Daly, H.E. (1977) *Steady-State Economics: The economics of biophysical and moral growth*. W.H. Freeman, San Francisco.
- Daly, H.E. (1987) "The economic growth debate: What some economists have learned and many have not" in *Journal of Environmental Economics and Management* 14 (4), pp:323-336.
- Daly, H.E. (1990) "Toward some operational principles of sustainable development" a *Ecological Economics*, vol. 2, num.1 p. 1-6.
- Daly, H.E. (1991) "Elements of environmental macroeconomics" a Costanza, R. (ed) *Ecological Economics. The science and management of sustainability*. Columbia University Press, Nova York, p.32-47.
- Daly, H.E. (1993) "The perils of free trade" a *Scientific American*, 269, p.50-57.
- Daly, H.E. (1994) "Operationalizing sustainable development by investing in natural capital" a Jansson, A.M.; Hammer, M.; Folke, C. i Costanza, R. (eds) *Investing in natural capital: the ecological economics approach to sustainability*. Island Press, Washington.
- Daly, H.E. (1995) "Dinero, deuda y riqueza virtual" a *Ecología Política*, núm.9, p. 51-75.
- Daly, H.E. (1996) "Free trade, capital mobility and growth versus environment and community" a *Public Lecture on 26 september 1996*. The Hague: Institute of Social Studies.
- Daly, H.E. (1997) "Reply to Solow/Stiglitz" a *Ecological Economics* 22 (3), p.271-273.
- Daly, H.E. (2000) *The local politics of global sustainability*. Island Press, Washington.
- Daly, H.E. i Cobb, J. (1989) *For the common good. Redirecting the economy toward community*. Beacon Press, Massachusetts.
- Davis, M. (2007) *Planeta de ciudades miserias*. Ed. Foca, Madrid.
- De Bryun, S.M.; van den Bergh, J. C. J. M. i J. B. Opschor, J.B. (1998) "Economic growth and emissions: reconsidering the empirical basis of environmental Kuznets curves" a *Ecological Economics*, 25, p.161-175.
- Dicken, P. (2003) *Global shift. Reshaping the global economic map in the 21st century*. Sage Publications, Londres.
- Domar, E. D. (1947) "Expansion and employment" a *American Economic Review*.
- Doyal, L. i Gough, I. (1994) *Teoría de las necesidades humanas*. Icaria- FUHEM- CAM, Barcelona.
- DPA (3/10/2008) "La UE descarta activar un plan de rescate y busca su propia solución" a *Diario de Mallorca* 30/09/2008, p.51.
- Duarte, C. (coord) (2007) *El cambio global. Impacto de la actividad humana sobre el sistema tierra*. CSIC, Madrid.
- Dukes, J.S. (2003) "Burning buried sunshine: human consumption of ancient solar energy" a *Climate Change* 61, p.31-44.
- Durning, A. (1994) *How much is enough?* Earthscan, Londres.
- Earth Negotiations Bulletin (2002) vol 22, núm.32 (28 maig 2002).
- Easterlin, R.A. (1974) "Does economic growth improve the human lot?" a David, P.A. i Weber, R.M. (eds) *Nations and households in economic growth*. Random House, Nova York.
- Echevarría, S.; Carpintero, O. i Naredo, J.M. (1999b) "Riqueza real y riqueza financiera: el papel de los flujos financieros en la generación y distribución de la capacidad de compra sobre el mundo" a Naredo, J.M. i Valero, A. (dirs.) *Desarrollo economico y deterioro ecologico*. Fundacion Argentaria/Visor, Madrid, p.349-381.
- EFE (10/08/2007) "Inyección récord de dinero del BCE por la crisis hipotecaria de EEUU" a *Diario de Mallorca* 10/08/2007, p.45.
- EFE (12/03/2008) "Una nueva inyección de liquidez del BCE y de la Fed anima las bolsas" a *Diario de Mallorca* 12/03/2008, p.45.
- EFE (16/09/2008) "La crisis golpea a las bolsas" a *Diario de Mallorca* 16/09/2008, p.41.
- EFE (18/09/2008) "Moscú salva tres bancos y cierra sus mercados bursátiles para detener la caída en picad" a *Diario de Mallorca* 18/09/2008, p.44.
- EFE (6/10/2008) "Alemania salvará al mayor banco europeo que se enfrenta a la quiebra" a *Diario de Mallorca* 6/10/2008, p.32.
- EFE (11/10/2008) "Rusia inyecta 5000 millones al sistema financiero" a *El País* 11/10/2008, p.28.
- EFE (13/10/2008) "EL Eurogrupo, al rescate de la banca" a *Diario de Mallorca* 13/10/2008, p.35.

- Ehrlich, P.A. (1968) *The population bomb*. Ballantine Books, Nova York.
- Ehrlich, P.R. (1989) "The limits to substitution: Meta resource depletion and new economic-ecological paradigm" a *Ecological Economics*, vol.1, núm.1, p.9-16.
- Ekins, P. (1993) "Trading off the future: making World Trade environmentally sustainable" a *New Economics Foundation*, setembre 1993.
- Ekins, P. (1996) "Towards an economics for environmental sustainability" a Costanza, R. Segura, O., Martínez-Alier, J. (ed.) *Getting down to Earth*. Island Press, Washington. p. 129-153.
- El País (27/09/2008) "El BCE y el Banco de Inglaterra lanzan otra gran inyección en dólares" *El País* 27/09/2008, p.21.
- Emmanuel, A. (1972) *El intercambio desigual: ensayo sobre los antagonismos sobre las relaciones económicas internacionales*. Siglo XXI, México.
- Ehrlich, P. i Holdren, J. (1971) "Impact of population growth" a *Science*, 171, p.1212-17.
- Estefanía, J. (29/09/2008) "Socialismo para ricos" a *El País* 29/09/2008, p.21.
- Estevan, A. (2006) "La enfermedad del transporte" a Naredo, J.M. i Gutiérrez, L. (eds) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955-2005)*. Universidad de Granada-Fundación César Manrique, Granada, p.343-365.
- Etzezarreta, M.; Fernández-Durán, R. i Sáez, M. (2001) *Globalización Capitalista. Luchas y resistencias*. Ed. Virus, Barcelona.
- FAO (1997) *The State of World Fisheries and Aquaculture 1996*. FAO, Roma.
- FAO (1999) *FAOSTAT 98 CD-ROM*. FAO, Roma.
- FAO (2000) *Forest resource assessment 2000*. FAO (Forestry Department), Roma.
- Fernández-Durán, R. (1996a) (3aed) *La explosión del desorden. La metropoli como espacio de la crisis global*. Ed. Fundamentos, Madrid.
- Fernández-Durán R (1996b) *Contra la Europa del capital y la globalización económica*. Ed. Talasa, Madrid.
- Fernández-Durán, R. (2001) "Un recorrido histórico por los procesos antagonistas del siglo XX y perspectivas para el XXI" a Etzezarreta, M.; Fernández-Durán, R. i Sáez, M. *Globalización Capitalista. Luchas y resistencias*. Ed. Virus, Barcelona, p.65-142.
- Fernández-Durán, R. (2003a) *Capitalismo (financiero) global y guerra permanente: el dólar, Wall Street y la guerra contra Irak*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2003b) "¿Marte versus Venus, o dólar versus euro? La Constitución europea: la dificultad de convertir a la Unión Europea en una superpotencia mundial (que respalde el euro)" a *Archipiélago* núm.58, p.59-68.
- Fernández-Durán, R. (2005) *La compleja construcción de la Europa superpotencia. Una aportación al debate sobre el futuro del Proyecto Europeo y las resistencias que suscita*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2006) *El tsunami urbanizador español y mundial. Sobre sus causas y repercusiones devaastadoras, y la necesidad de prepararse para el previsible estallido de la burbuja inmobiliaria*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2008) *El crepúsculo de la era trágica del petróleo. Pico del oro negro y colapso financiero (y ecológico) mundial*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fischer-Kowalski, M. (1997). "Society's Metabolism, on the childhood and adolescence of a rising conceptual star" a Redclift, M. i Woodgate, G. (eds.) *The International Handbook of Environmental Sociology*. Cheltenham, Northampton, Edward Elgar. p. 119-137.
- Flavin, C. i Gardner, G. (2006) "La Xina, l'Índia i el nou ordre mundial" a Nierenber, D. (dir) *L'estat del món 2006. Tema central: la Xina i l'Índia*. Angel Editorial, Centre UNESCO de Catalunya, p.33-58.
- FoEI (2002) *Towards binding corporate accountability* a [www.foei.org/en/campaigns/corporates/towards.html](http://www.foei.org/en/campaigns/corporates/towards.html) (agost 2008).
- Fontana, J. (1992) *La historia después del fin de la historia*. Crítica, Barcelona.
- Frank, A.G. (1969) *Latin America: underdevelopment or revolution*. Monthly Review Press, Nova York.
- Frank, A.G. (1970) *Capitalismo y subdesarrollo en América Latina*. Siglo XXI, Argentina.
- French, H. (1998) "Investing in the future: harnessing private capital flows for environmentally sustainable development" a *Worldwatch Paper* 139, Washington.
- French, H. (2000) "Afrontar la globalización ecológica" a Brown, J.R. (dir) *La situación del mundo 2000*. Worldwatch Institute, Icaria Editorial, p.309-340.
- French, H. (2002) "Remodelando el gobierno global" a Flavin, C.; French, H. i Gardner, G. (eds) *La situación del mundo 2002*. Worldwatch Institute, Icaria Editorial, p.61-102.
- Fröbel, F.; Heinrichs, J. i Kreye, O. (1980) *La nueva división internacional del trabajo*. Siglo XXI, Madrid.
- Fukuyama, F. (1989) "The end of the History?" a *The National Interest*, 16.
- Galbraith, J.K. (1969) *La sociedad opulenta*. Ariel, Barcelona.
- Galbraith, J.K. (1984) *La era de la incertidumbre*. Plaza & Janes, Barcelona.
- Galbraith, J.K. (2004) *La economía del fraude inocente. La verdad de nuestro tiempo*. Crítica, Barcelona.
- Galindo, C. (19/10/2008) "Intervencionismo contra la crisis" a *El País Negocios* 19/10/2008, p.4-5.
- Garcés, J. (2008) *Soberanos e intervenidos. Estrategias globales, americanos y españoles*. Siglo XXI, Madrid.

- Garcia, E. (1999) *El trampolín fáustico. Ciencia, mito y poder en el desarrollo sostenible*. Ed. Tilde, Valencia.
- Garcia, E. (2007) "Del pico del petróleo a las visiones de una sociedad post-fosilista" a Sempere, J. i Tello, E. (coord.) *El final de la era del petróleo barato*. Icaria, Barcelona, p.21-48.
- García-Zaldivar, R. (2008) "La utilización de centros offshore por la banca y los grupos empresariales españoles" a [www.attac.es/portallattac/index.php?option=com\\_content&task=view&id=202&Itemid=47](http://www.attac.es/portallattac/index.php?option=com_content&task=view&id=202&Itemid=47) (maig 2008).
- Gardner, G. (2002) "El reto para Johannesburgo: crear un mundo más seguro" a Flavin, C.; French, H. i Gardner, G. (eds) *La situación del mundo 2002*. Worldwatch Institute, Icaria Editorial, p.29-60.
- Gavaldà, M. (2003a) *La recolonización: Repsol en América Latina, invasión y resistencias*. Ed. Icaria, Barcelona.
- Gavaldà, M. (2003b) "La guerra del agua en Bolívia" a Rosenberger, H. et al. *Agua ¿mercancía o bien común?* Alikornio ediciones, Barcelona, p.323-345.
- Gaviria, M.; Naredo, J.M. i Serna, J. (dirs.) (1978) *Extremadura saqueada: recursos naturales y autonomía regional*. Ruedo Ibérico, Barcelona.
- George, S. (1992) *The Debt Boomerang*. Pluto, Londres.
- George, S. (2001) *Informe Lugano*. Icaria, Barcelona.
- Georgescu-Roegen, N. (1971) *The entropy Law and the Economic Process*. Harvard University Press (versió castellana (1996) *La ley de la entropía y el proceso económico*. Ed. Visor/ Fund. Argentaria, Madrid).
- Georgescu-Roegen, N. (1975) "Energía y mitos económicos" a *El Trimestre Económico*, 42, p. 770-836 (Georgescu-Roegen, N. (1975) "Energy and economic myths" a *Southern Economic Journal*, vol. 41, núm. 3, p.347-381).
- Georgescu-Roegen, N. (1994 [1977]) "¿Qué puede enseñar a los economistas la termodinámica y la biología?" a Aguilera Klink, F. i Alcántara, V. (eds) (1994) *De la economía ambiental a la economía ecológica*. Ed. Icaria, Barcelona, p.303-319.
- Georgescu-Roegen, N. (2007 [1977]) "Bioeconomía: una nueva mirada a la naturaleza de la actividad económica" a Carpintero, O. (ed) *Ensayos bioeconómicos. Nicholas Georgescu-Roegen*. Los Libros de la Catarata, Colección Clásicos del pensamiento crítico, Madrid, p.53-85.
- Georgescu-Roegen, N. et al. (2007 [1973]) "Hacia una economía humana" a Carpintero, O. (ed) *Nicholas Georgescu-Roegen. Ensayos bioeconómicos*. Los Libros de la Catarata, Colección clásicos del pensamiento crítico, Madrid, p.31-34.
- Giljum, S. i Eisenmenger, N. (2004) "North-South trade and the distribution of environmental goods and burdens. A biophysical perspective" a *Environment and Development* vol.13 (1), p.73-100.
- Giljum, S. i Hubacek, K. (2001) *International trade, material flows and land use: developing a physical trade balance for the European Union*. Interim Report IR-01-059, International Institute for Applied Systems Analysis, Laxenburg ([www.iiasa.ac.at/Admin/PUB/Documents/IR-01-059.pdf](http://www.iiasa.ac.at/Admin/PUB/Documents/IR-01-059.pdf), juliol 2008).
- Giordano, E. (2002) *Las guerras del petróleo. Geopolítica, economía y conflicto*. Icaria, Barcelona.
- Giordano, E. (2007) "Economía política del petróleo y militarismo" a Sempere, J. i Tello, E. (coords) *El final del petróleo barato*. Icaria, Barcelona, p.201-216.
- Global Footprint Network (2006) *National footprint accounts 2006. World 2003*. Global Footprint Network ([www.footprintnetwork.org](http://www.footprintnetwork.org)).
- Godefroy, T. i Lascoumes, P. (2005) *El capitalismo clandestino. La obscena realidad de los paraísos fiscales*. Paidós, Barcelona.
- Goldman, M. (2002) "Apuntes desde la cumbre de Johannesburgo. ¿Haciendo historia?" a *Ecología Política*. núm.24, p. 49-54.
- Goldsmith, E. et al. (1972) *The blueprint for survival*. Penguin Books, Londres.
- Gómez-Gil, C.; Gómez-Olivé, D. i Tarafa, G. (2008) *La ilegitimidad de los créditos FAD. Treinta años de historia*. Icaria, Barcelona.
- González, A. (14/09/2008) "Vuelven los petrodólares" a *El País Negocios* 14/09/2008, p.4-5.
- González, A. (5/10/2008) "La tormenta sacude al mundo" a *El País Negocios* 5/10/2008, p.4-6.
- González, P. (14/02/2008) "Bush firma la ley que dará de 300 a 1200 dólares a los contribuyentes" a *Diario de Mallorca* 14/02/2008, p.47.
- Goodland, R. (coord) (1997) *Medio ambiente y desarrollo sostenible. Más allá del informe Brundtland*. Trotta, Madrid.
- Goodland, R. i Daly, H.E. (1992) "Ten reasons why northern income growth is not the solution to southern poverty" a Goodland, R., Daly, H.E. i el Serafy, S. (ed.) *Population, Technology, and Lifestyle*. Island Press, Washington, D.C.
- Gowan, P. (2000) *La apuesta por la globalización. La geoeconomía y la geopolítica del imperialismo estadounidense*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Greenpeace (2002) *Corporate Crimes*. Greenpeace International, Netherlands.

- Greer, J. i Bruno, K. (1996) *Greenwash. The reality behind Corporate Environmentalism*. Penang, Third World Network, The Apex Press, Nova York.
- Gresh, A.; Radavanyi, J.; Rekecewicz; Samary, C. i Vidal, D. (dirs) (2006) *El Atlas de Le Monde Diplomatique*. Cybermonde, Madrid.
- Grubb, M. (2001) "Relying on manna from heaven" a *Science*, 294, p.1285-1287.
- Grubb, M.; Koch, M.; Thomson, K.; Munson, A. i Sullivan, F. (1993) *The Earth Summit Agreements: a guide and assessment*. Royal Institute of International affairs, Londres.
- Haberl, H.; Fischer-Kowalski, M.; Krausmann, F.; Weisz, H. i Winiwarter, V. (2004) "Progress towards sustainability? What the conceptual framework of material and energy flow accounting (MEFA) can offer" a *Land Use Policy* 21, p.199-213.
- Haberl, H.; Erb, K.H. i Krausmann, F. (2007) "Quantifying and mapping the human appropriation of net primary production in earth's terrestrial ecosystems" a *Proceedings of the National Academy of Sciences* (a <http://www.pnas.org/cgi/reprint/0704243104v1.pdf>, juny 2008).
- Haberler, G. (1946) *Ensayos sobre el ciclo económico*. FCE, Mèxic.
- Halimi, S. (2006) "Wal-Mart al asalto del mundo" a *Le Monde Diplomatique* núm.123, p.20-21.
- Hannah, L. et al. (1994) "A preliminary inventory of human disturbance of world ecosystems" a *Ambio* 23 (4-5), p.246-250.
- Hansen, A.H. (1949) *Monetary theory and fiscal policy*. McGraw-Hill, Nova York.
- Harris, J.M., Wise, T.A., Gallgher, K.P. i Goodwin, N.R. (eds) (2001) *A survey of sustainable development: social and economic dimensions*. Island Press, Washington DC.
- Harrod, R. F. (1948) *Towards a dynamic economics*. Macmillan, Londres.
- Hartwick, J.M. (1977) "Intergenerational equity and the investing of rents from exhaustible resources" a *American Economic Review*, 66, p.972-974.
- Harvey, D. (1990) *The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*. Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (1996) *Justice, nature and the geography of difference*. Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (2003) *Espacios de esperanza*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Harvey, D. (2004) *El nuevo imperialismo*. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Harvey, D. (2006a) *Spaces of global capitalism. Towards a theory of uneven geographical development*. Verso, Londres.
- Harvey, D. (2006b) *The limits to capital*. Verso, Londres.
- Harvey, D. (2007) *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press, Nova York.
- Heaps, E.; Kemp-Benedict, E. i Raskin, P. (1998) "Conventional worlds: technical description of bending the curve scenarios" a *PoleStar Series Report núm.8*. SEI (Stockholm Environmental Institute), Stockholm.
- Heinberg, R. (2003) *The party's over: oil, war, and the fate of industrial societies*. New Society Publishers, Canadà.
- Held, D. i McGrew, A. (eds) (2000) *The global transformation reader: an introduction to the globalization debate*. Massachusetts University Press, Malden.
- Hernández-Vigueras, J. (2005) *Los paraísos fiscales*. Akal, Madrid.
- Hernández-Vigueras, J. (2008) *Los precios del petróleo en mercados globales, financiarizados y opacos* (a [www.attac.es/documentos/petroleoopaco.pdf](http://www.attac.es/documentos/petroleoopaco.pdf), juliol 2008).
- Hicks, J. (1946) *Value and capital*. Clarendon Press, Oxford (Traducció [1955] *Estructura de la economía. Introducción al estudio del ingreso nacional*. FCE, Mèxic).
- Hirsch, F. (1976) *The Social Limits to Growth*. Routledge and Kegan Paul, Londres.
- Holliday, C. (2002) *Walking the Talk: The Business Case for Sustainable Development*. World Business Council for Sustainable Development Publications.
- Holling, C.S. (1973) "Resilience and stability of ecological systems" a *Annual Review of Ecological Systems*, 4, p.1-24.
- Hopkins, R. (2008) *The transition handbook. From oil dependence to local resilience*. Green Books, Devon.
- Hornborg, A.; McNiell, J.R. i Martínez-Alier, J. (eds) (2007) *Rethinking environmental history. World-System history and global environmental change*. Altamira Press, Plymouth.
- Houghton, J. T.; Ding, Y.; Griggs, D. J.; Noguera, M.; van der Linden, P. J.; Dai, X.; Maskell, K. i Johnson, C. A. (eds) (2001) *Climate Change 2001: the scientific basis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Howarth, R.B. (1992) "Intergenerational justice and the chain of obligation" a *Environmental Values* 1, p.133-140.
- Hubbert, M.K. (1956) "Nuclear Energy and the Fossil Fuels" a Publication No. 95. Houston: Shell Development Company, Exploration and Production Research Division, març 8 (a [http://www.eoearth.org/article/Nuclear\\_Energy\\_and\\_the\\_Fossil\\_Fuels\\_\(historical\)](http://www.eoearth.org/article/Nuclear_Energy_and_the_Fossil_Fuels_(historical)), juliol 2008).
- Huntington, S.P. (1968) *Political order in changing societies*. Yale University Press, New Hale CT.
- Huntington, S.P. (1993) "The clash of civilizations?" a *Foreign Affairs*, 72.
- Huntington, S.P. (2004) *¿Quiénes somos?*. Paidós, Barcelona.

- ICLEI (2002) "Second Local Agenda 21 Survey" a *Background Paper núm.15*. Department of economic and social affairs (DESA/DSD/PC2/BP15).
- Illich, I. (1992) "Needs" a Wolfgang Sachs (ed) (1992) *The development dictionary. A guide to knowledge as power*. Zed Books, Londres.
- ILO (2003) *Employment and social policy in respect of export processing zones (EPZs)*. Committee on Employment and Social Policy. ILO (International Labour Office), Ginebra.
- IMF (2004a) *IMF Committee on Balance of Payments Statistics. Annual Report 2003*. IMF Statistics Department, Washington.
- IMF (2004b) *Global financial stability report. Market development and issues*. September 2004. IMF, Washington.
- IMF (2007) *IMF Committee on Balance of Payments Statistics. Annual Report 2007*. IMF Statistics Department, Washington.
- Iñiguez, A. (17/09/2008) "El rescate no frena las caídas" a *Diario de Mallorca* 17/09/2008, p.43.
- IUCN (1980) *World Conservation Strategy*. IUCN-UNEP-WWF, Gland.
- IUCN (1991) *Caring for the Earth: an strategy for sustainable development*. IUCN-UNEP-WWF, Gland.
- Jacobs, M. (1997) *La economía verde*. Ed. Icaria, Barcelona.
- Jara, M. (2006) *Cómo nos venden medicamentos peligrosos y juegan con la enfermedad*. Icaria, Barcelona.
- Jiménez Beltrán, D. (2002) "La cumbre de Johannesburgo de agosto de 2002: ¿qué se puede esperar" a Flavin, C.; French, H. i Gardner, G. (eds) *La situación del mundo 2002*. Worldwatch Institute, Icaria Editorial, p.401-431.
- Jiménez Herrero, L. (1980) "Ecodesarrollo" a *Diccionario Planeta de Economía IV*, Barcelona.
- Kaimowitz, D.; Mertens, B.; Wunder, S. i Pacheco, P. (2004) "Hamburger connection fuels Amazon destruction. Cattle ranching and deforestation in Brazil's Amazon" a [www.cifor.cgiar.org/publications/pdf\\_files/media/Amazon.pdf](http://www.cifor.cgiar.org/publications/pdf_files/media/Amazon.pdf) (juliol 2008).
- Karliner, J. (1997) *The Corporate Planet: ecology and politics in the age of globalization*. Sierra Club, San Francisco.
- Keeble, D.E. (1967) "Models of economic development" a R.J. Chorley i P. Hagget (eds) *Socioeconomic models in geography*. Methuen, Londres. p.243-302.
- Kendall, H. i Pimentel, D. (1994) "Constraints on the Expansion of the Global Food Supply" a *Ambio* vol.23, núm. 3, p. 198-205.
- Kessler, J.J. i van Dorp, M. (1998) "Structural adjustment and the environment: the need for an analytical methodology" a *Ecological Economics* 27, p. 267-281.
- Keynes, J.M. (1980) *Teoría General de la ocupación, el interés y el dinero*. FCE, Mèxic (9a edició).
- Keynes, J.M. (1988) "Las posibilidades económicas de nuestros nietos" a *Ensayos de persuasión*. Crítica, Barcelona, p.321-333.
- Klare, M. (2004) *Blood and Oil: the dangers and consequences of America's growing dependency on imported petroleum*. Metropolitan Books, Nova York.
- Klein, N. (2001) *No Logo. El poder de las marcas*. Paidós, Barcelona.
- Klein, N. (2007) *La doctrina del Shock. El auge del capitalismo del desastre*. Paidós, Barcelona.
- Knox, P. i Agnew, J. (1989) *The geography of the world economy*. E. Arnold, Londres.
- Koomey, J.; Kawamoto, K.; Piette, M.; Brown, R. i Nordman, B. (1999) "Initial comments on "The Internet begins with coal"" a *Ernest Orlando Lawrence Berkeley National Laboratory* ([www.enduse.lbl.gov](http://www.enduse.lbl.gov)).
- Krishnan, R. (1995) "International economic relations, development, and the environment" a Krishnan, R.; Harris, J. i Goodwin, N.R. (eds) *A survey of ecological economics*. Island Press, Washington, p.285-295.
- Krueger, A.O. (1990) "Government failures in development" a *Journal of economic perspectives* vol.4 núm.3, p.9-23.
- Krugman, P. (1987) "Is Free Trade Passé?" a *Journal of Economic Perspectives* vol.2 núm.1, p.131 (citat a Carpintero, Echevarría i Naredo, 1999a:326)
- Krugman, P. (1995) "Growing World Trade: causes and consequences" a *Brookings Papers on Economic Activity* vol.25 núm.1, p.327-377.
- Krugman, Paul (1994) *Vendiendo prosperidad. Sensatez e insensatez económica en una era de expectativas ilimitadas*. Ariel, Barcelona.
- Kuhn, T. (1975) *La estructura de las revoluciones científicas*. FCE, Mèxic.
- Kula, E. (1998) *History of environmental economic thought*. Routledge, Londres.
- Kunstler, J.H. (1994) *The geography of nowhere: The rise and decline of America's man-made landscape*. Simon & Schuster Adult Publishing Group, Nova York.
- Kuznet, S. (1955) "Economic growth and income inequality" a *American Economic Review* vol.45 núm.1, p.1-28.
- Kysar, D. (2003) "Some realism about environmental skepticism" *Ecology Law Quarterly* vol.30 núm.2, p. 223-278.
- La Vanguardia (2004) "Las promociones y la publicidad suponen 3200 euros por coche" a *La Vanguardia* 29/11/2004. p.57.

- Lacoste, Y. (1978) *Geografía del subdesarrollo*. Ariel, Barcelona.
- Lafont, I. (12/10/2008) "Islandia se ahoga en su géiser" a *El País* 12/10/2008, p.35.
- Lamarca, C. (2001) *La Unión Europea: retórica sostenible y políticas insostenibles*. (<http://www.hipertexto.info/desglobaliza/articulos.htm#retorica>, març 2002).
- Landes, D.S. (1979) *Progreso tecnológico y revolución industrial*. Tecnos, Madrid.
- Lash, S. i Urry, J. (1994) *Economies of signs and space*. Sage, Londres.
- Leira, O. i Puddu, S. (2008) "La catástrofe como oportunidad" a *Ecología Política* núm.35, p.45-49.
- Lélé, S.M. (1991) "Sustainable development: a critical review" a *World development* vol.19 núm.7, p.607-621.
- Levitt (1983) "The globalization of markets" a *Harvard Business Review* vol.83 núm.3, p.92-102.
- Lewis, A. (1955) *The theory of economic growth*. Allen & Unwin, Londres.
- Leyshon, A. (2004) "The Limits to Capital and Geographies of Money" a *Antipode* vol. 36 núm.3, p.461-469.
- Leyshon, A. i Thrift, N. (1997) *Money space. Geography of monetary transformation*. Routledge, Londres.
- Lichtenstein, N. (coord.) (2007) *Wal-Mart: el rostro del capitalismo del siglo XXI*. Ed. Popular, Madrid.
- Lindert, P.H. i Williamson, J.G. (2003) "Does globalization make the world more unequal?" a Bordo, M.D.; Taylor, J.M. i Williamson, J.G. (eds) *Globalization in historical perspectives*. University of Chicago Press, Chicago, p.227-276.
- Lipietz, A. (1985) *Mirages et miracles. Problèmes de l'industrialisation dans le Tiers Monde*. La Découverte, Paris.
- Lipietz, A. (1997) *Elegir la audacia*. Trota, Madrid.
- Llistar, D. (coord.) (2004) "Contra informe sobre el respeto del Factor Español a los DESC de la Periferia. La "anticooperación" Española" a <http://www.odg.cat/documents/novetats/anticooperacion.pdf>.
- Llistar, D. (2009) *Anticooperación. Interferencias Norte-Sur. Los problemas del Sur Global no se resuelven con más ayuda internacional*. Icaria, Barcelona.
- Loh, J. i Goldfinger, S. (ed) (2006) *Living planet report 2006*. WWF, Zoological Society of London, Global Footprint Network, Gland, Londres, Oakland.
- Lohmann, L. (2001) "Democracy or carbocracy. Intellectual corruption and the future of the climate debate" a *The Corner House*. Briefing núm.24 ([www.thecornerhouse.org.uk/pdf/briefing/24carboc.pdf](http://www.thecornerhouse.org.uk/pdf/briefing/24carboc.pdf), octubre 2006).
- Lohmann, L. (2006) "Carbon trading. A critical conversation on climate change, privatization and power" a *Development dialogue* núm.48, setembre 2006.
- Lomborg, B. (2001) *The skeptical environmentalist: measuring the real state of the world*. Cambridge University Press, Cambridge.
- López, R. i Mitra, S. (2000) "Corruption pollution, and the Kuznets environment curve" a *Journal of Environmental Economics and Management* vol.40 núm.2, p.137-150.
- López-García, D. i López-López, J.A. (2003) *Con la comida no se juega. Alternativas autogestionarias a la globalización capitalista desde la agroecología y el consumo*. Ed. Traficantes de Sueños, Madrid.
- Lordon, F. (2007) "El mundo rehén de las finanzas. Especulación inmobiliaria, recesión económica" a *Le Monde Diplomatique* núm.143, p.1 i 11-12.
- Lordon, F. (2008) "Crisis financieras" a *Le Monde Diplomatique* núm.149, p.1 i 8-9.
- Los Amigos de Ludd (2007) *Las Ilusiones renovables. La Cuestión de la energía y la dominación social*. Mutturko Burutazioak, Bilbao.
- Lovejoy, T. (2002) "Biodiversity: dismissing scientific process" a *American Scientist* vol.282 núm.1, p.69-72.
- MacDaniel, C.N. i Gowdy, J. (2000) *Paradise for sale: a parable of nature*. University of California Press, Berkeley.
- Malanmina, P. (2001) "The energy basis for early modern growth, 1650-1820" a Prak, M. (ed) *Early modern capitalism. Economic and social change in Europe, 1400-1800*. Routledge, Londres, p.51-68
- Marí, J.M. (5/10/2008) "Europa se queda sin plan de rescate" a *El País* 5/10/2008, p.24.
- Martínez-Alier J. (1994) *De la economía ecológica al ecologismo popular*. Barcelona. Icaria.
- Martínez-Alier J. i Schlüpmann, K. (1991) *La economía y la ecología*. FCE, México.
- Martínez-Alier, J. (1995) "The environment as a luxury good or 'too poor to be green?'" a *Ecological Economics* 13, p.1-10.
- Martínez-Alier, J. (2002) "Crónicas desde Johannesburgo" a *Ecología Política*. núm.24, p. 31-35.
- Martínez-Alier, J. (2004) "Foro Social Mundial: movimiento de movimientos" a *Ecología Política* 27, p.5-33.
- Martínez-Alier, J. (2005) *El ecologismo de los pobres. Conflictos ecológicos y lenguajes de valoración*. Icaria, Barcelona.
- Martínez-Alier, J. (2008) "Decrecimiento Sostenible: París, abril 2008" a *Ecología Política* núm.35, p.51-58.
- Martínez-Alier, J. i Oliveres, A. (2003) *Quién debe a quién. Deuda ecológica y deuda externa*. Ed. Icaria. Más madera, Barcelona.
- Martínez-Alier, J. i Roca Jusmet, J. (2000) *Economía ecológica y política ambiental*. FCE, México.

- Marzo, M. (2006) "Petróleo y naturaleza en el Ártico. La batalla en Alaska" a *La Vanguardia Dossier* núm.18, p.111-115.
- Masjuan, E. (2000) *La ecología humana y el anarquismo ibérico. El urbanismo "orgánico" o ecológico, el neomalthusianismo y el naturismo social*. Icaria, Barcelona.
- Maslow, A. (1968) *Towards a psychology of being*. Princetown University Press, New Jersey.
- Mason, M. (1997) "A look behind trend data in industrialisation. The role of transnational corporations and environmental impacts" a *Global Environmental Change*, vol.7 núm.2, p. 113-127.
- Max Neef, M.A. (1993) *Desarrollo a escala humana*. Icaria, Barcelona.
- McNeill, J.R. (2003) *Algo nuevo bajo el sol. Historia ambiental del mundo en el siglo XX*. Alianza, Madrid.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J. i Behrens, W.W. (1972) *Los límites del crecimiento*. FCE, México.
- Meadows, D.H.; Meadows, D.L. i Randers, J. (1992) *Más allá de los límites*. El País-Aguilar, Madrid.
- Méndez, R. (1997) *Geografía económica. La lógica espacial del capitalismo global*. Ariel, Barcelona.
- Méndez, R. i Molinero, F. (1998) (6a ed) *Espacios y sociedades. Introducción a la geografía regional del mundo*. Ariel, Barcelona.
- Mesarovic, M. i Pestel, E. (1974) *Mankind at the turning point. The Second Report to the Club of Rome*. New American Library, Nova York.
- Milanovic, B. (2002) "True world income distribution, 1988 and 1993: first calculation based on household surveys alone" a *Economic Journal* vol.112 núm.476, p.51-92.
- Mills, P. (1999) *The Internet begins with coal: a primary exploration of the impact on electricity consumption*. The Greening Earth Society, Arlington.
- Ministerio de Presidencia (2007) *Estrategia Española de Desarrollo Sostenible* (<http://www.la-moncloa.es/NR/rdonlyres/B73920C0-8F78-4EFE-83D8-A570345ADBA4/0/EEDS.pdf>, juny 2008).
- Mishan, E.J. (1980) "The growth of affluence and the decline of welfare" a Daly, H.E. (ed) *Economics, Ecology and Ethics*. Freeman, San Francisco, p.267-281.
- Mishan, E.J. (1989) *Los costes del desarrollo económico*. Oikos Tau, Barcelona.
- Moffatt, I. (1996) *Sustainable Development. Principles, Analysis and Policies*. The Parthenon Publishing Group, London.
- Montagut, X. i Dogliotti, F. (2006) *Alimentos globalizados. Soberanía alimentaria y comercio justo*. Icaria, Barcelona.
- Morehouse, W. i Subramanian, M.A. (1986) *The Bhopal tragedy: What really happened and what it means for american workers and communities at risk. A preliminary report for the Citizen's comission on Bhopal*. Council on International and Public Affairs, Nova York.
- Muñoz, R. (12/10/2008a) "Paracaidas de oro para premiar el fracaso" a *El País Negocios* 12/10/2008, p.10.
- Muñoz, R. (12/10/2008b) "Culpables, millonarios e impunes" a *El País Negocios* 12/10/2008, p.8-10.
- Muradian, R. i Martínez-Alier, J. (2001) "Trade and environment from a "Southern perspective"" a *Ecological Economics* núm.36 núm.2, p.281-297.
- Murray, I. (coord) (2003) *Fòrum per a la sostenibilitat de les Illes Balears*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Murray, I. (2008) "Globalització capitalista i transformació territorial mundial: la geopolítica energètica" (a curs d'estiu: *Energia, territori i sostenibilitat: les mirades del Nord i del Sud*. Enginyeria sense fronteres, Veterinària sense fronteres, GOB, UIB).
- Myers, N. (1981) "The Hamburger Connection: How Central America's Forests Became North America's Hamburgers" a *Ambio* vol.10 núm.1, p.3-8.
- Myers, N. i Kent, J. (2003) "New consumers: the influence of affluence on the environment" a *PNAS (Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America)* vol.100 núm.8, p.4963-4968.
- Myrdal, G. (1959) *Teoría económica y regiones subdesarrolladas*. FCE, Mèxic.
- Naredo, J.M. (1998) "Sobre el origen, el uso y el contenido del término "sostenible" a *Documentación Social* núm. 102, p.129-148.
- Naredo, J.M. (2000) "Las mutaciones del mundo financiero" a *Le Monde diplomatique* núm.52, febrer 2000.
- Naredo, J.M. (2001a) "Claves de la globalización financiera" a *Documentación Social* núm.125, p.99-114.
- Naredo, J. M. (2001b) "Economía y sostenibilidad: la economía ecológica en perspectiva" a *Societat i Sostenibilitat. Papers de medi ambient* núm.12. Sa Nostra, Palma de Mallorca, p. 18-53.
- Naredo, J.M. (2002) "Claves de la globalización financiera y de la presente crisis internacional" a *Estudis d'història econòmica* núm.19, p.201-215.
- Naredo, J. M. (2003a) *La economía en evolución. Historias y perspectivas en las categorías básicas del pensamiento económico*. Ed. Siglo XXI, Madrid (3a edició).
- Naredo, J. M. (2003b) "Las raíces económico-financieras de la crisis ambiental: un tema tabú de nuestro tiempo" a Vidal Beneyto, J. (ed) *Hacia una sociedad civil global*. Taurus, Madrid, p. 533-576.
- Naredo, J.M. (2006) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid.



- Naredo, J.M. (2007) "El conflicto entre eficacia y sostenibilidad. Utilizar el "capital mineral" de la tierra o el flujo solar y sus derivados renovables" a Sempere, J. i Tello, E. (coords) *El final de la era del petróleo barato*. Icaria, Barcelona, p.185-199.
- Naredo, J.M. (2010) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social.. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid (segona edició actualitzada).
- Naredo J.M. i Valero A. (dirs) (1999) *Desarrollo economico y deterioro ecologico*. Fundacion Argentaria/Visor, Madrid.
- Naredo, J.M. i Carpintero, O. (2002) *El balance nacional de la economía española 1984-2000*. FUNCAS, Madrid.
- Naredo, J.M. i Gutiérrez, L. (eds) (2005) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955-2005)*. Universidad de Granada-Fundación César Manrique, Granada.
- Neumayer, E. (1999) *Weak versus strong sustainability: exploring the limits of two opposing paradigms*. Edward Elgar Cheltenham, Gloucestershire.
- Norgaard, R.B (1994) *Development betrayed: the end of progress and a co-evolutionary revisioning of the future*. London: Routledge.
- Norgaard, R.B. (1997) "Globalització i sostenibilitat" a Diversos Autors. *Sostenible? Tecnología, desenvolupament*. Ed. Icaria, Barcelona. p. 166-183.
- Norgaard, R.B. i Howarth, R.B. (1992) "Economics, ethics, and the environment" a Hollander, J.M. (ed) *The energy-environment connection*. Island Press, California. p.347-363.
- Nurkse, R. (1955) *Problemas de formación de capital en los países insuficientemente desarrollados*. FCE, Mèxic.
- O'Brien, R. (1992) *Global financial integration: The end of geography*. Royal Institute of International Affairs, Londres.
- O'Meara Sheehan, M. (2001) "La mejora de las opciones de transporte" a Brown, L.R. (dir) *La situación del mundo 2001. Informe anual del Worldwatch Institute*. Icaria, Barcelona. p. 189-220.
- O'Riordan, T. (1988) "The politics of sustainability" a Turner, R.K. (ed) *Sustainable environmental management: principles and practice*. Belhaven Press, Londres, p.37-69.
- O'Riordan, T. (1995) *Environmental science for environmental management*. Longman, Harlow.
- O'Rourke, K.H. (2002) "Globalization and inequality: historical trends" a Pleskovic, B. I Stern, N. (eds) *Annual World Bank Conference on Development Economics*. World Bank i Oxford University Press, Nova York, p.39-67.
- Odum, H.T. (1971) *Environment, power and society*. John Wiley, Nova York.
- OECD (2004) *OECD in figures. 2004 Edition. Statistics on the member countries*. OECD, Paris.
- Ojeda, J. (1999) "Naturaleza y desarrollo. Cambios en la consideración política de lo ambiental durante la segunda mitad del siglo XX" a *Papeles de Geografía* núm.30, p.103-117.
- Oppenheimer, W. (8/10/2008) "Brown sale al rescate de la City tras el desplome de dos grandes bancos" a *El País* 8/10/2008 ([www.elpais.com/articulo/economia/Brown/sale/rescate/City/desplome/grandes/bancos/elpepueco/20081008elpepieco\\_6/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/Brown/sale/rescate/City/desplome/grandes/bancos/elpepueco/20081008elpepieco_6/Tes), novembre 2008).
- Oppenheimer, W. (11/10/2008) "Londres utiliza la ley antiterrorista para congelar bienes islandeses" a *El País* 11/10/2008, p.28.
- Ordway, S.H. Jr. (1956) "Possible limits of raw-material consumption" a Thomas, W.L.Jr. (ed) (1956) *Man's Roles in changing the face of the earth*. The University of Chicago Press, p.987-1009.
- Ortega, M. (coord.) (2005) *La deuda ecológica española. Impactos ecológicos y sociales de la economía española en el extranjero*. Universidad de Sevilla, Muñoz Moya Editores Extremeños, Sevilla.
- Ortega, M. (2010) "Tras Copenhague, el cruce de caminos" a *Revista de economía crítica* núm.9, p.226-236.
- Ortíz, A. (1999) "Cuantificación de la extracción de rocas y minerales de la corteza terrestre" a Naredo, J.M. i Valero, A. (dirs.) *Desarrollo economico y deterioro ecologico*. Fundacion Argentaria/Visor, Madrid, p.79-102.
- Pachauri, R.K. i Reisinger, A. (dirs) (2007) *Cambio climático 2007: Informe de síntesis. Contribución de los Grupos de trabajo I, II y III al Cuarto Informe de evaluación del Grupo Intergubernamental de Expertos sobre el Cambio Climático IPCC*, Ginebra ([www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/syr/ar4\\_syr\\_sp.pdf](http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/syr/ar4_syr_sp.pdf), maig 2008).
- Paley Report. The President's Materials Policy Comision (1952) *Resources for freedom* (5 vols). US Government Printing Office, Washington D.C.
- Pardo, P. (18/03/2008) "Las claves del "crack" de Bear Stearns" a *El Mundo/El Día de Baleares* 18/03/2008, p.46.
- Pardo, P. (24/09/2008) "El Senado se rebela contra el rescate" a *El Mundo/El Día de Baleares* 24/09/2008, p.49.
- Pardo, P. (15/10/2008) "El Estado será el principal accionista de los seis bancos más importantes de EEUU" a *El Mundo/El Día de Baleares* 15/10/2008, p.47.
- Pardo, P. i Gallego, J.G. (16/01/2008) "La crisis de Citygroup hunde las Bolsas del mundo" a *El Mundo/El Día de Baleares* 16/01/2008, p.46.

- Pauly, D. i Christensen, V. (1995) "Primary Production required to sustain global fisheries" a *Nature* vol.374 núm.6519, p.255-257.
- Paz, P.G. (25/09/2008) "El FBI investiga por fraude a directivos de los bancos que desencadenaron la crisis" a *Diario de Mallorca* 25/09/2008, p.46.
- Peet, R. i Watts, M. (eds) (1996) *Liberation ecologies: environment, development, social movements*. Routledge, Londres.
- Peet, R. i Hartwick, E. (1999) *Theories of development*. The Guilford Press, New York.
- Peet, R. (2004) *La Maldita Trinidad: el Fondo Monetario Internacional, el Banco Mundial y la Organización de Comercio*. Editorial Laetoli, Pamplona.
- Pérez de las Heras, M. (2002) *La Cumbre de Johannesburgo. Antes, durante y después de la Cumbre Mundial sobre el Desarrollo Sostenible*. Mundiprensa, Madrid.
- Pérez, C. (10/08/2008) "Un año de "thriller" financiero" a *El País Negocios* 10/08/2008, p.4-5.
- Pérez, C. (14/09/2008) "Estados Unidos se convierte al intervencionismo" a *El País* 14/09/2008, p.31.
- Pérez, C. (21/09/2008) "La nueva zona cero del capitalismo financiero" a *El País Negocios* 21/09/2008, p.4-5-7.
- Pérez, C. (11/10/2008) "El "crash" de octubre de 2008" a *El País* 11/10/2008, p.20-21.
- Pérez, C. (13/09/2009) "El error "Lehman"" a *El País Negocios* 13/09/2009, p.4-8.
- Pimentel, D. i Hall, C.W. (1984) *Food and energy resources*. Academic Press, Florida.
- Pimm, S. i Harvey, J. (2001) "No need to worry about the future" a *Nature*, vol. 414 núm.6860, p.149-151.
- Polanyi, K. (1968) *The Great Transformation. The political and economic origins of our time*. Beacon Press Books, Boston.
- Porter, M.J. (1986) *Competition in global industries*. Harvard Business Scholl Press, Boston.
- Pozzi, S. (23/12/2007) "Al Gore, Sociedad Limitad" a *El País* ([www.elpais.com/articulo/empresas/Gore/Sociedad/Limitada/elpepueconeg/20071223elpnegemp/6/Tes](http://www.elpais.com/articulo/empresas/Gore/Sociedad/Limitada/elpepueconeg/20071223elpnegemp/6/Tes), maig 2008).
- Pozzi, S. (27/07/2008) "EEUU aprueba un plan para salvar al sector hipotecario" a *El País* 27/08/2008, p.24.
- Pozzi, S. (14/09/2008) "La crisis tumba a Lehman Brothers" a *El País Negocios* 14/09/2008, p.14.
- Pozzi, S. (20/09/2008) "EEUU lanza un plan de intervención en la economía "sin precedentes"" a *El País*, 20/09/2008, p.18.
- Pozzi, S. (27/09/2008) "Washington Mutual, la mayor caja de EEUU, se suma a la lista de quiebras" a *El País* 27/09/2008, p.20.
- Pozzi, S. (29/09/2008) "Un salvamento con condiciones" a *El País* 29/09/2008, p.21.
- Prebisch, R. (1949) *El desarrollo de América Latina y sus principales problemas*. CEPAL, Santiago de Chile.
- Puig, J. (2007) "De los combustibles fósiles y nucleares a los sistemas energéticos limpios y eficientes del siglo XXI" a Sempere, J. i Tello, E. (coord.) *El final de la era del petróleo barato*. Icaria, Barcelona, p. 91-114.
- Quesnay, F. (1974 [1758]) *Le tableau economique y otros escritos económicos*. Ediciones de la Revista del Trabajo, Madrid (a Carpintero et al. 1999b).
- Ramonet, I. (1998) *La tiranía de la comunicación*. Editorial Debate, Madrid.
- Ramonet, I. (2005) "Medios de comunicación en crisis" a *Le Monde Diplomatique* núm.111, p.1 i 26-27.
- Ramonet, I. (2008a) "¿"Crack" 2008?" a *Le Monde Diplomatique* núm.148, p.1.
- Ramonet, I. (2008b) "Motines del hambre" a *Le Monde Diplomatique* núm.151, p.1.
- Ranz, L. (1999) *Análisis de los costes exergéticos de la riqueza mineral terrestre. Aplicación para la gestión de la sostenibilidad*. Universidad de Zaragoza, Tesis Doctoral.
- Ray, D. (2002) *Economía del desarrollo*. Antoni Bosch, Barcelona.
- Redclift, M. (1987) *Sustainable Development. Exploring the contradictions*. Methuen, Londres.
- Redclift, M. i Sage, C. (1994) *Strategies for sustainable development. Local agendas fort he South*. John Wiley and sons, Londres.
- Resurgence (2002) "Argentina ¿Una crisis del FMI?" a *Resurgence* núm.2, p.5-64.
- Reuters (8/12/2007) "Irán deja de vender petróleo en dólares" a *El País* 8/12/2007 (a [www.elpais.com/articulo/economia/Iran/deja/vender/petroleo/dolares/elpepueco/20071208elpepueco/1/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/Iran/deja/vender/petroleo/dolares/elpepueco/20071208elpepueco/1/Tes), juliol 2008).
- Richards, J.F. (1990) "Land transformation" a Turner, B.L. II, Clark, W.C.; Kates, R.W.; Richards, J.F.; Mathews, J.T. i Meyer, W.B. (eds) *The Earth as Transformed by Human Action. Global and regional changes in the Biosphere over the past 300 years*. Cambridge University Press, Cambridge, p.163-178.
- Riddell, R. (1981) *Ecodelopment: economics, ecology and development: an alternative to growth imperative models*. Gower, Farnborough.
- Riechmann, J. (1995) "Desarrollo Sostenible: la lucha por la interpretación" a Riechmann, J. (coord) *De la economía a la ecología*. Ed. Trota- Fundación 1º de mayo, Madrid, p.11- 35.
- Riechmann, J. (2004) *Gente que no quiere viajar a Marte. Ensayos sobre ética, ecología y autolimitación*. Los Libros de la Catarata, Madrid

- Riechmann, J. (2008) "Chocando contra los límites: veinte tesis sobre biomasa y agrocombustibles" a Sempere, J. i Tello, E. (coord.) *El final de la era del petróleo barato*. Icaria, Barcelona, p.159-183.
- Riechmann, J. (coord.) (1999) *Necesitar, desear, vivir. Sobre necesidades, desarrollo humano, crecimiento económico y sustentabilidad*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Rist, G. (2002) *El desarrollo: historia de una creencia occidental*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Ritzer, G. (coord) (2007) *Los tentáculos de la McDonaldisación*. Ed. Popular, Madrid.
- Riutort, B. (2001) *Razón política, globalización y modernidad compleja*. El Viejo Topo, Madrid.
- Robinson, S. (1976) "A note on the U hypothesis relating income inequality and economic development" a *The American Economic Review* vol. 66 núm.3, p. 437-440.
- Roca Jusmet, J. (2001) "El debate sobre el crecimiento económico desde la perspectiva de la sostenibilidad y la equidad" a Dubois, A. , Roca, J. i Millán, J.L. (coords) *Capitalismo, desigualdades y degradación ambiental*. Icaria, Barcelona, p.17-50.
- Rogers, A. (1993) *The Earth Summit: a planetary reckoning*. Global View Press, Los Angeles.
- Roldán, C.A. i Gallego, J.G. (3/10/2008) "El BCE abre la puerta a una rebaja de los tipos pero no logra tranquilizar a los mercados" a *El Mundo/El Día de Baleares* 3/10/2008, p.55.
- Romano, D. (2003) "Recursos basados en la fotosíntesis" a Riechmann, J. i Nieto, J. *Sustentabilidad y globalización. Flujos monetarios, de energía y de materiales*. Ed. Germania, València, p.167-196.
- Rosenstein-Rodan, P.N. (1957) *Notes on the heory of the "big push"*. Centre for International Studies, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge.
- Rostow, W.W. (1990 [1960]) *The stages of economic growth. A non-comunist manifesto* Cambridge University Press, Cambridge (3a edició).
- Roy, A. (2001) *El álgebra de la justicia infinita*. Anagrama, Barcelona.
- Sachs, I. (1984) "The Strategies of Ecodevelopment" a *Ceres* vol.17 núm.4, p.20-35.
- Sachs I. (1994) "Environnement, développement, marché: pour une économie anthropologique" (entrevista amb J. Weber) a *Natures Sciences Sociétés* vol. 2 núm.3, p.258-265.
- Sachs, W. (ed.) (1992) *The development dictionary. A guide to knowledge as power*. Zed Books, Londres.
- Sachs, W. (ed.) (1993) *Global ecology. A new arena of political conflict*. Zed Books, Londres.
- Sachs, W. (1999) *Planet Dialectics. Explorations in environment and development*. Zed Books, Londres.
- Sachs, W. (2001) *Globalización y sustentabilidad*. World Summit Papers of the Heinrich Böll Foundation, núm.6, Berlin.
- Sachs, W. (coord.) (2002) *Jo'burg Memo. Fairness in a Fragile World Memorandum for the World Summit on Sustainable Development*. Heinrich Böll Foundation, Berlín.
- Sachs, W.; Loske, R. i Linz, M. (1998) *Greening the North: a postindustrialist blueprint for ecology and equity*. Zed Books, Londres.
- Sachs, W. i Santarius, T. (dirs) (2007) *Un futuro justo. Recursos limitados y justicia global*. Icaria, Barcelona.
- Salazar, J.L. (2003) "Claves para saber que ha pasado en Johannesburgo 2002. Las claves para entender los resultados de la Cumbre Mundial de Desarrollo Sostenible" a Murray, I. (coord) *Fòrum per a la sostenibilitat de les Illes Balears*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Sampedro, J.L. i Berzosa, C. (1996) *Conciencia del subdesarrollo veinticinco años después*. Taurus, Madrid.
- Samuelson, P.A. (10/08/2008) "El rescate obligado de bancos y Wall Street" a *El País Negocios* 10/08/2008, p.10.
- Sanderson, E.W. et al. (2002) "The Human Footprint and the Last of the Wild" a *Bioscience* vol.52, núm.10, p. 891-904.
- Sassen, S. (1991) *The global city*. Princeton University Press, Princeton.
- Schandl, H. i Eisenmenger, N. (2006) "Regional patterns in global resource extraction" a *Journal of Industrial Ecology* vol.10 núm.4, p.133-147.
- Schumacher, E. (1973) *Small is beautiful*. Blond and Birggs, Londres.
- Schumpeter, J.A. (1957) *Teoría del desenvolvimiento económico*. FCE, Mèxic.
- Sempere, J. i Tello, E. (coord.) (2007) *El final de la era del petróleo barato*. Icaria, Barcelona.
- Sen, A (1981) *Poverty and famines. An essay on entitlement and deprivation*. Oxford University Press, Londres.
- Sen, A. (1988) "The concept of development" a Chenery, H., Srinivasan, T.N. (comp) *Handbook of Development Economics*. North-Holland, Amsterdam, p.9-26.
- Sen, A. (1999) *Development as freedom*. Knopf, Nova York.
- Sen, A. (2000) "The ends and means of sustainability" a *Conferència: Transitions to sustainability . Inter Academy Panel on International Issues* (Tokio 15 de maig 2000)
- Sérvulo, J. i Delgado, C. (12/10/2008) "¿Sobreviviremos al huracán financiero" *El País* 12/10/2008, p.32-33.
- Shiva, V. (2002) *Biopirateria*. Ed. Icaria, Barcelona.
- Sieferle, R. P. (2001a) *The subterranean forest. Energy Systems and the Industrial Revolution*. The White Horse Press, Cambridge.
- Simon, J. i Kahn, H. (1984) *The resourceful earth: a response to Global 2000*. Basil Blackwell, Londres.

- Singer, H.W. i Shaw, J. (1986) *Poverty, development and food*. IDS publication, Brighton.
- Smil, V. (2001) *Energías. Una guía ilustrada de la biosfera y la civilización*. Crítica, Barcelona.
- Smith, N. (2003) *American Empire. Roosevelt's geographer and the prelude to globalization*. University of Californi Press, Berkeley.
- Smith, N. (2005) *The endgame of globalization*. Routledge, Londres.
- Smith, N. (2008 [1984]) *Uneven development: nature, capital and the production of space*. The University of Georgia Press, Londres (2a edició).
- Soddy, F. (1926) *Wealth, virtual wealth and debt. The Solution of the Economic Paradox*. Allen and Unwin, Londres.
- Sola, M.V. (29/10/2007) "Las empresas españolas tienen 6.000 millones en paraísos fiscales" a *El País* (29/10/2007) a *El País* 29/10/2007 ([www.elpais.com/articulo/economia/empresas/espanolas/tienen/6000/millones/paraisos/fiscales/elpepueco/20071029elpepieco\\_2/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/empresas/espanolas/tienen/6000/millones/paraisos/fiscales/elpepueco/20071029elpepieco_2/Tes), maig 2008).
- Solow, R.M. (1956) "A contribution to the theory of economic growth" a *Quarterly journal of economics* vol.70 núm.1, p.65-94.
- Solow, R.M. (1974) "Intergenerational equity and exhaustible resources" a *Review of economic studies* vol.41, p. 29-45.
- Solow, R.M. (1986) "On the intertemporal allocation of natural resources" a *Scandinavian Journal of Economics* vol.88 núm.1, p.141-149.
- Solow, R.M. (1992) *An almost practical step toward sustainability*. Invited Lecture on the Occasion of the Fortieth Anniversary of Resources for the Future. Washington DC.
- Sraffa, P. (1926) "The laws of returns under competitive conditions" a *Economic Journal* vol.36 núm.144, p.535-555.
- Sraffa, P. (1984) *Producción de mercancías por medio de mercancías: preludio a una crítica de la Teoría Económica*. Oikos-Tau, Barcelona (3a edició).
- Stiglitz, J.E. (1997) "Reply" a *Ecological Economics* vol.22 núm.3, p.269-270.
- Stiglitz, J.E. (2002) *El malestar en la globalización*. Taurus Ediciones, Madrid.
- Stiglitz, J.E. (2003) *Los felices noventa*. Ed. Taurus, Madrid.
- Stiglitz, J.E. (17/02/2006) "Los verdaderos costes de la guerra de Irak" a *El País* 17/02/2006 ([www.elpais.com/articulo/elpporopi/20060217elpepiopi\\_6/Tes/verdaderos/costes/guerra/Irak](http://www.elpais.com/articulo/elpporopi/20060217elpepiopi_6/Tes/verdaderos/costes/guerra/Irak), juliol 2008).
- Strange, S. (1986) *Casino Capitalism*. Basil Blackwell, Oxford.
- Strange, S. (1999) *Dinero loco. El descontrol del sistema financiero global*. Taurus, Madrid.
- Streeten, P. et al. (1981) *First things first. Meeting human needs in the developing countries*. Oxford University Press, World Bank, Nova York.
- Sunkel, O. i Zuleta, G. (1990) "Neoestructuralismo versus neoliberalismo en los años noventa" a *Revista de la CEPAL* núm.42, p.35-53.
- Swan, T.W. (1956) "Economic growth and capital accumulation" a *Economic Record* vol.32, p.334-361.
- Sweezy, P. (1945) *Teoría del desarrollo capitalista*. FCE, Mèxic.
- Swyngedouw, E. (2001) "Neither Global Nor Local: "Glocalization" and the Politics of Scale" a Jessop B. (ed.) *Regulation Theory and the Crisis of Capitalism*. Edward Elgar, Cheltenham, p. 196-225.
- Taibo, C. (1995) "La Europa Central y Oriental entre el productivismo, la burocracia y el capitalismo salvaje" a Riechmann, J. (ed) (1995) *De la economía a la ecología*. Ed. Trota- Fundación 1º de mayo, Madrid, p.117-132.
- Tawney, R.H. (1920) *The acquisitive society*. New York. (traducció: Alianza, Madrid, 1972).
- Taylor, L. (1983) *Macromodels for developing countries*. McGraw-Hill, Nova York.
- Taylor, P.J. i Thrift, N. (eds) (1982) *The geography of multinationals*. Croom Helm, Londres.
- Tello, E. (2005) *La historia cuenta. Del crecimiento económico al desarrollo humano sostenible*. El Viejo Topo, Barcelona.
- The Green New Deal Group (2008) *A Green New Deal: Joined-up policies to solve the triple crunch of the credit crisis, climate change and high oil prices*. New Economics Foundation, Londres ([www.neweconomics.org/sites/neweconomics.org/files/A\\_Green\\_New\\_Deal\\_1.pdf](http://www.neweconomics.org/sites/neweconomics.org/files/A_Green_New_Deal_1.pdf), juliol 2009).
- Thurpp, L. (1995) *Bittersweet. Harvest for global markets*. World Resources Institute, Washington.
- Tisdell, C. (2001) "Globalisation and sustainability: environmental Kuznets curve and the WTO" a *Ecological Economics* vol.39 núm.2, p.185-196.
- Turner, B.L. II i Butzer, K.W. (eds) (1995) *Global Land Use Change. A perspective from the Columbian Encounter*. CSIC, Madrid.
- Turner, R.K. (ed) (1988) *Sustainable environmental management: principles and practice*. Boulder, Londres.
- UNCTAD (1997) *Trade and Development 1997*. UNCTAD, Nova York.
- UNCTAD (1997) *World Investment Report 1997*. UNCTAD, Nova York.
- UNCTAD (2004) *World Investment Report 2004*. UNCTAD, Nova York.
- UNDP (1996) *Human Development Report 1996*. UNDP, Nova York.

- UNEP (2002) "State of Planet is getting worse, but for many it's still "business as usual"" a *UNEP Press release*, 28 maig 2002.
- UNEP (2009) *Global Green New Deal. Policy Brief*. United Nations Environmental Programme ([www.unep.org/pdf/A\\_Global\\_Green\\_New\\_Deal\\_Policy\\_Brief.pdf](http://www.unep.org/pdf/A_Global_Green_New_Deal_Policy_Brief.pdf), juliol 2009).
- Valdivielso, J. (ed) (2004) *Les dimensions socials de la crisi ecològica*. Universitat de les Illes Balears, Palma.
- Valdivielso, J. (2006) "Neutralidad e integridad científica en el caso Lomborg: trasfondo normativo y paradigma científico" a Riechmann, J. (coord) *Perdurar en un planeta habitable. Ciencia, tecnología y sociedad*. Icaria, Barcelona, p.279-333.
- Valdivielso, J. (2008) "André Gorz, Michel Bosquet, precursor de la ecología política" a *Ecología Política* núm.34, p.119-123.
- Valero, A.; Botero, E. i Martínez, A. (2005) "Evolución y perspectivas del uso de la energía y los materiales" a Naredo, J.M. i Gutiérrez, L. (eds) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955-2005)*. Universidad de Granada-Fundación César Manrique, Granada, p.307-341.
- Veblen, T. (1974) *Teoría de la clase ociosa*. Fondo de Cultura Económica, Mèxic.
- Velázquez-Gastelu, J.P. (17/08/2007) "Las Bolsas de todo el mundo se desploman" a *El País* 17/08/2007, p.56.
- Veltz, P.(1999) *Mundialización, ciudades y territorios*. Ariel, Barcelona.
- Vidal, M. (12/10/2008) "Respuesta global a la crisis mundial" a *Diario de Mallorca* 12/10/2004, p.49.
- Vitousek, P.; Ehrlich, P.R.; Ehrlich, A.H. i Matson, P. (1986) "Human appropriation of the products of photosynthesis" a *BioScience* vol.36 núm.6, p.368-373.
- von Newman, J. (1945-1946) "A model of general economic equilibrium" a *The Review of Economic Studies* vol.13 núm.1, p.1-9.
- Wackernagel, M. i Rees, W. (1996) *Our ecological footprint. Reducing human impact on Earth*. New Society Publishers, Canada.
- Wade, R. (2001) "Winners and losers" a *The Economist* vol.359 núm.8219, p.79-82
- Wallach, L. i Sforza, M. (1999) *Whose Trade Organization*. Public Citizen, Washington D.C.
- Wallerstein, I. (1979) *El moderno sistema mundial: la agricultura capitalista y los orígenes de la economía-mundo europea en el siglo XVI*. Ed. Siglo XXI, Madrid.
- Wallerstein, I. (1984) *El moderno sistema mundial II: el mercantilismo y la consolidación de la economía-mundo europea, 1600-1750*. Ed. Siglo XXI, Madrid.
- Wallerstein, I. (1984) *El moderno sistema mundial III : la segunda era de gran expansión de la economía-mundo capitalista, 1730-1850*. Ed. Siglo XXI, Madrid.
- Wallerstein, I. (2004) *Capitalismo histórico y movimientos antisistémicos. Un análisis del sistema-mundo*. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid
- Ward, L.B. i Dubos, L.R. (1972) *Only one Earth*. Penguin, Harmondsworth.
- Warde, I. (2005) "La suerte del dólar se juega en Pekín" a *Le Monde Diplomatique* núm.113, p. 1 i 6-7.
- Warde, I. (2008) ""Fondos soberanos" salvadores de las multinacionales ¿Predadores, salvadores o víctimas?" a *Le Monde Diplomatique* núm.115, p.1 i 14.
- WECD (1987) *Our Common Future*. Oxford University Press, Oxford.
- Weizsäcker, E.; Lovins, L.H. i Lovins, A.B. (1996) *Factor 4. Informe al Club de Roma*. Círculo de Lectores, Barcelona.
- Williamson, J. (2004) "A short history of the Washington Consensus" a [www.iie.com/publications/papers/williamson0904-2.pdf](http://www.iie.com/publications/papers/williamson0904-2.pdf) (juliol 2008).
- Williamson, J.G. (1991) *Inequality, poverty and history*. Basil Blackwell, Cambridge,
- Wilson, E.O. (2002) *The future of life*. Alfred Knopf, Nova York.
- WTO (2003) *International Trade Statistics 2003*. World Trade Organization.
- Wysham, D. (1997) *The World Bank and G-7: changing the climate for business*. Institute for Policy Studies, Washington.
- Young, J.E. (1992) "La Tierra convertida en una gran mina" a Brown, L.R. (ed) *La situación del mundo 1992*. Worldwatch Institute, Washington, p.168-198.

## CAPÍTOL V\*

### MESURANT L'ÈXIT DE LES ECONOMIES. DE LA COMPTABILITAT NACIONAL ALS INDICADORS DE SOSTENIBILITAT

"La Termodinàmica és la branca de la Física més pròxima a l'ésser humà [...] Mesurar, descriure i donar lògica a la destrucció de la Naturalesa resulta quan menys aterrador, i, no obstant això, és necessari si volem comprendre el nostre món, i més encara, gestionar-ho raonablement" (Valero i Naredo 1999:158).

Mentre que les fites perseguides per la humanitat s'han anat definint i construint al llarg del temps, ha resultat controvertida la forma de seguir i avaluar l'assoliment de molts d'aquells objectius. Al llarg de la recent història un dels objectius principals de la societat capitalista ha estat el de perseguir l'èxit econòmic via creixement pecuniari, que ha estat identificat com a sinònim de benestar. L'instrumental desplegat per mesurar l'èxit de les economies amb les macromagnituds econòmiques amplemunt conegudes, però no sempre compreses, com el PIB (Producte Interior Brut). Aquestes mesures han estat catapultades com a brúixoles que guien el camí cap al progrés. Nogensmenys, ja quasi des dels inicis del seu establiment, aquestes mesures presentaven una sèrie d'inconcrecions que s'han intentat pal·liar.

Arran de la progressiva degradació de les condicions naturals i socials que havien possibilitat el creixement econòmic es planteja la necessitat de formular un nou paquet de mesures per tal que serveixin de guia per a una gestió econòmica cap a la sostenibilitat ecològica d'àmbit planetari. En aquest capítol intentarem exposar: en primer lloc, com es desenvolupen les mesures macroeconòmiques convertides en referent i base de la política; en segon lloc analitzarem les crítiques que s'han llançat sobre aquelles; i finalment s'establiran diferents propostes d'indicadors de sostenibilitat, tot centrant-nos en la comptabilitat dels fluxos de materials i la petjada ecològica.

#### 5.1. LA MESURA DE L'ÈXIT (ECONÒMIC): ELS SISTEMES DE COMPTABILITAT NACIONAL (SCN).

##### 5.1.1. Evolució històrica i concepte.

Sota el nom de SCN (Sistemes de Comptabilitat Nacional) o comptabilitat social s'emmarca un conjunt de tècniques o instruments que són emprats per comprendre la panoràmica econòmica, sota la noció de sistema econòmic ortodoxa exposada en el capítol segon. Els antecedents dels SCN els trobam en l'obra de Hicks (1942) qui va establir i definir la comptabilitat social que tindria com objecte d'anàlisi "l'autonomia i estructura del cos social" (Fuentes Quintana 1951:170 a Gutiérrez 2002:23). L'obra de Hicks bevia directament de les influències de l'obra de Irving Fisher (1906) *Nature of capital and income* on s'estableix la distinció entre renda com a flux i riquesa com a estoc<sup>1</sup>.

El moment històric en el que es produeix l'aparició de la comptabilitat nacional s'associa a dos esdeveniments: la Gran Depressió dels anys 1930 i la Segona Guerra Mundial, essent la publicació del llibre de Keynes (1980 [1936]) *Teoria General de l'ocupació, l'interès i els diners* l'impuls per a la determinació dels agregats de valor (monetari). Als anys previs a l'aparició de l'obra de Keynes, l'interès per aquestes qüestions era més aviat esporàdic i s'emmarcaven en l'àmbit purament acadèmic. Emperò després dels esdeveniments assenyalats, l'atenció es centrà cada cop més en l'estudi i estimació de la renda nacional inserida dins d'una estructura comptable global per l'economia. I, a partir de llavors amb la intervenció i impuls governamental (Kuznet, 1979). El desplaçament cap una major responsabilitat governamental respecte dels assumptes econòmics, motivats per la crisi del sistema econòmic establert i per

\* Aquest capítol es va escriure al Port de Sóller (acabada la primera versió al desembre 2005).

<sup>1</sup> La comptabilitat de la renda i de la riquesa es remunta al segle XVII amb les obres de F. Quesnay, W. Petty i G. King.

les dures condicions de la guerra, feren que s'acceleràs el subministrament de dades estadístiques, al temps que s'impulsava la investigació econòmica. Són les elevades quantitats de recursos financers ingerits per la campanya bèl·lica mundial el que impulsà la "necessitat" de saber les aportacions financeres que podrien fer front els diferents sectors i els diferents països participants a la contesa.

Durant la Primera Guerra Mundial i principis dels anys 1920 augmentà l'interès per estimar la renda nacional. El 1920 als EUA apareix la *National Bureau of Economic Research* (NBER) amb la tasca de realitzar un estudi sobre la renda nacional dels EUA<sup>2</sup> i al 1932 el Senat dels EUA encarregà al Departament de Comerç la realització d'un informe que estimàs la renda nacional pel període 1929-1931. Aquest treball fou elaborat pel premi Nobel en economia Simon Kuznet. Un any més tard, aquesta tasca va adquirir rang oficial i es començaren a publicar estimacions anuals del producte nacional mitjançant les aproximacions de la renda dels factors de producció i dels productes obtinguts (Gutiérrez, 2002). A l'altra banda de l'Atlàntic, l'obra de Keynes va contribuir a rompre amb la visió marshalliana de l'economia, que entenia l'economia com a l'enfocament analític de la formació dels preus individuals. En canvi, Keynes pretenia explicar en un context d'incertesa quines eren les forces que determinaven la renda nacional i també la seva mida en termes monetaris. J.M. Keynes (1980 [1936]) va encetar una nova via per al càlcul de la renda nacional que fins aleshores s'havien centrat en la renda percebuda pels factors de producció o en funció dels productes obtinguts, però no per categories de demanda final (consum i inversió). Keynes encetà aquesta tercera via per al càlcul de la renda nacional amb la dificultat que per realitzar aquesta estimació no hi havia informació estadística disponible<sup>3</sup> (Heilboner i Milberg, 1995). En això s'havia i s'han de tenir en compte les limitacions en disponibilitat i existència de dades, essent els resultats en moltes ocasions tan sols aproximacions i es pot observar com al llarg de la meitat del segle XX s'ha donat la constant des dels principis de la comptabilitat nacional d'una mancança quasi crònica d'informació estadística de qualitat, i que en introduir canvis teòrico-conceptuals han sorgit noves mancances, mentre les antigues demandes eren més o menys cobertes. Així, per exemple a l'actualitat les estadístiques ambientals solen ser bastant deficitàries a la major part de nivells administratius o les que pretenen donar una mirada més ample de les qüestions socials que no les que ens ofereix la comptabilitat monetària (p.ex. treball domèstic, comptabilitat del temps, etc).

En el cas d'Anglaterra, no es començaran a elaborar els càlculs de la renda nacional fins que la inviabilitat de la situació bèl·lica va forçar al Govern Britànic a realitzar-los. Keynes (1940) just després de l'inici de la II GM publicà el llibre *Com pagar la guerra* en el que hi ha una aplicació empírica de l'estimació de la renda nacional. El seu objectiu era el d'anticipar-se a les situacions conflictives que s'havien viscut a Anglaterra després de la Primera Guerra Mundial. En l'elaboració d'aquestes estimacions Keynes (1940:381 a Gutiérrez 2002:381) es queixava, com ja havia fet en repetides ocasions, de la manca d'informació estadística dient que: "les estadístiques a partir de les quals efectuar aquestes estimacions són molt inadequades. Tots els governs, des de la darrera guerra, han estat acientífics i obscurantistes, i han considerat la recollida de dades essencials com un malbaratament de diners. Avui no hi ha ningú, dins o fora de les oficines governamentals, que no hagi de dependre principalment dels brillants esforços privats del Sr. Colin Clark (en el *National Income and Outlay*, completat per articles posteriors); però, en absència d'estadístiques que només un govern pot recollir, sovint ell no va poder obtenir més que una atrevida estimació".

Gutiérrez (2002) explica com les aportacions de Keynes no repercutien en primera instància en els cercles polítics del moment, i no és fins que arran de la crisi política al Regne Unit en que fou substituït el govern de Chamberlain pel de Churchill (maig 1940), en que es tingueren en consideració les aportacions de Keynes. S'incorporaren a l'administració un nombrós grup d'economistes acadèmics (Keynes, Richard Stone, Austin Robinson, Lionel Robins, James Meade) i a partir del treball de Keynes elaborarien un sistema comptable en el qual es contemplaria una estimació sobre l'ingrés i la despesa nacional. El 7 d'abril de 1941 es

<sup>2</sup> En el Regne Unit, es crea al 1938 el *National Institute of Economic and Social Research* que no desenvoluparà aquesta línia d'estudis fins al 1941, i també apareixen les primeres estimacions oficials de la renda nacional a Alemanya després de la Primera Guerra Mundial (Ohlson, 1957).

<sup>3</sup> Renda nacional= Consum+Inversió+Despesa Pública.

presentà el que s'ha denominat el primer pressupost keynesià que es fonamentava en el model de comptes nacionals i aquests càlculs adquirien la condició d'oficial.

J.M. Naredo (2003) exposa que es produeix un tomb important en la tasca dels economistes elaborant estructures analítiques que permetessin conjuntament determinar certs agregats macroeconòmics, els quals serviran per la predicció del comportament de les economies dels diferents territoris, abandonant progressivament l'aspiració inicial d'explicar el que succeeix (o ha succeït), per passar a la pràctica de predir. Milton Friedman, fundador de la corrent neoliberal i representatiu de la tendència predictiva de l'economia, en un article publicat al 1953 sobre "la metodologia de l'economia positiva" s'apartava de qualsevol aportació teòrica anterior, per tal de dirigir l'activitat econòmica cap el que ell definia com unes bases empíriques i pragmàtiques. Friedman (1953:17) exposava que "l'economia positiva és, en principi, independent de qualsevol posició ètica o judici normatiu. La seva tasca serà proporcionar generalitzacions que puguin emprar-se per a realitzar prediccions correctes sobre les conseqüències de qualsevol canvi en les circumstàncies. La seva actuació ha de ser jutjada per la precisió, l'abast i la conformitat amb la realitat de les prediccions que realitza. En resum, l'economia positiva és, o pot ser, una ciència 'objectiva' en el mateix sentit que qualsevol de les ciències físiques". La suposada bondat acrítica de les propostes teòriques de Friedman (Nagel, 1973) ha estat objecte d'una interessant crítica per part de David Harvey (2007) i Naomi Klein (2007). Kuznet (1979:41-43), fundador del paradigma comptable, assenyalava que era precís apuntar que cap mesura és **neutral** ja que una gran part de les mesures socioeconòmiques descansen sobre una estructura conceptual, és a dir ideològica. Per aquest motiu, Kuznet (1979) també assenyalava la necessitat de la persistent revisió i millora dels sistemes de comptabilitat nacional que s'haurien d'adaptar a revisions teòriques.

S'operà un cert desplaçament en les tasques que venien realitzant els economistes des de la microeconomia cap a la macroeconomia, al que la "revolució keynessiana" va contribuir de forma notable amb l'aportació de nous estris per la política econòmica ja que Keynes qüestionà la fe en les capacitats del sistema econòmic per corregir els seus propis desequilibris. Així, l'aportació keynessiana rau en el fet que per assegurar l'expansió del capitalisme era cabdal tenir coneixement del quadre de comandaments macroeconòmics i d'aquesta manera els Estats podrien participar en dita expansió. Aquest gir ha estat definit per Arkhipoff (1986) com a *paradigma comptable* en el que les figures fundacionals foren: John M. Keynes, Simon Kuznet, Colin Clark i Wassily Leontief. Els precursors de la comptabilitat nacional en diferents països els trobam en: els treballs teòrics de Ragnar Frisch a Suècia, entre 1930-1940, al sí del "ecocercle"; Van Cleeff i Derksen a Holanda, a partir de 1941; les taules input-output de Leontief (1941) *The structure of american economy 1919-1939*, que acabaran per incorporar-se dins dels sistemes de comptabilitat nacional; Meade i Stone (1941) a Anglaterra amb l'informe *An analysis of the sources of war finance and an estimate of the national income and expenditure in 1938 and 1941* presentat amb el *White Paper* del pressupost britànic de 1941.

Richard Stone i James Meade publicaven al mateix 1941 a la revista *Economic Journal* l'article "The construction of Tables of National Income", essent aquest article una crida per la homogeneïtzació en la construcció dels comptes nacionals dels països. A partir de la proposta de Meade i Richards (1941) s'anirien formulant les aportacions posteriors, que es conformaren a partir de les propostes i treballs conjunts, amb Milton Gilbert dels EUA, Perroux de França, van der Aa de Bèlgica, Bjerve i Aukrust de Noruega, i Ohlsson de Suècia. A l'àmbit espanyol, Schwartz (1977)<sup>4</sup> defineix el període d'entreguerres com un primer període d'investigació sobre la comptabilitat nacional i que, com a la resta de països, les primeres elaboracions foren de caràcter particular i a partir d'una base estadística bastant pobra. No obstant, dues obres particulars destacarien: la de José Vandellós (1925) *La riqueza y la renta de la península ibérica* i la del Servicio de Estudios del Banco de Urquijo (1924) *La riqueza y el progreso de España*, que servirien de base per l'elaboració de les primeres estimacions oficials.

Els primers intents d'elaborar una comptabilitat nacional partien d'elaboracions individuals amb unes bases estadístiques més aviat pobres, però front a la necessitat de dur a terme unes metodologies similars, estandarditzades i comparables, a l'any 1944 s'inicien unes conversacions i discussions entre experts en l'estimació de la renda nacional i la seva comptabilitat, amb la finalitat d'assolir acords sobre la terminologia i tractaments del tema. Les

<sup>4</sup> A finals de segle XVIII ja trobam el *Censo de la riqueza territorial e industrial de España en el año 1799* (Reeditat pel Ministerio de Hacienda, Madrid, 1960).



conclusions d'aquestes reunions es presentaren a la *Conference on Research in Income and Wealth* (Washington, 1945). Les recomanacions de la conferència de Washington (1945) foren incorporades en la revisió de l'ingrés i despesa nacional dels EUA publicats pel Departament de Comerç dels EUA al 1947, *National Income and product statistics of the United States 1929-1946*. A Princeton, el mateix 1945, s'havia convocat una reunió de la Societat de Nacions per discutir els problemes que plantejava la mesura de la renda nacional i els comptes socials. Com a resultat d'aquella reunió es publicà l'informe *Measurement of national income and the construction of social accounts*, considerat com el primer manual de Comptabilitat Social (NU, 1948). Posteriorment, al 1947, en el marc de la Conferència Internacional d'Estadística a Washington es fundà la *International Association for Research in Income and Wealth* (IARIW) amb la intenció d'avançar cap a comparacions internacionals i estudiar els problemes metodològics dels Sistemes de Comptabilitat Nacional.

Després de l'acceptació del Pla Marshall per part del Congrés dels EUA per la reconstrucció europea es va fundar la OECE<sup>5</sup> (Organització Europea per a la Cooperació Econòmica) a la que estaven obligats a pertànyer tots els Estats beneficiaris de l'ajuda americana. Ja que un dels objectius de la OECE era el d'administrar l'ajuda per la reconstrucció europea, calia disposar d'informació econòmica de cada país. Richard Ruggles assessor de la *American Economic Cooperation Administration* a París es manifestà a favor d'emprar la renda nacional com a guia de la política econòmica (i de les ajudes a distribuir). A l'any 1949 es creà l'Oficina d'Estudi dels Comptes Nacionals a Cambridge sota la direcció de Richard Stone. Els objectius d'aquesta oficina serien: en primer lloc, elaborar un sistema normalitzat de comptes nacionals; en segon lloc, examinar i descriure la informació estadística sobre comptabilitat nacional disponible a cadascun dels països membres de la OECE, avaluant la possibilitat d'adaptar-la al sistema normalitzat; i en tercer lloc, ajudar a l'ensinistrament dels economistes i estadístics assignats per cada país.

Al 1950 la OECE publicà *A Simplified System of National Accounts* que després al 1952 es veuria reforçada i ampliada amb la publicació *A standardized System of National Accounts*, en la que s'inclouen per primer cop classificacions detallades de les partides principals dels comptes i on es recollia un cert interès per harmonitzar aquesta proposta amb la desenvolupada per NU i amb la balança de pagaments. Aquest sistema va estar vigent fins al 1969 (Gutiérrez, 2002). Les NU impulsaren a principis dels anys 1950 un sistema normalitzat de comptes nacionals propi. A l'any 1952 un grup d'experts encapçalat per R. Stone es va reunir a Nova York per elaborar un informe que fou aprovat per la Comissió Estadística de NU al febrer de 1953 sota el títol *A System of National Accounts and Supporting tables*, que es denominà com a Sistema de Comptabilitat Nacional (SCN) i a partir de 1958 sortirien una sèrie de publicacions estadístiques. El sistema de NU era bastant semblant al de la OECE i s'intentaren harmonitzar els seus sistemes comptables amb el *Manual de la Balança de Pagaments* del FMI. R. Stone (1963) defineix la *comptabilitat nacional* com una estructura o esquema comptable que diferencia entre les activitats de producció, consum i acumulació, i la diferència entre l'economia nacional i la resta del món; i la *comptabilitat social* reemplaçaria l'estructura simple per una de més complexa amb molta més informació.

A l'Estat espanyol cap a l'any 1944 és quan es manifestà l'interès oficial per part del règim feixista per dur endavant l'elaboració d'estimacions de renda nacional, essent dita tasca assignada a una comissió al si del "Consejo de Economía Nacional"<sup>6</sup>. Després d'una conferència impartida per Manuel de Torres el 1950 es va despertar la necessitat de dur a terme la comptabilitat nacional que fou encarregada pel Ministre d'Hisenda. A l'any 1958 es publicava *La contabilidad nacional de España (cuentas y cuadros 1954)* sobre les bases metodològiques de la OECE (Schwartz, 1977).

Als anys 1950 varen confluïr dos intents a nivell internacional per tal de sistematitzar la comptabilitat nacional i les regles a seguir: la OECE per una banda i les NU per l'altra. Aquests dos sistemes, bastant semblants, presentaven un conjunt de sis comptes per l'economia nacional: Compte de Producte i Despesa nacional; Renda Nacional; Distribució consolidada de l'Estat; Distribució consolidada de les famílies i institucions privades sense ànim de lucre;

<sup>5</sup> Després serà la OCDE: *Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económico*.

<sup>6</sup> La comissió estava formada per: el President i el Secretari del Consejo de Economía Nacional, i els vocals J. A. Artigas, A. de Miguel, R. Perpiñá i M. de Torres. A més d'aquests economistes capdavanters en aquesta matèria han destacat J.L. Sampedro (1959), J. Velarde Fuentes (1969) i R. Tamames (1960).

Compte consolidat de les operacions de capital; Compte consolidat de la resta del Món. Una desagregació dels comptes en tres sectors institucionals: empreses, famílies i institucions privades sense finalitats lucratives, i govern. Un conjunt de quadres auxiliars normalitzats i per cadascun dels tres sectors institucionals considerats es presentava un conjunt de quatre comptes: Producció, Distribució de la renda, Operacions de capital i Operacions exteriors.

Posteriorment, a l'any 1964 s'inicià un procés de revisió dels SCN a nivell internacional, que va durar quasi cinc anys, i el 1968 la Comissió Estadística de Nacions Unides aprovà el text *A System of National Accounts* (NU, 1968) que es coneixerà com el SCN-68 (Sistema de Comptabilitat Nacional 1968). Aquesta revisió tenia la intenció d'introduir nombrosos avanços com a resultat de la progressiva aplicació dels SCN per part de múltiples països, així com la d'aproximar el *Sistema de Producte Material* emprat per la URSS a partir de 1965 cap un sistema unificat internacionalment i acceptat pels països capitalistes com pels del "socialisme real". Als països de l'Est, a les economies planificades, les exigències de la planificació van empènyer la necessitat d'establir una Comptabilitat Nacional, agafant com a centre de la planificació el mateix concepte de producció desenvolupat per part de l'economia ortodoxa.

Respecte a les anteriors sistematitzacions, el SCN-68 va incorporar les següents ampliacions: desagregació dels comptes de producte en taules input-output; compte d'operacions financeres; consideració dels balanços per sectors i per la nació; i presentació de les dades a preus constants pels béns i serveis. Es presentava una major desagregació dels sectors institucionals en els següents: empreses no financeres, institucions financeres, administracions públiques, institucions privades sense finalitat lucrativa que serveixen a les llars i les llars. El SCN-68 intentava cobrir la mancança per part de les comptabilitats nacionals pel que fa a la comptabilitat patrimonial, intentant establir una correspondència entre la comptabilitat de fluxos i la patrimonial o d'estocs. Aquesta metodologia proposava, de caràcter orientatiu, que es recollís en un balanç d'obertura el valor total dels actius físics i financers i un balanç dels mateixos al tancament d'exercici. La metodologia de NU defineix el consum de capital fix com el valor del cost corrent de reposició dels actius fixos reproduïbles que es consumeixen durant un període comptable resultat d'un deteriorament normal. El concepte de consum de capital fix quedava delimitat a aquells objectes econòmics produïbles i exclouia el consum i esgotament dels estocs dels recursos naturals (Naredo, 2003).

A l'àmbit europeu sorgiren els SCN arran del treball conjunt entre EUROSTAT i els instituts d'estadística dels països membres de la CEE. A l'any 1970 es publicà el SEC-70 (*European System of Integrated National Accounts*) que resultà de traslladar el SCN-68. L'objectiu del SEC era el d'ampliar i detallar el coneixement de les estructures econòmiques i el creixement econòmic dels Estats membres per a poder establir uns mecanismes de comparació entre ells. I, a partir d'aquests mecanismes definir i dissenyar bona part de la política comunitària que era fonamentalment de tipus econòmic. El SEC-70, a diferència del SCN-68, divideix el sector financer en dos: les empreses asseguradores i les institucions de crèdit. A més el SEC-70 presentava un sistema comptable més complex amb 8 comptes per l'economia nacional i 6 comptes per cada sector institucional. El 1979 es realitzà una petita modificació del SEC-70 en introduir un nou sistema de registre de l'IVA (Impost sobre el Valor Afegit) i amb la introducció d'un nou capítol sobre la mesura de les variacions de preu i volum.

A l'àmbit europeu l'estimació dels agregats econòmics va adquirir una transcendència fonamental, especialment per resoldre les qüestions pressupostàries, per la qual cosa la metodologia a seguir s'elevà a la categoria de norma jurídica. Així, al 1979 en produir-se una modificació en el sistema de finançament comunitari, que incloïa un percentatge de la base imposable de l'IVA recaptat pels Estats membres, es va introduir posteriorment un recurs complementari basat en el  $PNB_{pm}$  (Producte Nacional Brut a preus de mercat). Per assolir la comparabilitat en el càlcul del  $PNB_{pm}$  es va constituir el Comitè del PNB en el que hi col·laborarien els Estats membres i la Comissió europea<sup>7</sup> (Álvarez Blanco, 1995).

La definició del  $PNB_{pm}$  junt amb la xifra de població de cada país ha estat emprada per determinar la clau del repartiment dels recursos financers de l'Institut Monetari Europeu – predecessor del Banc Central Europeu (BCE)– i llavors per a la subscripció de capital del Banc Central Europeu. A més, el caràcter de norma jurídica adquirit pel SEC-79 serviria per establir els criteris de convergència establerts per accedir a la UE i també per establir els criteris de

---

<sup>7</sup> Directiva 89/130/CEE.

deute i dèficit de les administracions públiques, és a dir els grans pilars del gegant econòmic en que es convertia la UE<sup>8</sup>.

Als anys 1970 l'agència estadística de la Comunitat Europea (EUROSTAT) inicià la sistematització de la comptabilitat regional en base al que s'han denominat NUTS (Nomenclatura d'Unitats Estadístiques Territorials) que estableixen tres nivells diferents: NUTS 1 (Regions Comunitàries Europees), NUTS 2 (Unitats Administratives de Base) i NUTS 3 (Subdivisions de les Unitats Administratives de Base)<sup>9</sup>. Les raons per les quals s'estableix la necessitat d'elaborar aquestes subdivisions són clares, ja que en fer els repartiments dels diners europeus seria precís tenir un coneixement a aquest nivell de detall. Per això, l'EUROSTAT al 1972 adoptà un programa de treball referit als principals agregats econòmics de les regions base de la CEE que es va rebre la denominació de SEC-REG.

Durant el període que va de 1954 a 1964, a l'Estat espanyol, es realitzen dues estimacions oficials de la comptabilitat nacional espanyola: la del Consejo de Economía Nacional (renda nacional com agregat individual) i la de l'equip de Manuel de Torres (renda nacional com a part de la comptabilitat nacional). Els resultats d'ambdues metodologies foren bastant diferents i en els treballs preparatoris del Pla de Desenvolupament es van prendre finalment les xifres de l'equip de Torres. El 1965 es va transferir a l'INE (Instituto Nacional de Estadística)<sup>10</sup> l'estimació de la renda nacional i l'elaboració de la comptabilitat nacional que s'elaboraria a través de la Comissió de Comptes Nacionals amb representants de l'administració, l'Organització Sindical, Cambres de Comerç i 7 experts (V.A. Álvarez, J.L. Sampedro, E. Fuentes-Quintana, L.A. Rojo, J. Velarde-Fuertes, J. Fernández-Castañeda i A. Santos Blanco) (Gutiérrez, 2002). La comptabilitat oficial es dedicaria als càlculs dels agregats de renda, deixant de banda el càlcul de la riquesa (patrimoni) que era elaborada esporàdicament per entitats privades, com per exemple la *Estimación de la riqueza nacional de España* elaborada pel professor falangista Juan Velarde Fuertes al sí de la Universitat Comercial de Deusto.

La metodologia dels SCN de l'Estat espanyol era deutora dels SCN dels organismes estadístics internacionals i d'aquesta manera s'ha anat adaptant progressivament a les revisions que aquests organismes facin dels seus sistemes. El CNE-80 (Comptabilitat Nacional d'Espanya 1980) va introduir dins del marc general de la comptabilitat nacional la taula input-output de l'economia espanyola, però encara presentava importants mancances com per exemple l'absència dels comptes financers. A partir de 1979 el Banc d'Espanya s'encarregaria d'elaborar-les. Pel que fa a la comptabilitat dels estocs (riquesa) no hi haurà cap estadística oficial al respecte i restarà en institucions privades, essent encara en l'actualitat fruit d'investigació al temps que representa una de les mancances més destacables de la comptabilitat nacional oficial. Es poden destacar dos treballs al respecte dels comptes patrimonials: un és l'elaborat per l'equip de l'Instituto Valenciano de Investigaciones Económicas amb el Centro de Estudios de Economía Pública de la Fundación BBV amb F. Pérez, M. Mas i E. Uriel (1995) *El stock de capital en España y sus comunidades autónomas (1964-1991)*; i l'altre és el realitzat per J.M. Naredo (1996) *La burbuja inmobiliario-financiera en la coyuntura económica reciente (1985-1995)*. El primer grup d'investigadors han seguit elaborant els seus càlculs i han adoptat millores metodològiques al si del centre d'estudis del BBVA (Banco de Bilbao Vizcaya) (Más, Pérez i Uriel, 2005). Mentre que J.M. Naredo ha conformat un grup junt amb Carmen Marcos i Óscar Carpintero a través FUNCAS (Fundación de Cajas de Ahorro), tot elaborant successius treballs sobre els comptes patrimonials (Naredo i Carpintero, 2002; Naredo et al., 2005; Naredo et al., 2007).

A nivell internacional, a finals dels 1970, el Grup Intersecretarial de Treball sobre Comptes Nacional<sup>11</sup> inicià un procés de revisió del SCN-68 i al 1991 es disposà d'un esborrany de modificació del SCN, que després d'algunes altres modificacions fou aprovat pel Consell Econòmic i Social de NU al març de 1993, donant lloc al que es coneix com el SCN-93 (NU, 1993a). El SCN-93 incorporava les modificacions i alteracions que experimentaren les

<sup>8</sup> Els criteris de convergència de la UE comprenien que: el dèficit públic no podia superar el 3% del PIB<sub>pm</sub> i el deute públic no podia ser superior al 60% del PIB<sub>pm</sub> ([www.ecb.int/ecb/enlargement/html/fagenlarge.es.html](http://www.ecb.int/ecb/enlargement/html/fagenlarge.es.html), agost 2008).

<sup>9</sup> Per exemple, a l'Estat espanyol, el NUTS 1 ES1 s'anomena Nord-Oest; aquest està compost per 3 diferents NUTS 2 (ES11 Galícia; ES 12 Principat d'Astúries; ES 13 Cantàbria) i 6 NUTS 3 (ES111 La Corunya; ES112 Lugo; ES113 Orense; ES114 Pontevedra; ES120 Astúries; ES130 Cantàbria).

<sup>10</sup> INE (Instituto Nacional de Estadística) es va crear mitjançant la Llei de 31/12/1945 (BOE 3/01/1946).

<sup>11</sup> Format per: Oficina Estadística de les Comunitats Europees, FMI, OCDE, Divisió d'Estadística i les Comissions Regionals de NU i el Banc Mundial (<http://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/iswqna.asp>, agost 2008).

economies de molts països durant el període que va de 1968 a 1993, tot incorporant des de la creixent importància dels serveis fins a la creixent sofisticació dels mercats financers. Es va dur a terme una harmonització amb la modificació d'altres normes estadístiques internacionals: la revisió del Manual de Balances de Pagament del FMI; l'apropament a la Classificació Internacional Industrial Uniforme –classifica les activitats econòmiques i estableix una codificació a nivell mundial–; i la harmonització amb l'Organització Internacional del Treball per a la mesura de la població i altres definicions clau del món del treball (Gutiérrez, 2002).

Els sectors institucionals presentats en el SCN-93 està compost pels mateixos 5 sectors que el SCN-68, però estableix una nova definició pel sector financer amb la recopilació de noves institucions. Allà on hi ha nombroses novetats és en la desagregació dels sectors en nombrosos subsectors institucionals.

<b>Taula 1. Classificació dels sectors institucionals SCN-93 (Font: NU, 2004)</b>	
<b>Societats No Financeres</b>	Corporacions no financeres públiques Corporacions nacionals privades no financeres Corporacions estrangeres no financeres
<b>Societats Financeres</b>	Bancs Centrals Altres Institucions financeres monetàries Altres intermediaris financers excepte les empreses asseguradores i els fons de pensions. Auxiliars financers Empreses d'assegurances i fons de pensions
<b>Administracions Públiques</b>	Administració Central Administració Regional/estatal Corporacions locals Administracions de seguretat social
<b>Llars</b>	Empresaris (inclosos treballadors per compte propi) Assalariats Perceptors de rendes de la propietat Perceptors de pensions
	Perceptors de rendes procedents d'altres transferències Altres llars
<b>Institucions sense lucre al servei de les llars.</b>	
<b>Resta del Món</b>	

El SCN-93 presenta un conjunt de comptes molt detallat, quedant agrupats en tres grans categories:

1. <b>Comptes Corrents:</b> descriuen els resultats obtinguts en la producció, renda i despesa (producció, distribució de la renda i utilització de la renda).
2. <b>Comptes d'Acumulació:</b> enllacen els comptes corrents (fluxos) amb els balanços (estocs), descrivint la inversió realitzada en un període de temps i de com aquesta s'ha finançat (variació d'actius i passius financers i no financers).
3. <b>Balanços:</b> reflecteixen l'estat comptable en el que es registren els actius posseïts i els passius contrets (estocs d'actius i passius a l'obertura i tancament de l'exercici) quedant aquests integrats en la nova estructura comptable cosa que no ocorria al SCN-68.

El SCN-93 aporta nous comptes i quadres complementaris que no es podien incloure en els comptes principals. El nou SCN es presenta com a un sistema flexible, al mateix temps que es mantén com a guia per a l'elaboració dels comptes nacionals a nivell mundial. Els sistemes de comptabilitat nacional inclouen:

<b>Els Sistemes de Comptabilitat Nacional. SEC-95:</b>	
1.	Comptes Nacionals.
2.	Comptes Financers.
3.	Balanços Sectorials i Nacionals.
4.	Comptes Regionals.

- |   |
|---|
| <ol style="list-style-type: none"><li>5. Comptes Trimestrals.</li><li>6. Comptes Satèl·lit.</li><li>7. Matrius de Comptabilitat Social.</li></ol> |
|---|

El SCN-93 (NU 1993: 560-572) reconeix certes mancances del marc central d'anàlisi de la comptabilitat nacional, per la qual cosa amplia el seu objecte d'anàlisi. Entre les ampliacions destacaríem: per una banda, el desenvolupament de la comptabilitat patrimonial, més enllà de quelcom testimonial ja que a partir d'aleshores serà vinculant; i per l'altra s'aprofundeix en l'elaboració de comptes satèl·lit ocupant-se entre d'altres de la comptabilitat ambiental i dels recursos naturals. El SCN-93 inclou una consideració en l'elaboració de comptes trimestrals i regionals, encara que sense desenvolupar gaire el seu contingut i deixant-ho a les mans dels diferents estats i/o institucions encarregades.

Una de les principals innovacions del SCN-93 és que inclou comptes desagradats de patrimoni i en els comptes d'acumulació es recull no tan sols l'estalvi com a saldo de les operacions corrents, sinó també totes les transaccions que afecten a la quantitat i valor monetari dels actius i passius. S'inclouen entre els actius, els béns valuosos no produïbles com les obres d'art, les antiguitats, les patents, el software, la qual cosa permetrà exposar l'augment de la riquesa generat per les revaloritzacions i transaccions patrimonials, que fins aquest moment no apareixien. El SCN-93 manté la divisió entre valors afegits –lligats a la noció de producció– i plusvàlues realitzades –com adquisició de riquesa aliena a la producció (Naredo, 2003)<sup>12</sup>. Emperò, tal com apunta Naredo (2003:536) "aquests criteris (producció i plusvàlues) perderen pes a mesura que la noció de producció es va anar emancipant del món físic per referir-se a la producció de valor: produir va acabar essent revendre amb benefici (per obtenir així un valor afegit)".

En els SCN-93 s'imposa la regla de no comptabilitzar dins del Producte Nacional als "valors afegits" que resultin de la compravenda de certs actius preexistents (terrenys, immobles, empreses, obres d'art, marques, patents,...) que reben el tractament de plusvàlues. Això ha creat seriosos desajustaments entre l'estimació de la renda disponible i l'efectivament percebuda pels agents econòmics. Quan major és el creixement de les plusvàlues respecte dels ingressos ordinaris major és el desajustament, i en l'actual procés de globalització financera una gran part de l'activitat resta i s'expandeix precisament en aquelles dimensions. Per aquesta raó, Naredo (2003:537) proposa estendre el còmput del valor afegit a totes les transaccions mercantils que enregistren una creació efectiva de valor monetari, independentment del seu rerefons físic o utilitari, o el que és el mateix "dur fins a les màximes conseqüències lògiques l'ampliació de la noció de producció fent-la coincidir amb l'adquisició de riquesa".

Es pot assenyalar d'acord amb José Manuel Naredo (1996:40-41) que "la macroeconomia s'ha vengut debatent en una paradoxal ambigüitat, afirmant, per una part, la seva condició de "crematologia" i, per una altra, deixant fora de la seva xarxa analítica i comptable certes formes de fer diners o també, ignorant en general la vella distinció entre "valors afegits" i "plusvàlues" o entre "producció" i "especulació" per treure-li la pols llavors en certs casos particulars. El caràcter incomplet d'aquesta "crematologia" aflora amb força quan s'observa que ignora precisament les formes de fer diners més dinàmiques i esteses dels darrers temps [...] La nostra proposta és rompre amb aquella ambigüitat que ha estat pel comú asil de sofismes: si decidim ocupar-nos de les rendes monetàries, ocupem-nos d'elles amb totes les seves conseqüències, qualsevol que sigui el seu origen i el seu destí. Només així podrem, després, classificar-les i enjudiciar-les, junt amb les activitats que les generen, a partir d'informacions i criteris que transcendeixen del camp del monetari per desembocar en les valoracions i judicis polítics, però en cap cas ignorar-les".

Al temps que es proposava la revisió dels SCN al sí de NU, a l'àmbit de la UE es procedia a revisar el seu propi sistema que era deutor del de NU. El novembre de 1995 es presentà el Reglament del Consell de la UE relatiu al Sistema Europeu de Comptes Nacionals i Regionals (SEC-95)<sup>13</sup> que pot considerar-se com la versió comunitària del SCN-93. A continuació s'exposen els comptes establerts al SEC-95 que es corresponen directament amb els establerts al SCN-93. Els diferents comptes es presenten en el que s'ha denominat en forma de cascada,

<sup>12</sup> Per veure una discussió sobre la comptabilitat del patrimoni com el càlcul del balanç nacional a l'estat espanyol es pot consultar el treball realitzat per José Manuel Naredo i Oscar Carpintero (2002).

<sup>13</sup> A l'estat espanyol l'INE l'incorporarà sota la denominació CNE-95.

ja que tots ells estan interconnectats i es poden articular en torn a la igualtat entre "recursos" (origen) i "usos" (aplicació).

<b>Taula 2. Comptes SEC-95 (Font: Uriel, 1997)</b>	
<b>Compte</b>	<b>Saldo</b>
<b>I. Comptes Interiors</b>	
C.0 Compte de béns i serveis	Compte equilibrada per definició
C.1 Compte de producció	Valor afegit a preus de mercat - Brut - Net
C.2 Compte d'exploració	Excedent d'exploració - Brut - Net
C.3 Compte de renda	Disponible - Brut - Net
C.4 Compte d'utilització de renda	Estalvi - Brut - Net
C.5 Compte de capital	Necessitat o capacitat de finançament
C.6 Compte financer	Saldo d'actius i passius financers
<b>II. Comptes de la resta del Món</b>	
C.7 Compte d'operacions corrents	Saldo d'operacions corrents amb la resta del món.
C.5 Compte de capital	Necessitat o capacitat de finançament de la nació.
C.6 Compte financer	Saldo d'actius i passius financers.

Els sistema de comptes del SEC-95 quedarà de la següent manera:

Usos	<b>C.0 Compte de Béns i Serveis</b>	Recursos
Consum Intermedi		Producció de béns i serveis
Consum Final		Importació de béns i serveis
Formació Bruta de Capital Fix		Imposts lligats a l'exportació
Variació d'existències		
Exportació de béns i serveis		

**PBS** (Producció de Béns i Serveis)+ **MBS** (Importació de Béns i Serveis)+ **TM** (aranzels, excepte IVA, sobre importacions) + **IVA** = **CINT** (Consum intermedi) + **CF** (consum final)+ **FBC** (Formació Bruta Capital) + **XBS** (exportació béns i serveis) + **Variació Existències**.

Usos	<b>C.1 Compte de Producció</b>	Recursos
Consum Intermedi		Producció
<b>Valor Afegit Brut (VAB)</b>		

$PIB_{dm}^{14} = [PBS \text{ (Producció Béns i Serveis)} + TM \text{ (aranzels, excepte IVA, sobre importacions)} + IVA] - [CINT \text{ (Consum Intermedi)}]$

Usos	<b>C.2 Compte d'exploració</b>	Recursos
Remuneració assalariats		Valor Afegit Brut (VAB)
Imposts lligats a la producció (exclòs IVA)		Subvencions d'exploració rebudes
<b>Excedent Brut d'Exploració (EBE)</b>		

**EBE** (Excedent Brut d'Exploració)=  $[PIB_{dm} + \text{Subvencions}] - [SI \text{ (Salari Interior=salari interior resident + salari pagat a la resta del món)} + TP \text{ (imposts sobre producció)} + TM \text{ (aranzels sobre importacions - excepte IVA)} + IVA]$

<sup>14</sup> Producte Interior Brut (a preus de mercat)= Inputs Intermitjos + Remuneració Factors de Producció + Imposts Indirectes Nets (imposts sobre producció i producte, aranzels sobre importacions, IVA).

Usos	C.3 Compte de renda	Recursos
Subvencions d'explotació. Rendes de la propietat i de l'empresa pagades a la resta del món. Operacions d'assegurança d'accidents amb la resta del món. Transferències corrents sense contrapartides pagades a la resta del món. <b>Renda Bruta Disponible (RBD)</b>	Excedent Brut d'Explotació Remuneració dels assalariats  Imposts lligats a la producció i a la importació  Rendes de la propietat i de l'empresa procedents de la resta del món Operacions d'assegurances d'accidents amb la resta del món. Transferències sense contrapartida procedents de la resta del món.	

**RNBD<sub>pm</sub>** (Renda Nacional Bruta Disponible) = [EBE (Excedent Brut d'Explotació) + **Salari Nacional** (Salari intern resident + salari rebut de la resta del món) + **TP** (imposts sobre producció i productes) + **TM** (aranzels sobre importacions -excepte IVA) + **RRRM** (renda rebuda de la resta del món) + **TRRM** (transferències rebudes de la resta del món) + **Operacions d'assegurança amb la resta de món+ Transferències sense contrapartida de la resta del món**] - [Subvencions d'explotació + **RPRM** (rendes pagades a la resta del món) + **TPRM** (transferències pagades a la resta del món) + **operacions d'assegurança amb la resta del món**]

Usos	C.4 Compte d'utilització de renda	Recursos
Consum final <b>Estalvi Brut</b>	Renda Bruta Disponible (RBD)	

**Estalvi Nacional Brut (ENB)** = [RNBD<sub>pm</sub>] - [CNF (Consum Nacional Final= consum privat+ consum públic)]

Usos	C.5 Compte de capital	Recursos
Formació Bruta de Capital Fix (FBCF) Variació d'existències  Transferències de capital fetes a la resta del món. <b>Capacitat (+) o Necessitat (-) de Finançament (CoNF)</b>	Estalvi Brut Transferències de capital rebudes de la resta del món.	

**CoNF (Capacitat o Necessitat de Finançament)**= [ENB (Estalvi Nacional Brut) + **TCRRM** (Transferències de capital rebuts de la resta del món)] - [FBCF (Formació Bruta de Capital Fix) + **TCPRM** (Transferència de capital pagat a la resta del món) + Variació d'existències]

(Si el resultat és positiu: capacitat de finançament; Si el resultat és negatiu: necessitat de finançament).

Variació d'actius financers	C.6 Compte Financer	Variació de passius financers
	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Or i posició en organismes internacionals. <ol style="list-style-type: none"> <li>a. Or</li> <li>b. DEG (Drets Especials de Gir)</li> <li>c. Posició en el FMI i crèdits del FMI.</li> <li>d. Posició en l'IME (Institut Monetari Europeu).</li> </ol> </li> <li>2. Efectiu i dipòsits transferibles.</li> <li>3. Altres dipòsits.</li> <li>4. Valors a curt termini.</li> <li>5. Obligacions.</li> <li>6. Valors en renda variable. <ol style="list-style-type: none"> <li>a. Accions.</li> <li>b. Participacions en fons d'inversió.</li> <li>c. Altres participacions.</li> </ol> </li> <li>7. Crèdits. <ol style="list-style-type: none"> <li>a. Crèdits.</li> <li>b. Valors no negociables.</li> </ol> </li> <li>8. Reserves tècniques d'assegurança.</li> <li>9. Altres comptes pendents de cobrament/pagament.</li> </ol>	

Un cop realitzats els comptes per branques d'activitat i/o sectors institucionals es completa el SCN amb les operacions corrents (C.7) i la de capital (C.5) amb la resta del món. El SEC-95 adquirirà el rang de norma legal, establint per tant la obligatorietat de tots els Estats membres i d'aquells que es vulguin adherir a la UE a seguir-la. Gutiérrez (2002) senyala els motius que condueixen a que aquest sistema assoleixi la consideració de norma jurídica:

1. Per establir la unió econòmica i monetària, ja que per poder fer el seguiment de les economies dels Estats membres és precís comptar amb dades comparables, actualitzades i fiables;
2. Perquè constitueix una eina fonamental per l'anàlisi de la situació econòmica d'un país i/o una regió;
3. Perquè la Comissió haurà d'emprar agregats de comptes nacionals pels càlculs comunitaris administratius i particularment els pressupostaris;
4. Perquè s'haurà d'establir un sistema europeu de comptes per les necessitats de la UE i que haurà d'emprar-se per l'elaboració dels comptes nacionals i regionals previstos;
5. Perquè el nou sistema haurà de substituir gradualment a qualsevol altre sistema en quant a marc de referència.

A diferència del SCN-93, el SEC-95 no recull cap capítol sobre els comptes satèl·lit. En aquests comptes, NU inclouen la comptabilitat ambiental, i en canvi al SEC-95 aquests comptes resten al capítol primer sobre característiques generals. Aquest fet mostra un escàs entusiasme per part dels àmbits comunitaris cap a les ampliacions del concepte i aplicació dels SCN. En canvi, en el Programa Estadístic Comunitari 1998-2002<sup>15</sup> s'indicava que en relació amb el medi ambient que un dels esforços principals anirien encaminats a elaborar un conjunt de comptes satèl·lit del medi ambient i el Programa Estadístic Comunitari 2003-2007 insisteix en aquesta proposta i afegeix la necessitat d'avançar en la realització també de comptes satèl·lit del turisme. No obstant, el SEC-95, a diferència del SCN-93, sí inclou un capítol sobre els comptes regionals<sup>16</sup> en base a les NUTS (Nomenclatura d'Unitats Estadístiques Territorials) i un altre capítol específic sobre els comptes trimestrals<sup>17</sup>, aquest darrer poc desenvolupat. Gutiérrez (2002) destaca que en el cas del SEC-95, a diferència dels anteriors sistemes, es mostra una major flexibilitat i una capacitat de constant modificació com a símptoma d'una elevada vitalitat i dinamisme dels comptes.

### 5.1.2. Com es mesura el PIB<sup>18</sup>?

"De la mateixa manera que als metges els hi resulta útil prendre la temperatura als pacients per saber fins a quin punt estan malalts, els economistes empenen estadístiques per tenir un bon indicatiu quantitatiu dels resultats de l'economia" (Stiglitz 1993:705).

Segurament d'entre els agregats econòmics elaborats i difosos a partir dels SCN, n'hi ha un que podríem dir que ha triomfat socialment, aquest és el conegut **PIB** (Producte Interior Brut) que segons Uriel (1997) és un agregat que sintetitza els resultats de l'activitat econòmica d'un país, mesurant el valor dels béns i serveis produïts per les unitats residents i disponibles per a usos finals. Aquesta mesura serà l'emprada, o majoritàriament emprada, en dictar les polítiques econòmiques dels països i regions. La nota de Stiglitz (1993) en un conegut manual d'economia ens ho exposa clarament, dient que les mesures establertes pels SCN seran en

<sup>15</sup> Decisió 99/126/CE del Consell de 22 de desembre de 1998.

<sup>16</sup> A l'estat espanyol no serà fins a la dècada dels vuitanta (1988) en que es publicaran les primeres estimacions oficials de comptes regionals per part del INE. Aquest buit ha estat cobert per estimacions realitzades per institucions privades: l'estudi del Sevei de Estudis del Banco de Bilbao (1957) la *Renta nacional de España y su distribución provincial 1955*, que partia de l'antecedent del treball de Plaza Prieto (1949). Una altra publicació a destacar serà la realitzada a partir de 1985 per part de FUNCAS, de les Caixes d'Estalvi Confederades.

<sup>17</sup> Al l'estat espanyol la comptabilitat trimestral es va fer efectiva oficialment per part del INE a partir de 1992, encara que el Banco de España publicava des dels anys setanta diversos estudis al respecte (Rodríguez López, 1972).

<sup>18</sup> El PNB (Producte Nacional Brut) s'obté sumant al PIB les rendes generades a l'estranger però per part dels residents d'aquell país i deduint les rendes estrangeres generades dins del país d'estudi (criteri residència).



definitiva les emprades per tal de diagnosticar i receptar mesures per a combatre les "malalties" de les societats i les seves economies. Encara que com s'ha pogut observar anteriorment, el PIB no és més que un dels agregats obtinguts en el desplegament del Sistema de Comptes Nacionals.

El PIB es calcularà tenint en compte el que es coneix com a criteri de *territorialitat*, és a dir, considerant totes aquelles activitats productives que es desenvolupen dins d'un territori, en canvi el PNB (Producte Nacional Brut) es calcula contemplant el que es diu el criteri de *residència*, és a dir totes aquelles activitats desenvolupades per agents residents tant les facin dins o fora del territori del qual són residents. En els manuals d'economia es presenten tres formes diferents per calcular el PIB i que han de donar (en teoria) el mateix resultat. Els dos primers –enfocament de béns finals i el del valor afegit- es fonamenten en la producció i el tercer –enfocament de la renda- en el fet que el valor de la producció es converteix en renda per algú, i així s'empren les xifres de renda per a calcular la producció. El fet que es contemplin aquests tres mètodes, com equivalents, però amb significació diferent és fruit del que es defineix com a *circularitat* del sistema econòmic (Stiglitz, 1993) o de l'univers tancat del valor de la noció dominant de sistema econòmic (Naredo, 2003).

A continuació intentarem presentar de forma resumida, i amb l'exemple que presenta Stiglitz (1993) en el seu conegut manual d'economia, els tres enfocaments plantejats per a calcular el PIB.

#### 5.1.2.1. Enfocament dels béns finals o des de la despesa.

En aquest enfocament es recullen els valors monetaris de tots els béns i serveis que es venen en un país que llavors se sumen, semblant tot plegat una tasca senzilla alhora que de grans dimensions. Una de les primeres tasques seria la de diferenciar entre béns de consum final i béns de consum intermedi, aquesta tasca esdevé cabdal per tal de no incórrer en doble comptabilitat ja que els béns finals incorporen els consums intermedis emprats per a la seva producció. Per exemple, en el cas del pa, el pa és un bé final dirigit al consumidor, mentre que el blat és un bé intermedi destinat a la producció de pa. A més, hi ha béns que poden ser al mateix temps béns finals i intermedis, si seguim el mateix cas que el del pa, si aquest es dirigeix a un restaurant, llavors el pa serà un bé intermedi del bé final que podria ser el menú del restaurant. Aquest enfocament es fa servir sobretot per esbrinar els canvis de la composició de la producció nacional, emperò les xifres/dades no són fàcils d'obtenir, especialment perquè el consum final sol ser més dispers que no els valors afegits que es solen produir en grans empreses. L'enfocament dels béns finals suma el valor monetari dels béns i serveis produïts que són classificats en funció dels seus consumidors últims.

C= Consum agregat (béns finals consumits pels individus);  
 $C_d$ = Producció Interior de béns de consum.  
 $M_c$ = Importació de béns de consum.  
 $X_c$ = Exportació de béns de consum.

$$C_d = X_c + C - M_c$$

I= inversió agregada (béns d'inversió de les empreses);  
 $I_d$ = Producció interior de béns d'inversió;  
 $M_i$ = Importació de béns d'inversió;  
 $X_i$ = Exportació de béns d'inversió;

$$I_d = X_i + I - M_i$$

G= despesa pública total (altres béns finals comprats per l'Estat);  
 $G_d$ = Producció interior de béns per l'Estat;  
 $M_g$ = Importació per despesa pública;  
 $X_g$ = Exportació per despesa pública;

$$G_d = X_g + G - M_g$$

El PIB incorpora tots els béns produïts (segons la noció ortodoxa de producció), podent-se distingir entre béns de consum privat, béns d'inversió privada o béns per l'Estat. D'aquí que:

$$\text{PIB} = C_d + I_d + G_d$$

$$\text{PIB} = [X_c + C - M_c] + [X_i + I - M_i] + [X_e + I - M_e] = C + I + G + (X - M)$$

Consum Intern Final (**CIF**) = consum privat (CPr) + Consum Públic (CPu)

$$\text{PIB}_{pm} = [\text{CIF (Consum Intern Final)} + \text{FBC (Formació Bruta de Capital)} + X (\text{Exportacions})] - [M (\text{Importacions})].$$

En un cas hipotètic de la indústria automobilística que correspondria al càlcul per branques d'activitat, des de l'enfocament dels béns finals tendrem un resultat final del valor afegit de la producció dels automòbils, després d'haver deduït els consums intermedis que seria de 22 bilions de pessetes. Com es pot observar, el resultat final de la producció d'automòbils no és la suma de la producció siderúrgica, més la producció dels automòbils i més els ingressos dels concessionaris d'automòbils, sinó que es calcula a partir dels béns finals que és l'última de les activitat contemplades.

Indústria Siderúrgica			Indústria automobilística			Concessionaris d'automòbils		
	despesa	ingressos		despesa	ingressos		Despesa	Ingressos
Salari	8	<b>10</b>	Salari	6	<b>20</b>	Salari	1	<b>22</b>
Dividends	0,5		Compres acer	<b>10</b>		Compres automòbils	<b>20</b>	
Interessos	1,5		Dividends	2		Dividends	1	
			Interessos	2				<b>PIB 22</b>

#### 5.1.2.2. L'enfocament del valor afegit .

Si al primer enfocament els consums intermedis no eren contemplats, en aquest altre enfocament es fixarà l'atenció en el càlcul dels costos intermedis, la suma dels quals serà l'element a sostreure dels ingressos obtinguts en l'activitat econòmica analitzada. Així, el valor del PIB es podrà calcular a partir de la diferència entre el valor del que, per exemple paga un fabricant de cotxes pels béns intermedis i el valor que rep pels cotxes acabats que es denomina valor afegit de l'empresa. Així:

$$\text{Valor Afegit} = \text{Ingressos Empresa} - \text{Cost dels béns intermedis.}$$

$$\text{PIB} = \text{Valor afegit de tots els sectors institucionals.}$$

L'aportació de cada sector institucional al PIB<sub>pm</sub> ve donada pel seu corresponent valor afegit brut, que és el saldo del compte de producció. En aquest enfocament, a l'hora d'obtenir el PIB<sub>pm</sub> s'ha de deduir la producció imputada de serveis bancaris<sup>19</sup> (PISB) i afegir els impostos lligats a la importació i l'IVA.

$$\text{PIB}_{pm} = \Sigma \text{VAB (Valors Afegits Bruts)} - \text{PISB (Producció Imputada als Serveis Bancaris)} + \text{Imposts Nets lligats a la importació} + \text{IVA}$$

<sup>19</sup> Aquests reben també el nom de serveis d'intermediació financera, mesurats indirectament per conveni del SEC. Carrasco (1999) qüestiona que aquests serveis puguin ser considerats com a consum intermig.

Seguint amb l'exemple de Stiglitz es calcula segons aquest enfocament el PIB deduït dels 52 bilions de pessetes obtinguts com a ingressos per part de les tres activitats implicades en la fabricació i venda dels automòbils, la suma dels costos intermedis sumen uns 30 bilions de pessetes, resultant un PIB de 22 bilions de pessetes.

	Valor de la producció (bilions pessetes)	Menys cost dels béns intermedis (bilions pessetes)	Valor Afegit (bilions pessetes)
Acer	10	0	10
Automòbils	20	10	10
Concessionaris automòbils	22	20	2
<b>TOTAL</b>	<b>52</b>	<b>30</b>	<b>22</b>

### 5.1.2.3. Enfocament de la renda.

Aquest enfocament el que fa es mesurar la renda que genera la venda dels productes en lloc del valor dels propis productes. Amb els ingressos que obtenen les empreses de les seves vendes, aquestes fan (resumidament) 5 coses: paguen el treball, paguen els interessos, compren béns intermedis, paguen els impostos i el que resta són beneficis.

**Ingressos** = Salari + Interessos Pagats + Cost dels factors intermedis + Imposts + Beneficis.

Segons aquest mètode, la suma de la renda de tots els membres de la societat donarà com a resultat la producció agregada o PIB. Segons aquest enfocament, el PIB serà igual a la renda agregada. Aquest concepte de renda, com a PIB, no contempla els guanys de capital, que són l'augment de valor dels actius (perquè es centra en la producció de béns i serveis) (Stiglitz, 1993).

**PIB** = Salari + Interessos Pagats + Imposts + Beneficis.

**PIB<sub>cf</sub>** (PIB cost de factors) = Remuneració Assalariats (pagats per productors residents) + EBE (Excedent Brut d'Explotació)

**PIB<sub>pm</sub>** = PIB<sub>cf</sub> + INI (Imposts Nets lligats a la Importació) + Imposts lligats a la producció (excepte IVA) + IVA (que grava als productes) – Subvencions d'explotació.

Seguint en el cas del sector de l'automòbil, i aplicant aquest enfocament de la renda, llavors en calcular el PIB hauríem de calcular separatament les rendes generades en les tres branques d'activitat descrites (siderúrgia, fabricació, venda), en primer lloc es calcularà l'agregat dels salaris, en segon lloc els interessos pagats i finalment els dividendes, la suma de tots ens donaria el PIB segons la renda.

	Acer	
<b>Salaris</b>	Acer	8
	Automòbils	6
	Concessionaris automòbils	1
	<b>Salaris totals</b>	<b>15</b>
<b>Interessos Pagats</b>	Acer	1,5

	Automòbils	2
	<b>Interessos totals pagats</b>	<b>3,5</b>
<b>Dividends</b>	Acer	0,5
	Automòbils	2
	Concessionaris automòbils	1
	<b>Dividends totals</b>	<b>3,5</b>
<b>PIB</b>	Salariis totals	15
	Interessos totals	3,5
	Dividends totals	3,5
	<b>Total PIB</b>	<b>22</b>

### 5.1.3. És el PIB una bona mesura del benestar? Alguns aclariments i crítiques sobre els SCN.

Després de la postguerra mundial s'estableix a molts dels països participants en el conflicte, les normatives comptables fruit de consensos a nivell internacional i sota l'influx de la teoria keynessiana. Aquests comptes recollits en els Sistemes de Comptabilitat Nacional (SCN), expressats en els agregats macroeconòmics, són emprats per a descriure l'estructura i comportament de les diferents economies, al mateix temps que són emprats com a guia instrumental a l'hora de dissenyar les polítiques econòmiques especialment dissenyades per tal de sortir del col·lapse postbèl·lic i impulsar les economies dins d'un nou context global. Així doncs, els SCN seran un instrument cabdal per a la configuració del règim d'acumulació fordista també anomenat del capitalisme monopolista en el que el Estats tendran un paper important.

Actualment, es tendeix a acceptar acríticament el significat dels agregats macroeconòmics essent assumits i emprats amplament per la majoria dels investigadors socials, *mass media*, gestors empresarials i polítics de diferents ideologies. Encara que es podria que correspondrien al que s'ha denominat com a la ideologia del capitalisme. En termes generals, s'accepta positivament (i acríticament) el fet que el PIB creixi de forma sostinguda ja que aquest creixement s'interpreta com a mesura del benestar social, essent interpretat com a símptoma crític i catastròfic per una societat el fet que no es compleixin les taxes esperades de creixement que en definitiva és converteixen en les agulles de la brúixola del "progrés". J.M. Naredo (2003:362) exposa encertadament que "quan es parla de creixement, expansió o desenvolupament econòmic s'està parlant de creixement, expansió o desenvolupament de la producció agregada expressable únicament en termes pecuniaris i dels altres agregats vinculats a aquella en l'univers homogeni dels valors de canvi al que es circumscriu el sistema econòmic". Però com el mateix J.M. Naredo junt amb A. Valero (Naredo i Valero, 1999) en un important treball exposaren que el desenvolupament econòmic expressat aquest en els agregats monetaris ha anat acompanyat d'un desenvolupament del deteriorament ecològic i social planetari.

#### Aspectes comuns dels Sistemes de Comptabilitat Nacional (SCN).

1. Els conceptes de la comptabilitat nacional seran debatuts a fòrums internacionals i les conclusions seran formulades en directrius de caràcter internacional.
2. L'estimació i recopilació de les dades de la comptabilitat nacional serà considerada com a tasca oficial dels governs, i no d'investigadors individuals.
3. Les xifres oficials de la comptabilitat nacional seran el marc de referència per la política econòmica (i per extensió quasi tota la política).

Si bé és cert que actualment els SCN comparteixen aquests criteris, també és cert que en uns inicis foren destacats investigadors els que, mitjançant investigacions personals, intentaren cobrir tota una sèrie de mancances estadístiques respecte al coneixement econòmic i que no fou fins després d'abonar el terreny en que es va prendre seriosament el tema de la comptabilitat nacional per part dels estats. Aquells científics dirigiren, per una banda, dures crítiques al sistema polític i econòmic dominant de l'època que manifestava una fe cega en el mercat i el *laissez faire* del moment i, per l'altra banda, alertaren que amb la situació de crisi social, política i econòmica de després dels impactants esdeveniments de la *Gran Depressió* i la

II GM els governs i institucions internacionals varen haver de prendre partit al respecte (Keynes, 1939; Clark, 1939; Schumpeter, 1983).

Segons Naredo (2003) el desenvolupament dels SCN rompen amb una tendència establerta de la ciència econòmica concentrada més amb els aspectes microeconòmics, per capficar-se en els aspectes macro. Nogensmenys, encara que rupturista en el seu moment respecte de les tendències dominants, el plantejament que hi ha al darrera dels SCN es fonamentarà en la noció de sistema econòmic habitual i en els sistemes sorgits de les comptabilitats per partida doble, pressuposant així el sistema econòmic com un sistema tancat en torn a l'univers dels valors de canvi que es mantenia en equilibri. D'aquesta manera els objectes econòmics neixen (producció) i desapareixen (consum) dins del propi sistema econòmic resultant-ne un sistema tancat i al temps equilibrat lluny del que és el sistema físic en el que s'insereix el sistema econòmic.

**Axiomes del registre comptable del sistema econòmic (Font: Naredo 2003:410-411).**

1. Els **objectes econòmics** es classifiquen en reals i financers, establint-se l'axioma que tots els objectes econòmics reals tenen una imatge en el conjunt dels objectes financers, però no tots els objectes financers tenen una imatge en el conjunt dels objectes econòmics reals.
2. Les **funcions dels agents** es classifiquen en les que generen o amplien el valor unitari dels objectes econòmics reals (anomenades activitats de producció) i aquelles que suposen extinció instantània (activitats de consum) o extinció diferida (activitats d'acumulació).
3. Els **valors unitaris** dels objectes econòmics reals només es poden extingir si han estat prèviament generats per les activitats de producció dels agents.

Els sistemes de comptabilitat nacional giren en torn de les nocions de producció i consum, de fet les imputacions positives es donen quan un dels dos creix, independentment del motiu pel qual creix. Per a que un producte sigui consumit i comptabilitzat en els SCN, ha de complir l'axioma tercer de Walras que estableix l'exigència que els objectes econòmics siguin apropiables, valorables i produïbles. Si els SCN parteixen d'aquesta noció de sistema econòmic, llavors en haver d'incorporar certes activitats de "dubtós" significat econòmic, s'incorr en convencionalismes, la major part de les vegades fruit de processos previs de discussió i negociació. Per Naredo (2003) el fet d'establir certs convencionalismes, i les imputacions que duen aparellades, evidencia en gran mesura la dificultat per a considerar a l'economia dins de la seva noció habitual de sistema econòmic, com si d'una ciència positiva es tractes. Vanoli (1991:99) exemplifica algunes d'aquestes qüestions quan exposa el següent: "forma part de la producció l'activitat de les guarderies? No, segons el sistema de comptabilitat nacional emprat per la URSS i la resta de països de planificació central, al manco fins fa ben poc. Sí, segons els sistemes emprats en els països occidentals. Què passa quan és la mare qui s'ocupa dels seus fills? Aquesta vegada la resposta és negativa en ambdós casos. L'elaboració dels comptes nacionals és una activitat productiva? El sistema en vigor a França fins 1975 considerava que no, el sistema actual considera que sí. Bastants més exemples podrien mostrar el difícil que és delimitar la noció de producció. S'ha d'elegir, i la influència de l'elecció no és gens menyspreable, especialment en les comparacions en l'espai i en el temps".

**Taula 6. Les característiques del Sistema Comptable (Font: adaptació a partir de Naredo 2003:425-426).**

<b>Aïllat</b>	No pot enregistrar intercanvis de materials i energia amb el seu medi ambient. Només els objectes econòmics poden estar representats en ell.
<b>Autosuficient</b>	Tot es resol en el terreny dels valors de canvi.
<b>Equilibrat</b>	En virtut de la comptabilitat en partida doble i la seva traducció al món econòmic mitjançant la "lleï de conservació del valor" (no hi ha entropia).
<b>Complet</b>	Cerca representar a tots els objectes econòmics existents en el conjunt social o territorial considerat durant el període de temps de referència.

Naredo (2003) analitza les modificacions dels SCN-93 respecte de l'anterior de NU, tot destacant el fet que mitjançant els comptes d'acumulació en els que es computen les plusvàlues es contemplen els canvis importants de valor dels objectes econòmics, molts dels quals no entren dins dels càlculs corrents centrats en una comptabilitat de fluxos i que es remunten

tangencialment a una noció fisiocràtica de producció que obliada que una gran part de la renda ve explicada pels canvis de valor, és a dir en la generació de plusvàlues. Naredo proposa que els SCN rompin amb les reminiscències fisiocràtiques per tal d'ocupar-se i estendre el còmput de valor afegit a totes les transaccions mercantils que enregistren una creació efectiva de valor crematístic independentment del rerefons físic o material, d'aquesta manera al menys es desenvoluparia una crematologia completa i no "mutilada" com l'actual.

Després d'haver intentat sintetitzar en els anteriors apartats que són els SCN i en la síntesi de l'inici d'aquest mateix apartat prosequirem amb una anàlisi crítica dels agregats macroeconòmics, especialment el PIB. Aquest indicador es considerat com el termòmetre d'una economia i per extensió d'una societat, emperò cal tenir present com exposa Jordi Roca (1998) que aquest indicador representa dos rols: per una banda, un rol **descriptiu** de l'estructura i funcionament d'una economia, dins de la noció dominant de sistema econòmic; i per una altra banda, un rol **normatiu** en ser considerat com un indicador de benestar socioeconòmic i en conseqüència esdevé en guia de les polítiques públiques i marca l'objecte a perseguir pel conjunt de la societat. Un objectiu del que s'encarreguen de publicitar, entre d'altres, els *mass media* que solen manifestar entusiàsticament els avanços en aquesta assignatura, així com solen qualificar de catàstrofe qualsevol símptoma de refredament.

Es presenta com a desitjable i com a guia dels governs, siguin del color polític que siguin, el creixement del PIB, essent interpretada una taxa alta de creixement del PIB com a senyal, per una banda, del benestar de la societat i, per l'altra, de l'èxit de les polítiques establertes. Per aquest motiu, no és d'estranyar que Repetto (1987:94-99) exposi que "resulta evident que cap polític desitja ser conegut com el ministre sota el mandat del qual, el país va passar del creixement a la depressió en un any! Per tant, ningú vol emprendre cap modificació seriosa dels SCN, però també hi ha l'oportunitat per a què algú introdueixi la modificació de la comptabilitat de l'ingrés que salvà a la nació d'un possible empobriment".

Herman E. Daly i John Cobb (1994) es lamenten del fet que front al persistent ús d'aquestes mesures no hi ha hagut especialment un gran rebuig social, com sí ha hagut front altres aspectes de l'economia ortodoxa. En canvi, hi ha una acceptació pràcticament generalitzada d'aquesta concepció de salut econòmica i de la seva mesura. Si bé és cert que les mobilitzacions socials actuals contra les lògiques i dinàmiques del sistema econòmic, el capitalisme global, es centren majoritàriament en altres qüestions com per exemple les institucions financeres globals, també és cert que cada cop són més les crítiques als actuals sistemes comptables com per exemple les *Jornadas sobre la reforma ecològica de la contabilidad nacional* (Fundación 1º de mayo, Madrid 7-8 febrer 1997) i el *Encuentro El Escorial: Las Cuentas secuestradas* dirigit per José Manuel Naredo i José Vidal Beneyto (Madrid, juliol 2004). No obstant, encara avui en dia segueix essent majoritària l'opinió acrítica per part dels economistes i resta d'investigadors socials, tal com ho exemplifica la sentència de Joseph E. Stiglitz (1993:730): "no sembla probable que cap mètode per mesurar el benestar nacional vagi a reemplaçar als càlculs basats en el PIB [...] Els càlculs del PIB semblen relativament senzills i **exempts de judicis de valor**".

En la teoria econòmica s'ha definit el concepte de benestar econòmic en termes d'*ingrés hicksià*, i aquest ha rebut la denominació de renda sostenible, encara que per Daly i Cobb (1994) aquella mateixa noció d'ingrés exposada per Hicks (1948) ja era de per si sostenible, tot essent redundant el fet d'afegir-hi l'adjectiu sostenible. La definició establerta fou enunciativa per John Hicks (1948:172): "els propòsits dels càlculs de l'ingrés en els assumptes pràctics és el de donar a la gent una indicació de la quantitat que pot consumir sense empobrir-se. Seguint aquesta idea, pareixeria que hem de definir l'ingrés d'un home com el valor màxim que pot consumir durant una setmana i esperar encara que al final de la setmana estarà tan bé com al principi. Per tant, quan una persona estalvia, planeja estar millor en el futur; quan viu per damunt del seu ingrés planeja estar pitjor. Recordant que el propòsit pràctic de l'ingrés és el de servir com una guia del comportament prudent, me pareix clar que aquest ha de ser el significat fonamental". Carpintero (1999) ens recorda, nogensmenys, que quan Hicks parlava de la quantitat que es pot consumir en un període determinat es referia al sentit físic del consum i no a les particularitats pecuniàries del mateix.

En considerar el benestar com un equivalent del consum, llavors quan més alt sigui el consum més alt serà el benestar. A més, tan sols es tracta d'un consum de béns i serveis que passen a través del mercat. Només contribuiran al benestar (econòmic) aquells objectes i serveis que passin a ser comptabilitzats com a flux, així un bosc només contribuirà al benestar

en el moment en que hagi estat talat . Si comparem per exemple entre dues persones, una es desplaça amb bicicleta i l'altra en cotxe, el km/cotxe contribuirà més al benestar que no el km/bicicleta; en el cas de dos països, un tropical i l'altre nord-europeu, resultarà que els majors consums energètics del segon per a encalenticar les llars durant els freds hiverns contribuiran més al benestar d'aquells països, que no el menor consum energètic incorregut per part dels països tropicals en quant a requeriments de condicionament de les seves llars.

El benestar total<sup>20</sup> es diu que està compost per una part que diríem benestar econòmic, mentre que l'altra part seria el benestar no econòmic. I aquests segons aspectes són ignorats per la teoria econòmica. No obstant, tal com expressen Daly i Cobb (1994), gran part dels economistes, però també gran part dels científics socials i importants segments de la societat, suposen que el benestar total i el benestar econòmic avancen en la mateixa direcció, sense considerar seriosament que un increment del benestar econòmic requereix una disminució major de benestar no econòmic i en conseqüència una reducció neta del benestar total. La tendència a oblidar que el PIB mesura només alguns aspectes del benestar i tractar-ho com a índex de benestar nacional és segons Daly i Cobb (1994) un exemple de concreció injustificada. Segons Daly i Cobb (1994) el fet d'acceptar que el benestar econòmic mesurat en termes de PIB se li poden sumar altres elements que configuren el benestar es una clara mostra de la noció de realitat acceptada pel món acadèmic en general. L'interrogant que ens hauríem de plantejar és si el creixement de l'economia, mesurat pels agregats de valor, contribueix al benestar total del poble. Segons O. Carpintero (1999) l'equilibri entre el valor de la producció i el valor del consum fa incompatible qualsevol proposta que inclogui la valoració d'objectes que com el temps lliure o els recursos naturals, no es poden considerar produïbles ni per tant consumibles dins de la noció vigent i dominant de sistema econòmic. La delimitació conceptual dels equilibris bàsics actuarà com una poderosa restricció front als intents d'estendre la imputació de valors monetaris cap a àmbits que no compleixen les propietats postulades pels objectes econòmics (aquells que són apropiables, valorables i produïbles).

Nombrosos autors han exposat que el PIB no pot ser entès com una mesura de benestar en termes d'ingrés hicksià, i conseqüentment s'han plantejat algunes revisions a aquest mateix concepte per a apropar-se més a la noció d'ingrés de Hicks. L'ingrés és una regla pràctica per conèixer la quantitat màxima que es pot consumir sense empobrir-se eventualment. Pel seu càlcul normalment s'agafa el PNN<sup>21</sup> (Producte Nacional Net) com a equivalent, essent la seva característica definidòria fonamental de l'ingrés la capacitat de sosteniment que és la quantitat de béns i serveis que es poden destinar al consum de forma sostenible sense que l'economia es descapitalitzi, o el que seria el mateix el no empobriment al llarg del temps. No obstant, tal com ens recorda Roca (1998), el càlcul del PNN resulta ser bastant complicat per la qual cosa majoritàriament s'emptra el PNB.



Front a la consistència dels SCN com a mesura del benestar s'han plantejat diverses crítiques que a continuació intentarem anar exposant, tot fent especial esment en les mancances ambientals i socials dels SCN. Les crítiques abocades sobre els indicadors econòmics, com el PIB, entesos com a mesures de benestar es podrien agrupar en dos grans blocs: per una banda, les que presenten una sèrie de mancances dels actuals SCN però resolubles en el marc de la pròpia noció de sistema econòmic i els propis sistemes; i per l'altra banda, aquelles crítiques que qüestionen la viabilitat dels SCN, i les seves futures correccions dins de la noció ortodoxa de sistema econòmic, per guiar la política econòmica i la política en general. De totes maneres, tal i com anirem veient, algunes crítiques solen coincidir en molts d'aspectes, cosa que no és tan factible en les propostes alternatives que a posteriori es plantegen. Encara que en molts casos, la millor opció és la de considerar múltiples variables

<sup>20</sup> Irving Fisher (1906) sostenia que el benestar era el servei prestat per la riquesa, per exemple, el valor del servei anual del teu abric és el que et costaria llogar-lo.

<sup>21</sup> PNN= PIB – depreciació de capital

que ens aportin una informació el més completa possible del complex concepte de benestar social.

Entre les primeres crítiques destacaria el fet que l'actual SCN i els agregats econòmics, entesos com a mesures de benestar deixen fora del seus còmputos molts d'aspectes que tenen a veure amb el benestar però que no apareixen comptabilitzats. En aquest sentit caldrà destacar els estudis per part de l'economia feminista (Sangolt, 1999; Waring, 2003; Sanguino, 2002) segons la qual els SCN en no incorporar el treball domèstic que majoritàriament realitzen les dones arreu del planeta, amb la qual cosa s'està infravalorant la mesura del benestar socioeconòmic<sup>22</sup>. Un altre element que ha estat amplament discutit ha estat el de considerar o no el temps d'oci com un aspecte positiu o no a la mesura de benestar. A més, inclou altres aspectes que també afecten al benestar, tant positivament com negativament, com per exemple la distribució de la renda ja que els valors agregats del PIB són els mateixos tant si els ingressos es reparteixen de manera equitativa entre la població com si es concentren en unes poques mans. Una altra crítica tradicional al PIB ha anat dirigida al fet que els increments de valor afegit es deuen per un increment de producció posem per cas d'armes o d'aliments, un euro d'una arma val el mateix que un euro d'un producte ecològic, i tampoc diu si l'increment del valor afegit es deu a un augment de la producció per un augment de la jornada laboral.

A part de les inconsistències del PIB com a mesura del benestar, si tenim en compte els aspectes socials, laborals i distributius, les crítiques més consistents als SCN han vingut de la mà de les crítiques ecològiques, exposant el fet que coincideixen unes altes taxes de creixement econòmic en termes de PIB amb unes també altes taxes de deteriorament ecològic (Naredo i Valero, 1999).

Les magnituds econòmiques valoren els béns i serveis però no comptabilitzen els mals que acompanyen a la seva producció i consum en forma de costos socials negatius, entre els quals hi ha els impactes ambientals negatius que provoquen la degradació ambiental generalment amb efectes acumulatius i irreversibles. Els SCN computen positivament aquelles produccions o consums que generen costos ambientals en forma de contaminació, i a la vegada comptabilitzen també les despeses fetes per tal de reparar el deteriorament ambiental prèviament realitzat. Tal com sostenia Karl W. Kapp (1970): "les nostres mesures tradicionals de producció i creixement en termes de PNB estan probablement essent cada cop més inadequades com indicadors de creixement i desenvolupament ja que cada cop majors quantitats i proporcions de les despeses es destinen a protegir i mantenir intacta la substància del nostre entorn". En cas de la contaminació d'aigües degut a les activitats productives que es realitzen, en els SCN les activitats productives i contaminants són computades positivament, però les activitats de descontaminar les aigües són també computades positivament ja que es consideren com a béns finals, quan haurien de ser considerades com a despeses defensives i com a tals consums intermedis que s'haurien de detreure de la producció (Leipert, 1994).

**L'exemple de l'accident de l'Exxon Valdez (24/03/1989) a Alaska i el seu impacte positiu en l'economia (Font: Hite, 2008).**

L'accident de l'Exxon Valdez a les costes d'Alaska el 1989 va resultar ser un molt bon negoci. En motiu de l'accident, les autoritats públiques injectaren uns 2500 milions de dòlars a l'economia local en concepte d'activitats de neteja i rehabilitació de la vida silvestre. Uns 180 mil demandants convocaren uns 300 plets dels que obtingueren uns 1300 milions de dòlars. A més, arran de l'accident, el nombre de turistes (curiosos) per veure el desastre va augmentar, a la qual cosa s'hi havien d'afegir l'allotjament dels operaris que realitzaven les tasques de neteja, impulsant els negocis turístics (hostaleria i restauració). La suma d'aquests ingressos donaven com a resultat que per cada barril del petroli derramat s'havia creat una "riquesa" de 1000 dòlars. Gràcies a l'Exxon Valdez el PIB de la regió va créixer espectacularment. Emperò, la taca d'oli afectà a 2000 kms de costa, va matar prop de 400 mil ocells, centenars de foques, desenes d'orques i gran quantitat de peixos. Quasi dues dècades després, els ecosistemes marins no s'havien recuperat del tot, etc. I, Encara es troba petroli al fons marí. Una estimació dels passius ambientals elaborat a principis dels 1990 amollà la xifra de 2800 milions de dòlars. Emperò, aquests no han passat mai a comptabilitzar-se dins del PIB.

<sup>22</sup> Cristina Carrasco i Mònica Serrano (IESCAT, 2007) calcularen els comptes satèl·lit del treball domèstic realitzat a les llars de Catalunya. En base a dades del 2001, resulta que el valor monetari del treball domèstic (invisible a la comptabilitat nacional i realitzat fonamentalment per dones) sumaria uns 54472 milions d'euros (dels quals 33882 milions d'euros corresponen al treball realitzat per les dones). Si aquests es contemplassin, el PIB de Catalunya per l'any 2001 hauria estat un 40% superior.



En general, la noció de producció recollida en els SCN és en certa manera cega a la realitat biofísica, ja que està immersa dins de l'univers dels valors de canvi. En aquest sentit, els SCN com extensió de la comptabilitat microeconòmica en base a la comptabilitat per partida doble només contempla la *lleï de conservació* del valor, però no la de l'entropia característica dels sistemes oberts com la Biosfera. Així, els SCN només enregistren aquells béns i serveis que passen pel mercat i per tant els únics recursos naturals comptabilitzats són aquells que tenen un preu. Mentre que tots aquells béns i serveis de la natura, així com els outputs indesitjats (residus) no entren en el sistema comptable (Peskin, 1991). Als SCN en cas d'aparèixer comptabilitzats alguns recursos naturals, com per exemple el petroli i la fusta, ambdós apareixen comptabilitzats exactament de la mateixa manera. No obstant, el primer és un recurs esgotable, mentre que el segon és un recurs renovable. Així doncs, en donar el mateix tractament a ambdós recursos, es confon el que és la renda (flux) amb el que és riquesa (estoc). D'acord amb Salah El Serafy (1989:3) "si un país està esgotant els seus recursos renovables o no renovables, la seva renda actual pot inclús augmentar per la venda d'aquests estocs naturals que eventualment desapareixeran [...] D'aquesta forma, l'aparent guany de renda es transforma en una permanent pèrdua de riquesa".

En **resum**, podríem enumerar les **crítiques** als SCN en els següents apartats:

1. No contempla béns i serveis de *no mercat* que contribueixen al benestar, com per exemple l'oci no remunerat i el treball domèstic.
2. No contempla els aspectes distributius de la renda ni discerneix entre aspectes qualitius de la producció.
3. No recull la degradació ambiental ni l'esgotament dels recursos naturals.
4. Es confonen els conceptes de renda (flux) i riquesa (estoc).
5. Les despeses defensives (de les activitats productives) haurien de ser comptabilitzades com a consums intermedis.

Moltes d'aquestes crítiques presentades, no són ni molt manco recents. De fet la majoria són antigues crítiques, encara que en gran mesura no resoltes. Nordhaus i Tobin<sup>23</sup> (1972), a partir de la noció d'ingrés de Hicks, van proposar una mesura de la contribució de l'economia al benestar, el MEW (Measure of Economic Welfare) en la que s'introdueixen una sèrie de correccions al PNB: en primer lloc, es separarà el consum de la inversió i de les despeses intermèdies<sup>24</sup>; en segon lloc, varen incloure una sèrie d'imputacions als serveis del capital, a l'oci i al treball domèstic; en tercer lloc, consideraren les inconveniències urbanes com a externalitats negatives; en quart lloc, es consideraren les despeses en educació i salut com a inversions de capital. Finalment, els autors reconeixien que el benestar es correlaciona amb el consum per càpita més que amb el consum brut, per això resten una suma del PNB, que hauria de ser reinvertida, per arribar a una mesura de consum per càpita "sostenible". Cal destacar aquí, que encara que en aquell moment les crítiques ecològiques als SCN ja eren vigents els autors -Nordhaus i Tobin- no les contemplaren en no considerar que l'esgotament dels recursos naturals suposàs cap trava al sosteniment del benestar. Suposició que es fonamentava en els estudis de: Denison (1962) segons el qual l'aportació dels recursos naturals a l'ingrés nacional va disminuir entre 1909-1958; i de Barnett i Morse (1963) segons els quals els productes intensius en recursos naturals no han d'augmentar en major intensitat que el preu dels béns en general.

Mentre que el treball de Nordhaus i Tobin (1972) representa, podríem dir, un intent pioner en corregir, a partir de les crítiques ja formulades, els SCN, per anar cap una mesura més acord amb la noció de benestar, Daly i Cobb (1993) apuntaren que l'exercici de Nordhaus i Tobin fou més que res un mitjà per arribar a una altra fita: la demostració de que és correcte el consens que hi ha entre els economistes, i que el PIB tal com està elaborat es correlaciona suficientment be amb el benestar econòmic i que, per tant, no cal desenvolupar mesures com la que ells estaven elaborant. Xenophon Zolotas (1981) elaborà una mesura del benestar econòmic, *Index of Economic Aspects of Welfare* (IEAW), en el que intentava aprofundir en la línia oberta per Nordhaus i Tobin (1972). Zolotas (1981) es concentrava més en el flux corrent

<sup>23</sup> Aquest treball estava motivat i influenciat per la Conferència Internacional sobre l'Ingrés i la Riquesa del 1971.

<sup>24</sup> Els costos del transport al treball, serveis de policia, serveis sanitaris, manteniment de camins i defensa nacional.

de béns i serveis, tot ometent l'acumulació de capital i la capacitat de sosteniment, i només considerà els canvis en el benestar agregat i no en termes per càpita. Zolotas va introduir la deducció de la meitat del cost de la publicitat que es fa en el IAEW sota el supòsit de que només la meitat d'aquell cost proveeix una informació valuosa als consumidors, i també va introduir la deducció per la imputació d'externalitats urbanes, contaminació de l'aire i de l'aigua essent en aquest sentit una primera aportació pel que fa a les qüestions ambientals del que se coneixeran com les correccions verdes del PIB.

## 5.2. LA MESURA DE LA SOSTENIBILITAT. ELS INDICADORS DE SOSTENIBILITAT.

"Si el PIB d'un país s'assimilàs a la velocitat amb la que un vaixell navega cap a un destí (desenvolupament econòmic), llavors quedaríem molt satisfets de la nostra velocitat, com Philieas Fogg, que en la seva volta al món en vuitanta dies cremà els estris, camarots i tot contingut combustible del vaixell amb l'únic objectiu d'arribar quan abans a Port. No importa el vaixell, importa la velocitat. El problema amb l'Economia és que no hi ha port de destí i que si cremam la nau, ens cremam a dins" (Naredo i Valero 1999:263).

Com hem intentat exposar en apartats anteriors d'aquest capítol, és evident que els actuals sistemes comptables resulten insuficients si es volen incloure els diferents aspectes que tenen a veure amb el benestar de la societat i molt més encara si es vol tenir en compte el progressiu deteriorament ecològic planetari. La vasta literatura apareguda en torn a la qüestió de la sostenibilitat -i a l'intent de fer sostenible el desenvolupament- va lligada a uns creixents esforços per a considerar aquests aspectes en els sistemes comptables, ja sigui des de la noció usual de sistema econòmic (Pearce, 1989) o bé des de la noció de l'economia dels sistemes (Naredo i Valero, 1999; Naredo, 2003).

Com s'ha vist, els SCN han presentat una sèrie d'insuficiències respecte dels seus objectius descriptius, que orienten la seva dimensió normativa, així com han exposat nombrosos autors respecte a la idoneïtat de fer servir els indicadors agregats de la macroeconomia com a mesures del benestar per una banda, i per l'altra banda en quant a la idoneïtat d'aquests indicadors com a guia de les polítiques a aplicar per dirigir-les cap a un major benestar. Nogensmenys, les mancances d'aquests indicadors s'han manifestat encara més amb el reconeixement públic i científic de la crisi ecològica global.

A la Cimera de la Terra (Rio de Janeiro, 1992), que hem definit com a moment apoteòsic del desenvolupament sostenible, es va plantejar la necessitat de dur endavant l'establiment d'indicadors que servissin de brúixola cap a aquella fita que allà es plantejà, la de la sostenibilitat. Resultat d'aquella qüestió, als capítols 4 i 8 de l'Agenda 21 s'exposa la necessitat d'ampliar els sistemes actuals de comptabilitat econòmica nacional per donar cabuda en ells a la dimensió ambiental i a la dimensió social, tot incloent al manco sistemes de comptes subsidiaris pels recursos naturals (Moffatt, 1996a). En canvi, a la Cimera de Johannesburg (2002) a les demandes per una comptabilitat nacional més ampla, se li afegiren (per part dels científics i moviments socials, que no dels governs i les empreses) una nova demanda respecte de la comptabilitat corporativa per aprofundir en la seva transparència i al mateix temps incorporar mesures que informin del seu comportament no merament crematístic, sinó també social i ambiental. Aquesta ampliació d'una reformulació comptable al món empresarial va estar precedida per una sèrie d'escàndols empresarials de la mà del que s'ha conegut com a "enginyeria comptable" o "comptabilitat creativa", els casos més significatius han estat els de Parmalat a la UE i el de Enron als EUA<sup>25</sup>. No obstant això, en el món de l'empresa aquesta ampliació comptable ha quedat relegada, d'acord amb el dogma de la governança neoliberal, a la voluntat de les empreses. Les que ho fan, l'introdueixen dins les estratègies de cosmètica social de la nomenada Responsabilitat Social Corporativa (RSC) (Sachs, 2002).

<sup>25</sup> Encara que a Johannesburg (2002) els escàndols comptables eren molt recents, les demandes dels moviments socials per una comptabilitat empresarial (transparent, pública i ampla) obligatòria, van quedar reduïdes en un punt del Pla d'Acció de Johannesburg únicament voluntari i orientatiu.

### 5.2.1. La informació ambiental i el Conveni d'Aarhus.

En el cas de la UE, la proposta d'aprofundir en la millora de la informació socioambiental, no és nova i en el cas concret dels indicadors de sostenibilitat apareix recollit, novament a l'Estratègia Europea pel Desenvolupament Sostenible<sup>26</sup>, presentada a Gotemburg al 2001. El capítol IV de dita estratègia estableix l'obligació dels Estats membres i de l'administració pública de desenvolupar indicadors de sostenibilitat i que els aspectes ambientals s'integrin a totes les polítiques sectorials. A l'article 10 del VI Programa Marc en Matèria de Medi Ambient de la UE<sup>27</sup> del 2002 també fa esment a la qüestió dels indicadors de sostenibilitat. No obstant, a la UE ja s'havien posat en funcionament arran del V Programa en matèria de medi ambient: la xarxa EIONET<sup>28</sup> d'informació ambiental; els indicadors de l'EUROSTAT<sup>29</sup>; i l'Agència Europea de Medi Ambient<sup>30</sup> que realitzà importants esforços al respecte. Un dels casos paradigmàtics d'analfabetisme ambiental i desinterès absolut per aquestes qüestions el protagonitzà l'Estat espanyol, on no fou fins a principis de 2005 en que es posà en funcionament l'OSE (Observatorio de la Sostenibilidad en España) i al 2007 es constituí la xarxa d'observatoris de sostenibilitat espanyola<sup>31</sup>.

Cal destacar, en quant al tema que ens ocupa, el **Conveni d'Aarhus**<sup>32</sup> (25 /06/1998) sobre "Accés a la Informació, la Participació Pública en les Decisions i l'Accés a la Justícia en Qüestions Mediambientals" de la UNECE (United Nations Economic Commission for Europe). Aquest conveni signat entrà en vigor l'any 2001 i compromet a l'administració pública a elaborar i mantenir les bases de dades d'informació ambiental. I, a l'administració li correspon adjudicar personal propi a les tasques de recopilació i recerca d'informació a petició dels particulars. A la vegada, concep la informació ambiental com la referida tant a l'estat del medi com dels projectes, plans o programes que hi poden incidir. El precedent europeu del Conveni d'Aarhus el trobam a la Directiva del Consell de la Unió Europea 313/1990, de 7 de juny, sobre llibertat d'accés a la informació en matèria de medi ambient. En aquesta s'estableixen algunes definicions i normes a seguir per part dels Estats membres, entre elles: dret a demanar informació ambiental sense motiu aparent, dret a presentar recursos judicials si aquesta petició no és atesa, i casos en que està justificat la denegació d'accés a informació ambiental.

Al Conveni d'Aarhus s'aprofundeix en els preceptes establerts a l'anterior directiva 313/1990, establint en un nivell molt més detallat quines són les consideracions que han de regular l'accés a la informació, tot incidint en aspectes nous, com l'obligació de les administracions d'elaborar i mantenir les bases de dades, o d'adjudicar personal propi a les tasques de recopilació i recerca d'informació a petició dels particulars. A la vegada, concep la informació ambiental com la referida tant a l'estat del medi com dels projectes, plans o programes que hi poden incidir. El concepte d'informació ambiental no només és ampliat i detallat, sinó que també es defineix amb exactitud els qui estan obligats a proveir-la, així com els terminis màxims per a la seva entrega, i també s'estableix el lliure accés als registres d'emissions i transferències de substàncies contaminants per part de les empreses<sup>33</sup>.

Aquest conveni estableix els procediments concrets i les condicions mínimes a seguir per part dels països que l'apliquin. A més, incorpora un mecanisme propi per controlar el seu compliment, el Comitè de Compliment, i en el que les organitzacions ecologistes són presents. El Conveni d'Aarhus, llançat per la Unió Europea, entrà en vigor al 2001 i era d'aplicació a 26 països, dels quals només cinc són europeus (Dinamarca, Itàlia, França, Bèlgica i Portugal). A l'àmbit de la UE el Conveni d'Aarhus s'ha d'aplicar des de diverses directives comunitàries, el

<sup>26</sup> Desenvolupament Sostenible a Europa per un món millor: Estratègia de la Unió Europea per un desenvolupament sostenible. (Brussel·les, 15.5.2001- COM (2001) 264)

<sup>27</sup> Sisè Programa d'Acció Comunitari en matèria de Medi Ambient (Decisió núm.1600/2002/CE del Parlament Europeu i del Consell de 22 de juliol de 2002)

<sup>28</sup> European Environment Information and Observation Network: [www.eionet.europa.eu](http://www.eionet.europa.eu) (agost 2008).

<sup>29</sup> <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/environment/introduction> (agost 2008).

<sup>30</sup> [www.eea.europa.eu](http://www.eea.europa.eu) (agost 2008).

<sup>31</sup> El Govern espanyol en ordre a la aplicació d'aquell conveni internacional aprovà la Llei 27/2006, de 18 de juliol, per la que se regulen els drets d'accés a la informació, de participació pública i d'accés a la justícia en matèria de medi ambient. OSE: [www.sostenibilidad-es.org](http://www.sostenibilidad-es.org) (agost 2008).

<sup>32</sup> [www.unece.org/env/pp](http://www.unece.org/env/pp) (agost 2008). A la web [www.participate.org](http://www.participate.org) de la coalició d'organitzacions ecologistes europees es pot consultar el conveni, a més d'activitats sobre el conveni.

<sup>33</sup> El Protocol de Kiev, maig de 2003, regula l'accés públic a la informació sobre les emissions i transferències.

que és interpretat com acords de mínims que tenen en compte dit conveni, mitjançant la Directiva 2003/4/CE de 28 de gener, sobre l'accés públic a la informació ambiental i que deroga a l'anterior directiva de 1990; i la Directiva 2003/35/CE de 26 de maig, sobre participació pública en determinats plans i programes, i també sobre accés a la justícia. No obstant, el tema de l'accés a la justícia en matèria de medi ambient no ha estat un tema que hagi rebut el mateix desplegament jurídic que els altres dos drets, el de la informació i el de la participació. A mesura que ha avançat la primera dècada del segle XXI, els països de la UE-27 han ratificat el conveni<sup>34</sup>.

Sanchís Moreno (2003) assenyala com una de les principals llacunes del Conveni d'Aarhus, el fet que s'exclouï del mateix a les decisions sobre la disseminació voluntària d'Organismes Modificats Genèticament (OMG) del marc de les activitats específiques amb repercussions ambientals, deixant-ho a les mans de cada Estat. La UE en la seva presència a la Cimera de Johannesburg (2002) intentà que els criteris del Conveni d'Aarhus fossin assumits internacionalment al Pla d'Acció, cosa que no va ocórrer. En aquesta matèria Johannesburg no significà tampoc una passa endavant, en no presentar cap país els seus comptes socioambientals front a la comunitat internacional, com tampoc es va aconseguir el compromís de la classe dirigent mundial per dur endavant el que podríem nomenar una reforma (i revolució) comptable que incloguessin les dimensions biofísiques i monetàries.

### 5.2.2. Definició d'indicadors de sostenibilitat i presentació de diferents propostes.

Com s'ha anat veient, els conflictes entre l'economia i l'ecologia han estat objecte d'estudi per part de nombrosos científics des de ja fa temps (Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991) i amb el debat sobre la inviabilitat de l'expansió infinita de la civilització urbano-industrial en un planeta finit, es propulsa la necessitat de cercar mecanismes i eines per tal de reconduir l'empresa humana cap a unes pautes ecològicament més sostenibles i socialment més justes. Nogensmenys, i això resulta evident després d'explorar els diferents discursos del desenvolupament sostenible (Pearce 1989:171-185; Pezzey 1989:55-62) ens adonam que lluny de tenir un sol significat, el concepte de desenvolupament sostenible resulta ser un concepte polisèmic i per aquest motiu també seran múltiples i diverses les propostes sobre l'establiment i aplicació d'indicadors que mesurin el progrés o retrocés de les societats vers la sostenibilitat (Spangenberg i Bonniot, 1998).

Per tal d'exemplificar el que hem apuntat podem observar els resultats tant dispersos sobre la sostenibilitat que per una banda va elaborar un equip del "Global Leaders of Tomorrow" per la reunió de Davos del 2001 amb el disseny d'un indicador de sostenibilitat, l'ESI (Environmental Sustainability Index)<sup>35</sup>; que aplicaren a 122 països. Mentrestant, un altre equip d'investigadors, treballant per "Friends of the Earth-UK" (FoE), elaboraran un altre ESI pels mateixos 122 països. Els dos estudis obtingueren uns resultats quasi antagònics (The Ecologis/FoE, 2001). Aquí no entrarem en valoracions de com ha estat elaborat aquest indicador per part de cada equip, sinó que el que destacam és que la divergència dels resultats estriba fonamentalment en que cadascun dels equips entén per sostenibilitat precisament allò que l'altre entén per insostenibilitat. A la taula 7 es pot veure com segons els càlculs realitzats per FoE a l'any 2001, el país més sostenible era la República Centre-Africana, i el més insostenible Corea del Sud; mentre que per l'equip de Davos el país més sostenible seria Finlàndia i el més insostenible Haití.

<sup>34</sup> El 2008 havien signat el conveni: Albània, Armènia, Azerbaidjan, Bielorrússia, Croàcia, Geòrgia, Kazakhstan, Kirgizstan, Moldòvia, Tadjikistan, Macedònia, Turkmenistan i Ucraïna ([www.participate.org/index.php?option=com\\_content&task=view&id=53&Itemid=80&limit=1&limitstart=1](http://www.participate.org/index.php?option=com_content&task=view&id=53&Itemid=80&limit=1&limitstart=1), agost 2008).

<sup>35</sup> *2001 Environmental Sustainability Index*, An Initiative of the Global Leaders of Tomorrow Environment Task Force, World Economic Forum, Annual Meeting 2001, Davos [accessible a <http://www.ciesin.columbia.edu/indicators/ESI>].

<b>Taula 7. Lloc ocupat per 20 països segons la sostenibilitat ambiental. Classificació ESI de 122 països (1 = el més sostenible; 122 = el menys)</b> (Font: <i>The Ecologist</i> , vol. 31, núm. 3, abril 2001, p. 47).		
	<b>The Ecologist/FoE</b>	<b>Global Leaders of Tomorrow</b>
Alemanya	100	15
Argentina	18	19
Austràlia	67	7
Brasil	38	28
Colòmbia	13	36
Corea del Sud	122	94
Cuba	39	35
EUA	112	11
Espanya	101	25
Finlàndia	52	1
França	106	13
Haití	75	122
Índia	71	93
Japó	118	22
Mèxic	85	73
Perú	10	38
R. Centreafricana	1	57
Rússia	76	33
Uruguai	47	14
Veneçuela	19	47

Per tal d'omplir els buits teòrics i pràctics sobre la qüestió de la sostenibilitat i la seva mesura s'han desenvolupat en diferents àmbits diverses propostes que a continuació intentarem esbossar. En termes generals podríem parlar de diverses formes d'aproximar-se a la qüestió, tot destacant quasi sempre una certa distància entre les propostes provinents de l'administració pública per una banda, i les propostes acadèmiques per l'altra, cosa que ens recorda òbviament a la situació d'entreguerres respecte dels indicadors macroeconòmics a l'ús.

Nick Hanley i els seus col·legues (1999) en realitzar la seva proposta d'indicadors de sostenibilitat pel cas d'Escòcia recorden primer de tot el caràcter polisèmic del concepte de sostenibilitat, caracteritzat principalment per ser multidimensional i pertànyer a l'àmbit de la complexitat, per la qual cosa difícilment es podrà treballar amb un sol i únic indicador de sostenibilitat. En una altra perspectiva, per exemple tendríem la proposta elaborada per Donella H. Meadows (1990) en la que propugnava la necessitat d'establir un sol indicador que fos un simple número que aparegués a les notícies televisives junt al PIB i el *Dow Jones*. Per ella aquest indicador era necessari per a què la gent tengués alguna noció sobre si el medi ambient millorava o empitjorava.

De totes maneres, abans de seguir amb la qüestió dels indicadors de sostenibilitat convé, tal com feu Anderson (1991), formular una sèrie de preguntes per tal de poder procedir en l'establiment dels indicadors, siguin aquests del que siguin. És a dir, abans de mesurar quelcom s'ha de saber què és el que es vol mesurar. Això significa que s'ha de partir d'un cos teòric. En aquest sentit, Naredo (2003) afirma que la ciència no és només mesura, sinó que ha d'haver quelcom al darrera. Aquesta darrera sentència podria semblar una banalitat quasi buida de contingut, no gensmenys certes tendències en el món acadèmic-científic podrien donar senyals del contrari i un cert establiment d'un corpus científic de marcat caràcter tecnocràtic. En aquest sentit Naredo (2003:385) apunta que "veim, doncs, que la ciència ha estat el fruit d'homes influïts pels desitjos d'explicar els enigmes del seu entorn, lliurant a això una part important de la seva subjectivitat que no pot menys que influir en l'orientació de la seva activitat. La pretensió de reduir a priori la finalitat del quefer científic al pragmatisme predictiu abans esmentat, segregant-ho de tota subjectivitat, és una quimera pròpia de la nova mentalitat burocràtica que aflora junt amb l'aparició d'equips cada cop més nodrits de científics-funcionaris. Equips en els que es dilueix fàcilment la responsabilitat i s'anul·la l'impuls creatiu dels seus membres [...] El problema estriba en que la creativitat està barallada amb el comportament burocràtic"

Ian Moffatt (1996a, 2001) ens els seus estudis sobre els indicadors de sostenibilitat aplicats a Escòcia, realitzats junt amb un grup de col·legues, destaca la transcendència de definir correctament els indicadors de sostenibilitat i assenyala la manca d'informació socioambiental fiable. En tot cas, en intentar dur endavant qualsevol iniciativa d'indicadors per mesurar alternativament les dinàmiques de la societat i l'economia respecte de la natura convé considerar els criteris que segons Anderson (1991) han de complir-se per ser un bon indicador:

1. L'indicador o la **informació** per a calcular l'indicador ha d'estar **disponible** o ha de ser fàcil d'obtenir.
2. **Els procediments de càlcul han de ser objectius i científics.**
3. L'indicador ha de ser relativament **fàcil d'entendre** (des de científics al públic en general).
4. L'indicador ha de ser sobre **quelcom que pot ser mesurat.**
5. L'indicador ha de **mesurar quelque cosa** que es pensa que és **important.**
6. Ha d'haver un **període de temps curt** entre el que fa referència **l'indicador** i la seva **publicació.**
7. L'indicador s'ha de basar en informació que faci possible la **comparació** entre diferents **àrees geogràfiques**, essent la comparació internacional desitjable.
8. L'indicador ha de ser **comparable** al llarg del **temps.**
9. **L'indicador ha d'estar lligat a uns** objectius polítics.

En l'establiment dels indicadors cal destacar una sèrie d'aspectes d'entre els quals un dels més importants és que, així com la pròpia noció de sostenibilitat és entesa com un procés, l'establiment dels indicadors de sostenibilitat han de ser entesos també com a part d'aquest **procés**. Per això, aquests hauran de ser fruit d'un procés de reflexió i aprofundiment teòric-científic al llarg del qual, els indicadors s'aniran consolidant i millorant. A més de respondre a un procés, també és important que la definició dels indicadors de sostenibilitat es tenguí present el fet que un dels seus objectius prioritaris és el de servir de guia per a la presa de decisions d'acord amb l'objectiu de la sostenibilitat. Al principi 10 de la Declaració de Rio<sup>36</sup> apareix per primera vegada una plasmació política internacional sobre la importància de la nomenada participació ciutadana en l'establiment de les polítiques cap a la sostenibilitat, que a l'àmbit europeu és recollit pel Conveni d'Aarhus. Per tant, en la definició dels indicadors de sostenibilitat serà també important que aquests contemplin al màxim la "participació ciutadana" en la seva formulació, així com que aquests indicadors siguin transparents i estiguin a disposició de la societat, tot contribuint a la vegada a la millora del procés polític amb una democràcia de major qualitat fruit d'una societat més ben informada. Així mateix, des d'una perspectiva contrahegemònica, la construcció d'alternatives socials emancipadores, articulades en torn a conceptualitzacions del benestar social anticapitalistes, també requereixen de nous instruments comptables o indicadors que serveixin per avaluar la seva dinàmica.

En l'elaboració d'aquests indicadors es presenten comunament una sèrie de dificultats, que principalment fan referència a la manca d'informació de base necessària per a l'elaboració dels indicadors. Aquesta es deriva de la manca constant d'interès per part de l'administració pública i els seus serveis estadístics en l'obtenció i distribució de la informació socioambiental, així com la creixent opacitat de les activitats empresarials i la seva dissolució global derivada de la conformació de l'empresa en xarxa que permet una enorme difuminació de responsabilitats dels principals agents econòmics de la globalització capitalista. Moffatt (2001) indica que en cas de disposar de sèries temporals de la informació necessària per a l'establiment dels indicadors de sostenibilitat, llavors la següent observació és la mancança de dita informació georeferenciada resultant molt complicat establir aquests indicadors a molt de detall geogràfic. Emperò aquesta no és una mancança detectada tan sols als països empobrits, sinó que tal com apunta Ian Moffatt (2001:43) "sovint, en el món real, no es compleixen tots els criteris [de la

<sup>36</sup> Principi 10: "La millor manera de tractar les qüestions ambientals és amb la participació de tots els ciutadans interessats, en el nivell que correspongui. En el plànol nacional, tota persona haurà de tenir accés adequat a la informació sobre el medi ambient de que disposin les autoritats públiques, inclosa la informació sobre els materials i les activitats que suposin un perill per les seves comunitats, així com la oportunitat de participar en els processos d'adopció de decisions. Els estats hauran de facilitar i fomentar la sensibilització i la participació de la població posant la informació a disposició de tots. S'haurà de proporcionar accés efectiu als procediments judicials i administratius, entre aquests la compensació de danys i els recursos pertinents".

informació], fins i tot en els països industrialitzats avançats que pregonen el seu orgull sobre la quantitat de dades i d'informació de que disposen”.

Els primers intents oficials de formulació d'indicadors de sostenibilitat els trobam en les reunions mantingudes entre el PNUMA i el Banc Mundial entre 1983 i 1988, els resultats de les mateixes foren publicats en llibre coordinat per Ahmad et al. (1989), centrant-se en la revisió dels SCN i de la renda nacional. Per altra banda, un altre dels esforços pioners fou el dut a terme per part de la OCDE (1991, 1994) que desenvolupà el model **PER** (Pressió-Estat-Resposta) que provenia de la proposta de Rapport i Friend (1979) realitzada per Canadà on aplicaren el model estrés-resposta.

1. **Indicadors d'Estat** (o de condicions ambientals): informen sobre la qualitat ambiental i els aspectes quantitius i qualitius dels recursos naturals en una determinada localitat geogràfica.
2. **Indicadors de Pressió**: descriuen els canvis en el medi ambient derivats de les activitats humanes.
3. **Indicadors de resposta (social)**: expressen la resposta de les institucions i agents socials en l'intent de prevenir, minimitzar o corregir els impactes socioambientals.

**Taula 8. Indicadors Ambientals bàsics de la OCDE (Font: OECD, 1994)**

<b>Tema</b>	<b>Pressió</b>	<b>Estat</b>	<b>Resposta</b>
<i>Canvi climàtic</i>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Índex d'emissions de gasos d'efecte hivernacle.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Concentració de gasos d'efecte hivernacle.</li> <li>• Temperatura mitja anual.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Eficiència energètica.</li> </ul>
<b>Destrucció de la capa d'ozó</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Índex de consum de substàncies destructores de la capa d'ozó.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• concentració en l'atmosfera de substàncies destructores de la capa d'ozó.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Taxa de recuperació de CFCs</li> </ul>
<b>Eutrofització</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Emissions de N i P a l'aigua i al sòl.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• concentració de N i P a aigües continentals i marines.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Percentatge de població connectada a sistemes químics o biològics de depuració.</li> </ul>
<b>Acidificació</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• índex de substàncies acidificants.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Superació de la càrrega crítica i potències d'àcid al sòl i a l'aigua.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Taxa d'automòbils amb convertidor catalític.</li> <li>• Capacitat de depuració de NO<sub>x</sub> i SO<sub>x</sub> a fonts estacionàries.</li> </ul>
<b>Contaminació tòxica</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Emissió de metalls pesats.</li> <li>• Emissió de composts orgànics.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• concentració de metalls pesats i composts orgànics al medi físic i biològic.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• canvis en el contingut tòxic dels productes i en els processos de producció.</li> </ul>
<b>Medi ambient urbà</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Emissions urbanes de SO<sub>x</sub>, NO<sub>x</sub> i COV.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Exposició a contaminació atmosfèrica i renou.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• condicions de l'aigua a les àrees urbanes.</li> </ul>
<b>Biodiversitat</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Alteració de l'hàbitat i transformació del sòl.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Taxa d'espècies amenaçades i extingides sobre el total.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Àrea protegida sobre el total de cada àrea de cada ecosistema.</li> </ul>
<b>Residus</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Producció de residus urbans, tòxics i perillosos.</li> </ul>		<ul style="list-style-type: none"> <li>• Esforços de minimització de residus.</li> </ul>
<b>Recursos hídrics</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Consum d'aigua.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Freqüència, duració i extensió de les restriccions d'aigua.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Preu de l'aigua i càrrega als usuaris del tractament</li> </ul>

			d'aigües residuals com a percentatge del cost.
<b>Recursos forestals</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>Producció sostinguda de les collites a curt termini/ explotació actual.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>Àrees, volum i distribució dels boscos.</li> </ul>	
<b>Recursos piscícoles</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>Captures</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>Mida de les existències a les postes.</li> </ul>	
<b>Degradació de sòls</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>Risc d'erosió: ús actual i potencial del sòl per l'agricultura.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>Grau de pèrdua de sòl.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>Àrees recuperades.</li> </ul>
<b>Indicadors generals</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>Creixement i densitat de població.</li> <li>Creixement del PIB</li> <li>Producció industrial</li> <li>Subministrament d'energia</li> <li>Volum de trànsit rodat</li> <li>Parc de vehicles</li> <li>Producció agrícola.</li> </ul>		<ul style="list-style-type: none"> <li>despesa en medi ambient.</li> <li>Opinió pública.</li> </ul>

Cal destacar, l'OCDE des de les seves primers aportacions d'indicadors de sostenibilitat, s'ha anat decantant cada cop més cap a un reduït nombre d'indicadors (OCDE, 2001b). El model PER s'ha anat aplicant a gran part dels països de la OCDE. NU (2001) ampliaren l'esquema PER amb la incorporació del concepte de forces motrius (*driving forces*) i, també, l'Agència Europea de Medi Ambient<sup>37</sup>(EEA, 1999) junt amb l'EUROSTAT (1999) introduïren algunes modificacions. En el cas europeu aquestes institucions han introduït, a més, el concepte d'impacte a l'anterior esquema PER, denominant-se aquest nou model **DPSIR** (Driving Forces-Pressure-State-Impact-Response). Els indicadors poden establir-se a cada estadi. Emperò, com destaca Azar (1996), la major part dels indicadors desenvolupats fins el moment fan referència sobretot a l'estat, la qual cosa oculta una certa orientació d'aquestes aplicacions en no analitzar quines són les causes, sinó els resultats del deteriorament socioambiental.

1. Les **forces motrius** són els desenvolupaments socials, demogràfics i econòmics que es produeixen en les societats i els corresponents canvis en els estils de vida i els nivells generals de producció i consum.
2. La component de **l'impacte** informa del canvi de l'estat del medi ambient sobre les tres components anteriors: forces motrius, pressions i respostes. El seu objectiu és el de diferenciar el canvi objectiu en l'estat del medi ambient del canvi subjectiu percebut per les persones que han vist disminuït el seu benestar per la variació de les condicions ambientals (EUROSTAT, 1999).

Haberl i Schandl (1999) presentaren, per tal de fer front a les mancances que detectaren al model PER proposat per l'OCDE, el següent sistema d'indicadors: en primer lloc, indicadors que detectin les forces inductores socioeconòmiques o indicadors de les dinàmiques socioeconòmiques que generen pressions sobre el medi ambient; en segon lloc, indicadors e la pressió sobre el medi ambient que defineixen com indicadors per les interaccions entre el Compartiment Físic de la Societat (CFS) i el seu medi natural que presenten impactes potencials; en tercer lloc, l'anàlisi dels estats naturals mitjançant indicadors de l'estat del medi ambient; i finalment indicadors sobre els impactes dels canvis ambientals sobre la societat. Cal apuntar que no inclouen els indicadors de resposta perquè dubten del fet que siguin útils, pels següents motius: primer, perquè les respostes inclouen indicadors per processos que són completament diferents, com per exemple respostes per canviar certes forces inductives, i per una altra banda respostes per reparar ecosistemes danyats; segon, perquè les respostes

<sup>37</sup> L'Agència Europea de Medi Ambient inicià les seves activitats al 1993 i al mateix temps es posava en funcionament EIONET (Xarxa Europea d'informació i observació ambiental). Els informes ambientals de l'agència ha servit entre d'altres per l'elaboració de VI Programa en matèria de medi ambient de la UE (Bosch, 2002). Veure: [www.eea.eu.int](http://www.eea.eu.int)



responen a un paradigma "passat de moda" en la política ambiental, dissenyada com un camp de la gestió addicional i no com a part integral de totes les demés polítiques.

Podríem dir que la proposta dels indicadors de l'OCDE en base al model PER o de l'Agència Europea de Medi Ambient en base al model DPSIR, donen com a resultat una ampla bateria d'indicadors socioambientals que resultarien ser útils per guiar la presa de decisions. Ian Moffatt (1996a) i Nick Hanley et al. (1999) exposen en els seus respectius treballs una distinció entre indicadors segons l'àmbit al que corresponen (ecològic, econòmic i sociopolític), podent-se establir en cada àmbit diferents tipus d'indicadors des dels de tipus simple o individual, el que significa que s'estableix un indicador per a cada aspecte a tractar, als tipus agregats o múltiples que intenten recollir en una sola mesura diferents aspectes de la realitat. Mentre que els primers guanyen en detall informatiu, els segons guanyen en capacitat explicativa. Hanley et al. (1999) i Moffatt (1996a) sostenen que cadascun presenta aspectes positius, els primers pel nivell de detall i els segons per la capacitat informativa; i també aspectes negatius, els primers en ser complexes i difícilment entenedors i els segons que en ser massa sintètics es perd qualitat informativa. A la Taula 9 es presenta la classificació elaborada pels autors escocesos sobre els indicadors de sostenibilitat, introduint en la seva classificació alguns indicadors interessants que intentarem exposar més endavant. No obstant, en aquest capítol s'intentarà desenvolupar una altra classificació a partir d'un punt de partida teòric una mica diferent, classificant entre indicadors de sostenibilitat dèbil i de sostenibilitat forta.

<b>Taula 9. Exemples d'indicadors de sostenibilitat (Font: Hanley et al., 1999)</b>				
<b>Classe</b>	<b>Tipus</b>	<b>Grup</b>	<b>Mesura</b>	<b>Estudis</b>
Ecològic	Simple	Qualitat de l'aire Erosió del sòl	SO <sub>2</sub> ppm Tones/ha/any	UNEP, WRI, Worldwatch, EEA, altres.
	Agregat	Human Appropriation of Net Primary Production (HANPP) Espai Ambiental Petjada Ecològica	Tones/ ha  Diverses Ha/ càpita	Vitousek et al. (1986)  Friends of the Earth (FoE) Rees i Wackernagel (1996)
Econòmic	Simple	PIB Salaris	\$/ càpita \$/ càpita	Estadístiques
	Agregat	Green Net National Product Genuine Savings	\$ \$	Hartwick (1990) Pearce i Atkinson (1993)
Sociopolític	Simple	Mortalitat Taxa d'alfabetització	Morts/1000 Alfabetes/1000	Diversos, Banc Mundial
	Agregat	Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW) Genuine Progress Indicator (GPI)	\$/càpita \$/càpita	Daly i Cobb (1994 [1989]) Cobb et al. (1993)
		Human Development Index (HDI)	Índex	UNDP

Van der Bergh (1996) denuncià respecte de les propostes que es decanten cap a mesures de tipus agregat que aquestes es solen centrar més en l'aspecte informatiu i divulgatiu que no en la pròpia gestió amb criteris ambientals de la política econòmica. I, en cas de que les unitats agregades es facin en torn als valors pecuniaris, llavors s'incorrerà en les inconsistències d'aquestes variables a l'hora de contemplar les qüestions socioambientals (Carpintero, 1999). En el cas de comptar amb indicadors simples, es podran tenir diverses magnituds i unitats que podran alimentar les cada cop més esteses valoracions multicriterials que combinen diferents mesures amb l'objectiu d'assolir solucions compromís, en comptes de les solucions òptimes propugnades per la teoria econòmica neoclàssica, en uns escenaris d'ignorància i incertesa en els que cal tenir present la incommensurabilitat de moltes variables (i.e. hi ha aspectes que no poden ser reduïts a mesura) i una commensurabilitat dèbil en d'altres casos (i.e. la mesura és una abstracció d'una realitat complexa) (Martínez-Alier et al., 1998; Munda, 1995; Falconi, 2002).

L'enfocament des de la complexitat no hauria de contribuir a concloure que ens movem en un món de relativitat absoluta en el tot es consideri igualment incert. Per això, J.M. Naredo (2006:136) encertadament recorda que "aquesta obertura d'enfocaments [des de la complexitat i multidimensionalitat] no d'obscurir que podem precisar amb una certesa raonable, per exemple, el nivell d'esgotament d'un aquífer o d'un pou de petroli, o la superfície de sòl fèrtil

degradada ... o d'hortes envaïdes per edificis o infraestructures [...] Tots aquests aspectes que constitueixen la base del "problema ambiental" o de la gestió dels territoris i dels recursos i qualitats que allotgen serien susceptibles d'anàlisi i seguiment quantitatiu". Des de l'enfocament de la multidimensionalitat es qüestiona la validesa unidimensional dels agregats monetaris. En canvi, aquests haurien de ser completats amb una reflexió més ampla que inclogués altres enfocaments i més dimensions que no l'estrictament monetària vinculada a l'aplicació del càlcul cost-benefici. Per això, es propugna la construcció d'una bateria d'indicadors també multidimensionals, essent tots ells en principi igualment vàlids depenent de quin aspecte de la sostenibilitat ens referim. Però també es propugna la inclusió d'altres enfocaments que amollen valoracions diferents als resultats despresos de l'anàlisi dels indicadors ja que per exemple mentre segons l'enfocament del capitalisme pot ser interpretat de manera positiva un increment de la productivitat del treball, des d'un altre enfocament pot interpretar-se com una reducció del temps d'activitats relacionals de les persones que acaben traduint-se en les patologies socials de la civilització urbano-industrial.

Nosaltres partirem d'un altre marc teòric que planteja dos posicionaments diferenciats a l'hora d'elaborar els indicadors de sostenibilitat, que coincideixen amb les dues interpretacions de sostenibilitat abans exposada: la dèbil i la forta. En aquest sentit, es pot destriar un grup d'indicadors que el que intentaran fer és corregir els actuals SCN partint emperò de la mateixa noció de sistema econòmic i de les valoracions monetària, aquests seran els indicadors de sostenibilitat dèbil; mentre que l'altre grup serà el dels indicadors de sostenibilitat forta que partiran d'una concepció de sistema econòmic com a part de la Biosfera i en els que s'opta per una visió multidimensional de l'economia amb rellevància de les valoracions biofísiques que pertanyen al sistema mètric decimal.

A la taula 10 es pot veure sintèticament una possible descomposició del que seria el desplegament dels indicadors de sostenibilitat, dèbil i/o forta (aquests s'expliquen més endavant), fent referència a diferents aspectes. En primer lloc tendríem l'escala geogràfica de referència, de la global a la local; en segon lloc, faria esment als indicadors de tipus sectorial; i finalment es podrien establir indicadors parcials que farien referència a un determinat recurs.

<b>Taula 10. Descomposició dels indicadors de sostenibilitat per àmbit geogràfic i sectorial (Font: Carpintero 1999:285).</b>			
<b>Tipus de sostenibilitat</b>	<b>Territorial</b>	<b>Sectorial</b>	<b>Parcial</b>
Sostenibilitat dèbil (variables monetàries)	Global Nacional Regional Local	Agrícola Industrial Serveis ...	Aigua Energia Residus Materials Sòl Biodiversitat (etc).
Sostenibilitat forta (variables biosfísiques)	Global Nacional Regional Local	Agrícola Industrial Serveis ...	Aigua Energia Residus Materials Sòl Biodiversitat (etc).

L'OCDE (1994) va establir una classificació semblant a la que acabam de proposar, establint tres grups diferents: en primer lloc l'ajustament dels comptes nacionals, que en la nostra classificació es correspondria amb la sostenibilitat dèbil; els sistemes de comptes dels recursos naturals i del medi ambient, que es correspondria amb la sostenibilitat forta; i entremig tendríem els comptes satèl·lit que serien una proposta a cavall entre els uns i els altres.

<b>Taula 11. Diferents aproximacions a la comptabilitat ambiental (Font: OCDE 1994:6 a Carpintero 1999:163).</b>		
<b>Enfocament</b>	<b>Categories ambientals que es prenen en consideració</b>	<b>Característiques comptables.</b>
Ajustament dels comptes nacionals	Valoració de: <ul style="list-style-type: none"> <li>• danys ambientals</li> <li>• serveis ambientals</li> <li>• estoc de capital natural</li> <li>• despeses ambientals</li> </ul>	Correcció d'alguns conceptes dels SCN i dels seus límits.
Comptes Satèl·lit	Valoració de: <ul style="list-style-type: none"> <li>• danys ambientals</li> <li>• serveis ambientals</li> <li>• estoc de capital natural</li> <li>• despesa ambiental</li> </ul> Referència a estocs i fluxos físics i també variables monetàries.	Complement dels SCN sense modificacions i mantenint la coherència general interna.
Sistema de comptes dels recursos naturals i del medi ambient (SCRN)	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Fluxos físics i estocs dels recursos naturals.</li> <li>• Fluxos físics i monetaris associats amb l'explotació humana dels recursos naturals.</li> </ul>	Independents dels SCN i a la vegada complementaris a ells.

*5.2.2.1. Els comptes satèl·lit ambientals de Nacions Unides: SEEA (System of Integrated Environmental and Economic Accounting).*

Els comptes satèl·lit foren proposats en matèria ambiental a la nova versió del SCN de NU, el SCN-93 en el que es modificava el SCN-68 i s'incorporaven les mancances que s'havien anat detectant fins aleshores. Caldria subratllar dues variacions importants, especialment pel que fa a la qüestió ambiental: en primer lloc, es cobreix una vella llacuna que representava la realització de comptes que únicament enregistraven fluxos de béns i serveis consumits i produïts, sense ser vinculant l'existència de balanços on es representessin les variacions dels estocs i patrimoni dels Estats. Per quantificar les variacions en el valor dels actius reals i financers d'una economia s'estableix un compte d'acumulació on s'enregistren aquestes operacions i queda reflectit en el balanç de situació, o comptes patrimonials, a final de l'exercici. En segon lloc, caldria esperar que amb els comptes d'acumulació del nou sistema inclourien el patrimoni natural, emperò la manca de preus de mercat per molts recursos naturals ha fet defugir d'imputacions monetàries, optant el nou sistema d'una solució intermèdia coneguda com a comptes satèl·lit ambientals, els SEEA (System of Integrated Environmental and Economic Accounting) (NU, 1993). Després de diversos estudis pilot, NU presentà al 2000 un manual per elaborar els SEEA (NU, 2000), mentrestant un grup d'experts ha seguit treballant-hi i en el 2003 han presentat la darrera versió SEEA 2003 (NU, 2003).

Els comptes satèl·lit ambientals pretenen cobrir aquells aspectes ambientals de la realitat econòmica que no requereixen imputació arbitrària de valors monetaris, o el que és el mateix aquelles activitats amb component ambiental que passen pel mercat essent les unitats emprades: físiques i monetàries. La principal diferència entre els SCRNs (Sistemes de Comptabilitat dels Recursos Naturals) i els comptes satèl·lit (SEEA) és que mentre els primers comptabilitzen estocs i fluxos, els darrers prioritzen els fluxos. Mentre els SCRNs analitzen l'estat i evolució dels recursos naturals, els comptes satèl·lit es centren en analitzar el comportament ambiental dels distints sectors econòmics (Carpintero, 1999).

Segons Azqueta (2004) els comptes satèl·lit poden adoptar dos enfocaments distints: el primer, analitza la càrrega de contaminants emesa al medi a nivell absolut (contaminació total) o relatiu (contaminació per unitat de producció); i el segon, intenta elaborar una informació sobre la pèrdua de benestar induïda per dita activitat i els impactes associats, en una traducció en termes monetaris. Els objectius del SEEA serien: en primer lloc, establir un sistema de comptes satèl·lit en torn als conceptes, definicions i classificacions dels SCN; en segon lloc, identificar les despeses de protecció mediambiental; en tercer lloc, ampliar els comptes dels actius econòmics, incloent els actius ambientals i els canvis que en aquests es produeixen; en quart lloc, introduir els impactes causats per les activitats de producció i consum sobre els

actius naturals, com els costos mediambientals; en cinquè lloc, integrar el concepte de desenvolupament sostenible com aquell que s'aconsegueix quan el valor net dels actius naturals roman, al manco, igual al principi que al final del període comptable, aspecte controvertit especialment pel que fa als criteris d'imputacions de valors de canvi (Azqueta, 2004)<sup>38</sup>.

Segons la OCDE (1995) els comptes satèl·lit són un complement d'informació econòmica però que no modifica els SCN, així diferents autors com Carpintero (1999) o Azqueta (2004) es lamenten en certa manera del fet que els comptes satèl·lit ambientals, que no són vinculants, resten en una situació marginal dins dels SCN, d'aquí la seva elevada capacitat de reestructuració i modificació, sense trastocar ni alterar el cos central del SCN-93 en el que es mantén encara la idea de producció com a generació de valor afegit monetari. Naredo (2003:538-539) exposava críticament que "amb el nou SCN-93 culmina així, la representació comptable de la idea usual de sistema econòmic (idea tan implícitament compartida que, a judici dels comptables nacionals, no requereix justificació teòrica alguna). Però el remat lògic de tal representació acabarà ressaltant paradoxes i fissures inherents a aquesta idea [...] Essent una de les més rellevants l'asimetria que s'observa entre l'incessant augment de riquesa pecuniària comptablement registrada i el progressiu deteriorament dels recursos naturals i del medi ambient planetari. Asimetria, l'anàlisi i tractament de la qual no van tenir cabuda en el nucli dur del sistema quedant relegada al llimb dels "comptes satèl·lit" pendents de definir, cap a les que obria la porta el nou sistema en funció de la seva reputada flexibilitat. **Es convertiran aquests satèl·lits algun dia en vertaders planetes?**"<sup>39</sup>.

Els intents de sistematitzar una comptabilitat ambiental amb un desplegament dels indicadors de sostenibilitat a l'estat espanyol ha estat més aviat escàs i en general els esforços duts a terme han estat quasi sempre per part de particulars, restant l'administració pública al marge. Les llacunes, més aviat oceans, en les estadístiques ambientals de l'Estat espanyol<sup>40</sup> i les seves comunitats autònomes han estat repetidament assenyalades per autors com J.M. Naredo (2003), O. Carpintero (2005), D. Azqueta et al. (2004) i P. Campos i J.M. Casado (2004). No obstant, com ja s'ha esmentat anteriorment la constitució de l'OSE (Observatorio de la Sostenibilidad en España) ha suposat una gran passa en l'avanç en aquesta matèria que s'ha materialitzat en ja una sèrie d'informes sobre la sostenibilitat a l'Estat a partir de 2005 (OSE, 2006a; OSE, 2007; OSE 2008).

#### 5.2.2.2. Els indicadors de sostenibilitat dèbil.

Recordant el que s'entén per sostenibilitat dèbil, direm que aquesta és una versió de la sostenibilitat que parteix del corpus teòric de l'economia neoclàssica i que entén la sostenibilitat com la no disminució del capital total, essent els diferents tipus de capital substituïts entre sí com a resultat de la seva reducció a expressions monetàries. Salah El Serafy (1991) defineix (i redueix) el medi ambient com a "capital natural", ja sigui com a abocador pels residus o com a font de recursos materials i energètics. Aquesta versió de la sostenibilitat ha estat defensada especialment per l'economista Robert Solow (1991), les propostes del qual han estat recollides per la *London School of Economics* amb David Pearce com a membre més representatiu i destacable (Pearce, 1989). El "miracle" de la substitució s'aconsegueix mitjançant la reducció dels béns i serveis naturals a unitats monetàries que són calculades mitjançant diferents mecanismes d'imputació dels valors de canvi (Carpintero, 1999).

Els indicadors de sostenibilitat dèbil parteixen de les mancances apuntades respecte dels SCN com a expressions incompletes de la mesura del benestar i a partir dels pioner treball de W. Nordhaus i J. Tobin (1972) s'aprofundeix en la mesura d'un agregat econòmic que tengui en compte la degradació mediambiental, intentant fer que aquesta sigui un reflex fidel del

<sup>38</sup> Cal apuntar l'aplicació dels comptes satèl·lit als Països Baixos amb el NAMEA (National Accounting Matrix including Environmental Accounts) que posseeix el mateix marc comptable que les matrius de comptabilitat social (De Haan i Keuning, 2001); a la UE amb el SEIREE (System Européen de Rassemblement de l'Information Economique sur l'Environment- Sistema Europeu per la recopilació d'informació econòmica sobre el medi ambient) i les recents aplicacions a l'estat espanyol en els comptes satèl·lit d'emissions (INE, 2002) i de l'aigua (INE, 2001).

<sup>39</sup> El subratllat és nostre.

<sup>40</sup> Malgrat s'hagi adoptat la Directiva del Consell de la Unió Europea 313/1990, de 7 de juny, sobre llibertat d'accés a la informació en matèria de medi ambient. (Transposada a Ley 38/1995, de 12 de desembre, de dret d'accés a la informació en matèria de medi ambient (modificada per la Ley 55/99, de 29 de desembre, de Mesures fiscals, administratives i de l'ordre social).

concepte d'ingrés hicksià. Normalment, s'agafa el PNN com a expressió de l'ingrés hicksià emperò aquest no és vertaderament net, en el sentit de mesurar la renda segons la definició de Hicks (1948), com la quantitat que pot dedicar-se al consum sense empobrir-se, és a dir sense perdre patrimoni. Es podrien establir diferents propostes d'indicadors de sostenibilitat dèbil de les quals destacaríem:

1. Aquelles basades en **fluxos** i que rebran el nom de comptes ajustats ambientalment.
  - a. Producte Nacional Net Verd (o ambientalment ajustat) (PNNAA).
  - b. Les despeses defensives.
  - c. Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW).
  - d. Els Estàndards ambientals.
2. Aquelles que es basen en **l'estoc** i que es centren en el concepte de no disminució de capital: els estalvis genuïns.

*a) Indicadors de sostenibilitat dèbil basades en fluxos.*

- Producte Nacional Net Verd o Ambientalment Ajustat (PNNAA).

Herman E. Daly i John Cobb (1994) es demanaven si seria possible consumir any rere anys el PNN sense empobrir-nos? La resposta que donen és no, per les següents raons:

1. Perquè la producció del PNN a l'escala actual requereix certes transformacions biofísiques que no són ecològicament sostenibles.
2. Perquè el PNN sobreestima el producte net disponible pel consum en comptar moltes despeses defensives (despeses necessàries per a defensar-nos dels efectes secundaris indesitjats de la producció) com a productes finals, abans que com a costos intermedis de la producció.

Aquesta metodologia es recolza en la convenció comptable que identifica el PNN com el PNB menys la depreciació del capital, sorgint el problema en quant a la consideració o no del "apital natural". Així el "capital natural" és definit com un medi de producció no produït que genera un flux de recursos i serveis naturals (El Serafy, 1991). Es poden associar amb els recursos naturals tres conceptes: el capital natural, la renda natural i els recursos naturals, podent-se identificar alhora estocs (capital natural) i fluxos (renda natural). O bé, una segona opció és diferenciar en el capital natural ( $K_n$ ) el capital natural actiu o renovable ( $K_{nr}$ ) i el capital natural inactiu o no renovable ( $K_{nir}$ ). Precisament, en base a aquests arguments s'han proposat una sèrie d'ajustaments del PNN per que s'aproximi millor a la definició de l'ingrés hicksià (Peskin, 1989; Daly i Cobb, 1994):

1. Extensió del principi de depreciació, com a resultat de la producció per cobrir el consum, del que El Serafy (1991) defineix com a capital natural.
2. Sostracció de les despeses defensives dels efectes secundaris indesitjats del creixement de la producció i del consum agregats. Les despeses defensives són béns intermedis i per tant costos de producció.

Teòricament, per obtenir la renda sostenible s'haurien de realitzar dos ajustaments: un, seria la incorporació de les despeses defensives (DD); i l'altre, la depreciació del capital natural ( $dK_n$ ), obtenint d'aquesta manera el que Daly i Cobb (1994) han denominat *Producte Nacional Net Social Sostenible* (PNNSS) entès com a ingrés hicksià ( $PNNSS = PNN - DD - dK_n$ ) per la qual cosa s'han desplegat tota una sèrie de propostes metodològiques que presentam a continuació.

- El Mètode de depreciació de Repetto.

Segons Robert Repetto et al. (1989) aquest mètode parteix de la identitat segons la qual l'estoc inicial d'un recurs natural més els increments (nous descobriments i/o revisions

tècniques) i menys la destrucció, extracció o disminució del mateix és equivalent a l'estoc final del recurs. Aquestes identitats físiques s'han de traduir posteriorment a l'univers monetari, amb la qual cosa ens trobam amb totes les dificultats i inconsistències dels mecanismes de valoració monetària imputada als recursos naturals (Ahmad et al., 1989). Hanley i Spash (1994) apunten que els diferents resultats que s'obtenen depenen de la tècnica que hagi estat emprada per establir els preus ombra o les imputacions dels recursos naturals. Els antecedents d'aquesta proposta els trobam en l'anomenat model Hartwick-Solow, essent Solow (1986) el primer en adoptar la correcció de l'esgotament de recursos no renovables i posteriorment Hartwick (1990) estén aquella correcció proposada per Solow, també als recursos renovables i a la capacitat d'absorció de residus.

$$\mathbf{PNNAA} = \mathbf{PNN} - (\mathbf{p-cm}) \mathbf{dK}_n - (\mathbf{cm}) \mathbf{dP} - (\mathbf{DaP}) \mathbf{V}$$

p= preu; cm= cost marginal;  $\mathbf{dK}_n$  = depreciació de capital natural; P= Pol·lució; DaP= Disponibilitat a Pagar; V= valor dels serveis ambientals.

Aquesta metodologia s'ha aplicat a diferents casos, com el cas de Repetto et al. (1989) a Indonèsia, Adger (1993) a Zimbabwe o van Tongeren (1993) a Mèxic. En el cas d'Indonèsia, els resultats obtinguts donaven que mentre que en el període que anava entre el 1971 i el 1984 el PNB creixia a una taxa anual del 7,1%, la seva correcció ambiental presentava una vegada deduïda la depreciació del capital natural -bàsicament boscos i petroli- unes taxes anuals de creixement anual del 4%, és a dir una taxa d'increment que és un 42% inferior a l'estàndard (Repetto et al., 1989). Donat a que es sumen distintes formes de capital natural, pot passar que mentre es produeix l'esgotament d'un recurs (p.ex. bosc), un altre recurs (p.ex. petroli) es revalorï, podent-se donar el fet que aquella economia sigui sostenible en termes de sostenibilitat dèbil, malgrat es produeix un descens físic dels recursos naturals i de la seva qualitat (Falconí, 1999).

Fander Falconí (2003) va estimar una correcció ambiental del PIB de les Illes Balears, destacant l'autor en primer lloc l'escassetat d'informació estadística, tant ambiental com macroeconòmica, així com que la que hi havia era en tot cas de poca qualitat. En calcular la depreciació ambiental i els danys ambientals, l'autor destacà que aquests tipus d'estudis s'adeqüen més als països que exploten directament els seus recursos naturals com la majoria dels països del Tercer món i en el cas balear la depreciació ambiental fou pràcticament impossible d'establir a partir de la informació disponible. En aquest cas, els costos de la contaminació de l'arxipèlag per l'any 2000 s'estimaren en torn a 121 milions d'euros, una xifra que era equivalent al 1% del PIB, aproximadament la mateixa aportació per part de l'agricultura als valors agregats. F. Falconí (2003) exposa que també es podrien calcular les despeses defensives com per exemple les despeses de 33 milions d'euros de la dessaladora de Palma de Mallorca, que representa una despesa defensiva per fer front a la sobreexplotació dels recursos hídrics de Mallorca.

- El Mètode del Cost d'ús de El Serafy.

Aquest mètode fou proposat per Salah El Serafy (1989, 1991) a partir de la noció que el capital natural i el capital manufacturat són substituïts. Segons aquest autor, en el cas dels països, les economies dels quals depenen dels recursos naturals, el seu ingrés no està adequadament calculat ja per ell molts dels recursos naturals han de ser considerats com actius i per tant la seva venda no genera valor afegit. I per tant, no pot ser inclosa dins del PIB. El Serafy (1989) proposa un altre enfocament per fer del PIB una millor mesura de l'ingrés, abordant la qüestió de com tractar els ingressos que provenen dels recursos no renovables (p.ex. petroli). Segons ell, els ingressos que provenen dels recursos no renovables poden dividir-se en un component d'ingrés i un altre de capital, essent l'ingrés la porció dels ingressos que es podrien consumir anualment de forma perpètua, sota el supòsit que la resta d'ingressos s'invertirien en actius renovables.

La seva proposta parteix del fet que la metodologia de la depreciació comporta tota una sèrie de problemes, especialment en la valoració monetària que fa que proposi una correcció

del PNB per poder calcular un producte nacional sostenible, fixant l'atenció en els recursos no renovables. A les dificultats del càlcul de la depreciació del capital, s'afegeix la impossibilitat de passar comptes sobre l'esgotament dels recursos no renovables que formen part del capital natural. El Serafy (1989) anotava que resultava ser un error important el fet d'incloure com una producció corrent allò que no ho és, tot fent al·lusió als recursos no renovables.

Segons la proposta de El Serafy (1989) només cal saber la taxa de descompte i l'esperança de vida del recurs no renovable. Segons Daly i Cobb (1994), la proposta de El Serafy era més radical en quant a plantejament que la resta de propostes de la depreciació del capital natural respecte del PNB. Seguint a Daly i Cobb, El Serafy (1989) en comptes de mantenir la sobreestimació de l'ingrés hickssià, intentaria evitar-la des del principi calculant el PIB de forma diferent. El Serafy (1989) diu que aquestes correccions s'han de realitzar en els comptes de fluxos del SCN i en el PNB, ja que per l'autor no és suficient que quedi reflectit en els balanços de situació en els comptes satèl·lit. Per El Serafy (1989) els diners que s'obtenen de la venda dels recursos naturals esgotables, actius ambientals, poden ser reinvertits en altres usos i aquests generaran una corrent de flux de guanys nets. Així, l'autor proposa destinar una part dels guanys anuals per la venda de recursos naturals a consum, mentre que l'altra haurà de ser deixada de banda per tal de ser invertit i així generar un flux continu d'ingressos. És com si el petroli que és contemplat com a capital natural un cop extret i venut, del que s'obté es destinàs una part al consum, mentre que l'altra es podria reinvertir per exemple en Borsa i així generaria una corrent continua d'ingressos, com si la Borsa fos un recurs renovable, un bosc, i així obtenir una quantitat constant al llarg del temps fins i tot una vegada s'hagi esgotat el recurs.

$$X/R = 1 - [1/(1+r)^{n+1}]$$

n= període de vida del recurs; r= taxa de descompte; R= corrent d'ingressos; X/R= fracció dels ingressos destinada al consum; (1 - X/R)= element de capital; R - X= cost d'ús o factor d'esgotament que hauria de ser decantat com inversió en capital i exclòs en el càlcul del PNB.

Daly i Cobb (1994) critiquen, encertadament aquesta proposta, establint que la relació entre l'ingrés rebut i l'ingrés vertader vendria donada per la taxa de descompte i la relació entre les reserves i l'extracció. Entre les restriccions de la metodologia apunten: en primer lloc, l'absència d'una proposta per l'ús alternatiu dels recursos que han de ser invertits; en segon lloc, la dificultat i complexitat a l'hora de definir la taxa de descompte<sup>41</sup>; i en tercer lloc, la determinació dels costos d'extracció reals.

- El Mètode de les Despeses Defensives de Leipert<sup>42</sup>.

Aquesta metodologia parteix de la proposta feta per Karl William Kapp als anys 1950 respecte dels costos socials, aquest autor s'estimava més parlar de costos socials que no d'externalitats. D'aquesta manera Kapp (1970) exposava que "les nostres mesures tradicionals de producció i creixement en termes de PNB estan probablement essent cada cop més inadequades com indicadors de creixement i desenvolupament ja que cada cop majors quantitats i proporcions de les despeses es destinen a protegir i mantenir intacta la substància del nostre entorn".

Als SCN les despeses defensives o de protecció del medi ambient<sup>43</sup> apareixen tractades de forma molt diversa, ja sigui com a costos intermedis, consum final o inversió. En cas de ser

<sup>41</sup> El Serafy (1989:14) justifica una taxa de descompte del 5% com una aproximació al que es denomina a una taxa natural de les preferències temporals, emperò no deixa de ser arbitrària i per això mateix també recomana un canvi cada cinc anys.

<sup>42</sup> EUROSTAT (2002a) ha desenvolupat el Sistema Europeu de Recollida d'Informació Econòmica sobre el Medi Ambient (SERIEE).

<sup>43</sup> Les actuacions mitigadores, defensives o protectores són aquelles que protegeixen a la població dels efectes ambientals causats per la producció. Moltes d'aquestes despeses protectores corren a càrrec de la hisenda pública però corregeixen amb diners de tothom, els mals derivats del lucre de les activitats empresarials. Per això mateix, K.W. Kapp en la segona edició del seu conegut llibre al seu títol dels costos socials hi afegí "de l'empresa privada".

considerades com a consum final o inversió incrementaran el PIB, emperò, per molts d'investigadors, el tractament adequat de les despeses defensives hauria de ser com a costos intermedis i per tant haurien de ser deduïts del PIB ja que aquestes despeses es duen a terme per corregir una situació provocada per les activitats productives, que ja hauran estat degudament comptabilitzades seguint la lògica de la producció en termes de valor afegit. Per tant aquesta metodologia, el que proposa és no incórrer en doble comptabilitat, i així si s'ha comptabilitzat com a producció de valor afegit una activitat que genera uns costos socioambientals, llavors no es poden contemplar com a ingressos aquelles activitats que restauren precisament els danys provocats.

Aquesta metodologia fou desenvolupada per Christian Leipert (1994) de l'Institut Internacional pel Medi Ambient i Societat de Berlín. Leipert (1994) proposava depurar el PNB sostraint les despeses defensives que són considerades com a consums intermitjos. Les despeses defensives o compensatòries s'intenten diferenciar de les despeses autònomes realitzades per millorar el benestar a partir d'una situació concreta. Leipert (1994) va establir 5 categories de despeses defensives segons fossin:

1. Costos externs del procés general de creixement de la producció i del consum que augmenten per la inversió i les despeses corrents i reparació ambiental.
2. Costos externs derivats de la concentració espacial, la centralització de la producció i la urbanització associada que incrementen els costos de desplaçament i de consum d'energia i materials relacionats amb el transport.
3. Costos generats per fer front als riscos creixents conseqüència de la maduració del sistema industrial.
4. Despeses externes del transport privat no inclosos en el primer, conseqüència de les morts i costos sanitaris derivats d'accidents d'automòbil.
5. Costos sanitaris procedents de pautes de consum no saludables (per exemple el consum de tabac) i de les males condicions de treball i ambientals.

Leipert (1994) estableix per la RFA (República Federal Alemanya) que la suma de les despeses compensatòries s'han multiplicat per 2,6 vegades entre 1970 i 1985, tot passant de representar el 5,6% del PNB el 1970 al 10% del PNB el 1985. D'aquest estudi es va formular el que s'ha definit com la "Llei de Leipert" segons la qual les despeses defensives augmenten més aviat que el PIB, podent-se arribar a la llarga a la esquizofrènica situació en que l'economia hauria de créixer per tal de protegir a la societat dels mateixos efectes de la producció. Roca (1998) indica que fer el seguiment històric de l'evolució de les despeses defensives i dels seus components pot conduir a conclusions importants, tot caracteritzant-se les economies riques pel progressiu augment d'aquestes. Emperò en l'aplicació del mètode de les despeses defensives a la correcció del PNB ens trobaríem amb resultats contradictoris i difícilment interpretables ja que resultaria que aquelles economies que si que generen molts impactes ambientals però no dediquen recursos a la seva mitigació serien més sostenibles en base a la correcció del PIB amb aquest criteri, i en canvi les societats que destinassin una major quantitat a la mitigació i reparació dels mals ambientals seria més insostenible.

- L'ISEW (Index of Sustainable Economic Welfare) de Daly i Cobb.

Es podria qualificar d'estrany el fet que aquest indicador hagi estat proposat per un dels economistes ecològics més prestigiosos, deixeble de Georgescu-Roegen, tal com és el nord-americà Herman E. Daly. Daly i Cobb (1994:379), en el llibre *For the common good*, argumenten que: "consideram urgent la substitució del PNB per una mesura que no encoratgi a ampliar la distància que separa als rics i als pobres i que desencoratgi les pràctiques econòmiques insostenibles. L'ISEW dista molt de ser perfecte [...] Però hi hauria una diferència considerable entre les polítiques propícies pel millorament del ISEW i les que propicien l'increment del PNB, i les primeres ens ajudarien a guanyar temps per la realització dels canvis més profunds que es necessiten". D'aquesta manera, Daly i Cobb (1994) partint de les correccions anteriors als agregats macroeconòmics com a mesura de benestar, fan una proposta de mesura de sostenibilitat dèbil, essent ben conscients de les inconsistències dels SCN i de les valoracions monetàries i concreten que l'ingrés hicksià (màxim consum sostenible)



no és una mesura del benestar, sinó més aviat una guia pràctica per tal d'evitar l'empobriment degut a un excessiu consum.

Moffatt (2001) estableix que l'ISEW correspon a la subcategoria que ell defineix com indicadors sociopolítics, que presten atenció a les desiguals relacions socioeconòmiques i la desigual distribució de la renda, en la que s'introdueix també la desigual relació entre generacions presents i futures. Aquest indicador tendria com a precedents a les propostes de Nordhaus i Tobin (1972) amb el MEW (Measure of Economic Welfare) i el de Zolotas (1981) amb el EAW (Economic Aspects of Welfare). A més, els autors l'inclouen en el mateix àmbit que l'Índex de la Misèria de Smith (1989), l'Índex del Nivell de Vida de Drenowski i Scott (1968), així com l'Índex de Desenvolupament Humà realitzat per NU.

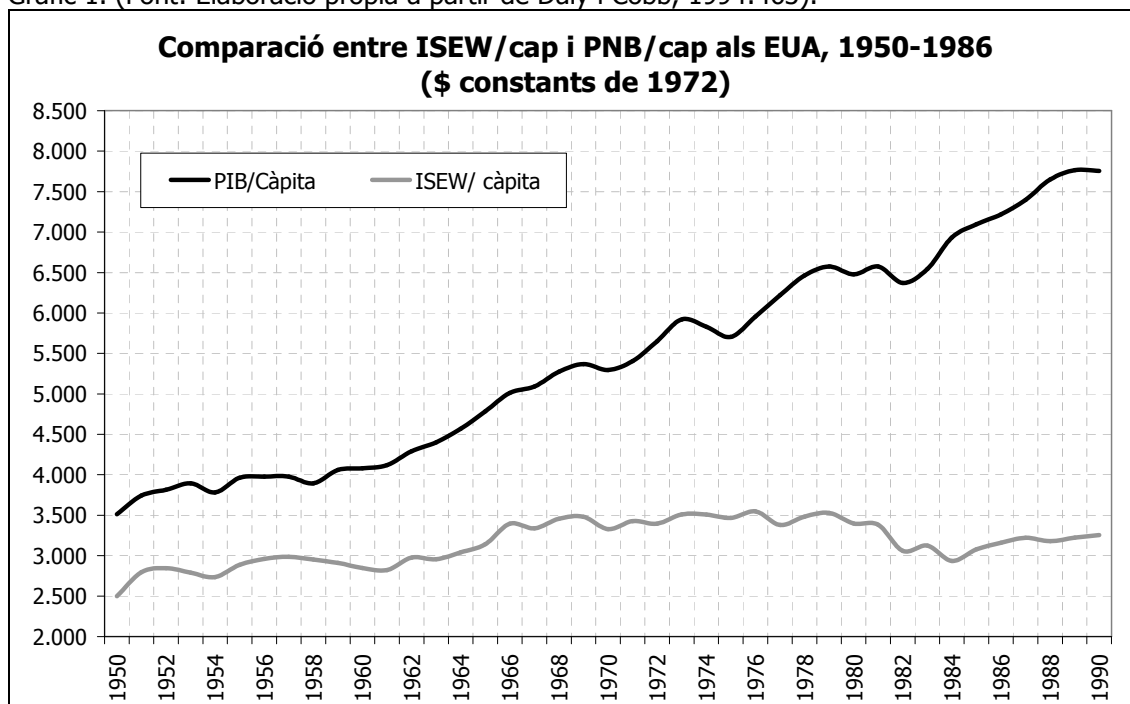
L'ISEW parteix de la mesura del consum personal que s'ajusta tenint en compte la desigual distribució de la renda, mitjançant un índex d'iniquitat d'ingressos. Posteriorment, els autors sumen alguns serveis que no passen pel mercat com és el treball a la llar, en el que presenten una sèrie d'interrogants prou interessants, com per exemple el fet demanar-se si el salari d'una mestressa de casa hauria de ser o bé el d'un operari o bé el d'un gestor d'alt nivell, ja que de fet realitzen més aviat les tasques del segon. Certes despeses són considerades com inversió, com seria el cas de l'escolarització ja que no són despeses defensives. Als càlculs s'incorpora un coeficient sobre el canvi de posició internacional neta que reflecteix negativament el fet que un país financii la seva acumulació de capital gràcies a les fonts financeres externes. Finalment inclou la deducció de les despeses socials i ambientals de tipus defensiu i la depreciació del capital natural i el cost dels danys ambientals.

$$\text{ISEW} = C_{\text{ajustat}} + \text{DnD} + \text{CPI} + \text{CnB} + \text{FNC} - \text{DD} - \text{CDA} - dK_n$$

$C_{\text{ajustat}}$  (Consum personal ponderat amb desigualtat distributiva) DnD (Despesa no Defensiva); CPI (Canvi de la posició internacional neta) ; CnB (Contribució no monetària al benestar); FNC (Formació Neta de Capital); DD (Despesa Defensiva); CDA (Costs de Danys Ambientals);  $dK_n$  (depreciació del capital natural).

A l'exemple presentat per Daly i Cobb (1994) pel cas dels EUA durant el període que va de 1950 a 1990 s'observa com mentre el PIB per càpita s'incrementava a una taxa anual del 2,03%, l'ISEW per càpita ho feia a una del 0,73%. Com es pot observar a la gràfica 1 en un primer període que va fins a mitjans dels anys 1970, ambdós indicadors presenten unes tendències més o manco semblants, és a dir ascendents. Emperò, a partir de llavors presenten tendències contradictòries, mantenint el PIB per càpita una tendència alcista, mentre que el ISEW per càpita es mantén estable per llavors començar a disminuir. És a dir, el creixement de la renda per càpita als EUA, segons el treball de Daly i Cobb (1994) s'ha efectuat en base a l'increment dels costos socials que no entren dins línia de compte i que per tant resten ocults a la comptabilitat ordinària.

Gràfic 1. (Font: Elaboració pròpia a partir de Daly i Cobb, 1994:463).



La proposta de Daly i Cobb (1994), encara que la primera versió és del 1989, fou ampliada per Cobb et al. (1995) que desenvoluparen l'indicador Genuine Progress Indicator (GPI). L'ISEW s'ha anat aplicant en diversos països, tot obtenint resultats semblants als de Daly i Cobb pel cas dels EUA. Entre les diverses aplicacions es poden destacar la de Castañeda (1997) per Xile; Stockhammer (1997) per Àustria; Hanley (1999) per Escòcia; i Jackson (1994) pel Regne Unit, entre d'altres. Els mateixos autors, junt amb la seva proposta, presenten una sèrie de reserves i limitacions en quant a l'aplicació del ISEW que tenen a veure sobretot amb les imputacions subjectives que estableixen respecte dels elements que tenen en compte. Falconí (2003) exposa que la transparència que mostren els autors en quant al càlcul de l'ISEW resulta ser una notable avantatge respecte d'altres metodologies menys transparents. No obstant, ens trobam, així i tot, front a les mateixes dificultats a les que es troben la resta d'intents de monetitzar la natura.

- Els Estàndards ambientals de Hueting.

Roefie Hueting fou el fundador a l'any 1969 del Departament d'Estadístiques Ambientals dels Països Baixos i uns dels pioners en l'estadística ambiental a nivell europeu. Aquesta proposta té com antecedents els treballs de Ciracy-Wantrup (1952) i Bishop (1978) que contemplaven conservar els recursos naturals en condicions d'incertesa per tal de minimitzar riscos, en el que se definia com Estàndards Mínims de Seguretat (EMS). Hueting (1980) posava en dubte el missatge que es desprenia dels SCN, el qual és concentra en les transaccions de mercat i sobrevalora les riqueses creades per l'activitat humana, menyspreant i ignorant als recursos naturals. A l'any 1991, en un conegut llibre coordinat per Robert Costanza, Roefie Hueting elaborà una proposta per a corregir els SCN mitjançant l'aplicació del "*cost de sostenibilitat*" que seria el cost mínim (de reparació o reducció d'activitats) que suposaria mantenir el capital natural en uns estàndards ambientals.

Aquest mètode, conegut com dels estàndards ambientals, pretenia mesclar les informacions procedents del sistema biofísic per després traslladar-les a la valoració monetària. El mètode per ajustar el PNB amb les pèrdues ambientals passa per tres etapes (Hueting, 1991):

1. Definir uns estàndards físics per les funcions ambientals que incorporin un ús sostenible de les mateixes.
2. Formular les mesures necessàries per assolir els objectius prefixats (per exemple polítiques).
3. Estimar les sumes de diners necessàries per posar a la pràctica aquelles mesures.

La quantitat obtinguda en la tercera fase serà deduïda posteriorment del PNB o renda nacional per obtenir un PNB ajustat ambientalment. A diferència d'altres mètodes, fonamentats en estimacions indirectes mitjançant preus ombra, la proposta de Hueting no reflecteix les valoracions individuals, eliminant d'aquesta manera certs subjectivismes derivats de les valoracions individuals, alhora que propicia un diàleg entre disciplines científiques. Fander Falconí (1999) ha dit que aquesta metodologia es troba a mig camí entre la sostenibilitat dèbil i la forta, bàsicament per requerir informació física i en apuntar la no substituïbilitat entre components del capital natural i el manufacturat. Emperò, Ian Moffatt (2001) recorda que els resultats obtinguts d'aquesta metodologia no conduïrien cap a una conservació dels estocs de capital natural, mentre que Jordi Roca (1998) matisa el fet que no té gaire sentit presentar els estàndards ambientals circumscrits als límits territorials d'un sol país o regió ja que la qüestió de la sostenibilitat respon a una lògica sistèmica dins la Biosfera. Un altra crítica correspon al fet de calcular l'indicador en termes monetaris, ja que si bé aquesta metodologia escapa de les dificultats que es troben altres metodologies en haver d'imputar preus ombra als recursos naturals, aquí es troba amb altres dificultats associades com per exemple si en un entorn amb alta contaminació de les aigües es troba una tecnologia de descontaminació més barata de l'emprada fins el moment, llavors el PNB i el PNB ajustat ambientalment s'aproparan, el que no voldrà dir que la qualitat ambiental hagi millorat necessàriament.

*b) Mesures d'estoc: Els Estalvis Genuïns.*

Aquestes mesures parteixen del que es coneix com la "regla de Hartwick" segons la qual els ingressos obtinguts a través de l'esgotament dels recursos no renovables s'han de reinvertir per tal d'augmentar el capital manufacturat (Hartwick, 1977). La proposta de David Pearce i Giles Atkinson (1993) parteix, a més de la consideració de la regla de Hartwick, de les formulacions de Robert Solow (1974, 1991) segons les quals en el cas d'una economia exportadora de recursos naturals s'ha de mantenir el nivell de consum a un nivell superior a zero; i que el que compta és la substitució entre les diferents formes de capital, fet que no suposaria cap greuge per a les generacions futures el fet d'esgotar els recursos naturals sempre i quan una porció suficientment gran d'aquests recursos es transformi en capital, en comptes de consumir-se.

Els estalvis genuïns aplicat per Pearce i Atkinson (1993) comparen la taxa d'estalvis d'un país amb la suma de la depreciació del capital natural i el capital manufacturat, tots ells representats com una fracció de la renda nacional. Si els estalvis són reinvertits en qualsevol de les dues formes de capital, llavors una corrent de consum constant es podrà mantenir, la qual cosa pels autors és sinònim de desenvolupament sostenible. Emperò es podria donar el cas que el capital natural decau i en canvi en compensació el capital manufacturat va creixent. Aquesta metodologia realitzada per David Pearce i Giles Atkinson (1993) ha estat acollida pel Banc Mundial (Hamilton, 2000) dins del context de les correccions verdes del SCN. Els autors d'aquesta metodologia defensen la postura que si un país no passa la prova de la sostenibilitat dèbil, llavors difícilment podrà passar la prova de la sostenibilitat forta.

$$EG \text{ (Estalvis Genuïns)} = (E/Y) - (dK_m/Y) - (dK_n/Y)$$

$$E = Y - C$$

E (Estalvis Domèstics Bruts); Y (Renda Nacional Bruta); C (consum públic i privat);  $dK_m$  (Depreciació de Capital Manufacturat);  $dK_n$  (Depreciació Capital Natural).

<b>Taula 12. Els Estalvis Genuïns per diversos països (Font: Pearce i Atkinson, 1993).</b>				
<b>País i tipus d'economia</b>	<b>E/Y</b> % d'estalvi sobre la renda nacional	<b>dK<sub>m</sub> / Y</b> depreciació capital manufacturat en % de la renda nacional	<b>dK<sub>n</sub> / Y</b> depreciació capital natural en % de la renda nacional	<b>EG</b>
<b>Sostenible</b>				
- Costa Rica	26	3	8	15
- Txecoslovàquia	30	10	7	13
- Alemanya (RFA)	26	12	6	8
- Hongria	26	10	5	11
- Japó	33	14	2	17
- Holanda	25	10	1	14
- Polònia	30	11	10	9
- EUA	18	12	4	2
<b>Marginalment Sostenible</b>				
- Mèxic	24	12	12	0
- Regne Unit	15	11	4	0
<b>Insostenible</b>				
- Burkina Faso	2	1	10	-9
- Etiòpia	3	1	9	-7
- Indonèsia	20	5	17	-2
- Madagascar	8	1	16	-9
- Malawi	8	7	4	-3
- Mali	-4	4	6	-3
- Nigèria	15	3	17	-15
- Papua Nova Guinea	15	9	7	-1

Segons aquesta metodologia, resultarà que aquells països que fonamentin la seva economia en activitats que suposen una forta pressió directa sobre els ecosistemes i els recursos naturals, bàsicament els països del Sud Global amb economies exportadores de matèries primeres, experimentaran importants depreciacions del capital natural. En canvi, els països del capitalisme avançat amb economies altament terciaritzades pràcticament no experimentaran depreciacions del capital natural, ja que deslocalitzaran en aquest cas les activitats més intensives en recursos naturals. Falconí (1999) assenyala com en el cas dels països occidentals la depreciació del capital natural es pràcticament igual a zero, precisament perquè les regles del joc del comerç internacional els hi permet preservar els seus recursos i ecosistemes en els degradats estats posteriors a les fortes extraccions de la revolució industrial; i en canvi permet seguir extraient recursos i depositant residus als països pobres. A més, el fet de valorar els estocs de recursos naturals en unitats monetàries pot conduir a importants confusions ja que variacions en el preu –que recordem es realitzen mitjançant mètodes subjectius i no replantejant la teoria de valor de la teoria econòmica capitalista– no tenen perquè anar acompanyades d'una variació en el mateix sentit a l'àmbit físic, és a dir el real.

*c) Alguns comentaris i crítiques als indicadors de sostenibilitat dèbil.*

Les correccions dels SCN plantejades per part de reconeguts economistes per tal de calcular indicadors de sostenibilitat presenten obstacles importants, tant teòric-conceptuals com pràctics, a l'hora de mesurar econòmicament el capital natural. Cal recordar que aquestes mesures parteixen del concepte d'ingrés hicksià, que per definició és sostenible, però aquest parteix de la identitat del consum amb el benestar, i per tant a major consum major benestar. Independentment de la metodologia emprada, un dels principals problemes a destacar recau en el fet d'emprar una sola escala de valor, la monetària, a l'hora d'avaluar les funcions i recursos ambientals essent els problemes socioambientals per definició complexos i multidimensionals (Naredo, 2003; Roca, 1998; Falconí, 1999).

Norgaard (1989) estableix una triple tensió que es manifestava en les propostes de correcció ambiental dels SCN: la primera fa referència al fet que els SCN són incomplets, i a

més aquests presenten certes inconsistències en agregar-se resultats microeconòmics provinents de la teoria neoclàssica sobre una construcció macroeconòmica keynessiana; en segon lloc, el dilema agregatiu sota les unitats monetàries; en tercer lloc, amb la correcció ambiental dels SCN, llavors seguint la lògica maximitzadora que regeix l'enfocament econòmic convencional, semblaria desitjable maximitzar aquell indicador corregit al que Norgaard (1989) proposa aplicar el *pluralisme metodològic*. Victor (1991) criticava la reducció que implicava el concepte de capital natural i la seva traducció en termes monetaris, ja que en cas de dur-se a terme, aquest comprendria tots els recursos i serveis naturals (aquells susceptibles de ser comptabilitzats) fent-los substituïts entre si, amagant les diferències que es produeixen entre ells. D'aquesta manera, segons aquest enfocament, la degradació dels oceans i la pèrdua de superfície forestal podria ser compensada pel descobriment de jaciments petrolers.

Naredo (2003) destaca, especialment, el fet que les mesures, o "seudo-mesures", monetàries dels valors de canvi, no són més que magnituds relatives que varien en el temps i en l'espai, i especialment en referència a la seva relació amb la resta de mercaderies. Les ponderacions que serveixen als índex de preus amaguen tota una sèrie d'imprecisions, ja que com recorda Naredo (2003) el valor de canvi d'un producte en un moment concret difícilment podrà ser traslladat en el temps per establir les dimensions equivalents del mateix producte, ja que els valors de canvi són valors relatius, cosa que no passa amb les dimensions físiques com per exemple el metre (que no varia). També cal tenir en compte que les correccions ambientals dels indicadors macroeconòmics parteixen, a l'hora de valorar monetàriament la nomenada depreciació del "capital natural" i altres "externalitats", de la teoria del valor procedent de l'economia neoclàssica que assumeix que aquest s'atorga en el mercat capitalista a partir de la teoria de la utilitat i de l'individualisme econòmic, tot obviant les desiguals relacions de poder i altres propostes de valoració com podria ser la dels costos de reposició dels recursos naturals. Així, Martínez-Alier i O'Connor (1996) han argumentat que la valoració de les anomenades externalitats depenen de les institucions socials, els drets de propietat, de les relacions de poder i de la distribució de l'ingrés, i que en conseqüència els "pobres venen barat". En el cas del petroli a Equador, Falconí (1999) estableix l'explotació petrolera ha tengut elevadíssims costos que no han estat internalitzats en els preus de mercat, ans al contrari han estat transferits als grups socials més dèbils com a resultat d'una asimètrica relació de poder entre els contaminadors i els afectats de dita contaminació. Així, Jordi Roca (1998:27) exposa que "segons aquests mètodes un mateix mal es valorarà menys si afecta als pobres, que per suposat estaran més disposats a acceptar petites compensacions, que si afecta als rics. Objeció que, per suposat, serà més rellevant quan major sigui la magnitud del mal: hem de valorar menys el risc de mort dels pobres que el dels rics perquè pagarien menys per evitar-ho?".

Segurament, un dels estudis més polèmics sobre la valoració monetària de la natura fou l'elaborat per un equip encapçalat per Robert Costanza<sup>44</sup> (1997b) que calcularen el valor monetari global de la Biosfera (serveis ecològics i capital natural), tot essent el resultat de 33 bilions de dòlars de 1994, una magnitud que segons els autors 1,8 vegades superior al Producte Global Brut. Si fos així, resulta que la proporció del valor monetari de la Biosfera, respecte de la dimensió de l'economia en termes d'agregats de renda, queda en una posició cada cop més endarrerida. Això, combinat amb la progressió de l'economia financera, resulta en un augment del poder de compra respecte de la natura i en conseqüència una major capacitat de deteriorament de la mateixa (Naredo i Valero, 1999; Naredo, 2006).

La majoria de les propostes de correcció dels SCN s'estableixen en el marc de les regles del joc econòmic actual, que recordam és un model capitalista globalitzat de predomini financer. Aquestes correccions no contempen la pressió exercida per les economies d'un país respecte d'altres i dels béns comuns globals, ans al contrari s'imposen els límits territorials político-administratius. Així, la major depreciació del que diuen capital natural es produeix als països pobres que són al mateix temps principals exportadors de recursos naturals i que tenen les menors taxes d'estalvi brut, i també en els recursos comuns globals.

Nombrosos autors han defensat la correcció verda dels SCN per a que aquests s'apropin a mesures més correctes del benestar i a la vegada informin de la degradació ambiental. Moffatt (2001), en aquesta línia, apuntava que era millor un PNN ajustat ambientalment, que el

<sup>44</sup> Aquest mateix article va ser publicat posteriorment a la revista *Ecological Economics* (1998) número 25 i s'obrí un forum de debat al respecte.

PNN tal com s'elabora tradicionalment. Nogensmenys, autors com Henry M. Peskin que fou un dels pioners en proposar la correcció ambiental dels SCN (Peskin, 1976) ha conclòs que: "el debat [sobre la correcció dels SCN] s'ha mogut des de la qüestió general sobre quina part de la pèrdua en el PNB representa una disminució en el benestar social, cap a la qüestió més específica sobre en quina mesura el PNB reflecteix el funcionament del medi ambient" (Peskin 1981:511). Si agafam la conclusió de Peskin (1981) i que trobarem en altres intervencions seves, llavors sembla que es canvia la pregunta inicial de si els SCN comptabilitzaven o podien comptabilitzar la degradació ambiental, per la pregunta de si els SCN poden guiar adequadament les polítiques per assolir la sostenibilitat i expressar les complexes relacions entre l'economia i la natura. Jordi Roca (1998) en la seva crítica a la correcció ambiental dels SCN estableix les següents conclusions:

1. Acceptar la modificació dels SCN implica renunciar a que la política econòmica s'elabori sobre unes bases més fermes que les de maximitzar un únic indicador.
2. Elaborar un PIN Verd exigeix una sèrie de requisits com que la correcció fos significativa i aquí es corr el risc que no hi hagués suficient consens tècnic ni polític i també que les correccions s'orientassin en el sentit que els conflictes ecològics tinguin un major pes en la política econòmica; una augment del PIN Verd no implicaria una situació més o menys apropiada de la sostenibilitat.

Joan Martínez-Alier (1995) en analitzar als indicadors de sostenibilitat dèbil diu que aquests presenten una enorme càrrega ideològica i que lluny dels seus supòsits objectius i científics, presenten un esbiaix notable cap a l'optimisme tecnològic i que sobretot serveixen de suport asèptic per demostrar que la riquesa resulta ser bona pel medi ambient. I, en canvi la pobresa és presentada com a pitjor enemiga del medi ambient. Així que "per mesurar la sustentabilitat no ens podem recolzar en estimacions capritxoses del desgast del "capital natural" sinó que hem de recórrer a indicadors físics, químics, biològics, amb l'advertència molt important que no existeix un Indicador Biofísic de Sustentabilitat que pugui englobar-los a tots" (Martínez-Alier 1995:40).

Un important nombre d'autors, especialment dins del camp de l'economia ecològica, considera que les polítiques per la viabilitat de la vida humana dins de la Biosfera s'han d'emmarcar dins d'una lògica diferent a la maximitzadora dels SCN, en canvi han de contemplar les lleis de la termodinàmica; a més per una guia útil d'aquelles polítiques són necessaris indicadors biofísics que informin de la qualitat i quantitat dels recursos naturals i la salut dels ecosistemes, el que no pot ser reduït a una sola mesura, com la monetària (Naredo, 1999; Roca, 1998).

### 5.2.2.3. Els indicadors de sostenibilitat forta<sup>45</sup>.

La noció de sostenibilitat forta es fonamenta en diverses assumpcions, destacant la consideració de que el capital natural<sup>46</sup> i el manufacturat no són substituïbles i que hi ha funcions i serveis dels ecosistemes que són imprescindibles per a la supervivència de la humanitat. Un altre aspecte important és el que parteix del que Norgaard (1989) definia com a pluralisme científic, essent la commensurabilitat dels fenòmens socioambientals més aviat dèbil (Martínez-Alier, 1998). La Comptabilitat Nacional presenta una sèrie de mancances socioambientals, ja descrites, que fan que cada cop sigui més complicat (i inútil) el fet d'intentar ajustar aquells SCN per tal d'incloure les complexes relacions entre l'economia i la natura sota la vara de mesurar estrictament monetària (Carpintero, 1999). Els indicadors de sostenibilitat forta presenten una postura confrontada entre aquells que pensen que el repte de la sostenibilitat és quelcom resoluble des de l'enfocament ordinari de l'economia i la d'aquells que demanden la necessitat de tractar i analitzar l'economia des d'altres òptiques i aparells teòrico-metodològics.

<sup>45</sup> Aquest subapartat forma part del nucli central del nostre estudi, és precisament per aquest motiu que si ho comparem amb les restants parts del capítol podrem apreciar una certa descompensació, incidint especialment en els dos darrers: la comptabilitat dels fluxos de materials (metabolisme socioeconòmic) la petjada ecològica.

<sup>46</sup> Perrings (1995) apunta el problema estriba només en la no substituïbilitat entre capital natural i manufacturat, sinó també entre diferents formes de capital natural.

Aquesta proposta, que coincidiria en gran mesura amb la proposta per un enfocament ecoinTEGRADOR de Naredo (2003), es decanta per la consideració de les variables biofísiques i geoquímiques per tal d'entendre les relacions entre les activitats humanes i la natura, i sobretot per elaborar les polítiques guia per la sostenibilitat. En definitiva, la qüestió de la sostenibilitat té a veure, sobretot, amb l'escala *-scale-* en el sentit de la mida o dimensions que el sistema econòmic ocupa dins del total de la Biosfera (Daly, 1990). El mateix Daly (1991) feu servir la metàfora del "bou dins de la tenda xinesa" per referir-se a l'economia mundial que xoca amb els límits de la Biosfera que com en una tenda xinesa està composta per materials fràgils.

Els indicadors de sostenibilitat forta intentaran superar l'ajustament ambiental dels SCN per introduir i aprofundir en les realitats físiques dels processos socioeconòmics, per això es comptabilitzaran els impactes ambientals de la producció, tant de béns com serveis, des del bressol a la tomba per tal de tenir en compte els recursos naturals abans de ser valorats (monetàriament) i sobre els residus que tampoc tenen valor monetari. A continuació s'exposarà el que s'ha definit com a sistemes de comptabilitat dels recursos naturals (SCRN), i els apartats corresponents al metabolisme socioeconòmic amb els indicadors derivats de la CFM (Comptabilitat dels Fluxos de Materials) i la petjada ecològica s'inclouen en epígrafs independents d'aquesta classificació degut a la seva magnitud però que corresponen als indicadors de sostenibilitat forta i perquè corresponen als eixos centrals del nostre treball desenvolupats en propers capítols.

1. Sistemes de Comptabilitat dels Recursos Naturals (SCRN) o del Patrimoni Natural.
2. Comptabilitat dels Fluxos de Materials (CFM).
3. Espai Ambiental (EA).
4. Motxilla Ecològica (ME).
5. Petjada Ecològica (PE).
6. Apropiació Humana de la Producció Primària Neta (AHPPN).

*a) El Sistemes de Comptabilitat dels Recursos Naturals (SCRN) o del Patrimoni Natural.*

Mentre els SCN han anat ampliant els objectes d'estudi, introduint nous comptes, destacant els comptes patrimonials (no naturals) i els comptes satèl·lit, aquests segueixen immersos dins de la noció convencional de producció i tancats estrictament a aquelles activitats i recursos que passen a través del mercat, restant a fora del mateix bona part de la realitat socioeconòmica. Els SCRN o de Patrimoni Natural sorgeixen com a resposta a les deficiències dels SCN, especialment amb l'objectiu d'informar amb variables biogeoquímiques del funcionament dels sistemes econòmics amb la clara intenció de servir de suport a la presa de decisions.

Aquests sistemes foren realment pioners i capdavaners. Així, a la dècada dels 1970 varen aparèixer importants contribucions a diversos països com els casos dels Països Baixos, França, Noruega i Canadà. Aquestes propostes coincideixen en un moment que segons Naredo (2001) resultava ser de major claredat en el camp de l'anàlisi ecològica de l'economia, tendència que es va desviar posteriorment quan es varen estendre en el món acadèmic els intents que segons Naredo (2003) perseguien la "quadratura del cercle", en referència a l'extensió de la lògica dominant dins del pensament econòmic cap a les anàlisis econòmico-ecològiques. Jean Louis Weber (1993) entén que la comptabilitat del patrimoni natural forma part d'un enfocament global, físic i monetari dels recursos naturals, dels agents, i dels elements naturals sense valor comercial. Aquest enfocament, presenta un caràcter integrador de la comptabilitat del patrimoni natural que aniria més enllà dels sistemes de comptes satèl·lit. Per això, Weber (1993:92) sosté que "la valoració de les relacions economia/medi no poden ser, per tant, ni solsament econòmica (la disponibilitat dels recursos), ni solsament ecològica (l'estat dels ecosistemes), sinó que ha d'integrar així mateix la dimensió sociocultural. No pot ser solsament local (l'impacte dels projectes) o sectorial (tal domini específic) o merament global,

sinó multidisciplinària i multidimensional, integrant, per una banda, els diversos llenguatges i, per l'altra, els diferents nivells geogràfics de percepció”.

Segons Lone (1992) els objectius bàsics dels SCRNs són: en primer lloc, proporcionar un sistema d'informació integrada; en segon lloc, mesurar els recursos en unitats físiques; i en tercer lloc, connectar els comptes físics i les seves mesures amb els agregats i valoracions econòmiques. Per Weber (1993) resulta ser una tasca urgent la de posar en marxa una comptabilitat física (biogeoquímica) del medi ambient, en la qual s'hauria d'elaborar un balanç del patrimoni natural o balanç de situació, i al mateix temps es contemplarien els usos dels recursos naturals que es fan. Mentre aquests aspectes enunciats, semblen ser teòricament clars, a l'hora de dur a terme la seva aplicació un primer element al que ens enfrontam és el de decidir exactament quins recursos comptabilitzar, especialment per la magnitud tant en quantitat com en qualitat dels mateixos. Entre les experiències desenvolupades podem destacar la francesa (Theys, 1989; Weber, 1993) i la Noruega (Central Bureau of Statistics of Norway, 1988). A la taula 13 es poden observar les diferents classificacions dels dos països respecte dels recursos naturals.

<b>Taula 13. Classificació dels recursos naturals (Carpintero 1999:182)</b>	
<b>França</b> (Theys, 1989)	<b>Noruega</b> (Central Bureau of Statistics of Norway, 1988)
1. Recursos no renovables (combustibles fòssils, urani, metalls fèrrics, metalls no fèrrics, arena i grava, altres).	1. Recursos materials: <ul style="list-style-type: none"> <li>Recursos minerals (petroli, gas natural, carbó, metalls i minerals).</li> <li>Recursos biòtics (espècies animals i vegetals).</li> <li>Recursos d'aportament (<i>inflowing</i>) (radiació solar, corrents marines i cicle hidrològic).</li> </ul>
2. Recursos ambientals (sòl, aigües continentals, oceans, atmosfera).	2. Recursos ambientals (sòl, aigua i aire).
3. Organismes vius (espècies d'animals, espècies de plantes, microorganismes)	

Els SCRNs francès només contempla aquells recursos que són o poden ser modificats per l'acció humana, restant fora els que no, tot essent aquesta una de les principals diferències respecte del sistema noruec que si els inclouia. El patrimoni natural segons la metodologia francesa (Weber, 1993) serà definit: primer, com una col·lecció d'elements aïllats entre els que s'inclouen els recursos no renovables, els ambientals i els organismes vius; segon, com un conjunt d'ecosistemes; i tercer, com un conjunt de territoris o espais com a xarxes d'observació que faciliten la comptabilitat. Weber (1993) seguint aquella definició de patrimoni natural establirà els següents comptes:

- Comptes d'elements** (recursos del subsòl, aigües continentals, sòl, atmosfera, aigües marines, flora i fauna) en els que es demostra l'estat d'un determinat recurs i les seves variacions. Són balanços d'energia i materials ampliat que cobreixen el sistema natural i l'humà, representant el pas entre les reserves inicials i les finals..
- Comptes d'ecozones** (ecosistemes) que reflecteixen els canvis en l'ocupació del sòl i la salut dels ecosistemes.
- Comptes d'agents** que mostren l'ús dels recursos per part de l'activitat humana i les seves institucions, classificat segons les categories de la comptabilitat nacional, descrivint les operacions en termes físics i monetaris.

Els SCRNs noruec distingeix entre recursos materials que són o poden ser extrets i emprats per l'activitat humana, i els recursos ambientals que proporcionen sobretot serveis ambientals, tenint un component qualitatiu més important que els altres, i es trobaran recursos que formaran part dels dos grups, com per exemple l'aigua. Es desenvoluparan comptes dels recursos materials i comptes dels recursos ambientals. Els comptes dels recursos materials constarà de tres parts: una primera, contindrà les variacions en la base dels recursos i en les reserves; una segona, que realitzarà el seguiment del flux de recursos extrets i la seva variació; i finalment, la utilització i consum dels recursos. Els comptes dels recursos ambientals oferiran un major marge de llibertat en la seva elaboració, tot i que es recomana elaborar com a mínim



dos subcomptes per cada recurs: una per la utilització i una per l'emissió (Carpintero, 1999). Sigui quina sigui l'estratègia que s'adopti, caldria destacar les avantatges que Lone (1992) estableix en elaborar els SCRNs o del Patrimoni Natural:

1. Constitueix una forma d'assegurar una comprensió raonable de l'ús dels recursos i de les consideracions ambientals (fluxos i estocs).
2. Proporciona una sèrie de definicions estandarditzades que permeten vincular la informació física amb l'econòmica.
3. La varietat de dades recopilades mitjançant aquests sistemes poden ser destinats a múltiples usos, especialment per una gestió ecològica de l'economia.
4. Es podrien facilitar els llaços interdisciplinaris i la coordinació entre diferents sectors i usuaris d'un mateix recurs propugnant una millora i gestió racional.
5. La configuració d'un SCRN facilitaria en gran mesura la construcció d'un sistema d'indicadors per fer un seguiment de l'estat i salut del medi ambient.

En el cas de l'estat espanyol, Carpintero (2003) es lamenta que no s'hagués impulsat decididament l'establiment d'un SCRN quan a l'any 1986 va haver una iniciativa amb recolzament institucional per tal d'elaborar un Sistema de Comptes del Patrimoni Natural. Aquell intent es va promoure a través de la Comissió Interministerial de Comptes Nacionals del Patrimoni Natural (CICNPN) que es va dedicar a desenvolupar l'instrumental analític i metodològic per tal d'elaborar les estadístiques necessàries. El Secretariat de la comissió estava format per José Manuel Naredo i José Frías (1987). A semblança dels SCPN francès, el Secretariat proposava elaborar tres tipus de comptes: un primer d'inventari de recursos; un segon de comptabilitat dels fluxos dels sistemes utilitzadors; i un tercer de fluxos i inventaris de residus. S'establiren diversos grups de treball -roques i minerals, aigua, recursos marítims, territori, fauna i flora- i després d'un any de feina presentaren els projectes a desenvolupar per tal d'anar sistematitzant un pla de treball. Finalment, la CICNPN es va trobar front a un absolut silenci per part del govern central i acabaren per abandonar la iniciativa<sup>47</sup>. Naredo (1996) així ho expressava a la *Revista Fuentes Estadísticas*: "a Espanya, aquesta preocupació (la dels SCRNs) es va traduir fa deu anys en la constitució d'una comissió interministerial de Comptes del Patrimoni Natural, adscrita al ministeri d'economia, de la que vaig ser promotor i secretari. Tasca aquesta que m'aportà coneixements i contactes enriquidors amb experts nacionals i internacionals. Però el que, en principi, fou per mi molt gratificant va començar a convertir-se en degradant en no disposar del pressupost ni del recolzament polític necessaris per posar en marxa els projectes que els sis grups de treball de la comissió havien estimat prioritaris. Vaig decidir llavors clarificar la situació abandonant el ministeri, el que va ocasionar la mort del projecte i evidencià la manca de recolzament abans esmentada. Amb tot, personalment he seguit interessat en el tema i alguns treballs sortiren endavant amb el patrocini d'altres organismes (p.ex. un primer pas per la comptabilitat del sòl, amb el projecte CORINE Land Cover –realitzat amb diners comunitaris- a l'Institut Geogràfic; un primer assaig dels Comptes dels Recursos Minerals, promogut per la Direcció General de Mines i molt més recentment els Comptes de l'Aigua)".

Després d'aquesta oportunitat perduda i que hagués col·locat a l'Estat espanyol en una posició capdavantera a nivell mundial, els esforços institucionals per posar l'estadística ambiental al dia, encara que fos al darrer vagó, respecte la d'altres països han estat molt talls, a excepció d'alguns esforços com és el de Jilberto (1996) sobre indicadors ambientals. Nogensmenys, el que és cert és que en la majoria de casos, els estudis que es desenvolupen resten en l'àmbit de les iniciatives individuals de destacats investigadors. Finalment, Carpintero (1999) apunta el fet que en les darreres dècades s'han dirigit en gran part els esforços institucionals i acadèmics cap a l'enverdiment dels SCNs i també a treballar en els sistemes de comptes satèl·lit, com a sistemes de compromís. D'aquesta manera, "les tresques seguides per la reforma ecològica de la comptabilitat nacional i de la valoració social del medi ambient s'han quedat a meitat de camí. En lloc d'apostar per un SCRN com el ressenyat, s'ha optat per emprar

<sup>47</sup> Martínez Alier (2003) diu que al mateix temps que Naredo elaborava la seva proposta per un SCRN a nivell estatal, ell feia la mateixa instància al departament de medi ambient de la Generalitat de Catalunya per dur endavant uns SCRNs a Catalunya obtenint els mateixos resultats que Naredo. Martínez Alier (2003:16) conclou: "[...] l'oposició interna d'alguns economistes o altres raons que ignoren, ho feren inviable".

com vagó d'enganxament entre la dimensió econòmica i la mediambiental, el que en algun moment hem denominat com a comptes satèl·lit" (Carpintero 1999:192). No obstant, com s'ha indicat anteriorment, la recent aparició de l'OSE (Observatorio de la Sostenibilidad en España) ha fet que s'hagi sortit mínimament de l'analfabetisme ecològic.

### **5.3. EL METABOLISME SOCIOECONÒMIC. LA COMPTABILITAT DELS FLUXOS DE MATERIALS (CFM).**

"Totes aquestes manifestacions de l'**economia destructiva** procedeixen en el seu origen d'invents científics i tècnics. Aquells procuren a les necessitats humanes o a la gana dels homes masses de matèries que no estan subjectes en igual grau que les produccions vegetals al ritme i a les limitacions del canvi d'estacions. Són com pesos immensos de matèries brutes, que amollades més o manco bruscament i inclús amb violència a la balança de les riqueses humanes, trastornen l'equilibri econòmic, ja tan inestable, accentuen les cobdícies polítiques i amenacen sense cessar la pau, modificant o accelerant l'enriquiment dels uns i l'empobriment dels altres" (Brunhes 1964:192).

En aquest apartat s'introdueix el concepte de metabolisme socioeconòmic entès com un dels principals conceptes desenvolupats per l'economia ecològica i l'ecologia industrial i del que es desprenen una sèrie d'instruments comptables i analítics (p.ex. Comptabilitat del Flux de Materials, Petjada Ecològica o Human Appropriation of Net Primary Production). Aquest concepte no és nou, doncs Joan Martínez-Alier i Klaus Schlüpmann (1991) ja exposaren com des del segle XIX les preocupacions ecològiques del procés econòmic se traduïren en l'adopció d'aquest enfocament. Aquí s'intentaran abordar l'evolució del concepte junt amb les principals aplicacions fins arribar al desenvolupament metodològic avui en dia amplament acceptat. Així mateix, s'exposaran alguns dels principals resultats obtinguts de la seva aplicació i també les possibilitats analítiques que d'aquest concepte i metodologia es desprenen.

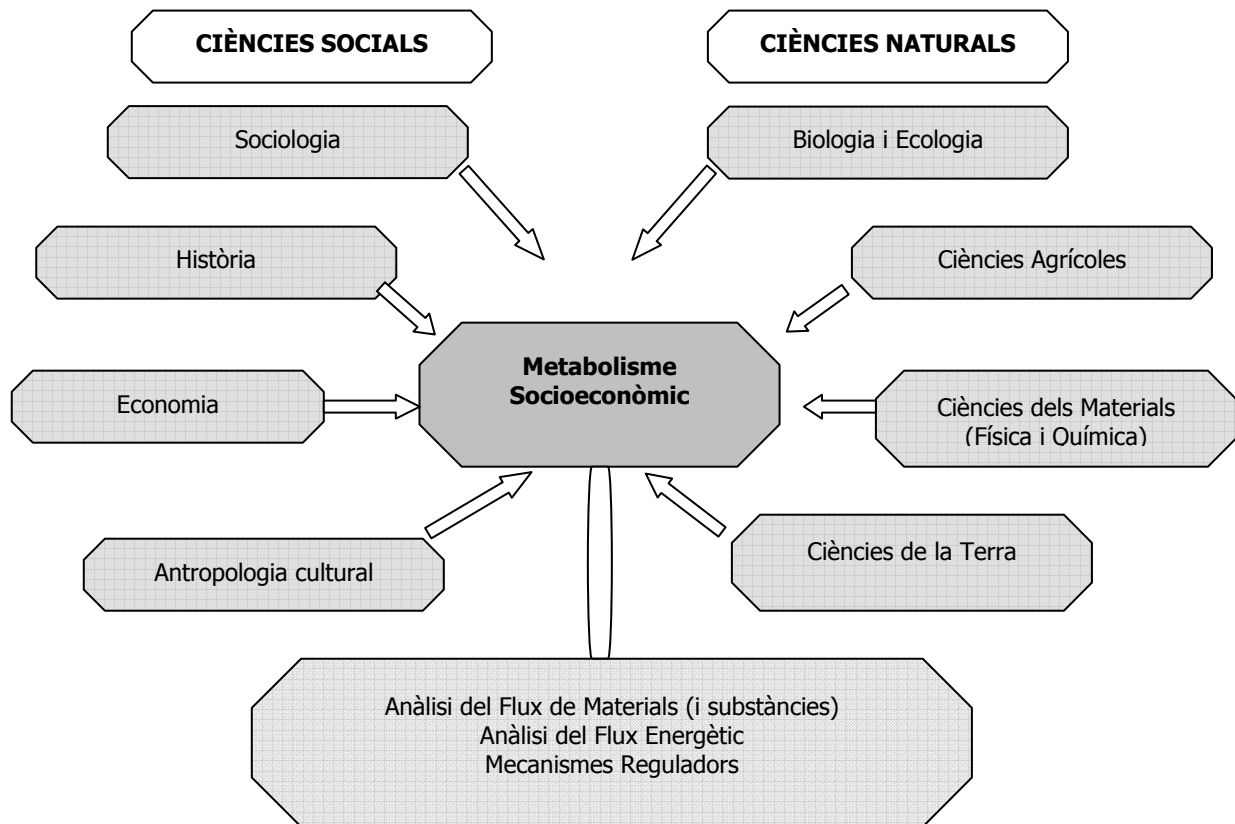
#### **5.3.1. Evolució històrica del concepte "metabolisme socioeconòmic".**

A continuació presentarem breument que s'entén per metabolisme, especialment dins de la biologia, però centrarem la nostra atenció, amb especial incidència en l'adopció d'aquest concepte per part de les ciències socials per tal d'analitzar les interaccions entre la societat i la natura. Veurem com l'adopció d'aquest concepte permetrà desenvolupar un instrumental analític d'un alt interès a l'hora de poder enjudiciar amb un mínim de criteri, sobre bases biofísiques, la relació entre l'economia i l'ecologia i així poder, en cas d'haver-hi intencionalitat política i social, redirigir les actuals pautes d'insostenibilitat.

##### *5.3.1.1. La contribució de les diferents tradicions científiques a la noció del metabolisme socioeconòmic.*

El concepte de metabolisme social, socioeconòmic o industrial és un concepte que ha sorgit a partir de la confluència d'aportacions provinents de múltiples disciplines, les quals queden reflectides en la figura 1 i que a continuació intentarem exposar.

Figura 1. Tradicions científiques que han contribuït al desenvolupament del concepte de metabolisme socioeconòmic (a partir de Fischer-Kowalski 2003:36)



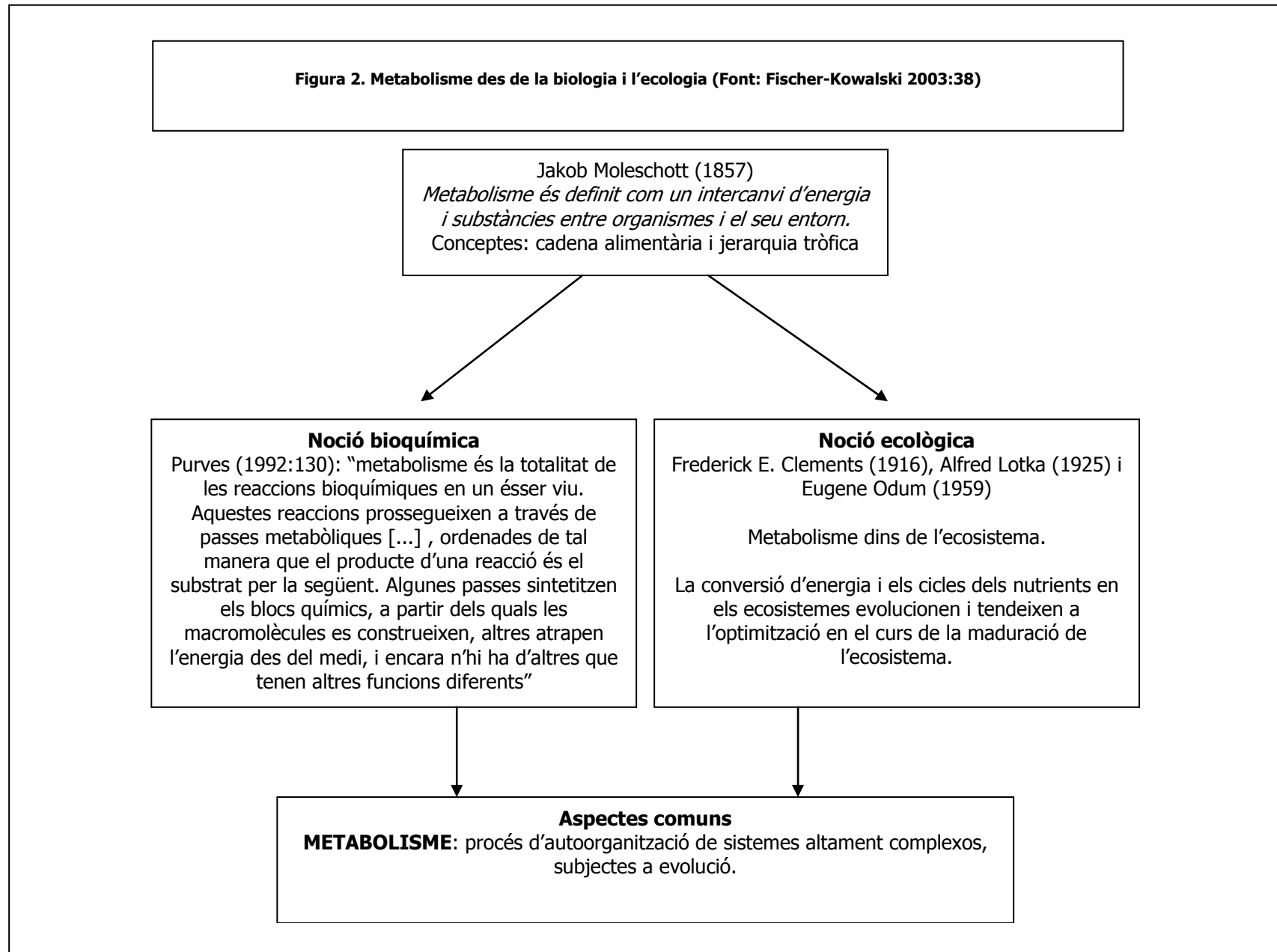
L'austríaca Marina Fischer-Kowalski (2003), una de les principals investigadores sobre aquest tema, diferencia tres episodis o fases per tal d'explicar l'evolució o progrés de la noció de metabolisme socioeconòmic. La primera fase es pot establir a mitjans segle XIX, amb el desenvolupament de les ciències naturals i de la física i l'adopció d'interpretacions evolucionistes. Aquesta fase coincideix amb el que Martínez-Alier (1995) anomena els principis de l'economia ecològica amb figures com les de S. Podolinsky, F. Soddy i P. Geddes. La segona fase és deutora d'aquells primers inicis, i no serà més que la seva continuació. I, la darrera fase, és la que Fischer-Kowalski (2003) nomena com la dels pioners del metabolisme socioeconòmic i cronològicament la situam a finals dels anys 1960. Nogensmenys, cal tenir present que aquests precedents científics han estat marginals, malgrat molts dels científics que l'han proposat han estat figures eminents dins de la ciència del segle passat. Fins i tot, alguns d'ells han estat guardonats amb el premi Nobel, com per exemple el cas de Soddy que fou guardonat amb el Nobel de química al 1921. Emperò, les seves aportacions al respecte de les qüestions econòmico-ecològiques han restat gairebé en l'oblit, de no ser per la tasca investigadora i divulgadora que han dut a terme alguns investigadors com per exemple Martínez-Alier i Schlüpmann (1991).

*a) El metabolisme des de la biologia i les ciències naturals.*

El concepte de metabolisme, essencialment un concepte biològic, fa referència als processos interns dels éssers vius. Els organismes vius mantenen un flux constant de materials i energia amb el seu medi ambient que els permet mantenir-se en funcionament, és a dir vius. El procés metabòlic permet als organismes créixer i reproduir-se. L'aparició d'aquest concepte es remunta a mitjans del segle XIX, amb la figura del fisiòleg Jacob Moleschott (1822-1893) qui descrivia el metabolisme com l'intercanvi de matèria entre un organisme i el seu entorn (Moleschott, 1852), més que la conversió bioquímica, acceptada avui en dia que fa referència a

les reaccions i processos físico-químics que tenen lloc dins les cèl·lules. Segons Purves (1992:113), en la tasca de "sostenir els processos de la vida, cada cèl·lula desenvolupa milers de reaccions bioquímiques cada segon. La suma de totes les reaccions biològiques constitueixen el metabolisme". En les reaccions metabòliques, els materials crus que són obtinguts del seu entorn es converteixen en blocs de proteïnes i d'altres components únics dels organismes. Per tal de mantenir-se, els organismes vius aniran reemplaçant els materials emprats per d'altres de nous. A més, durant els processos anteriorment descrits, aquests organismes vius continuen creixent i es reproduïxen, el que conformen dues activitats que requereixen la continuada formació de macromolècules. Beck et al. (1991:175) exposen els següents processos que formen part del metabolisme: en primer lloc, inclou tots els processos químics a través dels quals el menjar i els seus derivats es desfan per tal de produir nous blocs i energia, conegut com a *catabolisme* (fase degradativa); en segon lloc, inclou tots els processos químics a través dels quals les cèl·lules i teixits són produïts, conegut com a *anabolisme* (fase biosintètica); i finalment, inclou tots els mecanismes regulatoris que governen els sistemes intricats.

L'aplicació del concepte del metabolisme per l'anàlisi dels ecosistemes ha estat més controvertit. Aquest debat es remunta a Frederic Edward Clements (1916) i posteriorment a Alfred J. Lotka (1925). Aquests autors, entre d'altres, encetaren el debat presentant una postura holística i organicista, que seria recollida posteriorment per prestigiosos ecòlegs com Eugene P. Odum (1973) i Ramon Margalef (1998) entre d'altres ecòlegs que proposaven l'anàlisi del metabolisme a cada nivell biològic. El debat, a l'actualitat, rau en el fet de veure si hi ha mecanismes de control, cicles d'informació, mecanismes evolutius que funcionen a l'ordre de magnitud ecosistèmic i no en el dels organismes. Eugene P. Odum (1969), fent referència a Lotka (1925), va establir que les comunitats biòtiques i els ecosistemes tenen una sèrie de propietats que els permeten optimitzar l'ús de nutrients i d'energia. Per exemple, i des d'una visió ecosistèmica, en analitzar els metabolisme dels aucells hauríem de contemplar els materials que aquests ingereixen però també els que empren per a la construcció dels seus nius, que constituïran una part important del seu metabolisme, és el que Lotka (1925) enuncià com a *metabolisme exosomàtic* front a l'*endosomàtic* del que s'havia ocupat fins aleshores la biologia i la bioquímica. Si s'analitza el metabolisme dels aucells des de la seva noció estàndard, aquella part externa del seu metabolisme no serà mai comptabilitzada. En extensió a la proposta de Lotka (1925), Fischer-Kowalski (1998) diu que el concepte de metabolisme s'ha d'estendre per comptabilitzar els fluxos de materials i d'energia, així com les transformacions a ells associades més enllà del catabolisme i l'anabolisme de les cèl·lules.



*b) El metabolisme des de les ciències socials.*

Si el desenvolupament de les ciències naturals a finals de segle XIX i principis del XX ja entren a matissar detalladament les nocions del metabolisme, aprofundint fins i tot en la seva ampliació a nivells d'organització superior com són els ecosistemes, és d'esperar que a la llum d'aquestes propostes procedents de la biologia s'estenguin a l'estudi de la societat humana. Així, resulta clar que els humans, com éssers vius que són, tenen un metabolisme. M. Fischer-Kowalski (1998) diu que el fet que els humans siguin animals socials, amb habilitats per cooperar i comunicar-se, ha permès resoldre el metabolisme, com molts altres assumptes, de forma col·lectiva. La societat tendirà a organitzar-se per tal de cobrir el seu metabolisme. Emperò, en cas d'haver-hi un excedent aquest rarament serà processat mitjançant les cèl·lules de l'organisme humà. El concepte de metabolisme, provinent de la biologia, pot ser traslladat als sistemes socials, *oikos* humans, que converteixen els materials en manufactures i serveis, i aquests en residus. La mirada cap a les interaccions entre la naturalesa i la societat com una qüestió d'intercanvi físic de materials es remunta als principis de l'economia ecològica que Martínez-Alier i Schlüpmann (1991) detallen excel·lentment en el seu llibre: *La economía y la ecología*.

Martínez-Alier (2003) en un recorregut al concepte de metabolisme social, recorda que aquest es remunta a 150 anys enrere, moment en que hi havia un major diàleg entre les disciplines científiques, o el que Otto Neurath definia com a *orquestració de les ciències*. Els primers que aplicaren la noció de *metabolisme* a la societat, emprant el terme *Stoffwechsel*, foren Marx i Engels (1976:283) segons els quals: "el treball és, abans de tot, un procés entre l'home i la natura, un procés pel qual l'home mitjançant les seves accions, modera, regula i controla el metabolisme entre ell i la natura". Per ells, en el treball, l'activitat humana amb l'ajuda dels instruments del treball efectua una alteració en els materials treballats, desapareixent el procés en el producte per convertir-se llavors en valor d'ús. El *Stoffwechsel* de Marx i Engels estava fortament influenciat per l'obra del fisiòleg Moleschott (1852) amb les seves aportacions al respecte de les jerarquies tròfiques; i també dels fundadors de la química agrícola, Liebig a Alemanya i Boussingault a França.

Martínez-Alier i Schlüpmann (1991) apunten un fet que cal tenir en compte, i és que els anys en que Marx i Engels escriviren les seves obres, foren els anys dels grans avanços en les ciències naturals i en la física. Aspectes que sens dubte influïren en la seva obra. Ara bé, Martínez-Alier (2003) apunta que els punts essencials de la teoria marxista es centraven en els conflictes entre el treball i el capital, deixant de banda un aspecte tan important i ja evident al seu temps com el dels conflictes socioecològics. Uns conflictes que el metge ucraïnès Podolinsky va tenir en compte i que analitzà en els balanços energètics de l'agricultura fins el punt de desenvolupar una teoria energètica del valor en base a la llei de l'entropia. Una proposta que, segons Martínez-Alier i Schlüpmann (1991), fou ignorada per Engels i Marx. Tello et al. (2003) apunten el fet que Marx i Engels introdueixen la qüestió del metabolisme, entre moltes d'altres coses, emperò que la teoria del valor-treball els lligava als economistes lliberals dels seus temps, i a més el seu esquema dialèctic hegelianista els induí a confiar cegament en el creixement de les forces productives i a considerar un procés històric inexorable cap la destrucció de les condicions d'origen espontani de l'intercanvi entre l'ésser humà i la natura, fent que es tallassin les possibilitats de considerar la qüestió ambiental en les tradicions marxistes posteriors. A la recent obra de John B. Foster (2004) sobre l'ecologia de Marx, s'elabora una detallada anàlisi de l'obra de Marx respecte a les relacions entre la teoria marxista i la consideració de la naturalesa, on es sosté que és la visió des del materialisme de Marx la que permetrà analitzar els conflictes ecològics lluny de les visions romàntiques vers la naturalesa que eren predominants en aquells temps.

No obstant, Martínez-Alier i Schlüpmann (1991) entenen que la noció del metabolisme exposada per Marx restaria més aviat en un estadi metafòric, sense que s'empràs efectivament com una eina analítica per la comprensió del funcionament de la societat capitalista industrial, lligant amb la noció del procés d'acumulació capitalista com aquell d'apropiació i extracció de la riquesa de la natura. En canvi, la teoria econòmica marxista es formularà, i contribuirà en la seva formulació, en la noció del valor-treball dels clàssics ja desvinculada d'altres interpretacions més organicistes (i més materialistes en sentit biofísic) de l'economia (Naredo, 2003). La polèmica entre Marx i Engels amb Podolinsky pot donar una idea del tractament que donaren aquells a aquestes qüestions, al temps que permet desmitificar el fet que tan sols hi

havia preocupacions burgeso-romàntiques respecte les qüestions que afectaven a la degradació de la naturalesa (Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991; Naredo, 2003).

Julius Robert Mayer (1845) a "el moviment orgànic i la seva relació amb el metabolisme", va estendre el concepte de metabolisme des de l'àmbit dels materials al de l'energia. Aquesta proposta fou rebutjada pels pioners de la química agrícola i no fou aplicada fins l'aportació de Podolinsky (1880) que publicà el primer treball sobre el flux d'energia en l'agricultura partint de les lleis de la termodinàmica, essent el principal antecedent dels balanços energètics de l'agricultura que trobarem posteriorment a William F. Cottrell (1955), Howard T. Odum (1971) o David Pimentel (1973), entre d'altres. Les idees de Podolinsky estaran al darrera del concepte EROI (Energy Return On Energy Input) o taxa de retorn energètic que serà el rendiment energètic d'un input d'energia, i que desenvoluparan els deixebles de Howard T. Odum<sup>48</sup>.

Al segle XIX tenim entre les aportacions més destacables la realitzada per Herbert Spencer (1862) qui establia que el progrés social i les diferències entre comunitats estaven lligades a la quantitat d'energia disponible, donant l'excedent energètic la possibilitat d'un desenvolupament i diferenciació social, que permetrien el desenvolupament de les activitats culturals un cop es tenen cobertes les necessitats vitals. Wilhelm Ostwald (1909), que pot ser considerat com a precursor de l'antropologia ecològica de Leslie A. White (1943), i fent menció a la segona llei de la termodinàmica, establia que la minimització de la pèrdua d'energia lliure era l'objectiu de cada desenvolupament cultural. Ostwald que era ja conscient de la limitació dels recursos energètics fòssils proposà orientar la humanitat cap a una economia solar. Així mateix, Otto Neurath (1882-1945) del Cercle de Viena, defensava una economia democràticament planificada basada en la comptabilitat física d'energia i materials i, a més, va introduir la idea de la incommensurabilitat de certs aspectes de la vida econòmica. Max Weber (1909) rebutjà aquestes propostes titllant-les d'arrogants, dominades per la influència de les ciències naturals front a les històriques.

Una figura important és la de Patrick Geddes (1884), que pot ser considerat com a precedent de l'ecologia urbana o regional. Geddes va proposar realitzar una taula input-output en termes físics, a partir del model del *Tableau Economique* del fisiòcrata F. Quesnay on es comptabilitzarien les fonts d'energia i materials emprats; posteriorment els recursos i l'energia es transformaran en productes a través de tres etapes (extracció, manufactura, transport i comerç) i entre cada etapa es produeixen unes pèrdues (outputs) que haurien de ser comptabilitzades; i finalment, el producte final podria resultar ser sorprenentment petit en comparació al conjunt total dels inputs. El producte final no era un valor afegit, ans al contrari era el valor residual de l'energia i materials que havien estat disponibles i havien estat emprats al principi, un cop passades les tres etapes (Martínez-Alier, 2003). Fischer-Kowalski (1998) exposa que Patrick Geddes pot ser considerat com un dels pioners del concepte de metabolisme socioeconòmic aplicat a una escala regional, una mena de geografia econòmico-ecològica.

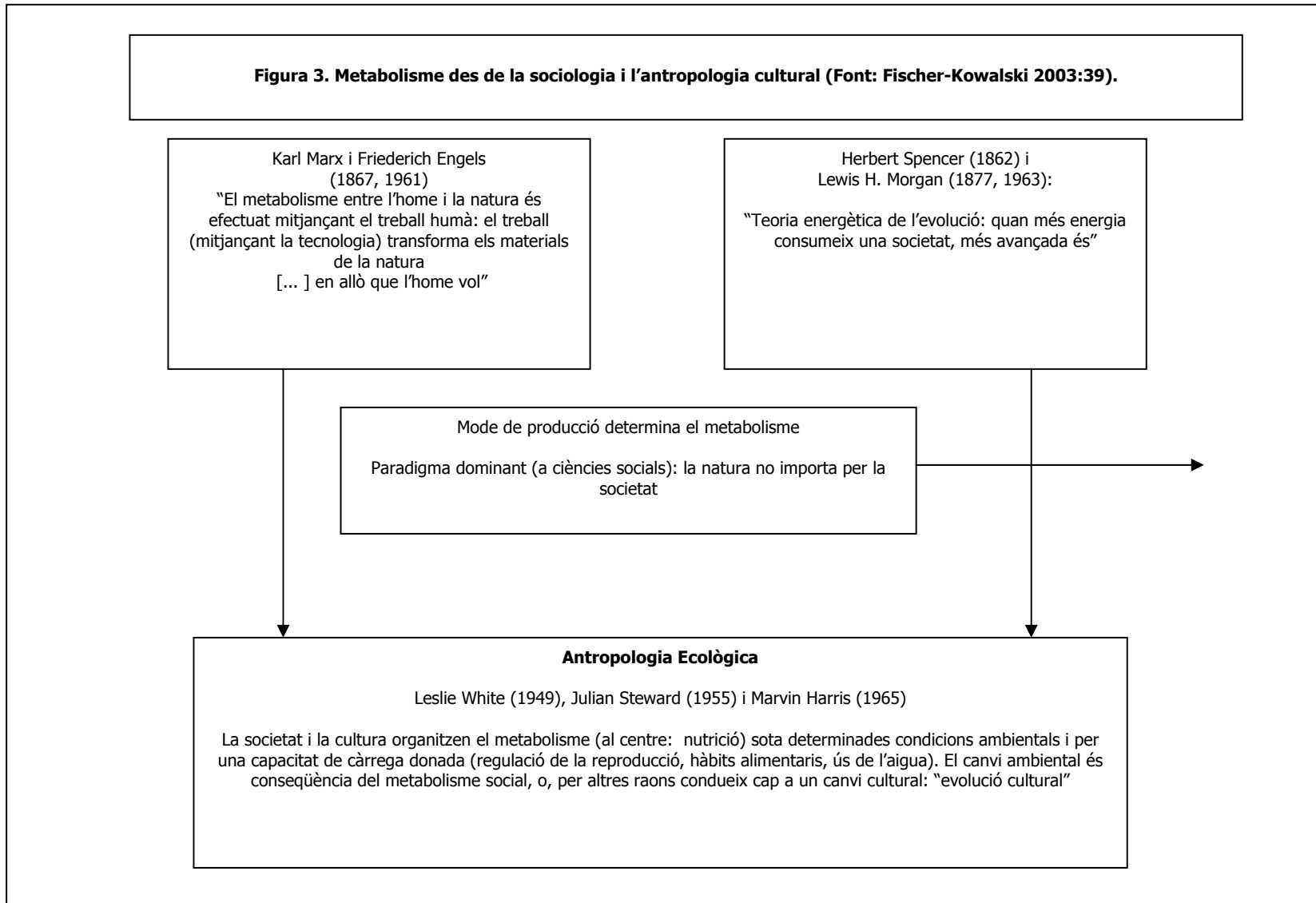
Un dels camps on l'estudi del metabolisme socioeconòmic ha estat notable ha estat el de l'antropologia, en concret l'antropologia ecològica<sup>49</sup> que es desprèn de l'antropologia cultural. Els inicis d'aquesta antropologia ecològica els podem datar amb l'obra de Lewis H. Morgan (1877) *Ancient Society*. L'antropologia ecològica ha tingut un dels seus exponents més destacats en la figura de Leslie White (1949) que presentà i recuperà l'interès per l'energètica, argumentant que el nivell d'evolució d'una societat podia ser avaluat matemàticament, a partir del seu ús energètic. Orlove (1980) en una revisió de l'antropologia funcionalista defineix com a "neofuncionalistes" a Marvin Harris (1977) i Andrew Vayda i Roy Rappaport (1968). Aquests analitzen l'adaptació dels grups humans, no com una qüestió d'èxit individual i genètic, sinó com una qüestió cultural. Segons aquesta tradició, unes determinades condicions ambientals fan que les necessitats metabòliques es traslladin a unes pràctiques culturals específiques. Es poden plantejar tant problemes teòrics com pràctics en aquesta línia de treball, com per exemple el de quina ha de ser la unitat d'anàlisi ideal. Marina Fischer-Kowalski (1998) apunta que aquesta tradició científica ha preparat als antropòlegs culturals per estar entre els primers científics socials per participar activament en les discussions sobre els problemes ambientals de la civilització industrial com va ser la contribució de Rappaport (1971).

<sup>48</sup> Per veure un detallat treball sobre l'evolució del concepte de metabolisme energètic es imprescindible el fabulós treball de Martínez-Alier i Schlüpmann (1991). També es poden consultar els articles de Rosa (1988), Haberl (2001).

<sup>49</sup> Per veure un recorregut de l'Antropologia Ecològica es pot consultar l'article de Orlove (1980) "Ecological Anthropology" a *Annual review of anthropology*, 9, pp.235-273.

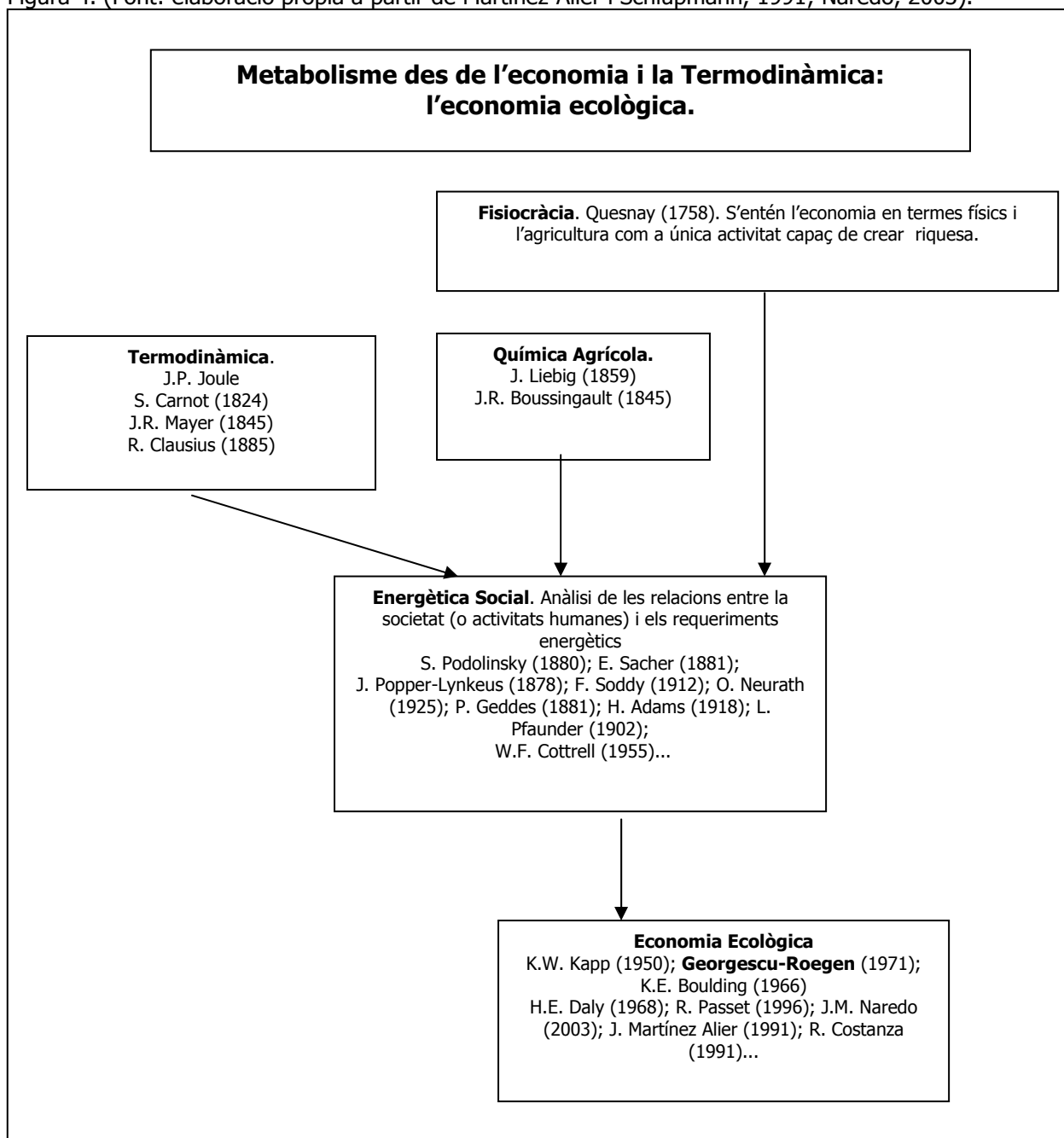
En canvi, Fischer-Kowalski (1998) es lamenta del fet que les qüestions relatives al metabolisme socioeconòmic quedessin marginades en el desenvolupament de la sociologia. És més, apunta el fet que des les línies de l'Escola de Sociologia de Xicago i amb l'aparició del que, aparentment, havia de ser una prometedora branca com la de "l'ecologia humana", aquesta es construï obviant l'ecologia o condicions físiques i es convertí en una corrent reaccionària que es sustentava en reduccionismes biològitzants (p.ex. competència, selecció natural, especialització, etc) per tal d'explicar el comportament de les societats capitalistes. Fischer-Kowalski (1998) apunta que els sociòlegs francesos Michel Foucault i Pierre Bourdieu, així com l'alemany Norbert Elias convidaven a contemplar o incorporar aquelles velles qüestions metabòliques, cosa que no han fet els grans teòrics socials com Anthony Giddens.





A la figura 4 hem intentat elaborar, a *grosso modo*, una relació cronològica del que podríem dir els orígens de la termoeconomia i/o economia ecològica. Nogensmenys, tal i com han exposat amplament Martínez-Alier i Schlüpmann (1991), així com Naredo (2003), els orígens i fonaments de l'economia ecològica s'han de cercar precisament en l'orquestració de les ciències, essent la procedència dels seus predecessors molt diversa. No obstant, els "padrins" de l'economia ecològica mantindran un diàleg entre diferents disciplines, emperò amb una notable presència de científics del camp de les ciències naturals que alhora ho eren de les socials, tal com foren F. Soddy, S. Podolinsky o P. Geddes. El pioner de la disciplina de l'economia ecològica el trobarem en Georgescu-Roegen, qui en el seu llibre sobre la llei de l'entropia i el procés econòmic qüestiona els fonaments de la ciència econòmica, i també els de la civilització urbano-industrial (Georgescu-Roegen, 1996 [1971]), i que per reconduir el divorci entre el procés econòmic i la Biosfera proposava un projecte bioeconòmic.

Figura 4. (Font: elaboració pròpia a partir de Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991; Naredo, 2003).

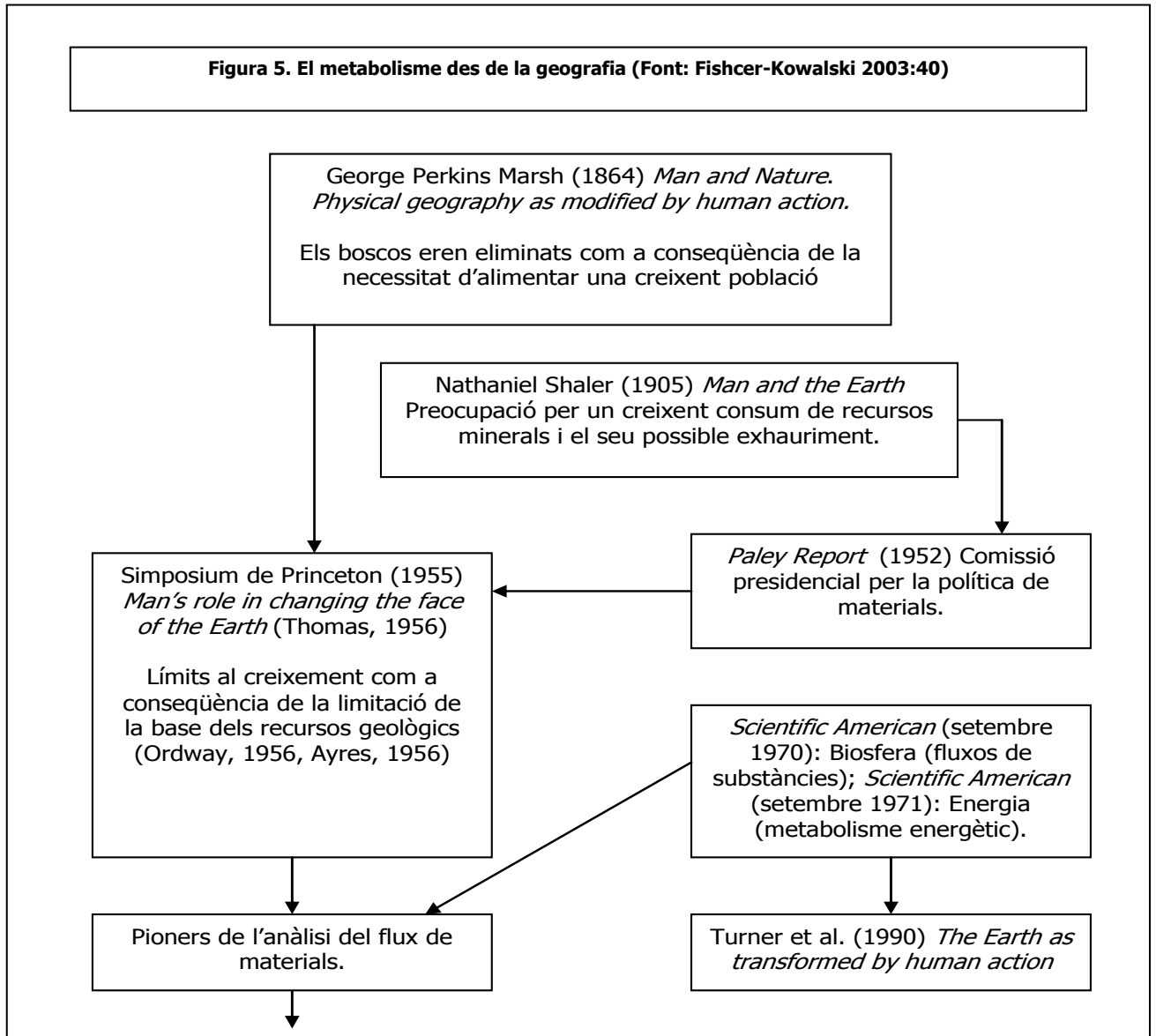


En el camp de les ciències de la Terra (geografia i geologia) hi ha hagut algunes aportacions en el desenvolupament del metabolisme socioeconòmic. En els orígens tenim la contribució de George Perkins Marsh (1864) qui va introduir la moderna noció de l'home com a agent transformador de la natura, o el que és el mateix els impactes induïts per l'activitat humana. Emperò, fou Shaler (1905) qui presentà la preocupació per l'abusiu consum de recursos naturals i el possible exhauriment dels recursos minerals, en analitzar llargues sèries temporals a partir de l'ús dels recursos minerals per part de les diferents civilitzacions. Aquesta idea de l'home com a agent geogràfic serà present en nombrosos autors, culminant en el Simposi de Princeton del 1955: *Man's role in changing the face of the Earth* (Thomas, 1956). Samuel H. Jr Ordway (1956), que participà en el simposi, a partir de l'informe realitzat per la "President's Material Commission" (1952) –conegut com a l'Informe Paley–, establia un consum de matèries primeres per càpita de 18 Tm als EUA i expressava la seva preocupació per l'exhauriment de materials, esdevenint aquest en un problema d'escala global. Així Ordway (1956: 988) exposava que: "si totes les nacions del món haguessin d'assolir el mateix nivell de vida que el nostre [EUA], els requeriments de materials resultants serien sis vegades el consum present". Aquesta pot ser considerada una primera aportació al debat als "límits al creixement". Pel que fa a la qüestió dels materials, en aquell Simposi també cal destacar l'aportació de D.H. McLaughlin (1956) sobre l'excessiva dependència de l'home sobre la base dels recursos minerals que han estat acumulats a l'escorça terrestre durant llargs processos de concentració, tot recordant que els jaciments minerals una raresa de la Biosfera. A la proposta de Ordway al Simposi de Princeton, se li han d'afegir d'altres rellevants com serà la feta per Eugene Ayres (1956) i Charles A. Scarlot (1956) que analitzaven el metabolisme energètic. Ayres (1956) en l'anàlisi de l'era dels combustibles fòssils, establí ja el "peak oil" pels EUA a l'any 1965 i a la resta del món pel 1985, evidentment no incorporen l'efecte tecnològic però contribuï a definir la problemàtica de la dependència de l'economia vers el combustibles fòssils. Scarlot (1956) analitzà els usos energètics i les seves limitacions, proposant l'expansió de l'ús de l'energia solar, però també de la fusió nuclear.

El metabolisme socioeconòmic, encara que no amb aquests termes concrets, és un dels temes centrals d'aquell simposi encapçalat pel geògraf Carl O. Sauer, encara que com recorda Fischer-Kowalski (1998) aquelles aportacions es concentraren en el vessant dels inputs i no tant en el dels outputs. Cal recordar, no gensmenys, que aquell simposi incorporà dos aspectes que han esdevingut claus en la comprensió de l'impacte de l'espècie humana sobre la Biosfera i que han rebut la definició de "canvi global" (transformació dels ecosistemes o la colonització de l'espècie humana del territori amb la seva transformació; i l'anàlisi del metabolisme social) que seran tractats com a tal i de forma extensa per primera vegada al número monogràfic de la revista *Scientific American*, i un any després a la mateixa revista es dedicarà un número monogràfic al metabolisme socioeconòmic (vol.224 núm.3, 1971). A finals dels anys 1970, el geògraf alemany, Ernst Neef (1969) exposà explícitament que el metabolisme entre la societat i la natura era un tema central de la geografia. En el camp de la geografia hi ha hagut alguns autors (Stoddart, 1965; Saushkin i Smirnov, 1968; Hagget, 1988) que han intentat transcendir els temors al respecte de les metàfores biològiques com la del metabolisme socioeconòmic, defensant l'utilització de l'ecosistema com a model. Del que resultaria la noció de geosistema i en el que es podrien analitzar, entre d'altres, els fluxos de materials i energia de les societats i les transformacions territorials associades. Lamentablement, aquesta línia analítica ha estat molt minoritària dins de la geografia i finalment ha quedat relegada, bàsicament, dins del caixó de l'anomenada geografia física, d'acord amb la tradicional divisió cartesiana del món científic, desvinculada de l'anàlisi sociopolític propi d'un enfocament més integrador. En canvi l'estudi de l'activitat econòmica i les relacions entre els humans i els ecosistemes han quedat, en termes generals, fora d'aquest plantejament analític.

Hooke (1994, 2000) i Douglas i Lawson (2002) són exponents clars de la tradició dins de la geologia i la geografia, que interpreta l'acció de les persones en la transformació de la superfície terrestre, entenen aquestes com un agent geomorfològic, i potser l'agent geomorfològic més important. Naredo i Valero (1999) en la seva anàlisi planetari confirmaven que a hores d'ara, l'home (i la dona) són els agents geomorfològics més importants. Douglas i Lawson (2002) respecte de la conca de Besaya, a Cantàbria, exposen com el material excavat per les activitats mineres era de 13,9 milions de Tm i els materials remoguts per la urbanització i infraestructures de 4,2 milions de Tm, mentre que el riu tan sols transportava 0,07 milions de Tm de sediment per any. Per fer-nos una idea de l'acció geomorfològica de l'espècie humana al

llarg de la història ens podem remetre a Hooke (2000:845) segons el qual: "tota la terra i roques remogudes en els 5000 anys passats serien suficients per construir una serralada de 4000 metres d'altitud, 40 km d'amplada i 100 km de longitud".



### 5.3.2. Els pioners del metabolisme socioeconòmic i/o industrial: l'etapa nord-americana.

Segons Fischer-Kowalski (1998) a la dècada dels 1960 a l'hora de tractar la societat industrial hi ha un cert desinterès, al sí de les ciències socials, per incorporar les qüestions ambientals. Malgrat la novadora aportació, al debat científic sobre l'impacte humà sobre la natura del Simposi de Princeton no és fins a mitjans dels 1960 en que es produeix un gir científic important, especialment als EUA, apareixent tota una sèrie de noves aproximacions des de les ciències naturals, i vinculades amb les ciències socials, que analitzarien les connexions entre les activitats humanes i la Biosfera. Cal recordar, que les aportacions anglosaxones per ser les més difoses són les més conegudes, però que en altres indrets com és en el cas de l'òrbita soviètica hi va haver interessants aportacions que malauradament no tendrien la mateixa repercussió i que encara esperen el seu reconeixement i divulgació.

Un dels primers intents de fer operatiu el concepte de metabolisme socioeconòmic, fou el de Abel Wolman (1965), que ja havia participat al Simposi de Princeton (1955), qui realitzà

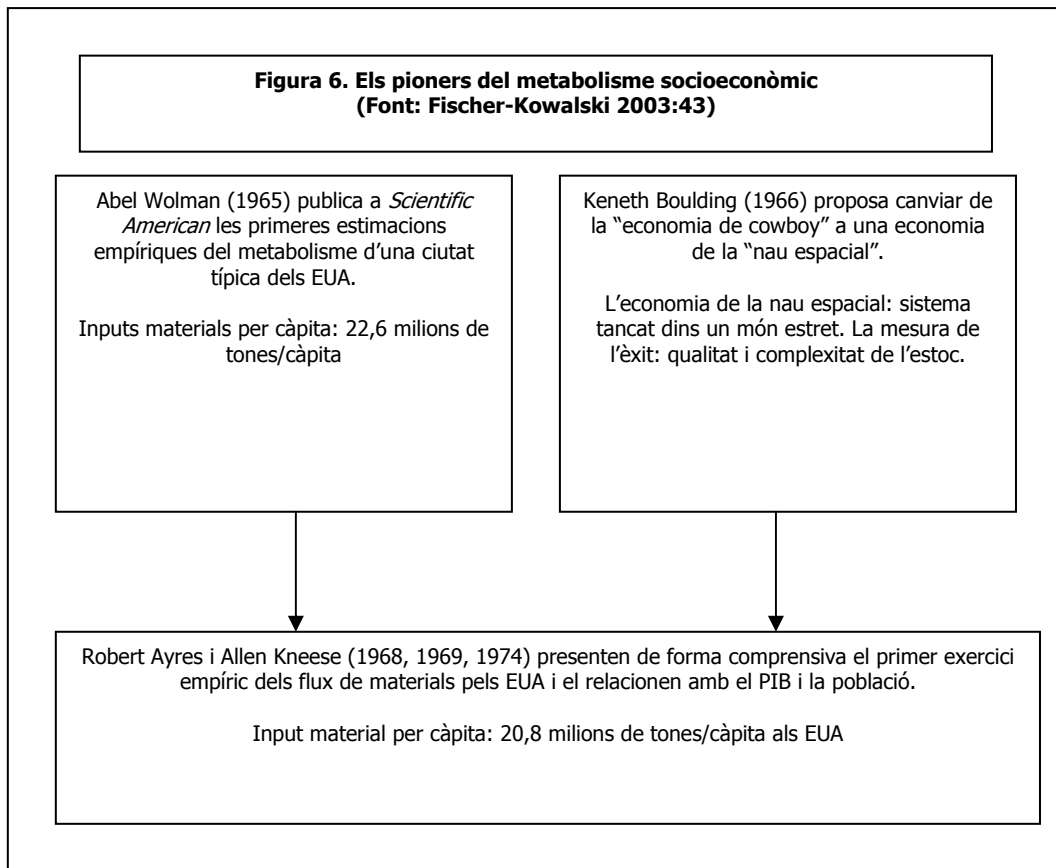
un estudi del metabolisme d'una ciutat típica dels EUA d'un milió d'habitants. Per Wolman (1965:179) "els requeriments metabòlics d'una ciutat poden ser definits com els materials i béns que es necessiten per sostenir els habitants d'una ciutat a casa, al treball [...] El cicle metabòlic no es completa fins que els residus de la vida diària han estat eliminats o dipositats amb un mínim de molèstia i perill". Un altre treball pioner és el de Boyden et al. (1981) que analitzaren el metabolisme de Hong-Kong, concentrant-se especialment en desvetllar la dieta dels seus habitants que podríem definir com a occidentalitzada tant per l'aport calorífic com per la producció de residus, respecte de la resta de xinesos.

El físic Robert Ayres i l'economista Allen Kneese (1969)<sup>50</sup> presentaren conjuntament en l'article *Production, consumption and externalities* el que serà la principal base teòrica i metodològica de les anàlisis dels fluxos de materials i on presentaren una primera anàlisi del flux de materials pels EUA entre els anys 1963 i 1965. Aquells autors, que podríem dir que provenen intel·lectualment dels autors que es movien ja en aquells temps entre la termodinàmica i l'economia com Georgescu-Roegen. La proposta de Ayres i Kneese (1969) anirà més enllà de l'anàlisi dels inputs i proposaran analitzar la qüestió de la contaminació des del balanç de materials, entenent-la com un producte obvi del procés econòmic al que defineixen com a *disservei*, i que a partir del balanç de materials es podrien, al manco observar, la contaminació a partir dels inputs i no centrant-se tan sols en els outputs tal com esgrimeixen la major part de les polítiques actuals. Els autors sostenien que "en una economia que és tancada (sense importacions ni exportacions) i on no hi ha acumulació neta d'estocs (planta, equipaments, edificis residencials), la quantitat de residus inserits al medi natural ha de ser aproximadament igual al pes dels combustibles bàsics, fusta i matèries primeres que entren als sistemes de producció i processament, més l'oxigen agafat de l'atmosfera" (Ayres i Kneese 1969:284).

Streibel (1990) fa referència a un estudi publicat a Moscou al 1974 realitzat per Gofman sobre el metabolisme material de la Unió Soviètica, essent aquesta una mostra del desconeixement que tenim d'algunes de les aportacions fetes fora de l'òrbita eruoatlàntica i que quasi coetàniament realitzen un estudi, encara que metodològicament diferent, conceptualment molt semblant al elaborat per Ayres i Kneese (1969) sobre el metabolisme dels EUA i que seria revisat al 1974 (Kneese et al., 1974). Fischer-Kowalski (1998) es lamenta que malgrat a inicis dels anys 1970 ja hi havia un fort desenvolupament teòric i metodològic, amb un resultat empíric força destacables, van ser necessaris uns altres 20 anys per a que el paradigma del metabolisme socioeconòmic fos reconegut i es difongués amplament.

---

<sup>50</sup> Aquest article seria revisat per Kneese et al. (1974)



Als anys 1970, a la llum de la crisi energètica s'encetà un debat que girarà en torn a l'escassetat de recursos energètics i materials per tal que la humanitat pogués continuar: el debat dels *límits al creixement*. A més, les cada cop més evidents senyals de deteriorament ecològic, amb una important reflexió científica amb les obres de Georgescu-Roegen (1971 [1996]), Kneese et al. (1970) o de Meadows et al. (1972), entre moltes altres, feu que les qüestions socioambientals entrin de ple dins de les institucions del poder polític internacional, encetant el que hem definit anteriorment com a *ecocràcia*.

Nogensmenys, la solució a aquella situació ja cap a finals dels 1970 donen senyals d'una resolució cap a la reducció de la intensitat en l'ús de materials i energies per part de les economies industrials dels països centrals, que possibilitaven les noves regles del joc econòmic internacional (i.e. deslocalització d'activitats exigents en recursos naturals i canvis en la valoració dels recursos naturals, amb l'inici dels "20 anys de petroli barat" derivats de la geopolítica i de la geoeconomia del RDWS) i que donarien lloc al que s'ha definit com a **desmaterialització**. Un concepte que ja es troba al llibre de Malenbaum (1978) *World demand for raw materials in 1985 and 2000*. Malenbaum (1978) desenvolupà el concepte Índex d'Intensitat d'Ús (IIU) que mesura la quantitat de tones de materials consumits en relació a l'ingrés nacional o PIB. Aquest indicador, pot resultar interessant per tal de fer un seguiment sobre l'ús de materials respecte de l'activitat econòmica en base a la magnitud agregada monetària i per tal de fer comparacions i anàlisi espacials i temporals. Emperò, tal com Stephen Bunker (1996:84) ens recorda acertadament, "abans de cantar la victòria de la desmaterialització, s'ha de comptar físicament el volum absolut de matèries primeres". Malenbaum exposava que l'ingrés era el factor explicatiu del perquè de la desmaterialització, així plantejava unes etapes evolutives cap a una societat desmaterialitzada que aniria des de l'agricultura fins a la terciarització, en la que s'assoliria la situació ideal "desmaterialitzada" en que suposadament es desvincularia el creixement econòmic del substrat biofísic, tot recordant aquella corba en forma de U invertida representada per la Corba de Kuznet Ambiental (CKA). Emperò, el que Malenbaum no deia era que aquella situació seria viable sempre i quan es desplaçessin les activitats més exigents en recursos naturals a les perifèries del sistema economia-món; i aquells països s'haurien de situar, tal com ha exposat Naredo (2006), a la part alta de la "corba del notari", tot especialitzant-se en les tasques de gestió, direcció i

comercialització, a més del maneig i control de les finances globals i els majors exèrcits del món.

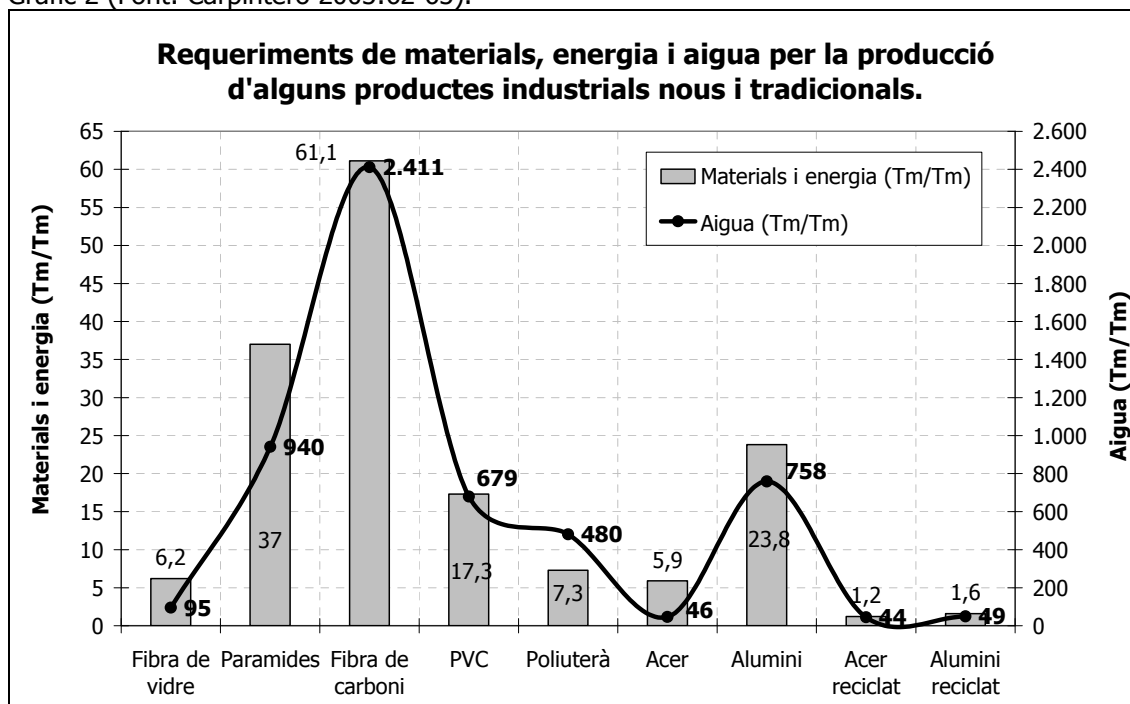
En un primer moment la qüestió de la desmaterialització es centrava, i ocupava, únicament de la reducció relativa del consum de recursos per unitat de PIB, a les economies occidentals cada cop més terciaritzades, per tant, es complien els presagis en aquest sentit de la desmaterialització, ja que per una banda es traslladaven a d'altres regions les activitats més exigents en recursos i per una altra banda en fer l'anàlisi en termes relatius per unitat de PIB els valors resultants semblaven ser del més positiu ja que per una banda s'incrementava el PIB degut a la preponderància d'activitats de major valor afegit i a la menor exigència directa dels recursos naturals. Cleveland i Ruth (1999) en una anàlisi exhaustiva sobre la polèmica de la desmaterialització, intentaran tancar l'assumpte al respecte de les "confusions intencionades" i elaboraren una distinció important entre la **desmaterialització relativa o dèbil** i la **desmaterialització forta o absoluta**. La primera serà aquella que suposa un descens en els requeriments materials i energètics per unitat de PIB, mentre que la segona suposa una reducció absoluta en els materials i energia que una economia determinada empra.

A finals dels anys 1980, la discussió sobre la desmaterialització es bifurcà en dues direccions: per una banda, la qüestió de la desmaterialització es va dur a l'àmbit de la contaminació, intentant demostrar com el creixement econòmic no només consumia menys recursos sinó que a més generava menys contaminació, donant lloc a la polèmica sobre la CKA (Corba de Kuznets Ambiental) (Ekins, 1997); i per l'altra banda, i degut al debat sobre la (in)sostenibilitat planetària, i en l'àmbit dels organismes internacionals com NU o la OCDE, es generaren interessants debats en torn a la realitat biofísica, apareixent i amb força l'economia ecològica (institucionalitzada), l'ecologia industrial i el concepte de metabolisme industrial.

El debat sobre la desmaterialització de l'economia (*decoupling* o *delinking*) és un debat que està en alça als nostres dies en que després de més 30 anys de polítiques ambientals es pretenen donar senyals dels seus bons resultats. De Bryun i Opschoor (1997) conclouen que en comptes de parlar d'uns comportaments de l'economia respecte dels materials representat per la corba en forma de "U" invertida, o Corba de Kuznet Ambiental (CKA), la representació que millor expressa la relació entre el procés econòmic i la seva base material ve donada per una corba en forma de "N". Aquesta corba en forma de "N", ve explicada per un període desmaterialitzador seguida per una procés rematerialitzador. Segons De Bryun (1999) ni el canvi tecnològic ni l'estructural han servit com a explicacions principals dels canvis entre la relació entre ingrés i ús de materials i energia. En temps de canvi (radical) en els paradigmes tecnològics i institucionals, les intensitats comencen a caure ràpidament i els requeriments de materials disminueixen, al manco fins al moment en que l'economia s'estabilitza de nou al voltant d'un nou punt atractor. El procés de rematerialització, així, continuarà fins al moment que un nou xoc canvii de nou la relació cap a una altra direcció. Així, desmaterialització i rematerialització solen ser dos fenòmens successius en la trajectòria dels fluxos de materials en les economies industrialitzades.

Hubacek i Giljum (2003) exposen que les economies industrials poden disminuir la seva càrrega material, és a dir es poden anar desmaterialitzant, mitjançant dues estratègies: una primera és que es substitueixi la càrrega material per una major càrrega tòxica, és a dir per materials de menor pes però major toxicitat; i la segona per la via de deslocalitzar les activitats industrials intensives en materials i energia. Aquestes estratègies estan al darrera del que es coneix com a **transmaterialització**, terme introduït als 1980 (Larson et al., 1986; Wadell i Labys, 1988) i que ve donada per la substitució de materials amb l'objectiu de disminuir la base material. Però, sovint, aquest canvi material oculta increments de materials associats o bé la càrrega tòxica dels materials. Així, la substitució de minerals metàl·lics per altres menys pesats com per exemple el PVC no significa exactament una reducció de la càrrega material tal com es pot observar al gràfic 2.

Gràfic 2 (Font: Carpintero 2003:62-63).



Óscar Carpintero (2003) en analitzar els costos ambientals del sector serveis i la nova economia, desvetlla interessants qüestions que lluny de ser noves es remunten al que ja va saber veure l'economista William Stanley Jevons, a Gran Bretanya al segle XIX, i que es coneix com a la **paradoxa de Jevons**. Aquesta paradoxa no és més que el que es coneix també com a **efecte rebot** i explica el perquè després de guanys en eficiència, en comptes de disminuir la càrrega material, aquesta es dispara. L'explicació general a aquest efecte rebot ve donada pel fet que en millorar l'eficiència tecnològica, es redueixen els costos de producció, la qual cosa condueix a un descens del preu, i per tant, a un augment de la demanda i del consum. Aquest efecte rebot, vendria explicat també pel que es coneix com a "obsolescència planificada" dels productes, els quals tenen cada cop una vida útil més baixa<sup>51</sup> (Carpintero, 2003).

En quant al debat científic (i polític) sobre l'anàlisi de la base material de les economies, territoris i sectors econòmics, apareix a finals dels 1980 un interessant treball per part de Robert Ayres (1989) va encunyar, per primer cop, el concepte de **metabolisme industrial** que faria referència als materials i energia que entren dins dels sistemes industrials. Al temps en que apareixia aquell article de Ayres que llançava el concepte de **metabolisme industrial**, apareixerà un altre article (Frosch i Gallopoulos, 1989) aportant el concepte d'**ecologia industrial** que esdevindrà en una branca de l'enginyeria. Precisament l'Acadèmia Nacional d'Enginyers dels EUA agrupà aportacions en el mateix sentit que els dos articles abans esmentats en un volum que pot ser qualificat com el primer treball d'ecologia industrial (Ausubel i Sladovich, 1989). L'esbiaix euroatlàntic que hi ha al darrera de moltes de les elaboracions científiques ha fet que algunes excel·lents aportacions realitzades en el context d'un Estat espanyol que es trobava fora de la fortalesa europea hagin passat majoritàriament desapercibudes, així els pioners treballs de Parés et al. (1985) i Naredo i Frías (1988) sobre el **metabolisme de les ciutats** o el dels balanços energètics de l'agricultura espanyola de Campos i Naredo (1980) no solen aparèixer a la major part de la bibliografia anglosaxona sobre aquestes qüestions. I, per tant no són considerats aquests autors com a pioners de l'estudi del **metabolisme socioeconòmic**. Sens dubte, podem afirmar que José Manuel Naredo, i molts d'altres fora de l'òrbita anglosaxona, que han treballat des de fa dècades en aquestes qüestions poden ser situats en els pioners en aquesta matèria a nivell internacional.

<sup>51</sup> En aquest camp s'han realitzat diversos estudis al respecte de les TIC (Tecnologies de la Informació i la Comunicació) que es pot veure a l'article de Carpintero (2003). Un exemple podria ser la quantitat de "generacions" de telèfons mòbils apareguts en els darrers anys.



El 1994 varen aparèixer tres volums centrats expressament en la temàtica del metabolisme industrial i l'ecologia industrial: el primer és el dirigit per Ayres i Simonis (1994) *Industrial metabolism* on es recull el "Workshop on Industrial Metabolism" celebrat a Maastricht, organitzat per la Universitat de Nacions Unides i el IFIAS<sup>52</sup>; el segon recull les aportacions fetes al seminari sobre les qüestions ambientals i l'ecologia industrial, *Industrial ecology and global change* (Socolow et al., 1994); i el tercer recull les aportacions del seminari organitzat per l'Acadèmia Nacional d'Enginyeria dels EUA, "Workshop on industrial ecology and design for environment", centrat més en dimensions sectorials i empresarials, *The greening of industrial ecosystems* (Allenby i Richards, 1994).

L'ecologia industrial presenta un doble objectiu: per una banda, intenta trobar enfocaments més satisfactoris per tal de representar les relacions de dependència i impacte que els sistemes industrials generen sobre la Biosfera i en aquest sentit el metabolisme industrial esdevé una eina analítica fonamental; i per una altra banda, planteja propostes per tal de modificar el comportament (malbaratador) dels sistemes industrials, que són majoritàriament ecològicament insostenibles. Segons Erkman (1997) l'ecologia industrial va més enllà que el metabolisme industrial, ja que després de conèixer com funciona el sistema industrial, intenta reestructurar els sistemes industrials per fer-los compatibles amb la Biosfera. Des de l'ecologia industrial es procedeix en gran mesura, i de forma important, a desenvolupar la tasca investigadora en base a l'Anàlisi del Cicle de Vida (ACV) dels productes que ha intentat "cartografiar" tots els requeriments de materials i energia que s'empren en la fabricació d'un bé o un servei des del bressol a la tomba, i fins i tot des del bressol al bressol (amb els costos materials i energètics de reposició).

Encara que els objectius, lloables i imprescindibles, de l'ecologia industrial siguin clars, hi ha hagut autors que han tocat alguns punts polèmics tant dels científics de l'ecologia industrial, com d'algunes de les pràctiques subjacents. Entre les crítiques més sensates tenim la realitzada per Bunker (1996) centrada bàsicament en assenyalar la manca de vinculació, de l'ecologia industrial, amb les relacions socials i econòmiques de producció. D'acord amb Bunker (1994:438) "l'extracció de matèries primeres no només afecta directament al medi ambient físic, sinó també a l'organització social de les regions on els dipòsits es localitzen i en els territoris on es construeixen les infraestructures energètiques i de transport associades. Es guanyaria molt ampliant la nostra atenció per incloure les formes en que interactuen l'organització i els processos socials conjuntament amb les característiques físiques i tecnològiques. Una ecologia física dels fluxos materials en la indústria i en la naturalesa es complementaria molt bé amb una economia política que pren en consideració les interaccions entre els requeriments materials de la indústria i l'organització social que està al darrera".

Per Bunker (1996) l'ecologia industrial esdevé en la coartada perfecta per part de la indústria per propugnar-se actualment com a la gran defensora de la natura. Aquesta, aparent, generalització que fa Bunker (1996) no sembla ser massa justa respecte de les assenyades aportacions que s'han fet dins del camp de l'ecologia industrial, intentant aportar elements de correcció de les pautes industrials. Altrament, és cert que en la lectura més holística realitzada per Bunker (1994, 1996) es presta atenció a les teories del cicle econòmic i al cicle de vida del producte que mitjançant els processos de "destrucció creativa" els nous productes (ara menys exigents en recursos naturals) s'afegirien als vells productes, més que substituir-los. En aquest sentit, Bunker (1996) recorda que l'estratègia de la desmaterialització no és un fenomen recent, sinó que ha estat sempre una estratègia del capitalisme orientada a la reducció de costos monetaris. En aquest sentit, "Marx, va assenyalar, com el bloqueig dels Estats del Sud en la guerra civil a Nord Amèrica als anys 1860 va fer pujar els preus del cotó a Anglaterra i això va reduir la composició orgànica del capital i va reduir també la productivitat del treball. La causa de la disminució de la productivitat era que els fabricants "desmaterialitzaren" la producció tèxtil en exigir que els treballadors reciclessin padassos i emprassin fibra més curta i irregular que abans es rebutjava. Si els preus del cotó eren barats, s'emprava, pel contrari, només fibra llarga, el que permetia major productivitat en el temps de treball" (Bunker 1996:83).

Si bé podem estar d'acord amb algunes de les objeccions de Bunker (1996) respecte de l'ecologia industrial, cal tenir present el fet que la civilització urbano-industrial mitjançant l'acomodament de les regles del joc del comerç internacional per afavorir els interessos de les metròpolis (i empreses) del Nord Global, no s'ajusta al fet que la desmaterialització sigui un

<sup>52</sup> IFIAS (International Federation of Institutes of Advanced Study).

objectiu a perseguir, en tot cas ho és l'abaratiment dels materials que com demostren Naredo i Valero (1999) la relació entre preu i tonatge dels recursos naturals mostren un notable divorci que permet l'expansió monetària de l'economia mundial, al mateix temps que els requeriments materials de la mateixa no deixen de créixer. D'altra banda, el sistema financer se postula junt amb el comerç internacional com els dos principals mecanismes a través dels quals els països centrals superen les traves materials, al temps que invoquen la desmaterialització de les seves economies. Una bruixeria que cau al terra a partir dels còmputos globals en els que es demostren les asimetries físico-monetàries realitzats per Naredo i Valero (1999), Carpintero (2005) o Naredo (2006).

Carpintero (2005) destaca el fet de com molts dels membres de l'ecologia industrial, tenen o han tengut importants vinculacions amb el sector industrial dels EUA. Així, quan Frosch i Gallopoulos elaboraren el seu conegut article al 1989 estaven treballant per la General Motors i Allenby al 1992 quan era executiu de l'empresa AT&T redactà la primera tesi doctoral d'ecologia industrial. El lligam de membres de l'ecologia industrial i el sector empresarial, fa que segons Carpintero (2005:121) "des del punt de vista normatiu, el mordent crític de l'ecologia industrial sigui molt reduït en quant a proposar transformacions radicals del mode de producció i consum i de les relacions socials que ho permeten". Barry Commoner (1997) incidia en un article en el qüestionament de l'ecologia industrial i destacava el fet que un dels problemes de partida és la producció de béns que tenen una composició ben poc ecològica, llavors la qüestió cabdal, segons Commoner (1997), no estriba només en emprar menys recursos, i reciclar els materials sinó, i sobretot, en transformar la base de recursos emprats reduint en origen els residus. Unes observacions que es podrien completar amb la reflexió sobre la reducció dels béns consumits, la qual cosa implica un canvi en els valors i objectius de la societat que avui dia sota el capitalisme es fonamenta en l'expansió continuada de les "necessitats" que són satisfetes via consum i a través del mercat capitalista.

### 5.3.3. La segona etapa del metabolisme socioeconòmic: l'etapa europea.

Fischer-Kowalski i Haberl (1993, 1997) introduïren el concepte de **metabolisme socioeconòmic** que segons ells va més enllà de la proposta de R.U. Ayres, ja que aquest permet endinsar-se en l'estudi del metabolisme de diferents modes de producció i consum de les civilitzacions al llarg de la història, és a dir més enllà de l'esticament industrial. A la taula 14 es poden observar els resultats de diferents investigacions que recull Haberl et al. (2004a) on s'analitza el metabolisme socioeconòmic de tres tipus diferents de societats i els seus modes de producció, emperò estenen l'anàlisi als aspectes organitzatius i que afecten a la pròpia pervivència de les civilitzacions presentades.

<b>Taula 14. Selecció d'aspectes relacionats amb diferents règims socioeconòmics (Font: Haberl et al., 2004a).</b>			
	<b>Caçadors- recol·lectors</b>	<b>Societat Agrària</b>	<b>Societat Industrial</b>
<i>Metabolisme socioeconòmic</i>	Sistema basat en l'energia solar (no controlada) i en l'extracció de biomassa dels ecosistemes	Sistema basat en l'energia solar (controlada) i l'extracció de biomassa (majoritàriament) de agroecosistemes (colonitzats).	Sistema energètic "fòssil" basat en una àrea independent, fonts energètiques altament concentrades (combustibles fòssils, nuclear, hidroelèctrica, etc) i biomassa. Grans extraccions de metalls i minerals dels dipòsits geològics.
<i>Input energètic Gj/càpita/any</i>	10-20 biomassa (fusta, llenya, etc)	65 (biomassa) 3 menjar 50 farratge 12 fusta	250 61 biomassa 170 combustibles fòssils. 5 hidroelèctrica 14 energia nuclear
<i>Input material Tm/càpita/any</i>	1 biomassa (fusta, llenya, etc)	4 (biomassa) 0,5 menjar 2,7 farratge 0,8 fusta	19,5 4,7 biomassa 5,1 combustibles fòssils 9,7 minerals, metalls,

			altres.
<i>Colonització dels sistemes naturals</i>	Cap, o bé no són importants.	Colonització dels ecosistemes terrestres (coberta i usos del sòl). Domesticació d'espècies animals i vegetals.	Com la societat agrícola, però amb mitjans qualitativament diferents, amb mètodes més eficients per intervenir en els sistemes biològics en tots els nivells jeràrquics (davallant fins al genoma).
<i>Canvis en els ecosistemes induïts per l'activitat humana</i>	No hi ha grans canvis als ecosistemes deguts a l'activitat humana. Els més grans són els incendis per caçar i extinció d'algunes espècies.	Canvis en els patrons i processos dels ecosistemes terrestres per la colonització a escala regional, però a escala global insignificants.	Canvis globals en els cicles biogeoquímics i en sistema climàtic, reducció massiva de la biodiversitat planetària i dels recursos genètics, erosió del sòl a gran escala.
<i>Problemes per la sostenibilitat (amb la continuació del règim socioecològic)</i>	Extinció d'importants espècies.	Equilibri entre població, territori i eficiència del sistema dels usos del sòl. Manteniment d'un retorn energètic positiu sobre les inversions en agricultura.	Disminució de la base de recursos sobre la qual el metabolisme social es fonamenta. Necessitat de tractar els canvis accelerats en el ecosistema global. Disminució de la resiliència dels ecosistemes degut a la pèrdua de biodiversitat.

Fischer-Kowalski i Hüttler (1999) estableixen que mentre la primera etapa, és a dir la dels pioners, va ser protagonitzada pels científics nord-americans amb les imprescindibles aportacions de R. Ayres i A. Kneese, després d'un impàs (incompreensible) de prop de 20 anys, el protagonisme passarà als científics i centres d'investigadors europeus, i especialment als de parla germànica amb una destacable implicació al respecte del **Wuppertal Institut**<sup>53</sup> de la ciutat alemanya de Wuppertal i de l'**IFF** (*Institut für Interdisziplinäre Forschung und Fortbildung*)<sup>54</sup>. No obstant, cal destacar que l'Agència Ambiental de Japó també aplicarà la comptabilitat de fluxos materials en aquells moments (Environmental Agency of Japan, 1992). L'aportació japonesa no és d'estranyar, ja que en aquell país es troba la que podríem denominar com a l'escola japonesa d'economia ecològica amb la destacable figura de Kozo Mayumi.

Óscar Carpintero (2005) diferencia la tasca desenvolupada pels dos instituts europeus, centrant-se cadascun d'ells en aspectes particulars que es complementen perfectament entre ells. Mentre que el Wuppertal Institut ha elaborat una tasca de caire més tecno-econòmic o enginyeril del metabolisme socioeconòmic, l'IFF ha aprofundit més en una aproximació interdisciplinària adoptant un enfocament socioeconòmic i històric del metabolisme socioeconòmic. Entre les raons que expliquen el perquè dels dos rols diferenciats per part dels dos instituts citats, es destaca el fet que l'investigador principal del Wuppertal i que llança aquesta important línia de recerca fou Friederick Schmidt-Bleek vinculat a l'enginyeria i les ciències naturals, mentre que Marina Fischer-Kowalski que està al capdavant de l'institut vienès prové de la sociologia. A continuació intentarem exposar breument els papers que han desenvolupat cadascun d'aquests dos instituts.

L'IFF ha centrat els seus esforços, no tant en aquells aspectes més tècnics o comptables que també, sinó més aviat analítics introduint una lectura interdisciplinària en l'estudi del metabolisme socioeconòmic. Els estudis de l'IFF s'han centrat en indagar quina era la dimensió del metabolisme socioeconòmic, mitjançant la Comptabilitat de Fluxos de Materials (CFM), i els efectes de l'activitat humana sobre els ecosistemes, mitjançant l'*Apropiació Humana de la Producció Primària Neta* (AHPPN), així com la vinculació entre aquests aspectes i els canvis en les cobertes i usos del sòl (LUCC – Land Use Cover Change).

<sup>53</sup> Wuppertal Institut for Climate, Environment and Energy: [www.wupperinst.org](http://www.wupperinst.org) (maig 2008).

<sup>54</sup> Institute of Social Ecology del *Institut für Interdisziplinäre Forschung und Fortbildung* (Institut per la investigació interdisciplinària i educació continua) [www.iff.ac.at/socec/basics/basics\\_en.php](http://www.iff.ac.at/socec/basics/basics_en.php) (maig 2008).

El primer estudi, al IFF, sobre la CFM es va centrar en una perspectiva sectorial, seleccionant aquells sectors que semblava que demandaven major quantitat de materials (Payer, 1991). Posteriorment, amb Steurer (1992), s'estén l'anàlisi al conjunt de l'economia austríaca i essent la primera vegada que es duia a terme una comptabilitat dels fluxos de materials a escala nacional per a un país de la UE, on apareixia el balanç de materials per Àustria per l'any 1988, però sense tenir en compte els efectes del comerç internacional ni els fluxos ocults o motxilles ecològiques. Des de llavors, la comptabilitat física d'Àustria s'ha anat millorant i perfilant, incorporant aquells aspectes que en les primeres aportacions eren absents (Hüttler et al., 1997).

Cal destacar, també, entre les tasques desenvolupades al sí del IFF les aportacions fetes per analitzar llargues sèries temporals, que abracen pràcticament tot el procés industrialitzador d'Àustria (Haberl i Krausmann, 2001; Krausmann i Haberl, 2002), així com l'especial vinculació entre el metabolisme socioeconòmic, apropiació humana de la producció primària neta i l'evolució dels canvis en les cobertes i usos del sòl (LUCC- Land Use/Land Cover Change) que han dut a terme Haberl i Krausmann (Krausmann et al., 2003)<sup>55</sup>. En definitiva, podem dir que els membres de l'IFF vienès han estat capaços de connectar les metodologies de la comptabilitat física de l'economia amb una lectura històrica i vinculada als canvis ambientals i territorials resultants, vinculant-se amb aquella avortada geografia que hagués pogut sorgir del Simposi de Princeton de 1955 impulsada per Carl O. Sauer (Thomas, 1956).

El Wuppertal Institut amb Friedrich Schmidt-Bleek, al front de la divisió "Material flows and structural change" del Wuppertal fins a 1997, va treballar per tal de treure a la llum algunes de les mancances de les anàlisis físiques de l'economia, especialment pel costat dels inputs. Les estadístiques econòmiques, i les ambientals, contemplaven els fluxos, domèstics i importats, que tenien un valor monetari. Emperò, tots aquells materials (i que són el gruix dels materials remoguts) que havien estat necessaris per obtenir els que si eren valorats monetàriament quedaven exclosos de les anàlisis, i per tant restaven desconeguts en els inventaris estadístics dels impactes ambientals però no en l'inventari físic de la Biosfera. Per tal de cobrir dita llacuna, Schmidt-Bleek (1993a) encunyà el terme de **motxilla ecològica** (*ecological rucksack*) per tal de comptabilitzar tots els fluxos de materials que s'han emprat per a obtenir una substància o fabricar un producte, independentment de que tinguin o no valor monetari. Aquests materials, no formen part del mateix producte, però sense ells seria impossible obtenir-los, com per exemple les tones de sobrecàrrega i estèrils que s'han d'extreure per poder obtenir un mineral comercialitzable, o les tones de terra remogudes per tal de construir infraestructures, etc. Aquestes motxilles ecològiques es mesuraran en tones de material per tona de producte (massa total extreta menys la massa del producte).

L'impacte ambiental dependrà, doncs, del flux total de materials que formen part de tot el cicle de vida del producte, això vol dir aquells que reben un preu de mercat i aquells altres que malgrat restar ocults als registres comptables (econòmics), han estat imprescindibles per la seva obtenció (i posterior comercialització). Schmidt-Bleek (1993b, 1993c, 1993d) proposà el **MIPS** (*Material Intensity per Unit of Service*) com a indicador de sostenibilitat, en el que queden recollits (des del bressol a la tomba) tots els fluxos d'energia i materials. Aquests fluxos comprenen des de les fases d'extracció, fabricació, manteniment fins a la deposició de materials que són requerits per tal d'obtenir un determinat servei. Vinculat al concepte del MIPS, Schmidt-Bleek proposà que la càrrega material de les economies s'hauria de reduir en torn a un "factor 10" als propers 50 anys<sup>56</sup>.

Des del Wuppertal s'ha treballat per tal d'establir les línies metodològiques comuns per l'elaboració dels còmputos de les motxilles ecològiques (Schmidt-Bleek, 1993a; Schmidt-Bleek et al., 1998; Ritthoff et al., 2002). En les guies metodològiques del Wuppertal es recullen cinc categories principals a tenir en compte: primer, els materials abiòtics (minerals, energètics); segon, materials biòtics (biomassa agrícola, forestal, etc); tercer, erosió i moviment de terres (per tasques agrícoles, infraestructures, etc); quart, aigua; i cinquè, l'aire. Emperò, en calcular la motxilla ecològica només es contemplaran les tres primeres categories. L'aire i l'aigua, queden al marge dels còmputos de la motxilla ecològica, no perquè siguin poc importants, sinó

<sup>55</sup> Programa de investigació "Kulturlandschaftsforschung" (Cultural Landscapes Research): [www.klf.at](http://www.klf.at) (gener 2007). Per una aproximació a la connexió entre els canvis de coberta i usos del sòl i metabolisme socioeconòmic veure la revista: *Land Use Policy* 21 (2004)

<sup>56</sup> Schmidt-Bleek ha fundat el Factor 10 Institute ([www.factor10-institute.org](http://www.factor10-institute.org), agost 2008).

perquè el seu volum molt superior a la resta de materials distorsionaria els resultats i generalment es recomana per aquells realitzar els estudis particulars en base a l'aigua i aire.

Ritthoff et al. (2002) presenten l'exemple de dues "aspiradores": la primera seria elèctrica, és a dir de les convencionals; mentre que la segona<sup>57</sup> seria un disseny especial per part de Agim Meta i la divisió de "Fluxos de materials i canvi estructural" del Wuppertal Institut. El servei que aquí interessa analitzat és la retirada de la pols i brutor d'una estora o moqueta. Com es pot veure a la taula 15 les diferències de requeriments de materials al llarg del cicle de vida de dos productes, emprats per obtenir el mateix servei. Amollant uns resultats espectaculars, ja que l'aspiradora convencional requereix un total de 66,4 vegades més materials que no la de disseny ecològic. Llavors, d'acord amb aquests autors es pot dir que el disseny dels productes i processos si importen.

<b>Taula 15. MIPS (Material Intensity per Unit of Service) pel cicle de vida del producte (Font: Ritthoff et al. 2002:51)</b>		
Fases del cicle de vida	Aspiradora industrial (vida útil: 10 anys)	Aspiradora ecodisseny (vida útil: 30 anys)
Manufactura	84,4 kg	23,5 kg
Ús	5.150 kg	55 kg
Deposició/reciclatge	0,2 kg	0,24
<b>Total</b>	<b>5.234,6 kg</b>	<b>78,74 kg</b>

L'Institut Wuppertal, i concretament la divisió del "Fluxos de materials i canvi estructural", ha dut a terme una important tasca en quant que ha elaborat una potent base de dades sobre la intensitat de materials d'una gran quantitat de productes i substàncies, que està disponible per a la resta d'investigadors a la pàgina web del Wuppertal Institut<sup>58</sup>. Nogensmenys, els propis investigadors del Wuppertal i col·laboradors, alerten a la resta de la comunitat científica que els seus càlculs han de ser emprats amb certa cautela, especialment perquè molts dels resultats poden anar canviant al llarg del temps, a mesura que s'aprofundeix i incideix amb aquesta línia de recerca. La consideració dels fluxos ocults o motxilles ecològiques és una de les principals diferències entre les escoles alemanya i l'austríaca, ja que la darrera tan sols comptabilitza els fluxos nomenats directes en la comptabilitat dels fluxos de materials.

Schütz i Bringezu (1993), al sí del Wuppertal Institute, van dur la comptabilitat dels fluxos de materials a l'anàlisi del sistema socioeconòmic, connectant-los amb els sistemes comptables econòmics nacionals de la República Federal Alemanya pel període 1989-1990, tot essent una de les llacunes importants de l'estudi el no incorporar els efectes del comerç exterior, donant el resultat de 33 Tm/hab d'energia i materials (sense comptar amb aigua i aire), o bé de 803 Tm/hab si s'incorpora aigua i aire. Aquest primer estudi va servir per a que la Oficina Estadística Federal Alemanya que estava treballant amb el disseny d'una comptabilitat econòmico-ecològica, prenguésser seriosament els resultats i propostes que des del Wuppertal els hi arribaven. Des de les institucions estadístiques oficials, cal destacar la posta en marxa del balanç de materials mitjançant les Taules Input-Output Físiques (TIOF), que es va aplicar per l'any 1990 a la RFA (Stahmer et al., 1998).

Mentre que les anàlisis del cicle de vida dels béns i serveis rebien certa difusió, l'aplicació i extensió del concepte del metabolisme a unitats territorials o a sectors d'activitat econòmiques com per exemple l'agricultura no rebien la mateixa atenció. Com hem comentat, les tasques dels dos instituts europeus exerciran una forta pressió fins el punt que al maig de 1996 es posa en marxa la xarxa ConAccount (Coordination of Regional and National Material Flow Accounting for Environmental Sustainability) auspiciada per la DGXI de la Unió Europea. La xarxa ConAccount està coordinada pel Wuppertal Institute, junt amb el Centre of Environmental Science de la Universitat de Leiden, l'Institut per la investigació interdisciplinària i educació continua (IFF) de Viena i l'Institut d'estadística suec (Bringezu et al., 1998). Des

<sup>57</sup> "The eco-efficient carpet sweeper" (Ritthoff et al. 2002:46) no consumeix electricitat, sinó que du un mecanisme que funciona manualment; el pes és de 4kg (uns 6kg menys que una aspiradora convencional); no requereix borses per la pols; només conté cinc materials diferents (l'aspiradora convencional en conté més de 50); pot ser totalment desmuntada per peces, reparada i reciclada.

<sup>58</sup> A la web del Wuppertal Institut es va actualitzant periòdicament un base de dades sobre materials i les seves motxilles ecològiques ([www.wupperinst.org/uploads/tx\\_wibeitraq/MIT\\_v2.pdf](http://www.wupperinst.org/uploads/tx_wibeitraq/MIT_v2.pdf), agost 2008).

d'aquesta xarxa s'han realitzat diverses conferències i seminaris que han ajudat a difondre i avançar en el coneixement del metabolisme socioeconòmic i industrial.

ConAccount té la vocació de ser una plataforma per a la difusió i intercanvi d'informació i experiències sobre la comptabilitat dels fluxos de materials, posant en relació als investigadors i centres que treballaven amb la matèria i amb un interès de coordinar i proposar metodologies comunes. Els objectius de ConAccount han incidit en canalitzar la informació i l'intercanvi de resultats de les investigacions realitzades sobre la CFM, fomentant la cerca d'un consens metodològic per realitzar els càlculs, i també definir una agenda d'investigació al respecte que es materialitza en la celebració de conferències anuals (ConAccount Meeting) que es venen celebrant des del 1997<sup>59</sup>. A l'àmbit europeu cal destacar també l'institut austríac SERI (Sustainable European Research Institute)<sup>60</sup> fundat el 1999 i que compta amb una xarxa d'investigadors, entre d'ells Stefan Giljum, que han realitzat importants contribucions a l'estudi del metabolisme socioeconòmic. Aquest darrer centre ha impulsat el projecte Material Flows<sup>61</sup> en el que es presenta una base de dades sobre els fluxos de materials de 200 països i per un període que va de 1980 a 2005 (Behrens et al., 2007; Giljum et al., 2008).

Paral·lelament al desenvolupament de la xarxa ConAccount, i per tal d'exemplificar la ràpida i notable difusió dels temes relacionats amb el metabolisme socioeconòmic, al 1997 el IHDP<sup>62</sup> va elegir el tema de la "transformació industrial" com un dels seus principals objectes d'investigació i el SCOPE<sup>63</sup> proposà al Programa en Medi Ambient de Nacions Unides (PNUMA) que adoptés l'aplicació i s'encarregàs de la difusió de la metodologia i criteris sobre la comptabilitat dels fluxos de materials.

Als EUA van confluïr, així com va ocórrer a la UE, la col·laboració entre centres de recerca i organismes oficials. Així, la *Environmental Protection Agency* (EPA), *United States Geological Survey* (USGS) o el *President's Council on Sustainable Development* (PCSD) han confluït amb els centres com el *World Resources Institute* (WRI) i el *Program for the Human Environment of Rockefeller University* i al 1996 a instància del PCSD es va posar en marxa el "Interagency Group on Industrial Ecology, Material and Energy Flows"<sup>64</sup> per tal de coordinar tota l'estadística generada per les distintes agències federals que tenguessin competències en fluxos físics. El 1998, el USGS va organitzar el "Workshop on Materials Flows and Industrial Ecology" que van ser posteriorment publicades (Brown et al., 2000).

#### **5.3.4. Definició del metabolisme socioeconòmic i metodologia de la Comptabilitat del Flux de Materials (CFM) i/o Anàlisi del Flux de Materials (AFM).**

El debat sobre la sostenibilitat, en el sentit fort, té a veure amb la mida que l'esfera de les activitats econòmiques representa en el total de la Biosfera, és a dir, amb l'escala del sistema econòmic expressat en termes biofísics. En aquest sentit, per tal de mesurar aquella escala, en termes físics, la comptabilitat dels fluxos d'energia i materials que recorren una economia sembla ser una aproximació viable, que permet anar més enllà dels indicadors monetaris per tal d'entendre les relacions entre l'economia i l'ecologia. Així, s'entendrà el problema d'insostenibilitat com un problema del metabolisme de la civilització industrial, i en conseqüència l'anàlisi de les interaccions entre l'espècie humana i la natura, no es poden limitar a les mesures monetàries ja que aquestes ens podrien estar donant una senyal errònia de la realitat (Haberl et al., 2004a).

Segons Fischer-Kowalski (1997; 2000), el **metabolisme socioeconòmic** conceptualitza les relacions entre les societats i el medi ambient com un procés constituït per inputs i outputs biofísics que se resumeixen en els materials i energia que s'extreuen del medi, processats a través de la societat, en part acumulats com estocs socioeconòmics, i finalment

<sup>59</sup> Es poden consultar les actes a [www.conaccount.net](http://www.conaccount.net) (octubre 2005).

<sup>60</sup> [www.seri.at](http://www.seri.at) (agost 2008).

<sup>61</sup> [www.materialflows.net/index.php](http://www.materialflows.net/index.php) (agost 2008).

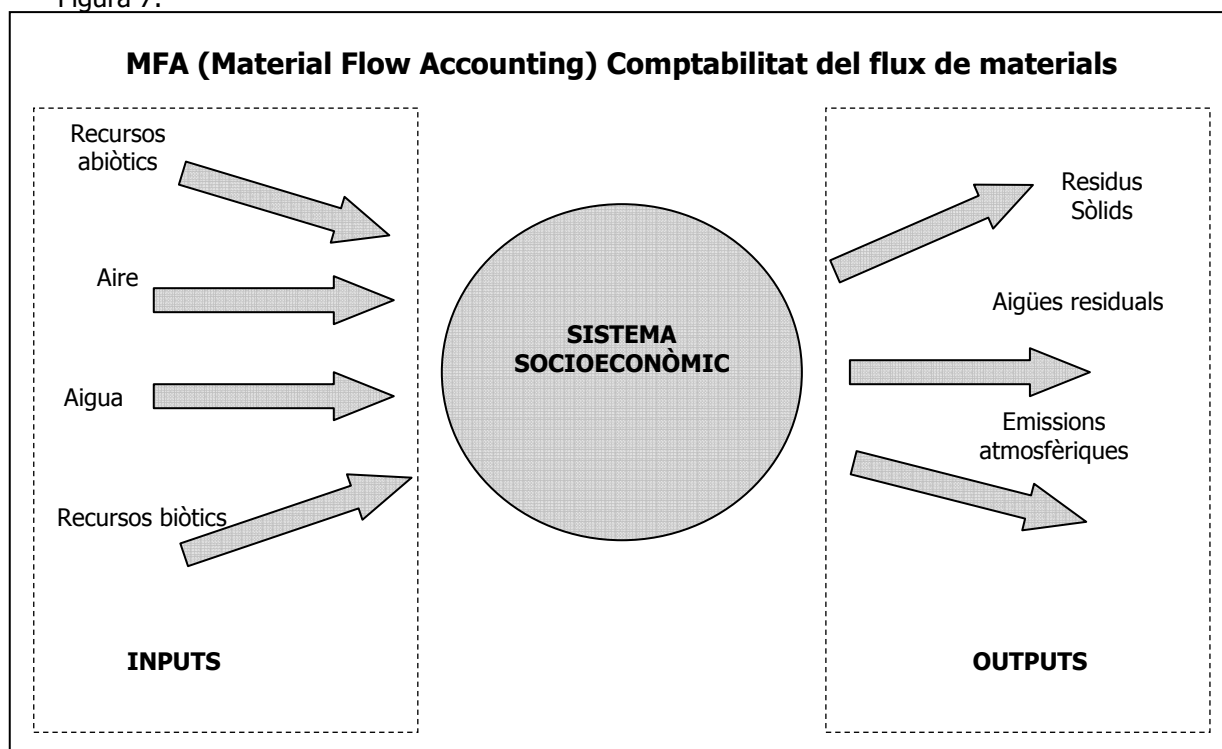
<sup>62</sup> IHDP (International Human Dimensions Programme on Environmental Change) va ser creat el 1990 al sí del International Social Science Council, aollint i patrocinant activitats de recerca orientades a analitzar el paper de l'home en el canvi ambiental global i les seves conseqüències. El IT (Industrial Transformation) és un dels sis temes prioritaris de recerca.

<sup>63</sup> SCOPE (Scientific Committee on Problems of the Environment) creat per ICSU (International Council of Scientific Unions) al 1969 per analitzar i treballar sobre la informació i la seva revisió, respecte dels canvis ambientals provocats per l'acció humana i les conseqüències d'aquests canvis sobre els propis humans i sobre la Biosfera.

<sup>64</sup> [www.sdi.gov](http://www.sdi.gov) (octubre 2005).

"llançats" i "retornats" al medi en forma de residus i/o emissions contaminants (figura 7). El principal concepte que resta darrera l'aproximació del metabolisme socioeconòmic és un simple model de la interrelació entre l'economia i el medi ambient, segons el qual l'economia està immersa dins de la Biosfera, i el subsistema socioeconòmic depèn d'un constant "transum" (throughput) de materials i energia. Les matèries primeres, l'aigua i l'aire són extrets dels sistemes naturals, són els inputs biòtics, abiòtics, aire i aigua. Posteriorment, aquests són transformats en productes que finalment són transferits als sistemes naturals com a outputs en forma de residus i emissions. Així doncs, el funcionament d'una economia, d'un sector econòmic o una unitat espacial poden ser tractats com sí fossin un ecosistema i el seu metabolisme.

Figura 7.



Amb l'anàlisi del metabolisme socioeconòmic hom pot analitzar el conjunt global de l'antroposfera i la seva relació amb la Biosfera, o be analitzar-ho en altres escales geogràfiques, ja que la seva metodologia així ho permet. Nosaltres, particularment, ens interessarem especialment per aquelles aportacions que tenen per objecte d'estudi un àmbit geogràfic, sense endinsar-nos en la seva aplicació per a l'anàlisi de béns i serveis, materials o substàncies concretes. No obstant, l'aplicació del metabolisme socioeconòmic requereix un diàleg permanent entre diferents disciplines ja que per realitzar l'anàlisi a gran escala són imprescindibles altres anàlisis més detallats. Resumidament, podem sintetitzar en diferents modalitats en les que s'aplica la comptabilitat dels fluxos de materials: un espacial o geogràfica, i l'altre en l'àmbit dels materials, substàncies concretes, i béns i serveis.

**Taula 16. Diferents tipus de Comptabilitat de Fluxos de Materials (Font: Carpintero 2005:127)**

<b>Àmbit/element</b>	<b>Substància</b>	<b>Material</b>	<b>Producte</b>	<b>Fluxos Totals</b>
Global	CO <sub>2</sub> , CFC, N <sub>ox</sub> , CH <sub>4</sub> ...	Biomassa, productes minerals, energètics...	Cotxes, electrodomèstics, semiconductors,...	Agregat de recursos naturals, productes i residus.
Nacional/Regional	Cd, Cl, Pb, Zn...	Biomassa, productes minerals, energètics...	Cotxes, electrodomèstics, semiconductors,...	Agregat de recursos naturals, productes i residus.
Funcional (empresa o sector)	Cd, Cl, Pb, Zn...	Biomassa, productes	Productes informàtics, piles,	Agregat de recursos naturals,

		minerals, energètics...	mobiliari,...	productes i residus.
--	--	----------------------------	---------------	-------------------------

Independentment de la diversitat de criteris o aproximacions, totes les modalitats de comptabilitat de fluxos materials comparteixen uns trets comuns. En primer lloc, es considera al sistema econòmic com un sistema obert dins de la Biosfera, que es tancada en quant a materials, però oberta al flux d'energia solar. Es considera el metabolisme socioeconòmic com una analogia dels sistemes biològics en els que concorren totes les fases d'extracció de recursos, producció (catabolisme) i consum (anabolisme) de béns i serveis, fins a l'abocament final dels residus (execració). En segon lloc, s'imposa una perspectiva transdisciplinària en aplicar el principi del balanç de materials, adoptant tots els aspectes dels fluxos de materials al llarg del cicle de vida, del bressol a la tomba, dels processos econòmics.

Tal com exposen Haberl et al. (2004a), l'anàlisi del metabolisme socioeconòmic representa un important repte, i a vegades difícil de superar, en el sentit que requereix la complicitat i enteniment de diferents disciplines que tenen per objecte d'estudi escales d'anàlisi diferents, i que al mateix temps representen discursos de racionalitats també diferents. Sempre cal, no obstant, a l'hora de traslladar els estudis micro a altres unitats escalars, fer-ho amb prudència i cautela. Nogensmenys, les demandes d'uns i altres poden generar una fructuosa compenetració i producció científica que permeti desxifrar les encara desconegudes relacions entre la societat i la natura. Així, "per exemple, un municipi pot semblar una àrea massa gran per un ecòleg per recollir les dades necessàries amb la suficient resolució espacial i temporal per treure resultats d'un ecosistema específic, però pot resultar massa petit per estudiar les forces socioeconòmiques del Canvi Global en una globalitzant economia mundial. A més, per un ecòleg, les fronteres d'un municipi són una elecció molt pobre perquè estan definides políticament i no estableixen les variables en base a aspectes biofísics. Les fronteres entre disciplines dels sistemes observats estan construïdes a partir de racionalitats diferents, que tendeixen a ser incompatibles" (Haberl et al. 2004a:203).

Fischer-Kowalski i Hüttler (1999) diuen que resulta convenient que la unitat d'anàlisi coincideixi el més possible amb una unitat d'organització social. Així mateix, es destaca el fet que quan menor sigui la unitat d'anàlisi més difícilment podrem establir els límits entre els sistemes a analitzar. Si l'àmbit d'estudi és el planeta en el seu conjunt i la societat global, llavors l'ecosistema que correspon a la antroposfera serà fàcilment determinable, en aquest cas la magnitud de l'exercici restarà sotmès a les dificultats relacionades amb la qualitat de la informació estadística, ja que per exemple en aquest cas la població mundial no deixa de ser una aproximació, així com la resta de la informació a aquesta escala. Els mateixos autors exposen la dificultat que es presentava a l'hora d'establir les fronteres entre el sistema social i el natural que en definitiva serien aquestes fronteres les que marcarien el que es comptabilitza i el que no.

Per a dur a terme una consistent comptabilitat dels fluxos de materials és necessari establir, per tant, on es defineix la frontera entre el sistema econòmic i el sistema natural, per després comptar tot allò que transcorre d'un sistema a l'altre. En general, s'ha acordat considerar el sistema econòmic com aquell que es desprèn del SEEA (System of Environmental and Economic Accounts) (NU, 1993, 2001) on es defineix el subsistema econòmic d'acord amb els tradicionals SCN (Sistemes de Comptabilitat Nacional) en els que es contempen tres tipus d'activitat econòmica: producció, consum i canvis d'estoc. En canvi, a partir de la noció de sistema ecològic se consideren aquells recursos que no són manufacturats, però que passen pel sistema econòmic. En aquest cas, seran les activitats i recursos que circulen a través del mercat en les societats industrials, però que en cas de societats no industrialitzades, així com fa l'antropologia ecològica, és factible traçar i analitzar el seu metabolisme.

En el metabolisme de les societats urbano-industrials, preval el concepte de residencialitat<sup>65</sup> (o territorialitat), en aquest sentit es dibuixa una divisió entre el medi ambient domèstic o residencial, que serà el que es correspon amb el territori de la societat concreta estudiada, per exemple en el cas de l'arxipèlag balear el territori domèstic o residencial serà

<sup>65</sup> El territori econòmic d'un país està constituït pel territori geogràfic i per les zones franques, l'espai aeri nacional, les aigües territorials i la plataforma continental situada en les aigües internacionals sobre les que el país gaudeix de drets exclusius, els enclavaments territorials i els jaciments situats en les aigües internacionals explotats per les unitats residents. En canvi, el territori econòmic nacional no inclou els enclavaments extraterritorials d'altres països o organitzacions internacionals situats en el territori geogràfic.



aquell propi de les Balears amb tots els recursos que aquest conté; i en segon lloc es tendran en compte els altres territoris, pel que fa a les importacions i exportacions. En la majoria d'estudis realitzats predomina les nocions d'exportació o importació respecte de la resta del món, sense entrar a definir en gaire detall els territoris concrets d'origen i destí, la qual cosa permetria orientar en cas de fer-se els debats científics i sociopolítics amb una visió integradora, no només biofísica sinó també geogràfica en referència a la desigual distribució geogràfica dels impactes ambientals a escala planetària. No obstant, hi ha interessants treballs que si que orienten les seves reflexions a descobrir les relacions encobertes del comerç ecològicament desigual entre unes regions i les altres (Naredo i Valero, 1999; Hubacek i Giljum, 2003; Muradian et al., 2002; Carpintero, 2005).

#### 5.3.4.1. La primera metodologia conjunta: CFM per la banda dels inputs.

Després que diferents investigadors i instituts haguessin començat a treballar seriosament en l'anàlisi del metabolisme socioeconòmic, serà el moment idoni per a que a l'abril del 1996 el Wuppertal Institut proposàs dur a terme un treball conjunt amb diferents centres d'investigació per tal d'establir unes bases metodològiques comunes. Així es reuneix un equip d'investigadors: dels EUA (Allen Hammond, Eric Rodenburg i Donald Rogich del *World Resources Institute*), dels Països Baixos (Albert Adriaanse del *Ministry of Housing, Spatial Planning and Environment*), de Japó (Yuichi Moriguchi del *National Institute for Environmental Studies*) i d'Alemanya (Stephan Bringezu del *Wuppertal Institut*). Carpintero (2002, 2005) destaca el fet que en aquesta primera trobada per tal de posar en marxa unes línies metodològiques comunes, no fos convidat ningú del IFF austríac quan havien estat els primers en emprar aquesta metodologia a escala nacional.

Un any després que s'hagués reunit aquest equip es va publicar el llibre *The resource flows: the material basis of industrial economies* (Adriaanse et al., 1997) on es recolliran els fluxos de materials per la banda dels inputs, o RTM (Requeriments Totals de Materials), pels quatre països implicats i per un període de 19 anys (1975-1994). Els autors presentaren l'indicador RTM com un indicador de pressió ambiental que mesura la vessant física de l'economia, el seu pes en tones. Els càlculs dels RTM dels quatre països no inclouen l'aire ni l'aigua perquè tal com expressa Naredo (1999) mentre que aquests dos elements venen expressats en bilions, la resta de recursos venen expressats en miliards, i per aquest motiu alterarien la composició dels resultats, en canvi es proposa la comptabilitat d'aquests fluxos per separat. Els autors (Adriaanse et al., 1997) proposaren elaborar els següents indicadors:

<p><b>Fluxos Materials Directes (FMD) (domèstics i importats)</b>  <b>(Direct Material Input)</b></p> <p>És el flux de materials, normalment en la forma de mercaderies i per tant amb valor monetari, que entren dins de l'economia industrial pel seu posterior processament.</p>	
<p><b>Fluxos ocults de materials (domèstics + importats)</b>  <b>(hidden flows)</b></p> <p>Són la porció dels RTM que mai entren dins de l'economia (convencional). Són els recursos naturals que són emprats quan es proveeixen aquells béns de consum que sí entren dins de l'economia. Comprenen fluxos auxiliars i fluxos</p>	<p><b>Fluxos materials subordinats</b>  <b>(ancillary material flows):</b></p> <p>Aquells materials que han de ser remoguts des del medi natural, junt amb el material desitjat, per tal d'obtenir l'objecte perseguit però que són finalment rebutjats. Per exemple, la porció de mineral no està concentrada i que se separa (i descarta) per tal d'obtenir un determinat metall, la biomassa remoguda en les activitats agrícoles i forestals i són separats just al moment de processament com són les restes de la collita resultants quan es separa el gra de la palla.</p>

d'excavació i/o destorbats.	<p><b>Fluxos d'excavació i/o destorbats (excavated and/or disturbed flows)</b></p> <p>Aquells fluxos de materials remoguts o destorbats per obtenir un recurs natural, o bé per construir o mantenir una determinada infraestructura. Inclou la sobrecàrrega que s'ha de remoure per permetre l'accés a la veta d'un determinat mineral, l'erosió del sòl fèrtil en l'agricultura, els materials moguts en la construcció d'infraestructures i en el dragat de ports i canals.</p>
-----------------------------	--

<p><b>Requeriments Totals de Materials (RTM)= Fluxos Directes + Fluxos Ocults (Total Material Requirement)</b></p> <p>És la suma de tots els inputs materials i els fluxos ocults, incloent les alteracions deliberades del paisatge. Els RTM inclouen tots els recursos, domèstics, importats i ocults, d'una economia donant una estimació completa del potencial impacte ambiental associat amb l'extracció i ús de recursos naturals.</p>
---

Una aportació important, i sens dubte la més novadora, de l'obra conjunta és la inclusió dels **fluxos ocults** (*hidden flows*) que responen al concepte de motxilla ecològica que havia definit Schmidt-Bleek (1993a), ja que s'entén que els SCN (Sistemes de Comptabilitat Nacional) fallen a l'hora de contemplar moltes de les activitats que tenen un impacte ambiental precisament perquè no reben la consideració d'objecte econòmic, o les senyals dels preus resulten enganyoses. De fet, en l'estudi dels RTM dels EUA, P. Baixos, Alemanya i Japó, els fluxos ocults, i per tant no comptabilitzats per les estadístiques oficials, representen una proporció superior als fluxos "visibles". Concretament els fluxos ocults representaven entre el 75% i el 55% del total dels RTM (Adriaanse et al., 1997). Els fluxos ocults es calculen pels diferents tipus de material (biòtic i abiòtic), així com per la construcció d'infraestructures. El fluxos ocults més important responen a les activitats extractives de materials abiòtics, ja que per a l'obtenció d'una tona de mineral o metall comercialitzable, es requereix mobilitzar una important quantitat de materials en qualitat de sobrecàrrega (estèrils i ganga). En el cas dels fluxos abiòtics s'associa la pèrdua de sòl induïda per les pràctiques agrícoles en base als diferents tipus de conreu; i finalment a les infraestructures (carreteres i edificis principalment) s'associa la quantitat de terra i roques extretes per tal de dur a terme la seva construcció. En el cas dels productes semimanufacturats, també es calculen els fluxos ocults, en canvi en els productes acabats no s'incorporaven els fluxos ocults, essent aquesta podríem dir que una de les llacunes a omplir de la metodologia establerta. En cas de no tenir xifres exactes del país d'origen dels materials, s'assignaren els fluxos ocults dels materials que els hi correspondrien al lloc de consum.

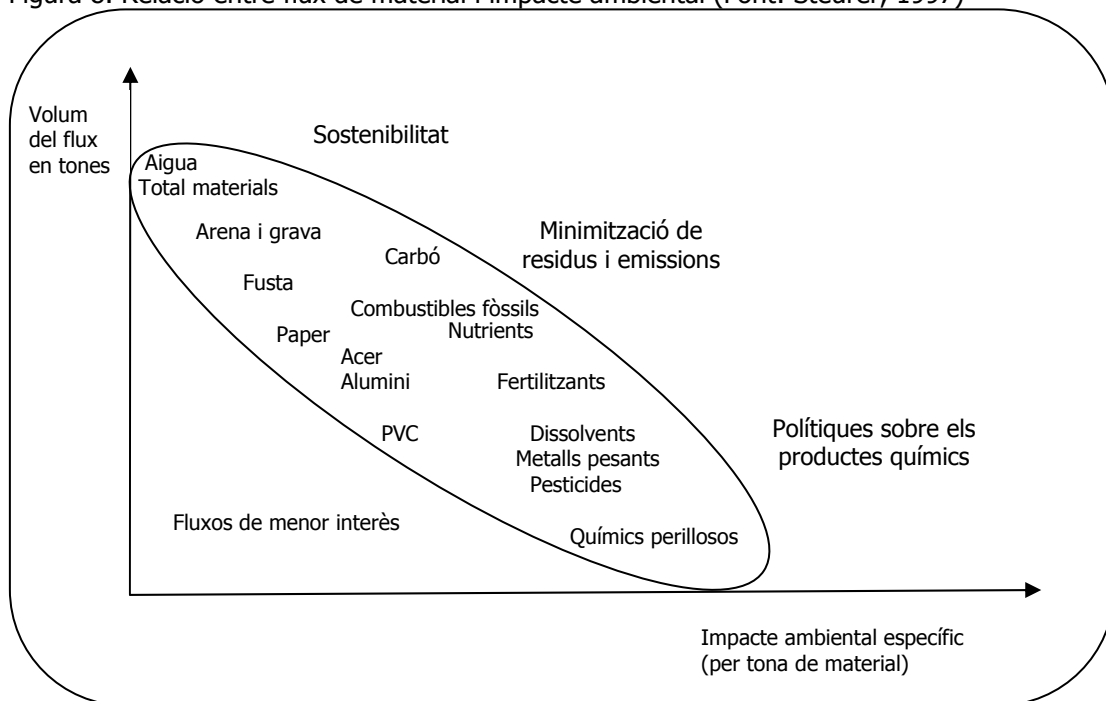
La comptabilitat dels fluxos de materials, a més comprenia tots aquells materials que no havien estat extrets dins del territori estudiat però que havien estat importats. D'aquesta manera, s'inclou l'efecte que sobre la distribució geogràfica de l'extracció de materials i deposició de residus han permès les actuals regles del joc econòmic global. La producció postfordista i descentralitzada permet dissenyar una geografia d'impactes ambientals (i responsabilitats) diferenciats, així els recursos naturals són extrets, transformats, comercialitzats i consumits en llocs diferents. Així, mentre els països consumidors del nord han d'afrontar uns creixents problemes de gestió de residus i contaminació, als països del sud els problemes van associats a l'explotació i extracció de recursos, i on també es generen problemes importants de contaminació degut a les pràctiques extractives (Adriaanse et al., 1997).

Els autors de *The resource flows: the material basis of nations* (Adriaanse et al., 1997) fan esment a la diferent pressió que sobre el medi ambient exerceixen els diferents tipus de flux de materials. Així, una tona de terra moguda per l'excavació d'una carretera exercirà una pressió inferior que una tona de residus tòxics. Per això, Adriaanse (1997) proposen una sèrie de classificacions segons la qualitat dels materials: en primer lloc, es distingeix entre materials associats amb la construcció i les infraestructures i aquells que es converteixen amb béns de consum; en segon lloc, es distingeix entre materials inerts i que tenen escassa capacitat de reaccionar químicament i aquells materials que són químicament reactius; en tercer lloc, es distingeixen els materials segons el seu grau de mobilització i si suposen majors riscos. Els autors

proposen que es dugui a terme, així com ho fan l'ACV (Anàlisi del Cicle de Vida), una ponderació dels impactes potencials dels diferents fluxos, els quals haurien de ser acordats unànimement per grups de científics. Encara que els càlculs de materials ens indiquen la pressió que s'exerceix sobre els ecosistemes, els autors d'aquest estudi fan una matisació al respecte de les seves limitacions per a poder explicar les complexes relacions entre les activitats humanes i els ecosistemes. Aquesta apreciació es pot exemplificar en l'exemple exposat per Adriaanse et al. (1997:78) quan diuen que "omplint una zona humida amb terra provinents d'una autopista no és una tragèdia des del punt de vista global i fins i tot des d'una perspectiva nacional, però sí que ho pot ser des d'una perspectiva local".

En la mateixa línia que l'obra conjunta D'Adriaanse et al. (1997), Steurer (1997) proposava destriar tres nivells d'anàlisi en quant als fluxos de materials que combinarien la dimensió quantitativa amb la qualitativa, amb les corresponents implicacions des del vessant de les polítiques econòmiques i ambientals. Aquest distingiria: en primer lloc, els materials que presenten un elevat grau de toxicitat sent necessària la seva reducció en origen a la més mínima expressió; en segon lloc, els materials com a combustibles fòssils i minerals, l'eficiència dels quals s'hauria d'augmentar i millorar mitjançant l'incentiu a la reutilització i reciclatge; i finalment, aquells fluxos físics d'elevada quantitat que produeixen un menor impacte per tonatge, als que es poden aplicar altres criteris de sostenibilitat ambiental. En definitiva, podríem dir que per ampliar i millorar la CFM seria convenient acompanyar l'anàlisi de la càrrega material de l'economia amb l'anàlisi de la càrrega tòxica de l'economia.

Figura 8. Relació entre flux de material i impacte ambiental (Font: Steurer, 1997)



Encara que s'intentàs que el càlcul dels requeriments de materials dels territoris dels EUA, Països Baixos, Japó i Alemanya seguissin una metodologia comú, hi haurà aspectes metodològics que variaven sensiblement d'un cas a l'altre. Aquestes variacions depenen en gran part en la qualitat estadística de base de la que es partia en cada cas, ja que cal tenir present que aquests estudis es fonamenten en les bases estadístiques existents i en la literatura que hi hagi al respecte. D'aquesta manera, el tractament dels fluxos ocults com per exemple en el cas de les infraestructures presentava certes diferències, ja que en alguns casos es calculava a partir de les dades físiques del nombre i tipus d'infraestructura, mentre que en d'altres era a partir de la informació econòmica amb la que es realitzava una estimació des d'unitats

monetàries a físiques. Malgrat, les petites diferències entre un cas i l'altre, es poden contemplar els resultats conjuntament<sup>66</sup>.

Com es pot observar a la taula 17 els RTM dels quatre països lluny de disminuir i tendir cap a la desmaterialització no han fet més que augmentar el seu pes. Es podrien agrupar aquests països segons el seus RTM, i en aquest cas els EUA seria el país més pesat o amb majors RTM, arribant al 1994 als 22319 milions de Tm; en segon lloc, tendríem Japó i Alemanya, amb un "pes" semblant, entre els 5753,9 milions de Tm d'Alemanya i els 5657 milions de Tm de Japó al 1994; i en darrer lloc, els Països Baixos amb 1155,9 milions Tm al 1994. No obstant, si agrupam els països en base als increments dels RTM durant el període d'anàlisi, podem distingir entre el grup format per Japó, Països Baixos i Alemanya amb un increment 1975 i 1994 dels seus RTM del 35%, 38% i 45% respectivament; i els EUA que ja presentaven uns RTM molt elevats al 1975 i que al 1994 s'havien intensificat en un 3,5%.

		<b>1975</b>	<b>1980</b>	<b>1985</b>	<b>1990</b>	<b>1994</b>
<b>Alemanya</b>	<b>RTM</b>	<b>3.950</b>	<b>4.266</b>	<b>3.716</b>	<b>4.229</b>	<b>5.754</b>
	FM domèstics directes	1.022	1.044	882	978	1.501
	FM ocults domèstics	1.000	1.348	1.343	1.343	2.312
	FM domèstics	2.022	2.392	2.225	2.321	3.813
	FM importats directes	316	374	343	374	428
	FM Ocults importats	1.612	1.081	1.148	1.534	1.511
	FM importats	1.928	1.455	1.491	1.908	1.939
	FM Directes	1.337	1.418	1.225	1.352	1.930
	FM Ocults	2.612	2.429	2.490	2.877	3.823
RTM/càpita	64	69	61	67	76	
<b>Japó</b>	<b>RTM</b>	<b>4186</b>	<b>4448</b>	<b>4430</b>	<b>5682</b>	<b>5657</b>
	FM domèstics directes	1.057	1.272	1.128	1.358	1.274
	FM ocults domèstics	1.035	928	858	1.084	1.216
	FM domèstics	2.092	2.200	1.986	2.442	2.490
	FM importats directes	553	603	588	696	701
	FM Ocults importats	1.541	1.645	1.856	2.426	2.466
	FM importats	2.094	2.248	2.444	3.122	3.167
	FM Directes	1.610	1.875	1.716	2.054	1.975
	FM Ocults	2.576	2.573	2.714	3.510	3.682
RTM/càpita	37	38	36	46	45	
<b>P. Baixos</b>	<b>RTM</b>	<b>835</b>	<b>972</b>	<b>999</b>	<b>1.150</b>	<b>1.156</b>
	FM domèstics directes	242	257	265	282	288
	FM ocults domèstics	72	58	51	53	53
	FM domèstics	314	315	316	335	341
	FM importats directes	208	236	244	265	275
	FM Ocults importats	313	421	439	550	540
	FM importats	521	657	683	815	815
	FM Directes	450	492	509	547	563
	FM Ocults	385	479	490	603	593
RTM/càpita	56	62	62	69	67	
<b>EUA</b>	<b>RTM</b>	<b>21.559</b>	<b>21.942</b>	<b>20.566</b>	<b>22.346</b>	<b>22.319</b>
	FM domèstics directes	4.186	4.518	4.660	5.308	5.596
	RM ocults domèstics	16.441	16.466	14.963	15.905	15.333
	RM domèstics	20.627	20.984	19.623	21.213	20.929
	FM importats directes	466	502	432	586	675
	FM Ocults importats	466	456	511	547	715
	FM importats	932	958	943	1.133	1.390
	FM Directes	4.652	5.020	5.092	5.894	6.271

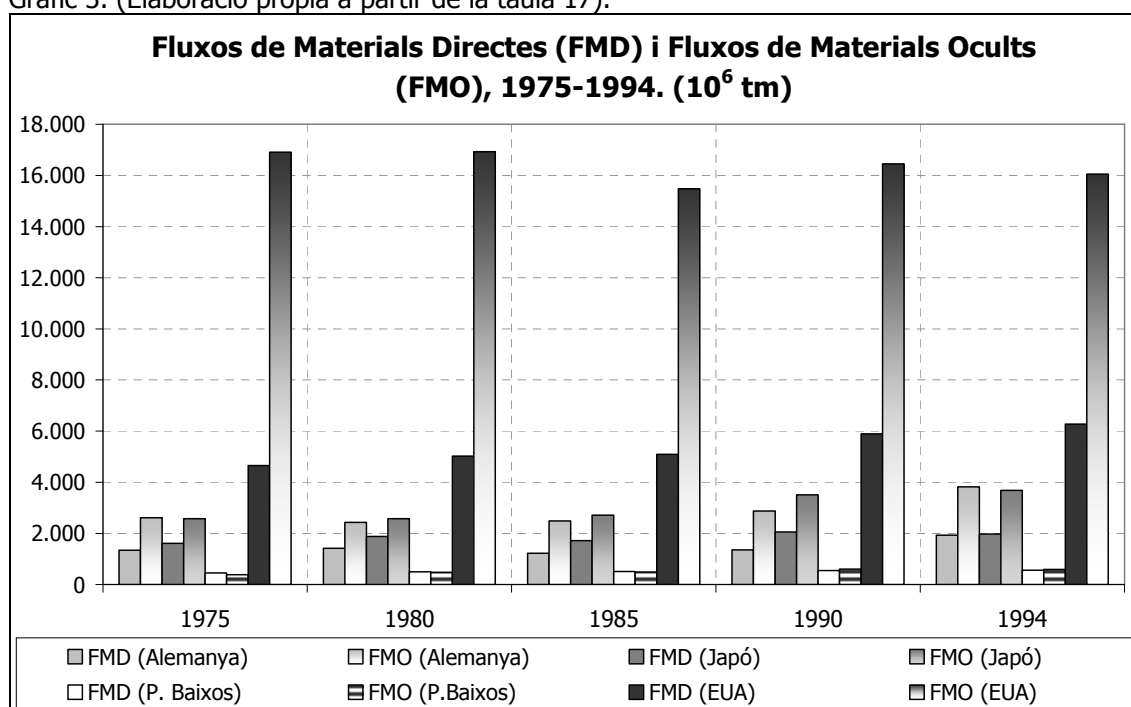
<sup>66</sup> Les dades de la taula 17 presenten diferències respecte del capítol de resultats de la publicació (Adriaanse et al. 1997:11-18) ja que l'hem elaborat a partir de l'apèndix del llibre (Adriaanse et al. 1997) on apareixen les taules desagregades. Així doncs, es poden observar algunes diferències entre el que aquí es comenta i el que es comenta a una part del llibre esmentat. Després d'haver recalculat per separat cada país amb les dades que surten al llibre, hem pensat que era més adient presentar els resultats que nosaltres hem obtingut que estan expressats sintèticament a la taula 14.

	FM Ocults	16.907	16.922	15.474	16.452	16.048
	RTM per càpita	99	97	86	89	84

RTM: Requeriments Totals de Materials; FM: Fluxos de Materials.

El gràfic 3 recull l'evolució dels fluxos de materials directes, aquells que passen a través dels sistemes de comptabilitat, i els ocults dels quatre països i pel període 1975-1994. En tots els casos excepte pels Països Baixos s'inclou l'erosió. Resulta que durant tot el període analitzat la porció de fluxos ocults és superior als directes, destacant el cas dels EUA que presenta uns fluxos ocults que al 1975 eren 3,63 vegades els directes (amb 16907 milions de Tm) i al 1994 aquests eren 2,55 vegades els fluxos directes (amb 16048 milions de Tm). La reducció d'aquesta fracció dels fluxos ocults als EUA ha estat explicada pels autors per les reduccions en les taxes d'erosió del sòl després de l'aplicació del "Conservation Reserve Program" mitjançant el qual els camperols cobraven per no conrear les terres altes molt erosionables, i també degut a la finalització de moltes de les obres viàries del sistema federal d'autopistes (Adriaanse et al., 1997).

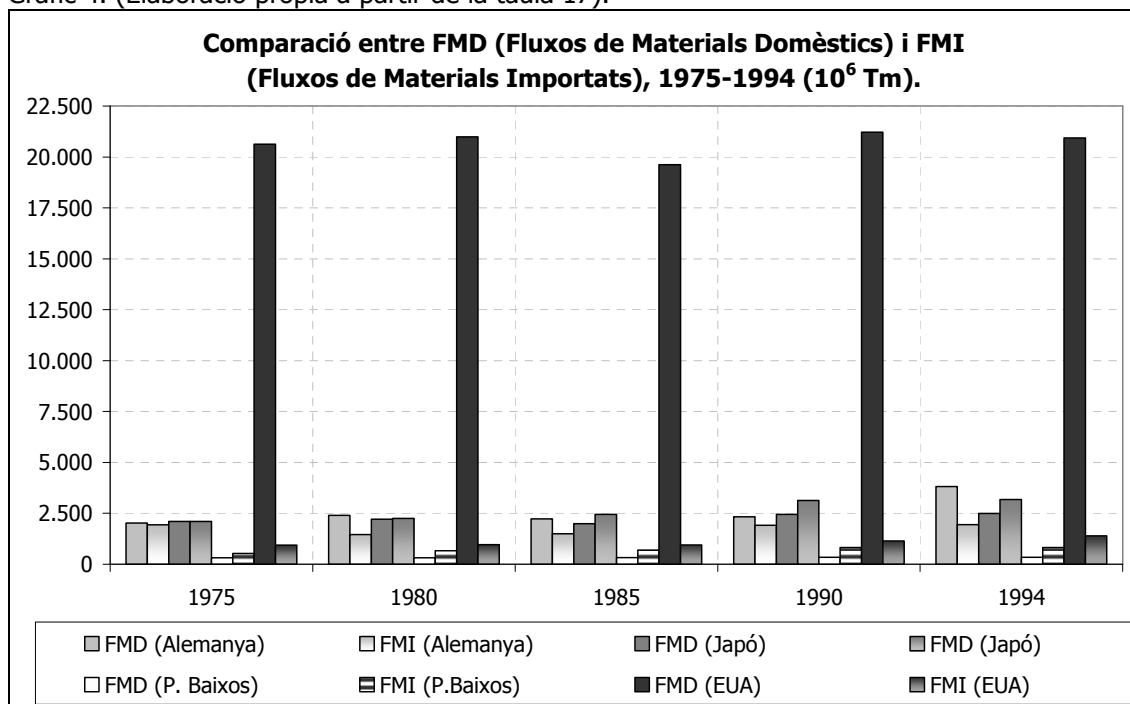
Gràfic 3. (Elaboració pròpia a partir de la taula 17).



El gràfic 4 presenta la comparació entre els fluxos de materials domèstics o nacionals que són extrets al propi territori, i els fluxos de materials importats. En aquest cas, es pot destacar la peculiaritat dels EUA respecte de la resta, ja que en presentar un territori tan vast (9,8 milions de km<sup>2</sup>) fa que el seu metabolisme es pugui abastir internament de gran part dels recursos que requereix. Així, al 1994 de les 22319 milions de Tm de RTM6, tan sols un 2% del total eren importats. En canvi, països com Japó (337,8 mil km<sup>2</sup>), Alemanya (356,9 mil km<sup>2</sup>) i els P. Baixos (41,5 mil km<sup>2</sup>), recorren majoritàriament a la importació de materials, generant la major part dels impactes associats a les extraccions a tercers països, i per tant s'hauria d'afegir als fluxos de materials, un flux degut a les creixents demandes energètiques i de materials vinculades al transport. Al cas alemany, es produeix un efecte curiós amb la reunificació de les dues alemanyes, produint-se una substitució dels recursos energètics adquirint importància els carbons locals i amb conseqüència la porció dels recursos domèstics serà superior a la dels importats, en concret s'importaran al 1994 el 33,7% dels materials. En canvi, els P. Baixos i el Japó importaran, a l'any 1994, el 70,5% i el 55,9 dels RTM respectivament. Els autors matisen que al cas dels P. Baixos s'ha de tenir en compte que els RTM venen alterats pel que defineixen com a "Efecte Rotterdam", és a dir pel fet que el Port de Rotterdam ha de ser entès com a Port de l'Europa continental, més que com a port dels P. Baixos, ja que gran part dels materials

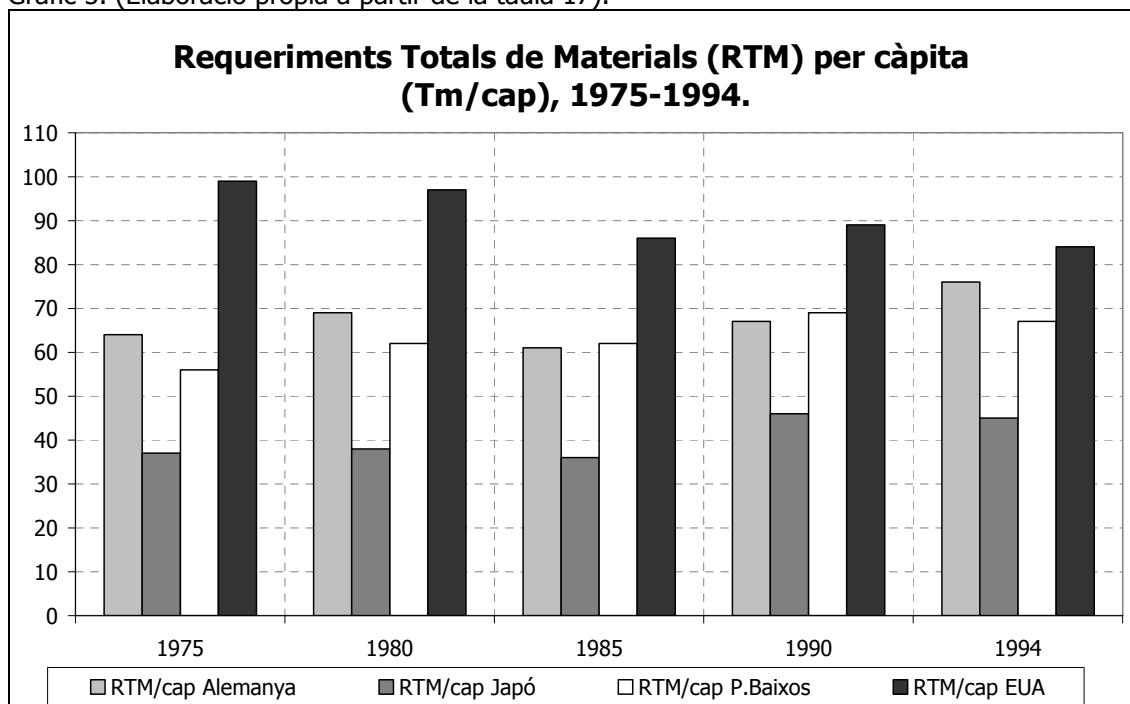
descarregats es distribueixen a molts de països europeus. En concret, les exportacions dels P. Baixos representaven el 19% dels RTM.

Gràfic 4. (Elaboració pròpia a partir de la taula 17).



Finalment, al Gràfic 5 es poden observar els RTM per càpita. Cal tenir en compte que la distribució dels fluxos de materials entre la població de cada territori pot ocultar, com en altres mesures estadístiques, les desiguals distribucions, en aquest cas de dits requeriments que poden estar vinculats a les diferents capacitats adquisitives de les corresponents classes socials de cada país, o bé estar vinculats a activitats econòmiques concretes que siguin les que se'n duen la part del lleó dels RTM. En qualsevol cas, a partir dels resultats obtinguts podem establir tres grups: en primer lloc els EUA on els RTM/cap a l'any 1975 eren de 99 Tm/cap i al 1994 havien disminuït un 15% fins arribar a les 84 Tm/cap; en segon lloc, els dels P. Baixos i Alemanya amb uns RTM/cap de 64 Tm/cap i 56 Tm/cap al 1975 i que al 1994 havien augmentat un 19,6% i un 18,7% respectivament; i finalment, el Japó amb uns RTM/cap de 37 Tm/cap al 1975 que al 1995 ja arriben a les 45 Tm/cap. En aquest sentit, no es donen tampoc senyals de desmaterialització per la banda dels inputs en la seva distribució entre la població.

Gràfic 5. (Elaboració pròpia a partir de la taula 17).



Arran dels resultats de l'estudi conjunt (Adriaanse et al., 1997), Stephan Bringezu (1997:64) del Wuppertal Institut es demanava que ocorreria si els més de 6 mil milions d'habitants del planeta decidissin emprar els mateixos fluxos físics per alimentar les seves "maquinàries" econòmiques, ja que els RTM a nivell planetari serien de 400 mil milions de tones a l'any. Si això fos així, en cas de dipositar-los de la forma més compacta possible, resultaria que tendríem cada any una "nova muntanya" de 8 km d'altura (l'Everest fa uns 8848 msnm) i un diàmetre de 16 km, ocupant una extensió de 200 km<sup>2</sup>. En quant a la composició dels RTM cal destacar que els fluxos més importants per ordre corresponen a: combustibles fòssils, recursos minerals metàl·lics i industrials, minerals de construcció, i finalment els recursos biòtics, demostrant una clara i excessiva dependència de l'economia respecte dels recursos abiòtics, que són esgotables. Només, els P. Baixos manifesten una situació diferent en que els recursos biòtics representen el flux principal dels RTM (Adriaanse et al. 1997:12).

#### 5.3.4.2. La comptabilitat dels fluxos per la banda dels outputs.

L'estudi *The Resource flows* (Adriaanse et al., 1997) presentava una sèrie de limitacions degut a l'aspecte parcial que presentava l'estudi centrat en els fluxos de recursos per la banda dels inputs que van de la Biosfera al sistema econòmic, però no entrava a analitzar ni els estocs ni els outputs (residus i productes). Els mateixos investigadors que havien format part d'aquell primer equip internacional de recerca, es reuniren 3 anys més tard per ampliar l'estudi per la banda dels outputs a *The Weight of Nations: material outflows from industrial economies* (Matthews et al., 2000). Cal destacar que en aquesta altra ocasió s'incorpora Àustria amb el IFF vienès (C. Amann, M. Fischer-Kowalski, W. Hüttler, H. Schandl, H. Weisz) que recordem havia quedat a fora a l'anterior treball. L'anàlisi dels outputs dels cinc països industrialitzats (Àustria, Alemanya, Japó, EUA i Països Baixos) es realitza pel període 1975-1996, essent l'indicador principal el ODT (Output Domèstic Total) que expressa els fluxos físics que són remoguts i desplaçats des de l'interior del sistema econòmic cap a la Biosfera. L'ODT resulta de sumar els residus derivats de la producció de béns i serveis que es coneix com a ODP (Output Domèstic Processat) junt amb els Fluxos Domèstics Ocults (FDO).

Els autors (Matthews et al. 2000:7-8) proposaren les següents categories d'indicadors de fluxos a tenir en compte:

**Output Domèstic Processat (ODP)**  
**(Domestic Processed Output).**

El pes total dels materials, extrets del medi ambient domèstic (nacional) i l'importat des d'altres països, que han estat emprats per l'economia domèstica (nacional). Aquests fluxos tenen lloc a les fases de processament, manufactura, ús i deposició final al llarg de la cadena de la producció consum. Les exportacions a altres països s'exclouen perquè els abocaments tenen lloc en aquells països, també s'extreuen els fluxos de materials reciclats.

**Fluxos Ocults Domèstics (FOD)**  
**(Domestic Hidden Flows)**

El pes total dels materials mobilitzat en el medi ambient domèstic, necessari pel proveïment de béns i serveis però que no entren en el procés econòmic, en termes monetaris. Comprenen els fluxos subordinats (*ancillary flows*) i els fluxos excavats o destorbats. Són els mateixos fluxos ocults que es comptabilitzen en calcular els Requeriments Totals de Materials.

**Outputs Domèstics Totals (ODT)**  
**(Total Domestic Output)**

És la suma dels ODP (Outputs Domèstics Processats) i els Fluxos Ocults Domèstics. Representa la quantitat total de outputs materials des de les activitats humanes (econòmiques) cap al medi ambient domèstic.

**Acumulació Neta d'Estoc (ANE)**  
**(Net Additions to Stock)**

La quantitat, pes, de nous materials de construcció emprats per construir edificis i infraestructures, i també els materials incorporats en molts de béns durables, com automòbils o maquinària industrial. Nous materials s'afegeixen, cada any, i vells materials són remoguts de l'estoc en tant que es demoleixen edificis i béns duradors són retirats i abocats. Els materials acumulats quan són descartats entren en la categoria dels ODP, en cas de no ser reciclats. El balanç resultant serà l'Acumulació Neta d'Estoc. Es calcula de forma indirecta com el balanç entre el flux anual de materials que entren en una economia (més aire) menys els ODP (Output domèstic processat), el vapor d'aigua i les exportacions.

Recordant la primera llei de l'entropia tendrem que, inevitablement, tots aquells inputs que entren dins del sistema socioeconòmic acabaran, tard o prest retornant a la natura. El desenvolupament de la CFM per la banda dels outputs pretén completar aquella tasca metodològica i empírica iniciada el 1996. A part dels resultats obtinguts, resulta interessant i clarificador el fet que es llancés una proposta metodològica comuna. Kneese, Ayres i d'Arge (1970) ja avançaren en el seu estudi aplicat als EUA que les economies industrialitzades accentuaven les lògiques "lineals" de comportament, en el sentit que cada cop amb major velocitat els materials i energia eren emprats i abocats en forma de residus.

En el treball *The Weight of Nations* s'introdueix un element prou interessant com són les *Acumulacions Netes d'Estoc*. Així, en el cas d'Alemanya, per exemple, dels 5348 mil milions de tones d'inputs es retenen com a ANE 938 mil milions de tones. Ens caldria destacar un fet, en tot cas, i és que les ANE (infraestructures, béns durables) poden implicar altres formes de "colonització de la natura" (entesa com la primera pell), que generen nous requeriments de materials i altres impactes ambientals. Així, la construcció d'una autopista durà aparellada un augment de requeriments de materials directa i indirectament, ja sigui pel manteniment de la infraestructura o bé pel fet que contribueixi a expandir la ciutat (ciutat difusa) i que els patrons de mobilitat dels habitants es vegin també alterats, tot augmentant el consum energètic per un major ús de l'automòbil. Matthews et al. (2000:30) destaquen el fet que als països estudiats, malgrat formar part de les anomenades economies industrialitzades avançades on es suposa que l'expansió de les infraestructures hauria de ser més moderada, no és dóna el cas, ans al contrari es segueixen expandint i es destaca que aquesta ampliació de l'estoc físic es correspon



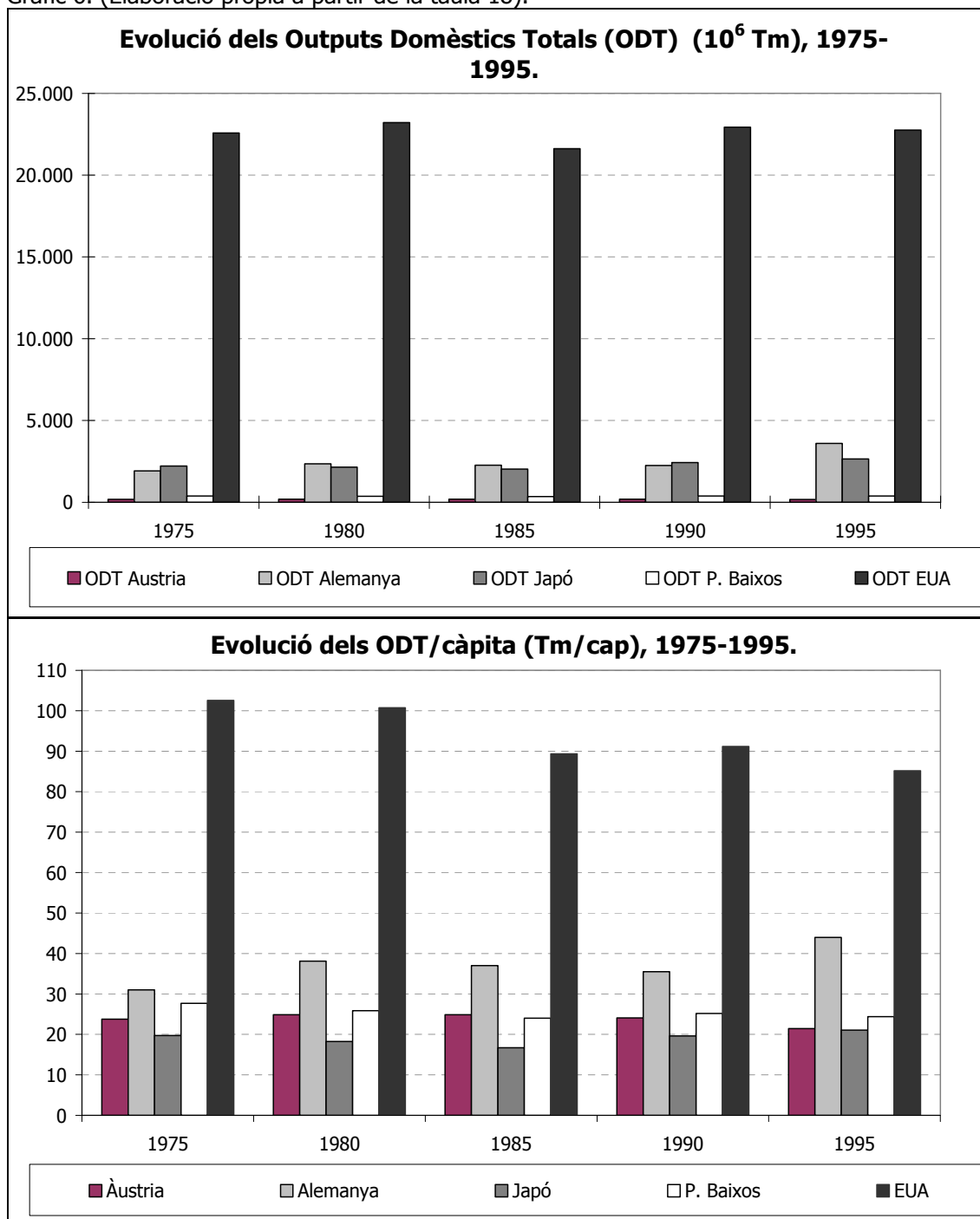
amb un escàs augment demogràfic. Amb l'expansió de l'estoc construït els autors destaquen que el pitjor aspecte és la constant pèrdua de sòl bioproductiu, la degradació i fragmentació del paisatge, la creixent pressió sobre la biodiversitat i tot un seguit d'efectes indirectes (p.ex. transport motoritzat) que es van retroalimentant conjuntament.

A la taula 18 es presenten de manera sintètica els resultats presentats a llibre *The weight of nations* (Matthews et al., 2000), on es pot comparar respecte als RTM anteriors com no tot el que entra surt, és a dir corresponen a acumulacions netes d'estoc, les quals impliquen increments en els RTM. Dels resultats de l'estudi conjunt per la banda dels outputs dels cinc països, destaca el fet que malgrat les millores en quant a l'eficiència de l'ús de certs materials, així com l'augment del reciclatge de materials, els resultats tendeixen sempre a l'alça, lluny doncs d'aquella anunciada desmaterialització cap a la qual s'havien d'adreçar les economies occidentals del capitalisme avançat. Si observam en termes absoluts, la major quantitat d'outputs i acumulacions d'estoc correspon als EUA amb 22,7 miliards de tones d'output domèstic total i 1,9 miliards d'adicions netes d'estoc a l'any 1995. En quant a la composició dels ODT cal destacar el major pes dels fluxos ocults, que de mitjana han passat de suposar el 72% del total al 1975 a representar el 67,6% dels ODT. Si ho analitzam en termes per càpita, ens adonam que són els EUA els que tenen uns outputs domèstics totals més grans, malgrat hagin disminuït de les 102,53 Tm/càpita de 1975 a les 85,2 Tm/càpita de 1995; en segon lloc està Alemanya amb 43,99 Tm/càpita; i la resta es troben en torn a les 20 Tm/cap.

<b>Taula 18. Evolució dels fluxos d'outputs, 1975-1995 (10<sup>6</sup> Tm) (Font: Matthews et al., 2000).</b>						
		<b>1975</b>	<b>1980</b>	<b>1985</b>	<b>1990</b>	<b>1995</b>
<b>Àustria</b>	Output Domèstic Processat (ODP) (incloent oxigen)	85,7	98,4	95,6	100,2	98,9
	Fluxos Ocults Domèstics	94,5	89,4	92,6	85,7	73,6
	Output Domèstic Total (ODT) (incloent oxigen)	180,2	187,8	188,2	185,9	172,5
	Acumulacions Netes d'Estoc (ANE)	73,4	84,2	76,7	85,8	91,9
	<i>ODT/cap (Tm/cap)</i>	<i>23,8</i>	<i>24,9</i>	<i>24,9</i>	<i>24,1</i>	<i>21,4</i>
<b>Alemanya</b>	Output Domèstic Processat (ODP) (incloent oxigen)	865,3	952,7	872,8	855,9	1.062,1
	Fluxos Ocults Domèstics	1.051,9	1.394,0	1.384,9	1.388,7	2.524,9
	Output Domèstic Total (ODT) (incloent oxigen)	1.917,2	2.346,7	2.257,6	2.244,7	3.587,0
	Acumulacions Netes d'Estoc (ANE)	754,5	733,0	553,7	683,9	965,4
	<i>ODT/cap (Tm/cap)</i>	<i>31,01</i>	<i>38,12</i>	<i>37</i>	<i>35,49</i>	<i>43,99</i>
<b>Japó</b>	Output Domèstic Processat (ODP) (incloent oxigen)	1.173,2	1.207,9	1.164,3	1.342,7	1.415,9
	Fluxos Ocults Domèstics	1.035,2	928,2	857,5	1.083,5	1.225,5
	Output Domèstic Total (ODT) (incloent oxigen)	2.208,5	2.136,1	2.021,9	2.426,3	2.641,4
	Acumulacions Netes d'Estoc (ANE)	922,4	1.138,2	992,6	1.403,6	1.190,4
	<i>ODT/cap (Tm/cap)</i>	<i>19,7</i>	<i>18,3</i>	<i>16,7</i>	<i>19,6</i>	<i>21,0</i>
<b>P. Baixos</b>	Output Domèstic Processat (ODP) (incloent oxigen)	242,6	246,3	238,7	263,6	274,5
	Fluxos Ocults Domèstics	133,8	118,1	108,5	110,9	101,9
	Output Domèstic Total (ODT) (incloent oxigen)	376,3	364,4	347,2	374,5	376,4
	Acumulacions Netes d'Estoc (ANE)	153,0	130,7	127,5	123,8	135,0
	<i>ODT/cap (Tm/cap)</i>	<i>27,7</i>	<i>25,9</i>	<i>24,0</i>	<i>25,2</i>	<i>24,4</i>
<b>EUA</b>	Output Domèstic Processat (ODP) (incloent oxigen)	5.258,7	5.688,3	5.542,2	5.886,8	6.702,5

Fluxos Ocults Domèstics	17.314,5	17.516,8	16.061,8	16.908,6	16.046,2
Output Domèstic Total (ODT) (incloent oxigen)	22.573,2	23.205,1	21.604,0	22.927,8	22.748,7
Acumulacions Netes d'Estoc (ANE)	1.580,9	1.660,4	1.736,1	1.833,6	1.985,7
<i>ODT/cap (Tm/cap)</i>	<i>102,5</i>	<i>100,7</i>	<i>89,3</i>	<i>91,1</i>	<i>85,2</i>

Gràfic 6. (Elaboració pròpia a partir de la taula 18).



A la taula 19 es pot veure a quin medi –atmosfèric, litològic, hídric– són abocats els outputs domèstics processats. Es pot observar que, a grans trets, s'ha produït durant el període estudiat un augment de la deposició o abocament de residus cap a l'atmosfera, donant-se un desplaçament de la contaminació hídrica i edàfica a l'atmosfèrica de caràcter més global i més diluïda en quant a assignació de responsabilitats i determinació dels mals en emprar com

engolidor el recurs comú que és l'atmosfera. Si al 1975 els abocaments a l'atmosfera en termes mitjans representaven el 84,3% del total, al 1995 aquests ja sumen el 87,6% del total. Aquest fet ve donat per una banda a l'augment del consum de combustibles fòssils, però també als canvis d'estratègia en la gestió dels residus sòlids que han passat de l'abocador terrestre a la incineració (Matthews et al., 2000).

**Taula 19. Output Domèstic Processat (ODP) segons destí dels abocaments, 1975-1995 (Font: Matthews et al., 2000).**

		1975		1980		1985		1990		1995	
		10 <sup>6</sup> Tm	%	10 <sup>6</sup> Tm	%	10 <sup>6</sup> Tm	%	10 <sup>6</sup> Tm	%	10 <sup>6</sup> Tm	%
<b>Àustria</b>	ODP a l'atmosfera	68,9	74,7	79,5	75,8	77,8	76,0	85,4	79,9	87,1	82,5
	ODP al sòl	22,9	24,9	25,0	23,8	24,3	23,7	21,3	20,0	18,4	17,4
	ODP a l'aigua	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,1	0,1	0,1	0,1
<b>Alemanya</b>	ODP a l'atmosfera	68,9	88,7	79,5	87,2	77,8	87,1	742,7	86,8	941,5	88,6
	ODP al sòl	22,9	11,0	25,0	12,5	24,3	12,6	110,5	12,9	117,2	11,0
	ODP a l'aigua	0,4	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3	2,8	0,3	3,4	0,3
<b>Japó</b>	ODP a l'atmosfera	68,9	89,1	79,5	88,6	77,8	89,3	1218,3	90,8	1320,0	93,2
	ODP al sòl	22,9	10,7	25,0	11,2	24,3	10,6	121,5	9,1	95,0	6,7
	ODP a l'aigua	0,4	0,2	0,4	0,2	0,3	0,2	1,9	0,1	1,7	0,1
<b>P. Baixos</b>	ODP a l'atmosfera	68,9	79,0	79,5	77,4	77,8	77,3	209,3	79,4	226,8	82,6
	ODP al sòl	22,9	20,2	25,0	22,0	24,3	22,2	53,2	20,2	47,0	17,1
	ODP a l'aigua	0,4	0,7	0,4	0,6	0,3	0,5	1,1	0,4	0,7	0,3
<b>EUA</b>	ODP a l'atmosfera	68,9	89,8	79,5	89,7	77,8	89,7	5086,7	90,0	5856,0	91,0
	ODP al sòl	22,9	10,0	25,0	10,2	24,3	10,2	560,9	9,9	574,9	8,9
	ODP a l'aigua	0,4	0,1	0,4	0,1	0,3	0,1	6,8	0,1	7,5	0,1

#### 5.3.4.3. La recapitulació metodològica del metabolisme socioeconòmic per part d'EUROSTAT<sup>67</sup>.

Des de la dècada dels 1990 els estudis sobre el metabolisme socioeconòmic s'han anat estenent, fins i tot més enllà dels països industrialitzats per aplicar-se també a països d'Amèrica Llatina (p.ex. Mèxic, Xile, Equador) o asiàtics com per exemple la Xina, i amb la consolidació d'aquestes primeres aportacions científiques el recolzament institucional i polític s'ha anat fent efectiu. En el continent europeu, en concret, han estat l'Agència Europea de Medi Ambient amb la figura impulsora del qui era el seu director (Domingo Jiménez-Beltrán) i també l'oficina estadística EUROSTAT les que han donat un recolzament destacable al desenvolupament i aplicació del metabolisme socioeconòmic. En un primer moment, el 1995 EUROSTAT va auspicar el "Expert Meeting on Material Flow Accounting" on es presentaren diferents experiències que serien publicades al 1997 (EUROSTAT, 1997).

Després de la posta en comú de les experiències amb l'impuls d'EUROSTAT, i amb les dues experiències internacionals abans esmentades que pretenien posar en comú una metodologia tant per la banda dels inputs (Adriaanse et al., 1997) com per la dels outputs (Matthews et al., 2000), fou el 2000 quan es posà en marxa el "Task Force on Material Flow Accounting" que tenia per objectiu, especialment, el desenvolupament d'establir una metodologia comuna. Fruit d'aquesta trobada es van establir les línies metodològiques del que seria la guia metodològica d'EUROSTAT (2001) *Economy-wide material flow accounts and*

<sup>67</sup> A l'apèndix d'aquest capítol es presentaran de forma desglossada els inputs a tenir en compte en la CFM en format CD-ROM.

*derived indicators. A methodological guide*<sup>68</sup>. Aquesta publicació serà la base metodològica principal per al desenvolupament la comptabilitat dels fluxos de materials. Bringezu i Schütz, investigadors del Wuppertal, dugueren a terme per encàrrec d'EUROSTAT i de l'Agència Europea de Medi Ambient, l'aplicació de la CFM a la Unió Europea pel període 1988-1997 (Bringezu i Schütz 2001a; Bringezu i Schütz, 2001b; Bringezu i Schütz, 2001c).

**Principals objectius de la Comptabilitat de fluxos materials:**

1. Permetre una anàlisi de les estructures socioeconòmiques i el canvi al llarg del temps del metabolisme socioeconòmic.
2. Derivar un grup d'indicadors agregats de l'ús de recursos.
3. Elaborar indicadors sobre la productivitat dels recursos i l'ecoeficiència en relacionar els indicadors agregats de materials amb els indicadors econòmics (PIB i altres).
4. Proveir indicadors sobre la intensitat de materials dels estils del vida, en relacionar els indicadors agregats de materials amb les variables demogràfiques.
5. Permetre una ampla flexibilitat i ús per tal de donar resposta a demandes polítiques, ja que la informació es pot ajustar fàcilment a les demandes.
6. Aportar diversos usos analítics, incloent l'estimació dels fluxos de materials i usos del sòl induïts per les importacions i exportacions, així com anàlisis descomposts, separant els canvis tecnològics, estructurals i de demanda final.

(Elaboració pròpia a partir de EUROSTAT (2001))

A la guia d'EUROSTAT (2001) s'introdueixen alguns canvis respecte de les experiències conjuntes esmentades (Adriaanse et al., 1997; Matthews et al., 2000). Aquests canvis són més que res terminològics. A continuació intentarem exposar com queda la metodologia que fins a moments d'ara és acceptada i aplicada. A les figures 8 i 9 apareixen de forma esquemàtica la conceptualització del metabolisme socioeconòmic amb els diferents tipus d'elements que el componen, distingint-se un de l'altre per la inclusió o no de l'aigua i l'aire. La guia EUROSTAT (2001) recomana que l'aire i l'aigua siguin comptabilitzats, en tot cas, a part o bé realitzar la seva comptabilitat a part.

<sup>68</sup> Després de la primera guia d'Eurostat, la MFA Task Force de l'agència estadística de la UE, continuà amb la tasca de revisar la metodologia de la comptabilitat dels fluxos de materials i dos anys després d'haver redactat aquest capítol, Eurostat va publicar una nova guia per la comptabilitat dels fluxos materials (Weisz et al., 2007) que es completà amb una altre esborrany de manual publicat el 2009 per Eurostat. Així mateix, hom pot destacar l'interès que els càlculs del metabolisme socioeconòmic han suscitat al sí de l'Organització per la Cooperació i Desenvolupament Econòmic (OCDE) que publicà el 2008 tota una sèrie de textos que poden qualificar-se actualment com la síntesi més completa de l'estat de l'art (OECD, 2008a; OECD, 2008b; OECD, 2008c; OECD, 2008d). A les noves propostes analítiques dels fluxos de materials se pot destacar l'esforç per comptabilitzar els recursos associats a productes manufactures sota el concepte RME (Raw Materials Equivalents) que permetria resoldre el problema de considerar els fluxos de materials totals associats a les importacions. Emperò a les darreres propostes metodològiques (p.ex. Eurostat, 2009) es descarten els fluxos indirectes i no emprats (fluxos ocults) per les dificultats que comporta la seva comptabilitat i consideració, fonamentalment per manca d'informació.

Figura 9.

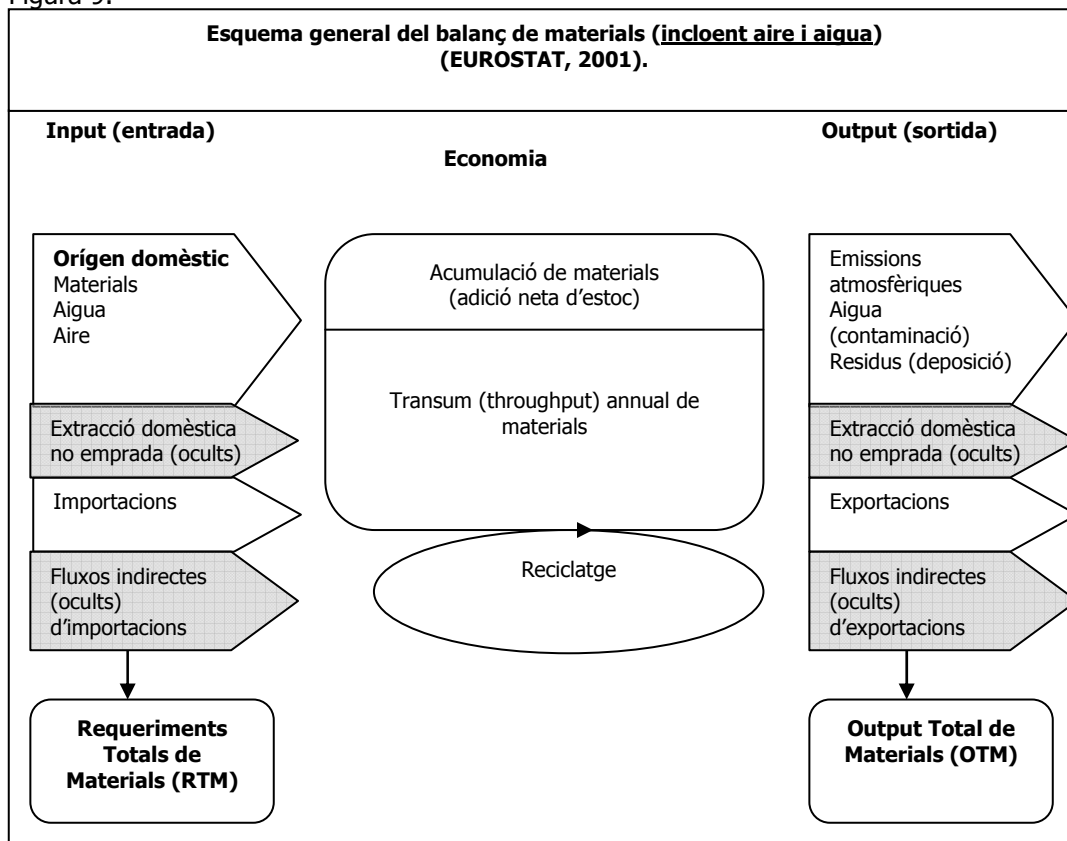
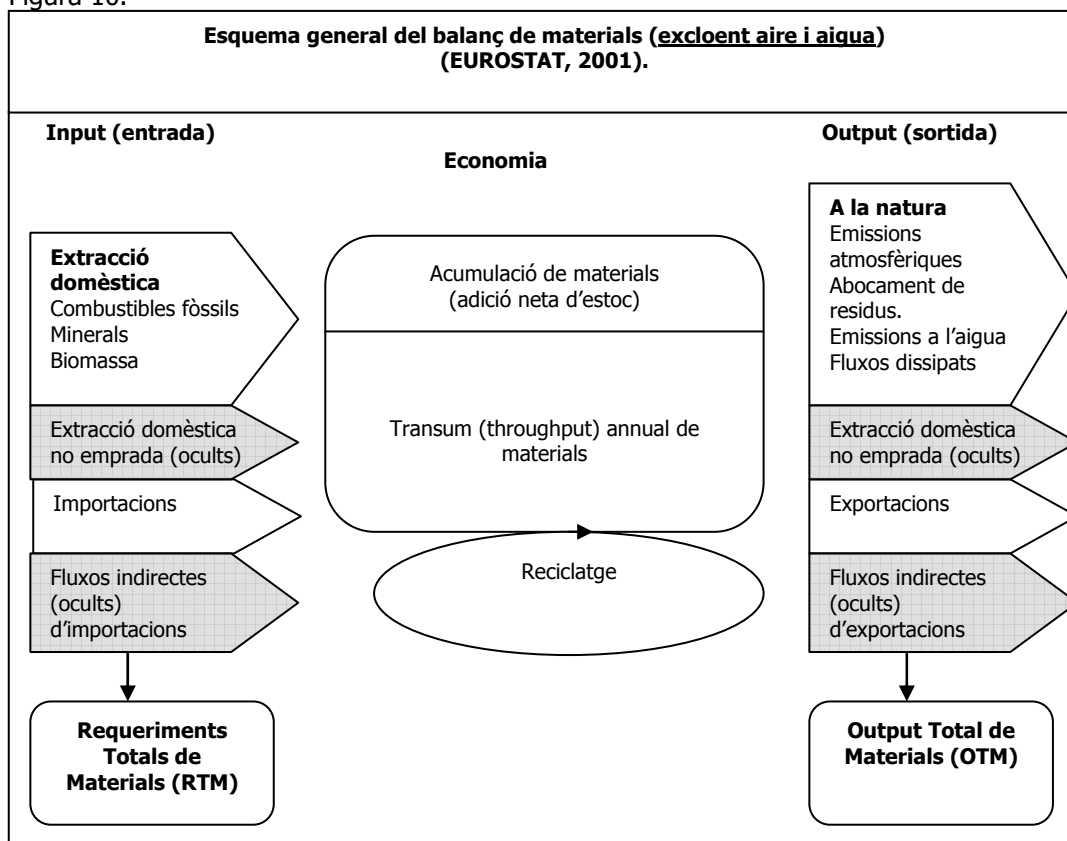


Figura 10.



En el manual d'EUROSTAT (2001) sobre la CFM es presenten els diferents tipus de fluxos a tenir en compte, en base a tres dimensions:

1. **Dimensió territorial.** Aquí es fa esment a l'origen i destí dels fluxos, depenent de si són *domèstics*, principi de residencialitat, o bé provenen d'altres indrets rebent la categoria: *resta del món*.
2. **Dimensió del cycle de vida.** S'indica si en el flux els materials han estat directament contemplats, flux directe, o s'han realitzat càlculs per determinar els fluxos ocults que aquí reben el terme de flux indirecte.

**Fluxos directes:** el pes actual dels productes i no tenen en compte les dimensions del cycle de vida dels productes. Aquests materials són tots aquells (sòlids, líquids, gasosos)<sup>69</sup> que entren en l'economia per un ús posterior en els processos de producció i/o consum. Es defineixen dos subapartats, els fluxos directes domèstics (matèries primeres domèsticament extrets) i els importats.

**Fluxos indirectes:** els materials que han estat necessaris per la manufactura dels productes al llarg del cycle de vida i comprèn materials emprats i no emprats.

3. **Dimensió del producte.** Aquí s'indica si els materials entren o no dins del sistema econòmic (ortodox) i els seus comptes. En el cas dels inputs es classifica en fluxos de materials emprats en productes i fluxos de materials no emprats; i en el cas dels outputs, fluxos processats i fluxos no processats.

**Materials emprats (processat):** la quantitat de recursos extrets i que entren en el procés econòmic per posterior tractament o consum directe.

**Materials no emprats (no processat):** recursos que no entren en el sistema econòmic (mitjançant valoracions monetàries) però que són imprescindibles per la producció física de les manufactures i/o serveis. Aquesta categoria comprèn la sobrecàrrega minera i la partició de minerals (estèrils, ganga i mena), els descarts de la pesca, les pèrdues de la tala forestal i de l'explotació agrícola, pèrdues de sòl. per activitats antròpiques com el dragat o la construcció, etc.

<b>Categories d'inputs materials per l'Anàlisi del Flux dels Materials (AFM) (EUROSTAT 2001:20)</b>			
<b>Dimensió Territorial</b>	<b>Dimensió Cycle de Vida</b>	<b>Dimensió Producte</b>	<b>Terme a emprar</b>
Domèstic	Directe	Emprat	Extracció domèstica emprada
Domèstic	No aplicat	No emprat (ocults)	Extracció domèstica no emprada (ocults)
Resta del món	Directe	Emprat	Importacions
Resta del món	Indirecte	Emprat	Fluxos indirectes associats a les importacions (ocults)
Resta del món	Indirecte	No emprat	

<b>Categories de outputs materials per l'Anàlisi del Flux dels Materials (AFM) (EUROSTAT 2001:21)</b>			
<b>Dimensió Territorial</b>	<b>Dimensió Cycle de Vida</b>	<b>Dimensió Producte</b>	<b>Terme a emprar</b>
Domèstic	Directe	Processat	Output domèstic processat dipositat a la natura.
Domèstic	No aplicat	No processat	Deposició d'extracció domèstica no emprada (ocults)
Resta del món	Directe	Processat	Exportacions
Resta del món	Indirecte	Processat	Fluxos (output) indirectes associats a les exportacions
Resta del món	Indirecte	No processat	

La classificació dels inputs hauria de permetre distingir entre els recursos renovables (biòtics) i els no renovables (abiòtics). En els inputs es recolliran els materials sòlids, líquids i gasosos (excloent l'aigua i l'aire, però comptabilitzant-los en cas d'estar continguts dins altres materials). Es distingeix entre: minerals (metà·lics, no metà·lics i de construcció), combustibles

<sup>69</sup> S'exclou l'aire i l'aigua, però no l'aigua que contenen els materials.

fòssils i biomassa. La classificació dels inputs materials, a més del tipus de material cal establir el seu lloc de procedència i si aquest és un flux directe o ocult<sup>70</sup>.

### Classificació dels Inputs Materials (Font: Eurostat 2001:29)

<b>I. Extracció Domèstica (emprada)</b>	
<b>a. Combustibles Fòssils</b>	
a.1.	Carbó (Antracita i hulla)
a.2.	Lignits
a.3.	Petroli
a.4.	Gas Natural
a.5.	Altres
<b>b. Minerals</b>	
b.1.	Minerals Metàl·lics (ferrosos, metalls no ferrosos, bauxita, coure, altres)
b.2.	Minerals Industrials (Sals, argiles especials, arenas especials, turba per agricultura, etc).
b.3.	Minerals de construcció (arena i grava, conglomerats, pedres de dimensió, picadís, argiles, etc)
<b>c. Biomassa</b>	
c.1.	Biomassa des de l'agricultura (cereals, tubercles, oleaginosos, llegums, verdures, fruites, fruits secs, fibres, plantes tèxtils, altres)
c.2.	Biomassa des de l'agricultura com a subproducte de les collites (residus emprats com a farratge o pinsos, palla emprada amb fins econòmics, etc).
c.3.	Biomassa dels ramats en pastura (ramats en pastures permanents, ramats en altres terres com per exemple de muntanya).
c.4.	Biomassa de les activitats forestals (coníferes, no coníferes, altres matèries primeres distintes de la fusta)
c.5.	Biomassa de la pesca (marina, interior en rius i llacs, altres com a mamífers aquàtics)
c.6.	Biomassa de la caça
c.7.	Biomassa provinent d'altres activitats (mel, bolets, baies, herbes, etc)

Els fluxos ocults de l'extracció domèstica, fan referència a tres grups principals:

a.	L'extracció no emprada de l'extracció de combustibles fòssils, de a mineria i de les pedreres: són els residus provinents dels residus d'extracció, els materials estèrils i sobrecàrrega, resultat de partició de materials, etc.
b.	Extracció no emprada provinent de la biomassa: seran els descarts de la pesca que són pescats juntament amb les espècies comercials, les pèrdues de les tales forestals com la part dels arbres que en no comercialitzar-se resta al bosc, i altres de les activitats agro-ramaderes.
c.	Sòl i roques provinents de l'excavació i els materials provinents del dragat.

<b>II. Extracció Domèstica (no emprada) (Ocults)</b>	
<b>a. Extracció de materials provinents de l'extracció de combustibles fòssils no emprats.</b>	
<b>b. Extracció de materials provinents de l'extracció de minerals no emprats.</b>	
<b>c. Biomassa no emprada provinent de les collites agrícoles.</b>	
c.1.	Pèrdues de les tales forestals.
c.2.	Pèrdues de les collites agrícoles
c.3.	Altres pèrdues (p.ex. descarts en la pesca)
<b>d. Excavació de sòls i dragats (Excavació d'activitats de construcció i materials de dragat)</b>	

Les importacions es classifiquen en base al seu nivell de transformació en: matèries primeres, productes semielaborats, productes acabats i altres. Per tal de fer aquesta classificació es parteix de les classificacions provinents del comerç internacional, en general la categoria d'altres es correspon en gran mesura en productes de nutrició i en l'àmbit de la UE es fa servir com a base per la classificació a la Nomenclatura Combinada (NC) que està elaborada d'acord amb el HS (*Harmonised commodity description and coding System*). Les importacions i

<sup>70</sup> Carpintero (2005) en el càlcul del metabolisme socioeconòmic de l'Estat espanyol fa servir la terminologia emprada per Adriaanse et al. (1997). Aquesta serà la que farem servir posteriorment en l'aplicació empírica al cas de les Balears.

exportacions que proposa la guia EUROSTAT (2001) permeten detallar les tendències en el comerç internacional de forma notable, elaborant una categorització a un elevat detall.

La proposta per classificar els productes segons el principal material que els compon presenta un cert grau de dificultat i pot crear algunes mancances que poden arribar a ser importants, degut a la complexitat en la mescla de materials en molts de béns de consum, ja que es van incorporant a béns de consum materials molt diversos i de forma progressiva, com per exemple els elements sintètics en els cotxes. En qualsevol cas, d'acord amb la metodològica estàndard tenim que els béns de consum (productes semielaborats i acabats) es classifiquen en base al material predominant, per exemple metall en el cas del cotxe.

Les importacions queden classificades de la següent manera:

<b>III. Importacions</b>
<b>a. Matèries Primeres.</b>
a.1. Combustibles Fòssils
a.2. Minerals
a.3. Biomassa
a.4. Matèries Primeres Secundàries
<b>b. Productes Semi-manufacturats.</b>
b.1. Provenent de combustibles fòssils
b.2. Provenents de minerals
b.3. Provenents de biomassa
<b>c. Productes Acabats</b>
c.1. Predominantment a partir de combustibles fòssils
c.2. Predominantment a partir de minerals
c.3. Predominantment a partir de biomassa
<b>d. Altres productes</b>
d.1. Altres productes de tipus abiòtic
d.2. Altres productes de tipus biòtic
d.3. Altres
<b>e. Material d'embalatge importat amb els productes</b>
<b>f. Residus importats per tractament final i deposició</b>

<b>IV. Fluxos Indirectes Associats a les Importacions (Oculta)</b>
<b>a. Matèries primeres equivalents dels productes importats</b> (els fluxos indirectes dels materials emprats són comptabilitzats com les matèries primeres equivalents menys el pes de les importacions).
a.1. Combustibles fòssils.
a.2. Minerals
a.3. Biomassa
<b>b. Extracció no emprada dels productes importats.</b>
b.1. Extracció no emprada provinent de l'extracció de combustibles fòssils.
b.2. Extracció no emprada provinent de l'extracció de minerals.
b.3. Biomassa no emprada
b.4. Excavació de sòl i dragat.

En el cas dels outputs EUROSTAT (2001) distingeix, segons la seva destinació entre els que aniran directament al medi natural, en formes d'emissions, i d'altres que aniran cap a l'exterior en forma d'exportacions. Els Outputs al medi natural són tots els fluxos de materials que entren al medi, durant el procés de producció o consum i són definits com a *outputs processats*. Per altra banda, s'inclou la deposició dels materials extrets domèsticament i que no són emprats – són aquells que no tenen valor monetari o crematístic-. Aquests reben la definició de *outputs no processats* i són equivalents a l'extracció domèstica no emprada dels inputs. Els outputs processats contemplen les emissions i residus (emissions a l'atmosfera, residus en abocador, emissions a les aigües) i l'ús dissipatiu de productes i pèrdues de materials que són definits com la quantitat de materials que és dispersen en el medi com a conseqüència, deliberada o no, de l'ús de productes. D'aquests darrers, es poden distingir dos components: la dissipació per l'ús (p.ex. fertilitzants i adobs dispersats en els camps de conreu, sal per desgelar les carreteres, etc) i les pèrdues dissipades (p.ex. desgast de les gomes dels pneumàtics,



pèrdues degut a l'evaporació d'aigua o altres dissolvents que contenen les pintures o altres materials, etc). Finalment, la classificació dels outputs quedaria de la següent manera:

<b>Classificació dels Outputs</b>
<b>I. Emissions, residus i abocament</b>
<b>a. Emissions a l'aire (de la combustió i dels processos industrials)</b>
a.1. CO <sub>2</sub>
a.2. SO <sub>2</sub>
a.3. NO <sub>x</sub> (com a NO <sub>2</sub> )
a.4. COV (excepte dissolvents i CH <sub>4</sub> , excloent el procedent d'abocadors)
a.5. CO
a.6. Partícules (incloent pols)
a.7. N <sub>2</sub> O (excepte l'ús de productes i N de l'agricultura i dels residus)
a.8. NH <sub>3</sub> (excepte el N de fertilitzants)
a.9. CFCs i halògens.
<b>b. Residus dipositats en abocadors</b>
b.1. De Llars privats (i de tipus domèstic de la indústria i el comerç)
b.2. De la indústria i el comerç (residus industrials i de construcció/demolició)
b.3. De les activitats de gestió de residus i aigües residuals (llots de depuració, cendres i escòries, etc)
<b>c. Emissions (abocaments) a l'aigua</b>
c.1. Nitrogen (N)
c.2. Fòsfor (P)
c.3. Altres substàncies i matèria orgànica.
c.4. Abocaments de materials a la mar.
<b>d. Dissipació en l'ús de productes i pèrdues dissipades.</b>
<i>d.1. Dissipació en l'ús de productes.</i>
d.1.1. Dissipació en terrenys agrícoles (Fertilitzants minerals, Fems animal, Llots de depuradora, Compost, Pesticides, Llavors).
d.1.2. Dissipació en carreteres (materials anticongelants i grava).
d.1.3. Dissipació d'altre tipus de materials (inclou dissolvents).
<i>d.2. Pèrdues dissipades.</i>
d.2.1. Abrasió (pneumàtics, llantes, etc)
d.2.2. Accidents amb productes químics.
d.2.3. Filtracions, fuites (gas natural, etc).
d.2.4. Erosió i corrosió d'infraestructures (carreteres, ...).
<b>II. Exportacions (és la mateixa classificació que la de les importacions)</b>
<b>III. Deposició de l'extracció domèstica no emprada (és la mateixa classificació que la de l'extracció domèstica no emprada)</b>
<b>IV. Fluxos indirectes associats a les exportacions (és la mateixa classificació que la dels fluxos indirectes associats a les importacions)</b>

La guia EUROSTAT (2001) proposa elaborar els següents memoràndums, per ampliar la comptabilitat del flux de materials per la banda dels inputs i dels outputs.

<b>Elements de Memoràndum (Inputs)</b>
a. Oxigen (O <sub>2</sub> ) per la combustió dels combustibles (carbó, hidrogen, sulfur, hidrogen, nitrogen, etc).
b. Oxigen (O <sub>2</sub> ) per la respiració dels humans i de la ramaderia.
c. Nitrogen per equilibrar les emissions de la combustió.
d. Aire per altres processos industrials (liquat de gasos tècnics, polimerització, etc.)

<b>Elements de Memoràndum (Outputs)</b>
<b>Vapor d'aigua de la combustió (H<sub>2</sub>O)</b> De l'aigua continguda en els combustibles De l'hidrogen contingut en els combustibles
<b>Evaporació d'aigua des dels productes</b> Contingut d'aigua de la biomassa Contingut d'aigua d'altres materials.
<b>Respiració dels humans i els ramats</b> CO <sub>2</sub> Vapor d'aigua

A més dels comptes de fluxos d'entrada i sortida, i tal com exposava la publicació *The weight of nations* (Matthews et al., 2000), la guia EUROSTAT (2001) inclou la consideració de les Acumulacions Netes d'Estoc (ANE). La definició dels estocs de materials pertany al que en els SCN (Sistemes de Comptabilitat Nacional) apareixen definits com a tals, i estarien composts per infraestructures, edificis, vehicles, maquinària i també pels inventaris de productes acabats. En principi els canvis en la sociomassa i els ramats haurien de ser comptabilitzats, però degut al seu escàs pes respecte dels altres elements considerats, aquests no són tenguts en compte. En canvi, hi ha elements que no hi havia gaire acord entre els investigadors sobre la seva inclusió o no, com per exemple les plantacions forestals i els abocaments de residus sòlids al sòl. Les fronteres entre el sistema natural i el sistema econòmic són variables depenent especialment de la metodologia emprada, així per exemple Stahmer (1998) a les taules input-output físiques (PIOT: Physical Input-Output Tables) per Alemanya, els estocs tenen una consideració més ampla com es pot veure a la taula 20.

	Addicions (10 <sup>6</sup> Tm)	Pèrdues (10 <sup>6</sup> Tm)	Canvi Net (10 <sup>6</sup> Tm)
Maquinària i equipament	10,9	8,2	2,7
Infraestructures i edificis	553,6	32,5	521,1
Canvis en inventaris	-	-	5,4
Béns duradors	7,1	4,1	3
Arbres per fusta (plantacions forestals)	23	49,9	-26,9
Abocadors controlats	149,3	-	149,3

A la guia d'EUROSTAT (2001) en comptabilitzar els estocs físics i els seus canvis, no es consideren les plantacions forestals ni els abocadors de residus com a estocs, especialment per la dificultat de comptar amb informació sobre el tema. Així que els abocaments de residus en abocador és consideren com un output. L'estoc físic estarà compost principalment per manufactures que són definides com a béns duradors de consum (cotxes, equipament domèstic, etc), infraestructures i edificis, i béns d'inversió (maquinària). EUROSTAT (2001:34) estima que prop del 90% de l'estoc físic està representat per les infraestructures i edificis. En canvi, els recursos naturals són considerats com a part del sistema natural i en conseqüència no s'inclouen dins de l'estoc físic.

<b>Classificació dels canvis en l'estoc material</b>	
<b>I. Acumulacions totals (brutes)</b>	
a. Infraestructures i Edificis (materials de construcció, metalls, fusta, altres).	
b. Altres (maquinària, béns duradors, metalls i altres materials)	
<b>II. Eliminacions (inclou pèrdues).</b>	
<b>a Infraestructures i edificis.</b>	
a.1. Per demolició (minerals de construcció, metalls, fusta, altres materials)	
a.2. Pèrdues per dissipació (minerals de construcció, metalls, fusta, altres materials)	
<b>b. Altres (maquinàries, béns duradors, etc.)</b>	
b.1. Descàrrega (metalls, altres materials)	
b.2. Pèrdues dissipatives (metalls, altres materials)	
<b>III. Acumulacions netes a l'estoc material (ANE= I-II)</b>	
a. Infraestructures i edificis (materials de construcció, metalls, fusta, altres)	
b. Altres (maquinària i béns duradors, metalls i altres materials).	

Al Taula 21 es recull el balanç del flux de materials i els indicadors resultants proposats per la guia EUROSTAT (2001).

<b>A. INPUTS</b>	<b>B. OUTPUTS</b>
<b>a. Extracció Domèstica</b>	<b>a. Emissions i residus</b>
Combustibles fòssils	Emissions a l'aire

Minerals (metàl·lics i no metàl·lics) Biomassa	Abocament residus (al sòl) Emissions a l'aigua <b>b. Dissipació de productes i pèrdues</b> (fertilitzants, fems animal, llavors, corrosió...)
<b>b. Importacions</b>	
<b>A.1. IMD (Inputs Materials Directes)</b> (= a + b)	<b>B.1. ODP</b> (Output domèstic processat a la natura) (= a + b)
<b>c. Extracció domèstica no emprada</b>	<b>c. Eliminació d'extracció domèstica no emprada</b>
Procedent de mineria i pedreres De collites de biomassa Excavació de sòls	Procedent de mineria i pedreres De collites de biomassa Excavació de sòls
<b>A.2. Input Total de Materials (ITM)</b> (A.2. = A.1 + c)	<b>B.2. Output domèstic total a la natura (ODT)</b> (B.2. = B.1 + c)
	<b>d. Exportacions</b>
	<b>B.3. Output Total de Materials (OTM)</b> (B.5. = B.2 + d)
<b>d. Fluxos indirectes associats a les importacions</b>	<b>B.4. Acumulacions Netes d'Estoc (ANE)</b> Infraestructures i edificis Altres (maquinària, béns de consum durables, etc.)
<b>A.3. REQUERIMENTS TOTALS DE MATERIALS (RTM)</b> (A.3 = A.2 + d)	<b>B.5. Fluxos indirectes associats a exportacions.</b>

A més dels indicadors resultants del Balanç Físic de Materials, EUROSTAT (2001) proposa una sèrie més nombrosa d'indicadors com per exemple el que fa referència al consum, diferenciant entre Consum Directe de Materials (input materials directes menys exportacions) i el Consum Total de Materials (requeriments total de materials menys les exportacions i els fluxos ocults a elles associades).

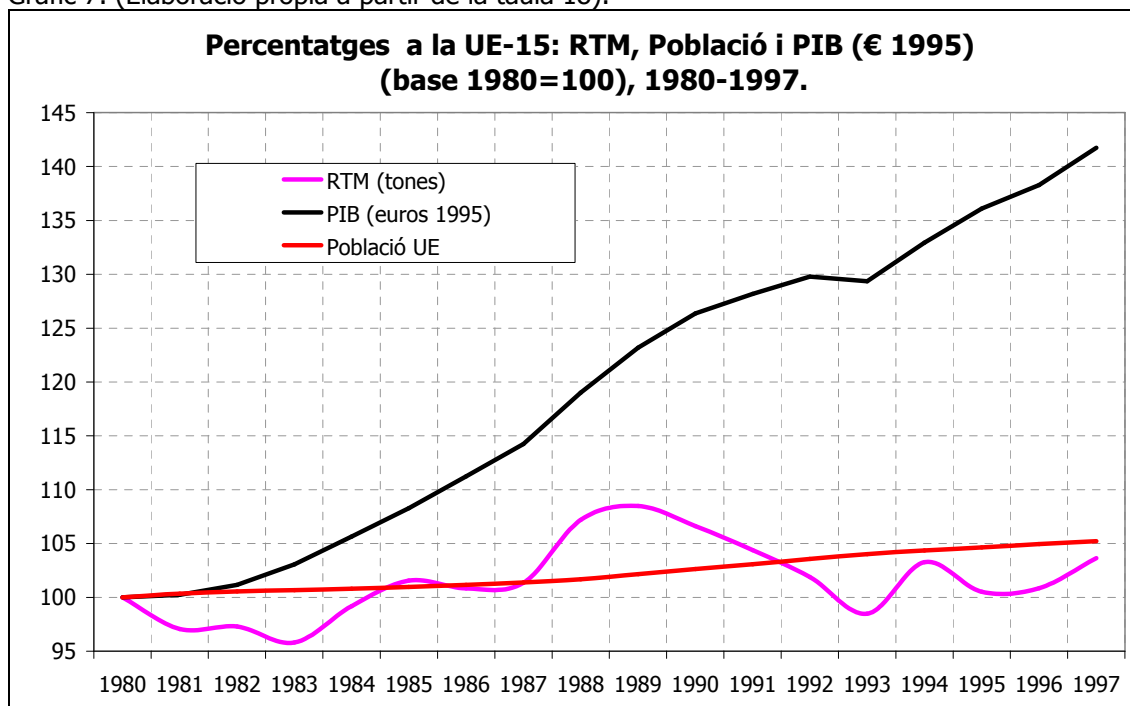
A l'any 2000, els investigadors del Wuppertal, Bringezu i Schütz, varen dur a terme per encàrrec de l'EUROSTAT i de l'AEMA (Agència Europea de Medi Ambient) l'aplicació de la CFM per a la Unió Europea dels quinze pel període 1988-1997. En aquest estudi resultava que els RTM dels habitants de la UE-15 eren de 45 Tm/cap el 1988 i de 49 Tm/cap el 1997, tot implicant un increment poc important. No obstant, a l'estudi es recorda la ja important sobrecàrrega de l'economia europea i la seva situació insostenible lluny dels desitjos desmaterialitzadors que quedaven palesos en els informes i recomanacions de l'ecocràcia internacional (Bringezu i Schütz 2001a; Bringezu i Schütz, 2001b; Bringezu i Schütz, 2001c) Posteriorment, i a càrrec d'EUROSTAT, els mateixos investigadors ampliaren l'estudi, estenent la sèrie històrica fins el 1980 que serviria de base a la publicació d'EUROSTAT de 2002 a través de la qual seria la primera vegada que es publicaven dades oficials sobre la comptabilitat dels fluxos de material de la UE-15 (EUROSTAT, 2002)<sup>71</sup>.

Al Gràfic 7 es poden observar conjuntament les taxes de variació de les variables: població, RTM (requeriments totals de materials) i el PIB (euros constants 1995). Entre 1980-1997 a la UE-15, la tendència del PIB ha estat la de créixer sense parar, amb un increment del 42%, aprofitant un context de preu del petroli barat, deslocalització de les activitats industrials i forta expansió de l'economia financera, i dins d'aquest context s'ha donat un fort boom immobiliari i de les infraestructures a escala europea. Al llarg d'aquest període que abraça des de la rearticulació del capitalisme global amb la caiguda del Bloc Soviètic, la reunificació alemanya i l'ampliació de la UE, tan sols s'ha enregistrat un creixement demogràfic de l'ordre del 5% respecte de 1980. En canvi, els RTM de la UE han presentat un comportament

<sup>71</sup> Bringezu i Scütz preparen el 2001 la base de dades per Eurostat: "Material use indicators for the European Union, 1980-1997" (<http://europa.eu.int/comm/eurostat/Public/datashop/print-catalogue/EN?catalogue=Eurostat&product=KS-AO-01-002--I-EN>, maig 2008). A la web de la xarxa EIONET es poden descarregar les bases de dades dels estudis sobre la CFM de la UE (<http://waste.eionet.europa.eu/themes/mfa/4>, agost 2008). Les dades de 1980 a 1997 contemplen els fluxos indirectes, mentre que de 1997 al 2000 tan sols es contemplen els fluxos directes.

lleugerament fluctuant, caracteritzat especialment per una situació quasi estable en quant a les exigències materials de dites economies. Unes exigències que s'han mantingut, i fins i tot s'han incrementat en un 3,63% al 1997 respecte de 1980, malgrat el procés de suposada terciarització de l'economia europea al llarg d'aquest període, que teòricament és menys exigent en recursos. Cal recordar que la metodologia dels RTM permet mitigar l'efecte de la relocalització industrial a les perifèries del planeta mitjançant la comptabilitat dels fluxos de materials importats directes i ocults.

Gràfic 7. (Elaboració pròpia a partir de la taula 18).



**Taula 22. Increment de les variables a la UE-15: Població, PIB (euros 1995) i RTM respecte de 1980 pel període 1980-1997 (Font: elaboració pròpia a partir de <http://scp.eionet.europa.eu/themes/mfa/data>, maig 2008).**

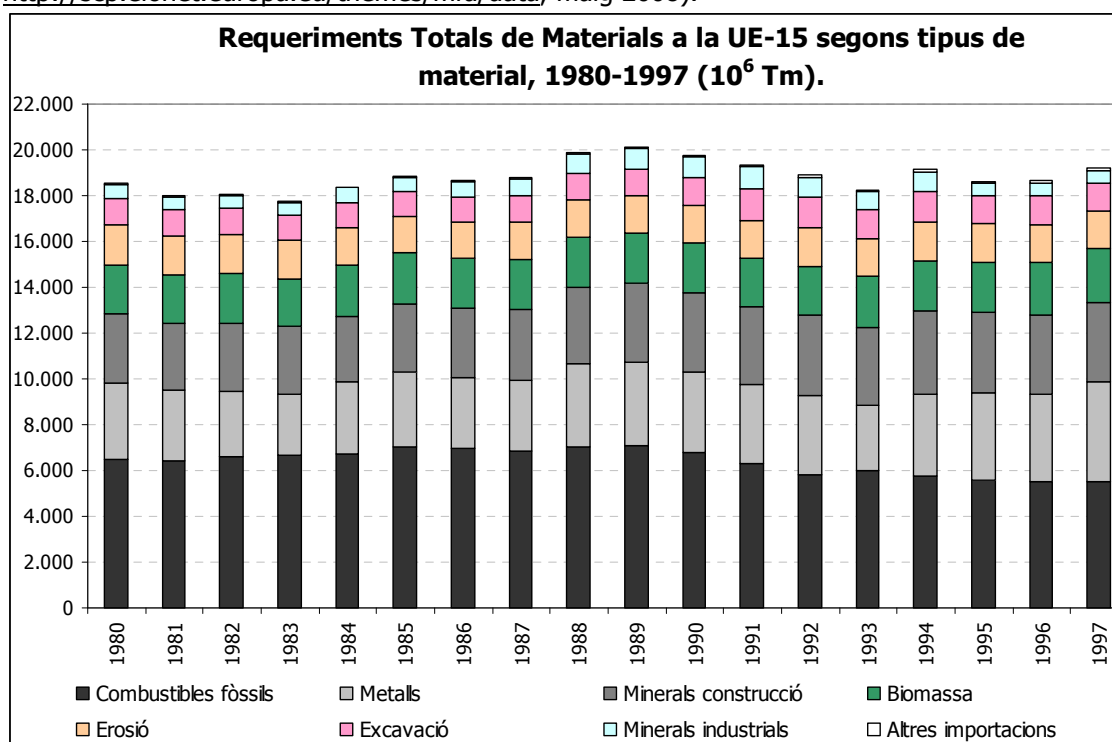
	1980	1985	1990	1997
RTM (1980=100)	100	101,55	106,61	103,63
PIB euros constants 1995 (1980=100)	100	108,27	126,36	141,74
Població (1980=100)	100	100,96	102,61	105,22

Al gràfic 9 tenim la classificació dels RTM de la UE-15 durant el període 1980-1997, segons el tipus de material (combustibles fòssils, minerals de construcció, minerals industrials, materials d'excavació, biomassa, materials d'erosió, altres importacions). Cal destacar que dels materials que entren en l'economia de la UE-15, els recursos biòtics representen poc més del 10% del total, mentre que quasi el 90% correspon a materials extrets de l'escorça terrestre i a pèrdues de sòl fèrtil. Es pot veure com en els anys de la crisi econòmica mundial de principis dels 1990, es va produir una lleugera disminució dels RTM que se reactivaria a partir de mitjans dels 1990. En el cas de la UE-15, així com el d'altres economies del capitalisme avançat com són els EUA (Adriaanse et al., 1997), es pot veure com al llarg dels períodes analitzats que cobreixen el trànsit del règim d'acumulació del capital fordista al postfordista, els RTM es mantenen més o manco estables. Això es deu a tota una sèrie de factors que han fet que s'hagi disminuït la càrrega material d'aquests països, una càrrega que en bona mesura es desplaçada a les que s'han anomenat com a "països emergents" i en els quals tot sembla indicar que un ascens important dels seus RTM, com és el cas de la Xina on s'ha passat d'uns RTM de 13 miliards de Tm al 1990 a 25 miliards de Tm al 2002 (Ming i Tianzhu, 2007) o el de Mèxic on s'ha passat d'uns Inputs Directes de Materials, això és sense comptar els fluxos ocults, de 384 milions de Tm al 1970 a 1333 milions de Tm al 2003 (González, 2007). En el treball de Mèxic,

González (2007) exposa com els fluxos de materials de l'economia mexicana incrementaren amb el desplegament de la indústria maquiladora a partir de 1990, és a dir pel trasllat de les activitats fabrils des dels centres a les regions perifèriques, així mateix al cas xinès els RTM es mantenen en torn a 20 miliards de Tm al llarg de la segona meitat dels anys 1990, però és dins del segle XXI en que aquests es disparen, coincidint amb la consolidació del gegant asiàtic com a la fàbrica planetària de principis del nou segle.

	1980	1985	1990	1997
Combustibles fòssils	6.500	7.024	6.814	5.489
Metalls	3.332	3.300	3.471	4.360
Minerals industrials	625	614	890	555
Minerals construcció	2.996	2.964	3.444	3.491
Excavació	1.156	1.061	1.218	1.231
Biomassa	2.157	2.215	2.196	2.327
Erosió	1.729	1.594	1.661	1.646
Altres importacions	40	51	67	110
<b>Total</b>	<b>18.535</b>	<b>18.823</b>	<b>19.760</b>	<b>19.209</b>

Gràfic 9. (Font: elaboració pròpia a Datasheet for Kiev Report: a <http://scp.eionet.europa.eu/themes/mfa/data>, maig 2008).



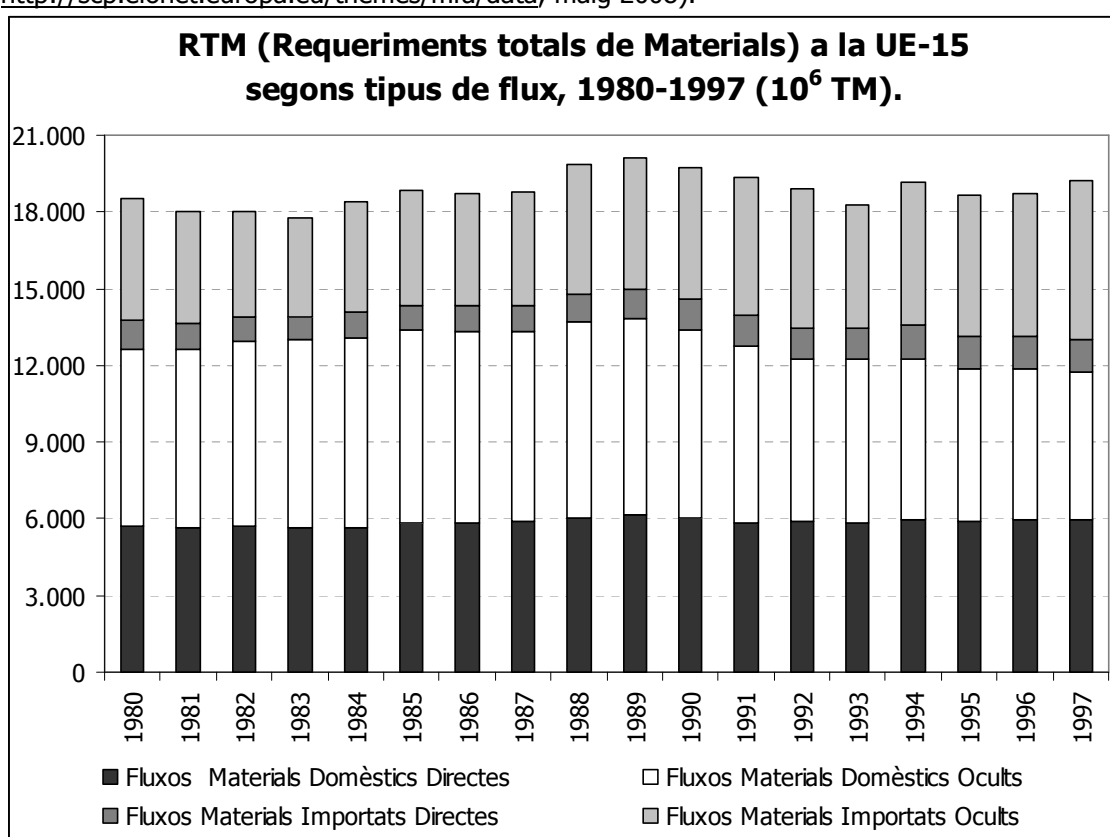
Al gràfic 10 es representen els diferents tipus de flux de materials segons la seva procedència, és a dir extracció domèstica o importacions, i a més s'especifica quina porció de cadascuna es correspon amb fluxos ocults. En quant al lloc de procedència dels materials cal destacar el fet que el gruix dels materials provenen dels propis estats membres de la UE, però aquesta fracció presenta una clara tendència a la baixa. Mentre que entre la fracció de materials importats és molt més important la franja de fluxos ocults. Això ve explicat per les característiques d'aquells materials que són majoritàriament abiòtics i que presenten grans motxilles ecològiques en termes de fluxos ocults. Un altre aspecte destacable és el que durant tot el període analitzat els fluxos ocults han estat sempre superiors al 60% de tots els RTM, la

qual cosa significa que són fluxos dels que majoritàriament la política econòmica i ambiental no en té ni tan sols consciència ni coneixement, i que per tant no són tenguts en compte.

**Taula 24. Els Requeriments Totals de Materials RTM de la UE-15 segons tipologia de flux de materials, 1980-1997 (Font: elaboració pròpia a partir de Stephan Moll, 27/01/2003 - Datasheet for Kiev Report: a <http://waste.eionet.europa.eu/themes/mfa/4>, maig 2008-; Bringezu i Schütz, 2001c).**

	1980	1985	1990	1997
Fluxos Materials Domèstics Directes (%)	30,89%	30,95%	30,64%	31,07%
Fluxos Materials Domèstics Ocults (%)	37,39%	40,10%	37,25%	29,94%
Fluxos Materials Importats Directes (%)	6,07%	5,24%	5,82%	6,83%
Fluxos Materials Importats Ocults (%)	25,65%	23,71%	26,29%	32,16%
<b>RTM (10<sup>6</sup> Tm)</b>	<b>18.535</b>	<b>18.823</b>	<b>19.760</b>	<b>19.209</b>

Gràfic 10. (Font: elaboració pròpia a Datasheet for Kiev Report: a <http://scp.eionet.europa.eu/themes/mfa/data>, maig 2008).



L'institut vienès (IFF), per encàrrec d'EUROSTAT, va elaborar un estudi sobre els fluxos de materials de la UE, ampliant el període d'anàlisi de l'estudi anterior realitzat per Bringezu i Schütz, fins el 2000, però sense incloure en aquesta ocasió els fluxos ocults (EUROSTAT, 2002). Recentment, els investigadors del IFF (Weisz et al., 2005; Weisz et al., 2006) han realitzat una anàlisi comparativa entre els diferents països de la UE-15, amb l'objectiu d'explicar les raons per les quals es donen diferències en els usos per càpita de materials. La investigació sobre el metabolisme socioeconòmic ha assolit una creixent importància en els darrers anys en que s'ha consolidat una metodologia robusta com és la de l'EUROSTAT. Darrerament, s'han publicat una sèrie de llibres sobre l'anàlisi del metabolisme socioeconòmic o industrial, entre aquestes cal destacar: l'obra coordinada per Robert U. Ayres i Leslie Ayres (2002) on apareixen interessants aportacions sobre el metabolisme socioeconòmic i l'ecologia industrial; el treball editat pels investigadors de l'IFF vienès, Marina Fischer-Kowalski i Helmut Haberl (2007) sobre la relació entre el metabolisme socioeconòmic i els canvis d'usos i de les cobertes del sòl en l'anàlisi històric; i finalment podríem exposar el llibre coordinat per A. Hornborg, J.R. McNeill i J.

Martínez-Alier (2007) que aplica la teoria del sistema-món (World Systems Theory) desenvolupada per Immanuel Wallerstein per tal d'analitzar el nomenat canvi global, tot acudint en nombrosos casos a l'aplicació de la metodologia i conceptualització del metabolisme social. A més, la temàtica en qüestió ha estat amplament tractada en nombroses revistes científiques tan en números monogràfics com de forma habitual en la seva línia editorial, entre les que podem destacar: *Ecological Economics*, *Revista Iberoamericana de Economía Ecológica*, *Economía Industrial*, *Population and Environment*, *Land Use Policy*, *Journal of Industrial Ecology*<sup>72</sup>.

A continuació, s'exposa a la taula 25 en la que s'han intentat recollir algunes aplicacions de la CFM (Comptabilitat del flux de Materials) en diferents àmbits geogràfics, amb predomini de l'estatal. El motiu pel qual els estudis a nivell estatal han estat majoritaris es deu al fet que són una de les unitats d'anàlisi en que la informació de base és més fàcil d'obtenir, corresponent-se amb la informació dels sistemes de comptabilitat nacional, i sovint es dona a països amb una certa predisposició a analitzar els conflictes socioambientals. Cal destacar, no obstant, el fet que un nombre creixent de països van incorporant l'anàlisi dels fluxos de materials, destacant especialment països perifèrics, com són alguns casos a Amèrica Llatina, Àsia o de països de la ex-Unió Soviètica.

<b>Taula 25. Principals estudis de CFM per països i regions<sup>73</sup>.</b>		
<b>Lloc</b>	<b>Referència</b>	<b>Període</b>
Món	Naredo i Valero (1999)	1995
	Schandl i Eisenmenger (2006)	1999
	Behrens et al. (2007)	1980-2002
Unió Europea	Bringezu i Schütz (2001a, 2001b, 2001c).	1988-1995; 1980-1987
	EUROSTAT (2002b)	1980-2000
	Weisz et al. (2005, 2006)	
	Moll et al. (2005)	1980-2000
Diversos Països	Adriaanse et al. (1997) (Alemanya, P. Baixos, EUA, Japó)	1975-1995
	Matthews et al. (2000) (Alemanya, P. Baixos, EUA, Japó i Àustria)	1975-1996
	Eisenmenger et al. (2007) (Brasil, Xile i Veneçuela). MSIASM (Multi-Scale Integrated Analysis of Socieal Metabolism).	1980-2000
Bioregió. Amazonas	Amann et al. (2002)	
Àustria	Steurer (1992)	1988
	Gerhold i Petrovic (2000)	1960-1997
	Haberl i Krausmann (2001)	1830-1995
	Krausmann i Haberl (2002)	1830-1995
Dinamarca	Pedersen (2002)	1981-1997
Finlàndia	Muukkonen (2000)	1980-1997
Alemanya	Schütz i Bringezu (1993)	1989-1990

<sup>72</sup> *Revista Iberoamericana de Economía Ecológica* (vol. 4 de 2006 dedicat a fluxos d'energia i materials i el vol. 7 de 2008 dedicat a metabolismes rurals); *Land Use Policy* (vol. 21 de 2004 dedicat al metabolisme socioeconòmic i canvis de les cobertes i usos del sòl); *Population and Environment* (vol.23 de 2001 dedicat especialment al metabolisme socioeconòmic); *Economía Industrial* (núm.351 i 352 de 2003 dedicat a l'ecologia industrial). *Ecological Economics* i *Journal of Industrial Ecology* no han dedicat un número concret al tema del metabolisme socioeconòmic, encara que és pràcticament present a quasi tots els números de dites revistes.

<sup>73</sup> Adaptat a partir de Carpintero (2005:159). Després d'haver tancat la redacció d'aquest capítol, el 2008 l'OCDE publicà quatre volums sobre la comptabilitat dels fluxos de materials, tot destacant el volum 3 en el que es presenta un inventari sobre els estudis realitzats a diferents països (OECD, 2008d).

	Bringezu (2002)	1996
Itàlia	Femia (2000)	1988
	De Marco et al. (2001)	1994
Espanya	Carpintero (2005)	1955-2000
	INE (2003)	1996-2000
	País Basc (Arto, 2002)	1989-1998
	Catalunya (Cañellas et al. 2004; Sendra et al., 2006; Sendra, 2008)	1980-2000; 1996-2000; 1990-2004.
	Madrid (Naredo i Frías, 2003)	1984-2001
	Lanzarote (Hercowitz, 2003)	2001
Regne Unit	Sheerin (2002)	1970-2000
	DETR/ONS/WI (2002)	1970-1999
	Schandl i Schultz (2002)	1850-1997
Suècia	Isacsson et al. (2000)	1987-1997
República Txeca	Scasny et al. (2003)	-
Polònia	Schütz i Welfens (2000)	1992-1995-1997
Hongria	Hammer i Hubacek (2003)	1993-1997
Brasil	Machado (2001)	1975-1995
Equador	Vallejo (2006)	1980-2003
Mèxic	González (2007)	1970-2003
Xile	Giljum (2002)	1975-2000
Japó	Moriguchi (2001)	1995
Xina	Chen i Qiao (2001)	1990-1996
	Ming i Tianzhu (2007)	1990-2002
Austràlia	Poldy i Foran (1999)	
EUA	Wernick i Ausubel (1995b)	1990
	Rogich i De Matos (2002)	1900-1996

En analitzar, la evolució del concepte de metabolisme socioeconòmic i la seva corresponent comptabilitat del flux de materials, substàncies i energia, hom pot observar després d'haver fet un recorregut al llarg de les principals aportacions al respecte que un dels aspectes més destacables és l'elevat nivell de consens en quant a aquesta metodologia. Fischer-Kowalski i Hüttler (1999) destaquen la simplicitat del paradigma del metabolisme socioeconòmic com un dels seus punts forts per assegurar la seva difusió entre els investigadors de les interaccions entre l'home i la natura. L'elevat nivell de consens, sobretot respecte d'altres propostes metodològiques sobre els indicadors de sostenibilitat, ve donat segurament pel camí recorregut fins a l'actualitat, en que s'han anat posant les bases d'una metodologia comuna per dur a terme aquesta comptabilitat de fluxos de materials, essent la xarxa *ConAccount* ([www.conaccount.net](http://www.conaccount.net)) un clar exponent d'aquesta clara voluntat per establir un diàleg constant i permanent entre els científics que treballen en la matèria.

De totes maneres, l'anàlisi del metabolisme socioeconòmic presenta una sèrie de limitacions, de les quals els seus exponents en són plenament conscients en entendre les relacions home-natura des d'una perspectiva de la complexitat i la commensurabilitat dèbil. Això vol dir, que el metabolisme socioeconòmic permet explicar part de les interaccions home-natura, però no té vocació d'explicar-ho tot. En aquest sentit, la CFM esdevé un indicador de pressió agregat i que segons Hinterberger et al. (2003) té una escassa capacitat per explicar alguns impactes ambientals concrets. Segurament, és per aquest motiu pel qual Carpintero (2005) diferencia entre la CFM (comptabilitat del flux de materials) i l'AFM (Anàlisi del flux de materials), i tal com ell fa en el seu excel·lent estudi sobre el metabolisme socioeconòmic de l'estat espanyol, en el que combina comptabilitat amb una anàlisi exhaustiva recurrent al diàleg amb altres anàlisis i aportacions, que van des dels aspectes socioambientals als institucionals i monetaris. L'anàlisi dels fluxos de materials generalment no tendeixen a discernir els aspectes qualitius d'aquests fluxos, podent-se ocultar d'aquesta manera reduccions de càrrega material



amb increments de càrrega tòxica o nociva, o bé es poden comptabilitzar de la mateixa manera per exemple els fluxos de materials agrícoles procedents de l'agricultura ecològica que aquells de la producció en base a l'agrotecnologia dels organismes modificats genèticament. De Marco et al. (2001) assenyala algunes limitacions al respecte de la metodologia de la comptabilitat del flux de materials, apuntant al fet que resultat del procés de globalització capitalista amb la conseqüent fragmentació dels processos productius, es produeixen tota una sèrie de transaccions i intercanvis amb impactes ambientals particulars en cadascuna de les fases, esdevenint el transport com a element articulador i vehiculador de tot aquest procés. Per aquests autors, aquest fenomen no queda reflectit en la metodologia i proposa la seva complementació amb d'altres anàlisis.

En motiu del treball elaborat pels investigadors del Wuppertal Institute sobre l'AFM (Anàlisi dels Fluxos de Materials) per a la Unió Europea, dits investigadors varen apuntar una sèrie de punts forts i de limitacions respecte de dita anàlisi i dels indicadors derivats que s'han recollit a la taula 26 (Moll et al., 2005).

<b>Taula 26. Punts forts i limitacions de l'AFM (Anàlisi dels Fluxos de Materials) i els indicadors derivats (Font: Moll et al. 2005:27-28).</b>	
<b>Punts forts</b>	<b>Limitacions</b>
L'AFM proveeix una visió del metabolisme de l'economia, i permet elaborar una anàlisi retrospectiva del volum i l'estructura de les economies.	L' <i>status quo</i> i les tendències actuals no indiquen la possibilitat d'una situació sostenible en el futur; per aquest motiu es requereix elaborar simulacions d'escenaris integrats futurs.
L'AFM proveeix la connexió entre les activitats econòmiques d'una economia nacional i els seus impactes ambientals a través d'indicadors de pressió ja sigui des de la vessant dels outputs (p.ex. Gasos d'Efecte Hivernacle) com de la vessant dels inputs (p.ex. Requeriments Totals de Materials).	Els indicadors no diuen res sobre els impactes en quant a canvis a l'estat del medi (cap indicador vinculat a les pressions ja siguin des de la vessant dels outputs o dels inputs ho permeten).
Els indicadors basats en els inputs poden donar una idea de la quantitat dels subseqüents outputs.	Emperò, els indicadors dels outputs no són tan fàcils d'elaborar ni tan fàcils d'obtenir com els indicadors dels inputs.
Els indicadors com els RTM compten el total de requeriments de matèries primeres. (anàlogament ho fan els del consum d'energia primària, però aquesta ha de considerar tant els materials energètics, com els no energètics, així com també l'emergia –contingut energètic).	Per dur-ho a terme s'ha de definir:  a) quan és que l'ús d'un recurs és "primari" (On es troba el "bressol"?). b) quins recursos han de ser comptabilitzats; degut al fet que nombrosos materials primaris (metalls, minerals industrials, etc) són emprats, la quantitat total de requeriments de materials primaris s'han d'afegir als diferents materials;  com a conseqüència, els resultats són depenents de les convencions comptables (com per exemple les establertes a la guia de l'Eurostat) que poden definir les fronteres del sistema i les categories que s'han de considerar i les diferents formes, depenent dels objectius perseguits.
Els fluxos de materials a l'engròs poden ser dissenyats per indicar els fluxos induïts per la vessant de la producció (IDM –Input Directe de Materials-, RTM –Requeriments Totals de Materials) o la del consum (CDM –Consum Domèstic de Materials- o CTM –Consum Total de Materials) de l'economia, i també les eficiències resultants (en relació al PIB).	No hi ha un sol indicador que serveixi per aquests propòsits.
Els inputs emprats (directes) i els inputs no emprats (ocults) poden ser comptabilitzats. En referència als impactes de l'extracció o collita de recursos no hi ha gaire diferència respecte de les subseqüents rutes de processament, o de si alguns materials rebran posteriorment una assignació de	L'extracció no emprada (oculta) pot tenir diferents impactes més enllà dels materials processats en referència als subseqüents outputs; per tant, la informació del total d'inputs hauria de ser complementada amb la informació dels outputs crítics.

valor monetari.	
Els fluxos de materials domèstics i importats associats a les activitats domèstiques poden ser comptabilitzats per tal de detectar els canvis a les càrregues ambientals i la dependència sobre els recursos importats.	La disponibilitat d'informació i la precisió dels fluxos ocults de les importacions i exportacions és més baixa que pel cas dels fluxos domèstics de materials.
L'AFM permet distingir entre els inputs renovables i els no renovables.	No obstant, els renovables poden provenir de pràctiques de cultiu o de collites insostenibles, i per això la informació sobre els recursos renovables hauria de ser qualificada en el futur.
L'AFM permet quantificar el creixement físic de la tecnosfera com un indicador de futurs volums de residus i de la distància d'un flux d'equilibri (que és una precondició per una situació sostenible).	Avaluar les implicacions de l'expansió de la tecnosfera requereix la consideració dels usos del sòl; una gestió integrada dels recursos haurà de considerar els recursos materials, energètics i territorials.

Per tal de sintetitzar el significat del concepte del metabolisme socioeconòmic s'exposa el següent **exemple**:

"Imagini que cada dematí un camió li entrega a casa seva tots els materials que empra en un dia, excepte el menjar i el combustible. Amuntegats front a la porta estan la fusta del seu periòdic, els productes químics del xampú i el plàstic de les bosses amb les que du la compra de casa. També s'inclou el metall dels aparells electrodomèstics i del seu automòbil –només aquella part que empra en un dia de la vida total de dits objectes-, a l'igual que la fracció diària de materials compartits, com la pedra i la grava de les parets de l'oficina i dels carrers pels quals camina. A la part de baix del munt estan els materials que vostè mai veu, com el nitrogen i la potassa per conrear els seus aliments, i la terra i les roques sota les quals estaven enterrats els seus metalls i minerals. Si vostè és un ciutadà dels EUA mitjà, aquesta entrega serà pesada: 101 kg, el mateix pes que un home de mida gran. Demà arribaran uns altres 101 kg, i altres tants al dia següent. Però el compte dels materials no ha fet més que començar. A final de mes, vostè haurà emprat unes tres tones de materials, i en un any, 37 tones. I si els seus 270 milions de compatriotes fan el mateix, dia sí i dia també, tots junts devoren quasi 10000 milions de tones de material en un any" (Gardner i Sampat 1999:91).

### 5.3.5. Dos conceptes afins al de metabolisme socioeconòmic de l'AFM: espai ambiental i motxilla ecològica.

#### 5.3.5.1. L'espai ambiental.

El concepte d'**espai ambiental** va aparèixer per primera vegada al Pla d'Acció per la sostenibilitat dels Països Baixos (Buitenkamp i Brakel, 1992) i després el grup ecologista Friends of the Earth l'ha anat aplicant a diferents indrets elaborant una estratègia per una Europa sostenible (Spangenberg, 1995). A finals dels 1990, aquest concepte fou recollit per l'Agència Europea de Medi Ambient (Spangenberg et al., 1999). Hille (1997:8) defineix a l'espai ambiental com "la màxima quantitat de recursos naturals que poden emprar-se de forma sostenible sense violar l'equitat global". El concepte d'espai ambiental, bàsicament el que fa és a partir del coneixement del consum global de determinats recursos, establir una quota justa o equitativa del consum de dit recurs entre la població mundial. Per això, cal saber els consums globals de dits materials i llavors el que es fa és dividir-ho entre la població mundial. Segons aquesta perspectiva, no es tractaria tant d'assolir uns sistemes econòmics sostenibles sinó una distribució més equitativa de la que es desprèn de les regles del joc econòmic vigent. Precisament, el concepte d'espai ambiental (que conté una dimensió normativa) ha estat objecte de crítica per part de Ian Moffatt (1996b, 2001). Segons Moffatt, el fet que s'aconsegueixi una distribució més equitativa de les actuals pràctiques insostenibles de producció i consum no resulta de gaire ajuda a l'hora de reduir l'impacte de l'espècie humana sobre la Biosfera. En qualsevol cas, això permetria gaudir a tots per igual i compartir responsabilitats en el procés de degradació ecològica planetària.

<b>Càlcul de l'espai ambiental</b>	
$(EA_x)_t = (RG_{xt}/PG_t) \times P_{it}$	
EA=	Espai Ambiental
RG <sub>xt</sub> =	Recursos Globals de X a l'any t.
PG <sub>t</sub> =	Població Global a l'any t
P <sub>it</sub> =	Població del país i a l'any t
Si P <sub>ix,t</sub> > EA <sub>x,t</sub> llavors el consum d'aquella població és insostenible	

A la taula 27 es presenten resumidament els càlculs de l'espai ambiental i les reduccions necessàries a dur a terme al si de la UE del 1995. D'aquesta manera, per exemple en les emissions de CO<sub>2</sub>, i considerant la capacitat d'absorció d'aquestes emissions per part de la Biosfera, es conclou que l'objectiu a perseguir és d'una reducció del 77% en les emissions per càpita.

<b>Taula 27. Espai Ambiental i reduccions necessàries per assolir l'espai ambiental just a la UE (Font: Spangenberg, 1995)</b>					
		Consum actual per càpita/any	Espai Ambiental per càpita/any	Objectiu 2010 (reducció % respecte consum actual)	Objectiu 2050 (reducció % respecte consum actual)
<b>Energia</b>	Emissions CO <sub>2</sub> (Tm)	7,3	1,7	26	77
	Consum energia primària (Gj)	123	60	21	50
	Combustibles fòssils (Gj)	100	25	22	75
	Nuclear (Gj)	16	0	100	100
	Renovables (Gj)	7	35	+74	+400
<b>Matèries Primeres no renovables</b>	Ciment (kg)	536	80	21	85
	Ferro (kg)	276	36	22	87
	Alumini (kg)	12	1,2	23	90
	Clor (kg)	23	0	25	100
<b>Usos del sòl</b>	Agrícola (ha)	0,237	0,1	37	58
	Pastures (ha)	0,167	0,09	32	47
	Importació neta de sòl agrícola (ha)	0,037	0	50	100
	Bosc no protegit (ha)	0,164	0,138	16	16
	Sòl protegit (ha)	0,003	0,061	+2.000	+1.933
	Sòl Urbà (ha)	0,053	0,0513	3,2	3,2
<b>Altres</b>	Fusta (m <sup>3</sup> )	0,66	0,56	15	15
	Aigua (m <sup>3</sup> )	768	sd	sd	sd

sd: sense dades.

Moffatt (2001) en les seves crítiques al concepte d'espai ambiental, es centra en que aquest concepte resta molt deslligat de les condicions i característiques concretes de cada lloc. Així, en incloure una distribució equitativa dels recursos a nivell planetari pot dur a que es produeixin impactes associats, indesitjats, en haver una distribució geogràfica desigual dels recursos, la qual cosa podria provocar altres impactes ambientals, especialment els derivats del transport. Moffatt (2001:59) ho expressa de la següent manera: "la idea d'assumir que tothom reduirà (o incrementarà) els seu ús de recursos per tal d'assolir la mitjana global sense cap

variació és extremadament ingènua". Les crítiques exposades per Moffatt (2001) respecte al concepte d'espai ambiental giren en torn, bàsicament, al fet que entendre com una distribució equitativa a aquella que es tradueix en la mateixa porció de recursos per a cadascun dels habitants del planeta, resulta ser per ell una proposta excessivament reduccionista, i que estableix una relació excessivament mecanicista del que és una qüestió molt més complexa com és la de la justícia i l'equitat. Altres propostes com la del deute ecològic podrien servir per introduir la qüestió de la justícia ambiental a escala planetària, tenint en compte els impactes del passat i els que es traslladen de cap al futur, tot tenint en compte que la geografia si importa (Colectivo de Difusión de la Deuda Ecológica, 2003; Martínez-Alier i Oliveres, 2003). No obstant, Carpintero (2005) exposa que el concepte d'espai ambiental presenta com a aspecte interessant el fet de destacar que les societats dels Nord han de disminuir inevitablement el seu espai ambiental com a passa primera per a resoldre els problemes de la insostenibilitat ambiental planetària. Schmidt-Bleek (1993b) estableix que l'economia global hauria de reduir la seva càrrega material en torn a un 90% en 50 anys, o el que és el mateix s'havia de desmaterialitzar un "factor 10". Aquesta proposta ha quedat recollida a la *Declaració de Carnoules* (Schmidt-Bleek, 1994)<sup>74</sup>. En la mateixa línia, però no tan ambiciosos, Ernst U. Wesizäcker i els Lovins (1996) proposaren la desmaterialització de l'economia en un "factor 4".

Un altre concepte molt proper al del metabolisme socioeconòmic és el del **MIPS** (Material Intensity per Unit of Service) que analitza els fluxos de materials i energia vinculats a la dotació d'un servei i el de **motxilla ecològica** que calcula els materials i energia associats als processos i productes però que no formen part del mateix, és a dir la seva càrrega material, independentment de que hagin estat valorats monetàriament. De fet, es podria dir que el concepte de motxilla ecològica pot ser considerat com equivalent als indicadors despresos de la CFM (Comptabilitat dels Fluxos de Materials) que responen a la dimensió dels fluxos ocults, però que també en el cas d'un individu, per exemple es pot considerar els seus RTM per càpita podrien ser com la seva motxilla ecològica (Schmidt-Bleek, 1993a; Schmidt-Bleek, 1993c).

En qualsevol cas, la complexitat de les interaccions entre les activitats humanes i la Biosfera, ens porta a prendre amb certa prudència tot tipus d'anàlisi que a partir de lectures mecanicistes ens proposen solucions fàcils a la insostenible situació socioambiental planetària. Nogensmenys, l'evident "sobrepès" d'una economia global, i d'uns pocs territoris del Nord, ens porta a coincidir amb la proposta de reduir el pes de les economies ja que una de les principals pressions sobre la Biosfera ve donada per aquest fet. Amb el procés de fragmentació de l'empresa en xarxa i la relocalització de les activitats més exigents en materials, energia i treball cap a les perifèries planetàries, aquestes ja no poden ser designades com "països en vies d'industrialització" perquè és en aquells territoris on es troba bona part de la indústria mundial. Tot això ha estat possible gràcies al potent desplegament de les mobilitats -de persones, capitals, informació i materials- que en un context de petroli barat s'ha estès mundialment. Com s'ha vist anteriorment, molts dels països del capitalisme avançat, malgrat haver experimentat una minva en les activitats extractives, agràries i industrials, han mantingut unes elevades exigències materials amb la qual cosa les bondats socioambientals derivades del capitalisme global financer i de la societat de la informació quedarien en entredit.

#### 5.3.5.2. El càlcul dels fluxos ocults: les motxilles ecològiques dels fluxos directes<sup>75</sup>.

Sens dubte, l'aplicació del concepte de metabolisme socioeconòmic pot semblar no presentar massa dificultats comprensives, ja que planteja establir un balanç entre allò que entra i allò que surt en una economia, territori o activitat. Això si, sempre mesurat en termes físics. Una comptabilitat que pot anar complementada per la monetària, però que entén la comptabilitat biofísica com imprescindible. De fet, els sistemes de comptabilitat nacional i les estadístiques del comerç internacional recullen part del que es necessita per elaborar aquests càlculs. De totes maneres, entendre un territori com un ecosistema, i la societat amb la seva economia en claus metabòliques ens fa haver de contemplar molts més elements dels contemplats habitualment per part de les estadístiques oficials. De fet, Schmidt-Bleek (1993a) en introduir el concepte de **motxilla ecològica** ho detectà perfectament.

<sup>74</sup> Es pot veure les propostes del factor 10 a: [www.factor10.de](http://www.factor10.de), i [www.factor10-institute.org](http://www.factor10-institute.org) (en aquesta web es pot davallar el llibre Schmidt-Bleek, F. (1994) *The fossil makers*).

<sup>75</sup> La base de dades dels fluxos ocults es presenta en l'apèndix d'aquest capítol en format CD-ROM.

Segurament, és en el concepte de fluxos ocults on rau la major dificultat conceptual i metodològica de la CFM, i per això la intentarem exposar breument, així com les fonts i bases de dades a emprar. Per tal de fer aquest aclariment, ens adreçarem a l'informe de Bringezu i Schütz (2001) que acompanyava al càlcul dels requeriments totals de materials de la UE, així com els càlculs desenvolupats per Carpintero (2005) en l'estudi del metabolisme socioeconòmic de l'Estat espanyol. Els terme de motxilla ecològica (Schmidt-Bleek et al., 1998) ha estat emprat per analitzar els requeriments de materials associats amb els productes al llarg del seu cicle de vida, incloent tant el que es consideren com emprats (dimensió econòmica i per tant amb valoració monetària) i no emprats (sense dimensió econòmica i per tant sense valoració monetària).

Bringezu i Schütz (2001) establiren les següents categories de fluxos ocults: biomassa; excavació; combustibles fòssils; roques i minerals (metàl·lics i no metàl·lics); semimanufactures de combustibles fòssils; semimanufactures minerals metàl·liques; i semimanufactures minerals no metàl·liques, entre les quals les conegudes com pedres precioses no estan prou analitzades. En canvi, pels productes acabats no es compten els fluxos ocults per la manca de dades al respecte.

Al cas de la biomassa (agricultura, pesca, forestal, i altres activitats) es computarien tots aquells còmputos que encara que no apareguin a les estadístiques agrícoles han estat efectivament emprades. Un exemple d'això podrien ser les pastures (salvatges) extensives, ja que el ramat s'alimenta de farratge no comercialitzat, aquest no entra dins dels fluxos materials directes, o també aquells restes orgànics de l'alimentació familiar que es poden destinar a l'alimentació de gallines. A l'agricultura, a més es comptabilitzaran les taxes d'erosió que suposen els diferents tipus de conreu segons producte i segons la tècnica agrícola. De mitjana al territori de l'Estat espanyol, segons Bringezu i Schütz (2001b:12), es produeix una taxa d'erosió al sòl agrícola d'unes 25 Tm/Ha. En el cas de les captures de la pesca es calcula que el 25% corresponen a descarts, que són tirats a la mar sense haver entrat en la comptabilitat dels peixos extrets de la mar. Un dels darrers treballs que han analitzat els fluxos ocults vinculats a la recol·lecció i extracció de biomassa (agricultura, silvicultura i pesca) ha estat el desenvolupat pels investigadors del SERI (Sustainable Europe Research Institute), Daniela Jölli i Stefan Giljum (2005).

De tots els fluxos ocults considerats, aquells resultat de les extraccions mineres són els més espectaculars i, a més, aquests exemplifiquen molt clarament la definició dels fluxos ocults que és extensible a les altres categories. A l'Estat espanyol, cal destacar les aportacions de l'enginyer de mines Antonio Ortiz (1993) sobre els impactes de l'activitat minera, però també mereix atenció l'escàs interès al respecte i que es reflecteix en la manca d'informació i atenció estadístico-científica. En la mateixa línia que Ortíz, els professors de la School of Geography de la Universitat de Manchester, Ian Douglas i Nigel Lawson (2002) han treballat en la recerca i difusió de les fluxos materials de la mineria i la urbanització.

Es pot dir que les activitats mineres produeixen dos impactes destacables: per una banda, els relacionats amb els de tipus paisatgístic i territorial que en alterar i fragmentar el territori afecta negativament a la biodiversitat, altera la geomorfologia (per extracció en un indret i deposició en un altre), així com als cicles biogeoquímics; i per l'altra banda, aquells relacionats amb els residus generats, que han estat rebutjats i dipositats o bé per la neteja del mineral dipositats llavors en bales com la de la mina d'Aznalcollar (Estevan, 2002) i les escombreres on es dipositen la ganga i els estèrils dels minerals estrets. Aquests fluxos ocults, sovint resten geogràficament distanciat dels territoris amb economies altament terciaritzades que compten amb creixents importacions de productes semielaborats o acabats, passant a ser la principal preocupació de les seves polítiques econòmico-ambientals la gestió de l'acumulació (inevitable) de residus.

El càlcul del flux ocult dels minerals metàl·lics depèn bàsicament dels següents elements. En primer lloc, la llei comercial que indica el contingut del mineral que passa a ser comercialitzat. Així, en el cas del coure amb una llei comercial del 27% vol dir que d'una tona comercialitzada del mineral metàl·lic, només hi ha 270 kg que són purament de coure. En segon lloc, a la boca de mina quan s'extreu el mineral la llei del mateix no arriba al 27%, sinó que ha de passar per un procés de refinament i fundició. Per exemple, en el cas del coure a l'Estat espanyol la llei de metall és de 0,6%, amb la qual cosa, de cada tona de mineral estret a la mina només, tan sols 6 kg són de coure. La mobilització de tots aquests materials minerals que acompanyen a l'extracció del coure són fluxos ocults subordinats.

La part subordinada del flux ocult s'obté dividint la llei de concentració de metall en el material comercialitzat per la llei de metall a boca de mina, i a aquesta quantitat se li resta 1 (pel propi pes del material comercialitzat). Aquest resultat es multiplica per la quantitat de material comercialitzat i tendrem el flux ocult de la part subordinada. Seguint amb l'exemple del coure, resultarà que si es comercialitza un tona de coure, el flux ocult subordinat seria de  $44 T_m/T_m (= [27\%/0,6\%]-1)$ .

$$\text{Ganga (part subordinada)} = \text{Mineral comercialitzat (Tm)} * [(\% \text{ llei comercial} / \% \text{ llei metall}) - 1]$$

Generalment, es veu una tendència a escala mundial en que les progressives extraccions de minerals ho fan amb unes lleis de mina cada cop més baixes, per la qual cosa els fluxos subordinats resulten ser cada vegada més elevats, i per tant també són cada cop superiors als residus generats per part de l'activitat minera. Ruth (1995) exposa que pel cas dels EUA la llei del coure ha anat disminuint durant tot el segle XX, passant del 2,5% al 1900 al 0,57% de 1995. Carpintero (2002) analitza com en el cas espanyol, la mineria del coure que recorre la franja pirítica ibèrica al llarg d'uns 250 km des de la vall del Guadalquivir fins a la vall del Riu Sado a Portugal, les lleis de metall eren del 1,8% al 1930 a Rio Tinto, però després de fortes extraccions, lligades al procés d'electrificació de la península durant el segle XX, les lleis s'han acabat situant per davall l'1% (p.ex. 0,58% a Aznalcollar). A més, les menes resultants eren pobres en coure, com la calcopirita que en estat pur conté un 34% de metall. Aquests factors han fet que per cada tona extreta de les mines de coure de la Península Ibèrica només trobem entre 4,7 kg i 6 kg de coure, tot generant-se entre 166 kg i 212 kg de "residus" per cada quilogram de coure extret, als que si hi sumam la sobrecàrrega dels estèrils s'arriba a la quantitat de 450 kg. En definitiva, podem afirmar que quan més pobres són les lleis de mina més alts seran els impactes ambientals associats que acaben afectant als territoris on les extraccions tenen lloc.

En tercer lloc, després del flux subordinat, caldrà tenir en compte tot aquell material que ha estat necessari extreure per poder arribar a la mena que conté el metall, el que es coneix com a sobrecàrrega. En el cas del coure, la sobrecàrrega seria de 2 Tm per cada Tm de material comercialitzat. En aquest cas, cal posar també especial esment en el fet que la sobrecàrrega tindrà a veure amb el tipus de pràctica minera que es dugui a terme, ja sigui mineria subterrània o mineria a cel obert. Wahrhust (1994) estableix que de mitjana la mineria a cel obert genera unes 8 vegades més residus per tona de mineral extret que la mineria subterrània. A l'Estat espanyol l'augment de l'ús d'explosius a la mineria, posen de manifest l'augment de les tasques a cel obert, que han passat de 17 mil Tm el 1971 a 62 mil Tm el 2000. I, al mateix temps que augmentava l'ús d'explosius augmentava també la maquinària pesada a les explotacions (Carpintero, 2005).

En tot cas, la consideració dels fluxos ocults, tant dels recursos biòtics com dels abiòtics, fa que els comptes físics de la major part de les economies industrialitzades es disparin. La principal dificultat a la que s'han d'enfrontar els investigadors que vulguin aplicar la metodologia dels CFM (Comptabilitat dels Flux de Materials) és la difícil tasca d'aconseguir informació disponible i fiable sobre aquests fluxos. Aquest és un buit que el Wuppertal Institute ha intentat cobrir, emperò com els seus autors expressen, els resultats s'han d'aplicar amb certa precaució ja que aquests depenen de molts factors i les seves bases de dades proposades serveixen per un instant concret, uns llocs concrets i unes tecnologies concretes. El càlcul dels fluxos ocults associats a les importacions i a les exportacions es calculen emprant les tècniques de les anàlisis input-output que es fan servir en els ACV (Anàlisi del Cicle de Vida). La dificultat, i sobretot escàs desenvolupament d'aquests estudis, fa que en no haver-hi una base de dades de cada país al respecte, es prenguin com a assumptió que els productes són estàndards en quant a tècnica i intensitat de materials i energia emprats, i s'equiparen els produïts domèsticament als importats<sup>76</sup>.

A més dels minerals mobilitzats que es converteixen en rebuig a la zona d'extracció i processament, s'haurien de tenir en compte els fluxos d'aigua i energia que hi estan associats.

<sup>76</sup> Una de les principals bases de dades al respecte és la del Wuppertal Institute: *Material intensity of materials, fuels, transport services* (a [www.wupperinst.org/uploads/tx\\_wibeitraq/MIT\\_v2.pdf](http://www.wupperinst.org/uploads/tx_wibeitraq/MIT_v2.pdf), agost 2008).

Degut a l'enorme dificultat de comptar amb aquesta informació, a la CFM (Comptabilitat del Fluxos de Materials) tan sols es consideren els fluxos ocults de minerals associats, però la consideració d'aquestes altres partides amollarien uns resultats espectaculars. De fet aquests aspectes són objecte d'atenció i estudi per part del que s'ha anomenat: per una banda, el concepte d'*emergy* (embodied energy) que es defineix com la memòria energètica associada a processos i productes (p.ex. una tona d'alumini té una emergia de prop de 3,67 Tep) i que fou desenvolupat per H.T. Odum (1997)<sup>77</sup>; i per una altra banda, el concepte d'aigua virtual que seria la memòria hídrica també vinculada als processos i productes (p.ex. uns calçons texans duen associats uns 10850 litres d'aigua) que fou encunyat per John Anthony Allan a principis dels anys 1990 (Allan, 1998). J.A. Allan ha estat guardonat amb el Stockholm Water Prize per la seva teoria de l'aigua virtual.

#### **5.4. LA PETJADA ECOLÒGICA: L'EXPRESSION TERRITORIAL DEL METABOLISME SOCIOECONÒMIC.**

"El fet humà com a força aplicada a la transformació de la superfície terrestre es manifestarà com a factor explicatiu i cooperant de cadascun dels resultats visibles i tangibles d'aquesta obra transformadora [...] L'home no està en un lloc per no fer res; en tot lloc, quan no, com a mínim menja i dorm; en tot lloc marca el seu pas amb **petjades**, que són, per excel·lència, l'objecte dels nostres propis estudis [els de la geografia]" (Brunhes 1964:28).

Al temps que ha avançat la preocupació per a analitzar el metabolisme socioeconòmic en base a la comptabilitat del flux de materials i energia que travessaven les economies, també augmentaven les preocupacions per analitzar les transformacions territorials degudes al metabolisme socioeconòmic. Si comptabilitzar els requeriments de materials d'una economia permetia determinar el seu "pes" (en tones), l'anàlisi de les dimensions espacials permetia determinar "la dimensió" (en hectàrees) d'aquella economia. Llavors amb aquestes variables (pes i superfície) analitzades es podria establir si una societat té "sobrepès" o no, i si aquest sobrepès es sustenta en un "vestit" (territori) més gran del que li correspondria per la seva mida. En definitiva, aquests càlculs i anàlisis permeten aproximar-se a la qüestió de la sostenibilitat com a una qüestió d'escala<sup>78</sup> en primer terme, tal com han definit tant d'autors (Daly, 1992; Georgescu-Roegen, 1996; Naredo, 2003).

No obstant, les transformacions del sòl per part de la colonització antròpica ha estat un dels principals objectes d'estudi per part de la geografia (Murray et al., 2005a) tal com es desprèn del Simposi de Princeton, encara que no sempre s'ha analitzat conjuntament el metabolisme socioeconòmic amb les transformacions espacials associades, i en aquest sentit la petjada ecològica resulta ser un concepte innovador. Óscar Carpintero (2005:364) exposa com "amb tals antecedents es comprèn que, paradoxalment, la inserció del "territori" en les preocupacions dels economistes (en especial els ecològics) vengués de la mà dels geògrafs preocupats per l'impacte ambiental de les activitats econòmiques".

La petjada ecològica ha estat un dels instruments de comptabilitat socioambiental que ha rebut una major atenció científica i també mediàtica en els darrers anys. El seu triomf científico-mediàtic es deu probablement al seu potencial comunicatiu i a la seva fàcil comprensió. A continuació intentarem exposar, encara que ja ho férem extensament en la memòria d'investigació (Murray, 2001), què és i com s'aplica la petjada ecològica. Tot aportant les darreres revisions i discussions entorn a aquest instrument.

##### **5.4.1. Concepte i antecedents.**

<sup>77</sup> Recentment, els investigadors del SERT (Sustainable Energy Research Team), G.P Hammond i C.I. Jones (2006) han publicat un dels més estensos i complets inventaris de l'emergia continguda en una gran quantitat de productes ([www.bath.ac.uk/mech-eng/sert/embodied/](http://www.bath.ac.uk/mech-eng/sert/embodied/), agost 2008).

<sup>78</sup> Costanza et al. (1997a) defineixen l'escala com el volum físic de materials que amb baixa entropia entren dins del procés econòmic i que llavors són retornats en forma de residus i alta entropia a la natura. De fet no han estat mai "fora de la natura", es tracta d'un procés en que es passa de baixa a alta entropia.

La petjada ecològica tal com la coneixem avui en dia fou desenvolupada per William Rees de la University of British Columbia per treballar amb els seus alumnes de doctorat. Entre aquells alumnes destaca Mathis Wackernagel qui elaborà la seva tesi doctoral sobre la petjada ecològica (1994)<sup>79</sup>, i a partir de llavors aquest concepte es difondrà profusament a nivell mundial. Cal dir que William Rees al 1992 va escriure el primer article conegut sobre la petjada ecològica, i el 1994 professor i alumne van escriure un capítol en un important llibre d'economia ecològica que li donava carta de presentació internacional (Rees i Wackernagel, 1994)<sup>80</sup>.

Meyer i Turner (1994) expliquen com en l'anàlisi de les transformacions ambientals induïdes per l'acció humana, el *US Committee on Global Change* va distingir entre dues fonts o causes principals d'aquest canvi global: per una banda, el metabolisme industrial; i per una altra banda, la transformació del sòl. La primera categoria, com hem explicat anteriorment, inclou els fluxos de materials i energia que travessen els sistemes de producció i consum del sistema industrial o economia; i la segona categoria es fa càrrec dels canvis de coberta del sòl com a propietats físiques, però també d'aquelles que alteren els fluxos biogeoquímics del sòl. Per tal d'analitzar els canvis en la coberta terrestre s'ha engegat internacionalment el pla científic LUCC (Land Use/Cover Change)<sup>81</sup>. La finalitat del LUCC és l'avaluació del canvi ambiental global, emprant com a referents els canvis a diferents escales en els usos (funcions) i cobertes (forma) de la superfície terrestre, i especialment al llarg de temps, abordant la dimensió espacio-temporal. Segons Boada y Saurí (2002:75) el LUCC defineix 5 objectius principals:

1. Com ha canviat la coberta terrestre com a resultat de l'acció humana durant els darrers 300 anys?
2. Quines són les principals causes humanes dels canvis en els usos del sòl en els diferents contextos geogràfics i històrics?
3. Com afectaran els canvis en els usos del sòl a les cobertes de la Terra durant els pròxim 50-100 anys?
4. Com afecten les dinàmiques humanes i biofísiques a la sostenibilitat de tipus específics d'usos del sòl?
5. Com poden afectar els canvis en el clima i en la biogeoquímica global a les cobertes i usos del sòl, i a se'n revés?

La comptabilitat dels usos i de la coberta del sòl ha guanyat rellevància al sí dels diferents organismes que treballen en l'establiment de sistemes d'indicadors de sostenibilitat. Així, queda establert en el sistema de comptabilitat integrada de les NU (2001) (SEEA System of Environmental and Economic Accounts) i també a l'àmbit europeu a la guia metodològica per a la comptabilitat del metabolisme socioeconòmic es suggereix recopilar els balanços comercials en la seva expressió territorial, a més de la física (EUROSTAT, 2001). L'AEMA (Agència Europea de Medi Ambient) ha establert una proposta metodològica per dur a terme la comptabilitat territorial que s'ha plasmat en el que es presenten els resultats del programa Corine Land Cover<sup>82</sup> pel període 1990-2000 (EEA, 2006). L'AEMA presenta els indicadors territorials i la seva expressió cartogràfica com uns indicadors de sostenibilitat forta i els presenta en concepte d'estoc, però també en concepte de fluxos de manera que es permet veure la transició d'usos del sòl biològicament productius cap a usos cada cop més entròpics. En el treball de Murray et

<sup>79</sup> Mathis Wackernagel (1994) *Ecological footprint and appropriated carrying capacity: a tool for planning toward sustainability*. (Tesi doctoral), School of community and regional planning de la University of British Columbia (<https://circle.ubc.ca/handle/2429/7132>, maig 2008).

<sup>80</sup> Altres indicadors territorials de sostenibilitat que no han estat tan coneguts són: el FIPS (Input territorial per Unitat de Servei) proposat per Schmidt-Bleek (1993) i el SPI (Sustainable Process Index) proposat per Narodoslavsky i Krottscheck (1995, 1996).

<sup>81</sup> LUCC: [www.geo.ucl.ac.be/LUCC/scienceplan/sp8.html](http://www.geo.ucl.ac.be/LUCC/scienceplan/sp8.html) (consultada el 7 de juliol de 2005). El IGBP (International Geosphere-Biosphere Programme) del International Council of Scientific Unions i el IHDP (International Human Dimension Programme) del International Social Science Council, posaren en marxa (1993) el programa de recerca internacional i interdisciplinar sobre els canvis d'usos i coberta del sòl (LUCC: Land Use-Land Cover Change).

<sup>82</sup> CORINE: Coordination Information on the Environment. Per veure més informació sobre el Corine Land Cover anar a <http://reports.eea.europa.eu/COR0-landcover/en> (agost 2008) i <http://www.eea.europa.eu/themes/landuse> (agost 2008); <http://image2000.jrc.it/> (octubre 2007).



al. (2005a) s'exposava l'evolució de les transformacions del sòl com a expressió del canvi global, tot i havent-hi potents programes de recerca internacional que s'hi dediquen, encara no hi ha una informació prou sòlida<sup>83</sup>. En concret, les estadístiques oficials sembla que no tenen dins de les seves prioritats la comptabilització dels aspectes territorials, encara que en general la informació estadística respecte les qüestions ambientals generalment ha estat bastant desatesa. En el cas espanyol, per exemple no fou fins el 2006 en que es publicaren els resultats del CORINE Land Cover que cobria un període que anava del 1990 al 2000, tot enregistrant-se ja els efectes del boom urbanitzador espanyol que aleshores presentava una espectacular tendència alcista (OSE, 2006b)<sup>84</sup>.

La proposta de la petjada ecològica que definiren Mathis Wackernagel i William Rees, es troba a cavall entre les dues propostes exposades per Meyer i Turner (1994) per a l'anàlisi del canvi ambiental. Sintèticament podríem dir que la petjada ecològica és una expressió territorial del metabolisme socioeconòmic, per la qual cosa cal dur a terme la comptabilitat biofísica del metabolisme i també la de les transformacions territorials, així com la de la capacitat bioproductiva del territori.

La vinculació entre el que era l'ocupació i explotació del territori, relacionat amb la dimensió del metabolisme d'una societat ja fou apuntada per part dels fisiòcrates –François Quesnay, William Petty i Richard Cantillon– del segle XVIII. Altres autors de finals del segle XIX i principis del XX també assenyalaren la vinculació entre la transformació-degradació del sòl i la dimensió del metabolisme, com per exemple: Patrick Geddes (1915) a l'àmbit anglosaxó, Ernst Friedrich (1904) al germànic, Jean Brunhes (1925) al francès o Carl O. Sauer (1956) als EUA. Aquests autors apuntaren al fet que certs territoris, les ciutats en especial, requerien unes àrees molt superiors al territori que realment ocupaven, per tal d'abastir-se d'aliments i productes. S'accepta generalment, que l'impacte humà més destacable de l'activitat humana sobre la Biosfera s'ha manifestat en la transformació i alteració dels ecosistemes (Barbier, 1994). El procés de domesticació i colonització de la natura, des de la revolució neolítica fins a la industrial, s'ha anat imprimint en el territori. El territori resultant (*la construcció territorial*) presenta diferents formes que són testimoni, per tant geohistòria, d'unes relacions i uns conflictes entre l'espècie humana i la natura. Jean Brunhes (1964:30) exposava com "d'uns fets espontanis o quasi espontanis, que impliquen només moviments impulsius i sovint immediats per estímulo de les necessitats vitals, hem arribat a un ordre de fets, regulats pel treball, pensant en un avenir més o menys llunyà. Tots aquests fenòmens de superfície es poden agrupar sota l'epígraf general d'explotació de la terra: geografia cultural, geografia pastoril i geografia industrial corresponen a aquesta segona "fase" més complexa de la geografia humana" (Brunhes 1964:30).

La tradició geogràfica ha estat, com expressàvem al capítol primer, especialment interessada en les interrelacions entre la societat i la natura, essent les petjades de l'espècie humana sobre la terra uns dels aspectes més importants. Es va posar especial esment en el paper de l'home com agent geogràfic, és a dir com alterador i transformador de la natura. En aquesta línia es celebraren els importants simposis de Princeton al 1955 (Thomas, 1956) i Clark al 1987 (Turner, 1990). Malgrat, aquelles importants aportacions ens adonam que el pes de la geografia dins del debat sobre la insostenibilitat de la civilització urbano-industrial ha estat més aviat pobre (Murray et al., 2005a). Recentment, Naredo i Gutiérrez (2005) han recuperat l'esperit d'aquell diàleg científic que es va dur a terme a Princeton en un simposi celebrat a l'illa de Lanzarote entre el 6 i el 9 de maig de 2003 en el Seminari "La incidència de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955-2003)", auspiciat per la Fundación César Manrique amb el propòsit de "reprendre el fil abandonat del raonament del primer Simposi del 55" (Naredo, 2005).

Mathis Wackernagel i William Rees (1996) estableixen en el seu llibre *Our ecological footprint* els qui han definit com els seus precedents més clars, entre els quals trobam a faltar més d'un autor, i que ells identifiquen amb el concepte de capacitat de càrrega traslladat des del camp de l'ecologia al de l'economia. A partir dels autors pioners de l'economia ecològica (Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991) es va anar desenvolupant l'anàlisi ecològica del funcionament de les societats humanes, traslladant conceptes de l'economia de la física

<sup>83</sup> Des del moment en que es realitzà aquell article al 2011 s'han dut a terme importants avanços al respecte, tot destacant l'existència de diverses bases de dades sobre els cobertes del sòl a escala global (p.ex. Global Land Cover 2000).

<sup>84</sup> El 2010 l'Agència Europea de Medi Ambient publicava el CORINE Land Cover 2006.

(termodinàmica) i l'economia de la natura (ecologia). Aquestes propostes, com s'ha esmentat en altres punts, s'allunyen dels intents "biologitzants" de les dinàmiques socials tal com feia l'escola de l'ecologia humana de Xicago. Un dels primers estudis realistes de la capacitat sustentadora de la terra fou realitzat pel físic austríac Leopold Pfaundler (1839-1920) que en un article del 1902 ("L'economia mundial a la llum de la física") enfocava l'economia des d'un punt de vista ecològic. Pfaundler es demanà per la població (humana) màxima que podria viure en un determinat territori. Per la qual cosa hauria de conèixer: primer, les necessitats materials mitjanes per persona; i segon, la disponibilitat d'aquells materials per quilòmetre quadrat del territori en qüestió. D'aquesta manera es podria esbrinar la densitat de població potencial màxima. La capacitat sustentadora de la Terra, per Pfaundler, es trobaria entre dos límits: primer, a cada territori es comptaria quanta gent hi pot viure dividint la quantitat de materials disponibles per les necessitats mitjanes de cada persona i llavors sumant els resultats de cada territori per saber el resultat de tot el planeta; segon, es podia considerar la Terra com un únic territori, el que implicava suposar la mobilitat gratuïta de materials, cosa que no era certa ja que el cost energètic per fricció i per diferencials de cota feien energèticament inviable el transport a grans distàncies de gran quantitats de materials. Pfaundler calculà una densitat màxima de cinc persones per hectàrea, suposant que aquestes eren vegetarianes. Martínez-Alier i Schlüpmann (1991:140) diuen que "Pfaundler no va donar valors alts i poc realistes per la capacitat sustentadora, més bé al contrari: des de que va escriure el seu article la població mundial s'ha triplicat, però les seves xifres mostren que la població actual segueix per davall de la capacitat sustentadora de la Terra, fins i tot en el cas de que l'agricultura no utilitzàs fonts no renovables d'energia. Ara bé, el fet que una sola espècie, és a dir, l'espècie humana, s'apropriï ella tota sola de quasi tota l'energia produïda per la fotosíntesi, hauria de ser motiu d'alarma".

Rees i Wackernagel (1994:369) reflexionaven sobre el fet que "des d'una perspectiva ecològica, l'absoluta dependència respecte dels recursos naturals mostra el fet com les ciutats i les regions desenvolupades no es troben en els llocs on aparent estan". En aquest sentit es feia esment que els tentacles dels territoris on es produeix la major concentració de poder, consum i entropia, arriben a pràcticament totes les parts del planeta i per tant molt més enllà dels límits político-administratius d'aquelles ciutats i territoris que la nostra societat els ha definit com a desenvolupats. Les regles del joc del capitalisme global amb les estratègies productives postfordistes permeten, mitjançant una altíssima dependència del transport i del petroli (propulsats per les NTIC -Noves Tecnologies de la Informació i Comunicació), que els llocs de consum i producció es trobin a indrets cada cop més distants amb la qual cosa cada cop resulta més complicat seguir la pista als requeriments físics i la seves emprentes territorials. D'acord amb Rees i Wackernagel (1994:378-379) "la distància dels consumidors dels impactes negatius produïts pel seu propi consum facilita les coses per que les elits locals, el capital internacional, i les corporacions transnacionals, tots ells es beneficiïn per l'expansió del comerç de mercaderies".

El concepte de petjada ecològica parteix de la definició de capacitat de càrrega humana (*human carrying capacity* o *human load*) exposada per W. Catton (1980) i que s'inspirava en la definició d'impacte humà d'Ehrlich i Holdren (1971, 1974). La capacitat de càrrega d'un ecosistema és definida com "la població d'una determinada espècie que pot ser suportada indefinidament per un determinat habitat sense malmetre l'ecosistema del que es depenen" (Rees i Wackernagel 1994:369). W. Catton (1980) va traslladar el concepte de capacitat de càrrega a les societats humanes, definint-la com "el màxim ritme o la màxima taxa de consum de recursos naturals i de deposició de residus que pot ser sostingut indefinidament, sense danyar la integritat funcional i la productivitat rellevant dels ecosistemes". Catton (1980) introduïa, a més, el concepte d'abús (*overshoot*) que es produeix quan s'excedeix aquella capacitat de càrrega i també feu esment al concepte de "terra fantasma" (*phantom land*) per referir-se a la terra que la societat actual empra de les acumulacions de carboni del passat (combustibles fòssils) i que es "cremen" a un ritme excessivament accelerat. Aquella terra és una terra fantasma perquè va existir en el passat, però no a l'actualitat. Un altre concepte paral·lel i que influencià en els autors de la petjada, fou el concepte, també, de "superfície fantasma" (*ghost acreage*) de Georg Borgström (1967) que seria l'àrea agrícola que una determinada població necessitaria per aconseguir els aliments que consumeix. Així mateix Eugene P. Odum (1975) definia la "terra ombra" (*shadow land*) com aquelles àrees addicionals que les ciutats necessiten per satisfer les seves exigències energètiques i finalment, un concepte cabdal que desenvoluparà Howard T. Odum (1971) és el "d'èmergia" (*emergy*) o

"contingut energètic" (*embodied energy*) dels productes al llarg del seu cicle de vida (des del bressol a la tomba) y que és semblant al concepte de *motxilla ecològica* de F. Schmidt-Bleek, emperò en aquest cas només es fa esment als requeriments energètics i no a tots els materials.

Catton (1980) sostenia que l'expansió de la civilització urbano-industrial s'ha sustentat primer de tot sobre l'absorció o ocupació del nínxol d'altres espècies i posteriorment sobre l'extracció dels estocs acumulats a l'escorça terrestre, tot generant tot un seguit d'impactes tant en la seva extracció, en el seu transport, ús i deposició. En aquest sentit Catton (1980) diu que l'espècie humana ha provocat un abús (*overshoot*) de la capacitat de càrrega de la Biosfera. A més, en quant a l'expansió territorial de l'espècie humana Jean Brunhes (1967:177) mantenia que "la colonització europea, als seus inicis, desenvolupà la tracta [d'esclaus], trasplantant als infeliços negres d'un continent a un altre [...] L'extermini dels indígenes ha anat més ràpidament a les regions el clima de les quals és favorable als colons europeus: Amèrica del Nord, Argentina, Àfrica austral, Austràlia. En rigor, podria donar-se com explicació (encara que no com excusa) que, com a conseqüència del seu mateix creixement, els europeus es varen veure obligats a estendre els límits del seu territori".

No obstant, cal matisar un aspecte important, i és que els autors (Rees i Wackernagel, 1994) estableixen com un dels seus principals antecedents, la definició de l'impacte humà (**IPAT**) d'Ehrlich i Holdren (1971, 1974), segons la qual l'impacte humà sobre la Biosfera és funció de tres elements: població (P), el que vol dir que sí hi ha un excessiu nombre d'individus (en aquest cas, persones) la pressió sobre els ecosistemes serà molt elevada i produirà el seu deteriorament; aflluència (A), que fa esment especialment al nivell de consum d'una determinada població; i tecnologia (T), introdueix la variable tecnològica com aquella que permet minvar o incrementar els impactes ambientals. Encara que no s'ha destacat gaire per part dels crítics a l'eina de la petjada ecològica, l'adopció del model IPAT sol fer recaure quasi tot el pes de l'impacte humà sobre la població. I, tal com Martínez-Alier (1994) exposa quan parlem de població es parla de pobresa i "Tercer Món" que són als que es solen atribuir totes les responsabilitats de la degradació ecològica. En cas d'incidir en el consum, es tendeix a traslladar a l'àmbit estadísticament demogràfic, tot distribuint l'impacte per igual entre els membres de la societat sense diferències de classe ni de poder. Des d'una perspectiva més crítica Fischer-Kowalski i Amann (2001) alerten del reduccionisme que implica la fórmula exposada als anys 1970 per Ehrlich i Holdren, i sostenen la necessitat de dur a terme anàlisis més complexos. En moments d'expansió del capitalisme global amb fortes arrels financeres (Fernández-Durán, 2003), resulta evident que els requeriments de materials, d'energia i territorials no poden ser distribuïts per igual entre els membres d'una societat. Així i tot, el pes del vector demogràfic segueix imperant en tots els càlculs de la petjada ecològica en comptes de desenvolupar unes lectures més complexes de caire geopolític i sociopolític en les quals hauria d'incloure's les diferents relacions de poder i socials lligades al seu impacte ambiental.

La noció de capacitat de càrrega traslladat a territoris (político-administrativament delimitats) i poblacions humanes presenta les dificultats que ja Alfred Lotka (1925) apuntà i que Martínez-Alier (1994) recordava, i és el fet que la capacitat de càrrega en les societats humanes no ve donada per la pressió demogràfica i el consum endosomàtic, sinó bàsicament per la pressió de la producció (i extracció) i el consum exosomàtic. Al cas de les poblacions humanes el concepte de capacitat de càrrega procedent del camp de l'ecologia no és del tot traslladable, ja que les poblacions no estan aïllades i les extensions exosomàtiques permeten una creixent extracció i consum de recursos. El fet que el concepte de capacitat de càrrega estigui constituït sobre un territori concret, i amb la capacitat de la societat mitjançant el desenvolupament tècnic-científic i les regles del joc del capitalisme global fa que aquest concepte de capacitat de càrrega esdevingui cada cop més irrellevant a l'hora d'aplicar-ho a les societats humanes. Les lectures malthusianes de la noció de capacitat de càrrega, en quant a màxim de càrrega humana que pot sostenir un territori sense distingir entre diferències destacables entre diferents grups humans, han estat dominants en la majoria dels discursos polítics de l'*ecocràcia*. Aquesta proposta per fer front a la crisi ecològica incidir en tres vectors: població (reduir-la), tecnologia (fer-la més eficient) i mercat capitalisme (extensió de les regles del joc del capitalisme). No obstant, les crítiques fetes a la noció de capacitat de càrrega feta de forma acrítica i que oculten postures reaccionàries que serveixen de palanca a l'*status quo* no ens han de fer perdre de vista el fet tal com Ehrlich (1968) apuntà de que la bomba demogràfica pot soscavar la capacitat de sustent del planeta. Ultimament, Cohen (1995) ha tornat a introduir en el debat aquesta qüestió. I, podria resultar interessant recuperar les propostes neomalthusianes

de l'anarquisme ibèric on la proposta del control de natalitat fou una proposta feminista i ecologista que defensava un projecte lliure i conscient (Masjuan, 2000).

Per subsanar el problema que suscitava l'aplicació del concepte de capacitat de càrrega a les societats humanes i als territoris que aquestes ocupen, William Rees (1992) va capgirar aquest concepte. Rees sostén que les activitats humanes per dur-se a terme depenen estrictament dels serveis i recursos que la natura aporta i que molts d'aquests tenen una expressió territorial. En comptes de demanar-se per quanta població pot sostenir un determinat territori, es demana quant de territori seria necessari per sostenir aquella població. La qüestió en el cas de les societats urbano-industrials no estriba en esbrinar quanta població de l'espècie humana pot suportar un determinat territori, ja que evidentment les estratègies antròpiques d'adaptació han permès fins i tot que algunes ciutats es localitzin en els indrets més poc indicats des d'una perspectiva ecològica, tot impulsat per una expansió dels transports i els hidrocarburs. La pregunta a formular ha de ser quanta terra i aigua productiva requereix la població d'una regió per proveir indefinidament els seus nivells de consum actuals, sigui on sigui que es troba aquella terra i mar productives. En definitiva, el que es plantejava era capgirar el concepte de capacitat de càrrega i en comptes d'incidir en l'aspecte poblacional, nombre màxim d'individus d'una espècie, incidir en l'aspecte territorial, quant territori ocupa una determinada població i/o economia per satisfer els seus requeriments materials (el que alguns denominen com a necessitats). Per aquest motiu, els autors (Rees i Wackernagel, 1994) identifiquen la petjada ecològica amb l'apropiació de la capacitat de càrrega ja sigui d'altres territoris (intrageneracional) o de generacions futures (intergeneracional). Així, en un primer instant, la petjada ecològica (*ecological footprint*) rebia indistintament el nom d'apropiació humana de capacitat de càrrega (*human appropriation of carrying capacity*).

En la seva obra principal, *Our ecological footprint. Reducing human impact on the Earth* (Rees i Wackernagel, 1996) apuntaven el fet que el debat sobre els *límits al creixement* dels anys setanta (Meadows et al., 1972) posava especial esment en els recursos minerals i els combustibles fòssils, que són recursos no renovables. En canvi, segons aquests autors, els recursos renovables resulten ser la vertadera base de la pervivència a la Terra, i l'actual ritme d'extracció i explotació d'aquests recursos els està esgotant, i conseqüentment adquireixen la condició de no renovable i per tant la capacitat de renovació d'aquests recursos esdevé en un factor limitant. La petjada ecològica concentra la seva atenció en aquells recursos renovables, els quals tenen una expressió territorial per la seva producció o obtenció, i contempla els recursos no renovables a partir de la superfície d'extracció i l'ús energètic en el seu processament<sup>85</sup>. Per tant, aquest indicador, resulta ser molt semblant al definit per Peter Vitousek et al. (1986) de l'Apropiació Humana de la Producció Primària Neta (HANPP: Human Appropriation of Net Primary Production). Segons Rees (2000:372) "l'àrea expressada per la petjada ecològica pot ser concebuda com la superfície necessària per produir la fotosíntesi requerida per reemplaçar l'energia lliure, o neguentropia, dissipada pels éssers humans i el seu metabolisme industrial".

El fet de concentrar-se en la capacitat regenerativa de la Biosfera deixa fora de la seva xarxa analítica tots aquells materials extrets de l'escorça terrestre i que es dissolen a la Biosfera, conduint cap a l'estadi inevitable de la "sopa entròpica" que es deriva de la segona llei de termodinàmica. Per això mateix, un dels aspectes més importants que altera la superfície terrestre –les extraccions de recursos minerals– no queda del tot recollit en els còmputos de la petjada. Nogensmenys, Georgescu-Roegen (1977) –*matter matters!*– i Naredo i Valero (1999) fan especial esment en la qüestió dels materials estrets de l'escorça terrestre i el seu transvasament cap a un estadi de major entropia, esdevenint aquest en un dels principals elements de la crisi socioambiental planetària. Aquesta seria una de les mancances, o millor dit limitacions, del concepte de la petjada ecològica que es concentra tan sols en aquells béns i serveis que la Biosfera pot oferir de forma renovable (i especialment a escala humana)<sup>86</sup>. J. Roca (2001:27) expressa que "l'exercici [de la petjada ecològica] és interessant però molt

<sup>85</sup> Aquí es contempla el cost energètic d'extracció, en canvi una interessant aportació seria la de calcular l'àrea necessària per aportar l'energia renovable necessària del cost exergètic de reposició dels recursos minerals tal com estableixen Naredo i Valero (1999).

<sup>86</sup> Segons Naredo i Valero (1999) no hi res que sigui no renovable –estrictament parlant– sinó que simplement resulta excessivament costosa la seva reposició. Amb l'excepció de l'energia solar que brilla tots els dies (font a escala humana inesgotable) i els seus derivats. "Quant més degradam el medi ambient i quant més dispersam, més costós és reposar. Aquest és el sentit de no renovabilitat que nosaltres entenem" (Naredo i Valero 1999:264).

limitat (per exemple, tota la dispersió de minerals no energètics queda oblidada en la comptabilització) i metodològicament contestable, té com a important funció pedagògica mostrar que una cosa són els límits geogràfics d'un país i l'altre l'espai – a vegades molt major-ocupat en termes ambientals”.

Haberl i Schandl (1999) sostenen que amb la petjada ecològica es poden apreciar dues característiques de l'actual metabolisme socioeconòmic: la primera característica és que amb l'ús dels combustibles fòssils i la mobilització de gran quantitat de minerals es redueix l'àrea necessària per unitat de transum (*throughput*), és a dir que amb el recurs al capital acumulat dels recursos minerals i jaciments fòssils, ens evitam haver d'emprar actualment superfícies de terra més grans de les que resultarien en cas de proveir-nos aquells materials de base orgànica; la segona característica és que les tecnologies del transport i les infraestructures han permès deslligar els usos del sòl dels llocs de consum dels recursos, permetent a les “regions guanyadores” ocupar més terra de la que realment disposen.

Haberl et al. (2004b) estableixen que el metabolisme socioeconòmic i els canvis d'usos del sòl són dos processos íntimament relacionats. Els ecosistemes, amb les seves expressions territorials, desenvolupen tres funcions bàsiques: primer, pel proveïment de recursos (producció i extracció), tot essent el territori és la font dels inputs del metabolisme socioeconòmic tant de recursos renovables com no renovables<sup>87</sup>; segon, per l'absorció de residus (outputs socioeconòmics); i tercer, per allotjar les infraestructures humanes (ciutats, carreteres, etc). Els fluxos de materials necessiten una àrea principalment per dues raons: en primer lloc, l'àrea necessària per l'extracció de materials (agricultura i silvicultura per la biomassa; i la mineria pels combustibles fòssils i els recursos minerals); i en segon lloc, l'àrea necessària pel processament i ús o consum dels materials que tenen lloc a sòls artificialitzats (ciutats, infraestructures, fàbriques, etc). Els materials són convertits en productes manufacturats que són venuts en edificis comercials i consumits a les llars. Llavors, els residus són tractats a plantes industrials abans de ser retornats a la natura. Cal destacar el fet que entre cadascuna de les fases esmentades, es requereix de transport, essent cada cop més l'activitat econòmica i la vida de les persones subjectes als fluxos de materials. El territori és l'espai del conflicte social i de cristallització de les dinàmiques i fluxos d'energia, materials i informació.

Wackernagel i Rees (1996:9) definien “l'anàlisi de la petjada ecològica és una eina comptable que ens permet estimar el consum de recursos i els requeriments d'absorció de residus d'una població humana definida, o d'una economia en termes de la corresponent àrea de terra productiva”. La petjada ecològica serà, doncs, una variable proporcional a la població i al consum de recursos, o el que és el mateix, a l'escala d'una determinada economia o territori. Una altra definició, més completa, sobre la petjada ecològica és la que diu que: **“la petjada ecològica d'una població específica o d'una economia pot ser definida com l'àrea de sòl (i aigua) ecològicament productiu en diverses classes que serien requerits en una base continua per proveir tota l'energia i els recursos materials consumits, i per absorbir els residus emesos per aquella població amb la tecnologia prevalent, sigui on sigui que es troba aquell sòl (i aigua) en el planeta”** (Wackernagel i Rees 1996:52)

Aquest indicador territorial inclou un dels elements més distorsionadors de la majoria de càlculs sobre els indicadors de sostenibilitat, com és l'efecte del comerç. Efectivament, la petjada ecològica calcula el sòl i mar bioproductius independentment del lloc on aquest es trobi. Així doncs, en calcular el flux de recursos i residus d'una determinada economia es comptabilitzen tots aquells recursos extrets o produïts a distants territoris i també la superfície necessària per absorbir els residus, cada cop més diluïts a les capes gasosa i líquida de la Terra. En el llibre de capçalera sobre la petjada ecològica de Wackernagel i Rees (1996) es desprèn la idea que si a principis de segle XX hi havia una porció de terra bioproductiva per habitant del planeta de 5,6 hectàrees, mentre que la petjada ecològica o apropiació d'aquella terra bioproductiva per part dels habitants dels països rics era d'una hectàrea per càpita. A finals del segle XX la porció de terra bioproductiva per habitant del planeta ha minvat fins a les 1,5 hectàrees per càpita, i la petjada ecològica dels habitants dels països rics s'ha incrementat fins arribar a 3,5 hectàrees per càpita al 1994, el que significa que de mitjana els habitants dels països rics s'apropien d'una capacitat de càrrega de poc més del doble del que els hi pertocaria

<sup>87</sup> Per la producció primària es requereixen unes 100 o 100000 vegades més superfície per unitat de material o energia provinent dels recursos renovables, que en la majoria dels no renovables (Haberl i Schandl, 1999).

en condicions d'una distribució equitativa a nivell planetari. Emperò, a principis del segle XXI, després de 14 anys des de la caiguda del mur, la petjada ecològica mitjana de la població dels nomenats països rics era de 5,5 Ha/capita, apropiant-se d'una superfície de 3,5 vegades superior a la que els hi pertocaria si es fes una distribució equitativa de la superfície de terra i mar biològicament productiva del planeta.

Any	P.E. "països rics" (Ha/cap)	Terra bioproductiva (Ha/cap)
<b>1900</b>	1	5,6
<b>1950</b>	2	3
<b>1994</b>	3,5	1,5
<b>2003*</b>	5,54	1,58

\* El resultat de la petjada ecològica dels països rics de Loh i Goldfinger (2006) tenia en compte els factors d'equivalència i de productivitat, amb la qual cosa el resultat era de 6,4 Ha/cap. En aquest cas s'ha calculat sense dits factors a partir de la informació d'aquella publicació.

A grans trets, es pot dir que un 60,12% de les terres emergides (86,2 milions km<sup>2</sup>) poden considerar-se biològicament productives, mentre que el 6,4% de la superfície aquàtica (23,6 milions km<sup>2</sup>) –marina i terrestre- són també considerades com a biològicament productives (Global Footprint Network, 2006). És a dir, segons aquestes estimacions, l'espècie humana comptaria uns 109,8 milions de km<sup>2</sup> per cobrir les seves exigències materials en base a una economia renovable que indubtablement requereix de superfície marina i terrestre. Els càlculs de la petjada ecològica, estableixen una distribució justa o equitativa de la biocapacitat planetària que ha estat rectificada en els còmputos més recents (taula 29). A partir del còmput de la capacitat ecològica o biocapacitat a nivell planetari, es procedeix a dividir-la per la població mundial. El resultat seria que cada persona del planeta hauria de satisfer amb 1,67 hectàrees els seus requeriments materials i energètics, no obstant hi ha regions del planeta on la petjada per càpita supera en escreix la biocapacitat equitativa per càpita (Loh, 2002). Però també hi hauria zones on la capacitat ecològica disponible en termes per càpita no arriben a la mitjana mundial, ja sigui perquè es tracta de territoris superpoblats (p.ex. Índia amb 0,68 Ha/cap), perquè són territoris amb escassa superfície biològicament productiva (p.ex. Algèria amb 0,54 Ha/cap) o be perquè es tracta de territoris de reduïdes dimensions i elevada població (p.ex. Japó amb 0,71 Ha/cap). A la taula 29 es pot veure com se presenten els resultats en base al que s'ha denominat com a superfície en termes físics en hectàrees (Ha) i llavors la superfície corregida amb l'aplicació dels factors d'equivalència que rectifiquen cadascuna de les superfícies en base a la seva bioproductivitat respecte de la bioproductivitat global, resultant en el que s'han definit com hectàrees globals (GHa) i que aquí denominam també com "hectàrees virtuals". Aquest aspecte serà discutit més endavant, però ja avançam que la seva introducció ha generat una certa controvèrsia científica per mor que segons alguns autors s'allunya de l'expressió estrictament biofísica del que teòricament persegueix aquest indicador.

	Superfície física (Ha/cap)	Factor d'equivalència	Superfície corregida (Hectàrees globals – GHa/cap)
Sòl agrícola	0,25	2,11	0,53 GHa/cap
Pastures	0,58	0,47	0,27 GHa/cap
Boscs	0,64	1,31	0,86 GHa/cap
Sòl construït (artificial urbà)	0,05	2,11	0,1 GHa/cap
Mar	0,39	0,35	0,14 GHa/cap
<b>Total</b>	<b>1,9 Ha</b>		<b>1,9 GHa/cap</b>
- Sòl per a la protecció de la Biodiversitat	-12%		- 12%
<b>Capacitat ecològica disponible per càpita (total)</b>	<b>1,67 Ha</b>		<b>1,67 GHa/cap</b>

Moffatt et al. (2001) apunten el fet que no és admissible caure en el reduccionisme que suposaria identificar el complex tema de la justícia amb el que Wackernagel i Rees (1996) exposen com a justa porció de terra o de biocapacitat. Segons Moffatt et al. (2001) seria més que dubtós que es pogués assolir la justícia ambiental amb simplement assumir aquesta justa porció ja que aquesta és una qüestió eminentment sociopolítica que és construïda geohistòricament, amb la qual cosa el llarg procés d'imperialisme ecològic és difícilment reversible. Nogensmenys, l'actual situació d'expansió continuada de la petjada ecològica de l'economia global, impulsada pels països rics i les corporacions transnacionals, ens allunya d'una situació de sostenibilitat i també d'un reequilibri distributiu en l'accés als recursos naturals, és a dir recursos econòmics. Així doncs, la qüestió de la justícia s'hauria d'emmarcar dins d'un marc analític molt més complex en el que les anàlisis socioeconòmiques, polítiques i culturals haurien de ser part de l'eix fonamental del seu assoliment (Sachs i Santarius, 2007). Tal com diuen Naredo i Valero (1999:266) "s'haurien de realitzar els balanços comptables del nostre deute natural [...], i saldar-lo, perquè sinó qualcú l'està pagant o l'haurà de suportar".

El concepte de la petjada ecològica, fou difós a inicis dels 1990 i a finals d'aquella dècada ja s'havien desenvolupat multitud d'aplicacions, de les que destaquen les referents a les activitats econòmiques desenvolupades en àmbits geogràfics concrets. En aquesta línia destaca la primera aportació feta per Wackernagel et al. (1999a) en un estudi sobre 52 països que allotjaven el 80% de la població mundial i sumaven el 95% del PIB mundial (Wackernagel et al. 1997; 1999a) i que se va estendre a un total de 148 països ja a l'any 2000 en un projecte impulsat per WWF (World Wildlife Foundation), UNEP (United Nations Environmental Programme) i el Global Footprint Network (Loh, 2000). A partir de llavors, a xarxa Global Footprint Network elabora anualment l'informe *Living Planet Report* on es passa compte de l'evolució de la petjada ecològica mundial<sup>88</sup>. En qualsevol cas, val la pena apuntar que es estimacions de la petjada ecològica són, tal com apuntaren en un primer moment els seus autors (Wackernagel i Rees, 1996) una infraestimació de l'impacte humà sobre la Biosfera. No obstant, hi ha hagut veus crítiques, i en especial les de van der Bergh i Verbruggen (1999) que posaven en dubte que aquesta eina pogués ser considerada fins i tot com un instrument fiable del càlcul de dit impacte.

#### 5.4.2. Metodologia: com es calcula la Petjada Ecològica?

En termes generals, la proposta de la petjada ecològica parteix de la suposició, òbvia, que qualsevol activitat té un impacte sobre la Biosfera i, a més, resulta que molts d'aquests impactes poden ser traduïts en la superfície de terra i mar ecològicament productius per tal de proveir els recursos o bé per assimilar els residus. La petjada ecològica es fonamenta en els següents **dos fets**:

1. Podem saber i seguir la pista de la major part dels recursos que consumim i dels residus que generam. És a dir, es pot realitzar una comptabilitat física d'aquests aspectes.
2. La major part dels fluxos de recursos i residus que passen pel sistema socioeconòmic poden ser convertits en l'àrea bioproductiva necessària per a proveir els recursos o absorbir els residus.

Al treball de Mathis Wackernagel i William Rees (1996) es va presentar una metodologia simple en la que es computaven una sèrie de recursos i residus, emperò que restava encara molt oberta a futures discussions i desenvolupaments metodològics. Després de diverses crítiques formulades respecte de la petjada ecològica, entre les que cal destacar un article de van der Bergh i Verbruggen (1999) a la revista *Ecological Economics*, es van plantejar tota una sèrie de modificacions de la metodologia que s'han anat perfilant fins a l'any 2004 (Wackernagel et al., 1999a; Monfreda et al., 2004). Carpintero (2005) apunta que les darreres modificacions elaborades a la metodologia de la petjada ecològica li han restat vàlides i interès com a indicador biofísic pel fet d'haver introduït el polèmic concepte de les hectàrees globals (GHa). A continuació, s'intentarà exposar la metodologia original (Wackernagel i Rees, 1996;

<sup>88</sup> [www.footprintnetwork.org](http://www.footprintnetwork.org). Cada dos anys se publica el *Living Planet Report*, tot essent el darrer publicat el 2011 el corresponent a 2010 que abraça el període 1961-2007 ([www.footprintnetwork.org/en/index.php/GFN/page/Living\\_Planet\\_Report\\_2010\\_dv/](http://www.footprintnetwork.org/en/index.php/GFN/page/Living_Planet_Report_2010_dv/), juny 2011).

Monfreda et al., 2004), així com les diferents propostes metodològiques. La metodologia parteix d'una sèrie d'assumpcions per tal de simplificar la tasca, i que han estat alhora els principals elements de crítica a dita metodologia (Wackernagel i Rees, 1996):

1. S'assumeix que les pràctiques agrícola-ramaderes i forestals actuals són sostenibles. Cosa que dista molt de la realitat.
2. S'inclouen tan sols els serveis bàsics proporcionats per la naturalesa, que es tradueixen en l'apropiació directa o indirecta dels serveis en forma de recursos renovables, extracció dels no renovables, absorció de residus, ocupació de sòl per urbanització, contaminació dels sòls de conreu i drenatge d'aigües subterrànies. Concentrant-se en els càlculs en els quatre primers.
3. Per evitar doble comptabilitat de categoria de sòl, en aquells sòls que proporcionen dos o més serveis de forma simultània s'inclourà aquell servei que doni una major petjada. Així si un bosc a més de fusta proporciona aigua i retén el sòl, es considera l'àrea de major dimensió.
4. S'empra una taxonomia que inclou vuit categories de sòl ecològicament productiu per tal de convertir el consum de recursos en unitats de superfície.
5. Es poden incloure o no els ecosistemes aquàtics.
6. La demanda agregada de recursos i residus (petjada ecològica) pot ser comparada amb la provisió de naturalesa (biocapacitat).
7. Una petjada ecològica superior a la biocapacitat indica que s'ha excedit la capacitat regenerativa: *dèficit ecològic*. Aquest sol ser compensat per dues vies: a través de les importacions o a través de la sobreexplotació dels recursos.

Sembla que l'èxit d'aquest concepte es degut a la simplicitat de poder comparar la petjada ecològica amb la biocapacitat, que permet establir una diferència clara entre el que és i el que no és sostenible, al manco en termes d'escala (*scale*) o dimensió. Haberl et al. (2001:26) manifestaven que "per suposat, les coses són molt més complicades a escala nacional perquè és pot qüestionar si té sentit assumir que la població de cada nació té dret a emprar exactament la biocapacitat del seu territori". El resultat dels càlculs són sempre una infraestimació, que segons van der Bergh i Verbruggen (1999) li resten credibilitat a l'eina, ja que segons ells el fet de presentar les actuals pràctiques productives com a sostenibles resulta equívoc tal com es desprèn del fet de considerar les bioproduktivitats dels sòl actuals que resulten incrementades per l'elevat aport de productes derivats del petroli (p.ex. adobs químics). Per exemple, en el cas de l'agricultura, Wackernagel i Rees (1996:62) destaquen el fet que les actuals pràctiques agrícoles als EUA redueixen la capacitat productiva dels sòls agrícoles entre 10 i 20 vegades més ràpid del que es poden regenerar. Per la qual cosa, els autors proposen que per compensar la pèrdua de sòl, el sòl agrícola emprat en un any hauria de ser deixat en guaret per un mínim de 10 anys. Així, si es tingués en compte el període de recuperació del sòl agrícola, l'àrea apropiada per l'agricultura s'incrementaria per un factor de 10. Arran d'aquesta consideració, els autors parlen de la possibilitat de desenvolupar en un futur un *factor de sostenibilitat* que en el cas de l'agricultura seria la ràtio entre la terra requerida sota pràctiques ecològicament sostenibles i aquella que es requereix amb les pràctiques agroindustrials actuals fortament subvencionades amb energia fòssil.

Segons Monfreda et al. (2004) el càlcul de la petjada ecològica es fonamenta en el càlcul de la demanda i oferta de capital natural d'una determinada regió o activitat humana expressat en la seva àrea bioproductiva. El càlcul de la petjada ecològica consta de quatre etapes: en primer lloc s'ha de definir la capacitat ecològica disponible, càlcul que coincideix, en bona mesura, amb la proposta del LUCC i per la qual cosa resulta imprescindible comptar amb una informació territorial de qualitat, cosa que en molts de casos dista bastant de la realitat (Murray et al, 2005a); en segon lloc, es calcula el flux d'inputs (materials i energia) i els outputs (residus); en tercer lloc, aquest flux de materials i energia són traduïts a la superfície de terra i mar necessaris per a proveir-los i abatre'ls; i finalment es compara la disponibilitat territorial amb les exigències territorials.

Una de les etapes, sovint oblidades, i sens dubte de les més importants és la que fa referència a la del càlcul de la capacitat territorial que a grans trets es pot dir que coincideix amb la metodologia LUCC i és el que alguns autors han anomenat com a la petjada ecològico-territorial real o efectiva (Naredo i García-Zaldívar, 2008). Paradoxalment resulta, d'acord amb Naredo (2005:9), que "després de mig segle amb satèl·lits informant sobre la Terra, aquesta és



l'hora en que no existeix cap seguiment quantitatiu solvent, clar i unificat de l'evolució de l'ocupació i els usos del sòl en el Planeta, que vist des de fora hauria de ser la lliçó primera d'una geografia que es diu quantitativa (ni tan sols el programa *Land Cover & Land Use Changes* de la NASA disposa de dades globals que responguin al seu títol)" (Naredo 2005:9).

Així doncs, la distribució de les cobertes del sòl és una passa fonamental i prèvia a la del càlcul de la petjada ecològica. Wackernagel i Rees (1996) contemplen en l'anàlisi de la petjada ecològica i la capacitat ecològica les categories del sòl que definí la IUCN (1991) a la publicació *Caring for the life*. La comptabilitat de les cobertes del sòl proposada pels autors que definiren la petjada ecològica (biocapacitat o superfície ecològica disponible) pot ser qualificada com a d'excessivament reduccionista (taula 30). Ja que per exemple, en el cas de gran part dels territoris mediterranis es produeix una multiplicitat d'usos en un mateix tipus de coberta del sòl, amb la qual cosa pot resultar més complicat el fet d'establir quin dels usos és el principal. En certa manera, la capacitat d'abstracció de la metodologia de la petjada ecològica resta valor als espais multifuncionals mediterranis (Díaz Pineda, 2002) i aporta una lectura un tant reduccionista de la policromia territorial que permet cobrir múltiples aspectes ecològics i bioproductius en una sola coberta. Per això, els propis autors recomanen no prendre la petjada com a un instrument capaç d'explicar-ho tot, ans al contrari es proposa combinar-ho amb altres lectures i eines que permetin comprendre la complexitat pròpia de l'objecte d'estudi.

<b>I) Sòl per energia</b>	1. sòl apropiat per l'ús d'energia fòssil	Sòl per energia o per absorció de CO <sub>2</sub>
<b>II) Sòl consumit (artificialitzat)</b>	2. sòl construït	Sòl degradat
<b>III) Sòl actualment emprat</b>	3. jardins	Sòl construït reversible
	4. sòl agrícola	Sistemes conreats
	5. Pastures	Sistemes modificats
6. Bosc gestionat		
<b>IV) Sòl de limitada disponibilitat</b>	7. Boscos intocats	Ecosistemes naturals productius
	8. Àrees no productives	Deserts, geleres, Antàrtica, cims muntanyes, etc.

Un cop definides les diferents categories de sòl, a les que s'hauria d'afegir la superfície aquàtica bioproductiva – marina i terrestre–, es procedeix a calcular el consum aparent per persona dels béns considerats –alimentació, habitatge, transport, béns de consum i serveis– que teòricament estan recollits a les estadístiques oficials. Aquí, cal precisar que els autors de la petjada ecològica fonamenten tots els seus càlculs a partir de la informació estadística oficial o científicament validada per a l'elaboració, amb la qual cosa una de les principals mancances de l'indicador ve donada per la manca d'informació ambiental respecte dels requeriments biofísics de les economies i les diferents activitats humanes -una constant que és sistemàticament denunciada- i també per la poca fiabilitat de molta de l'estadística emprada (en tot cas la responsabilitat de la qualitat estadística és de les institucions encarregades). Calvo i Sancho (2001:36) exposen com "tots els intents de càlcul d'indicadors de sostenibilitat que s'han realitzat a Europa han hagut d'enfrontar-se al problema bàsic de la no disponibilitat d'una informació estadística ambiental adequada. L'aparell estadístic de les administracions ha estat dirigit a produir dades i estadístiques útils per la gestió econòmica del territori deixant de banda la component ambiental [...] Les unitats físiques només es consideren quan aporten informació addicional valuosa pel model de gestió tradicional com és el cas de la gestió agrícola".

En **primer lloc**, cal estimar el consum mitjà anual per persona (kg/càpita) i es divideix el consum total aparent entre el total de la població. Per tal d'obtenir una aproximació el més fiable possible del consum, es parteix de la definició de consum aparent que seria igual a la producció interna més les importacions i menys les exportacions. Cal tenir en compte, que en cas de tenir dades acurades de consum es podrien veure diferències entre el consum aparent i el real, degut a les acumulacions d'estoc. El que és important, de totes maneres, és que l'efecte del comerç internacional i/o interregional queda reflectit en els càlculs de la petjada. Una

matissació cabdal fa esment a la comptabilitat dels diferents tipus de consum, sempre en unitats físiques que llavors seran traduïdes en les unitats de superfície equivalents.

$$\text{Consum Aparent (kg/cap)} = [\text{Producció (Tm)} + \text{Importacions (Tm)} - \text{Exportacions (Tm)}] / \text{Població}$$

En **segon lloc**, s'estima l'àrea apropiada per càpita ( $aa_i$ ) per la producció de cada bé de consum ( $i$ ). Per això, es divideix el consum mitjà anual de cada bé en kg/càpita ( $c_i$ ) entre la productivitat mitjana anual per hectàrea necessària per proveir un quilogram d'aquell bé ( $p_i$ ).

$$aa_i (ha_i) = c_i / p_i = ([\text{kg/cap}] / [\text{kg/ha}_i])$$

En **tercer lloc**, s'obté la petjada ecològica total ( $pe$ ) per càpita sumant totes les àrees apropiades per al proveïment de cada bé i per l'absorció dels residus que constitueixen el costell de la compra de cada habitant.

$$pe (ha) = \sum aa_i$$

**Finalment** es calcula la petjada ecològica total (PE) d'una població, un territori o una economia multiplicant la PE mitjana per càpita ( $pe$ ) pel nombre total d'habitants de dita població ( $N$ ). Resulta necessari esmentar l'excessiva rellevància que s'atorga al vector demogràfic, ja que el resultat global de la petjada ecològica reflecteix l'àrea apropiada per la satisfacció del metabolisme socioeconòmic d'un grup social, una activitat econòmica o un territori i no tant les particularitats individuals de consum.

$$PE_p(ha) = N (pe)$$

Per calcular la PE es fan servir cinc categories de consum (taula 31) que de manera sintètica es relacionen amb els diferents usos del sòl (taula 30). Els autors parlen d'hectàrees mútuament excloents, el que vol dir que a una hectàrea de sòl se li associa una sola qualitat bioprodutiva o servei ecològic, triant de les opcions possibles la major de totes, per tal de no incórrer en una doble comptabilitat. Aquest aspecte, resulta ser un reduccionisme de les funcions que realitzen els ecosistemes, i davant les crítiques llançades (van der Bergh i Verbruggen, 1999), els autors sostenen que comptabilitzant aquella categoria que suposi un major ús no implica que s'exclouin els altres usos simultanis, ans al contrari aquella hectàrea evidentment inclourà la multiplicitat d'usos que li corresponguin (Rees, 2000).

<b>Taula 31. Matriu consum/ usos del sòl</b>						
	Sòl Agrícola	Sòl Pastures	Sòl Forestal	Sòl per energia	Mar productiu	Sòl Artificial Urbà
Alimentació	X	X	X	X	X	X
Habitatge	X	X	X	X	X	X
Transport	X	X	X	X	X	X
Béns de consum	X	X	X	X	X	X
Serveis	X	x	x	x	x	X
<b>PETJADA TOTAL (<math>\Sigma</math>)</b>	<b>P.E. Agrícola</b>	<b>P.E. Pastures</b>	<b>P.E. Forestal</b>	<b>P.E. Energètica</b>	<b>P.E. Marina</b>	<b>P.E. Artificial Urbana</b>

La petjada ecològica d'una determinada economia o territori es calcula sumant els diferents elements que la formen (alimentació, forestal, energia, urbana) és el que es coneix

com a mètode compost (*compound approach*) i es calcula en base a les estadístiques oficials de producció agrària, forestal, pesca, béns de consum (productes semimanufacturats i acabats) i els fluxos energètics. Aquesta analitza el metabolisme socioeconòmic sense necessitat de saber els usos finals dels recursos. Aquest mètode permet la comparació espacial i temporal dels diferents valors de la petjada que són recollits i elaborats segons protocols reconeguts internacionalment. Els autors de la petjada diuen que es tracta d'analitzar la informació estadística disponible amb unes "lents ecològiques".

La segona metodologia proposada és la dels components (*component-based approach*) que aplica la metodologia de l'Anàlisi del Cicle de Vida (ACV) de determinats productes, organitzacions o activitats, com per exemple la petjada ecològica d'un cotxe que inclourà els materials i energia consumits des del bressol a la tomba i l'energia consumida durant la seva vida útil. Aquest mètode calcula la petjada ecològica de cada component al llarg de la seva vida útil, així el grau de fiabilitat depèn del complet que sigui l'anàlisi del cicle de vida. Aquesta metodologia és molt exigent en quant a informació de base, cosa que ve dificultada en molts casos per la consideració de secret empresarial de gran part de la informació biofísica dels productes i processos. Aquesta metodologia permet una anàlisi molt més detallada de la petjada ecològica, emperò les dificultats informatives i l'aleatorietat en l'aplicació del mètode resulta ser alhora un punt feble. Els resultats obtinguts mitjançant aquesta metodologia permet tan sols la comparació amb valors de la petjada ecològica que s'hagin obtingut mitjançant similars supòsits i fonts informatives (Simmons et al, 2000; Chambers et al, 2000). A la taula 32 es pot veure l'exemple del càlcul del mètode dels components per tal d'estimar la petjada ecològica del desplaçament en cotxe (10000 km per passatger) al Regne Unit al llarg d'un any, amb la consideració d'una sèrie de components, tot resultant després d'haver aplicat els factors d'equivalència d'un 0,56 Ha per cada 10000 km-passatger.

<b>Taula 32. Petjada ecològica estimada del desplaçament en cotxe al Regne Unit en un any (Ha/10.000 km-passatger) (Font: Chambers et al. 2000:74)</b>					
Components	Demanda per 10.000 km-passatgers/any	Ha	Tipus de sòl	Factor d'equivalència	Equivalent Ha.
Consum de benzina	0,094 litres/km 0,22 kg CO <sub>2</sub> /km	(a) 0,42 Ha	Sòl per energia	1,17	0,49 Ha
Manteniment i manufactura	0,042 litres/km 0,1 kg CO <sub>2</sub> /km	(b) 0,19 Ha	Sòl per energia	1,17	0,22 Ha
Espai ocupat carreteres	2.581.747 Ha	(c) 0,06 Ha	Sòl construït	2,83	0,17 Ha
Espai de la carretera ocupat pel vehicle	86%				
Viatges en cotxe per any al R. Unit	362,4 mil milions km				
Ocupació mitjana del cotxe	(d) 1,6 persones				
Petjada ecològica	(a+b+c)/d	<b>0,42 Ha</b>			<b>0,56 Ha</b>

El mètode dels components presenta un major marge d'error degut a la progressiva incorporació de nous components, així com les diferents valoracions susceptibles de cada ítem. En canvi, la primera metodologia ha estat més desenvolupada i el seu corpus metodològic està ben establert sense deixar gaire marge als dubtes i omissions. La metodologia composta és la que es desenvoluparà i s'intentarà aplicar al llarg d'aquest capítol. Nogensmenys, es recomana l'aplicació de les dues metodologies simultàniament, especialment pel que fa als béns de consum que estan composts per diversos materials i que han requerit energia per la seva elaboració, i d'aquesta manera es podria aconseguir uns resultats més afinats. A continuació s'intentaran exposar les propostes fetes per tal de calcular la petjada ecològica en les diferents seccions, que es podrien agrupar en quatre apartats: *petjada per alimentació* -composta per la

petjada agrícola, petjada de les pastures (carn), petjada marina (pesca); *petjada forestal* (fusta); *petjada energètica* (consum energètic i béns de consum); i *petjada artificial urbana* (ciutats i infraestructures –també hi pot haver mines).

#### 5.4.2.1. *Petjada energètica: sòl per energia.*

La petjada ecològica dels requeriments energètics és probablement la que comporta més dificultats, tant teòriques com metodològiques. Aquesta, també, ha estat un dels principals objectes de crítica i causant de polèmica respecte de la petjada ecològica. Cal tenir en compte que la major part de l'energia que sustenta la vida humana sobre la Terra prové del sol, de fet el planeta rep un flux solar de 177239 TW, i tal com resa la llei de l'entropia l'energia en la seva transformació passa d'una forma més concentrada a menys concentrada i d'una longitud d'ona curta a una longitud d'ona llarga (calor que se dissipa). Emperò, l'energia comercial que és la que es comptabilitza en les estadístiques oficials de l'ús antròpic és d'uns 10 TW, és a dir el 0,0057% del flux solar que arriba a la Terra. A simple vista semblaria que els requeriments energètics de l'espècie humana són molt baixos, però en termes generals com Ramon Margalef va apreciar cal tenir present que la vida és bastant ineficient en l'ús de l'energia ja que només aprofita una mínima part d'aquella que arriba a la superfície terrestre. Emperò, a diferència de l'espècie humana a la darrera centúria, la resta d'espècies fonamenten la seva vida en base a un flux d'energia que dia rere dia arriba a la terra, i la seva baixa eficiència no suposa cap problema especial ja que el se'n demà rebrà un flux idèntic. En canvi, l'espècie humana fonamenta la seva existència en base a la degradació dels estocs de recursos energètics fòssils que es transformen d'energia útil o disponible en entropia.

El valor de l'energia que incideix a les parts altes de l'atmosfera, anomenat constant solar és d'uns 139 mW/cm<sup>2</sup>/minut (milivats per centímetre quadrat i minut) o 1,99 cal-gr/cm<sup>2</sup>/minut (caloria-gram per centímetre quadrat i minut), anomenat també *langley*. Aquesta energia que arriba no està disponible ja que es veu disminuïda per l'existència de multitud de processos atmosfèrics de reflexió i absorció que la redueixen. De la que finalment arriba a la superfície terrestre, una petita part és captada per les plantes. L'eficiència global de tot el procés, des de la constant solar a l'energia fixada disponible, arriba al 0,023% (Valero 1999:173)<sup>89</sup>. El flux d'energia solar és la major i principal font energètica de la Terra, però aquesta està massa dispersa. La Terra (atmosfera, litosfera, hidrosfera) es mantén relativament en equilibri tèrmic, reflectint-se part del flux solar directament i un altre s'emet en forma de radiació d'ona més llarga que es perd en l'espai. No obstant això, existeix una petita diferència entre les entrades i les sortides, i aquesta és l'energia retinguda a la Terra en forma química a la biomassa, al carbó i al petroli, etc. Si la combustió excedeix a l'acumulació el balanç s'inverteix.

Segons Margalef (1998) la vida ha mantingut un nivell molt baix d'eficiència global i no ha millorat essencialment l'aprofitament de la radiació lluminosa aconseguit pels organismes més antics. Nogensmenys, si que ha augmentat la complexitat dels organismes i, en menor mesura, la dels ecosistemes. Els ecosistemes tendeixen a evolucionar des d'estadis en els que la taxa de renovació de la biomassa és alta, produint-se una elevada acumulació d'energia en els estadis en que dita taxa de renovació disminueix degut a que l'energia es troba acumulada en les estructures biològiques. És diu que en aquest moment és quan l'estructura de l'ecosistema posseeix més maduresa. Al contrari del que succeeix en les estructures dels ecosistemes, l'organització social i la seva economia en els temps presents, com explotació humana dels ecosistemes, quan es diu que assoleix estadis de major maduresa és quan més augmenten els requeriments energètics i la generació d'entropia. Per tant, és com sí d'un ecosistema immadur es tractés.

La vida a la Terra depèn de l'energia solar, amb l'excepció d'alguns microorganismes que parteixen de l'energia química per la producció primària, els *quimiolitautòtrofs*. En el procés fotosintètic, les plantes absorbeixen l'energia solar i la transformen en energia química emmagatzemada en la forma de biomassa. Una part d'aquesta energia és emprada per la planta pel seu propi metabolisme, mentre que la resta pot servir per construir estocs de

<sup>89</sup> Margalef (1998:435) estimava que l'energia interceptada per la Terra era d'uns 177238,9 Terawatts (10<sup>12</sup> Watts). "L'energia solar invertida en fer funcionar la Biosfera és tan sols de 122,5 Terawatts [...] pot afirmar-se amb seguretat que la vida utilitza solsament una fracció molt petita de l'energia electromagnètica disponible a la Naturalesa".

biomassa o bé pot acabar en les cadenes tròfiques dels heteròtrofs, el que vol dir que anirà a alimentar als animals, fongs, microorganismes i als humans. El procés de la producció primària, és un procés que depèn de l'àrea allà on les plantes intercepten l'energia solar. Per qualsevol lloc del planeta, la taxa de radiació solar depèn de la localització geogràfica: latitud, pendent, orientació i clima. Emperò la quantitat de radiació solar que pot ser convertida en energia química depèn, a més a més, d'altres factors com la disponibilitat d'aigua, fòsfor i nitrogen, la qualitat del sòl, i la composició de les espècies vegetals, etc.

A cada nivell tròfic –en una cadena tròfica– es produeix una concentració energètica a costa de pèrdues d'energia superiors. Així, per exemple, al darrera d'una kilocaloria de depredador hi ha 10000 Kcal d'energia solar. I, al darrera de 100 kcal d'herbívor n'hi ha tan sols una de depredador. Així doncs, des de la perspectiva energètica, l'economia depredadora pot ser considerada com un luxe pel qual no hi ha suficient energia disponible en el sentit que el nombre d'individus i espècies depredadores ha de ser, per raons energètiques, inferior al de les preses. A mesura que la quantitat d'energia disminueix al llarg de la cadena, la capacitat de realitzar un treball per unitat d'energia (caloria) augmenta amb cada conversió. La producció primària neta és la principal font energètica de totes les cadenes tròfiques. La activitat antròpica influeix en aquesta productivitat: primer, alterant els cicles biogeoquímics; i segon, mitjançant la recol·lecció o apropiació d'aquella producció (Odum 1997:89; Vitousek et al., 1986). En concret, el flux d'energia solar és el que impulsa els cicles de materials de la Biosfera com per exemple el cicle hidrològic que segons Odum (1997:86) requereix el 23% de la radiació solar que rep la Biosfera. En cas de calcular el cost de reposició dels materials extrets i dipositats per l'acció humana i pel funcionament d'aquells cicles biogeoquímics moguts per l'energia solar i que normalment no són considerats en els anàlisis econòmics ordinaris, ens trobaríem amb un desmesurat cost exergètic tal com han fet Naredo i Valero (1999) per alguns minerals de l'escorça terrestre.

A les taules 33 i 34 es presenten les entrades i sortides de radiació dins del sistema Terra amb els corresponents gràfics on es sintetitza la informació exposada, la figura 11 amb les entrades de radiació d'ona curta, la figura 12 amb sortides de radiació d'ona llarga. La intensitat d'energia solar disponible en un punt determinat de la Terra depèn, de forma complicada però predictable, del dia de l'any, de l'hora i de la latitud. A més, la quantitat d'energia solar que es pot recol·lectar depèn de la orientació del dispositiu receptor. Per a calcular la insolació (recepció d'energia solar d'ona curta) en un punt determinat de la Terra haurem de tenir en compte l'angle d'incidència dels raigs i el temps d'exposició que varien segons la latitud i els canvis estacionals. El sistema energètic de la Terra s'activa amb la radiació solar i es mantén en constant equilibri, entre les entrades de radiació d'ona curta i la radiació d'ona llarga del sistema Terra. En les transferències (i transformacions) energètiques es van activant els diferents cicles biogeoquímics que són elementals per la vida a la Biosfera i que entren en col·lisió amb els sistemes urbano-industrials.

En el sistema Terra (atmosfera i superfície terrestre) penetren 263 kilolangleys/any<sup>90</sup> en forma de radiació d'ona curta, una part de la qual es reflectida per la terra i l'atmosfera cap a l'espai exterior. La porció que l'atmosfera absorbeix es transforma en calor sensible, i queda emmagatzemat en ella. Aquesta energia es convertida en radiació d'ona llarga i part d'aquesta s'escapa cap a l'exterior i part s'envia a la terra en forma de contrarradiació. L'energia d'ona curta també és absorbida, transformada i emmagatzemada en forma de calor sensible. La Terra cedirà energia per tres vies: primer, s'irradia a la capa atmosfèrica en forma d'ona llarga; segon, es transporta a l'atmosfera en forma de calor latent amb el vapor d'aigua; i tercer, l'energia es transporta mitjançant conducció i el procés mecànic de mescla, sense comprendre un canvi d'estadi. Els subsistemes energètics Terra i Atmosfera intercanvien energia mitjançant fluxos bidireccionals (figura 13).

En un dia destapat prop del 80% de la radiació solar arriba a la superfície terrestre, emperò en dies coberts entre el 30% i el 60% es reflectit pels núvols i aquests, a més, poden arribar a absorbir entre el 5% i el 20% de la radiació. En un dia nuvolós potser que arribi a la superfície terrestre entre un 0% i un 45% de tota la radiació. El valor mig de reflexió és del 21% i el d'absorció del 3%. Les pèrdues de radiació per reflexió cap a l'espai sumen el 32% sobre la insolació total. El percentatge de radiació reflectida per la superfície terrestre es coneix com *albedo*, que és situa entre el 29% i el 34%. L'albedo és la porció de flux lluminós reflectit o

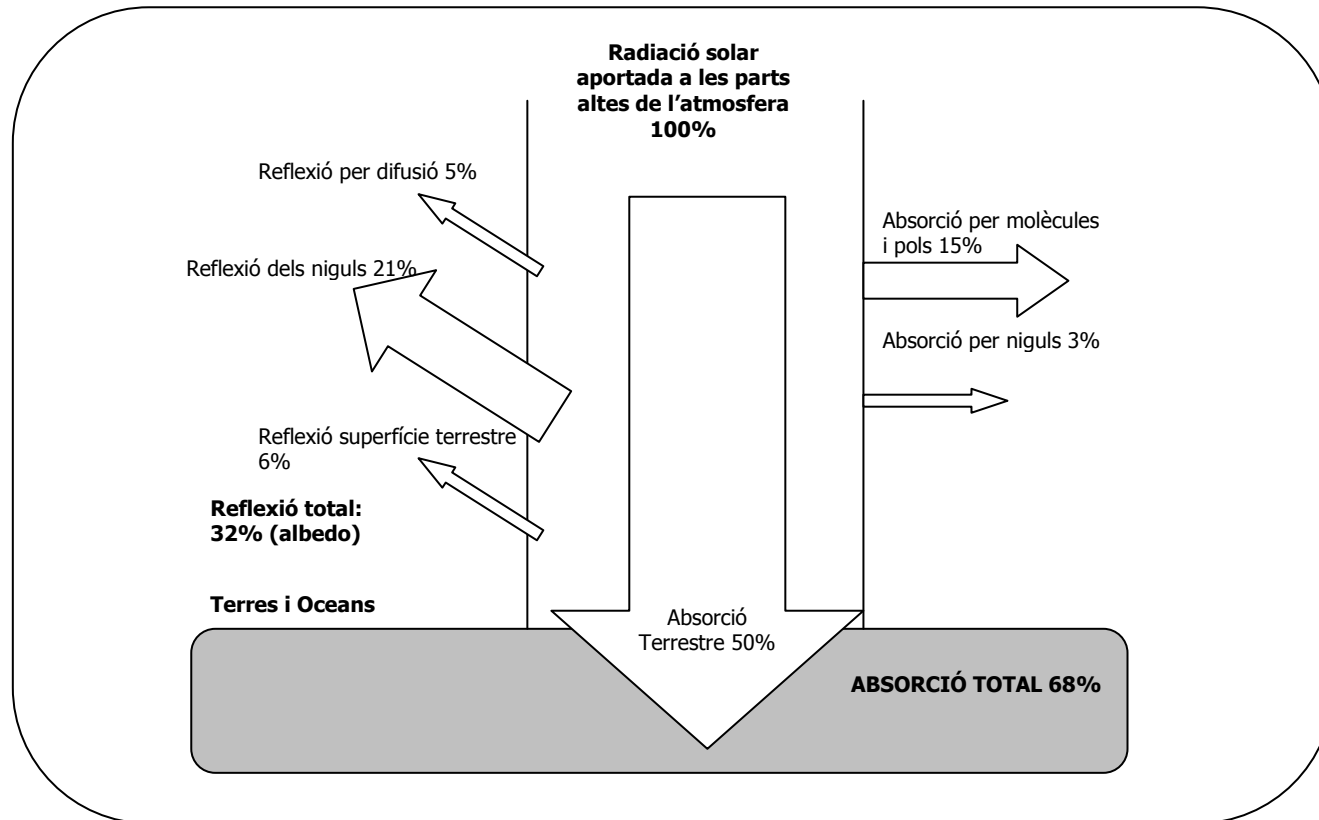
<sup>90</sup> 1 langley= 1 caloria/cm<sup>2</sup>.

difós per un cos en relació amb el flux lluminós incident. La radiació d'ona curta reflectida per les superfícies terrestre i aquosa, determinant la proporció d'insolació absorbida a la superfície i que serà convertida en calor sensible. A superfícies marítimes l'albedo és molt baix pels raigs que incideixen amb un angle de  $90^\circ$ , és de prop del 2%; adquireix valors alts a superfícies cobertes per neu o gel, de 45% a 90%. L'albedo mig a camps, boscos, àrees desforestades adquireix valoracions intermèdies oscil·lants entre el 5% de mínim fins al 30% de màxim. Entre  $30^\circ$  i  $40^\circ$  de latitud, l'albedo mig és de 30%. L'albedo està directament relacionat amb el tipus de coberta, així que a major disminució de la coberta natural i augment de la coberta artificial urbana es produeix un increment de l'albedo (Strahler i Strahler, 1997).

La radiació d'ona llarga s'emet constantment de dia i de nit. Mentre que la insolació afecta només a un hemisferi, prop del 32% de l'energia solar que entra és reflectida i tan sols el 68% rebuda es disposarà en forma d'ona llarga. La quantitat d'energia solar rebuda en un any és comparable amb la radiació d'ona llarga emesa a l'espai. Part de la radiació terrestre absorbida per l'atmosfera és irradiada de nou cap a la superfície terrestre, el que es denomina contrarradiació. L'entrada d'ona curta capturada, quan és irradiada en forma d'ona llarga és interceptada pels gasos hivernacle. Gran part de l'energia calorífica que es traspasa de la superfície terrestre a l'atmosfera ho fa mitjançant dos mecanismes distints de radiació d'ona llarga: primer, el calor sensible ascendeix per moviments turbulents de l'aire (9%); segon, el calor latent ascendeix a través del vapor d'aigua que s'evapora de la superfície continental i oceànica (20%). Així, l'energia que abandona la superfície terrestre seria del 50% (valor net de pèrdues del 21% de radiació d'ona llarga; 20% de transport com a calor latent; i 9% com a transport mecànic en forma de calor sensible). L'atmosfera envia cap a l'espai exterior el seu calor transformat en radiació d'ona llarga que sumat a la radiació del mateix tipus procedent de la superfície terrestre, el total enviat a l'espai és del 68% de radiació d'ona llarga. Si a aquesta li afegim el 32% de les pèrdues per reflexió (albedo), s'obté el 100%.

<b>Taula 33. Entrades de radiació solar (Strahler i Strahler 1997:60)</b>					
	%	kilolangleys/ any		%	kilolangleys/ any
Parts altes atmosfera	100	263	Total suma absorció i reflexió	100	263
Reflexió difusa, per difusió, cap a l'espai	5	13,15	<b>Total Pèrdues per reflexió cap a l'espai del sistema Terra-atmosfera (albedo terrestre)</b>	<b>32</b>	<b>84,16</b>
Reflexió dels niguls cap a l'espai	21	55,23			
Reflexió directa de la superfície terrestre	6	15,78			
Absorció per molècules, pols, vapor d'aigua, CO <sub>2</sub> , niguls	18	47,34	<b>Total absorció per terra - sistema atmosfèric</b>	<b>68</b>	<b>178,84</b>
Absorció de la superfície terrestre	50	131,5			

**Figura 11. Entrades de radiació solar**

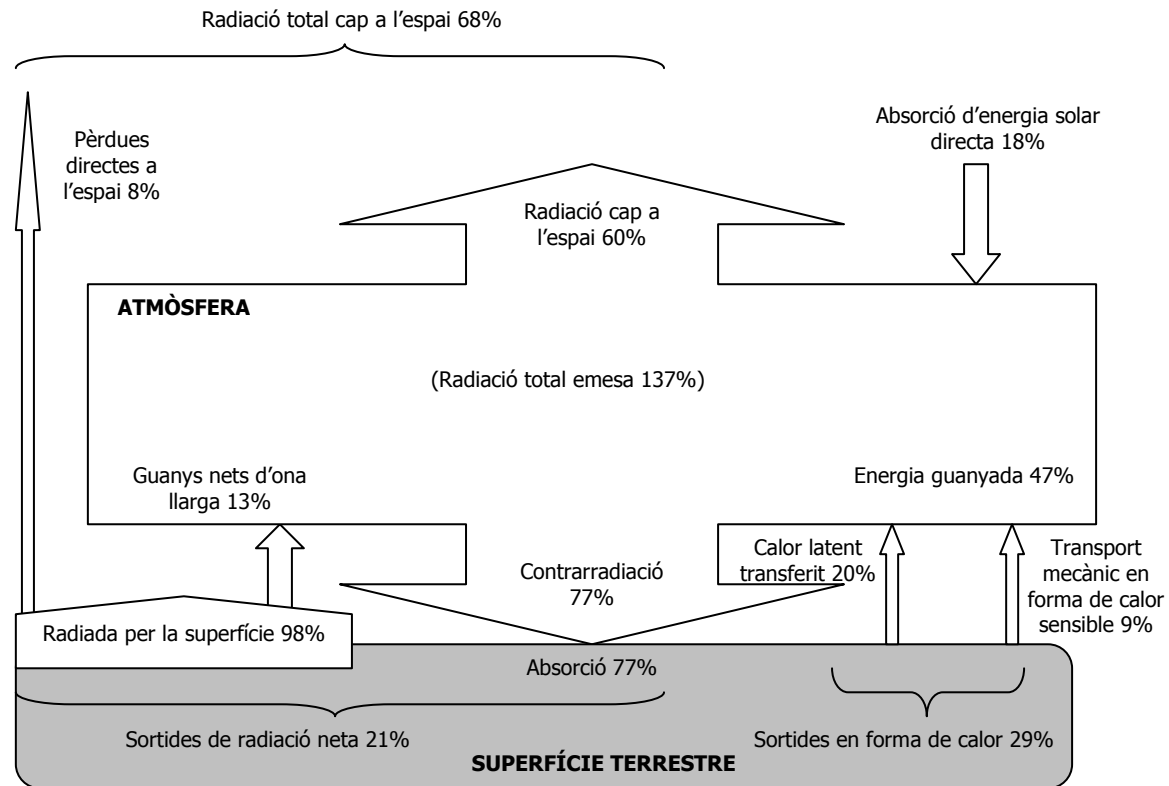


**Taula 34. Sortides de radiació d'ona llarga (percentatge i kilolangley/any) (Strahler i Strahler 1997:60)**

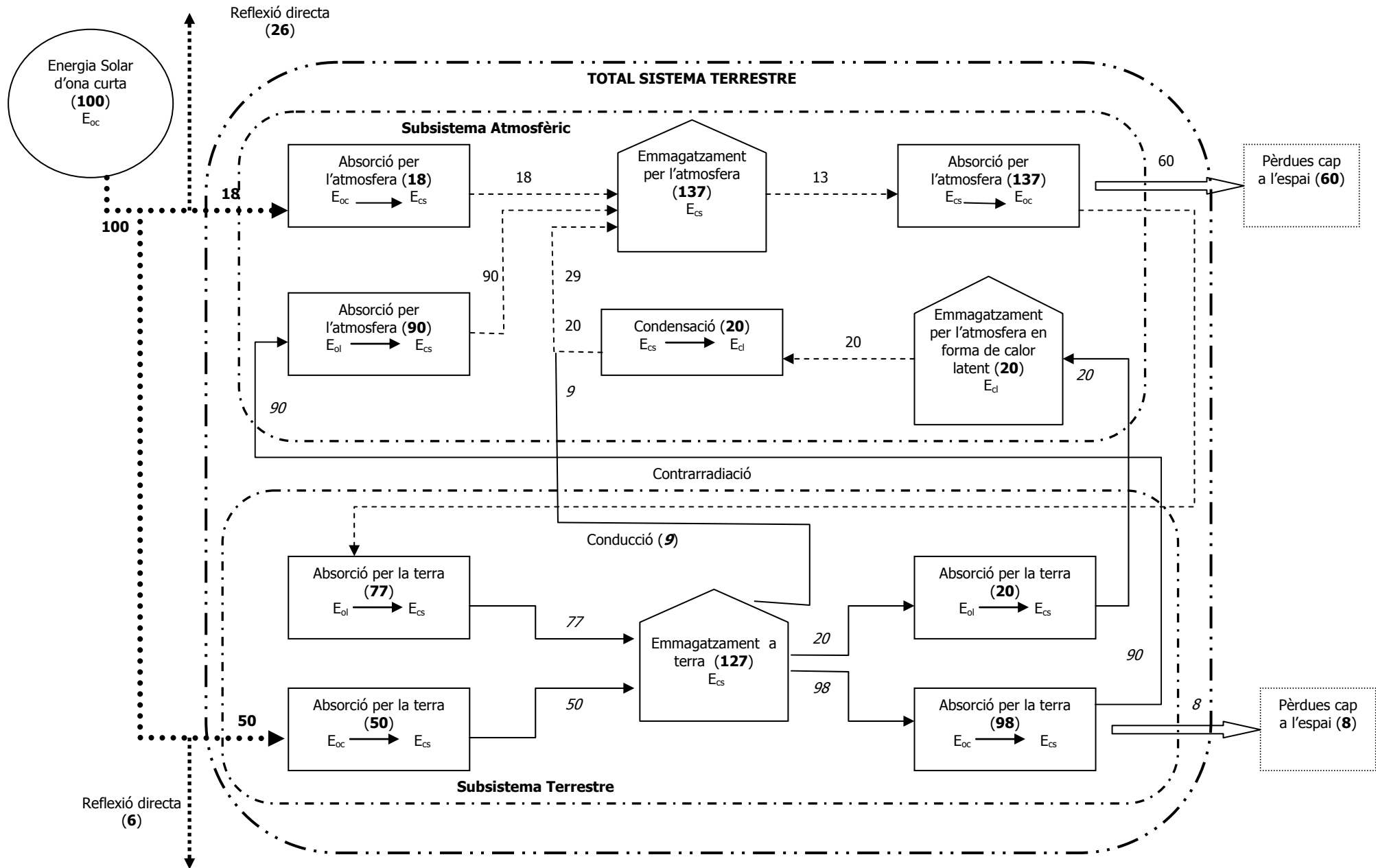
		%	Kly/any		%	Kly/any		%	Kly/a ny		%	Kly/a ny		%	Kly/ any
Balanç de radiació de la superfície terrestre	(a) Pèrdues directes cap a l'espai	8	21,04	(d) Total radiació de la superfície terrestre (a+b)	98	257,74	<b>(e) Sortides netes de radiació des de la superfície terrestre (d-c)</b>	<b>21</b>	<b>55,23</b>	(a) Radiació directa a l'espai des del planeta cap a l'espai	8	46,96	<b>(p) Total radiació del planeta cap a l'espai (a+o)</b>	68	178,84
	(b) Pèrdues cap a l'atmosfera	90	236,7												
	(c) Guanys per contrarradiació de l'atmosfera	77	202,51	(c) Guanys per contrarradiació de l'atmosfera	77	202,51									
Balanç de radiació de l'atmosfera	(g) Guanys per radiació de la superfície terrestre	90	236,7	(i) Guany net per aport des de la superfície (g-h)	13	34,19	<b>(n) Total de guanys nets (i+m)</b>	<b>60</b>	<b>157,8</b>	(o) Radiació cap a l'espai procedent de l'atmosfera	60	157,8			
	(h=c) Pèrdues per contrarradiació	77	202,51												
	(j) Guany per absorció directa d'ona curta	18	47,34	(m) Energia guanyada (j+k+l)	47	123,66									
	(k) Guanys per transferència de calor latent	20	52,6												
(l) Guanys per transport mecànic de calor sensible	9	23,67													



**Figura 12. Sortides de radiació d'ona llarga**



**Figura 13. Esquema del Balanç de radiació del globus com un sistema obert d'energia ( $E_{oc}$ = radiació d'ona curta;  $E_{cs}$ = calor sensible;  $E_{ol}$ = radiació d'ona llarga;  $E_{cl}$ = calor latent) (Font: Strahler i Strahler 1997:62).**



Strahler i Strahler (1997) exposen, en el seu conegut manual de Geografia Física, la possibilitat d'utilitzar la immensa quantitat d'energia (solar) disponible mitjançant l'adaptació de la tecnosfera. Les principals utilitzacions que les civilitzacions han dut a terme, han estat mitjançant l'aprofitament directe, que pot ser comercial o no, com podria ser tot aquell consum energètic "involuntari", com per exemple l'abric (vestit o casa), però també el comercial que a través de receptors -extensions exosomàtiques- es converteix la radiació solar d'ona curta en electricitat; i l'aprofitament indirecte, que permet la utilització de l'energia solar en energia química mitjançant la fotosíntesi. Els Strahler exposaven que "s'han realitzat estimacions per un possible subministrament de tota l'energia necessària als EUA per l'any 2000, a través d'un sistema d'instal·lacions d'heliòstats. Aquestes podrien localitzar-se al SW del país on el nombre d'hores d'insol·lació és major. En aquesta regió un sistema amb un 30% d'eficàcia per la conversió d'energia solar en electricitat, requeriria una àrea total equivalent a una parcel·la quadrada de 280 Km de costat. Aquesta unitat representaria un 0,86% de la superfície total dels EUA" (Strahler i Strahler 1997:67).

Malgrat, l'aparent abundància energètica, Margalef (1998) recorda com l'important no és la quantitat d'energia sinó la forma d'aquella, ja que inevitablement l'energia solar es dissipa i la capacitat de retenció i emmagatzement és limitada. Segons Haberl i Schandl (1999), la conversió d'energia solar a serveis (exergia) requereix de superfície. Per tant, el territori pot ser vist com el factor limitant més important per l'expansió indefinida d'una economia. Wackernagel i Rees (1996) plantejaren una sèrie de possibilitats a l'hora de calcular la petjada ecològica del consum energètic. La qüestió plantejada és: "quanta capacitat regenerativa es requereix per mantenir el transum (*throughput*) de combustibles fòssils a través de l'economia humana?", pot ser cercant un substitut renovable o bé calculant la capacitat assimilativa de la Biosfera, assumint que la capacitat de substitució és un element menys limitant que no la capacitat d'assimilació (IPCC, 1997).

La **primera opció** metodològica calcula l'àrea necessària per conrear un substitut biològic als combustibles d'origen fòssil, fonamentat en l'argument que una economia sostenible requereix una oferta d'energia sostenible en el temps, cosa que no s'aconsegueix amb els combustibles fòssils. Sí els combustibles són de base carbònica, llavors resultaria preferible fer ús del carbó que cíclicament circula en la Biosfera a través del cicle del carboni, més que no el carboni emmagatzemat durant mil·lennis d'anys. Es calcula la superfície necessària per produir la biomassa, substituïda dels combustibles fòssils, així com l'energia requerida per processar-la. En el cas de l'etanol s'estableix una productivitat mitjana de 80 GJ/ha/any i en el cas del metanol la productivitat està entre 17 i 30 GJ/ha/any (Wackernagel i Rees, 1996).

Una **segona opció** estableix que es pot convertir l'energia fòssil en l'àrea de terra productiva equivalent per tal de fer la reposició o reconstitució del capital natural, a la mateixa taxa d'esgotament dels combustibles fòssils tal com proposava El Serafy (1989). Segons el qual l'equitat entre generacions s'interpreta com a precondition per la sostenibilitat, i en el cas dels combustibles fòssils s'ha de deixar una part per a les generacions futures o bé restituir la porció de capital natural consumida. El valor de conversió per a calcular la superfície equivalent segons aquesta opció és de mitjana d'uns 80 GJ/ha/any (Wackernagel i Rees, 1996).

La **tercera opció** parteix de l'assumpció que el problema energètic més imminent ve per la banda dels residus i la contaminació que no per la dels recursos. Així, malgrat el progressiu esgotament dels combustibles fòssils sobre els que es sustenta la civilització urbano-industrial, el problema més greu és el que té a veure amb l'emissió de gasos d'efecte hivernacle i el corresponent encalement global. El conegut canvi climàtic provocat per les emissions antròpiques. Així doncs, el que es calcula d'acord amb aquesta opció és la porció de coberta forestal necessària per a absorbir les emissions de CO<sub>2</sub> derivats de la crema dels combustibles fòssils. Pel que fa al segrestament o absorció de les emissions de CO<sub>2</sub>, cal apuntar que només els boscos joves fixen importants quantitats de carboni, emperò ho fan a una taxa bastant inferior a la de la producció primària neta (PPN), perquè una proporció considerable de la productivitat anual dels boscos es oxidada de nou i per tant no contribueix a l'increment dels estocs de carboni en l'ecosistema. En canvi, els boscos madurs no acumulen pràcticament gens de carboni. Així doncs, el *sòl per absorció d'energia* no pot ser emprat any rere any, ja que la capacitat de fixació de carboni per part dels ecosistemes forestals decau a mesura que els boscos maduren (Haberl et al, 2001).

Es considera que la vegetació forestal per a l'absorció del CO<sub>2</sub> hauria de ser sembrada de nou anualment i que els actuals boscos no poden complir aquesta funció ja que aquests

s'encarreguen de l'absorció de les emissions d'origen natural dins del cicle del CO<sub>2</sub>, però no de les emissions provinents de la combustió dels recursos fòssils que com s'ha constatat científicament ja sobrepassen la capacitat dels ecosistemes per tal d'absorbir les actuals emissions (IPCC, 1997). La taxa d'absorció mitjana dels boscos mundials s'estima que és d'1,8 Tm C/ha/any. Wackernagel i Rees (1996) estableixen diferents ràtios en base al combustible, depenent del contingut de carboni i l'eficiència en l'ús del combustible afectarà en les emissions d'aquests gasos. Segons J.C. Rodríguez Murillo (1999) l'acumulació mitjana anual de carboni als boscos de l'Estat espanyol és de 0,59 Tm C/ha/any (o 2,16 Tm CO<sub>2</sub>/ha/any), valor que es troba entre la taxa mitjana d'acumulació de 1,5 Tm C/ha/any i els 0,2 Tm C/ha/any depenent de l'ecosistema forestal que es tracti. Com es pot constatar, la taxa mitjana d'acumulació de carboni per part dels ecosistemes forestals espanyols és de l'ordre de tres vegades inferior a la mitjana mundial.

En el càlcul de la petjada energètica, i fent esment a l'aplicació que s'intentarà dur a terme a les Balears i el turisme de masses, s'ha de tenir en compte un component molt important que és el transport aeri. De fet l'IPCC (1999) exposava que el transport aeri requeria d'un tractament especial perquè les emissions emeses a les parts altes de la troposfera (9-13 km), en comparació a les efectuades a les capes baixes, suposen un major impacte sobre la capa d'ozó i incrementen l'efecte hivernacle. Per això, es conclou que les emissions del transport aeri haurien de ser rectificades amb un factor que varia entre 2,5 i 3,0 per tal d'incloure el seu potencial d'escalfament. Això vol dir que l'emissió d'una unitat de diòxid de carboni realitzada a les capes altes de la troposfera equival a 2,5 emissions del mateix gas a les capes baixes<sup>91</sup>.

Calvo i Sancho (2001) sostenen que l'opció majoritàriament aplicada en els càlculs de la petjada energètica, amb el segrest de les emissions de CO<sub>2</sub> per part de la vegetació (forestal), converteix aquests boscos en recursos "no renovables", en el sentit que es pot arribar a un hipotètic moment en que ja no es pugui destinar més sòl a boscos per absorció i tampoc es puguin talar aquests boscos per no incórrer en l'alliberament del carboni retingut. Els arguments a favor del segrestament de CO<sub>2</sub> front a la substitució d'agrocombustibles, segons els fundadors de la metodologia, està motivada, per una banda pel fet que per allotjar conreus energètics caldria tenir terrenys agrícoles de més, cosa que segons Brown (1999) rarament ocorre a nivell planetari; i la segona pel fet que la crema de combustibles fòssils implica acabar amb un capital natural acumulat fa milions d'anys, i per a què la crema fos sostenible, la taxa de crema hauria de ser igual a la taxa de reposició natural.

La metodologia de la petjada ecològica inclou les formes energètiques que no provenen dels combustibles fòssils, així les energies renovables -solar fotovoltaica, tèrmica, eòlica, hidroelèctrica- són comptabilitzades en base a la superfície que les seves instal·lacions ocupen. Segurament un dels aspectes més polèmics és el que fa referència a l'energia nuclear. La Biosfera presenta una quasi nul·la capacitat assimilativa dels residus nuclears per la seva llarga vida reactiva, restant aquest tema irresolt dins de la gestió de l'energia nuclear. Wackernagel et al. (1999a) es demanen com incloure els països que fonamenten part del seu consum energètic exosomàtic en base a l'energia nuclear, ja que en cas de no incloure-ho resultaria que aquests països tendrien una petjada ecològica inferior a la d'aquells països que no consumeixen aquest tipus d'energia, finalment es decideixen per comptabilitzar l'energia nuclear com si de combustibles fòssils es tractés. Altres mètodes serien el de considerar la zona de risc dins del radi que potencialment podria resultar afectada per un accident nuclear.

<b>Taula 35. Productivitat per tipologia de recurs o font energètica emprada (Wackernagel i Rees, 1996; Wackernagel et al, 1999a)</b>	
Petjada Ecològica de l'energia segons tipologia	Gj/Ha/any
Gas Natural (Absorció CO <sub>2</sub> )	93
Hidrocarburs (Absorció CO <sub>2</sub> )	71
Carbó (Absorció CO <sub>2</sub> )	55
Substitució biomassa (combustibles fòssils)	80
Substitució etanol (combustibles fòssils)	
Hidroelectricitat (mitjana)	1.000
Pressa hidroelèctrica a baix curs	150-500

<sup>91</sup> Høyer (2000) estableix pel transport aeri el factor d'emissió del 2,7 que serà el que emprarem en els nostres càlculs posteriors.

Pressa hidroelèctrica a alt curs	15.000
Solar tèrmica	10.000-40.000
Fotovoltaica	100-1.000
Energia eòlica	12.500

Van der Bergh i Verbruggen (1999) en una de les crítiques més demolidores que s'han fet a la petjada ecològica, entre d'altres critiquen el fet que la consideració de la petjada energètica constitueix segons ells una important inconsistència del concepte ja que segons ells fa referència a una àrea hipotètica i no real. En aquest sentit, la petjada energètica per segrestar les emissions de gasos contaminants ens recorda el concepte de *terra fantasma* de W. Catton (1980). La metodologia estàndard no contempla la possibilitat de substituir el consum energètic per altres tecnologies, en concret les energies renovables com la solar (tèrmica i fotovoltaica), l'eòlica, d'hidroelectricitat, etc. La petjada energètica va ser analitzada i ampliada per Stöglehner (2003) en senyalar el que ell entén com a mancances energètiques de les propostes fetes principalment per Wackernagel i Rees (1996). Haberl et al. (2001) discrepen de les crítiques llançades per van der Bergh i Verburggen (1999) respecte de la petjada energètica. De totes maneres Haberl et al. (2001) en els seus càlculs prefereixen optar pel que anomenen "l'aproximació de la biomassa" mitjançant la qual es cerca un substitut renovable als requeriments energètics provinents dels hidrocarburs.

Stöglehner (2003) parteix de l'assumpció que els estocs de combustibles fòssils a la litosfera no haurien de disminuir ni haurien de ser transferits des de la litosfera a la Biosfera. Un altre argument que condueix a Stöglehner (2003) a plantejar la modificació de la petjada energètica ve del fet que en la metodologia estàndard no distingeix entre mètodes de producció sostenibles i els insostenibles. Així, que es proposa incorporar mesures del "grau de sostenibilitat" dels diferents mètodes de producció i d'acord amb les característiques concretes de cada indret, que en el seu cas d'estudi era d'Àustria. A la taula 36 es presenten les diferents propostes que Stöglehner (2003) estableix per al canvi o transició energètica, entenent que la petjada ecològica és un instrument planificador. Nogensmenys, la combustió dels recursos fòssils ens confronta als fenòmens de l'esgotament de recursos i a l'impacte de la contaminació, i aquest és un fet físic. Llavors, la posterior proposta per disminuir la petjada energètica podria venir de la mà d'aplicar diferents propostes energètiques alternatives menys impactants en quant a requeriments de sòl, per tal de reconduir el consum energètic cap a unes pautes més sostenibles. En tot cas, es podria dir que la proposta feta per Stöglehner (2003) és la de calcular no només la petjada energètica, sinó que sobretot el que pretén és emprar la petjada ecològica com a instrument planificador més enllà de la seva vessant analítica.

<b>Tipologia</b>	<b>Gj/Ha/any</b>
Carbó	0,5
Hidrocarburs	0,834
Gas Natural	0,96
Electricitat fotovoltaica	4.400
Electricitat (eòlic)	9.000
Hidroelectricitat	1.000
Solar tèrmica	12.000
Llenya (extensiu)	73
Llenya (intensiu)	187,9
Palla com a subproducte	43
Oli de colza	58,1
Metili de colza	47,2
Etanol de canya de sucre	93
Etanol de sucre de remolatxa	80
Etanol de llenya	46
Etanol de blat	46,1
Etanol de blat de les índies	15,9
Metanol de llenya	116,7
Biogàs, digestor de gas, gas d'abocador	49,8

Un altre element incorporat en càlcul de la petjada energètica és el del càlcul de l'**emergia** (*emergy*)<sup>92</sup> o contingut energètic (*embodied energy*) durant el cicle de vida de les mercaderies comercialitzades. D'aquesta manera, els béns de consum del comerç exterior, són traduïts a la intensitat energètica requerida per a la seva producció, distribució, manteniment i eliminació. En aquest aspecte cal destacar que l'Anàlisi del Cicle de Vida (ACV) fa esment únicament a l'aspecte energètic i no al material, per la qual cosa resta incomplet. Nogensmenys, aquest és un dels aspectes cabdals de la metodologia ja que les pautes de producció postfordista dins de les lògiques del capitalisme global permeten una creixent divisió dels processos productius, restant les activitats més intensives en materials, energia i mà d'obra als territoris perifèrics (Suds), mentre que tal com ens evidencia la "Regla del Notari", les fases de major valor afegit del producte que tenen a veure amb la distribució, gestió i comercialització resten a les regions centrals (Nords). Així, mitjançant l'assumpció dels costos energètics dels béns de consum comercialitzats (Balança Comercial) s'assumeix que els centres consumidors són responsables d'aquelles quotes d'impacte socioambiental (Wackernagel i Rees, 1996).

<b>Taula 37. Emergia dels principals béns de consum (Font: Global Footprint Network, 2005).</b>					
Descripció		Gj/Tm	Descripció		Gj/Tm
Anglès	Català		Anglès	Català	
Cereals	Cereals	4	.fixed vegetable oils	Olis vegetals	30
Starchy Roots	Tubercles	2	Chemicals	Productes químics	
Pulses	Lleguminoses	5	.organic chemicals	Productes químics orgànics	40
Treenuts	Fruits secs (nous, castanyes, avellanes)	20	.inorganic chemicals	Productes químics inorgànics	40
Oilcrops	Productes vegetals per oli	7	.dyes,tanning, colour	Colorants, tanis, tints, pintures, pigments.	40
Vegetable Oils	Oli vegetal	21	.medicinal, pharm product	Productes farmacèutics, medicines	200
Vegetables	Verdures	1	.perfume, cleaning etc prd	Productes de neteja, perfums.	100
Fruits	Fruita	1	.fertilizers	Fertilitzants	50
Stimulants	Estimulants	30	.plastic materials	Materials de plàstic	50
Spices	Espècies	30	.chemical material nes	Manufactures químiques	40
Sugar & 'Sweeteners	Sucre	15	.leather, dressed fur, etc	Roba de pell	20
Fish	Peix	40	.rubber manufactures	Manufactures de goma (pneumàtics, etc.)	50
Pigmeat	Carn de porc	31	.wood,cork,manufactrs	Manufactures de fusta i suro	15
Poultry Meat	Carn aviar	40	.paper, paperboard	Paper i cartró	35
Eggs	Ous	1	.textile	Productes tèxtils	20
Bovine Meat	Carn bovina	45	.nonmetal mineral mfs nes	Manufactures de minerals no metàl·lics	10
Mutton & Goat Meat	Carn caprina	31	.iron and steel	Materials de ferro i acer	50
Milk	Llet	5	.non- ferrous metal	Material no ferrosos	60
Beer	Cervesa	10	..aluminium	Alumini	250
Wine	Vi	30	.metal manufacture	Manufactures metàl·liques	60
Crude tobacco	Tabac cru	10	Indust. products	Productes industrials	100
Rubber	Cautxú	20	.power generating	Generadors	100
Beverages and	Begudes i tabac	10	.machs for spcl industrys	Maquinària especial	100

<sup>92</sup> Odum defineix a la *emergy* com a memòria energètica. Es defineix com l'energia disponible que ja ha estat emprada directa o indirectament per crear un servei o producte (Odum, 1997).

tobacco				per indústria (i general)	
..alcoholic beverages	Begudes alcohòliques	15	.office machines	Maquinària d'oficina	300
.tobacco and manufactures	Tabac i manufactures	100	.telecomm, sound	Productes de telecomunicacions (so i imatge)	140
.crude tobacco	Tabac cru	10	.electric machinery	Maquinària elèctrica	100
Crude materials	Materials crus		.road vehicles	Mitjans de transport i equipament	100
.hides, skins	Pell	10	.clothing and accesories	Roba i accessoris	20
.rubber, crude	Cautxu	20	.precision instruments	Instruments de precisió	100
.wood, shaped	Fusta	10	..photo, cinema supplies	Fotografia, cinema i suplementes	600
.pulp & waste paper	Polpa i residus de paper	15	..printed matter	Material imprès	100
.textile fibres	Fibres tèxtils	15	..articles of plastic nes	Articles de plàstic	100
.minerals	Minerals no metàl·lics	1	..gold, jewelry	Joieria i bijuteria	300
.metal ores	Minerals metàl·lics	2	..special transactions	Transaccions especials	100
..iron and steel ores	Mineral de ferro i acer	2	..gold non monetary	Or no monetari	500
.crude animal, veg.	Animals vius	10			

\*Aquesta taula es completarà amb una taula més desglossada que s'inclourà en l'annex Capítol V.

El càlcul de l'*emergia* s'aplica tan sols als béns de consum objecte de comerç i no als béns de consum elaborats dins del sistema analitzat (p.ex. Mallorca), degut que els béns produïts internament (dins del territori objecte d'anàlisi) estaran composts per aquells inputs que ja han estat comptabilitzats en primera instància com a matèries primeres dels productes acabats i dins del consum brut d'energia. Així doncs, per no incórrer en una doble comptabilitat, Chad Monfreda et al. (2004) sostenen que no s'aplicarà aquest concepte a la producció interna. La metodologia estàndard inclou tan sols els inputs sense analitzar els consums finals, el que implica que difícilment es pugui saber exactament quina ha estat la petjada concreta d'un sector econòmic o per a la producció d'un determinat producte. Per aprofundir en dit aspecte, es desenvolupa la proposta metodològica dels components (*component-based*) que es fonamenta en l'anàlisi del cicle de vida de tots els requeriments territorials i materials del producte analitzat (Chambers et al., 2000) i també l'ús de les taules input-output (Bicknell et al, 1998). Una vegada calculat el contingut energètic o *emergia* dels béns de consum es tradueix en les emissions de CO<sub>2</sub> equivalents, i posteriorment s'aplica la mateixa metodologia que s'hagi triat en el tractament de la petjada energètica, assumint que l'energia emprada es correspon amb el contingut de carboni mig dels combustibles fòssils.

La metodologia sobre l'absorció de CO<sub>2</sub> ha generat un interessant debat científic, en torn del qual hi ha veus contraposades. En quant a la capacitat d'absorció per part dels oceans, les primeres aplicacions de la petjada ecològica no la contemplaven. Un dels primers càlculs que ho han incorporat fou el de Prat i Relea (1999) sobre la petjada ecològica de Barcelona, on establien que caldria incorporar l'absorció del CO<sub>2</sub> per part del fitoplàncton, així com l'equilibri físico-químic entre l'oceà i l'atmosfera. Rodríguez Murillo (1999) diferencia entre cicles d'absorció lents (oceà profund i litosfera) i ràpids (atmosfera, Biosfera terrestre i capa superior oceànica). L'efecte de les emissions humanes de CO<sub>2</sub> en el cicle del carboni estan determinades pel cicle ràpid. A més, l'intercanvi oceà-atmosfera no és uniforme a tots els oceans, així mentre que les zones equatorials, el Pacífic Nord i l'Oceà Glacial Antàrtic són una font neta de CO<sub>2</sub>; els oceans i mars de les latituds mitjanes i altes són engolidors nets de CO<sub>2</sub>. Per aquest motiu, Rodríguez-Murillo (1999) es mostra prudent a l'hora d'incorporar la capacitat d'absorció de les capes superiors oceàniques en el balanç de les emissions de CO<sub>2</sub> antròpiques.

El quart informe del IPCC (2007) a la part corresponent a les bases físiques del canvi climàtic, apunta com els oceans absorbeixen prop de 7 Gt de CO<sub>2</sub>/any, essent aquesta quantitat aproximadament entre un 25% i un 30% de les emissions antròpiques de CO<sub>2</sub>, el que seria equivalent a unes 1,93 Tm CO<sub>2</sub> Ha/any. La capacitat d'absorció de CO<sub>2</sub> dels oceans depenen de

múltiples factors (p.ex. temperatura, salinitat, circulació oceànica, etc) i aquests no són homogenis a escala planetària. El CO<sub>2</sub> es dissol més fàcilment a les aigües fredes que a les càlides. Les aigües fredes s'enfonsen fins els fons oceànics a les altes latituds amb la conseqüent transferència del carboni inorgànic a les aigües profundes on aquest queda emmagatzemat. En canvi, a les aigües més salades i càlides, la reacció del CO<sub>2</sub> amb el carbonat produeix àcid de carboni i, per tant, incrementa l'acidesa de l'aigua. En el darrer informe de l'IPCC es confirma l'augment de la temperatura de la mar i de la seva salinitat, la qual cosa pot tenir conseqüències en el seu paper com a engolidor de CO<sub>2</sub>, com en l'alteració dels cicles biogeoquímics i la pervivència de certs organismes. Els canvis detectats a les característiques físiques i químiques de l'aigua, entre les que en destaca l'increment de la temperatura i de l'acidesa, poden afectar negativament sobre els organismes vius dels oceans, amb especial incidència sobre el plàncton i els esculls coral·lins. Això, es podria traduir al seu torn en una possible reducció de la capacitat de captació de carboni en els oceans on els sediments provinents dels organismes vius representen una bona fracció del carboni retingut per part dels oceans.

Segons el darrer informe del Panell Intergovernamental sobre el Canvi Climàtic (IPCC), a mesura que avança el coneixement sobre el fenomen conegut com a canvi climàtic, augmenten els riscos globals associats. Metz et al. (2005) han elaborat un profund estudi sobre les tecnologies de captació i emmagatzement de CO<sub>2</sub>, entre les que es troben les possibilitats que en diuen il·limitades dels oceans. Nogensmenys, els autors assenyalen que aquestes possibilitats semblen en qualsevol cas factibles a les aigües profundes però no a les superficials. En qualsevol cas, Metz et al. (2005) exposen com en el treball sobre l'aplicació de les tècniques CCS (*Carbon Capture Storage*) dels oceans, no s'havia realitzat un estudi de viabilitat financera. Emperò, si que apuntaven que els efectes negatius que podria tenir sobre els organismes vius dels propis oceans serien elevats. Les promeses que es poden derivar de les tecnologies de captació i emmagatzement de carboni ens recorda la reflexió feta per Georgescu-Roegen (2007:89) quan deia que "encara amb massa freqüència, els invents presumeixen de que les seves invencions representen no només una ampliació del coneixement, sinó també un progrés tècnic, fins i tot encara que el mètode emprat prèviament a aquell invent sigui essent més productiu. Desafortunadament, som propensos a creure tals afirmacions perquè fracassam a l'hora de veure la diferència entre l'èxit d'un experiment pur –per exemple, posar un home a la lluna, pel que no se té en compte ni els diners ni l'energia necessaris- i una innovació que estalvia recursos".

La captació biològica de carboni en els oceans, protagonitzada pel fitoplàncton es produeix a prop del 80% dels oceans, degut a que el 20% restant es correspon amb la zona HNLC (High Nitrogen Low Chlorophila) que es troben al Pacífic Subàrtic, Pacífic Equatorial i Ocea Austral. Les possibilitats d'augmentar la productivitat de fitoplàncton en els oceans ha estat un focus d'investigació que ha rebut l'atenció en els darrers anys. La baixa productivitat d'algunes zones (HNLC) i les possibilitats d'incrementar la productivitat (i absorció de carboni) ha motivat que una de les "somniades solucions" al canvi climàtic es trobi en l'absorció del CO<sub>2</sub> per part del fitoplàncton en els oceans oberts, amb la qual cosa s'han engegat programes de fertilització dels oceans amb pols de ferro (Ritchel, 1/05/2007) com és el cas de l'experiment del *WeatherBird Project* que va llançar pols de ferro en una àrea de 10000 km<sup>2</sup>. A l'article del *New York Times Business* (Ritchel, 1/05/2007), l'empresa *Planktos* apunta la bona oportunitat de negoci que hi ha al darrera de la fertilització dels oceans, el que segons els responsables de l'empresa és una mena de "reforestació" marina.

No obstant, cal tenir present, tal com fan De Giorgio i Duarte (2002) que les consideracions dels oceans com a engolidors de carboni han de ser replantejades en base coneixements científics complets i complexos (especialment fent el balanç del carboni), en els quals es comptin amb totes les dimensions actuals i les resultants dels incerts canvis en curs. Segons aquests autors, en un conegut article de la revista *Nature*, la respiració en els oceans (entre 55 Gt C/any i 76 Gt C/any) és una de les principals fonts de CO<sub>2</sub> a l'atmosfera, front a una producció que varia entre 51 Gt C/any i 86 Gt C/any. De Giorgio i Duarte (2002) exposen que els augments de temperatura juguen un rol primordial en la regulació de la respiració dels ecosistemes aquàtics, que conduirien a un increment en el consum de carboni i canvis en els patrons d'ús de la matèria orgànica per part de les bactèries oceàniques. Emperò, l'efecte net d'aquests processos en la respiració oceànica i les seves conseqüències en la capacitat d'absorció de carboni no estan del tot clares. Malgrat tot, aquests autors sostenen que seria plausible un escenari amb increments de la respiració oceànica, és a dir majors contribucions de CO<sub>2</sub> per part dels oceans.



Un altre aspecte a tenir en compte és el del paper de les praderes de algues (*seagrass*) i fanerògames marines com autèntics "bosc" dels mars. En el cas de les Balears, les praderes de *Posidonia oceanica* conformen uns dels ecosistemes més valuosos i amenaçats del medi marí. Protegit recentment arran de les declaracions de LICs de les Balears. Nogensmenys, les amenaces a aquests ecosistemes han estat múltiples i de moment no es tenen notícies del seu retrocés històric (ni de les dimensions actuals), però que té molt a veure amb les transformacions efectuades a la línia de costa (p.ex. ports, edificacions, carreteres, etc) amb la ruptura del funcionament d'aquests ecosistemes. A part de la biodiversitat que allotgen les praderes de *P. oceanica*, aquestes esdevenen importants engolidors nets de carboni. La rellevància d'aquestes praderes, en quant a la seva capacitat d'engolir carboni, no es deu només a la derivada de l'acció fotosintètica d'aquestes plantes, sinó en tot el cúmul d'organismes que allotgen i els detritus que allà es dipositen (Massutí et al., 2000). Duarte i Chiscano (1999) calcularen la producció de les poblacions d'algues marines (*seagrass*) que cobrien uns 600 mil Km<sup>2</sup> de la superfície planetària, assolint una producció d'uns 1012 g MS m<sup>2</sup>/any, representant el 15% de la captació neta de CO<sub>2</sub> de la biota oceànica. Els càlculs estimats per Gacia et al. (2002) donen que la deposició neta de carboni a les praderes de *Posidonia oceanica* és d'uns 182 g C m<sup>2</sup>/any, destacant-ne el seu paper en quant a engolidor de CO<sub>2</sub>. La incorporació de la dimensió marina en els càlculs de la petjada energètica, en base a la superfície marina necessària per engolir les emissions de CO<sub>2</sub> suposaria una millora respecte dels càlculs de la petjada energètica, però aquesta resta encara de futurs desenvolupaments.

#### 5.4.2.2. Petjada alimentària: sòl (i mar) per l'alimentació.

El geògraf francès, Jean Brunhes ens aproximava a principis del segle passat al que seria l'objecte d'anàlisi i estudi per part de la petjada alimentària que abraça des del consum d'aliments vegetals, als d'origen animal. Segons Brunhes (1964:28) "a l'origen i en principi, a través de les transformacions més o menys llunyanes, s'ha de reconèixer en tot aliment humà una partícula del mantell vegetal de la terra. Els menjars d'un ésser humà representen, doncs, directa o indirectament, "l'explotació" d'una extensió més o menys limitada de tapís vegetal, natural o conreat [...] I, així mateix, els homes que es nodreixen de peix extreuen pels seus menjars quotidians –indirectament– una porció més o menys gran d'aquella pastura orgànica de la mar que és el plàncton". Segurament, un dels aspectes més clars per al càlcul de la petjada ecològica és aquell que considera l'ocupació i ús del sòl (i la mar) pel proveïment d'aliments. Malgrat, l'avanç de les pràctiques industrials (*agroindústria* i *agrobusiness*), incorporades en les activitats que segons els fisiòcrates eren les vertaderament productives, aquestes es sustenten ineludiblement en el suport sòl i aigua. La petjada alimentària es compon de: la petjada agrícola (vegetals), la petjada de les pastures (càrnica i productes animals) i la petjada marina (pesca).

**Petjada agrícola** (vegetals): la metodologia estàndard (Wackernagel i Rees , 1996) calculen el consum de vegetals (Tm), llavors es calcula la productivitat del sòl per a proveir un determinat producte (Tm/ha) i finalment la superfície requerida per a la seva provisió (Ha). Aparentment, així de simple resultarà el càlcul dels aliments vegetals. En els darrers càlculs es contemplen un total de 70 conreus (p.ex. blat) i 15 productes secundaris (p.ex. farina). A nivell planetari, en el 2002 es conreaven un total de 15 milions km<sup>2</sup>, el que suposa que a cada ciutadà mundial li corresponien 0,53 hectàrees agrícoles per satisfer els seus requeriments alimentaris vegetals. Aquesta categoria de sòl és la més productiva en quant a biomassa. Dins d'aquesta categoria hi ha diferents subgrups que presenten diferents qualitats bioproductives, emperò no diferencia entre aquelles hectàrees de sòl agrícola amb processos de degradació deguda a unes pràctiques agrícoles impactants per l'ús de biocides, fertilitzants, mecanització, etc. i aquelles altres que estan ben conservades i no acudeixen als ensums d'origen fòssil. Aquest aspecte ha estat objecte de crítica en diverses ocasions, essent apuntat en primer lloc per van der Bergh i Verbruggen (1999).

La industrialització de l'agricultura i els canvis a la dieta a la major part dels països centrals ha afavorit un increment de la porció càrnica en la ingesta de les persones de les societats acomodades. Com exposa Goodland (1997) *diet matters!* (la dieta importa) ja que les pautes de consum i les estratègies empresarials de la indústria agroalimentària s'han concentrat en l'expansió i "generalització" d'unes dietes cada cop més càrniques amb uns impactes ambientals associats creixents. Cohen (1995) calculava que els requeriments energètics per una

dieta vegetariana eren de 2500 kcal/hab/dia però que en cas d'obtenir el 30% d'aquella dieta mitjançant productes càrnics, llavors els requeriments energètics de la nostra alimentació diària pujarien a 9250 kcal/hab/dia, emperò fent el mateix profit que les 2500 vegetarianes. En cas d'universalitzar aquesta dieta, els requeriments de sòl, aigua i energia seria tan desproporcionat que resultaria impossible la seva materialització. Segons Goodland (1997:91) "si tota la població menja un poc de carn només 2500 milions de persones es podran alimentar. Això exclou quasi a dos terços de la població actual. I aquesta és la raó per la qual és tan important pel món restar en els primers esgraons de la cadena alimentària: aquells que estan a dalt hauran de descendir, i la població desfavorida avançar".

La **petjada per pastures** (càrnica i productes animals) a la metodologia estàndard (Monfreda et al, 2004) s'estima que a l'any 2001 hi havia a escala mundial uns 35 milions de km<sup>2</sup> de pastures (naturals i seminaturals) que aportarien l'alimentació dels ramats en pastura, assumint que el 100% de les pastures són emprades per a l'alimentació dels ramats (producció animal). Això vol dir que cada ciutadà de la Terra, habitàs allà on habitàs, li correspondrien 0,27 hectàrees per a cobrir les seves demandes d'aliments càrnics i altres productes derivats d'animals. A la taula 38 es presenta el càlcul sobre el factor de productivitat de les pastures fet per Wackernagel i els seus col·laboradors en el seu estudi sobre la petjada ecològica de 52 països. En aquest cas el que els autors fan és traduir el contingut energètic de carn en els requeriments de pastures -en base al contingut energètic- d'aquells animals. Així per exemple, una tona de ovella conté 2,2 Gj, emperò per a cada Kj d'ovella es requerien 5 Kj de pastures. És a dir, una relació de 1 a 5. La productivitat primària neta mitjana de les pastures era de 14,9 Gj/Ha/any, per tant s'hauria de procedir a transformar el contingut energètic animal en el seu equivalent en pastures i posteriorment aquestes en la superfície equivalent. En aquest cas, els productes animals comercialitzats són calculats en base a la bioproducció mitjana mundial (Wackernagel et al, 1997).

<b>Taula 38. Càlcul dels factors de producció de pastures a l'Estat espanyol (Font: Wackernagel et al. , 1997).</b>				
	Producció nacional	Contingut energètic	Coefficient de conversió	Bioproducció
	Tm/any	Gj/Tm	Kj/Kj	Kg/Ha/any
Carn vaccí	508.492	12,1	13,7	90,0
Carn ovella/cabra	242.057	11,2	6,9	192,3
Llet	6.216.000	2,2	5,0	1.354,1
Llana	31.000		6,9	192,3
Pell	64.000		13,7	90,0

Carpintero (2005) destaca com una part cada cop major dels conreus agrícoles no tenen com a principal vocació l'alimentació directa, és a dir vegetals per ingesta humana, sinó que una part significativa d'aquests conreus es destinen a l'alimentació de ramat que serà sacrificat per a l'alimentació humana. El que és important en aquest sentit, és el fet que si tradicionalment els animals s'alimentaven de les pastures i en moltes ocasions en una interessant cooperació entre les activitats pastorils i la conservació dels ecosistemes, tal com pot ser el cas de les deveses, a l'actualitat l'alimentació animal competeix amb la humana, al temps que s'abandonen unes pràctiques ecològicament més saludables i s'imposen a molts països unes dietes malaltisses (Patel, 2008). Blas (1983) estimava que el ramat vaccí en pastura a principis dels 1980 representava a l'Estat espanyol tan sols el 7% del total de la carn de vaccí ingerida. Així doncs, els animals, la carn dels quals les persones ingereixen, s'alimenten cada cop menys de pastures, i cada cop més de gra i conreus de farratges. Una de les primeres conclusions que s'ha extret de gran part dels treballs sobre agricultura, alimentació i medi ambient és que les dietes riques en carn venen requerint aproximadament tres vegades més territori conreat que les dietes vegetarianes (Penig de Vries et al., 1995).

En quant al càlcul de la petjada de pastures (animal), Óscar Carpintero (2005) en el cas de l'Estat espanyol, ha adoptat dues metodologies diferents. L'autor exposa com mentre el territori espanyol està prou dotat de recursos territorials per la pastura, les transformacions del sector ramader s'han dirigit cap a una major intensificació de les explotacions en detriment d'una ramaderia més extensiva. Conseqüentment, ens trobam en una situació d'infrautilització

de les pastures que en ser abandonades estan exposades a diferents impactes ecològics (p.ex. incendis forestals) i al mateix temps s'intensifiquen altres impactes en sòls agrícoles (p.ex. concentració de purins, contaminació d'aqüífers, etc). Carpintero (2005) en el seu estudi aplica dues metodologies per calcular la petjada ecològica dels productes agroalimentaris d'origen animal.

El **mètode 1** de pastures (carn) de Carpintero (2005) computa tot el territori utilitzat per pastures que apareix en els anuaris estadístics agrícoles<sup>93</sup>, però aquesta opció presenta l'inconvenient de fer coincidir la petjada ecològica amb la superfície disponible. Donada la important dimensió de la superfície de pastures a l'Estat espanyol i la baixa càrrega ramadera per hectàrea se podria oferir una imatge distorsionada de l'impacte real. Per evitar la coincidència entre petjada i superfície i, expressar l'existència d'aquest marge d'actuació, es va optar per computar com a petjada les hectàrees emprades per pastura de modus principal (pastures, pasturatges i mont obert) prescindint dels erms per pastures i rostolleres.

En el **mètode 2** de pastures (carn) de Carpintero (2005) s'estima el que suposaria en termes territorials, el consum de carn i llet derivats dels ruminants (boví, oví i caprí) suposant que s'alimenta únicament amb recursos pascícoles. Es procedeix a fer un càlcul reversible de la ingesta de pastura per part dels ramats, calculant a partir de la literatura sobre nutrició i alimentació animal, les quilocalories que un animal necessita menjar per a produir un quilogram de carn o litre de llet. Una vegada s'obté l'energia total que condueix el procés que, amb el valor nutritiu de les pastures ens permet saber la matèria seca (MS) que ha d'ingerir l'animal per aconseguir aquella energia, a la que s'apliquen els rendiments mitjans per obtenir la superfície que és precís pasturar per assolir l'objectiu. En el cas del ramat boví es parteix del supòsit d'un sistema semiextensiu per la cria d'una vedella de 300 kg amb un guany de 1200 gr/dia, l'índex de conversió és de 5,2 kg de MS/kg de pes viu amb blat farratger "ad libitum" amb un 34% de MS. Aquesta MS s'obté en un 60% amb farratge d'alfals, amb un 22% de MS, al que se li suma un 40% d'ordi, amb un 86% de MS, ambdues amb els rendiments d'aquests conreus per cada any concret, i la superfície necessària per la seva obtenció (Buxade 1995:223-225 a Carpintero, 2005). El ramat oví, es parteix del fet que el gruix de les ovelles consumides són "pasquals" (fins 30 kg) engreixats amb gra, i de llet (10-14 kg) alimentats amb llet. S'opera de la mateixa manera que pel boví però aquí l'índex de conversió és de 2,71 kg MS/kg de pes viu (De Blas et al. 1987:390 a Carpintero, 2005). En el cas del ramat caprí s'opera de la mateixa manera que pel boví però aquí l'índex de conversió és de 3,2 kg MS/kg de pes viu (Hernández Benedí 1987:45 a Carpintero, 2005). Finalment, el ramat porcí contempla l'índex de conversió de 2,83 kg MS/kg, per un porc de 6 kg de pes inicial i 95 kg de pes final amb 163 dies d'edat (Buxade 1995:280 a Carpintero, 2005); els pollastres (i demés aviars) amb un índex de conversió de 2,025 kg MS/kg (Hernández Benedí 1987:456 a Carpintero, 2005), llavors es transforma en hectàrees sota el supòsit del rendiment mitja dels cereals gra per cada any. El mètode 2 obliga a modificar el valor de la petjada imputada a la petjada agrícola (vegetals), ja que s'ha d'eliminar la terra dedicada als conreus de farratges i alimentació animal, perquè sinó s'incorreria en una doble comptabilitat.

Es convé que tot el ramat es nodreix a través del pinso o conreus farratgers de forma més o menys establada, tampoc es computa aquella part de ramat destinat a carn que encara pasta de manera extensiva que reduiria el valor de la petjada derivada del consum de carn en emprar recursos que no competeixen amb aquells per consum humà. Cal tenir en compte un altre element a l'hora de calcular la petjada de les pastures (carn) i és el fet que les estadístiques agràries i comercials inclouen dades de carn en canal, sense aparèixer el pes total de l'animal, per la qual cosa s'haurien d'afegir les vísceres dels animals. Calvo i Sancho (2001) comptabilitzen amb la introducció de la correcció del pes total a partir de les vísceres amb: vací 25 kg/cap; vedella 15 kg/cap; ovella i cabra 2,5 kg/cap; i porcí 7 kg/cap que s'hauran d'afegir als animals sacrificats. Els resultats dels càlculs de la petjada de pastures segons els dos mètodes en el cas de l'estat espanyol aporta una disparitat que dona lloc a interpretacions vinculades amb la progressiva ramaderia establada i intensiva, front a la extensiva tradicional.

A la taula 39 s'observa com mentre en el període 1955-1975 la petjada de les pastures mitjançant el mètode 1 és significativament superior a la que s'obté amb el mètode 2, degut a que en aquells temps la porció càrnica de la dieta dels espanyols era baixa, el resultat del

<sup>93</sup> Pastures (prados), pasturatges (pastizales), mont obert (monte abierto), erms per pastura (erial a pastos) i rostollades (rastrojeras).

mètode 1 s'apropa a la superfície de pastures del territori espanyol. En canvi, a partir dels setanta que és quan es comencen a introduir les pràctiques industrials en la producció càrnica, els resultats d'aplicar el mètode 2 es disparen, passant de 10,4 milions d'hectàrees al 1975 als 13,4 milions d'hectàrees del 2000. Des dels anys 1970 s'incrementa la càrrega ramadera, encara que no es produeix de manera efectiva sobre les pastures ja que moltes d'aquestes tendeixen a ser abandonades, en tot cas si es volgués dur a terme la pastura extensiva per a proveir la carn consumida s'estaria prop del límit. Un altre aspecte important a destacar és el del notable increment dels erms per pastures que passen de 933 mil hectàrees al 1955 als 4,3 milions d'hectàrees del 2000, tot tenint en compte que la càrrega ramadera en aquest tipus de sòl és de 10 quilograms de pes viu per hectàrea (Carpintero, 2005).

**Taula 39. Petjada ecològica de les pastures (unitat: mil hectàrees) (Font: Carpintero 2005:404).**

<b>Any</b>	<b>1955</b>	<b>1961</b>	<b>1975</b>	<b>1985</b>	<b>1991</b>	<b>1993</b>	<b>1995</b>	<b>2000</b>
<b>P.E. Mètode 1</b>	11.309	11.559	11.173	10.227	10.036	10.232	11.217	10.916
<b>P.E. Mètode 2</b>	4.348	5.104	10.444	11.563	12.988	13.158	12.991	13.492
<b>Superfície pastures</b>	12.242	12.464	14.523	13.777	13.447	14.115	15.203	15.226
<b>Erm per pastures</b>	933	904	3.350	3.350	3.410	3.882	3.986	4.300

White (2000) calcula la petjada ecològica de l'alimentació humana (que no de l'agricultura) per les regions mundials, tot podent-se confirmar unes gran disparitats pel que fa a la petjada dels animals destinats a aliment humà com es pot observar a la taula 40. Es pot veure com entre les grans regions mundials, la petjada vegetal no difereix amb escreix (amb l'excepció de Nord Amèrica), en canvi la petjada càrnica sí que presenta unes grans divergències entre el mínim africà de 0,037 Ha/cap de 1995 i les 0,277 Ha/cap nord-americanes al mateix any. A més, es pot observar com en la petjada alimentària total, la mitjana mundial la petjada vegetal representa al 1995 el 65,25% del total, mentre que en l'africana aquesta relació és del 81,21% i en l'altre extrem la nord-americana és del 49,17%. S'evidencia, per tant, la impossibilitat de generalitzar les dietes càrniques nord-americanes a escala planetària.

**Taula 40. Petjada ecològica de l'alimentació per regions del món (Font: White, 2000).**

	Petjada ecològica vegetal (Ha/cap)		Petjada ecològica animal (Ha/cap)		Petjada ecològica alimentació (Ha/cap)	
	<b>1985</b>	<b>1995</b>	<b>1985</b>	<b>1995</b>	<b>1985</b>	<b>1995</b>
Àfrica	0,149	0,16	0,042	0,037	0,191	0,197
Àsia	0,146	0,156	0,036	0,056	0,182	0,212
Amèrica Llatina	0,182	0,191	0,115	0,124	0,297	0,315
Oceania	0,166	0,167	0,276	0,255	0,442	0,422
Europa	0,19	0,182	0,223	0,194	0,413	0,38
Nord Amèrica	0,241	0,268	0,283	0,277	0,524	0,545
<b>Món</b>	<b>0,162</b>	<b>0,169</b>	<b>0,087</b>	<b>0,09</b>	<b>0,249</b>	<b>0,259</b>

En aquest punt caldria matisar una qüestió, i és que no és el mateix la petjada ecològica de l'alimentació (vegetal i carn) que **la petjada agrària**. En el primer cas s'aplica el mètode compost, mentre que per saber la petjada (impacte) de l'agricultura s'han de calcular tots els aspectes relacionats amb la producció agrícola (mètode dels components). En aquest àmbit cal destacar la primera aportació que feu Simón (1999) respecte de l'agricultura espanyola i que ha estat ampliada per Carpintero (2005). A la petjada agrícola s'ha de tenir en compte, a més de la superfície ocupada per la producció dels vegetals, aquella per a produir els fertilitzants, l'energia, la tracció i el pinso importat en base a criteris bioeconòmics, és a dir en base a la renovabilitat dels recursos. El càlcul de la petjada ecològica de l'agricultura associada als factors productius serveix per compensar el judici positiu que produeix la reducció de la

petjada ecològica dels conreus quan augmenten els rendiments locals vinculats a la "subvenció energètica inorgànica" que reben els agrosistemes.

En el cas dels fertilitzants es calcula la superfície que es requeriria per a substituir els fertilitzants industrials (nitrogenats, fosfatats i potàssics). Simón (1999) escollí un sistema biològic, el vermicompostatge amb purí de porc i residus agrícoles, per tal d'obtenir les mateixes quantitats d'aquells components. Domínguez Martín (1996) exposa que la UE estableix com a càrrega ramadera adequada uns 16 porcs per hectàrea, cada porc produeix 1,75 Tm de purí cada any, així s'obtidrien 28 Tm de purí per hectàrea cada any. Per cada quilogram de purí de porc, s'obté mitjançant un procés de vermicompostatge: 22366 mg de fòsfor, 4649 mg de potassi, i 29300 mg de nitrogen. Aquest serà el procés dut a terme per a calcular la substitució dels fertilitzants.

La tracció, representa una fracció molt important de la petjada agrícola, es calcula la substitució de la maquinària per tracció animal. Així, un cavall de 650 kg substituiria a 0,7 CV de maquinària. Un cavall d'aquestes característiques necessita a l'any en condicions de treball mitjà, 2076 kg d'aliment concentrat i 3261 kg de farratge, que es pot traduir en superfície equivalent. Així es podria calcular la superfície productiva que hauria de menester l'agricultura espanyola si hagués de substituir tota la maquinària de tracció mecànica per tracció animal (Simón, 1999). En darrer terme, es calculen els pinsos importats que segons Simón (1999) presenten una concentració de diferents cultius, donant-se els següents pesos: 65% a diversos grans (blat, ordi, civada, sègol i blat de les índies); 35% a farratges (blat farratger, alfals, pastures polifites); i el nap farratger amb un 5%.

A la taula 41 es presenten les dades obtingudes per Carpintero (2005) sobre la petjada ecològica dels factors de producció de l'agricultura, havent donat un important salt en termes qualitius i quantitius, amb un pas de 2,6 milions d'hectàrees al 1955 a 77,8 milions d'hectàrees al 2000. La part més important correspon al factor tracció. Tal com afirma Carpintero (2005), l'expansió de la potència instal·lada a través de la maquinària agrícola (p.ex. tractors, recollidores, motocultors, bombes hidràuliques, etc) ha assolit tal quota que la seva substitució per tracció animal suposaria, amb els rendiments de 1992-1993, el conreu de quasi 60 milions d'hectàrees per alimentar al ramat, xifra superior a la superfície del territori estatal.

**Taula 41. Petjada Ecològica de l'agricultura com activitat productiva (Font: Carpintero 2005:395)**

	Fertilitzants (Ha)	Energia (Ha)	Tracció (Ha)	Pinso importat (Ha)	Total (Ha)
1955	99.275		1.634.256		2.629.531
1961	1.532.408	459.846	3.882.384	49.379	5.924.016
1975	3.715.811	2.369.461	29.323.867	161.303	35.570.442
1985	4.223.048	3.439.691	50.746.959	563.606	58.973.304
1991	5.180.331	2.271.030	54.565.232	1.202.498	63.219.091
1993	4.348.940	2.512.091	56.347.242	1.094.380	64.302.654
1995	5.115.595	2.719.591	58.869.190	1.000.445	67.704.820
2000	6.117.467	2.964.360	67.637.993	1.146.927	77.866.747

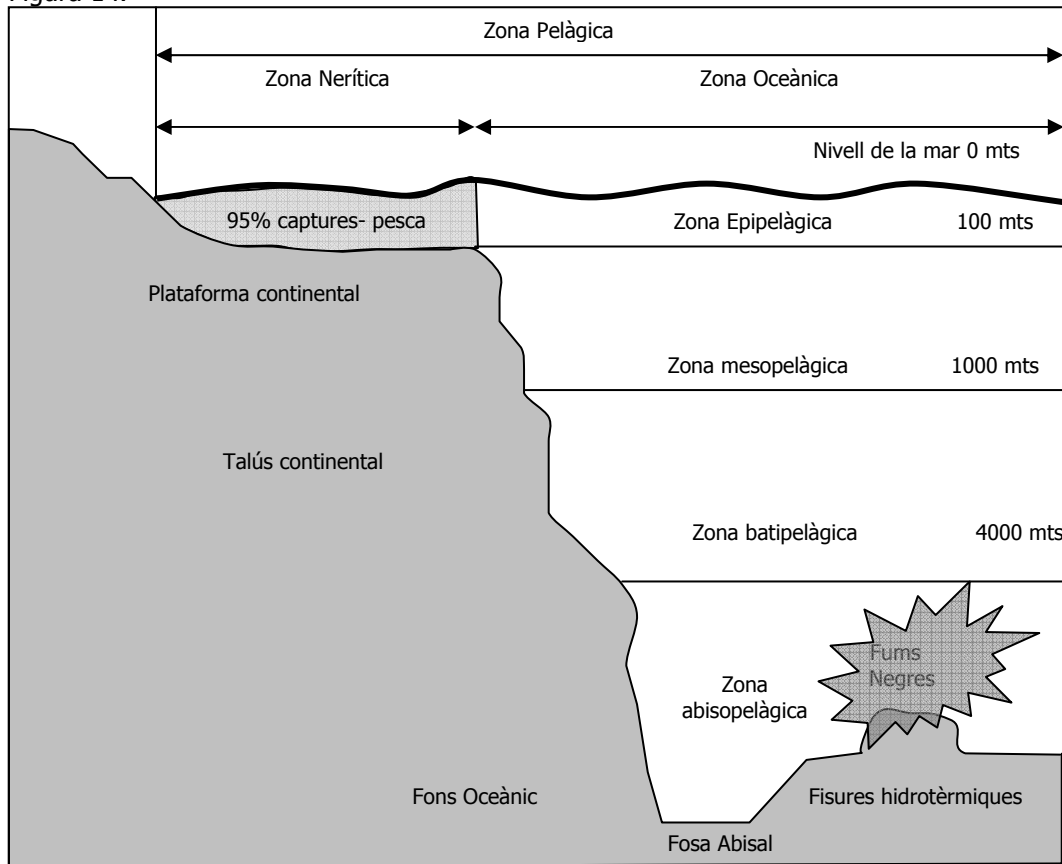
La petjada dels aliments inclou també tots els requeriments de productes extrets del medi aquàtic (mar i aigües continentals), la **petjada aquàtica**. Aquesta part de la petjada alimentària està en un estadi menys desenvolupat que la petjada dels productes agrícoles i ramaders. Els investigadors Pauly i Christensen (1995) calcularen els requeriments de producció primària per a sostenir les pesqueries globals i la tasca impulsada per aquests autors ha estat fonamental per tal d'aclarir aspectes cabdals del funcionament dels ecosistemes marins i, especialment, sobre les extraccions humanes i els seus impactes. Aquests càlculs diferiren notablement de les estimacions realitzades per Vitousek et al. (1986) segons els quals les extraccions de la mar per l'alimentació humana suposaven el 2,2% de la producció primària, mentre que com es pot veure a la taula 42, els nous còmputos estableixen que aquesta extracció suposa el 8% de la producció primària neta aquàtica global, però que en el cas de les plataformes continentals que és allà on s'extreu la major quantitat de peix aquesta s'eleva al 23,22%.

**Taula 42. Pesqueries Globals. Estimacions globals de Producció Primària (PP); Requeriments de Producció Primària per sostenir les pesqueries mundials (RPP) (captures + descarts); mitjana de captures dels Nivells Tròfics (NT) per tipus d'ecosistema (Font: Pauly i Christensen 1995:257)**

Tipus d'ecosistema	Àrea (10 <sup>6</sup> Km <sup>2</sup> )	PP (gC m <sup>2</sup> /any)	Captures (g m <sup>2</sup> /any)	Descarts (g m <sup>2</sup> /any)	NT captura	Mitjana (%) RPP sobre PP
Oceà obert	332	103	0,01	0,002	4,0	1,8
Zona de surgència/aflorament (Upwellings)	0,8	973	22,2	3,36	2,8	25,1
Plataformes tropicals	8,6	310	2,2	0,671	3,3	24,2
Plataformes no tropicals	18,4	310	1,6	0,706	3,5	35,3
Sistemes costaners/escull	2,0	890	8,0	2,51	2,5	8,3
Rius i llacs	2,0	290	4,3	s.d.	3,0	23,6
Total (i mitjanes)	363,8	126	0,26	0,07	2,8	8,0

La major part de les captures de pesca tenen lloc a les plataformes continentals, la zona nerítica concretament és la de major interès econòmic, la qual cosa implica que de la superfície dels oceans amb 363 milions km<sup>2</sup>, tan sols el 8,7% de la superfície concentra el 96,68% de les captures, que a la seva vegada es concentra en el nivell tròfic 2,8. D'aquí es desprèn que a cada persona del planeta li correspondria unes 0,14 hectàrees marines (Sharp, 1988; Pauly i Christensen, 1995).

Figura 14.



La FAO (1997) sostén que els actuals nivells de sobreexplotació pesquera, evidencien com un recurs renovable com és el de la pesca es va convertint progressivament en un recurs

no renovable, ja que les capacitats de reposició dels estocs de pesca s'han vist progressivament superades. Segons la FAO (1997) la captura màxima sostenible de la pesca estaria en torn als 93 milions de tones per any. Pauly i Christensen (1995) estableixen que a principis dels 1990, les captures eren de 94,3 milions de tones, a les que s'havien d'afegir 27 milions de descarts, és a dir es pescaven 121,3 milions de tones de peix anualment, el que suposava que la pressió pesquera es situava en torn a un 30,4% per damunt del que es considerava com una càrrega pesquera sostenible. Aquí cal apuntar un aspecte important en realitzar el càlcul de la petjada ecològica de la pesca, i és el que fa referència als descarts que signifiquen un cost ocult de les captures enregistrades oficialment, que de mitjana a escala global es calculava que eren de prop del 30% del total capturat i comptabilitzat. Incidim en l'aspecte comptabilitzat, ja que aquests càlculs, així com la majoria dels estudis esmentats, fan esment a les captures oficials desembarcades, quedant, doncs, fora dels còmputos totes aquelles que són practicades fora dels requisits legals, ja sigui perquè és pesca recreativa, pesca furtiva o pesca de subsistència.

Mentre que en els primers càlculs de la petjada ecològica, en la que s'inclouïa la marina (pesca), es considerava una productivitat mitjana de la superfície marina de 35 quilograms per hectàrea sense discriminar per espècie i nivell tròfic<sup>94</sup>, en els darrers càlculs de la petjada de la pesca (Monfreda et al, 2004) s'introdueixen elements més complexos i propers als requeriments de producció primària dels diferents nivells tròfics, essent la petjada marina una funció en base al pes i nivell tròfic de cada espècie. Es consideren vuit categories de peix i animals aquàtics i una categoria de plantes aquàtiques.

<b>Taula 43. Productivitat mundial pesca (Font: Global Footprint Network, 2005)</b>		
		Productivitat mundial [kg/Ha/any]
<b>Peix (Seafood)</b>	Aigües interiors (inland waters)	21
	Anàdrams (p.ex. salmó)	80
	Peixos d'aigües profundes	15
	Pelàgics	91
	Altres	99
	Crustacis	63
	Cefalòpodes	80
	Mol·luscs	1.312
<b>Altres productes aquàtics</b>	Altres animals aquàtics	827
	Plantes aquàtics	16.518
	Oli de peix	71

Aquests càlculs tenen en compte que els nivells tròfics superiors consumeixen una proporció de producció primària dels oceans molt superior a la dels nivells inferiors, i que en definitiva tal com deia Brunhes (1964), i ens recorda Carpintero (2005), el peix s'alimenta de plàncton que esdevé la "pastura" de les pesqueres i aquesta pastura aquàtica pot ser traduïda en la superfície aquàtica per a proveir-la. Així, Pauly i Christensen (1995) calculen a partir de 40 models tròfics, que entre cada nivell tròfic l'eficiència de transferència és de tan sols el 10%. Així, una tona de bacallà al nivell tròfic 4 té una petjada ecològica 10 vegades superior a una tona de sardines que es troba al nivell tròfic 3. Entre un nivell tròfic i l'altre només s'aprofita un 10% del contingut nutritiu del nivell inferior. És a dir, per aconseguir una tona d'una espècie del nivell tròfic 3, s'hauran hagut de menester 9 tones del nivell tròfic 2, i cada tona del nivell tròfic 2 haurà hagut de menester 9 tones del nivell tròfic 1. Per tant, una tona del nivell tròfic 3 duria associades l'equivalent a 81 tones del nivell tròfic 1.

Pauly et al. (1998) han alertat del fet que a nivell mundial es produeix un augment de les captures dels nivells tròfics més baixos, essent aquesta una senyal errònia de la bona salut dels recursos pesquers ja que mentre es segueix mantenint més o manco estable (i fins i tot s'incrementa) la taxa d'extracció, es produeix un traslladament de les captures dels nivells tròfics superiors als més baixos i cap al peix pelàgic plantívor. El resultat d'aquest canvi suposa en un primer moment seguir amb altes extraccions -captures pesqueres- però que ràpidament tendeix cap a l'estancament i posterior declivi. Front a la situació actual d'esgotament dels

<sup>94</sup> Carpintero (2005:380) computa en la seva anàlisi 1955-2000 una productivitat fixa de la mar de 20 kg/Ha.

recursos pesquers, els autors (Pauly et al, 1998) sostenen que s'ha d'adoptar una estratègia global per restituir les xarxes tròfiques i destinar grans superfícies marítimes per a la conservació dels recursos i la restauració de dites xarxes. Margalef (1992) manifestava el seu convenciment respecte la impossibilitat d'extreure dels oceans tots aquells recursos alimentaris que en gran part la ciència ficció s'havia encarregat de mitificar, degut a la baixa productivitat dels oceans. Segons Ramon Margalef (1992:124-125): "l'extracció de productes de la mar per part de l'home representa tan sols 30 mg de carboni orgànic per metre quadrat i any, una fracció molt petita de la producció primària. És, endemés, com el 3%, aproximadament, de la quantitat de matèria orgànica que els ecosistemes continentals exporten als oceànics. Un rendiment tan exigü contrasta amb les esperances posades, en un passat pròxim, en la mar com a rebost de la humanitat. Sabem que, per unitat de superfície, la mar produeix una tercera part del que produeix la terra ferma. A més aquesta producció no és utilitzable ni directament (fitoplàncton) ni en els nivells més pròxims de la cadena tròfica. No podem menjar zooplàncton, i les espècies aprofitables que constitueixen una part important de fitoplàncton són poques: eufasiàcis, el famós "krill", i, en part, sardines i anxovetes. Tot això ajuda a comprendre que només el 2% dels aliments que consumeix la humanitat (en calories) procedeix dels oceans".

Els primers intents de calcular específicament la petjada dels aliments marins (pesca) o petjada marina han estat realitzats per Folke et al. (1998) segons els quals mitjançant la petjada ecològica es feien visibles els costos ocults d'unes pràctiques pesqueres cada cop més intensives. Segons Folke et al. (1998) el consum d'aliments marins per part de la població que viu a la conca del Mar Bàltic (amb 85 milions de persones) equivaldria a l'apropiació de dos mars bàltics addicionals. Warren-Rodes et al. (2004) han aplicat el concepte de la petjada ecològica per tal d'esbrinar quina porció de la producció de les pesqueres dels esculls coral·lins del Sud-est asiàtic i indo-pacífics per abastir la demanda de peix d'Àsia en general i de Hong-Kong en particular.

Front a la crisi de les pesqueres i els ecosistemes aquàtics, s'ha posat l'accent en l'adopció de l'aqüicultura com a estratègia alternativa i, suposadament, més ecològicament viable. Folke et al. (1998) exposaven que front a la sobreexplotació actual dels oceans amb els sistemes de pesca tradicional es planteja i promou l'aqüicultura, amb la coartada que resulta ser ecològicament menys agressiu. Malgrat l'aparent benevolència de l'aqüicultura, ja hi ha nombrosos treballs que demostren que el seu impacte resulta ser notable. Així, Folke et al. (1988) exposaven com per la producció de salmons de piscifactoria es requeria una superfície entre 40 mil i 50 mil vegades majors de la que de fet ocupaven les gàbies de la granja piscícola. Els peixos "estabulats" requeriran grans superfícies marítimes per proveir els aliments que els peixos consumiran i també requeriran de nou grans superfícies per tal d'assimilar els detritus que es tradueixen en una sobre-nitrificació de la superfície marina d'allà on es localitzen, provocant greus problemes d'eutrofització<sup>95</sup>. D'aquesta manera Buschman et al. (1996) estimaren l'àrea d'algues (*Gracilaria chilensis*) necessària per tal d'absorbir els nutrients de cultius intensius piscícoles a Xile. Segons les seves estimacions, per tal de reduir en un 65% el nitrogen dissolt es requeriria una àrea 4 vegades superior a la que ocupaven les tanques de la piscifactoria, i en cas de voler absorbir tots els nutrients l'àrea necessària seria 16 vegades la superfície de dites tanques. Folke et al. (1998:65) ho diuen de forma clara: "les granges de peixos amollen excessius nutrients, però el cost de l'impacte causat no ho paga el granger"<sup>96</sup>.

Les ciutats i regions que depenen del comerç per l'abastiment d'aliments marins (*seafood*) tendran una limitada capacitat per influir en l'ús dels ecosistemes marins lluny dels seus territoris, dels que el seu consum de peix està vinculat. Així, la proximitat esdevé un element clau no tan sols per a una millor gestió dels recursos i ecosistemes, sinó que especialment per a la visualització, comprensió i reflexió sobre les dinàmiques productivistes i els seus impactes socioambientals associats (Andersson et al, 1995).

Monfreda et al. (2004) expressen la necessitat d'aprofundir en l'estudi de la petjada ecològica marina, ja en l'estudi de Folke et al. (1998) s'introdueix la petjada marina per assimilar els impactes de l'aqüicultura intensiva i semi-intensiva amb una conseqüent contaminació marina, la petjada de la contaminació marina resta per ser estudiada encara. La petjada marina, pel que fa als requeriments de peix per l'economia humana, hauria d'incloure

<sup>95</sup> Safina (1996) estableix que l'aqüicultura és una de les principals causes de destrucció dels manglars al món.

<sup>96</sup> Bunting (2001) reexamina críticament els estudis publicats sobre la petjada ecològica de l'aqüicultura. Els resultats es contraposen amb els de Folke et al. (1998) en quant a la petjada dels sistemes intensius i els semi-intensius.



tots aquells fluxos del comerç que es destinen cada cop a objectius més diversos, passant de l'alimentació humana a la de ramat.

Les darreres aportacions sobre la petjada ecològica de la pesca (*fishprint*) (Talberth et al., 2006a; Talberth et al. 2006b) aprofundeixen en l'estudi de l'aplicació del concepte de la petjada ecològica a les captures pesqueres. Aquesta proposta intenta superar algunes de les mancances detectades per altres autors, tant en el que fa a la metodologia estàndard de la petjada ecològica com la seva aplicació a la qüestió de la pesca. Un dels elements destacables és per una banda la consideració de les diferències entre els nivells tròfics, i per l'altra banda la capacitat d'extracció sostenible dels recursos pesquers, entenent que a partir d'un cert llindar s'entra en una fase de sobreexplotació i degradació d'un recurs renovable. No obstant, aquests intents de millorar la petjada ecològica marina amb coeficients de productivitat diferents per a cada nivell tròfic i la conversió de les hectàrees reals en hectàrees globals (factor d'equivalència), pensam que condueix a intentar estendre el concepte de la petjada ecològica més enllà del que aporta la seva capacitat explicativa. Per aquest motiu, entenem que la petjada ecològica de la pesca és tan sols un indicador, però que no pot explicar totes les dimensions dels impactes de la pesca sobre els ecosistemes aquàtics.

#### 5.4.2.3. Petjada forestal: sòl per productes forestals.

Els recursos forestals són comptabilitzats a la petjada ecològica, sempre i quan travessin l'economia humana. Així, es contemplen fonamentalment aquells recursos directes que es proveeixen en forma de fusta i llenya (recursos primaris), però també es calculen els recursos secundaris (polpa de fusta, serradís, paper, etc) a partir dels requeriments de fusta per a elaborar aquests recursos secundaris. Un cop comptabilitzats aquests requeriments forestals que la societat empra, aquests són traduïts en la superfície necessària per a proveir-los. La FAO (2000a) estableix que hi ha uns 38 milions km<sup>2</sup> de superfície forestal a escala mundial, i a cada habitant del planeta li correspondrien 0,86 hectàrees. Emperò, el WRI (World Resources Institute) ha criticat l'informe de la FAO per ser excessivament optimista, i per infravalorar el procés de desforestació mundial. Abramovitz (1998) elabora un interessant anàlisi de la situació dels boscos a nivell mundial segons el qual el 60% dels boscos del món es troben, per ordre i segons l'extensió, a: Rússia, Brasil, Canadà, EUA, Xina, Indonèsia i República Democràtica del Congo. S'alerta que anualment desapareixen 16 milions d'hectàrees de bosc, emperò a la "vella Europa" només resta l'1% del bosc primari ja que aquest en el passat fou explotat intensament.

Un aspecte poc contemplat en els càlculs és la petjada forestal que impliquen els incendis forestals que comporta un alliberament de CO<sub>2</sub> a l'atmosfera i un seguit de pèrdues de recursos i serveis que ofereixen aquests ecosistemes, conduint a una alteració dels cicles biogeoquímics, l'augment de l'erosió, la transformació del sòl, etc. Es podria defensar, que la petjada dels incendis forestals s'hauria d'incloure dins de la petjada forestal. Nogensmenys, els efectes dels incendis forestals seran diferents segons el tipus d'ecosistema al que tinguin lloc, així els boscos mediterranis amb abundants espècies piròfites seran capaços de fer front a aquest fenomen que els han acompanyat al llarg de la història humana i natural en aquest bioma (Terradas, 1996).

Cal tenir present que els ecosistemes forestals no proveeixen tan sols d'aquells productes que es comptabilitzen a les estadístiques comercials, sinó que també incorporen tota una sèrie de serveis ambientals, moltes vegades incommensurables com per exemple: el control de l'erosió, la regulació del cicle hídric, l'estabilització del sòl, a més d'acollir a dues tercers parts de les espècies del planeta, etc. FAO i UNECE (2000) i l'IPCC (1997) proveeixen informació sobre tipus de plantació, coberta i productivitats nacionals de fusta, així com les àrees protegides. S'ignoren certes pressions sobre els boscos, com per exemple la introducció d'espècies exòtiques que fins i tot podrien mantenir o fins i tot incrementar la superfície forestal suprimint i substituint les espècies autòctones i endèmiques per d'altres més productives. Els darrers càlculs de la petjada forestal (Monfreda et al, 2004) estableixen com a superfície forestal, per a l'extracció de productes forestals, com aquella que es troba en un radi de 10 km d'una via d'accés. A escala planetària serien el 49% dels boscos, emperò cal advertir que cada dia són més infraestructures les que penetren dins dels ecosistemes forestals. Abramovitz (1998) recorda que l'establiment d'una via d'accés és la primera passa per a explotar el bosc.

A la taula 44 apareixen els productes forestals que es comptabilitzen a la petjada forestal. Per a calcular l'extracció de fusta o llenya es sumen els "costos ocults" de dita

extracció en forma de pèrdua de biomassa, com totes aquelles fulles i branques que són arrabassades per aconseguir un tronc net ja de fullaraca. Així, es contempla pel càlcul del flux dels recursos forestals, el factor de pèrdues a la tala i també el factor de pèrdues per causes naturals.

**Taula 44. Productivitat mundial ajustada dels boscos (Font: Global Footprint Network, 2005).**

		Productivitat Efectiva Ajustada (PEA <sup>97</sup> ) [m <sup>3</sup> /ha/any]	Factor de Pèrdua Natural (FPN)	Factor de Pèrdua de les Collites (tales) (FPC)	Taxa d'extracció global (TE)
<b>PRODUCTES PRIMARIS</b>	Fusta	1,973	0,84	0,90	1,00
	Llenya	6,727	0,84	0,90	1,90
	Fusta tallada	1,343	0,84	0,90	0,68
	Panells de fusta	0,896	0,84	0,90	0,45
<b>PRODUCTES PROCESSATS</b>	Paper i cartró	1,158	0,84	0,90	0,59
	Polpa de fusta	5,038	0,84	0,90	2,55

En el cas dels productes secundaris, a més, es calcula la quantitat de fusta requerida per a la seva elaboració, obtenint d'aquesta manera la fusta o llenya equivalent d'aquells productes que s'aconsegueix mitjançant els ràtios de conversió proposats pels autors de la metodologia de la petjada ecològica. Així, es calcula la taxa d'extracció que correspon a la ràtio de producte aconseguida per fusta original que, per exemple, en el cas de la fusta tallada amb 1 unitat de fusta o llenya s'aconsegueix 0,68 unitats de la fusta tallada, el que vol dir que 0,34 són "subproductes" o costos ocults afegits (taula 45).

**Taula 45. Conversió dels productes de fusta elaborats o semi-elaborats a nivell mundial (Global Footprint Network, 2005).**

	Taxa d'extracció [Ràtio de producte per fusta original (per volum)]
<b>Productes semi-elaborats</b>	
Fusta tallada	0,66666667
Panells de fusta	0,44444444
<b>Productes elaborats</b>	
Paper i cartró	0,57
Polpa de fusta	2,5

#### 5.4.2.4. Petjada artificial urbana: sòl per habitatge i infraestructures.



"Per ser fenomen localitzat i fix, l'habitatge és, per excel·lència, un fenomen geogràfic. De tots els fenòmens lligats a la satisfacció de les necessitats essencials de la vida humana, és el que posseeix en més alt grau una significació geogràfica, i sempre recordarem que per això ha de ser objecte d'una observació molt especial. A la jerarquia geogràfica dels fets humans, correspon a l'habitatge un lloc excepcional [...] Pel fet de la instal·lació material en un punt precís del sòl, els homes són "allistats" i comptats [...] Ara be, el mantell dels habitatges humans és un fenomen més geogràfic, més estretament unit a les condicions naturals que l'estrat humà en sí. El primer és la senyal visible del

<sup>97</sup> Productivitat Efectiva Ajustada= [Productivitat global\* taxa d'extracció mundial \* factor de pèrdua de collita global]/ factor de pèrdua natural global

segon i és, a més, de tal naturalesa, que pertany per excel·lència a la jurisdicció geogràfica. La demografia vertaderament geogràfica és, abans que res, demografia de l'habitatge" (Brunhes 1964:30).

Tal com deia Brunhes (1964), la urbanització i les seves servituds representen un objecte d'estudi de primer ordre per part de la geografia humana. La petjada d'aquestes sobre el territori són, sens dubte, de les més visibles, duradores i alhora impactants. José Manuel Naredo i Luís Gutiérrez (2005) en un recent llibre pretenen retornar a l'esperit del Simposi de Princeton (Conferència Marsh) en el que es vol analitzar en primer lloc les petjades de les extensions exosomàtiques de les societats humanes que són les seves ciutats i les seves infraestructures, tot allò que Brunhes definia com a "usos destructius" del sòl, en contraposició al significat ecològic (i fisiocràtic) del concepte de producció.

Malgrat, tal com ja hem comentat anteriorment, l'existència d'importants projectes i programes científics internacionals que estudien i investiguen sobre la incidència de l'home sobre la Biosfera (p.ex. IBGP i IHDP)<sup>98</sup> no hi ha encara una base de dades ni informació sistemàticament elaborada sobre la ocupació del sòl per l'expansió de la casa i la fàbrica humana, així com dels nexes entre elles. En aquest cas, a nivell mundial les fonts són poques i disperses, i Monfreda et al. (2004) han iniciat una base de dades per tenir una informació detallada i fiable al respecte, encara que dits autors destaquen l'aportació notable de la base de dades del CORINE LAND COVER a l'àmbit europeu, que no es troba disponible en la mateixa mesura a cap altra regió del planeta. Es tal la manca d'aquesta informació, així com la manca d'interès pel tema per part de les institucions públiques (incloses les universitats) que en el treball d'Oscar Carpintero (2005) sobre la petjada ecològica espanyola, no contempla aquesta part de la petjada ecològica, justament per no comptar amb la informació estadística de base. A partir de SEI (1998) tenim que a nivell mundial comptam amb 3 milions km<sup>2</sup>, el que representaria el 0,6% de la superfície del planeta o bé el 2,63% de l'àrea biològicament productiva. A escala planetària correspondria d'acord amb aquestes magnituds, una petjada artificial urbana d'unes 0,1 hectàrees/càpita. Per tal d'exemplificar la inconsistència en els càlculs de les petjades efectives sobre el territori, podem posar de manifest com en una de les darreres actualitzacions de la petjada ecològica global la superfície urbano-artificial s'estimava en uns 2 milions km<sup>2</sup> (Global Footprint Network, 2006)<sup>99</sup>.

La metodologia estàndard (Wackernagel i Rees, 1996) considera que la major part de les àrees urbanes (ciutats i infraestructures) ocupen les terres de major productivitat, per la qual cosa les compara com sí és tractats d'una ocupació de sòl agrícola. Van der Bergh i Verburggen (1999) criticaren durament aquesta opció, ja que segons ells una hectàrea de sòl agrícola asfaltada i una hectàrea del mateix tipus de sòl emprat per a sembrar patates, tenen un impacte ambiental radicalment diferent. En els còmputos de la biocapacitat (oferta) es contempla el sòl ocupat per les ciutats i infraestructures com si fos sòl agrícola i llavors en el

<sup>98</sup> Hamilton (1999) es lamenta dels escassos resultats del programa IBGP (Interntaional Geosphere Biosphere Programme), així com del paper dels geògrafs en general, situats segons ell en la cruïlla entre les ciències social i les naturals.

<sup>99</sup> S'ha de tenir en compte que aquesta varia substancialment segons la metodologia emprada. L'estudi realitzat per part de Homgren (2006) per a l'elaboració de la publicació del PNUMA GEO 4 (PNUMA, 2007) establia la següent matriu per a l'any 2000: sòl forestal amb 39,88 miliards km<sup>2</sup> (30% del total i pèrdues netes anuals de 73 mil km<sup>2</sup>); pastures i matollars amb 34,44 miliards km<sup>2</sup> (26% del total i guanys nets anuals de 24 mil km<sup>2</sup>); agrícola amb 15,33 miliards km<sup>2</sup> (11% del total i uns guanys nets anuals de 29 mil km<sup>2</sup>); altres usos amb 44,14 miliards km<sup>2</sup> (32,9% del total). En canvi, la part corresponent al sòl urbà global feia referència al treball de S. Angel et al. (2005) del departament de transport i desenvolupament urbà del Banc Mundial que realitzaren per les ciutats de més de 100 mil habitants a l'any 2000 (un total de 3943 ciutats). Segons els resultats d'aquest treball l'ocupació d'aquests espais urbans passaren de 298,3 mil km<sup>2</sup> al 1990 a uns 409 mil km<sup>2</sup> (s'estima un increment net anual de 20 mil km<sup>2</sup>). Aquests sòls urbano-industrials representaven al 2000 tan sols el 0,3% de la superfície terrestre mundial, en canvi altres treballs com les estimacions del GRUMP (Global Rural Urban Mapping Project) exposen que el 3% de la superfície terrestre correspon al sòl artificial o urbano-industrial (<http://www.earthinstitute.columbia.edu/news/2005/story03-07-05.html>, agost 2008). La informació del GRUMP ha estat elaborada pel CIESIN (Center for International Earth Science Information Network) de l'Institut de la Terra de la Universitat de Columbia ([www.ciesin.columbia.edu/index.html](http://www.ciesin.columbia.edu/index.html), agost 2008). El treball elaborat pel CIESIN ha vengut a cobrir llacunes importants sobre la informació geogràfica planetària. Però tal com es pot veure a les recents publicacions internacionals com per exemple el cas del GEO-4 del PNUMA, no hi ha gaire consens en les fonts i bases de dades a emprar, especialment pel que fa als usos "destructius" del sòl. En els darrers treballs a destacar són: el Global Land Cover (Bartholome i Belward, 2005) segons el qual la coberta urbana global és d'uns 308 mil km<sup>2</sup>; el ja citat Global Rural-Urban Mapping (CIESIN, 2004) que resultaria uns 3,5 milions de km<sup>2</sup> de coberta urbana. En un dels darrers treballs al respecte (MODIS Urban Land Cover 500 m) ens dona que la coberta urbana és d'uns 657 mil km<sup>2</sup> (Schneider et al., 2009).

còmput de la petjada (demanda) es contempla la seva ocupació. Emperò, front a les crítiques amollades al respecte cal recordar que la petjada ecològica és un indicador de pressió que convé que vagi acompanyat d'altres mesures.

El sòl artificialitzat urbà presenta directament dos aspectes fonamentals, per una banda tenim les noves geoformes d'acumulació (ciutats i infraestructures) i per una altra banda tenim les noves geoformes d'extracció (explotacions mineres), que estan íntimament lligades. Aquelles alteracions, indirectament, provoquen modificacions en els propis cicles biogeoquímics en un efecte en cascada, com per exemple en l'alteració del cicle de l'aigua o en els processos erosius. Els geògrafs de la Universitat de Manchester, Ian Douglas i Nigel Lawson (2001), han analitzat els requeriments de materials dels processos d'urbanització, elaborant el que podríem denominar com el "metabolisme geològic". Segons Cendrero et al. (2005) el sistema "muntanya-riu-conca de sedimentació" és el principal mecanisme d'evolució del relleu, aquest sistema natural té en l'actualitat un equivalent antròpic que és el sistema "pedrera/mina-carretera/ferrocarril-ciutat"<sup>100</sup>. Així doncs, el sistema antròpic d'extracció-acumulació té unes repercussions, indirectes, en el sistema natural alterant el cicle d'erosió-sedimentació. Jean Brunhes (1964:192) en parlar de la *Raubwirtschaft* exposa la relació entre mina-pedrera i la casa de les persones, dient que "amb l'home ha aparegut sobre la superfície terrestre una nova força geològica"<sup>101</sup>.

Cendrero et al. (2005:274) defineixen la *petjada geomorfològica humana* com "la superfície emprada per persona i any per la implantació de construccions de tot tipus o per excavacions i acumulacions mineres, així com el volum de materials geològics mobilitzats per dites activitats, també per persona i any". Aquests càlculs permeten avaluar la contribució humana a la transferència de materials terrestres i a la modificació del relleu. En els casos analitzats per Cendrero et al. (2005) resulta que la petjada geomorfològica humana en el cas de Besaya (Cantabria) és de 6,3 m<sup>2</sup>/persona/any, de la que 4,5 m<sup>2</sup>/persona/any corresponen a la part urbana, 0,8 m<sup>2</sup>/persona/any corresponen a la superfície extractiva i 1 m<sup>2</sup>/persona/any correspon a les infraestructures, amb una mobilització (excavació) de materials de 68 m<sup>3</sup>/persona/any. Cendrero et al. (2005) estimen que la petjada geomorfològica humana a l'Estat espanyol era de 360 km<sup>2</sup> anuals. Mundialment, la petjada geomorfològica de l'ocupació humana per els usos directes d'habitatge i infraestructures i els indirectes associats, es comptabilitza en uns 45000 km<sup>2</sup> (superior a la superfície dels Països Baixos) i el seu pes és de 289440 milions de Tm. Les taxes de mobilització i ocupació de l'Estat espanyol són en escreix superiors a les de la resta del món, cosa que coincideix amb el boom immobiliari de l'estat espanyol de finals dels 1990.

	Taxa superficial m <sup>2</sup> /persona/any	Taxa de volum m <sup>3</sup> /persona/any	Superfície total Km <sup>2</sup> /any	Volum total 10 <sup>6</sup> m <sup>3</sup> /any	Volum total 10 <sup>6</sup> Tm/any	Taxa de mobilització mm/any
Estat espanyol	9	28,5	360	1.140	3.061,11	2,3
Món	7,5	18	45.000	108.000	289.440	0,8

A la taula 47 es poden veure les diferents taxes de mobilització<sup>102</sup> de materials (directa i indirectament) induïts per l'artificialització urbana (extracció i construcció) i la denudació natural. Cal destacar, en el cas de Besaya (Cantabria), que la mobilització directa és 300 vegades superior a la denudació natural i la indirecta unes 15 vegades superior a la natural. Aquests autors afirmen que dita acció antròpica és el gran factor de denudació i transport de materials sòlids en la superfície del planeta.

<sup>100</sup> En alguns casos, els moviments de materials tenen uns impactes "inesperats" com per exemple en l'esbucament de la pressa d'estèrils d'Azanlló, afectant al Parc Nacional de Doñana (1998); desplaçament d'una escombrera d'estèrils d'una mina de carbó a Aberfan (Regne Unit) al 1967, causant la mort a més de 150 persones (la majoria nins).

<sup>101</sup> Aquí és interessant assenyalar que Brunhes cita l'obra de V.I. Vernadsky *La Géochimie* dels anys 1920. En canvi el treball de Vernadsky fou pràcticament desconegut per part de bona part dels investigadors nord-americans tal com ha posat de manifest J. Grinevald (2005).

<sup>102</sup> TM= EDu+EDi+EDmc+EDIump (TM- taxa de mobilització; ED= excavació directa; DI- denudació indirecta; u- urbà; i- infraestructures; m-mines; p- pedreres. (Cendrero et al, 2005).

<b>Taula 47. Comparació entre taxes de mobilització i denudació (mm/any) (Font: Cendrero et al. 2005:281)</b>				
	Mobilització directa	Mobilització (denudació) indirecta	Denudació natural prehistòrica	Denudació natural actual
Besaya	3	0,15	0,004-0,06	0,01

En definitiva, la petjada artificial urbana que s'ha presentat com uns dels aspectes propis a analitzar per la geografia humana, i en concret com a ocupació humana sobre la faç de la Terra resulta ser avui en dia un tema poc tractat, malgrat la creixent preocupació per les qüestions ambientals. La proposta feta per Cendrero et al. (2005), deutora de les intervencions del Simposi de Princeton, resulta ser molt completa ja que incorpora no tan sols aquelles ocupacions directes (ciutats i infraestructures) sinó que incorpora totes les servituds territorials indirectes. A l'estudi del metabolisme de la conurbació madrilenya realitzat per Naredo i Frías (2003) es contemplen el que es denominen les servituds territorials o usos indirectes que estarien conformats pels abocaments (sobretot enderrocs provocats per la demolició d'edificis), les extraccions (grava, arena i altres materials de construcció) i el sòl destinat a la urbanització sense estar encara construït (terrenys en promoció i sòl agrícola abandonat que s'ha definit com a "sòl en guaret urbanístic"). Segons els seus resultats, mentre la població madrilenya entre 1956 i 1980 s'havia duplicat, l'ocupació territorial (directa i indirecta) es multiplicà per 4<sup>103</sup>. En tot cas, la petjada artificial urbana hauria de incorporar aquests elements i aspectes descrits. No obstant, a hores d'ara, Monfreda et al. (2004) assumeixen que aquesta àrea és (sorprenentment) la menys documentada quan, tal com exposava Brunhes (1964) es tracta d'uns dels principals elements de l'anàlisi geogràfica i dels principals aspectes de la *Raubwirtschaft* (o economia destructiva).

#### **5.4.3. Altres aspectes de la petjada ecològica. Algunes modificacions i crítiques al respecte.**

La metodologia de la petjada ecològica, en el càlcul de la biocapacitat estima que s'ha de destinar com a mínim, tal com exposa l'Informe Brundtland (WCED, 1987), un 12% de la superfície dels ecosistemes terrestres per a la protecció de la biodiversitat<sup>104</sup>. Als anys 1980 un 3,5% de la superfície terrestre mundial es destinava a la protecció de la biodiversitat, havent-se incrementat fins el 6,2% cap a l'any 2006 (taula 48). Odum (1970) estimava que com a mínim s'havia de destinar un 40% dels ecosistemes terrestres a la protecció de la biodiversitat. Wackernagel i Rees (1996) proposaren la mesura del 12% com a mínim. Emperò, convé assenyalar que aquesta proposta era acceptada críticament pels autors, ja que segons ells la configuració de "taques de natura" protegida no significa cap variació dins de la "sopa entròpica" planetària. Nogensmenys, en ser aquella mesura fruit dels acords de la Comissió Mundial pel Desenvolupament i el Medi Ambient, presidit per Gro Harlem Brundtland, es contempla com una proposta de mínims sortida de les negociacions internacionals en les que solen predominar les iniciatives "edulcorades" i toves. Ara be, com se pot constatar, aquell mínim que es plantejà dista molt de la realitat present.

Segurament la pregunta no és quanta natura ha de deixar-se de banda de la *raubwirtschaft* (economia destructiva) sinó que s'hauria d'incidir fonamentalment en la reducció del metabolisme socioeconòmic (càrrega material i càrrega tòxica), així com la seva incidència territorial. Fernando Parra (2002:258) no ho pot dir més clar quan exposa que "podem senyalar

<sup>103</sup> J.M. Naredo i R. García-Zaldivar (2008) han dut a terme un estudi per la Comunitat de Madrid que analitza els canvis d'ocupació del sòl entre el 1956 i el 2005. El sòl urbano-industrial ha passat de 25956 Ha al 1956 (3,2% de la superfície total) a unes 156885 al 2005 (19,5% de la superfície total), multiplicant-se per sis vegades l'ocupació de 1956. És interessant destacar que el que es defineixen com usos indirectes (pedreres, abocadors, embassaments, terrenys en promoció i sòls agraris abandonats en "guaret urbanístic") han passat de representar el 10,8% dels sòls urbano-industrials al 1956 a ser del 25,4% al 2005.

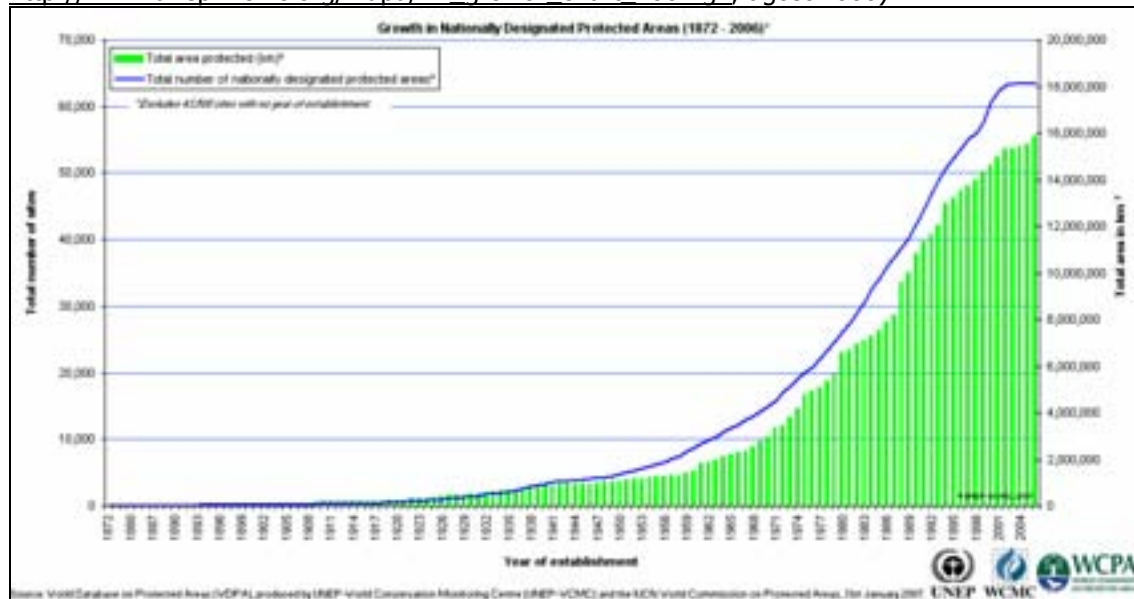
<sup>104</sup> En concret es pot llegir a la versió castellana del llibre (CMMAD 1988:202-203) "des de 1970, les xarxes s'han ampliat en superfície en més del 60%, del qual quasi les dues terceres parts se troben en el Tercer Món. Però encara queda moltíssim per fer. Segons opinió unànime dels científics, la superfície total de les zones que s'han de protegir al manco haurien de triplicar-se, si es vol que constitueixi una mostra representativa de la Terra". La triplicació és en base al que estableix la mateixa publicació (CMMAD 1988:181) on diu que "prop del 4% de la superfície terrestre està subjecte a una gestió, l'objecte explícit de la qual és la conservació de les espècies i dels ecosistemes". (CMMAD (1988) *Nuestro futuro común*. Alianza editorial, Madrid).

que la insularització d'aquells retalls protegits de naturalesa, la mateixa dinàmica de les espècies a protegir, la contradicció entre els dos objectius bàsics de la protecció o, si es prefereix, entre expectatives i demandes: protegir la naturalesa de "l'home", el que implica freqüentació de gents a zones fràgils amb poca capacitat d'acollida, sobre les que, endemés, la sola protecció genera expectatives turístiques, i finalment la mala o nul·la integració dels territoris protegits explícitament amb la resta del territori més o menys modificat i, en especial, els terrenys rurals circumdants on no s'han d'excloure les activitats extractives i explotadores seculars que actuen de manteniment d'aquells territoris; tots ells són greus i poc presents inconvenients en la gestió de la biodiversitat com a recurs dels recursos". El mateix autor conclou que el manteniment d'una topodiversitat, com a variabilitat que asseguri la no interrupció de processos de flux, és la millor garantia per a la preservació de la biodiversitat.

**Taula 48. Superfície dels espais naturals protegits (categoria I – VI de la IUCN)<sup>105</sup> respecte de la superfície terrestre total, 2006 (World Resources Institute [http://earthtrends.wri.org/searchable\\_db/index.php?theme=7](http://earthtrends.wri.org/searchable_db/index.php?theme=7), agost 2008)**

Europa	5,4%
Amèrica del Nord	5,6%
Amèrica Central i Carib	2,4%
Sud Amèrica	5,8%
Àsia	9,5%
Orient Mitjà i Nord d'Àfrica	2,9%
Àfrica Subsahariana	5,9%
Oceania	6,8%
<b>Món</b>	<b>6,2%</b>

Gràfic 11. Evolució de les àrees protegides a escala mundial, 1872-2006 (Font: [http://www.unep-wcmc.org/wdpa/PA\\_growth\\_chart\\_2007.gif](http://www.unep-wcmc.org/wdpa/PA_growth_chart_2007.gif), agost 2008).



<sup>105</sup> Categories d'espais naturals protegits segons la IUCN: Ia. Reserva Natural Estricta (àrea protegida manejada principalment amb finalitat científica); Ib. Àrea Natural Silvestre (àrea protegida manejada principalment amb finalitat de protecció de la naturalesa); II. Parc Nacional (àrea protegida manejada principalment per la conservació d'ecosistemes i amb finalitats recreatives); III. Monument Natural (àrea protegida manejada principalment per la conservació de característiques naturals específiques); IV. Àrea de Maneig de Hàbitat/Espècies (àrea protegida manejada principalment per la conservació, amb intervenció a nivell de gestió); V. Paisatge Terrestre i Marí Protegit (àrea protegida manejada principalment per la conservació de paisatges terrestres i marins i amb finalitats recreatives); VI. Àrea Protegida amb Recursos Manejats (àrea protegida manejada principalment per la utilització sostenible dels ecosistemes naturals) (World Database on Protected Areas: [www.unep-wcmc.org/wdpa/index.htm?http://www.unep-wcmc.org/wdpa/management\\_categories.cfm~summary\\_tab](http://www.unep-wcmc.org/wdpa/index.htm?http://www.unep-wcmc.org/wdpa/management_categories.cfm~summary_tab), agost 2008).

Wackernagel i Rees (1996) reconeixien com dues de les principals mancances als càlculs de la petjada ecològica, les referents a la es podria definir com la petjada pel proveïment d'aigua i la petjada dels residus. En el cas de la petjada ecològica del proveïment d'aigua, aquesta és especialment important als territoris amb situacions d'estrès hídric (Callejas i Wackernagel, 1998). No obstant, la comptabilitat de la superfície per a la captació dels requeriments hídrics solen quedar ja comptabilitzats en altres categories de la petjada, com per exemple a la petjada forestal, i en cas d'incloure aquesta fracció es podria incórrer en doble comptabilitat. En la memòria d'investigació sobre la petjada ecològica de les Balears (1989-1998) (Murray, 2001) es va incorporar l'apropiació de conca de l'economia balear quan es va produir la coneguda "operació vaixell" en la que es transvasà aigua del riu Ebre per abastir els creixents requeriments hídrics de l'economia balear, en un període de sequera i increment dels requeriments estivals d'aigua lligats a l'activitat turística. Chambers et al. (2000) contempen la possibilitat de calcular la petjada ecològica dels requeriments hídrics mitjançant diferents mètodes que es poden concretar en: primer, amb el còmput del "contingut hídric" (*embodied water*) dels productes que travessen l'economia humana; segon, contempla l'energia requerida per tractar (impulsar, depurar, distribuir, etc) l'aigua que en el cas del Regne Unit seria de 0,08 hectàrees per un hectòmetre cúbic; un tercer mètode, contempla la conca hidrogràfica (*catchment area*) requerida, seria la "shadow footprint of water" per tal de proveir l'aigua d'una població o territori. L'any 2002 es va encunyar per primera vegada el concepte de petjada hídrica (*water footprint*) en un article de Hoekstra i Hung (2002) que parteix dels conceptes de petjada ecològica i aigua virtual<sup>106</sup>. Segons Hoekstra i Chapagain (2007) la petjada hídrica és el volum d'aigua requerida per la producció de béns i serveis consumits pels habitants d'un país. Així doncs, segons aquesta eina es tracta de saber el volum d'aigua que acompanyen a tots els productes i serveis consumits, independent de la seva procedència. En tot cas, a diferència de la petjada ecològica que emprava com a unitat de mesura la superfície terrestre o marítima, en aquest cas les unitats emprades fan esment al volum d'aigua i no la superfície requerida per a proveir-la.

Pel que fa a la petjada per a l'absorció de residus la metodologia de la petjada ecològica ha estat poc desenvolupada, i en general només es contempla l'absorció de les emissions de CO<sub>2</sub>. A més, en el cas de la consideració de l'absorció de les emissions procedents del consum energètic, el cas de l'energia nuclear resta encara com una de les principals controvèrsies de la petjada ecològica que equipara a les emissions procedents dels combustibles fòssils. El tema dels residus i la contaminació, encara que manifestat pels autors fundadors de la petjada no ha estat desenvolupat a excepció d'uns pocs casos. En el cas dels materials, Chambers et al. (2000) exposen les diferències entre aquells materials que han estat reciclats d'aquells que han estat llançats a un abocador, però diuen que difícilment es pot aplicar aquesta metodologia en el cas de regions perquè les fonts estadístiques solen ser més aviat pobres i no presenten un nivell de detall tan alt com per poder establir diferenciacions.

**Taula 49. Estimació de la petjada ecològica per diferents tractaments de residus (Font: Chambers et al. 2000:95).**

Materials i residus		Petjada ecològica (hectàrea any/Tm)	Assumpcions
Paper	Abocador	2,8 - 4,0	Comptabilitza el contingut energètic (emergy) dels materials en el residu més una assignació per l'impacte de l'abocador.
	Reciclat	2,0 - 2,9	Calcula l'energia "estalviada" amb el reciclatge en comparació al producte nou.
Vidre	Abocador	1,0 - 1,1	Compta amb el contingut energètic del producte nou més l'àrea del abocador.

<sup>106</sup> A partir de llavors el concepte ha estat amplament difòs (veure: [www.waterfootprint.org/?page=files/home](http://www.waterfootprint.org/?page=files/home), agost 2008) i ha estat objecte de nombroses investigacions i publicacions científiques. Cal destacar la publicació de l'estudi *Water Footprint of Nations* (Chapagain i Hoekstra, 2004; Hoekstra i Chapagain, 2007). Esther Velázquez de la Universidad Pablo Olavide, Sevilla, ha estat de les primeres investigadores que ha aplicat el concepte d'aigua virtual (Velázquez, 2007).

	Reciclat	0,8 - 0,9	Els estalvis energètics derivats del reciclatge del vidre.
Llaunes d'alumini	Abocador	9,4 - 17,8	Comptabilitza el contingut energètic, la terra mobilitzada a la mina i la superfície ocupada a l'abocador.
	Reciclat	0,4 - 0,9	Compta els "estalvis energètics" del reciclatge.
Plàstic	Abocador	3,6 - 4,1	Comptabilitza el contingut energètic i l'àrea d'abocador.
	Reciclat	1,1 - 3,3	Compta els "estalvis energètics" del reciclatge.

Wackernagel et al. (1999b) a l'aplicació de la petjada ecològica de Suècia i les seves subregions aplicaven la petjada per la retenció del nitrogen alliberat per les activitats agrícoles, tot conclouent que s'hauria de deixar sense conrear un 10% de les terres agrícoles. L'estudi de Folke et al. (1997) sobre l'apropiació dels ecosistemes per part de les ciutats del Mar Bàltic ha estat una de les aplicacions més sèrioses per tal d'incorporar el tema dels residus en els càlculs de la petjada ecològica. Aquest estudi inclou l'anàlisi en les emissions de nitrogen (N), fòsfor (P) i CO<sub>2</sub>, per després calcular la superfície de bosc, zones humides i sòl agrícola necessaris per a la seva absorció. A l'estudi de la petjada de Barcelona (Prat i Relea, 1999) es calculà l'àrea necessària per l'absorció dels residus sòlids urbans comptabilitzant les emissions de CO<sub>2</sub> de l'abocador del Garraf i de la incineradora de Sant Adrià del Besós. Lenzen i Murray (2001) en l'aplicació de la metodologia modificada de la petjada ecològica al cas d'Àustria incorporaven el "sòl per emissions" (*emissions land*) que incloïa emissions de Gasos d'Efecte Hivernacle (GEH) que no provenien de la combustió d'hidrocarburs sinó d'altres fonts (p.ex. desforestació, emissió de metà de la ramaderia, fuites de gas, residus sòlids urbans, etc.). Les emissions de GEH eren convertides en les emissions equivalents de CO<sub>2</sub> emprant els potencials (ràtios) d'encalament global de cadascun d'ells -21 per CH<sub>4</sub>; 310 per N<sub>2</sub>O; 6500 per CF<sub>4</sub>; 9200 per C<sub>2</sub>F<sub>6</sub>.

En els càlculs de la petjada ecològica per 52 països (Wackernagel et al., 1997) i en la petjada de Suècia i les seves subregions (Wackernagel et al., 1999b) s'introduïren una sèrie de **modificacions importants** a la metodologia estàndard que hem definit com la que s'exposava en el llibre *Our ecological footprint* (Wackernagel i Rees, 1996). Aquestes modificacions de la metodologia pretenien resoldre alguns dels punts febles que havien estat detectats per diferents autors, d'entre els que destaquen van der Bergh i Verbruggen (1999), Levett (1998) i Pearce et al. (1998). A continuació intentarem exposar sintèticament els punts febles i els punts forts detectats per els autors citats i també en els diversos articles apareguts en el fòrum de debat sobre la petjada ecològica al número 32 de la revista *Ecological Economics* del 2000. Les postures respecte de la petjada ecològica que es presentaven en aquell número de la revista foren sintetitzats per Robert Costanza (2000): en primer lloc, aquella postura que defensa la petjada ecològica com a eina comunicativa i útil per la gestió i per la planificació vers la sostenibilitat (Rees, 2000; Templett, 2000; Wackernagel i Silverstein, 2000); en segon lloc, aquells que consideren la petjada com un instrument comunicatiu útil, però el seu ús per orientar les polítiques hauria de ser completat amb d'altres indicadors (Deustch et al., 2000; Moffatt, 2000; Rapport, 2000); i finalment, aquells que troben que la petjada ecològica no és un bon indicador de sostenibilitat (Ayres, 2000; Opschoor, 2000; van Kooten i Bulte, 2000). A continuació intentarem apuntar quines han estat per una banda les principals limitacions i punts febles; i per l'altra els punts forts (Murray, 2002).

**Limitacions i punts febles** segons les principals crítiques (Font: elaboració pròpia a partir de van der Bergh i Verbruggen, 1999; Ayres, 2000; Levett, 1998):

- És una infraestimació de l'impacte humà sobre la natura ja que només contempla aquells béns i serveis ambientals que tenen una expressió territorial.
- El fet de ser un indicador agregat o sintètic fa que presenti les mateixes mancances que la resta d'indicadors d'aquest tipus.
- El fet de sumar diferents categories de sòl, fa que es perdi de vista la intensitat i qualitat dels diferents tipus d'impacte i també la qualitat de les diferents categories del sòl. No diferencia entre



<p>l'impacte d'una carretera del d'una activitat agrícola que són diferents.</p> <ul style="list-style-type: none"><li>– Considera que les pràctiques productives són sostenibles, quan en la realitat no ho són.</li><li>– No contempla la pèrdua de productivitat dels sòls, a sigui per contaminació o per sobreexplotació.</li><li>– Distribueix la petjada ecològica segons les categories de consum final, ignorant els consums intermedis donant una visió distorsionada de la realitat.</li><li>– Més del 50% de la petjada ecològica correspon als requeriments energètics. El fet de considerar la petjada energètica sota la premissa del segrestament del CO<sub>2</sub> per part dels ecosistemes forestals, sense contemplar altres formes importants d'absorció o substituïts energètics. Els resultats de la petjada ecològica, impulsats per la petjada energètica, situen la petjada per damunt de la capacitat del planeta cosa que segons els crítics és inviable.</li><li>– La comptabilització de l'energia nuclear com sí d'energia fòssil es tractà subestima els impactes de l'energia nuclear i dels seus residus.</li><li>– En considerar tan sols un ús del sòl es discriminen aquells sòls diversos i polifuncionals que al llarg de processos coevolutius (home-natura) proporcionen múltiples recursos i funcions com és el cas del Mediterrani.</li><li>– Només considera l'ús del sòl des d'una concepció utilitarista i productivista –és a dir, extremadament antròpic-, deixant de banda altres tipus de valors del sòl com pugui ser el seu valor intrínsec o estètic.</li><li>– La petjada ecològica no identifica el lloc al món on les apropiacions de capacitat de càrrega s'han dut a terme.</li><li>– El fet de considerar el 12% per a la protecció de la biodiversitat sembla absurd ja que aquesta depèn, sobretot, dels usos que es facin de tot el territori en conjunt i no de deixar "taques de natura" per a la protecció.</li><li>– La disponibilitat d'informació estadística de base (en termes biofísics) és un dels principals inconvenients.</li></ul>
<p><b>Punts forts:</b></p> <ul style="list-style-type: none"><li>– És un dels pocs indicadors de sostenibilitat que contempla la dimensió territorial de la sostenibilitat.</li><li>– Reflecteix clarament les difuses i, alhora, creixents relacions entre el consum local i la producció global amb la consideració de l'efecte del comerç.</li><li>– És un indicador biofísic que es fonamenta en les Lleis de la Termodinàmica i de l'ecologia.</li><li>– És un bon indicador de pressió sobre el medi ambient, però té limitacions com tots els indicadors.</li><li>– La superfície de terra i mar és una unitat uniforme, i coneguda, que dota d'un gran valor comunicatiu i educatiu a l'eina de la petjada ecològica.</li><li>– És capaç de sintetitzar, en part, la complexitat del concepte de sostenibilitat i al mateix temps pot ser analitzat separatament per categories.</li><li>– Els càlculs són relativament fàcils d'entendre i d'aplicar.</li><li>– Permet la comparació entre regions i també per la mateixa regió al llarg del temps.</li><li>– És una eina útil per la planificació territorial, econòmica i ecològica.</li><li>– Serveix per a qüestionar el model econòmic imperant i també la racionalitat econòmica dominant.</li></ul>

Front al debat sorgit en torn al concepte de petjada ecològica, cal dir que d'entre les crítiques llançades hem descartat aquelles que expressaven que la petjada ecològica no és consistent amb la teoria econòmica marginalista, perquè pensam que és una obvietat i sobretot no és, en tot cas, un punt feble ja que l'economia ecològica entre d'altres coses es planteja com a crítica al dogma econòmic dominant i el que es persegueix és la consistència d'acord amb les lleis de l'economia de la física (la termodinàmica) i l'economia de la naturalesa (l'ecologia). En qualsevol cas, l'economia marginalista s'ha construït d'esquenes a les regles de la natura essent explícitament utòpica, tancada en l'univers dels valors de canvi al marge del que ocorre fora de dita bombolla tal com Naredo (2003) va deixar prou clar en el seu llibre sobre l'economia en evolució. Wackernagel i Silverstein (2000), i Wackernagel en altres publicacions, destaquen un aspecte que cal apuntar i és que la petjada ecològica no pretén respondre a totes les qüestions referents a la sostenibilitat i als impactes de l'espècie humana sobre la Terra i tampoc es pretenia instaurar a la petjada ecològica com a únic indicador. Ans al contrari, els autors fundadors opinen que és desitjable que la petjada ecològica es combini amb altres indicadors. Un aspecte a destacar, és el fet d'haver introduït la qüestió territorial, i a més ocupar aquesta un lloc prominent dins del debat de la insostenibilitat de la societat urbano-industrial, quan gran part dels indicadors i investigacions s'han allunyat –amb destacables excepcions- de la "terra". L'enfocament termodinàmic o eointegrador de l'economia requeriria d'un sistema de comptes

que no poden ser reduïts en cap cas a una sola mesura, i dins d'aquest sistema la petjada ecològica presenta interessants aportacions (Naredo i Valero, 1999; Naredo i Gutiérrez, 2005).

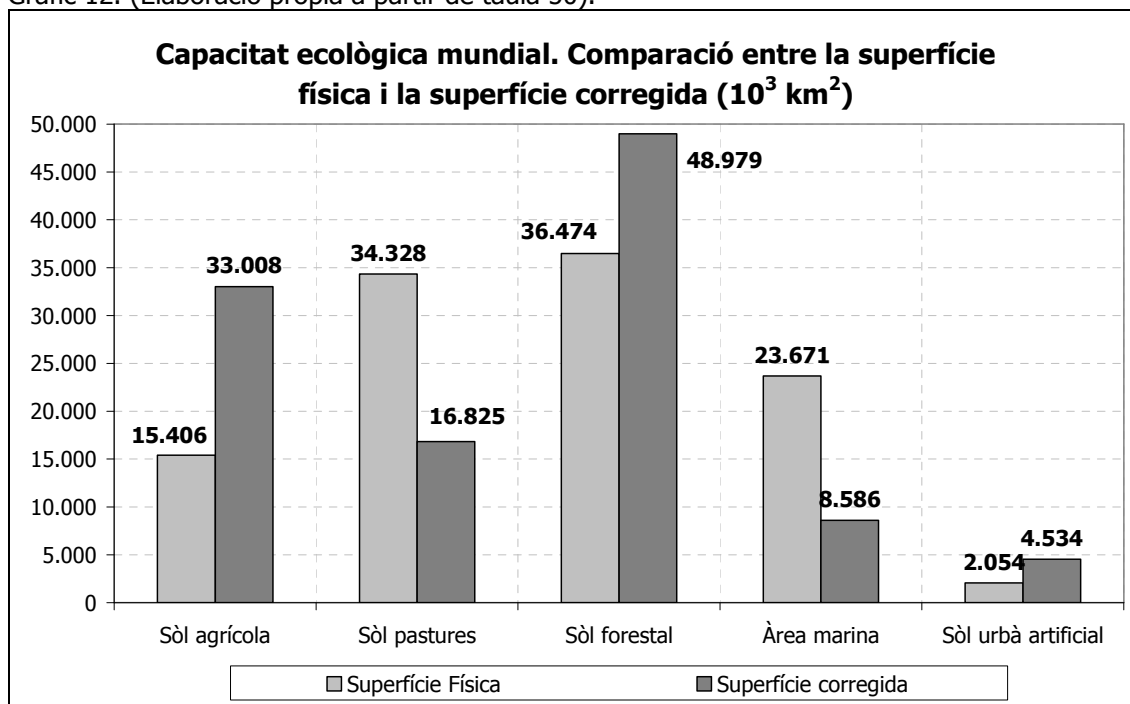
De totes les crítiques fetes a l'instrument de la petjada ecològica sembla que aquella llançada per van der Bergh i Verbruggen (1999) sobre el fet que la petjada ecològica no diferenciava entre diferents tipus d'impacte o la qualitat de les petjades, ha estat recollida pels autors fundadors. En definitiva aquella crítica exposava que no era comprensible que una hectàrea de sòl urbà tengués el mateix valor que una hectàrea de sòl agrícola, i que una hectàrea de mar tengués el mateix valor que una hectàrea de sòl forestal. Abans d'entrar en la resposta donada per Wackernagel i els seus col·legues, caldria tenir present que la petjada ecològica és un indicador de pressió i no d'estat, en aquest sentit si el que ens interessava era el tipus d'impacte, el més adient seria incorporar altres elements analítics i no intentar explicar-ho tot mitjançant la petjada ecològica. Per resoldre la qüestió de les qualitats del sòl, Wackernagel et al. (1997; 1999a; 1999b) introduïren uns nous elements per tal de ponderar i homogeneïtzar les qualitats dels diferents tipus de sòl segons la seva tipologia i segons la seva ubicació en el planeta. Aquests seran: els **factores d'equivalència** i els **factores de productivitat** que donen lloc al que s'ha definit com a **hectàrea global**.

Els **factores d'equivalència** (*equivalence factor*) s'empren per homogeneïtzar les qualitats de les diferents categories de sòl. Es parteix del fet que les diferents categories de sòl a nivell planetari presenten una bioproduktivitat diferent, així una hectàrea de sòl agrícola té una bioproduktivitat superior a una hectàrea marina i a una hectàrea de pastura. Pel seu càlcul es parteix del fet que una hectàrea estàndard global tendria el valor de 1, a partir d'aquí es calcularan els factors segons siguin majors o menors que la bioproduktivitat mitjana representada per aquella hectàrea estàndard. Així tenim, com es pot observar a la taula 50, que el factor d'equivalència del sòl agrícola té un valor de 2,11 el que vol dir que duplica la bioproduktivitat mitjana de totes les categories de sòl agrupades, mentre que la superfície marina presenta un factor d'equivalència de 0,35 el que l'allunya considerablement de la bioproduktivitat mitjana mundial (Monfreda et al., 2004). L'aplicació d'aquests factors d'equivalència fa que a partir del moment de la seva aplicació es parli d'hectàrees globals (GHa) que vénen a ser la "nova moneda de canvi" de la metodologia de la petjada ecològica.

A la taula 50 i al gràfic 12 es pot contemplar la diferència entre l'ocupació de les diferents categories del sòl segons les contemplem des de la vessant física o des de la correcció amb els factors d'equivalència. Encara que la superfície de sòl bioproductiu a escala mundial no hagi variat (111,9 milions de km<sup>2</sup>), les diferents categories presenten unes extensions sorprenentment diferents. Així, la diferència entre l'àrea marina física i la calculada amb el factor d'equivalència és de 15 milions de km<sup>2</sup>, i en el cas del sòl agrícola la diferència entre una i l'altra és de 17,6 milions de km<sup>2</sup>, i en el sòl urbà artificial les hectàrees globals dupliquen a les físiques. Carpintero (2005) i Murray et al. (2005b) han exposat com aquesta pretesa cerca de concreció mitjançant el càlcul de les hectàrees globals han situat a la petjada ecològica en un camí, podríem dir, equivocant en el sentit en que s'allunya considerablement del concepte físic de sòl per convertir-se en una mesura hipotètica, i per tant no biofísica. Si parlem de 33 milions de km<sup>2</sup> globals de sòl agrícola a escala planetària, quan les anem a "llaurar" ens trobarem que físicament i geogràficament tenim tan sols 15,4 milions de km<sup>2</sup>! En el magnífic treball de Carpintero (2005) s'ha optat per utilitzar les hectàrees físiques (o reals), malgrat perdin significança en quant a comparabilitat amb altres regions planetàries. Per altra banda, aquestes guanyen en quant a instrument per a la gestió i la planificació del territori en qüestió.

<b>Taula 50. Comparació entre superfície física i superfície corregida o virtual (Font: Global Footprint Network, 2006)</b>			
	Superfície Física (10 <sup>3</sup> km <sup>2</sup> )	Factor d'equivalència	Superfície corregida (10 <sup>3</sup> km <sup>2</sup> globals)
Sòl agrícola	15.406	2,14	33.008
Sòl pastures	34.328	0,49	16.825
Sòl forestal	36.474	1,34	48.979
Àrea marina	23.671	0,36	8.586
Sòl urbà artificial	2.054	2,21	4.534
<b>Total</b>	<b>111.932</b>		<b>111.932</b>

Gràfic 12. (Elaboració pròpia a partir de taula 50).



Els primers càlculs de la petjada ecològica ho feien aplicant els rendiments (o bioproduït) mitjans mundials per a cada categoria de sòl i per cada tipus de producte amb la qual cosa no s'afinava en quant a les diferències entre tipus de sòl segons la seva distribució geogràfica. Per aquest motiu, els autors fundadors introduïren al mateix temps que s'aplicaven els factors d'equivalència, els **factores de productivitat** (*yield factor*). Aquests factors de productivitat el que pretenen és ajustar les productivitats locals d'una determinada categoria de sòl amb la bioproduït mitjana mundial d'aquella mateixa categoria de sòl. És el quocient entre l'àrea que es requereix per la producció d'un determinat bé o servei i l'àrea que es requeriria per produir el mateix bé o servei a nivell mundial. L'objectiu d'aquest factor és el de diferenciar les bioproduïts en base a les especificitat ecològiques de cada territori, ja que dins una mateixa categoria de sòl es presentaran diferents productivitats segons la seva localització geogràfica. Així, per exemple, un bosc boreal serà molt menys productiu, en termes de biomassa, que un bosc temperat o tropical. Els diferents tipus de sòl d'una regió es multiplicaran pels seus factors de productivitat per tal d'aconseguir les hectàrees estàndards d'aquella mateixa categoria de sòl, així podrem comparar globalment per exemple les hectàrees de sòl agrícola d'un país amb les d'un altre. Posteriorment, se multiplicaria aquella categoria de sòl (capacitat ecològica) i petjada ecològica pel factor d'equivalència, mitjançant el qual les hectàrees dels diferents tipus de sòl s'homogeneïtzarien (Monfreda et al., 2004).

A la taula 51 es presenten els factors de productivitat de les principals categories de sòl per a diversos països. D'aquest quadre podem destacar el cas de les pastures al territori espanyol que són 3 vegades més productives que la mitjana mundial d'aquella categoria de sòl; en el cas peruà es veu com l'àrea marina –influenciada per la corrent de Humboldt– presenta uns rendiments 3,4 vegades superiors a l'àrea marina mitjana mundial; en el cas de Nova Zelanda es pot veure com la seva bioproduït és pràcticament el doble de la mundial en totes les categories, excepte en la marina que és notablement inferior; i Algèria presenta una bioproduït inferior a la mitjana mundial en totes les categories.

**Taula 51. Factors de productivitat per diferents països (Font: elaboració pròpia a partir de a) Loh, 2006; b) Loh, 2004; c) Wackernagel et al., 1997)**

	Sòl agrícola	Sòl pastures	Sòl forestal	Àrea marina (pesca)
Món	1	1	1	1
Algèria (a)	0,6	0	0,7	0,8

Guatemala (a)	1	1,4	2,9	0,2
Perú (b)	0,9	1,1	1,1	3,4
Hongria (a)	1,1	2,9	1,9	1
E. espanyol (c)	0,7	3	0,5	1
Japó (a)	1,5	1,6	2,2	1,4
Jordània (a)	1	0	0,4	0,8
RDP de Laos (a)	0,8	0,2	2,7	1
N. Zelanda (a)	2,2	2,5	2,5	0,2
Zàmbia (a)	0,5	0,3	1,5	1

En els darrers anys sembla que el concepte de la petjada ecològica s'ha anat desenvolupant a partir de les modificacions que acabam d'esmentar i que poden observar-se en l'article de Monfreda et al. (2004) i Loh (2004, 2006). Finalment, el càlcul de la petjada ecològica i de la capacitat ecològica quedaria de la següent manera (posam l'exemple del cas de l'agricultura):

**Petjada Ecològica Agricultura**= [Consum aparent de productes agrícoles (Tm/any)] / [Factor de productivitat global (Tm/ha/any)] \* [Factor d'equivalència (GHa/ha)]= hectàrea global.

**Capacitat biològica Agricultura**= [Àrea agrícola existent (ha)] \* [Factor equivalència (GHa/ha)] \* [Factor de productivitat]= hectàrea global.

Nogensmenys, tal i com alertaven alguns autors la incorporació dels factors d'equivalència i productivitat per aconseguir una hectàrea global, ens situava front al que Daly i Cobb (1994) definien com a "concrecions injustificades" amb un conseqüent guany d'abstracció i pèrdua de rigorositat biofísica. Sens dubte, una vegada més, una de les aportacions més interessants que s'han fet (i que possiblement han ajudat a reorientar l'anàlisi de la petjada ecològica) ha estat la realitzada per part de l'equip del Departament d'Ecologia Social de l'IFF vienès. La preocupació dels investigadors d'aquest centre per, a més de comptabilitzar, analitzar les relacions entre la societat i la natura, ha fet que introdueixin sòlidament les dimensions temporals i espacials, és a dir geohistòriques. En aquest sentit, es realitzà una interessant conferència a la tardor de 1999 (30 de setembre a 2 d'octubre) –*Nature, society and history: long term dynamics of social metabolism*<sup>107</sup>– en la que es vinculaven les transformacions del territori amb el metabolisme socioeconòmic. La revista *Land Use Policy* en el volum 18 del 2001 i el volum 21 del 2004 recullen en gran mesura les darreres aplicacions sobre la petjada ecològica, així com els intents de vincular el metabolisme socioeconòmic amb la transformació territorial (LUCC) o el que podríem definir com a una metodologia modificada de la petjada ecològica.

Les metodologies modificades (o no estàndards) de la petjada ecològica, coincidint amb Carpintero (2005), pensam que poden aportar claredat biofísica a aquesta eina. A continuació exposarem algunes d'aquestes **propostes alternatives**, especialment aquelles que ens interessin a l'hora d'aplicar la petjada ecològica al nostre cas d'estudi. Sí la metodologia estàndard fa servir les bioproductivitats mundials per al càlcul de la petjada ecològica, l'aplicació de van Vuuren i Smeets (2000) aplicaren en el seu estudi sobre la petjada ecològica de Benin, Bhutan, Costa Rica i Holanda els rendiments de cadascun dels països analitzats al llarg del període 1980-1994, i a més en aquest treball s'expliciten les demandes d'aquells països respecte de l'àrea d'origen, discriminant entre les regions des d'on els productes han estat importats, d'aquesta manera s'incorpora la dimensió geogràfica dels fluxos de materials requerits per aquells països.

La mateixa línia argumental desenvolupada per van Vuuren i Smeets (2000) ha estat la que exposaren –com ja hem avançat– els investigadors del IFF vienès que encapçalats per Helmut Haberl introduïren modificacions substancials en la metodologia de la petjada ecològica, i la interpreten com els requeriments territorials necessaris per suportar un determinat metabolisme socioeconòmic. La reflexió d'aquests investigadors es posen de manifest a l'hora

<sup>107</sup> [www.iff.ac.at/socec/events/conference\\_99\\_en.php#pub](http://www.iff.ac.at/socec/events/conference_99_en.php#pub) (agost 2008).

d'analitzar la petjada ecològica per llargs períodes de temps com és el cas que ells duen a terme per Àustria en el període 1926-1995 (Haberl et al., 2001). En aquest cas s'introdueixen tres mètodes diferents de càlcul: el mètode 1 fa servir per tot el període les productivitats mundials del 1995; el mètode 2 fa servir productivitats mundials però variables segons l'any; mètode 3 fa servir les productivitats locals per les extraccions d'Àustria i la mitjana global per les importacions, i variables per cada any. Els resultats varien d'un a l'altre en un factor de 2. D'aquesta manera, els mètodes 1 i 2 coincidirien en gran mesura amb la primera proposta metodològica dels científics fundadors del concepte de la petjada ecològica, i el mètode 3 seria l'aportació novadora d'aquest grup d'investigadors austríacs.

El mètode 3 -de productivitat local variable anualment- fa esment a la pregunta: Quanta àrea bioproductiva és actualment emprada per produir els productes derivats de la biomassa consumits a un país, assumint diferents productivitats locals; i quanta àrea biològicament productiva, en termes de productivitat global, seria necessària per tal d'absorbir les emissions de CO<sub>2</sub> produïdes per la crema dels combustibles fòssils, o bé per produir una quantitat equivalent d'energia a partir de fonts renovables? Els càlculs de Haberl et al. (2001) no incorporaven la petjada dels béns de consum importats i exportats mitjançant el concepte de *emergy*, en part perquè el seu objectiu era realitzar una anàlisi diacrònica per la qual cosa seria complicat el fet d'establir els continguts energètics dels béns de consum en dècades anteriors quan s'empraven altres processos i materials.

A la taula 52 es poden contemplar els resultats obtinguts a l'aplicació dels tres mètodes per l'any 1995. Els mètodes 1 i 2 amollen resultats idèntics, ja que contempen la bioproductivitat global, amb la diferència que resultaria d'aplicar o no el factor d'equivalència; mentre que el mètode 3 contempla la bioproductivitat local. Les columnes A i B (mètode 1 i 2) ens dona una petjada ecològica i una capacitat ecològica que varien segons apliquem o no els factors d'equivalència, en ser la bioproductivitat d'Àustria inferior a la mitjana mundial la petjada ecològica quan aplicam dit factor serà superior, i en canvi la capacitat ecològica serà inferior. En tot cas, ens interessa destacar el fet que els resultats d'aplicar el mètode 3 per l'any 1995 varien notablement dels altres dos, i molt especialment la capacitat ecològica que es computa en hectàrees físiques i no en les abstractes hectàrees globals. La diferència entre la metodologia estàndard (1 i 2) i la modificada (3) resulta ser del 44%, essent la resultant del mètode 3 sensiblement inferior.

	<b>A. Mètode 1 i 2</b> (productivitat global i sense factor d'equivalència)	<b>B. Mètode 1 i 2</b> (productivitat global i amb factor d'equivalència)	<b>C. Mètode 3</b> (productivitat local i sense factor d'equivalència)
PE. Energia	1,49	1,63	1,49
PE. Agrícola	0,32	0,88	0,33
PE. Pastures	1,63	0,82	0,41
PE. Forestal	1,13	1,24	0,99
PE. Urbana	0,03	0,09	0,03
<b>PE. TOTAL</b>	<b>4,59</b>	<b>4,67</b>	<b>3,24</b>
CE. Energia	—	—	—
CE. Agrícola	0,27	0,75	0,13
CE. Pastures	2,58	1,29	0,23
CE. Forestal	1,27	1,4	0,41
CE. Urbana	0,03	0,08	0,03
<b>CE. TOTAL</b>	<b>4,15</b>	<b>3,52</b>	<b>0,8</b>

Haberl et al. (2001) suggereixen que el mètode 3 exposat per ells pot ser un pont per relacionar els camps del metabolisme socioeconòmic (Ayres i Ayres, 2002) i el dels canvis en les cobertes i usos del sòl (Meyer i Turner, 1994). Carpintero (2005) en l'aplicació de la petjada ecològica espanyola pel període 1955-2000 aplica la metodologia 3 desenvolupada per Haberl et al. (2001) però a diferència d'aquella es computen les importacions amb els mateixos rendiments i disponibilitats que els del territori espanyol, sabent que en evitar transformar-los a territori homogeni (*hectàrees globals*) es perd informació de cara a les comparacions internacionals ja que no aplica la metodologia convencional. Es prefereix, en canvi, comentar

els resultats obtinguts acceptant que són interpretables ja sigui en termes de terra ecològicament productiva necessària per produir la biomassa consumida anualment per la població espanyola, afegint aquella part destinada als ecosistemes forestals necessaris per absorbir CO<sub>2</sub> emès per la crema dels combustibles fòssils suposant també la capacitat dels ecosistemes forestals característics del territori espanyol. Óscar Carpintero (2005:423-424) sostén que "ens ha semblat més adequat quantificar el territori que, amb les mateixes característiques que el nostre, ens faria falta per suportar les nostres exigències en recursos" (Carpintero 2005:423-424).

La segona modificació de la metodologia de la petjada ecològica intentava llimar una de les crítiques llançades al respecte de que la petjada ecològica partia de la definició de consum aparent, la qual cosa deixava fora de la seva anàlisi els consums intermedis i distribueix els requeriments territorials directament a les categories de consum final (Azqueta et al, 2004). Carpintero (2005:179) diu que "com que l'objectiu de la petjada ecològica era mostrar una estimació de la superfície ecològicament productiva apropiada pels modes de producció i consum, resulta possible i desitjable establir ponts amb algunes eines de la Comptabilitat Nacional que s'encarreguen aquests elements. Un bon candidat són les Taules Input Output (TIO) que connecten els requeriments productius entre diferents sectors a més de vincular aquests amb la demanda de béns i serveis distingint entre els consums intermedis i la demanda final".

Bicknell et al. (1998) establiren per primera vegada la connexió entre les Taules Input Output Monetàries (TIOM) i la petjada ecològica pel cas de Nova Zelanda i es calcularen els requeriments de terra ecològicament productiva per milió de dòlars de demanda final, a més mitjançant aquesta metodologia s'arribava a calcular el territori incrustat o incorporat (*land embodied*) en els béns i serveis, concepte semblant al de contingut energètic o *emergy* però aquest cop pel que fa a l'expressió territorial dels requeriments de materials d'aquells béns i serveis. Segons Bicknell et al. (1998) l'aspecte rellevant d'aquesta aplicació és que facilita la interpretació i anàlisi dels diferents sectors econòmics i activitats industrials (i les seves vinculacions), podent desvetllar el fet que algunes activitats que aparentment no són intenses en el recurs sòl, mitjançant les TIO poden aparèixer com a altament intenses.

Lenzen i Murray (2001) van aprofundir en les línies metodològiques iniciades per Bicknell et al. (1998) al respecte de les TIOM (Taules Input Output Monetàries) per Austràlia. L'aplicació de Lenzen i Murray (2001) introduïren altres elements com la petjada per emissions, ampliaven la capacitat ecològica a tipologies de sòl que segons els autors fundadors eren considerades com improductives però que a les regions àrides del planeta són emprades en forma de pastures (p.ex. deserts, terres marginals, cims de muntanyes), i especialment consideren el grau de pertorbació del sòl que per ells és un element més important que no la productivitat del sòl, convertint les hectàrees físiques en "hectàrees segons grau de pertorbació". Cal destacar l'afirmació realitzada per Lenzen i Murray (2001:231) segons els quals "fins que no disposem de informació més detallada sobre la insostenibilitat de diverses activitats, la pertorbació de la coberta del sòl és la millor indicació disponible".

Lenzen i Murray (2001) aplicaren el que definiren com a factor de pertorbació que ens dóna les hectàrees segons grau de pertorbació. La seva aplicació, no obstant, ens allunyaria en certa manera de la rigorositat de la comptabilitat física dels usos del sòl i els requeriments territorials del metabolisme socioeconòmic. La petjada ecològica ha estat definida com un indicador de pressió i, en tot cas, la pertorbació del sòl és més aviat un indicador d'estat. El sòl degradat o pertorbat podria ser analitzat dins d'una comptabilitat o matriu d'usos del sòl diferent en la que s'establissin les categories d'usos del sòl i els diferents graus de pertorbació, sense que això alteràs la superfície d'aquells usos del sòl. Una hectàrea és una hectàrea, i una hectàrea pertorbada segueix essent una hectàrea i no una unitat diferent. Es desprèn de molts dels intents d'ampliar, modificar o millorar la metodologia de la petjada ecològica com si es perseguís explicar totes les complexes relacions entre la societat i els ecosistemes mitjançant una sola mesura, la qual cosa resulta del tot inviable i podríem dir que contraproductiu, ja que l'indicador acaba per no indicar la realitat biofísica que pretenia analitzar.

L'aplicació de les TIOM, encara que permetia analitzar les vinculacions entre els diferents sectors econòmics i fer una aproximació al càlcul dels consums intermedis, incorr en les mancances generalitzables a les mesures monetàries i que venen explicitades a través de la "regla del notari" (Naredo i Valero, 1999), segons la qual no existeix una proporcionalitat entre els fluxos monetaris i els físics, sinó que la relació entre les unitats monetàries i les físiques són

en moltes ocasions inversament proporcionals. Així doncs, la metodologia de la petjada ecològica amb l'aplicació de les TIOM pot caure en l'error d'atribuir unes ràtios errònies segons el valor monetari que es vol traduir en la unitat de petjada ecològica. Per subsanar aquestes mancances, Giljum i Hubacek (2001, 2003) a partir de les Taules Input Output Físiques (TIOF) analitzen el comerç internacional, a la UE-15 i Alemanya respectivament, i els requeriments territorials o petjada ecològica associat a aquest. Les TIOF, escassament desenvolupades a hores d'ara, serveixen per representar l'estructura biofísica d'una economia i per poder entendre millor les relacions entre l'economia i la natura. En el cas de fer un estudi sobre l'apropiació de sòl (o àrea de sòl i mar) per part dels diferents sectors econòmics, resulta ser molt més adequat emprar les dades físiques que no les monetàries. Un cop tenim la TIOF a les variables físiques es podrà aplicar un factor de conversió per a establir el sòl equivalent o petjada ecològica.

Hubacek i Giljum (2003) en fer l'anàlisi de la petjada ecològica de la producció destinada a l'exportació mitjançant les TIOM (monetàries) i les TIOF (físiques) pel cas d'Alemanya, observen com en el primer cas, a partir de les TIOM, les exportacions representarien 7,2 milions d'hectàrees, mentre que en el segon cas, a partir de les TIOF, les exportacions representarien 10 milions d'hectàrees. Hi ha una diferència del 40% entre una metodologia i una altra. A més, la diferència de l'aplicació de les dues metodologies estriba en el fet que sectors que tenen un menor "pes monetari" però un major "pes físic", com és el cas del sector primari resulta que la seva petjada quan es calcula a partir de les valoracions físiques és 6,7 vegades superior al càlcul en base a les unitats monetàries.

<b>Taula 53. Apropiació de sòl (petjada ecològica) de les exportacions a Alemanya 1990. (Font: Hubacek i Giljum 2003:144)</b>		
	TIOM (taula input-output monetària) (10 <sup>6</sup> ha)	TIOF (taula input-output física) (10 <sup>6</sup> ha)
Sector Primari	1,18	7,91
Sector Secundari	5,55	1,08
Sector Terciari	0,53	1,09
Total exportacions	7,28	10,08

En tot cas, voldríem destacar el fet que a partir del debat sorgit en torn a l'instrument de la petjada ecològica s'han anat desenvolupant millores de la seva metodologia. Aquestes millores es poden diferenciar entre: aquelles que partint de la metodologia convencional intenten aprofundir i millorar la metodologia (Monfreda et al., 2004)<sup>108</sup>; aquelles que partint del concepte de petjada ecològica i el de metabolisme socioeconòmic pretenen rectificar la metodologia per incorporar mesures estrictament biofísiques (Haberl et al., 2001; Wackernagel et al., 2004a; Wackernagel et al., 2004b; Kraussmann et al., 2004; Carpintero, 2005); aquelles que intenten calcular les vinculacions entre els diferents sectors econòmics i els consums intermedis mitjançant les Taules Input Output (TIO) (Bicknell et al., 1998; Lenzen i Murray, 2001; Hubacek i Giljum, 2003); i finalment aquelles que pretenen a més de calcular la petjada ecològica, explicitar geogràficament on es produeix l'apropiació de la capacitat de càrrega deguda a la petjada ecològica d'un determinat país o regió (van Vuuren i Smeets, 2000; Erb, 2004).

<sup>108</sup> Les darreres publicacions consultades, es presenten els darrers canvis metodològics (Kitzes et al., 2007a) que no presenten gaire diferència respecte de la publicació de Monfreda et al. (2004). El 16/06/2006 es va celebrar a Siena (Itàlia) un fòrum per tal d'establir uns estàndards per elaborar la petjada ecològica degut a que als darrers anys hi ha hagut moltes aplicacions de la petjada ecològica amb metodologies que no sempre coincidien. La Footprint Network ha reunit nombrosos investigadors de la petjada ecològica per tal de realitzar una proposta de futures millores de la petjada ecològica (Kitzes et al., 2007b). Per això, la Global Footprint Network va realitzar la publicació *Ecological footprint standards 2006* elaborada per ([www.footprintnetwork.org/qfn\\_sub.php?content=standards](http://www.footprintnetwork.org/qfn_sub.php?content=standards), agost 2008). Un dels punts més crítics d'aquesta metodologia estandarditzada és el manteniment dels factors d'equivalència i de productivitat per tal de permetre comparacions a escala mundial. El perfeccionament de la metodologia a continuat durant els darrers anys amb les següents publicacions: sobre la metodologia de càlcul de la petjada (Kitzes et al., 2008; Kitzes et al., 2009 i Ewing et al., 2010); i Global Footprint Network (2009) on es revisen els estàndards acordats de la 2006.

#### 5.4.4. Algunes aplicacions de la petjada ecològica.

En els anys de difusió del concepte de la petjada ecològica han estat molt nombroses les seves aplicacions. Segurament, resultaria una tasca desbordant la de recopilar totes les aplicacions que s'han dut a terme. Nogensmenys, s'ha intentat consultar pràcticament tot el que havia sorgit publicat en les revistes científiques pel treball de la memòria d'investigació (Murray, 2001) i a partir de llavors s'ha fet un seguiment d'aquelles publicacions que més s'ajusten al nostre objecte d'estudi.

Les aplicacions de la petjada ecològica abracen diferents escales –des de la global a la local- i s'ha aplicat tant per sistemes territorials (que coincideixen majoritàriament amb unitats político-administratives), com per sectors econòmics com pugui ser el cas de l'agricultura o el turisme, així com també per serveis, productes i, fins i tot, per analitzar l'impacte de les corporacions empresarials. Sense ànim d'exhaustivitat exposarem en la taula 54 algunes d'aquestes aportacions i a la taula 55 s'expliciten algunes de l'Estat espanyol.

<b>Taula 54. Alguns exemples d'aplicació de la petjada ecològica.</b>			
Àmbit	Cas	Resultats	Autor
Escala global	Petjada Ecològica global (52 països)	2,22 Ha/cap	Wackernagel et al., 1997; Wackernagel et al., 1999a
	Petjada Ecològica global (148 països)	2,2 Ha/cap	Loh, 2004.
Escala regional i països	Petjada Ecològica de la UE-25	4,9 Ha/cap	Wackernagel et al., 2005a.
	Petjada Ecològica d'Àfrica	1,1 Ha/cap	Goldfinger, 2008.
	Petjada Ecològica d'Àsia-Pacífic	1,3 Ha/cap	Wackernagel et al., 2005b.
	Suècia i bioregió	7,2 Ha/cap	Wackernagel et al., 1999b.
	Petjada ecològica de les ciutats de la conca del Mar Bàltic	Folke et al., 1997.	
	Petjada ecològica d'Escòcia	2,4 ha /cap	Hanley et al., 1999.
Ciutats	Petjada ecològica de Santiago de Xile	2,6 ha	Wackernagel, 1998.
	Petjada ecològica de Hong Kong	5,6 Ha/cap	Warren-Rhodes i Koenig, 2001.
	Londres	6,63 Ha/cap	Chambers et al., 2002.
	Comparació entre una ciutat ecològica ( <i>ecovillage</i> ) -Toarp- i una ciutat estàndard -Oxie- a Suècia.	Toarp: 2,78 Ha/cap Oxie: 3,7 Ha/cap Una casa 100m <sup>2</sup> <i>ecovillage</i> : 7,7 Ha Una casa 100m <sup>2</sup> estàndard: 8,6 Ha	Haraldsson, et al., 2001.
Aigua	Petjada ecològica dels requeriments hídrics	Xalapa (Veracruz-Mexico)	Callejas and Wackernagel (1998)
Energia	Simulacions de diferents petjades sota escenaris diferents.	Aplicació a Taiwan	Ferng, 2002.
	Simulacions de diferents petjades sota escenaris diferents.	Aplicació a Àustria	Stöglehner, 2003.
	Taules Input-output físiques d'energia pel càlcul de la PE energètica de Galícia	Aplicació a Galícia	Carballo Penela i Sebastián Villasante, 2008.
Empresa d'aigua	Sydney Water Corporation (SWC)	73100 ha. (no diu per quina quantitat d'aigua)	Lenzen et al., 2003.
Corporació transnacional	Sony Group	17.346,91 km <sup>2</sup>	Barrett i Scott (2001)
Petjada ecològica turisme	Seychelles (10,4 dies)	1,7 ha/turista	Gösling et al., 2002
	Diversos casos	0,66 Ha/cap d'un turista	Hunter i Shaw (2007).

australià a Nova Zelanda (12



		dies) 0,09 Ha/cap d'un ecoturista des de Miami a Costa Rica (14 dies). 2,08 Ha/cap d'un ecoturista des de Londres a Manaus (28 dies).	
	Petjada ecològica d'un paquet turístic del TTOO: Thompson Holidays (dues setmanes)	0,37 Ha/cap (Mallorca: Aparthotel Bonaire) 0,93 Ha/cap (Xipre: Atlantica Bay)	WWF-UK, 2002.
	Illes Balears (10 dies)	0,12 Ha/cap	Murray, 2001.
	Bardez Taluka (Índia)	P.E. de 2469 Ha (30% de la superfície)	Sonak, 2004.
	Huangshan (Xina) (3,13 dies d'estada)	P.E. d'1,1 ha/turista. Si el turista està tot l'any, la seva PE equivaldria a 9 vegades la petjada dels residents.	Zhang i Zhang, 2004.
Mètode dels components	Múltiples exemples	Chambers et al., 2000	
Consum domèstic	EcoCal- UK household footprint	5 ha/llar	Simmons i Chambers (1998)
Eficiència tecnològica	Comparació de les petjades de dos tipus de conreus de tomàquets (tradicional i hivernacle)	La petjada d'un tomàtec d'hivernacle és entre 10 i 20 vegades superior als tomàtecs tradicionals.	Wada, 2003.
	Comparació entre l'extracció pesquera i l'aqüicultura.	10000-50000 vegades superior l'àrea que les gàbies dels peixos.	Folke et al., 1998.
	Aqüicultura de gambes i tilapia	Kautsky et al., 1997.	
	Aqüicultura (revisió)	Bunting, 2001.	
	Petjada ecològica marina de la pesca als esculls coral·lins	Hong-Kong s'apropia de 0,1-0,2 Ha/cap d'esculls marins.	Warren-Rhodes et al., 2004.
	Petjada ecològica del transport a Merseyside (Regne Unit)	Cotxe: 4998 m <sup>2</sup> Avió: 361 m <sup>2</sup> Bus: 219 m <sup>2</sup> Tren: 49 m <sup>2</sup> Taxi: 55 m <sup>2</sup> Moto: 18 m <sup>2</sup> Bicicleta: 1 m <sup>2</sup>	Barrett i Scott, 2003.
Alimentació	Petjada ecològica segons la dieta	White, 2000.	
Comerç Internacional	Es demostra el comerç ecològicament desigual.	Proops et al., 1999.	
		Andersson i Lindroth, 2001.	
Educació ambiental	Diferents eines per calcular la petjada ecològica individual	Calculadora petjada ecològica	<a href="http://www.ecofoot.org">www.ecofoot.org</a>
	La petjada ecològica a les escoles	(A Itàlia WWF ho ha posat en marxa en diferents centres escolars i a Balears Amics de la Terra ha emprat el concepte de petjada ecològica per explicar el canvi climàtic als estudiants).	
	La petjada ecològica a l'educació superior	University of British Columbia	
Modificacions de la metodologia convencional	Petjada amb bioproduktivitats locals	Benin, Buthan, Costa Rica i Holanda	van Vuuren i Smeets, 2000.
	Petjada ecològica amb rendiments locals i per sèrie temporal	Àustria 1926-1995	Haberl et al, 2001.
	Petjada ecològica (mètode estàndard i alternatiu)	Àustria, Filipines, Corea del Sud (1961-1999)	Wackernagel et al., 2004a.
	Petjada ecològica amb rendiments locals, per sèrie temporal i localització de les apropiacions de capacitat de càrrega.	Àustria 1926-2000	Erb, 2004.
	Metabolisme socioeconòmic i LUCC	Àustria 1950-2000	Kraussmann, et al., 2004.
	Aplicació de les TIOM (Taules	Nova Zelanda	Bicknell et al.,

	Input Output Monetàries)		1998.
	Aplicació de les TIOM i factor de pertorbació del sòl	Austràlia	Lenzen i Murray, 2001.
	Aplicació de les TIOF (Taules Input Output Físiques)	UE i Alemanya	Hubacek i Giljum, 2003.

<b>Taula 55. Aplicacions de la Petjada Ecològica a l'estat espanyol.</b>		
Autor	Aplicació	Comentari
Carpintero (2005)	Economia espanyola (1955-2000) Mètode 1 (1996): 4,25 Ha/cap Mètode 2 (1996): 4,27 Ha/cap Anàlisi de la petjada de l'agricultura espanyola (2000): 77 milions d'hectàrees	A partir de la metodologia modificada de Haberl et al., 2001.
Simón (1999)	Agricultura espanyola (anys 1970 - anys 1990) Anys 1990: 92 milions d'hectàrees.	Metodologia modificada (sense factors de productivitat ni d'equivalència)
Prat i Relea (1999)	Barcelona: 3,4 Ha/cap	Aplicació de la metodologia estàndard (Wackernagel i Rees, 1996) sense factor de productivitat ni d'equivalència. Introdueix modificacions molt interessants (p.ex. Residus, absorció dels oceans, etc.)
Murray (2001) <sup>109</sup>	Illes Balears 1998: 4,28 Ha/cap 1 turista 1998 (10 dies): 0,12 Ha/cap	Metodologia estàndard (Wackernagel et al, 1999a) amb factors d'equivalència i de productivitat. Aplicació per un període de temps (1989-1998) i càlcul de la petjada del turisme.
Pon (2000)	Navarra: 3,47 Ha/cap	Metodologia modificada
Calvo Salazar i Sancho Royo (2001)	Petjada ecològica d'Andalusia i la conurbació de Sevilla. Sevilla: 2,91 Ha/cap	Modificació de la metodologia estàndard sense aplicar els factors de productivitat ni d'equivalència, i la petjada energètica és en base als biofuels.
Martín Palmero (2004)	Galícia: 7,01 Ha/cap	Petjada ecològica de Galícia
Hernández-Laguna i López-Bermúdez (2004)	Petjada ecològica de Múrcia entre 1995 i 2001. 2,7 Ha/cap	Metodologia estàndard i càlcul de la petjada energètica en base a la substitució per biofuels.
Mayor et al. (2005)	Catalunya 2002: metodologia estàndard 3,92 Ha/cap; metodologia modificada 5,15 Ha/cap	En aquest estudi s'elaboren una sèrie de modificacions a la metodologia estàndard, introduint nous criteris de càlcul en: protecció biodiversitat, absorció CO <sub>2</sub> per la mar; modificació dels balanços importacions-exportacions; energia (substitut renovable i ombra d'accident nuclear); petjada urbana; diferenciar producció orgànica; i introducció de la població flotant turística.
Pon i Calvo (2007)	Estat espanyol, 2005: 6,395 Ha/cap	Metodologia estàndard.

Entre les aplicacions que a destacar es troben les que s'apliquen per tal d'analitzar l'impacte d'una determinada economia o territori, tot atenent a diferents escales geogràfiques. Un dels estudis més impactants fou el de l'estudi que Wackernagel et al. (1997, 1999a) varen dur a terme per tal d'esbrinar l'impacte d'un conjunt de països sobre el planeta que cobrien prop del 80% de la població mundial. Aquella primera aportació ha estat perfeccionada en els treballs titulats *Living Planet Report* desenvolupats per la xarxa internacional Footprint Network i el WWF (World Wildlife Fund) que són d'abast mundial. D'aquests treballs es destaca la capacitat explicativa de l'eina a l'hora de vincular el sistema econòmic amb els seus impactes i

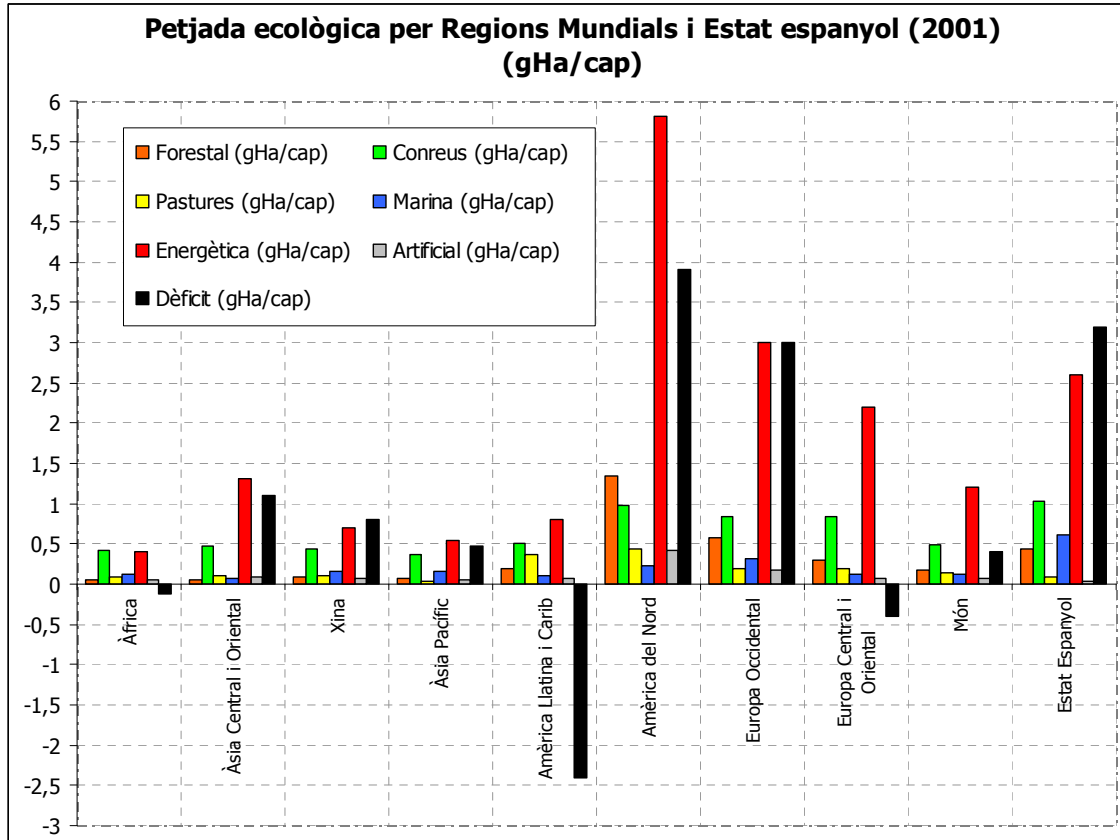
<sup>109</sup> A Menorca s'han dut a terme al sí del Departament de Reserva de la Biosfera i Medi Ambient dos estudis sobre la petjada ecològica de l'economia menorquina als anys: 2004 realitzat per Sònia Vives i 2005 per Santiago Gorostiza (veure: [www.obsam.cat](http://www.obsam.cat)).

molt especialment amb l'apropiació de la capacitat regenerativa de la Biosfera. Així, exposa Carpintero (2005:173), "de la mateixa manera que podem parlar de dèficit i excedents monetaris en els saldos de les balances comercials, igualment és possible i raonable valorar els desequilibris (dèficit) ecològics que s'amaguen al darrera de les relacions econòmiques".

A partir dels resultats de l'informe *Living Planet Report 2004* (Loh, 2004) podem establir una aproximació entre la capacitat dels territoris (oferta) i la seva petjada ecològica (demanda). Aquesta distribució la podem fer agrupant els països per grans conjunts regionals, essent aquest un instrument que aporta elements d'anàlisi importants a la coneguda com a *nova geografia regional* (Méndez i Molinero, 1998), i així poder veure la relació entre les disponibilitats territorials i les exigències o requeriments territorials per cadascun d'aquelles territoris. Al gràfic 13 es pot veure la distribució de la petjada ecològica per regions mundials (Àfrica; Àsia Central i Oriental; Xina; Àsia Pacífic; Amèrica Llatina i Carib; Amèrica del Nord; Europa Occidental; Europa Central i Oriental), l'Estat espanyol i el Món per l'any 2001 (Loh, 2004). La petjada mitjana global fou de 2,2 GHa/càpita (GHa és una hectàrea global) de les que el 54,5% es corresponen a la petjada energètica, de fet si es reduís la petjada energètica a 0,7 GHa/cap, la petjada mitjana global estaria dins dels límits de la capacitat de càrrega del planeta. Emperò, per regions la petjada energètica es troba entre les 0,4 GHa/cap a Àfrica – representa el 33,33% de la seva petjada total- i les 5,8 GHa/cap a Amèrica del Nord – representa el 63% de la seva petjada total. En termes de petjada per càpita es pot apreciar una enorme diferència entre aquelles regions amb petjades modestes (Àfrica, Àsia Central i Oriental, Xina, Àsia Pacífica, Amèrica llatina i Carib) i aquelles altres regions amb una important petjada ecològica per càpita (Amèrica del Nord, Europa Occidental, Europa Central i Oriental, i l'Estat espanyol). Aquest fet evidencia la impossibilitat per part dels habitants de les regions del planeta amb petjades més modestes, i que coincideix amb la geografia dels països empobrits, a assolir la mateixa quota d'impacte que les anomenades regions desenvolupades.

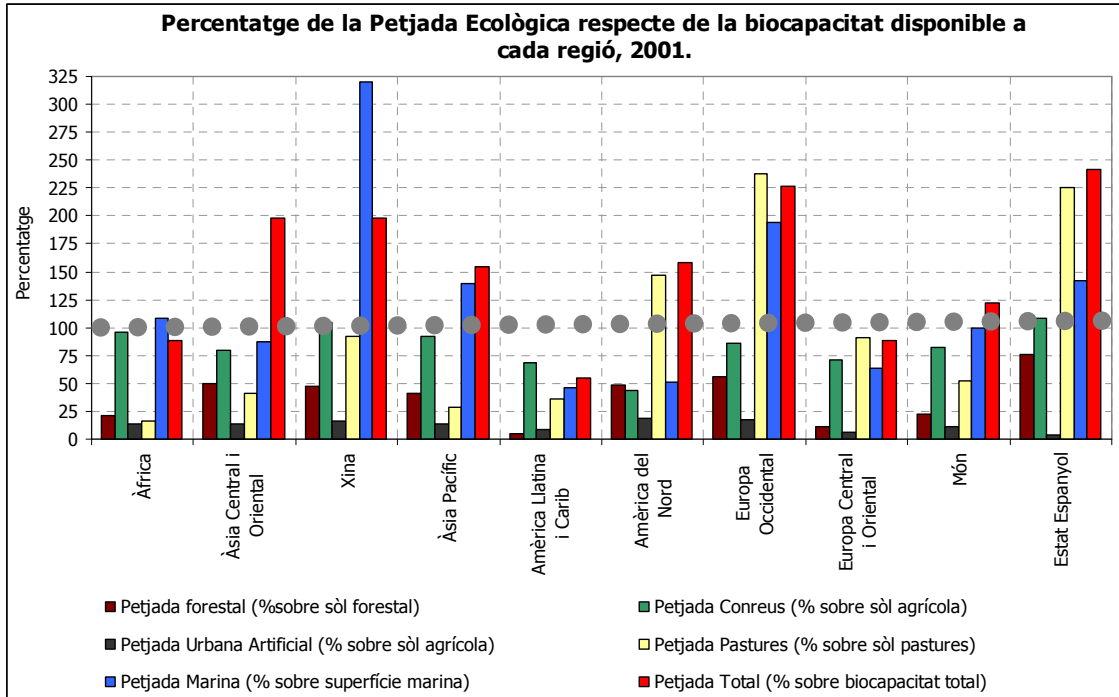
Cal destacar el fet que a escala global a l'any 2001, la situació resultava deficitària amb un dèficit de 0,4 GHa/cap, el que vol dir que l'impacte ecològic és superior a la capacitat de la Biosfera per assimilar-lo. No obstant, hi ha regions que presenten un cert superàvit –la capacitat ecològica és superior a la petjada- i això pot ser degut a que es disposa d'una extensa biocapacitat o perquè la pressió sobre aquella no és excessiva, com són els casos d'Àfrica (superàvit de 0,13 GHa/cap); Amèrica Llatina (superàvit de 2,4 GHa/cap) i Europa Central i Oriental (superàvit de 0,4 GHa/cap).

Gràfic 13. (Font: Elaboració pròpia a partir de Loh, 2004).



Al gràfic 14, també partint de la mateixa base de dades del *Living Planet Report 2004*, analitzam les diferents petjades ecològiques en cada regió respecte a la capacitat bioproductiva dins d'aquella regió. En aquells casos en que es supera la capacitat bioproductiva disponible (100%) vol dir que la petjada és superior a dita capacitat i que la satisfacció dels requeriments territorials es resolen via importació o apropiació de la capacitat de càrrega d'altres societats i territoris. En aquest cas es pot fer una classificació entre aquelles regions que cobreixen els seus requeriments territorials amb la seva capacitat bioproductiva (Àfrica, Amèrica Llatina i carib, Europa Central i Oriental) i aquelles altres que s'apropien de la capacitat bioproductiva d'altres territoris o bé contribueixen al deteriorament global de la Biosfera (Àsia Central i Oriental, Xina, Àsia Pacífic, Amèrica del Nord, Europa Occidental i estat Espanyol). La petjada global està un 21,55% per damunt de la capacitat bioproductiva del planeta, la qual cosa es tradueix en un progressiu declivi de recursos i serveis ecològics i deteriorament de la qualitat de la Biosfera. En el cas d'Amèrica Llatina hi ha un remanent de capacitat bioproductiva del seu territori del 44,84%, mentre que al continent Africà aquest és del 11,11%. Entre els resultats recollits a al gràfic 14 sorprèn l'enorme apropiació de capacitat de càrrega marina per part de l'economia xinesa que supera en un 97,37% la seva capacitat bioproductiva. Un altre cas a destacar, és el nord-americà que a diferència del que caldria esperar, la superació de la capacitat bioproductiva pròpia no és la més important de totes –amb un 58,35% per sobre de la capacitat disponible– degut a que el territori que sustenta la seva economia és d'enormes dimensions, i per tant compta amb una elevada bioproducció, i malgrat els elevats consums individuals i les estratègies productives intensives en materials i energia, es tracta d'un territori amb una densitat demogràfica baixa i abundants recursos propis. El cas contrari el tendríem a Europa Occidental, que es tracta d'un territori molt poblat i de dimensions modestes (comparat amb Amèrica del Nord) i en aquest cas la capacitat ecològica és excedida en un 126,67%. Els resultats del *Living Planet Report* per a l'economia espanyola ens presenta un dèficit del 141,21% de la bioproducció espanyola.

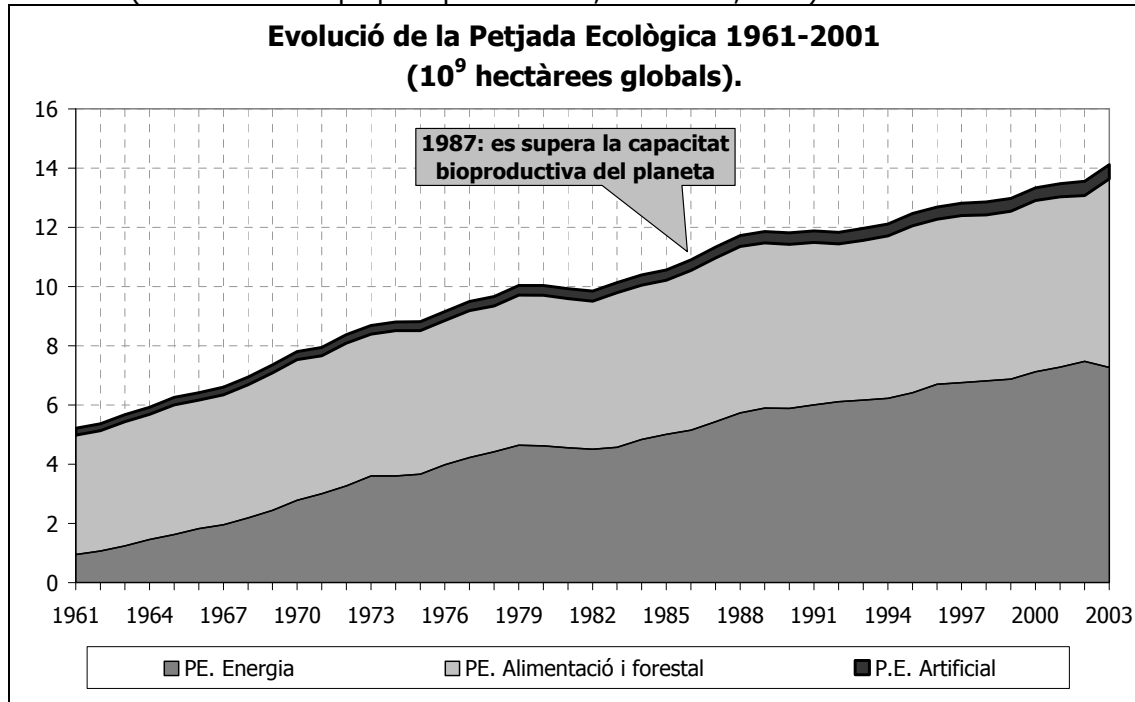
Gràfic 14. (Font: elaboració pròpia a partir de Loh, 2004).



Al gràfic 15 es pot apreciar l'evolució de l'impacte humà sobre la Biosfera des de l'any 1961 al 2003, avaluat d'acord amb l'instrument de la petjada ecològica. Cal destacar que al 1987 globalment es produeix el que en Börgstrom definí com *overshoot* el que vol dir que la capacitat d'assimilació i de provisió de la Biosfera es veu superada. Irònicament, podem assenyalar que aquell 1987 se publicava el conegut text del *Our Common Future*, més conegut com l'Informe Brundtland (WCED, 1987) i en el que se definia l'abracadabra del desenvolupament sostenible i, suposadament, l'agència humana se preparava per fer front als conflictes socioambientals. A partir de llavors, els desequilibris socioambientals planetaris no han fet més que créixer (Naredo i Valero, 1999) i a més han guanyat en complexitat –amb la introducció de noves alteracions i transformacions dels ecosistemes i dels seus recursos– que ens situen en una situació cada cop de major incertesa (i ignorància) front al futur (Beck, 2002; Altvater i Mahnkopf, 2002).

Durant el període analitzat, la petjada ecològica del planeta s'ha incrementat en un 170,9%, mentre que la població ho ha fet en un 104,5%. A l'any 1961 la composició de la petjada ecològica es corresponia amb un 77,54% (4,04 miliares d'hectàrees globals) a la petjada de l'alimentació i forestal; un 18,04% (0,94 miliares d'hectàrees globals) corresponia a la petjada energètica; i un 4,41% (0,23 miliares d'hectàrees globals) a la petjada urbana artificial. En canvi a l'any 2003, a més d'haver-se incrementat notablement la petjada global, també ha variat la seva composició quedant de la següent manera: 51,45% (7,26 miliares d'hectàrees globals) per la petjada energètica; 45,1% (6,37 miliares d'hectàrees globals) per la petjada alimentària i forestal; i 3,43% (0,49 miliares d'hectàrees globals) per la petjada urbana artificial. Encara que totes les petjades s'incrementen, és la petjada energètica la que ha experimentat un increment més important –un 672,6% respecte 1961– i en segon lloc la artificial-urbana que s'ha duplicat –en concret un 111%. Això, coincideix amb el progressiu avanç de l'economia fòssil, l'explosió urbano-metropolitana i el potent desplegament dels transports a escala planetària.

Gràfic 15. (Font: elaboració pròpia a partir de Loh, 2004 i Loh, 2006).



Mentre la figura anterior presentava la petjada ecològica global i la seva distribució per categories no queda palès molt exactament qui és responsable d'aquesta constant degradació biofísica del planeta. Recordam, tal com exposava Martínez-Alier (1994, 2005) la tendència dins del que hem definit com *ecocràcia* o les instàncies del poder (polític i econòmic) dels països del Nord i de les institucions internacionals en senyalar a la pobresa i la població com als principals responsables d'aquesta situació. Aquest plantejament fou definitivament l'oficial a la darrera cimera de Nacions Unides celebrada a Johannesburg al 2002. No obstant, i a partir de l'indicador de la petjada ecològica aplicada a 144 països podem extreure una sèrie d'al·legacions a aquelles postures polítiques i discursos científics vinculats als poders hegemònics.

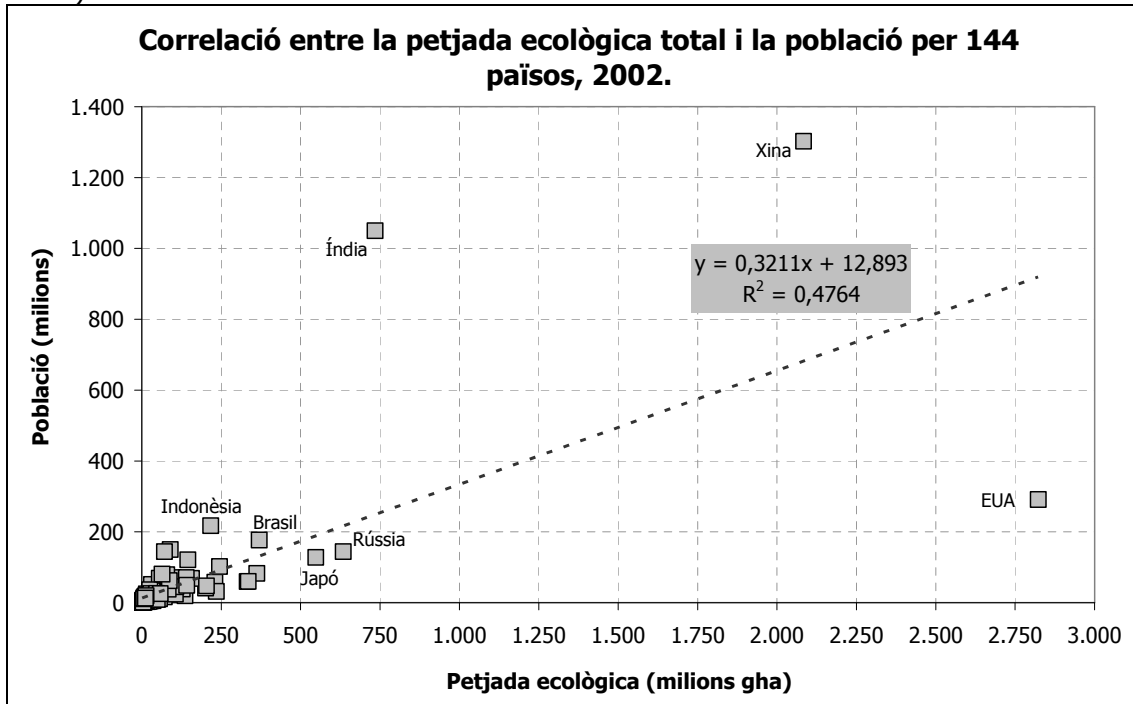
En primer lloc, podem mirar a veure fins a quin punt la població pot ser considerada com a principal responsable del deteriorament ecològic, a partir del calcular la correlació entre la petjada ecològica i la població per països. Al gràfic 16 es compara la petjada ecològica com a impacte ambiental i la població, resultant un coeficient de correlació ( $R^2$ ) del 0,47. Es poden destacar els casos de Xina i Índia amb elevada població i elevada petjada ecològica, i el dels EUA amb menys població –però tercer país del món en quant a població– i una elevada petjada ecològica mundial. Així doncs, no és identificable de forma generalitzada la pressió demogràfica amb la petjada ecològica. El que cal constatar no obstant és que entre els 10 països més poblats es troben 4 dels països amb major PIB (EUA, Japó i Xina –Índia ocupa el lloc 12 i Rússia el 16–), en canvi si analitzàssim la petjada per càpita es veuria que dels països superpoblats només els EUA (9,7 GHa/cap) i Japó (4,3 GHa/cap) presenten unes elevades petjades per càpita front a les baixes de Xina (1,6 GHa/cap) i la Índia (0,6 GHa/cap).

**Taula 56. Rànquing de 10 primers països segons població, petjada ecològica, biocapacitat i PIB (elaboració pròpia a partir de Global Footprint Network, 2005; UNCTAD base de dades)**

10 països més poblats	10 països amb major petjada ecològica global	10 països amb major petjada ecològica per càpita	10 països amb major biocapacitat global	10 països amb major biocapacitat per càpita	10 països amb major PIB	10 països amb major PIB/càpita
Xina	EUA	Emirats Àrabs Units	Brasil	Gabon	EUA	Noruega
Índia	Xina	EUA	EUA	Bolívia	Japó	EUA
EUA	Índia	Canadà	Xina	N. Zelanda	Alemanya	Suïssa

Indonèsia	Rússia	Kuwait	Rússia	Canadà	Regne Unit	Japó
Brasil	Japó	Austràlia	Canadà	Finlàndia	França	Dinamarca
Pakistan	Brasil	Finlàndia	Índia	Mongòlia	Xina	Irlanda
Rússia	Alemanya	N. Zelanda	Argentina	Austràlia	Itàlia	Regne Unit
Bangladesh	França	Estònia	Austràlia	Brasil	Canadà	Holanda
Japó	Regne Unit	Noruega	Indonèsia	Suècia	Mèxic	Suècia
Nigèria	Mèxic	Xipre	França	Congo	Espanya	Emirats Àrabs

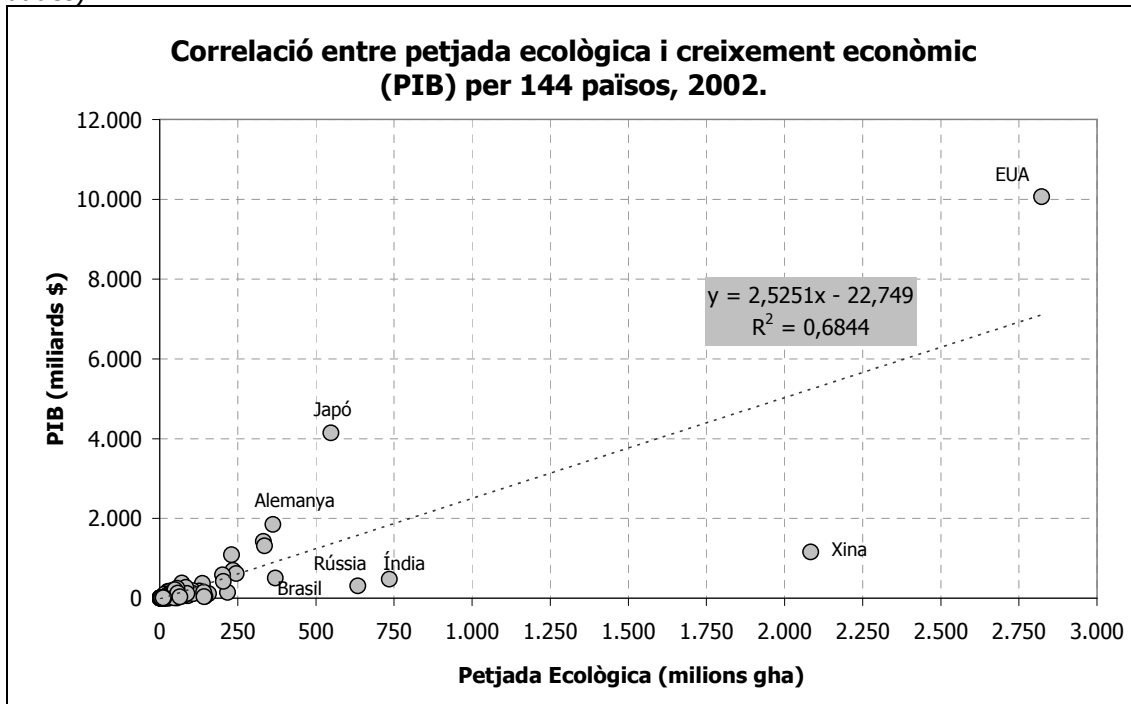
Gràfic 16. (Font: elaboració pròpia partir de Global Footprint Network, 2005; UNCTAD base de dades).



En canvi, al gràfic 17 es compara la petjada ecològica amb el creixement econòmic –en termes de PIB– per 144 països, i on el coeficient de correlació ( $R^2$ ) és del 0,68. Així doncs, la variable creixement econòmic permet explicar i entendre en millor mesura la petjada ecològica, o el deteriorament ecològic que no pas la variable demogràfica, deixant clar que evidentment la pressió demogràfica és substancial sobre els ecosistemes i els recursos naturals però menor del que s’ha intentat enunciar repetidament de forma interessada. En aquest cas, tenim alguns països com seria el cas de Xina, Índia, Rússia, Brasil, entre d’altres, que en general es caracteritzen per ser les economies més dinàmiques en quant a taxes de creixement econòmic –es troben entre les 20 primeres economies del planeta en termes de PIB– i presenten un elevat impacte ecològic en termes de petjada ecològica degut al fet que s’han convertit en els principals espais de producció mundial, i a més aquests mateixos països es troben entre els països més poblats del planeta. Si feim els mateixos càlculs eliminant, emperò els 10 països més poblats del planeta (Xina, Índia, EUA, Indonèsia, Brasil, Pakistan, Rússia, Bangladesh, Japó i Nigèria)<sup>110</sup> resultaria que el coeficient de correlació entre població i petjada ecològica segueix essent del 0,47, mentre que el coeficient de correlació entre el PIB i la petjada ecològica és de 0,9.

<sup>110</sup> Aquests països representaven al 2002 el 61,9% de la població mundial i el 58,7% de la petjada ecològica mundial.

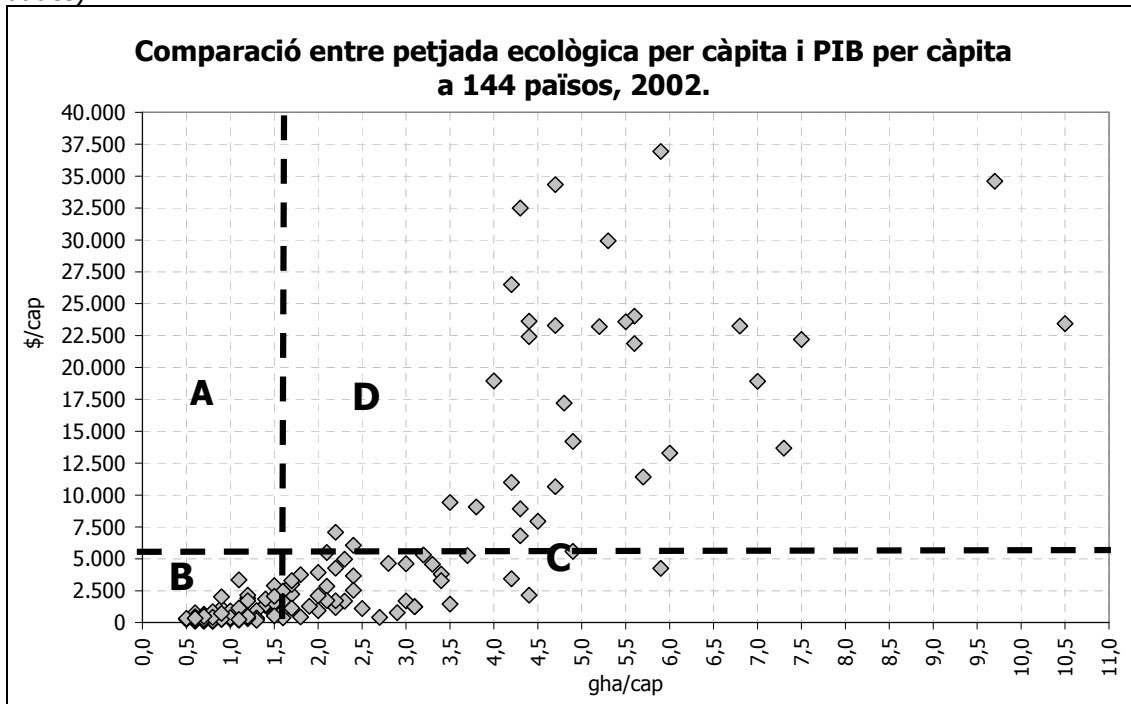
Gràfic 17. (Font: elaboració pròpia partir de Global Footprint Network, 2005; UNCTAD base de dades).



Al gràfic 18 hem classificat els 144 països segons la seva petjada ecològica per càpita i la renda per càpita per l'any 2002. En aquell any la biocapacitat mitjana global era de 1,67 GHa/cap –la petjada ecològica era de 2,2 GHa/cap– i la renda per càpita mitjana mundial de 5352 \$/càpita. En base als valors mitjans podríem establir una classificació en 4 grups de països: el grup A que estaria format per aquells països que tenen una petjada per càpita inferior a la biocapacitat mitjana mundial, però una renda per càpita superior a la mitjana, en el que no hi trobam a cap país; el grup B, format per aquells països amb una petjada ecològica i una renda per càpita inferiors a la mitjana mundial que sumen un total de 74 països –entre els que hi trobam a Cambodja, Nepal, Haití, Bangladesh, Pakistan o Moçambic–; el grup C, format per països amb una petjada ecològica per damunt de la biocapacitat mitjana i una renda per càpita inferior a la mitjana mundial, conformat per 36 països, entre els que hi podem trobar a Brasil, Costa Rica, Sud-àfrica, Turquia, Polònia i Rússia; i finalment el grup D, format per països que tenen una petjada ecològica i una renda per càpita per damunt de la mitjana global amb un total de 34 països, entre els que es troben: EUA, Emirats Àrabs, Japó, Canadà, Austràlia, etc.



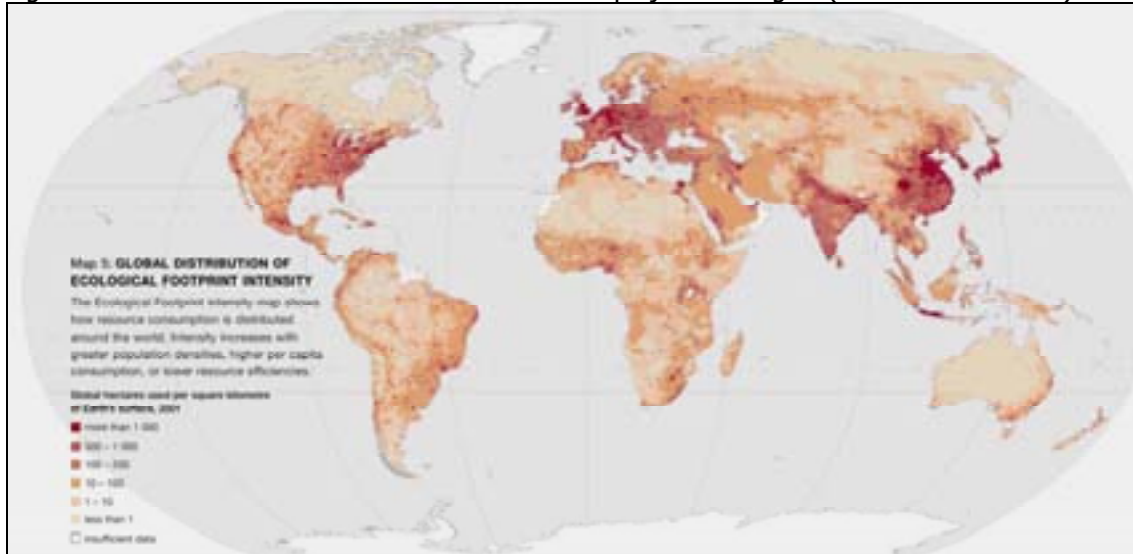
Gràfic 18. (Font: elaboració pròpia partir de Global Footprint Network, 2005; UNCTAD base de dades).



**Taula 57. Classificació de països segons la renda per càpita i la petjada per càpita al 2002**

<b>GRUP A.</b> (P. ecològica < 1,67 GHa/cap; PIB càpita > 5352 \$/càpita)	Cap país
<b>GRUP B.</b> (P. ecològica < 1,67 GHa/cap; PIB càpita < 5352 \$/càpita)	Índia, Kirgizstan, Laos, Lesotho, Libèria, Madagascar, Malawi, Mali, Mauritània, Rep. Moldàvia, Marroc, Moçambic, Namíbia, Nepal, Nicaragua, Níger, Bangladesh, Papua Nova Guinea, Perú, Filipines, Nigèria, Ruanda, Senegal, Sierra Leona, Sri Lanka, Sudan, Swaziland, Tadjikistan, Tanzània, Tailàndia, Togo, Tunísia, Uganda, Vietnam, Iemen, Zàmbia, Zimbabwe.
<b>GRUP C.</b> (P. ecològica > 1,67 GHa/cap; PIB càpita < 5352 \$/càpita)	Bielorússia, Bolívia, Bòsnia Hercegovina, Bulgària, Xile, Costa Rica, Croàcia, Cuba, Eslovàquia, Hongria, Iran, Jamaica, Brasil, Kazakhstan, Lituània, Macedònia, Malàisia, Maurici, Mongòlia, Panamà, Paraguai, Polònia, Estònia, Romania, Sèrbia i Montenegro, Sud-àfrica, Rússia, Síria, Turquia, Turkmenistan, Ucraïna, Uzbekistan, Venecuela.
<b>GRUP D.</b> (P. ecològica > 1,67 GHa/cap; PIB càpita > 5352 \$/càpita)	Àustria, EUA, Japó, Alemanya, Noruega, Regne Unit, França, Eslovènia, Dinamarca, Itàlia, Kuwait, Grècia, Canada, Mèxic, Espanya, Irlanda, Israel, Rep. Corea, Malta, Holanda, Finlàndia, Nova Zelanda, Austràlia, Portugal, Rep. Txeca, Aràbia Saudita, Argentina, Trinitat i Tobago, Benelux, Suècia, Uruguai, Xipre, Emirats Àrabs Units (EAU), Suïssa.

Figura 15. Distribució mundial de la intensitat de la petjada ecològica (Font: Loh 2004: 11).



En definitiva, dels resultats de comparar l'impacte ecològic –en termes de petjada ecològica– amb el creixement econòmic –en termes de PIB- i la població, es desprèn el fet que l'impacte humà sobre la faç de la Terra és més una qüestió de sobreproducció (i d'unes pautes productives antiecològiques) que una qüestió de sobre població i pobresa. L'impacte de la civilització urbano-industrial sobre la Biosfera es deu a causes múltiples (i complexes), tot provocant uns resultats incerts. Nogensmenys, les visions positives al respecte del comerç global el propugnen com un "joc de suma positiva" en el que tots els participants guanyen, cosa que amb la lectura del mateix fenomen amb unes "lents socioecològiques" es pot dir que en tot cas el saldo que resulta d'aquests intercanvis el converteixen en un joc de suma zero (Carpintero, 2005). Tal com ja varen advertir els economistes clàssics com és el cas de Thomas Robert Malthus ( [1836] 1997:279) quan exposà que "Estats petits i poc fèrtils que han acumulat dins del seu petit territori i mitjançant el comerç exterior una quantitat de riquesa que excedeix en molt al que es podria esperar de les seves possibilitats físiques"

### 5.5. AHPPN (APROPIACIÓ HUMANA DE LA PRODUCCIÓ PRIMÀRIA NETA)<sup>111</sup>. UNA MESURA DEL "DOMINI HUMÀ" SOBRE ELS ECOSISTEMES.

Aquesta proposta metodològica es va difondre internacionalment a partir de l'article aparegut a la revista *BioScience* al 1986 elaborat per un equip de biòlegs de la Universitat de Stanford, dirigit per Peter Vitousek i en el que hi trobam importants investigadors com P.R. Ehrlich, A. Ehrlich i P.A. Matson. En el citat article es pretenia avaluar la "dominació humana" sobre els ecosistemes en termes de la fracció que l'espècie humana agafa de la producció dels ecosistemes terrestres i aquàtics coneguda com a Producció Primària Neta. El començament de l'article ens pot donar una idea del que es desenvoluparà posteriorment, dient que "*l'homo sapiens* és tan sols una de les pot ser 5 o 30 milions d'espècies animals que hi ha sobre la Terra, però ja controla una part desproporcionada dels recursos del planeta" (Vitousek et al. 1986:368). És a dir, s'analitza a l'espècie humana com una espècie més de la Biosfera, i que com les altres ingereix productes derivats de la fotosíntesi.

Segons Vitousek i els seus col·laboradors, estableixen la producció primària neta (PPN) com un primer factor limitant per a l'expansió de l'empresa humana. L'impacte humà es pot calcular a partir de saber quina és la porció que els humans s'apropien de la PPN. La producció primària forma part d'un procés que comença amb l'energia que arriba a la Terra del Sol. La llum (energia lumínica) es converteix en energia química (matèria orgànica) pels productors primaris (autòtrofs)<sup>112</sup> mitjançant la fotosíntesi. La vida a la Terra serà, llavors, la superposició de dos cicles: un tancat, cicle de la matèria; i un obert, cicle de l'energia (Romano, 2003). En la producció primària podem distingir entre la producció primària bruta (PPB) que serà l'energia

<sup>111</sup> En anglès: HANPP (Human Appropriation of Net Primary Production).

<sup>112</sup> Dins dels autòtrofs hi trobam: les plantes, fitoplàncton i organismes unicel·lulars fotosintetitzadors.

alliberada als processos respiratoris productors d'energia pel funcionament del metabolisme dels autòtrofs; la resta de l'energia química emprada per sintetitzar més biomassa autòtrofa funciona com a substrat biològic per l'obtenció d'energia química mitjançant la fotosíntesi i aquesta fracció és la matèria orgànica disponible per la resta de nivells tròfics, els organismes dels quals es coneixen com a productors secundaris. La PPN serà, llavors, la quantitat d'energia que els autòtrofs posen a disposició de la resta d'éssers vius.

Margalef (1998 [1986]) indicava que es podria calcular la producció primària i l'ús humà de la biomassa en termes energètics, en ser un gram de carboni assimilat equivalent a 12 kcal. L'ecòleg català calculà la PPN del planeta en uns 145000 milions de tones anuals de matèria seca. Les revisions de Vitousek et al. (1986) i Pauly i Christensen (1995) l'elevaven a 232500 tones anuals, de les quals unes 132 mil milions Tm de matèria seca eren terrestres (Vitousek et al., 1986) i 99,5 miliards de Tm de matèria seca era aquàtica (Pauly i Christensen, 1995). A la taula 48 es poden comprovar els resultats del treball dut a terme per D. Romano (2003) sobre la PPN i l'Apropiació Humana de la PPN. En qualsevol cas, les estimacions de la PPN potencial és un dels aspectes més controvertits d'aquesta aplicació metodològico-conceptual. En un dels darrers treballs al respecte, en base a la combinació de SIG i models biogeoquímics per projectar la vegetació global, es poden comprovar els càlculs de la PPN terrestre potencial mundial que es situa en torn a 65,51 Pg C/any, el que seria equivalent a uns 163,75 mil milions Tm de matèria seca, mentre que la PPN terrestre real era de 59,22 Pg C/any, el que equivaldria a uns 148 mil milions Tm de matèria seca. Com es pot constatar hi ha una alteració deguda a causes antròpiques de la PPN d'unes 6,29 Pg C/any, amb la qual cosa la disponibilitat de biomassa real és sensiblement inferior a la potencial (Haberl et al., 2007).

**Taula 58. Producció Primària Neta (PPN) Global (Font: Romano, 2003)**

	Superfície (10 <sup>6</sup> km <sup>2</sup> )	PPN (10 <sup>9</sup> Tones) Matèria Seca*	PPN (10 <sup>9</sup> Tones) Pes Fresc**	Productivitat Mitjana g MS/m <sup>2</sup> dia
Bosc	31	48,7	80,8	4,3
Praderies, pastures, matollars.	37	52,1	130,25	3,85
Deserts	30	3,1	7,75	0,28
Àrtic, zones alpines.	25	2,1	5,25	0,23
Terres conreades	16	15	37,5	2,56
Àrees humanes	2	0,4	1	0,54
Coscollars, maresmes, torberes, aiguamolls.	6	10,7	26,75	4,8
<b>SUBTOTAL TERRESTRE</b>	<b>147</b>	<b>132,1</b>	<b>289,3</b>	<b>2,46</b>
Llacs i rius	2	1,27	12,7	1,74
Oceans	361	99,56	995,6	0,75
<b>SUBTOTAL AQUÀTIC</b>	<b>363</b>	<b>100,84</b>	<b>1008,4</b>	<b>0,75</b>
<b>TOTAL PLANETARI</b>	<b>510</b>	<b>232,94</b>	<b>1297,7</b>	<b>1,24</b>

\* Matèria Seca (MS) 1 gram MS= 0,4 grams de carboni.

\*\* Pes Fresc (PF): humitat mitjana per la biomassa procedent dels ecosistemes aquàtics del 90%; del 40% per la forestal, i del 60% per la resta de la terrestre.

A continuació exposam de manera sintètica els resultats de les estimacions realitzades per Vitousek et al. (1986) i els 3 mètodes que varen aplicar. Per Vitousek et al. (1986), així com pels fisiòcrates, l'autèntica producció és aquella que prové de la biomassa i dels recursos renovables, i considera que una bona mesura de l'impacte de l'home sobre la Biosfera seria aquella que calculàs la porció de biomassa que la humanitat s'apropia. Els autors realitzaren una triple aproximació al seu objecte d'estudi:

a. **Càlcul a la baixa**<sup>113</sup>. En aquest cas es calcula la porció de la biomassa que els humans s'apropien directament, és a dir, per l'ús directe que serà per exemple el consum d'aliments, el consum de fusta i combustibles, i que generalment coincideix amb gran mesura amb allò que queda reflectit en els registres comptables empresarials i dels SCN (taula 59).

<sup>113</sup> Es parteix d'una població mundial de 5 mil milions d'habitants.

<b>Taula 59. Càlcul a la baixa AHPPN Global (Font: Vitousek et al. 1986:369).</b>	
	Pg (=10 <sup>9</sup> Tm) Matèria Seca
Terra cultivada (menjar)	0,8
Farratge animal (carn)	2,2
Productes forestals (construcció i fibra; llenya)	2,2
<i>SUBTOTAL TERRESTRE</i>	<i>5,2</i>
<b>AHPPN (%) terrestre</b>	<b>3,9%</b>
<i>Pesca. SUBTOTAL AQUÀTIC</i>	<i>2</i>
<b>AHPPN (%) aquàtic</b>	<b>2%</b>

b. **Càlcul intermedi.** Aquests càlculs, afegeixen als anteriors la PPN cooptada per part dels humans. Per PPN cooptada s'entén tota aquella PPN emprada pels ecosistemes dominats pels humans i per comunitats d'organismes diferents de les que els corresponen als ecosistemes naturals. Aquesta aproximació inclou l'apropiació de la matèria orgànica destruïda pels humans pels canvis de coberta i usos del sòl<sup>114</sup> (taula 60).

<b>Taula 60. Càlcul Intermedi AHPPN Global (Font: Vitousek et al. 1986:370).</b>	
	Pg (=10 <sup>9</sup> Tm) Matèria Seca
Terra Conreada	15
Pastures	
Conversió pastures	9,8
Consumit a praderies i pastures per part del bestiar.	0,8
Consum pastures per incendis	1
<i>SUBTOTAL PASTURES</i>	<i>11,6</i>
Bosc	
No emprat (eliminat durant les collites)	1,3
Clarejament del bosc i canvi de coberta	8,5
Plantacions forestals	1,6
Producció forestal	2,2
<i>SUBTOTAL FORESTAL</i>	<i>13,6</i>
Àrees ocupades per assentaments humans i infraestructures.	0,4
<i>SUBTOTAL TERRESTRE</i>	<i>40,6</i>
<b>PERCENTATGE DE LA COOPTACIÓ DE LA PPN TERRESTRE</b>	<b>30,7%</b>
Ecosistemes aquàtics	2
<b>PERCENTATGE DE LA COOPTACIÓ DE LA PPN AQUÀTICA</b>	<b>2,2%</b>

c. **Càlcul alt.** En aquest darrer càlcul s'afegeix a l'anterior la PPN potencial perduda com a conseqüència de les activitats humanes. En aquest darrer càlcul s'incorpora la pèrdua de capacitat productiva derivada dels canvis en la coberta del sòl<sup>115</sup>, essent per tant una apropiació indirecta de la PPN potencial. La pèrdua de PPN significa que per exemple, si urbanitzam un espai natural, en primera instància es perd la matèria orgànica allà acumulada, però a més es perd també la PPN potencial d'aquell espai. Mentre que als altres dos casos, a l'hora de calcular la ràtio entre AHPPN i la PPN es parteix de la PPN real, la darrera de les propostes parteix del càlcul de la PPN potencial, la qual és també més complicada de calcular.

<b>Taula 61. Càlcul Alt AHPPN Global (Font: Vitousek et al. 1986:371).</b>	
	Pg (=10 <sup>9</sup> Tm) Matèria Seca
Terra Conreada	15
Reducció de PPN a agricultura	9
<i>SUBTOTAL CONREUS (COOPTAT+PÈRDUES)</i>	<i>24</i>
Pastures	
Conversió pastures	9,8
Consumit a praderies i pastures per part del bestiar.	0,8

<sup>114</sup> En aquest cas s'inclou com a apropiació per exemple en cas de convertir un bosc en pastura, tota la crema de branques i herba.

<sup>115</sup> Contempla quatre categories diferents: substitució d'ecosistemes naturals per sistemes agrícoles, la conversió de boscos en pastures, desertificació i conversió d'ecosistemes naturals en sòl artificial (ciutats, infraestructures, etc.)

Consum pastures per incendis	1
<i>SUBTOTAL PASTURES</i>	<i>11,6</i>
Bosc	
No emprat (eliminat durant les collites)	1,3
Clarejament del bosc i canvi de coberta	8,5
Plantacions forestals	1,6
Producció forestal	2,2
Conversió de bosc en pastures	1,4
<i>SUBTOTAL FORESTAL (COOPTAT+PÈRDUES)</i>	<i>15</i>
Àrees ocupades per assentaments humans i infraestructures.	0,4
Pèrdues per àrees humanes	2,6
<i>SUBTOTAL ÀREES HUMANES (COOPTAT+PÈRDUES)</i>	<i>3</i>
Desertificació	4,5
<i>SUBTOTAL TERRESTRE</i>	<i>58,1</i>
<b>PERCENTATGE DE LA COOPTACIÓ I PÈRDUES DE LA PPN TERRESTRE (AHPPN terrestre)</b>	<b>38,8%</b>
Ecosistemes aquàtics	2
<b>PERCENTATGE DE LA COOPTACIÓ DE LA PPN AQUÀTICA (AHPPN aquàtica).</b>	<b>2,2%</b>

Els càlculs realitzats per Vitousek et al. (1986) estableixen que els humans, una sola espècie, s'apropiava aproximadament del 40% de la producció dels ecosistemes terrestres, la qual cosa implicava que l'escala de l'activitat humana esdevé excessiva, posant en risc el manteniment de la Biosfera, i evidentment a l'espècie humana al seu interior. Els autors conclouen que sí una sola espècie (la humana) junt amb els seus animals domesticats requereixen quasi la meitat de la base nutritiva disponible per a totes les espècies juntes, això condueix o pot conduir a l'extinció de les altres espècies. Smil (1991) estimava que els homes i els seus animals domèstics representen el 96% de la biomassa de tots els mamífers terrestres, competint amb la resta i conduint-los cap a la seva extinció.

Es pot dir que l'article de Vitousek et al. (1986), i el treball constant dels seus investigadors (Vitousek et al., 1997) va ser i ha estat un revulsiu per molts altres investigadors que han anat perfeccionant els càlculs i també s'han anat fent adaptacions a diferents escales i sèries temporals (Haberl, 1997; Haberl et al., 2004; Haberl et al., 2007; Kraussmann, 2001; Rojstaczer et al., 2000). Cal destacar el treball de Wrba et al. (2004) en el qual es demostra com es compleix una relació inversa entre l'AHPPN i la biodiversitat, és a dir que quan més apropiació de producció primària neta fa l'espècie humana, menys disponibilitat d'aquesta queda per la resta d'espècies provocant la seva disminució. En el cas de l'AHPPN marina, Pauly i Crhistensen (1995) establiren que els càlculs per la AHPPN de Vitousek sobre els recursos aquàtics resultava ser massa baix, essent segons els càlculs d'aquesta nova investigació del 8%, és a dir quatre vegades superior a l'establert per Vitousek. Per Pauly i Crhistensen (1995) aquesta xifra representa l'AHPPN màxima que es pot permetre.

Dolores Romano (2003) elabora una actualització moderada, la primera de les opcions de Vitousek (1986), amb dades del 1997 donant com a resultat que l'AHPPN ja es remunta al 14% de la PPN. Convé recordar que als càlculs de Vitousek et al. de mitjans dels 1980 aquest mateix càlcul es situava en torn al 5,9% . Llavors, si es consideressin la resta d'elements que contemplava la tercera de les opcions de Vitousek, ens trobaríem que l'escala de l'activitat humana s'ha anat expandint encara més d'ençà, malgrat les recomanacions que exposaven les seves conclusions. El treball de Romano (2003) a més de contemplar la desigual distribució de la PPN entre diferents espècies, amb el predomini de la humana, també calcula la desigual distribució de la AHPPN entre la mateixa espècie humana fruit de les regles del joc del comerç internacional, imposades per part de les metròpolis occidentals.

La AHPPN no fa esment a un determinat metabolisme socioeconòmic, sinó que fa referència únicament a un determinat territori. Aplicat el càlcul de la AHPPN a escala estatal, per exemple, s'avaluen els efectes de totes les activitats humanes que tenen lloc dins de les seves fronteres però pot ser que aquests no siguin duts a terme pels habitants d'aquells país i a la inversa, no comprèn les apropiacions fetes des d'un determinat país a d'altres territoris. Així, la AHPPN no distingeix entre els usos del sòl pel propi consum dels residents d'un país d'aquells altres usos que serveixen per cobrir les exportacions, així com tampoc contempla les

apropriacions d'altres usos del sòl a d'altres territoris. La qüestió que hi ha al darrera és: en un determinat territori, quanta energia es destina a l'ús humà en comparació a tota l'energia potencialment disponible? S'assumeix que la reducció de la disponibilitat d'energia pels processos ecològics afecta als ecosistemes. No està clar un llindar de sostenibilitat, emperò sembla evident que un 100% de AHPPN seria totalment destructiu ja que no deixaria recursos per la resta d'éssers vius. Munasinghe i Shearer (1995) exposen que si la gestió i ús del sòl produeix una tendència regressiva de la PPN actual, llavors aquesta serà una senyal d'alarma inequívoca de la degradació ambiental.

Haberl et al. (2004c) analitzen la AHPPN i la petjada ecològica com a dos indicadors sintètics que presenten certes semblances. Ambdues serveixen per avaluar l'impacte humà sobre la natura i també relacionen el metabolisme socioeconòmic amb els usos del sòl. Emperò les principals diferències entre ambdós són:

- La AHPPN identifica la intensitat amb que els humans empren un determinat territori, és a dir analitza els canvis del flux d'energia dels ecosistemes en una àrea determinada. No calcula la demanda agregada d'una societat sobre la Biosfera.
- Petjada ecològica calcula l'àrea bioproductiva total necessària per sostenir una societat concreta, estiguin allà on sigui del globus. Es comptabilitzen tres funcions dels ecosistemes emprats pels humans: proveïment de recursos, absorció de residus i espai ocupat per les infraestructures humanes.

<b>Taula 62. Comparació entre les principals característiques de la PE i la AHPPN</b> <b>(Font: Haberl et al. 2004c:281)</b>		
	<b>Petjada ecològica</b>	<b>AHPPN</b>
Qüestió investigada	Com de gran és l'àrea bioproductiva necessària per mantenir el metabolisme socioeconòmic d'una població, amb la tecnologia actual?	Quina és la proporció de la PPN original que resta als ecosistemes d'una determinada àrea, amb els patrons actuals de coberta del sòl i els patrons actuals d'ús del sòl?
Unitats	Hectàrees globals (són hectàrees de sòl bioproductiu i àrea marina, amb la productivitat mitjana global).	Julis, quilograms de matèria seca o quilograms de carbó.
Assumpció	Els humans depenen de la disponibilitat de sòl bioproductiu. El sobreús disminueix el capital natural ( <i>overshoot</i> ).	El percentatge de PPN apropiada per part dels humans és una mesura útil per analitzar el "domini humà" dels ecosistemes. Nivells alts de AHPPN representen un risc potencial per la biodiversitat.
Rellevància per la sostenibilitat	Una comptabilitat ecològica comprensiva per comparar la mida (escala) de l'economia humana amb la mida (escala) dels ecosistemes que l'allotgen. Permet detectar el sobreús. Permet comparar les extraccions de la natura de diferents països, regions, individus, etc, i cartografiar la distribució dels conflictes ecològics.	Avalua els usos del sòl en territori nacional. Identifica la intensitat d'ús dels ecosistemes terrestres d'un país. Els anàlisis actuals no identifiquen un clar "llindar de sostenibilitat". Una gran reducció en productivitat indica una gestió del sòl ineficient.

En definitiva, la AHPPN analitza la intensitat (i eficiència) en que les societats empren els seus territoris en termes biofísics, emperò no ens dirà si una societat és o no sostenible, però és evidentment quan major sigui la AHPPN més insostenible és una societat. Haberl et al. (2004c) conclouen que la dimensió comunicativa d'aquesta mesura és molt menor que la de la petjada ecològica, emperò que proveeix elements útils i necessaris per ser incorporats en la formulació de polítiques. Podríem afegir, que el càlcul de la AHPPN –que requereix una bona informació sobre la PPN– aporta una informació d'extrema importància i que hauria de ser una de les mesures biofísiques bàsiques per analitzar les interrelacions entre les activitats humanes i els ecosistemes que les sustenten. L'interès per part dels principals investigadors de la petjada ecològica per incloure més dimensions, com és la que es deriva del fet d'introduir els factors de

productivitat i equivalència (una mena d'estandardització global), pensam que li pot restar utilitat a aquella eina, i que en canvi els esforços per traduir les hectàrees en hectàrees globals podrien ser substituïts amb més bon criteri per l'elaboració dels càlculs de la AHPPN. Carpintero (2007) ha sintetitzat de manera clara l'evolució del concepte, metodologia i aplicacions de l'AHPPN en la que es destaquen les dues darreres aportacions sobre aquests càlculs a escala global com són els de Imhoff i Bounoua (2006) i la de Haberl et al. (2007)<sup>116</sup>.

## **5.6. UN BREU APUNT SOBRE ELS ANTECEDENTS DE LA COMPTABILITAT BIOFÍSICA DE L'ECONOMIA A L'ESTAT ESPANYOL<sup>117</sup>.**

Pensam que és de justícia fer esment, encara que sigui molt breument, els esforços d'investigadors i científics de l'Estat espanyol que han contribuït al debat rigorós sobre la qüestió de la insostenibilitat dels patrons de producció i consum dins del territori espanyol. Aquests autors han aportat criteris clarificadors per analitzar en termes biofísics l'economia i les diferents activitats econòmiques. Es pot posar de relleu el fet que certs autors espanyols, com José Manuel Naredo o Joan Martínez-Alier, es trobassin a l'avantguarda europea en el que és l'anàlisi rigorosa en termes biofísics de l'economia. Convé assenyalar que les importants aportacions fetes dins del camp de l'economia ecològica i la comptabilitat biofísica de l'economia no ha rebut gaire suport institucional, a diferència d'altres experiències a altres països.

En el camp dels estudis agraris, a partir de finals dels 1970 i principis dels 1980, s'han dedicat importants esforços per tal de fer un seguiment dels fluxos físics, especialment l'energia, realitzant-se estudis sobre la gran explotació agrària i presentant-se les primeres estimacions dels balanços energètics de l'agricultura per Extremadura (Campos i Naredo, 1978), Andalusia Oriental (Campos i Naredo, 1980), la comparació entre minifundi i latifundi (Campos, 1981; Campos, 1984; López Linaje, 1985) i l'anàlisi de l'agricultura espanyola en el seu conjunt (Naredo i Campos, 1980; Puntí, 1982). Aquests estudis han contribuït a posar en entredit els guanys en productivitat derivats de la progressiva "modernització" de l'agricultura espanyola. Des dels discursos dominants es sostenien una sèrie de mites en torn a la qüestió agrària espanyola, que per altra banda han estat comuns a nivell mundial: en primer lloc, la identificació entre l'agricultura tradicional amb una agricultura no capitalista; en segon lloc, la consideració de l'augment de la productivitat vinculat a l'agricultura industrial; etc. Tot això fou desenvolupat de manera magistral en el treball de J.M. Naredo de principis dels 1970 sobre, i ampliat posteriorment, sobre l'evolució de l'agricultura a Espanya (Naredo, 2004) i també ha estat objecte d'investigació dels historiadors agraris que han adoptat una mirada ecointegradora a partir de la qual analitzar el procés "modernitzador" de l'agricultura espanyola (Pujol et al., 2001). L'evolució de l'agricultura espanyola des del vessant dels balanços energètics ha estat actualitzada per part de Carpintero i Naredo (2006) i Simón-Fernández (1999) va estimar la petjada ecològica de l'agricultura espanyola en el seu conjunt.

Als estudis agraris des d'una òptica ecològica o ecointegradora, es va afegir l'interès per estudiar els fluxos físics associats als sistemes urbano-territorials i industrials, tot essent el treball pioner en aquesta línia el coordinat per Mario Gaviria, José Manuel Naredo i Juan Serna (1978), *Extremadura saqueada*, en el que s'aplicava l'enfocament ecointegrador per l'anàlisi de l'economia de la regió i es plantejava, el que podria ser descrit com una de les primeres aportacions de l'intercanvi ecològicament desigual segons el qual les relacions de poder entre els centres burocràtico-industrials -tal com els definien els autors- que es sustenten en l'espoli de regions perifèriques riques en recursos i unes perifèries vinculades (i dependents) de manera tortuosa als centres burocràtico-industrials des d'on es dicten les regles del joc que en el cas d'Extremadura confluïa en un nodrit nombre de projectes adreçats a satisfer les exigències del centre. Aquests projectes, anaven des de les obres hidràuliques amb el Plan Badajoz (*Plan de obras hidráulicas, colonización, industrialización y electrificación de la provincia de Badajoz*, 1952) a les centrals nuclears (Central Nuclear de Valdecaballeros). Parés et al. (1985) procediren a analitzar els fluxos físics, de materials, aigua, energia i residus per la ciutat de Barcelona. Aquest estudi fou revisat a finals dels 1990 per H. Barracó et al. (1999). Naredo i

<sup>116</sup> Elmar Schwarzmüller (2009) ha realitzat l'estudi de la AHPPN a l'Estat espanyol que ha passat del 67% de la PPN (181,5 milions Tm de Matèria Seca) el 2003 al 61% el 2003 (170,2 milions Tm de Matèria Seca).

<sup>117</sup> En aquest apartat no s'inclouran cap de les experiències de les Balears ja que formaran part del capítol específic dedicat a les Illes Balears.

Frías (1988) realitzaren un estudi semblant al de Barcelona per la Comunitat de Madrid, amb algunes diferències des del punt de vista metodològic, incorporant a més de la balança de materials, la contrapartida dels comptes monetaris i d'informació, resultant ser el primer estudi integrat dels fluxos físics i monetaris a escala regional. Aquest estudi ha estat actualitzat pels mateixos autors al 2003 (Naredo i Frías, 2003).

Els primers estudis seriosos sobre els requeriments de materials i energia, i de les relacions entre economia i natura, de finals dels anys 1970 i dels 1980 desvetllaren el fet que l'aparell estadístic a l'ús presentava serioses mancances, entre les quals la més important era la pràctica absència de referències a la dimensió ecològica. Per això, es va formar a l'any 1985 la Comissió Interministerial de Comptes Nacionals del Patrimoni Natural (CICNPN) (Real Decreto 271/85) que comptava en el seu secretariat amb J.M. Naredo i J. Frías. La CICNPN es va dividir en sis grups (Roques i Minerals, Recursos Marítics, Territori, Residus, Flora i Fauna) i es proposava elaborar un sistema en base a tres comptes fonamentals: inventari dels recursos (estoc), comptes de fluxos de recursos dels diferents sistemes utilitzadors i de fluxos i inventari dels residus). L'Informe Final de la CICNPN es va presentar al 1987 que establia les actuacions a dur a terme i que havien de ser considerades per part del que havia encomanat la feina que era el Govern Central. Les propostes no varen ser tengudes en compte tal com escriviren Naredo i Frías (1987) i tal com exposa Carpintero (2003), encara és l'hora per a què aquelles propostes prenguin cos.

Els anys 1980 foren molt prolífics en quant a l'estudi del metabolisme energètic agrícola, metabolisme territorial i elaboració teòrico-metodològica d'un sistema de comptabilitat del patrimoni natural. En totes aquestes propostes es troba la figura de J.M. Naredo que, a més, a l'any 1987 publicava el seu conegut llibre *La economía en evolución*. Front a la notable producció científica dins d'aquest camp entre finals dels 1970 i els 1980, la dècada dels 1990 – la del boom del "desenvolupament sostenible"– fou més aviat pobra en aquesta matèria a l'Estat espanyol. Curiosament, a l'Estat espanyol es dona la situació contrària que a la resta del món, en que la dècada dels 1980 fou una de les menys prolífiques en aquest camp d'investigació, tal com exposa M. Fischer-Kowalski (1998a) i que seria interessant esbrinar el perquè d'aquest desacoblament, que potser tendria molt a veure amb l'escàs suport que rebrà la investigació de les relacions entre l'economia i la naturalesa, al menys des d'aquesta perspectiva, a l'Estat espanyol a partir de finals dels anys 1980 i ja durant tota la dècada dels 1990 (fins a l'actualitat). Un escàs suport que arribà, segurament, després de veure el potencial crític que aquests estudis aportaven en qüestionar els dogmes imperants i la mitologia del creixement instaurada en una Espanya on l'economia adquiria uns contorns cada cop més especulatiu (la cultura de la pilotada) i exigents en recursos naturals.

A la dècada dels 1990, les preocupacions i treballs iniciats van tenir una desigual continuïtat, destacant especialment la posta en marxa del "Programa Economía y Naturaleza" de la Fundació Argentaria i dirigit per J.M. Naredo, al paraigües del qual es desenvoluparen interessants aportacions. Entre les aportacions a destacar, estan aquelles que completaven les anàlisis del metabolisme agrícola incidint en l'ús de l'aigua en els sistemes agraris (Garrabou i Naredo, 1999) o l'ús de fertilitzants en els sistemes agraris (Garrabou i Naredo, 1996). En quant al metabolisme urbano-industrial cal destacar la novadora aportació de l'obra dirigida per J.M. Naredo i A. Valero (1999) que es trobava en la mateixa línia que les aportacions del Wuppertal Institut i el IFF vienès. Naredo i Valero (1999) elaboren una primera estimació dels RTM (requeriments totals de materials) de l'economia mundial. Cal destacar el fet que, a l'article de Behrens et al. (2007) publicat a la revista *Ecological Economics*, els autors exposen que la primera estimació a escala global dels RTM és la de Schandl i Eisenmenger (2006) que apareixia a la revista *Journal of Industrial Ecology*. Això, posa de manifest l'escàs coneixement de les novadores aportacions que des de la perifèria no anglosaxona es fan en matèria científica com és l'aportació realitzada a l'obra dirigida per J.M. Naredo i A. Valero (1999) sobre els RTM planetaris i una primera aplicació del cost exergètic de reposició del capital mineral de la Terra. A més, els resultats d'aquell treball foren presentats a la sessió plenària del Congrés mundial de la ISEE (Internacional Society of Ecological Economics) celebrada a Santiago de Xile al novembre de 1998. Els resultats d'aquella investigació foren publicats en anglès a l'any 2001 (Naredo, 2001), a més d'haver-se presentat a davant de la comunitat científica i acadèmica, amb la qual cosa resulta estrany que la comunitat acadèmica internacional (que escriu i llegeix en anglès) no s'hagi fet ressò del treball d'un dels economistes ecològics més importants.



A principis dels 1990, es desenvolupen els primers comptes de l'aigua per l'Estat espanyol (Naredo i Gascó, 1992), uns comptes que no tendran tampoc continuïtat que en part se pot explicar pel potencial "subversiu" d'aquests comptes tal com es posà de manifest en la lluita contra el PHN (Pla Hidrològic Nacional) que era un pla pel desplegament de les megainfraestructures sense recolzament tècnic-científic i front al que la societat civil reaccionà en contra, amb les dades amb la mà que li oferien els científics independents reunits en la plataforma de la "Fundación Nueva Cultura del Agua"<sup>118</sup> (Arrojo, 2001). Les propostes per una nova política hídrica de la FNCA es troben a la publicació d'Estevan i Naredo (2004). Una aportació destacable fou la realitzada per Antonio Estevan i Alfonso Sanz (1996) sobre els costos ecològics del transport a l'Estat espanyol en uns moments en que Europa entrava a Espanya i amb ella l'enorme allau de subvencions públiques a les megainfraestructures de transport motoritzat amb el desplegament i consolidació de la "Triple A" (Automòbil, AVE i Avió). A nivell territorial es pot subratllar el treball transdisciplinar sobre el País Valencià, dirigit per Ricardo Almenar, Emèrit Bono i Ernest Garcia, que analitza des de la pluralitat de dimensions el model de desenvolupament valencià. En aquest treball s'elabora la primera taula input-output ambiental de l'estat espanyol (Almenar et al, 2000).

Cal destacar a més de les actualitzacions de treballs anteriors sobre el metabolisme urbano-industrial ja esmentats, l'elaboració de diferents estudis dels que podríem anomenar com els deixebles, o fills intel·lectuals, de J.M. Naredo i de J. Martínez-Alier. Entre les diferents investigacions cal destacar les aportacions de: Xosé Doldán (1999, 2003) que en el marc de la seva tesi fa un seguiment detallat dels fluxos d'aigua, energia i materials dels 89 sectors de l'enquesta industrial a Galícia; Óscar Carpintero (2005) qui ha aplicat la metodologia de la petjada ecològica i del metabolisme socioeconòmic pel període 1955-2005 a l'economia espanyola; el càlcul del metabolisme social i turístic de Lanzarote de Marcelo Hercowitz (2003); l'estudi del metabolisme energètic de l'economia espanyola durant el període 1960-1996 per part de Jesús Ramos Martín (2001); etc.

S'han realitzat diversos estudis rellevants sobre l'anàlisi i aplicació d'indicadors de sostenibilitat forta a diferents comunitats autònomes o d'altres unitats territorials de menor entitat. En aquesta línia cal destacar en primer lloc l'esforç dut a terme per part del *Fòrum Cívica Barcelona Sostenible* on es presentava un ample ventall d'indicadors al juliol de 1998 i que seria la base del treball posterior del "sistema municipal d'indicadors de sostenibilitat" dut a terme per la xarxa de ciutats i pobles cap a la sostenibilitat dirigit per Vicenç Sureda (2000)<sup>119</sup>; a l'àmbit de les Illes Balears cal destacar la creació de l'Observatori Socioambiental de Menorca (OBSAM) dirigit per l'economista Sergi Marí que va elaborant una interessant informació socioambiental, anant més enllà dels reduccionismes monetaris. A l'Estat espanyol no ha estat fins al 2004, quasi 20 anys després de la constitució de la CICNPN, en que s'ha posat en marxa l'OSE (Observatorio de la Sostenibilidad en España).



A l'àmbit de les Illes Balears es llançava a l'any 2000 el projecte sobre els "Indicadors de sostenibilitat del turisme a les Balears" al si del CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears) depenent de la Conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears. Aquell estudi perseguia elaborar un sistema de comptabilitat socioambiental de l'arxipèlag. Els primers resultats d'aquell estudi es presentaren a la publicació *El Tercer Boom* (Blàzquez et al., 2002). Aquell projecte fou dissolt amb el canvi de color polític a les institucions autonòmiques i, des de llavors, dita comptabilitat és absent a les Illes. En motiu de la presentació de la publicació *La mesura de la sostenibilitat* (Andreu et al., 2003), l'executiu

<sup>118</sup> FNCA: [www.unizar.es/fnca/index3.php?id=1&pag=11](http://www.unizar.es/fnca/index3.php?id=1&pag=11) (setembre 2008).

<sup>119</sup>Sistema d'indicadors de sostenibilitat de la Xarxa de ciutats i pobles cap a la sostenibilitat de la Diputació de Barcelona ([www.diba.es/Xarxasost/indi/home.asp](http://www.diba.es/Xarxasost/indi/home.asp), setembre 2008); El 1998 es va constituir el COncell Assessor pel Desenvolupament Sostenible de Catalunya que elabora interessant material per a la gestió i planificació de l'economia i dels recursos naturals a Catalunya ([www.gencat.cat/cads/benvinguda.htm](http://www.gencat.cat/cads/benvinguda.htm), setembre 2008).

baleàr (Partit Popular) va decidir aturar la seva distribució ja que en aportar informació socioambiental no gaire triomfalista, va decidir que aquelles coses havien de quedar fora de l'abast del públic. La premsa local es feu ressó del segrestament de la informació socioambiental per part de l'executiu conservador en el titular "El govern frena un estudio pesimista sobre el turismo" (Artigues, 4/10/2003) i en la vinyeta de Barceló del Diario de Mallorca (4/10/2003).

A finals dels anys 1990 es van començar a aplicar la petjada ecològica a diferents escales, contribuint així al debat sobre la comptabilitat biofísica de l'economia. Entre les aportacions més destacables tenim la d'Anna Prat i Fernando Relea (1998) amb l'aplicació de la petjada ecològica per Barcelona. Aquesta ha estat actualitzada recentment per X. Mayor et al. (2005) pel conjunt de Catalunya. Posteriorment a la de Barcelona, s'ha dut a terme exercicis semblants, alguns d'ells finançats i promoguts per administracions autonòmiques, com són els casos de la Comunitat Foral de Navarra (Pon, 2000) o Calvo i Sancho (2001) que realitzaren per la "Consejería de Obras Públicas y Transportes" de la "Junta de Andalucía" una aproximació de la petjada ecològica d'Andalusia i la província de Sevilla; les altres aplicacions a comunitats autonòmiques –no promogudes per l'administració pública- són les de Murray (2000) a les Illes Balears i el turisme de masses i la de Martín Palmero (2004) per Galícia; Simón Fernández (1999) va aplicar la petjada ecològica per analitzar l'impacte d'un subsistema productiu en el de l'agricultura espanyola i aquesta fou elaborada posteriorment per Carpintero (2006); i finalment cal destacar l'anàlisi de l'economia espanyola per la segona meitat del segle XX feta per Óscar Carpintero (2005). L'any 2007 es va publicar l'anàlisi preliminar del projecte impulsat pel Ministeri de Medi Ambient sobre la petjada ecològica espanyola, dirigit per David Pon i Manuel Calvo (2007). Entre les publicacions preocupades per la dimensió territorial convé assenyalar les publicacions de l'OSE (2006b) en la que es presenten els resultats del CORINE Land Cover (1990-2000), la d'Antoni Pons Esteva (2003) sobre l'evolució de les cobertes del sòl de les Balears (1956-2000) i el recent treball dirigit per J.M. Naredo i R. García-Zaldívar (2008) sobre l'ocupació del sòl pels usos urbano-industrials a la Comunitat de Madrid (1956-2005).

En els darrers anys, s'han realitzat diferents aplicacions de l'anàlisi del flux de materials i energia, dins de l'òrbita del metabolisme socioeconòmic, dels que cal destacar a part dels ja esmentats (Carpintero, 2002; Carpintero, 2005; Naredo i Valero, 1999), el treball d'Iñaki Arto (2002) que feu pel Govern del País Basc sobre els requeriments totals de materials i que actualitzà posteriorment (Arto, 2003) i també el realitzat per Sendra et al. (2006) per l'economia catalana. Cal apuntar el fet que a l'any 2003 la revista *Economia Industrial* en els seus números 351 i 352 es va centrar l'atenció en el tema de l'ecologia industrial i la sostenibilitat, on apareixen els estudis recents i més importants que s'han desenvolupat a l'Estat espanyol. A més, els historiadors agraris han donat un nou impuls a l'estudi del metabolisme agrari i els seus requeriments territorials, destacant les aportacions fetes per Xavier Cussó, Ramon Garrabou, Josep Ramon Olarieta, Enric Tello (Cussó et al., 2006), entre d'altres. La revista *Historia Agraria* en el seu número 40 de 2006 dedicà un monogràfic a l'estudi de l'evolució agrària des del metabolisme socioeconòmic i els seus requeriments territorials i el número 25 de la revista *Areas* (2006) es dedicà monogràficament a estudiar la transformació del territori abans i després de 1950.

En definitiva, es pot dir que l'evolució al llarg dels darrers 40 anys de l'estudi de la dimensió biofísica a l'Estat espanyol ha estat d'una gran qualitat, i quasi sempre vinculada a la figura del reconegut economista ecològic José Manuel Naredo. Moltes de les propostes en les que Naredo ha participat han estat pioneres a nivell internacional, tot i que, per regla general, han estat deixades de banda per part de les principals institucions que, en canvi, han vetllat pel manteniment de l'*status quo*. Malgrat l'escàs recolzament que aquests estudis i investigacions han rebut, el nombre d'investigadors que s'hi dediquen ha augmentat amb el temps, i moltes de les seves propostes han estat recollides per múltiples agents socials que van des de les organitzacions empresarials (p.ex. Exceltur en un informe comparatiu entre turisme residencial i hotelier - Deloitte-Exceltur, 2005), passant per les administracions públiques, fins als moviments socials. Aquests darrers són els que han recollit en major mesura les propostes de l'anàlisi biofísic de l'economia, ja que aquesta ha constituït una eina essencial per a l'oposició al model social uniformitzador descrit a través de lesseudomesures monetàries.

## 5.7. BIBLIOGRAFIA.

- Abramovitz, J.N. (1998) "El sosteniment dels boscs del món" a Brown, L.R. et al. *L'estat del món 1998*. Worldwatch Institute, Barcelona.
- Adams, H. (1918) *The education of Henry Adams: an autobiography*. The Riverside Press, Cambridge (citat a Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991).
- Adger, N. (1993) *Sustainable national income and natural resource degradation in Zimbabwe*. Belhaven Press, Londres.
- Adriaanse, A.; Bringezu, S.; Hammond, A.; Moriguchi, Y.; Rodenburg, E.; Rogich, D. i Schütz, H. (1997) *Resource flows: the material basis of industrial economies*. World Resources Institute, Washington.
- Ahmad, Y.; El Serafy, S. i Luntz, E. (eds) *Environmental accounting for sustainable development*. World Bank, Washington D.C.
- Allan, J.A. (1998) "Virtual water: a strategic resource. Global solutions to regional deficits" a *Groundwater* vol. 36 núm.4, p.545-546.
- Allenby, B.R. i Richards, D.J. (1994) *The greening of industrial ecosystems*. National Academy Press, Washington D.C.
- Almenar, R.; Bono, E. i Garcia, E. (dirs) (2000) *La sostenibilidad del desarrollo*. Fundació Bancaixa, València.
- Altwater, E. i Mahnkopf, B. (2002) *Los límites de la globalización*. Siglo XXI, Mèxic.
- Álvarez Blanco, R. (1995) "La contabilidad nacional como norma jurídica" a *Papeles de economía española* núm.62, p.86-93.
- Amann, C.; Bruckner, W.; Fischer-Kowalski, M. i Grünbühel, C. (2002) "Material flow accounting in Amazonia. A tool for sustainable development" a *Working Paper* núm.63, IFF Social Ecology, Viena.
- Anderson, V. (1991) *Alternative economic instruments*. Routledge, Londres.
- Andersson, J.O. i Lindroth, M. (2001) "Ecologically unsustainable trade" a *Ecological Economics* vol.37 núm.1, p.113-122.
- Andersson, T.; Folke, C. i Nystroem, S. (1995) *Trading with the environment: ecology, economics, institutions and policy*. Earthscan, Londres.
- Andreu, N.; Blàzquez, M.; López, S.; Mas, Ll.; Mateu, J.; Morell, F.; Murray, I. i Truyols, G. (2003) *La mesura de la sostenibilitat*. Ed. CITTIB, Palma.
- Angel, S.; Sheppard, S. i Civco, D. (2005) *The dynamics of global urban expansion*. The Word Bank, Transport and Urban Developemnt Department (a [http://siteresources.worldbank.org/INTURBANDEVELOPMENT/Resources/dynamics\\_urban\\_expansion.pdf](http://siteresources.worldbank.org/INTURBANDEVELOPMENT/Resources/dynamics_urban_expansion.pdf), agost 2008).
- Arkipoff, O. (1986) "Sobre algunos paradigmas de la ciencia económica" a *Inofrmación Comercial Espanyola*, núm.634, p.9-19.
- Arrojo, P. (coord.) (2001) *El Plan Hidrológico Nacional a debate*. Bakeaz, Bilbao.
- Artigues, A. (4/10/2003) "El govern frena un estudio pesimista sobre el turismo" a *Diario de Mallorca* 4/10/2003 p.2-3.
- Arto, I. (2002) *Necesidad total de materiales de la Comunidad Autónoma del País Vasco*. Departamento de Ordenación del Territorio y Medio Ambiente, IHOBE, Gobierno Vasco, Bilbao.
- Arto, I. (2003) "Requerimientos totales de materiales en el País Vasco" a *Economía Industrial* núm.351, p.115-128.
- Ausubel, J.H. i Sladovich, H.E. (eds) (1989) *Technology and environment*. National Academy Press, Washington D.C.
- Ayres, E. (1956) "The age of fossil fuels" a Thomas W.L. Jr. (ed) *Man's role in changing the face of the Earth*. Chicago University Press, Chicago, p.367-381.
- Ayres, R.U (2000) "Commentary on the utility of the ecological footprint concept" a *Ecological Economics* vol.32 núm.3, p.347-349.
- Ayres, R. i Kneese, A. (1969) "Production, consumption and externalities" a *American Economic Review* vol.59 núm.3, p. 282-297.
- Ayres, R.U. i Simonis, U.E. (eds) (1994) *Industrial metabolism. Restructuring for sustainable development*. United Nations University Press, Nova York.
- Ayres, R.U. i Ayres, L.W. (eds) (2002) *A Handbook of industrial ecology*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Azar, C.; Holmberg, J. i Lindgren, K. (1996) "Socio-ecological indicators for sustainability" a *Ecological Economics* vol.18 núm.2, P.89-112.
- Azqueta, D.; Delacámara, G.; Santamaría, M. i Tirado, S. (2004) *Contabilidad nacional y medio ambiente*. FUNCAS, Madrid.
- Barbier, E.B.; Burgess, J. i Folke, C. (1994) *Paradise lost?* Earthscan, Londres.
- Barnett, H. i Morse, C. (1963) *Scarcity and growth*. John Hopkins University Press, Baltimore.
- Barracó, H.; Parés, M.; Prat, A. i Terradas, J. (1999) *Barcelona 1985-1999. Ecologia d'una ciutat*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona.

- Barrett, J. i Scott, A. (2001) "The ecological footprint: a metric for corporate sustainability" a *Corporate Environmental Strategy* vol.8 núm.4, p.316-325.
- Barrett, J. i Scott, A. (2003) "The application of the ecological footprint: a case of passenger transport in Mersyde" a *Local Environment* vol.8 núm.2, p.167-183.
- Bartholome, E. i Belward, A. (2005) "GLC2000: a new approach to global land cover mapping from Earth observation data" a *International Journal of Remote Sensing* vol.26 núm.9, p.1959-1977.
- Beck, U. (2002) *La sociedad del riesgo global*. Ed. Siglo XXI, Madrid.
- Beck, W.S.; Liem, K.F. i Simpson, G.G. (1991) *Life: an introduction to biology*. Harper Collins, Londres (3a edició).
- Behrens, A.; Giljum, S.; Kovanda, J. i Niza, S. (2007) "The material basis of the global economy. World-wide patterns in natural resource extraction and their implications for sustainable resource use policies" a *Ecological Economics* vol.64 núm.2, p.444-453.
- Bicknell, K.B.; Ball, R.J.; Cullen, R. i Bigsby, H.R. (1998) "New methodology for the ecological footprint with an application to the New Zealand economy" a *Ecological Economics* vol.27 núm.2, p.149-160.
- Bishop, R.C. (1978) "Endangered species and uncertainty: the economics of a Safe Minimum Standard" a *American Journal of Agricultural Economics* vol.60 núm.1, p.10-18.
- Borgström, G. (1967) *The Hungry Planet*. Macmillan, Nova York.
- Bosch, P. (2002) "The European Environment Agency focuses on EU-policy in its approach to sustainable development indicators" a *Statistical Journal of the United Nations*, ECE núm.19, p.5-18.
- Boulding, K.E. (1966) "The economics of the coming spaceship earth" a Jarret, H. (ed) *Environmental quality in a growing economy*. Johns Hopkins Press, Baltimore.
- Boussingault, J.R. (1845) *Rural economy in its relations with Chemistry, Physics and Meteorology; or an application of the principles of Chemistry and Physiology to the details of practical farming*. Bailliére, Londres (citada a Martínez-Alier i Schlupmann, 1991).
- Boyden, S.; Millar, S.; Newcombe, K. i O'Neill, B. (1981) *The ecology of a city and its people- the case of Hong Kong*. Australian National University Press, Canberra.
- Bringezu, S. (2002) "Industrial ecology: analyses for a sustainable resource and materials management in Germany and Europe" a Ayres, R.U. i Ayres, L.W. (ed) (2002) *A Handbook of industrial ecology*. Edward Elgar, Cheltenham, p.288-300.
- Bringezu, S.; Fischer-Kowalski, M.; Kleijn, R. i Palm, V. (eds.) (1998) *The ConAccount Agenda: The concerted action on Material Flow Analysis and its Research and Development Agenda*. Wuppertal Special núm.8, Wuppertal Institute.
- Bringezu, S. i Schütz, H. (2001a) "Materials use indicators for the European Union, 1980-1997. Economy-wide material flow accounts and balances and derived indicators of resource use" a *Working Paper 2/2001/B2*, Luxemburg.
- Bringezu, S. i Schütz, H. (2001b) *Total material requirement of the European Union. Technical Report núm.55*. European Environmental Agency, Copenhagen.
- Bringezu, S. i Schütz, H. (2001c) *Total Material Requirement of the European Union. Technical Part. Technical Report núm.56*. European Environmental Agency, Copenhagen.
- Bringezu, S. i Schütz, H. (2001d) *Total material resource flows of the United Kingdom*. Final Report. EPG 1/8/62. Wuppertal Institute, Wuppertal.
- Brown, L.R. (1999) "Alimentar a 9000 milions de persones" a Brown, L.R. et al. *L'estat del món 1999*. Worldwatch Institute/Centre UNESCO Catalunya, Barcelona.
- Brown, W.M.III. et al. (comps) (2000) *Materials and energy flows in the Earth Science Century*. US Geological Survey Circular 1194 (<http://greenwood.cr.usgs.gov/pub/circulars/c1194>, gener de 2004).
- Brunhes, J. (1964) *Geografía Humana*. Ed. Juventud, Barcelona (3a edició).
- Buitenkamp, M. i Brakel, M. (1992) *Action Plan Netherlands*. Friends of the Earth, Amsterdam.
- Bunker, S. (1994) "The political economy of raw materials extraction and trade" a Socolow, R. et al. (ed) *Industrial ecology and global change*. Cambridge University Press, Cambridge, p. 437-450.
- Bunker, S. (1996) "Materias primas y la economía global: olvidos y distorsiones de la ecología industrial" a *Ecología Política* núm.12, p.81-89.
- Bunting, S.W. (2001) "Appropriation of environmental goods and services by aquaculture: a reassessment employing the ecological footprint methodology" and implications for horizontal integration" a *Aquaculture Research* vol.32 núm.7, p.605-609.
- Buschmann, A.H.; Troell, M.; Kautsky, N. i Kautsky, L. (1996) "Integrated tank cultivation of salmonids and *Gracilaria chilensis* (Gracilariales, Rhodophyta)" a *Hydrobiologia*, núm.326/327, p.75-82.
- Buxade, C. (coord) (1995) *Zootecnia. Tomo II. Alimentos y racionamiento*. Mundiprensa, Madrid.
- Callejas, A. i Wackernagel, M. (1998) "La huella ecológica del uso-consumo de agua en el municipio de Xalapa, Veracruz" a Ávila García, P. (ed.) *Agua, Medio Ambiente y Desarrollo en México*. Memoria del XX Coloquio Antropología e Historia Regionales, El Colegio de Michoacán, Michoacán, p.287-308.

- Calvo, M. i Sancho, F. (2001) *Estimación de la huella ecológica en Andalucía y aplicación a la aglomeración urbana de Sevilla*. Conserjería de Obras Públicas y Transporte, Sevilla.
- Campos, P. (1981) "Producción y uso de energía en las explotaciones familiares del occidente asturiano (1950-1980)" a Sumpsi, J.M. (ed) *La política agraria ante la crisis energética*. UIMP, Madrid, p.241-277.
- Campos, P. (1984) *Economía y energía en la dehesa extremeña*. MAPA, Madrid.
- Campos, P. i Naredo, J.M. (1978) "La conversión de la energía, el agua y la fertilidad del suelo extremeño en pproductos agrarios para cubrir el déficit de los centros burocrático-industriales" a Gaviria, M. et al. *Extremadura saqueada*. Cuadernos del Ruedo Ibérico, p.63-72.
- Campos, P. i Naredo, J.M. (1980) "La energía en los sistemas agrarios" a *Agricultura y Sociedad* 15, p.17-113.
- Campos, P. i Casado, J.M. (dirs) (2004) *Cuentas ambientales y actividad económica*. Consejo General de Economistas, Madrid.
- Cañellas, S.; Sendra, C.; González, A.C.; Sojo, A.; Puig, I. i Russi, D. (2004) "Material flow accounting of Spain" a *International Journal of Global Environmental Issues* vol.4, núm.4, p.229-241.
- Carballo, A. i Sebastián, C. (2008) "Applying physical input-output tables of energy to estimate the energy ecological footprint (EEF) of Galicia (NW Spain)" a *Energy Policy* vol.36 núm.3, p.1148-1163.
- Carnot, S. (1824) *Réflexions sur la puissance motrice du feu et sur les machines propres à développer cette puissance*. Robert Fox ed, Paris (citat a Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991).
- Carpintero, O. (1999) *Entre la economía y la naturaleza*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Carpintero, O. (2002) "La economía espanyola: el 'dragón europeo' en flujos de energía, materiales y huella ecológica, 1955-1995" a *Ecología Política* núm.23, p.85-125.
- Carpintero, O. (2003) "Los costes ambientales del sector servicios y la nueva economía: entre la desmaterialización y el 'efecto rebote'" a *Economía Industrial*, núm.352, p.59-76.
- Carpintero, O. (2005) *El metabolismo de la economía española. Recursos naturales y huella ecológica (1955-2000)*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Carpintero, O. (2006) "La huella ecológica de la agricultura y la alimentación en España, 1955-2000" a *Areas* núm. 25, p. 31-46.
- Carpintero, O. (2007) "La apropiación humana de producción primária neta (AHPPN) com aproximación al metabolismo económico" a *Ecosistemas. Revista científica y técnica de ecología y medio ambiente* núm.3, p.1-11.
- Carpintero, O. i Naredo, J.M. (2006) "Sobre la evolución de los balances energéticos de la agricultura española, 1950-2000" a *Historia Agraria* núm.40, p.531-554.
- Carrasco, F. (1999) *Fundamentos del sistema europeo de cuentas nacionales y regionales (SEC 1995)*. Piràmide, Madrid.
- Castañeda, B. (1997) *An Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW) for Chile*. University of Maryland, Institute for Ecological Economics.
- Catton, W. (1980) *Overshoot: the ecological basis of revolutionary change*. University of Illinois Press, Urbana i Chicago.
- Cendrero, A., Remondo, J. i Rivas, V. (2005) "Influencia humana en la evolución de los procesos superficiales: consecuencias ambientales" a Naredo, J.M. i Gutierrez, L. (eds) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra*. Universidad de Granada- Fundación César Manrique, Granada. p.261-306.
- Chambers, N.; Simmons, G. i Wackernagel, M. (2000) *Sharing nature's interest. Ecological footprints as an indicator of sustainability*. Earthscan, Londres.
- Chambers, N.; Heap, R.; Jenkin, N.; Lewis, K.; Simmons, G.; Tamai, B. i Vergoulas, G. (2002) *A resource flow and ecological footprint analysis of Greater London*. IWM-EB (Institution of Waste Management-Environmental Body), Best Foot Forward, Londres ([www.citylimitslondon.com/downloads/Complete%20report.pdf](http://www.citylimitslondon.com/downloads/Complete%20report.pdf), agost 2008).
- Chapagain, A.K. i Hoekstra, A.Y. (2004) "Water footprints of nations" a *Value of Water Research Report Series* núm.16, UNESCO-IHE, Delft, Països Baixos ([www.waterfootprint.org/Reports/Report16.pdf](http://www.waterfootprint.org/Reports/Report16.pdf), agost 2008).
- Chen, X. i Quiao, L. (2001) "A preliminary material input analysis of China" a *Population and Environment*, vol.23 núm.1, p.117-126.
- CIESIN (Center for International Earth Science Information Network) *2004 Global Rural-Urban Mapping Project (GRUMP)* (<http://sedac.ciesin.columbia.edu/gpw>, juliol 2009).
- Ciracy-Wantrupp, S.V. (1952) *Resource Conservation: economics and policies*. University of California, Berkeley i Los Angeles.
- Clark, C. (1980 [1957]) *Las condiciones del progreso económico*. Ariel, Barcelona.
- Clausius, R. (1885) *Über die energievorräthe der natur un ihre verwerthung zum nutzen der menschheit*. Verlag von Max Cohen and Sohn, Bonn (citat a Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991).
- Clements, F.E. (1916) *Plant succession: an analysis of the development of vegetation*. Carnegie institute Washington Publications.

- Cleveland, C. i Ruth, M. (1999) "Indicators of dematerialization and materials intensity of use" a *Journal of Industrial Ecology* vol.2 núm.3, p.15-50.
- Cobb, C.; Halstead, T. i Rowe, J. (1995) *The genuine progress indicator- summary of data and methodology*. Redefining Progress, San Francisco.
- Cohen, J.E. (1995) *How many people can the Earth support?* W.W. Norton, Nova York.
- Colectivo de Difusión de la Deuda Ecológica (2003) *Deuda ecológica ¿Quién debe a quién?* Icaria, Barcelona.
- Commoner, B. (1997) "The relation between industrial and ecological systems" a *Journal of cleaner production* vol.5 núm.1, p.125-129.
- Costanza, R. (2000) "The dynamics of the ecological footprint concept" a *Ecological Economics* vol.32 núm.3, p.341-345.
- Costanza, R. (ed.) (1991) *Ecological Economics: The science and management of sustainability*. Columbia Press, Nova York.
- Costanza, R.; Cumberland, J.H.; Daly, H.E.; Goodland, R. i Noorgard, R.B. (1997) *An introduction to ecological economics*. St. Lucie Press, Florida.
- Costanza, R.; d'Arge, R.; de Groot, R.; Farberk, S.; Grasso, M.; Hannon, B.; Limburg, K.; Naeem, S.; O'Neill, R.V.; Paruelo, J.; Raskin, R.G.; Suttonk, P. i van den Belt, M. (1997) "The value of World's Ecosystem Services and Natural Capital" a *Nature* vol.387, p.81-89.
- Cottrell, W.F. (1955) *Energy and society: the relation between energy, social change, and economic development*. McGraw-Hill, Nova York.
- Cussó, X.; Garrabou, R.; Olarieta, J.R. i Tello, E. (2006) "Balances energéticos y usos del suelo en la agricultura catalana: una comparación entre mediados del siglo XIX y finales del siglo XX" a *Historia Agraria* núm.40, p.471-500.
- Daly, H. E. (1992) "Allocation, distribution and scale: towards economics that is efficient, just and sustainable" a *Ecological Economics* vol.6 núm.3, p.185-193.
- Daly, H.E. (1968) "On economics as a Life Science" a *Journal of Political Economy*, maig.
- Daly, H.E. (1990) "Toward some operational principles of sustainable development" a *Ecological Economics* vol. 2 num.1, p. 1-6.
- Daly, H.E. (1991) "Elements of environmental macroeconomics" a Costanza, R. (ed) *Ecological Economics. The science and management of sustainability*. Columbia University Press, Nova York, p.32-47.
- Daly, H.E. i Cobb, J.B. (1994 [1989]) *For the common good. Redirecting the economy toward economy, the environment and a sustainable future*. Beacon Press, Boston.
- De Blas, C. (1983) *Producción extensiva de vacuno*. Mundiprensa, Madrid.
- De Blas, C.; González, G. i Argamentería, A. (1987) *Nutrición y alimentación animal*, Mundiprensa, Madrid.
- De Bryun, S. (1999) "La necesidad de cambiar de atractores. Etapas de desmaterializació y rematerializació com un desafío a la ecoeficiencia" a *Ecología Política* núm.18, p.55-59.
- De Bryun, S.M. i Opschoor, J.B. (1997) "Developments in the throughput-income relationship: theoretical and empirical observations" a *Ecological Economics* vol.20 núm.3, p.255-268.
- De Haan, M. i Keuning, S. (2001) "The NAMEA as validation instrument for environmental macroeconomics" a *Integrated Assessment* núm.2, p.79-87.
- De Marco, O.; Lagioia, G. i Pizzoli Mazzacane, E. (2001) "Material flows analysis of the Italian economy" a *Journal of Industrial Ecology*, 4 (2), p.55-70.
- Del Giorgio, P.A. i Duarte, C.M. (2002) "Respiration in the open ocean" a *Nature* 420, p.379-384
- Deloitte-Exceltur (2005) *Impactos sobre el entorno, la economía y el empleo de los distintos modelos de desarrollo turístico del litoral mediterráneo, español, Baleares y Canarias*. Exceltur, Madrid.
- Denison, E.W. (1962) *The sources of economic growth in the United States and the alternatives before us*. Committee for Economic Development, Nova York.
- DETR/ONS/WI (2001) *Total material resource flows of the United Kingdom*. Department of Environment, Transport and Regions of the UK, Office for Natural Statistics of the UL, Wuppertal Institute.
- Deutsch L.; Jansson, A.; Troell, M.; Ronnback, P.; Folke, C. i Kautsky, N. (2000) "The ecological footprint: communicating human dependence on nature's work" a *Ecological Economics* 32, p.351-355.
- Díaz Pineda, F. (coord) (2002) *La diversidad biológica en España*. Prentice Hall, Madrid.
- Doldán, X. (1999) *Problemas metodológicos referidos ao cómputo económico dos fluxos de materiais, enerxía e auga na industria. Unha aplicación da súa contabilización á industria manufacturera galega, 1992*. Tesis doctoral, Servicio de publicaciones da Universidade de Santiago de Compostela.
- Doldán, X. (2003) "Energía, materiales y agua en la industria manufacturera gallega" a *Economía Industrial* núm.352, p.25-45.
- Domínguez Martín, J. (1996) *Estudio y comparación de los procesos de compostaje y vermicompostaje*. Tesis doctoral, Universitat de Vigo. Inèdita.
- Douglas, J. i Lawson, N. (2002) "Material flows due to mining and urbanization" a Ayres, R.U. i Ayres, L.W. (ed) *Handbook of Industrial Ecology*. Edward Elgar, Cheltenham. p.351-364.
- Drenowski, J. i Scott, W. (1968) "The level of living index" a *Ekistics*, 25, p.226-275.

- Duarte, C.M. i Chiscano, C.L. (1999) "Seagrass biomass and production: a reassessment" a *Aquatic botany* vol.65 núm.1-4, p.159-174.
- EEA (2006) *Land accounts for Europe 1990–2000. Towards integrated land and ecosystem accounting*. EEA Report núm. 11/2006, Copenhagen.
- Ehrlich, P. (1968) *The Population Boom*. Ballantine Books, Nova York.
- Ehrlich, P. i Holdren, J. (1971) "Impact of population growth" a *Science* núm.171, p.1212-1217.
- Eisenmenger, N.; Ramos, J. i Schandl, H. (2007) "Análisis del metabolismo energético y de materiales de Brasil, Chile y Venezuela" a *Revista Iberoamericana de Economía Ecológica* vol.6, p.17-31.
- Ekins, P. (1997) "The Kuznets Curve for the environment and economic growth: examining the evidence" a *Environment and Planning A* vol.29 núm.5, p.805-830.
- El Serafy, S. (1989) "The proper calculation of income from depletable natural resources" a Ahmad, Y. et al. *Environmental Accounting for Sustainable Development*. World Bank, Washington D.C., p.10-18.
- El Serafy, S. (1991) "The environment as capital" a Costanza, R. (ed) *Ecological economics: the science and management of sustainability*. Columbia Press, Nova York, p.168-175.
- Environmental Agency Japan (1992) *Quality of the Environment in Japan 1992*. Environmental Agency Japan, Tokyo ([www.env.go.jp/en/wpaper/1992/index.html](http://www.env.go.jp/en/wpaper/1992/index.html), setembre 2005).
- Erb, K.H. (2004) "Actual land demand of Austria 1926–2000: a variation on Ecological Footprint assessments" a *Land Use Policy* vol.21 núm.3, p. 247-259.
- Erkman, S. (1997) "Industrial ecology: an historical view" a *Journal of cleaner production*, 5, p.1-10.
- Estevan, A. (2002) "Sistema urbano industrial. De Erandio a Doñana: tres décadas de política medioambiental en España" a Naredo, J.M. i Parra, F. (eds) *Situación diferencial de los recursos naturales españoles*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.191-227.
- Estevan, A. i Naredo, J.M. (2004) *Ideas y propuestas para una nueva política del agua en España*. Bakeaz, Bilbao.
- Estevan, A. i Sanz, A. (1996) *Hacia la reconversión ecológica del transporte en España*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- EUROSTAT (1997) *Material Flow Accounting Experience of Statistical Institutes in Europe*. EUROSTAT, Luxemburg.
- EUROSTAT (1999) *Towards environmental pressure indicators. Panorama of the European Union*. EUROSTAT, Luxemburg.
- EUROSTAT (2001) *Economy-wide material flow accounts and derived indicators. A methodological guide*. EUROSTAT, Luxemburg.
- EUROSTAT (2002a) *SERIEE. Environmental protection expenditure accounts. Compilation guide*. Office of Official Publication of the European Communities, Luxemburg.
- EUROSTAT (2002b) *Material use in the European Union 1980-2000: indicators and analysis*. EUROSTAT, Luxemburg.
- EUROSTAT (2009) *Economy Wide Material Flow Accounts: Compilation Guidelines for reporting to the 2009* ([http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/environmental\\_accounts/documents/Eurostat%20MFA%20compilation%20guide%20for%202009%20reporting.pdf](http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/environmental_accounts/documents/Eurostat%20MFA%20compilation%20guide%20for%202009%20reporting.pdf), maig 2010).
- Ewing B.; Reed, A.; Galli, A.; Kitzes, J. i Wackernagel, M. (2010) *Calculation Methodology for the National Footprint Accounts, 2010 Edition*. Global Footprint Network, Oakland ([www.footprintnetwork.org/images/uploads/National Footprint Accounts Method Paper 2010.pdf](http://www.footprintnetwork.org/images/uploads/National_Footprint_Accounts_Method_Paper_2010.pdf), maig 2011).
- Falconí, F. (1999) "Indicadores de sustentabilidad débil: un pálido reflejo de un realidad més robusta y compleja" a *Ecología Política*, núm.18, p.65-99.
- Falconí, F. (2002) *Economía y desarrollo sostenible ¿Matrimonio feliz o divorcio anunciado? El caso de Ecuador*. FLACSO, Ecuador.
- Falconí, F. (2003) "¿Qué tipo de humo arroja la industria sin chimeneas? Hacia la búsqueda de un indicador de sustentabilidad débil en Baleares" a Murray, I. (coord) *Estrategia per a la sostenibilitat de les Illes Balears*. Ed. Conselleria de Medi Ambient, Palma.
- FAO (1997) *The state of the world's fisheries and aquaculture 1996*. FAO, Roma.
- FAO i UNECE (2000) *Temperate and Boreal Forest Resource Assessment 2000*. FAO i UNECE, Roma.
- Femia, A. (2000) "A material flow account for Italy, 1988" a *Eurostat Working Paper núm.2/2000/B/8*. Eurostat, Luxemburg.
- Fernández-Durán, R. (2003) *Capitalismo (financiero) global y guerra permanente*. Ed. Virus, Madrid.
- Ferng, J.J. (2002) "Toward a scenario analysis framework for energy footprints" a *Ecological Economics* vol.40 núm.1, p.53-69.
- Fischer-Kowalski i Amann, C. (2001) "Beyond IPAT and Kuznet curves: globalization as a vital factor in analysing the environmental impact of socio-economic metabolism" a *Population & Environment* vol. 23 núm.1, p. 7-47.

- Fischer-Kowalski, M (1997) "Society's Metabolism, on the childhood and adolescence of a rising conceptual star" a Redclift, M. i Woodgate, G. (eds) *The International Handbook of Environmental Sociology*. Cheltenham, Northampton, Edward Elgar. p. 119-137.
- Fischer-Kowalski, M. (1998) "Society's metabolism. The intellectual history of material flow analysis, part I, 1860-1970" a *Journal of Industrial Ecology* vol. 2 núm.1, p.61-78.
- Fischer-Kowalski, M. (2000) "El metabolismo socioeconómico" a *Ecología Política* núm.19. p. 21-35.
- Fischer-Kowalski, M. (2003) "On the history of industrial metabolism" a Bourg, D. i Erkman, S. (ed) *Perspectives on Industrial Ecology*. Greenleaf publishing , p.35-45.
- Fischer-Kowalski, M. i Haberl, H. (1993) "Metabolism and colonization: modes of production and the physical exchange between societies and nature" a *INNOVATION - The European Journal of Social Science Research* vol.6 núm, 4, p.415-442.
- Fischer-Kowalski, M. i Haberl, H. (1997) "Tons, joules, and money: Modes of production and their sustainability problems" a *Society and Natural Resources* vol.10 núm.1, p.61-85.
- Fischer-Kowalski, M. i Haberl, H. (1998) "Sustainable development: socioeconomic metabolism and colonization of nature" a *International Social Science Journal* vol.50 núm.158, p.573-587.
- Fischer-Kowalski, M. i Haberl, H. (eds) (2007) *Socioecological transitions and global change. Trajectories of social metabolism and land use*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Fischer-Kowalski, M. i Hüttler, W. (1999) "Society's Metabolism. The intellectual history of material flow analysis. Part II, 1970-1998" a *Journal of Industrial Ecology* vol.2 núm.4, p.107-136
- Fisher, I. (1965 [1906]) *The nature of capital and income*. Reprinted of economic classics by A.M. Kelley Publisher.
- Folke, C. (1988) "Energy economy of salmon aquaculture in the Baltic Sea" a *Environmental Management* vol.12 núm.14, p.525-537
- Folke, C.; Jansson, A.; Larsson, J. i Costanza, R. (1997) "Ecosystem appropriation by cities" a *Ambio* vol.26 núm.1, p.167-172.
- Folke, C.; Kautsky, N.; Berg, H.; Jansson, A. i Troell, M. (1998) "The ecological footprint concept for sustainable seafood production: a review" a *Ecological Applications* vol.8 núm.1, p.563-571.
- Foster, J.B. (2004) *La ecología de Marx. Materialismo y naturaleza*. El Viejo Topo, Barcelona.
- Friedman, M. (1953) *Essays in positive economics*. Chicago University Press, Chicago.
- Friedrich, E. (1904) "Wesen und geographische verbreitung der Raubwirtschaft" a *Petermans Mitteilungen* 50, p.68-79 i p.92-95 (citat a Raumolin, 1984).
- Fuentes Quintana, E. (1951) "Estructura económica y renta nacional" a *Anales de Economía*, vol.11, núm.42, p.161-178.
- Gacia, E.; Duarte, C.M. i Middelburg, J.J. (2002) "Carbon and Nutrient Deposition in a Mediterranean Seagrass (*Posidonia oceanica*) Meadow" a *Limnology and Oceanography* vol.47 núm.1, p. 23-32.
- Gardner, G. i Sampat, P. (1999) "Hacia una economía de materiales sostenible" a Brown, L.R. et al. *La situación del mundo 1999*. Worldwatch Institute, Icaria-FUHEM, Barcelona.
- Garrabou, R. i Naredo, J.M. (eds) (1996) *La fertilización de los sistemas agrarios: una perspectiva histórica*. Fundación Argentaria/Visor Distribuciones, Madrid.
- Garrabou, R. i Naredo, J.M. (eds) (1999) *El agua en los sistemas agrarios: una perspectiva histórica*. Fundación Argentaria/Visor Distribuciones, Madrid.
- Gaviria, M.; Naredo, J.M. i Serna, J. (dirs.) (1978) *Extremadura saqueada: recursos naturales y autonomía regional*. Ruedo Ibérico, Barcelona.
- Geddes, P. (1884) *Civics as applied sociology*. Leicester University Press, Leicester.
- Geddes, P. (1915) *Cities in evolution: an introduction to the town planning movement and to the study of civics*. William and Norgate, Londres.
- Georgescu-Roegen, N. (1971) *The entropy Law and the Economic Process*. Harvard University Press (versió castellana (1996) *La ley de la entropía y el proceso económico*. Ed. Visor/ Fund. Argentaria, Madrid).
- Georgescu-Roegen, N. (1977) "Matter matters, too" a K.D. Wilson (ed) *Prospects for growth: GHanging expectations for the future*. Praeger, New York, p.293-313.
- Gerhold, S. i Petrovic, B. (2000) "Material balance and indicators, Austria 1960-1997" a *Eurostat Working Papers 2/2000/B/6*, Luxemburg.
- Giljum, S. (2004) "Trade, material flows and economic development in the South: the example of Chile" a *Journal of Industrial Ecology* vol.8 núm.1-2, p.241-261.
- Giljum, S.; Lutz, C. i Jungnitz, A. (2008) "The Global Resource Accounting Model (GRAM). A methodological concept paper" a *SERI Studies* núm.8 maig 2008, Austria. (Sustainable Europe Research Institute, SERI: [http://www.seri.at/index.php?option=com\\_content&task=view&id=632&Itemid=381](http://www.seri.at/index.php?option=com_content&task=view&id=632&Itemid=381)).
- Giljum, S. i Hubacek, K. (2001) *International trade, material flows and land use: developing a physical trade balance for the European Union. Interims Report* núm.01-059. IIASA, Laxenburg.
- Global Footprint Network (2005) *The National Footprint and Biocapacity Accounts 2005 edition*. Global Footprint Network ([www.footprintnetwork.org](http://www.footprintnetwork.org), setembre 2005).



- Global Footprint Network (2006) *National footprint accounts 2006. World 2003*. Global Footprint Network ([www.footprintnetwork.org](http://www.footprintnetwork.org), juny 2006).
- Global Footprint Network (2009) *Ecological Footprint Standards 2009*. Global Footprint Network, Oakland ([www.footprintnetwork.org/images/uploads/Ecological Footprint Standards 2009.pdf](http://www.footprintnetwork.org/images/uploads/Ecological_Footprint_Standards_2009.pdf), maig 2011).
- Goldfinger, S. (ed) (2008) *Africa ecological footprint and human well-being*. WWF, Global Footprint Network, Swiss Agency for Development and Cooperation, Suïssa.
- González, A.C. (2007) "Material Flow Accounting of Mexico (1970-2003). Sources and Methods" a *Documento de trabajo. 1-2007-UHE/UAB* ([www.h-economica.uab.es/cast/documentos/listado.htm](http://www.h-economica.uab.es/cast/documentos/listado.htm), maig 2008).
- Goodland, R. (1997) "Environmental sustainability in agriculture: diet matters" a *Ecological Economics*, 23, p.189-200.
- Gössl, S.; Hansson, C.B.; Hörstmeier, O. i Sagge, S. (2002) "Ecological footprint analysis as a tool to assess tourism sustainability" a *Ecological Economics* vol.43 núm.2-3, p.199-211.
- Gutiérrez, P. (2002) *Los sistemas de cuentas nacionales: orígenes y evolución*. Civitas, Madrid.
- Haberl, H. (1997) "Human Appropriation of Net Primary Production as an environmental indicator for sustainable development" a *Ambio* vol.26 núm.3, p.143-146
- Haberl, H. (2001) "The energetic metabolism of societies. Part I: Accounting concepts" a *Journal of Industrial Ecology* vol.5 núm.1, p.11-33.
- Haberl, H. Erb, K.H. i Krausmann, F. (2001) "How to calculate and interpret ecological footprints for long periods of time: the case of Austria 1926-1995" a *Ecological Economics* vol.38 núm.1, p. 25-45.
- Haberl, H.; Fischer-Kowalski, M.; Krausmann, F.; Weisz, H. i Winiwarter, V. (2004a) "Progress towards sustainability? What the conceptual framework of material and energy flow accounting (MEFA) can offer" a *Land Use Policy* vol.21 núm.3, p.199-213.
- Haberl, H.; Wackernagel, M. i Wrbka, T. (2004b) "Land use and sustainability indicators. An introduction" a *Land Use Policy* vol.21 núm.3, p. 193-198.
- Haberl, H.; Wackernagel, M.; Erb, K.H. i Monfreda, C. (2004c) "Ecological footprints and human appropriation of net primary production: a comparison" a *Land Use Policy* vol.21 núm.3, p.279-288.
- Haberl, H.; Erb, K.H. i Krausmann, F. (2007) "Quantifying and mapping the human appropriation of net primary production in earth's terrestrial ecosystems" a *Proceedings of the National Academy of Sciences* (a <http://www.pnas.org/cgi/reprint/0704243104v1.pdf>, juny 2008).
- Haberl, H. i Krausmann, F. (2001) "Changes in population, affluence, and environmental pressures during industrialization: the case of Austria 1830-1995" a *Population and Environment* vol.23 núm.1, p.49-70.
- Haberl, H. i Schandl, H. (1999) "Indicators of sustainable land use: concepts for the analysis of society-nature interrelations and implications for sustainable development" a *Environmental Management and Health* vol.10 núm.3, p.177-190.
- Haggett, P. (1988) *Geografía. Una síntesis moderna*. Ed. Omega, Barcelona.
- Hamilton, K. (2000) *Genuine Savings as a sustainability indicator*. World Bank, Environmental Economic Series núm.77, Washington D.C.
- Hamilton, N. (1999) "An outsider's view of the congress" a *IGBP Newsletter* núm.38, p. 8-9. ([www.ibgp.kva.se/publicat.html](http://www.ibgp.kva.se/publicat.html), abril 2005).
- Hammer, M. i Hubacek, K. (2003) "Material flows and economic development. Material flow analysis of the Hungarian economy" a *Interim Report núm.02-057*. International Institute of Applied Systems Analysis (IIASA), Laxenburg ([www.iiasa.ac.at/Admin/PUB/Documents/IR-02-057.pdf](http://www.iiasa.ac.at/Admin/PUB/Documents/IR-02-057.pdf), juny 2005).
- Hammond, G.P. i Jones, C.I. (2006) *Inventory of (Embodied) Carbon & Energy (ICE)*, Department of Mechanical Engineering, University of Bath, R. Unit ([www.bath.ac.uk/mech-eng/sert/embodied/](http://www.bath.ac.uk/mech-eng/sert/embodied/), agost 2008).
- Hanley, N.; Moffatt, I.; Faichney, R. i Wilson, M. (1999) "Measuring sustainability: a time series of alternative indicators for Scotland" a *Ecological Economics* vol.28 núm.1, p.55-73.
- Hanley, N.D. i Spash, C. (1994) *Cost-benefit analysis and the environment*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Haraldsson, H.V.; Ranhagen, U. i Sverdrup, H. (2001) "Is eco-living more sustainable than conventional living? Comparing sustainability performances between two townships in Southern Sweden" a *Journal of Environmental Planning and Management* vol.44 núm.5, p.663-679.
- Hartwick, J.M. (1977) "Intergenerational equity and the investing of rents from exhaustible resources" a *American Economic Review* vol.67 núm.5, p.972-974.
- Hartwick, J.M. (1990) "Natural resources, national accounting and economic depreciation" a *Journal of Public Economics* vol.43 núm.3, p.291-304.
- Harvey, D. (2007) *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press, Nova York.
- Heilbroner, R. i Milberg, W. (1995) *La crisis de visión en el pensamiento económico moderno*, Paidós, Barcelona.
- Hercowitz, M. (2003) *Metabolismo social y turístico de Lanzarote*. Cabildo de Lanzarote, Lanzarote.

- Hernández-Laguna, E. i López-Bermúdez, F. (2004) "Cambio temporal en la huella ecológica de la región de Murcia y su uso como indicador de desertificación" a *Papeles de Geografía* núm.40, p.95-110.
- Hicks, J.R. (1942) *The social framework. An introduction to economics*. (Traducció: 1971 *La estructura social. Una introducción a la economía*. FCE, Mèxic).
- Hicks, J.R. (1948) *Value and capital*. Clarendon Press, Oxford (2a ed) (Traducció: 1974 *Valor y Capital*. FCE, Mèxic).
- Hille, J. (1997) *The concept of environmental space- implications for policies, environmental reporting and assessments*. European Environmental Agency Expert's Series Corner, Copenhagen.
- Hinterberger, F.; Giljum, S. i Hammer, M. (2003) "Material Flow Accounting and Analysis (MFA)" a *SERI Background Paper* núm.2.
- Hite, K. (2008) "Costes hundidos: los impactos ambientales y el PIB" a *Ecología Política* núm.35, p.96-97.
- Hoekstra, A.Y. i Chapagain, A.K. (2007) "Water footprints of nations: Water use by people as a function of their consumption pattern" a *Water Resource Management* vol.21 núm.1, p.35-48.
- Hoekstra, A.Y. i Hung, P.Q. (2002) "Virtual water trade: A quantification of virtual water flows between nations in relation to international crop trade" a *Value of Water Research Report Series* núm.11, UNESCO-IHE Institute for Water Education, Delft, The Netherlands, ([www.waterfootprint.org/Reports/Report11.pdf](http://www.waterfootprint.org/Reports/Report11.pdf), agost 2008).
- Holdren, J. i Ehrlich, P. (1974) "Human population and the global environment" a *American Science* vol.62 núm.3, p.282-292.
- Holmgren, P. (2006) "Global Land Use Area Change Matrix: input to the Fourth Global Environmental Outlook (GEO- 4)" Forest Resources Assessment Working Paper núm.134, Roma (a <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/010/ag049e/ag049e00.pdf>, agost 2008).
- Hooke, R.LeB. (1994) "On the efficacy of humans as geomorphic agents" a *GSA Today* vol.4 núm.9, p.223-225.
- Hooke, R.LeB. (2000) "On the history of humans as geomorphic agents" a *Geology* vol.28 núm.9, p.843-846.
- Hornborg, A.; McNiell, J.R. i Martínez-Alier, J. (eds) (2007) *Rethinking environmental history. World-System history and global environmental change*. Altamira Press, Plymouth.
- Høyer, K.G. (2000) "Sustainable tourism or sustainable mobility? The norwegian case" a *Journal of sustainable tourism* vol.8 núm.2, p.147-160.
- Hubacek, k. i Giljum, S. (2003) "Applying physical input-output analysis to estimate land appropriation of international trade activities" a *Ecological Economics* vol.44 núm.1, p.137-151.
- Hueting, R. (1980) *New scarcity and economic growth*. Oxford University Press, Nova York.
- Hueting, R. (1991) "Correcting national income for environmental losses: a practical solution for a theoretical dilemma" a Costanza, R. (ed.) *Ecological economics: The science and management of sustainability*. Columbia University Press, Nova York, p.194-213.
- Hunter, C. i Shaw, J. (2007) "The ecological footprint as a key indicator for sustainable tourism" a *Tourism Management* vol.28 núm.1, p.46-57.
- Hüttler, W.; Payer, H. i Schandl, H. (1997) "National material flow analysis for Austria 1992" a *IFF Schriftenreihe Soziale Ökologie*, Band 45.
- IESCAT (2007) *Estadística Social. Comptes Satèl·lit de la producció domèstica 2001*. Institut d'Estadística de Catalunya, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- INE (2001) *Water Satellite Accounts for Spain 1997-1999*. EUROSTAT Working Paper núm.2/2001/B/6.
- INE (2002) *Estadísticas de medio ambiente. Cuentas medioambientales*. INE, Madrid.
- INE (2003) *Estadísticas de medio ambiente. Cuentas de flujo de materiales*. Documento de Trabajo 3/03. Instituto Nacional de Estadística, Madrid ([www.ine.es/docutrab/flujos\\_mat/balanceycuentasflujosmateriales.pdf](http://www.ine.es/docutrab/flujos_mat/balanceycuentasflujosmateriales.pdf), gener 2005).
- IPCC (1997) *Revised 1996 IPCC guidelines for national Greenhouse Gas Inventories. Workbook* vol.2. IPCC, UK Meteorological Office ([www.ipcc-nggip.iges.or.jp/public/gl/invs5.html](http://www.ipcc-nggip.iges.or.jp/public/gl/invs5.html), març 2005).
- IPCC (1999) *Aviation and the global atmosphere*. A special report of IPCC working Groups I and III. Cambridge University Press, Cambridge.
- IPCC (2001) *Climate Change 2001. The scientific basis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- IPCC (2007) *IPCC Fourth Assessment Report (AR4). Working Group I Report. The physical science basis*. (<http://ipcc-wg1.ucar.edu/wg1/wg1-report.html>, setembre 2008).
- Isacsson, A.; Jonsson, K.; Linder, I.; Palm, V.; i Wadeskog, A. (2000) "Material flow accounts- DMI and DMC for Sweeden 1987-1997" a *Eurostat Working Paper* núm.2/2000/B/2. Eurostat, Luxemburg ([www.scb.se/Statistik/MI/MI1202/2000I02/MIIFT9905.pdf](http://www.scb.se/Statistik/MI/MI1202/2000I02/MIIFT9905.pdf), gener 2005).
- IUCN/UNEP/WWF (1991) *Caring for the Earth: an strategy for sustainable development*. IUCN, Gland.
- Jackson, T. i Marks, N. (1994) *Measuring sustainable economic welfare: a pilot index, 1950-1990*. SEI (Stockholm Environmental Institute), Estocolm.
- Jöllli, D. i Giljum, S. (2005) "Unused biomass extraction in agriculture, forestry and fishery" a *SERI Studies* núm.3 març 2005, Austria. (Sustainable Europe Research Institute, SERI: [www.seri.at/index.php?option=com\\_docman&task=search\\_result&search\\_mode=phrase&search\\_phrase=A.PAG&Itemid=39](http://www.seri.at/index.php?option=com_docman&task=search_result&search_mode=phrase&search_phrase=A.PAG&Itemid=39), agost 2008 )

- Kapp, K.W. (1950) *The social costs of private enterprise*. Harvard University Press, Massachussets.
- Kapp, K.W. (1970) "Environmental disruption and social costs: A challenge to economics" a *Kyklos* vol.23 núm.4, pp-833-848).
- Kautsky, N.; Berg, H.; Folke, C.; Larsson J. i Troell M. (1997) "Ecological footprint for assessment of resource use and development limitations in shrimp and tilapia aquaculture" a *Aquaculture Research* vol.28 núm.10, p.753-766.
- Keynes, J.M. (1940) *How to pay for the war* (reimprès a *The collected writings of John Maynard Keynes*, vol.9. Macmillan, Londres, p.367-439).
- Keynes, J.M. (1980 [1936]) *Teoría general de la ocupación del interés y del dinero*. FCE, Méxic.
- Kitzes, J.; Peller, A.; Goldfinger, S. i Wackernagel, M. (2007a) "Current methods for calculating national ecological footprint Accounts" a *Science for Environment & Sustainable Society* vol.4 núm.1, p.1-9.
- Kitzes, J.; Galli, A.; Bagliani, M.; Barrett, J.; Dige, G.; Ede, S.; Erb, K.H.; Giljum, S.; Haberl, H.; Hails, C.; Jungwirth, S.; Lenzen, M.; Lewis, K.; Loh, J.; Marchettini, N.; Messinger, H.; Milne, K.; Moles, R.; Monfreda, C.; Moran, D.; Nakano, K.; Pyhälä, A.; Rees, W.; Simmons, G.; Wackernagel, M.; Wada, Y.; Walsh, C. i Wiedmann, T. (2007b) *A research agenda for improving national ecological footprint accounts* ([www.footprintnetwork.org/gfn\\_sub.php?content=datamethods](http://www.footprintnetwork.org/gfn_sub.php?content=datamethods), agost 2008).
- Kitzes, J.; Galli, A.; Rizk, S.M.; Reed, A. i Wackernagel, M. (2008) *Guidebook to the National Footprint Accounts: 2008 Edition*. Global Footprint Network, Oakland ([www.footprintnetwork.org/download.php?id=507](http://www.footprintnetwork.org/download.php?id=507), maig 2011).
- Kitzes, J.; Galli, A.; Bagliani, M.; Barrett, J.; Dige, G.; Ede, S.; Erb, K.H.; Giljum, S.; Haberl, H.; Hails, C.; Jungwirth, S.; Lenzen, M.; Lewis, K.; Loh, J.; Marchettini, N.; Messinger, H.; Milne, K.; Moles, R.; Monfreda, C.; Moran, D.; Nakano, K.; Pyhälä, A.; Rees, W.; Simmons, C.; Wackernagel, M.; Wada, Y.; Walsh, C. i Wiedmann, T. (2009) "A research agenda for improving national ecological footprint accounts" a *Ecological Economics* vol.68 núm.7, p.1991-2007.
- Klein, N. (2007) *La doctrina del Shock. El auge del capitalismo del desastre*. Paidós, Barcelona.
- Kneese, A.; Ayres, R.U. i d'Arge, R.C. (1970) *Economics and environment. A materials approach*. John Hopkins University Press, Baltimore.
- Kneese, A.; Ayres, R.U. i d'Arge, R.C. (1974) "Economics and environment. A materials balance approach" a Wolozin, H. (ed) *The economics of pollution*. N.J. General Learning Press, Morristown, p.22-56.
- Krausmann, F. (2001) "Land use and industrial modernization: an empirical analysis of human influence on the functioning of ecosystems in Austria 1830-1995" a *Land Use Policy* vol.18 núm.1, p.17-26.
- Krausmann, F.; Haberl, H.; Schulz, N.B.; Erb, K.H.; Darge, E. i Gaube, V. (2003) "Land-use change and socio-economic metabolism in Austria, Part I: socio-economic driving forces of land use change 1950-1995" a *Land Use Policy* vol.20 núm.1, p.1-20.
- Krausmann, F.; Haberl, H.; Erb, K.H. i Wackernagel, M. (2004) "Resource flows and land use in Austria 1950-2000: using the MEFA framework to monitor society-nature interactions for sustainability" a *Land Use Policy* vol.21 núm.3, p. 215-230.
- Krausmann, F. i Haberl, H. (2002) "The process of industrialization from the perspective of energetic metabolism. Socioeconomic energy flows in Austria 1830-1995" a *Ecological Economics* vol.41 núm.2, p.177-201.
- Krotscheck, C. i Narodoslawsky, M. (1996) "The sustainable process index: a new dimension in ecological evaluation" a *Ecological Engineering* vol.4 núm.6, p.241-258.
- Kuznet, S. (1979) *Investigación cuantitativa del crecimiento económico*. Ariel, Barcelona.
- Larson, E.D.; Ross, M.H. i Williams, R.H. (1986) "Beyond the era of materials" a *Scientific American* vol.254 núm.6, p.34-41.
- Leipert, C. (1994) "Los costes sociales del crecimiento económico" a Aguilera-Klink, F., Alcántara, V. (eds) *De la economía ambiental a la economía ecológica*. Icaria, Barcelona. p.247-274.
- Lenzen, M.; Lundie, S.; Bransgrove, G.; Charet, L. i Sack, F. (2003) "Assessing the ecological footprint of a large metropolitan water supplier: lessons for water management and planning towards sustainability" a *Journal of Environmental Planning and Management* vol.46 núm.1, p.113-141.
- Lenzen, M. y Murray, S.A. (2001) "A modified Ecological Footprint method and its application to Australia" a *Ecological Economics* vol.37 núm.2, p.229-255.
- Leontief, W. (1941) *The structure of american economy 1919-1939*. Oxford University Press, Nova York.
- Levett, R. (1998) "Footprinting: a great step forward, but tread carefully-A response to Mathis Wackernagel" a *Local Environment* vol.3 núm.1, p.67-74.
- Liebig, J. (1859) *Letters on modern agriculture*. Hohn Blyth ed., Walton and Maberly, Londres (citat a Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991).
- Loh, J. (ed) (2000) *Living planet report 2000*. WWF, Gland.
- Loh, J. (ed) (2002). *Living Planet Report 2002*. WWF, Gland.
- Loh, J. (ed) (2004) *Living planet report 2004*. WWF, Gland.
- Loh, J. i Goldfinger, S. (eds) (2006) *Living planet report 2006*. WWF, Gland.
- Lone, O. (1992) "Environmental and resource accounting" a Ekins, P. i Max-Neef (eds) *Real life economics. Understanding wealth creation*, Routledge, Londres, p.239-255.

- López Linaje, J. (1985) "Perspectiva energética de la recria bovina en Asturias" a *Revista de Estudios Agrosociales* núm.132, p.75-125.
- Lotka, A.J. (1925) *Elements of physical biology*. Williams and Wilkins, Baltimore.
- Machado, J.A. (2001) *Material Flow Analysis in Brazil*. Internal Report (no publicat), Universitat Federal de Manaus, Manaus.
- Malenbaum, W. (1978) *World demand for raw materials in 1985 and 2000*. McGraw-Hill, Nova York.
- Malthus, T. R. (1997 [1836]) *Principios de economía política*. FCE, Mèxic.
- Margalef, R. (1992) *Planeta azul, Planeta verde*. Prensa Científica, Barcelona.
- Margalef, R. (1998) *Ecología*. Omega, Barcelona.
- Martín Palmero, F. (ed) (2004) *Desarrollo sostenible y huella ecológica. Una aplicación a la economía gallega*. Netbiblo, A Coruña.
- Martínez-Alier, J. (1994) *De la economía ecológica al ecologismo popular*. Icaria, Barcelona.
- Martínez-Alier, J. (1995) "Indicadores de sustentabilidad y conflictos distributivos" a *Ecología Política*, núm.10, p.33-42.
- Martínez-Alier, J. (2003) "Ecología industrial y metabolismo socioeconómico: concepto y evolución histórica" a *Economía Industrial* núm.351, p.15-26.
- Martínez-Alier, J. (2005) *El ecologismo de los pobres*. Icaria, Barcelona.
- Martínez-Alier, J. i Schlüpmann, K. (1991) *La economía y la ecología*. FCE, México.
- Martínez-Alier, J. i O'Connor, M. (1996) "Ecological and economic distribution conflicts" a Costanza, R. (ed) *Getting down to Earth: practical applications of Ecological Economics*. Island Press, Washington.
- Martínez-Alier, J., Munda, G. i O'Niell, J. (1998) "Weak comparability of values as a foundation for ecological economics" a *Ecological Economics* vol.26 núm.3, p.277-286.
- Martínez-Alier, J. i Oliveres, A. (2003) *¿Quién debe a quién?* Icaria, Barcelona.
- Marx, K. i Engels, F. (1976) *Lettres sur les sciences de la nature et les mathématiques*. Mercure de France, París (citat a Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991).
- Más, M.; Pérez-García, F. i Uriel, E. (dirs) (2005) *El stock de capital en España y su distribución territorial (1964-2002)*. Fundación BBVA, Bilbao.
- Masjuan, E. (2000) *La ecología humana en el anarquismo ibérico. Urbanismo "orgánico" o ecológico, neomalthusianismo y naturismo social*. Icaria, Barcelona.
- Massutí, E.; Grau, A.M.; Duarte, C.M.; Terrados, J. i Marbà, N. (2000) "Posidonia oceanica. L'alga que no ho és" a *Quaderns de Pesca núm.5*. Direcció General de Pesca, Conselleria d'Agricultura i Pesca, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca ([www.campsdaprenentatgeib.cat/palmer/cdmaterial/platja/Llibreperlaweb.pdf](http://www.campsdaprenentatgeib.cat/palmer/cdmaterial/platja/Llibreperlaweb.pdf), maig 2005).
- Matthews, E.; Amann, C.; Fischer-Kowalski, M.; Hüttler, W.; Kleijn, R.; Moriguchi, Y.; Ottke, C.; Rodenburg, E.; Rogich, D.; Schandl, H.; Schütz, H.; Voet, E. i Weisz, H. (2000) *The weight of nations. Material outflows from industrial economies*. World Resources Institute, Washington.
- Mayer, J.R. (1845) *Die organische Bewegung in ihrem Zusammenhang mit dem Stoffwechsel*, Heilbron (citat a Martínez-Alier, 2003).
- Mayor, X.; Quintana, V. I Belmonte, R. (2005) *Aproximació a la petjada ecològica de Catalunya*. Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible, Generalitat de Catalunya, Barcelona. ([www15.gencat.net/cads/AppPHP/images/stories/publicacions/documentsreerca/2005/n7\\_ddr\\_7\\_petjada\\_ecologica.pdf](http://www15.gencat.net/cads/AppPHP/images/stories/publicacions/documentsreerca/2005/n7_ddr_7_petjada_ecologica.pdf), agost 2006).
- McLaughlin, D.H. (1956) "Man's selective attack on ores and minerals" a Thomas W.L. Jr. (ed) *Man's role in changing the face of the Earth*. Chicago University Press, Chicago, p.851-861.
- Meade, J.E. i Stone, R.N. (1941) "The construction of tables of national income, expenditure, savings and investment" a *Economic Journal* vol.51 núm.202-203, p.216-233.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J. i Behrens, W.W. (1972) *Los límites del crecimiento*. FCE, México.
- Meadows, D.H. (1990) "A reaction to the multitude" a Woodwell, G. (ed) *The Earth in Transition*. Cambridge University Press, Cambridge, p.106-121.
- Méndez, R. i Molinero, F. (1998) (6a ed) *Espacios y sociedades. Introducción a la geografía regional del mundo*. Ariel, Barcelona.
- Metz, B.; Davidson, O.; Coninck, H.; Loos, M. i Meyer, L. (2005) *Carbon dioxide capture and storage*. IPCC, Cambridge University Press, Nova York.
- Meyer, W.B. i Turner II, B.L. (eds) (1994) *Changes in land use and land cover: a global perspective*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ming X. i Tianzhu, Z. (2007) "Material Flows and Economic Growth in Developing China" a *Journal of Industrial Ecology* vol.11 núm.1, p.121-14.
- Moffatt, I. (1996a) *Sustainable Development. Principles, Analysis and Policies*. The Parthenon Publishing Group, Londres.
- Moffatt, I. (1996b) "An evaluation of environmental space as the basis for sustainable Europe" a *International Journal of Sustainable Development and World Ecology* vol.3 núm.4, p.1-21.
- Moffatt, I. (2000) "Ecological footprints and sustainable development" a *Ecological Economics* vol.32 núm.3, p.359-362.

- Moffatt, I.; Hanley, N. i Wilson, M.D. (2001) *Measuring and modelling sustainable development*. Parthenon Publishing, Carnforth.
- Moleschott, J. (1852) *Des Kreislauf des Lebens*. Von Zabern, Mainz (citat a Fischer-Kowalski, 1998).
- Moll, S.; Bringezu, S. i Schütz, H.(2005) "Resource use in European countries. An estimate of materials and waste streams in the Community, including imports and exports using the instrument of material flow analysis" a *Wuppertal Report* núm.1 (desembre 2005), Wuppertal Institut, European Topic Centre on Resource and Waste Management, Wuppertal, Copenague (<http://scp.eionet.europa.eu/themes/mfa/Zero%20Study>, gener 2006).
- Monfreda, C.; Wackernagel, M. i Deumling, D. (2004) "Establishing national natural capital accounts based on detailed ecological footprint and biological capacity accounts" a *Land Use Policy* vol.21 núm.3, p. 231-246.
- Morgan, L.H. (1877) *Ancient society*. E.B. Leacock, Cleveland (citat a Fischer-Kowalski, 1998)
- Moriguchi, Y. (2001) "Rapid socio-economic transition and material flows in Japan" a *Population and Environment*, vol.23 núm.1, p.105-115.
- Munasinghe, M. i Shearer, W. (1995) "An introduction to the definition and measurement of biogeophysical sustainability" a Munasinghe, M. i Shearer, W. (eds) *Defining and measuring sustainability. The biogeophysical foundations*. United Nations University and The World Bank, Washington, p.xvii-xxxiii.
- Munda, G. (1995) *Multicriteria evaluation in a fuzzy environment. Theory and applications in ecological economics*. Physica-Verlag, Heilderberg.
- Muradian, R.; O'Connor, M. i Martínez-Alier, J. (2002) "Embodied pollution in trade: estimating the "environmental load displacement" of industrialised countries" a *Ecological Economics* vol.41 núm.1, p.41-57.
- Murray, I. (2001) *The ecological footprint of the Balearic Islands (1989-1998). The impacts of mass tourism*. Memòria de Doctorat, Departament de Ciències de la Terra, Universitat de les Illes Balears (inèdita).
- Murray, I. (2002) "La petjada ecològica de les Balears (1989-1998)" a *Estudis d'Història Econòmica* núm.19, p.103-151.
- Murray, I.; Blázquez, M. i Rullan, O. (2005a) "Los cambios en la cobertura de la Tierra. Una revisión bibliográfica desde la Geografía" a *Biblio3W* vol.X, núm.571 ([www.ub.es/geocrit/b3w-571.htm](http://www.ub.es/geocrit/b3w-571.htm), setembre 2008).
- Murray, I.; Rullan, O. i Blázquez, M. (2005b) "Las huellas territoriales de deterioro ecológico. El trasfondo oculto de la explosión turística en Baleares" a *Scripta Nova* vol.XI, núm.199 ([www.ub.es/geocrit/sn/sn-199.htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-199.htm), setembre 2008).
- Muukkonen, J. (2000) "TMR, DMI and material balances, Finland 1980-1997" a *Eurostat working paper núm.2/2000/B/1*. Eurostat, Luxemburg.
- Nagel, E. (1973) "Los supuestos de la teoría económica" a *Microeconomía*. Nueva Editorial Interamericana, Méxic (citat a Naredo, 2003).
- Naredo, J.M. (1996) *La burbuja inmobiliario-financiera en la coyuntura económica reciente (1985-1995)*. Siglo XXI, Madrid.
- Naredo, J.M. (2003 [1987]) *La economía en evolución. Historias y perspectivas en las categorías básicas del pensamiento económico*. Ed. Siglo XXI, Madrid (3a edició).
- Naredo, J.M. (2001) "Quantifying natural capital: beyond monetary value" a Munasinghe, M.; Sunkel, O. i de Miguel, C. (eds) *Sustainability of long-term growth: socioeconomic and ecological perspectives*. Edward Elgar, Londres, p.172-212.
- Naredo, J.M. (2004 [1971]) *La evolución de la agricultura en España (1940-2000)*. Editorial Universidad de Granada, Granada (4a edició).
- Naredo, J.M. (2005) "Presentación: La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra" a Naredo, J.M. i Gutiérrez, L. (eds) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra*. Universidad de Granada- Fundación César Manrique, Granada. p.7-13.
- Naredo, J.M. (2006) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social.. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid.
- Naredo, J.M. i Campos, P. (1980) "Los balances energéticos de la agricultura española" a *Agricultura y Sociedad* núm.15, p.163-255.
- Naredo, J.M. i Frías, J. (1987) "Recursos naturales: Información y planificación" a *Boletín de ICE* núm. 2085, p. 1813-1816.
- Naredo, J.M. i Frías, J. (1988) *Los flujos de agua, energía, materiales e información en la Comunidad de Madrid y sus contrapartidas monetarias*. Consejería de Economía, Comunidad de Madrid, Madrid.
- Naredo, J.M. i Gascó, J.M. (1992) *Las cuentas del agua en España*. MOPTMA, Madrid.
- Naredo J.M. i Valero A. (dirs) (1999) *Desarrollo económico y deterioro ecológico*. VISOR/Fundación Argenteria, Madrid.
- Naredo, J.M. i Carpintero, O. (2002) *El balance nacional de la economía española 1984-2000*. FUNCAS, Madrid.

- Naredo, J.M. i Frías, J. (2003) "El metabolismo económico de la conurbación madrileña 1984-2001" a *Economía Industrial* núm.351, p.87-114.
- Naredo, J.M. i Gutiérrez, L. (eds) (2005) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra*. Universidad de Granada- Fundación César Manrique, Granada.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2005) *Patrimonio inmobiliario y balance nacional de la economía española (1991-2004)*. FUNCAS, Madrid.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2007) "Boom inmobiliario, ahorro y patrimonio de los hogares: evolución reciente y comparación internacional" a *Cuadernos de Información Económica* núm.200, p.71-91.
- Naredo, J.M. i García-Zaldivar, R. (dirs) (2008) *Estudio sobre la ocupación de suelo por usos urbano-industriales, aplicado a la Comunidad de Madrid*. Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, Dpto. Edafología de la Escuela Técnica Superior de Ingenieros Agrónomos de la Universidad Politécnica de Madrid y Dpto. de Ordenación del Territorio y Urbanística de la Escuela Técnica Superior de Arquitectura de la Universidad Politécnica de Madrid, Madrid.
- Narodoslavsky, M. i Krotscheck, C. (1995) "The sustainable process index (SPI): evaluating process according to environmental compatibility" a *Journal of Hazardous Materials* vol.14 núm.2-3, p.383-397
- Neef, E. (1969) "Der stoffwechsel zwischen Gesellschaft und Natur als geographisches Problem" a *Geographische Rundschau* núm.21, p.453-459 (citat a Fischer-Kowalski, 1998)
- Neurath, O. (1925) *Wirtschaftsplan und naturaldrechnung: von der sozialistischen lebensordnung un vom kommenden menschen*. Laub, Berlin (citat a Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991).
- NU (1948). *National Income Statistics 1938-1947*. Statistical Office, Nova York.
- NU (1953) *A System of National Accounts and Supporting tables*. Statistical Office, Studies in Methods, series F, núm.2, Nova York.
- NU (1968) *A System of National Accounts*. Statistical Office, Studies in Methods, series F, núm.2, rev.3, Nova York.
- NU (1993) *Handbook of National accounting: Integrated Environmental and Economic Accounting*. United Nations, Department of Economic and Social Policy and Information and Policy Analysis, Statistical Division. Interim Version, Studies in Methods, Series F, núm.61.
- NU (2000) *Integrated Environmental and Economic Accounting. An operational manual*. Statistical Office, Studies in Methods, series F, núm.78, Nova York.
- NU (2001) *Integrated environmental and economic accounting. An operational manual*. United Nations, Nova York.
- NU (2003) *Integrated environmental and economic accounting 2003. Handbook of National Accounting*. Series F, núm.61, Rev.1.
- Nordhaus, W. i Tobin, J. (1972) "Is growth obsolete?" a *Economic Growth*, General Series, 96, National Bureau of Economic Research, Nova York.
- Norgaard, R.B. (1989) "Three dilemmas of environmental accounting" a *Ecological Economics* vol.1 núm.4, p.303-314.
- Odum, E.P. (1969) "The strategy of ecosystem development" a *Science* vol.164 núm.3877, p.262-270.
- Odum, E.P. (1970) "Optimum population and environment: a Georgia microcosm" a *Current History* núm.58, p.355-359.
- Odum, E.P. (1973) *Fundamentals of Ecology*. Saunders, Filadelfia (3a ed).
- Odum, E.P. (1975) *Ecology: the link the natural and the social sciences*. Holt-Saunders, Nova York.
- Odum, E.P. (1997) *Ecology: a bridge between science and society*. Sinauer Associates, Sunderland.
- Odum, H.T. (1971) *Environment, power and society*. Wiley-Interscience, Nova York.
- OECD (1994) *Environmental Indicators*. OECD, París.
- OECD (2008a) *Measuring material flows and resource productivity. Synthesis report*. OECD, París ([www.oecd.org/dataoecd/55/12/40464014.pdf](http://www.oecd.org/dataoecd/55/12/40464014.pdf), desembre 2009).
- OECD (2008b) *Measuring material flows and resource productivity. The OECD Guide (volume I)*. OECD, París ([www.oecd.org/dataoecd/46/48/40485853.pdf](http://www.oecd.org/dataoecd/46/48/40485853.pdf), desembre 2009).
- OECD (2008c) *Measuring material flows and resource productivity. The accounting framework (Volume II)*. OECD, París ([www.oecd.org/dataoecd/46/51/40486044.pdf](http://www.oecd.org/dataoecd/46/51/40486044.pdf), desembre 2009).
- OECD (2008d) *Measuring material flows and resource productivity. Inventory of country activities (Volume III)*. OECD, París ([www.oecd.org/dataoecd/47/28/40486068.pdf](http://www.oecd.org/dataoecd/47/28/40486068.pdf), desembre 2009).
- OECE (1950) *A Simplified System of National Accounts*. OECE, París.
- Ohlson, I. (1957) *Contabilidad Nacional*. Aguilar, Madrid.
- Opschoor, H. (2000) "The ecological footprint: measuring rod or metaphor" a *Ecological Economics* vol.32 núm.3, p.363-365.
- Ordway, S.H. Jr. (1956) "Possible limits of raw-material consumption" a Thomas W.L. Jr. (ed) *Man's role in changing the face of the Earth*. Chicago University Press, Chicago, p.987-1009.
- Orlove, B.S. (1980) "Ecological Anthropology" a *Annual review of anthropology*, 9, p.235-273.

- Ortiz, A. (1993) "Recursos no renovables (reservas, extracción, sustitución y recuperación) de minerales" a Naredo, J.M. i Parra, F. (comps) *Hacia una ciencia de los recursos naturales*. Siglo XXI, Madrid. p.121-173.
- OSE (2006a) *Sostenibilidad en España 2005*. Mundiprensa, Madrid.
- OSE (2006b) *Cambios de ocupación del suelo en España: implicaciones para la sostenibilidad*. Mundi Prensa Libros, Ministerio de Fomento, Dirección General del Instituto Geográfico Nacional, Madrid.
- OSE (2007) *Sostenibilidad en España 2006*. Mundiprensa, Madrid.
- OSE (2008) *Sostenibilidad en España 2007*. Mundiprensa, Madrid.
- Ostwald, W. (1909) *Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft*. Alfred Kröner, Leipzig (citat a Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991).
- Paley Report. The President's Materials Policy Commission (1952) *Resources for freedom* (5 vols). US Government Printing Office, Washington D.C.
- Parés, M.; Pou, G. i Terrades, J. (1985) *Descobrir el medi urbà. Ecologia d'una ciutat: Barcelona*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- Parra, F. (2002) "Conservación de la naturaleza. Gestión y mantenimiento de la biodiversidad" a Naredo, J.M. i Parra, F. (eds.) *Situación diferencial de los recursos naturales españoles*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.253-259.
- Passet, R. (1996) *Principios de Bioeconomía*. Ed. Visor/Fund. Argentaria, Madrid.
- Patel, R. (2008) *Obesos y famélicos. Globalización y sistema alimentario mundial*. Los Libros del Lince, Barcelona.
- Pauly, D.; Christensen, V.; Dalsgaard, J.; Froese, R. i Torrea, F. (1998) "Fishing down marine food webs" a *Science* vol.279 núm.5352, p.860-863.
- Pauly, D. i Christensen, V. (1995) "Primary Production to sustain global fisheries" a *Nature* vol.374, p. 255-257.
- Payer, H. (1991) "Indikatoren für die materilintensität der österreichischen wirtschaf" a *IFF Schriftenreihe Soziale Ökologie*, Band 14.
- Pearce, D.W.; Markandya, A. i Barbier, E. (1989) *Blueprint for a green economy*. Earthscan, Londres.
- Pearce, D.W.; Atkinson, G.D. i Hamilton, K. (1998) "The measurement of sustainable development" a van der Bergh, J.C.J.M. i Hofkes, M.W. (eds) *Theory versus implementation of sustainable development modelling*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- Pearce, D.W. i Atkinson, G.D. (1993) "Capital theory and the measurement of sustainable development: an indicator of weak sustainability" a *Ecological Economics* vol.8 núm.2, p.103-108.
- Pedersen, O.G. (2002) *DMI and TMR for Denmark 1981,1990, 1997. An assessment of hte Material Requirements of the Danish Economy*. Statistics Denmark.
- Penning De Vries, F.; Van Keulen, H.; i Rabbinge, R. (1995) "Natural resources and limits of food production in 2040" a Bouma, J. et al. (eds) *Ecoregional approaches for sustainable land use and food production*. Kluwe Academic Press, p.65-87.
- Pérez, F.; Mas, M. i Uriel, E. (dirs) (1995) *El stock de capital en España y sus comunidades autónomas (1964-1991)*. Fundación BBV, Madrid.
- Perkins Marsh, G. (1864) *Man and nature*. Charles Scribner & Co, Nova York.
- Peskin, H. (1981) "National income accounts and the environment" a *Natural resource journal* vol.21 núm.3, p.511-537.
- Peskin, H. (1989) "A proposed environmental accounts framework" a Ahmad, Y.; El Serafy, S. i Lutz, E. (eds) *Environmental accounting for sustainable development*. World Bank, Washington D.C., p.65-78.
- Peskin, H.M. (1991) "Alternative environmental and resource accounting approach" a Costanza, R. (ed) *Ecological Economics: The science and management of sustainability*. Columbia Press, New York, p.176-193.
- Peskin, H.M. (1976) "A national accounting framework for environmental assets" a *Journal of environmental economics and management* vol.2 núm.4, p.255-262.
- Petty, W. (1967) *The Petty Papers. Some unpublished writings of sir William Petty. Edited from the Bowwod Papers by the Marquis of Lansdowne*. Augustus M. Kelley, Nova York.
- Pezzey, J. (1989) *Economic analysis of sustainable development. Appendix 1: definitions of sustainability in the literature*. Working paper 15, Banc Mundial, Environmental department, Washington.
- Pfaunder, L. (1902) "Die weltwirtschaft im Lichte der physik" a *Deutsche Revue* (citat a Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991).
- Pimentel, D.; Hurd, L.E.; Bellotti, A.C.; Forster, M.J. Oka, I.N.; Sholes, O.D. i Whitman, R.J. (1973) "Food production and the energy crisis" a *Science* vol.182 núm.4111, p.443-449.
- Pimentel, D. i Pimentel, M. (1979) *Food, energy, and society*. Wiley, Nova York.
- PNUMA (2007) *Perspectivas del Medio Ambiente Mundial GEO4. Medio ambiente para el desarrollo*. PNUMA (Programa de Naciones Unidas para el Medio Ambiente), Dinamarca ([www.pnuma.org/GEO4/](http://www.pnuma.org/GEO4/), agost 2008).

- Podolinsky, S. (1880) "Le socialisme et la théorie de Darwin" a *Revue Socialiste*, març (citat a Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991).
- Poldy, F. i Foran, B. (1999) "Resource flows: the material basis of the Australian economy" a *Working Document núm.99/16*. CSIRO, Canberra.
- Pon, D. (2000) *La huella ecológica de Navarra*. Departamento de Medio Ambiente, Territorio y Vivienda, Gobierno de Navarra, Pamplona.
- Pon, D. i Calvo, M. (2007) *Análisis preliminar de la huella ecológica en España. Informe de síntesis*. Secretaria General para el Territorio y la Biodiversidad, Ministerio de Medio Ambiente, Madrid.
- Pons-Esteva, A. (2003) "Evolució dels usos del sòl a les illes Balears: 1956-2000" a *Territoris* núm.4, p.129-145.
- Popper-Lynkeus, J. (1878) *Das recht zu leben un die pflicht zu sterben*. Reissner, Dresden (citat a Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991).
- Prat, A. i Relea, F. (1999) *Aplicació de la pejada ecològica a Barcelona. Una aplicació*. Comissió de Medi Ambient i Serveis Urbans de l'Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- Proops, J.L.R.; Atkinson, G.; Schlotheima, B. i Simona, S. (1999) "International trade and the sustainability footprint: a practical criterion for its assessment" a *Ecological Economics* vol.28 núm.1, p.75-97.
- Pujol, J.; González de Molina, M.; Fernández-Prieto, L.; Gallego, D. i Garrabou, R. (2001) *El pozo de todos los males. Sobre el atraso en la agricultura española contemporánea*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Puntí, A. (1982) "Balances energéticos y costo ecológico de la agricultura española" a *Agricultura y sociedad* 12, p.289-300.
- Purves, W.K.; Sadava, D.; Orians, G.M. i Heller, G. (1992) *Life. The science of biology*. Sinauer, Sunderland (3a ed).
- Ramos Martín, J. (2001) "Historical analysis of energy intensity of Spain: from a 'conventional view' to an 'integrated assessment'" a *Population and Environment* vol.22 núm.3, p.281-313.
- Rappaport, R. (1971) "The flow of energy in an agricultural society" a *Scientific American* vol.225 núm.3, p.117-132.
- Rapport, D.J. (2000) "Ecological footprints and ecosystem health: complementary approaches to a sustainable future" a *Ecological Economics* vol.32 núm.3, p.367-370.
- Rapport, D.J. i Friend, A.M. (1979) *Towards a comprehensive framework for environment statistics: a stress-response approach*. Statistics Canada, Ottawa.
- Rees, W. (1992) "Ecological footprint and appropriated carrying capacity: what urban economics leaves out" a *Environment and Urbanization* vol.4 núm.2, p.121-130.
- Rees, W.E. (2000) "Eco-footprinting analysis: merits and brickbats" a *Ecological Economics* vol.32 núm.3, p.371-374.
- Rees, W. i Wackernagel, W. (1994) "Ecological footprints and appropriated carrying capacity: measuring the natural capital requirement of the human economy" a Janson, A.M. et al. (1994) *Investing in natural capital: the ecological economics approach to sustainability*. Island Press, Washington, p.362-390.
- Repetto, R. (1987) "Creating incentives for sustainable forest development" a *Ambio* vol.16 núm.2-3, p.94-99.
- Repetto, R.; Magrath, M.; Wells, M.; Beer, C. i Rossini, F. (1989) *Wasting assets: natural resources in the national income accounts*. World Resources Institute, Washington D.C.
- Ritchel, M. (1/05/2007) "Recruiting Plankton to Fight Global Warming" a *New York Times Business* (<http://www.nytimes.com/2007/05/01/business/01plankton.html>, octubre 2007).
- Ritthoff, M.; Rohn, H. i Liedtke, C. (2002) *Calculating MIPS. Resource productivity of products and services*. Wuppertal Spezial 27e, Wuppertal ([www.wupperinst.org/uploads/tx\\_wibeitrag/ws27e.pdf](http://www.wupperinst.org/uploads/tx_wibeitrag/ws27e.pdf), juny 2005).
- Roca Jusmet, J. (1998) "El debate sobre la elaboración de un indicador macroeconómico corregido ecológicamente" a *Ecología Política* núm.16, p.21-30.
- Rodríguez López, J. (1972) "Una estimación del producto interior bruto trimestral de España 1958-1971" a *Estudios Económicos*, Serie A, núm.1, Servicio de Estudios, Banco de España.
- Rodríguez-Murillo, J.C. (1999) "El ciclo mundial del carbono. Método de cálculo por cambios de uso de la tierra. Balance de carbono en los bosques españoles" a Hernández Álvarez, F. (coord) *El calentamiento global en España*. CSIC, Madrid. p.97-139.
- Rogich, DG. i Matos, G.M. (2002) "Material flow accounts: the USA and the World" a Ayres, R.U. i Ayres, L.W. (eds) (2002) *Handbook of Industrial Ecology*. Edward Elgar, Cheltenham. p.260-277.
- Romano, D. (2003) "Recursos basados en la fotosíntesis" a Nieto, J. y Riechmann, J. (coords) *Sustentabilidad y globalización. Flujos monetarios, de energía y de materiales*. Germania, València, p.167-197.
- Rosa, E.R.; Machlis, G.E.. i Keating, K.M. (1988) "Energy and society" a *Annual review of sociology* vol.14 núm.1, p.149-172.
- Sacher, E. (1881) *Grundzüge einer mechanik der gesellschaft*. Gustav Fischer, Jena (citat a Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991).



- Sachs, W. (coord) (2002) *Jo'burg Memo. Fairness in a Fragile World Memorandum for the World Summit on Sustainable Development*. Heinrich Böll Foundation, Berlín.
- Sachs, W. i Santarius, T. (dirs) (2007) *Un futuro justo. Recursos limitados y justicia global*. Icaria, Barcelona.
- Safina, C. (1996) *Las pesquerías mundiales, en peligro*. Investigación y Ciencia. Barcelona: Prensa Científica.
- Sampedro, J.L. (1959) *Realidad económica y análisis estructural*. Aguilar, Madrid.
- Sanchís Moreno, F. (2003) "El convenio de Aarhus" a *El Ecologista*, núm.38, p.40-42.
- Sangolt, L. (1999) "To count or not to count: Increasing the visibility of household labour in national accounting" a *NORA: Nordic Journal of Women's Studies* vol.7 núm.1, p.63-77.
- Sanguino, C. (2002) "La aportación de las mujeres a la economía espanyola: una perspectiva crítica" a *Sociedad y Utopía* núm.20, p.817-199.
- Sauer, C.O. (1956) "The agency of man on the earth" a Thomas, W.L.Jr. (ed) (1956) *Man's Roles in changing the face of the earth*. The University of Chicago Press, Chicago, p.49-69.
- Saushkin, Y.G. i Smirnov, M. (1968) "Geosystems and geostructures" a *Soviet Geography* núm.11, p.149-154.
- Scarlott, C.A. (1956) "Limitations to energy use" a Thomas W.L. Jr. (ed) *Man's role in changing the face of the Earth*. Chicago University Press, Chicago, p. 1010-1022.
- Scasny, M.; Kovanda, J i Hak, T. (2003) "Material flow accounts, balances and derived indicators the Czech Republic during the 1990s: results and recommendations for methodological improvements" a *Ecological Economics* vol.45 núm.1, p.41-57.
- Schandl, H. i Eisenmenger, N. (2006) "Regional patterns in global resource extraction" a *Journal of Industrial Ecology* vol.10 núm.4, p.133-147.
- Schandl, H. i Schulz, N. (2002) "Changes in the United Kingdoms natural relations in terms of society's metabolism and land-use from 1850 to the present day" a *Ecological Economics* vol.41 núm.2, p.203-221.
- Schmidt-Bleek, F. (1993a) *The fossil makers* (traducció de *Wieviel Umwelt Braucht Der Mensch – MIPS, Das Mass Für Ökologisches Wirtschaften*. Verlag Birkhäuser, Berlín ([www.factor10-institute.org/publications.html](http://www.factor10-institute.org/publications.html), agost 2008).
- Schmidt-Bleek, F.B. (1993b) "Revolution in resource productivity for a sustainable economy- a new research agenda" a *Fresenius Environmental Bulletin* vol.2 núm.8, p.485-490.
- Schmidt-Bleek, F.B. (1993c) "MIPS- a universal ecological measure?" a *Fresenius Environmental Bulletin* vol.2 núm.6, p.306-311.
- Schmidt-Bleek, F.B. (1993d) "MIPS revisited" a *Fresenius Environmental Bulletin* vol.2 núm.8, p.407-412.
- Schmidt-Bleek, F.B. (1994), "Where we stand now: actions toward reaching a dematerialized economy" a Declaració de la 1a Trobada del Factor 10 Club a Carnoules, França, setembre 1994 ([www.techfak.uni-bielefeld.de/~walter/f10/](http://www.techfak.uni-bielefeld.de/~walter/f10/)).
- Schmidt-Bleek, F.B.; Bringezu, S.; Hinterberger, F.; Liedtke, C.; Spangenberg, J.; Stiller, H. i Welfens, M.J. (1998) *Handbuch der materialintensitätsanalyse MAIA*. Verlag, Berlín.
- Schneider, A.; Friedl, M.A. i Potere, D. (2009) "A new map of global urban extent from MODIS satellite data" a *Environmental Research Letters* vol.4, ([www.sage.wisc.edu/people/schneider/research/schneider\\_erl2009.pdf](http://www.sage.wisc.edu/people/schneider/research/schneider_erl2009.pdf), maig 2011).
- Schumpeter, J.A. (1983 [1951]) *Diez grandes economistas: de Marx a Keynes*. Alianza, Madrid.
- Schütz, H. i Bringezu, S. (1993) "Major material flows in Germany" a *Fresenius Environmental Bulletin* vol.2 núm.8, p.443-448.
- Schütz, H. i Welfens, M.J. (2000) "Sustainable development by dematerialization in production and consumption- Strategy for the new environmental policy in Poland" a *Wuppertal Papers* núm.103. Wuppertal ([www.wupperinst.org/uploads/tx\\_wibeitrag/WP103.pdf](http://www.wupperinst.org/uploads/tx_wibeitrag/WP103.pdf), novembre 2004).
- Schwartz, P. (1977) *El producto nacional de España en el siglo XX*. Instituto de Estudios Fiscales, Ministerio de Hacienda, Madrid.
- Schwarzlmüller, E. (2009) "Human appropriation of aboveground net primary production in Spain, 1955–2003: An empirical analysis of the industrialization of land use" a *Ecological Economics* vol.69 núm.2, p.282-291
- SEI (1998) "Conventional worlds: technical description of bending the curve scenarios" in *PoleStar Series Report* núm.8, Stockholm Environmental Institute, Stockholm.
- Sendra, C.; Gabarrell, X. i Vicent, T.. (2006) "Análisis de los flujos materiales de una región: Cataluña (1996-2000)" a *Revista Iberoamericana de Economía Ecológica* vol.4, p. 43-54.
- Sendra, C. (2008) *Anàlisi dels Fluxos de Materials de Sistemes. Avaluació del metabolisme material a diferents escales*. Tesis Doctoral, ICTA (Institut de Ciència i Tecnologia Ambiental), Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona ([http://ddd.uab.cat/TESIS\\_UAB/AVAILABLE/TDX-0320109-165035/css1de1.pdf](http://ddd.uab.cat/TESIS_UAB/AVAILABLE/TDX-0320109-165035/css1de1.pdf), maig 2010).
- Shaler, N. (1905) *Man and the earth*. Duffield and Co., Nova York.
- Sharp, G.D. (1988) "Fish populations and fisheries: their perturbations, natural and man induced" a Postma, H. i Zijlstra, J.J. (eds) *Ecosystems of the world*. Elsevier, New York, p.155-202.

- Sheerin, C. (2002) "UK Material flow accounting" a *Economic Trends* núm.583, p.53-61.
- Simmons, G.; Lewis, K. i Barrett, J. (2000) "Two feet- two approaches: a component-based model of ecological footprinting" a *Ecological Economics* vol.32 núm.3, p.375-380.
- Simón, X. (1999) "El análisis de los sistemas agrarios: una aportación económico-ecológica a una realidad compleja" en *Historia Agraria* núm.19, p.115-136.
- Simons, G. i Chambers, N. (1998) "Footprinting UK Households: how big is your ecological garden?" a *Local Environment* vol.3 núm.3, p.355-362.
- Smil, V. (1992) *General energetics. Energy in the biosphere and civilization*. John Wiley, Nova York.
- Smith, D. (1989) *North and South: Britain's economic, social and political divide*. Penguin, Londres.
- Socolow, R.; Andrews, C.; Berkhout, F. i Thomas, V. (eds) *Industrial ecology and global change*. Cambridge University Press, Cambridge, p.437-450.
- Soddy, F. (1912) *Matter and energy*. Williams and Norgate, Londres (citat a Martínez-Alier i Schlüpmann, 1991).
- Solow R.M. (1991) "Sustainability: An economist's perspective" a Dorfman, R i Dorfman, N.S. (eds) *Economics of the environment*. W.W. Norton & Co, Nova York, p.179-187.
- Solow, R.M. (1974) "The economics of resources and the resources of economics" a *American Economic Review* vol.64 núm.2, p.1-14.
- Solow, R.M. (1986) "On the intergenerational allocation of natural resources" a *Scandinavian Journal of Economics* vol.88 núm.1, p.141-149.
- Sonak, S. (2004) "Ecological footprint of production: a tool to assess environmental impacts of tourism activity" a *Journal of tourism studies* vol.15 núm.2, p.2-12.
- Spangenberg, J.; Femia, A.; Hinterberger, F. i Schütz, H. (1999) *Material flow-based indicators in environmental reporting*. European Environmental Agency, Environmental Issues Series núm.14, Copenhagen.
- Spangenberg, J.H. i Bonniot, O. (1998) "Sustainability Indicators: a compass on the road towards sustainability" a *Wuppertal Paper* núm.81.
- Spangenberg, J. (ed) (1995) *Towards Sustainable Europe. A study from the Wuppertal Institute for Friends of the Earth Europe*. Luton, Copenhagen.
- Spencer, H. (1862) *First principles*. Burt A.L., Nova York (citat a Fischer-Kowalski, 1998).
- Stahmer, C.; Ewerhart, G. I Herrchen, I. (1998) *Physical input-output tables for Germany 1990*. Working Paper 2/1998/B/1, Eurostat, Luxemburg.
- Steurer, A. (1992) *Stoffstrombilanz Österreich, 1988*. Schriftenreihe Soziale Ökologie, núm. Band 26, IFF/Abteilung Soziale Ökologie, Wien.
- Steurer, A. (1997) "Material Flow Accounting an Analysis: where to go at European level" a EUROSTAT *Material Flow Accounting. Experiences of Statistical Institutes in Europe*. Luxemburg, p.1-6.
- Steurer, A. (1997) "Material Flow Accounting an Analysis: where to go at European level" a EUROSTAT *Material Flow Accounting. Experiences of Statistical Institutes in Europe*. Luxemburg, p.1-6.
- Stiglitz, J. (1993) *Economía*. Ariel, Barcelona.
- Stockhammer, E.; Hochreiter, H.; Obemayr, H. i Steiner, K. (1997) "The Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW) as an alternative to GDP in measuring economic welfare. The results of the Austrian (revised) ISEW calculation 1955-1992" a *Ecological Economics* vol.21 núm.1, p.19-34.
- Stoddart, D.R. (1986) *On geography and its history*. Basil Blackwell, Oxford.
- Stöglehner, G. (2003) "Ecological footprint- a tool for assessing sustainable energy supplies" a *Journal of cleaner production*, 11, p.267-277.
- Stone, R.N. (1963) "Contabilidad social y cuentas nacionales normalizadas" a *Información Comercial Espanyola* núm.356, p.31-39.
- Stone, R.N. i Meade, J.E. (1969) "The construction of tables of national income, expenditure, savings and investment" a Parker, R.H. i Harcourt, G.C. (eds) *Readings in the concept and measurement of income*. Cambridge University Press, p.329-346.
- Strahler, A.N. i Strahler, A.H. (1997) *Geografía Física*. Ed. Omega. Barcelona.
- Streibel, G. (1990) *Reproduktion und nutzung der natürlichen umwelt*. Forschungstelle für Umweltpolitik an der FU Berlin, Report 90-13 (citat a Fischer-Kowalski, 1998).
- Sureda, V. (dir) (2000) *Sistema municipal d'indicadors de sostenibilitat*. Diputació de Barcelona, Barcelona.
- Takahashi, T.; Sutherland, S. C.; Sweeney, C.; Poisson, A.; Metz, N.; Tillbrook, B.; Bates, N.; Wanninkhof, R.; Feely, R. A.; Sabine, C.; Olafsson, J. i Nojiri, Y. (2002) "Global sea-air CO<sub>2</sub> flux based on climatological surface ocean pCO<sub>2</sub>, and seasonal biological and temperature effects" a Deep Sea Research Part II: Topical Studies in Oceanography vol.49 núm.9-10, p. 1601-1622.
- Talberth, J.; Venetoulis, J. i Wolowicz, K. (2006a) *Recasting marine ecological fishprint accounts*. Redefining Progress, Oakland ([www.rprogress.org](http://www.rprogress.org)), setembre 2007).
- Talberth, J.; Wolowicz, K.; Venetoulis, J.; Gelobter, M.; Boyle, P. i Mott, B. (2006b) *The ecological fishprint of nations. Measuring humanity's impact on marine ecosystems*. Redefining Progress, Oakland ([www.rprogress.org](http://www.rprogress.org)), setembre 2007).
- Tamames, R. (1960) *Estructura Económica de España*. Sociedad de Estudios y Publicaciones, Madrid.

- Tello, E., Garrabou, R. i Cussó, X. (2003) "Tras las huellas ecológicas del metabolismo social: una propuesta metodológica para analizar el paisaje como humanización del territorio" (<http://www.uib.es/depart/dha/seminari/comunicats/GarrabouTelloCusso.pdf>, agost 2008).
- Templet, P.H. (2000) "Externalities, subsidies and the ecological footprint: an empirical analysis" a *Ecological Economics* vol.32 núm.3, p.381-383.
- Terradas, J. (coord.) *Ecología del foc*. Ed. Proa, Barcelona.
- The Ecologist/Friends of the Earth (2001) "Keeping Score" a *The Ecologist* vol. 31 núm.3, p. 44-47.
- Thomas, W.L.Jr. (ed) (1956) *Man's Roles in Changing the Face of the Earth*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Turner, B.L. II, Clark, W.C.; Kates, R.W.; Richards, J.F.; Mathews, J.T. i Meyer, W.B. (eds) (1990) *The Earth as transformed by human action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Turner, B.L. II i Butzer, K.W. (eds) (1995) *Global Land Use Change. A perspective from the Columbian Encounter*. CSIC, Madrid.
- Uriel, E. (1997) *Contabilidad Nacional*. Ariel, Barcelona.
- Valero, A. (1999) "El "estado muerto" y el fin termodinámico de la Tierra" a Naredo, J.M. i Valero, A. (dirs) *Desarrollo economico y deterioro ecologico*. Fundacion Argentaria, Madrid, p.179-184.
- Valero, A. i Naredo, J.M. (1999) "La Termodinámica, esa economía de la Física" a Naredo, J.M. i Valero, A. (dirs) *Desarrollo economico y deterioro ecologico*. Fundacion Argentaria, Madrid, p.157-165.
- Vallejo, C. (2006) "Estructura biofísica de la economía ecuatoriana: un estudio de los flujos directos de materiales" a *Revista Iberoamericana de Economía Ecológica* vol. 4, p.55-72.
- Van der Bergh, J. (1996) *Ecological Economics and Sustainable Development*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Van der Bergh, J.C.J.M i Verbruggen, H. (1999) "Spatial sustainability, trade and indicators: an evaluation of the ecological footprint" a *Ecological Economics* vol.29 núm.1, p.61-72.
- van Kooten, G.C. i Bulte, E.H. (2000) "The ecological footprint: useful science or politics?" a *Ecological Economics* vol.32 núm.3, p.385-389.
- van Tongeren, J.; Schweinfest, S. i Lutz, E. (1993) "Integrated environmental and economic accounts: a case study for Mexico" a Lutz, E. (ed) *Toward improved accounting for the environment*. World Bank, Washington D.C.
- Van Vuuren, D.P. i Smeets, E.M.W. (2000) "Ecological footprints of Benin, Bhutan, Costa Rica and the Netherlands" a *Ecological Economics* vol.34 núm.1, p.115-130.
- Vandellós, J. (1925) *La riqueza y la renta de la península ibérica* [reproduït a Schwartz (1977), p.95-138].
- Vanoli, A. (1991) "Las distintas interpretaciones de la noción de producción" a *Boletín del ICE* núm.698, p.99-113.
- Vayda, A.P. i Rappaport, R. (1968) "Ecology, cultural and non-cultural" a Clifton, J.A. (ed) *Introduction to cultural anthropology*. Houghton Mifflin, Boston, p.476-498.
- Velarde Fuertes, J. (1969) *Lecturas de economía española*. Gredos, Madrid.
- Velázquez, E. (2007) "Water trade in Andalusia. Virtual water: an alternative way to manage water use" a *Ecological Economics* vol.63 núm.1, p.201-208.
- Victor, P.A. (1991) "Indicators of sustainable development: some lessons from capital theory" a *Ecological Economics* vol.4 núm.3, p. 91-213.
- Vitousek, P.; Ehrlich, P.R.; Ehrlich, A.H. i Matson, P. (1986) "Human appropriation of the products of photosynthesis" a *BioScience* vol.36 núm.6, pp:368-373.
- Vitousek, P.M.; Mooney, H.A.; Lubchenco, J. i Melillo, J.M. (1997) "Human domination of Earth's ecosystems" a *Science* vol.277 núm.5325, p.494-499.
- Wackernagel, M. (1998) "The ecological footprint of Santiago de Chile" a *Local Environment* vol.3 núm.1, p.7-25.
- Wackernagel, M. i Rees, W. (1996) *Our Ecological Footprint. Reducing Human Impact on Earth*. New Society Publishers, Canada.
- Wackernagel, M.; Callejas, A.; López, I.S. i Méndez, J. (1997) *Ecological Footprint of Nations. How much nature do they use?; How much nature do they have?*. Centro de Estudios para la Sustentabilidad. Universidad Anáhuac de Xalapa. Mexico.
- Wackernagel, M.; Onisto, L. i Bello, P. (1999a) "National natural accounting with the ecological footprint concept" a *Ecological Economics* vol.29 núm.3, p.375-390.
- Wackernagel, M.; Lewan, M. i Hanssorn, C. (1999b) "Evaluating the use of natural capital with the ecological footprint: applications in Sweden and subregions" a *Ambio* vol.28 núm.7 p.604-612.
- Wackernagel, M.; Monfreda, C.; Erb, K.H.; Haberl, H. i Schulz, N. (2004a) "Ecological footprint time series of Austria, the Philippines, and South Korea for 1961-1999: comparing the conventional to an "actual land demand" approach" a *Land Use Policy* vol.21 núm.3, p. 261-269.
- Wackernagel, M.; Monfreda, C.; Schulz, N.B.; Erb, K.; Haberl, H. i Krausmann, F. (2004b) "Calculating national and global ecological footprint time series: resolving conceptual challenges" a *Land Use Policy* vol.21 núm.3, p. 271-278.
- Wackernagel, M.; Moran, D.; Goldfinger, S.; Monfreda, C.; Welch, A.; Murray, M.; Burns, S.; König, C.; Peck, J.; King, P. i Ballesteros, M. (2005a) *Europe 2005. The ecological footprint*. WWF, Brussel·les.

- Wackernagel, M.; Kitzes, J.; Cheng, D.; Goldfinger, S.; Espinas, J.; Moran, D.; Monfreda, C.; Loh, J.; O'orman, D. i Wong, I. (2005b) *Asia-Pacific 2005. The ecological footprint and natural wealth*. Global Footprint Network, Lund/Lusem, WWF, Kadoorie Farm and Botanic Garden, Suïssa.
- Wackernagel, M. i Silverstein, J. (2000) "Big things first: focusing on the scale imperative with the ecological footprint" a *Ecological Economics* vol.32 núm.3, p.391-394.
- Wada, Y. (2003) "A sustainability assessment of tomato production through ecological footprint analysis: does high-tech agriculture save us from food shortage" a *Journal of the Japan Institute of Energy* vol.82 núm.1, p.36-41.
- Wadell, L.M. i Labys, W.C. (1988) "Transmaterialization: technology and materials cycles" a *Materials and Society* vol.12 núm.4, p.59-85.
- Wahrhust, A. (1994) *Environmental degradation from mining and mineral processing in developing countries: corporate responses and national policies*. OCDE, Paris.
- Waring, M. (2003) "Counting for something! Recognizing women's contribution to the global economy through alternative accounting systems" a *Gender and Development* vol 11 núm.1, p.35-44.
- Warren-Rhodes, K. i Koenig, A. (2001) "Ecosystem appropriation by Hong-Kong and its implications for sustainable development" a *Ecological Economics* 39, p.347-359.
- Warren-Rhodes, K.; Sadovy, Y. i Cesar, H. (2004) "Marine ecological footprint of the live reef fish food trade" a *SPC Live Reef Fish Information Bulletin* núm.12, p.10-16.
- WCED (1987) *Our Common Future*. Oxford University Press, Oxford.
- Weisz, H.; Krausmann, F.; Amann, C.; Eisenmenger, N.; Erb, K.H.; Hubacek, K. i Fischer-Kowalski, M. (2005) "The physical economy of the European Union: cross-country comparison and determinants of material consumption" a *IFF Social Ecology Working Paper* núm.76.
- Weisz, H.; Krausmann, F.; Amann, C.; Eisenmenger, N.; Erb, K.H.; Hubacek, K. i Fischer-Kowalski, M. (2006) "The physical economy of the European Union: cross-country comparison and determinants of material consumption" a *Ecological Economics* vol.58 núm.4, p.676-698.
- Weisz, H.; Krausmann, F.; Eisenmenger, N.; Schütz, H.; Hass, W. I Schaffartzik, A. (2007) *Economy-wide Material Flow Accounting. "A companion guide"*. Eurostat, Luxemburg ([www.cso.ie/releasespublications/documents/environment/MFA\\_compilation\\_guide\\_final\\_august\\_2007.pdf](http://www.cso.ie/releasespublications/documents/environment/MFA_compilation_guide_final_august_2007.pdf), novembre 2008).
- Weizsäcker, E.; Lovins, L.H. i Lovins, A.B. (1996) *Factor 4. Informe al Club de Roma*. Círculo de Lectores, Barcelona.
- Wernick, I.K. i Ausubel, J.J. (1995) "National materials flows and environment" a *Annual Review of energy and environment* núm.20, p.486-495.
- White, L.A. (1943) "Energy and the evolution of culture" a *American Anthropologist* vol.45 núm.3, p.335-356.
- White, T. (2000) "Diet and the distribution of environmental impact" a *Ecological Economics* vol.34 núm.1, p.145-153.
- Wolman, A. (1965) "The metabolism of cities" a *Scientific American* vol.213 núm.3, p. 179-193.
- Wrbka, T. et al. (2004) "Linking pattern and process in cultural landscapes. An empirical study based on spatially explicit indicators" a *Land Use Policy* vol.21 núm.3, p. 289-306.
- WWF-UK (2002) *Holiday Footprinting. A practical tool for responsible tourism*. WWF-UK, Londres ([www.wwf.org.uk/filelibrary/pdf/holidayfootprintssummary2.pdf](http://www.wwf.org.uk/filelibrary/pdf/holidayfootprintssummary2.pdf), gener 2003).
- Zhang, J. i Zhang, J. (2004) "Touristic ecological footprint model and analysis of Huangshan City in 2002" a *Acta Geographica Sinica* vol. 59 núm.5, p.763-771.
- Zolotas, X. (1981) *Economic growth and declining social welfare*. New York University Press, Nova York.

## PART 2

# EL NEGOCI DE L'OCI. EL PAPER DEL TURISME EN EL PROCÉS DE GLOBALITZACIÓ NEOLIBERAL



## CAPÍTOL VI\*

### ALGUNES NOTES SOBRE EL TURISME I LA FORMA EN QUÈ LES CIÈNCIES SOCIALS L'HAN ABORDAT CRÍTICAMENT

"Fins ara, els geògrafs estudiant el turisme ho han fet sense contemplar plenament el fet que el turisme és una important via d'acumulació de capital. Jo [Britton] sostenc que si aquesta feblesa se rectifica, l'anàlisi geogràfica del turisme pot proveir contribucions importants als debats contemporanis de la geografia" (Britton 1991:451).

La incorporació d'aquest capítol respon a la necessitat de veure quines han estat les principals aportacions fetes des de les ciències socials en general, i la geografia en particular, a l'estudi del *negoci de l'oci* i fent especial esment a aquelles aportacions fetes des de posicionaments analítics crítics. De fet, i a partir de la lectura dels principals investigadors en matèria turística s'obren una sèrie d'interrogants: com han tractat els geògrafs (i la resta de científics socials) el tema del turisme? Com s'ha establert la relació entre aquelles teories socials crítiques i l'estudi del turisme? És, doncs, a partir d'aquests interrogants que s'ha intentat abordar a partir de la literatura anglosaxona, francòfona, castellana i catalana les aportacions i aproximacions (especialment crítiques) a l'estudi del turisme. La incorporació d'aquest capítol ha resultat quasi obligada degut al fet que el present treball s'intenta inscriure dins de les corrents crítiques. I, a més, pretén abordar la teoria crítica a partir de l'instrumental analític que s'ha desplegat en el sí de la disciplina transdisciplinària coneguda com a economia ecològica i, finalment degut al fet que en centrar-nos posteriorment en l'anàlisi de l'evolució geohistòrica de l'economia balear i els seus impactes socioecològics fa que en primer lloc ens centrem mínimament en les coordenades del debat teòric-conceptual al respecte.

#### 6.1. DELS DESENCONTRES ENTRE EL TURISME I LES CIÈNCIES SOCIALS EN LA INTERPRETACIÓ DEL TURISME COM A PARTICULAR VIA D'ACUMULACIÓ DEL CAPITAL.

Diferents autors han apuntat el fet que les ciències socials en general no han tengut prou en consideració el turisme al sí de es seves disciplines, essent aquesta una omisió quasi sistemàtica. Dins de les ciències socials segurament una de les persones més influents en l'estudi del turisme com a branca d'estudi i coneixement recent, ha estat la del fundador de la revista *Annals of tourism research*, Jafar Jafari (1979) que a finals dels 1970 exposava la necessitat que les ciències socials tinguessin en compte i molt seriosament el tema del turisme que havien obviat fins a llavors. En aquesta mateixa línia, i 10 anys després de l'article de Jafari, Malcolm Crick (1992 [1989]) analitzava els inicis de la investigació del turisme dins de les ciències socials, destacant en tot moment l'escassa significació i escàs interès que suscita en les diferents disciplines. Crick (1992) instava a la precaució teòrica degut al fet que el turisme és un sistema altament complex sobre el que hi ha un gran nombre de disciplines que tenen la seva pròpia perspectiva. Crick sosté que la millor manera de treballar la complexitat respecte a l'estudi del turisme podria estar en conrear la diversitat de perspectives d'investigació.

L'anàlisi del turisme es podria definir en dos grans àmbits o nivells. Per una banda, l'estudi dels canvis culturals, socials i psicològics que van lligats a l'expansió del capitalisme regulat i la societat del benestar amb una profunda transformació del concepte –patriarcal i capitalista– de treball i l'associat de temps lliure o d'oci –equivalent a temps no remunerat–, i que donà lloc a la societat del consum i al turisme de masses. Posteriorment, en els successius canvis en el règim d'acumulació del capital també s'han modificat o ampliat els conceptes de treball i oci, i conseqüentment el turisme. Aquests aspectes serien estudiats i analitzats per la sociologia, l'antropologia i la psicologia entre d'altres. Per una altra banda, l'expansió del temps lliure i de l'oci ha anat vinculada a l'aparició i expansió de noves activitats econòmiques mitjançant les quals aquelles activitats eren mercantilitzades. La frontera per a l'acumulació

---

\* Aquest capítol es va escriure al Port de Sóller (acabada la primera versió a l'abril de 2006).

s'espandeix i l'oci (i el turisme) es converteix en una important via d'acumulació de capital. Moltes d'aquestes activitats tenen una forta empremta territorial ja que es desenvolupen en llocs i territoris concrets. A més, l'ampliació i extensió del capital turístic i de l'oci ha incorporat nous espais i noves activitats dins les lògiques del capital. Aquest aprofundiment i expansió de la comercialització i mercantilització de l'oci (i la seva base material) ha contribuït a la transformació de molts d'espais i de les relacions socials. Aquests aspectes han estat tractats particularment pels geògrafs, economistes, sociòlegs i antropòlegs, entre d'altres.

Martin Mowforth i Ian Munt (1998)<sup>1</sup> concreten que els estudis en matèria turística des de les ciències socials, generalment, es poden dividir en quatre grans grups. El primer grup analitzaria l'estructura de la indústria turística (Britton, 1982; Pearce, 1989; Urry, 1990; Ioannides i Debbage 1998; Mowfroth i Munt, 1998; Clancy, 1998; Sharpley i Tefler, 2002) segons el qual, el turisme és entès com activitat articuladora de les relacions socials de poder i com a activitat que incideix en la transformació territorial i el canvi socioecològic. El segon grup establiria diferents models de desenvolupament turístic en base a distints posicionaments teòrics per tal d'explicar l'evolució de la dinàmica turística al llarg del temps amb unes propostes que giren en torn a les teories neoclàssiques del creixement econòmic de tall rostownià (Butler, 1980), a d'altres de tipus geohistòric més aviat properes als models de Kondratieff o schumpeterians, però també amb connexions algunes d'elles amb les teories de l'Escola de la Regulació o la Teoria Sistema-Món de Wallerstein (Görmsen, 1997; Debbage, 1990). El tercer grup està format per aquells treballs que estudien i avaluen els impactes –sobretot ambientals– de l'activitat turística i que és un dels camps més fèrtils en la literatura en matèria turística (Edington i Edington, 1986; Butler, 2000). Finalment, un altre camp que ha estat molt desenvolupat ha estat el que analitza les tipologies turístiques, les característiques motivacionals i els impactes socioculturals del turisme, amb una presència important de sociòlegs i antropòlegs (Cohen, 1972; Krippendorf, 1987; Smith, 1992). En aquesta introducció s'intentarà abordar, especialment, la dimensió estructural que es correspon amb els grups 1 i 2, i la dimensió dels impactes ambientals. Recordam, així com fa l'economista espanyola E. Espuña (2002) que en analitzar el paper del turisme en el desenvolupament econòmic ens trobam amb que la major part dels treballs es solen centrar parcialment en analitzar els aspectes positius (uns) i els negatius (els altres), mancant en termes generals les anàlisis estructurals.

Sovint s'explica l'especialització turística dels territoris a partir de la teoria ricardiana de les avantatges comparatives, segons la qual un determinat indret podrà ser més procliu en convertir-se en un destí turístic que un altre. A més, bona part d'aquestes interpretacions solen deixar de banda el marc institucional, i en canvi abunden en els aspectes geogràfics (p.ex. climatologia, paisatge, etc) vinculades amb les teories deterministes. En principi, el turisme i la seva teorització econòmica no hauria de variar gaire de les teoritzacions sobre el comerç del dogma neoclàssic. I així ho han entès els principals representants de l'economia ortodoxa i de les disciplines afins dins d'altres ciències socials, a més de les estructures empresarials i promotores d'aquesta activitat com puguin ser les grans empreses turístiques, el lobby empresarial turístic internacional WTTC (World Travel and Tourism Council), l'uropeu ETAG (European Tourism Action Group) o l'estatal Exceltur, i també les organitzacions internacionals com per exemple la OMT (Organització Mundial del Turisme). De fet, es tracta d'afinitats de tipus ideològic derivades dels dogmes imperants, el pensament únic, a les ciències socials (Naredo, 2006).

La major part dels estudis en matèria turística s'hi aproximen des d'una vessant ortodoxa, molt vinculada a la corrent neoclàssica de l'economia. Per aquest motiu, es sol analitzar el turisme des de la vessant de la demanda tal com ens exposen els treballs de Joan Rosselló (2003) i Carles Manera i Jaume Garau (2005). Manera i Garau (2005:67) sostenen que "la major part de la bibliografia especialitzada conclou que són les variacions en aquella [la demanda] les que indueixen a transformacions a l'oferta, i no viceversa". D'aquesta manera es produeix la tendència a analitzar el fet turístic des del que alguns autors han definit com a postures reduccionistes que es centren en la suposada sobirania del consumidor (turista) i es deixa de banda la complexitat d'aquesta activitat amb unes relacions socials i de poder desiguals que permetrien entendre amb major profunditat la construcció i devenir de la indústria turística i dels espais de producció turística. Així, tal com apunten Agarwal et al. (2000), els canvis en la demanda turística responen a canvis estructurals en els que, en

<sup>1</sup> El 2009 es publicava la tercera edició d'aquest llibre.

concret, les modificacions en la producció turística han contribuït a alteracions en la demanda turística. Ioannides (1995) exposa que una de les notables mancances dins de lla geografia del turisme (i altres disciplines) és la de definir la indústria turística des de les característiques motivacionals dels turistes, és a dir des les perspectives del costat de la demanda i sense interessar-se gaire per l'oferta i el poder que hi ha al darrera, com per exemple el del paper que la potent indústria de la publicitat i els mass media tenen en la producció dels gustos i preferències socioculturals. Aquesta mateixa mancança ha estat apuntada per part de Pascal Tremblay (1998) des de la comunitat científica dels economistes.

Entre les ciències socials que han generat una important producció científica sobre el turisme es troba la geografia. Precisament, autors com Stephen Britton (1991), Douglas Pearce (1989), Georges Cazés (1989, 1992) o Michael Hall (1994) han influït potentment en els discursos i temes analitzats. Aquesta importància de la geografia vendria donada pel que John Urry (1990:40) assenyalava quan deia que: "els productors estan en certa mesura fixats espacialment, en que han de proveir serveis particulars a llocs particulars". D'aquesta manera, el caràcter territorial del negoci turístic, o al manco part d'aquest, ja sigui per les migracions turístiques i/o pel caràcter fix de gran part de la indústria turística fa que sigui, especialment, un camp fèrtil per a la producció científica en el camp de la geografia. I, el turisme també pot ser un camp fèrtil per l'aplicació de diferents enfocaments teòrics i metodològics. De fet, el reconegut geògraf alemany, Walter Christaller (1963) –a partir de la teoria econòmica ortodoxa– hi feu aportacions destacables argumentant el paper que el turisme podia tenir com a mitjà per aconseguir el desenvolupament econòmic a les àrees perifèriques ja que el flux de rics turistes des dels centres metropolitans injectaven divises estrangeres i generaven llocs de feina. Daniel Hiernaux (2008) sostén que la geografia del turisme ha caigut en l'error de considerar el turisme estrictament com una activitat econòmica, tot deixant de banda altres dimensions essencials d'aquest, particularment com a constructor de societat i de relacions socials.

Els treballs científics sobre turisme són relativament recents. Cal tenir present que el turisme com activitat estructurant es va llançar amb l'estat del benestar i la societat del consum de masses posterior a la Segona Guerra Mundial. En els primers estadis, el turisme fou impulsat com una activitat altament positiva ja que permetia la recepció d'importants sumes de divises amb una relativament baixa inversió de capitals. En conseqüència, la major part dels organismes internacionals de l'anomenat món capitalista havien promogut i impulsat el turisme com a panacea del creixement econòmic com per exemple el llibre d'Erbes (1973) publicat per l'OCDE. En aquesta tessitura l'OCDE manifestava que mitjançant el turisme era possible assolir el "somniat" creixement il·limitat, el 1967 les NU el declaraven "any internacional del turisme" i Robert McNamara quan entrà a presidir el Banc Mundial es va fixar la tasca d'impulsar la indústria turística a escala planetària. Emperò, el turisme també contribuïa a mantenir la desitjada pau social en temps del capitalisme fordista, amb el contracte treball-capital, així com es convertia en una eina geopolítica de primera magnitud per a les potències hegemòniques que potenciaven la seva implementació com a vacuna contra el "virus comunista", particularment als intersticis de frontera. Així, el turisme, segons la doctrina oficial, era exposat com a un element difusor de la pau internacional que alguns autors crítics han matisat com un element de control polític de la perifèria en el context de la Guerra Freda (Crick, 1992; Goldstone, 2003).

En els anys 1970 i 1980 els investigadors en turisme prestaren major atenció al context, procés d'implantació i resultats del desenvolupament turístic. És a dir, l'analitzaren des d'una perspectiva més estructural i també crítica. El debat, llavors, girava entorn al fet que el turisme es pogués considerar com un sector capaç de contribuir al "desenvolupament econòmic" i, també, el seu paper en els processos de desenvolupament geogràfic desigual. Un debat que estava fortament influenciat, com és lògic, per les discussions entre les diferents corrents de pensament sobre la noció de desenvolupament. Aquell debat podria ser sintetitzat en dues postures principals: per una banda, aquells que ho consideren com a solució al subdesenvolupament, i per l'altra els que sostenen que el turisme consolidava les desigualtats estructurals. Havent entre aquestes dues postures, tota una gama de matisos que es mouen entre ambdues.

La consideració del potencial del turisme al desenvolupament econòmic parteix, com s'ha dit, de les teories ortodoxes del comerç internacional, exposant les avantatges comparatives que els països del Tercer Món i les regions perifèriques tenen pel desenvolupament del turisme (mà d'obra barata i abundants recursos i qualitat paisatgística), i



de les teories del creixement econòmic de Rostow. Entre aquestes propostes, destaquen: el treball de Walter Christaller (1963) qui analitzà la localització de les activitats turístiques a Europa. Christaller destacava la importància que podia tenir el turisme com impulsor del creixement econòmic a les regions perifèriques, convertint-se el turisme un excel·lent camp de proves de les teories neopositives; i el conegut treball de Richard Butler (1980) sobre el "Resort life cycle model" que teoritzava sobre les dinàmiques de l'evolució dels productes i/o les zones turístiques des de la seva anàlisi al llarg del cicle de vida. El model de Butler (1980) es deriva de la teoria del cicle del producte i de la teoria de la modernització vinculades amb la teoria neoclàssica. Aquesta proposta ha estat de les que més èxit han tengut dins de l'estudi dels espais turístics. Nogensmenys, l'aplicació de les teories evolutives aplicades amb "èxit" per Rostow per explicar el creixement de les economies del capitalisme avançat han estat criticades per obviar les relacions socials, polítiques i històriques de la seva constitució i construcció. Aquest aspecte també ha estat criticat en el cas del model de Butler (Opperman, 1998; Agarwal, 1994). Mowforth i Munt (1998) sostenen que el model de Butler falla a l'hora d'explicar la relació entre diferents elements de la indústria i el context més ample dels processos de desenvolupament, en canvi és positiu en la incorporació (no explícita) del debat de la mercantilització de l'espai via turistització. El model de Butler ha estat revisat, entre d'altres, per Hovinen (2002) que hi aplica la teoria del caos o teoria de sistemes. Per Hovinen (2002) el model de Butler es caracteritzava per un moviment estable cap a la conservació amb un increment en l'acumulació de capital, energia, materials i inversió, emperò quan una "sorpresa" ocorria<sup>2</sup>, l'estabilitat cau en un caos o en un procés d'intenses oscil·lacions. A partir d'aquest punt estaríem en una situació menys previsible segons el model de Butler i que Hovinen pretén resoldre.



Després d'una dècada d'experimentació turística, als 1970 varen aparèixer els primers treballs que qüestionaren críticament la contribució del turisme al desenvolupament social i econòmic d'una regió. Entre aquests es poden destacar el de George Young (1973) en el que es demanava si el turisme era una benedicció o una plaga, i el de John R. Bryden (1973) qui realitzà un estudi empíric sobre el turisme al Carib de la Commonwealth que presentava moltes "zones obscures" com per exemple la seva contribució a la desarticulació social i econòmica en les societats agràries d'aquelles zones. Així mateix, a principis dels 1970 apareixia el primer text de geografia de l'oci i turisme, elaborat per Isobel Cosgrove i Richard Jackson (1972) amb un enfocament obert i transdisciplinar.

En el moment en que els països del capitalisme avançat sota el règim fordista d'acumulació del capital, comencen a presentar símptomes de crisi i esgotament –crisi energètica del 1973- es van publicar una sèrie d'interessants treballs que apuntaven críticament les bondats del turisme, especialment a les perifèries del capitalisme mundial. Un d'aquests és el de Louis Turner i John Ash que a l'any 1975 publicaren el conegut llibre *The golden hordes* en el que encunyaren el concepte de Perifèria del Plaer i analitzaren el turisme com una nova forma de colonització. Aquest treball no fou traduït al castellà fins a principis dels 1990 (Turner i Ash, 1991) i Francisco Jurdao (1991:II) apuntava sobre la tardana traducció del llibre de Turner i Ash que "és sospitos que un llibre com l'*Horda Daurada* no hagi arribat a les llibreries espanyoles, malgrat el fet que el territori espanyol és un dels de major transcendència a escala mundial del turisme de masses".

Entre finals dels 1970 i els 1980 va aparèixer una vasta literatura crítica sobre el turisme. Moltes d'aquestes aportacions estaven vinculades a la teoria social crítica derivada de les formulacions neomarxistes i més en concret amb l'economia política –les teories de la dependència i del desenvolupament desigual– (veure capítol 4). Aquests autors entenien que el turisme era un sector més que contribuïa a accentuar els cercle viciós del subdesenvolupament,

<sup>2</sup> Naredo (2003, 2006) ens recorda que allò que la teoria econòmica ortodoxa defineix com externalitats no són més que els elements que resten fora de la xarxa analítica de dita teoria però que en la realitat –la biofísica i social– les "externalitats" en són una part intrínseca.

i que el turisme al "Tercer Món" (com la resta d'activitats econòmiques) reproduïa les relacions desiguals entre Centre i Perifèria. El turisme internacional era entès com una reproducció de l'estructura socioeconòmica mundial, amb perifèries d'exportació i controlades pel capital transnacional amb seu als centres metropolitans. Segons ells, l'orientació internacional del sector és la que impossibilita que el turisme pugui contribuir a un desenvolupament no dependent (Nash, 1992 [1978]; Turner, 1976; de Kadt, 1979; Britton, 1992 [1982]; Lea, 1988; Crick, 1989).

A continuació es revisaran algunes de les aportacions –que creim– més significatives. Agarwal et al. (2000) apunten que molts dels enfocaments plantejats als 1970 i 1980 han estat parcialment superats, ja que en ells s'hi detecten les mateixes mancances que s'apuntaren a les teories de la dependència i del desenvolupament desigual i que seran superades en les dècades posteriors. Bianchi (2002) manifesta que la major part d'aquells treballs crítics es concentraren en l'anàlisi dels processos macroestructurals amb un èmfasi sobre el turisme internacional, però deixant una mica de banda les condicions internes, les desiguals relacions de poder a les pròpies perifèries, etc. Unes crítiques que també se llançaren al seu moment a les teories del desenvolupament desigual o la teoria de la dependència. Nogensmenys, els temes encetats llavors són encara de plena vigència i amb la deriva de bona part de les ciències socials de la mà del pensament únic, se pot dir que moltes d'aquelles aportacions crítiques no han estat superades, sinó més aviat abandonades i en tot cas hi ha algunes excepcions a tenir en compte, però que per res afecten a la principal línia legitimadora de la via turística d'acumulació del capital.

Arran del debat sobre la contribució del turisme al desenvolupament, el Banc Mundial i la UNESCO organitzaren un seminari al desembre de 1976 a Washington per tal de discutir sobre els impactes del turisme en els països del Tercer Món<sup>3</sup>. Gran part de les contribucions allà fetes es publicarien a finals dels 1970 –i que no es traduiria al castellà fins a dotze anys més tard– en l'obra coordinada per de Kadt (1991 [1979]). Al llibre es plantejava la pregunta: turisme un passaport al desenvolupament? Segons els seus autors, el turisme i la seva expansió als països del "Tercer Món" no resultava ser exactament un sinònim de progrés socioeconòmic ni benestar per les societats receptores. Aquesta obra coincidia amb la literatura crítica del moment sobre el desenvolupament desigual. El text aborda els següents aspectes: en primer lloc, la comprensió de que el desenvolupament per sí mateix podria no ser suficient per superar la pobresa i que els temes de distribució requerien especial atenció; en segon lloc, analitzar les causes de la desigualtat mundial i el funcionament del sistema econòmic mundial; i finalment, enquadrar les discussions dins del deteriorament ecològic del planeta. En definitiva, en aquella obra es plantejaven unes qüestions de gran vigència i actualitat a principis del segle XXI. Unes qüestions que s'han anat aprofundint, agreujant i, com alguns autors sostenen, s'han anat deixant de banda o han perdut la vessant crítica.

La literatura crítica dels 1970 i 1980 analitzava el turisme com extensió de les relacions de poder dels centres sobre les perifèries del plaer. El turisme com una forma de dominació - neocolonialisme o imperialisme- exposat explícitament en l'article de Nash (1978) "tourism as a form of imperialism", però també l'obra ja citada de Turner i Ash (1991) sobre les hordes daurades segons els quals amb els turistes, "així com els bàrbars en el seu moment", es produeix una migració en massa de diverses poblacions col·lisionant amb cultures diferents a la seva. La definició de colonització responia a diferents perspectives, especialment degut a la disciplina a la que pertanyessin els autors, però predominava l'enfocament antropològic que incidia sobretot en l'aculturació de les societats receptores i ho atribuïa a les masses de turistes desplaçats cap als espais perifèrics. En aquesta mateixa línia es troba l'obra dirigida per Valene Smith (1992) –publicat al 1978– sota el títol *Hosts and Guests* (Amfitrions i convidats) que és un dels texts més esmentats sobre antropologia del turisme.

De totes maneres, per sobre la lectura estrictament cultural (o antropològica), es pot dir que la major part d'aquestes obres coincideixen en apuntar la dependència respecte els centres metropolitans i el progressiu avanç del capitalisme i la mercantilització del territori i la cultura com a principal objectiu d'anàlisi. Segons aquests autors, el turisme, en l'escenari posterior a la II Guerra Mundial, es va estendre als països perifèrics com una continuació de les estructures dominants de les regions centrals. En aquell nou context els països metropolitans

<sup>3</sup> En aquest seminari el sociòleg espanyol Mario Gaviria (1976) presentà la comunicació "The Mass Tourism Industry in Spain" que finalment no fou inclosa en el llibre coordinat per de Kadt.

foren els que generarien la demanda turística, però també eren els que posseïen els mitjans de producció, controlant d'aquesta manera el negoci turístic i controlant de pas els països i territoris allà on aquest s'assentava. Ja que, generalment, els països del Tercer Món estan subordinats als fluxos turístics, capital turístic i recursos provinents de les economies capitalistes avançades. Turner i Ash (1991:17) sostenien que "la major part dels països del Tercer món han obtingut fa relativament molt poc temps la seva independència de les antigues potències imperialistes. Nogensmenys, el turisme constitueix una indústria de la qual han desenvolupat tal grau de necessitat que donen la benvinguda, amb els braços oberts, als antics amos i senyors que els dominaren no fa tant de temps".

Malcolm Crick (1992 [1989]) –en un conegut article sobre la representació del turisme internacional a les ciències socials– exposava com, a escala regional, el turisme sol generar indrets localitzats d'activitat (guetos turístics) que generalment no afecten a la resta d'activitats que es desenvolupen al seu voltant (o ho fan en poca mesura), tot reproduint una estructura dual que ell identificava amb el sistema de plantació de l'economia colonial. Goldstone (2003) es pronuncia en aquesta mateixa línia quan afirma que el turisme substitueix una economia de monocultiu en una dependència igual de perillosa (referint-se al turisme). Un exemple del que podria ser la pretensió màxima de transformar i colonitzar un territori i una societat per la via de la funcionalització turística és el que presentava Crick (1992:365) quan escrivia en el cas del turisme als països africans com "el vicepresident de la Edgar Burrows Inc. expressà en una ocasió el seu desig de comprar tot el país de Gàmbia a fi de construir-hi una sèrie de poblats de vacances a l'estil de Tarzan. No es tracta de quelcom inassolible. Hem estat parlant amb la Banca Rothschild a París sobre això, hi ha un cert nombre de països africans que no tenen absolutament res. Ni economia, ni res. Tot el que tenen és la seva independència i els seus ambaixadors a la ONU, i la idea és comprar el país sencer [...] agafar-ho, canviar el nom". Aquest hauria estat un cas extrem de mercantilització i colonització d'un espai, encara que hi ha altres maneres més subtils de dur a terme aquests processos de colonització-mercantilització de l'espai i la vida en general als territoris turístics.

La teoria del desenvolupament desigual aplicada al turisme va contribuir a definir-ho com una ona expansiva que envaïa la "Perifèria del Plaer". Turner i Ash (1991) definien la "Perifèria del Plaer" com un cinturó turístic que envoltava les grans zones industrialitzades del món i que eren una construcció dels centres de poder metropolitans. Per Turner i Ash (1991) la perifèria del plaer del turisme de masses als anys 1970 es trobaria a unes dues o quatre hores en avió dels grans centres urbans, generalment en direcció cap al sol: a) la perifèria nord-americana incloïa centres lúdics dins els propis EUA, el Carib (Nassau, San Juan, Montego Bay, Puerto Príncipe), algunes zones de Mèxic (Acapulco, Tijuana i Mexicali) i al Pacífic (Hawaii); b) els centre-europeus i nord-europeus anaven cap el Mediterrani a la Rivière Francesa (Monte Carlo, Niça, Cannes), Estat espanyol (Mallorca, Torremolinos, Benidorm) o les ciutats històriques del nord d'Itàlia (Venècia i Florència); c) els japonesos constituïen una potència industrialitzada massa jove per haver creat una perifèria ben acotada en l'extrem Orient, però acudien a l'oest (Hawaii) i al sud (illes Filipines, Taiwan, Hong-Kong, Bali o Bangkok).

Cal destacar que Turner i Ash (1991) apuntaven el fet que les perifèries del plaer no constitueixen centres estàtics, donat que posseeixen un dinamisme propi que sol dependre del marc institucional i regulatori (p.ex. increment de l'oci, increment de l'opulència, abast de les línies aèries, etc). Segons Nash (1992) el fet que la zona turística (perifèria) tinguin un nivell de vida lleugerament inferior al de la regió des de la qual arriben els turistes és tan important com la disponibilitat d'infraestructures i mitjans de transport adequats. Turner i Ash (1991) ampliaven la seva definició de perifèria del plaer per concloure que a les portes del capitalisme global (i en moment de crisi del capitalisme regulat) totes les perifèries tendien a fusionar-se en una "gegantesca perifèria del plaer". Així, el turisme redibuixava la geografia mundial en el que les relacions de poder dels centres metropolitans es dirigien als cinturons turístics del sud amb una correlació de forces desequilibrades i desproporcionades.

Una de les propostes més interessants que vinculava l'evolució històrica del turisme amb la construcció de les perifèries del plaer és la de Gormsen (1981, 1997) que les defineix a partir de la teoria centre-perifèria i les vincula amb la producció turística. Aquestes perifèries són dinàmiques i es van transformant contínuament al llarg del temps, amb les transformacions de la geografia històrica del capital. La construcció de les perifèries del plaer estan vinculades a les dinàmiques del capitalisme i els diferents règims d'acumulació –prefordista, fordista i neofordista– i les condicions tècniques. Gormsen (1997) es demanava si es produeix alguna

tendència espaciotemporal en el desenvolupament turístic del litoral per la qual cosa estableix i desenvolupa una anàlisi empírica de l'expansió del turisme a través de les que ell defineix les quatre perifèries, cadascuna d'elles amb unes característiques específiques. El model de Gormsen estableix unes característiques coincidents entre les diferents perifèries, però caldrà tenir present tal com apunta Urry (1990) que resulta complicat el fet de trobar uns determinants generals que expliquin l'evolució turística d'una determinada regió. En relació a aquesta qüestió plantejada per Urry, Joan Amer (2005:29) sostén que "cada societat turística requereix un estudi específic". De totes maneres, l'aportació de Gormsen estableix una sèrie d'elements comuns que s'integren en un context i una teoria consolidades i el que no s'extreu necessàriament del seu treball és que les diferents perifèries hagin de passar exactament pels mateixos estadis, com si d'un mecanisme es tractés, ja que cadascuna presenta uns elements distintius i s'han configurat sota règims d'acumulació diferents.

España (2002) exposa com el paper del turisme en l'expansió del capitalisme global segueix viu, en canvi es lamenta com les aportacions des d'aquesta perspectiva són molt minoritàries. A part de molt respectables i destacables obres, l'autora sostenia com la major part dels estudis recents han anat abandonant la dimensió crítica i estructural per abraçar anàlisis parcials dels impactes, ja siguin positius o negatius, del turisme. Pearce (1989) exposava que l'estudi del turisme era una qüestió essencialment híbrida, per la qual cosa l'estudi d'aquesta matèria es divideix en diferents seccions. No obstant, aquest mateix autor defensa una aproximació sistèmica i estructural al turisme.

Un cert nombre d'autors –que es troben entre els més prestigiosos en quant a estudis sobre turisme- han anat exposant i lamentant constantment l'escassa repercussió sobre els estudis turístics de les metodologies i discussions teòriques que han tengut lloc al sí de les ciències socials. La llista d'autors és ampla i a mode d'exemple exposam els següents treballs de Britton (1978, 1981a, 1991), Pearce (1989), Clancy (1998), Ioannides (1995), Ioannides i Debbage (1998) i Agarwal et al. (2000). Les paraules de Pearce (1989) són rotundes quan diu que gran part de literatura en turisme es sustenta en "metodologies dèbils". Malgrat tot, les aportacions crítiques sobre el turisme fetes al llarg dels darrers trenta anys, des de les ciències socials i en concret des de la geografia del turisme, han estat de gran qualitat.

Un dels autors més destacats en l'estudi crític del turisme fou el geògraf Stephen G. Britton que, des de finals dels 1970 fins a la seva mort el 1991, intentà connectar les teories socials crítiques, l'economia política i la geografia del turisme. Britton (1992) -en un article traduït al castellà 10 anys després de la seva publicació- es lamentava que la major part de les investigacions en matèria de turisme presentaven un defecte en comú: el turisme és separat dels processos històrics i polítics que determinen el seu desenvolupament. La preocupació fonamental de Britton (1991, 1992) era que el debat en la geografia del turisme es desenvolupava, majoritàriament, sense prendre en consideració a les teories de l'economia política. Britton (1992) es formulava la següent pregunta: com és que el turisme, mentre produeix indubtablement beneficis pels països del Tercer Món, també perpetua les desigualtats regionals i de classe, i els problemes socioeconòmics de caire estructural? Posteriorment, Milne i Ateljevic (2001) sostenen que els marcs teòrics conceptuals exposats als 1980 per Butler (1980) i Britton (1992 [1982]) resultaven insuficients per analitzar la natura canviant de les estructures d'acumulació i producció del capital. Una altra qüestió és tal com apuntava Lipietz (1987) sobre les limitacions de la teoria de la dependència en deixar de banda aspectes importants de l'acumulació de capital i les seves transformacions, cosa que és ampliada des de l'escola o teoria de la regulació. De totes maneres, en el text de Britton (1992) moltes de les mancances que es van atribuir a aquelles teories semblen ja superades i aquest autor, partint de la complexitat, contempla la naturalesa canviant de les estructures i processos d'acumulació del capital fent esment tant als processos geohistòrics; les estructures polítiques i econòmiques (locals i internacionals); el marc institucional; i l'estructura i organització de la pròpia indústria turística.

Britton (1978) realitzà la seva tesi sobre la influència del turisme en el desenvolupament indígena. Posteriorment feu importants aportacions a l'estudi del turisme des de les teories de la dependència amb una sèrie d'articles empírics, com és el cas de Fiji (1981a) interpretant aquella economia i societat com a neocolonials; o sobre el paper de les multinacionals a Fiji (Britton, 1982). Però també feu aportacions teòriques molt valuoses des de la adopció de les teories de la dependència (Britton 1981b, 1992) i al seu darrer treball (Britton, 1991) en el que feia una proposta (o una crida) per elaborar una geografia crítica del turisme

amb lligams a la teoria social crítica i en el que són evidents les influències del geògraf David Harvey (1989) i del sociòleg John Urry (1990). Britton (1991) pretenia que es desenvolupàs una geografia crítica del turisme que entengués el turisme com una activitat organitzada pel capital i com una de les vies d'acumulació de capital més importants de finals del segle XX. Britton (1991) proposà la "mercantilització de l'espai" com a fil argumental en entendre que el sistema de producció turística incorpora els llocs (territoris) en els productes, i al mateix temps el propi territori es converteix en producte. En tot cas, la producció turística –sovint definida com abstracta o desmaterialitzada- adquireix materialitat en la turistització dels espais. Aquesta mercantilització turística de l'espai portaria a un desenvolupament desigual expressat territorialment.

Britton (1991) establí la construcció d'aquesta geografia crítica del turisme en tres apartats: a) la identificació de la creixent importància del capital internacional en el turisme i l'oci; b) la transformació particular del territori –sòl artificial, ambients construïts o edificats- provocada directa o indirectament per les inversions de capital i el procés de mercantilització de l'espai; c) l'atracció per part de les formes construïdes –les ciutats globals (Sassen, 1991)– de diversos espectacles i/o megaesdeveniments que a la vegada són o poden ser emprats per a la renovació urbana mitjançant capital turístic<sup>4</sup>.

Com ja s'ha esmentat, la tendència majoritària dins de la literatura sobre turisme ha estat la d'abordar el tema des del costat de la demanda. Una tendència que s'ha anat accentuant en els darrers anys amb el triomf de la ideologia neoliberal. Els suggerents texts de Britton van fructificar en els treballs d'altres investigadors –ja que ell va morir el 1991- que incidirien en l'aspecte repetidament assenyalat per Britton del turisme com a via d'acumulació del capital i a partir d'un estudi estructural en el que guanyà major importància l'estudi per la banda de l'oferta. Entre els continuadors de l'obra de Britton es poden assenyalar els treballs de Shaw i Williams (1994), Ioannides i Debbage (1998), Mowforth i Munt (1998), Clancy (2001) o Sharpley i Telfer (2002).

Shaw i Williams (1994:10) sostenien que "s'havia produït una negligència en els estudis turístics pel que fa a la vessant de la geografia de la producció". Segons aquests autors es produeix una tendència per part de molts d'estudiosos de veure les dinàmiques turístiques aïllades de les demés tendències en el comerç internacional com a sistemes aïllats i independents. L'obra de Shaw i Williams (1994) és un dels intents més destacables per tal de dur a terme la geografia crítica del turisme (i de l'oci) que proposà Britton (1991). Aquest treball analitza el turisme dins del context més ample de l'oci, vinculant els temes turístics amb d'altres aspectes tractats en la literatura de les ciències socials i vinculant l'anàlisi de la producció i consum. El geògraf grec Dimitris Ioannides (1995) en un suggerent article es pronunciava, incidint en les aportacions de Britton, en la necessitat que la geografia del turisme estàs vinculada a la geografia econòmica i en general a la teoria social i que calia concentrar-se en la part de la producció turística ja que per ell una de les mancances més sèries de la producció científica era la de definir la indústria turística des de les característiques motivacionals dels turistes. En aquest article, emperò, s'apuntava tant a l'escassa atenció respecte a la teoria econòmica per part de la geografia del turisme, com a l'escàs interès per part de la geografia econòmica pels serveis en general com pel turisme en particular. Ioannides (1995:50) sostén que "mentre que la majoria dels geògrafs econòmics han evitat estudiar els serveis recreatius i de viatge, uns pocs investigadors en turisme han pres les existents teories de la geografia econòmica i l'economia regional per conceptualitzar les dinàmiques de la indústria".

Michael Clancy (1998) proposà analitzar la indústria turística en temps de la globalització des del marc teòric de les "Global Commodity Chains" (GCC) –Cadenes Globals de Mercaderies– que deriva de la proposta realitzada per Hopkins i Wallerstein (1986), vinculada a la teoria sistema-món. Per Clancy (1998) l'aplicació de l'enfocament de les GCC aporta un interessant marc per estudiar les diferents fases, localitzacions, impactes i relacions de poder subjacents en el capitalisme global. Nogensmenys, Clancy (1998) se lamenta que aquest marc

---

<sup>4</sup> La consolidació del capitalisme global anirà lligat als processos expansius i competitius entre les que es defineixen com a Ciutats Globals. En aquesta cursa per la competitivitat el turisme jugarà un paper notable exercint de filtre per a les mirades del capital financer i viceversa. Sovint els megaesdeveniments han servit de palanca per la incorporació en el sistema economia-món protagonitzat per aquestes urbs (López-Sánchez, 1993; Fernández-Durán, 1996; UTE, 2004; Harvey i Smith, 2005)

s'ha aplicat majoritàriament a les activitats industrials-manufactureres, deixant de banda els anomenats serveis. Clancy (2001) ha aplicat el marc teòric de les GCC per analitzar l'evolució i la configuració turística de Mèxic.

Les aportacions que destaquen fetes a la dècada dels 1990 amb ple procés de globalització capitalista i canvi de règim d'acumulació, estan vinculades amb l'Escola de la Regulació francesa (Lipietz, 1987; Teague, 1990) que introduí el concepte de règim d'acumulació del capital, i també els economistes radicals nord-americans (Bowles et al., 1984) que introduïren el concepte d'estructura social d'acumulació. El règim d'acumulació fordista, segons l'escola de la regulació, ha estat substituït per un nou règim postfordista o neofordista, que es diu d'acumulació flexible del capital. L'estabilitat del sistema –règim d'acumulació del capital– dependrà d'una particular regulació social i política, és a dir per unes complexes relacions socials. Aquest règim es caracteritza per una reregularització socioeconòmica que ha afavorit als interessos de les elits, conegut també com a neoliberalisme, i per un predomini de la dimensió financera en els processos d'acumulació. Segons aquesta perspectiva, el capitalisme és un sistema inestable i contradictori que l'obliga a reestructurar-se per tal de resoldre les seves pròpies crisis periòdiques. Cadascun d'aquests períodes de reestructuració comporta impactes locals, regionals i globals. Aquestes escoles superaren el que alguns autors han definit com a "fatalisme inherent" de l'escola de la Dependència, ja que a diferència d'aquella no concentren la seva anàlisi en els factors endògens i es centren en la comprensió del règim, sistema o estructura conformat per les relacions que es produeixen entre diferents conjunts escalars i les relacions socials que hi tenen lloc.

Crick (1992) apuntà que el turisme és un camp fèrtil per aplicar moltes de les teories socials, en aquest sentit emfatitzà la idoneïtat per estendre les observacions fetes per Michel Foucault (1993) sobre el poder, Jean Baudrillard (1974) al respecte de societat del consum i la societat de l'espectacle definida per Guy Debord (2002). Aquestes perspectives varen ser incorporades en el treball de John Urry (1990) *The tourist gaze* que és un dels treballs pioners en el que es tractaren les qüestions del poder vinculades al desenvolupament turístic. Les relacions de poder, des d'una perspectiva foucauldiana, també han estat analitzades per Kevin Hannam (2002) i Keith Hollinshead (1999). També cal destacar, el treball de Michael Hall (1994) en el que exposa que la globalització del turisme aporta noves i amples qüestions relacionades amb la política i el poder. El sociòleg anglès John Urry (1990) a *The tourist gaze* (la mirada turística) introduí el sistema de producció turística en el debat de les ciències socials (i geogràfic) amb la incorporació de les tesis postestructuralistes per tal d'analitzar la reestructuració social, política i econòmica vinculada amb el postfordisme. Algunes de les propostes posteriors a la d'Urry que seguien les seves línies centrals es materialitzaren en torn a la proposta analítica que emfatitza el "gir cultural" en relació al procés turístic, tot emfatitzant les pràctiques subjectives<sup>5</sup>.

D'altra banda, a la segona meitat dels 1990, l'obra de Dimitris Ioannides i Keith Debbage (1998a) estava més d'acord amb un efoncament de l'economia política i les teories regulacionistes, tot incorporant explícitament l'estudi del turisme des del costat de l'oferta. Aquesta obra està precedida pels treballs empírics anteriors de Debbage (1990, 1992) i Ioannides (1992), a partir dels quals conclouien que el sistema productiu turístic era un sistema eminentment oligopolístic. Ioannides i Debbage (1998) exposen com les formes d'acumulació prefordista, fordista i neofordista<sup>6</sup> es poden observar coexistent en qualsevol moment i en qualsevol localització. Un dels aspectes més interessants que exposen els autors és el buit existent en la majoria dels estudis en quant al paper del capital en la producció social del turisme, una mancança que és major en quant al. El paper les empreses transnacionals (ETN) turístiques no ha estat suficientment analitzat i molt especialment en el present moment de globalització del capital<sup>7</sup>. Així mateix, el paper de les petites i mitjanes empreses degut a que la seva condició complica el procés de recerca i obtenció d'informació tampoc han estat prou estudiades.

<sup>5</sup> Per una crítica al "gir cultural" en els estudis turístics veure Bianchi (2009).

<sup>6</sup> Ioannides i Debbage prefereixen parlar de neofordisme que de postfordisme, ja que segons aquests autors es mantenen moltes de les característiques del règim fordista, al que s'hi afegeixen de noves. Per tant, no es supera el fordisme sinó que s'amplia.

<sup>7</sup> Es poden destacar les tesis de Jan Mosedale (2007) i Alfonso Jiménez (2009) i també els llibres de Joan Buades (2006, 2009).

Seguint l'estel de Britton es troba també la proposta de Milne i Ateljevic (2001) que entenen que el turisme hauria de ser vist com un procés de transacció dirigit per prioritats globals de les corporacions multinacionals, forces geopolítiques i amples forces de canvi econòmic. Aquests autors incorporen el plantejament teòric de la *glocalització* exposat per Swyngedouw (2000) que estableix que la construcció social del territori és multiescalar, podent-se establir vinculacions entre les diferents escales i les dinàmiques de l'acumulació del capital, tot esdevenint l'espai local una síntesi de les lògiques globals. Així, la comprensió del fenomen turístic a escala local hauria de fer-se en un complex entramat escalar en el que diferents grups d'interès i institucions haurien de ser contemplats com articuladors de dits processos. Per Milne i Ateljevic (2001) l'estudi del turisme proveeix un gran potencial per desvetllar la dialèctica entre producció i consum, les tensions entre l'escala local i global, i els aspectes centrals vinculats a la polarització social i espacial. Cal dir que la proposta de la *glocalització* del turisme pot entendre's com una proposta molt propera a la de les GCC (Global Commodity Chains) aplicada per Clancy (1998, 2001) a l'activitat turística.

Una altra aportació a destacar, sens dubte, és la realitzada per Mowforth i Munt (1998) que reconeixent el mestratge de Britton, i que pretenen anar una mica més enllà. En l'obra d'aquests dos autors, sota el títol *Tourism and sustainability: new tourism in the Third World*, es desenvolupa un treball crític sobre el turisme a escala global i el seu impacte en la perifèria del sistema capitalista, el nomenat Tercer Món, en el que emfatitzen les relacions de poder i la seva vinculació amb el turisme, i alhora amb el desenvolupament geogràfic desigual i els seus impactes socioambientals. Segons aquests autors, el turisme es desenvolupa en un context de gran inseguretat i desigualtat de riquesa i poder. Stefan Gössling (2004), partint conceptualment de la branca de l'Ecologia Política (Peet i Watts, 1996; Martínez Alier, 2005), ha coordinat l'obra sobre els processos de turistització dels espais insulars als Tròpics. Aquest enfocament, pretén superar el de l'economia política marxista i intenta analitzar els conflictes socioambientals que es produeixen en aquests territoris, transcendint la simple mirada dels impactes per abraçar els agents implicats en dits conflictes.

Raoul V. Bianchi (2002) intenta superar les formulacions de la teoria de la dependència, per la qual cosa planteja un nou enfocament (model de la dependència neocolonial) que parteix de l'ampliació d'aquelles propostes crítiques vinculades a l'economia política marxista. Bianchi ha intentat establir un marc analític-conceptual a partir del qual poder analitzar les geografies del desenvolupament desigual del turisme en temps de la globalització neoliberal. Un altre treball que mereix ser destacat és l'obra col·lectiva "Turismo hoy: ganadoras y perdedoras" (Dutermé et al., 2007) en el qual, partint del marc teòric de Benko i Lipietz (1994) segons el qual el joc econòmic mundial resulta en unes regions guanyadores i d'altres perdedores, s'entén el turisme més enllà de la seva condició de "motor econòmic", per analitzar-ho també com a "motor de desigualtats". Cal destacar, el recent treball de Ateljevic et al. (2007) on es pretén abordar els aspectes teòrics i metodològics del turisme des d'enfocaments crítics, tot destacant el pes del nomenat "gir cultural" en moltes de les seves propostes interpretatives. En canvi, el llibre coordinat per Mosedale (2011) recupera la perspectiva crítica de l'economia política des d'enfocaments oberts, tot connectant amb la proposta de Britton i noves aportacions teòriques crítiques de les ciències socials.

Gran part dels treballs sobre la producció turística i que són hereus dels plantejaments de Stephen Britton, presenten una lectura ampla del sistema de producció turístic amb especial èmfasi a la seva contribució al processos d'acumulació del capital que conformen el nomenat desenvolupament econòmic. Aquesta proposta teòrica també persegueix, amb esperit crític, comprendre la organització econòmica i la distribució geogràfica del turisme. Nogensmenys, molts d'aquests estudis parteixen d'una noció de sistema econòmic (indústria turística) que és hereva de la teoria econòmica ortodoxa i conseqüentment es poden deixar fora de la xarxa analítica aspectes rellevants que poden quedar abandonats en el caixó de sastre de les externalitats. Mentre que els primers texts presentaven, tal com molts d'autors han comentat, una postura tercermundista i fatalista en la que el poder es deia que restava concentrat en els centres metropolitanos, les darreres aportacions han superat aquesta posició amb la incorporació d'una lectura més holística en la que s'incorporen les relacions de poder multiescalars i la seva contribució a la construcció social del territori. Però, la major part dels texts continuen considerant els desequilibris socioambientals com a externalitats i no com a part inherent del sistema econòmic. Aquest és un aspecte que Mowforth i Munt (1998) han detectat en el seu treball i que l'han intentat superar. Així mateix, cal destacar, tal com feu Britton, que la

geografia turística crítica pot ser un camp fèrtil per a la reflexió teòrico-metodològica i que aquesta podria repercutir sobre altres branques de la geografia crítica. No obstant això, en termes generals predomina un cert aïllament de la literatura en geografia turística (i molts de treballs sobre turisme) respecte de la literatura procedent d'altres branques.

Agarwal et al. (2000:254-257) establiren una agenda d'investigació en la geografia econòmica de la producció turística per tal comprendre i analitzar els canvis i les tendències del turisme en el context de la globalització que s'intenta sintetitzar a continuació:

1. Implicacions sobre els canvis en la frontera entre la provisió mercantil i no mercantil del turisme.
2. Anàlisi de la relació entre la producció turística en un espai i la globalització (Williams, 1995).
3. Estudi de la forma que adquireix la globalització en termes de fluxos geogràfics i concentració espacial de presa de decisions.
4. Implicacions pels diferents sectors econòmics la globalització turística.
5. Conseqüències del creixement del capital transnacional turístic per la divisió internacional del treball.
6. Investigació sobre el paper de les ETN turístiques.
7. L'empresa petita és un concepte caòtic, mentre hi ha molts sectors turístics dominats per petites empreses aquesta és una àrea clau que cal estudiar.
8. Es requereix aprofundir en l'estudi del pas del règim de regulació i procés laboral del fordisme al neofordisme.
9. Explorar les implicacions laborals del canvi d'organització de la producció turística.
10. Quines són les relacions entre les formes de producció turística i els diferents tipus de migració laboral (Williams i Hall, 2000).
11. Veure fins a quin punt certes formes de migració configuren la producció turística.
12. La reestructuració (o reconversió) turística (geografia econòmica, urbana i regional).

## 6.2. EL TURISME COM A INDÚSTRIA O SISTEMA DE PRODUCCIÓ.

La gran diversitat de perspectives en l'estudi del turisme potser està vinculada a la complexa noció d'indústria turística. En termes crematístics, es diu que la indústria turística és la més gran del món de principis del segle XXI i aquesta es preveu que te unes perspectives d'expansió per sobre de moltes d'altres, sempre i quan no hi hagués res que alteràs les condicions que s'havien donat durant els anys eufòrics de la globalització capitalista. Emperò, el concepte d'indústria turística, degut a la seva pròpia condició, és altament ambigu i abstracte. Agarwal et al. (2000) exposen que la definició del turisme com indústria és opaca o confusa ja que aquesta està altament fragmentada i és molt diversa. Aquesta, és al mateix temps consumidora –demanda final– i productora de serveis –demanda intermitja–, la qual cosa dificulta o complica la seva definició i l'adopció d'unes estadístiques adequades. En qualsevol cas, la indústria turística o el sistema de producció turístic podria ser caracteritzat com una Global Commodity Change (GCC), tal com ha fet Michael Clancy (1998, 2001).

Cosgrove i Jackson (1972) introduïren el turisme com una activitat industrial (sense xemeneies) i emfatitzaven ja els seus efectes nocius (malgrat no generàs fum). El debat en torn al turisme com indústria va ser objecte d'atenció també per part de Jafar Jafari (1974) que en el primer número de la revista *Annals of tourism research* introduïa al turisme com un sistema altament complex i incidia que no es tractava d'una indústria en el sentit convencional del terme. Les fronteres de la indústria turística són difícilment definides i definibles ja que es produeix un solapament constant amb d'altres sectors. La indústria turística (i de l'oci) no pot ser entesa, per tant, com una entitat única i funcional en el sentit convencional del terme.

Britton (1992) quan analitzava l'organització espacial del turisme fordista en els països del "Tercer Món" observava com la separació social i física dels serveis turístics dins del país de destí era una característica comú. En conseqüència, el turisme es podia interpretar com un punt d'indústria estrangera que imposava unes barreres físiques i socioeconòmiques entre amfitrions i visitants. Aquesta organització permet conceptualitzar el turisme com a enclavament industrial. Alberto Sessa (1983) establí una classificació dels elements de la indústria turística que ha estat amplament acceptada per una gran part d'investigadors en la matèria.



<b>Elements de la indústria turística segons Sessa (1983)</b>	
<b>Recursos turístics:</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Recursos naturals</li> <li>• Recursos humans</li> </ul>
<b>Infraestructura general i turística:</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Mitjans de comunicació i transport.</li> <li>• Instal·lacions socials.</li> <li>• Instal·lacions bàsiques.</li> <li>• Telecomunicacions.</li> </ul>
<b>Instal·lacions receptives:</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Hotels, Cases d'hostes, ciutats de vacances.</li> <li>• Condominis.</li> <li>• Segones residències.</li> <li>• Residències per personal laboral.</li> <li>• Instal·lacions per alimentació i beguda.</li> </ul>
<b>Instal·lacions esportives i recreatives:</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Instal·lacions culturals i recreatives.</li> <li>• Instal·lacions esportives.</li> </ul>
<b>Serveis turístics de recepció:</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Agències de viatge.</li> <li>• Oficines de promoció hotelera.</li> <li>• Oficines d'informació.</li> <li>• Lloguer de vehicles.</li> <li>• Guies, intèrprets, etc.</li> </ul>

Una característica del producte turístic és que aquest no és elaborat per un únic sector d'activitat, sinó per diferents sectors, i que no existeix una activitat que realitzi de mode complet l'assemblatge final del producte turístic. La indústria turística és complexa ja que està conformada per nombroses branques que al mateix temps poden cobrir activitats no estrictament turístiques. A més, cal afegir que en el cas del turisme el producte es consumeix al lloc de producció per la qual cosa l'aspecte territorial guanya rellevància. Això no obstant, no lleva que no es pugui parlar d'indústria turística on el producte és, en certa manera, el turista. D'acord amb Turner i Ash (1991:159) tenim que "el quid d'aquesta indústria és el processament de les pròpies persones. Tal i com les grans empreses dedicades a l'envasat de productes de carn duen al ramat, encara viu, als escorxadors i donen amb un aprofitament beneficiós de totes i cadascuna de les parts de l'animal, inclosos els ossos o els cascs, els grans conglomerats turístics procuren controlar el major nombre possible d'etapes, pertanyents totes elles al recorregut mitjançant el qual el turista, al llarg de les seves vacances, serà desposseït dels seus diners".

Britton (1991) i Ioannides (1995) exposen el desigual tractament que han tengut, dins del carrusel producció-consum, el turista (consumidor) i les empreses turístiques (productor). L'economista Tremblay (1998) en analitzar l'organització econòmica de la indústria turística exposa com el costat de l'oferta ha estat "estranyament" oblidat o obviat en bona part dels treballs sobre el turisme. Un oblit, possiblement intencionat, que respon a la tendència de la ideologia neoliberal i les seves interpretacions científiques que molt sovint traslladen les explicacions, en aquest cas del turisme, al camp abstracte del mercat (identificat amb la demanda i el consumidor com l'agent decisor i poderós) despuntant-lo de qualsevol relació de poder, quan en realitat el mercat capitalista tendeix a reproduir i ampliar les desigualtats socials i de poder preexistents. Tremblay (1998) proposa l'aplicació de la teoria de l'organització en xarxa per analitzar la indústria turística pel costat de l'oferta, definint tres tipus de xarxa: la primera xarxa s'estén horitzontalment a través d'empreses amb semblants capacitats tecnològiques però servint a diferents mercats i operant en diferents destinacions (p.ex. cadenes hoteleres, marques, etc); la segona xarxa formada per grups d'empreses que comparteixen les habilitats (*know-how*) de màrqueting amb grups específics de clients, aquests generen rendes a partir de connectar diferents activitats en un sol producte (p.ex. Tour Operadors); i la tercera és aquella que pot assegurar la coordinació de productes complementaris en la destinació. Resumint, es pot dir que el turisme com a indústria no és una entitat única i funcional en el sentit convencional del terme. Això, no obstant, no ha de servir d'excusa per abandonar el seu estudi i en tot cas es podrien distingir els components empresarials més importants com són: les línies aèries de la metròpolis, els majoristes

(operadors turístics) i les cadenes hoteleres. En un context de globalització capitalista, les avantatges acumulades per les grans companyies resulten ser encara més notòries. La indústria turística està formada per diferents segments que produeixen serveis i productes diversos. Com que cada segment aporta una part de la demanda turística final, els coordinadors (TO) juguen un paper estratègic ja que ajunten els diferents productes que venen finalment al consumidor final. Una venda que generalment es produeix amb unes elevades taxes de benefici, resultat d'aquesta posició privilegiada.

Per transformar les experiències turístiques en mercaderies, aquestes han de ser estandarditzades i practicables per les tècniques (i institucions) de producció capitalista. En aquest sistema productiu, la funció de l'estat (administracions públiques) resulta fonamental per a l'expansió del turisme. L'estat juga dos rols fonamentals respecte el turisme: per una banda, proveeix fòrums on els diferents participants de la indústria turística (productors) podran coordinar les seves activitats que serà on es marcaran les principals relacions i estratègies de poder (p.ex. dictant o influint en les polítiques públiques); i per una altra, l'estat serà requerit per establir un "clima" favorable al negoci turístic fent substancioses despeses per promoure una regió o país com a destinació turística i establint una "bona" oferta d'incentius per a la inversió (Ioannides, 1995).

A la indústria turística destaca, particularment, el paper dels treballadors que són al mateix temps proveïdors de serveis laborals i part del producte consumit (una experiència). El treball turístic es caracteritza generalment per una divisió social del treball ètnica i de gènere. En llocs on el sindicalisme és fort hi ha una addicional característica que és el conflicte constant entre capital i treball (Britton, 1991). Ioannides (1995) i Ioannides i Debbage (1998) sostenen que els aspectes laborals a la indústria turística han estat en gran mesura poc atesos per part de la geografia del turisme.

Britton (1991:455) definia i sintetitzava el sistema productiu turístic (concepte que es pot assimilar al d'indústria turística) com el format per les diferents institucions públiques i comercials dissenyades per mercantilitzar i proveir experiències turístiques que inclou els següents elements:

- a) Aquelles activitats econòmiques adreçades a vendre i produir els productes turístics.
- b) Els grups socials, aspectes culturals, i elements físics que són incorporats en els productes i atraccions turístics.
- c) Les agències per regular el comportament comercial i les externalitats socials associades amb aquesta producció.

Turner i Ash (1991:173-174) deien que era "necessari que saltassin pels aires unes quantes il·lusions sobre l'economia del turisme". En aquest sentit, dits autors apuntaren tota una sèrie de matisacions a aquelles lectures acrítiques i optimistes sobre els efectes positius de l'expansió de la indústria turística cap a les perifèries planetàries a la dècada dels 1970. Molts d'aquells matisos encara són plenament vigents, i la majoria inestudiats. No obstant, aquestes observacions com les realitzades per altres treballs rellevants han obert el debat i investigació per tal d'analitzar el veritable impacte positiu i/o negatiu del turisme. Aquests punts es sintetitzen a continuació:

1. El fet que un turista gastí un dòlar en un determinat país no és suficient garantia de que dit dòlar vagi a quedar-se en dit país. Part del dòlar invertit pel turista es dissipa en el pagament de beneficis o dividends.
2. Molts dels alts directius són expatriats que a part de rebre majors salaris que els treballadors nadius, tendeixen a ingressar els seus guanys a bancs de fora del país en el que treballen.
3. Bona part dels aliments, begudes i altres béns de consum s'han d'importar.
4. La infraestructura turística (allotjament, transports, etc) exigeixen maquinària molt cara d'obtenir que per regla general són importats.
5. El Banc Mundial reconeix que la sortida de divises és superior al 50% del diners gastats pels turistes (*leakage*).
6. Les estadístiques oficials no tendeixen a representar els costos de transport. Una notable part dels diners desemborsats pels turistes durant les seves vacances mai arribaran al país amfitrió, ja que va

dirigit al transport d'anada i tornada. Aquesta part de la despesa està en mans de les companyies aèries, busos i cotxes de lloguer que normalment són de propietat dels països que generen el turisme.

7. Els vencedors definitius en el turisme a llarga distància són els propis operadors turístics i les companyies aèries.
8. Tendència a que una mateixa companyia tenguí la propietat de la línia aèria i els hotels.
9. Manipulació dels llibres de comptabilitat per que la major part dels beneficis quedin en el sector transport i no en el de l'hostaleria per estalviar-se les regulacions canviàries.

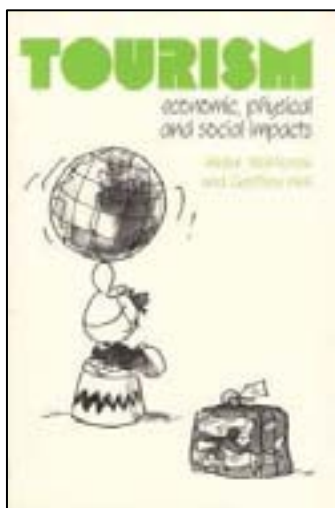
Turner i Ash (1991:146) exposaven de forma bastant clara el que potser diferencia la indústria turística d'altres ja que: "després de tot, qualsevol producte té una vida limitada, a la fi de la qual els propis fabricants ho substitueixen per nous productes. Ara bé, en el cas del turisme el "producte" no és un automòbil o un xarop, sinó poblacions i regions senceres que no és possible rebutjar, com si fossin residus inservibles, quan els turistes decideixen viatjar a altres llocs". Des de la posició de destí turístic, la noció de sistema turístic incorpora no tan sols aquelles activitats empresarials que són contemplades com les que generen directament beneficis crematístics, sinó que guanya pes una noció oberta de sistema econòmic allunyat de les interpretacions ortodoxes de l'economia neoclàssica. Així, resulta cabdal i imprescindible la incorporació dins d'aquesta noció dels béns intangibles com podria ser la qualitat del paisatge, la qualitat de vida, la "seguretat" pels clients-turistes, etc. Possiblement, es podria dir que el turisme o les activitats turístiques cristal·litzen de forma evident una noció de sistema econòmic obert com el definit per l'economia ecològica (Naredo, 2003) (presentada al capítol 2). D'acord amb aquesta definició de sistema econòmic, la indústria turística no seria diferent d'altres però l'evident relació entre turisme i territori pot fer que sigui més fàcil la comprensió d'aquesta noció de sistema econòmic obert i integrador que divergeix substancialment de la noció ortodoxa de sistema econòmic. Als anys 1980, Lea (1988:2) sostenia que "no hi ha cap altre activitat comercial internacional que impliqui una combinació d'elements com l'econòmic, polític, ambiental i social com el turisme".

En els actuals temps de predomini financer en els processos d'acumulació del capital (Fernández-Durán, 2003), convé prestar atenció, també, a la dimensió financera i la seva connexió amb el capital turístic. El capital turístic transnacional, des de fa temps, ha jugat amb el poder que l'hi atorgava els tipus de canvi entre diferents divises i els diferents moments –la dimensió temporal– en que es duia a terme el consum turístic –des del lloc d'origen (pagament als majoristes) fins a la zona de consum turístic, el destí turístic– que permetia als capitals transnacionals turístics una major circulació del capital –dimensió espacial–. Com en la resta d'activitats econòmiques, en la turística es produeix una tendència al domini financer que permet una important expansió a escala planetària gràcies al poder adquisitiu que adquireixen les organitzacions empresarials. Aquest fet condueix a haver de prendre en consideració en l'anàlisi de les dinàmiques turístiques, no només les que tenen una implantació física (territorial), sinó que s'hauran de prendre en consideració les lògiques dels diners en les seves diferents modalitats. El domini financer de la globalització capitalista repercuteix sobre la indústria turística que s'orienta cada cop més a l'extracció de plusvàlues per la via financera que no a través de la producció turística "clàssica", és a dir la del fordisme.

La indústria turística, a més de ser una important via d'acumulació del capital, ha estat una important eina geopolítica que ha format part de la geoestratègia dels centres de poder per tal de controlar certs espais, un control que molt sovint s'ha imposat sota la retòrica de la "pau" i la "llibertat". Així, Ritcher (1983) exposava que la major part dels estudis de turisme es concentren en analitzar-ho com a purament una activitat econòmica sense atendre a la seva dimensió social, política i cultural. A més, es presenta dins de la major part dels estudis, segons Ritcher (1983), la tendència a assumir que les decisions econòmiques responen als criteris racionals de l'*homo economicus* i en aquest sentit no abundaven els estudis que analitzassin les vinculacions entre turisme i poder (política), és a dir en els conflictes polítics i les relacions de poder subjacents. Aquest tema és present, encara que no com aspecte central, en gran part dels treballs crítics dels anys 1970 i 1980 (Turner i Ash, 1991; de Kadt, 1991; Britton, 1992), encara que es difuminen amb el temps i a la dècada dels 1990 i dels 2000 resulten ser bastant escassos (Mowforth i Munt, 1998; Goldstone, 2003; Amer, 2006). Per exemple, Turner i Ash (1991) en analitzar el desenvolupament turístic al Carib exposen com la construcció turística

d'aquella regió anava vinculada amb les estratègies de poder per part dels mandataris britànic (Winston Churchill) i dels EUA (Franklin Delano Rossevelt) que constituïren la Comissió Angloamericana. Aquesta comissió es convertí a principis dels 1950 en la Caribbean Travel Association amb seu a Nova York. Els inicis del turisme al Carib presenten una forta vinculació amb la màfia dels EUA. Després que els guerrillers cubans encapçalats per Fidel Castro acabassin el 1959 amb la dictadura de Fulgencio Batista (1940-1944 i 1952-1959) i la corrupció lligada amb el turisme i la màfia; la màfia i el turisme es dirigiren cap a les Bahames on Meyer Lansky –vinculat a la Màfia i que fugia de la Cuba de Castro– va construir una sèrie de casinos (Freeport, Playa Lucaya i Club Bahamas de Nassau), aconseguint l'exempció de les lleis que regulaven el joc. Acte seguit es disparà la construcció d'hotels i el nombre de turistes procedents dels EUA (Turner i Ash, 1991). Crick (1992:370) en el seu conegut article exposava críticament la retòrica del turisme com a instrument pacificador i alhora el paper polític de l'empresariat turístic amb l'exemple de Conrad Hilton (dels Hilton Hotels) quan digué que cadascun dels seus hotels era un "tros d'Amèrica [...] i fem un poc per expandir la pau mundial, i lluitar contra el socialisme". Durant la Guerra Freda el turisme, en aquest cas impulsat directa o indirectament pels EUA, serví als interessos de la potència; mentre que en temps de la globalització neoliberal, el turisme ha jugat un paper rellevant a l'hora d'incorporar nous espais a les lògiques del capital.

### 6.3. DELS IMPACTES (SOCIALS, ECONÒMICS I AMBIENTALS) DEL TURISME A LA RETÒRICA DEL TURISME SOSTENIBLE.



Des de les primeres publicacions en matèria turística (p.ex. Cosgrove i Jackson, 1972; Turner i Ash, 1991; de Kadt, 1991) s'han assenyalat els impactes socials, culturals i ambientals que provocava dita activitat en els espais receptors. La primera obra que analitzà íntegrament els impactes socioeconòmics i ecològics fou la d'Alister Mathieson i Geoffrey Wall (1982) des d'una perspectiva holística. Richard W. Butler (2000) es lamenta que des d'aquella obra de principis dels 1980 no s'ha avançat gaire en la matèria. Des de l'ecologia caldria destacar l'obra també dels 1980 de Edington i Edington (1986) en la qual s'analitzaven els impactes ecològics de les activitats turístiques i recreatives.

Caldria tenir present, a mode d'apunt crític, el fet que assenyalava Sadler (1988) quan analitzava la "suposada" vinculació entre el turisme i un entorn de qualitat ja que, segons aquest autor, el turisme de les 4\$ (\$un, \$and, \$ea, \$ex) presenta unes certes limitacions amb el medi ambient –a part del clima i les aigües– ja que essent cert que els elements ambientals van atreure inicialment als primers turistes (i capitals turístics), el que mantén la vinguda de turistes en un destí són aspectes socioeconòmics i/o institucionals com el preu, les infraestructures, la regulació i el màrqueting. Així, aquest autor desmitifica o matisa aquella noció que turisme i preservació de l'entorn són elements intrínsecs.

D'acord amb Butler (2000) es pot dir que l'atenció prestada als impactes de les activitats recreatives (especialment al medi natural) i els impactes del turisme ha estat desigual. Els estudis sobre els impactes de les activitats recreatives ha rebut un fort impuls en el context anglosaxó i en especial als EUA on la afluència de visitants als seus paratges naturals generava fortes tensions. En aquest àmbit, Wagar (1964) i Lucas (1964) intentaren mesurar l'impacte de les activitats recreatives sobre el medi ambient entès com espais naturals adoptant el concepte de capacitat de càrrega des de l'ecologia. Hammit i Cole (1987) que treballaven pel US Forest Service –com Wagar i Lucas– analitzaren també l'ús recreatiu i els seus impactes en el medi natural. A partir dels precedents dels anys 1960, i des de la geografia Wall i Wright (1977) establiren models per analitzar l'impacte de les activitats recreatives sobre la fauna i flora silvestres. El mateix Butler destaca el rol de la geografia en l'estudi dels impactes del turisme degut especialment a la seva particular sensibilitat cap a la particularitat dels llocs. Segons Butler (2000:343) "els geògrafs, no obstant, són més conscients que molts investigadors d'altres disciplines que els llocs són únics i els efectes experimentats en un lloc no són automàticament duplicats en un altre, i són previnguts a l'hora de fer generalitzacions".

Aquests estudis serviren de precedent del que serien molts dels estudis sobre els impactes ambientals de les activitats recreatives i en menor mesura les turístiques. Els conceptes d'ells derivats com capacitat de càrrega (Lucas, 1964; An Foras Forbatha, 1966; O'Reilly, 1986)<sup>8</sup>, la de límit de canvi acceptable (Stankey et al., 1985; McCool, 1994), o la de *Tourism Opportunity Spectrum* (Butler i Waldbrook, 1991) estan pensades i desenvolupades per ser aplicades sobretot en el medi natural i per les activitats recreatives. Nogensmenys, el trasllat d'aquests conceptes a d'altres escales espacials comporten tota una sèrie de dificultats tant conceptuals com empíriques que no ajuden gaire a la transformació de les societats cap a unes pautes que siguin més sostenibles tant ecològica com socialment. Així, el controvertit concepte de capacitat de càrrega depèn de múltiples variables que no poden ser reduïdes a l'estrictament demogràfica i que alhora es pot convertir, com ha exposat Martínez-Alier (2005), en un perillós instrument polític i una inadequada eina de gestió turística en aquest cas. Una altra metodologia aplicada i discutida ha estat la de les AIA (Avaluacions d'Impacte Ambiental) (Green i Hunter, 1992).

Entre els estudis que analitzen els impactes del turisme han estat menys freqüents aquells que ho feien en quant a l'artificialització o transformació urbana del sòl. Aquest ha estat l'objecte d'estudi de Wilkinson (1989) que presenta les vinculacions entre el desenvolupament turístic i les seves implicacions urbanístiques i territorials, en concret per els petits estats insulars. Mullins (1991) analitzava la forma extrema de polarització que suposaven les denominades ciutats de vacances i/o urbanitzacions turístiques, aparegudes com espais de consum. Una de les darreres publicacions al respecte ha estat la de Hall (2006) que analitza el turisme com a força urbanitzadora. No obstant, caldria dir que encara que les publicacions anglosaxones no aborden gaire aquesta dimensió, bona part de la geografia crítica a l'Estat espanyol ha considerat el turisme com una de les més potents forces urbanitzadores i constructores del territori, particularment als espais de producció turística com és el cas de les Balears (Rullan, 2002).

Butler (2000) apunta que en la major part dels estudis sobre els impactes ambientals del turisme es limiten a analitzar els resultats o impactes derivats de les activitats recreatives i turístiques però que la comprensió de les seves causes i els seus orígens. Aquests darrers no ha rebut igual atenció degut a que, d'acord amb Butler (2000): en primer lloc, el fet que molts dels impactes degut al turisme i la recreació tenen lloc a emplaçaments incontrolats, i l'aproximació científica tradicional de tenir una població o lloc/territori controlat pot resultar impossible; en segon lloc, resulta difícil separar els efectes del turisme dels recreatius, i igualment el d'altres activitats; en tercer lloc, resulta molt complicat comptar els efectes indirectes sobre el medi ambient; en quart lloc, la contribució del turisme al canvi ambiental global no és fàcilment detectable ni diferenciable d'altres agents i altres activitats. Dins de la major part dels estudis sobre els impactes ambientals, d'acord amb Butler (2000), es troben els que analitzen les àrees de baixa intensitat i ús limitat, en canvi els estudis de dits impactes són molt més minoritaris en les àrees d'ús intensiu per ser majoritàriament de propietat privada la qual cosa dificulta la recerca.

El turisme de masses és necessàriament estacional. Una estacionalitat tant natural com institucional ja que per una banda els principals objectes del turisme de masses són atraccions temporals (p.ex. neu o sol i platja), i per una altra l'estacionalitat va lligada a la construcció social del temps lliure pel fet de com la societat organitza el seu temps lliure, associat aquest al temps de treball assalariat i depenent. Així, la polarització temporal reforça la polarització espacial. Es produeix una concentració espaciotemporal, tot donant com a resultat la saturació turística. Així doncs, el turisme de masses comporta necessàriament pressions ambientals intenses que a més es veuen intensificades per la polarització i concentració espaciotemporal. Shaw i Williams (1994) exposen que en tot cas, les estacions mortes són l'única oportunitat per una recuperació social i ecològica dels espais receptors.

El fet que el turisme sigui identificat amb una experiència —és a dir com quelcom immaterial—, tal com ho defineix Urry (1990), pot haver fet que els aspectes relacionats al seu impacte global no hagin estat identificats ni tractats en la profunditat que han estat analitzades altres activitats. La intensitat de materials i energètica no ha estat prou tractada en relació amb el turisme. Aquesta mateixa situació es dona en molts altres activitats de serveis que

---

<sup>8</sup> A l'Estat espanyol, Enrique Navarro (2000) aplicà a la seva tesi doctoral el concepte de la capacitat de càrrega a la Costa del Sol.

aparentment no "amollen fums", però que una correcta comptabilitat biofísica ens permet apreciar la seva important càrrega ambiental (Carpintero, 2003).

Per regla general es sol analitzar el turisme com un fenomen que es concentra en dos espais: l'emissor i el receptor. La major part dels impactes, al menys els territorialment més visibles i/o atribuïbles a l'activitat turística, es produeixen en els espais receptors. Hunter (1995) apuntava el fet que l'abast i l'escala de les consideracions socioambientals en la majoria d'estudis sobre l'impacte ambiental del turisme, es limitaven als aspectes immediats, directes i tangibles que són rellevants per la pervivència del producte turístic local i que eren els que es pretenien –en tot cas– resoldre o mitigar. Hunter (2002) introdueix elements d'anàlisi que conviden a la reflexió i a la consideració. Aquest comprèn, des d'una perspectiva global del que és el turisme i la seva vinculació amb la Biosfera, que el turisme comprèn una sèrie d'impactes a diferents escales: en primer lloc, a l'espai emissor; en segon lloc, a l'espai de trànsit; i finalment, a l'espai receptor. La consideració de Hunter no ha estat rebuda amb prou profusió dins de la major part d'estudis i en tot cas cal destacar les aportacions d'un grup d'investigadors que han analitzat la contribució del canvi ambiental global (Gössling, 2002), tot identificant cinc camps principals: la transformació en els usos i la coberta del sòl, els requeriments energètics, la dispersió i extinció d'espècies, la dispersió de malalties i la percepció ambiental mitjançant el turisme. La recent publicació editada per Stefan Gössling i Colin Michael Hall (2006) pot ser considerada com la primera aportació en que s'intenta analitzar el conegut canvi global en curs amb l'activitat turística en la que s'intenta esbrinar com afecta l'activitat turística al canvi global i com aquest pot afectar a l'activitat turística. El viatge que és una part inherent (i fonamental) de la indústria turística, no ha estat pràcticament objecte d'anàlisi en quant als seus impactes ambientals amb l'excepció d'uns pocs treballs (Schafer i Victor, 1999; Becken, 2002; Gössling, 2000; Hoyer, 2000). El canvi de cicle del petroli barat al petroli car i amb una clara tendència cap al previsible esgotament dels combustibles fòssils pot fer canviar radicalment tota la mobilitat (creixent) planetària i de retruc la indústria turística (Bermejo, 2005).

Els impactes del turisme, a part dels provocats per part de les infraestructures turístiques sobre els territoris receptors, que més atenció han rebut han estat els socials i culturals. Això és deu a que tal com apuntava Crick (1992), el turisme pot ser considerat com una activitat econòmica molt singular -en tant que indústria d'exportació- ja que són els propis consumidors els que viatgen a recollir el producte. Així, el turisme esdevé un dels moviments migratoris més importants del planeta amb tot un rosari de conseqüències socials, polítiques i culturals que genera tota una sèrie d'impactes en les societats d'acollida. Doxey (1975a, 1975b) desenvolupà el model *irridex* (índex d'irritació) per analitzar els nivells de reacció adversa de la població resident front els turistes. la reacció adversa dels residents. Aquest mateix model fou aplicat per Hills i Lundgren (1977) en el Carib. D. Nash (1992) exposava, àvidament, una de les qüestions per les quals es generaven tensions entre turistes i residents: "si no es pot esperar del turista que s'adapti en tan poc temps a una situació més o menys estranya, qui s'encarregarà d'això? Aquesta tasca sol recaure sobre els amfitrions, i és un dels preus que han de pagar aquests per acollir els turistes en el seu país".

Altres aspectes analitzats han estat l'impacte del turisme en l'estructura de classes en les societats receptores. Mitjançant l'adopció del turisme de masses, Emmanuel de Kadt (1991) exposava que aquest no conduïa *per sé* a un canvi en l'estructura de classes, ja que els nous llocs de feina turística solen reflectir el sistema d'estratificació social i relacions socials preexistents. En quant a l'impacte polític del turisme, Smith (1991) introdueix una sèrie d'interrogants que permeten reflexionar sobre la vinculació entre turisme i l'anomenada "modernització" política, en el sentit d'aprofundiment del sistema política de la democràcia representativa (i les institucions del capital, sobretot la propietat privada). Crick (1992) exposava en el seu article que el canvi social i cultural té lloc en qualsevol lloc i en qualsevol moment. És a dir, la cultura i la societat són dinàmiques i són construïdes socialment. Aquest punt de vista permet analitzar críticament dits canvis en marcs analítics més complexos, sense vincular monocausalment els canvis sociopolítics a la sola adopció del monocultiu turístic. No obstant, el que és cert és que el turisme és quelcom més que divises i turistes-productes, i que pot contribuir a la ruptura de l'*status quo*, especialment en els llocs predilectes del negoci turístic que són aquells espais verges amb una societat civil feble i un poder fort (p.ex. l'Espanya de Franco, la Cuba de Batista o de Castro, la Indonèsia de Suharto, el Marroc de Hassan II, etc). Emperò, també és cert que el negoci turístic també pot ser (i sobretot és) una potent eina a favor de l'*status quo* i el seu manteniment, encara que mutant les seves formes.

Si bé, per regla general, s'accepta que el turisme genera una sèrie d'impactes socials i ambientals, es sol argumentar que aquests són compensats pels efectes positius derivats del creixement econòmic que aporta el turisme. Així, els impactes econòmics –en termes monetaris– han estat majoritàriament poc contestats i el turisme acceptat com a mal menor, especialment en comparació a d'altres activitats econòmiques com les industrials o extractives que es considera que són molt més impactants. No obstant, un aspecte menys contemplat, és el que la irrupció del turisme va acompanyar al procés de mercantilització i adopció d'estructures capitalistes –en cas de no haver-hi-, entrant a competir amb altres universos simbòlics, culturals i econòmics guiats per altres sistemes de valoració (Crick, 1992; Martínez-Alier, 2005).

A més, determinar l'impacte real en terme de divises dependrà precisament de l'indicador emprat pel seu càlcul. En la majoria d'estudis es considera la partida de "turisme i viatges" de la Balança per Compte Corrent. Resultaria rellevant avaluar el contingut de les importacions de béns i serveis que es podrien definir com "turístiques" que anirien dirigides a satisfer els requeriments de la indústria turística i que retornen a l'estranger en forma de pagament dels diferents factors (p.ex. les importacions d'aliments turístics, les importacions de béns de consum turístic, les importacions de combustibles turístics, etc). Des de fa temps està sobre la taula dels investigadors crítics la discussió sobre quina part de les divises internacionals han de ser gastades en la importació de materials que se requereixen per construir els centres turístics, pels béns de consum que s'ofereixen als turistes, i finalment per les taxes d'interès degut a les inversions de capital estrangeres. Estudis recents suggereixen que aquests degotejos (*leakages*) fuites són molt rellevants, especialment als països del Tercer Món. Baretje (1982) exposava que caldria contemplar la part que retorna al país d'origen dels turistes o seu de les ETN en forma de fuites o *leakages*. Cazés (1992) considera el "contingut de les importacions turístiques" com un dels indicadors bàsics de la dependència respecte als mercats turístics del centre i aquestes variaran segons: a) el model turístic: a major propietat estrangera de la indústria turística i major estandardització dels ressorts, majors tendeixen a ser les importacions per satisfer la demanda; b) el nivell de desenvolupament econòmic del país: quan menor és el grau d'articulació sectorial més sovint s'opta per importar les mercaderies de l'exterior; d) mida del país: a illes petites amb un volum de turistes molt elevat els hi és difícil satisfer tots els seus requeriments amb productes locals; e) especialització econòmica en la producció turística i per tant, escassetat en els altres sectors productius. A mesura que el sector turístic s'integra en l'economia nacional, i aquesta és més diversificada, el grau de fuites econòmiques o *leakages* és inferior.

Britton (1992) analitzà les fuites (*leakages*) per diferents espais turístics del Pacífic a principis dels 1980: a Fiji, més del 65% dels ingressos totals per turisme anaven a mans de companyies estrangeres; a les Illes Cook un 51.2%; i a les Illes Tonga un 7,9%. Britton (1982) demostrava el paral·lelisme directe que existia entre les condicions històriques estructurals d'un país com a colònia i la presència de capital estranger, essent superior al cas de Fiji. En el cas espanyol, Bull (1990) estimava que només el 31% dels diners gastats per un turista britànic, viatjant amb paquet turístic, a Espanya era gastat a dit país, mentre que el 50% restava en mans del TO i el 19% restant ho rebien altres empreses britàniques.

La crisi del capitalisme regulat (datada al 1973 amb la nomenada crisi energètica) va repercutir notablement en el turisme mundial. La sortida d'aquella crisi es va resoldre amb la consolidació del règim d'acumulació postfordista o flexible que donà pas al capitalisme global amb un fort domini de la dimensió financera. En aquest context el turisme mundial es reestructura adoptant les noves estratègies d'acumulació postfordista que es caracteritzaran pel que s'ha definit com a flexibilitat productiva que es tradueix en una combinació entre reducció de costos i l'ampliació del negoci turístic cap a nous productes, nous territoris i noves activitats. És a dir, una extensificació i una intensificació turística (Mowforth i Munt, 1998). Cal tenir present, tal com alguns autors han posat de manifest, que parlar de postfordisme pot donar l'errònia idea que els sistemes de producció fordista s'han abandonat. En canvi, alguns autors prefereixen parlar de neofordisme ja que en aquesta nova etapa, sense abandonar vells sistemes productius, es multipliquen els processos d'acumulació del capital que permeten l'assoliment de majors taxes de benefici gràcies al desplegament de les NTIC (Noves Tecnologies de la Informació i Comunicació) i el predomini financer, l'explosió del transport motoritzat i el petroli barat, la regularització neoliberal de l'economia-món i l'hegemonia geopolítica i geoeconòmica dels EUA sota la ideologia del neoliberalisme, etc (Ioannides i

Debbage, 1998). En aquest context, i vinculat a les noves retòriques d'intentar que el creixement econòmic fos compatible amb la preservació dels ecosistemes apareixen les noves modalitats turístiques que no substitueixen a les prèvies (p.ex. turisme rural, ecoturisme, turisme cultural, etc)<sup>9</sup>. D'aquesta manera irromp en la literatura científica el concepte de turisme sostenible, fins i tot amb l'aparició de la revista *Journal of sustainable tourism*. L'aparició d'aquest terme es dona en els moments de retòriques dolces per part dels poders hegemònics que, en certa manera, acudeixen a noves etiquetes legitimadores que els puguin permetre canviar, tan sols, la imatge als destins obsolets que ara es convertiran en sostenibles, però també com a mecanisme de penetració en els espais on hi pogué haver més reticències vers la colonització turística.

El repàs de la literatura sobre turisme sostenible aporta una sèrie d'elements interessants per a la reflexió. Així, dos dels principals autors en matèria turística com són Colin Hunter (1997) i Richard W. Butler (1999) en dos articles publicats en les revistes de major impacte en matèria turística, *Annals of tourism research* i *Tourism geographies* respectivament, es lamentaven que el debat sobre turisme sostenible estava desvinculat, en gran mesura, del debat sobre la sostenibilitat, la qual cosa conduïa a un ús simplista i reduccionista del terme sostenible. Colin Hunter (1997:857) exposava que "massa freqüentment, el turisme sostenible es discuteix sense fer cap referència al desenvolupament sostenible". Per altra banda, Farrell i Twining-Ward (2004) escriuen que habitualment es reconeix per part dels principals estudiosos del tema que els treballs en turisme no compten amb un cos teòric sòlid. El problema rau, segons ells, en el fet que molts dels investigadors en turisme pertanyen a una escola neopositiva hereva d'un paradigma determinista i que es diu predictiva. Així doncs, la major part d'estudis en turisme sostenible no són més que exercicis d'autoreferenciació entre d'altres textos que diuen estudiar el mateix fenomen, sense abordar quasi mai la insostenibilitat del negoci turístic ni els conflictes socioecològics associats a ell.

Mowforth i Munt (1998) apuntaven que calia aprofundir en l'anàlisi encetat per Britton que es centrava en el turisme de masses i començar a analitzar críticament i més particularment les denominades "noves modalitats turístiques", també definides per alguns com alternatives (al turisme de masses), però seria millor definir-les com a modalitats additives. En moltes ocasions es tendeix a identificar el "turisme alternatiu" (ecoturisme, turisme rural, etc.) amb el turisme sostenible. Aquest fet ha estat objecte de constants rèpliques per part de destacats científics com és el cas de Hunter (1997), Butler (1999), Mowforth i Munt (1998), Hall i Lew (1998), entre d'altres.

En l'anàlisi de l'ecoturisme, Mowforth i Munt (1998) plantegen el fet que aquest pugui ser reconegut com una nova mena de colonialisme, en uns espais i unes societats particularment vulnerables. En quant a les bondats del turisme alternatiu o de baixa intensitat han estat moltes les veus que ho qüestionen, o al manco qüestionen les seves bondats front a les "maldats" del turisme estabulat fordista (una discussió que també ha tingut lloc a les Balears). Gormsen (1997:49) exposava, en referència als impactes socioculturals de les noves modalitats, que "el turisme de masses, funcionant en guetos al tipus del Club Med poden ser preferibles als dels nomenats turistes alternatius que, amb les seves formes liberals de comportament, sovint s'introdueixen en les més o menys inalterades societats indígenes, pavimentant el camí pels grups de turistes del paquet turístic".

A més, no són tan sols els suposats impactes socioambientals d'aquests nous productes el que han estat qüestionats, sinó que també ho ha estat l'organització socioeconòmica subjacent. Així, per exemple, Sindinga (1999) quan analitza el cas de l'ecoturisme a Kenya exposa com la major part d'aquesta activitat resta en mans d'empreses transnacionals –que es queden amb la major part dels beneficis– sense alterar l'estructura social ni suposar un canvi notable; o Dufty (2000) que exposa la vinculació entre l'ecoturisme a Belize i la neteja de diners procedents del comerç il·legal i tràfic de drogues. Sense que això serveixi per generalitzar a tots els projectes ecoturístics, ni molt manco, si que ens permet observar com han identificat els autors abans esmentats que aquests productes no sempre presenten una diferenciació en quant a organització i estructura socioeconòmica, sinó que es poden convertir en una nova via d'acumulació per part dels agents més poderosos. Per aquest motiu, Mowforth i Munt (1998)

<sup>9</sup> Dins d'aquesta línia es pot contemplar la *Carta pel Turisme Sostenible* fruit de la reunió de la UNESCO celebrada a Lanzarote a l'abril de 1995, així com les manifestacions fetes per molts d'organismes tipus OMT (Organització Mundial del Turisme).



recomanen analitzar críticament aquestes formes de producció turística, incidint en la necessitat d'analitzar cas per cas ja que difícilment es poden realitzar unes generalitzacions extrapolables a escala global.

Britton (1978, 1992) exposava que el turisme era precisament l'oposat al que ell entenia com un desenvolupament autosuficient –aquest seria equivalent a sostenible- i que per tant la transició cap a un desenvolupament autosuficient havia d'anar precisament en la direcció oposada a la que apuntava el turisme mundial d'aleshores (i actual), reduint o eliminant el control jeràrquic de les multinacionals i de les elits locals, així com els requeriments de materials i impactes ambientals del turisme. Britton no arribà a participar del debat sobre un turisme sostenible (tampoc sabem si ho hagués fet) però les seves interpretacions fetes fins a la seva mort (juny de 1991) marcaven una direcció que incidia en el fenomen de la globalització –l'organització econòmica i política mundial- i el turisme mundial, atenent als seus impactes.

C. Hunter (1997) sosté que el turisme sostenible s'ha d'entendre com un paradigma adaptatiu en el que es rebutgen, segons ell, les definicions extremes de sostenibilitat (molt forta i molt dèbil) per adoptar-ne d'altres intermitges entre els quals s'ha d'anar modulant. No obstant, la discussió sobre la viabilitat dels processos econòmics dins de la Biosfera i a la llum de les lleis de la termodinàmica ha conduït a nombrosos autors a mantenir que una economia sostenible hauria de fonamentar-se en la transformació de les lògiques productives actuals per d'altres circulars o cíclics que intentin reduir els requeriments biofísics i la càrrega tòxica sobre el planeta. Així doncs, tal com exposàvem al capítol 4, sembla que la noció de procés econòmic sostenible ha estat sobradament definida (Georgescu-Roegen, 1996; Naredo, 2003; Naredo, 2006; Bermejo, 2005) per la qual cosa no s'acaba d'entendre com la definició de turisme sostenible no ha recollit tot aquest bagatge científic, que per una altra banda se suposa que és d'aplicació a qualsevol activitat econòmica, i per tant a la turística.

En la majoria d'anàlisis sobre turisme sostenible s'aporten estudis de casos, en els que sovint es confon el nomenat turisme alternatiu amb turisme sostenible, arribant a l'extrem que basta que l'activitat turística es desenvolupi en el medi rural o natural i, especialment, a països exòtics per tal de ser definit com a sostenible. En els darrers anys ha anat guanyant força el desenvolupament i aplicació d'indicadors de sostenibilitat al turisme. El desenvolupament teòric no és massa ample, destacant el treball de Manning et al. (1996) per la OMT però de nou sense presentar massa vinculacions amb el desenvolupament científic en matèria de sostenibilitat, i tampoc abunden les aplicacions empíriques entre les quals destaquen les aportacions de Twining-Ward i Butler (2002), Blázquez et al. (2002) i Vera i Baidal (2003). En tot cas, es produeix una certa tendència a confondre el debat sobre el turisme sostenible amb l'aplicació d'uns indicadors de sostenibilitat que tan sols aporten elements d'anàlisi i avaluació. En canvi, tal com sostenen Williams i Shaw (1999) el debat sobre la sostenibilitat del turisme té a veure amb un marc analític que es connecta amb les teories de l'economia política i la teoria social del que els indicadors de sostenibilitat en poden ser una part però no el tot.

Recentment, s'ha aplicat la metodologia de la petjada ecològica per analitzar l'impacte (i la viabilitat) del turisme (Murray, 2002; Hunter, 2002; Gössling et al., 2002; Hunter i Shaw, 2007; Patterson et al., 2007) segons la qual es pot superar la tendència, que s'observa en molts d'estudis, d'analitzar els impactes locals i connectar-los amb els aspectes globals i acumulatius propis del negoci turístic. Segons Hunter (2002) la metodologia de la petjada ecològica presenta moltes potencialitats per explicar el concepte de turisme sostenible. Des de l'ecologia industrial, Kuo et al. (2005) analitzaren els requeriments energètics i de materials associats a l'alimentació de la indústria turística a Taiwan. Farrell i Twining-Ward (2004) proposen –des de la geografia- per l'anàlisi del turisme el CATS (Complex Adaptive Tourism Systems) com a mètode analític. Aquest concepte parteix de la teoria de sistemes i de les disciplines de l'ecologia, l'economia ecològica i la ciència del canvi global. Mitjançant el CATS, Farrell i Twining-Ward (2004) pretenen superar la noció d'indústria turística que es fa càrrec tan sols de les institucions i segments productius involucrats en la producció turística per una altra que coincideix amb la noció de sistema econòmic obert que proposa l'heterodoxa economia ecològica. Nogensmenys, des de l'economia ecològica no s'ha prestat la mateixa atenció a l'anàlisi turística com a d'altres sectors.

D'altra banda, cal destacar tal com feia Sneddon (2000) que moltes de les aportacions fetes des de l'economia ecològica no acaben d'adreçar correctament les relacions del poder i la seva vinculació amb el deteriorament ecològic. Precisament, aquesta és una de les limitacions que pretenen superar l'enfocament ecointegrador de Naredo (2003, 2006) i les propostes de

Martínez Alier (1994, 2005) que intenten connectar l'economia ecològica, l'economia institucional i l'ecologia política. Susan Stonich (1998) intenta estudiar des de la frontera pluridisciplinar de l'ecologia política el turisme a les Illes de la Badia d'Hondures, fent especial esment en els vectors aigua i salut ambiental. Últimament s'ha publicat el llibre coordinat per Stefan Gössling (2004) que pretén enfilat l'estudi del turisme a les illes tropicals des de la perspectiva analítica de l'ecologia política. Emperò, l'estudi dels conflictes socioecològics vinculats al turisme des de l'ecologia política és encara un camp poc desenvolupat.

El debat sorgit a gran part de la literatura sobre desenvolupament econòmic i deteriorament ecològic en torn al suposat desacoblament entre el l'expansió dels agregats monetaris i la disminució dels impactes ambientals que venen definits per la Corba de Kuznets Ambiental (veure capítol 4), ha estat recollit en matèria de turisme amb la intenció de promoure el denominat turisme de qualitat entès com aquell d'alt poder adquisitiu (i suposadament menor impacte ambiental) que permetria reduir el nombre de turistes i augmentar els beneficis crematístics. No obstant això, aquesta interpretació omet el fet que l'impacte ambiental radica en els requeriments territorials i de materials totals que no tenen perquè està subjectes al nombre total de turistes, ja que les elits consumistes tenen uns requeriments més elevats que no la resta de la població, és a dir que la qüestió de classe també és important pel que fa als impactes socioecològics del turisme. A l'estudi de Gössling et al. (2002) sobre el turisme a les Seychelles es demostra que els hotels de major categoria són els que tenen una petjada ecològica major. Així, per exemple, l'hotel de cinc estrelles -*Lemuria* a Seychelles- amb 240 places i 410 treballadors, compta amb uns 2290 m<sup>2</sup>/plaça (hotel i golf) i els requeriments energètics són molt elevats, en concret aquest resort consumeix més energia que els 6500 habitants i les 1500 places restants. Així doncs, el pas d'establiments de tres a cinc estrelles pot augmentar significativament la petjada ecològica turística i els conflictes socioecològics que l'acompanyen.

#### **6.4. L'ESTUDI DEL TURISME A L'ESTAT ESPANYOL DES DE POSICIONAMENTS CRÍTICS I DES DE LA GEOGRAFIA.**

Els estudis sobre turisme a l'Estat espanyol es pot dir que mostren una característica peculiar per la seva condició de ser un dels destins turístics principals del món. El turisme es va començar a tractar dins les ciències socials a partir de la dècada de 1960. No obstant, no es fins a la dècada dels 1970 –coincidint amb la crisi energètica del 1973- en que s'incorpora de ple el seu estudi. Els pioners d'aquests estudis provenen de diferents disciplines, destacant el paper jugat pels economistes Joan Cals, Eugeni Aguiló; els geògrafs Bartomeu Barceló, Manuel Valenzuela, Fernando Vera, Climent Picornell; o Francisco Jurdao i Mario Gaviria a la cruïlla de les ciències socials, etc.

Dins la jove geografia acadèmica espanyola, ja al 1962 el geògraf Joan Vilà Valentí publicà un treball sobre el turisme a la revista *Estudios Geográficos* introduint-ho per primera vegada com a camp d'estudi dins de la geografia, precisament per la seva importància en la transformació territorial. En un text ja clàssic de geografia regional d'Espanya (Terán i Solé-Sabarís, 1968), el turisme com activitat estructural apareix als textos de Barceló (1968:302-331) sobre les Balears i el "paper decisiu" del turisme a Mallorca i les Pitiüses; Bosque (1968:387-444) sobre la Costa del Sol a Andalusia; i també es comentava la "invasió turística internacional" a les costes catalanes (Llobet 1968:241-301). Antón et al. (1996) analitzen les aportacions fetes des de la geografia a la investigació turística entre 1960 i 1995 a l'Estat espanyol presentant les següents observacions:

- a. Les investigacions sobre geografia del turisme han aparegut tard i a més els seus plantejaments delaten un cert aïllament.
- b. L'especificitat temàtica no ha comportat una especificitat metodològica.
- c. La successió de propostes metodològiques per l'estudi geogràfic de l'oci i el turisme, ha anat paral·lela al desenvolupament paradigmàtic de la geografia.
- d. Les fonts d'informació són les mateixes que les emprades en altres investigacions geogràfiques.
- e. En quant a temes, cal destacar el fenomen del turisme residencial estudiat a diferents escales; conversió de la costa en espai turístic; relació entre medi natural i la seva explotació turística; impactes regionals del turisme, etc.
- f. La major part de les investigacions s'han centrat en els àmbits locals o comarcals i s'han realitzat

sota un enfocament empíric.
-----------------------------

Des del primer text del professor Vilà a inicis dels 1960, han estat molts els científics socials –entre d'ells geògrafs– que a l'Estat espanyol han abordat el tema turístic per la simple raó que una important part del territori s'ha anat especialitzant en la producció turística i per tant l'explicació de la construcció social del territori passava inevitablement per la incorporació del fet turístic com a element estructural. Un llibre que sintetitza les diferents perspectives i temes tractats concretament per la geografia espanyola és el coordinat per Vera (1997) que segons manifesten els seus autors és tracta d'un llibre fet des de la condició de destí turístic, per tant des de l'oferta i destí que precisament no és la lectura més abundant en la literatura acadèmica. El desenvolupament de la geografia del turisme a l'Estat espanyol s'ha d'entendre en relació a la dinàmica de la disciplina en el seu conjunt, per la qual cosa no ha estat fins èpoques recents en que els geògrafs han prestat atenció a l'estudi del turisme (Vera, 1997). Així, a la dècada dels 1990 ja es constituí un grup de treball de geografia del turisme, oci i recreació al sí de l'AGE (Associació de Geògrafs Espanyols). Entre les figures destacables dins la geografia del turisme a l'Estat espanyol es poden nomenar, entre molts d'altres, els geògrafs: Salvador Antón (Antón, 1999), Francisco López-Palomeque (López-Palomeque, 1994), Manuel Marchena (Marchena, 1987), Manuel Valenzuela (Valenzuela, 1986) o Fernando Vera (Vera, 1987).

No obstant, s'ha de tenir present que a l'Estat espanyol –malgrat ser un dels principals destins turístics del món– han estat més aviat pocs els texts que han tractat el turisme des d'una perspectiva crítica i en el cas de la geografia no hi ha hagut pràcticament vinculació entre la geografia radical i l'estudi de la producció turística de l'espai. Entre els autors que han apuntat des dels anys 1970 els aspectes crítics del turisme foren sobretot Mario Gaviria (1974) que coordinà el ja clàssic text *España a go-go* i els coneguts treballs de Francisco Jurdao Arrones qui va dirigir la important col·lecció *Turismo y Sociedad* de l'editorial Endymion i també la revista *Mediterranean Magazine*, així com les aportacions de l'economista malagueny Rafael Esteve Secall (1983) amb aportacions vinculades a la teoria de la dependència i la interpretació del turisme com a forma d'imperialisme. Els textos de Gaviria (1974) i Jurdao (1979, 1990, 1992) avançaven molts dels aspectes relacionats amb el turisme al territori espanyol i les seves contradictòries dinàmiques com a peculiar via d'acumulació del capital de l'Estat espanyol. Una de les darreres aportacions interessants, des d'una vessant crítica i pluridisciplinària és la que es recull en la revista de crítica cultural *Archipiélago* (68/2005) sota el títol "Clase: Turista" en la que es sostén, entre d'altres qüestions, que "les activitats turístiques i els seus impactes han estat tradicionalment vistes per determinat pensament com "no estructurals" i sospitoses, les més de les vegades sense una base depurada"(Archipiélago 2005:5). Un dels treballs més recents sobre el turisme més enllà de la seva contribució al creixement econòmic i analitzat des d'una visió polièdrica és el realitzat per Jordi Gascon i Ernest Cañada (2005). L'obra de Gascon i Cañada a més d'analitzar, a grans trets, el turisme i els seus impactes, en la segona part aborda altres formes possibles d'entendre el turisme com a vehicle per unes economies de base, amb un control social comunitari, i menys impactant en termes ecològics.

Josefina Gómez-Mendoza (2002) en un article on rastreja les geografies dissidents en el camp de la geografia espanyola, exposa com aquestes han anat adquirint diferents formes des dels anys del primer franquisme fins a l'actualitat. En uns primers temps, la decisió d'Amando de Melón per negar-se a fer una geografia de l'imperi i dels valors patris, i en canvi optar per desplegar una geografia regional que exploràs les diferències dels diferents territoris de l'Estat podria ser interpretat com una mena de dissidència. En un segon moment, els plantejaments teòrics crítics que bevien de les teories marxistes i de tot el ventall dels "posts" dels anys 1960 i 1970 va acabar incidint dins del camp de la geografia, destacant entre d'altres el treball d'investigació i lluita social coordinat per M. Gaviria, J.M. Naredo i J. Serna titulat *Extremadura Saqueada* i en el que hi participà el geògraf Nicolás Ortega. A partir dels anys 1980, segons Gómez-Mendoza (2002) el mordent crític començà a declinar al temps que es professionalitzava la carrera de geògraf (fora de l'educació) i en el món acadèmic els requeriments curriculars vinculats a la productivitat literària o científica, no han deixat gaire espai lliure per a la dissidència. Així mateix, Gómez-Mendoza (2002) destaca els treballs de Juan Ojeda amb la seva implicació en la investigació crítica respecte dels espais naturals protegits, particularment el P.N. de Doñana, Valentín Cabero amb una recerca crítica sobre la transformació del paisatge i

particularment el rural, Leandro del Moral i Maria Luisa Gómez Moreno amb la seva crítica a la política hídrica i la seva relació amb la política territorial i econòmica, a més de Javier Mata Olmo pel que fa a matèria d'investigació i cooperació internacional. Gómez-Mendoza no pretén al seu article elaborar un llistat complet dels representants d'aquesta geografia dissident, sinó que exposa breument algunes de les aportacions al llarg del temps. A aquestes propostes, sens dubte s'hi haurien d'afegir les propostes de la geografia urbana crítica encapçalades per la figura d'Horacio Capel però també amb autors com per exemple Luz Marina García Herrera, la geografia de gènere amb Josepa Bru o Maria Dolors Garcia Ramón, l'ordenació del territori des d'una nova cultura del territori amb Onofre Rullan, la geopolítica amb Joan Nogué Font, l'ecologia política amb Macià Blàzquez, etc. En general els temes centrals d'aquesta geografia giren en torn a la qüestió urbana i els conflictes derivats de l'explotació dels recursos naturals i el territori.

Dins la geografia espanyola no han abundat les aportacions crítiques a l'estudi del turisme, entre aquests es poden citar les aportacions en el camp teòric de Luis (1987, 1988) qui realitzà una revisió exhaustiva de l'estudi de la geografia del turisme fins els 1980. Posteriorment, la majoria de treballs es centren en analitzar les relacions (i els impactes) del turisme sobre el territori, fent especial esment als diferents productes turístics i la seva incidència territorial, entre els que ha guanyat molt de pes el nomenat turisme residencial que col·lionava generalment amb les activitats agràries i la societat d'aquells espais (Vera, 1992), però també l'anàlisi de l'anomenat turisme alternatiu (Jurdao, 1992). De totes maneres, a les Comunitats Autònomes amb major pressió turística (Catalunya, País Valencià, Andalusia, Illes Canàries i Illes Balears) són nombrosos els estudis realitzats sobre l'activitat turística i els seus impactes destacant entre d'altres: Donaire (1997), Vera (1987), Marchena (1987), Morales (Santana i Morales, 1993) o Picornell (1989).

En el context balear i en l'encara no nata Universitat de les Illes Balears, el professor Bartomeu Barceló<sup>10</sup> feu interessants aportacions sobre el turisme i el seu paper com articulador i estructurador del territori i societat de les illes Balears. Molts d'aquests treballs de caire fonamentalment descriptiu foren realitzats al si de la Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació (COCIN). A les conclusions de la tesi del professor B. Barceló<sup>11</sup> (1970) s'apuntava el fet que aquesta més que rebre el títol sobre la demografia mallorquina, hauria de ser més aviat sobre el paper del turisme en l'estructura demogràfica i social de Mallorca. Ho deia amb les següents paraules: "en encapçalar aquesta tesi varem posar un títol que, una vegada acabat l'estudi –vet aquí una primera conclusió–, consideram que s'hauria de completar amb el de "El turisme com condicionant de la reestructuració demogràfica de les illes Balears"" (Barceló 1970:251).

Amb la implantació de la Universitat de les Illes Balears (UIB) ha sorgit un important nombre d'investigadors socials interessats en l'articulació social i territorial de l'arxipèlag sota l'influx de la indústria turística. Cal dir que la major part d'aquests són mallorquins i analitzen la realitat mallorquina, en canvi en el context menorquí aquests es troben majoritàriament sota el paraigües del IME (Institut Menorquí d'Estudis) o l'Ateneu de Maó, i en el cas de les Pitiüses en l'Institut d'Estudis Eivissencs o bé en d'altres universitat a més de la UIB. En el camp de la geografia resulta complicat destriar les aportacions més destacades ja que en la seva majoria emanen d'una perspectiva analítica comuna que és la que vincula el turisme amb el territori i que pot quedar sintetitzada en la tesi doctoral de Climent Picornell (1989); també destaca el treball encetat per Jean Bisson (1977) sobre les modificacions dels espais rurals degut a l'activitat turística i que Pere Salvà (1983) i Jaume Binimelis (1996) també han abordat; l'aportació de Miquel Seguí (1995:113-138) que parla dels nous conqueridors, tot referint-se al paper que el capital hotelier transnacional mallorquí juga dins el turisme mundial; l'anàlisi geohistòrica de la construcció territorial de Mallorca amb la incidència del turisme com vector vehiculador dels canvis socioespacials per part d'Onofre Rullan (1998, 2002, 2007); el paper del transport analitzat per Joana M. Seguí i Rosa M. Martínez (Seguí-Pons i Martínez-Reynés, 2008); la proposta de Macià Blàzquez (1996) que estudià l'impacte de les activitats recreatives –

<sup>10</sup> Entre la resta de científics socials destaquen les aportacions fetes des de la ciència econòmica, encara que predominantment, des de posicionaments ortodoxos, amb les figures de: E. Aguiló, E. Bardolet, L. Azpiroz, M. Alenyar, F. Navinés, A. Sastre, entre d'altres.

<sup>11</sup> La tesi de Bartomeu Barceló fou llegida el 1 de juliol de 1968 a la Universitat de Barcelona.

turístiques o no- sobre els espais naturals; i finalment l'adopció d'indicadors de sostenibilitat per part de Macià Blàzquez et al. (2002); etc<sup>12</sup>.

A part dels treballs citats cal incorporar les aportacions fetes des de diferents disciplines –i sobretot des d'una perspectiva transgressora i heterodoxa- les aportacions fetes per Cela-Conde (1979) qui partint de les teories marxistes del desenvolupament desigual analitza el procés d'inserció de Mallorca dins de les estructures capitalistes amb una condició perifèrica –al marge del tipus d'activitat productiva ja sigui agrícola, fabril o turística- a partir de mitjans del segle XIX que es perpetua una economia de tipus colonial i una estructura de classes de tipus agrarista amb un relatiu escàs pes de la burgesia; una lectura que complementa a l'altra és la proposada per part de Carles Manera (2001, 2006) segons la qual la inserció de les Balears –especialment Mallorca- dins del capitalisme no es pot identificar amb la irrupció del turisme de masses, ans al contrari aquesta *gran transformació* no hagués estat possible sense que la societat hagués experimentat un procés perllongat d'immersió dins de les estructures capitalistes que a finals del segle XIX i fins mitjans del segle XX tendran una certa empremta industrial (allunyada de la mítica Mallorca pobra i rural que des dels entorns de l'empresariat turístic, gran part de la classe política i dels científics han sostingut). De fet ambdues tesis són complementàries, si bé és cert que Mallorca havia experimentat la seva inserció en processos d'acumulació característicament capitalistes amb l'adopció de conreus colonials, activitats industrials no pautadores, el comerç exterior i de cabotatge, i llavors el turisme es produeix una constant: la flexibilitat negativa de les classes treballadores –definida com a polivalència dels agents socials (Manera, 2006)-, la constant dependència de requeriments de materials i energètics de fora de les Illes, i per una altra banda la consolidació d'unes relacions socials de tipus agrarista pròpies de societats premodernes (Miquel, 2000).

Un treball a destacar i que pel moment de la seva aparició estava en plena sintonia amb les teories socials crítiques del seu moment és el que realitzà C. Picornell (1978) sobre el *turisme com articulador de la dependència a les Illes Balears* i en el que incidia en el paper dels Tour Operadors com articuladors de la dependència. Una altra aportació a destacar és la que presenta Onofre Rullan (1998, 2002, 2007) des de la geografia històrica que analitza la construcció territorial de Mallorca des del materialisme geohistòric i molt vinculat a les teories de l'escola de la dependència. Aquests textos sobre la construcció social de Mallorca beu de diferents disciplines i estableix una periodització –fruit acumulatiu de les restants investigacions en la matèria- que ha estat amplament acceptada dins dels àmbits acadèmics en analitzar el procés de turistització de les Balears. No obstant, aquesta aportació presenta les mancances que s'havien detectat en els treballs realitzats dins d'aquell marc teòric, en concret en ser un punt central del marc analític la distinció entre espai colonitzat i societats invasores, sense establir una diferenciació de les estructures, agents i relacions socials subjacents en les que la part corresponent als poders locals sol quedar absent.

Les darreres aportacions –des de la teoria social crítica- destacables en l'estudi del turisme a les Balears són les realitzades per Riutort et al. (2003), Buades (2004), Buades (2006), Amer (2006) i Artigues et al. (2006). L'equip de recerca de Riutort estableixen l'anàlisi de l'especialització turística de les Balears a partir del marc teòric dels economistes radicals nord-americans que es fonamenta en les estructures socials d'acumulació. Aquesta és una proposta teòrica-metodològica interessant que indaga les complexes i canviants relacions socials que defineixen el fenomen turístic balear (entès com procés d'acumulació del capital) immers dins la Nova Divisió Internacional del Treball. Joan Buades (2004) en una brillant exposició analitza les condicions socials en les que fructificà l'explosió turística a les Balears, tot desvetllant molts dels mites que fins a hores d'ara eren amplament sostinguts (amb notables excepcions) per gran part de les elits intel·lectuals, empresarials i polítiques de les Illes. El treball de Buades mostra les articulacions des del poder que s'aniran configurant fins a resultar l'esclafit turístic dels anys 1960 on acaba el seu estudi. Uns fonaments sòlids característics de societats capitalistes amb unes relacions socials i de poder ben definides (encara que amb les formes caciquils i agraristes).

---

<sup>12</sup> S'ha d'apuntar que s'han citat tan sols alguns dels principals aspectes tractats i algunes de les aportacions fetes, però que no s'han abordat ni tots els aspectes ni totes les aportacions. Aquesta tasca sobrepassaria els objectius d'aquest capítol, però que pensam que seria interessant dur a terme un estudi rigorós de les contribucions fetes des de la geografia de les illes sobre la qüestió turística.

Joan Amer (2006) des d'una perspectiva teòrica que es mou entre la història, la sociologia i l'economia política analitza el paper de l'empresariat hotelier mallorquí i el seu impacte en les polítiques públiques turístiques a les Balears. Aquest és un treball d'anatomia de l'empresariat hotelier mallorquí que estudia el seu paper durant el període de l'autonomia balear (a partir de 1983) fins el 2003. És especialment interessant l'anàlisi sobre el conegut Pacte de Progrés i la batalla de l'ecotaxa balear. Finalment, el treball realitzat per Artigues et al. (2006) al sí del GIST (Grup d'Investigació en Sostenibilitat Territorial) estudia el procés de construcció social del fenomen urbà a les Balears, establint una clara diferenciació entre les diverses realitats de les illes que formen l'arxipèlag i incidint en un estudi detallat en les principals ciutats de cada illa (Palma de Mallorca, Maó, Ciutadella i Vila d'Eivissa). Aquest treball, des del materialisme geohistòric, denota com les diferents illes han protagonitzat no sempre convergents processos socioeconòmics ni culturals, però la inserció de les Balears a la Nova Divisió Internacional del Treball del capitalisme fordista ha anat, progressivament, unificant els seus destins en que les activitats turístiques i immobiliàries-urbanitzadores es converteixen en hegemòniques (amb tot un corol·lari d'impactes socioambientals creixents). Finalment, cal destacar el treball de Joan Buades (2006) en el que s'analitza des de la geografia crítica el procés de colonització del capital hotelier transnacional balear i la seva contribució a la globalització neoliberal turística, essent a més aquest un dels pocs treballs que aborden el paper del capital turístic espanyol en el context global. El treball de Buades (2006) convida a analitzar no tan sols els impactes del turisme que tenen lloc al territori balear, sinó que, a partir de la comprensió del procés mitjançant el qual les elits locals es converteixen en gegants turístics globals, es preocupa dels processos a través dels quals la flota hotelera balear va colonitzant nous espais. És a dir, es trasllada el discurs fins ara dominant de les anàlisis crítiques que incidien en els aspectes relatius a espai colonitzat a indagar el paper com a colonitzadors.

En definitiva, al llarg d'aquests paràgrafs es pot observar com el debat sobre el turisme, la seva contribució al desenvolupament socioeconòmic i els seus impactes ha anat evolucionant al llarg dels darrers trenta anys. En aquest període s'ha produït un cert decantament des dels estudis holístics o estructurals, vinculats a la teoria social crítica cap a altres plantejaments més fragmentaris que coincideix amb la deriva que part de la ciència social ha experimentat. El procés de globalització capitalista i deteriorament ecològic planetari forma part central dels estudis en turisme, i aquest al mateix temps forma part de dits processos. No obstant, i a partir de la bibliografia consultada s'observa com el tractament d'aquestes qüestions des de perspectives no ha estat central, lamentant-se nombrosos autors la pèrdua del mordent crític dels textos dels anys 1970 i 1980. Nogensmenys, la literatura espanyola (i balear) al respecte per la seva condició de destí turístic presenta sovint un punt de vista i posicionament teòric crítics que no són tan evidents en la literatura originada als països d'on surten la majoria dels turistes. En tot cas, el que aquí s'ha intentar reflectir han estat els treballs crítics al respecte, essent conscients d'algunes omissions. De totes maneres, les qüestions principals pensam que estan cobertes.

## 6.5. BIBLIOGRAFIA.

- Agarwal, S. (1994) "The resort cycle revisited: implications for resorts" a Cooper, C. i Lockwood, A. (eds) *Progress in tourism, recreation and hospitality management* (vol.5) Wiley, Londres, p.191-208.
- Agarwal, S.; Ball, R.; Shaw, G. i Williams, A.M. (2000) "The geography of tourism production: uneven disciplinary development" a *Tourism Geographies* vol.2 núm.3, p.241-263.
- Ateljevic, I.; Pritchard, A. i Morgan, N. (eds) (2007) *The critical turn in tourism studies*. Elsevier, Oxford.
- Amer, J. (2006) *Turisme i política. L'empresariat hotelier de Mallorca*. Documenta Balear, Palma.
- An Foras Forbatha (1966) *Planning for amenity and tourism*. Bord Failte, United Nations, Dublin.
- Antón, S.; López-Palomeque, F.; Marchena, M. i Vera, F. (1996) "La investigación turística en España: aportaciones de la geografía (1960-1995)" a *Estudios turísticos* núm.129, p.165-209.
- Antón, S. (1999) "El desarrollo de parques temáticos en un contexto de globalización" a *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* núm.28, p.85-102.
- Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.M.; Murray, I. i Rullan, O. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears. Guía de campo*. UIB-AGE, VIII Coloquio y Jornadas de campo de Geografía Urbana, Palma.
- Archipiélago (2005) "Clase: Turista" a *Archipiélago* núm.68, p.5-6.
- Barceló, B. (1968) "Islas Baleares" a Terán, M. i Solé-Sabarís, L. (dirs) (1968) *Geografía regional de España*. Ariel, Madrid, p.302-331.
- Barceló, B. (1970) *Evolución reciente y estructura actual de la población en las Islas Baleares*. CSIC, Madrid-Ibiza.
- Baretje, R. (1982) "Tourism's external account and the Balance of Payments" a *Annals of tourism reseach* vol.9 núm.1, p.57-67.
- Baudrillard, J. (1974) *La sociedad de consumo. Sus mitos, sus estructuras*. Plaza & Janés., Barcelona.
- Becken, S. (2002) "Analysing international tourist flows to estimate energy use associated with air travel" a *Journal of sustainable tourism* vol.10 núm.2, p.114-131.
- Benko, G. i Lipietz, A. (eds) (1994) *Las regiones que ganan. Distritos y redes. Los nuevos paradigmas de la geografía económica*. Edicions Alfons el Magnànim, València.
- Bermejo, R. (2005) *La gran transición hacia la sostenibilidad. Principios y estrategias de economía sostenible*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Bianchi, R. (2002) "Towards a new political economy of global tourism" a Sharpley, R. i Telfer, D.J. (ed) *Tourism and development. Concepts and issues*. Channel View Publications, Clevedon, p.265-299.
- Bianchi, R.V. (2009) "The 'Critical Turn' in Tourism Studies: a radical critique" a *Tourism Geographies* vol.11, núm.4, p.484-504.
- Binimelis, J. (1996) *Caracterització, tipificació i pautes de localització de les àrees rururbanes a l'illa de Mallorca*. UIB, Palma de Mallorca (Tesi Doctoral, inèdita).
- Bisson, J. (1977) *La terre et l'homme aux îles Baléares*. Édisud, Aix-en-Provence.
- Blázquez, M. (1996) *Els usos recreatius i turístics dels espais naturals de les Illes Balears*. Tesi doctoral (inèdita), UIB, Palma.
- Blázquez, M.; Garau, J.M. i Murray, I. (2002) *El tercer boom: indicadors de sostenibilitat del turisme de les Illes Balears, 1989-1999*. Ed. Lleonard Muntaner, Palma.
- Bosque, J. (1968) "Andalucía" a Terán, M. i Solé-Sabarís, L. (dirs) (1968) *Geografía regional de España*. Ariel, Madrid, p.387-444.
- Bowles, S.; Gordon, D.M. i Weisskopf, T.E. (1984) *La economía del despilfarro*. Alianza Universidad, Madrid.
- Britton, S. (1978) *Tourism and indigenous development objectives. A study with special reference to the West Indies*. Ph.D. dissertation, University of Minnesota, Minneapolis.
- Britton, S. (1981a) "The spatial organisation of tourism in a neo-colonial economy: a Fiji case study" a *Pacific Viewpoint* vol.21 núm.2, p.144-165.
- Britton, S. (1981b) *Tourism, dependency and development: a mode of analysis*. Occasional Paper núm.23. Development Studies. Australian National University, Canberra.
- Britton, S. (1982) "International tourism and multinational corporations in the Pacific: the case of Fiji" a Taylor, M. i Thrift, N. (eds) *The geography of multinationals*. Croom Helm, Londres, p.252-274.
- Britton, S. (1991) "Tourism, capital and place: towards a critical geography of tourism" a *Environmental and Planning D: Society and Space* vol.9 núm.4, p.451-478.
- Britton, S. (1992 [1982]) "La economía política del turismo en el tercer mundo" a Jurdao, F. (ed) *Los mitos del turismo*. Endymion, Madrid, p.301-337.
- Bryden, J. (1973) *Tourism and development: a case study of the Commonwealth Caribbean*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Buades, J. (2004) *On brilla el sol. Turisme a les Balears abans del boom*. Res Publica, Eivissa.
- Buades, J. (2006) *Exportando paraísos. La colonización turística del planeta*. La Lucerna, Palma.
- Buades, J. (2009) *Do not disturb Barceló. Viaje a las entrañas de un imperio turístico*. Icaria, Barcelona.
- Bull, A. (1990) "Australian tourism: effects of foreign investment" a *Tourism management* vol.11 núm.4, p.325-331.

- Butler, R. (1980) "The concept of a tourist area cycle of evolution: implications for management of resources" a *Canadian Geographer* vol. 24 núm.11, p.5-12.
- Butler, R. (1999) "Sustainable tourism: a state of the art review" a *Tourism geographies* núm.1, p.7-25.
- Butler, R. (2000) "Tourism and the environment: a geographical perspective" a *Tourism geographies* vol. 2 núm.3, p.337-358.
- Butler, R. i Waldbrook, S.W. (1991) "A new planning tool: the tourism opportunity spectrum" a *Journal of tourism studies* vol.2 núm.1, p.2-14.
- Carpintero, O. (2003) "Los costes ambientales del sector servicios y la nueva economía: entre la desmaterialización y el 'efecto rebote'" en *Economía Industrial* núm.352, p. 59-76.
- Cazés, G. (1989) *Les nouvelles colonies de vacances? Le tourisme international á la conquête du Tiers-Monde*. Harmattan, París.
- Cazés, G. (1992) *Tourisme et Tiers Monde. Un bilan controversé. Les nouvelles colonies de vacances?* Harmattan, París.
- Cela-Conde, C. (1979) *Capitalismo y campesinado en la isla de Mallorca*. Siglo XXI, Madrid.
- Christaller, W. (1963) "Some considerations of tourism location in Europe: the peripheral regions-underdeveloped countries recreations areas" a *Papers of the regional science association* núm.12, p.95-105.
- Clancy, M. (1998) "Commodity chains, services and development: theory and preliminary evidence from the tourism industry" a *Review of political economy* vol.5 núm.1, p.122-148.
- Clancy, M. (2001) *Exporting paradise: tourism and development in Mexico*. Pergamon, Oxford.
- Cohen, E. (1972) "Toward a sociology of international tourism" a *Social Research* vol.39 núm.1, p.164-182.
- Cosgrove, I. i Jackson, R. (1972) *Geography of recreation and leisure*. Hutchinson, Londres.
- Crick, M. (1992 [1989]) "Representaciones del turismo internacional en las ciencias sociales: sol, sexo, paisajes, ahorros y servilismos" a Jurdao, F. (ed) *Los mitos del turismo*. Endymion, Madrid. p.341-403.
- de Kadt, E. (ed) (1991 [1979]) *Turismo: ¿pasaporte al desarrollo?* Ed. Endymion, Madrid.
- Debbage, K. (1990) "Oligopoly and the resort cycle in the Bahamas" a *Annals of tourism research* vol.17 núm.4, p.513-527.
- Debbage, K. (1992) "Tourism oligopoly is at work" a *Annals of tourism research* vol.19 núm.2, p.355-359.
- Debord, G. (2002) *La sociedad del espectáculo*. Ed. Pre-Textos, València.
- Donaire, J.A. (1997) *El turismo a los ojos del postmodernismo: una lectura desde la dialéctica socioespacial: la Costa Brava, Tunicia y los malls*. Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona.
- Doxey, G.V. (1975a) "When enough's enough: the natives are restless in Old Niagara" a *Heritage Canada*, vol.2 núm.2, p.26-27.
- Doxey, G.V. (1975b) "A causation theory of visitor-resident irritants: methodology and research inferences" a *Proceedings of the 6th Annual Conference travel research association*. Travel Research Association, San Diego, p.195-198.
- Duterme, B.; Pleumaron, A.; Suresh, K.T; Williams, M.; El Alaoui, F.; Hillai, M.; Sarrasin, B.; Ramahatra, H.; de Chavez, R.; Hiernaux, D. i Solomon, R. (2007) *Turismo Hoy: ganadores y perdedores*. Editorial Popular, Madrid.
- Edington, J.M. i Edington, M.A. (1986) *Ecology, recreation and tourism*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Erbes, R. (1973) *International tourism and the economy of the developing countries*. OECD, París.
- Esteve Secall, R. (1983) *Turismo, ¿Democratización o imperialismo?* Universidad de Málaga, Málaga.
- España, E. (2002) "Una aproximación del turismo en el desarrollo" a *VII Jornadas de Economía crítica*. Valladolid 28 de febrero a 2 de marzo 2002 ([www.ucm.es/info/ec/jec8/](http://www.ucm.es/info/ec/jec8/), juny 2004).
- Farrell, B.H. i Twining-Ward, L. (2004) "Reconceptualizing tourism" a *Annals of tourism research* vol.31 núm.2, p.274-295.
- Fernández-Durán, R. (1996) *La explosión del desorden. La metrópoli como espacio de la crisis global*. Ed. Fundamentos, Madrid (3a edició).
- Fernández-Durán, R. (2003) *Capitalismo (financiero) global y guerra permanente*. Ed. Virus, Madrid.
- Foucault, M. (1993) *Microfísica del poder*. La Piqueta, Madrid.
- Gascon J. i Cañada, E. (2005) *Viajar a todo tren. Turismo, desarrollo y sostenibilidad*. Icaria, Barcelona.
- Gaviria, M. (coord.) (1974) *España a go-go. Turismo charter y neocolonialismo del espacio*. Ed. Turner, Madrid.
- Georgescu-Roegen, N. (1996) *La ley de la entropía y el proceso económico*. Ed. Visor/Fundación Argenteria, Madrid.
- Goldstone, P. (2003) *Turismo. Más allá del ocio y del negocio*. Debate, Barcelona.
- Gómez-Mendoza, J. (2002) "Disidencia y geografía en España" a *Documents d'Anàlisi Geogràfica* núm.40, p.131-152.



- Gormsen, E. (1981) "The spatio-temporal development of international tourism, attempt at a centre-periphery model" a *Etudes & Memories* 55, Centre des Hautes Etudes Touristiques, Aix-en-Provence, p.150-169.
- Gormsen, E. (1997) "The impact of tourism on coastal areas" a *Geojournal*/vol.42 núm.1, p.39-54.
- Gössling, S. (2000) "Sustainable tourism development in developing countries: some aspects of energy use" a *Journal of sustainable tourism* vol.8 núm.5, p.410-425.
- Gössling, S.; Hansson, C.B.; Hörstmeier, O. i Sagge, S. (2002) "Ecological footprint analysis as a tool to assess tourism sustainability" a *Ecological Economics* vol.43 núm.2-3, p.199-211.
- Gössling, S. (2002) "Global environmental consequences of tourism" a *Global environmental change* vol.12 núm.4, p.283-302.
- Gössling, S. (ed) (2004) *Tourism and development in Tropical Islands. Political Ecology perspectives*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Gössling, S. i Hall, M.C. (eds.) (2006) *Tourism and global environmental change. Ecological, social, economic and political interrelationships*. Routledge, Nova York.
- Green, H. i Hunter, C. (1992) "The environmental impact assessment of tourism development" a Johnson, P. i Thomas, B. (eds) *Perspectives on tourism policy*. Mansell, Londres, p.29-48.
- Hall, C.M. (1994) *Tourism and politics: policy, power and place*. Wiley, Londres.
- Hall, C.M. i Lew, A.A. (eds) (1998) *Sustainable tourism. A geographical perspective*. Addison Wesley, Londres.
- Hall, M.C. (2006) "Tourism urbanisation and global environmental change" a Gössling, S. i Hall, M.C. (ed) *Tourism and global environmental change. Ecological, social, economic and political interrelationships*. Routledge, Nova York, p.142-155.
- Hammit, W.E. i Cole, D.N. (1987) *Wildland recreation: ecology and management*. John Wiley and Sons, Nova York.
- Hannam, K. (2002) "Tourism and development I: globalization and power" a *Progress in development studies* vol.2 núm.3, p.227-234.
- Harvey, D. (1989) *The condition of postmodernity*. Basil Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. i Smith, N. (2005) *Capital financiero, propiedad inmobiliaria y cultura*. Universitat Autònoma de Barcelona, Col·lecció ContraTextos, Barcelona.
- Hiernaux, D. (2008) "Una década de cambios: la Geografía Humana y el estudio del turismo" a *Diez años de cambios en el Mundo, en la Geografía y en las Ciencias Sociales, 1999-2008. Actas del X Coloquio Internacional de Geocrítica*, Universidad de Barcelona, 26-30 de maig de 2008 ([www.ub.es/geocrit/-xcol/86.htm](http://www.ub.es/geocrit/-xcol/86.htm), setembre 2008).
- Hills, T.L. i Lundren, J. (1977) "The impact of tourism in the Caribbean: a methodological study" a *Annals of tourism research* vol.4 núm.5, p.248-267.
- Hollinshead, K. (1999) "Surveillance of the worlds of tourism: Foucault and the eye of power" a *Tourism management* vol.20 núm.1, p.7-23.
- Hopkins, T.R. i Wallerstein, I. (1986) "Commodity chains in the world economy prior to 1800" a *Review* vol.10 núm.1, p.157-170.
- Hovinen, G. (2002) "Revisiting the destination lifecycle model" a *Annals of tourism research* vol.29 núm.1, p.209-230.
- Hoyer, K.G. (2000) "Sustainable tourism or sustainable mobility? The Norwegian case" a *Journal of sustainable tourism* vol.8 núm.2, p.147-160.
- Hunter, C. (1995) "On the need to re-conceptualise sustainable tourism development" a *Journal of sustainable tourism* vol.3 núm.3, p.155-1665.
- Hunter, C. (1997) "Sustainable tourism as an adaptive paradigm" a *Annals of tourism research* vol.24 núm.4, p.850-867.
- Hunter, C. (2002) "Sustainable tourism and the touristic ecological footprint" a *Environment, development and sustainability* vol.4 núm.1, p.7-20.
- Hunter, C. i Shaw, J. (2007) "The ecological footprint as a key indicator of sustainable tourism" a *Tourism management* vol.28 núm.1, p.46-57.
- Ioannides, D. (1992) "Tourism development agents: the Cypriot resort cycle" a *Annals of tourism research* vol.19 núm.4, p.711-731.
- Ioannides, D. (1995) "Strengthening the ties between tourism and economic geography: a theoretical agenda" a *The professional geographer* vol.47 núm.1, p.49-60.
- Ioannides, D. i Debbage, K. (ed) (1998) *The economic geography of the tourist industry: a supply side analysis*. Routledge, Londres.
- Jafari, J. (1974) "The components and nature of tourism. The tourism market basket goods and services" a *Annals of tourism research* vol.1 núm.3, p.227-262.
- Jafari, J. (1979) "Tourism and the social sciences. A bibliography" a *Annals of tourism research* vol.6 núm.2, p.149-178.
- Jiménez-Martínez, A. (2009) *Cadenas hoteleras: estrategias y desarrollo en el Caribe Mexicano*. Tesis Doctoral, Universidad Nacional Autónoma de México, México DF.
- Jurdao, F. (1979) *España en venta*. Ayuso, Madrid.

- Jurdao, F. (1990) *España, asilo de Europa*. Endymion, Madrid.
- Jurdao, F. (1991) "Prólogo" a Tuner, L. i Ash, J. (1991) *La horda dorada. El turismo internacional y la periferia del placer*. Endymion, Madrid, p.1-9.
- Jurdao, F. (ed) (1992) *Los mitos del turismo*. Endymion, Madrid.
- Krippendorff, J. (1987) *The holidaymakers: understanding the impact of leisure and travel*. Heinemann, Londres.
- Kuo, N.W.; Hsiaob, T.Y. i Lanc, C.F. (2005) "Tourism management and industrial ecology: a case study of food service in Taiwan" a *Tourism Management* vol.26 núm.4, p.503-508.
- Lea, J. (1988) *Tourism and development in the Third World*. Routledge, Londres.
- Lipietz, A. (1987) *Mirages and miracles: the crises of global fordism*. Verso, Londres.
- Llobet, S. (1968) "Cataluña" a Terán, M. i Solé-Sabaris, L. (dirs) (1968) *Geografía regional de España*. Ariel, Madrid, p.241-301.
- López-Palomeque, F. (1994) "Actividad turística y espacio geográfico en el umbral del siglo XXI" a *Papers de turisme* núm.14-15, p.37-52
- López Sánchez, P. (1993) "Todos, mayoría y minorías en la Barcelona olímpica. Apuntes para el gobierno de lo social en la ciudad empresa" a *Economía y sociedad* núm.9.
- Lucas, R.C. (1964) *The recreational carrying capacity of the Quetico-Superior area*. Research Paper LS-15. USDA Forest Service, St. Paul, Minnesota.
- Luis, A. (1987) "La evolución internacional de la geografía del ocio" a *Geocrítica* núm.69 ([www.ub.es/geocrit/geo69.htm](http://www.ub.es/geocrit/geo69.htm), setembre 2008)
- Luis, A. (1988) *Aproximación histórica al estudio de la geografía del ocio*. Anthropos, Barcelona.
- Manera, C. (2001) *Història del creixement econòmic a Mallorca (1700-2000)*. Leonard Muntaner, Palma.
- Manera, C. (2006) *La riqueza de Mallorca. Una historia económica*. Leonard Muntaner, Palma.
- Manera, C. i Garau, J. (2005) "El turismo de masas en el mediterráneo (1987-2002): una oportunidad de crecimiento" a Nadal, J. i Parego, A. (coords) *Mediterráneo e historia económica. Monográfico de la revista Mediterráneo Económico* núm.7, p.390-415.
- Manning, T., Clifford, G.; Dougherty, D. i Ernst, M. (1996) *What managers need to know: a practical guide to the development and use of indicators of sustainable tourism*. World Tourism Organization, Madrid.
- Marchena, M. (1987) *Territorio y turismo en Andalucía. Análisis a diferentes escalas espaciales*. Junta de Andalucía, Consejería de economía y fomento, Dirección General de turismo, Sevilla.
- Martínez-Alier J. (1994) *De la economía ecológica al ecologismo popular*. Icaria, Barcelona.
- Martínez-Alier, J. (2005) *El ecologismo de los pobres. Conflictos ecológicos y lenguajes de valoración*. Icaria, Barcelona.
- Mathieson, A. i Wall, G. (1982) *Tourism: economic, physical and social impacts*. Longman, Londres.
- McCool, S. (1994) "Planning for sustainable nature dependent tourism development: the limits of acceptable change system" a *Tourism recreation research* vol.19 núm.2, p.51-55.
- Medlik, S. i Middleton, V. (1973) "The tourist product and its marketing implications" a *International tourism quarterly* núm.3, p.28-35.
- Milne, S. i Ateljevic, I. (2001) "Tourism, economic development and the global-local nexus: theory embracing complexity" a *Tourism geographies* vol.3 núm.4, p.369-393.
- Miquel, A. (2000) *El campo en la cabeza. La pervivencia del agrarismo en la construcción de identidad*. Los libros de La Catarata, Madrid.
- Mosedale, J. (2007) *Corporate geographies of transnational tourism companies*. University of Exeter, PhD Thesis, Exeter (<http://eric.exeter.ac.uk/exeter/bitstream/10036/27037/1/MosedaleJ.pdf>, maig 2010).
- Mosedale, J. (ed) (2011) *Political economy of tourism. A critical perspective*. Routledge, Londres.
- Mowforth, M. i Munt, I. (1998) *Tourism and sustainability: new tourism in the Third World*. Routledge, Londres.
- Mullins, P. (1991) "Tourism urbanisation" a *International journal of urban and regional research* vol.15 núm.3, p.348-353.
- Murray, I. (2002) "La petjada ecològica de les Balears (1989-1998)" en *Estudis d'Història Econòmica* núm.19, p.103-151.
- Naredo, J.M. (2003) *La economía en evolución. Historias y perspectivas en las categorías básicas del pensamiento económico*. Ed. Siglo XXI, Madrid (3a edició).
- Naredo, J.M. (2006) *Las raíces económicas del deterioro ecológico y social. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid.
- Nash, D. (1992) "El turismo considerado como una forma de imperialismo" a Smith, V.L. (ed) (1992) *Anfitriones e invitados. Antropología del turismo*. Endymion, Madrid. p. 69-94.
- Navarro Jurado, E. (2000) *Aplicaciones Metodológicas sobre la Evaluación de la Capacidad de Carga en la Costa del Sol Occidental: infraestructura básica y percepción de la demanda*. Tesis doctoral, Universidad de Málaga, Màlaga.
- O'Reilly, A.M. (1986) "Tourism carrying-capacity- concept and issues" a *Tourism management* vol.7 núm.4, p.254-258.

- Opperman, M. (1998) "What is new with the resort cycle?" a *Tourism management* vol.19 núm.2, p.179-180.
- Patterson, T.M.; Niccolucci, V. i Bastianoni, S. (2007) "Beyond "more is better": Ecological footprint accounting for tourism and consumption in Val di Merse, Italy" a *Ecological Economics* vol.62, núm.3-4, p.741-756.
- Pearce, D. (1989) *Tourism development*. Longman, Harlow.
- Peet, R. i Watts, M. (eds) (1996) *Liberation ecologies: environment, development, social movements*. Routledge, Londres.
- Picornell, C. (1978) "El turisme com articulador de la dependència a les Illes Balears" a *Centre d'estudis socialistes "Gabriel Alomar"*, p.7-37
- Picornell, C. (1989) *Turisme i territori a les Illes Balears*. Tesi doctoral inèdita, UIB, Palma.
- Ritcher, L. (1983) "Tourism politics and political science: a case of not so benign neglect" a *Annals of tourism research* vol.10 núm.3, p. 313-335.
- Riutort, B.; Carbonero, M.A.; Miquel, A.; Nadal, G. i Valdivielso, J. (2003) "Treball, sostenibilitat i cohesió social a les Illes Balears" a Murray, I. (coord) *Estrategia per a la sostenibilitat de les Illes Balears*. Ed. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca (Format CD-ROM).
- Rosselló, J. (2003) "Evolución y perspectivas de la demanda turística en Baleares" a López-Casasnovas, G. (dir.) *Islas Baleares. Serie de estudios regionales*. Fundación BBVA, Madrid, p.131-148.
- Rullan, O. (1998) "De la Cova de Canet al Tercer Boom turístic. Una primera aproximació a la geografia històrica de Mallorca" a Tomàs, B. (coord) *El medi ambient a les Illes balears. Qui és qui?* Palma de Mallorca, Ed. Sa Nostra. p. 171-213.
- Rullan, O. (2002) *La construcció territorial de Mallorca*. Palma de Mallorca, Ed. Moll.
- Rullan, O. (2007) *L'ordenació territorial a les Balears (segles XIX-XX)*. Documenta Balear, Palma.
- Sadler, B. (1988) "Sustaining tomorrow and endless summer: on linking tourism and environment in the Caribbean" a Edwards, F. (ed.) *Environmentally sound tourism in the Caribbean*. University of Calgary Press, Calgary, p.9-23.
- Salvà, P. (1983) "Las variaciones estructurales y morfológicas en el espacio rural de la isla de Mallorca como consecuencia del impacto del turismo de masas" a *Coloquio Hispano-Francés sobre espacios rurales*. Tom I, Madrid, p.219-230.
- Santana, A. i Morales, G. (1993) "Procesos de construcción y transformación del espacio litoral grancañario inducidos por el fenómeno turístico" a *Eria* núm.2, p.225-246.
- Sassen, S. (1991) *The global city*. Princeton University Press, Princeton.
- Schafer, A. i Victor, D.G. (1999) "Global passenger travel: implications for carbon dioxide emissions" a *Energy* vol.24 núm.8, p.657-679.
- Seguí, M. (1995) *Les nouvelles Baléares. La renovation d'un espace touristique mythique* L'Harmattan, París.
- Seguí-Pons, J.M. i Martínez-Reynés, M.R. (2008) "Las nuevas pautas de movilidad y su impacto en las infraestructuras de transporte en Baleares" a *Diez años de cambios en el Mundo, en la Geografía y en las Ciencias Sociales, 1999-2008. Actas del X Coloquio Internacional de Geocrítica*, Universidad de Barcelona, 26-30 de maig de 2008 ([www.ub.es/geocrit/-xcol/169.htm](http://www.ub.es/geocrit/-xcol/169.htm), setembre 2008).
- Sessa, A. (1983) *Elements of tourism economics*. Catal, Roma.
- Shaw, G. i Williams, A.M. (1994) *Critical issues in tourism. A geographical perspective*. Blackwell, Oxford.
- Sharpley, R. i Telfer, D.J. (ed) (2002) *Tourism and development. Concepts and issues*. Channel View Publications, Clevedon.
- Sindinga, I. (1999) "Alternative tourism and sustainable development in Kenya" a *Journal of sustainable tourism* vol.7 núm.2, p. 108-127.
- Smith, V.L. (ed) (1992) *Anfitriones e invitados. Antropología del turismo*. Endymion, Madrid.
- Sneddon, C.S. (2000) ""Sustainability" in ecological economics, ecology and livelihoods: a review" a *Progress in human geographhy* vol.24 núm.4, p.521-549.
- Stankey, G.H.; Cole, D.N.; Lucas, R.C.; Petersen, M.E. i Frissell, S.S. (1985) *The Limits of Acceptable Change (LAC) System for wilderness planning*. Gen. Tech. Rp. INT-220. USDA Forest Service, Intermountain Research Station, Utah ([www.fs.fed.us/r8/boone/documents/lac/lacsummary.pdf](http://www.fs.fed.us/r8/boone/documents/lac/lacsummary.pdf), octubre 2008).
- Stonich, S.C. (1998) "Political ecology of tourism" a *Annals of tourism research* vol.25 núm.1, p.25-54.
- Swyngedouw, E. (2000) "Elite power, global forces, and political economy of 'glocal' development" a Clark, G.L.; Gertler, M.S. i Feldman, M.P. (eds) *The Oxford handbook of economic geography*. Oxford University Press, Oxford, p.541-558.
- Teague, P. (1990) "The political economy of the Regulatory School and the flexible specialization scenario" a *Journal of economic studies* vol.17 núm.5, p.32-54.
- Terán, M. i Solé-Sabarís, L. (dirs) (1968) *Geografía regional de España*. Ariel, Madrid.
- Tremblay, P. (1998) "The economic organization of tourism" a *Annals of tourism research* 25, p.837-859.

- Turner, L. i Ash, J. (1991 [1975]) *La horda dorada. El turismo internacional y la periferia del placer*. Endymion, Madrid.
- Turner, L. (1976) "The international division of leisure: tourism and the Third World" a *World Development* vol.4 núm.3, p.253-260.
- Twining-Ward, L. i Butler, R. (2002) "Implementing sustainable tourism development on a small island: development and the use of sustainable tourism development indicators in Samoa" a *Journal of sustainable tourism* vol.19 núm.5, p.363-387.
- Urry, J. (1990) *The tourist gaze*. Sage, Londres.
- UTE (Unió Temporal d'Escribes) (2004) *Barcelona marca enregistrada, un model per desarmar*. Ed. Virus, Barcelona.
- Valenzuela, M. (1986) Turismo y territorio: ideas para una revisión crítica y constructiva de las prácticas espaciales del turismo" a *Estudios turísticos* núm.90, p.47-56.
- Vera, F. (1987) *Turismo y urbanización en el litoral alicantino*. Ed. Instituto de estudios Juan Gil Albert/Diputació d'Alacant, Alacant.
- Vera, F. (1992) "Turismo y crisis agraria en el litoral alicantino" a Jurdao, F. (comp.) *Los mitos del turismo*. Endymion, Madrid, p.241-299.
- Vera, F. (coord) (1997) *Análisis territorial del turismo: una nueva geografía del turismo*. Ariel, Barcelona.
- Vera, F. i Baidal, J.A. (2003) "Measuring sustainability in a mass tourist destination: pressures, perceptions and policy responses in Torrevieja. Spain" a *Journal of Sustainable Tourism* vol.11 núm.2-3, p.181-203.
- Vilà Valentí, J. (1962) "El valor económico del turismo" a *Estudios geográficos* núm.87, p.293-297.
- Wagar, J.A. (1964) *The carrying capacity of wildlands for recreation*. Forest Service Monograph núm.7, Society of American Foresters, Washington D.C.
- Wall, G. i Wright, C. (1977) *Environmental impacts of outdoor recreation*. Department of Geography Research Paper núm.11, University of Waterloo Press, Waterloo.
- Wilkinson, P.F. (1989) "Strategies for tourism in island microstates" a *Annals of tourism research* vol.16 núm.2, p.153-177.
- Williams, A. i Shaw, G. (1999) "Tourism and the environment: sustainability and economic restructuring" a Hall, M. i Lew, A.A. (ed.) *Sustainable tourism. A geographical perspective*. Longman, Essex, p.49-59.
- Williams, A.M. (1995) "Capital and the transnationalisation of tourism" a Montanari, A. i Williams, A.M. (eds) *European tourism: regions, spaces and restructuring*. Wiley, Chichester, p.163-176.
- Williams, A.M. i Hall, M. (2000) "Tourism and migration: new relationships between production and consumption" a *Tourism geographies* vol.2 núm.1, p.5-27.
- Young, G. (1973) *Tourism: blessing or blight?* Penguin, Londres.

## CAPÍTOL VII\*

### EL NEGOCI DE L'OCI A ESCALA MUNDIAL. "EL TURISME, LA MAJOR INDÚSTRIA (SENSE FUMS) DEL PLANETA"

"Quan un país ha estat poc important pels interessos metropolitans, menors són les seves possibilitats d'establir-hi una indústria turística que pugui tenir èxit. El turisme internacional és, en primera i darrera instància, un producte de l'opulència i de les empreses metropolitanes" (Britton 1992:334).

En aquest capítol, s'intentarà realitzar una anàlisi del que ha estat la irrupció del turisme com a fenomen industrial –turisme de masses– d'escala global. D'acord amb Britton (1991), es pot afirmar que el turisme s'ha convertit en un element essencial de les economies capitalistes, essent alhora una expressió de la societat del consum i l'opulència i, també, una via d'acumulació de capital en la que molts territoris s'han anat especialitzant al llarg de la segona meitat del segle XX<sup>1</sup>. El negoci turístic s'ha convertit en una important via d'acumulació de capital per determinades regions i especialment per a determinats grups empresarials que s'aniran consolidant al llarg de la segona meitat del segle XX. En qualsevol cas, la nostra anàlisi pretén vincular el negoci de l'oci amb la consolidació dels règims d'acumulació fordista i postfordista.

El turisme podria ser expressat o definit com a part de l'organització de l'oci i el temps lliure en les societats capitalistes. Emperò, una part important del turisme té a veure amb el mateix moviment de persones que es mouen pel planeta –especialment per les seves metròpolis centrals- en el que es coneix com a turisme de negocis, al que es va incorporant amb molta força una altra modalitat, que es produeix per motius socioeconòmics i/o polítics, i que dóna lloc a la coneguda migració laboral des del sud i que irromp en les forteses del nord. En tot cas, el nostre estudi es centrarà principalment en el turisme per motius d'oci i lleure per la vinculació amb el nostre espai viscut i el paper que ha adquirit aquesta indústria, així com les seves empreses i els seus impactes.

Britton (1991) comparava el turisme al carnaval de la societat feudal que era el fòrum per a la transgressió permesa i organitzada dels codis socials. D'aquesta manera, el turisme es converteix en un mecanisme de transgressió i escapisme per les societats capitalistes. El turisme i la mercantilització del temps lliure en general, han permès que aquestes activitats, a més de ser vàlvules d'escapada de la quotidianitat que alhora és poc estimulants i reconfortants -i per tant mecanismes de control social-, es converteixin en importants vies d'acumulació de capital. Nogensmenys, Urry (1990) –entre d'altres- recorda que el turisme és quelcom més que una activitat productiva, sinó que també es generen interessants relacions socials, es configuren nous espais culturals, i que comporta aspectes intangibles que van més enllà de les qüestions estrictament "econòmiques". El turisme com element d'estructuració social i cultural. Emperò, tal com sosté Krippendorf (1987) en la majoria de turistes, l'important no és exactament el lloc que es visita, sinó que pel turista el que vertaderament importa és sortir de la seva rutina. Per aquest motiu, les destinacions poden ser fàcilment intercanviables entre si i un dels principals punts a tenir en compte és el preu. En cas de dubtes, i productes (llocs) semblants, es tria en la majoria de casos el més barat.

---

\* Aquest capítol es va escriure al Port de Sóller (acabada la primera versió a l'octubre 2006).

<sup>1</sup> No s'introduirà cap apunt o anàlisi sobre els conceptes de "temps lliure" i treball assalariat dins del sistema capitalista. No obstant, val a dir que la noció d'oci contemporània ha estat socialment construïda a partir de la noció de treball assalariat dins les societats capitalistes (Veblen, 1925; Rojek, 1985). Un nou concepte de treball i sistema social no capitalistes faria que s'haguessin de replantejar aquestes categories i mites heretats –i conseqüentment la noció d'oci i/o temps lliure- tal com desenvolupen nombrosos autors: Offe et al. (1997); Grupo Krisis (2002); Naredo (2006). Etimològicament, el terme *Leisure* (oci en anglès) prové del mot llatí *licere* que significa permès o legal. Així, l'oci no és temps lliure en termes absoluts sinó que està subjecte a normes (que imposen els grups poderosos). I, el terme oci prové del llatí *otium* que significa cessament del treball o de qualsevol activitat. Oci i lleure esdevenen en temps (i construccions espacials) susceptibles de ser comercialitzats. El turisme és una de les màximes expressions d'aquesta procés de mercantilització.

Segons Urry (1990) el turisme implica la producció de béns tangibles, com per exemple els *souvenirs* o la planta hotelera on s'allotgen els turistes, emperò per aquest autor un dels aspectes claus del turisme és que ven experiències. Unes experiències que es converteixen en símbols d'estatus i diferenciació social: *capital simbòlic*. Britton (1991) defineix als turistes com "exercits de semiòtics". Emperò, el que resulta inqüestionable és la profunda transformació social i territorial que acompanya i provoca el fenomen turístic. Així, Vera et al. (1997:197) sostenen que "la incorporació d'un territori a l'imaginari turístic col·lectiu se realitza a través de la conversió dels seus recursos en productes, de la creació d'atraccions i serveis específicament turístics, i de la seva promoció i comercialització. La forma que adopta l'espai turístic, i, en definitiva, la seva implantació territorial, és el resultat de la interacció entre tots els agents que intervenen en la seva producció, és a dir, de les relacions que s'estableixen entre els propietaris del sòl, els promotors urbans, els empresaris turístics, els consumidors directes, els intermediaris del consum i els agents públics dels diferents nivells de l'administració". D'aquesta manera, es sintetitza la complexitat del negoci de l'oci mitjançant el qual es mercantilitza l'espai i el temps, alhora que es generen i redefeixen les relacions socials.

En llegir els informes de diferents organitzacions internacionals –Organització Mundial del Turisme (OMT), World Travel and Tourism Council (WTTC)- sobre el turisme mundial, es pot llegir repetidament que aquesta activitat es situa entre les principals activitats econòmiques legals a escala planetària. Segons la OMT/WTO (2000) i en repetits informes d'aquesta organització i del lobby WTTC, el turisme està entre les cinc categories més importants de les exportacions pel 83% dels països i és la principal font de divises en al menys un 38% d'ells. A l'any 2006, d'acord amb el WTTC, el turisme mundial sumà prop del 10,3% del Producte Mundial Brut. Buades (2006a) ho compara a la indústria petrolera que representa el 7% del Producte Mundial Brut. Buades (2006b) destaca el pes que té el turisme en la creació de llocs de feina amb el 8,3% dels llocs de feina legal mundial (més de 234 milions de llocs de feina). Uns llocs de feina que la OIT/ILO (2001) (Organització Internacional del Treball) (2001) assegura que són de baixa qualitat i que es vinculen amb la proliferació de treball submergit –entre aquest el treball i prostitució infantil–. La indústria turística és desitjada per molts de grups de pressió (política i econòmica) com a via de creixement econòmic, enlluernants per les magnituds macroeconòmiques que amolla el negoci de l'oci. Les previsions realitzades per la OMT/WTO (2000) en el document *Tourism: 2020 vision* presenta una tendència de creixement vertiginós del turisme mundial. Una previsió que es podria donar en el cas que el turisme es podés expandir sense limitacions dins d'un tub d'assaig, però que es pot alterar per: la complexitat de les dinàmiques socials, els preus del petroli i de les matèries primeres, els desequilibris socioambientals generats per la mateixa civilització industrial (p.ex. canvi climàtic) i el context geopolític mundial, entre d'altres<sup>2</sup>. Variables, totes elles, que no solen estar presents en la major part dels estudis sobre les perspectives mundials que llancen els "gurus" del segle XXI.

Alguns autors sostenen que el turisme com a principal activitat comercial mundial durant el segle XXI pot convertir-se en el principal motor per la "sostenibilitat" planetària, però les regles del joc del capitalisme global no estan establertes per a que en surti un resultat de suma positiva –que guanyi la Biosfera i la humanitat en conjunt–. Ans al contrari, tal com sostén Naredo (2006) aquestes regles es sostenen en uns resultats com a mínim de suma zero o negatius. Per tant, quan Hunter (1997:855) diu que: "donada la probabilitat que el turisme es convertirà en el sector més important del comerç mundial al pròxim segle, la potencialitat del turisme per contribuir al desenvolupament sostenible des de l'escala local a la global és molt substancial". Del paràgraf extret del treball de Hunter (1997) es pot arribar a una conclusió inversa: el turisme potencialment podrà contribuir de forma més important a l'impacte de l'economia (i el turisme) sobre la Biosfera .

<sup>2</sup> Quan es va redactar aquest capítol la bombolla financiero-immobiliària estava en expansió i, encara que des dels sectors crítics i moviments socials es denuncià que aquella bombolla estava a punt d'esclatar, els organismes internacionals, així com la major part del món acadèmic no foren capaços de veure la crisi sistèmica del capitalisme global. En aquest sentit, l'Organització Mundial del Turisme encara mantén les previsions (desitjos) manifestats a l'estratègia *Tourism 2020* i apunta que, així com a d'altres crisis, les xifres de turistes internacionals esperades s'alteraren tan sols durant 2 anys. Per la qual cosa, el 2008 s'assoliren 913 milions de turistes internacionals (23 milions més que el 2007) i el 2009 es davallà a 882 milions, mentre que el 2010 hi va haver uns 940 milions de turistes internacionals, tot apropant-se a la quantitat estimada per l'OMT per aquell any d'un bilió de turistes. Emperò els ingressos turístics mundials passaren de 939 miliards de dòlars el 2008 a 919 miliards el 2010 (OMT, 2011)

Malgrat l'evident importància del turisme a escala planetària tant per la seva contribució als agregats monetaris internacionals, la circulació de persones i capitals, així com l'expansió de la mirada turística a la perifèria global i els seus impactes, aquesta activitat no ha estat objecte de primer ordre en l'estudi i anàlisi de l'expansió del capitalisme global i les estratègies corporatives de les transnacionals. Car, les activitats directament més devastadores en termes socials i ambientals com puguin ser les produccions fabrils a les màquiles amb unes condicions sociolaborals molt precàries, o les devastadores activitats mineres, o les de l'agroindústria han ocupat gran part de la literatura sobre els impactes de la globalització. En canvi, el turisme es segueix veient com una activitat tova, i fins i tot positiva en ser una "indústria sense xemeneies". Britton (1991: 475) -abans de la seva mort- ens deia que: "la major part dels autors contemporanis que s'aproximen al vast camp del desenvolupament econòmic des de perspectives crítiques i de l'economia política ignoren la literatura relacionada amb el turisme, especialment des de la manca d'una base teòrica rigorosa".

Val a dir i destacar pel seu valor simbòlic (i pel seu poder) que un dels grups de pressió capitalista (lobby) més important del planeta es va constituir el 1954 a l'Hotel Bilderberg d'Oosterbeek (Països Baixos), del qual sorgí la Comissió Trilateral. L'Hotel Bilderberg ha estat l'escenari de "reunions d'alt nivell" per posar en marxa les polítiques expansives dels grans grups empresarials. Així, la penetració del capital transnacional i de les institucions globalitzadores, en un país, es sol realitzar en les sales dels hotels filials de les cadenes hoteleres transnacionals (p.ex. Hilton) que es troben en la major part dels centres urbans de les metròpolis globals (i metròpolis del sud). En aquestes luxoses sales es poden prendre les decisions que afectaran a tota la població -que no estava en la reunió- d'aquell país i del planeta. Així, des de les sales dels grans hotels -entre d'altres llocs- ha estat, des d'on s'han orquestrat les "simfonies de la globalització capitalista", com per exemple els acords que havien de regnar les finances mundials de l'Hotel Plaza de Nova York. D'acord amb Patricia Goldstone (2003:93) "el turisme i la inversió en mercats emergents són conceptes anàlegs, si no intercanviables: el turisme s'usa com estímul per les inversions en els mercats emergents, i és al mateix temps una forma d'inversió. El Banc Mundial segueix aportant diners a la indústria turística".

### **7.1. LES PERIFÈRIES DEL PLAER MUNDIAL. EL MITE DEL PARADÍS I LA REALITAT DE LA COLONITZACIÓ.**

Krippendorf (1987) exposava que els mecanismes de polarització i segregació territorial i social s'intensifiquen en els espais turístics. Una tendència que Naredo (2006) ha definit a escala planetària (pel conjunt de la societat i no exclusivament del turisme) i que s'ha anat perfilant amb la consolidació de la globalització capitalista entre regions guanyadores (concentradores de poder, consum i capital) i regions perdedores (zones d'extracció de recursos, abocament de rebutjos i pobresa). Britton (1992) exposava que l'organització del turisme internacional es podria conceptualitzar com una jerarquia de tres nivells: en el primer nivell, es troben els països metropolitans i els seus mercats, on es situen les centrals de les companyies de transport, viatges, hotels i turisme en general; en el segon nivell, els destins turístics dels "països subdesenvolupats" -que aquí es podria delimitar com les perifèries turístiques- on es troben les delegacions i els interessos comercials associats amb les empreses metropolitanes i operant en conjunció amb els seus equivalents locals; i en el tercer nivell, aquelles empreses turístiques del país de destí que són marginals però encara depenen de les empreses del nivell intermedi.

La indústria turística anirà dibuixant una sèrie de "Perifèries del Plaer" que presenten una evolució vinculada a les dinàmiques dels diferents cicles sistèmics d'acumulació del capital. Així doncs, en cada etapa històrica del capitalisme (i els seus cicles) es podran detectar les seves respectives perifèries turístiques (Rullan, 2008). Les perifèries del plaer aniran mutant amb el devenir de les complexes relacions socials, polítiques i econòmiques, i cada cop més -així com ha passat en l'anàlisi social crítica- resulta incomplet (o inadequat) analitzar-ho com una situació entre dominants (centres metropolitans) i depenents o dominats (perifèries del plaer), pel fet que no aporta tots els elements precisos per la comprensió (i conseqüentment, capacitat de transformació) de les dinàmiques del negoci de l'oci. En canvi, els enfocaments provinents, entre d'altres, de l'Escola de la Regulació, l'enfocament institucional, l'ecointegrador

(o de l'economia ecològica) o el de l'ecologia política, ens permet abordar-ho amb tota la seva complexitat. És a dir, des d'una mirada heterodoxa i eclèctica es podrà analitzar la complexitat de l'evolució geohistòrica del capitalesme turístic.

Gormsen (1981, 1997) estableix quatre perifèries del plaer en el procés d'expansió del turisme litoral, que després de la II Guerra Mundial esdevé la modalitat turística principal, la de les "4 esses" (*sun, sea, sand and sex*). Cal matisar que la irrupció d'una nova perifèria turística no va acompanyada de la desaparició de l'anterior, sinó més aviat de la seva transformació. Així, en arribar a la quarta perifèria es simultaniaven les quatre perifèries definides per Gormsen (1981, 1997). Els primers ressorts turístics al litoral (Perifèria I) es construïren a l'Europa del nord -bressol de la Revolució Industrial- on destacaren els centres turístics litorals de les costes britàniques (Brighton, Blackpool, Scarborough, etc.), les del Mar Bàltic (Heiligendamm) i les del Mar del Nord continentals (Dieppe, Oostende, Scheveningen, Norderney, etc.) que es van "construir" amb l'arribada del ferrocarril i el sorgiment de les classes mitjanes dels centres urbans a mitjans segle XIX. Aquesta primera perifèria s'ha anat transformant amb el temps, passant d'un turisme en el que els turistes s'allotjaven en hotels a un turisme en el que es complementa l'activitat hotelera amb la residencial ja que s'hi ha traslladat població a residir però que treballa en els centres metropolitanos depenent dels transport privat motoritzat.

Simultàniament amb l'expansió dels centres turístics al Mar Bàltic i Mar del Nord a finals del segle XIX, el turisme costaner assoleix una *segona perifèria* (perifèria II) cap a les voreres del sud d'Europa: la Rivière Italiana (Gènova, Ventimiglia, San Remo, Portofino, Santa Margherita Ligure i Rapallo), la Rivière francesa o Costa Brava (Saint-Tropez, Antibes, Cannes, Niça, Menton i Montecarlo), el Veneto, Trieste i Opatija (Croàcia) i més tard Màlaga i Alacant. Emperò també hi havia centres turístics litorals amb la funció de balneari com per exemple a Corfú, San Sebastian o Biarritz que a finals del XIX tenia un dels hotels més famosos del món. Lluny de ser una coincidència o una llei natural (o divina), el fet que un territori es turístic (o no) depèn de l'acció (interessada) de determinats grups socials i en alguns casos algunes persones concretes (de la burgesia); és socialment construïda. I, és així com per exemple el príncep Carles III de Mònaco amb l'ajuda de l'administrador de Casinos -Louis Blanc- va aconseguir atreure a la "crem de la crem" de la societat europea (Buades, 2004).

La bonança econòmica dels països colonials permetia, fins a la crisi sistèmica que desembocà en els conflictes bèl·lics mundials de la primera meitat del segle XX, la difusió de l'experiència turística entre les classes més privilegiades que es veia reforçada per l'expansió dels mitjans de transport a motor (tren i vaixell) -primer a vapor i llavors de combustió interna- amb la qual cosa la major part dels centres turístics del nord i del sud d'Europa es podien assolir en menys de 24 hores. Aquesta perifèria no presenta gaire diferències respecte de la primera, però els processos geohistòrics han estat diferents en els territoris que Gormsen (1997) exposa com per exemple Biarritz, Màlaga, o la Rivière Italiana amb una construcció de l'espai turístic també diferent, malgrat puguin presentar elements en comú. Als EUA les perifèries: primera perifèria (Costa Est- Newport a Rhode Island) i segona perifèria (Florida amb Miami) es trobaven dins del mateix país, una particularitat que es vincula amb la major part de les seves principals activitats industrials i que li permetrà assolir el caràcter hegemònic al segle XX, una vegada que els estats colonials perdin les seves colònies. Aquesta superpotència no es veuria afectada per la desaparició dels territoris ultramarins. El seu vast territori, colpit dels recursos centrals de la industrialització, servia de plataforma i jaciment per a la seva pròpia consolidació en superpotència que també anà lligada a la configuració d'un potent mercat intern.

Un element cabdal, per poder entendre l'expansió global del turisme, fou la capacitat de creació de "diners turístics" per part del que foren els grans operadors turístics. Així, el turisme es va convertir en una via d'experimentació del capitalisme financer i de la circulació mundial de divises. Protagonistes d'aquesta important innovació foren: Thomas Cook qui implantà la Circular Note (1872), precedent de l'American Express (1872) i dels Traveller Check (1891). Aquesta innovació financera permeté: per una banda que el majorista turístic (American Express, Thomas Cook o Wagon Lits) oferint el paquet turístic personalitzat es pogués fer amb el control quasi absolut de la despesa turística; i per una altra banda, que, a més, en cobrar la major part (i normalment abans de les vacances), poguessin incorporar-se dins de les lògiques financeres d'acumulació (Goldstone, 2003; Buades, 2004).

El gran Boom del turisme internacional es produeix després de la II Guerra Mundial, motivat per una transformació del règim d'acumulació del capital amb el sistema de producció



fordista i les polítiques de la societat del benestar, malgrat la separació del món en els dos blocs –soviètic i capitalista– confrontats. De fet el confrontament geopolític alimentava la pròpia expansió turística a mode de “cordó sanitari” contra el comunisme i control social dels territoris (Turner i Ash, 1991; Goldstone, 2003). A més cal tenir present la irrupció de noves tecnologies aplicades als mitjans de transport i l’expansió de les infraestructures de transport. Transport motoritzat –transport aeri especialment– i turisme aniran en paral·lel. Els primers centres turístics després de la Gran Guerra (Perifèria III) es construïren a les costes italianes de l’Adriàtic, la Costa Brava catalana i progressivament pel litoral mediterrani de l’Estat espanyol, les Balears –encara que anteriorment el turisme ja es perfilà com una nova via d’acumulació del capital–, les Canàries i Agadir (Marroc) a l’Atlàntic, i Grècia al Mediterrani oriental. La tercera perifèria dels EUA incloïa les Bahames, Bermudes, Cuba, Acapulco i Puerto Vallarta a Mèxic on hi acudia la jet set dels EUA<sup>3</sup>. Aquests centres turístics s’ubicarien temporalment entre la segona i la tercera perifèria. El desenvolupament del transport aeri va fer factible la “colonització” de noves perifèries del plaer dels EUA, especialment les illes del Carib i Hawaii.

La quarta perifèria descrita per Gormsen (1997) coincideix amb el període de transició entre el capitalisme regulat i el capitalisme global. Territorialment es correspon amb la incorporació dels espais litorals del Carib, Pacífic i Índic, i la seva connexió amb els diferents centres metropolitans globals, encara que cadascun d’ells pivotarà sobre les perifèries del plaer més pròximes. Aquestes presenten potencialment una estació turística de dotze mesos i amb una elevada flexibilitat negativa. La denominació de “perifèries centrals” il·lustra el seu abast des de totes les àrees centrals de l’economia-món.

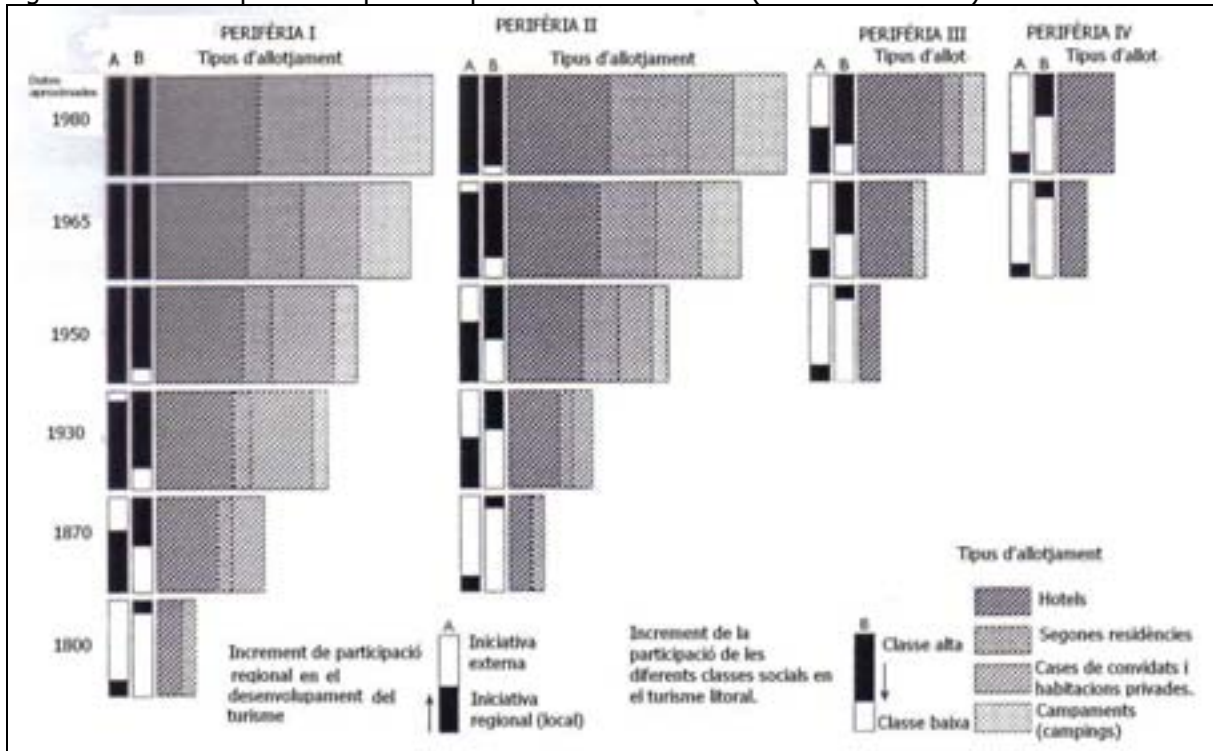
Segons Gormsen (1997) la situació al SE asiàtic era menys clara. Allà, l’explosió turística començà tard però amb un fort ritme, com la resta d’activitats de la regió, protagonitzada pels EUA que visiten els territoris que anteriorment havien envaït. A mesura que els països asiàtics s’incorporen al capitalisme perifèric s’introdueixen en la indústria de l’oci –com a productors i consumidors. En el període de globalització capitalista i el Nou Ordre Internacional, després de la Primera Guerra del Golf, la mirada turística s’ha ampliat i nous espais perifèrics s’han anat incorporant dins del sistema de producció turística. Així, a les portes del segle XXI la perifèria turística ja és quasi de dimensions globals. En qualsevol cas, convé tenir present que són la localització de les “fàbriques turístiques” és molt concentrada, donant lloc a la configuració d’espais cada cop més polaritzats.

A l’esquema (figura 1) elaborat per Gormsen (1997) hom observa l’evolució, entre el 1800 i el 1980, de les diferents perifèries en base als paràmetres: participació regional en el desenvolupament turístic; participació de les classes socials en el turisme; i tipus d’allotjament. La primera perifèria passà d’una situació al 1800 en que predominava la iniciativa externa, classes socials altes i allotjament hotelier i segones residències; el 1870 s’havia més que duplicat la planta d’allotjament turístic amb l’augment de l’allotjament hotelier i l’aparició de les cases de convidats i la participació regional en el desenvolupament turístic era de prop del 75%, mentre que les classes socials participants eren igualment altes i baixes; finalment el 1980, s’observa un predomini de la participació regional que és absoluta i la classe social és més diversificada, mentre que l’allotjament s’ha més que duplicat respecte 1870, mostrant una forta ralentització la planta hotelera respecte 1965, i en canvi les segones residències i els campaments s’expandeixen de forma destacable. Segons aquest esquema de Gormsen, sembla que les altres perifèries turístiques passen per “estadis evolutius” semblants al que passà la primera perifèria, emperò en diferents moments històrics. En tot cas, la construcció geohistòrica d’aquests espais turístics responen a processos complexos que posen en qüestió el trasplantament de la teoria del “cicle de vida” del producte o de les etapes rostowianes del creixement econòmic.

---

<sup>3</sup> Segons Turner i Ash (1991) Acapulco es convertí en el primer centre internacional turístic gràcies al desenvolupament de l’aviació civil. Els nord-americans rics i famosos hi començaren a anar amb l’esclat de la II Guerra Mundial ja que deixaren d’anar al Vell Continent. El seu desenvolupament es vincula a la figura de Jean Paul Getty –magnat del petroli– que ho va visitar al 1940 i en les seves paraules deia que havia trobat el “paradís terrenal”. Posteriorment, i després d’esquivar la llei que prohibia als estrangers adquirir terres a menys de 50 milles de la costa –gràcies a la societat mercantil que creà junt amb un ric mexicà– va adquirir aquelles terres a un preu molt baix (per un ric nord-americà).

Figura 1. Desenvolupament espaciotemporal del turisme litoral (Gormsen 1997:41)



## 7.2. DEL TURISME DE MASSES AL TURISME GLOBAL. MÉS INTENS, MÉS EXTENS ... MÉS DINERS.

Es turisme és forçosament un negoci de matriu internacional. Això, emperò, no vol dir que sempre hagi estat internacionalitzat o mundialitzat en la mesura com ho ha estat a les darreries del segle XX i principis del XXI. La globalització del turisme té a veure sobretot en l'expansió dels fluxos de capitals turístics arreu, vinculat amb la facilitat i llibertat de circulació dels capitals. El turisme internacional (de masses) ha experimentat un important protagonisme a partir de la segona meitat del segle XX. Nogensmenys, la seva evolució ha estat marcada per dos processos geohistòrics diferenciats. Per una banda, el turisme de masses durant el règim d'acumulació fordista que entrarà en crisi als 1970; i el turisme de masses dins del règim d'acumulació postfordista o de la globalització capitalista, amb plena efervescència a finals dels 1990 i principis del segle XXI.

Ioannides i Debbage (1998a) exposen les principals diferències entre el que fou el sistema de producció fordista i el postfordista (o neofordista<sup>4</sup>), distingint alhora entre la producció manufacturera i la turística. En tot cas, en la producció turística, tan sols, es traslladen les tendències i estratègies experimentades en la resta d'activitats productives. En qualsevol cas, val apuntar que l'esquema aportat per Ioannides i Debbage (1998a) no deixa de ser més que una síntesi de les característiques de dits sistemes, emperò que no introdueix elements fonamentals per a la seva comprensió, com pugui ser el paper que hi juguen els marcs normatius i institucionals en cada moment (p.ex. la construcció de la UE i el seu impacte en els viatges dins d'aquest espai, o la liberalització de l'espai aeri, etc), i el paper que hi juguen les diferents relacions de poder en dit entramat, tot exposant l'important paper que juguen els instruments de propaganda (publicitat) del capital que s'integra, junt amb els mecanismes d'obsolescència planificada, a la cursa per la producció desenfrenada, tot incidint, construint i alterant els suposats gustos dels consumidors. Les explicacions dominants, atorguen l'explicació de dites transformacions a la sobirania al consumidor (turista), deixant així, progressivament, al capital lliure de tota observació, estudi, anàlisi i crítica. En qualsevol cas, l'esquema apuntat (Ioannides i Debbage, 1998a) serveix per detectar alguns dels trets característics i

<sup>4</sup> El terme neofordista, a diferència del postfordisme, defineix el canvi del sistema de producció fordista, sense implicar un canvi radical respecte d'aquell.

diferenciadors dels dos sistemes de producció, però cal tenir en compte que més que ser excloents, és produeix una convivència entre els dos sistemes. Una convivència que acull allò que porti majors marges de benefici (i poder). D'altra banda, cal destacar que en aquesta síntesi, els autors no introdueixen una de les principals característiques del capital durant els temps de globalització neoliberal, com és la progressiva rellevància que ha assolit l'extracció de plusvàlues a través de les lògiques financeres.

<b>Taula 1. Fordisme (des dels anys 1920 als anys 1970) (Font: Ioannides i Debbage 1998a:104)</b>	
<b>Producció fordista de manufactures</b>	<b>Producció fordista del turisme</b>
<i>Procés productiu</i>	
Economies d'escala Producció en massa i béns homogenis Assemblatge en cadena, maquinària inflexible Uniformitat i estandardització Importants estocs i inventari per si de cas ( <i>just in case</i> ) Producció dirigida pels recursos Concentració industrial	Economies d'escala Paquets de viatge rígids i estandarditzats, producte massiu Paquets turístics i vols xàrter Petit rang de productes turístics estandarditzats Paquets de vacances "just in case" La indústria turística determina la qualitat i tipus de producte Concentració industrial
<i>Pràctiques laborals</i>	
Inflexibilitat funcional i numèrica (una única tasca elaborada per un sol treballador) Poca formació en el treball	Poca flexibilitat funcional Grans retorns del treball, treball estacional i baixos salaris Força de treball poc formada
<i>Procés de consum</i>	
Consum de masses Clients són inexperts, motivats pel preu	Turisme de masses Els turistes són psicocèntrics (inexperts, predicibles), motivats pel preu

<b>Taula 2. Postfordisme (des dels anys 1990 fins a l'actualitat) (Font: Ioannides i Debbage 1998a:105)</b>	
<b>Producció postfordista de manufactures</b>	<b>Producció postfordista del turisme</b>
<i>Procés productiu</i>	
Economies d'abast ( <i>scope</i> ) Producció en petits lots i tipus de productes personalitzats Nínxols de mercat Tecnologies de la informació i robòtica Sense inventaris, inventaris al moment ( <i>just in time</i> ). Producció dirigida per la demanda Desintegració vertical, subcontractació de les funcions no estratègiques Aliances estratègiques entre empreses	Economies d'escala ( <i>scale</i> ) i d'abast ( <i>scope</i> ) Emergència d'operadors especialitzats, vacances personalitzades Sistemes d'Informació Tecnològica (SIT), automatització del negoci Disseny personalitzat i vacances flexibles Els turistes determinen el tipus de producte Integració horitzontal, subcontractació Adopció de sistemes informàtics integrats en base regional, i aliances estratègiques en la indústria aeronàutica estandarditzats, producte massiu
<i>Pràctiques laborals</i>	
Flexibilitat funcional i numèrica Seguretat laboral (permanència) pels treballadors "centrals" (qualificats i cossos gestors/directius) i precarietat per la resta de treballadors	Flexibilitat funcional (qualificat) treballadors permanents front als treballadors perifèrics, numèricament flexibles i poc qualificats
<i>Procés de consum</i>	
Consum individualitzat Consumidors molt experimentats Gran volatilitat de les preferències dels consumidors Preferència creixent per les formes no massificades de producció i consum	Turistes independents Viatgers experimentats, independents, flexibles Molt pocs repeteixen les visites Demanda per un "turisme verd" o altres formes alternatives

Britton (1992) estableix l'aparició d'una nova indústria, la del turisme de masses, a partir de 1950 clarament diferenciada del turisme anterior que era, més aviat, de tipus elitista. La introducció dels viatges organitzats als 1960, amb la lògica racionalitzadora de la producció

fordista, es van reduir el costos dels viatges i es van ampliar els potencials del mercat turístic, i es va crear una nova font de generació de plusvàlues en donar a les grans empreses turístiques el màxim d'oportunitats per controlar les despeses del turista.

Shaw i Williams (1994:178) proposaren cinc fases per analitzar l'evolució del turisme de masses. En primer lloc, el turisme de masses va emergir als EUA en els anys 1920. Els dos factors crítics foren: l'expansió de la propietat de vehicle privat i de les vacances pagades. Paral·lelament es desenvolupà la infraestructura d'allotjament en cadenes de motels. Els principals destins eren els nomenats "American Outdoors" (Saratoga Springs, Yellow Springs, etc), és a dir enclavaments naturals. Al mateix temps, processos semblants tingueren lloc a Canadà que quedaven integrats mitjançant el sistema de transport. Constituïnt el primer gran mercat turístic. En segon lloc, a la dècada de 1950 irromp el turisme de masses a Europa, alimentat per les mateixes precondicions que existien prèviament als EUA i pel boom econòmic posterior a la II Guerra Mundial, essent el litoral la principal destinació. En tercer lloc, el turisme de masses prengué una dimensió internacional entre finals de 1950 i principis de 1960. En quart lloc, es manifesta l'uropeïtzació del turisme de masses a partir dels 1960. Aquest fet ve determinat per: les dimensions dels països europeus resulten, si ho comparam amb les distàncies i dimensions dels EUA, petites. El que a Europa és un viatge internacional als EUA és un viatge domèstic; les facilitats en quant a la regulació per viatjar –Conveni de l'Aviació Civil de París de 1956–, explosió de la indústria de l'aviació i en concret la comercial; creació dels paquets turístics; i supressió progressiva de les barreres legals i financeres al sí d'Europa. En cinquè lloc, la globalització de la indústria turística.

John Urry (1990) sintetitzà les característiques del turisme de masses com al turisme propi del règim d'acumulació fordista. En aquest sentit, el producte turístic es caracteritza per la seva producció en massa i la seva estandardització –no diferenciació-. Les característiques del turisme de masses es poden sintetitzar en:

1. El producte turístic ha de ser ofert en condicions de producció en massa.
2. Creixent nivell de despesa en béns de consum associats amb el turisme.
3. Petit nombre de productors dominen mercats concrets (p.ex. Disney en els parcs temàtics; Thomson i Neckerman en els paquets turístics a Europa).
4. Els productors lideren la cerca de noves atraccions turístiques, ja sigui amb noves destinacions de turisme de masses (p.ex. Tailàndia) o dissenyant nous productes (p.ex. EuroDisney).
5. Els productes del turisme de masses estan poc diferenciats (p.ex. Les vacances de platja al Mediterrani són quasi idèntiques a l'Estat espanyol i a Grècia).

En aquest procés de globalització nous espais i noves activitats han estat mercantilitzades i convertides en productes que són apropiats per part del capital turístic. Emperò, l'aplicació de les fórmules "flexibilitzadores" al teixit empresarial han permès la fragmentació de les diferents activitats turístiques, sorgint així un rosari d'empreses vinculades al negoci turístic que són susceptibles de ser deslocalitzades (i subcontractades), donant com a resultat una xarxa opaca i difícilment traçable. La globalització turística tendrà més a veure amb l'expansió empresarial internacional i el nou marc regulatori que no només amb la difusió dels fluxos de turistes.

El canvi que s'ha produït en el model d'acumulació des del fordisme al postfordisme ha donat lloc a una ampla literatura en matèria turística que s'ha centrat, en moltes ocasions, en aspectes perifèrics del que és la globalització capitalista i el paper que hi juga el turisme. En canvi, Mowforth i Munt (1998) exposen críticament el que sovint s'ha definit com a turisme postfordista, com aquell turisme alternatiu –del turisme de masses-. En tot cas, el procés de globalització ha conduït a un aprofundiment (incorporació de noves activitats i productes turístics) i una extensió (incorporació de nous espais turístics) del fenomen turístic, incidint en modalitats que es diuen més flexibles d'acumulació del capital. Emperò, les estratègies d'implantació turístiques a escala planetària tendeixen a combinar els sistemes productius nomenats fordistes amb les denominades noves modalitats turístiques o postfordistes. En tot cas, la convivència de dites modalitats, però amb un clar predomini del turisme de masses a escala planetària –malgrat els increments percentuals siguin superiors en altres formes productives-, es produeix especialment en els territoris de les regions del capitalisme avançat.

Emperò, en els territoris perifèrics del Sud Global, on es desplacen les ETN turístiques, la major part del negoci turístic es presenta de forma concentrada en l'espai en el que Shapley (2000) denomina "ghettos turístics". Segons Shapley (2000) el desenvolupament d'aquests ghettos està molt influenciat per les vinculacions entre les elits locals i els interessos del capital transnacional. Proliferant els "no llocs" (Augé, 1992).

Durant anys ha predominat el model de turisme de masses fordista que es caracteritza per: escassa diferenciació; rigidesa i elevada estandardització; concentració en l'espai (litoral); concentració temporal (p.ex. estiu o hivern); i segments motivacionals de la demanda (p.ex. oci, sol i platja o oci, esquí i neu). El turisme fordista es va caracteritzar per l'enorme concentració dels fluxos turístics en estacions i zones geoturístiques litorals, a la "perifèria del plaer", mentre que a finals del segle XX, segons Urry (1990), es dona una internacionalització de la "mirada turística" (*tourist gaze*). La difusió d'aquesta mirada turística ha tingut un extraordinari aliat amb la propaganda (que alguns anomenen publicitat) i la irrupció de les NTIC (Noves Tecnologies de la Informació i Comunicació) que permet penetrar (i conèixer) en els racons més perduts del planeta (p.ex. <http://earth.google.es/>; o la televisió) i s'estableix una certa familiaritat amb altres llocs i cultures. Aquesta familiaritat ha estat reforçada per l'augment de la mobilitat de les persones, amb les migracions forçoses, que van de sud a nord (i també de sud a sud) forjant-se d'aquesta manera nous moviments que podrien donar un nou turisme (no d'oci) entre espais de treball (a les forteses del nord) i uns espais d'origen (i identitat) al sud (Williams i Hall, 2000). El turisme del gran èxode mundial.

L'emergència de noves modalitats productives definides com a postfordistes són exposades per alguns com les principals tendències del turisme mundial, quan predominen moltes de les tendències anteriors. Emperò, això no implica la substitució d'un model turístic per un altre, ans al contrari es produeix una constant convivència de més i nombroses modalitats. A finals de segle XX, es consolida el turisme de masses com a principal producte turístic, al que s'hi afegeixen el turisme urbà que serveix de pretext per l'impuls –via inversió pública de la mà d'algun megaesdeveniment– dels grans espais metropolitans dins de la competitivitat urbana global (p.ex. Barcelona arran dels Jocs Olímpics 1992 o del Fòrum de les Cultures 2004); el turisme de les tres "Tes" (trekking, travelling i trucking) que empra de reclam mercadotècnic el mite del viatge, l'experiència individual, i en definitiva l'autenticitat d'aquestes modalitats front a la "falsedat" de les altres.

El règim d'acumulació de capital postfordista és interpretat en molts d'estudis sobre el turisme com una flexibilització del denominat producte turístic, i no com una transformació de l'estructura social d'acumulació del capital. En aquest context, les polítiques neoliberals han guanyat pes transformant el marc institucional cap a una progressiva flexibilització i reorganització empresarial (i del poder) que ha donat lloc a l'empresa en xarxa, en la que les taxes de benefici de l'empresa matriu es concentren i incrementen en els segments gestors i directius. Es dona, simultàniament, als centres metropolitans una concentració dels segments directius amb llocs de feina molt ben remunerats, i una ampla majoria de llocs de feina en condicions de precarietat, amb unes condicions *neofordistes*, caracteritzades per una alta flexibilitat i precarietat (amb baixa remuneració, precarietat laboral, manca de drets sociolaborals) i *dumping* ambiental a les perifèries del plaer (Ioannides i Debbage, 1998a). A més, tal com ocorre en altres sectors productius, el negoci turístic trasllada aquelles tecnologies o sistemes productius obsolets (p.ex. per l'elevat impacte ambiental) a les perifèries turístiques –amb la coartada de l'ajuda al desenvolupament i la lluita contra la pobresa–, permetent l'increment de guanys a costa de mínimes millores en el producte o projecte. Així, resulta més barat –un cop el marc institucional ho permet– exportar la *balearització* que no intentar corregir-la, i en tot cas exportant tot allò que s'ha vist que havien estat els errors de dita *balearització*.

El règim d'acumulació postfordista, caracteritzat per la "flexibilització" de la producció industrial i l'aplicació de les polítiques neoliberals a escala planetària, aprofundeix en les pautes productives fordistes amb un augment de la flexibilitat en la cerca de l'augment dels marges de beneficis (i poder) dels grans conglomerats empresarials. En aquest context, les modalitats alternatives de turisme serien una ampliació del capital en la cerca d'estratègies d'acumulació més enllà de les pautes fordistes. Nogensmenys, l'aprofundiment de les dinàmiques del capital i el seu poder no ha rebut la mateixa atenció acadèmica com ho ha fet per exemple el denominat turisme alternatiu.

Mowforth i Munt (1998) exposen com en el procés d'expansió del turisme internacional i global és important destacar el paper que hi juguen els diferents actors: des de les ETN

turístiques; els estats i administracions públiques; les organitzacions econòmiques supranacionals (FMI, Banc Mundial, UE); els organismes internacionals de promoció turística pública com la OMT/WTO (Organització Mundial del Turisme) –creada el 1976 en substitució de la Unió Internacional d'Organitzacions Oficials de Turisme que s'havia creat al 1925 a La Haia amb l'objectiu de promoure el turisme– i que és l'única agència supraestatal amb seu a l'Estat espanyol (Madrid); i el lobby empresarial turístic WTTC (World Travel and Tourism Council) que es crea el 1990 com una coalició global de la indústria del turisme i dels viatges; i també les ONG internacionals com la ECTWT (Ecumenical Coalition on Third World Tourism) que és la ONG en matèria turística més gran del món i que estableix paral·lelismes entre turisme i neocolonialisme.

Resumidament, en analitzar el trànsit del fordisme al postfordisme s'hauria d'insistir en dos aspectes fonamentals: en primer lloc, en el marc institucional amb la consolidació de l'estat neoliberal –en contraposició a l'anterior estat del benestar– que ha impulsat un règim regulatori amb una forta intervenció en favor dels països del capitalisme avançat amb l'hegemonia dels EUA, i també en favor de les grans corporacions transnacionals; en segon lloc, les transformacions dins el camp de la tècnica i la tecnologia que “subvencionades” per les matèries primeres barates s'han desenvolupat en els darrers vint anys destacant, sobretot, el potent desplegament dels transports com el “braç armat” del comerç internacional i de les NTIC (Noves Tecnologies de la Informació i Comunicació) de la financiarització; i finalment, els canvis ocorreguts al sí del teixit empresarial amb la irrupció de l'empresa transnacional en xarxa, escampada en fraccions sobre el planeta en base als majors marges de benefici que aportin cada localització, i la consolidació de criteris de gestió empresarial, cada cop més, de tipus financer, fins i tot en aquelles activitats que aparentment s'orienten a satisfer uns serveis o elaborar unes mercaderies (p.ex. turisme, agricultura, etc). Aquests elements, entre d'altres, permeten entendre la complexitat de la nova geografia mundial del capitalisme i la configuració dels espais de producció, consum, acumulació i també d'extracció i explotació.

### **7.3. LA GEOGRAFIA DESIGUAL DEL TURISME MUNDIAL. EL MAPA DEL TURISME MUNDIAL (I GLOBAL) DE PRINCIPIS DEL SEGLE XXI.**

Nombrosos treballs sostenen que la producció del capitalisme global és cada cop més desigual. D'acord amb aquesta mateixa lògica, es dibuixa un mapamundi turístic, també, desigual. El mapa turístic mundial podrà ser dibuixat (i interpretat) de diverses maneres: en base als espais emissors, els espais receptors, les “fàbriques turístiques”, la recepció de turistes, etc. Una gran part d'estudis sobre turisme es centren en l'anàlisi de la demanda, sense interessar-se en l'oferta, el sistema de producció i el marc institucional. L'explicació esbiaixada del turisme com un fenomen quasi natural, explicable com a un desig i/o necessitat dels turistes (consumidors) deixa fora de la xarxa analítica elements cabdals per poder comprendre en tota la seva dimensió aquesta potent via d'acumulació. Britton (1991, 1992) com s'ha exposat anteriorment advocà per una revisió crítica des de la geografia del capitalisme turístic com estructurant de moltes societats i espais, tot incidint especialment en l'oferta turística.

Shaw i Williams (1994) estableixen unes característiques dels patrons geogràfics del turisme internacional que es sintetitzen: en primer lloc, els moviments internacionals de turistes estan fortament polaritzats (p.ex. dos dels tres moviments més importants són entre EUA i Canadà); en segon lloc, la major part dels moviments internacionals estan regionalitzats i estan concentrats especialment a Europa; en tercer lloc, es destaca el domini europeu però en relatiu declivi i un increment espectacular a Àsia i Pacífic, i també a Àfrica. Segons aquests autors hi ha una forta relació entre l'àrea econòmica central i les perifèries adjacents, presentant d'aquesta manera uns certs paral·lelismes amb els patrons del comerç internacional. A més, introdueixen una matisació respecte del turisme mundial sobre el fet que mentre els principals fluxos turístics es produeixen entre els espais centrals del sistema economia-món, la distribució regional dels balanços nets dels comptes turístics (turistes i despesa) presenten un patró nord-sud del turisme en el que els països del nord són emissors turístics i la balança presenta un saldo negatiu o prop de zero, i els països del sud amb un balanç net que sol ser positiu. Així hi ha, per exemple, una Europa del Nord amb dèficit i la del Sud amb superàvit.

A continuació, s'intentaran analitzar els moviments de viatgers i turistes a escala mundial, per tal de determinar les pautes geogràfiques del turisme i viatges internacional. Una qüestió que es repeteix en diferents treballs és la que fa esment a la informació disponible

sobre matèria turística. En general es destaca: per una banda, l'escassetat d'informació a escala mundial; i per l'altra banda, la poca qualitat de molta d'aquesta informació. Agarwal et al. (2000) exposen com el turisme en general no ha rebut la mateixa atenció i interès per part de les institucions públiques responsables en la matèria que altres activitats econòmiques. Tot i així, cal destacar la feina realitzada per la OMT/WTO que és la font més fiable (i quasi única) del turisme a escala mundial.

### **7.3.1. Evolució de les mobilitats turístiques (o suposadament turístiques) al llarg de la segona meitat del segle XX i principis del XXI.**

"La gran pastera és Barajas, on desembarquen cada dia milers d'immigrants disfressats de turistes"  
(Frontera, G. a *Diari de Balears* 24 de gener de 2007, pp.52)

Després de la II Guerra Mundial es produí una intensificació i ampliació del turisme. Aquell passà a ser mundial i de masses. Les condicions socioeconòmiques i el marc institucional afavorí que sorgís una potent indústria, tot mercantilitzant el temps d'oci (a partir de llavors remunerat). La resta venia impulsat per l'aprofitament de la desmesurada tecnologia i maquinària de guerra que era redirigida cap a altres sectors productius (no tan lucratiu com el de la guerra) com fou l'agricultura –la indústria química- i el turisme –la indústria aeronàutica-. Tuner i Ash (1991) sostenen que la guerra deixà un estel d'avions i aeroports d'ús, en principi, militar. Moltes d'aquestes instal·lacions es trobaven en punts remots, petites illes que eren difícilment subministrables per mar a causa de les hostilitats (p.ex. Còrsega i Sardenya, Mallorca, etc.). La situació de "pau social" mundial, dins de les fronteres del capitalisme avançat i amb el conflicte de blocs, va afavorir l'impuls del turisme entre països. Un turisme que segons Goldstone (2003) servia de coartada per la difusió de la "pau i la llibertat", o si es vol dir amb altres termes per la "lluita contra el comunisme" tal com sostenia Conrad Hilton de la coneguda empresa hotelera que rep el nom del seu llinatge (Crick, 1992).

Al gràfic 1 es pot veure l'evolució del nombre de turistes internacionals (no viatgers) i els ingressos generats pel turisme internacional des de 1950 fins al 2005. El turisme internacional ha experimentat una tendència creixent durant aquest període que ha passat de 25,2 milions de turistes internacionals al 1950 als 765 milions de turistes de 2005. El 2005 es multiplicaven per 30,2 el nombre de turistes internacionals de 1950 a escala mundial. En aquest mateix període, els ingressos del turisme internacional mundialment passaven de 2,1 miliards de dòlars el 1950 a 776 miliards de dòlars el 2005 (es multiplicaven per 369,6 vegades els ingressos de 1950) (OMT/WTO, diversos anys).

En quant a la dimensió del fenomen turístic es sol emprar el volum de turistes internacionals arribats a un determinat país, emperò aquesta magnitud no deixa, en tot cas, de ser parcial. Així, per exemple, al cas dels EUA amb un vast territori i amb centres turístics al propi estat de gran entitat, es converteix en el principal destí dels turistes dels EUA que segons Shaw i Williams (1994) superen als turistes internacionals. En relació als EUA, molts dels turistes entre països europeus són d'altres països europeus. En cas de comptar la UE com una sola entitat, resultaria que el pes del turisme internacional en aquesta regió seria molt inferior del que ho és a l'actualitat. En qualsevol cas, Endo (2006:613) exposa que "alguns països subdesenvolupats, han de prestar més atenció al turisme domèstic que l'internacional. Després de tot el turisme internacional representa tan sols un 10% de tots els moviments turístics". Així, cal tenir en compte que en molts de països els viatges domèstics realitzats pels propis residents resulten molt significatius, de manera que el turisme és més important del que reflecteixen les xifres del turisme internacional aportades pels organismes supraestats i que són les que normalment es fan servir per elaborar els estudis sobre turisme mundial.

Gràfic 1 (Font: Elaboració pròpia a partir de Vera et al. 1997:19; OMT/WTO, 2005 i Base dades OMT/WTO: [| Anys | Arribades de turistes \(mils\) | Ingressos per turisme internacional \(milions US \\$\) |
|------|------------------------------|---|
| 1950 | 25,2                         | 2,1   |
| 1955 | ~40                          | ~3  |
| 1960 | ~60                          | ~5  |
| 1965 | ~80                          | ~7  |
| 1970 | ~120                         | ~10   |
| 1975 | ~180                         | ~15   |
| 1980 | ~250                         | ~25   |
| 1985 | ~300                         | ~35   |
| 1990 | ~400                         | ~50   |
| 1995 | ~500                         | ~70   |
| 2000 | ~650                         | ~100  |
| 2005 | ~750                         | ~150  |](http://0-www.wtoelibrary.org/llull.uib.es/content/v486k6/?mode=boolean&k=p_AdditionalTableSubject%3a(%22By%2bindicador%2bfor%2ball%2bcountries%22)&sort=Country&sortorder=asc, juny 2008).</a></p>
</div>
<div data-bbox=)

En observar el gràfic 1 es poden distingir una sèrie d'etapes que coincidirien amb les dinàmiques del capitalisme mundial, les seves crisis i posteriors transformacions. En primer lloc, l'etapa que aniria des dels finals de la II Guerra Mundial fins a les crisis energètiques dels 1970 que coincideix amb l'època daurada del capitalisme regulat, "els 30 gloriosos"; en segon lloc, una segona etapa que aniria des de la segona crisi energètica fins a la I Guerra del Golf en la que es posa en marxa la contrarevolució neoliberal; en tercer lloc, l'etapa que va des de la I Guerra del Golf fins als atemptats del 11-S del 2001, de la "globalització feliç"; i una quarta etapa, que s'obri a partir del 11-S del 2001, de la "globalització de domini fort" (Fernández-Durán, 2003).

La primera etapa es caracteritza per un increment constant del nombre de turistes internacionals i dels ingressos turístics. Es passava de 25,2 milions de turistes internacionals al 1950 a uns 283 milions de turistes internacionals al 1979, amb una taxa d'increment anual mig del 7,75%. En quant als ingressos turístics, aquests passaven de 2,1 miliards de dòlars al 1950 a 83,3 miliards de dòlars, amb una taxa d'increment mig del 15%. L'esgotament del model d'acumulació fordista entrà en crisi als anys 1970, front al qual es posaren en marxa tota una sèrie de polítiques de tall neoliberal (p.ex. els EUA de Reagan i el Regne Unit de Thatcher) i que es reflectiren –entre d'altres coses– amb la ruptura del pacte capital-treball i l'inici de la vulnerabilitat/precarietat social als espais centrals. Aquesta situació vendria marcada, a més, per les crisis geopolítiques i geoeconòmiques resultant d'un model econòmic fonamentat en els hidrocarburs, localitzats majoritàriament a una de les zones més desestabilitzades del planeta com és el Pròxim Orient i l'Orient Mitjà. A més els països extractors de petroli seran els que controlaren majoritàriament aquest important, però escàs, recurs. La història de la OPEP i la geopolítica del petroli han anat marcant les tensions polítiques i econòmiques a escala global, afectant de manera directa al turisme de masses internacional. Després de les nomenades crisis energètiques dels 1970, els centres del poder global sota l'hegemonia dels EUA contrarrestaren el poder de l'OPEP i s'inicià una nova etapa de petroli barat coneguda com els "20 anys de petroli barat", que seran els anys de la globalització capitalista, i també turística (Fernández-Durán, 2008).

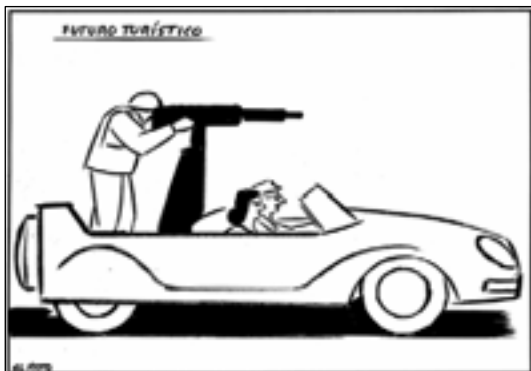


<b>Taula 3. El petroli i la OPEP (1960-1982) (Font: Sarkis 2006:11)</b>	
14/09/1960	Aràbia Saudita, Iran, Iraq, Kuwait i Veneçuela funden a Bagdad la OPEP (Organització de Països Exportadors de Petroli) suposant un nou actor petrolier front el cartel de les "Set Grans" (Standard Oil, Royal Dutch Shell, Mobil, Gulf, BP i Standard Oil of California).
15/01/1961 a 20/01/1961	Carta de la OPEP de la Conferència de Caracas. S'augmenten els <i>royalties</i> que han de pagar les companyies i els suma als impostos que han de pagar les companyies.
Gener 1968	Guerra Àrab-Israeliana de 1967. Context d'oferta deficitària i acord per eliminar baixades en els preus de venda. El barril es ven a 1,80 dòlars.
1971-1972	OPEP representa 2/3 parts de totes les exportacions de petroli. S'inicien les nacionalitzacions del cru.
16/10/1973	Conflicte Àrab-Israeliana. La OPEP augmenta els preus entre un 70% i un 100%. Embargament contra els països considerats proisraelians. El preu del cru es multiplica per quatre en cinc mesos.
Març 1975	Primera cimera de Caps d'Estat dels països membres de la OPEP a Alger.
1978-1981	Segona crisi petroliera. Guerra Iran-Iraq. Caiguda de l'extracció i augment dels preus. Es produeixen vuit alces del preu del petroli successivament. El 1980 el barril arriba als 40 dòlars.
Març 1982	Per mantenir l'elevat preu del barril la OPEP estableix una quota d'extracció de 18 milions de barrils diaris.

La segona etapa, de transició d'un règim d'acumulació a l'altre, es traduí en una alteració de les dinàmiques i lògiques del turisme mundial que es manifestà en l'alentiment del creixement del turisme internacional i dels seus ingressos, a principis dels 1980 la taxa mitjana d'increment del nombre de turistes internacionals era del 0,6% i entre 1981 i 1983 la dels ingressos era de -0,53%. Es passava de 284,2 milions de turistes internacionals al 1980 a 455,8 milions de turistes internacionals al 1990, i de 103 miliards de dòlars al 1980 a 261 miliards de dòlars al 1990. La tendència durant aquest període és clarament a l'alça, però es caracteritza per les profundes reestructuracions, que es manifesten a principis dels 1970 i dels 1980 en una certa estabilització en el turisme internacional.

La tercera etapa serà la del denominat capitalisme global i va precedida per un període d'eufòria econòmica de la segona meitat dels 1980. Aquesta nou marc, es consolidà amb l'enderrocament del Mur de Berlín (1989) que simbòlicament expressa la "victòria" hegemònica dels EUA (i els països occidentals del capitalisme avançat) i la inauguració del NOI (Nou Ordre Internacional) exemplificat amb la I Guerra del Golf al 1991, quan George Bush inaugurava una nova etapa geopolítica mundial (Riutort, 2003). La situació immediatament posterior al conflicte bèl·lic del Golf suposà un període de noves readaptacions que acabaven de consolidar les ja iniciades a finals dels 1970, i que entre d'altres es destaquen per a la incorporació de nous territoris a l'òrbita dels interessos hegemònics (p.ex. reunificació Alemanya, expansió dels dragons asiàtics, etc). Aquest període, definit per Fernández-Durán (2003) com de la "globalització feliç" o "els feliços 1990" definits per Stiglitz (2005) en que el capitalisme mundial (financiaritzat) ha experimentat una forta expansió (a l'hora que creixien els conflictes socioambientals i les resistències). La ronda d'expansió del capitalisme global, que ha afavorit alguns països i classes socials, s'ha traduït, entre d'altres, en un augment espectacular del "consum de masses" –en gran mesura de la mà de la creixent financiarització total, des de la vida quotidiana al gran capital– i entre els productes de consum despunta el turisme internacional –tant en nombre de turistes com en ingressos– que en termes quantitius es concreta en: primer, es passa de 463,1 milions de turistes internacionals al 1991 a 696,7 milions de turistes internacionals al 2000, amb un increment mig anual del 4,36%; i de 267,5 miliards de dòlars al 1991 a 474,4 miliards de dòlars del 2000, amb una taxa mitjana d'increment anual del 6,71%. L'expansió de l'economia mundial ha anat vinculada a uns creixents requeriments energètics provinents dels hidrocarburs que al segle XXI es topen per una banda amb els límits que suposa l'escassetat del recurs (amb la progressiva incorporació de dos nous actors globals: Xina i la Índia) i per l'altra amb els impactes que la seva combustió generen. Aquesta situació energètica difereix a la del règim d'acumulació fordista, ja que si en aquells temps els increments de preu es vinculaven, en gran mesura, a les estratègies de la OPEP, en els temps actuals la situació és d'escassetat creixent del recurs (Sarkis, 2006).

Març 1983	La OPEP ha de fer front a una política de diversificació de recursos per part dels països centrals i a l'explotació de nous jaciments fora del seu control. La OPEP decideix una reducció del preu del petroli d'un 15%.
1986	La OPEP decideix fixar el màxim d'extracció en 17 milions de barrils diaris.
Agost 1990- febrer 1991	Guerra del Golf. Les NU posen un embargament comercial contra Iraq i la OPEP resulta beneficiada per estar en posició de força.
Novembre 1997	La OPEP augmenta un 10% les seves extraccions. El preu del petroli cau un 40% (el preu del barril fou de 10 dòlars).
10/09/2000	Augment del preu del petroli, i la OPEP decideix augmentar l'extracció diària en un 3%.
1/01/2002	La OPEP redueix les extraccions per fer pujar el preu del petroli.
Setembre 2003	Guerra d'Iraq i constant augment del preu del petroli. Creixents demandes de cru per part dels grans països consumidors. Iraq es reincorpora a la OPEP. El preu del barril supera els 50 dòlars.
A partir de 2003	Pujada constant del preu del petroli (27/06/2008 arriba a 142,13 \$/barril) i conflicte permanent al Pròxim Orient i Orient Mitjà (Guerra d'Iraq, Iran i el conflicte nuclear, Palestina, Líban, etc).



Finalment, l'etapa que s'inaugurà amb els atemptats terroristes del 11 de setembre de 2001 (11-S) i que simbolitzava un canvi geopolític d'abast mundial presenta un nou panorama presidit per la incertesa i una creixent conflictivitat sota l'hegemonia dels EUA i la seva estratègia polític-militar (Harvey, 2004). La incertesa ha estat el principal tret definitori del context global, encara que les tendències del capitalisme financer global mostraven símptomes inequívocs d'esgotament (Naredo, 2002) i les polítiques de George W. Bush –abans dels atemptats del 11-S– ja començaven a albirar un punt d'inflexió, deixant de banda la "globalització feliç", i inaugurant la nova etapa de la "globalització dura" amb una creixent incertesa i un augment dels conflictes multipolars (Fernández-Durán, 2003; Riutort, 2003). El que Neil Smith (2005) ha definit com "The endgame of globalization". En aquest període, marcat per conflictes bèl·lics mundials i amb la irrupció d'un nou actor que cobra dimensió global –el nomenat terrorisme fonamentalista o integrista– es pot recobrar el que Valene Smith (1992:11) exposava als anys 1970: "ningú dubta ara de la seva importància [del turisme], ni considera amb escepticisme el seu avenir com una de les principals indústries del món, a menys que no persisteixi i creixi el terrorisme global que afecta als turistes". A la taula 5 s'apunten alguns dels episodis terroristes –la majoria protagonitzats per organitzacions fonamentalistes islàmiques i pels EUA i els seus aliats– que han tingut lloc a partir del 11-S<sup>5</sup>. La situació d'escalada bèl·lica i conflictivitat social és especialment palpable a les perifèries turístiques, que com Bali o el Sinaí s'han convertit en un important "punt de mira" de terrorisme global. Emperò, els atemptats perpetrats als espais centrals –Nova York, Madrid i Londres– afecten, també, als interessos del capital turístic d'aquells països. Així, Exceltur (2004) analitzava l'impacte que pel negoci turístic van suposar els atemptats a Madrid, i que en el cas dita ciutat, s'havia ressentit un 82% de les vendes en el curt termini. En qualsevol cas, el lobby turístic es felicitava que les bombes sobre el territori espanyol no havien tingut el mateix impacte que sobre el territori nord-americà, reflectint-se en la ràpida recuperació dels valors borsaris de les companyies turístiques que cotitzaven en el parquet. En el cas de les cotitzacions de les empreses espanyoles s'havien recuperat als valors anteriors als atemptats en 32 sessions borsàries (cosa

<sup>5</sup> Aquesta situació, denominada com de "globalització armada", es veu afectada pels creixents conflictes multipolars que s'instal·len en la resolució armamentística. En aquest context caldria situar la nova Intifada (visita de Sharon a l'esplanada de les mesquites al 28/09/2000) amb una creixent conflictivitat entre Israel i Palestina. Però, també, amb altres països àrabs (Veure *Le Monde Diplomatique* (setembre 2006) el dossier "Cinco años de "Guerra al terrorismo"").

que no feren les americanes) i a més, el seu valor havia caigut de mitjana un 10%, mentre que per les americanes a la sessió posterior als atemptats del 11-S havien caigut fins un 40%.

<b>Taula 5. Principals atemptats terroristes a partir del 11-S de 2001 (i intervencions militars) (Font: elaboració pròpia a partir de premsa <i>El País</i>, <i>Diario de Mallorca</i>, LMD 2006:19)</b>	
11/09/2001. EUA	Dos avions xoquen contra les Torres Bessones del World Trade Centre a Nova York, un contra el Pentàgon a Washington i un altre a Pennsilvanià. Moriren unes 3000 persones.
7/10/2001 Afganistan	Guerra d'Afganistan. "Operació Llibertat Duradera".
11/04/2002. Tunísia	Atemptat a l'illa de Djerba a una sinagoga. Moren 21 persones.
12/10/2002. Indonèsia	Atacs bomba contra discoteques a Bali. Moren unes 202 persones (molts eren turistes).
28/11/2002. Kenia	Explosió d'un cotxe bomba davant un hotel a Mombasa. Moren 18 persones.
20/04/2003 Iraq	Guerra contra Iraq. Operació "Llibertat d'Iraq"
12/05/2003. Aràbia Saudita	Atemptats en diferents barris a la capital de Riad, habitats principalment per estrangers. Moren 35 persones.
16/05/2003. Marroc	Cinc atemptats a Casablanca, especialment contra instal·lacions "occidentals". Moren 45 persones.
19/08/2003 Iraq	Atemptat contra la seu de NU a Bagdad. Moren 22 persones (entre elles l'enviat de la Secretari General, Sergio Vieira de Mello).
15/10/2003 20/10/2003. Turquia	Bombes a Istanbul front instal·lacions britàniques i dues sinagogues. Moren 57 persones.
11/03/2004 Madrid	Atemptats a quatre trens. Moren 191 persones.
29/05/2004 Aràbia Saudita	Assalt contra oficines "occidentals" i un bloc d'habitatges. Moren 22 persones (la major part estrangers).
24/08/2004 Rússia	Dos avions de passatgers russos, després de dues explosions, s'estavella al SW del país. Moren 90 persones.
1/09/2004 Beslam	Assalt d'una escola a Beslam. En la intervenció militar russa moren uns 330 hostatges (172 eren nins)
7/10/2004 Egipte	Atemptats a centres turístics de Sinaí. Moren 34 persones (la majoria turistes israelians).
7/07/2005 Londres	Cadena d'atemptats a Londres. Moren 56 persones.
23/07/2005 Egipte	Atemptats en cadena a la localitat turística de Sharm El Sheij. Moren 88 persones.
1/10/2005 Indonèsia	Tres bombes a Bali. Moren 26 persones.
9/11/2005 Jordània	Atemptats contra hotels de luxe a Amman. Moren 57 persones.
24/04/2006 Egipte	Tres bombes a la localitat turística de Dahab (Sinaí). Moren unes 30 persones.
28/06/2006 i 13/07/2006 Israel	Ofensiva israeliana, operació "Pluja d'estiu" a la franja de Gaza i guerra contra el Líban.

La creixent contestació social a la globalització capitalista (Etxezarreta et al., 2001) ha estat progressivament criminalitzada, arribant a extrems, com per exemple el d'un dels autors més citats en matèria de turisme com és Frank Go (1998:12) que exposava: "la resistència a la globalització ha estat una reacció constatada en certs països i certs sectors de la població, i s'ha expressat en formes d'un nou nacionalisme, si no en formes retrògrades de fonamentalisme. En ocasions, aquestes expressions poden adoptar un format violent, com queda il·lustrat, per exemple, pels recents actes terroristes contra turistes estrangers a Egipte". Aquesta frase exemplifica una certa corrent ideològica que acaba identificant, fins i tot, els moviments socials crítics amb la globalització amb el terrorisme global.

Així, elements que resten fora de la xarxa analítica ortodoxa com per exemple la política, la societat i el medi ambient, recobren centralitat a l'hora d'analitzar qualsevol dinàmica socioeconòmica, i recorda que (malgrat no ser reductibles a unitats monetàries) front a les previsions triomfalistes dels lobbies econòmics, alguns serveis d'estudis públics o els estudis dels grans organismes supraestats (p.ex. OMT/WTO), lluny de ser les imatges reflectides a la "bolla de cristall" són desitjos que la realitat tradueix en incerteses. Entre el 2000 i el 2003, ha minvat el nombre de turistes internacionals, passant de 696,7 milions a 662, tot essent els EUA els que més turistes internacionals han perdut, en concret deu milions, que es relaciona amb la política "guerrera i securitària" de l'administració de George W. Bush. En canvi, els ingressos per turisme internacional han augmentat dels 474 miliards de dòlars el 2000 fins els 623 miliards de dòlars de 2003, mentre que als EUA aquests s'han disminuït en 18,8 miliards de dòlars.

### *7.3.1.1. Evolució i construcció de les potències turístiques entre la segona meitat del segle XX i principis del segle XXI.*

L'anàlisi –a partir de les dades de Organització Mundial del Turisme (OMT/WTO) i tenint en compte les cauteles al respecte– dels principals països receptors de turistes al llarg de la segona meitat del segle XX permet definir, a grans trets les que podrien ser definides com a "grans potències turístiques". Nogensmenys, tal com han assenyalat nombrosos autors i recordant a De Kadt (1991) el que un determinat territori rebi una ingent quantitat de turistes no vol dir que, ni tan sols en termes merament ortodoxes, aquell territori pugui o hagi de ser considerat com a "desenvolupat".

En qualsevol cas, a la dècada dels 1950, un cop superada la conflictivitat bèl·lica es perfilen una sèrie de països com a principals atractors de turistes. Molts d'aquests països mostren, tal com exposaven Turner i Ash (1991), un lligam amb la gran guerra com fou el cas d'Itàlia on molts d'excombatents nord-americans hi tornaven de vacances. Itàlia fou el tercer país amb major nombre de turistes internacionals amb 3,5 milions de turistes internacionals que deixaven uns 186 milions de dòlars. Emperò, els dos principals països receptors de turistes eren els EUA (5,5 milions de turistes internacionals) i Canadà (3,6 milions de turistes internacionals) que no havien patit directament els efectes de la guerra i que es consolidaven com a espai hegemònic del capitalisme mundial. La major part dels moviments turístics internacionals eren entre els dos mateixos països. En quant als ingressos turístics, aquests sumaven 377 milions als EUA i 275 milions de dòlars a Canadà, un 31,05 de tots els ingressos del turisme internacional mundial. Els deu primers països en recepció de turisme internacional al 1950 rebien uns 21,8 milions de turistes internacionals, el que representava un 86,58% de tot el turisme internacional mundial; amb uns ingressos de 1,4 miliards de dòlars (71,1% respecte el total mundial). Cal destacar el fet que la Cuba de Batista, centre lúdic-turístic dels EUA, ocupava el desè lloc en quant a ingressos del turisme internacional amb 42 milions de dòlars. Els principals països receptors de turistes internacionals eren els del capitalisme avançat, alguns d'ells ja havien experimentat algun tipus de desenvolupament turístic com per exemple els ressorts britànics com el de Brighton, la Rivièra francesa i italiana, els Alps suïssos i austríacs, entre d'altres, als que s'hi afegeix el creixent interès per visitar les seves ciutats.

En un altre tall cronològic, el 1970, es pot observar com els principals països turístics segueixen essent pràcticament els mateixos que es comptaven al 1950, és a dir amb clar predomini "occidental" –Nord-americà i Europeu– amb la incorporació de Iugoslàvia (i desaparició d'Irlanda dins dels deu primers països). Es produeix un canvi en l'ordre dels principals països receptors de turistes en el que es podria dir que moment de màxima expansió del capitalisme regulat i consolidació del turisme fordista (de masses). En aquest moment, els deu primers països rebien un total de 103,6 milions de turistes el que suposava un increment del 373% en vint anys, però el seu pes respecte el turisme internacional mundial era del 62,5% quan al 1950 era del 86,5%. Això vol dir que apareixen nous espais turístics en l'escena mundial. Itàlia, Canadà, França, Estat espanyol i els EUA es situaven per sobre dels 13 milions de turistes internacionals i eren els principals països receptors, destacant el fet que l'Estat espanyol s'anava convertint en una potència turística mundial que reunia tota una sèrie de condicions idònies pel desenvolupament turístic: ordre social (imposat per la Dictadura que considerava el turisme com a qüestió d'Estat), exotisme, proximitat i sobretot el fet que era un destí barat respecte dels cada cop més cars destins competidors de l'espai europeu. Si en

recepció de turistes internacionals, els deu primers països havien experimentat una minva en la participació global respecte de 1950 en que es produïa una fortíssima concentració, pel que fa a ingressos del turisme internacional aquests segueixen concentrats en els deu primers països que sumen al 1970 uns 12,5 miliards de dòlars (amb set països per damunt el miliard de dòlars) i que representa el 70,32% .

Finalment, a l'any 2000 es produeix una major proliferació d'espais turístics a escala planetària, el que repercuteix en el fet que els deu primers països en recepció de turistes internacionals rebin el 53,73% del turisme internacional mundial. Amb la qual cosa, la seva participació -en termes percentuals- en el "pastís" del turisme internacional presenta una certa reducció, però no així en termes absoluts. No obstant, i cal matissar, aquests països presenten unes magnituds molt elevades respecte de les de 1970. En concret, es passa dels 103,6 milions de turistes de 1970 als 349,1 milions de turistes del 2000 (més que triplicant-se). Aquest grup de països està conformat pràcticament pels mateixos països que es trobaven a les altres sèries, amb la incorporació de Xina i Mèxic com a noves potències turístiques mundials. Les anàlisis a l'ús solen incidir en el fet de la pèrdua de pes percentual de les "velles potències turístiques", fent crida d'un canvi en el turisme global degut a l'esgotament i/o estabilització dels destins "clàssics". Manera i Garau (2005) apunten el Mediterrani com el gran espai turístic mundial (especialització en sol i platja) amb 221 milions de turistes al 2000 i en el que malgrat s'experimenten tendències creixents, es perd "quota de mercat" respecte el turisme mundial. Nogensmenys, les xifres dels turistes internacionals demostren com aquells espais reben cada any més quantitats de turistes internacionals. Així, per exemple, "l'esgotada França" era el 2000 el primer país receptor de turistes amb 77,1 milions de turistes internacionals, quan el 1970 havia rebut 13,3 milions, la qual cosa no mostra gaire símptomes d'esgotament. En tot cas, l'aparició entre els deu primers països receptors de turistes internacionals de països com són Xina (31,2 milions de turistes internacionals) i Mèxic (20,6 milions de turistes internacionals), permet apuntar cap a la incorporació de noves perifèries turístiques. En quant als ingressos del turisme internacional, es percep una lleugera disminució del protagonisme dels deu primers països que passà de representar el 70,3% al 1970 al 67,67% al 2000. Els ingressos turístics dels 10 primers països foren de 321 miliards de dòlars, tot incrementant-se en un 2450% en els vint anys que separen 1970 del 2000. En quant a la seva distribució per països, cal destacar que als EUA s'ingressaven 118 miliards de dòlars, mentre que l'Estat espanyol que era el segon país en ingressos rebia 33,8 miliards de dòlars.

Entre el 2000 i el 2005 es pot veure com el nombre de turistes internacionals a escala planetària s'ha incrementat en un 9,8%, passant de 696,7 milions a 765. En aquest quinquenni, França ha seguit essent el país del món amb més turistes, però els EUA arran de la situació post-11S caracteritzada per l'escalada bèl·lica i l'establiment de l'estat policial amb unes mesures de control i vigilància extremes, que han afectat als vols al país, s'ha traduït en una minva dels turistes internacionals de 51 milions al 2000 a uns 49 milions al 2005. En canvi, l'Estat espanyol amb una situació de creixement turístic-immobiliària espectacular es situava al 2005 en segon lloc en quant a recepció de turistes internacionals, rebent uns 53 milions de turistes internacionals, és a dir un 10,8% més que al 2000. En quant a la despesa turística al 2005, aquesta s'havia incrementat respecte la del 2000 en un 63,6%, assolint uns 776 miliards de dòlars. En aquest cas, els 10 primers països en recepció de turistes internacionals cobrien el 56,42 de la despesa, amb la qual cosa es redueix significativament el seu pes respecte del total ja que fins aleshores s'havia situat en torn al 70%. Entre aquests països trobam en primera posició als EUA i en segona a l'Estat espanyol. Per tant, podem constatar a partir d'aquesta breu exposició de l'evolució del turisme internacional mundial, partint d'aquestes dues variables, com l'Estat espanyol és una de les grans potències mundials de la indústria turística.

**Taula 6. Nombre de turistes: 10 primers països (Font: Vera et al., 1997; OMT, 2004).**

<b>Taula 6. Nombre de turistes: 10 primers països (Font: Vera et al., 1997; OMT, 2004).</b>								
<b>1950</b>			<b>1970</b>			<b>2000</b>		
10 primers països	Mils turistes internacionals	Percentatge sobre total	10 primers països	Mils turistes internacionals	Percentatge sobre total	10 primers països	Mils turistes internacionals	Percentatge sobre total
EUA	5.548	21,94	Itàlia	14.189	8,56	França	77.190	11,08
Canadà	3.648	14,43	Canadà	14.184	8,56	EUA	51.219	7,35
Itàlia	3.500	13,84	França	13.300	8,02	E. espanyol	47.898	6,87
França	3.051	12,07	E. espanyol	13.226	7,98	Itàlia	41.181	5,91
Suïssa	1.903	7,53	EUA	13.167	7,94	Xina	31.229	4,48
Irlanda	1.250	4,94	Austria	8.867	5,35	R. Unit	23.213	3,33
Austria	947	3,75	Alemanya	8.468	5,11	Mèxic	20.641	2,96
E. espanyol	784	3,10	Suïssa	6.840	4,13	Canadà	19.627	2,82
Alemanya	651	2,57	R. Unit	6.692	4,04	Alemanya	18.983	2,72
R. Unit	608	2,40	Iugoslàvia	4.748	2,86	Àustria	17.982	2,58
10 primers països	21.890	86,58	10 primers països	103.681	62,54	10 primers països	349.163	50,12
<b>Món</b>	<b>25.282</b>	<b>100</b>	<b>Món</b>	<b>165.787</b>	<b>100</b>	<b>Món</b>	<b>696.700</b>	<b>100</b>
<b>Despesa Turística: 10 primers països (Font: Vera et al., 1997; OMT, 2004).</b>								
<b>1950</b>			<b>1970</b>			<b>2000</b>		
Països	Milions US \$	Percentatge respecte total	Països	Milions US \$	Percentatge respecte total	Països	Milions US \$	Percentatge respecte total
EUA	377	17,95	EUA	2.319	12,96	França	118.631	25,01
Canadà	275	13,10	Itàlia	1.636	9,14	EUA	33.833	7,13
Itàlia	186	8,86	E. espanyol	1.580	8,83	E. espanyol	30.981	6,53
França	184	8,76	Alemanya	1.353	7,56	Xina	29.978	6,32
R. Unit	170	8,10	França	1.189	6,64	Itàlia	28.706	6,05
Suïssa	104	4,95	Canadà	1.188	6,64	R. Unit	24.887	5,25
Irlanda	67	3,19	R. Unit	1.037	5,79	Mèxic	17.318	3,65
Alemanya	45	2,14	Austria	998	5,58	Canadà	11.483	2,42
Bèlgica	43	2,05	Suïssa	733	4,09	Alemanya	13.035	2,75
Cuba	42	2,00	Mèxic	554	3,09	Àustria	12.190	2,57
10 primers països	1.493	71,10	10 primers països	12.587	70,32	10 primers països	321.042	67,67
<b>Món</b>	<b>2.100</b>	<b>100</b>	<b>Món</b>	<b>17.900</b>	<b>100</b>	<b>Món</b>	<b>474.400</b>	<b>100</b>

**Taula 7. Nombre de turistes i Despesa turística: 10 primers països, 2005 (Font: Base Dades OMT/WTO <http://www.wtoelibrary.org.llull.uib.es/content/v486k6/?mode=boolean&k=p> AdditionalTableSubject%3a(%22By%2bindicator%2bfor%2ball%2bcountries%22)&sort=Country&sortorder=asc, juny 2008)**

Arribada de turistes internacionals			Despesa turística		
	Mils de turistes internacionals	Percentatge respecte total		Milions US \$	Percentatge respecte total
França	75.908	9,92	EUA	123.093	15,86
E. espanyol	55.914	7,31	E. espanyol	53.066	6,84
EUA	49.206	6,43	França	52.153	6,72
Xina	46.809	6,12	Regne Unit	39.569	5,10
Itàlia	36.513	4,77	Itàlia	38.374	4,94
Regne Unit	28.039	3,66	Alemanya	38.220	4,92
Mèxic	21.915	2,86	Xina	31.842	4,10
Alemanya	21.500	2,81	Austràlia	22.566	2,91
Turquia	20.273	2,65	Turquia	19.720	2,54
Àustria	19.952	2,61	Àustria	19.310	2,49
10 primers països	376.029	49,15	10 primers països	437.913	56,42
<b>Món</b>	<b>765.083</b>	<b>100</b>	<b>Món</b>	<b>776.153</b>	<b>100</b>

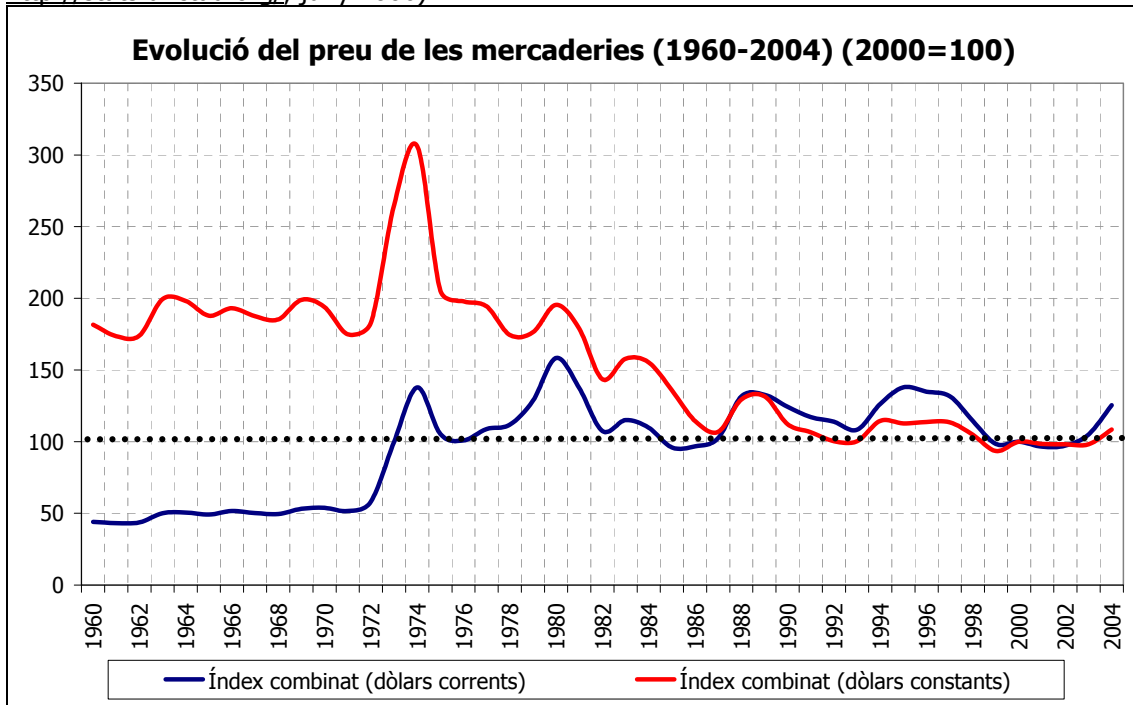
*7.3.1.2. La construcció de les perifèries turístiques: d'abastadores de matèries primeres a abastadores de "paradisos turístics" per a les classes consumistes.*

L'expansió del turisme global i l'ocupació de noves perifèries del plaer entre 1970 i el 2000, especialment als països del nomenat Tercer Món, coincideix amb la crisi del model de creixement global sota el règim d'acumulació fordista que es veié truncat per la irrupció de les polítiques monetaristes i neoliberals sorgides als EUA i Regne Unit a la dècada dels 1970 com a resposta a la crisi de l'estat del benestar i que desembocaren, entre d'altres, en l'anomenada crisi del deute extern. Una crisi que afectà als països del Sud Global (no extractors de petroli). El nou escenari mundial, a partir de llavors, es caracteritzà per una caiguda desorbitada del preu de les matèries primeres –minerals i agrícoles- que eren allò que precisament el que es produïa i extreïa en aquells països de la perifèria. La ortodòxia neoliberal de les institucions supranacionals i dels governs prestataris –amb instruments com els PAE (Programes d'Ajustament Estructural)- feu que molts països haguessin d'adoptar l'explotació turística per tal d'aconseguir les apreciades divises que havien de retornar als centres del poder mundial en forma de pagament dels serveis i interessos del deute. Tot per poder entrar en el club dels "països desenvolupats". Konadu-Agyemang (2001) analitza el cas de Ghana on el 1983 i degut a la caiguda del preu del coco, es va implementar el PAE recomanat pel FMI i el BM que proposava projectes turístics com a via de "desenvolupament".

En el gràfic 3 es pot veure l'evolució dels preus de mercaderies, a partir de l'índex combinat elaborat per UNCTAD (Commodity Price Bulletin) a partir de 69 productes d'exportació, podent-se constatar la disminució progressiva dels preus de les mercaderies en dòlars constants (i una certa estabilització en dòlars corrents) que es traduïa en una llosa pels països exportadors de la perifèria ("condemnat" a les exportacions de matèries primeres). En qualsevol cas, Naredo i Valero (1999) mostren com la caiguda del preu de les mercaderies no es tradueix en una caiguda del volum real (físic) de les seves exportacions. En analitzar l'evolució del preu, a partir de l'índex combinat, s'observa com en motiu de la crisi energètica dels anys 1970, el preu de les mercaderies d'exportació experimenten un increment molt destacable. Així, l'índex combinat del 1974 en preus corrents era un 37,8% superior que el de l'any 2000, mentre que si es descompta la inflació l'índex combinat en dòlars constants era un 206% superior al del 2000. La rectificació de la política internacional a partir del punt d'inflexió que van suposar les crisis energètiques dels 1970 es va traduir en la reducció constant del preu de les mercaderies o productes d'exportació expressats en l'índex combinat del *Commodity Price Bulletin* del UNCTAD. En aquest nou escenari molts territoris de la perifèria del sistema-món capitalista desviaren (i/o reforçaren), fonamentalment, la seva orientació agroexportadora

(cash crops) o de matèries primeres, cap a una creixent especialització turística. Tot seguint els dictats que els programes d'ajustament anarien imposant a partir de la crisi del deute extern i la imposició de les regles del joc del Consens de Washington.

Gràfic 3. (Font: UNCTAD- Commodity Price Bulletin –UNCTAD Handbokk of Statistics a <http://stats.unctad.org/>, juny 2006).



**Taula 8. Evolució de l'índex combinat del preu de mercaderies del UNCTAD 1960-2004 (any 2000=100) (Font: UNCTAD- Commodity Price Bulletin –UNCTAD Handbokk of Statistics a <http://stats.unctad.org/>, juny 2006)**

	1960	1970	1980	1990	2000	2004
Índex combinat (dòlars corrents)	44,12	53,79	158,38	124,31	100	125,53
Índex combinat (dòlars constants)	181,64	193,88	195,48	112,25	100	108,45

A continuació s'exposen alguns dels productes que inclou el *Commodity Price Bulletin* de UNCTAD, tant en dòlars corrents com en dòlars constants del 2000. Tots els productes seleccionats experimentaren un increment del seu preu entre 1960 i 1980, per després caure vers 2004. A mode d'exemple es pot veure com entre 1980 i el 2004: el blat argentí presenta una caiguda en el seu preu destacable, tant en dòlars corrents que passa de 206 \$/Tm al 1980 a 138 \$/Tm al 2004, com en dòlars constants que passa de 254 \$(2000)/Tm al 1980 a 119 \$(2000)/Tm al 2004; el sucre també experimenta una caiguda del seu preu en dòlars corrents entre 1980 i 2004 del 293%, que en dòlars constants era del 471%; el preu de la soja entre 1980 i 2004 en dòlars corrents pràcticament es mantenia, però en termes reals queia un 43,69%; en el cas del preu del cafè la caiguda és en dòlars corrents del 112% i en dòlars constants en un 203%; el preu del cacau experimentava un descens del 68% en dòlars corrents i del 140% en dòlars constants; el preu de la copra es mantenia pràcticament en dòlars corrents, però en dòlars constants descendia un 43,7%; el preu del cotó descendia un 30% en dòlars corrents i un 85,5% en dòlars constants; la fusta tropical presenta un increment en dòlars corrents de tan sols 51 dòlars (18%) i en dòlars constants és produeix un descens del 16%; el preu del cautxú queia en dòlars corrents un 112% entre 1980 i el 2000, però en dòlars constants la caiguda era del 162%, però al 2004 el preu havia augmentat sense superar els valors de 1980; el preu del fosfat en dòlars corrents pràcticament s'ha mantingut entre 1980 i el 2004, i en dòlars constants descendia en un 51%; l'alumini ha mantingut pràcticament el seu preu en dòlars corrents entre 1980 i el 2004, però en dòlars constants s'ha donat una reducció del 43,9% del seu preu; el preu del coure disminuï en dòlars corrents un 19,8% entre 1980 i el



2000, i al 2004 s'havia recuperat el seu valor, tanmateix en dòlars constants el seu preu al 2004 era un 8,6% superior al de 1980; el preu de l'estany disminueix un 93% en dòlars corrents entre 1980 i 2004, el que en termes reals (dòlars constants) es traduïa en una reducció del 175%; finalment el preu del petroli va disminuir des del 1980 fins a principis del segle XXI quan la conflictivitat global, arran de la política militar dels EUA i les creixents rivalitats multipolars per apoderar-se de les cada cop més escasses reserves "d'or negre" (Fernández-Durán, 2006b), han fet que el seu preu es tornàs a disparar, però sense arribar en dòlars constants al preu del petroli de 1980.

**Taula 9. Evolució del preu (\$/Tm) de mercaderies seleccionades del *Commodity Price Bulletin* (a= dòlars corrents/Tm; b= dòlars constants de 2000/Tm) (Font: UNCTAD-Commodity Price Bulletin –UNCTAD Handbokk of Statistics a <http://stats.unctad.org/>, juny 2006)**

	1960		1970		1980		1990		2000		2004	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Blat (argentina)	57	233	55	196	206	254	106	96	120	120	138	119
Sucre (Carib)	14	58	17	60	130	160	57	51	37	37	33	28
Soja	78	321	103	371	259	319	214	193	200	200	257	222
Cafè (Colòmbia)	203	837	257	925	810	1.000	437	395	465	465	381	329
Cacau (mercats de Londres/Nova York)	121	498	139	499	535	660	261	236	182	182	318	275
Copra (Filipines)	202	830	222	801	453	559	231	208	305	305	450	389
Cotó (Egipte)	222	914	284	1.022	700	863	1.159	1.047	491	491	538	465
Troncs de fusta tropical (\$/m3)	sd	sd	50	180	223	275	215	194	202	202	274	236
Cautxú (Singapur)	780	3.212	403	1.453	1.423	1.756	865	781	669	669	1.305	1.127
Fosfat (Casablanca)	13	55	11	40	43	53	41	37	44	44	41	35
Alumini	513	2.110	614	2.214	1.728	2.133	1.640	1.480	1.549	1.549	1.716	1.482
Coure	678	2.791	1.415	5.099	2.179	2.689	2.669	2.410	1.818	1.818	2.865	2.475
Estany (Kuala Lumpur)	2.128	8.762	3.570	12.867	16.402	20.244	6.085	5.494	5.382	5.382	8.493	7.338
Petroli cru (mitjana Brent/Dubai/Texas)	15	60	15	56	259	320	161	145	206	206	276	238

sd. Sense dades.

Així, s'explicita la caiguda del preu dels productes d'exportació que eren la base econòmica de molts de països de la perifèria que s'havien especialitzat en dites activitats "gràcies" al seu passat colonial, durant el qual abastien a les metròpolis dels materials que aquestes requerien per la seva continuada expansió. La perpetuació del model de dependència es consolidà durant els anys de la postguerra mundial mitjançant l'aplicació de mesures que incidien en el model exportador de la perifèria. Quan es materialitzà la fallida del model, però amb països perifèrics fortament endeutats, les institucions financeres mundials i els governs creditors instaren als governs dels països perifèrics a aprofundir en el model exportador. El turisme ha estat una de les activitats més recomanades pel seu potencial d'atreure divises estrangeres<sup>6</sup>. Espuña (2002) quan analitza el paper del turisme en el "desenvolupament" global exposa la clara tendència en la modificació del perfil primari exportador de molts de països del

<sup>6</sup> Robert McNamara, que el 1972 arribà a ser President del Banc Mundial, va proposar el desenvolupament turístic com a via d'actuació a països empobrits. Es va crear dins del Banc Mundial un departament especialitzat en préstecs que inicià la seva activitat dedicant uns 404 milions de dòlars a 44 projectes turístics. A finals dels 1970 el Banc Mundial va desmantellar el seu departament de turisme després d'haver atorgat 16 milions de dòlars a un projecte a Bali, que després seria replantejat. Goldstone (2003:88) exposa que "l'alt número d'inversors occidentals que aconseguiren finançar les seves cases de vacances a través del Banc Mundial mentre els propietaris locals eren apartats de la presa de decisions tampoc generà ovacions, precisament".

“Tercer Món” que progressivament han anat optant pel turisme internacional que adquireix una significativa importància en les exportacions del país -en termes monetaris-, tal com és el cas de Costa Rica que ha passat a ocupar en menys de vint anys el primer lloc en quant a exportacions de serveis i productes del país. Tot canviant cafè per turistes.

Rànquing	Abans dels 1980	1990-1995	1995-1998
1	Cafè	Bananes	Turisme
2	Bananes	Turisme	Bananes
3	Fruites tropicals	Cafè	Cafè

La majoria dels països del capitalisme avançat presenten uns balanços turístics negatius. Mentre que, la balança turística dels països del “Tercer Món” ha presentat de forma sostinguda un superàvit, tot passant de 33,7 miliards de dòlars al 1980 a 62,2 miliards de dòlars al 1997, cobrint més de 2/3 parts del dèficit corrent d'aquests països (Milne i Ateljevic, 2001). Si s'analitza el pes que representa en termes monetaris el turisme internacional en els agregats del PIB, es pot veure, a partir del compendi estadístic de la OMT/WTO (2005), com en alguns països –p.ex. Maldives, Seychelles, Bahames, Barbados, Fiji i Jamaica- el compte de turisme representa més del 20% del PIB. Emperò, aquí caldria matisar que molts d'aquests països són Paradisos Fiscals que per definició presenten uns comptes (macroeconòmics i microeconòmics) opacs. Per posar una mica de llum sobre els foscos paradisos fiscals, es va instruir el GAFI (Grup d'Acció Financera Internacional)<sup>7</sup> al sí de la OCDE, tot i que sense massa funcions ni capacitat d'acció. En els països que rebien el major nombre de turistes internacionals –França, Estat espanyol i els EUA– els ingressos per turisme internacional suposaven un 2,1% del PIB al cas de França, un 5,5% del PIB a l'Estat espanyol i un 0,9% del PIB als EUA. En aquesta selecció de països segons la importància del turisme en el PIB es pot destacar el fet que els territoris insulars (que són al mateix temps estats independents) presenten una major dependència de l'activitat turística fins el punt de ser els vuit primers països per ordre d'importància.

País	Ingressos turisme internacional % respecte del PIB 2003
Maldives	57,8
Seychelles	34,6
Bahames	34,1
Barbados	29,2
Fiji	23,9
Jamaica	20,7
Rep. Dominicana	19,5
Malta	18,8
Bahrein	12,8
Marroc	8,7
Costa Rica	8,1
Tunísia	8,0
Tailàndia	7,3
Malàisia	6,6
Grècia	6,3
Egipte	5,7
Turquia	5,5
E. espanyol	5,5
Portugal	5,3
Botswana	5,0
Kenia	4,6

<sup>7</sup> Veure [www.fatf-gafi.org](http://www.fatf-gafi.org) (juny 2008).

Sud-àfrica	3,3
Polònia	2,3
Itàlia	2,2
Indonèsia	2,1
França	2,1
Xile	1,9
Regne Unit	1,7
Mèxic	1,6
Xina	1,3
EUA	0,9
Índia	0,6

*7.3.1.3. Les previsions eufòriques sobre el futur del turisme mundial. Una mirada miop que no contempla les múltiples dimensions del turisme, entre d'elles la relació turisme-petroli.*

Les previsions fetes per la OMT/WTO (2000) sobre negoci turístic a escala global dibuixa un futur en el que el nombre de turistes augmentarà de forma molt considerable. A la taula 12 es recullen les projeccions fetes per aquest organisme, en les que el turisme internacional mundial es preveu que augmenti entre 1995 i el 2010 un 78%, arribant fins a 1 miliard de turistes internacionals i al 2020 als 1,5 miliards de turistes internacionals, amb un increment del 176% respecte 1995. En aquest hipotètic escenari, els espais perifèrics del sistema economia-món són els que es preveu que experimentaran una incorporació més important en quant a turistització de la seva economia. Les raons exposades per la OMT són les següents. Per una banda, per l'augment dels viatges a llarga distància des dels principals països productors de turistes, que es diuen emissors, i que són els del capitalisme avançat que es diu que augmentaran en un 25%. Mostra d'això és l'editorial de la revista empresarial turística *Hosteltur* (2006) que es titulava "un nou mapa turístic". I per una altra banda, pel fet que els països perifèrics, a mesura que es van incorporant a les lògiques del capitalisme, es suposa que experimentaran el desitjat creixement econòmic que comportarà, amb el clàssic "degoteig" o *trickle down*, la irrupció de la societat de consum, amb la conseqüent introducció de la "necessitat turística" dins del cistell de "necessitats".

Seguint aquesta mateixa línia argumental i per mor de l'explosió oriental –sobretot Xina i la Índia- es suposa que Àsia serà una de les regions que experimentaran un major dinamisme turístic i més concretament la "Mediterrània Asiàtica". Es suposa que Àsia Oriental i el Pacífic poden passar dels 81 milions de turistes internacionals del 1995 a 397 milions de turistes internacionals al 2020 (un increment del 390%), tot convertint-se la segona regió mundial en recepció turística. Les Amèriques experimentarien un increment important, essent la tercera regió mundial turística, del 156,36% entre 1995 i el 2020 –passant de 110 milions de turistes internacionals a 282 milions de turistes internacionals-. És diu que Europa presenta un envelliment com a destí turístic, ja que segons aquesta institució (OMT/WTO) presenta les taxes d'increment més baixes (113% entre 1995 i 2020), emperò el que no sol dir-se massa sovint és que es preveu que el Vell Continent rebi 717 milions de turistes internacionals a l'any 2020 que és el 45,9% del turisme internacional global. El continent Africà, el Pròxim Orient i Orient Mitjà i Àsia Meridional, encara que experimentaran segons les previsions un increment molt elevat –del 285%, 375% i 392% respectivament-, representaran una fracció minsa en el "pastís" del turisme internacional global que seria al 2020 del 4,9% per Àfrica, del 1,2% per Àsia Meridional i del 4,4% pel Pròxim Orient i Orient Mitjà.

<b>Taula 12. Previsions del turisme mundial per grans regions (milions turistes internacionals)</b> <b>(Font: OMT/WTO, 2000).</b>						
	<b>1995</b>	<b>2010</b>	<b>Increment període (1995-2010) %</b>	<b>2010</b>	<b>2020</b>	<b>Increment període (2010-2020) %</b>
Àfrica	20	47	135,00	47	77	63,83
Amèriques	110	190	72,73	190	282	48,42
Àsia Oriental i	81	195	140,74	195	397	103,59

Pacífic						
Àsia Meridional	4	11	175,00	11	19	72,73
Pròxim Orient/Orient Mitjà	14	36	157,14	36	69	91,67
Europa	336	527	56,85	527	717	36,05
<b>Món</b>	<b>565</b>	<b>1.006</b>	<b>78,05</b>	<b>1.006</b>	<b>1.561</b>	<b>55,17</b>

L'elaboració de les previsions dins del laboratori de la OMT/WTO, però, no contempen: que el petroli barat està arribant al seu sostre a mitjans de la dècada del 2000 i s'està entrant en una etapa en que la descoberta de nous jaciments petrolers descendeix, al temps que els requeriments de combustibles fòssils de l'economia mundial no deixen de créixer; els desequilibris biogeoquímics a escala planetària, degut a les pràctiques socioeconòmiques antiecològiques globals (p.ex. canvi climàtic); la creixent conflictivitat política mundial; i que els suposats efectes multiplicadors del creixement econòmic global (en termes de PIB), en comptes d'acabar amb la pobresa mundial, es tradueixen en una creixent polarització social i territorial mundial amb el conseqüent augment dels exclosos del propi sistema (Bermejo, 2005; Naredo, 2006; Fernández-Durán, 2006b; Fernández-Durán, 2008). Tenint en compte que els factors de l'experiment –aquest cas turístic– no estan controlats, el futur turístic ve marcat per un cúmul d'incerteses i, en tot cas, en el que hom pot estar d'acord és sobre el rellevant paper que juga el turisme a escala global ja a principis del segle XXI.

### 7.3.2. La turistització del planeta de principis del segle XXI.

Una vegada s'ha intentat analitzar l'evolució del turisme mundial al llarg del segle XX, ens detindrem per estendre la mirada a la situació del turisme mundial a principis del segle XXI, a partir del *Yearbook of Statistics* del OMT/WTO (2005). Després d'haver tractat les dades i informacions allà recollides s'ha procedit a elaborar un recull de variables i una classificació que pot ajudar a entendre la magnitud del fenomen turístic a escala mundial i la desigual geografia turística mundial.

#### Classificació de regions i subregions.

Per elaborar els càlculs i anàlisi del turisme mundial s'ha procedit a configurar una classificació regional mundial que difereix puntualment d'aquella establerta per la OMT/WTO. Per exemple, a l'hora de comptar amb Mèxic s'ha considerat que forma part de la regió mundial d'Amèrica Llatina i Carib i no de l'Amèrica del Nord tal com fa l'OMT/WTO; el cas de Turquia en comptes d'incloure'ls dins Europa Mediterrani Oriental s'ha incorporat dins Pròxim Orient/Orient Mitjà. Les dues regions que s'han mantingut més fidels a la classificació de l'OMT/WTO són Àfrica i Australàsia/Pacífic. La nostra classificació quedaria de la següent manera:

#### Àfrica:

- Àfrica del Nord: Marroc, Tunísia, Algèria, Líbia i Sudan.
- Àfrica Central: Angola, Camerun, R.D. Congo, Congo, Gabon, Txad, Rep. Centreafricana, Guinea Equatorial, Sant Tomé.
- Àfrica Occidental: Benín, Burkina Fasso, Cap Verd, Costa d'Ivori, Gàmbia, Guinea, Guinea Bissau, Mali, Mauritània, Níger, Nigèria, Senegal, Sierra Leone, Togo.
- Àfrica Oriental: Burundi, Comores, Eritrea, Etiòpia, Kenia, Madagascar, Malawi, Maurici, Moçambic, Reunió, Ruanda, Seychelles, Tanzània, Uganda, Zàmbia i Zimbabwe.
- Àfrica Meridional: Botswana, Lesotho, Namíbia, Sud-àfrica i Swaziland.

#### Amèrica:

- Amèrica del Nord: Bermudes, Canadà i EUA.
- Amèrica Central: Belize, Costa Rica, El Salvador, Guatemala, Hondures, Mèxic, Nicaragua i Panamà.
- Carib: Anguila, Antigua i Barbuda, Aruba, Bahames, Barbados, Virgin Islands (RU), Virgin Islands (EUA), Cuba, Curaçao, Dominica, Granada, Guadalupe, Haití, I. Caiman, I. Turks i Caicos, Jamaica, Martinica, Montserrat, Puerto Rico, R. Dominicana, Antilles Holandeses, Antilles Franceses, S. Kitts & Nevis, S. Marteen, S. Vincent i Granadines, Sta. Lucia, Trinitat & Tobago.
- Amèrica del Sud: Argentina, Bolívia, Brasil, Colòmbia, Equador, Guaiana Francesa, Guaiana, Paraguai, Perú, Surinam, Uruguai, Veneçuela i Xile.

**Àsia:**

- Àsia Occidental: Azerbaidjan, Geòrgia
- Àsia Central: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tadjikistan i Uzbekistan.
- Àsia Meridional: Afganistan, Bangladesh, Bhutan, Índia, Maldives, Nepal, Pakistan i Sri Lanka.
- Àsia Oriental: Hong Kong, Japó, Macau, Mongòlia, Rep. de Corea, R.P.D. Corea, Taiwan, Tíbet i Xina.
- SE Asiàtic: Brunei, Cambodja, Filipines, Indonèsia, Laos, Malàisia, Myanmar, Singapur, Tailàndia i Vietnam.

**Australàsia/Pacífic:**

- Australàsia: Austràlia, Nova Zelanda.
- Melanèsia: Fiji, I. Salomó, Nova Caledònia, Papua Nova Guinea i Vanuatu.
- Micronèsia: Guam, I. Marianes, I. Marshall, Kiribati, Palau, Estats Federats de Micronèsia.
- Polinèsia: I. Cook, Niue, Polinèsia Francesa, Samoa, Samoa Americana, Tonga i Tuvalu.

**Pròxim Orient/Orient Mitjà:** Aràbia Saudita, Bahrein, Egipte, Emirats Àrabs Units (Abu Dabi, Ajman, Dubai, Fujaira, Ras el Jaima, Sarja i Um el Kaiwain), Iemen, Iran, Iraq, Israel, Jordània, Kuwait, Líban, Oman, Palestina, Qatar, Síria i Turquia.

**Europa:**

- Europa del Nord: Dinamarca (UE), Finlàndia (UE), Irlanda (UE), Islàndia, Noruega, Regne Unit (UE) i Suècia (UE).
- Europa Central/Oriental: Armènia, Bielorússia, Bulgària (UE), Eslovàquia (UE), Estònia, Fed. Russa, Hongria (UE), Letònia (UE), Lituània (UE), Polònia (UE), R. de Moldàvia, Rep. Txeca (UE), Romania (UE) i Ucraïna.
- Europa Occidental: Alemanya (UE), Àustria (UE), Bèlgica (UE), França (UE), Liechtenstein, Luxemburg (UE), Mònaco, Països Baixos (UE) i Suïssa.
- Europa Meridional: Albània, Andorra, Bòsnia i Hercegovina, Croàcia, Eslovènia (UE), Estat espanyol (UE), Ex-República Iugoslava de Macedònia, Grècia (UE), Itàlia (UE), Malta (UE), Portugal (UE), San Marino, Sèrbia i Montenegro, Xipre (UE).

*7.3.2.1. Els principals països de recepció turística. Europa com a superpotència del turisme internacional.*

A la taula 13 es presenten les principals variables turístiques pel costat de la demanda del planeta. Sense comptar amb les estades mundials ja que aquestes no presenten una cobertura tan ample com les variables exposades, però aquesta informació ens permetria indagar més en la pressió turística en aquests països<sup>8</sup>. En l'anàlisi mundial del turisme, a partir de les dades de l'any 2003 (OMT/WTO, 2005), es pot observar com el nombre de viatgers internacionals 1,2 miliards mundialment pràcticament duplica el nombre de turistes internacionals que era de 623 milions. A cadascuna de les regions analitzades, el nombre de viatgers és també pràcticament el doble que el nombre de turistes. Les grans migracions humanes que de forma legal travessen les fronteres dels països quedarien d'aquesta manera reflectides sota l'epígraf viatgers, lluny de poder extreure grans conclusions el que ens aporta aquesta xifra és la dimensió de dita mobilitat humana que a vegades queda coberta en la rúbrica de turista o viatgers (visitants i turistes).

En analitzar la distribució mundial del turisme internacional per grans regions es constata com Europa és el principal destí turístic del planeta amb 370 milions de turistes internacionals, però on també es produeixen molts de moviments entre fronteres per qüestions no merament turístiques com ho testifiquen els 768 milions de viatgers. L'espai europeu concentra poc més de la meitat de la despesa turística mundial (312 miliards de dòlars). Al 2003 el segon espai turístic mundial ho conforma l'enorme continent americà que rep

<sup>8</sup> Per exemple en el cas dels deu primers països turístics del planeta (en turisme internacional): França amb 75 milions de turistes (567 milions d'estades); Espanya amb 51,8 milions de turistes (217,8 milions d'estades); EUA amb 41,2 milions de turistes (sense dades d'estades); Itàlia amb 39,6 milions de turistes (139,6 milions d'estades); Xina amb 32,9 milions de turistes (120,2 milions d'estades); Regne Unit amb 22,7 milions de turistes (203,4 milions d'estades); Mèxic amb 18,6 milions de turistes (34 milions d'estades); Canadà amb 17,5 milions de turistes (107,6 milions d'estades); Àustria amb 19 milions de turistes (68,2 milions d'estades); Alemanya amb 18,3 milions de turistes (41,7 milions d'estades).

conjuntament 111,9 milions de turistes internacionals (16,9% del total mundial) i acapara un 24,4% dels ingressos turístics mundials. La regió asiàtica rebia el 2003 uns 98,8 milions de turistes internacionals (14,9% del total) i uns 89,4 miliards de dòlars (14,35% del total). El Pròxim Orient i l'Orient Mitjà van acollir 44,9 milions de turistes internacionals (6,7% del total) que gastaren uns 31,4 miliards de dòlars (5% del total). El Continent Oblidat va acollir al 2003 uns 27 milions de turistes (4% del total) amb una despesa turística de 17 miliards de dòlars (2,7% del total). A la regió d'Australàsia i el Pacífic hi anaren un total de 8,8 milions de turistes internacionals (1,3% del total) i es comptabilitzaven 20,7 miliards de dòlars de despesa turística, essent per tant la regió on la despesa per turista és la més elevada del planeta.

**Taula 13. Principals variables turístiques (demanda) del Món, 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005).**

		Àfrica	Àsia	Amèrica	Pròxim Orient/Orient Mitjà	Australàsia/Pacífic	Europa	Món
Viatgers	Milions	36,5	192,86	229,28	54,64	9,67	768,77	1.291,71
	% sobre total	2,83	14,93	17,75	4,23	0,75	59,52	100
Turistes internacionals	Milions	27,02	98,87	111,94	44,91	8,87	370,48	662,09
	% sobre total	4,08	14,93	16,91	6,78	1,34	55,96	100
Despesa turística internacional (al país/regió)	Milions dòlars	17.083	89.472	152.677	31.489	20.713	312.240	623.674
	% sobre total	2,74	14,35	24,48	5,05	3,32	50,06	100

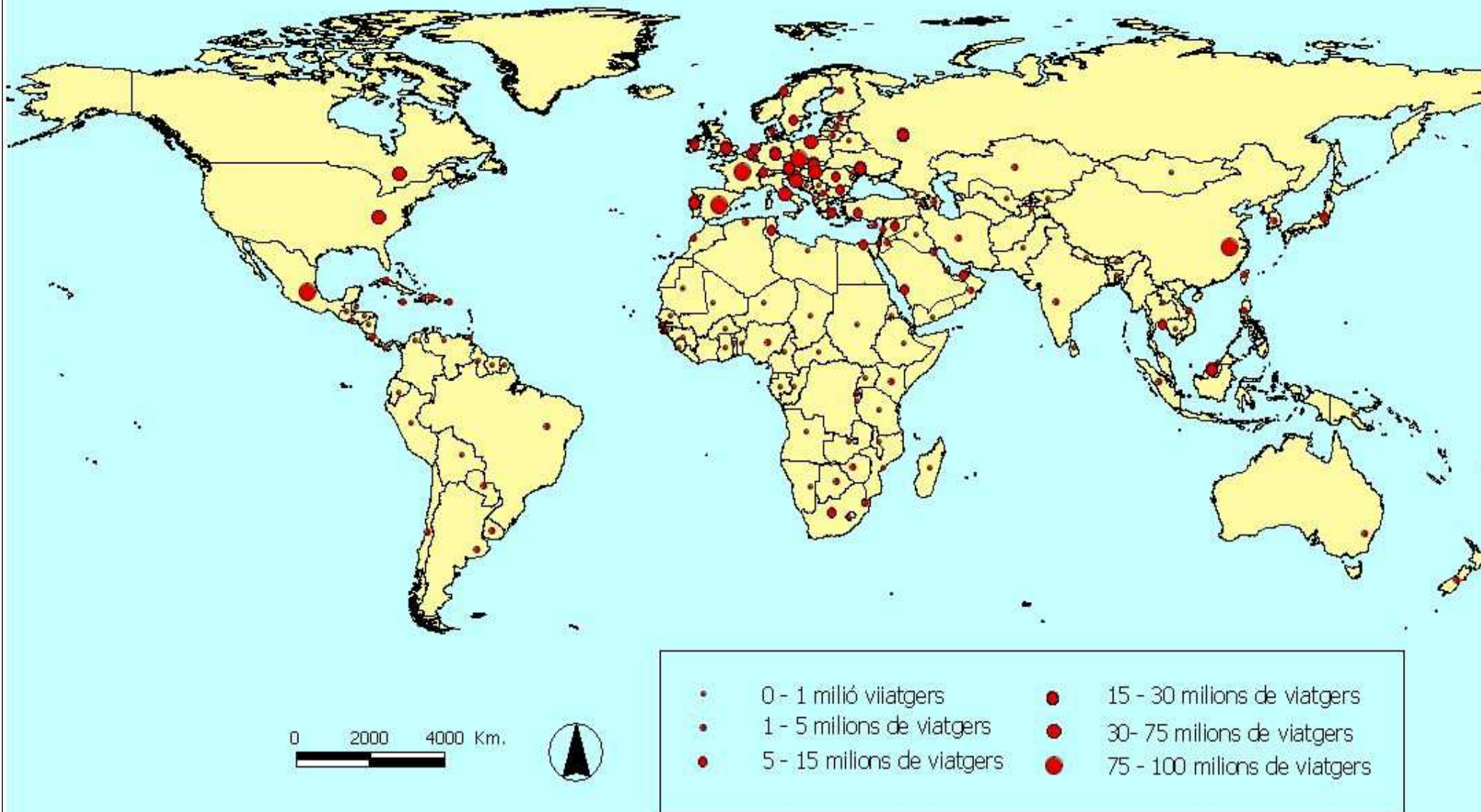
A continuació s'enumeren (taula 14) els quinze primers països per nombre de viatgers, turistes i despesa turística del planeta que concentren poc més del 60% del total mundial en dites variables a l'any 2003. Convé destacar el fet que països com la República Txeca, Mèxic i Xina siguin els principals punts d'arribada de viatgers (visitants i turistes) és degut a la seva ubicació fronterera entre regions del centre i de la perifèria, on es produeixen un alts fluxos migratoris a més dels turístics. Entre els països que apareixen com a punt d'arribada de viatgers i no es comptabilitzen dins dels primers països receptors de turistes estan la República Txeca, Eslovènia, Croàcia, Hongria i Eslovàquia que conformen la perifèria oriental dins de la UE i on es trasllada progressivament part de la planta productiva europea (Fernández-Durán, 2005). Els turistes internacionals al 2003 es dirigien als països europeus, tenint en compte que la majoria d'ells eren també europeus (en el cas dels EUA seria turisme domèstic), essent els principals països turístics dins de les quinze primeres potències turístiques: a Europa, França (75 milions de turistes internacionals) i Estat espanyol (51,8 milions de turistes internacionals); a Àsia, Xina (32,9 milions de turistes internacionals); a Amèrica, els EUA (41,2 milions de turistes internacionals) i Mèxic (18,3 milions de turistes internacionals); a la regió asiàtica Malàisia (10,5 milions de turistes internacionals); i al Pròxim Orient i Orient Mitjà, Turquia (13,3 milions de turistes internacionals).

**Taula 15. Els 15 primers països del Món segons variable turística (característiques de la demanda), 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005)**

Viatgers (mils)		Turistes internacionals (mils)		Despesa turística (milions dòlars)	
Rep. Txeca	94.984	França	75.048	EUA	99.816
Mèxic	93.975	E. espanyol	51.830	E. espanyol	45.967
Xina	91.662	EUA	41.212	França	37.038
E. espanyol	81.944	Itàlia	39.604	Itàlia	32.566
França	75.048	Xina	32.970	Regne Unit	30.656
Polònia	52.130	Regne Unit	22.787	Alemanya	31.641
Itàlia	63.026	Mèxic	18.665	Xina	18.707
Eslovènia	59.388	Canadà	17.534	Àustria	16.247
EUA	41.212	Àustria	19.078	Canadà	12.213

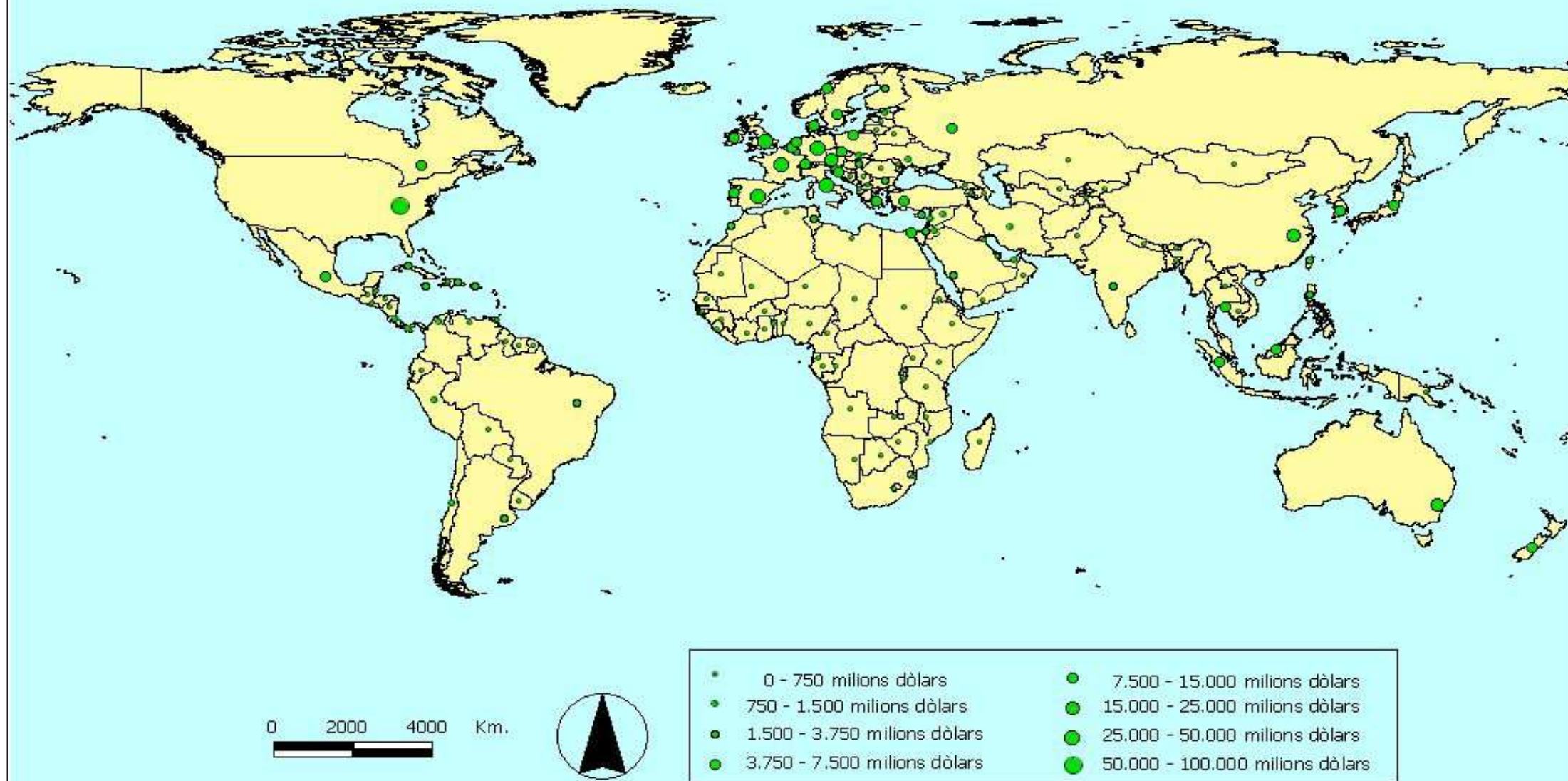
Canadà	38.903	Alemanya	18.399	Austràlia	15.478
Croàcia	42.857	Polònia	13.720	Països Baixos	11.741
Hongria	31.412	Grècia	14.180	Suïssa	11.344
Eslovàquia	24.985	Portugal	11.707	Tailàndia	10.422
Portugal	27.532	Malàisia	10.577	Grècia	10.842
Regne Unit	24.715	Turquia	13.341	Turquia	13.203
<b>% respecte total</b>	<b>65,32</b>	<b>% respecte total</b>	<b>60,51</b>	<b>% respecte total</b>	<b>63,79</b>

**Figura 2. Mapa mundial de viatgers internacionals, 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005).**





**Figura 3. Mapa mundial de despesa turística (milions dòlars), 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005).**



A continuació s'intentaran analitzar les variables que es comentaven a grans trets a escala mundi i que es plasmen en els mapes anteriors per regions mundials, subregions i països. Es començarà per les regions menys turístiques a les més turístiques. Aquesta anàlisi pretén, tan sols, presentar a grans trets la situació del turisme mundial en quant el seu pes absolut. No obstant, una lectura més detallada requeriria completar-ho amb l'estudi de les variables respecte d'altres variables territorials, sociodemogràfiques, etc. per tal de veure l'impacte del turisme en cada cas concret.

En el cas d'**Australàsia i el Pacífic** es comptabilitzaven uns 8,8 milions de turistes internacionals (9,6 milions de viatgers) dels que la major part corresponen a Australàsia (1,4 milions de turistes internacionals). De totes maneres, els cinc principals països rebien el 91% de tots els turistes internacionals de la regió, essent Austràlia (7,6 milions de km<sup>2</sup>) el principal país amb 4,3 milions de turistes internacionals, en segon lloc Nova Zelanda (270 mil km<sup>2</sup>) amb 1,9 milions de turistes internacionals i en tercer lloc, l'illa de Guam (541 km<sup>2</sup>) amb 910 mil turistes internacionals. El 98,9% de la despesa turística (20,7 miliards de dòlars) es concentra en tan sols cinc països, dels que Austràlia acapara 15,4 miliards de dòlars. En el turisme al Pacífic, convé destacar l'elevada concentració de paradisos fiscals tal com es pot veure a la figura 4 i que en el cas dels cinc primers països turístics de la regió, Fiji i les Illes Marianes, a més de paradisos turístics, ho són per les finances i els negocis.

	Australàsia	Micronèsia	Melanèsia	Polinèsia	Australàsia/ Pacífic
Viatgers (mils)	6.850	1.488	833	497	9.669
Turistes internacionals (mils)	6.284	1.461	660	463	8.868
Despesa turística internacional (al país/regió) (milions dòlars)	19.452	716	462	83	20.713

Viatgers (mils)		Turistes internacionals (mils)		Despesa turística (milions dòlars)	
Austràlia	4.746	Austràlia	4.354	Austràlia	15.478
Nova Zelanda	2.104	Nova Zelanda	1.930	Nova Zelanda	3.974
Guam	910	Guam	910	Fiji	537
I. Marianes	459	I. Marianes	452	Polinèsia Francesa	394
Fiji	496	Fiji	431	Nova Caledònia	93
% respecte total	90,1	% respecte total	91,1	% respecte total	98,9

En el **continent Africà** es comptabilitzaven uns 36,5 milions de viatgers, dels quals 27 eren turistes al 2003. Les principals onades turístiques es dirigeixen quasi a parts iguals a Àfrica del Nord (8,1 milions de turistes internacionals) i a l'Àfrica Meridional (8,7 milions de turistes internacionals), en canvi l'Àfrica Central és un espai d'escàs interès per part del turisme internacional (i també per part del capital turístic). Els principals països africans receptors de turistes són Sud-àfrica amb 6,5 milions de turistes internacionals i Tunísia amb 5,1 milions de turistes internacionals. De fet els deu primers països en recepció de turisme internacional d'Àfrica rebien al 2003 el 78,7% del turisme internacional que s'hi dirigia. Dins del deu primers països receptors de turistes internacionals, la major part dels països eren d'Àfrica Meridional (Sud-àfrica, Botswana, Zàmbia), Àfrica Oriental (Zimbabwe, Kenya, Maurici), Àfrica del Nord (Tunísia, Marroc) i un d'Àfrica Occidental (Nigèria). Només quatre països estaven per damunt del milió de turistes internacionals. En quant a la despesa turística (17 miliards de dòlars) la seva distribució és, igualment, bastant desigual i presenta el mateix patró que el cas dels turistes internacionals. Els deu principals països en quant a ingressos per turisme internacional representen el 82% del muntant del continent, i tan sols Sud-àfrica (5,2 miliards de dòlars), Marroc (3,3 miliards de dòlars) i Tunísia (1,9 miliards de dòlars) representaven el 60,8% del

total. Dins de la regió africana, i amb vocació turística cal apuntar que les illes Maurici i Seychelles són zones pel processament per a l'exportació en les que s'inclou l'activitat turística, és a dir zones franques turístiques, a més de ser paradisos fiscals.

**Taula 18. Principals variables turístiques d'Àfrica (demanda), 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005)**

	Àfrica Central	Àfrica del Nord	Àfrica Meridional	Àfrica Occidental	Àfrica Oriental	Àfrica
Viatgers (mils)	762,8	11.667,0	10.976,0	5.237,8	7.858,0	36.501,6
Turistes internacionals (mils)	650,6	8.150,0	8.716,0	2.462,8	7.040,0	27.019,4
Despesa turística internacional (al país/regió) (milions dòlars)	327,6	5.622,0	5.960,1	1.470,6	3.702,2	17.082,5

**Taula 19. Àfrica. 10 primers països africans segons variable turística (demanda), 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005)**

Viatgers (mils)		Turistes internacionals (mils)		Despesa turística (milions dòlars)	
Sud-Àfrica	6.640	Sud-Àfrica	6.505	Sud-Àfrica	5.232
Tunísia	5.492	Tunísia	5.114	Marroc	3.369
Marroc	4.000	Marroc	2.843	Tunísia	1.935
Zimbabwe	2.256	Zimbabwe	2.068	Maurici	946
Nigèria	2.253	Botswana	975	Kenia	631
Swaziland	1.543	Kenia	927	Ghana	441
Botswana	1.515	Nigèria	887	Tanzània	441
Algèria	1.166	Maurici	702	Botswana	356
Kenia	1.146	Namíbia	695	Etiòpia	336
Líbia	958	Zàmbia	578	Namíbia	333
% respecte total	85,5	% respecte total	78,7	% respecte total	82,1

Al **Pròxim Orient i Orient Mitjà** és una regió mundial subjecte a certa dificultat a l'hora de definir-la tal com sembla pel cas de la classificació feta per la OMT/WTO i que Méndez i Molinero (1998) també assumeixen. Els cinc primers països concentren el 85,4% de tots els turistes internacionals i 79,9% de la despesa turística. El principal país és Turquia -que en molts de casos s'incorpora a Europa- amb 13,3 milions de turistes internacionals i 13,2 milions de despesa turística internacional; Aràbia Saudita es defineix com el segon centre turístic amb 7,3 milions de turistes internacionals; seguida dels Emirats Àrabs Units - que són un paradís fiscal amb 5,8 milions de turistes; Egipte amb 5,7 milions de turistes i Bahrein -també paradís fiscal- amb 2,9 milions de turistes internacionals. En quant a la despesa turística, cal apuntar que Israel (que estaria en el lloc novè amb poc més d'un milió de turistes internacionals) es situa en el quart lloc en quant a despesa turística amb 2,3 milions de dòlars.

**Taula 20. Pròxim Orient/Orient Mitjà. 5 primers països segons variable turística (demanda), 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005)**

Viatgers (mils)		Turistes internacionals (mils)		Despesa turística (milions dòlars)	
Turquia	14.030	Turquia	13.341	Turquia	13.203
Aràbia Saudita	7.332	Aràbia Saudita	7.332	Egipte	4.704
Egipte	6.044	Emirats Àrabs Units	5.871	Aràbia Saudita	3.418
Emirats Àrabs Units	5.871	Egipte	5.746	Israel	2.379
Síria	5.090	Bahrein	2.955	Emirats Àrabs Units	1.439
% respecte total	70,2	% respecte total	85,4	% respecte total	79,9
Total	54.637	Total	44.912	Total	31.489

La gran **regió asiàtica** constitueix una de les perifèries més dinàmiques del sistema capitalista mundial. Aquí rau en part la rellevància que també comencen a adquirir els fluxos

turístics i que es concentren especialment a l'Àsia Oriental i al SE Asiàtic on hi havia al 2003 uns 54,3 milions i 35,4 milions de turistes internacionals respectivament, el que suposava el 54,9% i 35,8% respecte del total. A més són molt importants els moviments de viatgers internacionals (turistes i visitants) que es concentren a l'Àsia Oriental. El primer país receptor de turistes internacionals és Xina amb 32,9 milions de turistes internacionals, i de fet el món empresarial hi ha posat "molt d'interès" en que no s'aturin d'expandir les "oportunitats de negoci", tal com ho testifica l'article d'Álvarez (2006:9) en la revista empresarial *Hosteltur* amb el títol: "El despertar del dragó". A més, a l'any 2003, la cadena hotelera mallorquina Sol Meliá iniciava la construcció d'un hotel de luxe a Shangai, el "Gran Meliá Shangai". Una mole de 140 metres d'alçada, 35 plantes, 700 habitacions i un cost de 200 milions de dòlars. Els principals països turístics corresponen al SE asiàtic (Malàisia, Tailàndia, Singapur i Indonèsia) i es troben en el que definíem com a situació mediterrània -entre ells Singapur és un paradís fiscal, així com Brunei del que no es disposen dades estadístiques sobre turisme-; a l'Àsia Oriental, però a tocar amb els països del SE asiàtic, hi ha els principals països turístics, Xina, Hong Kong, Macau -dels que Hong Kong i Macau són paradisos fiscals-, i Japó. Finalment, destaquen la Índia (2,7 milions de turistes internacionals) i Kazakhstan (2,4 milions de turistes internacionals). De la República de Corea no es tenen dades del turistes internacionals, però el nombre de viatgers internacionals (4,7 milions) i la despesa turística (6,9 miliards de dòlars) ens delaten la seva importància turística dins la regió. En quant a la despesa turística, els deu primers països concentren el 90,1% d'aquesta, i entre ells Xina (18,7 miliards de dòlars) i Japó (11,4 miliards de dòlars) són els dos primers països.

**Taula 21. Principals variables turístiques d'Àsia (demanda), 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005)**

	Àsia Central	Àsia Meridional	Àsia Occidental	Àsia Oriental	SE Asiàtic	Àsia
Viatgers (mils)	3.656,2	4.989,3	1.312,0	131.505,0	51.393,0	192.855,5
Turistes internacionals (mils)	2.892,5	4.859,3	1.312,0	54.368,0	35.440,0	98.871,8
Despesa turística internacional (al país/regió) (milions dòlars)	758,0	5.544,0	242,0	55.104,0	27.824,0	89.472,0

**Taula 22. Àsia. 10 primers països segons variable turística (demanda), 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005)**

Viatgers (mils)		Turistes internacionals (mils)		Despesa turística (milions dòlars)	
Xina	91.662	Xina	32.970	Xina	18.707
Malàisia	22.995	Malàisia	10.577	Japó	11.475
Hong Kong	15.537	Tailàndia	10.082	Tailàndia	10.422
Macau	11.888	Hong Kong	9.676	Hong Kong	9.048
Tailàndia	10.751	Macau	6.309	Rep. de Corea	6.903
Singapur	6.127	Singapur	5.705	Malàisia	6.799
Japó	5.212	Japó	5.212	Macau	5.303
Rep. de Corea	4.753	Indonèsia	4.467	Indonèsia	4.461
Indonèsia	4.467	Índia	2.726	Singapur	3.998
Kazakhstan	3.237	Kazakhstan	2.410	Índia	3.533
% respecte total	91,5	% respecte total	91,16	% respecte total	90,1

**Amèrica** presenta un fort pes turístic (111,9 milions de turistes internacionals) dins l'escena mundial que es concentra fonamentalment a Amèrica del Nord (52,7%), Amèrica Central i Mèxic (21%) i el Carib (14,7%), mentre que Amèrica del Sud que amb uns 17,8 milions de km<sup>2</sup> acull el 11,4% dels turistes internacionals del continent. Els deu primers països americans reuneixen prop del 85% de tots els turistes internacionals al continent. Els principals països en acollida de turistes internacionals són els EUA (41,2 milions), Mèxic (18,6 milions) i Canadà (17,5 milions). La resta de països turístics es repartien entre el Carib (República

Dominicana, Puerto Rico, Cuba i Bahames) i Amèrica del Sud (Brasil, Argentina i Xile). Amèrica del Nord concentra un 73,6% de la despesa turística (152,6 miliards de dòlars), cosa que incideix en la desigual distribució dels ingressos provinents del turisme internacional que d'un total de 152,6 miliards de dòlars, 112 miliards es queden en l'Amèrica del Nord.

	<b>Amèrica del Sud</b>	<b>Amèrica Central i Mèxic</b>	<b>Amèrica del Nord</b>	<b>Carib</b>	<b>Amèrica</b>
Viatgers (mils)	16.425	100.652	80.598	31.605,3	229.280,3
Turistes internacionals (mils)	12.857	23.565	59.003	16.510,9	111.935,9
Despesa turística internacional (al país/regió) (milions dòlars)	10.046	16.034,1	112.399	14.198	152.677,1

Viatgers (mils)		Turistes internacionals (mils)		Despesa turística (milions dòlars)	
Mèxic	93.975	EUA	41.212	EUA	99.816
EUA	41.212*	Mèxic	18.665	Canadà	12.213
Canadà	38.903	Canadà	17.534	Mèxic	10.153
Bahames	4.594	Brasil	4.091	Rep. Dominicana	3.110
Puerto Rico	4.402	Rep. Dominicana	3.282	Puerto Rico	2.677
Brasil	4.091	Puerto Rico	3.238	Brasil	2.673
Rep. Dominicana	3.680	Argentina	2.995	Argentina	2.397
Argentina	2.995	Cuba	1.847	Cuba	1.846
Paraguai	2.859	Xile	1.614	Bahames	1.795
Jamaica	2.483	Bahames	1.510	Jamaica	1.621
% respecte total	86,8	% respecte total	85,7	% respecte total	90,5

\*Pels EUA no hi ha dades de visitants. S'ha considerat que com a mínim reben el mateix nombre de visitants que de turistes internacionals.

**Europa** era a principis de segle XXI el principal espai turístic del planeta amb 370,4 milions de turistes internacionals, i amb 768,7 milions de viatgers dels quals molts travessen les fronteres dels països veïns per motius, sobretot, laborals o del que diuen negocis. En el mapa de viatgers internacionals (figura 2) es pot comprovar la importància de l'Europa Central que recentment ha estat incorporada a la UE. Les principals subregions turístiques són la Meridional (133 milions de turistes internacionals) i l'Occidental (136 milions de turistes internacionals). Els deu primers països sumen el 75,2% de tots els turistes al continent i entre ells destaquen França (75 milions de turistes internacionals), l'Estat espanyol (51,8 milions de turistes internacionals) i Itàlia (39,6 milions de turistes internacionals) que a l'hora són els principals destins turístics del Món. Es podria dir que el turisme internacional mundial presenta un segell clarament mediterrani, ja que les destinacions turístiques franceses de la Mediterrània són encara importants a principis del segle XXI, junt amb la resta de països que configuren l'Europa Mediterrània.

La informació oficial dels organismes de la UE exposen la configuració de l'espai europeu com un potencial revulsiu per l'expansió del turisme. Entre les accions preses es destaquen la declaració de l'any 1990, per part del Consell de Ministres, com "Any Europeu del Turisme" i la redacció del Llibre Verd del Turisme de la UE publicat al 1995. Unes declaracions d'intencions de caràcter no vinculant (Montaner, 2002). Jiménez-Beltrán (2002:407-408) exposava que en el marc de la UE: "en quant als sectors econòmics a prioritzar s'hauria de distingir "les tres T": turisme, transport i territori (o planificació física), relacionats amb les persones i béns, la seva ubicació, mobilitat i ús de l'espai. Aquests àmbits manquen d'una política comunitària". El turisme europeu va rebre un fort impuls amb la liberalització de l'espai

aeri el 1997 que formava part de les polítiques neoliberals adreçades a potenciar la compressió espaciotemporal de l'espai europeu. No obstant, la promoció més destacable del turisme dins del context de la UE vendrà donada per la seva pròpia naturalesa que permet la lliure circulació de capitals, persones i béns, i la colonització de nous espais. La Unió Monetària, amb l'euro, aporta "seguretat" –i estabilitat segons les instàncies comunitàries– a les inversions i el context europeu se sembla cada cop més al nord-americà amb el dòlar. En aquest nou escenari, que suposa un canvi escalar destacable en quant a les relacions socials, de poder i financeres sota el substantiu turisme (que gaudeix de bona premsa en els àmbits polítics i empresarials, i en la societat) es construeix el consens en quant a la seva benevolència i recomanació. No obstant, al darrera del que es defineix com a turisme hi ha una nova configuració de les formes de distribució, treball, producció i acumulació del capital. En el territori espanyol aquest s'ha traduït en una nova modalitat turística i de negoci immobiliari que ha alimentat l'explosió urbanística i la bombolla financer-immobiliària des de mitjans anys 1990, tot essent l'Estat espanyol una de les peces centrals d'aquesta lògica d'acumulació a escala planetària –circuit secundari d'acumulació– (Fernández-Durán, 2006; López i Rodríguez, 2010).

Dins de la UE es donen unes altres "facilitats" que no tenen res a veure directament amb el turisme, però que l'afecten i influeixen com per exemple la política policial EUROPOL, el dret a lliure prestació de serveis, infraestructures i transports o els fons estructurals, entre d'altres. La política comunitària construeix un espai altament vinculat per infraestructures i cada cop més "segur" en quant a mecanismes de control policial i militar, tot permetent mantenir unes condicions òptimes pel turisme en un context global cada cop més militaritzat. El BERD (Banc Europeu per la Reconstrucció i el Desenvolupament) i el BEI (Banc Europeu d'Inversions) –amb major capacitat d'actuació que el Banc Mundial– (i també els fons estructurals) juguen un paper important en la "integració" dels nous espais europeus de l'Est, mitjançant el finançament de les infraestructures que els han de connectar amb els espais centrals. A més de l'expansió cap a la perifèria (interna) de la UE, el projecte europeu pretén articular nous espais sota règims comercials cap el sud (espai Euro-Mediterrani de cara al 2010) i cap a l'est (Ucraïna, Bielorrússia i Rússia). Dins del marc de la UE en la Declaració del Consell i de la Comissió sobre la Política de Desenvolupament de la Unió Europea (10/11/2000) s'afirma que la UE és un dels principals agents de desenvolupament i cooperació, assumint la meitat de "l'esforç mundial" d'ajuda pública i representa el primer soci comercial per nombrosos països empobrits (Fernández-Durán, 2005; Pedrol i Pisarello, 2004; Kucharz, Menghini i Carretero, 2005).

En matèria de turisme, des del 1986, la UE ha dut una política de "cooperació" a la Mediterrània mitjançant programes i inversions dels seus fons de cooperació al desenvolupament, en aquest camp la cooperació va dirigida entre d'altres, i de forma conjunta al camp "turisme i medi ambient", donant a entendre que amb el turisme s'ha trobat la pedra filosofal per a la consecució del desitjat desenvolupament sostenible (Bacaria i Tovas, 1999).

	<b>Europa Central/Oriental</b>	<b>Europa del Nord</b>	<b>Europa Meridional</b>	<b>Europa Occidental</b>	<b>Europa</b>
Viatgers (mils)	262.860	58.362	311.466	136.077*	768.765
Turistes internacionals (mils)	55.125	45.722	133.557	136.077	370.481
Despesa turística internacional (al país/regió) (milions dòlars)	25.247	57.835	109.427	119.731	312.240

\* En el cas d'Europa Occidental el nombre de viatgers internacionals (visitants i turistes) no estava disponible per cap dels seus països.

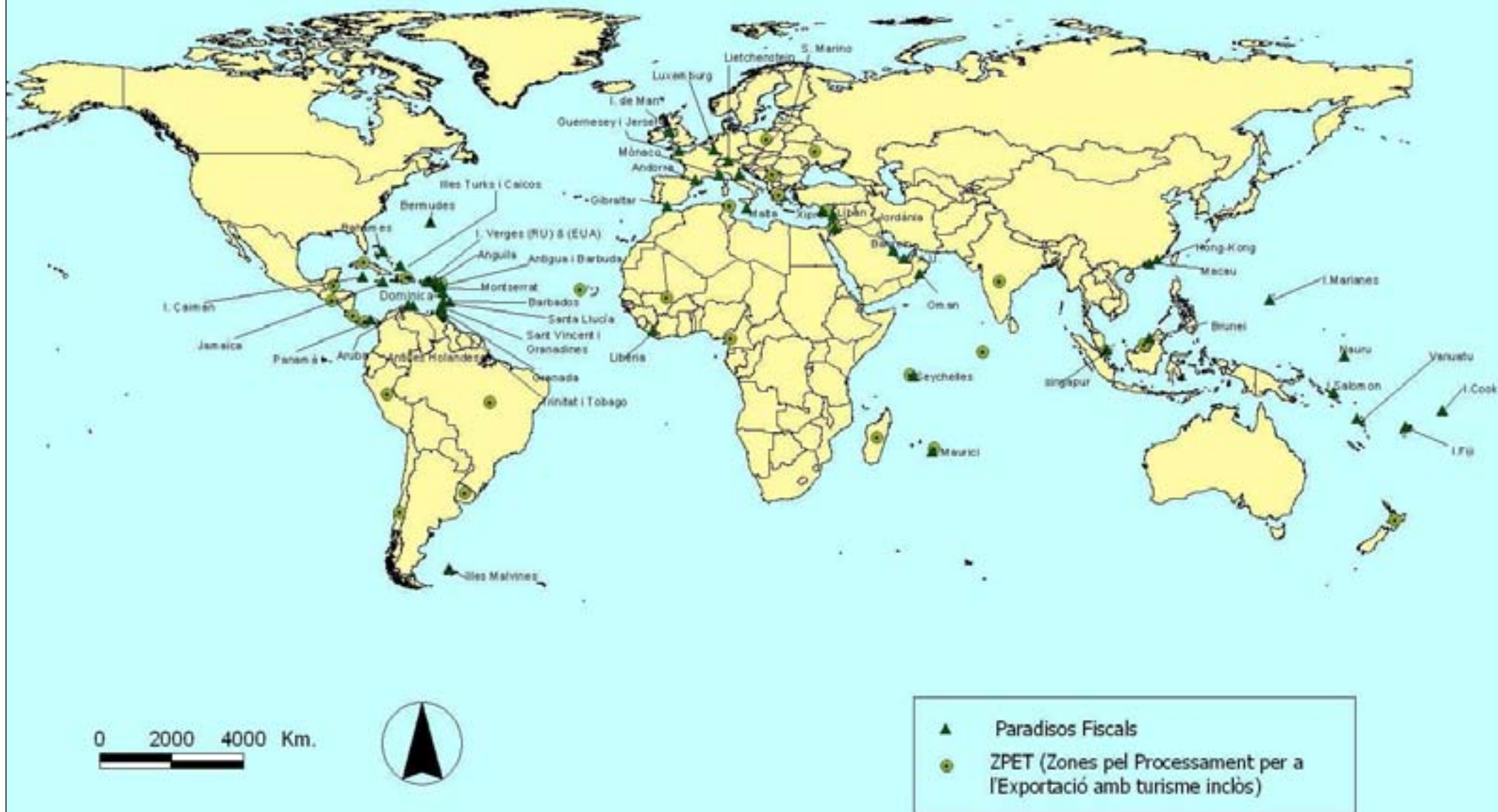
	Viatgers (mils)		Turistes internacionals (mils)		Despesa turística (milions dòlars)	
Rep. Txeca	94.984		França	75.048	E. espanyol	45.967
E. espanyol	81.944		E. espanyol	51.830	França	37.038

França	75.048	Itàlia	39.604	Itàlia	32.566
Itàlia	63.026	Regne Unit	22.787	Alemanya	31.641
Eslovènia	59.388	Àustria	19.078	Regne Unit	30.656
Polònia	52.130	Alemanya	18.399	Àustria	16.247
Croàcia	42.857	Grècia	14.180	Països Baixos	11.741
Hongria	31.412	Polònia	13.720	Suïssa	11.344
Portugal	27.532	Ucraïna	12.514	Grècia	10.842
Eslovàquia	24.985	Portugal	11.707	Bèlgica	8.758
% respecte total	71,9	% respecte total	75,2	% respecte total	75,8

A la figura 4 i a la taula 27 es presenten la distribució mundial i localització dels **Paradisos Fiscals** i les **Zones pel Processament per a l'Exportació** que inclouen les activitats **Turístiques (ZPET)** que també són anomenades zones franques. La major part de les zones franques turístiques estan localitzades a les principals perifèries turístiques del Món, en concret els Mediterranis caribeny i asiàtic, i els principals destins turístics de l'Oceà Índic. Dels 107 països que compten amb ZPE o zones franques, n'hi ha 30 que entre les seves activitats es troben les turístiques, amb el conseqüent tracte preferencial que reben directament aquest tipus d'activitat. A més, s'ha d'advertir que les zones pel processament per a l'exportació que no inclouen concretament les activitats turístiques, sí que inclouen moltes activitats que poden afavorir al negoci turístic, com per exemple l'existència de ports francs, zones d'emmagatzematge, serveis telefònics, serveis hospitalaris, etc. Ramón (2002) en analitzar les ETN hoteleres espanyoles i la seva expansió global apunta el fet que les regles del joc econòmic global permeten a aquestes empreses dur a terme accions per tal de reduir al màxim les seves càrregues fiscals. Quan per exemple una cadena hotelera –controlant i/o participant en diferents empreses- realitza el que es defineix com a comerç intraempresa (p.ex. compra de tovalloles entre diferents divisions o filials de la mateixa empresa) pot fer que la mateixa empresa que ha adquirit els articles a un país A on la càrrega fiscal és alta, les vengui llavors a una filial de la seva empresa a un país B amb baixa fiscalitat on es podran permetre "inflar" el preu de l'article per així, aconseguir evitar la càrrega fiscal del país A i obtenir guanys de la no declaració o baixa declaració al país B.

Un altre aspecte relacionat amb les zones franques turístiques, és la localització dels paradisos fiscals en les proximitats de moltes de les principals regions turístiques del planeta. Es solen identificar aquests paradisos amb territoris ultraperifèrics, normalment espais insulars, emperò l'espai europeu en concentra un bon nombre. El Carib és una de les regions amb més "excepcions" a la norma del comerç i finances mundial, i també destaquen els "paradisos turístics" del Pacífic. El secret bancari d'aquests territoris, a més de la dificultat de desxifrar els complexos entramats societaris dels conglomerats empresarials fa que els paradisos fiscals i bancaris siguin el lloc idoni per les grans fortunes planetàries. Molts d'aquests espais, es converteixen en indrets ideals per a passar-hi les vacances i fins i tot establir-hi el lloc de residència. Les Bahames i les illes Caiman en serien un bon exemple de la confluència dels dos paradisos: turístic i fiscal.

**Figura 4. Mapa mundial dels Paradisos Fiscals i ZPET (Zones pel Processament per a l'Exportació Turística), 2005 (Font: elaboració pròpia).**





<b>Taula 27. Zones pel Processament per a l'Exportació Turístiques (ZPET) del Món, 2005 (Font: a partir de l'annex del capítol 4)</b>				
<b>País</b>	<b>Nombre de ZF o ZPE</b>	<b>Altres tipus de zones</b>	<b>Tipus d'activitat</b>	<b>Web</b>
<b>ÀFRICA: 8 països</b>				
Camerun	1	Plantes industrials	Processament agroalimentari, indústria de la fusta, <b>turisme</b> , serveis miners, distribució de productes finalitzats.	<a href="http://www.izf.net/affiche_oscar.php?categorie_id=280">www.izf.net/affiche_oscar.php?categorie_id=280</a>
Cap Verd	2		<b>Turisme</b> , processament d'informació, telecomunicacions, serveis bancaris, emmagatzematge.	<a href="http://www.virtualcapeverde.net/capeverdeusaembassy/InvestmentInvestinCapeVerde.ppt">www.virtualcapeverde.net/capeverdeusaembassy/InvestmentInvestinCapeVerde.ppt</a>
Madagascar		Zones industrials franques	Manufactures, processament menjar, fusta, tèxtil, <b>turisme</b> .	<a href="http://www.epz.mg">www.epz.mg</a>
Mali	3		Agricultura, mineria, <b>turisme</b> , tèxtil, fusta, metalls, pell	<a href="http://www.cnpi-mali.org/index.html">www.cnpi-mali.org/index.html</a>
Maldives		Àrees "duty free" i Zones Econòmiques Exclusives (EEZ)	<b>Turisme</b> , pesca	<a href="http://www.trademin.gov.mv/">www.trademin.gov.mv/</a>
Maurici	Tota la illa		Call centre, <b>turisme</b> , serveis financers i empresarials, assegurances, consultoria, finançament i leasing aeronàutic.	<a href="http://www.mauritius-industry.com">www.mauritius-industry.com</a>
Seychelles	1		<b>Turisme</b>	<a href="http://www.syba.net/busi/busi_sitez.hmt">www.syba.net/busi/busi_sitez.hmt</a>
Tunísia	2		Ind. Mecànica i electrònica, mineria, pell, tèxtils, serveis, call centre, <b>turisme</b> .	<a href="http://www.tunisieindustrie.nat.tn">http://www.tunisieindustrie.nat.tn</a>
<b>PRÒXIM ORIENT I ORIENT MITJÀ: 1 país</b>				
Jordània	11		Manufactura, serveis, <b>turisme</b> , serveis comercials.	<a href="http://www.dree.org/jordanie">www.dree.org/jordanie</a>
<b>ÀSIA: 3 països</b>				
Índia	7		High-Tech, joieria, farmacèutica, pell, tèxtils, processament de menjar, serveis financers, <b>turisme</b> , etc.	<a href="http://sezindia.nic.in/sez2.asp">http://sezindia.nic.in/sez2.asp</a>
Malàisia	13 FIZ (Free Industrial Zone)	200 parcs industrials	High-Tech, menjar, serveis informació, serveis financers, serveis educatius, <b>serveis recreatius</b> , farmacèutica.	<a href="http://www.mida.gov.my/">www.mida.gov.my/</a>
Singapur	5	35 Parcs Industrials	Energia, menjar, tèxtils, química, fusta, metalls, mecànica, automòbil, components electrònics, <b>hotels i restaurants</b> , transport, etc.	<a href="http://www.mti.gov.sg/public/home/frm_Mti_Default.asp">www.mti.gov.sg/public/home/frm_Mti_Default.asp</a>
<b>AUSTRALÀSIA I PACÍFIC: 1 país</b>				
Nova Zelanda	3		Menjar, sabates, rellotges, <b>turisme</b>	<a href="http://www.dree.org/nouvellezelande">www.dree.org/nouvellezelande</a>
<b>AMÈRICA: 12 països</b>				
Antigua i Barbuda	Tot		<b>Turisme</b> , serveis financers i legals, salut i esport, processament de dades, noves tecnologies, regals, comerç online.	<a href="http://www.antiguafreezone.com/">www.antiguafreezone.com/</a>
Belize	1		CD Rom, manufactura, botelles de plàstic, embalatge, emmagatzematge, processament de dades, serveis de suport al negoci, <b>turisme</b> .	<a href="http://www.belizeinvest.org.bz/">www.belizeinvest.org.bz/</a>
Brasil	2		Electrònica, informàtica, rellotges, termoplàstic, begudes, metal·lúrgia, mecànica, fusta, química, tèxtil, joguets, I+D, <b>turisme</b> , altres.	<a href="http://www.zonasfrancas.net/zonas.php">www.zonasfrancas.net/zonas.php</a>

Costa Rica	12		Maquinària, tèxtil, material elèctric, farmacèutica, plàstic i goma, centres telefònics, software, logística i centre de distribució, <b>turisme</b> , serveis financers.	<a href="http://www.azofras.com/_vti_bin/shtml.exe/esp/contactenos.htm">www.azofras.com/_vti_bin/shtml.exe/esp/contactenos.htm</a>
Cuba	4		Tèxtil, tabac, electrònica, joieria, farmacèutica, sabates, <b>turisme</b> .	<a href="http://www.zonafrancach.cu/ing/zelcom.htm">www.zonafrancach.cu/ing/zelcom.htm</a> ; <a href="http://www.zonasfrancas.net/zonas.php">www.zonasfrancas.net/zonas.php</a>
El Salvador	17		Serveis financers i d'assegurances, <b>turisme</b> , multimèdia, leasing, missatgeria.	<a href="http://www.zonasfrancas.net/zonas.php">www.zonasfrancas.net/zonas.php</a>
Panamà	8		Electrònica, tèxtil, perfums, farmacèutica, joieria, emmagatzematge, embalatge, <b>turisme</b> .	<a href="http://www.zonasfrancas.net/zonas.php">www.zonasfrancas.net/zonas.php</a>
Perú	4		<b>Turisme</b> , informació, serveis comercials.	<a href="http://www.zonasfrancas.net/zonas.php">www.zonasfrancas.net/zonas.php</a>
Rep. Dominicana	53		Tèxtil, confecció, tabac, electrònica, joieria, banca, assegurança, embalatge, centres telefònics, <b>turisme</b> .	<a href="http://www.cnzfe.gov.do">www.cnzfe.gov.do</a> ; <a href="http://www.zonasfrancas.net/zonas.php">www.zonasfrancas.net/zonas.php</a>
St. Kitts i Nevis		4 Parcs Industrials	Components electrònics, productes de plàstic, tèxtil, productes esport, sabates, cosmètica, joieria, agrobusiness, turisme, serveis financers, embalatge, processament d'informació, comerç, software, centres telefònics d'atenció al client, telemàrqueting, processament de queixes de serveis sanitaris, subscripcions de revistes.	<a href="http://www.stkittsnevis.net/invest/info.htm">www.stkittsnevis.net/invest/info.htm</a>
Uruguai	9		Fusta, menjar, pell, tèxtil, <b>turisme</b> , emmagatzematge i distribució, desenvolupament de software, centres telefònics, consultoria, banca.	<a href="http://www.zonasfrancas.net/zonas.php">www.zonasfrancas.net/zonas.php</a>
Xile	2		Telecomunicacions, audiovisuals, construcció i enginyeria, <b>turisme</b> , banca, centres telefònics, consultoria, seguretat, etc.	<a href="http://www.zonasfrancas.net/zonas.php">www.zonasfrancas.net/zonas.php</a>
<b>EUROPA: 5 països</b>				
Grècia	3		Embalatge, etiquetatge, emmagatzematge, <b>turisme</b> .	<a href="http://greece.hispeed.com/intlbiz.htm">http://greece.hispeed.com/intlbiz.htm</a>
Polònia	15		Comerç, construcció, emmagatzematge, indústries, <b>turisme</b> , centres telefònics, serveis informació i tecnològics, serveis de transport.	<a href="http://www.paiz.gov.pl/index/">www.paiz.gov.pl/index/</a> ; <a href="http://www.paiz.gov.pl/search/?lang_id=1&amp;where=1000&amp;word=processing+zone">www.paiz.gov.pl/search/?lang_id=1&amp;where=1000&amp;word=processing+zone</a>
Sèrbia i Montenegro (ex República Federal de Iugoslàvia).	12		Emmagatzematge, i altres serveis, <b>turisme</b> .	<a href="http://www.freezpi.co.yu/ozonie.htm">www.freezpi.co.yu/ozonie.htm</a>
Ucraïna	11	9 territoris de desenvolupament prioritari	Agricultura, mineria, tèxtil, producció de fusta, indústria, <b>turisme</b> .	<a href="http://www.ukremb.com/business/investment.html">www.ukremb.com/business/investment.html</a>
Xipre	1	50000 empreses "offshore"	Indústria, comerç, serveis, <b>turisme</b> .	<a href="http://www.dree.org/chypre">www.dree.org/chypre</a>

*7.3.2.2. Els principals països d'emissió turística. I també, Europa com a principal regió emissora a escala planetària.*

Una vegada s'ha analitzat la geografia desigual dels destins del turisme internacional, val la pena apuntar des d'on es produeixen els fluxos turístics. Les migracions turístiques –els “esbarts de turistes”– presenten majoritàriament una direcció nord-sud –vector econòmic Nord-Sud-, a diferència d'altres espècies que com els ocells migratoris que es desplacen cap al nord en l'estiu on hi ha més aliments i aigua disponibles (Rullan, 1998). Els càlculs sobre els fluxos

del turisme internacional s'han elaborat a partir de la base de dades de la OMT/WTO (2005) i com s'apunta al requadre següent, per la dificultat per dur a termes els càlculs de tots els fluxos de turisme internacional global, s'han realitzat els càlculs per aquells països que conjuntament sumaven més del 70% del turisme internacional de cada regió mundial.

#### Metodologia del càlcul del flux de turistes internacionals.

Les estadístiques a les que s'han tengut accés -OMT/WTO (2005) *Yearbook of tourism statistics*- presentaven una sèrie de variables sobre el turisme internacional de tots els països. Els fluxos de turistes i/o viatgers per país d'origen, no apareixen com a tals a dites estadístiques. Només, apareix la informació en base a la recepció de turistes i viatgers internacionals per país destí. Així, el seu càlcul s'ha elaborat a partir del creuament de la informació dels turistes internacionals arribats als destins segons el seu país de procedència. Els resultats que s'obtenen són equivalents als turistes internacionals entre les diferents regions mundials (intercontinental) i les que es produeixen dins del mateix continent (intracontinental).

Per aquest motiu, no s'ha procedit a fer el càlcul independentment per a cadascun dels 213 països, sinó que s'ha procedit a escollir grups de països que representaven més del 70% de tots els turistes internacionals arribats a cada regió mundial i que conjuntament representen el 88,5% de tot el turisme internacional mundial.

Per **Àfrica** s'han escollit: Sud-àfrica, Tunísia, Marroc, Nigèria, Botswana, Swaziland, Kenia, Benín, Algèria i Namíbia que conjuntament sumaven el 71,8% de tots els turistes internacionals rebuts en el continent Africà.

Per **Àsia** s'han escollit: Xina, Malàisia, Hong Kong, Tailàndia, Macau, Singapur, República de Corea, Indonèsia, Japó i Taiwan que conjuntament sumaven el 91,1% de tots els turistes internacionals arribats a Àsia.

Per **Amèrica** s'han escollit: EUA, Canadà, Mèxic, Brasil, Puerto Rico, Bahames, Paraguai, República Dominicana, Argentina, Virgin Islands (EUA), Jamaica i Uruguai que conjuntament sumen el 88,8% de tots els turistes internacionals rebuts a Amèrica.

Per **Australàsia** s'han escollit: Austràlia, Nova Zelanda, Guam, Illes Marianes del Nord i Fiji que sumaven el 90,1% de tots els viatgers internacionals a la regió.

Per **Europa** s'han escollit: Alemanya, Àustria, Estat espanyol, França, Grècia, Itàlia, Països Baixos, Polònia, Portugal i Regne Unit que sumaven el 74,4% dels turistes internacionals arribats a Europa.

Per **Pròxim Orient/Orient Mitjà** s'han escollit: Aràbia Saudita, Bahrein, Egipte, Emirats Àrabs Units i Turquia que conjuntament representaven el 69,8% de tots els turistes internacionals arribats.

Els deu primers països emissors de turistes internacionals generen un total de 337 milions de viatgers internacionals, un 50% de tots els turistes internacionals a escala mundial. En primer lloc, destaquen els països de la UE –Alemanya, Regne Unit, França, Països Baixos, Itàlia i Bèlgica- que conjuntament sumen uns 215 milions de turistes internacionals; en segon lloc, Amèrica del Nord –EUA i Canadà- amb 71,8 milions de turistes internacionals; en tercer lloc, Àsia Oriental –Xina- amb 14,7 milions de turistes internacionals; i Suïssa (19 milions de viatgers internacionals). La major part dels turistes internacionals provenen dels països centrals, amb una matriu eminentment europea. Així, Europa és a principal potència en recepció turística i també la principal potència emissora de turistes internacionals.

**Taula 28. 10 primers països emissors de turistes internacionals, 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005)**

País	Regió	Viatgers
Alemanya	Europa (UE)	88.025.720
Regne Unit	Europa (UE)	55.045.714
EUA	Amèrica del Nord	54.451.779
França	Europa (UE)	28.757.739

Països Baixos	Europa (UE)	25.635.364
Suïssa	Europa Occidental	19.079.196
Itàlia	Europa (UE)	18.002.800
Canadà	Amèrica del Nord	17.338.323
Bèlgica	Europa (UE)	15.955.251
Xina	Àsia Oriental	14.786.692

A la taula 29 es presenta la classificació dels principals països per regió mundial en quant a emissió de viatgers internacionals per l'any 2003. A **Australàsia i Pacífic** es generaven uns 9,1 milions de turistes internacionals, la majoria a Austràlia i Nova Zelanda; que es dirigien a Europa (3,2 milions), Àsia (2,8 milions), a Oceania (2 milions) i a Amèrica (1 milió). Al continent **Africà**, els principals països emissors no arriben als 2 milions de turistes, concentrant-se els principals països emissors als extrems nord i sud del continent; dels països del continent sortien –dins o fora del continent– uns 16,16 milions de turistes internacionals que es dirigien principalment a Àfrica (12 milions) i Europa (2 milions). Al **Pròxim Orient i Orient Mitjà** es comptabilitzaven 16 milions de turistes internacionals, essent el principal país emissor el país petrolier, Aràbia Saudita, amb 3,2 milions, seguit per l'estat d'Israel amb 1,7 milions; dirigint-se la major part dels turistes internacionals al mateix Pròxim Orient o Orient Mitjà (12,1 milions) i a Europa (2,1 milions). A **Àsia** es comptabilitzaven uns 78,6 milions de turistes internacionals, encapçalats per Xina, Japó i Singapur per damunt dels 10 milions i, en qualsevol cas, cal destacar el fet que els principals països emissors de turistes es corresponen amb les principals potències industrials de la regió que es concentren a l'Àsia Oriental; a més la major part dels turistes internacionals asiàtics van a països de la mateixa regió (58 milions). A **Amèrica** es comptabilitzaven uns 97,8 milions de turistes internacionals, dels quals més del 50% corresponien als EUA, mentre que a Amèrica Llatina destaquen Mèxic, Argentina i Brasil; aquests fluxos es concentren a Amèrica que compta amb 73,4 milions de turistes internacionals provinents del propi continent. El **Vell Continent** és el principal emissor de turistes internacionals, amb 360,6 milions, amb els països centrals de la UE –Alemanya, Regne Unit, França i Itàlia– i Suïssa al capdavant, dirigint-se principalment a països europeus (305,4 milions de turistes internacionals). Finalment, hi havia uns 8 milions de turistes internacionals de regions sense especificar. Per tant, es pot dir que la matriu del turisme internacional és principalment de caràcter intercontinental i/o interregional, destacant el protagonisme europeu.

<b>Taula 29. Classificació dels principals països emissors de turistes internacionals segons regió mundial, 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005)</b>	
<b>Australàsia/Pacífic: 9.116.570</b>	
Austràlia	4.509.015
Nova Zelanda	1.614.009
<b>Àfrica: 16.169.031</b>	
Líbia	1.725.821
Sud-àfrica	1.389.425
Lesotho	1.293.053
Zimbabwe	1.064.025
Algèria	1.029.361
<b>Pròxim Orient/Orient Mitjà: 16.058.425</b>	
Aràbia Saudita	3.237.795
Israel	1.777.393
Iran	1.583.459
Kuwait	1.297.937
Egipte	1.173.203
<b>Àsia: 78.626.573</b>	
Xina	14.786.692
Japó	13.717.267

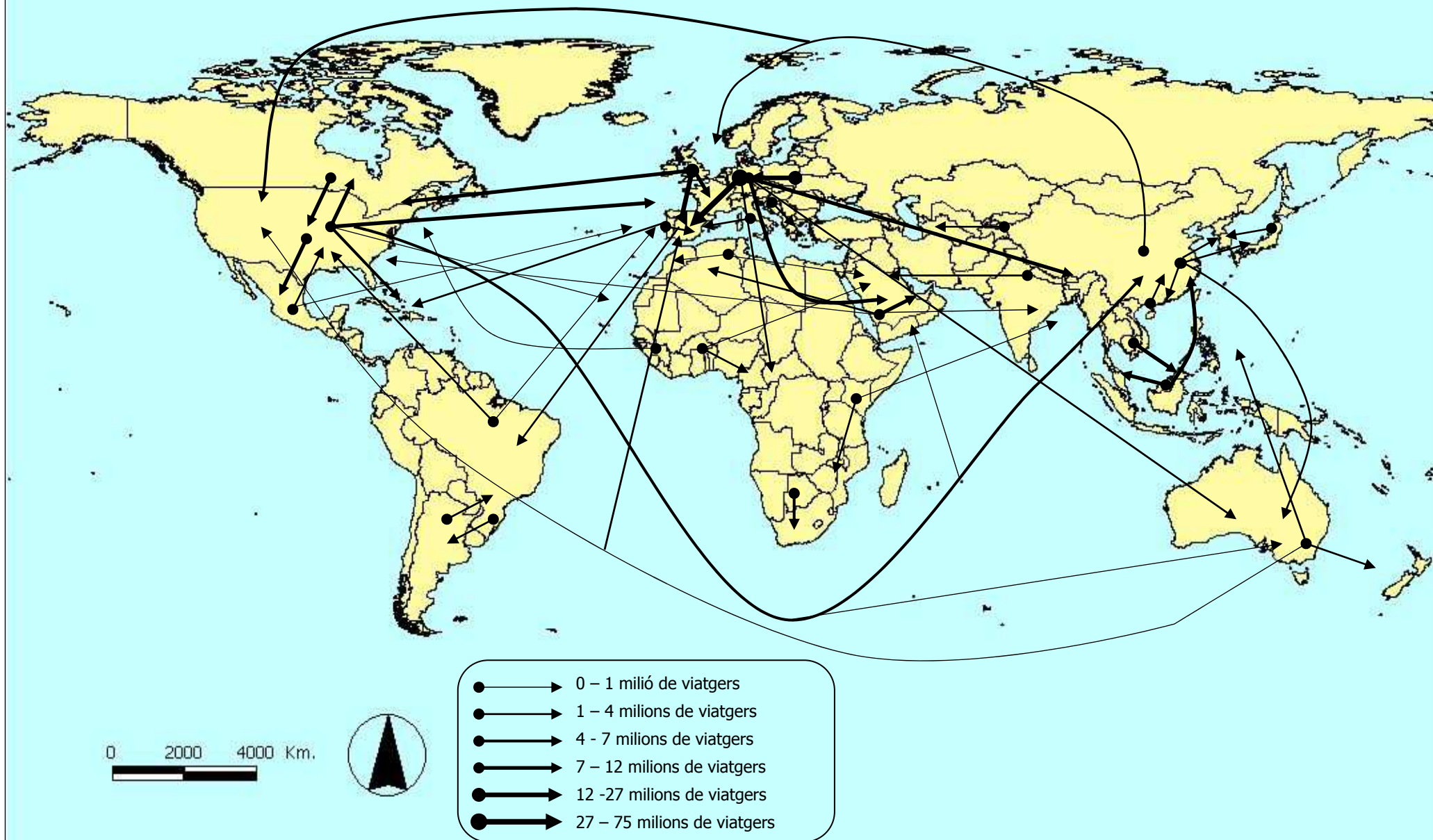
Singapur	10.700.888
Rep. de Corea	6.646.938
Hong Kong	6.081.986
Taiwan	4.055.418
<b>Amèrica: 97.855.661</b>	
EUA	54.451.779
Canadà	17.338.323
Mèxic	11.484.927
Argentina	2.730.722
Brasil	1.572.943
<b>Europa: 360.653.152</b>	
Alemanya	84.676.439
Regne Unit	50.118.269
França	27.313.304
Suïssa	18.692.872
Itàlia	16.889.008
<b>Regions sense especificar: 8.036.406</b>	

**Taula 30. Distribució dels turistes internacionals (mils) per regió mundial d'origen i destí, 2003**  
(Font: elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005)

Regió origen \ Regió destí	Australàsia/ Pacífic	Àfrica	Pròxim Orient/ Orient Mitjà	Àsia	Amèrica	Europa
Àfrica	149,32	12.058,37	273,25	570,02	777,09	8.566,39
Amèrica	1.039,93	335,35	607,27	5.961,48	73.442,87	15.877,93
Àsia	2.847,72	562,90	767,79	58.068,41	4.921,46	10.299,29
Europa	3.274,75	2.016,73	2.160,05	5.534,38	16.635,46	305.455,16
Australàsia/Pacífic	2.073,80	89,93	66,64	3.649,54	950,77	1.740,90
Pròxim Orient/Orient Mitjà	209,89	1.556,98	12.183,53	4.247,96	941,94	17.680,29

A partir dels càlculs dels fluxos de turistes internacionals als principals destins turístics de cada regió i subregió mundial s'ha elaborat el mapa següent (figura 5) en el que es pot advertir l'eixam d'aquests fluxos que, com la major part de les variables turístiques mundials, tenen l'origen i el destí al continent europeu. Aquest fet, constatat per les dades del OMT/WTO, no inclou les migracions que resten fora del marc comptable o estadístic com per exemple les migracions forçoses al continent Africà que per motius de guerra fa que hi hagi un permanent moviment de persones entre les fronteres "fictícies" dels seus països, o els creixents nombres de desplaçats ambientals com per exemple els desplaçats per les grans megainfraestructures de la Xina (p.ex. La presa de les Tres Gargamelles a la Xina), o el flux constant de persones que intenten travessar les "murades" del Nord (p.ex. "espaldas mojadas" des de Mèxic cap als EUA, els "cayucos" i pasteres d'Àfrica cap Europa, etc).

**Figura 5. Principals fluxos de turistes (internacionals) mundials (intracontinentals i intercontinentals). Any 2003.**  
(Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005).



A continuació, es comentaran breument els principals fluxos per cada regió mundial i que apareixen explicitats en el mapa de la figura 5. A grans trets es poden definir dos grups de països: el primer, seria aquell en el que els principals fluxos de turistes internacionals provenen de la mateixa regió com són Europa, Amèrica, Àsia i en menor mesura Àfrica; i en segon lloc, aquells en que la major part dels fluxos turístics són de fora de la regió com són Australàsia i Pacífic on la major part dels fluxos de turistes provenen d'Àsia i el Pròxim Orient on la major part dels turistes internacionals provenen d'Europa.

**Australàsia** (Austràlia i Nova Zelanda) i **Pacífic** (Melanèsia, Micronèsia i Polinèsia) reben la major part dels seus turistes del continent asiàtic (3,6 milions de turistes asiàtics). Austràlia rep la major part dels turistes internacionals de la veïna Nova Zelanda (839 mil), del Regne Unit (671 mil) i de Japó (627 mil); Nova Zelanda rebia la major part dels seus turistes internacionals de la, també, veïna Austràlia (702 mil), i també eren destacables els provinents del Regne Unit (264 mil) i els EUA (211 mil). A les illes de Fiji, Guam i les illes Marianes del Nord és destacable la presència de turistes japonesos, amb 23 mil, 659 mil i 328 mil respectivament.

En el continent **Africà** els moviments de turisme internacional més importants es donen entre els mateixos països africans, així per exemple Sud-àfrica rebia 1,3 milions de turistes provinents de Lesotho i 800 mil des de Swaziland, donant-se la major part dels moviments entre països fronterers africans, als que s'hi afegirien els turistes provinents de les ex-metròpolis europees –especialment britànics- i nord-americans. Als europeus s'hi afegeixen els nord-americans en el cas dels països que allotgen els grans parcs naturals on es desenvolupen els safaris, normalment, sota l'etiqueta de l'ecoturisme, com per exemple Kenia –amb el Parc Nacional Masai Mara– (180 mil turistes alemanys, 177 mil turistes britànics i 75 mil nord-americans) o Tanzània –amb el Parc Nacional del Serengeti- que rebia al 2003 43 mil turistes britànics i 36 mil nord-americans. Als països de l'Àfrica septentrional destaquen els moviments turístics provinents de les antigues metròpolis com és el cas de Tunísia que rebia 833 mil turistes francesos o el Marroc que rebia 1,2 milions de turistes francesos que s'adrecen als ressorts turístics de sol i platja principalment.

La regió del **Pròxim Orient i Orient Mitjà** rebia uns 17,6 milions de turistes provinents d'Europa i uns altres 12,1 milions de turistes internacionals que es produïen dins de la mateixa regió. Així per exemple, Aràbia Saudita rebia 971 mil turistes de Kuwait, 787 mil d'Egipte, 619 mil d'Iran, entre els principals fluxos; Bahrein rebia 2,7 milions de turistes d'Aràbia Saudita; i a diferència dels països de la Península Aràbiga on els principals fluxos turístics internacionals són entre països àrabs, a Egipte els principals fluxos turístics internacionals provenen d'Europa - Itàlia (796 mil turistes), Alemanya (693 mil turistes), la Federació Russa (497,4 mil turistes), Regne Unit (357,2 mil turistes) i França (310,7 mil turistes)-, així com Turquia –Alemanya (3,3 milions de turistes), Federació Russa (1,3 milions de turistes) i Regne Unit (1 milió de turistes)-.

La gran **regió asiàtica** que concentra la major part de les arribades de turistes internacionals en la vessant oriental, rep la major part dels turistes internacionals dels països asiàtics, 58 milions que representa el 73,8% del total; en segon lloc, són els turistes provinents d'Europa i en tercer els americans, especialment nord-americans, amb 10,2 i 4,9 milions de turistes respectivament. La major part dels moviments de turistes en la regió es donen entre els anomenats "dragons asiàtics", als que s'inclouen Indonèsia, Xina i Japó. A mode d'exemple, a Singapur els principals turistes internacionals provenien d'Indonèsia (1,3 milions), a Malàisia el primer país d'origen dels seus turistes era Singapur (7,5 milions de turistes), Xina rebia 2,2 milions de turistes japonesos i 1,9 milions de la República de Corea, i finalment Japó rebia 1,5 milions de turistes de la República de Corea, 785 mil de Taiwan i 655 mil dels EUA.

El **continent americà**, compost per l'Amèrica anglosaxona del nord i la llatina al centre i sud, rep la major part dels seus turistes internacionals del seu propi continent 73,4 milions de turistes (74% del total) i d'Europa (15,8 milions). No obstant, l'Amèrica del Nord i la que anomenam Amèrica Llatina i Carib, cal que siguin presentades de forma separada. A Amèrica del Nord: Canadà rebia 14,2 milions de turistes dels EUA i la segona nacionalitat era la britànica amb 708 mil turistes; i els EUA rebien 12,6 milions de turistes de Canadà, 10,5 milions des de Mèxic, 3,9 milions del Regne Unit i 3,1 milions de japonesos. Així, es constaten uns fluxos majoritàriament entre Canadà i els EUA, als que s'afegeixen els del soci del TLCAN (Tractat de Lliure Comerç d'Amèrica del Nord) que és Mèxic, els del Regne Unit i del país nipó.

Amèrica Llatina i el Carib rebien al 2003 la major part dels turistes internacionals d'Amèrica del Nord (7,8 milions de turistes), de la mateixa subregió (6,4 milions de turistes) i d'Europa (4,9 milions de turistes). A mode d'exemple, es poden apuntar les primeres nacionalitats dels "clients" dels següents països: Argentina rebia 767 mil turistes xilens i 429 mil de Paraguai; Brasil rebia 792 mil argentins i 670 mil nord-americans; Xile amb 536 mil turistes argentins; les Bahames rebien 1,3 milions de nord-americans; Jamaica amb 969,7 mil turistes dels EUA; Puerto Rico amb 2,4 milions de turistes dels EUA; Cuba amb 452,4 mil turistes de Canadà i 177,6 mil italians; la República Dominicana amb 865,9 mil turistes dels EUA, 412,6 mil de Canadà, 317,2 mil de França, 243 mil alemanys i 201,8 mil espanyols; i finalment, Mèxic que va rebre 17,5 milions de turistes dels EUA. A grans trets es pot dir que els països d'Amèrica del Sud presenten de forma principal uns fluxos turístics internacionals entre els mateixos països de la regió. Els països caribenys de parla anglòfona reben gran part dels seus clients de l'oci de la Amèrica del dòlar; mentre que les Antilles hispanes (a excepció de Cuba que va deixar de ser un destí d'oci pels EUA amb la Revolució Cubana i exacerbada pel boicot -Llei Helms-Burton-) rebien turistes d'Amèrica del Nord i de països de la UE. Finalment, a Amèrica Central, amb Mèxic com a principal destí, el principal flux de turistes internacionals prové dels EUA.

En el cas d'**Europa** els principals fluxos de turisme internacional es produeixen entre països del mateix continent (305,4 milions de turistes), la segona regió de procedència dels turistes internacionals és Amèrica amb 16,6 milions de turistes internacionals. No obstant, tal i com sostenen molts d'autors, cal tenir present que les reduïdes dimensions dels països europeus –en comparació amb els EUA– fa que molts de viatges que a Europa són internacionals, a d'altres països serien domèstics o nacionals. Per països es podria diferenciar entre els països d'Europa Central i Oriental, els de l'Europa Meridional i els de l'Europa Occidental i del Nord.

En el cas de l'Europa Central i Oriental es donen importantíssims moviments de persones (alguns són turistes) entre països fronterers, tal com s'exemplifica amb Polònia on els principals fluxos de viatgers provenien d'Alemanya (25,4 milions), la República Txeca (8,8 milions), Ucraïna (4,8 milions), Eslovàquia (2,8 milions) i Lituània (1,3 milions).

Al cas de l'Europa Occidental, amb França com exemple, tenim que la major part dels turistes provenien dels països comunitaris amb el Regne Unit en primer lloc (14,8 milions), Alemanya (14 milions), Països Baixos (12,4 milions) i Bèlgica (7,5 milions), també eren importants els turistes italians (7,5 milions) i espanyols (2,8 milions), mentre que de fora d'Europa destacaven els nord-americans (2,4 milions) i japonesos (601 mil).

A l'Europa del Nord, amb el Regne Unit com exemple, es produeix una notable diferència respecte d'altres països europeus i és que el primers clients turístics són els dels EUA (3,3 milions), la qual cosa denota la vocació atlantista del Regne Unit, marcant la diferència respecte dels països centrals de la UE, als que s'hi afegeixen Austràlia (723 mil) i Canadà (652 mil). A més, al Regne Unit, cal apuntar l'afluència dels turistes francesos (3 milions), alemanys (2,6 milions) i irlandesos (2,4 milions), i en menor mesura d'altres països de la UE.

L'Europa Meridional, principal destí mundial de sol i platja, rep a grans trets la major part dels turistes de les "locomotores" de la UE. Agafant el cas de l'Estat espanyol com exemple, tenim que al 2003 la major part dels turistes provenien de: Regne Unit (15,9 milions), Alemanya (9,7 milions), França (7,6 milions), Itàlia (2,6 milions) i Bèlgica (1,7 milions). Al cas espanyol és destacable el flux turístic provinent del país veí, Portugal, des d'on arribaven uns 1,6 milions de turistes. En els casos d'Itàlia i Grècia es detecten les mateixes dinàmiques que a l'Estat espanyol en quant a principals països emissors de turisme, podent-se detectar unes matisacions: al cas italià, és molt important el flux de turistes suïssos (10,5 milions) que és el segon país emissor, després d'Alemanya; i el cas grec, on els principals clients turístics són britànics (2,8 milions) i alemanys (2,5 milions), i als que s'ha d'afegir en tercer lloc als suposats turistes albanesos (1,2 milions).

<b>Regió destí</b>	<b>Regió Origen</b>	<b>Turistes internacionals</b>	<b>%</b>
Australàsia/Pacífic	Àfrica	89.932	1,03
Australàsia/Pacífic	Amèrica	950.746	10,93



Australàsia/Pacífic	Àsia	3.649.480	41,96
Australàsia/Pacífic	Australàsia/Pacífic	2.073.799	23,85
Australàsia/Pacífic	Europa	1.739.838	20,01
Australàsia/Pacífic	Pròxim Orient/Orient Mitjà	66.637	0,77
Australàsia/Pacífic	Regió sense especificar	126.158	1,45
Australàsia/Pacífic	Total	8.696.589	100
Àfrica	Àfrica	12.058.374	48,29
Àfrica	Amèrica	777.091	3,11
Àfrica	Àsia	570.096	2,28
Àfrica	Australàsia/Pacífic	225.446	0,90
Àfrica	Europa	8.476.349	33,94
Àfrica	Pròxim Orient/Orient Mitjà	273.252	1,09
Àfrica	Regió sense especificar	2.591.239	10,38
Àfrica	Total	24.971.847	100
Pròxim Orient/Orient Mitjà	Àfrica	1.556.985	4,14
Pròxim Orient/Orient Mitjà	Amèrica	941.936	2,50
Pròxim Orient/Orient Mitjà	Àsia	4.247.959	11,28
Pròxim Orient/Orient Mitjà	Australàsia/Pacífic	209.893	0,56
Pròxim Orient/Orient Mitjà	Europa	17.680.294	46,96
Pròxim Orient/Orient Mitjà	Pròxim Orient/Orient Mitjà	12.183.534	32,36
Pròxim Orient/Orient Mitjà	Regió sense especificar	830.449	2,21
Pròxim Orient/Orient Mitjà	Total	37.651.049	100
Àsia	Àfrica	560.547	0,71
Àsia	Amèrica	4.921.461	6,26
Àsia	Àsia	58.068.405	73,86
Àsia	Australàsia/Pacífic	3.180.990	4,05
Àsia	Europa	10.299.188	13,10
Àsia	Pròxim Orient/Orient Mitjà	767.786	0,98
Àsia	Regió sense especificar	824.213	1,05
Àsia	Total	78.622.590	100
Amèrica	Àfrica	350.492	0,35
Amèrica	Amèrica	73.427.721	74,15
Amèrica	Àsia	5.961.484	6,02
Amèrica	Australàsia/Pacífic	1.039.932	1,05
Amèrica	Europa	15.877.925	16,03
Amèrica	Pròxim Orient/Orient Mitjà	607.272	0,61
Amèrica	Regió sense especificar	1.765.508	1,78
Amèrica	Total	99.030.334	100
Europa	Àfrica	2.016.731	0,60
Europa	Amèrica	16.635.455	4,95
Europa	Àsia	5.254.980	1,56
Europa	Australàsia/Pacífic	3.554.146	1,06
Europa	Europa	305.455.156	90,80
Europa	Pròxim Orient/Orient Mitjà	2.160.046	0,64
Europa	Regió sense especificar	1.317.363	0,39
Europa	Total	336.393.876	100

### 7.3.2.3. La geografia turística és sobretot una geografia de les "factories turístiques".

Així com Brunhes (1964) definia com un dels elements fonamentals de la geografia humana la dels assentaments i els seus artefactes, és a dir infraestructures i habitatges, en el cas de la geografia turística un element cabdal i imprescindible a analitzar és aquell que té a veure amb les fàbriques turístiques i la seva ubicació, des de la construcció de les zones o polígons turístics del turisme de masses a la definició dels espais de producció turística flexible dels nomenats productes turístics postfordistes. La indústria turística està configurada per un complex entramat empresarial que aniria des dels operadors turístics i agències de viatges, publicitat i propaganda, serveis informàtics, transports, tendes de records (*souvenirs*), passant pels establiments d'allotjament turístic. Aquesta xarxa d'empreses cobreixen des dels aspectes logístics als merament financers. Segurament, tal com sostén Smith (1998), el problema en quant a la definició de la indústria, pot haver estat un dels aspectes que ha dificultat el seu estudi. Aquesta dificultat, unida al fort pes de la doctrina econòmica dominant –de tall neoclàssic- i que afecta a la resta de ciències socials, ha fet que la major part dels estudis en turisme es concentrin en l'anàlisi pel costat de la demanda. Tenint present aquesta dificultat en la definició de la indústria i el complex entramat d'activitats que integra (p.ex. un intent superador –sota la noció de sistema econòmic ortodox- d'aquesta qüestió ha estat l'elaboració dels Comptes Satèl·lit del Turisme), del que no hi ha dubte és que una part importantíssima del producte turístic es consumeix allà on es produeix. El producte no és transportat al lloc de procedència dels consumidors, sinó que són aquests els que es desplacen. Aquí rau la rellevància de la "geografia", del territori turístic com a factor clau de l'acumulació del capital per la via turística.

De totes maneres, les transformacions en les estratègies d'acumulació del capital que són cada cop més de matriu financera fa que les activitats de les empreses turístiques que generen una major taxa de benefici, cada vegada més, són aquelles que es corresponen amb les lògiques financeres de la gestió empresarial i que es localitzen en els centres metropolitans, allunyats dels ressorts turístics. Només en els darrers temps aquests espais es van convertint, a la llum de l'espectacle urbà, en centres de producció, també, turística<sup>9</sup>. Aquestes activitats estarien formades pel control de la major fracció de la despesa turística en mans dels grans operadors turístics, que poden fer circular dita massa monetària en la cerca de la seva màxima rendibilitat. Per exemple, el pagament del paquet de vacances per part dels treballadors britànics als majoristes d'aquell país, els permet –abans de fer pagaments als seus proveïdors- dirigir aquells diners allà on puguin obtenir una major rendibilitat, participant d'aquesta manera dels fluxos de l'especulació/acumulació financera global. Aquestes dinàmiques vinculen el negoci turístic a la dinàmica generalitzada –als espais centrals especialment- de les acumulacions (i revaloritzacions) dels actius no financers (especialment immobles) i els actius financers (accions i participacions). Aquests beneficis es concentren en els centres metropolitans dels països on tenen la seva matriu les principals ETN turístiques (Fernández-Durán, 2003; Carpintero, 2005).

La condició d'espai turístic del nostre espai viscut –Mallorca-, fa que personalment hi hagi un interès especial en concentrar bona part de l'anàlisi en la distribució (i impactes) del que es podria definir la indústria de l'allotjament turístic que està dominada pels establiments hotelers. Aquest apunt, pretén deixar constància de la importància de les diferents segmentacions del capital turístic i la nostra intenció de centrar-nos en tan sols una part d'aquest. Una part que presenta o pot presentar una forta conflictivitat i tensions en les societats i territoris d'acollida, i amb els que es donen unes relacions de dependència definides per la dicotomia centre-perifèria.

La intensificació dels fluxos turístics mundials incrementa les oportunitats de negoci que van acompanyades de la deslocalització de la "flota hotelera" dels grans grups empresarials. No obstant això, les previsions d'increment turístic es concentren en aquells espais en que el "clima" pels negocis en general, i els turístics en particular, són favorables. Per això, tota una complexa trama de variables s'han d'anar imposant, de les quals l'estabilitat política és important –sense importar si aquesta s'aconsegueix mitjançant règims autoritaris-, i la

<sup>9</sup> UTE (Unió Temporal d'Escribes) (2004) realitzen un extraordinari treball sobre la Barcelona postolímpica i preparada pel "Fòrum de les Cultures" del 2004. Una ciutat llegida amb claus interpretatives crítiques que es va situant –o millor dit, ja s'havia situat als 1990- en la cursa de la competitivitat (o lluita) entre els espais metropolitans globals. Tot fent servir una imatge amable: participativa i ecològica. Tan sols una imatge.

intervenció política ha d'anar en la direcció d'afavorir l'establiment de les regles del joc del capitalisme global i que venen marcades, entre d'altres, per les directrius de les grans institucions supraestats. A més, serà imprescindible una forta intervenció estatal –amb l'adopció del règim normatiu neoliberal– per tal d'adequar les infraestructures i institucions per l'acolliment de les empreses turístiques i els turistes internacionals. No obstant, les oscil·lacions cícliques –per pròpia definició del sistema capitalista– obliguen a posteriors adaptacions i reformulacions de les estratègies del capital que afecten, conseqüentment, al procés de turistització global. Així doncs, el nou marc que s'inaugura en el context global post 11-S i a la llum de la crisi ecològica global, obri les portes a la incertesa, també pel que fa a l'expansió de la "fàbrica hotelera global".

A continuació, s'analitzarà a partir de la informació estadística disponible que com en el cas dels fluxos turístics internacionals prové majoritàriament de la OMT/WTO. Si les fronteres en la definició del que és un turista, un visitant o un viatger són difuses, en el cas de l'allotjament turístic aquestes fronteres conceptuals són també prou difuses. A l'hora d'estimar la capacitat d'allotjament turístic d'un determinat territori, pot resultar que aquest allotjament es realitza en habitatges particulars o en qualsevol altre tipus d'allotjament que no és estrictament hoteler. La OMT/WTO publica unes estimacions de "oferta hotelera i establiments assimilats" i que de moment resulta ser la font més fiable de dades, però que ha de ser presa amb certa precaució<sup>10</sup>, a l'espera si escau d'un sistema homogeni de classificació a nivell mundial. El EIU (*The Economist Intelligence Unit*) (1995) definia la indústria hotelera com aquella composta per: en primer lloc, les empreses que es dediquen a la construcció, desenvolupament i propietat dels edificis hotelers; en segon lloc, les empreses que els gestionen, amb o sense participacions accionaries en els hotels gestionats; i finalment, les companyies franquiciadores que desenvolupen cadenes hoteleres sense implicar-se en la gestió ni en la propietat.

A la taula 32 (i gràfic 4) es pot contemplar l'evolució de la capacitat de la "fàbrica hotelera" mundial entre 1980 i el 2003, tot abraçant un període que es caracteritza per la crisi del model d'acumulació fordista al postfordista (o capitalisme global), en que es passa de 16,2 milions de places hoteleres al 1980 a 35,3 milions al 2003, suposant un increment de 19 milions de places (un increment del 117,9%). Es poden distingir dues fases: la primera que va de 1980 a 1995, moment de reestructuració del règim d'acumulació i protagonitzat per episodis crítics globals relacionats amb els conflictes bèl·lics i energètics, entre d'altres. En aquesta primera fase es passa de 16,2 milions de places a 24,2 milions de places, és a dir es sumen uns 8 milions de places a la fàbrica hotelera global (un increment del 49,2%). La segona fase es correspon amb el procés d'expansió i ampliació del capital a escala global i la instauració del NOI (Nou Ordre Internacional), amb la fi de la Guerra Freda, i es produeix un boom hotelier global, passant de 24,2 milions de places al 1995 a 35,3 milions al 2003, un increment de 11 milions de places (increment del 45,3%).

A l'any 1980 la primera potència hotelera era Europa amb 8,5 milions de places (52,48% del total); en segon lloc, les Amèriques amb 6,4 milions de places (39,5% del total); en tercer lloc, Àsia i Pacífic amb 888 mil places (5,4% del total); en quart lloc, Àfrica amb 269 mil places (1,65% del total); i finalment, el Pròxim Orient i Orient Mitjà amb 141 mil places (0,87% del total). Durant aquest període, amb la incorporació de nous espais a les perifèries del plaer, es produeix la proliferació de fàbriques hoteleres als nous espais del capitalisme asiàtic –SE Asiàtic-, els espais de l'Amèrica Central i Carib, i els del Nord d'Àfrica i els enclavaments del Món islàmic com per exemple a Jordània i al Mar Roig. A l'any 2003, la planta hotelera global de 35 milions places es distribuïa: en primer lloc, les Amèriques amb 12,7 milions de places (36,1% del total); en segon lloc, Europa amb 12,1 milions de places (34,4% del total); en tercer lloc, Àsia i Pacífic amb 8 milions de places (22,8% del total); en quart lloc, Pròxim Orient i Orient Mitjà amb 1,3 milions de places (3,75% del total); i Àfrica amb quasi un milió de places (2,8% del total).

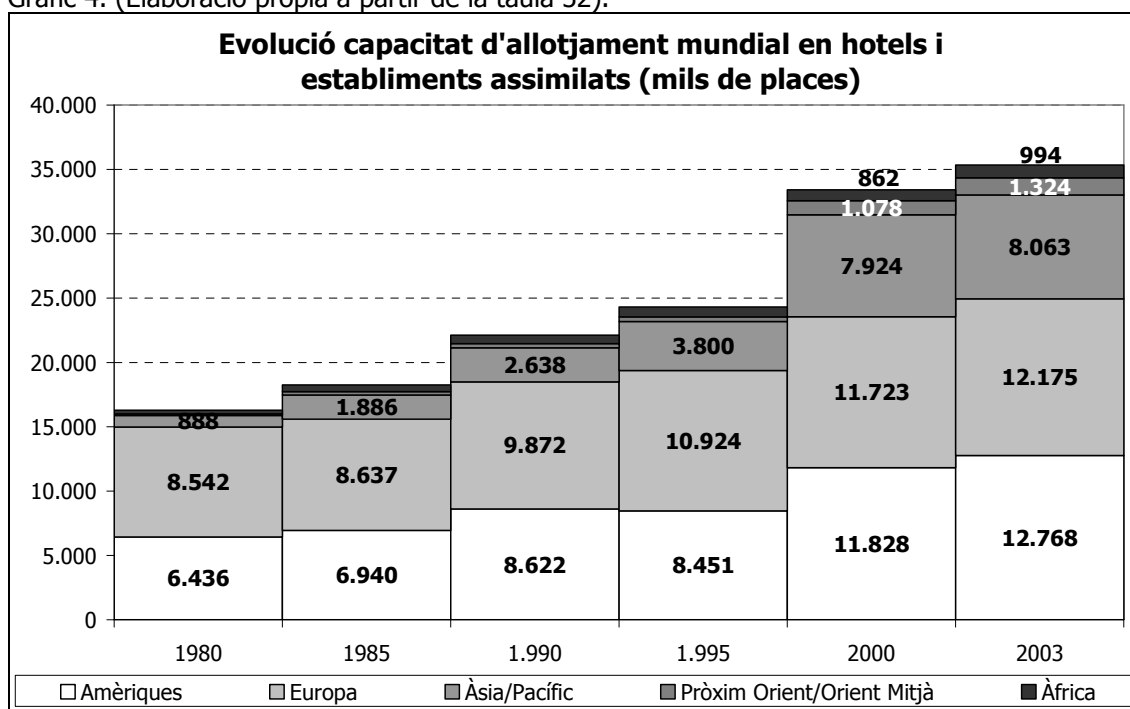
La distribució de la planta hotelera a escala mundial mostra durant tot el període una fortíssima concentració a Europa i les Amèriques (i en aquestes Amèrica del Nord) que al 1980 era de 14,9 milions de places (92% del total), a la que a l'any 2003 se li sumaven prop de 10

<sup>10</sup> Per exemple a Europa coexisteixen multitud de modalitats d'allotjament turístic, que no són hotelers i que són difícilment homogeneïtzables com són els *Bed and Breakfast*, Paradors, Albergos, Apartaments, Cases d'hostes, Motels, Posades, etc.

milions de places, arribant a 24,9 milions de places (70,6% del total). Molta de la literatura relativa al turisme mundial apunta a la minva del pes que representen les "velles" potències turístiques –Amèrica i Europa-, però les xifres existents –amb la cautela que s'ha comentat com han de ser tractades- mostren com les "velles" potències hoteleres, són encara les "joves" potències hoteleres. La única qüestió a apuntar, és que el seu pes en el conjunt mundial ha minvat, passant del 92% al 70,35% entre 1980 i 2003. Però afegint quasi 10 milions de places turístiques al seus territoris.

En el cas d'Àsia, Australàsia i el Pacífic es produeix un l'increment més destacat a escala mundi, passant de 0,8 milions de places al 1980 a 8 milions al 2003, el que implica un increment del 808% en 23 anys, i que es concentra principalment a la vessant oriental asiàtica. El continent Àfrica, també en turisme, segueix essent un espai ultraperifèric del sistema economia-món, amb un pes del 2,84% de la planta hotelera mundial, però que ha presentat una incorporació a les dinàmiques d'acumulació per la via turística que des del no res s'ha passat de 269 mil places al 1980 a quasi un milió al 2003. Als territoris del Pròxim Orient i l'Orient Mitjà la irrupció del negoci turístic a partir de la segona meitat dels 1990 ha estat notable, passant aquesta zona -geoestràtegicament nodal en la política mundial pel que fa a l'extracció de petroli- de comptar amb unes 141 mil places turístiques al 1980 a 1,3 milions al 2003, experimentant un creixement del 854%.

Gràfic 4. (Elaboració pròpia a partir de la taula 32).



**Taula 32. Evolució de la planta hotelera mundial per regions (Font: Elaboració pròpia a partir de Ramón, 2002; OMT/WTO, 2005).**

		Europa	Amèriques	Àsia/ Pacífic	Pròxim Orient/ Orient Mitjà	Àfrica	Món
<b>1980</b>	Mils de places	8.542	6.436	888	141	269	16.276
	Percentatge respecte total mundial	52,48 %	39,54 %	5,46 %	0,87 %	1,65 %	100 %
<b>1985</b>	Mils de places	8.637	6.940	1.886	254	525	18.242
	Percentatge respecte total mundial	47,35 %	38,04 %	10,34 %	1,39 %	2,88 %	100 %
<b>1990</b>	Mils de places	9.872	8.622	2.638	320	668	22.120
	Percentatge respecte total mundial	44,63 %	38,98 %	11,93 %	1,45 %	3,02 %	100 %
<b>1995</b>	Mils de places	10.924	8.451	3.800	364	757	24.296

	Percentatge respecte total mundial	44,96 %	34,78 %	15,64 %	1,50 %	3,12 %	100 %
1999	Mils de places	11.569	11.038	7.680	1.008	843	32.138
	Percentatge respecte total mundial	36,00 %	34,34 %	23,90 %	3,14 %	2,62 %	100 %
2000	Mils de places	11.723	11.828	7.924	1.078	862	33.415
	Percentatge respecte total mundial	35,08 %	35,40 %	23,71 %	3,23 %	2,58 %	100 %
2001	Mils de places	11.824	12.158	7.638	1.214	875	33.708
	Percentatge respecte total mundial	35,08 %	36,07 %	22,66 %	3,60 %	2,59 %	100 %
2002	Mils de places	12.012	12.607	7.885	1.281	920	34.705
	Percentatge respecte total mundial	34,61 %	36,33 %	22,72 %	3,69 %	2,65 %	100 %
2003	Mils de places	12.175	12.768	8.063	1.324	994	35.325
	Percentatge respecte total mundial	34,47 %	36,14 %	22,83 %	3,75 %	2,82 %	100 %

a) *La distribució de la flota hotelera a escala mundial a principis del segle XXI.*

A continuació, s'intentarà presentar la distribució mundial de la planta hotelera a principis del segle XXI, a partir de les dades del OMT/WTO (2005) i que han estat tractades per tal de destriar el pes de cada regió, subregió i principals països que es presenten sintetitzats al mapa de la figura 6. Les factories hoteleres es concentraven al 2003 als espais europeus (6 milions d'habitacions) i americans (6,3 milions d'habitacions), als que s'hi afegeix Àsia (3,7 milions d'habitacions), i en el que la regió d'Oceania és la que ocupa la darrera posició amb 706 mil places. Als primers quinze països en planta hotelera sumen un total de 13 milions d'habitacions, és a dir un 74,6% del total mundial. Aquest grup de països està encapçalat pels EUA amb 4,4 milions d'habitacions (25,1% del total mundial), seguit de Japó amb 1,5 milions d'habitacions (8,8% del total mundial) i Itàlia amb quasi un milió d'habitacions (5,69% del total mundial). Els països nord-americans –EUA i Canadà– amb 4,7 milions d'habitacions (27,4% del total mundial) constitueixen el primer grup regional; el segon grup és el format pels països europeus (Itàlia, Alemanya, Estat espanyol, França, Regne Unit, Grècia i Àustria) que sumen uns 4,3 milions d'habitacions hoteleres (24,95% del total mundial); el tercer grup el formen els països asiàtics (Japó, Xina, Tailàndia i Indonèsia); i finalment està Mèxic (496 mil habitacions) com a país d'Amèrica Llatina dins del grup de les quinze potències hoteleres mundials -que com Gormsen (1997) recorda que tan sols compta amb sis zones turístiques- i Austràlia (204 mil habitacions) com a país d'Australàsia i el Pacífic dins d'aquest conjunt.

**Taula 33. Les "fàbriques hoteleres" del Món, 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005).**

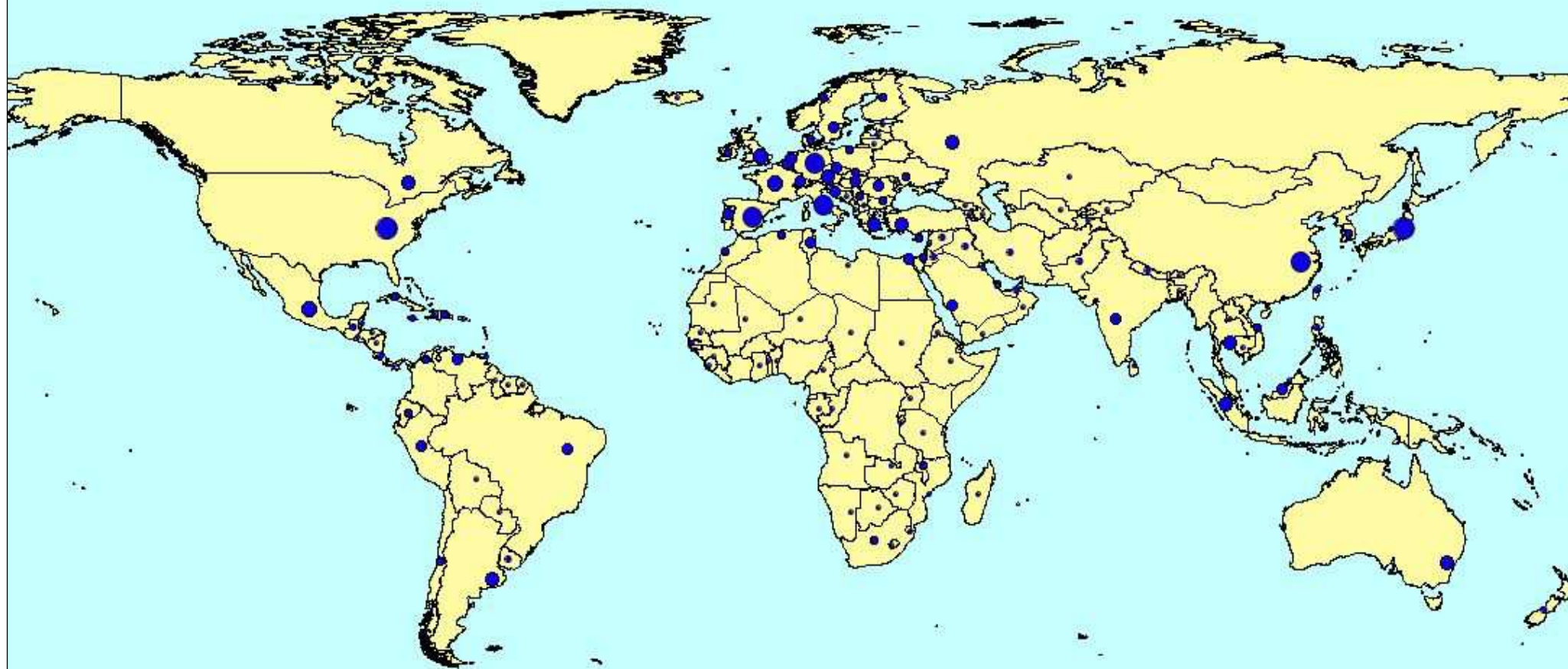
		Àfrica	Àsia	Amèrica	Pròxim Orient/Orient Mitjà	Australàsia/Pacífic	Europa	Món
Habitacions	Mils	490,29	3.797,42	6.334,13	653,48	263,77	6.037,76	17.576,85
	% sobre total	2,79	21,60	36,04	3,72	1,50	34,35	100
Places	Mils	994,45	7.356,82	12.767,75	1.324,30	706,29	12.175,02	35.324,63
	% sobre total	2,82	20,83	36,14	3,75	2,00	34,47	100

**Taula 34. 15 primers països del Món segons nombre d'habitacions turístiques, 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005).**

	Habitacions (mils)	Percentatge respecte total mundial
EUA	4.415,7	25,12
Japó	1.562,87	8,89
Itàlia	999,72	5,69
Xina	992,80	5,65

Alemanya	892,30	5,08
E. espanyol	740,75	4,21
França	603,28	3,43
Regne Unit	536,38	3,05
Mèxic	496,29	2,82
Canadà	367,27	2,09
Grècia	330,97	1,88
Tailàndia	320,57	1,82
Àustria	282,61	1,61
Indonèsia	263,01	1,50
Austràlia	204,46	1,16
<b>Total mundial</b>	<b>17.576,85</b>	<b>100</b>

**Figura 6. Mapa mundial de capacitat d'allotjament turístic (Hotels i establiments assimilats), 2003**  
(Font: elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005)



0 2000 4000 Km.



- |                            |                                   |
|----------------------------|-----------------------------------|
| • 0 - 35 mil places        | ● 350 mil - 750 mil places        |
| • 35 mil - 75 mil places   | ● 750 mil - 1,25 milions places   |
| • 75 mil - 150 mil places  | ● 1,25 milions - 3 milions places |
| • 150 mil - 350 mil places | ● 3 milions - 9 milions places    |

A continuació es realitza l'anàlisi de la distribució de la planta hotelera per regions mundials. En el cas d'**Australàsia i Pacífic**, la principal subregió en nombre d'habitacions és Australàsia (224,5 mil habitacions), seguida de Micronèsia (21,9 mil habitacions), Melanèsia (11,9 mil habitacions) i Polinèsia (5,3 mil habitacions). Si es mira per país, el primer de tots és Austràlia –Australàsia- amb 204,4 mil habitacions (0,026 habitacions/km<sup>2</sup>); en segon lloc està Nova Zelanda –Australàsia- amb 20 mil habitacions (0,074 habitacions/km<sup>2</sup>), en tercer lloc, Vanuatu –Melanèsia- amb 10,7 mil habitacions (0,88 habitacions/km<sup>2</sup>); en quart lloc, Guam –Micronèsia- amb 7,2 mil habitacions (12,9 habitacions/km<sup>2</sup>); i Fiji amb 6,1 mil habitacions (0,3 habitacions/km<sup>2</sup>). S'ha apuntat la densitat d'habitacions d'allotjament turístic per quilòmetre quadrat per tal d'indicar, que malgrat la gran Austràlia sigui el territori amb major planta turística, és l'illa de Guam allà on la fàbrica turística hi tindrà una major incidència territorial. No obstant, cal apuntar que la indústria hotelera es sol ubicar de forma concentrada en l'espai, donant com a resultats espais homogenis a escala mundi i amb semblants densitats depenent de les tipologies edificatòries i urbanístiques. Així i tot, el que repeteixen diversos autors és que a territoris més limitats com són els insulars, l'impacte territorial i social del turisme és major que en als espais que pertanyen als continents o a illes continentals com Austràlia (Baldacchino, 2007).

**Taula 35. Les "fàbriques hoteleres" d'Australàsia/Pacífic, 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005)**

	<b>Australàsia</b>	<b>Micronèsia</b>	<b>Melanèsia</b>	<b>Polinèsia</b>	<b>Australàsia/ Pacífic</b>
Habitacions	224.533	21.905	11.948	5.384	263.770
Places	620.396	51.113	23.890	10.892	706.291

**Taula 36. Australàsia/Pacífic. 5 primers països segons nombre d'habitacions turístiques, 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT, 2005)**

<b>País</b>	<b>Habitacions</b>
Austràlia	204.461
Nova Zelanda	20.072
Vanuatu	10.793
Guam	7.227
Fiji	6.142
<b>% respecte total</b>	<b>94,3</b>

La distribució de les "fàbriques turístiques" al Continent Oblidat "Àfrica" presenta una forta concentració a l'extrem nord que és aprofitat, principalment, per part del capital d'origen europeu per instal·lar-hi fàbriques turístiques properes als mercats emissors europeus. Així, l'Àfrica Septentrional comptava al 2003 amb 240,9 mil places (49,1% del total). Per altra banda, l'Àfrica Oriental (101,9 mil habitacions), la meridional (61,1 mil habitacions) i l'occidental (50,9 mil habitacions), es situen en segon, tercer i quart lloc respectivament. Essent l'Àfrica Central l'espai menys turístic. Els deu primers països del continent africà contenen el 81% de tota la planta d'allotjament turístic (mesurat en habitacions). En quant a països, destaquen els països turístics de la ribera mediterrània: Tunísia (107,1 mil habitacions), Marroc (70,7 mil habitacions), Algèria (36,2 mil habitacions) i Líbia (12,4 mil habitacions). Els règims polítics d'aquests països es caracteritzen per l'autoritarisme i la conseqüent manca democràtica, d'acord amb la ONG *Freedom House*<sup>11</sup>, Tunísia (president/dictador: General Zine el-Abidine ben Alí), Algèria (president/dictador: Abdelaziz Buteflika) i Líbia (president/dictador: Muammar al-Gaddafi) eren considerats com països no lliures (per l'existència de règims polítics autoritaris); mentre que Marroc (Rei Muhammad VI) és classificat per dita ONG com un país parcialment lliure. El tercer país d'Àfrica amb nombre d'habitacions és Sud-àfrica que comptava al 2003 amb 52,2 mil habitacions. A l'Àfrica Oriental destaquen Malawi, Uganda i Tanzània; mentre que a l'Àfrica Occidental ho fan Ghana i Camerun a Àfrica Central.

<sup>11</sup> Freedom House ([www.freedomhouse.org](http://www.freedomhouse.org)) és una ONG dels EUA que investiga les llibertats polítiques, civils i religioses a tot el món.



	Àfrica Central	Àfrica del Nord	Àfrica Meridional	Àfrica Occidental	Àfrica Oriental	Àfrica
Habitacions	35.291	240.979	61.109	50.989	101.921	490.289
Places	49.191	473.808	127.858	83.560	260.032	994.449

País	Habitacions
Tunísia	107.159
Marroc	70.759
Malawi*	59.396
Sud-Àfrica	52.257
Algèria	36.284
Uganda	19.385
Ghana	15.453
Camerun	13.980
Líbia	12.405
Tanzània	10.525
<b>% respecte total</b>	<b>81%</b>

\* Les dades de Malawi són les publicades per l'OMT, però probablement són inferiors a les publicades.

Al **Pròxim Orient i a l'Orient Mitjà**, les estadístiques oficials mundials apuntaven un total de 653,4 mil habitacions, de les quals un 77,1% estaven localitzades en cinc països. El primer país turístic és Turquia, a mig camí entre Europa i el Pròxim Orient i de possible incorporació al grup de la UE, que contenia 201,5 mil habitacions. En segon lloc, destacava el també riberenc del Mediterrani, Egipte amb 135,5 mil habitacions. En tercer lloc, Aràbia Saudita i els Emirats Àrabs Units sumaven 81,1 mil habitacions i 38,4 mil habitacions respectivament. I finalment, Israel que en els seus 21,9 mil km<sup>2</sup> contenia 46,3 mil habitacions. En aquesta regió, es poden apuntar les "optimistes" previsions sobre la salut dels negocis turístics (encara que no de la salut democràtica) tal com sostenen, per exemple en el cas de Dubai sobre el que Ramón (2006:10-11) a la revista *Hosteltur* exposava que "l'emirat de luxe prepara el seu sòl per quan esgoti la seva riquesa del subsòl" i que mostra com es pretén convertir en un centre de turisme de negocis mundial que ja compta amb l'hotel més alt del món –l'hotel Burj al-Arab- d'uns 700



Figura 7. Illa artificial amb forma de palmera a Dubai.

metres d'altura, a més compta amb el Creek Golf (800 km<sup>2</sup> de gespa en un clima desèrtic) i una pista d'esquí (amb neu artificial). A més, a Dubai es du a terme una enorme transformació territorial de la mà del turisme, guanyant 1500 km a la mar amb la "construcció" de noves línies de costa que fins i tot formen illes amb formes de palmera (EP/Domingo 17/12/2006). Aquesta experiència de Dubai porta a l'extrem les extravagàncies del sistema econòmic actual i el divorci que mantén amb la Biosfera: tot sembrant petroli per recollir illes artificials, pretensiosament artístiques i originals, per allotjar als turistes famosos del planeta.

País	Habitacions
Turquia	201.510

Egipte	136.510
Aràbia Saudita	81.197
Israel	46.368
Emirats Àrabs Units	38.402
<b>% respecte total</b>	<b>77,1</b>

La "flota hotelera" **asiàtica** es concentrava al 2003 a la vessant oriental de la regió. Així, l'Àsia Oriental comptava amb 2,6 milions d'habitacions i el SE asiàtic amb 902,4 mil habitacions que suposaven el 94,4% del total. Els deu primers països de la regió sumaven el 94,4% de totes les habitacions de la regió. La distribució per països mostra que la major part de les habitacions comptabilitzades es situaven a Japó (1,5 milions d'habitacions) i Xina (992 mil habitacions), i a l'Àsia Oriental es sumen la República de Corea (56,1 mil habitacions) i Hong Kong (42,9 mil habitacions). Al SE asiàtic hi havia Tailàndia (320,5 mil habitacions), Malàisia (144,3 mil habitacions) i Vietnam (74 mil habitacions); i finalment a l'Àsia meridional hi havia 91,7 mil habitacions a la Índia i 36,4 mil habitacions a Pakistan. En aquesta regió, i especialment a Xina, és preveu un important increment de les "fàbriques hoteleres" amb un fort protagonisme del capital transnacional, tant asiàtic com d'altres centres del poder global.

<b>Taula 40. Les "fàbriques hoteleres" d'Àsia, 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005).</b>						
	<b>Àsia Central</b>	<b>Àsia Meridional</b>	<b>Àsia Occidental</b>	<b>Àsia Oriental</b>	<b>SE Asiàtic</b>	<b>Àsia</b>
Habitacions	20.755	179.568	8.746	2.685.884	902.464	3.797.417
Places	41.990	337.363	18.318	5.274.647	1.684.498	7.356.816

<b>Taula 41. Àsia. 10 primers països segons nombre d'habitacions turístiques, 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005).</b>	
<b>País</b>	<b>Habitacions</b>
Japó	1.562.867
Xina	992.804
Tailàndia	320.565
Indonèsia	263.014
Malàisia	144.380
Índia	91.720
Vietnam	74.000
Rep. de Corea	56.196
Hong Kong	42.936
Pakistan	36.451
<b>% respecte total</b>	<b>94,4</b>

El 2003 **Amèrica** s'ha convertit en el primer espai turístic del món, en quant a "fàbriques turístiques", sempre segons les dades disponibles a escala mundial i difoses per la OMT/WTO. La distribució de la planta hotelera presenta una important concentració a Amèrica del Nord que comptava amb 4,7 milions d'habitacions al 2003, mentre que Amèrica Llatina i Carib sumaven 1,5 milions d'habitacions que es repartien entre Amèrica del Sud (727,3 mil habitacions), Amèrica Central i Mèxic (598,2 mil habitacions) i el Carib (222,4 mil habitacions). La suma de les habitacions de la planta hotelera dels deu primers països resultava un 94,3% del total de la planta hotelera americana. En els EUA es comptaven 4,3 milions d'habitacions, representant el 71,1% de totes les habitacions americanes, Canadà estava en tercer lloc amb 367,7 mil habitacions, dotze vegades menys que els EUA. En el cas d'Amèrica Llatina i el Carib, Mèxic és la primera "potència turística" (i segona de tot Amèrica), en quant a "fàbriques turístiques", amb 469,4 mil habitacions; a Amèrica del Sud destaquen Argentina (170,7 mil habitacions), Perú (115,2 mil habitacions), Veneçuela (80 mil habitacions) i Xile (51,7 mil habitacions); i al Carib, la República Dominicana (54,7 mil habitacions) i Cuba (41,3 mil habitacions).

**Taula 42. Les "fàbriques hoteleres" d'Amèrica, 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005)**

	<b>Amèrica del Sud</b>	<b>Amèrica Central</b>	<b>Amèrica del Nord</b>	<b>Carib</b>	<b>Amèrica</b>
Habitacions	727.396	598.216	4.786.067	222.459	6.334.138
Places	1.528.474	1.192.589	9.572.134	474.565	12.767.762

**Taula 43. Amèrica. 10 primers països segons nombre d'habitacions turístiques, 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005)**

<b>País</b>	<b>Habitacions</b>
EUA	4.415.696
Mèxic	496.292
Canadà	367.271
Argentina	174.629
Brasil	154.799
Perú	123.252
Veneçuela	82.366
Rep. Dominicana	56.378
Colòmbia	54.820
Xile	52.362
<b>% respecte total</b>	<b>94,3</b>

Finalment, a **Europa** –on molts d'informes i estudis diuen que mostra símptomes d'esgotament– es comptabilitzaven 6 milions d'habitacions que es trobaven majoritàriament a l'Europa Meridional (2,4 milions d'habitacions) i a l'Occidental (2 milions d'habitacions). Així mateix, l'Europa Septentrional comptava amb 867,5 mil habitacions i l'Europa Central i Oriental conté 686,2 mil habitacions. Els 10 primers països sumaven un 79,6% de totes les habitacions europees. Entre els 10 primers països es pot fer la següent classificació: 4 països de l'Europa Meridional que també ocupaven les primeres posicions de la classificació amb Itàlia en primer lloc (986,3 mil habitacions), l'Estat espanyol en tercer lloc (713,4 mil habitacions), Grècia en sisè lloc (319,6 mil habitacions) i Portugal en desena posició (99,8 mil habitacions); 4 països de l'Europa Occidental, Alemanya (891,8 mil habitacions) ocupava el segon lloc, França que era la primera receptora de turistes internacionals era la quarta "potència turística" en capacitat d'allotjament turístic (603,6 mil habitacions), Àustria en lloc setè (282,7 mil habitacions) i Suïssa en el novè lloc (139,9 mil habitacions); a l'Europa del Nord: el Regne Unit (536,3 mil habitacions) que ocupava la cinquena posició, i finalment la Federació Russa (1787,3 mil habitacions) al lloc vuitè. També, cal apuntar que conjuntament, els països de la UE sumaven 5,2 milions d'habitacions (86,6% del total d'Europa), és a dir 856 mil habitacions més que els EUA, situant-se com a primera "Gran Fàbrica Mundial del Turisme" (també en quant a capacitat d'allotjament turístic).

**Taula 44. Les "fàbriques hoteleres" d'Europa, 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005).**

	<b>Europa Central/Oriental</b>	<b>Europa del Nord</b>	<b>Europa Meridional</b>	<b>Europa Occidental</b>	<b>Europa</b>
Habitacions	682.260	867.500	2.408.038	2.079.959	6.037.756
Places	1.481.216	1.768.024	4.794.016	4.131.767	12.175.023

**Taula 45. Europa. 10 primers països segons habitacions turístiques, 2003 (Font: Elaboració pròpia a partir de OMT/WTO, 2005).**

Itàlia	999.722
Alemanya	892.302
E. espanyol	740.747
França	603.279

Regne Unit	536.381
Grècia	330.970
Àustria	282.614
Federació Russa	177.200
Suïssa	139.969
Portugal	105.986
<b>% respecte total</b>	<b>79,6</b>

*b) Alguns costos socioambientals de les "fàbriques turístiques".*

La "indústria hotelera" global presenta, no obstant, una sèrie d'impactes rellevants a escala planetària. Entre dels quals es poden destacar les transformacions de la coberta terrestre que augmenta la entropia planetària. L'estudi de Gössling (2002), basat en unes estimacions conservadores o cauteloses, donaven que mundialment uns 1447,9 km<sup>2</sup> de la superfície terrestre havien estat transformats pel desenvolupament de les "fàbriques turístiques". Però, si a més se li afegeixen les alteracions de sòl indirectes, la quantitat s'eleva a 514947 km<sup>2</sup>, és a dir un 0,3% de les terres emergides i una mica major que la superfície de l'Estat espanyol.

**Taula 46. Transformació del sòl per infraestructures turístiques (Font: Gössling 2002:286-287)**

		Àrea per llit (m <sup>2</sup> )	Llits (milions)	Àrea mundial (km <sup>2</sup> )	Grau de certesa
Usos del sòl per tipus d'allotjament	Hotels	30	15,98	479,4	Alt
	Campaments	50	9,08	452,5	Alt
	Pensions	25	4,06	101,5	Alt
	Allotjament d'autoproveïment (self-catering)	50	3,62	181	Alt
	Ciutat de vacances	130	0,75	97,5	Alt
	Cases de vacances.	200	0,68	136	Alt
	<b>Total</b>	—	34,14	1.447,9	Alt
Alteracions indirectes	Infraestructura de transport			500.000	Baix
	Camps de Golf			13.500	Alt
<b>Total</b>				<b>514.947,9</b>	

A més de la transformació del sòl, la "fàbrica turística global" requereix unes elevades "dosis" d'energia que provenen majoritàriament dels combustibles fòssils, contribuint així i de forma notable al fenomen del canvi climàtic i resultant ser una activitat extremadament sensible a la variació dels preus de l'or negre. De fet, l'explosió del turisme de masses mundial està íntimament lligada a la utilització massiva dels combustibles fòssils, especialment els hidrocarburs, i l'anunciat "final de l'era del petroli barat" (Campbell i Laherrère, 1998; Sempere i Tello, 2007) presumiblement conduirà a escenaris d'incertesa i transformació de la indústria de l'oci que només ha estat viable gràcies a un petroli barat. Així, segons Gössling (2002) l'allotjament turístic requeria, tan sols en la fracció de funcionament (ja que no es contempen els requeriments energètics de tot el cicle de vida –extracció materials, producció, manteniment, funcionament i eliminació-) del producte d'allotjament turístic, uns 12,1 milions TEP (Tones Equivalents de Petroli) que es tradueixen en unes emissions de 80,5 milions de tones de CO<sub>2</sub>. Si es suma al que és estrictament l'allotjament turístic, altres requeriments energètics de l'activitat turística com és el transport de turistes i les activitats recreatives que es duen a terme, tenim que als requeriments energètics apuntats s'hi han de sumar els del transport amb 315,7 milions Tep (1263 milions de tones de CO<sub>2</sub>) i els de les activitats recreatives amb 8,3 milions Tep (55 milions de tones de CO<sub>2</sub>). Així doncs, la "indústria turística" engolia 336 milions Tep i emetia 1399 milions de tones de CO<sub>2</sub> a l'atmosfera. Unes emissions que es situen per damunt de les d'Alemanya (848.6 milions de tones de CO<sub>2</sub>) o l'Estat espanyol (329,7 milions de tones de CO<sub>2</sub>) del 2006 (IEA, 2006).

<b>Taula 47. Requeriments energètics de la indústria turística global (Font: Gössling 2002:292-293)</b>				
		Requeriments energètics per pernoctació (Kep)	Requeriments energètics total (Ktep)	Emissions de CO <sub>2</sub> (10 <sup>6</sup> Tm)
Energia requerida per allotjament turístic	Hotels	3,10	8.384	55,7
	Campaments	1,19	1.189	7,9
	Pensions	0,60	411	2,7
	Allotjament d'autoproviment (self-catering)	2,87	1.753	11,6
	Ciutat de vacances	2,15	272	1,8
	Cases de vacances.	2,39	119	0,8
	Total	—	12.129	80,5
Altres requeriments energètics	Transport		315.765	1.263
	Activitats recreatives		8.358	55
<b>Total</b>			<b>336.254</b>	<b>1.399</b>

Gössling (2002) apunta altres transformacions ambientals degudes a l'activitat turística, entre les que destaca la introducció d'espècies invasores i la conseqüent alteració dels ecosistemes, tot contribuint a la progressiva desaparició d'espècies. Emperò, a més la intensa mobilitat alimentada pel turisme contribueix a l'extracció d'espècies en indrets que moltes vegades són elevadament fràgils, contribuint a la desaparició d'espècies als llocs on es realitza el viatge. Així, la mobilització d'espècies (amençades o no) contribueix a l'alteració dels ecosistemes del destí turístic i del lloc d'origen dels turistes. Gössling (2002:293) presenta com exemple que a l'Aeroport de Frankfurt durant l'any 2000, 857 viatgers controlats a les duanes, portaven 4000 parts i productes d'espècies protegides o d'organismes vius (25 tortugues vives, 33 lloros, 740 granotes, 471 cargols aquàtics) i a totes les duanes alemanyes es trobaren 28360 productes d'espècies amençades. Una altra qüestió que Gössling (2002) apunta és la relativa als requeriments hídrics de la indústria turística que a més de ser, sovint, més elevats (entre 440 litres/turista/dia a l'Estat espanyol i 880 litres/turista/dia amb cas de tenir golf) que els requeriments habituals en una llar (135 litres/persona/dia a Alemanya), es solen produir a regions on és habitual l'escassetat hídrica. Un altre problema ambiental que Gössling (2002) vincula al turisme és el de les malalties infeccioses i la contribució del turisme a la seva dispersió. Així mateix, el turisme pot portar malalties desconegudes a les poblacions que visiten, tal com feren els "colons" espanyols quan envaiaren Amèrica. Aquest mateix autor, a més, exposa els impactes culturals del turisme sobre les societats d'acollida que poden acollir i adoptar totes aquelles pautes "malaltisses" de la societat de consum: alcoholisme, "menjar fems", drogoaddicció, tabaquisme, etc.

#### **7.4. EL MARC NORMATIVO-INSTITUCIONAL I LES EMPRESES TRANSNACIONALS TURÍSTIQUES EN EL PROCÉS DE LA GLOBALITZACIÓ NEOLIBERAL TURÍSTICA.**

Una vegada exposada, a grans trets, l'evolució i situació de la indústria turística global, creim que val la pena apuntar alguns aspectes rellevants al respecte de les rearticulacions normatives que s'han dut a terme en els darrers anys en ple procés d'aprofundiment de la doctrina neoliberal de la mà de les grans institucions financeres i econòmiques mundials, especialment l'OMC (Organització Mundial del Comerç). Emperò, parlar del turisme global ens obliga també a introduir algunes referències als grans monstres turístics que són les corporacions transnacionals –Tour Operadors (TO), companyies aèries i hoteleres- que són les que controlen el gruix del negoci turístic. Així doncs, lluny d'aquelles interpretacions que presenten les noves modalitats turístiques que irrompen en el negoci de l'oci com a tendències creixents que erosionen les formes clàssiques o tradicionals, tot sembla indicar que als darrers temps es produeixen unes tendències concentradores del poder turístic en mans de dites corporacions.

#### 7.4.1 El GATS (General Agreement on Trade in Services) i la liberalització dels serveis.

"La Ronda Uruguai no va ser sinó el principi. En el GATS es disposa la celebració de noves negociacions, que s'iniciaren a principis de 2000 i formen actualment part del Programa de Doha pel Desenvolupament. **L'objectiu és fer avançar el procés de liberalització**" (OMC 2003:42).

Les enormes magnituds monetàries que suposen els serveis dins del comerç internacional fa que en aquestes activitats -que com s'ha comentat van des del transport, la distribució hídrica i elèctrica, als financers- és allà on hi ha dipositades una de les majors esperances per un nou impuls el capitalisme global. Malgrat tot, la interpretació ortodoxa sobre els serveis "comercials" mantén que aquesta és una de les branques més dinàmiques, però al mateix temps més rígides, dins del context de globalització, per la qual cosa presentava grans dificultats per la imposició de l'agenda de la liberalització que havia de conduir al creixement econòmic mundial. Fayed i Fletcher (2002:216) en analitzar la rellevància dels serveis en l'etapa del capitalisme global, sostenien que: "La indústria dels serveis proveeix els vincles per lligar activitats econòmiques disperses geogràficament i per tant juguen un paper fonamental en la creixent interdependència dels mercats i les activitats productives entre nacions". Així doncs, els serveis presenten una doble vessant: per una banda esdevenen imprescindibles per mantenir les relacions i connexions de l'economia global; i per l'altra, molts d'aquests serveis estan (encara) sota la rúbrica de serveis públics no comercials, o simplement drets socials (Martín-Corral, 2005).

Martín-Corral (2005) exposa que el GATS és un dels acords de major abast dins de la OMC. El seu propòsit és el d'anar liberalitzant progressivament el comerç de serveis, i sobretot ampliar l'espai dels serveis a comercialitzar, el que significa que molts de serveis que fins ara no eren considerats mercaderies ho seran ja que és en ells és on es troben les possibilitats per a una nova expansió de les lògiques del capital. Especialment després de l'alentiment -en termes relatius i no absoluts- del comerç en d'altres sectors econòmics a principis de la dècada dels 2000.

Edgell (1995) enumerava just en l'any fundacional de la OMC que el negoci turístic es trobava amb tot un seguit de barreres per tal d'assolir unes "autèntiques" dimensions globals. Una dimensió que és la que persegueix el GATS per a tots els serveis, i entre aquests els turístics. Les suposades "barreres" que s'identificaven eren:

1. Formalitats documentàries a duanes i regulació relativa al transport, allotjament i agències de viatges.
2. Accés als mercats i operacions de les companyies subsidiàries a països forans.
3. Controls a la immigració.
4. Objectius de política financera i monetària: control dels tipus de canvi i restriccions a la repatriació de beneficis a les empreses foranies.
5. Lleis d'inversió estrangera que requereixen una mínima propietat local amb el fi de promoure el desenvolupament de l'economia domèstica.
6. Restriccions als fluxos de dades transforntereres que afecten a informacions de vols, hotels i disponibilitat de reserves.

Orts i Suárez (1996:10) exposaven (acríticament) el paper que ha jugat en la configuració de la globalització capitalista la consolidació del nou marc regulatori i institucional: "és difícil entendre el procés de globalització que ha vengut experimentant l'economia mundial en la seva vessant real, si no consideram els avanços liberalitzadors que, regularment des dels anys 1940 s'han produït sota els auspicis del GATT". Els acords de la OMC (Organització Mundial del Comerç) s'agrupen en tres grans blocs: GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) que regula el comerç de mercaderies; GATS (General Agreement on Trade in Services) que regula el comerç de serveis; i els TRIPs (Trade Related aspects of Intellectual Property Rights) que regula els drets d'autor, la propietat industrial i les *patents de la vida*.

Així com el procés de liberalització en el camp de mercaderies fou un tema bastant clar i amb un consens sovint aclaparador -al manco entre els poders hegemònics-, en el cas dels serveis la seva conceptualització i posterior liberalització no era tan clara. I, sobretot en les

rondes negociadores (Uruguai, 1986-1993) en que encara es presentaven models socials lleugerament diferents (el social-liberal europeu i el neoliberal nord-americà). Per aquest motiu la seva liberalització fou més complexa i complicada que no el de les mercaderies, i molt especialment degut a les mutacions del sistema economia-món lligades a la irrupció de nous serveis que estaven molt vinculats a les NTIC (Noves Tecnologies de la Informació i Comunicació) que són uns dels vectors claus de la denominada globalització.

A la Ronda d'Uruguai (1994) es va aprovar el GATS amb un primer acord de mínims i s'establí la "necessitat" posterior d'anar-ho ampliant i corregint, cosa de la que s'han encarregat diferents grups de treball. Aquest acord venia motivat pel fet que a l'àmbit dels serveis hi havia una potencial font per expandir el capital, cosa que s'havia d'aconseguir mitjançant la seva liberalització. La liberalització s'interpretava com l'establiment de normes i regles (no discriminatòries) per a la irrupció de qualsevol empresa (independentment de la seva nacionalitat) dins dels estats signataris; i, sobretot, perquè es detectava que una part molt important del comerç no creuava les fronteres i una altra part restava en mans dels "monopolis públics", és a dir eren serveis socials bàsics assegurats per les institucions públiques. L'objectiu del GATS, segons la OMC/WTO (1999), era obrir el comerç de serveis mundialment i globalment. És a dir, l'expansió geogràfica i la intensificació i aprofundiment del capital en àrees fins aleshores no comercialitzades.

El debat al respecte de la liberalització es centrava, al menys retòricament, en la qüestió: proteccionisme versus liberalisme com a no discriminació del capital estranger. No obstant, el vertader debat anava molt més enllà del tema del proteccionisme. El vertader debat girava en torn a la definició i abast de l'acord de liberalització de serveis que des dels lobbies comercials es pretenia estendre al major nombre de serveis possible, tant els de mercat com els de no mercat. La qüestió estreta en veure fins a quin punt es pot estirar el procés de mercantilització de les activitats denominades de serveis, podent implicar una notable pèrdua del control social i democràtic sobre dites activitats (ATTAC, 2004).

A més, l'aplicació del GATS afecta a una vastíssima gama d'activitats ja que es defineixen els serveis com activitats horitzontals (p.ex. construcció, transports, telecomunicacions, salut, educació, turisme, financers, ambientals, etc). Una de les activitats coberta per la categoria de serveis com són les infraestructures es preveu que serà un dels camps més fèrtils amb el nou impuls que hauria de suposar la implantació del GATS. La seva idoneïtat, planificació i explotació es preveu que passi a les mans dels agents privats, tot provocant com exposa Flyvbjerg et al. (2003) un procés de desvinculació amb la realitat física i social, al temps que solen estar vinculats a preses de decisions autoritàries, desvinculades del control social (i democràtic), augmentant el risc socioambiental global. Això, significa que totes les branques econòmiques tenen vinculacions amb algun tipus de servei, des de la comptabilitat, a la gestió d'una base de dades o els serveis bancaris. El procés de segmentació empresarial dins del marc de capitalisme postfordista, permet la supersegmentació de l'empresa en branques, essent moltes d'aquestes branques merament serveis de l'empresa matriu.

En el GATS s'estableix el principi de tracte de la "Nació Més Afavorida" (NMA) sota el criteri de no discriminació entre els estats signataris, que en realitat vol dir entre les empreses d'aquests estats. Significa dispensar el mateix tracte a tots els interlocutors comercials. Així, si un país permet la competència estrangera en un sector, hauran de donar-se iguals oportunitats en aquest sector als proveïdors de serveis de tots els demés estats de la OMC. Tot això, malgrat el país en qüestió no hagi contret cap compromís en el marc de la OMC. Així que si un país permet entrar una empresa d'un estat de la OMC per operar al seu territori, haurà de deixar la porta oberta a les empreses de la resta d'estats de la OMC (OMC, 2003). La OMC establí una sèrie d'exempcions en els casos en que països tinguessin acords bilaterals o amb grups regionals, que haurien de finalitzar-se en un període de 10 anys, és a dir al 2005.

Els compromisos adoptats pels estats signataris han de ser aplicats en breu i en cas que la legislació estatal posi entrebancs al "normal" desenvolupament i aplicació de dits compromisos, l'estat membre haurà de modificar la seva pròpia legislació. En cas contrari serà sotmès a judici per part del tribunal d'experts de la OMC. Emperò, abans de tot es va llançar un "test de necessitat" per veure si les regulacions dels diferents estats suposaven barreres al procés de liberalització acordat per la seva part. En cas de ser així, l'Òrgan de Resolució de Diferències de la OMC s'havia d'encarregar de recomanar la modificació de la normativa estatal.

El paper que han jugat els lobbies empresarials en el desplegament del GATS ha estat apuntat per George i Gould (2001) i ATTAC (2004) que senyalen la participació activa del ESF

(European Services Forum) de la UE i del UCSI (US Coalition of Services Industries) dels EUA. Per tal d'elaborar les demandes de cara a la Ronda de Doha (2001), la Comissió Europea va escriure a l'octubre de 2001 al Director General del ESF dient que "agraïrem molt una contribució per part de les empreses en aquest exercici (és a dir, redacció de les demandes), sobretot apuntant a on es plantegen els problemes (és a dir, els obstacles al comerç) en l'actualitat i fent demandes específiques. Sense l'ESF això es pot convertir en un pur exercici intel·lectual" (extret d'ATTAC 2004:6). Entre les peticions de la UE es trobava la demanda que 109 països desmantellin i liberalitzin els serveis públics.

A més, el paper jugat per la UE, tal com apunten George i Gould (2001), ha estat molt ambigu. Un dels actors més actius en el procés de liberalització dels serveis fou la UE, i més particularment el seu comissari de comerç Pascal Lamy. Lamy i el seu homònim dels EUA reconeixien que en cas de promoure i potenciar la liberalització dels serveis a escala planetària, haurien de començar en tot cas per fer-ho a casa (*big deal*). Encara que això pogués suscitar un elevat rebuig social. I més especialment a la Vella Europa que havia estat el bressol de l'Estat Social i les polítiques del benestar. Les negociacions de Lamy, dins de la OMC en representació de la UE, anaven en certes ocasions fins i tot en contra dels interessos de la mateixa UE, per la qual cosa va provocar crítiques. Finalment, Pascal Lamy al 2005 fou designat President de la OMC, i part de les seves actuacions havien de ser interpretades en clau de promoció individual (a més de la defensa dels interessos dels lobbies corresponents) (Kucharz, 2005). En qualsevol cas, les declaracions institucionals no deixen lloc a dubtes: "el GATS és en primer lloc i principalment un instrument al benefici dels negocis" ("The GATS is first and foremost an instrument for the benefit of business"<sup>12</sup>).

En el GATS s'estableixen 12 categories de serveis que abracen poc més de 160 activitats diferents: serveis empresarials (professionals i informàtics); comunicacions; construcció i serveis d'enginyeria relacionats; serveis de distribució; serveis educatius; serveis ambientals; serveis financers (assegurances i banca); salut i serveis socials; turisme i serveis relatius al viatge; serveis recreatius, culturals i esportius; serveis de transport; i altres serveis no inclosos en els altres apartats. Queden fora de l'abast del GATS: els serveis militars, la policia, la justícia i la emissió de moneda (OMC, 2003).

La OMC proclama que els serveis públics estan exclosos del GATS (art.13) que serien aquells que són "proveïts en l'exercici de l'autoritat governamental". Aquests són entesos com aquells que no tenen una base comercial, és a dir que no són comercialitzats i en els que no hi ha competència amb un o més subministradors. Aquest apartat, resulta ser un dels més confusos i polèmics ja que no queda ben definit que s'entén per un servei públic ja que molts d'aquests són oferts simultàniament per les entitats públiques i privades (p.ex. la sanitat, l'educació, etc). A més, en les darreres dècades s'ha produït un desmantellament dels que fins no fa gaire eren entesos com serveis públics (p.ex. electricitat, telecomunicacions, transport, correus, etc). La tasca desenvolupada per gran part dels estats signataris ha estat la de reconvertir molts d'aquests serveis públics (o parts d'aquests) en serveis comercialitzables. D'aquesta manera s'ha produït un espectacular increment de les categories i subcategories de serveis existents, al temps que s'intenta no crear alarma social que en molts països no estarien disposats a una rebaixa en quant a la conquesta de molts drets socials que progressivament es van convertint en mercaderies (George i Gould, 2001). Per això, l'OMC (2003:41) estableix que: "els governs han de reglamentar els serveis de manera raonable, objectiva i imparcial". No obstant això, George i Gould (2001) presentaven els mecanismes tècnics i legals pels quals es poden liberalitzar els serveis sensibles –salut, educació, medi ambient, cultura, correus, transport–:

- a. Reclassificar les categories dels serveis, crear subcategories. Així per exemple, l'explotació de bases de dades de pacients o estudiants no dependrà de Salut o Educació, sinó del "tractament informàtic".
- b. Adoptar un punt de vista "horitzontal" i així anar aplicant certes regles al conjunt de les categories de serveis, dels països i de les formes d'abastiment. Així, per exemple una regla aprovada pels serveis de comptabilitat acabarà aplicant-se automàticament al conjunt dels 160

<sup>12</sup> <http://gats-info.eu.int/gats-info/q2000.pl?NEWS=bbb>: "The GATS is first and foremost an instrument for the benefit of business"(gener 2006).



- subserveis classificats. Aquesta és una de les opcions per les quals la UE es declara partidària.
- c. Restringir les "regulacions internes" que un govern tindrà dret a posar en marxa o mantenir. L'article VI.4 s'ha interpretat en un sentit ample per a que els serveis de la OMC pogués elaborar les "disciplines necessàries". Aquestes disciplines s'aplicaran horitzontalment i la OMC decidirà el que és "necessari" i el que no.

El comerç de serveis es plantejat per part de la OMC com un comerç poc convencional. Aquest comerç resulta ser, doncs, molt més complex i complicat que el de mercaderies en el qual es té clar que es tracta de la circulació d'una mercaderia entre un país i un altre. En canvi en el cas dels serveis, i molt vinculat amb el que s'ha definit com a revolució tecnològica, s'estableixen **quatre modes** diferents de comerç (WTO, 1999):

**Mode 1.** Comerç Transfronterer. Consisteix en aquell comerç entre diferents estats membres, és només el servei el que creua la frontera, sense el moviment de persones (p.ex. informació, transport de càrrega, conferències telefòniques internacionals). El proveïdor del servei no estableix cap presència en el territori allà on el servei és consumit. Aquest és el tipus normal (o majoritari) del comerç en el cas de les mercaderies. En turisme podria ser la transmissió transfronterera d'informació en l'àmbit de la distribució turística i garantir que l'oferent estranger tenguí un accés just i no discriminatori a les xarxes de telecomunicacions foranies.

Un exemple de les avantatges pel capital transnacional de l'aplicació del mode 1 el presentava el Director General de l'OMC (Mike Moore) quan deia en un discurs al setembre de 1999: "La OMC vos fa estalviar molts de diners deslocalitzant les traduccions. Gràcies al correu electrònic contractam a traductors que treballen en els seus domicilis de tot el món"<sup>13</sup>. Les traduccions es compren a països amb flexibilitat negativa respecte dels espais centrals, i això mateix és d'aplicació a gran part dels serveis d'informació i comunicació associats a moltes activitats, entre d'elles el turisme.

**Mode 2.** Consumidor a l'estranger. Es relaciona amb els serveis consumits per residents d'un estat membre al territori d'un altre estat membre on el servei és subministrat (p.ex. turisme, reparació i manteniment de vaixells i avions). En el cas del turisme es protegeix al consumidor que es desplaça cercant serveis turístics. Emperò queda fora dels acords del GATS tot allò que té a veure amb la consecució de visats i els requeriments duaners.

**Mode 3.** Serveis subministrats a través de presència comercial. Quan el proveïdor (persona jurídica) del servei creua la frontera i s'assenta –inverteix– allà on el servei és subministrat. Les empreses estrangeres estableixen filials o sucursals per subministrar serveis en un altre país (p.ex. bancs, asseguradores, consultories legals, comunicacions, cadenes hoteleres, restaurants, cotxes de lloguer, etc). Viale (2005) i ATTAC (2004) sostenen que aquest mode reprèn una gran quantitat de les disposicions del "difunt" AMI (Acord Multilateral d'Inversions) impulsat des de la OCDE i que fou objecte d'una important reacció social. Aquest acord, finalment fou eliminat de l'agenda liberalitzadora al 1997.

**Mode 4.** Moviment de persones físiques per motius laborals. El GATS cobreix les possibilitats d'entrada i estada temporal en mercats forans d'oferents individuals de serveis. Però aquesta presenta nombroses exempcions i sobretot no afecta a la normativa de moviment de persones a través de fronteres i sobre aquest tema prevalen les normes immigratòries de cada país. Els textos de la OMC (1999, 2003) quan expliquen aquesta modalitat posen els exemples de models, consultors, executius de grans empreses (p.ex. cadenes hoteleres) que pel caràcter mòbil del seu treball es veuen obligats a treballar en diferents països. Per aquest motiu, un treballador que està temporalment en un altre país, hi podrà treballar malgrat tenir un contracte a un altre país.

De moment, aquesta modalitat fou matisada per la pressió dels països centrals –EUA i UE– per tal de tancar les seves portes als allaus de treballadors estrangers que creuen les fronteres (legal o il·legalment) per tal de trobar treballs mínimament més ben remunerats que al seus països de procedència. La seva aplicació sembla que va adreçada bàsicament als treballadors de coll blanc i als casos en que les empreses importin serveis –persones físiques–

<sup>13</sup> Discurs del Director General de l'OMC, Mike Moore, "The future of international trade in services" (21/09/1999) a [www.wto.org/english/news\\_e/spmm\\_e/spmm06\\_e.htm](http://www.wto.org/english/news_e/spmm_e/spmm06_e.htm), juny 2008.

temporalment als seus territoris (p.ex. en els serveis de recollida de fems es podran importar les persones que oferiran temporalment dits serveis des d'altres estats membres).

No obstant, George i Gould (2001), Pedrol i Pisarello (2004) i Viale (2005) alerten del fet que aquest mode 4 el que pot permetre és, a més, la intensificació d'unes relacions laborals cada cop més injustes degut a que es podran contractar temporalment treballadors d'un país X per anar a "prestar els seus serveis" a un país Y. En aquest cas el contracte seria en base als salaris i drets laborals del país d'origen dels treballadors i no els del país allà on s'efectua el servei. Aquesta és la via que obri, amb tensions, la Directiva Bolkestein a l'àmbit de la UE i que ha estat fortament contestada, especialment a França. Així doncs, es podria donar el cas que un establiment hotelier contractés la seva plantilla en un país on els salaris són més baixos, i d'aquesta manera mantenir la planta oberta de Mallorca, però amb treballadors per exemple d'Argentina. Aquests treballadors argentins no gaudirien dels drets de la resta de la població resident.

#### 7.4.1.1. Efectes de l'aplicació del GATS a la indústria turística.

L'aplicació del GATS pot tenir fortes repercussions en el negoci de l'oci a escala global. De fet, aquest tema ja fou abordat a la Ronda d'Uruguai on es va formar un grup de treball sobre serveis turístics, del que sorgiren dos documents: *Trade in tourism services* (4 de juliol de 1990) que realitzava un estudi sobre el turisme internacional i *Classification of tourism-related services* (23 d'octubre de 1990) segons el qual s'identificaven 70 activitats vinculades amb el proveïment de serveis turístics i altres 70 que estaven parcialment vinculades amb els serveis turístics. A partir d'aquest darrer estudi es va definir la categoria 9 (Travel and Tourism related Services) de la llista classificatòria dels serveis segons el GATS. Aquesta categoria es subdividia en: hotels i restaurants; agències de viatges i serveis dels TO; serveis dels guies turístics; etc.

Malgrat ser un dels serveis de major abast mundial, les actuals xifres d'inversió estrangera directa mostren com encara es pot aprofundir molt aquest procés. A més, les activitats turístiques estan fortament vinculades a pràcticament tota la resta de serveis. Kelly i Nankervis (1999) sostenen que el turisme és una activitat molt intensiva en informació, que requereix la comunicació entre proveïdors, intermediaris i consumidors, i les institucions (públiques i privades implicades) i en aquest context, per exemple, els CRS (Computer Reservation Systems) es veuen afavorits per les mesures preses en comunicacions, el negoci hotelier per la part que correspon a la liberalització dels serveis de construcció i enginyeria, i la indústria en el seu conjunt per la liberalització dels serveis recreatius, culturals i esportius, dels serveis, transports i financers entre els més destacables. Últimament han sorgit articles i publicacions que apunten cap a les bondats i avantatges que suposaria la plena adopció del GATS en el sector turístic. Destaca, per exemple, l'estudi de Fayed i Fletcher (2002:221) segons els que "si les barreres als viatges arreu del món fossin eliminades o reduïdes substancialment, el comerç internacional en turisme veuria un increment espectacular". Emperò, el GATS no toca per res les qüestions sobre el moviment de persones (viatgers) ja que aquestes depenen de les polítiques duaneres i seguretàries. En canvi, el capital turístic es pot beneficiar en part per les particularitats del turisme (mode 2) i, sobretot, pel desplegament del GATS en tots els camps que li són afins.

Dels 148 estats membres de la OMC al 2005, un total de 120 havien ratificat el GATS i 112 havien pres compromisos respecte la categoria 9 relativa als serveis de turisme i viatges que és la categoria amb major nombre d'estats membres signataris. Els subsectors de la categoria 9 reben diferent acollida per part dels estats membres, i en el que hi ha un major nombre d'estats membres que han assumit el compromís liberalitzador del GATS és en el dels hotels i restaurants (Fayed i Fletcher, 2002).

En quant als serveis aeronàutics queden parcialment fora del marc del GATS. Els motius de "seguretat nacional" són esgrimits per a la parcial liberalització d'aquests serveis. Així, els drets de trànsit i les activitats relacionades amb ells estan exclosos del GATS, i aquests queden subjectes al Conveni de Xicago (1944) (International Air Service Transit Agreement). En canvi si que contempla la reparació i manteniment d'aeronaus, comerç de serveis de transport aeri, màrqueting i sistema de reserves informatitzats (WTO, 1999).

Les polítiques de liberalització funcionen en un sol sentit, així que si un estat membre vol tornar enrere, per un canvi polític per exemple, A l'article XXI-2 (a-b) es marca la irreversibilitat i si un Estat que després del canvi d'orientació política al govern volgués tornar a

la situació anterior a les liberalitzacions que havia acceptat, hauria de pagar compensacions als seus associats. La qual cosa és pràcticament inviable (Viale, 2005).

La irrupció del GATS pretenia establir les bases per posar en marxa una progressiva liberalització-privatització d'una gran quantitat de serveis. En qualsevol cas, la doctrina neoliberal, aposta per aquesta fórmula, entenent que es millora la productivitat i beneficis del capital. El març de 2001 s'establiren les Directrius i Procediments del GATS per les negociacions que foren reafirmades a la Conferència interministerial de Doha (novembre de 2001). Les negociacions havien de finalitzar-se al 2005. Emperò, el procés denominat de Doha que havia de ser reafirmat a les cimeres de la OMC de Cancun (2003) i de Hong Kong (2005) es troba pràcticament en una via sense sortida. El que havia de ser el procés per la denominada "via ràpida" (fast track) no es va finalitzar, per la qual cosa, totes les negociacions seran molt més lentes del previst. Els principals objectius que es centraven en l'aprofundiment i avanç del GATS i les polítiques agrícoles han quedat, de moment, arraconats. Entre d'altres motius, ha estat la manca de coherència "liberalitzadora" per part dels espais centrals (UE i EUA) el que ha fet que les negociacions es paralitzessin. En canvi, i per evitar les pressions del multilateralisme de la OMC, la UE i els EUA han aprofundit les seves estratègies del bilateralisme amb l'aprofundiment de tractats bilaterals i dels acords regionals. Uns dels casos més destacats són els de la Zona de Lliure Comerç Euro-Mediterrània pel 2010 o els intents dels EUA per aconseguir (o imposar) l'ALCA (Àrea de Lliure Comerç de les Amèriques) que de moment no avança tal com s'esperava en un primer moment i que fou fortament contestat a la IV Cimera de les Amèriques (4-5 de novembre 2005) al Mar de la Plata (Cassen, 2005).

Des Seattle (1999) fins a Hong Kong (2005), la contestació social al procés de liberalització comercial i aprofundiment de les regles del joc neoliberal han fet que, entre altres, el GATS no hagi avançat per tal d'imposar el que Cassen (2005:5) anomena "comerç contra els pobles"<sup>14</sup>. En el camp del turisme hi ha hagut una forta activitat en contra del GATS per les conseqüències negatives que pot suposar la seva implantació. L'oposició ve d'aquells espais perifèrics que no es veuen premiats pels beneficis del GATS i també per part d'algunes organitzacions no governamentals com la xarxa *Tourism concern* (Kalisch, 2002)<sup>15</sup>.

#### **7.4.2. Les empreses transnacionals (ETN) turístiques i el seu paper en la globalització turística.**

"El creixement de la Perifèria del Plaer ha estat possible gràcies al desenvolupament d'una imponent indústria de recolzament: els Hilton, Avis, Club Mediterranée i Neckerman d'aquest món" (Turner i Ash 1991:158).

Hi ha una certa tendència a veure el turisme i la seva expansió planetària com un fet natural. No obstant, tal i com s'ha apuntat anteriorment, per a que es puguin produir aquests processos geohistòrics cal un marc institucional i uns agents que ho escometin. És a dir, la globalització turística com una construcció social, i per tant lligada a les dinàmiques del poder. La globalització turística, té a veure amb l'ampliació de l'abast de la mirada turística, però també té a veure amb l'expansió i aprofundiment del negoci turístic a totes les escales geogràfiques i en quasi totes les dimensions de la vida. En aquest sentit, el procés turístic no difereix gaire de les lògiques comunes dels diferents règims d'acumulació del capital, amb una clara tendència en la fase coneguda com a postfordista d'aprofundir en les lògiques especulativo-financeres, la intensificació de les dinàmiques en la conversió del tot mercaderia que aquí seria el tot turístic i el recolzament d'aquest procés en una vertadera explosió del transport motoritzat vinculat a un escenari de preus del petroli baixos.

El procés de globalització capitalista es caracteritza, entre molts d'altres aspectes, per la rellevància que adquireixen les ETN (Empreses Transnacionals) i la nova forma d'organització del sistema empresarial global, amb un creixent protagonisme dels lobbies empresarials. En aquest procés, de creixent poder de les grans corporacions, es van imposant les estratègies productives i d'acumulació "flexibles", que sovint impliquen la desintegració empresarial i, especialment, dels llocs de feina i activitats que no requereixen una alta preparació i de baixa remuneració. En aquest aspecte, es produeix una proliferació de petites i mitjanes empreses

<sup>14</sup> Per veure més sobre el tema del GATS: [www.gatswatch.org](http://www.gatswatch.org) (setembre, 2008)

<sup>15</sup> [www.tourismconcern.org.uk](http://www.tourismconcern.org.uk) (setembre, 2008).

que, de totes maneres, estan vinculades contractualment amb les grans corporacions donant lloc a la denominada subcontractació o externalització (*outsourcing*). Un procés facilitat per la adopció de les NTIC (Noves Tecnologies de la Informació i Comunicació). Paradoxalment, vinculat a aquest procés de fragmentació es produeix paral·lelament un altre procés reconcentrador del poder empresarial que queda definit per unes fronteres molt difuses, i en el que resulta extremadament complex determinar l'abast de dites organitzacions. Sovint, les seus de les matrius de les corporacions resten als grans nuclis metropolitans mundials –les ciutats globals- i al seu voltant -a les perifèries i als centren- orbiten un alt nombre de filials i empreses contractades per tal de desdibuixar les responsabilitats i costos de la matriu. Així doncs, es produeix la falsa idea que en l'actual procés de globalització neoliberal s'ha produït un boom de les petites i mitjanes empreses quan de fet el que s'ha donat ha estat una fragmentació de la gran empresa en quant a responsabilitats i costos, però una concentració en quant a poder i guanys.

Abans d'entrar a analitzar el paper de les ETN turístiques, i més concretament les hoteleres, convé fer un repàs de quines han estat les primeres aportacions al seu estudi. Ioannides i Debbage (1998b) apuntaven la dificultat de definir una línia clara que separi el que es podrien dir, els elements prefordistes, fordistes o postfordistes a la indústria turística. De fet, es produeix una constant pervivència de les tres formes. Emperò, caldria discernir sobre el pes i poder de cadascuna d'aquestes formes i les implicacions que hi tenen en la expansió del negoci turístic global.

Es poden trobar diverses interpretacions sobre les raons per l'increment de les ETN i la concentració empresarial en el nou marc de la globalització capitalista. Podent-se diferenciar, a grans trets, entre els que com Taylor i Thrift (1986) ho atribueixen a un canvi en les regles del joc econòmic internacional en el que es va configurant un marc institucional procliu als interessos del gran capital i dels estats neoliberals, mentre que d'altres interpretacions ho vinculen a un procés "natural" del devenir del món empresarial i dels negocis que condueixen irremediablement a aquesta situació com etapa evolutiva cap a la supervivència empresarial en nom de la "competitivitat" (Porter, 1990; Go i Pine, 1995). Shaw i Williams (1994) exposen que en la geografia econòmica s'ha dedicat en general poca atenció al rol de les empreses en la construcció social del territori, i el mateix sostenen en el cas de la construcció social del territori per part del capital turístic.

El primer treball i més complet sobre el paper de les ETN turístiques -cadena hoteleres, línies aèries i Tour Operadors- fou l'elaborat per John H. Dunning i Matthew McQueen (1982a) al si de la UNCTC (United Nations Centre on Transnational Corporations). Aquest organisme desaparegué a l'any 1992, sota el mandat de Boutros Ghali a les NU, per tal de no "vigilar" (ni entrebancar) les activitats de les grans corporacions en el context de la globalització que es propulsava. Es perdia així una gran oportunitat per tenir un seguiment i una informació sobre una base científica i objectiva del paper que jugaven aquestes corporacions empresarials en el procés globalitzador. Així doncs, no sorprèn el fet que els estudis més destacats -ja fossin crítics o no- sobre el paper de les ETN turístics foren els que es realitzaren a les dècades dels 1970 i 1980 (Turner, 1974; Dunning i McQueen, 1982a; Dave, 1984; Britton, 1986; Littlejohn, 1985; Bernardi, 1987; Lea, 1988). Entre aquests estudis realitzats, cal destacar les aportacions de Turner (1974) i Britton (1986) que quedarien enquadrats dins de les propostes fetes des d'un vessant crític i lligat a l'economia política. En canvi, als anys en que les grans corporacions transnacionals han anat guanyant pes, els estudis sobre el seu paper i el seu impacte en el desenvolupament turístic han anat perdent pes. Una de les darreres aportacions a destacar en la literatura sobre la transnacionalització del turisme és la de 1990 de la revista *Tourism Management* (número 11/4) quan encara no s'havia propulsat el que fou la nova fase expansiva del capitalisme mundial (Go i Brent, 1990). De totes maneres, hi ha alguns treballs que intenten introduir aquesta vessant (Crawford-Welch, 1991; Kundu, 1994; Gannon i Johnson, 1995; Contractor i Kundu, 2000). Destaquen, especialment, els treballs realitzats per part de Ioannides i Debbage (1998b), Mowforth i Munt (1998), Shaw i Williams (1994), Williams (1995) que des de la geografia analitzen, dins d'una anàlisi integral del turisme mundial, el paper dels sectors empresarials.

John Dunning (1979)<sup>16</sup> va desenvolupar un esquema teòric per sistematitzar l'anàlisi de les ETN, aplicada també en la indústria turística, que es concretà en la coneguda Teoria Eclèctica. Segons Dunning i McQueen (1982a, 1982b), amb una base empírica de finals dels 1970, la propensió d'una empresa a assolir una escala mundial de producció depenia fonamentalment de tres condicions: avantatges de propietat (teories de l'organització industrial), avantatges de localització (teories de localització) i avantatges d'internalització (teoria cost-transacció). La teoria eclèctica de Dunning suposa un avanç respecte d'altres teories de tall neoclàssic, molt més reduccionistes, ja que aquesta pretén ésser més integradora. Emperò, com assenyala Naredo (2006) les metàfores que constitueixen el cos central de la teoria econòmica ordinària i les seves pretensions explicatives –o justificadores– resten sovint allunyades dels "medis ambientats" sociopolítics i ecològics en els que es desenvolupen, és a dir en un univers tancat dels valors de canvi expressats en unitats monetàries. Una exemplificació d'aquestes postures venen reflectides en la sentència de Go et al (1990:300) segons els quals "les ETN han de prendre la mesura dels mercats potencials per tal de desenvolupar les projeccions de negoci que es **necessiten**", i apuntaven com en el cas de Mèxic, "el canvi en l'actitud del govern va dur a un clima propici per a les inversions domèstiques i estrangeres. Per exemple, Marriott Corporation i una companyia mexicana programen invertir 500 milions de dòlars entre 1989 i 1994 en cinc ressorts a les àrees de Cancun i Ixtapa". L'article de Go et al. (1990), com exemple de molts d'altres en aquesta línia, anava adreçat bàsicament a les grans corporacions i als seus gestors, apuntant els factors a tenir en compte a l'hora d'expandir la seva activitat, recomanant incorporar en les prediccions uns escenaris de risc. Un element que segons els autors cal tenir present en tota projecció del negoci. També remarca les opcions a l'hora de triar quines seran les millors (més avantatjoses) formes per entrar en un nou mercat: joint venture, contracte de gestió, inversió estrangera directa.

En analitzar l'expansió internacional de la indústria turística ens enfrontam, com Smith (1998) apunta, a un problema clau que és la definició de dita indústria. Aquesta comprèn des de les activitats d'allotjament, transport, operadors, restaurants, comerç, a les de gestió, reserva i contractació. Així doncs, no és una tasca fàcil. Williams (1995) apuntava que la indústria turística presenta una estructura dualística polaritzada entre un gran nombre de petites empreses i un petit nombre de grans companyies, amb unes relacions de poder desiguals. A principis dels 1980, Dunning i McQueen (1982a) quan estudiaren l'expansió de les ETN es centraren en tres sectors fonamentals del negoci turístic internacional: allotjament, transport aeri i Tour Ooperadors.

Les companyies transnacionals estan involucrades en el manteniment de l'acumulació sostinguda del capital. En aquesta tasca, les ETN cerquen noves localitzacions per tal d'aconseguir i complir els seus objectius. Hymer (1972) establí un model sobre la distribució de les activitats empresarials multinacionals que segmenten i separen espacialment diferents fases productives en la que les seves empresarials es troben en un continent i la producció en altres. Shaw i Williams (1994) adaptaren aquell model a l'empresa turística, ampliant el model en diagonal de Hymer (1972), amb un altre en que les diferents seccions empresarials dins de l'empresa en xarxa i els processos d'acumulació flexible permeten segmentar els processos productius i la seva localització en la cerca de la màxima taxa de benefici, sense detriment que als centres metropolitanos no es puguin assentar activitats o fases productives que en el model de Hymer (1972) s'ubicaven a la perifèria. A mesura que es descendeix per les jerarquies de la gestió empresarial, i la presa de decisions és més rutinària, disminueix el requeriment de contactes "face-to-face" (cara a cara). Aquesta és una de les principals raons per les quals els principals centres decisoris es troben a les principals metròpolis del planeta. Així com els centres decisoris necessiten estar connectats a les xarxes globals de transport i comunicació, aquests centres amb les seves dotacions infraestructurals –les ciutats globals definides per Saskia Sassen (1991)- es converteixen alhora en importants centres atractors de turistes i altres visitants. D'aquesta manera en una ciutat com Nova York es podran trobar simultàniament els segments de direcció i gestió hotelera amb els de producció pròpiament dita, com per exemple l'hotel.

---

<sup>16</sup> L'economista Ana B. Ramón (2002) va aplicar la metodologia eclèctica de Dunning pel cas de les ETN hoteleres espanyoles a la seva tesi doctoral.

<b>Taula 48. Localització. Adaptació del model de Hymer (1972) (Font: Shaw i Williams 1994:40).</b>			
Nivell jeràrquic de la companyia	Gran regió metropolitana (P.ex. Nova York)	Capital regional (p.ex. Singapur)	Perifèria (p.ex. Malàisia)
Planificació estratègica			
Secció de gestió			
Producció, funcions rutinàries, màrqueting.			

L'expansió de les ETN s'ha produït seguint diferents fases o processos. Tremblay (1998) en analitzar l'organització econòmica del turisme mostra com en els darrers anys s'han creat grans xarxes empresarials globals integrades vertical, horitzontal i diagonalment, en mans de ETN amb base als països desenvolupats. La *integració horitzontal* consisteix en l'expansió i ampliació de l'abast d'una corporació en base a l'activitat en que en un principi dita corporació estava vinculada com per exemple seria l'expansió geogràfica d'una cadena hotelera o en altres modalitats d'allotjament com per exemple del turisme de masses en sol i platja al turisme rural. Gran part d'aquesta expansió es produeix per la compra d'empreses preexistents, donant lloc a estructures oligopolístiques. La *integració vertical* consisteix en la integració sota un mateix paraigües empresarial de distintes activitats, diferents a les que principalment es dedicava dita corporació (segments externs), com per exemple la propietat de cadenes hoteleres per part de companyies aèries. Ioannides (1995) exposava com després de la caiguda de moltes corporacions nord-americanes als anys 1980 que havien optat per integracions verticals (p.ex. American Airlines era propietària dels hotels Intercontinental), prefereixen desvincular-se de certs segments productius excessivament lligats, ja que la sort d'aquests sectors interrelacionats tendeixen a créixer i caure conjuntament. No obstant, més que abandonar les integracions verticals es varen iniciar aquestes integracions entre altres activitats menys intensives en capital immobilitzat. Una de les formes més conegudes d'integració vertical inclou la propietat i control dels CRS (Computer Reservation System) que solen ser propietat de les companyies aèries. Actualment, el sistema productiu turístic presenta un grau d'integració vertical destacable en el que diferents sectors (línies aèries, hotels, TO, agents de viatges, *rent-a-car*, etc) resten davall el paraigües d'una sola organització. La *integració diagonal* (o diversificació) és aquella que comprèn sota la corporació activitats disperses i no necessàriament vinculades, com per exemple el cas que l'empresa alemanya Preussag AG que es troba en múltiples sectors que van des de la indústria química, construcció, energia i turisme.

*7.4.2.1. La globalització turística a partir de l'anàlisi de la IED (Inversió Estrangera Directa).*

Generalment, l'expansió del capital transnacional es quantifica mitjançant l'evolució de la Inversió Estrangera Directa (IED) que a mesura que es va liberalitzant l'economia mundial, ja sigui mitjançant tractats multilaterals o bilaterals, han anat guanyant molt de protagonisme al llarg dels 1990 i 2000. Endo (2006:600) que treballa a la comissió de NU de comerç i desenvolupament (UNCTAD) es demanava "perquè hi ha tants d'experts que diuen que no hi ha massa IED en turisme, malgrat la presència de moltes de les marques dels hotels internacionals escampades per tot el món". En qualsevol cas, la primera passa a fer per veure la rellevància de l'expansió del capital turístic a escala planetària hauria de ser la d'analitzar la dimensió de la IED en aquest camp. De nou, emperò, l'estudi de les variables de IED resulten ser incompletes respecte del gruix del que es coneix com a indústria turística, ja que hi ha les inversions en

hoteleria i restaurants, les del sector transport, i finalment les que es realitzen de forma fragmentada i estan enregistrades en d'altres sectors.

A continuació, i breument ja que aquests aspectes han estat analitzats més profundament al capítol IV, s'intentarà analitzar l'evolució de l'estoc de la IED entre 1990 i el 2002. L'estoc d'entrades de IED (en miliards de dòlars) a escala global ens dona una lectura de la forta tendència a l'expansió del capital transnacional en la dècada dels 1990. Així mentre que al 1990 l'estoc total era de 1950 miliards de dòlars, en tan sols dotze anys aquest arribava a 7369 miliards de dòlars. És a dir, s'havia multiplicat per 3,7 vegades. No obstant, l'entrada d'aquests capitals és diferent segons la regió a la que es faci esment. D'aquesta manera es consolida la coneguda Triada que atorga un paper cada cop més important als EUA (i Canadà), la UE i Japó (i SE Asiàtic). L'estoc de IED als nomenats "països desenvolupats" es multiplica entre 1990 i el 2002 per 3,1 vegades, mentre que als denominats "països subdesenvolupats" l'estoc de IED es multiplica per 5,9 vegades. Per tant, aquí tenim un element que ens serveix per explicar un dels motius pel qual el procés de globalització ha estat tan dràstic en els territoris del capitalisme perifèric. En aquests països, es confirma una pronunciada intensificació de les inversions i relocalitzacions de les indústries prèviament deslocalitzades dels territoris centrals. A més, cal tenir present que atenent a la *Regla del Notari* (Naredo i Valero, 1999) els fluxos monetaris cap al Nord i Sud no resulten equivalents, ja que en direcció meridional una mateixa unitat monetària –per exemple l'euro– atorga un poder de compra molt més elevat que en direcció Nord. A tot això s'hi ha d'afegir la configuració d'un marc institucional favorable a la penetració del capital transnacional en els espais perifèrics (i centrals).

En quant a la distribució per sectors, resulta molt destacable el paper que hi juguen els serveis<sup>17</sup> que han passat de 948 miliards de dòlars al 1990 a 4363 miliards de dòlars al 2002, el que implica que s'han multiplicat per 4,6. Els serveis passaren de representar el 48% del total d'entrades d'estoc de IED al 1990 a representar el 59% del mateix al 2002.

El turisme es trobaria en l'epígraf dels serveis, emperò la dificultat de definir els seus subsectors i la seva vasta definició fa que no quedi ben reflectit en les estadístiques de IED. En tot cas, l'estoc de IED en l'epígraf hotels i restaurants ens pot donar una "llunyana" aproximació de la transnacionalització del capital turístic<sup>18</sup>. Val a dir que, a escala global, entre el període 1990-2002 l'estoc de IED en hotels i restaurants s'ha multiplicat per 2,9 vegades, passant de 25 miliards de dòlars al 1990 a 75 miliards de dòlars al 2002. Si s'analitza per grups de països, tenim que en els denominats països subdesenvolupats l'estoc de IED en hotels i restaurants s'havia multiplicat per 6,9 vegades (molt per sobre la mitjana global) –passant de 3,2 miliards de dòlars al 1990 a 19,8 al 2002– malgrat suposàs al 2002 un 26,3% de l'estoc de IED en hotels i restaurants. No obstant, l'estoc global de IED en hotels i restaurants al 1990 era tan sols el 2,6% del total de serveis i en el 2002 el 1,7%. Es veu que els serveis hotelers i de restaurants no presenten una magnitud principal en el conjunt de la IED en serveis, però degut a la fragmentació de l'empresa en xarxa amb la conseqüent divisió de subsectors en els que es pot ubicar –no explícitament– la inversió turística (i d'altres), tenim un espectacular impuls dels activitats empresarials que poden cobrir, entre d'altres, activitats turístiques (p.ex. gestió hotelera o adquisició de propietats immobles) o, en el cas de transports i comunicacions, entesos com un subsector també s'amaguen moltes activitats vinculades directament amb el turisme.

Les activitats empresarials, per exemple, han passat de 125,8 miliards de dòlars al 1990 a 1150,7 miliards de dòlars al 2002, multiplicant-se per 9,14 i representant al 2002 el 26,3% del serveis. Per tant, es pot observar una minva en el percentatge de l'estoc de IED en hotels i restaurants respecte del total dels serveis que respon per una banda al desplegament dels acords del GATS (General Agreement on Trade on Services), amb la conseqüent privatització i "liberalització" de molts de serveis del Tercer Món i els moviments de concentració empresarial, i per l'altra banda la preferència per part de les grans ETN hoteleres i restaurants per altres tipus de control (i obtenció de beneficis) sense necessitat de participar en la propietat com són per exemple les franquícies i contractes de gestió.

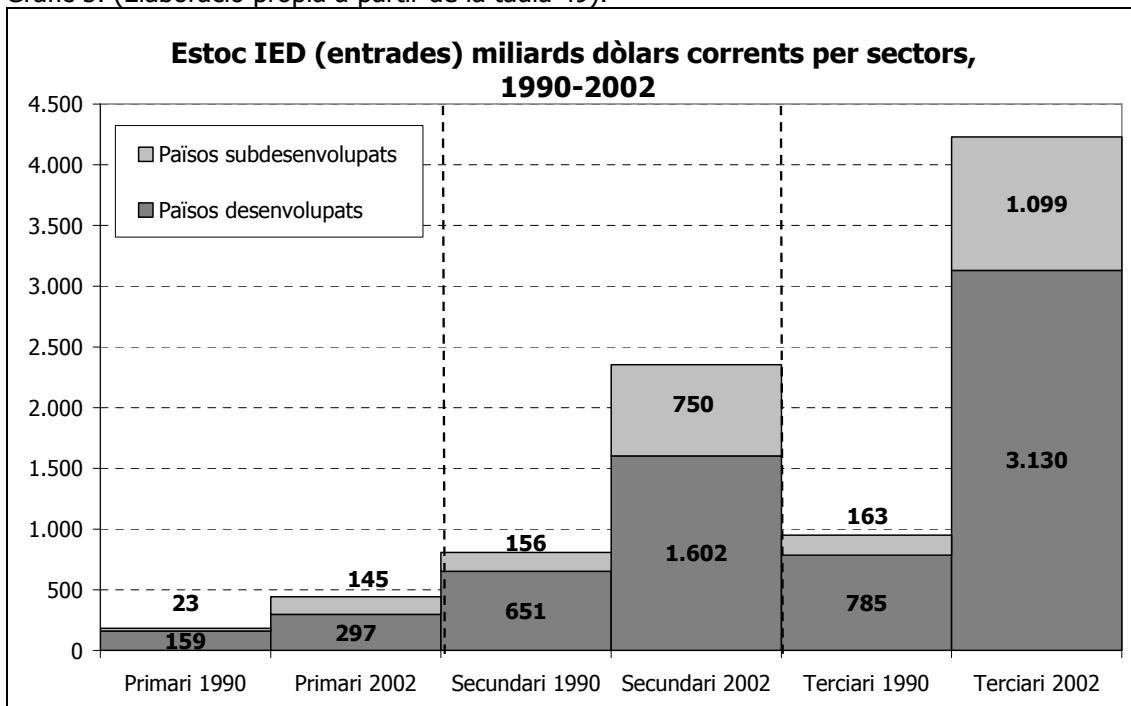
<sup>17</sup> Val recordar que el sector dels serveis contempla les activitats de construcció, transport, electricitat, etc. Per tant, resten lluny de ser sectors desvinculats d'una base material. És a dir, no es correspon a aquella imatge provinent de la ciència ficció d'una societat computeritzada i "divina".

<sup>18</sup> K. Endo (2006:605) que com s'ha dit, treballa a UNCTAD es lamenta de la mala qualitat de la informació de la IED per països i segons ell, "els EUA són probablement l'únic país que fa pública la informació sobre els estocs de IED amb la seva distribució sectorial i geogràfica".

<b>Taula 49. Estoc IED (entrades) miliaards dòlars (Font: UNCTAD 2004:302)</b>							
Sector/indústria	1990			2002			
	Països desenvolupats	Països subdesenvolupats	Món	Països desenvolupats	Països subdesenvolupats	Europa Central i Oriental	Món
<b>PRIMARI</b>	<b>159,4</b>	<b>23,1</b>	<b>182,5</b>	<b>297,2</b>	<b>144,8</b>	<b>6,9</b>	<b>448,9</b>
Agricultura, pesca, caça	3,6	4,0	7,6	7,6	19,0	0,9	27,5
Mineria i petroli	155,8	16,8	172,6	289,6	125,8	6,0	421,4
Primari (sense especificar)	0,0	2,3	2,3	0,0	0,0	0,0	0,0
<b>SECUNDARI</b>	<b>651,0</b>	<b>155,9</b>	<b>806,9</b>	<b>1.601,9</b>	<b>750,2</b>	<b>90,4</b>	<b>2.442,6</b>
Aliment, beguda i tabac	73,1	10,1	83,2	143,8	29,2	19,0	192,0
Tèxtil, roba i pell	24,4	5,4	29,8	41,3	9,1	2,0	52,3
Fusta i productes de fusta	20,9	4,8	25,8	53,1	16,7	8,2	78,1
Publicacions i productes d'impremta	15,8	0,5	16,3	70,7	0,3	0,5	71,5
Carbó, petroli i combustible nuclears	56,3	3,5	59,8	33,2	10,1	0,9	44,2
Química i productes químics	126,4	49,1	175,5	338,5	70,9	8,8	418,2
Productes de cautxú i plàstic	13,4	2,7	16,0	26,2	4,6	3,2	34,0
Productes minerals no metàl·lics	17,5	3,0	20,6	49,0	6,5	8,6	64,1
Productes minerals metàl·lics	51,9	16,5	68,5	119,7	26,4	4,3	150,4
Maquinària i equipament	49,0	9,8	58,8	98,4	24,5	4,4	127,3
Equipament elèctric	74,7	19,0	93,7	216,6	62,1	9,3	287,9
Instruments de precisió	12,4	0,5	12,9	25,2	2,4	0,3	27,9
Vehicles a motor i altres equipaments de transport	49,2	8,9	58,1	214,5	21,3	15,9	251,7
Altres manufactures	19,4	2,9	22,2	52,9	10,6	0,6	64,1
Sense especificar secundari	46,4	19,2	65,6	118,9	455,4	4,4	578,7
<b>TERCIARI</b>	<b>784,8</b>	<b>163,3</b>	<b>948,1</b>	<b>3.130,0</b>	<b>1.098,5</b>	<b>134,8</b>	<b>4.363,4</b>
Electricitat, gas i aigua	7,0	3,1	10,1	89,9	45,5	8,5	143,9
Construcció	17,5	5,2	22,6	35,6	33,6	6,2	75,4
Comerç	209,2	24,2	233,3	617,1	148,3	28,4	793,7
<i>Hotels i restaurants</i>	<i>22,2</i>	<i>3,2</i>	<i>25,4</i>	<i>53,0</i>	<i>19,8</i>	<i>2,5</i>	<i>75,3</i>
Transport, emmagatzament i comunicacions	16,7	12,3	29,0	338,2	105,7	32,2	476,1
Finances	289,5	92,9	382,5	963,5	246,3	39,1	1.249,0
Activitats empresarials	117,5	8,3	125,8	703,1	434,1	13,5	1.150,7
Administració pública i defensa	0,0	0,0	0,0	6,5	0,1	0,0	6,6
Educació	0,1	0,0	0,1	0,4	0,0	0,0	0,4
Salut i serveis socials	1,0		1,0	8,4	4,1	0,1	12,6
Serveis socials i comunitaris	14,0	0,0	14,0	62,9	5,4	1,1	69,5
Altres serveis	75,7	13,1	88,8	63,7	38,2	3,1	105,0
Sense especificar terciari	14,4	1,2	15,6	187,8	17,4	0,0	205,2
Compra i venda privada de propietat	0,0	0,0	0,0	1,2	0,0	0,7	1,9
<b>Sense especificar</b>	<b>9,2</b>	<b>3,6</b>	<b>12,8</b>	<b>37,4</b>	<b>69,2</b>	<b>8,3</b>	<b>114,8</b>
<b>TOTAL</b>	<b>1.604,4</b>	<b>346,0</b>	<b>1.950,3</b>	<b>5.066,5</b>	<b>2.062,7</b>	<b>240,5</b>	<b>7.369,7</b>



Gràfic 5. (Elaboració pròpia a partir de la taula 49).



a) *El caràcter adquisitiu de la IED. Les fusions i adquisicions del patrimoni empresarial preexistent.*

Les adquisicions d'empreses preexistents i la fusió entre empreses (M&A –*Mergers and Acquisitions*) per donar lloc a una megacorporació són pautes ben establertes en l'expansió de les ETN, i també de les turístiques. Sota l'epígraf de la IED s'amaga en moltes ocasions, el que s'ha citat al capítol 4, un simple canvi de propietat i no la publicitada creació de riquesa i de llocs de feina. UNCTAD (2004:111) exposa com "les ETN en totes les indústries entren les adquisicions i fusions transfrontereres com una forma pràctica i ràpida d'entrar en un altre país, o com una eina per a la reestructuració regional o global [...] Els programes de privatització de molts països obriren la IED, que assoliren el punt àlgid a molts de països durant els 1990, que s'afegeix a les creixents adquisicions i fusions". Així doncs, allò que la teoria ortodoxa defensa com a motiu d'expansió del capital transnacional, vinculat a la difusió del *know how* de les grans corporacions i la teoria de les avantatges comparatives, esdevé a la llum dels importants processos de compra de patrimoni empresarial poc clares i explicatives. En realitat, moltes de les inversions estrangeres són compres i no el que es coneix com *greenfield investments* – inversions de nova planta. L'utilització de les M&A permet a les ETN l'entrada, amb pocs riscos, en un país estranger simplement per la compra d'una empresa local, que no té perquè ser una empresa amb problemes de tipus econòmic segons les regles del joc establertes. És més, molt dubtosament una ETN es fixarà en una empresa que no presenti aquelles característiques que s'adaptin a les seves estratègies d'expansió i acumulació.

A la taula 50 es pot comprovar l'evolució que han experimentat les adquisicions i fusions transfrontereres des de l'any 1987 fins al 2003 que han passat de 481,1 miliards de dòlars (1987-1990) a 1260,74 (2001-2003), amb un fort dinamisme a la segona meitat dels 1990 en que foren de 2973,38 miliards de dòlars. Hi ha un cert refredament entre el darrer quinquenni dels 1990 i els primers anys dels 2000, que coincideix en primer lloc amb el període d'eufòria global dels 1990 i que començà a experimentar un cert refredament amb les crisis financeres de finals dels 1990 i les borsàries del propi cor de l'economia global, com fou l'experimentada pels valors de la nova economia i que es va anar agreujant amb el nou escenari global post 11-S. El gruix d'aquestes operacions s'han concentrat, amb més del 90%, en els països centrals (desenvolupats). Les compres d'empreses de serveis eren el 35,89% de les operacions entre 1987 i 1990, i ja a partir de mitjans dels 1990 estaven per damunt del

60%, just quan s'engega la Organització Mundial del Comerç. En els països perifèrics, la major part de les adquisicions (i fusions) aniran majoritàriament al sector serveis, una constant que es mantindrà en torn al 60% de totes els M&A en aquells països. Emperò, el procés de compres d'empreses de la perifèria han passat de 9,85 miliards de dòlars (1987-1990) a 67,76 miliards de dòlars (2001-2003), amb una intensificació també a mitjans dels 1990 en aquests països. En concret, a l'any 2002 les adquisicions i fusions en el subsector dels serveis de l'allotjament turístic i la restauració representava un 24,5% de totes la IED, el que vol dir que l'altre 76,5% de la IED es dirigeix a aixecar nova planta hotelera i restaurants (UNCTAD, 2004).

<b>Taula 50. Fusions i adquisicions (M&amp;A) en miliards de dòlars (Font: UNCTAD 2004:333)</b>				
<b>Compres:</b>	<b>1987-1990</b>	<b>1991-1995</b>	<b>1996-2000</b>	<b>2001-2003</b>
<b>Tots els sectors</b>				
Total Mundial	481,10	556,76	2.973,38	1.260,74
P. Desenvolupats	463,80	508,12	2.763,37	1.130,55
P. Subdesenvolupats	16,31	48,04	198,47	114,54
Europa Central i Oriental	0,01	0,54	5,03	13,78
<b>Serveis</b>				
Total Mundial	172,68	251,32	1.869,16	811,20
P. Desenvolupats	162,79	220,54	1.735,17	737,78
P. Subdesenvolupats	9,85	30,60	125,37	67,76
Europa Central i Oriental	0,01	0,18	2,37	3,80
<b>Percentatge dels serveis sobre tot els sectors</b>				
Total Mundial	35,89%	45,14%	62,86%	64,34%
P. Desenvolupats	35,10%	43,40%	62,79%	65,26%
P. Subdesenvolupats	60,38%	63,70%	63,17%	59,16%
Europa Central i Oriental	42,86%	33,33%	47,02%	27,54%

A la taula 51 es detallen les adquisicions i fusions realitzades en el període 1987-2003 pel subsectors de serveis. Es pot observar com el pes d'una branca important de l'activitat turística com és la del sector de l'allotjament i de la restauració ha passat de representar el 15,8% de totes les M&A (amb un muntant de 24,8 miliards de dòlars) al període 1988-1990 a representar el 2,5% en el període 2001-2003 (amb un muntant de 18,5 miliards de dòlars). En el cas dels transports, cal destacar l'augment de les M&A en aquest sector degut a la forta privatització (p.ex. les privatitzacions de les línies aèries Argentines i Mexicanes) que s'ha dut a terme a escala global en un sector que fins no fa molt era entès com un servei públic i que ha passat a convertir-se una mercaderia que genera suculents marges de beneficis a les grans corporacions de transport aeri (*megacarriers*). Un subsector que està tremendament vinculat al turisme. En definitiva, en les cada cop més complexes i grans estructures empresarials globals i el seu procés d'expansió i aprofundiment, les adquisicions de patrimonis empresarials formaria part del que Harvey (2004) defineix com acumulació per desposseïció.

<b>Taula 51. Fusions i Adquisicions (M&amp;A) en el sector serveis (1987-2003) (Font: UNCTAD 2004:335)</b>						
	1987-1990	1991-1994	1995-1997	1998-2000	2001-2003	1987-2003
Electricitat, gas i distribució d'aigua	1,1%	4,4%	15,8%	7,6%	13,2%	9,6%
Empreses de construcció	1,0%	1,3%	1,7%	0,6%	0,6%	0,8%
Hotels, casinos, restaurants i bars	15,8%	4,9%	4,1%	2,1%	2,5%	3,3%
Comerç	15,4%	17,3%	13,5%	6,6%	7,1%	8,7%
Transport, emmagatzematge i comunicacions	12,9%	16,4%	10,9%	37,3%	25,0%	28,4%
Finances	32,4%	30,6%	29,8%	25,1%	29,2%	27,4%
Activitats empresarials	12,8%	12,8%	12,4%	14,8%	16,7%	14,8%
Administració Pública	0,0%	0,0%	0,2%	0,1%	0,1%	0,1%
Serveis Educatius	0,0%	0,3%	0,0%	0,0%	0,1%	0,0%
Serveis socials i sanitaris	0,6%	1,9%	1,2%	0,1%	0,5%	0,5%

Serveis a la comunitat, personals i socials	7,8%	9,6%	9,6%	5,5%	4,9%	6,3%
Serveis diversos	0,1%	0,4%	0,9%	0,0%	0,0%	0,2%
<b>Total serveis (miliards dòlars)</b>	<b>156,7</b>	<b>163,6</b>	<b>398,6</b>	<b>1.568,03</b>	<b>747,69</b>	<b>3.034,6</b>

7.4.2.2. *L'expansió de les ETN turístiques més enllà del seguiment dels fluxos d'IED. Una particularitat dins de la globalització empresarial, les ETN turístiques no sempre s'expandeixen invertint.*

Generalment s'accepta que la particularitat de les activitats empresarials turístiques és que la seva internacionalització no apareix reflectida totalment en les dades de inversió estrangera directa. En concret, el capital turístic es diferencia d'altres formes de capital en que la seva expansió global no va necessàriament vinculada al control de la propietat. La transnacionalització empresarial turística pot fer-se de diferents formes: participació majoritària en la propietat assegurant el control en la gestió, participació minoritària en la propietat, acords de gestió, acords d'arrendaments i acords de franquícia i/o màrqueting. De fet, només les dues primeres formes es tradueixen en IED. Brown et al. (2003) exposen que el que és únic del turisme és que la propietat i el control del negoci freqüentment van separats. Endo (2006:601-602) exemplificava que "per exemple, un inversor local sense experiència en hotels o restaurants pot comprar el sòl i construir els equipaments i infraestructures turístiques que llavors una empresa estrangera gestionarà".

En analitzar la difusió mundial del capital turístic convé centrar-se en cada subsector per separat ja que entre ells presenten diferències, i fins i tot les diferències en les estratègies es poden presentar entre cada corporació, i fins i tot una mateixa corporació podrà seguir diferents polítiques depenent del tipus de país en el que operi. Així doncs, s'apuntaran algunes qüestions referides als operadors turístics, les línies aèries i les cadenes hoteleres.

*a) Els Tour Operadors (TO)<sup>19</sup>: les ròtules del negoci turístic.*

La gran majoria de les companyies transnacionals –també les turístiques– tenen les seus allà on es troben els seus principals mercats –clients i/o turistes. Aquestes empreses gaudeixen del contacte directe amb els turistes-consumidors, el que es considera com la primera i més influent connexió en la cadena del flux turístic i generació de valor monetari. Aquest és un mecanisme clau del que disposen les companyies per influir sobre el flux de turistes que guanya importància en dos sectors que ostenten un extraordinari poder com són el del transport internacional i els **operadors turístics (TO)** (Mowforth i Munt, 1998).

Stephen Britton (1991:457-458) escrivia sobre el poder dels TO que "ells són capaços de canviar els fluxos turístics des d'una destinació a una altra o un subministrador per un altre mitjançant el producte turístic (paquet turístic) que ells construeixen i promouen". És a dir, Britton identificava en les corporacions dels operadors turístics com els principals centres de poder del negoci turístic, un poder que fins i tot podia alterar el funcionament de territoris sencers. Aquests posseeixen la capacitat efectiva d'influir en la direcció dels fluxos turístics. En aquest sentit, Climent Picornell (1982:32) pel cas de les Balears establí que els "TO controlen part de la inversió i la totalitat de la demanda", essent una peça clau en la relació depenent de l'economia i societat de l'arxipèlag. Així mateix, Ioannides (1998) analitza el paper dels TO que defineix com *gatekeepers* –que podria ser traduït com guardians o "goril·les de discoteca"– en el sentit que controlen el flux de sortida dels turistes i especialment els diners turístics –la cadena de creació de valor turístic–, alhora que tenen capacitat per incidir en les denominades preferències dels turistes (via manipulació propagandística) i al mateix temps influir en les destinacions turístiques. Les decisions de molts treballadors per triar un lloc o un altre per passar les seves vacances estarà, lògicament, influenciada per la capacitat dissuasòria que exerceixen, entre d'altres, els TO, especialment entre destins fàcilment intercanviables com són els de sol i platja, i així poder fer que una societat receptora esdevingui en captiva del poder de dites corporacions. Així, per exemple, a l'any 1989 la IFTO (International Federation of Tour Operators) va llançar una campanya per "persuadir" a les administracions públiques de les

<sup>19</sup> Un dels treballs fonamentals sobre la transformació dels Tour Operadors en la seva preparació com actors globals i gegants dels 1990, és el de Marion Bywater (1992) del qual hem pogut seguir algunes de les seves aportacions a partir de Williams (1995).

destinacions turístiques més populars per a que no adoptessin mesures per evitar la contaminació ambiental i acústica (Ioannides 1998:147).

Emperò, les companyies transnacionals dels TO juguen un paper cabdal en el turisme internacional que va més enllà del paquet turístic –creat per Thomas Cook al 1855– i que s'amplia a l'oferta de serveis financers als viatgers –iniciada per American Express a mitjans 1850–, fins altres tipus de serveis com telefònics, assegurances i participació en altres segments industrials, no necessàriament turístics. L'activitat dels TO i la lògica d'acumulació financera començaren a córrer juntes des dels inicis de la seva activitat. Els marges de benefici dels TO es corresponien (i encara es corresponen) en l'augment de la quota de mercat amb la venda d'un paquet turístic al preu més baix possible, ja que les economies d'escala obtingudes els han permès rebaixar molt el cost de les vacances a l'estranger. Emperò l'ajustat del preu ha fet que siguin molt sensibles a petites alteracions, com per exemple les motivades per l'augment del preu del petroli, que han sacsejat la indústria en repetides ocasions. De totes maneres, l'economia de casino global protagonitzada per la dimensió financera del capital ha permès que els grans operadors turístics es convertissin en potents grups corporatius. L'important, tal com s'ha esmentat, és assolir majors dimensions per tal de captar un major nombre de clients i així capturar una major liquiditat que es traslladada al sistema financer per tal de realitzar operacions especulativo-financeres, tot aprofitant el marc i desregulat de les finances globals. Com en la major part de les transnacionals, en el cas dels Tour Operadors, una bona part del negoci ja no estriba tant en vendre vacances i viatges, sinó en dur a terme dites operacions financeres (Bray i Raitz, 2001).

Segons Ioannides (1998) l'èxit dels grans TO rau en el seu gran volum de negoci que els permet negociar preus a la baixa amb els proveïdors, especialment els hotelers, resultant una demanda conduïda en condicions cada cop més oligopolístiques. Aquestes condicions ofereix als TO unes capacitats financeres (i de poder) extraordinàries que són les que els permeten ampliar sostingudament el seu capital. La major part dels TO subcontracten la major part de les activitats, essent en definitiva els intermediaris privilegiats en el negoci turístic ja que es troben en la posició intermitja entre consumidors i productors turístics (Shaw i Williams, 1994). En termes generals, les companyies de TO no són les més internacionalitzades de les ETN turístiques. Això es deu a que la major part de les operacions que realitzen els operadors turístics es concentren al lloc de partida dels turistes i els grans països emissors de turistes tradicionalment han tengut els seus propis TO. Dunning i McQueen (1982a) apuntaven com alguns TO dels EUA, Alemanya, Regne Unit, Japó i Escandinàvia presentaven una estructura fragmentada, caracteritzada per la participació en altres subsectors turístics com les línies aèries, cadenes hoteleres i agències de viatges. Però també n'hi ha d'altres que participen o han participat en altres sectors no estrictament turístics com per exemple centres comercials, navilieres, entitats financeres, etc.

La major part dels TO han engegat les seves pròpies companyies aèries, i a la inversa en un seguit de processos d'integració vertical i horitzontal amb la conseqüent concentració de la propietat de les ETN dels TO. Als EUA a mitjans dels 1970, per exemple, hi havia uns 1000 TO, emperò tan sols un 3% d'aquests tenien el 37% dels clients. Mentre que els grans "jugadors globals" s'han mantingut, hi ha hagut una elevada inestabilitat en el cens empresarial amb una elevada taxa de defuncions i naixements d'empreses. En els EUA són estranys els grups verticals (amb l'excepció de Carlson Wagonlit Travel que és una Joint-Venture formada amb 50% de Carlson Companies i 50% de la francesa Accor). El nombre dels majors TO als EUA és d'aproximadament uns 40 i la seva quota de mercat és del 30%, que a diferència del cas europeu no presenta un grau de concentració empresarial tan elevat (Ioannides, 1998; Endo, 2006).

El nivell de concentració més elevat el presentava, en quant al negoci dels TO, el Regne Unit on al 1987 les tres principals empreses –Thomson, International Leisure Group i Horizon– comptaven amb el 60% del mercat turístic britànic, degut en part a una lluita pel control de les operacions turístiques i que es saldà als 1980 amb un procés d'integració horitzontal al Regne Unit. Williams (1995) exposa que en l'àmbit dels TO de la UE<sup>20</sup>, es produeix un procés d'intensa concentració empresarial mitjançant integracions horitzontals –compra d'empreses preexistents–, que posteriorment es tradueix als anys 2000 en un fort protagonisme de les ETN

<sup>20</sup> A l'àmbit de la UE hi ha la ETOA (European Tour Operators Association) i als EUA la USTOA (United States Tour Operators Association) que actuen com a grups de pressió.

alemanyes que venen explicitades per l'adquisició de la britànica Thomson Holidays Ltd. per part de l'alemanya Preussag AG al 2000 i també per l'adquisició per part de l'alemanya C&N Touristic AG de la també britànica Thomas Cook UK Ltd. el 2001. Una altra fusió que suposà un canvi important en el panorama dels TO europeus fou la fusió entre la suïssa Kuoni i la britànica First Choice i que donà lloc al TO Kuoni Holdings PLC amb uns 7 milions de clients al 1999. Aquests grans conglomerats empresarials, s'internacionalitzen amb la compra d'altres operadors turístics i en el cas de les alemanyes comencen a "gestionar" les vacances dels clients britànics, quan fins el moment s'havien concentrat en els alemanys. Els TO, normalment, estableixen oficines de venda als països emissors i agents en la major part de destinacions per servir als clients dels seus països d'origen (i pressionar als agents privats i públics de la indústria al destí) (Endo, 2006).

<b>Taula 52. Principals grups de TO a principis del segle XXI* (Font: Montaner 2002:178-179)</b>	
<b>Alemanya.</b>	Preussag (TUI i Thomson Holidays); Thomas Cook (inclou Condor & Neckerman Und Reisen); Hetzel; ITS; DER.
<b>Regne Unit</b>	Clarksons; Cosmos Group; Intasun; Enterprise.
<b>Escandinàvia</b>	Tjaereborg Rejser (posseeix avions propis); Bangs Rejser-Raffels (Unisol); Skibby; Falke-Rejser; Fritids Rejser; Vingresor; Fritidsresor; Spie.
<b>Països Baixos</b>	Hint; Cristoffel; Holland International.
<b>Suïssa</b>	Kuoni; Hotelplan.
<b>França</b>	Sotair (filial de Air France); Fram; Eurotour; Airtour Euro-7; Club Méditerranée; Nouvelles Frontières.
<b>EUA</b>	American Express; Maritz Travel; American Automobile Association; Globus Gateway; Nawas International Tours.
<b>Itàlia</b>	Aviatour; Alpitour; Italtourist; Franco Rosso; CIT.
<b>Canadà</b>	Jolovac.
<b>Japó</b>	Jalpak; Look; Japan Travel Bureau.

\* En tots els grups empresarials turístics, i molt particularment en els TO es produeixen canvis a una elevada velocitat. Canvis que tendeixen cap a una estructura altament oligopolística del sector.

El nou marc institucional del capitalisme global i la regulació comercial mundial permet que les ETN, i en aquest cas els TO, vagin desintegrant l'empresa fordista de caràcter concentrat en l'empresa postfordista de caràcter reticular. Les noves estructures en xarxa dels operadors turístics els permeten segmentar el procés productiu i externalitzar activitats que fins aleshores restaven dins del cos de l'estructura del TO, i que passen a ser subcontractats. Un procés que, segons Ioannides (1998) ha estat afavorit per la irrupció de les NTIC (Noves Tecnologies de la Informació i Comunicació). Per exemple, els CRS (Computer Reservation Systems) no es tradueixen en una millora en l'accés i augment de les possibilitats, que fins aleshores havien estat sota el control dels mecanismes dirigits per part dels TO; ans al contrari, aquests instruments, així com internet<sup>21</sup>, segueixen restant en gran mesura en mans dels grans operadors turístics. Així doncs, la tan anunciada alliberació del consumidor, en aquest turista, per la via de les NTIC no queda més que com un quasi aspecte anecdòtic, tenint en compte les magnituds que passen pel control dels grans conglomerats dels operadors turístics.

Els TO europeus presenten una tendència manifesta a la integració vertical, implicant-se en la participació a d'altres subsectors turístics com per exemple les línies aèries i també en les cadenes hoteleres. Així, per exemple TUI AG participa en la propietat de la cadena hotelera mallorquina Riu, però també opera la seva pròpia cadena hotelera. A més, molts dels TO tenen interessos creuats, participant aleshores en la propietat d'altres TO. Aquesta xarxa de participacions en la propietat i/o gestió entre diferents sectors fa que a principis del segle XXI siguin, en tot cas, més matisables els arguments per part del capital hotelier respecte de la seva situació de dependència respecte dels grans TO. Les cadenes hoteleres juntament amb els operadors són, cada cop més, "part i jutge" en el negoci turístic.

En el procés d'integració empresarial, per exemple, el gegant alemany TUI (DM 17/12/2006:59) anunciava inversions milionàries en els sectors de l'aeronavegació, internet i dels creuers de plaer –Companyia Carnival–. Aquest procés de concentració empresarial es

<sup>21</sup> El fet d'aparèixer en els primers lloc en la cerca a través de Google –sponsored links– suposa a l'empresa un cost d'uns tres euros per visita, la qual cosa indica que els que disposen de més capital seran aquells que ocuparan les primeres posicions (Togores a DM 5/01/2007:8).

veurà, segons el mateix TO, reflectit en una reducció de la plantilla en uns 3600 llocs de feina – 2600 al Regne Unit i 400 a Alemanya–, tot esperant obtenir als 2006 uns beneficis de 450 milions d'euros. A principis del 2007 s'ha materialitzat la constitució d'un potent duopoli en el món dels TO, el format per: Thomas Cook Group Plc, format per Thomas Cook i My Travel; i TUI Travel, format per TUI i First Choice. Thomas Cook havia estat adquirit per Condor & Neckerman Touristic AG al 2002 i el grup alemany adquirí el nom del prestigiós Tour Operador britànic. Així doncs, a principis del segle XXI els dos gegants dels operadors turístics són de capital alemany (Casamayor, 25/03/2007).

*b) El poder de les companyies aèries (sense transport no hi ha turisme). Del negoci de la guerra al del turisme global.*

A finals del segle XX, més del 70% dels turistes internacionals viatjaven amb transport aeri (Wheatcroft, 1998). El sector del transport (motoritzat) és consubstancial al turisme –sense transport no hi ha turisme– i particularment en el transport internacional, el transport aeri és el de major rellevància. No obstant, s'ha de tenir en compte també la importància del transport motoritzat terrestre i el transport marítim, i molt particularment pel que fa al turisme domèstic o nacional. El primer adquireix una forta significació en els espais continentals (p.ex. Nord-Amèrica o la UE) i en els viatges de curta durada a destins propers als principals focus emissors de turistes. El transport marítim és molt important, sobretot, en els mars tancats (p.ex. Carib, Mediterrani) en els que els creuers són autèntiques ciutats de vacances (McNulty i Wafer, 1990; Barry et al., 1984; Montaner, 2002; OMT, 2008). Entre les principals aportacions que analitzen el transport aeri i les companyies aèries es pot destacar l'estudi de Dunning i McQueen (1982a) sobre les ETN turístiques i en les que inclouen les del transport aeri; els treballs de Wheatcroft (1990, 1994, 1998) i Debbage (1994) que es centren específicament en l'estudi de la indústria aeronàutica; i a l'Estat espanyol val la pena destacar les contribucions de Gámir i Ramos (2002) en la que s'analitzen les relacions entre territori i transport aeri i de Hernández-Luís (2007) que analitza l'expansió del turisme internacional i el transport aeri, així com la seva contribució al canvi climàtic, entre d'altres.

La irrupció del transport aeri va estar vinculada al desplegament de la tecnologia militar, especialment durant la II Guerra Mundial. Un cop finalitzada la contesa, hi havia un estel important d'infraestructures aeroportuàries, una tecnologia preparada per destinar-la a la producció massiva –l'aeronàutica–, i un "exèrcit" d'aviadors militars que veien com la seva ocupació militar deixava de tenir sentit (Turner i Ash, 1991). Així doncs, la indústria aèria militar va devenir en indústria aeronàutica civil, en un context del règim d'acumulació fordista, aquella va formar part, en bona mesura, del paquet empresarial públic, rebent el nom de les "companyies de bandera".

El denominat espai aeri ha estat objecte de regulacions, des de la Convenció de Xicago de 1944 sobre transport aeri i que havia d'establir les regles del transport aeri. D'aquell convenció sorgí la CINA (Comissió Internacional de Navegació Aèria), precedent de la OACI (Organització de l'Aviació Civil Internacional), com a òrgan regulador al que s'hi afegeix la IATA (International Air Transport Association) l'any 1945. Aquell conveni havia de marcar les pautes per la liberalització aèria i partia de la premissa que cada estat era sobirà dels drets de l'espai aeri sobre el seu territori. Emperò, en aquell context bèl·lic mundial, la major part dels acords hagueren de ser subscrits amb acords bilaterals, ja que de les vuit llibertats aèries contingudes en la Convenció, només s'aplicaren multilateralment dues d'elles. Gámir i Ramos (2002:101) exposen com "el transport aeri també s'associava estretament amb la política externa, constituint les denominades *companyies de bandera* el més clar exemple de que el sector es desenvolupava en base a les necessitats de cada estat". La signatura del Conveni de l'Aviació Civil (1956) de París, establia el marc regulatori per a l'aparició dels vols xàrters i que suposarien un vertader revulsiu de cara a l'explosió turística de molts de territoris, d'aquí que Gámir i Ramos (2002) plantegin el paper del transport aeri en la "creació territorial".

El negoci aeri constituïa un monopoli estatal, una situació que als EUA es va rompre al 1978 amb la *Airline Deregulation Act* (24/10/1978) que suposà la conversió de les "companyies de bandera", que generalment havien estat subsidiades, cap a una nova estructura industrial (Wheatcroft, 1990). Després del procés liberalitzador als EUA es van produir tot un seguit d'episodis de fusions i adquisicions entre línies aèries, així com diverses fallides (p.ex. la triple fallida de 1992 de Continental Airlines, Trans Continental, American West Airlines), que

acabaren traduint-se en una estructura oligopolística en la que hi restaren només unes poques empreses. La liberalització suposà l'aparició de tarifes dispars entre 1979 i 1997, unes s'incrementaven un 26% i les altres es reduïen entre un 20% i un 37% i, sobretot, la desaparició de moltes destinacions –es suprimiren 2218 enllaços i es crearen 1734 nous– en no ser rendibles per a l'empresa privada, ja que aquesta es concentrava en les rutes d'alta densitat. El que en termes comercials es diuen rutes competitives que són les rendibles monetàriament. La UE inicià el seu procés liberalitzador a partir de 1988 i es completà al març de 1997 amb la liberalització dels serveis de cabotatge. Aquestes mesures reben el nom de *Paquets Liberalitzadors del mercat del transport aeri a la UE* i estan integrats per tres paquets: el primer del 1/01/1988; el segon del 1/11/1990; i el tercer del 1/1/1993<sup>22</sup>.

Segons Debbage (1994) el sector de l'aviació no ha experimentat el procés d'internacionalització que si han experimentat, per exemple, les cadenes hoteleres. Aquest mateix autor sostén que no hi ha companyies aèries transnacionals, fet que es deu segons ell, entre d'altres factors, a la llarga tradició en regulació i protecció governamental a la indústria de l'aviació. Els fluxos de IED (Inversió Estrangera Directa) en transport aeri no són molt importants a escala mundial. Segons Endo (2006), en aquest subsector turístic, els fluxos d'IED solen anar dirigits a l'establiment d'oficines de venda i reserva, i serveis de terra en les principals destinacions, serveis de reparació i manteniment de les aeronaus i càtering als aeroports, però no a la implantació completa de la companyia a d'altres països o l'adquisició d'altres companyies. De fet, encara són molts els països que posen barreres a l'entrada de capitals estrangers en aquest sector i, en molts de casos, l'estat es reserva l'*acció d'or* per a prevenir pràctiques contràries a l'interès nacional (Wheatcroft, 1998).

Les grans línies aèries dels EUA dominen el trànsit aeri mundial i al propi territori nord-americà, les 5 primeres companyies comptabilitzaven als anys 1990 una mica més del 75% de tots els passatgers transportats, resultant en una estructura oligopolística (Wheatcroft, 1998). Emperò, en termes d'ingressos per passatger/km, la companyia més gran era British Airways, seguida d'Air France i Lufthansa. A escala mundial operen unes 1010 companyies aèries, de les quals un 58% corresponen als països centrals, tot essent Europa Occidental la regió amb major nombre de companyies aèries. Els majors graus de penetració de capital estranger en els entramats empresarials de les línies aèries corresponen a Àfrica (26% de línies aèries amb participació estrangera), Àsia (26% de línies aèries amb participació estrangera), Amèrica Llatina (39% de línies aèries amb participació estrangera) i Europa Occidental (22% de línies aèries amb participació estrangera) (UNCTAD, 2004).

La participació estrangera en línies aèries a Àfrica, Amèrica Llatina i Àsia es deu a la creixent privatització i liberalització que es dona en aquestes regions –molt sovint sota el dictat de les institucions internacionals que fomenten les mesures del Consens de Washington–. A l'Europa Occidental es comptabilitzen 83 companyies amb participació estrangera, que procedeix, en gran mesura, d'empreses d'altres estats membres de la UE, on s'han dut a terme importants processos d'adquisició i concentració empresarial. En analitzar la participació de companyies aèries en altres empreses del sector aeronàutic es veu a la taula 53 que, a nivell mundial, hi havia 65 línies aèries que tenien participació en d'altres estrangeres, i aquestes es concentraven en l'àmbit de la UE (p.ex. British Airways va adquirir el 49% de la francesa TAT European Airways i el 49% de la teutona BA). En canvi, en el país bressol de la liberalització aèria, els EUA, tan sols hi ha 29 línies aèries amb participació estrangera (19% del total) i 6 línies aèries d'Amèrica del Nord que participaven en línies aèries d'altres països (UNCTAD, 2004).

<sup>22</sup> Junt amb la liberalització del transport aeri se produeix una constant rebaixa de les càrregues tributàries, o simplement aquestes no han avançat per tal de fer front als impactes socioecològics que aquest mode de transport genera. En canvi, s'ha configurat un marc regulatori que propiciï l'increment del transport aeri. Així, per exemple el querosè del transport aeri no tributa IVA; i al 1997, per exemple, a l'Estat espanyol, per tal d'estimular la "competitivitat" se rebaixà l'IVA del transport aeri des del 16% al 7% (De la Torre, 1999).

	Nombre de línies aèries operant	Nombre de línies aèries propietat d'inversors estrangers	Percentatge de línies aèries propietat d'inversors estrangers	Nombre de línies aèries amb participació en línies aèries estrangeres.	Percentatge de línies aèries amb participació en línies aèries estrangeres.
Àfrica	91	24	26%	7	8%
Àsia	143	37	26%	7	5%
Pròxim Orient	53	8	15%	5	9%
Amèrica Llatina	135	39	29%	9	7%
<b>Països Perifèrics</b>	<b>422</b>	<b>108</b>	<b>26%</b>	<b>28</b>	<b>7%</b>
Europa Occidental	379	83	22%	28	13%
Amèrica del Nord	149	29	19%	6	4%
Altres països	60	10	17%	2	3%
<b>Països Centrals</b>	<b>588</b>	<b>122</b>	<b>21%</b>	<b>36</b>	<b>8%</b>
<b>Total</b>	<b>1010</b>	<b>230</b>	<b>23%</b>	<b>65</b>	<b>6%</b>

En el sector aeronàutic, l'expansió global no es produeix per la via de les inversions estrangeres directes sinó que s'ha produït fonamentalment mitjançant la constitució d'aliances estratègiques. Les aliances han anat guanyant importància i és el mecanisme a través del qual les línies aèries cerquen obtenir els majors beneficis i expandir la seva activitat que esdevé d'abast mundial. Aquestes es fonamenten en la confiança que es dipositen en les empreses que hi formen part, i entre les que les grans companyies occidentals –fins fa poc públiques– esdevenen reclam i garantia. A més, l'adopció d'aquesta fórmula evita els riscos de la inversió estrangera, alhora que amplia el poder i abast de les grans companyies aèries. El nombre d'aliances, ha crescut de manera notable des d'unes 20 el 1990 a un total de 1222 el 2001. A l'any 2001 la forma majoritària d'acord era la de Code-Sharing (compartir marca o codi), línies regulars i acords de càrrega. Les quatre principals aliances del món comporten aproximadament una quota de mercat del 70%. Segons Endo (2006:605) els principals avantatges de la formació d'aquestes aliances estriba en "la reducció de costos i guanys d'eficiència (p.ex. facilitats en la facturació i personal de terra) sense expandir les operacions físicament". La major part d'aquestes aliances s'expandeixen verticalment en companyies de lloguer de cotxes, hotels, ferrocarrils, operadors de creuers, serveis financers i targes de crèdit.

	Nombre	Percentatge
Code-sharing (Compartiment de Codis)	911	74,55
Programes de vols regulars (Frequent flyer programmes)	114	9,33
Càrrega (Cargo)	106	8,67
Màrqueting	78	6,38
Joint Venture	55	4,50
Pooling agreement (Acords de fons)	33	2,70
Servei de terra conjunt	32	2,62
Connexió regional/Franquícia	31	2,54
Altres	165	13,50
Nombre total d'acords	1.222	100



<b>Taula 55. Grans aliances aèries mundials (Font: Gámir i Ramos 2002:130)<sup>23</sup></b>	
<b>Aliança</b>	<b>Companyies</b>
<b>STAR ALLIANCE</b> 310,4 milions de passatgers 130 països 815 destins	United Airlines, All Nipon Airways, Lufthansa, SAS, Thai Airways, Air Canada, Singapore Airlines, Ansett Australia, Varig, Mexicana Airlines, Austrian Airlines, Air New Zeland, British Midland, Tyrolean Airways, Lauda Air.
<b>ONEWORLD</b> 199,5 milions de passatgers 135 països 565 destins	American Airlines, British Airways, Iberia, Qantas, Cathay Pacific, Finnair, Aer Lingus, LanChile
<b>SKY TEAM</b> 205,9 milions de passatgers 112 països 472 destins	Delta, Air France, Alitalia, Korean Air, Aeroméxico, CSA.

Als 1970 moltes companyies de bandera tenien participació o eren propietàries de cadenes hoteleres –es comptaven 16 cadenes hoteleres lligades a companyies aèries– (p.ex. Pan American Airlines era propietària dels hotels Intercontinental o la TWA que era propietària de Hilton International) (Dunning i McQueen, 1982a). Emperò, la crisi econòmica dels 1970 i 1980 (i la reestructuració del sector aeronàutic) els va arrossegat ja que, tal com apunta Ioannides (1995), "les fortunes d'aquests sectors interrelacionats tendeixen a créixer i caure juntes". Malgrat les tendències descrites, es segueix aprofundint en la integració vertical, abandonant la propietat de cadenes hoteleres, amb els processos paral·lels de participació per part de les companyies aèries invertint en TO i viceversa.

Les companyies aèries han anat adquirint un paper rellevant en el desenvolupament i aplicació de les NTIC (Noves Tecnologies de la Informació i Comunicació) en el negoci turístic. Les grans companyies aèries (companyies de bandera) invertiren en CRS (Computer Reservation Systems) i GDS (Global Distribution Systems) essent una mostra clara del seu procés d'integració vertical. Mowlana i Smith (1990) exposaven com, ja a finals dels anys 1980, les companyies aèries obtenien més beneficis dels sistemes de reserves que no de la venda de bitllets. L'expansió dels CRS es va iniciar als 1980 als EUA: Sabre (American Airlines), Apollo (United Airlines), System One (Texas Air i Eastern Airlines), Gemini (Air Canada i Canadian Airlines) i Worldspan (Twa, Delta Airlines, Northwest). Com a reacció, al 1987 a l'àmbit europeu es va constituir el sistema Amadeus (Air France, Iberia, Lufthansa i SAS) i el Galileo (British Airways, KLM, Alitalia, TAP, Austrian Airlines, Sabena i Air Lingus). A mitjans dels 1990 aquests sistemes de reserves controlaven el 78% de les reserves d'hotel, lloguer de cotxes i d'avió (Milne i Gill, 1998).

En definitiva, tal com senyalen Milne i Gill (1998:137): "els patrons de concentració i control industrial que han emergit en l'era dels mega-CRS/GDS semblen reforçar el domini de les corporacions multinacionals en la "vella" indústria turística, amb unes poques grans empreses estampant la seva empremta sobre la direcció i abast dels futurs desenvolupaments". Williams (1995) estableix la diferència entre el que va suposar l'adopció, a partir dels 1950, de les innovacions tecnològiques de la indústria de la guerra en matèria de transport aeri respecte de les innovacions de la tecnologia de la informació i la comunicació. Mentre la primera va ser igual per totes les empreses (companyies aèries de bandera i públiques), la segona només ha estat factible per part d'aquelles empreses més fortes, exclouent a les altres i incidint en el procés de concentració empresarial.

El desenvolupament de les grans aliances va vinculat al procés de concentració de les principals rutes als aeroports *hub* més rellevants. Segons Gámir i Ramos (2002:129) "quan en aquest tipus d'aliances coincideixen dues companyies amb una gran concentració de vols en un únic aeroport, el control que exerceixen sobre la distribució de *slots* en el mateix és tal que la resta de companyies queden en una situació molt precària de cara a una possible competència, essent necessària en ocasions la intervenció governamental per tal d'evitar situacions d'abús derivades d'aquesta posició dominant". Un dels impactes del procés liberalitzador és la

<sup>23</sup> El 2008 les xifres eren: Star Alliance (455,5 milions de passatgers; 975 destins; quota del mercat global del 25,1%; Oneworld (319,7 milions de passatgers; 692 destins; quota del mercat global del 14,9%; Sky Team (428 milions de passatgers; 841 destins; quota del mercat global del 20,8%) (Buton, 2008).

configuració d'una nova estructura empresarial de tipus oligopolista i l'organització de rutes *hub&spoke* (aportació i dispersió) de tipus radial que redefeixen les rutes aèries i que presenta unes repercussions territorials destacables. D'aquesta manera, segons Gámir i Ramos (2002) es produeix una concentració territorial en l'espai i es multipliquen les interconnexions entre els *hubs* principals i els aeroports secundaris (o regionals). En aquests enllaços, les companyies regionals que sovint estan aliades a les companyies de bandera adquireixen rellevància (p.ex. Air Nostrum amb Iberia).

El negoci del transport aeri, pel que fa als aeroports, s'estén, a més del seu paper com a plataformes de redistribució dels fluxos aeris (*hubs*), en la seva creixent dimensió com a centres comercials i de negocis. Els aeroports es converteixen en "ciutats aeroportuàries" que funcionen, en molts d'aspectes, al marge de les normes d'aplicació a la resta del territori allà on es troben. Així, per exemple, en matèria comercial s'han anat convertint en una mena de paradisos fiscals. Segons De Felipe (1999:1006) "les terminals pròpiament dites se tronaran cada cop més orientades als aspectes comercials, amb grans àrees de compra, tendència que provoca l'atracció de passatgers i la conversió en àrea de compres pels treballadors de l'aeroport i pels residents de l'entorn; en molts casos, els ingressos per l'activitat comercial suposen més del 75% dels ingressos totals d'un aeroport, i en el futur la concepció de terminal canviarà radicalment convertint-se en un "centre comercial amb portes aeronàutiques".

Els processos paral·lels de liberalització i concentració empresarial en les companyies aèries, al cas dels EUA, va conduir a una situació en que es prioritzaven les rutes principals entre els principals aeroports, i en conseqüència es reduïren els enllaços directes (només el 29% dels passatgers) quedant la porta oberta per noves rutes directes. En aquell context van aparèixer les companyies de baix cost (*low cost*) "caracteritzades per la simplificació al màxim dels processos operatius i la prestació de serveis punt a punt de cost reduït a rutes de curt recorregut, inferiors a les 500 milles o les dues hores i mitja de vol" (Gámir i Ramos 2002:137). El procés de liberalització aeri en el territori europeu ha donat peu a l'aparició de companyies de baix cost, entre les que destaquen Ryanair, Easyjet, Virgin Express, Go, Buzz i Air Berlin. Entre les estratègies d'abaratir costos està l'estrictament territorial que fa esment a les infraestructures aeroportuàries, ja que operar als aeroports de "segona" –com Girona– resulta molt més barat i permet la reducció de costos. Alhora, serveix de revulsiu per a ciutats que fins aleshores havien restat desconnectades del gran flux turístic. Per exemple, a l'aeroport de Girona on opera Ryanair, s'ha passat de 641 mil passatgers al 2000 a 3 milions de passatgers al 2005 o el de Múrcia que passà de 140 mil passatgers al 2000 a 1,2 milions al 2005. En el cas espanyol la irrupció del baix cost i el creixent protagonisme de certs aeroports presenta una vinculació estreta amb la profunda transformació territorial de la mà de l'urbanisme salvatge que ofereix camps de golf i apartaments pel consum turístic i per a l'especulació financera (Rizzi 4/12/2005).

Les companyies aèries de baix cost es fonamenten en una política agressiva de preus, reduint al màxim els seus costos, al temps que guanyen cada cop més quota de passatgers i s'incrementen el nombre de viatges (p.ex. Ryanair passà d'uns 2 milions de passatgers al 1995 a quasi 28 milions de passatgers al 2004). En el cas de Ryanair, s'ha entrat en certs conflictes que freguen la il·legalitat, com una denúncia contra Ryanair del 2001 per rebre un tracte de favor a l'aeroport de Brussel·les, Brussels Charleroi Airport (BSCA) –a 50 km de Brussel·les–, (Cebrián 7/11/2004). De l'entrevista feta al president de Ryanair, Michael O'Leary (Cebrián 7/11/2004:7-8) es poden detectar alguns punts sobre les raons de l'èxit d'aquesta companyia que passà de transportar 2 milions de passatgers al 1995 a quasi 28 milions de passatgers al 2004, i en la que a cada treballador li corresponen 10050 passatgers, front als 978 d'Iberia:

- Sobre les infraestructures aeroportuàries: "el més important és que l'aeroport triat estigui buit, funcioni poc".
- Sobre els aspectes laborals: "a les grans companyies, els salaris estan fora del seu control, degut als sindicats" i diu sobre els sindicats a la seva companyia que "legalment tot el món te dret a unir-se a un sindicat. Però també és un dret legal que els empleats puguin negociar directament amb la companyia si és això el que desitgen.

I si dones a triar a la gent i els ofereixes un sou millor i majors augments a canvi de **mantenir apartats als sindicats**, sempre trien més diners<sup>24</sup>.

La reestructuració de la indústria aeronàutica amb l'aparició de les companyies de baix cost i la dificultat de reduir costos –en un escenari d'increment del preu dels combustibles- per part de les companyies de bandera ha dut a plantejar la "necessitat" d'incrementar les estratègies de flexibilitat negativa per part de les grans companyies. Així com en el món de les finances, els atemptats de l'11-S foren emprats com excusa per dur a terme alteracions profundes<sup>25</sup>, en el camp aeronàutic segons el discurs oficial "els atemptats de l'11-S en 2001 marcaren per a les companyies aèries dels EUA el començament d'un calvari que les llançà a un intens procés de reestructuració" (Pozzi 7/01/2007:66).

Un procés de reestructuració als EUA que posteriorment també es du a terme a Europa. Als EUA es plantegen fusions entre les grans companyies: Continental Airlines, American Airlines, United Airlines, US Airways, Delta Airlines i Northwest. D'aquestes companyies Delta Airlines i Northwest es trobaven en suspensió de pagaments amb la qual cosa resultaven en una situació d'elevada "fragilitat", facilitant el fet que fossin engolides per alguna altra companyia més potent. En aquest context US Airways va llançar el novembre de 2006 una OPA hostil cap aquelles dues companyies. L'objectiu de la concentració empresarial és el de reduir rutes i flota aèria, sota la retòrica de l'eficiència i de la competitivitat. Entre 2001 i el 2006, als EUA, s'ha retallat la plantilla de treballadors del sector en un 37% (264 mil treballadors). La lectura per part del capital aeronàutic respecte de la situació post 11-S, la irrupció de les companyies de baix cost i l'encariment del petroli els ha dut a iniciar transformacions radicals per tal de reduir al màxim els costos<sup>26</sup>, especialment els laborals. Per exemple Delta Airlines amb una reducció de 5000 milions de dòlars i l'acomiadament de 7000 treballadors, reduccions de salaris i retalls de beneficis socials (pensions i sanitat) dels treballadors (Cebrián, 19/09/2004; Pozzi, 19/09/2004). En el cas, per exemple d'Iberia, al 2005 es va vendre part de la seva participació al CRS Amadeus amb l'objectiu de reinvertir aquells diners en la compra de les companyies AeroMèxico, Mexicana de Aviación i LanChile que havien de ser privatitzades (Cebrián 30/01/2005).

En termes generals, sembla que a mitjans de la dècada dels 2000 la indústria aeronàutica es va reestructurant, amb una creixent concentració empresarial i un inici (sempre que el marc institucional ho permeti) de la configuració de grans ETN amb la compra d'empreses aeronàutiques estrangeres. La crisi econòmico-financera desfermada a l'estiu del 2007 amb motiu de l'esclat de la bombolla hipotecària i immobiliària als EUA i el seu efecte de contagi mundial, i l'increment constant del preu del petroli ha començat a afectar a les companyies aèries. La proliferació de companyies al llarg dels anys 1990 es va deure tant al procés liberalitzador com al fet de coincidir amb una etapa del preu del petroli barat, tot destacant com a cas paradigmàtic la proliferació de les companyies de baix cost. Així doncs, algunes companyies han començat a anunciar retalls dràstics com per exemple, Air Berlin reduirà la seva flota de 134 a 120 avions (EFE, 18/08/2007); la companyia de bandera Alitalia s'ha declarat insolvent per la qual cosa el govern italià de Silvio Berlusconi ha impulsat una controvertida llei (Plan Fenix) per resoldre la situació (Agencias-Roma, 30/08/2007); dues companyies mallorquines estaven en una situació extremadament delicada, Spanair que estudiava impulsar un fort pla de viabilitat que podria suposar la reducció de 1193 llocs de feina (Ferriol, 21/08/2008) i Futura que ha anunciat el concurs voluntari de creditors (Morales,

<sup>24</sup> Els treballadors descontents respecte la política laboral de Ryanair han protagonitzat diverses vagues i les seves queixes estan recollides a [www.ryan-be-fair.org](http://www.ryan-be-fair.org) (abril 2006).

<sup>25</sup> Els atemptats del 11-S i la caiguda dels valors borsaris afectaren a les principals companyies aèries. Per exemple: les accions de Continental passaren de 39,64\$/acció al 10/09/2001 a 17,72\$/acció al 18/09/2001; les de Delta passaren de 37,25\$/acció al 10/09/2001 a 22,93\$/acció al 18/09/2001; Air France de 16,00\$/acció al 10/09/2001 a 10,38\$/acció al 18/09/2001 (Gámir i Ramos 2002:35). La situació post 11-S –demanda de primes d'assegurança més elevades- es va resoldre amb una intervenció estatal. Als EUA, mitjançant llei, es realitzava una aportació directa de 15 miliards de dòlars com ajuda, incentius fiscals i crèdits favorables i la Comissió Europea va deixar mans lliures als governs dels estats membres a "ajudar" a les companyies aèries (privades).

<sup>26</sup> La revista *Anestèsia* de l'Associació d'Anestestes de Gran Bretanya i Irlanda publicà un estudi segons el qual l'estratègia de reducció dels costos de les companyies aeronàutiques s'ha aplicat en la reducció del nivell d'oxigen en la cabina –el nivell de saturació d'oxigen en la sang abans d'enlairar-se era del 97%, i en aterrar del 93%. Amb la reducció de la ventilació a la cabina, les companyies redueixen el consum de combustible i es prolonga la vida de l'aeronau (DdB 27/04/2005 "Les línies aèries anteposen l'estalvi a la salut del passatger" a *Diari de Balears*, pp.45).

9/09/2008); i les companyies de bandera espanyola i britànica, Iberia i British Airways, anunciaren a l'estiu del 2008 la seva futura fusió que convertirà a la nova societat en el tercer grup aeri mundial (Gómez i Gómez, 3/08/2008)<sup>27</sup>. Segons un estudi de l'OAG (Office Airline Guide) s'estima que en acabar l'estiu del 2008, el conjunt de totes les aerolínies retallin un 59,7 milions de places el que suposa una caiguda del 7% de la capacitat global (Europa Press, 7/08/2008). Així doncs, es presenten turbulències al sí de la indústria aeronàutica que han estat motivades particularment per la ruptura del miratge del preu del petroli barat i els efectes en cadena de la crisi econòmico-financera iniciada a l'estiu 2007, però que sembla que pot ser llarga i intensa, donant lloc al que Ramón Fernández-Durán (2008) ha definit com a *decreflació* (decreixement crematístic i inflació).

c) *Les ETN hoteleres són "cadenes"*.

Finalment, un dels sectors principals del turisme mundial i que és el que presenta una de les majors quotes d'internacionalització ha estat el de l'allotjament, i en particular el de les **cadenes hoteleres transnacionals**. Tal com exposa Fenelon (1990:97): "abans de la Segona Guerra Mundial, ja hi havia alguns petits grups hotelers internacionals creuant les fronteres nacionals. Eren prestigiosos, controlats familiarment, o propietat de particulars units en associacions, per exemple, amb noms com els de Ritz o Marquet. Aquestes empreses tenen poc a veure amb les majors cadenes hoteleres internacionals actuals". Fenelon (1990) apunta que no s'ha produït sempre una trajectòria lineal entre les primeres empreses del sector i les grans cadenes transnacionals actuals. Emperò, també és cert que la majoria de les grans cadenes hoteleres de dimensions internacionals persisteixen amb la "adaptació als nous temps". L'interès per l'estudi de les cadenes hoteleres rau en el fet que aquestes representen una de les parts més visibles de l'impacte del turisme internacional i el domini del capital transnacional amb un fort component territorial.

En quant a l'estudi de les cadenes hoteleres globals cal destacar l'aportació feta per Dunning i McQueen (1982a, 1982b) amb dades del 1978 i que com en el cas dels sectors dels TO i de les línies aèries ha estat una de les contribucions més sòlides fins el moment. En el context espanyol en el que s'han consolidat importants ETN hoteleres, s'ha accentuat la seva investigació. Destaquen els treballs de Ana Belén Ramón (2002) on aplica la teoria eclèctica; el de María Jesús Such-Devesa (2006) sobre el finançament de les ETN hoteleres espanyoles; els estudis de Onofre Martorell (2002) analitzant les deu primeres cadenes hoteleres mundials, Martorell i Mulet (2003) que estudien les estratègies de creixement de les cadenes hoteleres; i el de Joan Buades (2006b) que des d'una perspectiva crítica analitza les relacions de poder i els impactes socioambientals associats a la transnacionalització del capital hotelier balear. El treball de Dunning i McQueen (1982a) ja accentuava la dificultat d'obtenir informació fiable sobre les ETN hoteleres. Un lament que en comptes de servir per a la seva correcció va incitar la progressiva ocultació, fins a desaparèixer de les instàncies oficials de NU. Per aquest motiu, moltes publicacions posteriors es fonamenten en les dades que en aquell estudi es presentaven.

Endo (2006), acertadament, exposa que hi ha molts de criteris per seleccionar els hotels internacionals i la seva importància. Així, per exemple l'empresa dels EUA Best Western és la major del món en nombre d'habitacions; en canvi si ho miram pel nombre d'hotels gestionats llavors la primera empresa hotelera és Marriott International; i si en canvi ho feim en base a les marques llavors tenim que la primera és Cendant –Endo considera que aquesta no és exactament una cadena hotelera perquè el segment hotelier només compta pel 16% dels ingressos de la companyia–; i si es mesura en base als actius a l'estranger la principal ETN hotelera és la francesa Accor. En qualsevol cas, no s'intentarà acudir als índex d'internacionalització expressats en unitats monetàries ja que pensam que acaben per ocultar els aspectes físics i reals de la transnacionalització hotelera. Els aspectes que creim que valen la pena a tenir en compte quant a l'estudi de la transnacionalització hotelera, són aquells que fan esment a l'expansió de la seva flota hotelera (en nombre d'hotels i habitacions) i la localització d'aquella flota.

<sup>27</sup> El gener de 2011 es va completar la fusió entre British Airways i Iberia, tot donant lloc a la nova companyia International Airlines Group (AIG). Aquesta companyia és una de les majors d'Europa i del món i un dels seus principals objectius és el d'adquirir companyies dels nomenats "països emergents" (Mars, 23/01/2011).

Littlejohn i Roper (1991) en estudiar l'evolució de les ETN hoteleres establiren dues etapes diferenciades: la primera arriba fins a finals dels 1980, se caracteritza per l'expansió de la indústria hotelera amb una organització de la producció en que la propietat i la gestió dels hotels està lligada i les principals cadenes són nord-americanes; una segona etapa, caracteritzada per la introducció de formes flexibles de producció hotelera (p.ex. separació de la propietat i la gestió), vinculada a la creixent financiarització del negoci hoteler i la seva transnacionalització, amb una pèrdua progressiva del pes de les nord-americanes. La primera etapa que aniria fins als anys 1980, està vinculada a l'hegemonia del dòlar amb la instauració del RDWS (Règim Dòlar Wall Street) (Gowan, 2000) i la gran liquidesa de les entitats financeres dels EUA que va permetre una enorme explosió hotelera dins del territori dels EUA, amb una relació directa entre la bombolla immobiliària dels EUA i l'explosió d'establiments hotelers. Amb tot, les principals cadenes hoteleres eren les dels EUA, i la major part de les seves habitacions estaven dins sòl nord-americà (Ramón, 2002; Buades, 2006b).

Les ETN hoteleres estaven encapçalades per les nord-americanes i aquestes presentaven una forta concentració i expansió dins del seu propi territori. La dimensió de les cadenes hoteleres al seu propi territori i el múscul financer de la seva economia els va permetre protagonitzar l'expansió hotelera internacional. A l'any 1978, de les 81 ETN hoteleres comptades al treball de UNCTC, 22 eren dels EUA i aquestes tenien unes 152 mil habitacions a l'estranger (56,2% de totes les habitacions en mans de ETN a l'estranger). A finals dels 1970 hi havia una forta participació per part de les companyies aèries dins del capital hoteler amb 16 cadenes hoteleres associades a companyies aèries. Així mateix, hi havia 6 cadenes hoteleres associades a operadors turístics. En aquell moment, entre les 10 primeres ETN hoteleres eren: dels EUA (Holiday Inn, Inter-Continental, Hilton International, Sheraton Hotels, Travelodge (International), Ramada Inns, Hyatt International); de França (Club Méditerranée i Novotel); i del Regne Unit (Trust House Forte). Aquestes cadenes sumaven 571 hotels a l'estranger. Dunning i McQueen (1982b) assenyalaren que les ETN hoteleres tendien a expandir-se pel seu propi continent. Aquest fet vendria explicat pel que Ascher (1985) argumenta respecte als aspectes culturals que poden permetre que aquelles ETN provinents de societats amb trets culturals semblants els hi sigui més fàcil la penetració en aquell territori. Aquesta explicació de les avantatges culturals aprofitades per part del capital transnacional, podria ser aplicada en el cas de l'expansió del capital transnacional de matriu espanyola per Amèrica Llatina (Durán, 1999).

A la taula 54 es poden veure les principals cadenes hoteleres transnacionals que entre 1984 i 1989 experimenten un increment de 346,44 mil habitacions. Segons Ioannides (1995) aquestes 10 primeres cadenes –que no són les mateixes en els dos anys– presenten una forta concentració d'habitacions i una estructura cada cop més oligopolística. Si a l'any 1984, les 10 primeres ETN hoteleres concentraven el 10,24% de les habitacions del planeta, a l'any 1989 les 10 primeres ETN hoteleres concentraven el 11,57% de les habitacions hoteleres mundials. La situació diferia segons la regió a la que es fes esment. Així, a Nord-americà a finals dels 1980 el 40% de les habitacions estaven en mans de les grans cadenes hoteleres, mentre que a Europa eren més abundants les petites i mitjanes empreses. A les perifèries del plaer, com per exemple les del Carib i Seychelles, les cadenes hoteleres transnacionals posseïen o gestionaven poc més del 40% de les habitacions. Cal destacar la forta importància de les cadenes nord-americanes dins de les 10 primeres cadenes hoteleres mundials, el 1984 eren set cadenes amb un total de 753,63 mil habitacions, i al 1989 eren nou cadenes amb 1,2 milions d'habitacions. Entre les ETN hoteleres, després de les cadenes nord-americanes, estaven en els anys 1970 i 1980 les britàniques i franceses.

<b>Taula 54. Les 10 primeres Cadenes hoteleres mundials (habitacions en milers)</b>			
<b>(Font: Elaboració pròpia a partir de Ioannides, 1995)</b>			
<b>1984</b>		<b>1989</b>	
<b>Empresa Matriu</b>	<b>1000 habitacions</b>	<b>Empresa Matriu</b>	<b>1000 habitacions</b>
Holiday Inn (EUA)	311,70	Holiday Inn (EUA)	361,54
Sheraton (EUA)	113,00	Sheraton (EUA)	134,80
Ramada (EUA)	94,00	Ramada (EUA)	127,90
Hilton (EUA)	77,44	Marriott (EUA)	117,79
Trust House Forte (R. Unit)	73,32	Quality (EUA)	112,84

Balkantourist (Bulgària)	61,21	Days Inn (EUA)	105,00
Howard Johnson (EUA)	60,60	Hilton (EUA)	95,15
Quality (EUA)	51,17	Prime Motor (EUA)	82,50
Club Med (França)	45,92	Trust House Forte (R. Unit)	76,00
Days Inn (EUA)	45,72	Hyatt (EUA)	67,00
<b>Total</b>	<b>934,08</b>	<b>Total</b>	<b>1.280,52</b>

A finals de la dècada dels 1980 i principis dels 1990 es produeixen una sèrie de canvis importants en la indústria hotelera i que com en moltes altres ocasions dins de les dinàmiques del capital, es produeixen primer als EUA. Fins aquells anys s'havia experimentat una situació de sobrecapacitat hotelera al territori nord-americà, a la calor de l'expansió de l'economia nord-americana i la seva capacitat atractora de capitals de la resta del món. A més, la sobredimensió de la planta hotelera es vinculava a la situació de bombolla immobiliària dels EUA, essent la inversió en la indústria hotelera una inversió propera de la immobiliària, però alhora diversificada. Els lligams entre indústria hotelera, capital immobiliari i el financer posaven les bases per a l'expansió internacional de l'hoteleria nord-americana com estratègia de diversificació de riscos. Una expansió, que ja s'havia iniciat anteriorment però en menor intensitat.

El canvi de règim d'acumulació, amb el pas cap a les lògiques flexibles d'acumulació del capital, coincideixen amb un procés de crisi i canvi dins de les estructures de la indústria hotelera. Segons Ramón (2002) a partir dels 1990, als EUA, augmenten les dificultats per accedir al crèdit i decau la construcció de noves instal·lacions hoteleres que coincideix amb la regulació dels mercats immobiliaris i la baixa inflació global. Aquesta situació, d'acord amb Littlejohn i Roper (1991), es tradueix en una reestructuració (i dissolució) de la propietat hotelera. Les empreses hoteleres de tall fordista es transformen i s'introdueixen formes flexibles d'organització, el que significa que es divideixen i separen en nombrosos segments –gestió i propietat- i també que s'incorpora la participació d'altres inversors (molts d'ells estrangers)<sup>28</sup>. La separació entre propietat i gestió permetria la diversificació de riscos, especialment després de l'experiència de la caiguda de la bombolla immobiliària dels EUA. Emperò la transnacionalització hotelera permetia uns augments dels marges de benefici que no eren factibles en els propis territoris nacionals. No obstant, dins del propi territori es procedia a la reconversió de les propietats i negocis existents amb noves fórmules que permetien augmentar, també, la seva rendibilitat.

A partir dels 1990 s'ha dut a terme un important procés d'expansió mundial de les cadenes hoteleres. Aquesta, s'ha configurat mitjançant processos de concentració empresarial –fusions i adquisicions- i dispersió territorial cap a noves perifèries. Els capitals europeus, japonesos i dels països extractors de petroli acudiren als mercats financers –Wall Street- i també entraren dins la propietat dels grans grups hotelers. El procés de concentració empresarial, permeté la constitució de grans corporacions –algunes operant a les borses de valors- que tenien una millor posició en l'accés als capitals. En aquest context, apareixen i desapareixen empreses a gran velocitat en un procés d'integració horitzontal. Per exemple: Holiday Inn, Inter-Continental i Crowne Plaza passaren a formar part de Bass Hotels and Resorts el 1998.

Segons la teoria convencional el procés d'adquisició i fusió (M&A) empresarial assegura un accés més ràpid als mercats, augmenta la dimensió de la companyia, s'aconsegueix un major dinamisme en els reemborsaments de capital i amb l'absorció d'una empresa rival s'elimina la competitivitat. Emperò, Ramón (2002), a més, exposa les raons no explícites de les M&A que serien aquelles que tenen a veure amb l'existència de crèdits i/o exempcions fiscals, l'afloreament de plusvàlues, etc. Aquest procés de fusions i adquisicions responia, en part, a que a finals dels 1980 hi havia una sobreproducció d'hotels de segment alt, la qual cosa va fer que es devaluassin significativament.

En aquesta dinàmica de concentració empresarial, i com a estratègia de diversificació i flexibilització es parla de la irrupció del "branding" o la multiplicitat de diferents marques sota el

<sup>28</sup> Es produeix una important irrupció de les cadenes hoteleres britàniques en l'escena global. El capital britànic, reforçat per una moneda forta, una plaça financera forta, i polítiques ja neoliberals afavoreixen l'expansió mundial. Un exemple és com Ladbroke es va fer amb el control de la nord-americana Hilton International i Bass (R. Unit) ho feu amb Holiday Inn Group (EUA).

paraigües d'una mateixa corporació. No obstant, això és en moltes ocasions la simple estratègia d'absorció entre empreses en la que les empreses absorbides passen a ser marques de l'empresa matriu. Aquestes marques pretenen arribar a diferents segments de la demanda. Així, es planteja una estratègia per cobrir tots els segments de producció hotelera, alhora que s'ofeguen els competidors de tots els segments que amb el temps van essent incorporats en la flota hotelera de les grans corporacions<sup>29</sup>.

	Rang baix (barat)	Rang mig (mig car)	Rang alt (car)
Accor	Formule 1, Motel 6.	Novotel, Mercure, Jardins de Paris, Rannonia, Parthenon.	Sofitel.
Bass hotels & Resorts	Holiday Inn Express, Holiday Inn Sunspree Resorts.	Staybridge suites, Holiday Inn select, Holiday Inn Garden Court, Forum.	Crowne Plaza, Inter-Continental.
Marriott International	Farifiels Inns & Suites, TownePlace Suites.	Courtyard by Marriott, Residence Inn by Marriott, New World.	Marriott, Ritz-Carlton, Renaissance, Marriott Executive, Residences.
Forte	Travelodge	Posthouse, Heritage, London Signature, Forte.	Meridien.

Les 10 primeres marques del món (taula 56) sumaven al 2003, 1,7 milions d'habitacions i es distribuïen entre 7 megacadenes hoteleres. La principal marca era Best Western de la cadena que rep el mateix nom, en canvi Six Continents amb dues marques (Holiday Inn i Express by Holiday Inn) era la que tenia un major nombre d'habitacions (402,5 mil) dins del grup de les 10 primeres marques mundials. La cadena Bass Hotels & Resorts, originàriament provinent del negoci de la cervesa, canvià de nom pel de Six Continents al juny del 2000 i llavors tornà a baratar aquest pel de InterContinental Hotels Group, en separar el negoci de les begudes de l'hotel. En qualsevol cas el seu nom remet a la seva dimensió estrictament global, arreu de tots els continents. En el cas d'aquesta megacadena convé apuntar el fet que els hotels Hilton que havien estat comprats per part de la companyia britànica passen a convertir-se en marques. Unes marques que es mantenen per contenir sota el logo un missatge de prestigi hotelier internacional.

<b>Cadena Hotelera</b>	<b>Marca</b>	<b>núm. Hotels</b>	<b>núm. Habitacions</b>
Best Western	Best Western	4.060	308.627
Six Continents	Holiday Inn	1.567	293.346
Choice	Comfort Inns	2.268	169.750
Marriott Int'l	Marriott Hotels	450	165.200
Cendant	Days Inn of America Inc.	1.912	159.851
Starwood	Hotels & Resorts	396	133.519
Cendant	Super 8 Motels	2.089	127.254
Hilton Corp.	Hampton Inn.	1.206	123.041
Cendant	Ramada Franchise Systems	979	116.762
Six Continents	Express by Holiday Inn	1.352	109.205
<b>Total 10 primeres marques</b>		<b>16.279</b>	<b>1.706.555</b>

A la segona meitat dels 1990 es produeix una nova expansió de les ETN hoteleres, una vegada assimilades moltes de les reestructuracions del capitalisme global, en la que hi ha un procés d'aliances i integracions diagonals –des d'altres sectors– i en la que les institucions

<sup>29</sup> En el nostre entorn immediat cal destacar l'exemple de Sol Meliá que es va crear a partir de l'adquisició de la Cadena Hotasa per part de Hoteles Sol al 1984; llavors al 1986 adquireix la Compañía Hotelera del Mediterráneo; al 1987 compra Meliá Hoteles; i al 2000 adquireix Tryp Hotels.

financeres (bancs, fons d'inversió, fons de capital risc i assegurances) i les empreses immobiliàries adquireixen un fort poder dins de l'estructura empresarial hotelera. Ramón (2002) i Buades (2006b) apunten la importància creixent que adquireixen els REIT (Real Estate Investment Trust) –fons d'inversió immobiliària- dins del negoci hotelier, la qual cosa es vincula al fort dinamisme del capital immobiliari a escala mundial. Els REIT gaudeixen d'un estatus fiscal especial als EUA, segons el qual no han de pagar impostos pels beneficis obtinguts en el país on realitzen la inversió. Els REIT tradicionals només poden comprar hotels però no gestionar-los, en canvi els "paired share REIT's" poden combinar adquisició i gestió de negocis hotelers. Les avantatges fiscals que gaudeixen els REIT als EUA, els permet dur a terme estratègies agressives de compra d'empreses, ja que es poden permetre pagar un preu més alt que els altres agents econòmics que no gaudeixen de les seves avantatges fiscals<sup>30</sup> (Ramón, 2002). A finals dels 1990 els REIT dels EUA es començaren a adreçar cap a les empreses hoteleres europees i asiàtiques. En canvi, les línies aèries que als 1970 participaven de l'entramat empresarial hotelier (p.ex. TWA era propietària dels Hilton) s'han desfet en gran mesura del negoci hotelier. Es passa, per tant, d'una aliança entre capital hotelier i aeronàutic vigent als 1970 a una nova aliança entre capital financer-immobiliari i hotelier a finals dels 1990.

A la taula 57 es pot veure l'evolució de la planta hotelera mundial i la de les 200 primeres cadenes hoteleres. La planta hotelera mundial ha passat de 10,88 milions d'habitacions al 1989 a 18,3 milions al 2002, augmentant un 68,2%. La flota de les 200 primeres cadenes hoteleres ha passat de 2,85 milions d'habitacions al 1989 a 9,53 milions al 2002, augmentant un 234,4%. És a dir, l'expansió de la planta hotelera de les ETN ha estat més intensa que la mitjana global. A més, a l'any 1989 les 200 primeres cadenes hoteleres concentraven el 26,22% de totes les habitacions del planeta, mentre que a l'any 2005 aquestes concentraven un 52,05% de totes les habitacions.

	1989	1992	1993	1994	1995	1996	1997	2002	2005
Mundial (milions d'habitacions)	10,88	11,65	11,77	12,28	12,59	13,32	13,60	17,16	18,3
200 Principals Cadenes Hoteleres (milions d'habitacions)	2,85	3,47	3,61	3,72	3,86	4,03	4,80	6,00	9,53
% (Cadenes Hoteleres/total mundial)	26,22	29,82	30,68	30,33	30,64	30,27	35,26	34,96	52,05

En analitzar les 10 primeres cadenes hoteleres mundials es pot veure (taula 58) que a l'any 1992 aquestes sumaven 1,97 milions d'habitacions i al 2004 arribaven a 3,86 milions d'habitacions, havent experimentat un increment del 95,78%. Aquest rànquing d'empreses hoteleres transnacionals mostra una gran hegemonia per part de les cadenes dels EUA que són majoritàries, i tan sols hi ha en aquest grup la britànica InterContinental Hotels Group i la francesa Accor. De totes maneres, cada cop resulta més complex el fet d'atribuir una "bandera" a aquestes empreses, degut a la participació en la seva propietat de capitals provinents de tot el Món. El que és indubtable, en qualsevol cas, és la forta expansió de la capacitat d'allotjament (i de negoci) de les corporacions hoteleres.

1992		1998		2005	
Empresa Matriu	1000 hab.	Empresa Matriu	1000 hab.	Empresa Matriu	1000 hab.
Hospitality Franchise Syst. (EUA)	355,00	Cendant Corp. (EUA)	528,90	InterContinental Hotels Group (R. Unit)	537,53
Holiday Inn	328,68	Bass Hotels&Resorts	461,43	Wyndham Worldwide	532,28

<sup>30</sup> Dues de les adquisicions més importants de finals dels 1990 van ser protagonitzades per dos "paired share REIT" - Starwood Lodging Trust i Patriot American- que s'han convertit en dues de les companyies hoteleres més importants (Ramón 2002:68).



Worldwide (EUA)		(R. Unit)		(abans Cendant) (EUA)	
Best Western International (EUA)	273,80	Accor(França)	328,77	Marriott International (EUA)	499,17
Accor (França)	238,90	Marriott International (EUA)	328,30	Hilton Hotels Corp. (EUA)	485,36
Choice Hotels Intern. (EUA)	230,43	Choice Hotels Intern. (EUA)	305,17	Choice Hotels International (EUA)	481,13
Marriott Corp. (EUA)	166,92	Best Western International (EUA)	301,90	Accor (França)	475,43
ITT Sheraton Corp (EUA)	132,36	Starwood Hotels&Resorts (EUA)	225,01	Best Western International (EUA)	315,88
Hilton Hotel corp. (EUA)	94,65	Promus Hotel Corp. (EUA)	192,04	Starwood Hotels & Resorts Worldwide (EUA)	257,89
Forte (R. Unit)	76,33	Carlson Hosp.Worldwide (EUA)	106,24	Carlson Hospitality Worldwide (EUA)	147,13
Hyatt Hotels/Hyatt International (EUA)	77,58	Patriot American Hosp.Inc/Wyndham (EUA)	100,99	Global Hyatt Corp. (EUA)	134,30
<b>Total</b>	<b>1.974,65</b>	<b>Total</b>	<b>2.878,76</b>	<b>Total</b>	<b>3.866,09</b>

A continuació presentam (taula 59) les 20 primeres cadenes hoteleres mundials i les espanyoles dins de les 200 primeres cadenes hoteleres mundials. En primer lloc, destaquen 6 cadenes amb més de 400 mil habitacions (InterContinental, Wyndham Worldwide, Marriott, Hilton Hotels, Choice Hotels International i Accor) amb matriu als EUA, Regne Unit i França. En segon lloc hi ha un grup de cadenes, totes dels EUA, amb més de 100 mil habitacions (Best western, Starwood, Carlson i Global Hyatt). En tercer lloc, les 10 darreres cadenes tenen menys de 100 mil habitacions (TUI AG, Sol Meliá, Extended, Interstate Hotels, Société du Louvre, Westmont, MGM, Golden Tulip, La Quinta, Rezidor SAS) que tenen la seva matriu als EUA i la UE (Alemanya, Estat espanyol, França, Països Baixos i Bèlgica). En quart lloc, convé destacar que el gegant alemany TUI AG és a més de l'operador turístic més gran del planeta la onzena potència hotelera amb 82,4 mil habitacions. Finalment, cal senyalar que entre les 200 primeres cadenes hoteleres del món, n'hi ha 15 d'espanyoles (5 de les Balears) que sumaven 306,4 mil habitacions en tot el món.

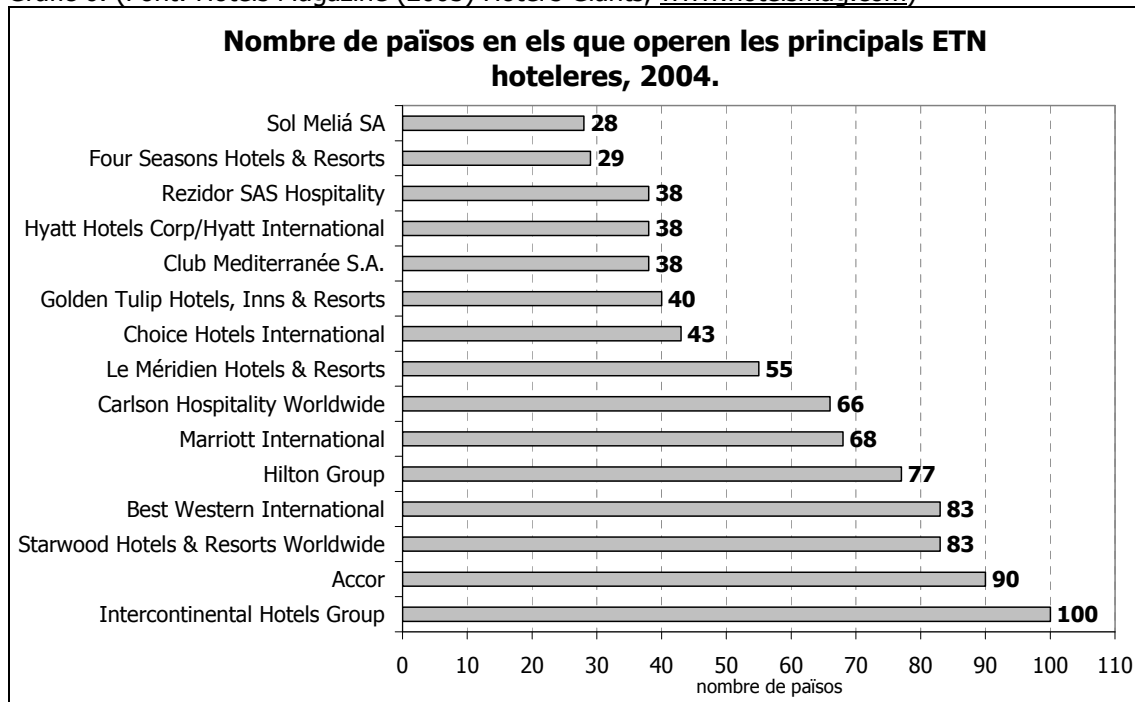
**Taula 59. 20 primeres Cadenes Hoteleres mundials i les principals cadenes hoteleres espanyoles dins les 200 primeres cadenes hoteleres mundials, 2005 (Font: Hotels Magazine, 2006)**

Rànquing	Empresa Matriu (país residència)	núm. hotels	núm. habitacions
1	InterContinental Hotels Group (R. Unit)	3.606	537.533
2	Wyndham Worldwide (abans Cendant) (EUA)	6.344	532.284
3	Marriott International (EUA)	2.741	499.165
4	Hilton Hotels Corp. (EUA)	2.817	485.356
5	Choice Hotels International (EUA)	5.897	481.131
6	Accor (França)	4.065	475.433
7	Best Western International (EUA)	4.195	315.875
8	Starwood Hotels & Resorts Worldwide (EUA)	845	257.889
9	Carlson Hospitality Worldwide (EUA)	922	147.129
10	Global Hyatt Corp. (EUA)	731	134.296
11	TUI AG/TUI Hotels & Resorts (Alemanya)	279	82.455
12	Sol Meliá SA (E. espanyol)	328	81.282
13	Extended Stay America (EUA)	672	74.936
14	Interstate Hotels & Resorts (EUA)	286	65.293
15	Société du Louvre (Starwood Capital Group) (França)	819	55.538
16	Westmont Hospitality Group (EUA)	360	55.000
17	MGM Mirage (EUA)	22	47.921
18	Golden Tulip Hotels, Inns & Resorts (P. Baixos)	498	47.661
19	La Quinta Corp. (EUA)	413	46.739
20	Rezidor SAS Hospitality (Bèlgica)	263	45.000
<b>Total 20 primeres cadenes</b>		<b>36.103</b>	<b>4.467.916</b>

25	NH Hotelés SA (E. espanyol)	258	37.643
28	Riu Hotels Group (E. espanyol)	109	35.000
30	Barcelo Hotels & Resorts (E. espanyol)	115	30.035
32	Iberostar Hotels & Resorts (E. espanyol)	90	28.000
46	Occidental Hotels (E. espanyol)	59	15.421
59	Husa Hotels Group (E. espanyol)	160	12.672
64	Fiesta Hotels (E. espanyol)	39	11.919
68	G.S.M. Hoteles (E. espanyol)	85	10.949
86	Princess Hotels (E. espanyol)	24	9.154
94	Lopesan Hotels & Resorts (E. espanyol)	25	8.532
96	AC Hotels (E. espanyol)	81	8.233
111	Hoteles Hesperia SA (E. espanyol)	50	7.492
144	Paradores de Turismo (E. espanyol)	91	5.492
176	The Silken Hotel Group (E. espanyol)	30	4.581
<b>Total cadenes espanyoles(sense Sol Melià) entre les 200 primeres mundials</b>		<b>1.216</b>	<b>225.123</b>

Cal matisar que malgrat ésser les cadenes nord-americanes les que dominaven el negoci (i la capacitat d'allotjament) mundial, a l'any 1998 Cendant tenia el 93,9% de les seves habitacions als EUA i Marriott hi tenia el 79,6%, mentre que la francesa Accor tenia el 33,2% de les habitacions a França (Ramón, 2002). Conseqüentment, les cadenes nord-americanes concentren gran part de la seva capacitat productiva dins dels del seu propi territori, malgrat ocupar les primeres posicions en quant a nombre de places mundialment. En l'extrem oposat hi ha la ETN Orient Express Hotels Ltd. que amb seu al paradís fiscal de Bermudes té el 100% de la seva flota hotelera fora de l'illa caribenya (UNCTAD 2004:106). Com es pot veure al gràfic 6 l'abast de les corporacions hoteleres transnacionals no assoleix la totalitat dels 225 països que actualment hi ha al món. La cadena de major abast al 2004 era la britànica Intercontinental Hotels Group, present a 100 països (primera en quant a nombre d'habitacions amb 534 mil) i la segona era la francesa Accor a 90 països (quarta en habitacions amb 463 mil). De totes maneres, més que saber el nombre total de països en els que operen, seria més interessant saber quantes habitacions operen en cada país, per la qual cosa és necessària una investigació cas per cas.

Gràfic 6. (Font: Hotels Magazine (2005) Hotel's Giants, [www.hotelsmag.com](http://www.hotelsmag.com))



- Els mecanismes d'expansió internacional del capital hotelier.

En quant als mecanismes d'expansió internacional, el capital hotelier no s'ha caracteritzat per prioritzar l'expansió de la propietat mitjançant la inversió estrangera directa. En canvi, depenent de les circumstàncies i de cada ETN s'ha escollit un o un altre mecanisme de penetració del capital. Segons l'aproximació convencional al procés d'internacionalització del capital es diu que una empresa s'estimarà més tenir els seus actius en propietat que oferir la llicència de la seva experiència i nom a una altra part. En el cas de les cadenes hoteleres les avantatges es deriven de la capacitat de gestió i organització de les funcions i no tant del control de la propietat. És a dir, de la seva posició de domini en els fluxos turístics internacionals.

Poon (1993) vincula la ràpida expansió de la indústria turística a la difusió de les innovacions tecnològiques de la informació i la comunicació. De fet, en el negoci hotelier es produeix una creixent concentració de la informació en mans de les grans ETN hoteleres que es tradueix en un major poder per part d'aquestes. Les cadenes hoteleres disposen dels mecanismes per arribar als seus potencials clients, tot oferint informació sobre els destins i els seus allotjaments que vinculat al seu "bon nom" (marca) els situa en una situació de privilegi (poder) front als competidors de menor "pes". El control de la informació i les seves tecnologies, a més, permet establir uns vincles estrets amb altres segments del negoci turístic com són les companyies aèries, els operadors turístics i les entitats financeres. D'acord amb Ana B. Ramón (2002:47) "és important remarcar que el turisme implica moviment, allotjament, entreteniment i altres tipus de serveis des del lloc d'origen al de consum i que aquests depenen en gran mesura de l'abast de descripcions i detalls, **informació** en definitiva, a la que el client tingui accés" (Ramón 2002:47).

Les estratègies d'expansió mundial de les cadenes hoteleres és complexa i depèn de nombrosos factors. Però, en qualsevol cas, la inversió directa no és la principal o al menys no apareix reflectida d'aquesta manera en la major part de les estadístiques oficials dels fluxos d'inversió estrangera. La major part de les ETN hoteleres han optat per múltiples estratègies, separant la propietat de la gestió. Aquesta divisió ha anat vinculada a l'aparició de complexos entramats empresarials i divisions empresarials que treballen juntes però que es presenten de forma separada de cara al control social i fiscal. Normalment, els propietaris dels immobles són consorcis d'inversors internacionals que poden (o no) participar en la gestió hotelera.

La propietat de l'immoble pot ser propietat d'una empresa, però al mateix temps es pot donar que l'empresa de gestió hotelera sigui la principal accionista d'aquella altra empresa. També, es pot donar el cas que una ETN amb la matriu de gestió en un país central (p.ex. Estat espanyol) tingui diverses filials i subempreses amb diferent seu social –molt probablement al país allà on opera la companyia, com per exemple Mèxic–. El fet pel qual la IED és minsa, doncs, tendria a veure amb que la circulació de beneficis es va fragmentant i la ETN cerca aquell "medi ambient" on els seus beneficis prosperin de la millor manera. Això es pot traduir en la cerca d'indrets on hi hagi importants deduccions a la reinversió dels beneficis i on la imposició en la repatriació de beneficis sigui més baixa o nul·la. Aquest escenari, ens pot col·locar front a un conglomerat d'empreses –vinculades a una mateixa empresa matriu– que comercialitzen entre elles, creant els propis diners via crèdit intraempresa i podent redirigir les plusvàlues als indrets "més segurs del planeta" que són els *paradisos fiscals* que "curiosament" estan sempre a prop dels paradisos del plaer que són els territoris turístics (Ramón, 2002; Buades, 2006b)<sup>31</sup>.

Normalment les ETN hoteleres combinen diferents formes de participació, optant sempre per aquells que s'adeqüin als seus propis interessos. Així doncs, el fet de que una companyia hotelera presenti un hotel en la seva web amb la seva marca a qualsevol indret del planeta no significa que aquell hotel sigui necessàriament seu. Molt sovint, una mateixa ETN té diferents tipus d'acords amb un mateix hotel (p.ex. participació minoritària i contracte de gestió o franquícia) (Endo, 2006).

<sup>31</sup> "No és estrany que un hotel en el país A sigui propietat d'una empresa del país A, filial d'una societat de control del país B (potser amb tipus d'interès més baixos) i aquest gestionat per un operador multinacional del país C mitjançant contracte. D'aquesta manera, l'empresa formalitza la seva adquisició òptima de factors: terra i recursos turístics del país A, capital del país B i capacitats empresarials del país B" (Ramón 2002:53).

Dos dels principals investigadors sobre la internacionalització de la indústria hotelera, Dunning i Kundu (1995), assenyalaven que les avantatges per a la localització de les inversions -millor dit de les ETN hoteleres- al Sud Global són: la mida i creixement dels mercats de l'economia receptora; la infraestructura general; les polítiques governamentals cap a la inversió estrangera directa; i la disponibilitat de bons i barats inputs. La inversió estrangera, no com a hotelera sinó com a activitats empresarials, pot incrementar-se en base als incentius que un determinat país posi de cara a l'entrada de capitals turístics estrangers. En aquest sentit, s'ha apuntat anteriorment l'existència de "zones franques turístiques" al món en les que es donen tota una sèrie d'avantatges per a la penetració de capitals estrangers i a les que es sumen les denominades "zones turístiques" (Harrison, 2004)<sup>32</sup>. També hi ha països, com Turquia, que despleguen tot un conjunt de mesures incentivadores per a l'atracció de capitals estrangers (taula 60).

Garanties generals i privilegis	Incentius durant la fase d'inversió	Incentius durant el període d'operació.
<ul style="list-style-type: none"> <li>- Igualtat amb les companyies domèstiques (nacionals).</li> <li>- Repatriament de beneficis, gestió de les quotes sobre els drets de gestió.</li> <li>- Participació en els acords de promoció i protecció de la inversió internacional.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Proveïment d'infraestructures.</li> <li>- Assignació de sòl.</li> <li>- Proveïment de crèdits per a la inversió a llarg termini.</li> <li>- Exempció de les obligacions duaneres.</li> <li>- Exempció dels impostos a la construcció.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Prioritat en la instal·lació de facilitats de telèfon i telefax.</li> <li>- 20% dels llocs de feina per estrangers.</li> <li>- Tarifes mínimes per l'electricitat, gas i aigua.</li> <li>- Exempció de taxes sobre la propietat.</li> <li>- Importació de béns i serveis que no estan disponibles a Turquia.</li> </ul>

A la taula 61 s'apunten les formes de participació de les cadenes hoteleres en la seva expansió internacional. Les estratègies a finals dels 1970 estaven dominades pels contractes de gestió i franquícia, amb un 95,4% de totes les habitacions de les 81 cadenes hoteleres transnacionals a l'estranger. Dins d'aquests, la modalitat principal era la de gestió i acords de serveis tècnics. Emperò, l'estratègia era diferent segons si els hotels estaven ubicats en els denominats "països desenvolupats" o als "subdesenvolupats". En els primers, el 25,7% de les habitacions eren propietat total o parcial de la cadena hotelera; en canvi en els segons, tan sols el 6,7% de les habitacions eren propietat de les ETN hoteleres. La modalitat menys emprada era la de l'arrendament en qualsevol dels dos casos. Es pot comprovar com ja a finals dels 1970, l'expansió internacional de la indústria hotelera es duia a terme sota modalitats que no exigien grans transferències de capital a les perifèries turístiques, i en canvi aquelles cadenes hoteleres es comprometien mitjançant el poder de la seva marca (i la informació que disposaven i generaven) omplir aquells destins de turistes estrangers.

	Participació en la propietat	Arrendament (leasing)	Contracte de gestió i franquícia
"Països desenvolupats"	25,7%	8,8%	65,4%
"Països subdesenvolupats"	6,7%	2,7%	90,6%
Tots els països (mitjana)	3,3%	1,2%	95,4%

A finals dels anys 1990 les ETN hoteleres, després de la reestructuració empresarial esmentada, presentava (taula 62) unes modalitats diferenciades amb predomini de la franquícia (72,3% dels hotels i 59% de les habitacions), la propietat era la segona modalitat (14,8% dels hotels i 22,8% de les habitacions) i finalment els hotels en gestió es troben en tercer lloc (12,9% dels hotels i 18,2% de les habitacions) (taula 62).

<sup>32</sup> Humphrey Harrison (Managing Director de Horizon Strategies Ltd.) exposa l'èxit de Nusa Dua (Indonèsia) com a "zona turística" en la qual es crea un "paradís segur", oferint la conveniència i evitar el risc per operar en un eficient, modern, bon servei, transparència administrativa i un medi ambient lliure de burocràcia.

	núm. hotels	núm. habitacions
Hotels en propietat	14,8%	22,8%
Hotels en gestió	12,9%	18,2%
Hotels franquiciats	72,3%	59%

Contractor i Kundu (2000) senyalen les diferents estratègies que es plantegen dins les ETN hoteleres a l'hora d'entrar en un país o un altre. Així, per exemple exposen com en el Carib el 75% dels hotels són propietat de cadenes estrangeres. Per això mateix, incideixen en la necessitat d'analitzar cas per cas i ells ho fan per 34 cadenes hoteleres. Endo (2006) diu que no es pot comparar entre països centrals i els perifèrics. En algunes ETN hoteleres la forma de participació de l'empresa varia fins i tot depenent del tipus d'hotel, segons la categoria (o marca), a més del lloc. Així en el cas de la francesa Accor, aquesta posseeix prop del 22% de les habitacions. Emperò, dins d'aquestes, el 73,4% (que són el 15,95% de totes les habitacions) corresponen als hotels de categoria més econòmica (Endo, 2006).

A les majors cadenes hoteleres del món es pot observar el patró comú de predomini dels contractes de gestió i la franquícia per sobre d'altres formes de participació. A continuació (taula 63) es pot observar les diferents formes d'operar per part de diferents cadenes hoteleres transnacionals amb seu als EUA, Regne Unit, França i Estat espanyol. Entre aquestes es poden apuntar els següents grups d'estratègies: en primer lloc, aquelles empreses que opten integralment per la franquícia (sense inversions en propietat) com són les nord-americanes Cendant Corp. i Best Western Corp.; en segon lloc, aquelles cadenes que tenen una part important dels hotels (o habitacions) en propietat com són les franceses Accor i Société du Louvre; i finalment, aquelles que opten preferentment per les formes de gestió i arrendament com són la nord-americana Marriott i l'espanyola Sol Meliá.

Companyia	País matriu	IED (propietat)	Arrendament	Gestió	Franquícia
Cendant Corp.	EUA	sd	sd	sd	100%
Six Continents (InterContinental Hotels Group)	R. Unit	sd	6% (dels hotels)	9% (dels hotels)	85% (dels hotels)
Marriott International	EUA	0,4% (d'hotels i habitacions)	0,9% (d'habitacions) i 0,6% (d'hotels).	52% (d'habitacions) i 37% (d'hotels).	45% (d'habitacions) i 61% (d'hotels).
Accor	França	22% (d'habitacions)	42% (d'habitacions)	17% (d'habitacions)	19% (d'habitacions)
Hilton Hotels Corp.	EUA	3%	0,4%	24%	73%
Best Western International	EUA	sd	sd	sd	100%
Starwood Hotels & Resorts Worldwide	EUA	sd	22% (d'hotels)	37% (d'hotels)	41% (d'hotels)
Carlson Hospitality Worldwide	EUA	sd	sd	sd	80% (de la marca Radisson)
Sol Meliá	E. espanyol	13% (d'habitacions)	29% (d'habitacions)	49% (d'habitacions)	9% (d'habitacions)
Société du Louvre	França	25% (d'hotels)	sd	40% (d'hotels)	35% (d'hotels)

sd. Sense dades.

Martorell i Mulet (2003) sostenen que en les noves estratègies d'expansió del capital transnacional hotelier s'ha de prestar atenció i potenciar la franquícia. Aquesta fórmula, una vegada que la corporació transnacional ha assolit un elevat poder i estatus mundial, resulta ser la més rendible pels seus interessos. Entre els principals grups franquiciadors cal destacar Cendant Corp., Choice Hotels International i Carlson Hospitality Worldwide que tenien pràcticament el 100% dels hotels sota contracte de franquícia. Les fórmules del capital hotelier

nord-americà marca en certa mesura les direccions per les que anirà gran part del capital hotelier transnacional. La revista hotelera *Hotels Magazine* (2005) que expressa les opinions i tendències del capital transnacional hotelier (sobretot dels EUA) exposa que a partir del 2004 es produiran intensos moviments del capital, adquirint importància les fusions i adquisicions i les anomenats *Joint-ventures*. Aquestes poden aglutinar des de proveïdors de tecnologia a marques<sup>33</sup>.

Ramón (2002) apunta que llicenciar (franquiciar) permet expandir el cicle de vida d'un projecte o d'algun tipus de tecnologia residual i assolir mercats perifèrics. En aquest sentit, els projectes que als espais centrals han quedat obsolets per algun tipus de motiu, com per exemple el seu elevat impacte socioambiental, es poden traslladar als espais perifèrics amb la coartada de l'ajuda al desenvolupament i així seguir incrementant guanys a costa de mínimes millores en el producte o projecte. Així, resulta més barat –un cop el marc institucional ho permet- exportar l'anomenada balearització, que no intentar corregir-la o exportar els remeis a tot allò que s'ha vist que havien estat els errors de dita balearització. Segons Ramón (2002:48) el fet "que una cadena hotelera s'internacionalitzi pot simplement consistir en el transvasament d'uns sistemes de gestió propis amb una imatge corporativa específica. Com a resultat, les empreses turístiques es transformen d'unitats productores de serveis a operadores transmissores de *know-how*, i la imatge de marca i la qualitat en el servei s'identifiquen com els eixos centrals on descansa la competitivitat del sector a nivell global" (Ramón 2002:48).

<b>Taula 65. Companyies que franquicien el major nombre d'hotels, 2004 (Font: Hotels Magazine, 2005)</b>			
Companyia	Hotels franquiciats	Nombre total d'hotels	% (franquiciats/total)
Cendant Corp.	6.396	6.396	100
Choice Hotels International	4.977	4.977	100
Carlson Hospitality Worldwide	864	890	97,08
Hilton Hotels Corp.	1.900	2.259	84,11
InterContinental Hotels Group	2.971	3.540	83,93
Marriott International	1.658	2.632	62,99
Global Hyatt Corp.	505	818	61,74
Starwood Hotels & Resorts	310	733	42,29
Worldwide Louvre Hotels (Société du Louvre)	307	887	34,61
Accor	949	3.973	23,89

Com es pot observar a la taula 66, d'acord amb Montaner (2002), les avantatges per l'empresa franquiciadora que és qui concedeix a les altres empreses (franquiciades) el dret a explotar la seva marca comercial, procediment comercial, serveis, són molt superiors a les desavantatges que segons Montaner (2002) són nul·les.

<b>Taula 66. Avantatges i inconvenients de les franquícies (Font: Montaner 2002:173-174).</b>
<u>Avantatges pel franquiciador.</u>
<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Reducció de les seves inversions, en fer recaure sobre els franquiciats la inversió fixada, necessària pel desenvolupament del negoci.</li> <li>2. Diversitat d'ingressos, que provenen principalment dels drets d'entrada i de les quotes proporcionals a la xifra de negocis realitzada, que cada franquiciat ha de realitzar.</li> <li>3. Expansió de l'activitat de l'empresa, com a conseqüència del major nombre de punts de venda existents.</li> <li>4. Control de la distribució, com a conseqüència dels drets i deures pactats.</li> <li>5. Fàcil accés als mercats exteriors.</li> </ol>
<u>Avantatges pel franquiciat.</u>
<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Seguretat pel negoci, ja que es tracta d'una activitat realitzada amb èxit i en expansió.</li> <li>2. Facilitats financeres per aconseguir crèdits que normalment li concedeix el franquiciador.</li> </ol>

<sup>33</sup> Els acords de franquícia cobreixen una gran varietat d'acords contractuals basats en inversions no directes entre dues companyies de distints països per transferir drets i recursos (Ramón, 2002):

3. Increment de les vendes, com a conseqüència de les accions comercials diverses realitzades pel franquiciador.
4. Imatge de marca.
5. Assistència de gestió sobre els diferents aspectes, tals com: administratius, comptables, d'organització, etc.
6. Assistència tècnica per la selecció i formació del personal, així com per certs aspectes laborals.

Inconvenients.

1. No representa cap inconvenient en general pel franquiciador.
2. Pel franquiciat:
  - a. El franquiciat ha de seguir les actuacions indicades pel franquiciador dins del marc de l'acord, encara que aquestes no siguin del seu gust.
  - b. Pèrdua de control de l'establiment, encara que segueixi essent el propietari del mateix.
  - c. Certes dificultats per vendre l'establiment sense la conformitat del franquiciador.

En quant a les cadenes hoteleres que destaquen pel nombre d'hotels gestionats hi ha Extended Stay Hotels (654 hotels), Tharldson Enterprise (360 hotels) i Interstat Hotels & Resorts (306 hotels), el 100% dels quals són gestionats per l'empresa hotelera. La nord-americana Marriott gestiona un 33,77% dels 2632 hotels que estan sota la seva cobertura, essent la cadena amb major nombre d'hotels gestionats del món. Kusluvan i Karamustafa (2001:189) en el seu estudi sobre l'expansió de les ETN hoteleres a Turquia exposen que "quan hi ha un conflicte entre les parts, les clàusules d'escapatòria i les ambigüitats en el contracte de gestió permeten a les companyies hoteleres multinacionals menys depenents retirar-se". Aquesta és, doncs, una de les causes per les quals una gran part de les cadenes hoteleres prefereixin la franquícia respecte d'altres que els hi pot representar una major involucració en l'esdevenir socioeconòmic del territori allà on operen. D'aquesta manera, funcionen com empreses extractives amb l'objectiu d'extreure la màxima rendibilitat de l'explotació turística, amb repatriament de beneficis, i com en una mina, els recursos no són reposats per part de l'empresa encarregada de la seva extracció (Naredo i Valero, 1999).

**Taula 67. Companyies hoteleres que gestionen el major nombre d'hotels, 2004 (Font: Hotels Magazine, 2005)**

Companyia	Hotels gestionats	Nombre total d'hotels	% (gestionats/total)
Extended Stay Hotels	654	654	100
Tharaldson Enterprises	360	360	100
Interstate Hotels & Resorts	306	306	100
Global Hyatt Corp.	316	818	38,63
Hilton Hotels Corp.	283	733	38,6
Marriott International	889	2.632	33,77
Worldwide Louvre Hotels (Societe du Louvre)	227	887	25,59
Accor	535	3.973	13,46
InterContinental Hotels Group	403	3.540	11,38

Littlejohn (1985) sostenia que es produïa una omissió sistemàtica en l'anàlisi de les estratègies i formes d'internacionalització de les companyies hoteleres ja que molts de les seves anàlisis no solien tenir en compte el paper dels consorcis i les aliances que al 1983 ocupaven tres dels sis primers grups hotelers. Go (1998) exposa que els hotels independents es poden integrar en un consorci com a reacció front a les restriccions amb les que moltes petites i mitjanes empreses han de fer front a l'hora de créixer i generar/explotar economies d'escala dins del context de la lluita empresarial en la que "el peix gran es menja al petit". Els consorcis poden ser entesos també com aliances estratègiques sotes les quals, les empreses implicades col·laboren entre sí. Aquests acords poden abraçar empreses de diferent naturalesa (p.ex. proveïdors, agències de viatges, lloguer cotxes, empreses immobiliàries, entitats financeres, etc).

Els consorcis hotelers es creen com a contrapartida al poder de les megacadenes hoteleres i van adquirint importància. Així, el primer consorci hoteler del món (Utell/Unirez-Pegasus Solutions' Rep. Services) comptava al 2005 amb 1,1 milions d'habitacions, situant-se

en unes 624 mil habitacions per damunt de la primera cadena hotelera del món (InterContinental Hotels Group). Els 10 primers consorcis hotelers del món sumen un total de 2,9 milions d'habitacions, front als 3,8 milions d'habitacions que sumaven les 10 primeres cadenes hoteleres del món. Entre els 10 primers consorcis hotelers mundials de 2005 es trobaven els espanyols: Hotusa-Eurostars-Familia Hotels (157,7 mil habitacions) i Keytel (130 mil habitacions).

<b>Taula 68. 10 primers Consorcis hoteleres, 2005 (Font: Hotels Magazine, 2006).</b>			
Nom consorci	País matriu	Núm. Habitacions	Núm. Hotels
Utell/Unirez-Pegasus Solutions' Rep. Services	EUA	1.161.467	7.684
SynXis Corp.	EUA	808.920	6.741
Supranational Hotels	R. Unit	250.000	1.500
Hotusa-Eurostars-Familia Hotels	E. espanyol	157.789	1.763
InnPoints Worldwide	EUA	154.418	1.367
Keytel S.A.	E. espanyol	130.000	1.300
Worldhotels	Alemanya	102.000	525
Leading Hotels of the World	EUA	83.000	430
Associated Luxury Hotels	EUA	68.000	87
Preferred Hotel Group	EUA	66.670	316
<b>Total</b>		<b>2.982.264</b>	<b>20.880</b>

Les darreres notícies aparegudes en l'editorial del rànquing "Hotels' Giants" de la revista *Hotels Magazine* (2006) apunten cap a noves direccions del comportament de les ETN hoteleres i que es sintetitzava en la frase: "els gegants han de seguir menjant o es convertiran en el sopar d'un altre en un ambient de canvis ràpids" (*Giants must keep eating or become another's dinner in fast-paced environment*). Aquesta estratègia caníbal, de fagocitació entre empreses hoteleres, es preveia que aniria guanyant força a partir del 2006. Allà on poden ser més intenses aquestes dinàmiques és al Vell Continent, on Williams (1995) sostenia que la indústria hotelera europea presentava una estructura polaritzada entre un gran nombre de petites empreses i un petit nombre de grans companyies<sup>34</sup>. Aquest fet és esmentat al número de la revista *Hotels Magazine* (2005) que a més recorda que l'oferta hotelera asiàtica i al Pacífic està, també, molt fragmentada. A partir d'aquest diagnòsi, la revista empresarial hotelera exposa com s'obrin noves oportunitats per part del gran capital hotelier per sortir a la compra de les petites i mitjanes empreses d'Europa i Àsia. Aquest nou impuls podria estar motivat i recolzat en l'aparició de nous agents inversors dins del negoci hotelier, i molt especialment els fons de capital risc i els REIT (Real Estate Investment Trust). Generalment, la major part de la literatura sobre l'expansió del negoci turístic a escala mundial i el paper de les transnacionals no contempla la dimensió crítica i ecointegradora. En aquest sentit, a part de les publicacions dels anys 1970 i 1980 que si tenien aquella dimensió, una de les obres que romp amb els estudis de tall més institucional (moltes són pagades per la OMT/WTO) és la de Joan Buades (2006b) que analitza el paper de les grans cadenes hoteleres amb seu a Mallorca i Eivissa.

<sup>34</sup> Segons Endo (2006) el 70% dels hotels a la UE són independents.



## 7.5. BIBLIOGRAFIA

- Agarwal, S.; Ball, R.; Shaw, G. i Williams, A.M. (2000) "The geography of tourism production: uneven disciplinary development" a *Tourism Geographies* vol.2 núm.3, p.241-263.
- Agencias-Roma (30/08/2008) "Alitalia se declara insolvente como primer paso para escindirse y recortar plantilla" a *El País* 30/08/2008, p.24.
- Álvarez, C. (2006) "El despertar del dragón" a *Hosteltur (Destinos emergentes. Oriente al acecho)* núm.151, p.8.
- Ascher, F. (1985) *Tourism: Transnational Corporations and cultural identities*. UNESCO, París.
- ATTAC (2004) *Un mundo !sin GATS! Una introducción al GATS 2000*. ATTAC Catalunya, Barcelona ([www.odg.cat/documents/enprofunditat/Organismes\\_multilaterals/omc\\_attac\\_nogats.pdf](http://www.odg.cat/documents/enprofunditat/Organismes_multilaterals/omc_attac_nogats.pdf), setembre 2008).
- Augé, M. (1992) *Los no lugares, espacios del anonimato*. Gedisa, Barcelona.
- Bacaria, J. i Tovas, A. (eds) (1999) *Librecambio euromediterráneo. Impacto del área de libre comercio en el horizonte 2010*. Icaria, Barcelona.
- Baldacchino, G. (ed) (2007) *A world of islands*. Institute of Island Studies, Canada.
- Barry, T.; Wood, B. i Preusch, D. (1984) *The other side of paradise foreign control in the Caribbean*. Grove Press, Nova York.
- Bermejo, R. (2005) *La gran transición hacia la sostenibilidad. Principios y estrategias de economía ecológica*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Bernardi, R. (1987) "The emerging trends in hotel design" a Sessa, A. (ed) *Megatrends in international tourism*. Editrice Agnesotti, Roma.
- Britton, S. (1986) "International tourism and multinational corporations in the Pacific: the case of Fiji" a Taylor, M. i Thrift, N. (eds) *The geography of multinationals*. Croom Helm, Londres, p.252-274.
- Britton, S. (1991) "Tourism, capital and place: towards a critical geography of tourism" a *Environmental and Planning D: Society and Space* vol.9 núm.4, p.451-478.
- Britton, S.G. (1992) "La economía política del turismo en el tercer mundo" a Jurdao, F. (ed) (1992) *Los mitos del turismo*. Endymion, Madrid. p.303-337 ("The political economy of tourism in the Third World" a *Annals of tourism reseach* vol.9 núm.3, p.331-358.).
- Brown, J.R.; Dev, C.S. i Zhou, Z. (2003) Broadening the foreign market entry mode decision: separating ownership and control" a *Journal of international business studies* vol.34 núm.5, p.473-488.
- Brunhes, J. (1964) *Geografía Humana*. Ed. Juventud, Barcelona (3a ed).
- Buades, J. (2004) *On brilla el sol. Turisme a Balears abans del boom*. Res Publica, Eivissa.
- Buades, J. (2006a) "Turismo, la globalización invisible" a *Pueblos* núm.22, p.41-42.
- Buades, J. (2006b) *Exportando paraísos. La colonización turística del planeta*. La Lucerna, Palma.
- Buton, K. (2008) "The Impacts of Globalisation on International Air Transport Activity" a *The Impacts of Globalisation on International Air Transport Activity* (10-12 novembre 2008, Guadalajara, Mexico), OECD, International Transport Forum ([www.oecd.org/dataoecd/51/53/41373470.pdf](http://www.oecd.org/dataoecd/51/53/41373470.pdf), agost 2011).
- Bywater, M. (1992) *The European Tour Operator Industry*. Economist Intelligence Unit, Londres.
- Campbell, C.J. i Laherrère, J.H. (1998) "The end of Cheap Oil" a *Scientific American* vol.278 núm.3, p.78-83.
- Carpintero, O. (2005) *El metabolismo de la economía española. Recursos naturales y huella ecológica (1955-2000)*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Casamayor, R. (25/03/2007) "Duopolio feroz en el turismo europeo" a *El País Negocios* 25/03/2007, p.5.
- Cassen, B. (2005) "La cumbre de Hong Kong. Comercio contra los pueblos" a *Le Monde Diplomatique* núm.122, p.5-6.
- Cebrián, B. (19/09/2004) "Las compañías aéreas se asfixian" a *El País Negocios* 19/09/2004, p.5-6.
- Cebrián, B. (30/01/2005) "Las tarifas ahogan a las aerolíneas" a *El País Negocios* 30/01/2005, p.5-6.
- Cebrián, B. (7/11/2004) "Rebajas de altos vuelos" a *El País Negocios* 7/11/2004, p.6-9.
- Contractor, F. i Kundu, S.K. (2000) "Globalization of hotel services: an examination of ownership and alliance patterns in a maturing service sector" a Aharoni, Y. i Nachum, L. (eds) *Globalization of services: some implications for theory and practice*. Routledge, Londres, p.296-319.
- Crawford-Welch, S. (1991) "Market segmentation in the hospitality industry" a *Hospitality Research Journal* vol.14 núm.2, p.295-308.
- Crick, M. (1992) "Representaciones del turismo internacional en las ciencias sociales: sol, sexo, paisajes, ahorros y servilismos" a Jurdao, F. (ed) (1992) *Los mitos del turismo*. Endymion, Madrid. p.341-403. ("Representations of International Tourism in the Social Sciences: Sun, Sex, Sights, Savings, and Servility" a *Annual Review Anthropology* vol.18 (1989), p.307-344).
- Dave, U. (1984) "US multinational involvement in the international hotel sector an analysis" a *Service Industries Journal* vol.4 núm.1, p.48-63.
- de Kadt, E. (ed) (1991 [1979]) *Turismo: ¿pasaporte al desarrollo?* Ed. Endymion, Madrid.
- De la Torre, F. (1999) "Transporte aéreo" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 975-1014.

- Debbage, K. (1994) "The international airline industry: globalization, regulation and strategic alliances" a *Journal of transport geography* vol.2 núm.3, p.190-203.
- DM (17/12/2006) "TUI entra en el sector de los cruceros de la mano del gigante AIDA" a *Diario de Mallorca* 17/12/2006, p.59.
- Dunning, J.H. (1979) "Explaining changing patterns of international production: in defence of the eclectic theory" a *Oxford economic papers* vol.41 núm.4, p.269-295.
- Dunning, J.H. i Kundu, S.K. (1995) "The internationalizations of the hotel industry: some new findings from a field" a *Management international review* vol.35 núm.2, p.101-133.
- Dunning, J.H. i McQueen, M. (1982a) *Transnational corporations in international tourism*. UNCTC (United Nations Centre on Transnational Corporations), Nova York.
- Dunning, J.H. i McQueen, M. (1982b) "Multinational corporations in the international hotel industry" a *Annals of tourism research* vol.9 núm.1, p.369-90.
- Durán, J.J. (1999) *Multinacionales españolas en Iberoamerica*. Pirámide, Madrid.
- Edgell, D. (1995) "A barrier-free future for tourism" a *Tourism Management* vol.16 núm.2, p.107-110.
- EFE (18/08/2008) "Air Berlin reducirá su flota para afrontar el precio del carburante" a *Diario de Mallorca* 18/08/2008, p.33.
- Endo, K. (2006) "Foreign direct investment in tourism- flows and volumes" a *Tourism management* vol.27 núm.4, p.600-614.
- EP/Domingo (17/12/2006) "Si no hay costa, se inventa. El emirato árabe de Dubai gana 1500 kilómetros de playa con islas artificiales" a *El País, Domingo* 17/12/2006, p.9.
- España, E. (2002) "Una aproximación del turismo en el desarrollo" a *VII Jornadas de Economía crítica*. Valladolid 28 de febrero a 2 de marzo 2002 ([www.ucm.es/info/ec/jec8/](http://www.ucm.es/info/ec/jec8/), febrer 2004).
- Etxezarreta, M.; Fernández-Durán, R. i Sáez, M. (2001) *Globalización Capitalista. Luchas y resistencias*. Ed. Virus, Barcelona.
- Europa Press (7/08/2008) "Las aerolíneas recortarán 60 millones de plazas en invierno" a *Diario de Mallorca* 7/08/2008, p.44.
- Exceltur (2004) *Valoración de los atentados del 11-M en el sector turístico español*. Exceltur, Madrid.
- Fayed, H. i Fletcher, J. (2002) "Globalization of economic activity: issues for tourism" a *Tourism Economics* vol.8 núm.2, p.207-230.
- Fenelon, R. (1990) "The European and international hotel industry" a Quest, M. (ed) *Howarth book of tourism*. MacMillan, Londres, p.185-193.
- Fernández-Durán, R. (2003a) *Capitalismo (financiero) global y guerra permanente: el dólar, Wall Street y la guerra contra Irak*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2005) *La compleja construcción de la Europa superpotencia. Una aportación al debate sobre el futuro del Proyecto Europeo y las resistencias que suscita*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, F. (2006a) *El tsunami urbanizador español y mundial. Sobre sus causas y repercusiones devastadoras y la necesidad de prepararse para el previsible estallido de la burbuja inmobiliaria*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2006b) "El inicio del fin de la era de los combustibles fósiles. Peak oil: mercado versus geopolítica y guerra" a *Viento Sur* núm.89 (novembre 2006).
- Fernández-Durán, R. (2008) *El crepúsculo de la era trágica del petróleo. Pico del oro negro y colapso financiero (y ecológico) mundial*. Ed. Virus, Barcelona.
- Ferriol, R. (21/08/2008) "Una compañía en duelo y en crisis" a *Diario de Mallorca* 21/0/2008, p.8.
- Flyvbjerg, B.; Bruzelius, N. i Rothengater, W. (2003) *Megaprojects and risk: an anatomy of ambition*. Cambridge University Press, Cambirdge.
- Gámir, A. i Ramos, D. (2002) *Transporte aéreo y territorio*. Ariel, Barcelona.
- Gannon, J. i Johnson, K. (1995) "The global hotel industry: the emergence of continental hotel companies" a *Progress in tourism and hospitality research* vol.1 núm.1, p.31-42.
- George, S. i Gould, E. (2001) "Liberalizar a escondidas, para entregar la salud y la educación a las multinacionales" a Diversos Autors *ATTAC. Contra la dictadura de los mercados*. Icaria, Barcelona, p.61-68.
- Go, F. (1998) "El turismo en el contexto de la globalización" a *Papers de turisme* núm.23, p.6-47.
- Go, F.; Pyo, S.; Uysal, M. i Mihalik, B. (1990) "Decision criteria for transnational hotel expansion" a *Tourism management* vol.11 núm.4, p.297-304.
- Go, F. i Brent, J.R. (1990) "Tourism and transnationalism" a *Tourism management* vol.11 núm.4, p.287-290.
- Go, F. i Pine, R. (1995) *Globalization strategy in the hotel industry*. Routledge, Londres.
- Goldstone, P. (2003) *Turismo. Más allá del ocio y del negocio*. Debate, Barcelona.
- Gómez, C. i Gómez, M.V. (3/08/2008) "Matrimonio de altos vuelos" a *El País Negocios* 3/08/2008, p.6-7.
- Gormsen, E. (1981) "The spatio-temporal development of international tourism, attempt at a centre-periphery model" a *La consommation d'espace par les tourisme et sa preservation. Actes du colloque d'Aix-en-Provence* (setembre 1981). Etudes & Memories 55, Centre des Hautes Etudes Touristiques, Aix-en Provence, p.150-169.
- Gormsen, E. (1997) "The impact of tourism on coastal areas" a *Geojournal* vol.42 núm.1, p.39-54.

- Gössling, S. (2002) "Global environmental consequences of tourism" a *Global environmental change* vol.12 núm.4, p.283-302.
- Gowan, P. (2000) *La apuesta por la globalización. La geoeconomía y la geopolítica del imperialismo euro-estadounidense*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Grupo Krisis (2002) *Manifiesto contra el trabajo*. Ed. Virus, Barcelona.
- Harrison, H. (2004) "Tourism zones" a *JDI Magazine* (2/06/2004) ([www.fdimagazine.com/news/printpage.php/aid/Tourism\\_zones.html](http://www.fdimagazine.com/news/printpage.php/aid/Tourism_zones.html), març 2006).
- Harvey, D. (2004) *El nuevo imperialismo*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Hernández-Luis, J.A. (2008) "Turismo de masas y transporte: el gran reto del turismo del siglo XXI" a *Scripta Nova* vol.12, núm.258 ([www.ub.edu/geocrit/sn/sn-258.htm](http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-258.htm), agost 2011).
- Hosteltur (2006) "Editorial: un nuevo mapa turístico" a *Hosteltur* núm.151, p.5.
- Hotels Magazine (2005) "Hotels' Giants 2005" a *Hotels Magazine* (<http://www.hotelsmag.com/archives/2005/07/biggest-hotel-companies.asp>, març 2006).
- Hotels Magazine (2006) "Hotels' Giants 2006" a *Hotels Magazine* (<http://www.hotelsmag.com/archives/2006/07/biggest-hotel-companies.asp>, març 2006).
- Hunter, C. (1997) "Sustainable tourism as an adaptive paradigm" a *Annals of tourism research* vol.24 núm.4, p.850-867.
- Hymer, S.H. (1972) "The multinational corporation and the law of uneven development" a Bhagwati, J.N. (ed) *Economics and World Order from the 1970s to the 1980s*. Macmillan, Londres, p.113-140.
- IEA (Internacional Energy Agency) (2006) *World energy statistics*. IEA/OCDE, Paris.
- Ioannides, D. (1995) "Strengthening the ties between tourism and economic geography: a theoretical agenda" a *The professional geographer* vol.47 núm.1, p.49-60.
- Ioannides, D. (1998) "Tour operators: the gatekeepers of tourism" a Ioannides, D. i Debbage, K. (eds) *The economic geography of the tourist industry: a supply side analysis*. Routledge, Londres, p.139-158.
- Ioannides, D. i Debbage, K. (1998a) "Neo-fordism and flexible specialization in the travel industry: dissecting the polyglot" a Ioannides, D. i Debbage, K. (eds) *The economic geography of the tourist industry: a supply side analysis*. Routledge, Londres, p.99-122.
- Ioannides, D. i Debbage, K. (eds) (1998b) *The economic geography of the tourist industry: a supply side analysis*. Routledge, Londres
- Jiménez-Beltrán, D. (2002) "La cumbre de Johannesburg de agosto de 2002: ¿qué se puede esperar" a Flavin, C.; French, H. i Gardner, G. (eds) *La situación del mundo 2002*. Worldwatch Institute, Icaria Editorial, p.401-431.
- Kalisch, A. (2002) "GATS and the tourism industry" a *Fair Trade in tourism. The bulletin of Tourism concern's fair trade in tourism network* núm.3 (winter 2001/spring 2002).
- Konadu-Agyemang, K. (2001) "Structural Adjustment Programmes and the international tourism trade in Ghana, 1983-1999: some socio-spatial implication" a *Tourism Geographies* vol.3 núm.2, p.187-206.
- Krippendorff, J. (1987) *The holidaymakers: understanding the impact of leisure and travel*. Heinemann, Londres.
- Kucharz, T. (2005) "La agenda comercial agresiva de la UE como nueva forma de dominación" a Kucharz, T., Menghini, N. i Carretero, A.J. (coord) *La Constitución de la Europa del Capital. Materiales para el debate*. El Ecologista/La Lletra A/Libre Pensamiento, CGT-Ecologistas en Acció-Baladre, Madrid, p.67-71.
- Kucharz, T., Menghini, N. i Carretero, A.J. (coords) (2005) *La Constitución de la Europa del Capital. Materiales para el debate*. El Ecologista/La Lletra A/Libre Pensamiento, CGT-Ecologistas en Acció-Baladre, Madrid.
- Kundu, S.K. (1994) *Explaining the globalization of services: the case of multinational hotels*. State University of New Jersey, UMI Dissertations, New Jersey.
- Kusluvan, S. i Karamustafa, K. (2001) "Multinational hotel development in developing countries: an exploratory analysis of critical policy issues" a *International journal of tourism research* vol.3 núm.3, p.179-197.
- Lea, J. (1988) *Tourism and development in the Third World*. Routledge, Londres.
- Littlejohn, D. (1985) "Towards an economic analysis of trans-/multinational hotel companies" a *International Journal of hospitality management* vol.4 núm.4, p.157-165.
- Littlejohn, D. i Roper, A. (1991) "Changes in international hotel companies strategies" a Teare, R. i Boer, A. (Ed.) *Strategic hospitality management. Theory and practice for the 1990s*. Cassell, Londres, p.194-212.
- LMD (2006) "Dossier: cinco años de "guerra al terrorismo"" a *Le Monde Diplomatique* núm.131, p.10-24
- Manera, C. i Garau, J. (2005) "El turismo de masas en el mediterráneo (1987-2002): una oportunidad de crecimiento" a Nadal, J. i Parego, A. (coords) *Mediterráneo e historia económica. Monográfico de la revista Mediterráneo Económico* núm.7, p.390-415.
- Martín Corral, D. (2005) "Lo público es ineficaz, por favor, privatízame. Los Servicios Públicos, el AGCS, y el futuro incierto" a Kucharz, T., Menghini, N. i Carretero, A.J. (coords) *La Constitución de la*

- Europa del Capital. Materiales para el debate.* El Ecologista/La Lletra A/Libre Pensamiento, CGT-Ecologistas en Acción-Baladre, Madrid, p.58-60.
- Martorell, O. (2002) *Cadenas Hoteleras. Análisis del Top 10.* Ariel, Barcelona.
- Martorell, O. i Mulet, C. (2003) *Estrategias de creximiento de las cadenas hoteleras.* Investigación Turística Tribuna Fitur Jorge Vila Fradera, Fitur, Madrid.
- Mars, A. (23/01/2011) "La pareja busca familia numerosa" a *El País* 23/01/2011 ([www.elpais.com/articulo/empresas/sectores/pareja/busca/familia/numerosa/elpepueconeg/20110123elpnegemp\\_1/Tes](http://www.elpais.com/articulo/empresas/sectores/pareja/busca/familia/numerosa/elpepueconeg/20110123elpnegemp_1/Tes), agost 2011).
- McNulty, R. i Wafer, P. (1990) "Transnational corporations and tourism issues" a *Tourism management* vol.11 núm.4, p.291-295.
- Méndez, R. i Molinero, F. (1998) *Espacios y sociedades. Introducción a la geografía regional del mundo.* Ariel, Barcelona (6a ed).
- Milne, S. i Ateljevic, I. (2001) "Tourism, economic development and the global-local nexus: theory embracing complexity" a *Tourism geographies* vol.3 núm.4, p.369-393.
- Milne, S. i Gill, K. (1998) "Distribution technologies and destination development" a Ioannides, D. i Debbage, K. (eds) *The economic geography of the tourist industry: a supply side analysis.* Routledge, Londres, p.123-138.
- MKG Consulting (2003) "The worldwide ranking of hotel groups 2003" (a [www.mkg-consulting.com](http://www.mkg-consulting.com), març 2006).
- Montaner, J. (2002) *Política y relaciones turísticas internacionales.* Ariel, Barcelona.
- Morales, M. (9/09/2008) "Futura despedirá a 600 empleados y reducirá su flota aérea a la mitad" a *Diario de Mallorca* 9/09/2008 (a [www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008090900\\_2\\_391000\\_Mallorca-Futura-despedira-empleados-reducira-flota-aerea-mitad](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008090900_2_391000_Mallorca-Futura-despedira-empleados-reducira-flota-aerea-mitad), setembre 2008).
- Mowforth, M. i Munt, I. (1998) *Tourism and sustainability: new tourism in the Third World.* Routledge, Londres.
- Mowlana, H. i Smith, G. (1990) "Tourism, telecommunications, and transnational banking: a framework for policy analysis" a *Tourism management* vol.11 núm.4, p.315-324.
- Naredo J.M. i Valero A. (eds) (1999) *Desarrollo economico y deterioro ecologico.* Fundacion Argentaria, Madrid.
- Naredo, J.M. (2002) "Claves de la globalización financiera y de la presente crisis internacional" a *Estudios d'Història Econòmica* núm.19, p.201-216.
- Naredo, J.M. (2006) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social. Más allá de los dogmas.* Siglo XXI, Madrid.
- Offe, C. et al. (1997) *¿Qué Crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo.* Tercera Prensa-Hirugarren Prentsa S.L., Donostia.
- OMC (2003) *Entender la OMC.* OMC, Ginebra ([www.wto.org/spanish/thewto\\_s/whatis\\_s/tif\\_s/understanding\\_s.pdf](http://www.wto.org/spanish/thewto_s/whatis_s/tif_s/understanding_s.pdf), març 2006).
- OMT/WTO (2000) *Tourism 2020 vision.* OMT/WTO, Madrid.
- OMT/WTO (2005) *Yearbook of tourism statistics* (Format CD-ROM), OMT/WTO, Madrid.
- OMT/WTO (diversos anys) *Yearbook of tourism statistics*, OMT/WTO, Madrid.
- OMT (2008) *Turismo de cruceros. Situación actual y tendencias.* Organización Mundial del Turismo, Madrid. ([http://pub.unwto.org/WebRoot/Store/Shops/Infoshop/4860/F69B/DDF8/6297/2C04/C0A8/0164/E2F3/080625\\_turismo\\_cruceros\\_ok\\_excerpt.pdf](http://pub.unwto.org/WebRoot/Store/Shops/Infoshop/4860/F69B/DDF8/6297/2C04/C0A8/0164/E2F3/080625_turismo_cruceros_ok_excerpt.pdf), agost 2011).
- OMT (2011) *Panorama OMT del turismo internacional. Edición 2011.* Organización Mundial del Turismo, Madrid (<http://mkt.unwto.org/sites/all/files/docpdf/unwtohighlights11sphr.pdf>, agost 2011).
- Orts, V. i Suarez, C. (1996) "La Ronda de Uruguay y la Organización Mundial de Comercio" a *Papeles de Economía Española*, núm.66, p.10-22.
- OTI/ILO (2001) "En busca de un turismo socialmente responsable" a *Trabajo* núm.39 ([www.ilo.org/public/spanish/index.htm](http://www.ilo.org/public/spanish/index.htm), març 2006).
- Pedrol, X. i Pisarello, G. (2004) *La constitución furtiva. Por una construcción social y democrática de Europa.* Icaria, Barcelona.
- Picornell, C. (1982) "El turisme com articulador de la dependència a les Illes Balears" a *Assaigs Illencs.* Centre d'Estudis Socialistes "Gabriel Alomar", Palma de Mallorca, p.9-37.
- Poon, A. (1993) *Tourism, technology and competitive strategies.* CAB International, Wallingford.
- Porter, M. (1990) *The competitive advantage of the nations.* Free Press, Nova York.
- Pozzi, S. (19/09/2004) "Estados Unidos repite experiencia" a *El País Negocios* 19/09/2004, p.6.
- Pozzi, S. (7/01/2007) "Las aerolíneas estadounidenses reanudan el vuelo tras el ajuste con una oleada de fusiones" a *El País* 7/01/2007, p.66.
- Ramón, A.B. (2002) *La expansión del sector hotelero español.* CAM, València.
- Ramón, D. (2006) "Dubai, la ciudad-estado del siglo XXI" a *Hosteltur* núm.151, p.10-11.
- Riutort, B. (2003) "Nuevo orden mundial y conflicto político global" a Riutort, B. (ed.) *Conflictos bélicos y nuevo orden mundial.* Icaria, Barcelona, p.125-177

- Rizzi, A. (4/12/2005) "Los vuelos baratos redibujan España" a *El País* 4/12/2005, p.58.
- Rojek, C. (1985) *Capitalism and leisure theory*. Tavistock, Andover.
- Rullan, O. (1998) "De la Cova de Canet al Tercer Boom turístic. Una primera aproximació a la geografia històrica de Mallorca" a Tomàs, B. (coord) *El medi ambient a les Illes balears. Quí és qui?* Ed. Sa Nostra, Palma de Mallorca, p. 171-213.
- Rullan, O. (2008). "Reconversión y crecimiento de las zonas turísticas. Del fordismo al postfordismo". Troitiño, M.A.; García, J.S. i García, M. (coord) *Destinos turísticos, viejos problemas, ¿nuevas soluciones? X coloquio de geografía del turismo, ocio y recreación (AGE)*. Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, p. 587-624.
- Sarkis, N. (2006) "Petróleo: antiguas fórmulas y nuevos desafíos" a *Le Monde Diplomatique* núm.127, p.10-11
- Sassen, S. (1991) *The global city*. Princeton University Press, Princeton.
- Sempere, J. i Tello, E. (eds) (2007) *El final de la era del petróleo barato*. Icaria, Barcelona.
- Shaw, G. i Williams, A.M. (1994) *Critical issues in tourism. A geographical perspective*. Blackwell, Oxford.
- Smith, N. (2005) *The endgame of globalization*. Routledge, Nova York.
- Smith, S.L.J. (1998) "Tourism as an industry: debates and concepts" a Ioannides, D. i Debbage, K. (eds) *The economic geography of the tourist industry: a supply side analysis*. Routledge, Londres, p.31-52.
- Smith, V.L. (ed) (1992) *Anfitriones e invitados. Antropología del turismo*. Endymion, Madrid.
- Stiglitz, J.E. (2005) *Los felices 90. La semilla de la destrucción*. Punto de Lectura, Madrid.
- Such-Devesa, M.J. (2006) *La financiación de las multinacionales hoteleras españolas*. Delta Publicaciones, Madrid.
- Taylor, M. i Thrift, N. (ed) (1986) *The geography of multinationals*. Croom-Helm, Londres.
- The Economist Intelligence Unit (1995) *The international hotel industry*. EIU (The Economist Intelligence Unit) (citat a Ramón, 2002).
- Togores, N. (DM 5/01/2007) "El valor de las palabras en Google" a *Diario de Mallorca* 5/01/2007, p.8.
- Tuner, L. i Ash, J. (1991 [1975]) *La horda dorada. El turismo internacional y la periferia del placer*. Endymion, Madrid.
- Turner, L. (1974) *Multinational companies and the Third World*. Allen Lane, Londres.
- UNCTAD (2004) *World Investment Report 2004*. UNCTAD, Nova York.
- Urry, J. (1990) *The tourist gaze*. Sage, Londres.
- UTE (Unió Temporal d'Escribes) (2004) *Barcelona marca registrada. Un model per desarmar*. Ed. Virus, Barcelona.
- Veblen, T. (1925 [1899]) *The theory of the leisure class*. Allen & Unwin, Londres.
- Vera, J.F.; López-Palomeque, M.; Marchena, J. i Antón, S. (1997) *Análisis territorial del turismo*. Ariel, Barcelona.
- Viale, F. (2005) "Liberalización" de los servicios" a *Le Monde Diplomatique* núm.122, p.7.
- Wheatcroft, S. (1990) "Towards transnational airlines" a *Tourism management* 11, p.353-358.
- Wheatcroft, S. (1994) *Aviation and tourism policies: balancing the benefits*. Routledge, Londres.
- Wheatcroft, S. (1998) "The airline industry and tourism" a Ioannides, D. i Debbage, K. (eds) (1998) *The economic geography of the tourist industry: a supply side analysis*. Routledge, Londres, p.159-179.
- Williams, A.M. (1995) "Capital and the transnationalisation of tourism" a Montanari, A. i Williams, A.M. (eds) *European tourism: regions, spaces and restructuring*. Wiley, Chichester, p.163-176.
- Williams, A.M. i Hall, M. (2000) "Tourism and migration: new relationships between production and consumption" a *Tourism geographies* vol.2 núm.1, p.5-27.
- WTO (1999) *An introduction to the GATS*. WTO Secretariat, Trade in Services Division, WTO, Ginebra.

## CAPÍTOL VIII\*

### DEL "MIRACLE ESPANYOL" A LA GLOBALITZACIÓ DE MARCA "ESPANYOLA". EL PAPER DE LA INDÚSTRIA TURÍSTICA

En aquest capítol s'intenta fer una presentació del model de creixement econòmic espanyol, o la seva via d'acumulació del capital, des dels temps del Règim Feixista a la coneguda globalització capitalista. Aquest procés, analitzat críticament, troba en el turisme un ferm aliat. Emperò, amb el turisme, també, es configuren unes relacions socials (i de poder) i es transforma, altera i degrada el territori. La comprensió d'aquest procés passa per incorporar les dimensions institucionals, financeres, socials i ecològiques tal com ens suggereix l'enfocament ecointegrador proposat i desenvolupat per José Manuel Naredo. A més, el desplegament extensiu d'aquest procés, ens permet establir les coordenades en les que s'ubicarà l'evolució geohistòrica de les Balears al llarg d'aquest període. L'evolució de l'economia i societat balear es pot comprendre, per tant, tenint present el seu paper en la divisió internacional del treball en la qual juga un paper preeminentment de "paradis turístic". Un paper que ha resultat cabdal per sustentar, entre d'altres, la mutació de l'Estat espanyol en agent globalitzador.

Aquest capítol es va acabar d'escriure en el mes de juliol de 2007 en un moment expansiu de l'economia mundial. Encara que es detectaven símptomes d'esgotament de dit cicle. El procés de globalització financera s'havia gestat junt amb un augment de l'escalada bèl·lica que tenia molt a veure amb el petroli, millor dit la seva escassetat. Per això, a les manifestacions en contra de la invasió d'Irak, els manifestants exposaven pancartes on es podia llegir "no more blood for oil". Així doncs, la inauguració del segle XXI s'ha presentat com un temps convuls que segons alguns autors es podia identificar com el final d'una etapa caracteritzada per l'hegemonia nord-americana i sota formes, més o manco, dolces. Així, Ramón Fernández-Durán (2003a) parla del final de la globalització feliç i Neil Smith (2005) parla del final de joc de la globalització (*endgame of globalization*).

Emperò, la rapidesa dels esdeveniments en temps de globalització i de compressió espacio-temporal ha fet que algunes de les coses que al llarg del text s'apunten hagin de ser preses com a testimoni d'una situació més aviat alcista, que no pas de la situació de creixent incertesa i crisi que s'encetà a partir del mes d'agost del 2007 amb l'esclat de la bombolla hipotecària i immobiliària dels EUA. Una crisi que se contagiaria per tot el sistema financer, globalment interconnectat, i que ha acabat afectant a bona part de les economies del planeta, molt particularment aquelles més lligades a l'especulació financera i immobiliària. Front aquesta situació s'ha desfermat un nou intervencionisme corporatiu, en que els bancs centrals han acudit al rescat de les entitats financeres implicades, dotant de liquiditat al sistema i fins i tot amb la nacionalització d'algunes entitats bancàries (p.ex. Northern Rock per part del govern britànic). Un autèntic contrasentit en el país del tatcherisme i del blairisme des d'on s'ha predicat el neoliberalisme. En aquesta situació, amb una escalada important del preu del cru, la temuda inflació s'ha tornat a situar dins dels països del capitalisme avançat i els escenaris socials apunten cap a direccions d'elevada conflictivitat social. Per altra banda, els capitals especulatiu mundials s'han anat traslladant des del sector immobiliari-hipotecari cap als mercats alimentaris, particularment a la Borsa de Xicago i especulant en futurs, contribuint així, junt amb d'altres elements, a deteriorar les condicions per accedir als aliments a escala planetària, desembocant en el que s'ha denominat com una nova crisi alimentària (Ramonet, 2008a).

---

\* Aquest capítol es va escriure al Port de Sóller (acabada la primera versió al juliol de 2007).

### **8.1. DEL "MIRACLE ESPANYOL" A LA "MODERNITZACIÓ" SOCIOECONÒMICA ESPANYOLA.**

A continuació, s'intentarà analitzar el procés d'incorporació de la societat i l'economia espanyola al procés de globalització capitalista que es va començar a gestar a escala europea després de la Segona Guerra Mundial, coincidint a l'Estat espanyol amb el sagnant règim dictatorial del General Francisco Franco (1936-1975). Després del Cop d'Estat del 1936, i en un context bèl·lic global (i crisi econòmica), l'economia espanyola va patir un fort estancament, al temps que s'imposà un retrocés social i cultural d'acord amb la disciplina feixista. La "manipulació" de la memòria va fer oblidar qualsevol situació anterior a la Guerra Civil i els poders van construir l'imaginari col·lectiu sobre la idea que abans de la Guerra Civil es vivia en condicions de penúria social i econòmica: la fam. Així mateix, tot el que va venir de les mans dels feixistes (p.ex. turisme, indústria de l'automòbil, etc) es va identificar amb el progrés i benestar de la societat espanyoles: la fi dels temps de la fam.

Segons alguns autors, la societat i economia espanyoles d'aleshores es van truncar, i també la possible revolució burgesa suposadament en marxa. No obstant, tal com sostenen Naredo (2001) o Navarro (2006) el règim dictatorial fou un règim, en gran mesura, recolzat per la burgesia, i per tant aquelles tesis que sostenien que dit règim anava en contra el desplegament del capitalisme espanyol i de les classes burgeses no eren del tot encertades, o al menys resultaven un tant esbiaixades. Part de l'alta burgesia espanyola –encara que no es pot parlar d'aquesta com un bloc homogeni– es va alinear en favor dels colpistes per tal de destapar les incerteses i temors que tenien degut a les reformes dutes pels governs republicans, en un ambient revolucionari i amb expansió de les demandes de les classes populars, al temps que s'imposava el feixisme a Alemanya i Itàlia en un context internacional de crisi socioeconòmica i política. També cal tenir present que Stalin s'imposava a l'Europa Oriental, mitjançant un règim autoritari que es rebel·laria tremendament sagnant. Així doncs, Navarro (2006) sostén que la Dictadura va tenir un component de classe importantíssim. Sembla doncs, que la Dictadura no hauria d'anar en contra dels interessos del capitalisme espanyol, sinó que els aniria a reforçar (Sánchez-Recio i Tascón, 2003).

Als anys 1950 s'evidenciava l'esgotament del model autàrquic adoptat, entre voluntària i forçosament, per la Dictadura franquista. Al mateix temps, en aquells mateixos anys –de postguerra i lluita contra el comunisme– es produïa l'apropament entre l'Espanya franquista i les institucions internacionals (i països del capitalisme avançat) que suposadament havien de vetllar per certs valors com els de la democràcia i la llibertat. A l'any 1951 arribava a l'Estat espanyol el primer ambaixador dels EUA, escenificant l'apropament entre la potència nord-americana i l'Espanya feixista (15 anys després de l'inici de la Guerra Civil, i 12 anys després de l'inici de la II Guerra Mundial)<sup>1</sup>. Aquell mateix any es creava el Ministerio de Información y Turismo, i arribava el turista un milió a territori espanyol. Al capdavant del ministeri estava Gabriel Arias-Salgado (1951-1962) que havia estat el delegat nacional de premsa i propaganda de la FET i de les JONS (Falange Espanyola Tradicionalista i de les Juntes d'Ofensiva Nacional Sindicalista). L'aposta per l'obertura es començà a materialitzar a l'any 1953 quan es signaren els acords econòmics i militars amb els EUA (Conveni d'Amistat i Cooperació) amb el president Eisenhower –coneguts com els Pactes de Madrid– i es signà el Concordat amb la Santa Seu; posteriorment, al 1955 les Nacions Unides acollien l'Espanya franquista dins la seva organització. L'Espanya feixista era, així, admesa i reconeguda en la casa de l'amic nord-americà, en la "Casa de Deu" i en la llar dels estats del bloc occidental o capitalista. Amb el vist i plau del règim franquista per part de les estructures del poder occidental, particularment dels EUA, s'aixecava el bloqueig que s'havia imposat degut a la pertinença de l'Estat espanyol al "bloc feixista" i, per tant, el model autàrquic es devia tant a motivacions pròpies del model socioeconòmic del règim, com de la ruptura de relacions internacionals amb l'Estat espanyol per part dels països aliats (Viñas et al., 1979; Garcés, 2008).

Calvo (2001) exposa com, encara que l'ajuda americana dels anys 1950 a l'Espanya franquista no fou tan important com l'ajuda americana rebuda per part d'altres països europeus, sí que estimulà la "confiança empresarial" en el règim feixista que donava seguretat

<sup>1</sup> El 1951, el Ministre de Comerç (Manuel Arburúa) i el Ministre d'Assumptes Exteriors (Alberto Martín Artajo) foren els artífexs de la liberalització econòmica i de la integració en organismes internacionals.

a les inversions i generava un efecte crida cap al territori espanyol, on la mà d'obra era barata i sobretot disciplinada per força. L'ajuda americana ascendia a 19,1 miliards de pessetes, una part molt destacable estava destinada a transports (7,9 miliards de pessetes), per tal d'evitar problemes d'infraestructures a les entrades de tropes militars de la OTAN, en canvi "l'amic americà no pareix que està massa interessat en ajudar a la modernització industrial espanyola i que, en qualsevol cas, preferia la venda de tecnologia amb els crèdits a llarg termini, de manera que s'impulsà la dependència espanyola en el terreny industrial" (Esteve i Fuentes 2000:72).

<b>Taula 1. Ajuda econòmica dels EUA a l'Estat espanyol, 1953-1961 (en milions de pessetes corrents) (Font: Esteve i Fuentes, 2000:72)</b>			
	<b>Donacions</b>	<b>Préstecs</b>	<b>Total</b>
Sector agrari	3.691	5.065	8.756
Sector industrial i miner	232	2005	2.237
Transports	5.812	2.124	7.936
Educació i Administració Pública	46	86	132
Fons de cooperació i altres programes	102	—	102
<b>Total</b>	<b>9.883</b>	<b>9.280</b>	<b>19.163</b>

El model econòmic i social franquista es sustentava en un fort control sobre les classes treballadores que rebien unes remuneracions molt escasses, i la consolidació de les oligarquies –industrials, agràries i financeres– preexistents. Sánchez-Recio i Tascón (2003) han definit les el franquisme com un projecte de classe en el que es consoliden i reforcen unes xarxes d'interessos. El 1956 es produeixen les primeres vagues laborals en un país que presentava unes condicions socials molt precàries, però amb una política feixista que reprimia durament qualsevol tipus d'acció sociopolítica que no fos reverencial amb el règim. La situació a meitat dels 1950 era prou complicada: inflació galopant, balança de pagaments deficitària, escassetat de recursos materials –sobretot energètics–, capacitat tecnològica obsoleta i manca de poder financer de la pesseta que estava desvinculada del sistema monetari internacional.



Figura 1. Visita d'Eisenhower a l'Estat espanyol (21/12/1959).

L'Estat espanyol al 1958 entrava a l'FMI i al Banc Mundial, així com a l'OECE (llavors OCDE) i a partir de 1959 es va impulsar el conegut Pla d'Estabilització<sup>2</sup> (Montes, 1993). El Pla d'Estabilització consistia en: primer, una contenció del crèdit (amb pujada dels tipus d'interès i contenció de la seva concessió); segon, la no emissió de més Deute Públic que entre 1939 i 1958 havia tingut efectes inflacionistes; tercer, establiment a l'FMI d'un tipus de canvi de 60 pessetes per dòlar, que suposava una devaluació del 42% de la pesseta; i quart, nova legislació sobre inversions estrangeres. La lògica del Pla d'Estabilització va ser continuada amb els posteriors Plans de Desenvolupament: primer Pla (1964-1967); segon Pla (1968-1971); tercer Pla (1972-1975). En definitiva, amb el Pla d'Estabilització es posaven les bases d'una economia oberta a l'exterior, per la qual cosa s'havien d'establir una normativa sobre el comerç exterior i les inversions de capital, així com l'adopció de la disciplina financera per a que fructificàs dita obertura a l'exterior (Estefanía, 2007).

El Pla d'Estabilització resulta de la incorporació en el govern feixista dels coneguts tecnòcrates, molts d'ells relacionats amb l'Opus Dei. Els artífexs del pla havien sortit de les facultats d'econòmiques, i entre ells destacà la figura de l'economista català Joan Sardà Dexeus qui havia estudiat a la London School of Economics i l'Institut d'Economia de Munich. Sardà portava el pensament marginalista i les nocions del que havien de ser les directrius de les economies capitalistes a la segona meitat del segle XX. Entre les persones que també

El Pla d'Estabilització resulta de la incorporació en el govern feixista dels coneguts tecnòcrates, molts d'ells relacionats amb l'Opus Dei. Els artífexs del pla havien sortit de les facultats d'econòmiques, i entre ells destacà la figura de l'economista català Joan Sardà Dexeus qui havia estudiat a la London School of Economics i l'Institut d'Economia de Munich. Sardà portava el pensament marginalista i les nocions del que havien de ser les directrius de les economies capitalistes a la segona meitat del segle XX. Entre les persones que també

<sup>2</sup> Ley de Nueva ordenación Económica de juliol de 1959 (Decret Llei de 21 de juliol de 1959). El Pla d'Estabilització preveia: la intensificació de les relacions amb l'exterior amb la liberalització de les importacions, les inversions de capital estranger i altres transaccions; la supressió de l'intervencionisme de l'economia; major llibertat de preus i supressió d'organismes intervencionistes; la prohibició d'emissió de deute públic pignorable; l'acceptació de disciplines internacionals: paritat de la pesseta en el FMI, consolidació de l'Aranzel de Duanes en el GATT, compromís de liberalitzar les transaccions i pagaments exteriors d'acord als codis de la OECE.



participaren en la redacció del Pla es trobaven, en els ministeris de Comerç i d'Hisenda: Enrique Fuentes Quintana, Luís Ángel Rojo, Félix Varela, Manuel Varela, Fabià Estapé, José Luis Ugarte, Antonio Sánchez Pedreño, José Carlos Colmeiro, José Luis Sampedro, entre d'altres (Estefanía, 2007).

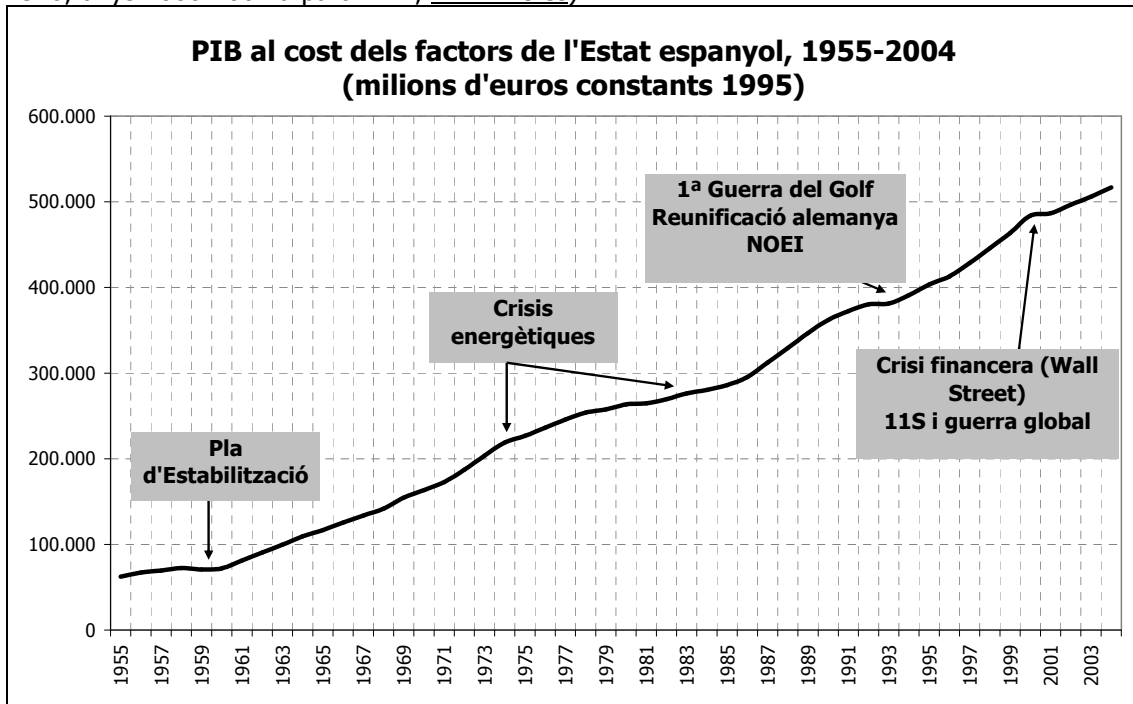
Tamames i Rueda (2005) assenyalen com l'aplicació de la política econòmica del Pla d'Estabilització resultà positiva en quant al canvi de tendència que donava "oxigen" a l'aparell industrial espanyol i permetia la seva vinculació a la resta d'economies capitalistes amb l'obertura a l'exterior. Però, a l'altra cara de la moneda va fer que la capacitat de consum dels espanyols es ves encara més minvada, cosa que va fer que als exiliats polítics republicans, s'hi afegissin noves onades d'emigrants econòmics. En definitiva, tots eren emigrants polítics, les remeses financeres dels quals serviran de coixí a la malmenada societat i també d'important font de finançament de les activitats econòmiques. El "miracle espanyol" es sustentava en uns elevats costos socials (emigració, explotació de les classes treballadores, infrahabitatges dels treballadors a les principals ciutats, repressió política, etc), que no s'expressaven en els comptes de resultats microeconòmics ni macroeconòmics. Uns costos socials que també incorporarien uns creixents impactes ecològics (Fernández-Durán, 1996a; Carpintero, 2005).

No obstant, la vara de mesurar el "miracle espanyol" ha estat (i encara és) la del Producte Interior Brut (PIB). El PIB a cost dels factors, en termes reals (euros constants) ha passat de 62 miliards d'euros constants de 1995 (10,3 bilions de pessetes constants de 1995) al 1955 a 516 miliards d'euros constants 1995 a l'any 2004, multiplicant-se per 8,3 vegades el valor del 1955 en termes reals. El camí ascendent cap al "cel del progrés" –"Stairway to heaven"– ve marcat per aquest constant increment del PIB, que s'ha vist interromput per alguns episodis com es pot veure al gràfic, i que es manifesten en els alentiments en la vigorositat de la corba de creixement, a principis dels anys 1970, a principis dels 1980 i dels 1990, coincidint amb les crisis i canvis del règim d'acumulació del capital, així com en els escenaris que s'obrien amb la situació post 11-S i la crisi financera de principis de segle. Uns episodis precedits o acompanyats per convulsions a l'Orient Mitjà i pujades en el preu del cru, i amb un clar protagonisme del bloc hegemònic dels EUA (Harvey, 2004).

Les crisis internacionals i la seva expressió en territori espanyol varen servir de palanca per a l'aplicació de polítiques d'ajustament que intensificarien més les contradiccions del capitalisme espanyol. Aquest havia resorgit de la mà de la "doctrina del xoc" (Klein, 2007) imposada pel règim feixista que teixiria una densa xarxa d'interessos empresarials (Sánchez-Recio i Tascón-Fernández, 2003). Klein (2007) i Harvey (2007) situen els inicis de la doctrina neoliberal en l'aplicació dels plantejaments de l'Escola de Xicago que es produïren al Xile de Pinochet i a la Indonèsia de Suharto. No obstant, la Dictadura Franquista, pot ser considerada com un dels primers laboratoris d'aquella doctrina on nombrosos deixebles d'uns dels pares de la teoria de la modernització neoliberal, Walt W. Rostow, les aplicaren. Molts dels coneguts com a tecnòcrates –membres quasi tots ells de l'Opus Dei– havien passat per les principals universitats dels EUA on s'elaboraven les estratègies de control i domini del capitalisme global (Pack, 2006).

Aquesta "gran transformació" va anar lligada a la progressiva alteració sectorial del capitalisme estatal, en la que el sector primari passà de representar el 23,54% del PIB al 1955 al 10,09% al 1975, i el 3,63% al 2000; el sector secundari (indústria i construcció) ha passat del 34,52% del PIB al 1955 a representar el 30,52% al 2000, i en el que el sector de la construcció ha guanyat major protagonisme suposant prop d'una tercera part del PIB industrial; i finalment, la transformació de l'economia va venir de la mà de la terciarització de l'economia i que es manifesta en el trànsit de representar el 41,9% del PIB al 1955 al 65,85% del 2000.

Gràfic 1. (Font: anys 1955-2000 a partir de Carrerars, Prados de la Escosura i Rosés 2005:1297-1376; anys 2000-2004 a partir INE, [www.ine.es](http://www.ine.es)).



**Taula 2. Evolució del PIB a cost dels factors i a preus de mercat (euros constants de 1995) de l'Estat espanyol, 1955-2004 (Font: Carrerars, Prados de la Escosura i Rosés 2005:1297-1376; INE, [www.ine.es](http://www.ine.es))**

	PIB cf. (milions d'euros constants 1995)	PIB pm. (milions d'euros constants 1995)
1955	62.177	66.486
1965	116.628	127.168
1975	226.566	243.118
1985	285.954	308.208
1995	403.516	437.787
2004	516.841	585.877

La implantació de la disciplina monetària –condició indispensable per atreure la atenció del capital internacional- i l'adopció de les polítiques econòmiques liberals, afins als corrents del moment, es va produir de la mà dels tecnòcrates de l'Opus Dei. La irrupció dels tecnòcrates en la política del règim del dictador va fructificar en el conegut "Miracle Espanyol". Encara que, com és de suposar els miracles no existeixen, el que se produïa eren els resultats esperats de la inserció de l'economia espanyola dins del sistema economia-món que experimentava unes altes taxes de creixement. Catalán (1991:107) exposa com "els canvis de rumb en la política econòmica que es donaren en els períodes de 1945-46, 1949-52, 1957-63 i 1967-71 tan sols varen venir després de l'aparició d'importants perturbacions de la conjuntura econòmica". Així, el "miracle espanyol" es produïa tot responent a les adaptacions que requeria el canvi de conjuntura internacional i que seguint les pautes de la política econòmica ortodoxa s'imposaven posteriorment. I, en canvi, Catalán (1991:107) diu que "quan els canvis de política econòmica varen tenir un èxit palpable a curt o mig termini en termes de creixement econòmic i restauració de l'equilibri, els programes de reforma varen tendir a perdre força i fins i tot a quedar bloquejats". Així, Naredo (2001:77) exposa com "pot resultar enganyós parlar del "model" de desenvolupament dels anys seixanta, com si es tractàs d'un model teòric definit, quan en realitat es tracta d'una situació híbrida en la que es superposen solucions pragmàtiques noves sobre l'antic edifici de "l'autarquia" que paulatinament es va esbucant i reconstruint seguint els plans que ja s'havien traçat a la dècada dels cinquanta".

Aquestes seran les senyals del procés d'obertura de l'economia espanyola, una obertura que significava la connexió a les economies dels països del capitalisme avançat. Segons

Fernández-Durán (2002:57) aquestes dinàmiques "anaven a connectar l'economia espanyola, de forma subordinada –com "Perifèria del Centre"-, amb l'economia-món (occidental), en procés d'accelerada gestació després de la creació a finals de la Segona Guerra Mundial de les nomenades institucions de Bretton Woods (FMI, BM i GATT). Institucions en gran mesura hegemoneitzades, especialment durant la primera etapa, pels EUA. Al mateix temps, la creació de la CEE, al 1957, a través del Tractat de Roma, establia un mercat en gran part de l'Europa Occidental, que atreia cap a la seva esfera d'influència a l'espai espanyol".

A més, la reproducció social es sostenia en gran mesura sobre la família (tradicional) ja que l'administració es desentenia generalment d'una vessant social, i aquesta estava fortament definida i controlada per la jerarquia eclesiàstica. La reforma fiscal de la Segona República –del ministre de finances Jaume Carner– segons la que s'establia l'impost progressiu sobre la renda va quedar aparcada durant la Dictadura. A la taula 3 es veu com l'Estat espanyol de mitjans 1970 era, en relació amb la resta de països de la OCDE, el que presentava una menor pressió fiscal. Els ingressos tributaris eren el 19,6% del PIB, per davall dels altres països de l'Europa Mediterrània (Portugal, 24,7%; Grècia, 24,6%; Itàlia, 29%). Entre el 1958 i el 1969 mentre que el PIB va créixer poc més del 100%, els ingressos tributaris restaren congelats en torn al 20-22% del PIB (Cuadernos del Ruedo Ibérico, 1972). A més, l'Estat espanyol era un dels estats amb una fiscalitat més regressiva on el 22% dels ingressos tributaris corresponien a impostos sobre la renda i els beneficis, i en canvi un 47,5% dels ingressos provenien de la Seguretat Social representaven, una de les aportacions més altes de l'OCDE, al temps que l'impost sobre la renda de les persones físiques presentava una tendència regressiva (Cuadernos del Ruedo Ibérico, 1972; Catalán, 1991). És a dir, l'administració pública es finançava bàsicament –encara que poc– a partir dels salaris i les classes treballadores. Aquesta situació es corresponia a la clara vinculació entre les oligarquies del capital espanyol i l'aparell estatal franquista. Segons Catalán (1991:127) "els anys del miracle espanyol dels setanta foren desaprofitats".

	Ingressos tributaris en percentatge del PIB (%)	Imposts com percentatge dels ingressos tributaris totals	
		Renda i beneficis (%)	Seguretat Social (%)
Portugal	24,7	17,4	34,6
Grècia	24,6	13,7	27,2
E. espanyol	19,6	22	47,5
Irlanda	31,5	30	13,8
Itàlia	29	21,5	45,9
Bèlgica	41,1	39,3	31,9
R. Unit	35,5	44,5	17,4
Àustria	38,6	26,1	27,6
P. Baixos	43,6	34,8	38,4
França	37,4	17,5	40,8
Finlàndia	35,3	52,4	8,6
Alemanya (R.F.)	35,7	34,7	33,5
Dinamarca	41,3	59	1,3
Suècia	43,9	50,5	19,5
Noruega	44,8	34,4	24,8
Suïssa	29,6	43,8	29,2
Japó	20,9	44,5	29
EUA	29,6	42,4	29,1

El model expansiu espanyol de l'època, i per tal que funcionàs el "miracle", es sustentava en unes exigències de materials i energia que anaven en augment per tal d'alimentar els sectors econòmics cada cop més voraçs, fins i tot l'agricultura es convertia en una important devoradora d'energia, disminuint la taxa de retorn energètic degut a l'abocament d'importants insums derivats de la indústria del petroli (Naredo, 2004). Paral·lelament, també s'expandien les exigències de béns d'equipament i de consum, amb l'increment del poder adquisitiu i la irrupció de la societat de consum de masses (Fernández-Durán, 1996a;

Carpintero, 2005). A més, el model territorial urbano-metropolità es fonamentava cada cop més en el transport motoritzat per carretera en la qual cosa el model era profundament "energívor" i "territorívor" (Fernández-Durán, 2002).

Fernández-Durán (2002:58) sostén que "es podria dir que l'Estat espanyol va complir en aquell període, en certa mesura i salvant les distàncies el paper que han desenvolupat en els darrers anys els denominats nous països industrialitzats". Aquell "miracle" s'alimentà d'una important inversió estrangera en els sectors industrials bàsics tradicionals que eren molt exigents en recursos naturals (i efectes contaminants) i de mà d'obra (barata), però d'escassa rellevància tecnològica. I, a més, s'imposaven els criteris de la "revolució verda" a l'agricultura (Naredo, 2004a). Un model econòmic que territorialment es traduïa en la configuració de grans aglomeracions urbano-industrials i el despoblament de les zones rurals. La població rural va passar de suposar el 50% del total estatal (13,3 milions de persones) de 1950 al 33,5% de 1970 (11 milions de persones). Els moviments demogràfics es produïen entre les principals regions rurals espanyoles i les grans ciutats espanyoles i europees. Així mateix, a partir dels 1960 es produeix una forta expansió demogràfica que té a veure amb la millora del poder adquisitiu, de l'augment de l'esperança de vida i de la persistència de valors culturals afins a l'Espanya franquista i controlats pel braç moral de la Dictadura, l'església catòlica. El conegut informe elaborat pel Banc Mundial el 1962 sobre les recomanacions de política econòmica a emprendre, per part de l'administració franquista, propugnava: "insistim en que es concedeixi la màxima prioritat a les rutes de gran trànsit i als mitjans de transport que circulen per elles" (Fernández-Durán 2002:60). Unes recomanacions que incidien en la transformació del territori espanyol per adaptar-se a les exigències del nou capitalisme internacional, i especialment nord-americà que trobà en l'Espanya franquista una excel·lent plataforma de penetració a la resta d'Europa.

El 1970 es va dur a terme la signatura de l'Acord Preferencial amb la CEE (Comunitat Econòmica Europea) que va suposar una intensificació de les relacions comercials amb els seus estats membres, en uns moments de canvi econòmic mundial i en el que es detectava la tendència cap a una fase regressiva (Montes, 1991). Segons Tamames i Rueda (2005:550) "l'Acord Preferencial va establir un sistema general de preferències de doble via, amb vistes a la supressió progressiva dels obstacles existents en els intercanvis entre L'Estat espanyol i La Comunitat Econòmica Europea". Aquell fet, que suposava unes reduccions aranzelàries i la supressió a certes restriccions comercials de caràcter mutu però amb un major pes en favor de l'Estat espanyol. La CEE reduïa la seva tarifa exterior comú en un 60% en molts de productes industrials i agrícoles, mentre que l'Estat espanyol va reduir un 25% l'aranzel de duanes i va fer mínimes concessions agrícoles. Aquesta situació va contribuir a que el capital dels EUA i del Japó s'interessassin en el territori espanyol que els hi ofería una via barata per a la penetració en l'espai europeu<sup>3</sup>. Fernández-Durán (2002) apunta que el sector estrella fou el de l'automòbil i l'Estat espanyol es situà en pocs anys en el cinquè lloc com a productor mundial d'automòbils.

Després de la mort del dictador, s'inicià el període denominat de transició amb la presidència d'Adolfo Suárez (UCD, Unión de Centro Democrático) que havia ocupat càrrecs polítics durant la dictadura<sup>4</sup> i que fou nomenat president, primer de la mà de Juan Carlos de Borbón el 1976 i llavors resultat de les primeres eleccions generals de 1977. La situació dels anys 1970, en un context de crisi econòmica mundial i de canvi sociopolític intern, es presentava amb molta complexitat (i expectatives). La legitimitat de la continuació del "règim" anava vinculada a l'acceptació dins la legalitat del PCE (Partit Comunista Espanyol) i del moviment sindical, per així poder fer front a la creixent conflictivitat social. Per fer front a la crisi econòmica, i encara en un context de repressió polític-militar als carrers, es llançaren els Pactes de la Moncloa (27/10/1977)<sup>5</sup>. Aquests Pactes anaven precedits per la devaluació de la pesseta de 70 ptes/dòlar a 87 ptes/dòlar al mes de juliol i també es pretenia restringir la

<sup>3</sup> Per exemple: Ford a Almusafes (València) o General Motors a Figueruelas (Aragó).

<sup>4</sup> Adolfo Suárez fou un destacat membre del *Movimiento Nacional*. Va ser Governador Civil de Segovia (1968-1969), Director General de Televisió Espanyola (1969-1973), President de l'Empresa Nacional de Turisme (1973-1975), Ministre-Secretari General del *Movimiento* (1975-1976).

<sup>5</sup> Els Pactes de la Moncloa adoptaren tres tipus de mesures: Programa d'estabilització (devaluació de la pesseta, augment dels impostos i cotitzacions socials, augment d'aranzels, limitació del crèdit públic, política monetària restrictiva i limitació salarial); política de rendes (limitació salarial segons la inflació prevista); reformes estructurals (nous impostos -IRPF i patrimoni-, delictes fiscals; assegurança d'atur, revalorització de pensions, extensió de la seguretat social).

capacitat de crèdit i la inflació. Es perseguia la solució via fer atractiu el país al turisme, a les inversions estrangeres i alhora afavorir les exportacions, mentre es restringien les importacions.

Cal tenir present que en aquells moments coincidí un context de crisi econòmica mundial amb els temors que els poders hegemònics respecte d'una onada de llibertat a l'estat. Les encara dures condicions socials i polítiques, amb manca de llibertats, es tensionaven amb els decrets que perseguien el congelament salarial i aturaven les millores laborals, tot per tal de fer front a la crisi. El 1976 es varen donar una multitud de vagues que recorren tota la geografia espanyola. En aquestes vagues s'ajuntaven les demandes per millores socials i laborals amb les de l'amnistia per a multitud de presos polítics que encara restaven a les presons. Un dels episodis més destacables fou l'assassinat per part de la policia de cinc persones i uns 150 ferits de bala a la manifestació de Vitoria del 3/03/1976. Uns fets del que en fou responsable Manuel Fraga Iribarne qui era Ministre de Governació. El juny de 2008 la Cambra Basca l'ha acusat per aquells fets (Público, 12/06/2008).



Figura 2. Signatura dels Pactes de la Moncloa (25/10/1977).

laborals amb les de l'amnistia per a multitud de presos polítics que encara restaven a les presons. Un dels episodis més destacables fou l'assassinat per part de la policia de cinc persones i uns 150 ferits de bala a la manifestació de Vitoria del 3/03/1976. Uns fets del que en fou responsable Manuel Fraga Iribarne qui era Ministre de Governació. El juny de 2008 la Cambra Basca l'ha acusat per aquells fets (Público, 12/06/2008).

El 29 de juny de 1977 es va constituir la CEOE (Confederació Espanyola

d'Organitzacions Empresarials) –presidida per Carles Ferrer Salat- com a reacció de la classe empresarial a la nova situació que s'inaugurava. Una classe empresarial que majoritàriament tenia fortes vinculacions amb la cultura feixista. La CEOE no participà als Pactes de la Moncloa i en motiu de la Constitució del 1978 es mobilitzaren ja que, segons ells, el que "estava en joc era Espanya, l'empresa i el nostre propi futur individual" (Cabrera 2003:56). Les mesures dels Pactes de la Moncloa anaven, sobretot i molt especialment, vinculades a la "moderació" salarial (relació salaris-preus amb augments màxims del 22% en la massa salarial bruta al 1978). La solució a la crisi es feia retallant les expectatives d'incrementos salaris –que ja eren de per sí baixos- i el deteriorament dels ingressos reals de les classes treballadores. Els salaris fins aleshores havien anat augmentant en els diferents convenis i negociacions entre el treball i el capital. Fernández-Durán (1996a:167) exposa que "durant la transició s'assisteix a unes importants pujades salarials a les negociacions dels convenis, bastant per damunt de l'evolució dels preus, seguint la implantació dels sindicats a la negociació col·lectiva i davant del temor d'enfrontar-se a les mobilitzacions obreres, l'extensió i radicalització de les quals hagués dificultat el caràcter pacífic de les transformacions democràtiques. Abans de ficar el bisturí al malalt –permeti'm el símil-, era necessari aplicar anestèsia, i anestèsia total ja que el malalt podia reaccionar i donar una manotada al cirurgià". Fou, d'acord amb Martínez-Alier i Roca-Jusmet (1988), la consolidació d'un nou corporativisme. González i Calvet (1991:149) exposen que aquest "fou el cost de la crisi, assumit voluntàriament per partits i, més tard per sindicats, com a contrapartida de la consolidació de la democràcia. La solidaritat davant la crisi que va presidir el discurs de l'esquerra en aquells anys no era sinó una mala forma –ja que implica una complicitat amb el sistema capitalista-burgès- de dissimular l'intercanvi de moderació salarial per democràcia parlamentària". Miren Etxezarreta (1991:398) exposa que "a l'igual que al 1959, el 1977 les mesures preses no eren de factura autòctona, sinó que s'establiren seguint les directrius del FMI i de l'OCDE que plantejaven "l'ajustament positiu"".

Els Pactes de la Moncloa es fixaren com objectiu l'ingrés a la CEE, un objectiu ja en ment arran de la signatura de l'Acord Preferencial el 1970. Al 1979 el govern de l'UCD realitzà la petició formal per entrar en la CEE. La petició es formulà en plena crisi del règim d'acumulació fordista –segon xoc petroler- del que se'n ressentí especialment l'Europa del benestar, i que per a poder entrar es plantejaven una sèrie de requisits per tal d'adequar-se a la "nova divisió internacional del treball" i que significava aplicar, entre d'altres, una profunda reconversió industrial i agrícola. Segons Fernández-Durán (2002) aquella reconversió industrial es va haver de dur a terme mitjançant el redimensionament a la baixa de la capacitat productiva bàsica, amb l'objectiu de no sostreure quota de mercat a la indústria bàsica comunitària. A més, s'havia de realitzar una forta inversió en capital per equiparar la productivitat de la indústria bàsica espanyola a la mitjana europea, el que es traduïa en un increment de la flexibilitat i precarietat del treball i en la supressió de llocs de feina. Entre 1976 i 1985 es destruïren més de 2,5 milions

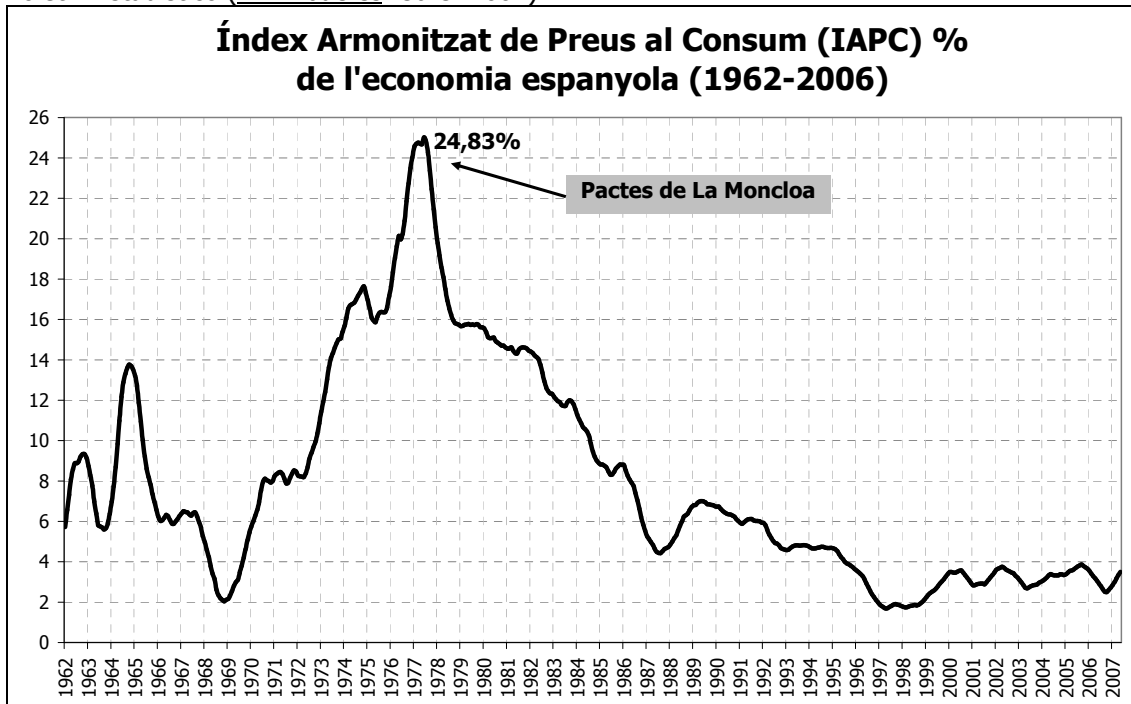
de llocs de feina –un milió a la indústria, un milió a l'agricultura i prop de mig milió a la construcció-. El 1985 la taxa d'atur era del 22% de la població activa, quan e 1976 era del 5,3%.

Paral·lelament a la "reconversió industrial" es va dur a terme el procés de reestructuració postfordista de les activitats industrials mitjançant la intensificació en capital que es va traduir en un increment de la productivitat. Emperò, aquesta reestructuració es feia gràcies a l'increment dels requeriments de materials i de l'amortització del factor treball i una creixent vulnerabilitat social i laboral. Desapareixia la Gran Fàbrica Fordista i concentrada, i apareixia la Fàbrica Difusa i escampada pel territori. La resposta a la crisi energètica dels 1970 –de raons geopolítiques bàsicament- es manifestà, entre d'altres, en l'aposta per a la generació elèctrica nuclear. El PEN (Pla Energètic Nacional) de 1975 preveia reduir la dependència de les importacions energètiques, per la qual cosa es propugnava l'impuls de l'energia nuclear per la producció d'energia elèctrica. Es proposava l'obertura de 24 centrals nuclears; una previsió que fou moderada en el PEN de 1979 i el PEN de 1984 que ja preveia la moratòria nuclear per les centrals en construcció. Una moratòria que Fernández-Durán (1996a:176) recorda que fou presa per motius econòmico-financers –per la inviabilitat econòmica de dita forma de producció elèctrica en cas de no comptar amb un fort suport financer de l'Estat– i no per motius socioambientals<sup>6</sup>.

Durant aquelles transformacions, el dèbil Estat no podia córrer amb les despeses públiques per afrontar la crisi i el canvi de model productiu. A més, una part molt important de la despesa pública es dirigia a les zones rurals: "les ciutats estan pagant bilions per evitar que els hi creixin suburbis d'immigrants sense treball al mode llatinoamericà" (López Groh 1988 a Fernández-Durán 2002:68) ja que als centres metropolitanos era on es concentrava la major part de la població aturada i es volia frenar l'arribada de població des dels distints punts de la geografia espanyola. Durant el procés de reestructuració, amb l'expansió de la fàbrica difusa es dibuixaren nous espais productius, amb la qual cosa moltes ciutats petites i mitjanes experimentaren un augment notable de població. Es tractà d'una primera deslocalització del teixit industrial espanyol cap a les perifèries internes en les que s'aconseguien majors marges de benefici. Emperò, els principals espais metropolitanos concentraven les seues d'aquestes empreses, en primer lloc Madrid i en segon Barcelona. La reestructuració del capitalisme espanyol consolida la configuració d'espais colonitzats econòmica i ecològicament, tal com analitzen Naredo et al. (1978:11) en el llibre *Extremadura saqueada* en la que s'exposa que: "Extremadura és una terra desafortunada. Comptant amb importants recursos naturals, la seva població gairebé no els gaudeix. Espoliada de les seves riqueses, els seus capitals, fins fa poc sense universitat ni equip de futbol de segona divisió, quan a la fi arriba a provar alguns dels dubtosos fruits de l'anomenada "societat de consum", el sistema li ofereix amb llarguesa els detritus del desenvolupament en forma de centrals nuclears, papereres, plantes de tractament d'urani [...] sumant a l'anterior colonització econòmica, cultural, política, un colonialisme ecològic molt més amenaçant i irreversible".

<sup>6</sup> La primera central nuclear fou la de José Cabrera (150,1 MW) (1969-2006) ubicada a Zorita (Cáceres). El 2006 restaven obertes les centrals de: Santa Maria de Garoña (466 MW) (1971) a Burgos; Almaraz I (977 MW) (1983) i Almaraz II (80 MW) (1984) a Cáceres; Ascó I (1032,5 MW) (1984) i Ascó II (1027,2 MW) (1984) a Tarragona; Cofrentes (1092 MW) (1984) a València; Trillo I (1066 MW) (1987) a Guadalajara; Vandellós II (14 MW) (1988) a Tarragona. A l'any 2003 les nuclears aportaven el 23,55% de la producció elèctrica a Espanya (García Vega, 25/02/2007).

Gràfic 2. (Font: elaboració pròpia a partir de Banco de España, 2007. Archivos con series del Boletín Estadístico ([www.bde.es](http://www.bde.es) febrer 2007).



Després del període continuista en el polític, la crisi econòmica espanyola (inflació del 24,54% i la taxa d'atur que havia augmentat un 500% entre 1975 i 1980), el fallit cop d'Estat del 23 de febrer de 1981, el dia d'investidura del president Leopoldo Calvo Sotelo (UCD), s'inaugurava un període de grans transformacions, que tanmateix ja feia temps que s'estaven gestant. Etxezarreta (1991) exposa com el Cop d'Estat del 23-F, en certa mesura, va afavorir els interessos del capital, al temps que per temor a una involució democràtica s'acceptaren més fàcilment mesures de tall neoliberal (i conservadores) en els plànols social i econòmic. Aquell cop d'estat alertava sobre la fragilitat de la "democràcia" espanyola i també era emprat com a coartada per la presa de polítiques socioeconòmiques poc populars que tenien per objectiu incrementar la inserció de l'economia espanyola en el sistema-món capitalista. Aquesta vinculació amb els països del capitalisme avançat s'identificava també com una vinculació amb la cultura democràtica liberal.

La presidència de Calvo Sotelo durà poc temps, i a l'octubre de 1982 el PSOE amb Felipe González al front guanyaven les eleccions, tot iniciant-se el període dels governs del PSOE que s'allarguen ininterrompudament fins el 1996. En matèria econòmica segueixen les polítiques ortodoxes del capitalisme neoliberal, tot confiant la cartera d'economia a Miguel Boyer<sup>7</sup> que no es caracteritzà gaire per les polítiques econòmiques de tall socialdemòcrata, ans al contrari. El seu successor, Carlos Solchaga, tampoc es va destacar per una política econòmica massa afí al nom del seu partit (Tamames i Rueda, 2005). El govern del PSOE era admès pel capital, d'acord amb Etxezarreta (1991:46), "per a que noves forces més ben acceptades pels treballadors, pels qui s'assegurava una situació encara més dura, conduïssin la nova etapa". Així, "quan la dreta trobava dificultats per implantar l'austeritat i imposar les noves regles del joc s'obria la possibilitat d'una opció d'esquerra" (Martínez González-Tablas 1989:6). Com es pot veure al gràfic 2, l'adopció d'una política econòmica de tall neoliberal va fructificar en la reducció de la inflació, principal preocupació des d'aquest enfocament, però que d'acord amb Etxezarreta (1991) i Navarro (2006) no es traduïa en una transformació social, cultural i política a l'alça tal com es defensava des de les elits político-econòmiques, tant des de el marc de l'esquerra parlamentària com de la dreta.

<sup>7</sup> Entre les polítiques impulsades per Boyer destaca el conegut Decret Boyer (Reial Decret Llei 2/1985, de 30 d'abril, sobre mesures de política econòmica) que "flexibilitzava" la llei d'arrendaments urbans, permetia la revisió del lloguer per temps definit amb revisions de renda, tot suposant un nou al·licient a l'expansió del negoci immobiliari.

El projecte del PSOE estava marcat per la integració dins l'Europa comunitària, un símbol de "modernitat" social i "progrés" econòmic tal com expressa el recent llibre de Joaquín Estefanía (2007) sota el títol "La larga marcha". Encara que aquell projecte pogués anar en contra del que teòricament havia d'haver al darrera de la ideologia socialdemòcrata, sobretot en un moment en que les polítiques socialdemòcrates s'anaven arraconant en el context europeu i s'abraçaven les polítiques neoliberals. Generalment es tendeix a identificar l'entrada a Europa amb la "modernització" social (terme que es fa servir com a sinònim de creixement econòmic). Així, Ceberio (2/01/2005:5) exposa que és "arran de l'ingrés a Europa, l'1 de gener de 1986, quan es desencadenà el procés de modernització que ha situat a L'Estat espanyol en el grup dels 10 països més rics". L'ingrés en la CEE (avui UE) va tenir importants repercussions al sí de la societat, la política i l'economia espanyoles. L'entrada de l'Estat espanyol dins del grup i del projecte comunitari al gener de 1986 era fruit d'un consens entre les elits político-econòmiques, i també era un element generador de consens social entorn a la "idea d'Europa" que ja s'havia començat a configurar a principis dels 1970. La cara agra de l'entrada a l'Europa de la modernitat era que al mateix any s'entrava en el grup guerrer de l'OTAN. L'entrada a la CEE i la no adhesió a l'OTAN havien estat punts centrals de la retòrica del PSOE, abans d'entrar al govern i durant el seu primer mandat. No obstant, Fernández-Durán (1996a) ens recorda que l'entrada de l'Estat espanyol dins de la CEE es produeix en un moment de canvi de les regles del joc i del marc institucional. Es produïa el tomb des de la crisi del règim d'acumulació fordista i just en aquells moments aquell règim es reestructurava en base a l'ortodòxia neoliberal i el règim financer d'acumulació. En el cas de la CEE s'estava impulsant la configuració del Mercat Únic. Aquest procés culminaria en el Tractat de Maastricht (1992) en el que s'abordava la construcció europea, concretant-se en tres pilars: primer, es fixava el camí a la integració monetària a la que s'hi oposaven el Regne Unit i Dinamarca; segon, es defineix el que havia de ser la Política Exterior i de Seguretat Comú (PESC); i tercer, fixava la Política de Justícia i Interior Comú.

El quinquenni que s'inicia a mitjans dels 1980 –quan l'Estat espanyol entra a la CEE– és denominat com el *quinquenni de l'eufòria*. L'economia espanyola experimentà un moment de recuperació econòmica, capitalitzada pel govern del PSOE, i de fort creixement (dels més alts de l'OCDE) en torn al 5% del PIB anual. Una expansió que venia delimitada per una banda per la incorporació com a perifèria dins de l'estructura de la CEE, i per l'altra per la recuperació de l'economia global. El creixement de l'economia espanyola anava vinculat, en primer lloc, a l'efecte crida al capital estranger que passà de 412 mil milions de pessetes el 1985 a quasi 2 bilions de pessetes el 1989, que és més o manco el mateix que va créixer l'economia espanyola el 1989; i, en segon lloc, l'abaratiment del preu del petroli que va fer que l'estalvi de la factura monetària -no física- petrolífera revertís en l'augment dels resultats macroeconòmics i l'expansió de la despesa (pública i privada), així com de les creixents extravagàncies. El dòlar va caure de 170 pessetes de cotització mitjana al 1985 a 102 pessetes al 1990, i el barril de petroli importat de 34 mil pessetes al 1985 va passar a 10 mil pessetes al 1990, el que significà un estalvi de la factura petrolífera de més d'un bilió de pessetes anuals (Estevan 1990 a Fernández-Durán 1996a:189).

Així i tot, malgrat l'aparent eufòria econòmica, el 14 de desembre de 1988 es convocà una vaga general per tal de redreçar les polítiques socioeconòmiques cap a "camins" més favorables per les classes populars assalariades, particularment es protestava contra la reforma laboral de 1988 segons la qual es donava carta blanca als anomenats "contractes fems". Entre el 1988 i el 2002, indistintament del color polític al càrrec de les institucions públiques, la regulació laboral va experimentar una degradació permanent, amb l'adopció de mecanismes flexibilitzadors, entre els quals caldrien destacar la legalització de les ETT (Empreses de Treball Temporal), la rebaixa de la quantia i duració de la prestació d'atur, les rebaixes a les cotitzacions empresarials, la reforma del sistema de pensions, etc. Cabrera (2003:58) sosté que "no deixa de ser xocant que fos amb un Govern socialista quan es rehabilitarà la figura de l'empresari individual com a creador de riquesa, i que entre els joves es despertàs la vocació empresarial".

Naredo (1996) apunta que el quinquenni de l'eufòria estava impulsat per: l'entrada massiva de capitals en la forma d'inversions directes que compraven patrimoni empresarial preexistent, en l'allau de capitals a la Borsa i la compra de patrimoni immobiliari tot repercutint a la creixent bombolla immobiliària i borsària del moment. A més, part del capital espanyol que s'havia desfet de la seva activitat productiva –per la venda de les seves empreses– s'orientà al

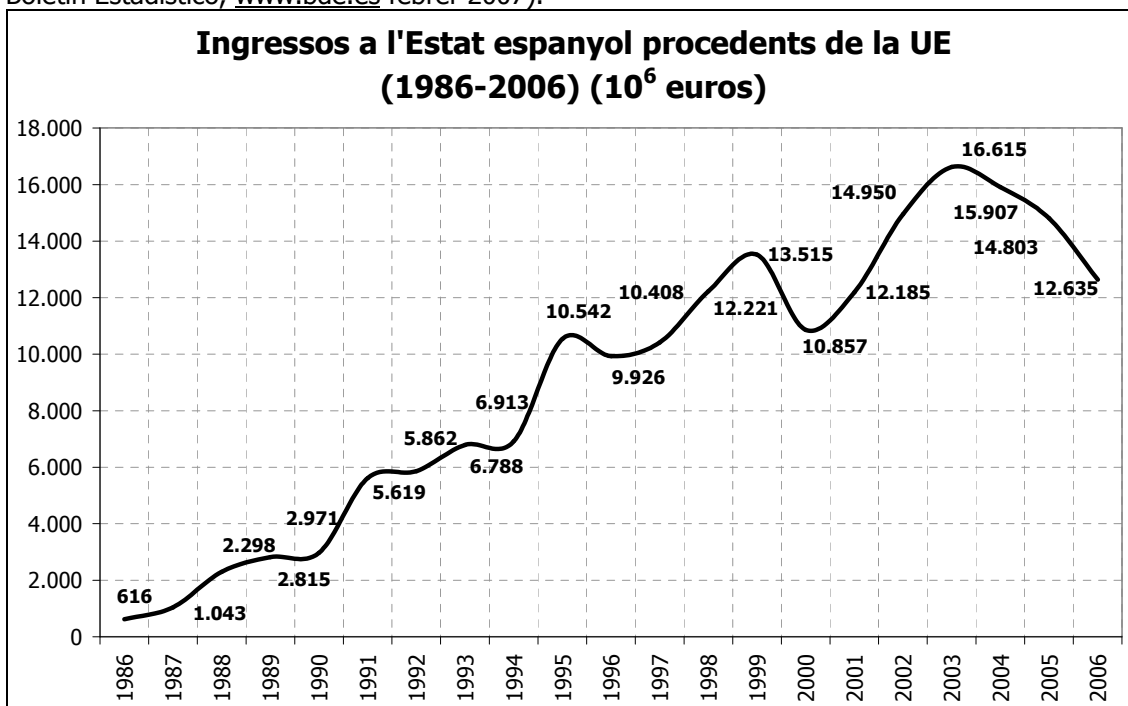


sector borsari i immobiliari, tot reforçant i ampliant l'esperit especulatiu de l'economia espanyola. El boom del quinquenni de l'eufòria era eminentment de tipus financer, i els escàndols político-econòmics del moment estaven vinculats als "cavallers" de les entitats financeres, tan respectats tradicionalment. José Manuel Naredo (2001:173) ho exposava de la següent manera: "a l'aclaparament i a la perplexitat que ocasionava en el comú de les gents aquest tipus de fites i projectes aliens a la seva problemàtica diària, es va sumar l'originat pel *boom* especulatiu de la segona meitat dels vuitanta, en el que corria a mans plenes el diner més o menys negre multiplicat amb la compravenda d'immobles, empreses, informacions o influències, animat per la puja de compradors estrangers, a la vegada que es mantenien les elevades taxes d'atur i el declivi i el desmantellament d'amplis sectors de l'agricultura i la indústria, pal·liats només per una creixent beneficència pública [...] I ara que la conjuntura alcista toca a la seva fi i la venda del país a "inversors" estrangers decau, l'eufòria econòmica de la passada dècada s'esvaeix com una bombolla de sabó, deixant en evidència el component especulatiu del procés; els que varen sabre treure partit d'ell s'han enriquit, però allò fou a costa de la resta que ara han de pagar els plats romputs".

Francisco Jurdao (1992a) exposa com l'entrada de l'Estat espanyol en la CEE s'operava en un moment en que molts dels motius pels quals s'havia impulsat aquesta associació comercial ja estaven en declivi, a més del canvi de règim d'acumulació que diferenciava el moment fundacional de la CEE i el de l'entrada espanyola. La incursió d'Europa dins del territori espanyol, segons Jurdao (1992a), va suposar el desmantellament de les activitats agràries i un procés de desarticulació i desintegració territorial. Al mateix temps que Jurdao (1992a) alertava sobre la transformació territorial i econòmica de la mà de l'abandonament de les activitats agràries, via PAC (Política Agrària Comunitària), apuntava l'inici d'una nova modalitat d'explotació econòmica: la del turisme rural i residencial (o immobiliari). La desarticulació de l'agricultura es vinculava a l'articulació d'un procés d'urbanització i turísticització generalitzada del territori espanyol.

L'Acta Única (1986) duia tot un conjunt d'instruments –FEOGA (Fons Europeu d'Orientació i Garantia), FEDER (Fons Europeu de Desenvolupament Regional), FSE (Fons Social Europeu) i Fons de Cohesió– per tal de fomentar el "desenvolupament" de les zones més deprimides i/o afectades per les polítiques de reconversió industrial i agrària. Gran part d'aquells diners públics han estat gastats en preparar les condicions per a que aquelles regions es converteixin en "productives" i "competitives", per la qual cosa s'han destinat, majoritàriament, a la construcció de grans infraestructures. Tot, responent a una forta pressió dels principals lobbies de Brussel·les i dels estats membres (Balanyá, 2002). La condició de soci europeu ha proporcionat a l'Estat espanyol unes ajudes d'una mitjana de 9 miliards d'euros anuals. Unes ajudes que han anat majoritàriament destinades al sector agrari (PAC –Política Agrària Comunitària), la reconversió (i "modernització") econòmica i a la construcció d'infraestructures. Al gràfic 3 es pot observar l'evolució de les ajudes europees rebudes a l'Estat espanyol que han passat dels 615 milions d'euros al moment en que l'Estat espanyol entrà a la CEE fins als 16,6 miliards del 2003, que ha estat l'any en que s'ha rebut una major quantitat. L'ampliació de la UE al 2004 i el fet que l'Estat espanyol se suposa que ha rebut prou ajudes com per col·locar-se entre els països capdavaners de la UE fa que a partir del 2004 les ajudes vagin minvant progressivament.

Gràfic 3. (Font: elaboració pròpia a partir de Banco de España, 2007. Archivos con series del Boletín Estadístico, [www.bde.es](http://www.bde.es) febrer 2007).



Taula 4. Ingressos a l'Estat espanyol provinents de la UE (milions d'euros) (Font: Banco de España, 2007. Archivos con series del Boletín Estadístico [www.bde.es](http://www.bde.es)).

	FEOGA-Garantia	FEDER	FSE	FEOGA-Orientació	Fons de Cohesió	Altres	Total ingressos
1986	227,77	243,16	143,75	0,00	0,00	1,20	615,88
1990	1.632,37	830,52	318,99	93,43	0,00	95,58	2.970,89
1995	4.449,78	2.690,70	1.471,84	850,07	1.023,34	56,22	10.541,94
2000	5.481,88	2.818,88	796,58	514,10	1.197,09	48,15	10.856,69
2005	6.406,50	3.851,40	1.784,20	1.269,90	1.391,30	99,90	14.803,20

La situació de crisi de principis dels 1990, es va veure en part compensada per una banda per l'alteració del tipus de canvi de la pesseta que afavoria de nou l'entrada de capitals – inversions estrangeres i turisme- i impulsava les exportacions, i per l'altra banda l'arribada dels Fons de Cohesió contemplats al Tractat de Maastricht (1992) que abocaven quantitats ingents de diners sobre el territori espanyol. Les polítiques neoliberals impulsades pel PSOE, i dictades per la UE, van ser continuades amb el canvi de govern que passà a mans de la dreta política amb José Maria Aznar del PP (Partit Popular), que guanyaren les eleccions generals del 1996, tot denunciant els abusos de poder (amb el "márchese Señor González"), l'estancament econòmic i sobretot la corrupció del PSOE. Naredo (2001) defineix el període 1992-1995 com de la "crisi del maquiavelisme barroer" i que Cabrera (2003) ho vincula a la "cultura de la pilotada"<sup>8</sup> que s'havia imposat a l'Estat espanyol de l'entrada a la UE i del "felipisme"<sup>9</sup>.

Segons Naredo (2001:223) "el que va precipitar el declivi del PSOE fou una errada en el cronograma d'aquella estratègia. En efecte, si el *boom* econòmic que culminà amb les festes del 92 hagués coincidit, com es va pensar en un principi, amb la implantació de l'euro com a moneda i la plena integració de l'Estat espanyol en el nou mercat únic europeu, no s'hagués

<sup>8</sup> En castellà seria "cultura del pelotazo".

<sup>9</sup> La "cultura de la pilotada" la representen perfectament: la figura del banquer Mario Conde (el 14 de novembre de 1994 el Fiscal en Cap de l'Audiència Nacional actua en contra seu); la de Javier De la Rosa (empresonat el 19 d'octubre de 1994); la dels Albertos -Alberto Cortina i Alberto Alcocer- (amb sentència del Tribunal Suprem per l'operació immobiliària de les Torres de KIO); el cas FILESA; Juan Guerra (germà d'Alfonso Guerra); l'acord PRISA-Telefónica, etc. (Naredo, 2001). Per veure els escàndols político-empresarials del "felipisme": Cacho (1999). Així mateix, el propi Felipe González, aprofitant el pas per la política, s'ha convertit en una important marca. L'expresident treballa com assessor del multimilionari mexicà Carlos Slim (Lambert, 2008).

produït la triple devaluació de la pesseta, ni la crisi econòmica tan intensa que llavors va tenir lloc i que es va perllongar fins la sortida del PSOE del govern el 1996. Paradoxalment, fou el govern del PP, sorgit de les eleccions d'aquell any, el que va recollir els fruits de l'estratègia que el PSOE havia posat en marxa". El 1992 va culminar el procés de "modernització" espanyola amb l'explosió d'esdeveniments (Expo 1992, Olimpíades 1992, Madrid Capital Cultural) que s'han definit com la "festa del 1992", i que havien de permetre la reestructuració urbana i consolidar la nova reestructuració del capitalisme espanyol (Colectivo Virico, 1992).

En les qüestions relatives a la política econòmica, s'instaurà el lema "España, va bien" de José M. Aznar, que seguia amb la disciplina neoliberal inaugurada amb el *Felipisme*, tot complint els requisits de les instàncies comunitàries. La política del PP va emfatitzar la dimensió neoliberal, tot desfermant la privatització d'amples sectors productius (p.ex. telefonia, sector elèctric, senyals radioelèctriques, etc.) i en els que se col·locaven, a les cúpules empresarials, persones afins al Partit Popular (i a Aznar) –Alfonso Cortina president de Repsol; Francisco González president d'Argentaria; Juan Villalonga president de Telefónica; Miguel Blesa a Caja Madrid; César Alierta a Tabacalera; Rodolfo Martín Villa a Endesa–. A l'entrada d'Aznar al govern, es va optar per mantenir, segons Naredo (2001), una actitud d'encobriment –explicitat al Pacte de Marivent a l'agost de 1996–, per tal de no "encrespar" la vida política. Tanmateix, molts dels abusos de poder (econòmic i polític) estaven arrelats dins la cultura de la major part de les elits político-empresarials. L'arribada d'Aznar al Govern de l'Estat espanyol va coincidir amb la nova fase expansiva del capitalisme global, a la qual s'hi afegirà el capitalisme espanyol amb algunes particularitats, tot destacant el paper recolonitzador empresarial d'Amèrica Llatina i el nou boom turístic-immobiliari.

També, es produí la reforma laboral que incrementava la flexibilitat del factor treball, en "millorar" les condicions per acomiadar als treballadors<sup>10</sup>, i s'obrien les portes a la contractació de caràcter indefinit. Per altra banda, a l'any 1997 finalitzava el Pla de Convergència Europea, iniciat el 1994, amb bona nota (inflació del 2%; tipus d'interès a curt termini, inferiors al 5%; dèficit públic, inferior al 3%) tal com requeria Maastricht. Unes xifres fredes que tenien unes fortes repercussions en el teixit social, territorial i productiu no tan afalagadores des dels enfocaments crítics en les qüestions socioeconòmiques (que inclouen les ecològiques) (Fernández-Durán, 1996b; Fernández-Durán, 2002).

El 1997 es ratificà el Tractat d'Amsterdam (Pacte d'Estabilitat i Creixement) de caràcter continuista amb els altres, però incidint en seu caràcter neoliberal del projecte europeu i en el que es promou més decididament la flexibilització "necessària" per tal de comptetir en el marc del capitalisme (financer) global. L'ampliació de l'espai europeu amb la UE dels 25 al 2004 i la previsió d'incorporar nous països<sup>11</sup>, entre els que destacaria Turquia per la seva complexitat, introdueix una dimensió gegantina al mercat europeu (sota l'euro). Un potent bloc econòmic i comercial capaç de plantar cara ("competir") al bloc nord-americà. Emperò aquesta ampliació del projecte europeu, anà acompanyada de l'aprofundiment de les polítiques de tall neoliberal segons les que es generen diferents espais dins la mateixa UE –"un a dins i un a fora"–, una condició que va acompanyada de la construcció de l'aparell de política securitària i militar afí al canvi de tendència en la geopolítica global –marcadament ultraconservadora– que s'ha anat imposant arran dels atemptats del 11-S del 2001 i la nova situació de "guerra global permanent". Un escenari en el que les elits de la UE cerquen –el Tractat Constitucional de la UE (Roma, 2004) n'és una mostra– posicionar-la com a superpotència front als creixents conflictes globals multipolars. No obstant això, la UE seguia essent considerada un gegant econòmic, però un nan polític i un "cuc militar" (Fernández-Durán, 2005)<sup>12</sup>.

El segon mandat d'Aznar (2000-2004), de majoria absoluta, es va caracteritzar per una política exterior molt agressiva i de tall atlantista que "de portes a dins" rebia una forta oposició. Després dels atemptats del 11-S de 2001 als EUA, el govern espanyol s'alineà amb el poders anglosaxons (Regne Unit i els EUA) en la seva política bèl·lica i la lluita contra el terrorisme global. Vázquez-Montalbán (2003) ens deixava en el seu darrer llibre, *La aznaridad*, un anàlisi de la societat i política espanyoles durant el període dels governs del PP i, incidint en

<sup>10</sup> Reducció de 45 a 33 dies d'indemnització per any treballat per acomiadament.

<sup>11</sup> El 2004 s'afegeixen Xipre, Malta, Polònia, Eslovàquia, Eslovènia, Estònia, Hongria, Letònia, Lituània i la República Txeca. El 2007 s'incorporaren a la UE Bulgària i Romania.

<sup>12</sup> Després de la crisi de legitimitat de la UE que suposà l'intent d'aprovar el Tractat Constitucional mitjançant referèndums als estats membres (amb el No francès i danès), es va aprovar el Tractat de Lisboa el desembre de 2007 que fonamentalment és equivalent a l'anterior text, però que es va aprovar sense referendar.

l'anàlisi de la figura del president Aznar. L'autor sostén que els motius que hi ha al darrera de l'opció "guerrera" i atlantista d'Aznar, no es poden cercar únicament en una racionalitat econòmico-política freda i calculadora (optimitzadora dels beneficis per l'Estat que presidia i grups empresarials afins), sinó que s'havia d'indagar en aspectes més profunds de la seva personalitat i ideologia<sup>13</sup>. Ekaizer (18/04/2004) exposava com en el segon mandat Aznar es varen iniciar les passes per a que l'Estat espanyol entràs dins del "club" del G-7 i dins del Consell de Seguretat de Nacions Unides, per la qual cosa havia d'estrènyer els vincles amb els EUA. Així, l'11 de gener de 2001, la Secretària d'Estat dels EUA Madeleine Albright i el ministre d'Afers Exteriors espanyol Josep Piqué signaren una declaració conjunta per potenciar les relacions entre l'Estat espanyol i els EUA, i s'iniciava la revisió del Conveni de Defensa entre els dos països, vigent des de 1989.

No obstant això, certs autors han apuntat el fet que l'opció de participar en le nomenat "grup de les Açors" té un component econòmic; sobretot en un temps en que es començaven a fer evidents els símptomes del final del "petroli barat" i l'escassetat del recurs, d'una economia espanyola marcada per un creixent dèficit en la balança per compte corrent i amb el capital transnacional espanyol a la part sud del continent americà. A més, Fernández-Durán (2005) sostén que probablement la situació de creixent ingovernabilitat (pel capital) a Amèrica Llatina, especialment amb la crisi Argentina del 2001, va fer que el capital transnacional espanyol desplegat pel continent s'hagués de replantejar les seves estratègies expansives, a més de patir les conseqüències d'aquesta inestabilitat en els seus valors borsaris (que havien de recuperar ràpidament). La divisió parlamentària respecte a la participació a "l'aventura" d'Irak, podia respondre a divergències entre els interessos del capital, podent-se destriar dues postures diferenciades: la de les grans corporacions transnacionals i la de les empreses de menors dimensions (encara que també podien ser de caràcter transnacional).

El capitalisme espanyol a partir de la segona meitat dels anys 1990 s'ha anat caracteritzant: per una banda per la seva vinculació extrema amb el "totxo", és a dir vinculat a la conversió del territori espanyol en un gran solar urbanitzable; i per l'altra banda, per la transnacionalització de les empreses transnacionals espanyoles compostes, en gran mesura, per corporacions que havien estat públiques i centrades en sectors estratègics dels serveis (Naredo, 1996; Naredo et al., 2005; Fernández-Durán, 2006a). Per una altra banda, la política econòmica va seguir la tendència d'incrementar la flexibilitat negativa del factor treball, per la qual cosa el 20 de juny de 2002 es va convocar una vaga general contra el Decret Llei de Reforma del Sistema de Prestacions per Atur del Govern Aznar<sup>14</sup>, conegut com el "*decretazo*" i que marcava unes condicions més flexibles –és a dir, més dures pels treballadors– per accedir a les prestacions de l'atur, feia més barat l'acomiadament i liquidava el subsidi agrari. Una llei que el Tribunal Constitucional ha anul·lat al març del 2007, per mor que aquella llei es va impulsar per la via de la urgència, una via que el Constitucional no considera l'adequada per fer reformes laborals.

Si les relacions entre capital-treball s'han vist escorades cada cop més a favor del capital, la situació ecològica de l'Estat i l'aplicació i impuls d'una regulació ambiental, que com a mínim està d'acord a la seva pertinença a la UE, ha estat un dels punts més negatius. Estevan (2002) analitza el "buit de la política ambiental" espanyola al llarg de tres dècades, unes dècades que coincideixen amb el procés de "convergència" amb Europa i de "modernització" socioeconòmica. Estevan (2002:193) exposa que "la línia de política ambiental, que podria ser descrita com "política de contrainformació" ambiental, existeix i ja està fermament establerta, i s'ha anat forjant en l'escena mediambiental espanyola al llarg d'un complex procés desenvolupat al llarg de les darreres dècades, sense quasi interrupcions dignes de menció. La finalitat d'aquella política, que en línies generals ha aconseguit els seus objectius, hauria estat la de protegir als interessos particulars beneficiaris de l'actual fase de desenvolupament, anomenada "procés de modernització de l'economia espanyola", dels obstacles i traves que

<sup>13</sup> L'expresident José Maria Aznar va passar a presidir el lobby conservador FAES, i al 2006 va haver de renunciar al seu lloc al Consell d'Estat ja que era incompatible amb el seu càrrec com a conseller de la *News Corporation* del magnat australià dels *mass media*, Rupert Murdoch. El juny de 2007, Aznar ha estat contractat com assessor pel *hedge fund* britànic (amb seu a Londres, però que opera des de les Illes Caiman) Centaurus Capital que s'encarrega de fer inversions especulatives (Oppenheimer i Muñoz, 2/06/2007).

<sup>14</sup> Un decret impulsat per Rodrigo Rato (director del FMI), encara que el Ministre de Treball era Juan Carlos Aparicio (Abellan, 31/03/2007).

s'haguessin derivat de la implantació generalitzada a Espanya de criteris i normes actives de protecció ambiental i conservació de la naturalesa".

L'escassa atenció a les qüestions ambientals, fins i tot en polítiques de "final de tuberia", ha tengut moments "emblemàtics" com fou l'anunciat "accident" al Parc Nacional de Doñana, a l'abril de 1998, amb el vessament dels residus tòxics de la Mina d'Aznalcollar<sup>15</sup> de l'empresa Bolliden Apirsa; el "desastre" del petrolier Prestige a les costes gallegues el novembre de 2002, que s'enfonsava a les aigües atlàntiques amb 77 mil tones de cru; o els polèmics plans hidrològics nacionals amb particular esment a l'impulsat pel mallorquí, Jaume Matas, que era Ministre de Medi Ambient durant el segon mandat d'Aznar i que tenia per objectiu dur l'aigua "d'allà on en sobrava" cap a allà on "feia falta" –el que es va definir com a operació de solidaritat Nord-Sud-, i tenia previst el transvasament de prop de 1000 Hm<sup>3</sup> i la construcció de 110 embassaments<sup>16</sup>. En els dos primers casos es va evidenciar per una banda la manca de previsió per part de les administracions públiques, i per l'altra la manipulació informativa dels fets per tal "d'apagar els llums de la catàstrofe ecològica". En el tercer cas, destacà una pràctica insistent de "blaqueig mediàtic" i una manipulació científico-tècnica de les argumentacions per dur endavant el PHN (Arrojo, 2001)<sup>17</sup>. Front aquests conflictes ecològics hi va haver destacables mobilitzacions socials que transcendiren, fins i tot, més enllà de les fronteres de l'Estat (p.ex. onada blanca a les costes gallegues amb voluntaris de tot arreu, o l'activitat de la Plataforma contra el transvasament de l'Ebre), superant les barreres "informatives" que des dels aparells de l'Estat (i el capital) s'imposaven, i així aquells conflictes socioecològics (i els seus responsables) varen guanyar pes i presència en la vida pública, tot convertint-se en un dels elements centrals del debat polític.

Estevan (2002) planteja la qüestió del desbordament ecològic de l'economia espanyola que es presenta revestida, encara, amb el paper de "víctima". És a dir, el de ser un estat membre de la UE amb retards respecte dels estats centrals, més industrialitzats (i contaminants). És per aquest motiu que es proclama la "convergència europea", entesa, entre d'altres, com la "necessitat" de cremar més combustibles fòssils, contaminar més i destruir més el territori. Així, s'estableix, per exemple, que en el repartiment de quotes d'emissió de GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle), la proporció espanyola sigui un 15% per damunt del que es contaminava al 1990 fins al 2012, i així resoldre els problemes de desconvergència respecte de la resta d'estats membres que havien de reduir conjuntament les emissions de GEH de la UE. Emperò, el 2005 les emissions de GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle) havia superat en un 52% les de 1990 (El Ecologista-OSE, 2007).

L'Estat espanyol ha destacat en el context de la UE no només pels grans "desastres naturals" (p.ex. incendis forestals a Galícia a l'estiu del 2006), sinó també per ser el principal infractor de la legislació ambiental de la UE amb 54 incompliments de les Directives europees al 2005, col·locant-se al cap dels infractors europeus (16% de totes les infraccions a la UE-15). Suècia estaria a l'altre cap de cua amb 2 incompliments. A l'Estat espanyol coincideixen dos fets: per una banda, és on hi ha el major nombre de ZEPAs (Zones d'Especial Protecció per a les Aus) i LICs (Llocs d'Interès Comunitari) amb el 33% i 28% de tota la UE, respectivament, i amb la qual cosa seria més comprensible que s'efectuassin més infraccions (el 40% es refereixen a la Directiva d'Aus i Hàbitats) que en altres estats membres; per l'altra banda, amb el fet que apuntava Estevan (2002:227) dient que "Espanya du camí de convertir-se en una autèntica "penya ultrasur ecològica" de la UE, i no només per la seva ubicació geogràfica: tolerats –quan no alentits- els seus excessos una i altra vegada per les institucions europees, als successius governs espanyols se'ls ha anat fent creure que les normes comunitàries de comportament ambiental en realitat no van amb ells", el que té a veure amb que prop del 60% de les infraccions s'hagin obert després d'alguna queixa (normalment feta des dels moviments socials).

<sup>15</sup> Estevan (2002:204) que "En el seu conjunt, i en nombroses actuacions concretes, el comportament anterior a la catàstrofe de les nombroses institucions espanyoles implicades a Doñana possiblement hagués merescut una qualificació delictiva en els tribunals d'altres països. Aquí ni tan sols es va aconseguir que fos tramitada una sola de les nombroses denúncies presentades, el que per cert suma una dada més sobre la condició en que es troba el sistema judicial espanyol".

<sup>16</sup> Per veure anàlisis crítics sobre aquests tres temes veure: sobre Doñana (Menor i Pérez Bonilla, 1998; Menor i Clavero, 1999); sobre el Prestige (revista *El Ecologista* núm.34, 2003, Informe Nunca Más); sobre el PHN (revista *El Ecologista* núm.23, 2000. Especial aigua i Pla Hidrològic Nacional).

<sup>17</sup> La forta mobilització social en contra del PHN motivà que José Luís Rodríguez Zapatero durant el seu primer mandat (2004-2008) decidís la seva derogació.

Front a la situació en la que es troba la Comissió Europea en aquesta matèria, amb un autèntic allau de queixes, s'ha argumentat que la saturació del sistema queixes ha donat peu, segons Martin-Sosa Rodríguez (2005/2006), a que la Comissió Europea hagi iniciat un procés per alleugerir i simplificar la legislació vigent, i així també les queixes per aquests motius. Cal destacar que en les infraccions detectades el 2004, el 94% eren per incompliment del dret comunitari, en canvi un 4% de mesures de transposició defectuosa, amb la qual cosa es podria dir que el que falla no és tan la legislació sinó la seva aplicació. *El Ecologista-OSE* (2007:70-71) exposa que el 2004 el nombre d'infraccions cursades pel SEPRONA (Servei de Protecció de la Naturalesa) de la Guardia Civil foren 190291. La major part d'elles corresponien a: incompliments de lleis sanitàries, amenaces a la fauna i residus. Emperò, els delictes contra l'ordenació del territori són els que mostren una tendència a l'alça més important, amb 6440 infraccions al 2004.

Antonio Estevan (2002:192) es demanava: "i si els poders públics que cuiden –en benefici de tots– de la prosperitat dels negocis privats, han arribat a comprendre que un procés de declivi ecològic continu, però sense massa esclafits ni situacions descontrolades, pot desaparèixer als ulls de la gent sempre que els mitjans de comunicació no transmetin dades agregades negatives? En aquesta situació, per quant de temps es podria mantenir aquell procés de declivi ambiental sense generar una alarma social capaç de pertorbar el tranquil desenvolupament d'una societat democràtica, l'única representació del Mal es concentra en les lacres oficials de l'època, a saber, l'atur i el terrorisme?". En aquest cas, les polítiques de "final de tuberia" i el trasllat cada cop més lluny –en l'espai i en el temps– dels conflictes i impactes ecològics, a canvi d'un baix preu, podria tal com sostén Antonio Estevan servir amb una doble funció: per una banda, a desactivar la mobilització i contestació social; i per una altra banda, les elits tendrien major capacitat per construir els debats i els objectes de preocupació pública (als que hi podrien dissenyar més fàcilment les respostes i/o solucions).



Figura 3. Foto de les Açors (16/03/2003): A. Blair, G.W. Bush i J.M. Aznar

L'opció política de caire neoconservador duta a terme per al seu segon mandat (2000-2004) en un moment de plena expansió del negoci immobiliari a l'Estat i de les ETN espanyoles a Amèrica Llatina, va coincidir amb l'aventura bèl·lica a l'Irak amb un posicionament atlantista, contra les quals hi havia una forta contestació social. Al Qaeda va incorporar el territori espanyol dins dels seus objectius terroristes, fent efectiva la seva amenaça en els atemptats de Madrid a l'11 de març de 2004, a tan sols tres dies de les eleccions generals. La gestió informativa del govern conservador encapçalat per Aznar feu que una part important de la societat es mobilitzàs per tal de demanar claredat en la informació ja que es desviava l'atenció cap a l'ETA com a possible responsable. Finalment, les eleccions del març del 2004 foren guanyades pel PSOE amb José Luís Rodríguez Zapatero.

La política econòmica durant el primer mandat de Rodríguez Zapatero (2004-2008) va recaure en les mans del Ministre d'Economia i Hisenda Pedro Solbes, que segueix una rigorositat neoliberal que no ha suscitat cap polèmica amb la patronal ni amb el Partit Popular, llevat d'alguns matisos. Cal destacar els conflictes interns dins les cúpules del PSOE i en el propi equip de govern com el protagonitzat pel Ministre Solbes quan es posicionà amb la patronal CEOE, en contra del Ministre de Treball Jesús Caldera, en alguns aspectes de la reforma laboral, i particularment pel que tenia a veure amb l'increment del salari mínim interprofessional. Gallego-Díaz (23/03/2007) exposava com "la política econòmica és, precisament, l'únic camp de batalla on no es desferma cap Fúria, ni tan sols on s'aixeca un poc la veu. Ara està clar que la política econòmica és un lloc on simplement se discrepa, on se valoren dades i fets i on es cerquen acords i avinences [...] Se gasten poques bromes, se redueix el camp de joc (no se duen les discussions al carrer) i se respecta als agents implicats directament en l'assumpte". Així doncs, la política econòmica a partir del Govern de Rodríguez Zapatero ha presentat un fil de continuïtat amb la figura de Pedro Solbes, que segueix l'estel del que havia estat Ministre d'Economia amb Aznar (1996-2004) i Director Gerent del FMI (2004-2007), Rodrigo Rato.

Com s'ha esmentat anteriorment, després que el PP perdés el govern, Aznar va entrar a formar part d'importants corporacions transnacionals (News Corporation de Murdoch i el hege fund Centaurus Capital). Molts dels seus companys de files seguiren l'estel del seu líder, amb un

notable transvasament del camp de la política al de l'empresa: Rodrigo Rato entrava com a Director General del Banc d'inversions Lazard, com assessor del consell internacional del BSCH (Banco Santander Central Hispano), president del consell assessor de Critería, la filial de la Caixa, i president d'un grup de treball per estudiar el futur de les pensions depenent de la patronal de les assegurances (UNESPA); Francisco Álvarez Cascos que fou ministre de Presidència i de Foment, entrà a presidir l'empresa Spineq Europe per tal d'assessorar a les constructores espanyoles a l'estranger; Josep Piqué que fou ministre d'Indústria, d'Assumptes Exteriors i president del PP de Catalunya, deixà la política per passar a presidir la companyia aèria de baix cost Vueling i la promotora immobiliària Mixta Africa, especialitzada en la promoció immobiliària a Àfrica (Marroc, Senegal, Mauritània, Algèria, Tunísia i Egipte); Rafael Arias Salgado que fou ministre de Foment (1996-2000) presideix l'ETN francesa Carrefour España; la que fou ministra de Medi Ambient, Isabel Tocino, entrà com a consellera del BSCH; Anna Birulés que fou ministra de Ciència i Tecnologia passà a ocupar la vicepresidència del grup immobiliari Renta Corporación; Pio Cabanillas que havia estat director general de RTVE (Radio Televisión Española) i ministre portaveu del govern, passà a ocupar el càrrec de director general adjunt a la presidència de la constructora Acciona; Eudardo Zaplana que havia estat batle de Benidorm, president de la Generalitat valenciana, ministre de Treball i Assumptes Socials va passar de l'activitat política a ocupar un càrrec executiu a Telefónica; el que va ser president de la CA de les Illes Balears i ministre de medi ambient, Jaume Matas, s'incorporà al grup hotelier Barceló a la secció de Playa Hotels & Resorts que s'encarrega de la gestió i de les operacions immobiliàries del grup (Barrón, 12/01/2008; Sandoval i Gómez, 4/05/2008).

L'economia de principis de segle XXI s'ha caracteritzat en primer lloc, per l'expansió del capital transnacional espanyol amb preferència per Amèrica Llatina, aprofitant la proximitat cultural i particularment durant l'època Aznar, la resta d'estats membres de la UE, i amb Rodríguez Zapatero s'ha reiniciat la diplomàcia amb els països del Magrib –Aznar protagonitzà un conflicte diplomàtico-militar amb Marroc per l'illa de Perejil, un episodi que podria recordar la pel·lícula "La vaquilla" de García Berlanga– per obrir aquest espai a les inversions del capital transnacional espanyol i amb especial incidència de les ETN energètiques, però també les turístiques i immobiliàries. L'entrada al Magrib es fa aprofitant la proximitat geogràfica i el fet que és un espai amb abundants recursos energètics fòssils, entre d'altres, però també és el lloc de procedència de la major part dels immigrants a l'Estat espanyol. La proximitat del Sud Global a tan sols uns pocs quilòmetres de les fronteres espanyoles, fa que Marroc sigui un dels territoris prioritaris de la política exterior espanyola, on se donen "interessants" oportunitats de negoci pel capital de matriu espanyola. En segon lloc, s'ha caracteritzat per la "festa del totxo" que es va mantenir a l'alça en un cicle anormalment perllongat fins a l'estiu del 2007 quan es va anunciar la caiguda del mercat hipotecari i immobiliari dels EUA amb repercussions de caràcter global, i afectant de manera significativa a les economies en les que l'activitat immobiliària estava sobredimensionada, com els casos del Regne Unit, Irlanda i l'Estat espanyol (Lordon, 2007; Ramonet, 2008, Álvarez-Molina, 2008). A principis de l'any 2007, el President del Banco de España, Miguel Ángel Fernández Ordóñez, anunciava la "bona notícia" que l'Estat espanyol havia ascendit a la setena potència econòmica mundial. Just al darrera d'Itàlia, França, Regne Unit, Alemanya, Japó i els EUA. El mateix Fernández Ordóñez aventurava que per mantenir-se o seguir escalant posicions encara calia dur a terme nombroses actuacions, entre d'elles, les liberalitzacions pendents en el sector energètic o ferroviari (Europa Press, 1/02/2007).

Finalment, l'eufòria econòmica dels darrers anys ha presentat algun símptoma conflictiu que ha tengut un fort ressò mediàtic, com ha estat, i en un lloc destacat, la qüestió de les deslocalitzacions empresarials. El tema de les deslocalitzacions, així com la majoria de qüestions socioeconòmiques i ecològiques, tenen un abast més ample que no l'estrictament estatal. En concret, l'ampliació de la UE al 2004 i l'aprovació de la Directiva Bolkestein de liberalització de serveis aquell mateix any han obert les portes a un aprofundiment de l'Europa Empresa. La incorporació dels nous estats a la UE, representa la possibilitat d'una expansió per a les ETN (Empreses Transnacionals) cap aquells territoris on els costos laborals (i amb nivells de qualificació iguals o superiors als de l'Estat espanyol) i socioambientals són més "competitius" – és a dir, més baixos i més laxos- que als països de la UE-15, i a més és previsible que hi hagi un important allau d'ajudes europees cap a aquells nous socis europeus que també despleguen mesures fiscals per afavorir l'entrada de capitals, és a dir amb majors "avantatges comparatives" tal com les defineix la teoria ortodoxa. En aquest context, el capital transnacional

que es vagi desplaçant cap aquells territoris podrà gaudir de la seguretat de l'espai europeu (UE) i la "flexibilitat" (baixos costos) d'aquells territoris (i poblacions) (Fernández Otheo i Myro, 1995).

L'Estat espanyol es va erigir dins del Club de la UE com un país amb baixos salaris i un marc regulatori flexible que es traduïa en uns baixos costos productius. És a dir, com a país perifèric entre els països del centre, just el mateix paper que en aquests moments hi juguen els nous "socis" (Fernández-Durán, 2002). Emperò, tal com apunta el Seminari d'economia crítica Taifa (2005:13), "els països com l'Estat espanyol, que han apostat tot per competir mitjançant baixos sous, ho tendran molt difícil front a la nova competència d'Europa de l'Est i d'Àsia". Merino de Lucas (2003) assenyalava que les empreses de propietat estrangera en el sector industrial representaven prop del 40% de la "producció" industrial (en termes monetaris) i un 30% dels llocs de feina. Al llarg de la dècada dels 1990, a mesura que L'Estat espanyol es convertia en un país car pels interessos de les ETN, es va produir un procés continu de desinversió que es traduïa en la fugida d'empreses i/o línies de producció. Les desinversions, que solen ser també deslocalitzacions, han estat protagonitzades majoritàriament per les grans empreses. En canvi, Merino de Lucas (2003) apunta que les empreses amb 200 o menys treballadors participades per no residents no havien reduït a finals dels 1990 les seves activitats, així com tampoc havien iniciat processos de desinversió.

Allà on el procés deslocalitzador ha estat més intens és a Catalunya on es poden destacar els casos, entre d'altres, de Samsung, Lear, Valeo, Philips (Pérez, 8/08/2004). Els sectors més vulnerables, són el de l'automòbil que concentrava el 20% de la producció industrial i el 10% de la població activa de tot l'Estat<sup>18</sup> i que està en mans de les ETN (Casamayor, 8/08/2004) i el del tèxtil respecte del qual el Seminari d'economia crítica Taifa (2005) apunta que a l'1 de gener de 2005 se liberalitzava plenament el comerç de productes tèxtils amb la qual cosa la gran fàbrica que és Xina es podia veure encara més llançada. Aprofitant el nou context globalitzador-deslocalitzador, hi hagut ja algun cas de prendre la iniciativa, com són el de la promotora immobiliària catalana Corus Land que promou un polígon industrial a la ciutat xinesa de Cixi –a 140 km de Shangai– amb el recolzament de la Cambra de Comerç de Sabadell i del COPCA (Departament de Comerç de la Generalitat de Catalunya) i el d'una altra promotora immobiliària catalana Graells i Lonch, que promou un altre polígon industrial a Romania (Magallón, 30/03/2005).

**Taula 5. Casos de deslocalització entre 2001-2004 (Font: López 13/06/2004:2)**

Empresa	Lloc	Nou Destí	Afectats	Any
MCC (Coop. Mondragón)	País Basc	Xina i altres	—	2004-2008
EDB (Moulinex)	Oscà	Xina	272	2004
Majorica	Mallorca	Xina	227	2004
Samsung	Barcelona	Eslovàquia/Xina	434	2004
Philips	Barcelona	Polònia	100	2004
Autotex	Barcelona	Rep. Txeca	170	2004
Treллерias Quijano	Cantàbria	—	247	2004
Galler	Barcelona	—	316	2004
Levi Strauss	Girona i Sòria	Europa de l'Est	453	2004
Panasonic	Girona	Xina	216	2004
Hasbro	València	Xina	515	2003
Valeo	Barcelona	Marroc/ Tunísia	400	2003
Gates Vulca	Barcelona	—	235	2003
Puigneró	Barcelona	—	1595	2003

<sup>18</sup> A l'any 1998 els sectors industrials amb major presència estrangera eren: Vehicles, automòbils i recanvis; Maquinària d'oficina i ordinadors; Begudes i tabac; Material electrònic; Indústria química; i Maquinària i material elèctric (Merino de Lucas, 2003). A principis de l'any 2007 s'ha anunciat el tancament de la planta de components automobilístics de la multinacional nord-americana Delphi a Puerto Real (Càdis) i que afectarà a 1600 treballadors (Casamayor, 4/03/2007). Mentre es perden els llocs de feina, els alts directius de Delphi cobraren al 2006, uns 167 milions de dòlars per dur endavant el pla d'ajustament de la companyia (p.ex. el conseller delegat, Robert O'Neill va renunciar al 20% del seu sou fix de 1,15 milions de dòlars, però a canvi va rebre 1,34 milions del pla d'incentius per tal de sanejar "adequadament l'empresa" (Jiménez, 4/03/2007).



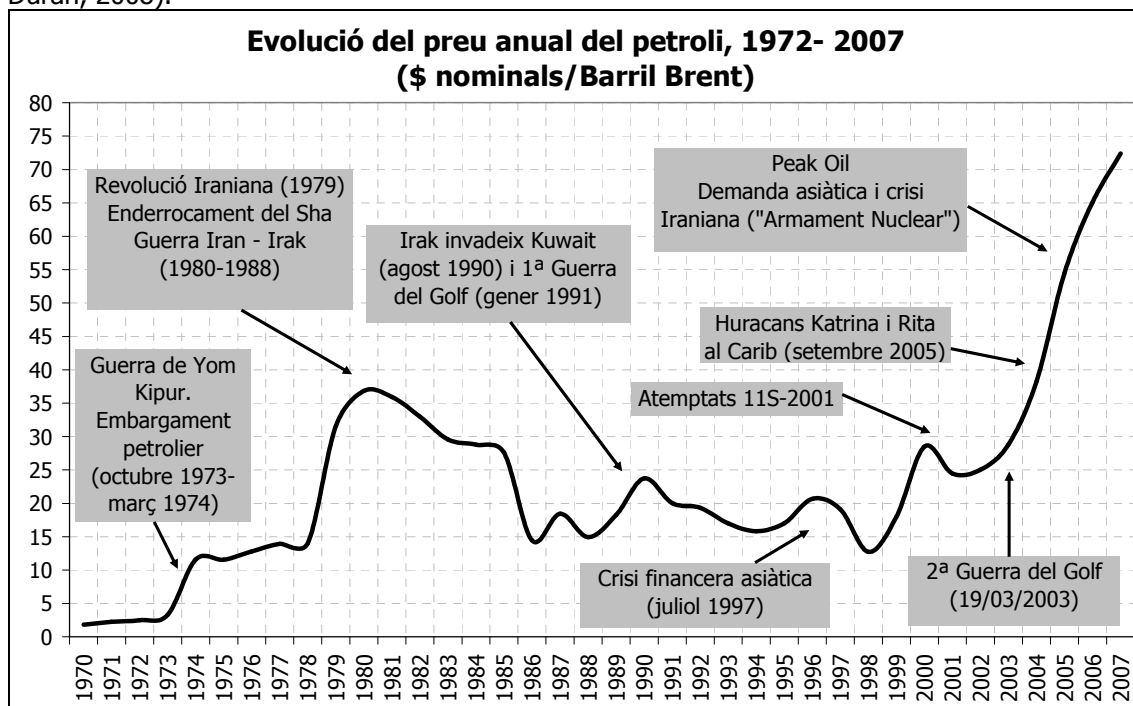
Lear	Lleida	Polònia	1280	2002
Hewlett-Packard	Barcelona	Singapur	200	2002
Bayer	Barcelona	—	230	2002
Panasonic	Girona	Malàisia/ Xina	105	2002
Actaris	Barcelona	Hongria/ Portugal	140	2002
Poliseda	Madrid	—	146	2002
Yakazi Monel	Segovia	Marroc/ Tunísia	190	2001
Alfacel	Palència	—	233	2001
Cellophan	Burgos	—	263	2001
Delphi	Sòria	Marroc/ Romania	560	2001
Siemens	Madrid	—	250	2001
Lucent	Madrid	—	1000	2001

A més del procés deslocalitzador, cal destacar el nou context internacional que s'ha anat obrint arran dels atemptats del 11-S de 2001, en el que els gegants asiàtics (Índia i Xina) han guanyat un creixent protagonisme i en que s'ha entrat en una nova etapa del capitalisme global caracteritzada pel "zènit del petroli" o "final de l'era del petroli barat" (Harvey, 2007; Sempere i Tello, 2007; Fernández-Durán, 2008). El mes de juny del 2005 la premsa es feu ressò del fet que es superava el que era teòricament el llindar dels 60 dòlars per barril. Però, a partir de llavors el preu del barril del cru s'ha anat incrementant constantment fins arribar (la darrera data que tenim) als 132,63\$/barril el 17 de juny de 2008<sup>19</sup>.

L'increment del preu del petroli respon: a la situació bèl·lica global amb epicentre a l'Orient Mitjà, sobretot a la zona del Golf Pèrsic, però també a d'altres punts del planeta (p.ex. Rússia, Afganistan, Uzbekistan, Bolívia, Veneçuela, Colòmbia, Nigèria, etc), molts d'ells dins la zona coneguda com l'Elipsi del petroli; al fet que les reserves (i descobriments) de combustibles fòssils comencen a decaure, al temps que s'incorporen colossals consumidors com són la Índia i Xina, arribant al punt conegut com a *peak oil*; i també als processos especulatiu en torn del cru. Cal tenir present que al llarg de la dècada dels 1980 i dels 1990 el preu del petroli s'havia situat en mínims, amb l'excepció de la 1a Guerra del Golf, degut a l'aportació del líquid a partir de nous jaciments (fora del control de l'OPEP) i amb un descens notable del consum soviètic en plena recessió i posteriorment dels "dragons asiàtics" que també entraren en una important crisi, amb la qual cosa el preu del petroli assolí els 8 dòlars per barril a l'any 1998. Aquell context de preus del petroli barats permeteren l'explosió de la globalització amb la fàbrica en xarxa i una potent vinculació amb el transport motoritzat. L'augment del preu del petroli va fer que a mitjans de la dècada del 2000, les previsions inflacionàries fossin superades en els països centrals, inclosos els EUA. A més, la UE i sobretot l'Estat espanyol són extremadament dependents dels combustibles fòssils provinents de l'exterior, 75% i 80% respectivament, amb la qual cosa les repercussions d'un augment dels preus del petroli poden ser molt més intenses.

<sup>19</sup> El gener de 2009 en els primers mesos de la crisi, després de la caiguda de Lehman Brothers (15 de setembre de 2008), el preu del barril de petroli Brent davallà a 37,14 \$, però després tornà a augmentar el preu del barril i a l'estiu de 2011 s'ha situat per damunt de 100 \$/barril.

Gràfic 4. (Font: elaboració pròpia a partir de BP, 2008; WRTG Economics, 2008; Fernández-Durán, 2008).



De moment, la pertinença a la UE (i sobretot al grup de l'euro) ha donat seguretat i fortalesa a capitalisme espanyol i alguns sectors socials. Així, les companyies mundials d'assegurances del crèdit a l'exportació –la francesa COFACE i l'alemanya EULER HERMES– situaven, en plena eufòria econòmica, a l'Estat espanyol entre els 17 països amb major solvència per a la inversió i els intercanvis comercials a l'any 2005, és a dir formen part de l'elit mundial en aquests àmbits (Triper, 19/02/2006). No obstant això, els canvis que s'estan produint de forma simultània –augment de tipus d'interès, augment del preu del petroli, deslocalitzacions, esclat de la bombolla immobiliària, etc– podrien afectar a la "bona salut" del capitalisme espanyol, i sobretot a la "salut" d'una societat molt endeutada que viu cada cop més dels deute i menys dels estalvis (Elola, 30/04/2006). Front al predomini dels dipòsits bancaris com a forma tradicional de mantenir l'estalvi durant la dècada dels 1980, als 1990 s'ha produït una mutació en la cartera inversora de les famílies. Primer amb la compra d'accions i la subscripció de fons d'inversió i de pensions. Les llars espanyoles al 1991 tenien el 51% de la seva riquesa en forma d'accions i fons d'inversió (vint punts per davant de les famílies dels EUA i 30 per damunt les alemanyes). Aquest fet contribueix, per una banda a una ràpida expansió de la "riquesa" familiar però per l'altra eleva el seu risc financer de manera notable. L'augment de la riquesa financera permet acudir a l'endeutament sense esqueixar la ràtio de solvència (mesurada com el percentatge del deute respecte del patrimoni), però el moment en que la bombolla es desinfla solen sorgir complicacions degut a l'augment del deute. Un fenomen que es produeix en retallar-se els ingressos ordinaris i en augmentar els tipus d'interès (Carpintero, 2005).

## **8.2. EL TRÀNSIT DE LA PESSETA A L'EURO. AUGMENT DE LA CAPACITAT DE COMPRA (I DE DETERIORAMENT TERRITORIAL I AMBIENTAL).**

L'adopció de la disciplina monetària de les institucions de Bretton Woods al 1959 va permetre a l'economia espanyola entrar dins del joc del comerç internacional. Fins aleshores, les institucions feixistes mantenien el sistema de control de canvis i s'havia declarat la inconvertibilitat –interior i exterior– de la pesseta. A partir de 1946 es van iniciar els intents per instaurar nous mecanismes, entre els que destaca l'establiment d'un sistema de "comptes combinats" que pretenia resoldre els problemes dels exportadors espanyols per tal d'accedir a divises per tal de realitzar les seves compres a l'exterior. El 1948, mitjançant la Llei de 4 de maig relativa a les obligacions en matèria de cessió de divises, or i valors estrangers segons la qual

se reclamava, entre d'altres, l'obligació de cedir a l'Estat les divises que els residents espanyols disposessin (Viñas et al., 1979). El Decret de 3 de desembre de 1948, en un intent liberalitzador del mercat de divises, establia un sistema de canvis múltiple. Fins aquells moments, des del Cop d'Estat del 1936, l'espai espanyol era considerat arriscat per a l'entrada de divises, i especialment per a la inversió.

A la taula 6 es pot observar l'evolució dels tipus de canvi de la pesseta respecte de la lliura esterlina, el dòlar EUA i el franc francès. Es pot veure com els tipus de canvi intervinguts (2) a l'any 1950 en el cas de la lliura eren de 30,66 ptes/£ i en el cas del dòlar EUA era de 10,95 ptes/\$; mentre que a la plaça de Tànger (zona franca espanyola) i en la que, al marge de les cobertures legals i governamentals, la pesseta no semblava tan forta i presentava uns valors de 146 ptes/£ i de 52,52 ptes/\$. L'emissió de la pesseta no tenia perquè estar recolzada en forma d'or o divises, la qual cosa vinculat a l'encara no plena acceptació del règim feixista feia que les relacions comercials exteriors de l'Estat espanyol fossin molt complicades. La pesseta no era considerada un mitjà de pagament fiable en les relacions comercials exteriors. A partir de 1959 la pesseta es va vincular al sistema de canvis internacionals de Bretton Woods. La "serietat" monetària de la pesseta, de cara a les relacions econòmiques internacionals, servirà d'important impuls per a l'activació de l'economia espanyola. L'espai espanyol, valorat en pessetes per part de turistes i inversors estrangers, era un espai barat o el que altres dirien un espai "competitiu" via preus. La situació de la pesseta entre 1959 i 1970 fou pràcticament "pacífica" i de calma, la seguretat del règim feia de l'Estat espanyol un territori segur per a la inversió, emperò el 1965 l'entrada de capitals es començava a refredar, augmentaven els dèficits corrent i públic i s'expandia el crèdit. La solució a aquesta situació fou la "clàssica" devaluació. Així, per aturar la sortida de capitals es produeix al 1967 una devaluació de la pesseta 70 ptes/\$.

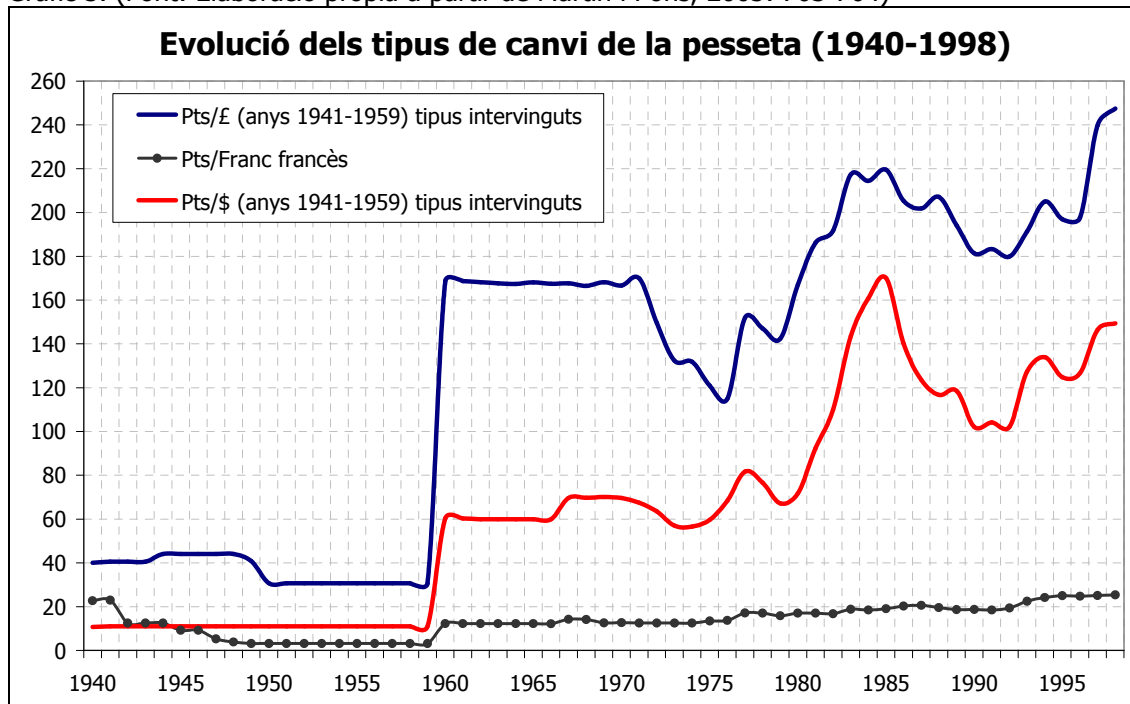
A principis dels 1970, el president dels EUA Nixon trencà amb el sistema de canvis de Bretton Woods (paritat dòlar-or i tipus de canvi fixos) i s'inicia un nou règim marcat pels tipus de canvi flexibles i sense cap recolzament físic al darrera de les monedes. Una mesura presa unilateralment pels EUA i que incidirà en el capitalisme global que es sustentava en gran mesura en la fiabilitat i fortalesa del dòlar (i l'hegemonia dels EUA) (Gowan, 2000). Entre 1970 i el 1989 -el 19 de juny de 1989 la pesseta entrà dins del SME (Sistema Monetari Europeu) de tipus de canvi fix- es produeixen episodis seguits de devaluació, amb alguna excepció en que s'aprecià a principis dels 1970. La màxima depreciació de la pesseta es va produir el 1985 en que s'arribà a un tipus de canvi de 170 ptes/\$.

<b>Taula 6. Evolució dels tipus de canvi (Font: Martín i Pons 2005:703-704)</b>					
	Ptes/£ (1)	Ptes/£ (2)	Ptes/Franc francès	Ptes/\$ (1)	Ptes/\$ (2)
1950	146,6	30,66	3,13	52,52	10,95
1960	168,7	168,7	12,256	60,25	60,25
1970	166,66	166,66	12,62	69,61	69,61
1980	166,93	166,93	16,97	71,7	71,70
1990	181,36	181,36	18,72	102,02	102,02
1998	247,46	247,46	25,33	149,4	149,40

(1) Entre 1941-1959 segons la cotització mitjana de la pesseta al mercat de Tànger.

(2) Entre 1941-1959 segons els tipus de canvi intervinguts.

Gràfic 5. (Font: Elaboració pròpia a partir de Martín i Pons, 2005: 703-704)



Els tipus de canvi entre les principals monedes estrangeres (dòlar, franc francès, lliura esterlina) permet constatar –fins i tot tenint en compte l'elevada inflació de l'economia espanyola– que aquests representaven un component primordial que caldria tenir en compte a l'hora de configurar-se els fluxos turístics i també de la inversió estrangera cap a l'Estat, ja que en temps de la pesseta el territori espanyol era un territori barat pels turistes i per les transnacionals estrangeres. Les devaluacions de la pesseta, però, han estat la principal eina de la política econòmica espanyola. Un potent instrument dirigit a convertir l'espai espanyol prou atractiu per l'entrada de divises turístiques i capitals estrangers –"un país de saldo" – per llavors poder fer front a l'estructural dèficit per compte corrent de la balança de pagaments. Les darreres devaluacions es duen a terme entre 1992 i 1995 (un total de quatre), per tal de fer front a la crisi a que es va arribar després de l'eufòria econòmica (p.ex. Olimpíades Barcelona 1992, bombolla immobiliària, especulació financera, especulació en divises i atacs especulatius a les monedes europees, etc).

El Tractat de Maastricht en el seu article 105 estableix l'objectiu prioritari de mantenir l'estabilitat de preus, i a partir de llavors la política monetària espanyola ha estat lligada als criteris de Maastricht que enfilaven la direcció cap a l'euro. A partir del 1999 la política monetària ja no serà una competència de les autoritats espanyoles, sinó que estarà en mans del BCE (Banc Central Europeu), amb l'adopció de la moneda única, l'euro (1€=166,386 ptes) (Aixalá, 1999; Pelet, 2002). Una institució criticada per multitud de sectors socials pel nul control social i polític al que està sotmès, un aspecte que des de la lògica neoliberal li atorga "independència", permetent-li actuar teòricament al marge de pressions estatals i corporatives.

L'ingrés de la pesseta en el SME (Sistema Monetari Europeu) provocà un escenari contraproduent per l'economia i societat espanyoles en el seu moment: per una banda es sobrevalorà la pesseta i això es traduí en una càrrega per les exportacions; i per l'altra, la pesseta es convertia en una mercaderia atractiva per a l'entrada de capitals especulatius que a la vegada pressionaven a l'alça a la pesseta. Aquesta situació repercutia negativament, sobretot, en les famílies, la petita activitat productiva i l'Estat. Tamames i Rueda (2005:526) exposen com "aquestes devaluacions [de la pesseta entre 1992 i 1995], significaren una època d'incertesa de quasi tres anys, durant la qual, en previsió de que hauria noves operacions devaluadores, les inversions es paralitzaven per veure, "on anava a col·locar-se el marc alemany"". El 1992 els atacs especulatius varen fer que la pesseta s'hagués de devaluar fins a tres vegades en torn a un 25%, i els successius atacs especulatius al SME entre 1992 i 1994 va fer que aquest es sentís seriosament amenaçat. De fet aquells atacs –a la lliure esterlina i la lira italiana que sortiren del SME–, i les posteriors actuacions per part de les autoritats

comunitàries, varen permetre que la pesseta assolís els objectius establerts per tal de poder adoptar la moneda única que d'altra manera no hagués estat possible (Fernández-Durán, 2003a).

L'adopció de la moneda única i la seva configuració com a moneda forta es va veure afavorida per la debilitat del dòlar de finals dels anys 1990, i la posterior situació de congelament de tipus d'interès del dòlar. En la nova situació, l'euro es presentà com una moneda forta, solvent i estable. Fernández-Durán (2003b) exposa com l'euro s'ha beneficiat, en certa mesura de la situació inestable del bloc hegemònic dels EUA (crisi dels valors de la *New Economy*, 11-S 2001, guerra d'Irak, etc), emperò que la situació político-institucional crítica de la pròpia UE no li permet acabar de consolidar. I, molt especialment per l'actitud respecte del projecte europeu –i l'euro- del Regne Unit, que és on es troba el major mercat de divises del planeta, però també d'alguns dels nous socis de l'est com el cas de Polònia que són clarament euroescèptics i la crisi desfermada arran del "no" francès i holandès al Tractat Constitucional. Una situació que no s'ha superat malgrat s'aprovà el Tractat de Lisboa al desembre de 2007 en substitució de la fallida Constitució Europea. En aquest cas, el Tractat de Lisboa se suposava que havia d'avançar més fàcilment que el Tractat Constitucional ja que malgrat ambdós texts eren pràcticament idèntics, en el cas del primer no havia de passar pel tràmit de l'acceptació popular via referèndum. Nogensmenys, la negativa irlandesa (via referèndum) de subscriure aquest tractat per múltiples motius, entre els que hi pesen bastant l'abandonament de l'Europa Social i l'avanç de l'Europa-Empresa i l'Europa-Fortalesa, han tornat a abocar a la UE en un escenari d'elevada incertesa i fragilitat política a la que se suma la situació d'incertesa mundial derivada de la crisi del capitalisme mundial.

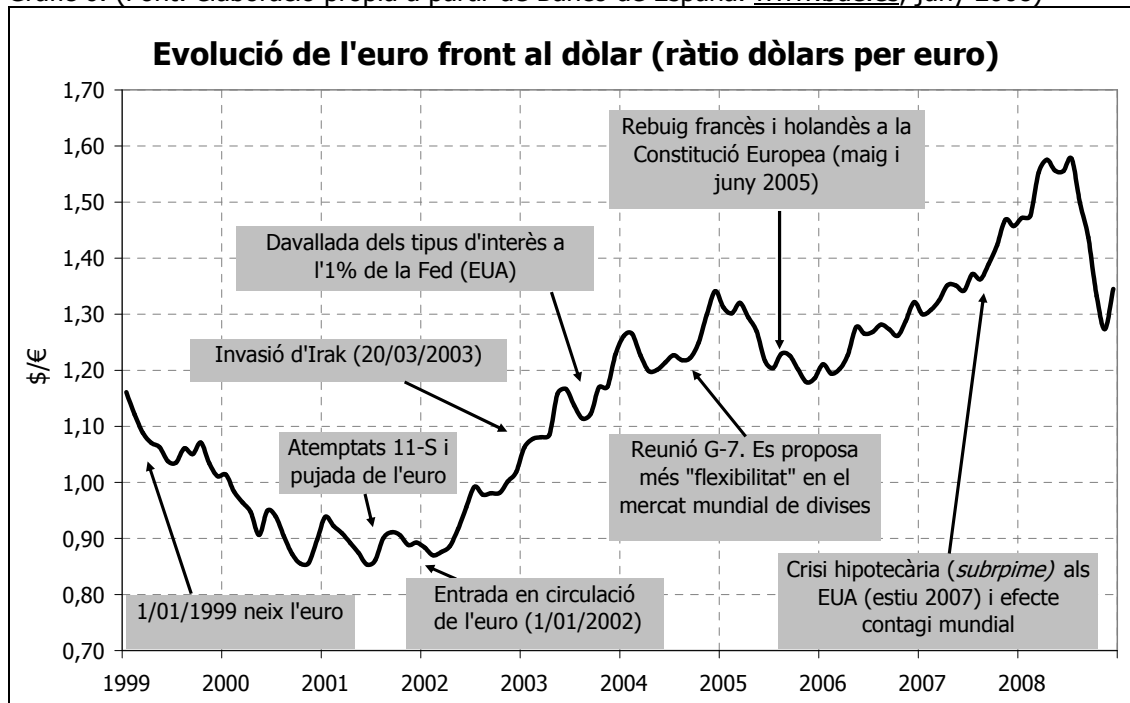
L'euro ha conferit al capital transnacional un mitjà de compra tan solvent com el dòlar, amb la qual cosa ja hi comença a haver una gran part de les operacions comercials i inversores mundials que es realitzen amb la moneda europea. A l'altra cara de la moneda, les exportacions europees s'han vist debilitades (resulten cares), justament per la mateixa força de l'euro. Al gràfic 6 es pot veure l'evolució dels tipus de canvi de l'euro front el dòlar, podent-se comprovar el canvi de rol que juga la moneda europea respecte de l'hegemònic dòlar. En concret, a partir de la seva sortida als mercats de divises al gener de 1999 s'ha passat d'una situació en que l'euro es cotitzava a 1,19 dòlars/euro, per a principis del 2000 situar-se per davall del dòlar (la cotització mínima fou de 0,82 dòlars/euro). Però després de la crisi borsària de la *New Economy* i dels atemptats del 11-S 2001, es va dur a terme una profunda intervenció en matèria de política monetària (fiscal i pressupostària) als EUA que es traduí en una davallada dels tipus d'interès del dòlar. Paradoxalment, el dòlar dèbil ha permès finançar els seus elevats dèficits bessons: exterior i públic. De Guindos (14/11/2004:16) exposa com en els anys 1990 eren les inversions en cartera i directes les que cobrien el dèficit comercial dels EUA, emperò a partir del 2001 "el finançament exterior ha tengut el seu origen en els bancs centrals asiàtics, que han col·locat els dòlars obtinguts per les seves intervencions en els mercats de canvis per evitar una apreciació de les seves divises en abonaments del Govern americà (abonaments del Tresor), el que a la seva vegada ha facilitat el manteniment a nivells molt reduïts els tipus a llarg dels EUA". De fet, les reserves en divises dels bancs centrals asiàtics -entre 2001 i finals del 2004- havien crescut en 1,2 bilions de dòlars, el que equivalia a dues terceres parts del dèficit acumulat dels EUA en aquell període (Ontiveros, 14/11/2004).

Mentre que el dòlar durant els governs de George W. Bush (2001-2005; 2005-2009) ha perdut un 20% del seu valor, l'euro ha guanyat posicions com a moneda forta global i a partir de finals del 2002 supera la cotització del dòlar, tot arribant a una cotització màxima de 1,6018 dòlars/euro al 22 d'abril de 2008, que ha estat el darrer any del que s'ha disposat de la informació<sup>20</sup>. Entre els motius pels quals l'euro s'ha convertit en un dels principals eixos de la UE, més enllà d'altres polítiques comunes, està el que "el General De Gaulle nomenava "l'exorbitant privilegi" en la seva batalla contra l'hegemonia del dòlar el 1965. Entre aquests privilegis figura la possibilitat d'obtenir finançament més fàcil i barat per part del Tresor i de les empreses del país" (Missé 1/06/2008:28). És a dir, l'objectiu principal de l'euro era el de convertir-se en un "autèntic dòlar", és a dir en moneda hegemònica, per tal de guanyar força en un context de globalització especulativo-financera. El 2006 ja hi havia un 26% de les

<sup>20</sup> El 25 d'agost de 2011 la cotització era de 1,4424 dòlars/euro. Després de la cotització màxima de 2008 que fou de prop de 1,6 dòlars/euro, la cotització de l'euro ha oscil·lat, sense davallar dels 1,2 dòlars/euro, cotització de mitjans del 2010 (Banc d'Espanya, [www.bde.es/webbde/es/estadis/infoest/tc\\_1\\_1.pdf](http://www.bde.es/webbde/es/estadis/infoest/tc_1_1.pdf), agost 2011).

reserves de divises mundials es feren en base a la moneda europea (Missé, 1/06/2008). Emperò, la fortalesa de l'euro es devia també, o sobretot, a la feblesa del dòlar que primer de tot hagué d'afrontar la fallida de l'especulació financera dels valors tecnològics, llavors els costos de la guerra d'Irak i finalment els danys del col·lapse del mercat hipotecari i immobiliari a l'estiu del 2007 (Lordon, 2007).

Gràfic 6. (Font: elaboració pròpia a partir de Banco de España. [www.bde.es](http://www.bde.es), juny 2008)



La debilitat del dòlar des de principis de 1999 ha transferit a l'euro una certa força i solvència que s'ha traduït en un augment del pes de l'euro en les reserves dels bancs centrals i com a mitjà de pagament. La inestabilitat política dels EUA no atorga seguretat a la seva moneda -malgrat els intents de sostenir-la per la via militar (Fernández-Durán, 2003b)-, amb la qual cosa, les reserves mundials en dòlars han passat del 66,9% el 2001 al 60% el 2004, mentre que les reserves en euros havien passat del 16,7% de 2001 al 19,7% de 2003 (Pozzi, 30/01/2005). I, a l'any 2006 els euros en circulació (610 miliards d'euros) superaven ja als dòlars en circulació (800 miliards de dòlars que equivalia a 606 miliards d'euros) (Missé, 31/12/2006). La inestabilitat monetària, amb un dòlar dèbil, un euro poc consolidat i la minva d'expectatives d'acumulació especulativo-financera, ha fet que el preu de l'or es disparàs. Des de la ruptura del sistema de Bretton Woods (paritat dòlar-or i tipus de canvi fix), l'or va anar perdent valor monetari, emperò en els darrers temps aquest s'ha vist disparat, ja que en temps de "desconfiança" monetària es torna la vista al suport físic i en l'actualitat l'or torna a ser un valor refugi de primer ordre, al temps que absorbeix bona part dels capitals financero-especulatiu. García Vega (24/09/2006:27) en referència al preu de l'or escrivia que aquest "es troba molt influït pels tipus d'interès del "bitllet verd" [el dòlar] i els riscos inflacionaris que corr l'economia dels EUA, ja que la seva cotització en els mercats està expressada en dòlars. I, generalment, segueix el camí contrari al tipus de canvi de la divisa nord-americana". La Reserva Federal dels EUA (i el Banc Central Europeu) han anat venent or de les seves reserves per tal de controlar el dòlar i evitar la caiguda del seu valor que arrossegaria a l'euro. Al mateix temps, les potències perifèriques, sobretot asiàtiques, han comprat or per tal d'evitar l'apreciació de les seves monedes i evitar la devaluació del dòlar que s'acumula en els seus bancs centrals.

Mentre l'euro s'ha anat configurant com una moneda potent a escala global (encara que amb certs problemes de credibilitat) i amb l'objectiu prioritari de frenar la inflació, la "factura" de l'euro s'ha sentit especialment en la pujada generalitzada dels preus de molts de béns de consum, afectant directament a les classes populars que no han experimentat (en pròpia carn) tan eufòricament l'arribada de l'euro. El cas espanyol sobresurt de la resta de països de la UEM (Unió Europea Monetària), on la inflació mitjana (3,43% anual) entre el 2002 i el 2006, ha estat

1,20 punts per damunt de la zona euro (2,23% mitjana anual). Particularment, a l'Estat espanyol els llegums i verdures (considerats aliments bàsics) han experimentat, entre 2002 i el 2006, un augment del preu en torn al 30%, mentre que a països com Alemanya i Itàlia pràcticament no han variat, la qual cosa mostra un altre aspecte de l'adopció de l'euro com és el de l'encariment de productes bàsics, especialment als estats perifèrics de l'euro que comptaven amb monedes més dèbils (Cano, 7/01/2007). Un estudi elaborat pel diari *El País* comparava un llistat de preus d'un total de 61 productes bàsics (fruites i verdures, diversos alimentació, berenar, neteja casa, neteja personal, carn i peix) entre el 2001 i el 2007 que teòricament representen els productes del cistell de la compra d'una família de quatre persones en una setmana, segons el qual els preus s'havien incrementat en un 42,83% (el cistell ha passat de 171 euros a 242 euros), mentre que l'IPC ho havia fet en un 21,8% (Gómez, 23/12/2007). De fet, els remors de crisi amb una constant alça del preu del petroli han encetat el debat social sobre el valor de l'euro i el deteriorament del poder adquisitiu de les famílies, al manco pel que fa als productes bàsics. Això s'ha vist en certa manera contrarrestat per l'augment de la financiarització familiar –consum via crèdit– i l'efecte riquesa derivat de la bombolla financer-immobiliària (López i Rodríguez, 2010).

En canvi, l'euro fort i uns tipus d'interès baixos han estimulat de manera important l'economia especulativa i l'augment del poder transnacionalitzador dels capitals europeus ja que l'apreciació de l'euro atorga un major poder de compra respecte la resta del món. La nova política espanyola, un cop desplaçada la política monetària a les institucions europees, va consistir en la l'aprofundiment dels aspectes neoliberals que, entre d'altres, s'aconseguia mitjançant la Llei del Sòl de 1998<sup>21</sup>. Aquesta establia el que s'ha denominat el "tot urbanitzable" (Rullan, 1999a) i d'aquella manera el sòl es convertia en una mena de "dinners" –amb un comportament paral·lel al del capital financer– i la seva política en una mena de política monetària encoberta. Aquesta norma a més s'aprovava a un any vista de l'entrada en vigor de l'euro i, per tant, la pèrdua de la política monetària per part de l'Estat. L'establiment del marc regulatori que permet la quasi total urbanització de tot el territori espanyol (excepte zones protegides i els arxipèlags que resten fora d'aquesta liberalització) ha apuntalat l'economia espanyola amb un fort component especulatiu (en temps de diners barats i enorme liquiditat), donat que les facilitats legals per la urbanització ha actuat d'element catalitzador (i crida) d'una important massa de diners (blancs i negres) que han acudit al territori espanyol. El resultat d'aquest procés podria definir-se com la configuració de *diners (financers) immobiliaris*. Mentre que, amb l'entrada en vigor de l'euro, l'Estat espanyol es converteix en un espai car, especialment pels turistes que hi venien fins aleshores, pel fet que hi havia hagut un notable diferencial en els tipus de canvi entre les monedes dels països emissors i la pesseta espanyola. L'entrada de l'euro ha afectat també al negoci turístic, junt amb la creació dels "diners (financers) immobiliaris", amb la consolidació d'una modalitat turística que s'ha denominat residencial o immobiliària. Aquest turisme residencial/immobiliari a la seva vegada ha alimentat, en part, l'expansió de la bombolla immobiliària espanyola.

La "modernització" espanyola de la mà de l'euro hauria estat ben diferent en cas de mantenir-se la pesseta com a moneda de curs legal. De fet, a la pregunta de què passaria si l'Estat espanyol no està a la zona euro, Guillermo De la Dehesa (2/03/2005) exposa que "ens trobaríem amb la nostra moneda, la pesseta, fortament devaluada, amb una taxa d'inflació de més del doble de l'actual, amb uns tipus d'interès a curt i a llarg termini dues vegades superiors als actuals, amb un dèficit pressupostari molt elevat i un deute sobre PIB prop al cent per cent. Probablement estaríem fent un fort ajustament de la demanda interna, que ens hauria produït una recessió, ja que els elevats preus del petroli amb la pesseta devaluada tant o més que el dòlar i amb la forta dependència que tenim d'ell ens hauria produït un dèficit comercial de proporcions gegantines, que hauria de finançar generant euros i dòlars a través de les nostres exportacions, el que seria pràcticament impossible sense augmentar el nostre deute extern". En qualsevol cas, l'adopció de l'euro ha servit per "maquillar" el capitalisme espanyol que de seguir amb la pesseta ja hauria fet fallida. Naredo (2006:237) exposa com "ara l'economia espanyola es pot permetre dèficits corrents inimaginables fa tan sols uns anys perquè actua sota el

<sup>21</sup> Llei de Règim del sòl i valoracions 6/1998, aprovada el 13 d'abril (BOE núm.84, 14 d'abril de 1998). Aquesta llei es promulga després de la Sentència 61/1997 del Tribunal Constitucional segons la qual es derogava quasi totalment la Llei sobre Règim del Sòl i Ordenació Urbana del Reial Decret legislatiu 1/1992 de 26 de juny. Un dels principals motius de la derogació era que les competències en matèria d'ordenació territorial i urbanística corresponia a les CA i aquella llei envaeix dites competències.

paraigües de l'euro i pot finançar aquest dèficit en bona mesura amb càrrec al que hem nomenat passius no exigibles o deutes ben valorats en el rànquing de solvència internacional". En qualsevol cas, recordant l'adopció de l'euro suposa un canvi en les relacions de poder i permet que l'economia espanyola ascendeixi per la "corba del notari", tot prenent posicions cada cop més dominants i com a contrapartida contribueix a crear una major polarització social i territorial planetària (Fernández-Durán, 2003a; Fernández-Durán 2003b; Naredo, 2002; Naredo 2006).

El 2004 sembla que l'era del diner barat començava a tocar la seva fi (Lafont, 16/10/2005) i es començaven a produir pujades dels tipus d'interès, primer del dòlar i llavors de l'euro. Una pujada dels tipus d'interès per tal d'evitar la "temuda deflació-depressió planetària; és a dir, caiguda de preus i contracció i fallida generalitzada de l'activitat econòmica" (Fernández-Durán, 2003b). Una situació que es preveia que es podia desfermar en cas d'iniciar-se aquesta als EUA, que encara seguia essent la locomotora del creixement econòmic mundial. L'augment del preu del petroli havia començat a afectar a la resta de preus, amb la qual cosa les autoritats monetàries varen iniciar la pujada dels tipus d'interès de les "monedes globals" (dòlar, euro i ien). Emperò, les pujades del tipus d'interès del dòlar que s'han dut a terme entre 2004 i 2006 han tengut per objectiu, entre d'altres, el de reforçar la seva hegemonia mundial i així poder atreure capitals que puguin finançar els deutes bessons (exterior -compte corrent- i intern -pressupostari-) de la superpotència que veu com les despeses públiques (vinculades a la política exterior bèl·lica i la reducció d'imposts) s'han disparat en excés i a més els capitals mundials comencen a mostrar reticències cap aquesta política "imperial" que es manifesta en una menor confiança vers el dòlar (Fernández-Durán, 2003b; Harvey, 2004).

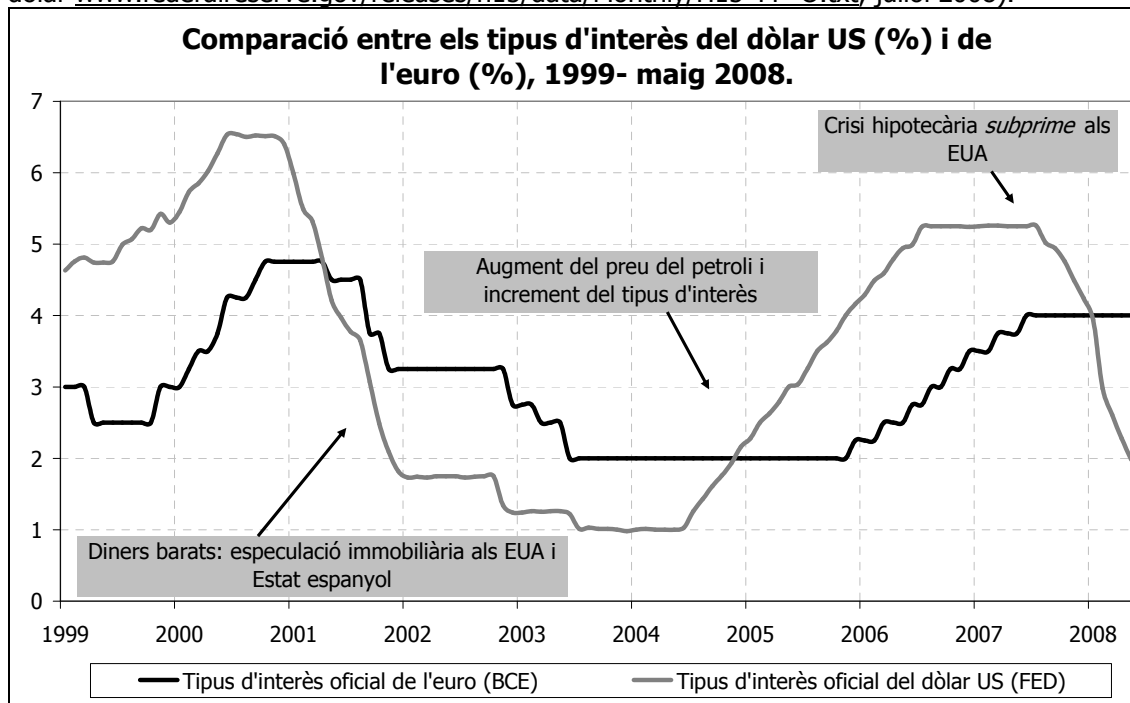
En la curta vida de l'euro, quan el dòlar s'ha devaluat, l'euro ha fet el mateix ja que les seves biografies estan íntimament connectades. I, el mateix ha passat amb els increments del tipus d'interès del dòlar que han tengut la seva rèplica a la moneda europea. En qualsevol cas, el 2006 hi havia símptomes que s'estaven acabant els temps dels "diners barats" que havien estat, a l'Estat espanyol, una de les principals causes per les quals s'havia donat l'expansió de la bombolla immobiliària i del consum de béns duradors (via crèdit). Tal com apunta el President del Centre for Economic Policy Research de Londres: "en pujar els tipus d'interès hauria un major incentiu a estalviar en comptes de consumir, amb la qual cosa el PIB creixeria menys i la pressió de la demanda interna sobre les importacions es reduiria i milloraria gradualment l'inflació dèficit exterior" (De la Dehesa 21/01/2007:11). Emperò, la població altament endeutada hauria de fer front a uns deutes creixents, al temps que veurien com els seus actius (pels quals s'havien endeutat) en termes reals es congelen, i en un alentiment de l'activitat econòmica es podrien veure sacrificat llocs de treball, etc. De la Dehesa (21/01/2007:11) sostén que es presenta "la pròxima recessió", que podria estar motivada pel canvi en la política monetària – dòlar i euro- amb les pujades del tipus d'interès i aquesta pujada pot tenir uns efectes que poden contagiar-se a tots els sectors econòmics, en les diferents economies i als sectors més vulnerables de la societat. Les veus d'alerta al respecte d'una política financera fonamentada en la creació de diners barats i l'impuls del crèdit, han encertat moltes de les seves crítiques precisament quan arran de l'esclat de les hipoteques d'alt risc als EUA (*subprime*) i l'escalada del preu del petroli han començat a afectar a tot el sistema econòmic mundial.

Com es pot veure a la gràfica 7, a partir de mitjans 2004 la FED (Reserva Federal dels EUA) va iniciar una pujada constant dels tipus d'interès del dòlar per tal de fer front als ascensos del preu del petroli que deteriorava la seva balança comercial. No obstant, l'increment del preu dels diners va tenir uns efectes indesitjats sobre un dels pilars en que l'economia especulativa s'havia desplegat com era el sector immobiliari, però també en el financer que havia possibilitat dotar d'una enorme liquiditat via crèdit a la amples sectors de la població dels EUA per tal de poder fer realitat el somni americà, o bé especular en matèria immobiliària. La crisi de les *subprime* va tenir una immediata resposta per part de les autoritats monetàries dels EUA que tal com s'aprecia al gràfic 7, es resol amb una potent davallada dels tipus d'interès del dòlar a l'agost del 2007. No obstant, a l'altra vorera de l'atlàntic el Banc Central Europeu més preocupat pels efectes inflacionistes que pot provocar un petroli car, ha decidit mantenir els tipus d'interès de l'euro en uns tipus d'interès que duplicaven els tipus de bona part del primer



quinquenni dels 2000<sup>22</sup>. Precisament, ha estat el quinquenni de la bogeria immobiliària a alguns països de la UE, i particularment a l'Estat espanyol. Aquest, en haver cedit la política monetària al BCE no pot impulsar una davallada dels tipus d'interès, tal com s'havia fet en altres ocasions.

Gràfic 7. (Font: elaboració pròpia, tipus d'interès euro [www.bde.es](http://www.bde.es), maig 2008; tipus d'interès dòlar [www.federalreserve.gov/releases/h15/data/Monthly/H15\\_FF\\_O.txt](http://www.federalreserve.gov/releases/h15/data/Monthly/H15_FF_O.txt), juliol 2008).



### 8.3. LA "FESTA DEL TOTXO" ESPANYOL. LA PARTICULAR VIA D'EXPANSIÓ DEL CAPITALISME ESPANYOL<sup>23</sup>.

El "desenvolupament econòmic" de l'Estat espanyol de la segona meitat del segle XX, i especialment de finals del segle XX i principis del XXI, ha anat molt lligat al procés de construcció d'immobles i infraestructures, així com al procés de destrucció territorial i deteriorament ecològic. Aquesta dinàmica s'ha accentuat en les darreres dècades en les que gràcies a la incorporació a la UE, s'ha produït un procés paral·lel. Per una banda, un increment destacable del parc habitatges i edificacions, que en part té a veure amb la rendibilitat de la "fama" turística del país a la resta dels estats membres i que gràcies a un marc institucional i regulatori favorable ha permès l'expansió de la construcció. Per l'altra, l'entrada de finançament provinent de les institucions de la UE, amb les que s'ha construït un elevadíssim nombre d'infraestructures (dures) per tal de sortir del "subdesenvolupament" infraestructural espanyol, el que en l'argot comunitari es defineix com a "convergència territorial". Aquesta dinàmica, particular en el context europeu, ha permès l'aparició i consolidació de "gegants" empresarials del sector de la construcció i del sector immobiliari.

<sup>22</sup> Quan la crisi sistèmica s'intensificà, el novembre de 2008, el BCE començà a davallar els tipus d'interès que es situaren per davall de l'1,5% fins el 2011 en que, quan esclatà la crisi del deute, s'incrementà de nou en torn al 2% (Banc d'Espanya, [http://www.bde.es/webbde/es/estadis/infoest/series/ti\\_1\\_1.csv](http://www.bde.es/webbde/es/estadis/infoest/series/ti_1_1.csv), agost 2011)

<sup>23</sup> Per un estudi complet d'aquesta via particular és imprescindible el treball d'Isidro López i Emmanuel Rodríguez (2010). Segons aquests autors, el territori espanyol es converteix en una peça clau del circuit secundari de l'acumulació del capital global. Mentre que el circuit primari d'acumulació es caracteritza per la producció del plusvalor en els equemes de reproducció ampliada, tot essent el propi dels processos productius; el circuit secundari d'acumulació correspon a la circulació del capital en l'entorn construït, és a dir abraça els processos de circulació de capital a través del capital fix.

### 8.3.1. Evolució del parc d'habitatges: cada cop més cases, cada cop més gent sense casa.

Els successius booms immobiliaris que s'han descrit a l'Estat espanyol<sup>24</sup> (Naredo, 1996; Naredo et al., 2005; Fernández-Durán, 2006a), i amb la cautela que la major part dels autors citats i Tafunell (2005) exposen a l'hora de prendre les dades oficials, es pot dir que –fent cas a les xifres oficials– el parc immobiliari destinat a habitatges ha passat de 6,3 milions d'habitatges al 1950 (4,4 persones per habitatge de mitjana) a 23,2 milions d'habitatges al 2005 (1,9 persones per habitatge de mitjana). La teoria ortodoxa relaciona, per justificar l'increment de l'edificació, la "necessitat" de construir immobles amb l'increment demogràfic és a dir per un increment teòric de la seva demanda pel seu valor d'ús. Emperò, al cas de l'Estat espanyol, mentre la població s'ha multiplica per un factor de 1,6 –passant de 27,8 milions d'habitants al 1950 a 44,1 milions d'habitants al 2005–, el parc d'habitatges ho ha fet per un factor de 3,6 –passant de 6,3 milions d'habitatges al 1950 a 23,2 milions al 2005. És a dir, l'habitatge s'ha expandit a major velocitat que no la demografia, constituint segons Naredo et al. (2004) una mena de "divorci" entre la demografia de les persones i la demografia dels habitatges.

	1950	1960	1970	1981	1991	2001	2005
Parc d'habitatges (mils)	6.329	7.663	10.657	14.824	17.204	20.946	23.210
Població (mils)	27.868	30.303	33.646	37.741	38.935	40.614	44.108
Persones per habitatge	4,40	3,95	3,16	2,55	2,26	1,94	1,90

Naredo (2004:147) apunta que "la demografia d'edificis i habitatges ha vengut essent a Espanya molt immadura: se solapa el fort creixement de la construcció nova amb elevades taxes de destrucció del patrimoni construït per demolició o ruïna. Així, Espanya és líder europeu en destrucció de patrimoni immobiliari: més de la meitat del parc d'habitatges existents a 1950 ha desaparegut per demolició o ruïna en el nostre país. El fet que Espanya compta amb menor percentatge d'habitatges anteriors a 1940 que Alemanya, que quedà destruïda per la Guerra Mundial, me dugué a considerar que el creixement econòmic fou en el nostre país més destructiu del patrimoni immobiliari del que, en proporció, ho va ser la Guerra Mundial per Alemanya". Així, a partir de l'apreciació feta per Naredo (2004b) es pot constatar que el procés de construcció a l'Estat espanyol s'alimenta d'un procés paral·lel de destrucció (creativa) que té especial incidència en els nuclis urbans de les ciutats que han estat experimentant un procés de "modernització" (i gentrificació) constant durant gran part de la segona meitat del segle XX i principis del XXI.

L'especulació en el territori espanyol s'ha anat alimentant de dues fonts complementàries: un procés de destrucció d'immobles antics per a la construcció de nous habitatges; i la transformació de sòl rústic, tant morfològicament com funcionalment. El preu del metre quadrat de sòl residencial rural a l'Estat presenta un valor monetari semblant al del metre quadrat de sòl urbà a la resta d'Europa (Calzada Torres, 2002). Un procés que ha incentivat l'abandonament de les activitats agràries i l'especulació per part dels propietaris d'aquell sòl rústic<sup>26</sup>, que no necessàriament són els que a un temps ho conreaven. En general, els booms immobiliaris han provocat un encariment de l'habitatge que té l'efecte de revaloritzar

<sup>24</sup> El primer boom va culminar a principis dels 1970 amb la construcció d'uns 500 mil habitatges anuals i es va interrompre amb la crisi del capitalisme regulat. El segon boom es produeix a mitjans dels 1980 amb l'entrada a la CEE i l'entrada de capitals forans que varen impulsar fortes revaloritzacions patrimonials. El boom dels 1980 fou més de preus que d'activitat constructiva i la bombolla esclatà a principis dels 1990. El tercer boom s'inicia a finals dels 1990 que es caracteritza per un auge de preus i d'activitat constructora alhora. Aquest boom es trenca amb la crisi financer-immobiliària el 2008 (Naredo, 2004b).

<sup>25</sup> Segons les dades del Ministeri de Foment i l'Institut Nacional d'Estadística, el 2010 hi havia a l'Estat espanyol un total de 25,33 milions d'habitatges i 47,02 milions d'habitants, tot corresponent 1,82 habitants per habitatge.

<sup>26</sup> A mitjans dels 1990, el 30% del sòl rústic (no urbanitzable) del municipi de Madrid estava en mans d'empreses immobiliàries que no es dedicaven a l'activitat agrària (i presumiblement sense vocació de canviar de sector), i el 27% de la propietat estava en mans de 40 societats (Carpintero 2005:517).

el patrimoni dels propietaris de dits habitatges, però que a l'altra cara de la moneda empobreix i entorpeix l'accés dels no propietaris al que és considerat com un dret constitucional: el dret a l'habitatge. Així, la bombolla immobiliària es converteix en un important i creixent element de potencial (i efectiva) exclusió social.

Al gràfic 8 i la taula 8 es pot observar l'evolució del parc d'habitatges segons el seu ús entre 1950 i 2004. Resulta destacable el fet que mentre als anys 1950, en plena Espanya franquista autàrquica, la major part del parc d'habitatges es destinaven a habitatges principals amb 5,9 milions d'habitatges (94,14% de tot el parc). L'habitatge tenia una clara funció social. Entre 1950 i el 2004, els habitatges principals han augmentat en un 160%, passant de 5,9 milions d'habitatges a 15,5 milions. En quant al nombre mitjà de persones per habitatge principal, al 1950 corresponien 4,4 persones per habitatge, mentre que al 2004 el ràtio era de 2,8 persones per habitatge. Una tendència explicable pels canvis socials ocorreguts al llarg d'aquest període, en que a mesura que s'han anat abandonant els valors de la família tradicional –amb fort pes de la doctrina catòlica–, s'han adoptat els valors laics i de la societat del consum (i del treball); la qual cosa s'ha manifestat, entre d'altres, en la reducció del nombre de membres per família i l'aparició de noves estructures familiars, des de famílies monoparentals a llars d'una sola persona, etc.

A mesura que el Règim feixista fou acceptat internacionalment, l'economia espanyola entrà en l'òrbita de les dinàmiques dels països del capitalisme avançat i, paral·lelament, augmentà el poder adquisitiu de part de la població espanyola, es produí un fet destacable: l'aparició dels habitatges secundaris. En un primer moment, molts d'aquests responien als habitatges secundaris de les elits urbano-metropolitanes i a l'any 1981 ja sumaven 1,8 milions d'habitatges (12,8% del total), amb la qual cosa ja més que duplicaven els habitatges secundaris de 1970. Emperò, l'entrada al "club" de la UE a mitjans dels 1980 va tenir unes repercussions destacables pel que fa a l'increment del nombre d'habitatges secundaris, ja que amb el nou marc institucional i després d'anys de publicitat del país per la via turística, molts d'uropeus adquiriren la seva segona (o tercera) residència, sobretot, a les càlides costes de l'Estat espanyol. Els habitatges secundaris a l'any 2004 sumaven un total de 5,2 milions d'habitatges (23% del parc total) i suposava un increment del 178% respecte dels habitatges secundaris comptabilitzats al 1981. Així doncs, si els habitatges principals es poden analitzar tenint en compte l'evolució demogràfica espanyola, els habitatges secundaris hauran de tenir en compte un ventall demogràfic més ample, el d'escala europea. En aquest cas, les segones o terceres residències es converteixen en una mena "d'actius financers", a més de conformar part del segment d'allotjament turístic (Naredo, 1996; Naredo et al., 2005; Fernández-Durán, 2006a; Hosteltur, 2006; Deloitte-Exceltur, 2005; Mazón i Aledo, 2005). Així doncs, Marcos, Carpintero i Naredo (2005:1) ens recorden que cal matisar la important diferència entre els "compradors-immigrants" i els "inversors-turistes". Els primers sovint adquireixen una propietat immobiliària com a residència principal, els segons ho solen fer com a segona residència estival i com a inversió financera. Mentre que els primers són una part insignificant en la dinàmica del mercat immobiliari, és en base a la seva contribució a l'increment demogràfic de l'Estat com es justifica per part dels poders econòmic-polítics la persistent escalada "constructiva".

Finalment, un altre segment d'habitatges que cal tenir present és el dels habitatges buits o *desokupats* que ha passat de 150 mil habitatges (2,37% del parc) al 1950 a uns 2,1 milions d'habitatges (9,34% del parc) al 2004. Els habitatges *desokupats* (a més d'altres tipus d'immobles) responen, en gran mesura, a la creixent tendència entre les dècades dels 1990 i 2000 d'acudir als béns immobles com a refugi inversor. Es compra l'habitatge però no s'habita ni es lloga.

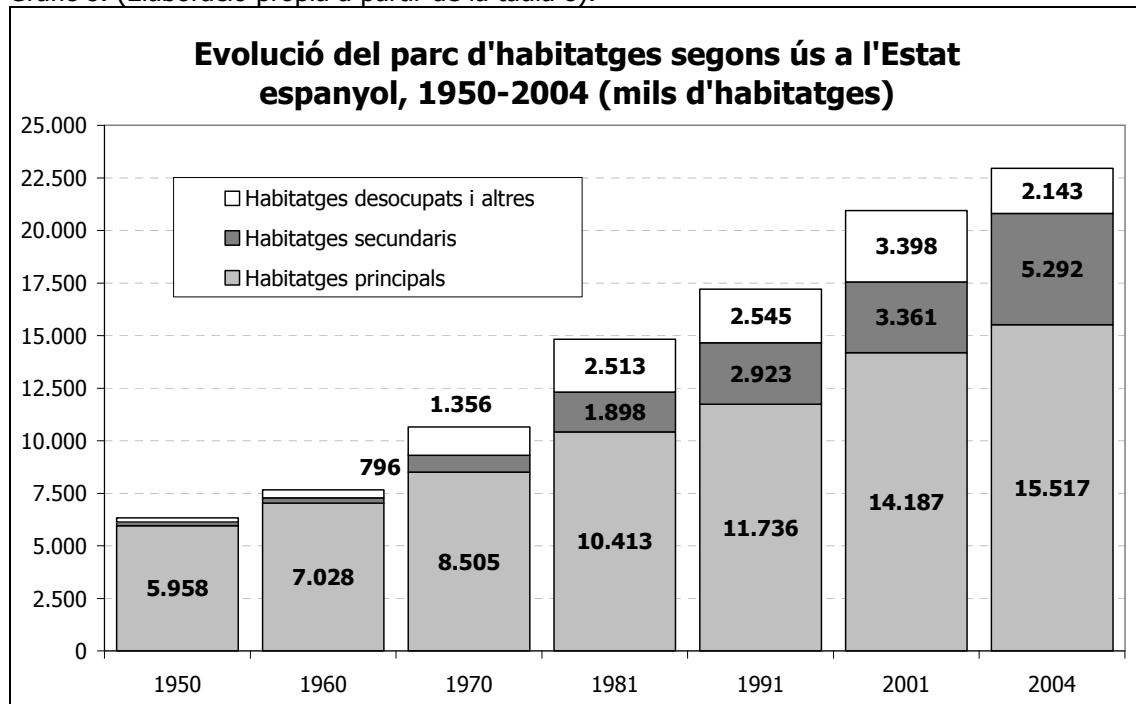
L'any 2005 els Col·legis Oficials d'Arquitectes espanyols havien projectat 812294 nous habitatges (més que Alemanya, França i Regne Unit plegats) i aquests se localitzaven als grans espais metropolitans i turístics (Andalusia, 21,3%; Catalunya, 14,36%; Comunitat Valenciana, 12,55%; i Madrid, 8,39%) (OSE, 2006). Així mateix, l'Observatori de Sostenibilitat Espanyola (OSE 2006:441) exposa que "a l'espai litoral, les possibilitats de creixement que conté la classificació de sòl del planejament urbanístic vigent permeten multiplicar per tres el nombre d'habitatges existents". El boom immobiliari es concentra en gran mesura en els espais del litoral (de funcionalització turística), amb aproximadament el 50% dels habitatges construïts a l'Estat. El llarg cicle expansiu de la construcció a l'Estat espanyol va començar a donar senyals de ruptura a mitjans del 2007, amb un canvi de context en que l'increment dels tipus d'interès, l'efecte contagi en el sector financer europeu arran de la denominada crisi de les *subprime*

(crèdits d'alt risc) dels EUA amb una conseqüent manca de liquiditat, l'augment del preu del petroli, entre d'altres, es va reflectir de forma notable en el sector de la construcció. Pèrdues de llocs de treball i increment de l'atur, dissolució empresarial, i contracció del consum són alguns dels símptomes que s'ha anat detectant.

**Taula 8. Habitatges a l'Estat espanyol segons el seu ús (1950-2004) (Font: elaboració pròpia a partir de Naredo et al. 2005:42 pels anys 1950-2001; OSE 2006:442 pel 2004)**

		<b>Parc Habitatges</b>	<b>Principals</b>	<b>Secundaris</b>	<b>Desocupats</b>	<b>Altres</b>
<b>1950</b>	Miils habitatges	6.329	5.958	177	150	44
	Percentatge	100 %	94,14 %	2,80 %	2,37 %	0,70 %
<b>1960</b>	Miils habitatges	7.663	7.028	255	331	49
	Percentatge	100 %	91,71 %	3,33 %	4,32 %	0,64 %
<b>1970</b>	Miils habitatges	10.657	8.505	796	1.137	219
	Percentatge	100 %	79,81 %	7,47 %	10,67 %	2,05 %
<b>1981</b>	Miils habitatges	14.824	10.413	1.898	2.396	117
	Percentatge	100 %	70,24 %	12,80 %	16,16 %	0,79 %
<b>1991</b>	Miils habitatges	17.204	11.736	2.923	2.475	70
	Percentatge	100 %	68,22 %	16,99 %	14,39 %	0,41 %
<b>2001</b>	Miils habitatges	20.946	14.187	3.361	3.106	292
	Percentatge	100 %	67,73 %	16,05 %	14,83 %	1,39 %
<b>2004</b>	Miils habitatges	22.952	15.517	5.292	2.143	----
	Percentatge	100 %	67,61 %	23,06 %	9,34 %	----

Gràfic 8. (Elaboració pròpia a partir de la taula 8).



A la taula 9 es pot veure l'evolució del parc d'habitatges entre el 1950 i el 2006 i la seva distribució per comunitats autònomes. Al llarg d'aquest període el nombre d'habitatges ha passat de 6,2 milions al 1950 a uns 23,8 milions al 2006. Aquest espectacular increment, respon a diversos factors, entre dels quals hi ha el procés de concentració demogràfica als grans centres urbano-industrials i urbano-burocràtics de l'Estat, però als que s'hi sumen la irrupció de la societat del consum de masses espanyola amb un augment de la capacitat adquisitiva que es podrà traduir en el ja exposat increment de segones residències, a més de l'efecte especulatiu que gira en torn dels béns immobles, i també s'hauria de contemplar la conversió de l'Estat espanyol en una de les principals potències turístiques mundials amb

notables efectes sobre l'explosió urbana i immobiliària. Les CA (Comunitats Autònomes) amb major nombre d'habitatges al 1950 eren la que correspondria a Andalusia (18,7% del total), Catalunya (12,23% del total), Castella-Lleó (10,62% del total), Comunitat Valenciana (9,22% del total) i Galícia (8,93% del total). A l'any 1981 es comptabilitzaven ja uns 14,7 milions d'habitatges (2,34 vegades els habitatges de 1950) i es localitzaven majoritàriament a les CA de Catalunya (16,66% del total), Andalusia (15,72% del total), Comunitat Valenciana (11,376% del total) i Comunitat de Madrid (11,61% del total). En aquest any es veu una clara diferència respecte de la distribució de postguerra, amb l'eclosió de les comunitats autònomes de major pes industrial o burocràtico-administratiu, destacant Madrid que no apareixia en el 1950. L'any 2006 el parc d'habitatges assolía uns 23,85 milions d'habitatges (1,62 vegades superior que al 1981) i la seva distribució per CA corresponia principalment a Andalusia (17,45% del total), Catalunya (15,68% del total), Comunitat Valenciana (12,37% del total) i Comunitat de Madrid (11,66% del total), és a dir una distribució molt semblant a la del 1981.

Si es mira l'increment que s'ha donat al llarg del període exposat per CA, es pot veure com les comunitats litorals i turístiques i les comunitats amb major pes de les activitats industrials i de serveis –els centres urbano-metropolitans–, són les que han experimentat un increment més destacable del nombre d'habitatges. Així, les CA que han experimentat un increment major del parc d'habitatges han estat Múrcia (308%), Balears (329%), País Basc (366%), Catalunya (386%), Comunitat Valenciana (409%), Canàries (581%) i Madrid (615%). Per altra banda, malgrat el denominat despoblament peninsular, es pot veure com totes les CA han vist incrementar el parc d'habitatges al llarg del període modernitzador i concentrador urbà i demogràfic a l'escull madrileny i l'orla litoral.

<b>Taula 9. Evolució del parc d'habitatges a l'Estat espanyol per CA, 1950-2006 (Font: elaboració pròpia a partir de Tafunell, 2005; Ministerio de Vivienda, <a href="http://www.mviv.es">www.mviv.es</a>, juny 2008).</b>									
	1950		1981		2001		2006		Increment 1950-2006 (%)
	Mil habitatges	Percentatge respecte total	Mil habitatges	Percentatge respecte total	Mil habitatges	Percentatge respecte total	Mil habitatges	Percentatge respecte total	
Andalusia	1.176	18,70	2.316	15,72	3.554	16,90	4.163	17,45	254,17
Aragó	282	4,49	497	3,38	658	3,13	728	3,05	157,89
Astúries	184	2,92	412	2,80	524	2,49	584	2,45	218,18
Balears	131	2,08	328	2,23	504	2,40	562	2,36	329,95
Canàries	145	2,31	452	3,07	855	4,06	990	4,15	581,67
Cantàbria	86	1,36	191	1,30	287	1,36	328	1,37	282,85
Castella - La Manxa	477	7,59	717	4,87	989	4,70	1.110	4,65	132,68
Castella - Lleó	668	10,62	1.104	7,50	1.455	6,92	1.619	6,78	142,37
Catalunya	769	12,23	2.453	16,66	3.328	15,82	3.740	15,68	386,27
Ceuta i Melilla	25	0,39	31	0,21	45	0,22	51	0,21	106,93
Com. Valenciana	580	9,22	1.732	11,76	2.559	12,16	2.952	12,37	409,38
Extremadura	299	4,75	409	2,78	575	2,74	625	2,62	109,24
Galícia	562	8,93	980	6,65	1.312	6,24	1.471	6,16	161,85
Madrid	389	6,19	1.710	11,61	2.483	11,80	2.782	11,66	615,26
Múrcia	174	2,77	384	2,61	595	2,83	712	2,98	308,34
Navarra	81	1,29	178	1,21	261	1,24	294	1,23	262,28
P. Basc	207	3,29	721	4,90	892	4,24	967	4,05	366,98
Rioja	54	0,86	109	0,74	157	0,75	181	0,76	233,35
<b>Total</b>	<b>6.287</b>	<b>100</b>	<b>14.726</b>	<b>100</b>	<b>21.034</b>	<b>100</b>	<b>23.859</b>	<b>100</b>	<b>279,47</b>



Figura 4. a) Marina d'Or (Oropesa de Mar, Castelló); b) Residencial Pocero (Seseña, Toledo); c) Bahía del Hornillo (Aguilas, Múrcia).

Al gràfic 9 i la taula 10 s'exposa l'evolució de la construcció de nous habitatges i el preu (euros/m<sup>2</sup>) de l'habitatge. Es pot observar com, efectivament, l'anomenat boom immobiliari de la segona meitat dels 1990 és de construcció i del preu dels habitatges. Durant aquests quinze anys s'han construït 6,16 milions de nous habitatges i el preu de l'habitatge ha passat de 589 euros/m<sup>2</sup> (en termes nominals) al 1991 a 1889 euros/m<sup>2</sup> (en termes nominals) al 2006, és a dir, el preu de l'habitatge s'ha triplicat durant aquest període<sup>27</sup>. Cal apuntar que mentre que el preu de l'habitatge s'ha incrementat en aquest període en un 228%, els preus al consum (IAPC) ho han fet en un 65,6%, és a dir molt per davall de la dinàmica dels preus de l'habitatge. Naredo (2004b) explica l'estabilitat general de preus a l'Estat espanyol a partir de la major obertura comercial cap l'exterior, especialment amb la incorporació al Mercat Únic, i com a soci de la UE on la major part dels estats membres presentaven uns preus bastant estables que incidiren en la pròpia estabilitat de preus de l'Estat. Emperò, aquest fet va fer que el preu de l'habitatge despuntàs extraordinàriament. Aquesta alça vendria explicada, en bona mesura, per l'enorme capacitat de financiarització del mercat immobiliari i la introducció de capitals especulatiu estrangers (principalment procedents d'altres estats membres de la UE), que aprofitaren el diferencial entre les alces de les cotitzacions borsàries i les de les valoracions immobiliàries que s'incrementaven també degut a l'allau de capitals cap a la inversió-especulació en totxo. Tot això, s'ha donat en una situació caracteritzada per la moderació dels preus al consum. Segons Naredo (2004:144) "abans els preus immobiliaris venien creixent a taxes semblants a les dels preus al consum".

A la primera meitat dels 1990 es construïren una mitjana de 241 mil habitatges anuals (i es destruïen uns 10 mil anualment), mentre que els preus de l'habitatge eren de mitjana de 597 euros/m<sup>2</sup> (en termes nominals). La recuperació de l'economia global, després de la crisi global de principis dels 1990 i de les "festes del 1992" a l'Estat, es reflecteix en el panorama immobiliari i constructiu espanyol. Així, durant el quinquenni de 1995-2000, es construïren de mitjana uns 328 mil habitatges anuals (i es destruïen uns 11,8 mil anuals), al temps que el preu mig de l'habitatge per aquest període es situava en torn a 709 euros/m<sup>2</sup> (en termes nominals). A la primera meitat de la dècada dels 2000, s'ha continuat amb la tendència a l'alça de la construcció d'habitatges i amb l'increment del seu preu. Així, la taxa mitjana d'habitatges nous en aquest període va ser de 557 mil habitatges anuals (i 21,2 mil destruïts anualment) i el preu mig de l'habitatge era de 1420 euros/m<sup>2</sup> (en termes nominals).

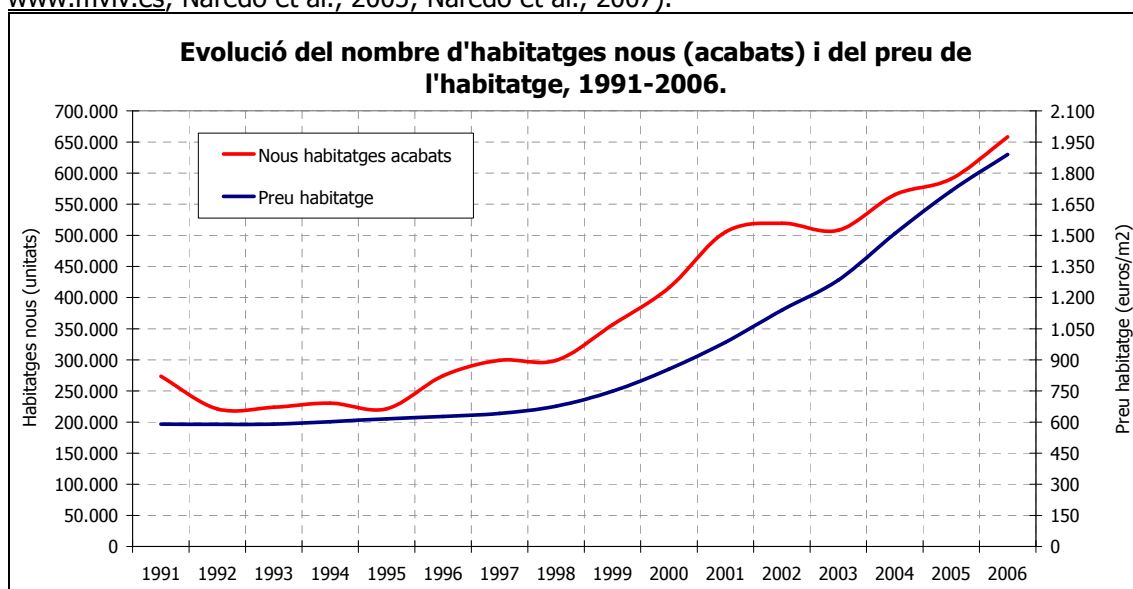
Naredo (19/10/2003) calculava les plusvàlues que s'aconseguien el 2002, després de requalificar un terreny de rústic a urbà o urbanitzable en torn als 1,6 milions d'euros per hectàrea de mitjana estatal, uns càlculs més aviat conservadors segons l'autor. La "ideologia urbanística" atribueix a la manca de sòl<sup>28</sup> com a principal element encaridor de l'habitatge.

<sup>27</sup> El segon trimestre de 2008 el preu mitjà de l'habitatge lliure davallà per primera vegada. A partir d'aleshores es trencava el mite difós pel capital financer-immobiliari que el preu de l'habitatge no podia davallar. A partir de llavors al davallada ha estat continuada i el segon trimestre de 2011 es situava en torn a 1752,1 euros/m<sup>2</sup> ([www.fomento.gob.es/BE2/?nivel=2&orden=35000000](http://www.fomento.gob.es/BE2/?nivel=2&orden=35000000), agost 2011).

<sup>28</sup> En quant al sòl convindria recordar la consideració que Gerogescu-Roegen (1996) feia quan analitzava el procés econòmic des de la termodinàmica, diferenciant els diferents elements que entren dins el procés en base a la seva condició de flux o estoc. En aquest cas, el sòl no pot ser considerat com una mercaderia-flux, sinó que es tracta sens dubte d'un estoc. La seva consideració com un si fos un flux l'ha abocat cap a un procés de transformació-degradació d'enormes conseqüències, sense tenir una representació comptable adequada a la seva condició. El sòl hauria de ser considerat com un recurs exhaurible de l'escorça terrestre i una adequada valoració podria ser aquella que J.M. Naredo i A. Valero (1999) proposaren per pel capital mineral de la terra, a través del cost exergètic de reposició. Així, el cost biofísic del sòl podria ser aquell cost exergètic que el retornés a les condicions de qualitat i quantitat prèvies a la seva

Emperò, a partir de la informació cadastral de l'Estat espanyol (excloent Navarra i País Basc) resultava que hi va haver uns increments anuals, entre els anys 1998 i 2003, d'unes 20200 hectàrees de sòl urbà (6200 Ha com a solars; 14000 Ha com a parcel·les edificades), resultant d'aquestes requalificacions, unes plusvàlues anual mitjanes entre 100 i 150 miliards d'euros (a preus de 2003). La Comunitat de Madrid ha estat qualificada com la "reina de les plusvàlues" a la qual destaca la plusvàlua de l'operació que feu urbanitzable la Ciutat Esportiva del Reial Madrid, on la plusvàlua mitjana per la simple requalificació de terrenys sumava uns 8 miliards d'euros (10% de la renda madrilenya). I és que les potencialitats edificatòries dels sòls classificats com urbans o urbanitzables, anegarien d'habitatges tot el territori i col·lapsarien el propi mercat. Així doncs, el mite de l'escassetat del sòl serveix de perfecta coartada per a la creació del valor virtual del mateix, que es sustenta en les expectatives de guany que ofereix (Naredo, 2003a). Tal com exposa Naredo (18/06/2003) "és probable que els nostres batles i presidents restin fermes, requalificant terrenys i negociant el repartiment de les plusvàlues fins que es vegin sorpresos per la crisi, com aquell soldat que va aparèixer ferm i vigilant entre les runes de Pompeia enterrat per les cendres de l'erupció".

Gràfic 9. (Font: Elaboració pròpia a partir de Tafunell, 2005:496; Ministerio de la Vivienda, 2006 [www.mviv.es](http://www.mviv.es); Naredo et al., 2005; Naredo et al., 2007).



**Taula 10. Evolució de principals variables de l'habitatge a l'Estat espanyol, 1990-2005 (Font: Tafunell, 2005:496; Ministerio de la Vivienda, [www.mviv.es](http://www.mviv.es) juny 2008; Naredo et al., 2005; Naredo et al., 2007 ).**

	Entrades (mils d'habitatges)	Parc (mils d'habitatges)	euros/m <sup>2</sup>
1991	273,55	18.453	589,29
1995	221,25	19.335	614,87
2000	415,79	20.553	854,62
2006	657,99	23.859	1.889,84
Increment 1991-2006I (%)	140,54%	29,3%	220,7%

### 8.3.2. Els fluxos de capitals estrangers entren en el negoci immobiliari espanyol (i l'espanyol surt a l'estranger). Quelcom més que turisme residencial.

Un dels elements claus a l'hora d'explicar l'expansió immobiliària és l'entrada de capitals estrangers que adquireixen béns immobles expressat en els fluxos d'inversió estrangera directa en immobles. Cal apuntar que el reflex estadístic d'aquest fenomen presenta llacunes importants que dificulten la seva quantificació. Per una banda, hi ha un esbiaix degut a la

alteració. Una valoració d'aquestes característiques podria ajudar a orientar la política cap a altres direccions que no el permanent i incessant "consum" de territori.

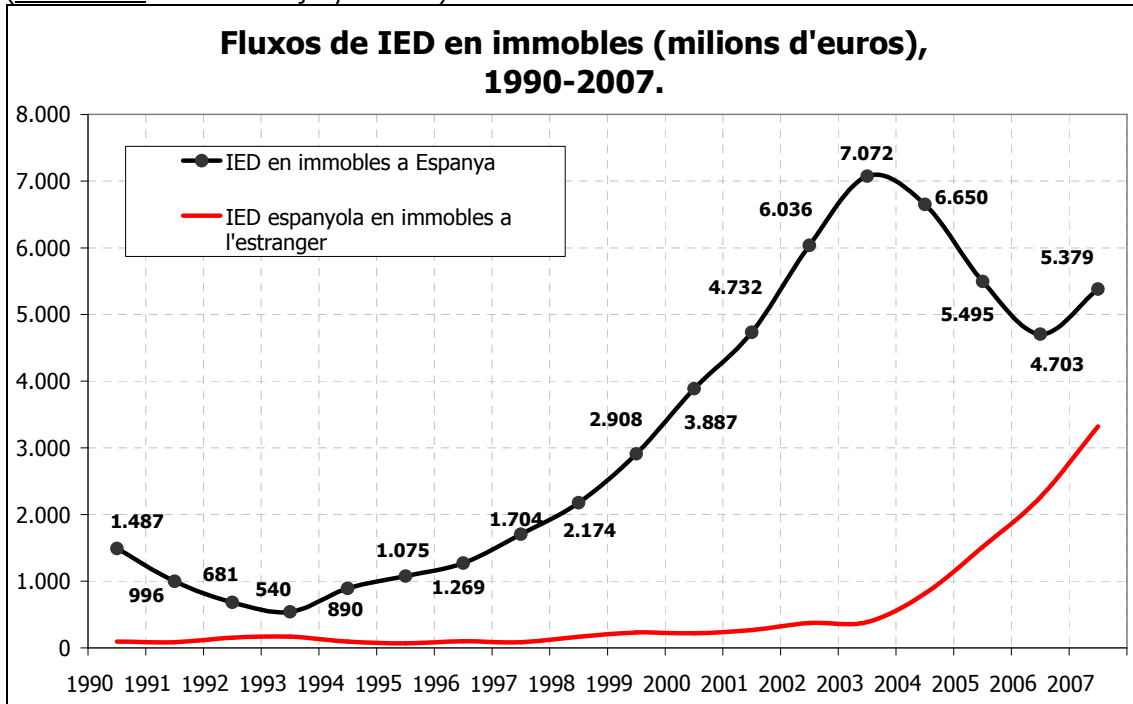
pràctica habitual d'escripturar la compravenda d'immobles per un valor inferior al realment abonat i evitar així un major cost fiscal. I, per una altra banda, degut a un canvi normatiu que redunda en un menor coneixement d'aquesta modalitat d'inversió. Així, en cada reforma legal, el Registre d'Inversions Estrangeres ha incrementat el valor mínim necessari per declarar les compres d'immobles per part dels estrangers: fins arribar a la situació actual en que es fa pràcticament impossible seguir la pista a la compra d'habitatges. La normativa vigent (Reial Decret 664/1999, de 23 d'abril, sobre inversions exteriors) que comptabilitza un import mínim de 3 milions d'euros en inversions estrangeres en immobles, deixa fora una part important de les compres d'habitatges situats a les zones turístiques. A la infravaloració del registre d'inversions estrangeres en immobles, es suma el diferent criteri per enregistrar l'adquisició d'immobles a l'estranger per part dels espanyols (residents) per als que es redueix el valor mínim per declarar a 1,5 milions d'euros (la meitat que en el cas invers) (Carpintero, 2005). A més, s'ha de tenir en compte que moltes adquisicions d'habitatges entren dins d'altres operacions financeres com a part del patrimoni accionarial vinculat a determinades societats, i d'aquesta manera també es dilueix l'enregistrament d'aquestes que queden recollits en altres partides, i fins i tot no cal que aquestes queden reflectides en l'estadística espanyola d'inversions estrangeres ja que poden ser accions d'una societat amb seu a qualsevol país (p.ex. Panamà) i basta amb el fet que aquella societat posseeixi patrimoni immobiliari a l'Estat espanyol.

Al gràfic 10 i a la taula 11 es presenta els fluxos de IED (Inversió Estrangera Directa) en immobles a l'Estat espanyol i les de IED espanyoles en immobles a l'estranger. Malgrat els diferents criteris en la seva comptabilitat, es pot observar com a partir de "Maastricht" (1992) que comporta la lliure circulació de capitals entre els estats membres, es produeix un allau de capitals estrangers per l'adquisició d'immobles al territori espanyol, que passa de 540 milions d'euros al 1983, al punt àlgid al 2003 amb 7072 milions d'euros. En aquests 17 anys s'ha alimentat el sector immobiliari, com a mínim, amb uns 57,67 miliards d'euros –segons xifres oficials-, dels quals el 76,2% ho han fet ja dins del segle XXI. Naredo et al. (2007:76) apuntaven respecte de l'evolució de la inversió estrangera directa en immobles com aquesta va començar a decaure al 2004, "avançant amb certa antelació la fi de l'auge immobiliari". A més, aquella senyal d'alentiment de la IED estrangera en immobles a l'Estat es reforçava per la tendència alcista de la IED en immobles espanyola a l'estranger, que es dispara precisament en el mateix any que l'estrangera cap a l'Estat començava a decaure. Dues tendències contraposades que avançaven el que finalment havia d'anar arribant a partir de la tardor del 2007, la fi de la festa del totxo. En aquest escenari, els capitals espanyols començaren la cerca de nous espais on instal·lar-se<sup>29</sup>.

<sup>29</sup> Segons les dades del Banc d'Espanya la IED en immobles a l'Estat espanyol ha anat disminuint des del moment àlgid el 2004 i el 2009 fou de 3,65 miliards d'euros i el 2010 de 3,74 miliards d'euros, pràcticament la meitat que la de 2004. D'altra banda, la IED espanyola en immobles a l'estranger assolí un màxim el 2007 amb 3,36 miliards d'euros, moment a partir del qual disminuí fins assolir el 2010 uns 813 milions d'euros.



Gràfic 10. (Font: elaboració pròpia a partir de Balança de Pagaments del Banc d'Espanya ([www.bde.es](http://www.bde.es) consultada el juny de 2008).



**Taula 11. Fluxos de IED en immobles (milions d'euros) (Font: Balança de Pagaments del Banc d'Espanya, [www.bde.es](http://www.bde.es) consultada el juny del 2008)**

	IED en immobles a l'Estat espanyol	IED espanyola en immobles a l'estranger
1990-1994	4.594,34	585,83
1995-1999	9.130,53	638,22
2000-2004	28.377,02	2.051,41
2005-2007	15.576,74	7.088,33

### 8.3.3. El marc institucional neoliberal posa la benzina al foc del *tsunami urbanitzador*. Entrada de l'euro, diners bancaris, lleis del sòl i corrupció.



L'efervescència del sector immobiliari, el *tsunami urbanitzador* (Fernández-Durán, 2006a), es va veure impulsat per l'entrada en vigor de l'euro i el marc financer global. Aquesta nova moneda es presenta com la fortalesa de la UE, que a partir del rigor monetarista del BCE (Banc Central Europeu) persegueix el control estricte de la inflació, en gran mesura per tal de fer front a uns creixents requeriments externs (especialment energètics). El BCE ha mantingut el tipus d'interès de l'euro relativament baix i durant bona part de la primera meitat dels 2000 el

preu dels diners ha estat baix (quasi nul). La qual cosa ha conferit a la moneda europea una "seguretat" que ha arribat a convertir-la en una seriosa amenaça pel dòlar, ja que els coneguts petrodòlars han començat a ser substituïts per "petroeuros" i l'euro ha passat a formar part de les reserves de molts de bancs centrals -a l'any 2003, el 20% de les reserves mundials dels bancs centrals eren en euros-. Els tipus d'interès hipotecari (a un any) han passat del 14,5% al 1986 al 3,92% al desembre de 2006, dividint-se per 3,7 en 20 anys, un tipus d'interès que

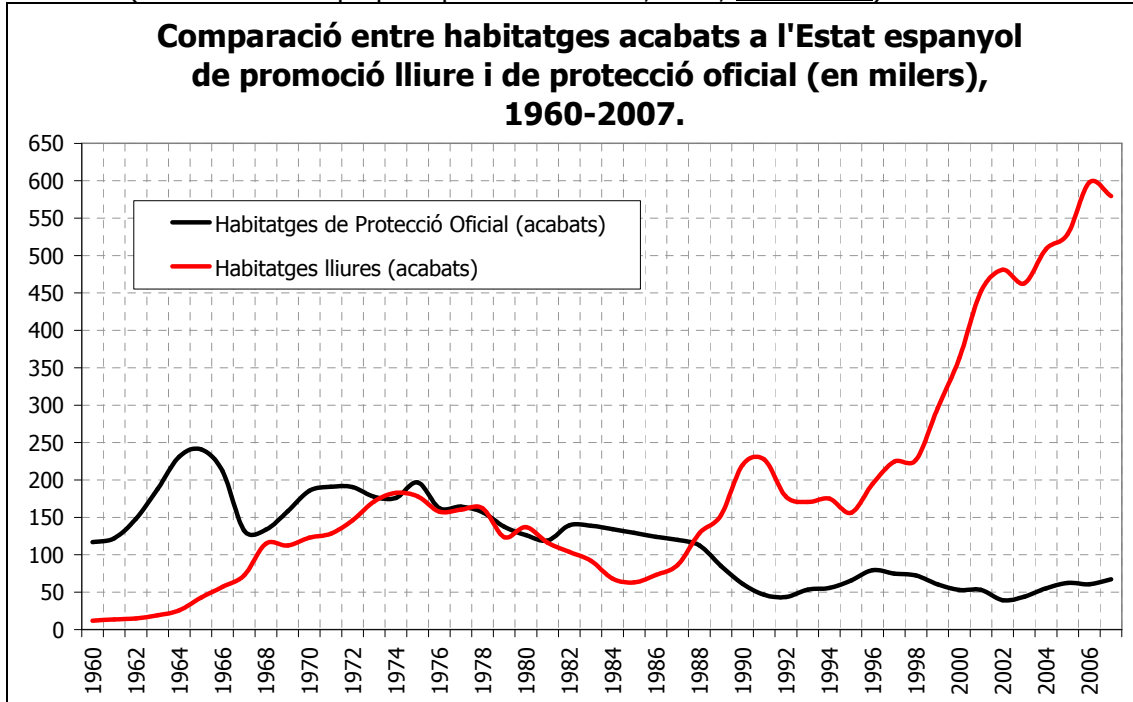
corren paral·lels als tipus d'interès oficial del BCE com es pot veure al gràfic 11. Emperò, entre el 2003 i del 2005, l'Euribor es situà per davall del 2,5%, el que significava que una vegada deduïda la inflació, el preu dels diners fos pràcticament negatiu.

L'escalada dels preus immobiliaris venen donats per un marc institucional que l'afavoreix. A l'Estat espanyol s'ha incidit en l'expansió del marc institucional neoliberal que impulsa directament l'especulació immobiliària. A partir de 1985 s'eliminaren les restriccions a l'expansió del crèdit hipotecari, liberalitzant-se els tipus d'interès i els terminis. Això va portar a un increment dels crèdits a interès variable, traslladant-se el risc financer des de les entitats financeres (prestatàries) a les llars (prestamistes) amb la conseqüent i progressiva "inundació" de liquiditat monetària via crèdit. A més, la desgravació fiscal per l'adquisició d'habitatge i fins el 1991 la desgravació de segones residències van disparar un boom immobiliari que afectà molt particularment a les zones del litoral de la península ibèrica i els arxipèlags. L'arxipèlag canari té un marc institucional encara més atractiu per a l'avanç de la bombolla que només es veu frenat per la seva distància física respecte del continent europeu (Aguilera-Klink, 2006)<sup>30</sup>.

A tot això, cal afegir l'escassa rellevància dels habitatges de protecció oficial (HPO) i del mercat de lloguer amb l'11,4% dels habitatges, front al 39,6% de França o el 32% d'Itàlia, essent un dels ràtios més baixos de tota la UE. Al gràfic 13 es pot contemplar l'evolució de l'habitatge lliure i el de protecció oficial, i es pot constatar com a partir de la segona meitat dels 1980, coincidint amb la incorporació espanyola a la "modernitat europea" (al 1987 s'acabaren 113 mil HPO front a 78 mil habitatges lliures), s'abandonà quasi totalment al política social de l'habitatge i el 2005 s'havien acabat 528 mil habitatges lliures, front a 62 mil HPO. La situació, pel que fa a les classes d'habitatge, entre l'Espanya franquista de 1960 i l'Espanya europea i global del 2007 és radicalment diferent. Mentre que l'Espanya autoritària (1960) presentava un 90,9% dels habitatges acabats de protecció oficial i un 9% d'habitatges acabats lliures, l'Espanya del benestar presentava una relació inversa amb un 89,6% dels habitatges acabats lliures al 2007. A tot això s'ha d'afegir que l'Estat espanyol era un dels països en el context de la UE que presentava un major nombre d'habitatges en propietat i un menor nombre d'habitatges de lloguer, tot essent un cas paradigmàtic del model immobiliari que promou l'habitatge en propietat, front a l'altre model que prioritza l'habitatge en lloguer "a través d'entitats especialitzades que capten i desvien per aquest fi l'estalvi nacional mitjançant impostos, cotitzacions o productes financers diversos" (Naredo et al. 2007:77). Els principals països de la UE que respondrien a aquest segon model serien Alemanya, Holanda i França (Rodríguez-Alonso, 2002).

<sup>30</sup> "Bona part de les materialitzacions del règim RIC (Reserva d'Inversions Canàries) en sòl i ciment principalment- han tengut un efecte pervers sobre el preu del sòl i una sobreoferta de llits turístics que ha desequilibrat notablement el mercat de l'actual monocultiu canari [...] Els hotelers reben ajudes procedents d'incentius regionals i d'avantatges RIC de fins el 52% de la seva inversió [...] La realitat és que moltes empreses no saben que fer amb la RIC, generant-se una borsa de mils de milions de pessetes RIC" (Aguilera-Klink 2006:47). Al 2005 hi havia una borsa de 3,8 miliards d'euros RIC sense materialitzar i molts empresaris canaris ho materialitzen, des de fa temps, amb la compra d'habitatges. Un efecte pervers del fet de ser una RUP (Regió Ultraperifèrica) i tenir un règim financer i fiscal "privilegiat" (pels empresaris i polítics afins).

Gràfic 11. (Font: Elaboració pròpia a partir de Tafunell, 2005; [www.ine.es](http://www.ine.es)).



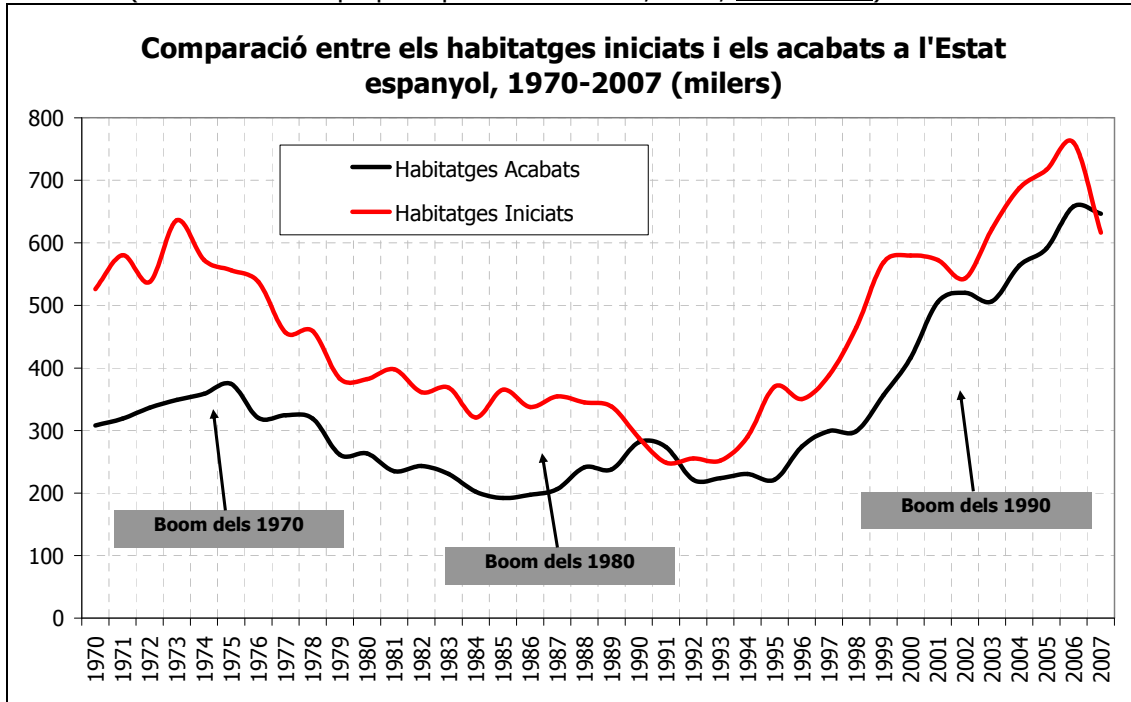
**Taula 12. Evolució dels habitatges acabats a l'Estat espanyol: HPO i Habitatges lliures (en mils)**  
(Font: Tafunell, 2005:496; INE, [www.ine.es](http://www.ine.es))

	HPO (Habitatges de Protecció Oficial)		Habitatges lliures		Total Habitatges acabats x 1000
	x 1000	Percentatge	x 1000	Percentatge	
1960	116,77	90,94	11,63	9,06	128,40
1970	185,29	60,15	122,76	39,85	308,05
1980	126,09	47,96	136,84	52,04	262,93
1990	60,86	21,65	220,26	78,35	281,12
2000	52,85	12,71	362,94	87,29	415,79
2005	62,10	10,51	528,8	89,49	590,9
2007	67,10	10,38	579,4	89,62	646,5
2000	53,85	12,71	363	87,29	416
2005	62,1	10,51	528,8	89,49	591
2006	60,5	9,19	597,7	90,81	658
2007	67,1	10,38	579,4	89,62	647

Els símptomes del canvi de cicle, anunciats arran de la crisi hipotecària i immobiliària als EUA, es començaren a manifestar a l'Estat espanyol a la segona meitat de la dècada dels 2000. Després d'un llarg cicle d'eufòria immobiliària, a partir del 2004 les taxes de revalorització de l'habitatge començaven a decaure anunciant la ralentització del boom (Naredo et al., 2007). El canvi de cicle es pot veure al gràfic 12 quan comparem l'evolució dels habitatges iniciats i els acabats, mentre que en els moments expansius els habitatges iniciats superen de bon tros als habitatges acabats, en els moments de ralentització la situació tendeix a refredar-se, essent el nombre d'habitatges iniciats inferiors als que s'iniciaren en anys anteriors i que teòricament s'acaben en els anys en que la "crisi" ja ha arribat. Així, es pot veure com en el boom immobiliari dels 1970 els habitatges iniciats eren un 70,75% superiors als acabats (any 1970), mentre que a la crisi de finals dels 1980 i principis dels 1990, els habitatges iniciats eren un 2,93% superiors als acabats al 1990 i al 1991 els iniciats eren un 2,9% als acabats. En el moment d'eufòria immobiliària del llarg cicle entre mitjans 1990 i principis del segle XXI, els habitatges acabats eren quasi iguals als que s'iniciaven anualment, expressant l'intens ritme constructor, però al 2007 es pot veure com després de setze anys, els habitatges acabats són

superiors als iniciats. En concret, els habitatges iniciats al 2007 eren un 4,72% inferiors als acabats aquell mateix any<sup>31</sup>.

Gràfic 12. (Font: Elaboració pròpia a partir de Tafunell, 2005; [www.ine.es](http://www.ine.es)).



**Taula 13. Comparació entre els habitatges iniciats i els acabats a l'Estat espanyol, 1970-2007 (Font: Tafunell, 2005:496; INE, [www.ine.es](http://www.ine.es))**

	Total Habitatges Acabats	Total Habitatges Iniciats	Percentatge iniciats sobre acabats
1970	308,05	526,00	70,75
1980	262,93	381,87	45,23
1990	281,12	287,96	2,43
2000	415,79	579,59	39,39
2007	646,50	616,00	-4,72

El tractament fiscal favorable a l'adquisició d'habitatges que permet la deducció entre un 15% i un 25% de la "factura fiscal" (IRPF), ha fet que fos preferible la compra d'habitatge front altres formes d'ús (p.ex. lloguer) i també s'ha propulsat l'adquisició d'habitatges com a forma d'inversió (i reducció de càrrega fiscal). Front a aquesta situació el FMI i la OCDE propugnaven la desaparició de la deducció hipotecària (Oregui, 15/02/2004)<sup>32</sup>. Un altre factor a considerar és el fet que no tota la compravenda d'immobles estan subjectes al pagament de l'IVA, sinó tan sols els habitatge nous (IVA del 7%), en canvi els habitatges usats tributen l'impost de transmissions patrimonials (ITP), al qual es poden cercar diferents opcions per evitar el seu pagament (Abellan, 6/12/2006). No de bades, entre les activitats econòmiques legals, ha estat en el món immobiliari on s'ha produït la major capacitat d'evasió fiscal i també de generació de plusvàlues. Les múltiples pràctiques dutes a terme a través de l'adquisició d'immobles (com per exemple els pagaments en diners negres de la "part del lleó" de la compravenda d'immobles, o la neteja de diners –sovint provinents d'activitats il·lícites-) ha alimentat l'espiral del boom immobiliari espanyol i ha contribuït també a la pujada dels seus preus.

<sup>31</sup> Segons dades del Ministeri de Foment, el 2008 s'iniciaven 264,79 mil nous habitatges i s'acabaven 615 mil; i el 2010 s'iniciaven 127,5 habitatges i s'acabaven uns 257,4 mil. Aquestes dades ens dona una idea del col·lapse del sector i la fallida del sistema, sobretot si es compara amb el moment àlgid, quan es començaren 865 mil habitatges el 2006.

<sup>32</sup> Per un estudi sobre el tractament fiscal de l'habitatge, veure García-Vaquero i Martínez (2005).

Fernández-Durán (2003b) exposava com la moneda única, amb els bitllets de 500 euros es convertia en un "instrument financer" ideal per les operacions il·lícites<sup>33</sup>. El febrer del 2005, a l'Estat espanyol circulaven el 25% de tots els bitllets de 500 euros de la UE, sumant una xifra de 72 milions de bitllets (36 miliards d'euros), la qual cosa contrastava amb el fet que circulassin més bitllets de 500 euros que de 5 euros (62 milions de bitllets). També es destacava el fet que el diner en metàl·lic en circulació a l'Estat espanyol suposava prop del 10% del PIB, front al 5% del PIB a la zona euro, la qual cosa es vincula segons Galindo (26/03/2005) a les activitats submergides i/o fraudulentas. Així, José María Peláez de la APIFE (Associació d'Inspectors d'Hisenda Espanyola) deia que "es va perdre la gran oportunitat de combatre el diner negre quan es va obligar a transformar pessetes en euros, però ho deixarem passar: es va donar una moratòria massa llarga. Degut a que tenim un nivell de frau tremend, no és difícil sospitar que un fenomen com aquest sigui un símptoma més del que està passant. Prima la llibertat de circulació i fets com aquest s'assumeixen com un risc. Evidentment, es podria posar un setge a aquest bitllet, però no hi ha interès, no hi ha voluntat. És el mateix que ocorre amb les sospites de corrupció en el sistema immobiliari. Hi ha molts plans però pocs mitjans, així que no aconseguirem mai posar-hi fre" (Gómez 2/10/2005:8). Convé destacar que, a l'any 2006, el 80% dels bitllets de 500 euros que circulaven per l'Estat (i 20% de la UE) es localitzaven a la Costa del Sol, Madrid i el Llevant peninsular, és a dir als indrets allà on més intens ha estat el boom immobiliari (Gómez, 3/12/2006). Els bitllets de 500 són un refugi pels diners negres i també un dels instruments de canvi predilectes de les grans operacions immobiliàries opaques, convertint-se el diner negre en "diner immobiliari". A l'any 2006 es van detectar 2100 operacions sospitoses amb bitllets de 500 euros, de les quals la major part eren d'operacions immobiliàries que es localitzaven a Madrid i l'arc Mediterrani (Abellan, 10/12/2006).



Figura 5. a) Detenció de Marisol Yagüe (batlesa de Marbella del GIL, 1/04/2006); b) Julian Muñoz (ex-batle de Marbella del GIL, 19/07/2006); c) Eugenio Hidalgo (Andratx del PP, 27/11/2006); d) Antonio Barrientos (batle d'Estepona del PSOE, 17/06/2008).

Caldria apuntar el fet que molts dels grans casos de corrupció urbanística a l'Estat espanyol que s'han destapat, a partir del 2005, es localitzen als territoris d'intensa turistització (p.ex. València, Múrcia, Andalusia, Balears, Canàries)<sup>34</sup>, que com s'ha esmentat han estat els punts més calents del creixement urbanístic espanyol. No és d'estranyar que dues de les grans operacions de corrupció destapades a l'Estat espanyol han estat localitzades a les costes malagenyes, i en les quals la vinculació entre sector immobiliari (polítics i empresaris) i el "sector del crim" ha estat molt estreta. L'operació "Ballena Blanca" (març de 2005) amb l'epicentre a Marbella, ha estat definida com la major operació contra el blanqueig de capitals d'Europa en la que un conglomerat d'unes mil societats (amb ramificacions per tot el planeta) introduïen diners al territori espanyol per dedicar-los a inversions immobiliàries (en l'operació policial es confiscaren 251 béns immobles)<sup>35</sup> (Gómez, 17/04/2005). L'altre cas espectacular ha estat el "Cas Malaia" (març 2006) de la trama de corrupció urbanística al municipi de Marbella (amb la batlesa i ex-batles implicats, regidors, empresaris i professionals lliures implicats),

<sup>33</sup> Com exemple podem exposar que 1000 milions de dòlars en bitllets de 100 dòlars pesen 11 tones, en canvi aquests mateixos 1000 milions de dòlars en bitllets de 500 euros pesen 2,5 tones. El que fa que el seu transport sigui molt més fàcil segons calculava la DEA (Departament de Drogues dels EUA) (Gómez, 2/10/2005).

<sup>34</sup> Per veure la construcció social del sistema de la corrupció urbanística es pot veure el suplement *El País Domingo* (29/10/2006).

<sup>35</sup> La seqüència de neteja dels diners passava per: 1) Diners negres; 2) Despatx d'advocats; 3) Societats intermediàries; 4) Notaris; 5) Inversions immobiliàries. Hi havia 41 detinguts (7 advocats i 2 notaris), 251 finques incautades, 42 cotxes de luxe; 2 avions; 1 banc; i 30 milions d'euros de fons bloquejats en comptes corrents. De les més de mil societats creades, un gran nombre es diluïa en el paradís fiscal situat sobre la "pell de toro" que és Gibraltar on hi ha més societats enregistrades (80 mil) que no habitants (uns 30 mil) (Gómez, 13/03/2005).

hereu de les polítiques instaurades per Jesús Gil i Gil, on després de 15 anys de govern municipal del GIL (partit polític fundat per Gil i Gil) dels prop de 60 mil habitatges construïts, al manco el 50% era il·legal, estenent-se la "llengua de lava de ciment" al 65% dels 114 km<sup>2</sup> del terme municipal. A Marbella el fet que 27 ex-regidors han estat processats i 3 batles han visitat la presó podria explicar-se, entre d'altres, pel fet que 1 de cada 40 electors cobra un sou del consistori marbellí que comptava el 2006 amb 3532 treballadors dels quals uns 2000 han estat escollits "a dit" amb la qual cosa gran part de la població esdevé còmplice del sistema de la corrupció (Gómez, 21/05/2006). Gómez (29/10/2006:4) apunta que el mètode es consolidà a Marbella a través dels convenis urbanístics "que no tenia perquè ser públic ni perquè adaptar-se a les directrius del PGOU en vigor, però donava als municipis un instrument al·legal que permetia finançar les seves necessitats. El problema era discernir quines eren aquestes necessitats i on se situava l'interès públic i l'interès privat. El cercle es tancava en els plens municipals on se li donava al procediment aparença de legalitat".

La combinació del tractament fiscal favorable vers l'adquisició d'habitatge (front altres formes d'ús) i l'estabilitat monetària amb tipus de canvi baixos ha fet que el boom immobiliari anàs acompanyat per un boom dels crèdits hipotecaris en habitatge. De fet, el boom constructor només es pot entendre en funció de l'enorme capacitat de l'entitats financeres per produir incesantment els productes crediticis exigits per l'expansió immobiliària. Així com el boom immobiliari i el de les hipoteques estan íntimament lligats (i un explica l'altre), el sector financer (Bancs i Caixes d'Estalvi) i el sector de la construcció i de les immobiliàries estan també íntimament lligats, mantenint participacions creuades entre les empreses d'aquests sectors.

A l'Estat espanyol s'ha passat, com es pot veure a la taula 14, de la concessió de 508 mil hipoteques (84,6% per habitatge) i un valor de 24 miliards d'euros (76,2% per habitatge) al 1994, a 1,76 milions d'hipoteques (69,8% per habitatge) i un valor de 298 miliards d'euros (61,71% per habitatge) al 2007. El valor mig de la hipoteca ha passat de 53 mil euros/hipoteca en el cas de les finques rústiques i 47 mil euros/hipoteca per les finques urbanes al 1994 a 335 mil euros/hipoteca per finques rústiques i 164 mil euros/hipoteca per finques urbanes al 2007. El còmput total dels préstecs hipotecaris (expressat en el saldo viu) en aquest període s'ha disparat, passant de 97 miliards d'euros al 1994 (60,95% per compra o rehabilitació d'habitatge i 39,05% per construcció i activitats immobiliàries) a 1 bilió d'euros (58,11% per compra o rehabilitació d'habitatge i 41,88% per construcció i activitats immobiliàries), multiplicant-se per 10,4 al llarg del període del boom immobiliari. Cal tenir present que el PIB espanyol de l'any 2007 era d'un bilió d'euros, és a dir la mateixa quantitat que la suma dels préstecs hipotecaris. A més, l'amplitud temporal per efectuar els pagaments de les quotes hipotecàries s'ha allargat molt notablement. Segons l'Associació Hipotecària Espanyola (2006) a l'any 1990 l'import mig les hipoteques era de 44,7 mil euros a un tipus d'interès del 16,72% i un termini mig de 12 anys; a l'any 2000, l'import mig s'havia incrementat fins els 69 mil euros i el període mig a 22 anys, mentre que els tipus d'interès es situaren en torn al 5,76%; i finalment, al 2006, l'import mig ja ascendia a 137 mil euros, i el préstec hipotecari es concedia per un termini mig de 26 anys amb uns tipus d'interès del 3,76%. Per tant, es pot veure com es produeix una expansió clara dels períodes per tal de satisfer els pagaments dels préstecs que van lligats als increments dels imports mitjos, al temps que els tipus d'interès han tendit a la baixa. A més, s'ha de tenir present que en el cas espanyol la major part d'aquests préstecs hipotecaris –prop del 90%– es fan a renda variable, la qual cosa constitueix un fet anòmal en el context europeu on aquests tenen una molt menor presència, per l'elevat risc que comporten.

La creixent bombolla hipotecària espanyola ha estat aprofitada, també (i sobretot) com a camp fèrtil per l'obtenció de beneficis per part del capital financer. De fet, no seria comprensible l'elevat endeutament de gran part de la societat espanyola, sinó fos –dins del marc de l'euro i la UE– que una gran part dels crèdits han estat finançats pels bancs internacionals, degut a que l'estalvi de les famílies espanyoles és molt baix (Naredo et al., 2008). Les entitats financeres han anat cobrint els crèdits hipotecaris mitjançant els dipòsits, o bé amb l'emissió de títols. Així, el boom immobiliari s'ha reflectit en els mercats financers<sup>36</sup>, on s'han disparat les emissions de cèdules i abonaments –conegut com Mercat AIAF de Renda Fixa (Associació d'Intermediaris d'Actius Financers)–. Aquestes emissions estan qualificades amb "triple A" (per part del capital financer), màxima qualificació creditícia, el que significa que

<sup>36</sup> Segons Naredo (2006:254) els FII (Fons d'Inversió Immobiliària) gestionaven a l'Estat una xifra de 4300 milions d'euros a l'any 2004.

teòricament són títols amb molta solvència, que l'inversor rebrà els interessos i el capital prestat amb quasi total seguretat (Aparicio, 25/04/2004). Aparicio (16/01/2005:17) exposava que "els principals compradors d'aquest deute són inversors estrangers, preferentment europeus, i tenien en les seves mans més del 50% de la renda fixa espanyola. A més, el que més els hi agrada és el deute que té com a base (subjacent) el crèdit hipotecari que sol comptar amb una bona solvència". D'aquesta manera s'obtenen "interessants" rendibilitats, per una banda amb la compra i especulació immobiliària, i per l'altra, "inflant" la borsa creditícia. El Banc d'Espanya, a l'agost de 2005, alertava el fet que cada augment de l'1% en les hipoteques repercutia en un augment del 0,15% en el preu de l'habitatge (OTR/PRESS 28/08/2005).

**Taula 14. Constitució d'hipoteques a l'Estat espanyol, 1994-2007 (Font: elaboració pròpia a partir de (a) Boletín Estadístico del Banco de España, [www.bde.es](http://www.bde.es); (b) [www.ine.es](http://www.ine.es))<sup>37</sup>**

	(a) Saldo viu Crèdit Hipotecari	(b) Crèdit hipotecari concedit							
		Total		Finques Rústiques			Finques Urbanes		
	Import (milions euros)	Número	Import (milions euros)	Número	Import (milions euros)	Import mig (mil euros)	Número	Import (milions euros)	Import mig (mil euros)
1994	97.161	508.210	24.030	22.172	1.177	53,08	486.038	22.853	47,02
1995	108.146	480.713	23.454	20.387	1.096	53,76	460.326	22.358	48,57
1996	123.646	489.524	25.172	17.999	984	54,67	471.525	24.188	51,3
1997	146.563	568.334	31.248	20.892	1.190	56,96	547.442	30.057	54,9
1998	174.037	632.450	38.918	22.822	1.513	66,3	609.628	37.405	61,36
1999	209.662	699.105	47.862	22.382	1.787	79,84	676.723	46.075	68,09
2000	250.821	741.713	57.636	23.453	2.169	92,48	718.260	55.467	77,22
2001	297.052	746.456	64.616	22.348	2.310	103,36	724.108	62.307	86,05
2002	354.365	836.770	80.744	24.090	2.808	116,56	812.680	77.936	95,9
2003	430.885	1.357.242	141.995	41.077	6.297	153,3	1.316.165	135.697	103,1
2004	531.746	1.608.497	194.675	47.765	9.538	199,69	1.560.732	185.136	118,62
2005	709.682	1.798.630	247.469	52.063	13.299	255,44	1.746.567	234.169	134,07
2006	883.841	1.896.515	297.115	53.590	16.701	311,64	1.842.925	280.414	152,16
2007	1.018.785	1.768.198	298.255	47.910	16.064	335,3	1.720.288	282.191	164,04

Nogensmenys, una de les qüestions que sovint se deixen de banda al respecte del finançament que ha possibilitat el boom immobiliari, és que una part importantíssima d'aquest s'ha alimentat dels mateixos ingressos aconseguits de la venda d'habitatge ja existent (taula 15). Les plusvàlues aconseguides per la venda d'habitatges s'han anat reinvertint en l'adquisició de nous habitatges, conformant una espiral que molts pensaven que no tenia límits. Aquest cercle viciós se trobava en una situació tremendament delicada, ja que en el moment en que s'aturessin les compra-vendes especulatives, hi havia el risc que s'aturàs la bogeria immobiliària. El risc financer es veia intensificat per l'escassa capacitat d'estalvi de les famílies que resultava insuficient per atendre el finançament que exigeix la seva pròpia inversió en habitatge (Naredo et al., 2008).

**Taula 15. Aproximació al finançament del mercat de l'habitatge, 1995-2007 (Font: Naredo et al. 2005: 76; Naredo et al. 2008:76)**

	Compres d'habitatges (Miliards d'euros)	Inversió estrangera (%)	Ingressos venda habitatge existent (%)	Préstecs compra habitatge (%)	Altres fonts (%)
1995	49	4,08%	53,06%	18,37%	24,49%
1996	52	3,85%	51,92%	17,31%	26,92%

<sup>37</sup> Segons les dades de l'Institut Nacional d'Estadística la concessió d'hipoteques el 2010 fou de 961 mil quan el 2006 havia estat d'1,89 milions i l'import de les hipoteques concedides el 2010 era de 122 miliards d'euros, front els 297 miliards d'euros de 2006.

1997	58	5,17%	50,00%	31,03%	13,79%
1998	62	6,45%	46,77%	29,03%	17,74%
1999	70	7,14%	44,29%	30,00%	18,57%
2000	81	7,41%	41,98%	38,27%	12,35%
2001	98	7,14%	43,88%	28,57%	20,41%
2002	128	6,25%	46,88%	21,88%	25,00%
2003	152	6,58%	48,03%	25,00%	20,39%
2004	210	4,29%	52,86%	25,71%	17,14%
2005	245	2,45%	48,16%	43,67%	5,71%
2006	276	1,81%	46,38%	34,42%	17,39%
2007	282	2,13%	46,81%	25,18%	25,89%

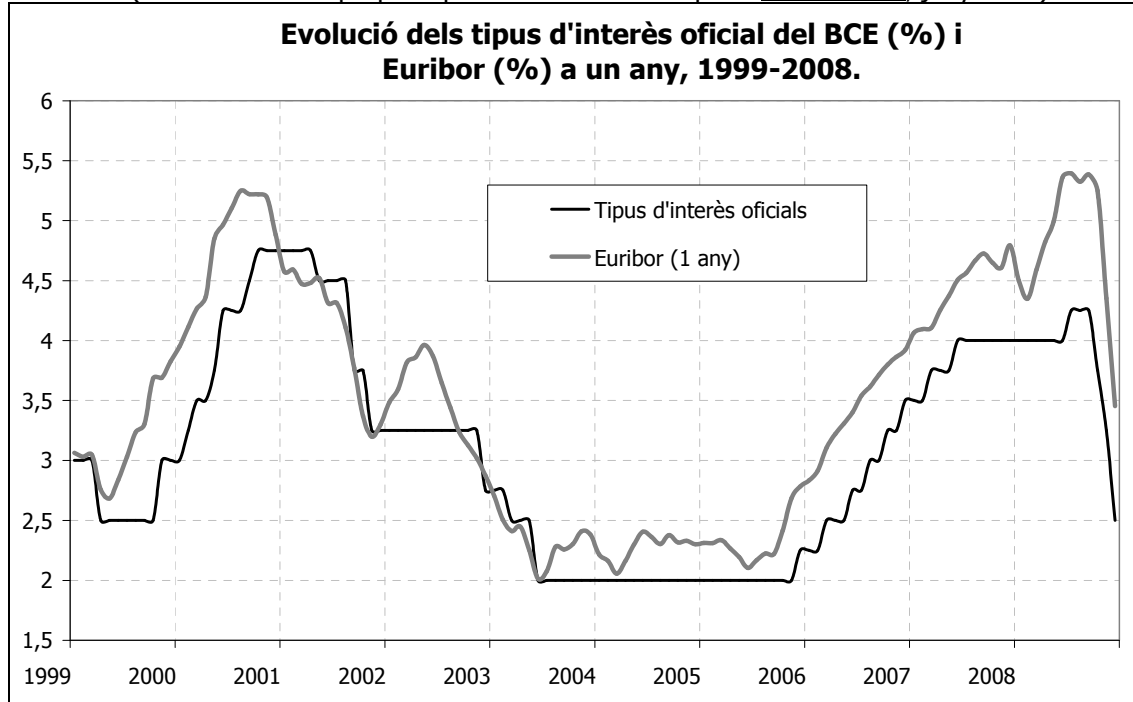
En tot això, sembla coherent exposar, tal com fa Eugeni Forradellas (president del Patronat Municipal de l'Habitatge de Barcelona) que "l'habitatge, per dir-ho gràficament, és més del senyor Solbes [Pedro Solbes, ministre d'Economia] que de la senyora Trujillo [Maria Antonia Trujillo, ministra d'Habitatge]. Les polítiques econòmiques són les que poden determinar canvis fiscals importants, amb decisions atrevides" (Arroyo, et al. 25/02/2007:36). Més aviat que del Senyor Solbes, és a dir del Ministeri d'Economia de l'Estat, s'hauria de parlar del Senyor Trichet (president del Banc Central Europeu), és a dir del Banc Central Europeu (BCE). Així doncs, com es pot veure al gràfic 13, les fortes davallades del tipus d'interès a partir del 2001, de forma paral·lela al que ocorria a l'altra vorera de l'Atlàntic on Greenspan pilotava també una davallada del tipus d'interès del dòlar importantíssima, feu que per uns anys es parlàs de situació d'enorme liquiditat i de diners barats. Per un període de dos anys, els tipus d'interès es situà en torn al 2% quan coincidí amb el boom hipotecari espanyol.

Emperò, la situació es va començar a deteriorar quan en vistes dels riscos inflacionaris, el president del BCE va decidir pujar els tipus d'interès cap a mitjans del 2006. Entre els principals motius de la tendència inflacionària que alguns analistes apunten es troben: l'increment constant del preu del petroli i l'exportació d'inflació des de Xina i la Índia. En aquesta darrer cas, es va donant un augment dels preus de les mercaderies i serveis procedents dels gegants asiàtics que fins ara havien distribuït en el mercat global a preus de saldo, però els increments dels preus del petroli també els ha començat a afectar, i a més serà previsible que l'increment de les demandes socials (p.ex. millors condicions laborals, regulacions ambientals, etc) puguin afectar també a l'increment de la inflació mundial (Pérez, 15/06/2008). De fet, la política monetària europea respon a uns criteris establerts a partir de la mitjana de països de la UE, una mitjana a la qual l'Estat espanyol de la "festa del totxo" no s'hi adapta, ja que en aquest país la inversió-especulació immobiliària ha estat molt superior a la majoria de països de la UE. Naredo et al. (2007) apunten que "val la pena insistir en que aquesta insòlita situació s'ha pogut mantenir gràcies al paraigües de l'euro que ha permès fer que l'economia espanyola pugui atreure capitals de la resta del món per abastir la seva creixent necessitat de finançament sense que la cotització de la seva moneda es ressentí, desembocant en devaluacions i programes "d'ajustament" que haurien refredat el mercat immobiliari ja fa temps".

Les alces en els tipus d'interès a la zona dòlar varen tenir un efecte notable en tot l'entramat hipotecari, especialment les *subprime*, fent que l'efecte contagi fos gairebé immediat. Lordon (2008:12) exposa com "en aquell moment, la fragilitat estructural de l'edifici és tal, que se torna vulnerable a modificacions de l'entorn *a priori* insignificants. Els quarts de punt d'alça a la taxa d'interès decidits per la Reserva Federal, aparentment no tenen cap influència. Excepte que en l'altra punt de la corba de riscos el crèdit immobiliari de la senyora Brimmage passà del 6,3% al 2005 a 11,25%, i les seves mensualitats de 414 dòlars a 691 dòlars [...] I és més del que necessitava per caure en suspensió de pagaments. Com ella, el 14% dels qui varen prendre crèdits *subprime* no varen poder respondre a les seves obligacions a partir del primer trimestre de 2007". La crisi econòmico-financera desfermada al 2007, feu que les autoritats monetàries i tot l'entramat d'interessos polític-empresarial mundial vinculats al sistema financer, acabassin per retallar de nou els tipus d'interès cap a mitjans del 2008 (gràfic 13).



Gràfic 13. (Font: elaboració pròpia a partir de Banco de España [www.bde.es](http://www.bde.es), juny 2008).



No obstant, al cas espanyol, la situació d'especulació immobiliària (i destrucció territorial), més que una raresa contemporània, és el resultat derivat del que García-Bellido (2004, 2005a, 2005b) defineix com un "endemisme" i una "anomalia" de l'Estat espanyol en l'escena internacional, materialitzats en la Llei del Sòl de 1956, i les successives lleis del sòl que són deutores i perpetuadores d'aquella anomalia dins de l'espai europeu<sup>38</sup>. García-Bellido (2004:289) exposa com "el paradigma integrista de l'urbanisme espanyol es presenta com una anòmala excepció, com una singularitat d'especials característiques. La seva excepcionalitat comparativa resideix en haver-se construït un paradigma molt intervencionista que crea fortes distorsions anòmales en les relacions de mercat, el que més exigències i deures aclaparadors imposa a la propietat fundiària urbana [...] però també per ser el que més valors i drets caiguts del cel i sense contrapartides li regala a la mateixa, el que, en suma, ha creat les millors condicions per legitimar l'especulació immobiliària". El règim franquista convertia, amb la Llei del Sòl de 1956, en empresaris urbanitzadors als propietaris del sòl, i així els terratinents rendistes "havien de col·laborar amb el Règim que els havia ajudat amb una Guerra civil" (García-Bellido 2004:290). Segons García-Bellido (2004, 2005a, 2005b), les successives lleis del sòl han atorgat una mena de subvenció encoberta adreçada als propietaris del sòl. García-Bellido (2004:294) exposava clarament com "és massa temptador el diner fàcil que aquest sistema engendra. I el diner fàcil genera corrupció en una creixent bolla de neu que gira i gira des de fa 48 anys. I no poden fer res les legislacions autonòmiques perquè la competència legislativa està, per ara, residenciada en l'Estat. Mentre no es reformi aquesta Llei del Sòl precapitalista, retardarà el desenvolupament econòmic empresarial i ètic d'aquest país, llei absolutament sorprenent en el món sencer, que des de fa mig segle seguim injectant-nos, l'especulació urbanística seguirà legalitzada i serà un atracador de tota casta de corrupteles".

En definitiva, la Llei del Sòl franquista i les lleis que d'ella s'han derivat, s'han erigit en una de les principals causes de la vigent onada de construcció (i destrucció territorial), així com una de les fonts que han alimentat la corrupció política i empresarial. Aquesta situació s'ha

<sup>38</sup> Llei 19/1975, de 2 de maig, de Reforma de la Llei sobre el Règim del Sòl i Ordenació Urbana (Reial Decret 1346/1976, de 9 de abril, pel que s'aprova el text refós de la Llei sobre Règim del Sòl i Ordenació Urbana); Llei 8/1990, de 25 de juliol, de Reforma del Règim Urbanístic i Valoracions del Sòl (Reial Decret Legislatiu 1/1992, de 26 de juny, pel que s'aprova el Text Refós de la Llei sobre el Règim del Sòl i Ordenació Urbana). Diverses Comunitats Autònomes varen recórrer al Tribunal Constitucional la Llei del Sòl del PSOE, tot entenen que invadia competències que eren potestat de les pròpies Comunitats Autònomes. Finalment, la Sentència Derogatòria 61/1997 del Tribunal Constitucional, anul·lava la pràcticament tot el contingut de la Llei, amb la qual cosa es retornava al marc legal franquista (González-Pérez, 2007).

accentuat amb la Llei del Sòl de 1998 –la llei del "tot urbanitzable"– i el Reial Decret 4/2000, de Mesures Urgents de Liberalització en el Sector Immobiliari i Transports (González-Pérez, 2007). A més, el fet que la major part de les competències urbanístiques recaigui en les Comunitats Autònomes, s'ha traduït en una cursa entre elles –amb poques excepcions– per establir el marc regulatori més flexible possible. Així, per exemple, a la Comunitat Valenciana s'han impulsat instruments legals (LRAU, Llei Reguladora de l'Activitat Urbanística), amb noves fórmules (PAI, Programa pel desenvolupament d'Actuacions Integrades), que han contribuït de manera notable a que aquesta Comunitat Autònoma sigui una de les que ha tingut un "tsunami urbanitzador" més intens. La "indústria del totxo" es converteix, com sostén Naredo (2009), en la "indústria nacional" i aquesta reconversió industrial està molt vinculada a l'entrada de l'euro que suposava la transferència de la política monetària a les institucions comunitàries, amb la conseqüent pèrdua de potestat "nacional" sobre la política monetària que abans havia possibilitat en els moments difícils prendre mesures devaluadores de l'antiga pesseta. La pèrdua (o cessió) de la sobirania monetària, però, ha estat compensada a través de la política del sòl (Llei del Sòl de 1998 i altres polítiques de les Comunitats Autònomes) –transformada en política monetària encoberta– i que converteix el sòl (estoc) en una mena de diners financers, que podem anomenar "diners immobiliaris o urbanístics". D'aquesta manera, el reclam conjunt de ser un territori turístic, un territori amic dels conciutadans europeus, un territori barat, i, sobretot, un territori amb enormes facilitats legals i fiscals, l'han convertit en un autèntic "**paradís immobiliari**" europeu.

Com a resultat, per exemple, tenim que entre el 1987 i el 2000, la superfície artificial (urbana i infraestructures) de la Comunitat Valenciana s'ha incrementat en 399,8 km<sup>2</sup> –ocupant 1166 km<sup>2</sup>, 5% del territori–, i al 2000 es comptabilitzaven 426 km<sup>2</sup> d'urbanitzacions disperses, front als 290 km<sup>2</sup> del 1987 (OSE, 2006). Arribas (2006:116) en analitzar el procés de transformació territorial valenciana introdueix que "els projectes urbanístics, dictats a l'estil de l'urbanisme del promotor, amb una extensió entre 150 i 2000 hectàrees, i per una dotzena de grans empreses que acaparen la majoria de projectes, incloent l'inevitable camp de golf amb més de 50 ha, s'han multiplicat per tot el País Valencià als darrers anys [...] Els projectes es desplacen cada vegada a més quilòmetres del litoral, atenent a les demandes d'entorns rurals ben comunicats"<sup>39</sup>. El País Valencià s'ha presentat com el paradigma de la especulació urbanística i destrucció territorial<sup>40</sup>.

El període de la "festa del totxo" s'ha caracteritzat per l'aparició de nous grups empresarials de la construcció i de la promoció immobiliària, la ràpida degradació i transformació del sòl, i molt particularment l'explosió de nombrosos casos de corrupció urbanística. Aquest període a més ha estat, en part, facilitat per un marc normatiu que ha propiciat aquesta situació, com és la Llei del Sòl de 1998. En aquest context, la Llei del Sòl 8/2007, de 28 maig, va ser presentada, pel Govern de Rodríguez Zapatero (PSOE)<sup>41</sup>, com a mesura per tal de contrarestar els efectes de la Llei del Sòl de 1998, coneguda com la del tot urbanitzable, pròpia del context neoliberal en que s'emmarcava (Rullan, 1999a), i del tsunami urbanitzador (Fernández-Durán, 2006). Emperò aquesta llei arribava justament en el moment en que la bombolla immobiliària es començava a desinflar, sense necessitat de cap regulació sinó simplement per estrangulament financer. Mentre que la Llei del sòl 1998 presentava a l'exposició de motius que el què perseguia era "facilitar l'augment de l'oferta de sòl"; a l'exposició de motius de la nova llei del sòl 2007, es diu que persegueix un "desenvolupament territorial i urbà sostenible", la lluita contra l'especulació urbanística i l'augment de la transparència i de la nomenada participació ciutadana en matèria urbanística. En el nou marc legal, el sòl no urbanitzable, a partir d'ara denominat sòl rural, deixa de tenir caràcter residual i els instruments d'ordenació hauran de justificar els motius que justifiquin la conversió de sòl rural a urbà. Els instruments d'ordenació territorial i urbana hauran de sotmetre's a avaluació d'impacte ambiental i a un seguiment de la seva sostenibilitat. Per altra banda, es preveu una

<sup>39</sup> Els PAI han generat un cúmul de conflictes i tensions socials que ha fet que el col·lectiu *Abusos Urbanísticos No*, integrada per valencians i residents europeus, presentassin 15 mil signatures davant de la Comissió de Peticions del Parlament Europeu. Aquest va emetre un informe que obligava a la modificació de la LRAU. Aquesta va ser modificada per la LUV (Llei Urbanística Valenciana) que va ser també rebutjada per la Comissió Europea (Europa Press, 15/12/2005).

<sup>40</sup> Per veure un anàlisi complet i detallat del model urbanístic valenciana es recomana el llibre de Naredo i Montiel (2011).

<sup>41</sup> Llei 8/2007, de 28 de maig, del sòl a BOE núm.128 de 29 de maig de 2007. Veure el número 152-153 (2007) de la revista *Ciudad y Territorio: Estudios territoriales*.

reserva mínima per HPO (Habitatges de Protecció Oficial) del 30% i la superfície de sòl que els propietaris hauran de cedir als ajuntaments passa del 0-10% al 5-15%. Un altre aspecte rellevant de la nova llei del sòl és el que fa referència als criteris de valoració que segons aquesta es desvincula la classificació i la valoració, valorant el que hi ha i no allò que el pla diu que hi pot haver. Aquest nou marc normatiu presenta unes bases que podrien ajudar a superar la situació anòmala derivada de l'anterior llei del sòl, però finalment hauran de ser les CA les encarregades de desenvolupar i aplicar aquest marc (Nieto, 2007). En qualsevol cas, aquesta llei arribà quan el pols de la conjuntura es refredava i es començaven a notar símptomes que indicaven el final de la bombolla financero-immobiliària i l'entrada a la crisi, que en paraules dels gestors polítics es tractava simplement d'una desacceleració.

### **8.3.4. El boom immobiliari paradigma de l'economia especulativo-financera. El miratge de les revaloritzacions i l'efecte riquesa.**

Naredo et al. (2005:77) en el seu estudi sobre el balanç nacional de l'economia espanyola conclouen respecte el finançament de la compra d'habitatges "que la principal font de finançament procedeix dels ingressos derivats de la mateixa venda d'habitatges, que atorga notables plusvàlues que els seus propietaris reinverteixen majoritàriament en el mateix sector, afavorint la resta de despeses de consum a través de l'anomenat "efecte riquesa"". En els darrers anys de l'estudi (2006-2007), les famílies encara desviaven una part molt important del seu estalvi cap a la inversió immobiliària en detriment de la inversió en actius financers, però es començava a detectar una erosió del cicle immobiliari expansiu. Així doncs, degut al context – fins aleshores– de tipus d'interès baixos i bombolla creixent del preu dels immobles, ha fet que a través de les compravendes d'immobles (sense haver d'afegir ni una hora de feina i ni una sola capa de pintura a la paret de la casa comprada) es generin importants plusvàlues, ja que per regla general l'immoble es ven més car del que s'ha pagat a l'hora de comprar-lo. Encara que no s'efectuï la venda del immoble, es pot accedir a crèdit en base no al valor que es va pagar, sinó al valor que es suposa que té l'immoble –després de la revalorització anual pertinent–, contribuint així a l'escalada dels preus i a la vegada poder realitzar noves operacions apalancades en l'immoble. A més, aquest hipotètic valor és establert pels taxadors –que treballen per les entitats financeres– que són "jutge i part" de l'entramat financero- immobiliari, ja que massa sovint taxadors i bancs o caixes pertanyen a la mateixa "família" financera.

Carpintero (2005:521) exposa com "tradicionalment, les famílies han finançat els seus augments de consum amb l'increment dels seus fluxos ordinaris de renda i estalvi; en els darrers quinze anys, el procés descrit –bombolla immobiliàrio-financera– ha permès expandir l'adquisició de béns i serveis de les llars per damunt de les seves possibilitats oferides pel creixement de la seva renda o estalvi, en un fenomen conegut com "efecte riquesa"" que eleva les possibilitats d'endeutament (compra i consum) de famílies i empreses. El procés descrit, emperò, eleva enormement la situació de vulnerabilitat social i molt especialment per aquells sectors socials que no poden (o no volen) participar de la "festa del totxo".

Front a la creixent situació d'endeutament generalitzat de bona part de la població espanyola<sup>42</sup> i per fer front a l'alça dels tipus d'interès que dificulten el pagament de les quotes hipotecàries (Oregui, 23/10/2005) –un fet que podria inhibir "l'eufòria immobiliària"–, s'han llançat nous productes hipotecaris per tal d'aconseguir nous clients i per a que aquells que no podien fer front als pagaments de la hipoteca poguessin renegociar o cancel·lar la hipoteca i negociar-ne una de nova. Entre aquestes noves fórmules destaca la hipoteca a 50 anys, que s'atorguen sempre i quan no es tinguin més de 35 anys i que es podria allargar potencialment fins els 85 anys (en cas que s'hi arribi), la hipoteca compartida, la hipoteca inversa per a la població major de 65 anys, etc (Lafont, 9/07/2006; Oregui, 15/01/2006).

La situació de mitjans dels 2000 presentava símptomes de profundes alternacions en el panorama financero- immobiliari, a la qual es formulà la "necessitat" d'una reforma hipotecària. Es prepara la modificació de la Llei hipotecària<sup>43</sup> per, en paraules del Ministeri d'Economia,

<sup>42</sup> En el cas d'una llar que rep un salari mig de 18800 euros anuals, l'esforç financer durant el primer any, per fer front a una hipoteca –d'un habitatge de 159 mil euros i cobrint el 80%– a 20 anys seria del 39,5% de la renda familiar i del 46% per una hipoteca a 25 anys (EFE, 6/01/2006).

<sup>43</sup> Aquesta llei es va aprovar definitivament al desembre de 2007 en plena crisi financera degut al boom immobiliari i hipotecari. "Ley 41/2007, de 7 de diciembre, por la que se modifica la Ley 2/1981, de 25 de marzo, de Regulación del

"dotar aquest mercat d'instruments per ampliar les possibilitats d'elecció de les famílies" (Galindo 29/102006:23) mitjançant l'ampliació dels productes hipotecaris. És el que es sol definir com a dotació de major "flexibilitat" ja que segons es comenta, el marc regulatori vigent responia a un context diferent ja que era dels anys 1981 i 1994. La major flexibilitat prevista es manifesta en una reducció de les despeses notariales i les registrals i de les comissions. Unes modificacions que segons ADICAE (Associació de Consumidors de Bancs i Caixes) beneficia exclusivament a les entitats financeres (Doncel, 3/03/2007). El 27 de març de 2006, la Comissió Europea advertia a alguns estats de la zona euro –per dissimular que es dirigia especialment a l'Estat espanyol- sobre els riscos de la possible sobrevaloració (bombolla) immobiliària i l'elevat endeutament hipotecari, a l'hora que recomanava més cautela a les entitats financeres en la concessió d'hipoteques (EFE, 28/03/2006).

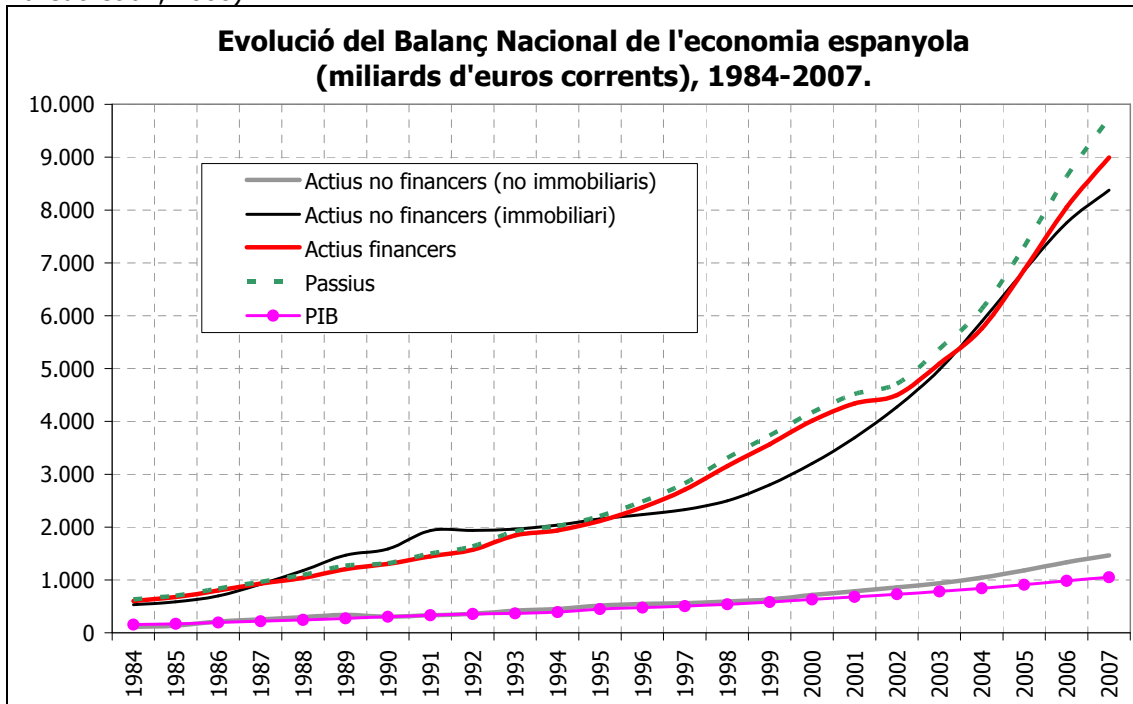
Carpintero (2005:512) en analitzar el procés de "modernització" (creixement econòmic) espanyola, ens diu que "l'existència d'una *bombolla immobiliàrio-financera*, el valor de la qual ha vingut creixent a taxes molt superiors a l'increment de les variables macroeconòmiques "reals". En un procés d'emissió i revalorització d'actius que mantén, en general, escassa relació amb el substrat físic del que, en teoria, haurien de donar compte". La bombolla financero-immobiliària ha adquirit unes notables dimensions al territori estatal. Per una banda, vinculada a l'entrada a la UE i l'adaptació de l'aparell industrial a les exigències del règim d'acumulació flexible, resultant en un creixent múscul transnacional del capital espanyol. I, per l'altra banda en l'enorme boom immobiliari que ha transformat radicalment gran part del territori espanyol. Un procés del que s'han beneficiat sobretot les grans empreses de construcció, immobiliàries, entitats financeres, l'administració pública (fortament dependent dels ingressos associats a l'expansió immobiliària) i algunes famílies.

Al gràfic 14 i la taula 16 es presenten els resultats de les investigacions impulsades per José Manuel Naredo per tal d'esbrinar el balanç nacional de l'economia espanyola (en termes monetaris), per tal d'informar sobre els components dels estocs de l'economia que sovint resten fora dels marcs analítics habituals de l'economia. Carpintero (2005:513) exposa que "la informació del balanç nacional sobre els actius i passius permet apreciar el simultani procés financiarització de l'economia espanyola". Naredo i els seus col·laboradors (Naredo i Carpintero, 2002; Naredo et al., 2005; Naredo et al., 2008) apunten com en el període 1984-2007, l'univers financer de l'economia espanyola s'ha expandit molt més ràpidament que no l'anomenada "economia real" o productiva de la que ens informen els valors agregats expressats en el PIB. Així, la dimensió dels actius (financers i no financers) presentaven un pes molt superior a les variables de flux (renda o Formació Bruta de Capital Fix). Es pot veure com el PIB (en termes corrents) ha passat de 153 miliards d'euros al 1984 a 1050 miliards d'euros al 2007, multiplicant-se per 6,85 (quan la inflació ha estat del 188,77% en aquest període), mentre que els actius no financers immobles han passat de 531,48 miliards d'euros (3,47 vegades el PIB) al 1984 a 8371,9 miliards d'euros el 2007 (7,97 vegades el PIB) al 2007, multiplicant-se per 15,75 durant aquest període. Un increment que es deu a l'auge constructor i dels preus dels immobles: la bogeria del capitalisme del totxo espanyol. Segons aquests càlculs, tendríem que la riquesa nacional (patrimoni net) s'hauria multiplicat per 14,7 entre el 1984 i el 2007, tot passant de 0,6 bilions d'euros al 1984 a 9 bilions d'euros al 2007. Una particularitat d'aquest increment, tal com ens diuen Naredo et al. (2008:214) és que "s'ha recolzat –fins un 66 per 100– en les importants revaloritzacions dels actius, deixant el terç restant de l'increment per l'augment de l'estoc de riquesa". És a dir, s'ha sustentat en les expectatives de revendre per tal d'obtenir benefici que ha estat el que ha marcat les regles de valoració d'aquests actius, és a dir l'especulació. Al gràfic 14 es pot veure com a símptome del refredament del cicle expansiu immobiliari el fet que a partir del 2006 els actius financers i els actius no financers immobles – que des del 2002, després de la crisi de les "punto com", havien estat pràcticament idèntics– es comencen a separar, seguint una tendència a l'alça els financers, mentre que els immobles disminueixen el seu dinamisme.

---

Mercado Hipotecario y otras normas del sistema hipotecario y financiero, de regulación de las hipotecas inversas y el seguro de dependencia y por la que se establece determinada norma tributaria" (BOE núm.294 de 8/12/2007).

Gràfic 14. (Font: elaboració pròpia a partir de Naredo i Carpintero, 2002; Naredo et al., 2005; Naredo et al., 2008).



**Taula 16. Balanç nacional de l'economia espanyola i principals agregats "reals" i financers (unitat: miliards d'euros corrents) (Font: elaboració pròpia a partir de Naredo i Carpintero, 2002; Naredo et al., 2005; Naredo et al., 2008)**

	1984	1990	1995	2000	2004	2007
PIB	153,4	301,4	447,2	630,3	841,0	1.050,7
FBCF (Formació Bruta Capital Fix)	28,7	73,7	96,3	162,8	235,8	326,4
Actius no financers (no immobiliari)	114,2	303,0	513,8	716,1	1.043,8	1.465,6
Actius no financers (immobiliari)	531,5	1.583,6	2.156,2	3.200,3	5.885,9	8.371,9
Actius financers	603,5	1.302,9	2.114,7	4.009,6	5.758,1	8.992,6
Passius	632,2	1.316,3	2.207,5	4.167,9	6.122,1	9.735,9
Patrimoni Net	617,0	1.873,2	2.577,2	3.758,1	6.565,7	9.094,2

Una dimensió que ha despuntat notablement ha estat la dels actius financers que han mostrat diferents "comportaments" al llarg dels anys analitzats que corresponen amb la inserció de l'Estat espanyol a la UE i l'auge del negoci immobiliari i conversió del territori espanyol en la segona residència de les elits i classes mitjanes dels països centrals de la UE. Els actius financers (accions, participacions, etc) han passat de 604 miliards d'euros al 1984 (3,9 vegades el PIB) a 8992 miliards d'euros al 2007 (8,5 vegades el PIB), multiplicant-se per 14,89 vegades al llarg del període 1984-2007. Al gràfic 14 es pot veure com entre el 1984 i el 1995 els actius financers i els actius no financers immobles han evolucionat de forma paral·lela. Emperò, la forta expansió dels mercats borsaris mundials es va reflectir en el mercat borsari espanyol a mitjans dels 1990 –després de les festes del 1992, amb la privatització de les grans empreses públiques i la consolidació de les grans entitats financeres–, incrementant-se el valor mitjà anual dels actius financers per damunt de les revaloritzacions immobiliàries. A la dècada dels 1990 els actius financers s'expandeixen a unes taxes anuals superiors als actius financers immobles (Taula 17). Al 2000, els actius financers sumaven 4 miliards d'euros (6,7 vegades el PIB espanyol) i eren superiors als actius immobiliaris, però a partir de llavors la incitació a la inversió immobiliària i la creació d'una potent bombolla immobiliària féren que els actius financers immobles fossin superiors als actius financers. Carpintero (2005:515) apunta com l'Estat espanyol apareixia entre el 1985 i el 2000 com un "país record entre els de la OCDE, tant en revaloritzacions immobiliàries com borsàries".

**Taula 17. Financiarització de l'economia espanyola, 1984-2007 (Taxa d'increment anual)**  
**(Font: elaboració pròpia a partir de Carpintero, 2005; Naredo i Carpintero, 2002; Naredo et al., 2005; Naredo et al., 2008).**

	1984-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2007
PIB preus corrents	12,04%	7,59%	8,33%	7,72%	7,70%
FBCF (Formació Bruta Capital Fix)	17,89%	3,63%	13,20%	10,62%	11,46%
Actius no financers (no immobiliaris)	25,34%	6,23%	7,01%	10,68%	11,99%
Actius no financers (immobles)	22,79%	7,02%	6,61%	16,04%	12,52%
Actius financers	14,86%	10,02%	13,01%	10,13%	16,06%
Passius	15,00%	9,85%	13,09%	10,47%	16,76%
Patrimoni Net	23,25%	6,79%	6,34%	15,04%	11,53%

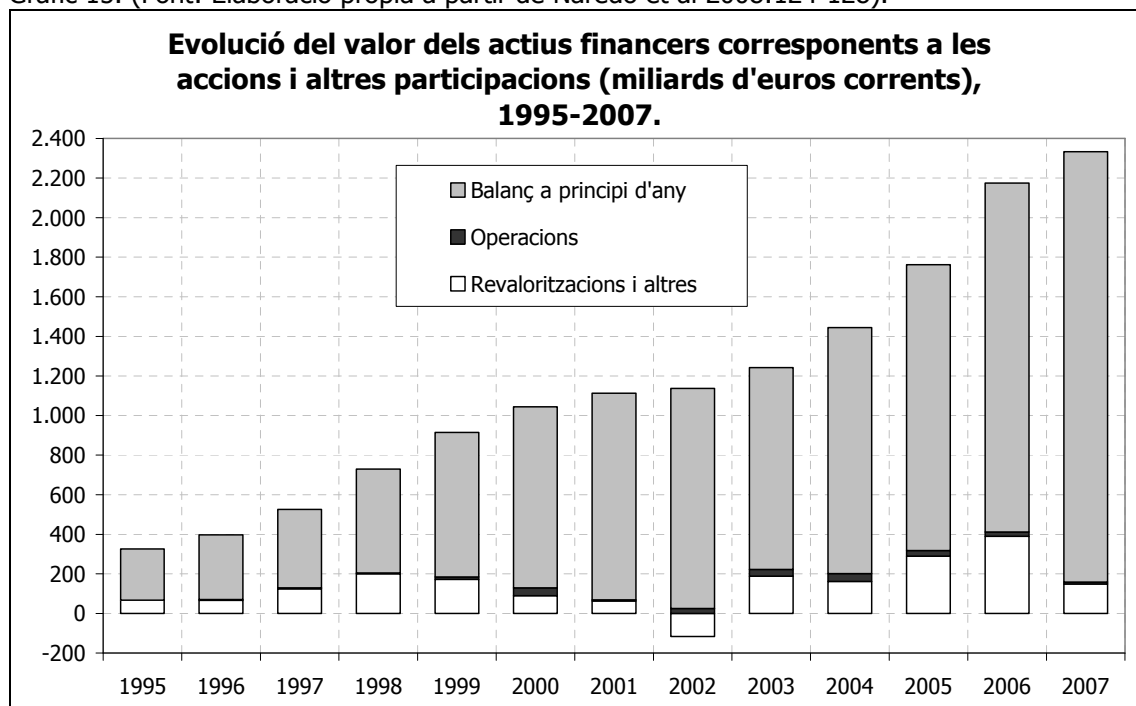
Després del cicle expansiu que arribà fins al 2000 –coincidint amb l'expansió i col·lapse dels valors de la Nova Economia–, la crisi dels valors de la Nova Economia (com il·lustra el gràfic 15 i la taula 18) es manifesta en el pas d'unes revaloritzacions de 171,8 miliards d'euros al 1999 a una revalorització de 89,1 miliards d'euros al 2000. La crisi borsària mundial es va començar a recuperar tímidament el 2001, emperò els atemptats del 11-S del 2001 als EUA, sobretot, van aguditzar la crisi borsària mundial que feu que les valoritzacions a l'Estat espanyol, es situassin en torn a un valor negatiu de 116 miliards d'euros. Nogensmenys, tal com apuntava Naredo (2002) aquella crisi borsària tenia altres raons que no la de la pèrdua de confiança arran de l'11-S i aquella, en tot cas, va ser emprada per justificar la posterior intervenció pública. Així, podem dir, d'acord amb Naredo (2002:203) que "els atemptats del passat 11 de setembre, que titaren per terra el més emblemàtic centre de finances mundials, anaren com anell al dit per defugir les responsabilitats que tenen en la present crisi els gestors i artífexs del sistema financer internacional. El "terrorisme internacional" va passar a erigir-se davant l'opinió pública en el principal responsable de la crisi, en soscavar la confiança, oblidant-se que aquesta venia d'abans i que, al cap i a la fi, les polítiques que van propiciar els episodis de l'11 de setembre potser contribueixin més eficientment a pal·liar-la, fent-la més benigna del que hagués estat en absència de tals esdeveniments [... ] El valor de les accions de les empreses no financeres, que al 1991 representava el 81% del seu patrimoni net, va passar a representar el 114% al 1995 i el 195% al 1999. Aquestes dades superen amplament, no només el valor mitjà de la ràtio en qüestió (coeficient de Tobin) per EUA (xifrat per la mitjana del segle XX en el 65%), sinó també dels màxims històrics anteriors (assolits, per exemple, a 1929 (130%) i al 1962 (120%), en la fase final dels auges borsaris corresponents). El fet que el valor de les cotitzacions borsàries de les empreses arribàs quasi a duplicar el valor del patrimoni net que les recolzava apuntà un desfasament sense precedents que presagiava una "correcció" a la baixa de gran intensitat, "correcció" que es va iniciar a la segona meitat de l'any 2000".

El valor de les accions i altres participacions a finals de 2002 fou de 1020,1 miliards d'euros, front als 1111,9 miliards d'euros a finals del 2001; i en el mateix període els actius immobles passaren d'una valoració de 3690,3 miliards d'euros a finals de 2001 a 4269,5 miliards d'euros a finals de 2002 (Naredo et al., 2008). De fet, la configuració de la bombolla immobiliària està relacionada amb la fuga de capitals des del "medi ambient financer" cap a un altre "medi ambient" que pogués assegurar les pertinents taxes de revalorització, tot essent el sector immobiliari el "més indicat", particularment després del fort impuls per part de les administracions públiques mitjançant l'articulació de les polítiques neoliberals que ho feien factible (p.ex. llei del sòl, llei hipotecària, privilegis fiscals a les classes propietàries, etc). Un estímul del negoci immobiliari de gran magnitud és el relacionat amb les devaluacions dels tipus d'interès dels diners per part dels bancs centrals, amb la intervenció destacada de la Reserva Federal dels EUA post 11-S per tal d'evitar el perill deflactari que podria derivar-se d'un crack borsari, en uns moments de creixents despeses públiques derivades de la seva política exterior "guerrera" (Fernández-Durán, 2003b). Una devaluació que el Banc Central Europeu va adoptar, aprofitant la feblesa del dòlar (Fernández-Durán, 2003a). Així, entre el 2002 i el 2003, el tipus d'interès de les principals monedes eren de: ien, 0%; dòlar, 1%; i euro, 2%. Tot això va propiciar que hi hagués una enorme liquiditat a escala planetària. Una "corrent en doll" de

diners (i crèdit) que atorgava un enorme poder de compra, i que degut a la incertesa borsària es col·locava preferentment en el "totxo". La revista *The economist* del 18/06/2005 definí la bombolla financero-immobiliària global com el major procés especulatiu de la història, tot destacant el paper que jugava l'Estat espanyol en el cicle financero-immobiliari global.

<b>Taula 18. Actius financers –Accions i participacions– en miliards d'euros de l'economia espanyola, 1995-2003 (Font: Naredo et al 2008:124-128)</b>				
	Operacions	Revaloritzacions i altres	Balanç a principi d'any	Balanç a final d'any
1995	0,1	67,2	258,6	325,9
1996	4,9	66,0	325,9	396,8
1997	3,9	124,7	396,8	525,4
1998	4,1	200,5	525,4	729,9
1999	12,9	171,8	729,9	914,5
2000	39,8	89,1	914,5	1.043,5
2001	4,9	63,6	1.043,5	1.111,9
2002	24,5	-116,3	1.111,9	1.020,1
2003	34,3	187,8	1.020,1	1.242,2
2004	39,5	162,1	1.242,2	1.443,9
2005	28,8	289,5	1.443,9	1.762,2
2006	23,3	389,0	1.762,2	2.174,5
2007	9,0	149,0	2.174,5	2.332,5

Gràfic 15. (Font: Elaboració pròpia a partir de Naredo et al 2008:124-128).



El sector immobiliari s'ha consolidat com l'opció alternativa més viable per a l'acumulació i reproducció del capital, convertint-se en una mena d'actiu financer (Fernández-Durán, 2006a). Aquest fet, el constataren Naredo et al. (2007, 2008) en comparar el balanç de l'economia espanyola amb els de diferents països. En el cas espanyol, els autors destaquen, el fet que els actius no financers són més de la meitat dels actius totals, cosa que no ocorre a les altres economies analitzades. Naredo et al. (2008:188) comenten que aquest fet es deu al "paper tan destacat que té l'habitatge en el conjunt del patrimoni immobiliari, la qual cosa té a veure tant amb la intensitat del darrer cicle immobiliari viscut en el nostre país, com amb les característiques del model immobiliari promogut (habitatge en propietat i actiu d'inversió) en contrast amb el desenvolupat per altres països europeus". A més, l'economia espanyola és de

les que ha experimentat una major taxa d'expansió del seu patrimoni net, el que està molt lligat al boom immobiliari. No obstant, cal recordar que els resultats de la riquesa nacional (patrimoni net) i en concret el valor dels estocs d'habitatges, no són més que uns valors teòrics, una riquesa teòrica que tal com ens recorden Naredo et al. (2007:83) "tan sols existeix a condició que no es posi massivament a la venda". Per altra banda, cal tenir present que "mentre que l'estavi en habitatges associat a revaloritzacions de preus corr el risc de desinflar-se, no ocorre el mateix amb l'enduetament contret per adquirir-les" (Naredo et al 2007:83). És a dir, mentre el valor dels habitatges és pot qualificar com quelcom líquid (o gasós), els deutes contrets per les famílies són tremendament sòlids. Així, l'efecte riquesa que ha estimulat la demanda agregada de l'Estat ha estat alimentada per la situació d'expansió continuada del preu dels immobles, però quan el cicle s'ha alterat aquell efecte riquesa s'ha convertit en un "efecte pobresa", tot afectant a tot el teixit productiu, desplaçant-se a una enorme velocitat des del que es coneix com economia financera a la nomenada economia real, amb el trencament de la demanda agregada i per tant del consum i del creixement econòmic.

### 8.3.5. El tsunami urbanitzador va acompanyat d'un tsunami de megainfraestructures (amb segell europeu).

La transformació territorial (i socioeconòmica) espanyola ha estat alimentada, en gran part, pels fons estructurals europeus que han finançat l'expansió de les infraestructures a tot el territori de l'Estat. Entre les infraestructures han destacat les de transport: vies ràpides de transport motoritzat, ports i aeroports, tren d'alta velocitat, etc. Aquestes infraestructures han tengut com a principal objectiu el de connectar el territori espanyol a l'espai (comercial) europeu, per tal de reforçar llaços territorials. El que s'ha definit com a "cohesió territorial", és una de les peces centrals del capitalisme europeu. Segons Gómez (2/01/2005a) a l'any 1986 hi havia al territori espanyol: 1784 km d'autopistes de peatge; 584,1 km d'autovies i autopistes lliures de pagament; metro a Barcelona, Bilbao i Madrid; i cap tram de tren d'alta velocitat. En canvi, el 2005 ja hi havia: 2500 km d'autopistes de peatge; 7500 km d'autopistes i autovies lliures de pagament; 1031 km de tren d'alta velocitat (corredors Madrid-Andalusia, Madrid-Catalunya, i cap a d'altres ciutats espanyoles).

Figura 6. Mapa de la xarxa de carreteres prevista al PEIT per l'any 2020 (Font: Ministerio de Fomento 2004:77).





El Govern de Rodríguez Zapatero (PSOE) va presentar el 2005 el PEIT (Pla Estratègic d'Infraestructures i Transport)<sup>44</sup> amb una inversió prevista de 248,8 miliards d'euros que s'haurien de gastar en: ferrocarril (43,7%); carretera (25,23%); transport urbà i metropolità (13,07%); ports i marítim (9,43%); aeri (6,31%); transport intermodal (1,45%); i investigació, desenvolupament i innovació (0,82%). El PEIT serà cobert en un 60% per l'Estat, mentre que el 40% restant serà finançat extrapressupostàriament, és a dir s'haurà de finançar amb participació privada (però amb aval estatal) o a través d'ens parapúblics (p.ex. Adif, Aena, Puertos del Estado i Sociedad de Infraestructuras de Transportes Terrestres) (Fernández-Durán, 2006a). El PEIT preveu: la construcció de 6000 nous km d'autopistes; la construcció de 9000 km de línies de tren d'alta velocitat que haurien d'estar acabats el 2008 (i llavors es planteja la millora dels serveis existents o reobertura de nous trams ferroviaris no d'alta velocitat); la construcció de nous ports (p.ex. Granadilla a Tenerife) i ampliacions dels existents (p.ex. Barcelona, València, Bilbao, Algesires, Tarragona, Guipúscoa, etc) per fer front a uns creixents trànsits de mercaderies; la construcció de nous aeroports (Burgos, Osca, Múrcia i Castelló) i el d'iniciativa privada "Don Quijote" a Ciutat Real<sup>45</sup>. En referència a aquest darrer aeroport, García Vega (12/03/2006:VIII) escrivia que: "si fallen els desenvolupaments previstos, com està succeint amb el projecte urbanístic de Polaris a Alhama (Múrcia), tota aquesta arquitectura pot començar a esfondrar-se"<sup>46</sup>.

En una anàlisi sintètica del PEIT, Segura (2005) exposa com els impactes ecològics que es deriven de l'aplicació d'aquest pla seran desmesurats tant pel que fa a la transformació territorial, fractura d'ecosistemes (amb el risc de pèrdua de biodiversitat), com per l'augment de les emissions de Gasos d'Efecte Hivernacle (GEH). Fins i tot, "en quant a la fragmentació dels ecosistemes es pretén identificar els "àmbits territorials sensibles" particularment fràgils als impactes del transport el 2008, i elaborar programes específics d'actuació a partir de 2012, una vegada que s'hagin construït quasi totes les infraestructures lineals d'alta capacitat previstes [...] Les infraestructures projectades poden afectar a 327 espais protegits –ZEPA i LIC<sup>47</sup>" (Segura 2005:25). És a dir, les infraestructures s'estendran primer pel territori per després elaborar programes per reduir o mitigar el dany fet prèviament per aquelles infraestructures. El canvi de cicle a partir de l'agost del 2007, amb un alentiment en el sector de la construcció, ha fet que des del govern espanyol, en concret la Ministra de Foment (la socialista Magdalena Álvarez), s'anunciàs accelerar les inversions en megainfraestructures com a mesura anticíclica amb la construcció de 1500 kms d'autovies i 1200 kms de tren d'alta velocitat que haurien d'entrar en servei al 2012 (Recuero, 6/06/2008).

### 8.3.6. Les oligarquies del totxo es fan transnacionals.

La forta inversió pública en infraestructures encalientada per les ajudes europees, els booms immobiliaris i la política neoliberal del sòl (Llei del Sòl de 1998), a més de l'existència d'un marc regulatori extremadament laxe en quant al mercat hipotecari, han permès l'aparició d'uns grans gegants empresarials de la construcció i promoció immobiliària (p.ex. ACS, FCC, Sacyr Vallehermoso, Acciona, Ferrovial, Metrovacesa, NECSO, OHL, etc)<sup>48</sup>. Aquestes grans empreses també han resultat extraordinàriament beneficiades dels fons de la UE que en bona part s'han destinat a la construcció d'infraestructures de transport –però també d'altres

<sup>44</sup> Veure <http://peit.cedex.es> (juny 2007).

<sup>45</sup> Al seu accionariat hi participen: Universidad de Castilla-La Mancha, Caja Castilla-La Mancha, Caja el Monte, Grupo el Pozo, Iberdrola i Isoluz Wat (García Vega, 12/03/2006).

<sup>46</sup> Al municipi d'Alhama (Múrcia) -17400 habitants- es pretenia modificar el PGOU per permetre la construcció de 60000 habitatges i vuit camps de golf. Entre els projectes es trobava la urbanització promoguda per l'empresa Polaris World que pretenia aixecar el Complejo Condado de Alhama (centres de vacances, 3 camps de golf i 19200 apartaments i vil·les). El PGOU no es va aprovar degut a que la regidora Teresa Rodríguez (PP) va votar en contra, rompent la disciplina de partit, junt amb el PSOE i IU (Izquierda Unida) (Calleja, 19/11/2005). Polaris World, per guanyar-se la simpatia dels veïnats d'Alhama va sufragar el cost dels llibres de text dels escolars del poble (180 euros/alumne) (González-Cabezas, 10/01/2006).

<sup>47</sup> ZEPA (Zona d'Especial Protecció per a les Aus) i LIC (Lloc d'Interès Comunitari).

<sup>48</sup> Moltes de les grans corporacions de la construcció i promoció immobiliària varen créixer durant la Dictadura franquista quan s'encarregaren de la reconstrucció de les ciutats més castigades per la guerra i llavors de la construcció desenfrenada dels nomenats anys del "desenvolupisme". Així doncs, el seu origen rau fonamentalment a les bones relacions polítiques que els membres d'aquesta oligarquia mantenien amb el règim feixista (Llordén, 2003; Naredo i Montiel, 2011).

infraestructures i equipaments, des de dessaladores a hospitals-. El capital de la construcció a partir de 1992 va iniciar la seva expansió internacional –el 2005, 7 de les 11 majors constructores del món eren espanyoles– i posteriorment s’ha expandit cap a d’altres sectors, molt especialment l’elèctric i els serveis. A mitjans dels anys 1980 hi havia unes 22 grans empreses constructores, que a mitjans dels 2000 s’han concentrat en 6 –ACS, FCC, Ferrovial, Acciona, OHL i Sacyr-Vallehermoso– que el 2003 facturaren uns 30,2 miliards d’euros (un 25% dels ingressos de totes les empreses constructores espanyoles) (Calderón, 2002)<sup>49</sup>.

Emperò, aquests grups empresarials, segons Gómez (2/01/2005a), s’han diversificat transectorialment, tot aprofitant els processos de privatització de molts de serveis públics urbans i de transport (p.ex. residus, aigua, aeroports, etc). Així, cada cop més, l’apartat de la "construcció-promoció" pròpiament dita representa un menor pes en els seus comptes de resultats. Els seus marges de beneficis es corresponien el 2005 amb: un 10% per serveis<sup>50</sup>, prop d’un 70% per les concessions, i un 20% del negoci immobiliari. A la taula 19 es pot veure la distribució dels ingressos en el cas de les sis grans constructores, cada vegada més, els serveis guanyen una creixent importància (p.ex. neteja urbana, abastiment d’aigua, depuradores, dessaladores, residus, gestió aeroportuària, etc.). Gómez (5/05/2005:5) encapçalava el titular d’una notícia al respecte amb "metamorfosi en la construcció" fent esment a l’acumulació flexible d’aquests grans corporacions empresarials.

<b>Taula 19. Composició dels ingressos de les grans constructores espanyoles</b> <b>(Font: Gómez 8/05/2005b:6).</b>			
<b>ACS (President: Florentino Pérez)</b>		<b>Acciona (President: José M. Entrecanales)</b>	
Serveis Urbans	21,1%	Energia	8,10%
Serveis Industrials	31,6%	Serveis	23,50%
Construcció	47,3%	Infraestructures	66%
<i>Vendes (milions d’euros)</i>	<i>10.961</i>	Altres	2,40%
		<i>Vendes (milions d’euros)</i>	<i>4.046</i>
<b>Sacyr Vallehermoso (SyV)</b> <b>(President: Luís Fernando Del Rivero)</b>		<b>Ferrovial (President: Rafael Del Pino)</b>	
Negoci patrimonial	5,10%	Infraestructures	8%
Infraestructures	8,70%	Construcció	48%
Immobiliària	28,90%	Immobiliària	10%
Construcció	55,20%	Serveis	33%
Serveis	2,20%	<i>Vendes (milions d’euros)</i>	<i>7.268,20</i>
<i>Vendes (milions d’euros)</i>	<i>3.703</i>		
<b>FCC (President: Esther Koplowitz)</b>		<b>OHL (President: Juan Miguel Villar Mir)</b>	
Ciment	14%	Concessions	7,50%
Construcció	49%	Construcció nacional	61,10%
Torre Picasso	0,3%	Construcció internacional	21,90%
Altres actius	37%	Serveis	9,50%
<i>Vendes (milions d’euros)</i>	<i>6.285,9</i>	<i>Vendes (milions d’euros)</i>	<i>2.230,50</i>

El mapa de les empreses immobiliàries i constructores ha rebut un fort impuls, també, pel comportament de la Borsa en els darrers anys, en la que aquestes companyies han protagonitzat en certa mesura –i degut a l’explosió urbano-immobiliària- les escalades dels valors borsaris que al mateix temps ha alimentat l’expansió dels anomenats "senyors del totxo" (p.ex. Juan Miguel Villar Mir, Florentino Pérez, José Manuel Entrecanales, Esther Koplowitz, Rafael Del Pino, Luís Del Rivero, etc)<sup>51</sup>. Uns senyors (i senyores) que protagonitzen lluites

<sup>49</sup> Per veure la història de la internacionalització de dos grups (FCC i Dragados) veure Torres (2009).

<sup>50</sup> La família Entrecanales de Acciona va invertir en la companyia de telefonia mòbil Airtel (6,7%) que va acabar en mans de la britànica Vodafone, la venda d’aquestes accions els hi va donar unes plusvàlues de 2,3 miliards d’euros (sis vegades més del que invertiren), a la qual cosa José Maria Entrecanales (president) deia: "Entrar en Airtel fue una decisión excelente..., pero salir fue todavía mejor" (Gómez, 2/01/2005:40).

<sup>51</sup> Els "senyors del totxo" espanyols ja ocupen posicions en la llista de les persones més riques del planeta elaborada per la revista *Forbes* de 2007. En el rànquing mundial es troben: Rafael del Pino de Ferrovial (núm.79), 8600 milions \$; Enrique Bañuelos d’Astroc (núm.95), 7700 milions \$; Esther Koplowitz de FCC (núm.137), 5600 milions \$; Alicia Koplowitz (núm.158), 5000 milions de \$; Luis Portillo de ImmoCar (núm.237), 3700 milions \$; Manuel Jove de Fadesa

permanents entre els seus interessos per veure "qui es menja a qui". D'aquesta manera, al 2003 hi va haver un "apropament hostil de la família Entrecanales, propietària de la constructora Acciona, a FCC. Aquesta s'ha convertit sense permís de Koplowitz, en la segona accionista de FCC, amb un 15%" (Galindo 2/01/2005:40); o la "guerra d'OPA a Metrovacesa" en la que el president, Joaquin Rivero, i l'accionista (i propietari del València Club de Futbol), Bautista Soler, adquirí el 26% del capital amb una oferta de 80 euros per acció (una operació de 2,1 miliards d'euros)<sup>52</sup>(Galindo i Barrón, 6/05/2006).

Al mapa de la construcció de les empreses "tradicionals" se li han afegit nous llinatges que s'han forjat en els darrers anys d'eufòria immobiliària (i corrupció urbanística) i que han trobat el seu "tresor", sobretot, a les CA on més intens ha estat el *tsunami urbanitzador*. Entre els nous "senyors del totxo" es poden destacar: Pedro García Meroño, que després d'estar uns anys a Miami s'unia a Facundo Armero, fundant Polaris World a l'any 2001 i en tan sols quatre anys havia facturat (legalment) 500 milions d'euros a l'any i posseïa una cartera de sòl de 4000 hectàrees; un altre "senyor" és Fernando Martín (ex president del Reial Madrid) i propietari del grup Martinsa (ingressos de 145 milions d'euros al 2005; cartera de 700 hectàrees); Enrique Bañuelos del grup valencià Astroc ha pogut construir, gràcies a 37 PAI (Pla d'Actuació Integrada), uns 50 mil habitatges i compta amb una cartera de 600 hectàrees, sobretot a València, a més aquesta companyia ha passat a cotitzar a la Borsa (valorada en 1600 milions d'euros); Jesús Ger de la ja "mítica" companyia Marina d'Or, que ha aixecat el complex turístic-residencial *Marina d'Or, Ciudad de Vacaciones* a Oropesa de Mar i Cabanes (Castelló); i el polèmic Francisco Hernando ("El Pocero") propietari d'ONDE 2000, que ha aixecat 13500 habitatges a Seseña (Toledo). Molts d'aquests "nous senyors del totxo" estan vinculats a situacions poc transparents i a presumptes casos de corrupció i/o tractes de favor. Quasi tots lligats d'alguna manera al Partit Popular (Mars i del Arco, 23/07/2006).

El període d'eufòria econòmica a partir de la segona meitat dels 1990 està molt vinculat al procés de globalització del capital transnacional espanyol que acudeix preferentment a Amèrica Llatina (Guillén, 2006). Les constructores i immobiliàries espanyoles, després de protagonitzar una forta expansió en territori espanyol, han iniciat –gràcies a la capitalització feta a través de l'obra pública, booms immobiliaris i borsa- la seva expansió mundial que en un 60% es dirigeixen a d'altres estats membres de la UE i en un 23% a països d'Amèrica Llatina. Així, per exemple, al 2006 entre els 10 majors gestors d'infraestructures mundials, 6 eren espanyols. A mode d'exemple, tenim que el 2006: Cintra explotava l'autopista 402 ERT a Toronto; Sacyr Vallehermoso aconseguia la concessió de l'autopista Los Lagos a Xile; Abertis explotava l'autopista A29 Neige a França; FCC va construir l'estadi de futbol Allianz a Munich; OHL construïa la xarxa viària d'alta velocitat a Turquia; ACS aconseguia la concessió de l'autopista Platinum Corridor a Sud-Àfrica; Acciona havia construït el pont Ting-Kaw a Hong Kong; i Ferrovial gestionava l'aeroport de Sidney a Austràlia (Fernández, 28/01/2007).

A la taula 20 es pot veure la distribució geogràfica de la facturació de les grans constructores i immobiliàries espanyoles durant el primer semestre del 2006. Conjuntament facturaren 24,3 miliards d'euros, dels quals el 73,8% s'havia facturat en l'estat espanyol. No obstant, cal destacar el fet que Ferrovial, Cintra i Abertis han facturat entre un 48,6% i un 80,3% del seu negoci fora de l'estat espanyol, sumant conjuntament un total de 3,5 miliards d'euros, és a dir el 55,6% de tot el facturat a l'estranger per aquest grup de vuit empreses.

	Estat espanyol		Estranger		Total
	Milions d'euros	Percentatge	Milions d'euros	Percentatge	Milions d'euros
ACS	5.708	83,99 %	1.088	16,01 %	6.796
Ferrovial	2.695	51,39 %	2.549	48,61 %	5.244

(núm.249), 3500 milions \$; Luis del Rivero de Sacyr Vallehermoso (núm.407), 2300 milions \$; J.M. Loureda de Sacyr Vallehermoso (núm.407), 2300 milions \$; Florentino Pérez de ACS (núm.538), 1900 milions d'euros; J. M. Arstrain (núm.557), 1800 milions \$; Joaquin Rivero de Metrovacesa (núm.583), 1700 milions \$; Manuel Manrique de Sacyr Vallehermoso (núm.618), 1600 milions \$; Bautista Soler de Metrovacesa (núm.717), 1400 milions \$ (Romero, 10/03/2007).

<sup>52</sup> L'accionariat de Metrovacesa estava compost (maig 2006) per: J. Rivero (6,7%), Bancaja (6%), Bautista Soler (5,4%), CAM (3,9%), Caja Castilla-La Mancha (3%), Caja Sur, Caja Burgos, Caja General Granada (3%), Sacresa – Família Sanahuja (24,3%), altres accionistes –borsa- (47,8%).

Acciona	2.497	86,97 %	374	13,03 %	2.871
Cintra	126	32,56 %	261	67,44 %	387
FCC	3.484	87,94 %	478	12,06 %	3.962
SyV	1.750	80,31 %	429	19,69 %	2.179
OHL	938	67,00 %	462	33,00 %	1.400
Abertis	180	19,63 %	737	80,37 %	917
<b>Total</b>	<b>17.978</b>	<b>73,81 %</b>	<b>6.378</b>	<b>26,19 %</b>	<b>24.356</b>

L'estratègia d'expansió d'aquestes empreses passa principalment per la compra d'empreses preexistents -o la constitució de consorcis internacionals- en els països allà on es desplacen. El mes de juny de 2006, per exemple, Ferrovial va comprar la britànica BAA i es converteix en el major gestor d'aeroports del Regne Unit (Heathrow, Gatwick, Edimburg, Aberdeen i Southampton). Un altre empresa que cal destacar, especialment per la seva elevada facturació a l'estranger (80,37%), és Abertis (propietat del grup ACS i de La Caixa), que és la major concessionària d'autopistes del món, però que ha estès el seu negoci a la gestió aeroportuària, telecomunicacions, aparcaments i logística. El 2006, Abertis és present a 16 països i va adquirir l'operador britànic d'aeroports TBI i s'adjudicà la privatització de les autopistes franceses de Sanef (Pérez, 12/03/2006). La nova frontera per a l'expansió d'aquests grans grups empresarials està en els nous estats membres de la UE (UE-27)<sup>53</sup>, així per exemple Acciona ha comprat el grup polac Mostostal Warszawa, OHL ha adquirit el grup txec ZPSV i Ferrovial ha comprat la polonesa Budimex (Fernández, 28/01/2007).

Les grans immobiliàries (Urbis, Fadesa, Colonial, Metrovacesa, Inmocaral, Sacys Vallehermoso) també han iniciat a la segona meitat de la dècada dels 2000 la seva transnacionalització, en gran mesura en base a la compra d'altres empreses. Per exemple, el 2005 Metrovacesa va adquirir la immobiliària francesa Gecisa i Fadesa va comprar el 70% de la també francesa Financière Riva Gauche. Segons Gómez (17/07/2005:5) "la totalitat dels actors en aquest escenari compten amb quotes de mercat ridícules; en residencial, els majors grups no arriben als dos dígits de quota quan a les grans del Regne Unit oscil·la entre el 40% i 50%, i en lloguers la situació és semblant". En concret, el que expressa la premsa econòmica és que els grups empresarials immobiliaris "espanyols" tenen molt de camp per córrer en el procés d'absorció de les empreses més petites dins del propi territori de l'Estat, tal com ocorre en altres estats membres de la UE. Fernández-Durán (2006a:58) exposa com: "en definitiva, els grups constructors i immobiliaris "espanyols" s'han resituat perfectament entre els primers del món, i per suposat d'Europa, en el nou capitalisme global; però, això sí, no hi ha cap empresa industrial "espanyola" entre les primeres del planeta i de la UE".

A la calor dels booms immobiliaris i de les grans infraestructures, aprofitant la revalorització dels actius immobiliaris, hi ha hagut un important moviment (compravenda) de béns immobles per part de les grans empreses "espanyoles" (no constructores). Així, per exemple, entre 2000 i 2004 -BBVA, SCH, Telefónica i Endesa- han obtingut prop de mil milions d'euros en plusvàlues per la venda de propietats immobles. La venda dels béns immobles, i gràcies al tracte de favor i informació privilegiada que disposen aquests monstres empresarials, els hi permet amb aquelles plusvàlues obtingudes, dur a terme nous projectes edificatoris (i destructius del territori) com per exemple la *Ciutat SCH* -9 edificis d'oficines, 22,1 hectàrees, 5600 places d'aparcament i un camp de golf de 18 forats, de 400 milions d'euros- o la *Ciutat de les Comunicacions* de Telefónica -14 edificis, 19,1 hectàrees, 5300 places d'aparcament, de 480 milions d'euros- que els hi acaba d'arrodonir la jugada especulativa. No només han estat les empreses amb oficines les que s'han després d'elles, aprofitant la tendència a l'alça del seu valor monetari, sinó que també ho han fet les de empreses de distribució (p.ex. Carrefour i Eroski) i les hoteleres (p.ex. NH va ingressar al 2004 uns 224 milions d'euros per la venda de propietats immobles o Sol Meliá 11,5 milions d'euros per la venda d'un establiment) (Sánchez Silva, 11/04/2004).

<sup>53</sup> Aquestes corporacions també han penetrat en el competitiu mercat dels EUA. No obstant, als EUA aquests empresaris es troben amb la "molèstia", segons J.J. Claveria García (Director d'inversions del fons AC d'Infraestructures) que "els concursos fora d'Espanya són a preu tancat, aquí, una vegada que s'adjudica l'obra en la major part dels casos hi ha modificacions" (Caballero i Lafraya 10/04/2007:60). És a dir, a l'Estat espanyol la pràctica habitual és la de concursar amb ofertes a la baixa, amb la seguretat que posteriorment les administracions públiques aportaran tots els diners que l'empresa concessionària vagi afegint al projecte inicial.

**Taula 21. Vendes d'immobles per part de grans empreses a l'Estat espanyol (Font: Sánchez Silva 11/04/2004:6).**

<b>Empresa</b>	<b>Venda en milions d'euros</b>
SCH	960
BBVA	700
Telefónica	696
Endesa	430
Axa	280
IBM	280
Union Fenosa	210
Iberdrola	120
Alcatel	103
Banco Zaragozano	93,5
Saint Gobain	87,5
Gas Natural	82,4
Banesto	75
Citibank	63,1
BNP Paribas	45
Societe Generale	40
Lloyd's Bank	29,4
Dresdner Bank	26
Telepizza	25,2
Auna	22,6

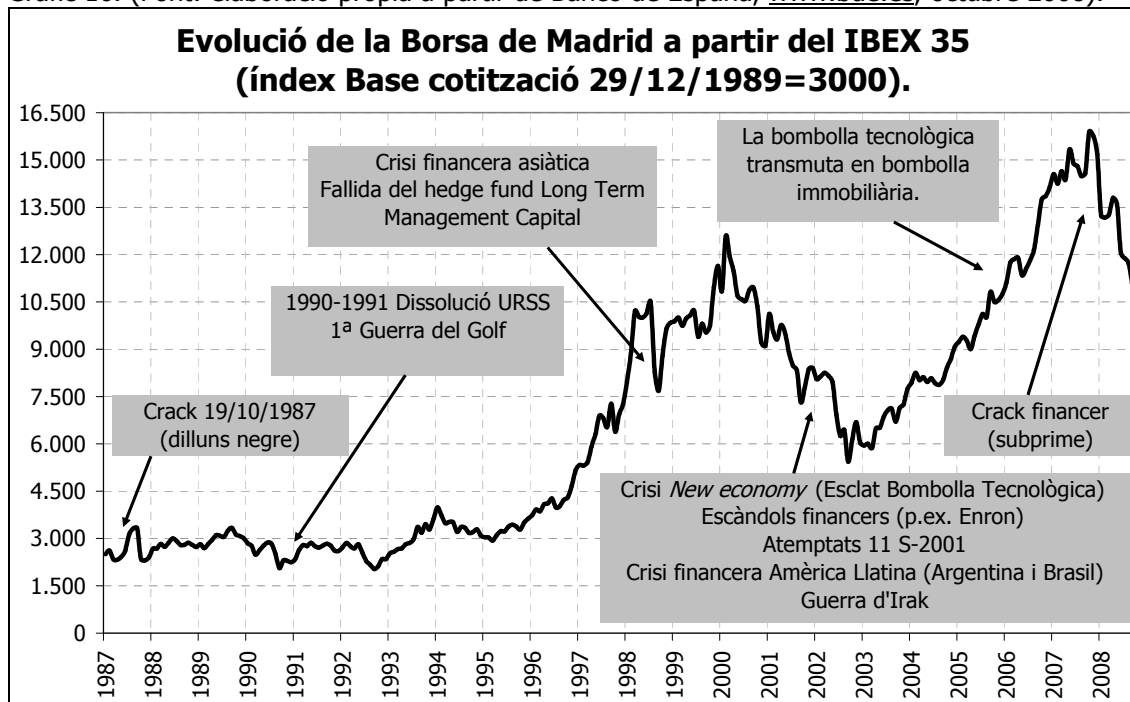
### **8.3.7. Remors de finals de festa: diners del totxo cap a l'energia i esclat de les subprime.**

A finals del 2005 es va rompre la tendència de congelament dels tipus d'interès, la qual cosa ocupà un bon nombre de pàgines de la premsa (i no tan sols l'econòmica) que alertaven del contagi que podria suposar respecte de la resta d'activitats i, especialment, en el capital financer, sense oblidar-se de repetir les pujades de les quotes hipotecàries que haurien de fer front les famílies hipotecades. D'aquesta manera es recordava que, després de 13 increments dels tipus d'interès entre el 2006 i febrer del 2007, "les hipoteques s'encariran una mitjana de 1000 euros a l'any" (EFE, 1/3/2007). Uns 1000 euros que poden tenir un fort impacte en les famílies hipotecades que el 2006 ja destinaven entre un 39,5% i un 46% de la seva renda a l'adquisició de l'habitatge (EFE, 6/01/2006). L'informe anual de 2004 del Banc d'Espanya, gens sospitós d'antisistema, establia que l'habitatge a l'Estat espanyol estava sobrevalorat entre un 24% i un 35% (Banco de España, 2005), una sobrevaloració (no parlen de bombolla) que podria arrossegar en cas de desinflar-se (i en cas de seguir pujant els tipus d'interès) a moltes famílies treballadores i altres sectors econòmics, especialment aquells vinculats a l'especulació immobiliària-financera. Jaime Caruana (2005:32), governador del Banc d'Espanya, conclouïa que "inevitablement haurem d'afrontar crisis financeres en el futur".

L'evolució de la Borsa de Madrid, a partir del IBEX-35, que es mostra al gràfic 16, presenta després del període crític de principis de la dècada dels 2000, una tendència alcista – en forma de serra- a partir de finals de l'any 2002, però que al 2006 ha estat permanent. La Borsa espanyola havia pujat des del gener fins el desembre de 2006 en un 31,79%, el que l'ha convertit en una de les més rendibles del planeta (p.ex. Dow Jones Nova York, +16,71%; Nasdaq Nova York, +10,16%; Londres, +10,71%; París, +17,53; Frankfurt, +21,98%; Milan, +16,05%; Tokio, +6,92%; Mèxic, +47,92%; Brasil, +32,93%) (Jiménez i Rodríguez, 3/09/2006; Pérez, 30/12/2006). A diferència del boom borsari de la segona meitat dels anys 1990, aquest boom borsari espanyol, al que acudeixen capitals especulatiu internacionals, està alimentat per la bombolla immobiliària que engoleix el territori espanyol i per la internacionalització del gran capital espanyol. Romero (10/06/2005) titulava un article amb la significativa frase: "inversió en "totxos" a través de la Borsa". Efectivament, al llarg del 2005 i

2006 les constructores i immobiliàries –Metrovacesa, Sacyr Vallehermoso, ACS, FCC i Ferrovial– han liderat la llista del IBEX 35<sup>54</sup>.

Gràfic 16. (Font: elaboració pròpia a partir de Banco de España, [www.bde.es](http://www.bde.es), octubre 2008).



La forta posició del "totxo" al mercat de valors espanyol, ha permès ampliar la capitalització de les grans empreses de la construcció i immobiliàries que s'ha traduït en la seva forta expansió a través d'adquisicions d'altres empreses, tant a dins com a fora del territori espanyol (p.ex. Ferrovial amb la texana Webber) i, tant a dins com a fora del sector de la construcció i immobiliari. Emperò, la cursa per sortir i assegurar a l'estranger, per part de les societats constructores i immobiliàries, té a veure també amb el fet que es començaren a detectar els símptomes del que alguns anomenen com a canvi de cicle a la bogeria especulativo-immobiliària i especulativo-financera espanyola (i global). Per aquest motiu es recorre a la Borsa per finançar la seva, fins aleshores, vigorositat empresarial que s'ha alimentat per la combinació de tipus d'interès baixos i fàcil accés als crèdits hipotecaris.

La "virtualitat" del boom immobiliari es va anar traduint al suposat valor de les constructores i immobiliàries, així per exemple les accions de Metrovacesa s'havien revaloritzat un 150,49% entre el mes de gener i el de desembre del 2006. L'enorme poder de compra que han adquirit els gegants de la construcció ha protagonitzat al llarg del 2006 un transvasament de capitals constructors i immobiliaris cap el sector de l'energia, essent aquest un dels temes econòmics que més espai ha ocupat en els *mass media* de l'Estat durant l'any 2006 i part del 2007. Els "diners financers immobiliaris" es van transformant en "diners financers energètics", bàsicament en resposta al "final de la festa urbanística espanyola", que ja ha rebut el toc d'atenció per part de les institucions comunitàries, com és el cas de la LRAU (Llei Reguladora de l'Activitat Urbanística) valenciana i la també valenciana LUV (Llei Urbanística Valenciana), per part de la Comissió Europea i el Parlament Europeu amb l'informe *Fourtou* (Vázquez i Fabra, 17/12/2005)<sup>55</sup>. Aquesta etapa exemplifica, en certa mesura, el final de la "festa del totxo" i

<sup>54</sup> Al mes de maig de 2007 es començaven a donar certs moviments a la baixa en els valors borsaris de les constructores i immobiliàries. Enrique Bañuelos (Astroc) perdia el control de l'empresa que havia constituït feia poc anys. Bañuelos conservava el 32,3% del capital, front al 50,53% que sumaven Nozar, Rayet, Carmen Godia, Amancio Ortega (Inditex) i Caixa Galicia. Arran d'una declaració incorrecta de la capitalització de la companyia, els valors d'aquesta varen caure de 45 euros/acció a 14 euros/acció al 5 de maig. Els analistes espanyols culpabilitzaven a la caiguda dels valors borsaris de les constructores i immobiliàries a l'exageració de la premsa internacional sobre la bombolla immobiliària espanyola (Barciela, 11/03/2007; EFE, 6/05/2007; Olivares, 19/05/2007).

<sup>55</sup> El març de 2009 el Parlament Europeu aprovava l'Informe Auken que també denunciava l'urbanisme salvatge a l'Estat espanyol ([www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+REPORT+A6-2009-0082+0+DOC+PDF+V0//EN](http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+REPORT+A6-2009-0082+0+DOC+PDF+V0//EN), agost 2011).

l'inici de la "festa energètica" en la que es detecten, també, forts elements especulatiu i en la que xoquen diferents interessos dels espais centrals de la UE amb una coalició entre empreses i governs, tot donant lloc a un nou patriotisme empresarial. L'augment del preu del petroli ha repercutit, també, en l'increment del valor de les accions de les empreses del sector energètic.

Al llarg del 2006 les grans constructores i immobiliàries espanyoles s'han introduït en el sector energètic –seguint les regles de l'acumulació flexible del capital– pel fet que l'eufòria immobiliària començava a refredar-se, ja que per ampliar els seus beneficis havien d'expandir-se geogràfica i sectorialment, i degut a que l'era del "petroli car" sembla que aportarà "interessants" beneficis a les corporacions implicades, donant com a resultat l'alquímia que convertia el "totxo en elèctric" (Jiménez, 24/12/2006). Cal destacar les operacions de ACS amb participació a Union Fenosa (35%) i Iberdrola (10%), la compra per part de Sacyr Vallehermoso d'un 9,24% de Repsol, i molt especialment la controvertida OPA d'Endesa protagonitzada en un primer moment per la companyia "catalana" Gas Natural (OPA autoritzada el 3/02/2005) i llavors per l'alemanya E.ON (OPA autoritzada per la Comissió Europea el 25/04/2006), i que va "dinamitzar" els seus valors a la crida dels quals hi desembarcà la constructora Acciona que adquirí al setembre el 10% d'Endesa i al març de 2007 ja posseïa el 21,03%<sup>56</sup>.

La "guerra de les OPAs" per Endesa engegada a mitjans del 2005 per part de Gas Natural es va "complicar", i durant aquest període el boom del "totxo" se traslladava cap al del "kilovat". En aquest nou "boom", les constructores varen guanyar posicions amb l'adquisició i/o participació en el sector energètic (Jiménez, 24/12/2006; Gómez, 1/10/2006). A finals de març del 2007 hi havia, encara, una forta pugna entre l'aliança formada per la constructora espanyola Acciona i l'elèctrica italiana Enel –que al 27/01/2007 havia adquirit el 10% d'Endesa i al març ja tenia el 24,9%– i l'alemanya E.ON (Carcar, 24/03/2007). Finalment, el dilluns 2 d'abril de 2007, els representants de E.ON (W. Bernotat), Acciona (J.M. Entrecanales) i Enel (F. Conti) tancaven les negociacions i disputes pel control d'Endesa, que finalment es va resoldre amb un pacte a tres bandes. Acciona i Enel presentaren l'OPA sobre Endesa, després que E.ON revocàs la seva, i a canvi el grup alemany adquiria actius per valor de 10 miliards d'euros i anunciava que es quedava al territori espanyol amb l'objectiu de convertir-se en un dels grans del sector energètic espanyol. El terratrèmol elèctric es va saldar, finalment, amb les baixes del que ha estat el seu president Manuel Pizarro –aquest passà a les files del Partit Popular, després d'haver rebut 12 milions d'euros pel seu cesament– i també del president de la CNMV (Comissió Nacional del Mercat de Valors) que defensaven l'OPA de E.ON, ambdós estretament vinculats al PP (Noceda, 8/04/2007)<sup>57</sup>.

El mes de juliol de 2008, Gas Natural –participada en prop d'un 30% a parts iguals per Repsol YPF i La Caixa–, es va fer amb una companyia energètica quan va adquirir el 45,3% de Union Fenosa a la constructora presidida per Florentino Pérez, al temps que llançava una OPA per la resta de la companyia. D'aquesta manera, ACS se dotava de major liquiditat per afrontar els seus deutes, al temps que pugnava per fer-se amb el control d'Iberdrola (Carcar, 31/07/2008a; 31/07/2008b). Un dels darrers actes –fins ara seguits– és el de la proposta, per part del gegant petroler rus, Lukoil, per tal de fer-se amb el 30% de la petrolera espanyola Repsol YPF. Al darrera d'aquesta operació es podria definir: per una banda, la caiguda dels accionistes de Repsol YPF, Sacyr Vallehermoso<sup>58</sup> –amb un deute de més de 18,5 miliards d'euros– i La Caixa, que s'han vist immersos dins del terbolí de la crisi financero-immobiliària mundial (i espanyola); i per una altra banda, es pot detectar l'ascens del poder dels conglomerats corporatius russos (Carcar, 25/11/2008). Tant el cas d'Endesa com el de Repsol han servit per posar de manifest les contradiccions que les elits político-empresarials presenten de cara al procés de globalització neoliberal. Així doncs, mentre s'ha aplaudit, encorajat i ajudat

<sup>56</sup> Al darrera de totes aquestes operacions es troba en gran mesura el gegant bancari, BSCH de Botin, que va cedir un crèdit de 3,38 miliards d'euros a Acciona per la compra de les accions d'Endesa; 2,42 miliards d'euros a Sacyr Vallehermoso per la compra de les accions de Repsol; va finançar la compra de les accions a Union Fenosa (a més de la venda de les accions de BSCH a Union Fenosa) d'ACS (Segovia i Montaña, 18/10/2006).

<sup>57</sup> El 2009 la italiana ENEL Energy Europe SRL –controlada pel govern italià de Berlusconi– es va fer amb el 92% de les accions d'ENDESA, després d'adquirir el 25% que fins aleshores tenia Acciona de la família Entrecanales.

<sup>58</sup> Luis del Rivero –Sacyr Vallehermoso– va rebre un crèdit de 5175 milions d'euros per tal de fer-se amb el 20% de Repsol YPF. Aquest crèdit fou concedit per un consorci de 42 entitats financeres encapçalat per: BSCH, Citygroup, Clayton i Caja Madrid. Cal destacar que el grup immobiliari va rebre 350 milions d'euros de l'ICO (Instituto de Crédito Oficial), la qual cosa podria ser interpretat com una certa direcció governamental per tal d'afavorir l'entrada del grup espanyol, en contra de la possible entrada de Lukoil al 2006 que ja pretenia fer-se amb el 10% de Repsol (Segovia, 25/11/2008).

al capital espanyol en el procés adquisitiu a d'altres països –concretament a Amèrica Llatina–, quan el mateix procés afectava a l'adquisició d'empreses espanyoles per part de capitals estrangers, s'ha desfermat l'esperit "patriòtic" en defensa dels interessos "nacionals".

Els "senyors del totxo" (i de la banca) han traslladat l'especulació des del territori, al camp de les corporacions energètiques, especialment les elèctriques, resultant de nou la població de peu captiva d'aquests resultats del "casino immobiliari" (i ara energètic). Així ens ho exposen els mateixos responsables: "les constructores som actualment el reflex dels nostres principals accionistes, dels nostres socis de control, i aquests ja no són arquitectes o enginyers. Són financers com la família March i la seva Corporació Financera Alba, o els cosins Alberto Cortina i Alberto Alcocer, a ACS, o inclús en el president Pérez prima aquest perfil sobre l'acadèmic d'enginyer. O com Juan Abelló i la seva societat Torreal a Sacyr Vallehermoso. O Ibersuizas i Cartera Deva a FCC. La cerca d'una major rendibilitat per les seves accions prima sobre qualsevol altra estratègia. La construcció pura i dura genera molts d'ingressos, molt de *cash flow* (flux de caixa), però poca rendibilitat [entre un 3% i un 6%, segons la companyia que es tracti]" (Gómez 1/10/2006:5).

Des de diferents àmbits –socials, polítics, acadèmics, professionals, etc– s'estableix una vinculació directa entre la creixent dimensió d'aquests conglomerats empresarials amb els cada cop més repetits casos de corrupció (p.ex. Marbella, Andratx, etc) i de presumpta corrupció urbanística (p.ex. Francisco Hernando, "Paco El Pocero", a Seseña -9,3 mil habitants- a Toledo- per la urbanització "Residencial Francisco Hernando" -13,5 mil habitatges- denunciada per Esquerra Unida al fiscal anticorrupció i en la que estarien implicats el PP i el PSOE; el cas d'Alhama -20 mil habitants- a Múrcia on la regidora del PP, Teresa Rodríguez, es saltà la disciplina de partit i votà en contra d'un pla parcial -15 mil habitatges- de la promotora Polaris World a Múrcia; Telde a Gran Canària i a Santa Cruz de Tenerife amb Coalición Canaria, PP i PSOE implicats; Ciempozuelos a Madrid amb el PSOE implicat; etc)<sup>59</sup> (Mercado, 15/07/2006; Méndez et al., 26/11/2006; Hernández, 4/11/2006; Mercado, 2/12/2006; Mercado, 20/12/2006; Iglesias, 2007) i la creixent articulació de la contestació social per molts indrets de l'Estat amb multitud de plataformes (p.ex. Murcia no se vende, Abusos Urbanísticos No!, Salvem Mallorca, etc) i la "Coordinadora Ciudadana por la Defensa del Territorio" d'abast estatal que denuncien la dificultat d'accedir a un habitatge per amples sectors de la població i l'esquizofrènia constructiva i destructora del territori (Fernández-Durán, 2006a)<sup>60</sup>.

Fruit de les queixes formulades per diferents col·lectius, des d'associacions de veïns, grups ecologistes o col·lectius professionals<sup>61</sup>, el desembre de 2006 arribava a l'Estat espanyol l'assessor en temes d'habitatge de l'Alt Comissionat pels Drets Humans de Nacions Unides, Miloon Kothari. Era la primera vegada que aquest visitava un país de la UE, i va presentar un informe sobre la situació de l'habitatge a l'Estat espanyol en el que es deia que "a Espanya les pràctiques no ètiques s'han convertit en la norma" (Galindo, 2/12/2006). La creixent contestació social a tot l'Estat és una mostra "els límits socials a la corrupció i especulació". En els moments de contestació social i desacceleració immobiliària, les administracions públiques podrien haver reformulat o replantejat (després del *tsunami*) el marc institucional que ha donat cobertura a la bogeria immobiliària (Agudo i Iglesias, 2007). No obstant això, en un primer moment l'administració pública intentà relançar el cicle



Figura 7. Miloon Kothari (relator de NNUU d'habitatge) sostenint un cartell de la manifestació per un habitatge digne del 23/12/2006.

<sup>59</sup> Les pràctiques opaques es traslladen del terreny a urbanitzar al terreny borsari. Així, per exemple, Fernando Martín – president de la immobiliària Martinsa i expresident del Reial Madrid- era investigat per la CNMV (Comissió Nacional del Mercat de Valors) per la OPA llançada a la companyia immobiliària gallega FADESA, per tal d'esbrinar si havia tengut informació privilegiada (Gómez, 29/09/2006).

<sup>60</sup> A les manifestacions per reclamar un habitatge digne (com per exemple la del 24/03/2007) en moltes de les grans ciutats de l'Estat (unes 56 ciutats) es sentia el crit: "¿Qué pasa?, ¡Que no tenemos casa!", exemplificant el divorci esmentat entre més cases i menys accés a l'habitatge (Estudillo i Lafuente, 25/03/2007).

<sup>61</sup> Des de col·lectius de geògrafs, arquitectes, ecòlegs, etc. s'ha llançat el manifest "Per una Nova Cultura del Territori". ([http://age.ieq.csic.es/docs\\_externos/06-05-manifiesto\\_cultura\\_territorio.pdf](http://age.ieq.csic.es/docs_externos/06-05-manifiesto_cultura_territorio.pdf), juny 2008).



immobiliari degut a la complexitat del model capitalista espanyol, fortament vinculat a les lògiques financer-immobiliàries com a eixos motrius del creixement econòmic (López i Rodríguez, 2010).

Però, sobretot, el "final de la festa urbanística" s'anunciava amb la pujada dels tipus d'interès a l'eurozona i també als EUA. En referència al canvi de cicle financer, cal destacar les successives declaracions dels gurús mundials com la del successor de Greenspan al capdavant de la Reserva Federal, Ben Bernanke –President de la Reserva Federal dels EUA– qui deia al gener del 2006: "s'acabaren els anys del diner fàcil" (Landler 8/11/2006). Un dels motius pels quals es pretén acabar amb el diner barat és, sobretot, per fer front a les pujades del preu del petroli que segons els analistes responia més a l'enorme liquiditat mundial, és a dir a criteris especulatiu. En cas d'incrementar els tipus d'interès als EUA, Japó i la UE s'eliminarà múscul financer i per conseqüent, i teòricament, això hauria d'incidir en els preus del petroli cap a la baixa. Així doncs, les previsions dels gurús és que hi hagi un canvi de tendència en el que es suposa que hi hauria un retorn dels diners als "medi ambient financer", amb el conseqüent canvi des de la inversió immobiliària cap a la financera. Nogensmenys, tal com assenyala Fernández-Durán (2008), la situació actual de "l'oli de pedra" és bastant diferent a la d'anteriors episodis de pujades del seu preu en els quals hi havia un important component especulatiu, a l'actualitat, a part de que hi hagi un cert component especulatiu, l'increment constant del preu del petroli respon a que o bé s'ha arribat o s'està a punt d'arribar a l'anomenat zènit del petroli. És a dir, el final de l'era del petroli barat.

La bombolla financer-immobiliària mundial presenta unes dimensions colossals, i les famílies han incorregut en un elevat endeutament, tot suposant que l'efecte riquesa no s'esvairia, ans al contrari se pressuposava que aquest s'aniria inflant permanentment. Emperò, les noves directrius monetàries (amb un augment dels tipus d'interès generalitzats) han posat en alerta al sector empresarial "espanyol" i el març de 2007 la SEOPAN (patronal dels constructors) reclamava la intervenció de l'Estat al seu favor, demanaven aviciaments ("mimos") per tal de no perdre 200 mil llocs de feina en el sector, tot recurrent així al clàssic xantatge de la pèrdua de llocs de feina. La resposta governamental, com s'ha comentat abans, de moment contempla una desenfrenada activitat constructora en matèria d'infraestructures de transport mitjançant el PEIT, però també en altres projectes depenents de les comunitats autònomes (Segura, 2008).

A principis del 2007 es començaren a notar símptomes de refredament de l'eufòria econòmica, especialment als EUA on conviu un alt creixement econòmic en termes de PIB de prop del 3% –entre 2005 i 2006 ha generat el 30% del creixement econòmic mundial– amb un elevat dèficit comercial, dèficit fiscal i elevat consum familiar (66% del PIB) que s'alimenta especialment pel fort endeutament de les famílies, possibilitat per l'entorn dels diners barats, el nomenat efecte riquesa (Rodríguez-Ortiz, 11/03/2007). El canvi de panorama als EUA molt vinculat a la bombolla immobiliària i les conseqüències derivades de l'efecte riquesa (augment de poder de compra via revalorització i endeutament) amb un alentiment de l'activitat constructora als EUA –s'ha passat de 2,1 milions de permisos d'obres al febrer de 2006 a 1,5 milions al febrer de 2007–, vinculat a l'augment dels tipus d'interès, i les creixents dificultats (i morositat) per fer front a les hipoteques als EUA, ha rebotat en el sector hipotecari que comença a veure com la bombolla es desinfla. De fet, l'entitat New Century Financial Corporation, que com moltes altres als EUA es dedica als préstecs d'alt risc –subprimes– veia com a principis de març del 2007 "s'esbucava" la seva fortalesa, iniciant-se el que els analistes denominen, un procés de contagi que podria incidir a Wall Street i les borses de tot el planeta (EFE, 15/03/2007; Díaz, 18/03/2007; Pozzi, 21/03/2007).

Com una premonició del que podria ocórrer, l'economista en Cap del Banc Mundial, François Bourguignon, deia en una entrevista que: "si el mercat de l'habitatge als EUA s'ajusta de manera brusca donarà lloc a crisis especulatives. Això tendria un efecte dominó immediat. Un dia o un altre hi haurà una crisi financera" (Lorenzo 5/03/2007:53). És a dir, els tambors de crisi financera a principis del 2007 es començaven a afinar, el que no solen dir els gurús de les finances és que després del *tsunami urbanístic* (en aquest cas) ve una altra ona (potser més gran) que és l'onada dels impagaments, de les famílies arruïnades i de la creixent vulnerabilitat i conflictivitat social. Tot podent desfermar la temuda pèrdua de confiança, una confiança sobre la que s'assenta el sistema financer (i turístic-immobiliari) mundial i espanyol. Al paisatge devastat pel ciment i l'asfalt, se li podria afegir-ne un altre de devastació social front al qual es

pot establir el "clima" idoni per dur endavant les polítiques d'ajustament (en nom de l'estabilitat i del creixement).

Emperò, en el "clima empresarial" sobreviuen els més forts. Així, els grups empresarials intenten canviar de nínxol (p.ex. del totxo a l'elèctric). En qualsevol cas, els analistes financers apuntaren, en un primer moment, que es produiria un alentiment de l'activitat econòmica, però no l'esclat de la bombolla. Així, José Luís Estevas-Guilmain –president de la Societat de Taxació– deia "no és que el mercat [de l'habitatge] es vagi a rompre ni que la tan denostada bombolla vagi a explotar. Simplement, comença a aterrar". El març del 2007, les empreses constructores i immobiliàries veien com les seves cotitzacions borsàries davallaven, a la qual cosa els analistes exposaven que "aquesta correcció era inevitable. Aquestes empreses estaven tan excessivament sobrevalorades que havien de perdre valor encara que el mercat immobiliari seguis en bona forma" (Barciela 11/03/2007:25). Per si de cas "els experts desaconsellen la inversió immobiliària" i es recomana que es dirigeixi la inversió al mercat borsari on les plusvàlues es diu que seran més suculentos (i segures) que en el "camp immobiliari" (Olaizola, 23/03/2007). Nogensmenys, el problema principal de cara a l'especulació financera era que tots els sectors estaven fortament interconnectats, i a més els capitals transnacionals estaven a la seva vegada altament interconnectats. Per tant, si es movia una peça del taulell de joc, això havia de repercutir (i contagiar) a tot el capital. En aquest sentit, els capitals financers (bancs d'inversions, bancs comercials, fons d'alt risc, fons de pensions, etc) i els capitals de la construcció i immobiliaris presentaven unes relacions molt estretes.

Finalment, l'anunci de la crisi de les hipoteques d'alt risc als EUA a l'agost de 2007, es va traduir en pànic borsari, essent el titular de diferents diaris del 17 d'agost el mateix: "les Borses de tot el món es desplomen" (Bauer, 17/08/2007; Velázquez-Gastelu, 17/08/2007). Per tal de calmar les tensions financeres mundials, els bancs centrals adoptaren mesures d'urgència, injectant liquiditat al sistema financer. Unes mesures que no s'adoptaven des de l'11-S (i la crisi dels valors tecnològics). Així, al mes d'agost el BCE injectava uns 94,8 miliards d'euros i la Fed (Reserva Federal) dels EUA injectava uns 24 miliards de dòlars, quan al mes de juny ja havia injectat una quantitat superior (EFE, 10/08/2007).

A partir d'aquells moments, es començà a fer pública la informació respecte de la situació de les principals entitats financeres afectades per l'huracà de les *subprimes*, tot essent els casos més destacats els del banc d'inversions dels EUA, Bear Stearns que fou rescatada per JP Morgan Chase a un preu un 93% inferior al seu valor estimat (Pardo, 18/03/2008; Pozzi, 15/03/2008)<sup>62</sup>. En el Regne Unit, el Banc d'Anglaterra socorria al Northern Rock amb la seva nacionalització, però també s'anunciaven altres entitats bancàries afectades per la crisi de les *subprime* com per exemple el Royal Bank of Scotland, HSBC, Barclays, Lloyds i HBOS (Oppenheimer, 15/09/2007; Suárez, 22/04/2008; Tubela, 22/03/2008). L'efecte contagi es va traslladar a d'altres entitats que presentaren pèrdues i depreciacions dels seus valors com per exemple: el Citigroup, Morgan Stanley i Meryll Lynch als EUA; Swiss Re i UBS AG a Suïssa; Deutsche Bank a Alemanya; Banca March (suspèn el fons Parvest Dynamics ABS); la Société Générale i el BNP Paribas a França; etc (Ramonet, 2008a; Velázquez-Gastelu, 30/12/2007). Paradoxalment, en un context que es defineix com a neoliberal, els nomenats fons d'inversió sobirans procedents de les potències emergents asiàtiques i de les petromonarquies sortien al rescat de les entitats financeres dels països centrals. Entre finals del 2007 i principis del 2008 aquests fons acudien a rescatar les entitats financeres afectades per l'huracà de les *subprime*: el fons ADIA (Abu Dhabi Investment Authority) adquiria el 4,9% del Citigroup; el fons GIC (Government Investment Corporation) de Singapur injectava 10 miliards de dòlars al suís UBS; el CIC (China Investment Corporation) adquiria el 9,9% del Morgan Stanley; el fons Temasek de Singapur injectà 4,4 miliards de dòlars a Merrill Lynch, al que se sumaven el KIA (Kuwait Investment Authority) i el Korea Investment Corporation; Citigroup rebia fons del GIC i del KIA, etc (Warde, 2008). Tal com apunta Warde (2008:14): "era el món a se'n revés. A l'Era de la globalització i del "triomf dels mercats", aquests fons se llançaven al rescat de les més grans institucions financeres occidentals".

<sup>62</sup> El juny de 2008 més de 300 persones eren detingudes en el marc de l'Operació Hipoteca Maligna (FBI i Administració de Justícia dels EUA), en relació a un important frau hipotecari d'uns 1000 milions de dòlars, vinculat a les hipoteques d'alt risc o *subprime*. Entre les persones detingudes es trobaven Matthew Tannin i Ralph Cioffi que gestionaven dos Hedge Funds (fons d'Inversió d'alt risc) en el banc d'inversions Bear Stearns (Reuters-Washington, 20/06/2008; Pozzi, 21/06/2008).

La Borsa espanyola ha estat una de les més afectades per la crisi financera mundial. Un dels principals motius que apuntaven a l'elevada vulnerabilitat d'aquesta era el fet que les principals companyies de l'IBEX 35 eren, justament, entitats financeres i empreses de la construcció. I, a més, aquestes estaven fortament interconnectades. Una de les primeres senyals, al setembre del 2007 la va donar el capital estranger que abandonaven les seves inversions (Gómez, 2/09/2007). A finals del mes de desembre de 2007 les immobiliàries que cotitzaven en Borsa havien perdut aproximadament el 43% del seu valor borsari enregistrat a principis d'aquell any, el que significava una quantitat equivalent a uns 22558 milions d'euros (Gallego, 28/12/2007). El canvi de cicle econòmic ha afectat a importants empreses de promoció immobiliària i del sector de la construcció. Així, la primera en caure fou el Grupo Llanera que presentà un concurs voluntari de creditors al mes d'octubre de 2007 (EFE-Valencia, 2/10/2007). El següent grup immobiliari afectat fou el basc, Ergea (Caserío Aitzgoyen SL) que va efectuar la suspensió de pagaments al desembre de 2007 (Gorospe, 16/12/2007). La valenciana Astroc d'Enrique Bañuelos ja havia entrat en crisi a mitjans del 2007 en destapar-se les operacions presumptament fraudulentament del seu president que donaren lloc a una revalorització enganosa del valor de l'empresa i per la qual cosa l'Audiència Nacional l'ha imputat (EP, 13/08/2007). Altres empreses que també protagonitzaren, d'una manera o altra, la caiguda del "totxo" foren: la sevillana Grupo Contsa presentà suspensió de pagaments; la immobiliària Habitat que havia comprat el negoci immobiliari a Ferrovial al 2006 estava a punt de presentar suspensió de pagaments a finals del 2007 i al 2008 anunciava l'acomiadament d'uns 300 treballadors; la immobiliària Colonial perdé el 62,3% del valor borsari al llarg del 2007; la madrilenya SEOP Obras y Proyectos presentava un ERO (Expedient de Regulació d'Ocupació) en el que preveu l'acomiadament d'unes 306 persones (68% de la plantilla); i un bon nombre d'immobiliàries renegociaven els seus deutes, entre d'elles Martinsa-Fadesa, Habitat i Colonial (Trillas, 24/11/2007; Doncel, 29/12/2007; Jiménez, 6/01/2008; Pellicer, 30/03/2008; Pellicer, 29/03/2008; EP, 5/04/2008; Pellicer, 28/11/2008). A Mallorca, el major accionista i president del RCD Mallorca, Vicenç Grande presentà concurs voluntari de creditors al juny de 2008 pel grup empresarial Drac (Guijarro i Armendáriz, 17/06/2008). Entre el rosari d'empreses caigudes per la tempesta de l'esclat de la bombolla immobiliària destaca la suspensió de pagaments<sup>63</sup> de Martinssa-Fadesa a mitjans del mes de juliol de 2008. Una empresa que s'havia col·locat al capdavant de les immobiliàries espanyoles i que era el model a seguir per part de la resta. El seu president, Fernando Martín presidia el lobby del G-14 i amb la caiguda del gegant immobiliari es posava sobre la taula la possible caiguda del lobby (Doncel, 15/07/2008).

A la taula 22 es poden veure els principals resultats de negoci dels principals grups empresarials de la construcció i promoció immobiliària del 2007. En el cas de les empreses de promoció immobiliària es pot veure com els ingressos de 15 miliards d'euros, resultaven ser un 7% inferiors als que aquestes mateixes empreses obtingueren al 2006. En canvi, les sis grans empreses de la construcció varen obtenir uns ingressos d'uns 67 miliards d'euros que eren un 34% superiors als del 2006, mentre que els beneficis nets eren un 2,8% inferiors amb uns 5 miliards d'euros. En el cas de les sis grans empreses de la construcció, cal destacar que l'endeutament era 2,27 vegades superior al valor borsari d'aquestes empreses, un valor que podria anar caient, amb la qual cosa l'enclotxa entre deute i valor borsari podria créixer. En qualsevol cas, els analistes empresarials no dubten en assenyalar que el canvi de cicle s'efectuà a partir del segon semestre del 2007 amb la qual cosa les previsions per l'any següent eren molt més negatives per a la continuada expansió del capital immobiliari i de la construcció en base al deute (Gómez, 9/03/2008; Doncel, 13/04/2008).

<sup>63</sup> La suspensió de pagaments de Martinsa-Fadesa ha estat qualificada com la major de la història empresarial espanyola. Aquí es poden comprovar algunes de les majors suspensions de pagaments: Martinsa-Fadesa (14/07/2008) amb 5200 milions d'euros (grup immobiliari); Grupo Torras (5/12/1992) amb 1502 milions d'euros (grup industrial); Llanera (1/10/2007) amb 663 milions d'euros (grup immobiliari); Lábaro (31/03/2008) amb 600 milions d'euros (grup immobiliari); Galerías Preciados (26/05/1995) amb 551 milions d'euros (Centres Comercials); Huarte (15/03/1996) amb 300 milions d'euros (constructora) (Doncel, 15/07/2008).

<b>Taula 22. Ingressos dels primers 20 grups promotors de l'Estat espanyol al 2007 (Font: Doncel, 13/04/2008).</b>						
<b>Empresa</b>	<b>Seu social</b>		<b>Ingressos 2007 (milions euros)</b>		<b>Variació respecte 2006 (%)</b>	
Martinsa-Fadesa	A Coruña		1.581		11,26	
Metrovacesa	Madrid		1.491		-35,9	
Reyal-Urbis	Madrid		1.425		5,32	
Sacyr Vallehermoso	Madrid		1.400		12,3	
Inmobiliaria Colonial	Barcelona		1.048		-5,94	
Habitat	Barcelona		900		-9,37	
Realia Business	Madrid		813		9,56	
Taller de Gestión	Madrid		728		19,47	
Promotora Catalunya Med	Barcelona		649		-28,48	
Sacresa Terrenos Promoción	Barcelona		623		21,79	
Renta Corporación	Barcelona		529		-10,33	
Hercesa	Gudalajara		525		2,74	
Polaris World	Múrcia		525		12,18	
Nozar	Madrid		500		-13,14	
Iberdrola Inmobiliaria	Madrid		482		17,36	
Afirma Grupo Inmobiliario	València		456		-33,92	
Acciona Inmobiliaria	Madrid		445		4,39	
Prasa	Còrdova		440		-5,27	
Lar	Madrid		410		0,73	
Restaura	Barcelona		158		-69,44	
<b>Total</b>			<b>15.129</b>		<b>-7,1</b>	
<b>Principals resultats del sis principals grups constructors espanyols al 2007 (Font: Gómez, 9/03/2007).</b>						
	<b>Vendes</b>		<b>Endeutament</b>		<b>Benefici</b>	
	Milions d'euros	Variació respecte 2006 (%)	Milions d'euros	Variació respecte 2006 (%)	Milions d'euros	Variació respecte 2006 (%)
ACS	21.331	53,7	16.574	89,5	1.551	241
Ferrovial	14.630	18,4	28.328	-13,7	734	-48,5
FCC	13.880	46,4	7.967	53,1	737	37,8
Sacyr	5.760	23	19.726	7,5	946	74,5
Acciona	7.952	26,8	17.804	95	975	-28,9
OHL	3.764	14,8	2.260	35,3	140	33,7
<b>Total</b>	<b>67.317</b>	<b>34,2</b>	<b>92.659</b>	<b>22</b>	<b>5.083</b>	<b>-2,8</b>

Malgrat el "keynesianisme" financer, amb intervencions per rescatar les entitats financeres que havien aprofitat un marc regulatori favorable (un marc cowboy), les borses tornaven a protagonitzar caigudes al mes de gener de 2008, front a una temuda recessió de l'economia dels EUA que s'estimava repercutiria en l'economia mundial (EFE, 22/01/2008; OTR/Press, 23/01/2008). Aquesta caiguda va venir desencadenada per l'anunci de les pèrdues del darrer trimestre del 2007 de la major entitat financer del món, el banc nord-americà Citygroup. Unes pèrdues que sumaven uns 6 miliards d'euros (Pardo i Gallego, 16/01/2008). En aquest segon episodi, la Reserva Federal anuncià immediatament una nova retallada dels tipus d'interès, una mesura que el BCE no pretenia dur endavant. El mes de març cinc bancs centrals (Reserva Federal dels EUA, Banc Central Europeu, Banc de Canadà, Banc d'Anglaterra i el Banc Nacional Suís) injectaren de nou liquiditat al sistema financer, dotant uns 225 miliards de dòlars el que és la major injecció de liquiditat de la història. Una senyal a la que varen respondre els valors borsaris amb la seva recuperació (EFE, 12/03/2008; Pardo, 12/03/2008).

La forta intervenció dels bancs centrals ha anat acompanyada per tota una sèrie de mesures d'intervencionisme corporatiu per tal d'evitar el col·lapse de les finances mundials.

D'aquesta manera, el president dels EUA (G.W. Bush) signava al febrer del 2008 la Llei d'Estímul Econòmic (Economic Stimulus Act), segons la qual s'injectaven uns 152 milers de dòlars que es completava amb desgravacions fiscals per empreses i negocis, així com l'ingrés de quantitats entre 300 dòlars i 1200 dòlars als treballadors amb ingressos més baixos (González, 14/02/2008). Aquesta intervenció pública, teòricament contradictòria a l'esperit del dogma neoliberal, ha anat seguida d'un rosari intervencionista que s'ha posat en marxa just després de cada anunci de fallida d'alguna entitat financera als EUA. Així mateix, els símptomes del contagi financer s'han expandit immediatament per tot el sistema financer mundial, la qual cosa ha motivat que la política econòmica mundial es convertís en una espècie de keynesianisme global al rescat de la plutocràcia. Una plutocràcia que ha arrossegat al seu darrera una immensa quantitat de persones encadenades a través de la hipoteca o dels diferents productes que prometien "fabulosos" guanys sense esforços i sense riscos. S'ha intentat fer front al desplegament de la crisi sistèmica mitjançant diversos plans, entre els quals destaca el pla de rescat de Bush –700 milers de dòlars– aprovat a principis de l'octubre de 2008 i la posterior cimera del G-20 a Washington per tal d'establir una fulla de ruta del capitalisme en el que es va anomenar com un nou Bretton Woods.

Per una altra banda, a l'Estat espanyol, el president Rodríguez Zapatero (PSOE) anunciava injectar 400 euros als declarants de rendes més baixes, per tal d'estimular el consum, en cas de guanyar les eleccions de març del 2008<sup>64</sup>. El Ministre d'Economia, Pedro Solbes, anuncià al mes d'abril de 2008 un pla anticrisis amb onze mesures, de les quals sis feien esment a la crisi immobiliària entre les quals tenim: la prolongació gratuïta dels terminis de les hipoteques; deducció de 400 euros en la declaració de l'IRPF (Impost sobre la Renda de Persones Físiques); la reactivació d'obra pública; ajudes fiscals a la rehabilitació; avals de 3000 milions d'euros de l'ICO (Institut de Crèdit Oficial) per la promoció d'habitatge de protecció oficial; supressió de l'impost sobre el patrimoni; i la menor partida en termes monetaris era per a la recol·locació dels aturats, etc. Tot aquest pla estava pressupostat per un total de 24200 milions d'euros (Pérez, 19/04/2008). Al cap d'un mes, Rodríguez Zapatero feia públic un altre paquet de mesures per tal d'afrontar la nova situació, tot destacant la reducció del 30% de les càrregues administratives de les empreses i la transposició de la Directiva Europea de Serveis coneguda com a Directiva Bolkestein<sup>65</sup> (Del Arco i Pellicer, 1/06/2008). Una Directiva fortament contestada a la UE per l'aprofundiment de la precarització social que pot comportar, ja que preveu la liberalització-flexibilització del sector serveis, amb la qual cosa es podran contractar serveis a d'altres estats membres amb la normativa i salaris del país on s'adquireixen els serveis (Fernández-Durán, 2005; Pedrol i Pisarello, 2004; Martín-Corral, 2004/2005).

Les senyals econòmico-financeres no han respost a les mesures dutes a terme per part dels governs i bancs centrals. I, a principis de l'estiu del 2008, amb un augment constant del preu del petroli, s'anunciaren noves mesures per tal d'encarar la situació produïda per l'eufòria neoliberal que havia encès l'especulació financera i immobiliària. En aquest context, el Ministre d'Indústria va anunciar un pla per a la reducció de les importacions de petroli en un 10% (entre 43 i 47 milions de barrils) que se assoliria mitjançant l'adopció de mesures de millores en eficiència, especialment en els sectors del transport terrestre i aeri, i residencial (EFE, 30/07/2008). Les mesures del titular d'indústria també pretenien impulsar el sector automobilístic mitjançant una espècie de "plan renove" segons el qual es pretén que al 2014 hi hagi un milió de cotxes híbrids i elèctrics. Així mateix, al mes d'agost, el president Zapatero va anunciar que s'impulsarien noves mesures per liberalitzar i flexibilitzar, encara més, l'economia espanyola, mitjançant un paquet de mesures anticrisis, entre les que hi havia: la supressió de l'impost de patrimoni per agilitzar les transmissions i alhora acontentar a les classes propietàries –les dota d'una major capacitat financera i d'endeutament que alhora es podria traduir en un impuls del consum–; eliminació de traves a les PIMES (Petites i Mitjanes Empreses); agilització de les declaracions d'impacte ambiental per eliminar traves a la continuació del boom de la construcció, i molt particularment les obres públiques que es despleguen per tota la geografia espanyola com a mecanismes anticíclics (Garea i Bolaños, 13/08/2008).

<sup>64</sup> La tesi del govern abans de les eleccions era que no hi havia crisi, sinó un aterratge suau. Un any després de les eleccions de 2008, Rodríguez Zapatero en una entrevista a al diari *El País* deia que: "La crisis parecía un aterrizaje suave y ha sido un 'atterrizaje como puedas'" (Petit, 27/06/2009).

<sup>65</sup> Aquesta transposició afectaria a unes 80 lleis i unes 5 mil normes de menor rang.

La "modernitat" espanyola ha tengut quasi sempre una transformació espacial en forma de megaprojectes, des dels pantans franquistes a les autopistes comunitàries. Aquests megaprojectes han estat de les obres més contestades en tot l'Estat i amb el temps s'han augmentat els criteris per tal d'avaluar el seu impacte, des de les avaluacions d'impacte ambiental de projectes fins a les d'avaluació d'impacte ambiental estratègica. Els grups socials que s'oposaven als megaprojectes han comptat molt sovint amb les avaluacions d'impacte ambiental com una de les principals eines per a sol·licitar la revocació o rectificació dels megaprojectes. En temps de crisi, però, pareix que aquests instruments dificulten l'aplicació de les mesures anticíclics que acaben per tirar "més llenya al foc"<sup>66</sup>.

Altramnet, així com destacats dirigents del Partit Popular han optat per dedicar-se a l'activitat empresarial, en quasi tots els casos en el sector de la construcció i promoció immobiliària, o en sectors molt propers com és el bancari; en el Partit Socialista Obrer Espanyol també es poden detectar importants casos de "portes giratòries", des d'alts càrrecs públics cap a l'empresa privada. En aquest sentit, es poden destacar els casos de: Pedro Pérez que fou Secretari d'Estat amb el PSOE entre el 1988 i el 1993, que passà a presidir el lobby dels grups immobiliaris G-14<sup>67</sup>; el cas de David Taguas que després d'haver estat Director de l'Oficina Econòmica del President del Govern entre 2004-2008, amb Rodríguez-Zapatero, ha passat a presidir al maig de 2008, el lobby de les empreses de la construcció SEOPAN (Sociedad de Empresas de Obras Públicas de Àmbito Nacional)<sup>68</sup>; o Javier Gómez Navarro que fou Ministre de Comerç durant el darrer govern de Felipe González i a partir de 2004 fou el president del Consell Superior de les Cambres de Comerç<sup>69</sup> (Doncel, 30/12/2007; Noceda i Aizpelea, 1/05/2008; Segovia, 15/05/2008; Segovia, 27/10/2008). Emperò no són només els representants polítics que es passen a la gran empresa i els seus lobbies, sinó que també es donen transvasaments des de l'alt funcionariat cap al lobby del totxo, com per exemple Juan Lazaro que fou un alt càrrec del Ministeri de Foment i que a l'actualitat presideix la CNC (Confederació Nacional de la Construcció) i vicepresideix la CEOE (Confederació Espanyola d'Organitzacions Empresarials) (Segura, 2008).

La creixent contestació social vers la degradació socioecològica que havia suposat l'avanç de la "riquesa" derivada de la principal indústria del país (constructores i promotores), junt amb el degoteig de casos de corrupció que cobrien la geografia espanyola feien pensar que aquesta qüestió seria una de les principals a ser abordada a la campanya política per les eleccions generals del març de 2008. No obstant això, aquest tema no va adquirir un protagonisme central. Probablement es complia el que Naredo (2006:255-256) apuntava un any i escaig abans de dites eleccions quan deia que: "la situació actual demana a crits polítiques que, a diferència de les actuals, propiciïn la rehabilitació front a la construcció nova, l'arquitectura d'acord amb l'entorn front a l'estil universal imperant, l'habitatge com a bé d'ús front a l'habitatge com a inversió, l'habitatge social front a l'habitatge lliure, l'habitatge en lloguer front a l'habitatge en propietat, la rendibilització a través de rendes i no de plusvàlues

<sup>66</sup> Ens hem aturat d'apuntar les mesures anticrisis al mes d'agost de 2008 perquè això ens obligaria a mantenir el text viu de manera permanent degut a la situació de crisi, o caos sistèmic com diria Giovanni Arrighi, en la que s'ha assentat l'economia en aquests anys. El mes d'octubre (7/10/2008 i 13/10/2008) el govern espanyol presentà un Pla de rescat de 50 miliards d'euros per comprar actius a entitats financeres i avals per 100 miliards d'euros per emissió de nou deute; augment a 100 mil euros la garantia dels dipòsits bancaris. El 3 de novembre de 2008 sí'aprova un nou paquet de mesures que permet ajornar el pagament de la quota hipotecària als aturats i se bonificarà la seva contractació indefinida amb 1500 euros; es facilita el cobrament de deduccions fiscals als titulars de comptes d'estalvi d'habitatge (EP, 9/11/2008). Després de la cimera del G-20 (15/11/2008), Zapatero va anunciar que posaria en marxa un nou pla de xoc, que es concretaria després de conèixer-se el pla de la CE (Comissió Europea). Al capítol X es continua amb el seguiment de les mesures anticrisi del govern espanyol.

<sup>67</sup> El G-14 està compost per: Colonial, Chamartín Inmobiliària, Hercesa, Martinsa-Fadesa, Metrovacesa, Nozar, Parquesol Inmobiliària, Grupo Rayet, Realia, Renta Corporación, Reyat Urbis, Vallehermoso ([www.g14inmobiliarias.com](http://www.g14inmobiliarias.com), juny 2008).

<sup>68</sup> [www.seopan.es](http://www.seopan.es) (juny 2008).

<sup>69</sup> Aquest personatge que fou un destacat càrrec "socialista" en una entrevista sobre les mesures a prendre en motiu de la crisi econòmico-financera de 2008 responia: "S'ha de convèncer als sindicats que el seu paper no és protegir als **ganduls**. No els han de seguir protegint. El seu paper és defensar als treballadors que són els que treballen. Si volen que la seva empresa sigui competitiva i que es mantengui l'ocupació, han de col·laborar. Són incompatibles salaris alts amb productivitat baixa. L'absentisme s'ha duplicat en els darrers tres anys. Hem passat del 3,5% al 7%. És inacceptable. En el País Basc és on menys n'hi ha, mentre que en algunes províncies andaluses se donen cotes més altes" (Segovia 27/10/2008:41). Quan parla dels ganduls i salaris alts sembla que no es refereix als alts directius que cobren salaris obscens i que configuren segons Galbraith (2004) una de les claus principals de l'economia del frau innocent.

[...] El problema estriba en que aquest canvi amenaçaria els negocis immobiliaris en curs, contribuint a desinflar la *bombolla*. Tal vegada s'hagi d'esperar a que aquesta es desinflï per sí mateixa per a que venguin moments més propicis pel canvi".

Certament, tot sembla indicar que la bombolla s'ha desinflat per sí mateixa, el que no està tan clar és si els canvis en curs seran aquells que prepararan el terreny per a que l'habitatge (i la construcció) perdi la seva dimensió especulativa i deixi de ser un dels principals elements de degradació ecològica de l'Estat. En definitiva, tot sembla indicar que per tal de fer front a la situació de crisi econòmico-financera, la proposta dels neoconservadors dels EUA com dels partits socialdemòcrates (PSOE) a l'Estat espanyol, i de quasi tot el ventall parlamentari de la UE i dels EUA, és la d'aprofundir en mecanismes de major flexibilització amb un keynesianisme corporatiu intens que es fa palès en les injeccions de liquiditat i en el rescat d'entitats financeres, ajudes a les corporacions immobiliàries i constructores, ajudes a la indústria de l'automòbil i de les energies brutes, etc. Per una altra banda, a la fortalesa europea s'anuncia la criminalització i persecució dels "sense papers" amb la nomenada "Directiva Retorn", segons la qual els immigrants irregulars podran ser retinguts en presons fins a 18 mesos (Nair, 18/06/2008; Agencias, 18/06/2008). En aquest panorama i, també, en el context de la UE s'anunciava la mort de la jornada laboral de 48 hores i al mes de juny s'aprovava ampliar el límit de la jornada laboral en 65 hores (EFE, 10/06/2008).

#### **8.4. LA "MODERNITZACIÓ" DE L'APARELL PRODUCTIU ESPANYOL. PRIVATITZACIONS I CONSOLIDACIÓ DELS "MONSTRES" EMPRESARIALS ESPANYOLS.**

Al poc temps d'haver entrat dins del marc de la CEE es van haver de rectificar part del marc institucional estatal, que encara no ho havia estat, i en aquest sentit l'aparell productiu que restava en mans estatals es va haver de privatitzar d'acord amb les exigències comunitàries (normativa comunitària sobre desregularització i defensa de la competència). Així, els anomenats monopolis públics donaren oxigen als comptes de l'Estat per poder respondre als requisits comunitaris, i per contra contribuïrien a consolidar una oligarquia neoliberal sorgida d'un fort procés intervencionista com és el de les privatitzacions<sup>70</sup>. Emperò fou amb la signatura del Tractat de Maastricht (1992) que es s'imposà l'adopció de les polítiques privatitzadores. Segons el Pla de Convergència, el dèficit públic havia d'estar –en un termini de quatre anys- per davall del 3% del PIB i el deute públic havia d'estar per davall del 60% del PIB-. Hernández (2/01/2005) exposa que entre 1985-2004 es varen dut a terme unes 125 privatitzacions que han suposat uns ingressos d'uns 42 miliards d'euros que a la vegada han permès minvar el deute públic. A l'altra cara de la moneda tenim que aquestes privatitzacions han afavorit la consolidació de grans multinacionals de serveis i financeres.

Tal com sostén Vergés (1999), els resultats que amollaven una bona part de les empreses públiques no s'ajustaven als tòpics de ser deficitàries, ans al contrari l'autor constata com en un bon nombre d'elles els anys posteriors a la seva privatització, els resultats obtinguts són inferiors als que s'obtingueren quan eren públiques. Bona part de les empreses públiques estaven sanejades i la seva venda constituïa una important entrada per saldar el dèficit públic, moltes vegades vinculats als holdings públics (p.ex. SEPI –Societat Estatal de Participacions Industrials–), a més d'aportar les sumes de les plusvàlues als pressuposts generals de l'Estat. Vergés (1999:127) exposa que "en contra de l'afirmació generalitzada de que els ingressos per privatitzacions no poden legalment servir per reduir el dèficit públic estatal, la major part de l'ingressat si que ha pogut tenir tal efecte (i legalment) perquè corresponia a la plusvàlua realitzada amb la venda d'accions".

Martín (1996) detecta dos moments diferenciats en el procés privatitzador: un primer moment (1985-1991) durant el qual es venen empreses públiques a un sol comprador o entraven empreses multinacionals, constituint *joint ventures* i en les que l'Estat conservava una presència minoritària. El segon moment (1991-1995), segons Martín (1996), es du a terme un desmantellament més agressiu de l'aparell productiu públic, com a sacrifici "necessari" per complir amb els criteris de la convergència europea. A aquesta periodització, se li pot afegir la periodització realitzada per Vergés (1999) segons el qual entre el 1985 i el 1994 es vénen les empreses públiques deficitàries a través principalment de la venda directa i en aquest període

<sup>70</sup> Sobre privatitzacions veure: Ariño (2004) i Trigo Portela (2004)

es dóna també un important procés de reestructuració de l'aparell empresarial amb la constitució de grans conglomerats; i entre el 1994 i el 1999, es vénen les grans empreses públiques rendibles amb la venda de paquets accionaris a través de Borsa, un procés que s'intensifica amb govern de José M. Aznar.

A partir de Hernández (2/01/2006) es pot establir una tercera etapa que aniria a partir del 1996 fins al 2004, que coincideix amb els governs del Partit Popular. Si en els dos primers moments l'Estat sovint seguia participant en la propietat de les empreses privatitzades, en la darrera etapa es procedeix a la privatització quasi total. A l'any 1996 la participació estatal en la cotització borsària de les empreses estatals suposava el 10,87% de la capitalització, una dada que el 2003 s'havia reduït al 0,52%, la qual cosa ens indica la progressiva privatització de la propietat d'aquestes companyies que havien estat de l'Estat (Casamayor, 10/04/2005). Vergés (1999:135) explicita que "cal assenyalar una de les diferències clares entre abans i després de les eleccions del març de 1996: la política explicita al respecte pels governs de Felipe González era la de mantenir com a participació pública en aquestes grans i rendibles EP (Empreses Públiques) un cert percentatge (al voltant del 10% de les accions) que assegurà a l'Estat el control de l'empresa (comptant per això, a més, amb el "nucli dur" d'accionistes privats prèviament induït-seleccionat pel propi govern). En contrast, la política de José M. Aznar ha estat la de desprendre's totalment de la participació pública".

Els motors de la industrialització espanyola, la indústria automobilística, varen ser els primers en privatitzar-se: Seat (1986) adquirida per la Volkswagen i Enasa (1991) que produïa els camions Pegaso fou adquirida per la Fiat. La modalitat que més empenta va tenir fou la de les OPV (Oferta Pública de Venda d'Accions) que fou causa i efecte de l'auge borsari a partir de la segona meitat dels anys 1990. La primera OPV es realitzà al 1986 quan l'INI (Institut Nacional d'Indústria) va vendre el 39% de la mallorquina GESA. Emperò, el gran impuls a la privatització quasi total va arribar amb el Govern del PP (Partit Popular) que el 28 de juny de 1996 aprovava el Programa de Modernització del Sector Públic Empresarial impulsat pel Ministre d'Economia Rodrigo Rato. Guillén (2006:77) exposa que "quan el Partit Popular va arribar al poder el 1996 va posar en pràctica un dels majors programes de privatització a Europa, arribant a vendre quasi 50 empreses, la majoria de les quals foren privatitzades totalment, emprant ofertes públiques en 13 casos".

<b>Taula 23. Empreses Públiques estatals venudes directament, 1985-1999 (Font: Vergés 1999:123).</b>				
Any	Nom EP	Sector	Nom comprador	Nacionalitat del comprador
1985	Textil Tarazona	Tèxtil	Entrecañales/Cima	Espanyola
	Secoinsa	Electrònica	Fujitsu	Japonesa
	SKF Española	Rodaments	SKF	Sueca
	Viajes Marsans	Turisme	Trapsatur	Espanyola
1986	Entursa	Turisme	Ciga	Italo-espanyola
	Seat	Automòbil	Volkswagen	Alemanya
	Telesincro (Inisel)	Electrònica	Bull	Francesa
1987	Purolator Ibérica	Aux. automòbil	Knecht Filterwerke	Alemanya
1989	Maquinista TM	Mat. Ferroviari	Gec-Alsthom	Franco-britànica
	Ateinsa	Mat. Ferroviari	Gec-Alsthom	Franco-britànica
	Astican	Drassanes	Ercros	Kuwaití-espanyola
	Oesa (Endiasa)	Oli	Ferruzzi	Italiana
	Intelhorce	Tèxtil	Orecifi	Italiana
1990	Imepiel	Calçat	Cusi	Espanyola
	Hytassa	Tèxtil	Integusa	Espanyola
	Salinas de Torreveja	Extractiva	Solvay	Francesa
1991	Enasa-Pegaso	Camions	Fiat-Iveco	Italiana
	G. Empresarial Alvarez	Porcelanes	Pickman Estudesa	Espanyola
1992	Campsa	Carburants	diverses empreses	
1993	Fàbrica de San Carlos	Béns d'equipament	Grupo Narvacel	Espanyola



	Carcasa	Alimentació	RJR Nabisco	EUA
1994	Artespaña	Artesania	Medino	Espanyola
	C. Trasatlántica	Transp. Marítim	Naviera de Odiel/Marítima Valenciana	Espanyola
	Enagas	Gas	Gas Natural	Espanyola
1995	Sidenor	Siderurgia	Soc. Industrial Ferreria del Norte	Espanyola
	Lactaria Esppañola	Alimentació	Leyma/Parlat	Espanyola
1996	Sagane	Gas	Enagas	Espanyola
	Sefanitro	Fertilitzants	Fertiberia	Espanyola
1997	Mineria de Almagrera	Mineria	Navan	Irlandesa
	Infoleasing	Arrendament financer	Liscat	Espanyola
	Tisa	Telefonia internacional	Telefonica	Espanyola
	Elcano	Naviera	diverses empreses	
1998	Inespal	Al·lumini	Alcoa	EUA
	Productos Tubulares	Siderúrgia	Tubos Reunidos	Espanyola
	Inima	Enginyeria	Lain	Espanyola
	H.J. Barreras	Drassanes	Eq. Directivo	Espanyola
	Suria K/Posasas del Ll.	Fertilitzants	Dead Sea W	Isrelità
1999	Initec	Enginyeria	Técnicas Reunidas i Westing House	Espanyola
	Enatcar	Serveis Bus	Alianza Bus	Espanyola

**Taula 24. Privatitzacions parcials mitjançant la venda d'accions a Borsa o mitjançant concursos d'ofertes (Font: Vergés 1999:124).**

Any	Nom	Sector	% venut
1986	Acesa	Autopistes	57,6
	Gesa	Electricitat	38
1988	Endesa	Electricitat	20,4
	Ence	Paper	34,8
1989	Repsol	Petroli	30,6
1990	Repsol	Petroli	2,9
1992	Repsol	Petroli	12,1
1993	Argentaria	Banca	48,44
	Repsol	Petroli	13,9
1994	Endesa	Electricitat	8,7
1995	Repsol	Petroli	19,5
	Ence	Paper	14,9
	Telefonica	Telecomunicacions	10,7
	Indra	Electrònica	24,9
1996	Auxini	Construcció	40
	Repsol	Petroli	11
	Argentaria	Banca	25,4
	Gas Natural	Gas	3,8
1997	Telefonica	Telecomunicacions	21,16
	Repsol	Petroli	10
	CSI	Siderúrgia	35
	Retevisión	Telecomunicacions	60
	Aldeasa	Tendes lliures importació	100
	Endesa	Electricitat	25
	CSI Aceralia	Siderúrgia	65
	Auxini	Construcció	60

1998	Argentaria	Banca	28,6
	Tabacalera	Tabac/Alimentació	52,4
	Endesa	Electricitat	41,1
1999	Indra	Electrònica	63

<b>Taula 25. Altres privatitzacions, 1997-2002 (Font: Hernández 2/01/2005:48).</b>		
<b>Empresa</b>	<b>Sector</b>	<b>Data</b>
COPE	Comunicació	01/08/1997
Red Eléctrica	Energia/Electricitat	21/05/1999
Casa	Aeroespacial	3/12/1999-3/03/2000
Iberia	Transport aeri	30/12/1999-30/06/2000
Initec	Enginyeria	31/03/2000
Santa Bárbara	Defensa	30/03/2001
Ence	Cel·lulosa i forestal	20/04/2001-20/07/2001
Tabacalera	Tabac	12/10/2001
Transmediterranea	Transport Marítim	28/07/2000-20/12/2002

Les principals OPV (Opció Pública de Venda d'Accions) foren les de les grans empreses de serveis de telecomunicacions (Telefónica), transport aeri i marítim (Iberia, Transmediterránea), sector elèctric i energètic (Endesa, Repsol, Gas Natural) i financer (Argentaria). Segons alguns autors, la privatització d'aquestes empreses va donar lloc a la configuració del denominat "capitalisme popular" (petits accionistes), però en realitat el que es va produir fou un enfortiment extraordinari del poder de les entitats financeres que protagonitzen moltes de les OPV i també la presència del capital transnacional estranger. No obstant, Naredo (2001) apuntava un augment del patrimoni financer de les llars en accions i participacions a finals dels 1990 respecte dels inicis d'aquella dècada. Tamames i Rueda (2005) assenyalen que el capital espanyol es va interessar bàsicament per aquelles empreses més rendibles que s'anaven a privatitzar, mentre que aquelles que eren menys rendibles foren absorbides principalment per part del capital estranger que ja operava en el sector de la companyia a privatitzar (p.ex. l'Empresa Nacional Santa Bárbara fou comprada per part del grup nord-americà Northrop/General Dynamics). Moltes de les empreses privatitzades espanyoles s'han convertit en les principals ETN (Empreses Transnacionals) espanyoles que han iniciat una forta expansió, especialment per Amèrica Llatina en un primer moment, i posteriorment per altres estats membres de la UE.

A grans trets, els pes del sector públic en l'economia espanyola ha minvat d'una manera important al llarg del procés d'inserció a les lògiques del capitalisme financer global que imperen en el context de la UE, i amb la persecució de recaptar fons pels pressuposts de l'Estat, Vergés (1999:133-134) apunta que això "ha estat a costa d'una renúncia a uns ingressos nets futurs" ja que les grans empreses privatitzades protagonitzaren l'expansió global en base a la reinversió de beneficis, sense acudir a noves aportacions de capital que era un dels principals arguments esgrimits per dur endavant la total privatització. Més enllà dels criteris merament maximitzadors dels freds càlculs financers del cost-benefici, el sector públic es caracteritza (o s'hauria de caracteritzar) per introduir en la línia de compte altres elements que permetin indicar la rendibilitat social i col·lectiva de la funció de dites empreses. Així doncs, el sector públic, a més d'haver perdut terreny en quant a la possibilitat d'ingressar dividendes derivats de la "recolonització" empresarial d'Amèrica Llatina, especialment, també s'ha perdut poder de decisió en matèria econòmica per redreçar les pràctiques productives cap a d'altres pautes.

A mitjans de la dècada dels 2000 ja hi ha poques opcions privatitzadores i les noves privatitzacions es caracteritzen per que l'Estat es desprèn de participacions minoritàries. En aquesta línia, la SEPI (Societat Espanyola de Participacions Industrials) preparava la venda del 5,28% de Iberia, Aldeasa (5,06%), Endesa (2,95%), Red Electrica (18,5%), Altadis (2,08%), Aldeasa (5,06%) i una forta reestructuració del sector naval amb la desaparició de les drassanes públiques (Izar) i gran nombre de llocs de feina (Casamayor, 10/04/2005). La decisió d'eliminar –el primer any de mandat del Govern de Rodríguez Zapatero 2004-2007- les drassanes de Izar (Manises, Gijon, Cadis, Sevilla i Sestao) va desembocar en fortes

mobilitzacions i protestes per part dels treballadors i poblacions afectades. La situació semblava estar viciada per una gestió irregular entre 1998 i 2000, quan governava el PP, en que es van concedir ajudes públiques a les drassanes. El 12 de maig de 2004, la UE les va declarar que aquestes ajudes eren il·legals. Unes ajudes que s'havien de tornar que ascendien a 1100 milions d'euros. Les motivacions per la reducció de la capacitat de construcció naval –pública o privada- a l'àmbit de la UE estan vinculades a la irrupció en el mercat global de les drassanes asiàtiques i especialment les de Corea. La Comissió Europea va denunciar a Seul front a l'OMC (Organització Mundial del Comerç) per *dumping* (venda per davall del cost de producció) en la construcció naval (López, 19/09/2004). Per altra banda, el canvi de cicle econòmic mundial a partir del 2007 ha fet que des de les administracions públiques s'anunciessin importants paquets de mesures de xoc, entre les quals se troba l'anunci d'iniciar la privatització parcial d'AENA (Aeroports Espanyols i Navegació Aèria) que fins ara depèn del Ministeri de Foment, en la qual podrien entrar empreses privades i les comunitats autònomes (Otero, 29/06/2008).

En molts de casos, l'Estat va mantenir una "acció d'or" (p.ex. Repsol i Iberia fins el 2006; Telefónica i Endesa fins el 2007). L'acció d'or és un instrument de control que es va reservar l'Estat des de 1995 sobre les empreses privatitzades. Una sentència de maig de 2003 del Tribunal de Justícia de la UE declarà il·legal aquesta norma espanyola, per la qual cosa el 2005 es va haver de suprimir aquest tipus de participació. A l'any 2000, mitjançant l'acció d'or es va poder vetar la compra de Telefónica per part de la companyia holandesa KPN i al 2001 es va vetar la compra de Hidrocantábrico per part de l'alemanya EnBW i la portuguesa EDP. No obstant, el 2005 a la UE on es pregona el dogma de la "competitivitat" i la "lliure empresa" hi havia prop de 140 empreses que encara tenien l'acció d'or (Gómez., 26/11/2005).

### 8.5. L'ESPANYA "ADULTA". DE PAÍS PERIFÈRIC I GLOBALITZAT A GLOBALITZADOR.

"Sempre és bo tenir empreses fortes. Empreses amb capacitat de decisió a Espanya. El que succeeix és que el procés de globalització ens du a matisar molt el concepte de que vol dir una empresa nacional. Dins d'aquest esquema, **m'agradaria tenir empreses espanyoles fortes en el plànol internacional**. De fet, tenim moltes que ho estan fent molt bé" (Entrevista a Pedro Solbes, Carcar a *El País* 12/03/2006:82).

L'acceptació per part del món occidental (democràtic) del règim feixista a la dècada dels 1950 es va traduir, com s'ha esmentat, en una recuperada confiança i al mateix temps amb un ambient procliu a l'entrada de capitals estrangers en territori espanyol. Just després de la Guerra Civil, es promulgà al 1939 la Llei d'Ordenació i Defensa de la Indústria Nacional (24 de novembre de 1939) que dificultava l'entrada del capital estranger. Aquesta llei, limitava el capital estranger al 25% del capital social de les empreses, les societats comercials podien comptar amb el 10% de capital estranger, i a la mineria aquest no podia ser superior al 49%. Vint anys després, el Pla d'Estabilització de 1959 contemplava la llibertat absoluta d'inversió fins el 50% del capital de les empreses i en cas de quota superior s'exigia una autorització prèvia per part del Consell de Ministres; es garantia la transferibilitat de beneficis en divises sense cap tipus de limitació; i s'establia una disponibilitat de crèdit bastant elevada (en el cas de les empreses en que l'aportació de capital estranger era inferior al 25% no tenien cap limitació, i si era superior, podien obtenir crèdits equivalents al 50% del capital) (Tamames i Rueda, 2005). Nogensmenys, a l'any 1954 es va presentar l'*Informe Dean* –en referència al Secretari d'Estat dels EUA, Dean Acheson– en el que es mostrava l'alt interès dels EUA per a que l'Espanya feixista eliminàs les traves a la inversió estrangera. Entre els motius per acudir a la inversió estrangera, per damunt de la necessitat de capital, estava la manca de tecnologies i innovació. En aquest sentit el Marquès de Deleitosa (financer) declarava en una entrevista del 1962 que "resulta més eficaç i més barat pagar una llicència que muntar centres d'investigació" (Carpintero 2005:535).

De fet, la societat i l'economia espanyoles adquirien un paper perifèric respecte de les locomotores europees. A la dècada dels 1970 es publicaren dos interessants llibres sobre el paper del capitalisme espanyol en l'escena mundial, sota el capitalisme monopolista, amb un

vessant crític destacable (Muñoz, et al., 1978; Martínez González-Tablas, 1978). Aquests sostenien en referència al procés de creixent liberalització i obertura espanyola que: "res es pot entendre del canvi econòmic de 1959 al marge de les pressions exercides per destacats grups de capital financer que es veuen progressivament forçats, per les pròpies circumstàncies – lligades a una incapacitat tècnica i econòmica pràcticament absoluta– a establir contactes creixents amb l'exterior i donar pas a l'entrada massiva de capital i la tècnica estrangera. Aquestes pressions internes es veuran afavorides –essent aquest un aspecte absolutament essencial per la comprensió del procés– per la pròpia fase expansiva del capitalisme internacional d'aquells moments disposat per una part, a oferir excedents tecnològics i financers, i, per una altra, a demandar importants contingents de força de treball pel sosteniment dels seus processos productius. En aquest respecte la pressió exercida pel llavors "centre hegemònic" del capitalisme internacional, és a dir, pel capitalisme nord-americà, fou també decisiva en el context d'una estratègia de llarg abast, iniciada anys enrere amb els pactes político-militars de 1953 que obté ara –amb la nova orientació– la seva consolidació definitiva" (Muñoz et al. 1978:21-26). Una consolidació que requeria l'adopció d'un marc normatiu favorable, tasca que inicià el llavors ambaixador dels EUA, John David Lodge (Muñoz et al., 1978).

A l'hora d'analitzar el procés d'entrada de capitals estrangers es pot parar esment en dos grans apartats: per una banda, les inversions estrangeres directes (IED); i per l'altra banda, les inversions estrangeres en cartera (IEC). Es pot acordar, tal com fa Carpintero (2005:489) que aquests dos tipus d'inversió presenten diferències substancials: mentre la inversió directa, té un caràcter més o manco permanent i implica l'apropiació, control sobre l'administració de l'empresa; la inversió en cartera pot tenir un caràcter més especulatiu i aquesta tan sols s'acomoda a la participació en el capital social, responent a estratègies a curt termini de diversificació de riscos del capital.

### **8.5.1. Les inversions estrangeres cap a l'Estat espanyol.**

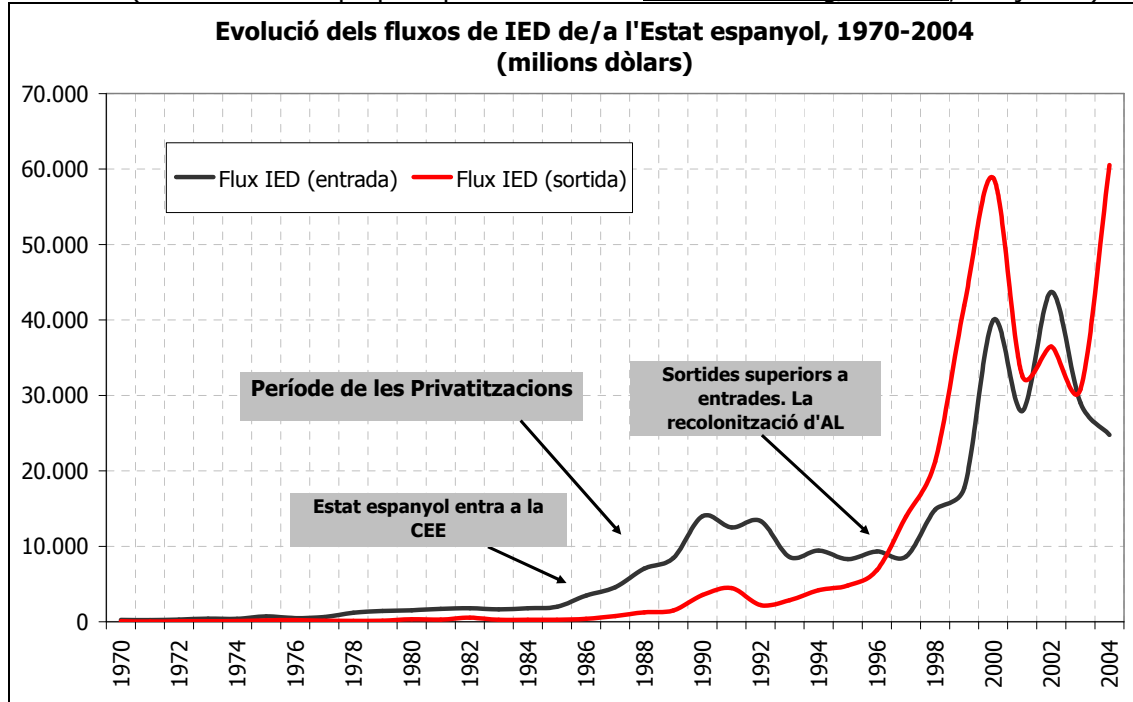
L'evolució de les inversions espanyoles a l'estranger i de les estrangeres a l'Estat espanyol, entre el 1970 i el 2004, es pot dividir en dos períodes<sup>71</sup>. Es pot observar al gràfic 17 l'evolució de les entrades de IED i sortides de IED entre 1970-2004, en el que se diferencien: una primera etapa que arribaria fins a l'entrada de l'Estat espanyol dins de la CEE l'any 1986; i una segona etapa que s'inicia a partir de l'entrada a "Europa". Aquesta segona etapa, es pot subdividir a la vegada en dues fases: la primera estaria protagonitzada per un augment de les entrades de fluxos d'IED a l'Estat espanyol, i la segona (després de la privatització dels monopolis estatals) per la sortida d'IED espanyola, superant inclús a les entrades. L'entrada a la UE va implicar la modificació i adaptació del cos legislatiu espanyol en matèria d'inversions estrangeres per tal d'homologar-ho al marc comunitari<sup>72</sup>.

---

<sup>71</sup> Per veure una evolució històrica de les inversions estrangeres a Espanya es recomana l'obra editada per Julio Tascón (2008) *La inversión extranjera en España*. Minerva ediciones, Madrid.

<sup>72</sup> Real Decret Llei 1265/86 de 27 de juny, modificat pels RD 671/1992 i 672/1992 de 2 de juliol. La darrera modificació vigent que deroga a les anteriors i continua el procés "liberalitzador" i la plena mobilitat de capitals és el RD 664/1999, de 23 d'abril, sobre inversions estrangeres a Espanya i espanyoles a l'estranger.

Gràfic 17. (Font: elaboració pròpia a partir d'UNCTAD [www.unctad.org/statistics](http://www.unctad.org/statistics), març 2007)<sup>73</sup>.



A la taula 26 es presenta la inversió estrangera cap a l'Estat espanyol entre 1960 i 2005 que sumen un total de 865,4 miliards d'euros, la major part d'ells –un 82,4%– realitzada entre el 1996 i el 2005. Entre els diferents fluxos, el majoritari ha estat el de cartera que suposa un 65% del total, és a dir inversions de tipus (més o manco) especulatiu<sup>74</sup> que guanyen força just després de l'entrada de l'Estat espanyol a la UE. Al llarg del període analitzat (1960-2005) s'ha passat d'un flux anual mig, entre 1960-1970, de 86,07 milions d'euros en inversió estrangera a un flux anual mig, entre 2001-2005, de 98 miliards d'euros. És a dir, el flux anual al darrer període era 1139 vegades superior als dels anys 1960.

	IED (Inversió Estrangera Directa) sense immobles.		IED immoble (Inversió Estrangera Directa en immobles)		IEC (Inversió Estrangera en Cartera)	
	Milions d'euros	Percentatge	Milions d'euros	Percentatge	Milions d'euros	Percentatge
1960-1970*	482	56,0	216,4	25,1	162,3	18,9
1970-1985*	5.645,90	49,7	4.825,50	42,5	879,9	7,8
1986-1989*	10.788,20	40,3	5.901,90	22,1	10.067,00	37,6
1990-1995	39.635,20	35,0	5.669,80	5,0	67.854,40	60,0
1996-2000	76.540,10	34,3	11.942,00	5,4	134.561,20	60,3
2001-2005	104.696,70	21,4	30.028,20	6,1	355.601,60	72,5
<b>1960-2005</b>	<b>237.788,10</b>	<b>27,5</b>	<b>58.583,80</b>	<b>6,8</b>	<b>569.126,40</b>	<b>65,8</b>

\* Aquestes dades estaven en pessetes i s'han traduït a euros (un euro equival a 166,386 pessetes).

<sup>73</sup> Segons dades d'UNCTAD la IED estrangera a l'Estat augmentà de manera continuada fins al màxim històric de 76993 milions de dòlars el 2008, xifra que va caure a 9135 milions de dòlars el 2009. En canvi la IED sortida de l'Estat espanyol cap a l'estranger assolí el màxim el 2007 amb 137052 milions de dòlars, però després va caure fins els 9737 milions de dòlars de 2009.

<sup>74</sup> "El component especulatiu que domina la majoria d'aquestes transaccions es verifica en comprovar la seva volatilitat davant variacions en indicadors com els tipus d'interès, tipus de canvi o qualsevol altra variable sensible a curt termini" (Carpintero 2005:498).

Entre el "miracle" espanyol i la "modernització" espanyola, és a dir entre el Pla d'Estabilització i l'entrada a la CEE (1986), la major part de les inversions estrangeres eren directes amb uns 6,1 miliards d'euros (50,2% del total) i per l'adquisició d'immobles amb 5 miliards d'euros (41,3% del total). Carpintero (2005) exposa que el predomini de la inversió estrangera directa es devia al bon "ambient" per baixos costos laborals, mà d'obra disciplinada (a la força) i l'estabilitat política que imposà la dictadura a l'Estat. Entre 1960 i 1979, la major part de la inversió, el 75% dels fluxos d'IED anaven adreçats als sectors minero-químic i farmacèutic (27,8%), transformacions metàl·liques (33,5%) i comerç-hostaleria (17,8%). Així doncs, els capitals estrangers es dirigien als sectors principals de l'economia espanyola, que eren els propis dels territoris "subdesenvolupats" (com aquells que es troben a la part inferior de la "corba del notari"); que en el cas espanyol es caracteritzava per: explotació de jaciments miners, explotació de mà d'obra i ubicació de plantes fabrils de l'automòbil, i explotació dels jaciments turístics i comercials a mesura que la societat espanyola es convertia al "credo" del consum de masses. Tal com apareix a la taula 26 s'ha de tenir molt en compte la important participació de la IED en l'adquisició de béns immobles, després de la "promoció" de l'Espanya feixista com a espai segur per a invertir (i passar les vacances). Al període 1970-1985 la inversió en immobles suposava el 42,5% del total (4,8 miliards d'euros), quan al període anterior (el de donar-se a conèixer) havia suposat un (no menyspreable) 25,1% del total (216,4 milions d'euros).

En quant a l'origen dels fluxos de capital cap a territori espanyol, cal destacar que durant el primer període de liberalització (1959-1979) el 33,4% de les IED a l'Estat espanyol provenien dels EUA i el 37,7% dels països de la CEE. Encara que hi hagi autors que han assenyalat l'escassa rellevància del Pla Marshall, en termes monetaris, Calvo (2001) desbroça com l'ajuda americana va contribuir a rehabilitar les expectatives empresarials, particularment interessants pels capitals nord-americans. A partir del 1970, amb la signatura de l'Acord Preferencial entre l'Estat espanyol amb la CEE, els capitals nord-americans utilitzaven les inversions en territori espanyol com a plataforma de penetració a l'espai europeu. Carpintero (2005) assenjala que un dels aspectes més rellevants és que companyies amb capital estranger ja instal·lades al territori espanyol, mitjançant ampliacions de capital i reinversió de beneficis – anomenades inversions indirectes o segones inversions- van anar guanyant pes i consolidant la seva posició. Així, les inversions dutes a terme per les filials espanyoles d'empreses transnacionals passaren del 3% del total acumulat fins el 1979 al 25,7% a l'any 1987. A l'any 1998<sup>75</sup> el 45% de la inversió neta rebuda havia estat duta a terme per societats d'aquest tipus, i així "un cop assentat el capital estranger en el nostre país, se convertia a la seva vegada, ja des de dintre, en el principal origen de la inversió dels no residents" (Carpintero 2005:494).

La segona etapa, en quant a inversió estrangera a l'Estat espanyol que s'inicia amb la incorporació de l'Estat espanyol a la CEE (actual UE), es caracteritza per un augment important dels fluxos d'inversió estrangera i per la creixent importància de les inversions en cartera. La IEC (Inversió Estrangera en Cartera) va guanyar força en el període 1960-2000, i molt especialment a partir de l'entrada a la UE, situant-se a partir de 1990 per damunt del 60% de tota la inversió estrangera rebuda. Carpintero (2005) exposa que resulta complicat delimitar la frontera entre la inversió en cartera i la directa, ja que moltes compres d'accions via IEC es solen convertir en la base de futures inversions directes que condueixen al control de la companyia<sup>76</sup>. L'entrada a la UE va facilitar l'entrada de nous capitals –en inversions directes i en cartera- que aprofitaven les avantatges del nou estat membre que combinava elements de territori perifèric i central alhora, i també hi havia un fort component especulatiu alimentat pels alts tipus d'interès (Naredo, 2006)<sup>77</sup>.

Les exigències de Maastricht (1992) precipitaren el declivi de començaments dels 1990, ja que la política econòmica d'alts tipus d'interès que sostenia l'entrada de capitals i la cotització

<sup>75</sup> La modificació metodològica de mitjans dels 1980 en el registre d'inversions no inclou l'obligació d'enregistrar aquestes operacions,

<sup>76</sup> Hi ha criteris heterogenis a l'hora de comptabilitzar les inversions estrangeres per part del Banc d'Espanya. El Banc d'Espanya considera IED tota inversió rebuda a societats no cotitzades i com inversió en cartera tota compra d'accions en societats cotitzades. Emperò, la metodologia de la Balança de Pagaments del FMI entén com a IED quan és al manco del 10% del capital social. Quan es tracta d'inversions espanyoles a l'estranger es mantén el criteri del FMI.

<sup>77</sup> A finals dels 1980, de les 500 grans empreses espanyoles (per volum de vendes), un 23,6% estaven participades per no residents en més d'un 50% del capital social i en altres 90 empreses els capitals estrangers tenien una participació que era suficient per controlar l'empresa (Carpintero, 2005).

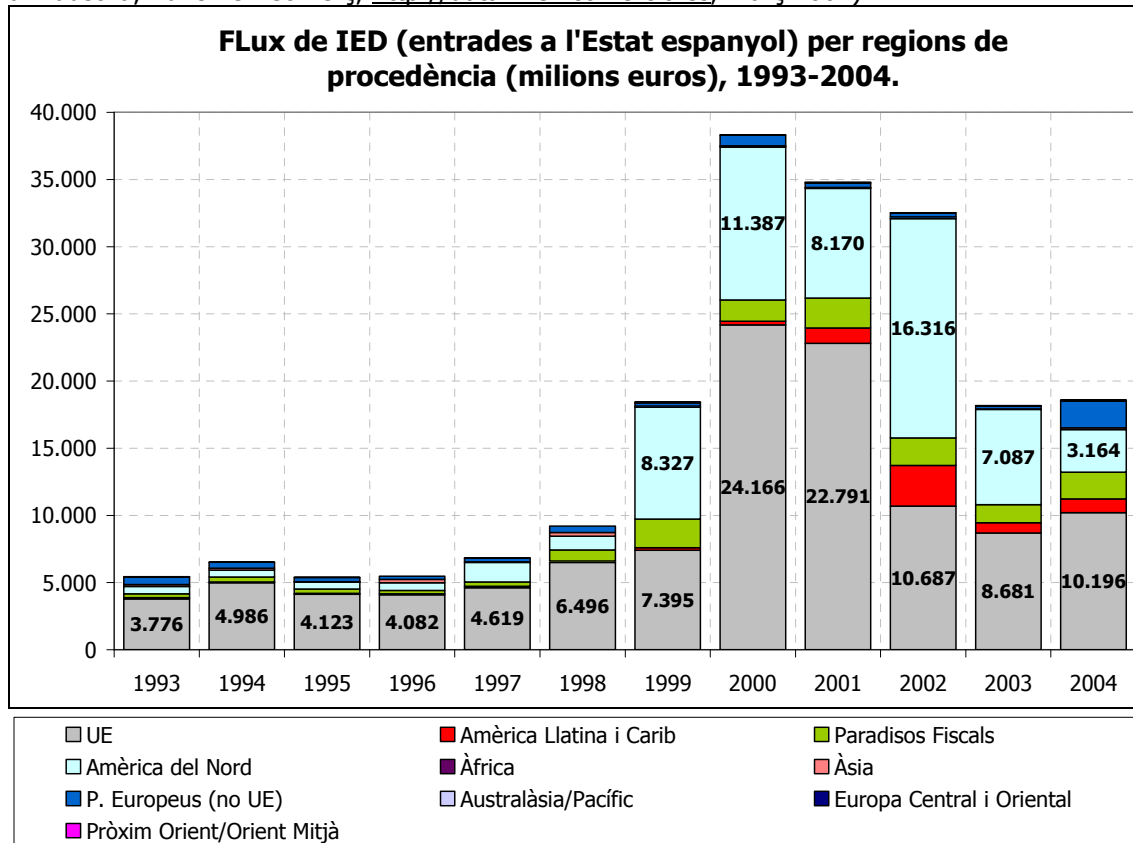
de la pesseta dins dels límits del SME (Sistema Monetari Europeu), controlant a més la inflació interna, xocava amb els objectius de "convergència" i reforçava el declivi intern penalitzant la inversió "productiva" domèstica en encarir el cost del capital i els capitals especulatius es detingueren a l'espera de les reaccions al sí de la UEM<sup>78</sup>. Les entrades de capitals estrangers es va veure alentit durant la primera meitat dels 1990, emperò després aquests experimentaren una tendència creixent que es caracteritzà per la presa de posicions dins dels grans capitals espanyols dels que eren els recents monopolis estatals privatitzats. A partir de la segona meitat dels anys 1990 les inversions en cartera es disparen, passant de 67 miliards d'euros al període 1990-1995 (60% del total) a 490 miliards d'euros al període 1996-2005 (68,7% del total).

Naredo (2006) diu que la Borsa espanyola, amb la consolidació del sistema monetari europeu, es va convertir en atracadora neta de capitals internacionals, la qual cosa contribuïa a compensar el dèficit per compte corrent espanyol i a més permetia impulsar l'expansió internacional de les empreses espanyoles. En un entorn i escenari de tipus d'interès baixos les empreses han preferit acudir als dipòsits –via préstecs a renda fixa- que no a l'emissió de participacions en el capital. De fet, en aquest "medi ambient" financer, al 2005 les emissions netes d'accions van descendir un 78% respecte les del 2004, tot situant-se en torn als 4457 milions d'euros (Banco de España, 2006). Carpintero (2005:511) sostén que "resulta curiós que, en aquests temps de sofisticació financera, hagin estat els dipòsits els que estiguin salvant l'equilibri exterior de l'economia espanyola i mantenint la seva posició compradora neta de la resta del món". Així, la bombolla immobiliària (i hipotecària) espanyola i l'expansió internacional del capital espanyol s'ha alimentat en bona mesura dels dipòsits que s'efectuaven a les entitats financeres espanyoles, contribuint a la creació de diners bancaris i, alhora, al creixent poder de la banca.

Les inversions estrangeres directes, també, han experimentat un important creixement entre 1996-2005, 181,2 miliards d'euros les directes (sense immobles) (25,4% del total) i 41,9 miliards d'euros en immobles (5,8% del total). Al gràfic 18 es presenten les IED a l'Estat espanyol per regions entre 1993 i el 2004. Es pot destacar en aquesta evolució el període entre 2000-2002 en que les IED despunten respecte de la resta d'anys, i se comptabilitza un flux anual entre 30 i 40 miliards d'euros, quan la resta d'anys es situa entre 10 i 20 miliards d'euros. En analitzar la procedència de les inversions estrangeres directes cap a l'Estat espanyol es destaca el fet que la major part d'aquestes provenen de la UE (112,8 miliards d'euros) i Amèrica del Nord (59,1 miliards d'euros). En quant a la procedència de la IED per països, el principal inversor estranger durant aquest període han estat els EUA amb 52,2 miliards d'euros (26,1% del total); en segon lloc, estan els Països Baixos amb 33 miliards d'euros (16,5% del total); i en tercer lloc, el Regne Unit amb 27,4 miliards d'euros (13,7% del total). Emperò, cada cop resulta més complex determinar l'origen dels fluxos de capitals ja que com Maitena Duce -del Banc d'Espanya- apuntava: "l'evidència de la procedència de la IED es troba cada vegada amb majors dificultats d'interpretació si es té en compte que, per motius fiscals, una bona part de la IED que no pertany a països de la UE s'ha canalitzat de forma creixent a través de centres financers europeus (Regne Unit, Holanda, Bèlgica-Luxemburg) o dels denominats paradisos fiscals (Panamà, Antilles Holandeses, Bahames, etc), la qual cosa fa quasi impossible determinar el seu origen amb absoluta precisió" (Duce 1995:200-202 a Carpintero 2005:536).

<sup>78</sup> Les devaluacions de la pesseta a principis dels 1990, varen repercutir en la sortida de capitals, així es produí una desinversió neta en cartera de 2,8 bilions de pessetes (Carpintero, 2005).

Gràfic 18. (Font: Elaboració pròpia a partir de Registre d'inversions exteriors- Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç, <http://datainvex.comercio.es>, març 2007).



**Taula 27. Flux IED estrangera a l'Estat espanyol (milions d'euros) per regions de procedència**  
(Font: Registre d'inversions exteriors- Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç, <http://datainvex.comercio.es>, març 2007)

	1993-1996	1997-2000	2001-2004	Total Acumulat (1993-2004)
UE	16.957,90	42.848,94	53.025,58	112.832,43
Amèrica del Nord	2.170,65	22.184,33	34.779,48	59.134,45
Paradisos Fiscals	680,55	1.036,88	888,69	2.606,12
Amèrica Llatina i Carib	301,12	699,34	5.976,23	6.976,69
P. Europeus (no UE)	2.062,61	5.593,27	9.313,67	16.969,55
Àsia	555,14	458,91	358,59	1.372,64
Pròxim Orient/Orient Mitjà	46,02	20,99	132,37	199,37
Australàsia/Pacífic	5,40	55,21	39,13	99,74
Àfrica	20,53	27,91	37,40	85,84
Europa Central i Oriental	13,87	20,47	28,41	62,75
<b>Total</b>	<b>22.813,78</b>	<b>72.946,25</b>	<b>104.579,56</b>	<b>200.339,59</b>



**Taula 28. 10 primers països per IED acumulat (1993-2004) invertit a l'Estat espanyol**  
**(Font: Registre d'inversions exteriors- Ministerio de Industria, Turismo y Comercio,**  
**<http://datainvox.comercio.es>, març 2007).**

País	Milions euros	Percentatge
EUA	52.289,37	26,10
Països Baixos	33.088,16	16,52
Regne Unit	27.458,52	13,71
Portugal	16.443,75	8,21
França	14.208,94	7,09
Luxemburg	10.818,07	5,40
Alemanya	9.133,93	4,56
Canadà	6.844,94	3,42
Itàlia	6.261,37	3,13
Suïssa	6.021,88	3,01
Resta Països	17.770,65	8,87
<b>Total</b>	<b>200.339,59</b>	<b>100</b>

En quant al registre de les inversions estrangeres a l'Estat espanyol cal destacar la importància que han adquirit les fetes a través de les ETVE (Empreses de Tinença de Valors Estrangers) que han passat de representar el 0,004% de la IED al període 1993-1996 a representar el 70,16% entre 1997-2000 i el 56,49% entre 2001-2004. L'auge de la inversió a través de les ETVE es deu, segons el Banco de España (2006), a que els grups multinacionals estrangers s'han recolzat en el marc normatiu espanyol<sup>79</sup> que els beneficia mitjançant l'exempció d'impostos en dividends i plusvàlues procedents de la compravenda de participacions i a més així s'evita la doble imposició internacional.

A través de les ETVE, els grups multinacionals estrangers centralitzen a l'Estat espanyol les seves inversions directes en tercers països. Carpintero (2005:536) explica com funciona el mecanisme: "per exemple, una societat belga dedicada al transport realitza una inversió en l'exterior mitjançant una ETVE espanyola comprant accions d'una altra empresa portuguesa que té participacions a l'ETVE espanyola. D'aquesta manera adquireix posicions en el mercat portuguès, però evitant el pagament d'impostos ja sigui pels dividends obtinguts per la seva participació, o per les plusvàlues generades per la seva transmissió a tercers. Sempre, en tot cas, que aquestes gestions es realitzin a través de l'ETVE espanyola. En alguns països, la importància d'aquests mecanismes és inclús major, com ho testifica el cas de Luxemburg, on el 95% de la inversió estrangera es canalitza a través d'ETVE". Entre els països que més han emprat la IED a través de les ETVE es troben els EUA. El 88,41% de tota la IED provinent dels EUA entre 1993 i 2004 s'ha realitzat mitjançant ETVE. Els capitals dels EUA, a través de les ETVE, entren amb majors facilitats a la resta de la UE, tot aprofitant la plataforma espanyola.

Entre 1993 i 2004 la major part dels fluxos d'inversió estrangera directa a l'Estat espanyol s'han dirigit als sectors manufacturer amb 16,6% del total (33,3 miliards d'euros); el comercial amb 14,2% del total (28,4 miliards d'euros); i els transports i comunicacions amb 13,6% (27,3 miliards d'euros), serveis diversos (26 miliards d'euros). Si s'analitza per subsectors, la IED acumulada entre 1993-2004 s'ha concentrar en: telecomunicacions (24,3 miliards d'euros), indústria química (22,6 miliards d'euros), comerç majorista (22,3 miliards d'euros), activitats informàtiques (14,6 miliards d'euros), fabricació d'automòbils (12 miliards d'euros), serveis empresarials (p.ex. notaries) (10,8 miliards d'euros), activitats immobiliàries (p.ex. compravenda i/o lloguer d'immobles) (9,5 miliards d'euros) i activitats bancàries (9,3 miliards d'euros). Es pot constatar així, el canvi sectorial en quant al destí de les inversions estrangeres a l'Estat espanyol, respecte de la primera etapa (abans de l'entrada a la UE), amb una creixent rellevància de les activitats centrals de la globalització capitalista (p.ex. serveis

<sup>79</sup> Llei 43/1995 de l'impost de Societats i la llei 6/2000 (títol IV) de mesures de recolzament a la internacionalització de les empreses (BOE de 14/12/2000).

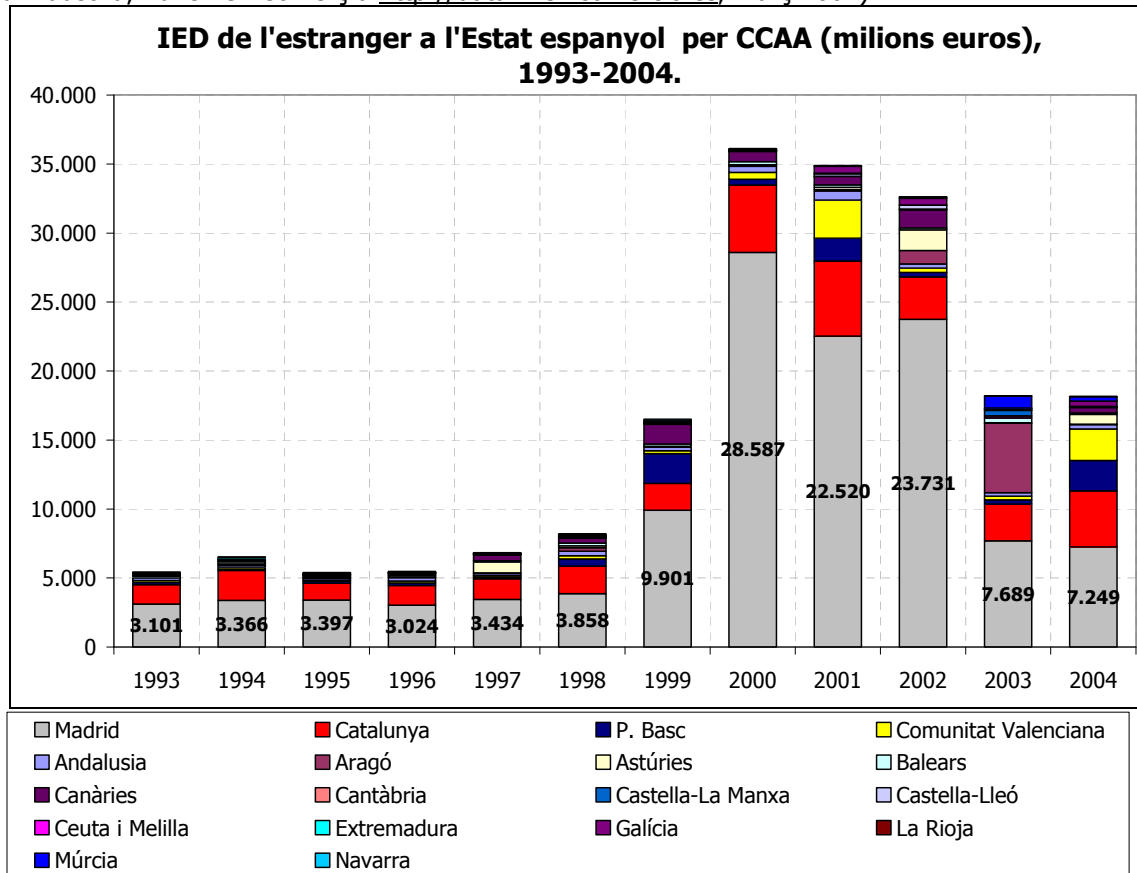
financers, serveis empresarials, telecomunicacions) i de la particular via de creixement del capitalisme espanyol com és l'explosió immobiliària<sup>80</sup>.

<b>Taula 29. Flux IED estrangera a l'Estat espanyol (milions d'euros) per sector</b> <b>(Font: Registre d'inversions exteriors- Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç a</b> <b><a href="http://datainvex.comercio.es">http://datainvex.comercio.es</a>, març 2007).</b>				
Sector	<b>1993-1996</b>	<b>1997-2000</b>	<b>2001-2004</b>	<b>Total acumulat (1993-2004)</b>
Agricultura, ramaderia, caça, silvicultura i pesca.	268,34	254,86	349,42	872,62
Producció/Distribució elèctrica, gas i aigua.	354,86	1.872,83	4.281,61	6.509,30
Indústries extractives, refinament petroli.	102,38	460,77	2.045,92	2.609,07
Alimentació, begudes i tabac.	1.271,42	1.149,78	3.595,00	6.016,20
Indústria tèxtil i confecció.	304,29	288,21	472,61	1.065,11
Indústria paper, edició i arts gràfiques.	765,14	1.373,92	5.052,52	7.191,59
Ind. Química, cautxú i plàstics.	2.132,11	2.734,35	19.080,92	23.947,38
Altres manufactures	4.099,18	5.211,98	24.065,07	33.376,23
Construcció.	432,90	994,73	637,85	2.065,48
Comerç	3.049,22	16.998,88	8.395,46	28.443,56
Hostaleria.	588,45	784,39	1.634,63	3.007,47
Transports i comunicacions	764,45	18.896,31	7.707,88	27.368,65
Intermediació financera, banca i assegurances.	2.396,91	7.473,00	7.596,30	17.466,21
Activitats immobiliàries	2.135,37	3.151,68	4.263,91	9.550,95
Altres serveis	3.639,48	9.461,26	12.928,48	26.029,22
Altres	509,29	1.839,30	2.472,08	4.820,67

En quant a la localització de la IED estrangera a l'Estat espanyol, cal tenir en compte tal com es desprèn de la taula 30 i el gràfic 19, que la major part d'aquesta es concentra en els espais metropolitans que és al mateix temps on s'ubiquen les seus de les principals ETN espanyoles i els centres de poder polític. Així doncs, la major part de les entrades de capitals entre 1993 i 2004 s'han dirigit a la Comunitat de Madrid amb 119,8 miliards d'euros (59,8% del total) i Catalunya amb 31,8 miliards d'euros (15,8% del total).

<sup>80</sup> L'anàlisi més detallat per subsectors s'ha fet a partir de la base de dades del Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç: <http://datainvex.comercio.es>

Gràfic 19. (Font: Elaboració pròpia a partir del Registre d'inversions exteriors- Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç a <http://datainvox.comercio.es>, març 2007).



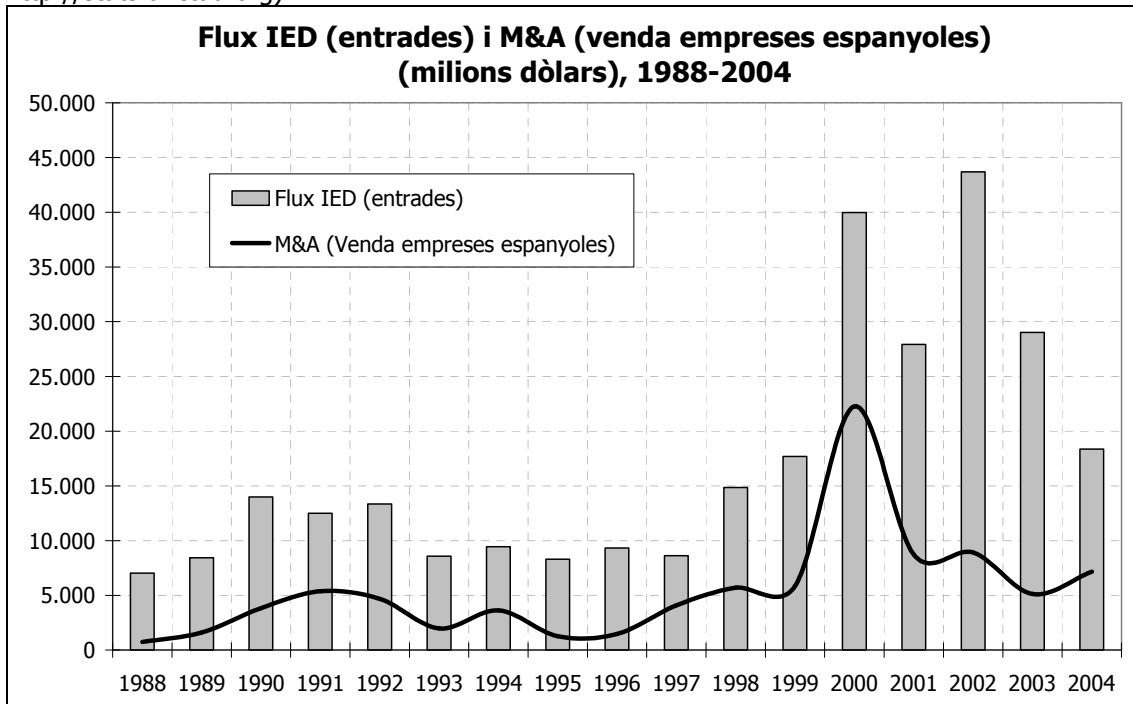
**Taula 30. Flux IED (entrades) per CA des de l'estranger (milions euros) (Font: Elaboració pròpia a partir Registre d'inversions exteriors- Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç a <http://datainvox.comercio.es>, març 2007).**

	1993-1996	1997-2000	2001-2004	Total acumulat (1993-2004)
Andalusia	713,07	1.153,44	1.530,07	3.396,58
Aragó	193,62	477,89	6.153,64	6.825,15
Astúries	92,12	935,61	2.402,12	3.429,85
Balears	442,98	675,55	762,98	1.881,51
Canàries	320,11	2.954,95	2.478,54	5.753,61
Cantàbria	25,08	27,79	43,74	96,60
Castella - La Manxa	79,13	90,67	458,50	628,29
Castella - Lleó	114,95	161,42	454,08	730,46
<b>Catalunya</b>	<b>6.223,24</b>	<b>10.334,90</b>	<b>15.243,02</b>	<b>31.801,15</b>
Ceuta i Melilla	5,44	7,39	32,69	45,52
Comunitat Valenciana	478,67	1.032,09	5.612,14	7.122,90
Extremadura	43,32	69,00	142,63	254,94
Galícia	142,60	161,53	1.413,14	1.717,27
La Rioja	32,17	65,23	113,70	211,09
<b>Madrid</b>	<b>12.887,54</b>	<b>45.779,64</b>	<b>61.188,11</b>	<b>119.855,29</b>
Múrcia	159,81	172,46	1.219,67	1.551,95
Navarra	242,62	294,32	113,27	650,21
P. Basc	617,32	3.235,18	4.496,91	8.349,40
Tot el territori	0,00	0,00	409,40	409,40

Diversos	0,00	5.317,20	311,31	5.628,51
----------	------	----------	--------	----------

Una de les característiques que Naredo (1996, 2006) i Carpintero (2005) han fet notar, en quant a l'entrada de capitals estrangers a l'Estat espanyol, és que després de l'ingrés a la UE, la major part dels fluxos inversors han anat dirigits simplement a l'adquisició d'empreses, instal·lacions, immobles, o altres actius preexistents. És a dir, no han contribuït a ampliar l'aparell "productiu" espanyol, sinó que fonamentalment el que suposaven era un canvi de propietat. Partint de la base de dades de l'UNCTAD, tenim que entre 1988 i el 2004, dels 330,9 miliards de dòlars "estrangers" invertits en l'Estat, un 34,59% anava adreçat a fusions i adquisicions. La mateixa UNCTAD (2000) assenyalava que tan sols un 3% de les operacions M&A mundials corresponen a fusions, restant el gruix d'aquesta categoria com a adquisició. Carpintero (2005:495), partint de la informació del Ministeri d'economia, exposa com prop de dues terceres parts de la IED a finals dels 1980 anava adreçada a l'adquisició. Una tendència que s'intensifica cap a finals dels 1990, situant-se la IED destinada a adquisicions per damunt del 75%. Prop del 25% la IED estrangera anava destinada a la presa de control i un 30% de la IED es destinava a la transmissió i aportació d'actius a l'exterior. És a dir, augmenten les entrades de fluxos de IED i també s'intensifica la seva dimensió "adquisitiva", a més d'estar la IED estrangera estretament vinculada al procés d'internacionalització del capital transnacional espanyol.

Gràfic 20. (Font: elaboració pròpia a partir d'UNCTAD, 2000, 2004, 2005; <http://stats.unctad.org>).



Període	Flux IED (entrades)	M&A (Venda empreses espanyoles)	% Flux IED entrada/Venda empreses espanyoles
1988-1990	29.433	6.148	20,89%
1991-1995	52.130	16.880	32,38%
1996-2000	90.425	39.326	43,49%
2001-2004	158.951	52.123	32,79%
<b>1988-2004</b>	<b>330.939</b>	<b>114.477</b>	<b>34,59%</b>

\* M&A: Merges and Acquisitions (Fusions i Adquisicions).

### 8.5.2. El "múscul" globalitzador de les ETN espanyoles i el desembarcament a Amèrica Llatina.

Des de l'entrada en l'Europa de l'euro, s'ha produït un dels canvis més importants del rol del capital espanyol en l'escena mundial. Com es pot veure en el Gràfic 17, a partir de mitjans dels anys 1990 les sortides de capitals "espanyols" han anat superant a les entrades d'inversió estrangera. Convé apuntar que mentre l'Estat espanyol ha mantingut la condició de país perifèric (colonitzat) durant gran part de la segona meitat del segle XX, hi va haver alguns destacats treballs que incidien en la dimensió perifèrica (de territori colonitzat), i probablement per aquest motiu tenien un enfocament crític. Emperò, just en el moment en que el capital espanyol es transnacionalitza resulta cada cop més difícil trobar anàlisis crítics al respecte, i en canvi molts dels estudis i publicacions es limiten a informar de les "victòries" dels nous colons empresarials espanyols (Durán-Herrera, 1996, 1997, 2005; Guillén, 2006). Així doncs, sembla que en el moment en que l'economia espanyola adquireix un perfil més inversor-depredador, tal com sosté Naredo (2006), les veus crítiques es van callant. Es podria interpretar que moltes de les crítiques llançades als anys 1970 tenien a veure més amb la disconformitat per part de les elits polítiques, empresarials i intel·lectuals respecte al paper subordinat (i perifèric) que li tocava jugar al capitalisme espanyol. Un cop superat el paper subordinat, i el moment en que s'assoleix la majoria d'edat –"l'Espanya adulta"–, desapareixen en gran mesura les veus crítiques. Tal com exposava en un altre ordre de coses però que tenen relació al que aquí es comenta, Naredo (2001) quan analitzava els fonaments intel·lectuals de l'esquerra espanyola i enuncitava aquell "por una oposición que se oponga".

De totes maneres, cal esmentar els intents dissidents en quant a l'anàlisi de l'evolució de l'economia i la societat espanyoles, exposant el seu rol com a país "depredador" i l'assoliment de la seva dimensió globalitzadora (Etxezarreta, 1991; Naredo, 1996; Naredo, 2006; Fernández-Durán, 1996; Carpintero, 2005), que més que incidir en els aspectes del paper perifèric espanyol, insisteixen en les lògiques i dinàmiques de l'acumulació del capital espanyol, transcendent en la cara oculta (o ocultada) del creixement econòmic espanyol. També, cal destacar que des de col·lectius de joves investigadors (i activistes)<sup>81</sup>, vinculats intel·lectualment amb els pioners de l'economia crítica i l'economia ecològica de l'Estat (p.ex. Joan Martínez-Alier, José Manuel Naredo, Ramón Fernández-Durán, Miren Etxezarreta, etc), s'ha iniciat una línia d'investigació (i acció política) que apunta a la dimensió globalitzadora de l'economia espanyola. Entre aquests treballs es podrien destacar: el de Marc Gavalda (2003a) sobre Repsol YPF per Amèrica Llatina; el de María José Paz, Soraya González i Antonio Sanabria (2005) sobre les ETN elèctriques espanyoles a Centre Amèrica; el coordinat per Miquel Ortega (2005) sobre el deute ecològic espanyol i també d'Ortega (2007) sobre el paper de l'Estat en el recolzament de l'expansió transnacional del capital espanyol; David Llistar (2009) que ha encunyat el concepte de l'anticooperació; o Joan Buades (2006) sobre els impactes de les ETN hoteleres "balears" a les perifèries turístiques del Sud. A més, cal destacar, les excel·lents aportacions de l'economista ecològic, Óscar Carpintero (2005) que analitza les dimensions ecològiques i financeres del capitalisme espanyol en el procés de "modernització" entre 1955 i el 2000.

Durant bona part del segle XX, no va ser gaire important la sortida de capitals des del territori espanyol, car aquest no es trobava en condicions per fer-ho. Aquesta fet es devia, per una banda, a aspectes institucionals, ja que si bé el Règim franquista permetia l'entrada de capitals estrangers, no mostrava la mateixa predisposició a que el capital espanyol "s'escapàs" fora de les fronteres espanyoles. Així, el 1939 es constituí el jutjat de Delictes Monetaris per tal de perseguir-los i, a partir de llavors, la tinença d'actius estrangers havien d'enregistrar-se en el IEME (Institut Espanyol de Moneda Estrangera), per així poder fiscalitzar adequadament els rendiments generats per aquests. Carpintero (2005) fa constar que durant els anys del "miracle" espanyol les empreses exportadores espanyoles dedicades a la venda de productes primaris no havien de crear amples xarxes comercials en tercers països. En quant a les inversions en cartera aquestes trobaren frens institucionals fins el 1986, i després durant els

<sup>81</sup> Entre els col·lectius que treballen aquestes qüestions, a l'Estat espanyol, destaquen: OMAL (Observatori de Multinacionals a Amèrica Llatina), [www.omal.info](http://www.omal.info); i l'Observatori del deute en la globalització, [www.odg.cat](http://www.odg.cat); Observatori de Corporacions Transnacionals IDEAS, [www.ideas.coop](http://www.ideas.coop).

anys d'eufòria (1986-1990) els capitals espanyols trobaven altes rendibilitats dins del propi Estat, la qual cosa desincentivava la sortida a l'estranger<sup>82</sup>.

La pressió d'alguns sectors, especialment la banca i la gran empresa, feren que a partir de 1960 la situació començàs a canviar a favor del capital espanyol. Guillén (2006) exposa com en aquells temps, els controls de canvi eren massa rígids i els subsidis per ajudar a crear canals de distribució a l'estranger eren "poc efectius". La sortida més important de IED (Inversió Estrangera Directa) fou als Pirineus Orientals –al Rossellonès-, amb inversió catalana principalment, que connectava amb el Mercat Comú (p.ex. Chupa Chups instal·lava una planta a França el 1967)<sup>83</sup>. L'any 1973 es "liberalitzaren" les sortides del capital espanyol cap a l'estranger (Decret 48/1973 de 1 de març) i l'entrada a la UE obligà adaptar el marc normatiu espanyol a l'europeu que afectà també a la regulació de les inversions espanyoles a l'estranger i viceversa. Entre el 1960 i el 1985, les inversions espanyoles a l'estranger foren de 2,3 miliards d'euros, i restaren 5,1 vegades inferiors a les entrades de capitals estrangers a l'Estat. Durant els anys del "desenvolupisme" feixista i fins el 1985, la distribució de les inversions espanyoles a l'estranger es repartia aproximadament entre un 70% en forma d'inversió directa i un 30% en cartera.

La reestructuració del capitalisme a escala global, després de la crisi del règim d'acumulació fordista, es va traduir en la configuració d'un nou marc regulatori d'acumulació que s'ha nomenat flexible. En el marc de la globalització neoliberal, l'Estat espanyol que suposadament intentava adoptar (ja fora de temps) les polítiques de la societat del benestar va "haver" d'adaptar-se a les exigències normatives de la UE –sota els denominats criteris d'estabilitat i convergència– i també la consolidació del nou marc regulatori global amb la creació de la OMC (Organització Mundial del Comerç) i la inauguració de les rondes liberalitzadores que havien de permetre una major fluïdesa en la circulació de capitals i de les relacions comercials en totes direccions.

Com s'ha esmentat anteriorment, amb l'adopció de les regles del joc europeu i per tal de complir amb els criteris de Maastricht, es produeix una profunda reestructuració de l'aparell industrial i financer espanyol, donant lloc als "monstres empresarials" espanyols entre mitjans dels 1980 i els 1990. En nom de la competitivitat es privatitzen els monopolis estatals que estaven presents en els sectors que fins aleshores es definien com estratègics (p.ex. telecomunicacions, energia, transport, financer), en condicions monopolístiques (o quasi monopolístiques). Un dels resultats d'aquelles privatitzacions, tal com apunta Sánchez-Díez (2002:21), fou el de la configuració d'uns mercats altament concentrats, motiu pel qual es crearen una sèrie d'organismes per tal de vetllar per la "perfecta competència", com la Comissió del Mercat de les Telecomunicacions o el Tribunal Regulador de la Competència. Així, per exemple, a principis del segle XXI, l'empresa Telefónica superava el 90% de la quota de mercat en telefonia fixa i el 60% en mòbil; Endesa superava el 40% de la quota de mercat en energia elèctrica; Iberdrola arribava a quasi el 40% de la quota de mercat en energia elèctrica; i Repsol controlava el 100% del mercat del gas. Aquests percentatges tan elevats són una senyal de l'elevada concentració del mercat que se suposa que l'anomenada "liberalització" havia de combatre, i que en canvi ha resultat en unes estructures oligopolístiques en les que les grans corporacions han adquirit un enorme poder.

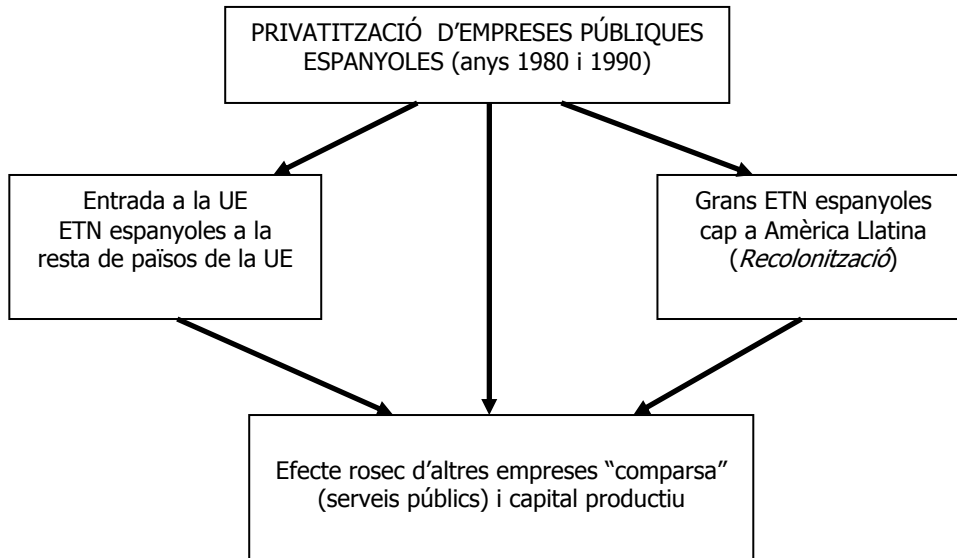
Emperò, el "múscul globalitzador" de l'empresa espanyola es va forjar, també, després d'un intens procés de fusions i adquisicions empresarials dins del propi territori espanyol. El major dinamisme concentrador es va donar en els sectors de: la banca, ja fos amb fusions entre diferents bancs com per exemple SCH fruit de la fusió entre el Banc de Santander amb el Central Hispano i el Banesto, o la fusió del BBV amb la banca pública Argentaria<sup>84</sup> a l'any 1999; el gas, donant lloc a Gas Natural; el petroli amb Repsol; l'elèctric amb Endesa, Iberdrola o Union Fenosa; etc.

<sup>82</sup> Per veure la inversió estrangera a l'Estat espanyol durant el franquisme es recomana consultar: Muñoz et al. (1978); Viñas et al. (1979); Tascón (2008).

<sup>83</sup> El juliol de 2006 la ETN italiana, Perfetti Van Melle, va adquirir Chupa Chups per 400 milions d'euros. Es perdia així una de les "joies de la corona" com empresa innovadora i emblemàtica. Cal recordar que el "chupa chups" és una de les grans invencions espanyoles junt amb la fregona (OTR/PRESS, 4/07/2006).

<sup>84</sup> Argentaria s'havia creat al 1991 agrupant diversos bancs, entre d'ells el Banc Hipotecari d'Espanya, Caixa Postal, Banc Exterior d'Espanya, etc.

Figura 8. Esquema del procés d'inserció a la globalització neoliberal de l'Estat espanyol a partir dels 1980 (Font: elaboració pròpia).



8.5.2.1. La globalització espanyola. Els impactes de la recolonització.

Com es pot observar a la taula 32, el 99,7 dels fluxos de capitals espanyols a l'estranger entre 1960 i 2005 (806,3 miliards d'euros) s'ha efectuat entre 1986 i el 2005. Emperò, és a partir de 1996 quan aquests adquireixen importants dimensions, de fet en el quinquenni (1996-2000) els fluxos de capitals a l'estranger eren 7,6 vegades superiors als del quinquenni anterior. Entre les raons es troben, per una banda la crisi estructural del capitalisme global de principis dels 1990; i per una altra banda, les pròpies dificultats del projecte europeu i més en concret de la instauració del SME (Sistema Monetari Europeu) i la seva repercussió sobre la pesseta, a més de no comptar encara amb empreses prou fortes com per expandir-se globalment. Salmon (2001) assenyala que entre els 1980 i principis dels 1990 la inversió estrangera espanyola era bastant feble i aquesta es concentrava, especialment, en les activitats manufactureres intensives en treball (p.ex. tèxtil i sabates) que es localitzaven als territoris veïns del Marroc i Portugal. Entre el 1996 i el 2005 s'ha produït, a més, un canvi destacable en l'estructura de les inversions estrangeres espanyoles, que en el darrer quinquenni amb 467,9 miliards d'euros es distribuïen entre un 62,15% en inversions en cartera i un 37,13% en inversions directes, essent les inversions espanyoles en immobles de 4,8 miliards d'euros (0,6% del total). També cal destacar que des de la incorporació de l'Estat espanyol a la UE, les inversions estrangeres rebudes (853,2 miliards d'euros) han estat pràcticament equivalents a les inversions realitzades a l'estranger (803,9 miliards d'euros).

**Taula 32. Evolució de la inversió espanyola en propietat a l'estranger (Font: de 1960 a 1989 a partir de Carpintero 2005:501; 1990-2005 a partir de Balança de Pagaments del Banc d'Espanya a [www.bde.es](http://www.bde.es), març 2007)**

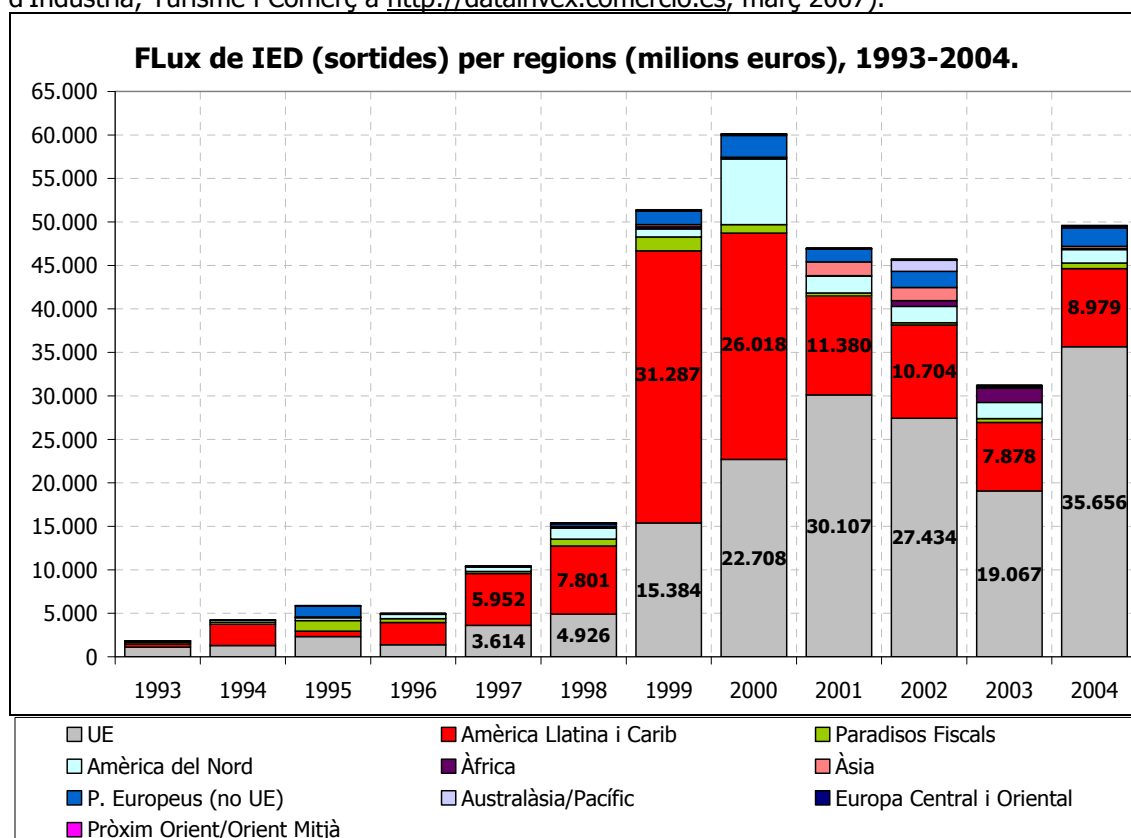
	IED (Inversió Estrangera Directa) sense immobles.		IED immoble (Inversió Estrangera Directa en immobles)		IEC (Inversió Estrangera en Cartera)	
	Milions d'euros	Percentatge	Milions d'euros	Percentatge	Milions d'euros	Percentatge
1960-1970*	33	88,74	-1	-1,61	5	12,87
1970-1985*	1.635	69,63	7	0,28	707	30,09
1986-1989*	2.632	77,11	60	1,76	721	21,13
1990-1995	14.793	56,78	652	2,50	10.607	40,71
1996-2000	140.313	45,78	789	0,26	165.398	53,96

2001-2005	173.769	37,13	3.360	0,72	290.844	62,15
<b>1960-2005</b>	<b>333.176</b>	<b>41,32</b>	<b>4.867</b>	<b>0,60</b>	<b>468.281</b>	<b>58,08</b>

\* Aquestes dades estaven en pessetes i s'han convertit en euros tenint en compte que un euro equival a 166,386 pessetes.

En quant a la distribució geogràfica per regions de les inversions espanyoles a l'estranger (gràfic 21 i taula 33) entre 1993 i 2004, es pot observar com els principals destinataris dels capitals espanyols són els països de la UE amb 165 miliards d'euros (50,34% del total), els d'Amèrica Llatina i el Carib amb 115,9 miliards d'euros (35,38% del total), Amèrica del Nord (EUA i Canadà) amb 18,6 miliards d'euros (5,68% del total), els països europeus que no formaven part de la UE-15, i crida l'atenció el cinquè lloc que ocupen els paradisos fiscals (sense comptar amb Luxemburg que és alhora paradís fiscal i Estat membre de la UE) amb 7,4 miliards d'euros (2,26% del total). En quant a països, les principals corrents de capitals espanyols s'ha assentat a Brasil (36,2 miliards d'euros) degut en gran mesura a la implantació del *Plan Real* de "liberalització" de l'economia brasilera, el paradís fiscal luxemburguès (35,4 miliards d'euros), Argentina (35,3 miliards d'euros), Països Baixos (32,7 miliards d'euros) i Regne Unit (24,8 miliards d'euros)<sup>85</sup>. Les entrades de capitals estrangers als Països Baixos i Regne Unit amaguen, sovint, un flux de capitals cap als paradisos fiscals que encara resten sota el paraigües d'aquests dos països. Durant el període 1993-2004, un 26,6% de la IED espanyola (87,19 miliards d'euros) s'ha realitzat mitjançant ETVE (Empreses de Tinença de Valors Estrangers), dels quals 65,7 miliards es destinaven a d'altres Estats membres de la UE-15, tot essent molt destacable el fet que 34,02 miliards anassin a Luxemburg. El Banc d'Espanya alertava que mitjançant les ETVE es perd la noció sectorial i espacial de les inversions estrangeres, el fet de dirigir-se aquestes en gran mesura al paradís fiscal europeu fa que encara sigui molt més difícil saber quelcom més sobre aquestes, al temps que es delata la seva dimensió especulativa i opaca.

Gràfic 21. (Font: elaboració pròpia a partir del Registre d'inversions exteriors- Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç a <http://datainvox.comercio.es>, març 2007).



<sup>85</sup> En quant a la IED al Regne Unit resultaria interessant saber quina proporció es dirigeix al territori veïnat de Gibraltar que queda recollit sota la rúbrica diluent del Regne Unit.



**Taula 33. Flux IED "espanyola" a l'estranger (milions d'euros) per regió (Font: Elaboració pròpia a partir Registre d'inversions exteriors- Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç a <http://datainvox.comercio.es>).**

Regió	1993-1996	1997-2000	2001-2004	Total acumulat (1993-2004)
UE	6.107,03	46.632,26	112.263,62	165.002,91
Amèrica Llatina i Carib	5.972,64	71.058,42	38.942,00	115.973,05
Paradisos Fiscals	2.121,81	3.625,99	1.673,55	7.421,35
Amèrica del Nord	1.159,51	10.225,59	7.226,41	18.611,51
Àfrica	122,19	562,24	2.489,65	3.174,08
Àsia	53,79	384,96	3.395,62	3.834,37
P. Europeus (no UE)	1.308,81	4.405,68	5.621,75	11.336,24
Australàsia/Pacífic	28,97	134,01	1.374,98	1.537,96
Europa Central i Oriental	20,08	132,34	338,67	491,09
Pròxim Orient/Orient Mitjà	45,31	193,75	176,52	415,58
<b>Total</b>	<b>16.940,13</b>	<b>137.355,25</b>	<b>173.502,76</b>	<b>327.798,14</b>

**Taula 34. 10 primers països per IED acumulat (1993-2004) rebut provinent de l'Estat espanyol (Font: Elaboració pròpia a partir Registre d'inversions exteriors- Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç a <http://datainvox.comercio.es>).**

País	Milions euros	Percentatge
Brasil	36.241,20	11,06
Luxemburg	35.479,45	10,82
Argentina	35.303,19	10,77
Països Baixos	32.767,13	10,00
Regne Unit	24.891,88	7,59
Alemanya	20.368,70	6,21
EUA	17.285,38	5,27
Mèxic	17.242,13	5,26
Portugal	15.349,47	4,68
França	11.936,14	3,64
Resta de països	80.933,47	24,69
<b>Total Acumulat (1993-2004)</b>	<b>327.798,14</b>	<b>100</b>

Cal destacar que gran part dels fluxos de capitals espanyols a l'estranger durant aquest període s'adrecen als països d'Amèrica Llatina, convertint-se l'Estat espanyol en el segon país inversor just a darrera dels EUA (CEPAL, 2000). La massiva entrada de capitals espanyols a Amèrica Llatina, la *recolonització* que diu Marc Gavalda (2003a), es factible gràcies a: primer la reestructuració del teixit empresarial espanyol, amb la formació de les grans corporacions de serveis fruit de les privatitzacions i de les grans entitats financeres (Banca i Caixes d'Estalvis) fruit de processos de concentració empresarial; i segon, a les transformacions estructurals que afecten als països del Sud, conegudes com el "Consens de Washington" que es materialitzaven en els PAEs (Programes d'Ajustament Estructurals) (Williamson, 1990; Ortega, 2005). Els PAEs aplicats a Amèrica Llatina "prepararen el terreny" per a l'entrada del capital transnacional.

**Taula 35. Recomanacions característiques d'un PAE –Programa d'Ajustament Estructural– (Font: Ortega 2005: 85).**

Acció	Objectiu General	Mesures concretes
<b>Deflació</b>	Desaccelerar el creixement de la demanda interna per reduir les importacions i el dèficit públic.	- Estricte control de l'oferta monetària i reducció de la disponibilitat de crèdit. Augment del tipus d'interès i eliminació del crèdit subsidi o preferent (p.ex. crèdit a camperols). - Reducció del dèficit fiscal: retalls en la despesa pública corrent i inversió (excepte pagament del deute) en sectors socials, reducció de plantilles i congelació salarial, eliminació de subsidis, augment

		<p>tarifari de serveis bàsics de subministrament.</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- Reforma fiscal per incrementar ingressos.</li> </ul> <p>Increment dels impostos indirectes i retall dels tipus marginals dels impostos directes de la renda, patrimoni i beneficis empresarials.</p>
<b>Devaluació de la moneda</b>	Reduir el dèficit comercial	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Encariment de les importacions i reducció de la demanda en el mercat nacional.</li> <li>- Promoció de les exportacions, venda a mercats externs on s'obtenen divises i ingressos superiors.</li> </ul>
<b>Nova regulació</b>	Intervenció pública donant als mercats el principal paper en l'assignació dels recursos i aconseguir així "preus correctes"	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Eliminació de subsidis i controls de preus i salaris.</li> <li>- Eliminació de controls canviaris i liberalització dels mercats financers.</li> <li>- "Flexibilització" del mercat laboral, reducció de la cobertura de prestacions socials, disminució del poder dels sindicats i de la negociació col·lectiva.</li> <li>- Privatització de les empreses estatals i reducció del paper de l'Estat en la direcció i/o planificació econòmica.</li> <li>- Obertura comercial, desgravació aranzelària, desmantellament de mesures de protecció a la producció nacional, eliminació de restriccions i regles a la inversió estrangera.</li> </ul>

En el cas d'Amèrica Llatina, per entendre la penetració del capital transnacional espanyol, resulta imprescindible tenir en compte la proximitat cultural amb l'Estat espanyol com un element clau de la política empresarial expansiva de les ETN espanyoles, recolzades pels diferents governs de l'Estat i autonòmics, independentment del color polític (Sánchez-Díez, 2002; Carreras et al. , 2002)<sup>86</sup>. A més, Sánchez-Díez (2002) exposa com les ETN espanyoles més importants (telecomunicacions, energia –electricitat, gas i petroli<sup>87</sup>-, i finances) es corresponen al sector de serveis (i explotació de recursos naturals); i al moment de la irrupció d'aquests a Amèrica Llatina, a l'altra vorera de l'Atlàntic, s'entrava en el que s'ha definit com a segona onada de privatitzacions. La primera onada privatitzadora va afectar a les empreses industrials i comercials, mentre que la segona ha afectat als serveis públics (aigua, electricitat, telecomunicacions, finances, etc). La tercera onada, que és la del segle XXI afecta als serveis socials –considerats sovint com a serveis públics– com educació, sanitat i fons de pensions. La CEPAL (2000) posa de manifest com la primera onada privatitzadora fou protagonitzada pel propi capital llatinoamericà que en moltes ocasions es van aprofitar de pràctiques opaques (i corruptes), realitzant operacions especulatives mitjançant les quals compraren empreses a baix preu, per després vendre-les més cares. Tot això ha donat lloc a un canvi en l'estructura de la propietat molt intens. En concret, la segona onada privatitzadora semblava feta a mida per a les grans corporacions espanyoles que ja havien guanyat força en el mercat espanyol i estaven preparades per donar el salt transnacional. Es pot veure a la taula 36 i a la figura 3 algunes de les principals ETN espanyoles presents a Amèrica Llatina i les inversions que en aquells països tenen.

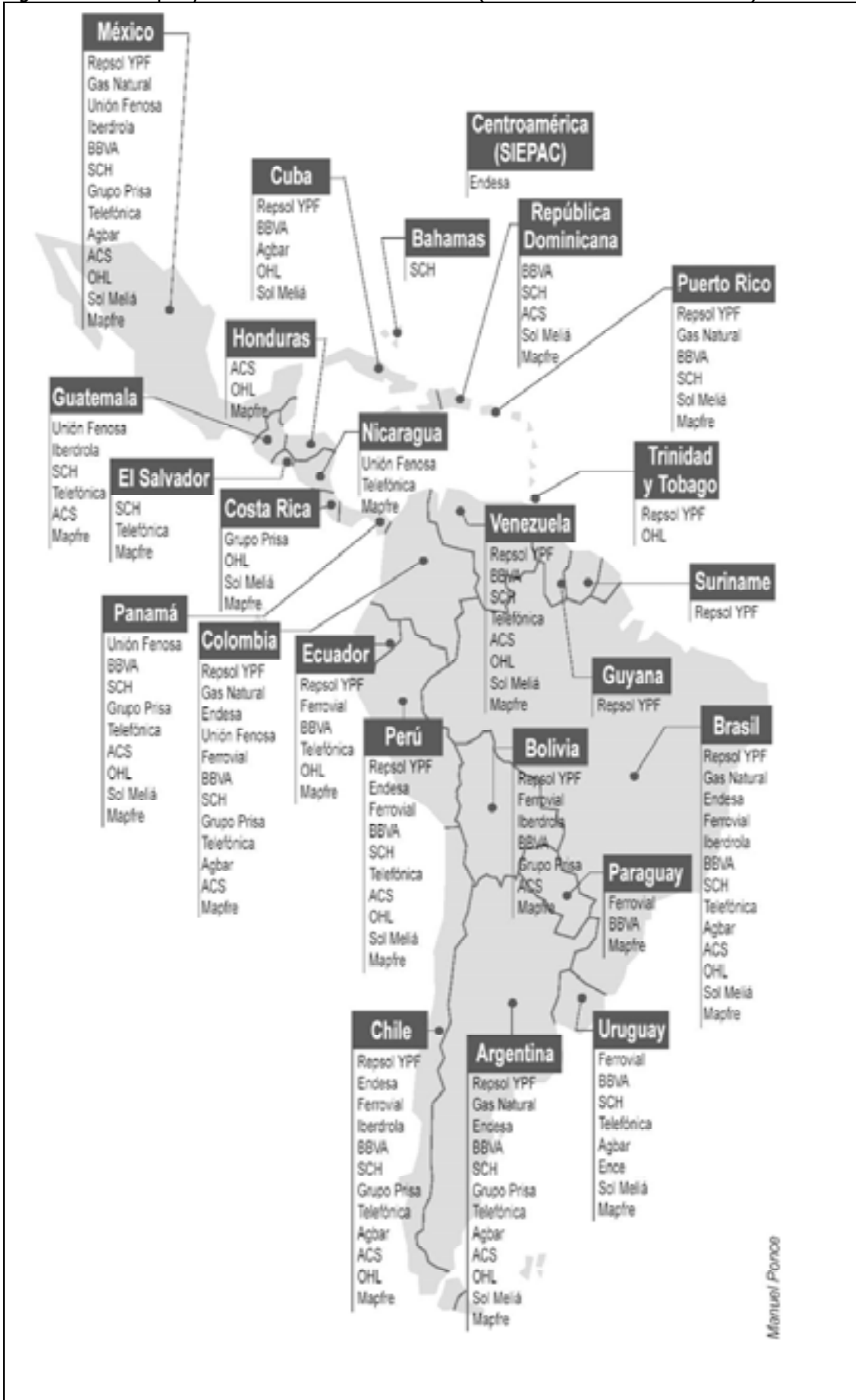
<sup>86</sup> En la proximitat cultural s'ha de tenir en ment, també, la proximitat en la cultura empresarial i política entre les elits llatinoamericanes i espanyoles, tan influenciades per règims autoritaris i la poca estima a pràctiques polítiques i econòmiques democràtiques. En aquesta tessitura es pot entendre que el Jutge de l'Audiència Nacional, Baltasar Garçon, iniciàs les investigacions sobre pagaments per part d'empreses espanyoles a l'expresident del Perú, Alberto Fujimori.

<sup>87</sup> Les activitats relacionades amb l'energia poden ser considerades com a activitats industrials o de serveis, tot depenent de quina sigui l'activitat. Així, per exemple, la distribució de gas serà un servei.

**Taula 36. Principals inversions per països i empreses a Amèrica Llatina, 2006 (milions d'euros)**  
**(Font: Barberia 13/03/2006:17).**

<b>Mèxic</b>		<b>Perú</b>	
BSCH	2.626	BBVA	377
BBVA	4.508	Endesa	279
Iberdrola	584	Telefónica	4.151
Union Fenosa	286	<b>Brasil</b>	
Gas Natural	600	BSCH	7.200
Telefónica	2.180	BBVA	542
Dragados	80	Endesa	799
ACS	40	Iberdrola	1.718
FCC	40	Gas Natural	450
<b>República Dominicana</b>		Telefónica	12.800
Union Fenosa	543	Telefónica Móviles	2.780
<b>Veneçuela</b>		Dragados	46
BBVA	407	OHL	60
<b>Colòmbia</b>		<b>Argentina</b>	
BBVA	795	BSCH	1.800
Endesa	1.001	BBVA	414
Union Fenosa	573	Gas Natural	200
<b>Xile</b>		AGBAR	85
BSCH	2.200	Telefónica	9.800
BBVA	880	Telefónica Móviles	810
Endesa	1.186	Repsol YPF	10.500
AGBAR	470	Dragados	79
Telefónica	500	OHL	40
Dragados	134	ACS	40
OHL	66	FCC	40

Figura 9. ETN espanyoles a Amèrica Llatina i Carib (Font: Álvarez Féans 2006:28).



La Cuba de Fidel Castro també participa d'aquesta recolonització, lluny de mantenir-se apartada dels processos depredadors i expansius del capital transnacional, tal com seria d'esperar en el cas d'un projecte que diu oposar-se a les regles del joc econòmic neoliberal. Així, Marta Lomas, titular del Ministeri d'Inversió Estrangera i Cooperació Econòmica cubana, declarava que els "interessava atreure a grans inversors estrangers com l'energia, la mineria, la biotecnologia i el turisme, però els propietaris de negocis petits i mitjans no han de sol·licitar ni tan sols les inversions". Les inversions prioritàries per Cuba són les energètiques per tal d'engegar també la indústria turística. Per això, el grup espanyol Guascor va signar un contracte de 100 milions d'euros per a instal·lar petits i mitjans grups electrògens. La ETN petrolera espanyola, Repsol YPF va obtenir a finals del 2000 drets sobre sis blocs de petroli a les aigües profundes de la zona cubana del Golf de Mèxic on s'estima que es podran extreure uns 6116 barrils/dia. Les mesures del règim castrista anaven dirigides a potenciar la presència dels grans grups, en detriment dels petits i mitjans pels quals no estan gaire interessats (Triper, 26/06/2005).

La compra d'empreses d'Amèrica Llatina per part de les grans ETN espanyoles va ser possible gràcies a les operacions d'ampliació de capital de les pròpies companyies espanyoles. L'informe de mercat de la Borsa de Madrid assenyalava que "entre les grans operacions de l'any figuren aquelles que s'han realitzat intercanviant accions d'una empresa cotitzada a la Borsa de Madrid per un volum molt considerable d'accions d'empreses cotitzades en altres mercats. L'expansió exterior de les empreses espanyoles està estretament relacionada amb la capacitat que ofereix el mercat (borsari) espanyol per finançar les adquisicions [...]: les empreses espanyoles prenen participacions en empreses d'altres països (especialment a Llatino-Amèrica) finançant aquelles adquisicions amb fons captat fonamentalment en el mercat nacional a través d'ampliacions de capital. Els prenedors d'aquelles accions domèstiques compren "indirectament" accions estrangeres, les de les empreses adquirides. El desenvolupament del mercat ha facilitat la instrumentació d'operacions de fusió i adquisició d'empreses. La companyia que actua com absorbent ofereix a l'accionista de la companyia absorbida accions de la nova companyia. El preu, l'estratègia de futur i, en suma, les expectatives que ofereix la nova empresa són jutjades pels accionistes i pel mercat en el seu conjunt. La possibilitat de comprar altres empreses pagant amb accions pròpies fa que les empreses que llancen l'oferta es converteixin, d'alguna manera, en un **banc emissor** ja que poden comprar actius amb el nou paper que emeten (les seves pròpies accions). Grans operacions de fusions i adquisicions com les realitzades per Telefónica, Repsol, Terra, Altadis i altres de menor dimensió però abundants en 1999 i 2000, suposen ampliacions de capital de gran volum per bescanviar per les accions d'altres empreses que estaven en mans d'inversors d'altres borses estrangeres" (Borsa de Madrid 2001:106 a Carpintero 2005:526).

Així, gran part de les operacions globalitzadores de les ETN espanyoles s'han dut a terme recurrent a l'emissió de "dineros financers" (Naredo, 2006) que li atorguen un enorme poder de compra sobre la resta del món. La creació de "dineros financers" per part de les empreses espanyoles va arribar a suposar el 5,06% del PIB a l'any 2000, el que Carpintero (2005:527-528) defineix com a "senyoratge privat"<sup>88</sup> i que era unes cinc vegades superior al "senyoratge públic". L'augment de la liquiditat que aporten els dineros financers, ha fet que les accions i participacions es converteixin gradualment en un mitjà de pagament de primer ordre i a la vegada que les empreses es converteixin en les principals propietàries d'altres empreses. D'altra banda, Guillén (2006:78) apunta que "és important destacar que entre el 30% i el 60% del capital de les majors multinacionals espanyoles se troba avui en dia en mans d'inversors institucionals estrangers, principalment americans, britànics i d'Europa Occidental". Per aquest motiu, cada cop resulta més difícil parlar de capital espanyol, en tot cas s'ha d'escriure entre cometes, ja que la participació de capital estranger en aquestes no és menyspreable.

Guillén (2006) apunta alguns elements pels quals la política exterior d'Aznar (1996-2004) va presentar un gir cap a les postures atlantistes. El fet que l'Estat espanyol fos el segon inversor d'Amèrica Llatina, darrera dels EUA, i la forta presència del Banc Mundial i del FMI (amb majoria nord-americana) feu que aquests dos països compartissin interessos comuns en els països llatinoamericans. Les rondes liberalitzadores i la configuració dels acords econòmics regionals com el NAFTA (EUA, Canadà i Mèxic) i la previsió d'instaurar l'ALCA (Àrea de Lliure

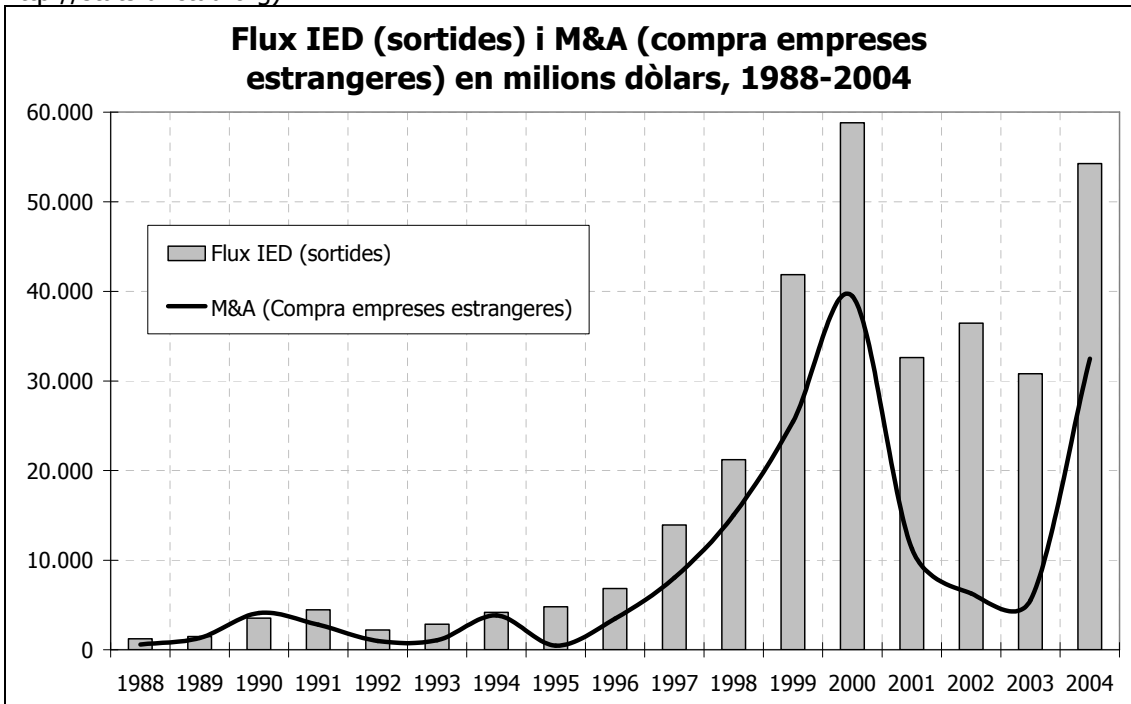
<sup>88</sup> El senyoratge seria la diferència entre el cost de fabricació dels mitjans de pagament i el valor monetari incorporat als mateixos.

Comerç per les Amèriques) feia que el poder dels EUA en la regió pogués tenir una major intensitat (Lamo de Espinosa, 2003). Així doncs, la posició d'Aznar en defensa del capital transnacional espanyol, en el qual els capitals anglosaxons hi tenen una forta participació, s'atracava per interessos econòmics a l'administració Bush. Un atracament que com s'ha esmentat anteriorment es produïa, també i sobretot, en el plànol ideològic. La crisi Argentina de finals del 2001 va fer que les inversions espanyoles a tota la regió "perillassin" i les cotitzacions de les empreses "afectades" varen experimentar notables davallades. El setembre de 2003 es va signar l'acord entre l'FMI (de domini EUA) amb Argentina que fou definit per *The Economist* de 13/09/2003 com un dels "acords més tous i més ràpids per part del FMI" (Fernández-Durán, 2003a). L'acord fou criticat per no contemplar cap compromís ferm per compensar empreses i bancs estrangers. Guillén (2006:165) exposa com "a les entrevistes els funcionaris del Govern d'Aznar fan front a aquesta crítica manifestant que si Espanya no hagués intervingut, Argentina i el FMI no haurien arribat a cap acord".

Després de la crisi Argentina (2001) i la crisi borsària de la *New Economy* (2000) que afectà especialment als EUA, es temia per un efecte contagi que afectàs a les economies més febles (i vinculades al dòlar). En el cas del capital espanyol i les seves inversions a Amèrica Llatina, s'inaugurà un període d'alentiment en el flux "inversor". En canvi, com es pot veure al gràfic 21, a partir de 2001 s'incrementen els fluxos de capitals espanyols, però ara preferentment cap a d'altres estats membres de la UE. Així, es pot comprovar que mentre al període 1997-2000 la IED a Amèrica Llatina era 1,5 vegades superior a la que es dirigia a la UE, al període 2001-2004 la IED que anava cap a la UE fou 2,8 vegades superiors a les que anaren cap a Amèrica Llatina.

Com es pot observar al gràfic 21, entre 1997 i el 2000 la major part de les inversions directes espanyoles es dirigien a Amèrica Llatina. Durant aquest període destaca l'any 1999 en que Repsol va comprar la companyia argentina YPF (Yacimientos Petrolíferos Fiscales) per 155168 milions de dòlars (65% de la inversió directa arribada a Amèrica Llatina) i que feu que aquell any fos particularment elevada la proporció de IED destinada a Amèrica Llatina. L'estratègia apuntada en el cas de Repsol simbolitza una de les principals característiques de l'expansió global del capital espanyol. Un atribut típic dels "països dominants" o "depredadors" que es caracteritzen per anar adquirint, també, empreses de la resta del planeta. Com es pot veure a la taula 37 i gràfic 22 dels 321 miliards de dòlars en inversió espanyola a l'estranger entre 1988 i el 2004, un 50,43% ha estat en forma d'adquisicions d'empreses de tercers països i no en la forma habitual en forma de negocis i fàbriques de nova planta (*greenfield investment*). Durant aquest període cal destacar la segona meitat dels anys 1990 en que les ETN espanyoles desembarcaren a Amèrica Llatina de forma més intensa. En aquest sentit, Naredo (2006:247) exposa que "Espanya està participant en una tendència que prima l'apropiació dels actius preexistents front a la creació d'elements patrimonials nous com a forma de créixer la riquesa mundial subjecta al seu control". A l'any 2004 el Grup Santander va comprar el britànic Abbey National Bank per 15 miliards de dòlars i al 2005 Telefónica va comprar l'operadora britànica O<sub>2</sub> per 31 miliards de dòlars en la que ha estat la major inversió d'una ETN espanyola a l'estranger (Guillén, 2006).

Gràfic 22. (Font: elaboració pròpia a partir d'UNCTAD, 2000, 2004, 2005; <http://stats.unctad.org>).



**Taula 37. Flux IED sortides a l'estranger i M&A (compra societats estrangeres) (milions dòlars)**  
(Font: elaboració pròpia a partir de UNCTAD 2000; 2004; 2005; <http://stats.unctad.org>)

Període	Flux IED (sortides)	M&A (Compra empreses estrangeres)	% Flux IED sortida/Compra empreses estrangeres
1988-1990	6.230	5.987	96,09%
1991-1995	18.449	9.097	49,31%
1996-2000	142.603	91.422	64,11%
2001-2004	154.112	55.559	36,05%
<b>1988-2004</b>	<b>321.394</b>	<b>162.065</b>	<b>50,43%</b>

En quant a la inversió per sectors que es presenta a la taula 38 es confirma el major predomini dels sectors als quals pertanyen les principals ETN espanyoles. Encara que UNCTAD (2003:222) estimava que hi havia prop de mil companyies invertint a l'estranger, el que no s'escapa és que la major part dels fluxos de capital estranger són protagonitzats per un reduït nombre de corporacions i entitats financeres.

**Taula 38. Flux IED "espanyola" a l'estranger (milions d'euros) per sector** (Font: Elaboració pròpia a partir Registre d'inversions exteriors- Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç a <http://datainvex.comercio.es>, març 2007).

	1993-1996	1996-2000	2001-2004	Total acumulat (1993-2004)
Agricultura, ramaderia, caça, silvicultura i pesca.	116,72	292,31	751,79	1.160,82
Producció/Distribució elèctrica, gas i aigua.	511,03	11.650,65	8.509,00	20.670,67
Indústries extractives, refinament petroli.	278,58	14.725,09	5.663,25	20.666,93
Alimentació, begudes i tabac.	806,12	4.099,48	8.206,45	13.112,05
Indústria tèxtil i confecció.	9,66	89,19	1.029,75	1.128,60
Indústria paper, edició i arts gràfiques.	198,81	502,00	3.649,97	4.350,77
Ind. Química, cautxú i plàstics.	453,54	1.373,67	18.980,66	20.807,87
Altres manufactures	1.332,70	11.747,37	29.880,32	42.960,39
Construcció.	293,28	898,53	2.047,19	3.239,00

Comerç	1.559,62	17.288,88	11.840,31	30.688,81
Hostaleria.	113,39	1.383,60	2.202,36	3.699,35
Transports i comunicacions	3.526,36	29.310,86	21.933,90	54.771,12
Intermediació financera, banca i assegurances.	7.137,59	35.545,32	37.504,02	80.186,92
Activitats immobiliàries	298,95	759,45	2.629,98	3.688,38
Altres serveis	337,44	5.125,56	17.397,83	22.860,83
Altres	68,54	2.646,02	1.950,61	4.665,17

D'acord amb la taula 38, el principal sector econòmic en quant a flux d'IED en el període 1993-2004 fou el d'**intermediació financera, banca i assegurances** amb 80,1 miliards d'euros (24,4% del total) i del qual 75,4 miliards corresponen a la banca. Convé apuntar que el caràcter globalitzador de l'economia espanyola es sustentará i alimentarà en la consolidació dels grans grups financers espanyols. El panorama bancari espanyol ha experimentat un fort procés de concentració oligopòlica. El sector de la banca que constituïa el nucli dur del Règim feixista, junt amb el clero i els militars (Muñoz, 1969 citat a Naredo, 2003), ha passat del grup dels "Set Grans" (Banco Español de Crédito, Banco Central, Banco Hispano-Americano, Banco de Bilbao, Banco de Vizcaya, Banco de Santander i Banco Popular) a través d'un procés de concentració al grup dels dos gegants: BSCH i BBVA<sup>89</sup>.

Entre el 1996 i el 2000, la banca espanyola s'ha adreçat en gran mesura a l'espai llatinoamericà. A l'any 2000 Amèrica Llatina rebia un 54,8% de tota la IED espanyola en banca i aquesta en especial s'adreçava a Brasil i Mèxic. La banca espanyola es troba, a l'hora de donar el salt cap Amèrica Llatina amb alguns elements particulars que li permetran adquirir les dimensions "necessàries" per convertir-se en entitats financeres de caràcter global (*global players*). Segons Calderón i Casilda (2000) es poden apuntar els següents aspectes que feien d'Amèrica Llatina un espai interessant pel capital bancari: primer, el baix grau de bancarització de les economies ja que a mitjans dels 1990, entre un 30% i un 50% de la població adulta tenia compte bancari i menys del 20% tenia targeta de crèdit; segon, el procés de privatització i liberalització de la banca; tercer, aquest mercat proporcionava elevats marges de benefici que es situaven entre el 5% i el 9% dels actius, quan a la UE i els EUA estaven entre el 1% i el 4%; quart, coincideix un moment de baixa competència vers el capital bancari espanyol ja que els dels EUA, Japó i altres països de la UE s'estaven recuperant-se de les sacsejades de anteriors crisis financeres entre els 1980 i 1990 i mostraven més recels en quant a entrar en un espai amb elevades incerteses financeres com era Amèrica Llatina.

La primera entrada del capital bancari espanyol es va fer al Xile a l'any 1978 per part del Banc de Santander i a l'any 1989 (encara amb en Pinochet) es va adquirir el Banco Santander Chile. El Grup del SCH tindrà una estratègia basada en l'adquisició i control de entitats financeres preexistents a Amèrica Llatina, una estratègia que impulsa després de l'experiment xilè on formà el holding OHCH (O'Higgins Central Hispano) amb el grup xilè Lúksic (propietari del O'Higgins) des del qual realitzà les operacions a la resta de països del con sud. Amb la fusió del Banc de Santander i el Central Hispano es van adquirir les accions del grup Lúksic, tot essent investigat per part de les administracions reguladores degut a l'elevada concentració bancària. La investigació es va abandonar, però tal com recorden Carreras et al. (2002), el Banco Santiago i el Banco Santander Chile (tots dos propietat del BSCH) tenen una quota de mercat del 28%, la qual cosa incomplia les regulacions antimonopolístiques del país.

L'altra entitat bancària espanyola que ha assolit unes dimensions globals (*global player*) és el BBVA i que va entrar a Amèrica Llatina més tard que el BSCH, fent-ho a través de Mèxic on participà amb un 2% en el banc Probusa (participació que incrementarà fins al 70%). El BBVA contempla l'entrada a Mèxic com una plataforma per entrar en el veïnat del Nord. Calderón i Casilda (2000) apunten que l'estratègia del BBVA es caracteritza més per aconseguir progressivament el control de la gestió de les entitats que s'incorporen en la seva estructura.

Les darreres operacions dels bancs espanyols globals s'han dirigit als grans països com Mèxic (Bancomer per part del BSCH i Serfin per part del BBVA) i a Brasil (Banespa per part del BSCH). Carreras et al. (2002) exposen com l'entrada dels bancs espanyols a Amèrica Llatina ha

<sup>89</sup> La composició accionarial era: BBVA al novembre de 2004 (Chase Nominees, 5,7%; Telefónica, 0,8%; Borsa, 93,5%) i el BSCH al gener de 2005 (G. San Pablo IMI, 2,87%; Royal Bank of Scotland, 2,83%; Societè Générale, 2,73%; Emilio Botín, 2,63%; Antonio Champalmand, 2,14%; altres, 86,8%).



suposat una major solidesa del sistema bancari de la regió, però també ha suposat el manteniment de la dificultat de l'accés al crèdit per part d'amples sectors socials. També s'ha dut a terme una profunda "reestructuració" de les plantilles que s'ha traduït en una forta disminució del nombre de llocs de feina i en un fort enfrontament entre les entitats financeres i els sindicats, especialment al cas de Brasil on s'han denunciat pràctiques xenòfobes, decantant als treballadors negres de l'atenció al públic<sup>90</sup>. Nogensmenys, els beneficis del BSCH (900 milions d'euros) i el BBVA (832 milions d'euros) a Amèrica Llatina representaven, a l'any 2004, el 32% i 43,4% dels beneficis totals respectivament (De Barrón, 6/08/2005).

L'estratègia de la banca a l'àmbit europeu varia al llarg del període analitzat. En un primer moment la banca espanyola va anar penetrant en el mercat europeu mitjançant aliances amb altres grups bancaris. Progressivament va adoptar un vessant més "competitiu" i augmenta en bona mesura les seves inversions a d'altres estats membres participant en el capital social d'altres entitats financeres o bé adquirint entitats bancàries d'aquells països. A més, la fallida de l'economia argentina i el temut efecte "tango" va incentivar la sortida cap a la segura Europa de l'euro que queda reflectida en el pas de capgirar-se aquests fluxos: si bé al 2000 el flux d'IED bancari a Amèrica Llatina era el 54,74% del total i el que anava cap a la UE-15 era del 18,9%, a l'any 2004 la situació era pràcticament la inversa amb un 68,12% cap la UE-15 i un 17,87% cap Amèrica Llatina. De Barrón (3/04/2005) apunta com la "banca torna la seva mirada cap Europa" per tal de compensar el risc assumit a Amèrica Llatina. Així, el BSCH va adquirir el banc britànic Abbey National Bank (convertint-se en el quart banc europeu) i el BBVA que perdia valor borsari temia ser "víctima" d'una OPA (Oferta Pública d'Adquisició). De fet, la constructora Sacyr Vallehermoso va intentar fer-se amb el control del BBVA. Per fugir dels temors de ser "devorat" el BBVA intentava menjar-se algun banc europeu, intentant-ho amb l'italià BNL (Banca Nazionale del Lavoro) que fou avortada pel Banc d'Itàlia.

També convé apuntar la incipient entrada del capital bancari espanyol dins dels EUA que en aquest període suma un total de prop de 6,78 miliards d'euros, i els Paradisos Fiscals que sumen uns 3 miliards d'euros. Al cas dels EUA, el BSCH va adquirir el 25% del Sovereign Bancorp (Filadèlfia) i el BBVA els bancs hispans de Texas (Texas regional i Laredo National Bancshares). El febrer del 2007, el BBVA llançava una OPA de 7,4 miliards d'euros per la compra del banc Compass d'Alabama.

De Barrón (11/02/2007) analitza els models dels dos bancs (BBVA i BSCH) dient que "el BBVA és com un cotxe dièsel i el Santander és com un Jaguar vermell". És a dir presenten fórmules diferents però resultats proporcionalment semblants. El BSCH tenia a principis del 2007 uns actius que duplicaven els del BBVA -833,8 miliards d'euros front 411,9 miliards d'euros- i uns beneficis anuals de 7,5 miliards d'euros i 4,7 miliards d'euros, respectivament. El BSCH ha estat definit com una entitat orientada al negoci majorista i a la banca d'inversió, mentre que el BBVA està més orientat cap al negoci minorista. La vessant majorista del BSCH queda reflectida en el fet que aquesta entitat ha finançat gran part de les operacions de la "tempesta elèctrica" entre diferents branques del capital (financer, construcció, elèctric, gasístic, petroler, internacional, etc) pel control d'Endesa.

Entre les activitats de les entitats financeres (bancs i caixes) cal destacar la seva intensa participació industrial. Així, bancs i caixes d'estalvi estan presents en pràcticament totes les grans empreses espanyoles, essent al mateix temps socis i competidors (amics i enemics)<sup>91</sup>, en les quals a part de participar en l'accionariat, juguen un rol important en els òrgans directius. Un dels casos més destacables és el de la major caixa d'estalvis espanyola, La Caixa. Aquesta, malgrat no tenir una forta presència internacional<sup>92</sup> està "infiltrada" en un gran nombre de corporacions. Així al setembre de 2005 La Caixa tenia les següents participacions (Lorenzo i Delgado, 7/09/2007):

<sup>90</sup> Per un anàlisi crític sobre el paper de la banca espanyola, veure García Borreguero (2006).

<sup>91</sup> Per exemple: La Caixa (32%) i Caixa Catalunya (3%) a Gas Natural (setembre 2005); Banco Pastor (3,8%) i Caixa Galicia (9,97%), Caixanova (5,02%), CAM (4,04%) a Union Fenosa (febrer 2007); BBK (9,97%) i Cajas de Castilla y León (2,47%) a Iberdrola; Caja Madrid (10%) i BSCH (5,2%) a Endesa (març 2007); La Caixa (14,1%) i BBVA (5,6%) a Repsol YPF (setembre 2005); La Caixa (6%) i BBVA (5,37%) a Telefónica SA (novembre 2004); BBVA (7,3%) i Caja Madrid (9,9%) a Iberia (novembre 2004). La dimensió financera d'aquestes participacions fa que constantment es vagin mobilitzant d'acord amb el "nou esperit del capitalisme" que es sobretot especulatiu.

<sup>92</sup> El 2007, La Caixa té prevista l'expansió cap a l'Europa de l'Est.

<b>Taula 39. Participacions més representatives de La Caixa a l'any 2005 (Font: Lorenzo i Delgado, 7/09/2005).</b>	
<b>Sector serveis</b>	
Abertis Infraestructures	17%
AGBAR (Aigües de Barcelona)	23,10%
Gas Natural	34,50%
Repsol YPF	12,50%
Endesa	2%
Telefónica	5,03%
Suez	1,50%
<b>Banca i Assegurances</b>	
Banc de Sabadell	14,80%
Banco BPI	16%
Deutsche Bank	1,30%
Banco Itau	3,10%
Fortis	0,80%
<b>Turisme i Oci</b>	
Port Aventura	93%
Sotelur	50%
Occidental Hotels	30,40%
Edicions 62	88,90%
<b>Grup Immobiliari</b>	
Immobiliària Colonial	47,90%
Servihabitat XXI	100%
Sumasa	100%
<b>Grup Capital desenvolupament</b>	
Caixa Capital Risc	100%
Caixa Capital Desenvolupament	100%

En aquest primer quinquenni dels anys 2000, la banca (bancs i caixes d'estalvi) han experimentat un procés de reestructuració general, que té a veure, sobretot, amb la modificació de les seves estratègies de participació industrial i internacionalització. És a dir, en la seva intensificació (penetrant en altres sectors) i extensificació geogràfica. Zafra (6/03/2005) apuntava que bancs i caixes a l'any 2005 havien obtingut uns beneficis rècord de prop de 13 miliards d'euros, incrementant-se en un 20% respecte del 2004<sup>93</sup>. Part d'aquestes sumes "extraordinàries" es devien entre d'altres al fet que molts d'ells es "desprenien" (venien) de participacions en altres corporacions. Per exemple, la venda de la immobiliària Colonial per part de La Caixa en previsió a la possible caiguda del boom immobiliari espanyol (Trillas i Pérez, 27/01/2007), alhora que el BBVA es reduïa la cartera industrial a participacions del 5% a Telefónica, Repsol i Iberdrola, i el BSCH a Union Fenosa, Cepsa i Urbis (De Barrón, 31/10/2004; De Barrón, 11/02/2007).

El segon grup en importància, en inversió espanyola a l'estranger, és el de **Transports i Comunicacions** que sumava entre 1993 i 2004 un total de 54,7 miliards d'euros. La major part d'aquestes sortides es corresponen al sector de les telecomunicacions que assoliren 49 miliards d'euros en aquest període i que s'han concentrat a: Amèrica Llatina (58,5%), la UE-15 (31,8%), els EUA (8,1%) i als Paradisos Fiscals (6,1%). La importància de les telecomunicacions es relaciona amb l'existència de la privatitzada Telefónica SA<sup>94</sup>. Segons l'UNCTAD (2004) era la quarta empresa mundial del sector de les telecomunicacions en quant a actius a l'estranger i ocupava el lloc 27 de totes les ETN del planeta, en quant a volum de

<sup>93</sup> Els bancs guanyaren 7,7 miliards d'euros (75% entre BSCH i BBVA); i les caixes uns 5,2 miliards d'euros (30% entre La Caixa i Caja Madrid).

<sup>94</sup> La composició de l'accionariat al gener de 2005 era: BBVA, 6,09%; La Caixa, 5,38%; Chase Manhattan, 9,91%; Citibank, 4,43%; altres, 74,19%.

vendes i a més era al 2005 la principal empresa de la Borsa de Madrid per capitalització. Telefónica s'expandeix mundialment a través de TISA (Telefónica Internacional Sociedad Anónima), començant també per Amèrica Llatina que ha estat el jaciment del capital espanyol de les telecomunicacions i que s'inicià al 1989 amb l'adquisició del 10% de la xilena Entel, com a conversió de deute extern. A l'any 1990, Telefónica entrà al holding Telefónica Internacional de Chile i començà la seva expansió amb el suport d'una línia de crèdit *stand by* del CFI (Corporation Financial Internacional) i també rebé un préstec del BEI (Banc Europeu d'Inversions), que fou el primer que el BEI donava per a inversions a Amèrica Llatina. A partir de llavors ha entrat a pràcticament tots els països d'Amèrica Llatina. Muñoz (26/03/2006) analitza els darrers moviments de la major ETN espanyola, i assenyala com aquesta a més de dirigir la seva mirada cap a l'Europa ampliada (p.ex. compra de la txeca Cesky Telecom i la britànica O<sub>2</sub>), es "desfà" del que en diuen les inversions en els negocis "no bàsics" (p.ex. Páginas Amarillas) i també treu a borsa les seves filials per seguir ampliant el seu múscul financer. Els ingressos de Telefónica SA provenien al 2005 en un 60% de fora de l'Estat espanyol, i operava en un total de 20 països.

Els sector **d'altres manufactures** comptava amb un flux de capitals espanyols cap a l'estranger en forma de IED d'uns 42,9 miliards d'euros. En aquest grup destaquen els sectors de fabricació de minerals no metàl·lics (17,3 miliards d'euros), fabricació de vehicles (10,8 miliards d'euros), metal·lúrgia (5,7 miliards d'euros) i la construcció de maquinària i equipament mecànic (4,1 miliards d'euros). Els fluxos d'aquest sector es dirigien principalment i majoritària cap altres països de la UE-15, amb l'excepció de les inversions metal·lúrgiques que es concentraven a Hongria i Brasil. Dins d'aquest sector es poden destacar les ETN espanyoles: Acerinox a l'acer, Grupo Antolin-Irausa o Ficosa Internacional de complements de l'automòbil, etc (Durán-Herrera, 1999; Guillén, 2006).

En quart lloc, les inversions espanyoles a l'estranger en **activitats comercials** sumaven 30,6 miliards d'euros dels quals, la major part es realitzaven entre països de la UE-15. Dins d'aquest grup cal destacar l'existència de importants ETN espanyoles que es dediquen al comerç minorista, encara que aquest representa el 20% de la IED espanyola en comerç, com són El Corte Inglés o Inditex. Les empreses espanyoles (no totes transnacionals): El Corte Inglés, Inditex, Mercadona, Eroski i Caprabo es trobaven entre les 250 majors empreses del món en vendes al detall segons l'informe *2007 Global Powers of Retailing* (Jiménez, 14/01/2007).

En cinquè lloc, està la IED en **altres serveis** (22,8 miliards d'euros) i que estan fortament vinculats als serveis informàtics (14 miliards d'euros) i que com les inversions espanyoles a l'estranger en indústria química (19,2 miliards d'euros) es dirigeixen al paradís fiscal de la UE, Luxemburg. Finalment, es poden agrupar algunes activitats denominades de **serveis** però que tenen una forta vinculació amb els **recursos naturals**, com per exemple la producció i distribució d'energia elèctrica o aigua, o l'extracció dels hidrocarburs, etc. Aquestes activitats (producció/distribució elèctrica, gas i aigua; indústries extractives, refinament petroli) sumen un total de 41,3 miliards d'euros i han estat protagonitzades per les grans ETN espanyoles de l'electricitat (p.ex. Endesa, Union Fenosa, Iberdrola)<sup>95</sup>, del petroli i del gas (Repsol i Gas Natural)<sup>96</sup>, i de l'aigua (p.ex. AGBAR)<sup>97</sup>.

La IED en producció i distribució elèctrica ha assolit la quantitat de 19,3 miliards d'euros entre 1993-2004 que s'han concentrat en gran mesura a Amèrica Llatina, i dins d'aquesta a Xile, Argentina, Uruguai, Brasil i Colòmbia. Entre les principals ETN elèctriques espanyoles es troba la privatitzada Endesa que ha adquirit les seva mida gràcies a l'entrada a Amèrica Llatina que s'inicià al 1992 amb l'adquisició de l'argentina EDENOR. Però la implantació a molts de països llatinoamericans la feu a través de la participació en el holding xilè Enersis. Les estratègies de les tres grans elèctriques són substancialment diferents: Endesa s'expandeix a

<sup>95</sup> La composició de l'accionariat a principis d'abril de 2007 era: Endesa (Enel, 24,97%; Acciona, 21,04%; Caja Madrid, 10%; SEPI (Societat Estatal de Participacions Industrials), 2,95%; altres, 41,04%); Iberdrola (ACS, 12,44%; BBK, 9,97%; Cajas de Castilla y León, 2,47%; Omega Capital, 2,93%; altres, 72,19%); Union Fenosa (Caixanova, 5%; Caixa Galicia, 9,9%; CAM, 5,1%; ACS, 40,5%; altres, 39,5%).

<sup>96</sup> La composició de l'accionariat a principis d'abril de 2007 era: Repsol (La Caixa, 14,1%; Sacyr Vallehermoso, 20%; Repinves, 6,1%; Pemex, 4,8%; altres, 55%); Gas Natural (La Caixa, 30%; Repsol, 30,8%; Hisusa, 5%; Suez, 5%; altres, 29,2%).

<sup>97</sup> La composició accionarial d'AGBAR al mes d'abril de 2007 era: Suez i La Caixa a través de la societat Hisusa tenen el 46%; Torreal (Juan Abelló), 6,64%; Amancio Ortega (Inditex), 5%. El mes d'abril de 2007 sortí la notícia que Suez i La Caixa preparaven una OPA pel 100% del capital d'AGBAR.

base d'adquirir empreses preexistents, Iberdrola instal·la la nova capacitat generadora i Union Fenosa a través de Ufacex es dedica a les activitats de consultoria en el camp de la mercantilització elèctrica (Sánchez-Díez, 2002).

Les actuacions de les elèctriques per Amèrica Llatina no ha estat exemptes de conflictes socioecològics i polèmiques polítiques. Un dels casos més destacats fou el de la construcció de la presa de Ralco a la Regió del Bio Bio al sud de Xile. La construcció de la presa va anar lligada a un seguit de litigis entre Endesa i les comunitats locals (Pahuenches) i el moviment ecologista (xilè i internacional). En el transcurs dels anys de conflicte es feren amenaces, suborns i informes falsos per a l'aprovació del projecte (Ortega, 2005). En la secció de negocis del País, Cano (8/08/2004) exposava aquesta mateixa qüestió d'una manera radicalment diferent: "els principals executius d'Endesa estan contents. I no és per menys, ja que aquell mes es posava en marxa la central hidroelèctrica de Ralco, conclouent un dels conflictes més llargs i enconats que mantenien en el continent. I és que la posada en marxa de la central, que costà 600 milions de dòlars i que aportarà 770 Megavats, el 15% de la potència d'Endesa en aquest país, no ha estat fàcil [...] Una llarga història que retardà la finalització del projecte en més de dos anys, incloent dues paralitzacions del projecte per més d'un any entre 1998 i 2000; atemptats a les instal·lacions de les constructores per l'acció de grups terroristes, un estudi d'impacte ambiental rebutjat i una demanda d'indígenes en contra de l'Executiu xilè davant de l'Organització d'Estats Americans (OEA)". Finalment, "l'electrodiplomàcia" triomfà sobre els drets de les comunitats indígenes, la seva situació fou d'una major vulnerabilitat i molts d'ells, a més, passaren a ser "refugiats ambientals". D'altra augmentà la "confiança" en Endesa i el "poder" de l'elèctrica espanyola. La legitimació del projecte (compra de terres, voluntats i silencis) costà 7 milions de dòlars, el que suposà un 1,16% del seu cost total<sup>98</sup>.

La distribució d'aigua, encara que amb menys importància en quant a flux d'IED (1,34 miliards d'euros) respecte d'altres sectors com l'elèctric, ha tengut una destacada importància, especialment a Amèrica Llatina. La privatització de l'aigua a Amèrica Llatina, dins de la segona onada privatitzadora (Sánchez-Díez, 2002), ha estat aprofitada per les empreses espanyoles (públiques i privades) com: AGBAR (Aigües de Barcelona) a Argentina, Xile, Colòmbia, Cuba, Mèxic, Uruguai i Brasil; Aguas de Bilbao a Argentina i Uruguai; Canal de Isabel II i TECVASA a Colòmbia, Equador i República Dominicana; etc. Cal dir que a les empreses de gestió i comercialització dedicades més o menys exclusivament al negoci de l'aigua, s'hi han anat afegint paulatinament les empreses constructores (p.ex. ACS, FCC) i elèctriques (p.ex. Endesa, Abengoa) que entren en aquest nou i lucratiu negoci (del que ningú es pot escapar).

La companyia catalana AGBAR, que té com a socis majoritaris a La Caixa i la francesa SUEZ (una de les majors del món), ha estat implicada en nombrosos conflictes al continent llatinoamericà, tant per qüestions ambientals (p.ex. incompliment del termes del contracte pel que fa a una manca de tractament d'aigües residuals en el cas de AGBAR a Cartagena, Colòmbia) com socials (p.ex. augment de la tarifa de l'aigua en un 570%, en el cas de AGBAR a Cartagena, Colòmbia) (Ortega, 2005). AGBAR a Argentina, després d'haver incomplert gran part dels seus compromisos de millora del servei (p.ex. infraestructures de sanejament, xarxa de distribució, etc), mentre que si ha aplicat augmentos tarifaris, la presidència de Néstor Kirchner va intentar revisar gran part dels contractes duts a terme abans de la crisi de 2001. Aquestes revisions han posat "contra les cordes" els negocis espanyols, entre ells el de l'aigua a Santa Fe, Buenos Aires i Córdoba<sup>99</sup>. Els contractes de concessió de serveis públics obtinguts per les ETN espanyoles a Argentina implicaven el pagament a les ETN espanyoles en dòlars i la revisió tarifària anual en base a la inflació dels EUA. La revisió proposada per Kirchner pretenia reestructurar aquells contractes sobre bases menys "espoliadores" (Ares, 9/03/2005). Fins i tot, i seguint amb la "normal" defensa dels interessos del capital espanyol per part del Govern espanyol, el president espanyol Rodríguez Zapatero es va comprometre a intervenir en el conflicte entre el govern argentí i les ETN espanyoles (Irigaray, 27/01/2005). Finalment, degut al canvi de "clima" favorable pels negocis de l'aigua a Argentina, Suez i AGBAR es retiraven a l'any 2005 d'Aguas Argentinas (Rebossio i Pérez, 2/10/2005).

<sup>98</sup> Dos estudis que val la pena citar són els que giren en torn als impactes de la "colonització" energètica espanyola a Colòmbia i a Centre Amèrica (Ramiro et al., 2007; Paz, 2005).

<sup>99</sup> AGBAR i Suez varen obtenir la concessió al 1993 de Aguas Argentinas (Governs de Carlos Menem i Fernando de la Rúa). Entre 1993 i 2001 se varen condonar multes per incompliment de compromisos i es varen aplaçar sistemàticament obres (Rebossio i Pérez, 2/10/2005).

Un dels episodis més tristos fou el de l'anomenada "guerra de l'aigua" (2000) en que la població boliviana es va mobilitzar en contra dels abusos per part de l'empresa Consorcio Aguas del Tunari<sup>100</sup> i al febrer del 2000 la població va prendre la ciutat de Cochabamba, produint-se forts confrontaments entre la població (indígena) i els "cossos de l'ordre". Llavors, al mes d'abril (i sense haver-se complert els acords de Cochabamba) es desfermà una forta contestació social que es va saldar amb 5 morts. Finalment, es recuperà la gestió pública de l'aigua (Gavaldà, 2003b).

Els fluxos d'IED espanyola de les indústries extractives i refinament de petroli van ser de 20,6 miliards d'euros entre el 1993 i el 2004, essent una de les partides més importants. Entre aquests fluxos, cal destacar que 18 miliards d'euros (87% del total) eren d'extracció de petroli i gas. El 97% dels fluxos d'IED espanyola en extracció de petroli i gas es dirigia, també, a Amèrica Llatina. Aquest flux i les ETN que l'han protagonitzat, especialment Repsol YPF, han estat dels principals actors de la "recolonització" llatinoamericana (Gavaldà, 2003a). El punt de mira del capital energètic (petrolier i gasístic) espanyol s'ha focalitzat a: Amèrica Llatina, Argentina (16,4 miliards d'euros); Amèrica del Nord, Canadà (0,9 miliards d'euros); Àsia, Japó (0,9 miliards d'euros); Europa, Països Baixos (0,4 miliards d'euros); i Àfrica, Líbia i Zàmbia (0,17 miliards d'euros respectivament).

Aquesta partida està íntimament relacionada amb l'existència a l'Estat espanyol d'un dels gegants petrolers mundials, Repsol que és la primera transnacional espanyola, i això que en el subsòl estatal no hi ha pràcticament una gota d'hidrocarburs. Repsol fou, també, resultat del procés de privatització i concentració ocorreguda al territori espanyol en pro de la "modernització" i "convergència" europea. L'empresa es va constituir l'any 1987 resultant del procés de reorganització del INH (Institut Nacional d'Hidrocarburs) i entre 1987 i el 1996 passà d'estar controlada pel govern a estar plenament preparada per ser una empresa global (privada). En aquest mateix procés apareix el que serà un dels altres "monstres empresarials" espanyols, Gas Natural. Repsol, junt amb Cepsa i Petromed es varen repartir les benzineres espanyoles, i el 1999 ja tenia 3440 benzineres (de les 7643 existents) a l'Estat espanyol. L'excursió globalitzadora de Repsol fou tardana, i no és fins el 1996 en que entrà a l'Argentina de Menem on va adquirir el 66% de l'empresa petrolera argentina Astra i assolí el seu control. Astra -llavors Repsol- tenia reserves localitzades a Argentina i Veneçuela. A partir de llavors, i en un context de preus del petroli baixos, la petrolera hispànica començà a adquirir companyies arreu del planeta, amb la qual cosa incrementava el seu propi poder (múscul globalitzador) i capacitat d'expansió i extensió. Emperò, fou l'adquisició el 1999 de YPF (Yacimientos Petrolíferos y Fiscales) el que va fer donar un salt qualitatiu a la ETN espanyola que es situava en el "club selecte" de: British Petroleum, Royal Dutch Shell, Total Fina Elf, Chevron, ExxonMobil Corporation, Chevron Texaco Corp, Connoco Philips i ENI (Gavaldà, 2003a; Durán-Herrera, 1999).

A partir d'aquell moment l'expansió de Repsol YPF (i de la corporació germana Gas Natural) ha estat meteòrica, concentrant-se en gran mesura en el con sud d'Amèrica Llatina, i amb vocació d'entrar en el "gran mercat" que és Brasil. Per altra banda, Brasil és vist amb gola per la immensitat i riquesa natural del seu territori (8,5 milions km<sup>2</sup>). Repsol YPF també va dirigir la seva estratègia adquisitiva per Amèrica Llatina al negoci sucós del gas. Gavaldà (2003a) destaca el fet que gran part de la població de Llatino-Amèrica depèn del GLP (Gas Lliquit del Petroli) pels usos domèstics. Les inversions dutes a terme per la ETN espanyola es concentraren, sobretot, en la distribució i comercialització de gas a les ciutats. Així, Repsol YPF es va fer amb CEG (Companyia Estatal de Gas) de Brasil i Riogas SA de Rio de Janeiro; Gas Natural de Bogotà; gas natural a Toluca (Mèxic); o MetroGas i Gas Natural BAN a Argentina; etc.

La crisi Argentina de 2001 aportà, segons els directius de les grans ETN, "incertesa" a les inversions espanyoles. Sobretot es temia un efecte contagi. De fet, la venda per part del traficant d'armes i president argentí Carlos Saul Menem, no està exempta de vertaders "forats negres". Fos com fos, l'intent d'orientar les polítiques argentines cap a l'òrbita demòcrata-liberal, amb Kirchner, va anar lligada a la necessitat (i demanda social) de revisar -per molts d'altres, simplement anular- els contractes "il·legítims" entre els quals es trobaven la privatització d'YPF. El Govern de Kirchner va aplicar una pujada dels impostos en l'exportació del

<sup>100</sup> Consorcio Aguas del Tunari fou creada a les Illes Caiman amb un capital simbòlic per una societat conformada en un 55% per International Water UK i Abengoa en un 30%, a més d'altres socis bolivians en un 15% (Gavaldà, 2003b).

petroli de fins el 80%, per tal d'incidir a que l'or negre es destini amb major mesura al mercat argentí (Rebossio, 29/08/2004).

A més, s'afegeixen els conflictes socials i polítics ocorreguts a Bolívia on després de dècades de neoliberalisme ferotge i polítics corruptes (i una forta resistència indígena i camperola) amb la qüestió gasística<sup>101</sup> de teló de fons i la Llei d'Hidrocarburs, entre d'altres. En aquestes circumstàncies Bolívia donà el tomb electoral i el sindicalista indígena (i indigenista) Evo Morales passà a presidir el país el gener de 2006. Abans, la lluita dels hidrocarburs va provocar l'enderrocament del President Sánchez de Lozada que fou substituït per Carlos Mesa. Morales manifestà el seu compromís de revisar els contractes de les ETN al país andí i la Llei d'Hidrocarburs. Repsol YPF tenia prop del 20% de reserves de gas a Bolívia<sup>102</sup>. La nova situació boliviana feia perillar els negocis previstos per part de Repsol YPF com ara la seva pretensió de vendre gas als EUA, Mèxic i Brasil. De fet, "el negoci del gas de Bolívia, que compta amb les segones majors reserves de Sud-Amèrica, no radica en abastir als 8,5 milions de bolivians, la majoria dels quals empra llenya, sinó en exportar" (Rebossio 25/07/2004:13).

Aquella situació de canvis sociopolítics que es traduïen a les cotitzacions borsàries (a la baixa), es va veure pal·liada pel nou context de "guerra global permanent" amb la lluita contra el terrorisme global -especialment al països islàmics- del que en resultava un increment constant del preu del cru. Des de la compra de YPF, el preu del barril Brent ha passat de prop de 15\$ per barril als 78 dòlars per barril al juliol del 2006 que ha estat el preu més alt, sense previsions que davalli dels 50 \$/barril. Tal com diu Fernández-Durán (2006b) "el preu del petroli, és junt amb els tipus d'interès, les dues principals variables de l'economia capitalista internacional, i a la seva vegada s'interrelacionen estretament".

L'augment del preu del petroli va proporcionar substanciosos guanys a Repsol YPF, així com a la resta de petrolieres del món, que enregistrà uns beneficis rècord al 2005, de 3120 milions d'euros (un 29,2% més que al 2004) (EP, 25/02/2006). Emperò, amb el canvi de direcció del gegant -A. Brufau provinent de La Caixa (major accionista) substituïa a l'home de Rodrigo Rato, Alfonso Cortina (Mota, 31/10/2004)- (un efecte col·lateral del canvi de color polític al govern espanyol), es van destapar "errors" de càlculs de les reserves de les que disposava Repsol YPF. L'error, detectat per l'equip de Brufau a l'any 2006, fou de 1254 milions de barrils equivalents, i es passava dels 5433 milions de barrils equivalents de Cortina (2003) als 3672 milions de barrils equivalents de Brufau (2005). Les causes d'aquests "errors de càlcul" es trobaven en: canvis en el marc legal i contractual a Bolívia i Venèçuela; menors reserves en jaciments argentins; incerteses sobre les pròrrogues de les concessions automàtiques a Argentina. La reducció de les reserves (25%) va provocar una caiguda del 8% de les cotitzacions borsàries de la ETN espanyola (Carcar, 27/01/2006). L'expansió del que Gavalrà (2003a) va definir com "Repsolandia", en els anys d'impàs en el Con Sud, es va efectuar a Trinitat i Tobago, on Repsol YPF hi té la major planta de gas del planeta amb vocació d'exportar el gas cap als EUA (Sérvulo González, 10/09/2005) i amb l'entrada del Govern Zapatero que nomenà Antoni Brufau com a nou president de Repsol<sup>103</sup>. També, la nova diplomàcia del PSOE vers el Magrib ha permès intensificar la presència de Repsol YPF (i Gas Natural) a Algèria i Líbia que entre tots dos sumen uns 180 mil km<sup>2</sup> de domini miner (Gómez, 12/12/2004). L'entrada espanyola al Magrib pretén cobrir els requeriments gasístics del metabolisme socioeconòmic espanyol, en un context geopolític en el que la qüestió energètica guanya centralitat (Harvey, 2004; Fernández-Durán, 2006b).

Els impactes socioecològics vinculats a les inversions efectuades per Repsol YPF han estat definides com a paradigmàtiques (Ortega, 2005). El gegant petrolier espanyol ha estat un dels més ben estudiats de tots el de la "flota" de ETN espanyoles. Gavalrà (2003a) va seguir les passes de Repsol YPF per Amèrica Llatina i en aquest "viatge" posà de manifest moltes qüestions que solen restar fora de les fulles de la premsa econòmica. De fet, Repsol YPF s'enfronta a demandes judicials a diversos països, des d'Argentina a Bolívia, Perú, Colòmbia o Equador. L'entrada de Repsol es fa esquivant la legislació ambiental, per exemple amb la

<sup>101</sup> El juliol de 2004 es va fer un referèndum per modificar la política gasística de Bolívia en el que va guanyaren les posicions favorables a la modificació.

<sup>102</sup> Repsol YPF va entrar a Bolívia al 1995 a través d'un contracte de risc compartit amb YPFB (Yacimientos Petrolíferos Fiscales Bolivianos) amb l'adjudicació del Bloc Securé (1,3 milions d'hectàrees). A partir de llavors s'ha anat fent més fort en el país, especialment després de fer-se amb ANDINA SA (Gavalrà, 2003).

<sup>103</sup> La presidència d'A. Brufau a Repsol acabà amb el conflicte d'interessos entre Repsol i Gas Natural. Amb Brufau, que havia estat president de Gas Natural des de 1997, els interessos de les dues companyies van paral·lels.

contaminació per metalls pesants a la Loma de la Lata a Argentina que afecta a comunitats Mapuches; o el control de 7 milions d'hectàrees a Bolívia que en teoria es troben sota la protecció de 4 Parcs Naturals i 18 Territoris Indígenes. Però també es fa amb un elevat cost humà, per exemple amb la resistència a l'entrada de Repsol YPF en el Parc Nacional Yasuní i Territori Huaorani que es saldà amb pèrdua de vides humanes després dels enfrontaments entre la resistència indígena i les "forces de l'ordre" a l'Equador (Gavaldà, 2003a)<sup>104</sup>. Fins i tot, la s'acusa la presumpta vinculació de Repsol YPF, junt amb Occidental Petroleum dels EUA i Ecopetrol de Colòmbia, en el finançament de la "guerra bruta" –brigades militars i paramilitars– a Arauca (Colòmbia) (Ortega, 2005). Emperò, les activitats de Repsol YPF a Amèrica Llatina transcendeixen la dimensió econòmica (i els seus impactes) i Gavaldà (2003a:21) detecta una dimensió simbòlica importantíssima quan diu que: "Repsol està a l'illa de Maracaibo de Veneçuela, a la selva de Colòmbia i a les costes de Perú. Ingressà al Parc Nacional Yasuní d'Equador i a la Selva Central Peruana. El fenomen Repsol pot comparar-se amb altres com les senyals que deixa Shell o BP-Amoco en el continent. Però en cap d'aquests colossos es reproduïxen tan fidelment els llaços colonials d'Amèrica Llatina amb els seus antics conqueridors. Potser que Repsol YPF utilitzi les influències de reis i presidents de la *mare pàtria* com ho fa Shell o BP en les seves antigues colònies d'Àfrica i Àsia. Són temps de recolonització, camuflats de lliure mercat".

#### 8.5.2.2. El "cor" globalitzador espanyol: predomini dels centres metropolitans.

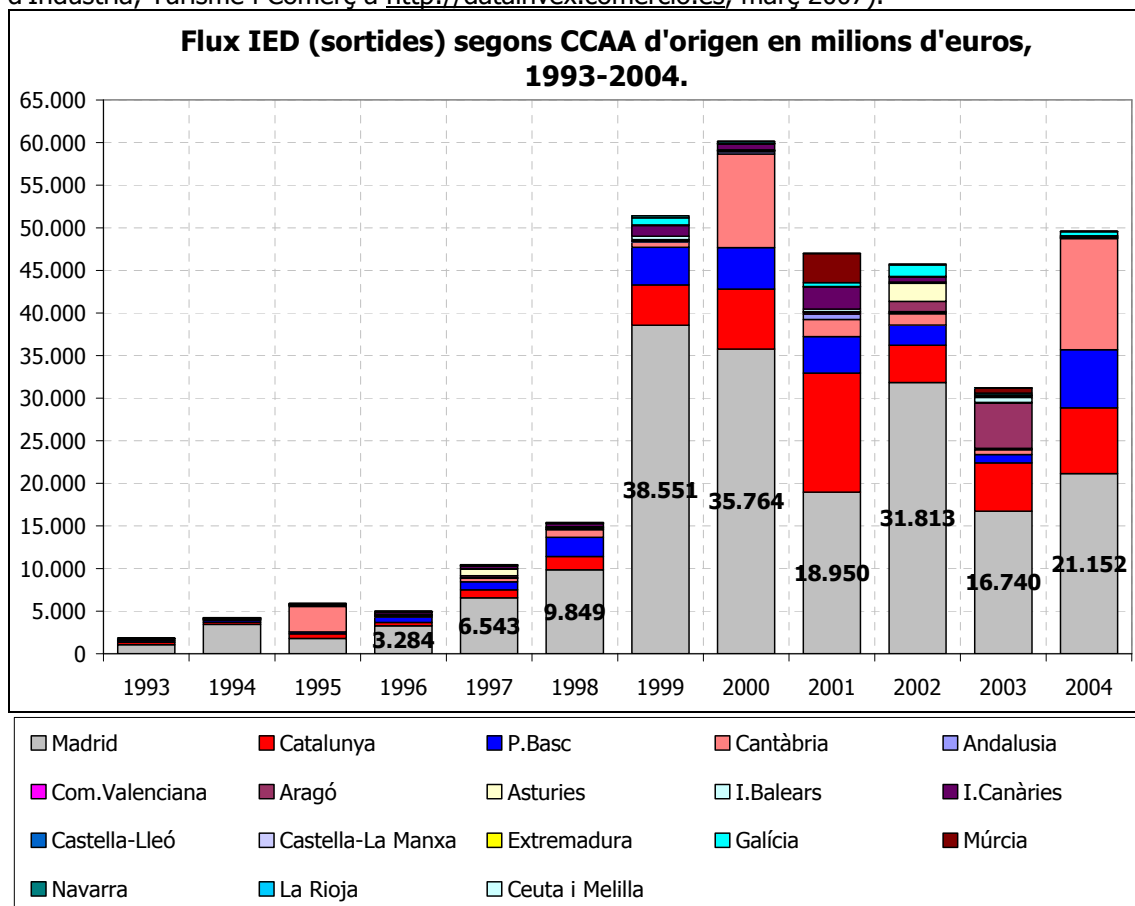
Al gràfic 23 i la taula 40 es presenten les sortides de capitals a l'estranger en la seva distribució per Comunitat Autònoma. Lògicament, i com seria d'esperar, la major part de la IED espanyola surt de les CA allà on resideixen les transnacionals espanyoles. El 90,84% de totes les sortides de IED de l'Estat es localitza a quatre CA: Madrid, Catalunya, País Basc i Cantàbria. En aquestes CA es localitzen les grans ETN i les grans entitats financeres de l'Estat. La major proporció de sortides de IED correspon al centre polític i financer de l'Estat, Madrid, que suma un total 188,9 miliards d'euros entre 1993-2004 (57,64% del total); en segon lloc, Catalunya amb un total de 47,1 miliards d'euros (14,47% del total); en tercer lloc, Cantàbria amb 33,3 miliards d'euros (10,16% del total); i en quart lloc, País Basc amb 28,18 miliards d'euros (8,6% del total).

Figura 10. Torres Kio (Madrid) i Torre Agbar (Barcelona).



<sup>104</sup> Es pot seguir l'anàlisi de les activitats de Repsol YPF a l'observatori: [www.cascall.org/repsol/unojo/](http://www.cascall.org/repsol/unojo/) (juny 2008).

Gràfic 23. (Font: elaboració pròpia a partir del Registre d'inversions exteriors- Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç a <http://datainvox.comercio.es>, març 2007).



**Taula 40. Flux IED (sortides) acumulades (1993-2004) a l'estranger per CA**  
(Font: Registre d'inversions exteriors- Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç a <http://datainvox.comercio.es>, març 2007).

CA	Milions Euros	Percentatge
Madrid	188.942,67	57,64
Catalunya	47.434,12	14,47
Cantàbria	33.319,84	10,16
País Basc	28.188,54	8,60
Aragó	7.027,82	2,14
Canàries	6.304,92	1,92
Múrcia	4.046,10	1,23
Galícia	3.826,27	1,17
Astúries	3.069,60	0,94
Balears	1.729,99	0,53
Andalusia	1.496,29	0,46
Comunitat Valenciana	1.095,79	0,33
Navarra	563,58	0,17
Castella -Lleó	470,32	0,14
Extremadura	130,56	0,04
Castella -La Manxa	124,29	0,04
La Rioja	26,80	0,01
Ceuta i Melilla	0,64	0,0002
<b>Total acumulat (1993-2004)</b>	<b>327.798,14</b>	<b>100</b>



Es pot comprovar com, a partir de la taula 40, les CA de les quals es produeixen les majors sortides de IED es corresponen amb aquelles en les quals hi ha un major nombre d'empreses. D'acord amb el número 2419 de la revista *Actualidad Económica* (2004), d'un total de 6144 empreses, grups i entitats financeres de l'Estat, el 28,9% es localitzaven a la Comunitat de Madrid i un 25,15% a Catalunya. Aquestes dues CA, i molt particularment les seves ciutats, s'han convertit en les principals regions globals de l'Estat espanyol, en les que es concentren la major part de les ETN del país, on l'atracció de la IED és més forta, on les ciutats s'han convertit alhora en producte turístic i el procés d'expansió de la taca urbana ha estat dels més intensos de tot l'Estat. Recentment, dos treballs analitzen l'evolució de Madrid i Barcelona des d'una perspectiva crítica i multidimensional, aportant una lectura de la seva conversió en autèntics actors globals o ciutats globals (Observatorio Metropolitano, 2007; UTE, 2004). Les CA del País Valencià, Andalusia, País Basc i Galícia contenen entre un 9% i un 4% del total d'empreses, mentre que la resta de CA es troben per davall del 3%.

<b>Taula 41. Les 6144 primeres empreses de l'Estat espanyol per CA (Font: Elaboració pròpia a partir de <i>Actualidad Económica</i>, 2419/2004)</b>		
<b>CA</b>	<b>Nombre d'Empreses</b>	<b>Percentatge</b>
Madrid	1776	28,91
Catalunya	1545	25,15
Comunitat Valenciana	546	8,89
Andalusia	431	7,01
País Basc	411	6,69
Galícia	253	4,12
Castella- Lleó	180	2,93
Aragó	173	2,82
Canàries	151	2,46
Navarra	126	2,05
Múrcia	125	2,03
Castella- La Manxa	104	1,69
Balears	99	1,61
Astúries	95	1,55
Cantàbria	55	0,90
Extremadura	41	0,67
La Rioja	29	0,47
Ceuta i Melilla	4	0,07
Total	6144	100

A la taula 42 es presenten les 60 primeres empreses de l'Estat espanyol segons volum de vendes i beneficis i a la taula 43 els bancs i caixes segons ingressos i beneficis a l'any 2003. Convé destacar el fet que els principals llocs de les empreses industrials i de serveis els ocupen les grans corporacions "espanyoles" que tenen una dimensió transnacional (p.ex. Repsol YPF, Telefónica, Endesa). Aquestes, a més, estan concentrades, majoritàriament, a la Comunitat de Madrid. Convé destacar el fet que entre les principals empreses a l'Estat espanyol es troben algunes filials de les grans corporacions transnacionals i que algunes d'elles estan localitzades a enclavaments excèntrics, és a dir no sempre estan ni a Madrid ni a Catalunya, com per exemple el cas de Renault que es localitza a Castella-Lleó, Peugeot-Citroën a Galícia o Opel que ho fa a Aragó. En quant a les entitats financeres (Bancs i Caixes) cal destacar el fet que les dues entitats més grans de l'Estat (BBVA i BSCH) estan localitzades en les CA de Cantàbria i País Basc, la qual cosa explica el fet que en alguns anys (anys de forta IED per part d'aquests bancs) del període analitzat, les sortides de IED espanyoles cap a l'estranger trobassin en aquelles CA una important font emissora. Després dels dos grans bancs es troben La Caixa i Caja Madrid que malgrat estar a molta distància respecte del BBVA i BSCH, juguen un paper cabdal en les seves respectives CA i per la seva participació en nombroses corporacions (p.ex. construcció, energia, turisme, etc).

<b>Taula 42. 60 primeres empreses no financeres a l'Estat espanyol al 2003* (Font: Elaboració pròpia a partir de <i>Actualidad económica</i>, 2419/2004)</b>							
	<b>CA</b>	<b>Nom</b>	<b>Sector</b>	<b>Subsector</b>	<b>Vendes (milions d'euros)</b>	<b>treballadors</b>	<b>Beneficis (milions d'euros)</b>
1	Madrid	Repsol YPF (Grup)	Petroli	Petroli	36.069	30.644	2.020
2	Madrid	Telefónica (Grup)	Telecomunicacions	Operadores telefòniques i de cable	28.400	149.465	2.204
3	Madrid	Endesa (Grup)	Energia	Elèctriques	16.239	26.600	1.312
4	Madrid	El Corte Inglés (Grup)	Comerç al menor	Grans Magatzems	13.644	81.431	575
5	Madrid	Cepsa (Grup)	Petroli	Petroli	13.199	10.299	612
6	Madrid	Cepsa	Petroli	Petroli	11.347	10.299	sd
7	Madrid	ACS (Grup)	Construcció	Constructores	10.734	97.903	380
8	País Basc	Mondragón Cooperación Cooperativa (Grup)	Corporacions i societats de cartera	Corporacions i societats de cartera	9.655	68.260	410
9	País Basc	Iberdrola (Grup)	Energia	Elèctriques	9.488	8.869	1.060
10	Madrid	Altadis (Grup)	Tabac	Tabac	9.473	23.034	293
11	Madrid	El Corte Inglés	Comerç al menor	Grans Magatzems	9.375	52.933	sd
12	Madrid	Telefónica de España (Grup)	Telecomunicacions	Servei de telecomunicacions	9.319	40.696	178
13	Madrid	Centros Comerc. Carrefour (Grup)	Comerç al menor	Hipermercats i supermercats	8.071	47.053	324
14	Castella-Lleó	Renault España (Grup)	Automoció	Automòbil	7.895	12.488	120
15	Comunitat Valenciana	Mercadona	Comerç al menor	Hipermercats i supermercats	6.706	42.600	sd
16	Madrid	DIA (Grup)	Comerç al menor	Tendes de descompte i autoservei	6.458	32.687	sd
17	Madrid	Telefónica Móviles España	Telecomunicacions	Operadores telefòniques i de cable	6.372	4.396	sd
18	Aragó	Opel España de Automóviles	Automoció	Automòbil	6.363	8.400	sd
19	Catalunya	FCC (Grup)	Construcció	Constructores	6.050	60.989	309
20	Madrid	Grupo Ferrovial (Grup)	Construcció	Constructores	6.026	34.347	456
21	Galícia	Peugeot Citroën Aut. España (Grup)	Automoció	Automòbil	5.700	12.000	sd
22	Catalunya	Gas Natural (Grup)	Energia	Elèctriques	5.628	6.150	569
23	Madrid	Unión Fenosa (Grup)	Energia	Elèctriques	5.560	20.017	373
24	Castella-Lleó	Renault España	Automoció	Automòbil	5.556	10.706	sd
25	Catalunya	Seat	Automoció	Automòbil	5.523	13.014	sd
26	Catalunya	Endesa Red	Energia	Elèctriques	5.410	7.140	sd
27	Madrid	BP España (Grup)	Petroli	Petroli	5.400	2.400	sd
28	País Basc	Grupo Eroski (Grup)	Comerç al menor	Hipermercats i supermercats	5.203	29.192	108
29	Madrid	Ford España	Automoció	Automòbil	5.200	7.248	sd
30	Madrid	Iberia (Grup)	Transports	Línies aèries	4.722	27.210	171
31	País Basc	Iberdrola Distribución Eléctrica	Energia	Elèctriques	4.715	4.700	sd
32	Madrid	Iberia	Transports	Línies aèries	4.619	26.202	
33	Galícia	Inditex (Grup)	Tèxtil i calçat	Confecció	4.590	39.760	447
34	Catalunya	Volkswagen Audi España	Automoció	Automòbil	4.501	283	sd
35	Madrid	Aceralia (Grup)	Siderometalúrgia	Siderúrgia	4.371	15.692	sd
36	Madrid	Logista (Grup)	Transports	Operadors logístics i transports varis	4.067	3.599	80

37	Madrid	Endesa Internacional	Energia	Elèctriques	3.900	11.150	sd
38	Madrid	Vodafone Airtel	Telecomunicacions	Operadores telefòniques i de cable	3.866	3.800	sd
39	Madrid	Acciona (Grup)	Construcció	Constructores	3.865	21.131	1.948
40	Catalunya	Auna (Grup)	Telecomunicacions	Operadores telefòniques i de cable	3.858	4.578	-55
41	Madrid	Cemex España (Grup)	Construcció	Cimentera	3.787	14.855	227
42	Galícia	Zara España	Comerç al menor	Tendes especialitzades	3.351	21.000	sd
43	Madrid	Daimler Chrysler España (Grup)	Automoció	Automòbil	3.350	6.837	41
44	Madrid	Sacyr Vallehermoso (Grup)	Immobilària	Immobilària	3.334	7.341	334
45	Madrid	DIA	Comerç al menor	Tendes de descompte i autoservei	3.250	14.378	sd
46	Madrid	Alcampo (Grup)	Comerç al menor	Hipermercats i supermercats	3.223	15.000	57
47	Madrid	Fiat Ibérica (Grup)	Automoció	Automòbil	3.200	4.850	sd
48	Madrid	Renfe	Transports	Transport terrestre	3.160	30.803	sd
49	Madrid	Hipercom	Comerç al menor	Hipermercats i supermercats	3.130	16.826	sd
50	Madrid	Cepsa Estaciones de Servicio	Petroli	Distribució de productes petrolers	3.054	237	sd
51	Madrid	Renault España Comercial	Automoció	Concesionari automòbil	3.040	577	sd
52	Madrid	Mercedes Benz España	Automoció	Automòbil	2.981	5.223	sd
53	Madrid	Nesco (Grup)	Construcció	Constructores	2.963	11.756	90
54	Catalunya	FCC Construcción	Construcció	Constructores	2.924	8.230	sd
55	Madrid	Acerinox (Grup)	Siderometalúrgia	Siderúrgia	2.913	6.392	126
56	Madrid	Ferrovial Agromán	Construcció	Constructores	2.815	5.947	sd
57	Catalunya	Retevisión Móvil (Amena)	Telecomunicacions	Operadores telefòniques i de cable	2.747	2.113	sd
58	Catalunya	Agbar (Grup)	Energia	Aigua	2.677	29.362	194
59	País Basc	Iberdrola Generación	Energia	Elèctriques	2.630	2.098	sd
60	Madrid	Sist. Coca-Cola en España (Grup)	Begudes	Begudes	2.550	6.500	sd

sd: sense dades

\* Les caselles ombrades significa que les empreses són filials de corporacions estrangeres.

Empresa i/o Grup empresarial	CA	Ingressos	Benefici Net	Treballadors
BSCH (Grup)	Cantàbria	21.816	2.611	22.378
BBVA (Grup)	País Basc	16.264	2.227	30.708
La Caixa (Grup)	Catalunya	5.189	840	21.651
Caja Madrid (Grup)	Madrid	3.295	541	11.850
Banco Popular (Grup)	Madrid	3.143	714	7.510
Banesto (Grup)	Madrid	2.469	442	9.132
Bancaja (Grup)	Com. Valenciana	1.625	221	4.902
Banco Sabadell (Grup)	Catalunya	1.531	235	7.482
Santander Consumer Finance (Grup)	Madrid	1.500	195	26
Caixa de Catalunya (Grup)	Catalunya	1.496	200	5.117
Caja del Mediterráneo (Grup)	Com. Valenciana	1.162	210	5.527
Bankinter (Grup)	Madrid	1.048	133	2.822
Caja de Galicia (Grup)	Galícia	968	167	3.441

Ibercaja (Grup)	Aragó	828	165	4.305
Unicaja (Grup)	Andalusia	767	189	4.408

La taula 44 conté una classificació per CA i les seves cinc principals empreses (excloent les financeres). A partir d'aquesta informació difícilment es poden extreure unes conclusions respecte de l'especialització empresarial i econòmica de les CA. En tot cas es pot posar a damunt la taula una sèrie de qüestions relatives a les principals corporacions que es troben a cadascuna de les CA de l'Estat. Com s'ha esmentat anteriorment, les empreses de majors dimensions tenen la seva residència a Madrid que actua com a centre de gestió (pol d'atracció) i ciutat dels negocis de l'Estat de les grans transnacionals espanyoles. Hi ha CA que presenten una certa especialització sectorial de les seves cinc primeres empreses com: l'asturiana amb fort pes del sector energètic; la balear amb predomini d'empreses turístiques (hoteleres i de transport aeri); Castella-Lleó amb el sector de l'automòbil i els seus complementos; el País Valencià amb comerç al detall; La Rioja en el sector alimentari; Múrcia en el comerç al major de productes farmacèutics. No obstant, això no vol dir que les majors empreses de l'Estat en aquests sectors es trobin localitzades a les CA on les empreses d'aquests sectors ocupen els primers llocs. Així, per exemple, el Grup Aceralia (amb seu a Madrid) ocupa el primer lloc de les empreses siderúrgiques i en canvi no apareix al llistat per CA, i sí hi apareix Global Steel Wire (Cantàbria) que es troba en el lloc quinze d'aquest sector a nivell estatal.

<b>Taula 44. 5 primeres empreses o grups empresarials no financers per CA al 2003</b> (Font: Elaboració pròpia a partir de <i>Actualidad económica</i> , 2419/2004).						
CA	Nom empresa i/o grup empresarial	Sector	Subsector	Vendes (milions d'euros)	treballadors	Beneficis (milions d'euros)
<b>Andalusia</b>	Abengoa (Grup)	Enginyeria	Enginyeria	1.635,30	8.826	1.944
	Heineken España (Grup)	Begudes	Begudes	812,99	3.169	3,72
	Atlantic Copper	Siderometal·lúrgica	Metal·lúrgia	808,1	784	sd
	Heineken España	Begudes	Begudes	799,2	3.017	sd
	Grupo Sánchez-Ramade (Grup)	Altres	Altres	712	2.688	sd
<b>Aragó</b>	Opel España de Automóviles	Automoció	Automòbil	6.363	8.400	sd
	Safa Galénica (Grup)	Comerç al major	Majorista productes farmacèutics	1.102,08	750	5,25
	Supermercados Sabeco (Grup)	Comerç al menor	Hipermercat i supermercat	930	6.188	sd
	Grupo Samca (Grup)	Extracció de minerals	Extracció de minerals	705	5.000	sd
	Memory Set	Informàtica	Majorista d'informàtica	416,67	169	sd
<b>Astúries</b>	Hidroeléctrica del Cantàbrico (Grup)	Energia	Elèctriques	1.656,36	1.572	30,97
	Corporación Alimentaria Peñasanta	Alimentació	Productes lactis	667,85	1.392	sd
	Hidroeléctrica del Cantàbrico	Energia	Elèctriques	545,11	537	sd
	Hidrocantàbrico Distrib. Eléctrica	Energia	Elèctriques	428,08	400	sd
	Hidrocantàbrico Energía	Energia	Elèctriques	365,19	108	sd
<b>Balears</b>	Iberostar (Grup)	Hoteleria	Hoteleria i turisme	2.197	15.000	sd
	Globalia Corporación Empresarial (Grup)	Hoteleria	Hoteleria i turisme	1.859,81	6.499	19,86
	Sol Meliá (Grup)	Hoteleria	Hoteleria i turisme	944,17	13.500	11,8

	Spanair	Transports	Línies aèries	838,8	3.000	sd
	Riu Hotels & Resorts (Grup)	Hoteleria	Hoteleria i turisme	780	15.000	sd
<b>Canàries</b>	Grupo Disa (Grup)	Corporacions i Societats en cartera	Distribució	490,4	675	sd
	Domingo Alonso (Grup)	Automoció	Concessionari	304,42	395	sd
	Agrucan (Grup)	Comerç al menor	Hipermercat i supermercat	303,25	2.328	sd
	Freiremar (Grup)	Alimentació	Congelats	301,72	1.880	sd
	Grupo Lopesán (Grup)	Construcció	Construcció	283,12	4.492	sd
<b>Cantàbria</b>	Teka Industrial (Grup)	Material electrònic i elèctric	Electrodomèstics	717,15	3.866	34,1
	Armando Álvarez (Grup)	Comerç al major	Plàstics	437,45	1.994	sd
	Teka Industrial	Material electrònic i elèctric	Electrodomèstics	327,08	693	sd
	Robert Bosch España Fàbrica Treto	Automoció	Auxiliar de l'automòbil	293,36	1.217	sd
	Global Steel Wire (Grup)	Siderometal·lúrgica	Siderúrgia	290,74	1.270	3,65
<b>Castella-La Manxa</b>	Adimpo	Informàtica	Majorista d'informàtica	304,69	140	sd
	Infinity System	Informàtica	Hardware	250	350	sd
	Indr. Cárnicas Lorient Piqueras	Alimentació	Càrniques	207	760	sd
	Liebher Ibérica	Maquinària i equipament mecànic	Maquinària	205	162	sd
	BASF Coatings	Química i farmàcia	Químiques	193,83	914	sd
<b>Castella-Lleó</b>	Renault España (Grup)	Automoció	Automòbil	7.895	12.488	120,3
	Renault España	Automoció	Automòbil	5.555,5	10.706	sd
	Neumáticos Michelin	Plàstic i cautxú	Pneumàtics	1.894	10.100	sd
	Grupo Antolín Irausa (Grup)	Automoció	Auxiliar de l'automòbil	1.311,26	7.631	29,63
	Grupo Leche Pascual (Grup)	Alimentació	Productes lactis	904,73	3.920	sd
<b>Catalunya</b>	FCC (Grup)	Construcció	Construcció	6.050,47	60.989	308,58
	Gas Natural (Grup)	Energia	Gas	5.628	6.150	568,5
	Seat	Automoció	Automòbil	5.522,62	13.014	sd
	Endesa Red	Energia	Elèctriques	5.410	sd	sd
	Volkswagen Audi España	Automoció	Automòbil	4.501,33	283	sd
<b>Comunitat Valenciana</b>	Mercadona	Comerç al menor	Hipermercat i supermercat	6.706	42.600	sd
	Consum	Comerç al menor	Hipermercat i supermercat	793,15	5.430	sd
	Francisco Ros Casares (Grup)	Siderometal·lúrgica	Siderúrgia	780,73	1.038	sd
	Sociedad de Compras Modernas	Comerç al major	Majorista alimentació	451,05	88	sd
	Nefinsa (Grup)	Corporacions i Societats en cartera	Diversos	450,49	1.678	47,25
<b>Extremadura</b>	Acorex	Agricultura, ramaderia i pesca	Agricultura	145	103	sd

	AG Siderúrgica Balboa	Siderometal·lúrgica	Siderúrgia	127,36	441	sd
	Joca Imagen y Construc. (Grup)	Construcció	Construcció	121,12	550	4,37
	Cristian Lay (Grup)	Comerç al menor	Minoristes varis	97,66	750	2,2
	Centro Farmacéutico Extremeño	Comerç al major	Majorista productes farmacèutics	87,56	sd	sd
<b>Galícia</b>	Peugeot Citroën Aut. España (Grup)	Automoció	Automòbil	5.700	12.000	0
	Inditex (Grup)	Tèxtil i calçat	Confecció	4.589,9	39.760	446,5
	Zara España	Comerç al menor	Tendes especialitzades	3.350,8	21.000	sd
	Constructora San José (Grup)	Construcció	Construcció	1.044,33	3.426	55,81
	Pescanova (Grup)	Alimentació	Congelats	903,13	3.749	15,08
<b>La Rioja</b>	Metzeler Autom. Profile Syst Ibérica	Plàstic i cautxú	Pneumàtics	103,02	820	sd
	Embutidos Palacios	Alimentació	Càrniques	86	490	sd
	Ayecue	Alimentació	Conserves	67,1	367	sd
	Cidacos	Alimentació	Conserves	64,78	255	sd
	Barpimo (Grup)	Química i farmàcia	Químiques	62,65	450	0,43
<b>Madrid</b>	Repsol YPF (Grup)	Petroli	Petroli	36.069	30.644	2020
	Telefónica (Grup)	Telecomunicacions	Operadores de telefònica i de cable	28.399,84	149.465	2203,58
	Endesa (Grup)	Energia	Elèctriques	16.239	26.600	1312
	El Corte Inglés (Grup)	Comerç al menor	Grans Magatzems	13.643,52	81.431	575,45
	Cepsa (Grup)	Petroli	Petroli	13.199	10.299	612
<b>Múrcia</b>	Hefame (Grup)	Comerç al major	Majorista productes farmacèutics	1.039,73	783	1,49
	Reguladora de Compras del Mediterráneo	Comerç al major	Majorista productes farmacèutics	975,2	88	sd
	Hefame	Comerç al major	Majorista productes farmacèutics	644,02	480	sd
	J. García Carrión	Begudes	Begudes	345,1	447	sd
	Unyesport Medicamentos	Comerç al major	Majorista productes farmacèutics	235	15	sd
<b>Navarra</b>	Volkswagen Navarra	Automoció	Automòbil	2.079,55	4.696	sd
	BSH Electrodomésticos España (Grup)	Material electrònic i elèctric	Electrodomèstics	1.154,2	4.362	76,01
	Cementos Portland (Grup)	Construcció	Cimentera	851,27	2.800	125,09
	Gamesa Eólica (Grup)	Material electrònic i elèctric	Béns d'equipament	640,5	1.050	72
	Aceralia Trasnformados	Siderometal·lúrgica	Siderúrgia	560,12	2.055	sd
<b>País Basc</b>	Mondragón Cooperación Cooperativa (Grup)	Corporacions i societats de cartera	Corporacions i societats de cartera	9.655	68.260	410
	Iberdrola (Grup)	Energia	Elèctriques	9.488	8.869	1060

Grupo Eroski (Grup)	Comerç al menor	Hipermercat i supermercat	5.203	29.192	108
Iberdrola Distribución Eléctrica	Energia	Elèctriques	47.15,2	4.700	sd
Iberdrola Generación	Energia	Elèctriques	2.630,22	2.098	sd

### 8.5.3. Les polítiques públiques destinades a la promoció i ajuda de la internacionalització.

Finalment, caldria matisar que, malgrat la globalització neoliberal es defineixi com un procés de desregularització -menys estat i més empresa-, aquest procés es caracteritza més pròpiament per una nova regularització, per la qual cosa el paper dels Estats en aquest procés és cabdal. La dinàmica de l'expansió del capital transnacional seria impensable sense una aposta decidida per part de les administracions públiques a recolzar i impulsar l'aventura empresarial transnacional (Ortega, 2007). En aquest context neoliberal, la política comercial i exterior es fusionen, mesclant-se les accions de les carteres de política exterior amb les d'economia i indústria. En el cas de l'Estat espanyol, la Secretaria d'Estat de Turisme i Comerç del Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç és l'encarregada de la promoció de les empreses a l'exterior<sup>105</sup>. Gran part de les empreses que realitzen una activitat a l'exterior empen un o varis mecanismes finançats amb recursos públics amb la qual cosa "és evident doncs que l'administració espanyola no pot argumentar que és aliena als impactes ambientals i socials produïts per aquestes empreses privades a l'exterior, ja que en veritat han emprat, en els seus diferents formats, recursos públics per la seva activitat" (Ortega 2005:93).

Així, l'expansió internacional del capital "espanyol" no és estrictament un conjunt d'iniciatives privades deslligades entre sí, sinó que s'enquadren dins d'un marc públic-privat dirigit des de l'administració pública de l'Estat espanyol. Aquests instruments van des de l'elaboració d'informació detallada del països amb potencialitats per invertir-hi, la "donació" d'ajudes al desenvolupament a canvi que vagin destinades a empreses espanyoles, la conversió de deute extern en inversions d'empreses espanyoles, les ECAs (Export Credit Agencies), fins a la intermediació diplomàtica per part dels representants públics (funcionaris i polítics), etc.

#### **Instruments públics espanyols per la internacionalització de l'empresa espanyola (Font: Ortega 2005:94)**

##### **Finançament bilateral:**

Fons d'ajuda al desenvolupament, línies de finançament per la identificació, seguiment i avaluació de projectes finançats amb càrrec al FAD (Fons d'Ajuda al Desenvolupament); crèdits en condicions de consens OCDE: Conveni d'Ajustament Recíproc d'Interessos (CARI), línia de Finançament d'Estudis de Viabilitat (FEV), assegurances de crèdit a l'exportació ECA (Export Credit Agencies) i a l'Estat espanyol CESCE (Agència de Crèdit a l'Exportació Espanyola).

##### **Finançament multilateral.**

Instruments gestionats per la Direcció General de Finançament Internacional. Instruments gestionats per l'ICEX (Institut de Comerç Exterior).

##### **Inversió i cooperació internacional.**

Conversió de deute extern en inversions, FEV (Finançament d'Estudis de Viabilitat), Acords de Promoció i Protecció Recíproca d'Inversions (APRIS), Línia ICO-ICEX (Institut de Crèdit Oficial – Institut de Comerç Exterior), Programa de Finançament de Grans Inversions Espanyoles a l'Exterior (PROVINEX); Programa de Recolzament a Projectes d'Inversió de l'ICEX (PAPI); Cooperació internacional (Acompanyament empresarial, fons i trobades empresarials, assegurances d'inversions en l'exterior, instruments financers d'organismes internacionals, productes financers i instruments financers gestionats per COFIDES –Companyia de Finançament del Desenvolupament SA).

<sup>105</sup> [www.comercio.es](http://www.comercio.es) (juny 2007).

**Informació econòmica.**

Publicacions i estudis, dades estadístiques d'inversions.

**Informació comercial.**

Informació sobre mercats exteriors, publicacions i fons audiovisual, base de dades, difusió d'oportunitats de negocis, assessories especialitzades.

**Formació en comerç exterior.**

Beques, cursos de comerç exterior, jornades i seminaris.

**Promoció en mercats exteriors**

Programes sectorials, programes d'empreses, projectes i licitacions internacionals.

**Política aranzelària.**

Suspensions aranzelàries, contingents aranzelaris, règims duaners econòmics, sistema de preferències generalitzades (SPG).

**Defensa comercial.**

Defensa dels productors, defensa dels exportadors, base de dades d'obstacles d'accés als mercats, web d'accés a mercats pel sector de serveis, solució de diferències a l'OMC, panell al sí de l'OMC.

Un dels instruments més qüestionats han estat les Agències de Crèdit a l'Exportació, les ECAs (Export Credit Agencies), que són organitzacions creades per promoure les exportacions i inversions a l'exterior mitjançant crèdit o l'assegurança del crèdit. Aquestes agències han estat objecte de crítica, en gran mesura, per la seva opacitat i pels projectes que recolzen i que en moltes ocasions han rebut una dura oposició i crítica per part dels "agraciats" (poblacions locals) per aquests projectes, degut als elevats impactes socials i ecològics que han ocasionat. Molts de projectes tan sols es poden dur a terme gràcies a que compten amb el recolzament de les ECAs i molts d'aquests, a la vegada, són projectes de grans dimensions (megaprojectes) i d'elevat impacte socioambiental. A canvi d'una quota d'assegurança, les ECAs garanteixen el cobrament a les empreses privades inversores contra possibles impagaments. Així, en cas de fracassar l'acord econòmic i de no pagar-se la inversió feta (o part d'ella), l'ECA compensarà a l'empresa inversora, tot desapareixent així el risc empresarial d'invertir. A més, el recolzament a la inversió es sol realitzar sota una clàusula de contra-garantia mitjançant la qual, el govern del país receptor de la inversió –sovint un país empobrit– assumeix la totalitat del cost en cas de fallida. A l'actualitat tots els països centrals en disposen d'alguna ECA<sup>106</sup> (Ortega, 2005).

En el cas espanyol, l'ECA es diu CESCE (Companyia Espanyola de Crèdit a l'Exportació) i és de caràcter mixt (51% de les accions controlades per l'estat). Resultat d'aquestes pràctiques, segons els càlculs de Miquel Ortega (2004), el deute contret per part de països empobrits amb CESCE per projectes fracassats assolí al 2004 la xifra de 6013 milions d'euros. Una xifra que representava el 52% de tot el deute extern bilateral de l'Estat espanyol. Ortega (2005) analitza els impactes socioecològics vinculats a alguns projectes que han comptat amb la participació de CESCE (p.ex. Gran Pressa de les Tres Gorges a Xina; paperera de Indah Kiat a Perawang – Sumatra; centrals termoelèctriques, etc), que a més de generar deute extern generen deute ecològic. La campanya ECA-IBERIA<sup>107</sup> va denunciar el recolzament que la CESCE ha ofert sistemàticament a projectes d'elevat impacte socioambiental. Les demandes d'aquesta campanya foren recollides per la OCDE (2002) en el seu informe "Development Cooperation Review of Spain".

La situació d'extrema vulnerabilitat de l'economia espanyola en el context del capitalisme global, amb una balança comercial cada cop més deficitària va fer que des del Govern espanyol -la Secretaria d'Estat de Turisme i Comerç- es decretessin, a finals del 2006, un paquet de "mesures de xoc". Unes mesures que no van encaminades a reconduir el capitalisme espanyol cap a unes pautes més afins al respecte dels drets humans (entre ells el

<sup>106</sup> Directori de ECAs: [www.eca-watch.org/eca/directory.html](http://www.eca-watch.org/eca/directory.html)

<sup>107</sup> Sobre CESCE: [www.eca-iberia.org](http://www.eca-iberia.org)



dret a la vida i a un medi ambient saludable), sinó que s'ha incidit en incentivar (i finançar amb recursos públics) la sortida dels capitals espanyols cap a la "colonització" de nous territoris. Els objectius d'aquest paquet són: "augmentar la base d'empreses internacionals, diversificar els mercats de destí i elevar el valor afegit de la imatge-país i de les exportacions" (Triper, 3/12/2006). Entre les mesures d'aquest paquet, destaca el fet que els FAD (Fons d'Ajuda al Desenvolupament) que fins aquest moment estaven en teoria, més o menys, vinculats a projectes de cooperació (encara que des dels seus inicis aquests tenien per objectiu recolzar la internacionalització de les empreses espanyoles i impulsar el desenvolupament dels països de destí del fons), a partir d'aquest moment es converteixen de manera clara en un instrument de recolzament financer de l'expansió internacional de les corporacions espanyoles, deslligant-se de les polítiques de cooperació<sup>108</sup>. També, s'establirà una línia de finançament extra, mitjançant el COFIDES (Companyia Espanyola de Finançament al Desenvolupament), amb una línia específica de finançament dels projectes que es subscriuguin sota l'epígraf, "interès espanyol". A més, s'han impulsat per part del Govern espanyol, amb el mateix propòsit "colonitzador", els següents plans: Pla d'Indústries Culturals, Pla d'Innovació, el Pla d'Accés al Mercat Multilateral i el Pla d'Internacionalització de les Noves Tecnologies (Triper, 3/12/2006).

Des de la investigació crítica en matèria de cooperació econòmica i els seus instruments<sup>109</sup>, així com des d'alguns moviments socials, s'ha emfatitzat com la major part dels instruments despleats han anat acompanyats d'importants llacunes relacionades amb la manca de transparència d'aquests mecanismes, impactes socials i ambientals vinculats als projectes finançats, però també la seva il·legitimitat com és el cas dels crèdits FAD que també han estat emprats per finançar la venda d'armament fabricat a l'Estat. De fet, el FAD ha estat qüestionat per la seva condició d'estar massa vinculat als criteris expansius i comercials del capital espanyol, tot essent aquest instrument un important estímul per a l'expansió internacional del capital espanyol i al mateix temps un factor que incrementa l'endeutament dels països empobrits (González i Larrú, 2004; Ortega, 2007; Gómez Gil et al., 2008).

## **8.6. DEL "SPAIN IS DIFFERENT!" A LA GLOBALITZACIÓ TURÍSTICA DE MARCA "ESPANYOLA".**

"Hitler amb un punter, assenyalava en un mapa les distintes nacions-estat d'Europa, a la vegada que explica als seus militars de més alt rang el destí que li correspon a cada nació en l'Europa que ell s'ha forjat. El punter recorr el mapa i, de sobte, se clava a Espanya. El Führer queda pensatiu uns segons, torna el cap i, amb veu ferma, diu als seus homes: Espanya per l'esbarjo. Hitler acabava de profetitzar el futur d'aquest país" (Jurdao 1992a:17).

### **8.6.1. Breu evolució del turisme de masses a l'Estat espanyol.**

El turisme a l'Estat espanyol s'ha convertit en un excel·lent "termòmetre" de l'evolució del capitalisme global i de com aquest, i els seus canvis i transformacions, afecten a l'espai espanyol. A més, els territoris turístics que experimentaren una gran transformació, també manifestaven (i patien) els batecs de les economies emissores, és a dir dels espais centrals. En el context posterior a la II Guerra Mundial i com a resultat de la bonança econòmica i pau social del moment coneguts com els "trenta gloriosos", a l'Europa central i nòrdica, s'impulsà el turisme (de masses) que es dirigí a la perifèria solejada d'Europa. En aquella situació es va produir un boom turístic sense precedents que, entre d'altres elements, fou una part essencial

<sup>108</sup> A l'any 2005 el deute bilateral dels països empobrits amb l'Estat espanyol era de 10,16 miliards d'euros (Amèrica Llatina, 37%; Àfrica, 36%; Europa de l'Est, 6%; Orient Mitjà, 5%; Àsia, 15%). D'aquest deute, un 52% correspon a préstecs FAD (Fons d'Ajuda al Desenvolupament) i un 48% a fallides indemnitzades per CESCE (Cué, 27/05/2006). El deute tret amb l'Estat espanyol és equivalent al 65% del pressupost de "defensa" espanyol (Ortega, 2005). La Llei de Deute Extern espanyola (Llei 38/2006, de 7 de desembre, reguladora de la gestió del deute extern) ha estat rebuda amb poca eufòria per part dels moviments socials que demanen l'abolició d'aquest deute.

<sup>109</sup> En els darrers anys la investigació en aquests aspectes sovint desconeguts ha guanyat vigorositat. Es poden destacar el treball de Miquel Ortega (2007) sobre els mecanismes de l'Estat espanyol anomenats de cooperació o d'ajuda oficial al desenvolupament (AOD) i de recolzament a la internacionalització de les empreses; així com el de Gómez Gil et al (2007) sobre els crèdits FAD.

del que els tecnòcrates –de l'Opus Dei- del règim Franquista definiren com a *miracle espanyol*. Un miracle que, per aquells que no tenen una ferma creença religiosa, tendria més a veure amb el canvi produït en les relacions polítiques i econòmiques internacionals de l'Espanya franquista (com s'ha exposat anteriorment). L'acceptació del règim feixista per part dels EUA i la comunitat internacional (fins i tot l'Europa antifeixista) inaugurava el retorn de les relacions internacionals. L'any 1951 arribava el turista un milió a les "terres espanyoles" i també arribava el primer ambaixador dels EUA, abans de la signatura dels Convenis d'Amistat i Cooperació. Aquell mateix anys es creà el Ministeri d'Informació i Turisme. Es lligava en una sola cartera, un dels instruments més repressors (fins els seus darrers alès) del règim feixista com era la censura, amb el de foment del turisme que era una mena "d'apèndix per suavitzar la denominació ministerial" (Esteve i Fuentes 2000:56)<sup>110</sup>. No obstant, la seva vinculació no era fortuïta, sinó que la cartera turística (lligada a la censura) actuava com a carta de presentació (amable) de cara a les societats emissores de turistes dels països del capitalisme avançat.

Cals (1974) apuntava com el negoci de l'oci –el turisme- no era considerat com un sector estratègic per part de les "autoritats" feixistes. Encara que molest, per l'agressió moral que suposava, el turisme era interessant com a mitjà per aconseguir altres objectius econòmics, i sobretot per tal d'aconseguir el finançament per engegar els sectors industrials pautadors en aquella època. La condició de perifèria del plaer era el preu a pagar, pensaven les elits del règim, per assolir la condició d'espai industrial central. Turner i Ash (1991:143) en el seu conegut llibre dels anys 1970 recordaven que el motiu pel qual l'Estat espanyol era atractiva pels turistes era, especialment, perquè era barata. Més concretament, la gran longitud de costa (amb dos arxipèlags), la proximitat a Europa, la seguretat que ofería el Règim, i uns preus barats degut al diferencial del tipus de canvi de la pesseta respecte de les monedes fortes europees feien que, un cop adaptat el marc regulatori i institucional, els turistes trobassin prou atractiu aquest país. Sempre i quan les coses als seus països d'origen els hi anessin prou bé com per permetre's les vacances estivals.

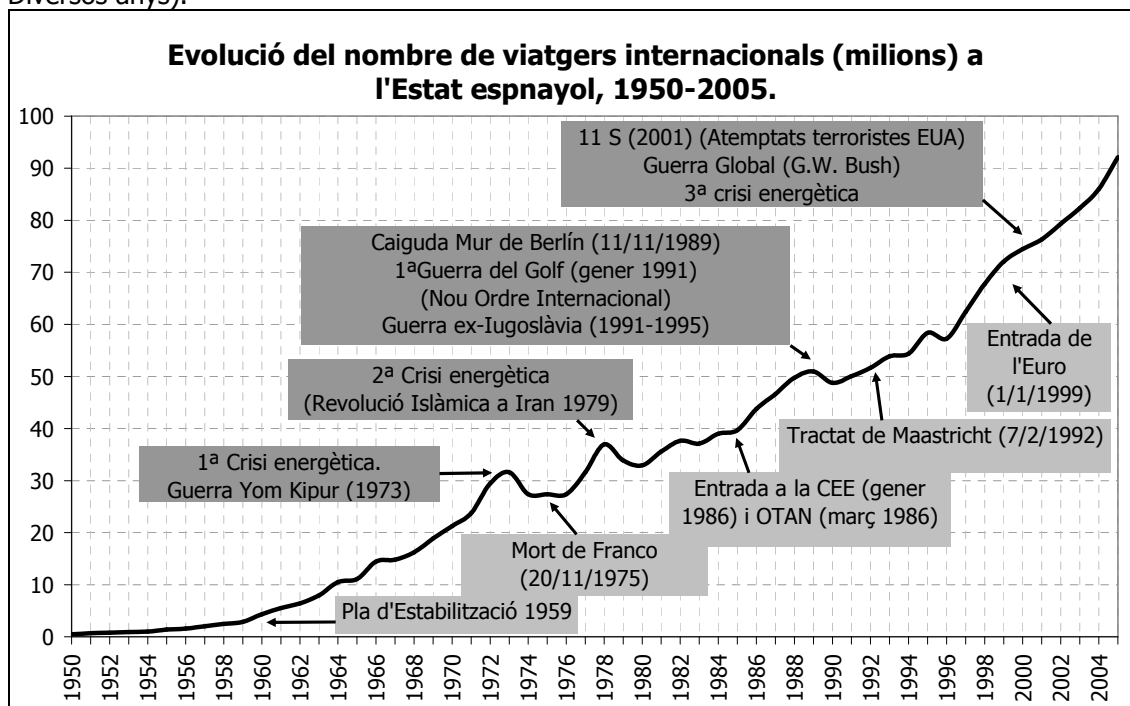
Al gràfic 24 i taula 45 es presenta l'evolució dels viatgers internacionals<sup>111</sup> entrats a l'Estat espanyol i es pot comprovar com al llarg del període 1950-2005, la tendència ha estat constantment alcista, passant de 457 mil viatgers al 1950 a 92,1 milions al 2005. Al mateix gràfic es pot comprovar com els moments en que el capitalisme global ha passat per moments crítics (que han coincidit amb les etapes de reestructuració del règim d'acumulació a escala mundial), els viatgers internacionals arribats a les terres espanyoles han experimentat una certa davallada o alentiment<sup>112</sup>.

<sup>110</sup> Al preàmbul del Decret Llei de la Presidència de Govern de 19 de juliol de 1951 pel qual es creava aquest ministeri es llegia: "*la información se configura como uno de los servicios públicos de más hondo contenido y de más delicado tratamiento, ya que debe sujetarse a la obligación de promover el bien común, en orden a formar sanos criterios de opinión y a difundir la más auténtica conciencia de nuestra patria y sus circunstancias tanto en el interior como en el exterior*" (Esteve i Fuentes 2000:56).

<sup>111</sup> S'ha posat la dada dels viatgers internacionals perquè és l'única disponible per tota la sèrie. En els viatgers internacionals s'inclouen tant els turistes (més d'un dia) com els excursionistes (un dia).

<sup>112</sup> Esteve i Fuentes (2000) realitzen un magnífic treball sobre el marc institucional del turisme espanyol que esdevé imprescindible a l'hora de comprendre la importància d'aquesta dimensió en el procés històric del negoci de l'oci a l'Estat espanyol.

Gràfic 24. (Font: elaboració pròpia a partir de Tena 2005:643; OMT/WTO, Diversos anys; IET, Diversos anys).



**Taula 45. Evolució del nombre de viatgers (turistes/visitants) internacionals a l'Estat espanyol (Font: Tena 2005:643; OMT/WTO, Diversos anys; IET, Diversos anys).**

	Turistes internacionals (mils)	Taxa increment anual (%)
1950	457	
1960	4.332	84,80
1970	21.267	39,09
1980	32.925	5,48
1990	48.745	4,80
2000	74.462	5,28
2005	92.118	4,74

En fer una temporització del procés de turistització espanyola, hom pot adaptar quasi perfectament aquest procés amb les temporitzacions fetes per les etapes de configuració del capitalisme global després de la II Guerra Mundial (Riutort, 2001; Tello, 2005). Així, la **primera etapa** aniria del període posterior a la Gran Guerra fins a la crisi energètica de principis dels 1970, l'etapa coneguda com del **règim d'acumulació fordista** o capitalisme monopolista. En el cas espanyol, aquesta etapa s'inicià a llarg de la dècada dels 1950 i es sol emprar com a data de partida el 1959, coincidint amb el Pla d'Estabilització. Durant aquesta època, la irrupció del turisme de masses d'origen centre i nord-europeu suposà un potent estímul financer pel Règim (i també per amples sectors de la societat empobrits) i es passà de prop de mig milió de turistes al 1950 a 21,2 milions de viatgers internacionals al 1970. S'havia multiplicat per 46,5 vegades el nombre de visitants arribats aquell 1950. La situació econòmica global (i polític-militar) de finals dels 1960 i principis dels anys 1970 va desembocar en la nomenada crisi energètica dels 1970 que a l'Estat espanyol s'unia a la mort del dictador. La combinació d'aquests dos elements resultaren en una època d'incertesa social i política (amb el retorn i ascens del conflicte social), i des del capital es recelà momentàniament del territori espanyol. La xifra de 31,6 milions de viatgers internacionals de 1973 no es recupera fins el 1977 en que es recupera la xifra de 31,6 milions. Foren quatre anys d'inestabilitat política, social i econòmica global (i espanyola). Una inestabilitat que es perllongà i de la que en resultaria la defunció del règim d'acumulació fordista i amb ell la de l'Estat del benestar. Com s'ha comentat anteriorment, l'any 1977 es promulguen els Pactes de la Moncloa per tal d'intentar "domesticar" la crisi espanyola i a l'any 1978 es promulgà la Constitució espanyola en un inestable equilibri

de forces entre els representants del feixisme i els que havien de protagonitzar la "modernització" espanyola, els partits polítics. L'article 148 de la Constitució establia les competències que podrien assumir les comunitats autònomes, entre les que se trobaven les de promoció i ordenació del turisme en el seu àmbit territorial i també les d'ordenació del territori, urbanisme i habitatge. A partir de 1978, les competències més directament vinculades al negoci de l'oci passaren a mans dels governs autonòmics.

Entre la primera crisi energètica (1973) i la Caiguda del Mur de Berlín (1989) i la Primera Guerra del Golf (1990-1991), es dona un període d'**adaptacions** a les noves regles del joc del capitalisme global neoliberal, al llarg del qual s'aguditzaven les tensions bipolars que semblaven en vies de dissolució (p.ex. entrada de tropes soviètiques a Afganistan al 1980). Aquestes regles s'instauren, després d'experimentar amb els règims dictatorials de Xile i Indonèsia, en el context anglosaxó de la mà de les polítiques **neoliberals** de Ronald Reagan (EUA) i Margareth Thatcher (Regne Unit), i penetren en els organismes multilaterals (p.ex. FMI, BM), unitats regionals (p.ex. UE) i finalment impregna pràcticament tot el planeta. El capitalisme anà abandonant, cada cop més, les polítiques "dolces" per adoptar les mesures del que s'ha definit com "Estat-Crisi" (Fernández-Durán, 2005). En aquest context, l'Estat espanyol a mitjans dels 1980 entrà a la UE (i a l'OTAN) i s'iniciava el conegut "quinquenni de l'eufòria" i el *felipisme* (PSOE). Durant aquest període de reestructuració política i econòmica, es passà de 31,6 milions de viatgers internacionals al 1977 a 50,9 milions al 1989, amb un increment del 61%.

La caiguda del Mur de Berlín (1989) i el desmantellament de la URSS (1991) era preconitzat com la fi de les ideologies per Fukuyama (1989) (o millor dit, com el triomf de la ideologia del capitalisme) i George H.W. Bush inaugurà el "Nou Ordre Internacional" assajat amb la Primera Guerra del Golf (1991) en la qual provà el múscul militar (i político-econòmic) de la superpotència (Riutort, 2003). La dècada dels 1990 fou la de la consolidació del **capitalisme global** o del règim d'acumulació flexible, que trobà en la **dimensió financera** el "medi ambient" ideal en el que operar. Les noves regulacions del capital i les seves institucions, així com l'explosió dels transports i de les comunicacions (amb les NTIC- Noves Tecnologies de la Informació i Comunicació) varen permetre una potent acceleració del creixement econòmic i de les taxes d'acumulació. No obstant, la vulnerabilitat dels sistema anava en augment i les tensions econòmico-financeres (crisis financeres des de Mèxic al SE Asiàtic) i socioambientals (p.ex. transformació i degradació dels ecosistemes planetaris) així ho reflectien. La dècada dels 1990 en el context espanyol, presentà dues etapes diferenciades. Al llarg de la primera, s'adaptava l'aparell institucional i el cos legislatiu espanyols a les exigències de la UE, que després del quinquenni de l'eufòria i la "bacanal del 1992" (Fernández-Durán, 1996a; Fernández-Durán, 1996b) es traduïa en uns resultats ambivalents. Per un costat arribaven grans quantitats de diners (públics i privats) provinents d'Europa, a l'hora que les condicions de vida i treball es precaritzaven, al temps que es desmantellava (abans d'acabar-se d'aixecar) l'edifici del publicitat Estat de Benestar, en un context internacional que ja anava en una altra direcció. Per altra banda, l'entrada de José M. Aznar del PP (Partit Popular) al Govern espanyol coincideix amb la recuperació de les economies del capitalisme avançat, del qual l'economia i la societat espanyoles es veren "beneficiats".

El turisme havia passat, també, per una fase de reestructuració i triomfà el que s'ha denominat com a **turisme postfordista**. El negoci turístic es tornà més flexible i s'exploraren noves fronteres per l'acumulació, així han aparegut nous productes (p.ex. turisme rural, turisme residencial, etc), però sobretot noves formes d'organització empresarial amb la irrupció de l'empresa en xarxa, la internacionalització del capital turístic i la gestió turística sota criteris financers. Els viatgers internacionals arribats al territori espanyol passaren de 50,9 milions al 1989 a 76,3 milions al 2001, amb un increment del 49,8%. Els atemptats de l'11-S 2001 als EUA i la reacció posterior de l'Administració Bush dels EUA inauguraren un "Nou Ordre Internacional", en el que la denominada "globalització feliç" va donar pas a noves formes de domini i en les que la conflictivitat, la incertesa i la vulnerabilitat guanyaren pes en els primers anys del segle XXI (Fernández-Durán, 2003a; Riutort, 2003). Els discursos de la por ("Estat-Guerra") donaren pas a la instauració de polítiques cada cop més dures (policials i militars). S'obria, així, un context internacional que pot ser difícilment compatible amb el propugnat pel capitalisme global del règim postfordista (Fernández-Durán, 2005), del qual el turisme

internacional ha estat un dels seus màxims beneficiaris (i exponents)<sup>113</sup>. En el context europeu, malgrat que dos dels principals països turístics patiren atemptats del terrorisme islamista – Madrid, 11 de març de 2004; Londres, 7 de juliol de 2005–, els fluxos turístics mostren unes tendències alcistes alimentades per la conjuntura econòmica favorable. Els fluxos de viatgers internacionals cap a l'Estat espanyol passaren de 76,3 milions al 2001 a 92,1 milions al 2005<sup>114</sup>.

### **8.6.2. El negoci turístic al canvi de segle. Cap a la conversió en el "tot turístic" (tot mercaderia i espectacle).**

El creixent nombre de viatgers internacionals cap a l'Estat espanyol, a partir de la seva incorporació a la UE, té molt a veure amb els canvis institucionals (i regulatoris) fruit del procés d'europèitització-globalització. Així, la supressió de barreres a les persones físiques i als capitals ha possibilitat una potent circulació d'aquests, sobretot en direcció Nord-Sud. Això ha conferit un canvi important a la condició de l'Estat espanyol que s'ha convertit progressivament, impulsat per la liberalització del transport aeri i l'allau d'infraestructures dures, en un espai de residència-oci pels veïnats dels estats membres de la UE amb major poder adquisitiu. Aquests són ciutadans de la UE, per la qual cosa, en certa mesura, deixen de ser turistes per convertir-se en "residents a temps parcial". Així, la perifèria del plaer espanyola especialitzada en el turisme de sol i platja es converteix en perifèria de plaer, de treball, d'inversió i de retir. Unes tendències que Jurdao (1979, 1990, 1992a, 1992b) ja apuntà a finals dels anys 1970 i que s'han reforçat i consolidat a finals dels 1990 i principis dels 2000 (Mazón i Aledo, 2005; Valenzuela, 2006).

D'altra banda, la rellevància turística de l'Estat espanyol va servir d'impuls per posicionar-lo en un punt central en el circuit secundari d'acumulació del capital a escala europea, és a dir en el mercat immobiliari; i els capitals estrangers han jugat un paper fonamental en la bombolla financero-immobiliària de l'Estat (López i Rodríguez, 2010). Aquestes tendències es varen veure reforçades, a més, per l'impuls governamental al negoci "turístico-immobiliari" a través de l'ICEX (Institut de Comerç Exterior) que amb col·laboració amb la APCE (Associació de Promotors i Constructores d'Espanya) llançà el 1999 el "Pla sectorial immobiliari-turístic". Aquest pla, entre altres coses, fructificà en l'edició del fulletó "Buying property in Spain", que distribuïa l'Oficina Comercial d'Espanya a Londres, i múltiples estudis de mercat per tal de determinar les "dianes" a les que disparar les "interessants" ofertes turístico-immobiliàries (Márquez-Pérez, 2003).

La qüestió de l'anomenat turisme residencial respon a unes dinàmiques i lògiques que superen l'escala d'anàlisi habitual –l'estatal- i requereix una nova "mirada" (que transcendeix també a la del turista-client) i escala d'anàlisi, que és la d'àmbit europeu (global). En adoptar l'escala comunitària, llavors, resulta que el que en un temps es definia com a turisme podria passar a formar part d'una altra activitat i/o relació social i econòmica, o bé a una altra forma d'entendre la qüestió turística. La percepció que te del fenomen, un resident espanyol pot ser radicalment diferent a la del ciutadà europeu (no espanyol) que es mou sense impediments – físics, polítics o financers- per l'ample territori europeu (que no és isomorf). Un moviment –físic i patrimonial- que no és bidireccional, sinó que presenta una direcció Nord-Sud, des dels estats centrals de la UE. Però també es produeix un fenomen semblant des de les metròpolis espanyoles vers, principalment, el litoral.

En termes macroeconòmics i del seu reflex a la balança de pagaments, es produeix una minva en el paper del turisme en la balança per compte corrent ja que la rúbrica que abans era coberta per les activitats turístiques passa a ser coberta per altres vinculades a les que afecten a la balança financera –en augmentar les inversions immobiliàries estrangeres- i a les mesures tradicionals de consum domèstic. Així doncs, l'impacte crematístic d'aquesta modalitat turística resulta ser cada cop més difícil de comptabilitzar ja que pot quedar fora dels elements que acostumen a comptabilitzar-se a través dels agregats del valor. La qual cosa coincideix amb les observacions fetes per Naredo i els seus col·laboradors al respecte que la crematologia no

<sup>113</sup> Després dels atemptats del 11-S es va constituir entre l'Administració Central, administracions autonòmiques i patronals un Comitè de Crisi del Turisme. Aquest mateix comitè es va tornar constituir al març de 2003 en motiu de la invasió dels EUA (i aliats) a Irak (Ruíz Collado, 26/03/2003).

<sup>114</sup> La crisi global desfermada el 2007 també es reflecteix a les dades del turisme internacional rebut a l'Estat espanyol. Segons dades de l'Institut d'Estudis Turístics, el 2007 arribaren uns 98,9 milions de visitants i el 2009, ja en plena crisi global, el nombre de visitants disminuí a 91,89 milions.

acaba de recollir tot allò que confereix valor, i en els darrers temps unes de les formes de fer diners més importants com són aquelles vinculades a les activitats patrimonials, resten fora de la xarxa analítica dels valors agregats (Naredo, 2003a; Naredo et al., 2005; Naredo, 2006).

A principis del segle XXI s'han començat a sentir certs símptomes d'esgotament dels principals models turístics que han conviscut a l'Estat: el turisme de sol i platja que resumidament es podria definir com hoteler o "tradicional", i el turisme residencial que està molt vinculat a la bombolla financer-immobiliària espanyola. L'esgotament principal, que més que res és un alentiment o estabilització de l'activitat, s'ha donat en el turisme tradicional. Aquest darrer presenta majors dificultats degut a que: per un costat, el "producte turístic espanyol" s'ha encarit, especialment, amb l'entrada de l'euro i, conseqüentment, ja no es detecta el diferencial de preus que feia molt més atractiu viatjar a l'Estat espanyol; i per un altre costat, a que els competidors internacionals en el turisme de masses resulten més atractius (i barats) pels turistes (i pel capital transnacional espanyol allà ubicat).

També apareixen símptomes d'esgotament del mercat residencial. La bogeria immobiliària experimentada sobre el territori espanyol que ha transformat radicalment el seu paisatge (un dels principals atractius turístics junt amb el sol i la platja), la constatació de creixents símptomes de fractura institucional deguda, sobretot, als casos de corrupció turístico-immobiliària (p.ex. Marbella, Andratx) i la desprotecció legal dels propietaris "europeus" (p.ex. LRAU al País Valencià) han erosionat tres dels principals atractius d'aquest territori de cara als "clients europeus": la tranquil·litat, la qualitat paisatgística i la "seguretat" (legal i institucional). La degradació d'aquests components, i especialment el deteriorament institucional, pot introduir la temuda "desconfiança" que llavors es trasllada en el propi creixement econòmic.

En aquesta situació de creixement econòmic desorbitat i deteriorament ecològic i institucional, el lobby turístic Exceltur que representa els interessos del gran capital turístic va encapçalar una campanya de denúncia dels desbarats urbanístics en el litoral espanyol (Cebrián, 25/04/2004; Deloitte-Exceltur, 2005). En aquesta mateixa òrbita, i en vistes que el turisme (tradicional i residencial) pot mostrar (ja ho fa) símptomes d'alentiment, el Govern Central va llançar al juny de 2005, un pla integral de turisme que preveia la creació del Consell de Turisme, l'establiment d'una línia de crèdits tous a administracions locals i al sector privat, plans de restauració de zones degradades (pel turisme) i l'assistència als turistes que hagin estat víctimes de robatoris (Gómez, 18/06/2005).

#### 8.6.2.1. Els turistes estrangers: els "guiris"<sup>115</sup>.



Figura 11. Platja de Benidorm.

A la taula 46 es presenta la relació entre el nombre de viatgers i el de turistes internacionals. Com a mitjana, un 63,5% dels viatgers internacionals que entren a l'Estat espanyol són turistes. En qualsevol cas, convé apuntar que els turistes internacionals arribats han passat de 39,5 milions el 1997 a 55,5 milions el 2005, un increment del 40,5%. Aquesta tendència alcista es va refredar entre el 2002 i el 2003, en que els nombre de turistes va disminuir en 1,48 milions. Cal tenir en compte que en l'entorn actual de l'era de la informació (internet) i del turisme "flexible" (individual), el turisme organitzat amb paquet turístic manté la seva importància amb el 38,9% del total de turistes al 2005, uns 21,6 milions. Tanmateix, els turistes estrangers que viatjaven sense paquet turístic han passat de 24,9 milions al 2001 (49,8% del total) a 33,9 milions al 2005 (61,1% del total). En quant a l'ús d'internet, 15 milions de turistes estrangers feren al 2005 la seva reserva per internet i 13,1 milions realitzaren algun tipus de pagament a través de la xarxa (IET, 2006). No obstant, el fet que s'empri internet no significa que no hi hagi mecanismes de control i domini per part del capital, ja que la major part de les operacions realitzades amb aquesta eina segueix afavorint als més poderosos.

<sup>115</sup> El terme guiri s'usa col·loquialment per a designar als turistes estrangers. Normalment té una accepció pejorativa. Els orígens d'aquest mot no estan gaire clars. Segons el Diccionari de la Reial Acadèmia Espanyola, podria procedir dels mot "guiristinos" procedent del basc amb el qual els Carlistes nomenaven als partidaris de la Reina Cristina i a tots els liberals per extensió al segle XIX. També es diu que podria venir del terme "guiri" que els gitanos feien servir per nomenar a la Guàrdia Civil a principis del segle XX.

Aquest període coincideix amb l'eufòria de l'expansió del capitalisme espanyol, molt vinculat amb el boom del ciment (construcció i bombolla immobiliària) i l'expansió del capital transnacional espanyol, sobretot a Amèrica Llatina, i que va vinculat a un període de creixement econòmic mundial. El citat període de descens dels fluxos de turistes internacionals (2002-2003) està vinculat al canvi de situació en les regles del joc polític i econòmic mundial que es van desfermant a partir dels atemptats de l'11-S 2001 als EUA i la posterior guerra per la "justícia infinita" duta a terme per George W. Bush i els seus aliats (Roy, 2002; Harvey, 2004; Chomsky, 2004; Smith, 2005). Es produeix per tant una profunda alteració en el marc institucional mundial, canviant les regles del multilateralisme i post-Guerra Freda per una nova situació en que prima l'unilateralisme de la potència militar, econòmica i política que són els EUA. A més de la situació de conflicte global permanent a partir de setembre de 2001, la recepció de turistes internacionals a l'Estat espanyol es veu minvada per la situació d'estancament econòmic que va viure durant aquests anys el gegant europeu que és Alemanya (i que és un dels principals països emissors cap a l'Estat).

**Taula 46. Turistes i viatgers internacionals, 2001-2005 (Font: [www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es) juliol 2006)<sup>116</sup>**

	Viatgers internacionals (mils)	Turistes internacionals (mils)	Percentatge turistes/viatgers internacionals
1997	62.415	39.553	63,37
1998	67.762	43.396	64,04
1999	72.060	46.776	64,91
2000	74.462	47.898	64,33
2001	76.305	50.094	65,65
2002	79.313	52.327	65,97
2003	82.326	50.854	61,77
2004	85.981	52.430	60,98
2005	92.118	55.577	60,33

S'ha d'apuntar el fet que dels turistes internacionals entrats a l'Estat espanyol als anys 2000 (47,8 milions) i 2005 (55,5 milions), un 84,2% (46 milions) al 2000 i un 64,6% (37,5 milions) al 2005 s'allotjaven en els establiments turístics tradicionals<sup>117</sup>. En canvi, els turistes que s'allotjaven fora del que es coneix com a oferta turística reglamentada (p.ex. cases privades, cases de lloguer, cases d'amics o familiars, etc) eren a l'any 2000 uns 7,5 milions de turistes estrangers i al 2005 sumaven 18 milions de turistes estrangers. Així doncs, la porció de "residents a temps parcial" (turistes-inversors-residents) ha experimentat un increment del 140% en aquests cinc anys, mentre que els turistes estrangers en els allotjaments tradicionals experimentaven una disminució del 30%. De fet, la condició de l'Estat espanyol com a membre de l'Eurogrup i amb una estructura econòmico-financera "convergent" amb la resta de la UE, va propiciar la transformació en el model turístic-immobiliari. Si es considera el turisme com a via d'acumulació i com activitat estructural que produeix un territori i unes relacions socials, resulta que la "bombolla immobiliària" espanyola explica, en bona mesura, la transformació del turisme estranger (i espanyol). Per altra banda, la "bombolla immobiliària" no seria explicable sense la seva vinculació al procés geohistòric de turistització espanyola.

La disminució de turistes en les instal·lacions d'allotjament turístic tradicional a principis del segle XXI respon, també, al fet que l'espai espanyol s'ha convertit en un "interessant" pol d'atracció per aquells que des del Sud es dirigeixen a tastar el "somni europeu". L'Estat espanyol és també una porta d'entrada cap a la resta de països de la UE. Així que, molts dels turistes provinents dels països perifèrics del Sud Global, entren amb la pretensió de treballar i no de gaudir del sol i la platja<sup>118</sup>.

<sup>116</sup> D'acord amb l'IET els turistes internacionals assoliren un màxim el 2007 quan s'enregistraren a l'Estat uns 58,66 milions. Amb la crisi global, el nombre de turistes va disminuir fins el mínim de 2009 amb 52,17 milions de turistes i el 2010 s'incrementà lleugerament fins els 52,67 milions de turistes internacionals.

<sup>117</sup> Segons l'IET (diversos anys) els excursionistes internacionals (viatger amb estada d'un dia) són pel període (2000-2005) entre el 38% i 40% de tots els viatgers arribats.

<sup>118</sup> Cal tenir present, com s'ha apuntat anteriorment, que el nombre d'immigrants que entren "amb papers" com a turistes són tan sols una fracció de totes les persones que intenten entrar dins de la fortalesa europea via Espanya fent servir qualsevol mitjà i que les fredes estadístiques no desvetllen.

El creixent nombre de persones que creuen les fronteres pot delatar aquesta doble realitat: per una banda, un pes creixent dels espais turístics dins de la indústria del plaer global; i per l'altra banda, l'efecte refugi de l'Estat espanyol per moltes persones que fugen de les tiranies político-econòmiques, les quals sovint són fruit de les relacions de poder desequilibrades establertes amb la mateixa metròpoli que en aquest cas els acull, com seria el cas de l'Estat espanyol amb molts de "refugiats econòmics i polítics" provinents precisament d'Amèrica Llatina o del Marroc.

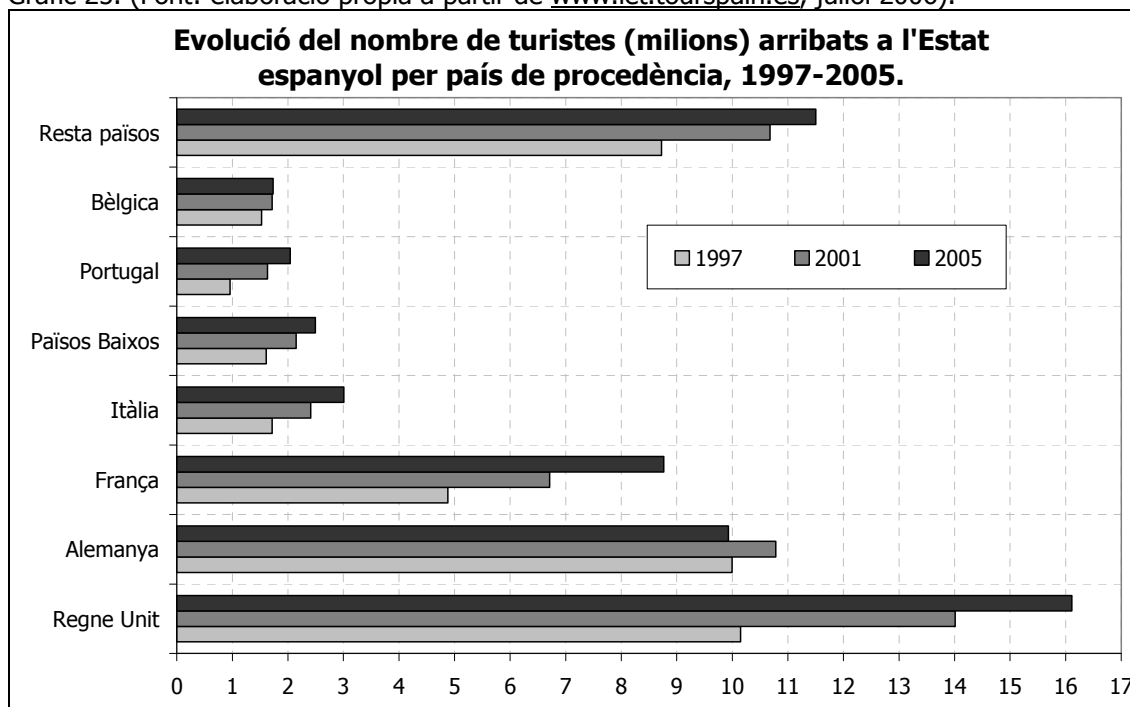
*a) L'origen i la despesa dels turistes estrangers.*

L'anàlisi dels fluxos de turistes internacionals realitzat per l'Institut de Estudis Turístics (IET) –que pertany al Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç- detallat per CA, es realitza mitjançant l'enquesta FRONTUR ens detalla els resultats pel que es defineixen com fluxos turístics internacionals, però no ens informa sobre els nombre total de viatgers (que inclouria també els excursionistes) i per tant, això vol dir que ens informa de poc més del 60% de tots els fluxos dels visitants internacionals. La distribució geogràfica dels fluxos de turistes ens pot servir per elaborar una primera aproximació als espais turístics on es construeixen espais i relacions socials vinculades a uns creixents fluxos migratoris (turístics o laborals, legals o no).

<b>Taula 47. Evolució del nombre de turistes estrangers per país de procedència</b>										
<b>(Font: <a href="http://www.iet.tourspain.es">www.iet.tourspain.es</a> juliol 2006)</b>										
		1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Regne Unit	Milers	10.148	11.372	12.181	13.239	14.011	14.697	15.224	15.629	16.109
	% respecte total	25,66	26,21	26,04	27,65	27,97	28,09	29,94	29,81	28,99
	Increment anual (%)	—	12,06	7,11	8,69	5,83	4,90	3,59	2,66	3,07
Alemanya	Milers	9.995	10.781	11.586	11.171	10.783	10.211	9.303	9.537	9.928
	% respecte total	25,27	24,85	24,77	23,33	21,53	19,51	18,29	18,19	17,86
	Increment anual (%)	—	7,86	7,47	-3,58	-3,47	-5,30	-8,89	2,52	4,10
França	Milers	4.877	5.235	5.733	5.681	6.713	8.143	7.959	7.736	8.765
	% respecte total	12,33	12,06	12,26	11,86	13,40	15,56	15,65	14,75	15,77
	Increment anual (%)	—	7,34	9,51	-0,91	18,17	21,30	-2,26	-2,80	13,30
Itàlia	Milers	1.716	1.797	2.088	2.098	2.412	2.532	2.434	2.801	3.004
	% respecte total	4,34	4,14	4,46	4,38	4,82	4,84	4,79	5,34	5,41
	Increment anual (%)	—	4,72	16,19	0,48	14,97	4,98	-3,87	15,08	7,25
Països Baixos	Milers	1.609	1.678	2.044	1.968	2.148	2.415	2.348	2.301	2.496
	% respecte total	4,07	3,87	4,37	4,11	4,29	4,62	4,62	4,39	4,49
	Increment anual (%)	—	4,29	21,81	-3,72	9,15	12,43	-2,77	-2,00	8,47
Portugal	Milers	957	1.175	1.287	1.490	1.632	1.762	1.624	1.924	2.041
	% respecte total	2,42	2,71	2,75	3,11	3,26	3,37	3,19	3,67	3,67
	Increment anual (%)	—	22,78	9,53	15,77	9,53	7,97	-7,83	18,47	6,08
Bèlgica	Milers	1.523	1.745	1.810	1.680	1.717	1.775	1.762	1.736	1.734
	% respecte total	3,85	4,02	3,87	3,51	3,43	3,39	3,46	3,31	3,12
	Increment anual (%)	—	14,58	3,72	-7,18	2,20	3,38	-0,73	-1,48	-0,12
Resta països	Milers	8.724	9.610	10.042	10.560	10.676	10.791	10.199	10.766	11.499
	% respecte total	22,06	22,15	21,47	22,05	21,31	20,62	20,06	20,53	20,69
	Increment anual (%)	—	10,16	4,50	5,16	1,10	1,08	-5,49	5,56	6,81



Gràfic 25. (Font: elaboració pròpia a partir de [www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es), juliol 2006).



A la taula 47 i gràfic 25 es presenten els turistes estrangers arribats segons el país de procedència. En aquesta classificació, el grup de 7 països (Regne Unit, Alemanya, Països Baixos, Portugal, Itàlia, Bèlgica, França) representen de mitjana entre el 1997 i el 2005 el 78,78% de tots els turistes estrangers arribats a l'Estat espanyol, mentre que el 21,22% restant es correspondria al conglomerat de la resta de països del món. En aquest grup (resta del món) de mitjana durant aquests anys (1997-2005), els tres primers països emissors de turistes són Suïssa que representa el 11,27%, Suècia el 9,9% i els EUA el 9,2%; mentre que Argentina i Mèxic representen el 2% respectivament.

La majors onades de turistes arribades als espais turístics –en els que ja s'han de comptar des de les ciutats fins a zones rurals de "la Meseta"– de l'Estat espanyol provenien de les Illes Britàniques. Els fluxos de turistes britànics han passat de 10,1 milions al 1997 a poc més de 16 milions al 2005, essent poc més del 25% de tots els turistes estrangers que es dirigeixen a la "fàbrica turística espanyola". Durant aquests anys, el nombre de turistes britànics ha experimentat un increment del 58,7%, però que ha estat més intens a finals dels 1990, mentre que a principis dels 2000 les taxes d'increment s'han moderat. El territori espanyol és un dels destins clàssics de les classes treballadores britàniques. Emperò, la forta presència del turisme britànic es deu, entre d'altres causes, a l'efecte enriquiment que els hi suposat el fet de no haver adoptat l'euro, la qual cosa es tradueix en una major capacitat adquisitiva respecte de la resta d'economies europees, a més del creixement econòmic experimentat pel Regne Unit que està molt vinculat a l'adopció de polítiques neoliberals. En qualsevol cas, l'adopció de l'euro els ha repercutit de diferent manera a com ho ha fet en els altres països europeus que si l'han adoptat.

En canvi, les classes treballadores alemanyes veren reduïda la seva capacitat de compra amb l'arribada de l'euro i l'efecte riquesa que es desprenia dels abismes que separaven la pesseta i el marc alemany s'han vist progressivament retallats. A més l'adopció de polítiques de econòmiques de tall neoliberal (amb tendència a liquidar l'Estat del Benestar de la societat teutona) adoptades arran del procés de reunificació alemanya (juliol 1990), s'han anat traduint en una situació d'alentiment econòmic (en termes de PIB) i desestabilització social que, entre d'altres, es traduí en creixents taxes d'atur. En aquest escenari, la societat alemanya començà a retallar despeses i uns dels primers productes del cistell de la compra en desaparèixer fou el turístic. El nombre de turistes alemanys arribats a l'Estat espanyol s'incrementà entre 1997 i el 1999 –9,9 i 11,5 milions de turistes respectivament– i començà a davallar a partir de 1999 fins arribar a 9,3 milions de turistes a l'any 2003. Nogensmenys, a l'any 2005 els turistes alemanys no superaven als que arribaven a l'any 1997, situant-se en 9,9 milions de turistes. Els espais

turístics que més depenien de l'afluència de turistes provinents de la potència europea varen veure caure el nombre total de turistes arribats. Així, els dos arxipèlags van experimentar una important caiguda en el nombre de turistes estrangers arribats –que eren principalment alemanys-. En el cas de les Balears dita caiguda es va voler atribuir per part dels lobbies empresarials i de la dreta política (que governava a l'administració central de l'Estat) a la "polèmica" ecotaxa (Valdivielso, 2001).

Els turistes francesos han experimentat un increment destacable -quasi duplicant-se- entre 1997 i 2005, passant de 4,8 milions de turistes al 1997 a 8,7 milions de turistes al 2005. Aquests turistes es dirigien en gran mesura a les terres veïnes del nord de Catalunya, per la qual cosa no es requeria sempre haver d'agafar l'avió. Finalment, els turistes italians, neerlandesos i belgues presenten unes dinàmiques i tendències semblants, encara que els belgues mostren unes pautes de creixement més tímides. Cal destacar, l'increment dels fluxos turístics provinents de l'altre país ibèric, tot experimentant un increment del 113% entre 1997 i el 2005, arribant als 2 milions de turistes portuguesos, uns turistes que, així com molts de francesos, no necessiten volar per viatjar a l'Estat espanyol. El grup recollit a la resta de països, passa de 8,7 milions al 1997 a prop de 11,5 al 2005, amb un increment del 31,81% i que respon sobretot a turistes procedents de països europeus i en especial dels països escandinaus. Cal destacar, dins l'epígraf de turistes procedents de la resta del món la part corresponent als "suposats" turistes procedents d'Amèrica Llatina que han passat de 1 milió al 1997 a 1,23 milions al 2005, amb un increment de prop del 14%.

L'impacte econòmic del turisme, es sol mesurar en termes monetaris. Encara que aquestes pseudomesures (Naredo, 2003) no ens informen de moltes cares del mateix fenomen que queden ocultes (com per exemple el procés de deteriorament ecològic i social), sí que ens apropa a un dels aspectes claus del turisme com a "motor" econòmic d'una societat (o via d'acumulació de capital). S'ha de destacar el fet que no tota la despesa acompanya als turistes en el seu viatge, sinó que mentre el turista es desplaça una bona part de les seves despeses turístiques es queden al seu país d'origen. Així, segons dades del IET (2003), a l'any 2003 el 50,2% de tota la despesa turística es realitzava al país d'origen dels turistes, degut a que aquesta proporció es destinava a la compra dels paquets turístics, de bitllets d'avió i altres serveis.

Els resultats de l'enquesta de despesa turística del IET (EGATUR) difereix de les quantitats de la rúbrica d'ingressos per serveis turístics de la Balança de Pagaments (Banc d'Espanya), degut a que aquests segons no comptabilitzen les despeses del transport internacional de passatgers (que suposa prop del 30% del cost del viatge) ni la part dels serveis que es presten als turistes al seu lloc d'origen i que no reverteixen a l'Estat espanyol (p.ex. serveis d'agències e viatge, marges d'intermediació, serveis financers, etc.) (IET 2003:71).

La taula 48 elaborada a partir dels informes (*El turismo español en cifras*) de l'IET ens pot donar una idea de la magnitud del turisme estranger a l'Estat que ha passat de 33,7 miliards d'euros al 2000 a 46 miliards d'euros al 2005, experimentant un increment del 36,6% mentre que el nombre de turistes ho han fet en un 16%. Al llarg del primer quinquenni del segle XXI, la despesa turística (estrangera) per càpita s'ha incrementat en 129,4 euros. Les dades de despesa turística dels excursionistes (visitants d'un dia) estrangers -33,5 milions d'excursionistes (39% de tots els visitants)- eren a l'any 2004 de 3154 milions d'euros (6,6% de la despesa total, 47,3 miliards d'euros. Aquests presentaven una despesa mitjana en el dia de la seva visita d'uns 94 euros/dia, front la despesa mitjana de 87 euros/dia dels turistes estrangers (IET, 2004a).

	Turistes internacionals		Despesa turística (Tur. Internacionals)		Despesa turística/càpita (Tur. Internacionals)	
	Mils	% anual	Milions d'euros	% anual	Euros	% anual
2000	47.898		33.711		703,81	
2001	50.094	4,58	36.633	8,67	731,29	3,90
2002	52.327	4,46	35.543	-2,97	679,26	-7,12
2003	50.854	-2,81	36.253	2,00	712,88	4,95

2004	52.430	3,10	44.166	21,83	842,38	18,17
2005	55.577	6,00	46.060	4,29	828,76	-1,62

En els anys 2004-2005, a partir de les dades del EGATUR (elaborades per l'IET), que són sensiblement diferents a les dels informes anuals del mateix organisme, tenim que els turistes de nacionalitat britànica són els que realitzen una major despesa turística (en torn als 13 miliards d'euros) al llarg de les 10 pernoctacions que fan en sòl espanyol el que resulta en despesa mitjana per càpita de 857 euros al 2004 i 824 euros al 2005. En quant a la major despesa per càpita, aquesta corresponia als turistes provinents dels països escandinaus (1022 euros/càpita al 2005) i als dels EUA (1878 euros/càpita al 2005).

<b>Taula 49. Despesa turística dels turistes estrangers a l'Estat espanyol (font: IET, <a href="http://www.iet.tourspain.es">www.iet.tourspain.es</a> desembre 2006)</b>						
	<b>2004</b>			<b>2005</b>		
	Despesa total	Despesa turística/càpita	Estada Mitjana	Despesa total	Despesa turística/càpita	Estada Mitjana
	Milions euros	Euros	Nits	Milions euros	Euros	Nits
Alemanya	8.351	882	11	8.597	872	11
Bèlgica	1.399	849	10	1.381	836	10
França	3.608	510	8	4.479	547	8
Itàlia	2.220	905	8	2.542	948	9
P. Baixos	1.697	783	10	1.818	767	10
Portugal	755	399	5	862	438	5
Regne Unit	13.266	857	10	13.148	824	9
Resta del món	12.461	1.157	10	13.176	1.146	10
<b>Total</b>	<b>43.758</b>	<b>864</b>	<b>10</b>	<b>46.006</b>	<b>854</b>	<b>10</b>

*b) La distribució dels turistes estrangers i de la despesa per CA.*

En l'anàlisi del pes del turisme internacional i la seva distribució geogràfica –per CA- es pot veure com tan sols sis CA –Catalunya, Illes Balears, Illes Canàries, Comunitat Valenciana, Andalusia i Madrid– concentraven a l'any 2005 el 89,67% de tots els turistes estrangers arribats a l'Estat espanyol. Aquestes són els espais turístics construïts al llarg de la segona meitat del segle XX, que es troben al litoral espanyol i aquests es troben entre els principals espais turístics mundials. El pes concret de cadascuna d'aquestes cinc CA ha variat al llarg del període 1997-2005, en concret es veu com mentre al 1997 el principal destí dels turistes internacionals eren les Canàries (9,2 milions de turistes), a l'any 2005 el primer lloc era ocupat per Catalunya que rebia 14 milions de turistes internacionals, quasi duplicant el nombre de turistes internacionals que hi arribaren al 1997.

<b>Taula 50. Evolució del nombre de turistes estrangers per CA (milions de turistes) (Font: <a href="http://www.iet.tourspain.es">www.iet.tourspain.es</a> juliol 2006)</b>										
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Increment període (%)
Andalusia	5,21	5,76	6,12	6,76	7,22	7,50	7,91	7,94	8,03	54,07
Aragó	0,19	0,22	0,28	0,29	0,25	0,27	0,23	0,27	0,41	116,35
Astúries	0,14	0,16	0,16	0,18	0,13	0,17	0,14	0,17	0,23	70,42
I. Balears	9,08	9,75	10,52	10,46	10,40	9,65	9,33	9,55	9,64	6,18
C. Valenciana	3,88	4,11	4,34	4,45	4,64	4,99	4,75	4,71	5,13	32,22
I. Canàries	9,21	10,21	10,41	10,63	10,84	10,76	9,97	9,59	9,46	2,66
Cantàbria	0,13	0,22	0,22	0,19	0,18	0,20	0,24	0,29	0,39	195,62
Castella-La	0,06	0,09	0,11	0,12	0,14	0,16	0,14	0,18	0,23	262,33

Manxa										
Castella-Lleó	0,64	0,88	0,79	0,88	0,90	1,30	1,20	1,22	1,36	114,47
Catalunya	7,40	8,03	9,54	9,18	10,05	11,68	11,37	12,50	14,04	89,65
Extremadura	0,14	0,16	0,18	0,19	0,14	0,12	0,16	0,22	0,23	65,06
Galícia	0,50	0,52	0,52	0,53	0,73	0,83	0,75	0,75	0,85	70,94
Madrid	1,84	2,24	2,45	2,90	3,08	3,05	2,94	3,24	3,55	92,88
Múrcia	0,13	0,14	0,16	0,18	0,42	0,43	0,49	0,66	0,82	543,38
Navarra	0,15	0,13	0,14	0,13	0,17	0,19	0,21	0,16	0,18	15,64
P. Basc	0,84	0,74	0,80	0,78	0,74	0,96	0,95	0,92	0,97	15,54
La Rioja	0,02	0,04	0,04	0,05	0,04	0,05	0,07	0,06	0,07	209,22

Gràfic 27. (Font: [www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es) juliol 2006).

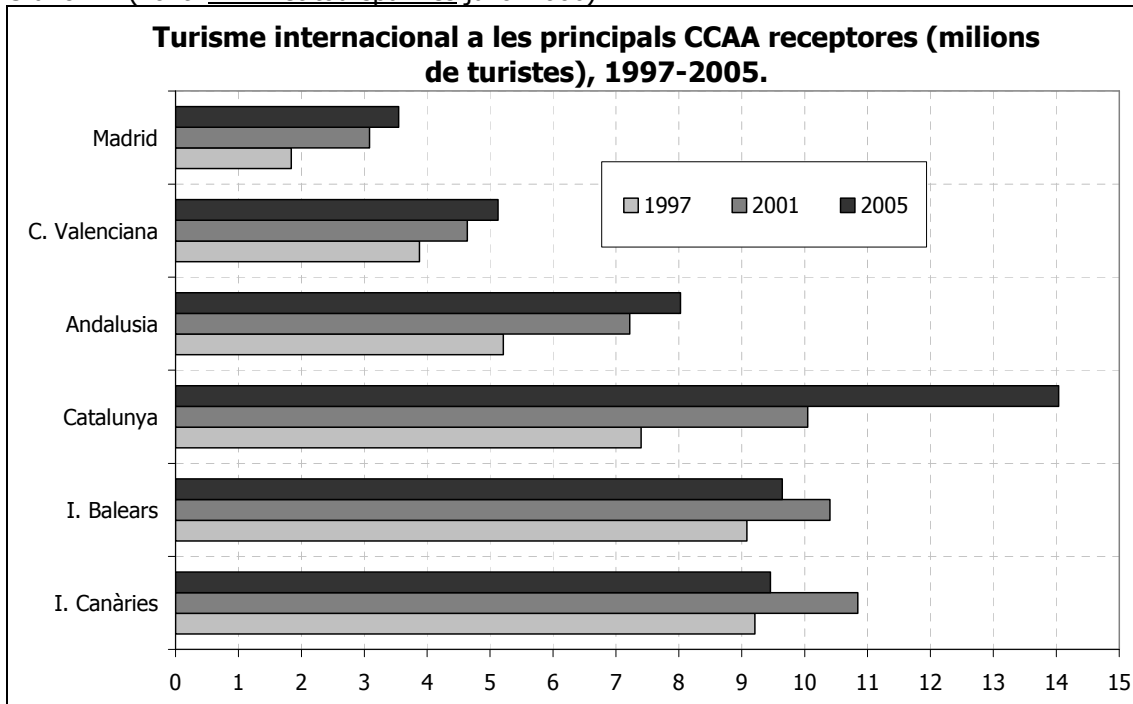


Figura 12. Ciudad del Rock (Madrid) i Fòrum de les Cultures (Barcelona)

Es poden diferenciar dos grups principals de CA d'acord amb l'arribada de turistes internacionals. En aquests dos grups es detecten dues tendències

diferenciades entre 1997 i el 2005 (gràfic 27 i taula 50). En primer lloc, es pot contemplar el grup encapçalat per Catalunya que ha experimentat una tendència creixent durant el període 1997-2005, format també per Madrid, la Comunitat Valenciana, Andalusia i Múrcia. En el cas de Catalunya i Madrid –amb increments del 89,6% i 92,8% respectivament– s'explica pel fet que la posició de les seves ciutats dins del sistema metropolità global ha anat guanyant pes –encara que lluny d'altres ciutats europees i mundials–; a més, la mercantilització turística dels espais urbans ha anat vinculada a l'increment de l'activitat burocràtica i empresarial de dites ciutats. El pes de les metròpolis espanyoles ha generat (i és generadora) de polítiques "empresarials", dissenyades per tal d'atreure les masses turístiques (p.ex. Olimpíades i Fòrum de les Cultures a Barcelona, Rock'n Rio i la Ciutat del Rock o la fallida intenció de ser seu dels Jocs Olímpics per part de Madrid). En el cas català, s'hi afegeix la seva potent oferta turística de sol i platja, a més d'altres modalitats d'interior (p.ex. neu, muntanya, etc). Andalusia i la Comunitat Valenciana han experimentat un intens boom turístic –increment del nombre de turistes estrangers respecte del 1997 en un 54% i 32% respectivament– que està molt lligat al boom

immobiliari, d'especial incidència en aquelles dues CA (a més de Múrcia que ha experimentat un increment dels turistes estrangers entre 1997 i el 2005 del 543%), i també a la polèmica social i política que aquests dos booms bessons han arrossegat arran dels creixents casos de corrupció política i destrucció territorial<sup>119</sup> (Fernández-Durán, 2006a; Ecologistas en Acción, 2006; Greenpeace, 2006; Romero i Alverola, 2005). En aquests territoris es combinen les figures del "turista tradicional" (de sol i platja i en establiment hotel·ler) amb la del "turista-inversor" (o "resident a temps parcial" i inversor en "totxo").

En segon lloc, hi ha els dos arxipèlags que han passat d'ocupar a l'any 1997, la primera posició (Canàries amb 9,21 milions turistes estrangers) i segona (Balears amb 9,08 milions de turistes estrangers); a ocupar a l'any 2005, la segona (Balears amb 9,64 milions de turistes estrangers) i tercera (Canàries amb 9,46 milions turistes estrangers). Malgrat la pèrdua de posicions en el rànquing de CA, els dos arxipèlags –així i tot– han experimentat increments en el nombre de turistes estrangers, del 6,18% al cas de les Balears i del 2,66% en el de les Canàries. Aquestes dues CA especialitzades en el monocultiu del turisme de sol i platja van experimentar una tendència alcista entre el 1997 i el 2001, emperò la seva forta dependència d'aquestes economies respecte dels turisme alemany va fer que es ressentissin de la crisi econòmica d'aquell país. Cal apuntar, a més, que els dos arxipèlags amb una economia altament depenent del turisme, també ho són altament depenents del que Ioannides (1998) definí com als "guardian d'entrada" (gatekeepers), és a dir dels TO (Tour Operadors). En concret, a l'any 2004 segons dades de l'IET (2004a), mentre que de mitjana el 42,5% dels turistes estrangers que anaven a l'Estat espanyol ho feien amb paquet turístic, als dos arxipèlags aquests representaven el 79,3% a Canàries i el 69,3% a les Illes Balears. En canvi, a la resta de CA els turistes amb paquet turístic no superava el 29%. Així doncs, els arxipèlags resulten ser els territoris més depenents i afectats per les relacions de poder establertes amb els grans operadors turístics que, com s'ha esmentat, cada cop presenten estructures més oligàrquiques (quasi monopolístiques).

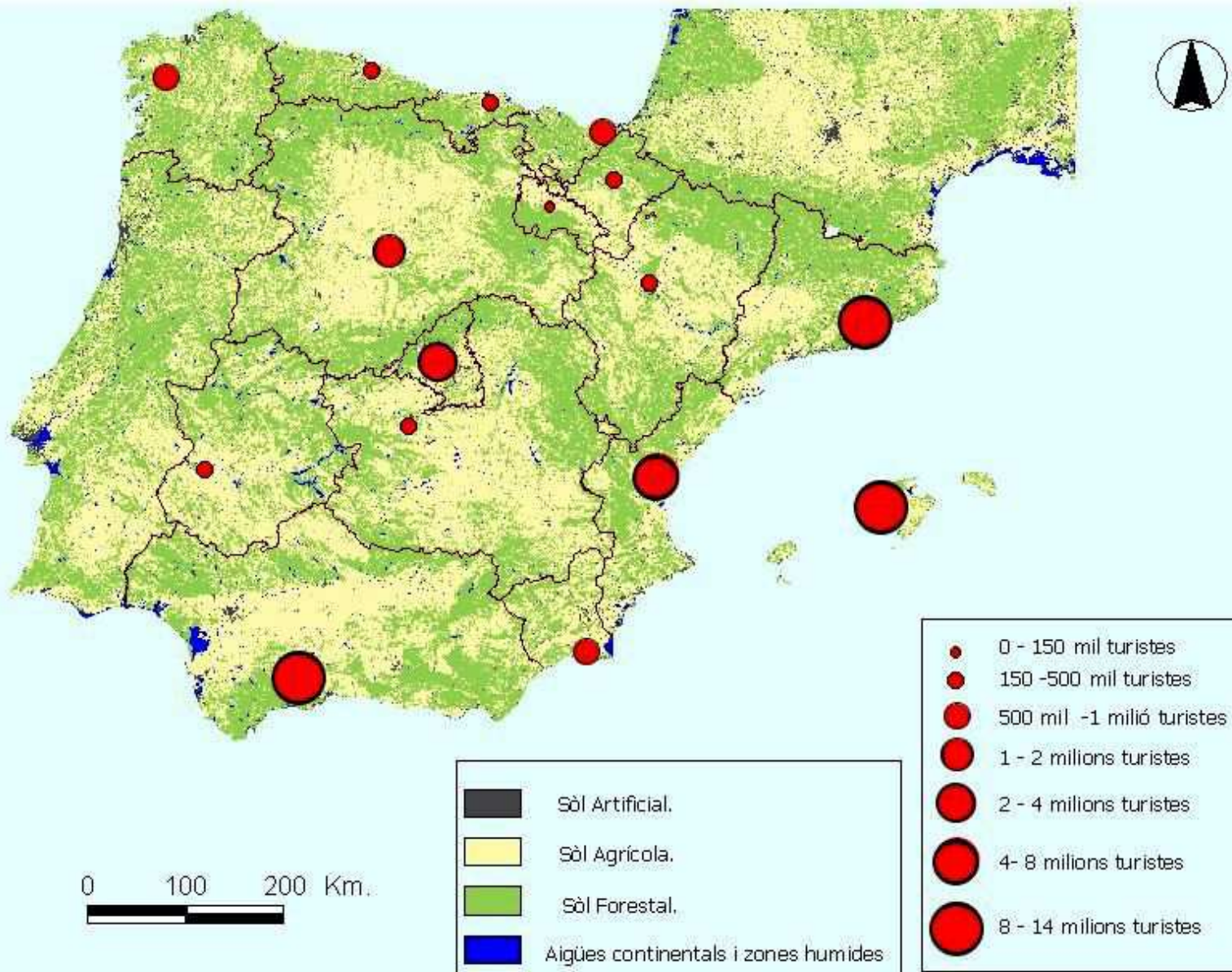
En quant a l'impacte econòmic del turisme internacional i la seva distribució per CA es pot veure com els dos arxipèlags i Catalunya són les tres principals factories turístiques espanyoles, d'acord amb despesa turística total que allà teòricament es realitza. Emperò, en el cas dels dos arxipèlags s'haurien de prendre aquestes dades amb molta cautela, degut a que són fortament depenents del turisme organitzat, és a dir dels TO. En aquests casos la despesa en el lloc d'origen dels turistes és molt elevada. En canvi, en el cas de Catalunya el 78,1% dels turistes estrangers hi anaven sense contractar paquet turístic, i un nombre important de turistes hi va per carretera, i cada cop més per via aèria, però amb companyies de baix cost (IET, 2005). Per tant, al cas de Catalunya la proporció de despesa que resta en el seu territori és major que no als dos arxipèlags. A certa distància estan Andalusia (6,7 miliards al 2005) i la Comunitat Valenciana (4,1 miliards d'euros), on els turistes estrangers s'hi dirigeixen majoritàriament sense paquet turístic (prop del 75%). L'estada mitjana dels turistes estrangers és de prop de 10 pernотacions, essent les majors les de la Comunitat Valenciana (12 pernотacions/turista estranger) i la Regió de Múrcia (13 pernотacions/turista estranger). Segons la revista Hostelmarket a la Comunitat Valenciana és on a l'any 2005 es va enregistrar una menor ocupació hotel·lera, els menors ingressos hotel·lers i una caiguda de rendibilitat del negoci d'allotjament turístic reglat, una situació que segons aquesta publicació es podria veure agreujada per l'elevat nombre de projectes turístic-immobiliaris i per la sobreoferta d'allotjament (Robledo, 2006a).

<sup>119</sup> L'article de la revista empresarial Hostelmarket –"La conexió turística del caso Malaya. Buena parte de los promotores encausados en la operación contra la corrupción urbanística han diversificado su actividad al sector hotelero" (Coello, 2006)–, analitza com la trama de la corrupció –amb corruptes i corruptors– al municipi de Marbella ha afectat al sector hotel·ler en, per exemple, els següents grups empresarials i personatges: el grup AIFOS (amb el seu president J. Ruiz i diversos directius imputats) va posar en marxa la cadena hotel·lera Guadalpín, està involucrat en la trama per intentar "legalitzar" mitjançant pagaments fraudulents els hotels que incomplien la normativa urbanística; Avila Rojas (J. Avila) va crear EH Hoteles; Inmobiliaria Peñarroya (C. Peñarroya) té Hoteles Peñarroya; VEMUSA (E. Ventero) posseeix Velada Hoteles; GRUPO INMOBILIARIO SAN ROMAN (F. San Roman) és propietari de diversos establiments hotel·lers; ARENA 2000 (R. Gómez) va comprar el parc d'atraccions "Tívoli World". Tots aquests grups implicats en l'"Operació Malaya" tenien projectes de construcció d'allotjaments turístics, camps de golf, etc. El cap de la trama (J.A. Roca) a través de la societat CONDEOR es veu que seria el propietari de diversos establiments hotel·lers. A més, dos dels empresaris encausats en l'Operació Malaya (C. Sánchez i A. Liétor) també eren investigats per la concessió a mitjans del 2003 dels terrenys reservats per la construcció de dos hotels de luxe a l'illa de Cayo Levantado i els illots de Cayacoa de la República Dominicana.

**Taula 51. Despesa turística dels turistes estrangers a l'Estat espanyol per CA (font: IET, [www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es) desembre 2006)**

	2004			2005		
	Despesa turística	Despesa/turista	Estada mitjana	Despesa turística	Despesa/turista	Estada mitjana
	Milions d'euros	Euros	Nits	Milions d'euros	Euros	Nits
Andalusia	6.813	942	11	6.775	924	11
Aragó	187	685	9	321	757	9
Astúries	159	945	13	251	1.100	13
Balears	8.405	912	10	8.232	882	10
Canàries	9.775	1.019	10	9.921	1.051	11
Cantàbria	185	799	11	285	860	11
Castella-La Manxa	218	1.224	11	297	1.274	9
Castella-Lleó	703	588	7	846	706	7
Catalunya	8.025	666	8	8.723	641	8
C. Valenciana	4.025	841	14	4.112	774	12
Extremadura	101	463	7	142	629	8
Galícia	524	736	10	834	719	8
Madrid	3.575	1.119	8	4.094	1.215	8
Múrcia	411	878	15	416	844	13
Navarra	102	657	7	137	768	8
P. Basc	494	560	5	544	585	6
La Rioja	56	901	11	74	1.128	11
<b>Total</b>	<b>43.758</b>	<b>864</b>	<b>10</b>	<b>46.006</b>	<b>854</b>	<b>10</b>

# Figura 13. Turistes estrangers per CCAA (2005)



8.6.2.2. *Els espanyols es llancen a consumir turisme (a casa). Un aspecte sovint oblidat.*

Com s'ha exposat en el capítol anterior, el turisme internacional esdevé a escala global un element de primer ordre en les estratègies econòmiques de molts de països que veuen en el turisme un element equilibrador de les seves balances comercials gràcies a l'entrada de divises, sacrificant poblacions i territoris a la producció turística. Nogensmenys, com apunten cada cop més treballs sobre el turisme –que altrament és un concepte que torna de cada cop més ambigu– en molts de casos el turisme domèstic o nacional guanya una gran rellevància, podent fins i tot superar el propi turisme internacional.

En el cas de l'Estat espanyol, autèntic laboratori turístic global, el pes sovint obviat i desconegut del turisme domèstic és d'una gran magnitud i alhora mostra uns patrons de distribució geogràfica diferents i/o complementaris als principals fluxos turístics internacionals a l'Estat. El procés de "modernització" econòmica espanyol s'ha traduït en la irrupció del que s'han denominat com a classes consumistes, les quals han incorporat el producte turístic dins del seu cistell de la compra (i dins les seves preferències). Unes classes consumistes que per imitació –respecte dels turistes "europeus"– també han volgut experimentar el fet turístic. Així doncs, les onades de turistes a les costes espanyoles i els "residents a temps parcial" ja no pertanyen exclusivament a les classes mitjanes i altes "europees", sinó que també s'hi incorporen els mateixos espanyols. Aquest és un aspecte que des de certs enfocaments, no s'ha tengut gaire en compte. Alguns estudis han caigut massa sovint (i fàcilment) en la identificació del turista amb una mena d'espècie invasora, però: què ocorre quan l'invasor el tens a casa?"

A mesura que el poder adquisitiu de la societat espanyola augmentava, també augmentaven els moviments turístics dins del propi territori de estatal, que presenta una de les topodiversitats més pronunciades d'Europa. Un altre element a tenir en compte, serà el fet que molts de treballadors que es varen veure forçats a emigrar per motius econòmics als principals centres de població i de producció de l'Estat, es converteixen en potencials turistes als seus llocs d'origen. A més, amb la incorporació del producte turístic al cistell de la compra dels espanyols, molts d'aquests aniran als principals espais turístics espanyols. Uns viatges que es faran preferiblement per carretera (i en cotxe) i que amb el temps, i gràcies a un marc institucional favorable (p.ex. la Llei del Sòl, la Llei d'arrendaments urbans, sistema fiscal, etc) es desplaçaran de l'oferta d'allotjament "tradicional" per adquirir en propietat –total o parcial– allotjaments en aquells espais turísticats. Com s'ha esmentat, l'entrada de l'Estat espanyol a la UE (i l'entrada de la UE a l'Estat espanyol) es va materialitzar en la proliferació de megainfraestructures (finançades parcialment per la UE), entre les quals destaquen les vies ràpides de transport motoritzat que han contribuït, també, a la difusió del turisme nacional i al *tsunami urbanitzador*.

Les dades aportades per l'IET (Institut d'Estudis Turístics) (2006) respecte al nombre de turistes a l'Estat, ens informen que els turistes domèstics o nacionals del 2005 sumaven un total de 167 milions. D'aquests, tan sols, uns 10,4 milions viatjaven a l'estranger, la qual cosa evidencia el fet que el primer destí dels residents espanyols era el propi territori espanyol. A més, segons les dades del IET, resulta que cada espanyol ha estat "viatger" (turista o excursionista) una mitjana de prop de quaranta vegades a l'any 2005. Entre els anys 2001 i 2005, d'acord amb les dades del IET (diversos anys), es produïen uns fluxos de viatgers espanyols de 127,9 i 167,4 milions respectivament, essent només una petita fracció la que s'adreça a l'estranger, en concret fou del 3,2% al 2001 i del 6,1% al 2005. Així doncs, sembla que el principal jaciment turístic de l'Estat espanyol es troba dins del propi territori de l'Estat.

	<b>2001</b>	<b>2002</b>	<b>2003</b>	<b>2004</b>	<b>2005</b>
Turisme nacional dins de l'E. espanyol	123.828	120.477	125.087	127.815	157.005
Turisme nacional fora de l'E. espanyol	4.139	3.871	4.094	5.121	10.463
<b>Total Turisme nacional</b>	<b>127.967</b>	<b>124.348</b>	<b>129.181</b>	<b>132.936</b>	<b>167.468</b>

<sup>120</sup> Segons l'IET el turisme espanyol el 2010 era de 162 milions de viatgers, dels quals 148,59 milions viatjaven dins del propi territori estatal i 13,62 milions viatjaven a l'estranger.

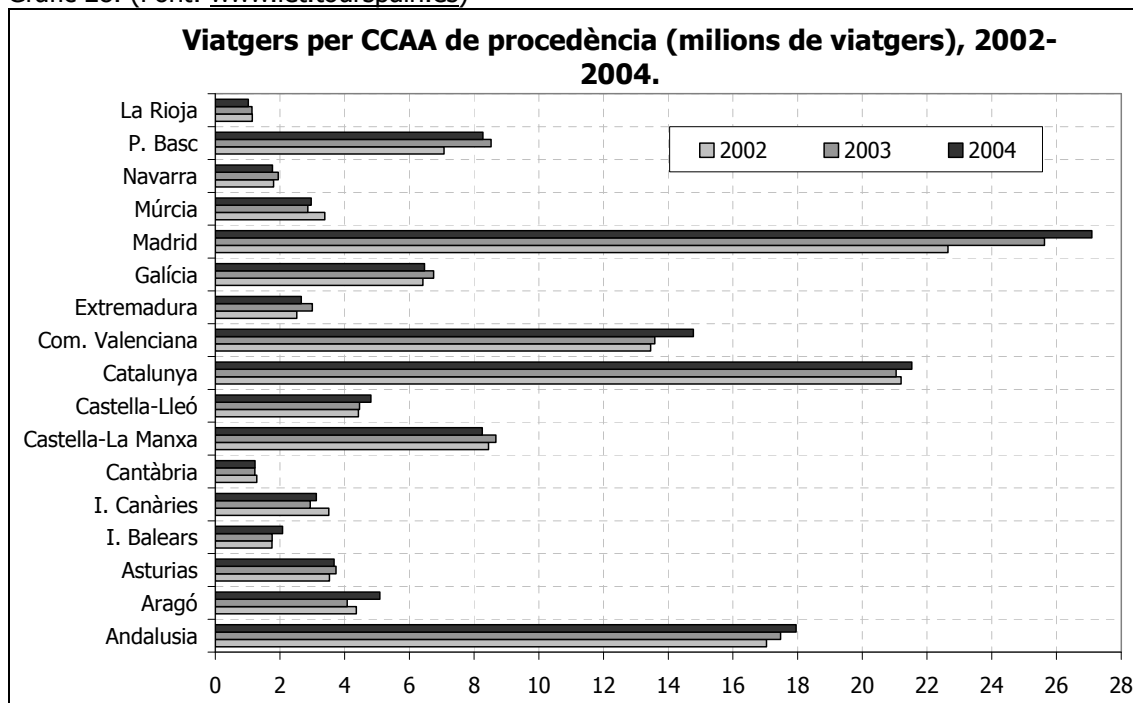


A l'any 2005, dels 157 milions de viatgers espanyols dins de la mateixes fronteres de l'Estat, hi havia uns 77,1 milions que eren viatges de curta durada que l'IET els classifica com anada a segones residències en cap de setmana, front a 42,1 milions de viatges que són classificats com turístics. Uns 110,8 milions de viatgers espanyols s'allotjaven preferentment a habitatges particulars que es distribuïen de la següent manera: en habitatges propis (32,8%), habitatges de lloguer (10,8%) i en habitatges d'amics o familiars (56,4%). En canvi, eren 50,1 milions de viatgers espanyols (31% dels 161 milions) els que s'allotjaven en establiments hotelers i altres d'oferta turística tradicional. Aquest fet es deu, en gran mesura, a l'efecte expulsor de les grans metròpolis espanyoles, de les quals surten molts dels seus habitants en direcció (encara que no sempre) als seus llocs d'origen i/o estiueg-descans. Els importants fluxos turístics domèstics que s'adrecen majoritàriament a habitatges, permet entendre el fet que a l'any 2004, el nombre d'habitatges *desocupats* (segones residències i buides) en tot l'Estat suposàs el 32,4% de tot el parc d'habitatges, quan la mitjana de la UE-15 al 2004 era per aquest mateix concepte del 16,2% (exactament la meitat)<sup>121</sup>.

a) *L'origen dels turistes espanyols.*

A continuació s'analitzarà aquest fenomen turístic (sovint oblidat) en base a les CA d'origen i les de destí, per tal de veure els principals focus emissors i receptors dels fluxos turístics d'espanyols dins del propi territori estatal. Al gràfic 28 i a la taula 53 es veu com les principals CA emissores de viatgers són les de major pes demogràfic i també els principals nodes econòmics del conjunt estatal. Així al 2004, la CA de la que els seus residents surten més de viatge dins del propi territori de l'Estat espanyol, és la madrilenya amb prop de 26 milions de viatgers. En segon lloc Catalunya, amb 19,5 milions de viatgers, seguides d'Andalusia amb 17 milions de viatgers i la Comunitat Valenciana amb 13,7 milions de viatgers. El País Basc que compta amb poc més de dos milions d'habitants, així com Castella-La Manxa, tenien 7,7 i 7,5 milions de viatgers respectivament. En canvi, les CA turístiques -en quant a espais construïts turísticament- com són els dos arxipèlags tenen una baixa representació en aquest còmput.

Gràfic 28. (Font: [www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es))



<sup>121</sup> La metodologia de Familitur canvià en l'anàlisi dels moviments de viatgers nacionals a segones residències i de cap de setmana i viatge turístic (IET, 2004b).

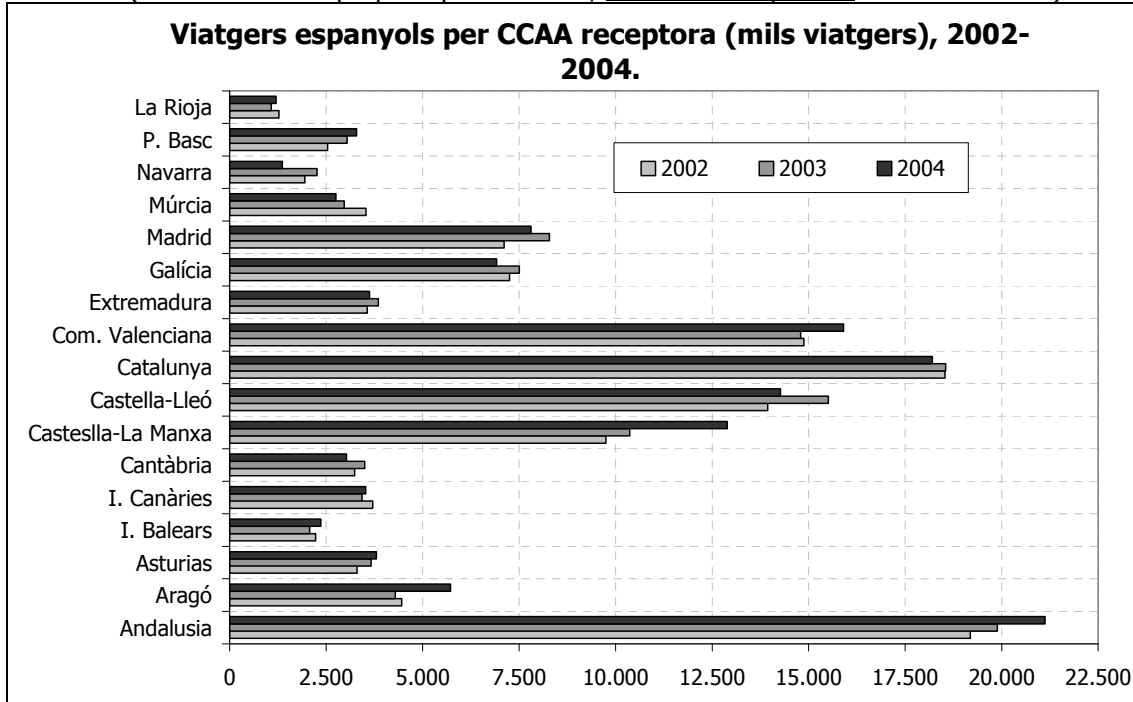
**Taula 53. Viatgers espanyols per CA de procedència (mils viatgers), 2002-2004 (Font: [www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es), desembre 2006).**

	2002		2003		2004	
	Turistes espanyols a l'Estat	Turistes espanyols a l'estranger	Turistes espanyols a l'Estat	Turistes espanyols a l'estranger	Turistes espanyols a l'Estat	Turistes espanyols a l'estranger
Andalusia	16.709,28	323,35	17.139,20	333,11	17.552,55	397,22
Aragó	4.253,18	103,52	3.972,81	104,36	4.963,06	120,76
Astúries	3.529,82	0,00	3.730,53	0,00	3.606,91	67,22
I. Balears	1.753,85	0,00	1.662,42	93,72	1.934,26	148,07
I. Canàries	3.388,94	121,32	2.935,90	0,00	3.126,41	0,00
Cantàbria	1.282,78	0,00	1.223,86	0,00	1.185,99	41,76
Castella-La Manxa	8.280,55	164,19	8.456,87	213,65	8.019,16	228,41
Castella-Lleó	4.420,92	0,00	4.456,02	0,00	4.807,31	0,00
Catalunya	20.048,60	1.147,06	19.950,09	1.091,99	19.985,01	1.541,93
Com. Valenciana	13.154,50	303,12	13.211,09	372,48	14.322,17	452,85
Extremadura	2.517,39	0,00	2.999,08	0,00	2.593,31	65,47
Galícia	6.198,17	219,56	6.509,63	242,84	6.230,03	240,97
Madrid	21.926,34	719,15	24.766,61	859,95	26.027,32	1.063,28
Múrcia	3.381,34	0,00	2.859,22	0,00	2.897,70	68,16
Navarra	1.718,46	85,66	1.877,58	71,84	1.690,91	76,44
P. Basc	6.767,61	301,86	8.200,03	326,80	7.875,07	397,94
La Rioja	1.144,84	0,00	1.136,24	0,00	998,31	22,06
<b>Total</b>	<b>120.476,57</b>	<b>3.488,78</b>	<b>125.087,19</b>	<b>3.710,75</b>	<b>127.815,46</b>	<b>4.932,54</b>

b) *El destí dels turistes espanyols: viatjant per "casa", retornant als llocs de procedència i invertint en totxo.*

Si s'analitzen les principals CA receptores de viatgers espanyols, resulta que a principis del segle XXI, les principals CA receptores de turisme internacional són també les principals receptores de turisme domèstic, amb l'excepció dels dos arxipèlags. En quant a les CA receptores de viatgers, a l'any 2004, en primer lloc estava Andalusia (21,1 milions), en segon lloc Catalunya (18,2 milions) i en tercer lloc la Comunitat Valenciana (15,9 milions). Emperò, hi ha dues qüestions molt rellevants a destacar: per una banda, el paper que juguen les dues "Castelles" que per la seva proximitat a Madrid (moviments laborals, de cap de setmana, retorn als llocs d'origen, etc.) sumen 27 milions de viatgers espanyols (Castella-Lleó amb 14,2 milions i Castella-La Manxa amb 12,8 milions); i per l'altra banda, el fet que dos dels principals territoris turístics com són els arxipèlags canari i balear tan sols reben 2,3 i 3,5 milions de viatgers espanyols respectivament. Un fet gens sorprenent, tenint en compte que el 81,9% dels viatges nacionals es realitzen amb cotxe, restant els arxipèlags desvinculats físicament –de moment- de la península.

Gràfic 29. (Font: elaboració pròpia a partir de IET, [www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es) desembre 2006).

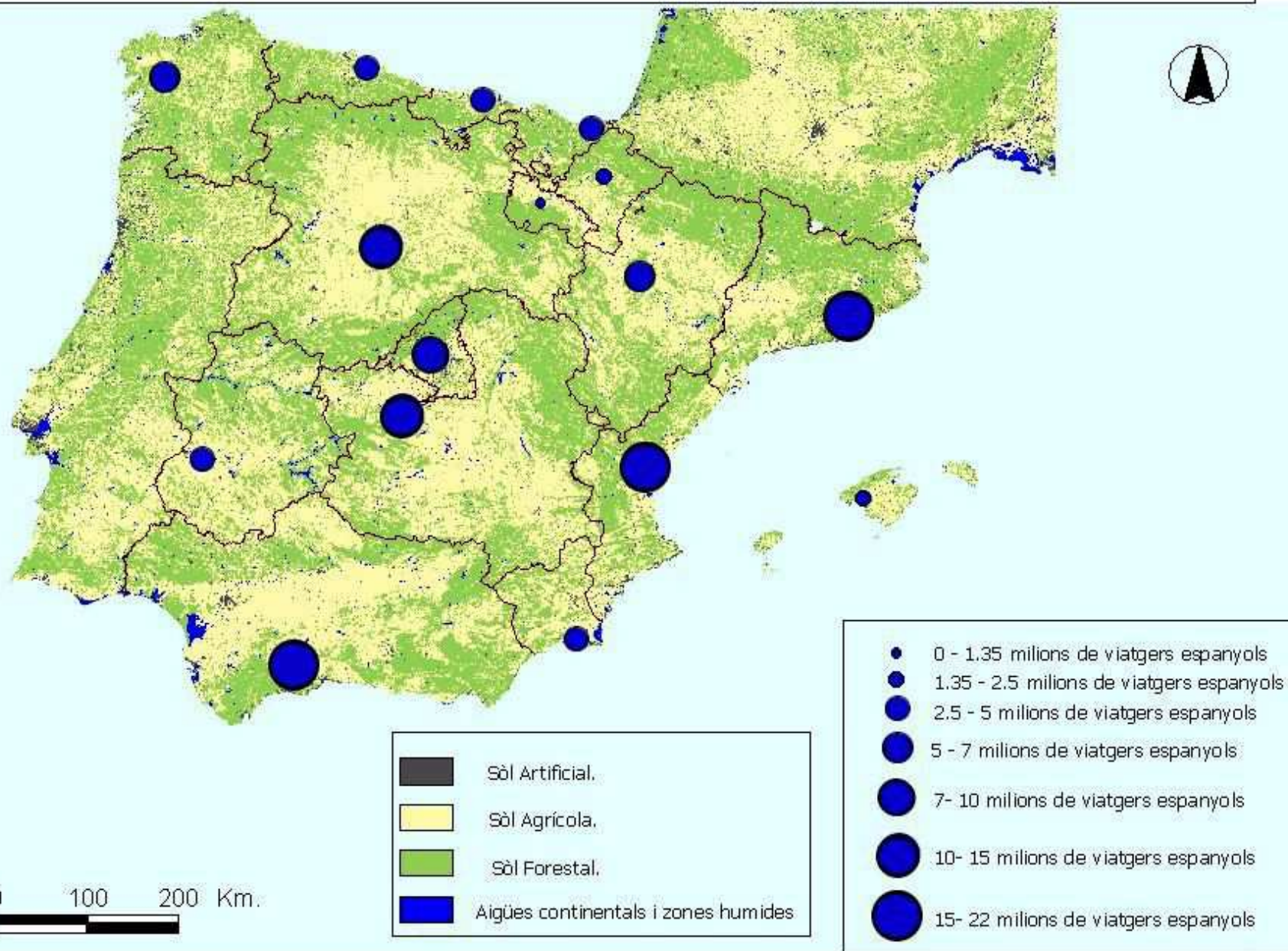


**Taula 54. Viatgers espanyols per CA receptora (mils viatgers)  
(Font: [www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es) desembre 2006).**

	2002	2003	2004
Andalusia	19.183	19.885	21.125
Aragó	4.457	4.293	5.724
Astúries	3.302	3.662	3.802
I. Balears	2.228	2.071	2.362
I. Canàries	3.705	3.426	3.524
Cantàbria	3.238	3.500	3.025
Castella-La Manxa	9.748	10.366	12.889
Castella-Lleó	13.936	15.507	14.271
Catalunya	18.532	18.545	18.203
C. Valenciana	14.876	14.790	15.902
Extremadura	3.565	3.850	3.627
Galícia	7.249	7.506	6.917
Madrid	7.111	8.285	7.803
Múrcia	3.533	2.967	2.756
Navarra	1.948	2.262	1.364
P. Basc	2.538	3.047	3.287
La Rioja	1.278	1.078	1.202

# Viatgers espanyols per CCAA receptora (2004)

Figura 14.



Pot resultar interessant fer un cop d'ull als moviments de viatgers que es produeixen entre les diferents CA i dins de les mateixes CA (taula 55). La major part dels moviments que realitzaren els espanyols foren a l'any 2004 dins les CA en les que eren residents, en concret un 59% de mitjana de tots aquests moviments. Emperò, si es prescindeix de les dues "Castelles" resulta que el 66% d'aquests moviments es realitzaren dins la mateixa CA. Es pot emfatitzar el cas de les dues "Castelles" que compten amb un 0% (Castella-La Manxa) i 1,68% (Castella-Lleó) de moviments de viatgers dins la mateixa CA. En canvi, aquestes dues CA reben una bona part dels seus viatgers de la veïna capital de l'Estat, en concret un 60% Castella-La Manxa i un 35% Castella-Lleó.

En quant a les principals CA receptores de viatgers espanyols, es pot apuntar el cas d'Andalusia que compta amb un 74% (15,3 milions) dels viatgers nacionals procedents de la mateixa Andalusia i en segon lloc estan els madrilenys amb un 9,5% (1,9 milions) dels viatgers arribats a terres andaluses. Catalunya comptava al 2004 amb el 87,6% (15,6 milions) dels viatgers nacionals que hi anaven, procedents de la mateixa Catalunya; essent els viatgers procedents de les altres CA més aviat escassos (2,4 milions de viatgers).

Pel que fa a les principals CA viatgeres, s'havia comentat que es trobaven les CA amb major pes demogràfic i econòmic de l'Estat. Els habitants de les quatre principals CA viatgeres presenten uns patrons una mica diferents. Per una banda hi ha la CA de Madrid en la que els seus habitants realitzen viatges pràcticament a totes les CA (15 CA) i en molts de casos representen una part molt important del nombre total dels viatgers que aquestes CA reben. En concret, l'any 2004, el 60,42% (7,5 milions) dels viatgers espanyols que van a Castella-La Manxa provenien de Madrid, i el 34,8% (4,8 milions) dels viatgers espanyols que rebia Castella-Lleó eren madrilenys. En tot, cas els habitants de Madrid es desplacen en gran mesura a les CA veïnes com Extremadura o les dues Castelles, produint-se uns moviments pendulars provocats pels madrilenys, molts dels quals provenien d'aquelles CA a les que ara tornen com a viatgers (turistes o excursionistes).

En segon lloc, estan els viatgers catalans, andalusos i valencians que es dirigeixen en primer lloc a la seva pròpia comunitat de residència, un 87,6% (15,6 milions), un 74% (15,3 milions) i un 63% (9,8 milions) dels viatgers espanyols rebuts en cadascuna de les pròpies CA respectivament. En aquest segon grup, es poden distingir dues subcategories: en primer lloc, les CA d'Andalusia i València on la major part dels viatgers nacionals procedents d'aquelles comunitats resten en la seva pròpia comunitat o bé es dirigeixen a les comunitats veïnes, tenint en comú la murciana. Els viatgers andalusos només representen com a molt el 7,2% de tots els viatgers nacionals a la CA de Múrcia o el 5,2% de tots els viatgers nacionals a la CA d'Extremadura; i els viatgers valencians – presents en 7 CA- representaven el 15,6% dels viatgers de Castella-La Manxa, el 8,5% dels viatgers d'Aragó i el 7,5% dels viatgers de Múrcia. En canvi, els valencians no mostren massa "interès" per la veïna Catalunya expressat en nombre de viatgers (380 mil viatgers). Els viatgers catalans – presents en 10 CA- tenen una representació significativa en quant al nombre total de viatgers espanyols a les CA d'Aragó (18% del total de viatgers espanyols a Aragó) i a les Illes Balears (14% del total de viatgers espanyols a les Illes), amb les que formen part de l'Euroregió (sense unes relacions massa estretes amb València). Els escassos moviments recíprocs entre el País València i Catalunya podrien explicar-se per la semblança dels seus espais turístics, la qual cosa fa poc atractiu el desplaçament, però també per la rivalitat (política, econòmica i cultural) entre ambdues comunitats.

Finalment, ens referim al paper que juguen els dos arxipèlags turístics en quant a la recepció de viatgers espanyols. S'ha apuntat el fet, que aquests espais el turisme domèstic té un comportament diferenciat, degut a les seves condicions físiques –condició insular– es fa palès en una manca de participació en el flux total de viatgers espanyols, que es mouen preferiblement per carretera, en cotxe privat i per períodes curts de temps. Les Balears rebien a l'any 2004 aproximadament 2,3 milions de viatgers espanyols ( 72,8% de la mateixa CA), mentre que les Canàries rebien aquell mateix any uns 3,5 milions de viatgers espanyols (88,4% de la mateixa CA). Els viatgers espanyols arribats, a les Balears i Canàries, procedents d'altres CA –sempre segons les dades del IET– ens donen que les principals CA d'origen d'aquelles són Catalunya (14% i 5% respectivament) i Madrid (13% i 6,5% respectivament). Sense entrar gaire en valoracions es pot dir que el principal flux de viatgers a aquests coneguts destins turístics són de les dues CA més potents econòmicament i demogràficament, emperò també caldria prendre amb prudència aquestes xifres ja que la major part dels vols cap aquells destins

provenen dels aeroports del Barajas i del Prat, per la qual cosa molts de viatgers procedents d'altres CA haurien passat per aquells aeroports desvirtuant una mica les conclusions que es poguessin extreure.

**Taula 55. Viatgers espanyols al 2004 segons CA de procedència i CA receptora (milions de viatgers) ([www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es), novembre 2006).**

CA receptora \ CA emissora	Andalusi a	Aragó	Astúries	Balears	Canàries	Cantàbria	Castella- La Manxa	Castella -Lleó	Catalun ya	C. Valencia na	Extrema dura	Galícia	Madrid	Múrcia	Navarra	P. Basc	La Rioja
Andalusia	15,30	0	0	0	0	0	0	0,21	0,23	0,41	0,17	0	0,51	0,18	0	0	0
Aragó	0	3,21	0	0	0	0	0	0,34	0,53	0,33	0	0	0,05	0	0	0	0
Astúries	0	0	2,35	0	0	0	0	0,44	0	0,09	0	0,24	0,11	0	0	0	0
I. Balears	0	0	0	1,40	0	0	0	0	0,13	0	0	0	0	0	0	0	0
I. Canàries	0	0	0	0	2,74	0	0	0	0	0	0	0	0,09	0	0	0	0
Cantàbria	0	0	0	0	0	0,69	0	0,20	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Castella-La Manxa	0,26	0	0,21	0	0	0,29	0	5,73	0,14	0,28	0	0,17	0,44	0	0	0	0
Castella-Lleó	0,31	0	0	0	0	0	2,82	0,18	0	0,58	0	0	0,50	0	0	0	0
Catalunya	0,84	0,99	0	0,27	0,16	0	0,16	0,24	15,61	0,64	0	0,20	0,34	0	0	0	0
C. Valenciana	0,69	0,47	0	0	0	0	1,95	0	0,38	9,78	0	0	0,26	0,18	0	0	0
Extremadura	0,53	0	0	0	0	0	0	0,08	0	0	1,51	0	0,20	0	0	0	0
Galícia	0	0	0	0	0	0	0	0,15	0	0	0	5,30	0,19	0	0	0	0
Madrid	1,96	0,32	0,45	0,26	0,20	0,34	7,51	4,88	0,36	2,51	1,21	0,51	4,62	0,49	0	0,23	0
Múrcia	0,41	0	0	0	0	0	0	0	0	0,47	0	0	0	1,59	0	0	0
Navarra	0	0,31	0	0	0	0	0	0	0,13	0	0	0	0	0	0,64	0,26	0
P. Basc	0,26	0,22	0,23	0	0	1,34	0	1,47	0,24	0,41	0,32	0,14	0,20	0	0,37	2,17	0,34
La Rioja	0	0,04	0	0	0	0,04	0	0,09	0,06	0,05	0	0	0,03	0	0,04	0,05	0,50

Els viatgers (excursionistes i turistes) espanyols realitzaren a l'any 2004 una despesa de 14,56 miliards d'euros, dels quals 11,14 miliards (76,6%) es realitzaven en el propi Estat espanyol, mentre que la resta (23,4%) es gastava en els viatges fets a l'estranger per part dels espanyols.

<b>Taula 56. Despesa turística dels viatgers espanyols per CA de destí, 2004 (IET, 2004b)</b>		
	Milions d'euros	Euros/viatger
Andalusia	2.389,37	113,11
Aragó	350,97	61,32
Astúries	372,82	98,06
Balears	627,41	265,63
Canàries	864,27	245,25
Cantàbria	277,57	91,76
Castella-La Manxa	393,27	30,51
Castella-Lleó	764,43	53,57
Catalunya	1.348,14	74,06
C. Valenciana	1.677,69	105,50
Extremadura	265,58	73,22
Galícia	603,02	87,18
Madrid	529,11	67,81
Múrcia	332,14	120,52
Navarra	81,4	59,68
P. Basc	213,92	65,08
La Rioja	55,22	45,94
<b>Total</b>	<b>11.146,33</b>	<b>87,23</b>

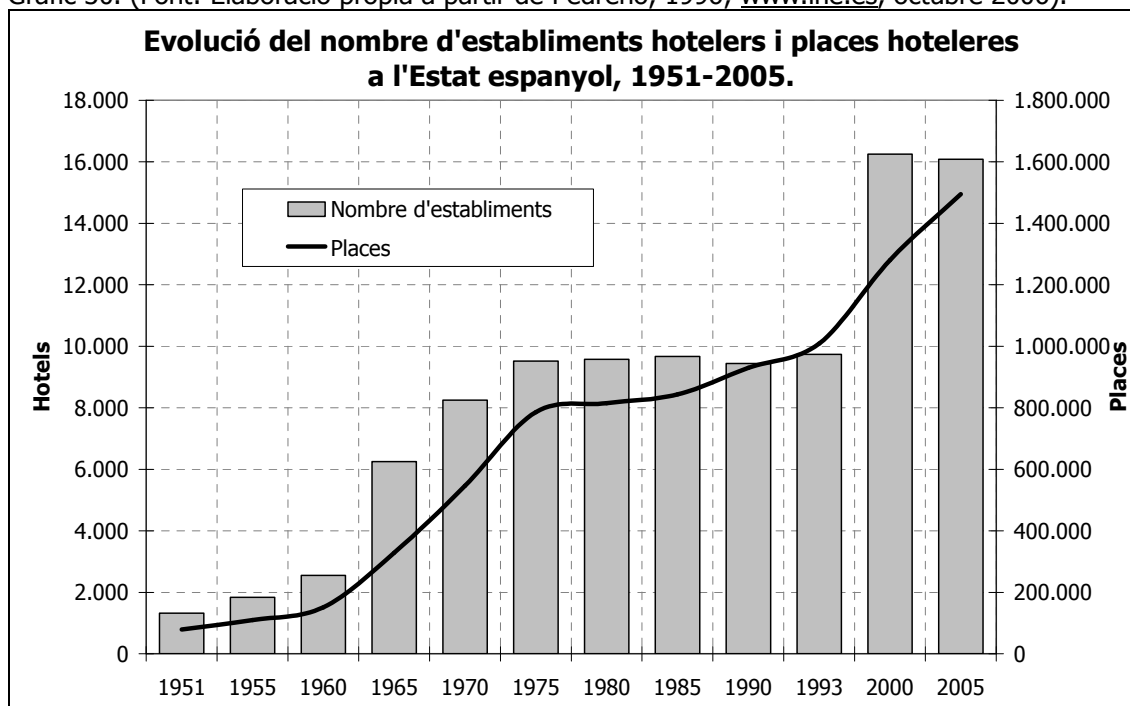
La importància del turisme en les magnituds macroeconòmiques era a l'any 2004 de 54,9 miliards d'euros, tot representant el 6,5% del PIB. Emperò els càlculs que amollen els Comptes Satèl·lit del turisme, realitzats per l'INE (Instituto Nacional de Estadística), sumaven 91,39 miliards d'euros (10,9% del PIB) i cal destacar en aquests comptes que la part que correspon a turisme receptor s'ha mantingut quasi constant al llarg dels primer quinquenni del 2000, i aquella part dels comptes que experimenten un increment és la d'altres components del turisme.

#### *8.6.2.3. Les "factories turístiques": la planta d'allotjament turístic tradicional (reglat) a l'Estat espanyol<sup>122</sup>.*

Encara que resulta absolutament obvi, cal tenir present que la irrupció del turisme de masses a l'Estat espanyol només fou possible gràcies al desplegament de la infraestructura turística necessària per tal de convertir-se en una potència turística mundial. Aquesta infraestructura es fonamenta en la planta d'allotjament turístic, però també en tots aquells segments de la producció turística que van des de la restauració a la venda de *souvenirs*, i en l'adequació de les infraestructures de transport i de serveis públics –aigua, energia, sanitat, etc– que adaptaven el territori per a l'acollida turística. Una part de la infraestructura turística ha estat realitzada per part dels agents privats, però d'altra, no poc important, ha anat a càrrec dels agents públics. A continuació ens encarregarem d'analitzar l'evolució de la "flota" d'allotjament de la indústria turística espanyola. La importància d'analitzar aquesta dimensió, de l'oferta, rau en primer lloc, en la comprensió de la seva evolució geohistòrica; en segon lloc, en determinar la seva magnitud; i en tercer lloc, en el fet que l'empresariat hotelier espanyol ha esdevingut un dels agents més rellevants en el procés de globalització turística –particularment del turisme de masses–.

<sup>122</sup> Les xifres de capacitat d'allotjament turístic varien en base a la font emprada. Generalment les diferències són escasses i responen a diferents criteris de comptabilitat segons l'ens encarregat. Així, per exemple al cas de les Balears la Conselleria de Turisme recull un major nombre d'establiments d'allotjament turístic que no les estadístiques de l'IET (Institut d'Estudis Turístics) o l'INE (Instituto Nacional de Estadística). En qualsevol cas, al llarg de l'exposició sempre es farà esment a la font emprada.



Gràfic 30. (Font: Elaboració pròpia a partir de Pedreño, 1996; [www.ine.es](http://www.ine.es), octubre 2006).


**Taula 57. Nombre d'establiments hotelers i places (Font: Elaboració pròpia a partir de Pedreño, 1996; [www.ine.es](http://www.ine.es), octubre de 2006).**

	Establiments hotelers	Increment hotels període (%)	Places establiments hotelers	Increment places període (%)
1951	1.318		78.771	
1960	2.551	93,55%	150.821	91,47
1970	8.244	223,17%	545.798	261,88
1980	9.576	16,16%	814.394	49,21
1990	9.436	-1,46%	929.533	14,14
2000	16.245	72,16%	1.279.856	37,69
2005	16.081	-1%	1.494.177	16,74

L'any 1951, quan arribava el turista 1 milió i es creava el "Ministerio de Información y Turismo", hi havia una planta hotelera de 1318 establiments amb un total de 78 mil places, implicant de mitjana unes 59,7 places per establiment. Just abans de la primera crisi del petroli, al 1970, els establiments hotelers sumaven 8244 unitats (increment del 525,5%) i les places arribaven a 545,8 mil unitats (increment del 599%), amb una mitjana de 66,2 places per establiment. Gaviria et al. (1974:98) escriuen que "en els anys 1968 i 1969 es produeix el boom. Els hotels creixen com a bolets, arribant a un punt màxim al 1971", tal com es pot observar al gràfic 30 en el que hi ha un gran salt entre el 1960 i el 1965. Segons Cals (1974) els dos principals territoris turístics en nombre de places, a principis dels 1970, eren les illes Balears amb 30,2% de les places, la costa catalana –Brava i Daurada– amb el 21,45% de les places, Costa del Sol amb el 10,4% de les places, Costa Blanca amb el 9,26% de les places, la cornisa cantàbrica amb el 8,42% de les places, Madrid el 8% i l'Arxipèlag canari amb el 6,6%. Cal destacar, en tot cas, la dimensió mediterrània (i catalana) de la indústria hotelera de l'Estat.

L'empresa hotelera dels inicis del boom turístic, durant l'Espanya feixista, era de tipus familiar i amb un sistema de producció hotelera atomitzat. Cals (1974) exposa com la participació del gran capital fou molt tímida en el finançament de la flota hotelera<sup>123</sup>. A més, la "gran banca" no presentava gaire interès en finançar el negoci hotelier. En canvi, les caixes

<sup>123</sup> Un dels temes que encara resta per abordar i que podria aportar algunes llums sobre l'origen dels capitals invertits en la indústria hotelera és l'acumulació primitiva vinculada al contraban, especialment a les que serien les principals zones turístiques, com per exemple les Balears.

d'estalvi jugaren un paper rellevant en la concessió de préstecs hipotecaris pel desenvolupament hotelier. El finançament de la planta hotelera va venir en gran mesura de mans dels TO estrangers que concedien crèdits en "concepte d'avanç sobre plaça que l'hotelier anirà a tornar mitjançant la prestació dels serveis corresponents als clients que ells [els TO] els hi enviïn" (Cals 1974:156). En el treball dirigit per Mario Gaviria (1974) resultava que dels 60 hotelers entrevistats, un 80% havia aixecat el seu establiment amb la intervenció del TO.

Les condicions creditícies dels TO de finals dels 1960 eren (Font: elaboració pròpia a partir de Cals 1974:157; Gaviria et al. 1974:99):

1. Entrega d'una quantitat que oscil·la entre 20 mil i 40 mil pessetes per plaça contractada.
2. Termini de venciment entre 3 i 5 anys.
3. Congelament dels preus dels serveis durant aquest període, que eren entre un 10% i un 50% més baixos que els preus oficials autoritzats pel Ministerio de Información y Turismo.
4. Descomptes sobre els preus amb que treballaria normalment l'hotel, que equivalia a un tipus d'interès anual no inferior al 20%.
5. Els preus es fixaven l'any anterior a la temporada i s'abonaven les factures als hotelers 15 o 20 dies després que els clients haguessin deixat els hotels.
6. En cas de préstecs reals per part del TO, aquest cobrava alts tipus d'interès.

El finançament hotelier via TO va conduir a una situació d'elevada dependència respecte dels majoristes estrangers. Aquest fet fou objecte directa de crítiques com és el cas recollit al llibre de Joan Cals (1974:156) que es feia ressò del text de Pérez de Rozas (1969) en el que definia la relació entre els hotelers i els TO com d'autèntica trampa. El mateix treball dirigit per Gaviria (1974) analitzava la vinculació entre el que definien com a turisme xàrter (el dels TO) i el neocolonialisme de l'espai a l'Estat espanyol. S'establia una relació de poder desigual entre el capital hotelier i el capital dels TO, en una situació que es traduïa en que, segons Gaviria et al. (1974:47), "l'actitud contradictòria des hotelers en voler, per una banda, lliurar-se del Tour Operator, i per l'altra, a la vegada, seguir devent-li diners per a que els ompli els seus hotels". Els mateixos autors, sostenien, però, que malgrat els TO volguessin abandonar el territori espanyol no ho podrien fer, fins al manco al cap de 5 o 6 anys, degut a que no hi havia en cap altre indret de la perifèria del plaer mediterrani igual en nombre de places com les que es trobaven a l'Estat. En tot cas, la dependència respecte dels TO ha estat un tema recurrent al que han acudit des de llavors el capital hotelier espanyol, convertint-se en la coartada perfecte per a l'aplicació de mecanismes de flexibilitat negativa degut a l'escàs marge de maniobra – segons l'ortodoxia empresarial- per a la generació de beneficis.

El finançament hotelier es completava amb el denominat crèdit hotelier que s'iniciava l'any 1942. El finançament del règim feixista al negoci hotelier es realitzava mitjançant el Banc de Crèdit Industrial a uns interessos del 4%, cobrint-se la diferència respecte al tipus d'interès habitual (5,25%) a través d'Hisenda. La condició per a que un empresari pogués accedir a aquest crèdit era que el seu projecte havia de rebre la declaració d'utilitat pública que havia d'atorgar la Direcció General de Turisme. És a dir, restava lligat a les bones relacions de l'empresari amb les institucions del règim dictatorial. Es fixaven tres tipus i quanties màximes de crèdits tan sols per establiments hotelers (Esteve i Fuentes, 2000):

- a. Fins el 60% del valor de la garantia oferida i un termini d'amortització de fins a 35 anys en nova construcció en edificis o solars propis.
- b. Fins el 40% i 20 anys en inversions a edificis aliens i contractes d'arrendament.
- c. Fins el 20% i 10 anys de termini en inversions de transformació i millora.

A l'any 1965 s'introdueixen una sèrie de canvis en el crèdit hotelier, passant la concessió d'aquest al Banc Hipotecari. A més, el crèdit s'amplià a tot tipus d'oferta turística (allotjament i restauració). Les quanties del crèdit arribaven al 60% de modernització i reformes d'allotjament turístic; al 50% en nova construcció i ampliació en allotjament turístic (excepte campaments

que era del 40%); i 15% per mobiliari i equipaments. L'interès que s'establia era del 5,25% i els anys d'amortització variaven entre 5 pel mobiliari i 15 per construcció. El pagament dels crèdits hotelers s'havien de fer en moneda estrangera convertible.

El 1963, amb Manuel Fraga Iribarne de ministre de turisme i informació, s'havia aprovat la Llei 187/1963, de 28 de desembre, de Centres i Zones d'Interès Turístic que intentava establir una zonificació, allà on es prioritzaria la intervenció pública en matèria d'infraestructures. Una intervenció més de coordinació que de finançament i que fixava les condicions d'urbanització turística. Aquesta llei es promulgà amb l'objectiu de conduir la construcció turística del territori per tal d'evitar els ja visibles problemes ambientals i territorials del moment, fruit d'una desordenada proliferació d'espais turístics. Les veus crítiques a aquella llei s'aixecaren, provinents en gran mesura dels empresaris que hi veien en la llei una limitació excessiva a la seva "llibertat d'empresa" (i destrucció territorial). Aquella llei obria les portes a l'especulació dels que finalment eren agraciats amb la declaració de Centre i Zona d'Interès Turístic, a més de permetre que en aquelles zones es pogués saltar la Llei del Sòl i el planejament urbanístic. El 1964 el Banc Hipotecari obria una línia de crèdits per finançar les obres d'urbanització i infraestructures en Centres i Zones d'Interès Turístic Nacional amb un interès del 6,5%. Aquests crèdits s'atorgaven amb el previ informe favorable del Ministeri d'Informació i Turisme (Esteve i Fuentes, 2000). Basilio Calderón (2001:22-23) exposa com la localització de 80 Centres d'Interès Turístics fomentaren la tipologia d'enclavament turístic, però els Centres i Zones d'Interès Turístic no foren les àrees més afectades per l'especulació ja que la seva declaració comportava tota una sèrie de limitacions. En canvi, les urbanitzacions lliures foren les que experimentaren un major dinamisme, subjectes a les disposicions generals del ministeri de l'Habitatge que eren més permissives en l'edificabilitat i menys riguroses en quant a la qualitat de les infraestructures i equipaments turístics. A més, moltes d'aquestes urbanitzacions lliures se localitzaren a la proximitat dels Centres Turístics, tot aprofitant la intervenció pública associada a aquells. Rullan (199b) exposa com fruit del desgavell turístico-urbanístic, es va promulgar el 1970 el decret sobre els requisits mínims d'infraestructures en els allotjaments turístics que obligava a l'execució d'una sèrie d'elements de caràcter urbà (aigua, tractament i evacuació d'aigües, electricitat, accessos, eliminació i tractament de fems, etc).

La taula 58 recull l'evolució del crèdit hotelier públic entre 1943 i 1970, podent-se observar com a partir de la denominada obertura es comença a disparar. A la segona meitat dels anys 1960 aquest fou de quasi 5,5 vegades superior al de la primera meitat de la dècada, tot arribant a 8359 milions de pessetes. Cals (1974) i Esteve i Fuentes (2000) coincideixen en afirmar l'escassa importància d'aquest crèdit en el finançament de la flota hotelera espanyola. Segons ells, l'escàs finançament oficial i per part de la banca va fer que es cercàs el finançament alternatiu (al·legal) via TO. Buades (2004) exposa, contràriament a la versió majoritària, que el crèdit oficial va ser clau en la creació de prop del 23% de la planta hotelera en el cas de les Balears el 1962. Un aspecte que cal reforçar és el que aquests crèdits s'atorgaven amb una elevada discrecionalitat sota l'epígraf d'utilitat pública, podent-se concentrar en les elits empresarials afins a la dictadura.

Període	Milions de pessetes
1943-1950	150
1951-1958	395
1959-1963	1.500
1966-1970	8.359

L'any de la mort del Dictador, el 1975, hi havia en el territori espanyol –especialment al litoral peninsular mediterrani i arxipèlags- un total de 9517 establiments hotelers que sumaven 785,3 mil places. Des de l'any en que va arribar el turista un milió (1951) fins el 1975, la flota hotelera es va multiplicar per 7,2 en nombre d'establiments i per 9,9 vegades en nombre de places. La "febre de l'or turístic" havia inundat d'hotels el litoral produint-se tot un seguit de desequilibris geogràfics intensos que afectaven: per una banda, als espais interiors de la península Ibèrica que es despoblaven i veien com la mirada turística (i les inversions públiques i privades) els obviaven; i per l'altra banda, els territoris turístics del litoral que experimentaven unes profundes i ràpides transformacions per l'arribada de turistes, l'arribada de població

treballadora provinent de l'Espanya interior i per la desenfrenada i desordenada urbanització que havia d'acollir a la població turística i a la dels treballadors immigrants. Aquell boom turístic va permetre una acumulació de capital en mans del capital turístic, amb seu a les principals CA turístiques, però que des d'elles es traslladaven cap a d'altres destinacions per així incrementar els marges de benefici.

En vistes a la desmesurada flota hotelera espanyola, a l'any 1974 Pio Cabanillas (Ministre de Turisme) va formular el decret sobre Mesures d'Ordenació de l'Oferta Turística que pretenia en certa mesura controlar l'oferta d'allotjaments turístics. Si durant els anys del "miracle espanyol" s'havia disparat la construcció d'establiments hotelers, hi havia una part important del negoci de l'allotjament turístic que s'escapava del control de l'administració, sobretot els apartaments. Així, l'Ordre de 14 de març de 1975 establia les normes sobre la classificació dels apartaments i altres establiments de caràcter turístic i que feia sortir a la llum administrativa una important planta apartamental. Així doncs, fins a 1975 el parc d'allotjament turístic que es computava era l'exclusivament hoteler, i a partir de llavors s'hi suma progressivament l'allotjament en campaments, apartaments turístics i en establiments de turisme rural. La incorporació de noves modalitats en aquells còmputos no vol dir exactament que no existissin fins aleshores, sinó més aviat que canvis en el marc normatiu turístic va fer que fossin incorporats aquells establiments com a turístics (gràfic 30 i taula 57).

La situació de crisi del capitalisme fordista desfermada arran dels conflictes petromilitars al Pròxim Orient va coincidir a l'Estat espanyol amb la situació terminal del dictador i que obria un futur ple d'incerteses. Els temors de ruptura de l'ordre establert junt a la crisi econòmica varen impactar en el negoci turístic, i amb una sobredimensionada flota hotelera es comencen a dissenyar dos plans de modernització hotelera (Decret 2623/1974; Decret 2394/1976) que atorgaven crèdits al 7,25% d'interès pel primer pla, i del 8,25% al segon. "Curiosament", tenien preferència aquells projectes que preveïen la reducció del nombre de places.

La Constitució espanyola de 1978, qualificada per alguns com el pacte que possibilitaria la pau social i la "modernització" del país, establia a l'article 148 les competències que podran assumir les CA, entre les que es trobaven: ordenació del territori, urbanisme i habitatge; obres públiques d'interès per la CA dins del seu territori; ferrocarrils i carreteres amb itinerari íntegre dins la CA; ports de refugi, ports i aeroports esportius, en general aquells no comercials; agricultura i ramaderia; aprofitaments forestals; protecció ambiental; aprofitaments hidràulics, canals i reguius d'interès de la CA, aigües minerals i termals; fires interiors; foment del desenvolupament econòmic de la CA marcats per la política econòmica nacional; promoció i ordenació del turisme en el seu àmbit territorial. D'acord amb aquell pacte d'Estat entre els feixistes i les forces polítiques sortides de la clandestinitat, les CA eren a partir d'aquell moment les encarregades de posar remei als desbarats territorials i ambientals als espais turístics que havien estat provocats per la desmesura del negoci turístic ràpid.

L'administració central de l'Estat es reservava competències en la promoció turística a l'exterior, a part de la que poguessin fer les pròpies CA. El Govern central podia, també, intervenir en la coordinació entre les diferents CA i també podia regular els buits legals que hi hagués a l'Estat en matèria turística. En aquest sentit, a l'any 1982 s'intentaven regular mitjançant el Reial Decret 2877/1982 de 15 d'octubre, els apartaments turístics i els habitatges turístics de vacances que pretenia fer aflorar aquella oferta que no havia sortit a la llum després de l'ordre ministerial de 1975.

En aquesta etapa de sobreoferta i crisi econòmica global, però de renovades expectatives per a l'ampliació del capital, el crèdit hotelier –a partir dels anys 1970 es dirà crèdit turístic– fou replantejat per introduir la restricció en la construcció de noves places, i s'adreçà a la modificació de la planta existent. El 1979 s'aprovà el Tercer Pla de Modernització Hotelera (RD 2821/1979 de 7 de desembre) que pretenia resoldre els elevadíssims problemes infraestructurals i el progressiu deteriorament de les infraestructures existents, però també per "modernitzar" les infraestructures turístiques. Una modernització que incloïa l'ampliació de l'oferta complementària, i obria la porta a la moda dels camps de golf que rebien una subvenció del 20% de la inversió amb una quantia màxima de 26 milions de pessetes. Aquest pla obria línies creditícies, recollides en dues ordres ministerials a mitjans 1980, en recolzament a l'empresariat turístic que sumava 2000 milions de pessetes (Esteve i Fuentes, 2000).

Com es pot veure al gràfic 30 (taula 57) al llarg del període que va entre els anys 1970 i mitjans dels 1990, de reestructuració del capitalisme i inici de la globalització neoliberal que en el marc de la UE vendria marcada pel Tractat de Maastricht (1992), la construcció hotelera

quedà quasi paralitzada. Una paralització que tendria a veure amb la sobredimensió del parc d'allotjament hotel·ler esmentat. L'any 1993 es comptabilitzaven 9734 establiments hotelers amb 1 milió de places, la qual cosa vol dir que el nombre d'establiments s'havien incrementat en un 0,02% respecte de 1975 i el nombre de places ho havien fet en un 18,3%. Els establiments hotelers a l'any 1993, un cop "modernitzats", havien augmentat generalment la seva capacitat mitjana, passant de 82,5 places al 1975 a 103,7 places al 1993. Al llarg d'aquests anys es produeix una tendència a la reducció del nombre d'establiments de baixa categoria; però també es produeix una creixent concentració empresarial, consolidant-se la classe empresarial turístic-hotelera ja desvinculada de la "ingenuïtat" de l'empresa familiar entesa com arcaica en termes de gestió i administració, encara que la major part d'aquest empresariat és de tipus familiar.

Denia i Hidalgo (1991) exposaven que la crisi de finals dels 1980 es devia a l'apreciació "artificial" de la pesseta i al manteniment de diferencials positius d'inflació front als països industrialitzats. Les seves conseqüències varen marcar l'inici de l'expansió hotelera mundial: en primer lloc, la crisi va provocar la fallida de moltes empreses hoteleres que treballaven amb marges cada cop més minsos, el que va fer que les entitats financeres experimentassin un increment de la seva partida de passius –amb l'elevat nombre d'impagats i embargaments hotelers–, per la qual cosa es preocuparen per "agilitzar" el mercat. És a dir, el sector financer que fins aleshores no s'havia "implicat" seriosament en el sector hotel·ler, s'acabà involucrant i va cercar la forma de desfer-se d'aquells passius amb l'objectiu d'assegurar-se el pagament de les hipoteques. Ramón (2002:98) exposa com la banca es convertí, en l'etapa post-92 en el primer propietari d'instal·lacions hoteleres de l'Estat. En segon lloc, els hotelers espanyols van aprendre l'elevat risc que implica tenir tots els llits concentrats en un sol mercat i dependre únicament d'un sol destí, per la qual cosa iniciaren la "clàssica" diversificació de riscos per la via de colonitzar nous espais. Aquests canvis, varen aportar la introducció de criteris absolutament financers en la gestió i les estratègies del negoci turístic, ja d'acord amb els imperatius de la globalització neoliberal (Fernández-Durán, 2003a).

L'entrada a Europa el 1986 va anar vinculada a la explosió del període definit com el quinquenni de l'eufòria, en temps de Felipe González, en que la maquinària de l'economia espanyola es lubricava amb una quantitat ingent de capitals (públics i privats). Recordem que el territori espanyol es va anar adaptant a les exigències del mercat europeu, la qual cosa suposava el desplegament d'infraestructures dures, sobretot de transport motoritzat i que a l'hora eren una mena de subvenció al negoci turístic. Segons Estefanía (3/12/2006), les ajudes rebudes en els 20 anys (1986-2006) de pertinença de l'Estat espanyol a la UE han sumat un total de 118 miliards d'euros –una xifra tres vegades superior al Pla Marshall- i que entre d'altres han ajudat a consolidar el territori espanyol com a l'espai de l'oci europeu (p.ex. amb les ajudes comunitàries s'han finançat quatre de cada deu quilòmetres de les autopistes i autovies).



Figura 15. Polaris World (Cartagena, Múrcia) i Marina d'Or (Oropesa, Castelló).

La lliure circulació de capitals i persones dins la UE ha afavorit que es produís un flux Nord-Sud des dels climes més freds (economies i monedes més potents) cap a climes més suaus (economies, monedes i sistemes polítics més febles). Els capitals del Nord que han entrat a l'Estat espanyol

s'han col·locat, entre d'altres, en inversions de tipus turístic-immobiliari que ha donat lloc al que s'ha conegut com a turisme residencial (tractat anteriorment). Una modalitat creixent –a part de les compres que es feien anteriorment mitjançant testaferrons locals– fou la de l'adquisició d'immobles a temps compartit. Els buits legals, i les queixes dels residents europeus del Nord a l'Estat, forçaren que el Consell Europeu promulgés la Directiva 94/47/CE de 26 d'octubre per regular aquesta activitat i que fou traslladada a la legislació espanyola mitjançant la Llei 42/1998 de 15 de desembre, que regula l'aprofitament per torns de béns immobles d'ús

turístic i mesures tributàries (Esteve i Fuentes, 2000). A partir d'aleshores, el denominat turisme residencial i l'adquisició d'habitatges per part dels capitals de la UE aniran en augment.

El finançament de la infraestructura turística, ja de ple en la globalització neoliberal i en la qual l'empresariat hotelier espanyol assoleix la condició d'agent global (*global player*), és cada cop més divers. L'auge de l'activitat turística a l'Estat espanyol junt amb un entorn econòmic-financer de tipus d'interès continguts, al manco entre finals del 1990 i el 2005, han convertit al sector turístic en un bon refugi pels capitals provinents d'altres sectors que cerquen rendibilitats més altes de les que ofereixen els mercats financers de renda fixa. L'explosió de la inversió turística està íntimament vinculada amb el boom financer-immobiliari de l'Estat, ja que la inversió turística no deixa de ser més que una tipologia d'inversió financer-immobiliària. Ramón (2002:99) sosté que "és probable que en el moment en que els tipus d'interès oferits pel sector no superin als del mercat financer, remeti la situació i s'apagui aquesta voràgine d'expansió". Com a resultat d'això, i de forma simultània a la bombolla immobiliària, s'han disparat nombrosos projectes turístico-immobiliaris. La costa llewantina –Comunitat Valenciana i Múrcia– (p.ex. Marina d'Or, Polaris World, Marina de COPE), Andalusia i Canàries, concentren la major part d'aquests nous megaprojectes turístico-immobiliaris.

El cas canari ha esdevingut un laboratori per part de les grans empreses hoteleres que han experimentat el procés d'internacionalització. La condició de RUP (Regió Ultraperifèrica) es va traduir en el Règim Econòmic i Fiscal de Canàries (Llei 19/1994 de 6 de juliol), mitjançant el qual es creava la RIC (Reserva d'Inversions de Canàries), que convertia l'arxipèlag en una mena de paradís fiscal. La revista *Hacienda Canaria* (2003/3) editada per la Conselleria d'Economia i Hisenda del Govern Canari exposava que "bona part de les materialitzacions (RIC) han tengut un efecte pervers sobre el preu del sòl i una sobreoferta de llits turístics que ha desequilibrat notablement el mercat de l'actual monocultiu canari" (Aguilera-Klink 2006:47). No es estrany doncs, que moltes empreses hoteleres espanyoles tinguin potents filials a la CA ultraperifèrica de Canàries ja que a més de permetre escapar-se del fisc, els hi permet una important sobrecapitalització.

En qualsevol cas, amb la proliferació de productes financers, el capital turístic finança el desplegament de les "fàbriques turístiques", tant a dins com a fora del territori espanyol. Cal tenir present, que a les grans corporacions hoteleres hi participen des dels operadors turístics estrangers, les entitats financeres –especialment banca i caixes d'estalvi–, fins a les constructores-immobiliàries. A més, s'ha de tenir present que molt sovint es tracta de participacions creuades, és a dir les del capital hotelier en d'altres com per exemple els TO o les constructores. A partir de la segona meitat dels 1990 es poden sintetitzar dues pautes de finançament de la indústria hotelera: en primer lloc, la sortida a Borsa del capital accionarial d'alguns operadors nacionals (NH i Sol Meliá). L'accés al finançament global facilita a les empreses el finançament amb recursos propis i permet com deia Ramón (2002:100), "a un sector poc transparent, tancat i secret com l'hotelier a l'Estat espanyol, evolucionar cap a una obertura dels seus resultats d'explotació i una millor avaluació de la seva gestió". En segon lloc, el sector hotelier experimenta una tendència cap a la participació accionarial d'entitats bancàries en el seu capital, d'acord amb l'existent en la resta de la indústria espanyola. El creuament entre empreses i bancs afecta a bancs que fins ara no havien tengut cap trajectòria en el sector hotelier, bancs amb tradició dins del sector immobiliari i de la construcció; i també fons d'inversió transnacionals, com per exemple la participació de la gestora de Fons d'Inversió Mercapital en l'accionariat d'Occidental Hotels, o l'entrada del grup de capital risc 3i del Regne Unit dins del grup hotelier AC Hotels (Ramón, 2002)<sup>124</sup>.

Finalment, el crèdit turístic oficial vigent es va anar desvinculant, així com ho feia al llarg dels 1970 i 1980, del concepte "modernitzador" i a partir dels 1990 es pot destinar ja a qualsevol tipus d'inversió turística amb la condició de haver estat declarada d'Interès Turístic, que atorga la Secretaria General de Turisme. L'any 1986 (Ordre Ministerial del 8 d'abril) es destinaren: 2000 milions de pessetes a modernització i oferta complementària; 700 milions de pessetes per modernització de balnearis i estacions termals; i 1000 milions de pessetes per construcció, ampliació i instal·lacions complementàries per establiments hotelers d'explotació familiar. L'any 1987 i en vistes a les "festes" del 1992 (Expo de Sevilla i Olimpíades de Barcelona) es va obrir una línia de crèdits per la construcció d'allotjament turístic a les zones on

<sup>124</sup> Un altre cas singular de participació de les entitats financeres en el sector hotelier és els de Sa Nostra, Caja Madrid i Caixa Galícia que participen a la societat Inversora d'Hotels Vacacionals (Inhova SA), junt amb Iberostar.

tenien lloc els esdeveniments, i s'ampliava (només allà) un 10% la quantia dels crèdits respecte de les condicions genèriques. L'any 1988 (Resolució de setembre 1988) s'obria una altra línia de crèdit, dotada amb 2000 milions de pessetes destinades únicament a la construcció hotelera a Barcelona i Sevilla. Així doncs, la conversió de les ciutats de Barcelona i Sevilla en "ciutats espectacle" varen tenir una important contribució pública via crèdit, en una clara situació d'intervencionisme públic neoliberal que dirigeix la gestió pública a la promoció dels negocis, en comptes d'orientar-la a la resolució dels principals conflictes socials. Un cop enllestida la infraestructura turística pel 1992, es donà una nova orientació al crèdit turístic (Ordre Ministerial de 16 de juliol de 1990) segons la qual se pretenia donar suport a iniciatives diferents a les de sol i platja, amb la intenció de contribuir a la creació de nous espais turístics (Esteve i Fuentes, 2000).

El negoci turístic espanyol en l'era global, suposadament de retirada de l'Estat, ha estat fortament incentivat per part de l'administració pública, tant estatal com autonòmica, ja que cada CA tenia la seva pròpia política d'ordenació i promoció turística. El paper de l'administració central no ha deixat de ser notori des dels anys 1990. Així, la Secretaria General de Turisme ha llançat el pla marc de competitivitat del turisme amb el Plan Futures I i Futures II que van concloure l'any 1999 i que han estat substituïts pel PICTE (Plan Integral de Calidad del Turismo Español) pel període 2000-2006. Aquests plans ofereixen incentius per diverses activitats que van des de la promoció a la formació i innovació, fins a la internacionalització del capital turístic espanyol.

**PROGRAMES DEL PICTE 2000–2006 (Font: [www.tourspain.es](http://www.tourspain.es), juny 2007)<sup>125</sup>.**

1. Qualitat dels destins turístics.
2. Qualitat en els productes turístics.
3. Qualitat en sectors empresarials.
4. Formació de qualitat.
5. Desenvolupament i Innovació Tecnològica.
6. Internacionalització de l'empresa turística.
7. Cooperació internacional.
8. Informació estadística i anàlisi econòmic.
9. Promoció.
10. Suport a la comercialització exterior.



L'evolució de les "fàbriques turístiques" els anys 1990 resulta, de nou, contradictòria respecte d'aquelles tesis que es focalitzen en les anomenades modalitats alternatives (sovint confoses amb el turisme postfordista) i que l'evolució de la "flota hotelera" espanyola evidencia. Així, entre el 1990 i el 2005, el

nombre d'establiments s'incrementà en un 70% i assolí 16081 establiments, mentre que el nombre de places s'incrementà en un 70,4%, arribant a 1,49 milions de places hoteleres. Aquesta nova expansió hotelera (que és immobiliària) respon, entre d'altres, segons Ramón (2002:91) a que: "a la segona meitat del decenni de 1990, s'ha donat lloc a un nombre important de projectes independents, fins i tot d'inversors aliens al sector, procedents en la seva majoria de l'àmbit immobiliari i de la construcció, que aposten per l'obertura i explotació d'immobles propis". És a dir, la renovada expansió de la flota hotelera, després de quasi 20

<sup>125</sup> El novembre de 2007, quan ja estava finalitzat aquest capítol, el Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç presentà el Pla 2020 del Turisme Espanyol ([www.turismo2020.es](http://www.turismo2020.es), agost 2011).

anys de pensar que estava saturada, va molt vinculada a la coneguda bombolla immobiliària espanyola i en aquest cas la inversió en immobles hotelers esdevé una modalitat més dins la lògica especulativo-immobiliària. A més, s'introdueixen nous territoris a la producció turística hotelera.

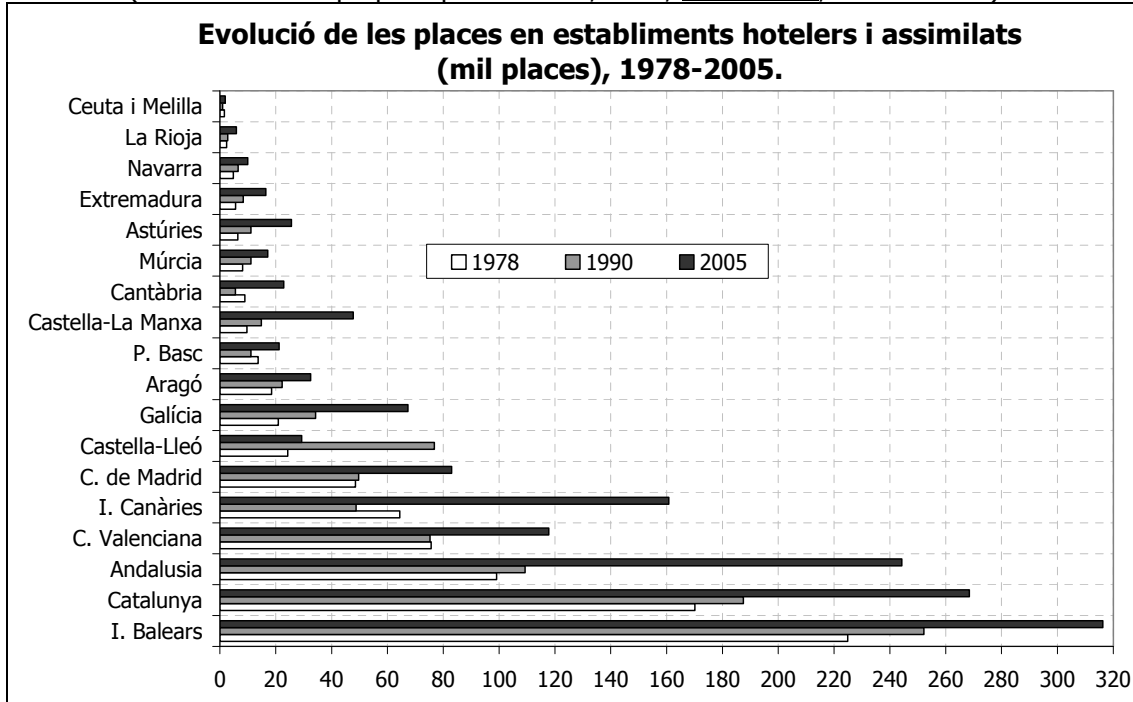
*a) La localització de les "factories turístiques" (oferta reglada) a l'Estat espanyol.*

Una vegada analitzada l'evolució de la planta d'allotjament hotelier espanyola, ens interessa veure com es distribueixen geogràficament aquestes factories turístiques. A partir de la informació disponible (taula 59 i Gràfic 31) es pot observar l'evolució de la planta hotelera entre 1978 i el 2005 per CA, una planta que al 1990 representava el 49% de tota la capacitat d'allotjament turístic reglat de l'Estat. Amb la precaució amb que cal prendre aquestes xifres elaborades per l'INE (Institut Nacional d'Estadística) i l'IET (Institut d'Estudis Turístics) en quant a la planta d'allotjament turístic total, però no en quant a la rellevància d'aquestes CA en la "fabricació turística" estatal, es detecten les cinc principals CA amb funcionalització turística, compartint la condició marítima (totes elles), mediterrània (quatre d'elles) i insular (dues d'elles). Entre 1978 i 2005 la CA amb major nombre de places turístiques ha estat la Balear amb un total de 316 mil places hoteleres al 2005 (un 40% més que al 1978); emperò els establiments turístics han passat de 1436 a 1271 unitats en aquest període, traduint-se en un increment del nombre de places per establiment que passa de 156,5 places/establiment al 1978 a 248,8 places/establiment al 2005. En quant a la CA amb major nombre d'establiments hotelers i assimilats, la primera CA és la catalana on aquests establiments s'han incrementat en un 10,9% entre el 1978 i el 2005 fins arribar a 2398 establiments i 268 mil places, essent la segona CA amb major nombre de places hoteleres. Andalusia, el País Valencià i l'arxipèlag canari presenten una forta tendència a l'alça durant aquest període, encara que entre el període que va de 1978 a 1990 es produeix una minva en el nombre absolut de places hoteleres que coincideix amb el procés d'adaptació del capitalisme espanyol al capitalisme global i molt especialment al marc regulatori de la UE. Fora dels àmbits prioritaris per a la inversió hotelera generadora dels principals destins turístics espanyols, es troba la Comunitat de Madrid que ha experimentat una important expansió de la planta d'allotjament hotelier que passa de les 48,5 mil places de 1978 a les 82,9 mil del 2005, i per una altra banda el nou espai turístic atlàntic en que es va convertint Galícia que ha vist incrementar la seva flota hotelera de 209 mil places al 1978 a 67,3 mil places al 2005.

L'increment de la construcció hotelera a les ciutats espanyoles, molt particularment les capçaleres del sistema urbà espanyol, respon per una banda a l'increment del turisme de negocis en aquestes ciutats, i per una altra banda al procés de competitivitat entre ciutats en base a les seves polítiques "corporatives" segons les quals es comercialitza la "ciutat espectacle" per tal de d'atreure, gràcies a fortes despeses públiques, creixents fluxos de turistes (p.ex. Museu Guggenheim a Bilbao, Fòrum de les Cultures 2004 a Barcelona, Expo de Sevilla 1992, etc). Altrament, les inversions hoteleres en les grans ciutats, a la llum dels constants increments dels preus immobiliaris, es converteixen en instruments importants de capitalització per part de les empreses hoteleres i el seu accionariat (Harvey i Smith, 2005).



Gràfic 31. (Font: elaboració pròpia a partir de IET, 2003; [www.ine.es](http://www.ine.es), octubre 2006).



**Taula 59. Distribució de la planta hotelera i assimilats per CA  
(Font: Elaboració pròpia a partir de IET, 2003; [www.ine.es](http://www.ine.es), octubre 2006).**

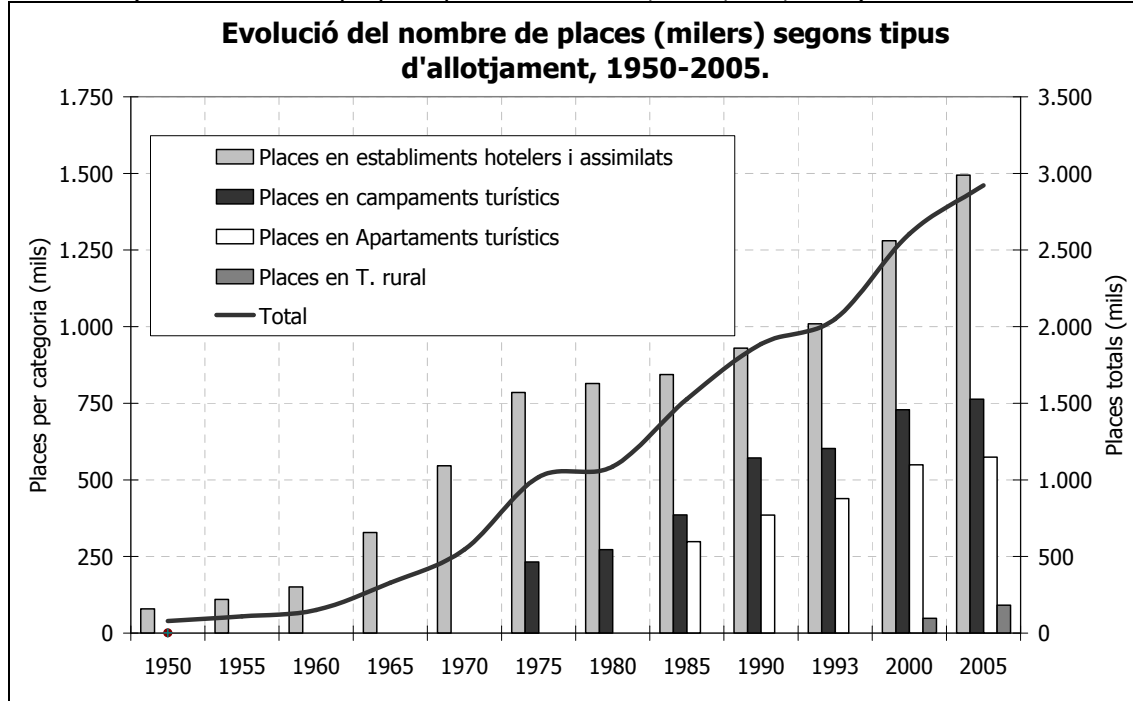
	1978		1990		2002		2005	
	Establiments	Places	Establiments	Places	Establiments	Places	Establiments	Places
I. Balears	1.436	224.836	1.400	252.189	1.446	305.874	1.271	316.243
Catalunya	2.153	170.101	1.996	187.521	2.611	235.565	2.388	268.409
Andalusia	1.232	99.071	844	109.330	2.283	178.393	2.506	244.213
C. Valenciana	804	75.656	713	75.264	1.034	95.778	1.051	117.782
I. Canàries	410	64.431	312	48.804	530	142.918	458	160.743
Resta CA	3.551	173.417	4.171	255.218	8.341	321.328	8.407	386.787
Estat espanyol	9.586	807.512	9.436	928.326	16.245	1.279.856	16.081	1.494.177

L'anàlisi de la "factoria turística" reglada quedaria incomplet sinó s'incorporàs aquelles modalitats que genèricament s'han definit com a extrahoteleres i que començaren a sortir a la llum a partir de 1975. Rullan (1998) apuntava que l'adopció de formes extrahoteleres, com els apartaments, es vincula a les estratègies flexibilitzadores del capital turístic que mitjançant aquestes noves modalitats redueix costos, ja sigui per ser menys exigents en factor treball o bé per restar fora de regulació en certs moments, i per tant no haver de fer front a les obligacions fiscals. A la taula 60 (gràfic 32) es presenten les xifres oficials que s'han aconseguit i que incorporen places d'allotjament turístic en hotels, campaments, apartaments i establiments de turisme rural. La planta turística ha passat de 78,8 mil places al 1950 a 2,9 milions al 2005, essent el sisè país amb major flota hotelera del planeta a l'any 2005.

Convé analitzar el pes de les diferents modalitats d'allotjament turístic per veure quines han estat les tendències principals i els segments de major importància. L'any 1990 de 1,8 milions de places turístiques, el 49,5% (929,5 mil places) corresponien a establiments hotelers, mentre que els campaments comptabilitzaven el 30,3% (571,3 mil places) i els apartaments el 25,1% (272,2 mil places). Aquestes variables poden donar a entendre l'ordre de magnitud del mercat negre turístic que fins a la regularització de l'oferta extrahotelera hi havia. Malgrat a les dècades dels 1970 i 1980 es parlà de saturació de l'oferta turística i que en el cas de la planta hotelera es veu una quasi paralització, en el cas de les altres modalitats es percep una tendència ascendent que té a veure amb l'efecte regulador. Aquestes places permeten visualitzar el fet que la inversió turística es desvia des de l'hotelera cap aquestes modalitats. La situació a l'any 2005 presenta una distribució del total de capacitat d'allotjament semblant.

Cada categoria ha experimentat uns increments destacables en un territori com l'espanyol que recordem als anys 1970 es deia que estava saturat d'oferta turística. En concret, el 2005 la distribució de la planta turística reglada era: 51,1% (1,49 milions de places) en hotels; 26,1% (763,3 mil places) en campaments turístics; 19,6% (573,7 mil places) en apartaments; i 3,1% (90,9 mil places) en establiments de turisme rural.

Gràfic 32. (Font: Elaboració pròpia a partir de Pedreño, 1996; INE, 2006).



**Taula 60. Evolució del nombre de places segons tipologia d'establiment turístic (milers de places) (Font: a partir de Pedreño, 1996; [www.ine.es](http://www.ine.es), octubre 2006<sup>126</sup>).**

	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2005
Establiments hotelers i assimilats	78,8	150,8	545,8	814,4	929,5	1.279,9	1.494,2
Hoteler % respecte total	100	100	100	74,9	49,3	49,1	51,1
Campaments turístics	—	—	—	272,2	571,3	728,8	763,3
Campaments % respecte total	—	—	—	25,1	30,3	28,0	26,1
Apartaments turístics	—	—	—	—	384,9	548,7	573,7
Apartaments % respecte total	—	—	—	—	20,4	21,1	19,6
T. rural	—	—	—	—	—	48,0	90,9
T. rural % respecte total	—	—	—	—	—	1,8	3,1
<b>Total places (mils)</b>	<b>78,8</b>	<b>150,8</b>	<b>545,8</b>	<b>1.086,6</b>	<b>1.885,7</b>	<b>2.605,4</b>	<b>2.922,1</b>

A continuació s'analitzarà la distribució de la capacitat d'allotjament turístic reglat total, amb la qual cosa es modifica lleugerament la classificació de CA en capacitat hotelera. La taula 61 recull la capacitat d'allotjament turístic i la seva distribució per CA en percentatge respecte la planta d'allotjament turístic total. En quant a les cinc primeres CA per nombre total d'allotjaments cal destacar una sèrie de peculiaritats respecte cadascuna d'elles, per la qual cosa ens centrem en l'any 2005. En primer lloc, Catalunya que és la primera CA en quant a capacitat d'allotjament turístic total, presentava el 48% d'aquesta en forma de campaments turístics. A més, aquesta CA és la primera de tot l'Estat en aquesta modalitat amb 337,6 mil places (44,23% de tot l'Estat espanyol). En segon lloc, les Illes Balears amb un total de 421 mil

<sup>126</sup> Enquesta d'Ocupació en Allotjaments Turístics. D'acord amb les dades de l'IET, el 2010 hi havia 205370 establiments d'allotjament turístic –18598 hotels i similars; 168971 apartaments turístics; 1222 campaments; 16579 cases de turisme rural– a l'Estat espanyol amb un total de 3,29 milions de places –1781935 places a hotels i similars; 601485 places a apartaments turístics; 763917 places a campaments; 151769 places a cases de turisme rural–.

places de les quals el 75% eren hoteleres, essent la CA amb major nombre de places hoteleres (316 mil). En tercer lloc, Andalusia amb un total de 385 mil places turístiques que eren principalment hoteleres (63,4%), però que a diferència de les Balears on la planta d'apartaments era significativa (23,6% del total), en el cas andalús destaca la forta presència de campaments turístics (23,2% del total), mentre que els apartaments tenen un menor pes (11,4%). En quart lloc, l'arxipèlag canari destacava pel fet que la planta d'allotjament en apartaments era superior a l'hotelera, en concret un 56,4% front un 42% del total, essent aquesta CA la que tenia una major nombre d'apartaments turístics de l'Estat amb un total de 215 mil. Finalment, la Comunitat Valenciana presentava una distribució de l'allotjament turístic pràcticament idèntic entre els hotels i els apartaments, amb un 39,6% i un 33,2% sobre el total (297,5 mil places) respectivament.

Les cinc primeres CA en capacitat d'allotjament turístic total són eminentment destins de masses i sol i platja i presenten una escassa participació en la modalitat d'allotjament en turisme rural que, amb l'excepció de Catalunya i Andalusia, anava del 0,8% respecte del total a les Balears al 2,5% respecte el total al País Valencià. En particular, l'allotjament en turisme rural a l'any 2005 matisa el predomini turístic de les cinc primeres CA, o millor dit els dos arxipèlags que es situen en els llocs desè (Canàries amb 3,4 mil places) i onzè (Balears amb 3,2 mil places). L'allotjament en turisme rural que només suposa un 3,1% (90,5 mil places) del total de l'allotjament turístic total (en places) a tot l'Estat, té en la CA de Castella-Lleó (15,9 mil places) el primer destí en quant a oferta (14,3% de la CA), seguida de les CA de Catalunya (9,4 mil places), Andalusia (7,7 mil places) i País Valencià (7,4 mil places). Nogensmenys, cal destacar les CA del Cantàbric -Astúries amb 7 mil places (7,8%) i Cantàbria amb 5,9 mil places (8,9%)- i Atlàntic -Galícia amb 5,6 mil places (4,9%)- entre les CA amb major nombre de places en turisme rural i amb un pes relatiu important respecte del nombre total de places en aquelles CA.

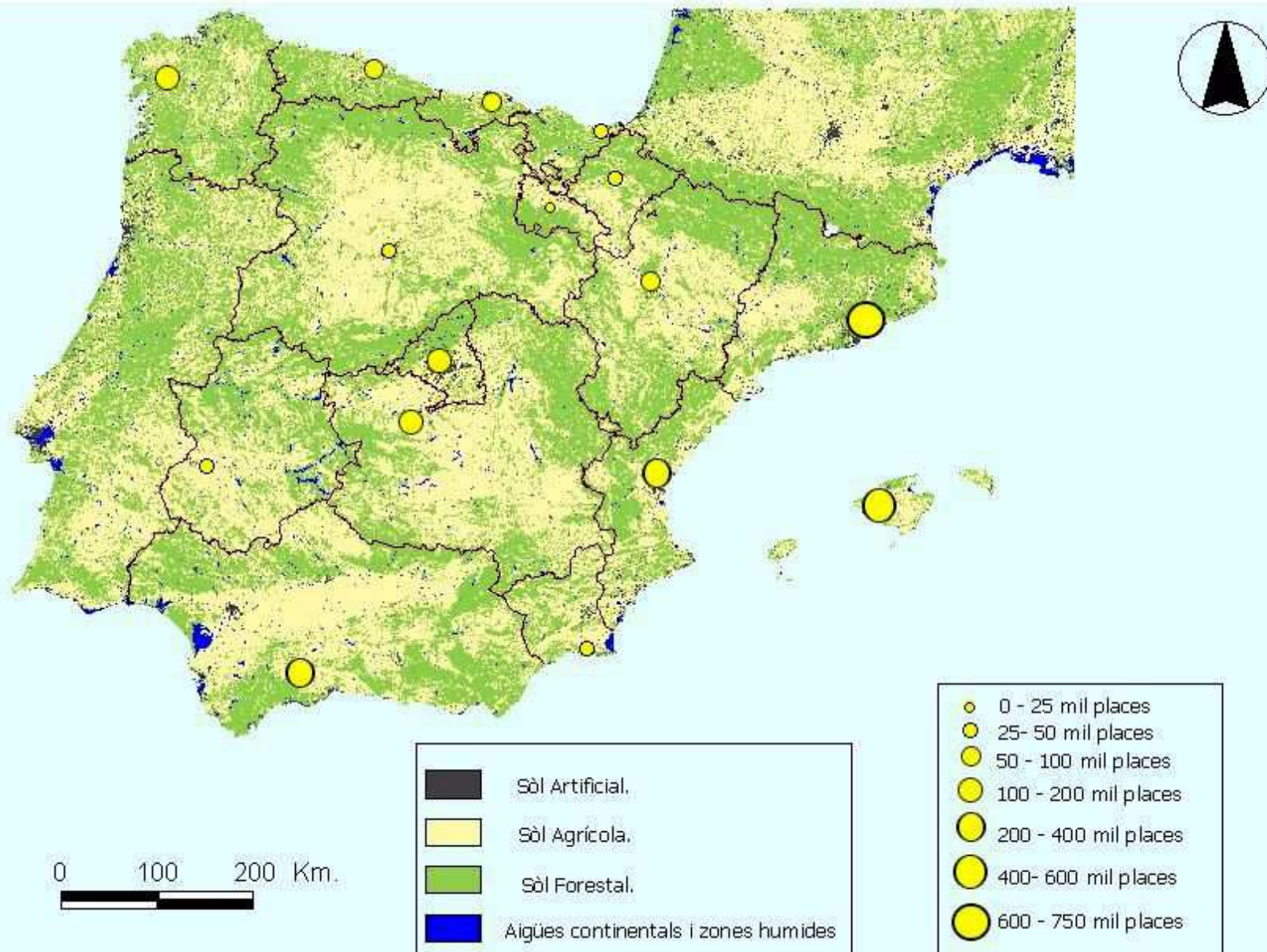
<b>Taula 61. Distribució de la capacitat d'allotjament turístic per CA (en percentatge sobre el total de cada CA) i total (mils de places) (Font: Elaboració Pròpia a partir <a href="http://www.ine.es">www.ine.es</a>, octubre 2006).</b>															
	<b>2001</b>					<b>2002</b>					<b>2003</b>				
	H.%	Apt.%	C.T.%	T.R.%	Total-mils	H.%	Apt.%	C.T.%	T.R.%	Total-mils	H.%	Apt.%	C.T.%	T.R.%	Total-mils
Andalusia	58,6	12,1	28,6	0,7	320,8	60,5	12,1	26,6	0,8	329	60,8	12,1	26,2	1	347
Aragó	47,3	2,8	42,8	7,2	64,3	46,9	3	42,4	7,6	65,6	44,8	3	44,9	7,3	69,9
Astúries	37,1	3,4	54,3	5,2	54,7	39,3	4,2	50,8	5,7	57,3	40,3	4,6	48,5	6,6	59,8
I. Balears	74	24,9	0,6	0,5	412,2	74,5	24,3	0,6	0,6	407,6	76	22,7	0,7	0,6	414,3
Canàries	38	60,9	0,6	0,5	382,8	38,8	60,1	0,6	0,5	386,3	39,5	59,2	0,6	0,8	387,4
Cantàbria	34,7	4,6	55,2	5,6	57,9	33,4	4,9	55,3	6,4	61,5	33,4	5,1	54	7,6	64,6
Castella-Lleó	48,8	0,3	42,9	8,1	95,8	48,5	0,4	41,7	9,4	101,1	49,1	0,4	39,7	10,9	104,8
Castella-La Mantxa	62,4	1,1	29,6	6,9	42,3	60,1	1,5	30,7	7,7	44,5	59,7	1,8	29,8	8,6	46,9
Catalunya	36,5	10,8	51,9	0,8	651,8	36,6	12,2	50,3	0,9	665,9	36,8	13,3	48,9	1	695,1
C. Valenciana	38,2	32,4	28,2	1,2	252	38,3	33,7	26,5	1,4	271,4	38,9	32	27,2	1,8	278,4
Extremadura	62,1	2,1	31,6	4,2	24,1	61,9	2,1	31,7	4,3	24,7	59,1	2,1	31,4	7,4	26,9
Galícia	57,2	1,7	37,6	3,5	97,6	57,9	1,7	36,3	4,2	102,4	59,3	1,7	34,6	4,4	109,4
C. de Madrid	71,5	5,3	21,8	1,4	89,5	71	5,6	21,9	1,5	91,9	73,5	5,1	19,9	1,6	94,5
Múrcia	38,6	19,8	37,8	3,8	40,3	38,1	19,3	38,3	4,3	41,8	38,1	18,8	38,1	5	42,2
Navarra	41,7	2	44,4	11,9	22,5	42,8	2,1	43,3	11,8	23,1	42,4	2,4	43	12,2	23,2
País Basc	55,1	0	39,0	5,8	30,7	55,5	0,8	37,8	5,8	31,7	57,5	0,9	35	6,6	34,3
La Rioja	40,9	0	55,2	3,9	11,9	41,2	0,7	53,7	4,4	12,3	42,4	0,8	52,1	4,6	12,6
Ceuta i Melilla	100	0	0	0	1,8	100	0	0	0	1,8	100	0	0	0	1,6
<b>Total</b>	<b>49</b>	<b>20,7</b>	<b>28,5</b>	<b>1,8</b>	<b>2.653,3</b>	<b>49,3</b>	<b>20,9</b>	<b>27,8</b>	<b>2,1</b>	<b>2.719,8</b>	<b>49,8</b>	<b>20,3</b>	<b>27,5</b>	<b>2,4</b>	<b>2.813,0</b>
	<b>2004</b>					<b>2005</b>									
	H.%	Apt.%	C.T.%	T.R.%	Total-mils	H.%	Apt.%	C.T.%	T.R.%	Total-mils					
Andalusia	61,4	12,3	25,1	1,2	375,1	63,4	11,4	23,2	2	385,3					
Aragó	46,3	3	43,3	7,3	68,4	46,2	3,1	43,0	7,8	70,4					
Astúries	40,8	4,1	45,8	9,3	60,2	40,6	4,3	44,0	11,1	63					
I. Balears	76,7	22,1	0,6	0,7	409,5	75,1	23,6	0,6	0,8	421,4					
Canàries	40,5	58,1	0,6	0,9	385,4	42,1	56,4	0,6	0,9	382,1					
Cantàbria	34	5,5	52,4	8,2	66,3	34,2	5,6	51,3	8,9	66,9					
Castella-Lleó	48,9	0,4	38,2	12,5	108,5	48,4	0,4	36,9	14,3	111,5					

Castella-La Mantxa	60,3	2,2	27,9	9,6	47,9	61,4	1,9	25,9	10,8	47,7
Catalunya	37,4	13	48,4	1,2	707,6	38,1	12,5	48,0	1,3	703,7
C. Valenciana	37,6	35,6	24,6	2,2	304,5	39,6	33,2	24,7	2,5	297,6
Extremadura	59	2,1	30,4	8,6	27,4	56,0	2,1	31,6	10,2	29,3
Galícia	59,3	1,8	34,3	4,7	113,0	58,3	2,2	34,6	4,9	115,5
C. de Madrid	75,6	4,5	18,2	1,7	100,8	76,8	4,9	16,1	2,2	108
Múrcia	37,7	20,4	36,8	5,1	44,0	38,8	18,6	36,7	5,8	44,1
Navarra	40,7	2,9	43,9	12,5	23,5	39,6	3	45	12,5	25,1
País Basc	58,6	1	33,3	7,1	33,8	59,7	1,1	31,9	7,3	35,5
La Rioja	43,6	0,9	50,6	4,8	13,0	43,7	1,4	49,6	5,3	13,4
Ceuta i Melilla	100	0	0	0	1,9	100	0	0	0	1,9
<b>Total</b>	<b>50,3</b>	<b>20,3</b>	<b>26,7</b>	<b>2,7</b>	<b>2.890,7</b>	<b>51,1</b>	<b>19,6</b>	<b>26,1</b>	<b>3,1</b>	<b>2.922,1</b>

H. (Hotel); Apt. (Apartament turístic); C.T. (Campament Turístic); T.R. (Turisme Rural).

# Places d'allotjament turístic per CCAA (2005)

Figura 17.



*b) Les "factories" turístiques "ocultes". El negoci turístic-immobiliari i els turistes-residents-inversors.*

Finalment, cal esmentar el fet que en el règim d'acumulació del capital neofordista, també anomenat flexible, la producció turística s'estén potencialment a tot immoble arreu de l'Estat, però principalment a les zones litorals i als arxipèlags. Es tracta d'una dinàmica alimentada per la bombolla immobiliària en la que els turistes-inversors són una part explicativa. Les segones residències, com hem esmentat anteriorment, sumaven al 2004 uns 5,2 milions d'habitatges que podrien traduir-se aproximadament, segons una estimació conservadora, en 15,8 milions de llits potencialment turístics, front a les 2,89 milions de places turístiques reglades. És a dir, les places residencials potencialment turístiques eren 5,49 vegades superiors a les reglades. L'explosió urbanística a l'Estat espanyol ha anat lligada a pràctiques político-empresarils presumptament corruptes; i tal com s'ha esmentat anteriorment, l'urbanisme estatal també ha estat objecte de crítiques per part de les institucions de la UE, perquè afectaven al dret de propietat privada dels europeus del Nord, però no per atemptar contra la major part de la societat de l'Estat espanyol que no pot accedir a un habitatge digne ni a un medi ambient saludable. Un estudi realitzat pel Banc Barclays i l'IESE Business School (Universitat de Navarra) recomanava a les administracions públiques que milloressin la seguretat jurídica en l'adquisició de béns immobles i que adoptessin mesures "flexibilitzadores" per tal d'augmentar el nombre d'europeus que compren habitatges i així consolidar l'Estat com l'autèntica "Florida europea" (EFE, 23/05/2007; IESE-IRCO/Barclays, 2007).

**Recomanacions per apropar-se al model Florida del IESE-IRCO/Barclays (2007:7)**

1. Diversificació de l'oferta: crear nous destins turístics.
2. Apostar per la fidelització del mercat europeu.
3. Encoratjar les avantatges fiscals (eliminar els impostos sobre el patrimoni i les successions i donacions).
4. Transparència en la informació.
5. Mitjans per garantir les transaccions.
6. Noves formes de gestió. Hotelera residencial: condohotels i propietat compartida.
7. Prestació de serveis a la Tercera Edat.
8. Millora de les infraestructures.
9. Potenciar l'ús de les noves tecnologies.
10. Estimular les polítiques de comunicació dirigides als mercats emissors.

D'altra banda el lobby turístic Exceltur va dur un interessant treball sobre el turisme residencial (immobiliari) a l'Estat espanyol. L'estudi elaborat per Deloitte-Exceltur (2005) es concretava en les zones litorals de sis CA (taula 63), on estimava que el 2003 hi havia uns 9,07 milions de places residencials potencialment turístiques en el que denominaven HPUT (Habitatges de Potencial Ús Turístic) que suposava el 80,6% de tota l'oferta d'allotjament turístic de dites CA, mentre que les places reglades eren 2,18 milions (19,4% del total). En quant al seu anàlisi per CA destacaven Andalusia amb 2,49 milions de places residencials (87% del total) i la Comunitat Valenciana amb 2,47 milions de places (88,5% del total), essent Múrcia la CA on el turisme residencial presenta un major pes relatiu amb el 92,1% de totes les places d'allotjament turístic. No és estrany que a Múrcia el pes del sistema de producció turístic-residencial sigui tan fort, ja que aquesta CA s'ha incorporat relativament tard a l'explotació turística –per tant, tenia una planta turística poc desenvolupada– i ha estat un dels indrets on el procés urbanitzador ha estat dels més intensos de l'Estat, quasi sempre vinculat a projectes turístic-immobiliaris. De fet, la batalla de l'aigua desfermada a principis dels 2000 tenia en el govern de la Comunitat murciana un dels principals defensors dels famosos transvasaments que pretenia dur a terme el PHN 2000 (Pla Hidrològic Nacional 2000). Segons el que es manifestava

per part de les veus crítiques, una bona part d'aquella aigua aniria a parar als complexos turístic-residencials projectats en tota la geografia murciana (Arrojo, 2001)<sup>127</sup>.

<b>Taula 63. Capacitat d'allotjament turístic, 2003 (Font: Deloitte-Exceltur 2005:38)</b>					
	<b>Turisme reglat</b>		<b>Turisme residencial</b>		<b>Total</b>
	<b>places</b>	<b>%</b>	<b>places</b>	<b>%</b>	<b>places</b>
Andalusia	372.699	13,00%	2.494.218	87,00%	2.866.917
Balears	415.796	44,00%	529.196	56,00%	944.992
Canàries	442.180	36,50%	769.271	63,50%	1.211.451
Catalunya	594.025	20,50%	2.303.659	79,50%	2.897.684
C. Valenciana	321.155	11,50%	2.471.499	88,50%	2.792.654
Múrcia	43.435	7,90%	506.369	92,10%	549.804
<b>Total</b>	<b>2.185.119</b>	<b>19,40%</b>	<b>9.078.382</b>	<b>80,60%</b>	<b>11.263.501</b>

c) *El negoci turístic demanda un "lifting". Intervencionisme corporatiu com una qüestió d'Estat.*

La situació turística espanyola ha anat passant del turisme de sol i platja i allotjament hotel·ler, cap a un turisme de major abast i de múltiples modalitats d'allotjament. Un avanç de la promiscuïtat de modalitats en la cerca per part del capital turístic per a la cerca de l'ampliació dels marges de benefici, en un context de competitivitat internacional del qual el capital turístic transnacional espanyol és un actor de primer ordre. A principis del segle XXI, les xifres globals de turistes han presentat una tendència a l'alça. Nogensmenys, als primers anys del 2000 es va produir un estancament en les arribades de turistes internacionals, mentre els nacionals seguien la seva progressió. Emperò, els fluxos de turistes allotjats en establiments d'oferta reglada han mostrat entre el 2000 i el 2004 un increment que ha passat de 76 milions a 83,73 milions; però amb un estancament en les pernотacions, que han passat de 344,65 milions al 2000 a 344,27 milions al 2004, resultant una minva de l'estada mitjana i un estancament de la despesa mitjana per turista. La situació ha estat interpretada pel lobby turístic Exceltur com de crisi empresarial –que en termes reals és de no-creixement en les pernотacions– i el seu vicepresident José Luís Zoreda exposava que era una "*prioritat nacional que ens concerneix a tots*" (El Mundo/El Dia de Balears 25/07/2005:48).

El negoci turístic "tradicional" espanyol s'enfronta a una situació de dura competència amb el turisme residencial dins del propi Estat, amb el deteriorament ambiental i territorial de moltes zones turístiques, la impossibilitat de jugar amb els diferencials dels tipus de canvi des de l'entrada de l'euro i una creixent competència de nous espais turístics a la Mediterrània. Tanmateix, sembla que el problema no és el de l'aparició d'una nova modalitat turística sinó que el problema rau, especialment, en qui controla aquest segment del negoci turístic. En aquest sentit, hi ha un situació d'al·legalitat i d'irrupció de noves estructures empresarials (p.ex. Polaris World) sense que l'empresa turística clàssica hagi pogut participar en els "fruits" del negoci del turisme residencial. Per resoldre aquesta situació, un dels membres del lobby Exceltur, Sol Meliá ha llançat una divisió de turisme residencial "Sol Meliá Vacation Club" que importa des dels EUA la fórmula de la propietat fraccional combinada amb els serveis hotel·lers, el que ha rebut la denominació de condohotels (Robledo, 2006b).

Exceltur va llançar la idea de posar en marxa Projectes de Reconversió Integral de Destins Turístics (PRIDET) a llarg termini, que podrien ser definits com a "plans renove turístics" (Cebrián, 3/10/2004; Deloitte-Exceltur, 2005). Entre els motius pels quals es demanava la reconversió turística integral, segons Exceltur, estava el de la sobreoferta hotelera que s'estimava en torn al 10% i 15% dels llits hotel·lers (Pérez, 14/08/2004). Una sobreoferta que Zoreda, d'Exceltur, justificava dient que, "hem construït el que ens han demanat els operadors, perquè ells vengessin el producte que volien, i a això li hem tret un marge. Però no hem decidit el producte, ni hem controlat el destí ni conegut al client final. Aquelles han estat

<sup>127</sup> Sobre la qüestió de l'aigua i el PHN s'ha publicat molt de material. De fet el conflicte hídric va propiciar la creació de la "Fundació per una Nova Cultura de l'Aigua" en la que hi ha una important presència de científics de diferents disciplines. Per veure un repàs crític del tema es pot consultar el número 57/2003 de la revista *Archipiélago* (El agua: un despilfarro interesado).



les vulnerabilitats del sector" (Cebrián 13/06/2004:5). En qualsevol cas, la patronal turística estimava que malgrat hi hagut activitats econòmiques que han rebut finançament públic, especialment de la UE, les zones turístiques (i les activitats turístiques) havien restat al marge, amb la qual cosa es reclamava un finançament públic, amb participació privada, per la recuperació d'aquestes zones turístiques (Cebrián, 13/06/2004).

El Secretari General de Turisme, Raimon Martínez Fraile, responia a les demandes d'Exceltur, tot dient que "el que no val és que un empresari que te superamortitzades les seves inversions en aquest país i que al mateix temps està invertint en un altre al que s'endu els clients, llavors vengui a les administracions públiques a demanar ajuda per omplir la seva planta hotelera aquí" (Cebrián 13/06/2004:8). Finalment, cal anotar que el Govern Central va llançar al mes de juny de 2005 un pla integral per impulsar el turisme a l'Estat espanyol, per la qual cosa s'obrí una línia de crèdits tous de 107 milions d'euros dirigits a administracions locals i al sector privat; es va crear el Consell Espanyol del Turisme format per 54 membres (Govern Central, Comunitats Autònomes, Ajuntaments i Sector Privat) per tal d'assessorar les polítiques turístiques; Turespaña es converteix en Direcció General per incrementar les tasques de promoció turística a l'exterior; es destinen 6,8 milions d'euros per plans de dinamització turística a Múrcia, Tarragona, Terol, Almeria, Màlaga, Saragossa, Astúries, Balears i Cantàbria; inversió de 304 milions d'euros de l'empresa Paradores de Turismo; etc (Gómez, 18/06/2005).

La situació del negoci hotelier espanyol al primer quinquenni del segle XXI era de canvis profunds i de recomposició. Les senyals de crisi llançades per part del propi empresariat turístic tradicional –majoritàriament hotelier- s'han manifestat: en primer lloc, en la demanda per convertir la planta hotelera (ja amortitzada) en habitatges o condohotels i, així, poder participar de la "festa" de la bombolla immobiliària i del turisme residencial; en segon lloc, pel fet que les grans cadenes hoteleres es desfan de part de les seves propietats immobles en territori turístic espanyol per tal de finançar la seva expansió internacional (p.ex. Sol Meliá i Riu a l'any 2005) (Robledo, 2006a); i en tercer lloc, s'ha dut a terme un procés de canvi de propietat dels immobles hotelers, un procés de compravenda que ha passat de 1000 milions d'euros (6400 habitacions) al 2002 a 1320 milions d'euros (14400 habitacions) al 2005 (p.ex. Medgroup comprà La Manga Club Resort de 372 habitacions a Grupo P&O per 146 milions d'euros; Grupo Marsans comprà el 50% d'Hotetur a Mytravel, un total de 6269 habitacions per 29 milions d'euros). L'explicació de la diferència entre el volum de vendes en euros i en habitacions entre el 2002 i el 2005, ja que amb tan sols 230 mil euros de diferència es compren 8 mil habitacions més, respon al fet que al 2005 la major part de les compravendes es realitzaren entre socis d'un mateix grup (Merino, 2005).

També, s'ha d'anotar el fet que la inversió hotelera a l'Estat espanyol va començar a deixar de ser, relativament, interessant per part del capital transnacional estranger. Així, la cadena britànica Acorn, propietat de la família Lewis, que entrà a les Balears al 1970, va posar a la venda tota la planta hotelera que tenia a l'Estat espanyol, concentrada a les Balears, ja que pretenien dirigir els seus capitals a localitzacions que els hi ofereixin majors rendibilitats com el Mar Roig, el Carib o l'Europa de l'Est. També, la francesa Club Med es va desprendre de tots els seus hotels a l'Estat espanyol amb l'excepció del gadità "Club Med Puerto de Santa María" (Robledo, 2006a). No obstant, el Director General d'Accor (André Martínez), una de les majors cadenes hoteleres del món, sostenia que pretenien invertir 150 milions d'euros i duplicar la seva flota hotelera a l'Estat espanyol, per tal d'arribar als 100 establiments (Cebrián, 19/06/2005).

#### *8.6.2.4. La "producció" de les "factories" turístiques. Ocupació de l'allotjament turístic a l'Estat espanyol.*

A continuació, s'intentarà analitzar en quin tipus d'establiment s'allotgen els turistes (espanyols i estrangers) en les seves estades. La taula 64 recull l'evolució de les xifres turístiques per diferents tipus d'allotjament turístic reglat, és a dir aquella oferta d'oferta turística tradicional, restant fora de la xarxa estadística de l'INE totes aquelles "noves" formes d'allotjament turístic que s'ha definit com a "turisme residencial". Encara que es presenti una sèrie temporal de cinc anys, els fets que aquesta sèrie presenta no responen a qüestions conjunturals; ans al contrari, manifesten unes tendències de caràcter estructural que han estat abordades amplament per part de la literatura acadèmica, així com forma part del debat sociopolític.

A principis del segle XXI, el nombre de turistes en allotjament reglat ha mostrat una tendència creixent, tot passant de 76 milions al 2000 a 87,56 milions al 2005, un increment del 15,1%. Emperò, els viatgers (internacionals i nacionals) s'havien incrementat en un 27,7% durant el mateix període, és a dir 12,6 punts percentuals per damunt de l'increment de turistes allotjats en aquella oferta "tradicional". Al darrera dels viatgers s'hi amaguen, entre d'altres, tant els immigrants que entren a la fortalesa Europea (via Estat espanyol) com aquells turistes (espanyols i estrangers) que formen part del grup de "turistes-inversors". Al llarg d'aquests anys, les pernoctacions han passat de 344,65 milions al 2000 a 353,39 milions al 2005, suposant una disminució de les pernoctacions per turista que passa de 4,5 nits al 2000 a 4 nits al 2005. Emperò, en aquest anàlisi cal apuntar la creixent rellevància que adquireix el turisme espanyol que passa d'aportar 37,5 milions de turistes a la "fàbrica turística" espanyola al 2000 a 50,15 milions al 2005, amb un increment del 33,7%. Mentre, el turisme estranger ha disminuït la seva presència, al manco estadísticament, en l'allotjament tradicional. En concret, el turisme estranger ha passat de 38,49 milions de turistes al 2000 a 37,4 milions al 2005, un reducció del 2,8%. No obstant, l'ocupació de les "fàbriques turístiques" es comptabilitza per les nits que allà hi passen els seus clients i en aquest sentit, la major part de les pernoctacions corresponen als turistes estrangers que a l'any 2005 realitzaven 209,5 milions de pernoctacions amb un 59,2% del total, però que al 2000 representaven el 67,86% de totes les pernoctacions. Emperò, en aquest apartat, de nou, es veu la mateixa tendència anteriorment descrita: per una banda, l'increment de les pernoctacions dels turistes espanyols que passen de 110,75 milions de pernoctacions al 2000 a 143,87 milions al 2005; i per una altra banda, una disminució en les pernoctacions dels estrangers que passen de 233,89 milions al 2000 a 209,52 milions al 2005.

En quant a la distribució dels turistes segons el tipus d'allotjament es mostra la taula 64, com l'allotjament hotelier és absolutament predominant, suposant de mitjana el 80% de tots els turistes que acudeixen a la planta d'allotjament tradicional (hotel, apartaments, turisme rural, campaments) i el 67% de totes les pernoctacions. A l'any 2000 s'allotjaven en els hotels un total de 59,28 milions de turistes, dels quals el 54% eren espanyols (32 milions de turistes), realitzant un total de 227 milions de pernoctacions, de les quals el 36,5% eren de turistes espanyols. Al 2005, el nombre de turistes que s'allotjaven als hotels eren un total de 70,63 milions de turistes dels que el 58,8% eren espanyols, i un total de 245 milions de pernoctacions de les que el 43,5% corresponien als turistes espanyols. És a dir, en l'oferta turística hotelera es produeix un constant augment del nombre de turistes, que entre el 2000 i el 2005 ha estat del 19%, així com del nombre de pernoctacions, amb un increment del 8%. En resum, caldria destacar el fet que la flota hotelera espanyola va assumint de forma constant una major presència de turistes espanyols que realitzen una creixent proporció de les pernoctacions en aquestes "fàbriques turístiques"; mentre que el nombre de turistes estrangers s'incrementa en un 6,9%, el seu nombre de pernoctacions disminueix en un 3,47%.

La resta de modalitats d'allotjament turístic estan a molta distància del pes que representa l'hotelier. En qualsevol cas, la modalitat que presenta una major rellevància en quant a nombre de turistes i pernoctacions és la dels apartaments. En el quinquenni 2000-2005, el nombre de turistes en apartaments ha passat de 11,15 milions al 2000 a 8,39 milions al 2005. Una davallada notable que també s'ha vist en el nombre total de pernoctacions que ha passat de 89,4 milions de pernoctacions a 70,3 milions de pernoctacions respectivament. En els cas dels apartaments es repeteix la mateixa pauta que al cas de l'allotjament hotelier, i és que mentre que els turistes i les pernoctacions dels estrangers davallen notablement –disminució de 3,4 milions de turistes i 19,12 milions de pernoctacions-, els turistes i pernoctacions dels espanyols han augmentat –en 0,64 milions de turistes i 3,4 milions d'estades. En el cas dels turistes que acudeixen a apartaments destaca el fet que l'estada mitjana era al 2005 de 8,37 nits, respecte de les 3,48 nits dels establiments hotelers. Així, es podria dir que els hotels són emprats per "caps de setmana" llargs, mentre que als apartaments s'hi acudeix per a passar-hi les vacances més perllongades.

Finalment, les modalitats "tradicional" que han augmentat en nombre de turistes i pernoctacions han estat: per una banda, els campaments que han passat de 5,58 milions de turistes (28,11 milions de pernoctacions) al 2000 a 6,56 milions de turistes al 2005 (31,18 milions de pernoctacions), i –prop d'un milió de turistes i 3 milions de pernoctacions- i el turisme rural que ha augmentat entre el 2001 i el 2005 en 0,7 milions de turistes i 2,65 milions de pernoctacions, passant de 1,21 milions de turistes (3,66 milions de pernoctacions) al 2001, a 1,98 milions de turistes (6,31 milions de pernoctacions). Unes modalitats que representen a

l'any 2005 el 7,5% i 2,2% de tots els turistes respectivament i el 8,8% i 1,8% de les estades respectivament. Un escàs pes en el seu conjunt, però que no deixa de ser important pel fet de ser unes modalitats que colonitzen nous espais que fins aleshores havien restat fora de les xarxes de producció turística. A través d'aquest turisme rural penetren altres tipus d'activitat, lògiques d'acumulació del capital, tipus residencialització del camp, i una transformació de les relacions socials (Jurdao, 1992a). A més, malgrat la seva escassa rellevància en el conjunt de l'allotjament turístic reglat, és destacable el fet que aquestes dues modalitats (a part d'aquelles que s'ubiquen sota la confusa rúbrica de turisme residencial) són les úniques que experimenten una tendència a l'alça. No obstant, el fet que per exemple el nombre de turistes allotjats en establiments de turisme rural ha augmentat entre el 2001 i el 2005 en un 63,64%, no deixa de representar només el 2,26% de tots els turistes establerts en l'oferta que s'ha definit com a reglada o "tradicional", mentre que el turistes hotelers suposaven encara (en temps "postfordistes") el 80,66% a l'any 2005.

A nivell general es comprova com els turistes espanyols van a l'alça, i aparentment són els que sostenen en bona part l'estructura empresarial del sector de l'allotjament turístic. Els turistes espanyols presenten unes pautes diferents segons el tipus d'allotjament. Segons les dades de la taula 64, en les sortides curtes –com per exemple les de cap de setmana– la preferència (i conveniència) és pels establiments hotelers i els establiments de turisme rural; mentre que a les vacances de més durada, els turistes es decanten per l'apartament (i en menor mesura pel campament)<sup>128</sup>. En el cas dels turistes estrangers, amb clara tendència a la baixa per alguns dels motius ja apuntats, la preferència és pels establiments hotelers on estan de mitjana quasi una setmana, o els apartaments on s'hi estan prop de deu dies. En canvi, el turisme rural no rep gaire afluència dels turistes estrangers, essent la seva principal clientela els turistes espanyols que representen a l'any 2005 el 90% dels turistes en aquest tipus d'establiment. En conclusió, es pot dir que el turisme a l'Estat espanyol (i especialment l'oferta reglada) es sustenta cada cop més dels turistes residents al propi Estat, una situació que es sustenta per una banda per la gran topodiversitat de l'Estat i per l'altra per l'augment –en termes generals– del nivell de vida i l'efecte riquesa vinculat a la pertinència a l'Europa de l'euro.

<b>Taula 64. Turistes (milions); pernoctacions (milions) i estada mitjana (nits) per tipus d'allotjament turístic reglat (Font: <a href="http://www.ine.es">www.ine.es</a>, octubre 2006)<sup>129</sup>.</b>						
<b>Total oferta allotjament turístic</b>	<b>2000</b>	<b>2001</b>	<b>2002</b>	<b>2003</b>	<b>2004</b>	<b>2005</b>
Turistes espanyols	37,52	39,78	40,09	43,25	47,44	50,15
Pernoctacions espanyols	110,75	116,55	118,18	124,69	135,19	143,87
Estada mitjana espanyols (nits)	2,95	2,93	2,95	2,88	2,85	2,87
Turistes estrangers	38,49	36,38	36,04	36,64	36,30	37,41
Pernoctacions estrangers	233,89	232,04	220,71	217,85	209,08	209,52
Estada mitjana estrangers (nits)	6,08	6,38	6,12	5,95	5,76	5,60
<b>Total Turistes</b>	<b>76,01</b>	<b>76,15</b>	<b>76,13</b>	<b>79,90</b>	<b>83,73</b>	<b>87,56</b>
<b>Total pernoctacions</b>	<b>344,65</b>	<b>348,59</b>	<b>338,89</b>	<b>342,54</b>	<b>344,27</b>	<b>353,39</b>
<b>Estada mitjana (nits)</b>	<b>4,53</b>	<b>4,58</b>	<b>4,45</b>	<b>4,29</b>	<b>4,11</b>	<b>4,04</b>
<b>Hotels</b>	<b>2000</b>	<b>2001</b>	<b>2002</b>	<b>2003</b>	<b>2004</b>	<b>2005</b>
Turistes espanyols	32,13	32,89	33,26	35,28	39,21	41,60
Pernoctacions espanyols	83,38	85,26	86,72	91,30	100,04	106,88
Estada mitjana espanyols (nits)	2,59	2,59	2,61	2,59	2,55	2,57
Turistes estrangers	27,15	27,01	26,61	27,25	27,62	29,03
Pernoctacions estrangers	143,76	143,42	135,84	136,87	134,65	138,76
Estada mitjana estrangers (nits)	4,00	4,00	4,00	4,04	4,03	4,10

<sup>128</sup> L'estada a l'hotel resulta –segons el moment de l'any, la categoria de l'hotel i el lloc– més car que un apartament, sobretot quan es tracta d'una família, emperò per estades de curta durada, anar a un hotel podria compensar en comoditat, i fins i tot equiparar-se en preu. Llavors no és estrany que les pernoctacions dels espanyols siguin més llargues en el cas dels apartaments.

<sup>129</sup> INE: EOH (Enquesta Ocupació Hotelera), EOAP (Enquesta Ocupació Apartaments Turístics), EOAT (Enquesta Ocupació en Campaments), EOTR (Enquesta Ocupació Turisme Rural).

Total Turistes	59,28	59,90	59,87	62,53	66,83	70,63
Total pernoctacions	227,14	228,68	222,55	228,16	234,70	245,64
Estada mitjana (nits)	3,83	3,82	3,72	3,65	3,51	3,48
<b>Apartaments</b>	<b>2000</b>	<b>2001</b>	<b>2002</b>	<b>2003</b>	<b>2004</b>	<b>2005</b>
Turistes espanyols	1,65	1,69	1,75	1,98	2,12	2,29
Pernoctacions espanyols	11,45	11,34	11,76	12,82	13,92	14,85
Estada mitjana espanyols (nits)	6,93	6,71	6,73	6,48	6,55	6,49
Turistes estrangers	9,50	7,29	7,12	6,89	6,35	6,10
Pernoctacions estrangers	77,94	74,30	69,19	65,97	59,74	55,41
Estada mitjana estrangers (nits)	8,21	10,20	9,71	9,58	9,41	9,08
Total Turistes	11,15	8,98	8,87	8,87	8,48	8,39
Total pernoctacions	89,39	85,65	80,95	78,79	73,66	70,27
Estada mitjana (nits)	8,02	9,54	9,12	8,89	8,69	8,37
<b>Campaments</b>	<b>2000</b>	<b>2001</b>	<b>2002</b>	<b>2003</b>	<b>2004</b>	<b>2005</b>
Turistes espanyols	3,74	4,10	3,86	4,67	4,51	4,49
Pernoctacions espanyols	15,92	16,88	16,28	16,85	16,69	17,06
Estada mitjana espanyols (nits)	4,26	4,11	4,22	3,61	3,70	3,80
Turistes estrangers	1,84	1,95	2,16	2,36	2,16	2,06
Pernoctacions estrangers	12,19	13,72	15,00	14,26	13,73	14,13
Estada mitjana estrangers (nits)	6,61	7,02	6,94	6,04	6,36	6,84
Total Turistes	5,58	6,06	6,02	7,03	6,67	6,56
Total pernoctacions	28,11	30,60	31,27	31,12	30,42	31,18
Estada mitjana (nits)	5,04	5,05	5,19	4,42	4,56	4,76
<b>Turisme Rural</b>	<b>2000</b>	<b>2001</b>	<b>2002</b>	<b>2003</b>	<b>2004</b>	<b>2005</b>
Turistes espanyols		1,09	1,23	1,32	1,59	1,77
Pernoctacions espanyols		3,07	3,42	3,73	4,54	5,09
Estada mitjana espanyols (nits)		2,82	2,78	2,82	2,86	2,87
Turistes estrangers		0,12	0,14	0,14	0,17	0,21
Pernoctacions estrangers		0,59	0,68	0,75	0,95	1,22
Estada mitjana estrangers (nits)		4,78	4,85	5,18	5,72	5,73
Total Turistes		1,21	1,37	1,47	1,75	1,98
Total pernoctacions		3,66	4,10	4,48	5,49	6,31
Estada mitjana (nits)		3,02	3,00	3,05	3,13	3,18

El règim d'acumulació neofordista en matèria turística, s'expressa en la consolidació de formes flexibles d'acumulació del capital, que es tradueix per exemple amb la fragmentació de les estructures empresarials (empresa-xarxa), però també amb l'aprofundiment del procés de mercantilització (turística). En aquest sentit, com s'ha esmentat anteriorment i arran de l'entrada a la UE, el turisme a l'Estat espanyol transcendeix progressivament aquelles modalitats que s'havien definit com "tradicionals". El denominat turisme residencial (no tradicional o no reglat) ha estat una de les noves fórmules de producció turística que millor s'ha adaptat a les noves "exigències" del marc regulatori i institucional europeitzador-globalitzador. A l'Estat espanyol es dilueixen les figures de turista-inversor-resident. Partint de les xifres de turistes de l'IET, tenim que a l'any 2005 hi havia uns 128,97 milions de turistes que no s'allotjaven en les "fàbriques turístiques" tradicionals. Aquesta important massa turística estava composta per: d'una banda, 110,8 milions de turistes espanyols, representant el 68,8% de tots els turistes espanyols; i per altra banda, per 18,17 milions de turistes estrangers que representaven el 32,7% de tots els turistes estrangers arribats a l'Estat. Entre els turistes que s'allotjaven en habitatges particulars a l'any 2005, predominaven aclaparadorament aquells que ho feien en habitatges en propietat (segones residències) i en cases d'amics o familiars, sumant un total de 110,8 milions de turistes (12 milions estrangers i 98,8 milions espanyols) i que suposa el 85,9%

dels turistes-inversors<sup>130</sup>. La rellevància d'aquest fet rau en que la "suposada" visita/estada a cases de familiars o amics no va subjecte a cap tipus de transacció ni càrrega fiscal, i tan sols 18,17 milions d'aquestes operacions turístico-residencials passen per la xarxa del mercat reglat.

La situació gestada al llarg de la dècada dels 1990, ja analitzada i apuntada per Jurdao (1990, 1992b) a Mijas (Màlaga) a principis dels 1990, ha generat un conflicte intercapitalista que ha transcendit l'esfera dels despatxos per introduir-se en el debat social i polític. Aquest debat ve d'enrera en el món científic<sup>131</sup>, com als moviments socials que l'han estudiat i denunciat per la seva vinculació al *tsunami urbanitzador* i el desplaçament social que suposa la "febre de l'or immobiliari" en que els residents i treballadors forans tenen creixents dificultats per accedir a un habitatge. El lobby turístico-empresarial Exceltur, en el que es troben representats els interessos, entre d'altres, de les grans cadenes hoteleres espanyoles, ha encapçalat una "creuada" contra el turisme residencial que es va fer palesa en l'informe sobre els impactes dels diferents models de desenvolupament turístic (Deloitte-Exceltur, 2005)<sup>132</sup>.

A partir del 2005, Exceltur va desplegar una gran campanya mediàtica, que era recollida en pràcticament tots els mitjans de comunicació (p.ex. revista Hosteltur núm.146 d'abril, 2006); i en la que els seus vicepresident (José Luís Zoreda) i president (Simón Pedro Barceló) llançaven dures crítiques vers la devastació del litoral per part de l'urbanisme salvatge. L'informe Deloitte-Exceltur (2005:14) ens aporta certs paràgrafs que es podrien qualificar d'inèdits en boca dels grans monstres empresarials, com el següent: "els models de desenvolupament i gestió turística de múltiples destins del litoral mediterrani i les illes s'han basat en les darreres dècades en estratègies de desenvolupament que han prioritzat el creixement per volum per aprofitar les economies d'escala d'una continua expansió de places d'allotjament que, sense que estàs planificat en el seu origen, ha acabat generant en moltes zones espais lúdics de característiques cada vegada més urbanes, densificats i estandarditzats, que comencen a superar la capacitat de càrrega del territori i a entrar en contradicció amb les noves tendències d'una demanda turística cada dia més exigent a qualsevol nivell i amb majors opcions on triar. La situació en els destins analitzats del litoral mediterrani peninsular i les illes revela un balanç desfavorable i molt revelador en termes de grau d'ocupació del territori i de la seva pressió humana".

Un dels aspectes destacables sorgits arran de la situació exposada ha estat que s'ha generat una gran quantitat d'informació al respecte, i en concret el ja esmentat estudi realitzat per Deloitte-Exceltur (2005) en el qual es comparen diferents dimensions entre el turisme reglat (o tradicional) i el turisme residencial. A la taula 65<sup>133</sup> es pot observar com el turisme reglat presenta un millor comportament que no el residencial en les variables exposades. Així per exemple: el flux d'ocupació mitjana d'una plaça reglada és 3 vegades superior a una residencial; la despesa turística diària és 2,5 vegades superior que la residencial; els ingressos anuals per plaça són 7,2 vegades superiors als del turisme residencial; el VAB anual per plaça turística reglada és 10,59 vegades superior al residencial; els ingressos fiscals són 2,7 vegades superiors en el turisme reglat; el turisme reglat genera 9,7 vegades més llocs de feina per cada 1000 places que no el residencial. D'altra banda, el turisme reglat requereix 1,8 vegades menys recursos hídrics i 1,89 vegades menys electricitat, produint 1,89 vegades menys residus sòlids urbans i emissions de CO<sub>2</sub>.

Aquests resultats no ens indiquen que la indústria hotelera o el turisme reglat sigui sostenible en termes ecològics i/o equitativa en termes econòmics, fiscals o sociolaborals, sinó que totes les dimensions exposades presenten un comportament molt més beneficiós, respecte del turisme residencial. Nogensmenys, es podria dir que aquest estudi parteix dels anàlisis de les variables-flux en les que hi ha certament importants disparitats, però no contempla els aspectes patrimonials (variables-estoc) que com exposen Naredo et al. (2005) han presentat unes tendències i magnituds que es situen per sobre de les anteriors, convertint-se en un dels principals elements explicatius de la situació econòmica espanyola recent.

<sup>130</sup> Entre els turistes estrangers que no s'allotgen en l'oferta turística reglada es troben també aquells immigrants que entren a l'Estat espanyol amb visat turístic, però que més que passar unes vacances vénen a treballar.

<sup>131</sup> Veure el monogràfic de turisme residencial que apareix al número 155-156 del 2003 de la revista *Estudios Turísticos* i el llibre monogràfic editat per Tomás Mazón i Antonio Aledo (2005) *Turismo residencial y cambio social*.

<sup>132</sup> Aquest estudi es realitzà al litoral mediterrani de la Península Ibèrica i als arxipèlags de Canàries i Balears, abraçant una mostra de 26 municipis.

<sup>133</sup> En aquesta taula es recullen els resultats de l'estudi Deloitte-Exceltur (2005) sense entrar a discutir les qüestions de tipus metodològic ni les fonts de les quals parteixen.

<b>Taula 65. Comparació entre variables de turisme reglat i turisme residencial no-reglat (Font: elaboració pròpia a partir de Deloitte-Exceltur, 2005).</b>		
	<b>Turisme reglat</b>	<b>Turisme residencial no-reglat</b>
Ocupació mitjana	144 nits/plaça	48 nits/plaça
Despesa total	87,12 euros/turista/dia	33,7 euros/turista/dia
Ingressos	9.700 euros/plaça/any	1.341 euros/plaça/any
VAB	13.634 euros/plaça/any	1.287 euros/plaça/any
Ingressos fiscals	8.468 milions d'euros	3.132 milions d'euros
Llocs de feina	176 llocs/any/1000 places	18 llocs/any/1000 places
Requeriments hídrics	30,9 Hm <sup>3</sup> /any	58,7 Hm <sup>3</sup> /any
Electricitat	1.449 milions Kwh/any	2.749 milions Kwh/any
Residus (RSU)	228.980 Tm/any	434.402 Tm/any
Emissions CO <sub>2</sub>	494.711 Tm/any	938.524 Tm/any

El conflicte intercapitalista entre el sector turístic-immobiliari i el turístic-hoteler, no ha estat motivat només per la destrucció territorial que comporta la nova modalitat estrella espanyola, també s'hi troba la desigual pressió fiscal d'una i l'altra, i sobretot la caiguda dels marges de benefici per part del negoci hotelier amb les repercussions que pugui tenir el model turístic-immobiliari en el mig i llarg termini. La tendència experimentada a principis del segle XXI, va encendre les alarmes de l'empresariat hotelier que veia com el "pastís" del negoci turístic s'havia de repartir entre un major (i diferent) ventall d'ofertants i en conseqüència, els ingressos hoteliers disminuïen (en termes absoluts i relatius). Així, entre el 2001 i el 2003 el benefici brut dels hotels espanyols passà de 12698,38 euros per habitació hotelera a 10809,22, front a la qual cosa, una de les respostes de l'empresariat hotelier ha estat la de minvar la força de treball per habitació que ha passat en el mateix període de 0,53 treballadors/habitació al 2001 a 0,44 treballadors/habitació al 2003 (Salvador, 22/11/2004). Es trasllada així, en un clar exercici de flexibilitat negativa, els costos de les estratègies competitives entre els dos grans models turístics al factor treball.

L'augment de la flexibilitat del treball en el sector de l'hoteleria es reflectia, també, en el fet que ja a l'any 1999 la major part dels contractes realitzats per les ETT (Empreses de Treball Temporal) fossin en aquest sector. En concret, es realitzaren 323246 contractes en hostaleria (16,47% del total), la qual cosa la situa com la principal activitat amb contractes per mitjà d'ETT. Aquestes empreses de mercadeig i explotació del treball estan dominades per corporacions transnacionals com per exemple: Adecco del grup franco-suís Horecca Staffing Services, la nord-americana Manpower, o l'holandesa People. Moltes ETT tenen divisions específiques en el sector de l'hoteleria, les quals "vènen" majoritàriament treballadors poc qualificats (p.ex. cambres, cambres d'habitacions, neteja, ajudant de cuina, etc). També, hi ha ETT de petites dimensions que per la seva localització en regions turístiques desenvolupen la seva activitat quasi íntegrament dins de la branca de l'hoteleria; com és el cas de *Mallorca Empleo* a la qual dels 7557 contractes gestionats al 1999, un 52,13% corresponia a l'hostaleria (Robledo, 2000). Entre les estratègies del capital hotelier per tal d'adaptar-se als nous temps d'encariment del "producte turístic espanyol", arran de l'adopció de l'euro, destaca la irrupció i propagació de la modalitat de mercantilització del "tot inclòs".

### **8.6.3. Qui hi ha darrera la planta d'allotjament turístic? L'empresa hotelera i la seva expansió global. De l'empresa familiar local als conglomerats oligopolístics de les cadenes hoteleres.**

La literatura acadèmica sobre turisme tendeix a explicar l'oferta de l'allotjament turístic, i especialment a la UE com un sector prou ample i diversificat amb moltes unitats empresarials i per tant allunyat d'estructures oligopolístiques tal com es detecten en altres segments del negoci turístic (Williams, 1995). Tanmateix, l'existència d'un elevat nombre d'empreses no significa que totes elles tinguin la mateixa capacitat productiva ni el mateix poder. Es pot dir que generalment es cau en una certa mitificació respecte a la qüestió apuntada. Nogensmenys, l'estructura de l'empresariat hotelier tindrà rellevància a l'hora d'analitzar la seva repercussió en

els processos de turísticització i la influència en la formulació i disseny de polítiques públiques (Amer, 2006).

*8.6.3.1. Les cadenes hoteleres (CH) i la seva flota al territori espanyol.*

La situació de l'empresariat hotelier espanyol, esbossat a la taula 66, tendeix cap a una creixent concentració de la planta hotelera en mans de les cadenes hoteleres. De fet, la premsa empresarial internacional destaca el fèrtil camp que suposa dita estructura empresarial a l'àmbit de la UE, on hi ha prou espai per expandir les fusions-adquisicions empresarials. La taula 66 realitzada a partir de les bases de dades de la revista turística *Hostelmarket* ([www.alimarket.es](http://www.alimarket.es)) i el treball de la tesi de Ramón (2002), presenta la participació de les cadenes hoteleres (CH) en la planta d'allotjament turístic (hotels i apartaments). Es pot veure com, a l'any 1997 el 45,9% de les habitacions (291,9 mil habitacions) estaven en mans de les CH, mentre que a l'any 2005, les CH ja concentraven el 54,17% de les habitacions (436,7 mil habitacions). Emperò, entre el 1997 i el 2005, les habitacions en mans de les CH s'havien incrementat en un 49,5%, mentre que el total d'habitacions s'havien incrementat en un 26,7%.

<b>Taula 66. Participació de les Cadenes Hoteleres en l'allotjament hotelier i d'apartaments espanyol (Font: Elaboració pròpia a partir de Ramón (2002:90) per 1997 i 1999; Hostelmarket (2001/23) –2000–; Loeda 2006 –2005–).</b>			
		<b>Hotels</b>	<b>Habitacions</b>
<b>1997*</b>	Total	6.963	636.203
	En Cadenes Hoteleres	1.767	291.960
	Percentatge en Cadenes	25,4%	45,9%
<b>1999*</b>	Total	7.257	665.320
	En Cadenes Hoteleres	1.989	328.454
	Percentatge en Cadenes	27,4%	49,4%
<b>2000**</b>	Total	7.333	680.913
	En Cadenes Hoteleres	2.164	346.663
	Percentatge en Cadenes	29,5%	50,91%
<b>2005**</b>	Total	8.517	806.150
	En Cadenes Hoteleres	2.784	436.722
	Percentatge en Cadenes	32,68%	54,17%

\* Les dades dels anys 1997 i 1999 exclouen hostals i pensions i només inclou establiments amb més de 50 habitacions.

\*\* Les dades del 2005 inclou establiments amb més de 40 habitacions.

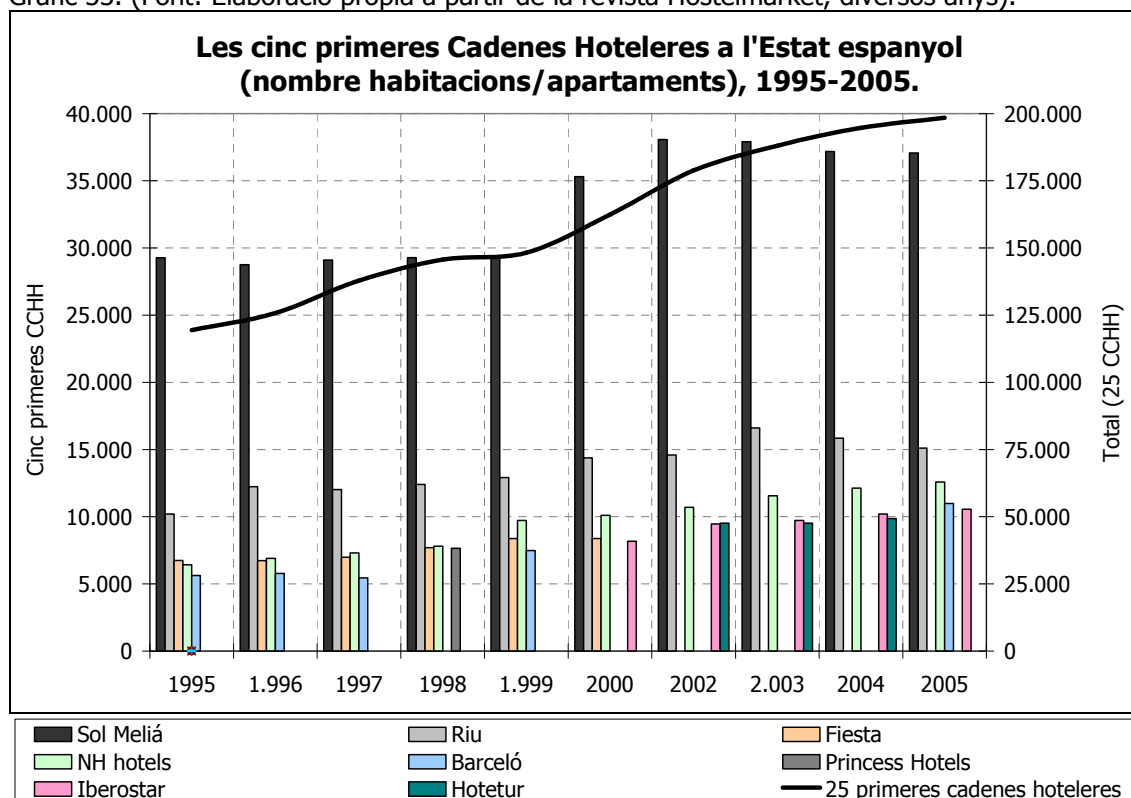
El predomini de les Hoteleres (CH) es concentra en unes poques empreses, la qual cosa denota, encara més, la importància d'aquests agents que a més de tenir una important transcendència en els espais turístics espanyols, també la tenen en el procés globalitzador turístic de marca espanyola. A la taula 67 es pot apreciar que entre el 1995 i el 2005, les 25 primeres CH espanyoles han experimentat un procés de ràpid creixement, del 66% en nombre d'habitacions, dins del propi territori espanyol passant de 119,4 mil habitacions/apartaments a 198,4 mil. Això, permet posar en entredit, en certa mesura, el suposat esgotament del model d'allotjament hotelier i del propi espai turístic espanyol. Un cop superada la crisi de principis dels 1990, es va donar un procés paral·lel de construcció de nova planta hotelera i de concentració de la mateixa. La denominada producció flexible aplicada al sector hotelier es tradueix en una diversificació de marques, deslocalització i segregació d'activitats, i processos d'integració (horitzontal, vertical i diagonal).

L'any 2005 les habitacions dins l'Estat de les 25 primeres CH representaven el 24,6% de totes les habitacions hoteleres espanyoles i el 45,4% de les habitacions en mans de CH. Tres fets destaquen dins aquest procés d'expansió de la planta hotelera i de concentració empresarial. El primer, és que tan sols les cinc primeres cadenes<sup>134</sup> –que varien de nom segons l'any– han passat de sumar, 58,2 mil habitacions/apartaments al 1995 (48,7% del total de les 25 primeres CH) a 86,2 mil habitacions/apartaments (43,7% del total de les 25 primeres CH) al

<sup>134</sup> Aquest grup està format, depenent de l'any, per: Sol Meliá, Riu, Fiesta, NH, Barceló, Princess Hotels, Iberostar i Hotetur.

2005, amb la qual cosa es pot detectar i destacar el paper que juguen aquestes cinc empreses dins del conjunt estatal. Un segon fet, és que d'entre totes les cadenes hoteleres, Sol Meliá SA - Família Escarrer- es troba molt per damunt de la resta en quant a nombre d'habitacions/apartaments dins de l'Estat espanyol, amb el 18,68% de les habitacions/apartaments del grup de les 25 primeres CH, i que només aquesta junt amb NH Hotels cotitza en borsa. Finalment, s'ha d'apuntar un aspecte gens trivial, i és que de les cinc primeres CH que han operat i s'han expandit pel territori espanyol –de moment el nostre anàlisi es centra a l'Estat espanyol–, quatre d'elles són originàries de les Illes Balears –la meca del turisme espanyol i europeu– variant la seva posició i i la denominació de l'empresa segons l'any. En aquest període s'han situat al cim del poder empresarial hotelier les CH balears: Sol Meliá SA, Riusa II (Riu), Fiesta Hotels & Resorts SL, Barceló Gestión Hotelera SL, Hispano Alemana Management Hotelero SA (Iberostar) i Hotetur Club SL. Si es compta amb les cadenes hoteleres d'origen balear –mallorquines i eivissenques- que es trobaven entre les 25 primeres CH al 1995, tenim que 13 eren de l'arxipèlag (12 mallorquines i 1 eivissenca) i sumaven 75,2 mil habitacions/apartaments, que suposava el 63% de les que concentraven les 25 primeres CH. A l'any 2000, dins de les 25 primeres CH es compten 14 cadenes balears (13 mallorquines i 1 eivissenca) amb un total de 103,9 mil habitacions/apartaments que representaven el 64% de les 25 primeres CH. Finalment, a l'any 2005 es comptava amb 12 cadenes mallorquines i 1 eivissenca dins de les 25 primeres CH, sumant 114,3 mil habitacions, el que vol dir que el 57,6% de les habitacions de les 25 primeres CH es concentraven en les empreses amb matriu a les Balears. Moltes d'aquestes empreses hoteleres seran les que es dirigiran a l'aventura globalitzadora com veurem més endavant.

Gràfic 33. (Font: Elaboració pròpia a partir de la revista Hostelmarket, diversos anys).



La revista empresarial *Hosteltur* (11/09/2006) apuntava que a l'any 2005, les cinc primeres CH concentraven el 70% de la facturació de les quinze primeres CH per aquest concepte, essent per ordre: Sol Meliá (1165 milions d'euros); Riu (1000 milions d'euros); NH (984 milions d'euros); Barceló (820,5 milions d'euros); i Iberostar (650 milions d'euros). Si la distribució de les habitacions apuntava cap a una estructura oligopolística, l'anàlisi de la facturació hotelera apunta d'una forma més indiscutiblement cap aquella direcció.



<b>Taula 67. 25 primeres Cadenes Hoteleres per nombre d'habitacions i/o apartaments a l'Estat espanyol, 1995-2005 (unitats =habitacions i/o apartaments)</b>								
<b>(Font: Elaboració pròpia a partir de <i>Hostelmarket</i>, diversos anys).</b>								
<b>1995</b>			<b>1996</b>			<b>1997</b>		
<i>Empresa</i>	<i>Seu (matriu)</i>	<i>Unitats</i>	<i>Empresa</i>	<i>Seu (matriu)</i>	<i>Unitats</i>	<i>Empresa</i>	<i>Seu (matriu)</i>	<i>Unitats</i>
Sol Meliá (Sol Meliá SA)	Mallorca	29.266	Sol Meliá (Sol Meliá SA)	Mallorca	28.760	Sol Meliá (Sol Meliá SA)	Mallorca	29.100
Riu (Riusa II SA)	Mallorca	10.190	Riu (Riusa II SA)	Mallorca	12.224	Riu (Riusa II SA)	Mallorca	12.022
Fiesta Hotels & Resorts SL	Eivissa	6.750	NH Hoteles	Madrid	6.895	NH Hoteles	Madrid	7.305
NH Hoteles	Madrid	6.409	Fiesta Hotels & Resorts SL	Eivissa	6.730	Fiesta Hotels & Resorts SL	Eivissa	6.980
Barceló (Barceló Gestión Hotelera SL)	Mallorca	5.622	Barceló (Barceló Gestión Hotelera SL)	Mallorca	5.778	Barceló (Barceló Gestión Hotelera SL)	Mallorca	5.445
HUSA (Hosteleria Unida SA)	Barcelona	5.586	HUSA (Hosteleria Unida SA)	Barcelona	5.492	Iberostar (Hispano Alemana Management Hotelero SA)	Mallorca	5.441
Tryp	Madrid	5.101	Tryp	Madrid	5.180	HUSA (Hosteleria Unida SA)	Barcelona	5.335
Paradores de Turismo de España SA	Madrid	4.869	Paradores de Turismo de España SA	Madrid	4.922	Tryp		5.210
H 10 (Corporación H 10 SL)	Barcelona	3.981	Hoteles Sunwing SA	Mallorca	4.742	Grupotel (Grupotel Dos SA)	Mallorca	5.200
Grupotel (Grupotel Dos SA)	Mallorca	3.942	Grupotel (Grupotel Dos SA)	Mallorca	4.625	H 10 (Corporación H 10 SL)	Barcelona	5.012
Iberostar (Hispano Alemana Management Hotelero SA)	Mallorca	3.677	Iberostar (Hispano Alemana Management Hotelero SA)	Mallorca	3.855	Paradores de Turismo de España SA	Madrid	4.891
Hoteles Globales (Airtours Resort Mallorca SL)	Mallorca	3.501	Hoteles Globales (Airtours Resort Mallorca SL)	Mallorca	3.810	Hoteles Sunwing SA	Mallorca	4.595
Hoteles Hesperia SA	Barcelona	3.445	Best Hotels (Best Hotels SL)	Tarragona	3.475	Hoteles Globales (Airtours Resort Mallorca SL)	Mallorca	4.334
Princess Hotels	Tarragona	3.007	Hoteles Hesperia SA	Barcelona	3.260	Best Hotels (Best Hotels SL)	Tarragona	4.164
Occidental Hoteles Management SA	Madrid	2.799	Med Playa Management SL	Girona	3.228	T.H.B. Hotels SL	Mallorca	4.088
T.H.B. Hotels SL	Mallorca	2.540	Princess Hotels	Tarragona	3.007	Princess Hotels	Tarragona	3.546
Best Hotels (Best Hotels SL)	Tarragona	2.516	Hoteles Catalonia	Barcelona	3.006	Hoteles Hesperia SA	Barcelona	3.433
Acorn (Cadena Acorn International)	Mallorca	2.304	T.H.B. Hotels SL	Mallorca	2.847	Hoteles Catalonia	Barcelona	3.351
Hoteles Catalonia	Barcelona	2.295	Occidental Hoteles Management SA	Madrid	2.479	Med Playa Management SL	Girona	3.240
Med Playa Management SL	Girona	2.217	Protur Hotels (Grupo)	Mallorca	2.386	Protur Hotels (Grupo)	Mallorca	2.769
Grupo Hipotels (Millor Azul SL)	Mallorca	2.021	Acorn (Cadena Acorn International)	Mallorca	2.323	Grupo Hipotels (Millor Azul SL)	Mallorca	2.627
Playa Senator/Playa Hoteles (Grupo Hoteles Playa SA)	Almeria	1.897	Playa Senator/Playa Hoteles (Grupo Hoteles Playa SA)	Almeria	2.237	Occidental Hoteles Management SA	Madrid	2.617
Hoteles Saint Michel	Mallorca	1.880	Hoteles Saint Michel	Mallorca	2.062	Hoteles Saint Michel	Mallorca	2.564
Hoteles Sunwing SA	Mallorca	1.841	Grupo Hipotels (Millor Azul SL)	Mallorca	2.041	Acorn (Cadena Acorn International)	Mallorca	2.328
Protur Hotels (Grupo)	Mallorca	1.749	H 10 (Corporación H 10 SL)	Barcelona	409	Playa Senator/Playa Hoteles (Grupo Hoteles Playa SA)	Almeria	2.237
<b>Nombre habitacions 25 primeres CH</b>		<b>119.405</b>	<b>Nombre habitacions 25 primeres CH</b>		<b>125.773</b>	<b>Nombre habitacions 25 primeres CH</b>		<b>137.834</b>

1998			1999			2000		
<i>Empresa</i>	<i>Seu (matriu)</i>	<i>Unitats</i>	<i>Empresa</i>	<i>Seu (matriu)</i>	<i>Unitats</i>	<i>Empresa</i>	<i>Seu (matriu)</i>	<i>Unitats</i>
Sol Meliá (Sol Meliá SA)	Mallorca	29.281	Sol Meliá (Sol Meliá SA)	Mallorca	29.296	Sol Meliá (Sol Meliá SA)	Mallorca	35.307
Riu (Riusa II SA)	Mallorca	12.397	Riu (Riusa II SA)	Mallorca	12.902	Riu (Riusa II SA)	Mallorca	14.377
NH Hoteles	Madrid	7.792	NH Hoteles	Madrid	9.718	NH Hoteles	Madrid	10.101
Fiesta Hotels & Resorts SL	Eivissa	7.682	Fiesta Hotels & Resorts SL	Eivissa	8.369	Fiesta Hotels & Resorts SL	Eivissa	8369
Princess Hotels	Tarragona	7.641	Barceló (Barceló Gestión Hotelera SL)	Mallorca	7.478	Iberostar (Hispano Alemana Management Hotelero SA)	Mallorca	8.173
Barceló (Barceló Gestión Hotelera SL)	Mallorca	7.007	Iberostar (Hispano Alemana Management Hotelero SA)	Mallorca	6.072	Barceló (Barceló Gestión Hotelera SL)	Mallorca	7.743
Iberostar (Hispano Alemana Management Hotelero SA)	Mallorca	5.735	Tryp	Madrid	5.561	H 10 (Corporación H 10 SL)	Barcelona	6.647
H 10 (Corporación H 10 SL)	Barcelona	5.260	Grupotel (Grupotel Dos SA)	Mallorca	5.114	Hoteles Globales (Airtours Resort Mallorca SL)	Mallorca	6.376
Grupotel (Grupotel Dos SA)	Mallorca	5.224	Paradores de Turismo de España SA	Madrid	5.049	Princess Hotels	Tarragona	5.910
Tryp	Madrid	5.093	Princess Hotels	Tarragona	5.021	Grupotel (Grupotel Dos SA)	Mallorca	5.470
Paradores de Turismo de España SA	Madrid	4.896	Hoteles Globales (Airtours Resort Mallorca SL)	Mallorca	4.820	Paradores de Turismo de España SA	Madrid	5.149
HUSA (Hosteleria Unida SA)	Barcelona	4.589	H 10 (Corporación H 10 SL)	Barcelona	4.707	Best Hotels (Best Hotels SL)	Tarragona	5.092
Best Hotels (Best Hotels SL)	Tarragona	4.486	Best Hotels (Best Hotels SL)	Tarragona	4.624	HUSA (Hosteleria Unida SA)	Barcelona	4.783
Hoteles Globales (Airtours Resort Mallorca SL)	Mallorca	4.463	HUSA (Hosteleria Unida SA)	Barcelona	4.518	Hoteles Catalonia	Barcelona	4.140
T.H.B. Hotels SL	Mallorca	4.080	T.H.B. Hotels SL	Mallorca	3.925	Hoteles Hesperia SA	Barcelona	3.918
Hoteles Catalonia	Barcelona	3.746	Hoteles Catalonia	Barcelona	3.797	Playa Senator/Playa Hoteles (Grupo Hoteles Playa SA)	Almeria	3.580
Hoteles Sunwing SA	Mallorca	3.530	Hoteles Sunwing SA	Mallorca	3.530	Grupo Hipotels (Millor Azul SL)	Mallorca	3.525
Hoteles Hesperia SA	Barcelona	3.333	Hoteles Hesperia SA	Barcelona	3.201	Hotetur Club SL	Mallorca	3.427
Med Playa Management SL	Girona	3.104	Playa Senator/Playa Hoteles (Grupo Hoteles Playa SA)	Almeria	3.100	Protur Hotels (Grupo)	Mallorca	3.173
Grupo Hipotels (Millor Azul SL)	Mallorca	3.005	Grupo Hipotels (Millor Azul SL)	Mallorca	3.035	Hoteles Saint Michel	Mallorca	3.159
Hoteles Saint Michel	Mallorca	2.899	Hoteles Saint Michel	Mallorca	3.035	Playasol Hotels		3.008
Protur Hotels (Grupo)	Mallorca	2.769	Med Playa Management SL	Girona	2.993	Med Playa Management SL	Girona	2.993
Occidental Hoteles Management SA	Madrid	2.733	Protur Hotels (Grupo)	Mallorca	2.941	Acorn (Cadena Acorn International)	Mallorca	2.752
Acorn (Cadena Acorn International)	Mallorca	2.658	Occidental Hoteles Management SA	Madrid	2.741	Hoteles Servi Group	Alacant	2.651
Playa Senator/Playa Hoteles (Grupo Hoteles Playa SA)	Almeria	2.264	Acorn (Cadena Acorn International)	Mallorca	2.683	Entremares (Proasol SL)	Madrid	2.604
<b>Nombre habitaciones 25 primeras CH</b>		<b>145.667</b>	<b>Nombre habitaciones 25 primeras CH</b>		<b>148.230</b>	<b>Nombre habitaciones 25 primeras CH</b>		<b>162.427</b>

2002			2003			2004			2005		
<i>Empresa</i>	<i>Seu (matriu)</i>	<i>Unitats</i>	<i>Empresa</i>	<i>Seu (matriu)</i>	<i>Unitats</i>	<i>Empresa</i>	<i>Seu (matriu)</i>	<i>Unitats</i>	<i>Empresa</i>	<i>Seu (matriu)</i>	<i>Unitats</i>
Sol Meliá (Sol Meliá SA)	Mallorca	38.061	Sol Meliá (Sol Meliá SA)	Mallorca	37.898	Sol Meliá (Sol Meliá SA)	Mallorca	37.173	Sol Meliá (Sol Meliá SA)	Mallorca	37.068
Riu (Riusa II SA)	Mallorca	14.582	Riu (Riusa II SA)	Mallorca	16.605	Riu (Riusa II SA)	Mallorca	15.845	Riu (Riusa II SA)	Mallorca	15.093
NH Hoteles	Madrid	10.695	NH Hoteles	Madrid	11.554	NH Hoteles	Madrid	12.123	NH Hoteles	Madrid	12.570
Hotetur Club SL	Mallorca	9.512	Iberostar (Hispano Alemana Management Hotelero SA)	Mallorca	9.722	Iberostar (Hispano Alemana Management Hotelero SA)	Mallorca	10.198	Barceló (Barceló Gestión Hotelera SL)	Mallorca	10.982
Iberostar (Hispano Alemana Management Hotelero SA)	Mallorca	9.463	Hotetur Club SL	Mallorca	9.512	Hotetur Club SL	Mallorca	9.855	Iberostar (Hispano Alemana Management Hotelero SA)	Mallorca	10.552
Barceló (Barceló Gestión Hotelera SL)	Mallorca	8.753	H 10 (Corporación H 10 SL)	Barcelona	9.477	Barceló (Barceló Gestión Hotelera SL)	Mallorca	9.659	H 10 (Corporación H 10 SL)	Barcelona	9.574
H 10 (Corporación H 10 SL)	Barcelona	8.528	Barceló (Barceló Gestión Hotelera SL)	Mallorca	8.753	H 10 (Corporación H 10 SL)	Barcelona	9.223	Fiesta Hotels & Resorts SL	Eivissa	8.203
Fiesta Hotels & Resorts SL	Eivissa	8.365	Fiesta Hotels & Resorts SL	Eivissa	8.365	Fiesta Hotels & Resorts SL	Eivissa	8.394	Princess Hotels	Tarragona	7.458
Princess Hotels	Tarragona	6.268	Princess Hotels	Tarragona	6.480	Princess Hotels	Tarragona	7.466	HUSA (Hosteleria Unida SA)	Barcelona	7.134
Grupotel (Grupotel Dos SA)	Mallorca	5.599	Best Hotels (Best Hotels SL)	Tarragona	5.816	HUSA (Hosteleria Unida SA)	Barcelona	6.255	Hoteles Globales (Airtours Resort Mallorca SL)	Mallorca	6.216
HUSA (Hosteleria Unida SA)	Barcelona	5.547	HUSA (Hosteleria Unida SA)	Barcelona	5.745	Best Hotels (Best Hotels SL)	Tarragona	5.989	Best Hotels (Best Hotels SL)	Tarragona	6.076
Best Hotels (Best Hotels SL)	Tarragona	5.502	Grupotel (Grupotel Dos SA)	Mallorca	5.599	Playa Senator/Playa Hoteles (Grupo Hoteles Playa SA)	Almeria	5.981	Hoteles Hesperia SA	Barcelona	6.061
Paradores de Turismo de España SA	Madrid	5.209	Hoteles Hesperia SA	Barcelona	5.517	Hoteles Hesperia SA	Barcelona	5.973	Grupotel (Grupotel Dos SA)	Mallorca	5.886
Hoteles Hesperia SA	Barcelona	4.686	Paradores de Turismo de España SA	Madrid	5.270	Grupotel (Grupotel Dos SA)	Mallorca	5.930	Accor (Accor Hoteles España SA)	Madrid (França)	5.855

Hoteles Catalonia	Barcelona	4.550	Hoteles Catalonia	Barcelona	4.847	Paradores de Turismo de España SA	Madrid	5.417	Playa Senator/Playa Hoteles (Grupo Hoteles Playa SA)	Almeria	5.793
Playa Senator/Playa Hoteles (Grupo Hoteles Playa SA)	Almeria	4.372	Playa Senator/Playa Hoteles (Grupo Hoteles Playa SA)	Almeria	4.812	AC Hoteles	Madrid	5.253	AC Hoteles	Madrid	5.679
Grupo Hipotels (Millor Azul SL)	Mallorca	3.834	AC Hoteles	Madrid	4.679	Hoteles Catalonia	Barcelona	4.953	Paradores de Turismo de España SA	Madrid	5.577
Hoteles Saint Michel	Mallorca	3.590	Grupo Hipotels (Millor Azul SL)	Mallorca	4.125	Accor (Accor Hoteles España SA)	Madrid (França)	4.951	Hoteles Catalonia	Barcelona	5.033
HLG Hotels - Hot Hotels (Hoteles Linea Garriga SL)	Barcelona	3.322	Accor (Accor Hoteles España SA)	Madrid (França)	3.787	Grupo Hipotels (Millor Azul SL)	Mallorca	4.125	Lopesan Hotels & Resorts (Grupo)	Gran Canaria	4.561
Protur Hotels (Grupo)	Mallorca	3.173	Hoteles Servi Group	Alacant	3.394	Hoteles Servi Group	Alacant	3.394	Grupo Hipotels (Millor Azul SL)	Mallorca	4.364
HOTUSA (EUROSTARS - Hoteles Turísticos Unidos SA )	Barcelona	3.124	HLG Hotels - Hot Hotels (Hoteles Linea Garriga SL)	Barcelona	3.322	VIVA (Explotacions turístiques de les illes SL)	Mallorca	3.363	Hoteles Silken SA	Barcelona	4.263
VIVA (Explotacions turístiques de les illes SL)	Mallorca	3.111	HOTUSA (EUROSTARS - Hoteles Turísticos Unidos SA )	Barcelona	3.278	Hoteles Silken SA	Barcelona	3.336	Hotetur Club SL	Mallorca	3.734
H. Top Hotels (H. Top Hotels Group-Evergreen 2000 SL)	Barcelona	2.998	Hoteles Saint Michel	Mallorca	3.210	Dunas Hotels & Resorts	Gran Canaria	3.284	Dunas Hotels & Resorts	Gran Canaria	3.669
Med Playa Management SL	Girona	2.993	Protur Hotels (Grupo)	Mallorca	3.173	H. Top Hotels (H. Top Hotels Group-Evergreen 2000 SL)	Barcelona	3.262	HOTUSA (EUROSTARS - Hoteles Turísticos Unidos SA )	Barcelona	3.562
AC Hoteles	Madrid	2.983	VIVA (Explotacions turístiques de les illes SL)	Mallorca	3.111	HOTUSA (EUROSTARS - Hoteles Turísticos Unidos SA )	Barcelona	3.248	Med Playa Management SL	Girona	3.439
Nombre habitaciones 25 primeras CH		178.820	Nombre habitaciones 25 primeras CH		188.051	Nombre habitaciones 25 primeras CH		194.650	Nombre habitaciones 25 primeras CH		198.402

A la taula 68 es pot veure la distribució de les principals cadenes hoteleres a les CA turístiques: Balears, Canàries, Catalunya, Comunitat Valenciana, Andalusia, Galícia i Comunitat de Madrid. Es pot detectar com, la mallorquina Sol Meliá que cobreix pràcticament tots els segments de producció hotelera, des del de vacances fins al de ciutat. A principis del 2006 era present a les 7 CA, essent la primera CH en nombre d'habitacions, a les Balears, Madrid, Andalusia i la Comunitat Valenciana on s'ubicava el 91,5% de tota la seva planta hotelera a l'Estat. En segon lloc, la també cotitzada a Borsa, NH Hoteles amb seu a Madrid i dedicada a la producció hotelera urbana, es trobava entre les principals CH a 5 CA (Catalunya, Andalusia, Galícia, Madrid i València) amb el 78,4% de tota la seva planta hotelera, essent la segona CH en nombre d'habitacions a Madrid. Barceló Hotels & Resorts estava entre les principals CH a les CA de Canàries, Andalusia, Balears i Galícia, on es concentrava el 79% de les seves habitacions. La mallorquina Riu ocupava els primers llocs de les CH en nombre d'habitacions a 3 CA (Balears, Canàries i Andalusia) amb el 93,9% de la planta hotelera de la companyia, i a les Canàries era la principal CH. La també mallorquina Iberostar se trobava entre les principals CH a 3 CA (Balears, Canàries i Andalusia) on s'ubicava el 100% de la flota hotelera espanyola de la família Fluxà. La catalana HUSA (Hosteleria Unida SA) presidida per l'ex-president del Fútbol Club Barcelona, Joan Gaspart, i una de les primeres CH catalanes –creada el 1930 i propietat de la família Gaspart– ocupava les principals posicions a 3 CA (Catalunya, Madrid i Galícia) on hi havia el 52,1% de la planta hotelera espanyola d'aquest grup; finalment, es trobaven a 2 CA, les catalanes, Best Hotels (Catalunya i Andalusia) amb el 97% de les seves habitacions, Group H10 Hotels (Catalunya i Canàries) amb 89% de les habitacions de l'empresa, Princess Hotels (Catalunya i Canàries) amb 92,96% de les habitacions i Hotusa (Andalusia i Galícia) amb el 49,7% de les seves habitacions. Cal destacar les corporacions hoteleres, Lopesan i Grupotel que tenien al 2005 el 100% de les habitacions a Canàries i Balears, respectivament.

L'apuntat anteriorment serveix per constatar el que Ramón (2002) defineix com una de les estratègies més comuns per part de les principals CH de vacances, que s'han centrat en consolidar posicions en una determinada zona turística i pràctica absència a la resta. Per la qual cosa, les principals zones turístiques espanyoles acaparen prop del 80% de tots els establiments d'allotjament turístic. Aquesta estratègia s'ha definit com la de "fer zona" o "crear destí", que ajuda a mantenir una posició de força respecte les negociacions amb els TO. Una estratègia que també es repeteix en el procés d'internacionalització de les empreses hoteleres espanyoles.

A la taula 68 es pot veure com la planta hotelera en mans de les cadenes hoteleres assoleix unes dimensions molt notables: a les Balears, el 68,21% de les habitacions són propietat (o estan gestionades) per CH; a Madrid el 68,7%; a Catalunya el 49,49%; a Canàries el 58,58%; a Andalusia el 60,63%; a la Comunitat Valenciana el 56,69%, i a Galícia el 46,28%. La forta concentració de les habitacions en CH a la Comunitat de Madrid es deu al fet que l'hoteleria urbana a escala planetària presenta una forta concentració en les CH, a més a la Comunitat de Madrid hi ha una important presència de CH transnacionals com per exemple la francesa Accor o la britànica Intercontinental.

<b>Taula 68. Principals CH per CA, 2006 (Font: Hostelmarket, "Organigrama del sector hotelero" -gener 2006; www.alimarket.es)</b>		
<b>Principals CH a Galícia</b>		
	<b>Establiments</b>	<b>Habitacions</b>
Hoteles Hesperia	10	1.228
Sol Meliá Hotels & Resorts	6	756
Paradores de Turismo	8	583
NH Hoteles	4	526
Eurostars Hoteles (HOTUSA)	3	526
HUSA Hoteles	5	498
G.H. Grandes Hoteles	3	402
OCA Hoteles	5	294
Barceló Hotels & Resorts	2	258
Altres cadenes	14	1.688
<b>Total CH</b>	<b>60</b>	<b>6.759</b>

Hotels independents	111	7.845
<b>Total</b>	<b>171</b>	<b>14.604</b>
% CH/total	35,09	46,28
<b>Principals CH a la Comunitat Valenciana</b>		
	<b>Establiments</b>	<b>Habitacions</b>
Sol Meliá Hotels & Resorts	20	4.191
Servi Group	14	3.213
Magic Costa Blanca H&R	9	2.062
Grupo Bali	4	1.369
NH Hoteles	11	1.328
Ona Sol Hotels	10	1.267
Med Playa	4	1.515
Fantasia Hotels	4	999
Marconfot Hoteles	8	961
Altres cadenes	107	16.301
<b>Total CH</b>	<b>191</b>	<b>33.206</b>
Hotels independents	259	25.366
<b>Total</b>	<b>450</b>	<b>58.572</b>
% CH/total	42,44	56,69
<b>Principals CH a Catalunya</b>		
	<b>Establiments</b>	<b>Habitacions</b>
H. Top Hotels Group	12	3.226
Best Hotels	14	3.210
Group H10 Hotels	13	2.460
Hoteles Catalonia	20	2.331
HUSA Hoteles	19	2.035
Sol Meliá Hotels & Resorts	9	2.033
NH Hoteles	18	1.905
Golden Hotels	5	1.798
Aqua Hotels	6	1.771
GHT Hotels	9	1.656
Princess Hotels & Resorts	5	1.635
Grupo Don Juan	3	1.448
Altres cadenes	133	34.272
<b>Total CH</b>	<b>25.641</b>	<b>59.780</b>
Hotels independents	580	61.003
<b>Total</b>	<b>60.046</b>	<b>120.783</b>
% CH/total	42,70	49,49
<b>Principals CH a les Illes Balears</b>		
	<b>Establiments</b>	<b>Habitacions</b>
Sol Meliá Hotels & Resorts	30	8.501
Fiesta Hotel Group	26	6.926
Grupotel	33	5.872
Iberostar Hotels & Resorts	18	5.252
Hoteles Globales	22	4.651
Riu Hotels	13	3.616
Viva Hotels & Resorts	15	3.244
Hoteles Saint Michel	22	3.168
Protur Hotels	14	3.106
Grupo Playa Sol	26	2.793
Acorn International	10	2.753
Hotetur	8	2.689

Sirenis Hotels & Resorts	11	2.563
Insotel	7	2.473
Barceló Hotels & Resorts	8	2.255
Altres cadenes	357	58.899
Total CH	620	118.761
Hotels independents	507	55.359
<b>Total</b>	<b>1.127</b>	<b>174.120</b>
% CH/total	55,01	68,21
<b>Principals CH a les Illes Canàries</b>		
	<b>Establiments</b>	<b>Habitacions</b>
Riu Hotels	25	7.032
Group H10 Hotels	18	6.059
Sol Meliá Hotels & Resorts	20	5.922
Princess Hotels & Resorts	13	5.298
Lopesan Hotels & Resorts	16	4.561
Iberostar Hotels & Resorts	13	4.104
Barceló Hotels & Resorts	10	4.058
Dunas Hotels & Resorts	12	3.502
Sunrise Beach Hotels	10	2.399
Coral Hotels	10	2.184
Ocean Hoteles	13	1.756
HOVIMA	7	1.681
Altres cadenes	244	46.555
Total CH	411	95.111
Hotels independents	571	67.256
<b>Total</b>	<b>982</b>	<b>162.367</b>
% CH/total	41,85	58,58
<b>Principals CH a Andalusia</b>		
	<b>Establiments</b>	<b>Habitacions</b>
Sol Meliá Hotels & Resorts	32	7.877
Playa Senator	18	4.789
Riu Hotels	10	3.537
Best Hotels	7	2.660
Barceló Hotels & Resorts	10	2.119
NH Hoteles	16	1.978
HLG Hotels	6	1.844
Iberostar Hotels & Resorts	6	1.624
Hipotels	6	1.461
Fuerte Hoteles	6	1.335
Summa Hoteles	11	1.312
Eurostars Hoteles (HOTUSA)	14	1.247
Altres cadenes	217	32.575
Total CH	359	64.358
Hotels independents	392	41.788
<b>Total</b>	<b>751</b>	<b>106.146</b>
% CH/total	47,80	60,63
<b>Principals CH a la Comunitat de Madrid</b>		
	<b>Establiments</b>	<b>Habitacions</b>
Sol Meliá Hotels & Resorts	23	4.651
NH Hoteles	33	4.124
Accor Hotels	13	1.712
HUSA Hoteles	7	1.186

Intercontinental Hotels	7	1.156
AC Hotels	12	1.148
High Tech Hotels & Resorts	13	966
Hoteles Silken	4	918
Hoteles Santos	2	665
Hispano Hotelera	4	557
Altres cadenes	74	9.104
<b>Total CH</b>	<b>192</b>	<b>26.187</b>
Hotels independents	119	11.932
<b>Total</b>	<b>311</b>	<b>38.119</b>
% CH/total	61,74	68,70

La combinació entre els efectes de la bombolla immobiliària i la consolidació d'enormes fortunes de diverses procedències (inclosa la delictiva) ha permès que molts dels capitals constructors-immobiliaris es desviïn cap a la inversió hotelera amb la constitució de noves cadenes hoteleres que s'han centrat en l'allotjament urbà i en inversions singulars o "particulars". Entre aquestes cadenes es poden destacar: Hoteles Centro del grup Noga (Família Osuna); Room Mate d'Enrique Sarasola; Habitat del grup immobiliari del mateix nom; Hospes d'Omega Capital (Alicia Koplowitz); etc (Barciela, 18/03/2007). Barciela (18/07/2007:17) apunta que "una altra de les característiques dels nous entrants és el seu rebuig de la noció de cadena. La idea és que, si bé integrats, cada hotel sigui individual". És a dir, pretenen centrar la seva inversió en el món de les particularitats, del luxe i del que en diuen la personalització de la producció.

#### *8.6.3.2. Les CH estrangeres al territori espanyol. Hi ha lloc per les CH estrangeres?*

La presència de cadenes hoteleres estrangeres al territori espanyol és més aviat escassa. Segurament, el fet de comptar amb CH espanyoles que ja tenen una dimensió transnacional, col·locades entre les principals CH transnacionals mundials i molt concretament en el segment de vacances, ha desmotivats la presència de les grans CH estrangeres. L'any 2005 hi havia 140 hotels (23,5 mil habitacions) que eren propietat o eren gestionades per CH estrangeres, representant el 2,9% de totes les habitacions hoteleres a l'Estat. Segons Loeda (2005), la planta hotelera de les CH estrangeres a l'Estat espanyol, es distribuïa, meitat i meitat, entre els segments d'alta qualitat, tant en zones turístiques de sol i platja com a grans ciutats, i els segments més econòmics. Els hotels de major qualitat suposen un total de 13224 habitacions (54% en destins de vacances i el 46% restant a grans ciutats). La seva distribució geogràfica presenta una forta concentració als arxipèlags -36,6% del total- (Balear amb 3781 habitacions i el Canari amb 4847 habitacions) i les províncies de Barcelona i Madrid.

En general es considera que les ETN hoteleres prefereixen els espais urbans capitalins en els que prima el negoci hotelier vinculat a l'afluència de "yuppies". En aquest sentit, l'expansió i el pes del capital hotelier espanyol presenta una pronunciada particularitat, ja que es concentra fonamentalment en els productes d'allotjament de vacances en sol i platja. L'escassa presència de les ETN hoteleres estrangeres a l'Estat espanyol es deu, en part, segons Ramón (2002) i, en particular al segment hotelier urbà, al fet que les ciutats espanyoles no ocupaven una posició destacada en el sistema urbà europeu; a més de no presentar els marges de beneficis ni l'efecte riquesa que es desprenia d'altres ciutats europees. A tot això, se suma la forta presència del sector hotelier espanyol; es diu "espanyol" en el sentit que la seva seu és a territori espanyol, malgrat la composició de la seva propietat és en la majoria de casos multinacional. L'explosió urbana iniciada a la segona meitat dels 1990 fins a mitjans dels 2000, es correspon, en bona mesura, a nous projectes turístics (si és que es poden definir com a tals). El desenvolupament d'infraestructures (públiques la majoria de les vegades), l'expansió/proliferaçió d'extravagàncies territorials (p.ex. camps de golf, camps d'equitació, centres d'oci, parcs temàtics, balnearis, ports esportius, etc) i l'establiment/imposició d'un marc institucional propiciatori (p.ex. Llei del Sòl 1998, baixada tipus interès de la pesseta i l'entrada de l'euro, estabilització tipus d'interès, productes financers augmentant la capacitat de compra, delinqüència i corrupció urbanística i escàs control social, etc) han fet que el gran capital



estranger s'interessés pel territori espanyol en haver un "medi ambient" favorable per a l'expansió dels seus interessos.

A principis del segle XXI s'han donat moviments de capitals que semblen capritxosos i contradictoris: el capital transnacional hotelier espanyol desinverteix (p.ex. Sol Meliá i Riu), alguns operadors turístics estrangers es desfan de les inversions hoteleres (p.ex. Mytravel ven el 50% d'Hotetur a Marsans; Mytravel ven a Sol Meliá la participació en hotels canaris), i algunes CH estrangeres amplien la seva presència a l'Estat espanyol (p.ex. la britànica Intercontinental que estableix acords amb Polaris World, la nord-americana Starwood Hotels amb nous projectes, o la germànica Kempinski que arribà a acords de gestió amb la canària Atlantis). Aquests moviments podrien respondre a les diferents estratègies de reestructuració del capital hotelier transnacional i, en concret, les grans CH estrangeres mostren un "gran interès" per les oportunitats de fusions i adquisicions que presenta la indústria hotelera europea.

	Hotels		Habitacions	
	Unitats	Percentatge	Unitats	Percentatge
Hotels Independents	5.741	67,5 %	366.660	45,6 %
CH espanyoles	2.630	30,9 %	414.177	51,5 %
CH estrangeres	139	1,6 %	23.546	2,9 %
<b>Total</b>	<b>8.510</b>	<b>100 %</b>	<b>804.383</b>	<b>100 %</b>

Les CH estrangeres (Taula 70) han passat de tenir 93 hotels (17,3 mil habitacions) al 2002 a 139 hotels (23,5 mil habitacions) al 2005, amb una clara tendència a l'alça. Emperò, amb una tímida presència respecte del total de la planta hotelera: l'1,6% dels establiments i el 2,9% de les habitacions. La principal cadena és la francesa Accor que comptava al 2005 amb 55 establiments (6,2 mil habitacions), i segons Loeda (2005) aquesta CH pretén arribar a 100 establiments per l'any 2010, dels quals la major part havien de ser de la marca "Ibis" que és de tipus econòmic. En segon lloc, estava Starwood que després d'haver adquirit el grup britànic Le Meridien i el francès Societe du Louvre (a l'Estat espanyol els hotels gestionats per Envergure), ha incorporat els hotels d'aquells grups a la seva cartera; per la qual cosa del 2004 al 2005 passa de 10 hotels (1,9 mil habitacions) a 16 hotels (2,7 mil habitacions). En tercer lloc, la cadena nord-americana Intercontinental amb 16 hotels (2,4 mil habitacions) i que des del 2002 quasi ha duplicat el nombre d'habitacions a l'Estat espanyol i tenia previst obrir tres hotels en el complex turístic-immobiliari de Polaris World a Múrcia (Crowne Plaza La Torre Golf Resort, Intercontinental El Valle Resort i Intercontinental Mar Menor Golf Resort) de cara al 2007.

Empresa	País (matriu)	2002		2003		2004		2005	
		Hotels	Habitacions	Hotels	Habitacions	Hotels	Habitacions	Hotels	Habitacions
Accor	França	26	2.808	39	4.060	46	5.042	55	6.227
Starwood Hotels & Resorts	EUA	8	1.489	8	1.489	10	1.984	16	2.798
Intercontinental Hotels	Regne Unit	10	2.161	11	2.279	14	2.214	16	2.454
Hotels Sunwing	Regne Unit	4	1.340	4	1.340	5	1.581	5	1.581
Allsun Hotels	Alemanya	8	1.622	8	1.622	8	1592	6	1.388
Club Aldiana (Thomas Cook).	Alemanya	2	641	3	975	3	975	4	1.275
Marriott	EUA	2	633	3	817	3	818	5	1.132
Rewe Touristik	Alemanya	8	1.622	8	1.622	7	1.456	5	1.081
Robinson Club (TUI)	Alemanya	2	756	3	1.050	3	1.050	3	1.050
Club	França	3	1.103	3	1.103	2	733	2	733

Mediterranee									
Hilton	Regne Unit	1	287	1	286	1	286	2	719
Framotel	França	4	587	4	587	4	587	4	587
Hyatt	EUA	2	254	3	434	3	554	3	554
Maritim	Alemanya	1	298	1	348	1	348	1	348
Ferienverein	Suïssa	2	346	2	346	2	346	2	346
Dolce	EUA					1	260	1	260
Orient Express Hotels	Regne Unit	1	62	2	229	2	226	2	226
Seetel Hotels	Alemanya	1	209	1	209	1	209	1	209
Travelodge	Regne Unit					2	153	2	153
Kempinski Hotels	Alemanya	1	148	1	148	1	148	1	148
Citadines	França	1	131	1	131	1	131	1	131
Lindner	Alemanya			1	100	1	100	1	100
Quick Palace	França	1	46	1	46	1	46	1	46
Envergure	França	2	296	3	376	4	490	*	*
Le Meridien	Regne Unit	3	552	1	212	1	212	*	*
<b>Total</b>		<b>93</b>	<b>17.391</b>	<b>112</b>	<b>19.809</b>	<b>127</b>	<b>21.541</b>	<b>139</b>	<b>23.546</b>

Les taules 71 i 72 presenten la distribució de les cadenes estrangeres per CA i el nombre de cadenes estrangeres per CA, respectivament. Es pot veure com Accor es troba a 10 CA, principalment a les CA de Madrid (1,71 mil habitacions), Catalunya (1,29 mil habitacions) i Andalusia (1,1 mil habitacions). Accor és present amb les marques de luxe –Novotel i Sofitel– i les econòmiques –Ibis, Etap i Formule 1–. Starwood es trobava a 8 CA, amb una distribució semblant entre Madrid, Catalunya i Canàries. Intercontinental es localitzava a 4 CA, però mostrava una major presència a Madrid i la Comunitat Valenciana on hi tenia 1462 habitacions i 776 habitacions respectivament.

**Taula 71. Distribució de les Cadenes Hoteleres estrangeres per CA, 2005**  
(Font: Elaboració pròpia a partir Loeda, 2005).

Cadena	Ubicació per CA	Hotels	Habitacions
Accor	Andalusia	9	1.102
Accor	Aragó	1	90
Accor	Balears	1	164
Accor	Castella-La Manxa	1	84
Accor	Castella-Lleó	3	214
Accor	Catalunya	12	1.297
Accor	Com. Valenciana	8	824
Accor	Madrid	13	1.712
Accor	Múrcia	1	80
Accor	P. Basc	6	660
<b>Accor</b>	<b>Total</b>	<b>55</b>	<b>6.227</b>
Allsun Hotels	Balears	2	420
Allsun Hotels	Canàries	4	968
<b>Allsun Hotels</b>	<b>Total</b>	<b>6</b>	<b>1.388</b>
Citadines	Catalunya	1	131
<b>Citadines</b>	<b>Total</b>	<b>1</b>	<b>131</b>
Club Aldiana	Andalusia	3	914
Club Aldiana	Canàries	1	361
<b>Club Aldiana</b>	<b>Total</b>	<b>4</b>	<b>1.275</b>
Club Mediterranee	Balears	1	408
Club Mediterranee	Andalusia	1	325

<b>Club Mediterranee</b>	<b>Total</b>	<b>2</b>	<b>733</b>
Dolce	Catalunya	1	260
<b>Dolce</b>	<b>Total</b>	<b>1</b>	<b>260</b>
Ferienverein	Canàries	1	220
Ferienverein	Balears	1	126
<b>Ferienverein</b>	<b>Total</b>	<b>2</b>	<b>346</b>
Framotel	Balears	4	587
<b>Framotel</b>	<b>Total</b>	<b>4</b>	<b>587</b>
Hilton	Catalunya	2	719
<b>Hilton</b>	<b>Total</b>	<b>2</b>	<b>719</b>
Hoteles Sunwing	Balears	2	824
Hoteles Sunwing	Canàries	3	757
<b>Hoteles Sunwing</b>	<b>Total</b>	<b>5</b>	<b>1.581</b>
Hyatt	Madrid	1	182
Hyatt	Múrcia	2	372
<b>Hyatt</b>	<b>Total</b>	<b>3</b>	<b>554</b>
Intercontinental Hotels Group	Aragó	1	116
Intercontinental Hotels Group	Catalunya	1	100
Intercontinental Hotels Group	Com. Valenciana	6	776
Intercontinental Hotels Group	Madrid	8	1.462
<b>Intercontinental Hotels Group</b>	<b>Total</b>	<b>16</b>	<b>2.454</b>
Kempinski Hotels & Resorts	Andalusia	1	148
<b>Kempinski Hotels &amp; Resorts</b>	<b>Total</b>	<b>1</b>	<b>148</b>
Lindner	Balears	1	100
<b>Lindner</b>	<b>Total</b>	<b>1</b>	<b>100</b>
Maritim	Canàries	1	348
<b>Maritim</b>	<b>Total</b>	<b>1</b>	<b>348</b>
Marriott Hotels & Resorts	Andalusia	2	314
Marriott Hotels & Resorts	Balears	1	150
Marriott Hotels & Resorts	Catalunya	1	482
Marriott Hotels & Resorts	Com. Valenciana	1	186
<b>Marriott Hotels &amp; Resorts</b>	<b>Total</b>	<b>5</b>	<b>1.132</b>
Orient Express Hotels	Madrid	1	167
Orient Express Hotels	Balears	1	59
<b>Orient Express Hotels</b>	<b>Total</b>	<b>2</b>	<b>226</b>
Quick Palace	Andalusia	1	46
<b>Quick Palace</b>	<b>Total</b>	<b>1</b>	<b>46</b>
Rewe Touristik	Balears	1	228
Rewe Touristik	Canàries	4	853
<b>Rewe Touristik</b>	<b>Total</b>	<b>5</b>	<b>1.081</b>
Robinson Club	Balears	1	280
Robinson Club	Canàries	2	770
<b>Robinson Club</b>	<b>Total</b>	<b>3</b>	<b>1.050</b>
Seetel Hotels	Balears	1	209
<b>Seetel Hotels</b>	<b>Total</b>	<b>1</b>	<b>209</b>
Starwood Hotels & Resorts	Andalusia	2	319
Starwood Hotels & Resorts	Balears	2	226
Starwood Hotels & Resorts	Canàries	2	570
Starwood Hotels & Resorts	Catalunya	2	424
Starwood Hotels & Resorts	Com. Valenciana	2	161
Starwood Hotels & Resorts	Madrid	3	634
Starwood Hotels & Resorts	Múrcia	1	117

Starwood Hotels & Resorts	P. Basc	2	347
<b>Starwood Hotels &amp; Resorts</b>	<b>Total</b>	<b>16</b>	<b>2.798</b>
Travelodge	Madrid	2	153
<b>Travelodge</b>	<b>Total</b>	<b>2</b>	<b>153</b>

En quant a les CA amb major penetració de cadenes estrangeres, es pot veure a la taula 72. Com a l'any 2005 la primera eren les illes Canàries amb 4847 habitacions (Allsun Hotels, Club Aldiana, Ferienverein, Hoteles Sunwing, Maritim, Rewe Touristik, Robinson Club, Starwood), seguides de la Comunitat de Madrid amb 4310 habitacions (Accor, Hyatt, Intercontinental, Orient Express, Starwood, Travelodge), les Balears amb 3781 habitacions (Accor, Allsun, Club Mediterranée, Ferienverein, Framotel, Hoteles Sunwing, Lindner, Marriott, Orient Express Hotels, Rewe Touristik, Robinson Club, Seetel Hotels, Starwood), Catalunya amb 3413 habitacions (Accor, Citadines, Dolce, Hilton, Intercontinental, Marriott, Starwood) i Andalusia amb 3168 habitacions (Accor, Club Aldiana, Club Mediterranée, Kempinski, Marriott, Quick Palace, Starwood).

<b>Taula 72. Les cadenes hoteleres estrangeres per CA al 2005</b> (Font: Elaboració pròpia a partir Loeda, 2005).		
<b>CA</b>	<b>Hotels</b>	<b>Habitacions</b>
Andalusia	19	3.168
Aragó	2	206
Balears	19	3.781
Canàries	18	4.847
Castella-La Manxa	1	84
Castella-Lleó	3	214
Catalunya	20	3.413
Com. Valenciana	17	1.947
Madrid	28	4.310
Múrcia	4	569
P. Basc	8	1.007

*8.6.3.3.. Modalitats d'explotació del negoci turístic per part de les CH. Mutacions de la propietat cap a d'altres fórmules més "flexibles" i més properes a les lògiques financeres.*

A continuació s'intentarà exposar les modalitats com les empreses hoteleres exploten els establiments d'allotjament turístic. Els règims d'explotació adoptats marquen les coordenades de les estratègies de les corporacions turístiques en el temps de la globalització, regits per criteris cada cop més financers, que és el medi adient per a l'acumulació flexible del capital. La taula 73 es presenta l'evolució al llarg de la dècada dels 1990 dels models de gestió dels establiments hotelers. La propietat i gestió de l'hotel ha estat la forma majoritària, emprada per part dels petits hotelers, als que sovint coincideix un hotel amb una empresa. En el cas de les CH, es presenten fórmules més diverses de gestió a la cerca de fórmules que permetin la minimització de riscos (i costos) amb els màxims rendiments. Així doncs, el capital hotelier espanyol, de procedència familiar, a mesura que ha anat guanyant "múscul" financer, ha anat incorporant fórmules de gestió "flexibles" que tenen la màxima expressió en els contractes de franquícia i que encara no tenen prou significació entre les espanyols, a diferència del que ocorre en les grans CH transnacionals com és el cas de Cendant Corporation que té el 100% dels seus establiments en règim de franquícia. En canvi, es veu com els establiments en propietat han passat entre el 1991 i el 2000 d'un 66,6% al 59,22%, compensat amb un augment dels hotels amb contracte de gestió que han passat del 7,4% al 1991 a 19,3% al 2000. Per Ramón (2002:106) aquest fet permet "albirar una suau tendència cap a la concentració de la indústria".

Entre els motius pels quals disminueix la propietat dels immobles i augmenten els contractes de gestió, s'oculten les estratègies de les corporacions hoteleres que, al cas espanyol, han tendit a desfer-se de les propietats immobles, tot aprofitant l'ona expansiva de la bombolla immobiliària. Per exemple, segons Hostelmarket (2006), l'any 2005 Sol Meliá va

vendre el "Tryp Macarena", el "Meliá Las Palmas", el "Meliá Torremolinos", el "Tryp Alcano", el 50% de l'aparthotel "Vista Sol" i el 50% del "Meliá Zaragoza" per un total de 124 milions d'euros, dels quals 69,5 milions d'euros foren plusvàlues. En alguns casos, Sol Meliá es desprèn de la propietat però continua amb la gestió de l'establiment; com per exemple el cas de l'aparthotel de Mallorca "Vista Sol", del que mantén un contracte de gestió de 10 anys. En definitiva, es produeix un procés de venda d'actius per finançar l'expansió internacional de les cadenes i a més s'aprofita la reconeguda fama d'aquestes corporacions per dedicar-se, cada cop més, a aquelles parts del negoci que els suposen majors guanys com són les modalitats diferents a les de propietat. També cal incidir en el fet que moltes de les cadenes hoteleres tenen interessos creuats amb el capital constructor i/o immobiliari, arran dels quals es deixa en mans dels seus socis del "totxo" la propietat dels immobles. Un exemple d'aquestes aliances és la unió entre la constructora gallega Fadesa i la hotelera mallorquina Barceló. La propietat dels immobles que explotaven conjuntament Fadesa i Barceló a l'any 2004 es distribuïa entre un 83,5% del capital de cadascuna de les societats restava en mans del grup gallec, mentre que Barceló controlava el 16,5% restant. Fadesa també llogava immobles a d'altres companyies com Husa. Al 2004, Fadesa comptava amb nombrosos hotels i camps de golf a l'Estat espanyol i a Marroc (Hostelmarket, 2005b).

Malone (2006) analitza la tendència enregistrada globalment en que la propietat dels hotels es separa dels gestors dels mateixos. En el canvi de propietat hi juguen un paper destacat i creixent les societats de capital risc que fa temps operen als EUA i que miren amb molt d'interès cap al Vell Continent (i els seus hotels). La vicepresidenta de Jones Lang LaSalle Hotels, Aurora Prat, assenyala que "Espanya i Itàlia són un exemple de mercats tancats en els que la propietat hotelera està dominada per operadors hotelers, i a més, nacionals. De totes maneres, els experts consideren que això canviarà a l'igual que ha succeït a França, ja que a París al voltant del 21% de les habitacions estan ja en mans de propietaris americans, el 13% són propietaris europeus i el 8% són inversors d'Orient Mitjà" (Malone 2006:132).

	1991	2000
En propietat	66,6%	59,2%
Lloguer	24,9%	19,7%
Contracte de gestió	7,4%	19,3%
Franquícia	0,4%	0,7%
Altres	0,7%	1,1%

#### *8.6.3.4. Les CH espanyoles es fan globals. La colonització dels paradisos (turístics) de la perifèria del sistema-món.*

Un dels trets més destacables de les corporacions hoteleres espanyoles ha estat la seva participació en el procés de turísticització de les noves perifèries turístiques, un cop el "jaciment" turístic espanyol començava a ser poc atractiu per la "necessària" acumulació d'aquestes estructures. Malgrat no s'entri en profunditat en l'estudi dels impactes socials i ambientals de la colonització turística protagonitzada per part del capital hotelier espanyol, convindria assenyalar el fet que mentre els lobbies turístics (p.ex. Exceltur) a l'Estat espanyol es lamenten dels efectes destructius del turisme del primer boom turístic (anys 1960 i 1970) per la manca de planificació i consideració a les dimensions ambientals i paisatgístiques, així com es lamenten actualment per la destrucció territorial associada al negoci turístic-immobiliari, en els nous espais turístics de les perifèries els impactes socioambientals associats al negoci turístic són de proporcions elevades, on es reproduïxen moltes de les dinàmiques del desenvolupisme turístic a l'Estat espanyol. A la fotografia es pot observar la ubicació d'un "buc hotelier" just sobre el cordó dunar a Cancún: una barrera artificial que, a part de l'impacte paisatgístic, romp la dinàmica del sistema dunar i contribueix a la degradació del litoral caribeny, tot incrementant la pressió sobre els fràgils esculls coral·lins. Gormsen (1997) exposa que són múltiples els processos que són mútuament interdependents en les costes tropicals. La contaminació de l'aigua per l'abocament indiscriminat de les aigües residuals, l'abocament de residus sòlids urbans a la mar, l'ús del material coralí per a la construcció de les edificacions, l'eliminació de



Figura 17. Boulevard Kukulcan (Cancún, Mèxic) i Gran Meliá Cancún.

les barreres naturals (manglars i vegetació dunar) i la seva substitució per infraestructures hotelers, entre d'altres, alteren la línia de costa i augmenta la fragilitat i vulnerabilitat d'aquells ecosistemes. Que a més, paradoxalment, protegia la platja per la qual s'havia construït l'hotel. Així doncs, la destrucció dels

ecosistemes litorals per part de les "fàbriques turístiques" resulta perjudicial per la pròpia indústria turística. De moment, s'intenten imposar solucions tècniques, tot ampliant els problemes socioecològics.

Com s'ha esmentat anteriorment, la expansió transnacional de la indústria hotelera resulta difícilment traçable a través dels fluxos d'Inversió Estrangera Directa degut a que moltes vegades la presència d'aquestes corporacions no es fa mitjançant IED. D'acord amb Ramón (2002:111) prop del 74% de les instal·lacions d'allotjament turístic es materialitzen sense inversió estrangera directa. La IED espanyola en el sector de la hostaleria en el període 1993-2004 suposava el 0,6% de tots els fluxos de capitals espanyols cap a l'estranger. Probablement, aquest escàs impacte en els fluxos de la inversió estrangera directa, ha motivat que no es prestés gaire atenció a la globalització turístico-hotelera espanyola. Entre 1993 i 2004, han sortit des del territori espanyol cap a l'estranger un total de 3699 milions d'euros, amb una tendència progressiva a partir del segon quinquenni dels anys 1990, com es pot observar al gràfic 34. L'expansió del capital transnacional espanyol es va accelerar després del procés privatitzador i l'adopció de l'agenda neoliberal global (OMC) i europea (Tractat de Maastricht).

A la taula 74 s'esbossen les tres fases descrites en el procés d'internacionalització per part de les cadenes hoteleres espanyoles que s'han centrat fonamentalment en la producció turística de vacances, i en la que són líders mundials.

<b>Taula 74. Fases en el procés d'expansió del capital hotelier espanyol (Font: Ramón 2002:168)</b>	
<b>1a Fase (1984-1992) Els inicis de la internacionalització.</b>	Un escàs nombre de cadenes hoteleres comencen la internacionalització del sector hotelier espanyol. Són grans empreses, líders en el desenvolupament turístic espanyol, que aposten per una projecció internacional de la seva activitat, fonamentalment centrada en el mercat de vacances.
<b>2a Fase (1993-2000) Seguiment al líder.</b>	Explosió d'empreses hoteleres espanyoles amb projecció internacional per diversificar la seva oferta després de la crisi turística espanyola i a remolc de la conjuntura favorable de la segona meitat dels 1990. L'estratègia dominant és la de seguir al líder, com a resposta a una situació oligopolística originada en el mercat hotelier espanyol per la favorable posició competitiva d'aquelles cadenes amb oferta internacional. Ubicació preferentment de vacances, fórmula del tot inclòs canalitzada a través dels operadors turístics massius internacionals, amb clara vocació pels destins llatinoamericans majoritàriament, mitjançant contractes de gestió.
<b>3a Fase (a partir del 2000) Diversificació de productes, estratègies i destins.</b>	L'evolució del procés condueix als inicis d'una tercera fase en la que aquells agents fortament posicionats a nivell internacional amb un recolzament financer rellevant, bé a través de finançament borsari o mitjançant el recolzament de grups financers i de la construcció, s'aventuren a sòlides posicions a Europa i els EUA, principalment mitjançant fusions i adquisicions totals o parcials d'empreses hoteleres foranes. Posicionament mixt: vacacional-urbà.

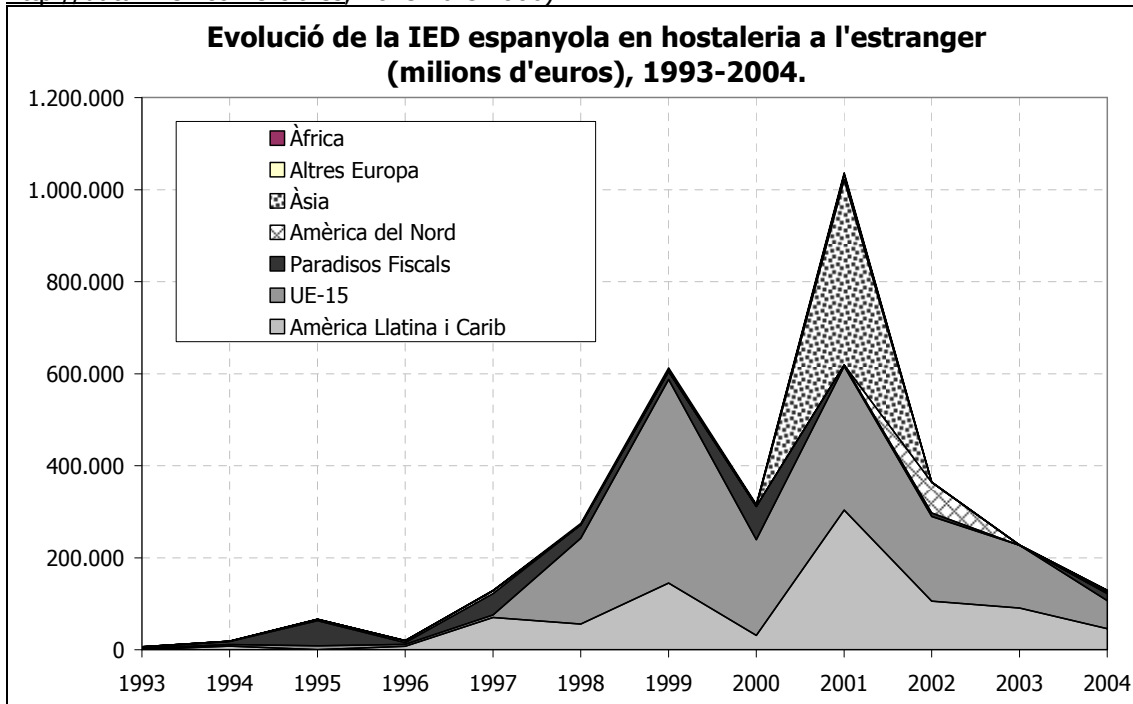
Ramón (2002), en analitzar el procés d'internacionalització del capital hotelier espanyol, exposava el fet que si bé els fluxos d'IED eren poc significatius en quant a la dimensió real del fenomen globalitzador de la indústria hotelera espanyola, encara era més confós en quant a determinar el destí d'aquests capitals hotelers, ja que bona part d'aquells fluxos acudeixen a localitzacions pont. En quant a la distribució geogràfica dels fluxos d'inversió estrangera directa

del sector de l'hostaleria espanyola, entre 1999 i 2004, cal destacar que el principal país receptor han estat els Països Baixos amb 979 milions d'euros, un país en el que no hi ha gran presència de CH espanyoles. En segon lloc, Mèxic amb 574 milions d'euros, on sí hi ha una important presència de CH espanyoles. Per regions mundials en el període analitzat, cal destacar el fort pes que té la UE on anaren a parar el 52,9% de les IED en hostaleria d'origen espanyol, en segon lloc Amèrica Llatina i el Carib amb el 30,6%, seguits d'Àsia amb el 12,68%, Amèrica del Nord amb el 2,62%, altres països europeus amb el 0,7% i finalment Àfrica amb el 0,44%.

Convé assenyalar que entre 1993 i el 2004, el 8,09% de la inversió en hostaleria espanyola a l'estranger s'ha dirigit a paradisos fiscals (Luxemburg, Panamà, Antilles holandeses, Jersey i Guersney, Virgin Islands (Britàniques), Andorra, Gibraltar, Hong Kong, Aruba). Un 36% dels fluxos de la IED ho ha fet a places financeres pont (P. Baixos, R. Unit, Bèlgica, Suïssa i Irlanda) i no sempre per aixecar-hi o adquirir establiments d'hostaleria. Ana Ramón (2002) assenyala que les localitzacions pont de la IED en hostaleria actuen com a plataforma entre els hotels associats a l'estranger i l'empresa matriu, en les que s'obtenen beneficis fiscals mitjançant l'aplicació de preus de transferència. Els preus de transferència són definits per Herrero (1999:24) com "aquells valors del pagament que es pacten i realitzen entre societats vinculades a un grup empresarial multinacional, per transaccions de béns (físics o immaterials) o serveis, i que poden ser diferents als que s'haguessin pactat entre societats independents". D'aquesta manera, "s'empren preus de naturalesa artificial diferents als del mercat amb la finalitat de que els beneficis de la multinacional aflorin en aquells llocs amb fiscalitat més favorable" (Ramón 2002:190).

Aquestes pràctiques s'han expandit al temps que: la variabilitat dels tipus de canvi accentua les diferències en el tractament fiscal entre països de les transaccions internacionals; s'eleva el volum absolut de les transaccions entre companyies del mateix grup; es liberalitzen els mercats de capitals i les activitats empresarials; i avancen les telecomunicacions. Per materialitzar els beneficis financers i fiscals que aporten les places financeres globals i els paradisos fiscals, és habitual que les grans ETN creïn societats instrumentals localitzades en aquests minúsculs territoris del globus. Així, per exemple, el gegant mallorquí, Sol Meliá, integrava filials en nombrosos paradisos fiscals (Bisol Investment Ltd. a les I. Caimán, 100%; Desarr. Turist. del Caribe, S. A. a Panamà, 99,69%; Desarr. Turist. Del Caribe, N. V. a les Antilles Holandeses, 99,69%; Dominican Investment, N. V. a les Antilles Holandeses, 99,69%; Dominican Marketing Services a les Antilles Holandeses, 99,69; Gesmesol, S. A. a Panamà, 100%; Grupo Sol Asia, Ltd. a Hong Kong, 60%; i Grupo Sol Services a Singapur, 60%) (Sol Meliá, 2006).

Gràfic 34. (Registre d'inversions exteriors- Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç a <http://datainvox.comercio.es>, novembre 2006).



**Taula 75. Inversió estrangera directa (IED) espanyola en hostaleria<sup>135</sup> a l'estranger per país (en milions d'euros) (Font: (Font: Registre d'inversions exteriors- Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç a <http://datainvox.comercio.es>, novembre 2006).**

Regió	País	1993-1996	1997-2000	2001-2004	Total
UE-15	P. Baixos	10,02	619,98	349,36	979,35
Amèrica Llatina i Carib	Mèxic	8,53	231,98	334,28	574,79
Àsia	Japó	0,00	0,00	402,68	402,68
UE-15	Alemanya	2,91	89,46	124,45	216,82
UE-15	R. Unit	1,37	14,26	139,95	155,57
Amèrica Llatina i Carib	Argentina	0,00	0,61	153,84	154,46
Paradisos Fiscals	Luxemburg	0,00	122,37	7,57	129,94
Paradisos Fiscals	Panamà	48,21	17,35	18,86	84,42
Amèrica del Nord	EUA	10,19	6,63	67,32	84,14
UE-15	França	0,00	62,00	14,68	76,68
UE-15	Itàlia	0,00	34,46	37,88	72,33
Amèrica Llatina i Carib	Cuba	0,00	48,45	5,31	53,76
Amèrica Llatina i Carib	República Dominicana	3,17	17,90	26,01	47,08
Paradisos Fiscals	Antilles holandeses	0,002	25,03	0,009	25,04
Amèrica Llatina i Carib	Brasil	0,00	0,29	18,23	18,52
UE-15	Portugal	4,15	5,19	7,50	16,84
UE-15	Bèlgica	1,10	8,40	4,86	14,36

<sup>135</sup> El sector d'inversió 55 d'hostaleria comprèn: Hotels; Campament i altres tipus d'hostalatge de curta duració; Restaurants; Establiments de begudes; Menjadors col·lectius i proveïment de menjar preparat.



UE-15	Austria	0,00	0,00	10,87	10,87
Altres Europa (UE-25)	Polònia	0,16	5,03	5,18	10,37
Paradisos Fiscals	Jersey	9,87	0,00	0,00	9,87
Amèrica Llatina i Carib	Costa Rica	1,93	0,00	6,68	8,61
Altres Europa	Croàcia	0,000	0,002	8,39	8,40
Paradisos Fiscals	Virgin Islands (Britàniques)	8,09	0,12	0,066	8,27
UE-15	Grècia	0,00	5,05	3,140	8,19
Àfrica	Gàmbia	0,00	5,05	0,00	5,05
Amèrica Llatina i Carib	Xile	0,63	2,09	1,22	3,94
UE-15	Irlanda	0,00	3,52	0,00	3,52
Àsia	Tailàndia	0,00	0,00	3,50	3,50
Àfrica	Cap Verd	0,00	0,00	3,49	3,49
Àfrica	Tanzània	0,00	3,26	0,00	3,26
Altres Europa	Suïssa	0,00	0,28	2,15	2,43
Àfrica	Marroc	0,00	2,22	0,17	2,39
Paradisos Fiscals	Andorra	0,21	0,43	0,34	0,98
Amèrica Llatina i Carib	Perú	0,71	0,00	0,00	0,71
Paradisos Fiscals	Gibraltar	0,02	0,41	0,00	0,43
Amèrica Llatina i Carib	Bolívia	0,00	0,13	0,00	0,13
Altres Europa (UE-25)	Rep. Txeca	0,00	0,11	0,01	0,12
Paradisos Fiscals	Guersney	0,10	0,00	0,00	0,10
Paradisos Fiscals	Hong Kong	0,00	0,006	0,00	0,006
Altres Europa (UE-27)	Bulgària	0,00	0,00	0,003	0,003
Paradisos Fiscals	Aruba	0,001	0,00	0,00	0,001
Amèrica Llatina i Carib	Guatemala	0,00	0,00	0,0004	0,0004

*a) La flota hotelera global de les CH espanyoles. Millor seguir els hotels que les inversions.*

Si s'analitza la distribució geogràfica de la planta hotelera espanyola, excloent la del territori espanyol, es pot arribar a una idea bastant diferent de la que es despenia del seguiment dels fluxos d'inversió que es dissipaven per països amb escassa implantació hotelera espanyola com és el cas estrambòtic dels paradisos fiscals. La taula 76 presenta l'evolució, entre 1999 i el 2004, de la flota hotelera espanyola a l'estranger que ha passat de 343 establiments i 95650 habitacions (o apartaments) al 1999, a 634 establiments i 159903 habitacions (o apartaments) al 2004; la qual cosa implica uns increments del 84,33% en quant al nombre d'establiments i del 67,7% en habitacions o apartaments. L'anàlisi per regions mundials ens permet establir com Amèrica Llatina i el Carib s'ha consolidat com la principal regió de la colonització turística espanyola, en nombre d'establiments i d'habitacions, passant de 54541 habitacions (183 establiments) a 85458 habitacions (267 establiments) entre el 1999 i el 2004, amb un increment del 56,68% en nombre d'habitacions. El subcontinent ha estat considerat per part dels "inversors-colonitzadors" turístics espanyols com un espai segur en un món cada cop més "insegur"; i així es va fer sabre a la reunió de la OMT (Organització Mundial del Turisme) celebrada Santiago de Xile el maig del 2005. Mur (7/06/2005:60) ho reflectia amb

les següents paraules: "tot començà després de la crisi provocada pels atemptats del 11-S del 2001. Tan sols unes setmanes després, Mèxic, Cuba, la República Dominicana i altres països del Carib començaren a ser etiquetats com a destins "segurs" per europeus i nord-americans".

L'entrada de capitals turístics espanyols a Amèrica Llatina està protagonitzada també, encara que no tinguin tant de ressò com les cadenes hoteleres, per una gran quantitat de consultories i assessories espanyoles. Així, a la Cimera Interamericana de ministres de Turisme (6 i 7 de setembre de 2005), el Govern espanyol va impulsar a través de la AECI (Agència Espanyola de Cooperació Internacional) una xarxa iberoamericana d'experts en turisme. Una xarxa que és vista per algunes persones del sector científic-tècnic dels països d'Amèrica Llatina com una nova colonització que despulla de les tasques més qualificades a molts dels professionals de la regió i, a més, aquells sostenen que aquestes xarxes d'experts responen, massa sovint, als interessos del capital transnacional espanyol<sup>136</sup>.

En segon lloc, es constata l'expansió en l'àmbit de la UE; on des de la lliure circulació de capitals i l'augment del "múscul" globalitzador del capital espanyol, s'ha intensificat de manera notable la presència de les CH transnacionals espanyoles que està vinculada amb l'augment del turisme urbà a les metròpolis de la Unió. En concret s'ha incrementat en un 329,48% el nombre d'habitacions en tan sols cinc anys, passant de 7941 habitacions al 1999 a 34105 habitacions al 2004. A la resta d'Europa i l'Europa de l'Est s'ha produït un increment en el nombre d'establiments que han passat de 30 al 1999 a 56 al 2004, però una disminució del 12,8% en el nombre d'habitacions que han passat de 12477 a 10878.

En tercer lloc, al Nord d'Àfrica, amb els destins mediterranis del Magrib, s'ha donat un increment del 33,76%, en quant a nombre d'habitacions en mans de les CH espanyoles. En quart lloc, Amèrica del Nord que és on s'ha experimentat un major increment de la planta hotelera espanyola on aquesta ha passat de 4 establiments i 1052 habitacions al 1999 a 34 establiments i 8727 habitacions. Un increment totalment vinculat a l'estratègia de l'empresa mallorquina Barceló, a través de la marca Barceló Crestline i de l'acord amb el REIT (Real Estate Investment Trust) Highland Hospitality que permeté iniciar una espectacular expansió en la terra dels cowboys.

En cinquè lloc, les ETN hoteleres espanyoles a Turquia<sup>137</sup> han reduït la seva presència en un 58,7% en el nombre d'habitacions i del 64,2% en el nombre d'establiments, assolint al 2004 unes 1216 habitacions distribuïdes entre 5 establiments. Aquesta disminució tendria a veure amb la inestabilitat política del país i la regió<sup>138</sup>.

En sisè lloc, es trobaria la regió asiàtica i més en concret la del SE asiàtic; on s'ha experimentat una disminució de la planta hotelera espanyola del 25,42% de les habitacions, tot passant de 3490 habitacions (11 establiments) al 1999 a 2603 habitacions (7 establiments), degut a múltiples causes, com els efectes de les crisis financeres asiàtiques de mitjans dels 1990 i la situació d'inestabilitat política de la regió. El gegant asiàtic, Xina, en el que es combina la dictadura política (amb repressió social) i la dictadura capitalista (amb l'adopció íntegra del dogma neoliberal), preveu convertir-se en un dels principals atractors de turistes i de capitals turístics del planeta. A més, el mercat xinès és un dels potencials més interessants de cara al negoci de l'oci. Així doncs, la vicepresidenta del Govern espanyol, Maria Teresa Fernández de la Vega va visitar, a principis del mes d'abril de 2007, el país asiàtic, tot reunint-se amb el president de l'Agència Nacional de Turisme de Xina (Qiwe Shao) per desenvolupar un pla de promoció del turisme xinès a l'Estat espanyol, però també estava a l'agenda de la vicepresidenta la preparació protocol·lària de la inauguració de l'hotel de la cadena mallorquina Sol Meliá a Shangai (EFE, 8/04/2007).

---

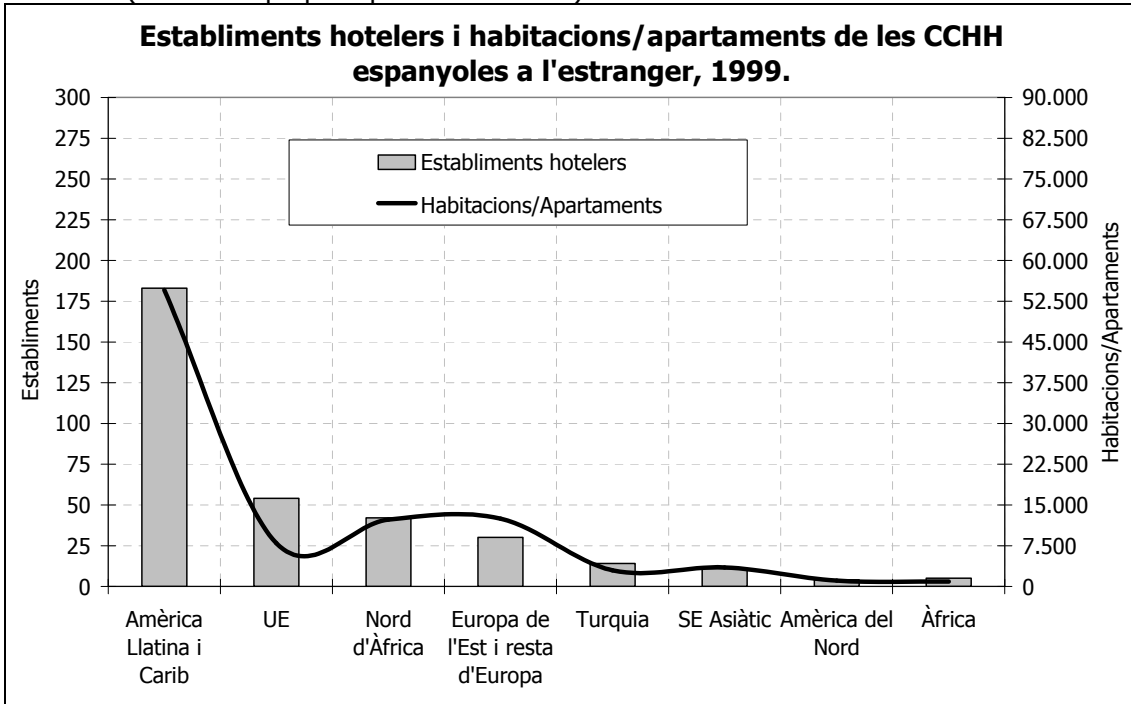
<sup>136</sup> Aquestes reflexions les vaig recollir en el Màster de la UNIA (Universidad Internacional de Andalucía) en el curs XXXX "Planeamiento territorial de los destinos turísticos: sostenibilidad y capacidad de acogida" en el que vaig impartir una classe el 13 de maig de 2007. Per exemple a Brasil hi treballen tres consultores espanyoles: ESADE que ha elaborat el Pla de Modernització i Marqueting de la ciutat de Rio de Janeiro (Plano Maravilha), THR que ha obert una oficina al 1999 (Plan de Desenvolupament Turístic de l'estat de Pará) i CONSULTUR (Pla de Negocis pel Convention Bureau de Fortaleza) ([www.mcx/turismo/infopais/brasil/default.htm](http://www.mcx/turismo/infopais/brasil/default.htm), novembre 2006).

<sup>137</sup> Turquia no s'ha incorporat a la regió de Pròxim Orient, per ser l'únic país d'aquesta regió.

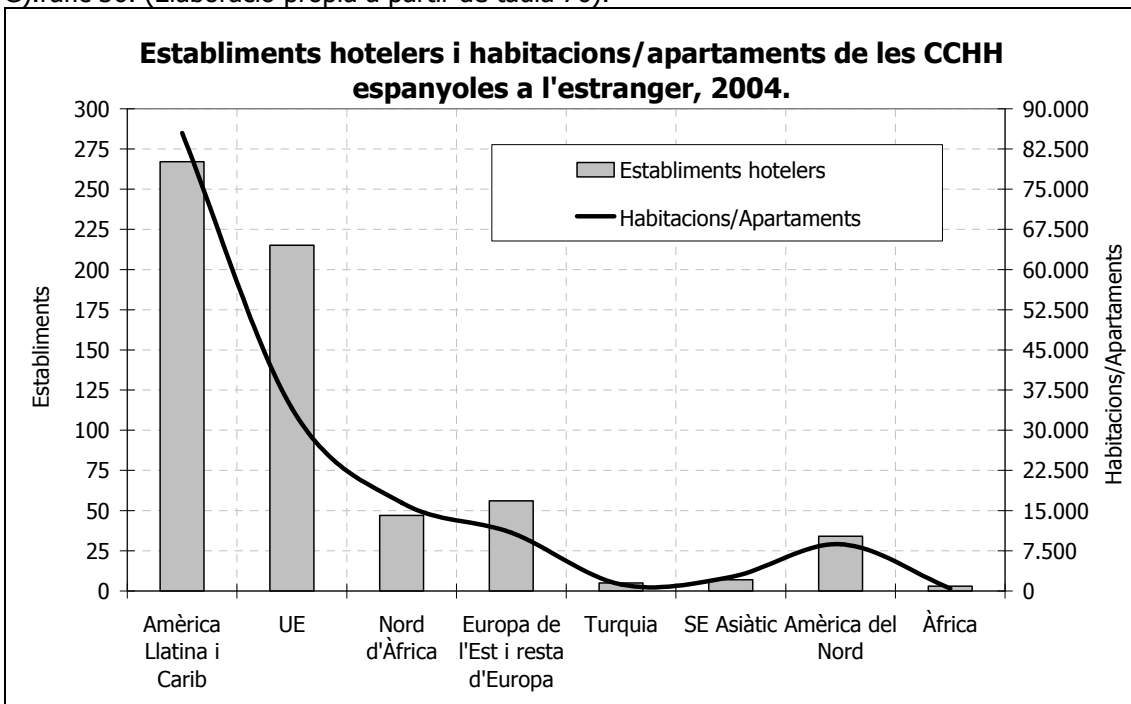
<sup>138</sup> El 2 d'abril de 1994 un atemptat terrorista al "Gran Basar" d'Istanbul, reivindicat pel PKK (Partit dels Treballadors del Kurdistan) va matar al turista espanyol Javier Casto Martínez, la qual cosa va fer disminuir l'interès per part dels turistes espanyols a visitar el país. El temor a atemptats va desmotivar, també, l'entrada de capitals turístics espanyols (Sánchez, 6/10/2005).

Finalment, al continent oblidat (excepte el Nord d'Àfrica) hi ha escassa presència del capital hotelier espanyol, que a més s'ha rebaixat entre el 1999 i el 2004, per passar de 5 establiments (905 habitacions) a 3 establiments (464 habitacions).

Gràfic 35. (Elaboració pròpia a partir de taula 76).



G).ràfic 36. (Elaboració pròpia a partir de taula 76).



**Taula 76. Distribució per regions mundials de la planta hotelera de les CH espanyoles a l'estranger, 1999-2004 (Font: Ramón 2002:194; Hostelmarket, 2005a)**

Regió	1999		2004		Increment 1999-2004	
	núm. Establiments	Habit/Apartam.	núm. Establiments	Habit/Apartam.	% Establiments	% Habit./Apartam
Amèrica Llatina i Carib	183	54.541	267	85.458	45,9	56,68
UE	54	7.941	215	34.105	298,15	329,48
Nord d'Àfrica	42	12.300	47	16.452	11,90	33,76
Europa de l'Est i resta d'Europa	30	12.477	56	10.878	86,67	-12,82
Amèrica del Nord	4	1.052	34	8.727	750,00	729,56
Turquia	14	2.944	5	1.216	-64,29	-58,70
SE Asiàtic	11	3.490	7	2.603	-36,36	-25,42
Àfrica	5	905	3	464	-40,00	-48,73
<b>Total</b>	<b>343</b>	<b>95.650</b>	<b>634</b>	<b>159.903</b>	<b>84,33</b>	<b>67,17</b>

- La flota hotelera global de les CH espanyoles per països. Una lectura crítica.

La taula 77 estableix la distribució de les fàbriques hoteleres de marca espanyola per països entre el 1999 i el 2004. L'any 1999 les CH espanyoles es trobaven a 35 països, la major part a Amèrica Llatina, i a l'any 2004 era present a 47 països. La important incorporació d'Amèrica Llatina i el Carib com regions de producció turística del capital espanyol es deu a les mateixes raons que serveixen per entendre el procés d'entrada del capital transnacional espanyol (especialment de serveis) a tota la regió, que es produeix per la combinació de l'adopció d'un marc institucional neoliberal tant a Amèrica Llatina com a l'Estat espanyol, i que amb les regles del joc econòmic internacional –lliure comerç internacional, circulació de capitals, sistema financer– permeten que l'espai culturalment proper a l'Estat espanyol sigui el candidat amb més probabilitats de ser colonitzat (de nou) per part del capital transnacional espanyol.

**Taula 77. Distribució per països de la planta hotelera de les CH espanyoles a l'estranger, 1999-2004 (Font: Ramón 2002:194; Hostelmarket, 2005a)**

1999			2004		
País	Núm.hotels	Núm.Habit/apartament	País	Núm.hotels	Núm.Habit/apartament
R. Dominicana	53	21.408	Mèxic	83	27.510
Mèxic	34	12.921	R. Dominicana	65	26.885
Croàcia	24	11.005	Cuba	39	14.037
Cuba	31	10.161	Tunísia	37	13.507
Tunísia	31	9.818	Alemanya	72	12.435
Veneçuela	18	3.106	EUA	34	8.727
Turquia	14	2.944	Brasil	29	6.701
Costa Rica	17	2.871	P. Baixos	28	5.262
Portugal	15	2.338	Bulgària	16	4.927
Indonèsia	7	1.885	Croàcia	10	3.293
Egipte	7	1.798	Itàlia	20	3.149
Grècia	6	1.649	Portugal	19	2.860
Brasil	10	1.444	Grècia	12	2.435
Bulgària	5	1.259	Bèlgica	20	2.272
Alemanya	9	1.103	Costa Rica	11	2.146
EUA	4	1.052	Indonèsia	5	1.945
Tailàndia	2	995	Marroc	4	1.880
Colòmbia	7	987	Veneçuela	5	1.678
Argentina	7	824	Argentina	10	1.589

R. Unit	1	722	Andorra	21	1.565
Marroc	4	684	R. Unit	7	1.484
Itàlia	5	659	Xipre	6	1.307
França	11	656	Turquia	5	1.216
Bèlgica	6	575	Austria	11	1.153
Gàmbia	2	347	Egipte	6	1.065
Uruguai	3	323	Suïssa	8	861
Tanzània	2	308	Colòmbia	7	856
Vietnam	1	308	Jamaica	2	836
Malàisia	1	302	França	15	834
Guatemala	2	294	Carib Anglosaxó	2	598
Cap Verd	1	250	Panamà	2	550
Xipre	1	239	Puerto Rico	1	500
Maldives	3	236	Uruguai	5	496
R. Txeca	1	213	Malta	2	470
Nicaragua	1	202	Bahames	1	379
<b>Total</b>	<b>346</b>	<b>95.886</b>	Vietnam	1	356
			Malàisia	1	302
			Nicaragua	1	300
			Ghana	1	234
			Sèrbia	1	232
			Sud-àfrica	2	230
			R. Txeca	1	213
			Perú	1	185
			Hongria	1	159
			Xile	1	122
			Equador	1	90
			Polònia	1	72
			<b>Total</b>	<b>634</b>	<b>159.903</b>

La **República Dominicana** és el principal país d'Amèrica Llatina i Carib on ha entrat la flota hotelera transnacional espanyola. Aquest fou el primer país de la regió en el que es fixà el capital hotelier espanyol i, en concret, la companyia mallorquina Barceló on obrí el Barceló Bávaro Beach Resort al 1985. A partir de llavors hi han desembarcat altres corporacions hoteleres espanyoles. En aquest país hi havia 53 hotels (21408 habitacions) de capital espanyol al 1999, essent el principal territori "diana" de les instal·lacions hoteleres espanyoles, mentre que al 2004 hi havia 65 establiments (26885 habitacions). El país caribeny de 48442 km<sup>2</sup> i 8,5 milions d'habitants, compta amb nombroses zones franques, tot presentant un escenari "excel·lent" per a l'entrada de capitals i corporacions transnacionals. Un dels moments essencials en la preparació d'aquest clima empresarial es produí amb la promulgació de la Llei 153/1971 d'incentius a la promoció i desenvolupament del turisme, la Llei 16 de 1995 sobre inversions estrangeres (Buades, 2006) i la Llei 141/1997 de Reforma de l'empresa Pública que disposava la privatització parcial dels hotels que pertanyien a l'empresa pública *Corporación de Fomento a la Industria Hotelera*. A més, es permetia la gestió i/o lloguer total dels establiments de dita corporació.

Entre els incentius, a part del clima tropical i les costes paradisiàques, es troben els de tipus financer a través de préstecs del BEI (Banc Europeu d'Inversions) en el marc del Conveni de Lomé (1975-1995). Segons aquest, es poden sol·licitar préstecs de fins el 50% del cost total del projecte, amb un termini de 12 anys per projectes industrials i de 15-20 anys per projectes d'infraestructures. Mitjançant els préstecs del Banc Mundial s'han finançat, en gran mesura, els pols turístics més importants del país i aquest atorga fons per nous projectes. El BID (Banc Interamericà de Desenvolupament) ha dirigit ajudes a les PIMES locals. I, el Fons de la Secció 936 rep finançament procedents de fons dels EUA a Puerto Rico que es redreça cap a projectes als països de la Conca del Carib. A més, hi ha beneficis tributaris i duaners derivats del Codi Tributari (article 401) que permet l'obtenció d'exempcions fiscals als contractes fets amb el

govern de la República i a través de la Llei 8/1990 sobre els beneficis per les companyies ubicades a zones franques. A l'actualitat hi ha cinc aeroports (Las Américas, Puerto Plata, Punta Cana, La Romana, Cibao) i infraestructures dures de transport (autopistes i ports) per tal de connectar els principals pols industrial-turístics que es troben a Boca Chica, Playa Bávaro, Punta Cana, Macao, Samaná, Cayo Levantado, Costa Ambar o Guamaito. El territori s'ha estat adaptant a les exigències de la indústria turística de matriu transnacional, amb la projecció de 9 megaprojectes, entre els que destaquen les autopistes Santo Domingo-Samaná, San Pedro-Punta Cana i Monte Cristi-Puerto Plata. Molts dels projectes turístics són promoguts pel BISS (Borsa d'Inversions i Subcontractacions de la República Dominicana) que presenta diferents propostes als inversors estrangers. També, convé apuntar el Programa de Cooperació financera entre l'Estat espanyol i la República Dominicana, signat a l'octubre de 2001, segons el qual es pressupostaven 140 milions d'euros en concepte de FAD (Fons d'Ajuda al Desenvolupament) i 3 milions d'euros per a la realització d'estudis<sup>139</sup>. L'agost del 2006 va haver un fort rebuig social en contra del megaprojecte promogut per l'arquitecte espanyol Ricardo Bofill. Aquest pretenia construir una illa artificial just al davant del "malecon" de Santo Domingo, amb una inversió prevista de 400 milions d'euros. L'oposició social al megaprojecte, feu que finalment el president Leonel Fernández es postulàs en contra de dit projecte (Tamargo, 2006/151).

En segon lloc està **Mèxic**, que ha passat de 34 establiments hotelers espanyols (12921 habitacions) al 1999 a 83 establiments (27510 habitacions) al 2004. Mèxic ha estat definit com "la gallina dels ous d'or" del turisme mundial, on es preveu de cara a l'any 2020 que hi vagin uns 47 milions de turistes estrangers (Aznárez, 27/06/2004). Miguel Torruco Márquez, president de l'Associació Mexicana d'Hotels i Motels, definia el seu país com un corn de l'abundància pels inversors estrangers. De fet, així ho han entès els "taurons" hotelers espanyols que entre 1970 i 2003 hi havien abocat 1421,73 milions de dòlars i que tenien en projecte (al 2003) 314 milions de dòlars més<sup>140</sup>.

Aquest país ha rebut una massiva entrada de capitals estrangers que s'han localitzat en les zones conegudes com a "maquilas", especialment des de l'adopció del NAFTA (North American Free Trade Agreement) de mitjans dels 1990, que en el cas de les inversions turístiques se troben en zones amb tractaments fiscals especials –zones franques– i en les que a més hi ha una important despesa pública, en gran mesura, a través de FONATUR<sup>141</sup>. El FONATUR es fundà al 1974 i s'ha encarregat del desenvolupament de districtes turístico-industrials com per exemple els del Carib formats per Cancún i la zona sota la marca "Riviera Maya" (Playa del Carmen, Isal Mujeres, Cozumel, Xcaret) on es concentraven al 2004 el 93,2% de totes les habitacions turístiques del país. Les altres zones turístiques, de menor entitat, impulsades als 1980 per FONATUR són principalment: Veracruz al Golf de Mèxic; i Acapulco, Ixtapa-Zuhuatlanujo, Puerto Vallarta o Mazatlán al Pacífic (Brenner i Aguilar, 2002). La proximitat als EUA, ha fet que aquest país hagi rebut importants onades de turistes procedents d'Amèrica del Nord, uns turistes que en el format salvatge (la versió nord-americana dels *hooligans* anglesos) reben el nom de *spring breakers*.

La regulació mexicana s'ha adaptat a les exigències del guió globalitzador, i molt especialment de cara al negoci turístic. FONATUR ha impulsat una Borsa Mexicana d'Inversions Turístiques que s'encarrega de crear les condicions atractives per als inversors estrangers, proposant diversos projectes; com per exemple el Projecte "Playa Miramar" –un projecte turístico-immobiliari de 39 hectàrees– que serà finançant pel Govern Federal de Tamaulipas i el sector privat. El negoci turístico-immobiliari a Mèxic rep el recolzament oficial a través del Banc Central mexicà (Bancomext), que proporciona un 10% dels seus crèdits al turisme (de mitjana 1000 milions de dòlars anuals), i també amb el Profitur que és un programa de crèdit hipotecari entre Bancomext i l'Inland Mortgage Corporation. L'any 2001 es va subscriure el Conveni de Turisme entre l'Estat espanyol i Mèxic segons el qual s'establien FEV (Fons d'Estudis de Viabilitat), a més d'obrir el camp a ajudes per l'expansió del negoci turístic.

Daniel Hiernaux-Nicolás (2005) exposa com el negoci turístic a Mèxic s'està dirigint progressivament cap a la modalitat residencial, amb la cada cop més forta participació dels

<sup>139</sup> Ministerio de Industria, Turismo y Comercio. Informació de països – República Dominicana: [www.mcx.es/turismo/infopais/repdominic/default.htm](http://www.mcx.es/turismo/infopais/repdominic/default.htm) (novembre 2006)

<sup>140</sup> Inversions: Sol Meliá (431,8 milions \$); Barceló (184 milions \$); Riu (220,1 milions \$); Piñero/Soltour (86,1 milions \$); Oasis (180,5 milions \$); NH (153,18 milions \$); i Iberostar (166 milions \$). En projecte: NH (90 milions \$); Iberostar (224 milions dòlars) (Aznárez, 27/06/2004).

<sup>141</sup> FONATUR (Fondo Nacional para el Fomento del Turismo): [www.fonatur.gob.mx](http://www.fonatur.gob.mx)

REITs (Real Estate Investment Trust). Entre els projectes que es poden destacar està el de la corporació canadenc "The Trust for Sustainable Development" que ha projectat construir unes 5000 vil·les, camps de golf, centres comercials, etc., sobre 850 hectàrees a la Baixa Califòrnia<sup>142</sup>. El gener del 2004 es va eliminar l'IVA al turisme de congressos, i es preparava el terreny pel Fòrum de les Cultures que al 2007 de Monterrey<sup>143</sup>. En una entrevista amb el ministre de turisme mexicà, Rodolfo Elizondo, aquest deia que les inversions turístiques eren "entre 1500 i 2000 milions de dòlars a l'any en inversió privada [...] En algunes zones com Puerto Peñasco Sonora, Riviera Maya, Costa Nayarí, el creixement d'habitacions per any és d'entre 1500 i 2000 en cadascun d'aquests destins" (Trillas 29/08/2004:7).

En tercer lloc, **Cuba**<sup>144</sup> ha recuperat el seu paper d'espai turístic després del col·lapse del Bloc Soviètic. L'any 1987 es va crear l'empresa Cubanacan SA amb l'objectiu d'establir associacions amb capitals estrangers. A més de Cubanacan hi ha les empreses públiques: Gaviotas SA, Horizontes Hoteles, Cubamar, Grupo Hotelero Gran Caribe. L'any 1995 es va aprovar la Llei 77 sobre les inversions estrangeres que regulava les entrades de capitals a l'illa i des de llavors s'han constituït 26 empreses mixtes, de les quals 24 són hoteleres (Gutiérrez i Gancedo, 2005). La primera cadena espanyola que entrà a Cuba fou Sol Meliá. Paradoxalment, el seu president, Gabriel Escarrer, encapçalà la lluita política contra el govern de les Illes Balears (1999-2003) conegut com a Pacte de Progrés (format per partits d'esquerres i un partit de dreta-nacionalista) (Amer, 2006). Tanmateix, Escarrer no ha tengut mai cap problema a l'hora de relacionar-se amb el PCC (Partido Comunista de Cuba) i el "Comandante" (Buades, 2006). Uriol (2001:101-102) ho exposava així: "Escarrer va congeniar amb Castro des del primer moment, la necessitat d'inversions i divises estrangeres, facilità el camí per la constitució de la primera empresa mixta hispano-cubana que desenvoluparia la indústria hotelera del país caribeny. El règim castrista havia creat els instruments per això: una companyia denominada Cubanacan, amb la que el grup Sol constituï al 50% la societat conjunta encarregada de la construcció i posta a punt dels hotels. La part cubana posava la mà d'obra i tota aquella matèria primera que disposàs, mentre que la part espanyola s'encarregava de les importacions". La incursió del turisme de masses a Cuba recorda la situació experimentada a l'Estat espanyol quan el règim feixista del dictador Franco va haver d'obrir les portes del país a les entrades de les divises turístiques, malgrat la "mala olor" cultural i sociopolítica que desprenien les onades de turistes que entraven al país. Així mateix, les onades de turistes a Cuba introdueixen la "mala olor" del capitalisme salvatge.

La política de bloqueig nord-americà a Cuba, mitjançant la Llei Helms-Burton de 1996, formulada en temps del govern de Bill Clinton, ha impactat sobre el capital transnacional espanyol que operava a l'illa caribenya (p.ex. Iberia va pagar una multa de 8000 dòlars per transportar el 2000 un carregament de tabac de la marca Cohiba) (Triper, 26/03/2006). L'ambaixador dels EUA a l'Estat espanyol, Eduardo Aguirre, en visita oficial a les Balears va plantejar als empresaris de les Illes "que haurien de triar en algun moment entre treballar amb els EUA o amb Cuba, mentre aquesta llei (la Helms-Burton) estigui vigent" (Goñi 20/01/2006:4). Es deixa clar que sota l'hegemonia dels EUA, els interessos del capital turístic espanyol s'han de col·locar del costat del germà americà o bé hauran d'afrontar al pes de la llei dels EUA. Una llei que va en contra del dogma neoliberal, però no del dogma neoconservador. Neil Smith (2005) apunta aquesta disjuntiva que s'obri als EUA en l'escenari post 11-S com l'inici de la fi de la globalització (*endgame of globalization*); el turisme que és un dels principals exponents (i motors) de la globalització neoliberal, pot ser un dels sectors que més aviat senti els efectes de les derives neoconservadores, el discurs de la por i la seguretat, que entre d'altres coses es manifesta en les creixents dificultats de viatjar (Ash, 3/06/2007).

El país d'Amèrica Llatina en el que s'ha parat esment en els darrers anys ha estat **Brasil**, com ho demostra l'evolució de la seva planta hotelera espanyola de 1999 a 2004. La situació crítica experimentada a la zona caribenya degut als successius huracans (p.ex. Mitch al 1998, Wilma al 2005) va fer que els "taurons" hotelers es plantejassin nous espais on aixecar les seves fortaleses hoteleres. Brasil, després d'haver passat per les convulsions financeres (efecte samba) a finals dels 1990, semblava ser amb Lula da Silva un lloc segur per a les

<sup>142</sup>Ministerio de Industria, Turismo y Comercio. Información de países - México: [www.mcx.es/turismo/infopais/mexico/default.htm](http://www.mcx.es/turismo/infopais/mexico/default.htm) (novembre 2006)

<sup>143</sup> Web del Fòrum de les cultures de Monterrey: [www.monterreyforum2007.org/](http://www.monterreyforum2007.org/) (setembre 2008).

<sup>144</sup> Ministerio de Industria, Turismo y Comercio. Información de países - Cuba: [www.mcx.es/turismo/infopais/cuba/default.htm](http://www.mcx.es/turismo/infopais/cuba/default.htm), novembre 2006.

inversions turístiques estrangeres, lluny de crisis financeres i lluny de la inestabilitat climàtica. A més, Brasil amb 8,5 milions de km<sup>2</sup> i 184 milions d'habitants (sisè país del món en quant a població) presenta unes condicions molt "interessants" pel desplegament del negoci de l'oci. Les fàbriques turístiques brasilenyes es troben, sobretot al Nord-Est (Salvador, Fortaleza, Natal, Recife), i tal com apunta Buades (2006) hi ha intencions de turistitzar des de l'Amazonia fins al sud del país. Els grans projectes turístics es concentren al NE; on per exemple, s'ha desenvolupat el Projecte Pitanguí de tot inclòs, a 40 km de l'aeroport de Natal, amb 13 hotels, 34 hostals, un camp de golf, centre de convencions i un parc aquàtic. Aquest és un complex cofinançat pel BID (Banc Interamericà de Desenvolupament). Un altre exemple és el projecte Aquiraz Riviera, definit com el "petit Cancún" de Cearà que comptarà amb 14 resorts turístics.

El marc normatiu brasiler resulta ser molt atractiu per l'entrada del capital turístic internacional. S'encoratja l'entrada d'inversions estrangeres i s'articula una fiscalitat especial de cara a promoure l'atracció d'aquelles (p.ex. exempcions sobre fiscalitat d'importacions, exempcions d'IVA, zones franques, exempcions d'imposts municipals, etc)<sup>145</sup>. L'informe sobre Brasil de l'ICEX (Instituto de Comercio Exterior), presenta diferents programes que redunden en la construcció d'un "clima" favorable a l'explosió turística. Una explosió turística amb forta presència de cadenes hoteleres transnacionals estrangeres, que entren al país de forma majoritària amb contractes de gestió (management) o franquícia, però sense fer-se càrrec de la inversió immobiliària. La inversió immobiliària i en infraestructures corr a càrrec dels inversors nacionals, i especialment els fons de pensions (p.ex. Fons de Pensions dels Funcionaris del Banc de Brasil –PREVI–). El desplegament de programes de finançament turístic és molt notable, entre els que es destaquen: el Programa NE Competitiu (finançat pel Banc Nacional de Desenvolupament Econòmic i Social amb 141,6 milions de dòlars); el PRODETUR (Programa d'Accions pel Desenvolupament Integrat del Turisme, cofinançat amb el BID i amb una previsió de 1,67 mil milions de dòlars, la meitat en subvencions i l'altra meitat finançada pel BID); el Programa Nacional de Finançament del Turisme per la reforma de la infraestructura turística; el Programa Nacional de Municipalització del Turisme, amb 1570 municipis i finançat per la Caixa Econòmica Federal. A més, l'ICEX apunta que molts municipis, per tal d'atreure les inversions turístiques, cedeixen els terrenys per la construcció hotelera, així com tota la infraestructura bàsica pel negoci turístic. En aquest cas es fa palès que es tracta d'un negoci amb relativament pocs riscos i que està altament subvencionat.

A més, la pertinença de la companyia aèria bandera de Brasil, Varlig, a l'aliança empresarial Star Alliance la connecta als principals mercats emissors de turisme internacional. L'interès per part dels polítics i empresaris espanyols per Brasil es va materialitzar a l'any 2005, quan el President del Govern espanyol (Rodríguez-Zapatero) va acudir a Brasil en companyia d'empresaris espanyols al llarg de la qual es va signar un acord, entre Turespaña i Embratur, per la creació d'un portal turístic a internet, i fora de protocol s'establia el marc per les bones relacions entre els amfitrions brasilenys i els convidats espanyols, per tal de preparar la "festa" turística-immobiliària al Brasil (Mur, 7/06/2005).

La resta de països d'Amèrica Llatina i Carib estan a molta distància respecte dels quatre principals ja esbossats. Tanmateix, s'han anat incorporant a la cartera inversora-colonitzadora de les cadenes hoteleres espanyoles a països com Jamaica al Carib; Costa Rica a Centre-Amèrica; Colòmbia i Veneçuela al nord caribeny de Sudamèrica; Argentina i Uruguai al con sud. D'altra banda, els **EUA** ha estat un dels espais en el que s'han introduït les CH espanyoles, una entrada protagonitzada fonamentalment per les operacions del Grup Barceló. Entre el 1999 i el 2004 s'han multiplicat per 8,5 el nombre d'habitacions (8727 habitacions al 2004) i per 8,2 el nombre d'establiments (34 establiments al 2004).

En el Nord d'Àfrica, **Tunísia** era l'any 2004 el quart país en quant a nombre d'habitacions de les CH transnacionals espanyoles, amb 13507 habitacions i 37 hotels. La flota hotelera espanyola en el país magrebí s'ha incrementat en un 37,5% el nombre d'habitacions, passant de 9818 habitacions (31 hotels) al 1999 a 13507 habitacions (37 hotels) al 2004. El país rebia a l'any 2003 uns 5,1 milions de turistes, la major part provinents de la UE. L'informe de l'ICEX<sup>146</sup> sobre Tunísia el defineix com un país en el que, des de la seva independència

<sup>145</sup> Ministerio de Industria, Turismo y Comercio. Informació de països – Brasil: [www.mcx.es/turismo/infopais/brasil/default.htm](http://www.mcx.es/turismo/infopais/brasil/default.htm) (novembre 2006)

<sup>146</sup> Ministerio de Industria, Turismo y Comercio. Informació de països – Tunísia: [www.mcx.es/turismo/infopais/tunez/default.html](http://www.mcx.es/turismo/infopais/tunez/default.html) (novembre 2006).



(1956), s'ha realitzat "una profunda transformació política a fi de fomentar la democràcia i d'establir l'Estat de Dret". En contra del que diu l'informe oficial del Govern espanyol, la situació política tunisina és la d'un règim dictatorial en el que el poder executiu està exercit pel president Ben Alí, que és el cap d'Estat i comandant en cap de l'Exèrcit. El general Zine el-Abidine Ben Alí fou elegit president a l'any 1990, sense oposició, i a partir de llavors va prendre mesures contra l'integrisme islàmic (establint condicions tranquil·les per la inversió estrangera) i de pas contra tota dissidència política. Ben Alí reformà al 2002 la Constitució per poder elevar de tres a cinc els mandats permesos a un mateix president, a més d'atorgar-li immunitat penal vitalícia. La família presidencial i els militars-polítics han desenvolupat una potent xarxa clientelar al llarg dels anys al front del comandament del país. Una situació política que ha afavorit la "pau social" per a l'entrada del capital transnacional, amb la condició de ser "generós" amb el règim de Ben Alí<sup>147</sup>. En els plans de desenvolupament econòmic de Tunísia (Plans X i XI)<sup>148</sup> es lamenten de que dels 1300 kms de costa del país, només 100 kms estan explotats turísticament; per la qual cosa es proposa la colonització turística de nous espais costaners. Les condicions per atreure les inversions estrangeres són molt atractives amb tot un conjunt de mesures fiscals, zones de desenvolupament regional (incentius i exempcions fiscals), reduccions i exempcions del pagament de la seguretat social, etc.

**Marroc**<sup>149</sup> es va imposant, malgrat l'amenaça terrorista, com un important espai turístic. Com al cas de Tunísia, la proximitat al continent europeu el fa molt atractiu per a l'entrada de capitals turístics; per així poder desviar una part important del flux turístic que fins aleshores havia anat als envellits (i cars) destins turístics del litoral mediterrani europeu. A l'any 2003, Marroc va rebre 2,8 milions de turistes (i 4,4 milions de visitants), la major part de França, l'Estat espanyol, Alemanya i Itàlia.

El cas de Marroc, no presentava a l'any 2004 encara una gran presència de flota hotelera espanyola, amb 4 hotels i 1880 habitacions. El rei Mohamed IV va impulsar un procés d'obertura neoliberal (sense llibertats socials) que es materialitza en l'Acord Marc de Marrakech 2001-2010 (Buades, 2006). Segons aquest pla es pretén incorporar plenament el país en la modernització neoliberal amb una profunda turistització, privatització de serveis públics i incentius als capitals transnacionals estrangers. El govern del Marroc ha impulsat el Programa de desenvolupament turístic fins el 2010 (Marroc Visió 2010) amb recolzament del Banc Mundial (2 milions de dòlars). Amb un pressupost de 10 mil milions de dòlars, pretén construir sis enclavaments turístics a la costa atlàntica (Larache, Casablanca, Essaouira, Agadir, Guelmim) i mediterrània (Saïdia). Aquest pla preveu la construcció de 150 hotels (90 mil places) i 20 mil places en promocions residencials, a més dels "obligats" camps de golf. Les constructores i immobiliàries espanyoles, a més de les cadenes hoteleres espanyoles, han desembarcat agressivament al Marroc.

De tots els projectes cal destacar el que construeix Fadesa. El complex turístico-immobiliari "Mediterranean Saïdia-Marroc" (713 hectàrees), a la costa mediterrània (Saïdia), a tan sols 184 kms d'Almeria, en el que s'aixequen 8 hotels (16 mil places), 3000 habitatges i vil·les residencials (10378 places), 3 camps de golf, 50 hectàrees per usos comercials, 100 hectàrees per espais públics, un port esportiu de 30,2 hectàrees. Aquest projecte compta, a més, amb la participació del Grup Barceló (G.M., 18/01/2005). Malgrat l'autoritarisme de la monarquia alauita i els seus efectius mecanismes repressors, sona amb força la veu del grup ecologista "Humains et Environment"<sup>150</sup> que s'oposa als resultats destructius (i obviats per part del grup inversor Fadesa-Barceló) del projecte de Saïdia que es desenvolupa sobre uns sistemes dunars fins aleshores ben conservats i que amb l'elitització del territori exclou als usuaris marroquins que fins aleshores empraven aquell espai.

Entre els principals grups desplaçats al país es troba la promotora immobiliària gallega, Fadesa. El març del 2007 el fins aleshores president de la immobiliària, Manuel Jove, i artífex de l'entrada de Fadesa a Marroc, va vendre el 54,6% de Fadesa per 2209 milions d'euros. L'expresident del Reial Madrid i propietari de la immobiliària Martinsa, Fernando Martín, es convertí en el nou president de la companyia, fusionant-se amb Martinsa i constituint el grup Martinsa-Fadesa a finals del 2007. La cartera de projectes d'aquest grup al Marroc, entre

<sup>147</sup> [www.investintunisia.com](http://www.investintunisia.com) (desembre 2006).

<sup>148</sup> [www.tourismtunisia.com/guides/index.html](http://www.tourismtunisia.com/guides/index.html) (desembre 2006).

<sup>149</sup> Ministerio de Industria, Turismo y Comercio. Informació de països - Marroc: [www.mcx.es/turismo/infopais/marruecos/default.htm](http://www.mcx.es/turismo/infopais/marruecos/default.htm) (novembre 2006).

<sup>150</sup> Humains et Environment: [www.hee.ouvaton.org](http://www.hee.ouvaton.org) (gener, 2007).

d'altres països, era realment espectacular<sup>151</sup>. Emperò, les bones relacions del multimilionari gallec, Manuel Jove, al país nord-africà continuaren. Jove anuncià a finals del 2007 que invertiria a través del seu grup inversor InverAvante, uns 7000 milions d'euros en diversos projectes, per la qual cosa ja s'havia apropiat de 200 Ha de sòl, mentre que tenia en estudi l'adquisició de 3000 Ha més (Recuero, 3/12/2007).

Buades (2006) apunta al fet que Marroc, per la seva proximitat a Europa i les condicions institucionals proturístiques, s'ha convertit en un dels principals punts de mira per part dels capitals turístics, constructors i immobiliaris de l'Estat espanyol. Marroc i Tunísia són vistos amb "melancolia" (recorda aquella vella Espanya) per part de l'empresariat turístico-immobiliari espanyol, que els veuen com països amb certa pau social –gràcies a uns règims autoritaris– i en els que s'incentiva i premia el "risc" empresarial que segons la doctrina neoliberal ha de fructificar en el desenvolupament social del país i de retruc aturar les sortides de magrebins cap a la fortalesa europea.

Un dels espais allà on les cadenes hoteleres espanyoles han guanyat més pes ha estat el de la **Unió Europea**. L'augment de la capacitat globalitzadora de les corporacions transnacionals hoteleres espanyols els ha permès fer el salt de cap a països de la UE, després d'episodis com el de l'absorció de Tryp per part de Sol Meliá a l'any 2000, els resultats de la "colonització turística" americana o l'increment de les capacitats de finançament amb la incorporació de nous socis als entramats empresarials hotelers. Aquest salt està molt vinculat al segment de turisme urbà, que s'explica per les estratègies d'expansió hotelera de cada CH; com per exemple NH que ha irromput amb molta força a Alemanya i als Països Baixos. Abans de la globalització hotelera espanyola, les CH espanyoles hoteleres eren presents al país veí (Portugal) on al 1999 hi havia 15 hotels i 2338 habitacions. Portugal era el primer país de la UE pel que fa a planta hotelera de les CH espanyoles. En canvi, a l'any 2004 els països de la UE amb major presència de les CH espanyoles eren: Alemanya (12435 habitacions), Països Baixos (5262 habitacions), Itàlia (3149 habitacions), Portugal (2860 habitacions), Grècia (2435 habitacions), Bèlgica (2272 habitacions) i el Regne Unit (1484 habitacions). Convé apuntar les diferents modalitats segons les quals s'expandeixen les CH hoteleres que varien de producte segons el país, així en els països centrals de la UE domina la hoteleria urbana, mentre que en els destins turístics de sol i platja ho fa la de vacances.

En el context europeu es pot apuntar la incorporació de nous espais a la producció turística com puguin ser Croàcia o Bulgària. En el cas de **Croàcia**<sup>152</sup> amb 10 hotels (3293 habitacions) en mans dels grups hotelers espanyols, i concretament mallorquins (Sol Meliá, Riu, Iberostar), que han posat les bases per a que després del conflicte bèl·lic de l'ex-Iugoslàvia, el turisme es consolidi com una de les principals indústries del país. També ha penetrat a l'any 2001, l'empresa INNOVA formada per Sa Nostra Caixa d'Estalvis de Balears, Caixa Galicia, Ibercaja i Thomas Cook, que guanyà el concurs de privatització d'un complex hotelier a uns 20 km de Dubrovnik, explotat per Iberostar. **Bulgària**, antic destí turístic dels països del socialisme real i nou soci de la UE, s'ha convertit recentment en una de les dianes del capital hotelier transnacional espanyol a les costes del Mar Negre, on s'ha passat de 5 hotels (1259 habitacions) al 1999 a 16 hotels (4927 habitacions) al 2004. Aquests dos països, junt amb d'altres dels Balcans i dels nous socis de l'est de l'UE, es perfilen com a centres turístics d'alt potencial, en els que la seva proximitat als països centreeuropeus els podran consolidar com a nous espais de producció turístico-immobiliària. A més, els turistes-inversors s'hi podran desplaçar amb vehicle privat gràcies a la potent xarxa d'infraestructures de transport motoritzat

<sup>151</sup> Projectes de Martinsa-Fadesa a Marroc: Alcudia Smir (Tamuda Bay) amb 2049 habitatges, 1 hotel i 1 zona recreativa (finalització 2008/2009); Atlas Golf Resort (Marrakech) amb 2069 habitatges, 3 hotels, 1 camp de golf i 1 centre comercial (previst per 2009); Complex Residencial Tafonkt (Agadir) amb 1284 habitatges (finals 2008); Mediterranea Saïdia (Berkane) amb 3093 habitatges, 17 mil llits turístics, 3 camps de golf, port esportiu de 800 amarratges (a finalitzar 2008/2009); Residencial Jnane Ennahda (Rabat) de 1500 habitatges (previst 2008/2009); Tanger City Center (Tanger) amb 804 habitatges, 2 hotels de 1000 llits, 1 edifici d'oficines, 1 centre comercial i d'oci (previst a finals 2009); Hotel Barceló Saïdia (Berkane) 1 hotel de 5 estrelles i 602 habitacions (previst 2009); Hotel Iberostar Saïdia (Berkane) amb 1 hotel de 5 estrelles i 609 habitacions (previst 2009); Oasis Saïdia Hotel (Berkane) 1 hotel de 4 estrelles i 500 habitacions (previst 2009); Camp de Golf Mediterranean Saïdia (previst 2008) 42 Ha; Alcudia Smir Centre (Tamuda Bay) complex comercial de 11200 m<sup>2</sup>; Mediterranea Saïdia "La Medina" (Berkane) centre comercial de 43500 m<sup>2</sup> i 2000 places d'aparcament (Font: [www.martinsafadesa.com/index.php?s=productos&a=general&pais=8](http://www.martinsafadesa.com/index.php?s=productos&a=general&pais=8), juny 2008).

<sup>152</sup> Ministerio de Industria, Turismo y Comercio. Informació de països – Croàcia: [www.mcx.es/turismo/infopais/croacia/default.htm](http://www.mcx.es/turismo/infopais/croacia/default.htm) (novembre 2006).

finançades amb els fons estructurals de la UE. Ramón (2002) sosté, a més, que les CH espanyoles que susceptiblement poden tenir més pes a Croàcia i Bulgària són aquelles vinculades als interessos del capital alemany, com per exemple la participació de TUI dins la mallorquina Riu que tenia al 2004 unes 2476 habitacions a Bulgària i 420 habitacions a Croàcia.

La regió asiàtica està dominada fonamentalment per capitals hotelers japonesos, nord-americans o dels paradisos fiscals de la regió; per la qual cosa la participació de les CH espanyoles a la regió és bastant minsa. Val la pena apuntar que l'empresari mallorquí, Gabriel Escarrer, de Sol Meliá va iniciar l'aventura globalitzadora per Indonèsia a l'any 1985, sota el règim del Dictador Haji Mohammad Suharto<sup>153</sup>



Figura 18. Gabriel Escarrer (Sol Meliá) amb els dictaros Fidel Castro (Cuba) i H.M. Suharto (Indonèsia).

amb qui Escarrer es fotografià a l'hotel Bali Sol el dia de la inauguració. Segons la memòria anual del grup "l'olfacte de Gabriel Escarrer el va conduir de nou a l'èxit comercial després de convertir a Sol Meliá en la primera cadena internacional en **construir un complex hotelier en l'àrea més verge de la llavors desconeguda illa de Bali**" (Sol Meliá 2006:14). Els atemptats terroristes d'Al Qaeda a Bali el 2002, que matà unes 200 persones, i el devastador tsunami de desembre de 2004 a la regió, amb epicentre a Banda Aceh, varen significar un important fre a les expectatives d'explotació turística de la regió<sup>154</sup>. L'única

cadena espanyola que es troba a la regió és la mallorquina Sol Meliá que tenia 1945 habitacions a Indonèsia, 356 habitacions a Vietnam i 302 habitacions a Malàisia. No obstant, tal com s'ha esmentat anteriorment, les previsions de creixement del turisme internacional (i de les inversions turístiques) a la regió asiàtica semblen ser molt favorables, sempre i quan no hi hagi cap element desestabilitzador, cosa que sembla poc probable en un món amb creixents tensions geopolítiques (p.ex. Al Qaeda, Guerres a Pròxim Orient i Orient Mitjà) que tenen molt a veure amb l'inici del final del petroli i els resultats socioambientals (indesitjats i obviats) de la civilització urbano-industrial.

Finalment, la regió del **Pròxim Orient i Orient Mitjà** és la que té menor presència del capital turístic espanyol. En tot cas, es pot apuntar com ha disminuït, entre 1999 i 2004, el nombre d'habitacions i establiments hotelers de les CH espanyoles tant a Turquia –passa de 2944 habitacions al 1999 a 1216 habitacions al 2004– i Egipte –passa de 1798 habitacions a 1999 a 1065 habitacions al 2004–. Una disminució de la presència dels hotelers espanyols degut a la inestabilitat política a la regió. No obstant, sembla que Dubai es perfila com un refugi pels capitals turístics internacionals, però també dels capitals financers especulatiu, dels quals els espanyols segurament en formaran part.

- Els noms dels gegants hotelers espanyols a l'estranger. El protagonisme de les cadenes nascudes a les Balears.

Molt sovint, la comprensió del perquè un país ha estat incorporat a la cartera globalitzadora del capital hotelier espanyol respon única o majoritàriament a la pròpia diplomàcia internacional dels grans grups hotelers. Per aquest motiu, resulta fonamental veure quines són les CH que participen del procés globalitzador, amb quina intensitat i en quins països. Ramón (2002), en analitzar el procés d'internacionalització de les CH espanyoles exposa que seria convenient analitzar-los cas per cas, ja que cadascuna d'elles presenta les seves particularitats. Tanmateix, Ramón (2002) intenta establir unes generalitzacions que ens permetin entendre conjuntament aquest procés.

<sup>153</sup> El 3 d'agost de 2000 Suharto fou acusat de corrupció per la Fiscalia General. Els seus problemes de salut, finalment, el lliuraren de ser jutjat.

<sup>154</sup> En el cas del tsunami cal tenir present que tal com ha exposat Naomi Klein (2007), el tsunami serví per posar mesures de xoc que afavoriren de manera destacada al capital turístic, tot desfermant un nou boom turístic a la regió.

A la taula 78 es presenten les CH espanyoles que participen de la globalització hotelera de marca espanyola. A l'any 2004 es comptabilitzaven 46 corporacions hoteleres espanyoles amb presència internacional. D'aquestes, 17 eren de les illes Balears, és a dir un 36,9% del total. Entre totes les CH espanyoles tenien dins del territori espanyol un total de 1055 establiments hotelers i 194750 habitacions, mentre que a l'estranger hi tenien 634 establiments i 159903 habitacions, amb la qual cosa el nombre d'habitacions a l'estranger era el 45,08% de totes les habitacions en mans d'aquestes estructures empresarials.

Les 17 CH de les Balears concentraven el 52,17% de totes les habitacions que les CH espanyoles transnacionals tenien al territori espanyol (101613 habitacions) i el 65,67% de totes les habitacions que les CH espanyoles transnacionals tenien a l'estranger (105017 habitacions). Com es pot comprovar, les CH de les Balears tenien més habitacions a l'estranger que al propi Estat. Si ens centram en les 8 primeres CH en nombre d'establiments i habitacions, de les quals 5 són de les Balears (Sol Meliá, Riu, Barceló, Iberostar i Fiesta), que sumen el 80% de tots els establiments de CH espanyoles a l'estranger i el 82% de les habitacions a l'estranger.

La CH espanyola amb major implantació internacional és **Sol Meliá** que estava present al 2004 a 26 països (a més de l'Estat espanyol) i a més es trobava a pràcticament totes les perifèries turístiques: Europa (8 països), Àsia (3 països), Amèrica Llatina i Carib (12 països), Amèrica del Nord (1 país), Nord d'Àfrica (1 país). Aquesta cadena combina diferents productes turístics, sota les seves marques que cobreixen des del vacacional a l'urbà. En segon lloc, **NH** es trobava a un total de 17 països (9 a Europa, 6 Amèrica Llatina i Carib, 2 a Àfrica) i es caracteritza per la seva especialització en la producció hotelera urbana. En tercer lloc, la mallorquina **Riu** es localitzava a 14 països i amb especialització vacacional, la major part d'ells a Europa (6 països) i Amèrica Llatina (5 països). En tercer lloc, el **Grup Barceló** present a 13 països, majoritàriament en la producció vacacional (Amèrica Llatina, 8 països; Europa, 4 països; Pròxim Orient, 1 país) i als EUA amb producció urbana. En quart lloc, el grup de la família Fluxà (**Iberostar**) amb presència a 11 països i en la producció turística vacacional del sol i platja (3 països a Amèrica Llatina i Carib; 5 països a Europa; 2 països al Nord d'Àfrica i 1 país al Pròxim Orient). En cinquè lloc, **Hotusa** que estava a 7 països, tots de la UE i en el segment urbà; i també amb 7 països es trobava Occidental (2 al Nord d'Àfrica i 5 a Amèrica Llatina i Carib). La resta de companyies segueixen a les grans, i es troben en un menor nombre de països, la major part d'elles en 1 o 2 països que estan generalment a Amèrica Llatina i Carib, i a Europa.

La política exterior empresarial marca, tal com exposava Ramón (2002), les pautes de la globalització hotelera, que reproduceix en gran mesura la pauta de "seguiment al líder". La presència d'una CH en un determinat país pot respondre a múltiples raons (p.ex. incentius a l'inversió, diversificació del sistema productiu, etc) que tenen a veure amb la lògica capitalista d'aquests gegants empresarials. Així, l'hoteleria urbana espanyola encapçalada per NH i Sol Meliá s'ha adreçat a països de la UE com per exemple Alemanya on NH hi tenia 8576 habitacions, seguida de Sol Meliá amb 1482 habitacions. La hoteleria urbana està dominada per NH, mentre que la vacacional per Sol Meliá.

En la vacacional, les bones relacions entre l'empresari mallorquí, Gabriel Escarrer, amb el "comandante" Fidel Castro, permet explicar els motius pels quals la major part de la planta hotelera espanyola a l'illa caribenya corresponen a Sol Meliá amb 8346 establiments que són el 59,4% de totes les habitacions de les CH espanyoles a l'illa. A Mèxic s'ha experimentat l'entrada de 14 ETN hoteleres espanyoles, entre les quals les grans cadenes (Sol Meliá, Occidental, Riu, Oasis, NH, Iberostar i Barceló) comptaven en aquell país amb més de 2500 habitacions cadascuna.

Nom Cadena	Estat espanyol		Estranger		País (Establiments/Habitacions)
	Establiments	Habitacions	Establiments	Habitacions	
Sol Meliá SA	168	35.346	149	40.793	Alemanya (12/1482), Argentina (1/125), Bèlgica (1/80), Brasil (28/6566), Colòmbia (6/700), Costa Rica (3/715), Croàcia (5/2173), Cuba (22/8346), Egipte (2/721), EUA (3/1408), França (8/512), Indonèsia (5/1945), Itàlia (5/1124), Malàisia

Capítol 8. Del "miracle espanyol" a la globalització de marca "espanyola".

					(1/302), Mèxic (10/34006), Panamà (1/350), Perú (1/185), Portugal (11/1287), Puerto Rico (1/500), R. Dom (3/1809), R. Unit (1/582), Suïssa (3/203), Tunísia (12/5174), Uruguai (1/74), Veneçuela (2/668), Vietnam (1/356).
NH Hoteles SA	113	12.714	135	22.763	Alemanya (51/8576), Argentina (8/1111), Àustria (6/797), Bèlgica (11/1294), Brasil (1/135), Cuba (1/279), Ghana (1/234), Holanda (28/5262), Hongria (1/159), Itàlia (1/384), Mèxic (16/3180), Portugal (1/83), R. Unit (1/200), Sud-àfrica (2/230), Suïssa (4/580), Uruguai (1/137), Xile (1/122)
Riu Hotels (RIUSA II SA)	50	14.405	54	18.621	Bahames (1/379), Bulgària (8/2476), Croàcia (2/420), Cuba (2/413), EUA (2/451), Grècia (1/217), Jamaica (2/836), Malta (1/266), Marroc (2/638), Mèxic (10*5085), Portugal (4/1230), Portugal (4/1230), R. Dom (8/3515), Tunísia (6/1657), Xipre (5/1038).
Barceló Gestión Hotelera SL	44	11.200	65	16.721	Bulgària (1/161), Costa Rica (4/783), Cuba (2/856), Equador (1/90), EUA (28/6768), Malta (1/204), Mèxic (9/3103), Nicaragua (1/200), R. Dom (10/3175), R. Txeca (1/213), Turquia (3/583), Uruguai (3/285)
Iberostar (Hispano Alemana Management Hotelero SA)	34	10.589	48	15.727	Bulgària (3/1063), Croàcia (3/700), Cuba (4/1367), Grècia (11/2218), Marroc (1/470), Mèxic (7/2692), R. Dom (5/2298), Sèrbia (1/232), Tunísia (10/3785), Turquia (2/633), Xipre (1/269)
Occidental Hoteles Management SA	11	2.777	29	10.451	Carib Anglosaxó (2/598), Costa Rica (4/648), Cuba (2/958), Marroc (1/772), Mèxic (8/2707), R. Dom (10/4204), Tunísia (2/564)
Lopesan Hotels & Resorts	10	4.561	18	3.962	Alemanya (4/1481), Àustria (3/1889), Bulgària (4/1227), Itàlia (4/414), R. Dom (3/651)
Fiesta Hotels & Resorts SL	31	8.063	9	3.437	Itàlia (2/510), Mèxic (3/1256), R. Dom (4/1671)
Oasis Hotels & Resorts	2	745	7	2.754	Mèxic (7/2754)
Hotetur Club SL	16	3.940	11	2.535	Cuba (3/882), Mèxic (5/767), R. Dom (3/886)
Hoteles Piñero Canarias SL (Soltour)	2	600	3	2.183	R. Dom (1/941), Mèxic (2/1242)
Vincci Hoteles SA	14	1.594	7	2.182	Tunísia (6/2082), EUA (1/100)
Princess Hotels & Resorts	20	7.458	4	1.703	R. Dom (4/1703)
VIVA (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	16	3342	3	1.502	R. Dom (2/1062), Mèxic (1/440)
H 10 (Corporación H10 Hotels SL)	37	9.574	4	1.447	R. Dom (4/1447)
Blau Hotels (Roxa 1 SL)	5	2.364	4	1.446	R. Dom (1/510), Cuba (3/936)
Hoteles Catalonia	39	5.033	4	1.314	R. Dom (1/711), Mèxic (2/526), Bèlgica (1/77)
HOTUSA (EUROSTARS - Hoteles Turísticos Unidos SA )	35	3.562	13	1.145	Alemanya (2/238), Àustria (2/167), Bèlgica (1/54), França (1/49), Itàlia (3/218), Portugal (1/89), R. Unit (3/330)
Hoteles Hesperia SA	39	6.061	6	1.014	Veneçuela (2/667), R. Unit (1/212), Andorra (1/60), Bèlgica (2/75)
HUSA (Hoteleria Unida SA. Grupo)	73	7.209	11	873	Andorra (6/295), Bèlgica (2/382), Egipte (1/114), França (2/82)

Best Hotels SL	22	6.076	3	851	R. Dom (2/711), Andorra (1/140)
Sirenis Service SL	13	3.071	2	816	R. Dom (2/816)
Seaside Hotels SA	4	1.027	3	658	Alemanya (3/658)
AC Hotels	59	5.849	6	582	Itàlia (5/499), Portugal (1/83)
Ahotels	1	200	5	507	Andorra (5/507)
Celuisma SA	9	1.197	2	499	Veneçuela (1/343), Colòmbia (1/156)
Vista Sol SA	1	12	2	459	R. Dom (1/375), Argentina (1/84)
COTURSA (Hoteles y Comp Turísticos SA)	10	2.202	1	400	R. Dom (1/400)
Fuerte Hoteles SL	6	1.335	1	296	Mèxic (1/296)
Hoteles Silken SA	28	4.263	2	282	Andorra (1/70), Bèlgica (1/212)
Agusferfe SA	1	232	1	269	Argentina (1/269)
Globalia Hotels&Resorts	3	485	1	245	Tunísia (1/245)
Partner Hotels & Inns SL	19	1.329	3	230	Egipte (3/230)
Hoteles Globales (Airtours Resort Mallorca SL)	30	6.216	2	176	Bèlgica (1/98), Suïssa (1/78)
Aspis Hotels (Allium Hotels SL)	6	500	2	175	Andorra (2/175)
Derby Hotels Collection SL	7	710	1	160	R. Unit (1/160)
Eurotours Hotels SA	7	538	1	149	Andorra (1/149)
Ibersol 93 SL	9	1.160	2	106	França (1/56), Andorra (1/50)
Egatur SA	6	241	1	88	Portugal (1/88)
GR Hotels (Bascara SL)	3	249	2	79	França (2/79)
IBB Hotels (Ases. Tur. Menorquines SL)	12	728	1	72	Polònia (1/72)
Grupo Majestic (Inma SL)	2	364	1	56	França (1/56)
HM Hotels (Horrach Moya Hotels SL)	3	465	2	56	Mèxic (2/56)
HLG Hoteles (Hoteles Linea Garriga SL)	17	2.889	1	42	Andorra (1/42)
F&G Hotels (Glass Costa Este Salou SL)	3	439	1	41	Andorra (1/41)
Abba Hotels SA	15	1.836	1	36	Andorra (1/36)
<b>Total CH</b>	<b>1.055</b>	<b>194.750</b>	<b>634</b>	<b>159.903</b>	
<b>CH Balears respecte del total (%)</b>	<b>41,51%</b>	<b>52,17%</b>	<b>56,62%</b>	<b>65,67%</b>	

\* En gris les CH de les Illes Balears.

- Les modalitats de colonització turística per part dels gegants hotelers espanyols.

Ramón (2002:231) acaba el seu treball apuntant un fet que no es pot oblidar ni obviar, en la decisió de la forma d'internacionalització, que és el de la rellevància del recolzament financer del que disposa l'empresa hotelera i els incentius del destí per a la internacionalització (colonització). El 70% de la IED s'orienta a aquells països que més beneficis i incentius ofereixen al capital estranger inversor en projectes turístics (p.ex. República Dominicana i Mèxic). Emperò, com hem exposat, si la IED hotelera resulta escassament explicativa de com es protagonitza l'expansió del capital hotelier espanyol, llavors convindria analitzar quines són les modalitats contractuals a través de les quals s'expandeixen pel globus les CH espanyoles. A la taula 79 es poden comprovar, encara que per l'any 1999, les diferents modalitats d'operació per part de les CH espanyoles segons la regió mundial on s'ubiquin els seus hotels associats.

La principal opció en la transnacionalització de la planta hotelera espanyola era a través de contractes de gestió amb una mitjana mundial del 56,65% dels establiments hotelers i el 53,3% de les habitacions (taula 79). Aquesta tipologia anava seguida pels hotels en propietat (total i parcial) que representaven el 26,3% de tots els establiments hotelers i el 34,03% de les habitacions. Amb l'explotació mitjançant contractes de gestió, s'evita el risc de pèrdua de les inversions a les perifèries del sud en cas que hagi algun tipus d'imprevist, com per exemple un

atemptat o un tsunami pel fet que el contracte de gestió és més fàcil de rescindir que no desfer-se de la propietat de l'immoble. En aquest sentit, Ramón (2002) i Buades (2006) exposen que la dimensió immobiliària del capital hotelier es sol desenvolupar a través d'altres societats en les que les grans ETN hoteleres (o els seus propietaris) hi tenen participacions directes (o indirectes). Les societats interposades es converteixen en mecanismes de generació d'enormes plusvàlues, al temps que permeten la implementació dels instruments de la "enginyeria comptable", amb mecanismes com la desgravació fiscal per la reinversió de beneficis com per exemple el que s'aplica a les Illes Canàries. En qualsevol cas, en moltes ocasions, la inversió immoble corr a càrrec d'inversors institucionals (nacionals i internacionals) com per exemple les societats de capital risc o dels REITs (Real Estate Investment Trust).

Finalment, les modalitats de franquícia i d'arrendament són les que tenien menys importància a escala mundial en el cas del capital hotelier espanyol transnacional, amb el 9,02% de les habitacions i el 3,65% de les habitacions respectivament. Tanmateix, la modalitat d'entrada en un territori o un altre vendrà marcada pel marc institucional respecte de les inversions estrangeres i l'activitat turística. Així, en el cas de la Cuba de Fidel, l'entrada de les CH hoteleres només es pot produir mitjançant contractes de gestió o *joint ventures* amb les empreses locals (p.ex. Cubanacan, Gaviota, Horizontes Hoteles, Grupo Hotelero Gran Caribe, Hoteles Islazul).

Les ETN hoteleres espanyoles es diferencien de la gran majoria de les ETN hoteleres en les que la franquícia representava a l'any 1998, de mitjana mundial, el 28,4% de tots els establiments (27,3% de les habitacions) en mans de les ETN hoteleres fora dels seus països d'origen (Contractor i Kundu, 1998). En canvi, en les ETN hoteleres espanyoles, la franquícia representava el 11,27% dels hotels fora de l'Estat espanyol i el 9,02% de les habitacions (Ramón, 2002). L'opció de franquiciar, no obstant, es dona més en el cas dels hotels urbans i no tant en els vacacionals, donat que l'expansió espanyola és bàsicament vacacional no és estranya la seva poca repercussió.

La major part de la presència de les CH espanyoles per terres llatinoamericanes es produïa al 1999 mitjançant la participació accionarial (38,8% dels hotels i 54,11% de les habitacions) i contractes de gestió (50,27% dels hotels i 40,65% de les habitacions). Una participació accionarial que es beneficia d'unes polítiques neoliberals que afavoreixen la penetració del capital transnacional (Espinosa, 2000). En l'àmbit de la UE, el 24,53% dels hotels s'incorporaven a les CH espanyoles per la via de participar en la seva propietat i el 52,83% mitjançant contractes de gestió que es concentren a Grècia, Portugal i Itàlia. La inversió era fonamentalment urbana, ja que aquesta inversió redundava en la patrimonialització (i poder financer) de les empreses; mentre que en el turisme vacacional eren prioritàries les modalitats que requerien menor implicació inversora. A la UE era també molt destacable la fórmula, encara poc desenvolupada, de la franquícia amb el 17,87% de les habitacions. La mateixa consideració respecte de la internacionalització per la via dels contractes de gestió, franquícia o arrendament s'ha aplicat en la penetració als països de l'Europa de l'Est i de la resta d'Europa. La presència als EUA es materialitzà mitjançant la inversió en la propietat, degut al fet que es tracta d'un dels països més segurs on invertir (Ramón, 2002). Al cas d'Àfrica, la major part dels contractes són de gestió (68,7% dels hotels) i de franquícia (27,6% dels hotels). En els espais turístics d'Àsia es prefereix la modalitat dels contractes de gestió –100% dels hotels–, però amb la presumible penetració als paradisos fiscals de la regió i al gegant xinès, és probable que augmenti la modalitat de la propietat.

Segons Ramón (2002), les multinacionals hoteleres espanyoles tendeixen a assumir majors compromisos de recursos financers i major control de les instal·lacions internacionals als destins allunyats culturalment per tal de minimitzar els denominats costos d'agència per les dificultats derivades de valorar "adequadament" el comportament (i fiabilitat) dels potencials socis. També es fa així als països que no presentin risc polític o econòmic-financer (i cada cop més ambiental) degut a que la IED condueix a una escassa flexibilitat i un elevat volum de recursos financers. En la trajectòria de les ETN hoteleres, Ramón (2002) exposa com el control i l'experiència de l'empresa adquireix una corba en forma de "U"; segons la qual, en un primer moment amb poca experiència es destinen molts de recursos financers al control de les instal·lacions, llavors es passa per un moment en que augmenta el reconeixement de la marca, i finalment un punt en que el reconeixement de la marca va acompanyat d'un increment del volum de recursos financers destinats al control. Uns recursos financers que en els temps de la globalització neoliberal (o règim d'acumulació del capital flexible) es mobilitzen per motivacions

de tipus especulativo-financer. En la seva inversió es prioritzen les operacions especulatives per sobre d'aquelles que diuen defensar les retòriques empresarials neoliberals d'adequar-se als estímuls que es reben des dels "sobirans turistes-consumidors".

**Taula 79. Modalitats d'operació en els hotels associats a les Cadenes Hoteleres espanyoles segons regió (unitat: percentatge) al 1999 (Font: Ramón 2002:200)**

Regió	Propietat total		Propietat parcial		Contracte de gestió		Franquícia		Arrendament	
	Hotels	Habitacions	Hotels	Habitacions	Hotels	Habitacions	Hotels	Habitacions	Hotels	Habitacions
Amèrica Llatina i Carib	28,42	38,62	10,38	15,49	50,27	40,65	6,01	2,55	4,92	2,69
UE	24,53	19,83	—	—	52,83	55,08	18,87	17,87	3,77	7,22
Europa de l'Est	3,33	1,62	—	—	96,67	98,38	—	—	—	—
Resta d'Europa	—	—	—	—	26,67	29,94	33,33	47,72	40	22,34
Àfrica	4,26	2,63	—	—	61,7	58,6	27,66	33,01	6,38	5,76
Àsia	—	—	—	—	100	100	—	—	—	—
EUA	50	42,87	50	57,13	—	—	—	—	—	—
<b>Món</b>	<b>20,23</b>	<b>24,60</b>	<b>6,07</b>	<b>9,43</b>	<b>56,65</b>	<b>53,30</b>	<b>11,27</b>	<b>9,02</b>	<b>5,78</b>	<b>3,65</b>

- La dimensió financera de la globalització hotelera de les cadenes espanyoles.

Moltes de les IED hoteleres tenen un component molt vinculat a la dimensió immobiliària de l'hoteleria, que s'adapta als processos especulativo-financers estesos globalment (Fernández-Durán, 2006a; Ramón, 2002). Les IED hoteleres, adopten la característica d'inversions financeres orientades més a la cerca de beneficis derivats de l'apreciació dels actius immobiliaris, que a les rendes obtingudes de la gestió d'aquests actius. El negoci immobiliari en el sector hotelier és més atractiu en la vessant urbana. La conjuntura econòmica de baixos tipus d'interès en el mercat financer de renda fixa, els beneficis obtinguts en el negoci hotelier, l'entrada de l'euro i la seva revalorització respecte del dòlar –encara que aquest segueix de moneda de referència global– ha propiciat la canalització de l'estalvi cap a països que presenten una major estabilitat de les seves monedes respecte del dòlar, com Mèxic i la República Dominicana. A més, coincideix que en molts d'aquests països s'ha instaurat l'ordre neoliberal, que construeix unes condicions més que favorables per a l'entrada de capitals transnacionals estrangers a un risc molt baix.

La retòrica empresarial neoliberal ha presentat el procés d'internacionalització del capital hotelier espanyol com una forma d'escapar de les "urpes" dels TO que els tenien sotmesos a una relació de domini en quant als seus negocis dins territori espanyol. Contràriament, el procés colonitzador-globalitzador de les CH espanyoles incrementa les estretes relacions entre els TO i el capital hotelier espanyol pels següents motius: primer, per la ubicació de la planta hotelera en espais insulars i remots, per la qual cosa la dependència del transport aeri és clau per la comercialització del producte hotelier; segon, per l'alt grau de substituïbilitat entre els espais turístics, la qual cosa augmenta el marge de maniobra –i poder negociador– dels TO i així poder variar les seves ofertes vacacionals; i tercer, la internacionalització es produeix en moltes ocasions conjuntament amb els grans TO estrangers que participen en la propietat de moltes de les CH transnacionals. De fet, Ramón (2002:248) exposava que "existeix el risc de que el sector hotelier espanyol basi en excés les seves avantatges sobre la seva relació amb aquests agents [els TO]". En el cas de les CH espanyoles lligades als operadors turístics europeus, cada dia amb una major estructura oligopolística, aquestes han servit de trampolí als grans TO per a entrar, especialment, a Amèrica Llatina i al Carib. Els TO juguen un important paper financer, ja sigui amb la participació directa en l'accionariat del capital hotelier (p.ex. TUI amb el 50% de la cadena Riu), o bé com agent comercialitzador.

El finançament del procés globalitzador de les CH espanyoles resulta complex però es podrien delimitar diferents línies. Depenent de la fase internacionalitzadora es correspondrà un tipus de finançament o altre. En el règim d'acumulació flexible que es guia per criteris financers,



el gran capital hotelier espanyol es troba bastant lluny del mite de l'empresa familiar, malgrat aquesta encara s'hi mantengui (p.ex. família Gaspart a HUSA, família Fluxà a Iberostar, família Escarrer a Sol Meliá, família Barceló al Grup Barceló, família Riu a Riu, família Matutes a Fiesta, família López González a Lopesan, etc). Les grans estructures empresarials presenten una enorme complexitat accionarial, així com una densa xarxa d'empreses filials que graviten en torn de l'empresa matriu. Així, per exemple Occidental Hotels va constituir la societat Citania Hotels & Resort amb el grup immobiliari Fadesa que controla el 60%, per explotar els immobles hotelers propietat de l'immobiliària, un acord que es va rompre el 2004. El grup Barceló es va aliar posteriorment a Fadesa. L'expansió d'Occidental s'ha finançat gràcies a la incorporació en el seu accionariat del fons de capital risc Sil Investments SA i de La Caixa. L'any 2005 el fons de capital risc The Carlyle Group va estar a punt de fer-se amb el 100% de les accions d'aquesta CH espanyola. El grup NH, és l'únic grup hotelier espanyol que junt amb Sol Meliá cotitza en borsa, el seu accionariat està compost per la participació de caixes d'estalvi i fons d'inversió, a més del propi equip directiu de la cadena (taula 80).

<b>Taula 80. Composició de l'accionariat de NH i Occidental a l'any 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Hostelmarket, 2005a).</b>		
<b>Cadena Hotelera</b>	<b>Accionistes</b>	<b>Percentatge</b>
NH Hoteles SA	Bancaja	6,12%
	Equip Directiu NH	5,25%
	Hoteles Participados SL	5,25%
	FINAF 92 SA (Itàlia)	5,19%
	Kevlar de Inversiones (SIMCAV SA)	5,19%
	Grupo Inversor Hesperia SA	5,02%
	Corp. Financiera Caja de Madrid	5%
	Ibercaja	3%
	Autocartera	0,04%
	Borsa	59,94%
Occidental Hoteles Management SA	Caixa Holding SA (La Caixa, Estat espanyol)	30,37%
	Sil Investments SA (Fons de capital risc, Luxemburg)	29,40%
	De Diego Gregorio, Família i altres	24,30%
	Lladró comercial SA	6%
	Lacteas García Baquero SA	5%
	Inversiones Hemisferio SL (Grup Planeta)	5%

Una de les formes d'expansió més generalitzada resulta de l'aliança entre els grups hotelers i les constructores i immobiliàries. Mentre uns s'encarreguen de la construcció i inversió immobiliària, els altres s'encarreguen de la seva gestió. Nogensmenys, es produeixen participacions creuades entre els grups hotelers i immobiliaris. Així, per exemple, en l'aliança del Grup Barceló amb Fadesa per la promoció i explotació conjunta de 19 establiments hotelers a l'Estat espanyol i Marroc, el grup hotelier participa accionarialment en el 16,5% de cada projecte, a més d'encarregar-se de la gestió hotelera (Hostelmarket 2005:105).

La taula 81 sintetitza les fórmules principals a l'hora de finançar l'expansió global de l'hoteleria espanyola. Sembla que, en moltes ocasions, un element tan cabdal com és el del finançament no ha estat prou analitzat. En aquest sentit, Ana B. Ramón (2002:176) afirmava que "no és possible obviar la importància dels aspectes financers en la inversió hotelera a l'exterior front a l'escassa atenció posada per part de la literatura empresarial. Especialment en un sector com l'hotelier en el que la seva ubicació a l'exterior requereix elevats volums de capital". Cal tenir present, que la velocitat dels canvis en el capitalisme financer global fa que les estructures empresarials, les seves estratègies, i la composició de l'accionariat variïn amb molta rapidesa<sup>155</sup>

<sup>155</sup> Climent Picornell comentava, en ocasió d'una conferència oferida per Sebastià Escarrer Jaume, que una de les principals preocupacions del directiu mallorquí era la de ser devorats per una OPA. L'expansió del negoci hotelier es produeix per una combinació de canibalisme empresarial, expansió geogràfica, negoci immobiliari i diversificació inversora.

<b>Taula 81. Estratègies de finançament en el procés d'internacionalització de l'empresa hotelera espanyola (Font: Ramón 2002:175)</b>	
<b>Formes de finançament</b>	a. Re inversió de beneficis. b. Cotització en el mercat de valors. c. Integracions empresarials. d. Finançament extern.
<b>Origen del finançament</b>	a. Finançament des de l'origen. Operadors turístics: alemanys i italians fonamentalment. Fons d'inversió, d'assegurances, de pensions, etc. Empreses constructores i/o immobiliàries. b. Finançament en el destí. Inversors de la zona: entitats financeres, empreses de construcció, etc. Privatitzacions de la gestió hotelera.
<b>Relacions interempresarials</b>	a. Participacions accionaries majoritaris o minoritaris. b. Acords contractuals i aliances estratègiques.

En moments de ràpides mutacions i refinaments financers en l'expansió del capital transnacional hoteler, la base territorial segueix essent cabdal. El principal element per assegurar l'acumulació del capital (hotel) és l'expansió geogràfica. David Harvey (2006) formula amplament aquesta qüestió i exposa la perpetuació del desenvolupament geogràfic desigual amb la producció de territoris –en el nostre cas turístics– cada dia més intercanviables entre sí; la qual cosa podria conduir a les pròpies contradiccions en l'acumulació del capital que estan guanyant rellevància al segle XXI. Per exemple, la indústria hotelera va expandir geogràficament les seves tecnologies obsoletes, com ara edificacions prop de la línia de costa, amb un règim laboral fordista en el propi funcionament de l'establiment hoteler, però radicalment neofordista en la gestió i planificació (financera) del negoci amb la concentració del *know how* (i altes remuneracions) en els quadres de comandament que s'ubiquen en els espais centrals del sistema economia-món. En aquest cas Mallorca esdevé un espai central en el que s'allotgen les seus de les empreses matriu de quatre de les majors cadenes hoteleres vacacionals del planeta –Sol Meliá, Riu, Barceló i Iberostar–.

A partir de la taula 82 es pot comprovar com el negoci hoteler espanyol ubicat a la perifèria turística caribenya, resulta bastant profitós pel capital. S'han escollit els hotels de 4 estrelles perquè aquests i els de 5 estrelles són els únics que ens permeten, a partir de les publicacions disponibles, fer la comparativa entre els de la zona caribenya i l'Estat espanyol. Els hotels de 4 estrelles vacacionals al Carib són majoritaris, cosa que no ocorre en el context espanyol on predominen els negocis hotelers de 3 estrelles. Els ingressos per estada varien entre els 37,14 euros en un hotel de 4 estrelles sense "tot inclòs" (encara que la major part dels hotels al Carib es comercialitzen sota la fórmula del "tot inclòs") i els hotels vacacionals de 4 estrelles a l'Estat espanyol amb uns ingressos de 55,8 euros/estada. El que implica que una estada a un hotel del Carib resulta un 33,44% més barat que a l'Estat espanyol. Una de les principals diferències entre les dues zones turístiques és que al Carib entre el 23% (9,4 euros/estada) i el 30% (11,5 euros/estada) dels ingressos estan relacionats amb l'alimentació i les begudes; mentre que a l'Estat espanyol aquest segment representa el 15,6% (8,7 euros/estada). És a dir, els ingressos provinents de la component alimentària de la CH resulta ser en termes absoluts i relatius superior al Carib. Contràriament, la component de l'ingrès que correspon a habitació i pensió comprèn entre el 67,86% (25,2 euros/estada) al Carib i el 80,29% (44,8 euros/estada) de tots els ingressos a l'Estat espanyol.

<b>Taula 82. Càlcul dels marges nets en hotels espanyols de 4 estrelles (Font: Ernst &amp; Young, 2003a, Ernst &amp; Young, 2003b).</b>							
		<b>Carib (Mèxic, Cuba i República Dominicana)</b>				<b>Estat espanyol</b>	
		<b>4 estrelles (Tot Inclòs)</b>		<b>4 estrelles</b>		<b>4 estrelles (vacacional)</b>	
		Euros/estada	%	Euros/estada	%	Euros/estada	%
<b>Ingressos</b>	Habitació i pensió	29,53	72,77	25,20	67,86	44,8	80,29
	Menjar	8,93	22,00	6,28	16,90	3,2	5,73

	Beguda	0,44	1,09	5,22	14,05	5,5	9,86
	Tendes i supermercats	1,24	3,05	0,00	0,00	1,1	1,97
	Tiberis (festes)	0,00	0,00	0,00	0,00	1	1,79
	Altres	0,44	1,09	0,44	1,19	0,2	0,36
	<b>Total</b>	<b>40,59</b>	<b>100</b>	<b>37,14</b>	<b>100</b>	<b>55,8</b>	<b>100</b>
<b>Despeses</b>	Personal	6,46	20,17	8,84	28,09	18,4	39,66
	Aliments i begudes	6,90	21,55	3,01	9,55	4	8,62
	Honoraris de gestió	2,65	8,29	7,07	22,47	2,4	5,17
	Manteniment i reparació	1,33	4,14	1,50	4,78	1,3	2,80
	Energia	2,03	6,35	2,92	9,27	1,3	2,80
	Màrqueting i animació	1,86	5,80	1,77	5,62	2,4	5,17
	Altres despeses	5,75	17,96	1,50	4,78	4,4	9,48
	Despeses administració	1,06	3,31	0,97	3,09	1,8	3,88
	Tributs i assegurances	0,44	1,38	0,53	1,69	0,3	0,65
	Lloguer	2,12	6,63	2,74	8,71	5,5	11,85
	Amortització	1,41	4,42	0,62	1,97	4,6	9,91
	<b>Total</b>	<b>32,01</b>	<b>100</b>	<b>31,48</b>	<b>100</b>	<b>46,4</b>	<b>100</b>
<b>Marge Net</b>	<b>Euros/estada</b>	<b>8,58</b>		<b>5,66</b>		<b>9,4</b>	
	<b>Percentatge</b>	<b>21,13%</b>		<b>15,00%</b>		<b>16,75%</b>	

En analitzar la vessant de la despesa, es pot comprovar com la d'un hotel de 4 estrelles al Carib és de 31,48 euros/estada front als 46,4 euros/estada a l'Estat espanyol, és a dir un 32,15% inferior. En quant a la despesa convé destacar una sèrie de qüestions. En primer lloc, el fet que la despesa en personal a l'Estat espanyol (39,66% del total) resulta ser el doble que en un hotel de 4 estrelles del Carib i quasi el triple que un hotel de 4 estrelles "tot inclòs" del Carib. Així doncs, les despeses laborals a la perifèria resulten ser molt més atractives de cara al capital hotelier com element per incrementar els marges de benefici. En segon lloc, apuntar el fet que tant els lloguers com les amortitzacions resulten molt més "interessants" (de cara al capital) al Carib que no a l'Estat espanyol, ja que allà prop del 10% (uns 3 euros/estada) de les despeses estan dirigides a aquestes partides, front el 21,76% (10,1 euros/estada) de l'Estat espanyol. En tercer lloc, es pot anotar la diferència entre les despeses per alimentació al cas del "tot inclòs" que suposa el 21,55% de les despeses (6,9 euros/estada) front al 8,62% de les despeses (4 euros/estada) del 4 estrelles a l'Estat espanyol o del 9,55% (3,01 euros/estada) del 4 estrelles (sense "tot inclòs") al mateix Carib. Finalment, es pot comparar com les despeses globals dels negocis hotelers de 4 estrelles amb "tot inclòs" (32,01 euros/estada) o els 4 estrelles sense "tot inclòs" (31,48 euros/estada) eren pràcticament idèntics. No obstant, els marges nets de benefici en un cas i l'altre eren sensiblement diferents, ja que en el cas del "tot inclòs" el marge és del 21,13% (8,58 euros/estada), mentre que a l'altre era del 15% (5,6 euros/estada). Per últim, els marges de benefici d'un 4 estrelles sense "tot inclòs" al Carib i un 4 estrelles sense "tot inclòs" a l'Estat espanyol eren molt semblants, el 15% al primer cas i el 16,75% en el segon.

Així doncs, no és d'estranyar que l'empresariat hotelier s'hagi posat a cercar fórmules per a incrementar els seus marges de benefici que segons Ernst & Young (2003b) estan pràcticament estancats a l'Estat espanyol. La dificultat d'incrementar la flexibilitat negativa en el factor treball, ha conduït a replantejar la possibilitat d'inaugurar una nova etapa amb la incorporació del "tot inclòs" als negocis en territori espanyol. La situació a la part alta a la "corba del notari" (Naredo i Valero, 1999) permet la importació d'aliments i begudes a un preu barat, degut a la posició de domini de l'Estat espanyol i la fortalesa de l'euro. Per tant, tal com s'ha vist en l'apartat d'aliments i begudes amb un 8,62% de la despesa total (4 euros/estada) es pot incrementar sensiblement aquesta partida i mirar així d'incrementar els marges de benefici per situar-se en quotes semblants a les de les perifèries turístiques del Carib.

Segons Ramón (2002:171) la fórmula principal amb la que es ven el producte turístic a les perifèries del plaer (Carib, Nord d'Àfrica, Europa de l'Est, Turquia, SE asiàtic) és el *tot inclòs*, preferit per pels grans operadors turístics, que segons els centres de poder turístic eviten així que els seus clients provinents de les afluentes societats occidentals puguin ser objecte "d'enganys" per part dels nadius. I, "com a resultat, desapareix l'ús dels diners durant l'experiència vacacional i el visitant coneix i paga per avançat el cost exacte de les seves vacances, la qual cosa constitueix per tant una forma més d'industrialització del turisme de masses" (Ramón 2002:171). A més, mitjançant la fórmula del "tot inclòs", els grans agents turístics implicats aconsegueixen evitar la major circulació de la despesa turística –en eliminar l'ús dels diners als destins– i concentren de forma creixent el poder de compra (i de negociació) en les seves pròpies mans, a més d'apropiar-se de pràcticament tota la renda turística. El *tot inclòs*, d'acord amb Ramón (2002) elimina, en gran mesura, un dels pocs impactes positius que el turisme podria tenir a les perifèries del sistema economia-món que havien estat incorporades com a espais turístics, ja que les apreciades divises que havia de generar el famós *trickle down* (degoteig o vessament) turístic, no hi apareixen.

El que fou conseller de turisme del Govern de les Illes Balears, Celestí Alomar (14/08/2004), alertava en un article dels riscos de la proliferació del tot inclòs en el negoci hotelier espanyol (dins territori espanyol). Segons Alomar (14/08/2004:62) "la nostra indústria turística està pagant en aquests moments les conseqüències de la seva excessiva dependència del mercat de paquets turístics i de l'absentisme històric, dels petits i mitjans empresaris turístics, en la comercialització dels seus propis productes". Les tendències oligopolístiques en la indústria turística (cadena hotelera, TO, companyies aèries, etc) i les lògiques financeres d'acumulació del capital tendrien molt a veure amb l'adopció d'un ventall ample de modalitats turístiques dins del propi Estat espanyol: des dels condohotels i la propietat a temps compartit (captant part del negoci turístic-residencial), fins al turisme de masses del tot inclòs (captant els ingressos de la denominada oferta complementària). Amb l'adopció del tot inclòs, els agents turístics (TO), que generalment estan aliats a les cadenes hoteleres, cobrarien el paquet del tot inclòs en origen, disminuint així la fracció del pressupost que els turistes estaven disposats a gastar en el lloc de vacances. La fracció que s'incrementaria en origen, permetria als TO i els seus socis, intensificar les fórmules especulativo-financeres per a la "necessària" acumulació de capital d'aquests grans monstres. De totes maneres, tal com apuntava Alomar, les tensions entre diferents grups empresarials poden ser molt fortes en els espais on –a diferència del Carib o la ribera sud de la mediterrània– hi ha un fort desenvolupament de la infraestructura turística complementària (p.ex. bars, restaurants, comerços, etc). La irrupció d'aquesta modalitat pot ser contestada socialment, tant per part dels empresaris (i treballadors) de l'oferta complementària, com per part dels propis treballadors dels establiments hotelers que hauran de fer front a un major nombre de tasques i de clients (el que en diuen augmentar la productivitat del factor treball) sense que, molt probablement, es vegin incrementats els seus sous.

#### **8.6.4. La importància del turisme a la balança de pagaments. Els turistes com a instruments per apuntalar una balança cada cop més deficitària.**

La irrupció del turisme a l'Espanya franquista, malgrat suposar l'entrada de pautes socioculturals que suposadament eren poc coherents amb el règim feixista, havia de servir de palanca per al que alguns han denominat la "modernització" socioeconòmica espanyola, és a dir la instauració de la nova embranzida del capitalisme espanyol. La creació de l'espai turístic espanyol resultava prou atractiu –malgrat l'inconvenient d'un règim totalitari– per a les classes treballadores i el capital turístic europeu que ho veien com un territori exòtic, pròxim gràcies a les innovacions del transport aeri, i sobretot per mor que era un destí molt barat i on les inversions estrangeres eren rebudes amb els braços oberts (i amb escasses restriccions).

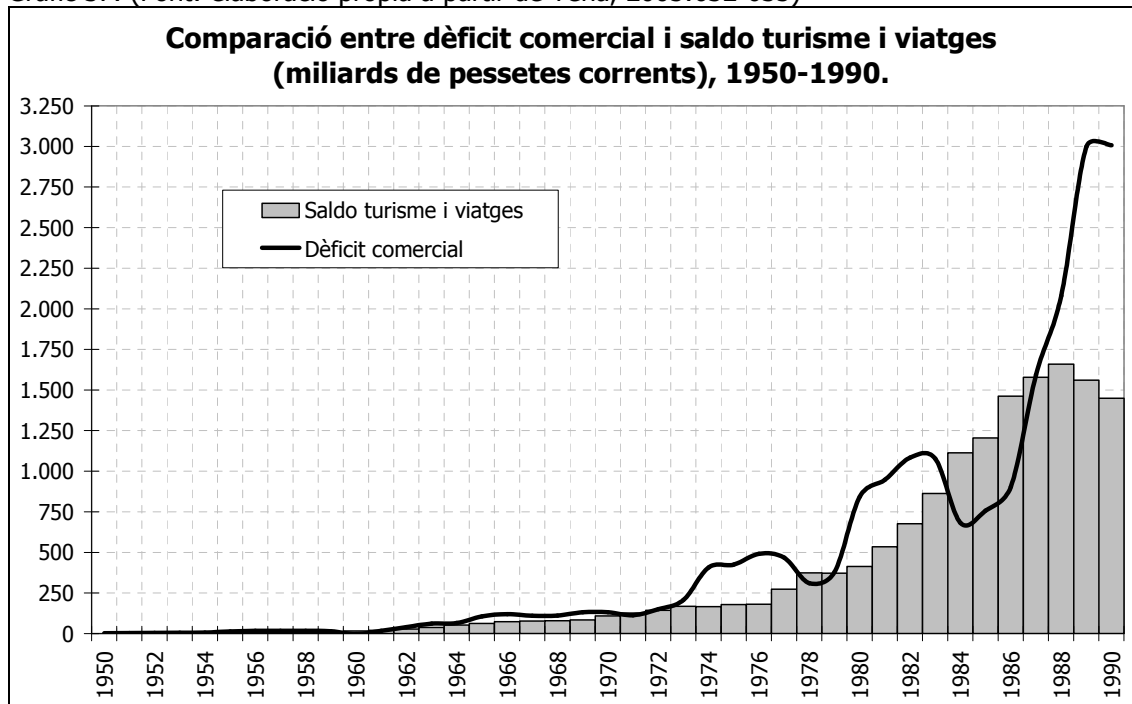
Turner i Ash (1991: 170) exposen com "a finals dels anys 1940, Espanya havia iniciat el seu procés d'industrialització, si bé disposava de molt escasses divises per dur a terme les importacions pertinents. Les divises que comptava procedien en conjunt dels productes agraris i siderometal·lúrgics, molt subjectes a les fluctuacions del mercat. Acte seguit va aparèixer el turisme, la indústria salvadora de la balança de pagaments espanyola [...] Així com en anys anteriors l'economia europea es va poder salvar gràcies als 16 mil milions de dòlars del Pla Marshall, l'economia espanyola es poder salvar gràcies al turisme. El turisme ha dut 11 mil milions de dòlars a Espanya; exactament la mateixa quantitat que ha invertit en equipament

industrial". En la mateixa línia es postulava Funes Robert –economista espanyol citat per Joan Cals (1974:95)– qui declarava que "és el turisme –en ser el nostre més ferm fidel a la balança de pagaments–, el que evita que la inflació sigui més perillosa. El turisme és la clau del desenvolupament espanyol. Espanya ha invertit ella sola, a la dècada dels 60, deu mil milions de dòlars, gràcies precisament al turisme, imprevisible en els plans de relançament econòmic a partir de la nomenada estabilització. El turisme ha xapat la història econòmica d'Espanya, que es divideix, ara, en: abans del turisme i després del turisme. Les possibilitats límits del desenvolupament espanyol estan en funció de les possibilitats límits del desenvolupament turístic. Fins on arribi el turisme, arribarà el desenvolupament".

Baretje (1982) exposa com un dels principals avantatges del desenvolupament turístic internacional rau en les divises que el sector genera. Determinar l'impacte real en terme de divises dependrà, segons l'autor, de l'indicador emprat pel seu càlcul. En la majoria d'estudis es considera la partida de "turisme i viatges" de la Balança per Compte Corrent. El rellevant, no obstant, apunta Baretje (1982), seria arribar a avaluar el contingut real de les importacions turístiques, tot destriant el percentatge del total d'entrades que no són retingudes en el destí, sinó que retornen a l'estranger en forma de pagament de diferents factors. Nogensmenys, en el total d'entrades generades pel turisme internacional hi ha una part que retorna al país d'origen, com a conseqüència, entre d'altres coses, de les importacions de béns i serveis que serveixen per satisfer les mateixes exigències dels turistes. Al nostre entorn, malgrat la importància estructural del turisme internacional encara resten per fer aquests exercicis (en anglès conegut com *tourist leakages*) que tan prolífics han estat a l'hora de calcular l'impacte real de l'economia turística en les perifèries del plaer.

A continuació s'intentaran apuntar algunes observacions al respecte de la contribució del turisme a l'expansió de l'economia espanyola i la seva funció equilibradora en la Balança per Compte Corrent. A les gràfiques (37 i 38) es pot observar l'evolució del saldo de turisme (ingressos menys pagaments) i la del dèficit comercial de l'economia espanyola. Crida l'atenció el fet que durant els moments del primer boom del turisme de masses la balança turística permetia cobrir en gran mesura el dèficit comercial espanyol que recorria a la importació de gran quantitat de materials (matèries primeres i béns d'equipament) per impulsar la seva industrialització. Així, els 107 miliards de pessetes turístiques del 1970 cobrien en un 81,85% el dèficit comercial d'aquell mateix any. A partir de la dècada dels 1970, emperò, el dèficit comercial es dispara –en un entorn de preus del petroli creixents– i la capacitat que presentava el turisme per equilibrar aquests desajustaments cada cop era més limitada. Aquest fet va estar marcat pel canvi de les regles de joc econòmic global i la crisi estructural dels 1970. La crisi del petroli es va traduir en una minva del nombre de turistes, i per tant dels seus ingressos, al mateix temps que les importacions s'encariren notablement. A partir dels 1980 fins 1990, i només amb una breu interrupció a mitjans dels 1980 en que augmenta el saldo turístic, el dèficit comercial només és cobert per part de la balança turística en un 48%. Aquest fet respon, no només a l'alentiment dels ingressos turístics, sinó sobretot a la plena "maduració" del model capitalista espanyol que s'insereix de ple en les dinàmiques del capitalisme mundial, arran de la incorporació en la Comunitat Econòmica Europea el 1986 (Carpintero, 2005).

Gràfic 37. (Font: elaboració pròpia a partir de Tena, 2005:632-635)



**Taula 83. Taxa de Cobertura, saldo turisme i taxa de cobertura del saldo turisme i viatges respecte del Dèficit comercial (Font: Elaboració pròpia a partir de Tena, 2005:632-63).**

	Dèficit comercial (miliards pessetes)	Saldo turisme i viatges (miliards pessetes)	Taxa de Cobertura del saldo turisme i viatges respecte del Dèficit comercial
1950	0,61	0,56	92,13%
1960	-3,44	14,85	432,03%
1970	131,20	107,39	81,85%
1980	841,90	412,42	48,99%
1990	3.007,20	1.449,07	48,19%

Si s'observa la taula 83, hom pot constatar l'expansió del dèficit per compte corrent a partir del 1974. Aquest dèficit venia impulsat pels creixents dèficits de la balança comercial i la de rendes. A més de les partides de la balança de serveis, explicada quasi absolutament per la partida de turisme, caldria apuntar la importància de les remeses financeres dels emigrants (econòmics i polítics) per alleugerir la situació socioeconòmica espanyola. Així, les transferències dels emigrants cobrien al 1960, amb una entrada neta de 3,4 milions de pessetes, la totalitat del dèficit comercial. Al 1970 suposaven una entrada neta de 45,8 milions de pessetes, cobrint el 35% del dèficit comercial. Als anys 1980 aquesta partida cobriria el 17,5% i al 1990 el 10,2% del dèficit comercial.

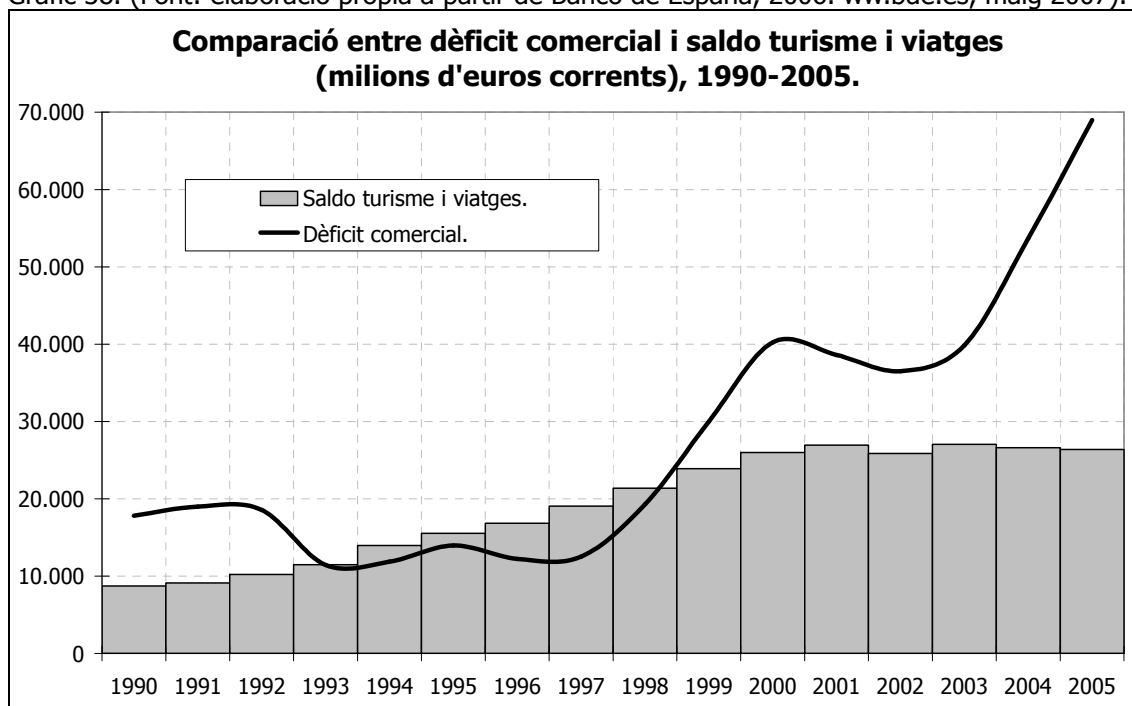
**Taula 84. Saldos de la Balança per Compte Corrent de l'economia espanyola, 1950-1990 (milions de pessetes corrents) (Font: Tena 2005:632-636)**

	1950	1960	1970	1980	1990
<b>Balança Comercial (Béns)</b>	-610	3.437	-131.200	-841.900	-3.007.200
<b>Balança Serveis</b>	-22	15.344	104.876	463.193	1.505.465
Balança Turisme	562	14.849	107.389	412.416	1.449.065
<b>Balança de rendes</b>	-572	-515	-14.846	-139.251	-649.900
<b>Balança Transferències</b>	66	5.427	45.865	147.101	432.100
Balança Remeses treballadors	66	3.469	45.876	147.516	309.300
<b>Balança Compte Corrent</b>	<b>-1.138</b>	<b>23.695</b>	<b>4.695</b>	<b>-370.857</b>	<b>-1.719.535</b>

La dècada dels 1990 estarà marcada per un nou impuls del capitalisme mundial i l'expansió de les taxes de creixement. En aquest context, el capitalisme espanyol ja reconvertit i

adaptat a les exigències del règim d'acumulació flexible que propulsaven les institucions europees, experimentà després de la crisi dels principis dels 1990 una espectacular expansió. Els ingressos nets per turisme passen dels 8,7 miliards d'euros al 1990 a 26,37 miliards d'euros al 2005, amb un augment del 202% (taula 85). Tanmateix, el dèficit comercial ha passat de 17,8 miliards d'euros al 1990 a 68,97 miliards d'euros al 2005, amb un augment del 287%. Mentre que els ingressos nets del turisme han presentat una tendència, més aviat moderada durant aquest període i un cert estancament a la dècada dels 2000, el dèficit comercial mostra una clara tendència expansiva. L'adopció de la moneda única ha afectat seriosament la ja de per si dèbil balança comercial, i a partir de l'euro resultaren més cares les exportacions espanyoles, al temps que les importacions resulten més atractives. De fet, els analistes de l'economia i les institucions de la política econòmica apunten el dèficit comercial espanyol com un dels elements més crítics del capitalisme espanyol. El dèficit comercial només ha mostrat símptomes d'alentiment en els moments que ha coincidit amb situacions crítiques mundials com és a principis dels 1990 la Guerra del Golf i a principis dels anys 2000 la crisi post 11-S 2001.

Gràfic 38. (Font: elaboració pròpia a partir de Banco de España, 2006. [www.bde.es](http://www.bde.es), maig 2007).



**Taula 85. Taxa de Cobertura, saldo turisme i taxa de cobertura del saldo turisme i viatges respecte del Dèficit comercial (Font: Balança de Pagaments, Banco de España, 2006 a [www.bde.es](http://www.bde.es), maig 2007).**

	Dèficit comercial (miliards euros)	Saldo turisme i viatges (miliards euros)	Taxa de Cobertura del saldo turisme i viatges respecte del Dèficit comercial
1990	17,81	8,71	48,89 %
1995	13,95	15,52	111,28 %
2000	40,23	25,99	64,61 %
2005	68,97	26,37	38,23 %

Entre el 1990 i el 2005, la balança per compte corrent ha estat creixentment deficitària, passant d'un dèficit de 11 miliards d'euros al 1990 a un de 66,6 miliards d'euros al 2005, tot multiplicant-se per sis vegades. Els ingressos turístics nets, com hem comentat, tenen un menor pes en la cobertura del dèficit comercial i les remeses dels emigrants passen de 1,06 miliards d'euros al 1990 a 2,28 miliards al 2000. A l'any 2003, per primera vegada en la història recent espanyola, les sortides de remeses dels treballadors estrangers a l'Estat serà superior a les entrades. A partir de mitjans dels 1990 l'espai espanyol –identificat amb l'uropeu– es

converteix en un focus d'atracció de població provinent dels països del sud (Amèrica Llatina i Àfrica) i de l'est (Europa de l'Est i Àsia).

<b>Taula 86. Saldos de la Balança per Compte Corrent de l'economia espanyola (1990-2005) (miliards d'euros corrents) (Font: Banco de Espanya, 2006 a <a href="http://www.bde.es">www.bde.es</a>, maig 2007)</b>				
	1990	1995	2000	2005
<b>Balança Comercial (Béns)</b>	-17,81	-13,95	-40,23	-68,97
<b>Balança Serveis</b>	7,26	13,08	21,03	22,63
Balança Turisme	8,71	15,52	25,99	26,37
<b>Balança de rendes</b>	-2,16	-4,07	-7,46	-17,21
<b>Balança Transferències</b>	1,68	3,57	1,71	-3,08
Balança Remeses treballadors	1,06	1,59	2,28	-0,32
<b>Bça. Compte Corrent</b>	<b>-11,02</b>	<b>-1,37</b>	<b>-24,95</b>	<b>-66,63</b>

D'altra banda, Carpintero (2005) apunta la mutació que es produeix a partir de l'entrada a la UE, en que les transferències dels emigrants espanyols són substituïdes progressivament per les transferències públiques provinents de la UE a partir de 1986, tot passant dels 615 milions d'euros al 1986 a 14,8 miliards d'euros al 2005 (Banco de España, 2006). Carpintero (2005:478) conclou que "en definitiva, la cabalosa corrent de transferències privades procedents dels emigrants espanyols a països europeus ha estat substituïda per una altra corrent amb el mateix origen geogràfic, però de distinta naturalesa institucional".

### **8.7. ELS ALTRES COMPTES DE LA "MODERNITZACIÓ" SOCIOECONÒMICA ESPANYOLA. OBESITAT, GEGANTISME I "SUBDESENVOLUPAMENT SOCIAL".**

La lectura de l'evolució socioeconòmica de l'Estat, així com en molts altres regions, ha deixat de banda els costos socials i ecològics que la maquinària econòmica generava. En general s'ha tendit a no tractar aquestes qüestions, i en tot cas es plantejaven com el preu a pagar per abraçar el "desenvolupament". Se diu que la societat espanyola ha passat d'una estructura jeràrquica i autoritària a una altra més democràtica, tot experimentant un conjunt de canvis que generalment han estat valorats com a positius. De totes maneres, els discursos oficials no han deixat gaire espai a la crítica i matisació respecte dels mites respecte del "miracle espanyol", que a grans trets ha mantingut a les oligarquies de l'antic règim feixista sota una nova façana que es diu democràtica. José Manuel Naredo ha estat un dels intel·lectuals, entre molts d'altres, que han posat sobre la taula qüestions que generalment han estat ocultes al respecte. Entre aquestes es troben els aspectes relacionats a la factura ecològica del "desenvolupament espanyol" i la configuració d'un marc institucional que contribueix a la perpetuació d'unes relacions socials marcades per l'asimetria. En l'anàlisi dels aspectes socials, es pot destacar la figura de Vicenç Navarro qui ha definit la situació espanyola com a de "subdesenvolupament social". D'acord amb Navarro, es produeix una perpetuació de les estructures de poder reforçades al llarg del franquisme a les que s'hi afegixen noves oligarquies, resultant un magre estat del benestar. Una situació que es veié reforçada per l'adopció del dogma neoliberal que s'imposà mundialment a partir dels anys 1980. A continuació, s'intentarà repassar algunes de les dimensions ocultes de la modernització espanyola, a partir de la tesi d'Óscar Carpintero (2005) i els treballs de Vicenç Navarro amb l'Observatori Social d'Espanya i també els de l'equip de Miren Etxezarreta amb el Seminari d'economia crítica Taifa.

#### **8.7.1. El metabolisme socioeconòmic espanyol: els RTM (Requeriments Totals de Materials).**

La "modernització" socioeconòmica espanyola ha anat acompanyada, tal com ha advertit Óscar Carpintero en la seva tesi doctoral (Carpintero, 2005), d'una enorme transformació ecològica i territorial. La cara oculta del "miracle" econòmic espanyol, iniciat a l'Espanya feixista, però encara vigent, s'ha traduït en uns creixents Requeriments Totals de Materials (RTM) que l'economia engoleix per una banda i excreta per l'altra. Aquesta situació s'ha traduït alhora en una petjada ecològica creixent. El metabolisme socioeconòmic espanyol



ha passat de requerir uns 267 milions de tones al 1955 als 1508 milions de tones al 2000, multiplicant-se els RTM 5,6 vegades. Mentre que, durant el mateix període la població espanyola ha passat de 28,9 milions d'habitants al 1955 a 40,4 milions d'habitants al 2000, multiplicant-se per 1,4 vegades. El creixement econòmic mesurat en PIB al cost de factors (pessetes constants de 1986) ha passat de 8,3 bilions de pessetes al 1989 a 46,4 bilions de pessetes, multiplicant-se per 5,5 vegades. Així doncs, es pot destacar el fet que els increments dels RTM mantenen una intensa relació amb l'increment del creixement econòmic en termes de PIB (ambdós es multipliquen per 5,6 i 5,5 vegades, respectivament), mentre que la tan repetida vinculació entre deteriorament ecològic (expressat en RTM) i creixement demogràfic, es mostra en el cas espanyol poc convincent.

Si es distribueixen els RTM entre la població, resulta que els RTM per càpita s'han disparat, passant de 9,2 Tm/habitant al 1955 a 37,3 Tm/habitant el 2000, tot multiplicant-se per 4. Carpintero (2005) denuncia així la "falsa desmaterialització" del cas espanyol. Fins i tot la coneguda com a "desmaterialització dèbil" (RTM/PIB) no s'arriba a produir en el cas espanyol. Si al 1955 es requerien 32,1 tones de materials per obtenir un milió de pessetes (en pessetes constants de 1986), a l'any 2000 –en plena "societat de la informació"- es requerien 32,5 tones de materials per obtenir un milió de pessetes (en pessetes constants de 1986). Aquest fet, permet constatar que els efectes del "miracle espanyol" i de la terciarització de l'economia espanyola, recordant que molts presenten les activitats terciàries com poc materials, han estat, en termes de desmaterialització relativa, quasi nuls ja que a les portes del segle XXI es requeria la mateixa càrrega ecològica que a mitjans de segle per aconseguir un milió de pessetes<sup>156</sup>. En quant a la desmaterialització absoluta, l'increment sostingut dels RTM ens demostra que aquesta no acaba d'arribar.

<b>Taula 87. Evolució dels RTM (Requeriments Totals de Materials) a l'Estat espanyol, 1955-2000 (mils de Tm) (Font: Carpintero, 2005)</b>						
	<b>1955</b>	<b>1961</b>	<b>1975</b>	<b>1985</b>	<b>1995</b>	<b>2000</b>
Abiòtics	164.242	221555	455.897	720.526	814.453	1.036.079
Biòtics	83.995	114.978	144.145	161.827	157.222	194.264
Semimanufactures	3.751	8.116	45.641	58.990	134.628	171.503
Fluxos d'excavació	14.112	26.939	51.228	55.938	56.376	57.808
Altres importacions	977	1.920	4.167	10.721	32.299	49.248
<b>RTM</b>	<b>267.077</b>	<b>373.508</b>	<b>701.079</b>	1.008.002	<b>1.194.977</b>	<b>1.508.903</b>
RTM domèstics	250.810	69.849	524.009	714.533	773.612	921.067
RTM importats	16.267	303.659	177.070	293.469	421.365	587.836
Inputs directes	120.420	207.143	361.394	431.168	570.202	768.129
Inputs ocults	146.657	228.094	339.685	576.332	624.775	740.774
<b>RTM/Càpita (sense erosió) Tm/cap.</b>	<b>9,2</b>	<b>12,22</b>	<b>19,8</b>	<b>26,24</b>	<b>30,5</b>	<b>37,3</b>

En quant als RTM segons el tipus de material es pot veure com al 1955, dels 267 milions de tones, els requeriments biòtics representaven el 31,4% (83,9 milions de tones), mentre que els abiòtics eren el 68,3% restant (183 milions de tones). Emperò al 2000, els biòtics representaven el 12,8% (194,2 milions de tones), mentre que els abiòtics sumaven 1,3 milions de tones (87,1% dels RTM). Es produeix, per tant, un increment del 131% (110 milions de tones) de materials biòtics al llarg d'aquests 45 anys, quan recordem que la població ho havia fet en un 40%. Mentre, els requeriments abiòtics han passat de 189 milions de tones al 1955 a 1314 milions de tones al 2000, amb un increment del 618%. Cal apuntar que els fluxos abiòtics solen dur aparellada una major motxilla de deteriorament ecològic, respecte dels recursos biòtics. Els requeriments abiòtics estan molt estretament vinculats amb la principal

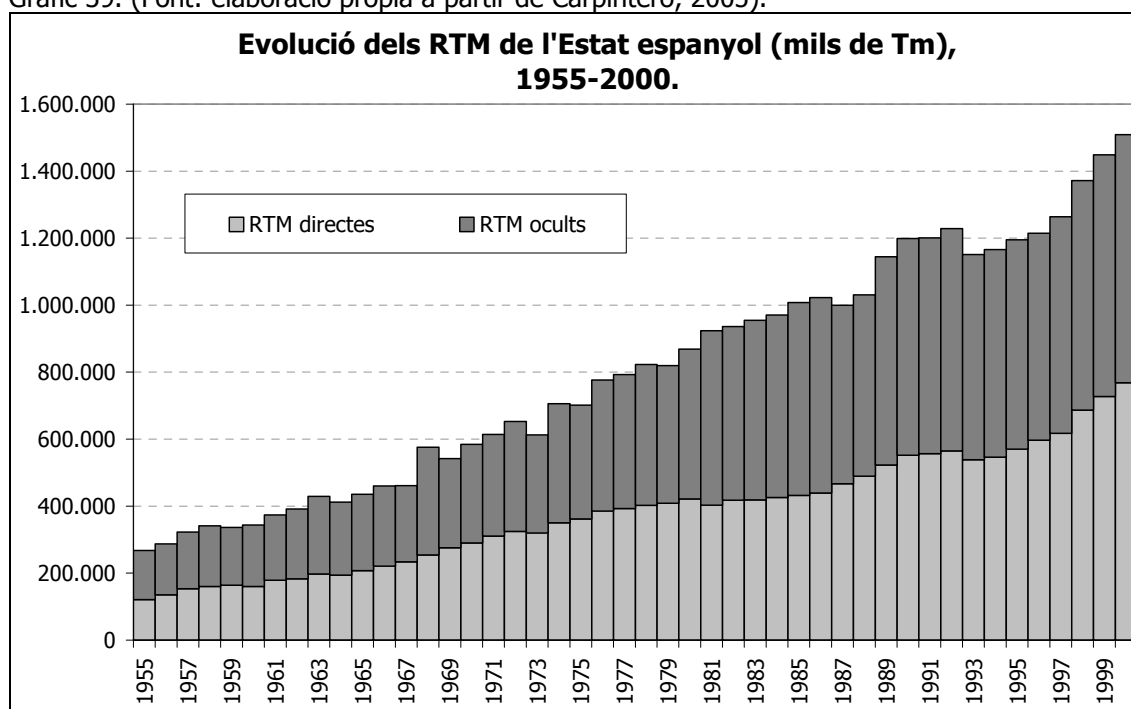
<sup>156</sup> Carpintero (2005:342-348) analitza aquesta qüestió, incidint en els termes ambigus de la desmaterialització relativa, tot introduint una sèrie de matisacions importants.

indústria de l'Estat (la del totxo) i les modalitats d'organització social i espacial de les societats espanyola –altament artificialitzadora del territori i cremadora de combustibles fòssils–, per la qual cosa els materials de pedrera representaven al 2000, el 31,8% de tots els RTM amb 479 milions de tones (quan al 1955 eren el 7,4% dels RTM) per alimentar el boom immobiliari espanyol; i els materials energètics al 2000 suposaven el 26,7% de tots els RTM, amb 402 milions de tones que alimentaven l'enorme mobilitat motoritzada i els requeriments industrials i domèstics.

Les creixents exigències en recursos del metabolisme socioeconòmic espanyol han anat vinculades a un important transformació en la composició dels materials requerits. Carpintero (2005:335-336) exposa que "fent tal vegada de la necessitat virtut, el 60% de les 4 tones per habitant d'energia i materials que de forma directa passaven per la nostra economia el 1955, procedien de la biomassa vegetal, mentre que el 40% restant tenia el seu origen en els combustibles fòssils i minerals [...] El 2000 les 19 tones per habitant de requeriments directes se distribuïen ja entre el 70% per combustibles fòssils i minerals deixant solsament el 20% per la biomassa, repartint-se el restant 10% entre les semimanufactures importades i altres béns"<sup>157</sup>.

A més, Carpintero (2005) apunta que la transformació socioeconòmica de l'Estat espanyol, en la seva "aventura" de la segona meitat del segle XX i la seva inserció dins del capitalisme global, s'expressa en un canvi, no tan sols en els increments dels RTM i la seva composició, sinó també en l'origen d'aquests materials. D'acord amb la Regla del Notari (Naredo i Valero, 1999), l'Estat espanyol ha escalat posicions en l'anomenada "corba del notari" durant aquests 45 anys, ha incrementat els RTM importats gràcies al poder de compra que va adquirint. Mentre al 1955 –a les portes de la ruptura de l'autarquia feixista– el 6,1% dels RTM (16 milions de tones) provenien de l'exterior, al 2000 un 39% dels materials (587 milions de tones) del metabolisme socioeconòmic espanyol era importat. La dependència exterior és màxima en els materials energètics -combustibles fòssils– amb 220 milions de tones, representant el 37,4% dels RTM importats.

Gràfic 39. (Font: elaboració pròpia a partir de Carpintero, 2005).



Al gràfic 39 es presenta la relació entre els RTM directes i els RTM ocults. Els RTM directes, tal com s'ha comentat, són els que passen pel "procés econòmic" -"nets de pols i palla"- i són els que contribueixen a generar el valor monetari dels productes. En canvi els RTM

<sup>157</sup> Les 4 Tm/càpita de 1955 i les 19 Tm/càpita de 2000 fan esment tan sols als inputs directes i no la suma dels directes i els ocults que són els RTM.

ocults són els que queden fora de la "cadena del valor", però que malgrat no estar comptabilitzats en les valoracions monetàries, no s'escapen de les comptabilitats de la "natura". En concret, es pot veure que la fracció oculta ha estat pràcticament equivalent a la visible, anomenada directa. En concret, al 1955 els fluxos ocults eren de 146 milions de tones (front a 120 milions de tones directes). El 92,5% dels fluxos ocults estava relacionat amb els materials abiòtics i el 94% eren domèstics. En canvi, al 2000 els RTM ocults sumaven un total de 740 milions de tones (front 768 milions de tones directes), havent-se multiplicat per 5 respecte de 1955. Els RTM ocults del 2000, es corresponien en un 95% als materials abiòtics i el 49,4% eren importats. Destaca l'important augment de fluxos ocults importats del metabolisme socioeconòmic espanyol que s'ha multiplicat per 41,8 vegades. Realment, aquests fluxos no s'importen, sinó que més aviat resten en els llocs d'extracció i "producció", deixant en aquells mateixos llocs tots els problemes derivats de contaminació i transformació territorial i ecològica, i així la factura comercial espanyola en termes monetaris (amb un elevat dèficit) deixa de comptar amb tot aquella "motxilla ecològica" que l'Estat espanyol, com a "país desenvolupat", deixa fora de les seves fronteres. D'aquesta manera "s'estalvia", a més, els costos que suposaria eliminar els residus i reparar els danys ecològics de les activitats que proporcionen aquells materials.

A l'any 1955, l'extracció de cada tona de recursos duia associades 1,22 tones ocultes de mitjana, per obtenir una tona de material directa  $-2,79 \text{ Tm abiòtic/Tm} + 0,11 \text{ Tm biòtic/Tm}$ ; i al 2000, aquesta quantitat s'havia reduït fins a les  $0,96 \text{ Tm ocultes/Tm} -1,15 \text{ Tm abiòtic/Tm} + 0,24 \text{ Tm biòtic/Tm}$ . Segons Carpintero (2005:339-340) "aquest fet reflecteix, efectivament, que la generació de residus sòlids per tona d'input ha descendit, però s'ha de tenir present al manco dos aspectes. D'una banda la subestimació dels fluxos ocults realitzada que no incorpora aquells derivats de les activitats de dragat ni de nombrosos productes manufacturats pels que no s'han calculat "motxilles ecològiques". Per una altra banda, l'esmentada reducció s'ha produït a costa d'un augment de l'emissió de residus gasosos a l'atmosfera".

### **8.7.2. La petjada territorial efectiva de la "modernització" socioeconòmica espanyola. Els canvis d'ocupació del sòl de l'OSE (Observatorio de la Sostenibilidad en España).**

Si el metabolisme socioeconòmic ha presentat una tendència en ascens en tota la segona meitat del segle XX, l'altre aspecte poc explicat (i analitzat) és el de l'enorme "empremta territorial" de la "modernització" socioeconòmica i del "miracle espanyol". No ha estat fins a l'any 2006 que s'ha publicat per primera vegada un informe sobre l'ocupació del sòl pel conjunt del territori de l'Estat, elaborat pel recent organisme, creat al 2004, Observatorio de la Sostenibilidad en España (OSE, 2006)<sup>158</sup>. Es tracta d'un informe necessari, que arriba en ple *tsunami urbanístic*, i que té el seu origen en el programa CORINE (Coordination of Information on the Environment). El CORINE es creà el 1985 amb la Decisió del Consell de Ministres de la UE (CE/338/85), que tenia com objectiu engegar sistemes d'informació ambiental. Aquest programa passà a dependre de l'Agència Europea de Medi Ambient (AEMA) el 1995. Sembla que arran de la publicació dels resultats del CLC00 (CORINE Land Cover 2000)<sup>159</sup>, les administracions públiques –que són les que poden fer front al cost d'aquest tipus d'estudis– sistematitzaran i mantindran l'elaboració d'informació territorial, i el més important, la faran pública.

Quan l'Estat espanyol va entrar a la CEE, millor dit un any després (1987), els usos del sòl eren principalment agrícoles, amb un 49,9% de tot el territori (252,7 mil km<sup>2</sup>) i forestals amb un 47,64% (241,2 mil km<sup>2</sup>); mentre que els usos artificials sumaven 8,1 mil km<sup>2</sup>, un

<sup>158</sup> No obstant, les informacions del canvi d'ocupació del sòl 1990-2000 (IMAGE & CORINE Land Cover 2000) ja estaven a disposició uns dos anys abans a la web de l'Agència de Medi Ambient que oferia: el CORINE Land Cover 1990 revisat; CORINE Land Cover 2000; i Land Cover Changes 1990-2000. Recentment, s'ha llançat el projecte SIOSE (Sistema sobre Ocupació del Sòl a Espanya) que integrarà la informació de les Bases de dades d'ocupació del sòl de les CA i de l'Administració General de l'Estat, i que integrarà una base d'informació geogràfica a escala 1:25000 (front a l'escala 1:100000 del projecte CORINE Land Cover).

<sup>159</sup> El CORINE Land Cover presenta una resolució a escala 1:100000 -a partir de la interpretació visual d'imatges satèl·lit Landsat 7- amb una unitat mínima superficial cartografiada de 25 hectàrees i amb una amplada mínima dels elements lineals de 100 metres. Per tant, no detecta processos que actuin per davall d'aquesta resolució. Es tracta d'una eina per treballar i analitzar a escala europea, quedant elements de "detall" al marge d'aquesta cartografia. En tot cas els resultats poden ser entesos com a infraestimacions.

1,61% de tot el territori de l'Estat. En els catorze anys que cobreix l'estudi dels canvis de la coberta del sòl (OSE, 2006) es pot observar l'enorme transformació territorial provocada per la "modernització" espanyola, coincidint amb la incorporació a la UE. A grans trets es pot dir que al 2000 -respecte del 1987: la superfície artificial ha augmentat un 29,5% (184,7 km<sup>2</sup>/any) arribant a ocupar 10543 km<sup>2</sup> (2,1% del territori); el sòl agrícola havia minvat en un 0,1% (17,2 km<sup>2</sup>/any), ocupant 252503 km<sup>2</sup> (49,86% del territori); els sòls forestals i/o espais oberts es varen reduir en un 1% (192 km<sup>2</sup>/any), assolint 238781 km<sup>2</sup> (47,15% del territori); i les zones humides i superfícies d'aigua varen augmentar en un 8,1% (26,7 km<sup>2</sup>/any), i ocupant 4630 km<sup>2</sup> (0,9% del territori).

Els principals canvis d'ocupació de sòl segons l'OSE (2006:27) han estat (taula 88): augment de l'artificialització; augment dels reguius; alteració d'ecosistemes forestals; i disminució de les zones humides naturals (encara que han augmentat les làmines d'aigua d'embassaments artificials).

	Superfície				Canvi net (1987-2000)	
	1987		2000			
	Km <sup>2</sup>	%	Km <sup>2</sup>	%	Superfície (km <sup>2</sup> )	%
Teixit urbà continu	3.276	0,65	3.409	0,67	133	4,05
Estructura urbana laxa	748	0,15	972	0,19	224	29,95
Urbanitzacions exemptes i/o enjardinades	1.787	0,35	2.232	0,44	445	24,90
Zones industrials o comercials	818	0,16	1.298	0,26	481	58,81
Autopistes, autovies i terrenys associats	367	0,07	914	0,18	547	148,79
Complexos ferroviaris	14	0,00	16	0,00	3	20,30
Zones portuàries	89	0,02	106	0,02	17	18,64
Aeroports	145	0,03	155	0,03	10	6,64
Zones d'extracció minera	513	0,10	701	0,14	188	36,61
Abocadors	65	0,01	76	0,01	10	15,96
Zones en construcció	180	0,04	388	0,08	208	115,29
Zones verdes urbanes	47	0,01	62	0,01	15	31,99
Instal·lacions esportives i recreatives	91	0,02	213	0,04	122	133,77
<b>SUPERFÍCIES ARTIFICIALS</b>	<b>8.141</b>	<b>1,61</b>	<b>10.543</b>	<b>2,08</b>	<b>2.402</b>	<b>29,50</b>
Terres de conreu de secà	103.397	20,42	99.531	19,65	-3.866	-3,7
Conreus herbacis de reguiu	19.676	3,89	21.582	4,26	1.907	9,7
Altres zones d'irrigació	448	0,09	612	0,12	165	36,8
Arrossars	991	0,20	1.280	0,25	289	29,2
Vinyes	8.288	1,64	8.211	1,62	-77	-0,9
Fruiters de secà	3.180	0,63	3.146	0,62	-34	-1,1
Cítrics	2.698	0,53	2.989	0,59	291	10,8
Fruiters tropicals	44	0,01	46	0,01	2	4,3
Altres fruiters en reguiu	1.922	0,38	2.156	0,43	234	12,2

<sup>160</sup> El gener de 2010 es va publicar el Corine Land Cover 2006. Aquesta nova cartografia realitzada amb imatges del 2005 presenta modificacions metodològiques respecte dels projectes anteriors. S'han modificat sensiblement els resultats anteriors. Tal com es pot veure a la següent taula ([http://www.siose.es/siose/Documentacion/SIOSE\\_V\\_asamblea/ASAMBLEA/100121\\_CLC2006.pdf](http://www.siose.es/siose/Documentacion/SIOSE_V_asamblea/ASAMBLEA/100121_CLC2006.pdf), agost 2011):

	CLC-1990 (% sobre total)	CLC-2000 (% sobre total)	CLC-2006 (% sobre total)	Variació CLC-1990-CLC-2006 (%)
Superfícies artificials	1,32	1,77	2,04	54,86
Zones Agrícoles	50,17	49,98	49,92	-0,05
Zones forestals i àrees seminaturals	47,73	47,38	47,17	-0,74
Zones Humides	0,22	0,22	0,22	0,34
Superfícies d'aigua	0,56	0,65	0,66	18,16

Olivars	17.291	3,41	17.889	3,53	598	3,5
Praderies	6.541	1,29	6.440	1,27	-102	-1,6
Conreus anuals associats amb conreus permanents	1.468	0,29	1.424	0,28	-44	-3,0
Mosaic e conreus anuals amb praderies i/o pastures	9.663	1,91	9.272	1,83	-391	-4,0
Mosaic de conreus permanents	6.737	1,33	6.096	1,20	-641	-9,5
Mosaic de conreus anuals amb conreus permanents	21.901	4,32	22.782	4,50	881	4,0
Terrenys principalment agrícoles amb vegetació natural	24.655	4,87	24.559	4,85	-96	-0,4
Sistemes agroforestals	23.829	4,71	24.488	4,84	659	2,8
<b>SUPERFÍCIE AGRÍCOLA</b>	<b>252.728</b>	<b>49,90</b>	<b>252.503</b>	<b>49,86</b>	<b>-225</b>	<b>-0,1</b>
Forestal. Perennifòlies	17.099	3,38	16.178	3,19	-920	-5,4
Forestal. Laurisilva macaronèsica	63	0,01	63	0,01	0	0,1
Forestal. Caducifòlies	15.574	3,08	17.013	3,36	1.438	9,2
Forestal. Altres frondoses de plantació	5.339	1,05	4.756	0,94	-583	-10,9
Forestal. Pinàcies	39.706	7,84	39.109	7,72	-596	-1,5
Forestal. Savinars	729	0,14	726	0,14	-3	-0,4
Forestal. Bosc Mixt	14.557	2,87	14.978	2,96	421	2,9
Forestal. Praderies supraforestals	2.448	0,48	2.336	0,46	-112	-4,6
Forestal. Altres praderies	24.197	4,78	23.754	4,69	-443	-1,8
Forestal. Matollar temperat oceànic	9.354	1,85	9.090	1,79	-264	-2,8
Forestal. Brosseres macaronèsiques	225	0,04	225	0,04	0	0,0
Forestal. Formacions de matollar dens o mig dens	22.990	4,54	22.563	4,45	-428	-1,9
Forestal. Matollar subarbustiu o arbustiu molt poc dens	28.617	5,65	29.278	5,78	661	2,3
Forestal. Matollar xeròfit macaronèsic	3.377	0,67	1.572	0,31	-1.805	-53,5
Forestal. Matollar boscós de transició	44.308	8,75	44.522	8,79	214	0,5
Platges, dunes i arenals	446	0,09	469	0,09	24	5,3
Roques despulades amb fort pendent	791	0,16	660	0,13	-131	-16,6
Afloraments rocallosos, rossequeres	958	0,19	1.043	0,21	85	8,9
Colades làviques quaternàries	349	0,07	349	0,07	0	0,0
Espais amb vegetació escassa	377	0,07	372	0,07	-5	-1,2
Xeroestepa subdesèrtica	6.177	1,22	6.195	1,22	17	0,3
Zones en procés d'erosió	868	0,17	855	0,17	-13	-1,5
Espais oròfits altitudinals i altres roquissars amb vegetació escassa	1.921	0,38	1.920	0,38	-1	-0,1
Zones cremades	815	0,16	753	0,15	-62	-7,6
Glaceres i neus permanents	3	0,00	3	0,00	0	-13,4
<b>ZONES FORESTALS I ESPAIS OBERTS</b>	<b>241.289</b>	<b>47,64</b>	<b>238.781</b>	<b>47,15</b>	<b>-2.508</b>	<b>-1,0</b>
Zones pantanoses	539	0,11	547	0,11	9	1,6
Torberes	8	0,00	8	0,00	0	0,0
Albuferes	302	0,06	295	0,06	-7	-2,3
Salines	184	0,04	199	0,04	14	7,8
Zones planes intermareals	75	0,01	75	0,01	0	-0,6
<b>ZONES HUMIDES</b>	<b>1.108</b>	<b>0,22</b>	<b>1.123</b>	<b>0,22</b>	<b>16</b>	<b>1,4</b>
Rius i llits naturals	633	0,13	558	0,11	-75	-11,9
Canals artificials	37	0,01	30	0,01	-7	-18,1
Llacs i llacunes	210	0,04	219	0,04	9	4,3
Embassaments	1.956	0,39	2.362	0,47	406	20,7
Llacunes costaneres	211	0,04	212	0,04	0	0,2
Estuaris	126	0,02	124	0,02	-2	-1,3
<b>SUPERFÍCIE D'AIGUA</b>	<b>3.175</b>	<b>0,63</b>	<b>3.506</b>	<b>0,69</b>	<b>332</b>	<b>10,5</b>

### 8.7.2.1. L'avanç dels usos destructius del territori. L'artificialització del sòl 1987-2000.

Els 2402 km<sup>2</sup> de nou sòl artificial havien devorat 1740 km<sup>2</sup> de sòl que abans era agrícola -majoritàriament de secà (615 km<sup>2</sup>) i zones agrícoles heterogènies (564 km<sup>2</sup>)-, 208 km<sup>2</sup> de sòl de pastures, 185 km<sup>2</sup> de sòl de vegetació esclerofil·la (en gran mesura màquies i altres zones arbustives) i 148 km<sup>2</sup> de boscos, principalment. Entre els usos del sòl artificial que ocupen una major extensió estan els usos urbans de teixit continu amb uns 3409 km<sup>2</sup>. Emperò, el sòl urbà que més ha crescut al llarg d'aquests anys ha estat la "ciutat difusa" (estructura urbana laxa i urbanitzacions exemptes), que assolí 3204 km<sup>2</sup>; quan al 1987 ocupava 2535 km<sup>2</sup>, és a dir un augment del 26,4%. A més, a l'any 2000 es comptabilitzaven 388 km<sup>2</sup> de zones en construcció, que en poc temps s'aniran afegint a les altres categories de sòl artificial. A més, el tsunami urbanístic espanyol requereix, tal com s'ha vist en el metabolisme espanyol, de creixents requeriments de materials de pedrera. Això es tradueix en un increment de les zones d'extracció minera -després de la que en teoria ha estat l'abandonament i reconversió de la mineria espanyola- que han passat d'ocupar 512 km<sup>2</sup> al 1987, per ocupar 700 km<sup>2</sup> al 2000. Un altre ús que ha experimentat un increment molt important, situat en tercer lloc en quant a superfície artificial, són les zones industrials i/o comercials que al 2000 cobrien 1298 km<sup>2</sup>, havent-se incrementat en un 58,8% respecte del 1987. Els polígons industrials i de serveis se sumen a la nova moda turístico-residencial que es caracteritza per la ciutat difusa monofuncional (i els usos difusos). Aquesta dispersió d'usos suposa la ruptura de la ciutat compacta mediterrània multifuncional.

El boom turístico-urbanístic de l'Estat espanyol es tradueix en una creixent intensitat en la transformació del sòl cap a usos no productius -en termes biològics- i la urbanització turístico-residencial ha anat molt lligada a l'expansió d'un ús del sòl que és molt exigent en requeriments hídrics, a més de ser molt exigent en sòl, com són els camps de golf. Aquestes extravagàncies territorials en climes mediterranis, ocupaven a l'any 2000, 134 km<sup>2</sup> (63,3% del sòl destinat a instal·lacions esportives i recreatives). Tan sols, La Rioja i Ceuta i Melilla s'escapaven a l'any 2000 de la febre del golf, mentre que les CA on aquest esport (es suposa) tenia més adeptes eren Andalusia (43,4 km<sup>2</sup>), Catalunya (20,6 km<sup>2</sup>), Balears (13,4 km<sup>2</sup>), Madrid (12,8 km<sup>2</sup>) i València (11,8 km<sup>2</sup>). La urbanització turístico-residencial del segle XXI a l'Estat espanyol s'ha venut -a dins i a fora- vinculada al que sembla haver-se convertit en l'esport "nacional": el golf. Segons l'OSE (2006) hi havia al 2006 prop de 300 camps de golf, 70 dels quals es trobaven a les seques terres d'Andalusia i el 40% d'aquests camps anaven lligats a un desenvolupament residencial costaner. Emperò, la temperatura del boom immobiliari present, ha encalencit la promoció de 150 camps de golf nous, el 80% dels quals estan lligats a ressorts al litoral. L'OSE (2006:139) calcula que un resort amb una edificabilitat entre 0,12-0,15 m<sup>2</sup>/m<sup>2</sup>, un camp de golf de 18 forats i un hotel, requereix unes 100 hectàrees, i els complexos de 1400 habitatges i camp de golf requereixen unes 150 hectàrees. L'observatori preveu que els nous camps de golf -molts d'ells ja en marxa- ocuparan uns 187 km<sup>2</sup>.

A més de l'expansió de la ciutat, tant difusa com compacta, les grans infraestructures s'han expandit a una enorme velocitat, en gran mesura impulsats per les entrades de finançament comunitari (p.ex. Fons Estructurals). Autopistes, autovies, zones portuàries, complexos ferroviaris i aeroports han passat de cobrir 615 km<sup>2</sup> al 1987 a 1191 km<sup>2</sup> al 2000. El 76,7% de les quals són vies de transport motoritzat de gran capacitat. L'enorme expansió de les "autopistes" durant aquest període (149%) ha anat lligada a la consolidació del transport motoritzat i individual (el cotxe) i la creixent dispersió urbana que ha generat noves i creixents mobilitats (Estevan i Sanz, 1996). No obstant, s'han de tenir present les limitacions metodològiques del CORINE Land Cover, ja que només queden cartografiades les grans infraestructures i molts dels grans canvis territorials ocorreguts resten fora de la representació cartogràfica.

La major part del sòl artificial de l'Estat es troba a la CA d'Andalusia que és la segona en extensió (94226 km<sup>2</sup>), i on es localitzava al 2000, el 16,6% del sòl artificial de tot l'Estat (17753 km<sup>2</sup>). En segon lloc, la CA catalana -sisena en extensió (32222 km<sup>2</sup>)- amb el 14,8% del sòl artificial espanyol (1561 km<sup>2</sup>). En tercer lloc la CA de Castella-Lleó -la CA de major extensió (94226 km<sup>2</sup>)- que tenia l'11,23% de la superfície artificial de l'Estat (1184 km<sup>2</sup>). En quart lloc, la Comunitat Valenciana -vuitena en superfície (23272 km<sup>2</sup>)- conté l'11% del sòl artificial de l'Estat (1166 km<sup>2</sup>). I en cinquè lloc, la Comunitat de Madrid -la dotzena en superfície (8022 km<sup>2</sup>)- comptava amb el 9,08% de tot el sòl artificial espanyol (957 km<sup>2</sup>).

Les comunitats autònomes que presenten una major artificialització del seu territori (exceptuant Ceuta i Melilla) eren a l'any 2000: en primer lloc, la Comunitat madrilenya amb l'11,93% del seu territori ocupat per "usos destructius" (com deia Brunhes) del territori, que ocupaven 957 km<sup>2</sup>; en segon lloc, les Illes Balears que tenien el 6,21% del seu territori segellat per ciment i/o asfalt, amb 311 km<sup>2</sup>; en tercer lloc, la Comunitat Valenciana amb el 5% del territori artificialitzat (1166 km<sup>2</sup>); en quart lloc, Catalunya amb el 4,85% del seu territori transformat en sòl artificial (1561 km<sup>2</sup>); i en cinquè lloc, l'arxipèlag canari amb el 4,57% del sòl artificialitzat (339 km<sup>2</sup>).

En analitzar les comunitats autònomes que han experimentat una major intensitat entre 1987 i 2000 de l'expansió del sòl artificial (i usos destructius) tenim: en primer lloc, la CA de Múrcia que ha experimentat un increment del 61,9% de sòl artificial entre 1987 i el 2000, convertint 365,9 km<sup>2</sup> en artificials i assolint un total de 365,9 km<sup>2</sup>; en segon lloc, la Comunitat Valenciana que ha artificialitzat un 52,17% de nou sòl respecte del 1987 (399 km<sup>2</sup>), arribant als 1166 km<sup>2</sup>; en tercer lloc, està la Comunitat de Madrid amb un increment de sòl artificial del 47,7% i amb 309 km<sup>2</sup> de nous sòls artificials; en quart lloc, Navarra que ha augmentat en un 46,3% el seu sòl artificial al 2000, respecte del 1987, assolint un total de 123 km<sup>2</sup>; i en cinquè lloc, les Balears que han augmentat en un 41,1% el sòl artificial (91,31 km<sup>2</sup>), arribant als 311 km<sup>2</sup>.

	1987 – Sòl artificial			2000 – Sòl artificial			Canvi Net	
	Km <sup>2</sup>	% CA	%Artificial estatal	Km <sup>2</sup>	% CA	%Artificial estatal	Km <sup>2</sup>	%
Andalusia	1.369,20	1,56	16,82	1.753,75	2,00	16,63	384,55	28,09
Aragó	359,00	0,75	4,41	436,47	0,91	4,14	77,47	21,58
Astúries	171,34	1,62	2,10	214,35	2,02	2,03	43,01	25,10
Balears	220,48	4,39	2,71	311,79	6,21	2,96	91,31	41,41
Canàries	312,24	4,20	3,84	339,61	4,57	3,22	27,37	8,77
Cantàbria	121,13	2,27	1,49	147,95	3,70	1,40	26,82	22,14
Castella-La Manxa	591,44	0,74	7,26	781,16	0,98	7,41	189,72	32,08
Castella-Lleó	890,00	0,94	10,93	1.184,24	1,26	11,23	294,24	33,06
Catalunya	1.384,41	4,30	17,01	1.561,47	4,85	14,81	177,06	12,79
Com. Valenciana	766,52	3,29	9,42	1.166,01	5,01	11,06	399,49	52,12
Extremadura	233,07	0,56	2,86	304,77	0,73	2,89	71,70	30,76
Galícia	450,18	1,52	5,53	539,97	1,82	5,12	89,79	19,95
Madrid	648,10	8,08	7,96	957,32	11,93	9,08	309,22	47,71
Múrcia	225,91	1,97	2,77	365,96	3,20	3,47	140,05	61,99
Navarra	84,52	0,81	1,04	123,65	1,19	1,17	39,13	46,30
País Basc	236,07	3,26	2,90	268,91	3,71	2,55	32,84	13,91
La Rioja	62,94	1,25	0,77	71,26	1,41	0,68	8,32	13,22
Ceuta	7,02	34,46	0,09	7,02	34,46	0,07	0,00	0,00
Melilla	6,60	49,07	0,08	7,27	53,34	0,07	0,67	10,15

En definitiva, es pot constatar que els processos d'artificialització s'han intensificat a les comunitats autònomes amb un fort dinamisme turístic-residencial, com són les Balears i la costa mediterrània (catalana, valenciana i murciana), i en els espais metropolitans, especialment a Madrid. En quant a l'artificialització del territori respecte de la superfície de la CA, tenim que són els arxipèlags, el País Valencià, Catalunya i Madrid allà on ha estat major, que incideix de nou als espais metropolitans i als turístic-residencial. Finalment, en quant a la distribució del sòl artificial estatal per CA, tenim de nou el fort pes de les comunitats litorals i meridionals (Catalunya, València i Andalusia) i les metropolitanes. S'afegeix Castella-Lleó, que representa una part important del sòl artificial de tot l'Estat per comptar amb 9 províncies (Lleó, Zamora, Salamanca, Àvila, Segovia, Sòria, Burgos, Palència i Valladolid) i les seves respectives ciutats, i sobretot per la proximitat a la metròpoli madrilenya que ha convertit a les ciutats

properes a Madrid –especialment les connectades amb l'AVE–, pràcticament en ciutats dormitori.

Figura 19. Mapa de les superfícies artificials de l'Estat, 2000 (Font: OSE 2006:89)



#### 8.7.2.2. La transformació-degradació del litoral. Artificialització del sòl del litoral 1987-2000.

L'informe sobre l'ocupació del sòl de l'OSE (2006) destaca la forta litoralització del tsunami urbanístic espanyol. La transformació de la franja costanera ha estat molt més intensa que la mitjana del conjunt estatal. La superfície entre 0 km i 2 km de la línia de costa de l'Estat –amb una extensió de 9571 km<sup>2</sup>– tenia l'any 2000 un 16,76% engolit pels usos artificials (urbans, infraestructures, etc); mentre que la superfície artificial estatal era del 2%. De fet, dels 10543 km<sup>2</sup> de sòl artificial que hi havia en tot l'Estat espanyol a l'any 2000, un 15,2% es trobava en els dos primers quilòmetres del litoral espanyol. Aquest procés destructiu del litoral es manifesta particularment crític, si es té en compte que el canvi climàtic –provocat per la crema dels combustibles fòssils– pot tenir una important repercussió sobre el litoral espanyol, on es preveu que augmenti el nivell de la mar entre 12 cms i 15 cms cap a l'any 2050, i que, entre d'altres, la línia de costa, en determinats casos pugui arribar a retrocedir fins a 70 metres (Canàries i Balears) i de mitjana ho faci en uns 20 metres (Ministerio de Medio Ambiente, 2006).

L'OSE (2006) constata que aquesta potent artificialització del litoral està íntimament lligada al boom turístic-immobiliari d'aquests espais, convertits en espais d'inversió, de segona residència i d'ús turístic per part dels habitants de la UE (inclosos espanyols). Segons l'estudi de Deloitte-Exceltur (2005), el 39% de les places d'allotjament en aquests espais litorals eren el que denominen HPUT (Habitatges de Potencial Ús Turístic), el 45% eren places en habitatges principals i el 12% eren places en allotjament turístic reglat. A més de la transformació territorial i paisatgística del procés urbanitzador del litoral, s'ha de tenir en compte que cada habitatge del litoral al llarg del seu cicle de vida útil (75 anys) i amb una ocupació mitjana de 200 dies/any, presenta la següent càrrega ecològica: 60 mil litres d'aigua a l'any; 6600 Kwh/any; 594 kg de residus a l'any; i 1083 kgs de CO<sub>2</sub> a l'any (OSE 2006:121).

El litoral mediterrani espanyol és el que presenta una major proporció de sòl



transformat per la mà de l'home, en termes d'artificialització dels dos primers quilòmetres de costa. Així, dels 2788 km<sup>2</sup> de litoral mediterrani, un 26,48% estava artificialitzat a l'any 2000, assolint 738,4 km<sup>2</sup>. Cal destacar les costes barcelonines i malaguenyes com les més artificialitzades de tot litoral espanyol: en el primer cas un 49,8% del litoral estava artificialitzat (113,6 km<sup>2</sup>) i en el segon un 43,27% (135,49 km<sup>2</sup>). En termes absoluts, les costes més artificialitzades eren: en primer lloc, les de l'arxipèlag Balear amb 170 km<sup>2</sup> de sòl artificial als dos primers quilòmetres de costa (13,23%); en segon lloc, Màlaga amb 135 km<sup>2</sup> (43,27%); i en tercer lloc, Alacant amb 126 km<sup>2</sup> (37,8%).

<b>Taula 90. Superfície artificial a la franja costanera (0-2 km) any 2000 (Font: OSE 2006:150).</b>			
	<b>Superfície total costanera (0-2 km) (Km<sup>2</sup>)</b>	<b>Superfície artificial costanera (Km<sup>2</sup>)</b>	<b>% Ocupació artificial (0-2 km)</b>
Girona	293,30	70,70	24,11
Barcelona	227,91	113,66	49,87
Tarragona	353,05	97,21	27,53
Castelló	219,05	37,52	17,13
València	214,80	46,72	21,75
Alacant	334,14	126,29	37,80
Múrcia	301,85	58,00	19,21
Almeria	401,60	40,93	10,19
Granada	129,54	11,91	9,19
Màlaga	313,16	135,49	43,27
<b>Total Mediterrani</b>	<b>2.788,40</b>	<b>738,43</b>	<b>26,48</b>
Cadis	418,97	102,43	24,45
Huelva	225,34	20,72	9,19
<b>Total costa atlàntica sud</b>	<b>644,31</b>	<b>123,15</b>	<b>19,11</b>
Balears	1.285,28	170,07	13,23
Las Palmas	1.107,52	118,52	10,70
Sta. Cruz de Tenerife	978,39	77,53	7,92
<b>Total arxipèlags</b>	<b>3.371,19</b>	<b>366,12</b>	<b>10,86</b>
Pontevedra	448,27	96,14	21,45
A Coruña	1.039,87	121,60	11,69
Astúries	171,24	9,69	5,66
Lugo	482,46	45,61	9,45
Cantàbria	334,66	59,84	17,88
Biscaia	167,16	22,65	13,55
Guipúscoa	123,61	20,44	16,54
<b>Total costa atlàntica-cantàbrica</b>	<b>2.767,27</b>	<b>375,97</b>	<b>13,59</b>
<b>TOTAL COSTA ESPANYOLA</b>	<b>9.571,17</b>	<b>1.603,67</b>	<b>16,76</b>

La febre de l'or immobiliari s'ha vist incrementada en la franja litoral on ha coincidit la "fama turística" amb una situació financera i política favorables a l'expansió dels "usos destructius" o artificials del territori. Un dels casos emblemàtics que s'estan tramitant al 2007, és el complex urbanístic anomenat "Marina de Cope" al litoral murcià. En aquest cas paradigmàtic, primer es va desprotegir per llei al 2001, entre 7 mil i 14 mil hectàrees de la costa. Aquesta llei fou recorreguda davant el Tribunal Constitucional. En tot cas, si el fallo del Constitucional deroga la llei desprotectora, l'advocat del Govern de la Comunitat murciana, governat pel Partit Popular, ja ha advertit que no afectarà al projecte de macroubanització prevista. En segon terme, l'executiu murcià aprovà al 2004 les Directrius d'Ordenació del Litoral que permeten urbanitzar 85 mil hectàrees del litoral, entre les que es trobaven les prèviament desprotegides. La macroubanització de "Marina de Cope" preveu la construcció de 11 mil habitatges, 22 mil places hoteleres, 5 camps de golf i una marina artificial amb 2 mil

amarraments. Aquesta urbanització ocuparà, en cas de seguir endavant el projecte, unes 2156 hectàrees, entre les quals es comptabilitzen les 1843 hectàrees desprotegides del Parc Regional Cabo Cope–Puntas de Calnegre, tot amb aprovació al butlletí oficial com a "actuació d'interès regional". Aquest projecte ha rebut una forta oposició en els grups ecologistes (Ecologistas en Acción de Murcia, Asociación de Naturalistas del Sureste, Plataforma Murcia no se vende), associacions de veïns, l'advocat de l'Estat; però compta amb el suport dels consistoris municipals de Lorca (PSOE) i Águilas (PP). La intensificació de l'artificialització, que es preveu del litoral murcià, està vinculada a la construcció de megainfraestructures: l'autopista de peatge que uneix Cartagena i Vera (114 kms) que és propietat de la constructora Aucosta (en la que participen Ploder, Caja de Ahorros del Mediterráneo, Autopistas del Sureste, FCC i Unicaja); i la construcció d'un aeroport que ha estat adjudicat a un conglomerat empresarial format per Sacyr Vallehermoso, Cajamurcia i Grupo Pozo (Méndez, 1/04/2007). Un altre megaprojecte de "modernització turístico-urbanística" al litoral és el del municipi de Cullera (València) on es pretén convertir la desembocadura del Riu Xúquer en un *Manhattan* valencià, i on es volen aixecar 33 torres de 25 altures i 2 hotels amb 40 altures (Velert, 1/11/2006)<sup>161</sup>.

### 8.7.2.3. Les principals variacions en les cobertes del sòl no artificials 1987-2000 (agrícoles, forestals i zones humides).

Finalment, cal apuntar breument les transformacions ocorregudes en la resta de categories de sòl, encara que ens hem centrat més detingudament en els processos d'artificialització. L'entrada a la UE s'ha notat, també, en la transformació del sòl agrícola; donat que mitjançant el finançament de la PAC (Política Agrària Comunitària) s'han incentivat certs tipus d'ús del sòl i d'explotació agrària. A l'any 2000, el sòl agrícola ocupava un total de 252503 km<sup>2</sup> (49,8% de la superfície de l'Estat) i presentava una diferència de 225 km<sup>2</sup> respecte de 1987 quan aquest tipus de sòl ocupava 252728 km<sup>2</sup>. En el cas del sòl agrícola, es poden destacar dos processos: per una banda, la transformació d'aquest sòl en altres tipus de sòl (p.ex. artificial, forestal, embassaments, etc.); i per l'altra banda, la pròpia reestructuració interna del sòl agrícola (p.ex. de secà a reguiu). Entre les principals fluxos d'ocupació del sòl entre el 1987 i el 2000, es poden destacar: primer, la conversió d'uns 1739 km<sup>2</sup> de sòl agrícola en sòl artificial; segon, 6385 km<sup>2</sup> de conversions agrícoles (canvi d'ús agrícola); tercer, 1332 km<sup>2</sup> de retirada de conreus –"set aside"– amb impuls de la UE; quart, 165 km<sup>2</sup> han passat de sòl agrícola a convertir-se en superfície d'aigua (p.ex. embassaments), que s'han construït per fer front a les creixents exigències hídriques dels conreus de reguiu. D'altra banda, el sòl agrícola ha guanyat 6385 km<sup>2</sup> a les zones forestals.

Els càlculs (amb nomenclatura CLC-2000) permetien establir que al 2000 els reguius ocupaven uns 37331 km<sup>2</sup>, essent aquest tipus de sòl els que més s'havien estès. El canvi entre 1987 i el 2000 (a partir de la nomenclatura CLC-1990) ens dona un increment d'uns 2888 km<sup>2</sup> (11,2%) de sòl agrícola de reguiu. Emperò aquesta nomenclatura no contempla les categories de sòl tan desagregades com la CLC-2000, per la qual cosa és probable que el nombre sigui, fins i tot superior. La major part del sòl agrícola espanyol està ocupat pels conreus de secà que al 2000 ocupaven 99531 km<sup>2</sup>, però que havien experimentat una minva de 3866 km<sup>2</sup> respecte del 1987.

Els espais forestals i espais oberts, com es classifica a la nomenclatura del Corine Land Cover, ocupaven al 2000 uns 238781 km<sup>2</sup> (94,7% forestals i 5,3% d'espais oberts); el que representa el 47,15% de la superfície estatal. Entre el 1987 i el 2000 han descendit els sòls coberts per usos forestals i espais oberts en uns 2508 km<sup>2</sup>. En concret s'han "perdut" 2761 km<sup>2</sup> de sòl forestal, que s'ha convertit en sòl agrícola. La major part d'aquesta superfície s'ha transformat: en sistemes agroforestals (p.ex. deveses) amb un 33%, en conreus de secà amb un 26% i en conreus amb un elevat percentatge de vegetació natural amb un 13%. I, també 687 km<sup>2</sup> de sòl forestal que s'ha transformat en artificial. Altrament, convé tenir present que arran de l'aplicació de la PAC –afavoriment de forestació de terres agrícoles– i la profunda transformació socioeconòmica espanyola amb l'abandonament de la vida i el treball al camp i al bosc, s'ha possibilitat que terres agrícoles es converteixin en sòl forestal. Aquestes noves

<sup>161</sup> Per informació detallada sobre les transformacions del litoral espanyol, així com de les principals actuacions urbanístiques i d'infraestructures, i els seus impactes mirar: Greenpeace (2006) *Destrucción a toda costa*; Ecologistas en Acción (2006) *Informe banderas negras 2006. Ni un ladrillo más*.

incorporacions al sòl forestal poden arribar aproximadament als 4000 km<sup>2</sup>. No obstant, la balança queda inclinada en favor de l'increment dels sòls agrícoles (OSE, 2006).

Finalment, les zones humides i les superfícies d'aigua ocupaven al 2000 uns 4630 km<sup>2</sup> (348 km<sup>2</sup> més que a l'any 1987). Les que més destaquen són els embassaments que ocupaven al 2000 un total de 2362 km<sup>2</sup> (67,4% de la categoria de zones humides i superfícies d'aigua). Les zones humides ocupaven a l'any 2000, uns 1123 km<sup>2</sup>: 49% de zones humides continentals i 51% de zones humides litorals. Els canvis que s'han produït en aquestes zones es deuen: primer, a la pèrdua de zones humides per la conversió d'aquestes en sòl artificial i/o agrícola; segon, al guany de zones humides i/o superfícies d'aigua per l'increment d'embassaments que s'han ubicat en terrenys que abans eren forestals o de vegetació natural (237 km<sup>2</sup>).

### 8.7.3. La petjada ecològica del capitalisme espanyol.

Els "desenvolupament" econòmic espanyol, com s'ha esmentat, s'ha reflectit en la transformació territorial dins de les pròpies fronteres de l'Estat espanyol. Emperò, els creixents requeriments del metabolisme socioeconòmic, s'han traduït en una petjada ecològica que és cada dia més gran. Aquesta petjada ecològica s'alimenta de recursos exteriors que suposen transformacions territorials i deteriorament ecològic fora de les fronteres espanyoles i que per tant s'és poc conscient. Carpintero (2005) ha calculat la petjada ecològica de l'economia (i societat) espanyola, respecte dels rendiments potencials de les terres productives espanyoles. Una metodologia, com s'ha comentat al capítol sobre la metodologia del càlcul de la petjada ecològica, difereix de la metodologia impulsada per Wackernagel i la xarxa Footprint Network. Mentre la metodologia de Wackernagel prioritza la comparació internacional, la metodologia de Carpintero prioritza la comparació entre el territori del que efectivament es disposa i el que teòricament es necessitaria per fer front a les exigències de l'economia, suposant que s'han de produir els recursos i que s'han d'absorbir els residus en un territori de les mateixes característiques ecològiques que l'espanyol.

A la taula 91 es presenten els resultats dels càlculs de la petjada ecològica espanyola, al llarg de la segona meitat del segle XX. S'inicia amb una petjada de 519 mil km<sup>2</sup> (1,79 ha/cap) en plena època autàrquica, a l'any 1955, i s'arriba a una petjada ecològica en plena globalització, al 2000, de 1,3 milions de km<sup>2</sup> (4,87 ha/cap). En aquests 45 anys la petjada ecològica espanyola s'ha multiplicat per 3,8, mentre que la població s'havia multiplicat per un factor d'1,4. Si es mira la petjada (estadísticament) per càpita, s'ha incrementat l'impacte humà de l'espanyol estàndard en poc més de 3 hectàrees; així que la petjada ecològica d'un espanyol a les portes del segle XXI era equivalent a la de 2,7 espanyols del 1955. La composició de la petjada ecològica ha experimentat també una certa modificació. En primer lloc, mentre al 1955 la petjada dels conreus era de 136 mil km<sup>2</sup>, al 1975 havia augmentat en 31 mil km<sup>2</sup> i ja es mantindrà en torn als 160-200 mil km<sup>2</sup> pràcticament durant tot el període. En segon lloc, la petjada de les pastures (carn) ha experimentat un fort increment, passant de 43 mil km<sup>2</sup> al 1955 a 135 mil km<sup>2</sup> al 2000, que coincideix amb l'augment de la porció càrnica en la dieta dels espanyols –la ingesta de carn ha passat de les 2631 kcal/hab/dia al 1961 a 3352 kcal/hab/dia al 2000–. En tercer lloc, la petjada forestal ha passat de 113 mil km<sup>2</sup> al 1955 a 162 mil km<sup>2</sup> al 2000, una tendència que s'explica per una banda per la reducció del consum de llenya, i per una altra per l'augment dels rendiments forestals –pas de 386 kg/ha al 1955 a 1311 kg/ha al 1985–. En quart lloc, la petjada marina (pesca) ha passat de 122 mil km<sup>2</sup> al 1955 a 194 mil km<sup>2</sup> al 2000; una forta expansió que es produeix especialment "gràcies" a la importació de peix i a que la flota pesquera espanyola acudeix a pesqueres de tercers països. Finalment, la petjada energètica és la que més ha crescut que ha passat de 519 mil km<sup>2</sup> al 1955 a 1,9 milions de km<sup>2</sup> al 2000 –aquesta és responsable del 67% de la petjada ecològica total–. És a dir, s'hauria de forestar tot el territori de l'Estat i a més s'haurien de menester un territori forestal equivalent a 1,6 vegades el territori espanyol de més per poder absorbir totes les emissions de CO<sub>2</sub> del sistema productiu i consum espanyols.

<b>Taula 91. Petjada Ecològica Estat espanyol (mètode 2) 1955-2000 (Font: Carpintero, 2005)</b>					
	<b>1955</b>	<b>1975</b>	<b>1985</b>	<b>1995</b>	<b>2000</b>
Conreus (mils de km <sup>2</sup> )	136	167	155	200	160
Pastures (mils de km <sup>2</sup> )	43	104	116	130	135

Forestal (mils de km <sup>2</sup> )	113	121	132	137	162
Marina (mils de km <sup>2</sup> )	122	122	133	169	194
Energètica (mils de km <sup>2</sup> )	105	766	866	1.111	1.324
Petjada Ecològica Total (mils de km <sup>2</sup> )	519	1.281	1.403	1.746	1.975
Petjada Ecològica (Ha/cap)	1,79	3,61	3,65	4,45	4,87
Superfície ecològicament productiva (1) (mils de km <sup>2</sup> )	555	585	585	583	582
Conservació Biodiversitat (2) (mils de km <sup>2</sup> )	67	70	70	70	70
Superfície ecològicament disponible (1-2) (mils de km <sup>2</sup> )	488	515	515	513	513
Superfície ecològicament disponible (Ha/cap)	1,68	1,45	1,34	1,30	1,26
Dèficit ecològic (respecte superfície ecològicament disponible) (mils de km <sup>2</sup> )	-31	-766	-888	-1.233	-1.462
Dèficit ecològic (respecte superfície ecològicament disponible) (Ha/cap)	-0,11	-2,16	-2,31	-3,15	-3,61

En tot cas, per saber la capacitat del territori espanyol per dur segons quin "tren de vida", cal comparar la petjada ecològica amb la capacitat ecològica que és la superfície ecològicament disponible resultat de deduir la superfície destinada a la protecció de la biodiversitat (espais naturals protegits des de Parcs Nacionals a paratges naturals, etc) per determinar el dèficit o superàvit ecològic. La superfície de terra i mar necessària per a produir els recursos que la societat consumeix i els residus que aquesta emet era de 488 mil km<sup>2</sup> (1,68 ha/cap) al 1955 i de 513 mil km<sup>2</sup> (1,26 ha/cap) al 2000. És a dir, es detecta un increment de 24 mil km<sup>2</sup>. A més, es dona una reducció en la superfície ecològicament disponible per càpita que ha davallat unes 0,42 ha/cap. A l'any 1955 es comptabilitzava un dèficit global de 31 mil km<sup>2</sup> (0,11 ha/cap), mentre que a l'any 2000 aquest dèficit s'havia disparat a 1,4 milions de km<sup>2</sup> (3,61 ha/cap); és a dir, un dèficit de 2,5 vegades la superfície productiva equivalent. Com apunta Carpintero (2005:417): "és precís subratllar que, en aquesta quantitat, estan incloses, per exemple, els quasi 2,4 milions d'hectàrees de terra agrícola que l'economia espanyola ocupa en tercers països per sostenir el nostre mode d'alimentació; els 3,5 milions d'hectàrees de superfície forestal per nodrir de fusta i altres productes les nostres llars, fàbriques i indústries papereres; o els 7,3 milions d'hectàrees de superfície marítima necessària per satisfer la dieta d'una població que ha incrementat la proporció de proteïnes animals que ingereix a través del peix. A això darrer s'haurien de sumar els mils d'hectàrees que sustenten les nostres importacions de carn procedents de tercers països".

En definitiva, es pot concloure que el capitalisme espanyol s'ha convertit en un potent colonitzador de territoris de la resta del planeta, mentre destina el seu propi territori a la "productivitat immobiliària".

#### 8.7.4. El capitalisme espanyola: de la producció a l'adquisició.

Carpintero (2005) en el seu anàlisi de l'economia espanyola entre 1955 i el 2000 exposa com aquesta ha evolucionat des d'un model fonamentat en l'economia de la "producció" cap un altre fonamentat en "l'adquisició". Un trànsit permès pels instruments: comerç internacional i sistema financer internacional. El 1955 hi havia un superàvit físic de prop d'un milió de tones, i ja a partir de 1957 s'inicia el constant i creixent dèficit comercial en termes físics que al 2000 es situava en torn de 127,5 milions de tones. Uns materials que s'extreuen d'altres territoris i que generalment s'importen a un preu relativament baix.

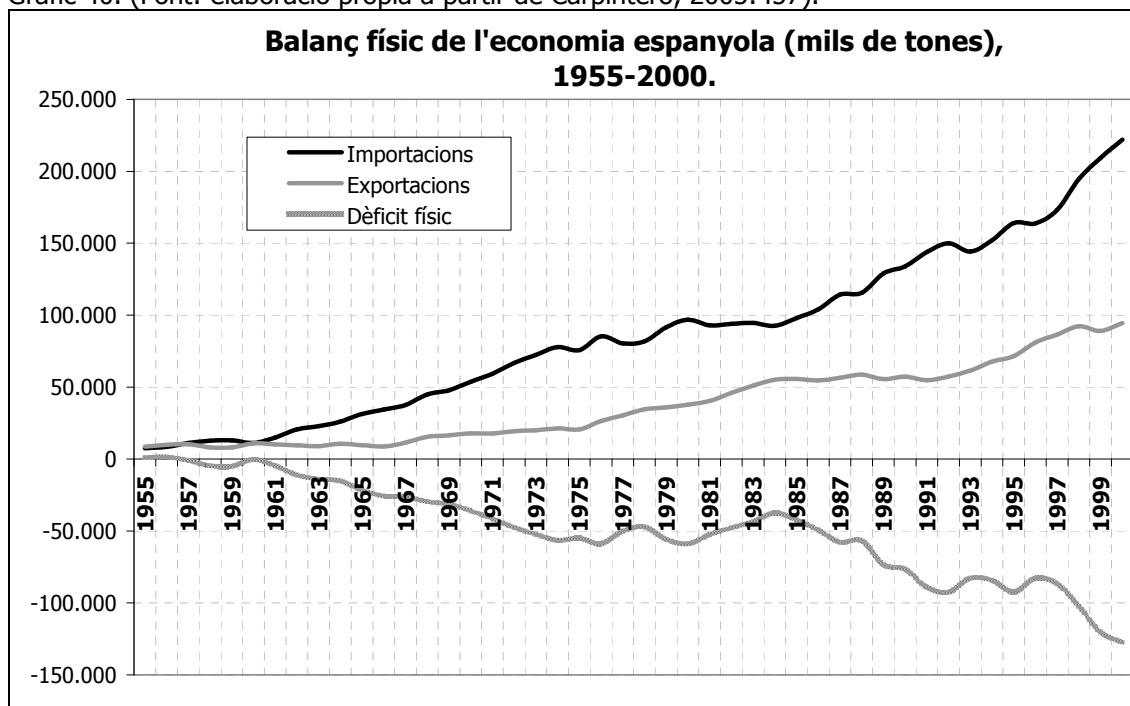
A l'any 1955 el balanç físic total era de poc més d'un milió de tones de materials (amb una forta presència de materials agroalimentaris), de manera que en termes físics el territori espanyol funcionava com a abastador de materials d'altres territoris. En termes monetaris, no ocorria el mateix i mostrava un dèficit comercial monetari de 524 milions de pessetes; marcat per la forta dependència exterior de recursos energètics (deficitari en termes físics i monetaris).

La balança comercial de materials minerals i metal·lúrgics en termes físics era excedentària (3,5 milions de tones), però no ho era en termes monetaris (1,1 miliards de pessetes).

A partir dels anys 1960 es comença a modificar el paper econòmic-ecològic del capitalisme espanyol en el context internacional (taula 92 o gràfic 40). Al 2000 la balança física i monetària es perfilen absolutament deficitàries, en 127,5 milions de tones i 7,5 bilions de pessetes. Naredo (2006:233) exposa que "per a que surtin els comptes del *desenvolupament*, s'ha de produir una revalorització en termes monetaris que compensi àmpliament els costos físics. Així, mentre que a mitjans dels anys cinquanta el valor mig de la tona importada doblava al de l'exportada, les transformacions dels anys seixanta acabaren invertint la situació [...] als anys noranta els ingressos per tona exportada quasi doblaven els pagaments realitzats per cada tona importada en el nostre territori, i encara així no ha estat suficient per equilibrar en termes monetaris un comerç físic tan deficitari".

En termes físics, al 2000, la partida més destacable és la dels materials energètics (96,2 milions Tm) i la dels materials minerals i metàl·lics (14,3 milions Tm), és a dir el 86,75% del dèficit comercial físic. Emperò, aquestes partides representaven el 38% del dèficit comercial en termes monetaris (2,8 bilions de pessetes). Mentre, les manufactures que al 2000 representaven el 3,2% del dèficit comercial físic (4 milions Tm), representava el 62% del dèficit en termes monetaris (4,7 bilions de pessetes). Cal apuntar el fet que els productes agroalimentaris, al 2000, presentaven un dèficit comercial físic de 7,6 milions Tm, i en canvi mostraven un superàvit monetari de 245 miliards de pessetes. Naredo (2006:235) explica que "el dèficit monetari no és tan gran com el físic perquè l'economia espanyola avançà cap els trams més valorats de la corba descrita per la "regla del notari". Aquest avanç es vincula també al creixent pes dels serveis en el PIB (que assoleix avui a explicar el 65% d'aquest agregat)". Així, l'economia espanyola ha adquirit el rol de país desenvolupat (depredador), que es caracteritza per la seva dependència dels recursos naturals de fora de les seves fronteres, que són importats en grans quantitats i escàs valor monetari. El resultat és un model no universalitzable a escala planetària que contribueix a la polarització social i territorial mundial.

Gràfic 40. (Font: elaboració pròpia a partir de Carpintero, 2005:457).



**Taula. 92. Balança comercial física i monetària de l'economia espanyola, 1955-2000**  
(Font: Carpintero 2005:461)

		1955	1961	1975	1985	1995	2000
<b>Bça. Agroalimentària</b>	Saldo físic (mils Tm)	2.126	190	-4.550	-747	-11.542	-7.693
	Saldo monetari (10 <sup>6</sup> ptes).	549	8.746	-56.314	63.816	-242.562	245.243
<b>Bça. Forestal</b>	Saldo físic (mils Tm)	-16	-220	-1.027	-899	-2.394	-5.100
	Saldo monetari (10 <sup>6</sup> ptes).	-160	295	-6.791	-6.951	-83.197	-184.207
<b>Bça. Energètica</b>	Saldo físic (mils Tm)	-3.587	-6.875	-44.195	-49.616	-72.535	-96.251
	Saldo monetari (10 <sup>6</sup> ptes).	-1.112	-8.160	-225.914	-1.453.014	-954.259	-2.638.720
<b>Bça. Mineral i Metàlica</b>	Saldo físic (mils Tm)	3.567	3.292	-3.226	7.419	-5.450	-14.382
	Saldo monetari (10 <sup>6</sup> ptes).	-1.118	-1.917	-45.215	301.382	-39.252	-228.765
<b>Bça. Manufactures</b>	Saldo físic (mils Tm)	-567	-1.091	-2.035	1.630	-502	-4.090
	Saldo monetari (10 <sup>6</sup> ptes).	396	-21.927	-156.661	88.831	-1.451.561	-4.739.190
<b>BÇA. TOTAL</b>	Saldo físic (mils Tm)	1.068	-4.704	-55.033	-42.213	-92.423	-127.517
	Saldo monetari (10 <sup>6</sup> ptes).	-524	-22.962	-490.895	-1.005.936	-2.770.831	-7.545.639

### 8.7.5. El "subdesenvolupament social" espanyol i la "desconvergència social europea".

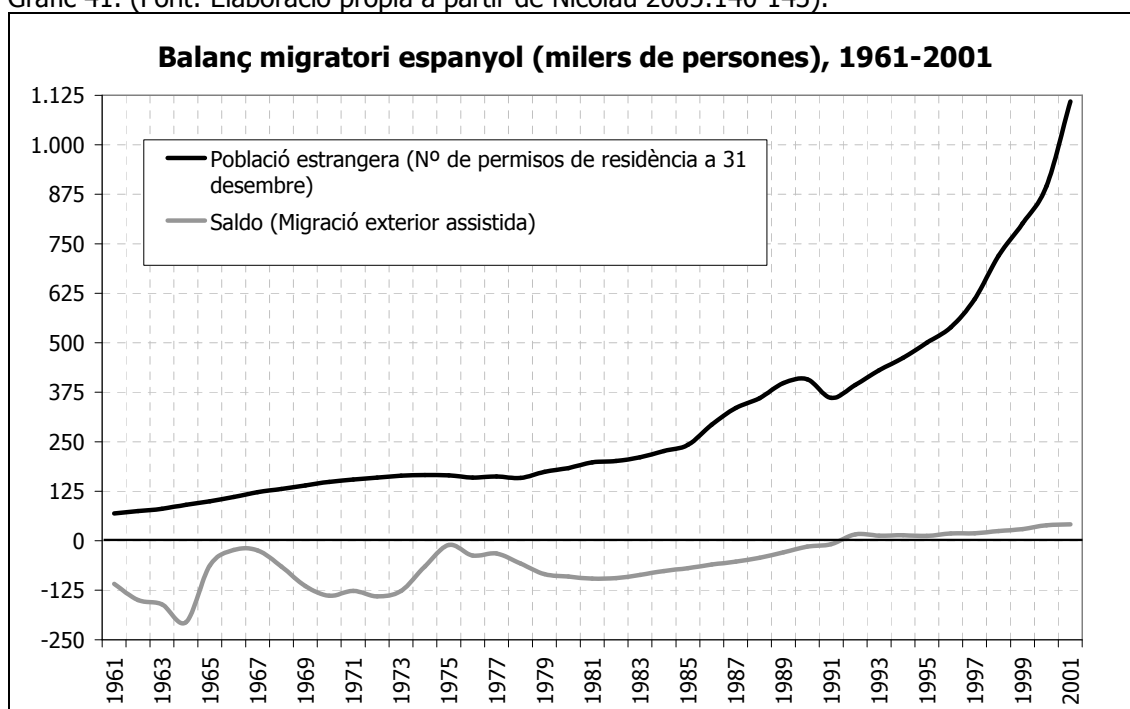
L'altra cara de la moneda del "miracle" i "modernització" espanyoles vénen també expressada per una banda per l'evolució sociodemogràfica (i laboral) i per una altra per l'avanc (o no) de les polítiques de la societat del benestar<sup>162</sup>. L'evolució demogràfica espanyola a la segona meitat del segle XX ha estat marcada per una primera fase de fort creixement, especialment natural, que arribaria fins a la dècada dels 1970. Es passa de 30,6 milions d'habitants al 1964 a 36,1 milions al 1976. Una segona fase que està marcada per l'alentiment del creixement demogràfic, entre finals dels 1970 i mitjans dels 1990. Es passa de 36,1 milions d'habitants al 1976 a 39 milions al 1996. I una tercera fase, amb un fort impuls demogràfic de la mà de la immigració, en la que s'arriba al 2005 a uns 44 milions d'habitants.

Al gràfic 41 es pot veure com en els anys 1960 en ple boom de les economies europees, els espanyols emigraren cap a d'altres països europeus per treballar ja fons en temporada o de forma permanent. Entre 1961 i el 1973, any de la crisi energètica, els emigrants espanyols a d'altres països europeus fou de 2,29 milions de persones (principalment a França, Alemanya i Suïssa), mentre que la transoceànica que se dirigí principalment a Veneçuela fou d'unes 81 mil persones perdent d'aquesta manera la rellevància que altre temps havien tingut els països d'Amèrica Llatina i el Carib en l'emigració espanyola. L'any 1967 es comptabilitzaven uns 644 mil espanyols residents a altres països europeus, però amb la crisi del 1973 els fluxos migratoris es reduïren i es donà un important flux de retorns, essent la principal migració la de temporada per tasques agrícoles a França. A partir dels anys 1970 es refredà l'emigració dels espanyols, i a l'any 2001 es comptabilitzaven uns 640 mil espanyols residents a altres països europeus i uns 735 mil al continent americà.

<sup>162</sup>S'ha volgut apuntar alguns aspectes d'aquesta dimensió sovint absent en els discursos i anàlisis del procés d'inserció de l'Estat espanyol en el capitalisme global al llarg de la segona meitat del segle XX i principis del XXI. Per aprofundir en aquests aspectes es recomana consultar els treballs de Vicenç Navarro (Catedràtic de Ciències Polítiques i Socials, Universitat Pompeu Fabra, [www.vnavarro.org](http://www.vnavarro.org)) que dirigeix l'Observatori Social d'Espanya ([www.observatoriosocial.org](http://www.observatoriosocial.org)); Miren Etxezarreta (Catedràtica d'economia de la UAB) al capdavant del Seminari Taifa (<http://seminaritaifa.org>); i el Colectivo IOÉ ([www.nodo50.org/ioe](http://www.nodo50.org/ioe)) que elaboren el Baròmetre Social Espanyol ([www.barometrosocial.es](http://www.barometrosocial.es)).

Per altra banda, la conversió de l'Estat espanyol en membre de la UE i la seva condició de país ric, l'ha convertit en un territori prou atractiu per la immigració, ja sigui aquesta procedent de la resta de països de la UE amb un clima més sever a l'hivern i un nivell de vida més elevat, com des dels suds que han trobat a l'Estat espanyol un important jaciment de treball d'on poder extreure rendes, una part de les quals eren enviades als seus països d'origen. D'acord amb els permisos de residència a 31 de desembre (gràfic 4), a partir de mitjans dels anys 1980 el nombre de residents estrangers s'ha incrementat de manera molt notable, passant dels 241,9 mil permisos de 1985 als 1,1 milions de l'any 2001 (Nicolau, 2005). Naredo (2006:249) exposa com l'Estat espanyol, en el demogràfic es caracteritza (també) com un país "desenvolupat" ja que s'ha convertit en atractor de població de la resta del món. La població immigrant no està del tot representada en les estadístiques oficials, ja que mentre "l'emigració assistida i legalment enregistrada infravalora notablement la població immigrant, l'estadística dels padrons municipals la sobrevalora en no registrar bé les baixes. De la Dehesa (21/01/2007) exposava que a 1 de gener de 2006 hi havia uns 3,8 milions d'estrangers empadronats i uns 600 mil no empadronats ("sense papers")<sup>163</sup>.

Gràfic 41. (Font: Elaboració pròpia a partir de Nicolau 2005:140-143).



Un element que es destaca en la població espanyola en relació a la resta de la UE-15, és el baix pes que representa la població activa respecte de la total. El 2005 la taxa d'activitat era del 55,8% (20,8 milions de persones) dels 37,2 milions de persones en edat de treballar, mentre que la mitjana de la UE-15 estava per damunt del 60%. De fet la taxa d'activitat es va mantenir entre el 1965 i el 1995 en torn al 50% de la població en edat de treballar. En quant a la població assalariada, aquesta representava al 1965 el 60% de la població ocupada (7,28 milions de persones), mentre que al 2005 aquesta representava el 81,7% de la població ocupada (15,5 milions de persones). La població activa aturada ha passat de 214 mil individus (taxa d'atur de l'1,7%) al 1964 a 1,9 milions de persones (taxa d'atur de 9,16%) al 2005, passant pel període d'adaptació i "modernització" entre mitjans dels 1980 i mitjans dels 1990 en que la taxa d'atur es disparà per damunt del 20%. A més, segons el Seminari d'economia crítica Taifa (2005), els treballadors i treballadores de l'economia submergida estimats suposarien en torn al 10% i 20% de l'ocupació total de l'Estat, és a dir, entre 1,8 i 3,7 milions de persones. L'estratègia per lluitar amb les elevades taxes d'atur ha estat la d'incrementar la flexibilitat

<sup>163</sup> SOS Racisme en el seu informe anual estima que el 2006 hi havia prop d'un milió d'immigrants irregulars a l'Estat espanyol. Durant el 2006 varen perdre la vida unes 6000 persones procedents d'Àfrica, tot intentant arribar a les costes espanyoles (Del Barrio, 20/03/2007).

negativa en les condicions laborals, tant pel que fa a salaris com a modalitats de contractació.

**Taula 93. Variables demogràfiques i laborals de l'Estat espanyol (en milers de persones) (Font: fins 19905 de Nicolau, 2005 i Maluquer de Motes, 2005; a partir de 1996 del Banco de España, [www.bde.es](http://www.bde.es), maig 2007)<sup>164</sup>**

	Població total	Població en edat de treballar*	Població activa	Població ocupada	Pob. Ocupada no assalariada	Pob. Ocupada assalariada	Pob. aturada	Taxa d'atur (%)
1965	32.077	23.474	12.371	12.157	4.869	7.288	214	1,7
1970	33.646	24.670	12.659	12.501	4.487	8.014	157	1,2
1975	35.520	26.091	13.511	13.000	4.038	8.962	511	3,8
1980	37.527	26.498	13.442	12.162	3.895	8.267	1.674	12,4
1985	38.586	28.725	14.081	11.056	3.311	7.745	3.024	21,5
1990	38.851	30.496	15.542	13.042	3.392	9.650	2.500	16,1
1995	39.613	31.665	16.300	12.590	2.026	10.564	3.710	22,8
2000	40.169	33.486	18.071	15.643	2.990	12.653	2.428	13,4
2005	44.109	37.236	20.886	18.973	3.471	15.502	1.913	9,16

\*A partir del segon trimestre del 1980 s'elevà l'edat mínima d'entrada a la vida activa als 16 anys.

En observar la distribució de la població ocupada per sectors d'activitat es pot comprovar a la taula 94 com el sector primari ha experimentat una important reducció del nombre d'efectius, passant de 4,3 milions de persones de 1965 a tan sols 1 milió de persones al 2005. A més, el pes dels treballadors del sector primari han passat de representar el 35,7% de la població ocupada al 1964, a tan sols el 5,27% al 2005. Mentre, els sectors de la indústria (sense construcció) s'ha anat mantenint al llarg d'aquests anys en torn als 3 milions de persones, però amb una disminució en el seu pes relatiu que passa de representar el 24,84% de la població ocupada al 1964 al 17,29% a l'any 2005. En canvi, el sector de la construcció ha experimentat una tendència a l'alça entre 1965 i 2005, i molt especialment entre mitjans dels 1990 i el primer quinquenni del segle XXI. En concret, el sector de la construcció ha passat de 1,03 milions de persones (8,47% de la població ocupada) de 1965 a 2,3 milions de persones (12,42% de la població ocupada) del 2005. La població ocupada en el sector de la construcció està molt vinculada al boom immobiliari espanyol i a més és un dels sectors que ha acollit (legalment o no) a una major proporció dels treballadors immigrants. Finalment, l'anomenada terciarització de l'economia espanyola es reflecteix en l'evolució de la població ocupada en aquest sector que ha passat de 3,76 milions de persones (30,98% de la població ocupada) a 1965 als 12,3 milions de persones (65% del total) a l'any 2005.

**Taula 94. Distribució de la població ocupada per sector d'activitat a l'Estat espanyol (Font: fins 2000 de Roser 2005:150-151; 2005 del Banco de España, [www.bde.es](http://www.bde.es), maig 2007)<sup>165</sup>.**

	Agricultura		Indústria (sense construcció)		Construcció		Serveis		Total Pob. Ocupada mils de persones
	mils de persones	%	mils de persones	%	mils de persones	%	mils de persones	%	
1965	4.341	35,71	3.020	24,84	1.030	8,47	3.766	30,98	12.157
1970	3.815	30,52	3.272	26,17	1.183	9,47	4.231	33,84	12.501
1975	3.043	22,95	3.692	27,85	1.248	9,42	5.276	39,79	13.259
1980	2.189	18,58	3.213	27,27	1.064	9,03	5.315	45,12	11.781
1985	1.884	17,08	2.691	24,39	840	7,61	5.619	50,92	11.034
1990	1.421	10,89	3.067	23,52	1.313	10,07	7.241	55,52	13.042

<sup>164</sup> Segons l'Enquesta de Població Activa (EPA) de l'Institut Nacional d'Estadística (INE) el 2010: la població espanyola era de 47,02 milions de persones; la població en edat de treballar 38,47 milions de persones; la població activa 23,08 milions; la població activa ocupada 18,45 milions; la població activa ocupada no assalariada 3,11 milions de persones; la població activa ocupada assalariada 15,34 milions; la població aturada 4,63 milions; i la taxa d'atur del 20,06%.

<sup>165</sup> Segons l'EPA de l'INE el 2010: la població activa en el sector de l'agricultura era de 793 mil persones -4,3% del total i 208 mil persones menys que el 2005-; a la indústria era de 2,61 milions de persones -14,14% del total i 669,5 mil persones menys que el 2005-; al sector de la construcció era de 1,65 milions de persones -8,94% del total i 706,2 mil persones menys que el 2005; i al sector serveis era de 13,4 milions de persones -72,62% del total i 1,06 milions més que el 2005-.



1995	1.072	8,52	2.583	20,51	1.196	9,50	7.739	61,47	12.590
2000	1.018	6,51	3.153	20,15	1.764	11,28	9.708	62,06	15.643
2005	1.001	5,28	3.280	17,29	2.357	12,42	12.335	65,01	18.973

En quant a la població assalariada, cal destacar que ha augmentat de manera notable entre el 1992 i el 2005, passant de 9,4 milions d'assalariats el 1992 a uns 15,5 milions d'assalariats el 2005. Convé assenyalar que aquestes dades responen a una variable d'estoc (és el cas de l'EPA –Enquesta de Població Activa–) i no a una variable flux, amb la qual cosa l'elevada rotació de persones que varien la seva situació laboral al llarg de l'any no queden enregistrades. Un dels elements que es poden destacar és el de la irrupció i expansió del sector de població ocupada sota el règim de treballadors autònoms que han passat de 1,09 milions al 1992 (8,6% de la població ocupada) a 2,07 milions al 2005 (10,9% de la població ocupada). D'aquest col·lectiu s'ha de dir que un bon nombre pertany al que s'han denominat com a "falsos autònoms" que es tracta de treballadors que realitzen un treball depenent que teòricament hauria de ser cobert per una modalitat assalariada, però que les formes de contractació "flexibles" permeten d'aquesta manera alliberar de responsabilitats als contractants (Seminari d'economia crítica Taifa, 0205; Colectivo IOÉ, 2007).

La modalitat contractual temporal s'ha disparat com a fórmula "flexibilitzadora", repercuteix negativament en les condicions de vida dels treballadors ja que els aboca a escenaris de creixent precarietat, però que es suma a les estadístiques que els governants mostren orgullosament per demostrar com la seva gestió contribueix a acabar amb l'atur. Aquesta modalitat ha passat de 3,34 milions de treballadors assalariats (33,8% del total) el 1996 a 5,16 milions (33,34% del total) el 2005, amb un increment del 54,28%. Un altre element "flexibilitzador" del treball ha estat la tendència creixent, gràcies a la configuració d'un marc normatiu favorable, en el nombre de contractes a temps parcial. Així, s'ha passat de 378 mil treballadors (4% dels assalariats) al 1992, a 1,9 milions (12,29% dels assalariats) al 2005. De fet, l'Estat espanyol es situa en el cap dels països amb major precarietat (o "flexibilitat" segons el llenguatge que es faci servir) de la UE-15 on la mitjana de contractes de duració temporal era del 12,03% (Seminari d'economia crítica Taifa, 2005). El Colectivo IOÉ (2008) en un ample estudi –*Barómetro social-I* recull, en una important bateria d'indicadors, les variacions més importants de la societat espanyola, i pel que fa a la realitat dels assalariats es constata que el 45% dels assalariats combinaven al 2006 etapes d'atur amb altres de contractació temporal. Aquesta situació s'agreuja més en el cas de les dones (i els joves), ja que l'atur i la precarietat són més pronunciats en aquests grups de la població. A més, guanya rellevància el treball submergit que segons diverses estimacions es situa entre el 25% i el 10% del total dels assalariats, i que afecta molt particularment als immigrants sense papers, constituint el grup de major precarietat (Etxezarreta, 2006).

D'altra banda, les condicions del treball no són, en general, gaire satisfactòries pels treballadors de l'Estat, tal com presentava un informe de la OCDE (2002) *Employment at a glance*. Navarro (2006:108) exposa que "aquesta realitat (la del treball, precari i no precari, en condicions insatisfactòries) hauria de ser tenguda en compte en les polítiques de treball, ja que una visió excessivament optimista per part d'alguns dels promotors de la Nova Economia i defensors de la Societat del Coneixement assumeix erròniament que el treball rutinari està essent desplaçat per un treball que ofereix grans possibilitats de creativitat gràcies a les noves tecnologies".

<b>Taula 95. Variables de la població assalariada, 1992-2005 (Font: Banco de España a partir de la EPA (Enquesta de Població Activa), <a href="http://www.bde.es">www.bde.es</a>, març 2007; Etxezarreta, 2006).</b>				
	1992	1996	2000	2005
Autònoms (mils)	1.097,3	1.948,7	1.896	2.075,3
Assalariats (mils)	9.463,1	9.681,25	12.378,25	15.502,25
Assalariats a temps complet (%)	96	92,66	91,96	87,71
Assalariats a temps parcial (%)	4	7,34	8,03	12,29
Assalariats amb contracte indefinit (%)	64,6	66,12	67,82	66,65
Assalariats amb contracte temporal (%)	35,4	33,82	32,18	33,34

En quant a l'evolució salarial es pot veure com s'ha passat dels 377 euros de salari mitjà brut mensual de 1981 als 1560 de 2005, emperò els salari mínim interprofessional ha passat de representar el 40,8% del salari mitjà brut al 32,9% al 2005. Una qüestió polèmica en la que patronal i governs han estat d'acord en no trastocar, ja que l'objectiu fixat –no per treballadors, sinó pels nomenats agents socials (sindicats majoritaris i patronal)– ha estat el de la creació de llocs de feina. De fet, la major part de convenis signats pel 2004 preveien un augment dels salaris per davall de la inflació. Estefanía (25/03/2007) apuntava com a l'informe intern de la Comissió Europea –"Desenvolupament dels salaris i dels costos laborals a la zona euro"– es destacava el fet que la participació dels salaris a la UE està assolint els nivells històrics més baixos en els darrers anys, i en el cas espanyol aquest fet encara era més acusat ja que els salaris perden cada cop més posicions en el repartiment de la renda nacional, i el 2006 els salaris representaven el 46,4% del PIB quan el 1997 ho feien en un 50%.

**Taula 96. Evolució dels salaris a l'Estat espanyol, 1981-2005 (Font: Banco de España, [www.bde.es](http://www.bde.es), març 2007).**

	Salari mitjà brut (euros/mes)	Salari mínim interprofessional (euros/mes)	Proporció salari mínim respecte salari mitjà brut (%)
1981	377	154	40,8
1985	587	223	38,1
1990	851	301	35,3
1995	1.147	377	32,9
2000	1.326	425	32,0
2005	1.560	513	32,9

Segons el Seminari Taifa (2005), d'economia crítica, la precarietat en la forma de contractació va acompanyada de la precarietat salarial. De manera que a l'any 2002 el salari mitjà en els contractes temporals, era un 40% inferior al dels contractes indefinits. No obstant, mentre es reclama insistentment la moderació salarial per part del capital, els salaris dels "grans directius" no s'atura de créixer. Per exemple, el 2005 el salari dels consellers, alts càrrecs directius i executius de les empreses cotitzades va créixer un 7% entre 2004 i 2005. El salari mitjà dels consellers executius, que són aquells que a més d'estar presents en el Consell d'Administració de l'empresa exerceixen també tasques d'alta direcció, ascendia al 2005 a 848 mil euros (i 1,45 milions d'euros al cas de les empreses del IBEX 35). Els sous més elevats corresponen als executius de: el BSCH (Alfredo Sáenz, 7,16 milions d'euros; Francisco Luzón, 4 milions d'euros; Matias Rodríguez Inciarte, 3,97 milions d'euros; Emilio Botín, 3,03 milions d'euros; Patricia Botín, 2,73 milions d'euros), el BBVA (Francisco González, 4,13 milions més 4,8 milions d'euros d'incentiu plurianual; José Ignacio Goirigolzarri, 3,31 milions més 4,03 milions d'euros d'incentiu plurianual); Manuel Pizarro d'Endesa amb 2,2 milions d'euros (Jiménez, 25/06/2005). Així mateix, a la Junta d'Accionistes del BBVA que coincidí amb el 150 aniversari de l'entitat hi va haver veus crítiques respecte del salari del president, Francisco González, que sumava 9,7 milions d'euros (als que s'havien de sumar 10 milions d'euros de dotació al fons de pensions) i el mateix González va reconèixer que en tot cas el seu sou podia ser èticament discutible, encara que segons ell estava en la línia d'altres executius d'altres empreses semblants (De Barrón i Gómez Damborenea, 17/03/2007).

A la taula 97 es presenten els salaris mitjans dels consellers executius i dels treballadors d'alta direcció de les empreses cotitzades en Borsa. A l'any 2005, les empreses del IBEX 35 remuneraven als seus consellers executius amb 1,45 milions d'euros anuals i amb 540 mil euros anuals als seus alts directius, la mitjana a les altres empreses cotitzades era de 485 mil euros anuals i 195 mil euros anuals respectivament. La suma d'aquestes remuneracions sumaven un total de 549,2 milions d'euros que cobraven 1175 persones, equivaldria a 352 mil treballadors amb una retribució del salari mitjà brut o 1,07 milions de treballadors amb el salari mínim interprofessional.

<b>Taula 97. Salaris dels consellers i alts directius de les empreses cotitzades a l'any 2005</b>		
<b>(Font: Jiménez 25/06/2006:5)</b>		
<b>Consells d'Administració de les empreses cotitzades a l'IBEX 35</b>		
	Consellers executius	Alta Direcció (sense consellers)
núm. total	91	470
Remuneració mitjana anual/càpita (mils d'euros)	1.450	540
Remuneració total (mils d'euros)	131.950	253.800
<b>Consells d'Administració de les empreses cotitzades en el mercat continu (sense IBEX 35)</b>		
	Consellers executius	Alta Direcció (sense consellers)
núm. total	151	463
Remuneració mitjana anual/càpita (mils d'euros)	485	195
Remuneració total (mils d'euros)	73.235	90.285

Navarro (2006) presenta com mentre s'ha estat propugnant la "convergència" (crematística) amb Europa, s'ha anat produint una "desconvergència" social destacable. Així, si al 1975, després de les quasi quatre dècades de feixisme, la despesa pública social espanyola era la més baixa de la UE, aquesta es va anar incrementant amb el pas del 15% del PIB al 1982 i arribant a la màxima quota al 1993 amb un 23,4% del PIB. El 1993 la despesa pública social a l'Estat espanyol estava 4 punts per davall de la mitjana europea (27,4% del PIB). A partir de llavors la despesa pública social va experimentar una notable davallada, en consonància amb la mort de les ideologies i el triomf neoliberal, i al 2002 era del 19,7% del PIB. En el context europeu s'havia experimentat una davallada en aquesta partida, situant-se en torn al 26,9% del PIB. Emperò, la davallada en termes relatius, de l'Estat espanyol havia estat entre 1993 i el 2002 de 3,7 punts, mentre que la mitjana europea havia estat de 0,5 punts. Navarro (2006:44) exposa irònicament que a l'any 2002 la distància (en termes de punts del PIB, 7,2) era idèntica a la que hi havia al 1975, any en que morí el dictador. A més, la despesa pública social per càpita a l'Estat espanyol al 2002, era un 58% inferior que la mitjana europea.

La interpretació que des de les instàncies oficials s'ha fet de la davallada de la despesa pública social entre 1993 i 2002, era que en augmentar la població ocupada, disminueixen les prestacions d'atur. No obstant això, la davallada de la despesa social pública es manifestà en tots els capítols (mesurat com a percentatge del PIB): en sanitat es va passar del 6,6% del PIB al 1993 al 5,9% del PIB al 2002; en pensions de vellesa es va passar del 8,4% del PIB al 8,3% del PIB; en pensions d'invalidesa del 1,7% del PIB al 1,5% del PIB, etc (Navarro, 2006). D'acord amb Navarro (2007), la davallada de la despesa pública en matèria de protecció social a partir de principis dels 1990 tendria a veure, sobretot, a les exigències derivades del Tractat de Maastricht que obligaven reduir el deute públic i el dèficit fiscal estatal per tal d'assolir els objectius de la convergència monetària. El resultat d'aquella fèrria disciplina ha estat el d'abandonar definitivament qualsevol intent d'apropar-se a allò que es definí com Estat del Benestar, fins arribar a la situació que els comptes de l'Estat han presentat un superàvit, al temps que es mantenien els dèficits socials amplament analitzats pel citat autor.

El finançament públic, via impostos, mostra una situació diferencial respecte de la mitjana europea. A l'Estat espanyol la mitjana de la pressió fiscal entre 1995-2002 fou del 34,8% del PIB, front al 41,1% del PIB de mitjana a la UE-15. A l'any 2003 la pressió fiscal era del 36,6% del PIB a l'Estat espanyol, front al 42,2% de mitjana a la UE-15, però 14,8 punts per davall de la de Suècia (51,4% del PIB) que era la més elevada de la UE i la segona més baixa de la UE-15 després d'Irlanda (Seminari d'economia crítica Taifa, 2005). Segons Navarro (2006) aquest dèficit social es manifesta en una persistent i creixent polarització social. Les classes populars<sup>166</sup> suposen entre el 60% i 65% de la població espanyola, i aquesta "altra Espanya" (en paraules de Navarro) és la que requereix i empra els serveis públics, al temps que es invisibilitza en els discursos dominants. A més, el dictat de les polítiques públiques ha vingut

<sup>166</sup> Navarro (2006:29) en definir les classes populars i/o treballadores diu que "és erroni assumir que l'augment del nivell de renda de la classe treballadora la converteixi en classe mitja, ja que el que defineix la posició social no és tant el seu nivell absolut de renda o estàndard de vida sinó la distància social existent entre les col·lectius que la constitueixen".

tradicionalment de les elits socials del país, sense gairebé incorporar als membres de les classes populars. Navarro (2006) exposa que per a "convergir" socialment amb la UE és imprescindible reforçar les polítiques públiques socials, ja que aquestes permetrien trencar les inèrcies i tendències arrelades a l'Estat espanyol i així reduir les distàncies socials.

Finalment, s'ha d'apuntar el fet que des de l'entrada del PSOE -amb el President Rodríguez Zapatero- al Govern de l'Estat, s'han dut a terme algunes regulacions (p.ex. Llei de matrimoni entre persones del mateix sexe, Llei de dependència, Llei d'igualtat, Llei de la memòria històrica, etc) per tal d'aprofundir en l'establiment de l'Estat del benestar (vinculat als valors laics i republicans), unes mesures que han estat criticades per alguns col·lectius socials com a toves, però que han generat la confrontació amb alguns dels poders (encara) fàctics (p.ex. conferència episcopal, CEOE, etc). Tanmateix, l'oposició cap aquestes polítiques que intenten rompre l'immobilisme social –analitzat per Navarro (2006)– en part heretat del franquisme, s'hauria d'interpretar en el sentit que formen part de l'estratègia política del Partit Popular després de les eleccions del 14 de març de 2004 (i dels atemptats de l'11 de març de 2004). Aquesta estratègia, després de les eleccions del març de 2008 ha conduït a una crisi interna al sí del Partit Popular que s'ha resolt amb un intent de reconduir el partit cap a postures de "centre" en matèria social. No obstant, com s'ha exposat anteriorment, les bases del model resten sense alterar, i molt manco en moments en que sonen els "tambors" de crisi, en que tot sembla indicar que es prendran les mesures obligades d'acord amb la doctrina neoliberal que traslladen els costos cap a la major part de la societat, al temps que se li exigeix un esforç que passa per treballar més hores, cobrar menys, al temps que es perfila una reducció en els avanços en les polítiques de protecció social. Amb tot això, les polítiques de repatriació d'immigrants amb permís de residència són un avanç que permet conjeturar que els esgraons més febles de la societat, en aquest cas la població immigrant serà la que podrà patir més intensament la crisi que s'anuncia, i alhora podrien donar-se brots de racisme i xenofòbia –microfeixismes– a l'Estat que ha vist com el miracle de la "gallina dels ous de ciment" tocava a la seva fi (Martín, 2007).

## 8.8. BIBLIOGRAFIA.

- Abellan, L. (10/12/2006) "Hacienda destapa 2100 operaciones sospechosas con billetes de 500 euros" a *El País* 10/12/2006, p.73.
- Abellan, L. (31/03/2007) "El Constitucional anula el "decretazo" de Aznar por no existir urgencia en las medidas" a *El País* 31/03/2007, p.70.
- Abellan, L. (6/12/2006) "El IVA de la construcción crece a menor ritmo que los precios" a *El País* 6/12/2006, p.66.
- Actualidad Económica (2004) "5000 mayores empresas" a *Actualidad Económica* núm.2419.
- Agencias (18/06/2008) "El Parlamento Europeo aprueba sin enmiendas la directiva de retorno de 'sin papeles'" a *El País* 18/06/2008 ([www.elpais.com/articulo/internacional/Parlamento/Europeo/aprueba/enmiendas/directiva/retorno/papeles/elpepuint/20080618elpepuint\\_10/Tes](http://www.elpais.com/articulo/internacional/Parlamento/Europeo/aprueba/enmiendas/directiva/retorno/papeles/elpepuint/20080618elpepuint_10/Tes), juny 2008).
- Agudo, J. i Iglesias, F. (2007) *Urbanismo y democracia. Alternativas para evitar la corrupción*. Fundación Alternativas, Madrid.
- Aguilera-Klink, F. (2006) "Canarias como ultraperiferia de la democracia: rasgos e implicaciones fundamentales del modelo económico victimista" a Aguilera-Klink, F. (ed.) *Calidad de la democracia y protección ambiental en Canarias*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p. 37-56.
- AHE (2006) *Radiografía de 15 años de evolución del nivel de esfuerzo*. Asociación Hipotecaria Española, [www.ahe.es/bocms/images/bfilecontent/2006/10/03/513.pdf?version=4](http://www.ahe.es/bocms/images/bfilecontent/2006/10/03/513.pdf?version=4), juny 2008.
- Aixalá, J. (1999) *La peseta y los precios. Un análisis de largo plazo (1868-1995)*. Pressas Universitarias de Zaragoza, Saragossa.
- Alomar, C. (14/08/2004) "Todo incluido" una amenaza a la economía del turismo" a *El País* 14/08/2004, p.62.
- Álvarez Féans, A. (2006) "Del desembarco a la reordenación" a *Pueblos* núm.22, p.26-28.
- Álvarez-Molina, F. (2008) "El impacto de la crisis en las entidades financieras españolas" a *Le Monde Diplomatique* núm.148, p.10.
- Amer, J. (2006) *Turisme i política. L'empresariat hotelier de Mallorca*. Documenta Balear, Palma.
- Aparicio, L. (16/01/2005) "La vivienda encumbra al bono" a *El País Negocios* 16/01/2005, p.17.
- Aparicio, L. (25/04/2004) "El cimiento financiero del "boom" inmobiliario" a *El País Negocios* 25/04/2004, p.20.
- Ares, C. (9/03/2005) Argentina rescindiré los contratos de servicios públicos si las empresas no retiran las denuncias" a *El País* 9/03/2005, p.60.
- Ariño, G. (ed) (2004) *Privatizaciones y liberalizaciones en España: balance y resultados 1996-2003*. Comares, Granada.
- Arribas, C. (2006) "Introducción a la situación territorial del País Valenciano: de los límites ambientales a la pervasión de lo público" a López, D. i Badal, M. (coords.) *Los pies en la tierra. Reflexiones y experiencias hacia un movimiento agroecológico*. Ed. Virus, Barcelona, p.115-117.
- Arrojo, P. (coord) (2001) *El Plan Hidrológico Nacional a debate*. Bakeaz, Bilbao.
- Arroyo, F. et al. (25/02/2007) "Las administraciones y los promotores defienden un pacto sobre la vivienda" a *El País* 25/02/2007, p.35.
- Ash, T.G. (3/06/2007) "La "aventura" de viajar a EEUU" a *El País Domingo* 3/06/2007, p.11.
- Aznárez, J.J. (27/06/2004) "La gallina de los huevos de oro" *El País Negocios* 27/06/2004, p.6.
- Balanyà, B.; Doherty, A.; Hoedeman, O.; Ma'anit, A. i Wesselius, E. (2002) *Europa S.A. La influencia de las multinacionales en la construcción de la UE*. Icaria, Barcelona.
- Banco de España (2005) *Informe anual 2004*. Banco de España, Madrid.
- Banco de España (2006) *Balanza de pagos y posición de inversión internacional de España 2005*. Banco de España, Madrid.
- Barberia, J.L. (13/03/2006) "España se la juega en América" a *El País* 13/03/2006, p.16-17.
- Barciela, F. (11/03/2007) "Ladrillazo bursátil a las inmobiliarias" a *El País Negocios* 11/03/2007, p.25.
- Barciela, F. (18/03/2007) "Los ricos se hacen hoteleros" a *El País Negocios* 18/03/2007, p.17.
- Baretje, R. (1982) "Tourism's external account and the balance of payments" a *Annals of tourism research* vol.9 núm.1, p.57-67.
- Barrón, I. (12/01/2008) "Botín ficha a Rodrigo Rato como asesor por 200000 euros anuales" a *El País* 12/01/2008, p.18.
- Bauer, P. (17/08/2007) "Las Bolsas de todo el mundo se desploman" a *Diario de Mallorca* 17/08/2007, p.46.
- Brenner, L. i Aguilar, A.G. (2002) "Luxury tourism and regional economic development in Mexico" a *The professional geographer* vol.54 núm.4, p.500-520.
- British Petroleum (2008) *Statistical Review of World Energy June 2008* ([www.bp.com/statisticalreview](http://www.bp.com/statisticalreview), juny 2008).
- Buades, J. (2006) *Exportando paraísos. La colonización turística del planeta*. La Lucerna, Palma.
- Caballero, E. i Lafraya, C. (10/04/2007) "Las constructoras se lanzan a concursos por más de 40000 millones en EEUU" a *La Vanguardia* 10/04/2007, p.60.

- Cabrera, M. (2003) "Empresarios y políticos en la democracia. De la crisis económica a las incertidumbres de la transición" a *Economía industrial* núm.349-350, p.51-62.
- Cacho, J. (1999) *El negocio de la libertad*. Foca, Madrid.
- Calderón, A. i Casilda, R. (2000) "La estrategia de los bancos españoles en América Latina" a *Revista de Cepal* núm.70, p.71-89.
- Calderón, B. (2001) "Entre la hipertrofia normativa y la des-ordenación del territorio: una aproximación a los fundamentos de la ordenación del espacio turístico en España" a *Terra Nueva Etapa* núm.26, p.11-41.
- Calderón, B. (2002) "Ganar tamaño y territorio: fusiones de empresas y nuevos yacimientos de actividad en el sector inmobiliario español" a *Investigaciones geográficas* núm.28, p.71-88.
- Calleja, T. (19/11/2005) "El voto en contra de una concejal del PP paraliza la construcción de 60000 viviendas en Murcia" a *El País* 19/11/2005, p.27
- Cals, J. (1974) *Turismo y política turística en España. Una aproximación*. Ed. Ariel, Madrid.
- Calvo, O. (2001) "¡Bienvenido mister Marshall! La ayuda económica americana y la economía española en la década de 1950" a *Revista de Historia Económica* núm.19, p.253-275.
- Calzada Torres, J.P (2002) "El sector inmobiliario en España y en Europa" a *Bolsa de Madrid* núm.110, p.26-33.
- Cano, F. (7/01/2007) "La costosa factura del euro" a *El País negocios* 7/01/2007, p.13.
- Cano, F. (8/08/2004) "Se acaba la pesadilla de Endesa en Chile" a *El País Negocios* 8/08/2004, p.13.
- Carcar, S. (12/03/2006) "Entrevista a Pedro Solbes: "Me gustaría tener empresas españolas fuertes en el plano internacional"" a *El País* 12/03/2006, p.82-83.
- Carcar, S. (24/03/2007) "La CNMV prohíbe a Enel y Acciona lanzar una oferta por Endesa hasta octubre" a *El País* 24/03/2007, p.76.
- Carcar, S. (27/01/2006) "Repsol YPF reduce un 25% el cálculo de sus reservas y cae casi un 8% en Bolsa" a *El País* 27/01/2006, p.52.
- Carcar, S. (31/07/2008a) "Gas Natural compra Unión Fenosa" a *El País* 31/07/2008 (a [www.elpais.com/articulo/economia/Gas/Natural/compra/Union/Fenosa/elpepueco/20080731elpepueco\\_1/Tes, juliol 2008](http://www.elpais.com/articulo/economia/Gas/Natural/compra/Union/Fenosa/elpepueco/20080731elpepueco_1/Tes, juliol 2008)).
- Carcar, S. (31/07/2008b) "Los planes de Florentino Pérez de reforzarse en Iberdrola auguran una larga batalla" a *El País* 31/07/2008 (a [www.elpais.com/articulo/economia/planes/Florentino/Perez/reforzarse/Iberdrola/auguran/larga/batalla/elpepueco/20080731elpepueco\\_2/Tes, juliol 2008](http://www.elpais.com/articulo/economia/planes/Florentino/Perez/reforzarse/Iberdrola/auguran/larga/batalla/elpepueco/20080731elpepueco_2/Tes, juliol 2008)).
- Carcar, S. (25/11/2008) "Los problemas de financiación enfrían la entrada de la rusa Lukoil" a *El País* 25/11/2008, p.17.
- Carpintero, O. (2005) *El metabolismo de la economía española. Recursos naturales y huella ecológica (1955-2000)*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Carrerars, A., Prados de la Escosura, L. i Rosés, J.R. (2005) "Renta y riqueza" a Carreras, A. i Tafunell, X. (coord.) *Estadísticas históricas de España* (vol.III), Fundación BBVA, Bilbao, p.1297-1376.
- Carrerars, S.; Giménez, N.; Olives, I.; Rodríguez, P. i Valiño, V. (2002) "Inversions espanyoles a Amèrica Llatina" a *Quaderns per a la solidaritat. Justícia i Pau* núm.14.
- Caruana, J. (2005) "Monetary policy, financial stability and asset prices" a *Documentos ocasionales núm.0507*, Banco de España, Madrid.
- Casamayor, R. (10/04/2005) "El gobierno apura las privatizaciones" a *El País Negocios*, 10/04/2005, p.5-6.
- Casamayor, R. (4/03/2007) "Las barbas de Delphi" a *El País Negocios* 4/03/2007, p.5-6.
- Casamayor, R. (8/08/2004) "Recetas para evitar la huida de empresas" a *El País Negocios* 8/08/2004, p.5-7.
- Catalán, J. (1991) "Del "milagro" a la crisis: la herencia económica del franquismo" a Etxezarreta, M. (coord) *La reestructuración del capitalismo en España 1970-1990*. Icaria, Barcelona, p.95-130.
- Ceberio, J. (2/01/2005) "El precio de un éxito" a *Els País Negocios. Negocios 1000. El despegue de las empresas*, p.5.
- Cebrián, B. (13/06/2004) "Ciurgia integral para el turismo" a *El País Negocios* 13/06/2004, pp-5-6.
- Cebrián, B. (19/06/2005) "La sobreoferta hotelera en España es coyuntural" a *El País Negocios* 19/06/2005, p.13.
- Cebrián, B. (25/04/2004) "El turismo se queja del caos urbanístico" a *El País Negocios* 25/04/2004, p.15.
- Cebrián, B. (3/10/2004) "El turismo se quema al sol" a *El País Negocios* 3/10/2004, p.5-6.
- CEPAL (2000) *La inversión extranjera directa en América Latina y el Caribe, informe 1999*. CEPAL - NU, Xile.
- Chomsky, N. (2004) *Hegemonía o supervivencia. La estrategia imperialista de los Estados Unidos*. Ediciones B, Barcelona.
- Coello, C. (2006) "La conexión turística del caso Malaya" a *Revista Hostelmarket* núm.86 ( [www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h086023](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h086023), novembre 2006).
- Colectivo Virico (1992) *El descubrimiento del 92. Expo, Olimpiadas...La otra cara del espectáculo*. Ed. Virus, Barcelona.

- Colectivo IOÉ (2008) *Barómetro Social de España. Análisis del periodo 1994-2006*. Traficantes de sueños, Madrid.
- Contractor, F. i Kundu, S.K. (1998) "modal choice in a world of alliances: analyzing organizational forms in international Hotel sector" a *Journal of International business studies* vol.29 núm.2, p.28-53.
- Cuadernos del Ruedo Ibérico (1972) "La política fiscal en España" a *Horizonte español* (vol 3). Ruedo Ibérico, París.
- De Barrón, I. (11/02/2007) "Dos bancos con modelos diferentes" a *El País Negocios* 11/02/2007, p.7.
- De Barrón, I. (3/04/2005) "La banca vuelve su mirada a Europa" a *El País* 3/04/2005, p.66.
- De Barrón, I. (6/08/2005) "El BBVA y el Santander ganan ya en Latinoamérica lo mismo que en España" a *El País* 6/08/2005, p.60.
- De Barrón, I. i Aparicio, L. (31/10/2004) "Más poder industrial para las cajas" a *El País* 31/10/2004, p.74.
- De Barrón, I. i Gómez Damborenea, P. (17/03/2007) "El presidente del BBVA reconoce que su sueldo es éticamente "discutible"" a *El País* 17/03/2007, p.78.
- De Guindos, L. (14/11/2004) "¿Son graves los déficit gemelos?" a *El País Negocios* 14/11/2004, p.16.
- De la Dehesa, G. (2/03/2005) "Déficit exterior récord" a *El País* 2/03/2005 ([www.elpais.com/articulo/economia/Deficit/externo/record/elpepieco/20050302elpepieco\\_14/Tes,març 2006](http://www.elpais.com/articulo/economia/Deficit/externo/record/elpepieco/20050302elpepieco_14/Tes,març 2006)).
- De la Dehesa, G. (21/01/2007) "La próxima recesión" a *El País Negocios* 21/01/2007, p.11.
- Del Arco, S. i Pellicer, Ll. (1/06/2008) "Zapatero pisa el acelerador por la crisis" a *El País* 1/06/2008, p.30.
- Del Barrio, A. (20/04/2007) "SOS Racismo advierte que vuelve a haber un millón de "sin papeles" en España" a *El Mundo/El Día de Baleares*, 20/04/2007, p.51.
- Delgado, M. i Sanchez, J. (1998) "Las desigualdades territoriales en el Estado español 1955-1995" a *Revista de estudios regionales* núm.51, p.61-90.
- Deloitte-Excelltur (2005) *Impactos sobre el entorno, la economía y el empleo de los distintos modelos de desarrollo turístico del litoral mediterráneo, español, Baleares y Canarias*. Excelltur, Madrid ([http://www.excelltur.org/excel01/contenido/portal/encuentro/Sumario\\_residencial\\_completo.pdf](http://www.excelltur.org/excel01/contenido/portal/encuentro/Sumario_residencial_completo.pdf), setembre 2006).
- Denia, A. i Hidalgo, M. (1991) "Actividades turísticas en España: análisis de las series de turistas y divisas y estudio de la crisis 1989-90" a García-Delgado, J.L.; Pedreño, A. i Velarde, J. (coords) *Apertura e internacionalización de la economía española*. Colegio de Economistas de Madrid, Madrid, 475-512.
- Díaz, R. (18/03/2007) "La crisis hipotecaria lastra los parqués" a *Diario de Mallorca* 18/03/2007, p.63.
- Doncel, L. (13/04/2008) "Las inmobiliarias se asoman al precipicio" a *El País Negocios* 13/04/2008, p.5.
- Doncel, L. (29/12/2007) "Inmobiliaria Colonial pierde en dos días casi el 40% de su valor en Bolsa" a *El País* 29/12/2007, p.32.
- Doncel, L. (3/03/2007) "La reforma hipotecaria reduce los gastos notariales, registrales y las comisiones" a *El País* 3/03/2007, p.69.
- Doncel, L. (15/07/2008) "La inmobiliaria Martinsa protagoniza la mayor suspensión de pagos de la historia" a *El País* 15/07/2008, p.22.
- Duce, M. (1995) "El impacto de la integración en la UE sobre la inversión internacional directa en España" a *Papeles de economía española* núm.63, p.192-208.
- Durán-Herrera, J.J. (ed) (1996) *Multinacionales españolas (Vol. I)*. Ed. Pirámide, Madrid.
- Durán-Herrera, J.J. (1997) *Multinacionales españolas (Vol. II)*. Ed. Pirámide, Madrid.
- Durán-Herrera, J.J. (2005) *La empresa multinacional española. Estrategias y ventajas competitivas*. Minerva ediciones, Madrid.
- Ecologistas en Acción (2006) *Informe Banderas Negras 2006. Ni un ladrillo más*. ([www.ecologistasenaccion.org/IMG/pdf/banderas\\_negras\\_2006.pdf](http://www.ecologistasenaccion.org/IMG/pdf/banderas_negras_2006.pdf), març 2007).
- EFE (1/03/2007) "Las hipotecas se encarecen una media de 1000 euros al año" a *Diario de Mallorca* 1/03/2007, p.49.
- EFE (10/06/2008) "La Unión Europea acuerda ampliar la jornada laboral hasta un máximo de 65 horas semanales" a *Público* (<http://www.publico.es/124730/veintisiete/logran/acuerdo/ampliar/jornada/laboral/ue>, juny 2008).
- EFE (10/08/2007) "Inyección récord de dinero del BCE por la crisis hipotecaria de EEUU" a *Diario de Mallorca* 10/08/2007, p.45.
- EFE (12/03/2008) "Una nueva inyección de liquidez del BCE y de la Fed anima las bolsas" a *Diario de Mallorca* 12/03/2008, p.45.
- EFE (15/03/2007) "La crisis hipotecaria de EEUU sacude las bolsas mundiales" a *Diario de Mallorca* 15/03/2007.
- EFE (22/01/2008) "El recorte de tipos de la Reserva Federal da un respiro a los mercados europeos" a *Diario de Mallorca* 22/01/2008, p.44.
- EFE (23/05/2007) "Piden más seguridad para convertir a España en la "Florida de Europa" a *Diario de Mallorca* 23/05/2007, p.56.

- EFE (28/03/2006) "La CE pide "cautela" a los bancos a la hora de conceder hipotecas" a *Diario de Mallorca*, 28/03/2006, p.43.
- EFE (6/01/2006) "Las familias destinan hasta el 46% de la renta a la compra de vivienda" a *Última Hora* 6/01/2006, 5.
- EFE (6/02/2006) "Las familias destinan entre un 39.5% y un 46% de su renta a la vivienda" a *Diario de Mallorca* 6/02/2006.
- EFE (6/05/2007) "La crisis de las inmobiliarias provoca grietas en la bolsa" a *Diario de Mallorca* 6/05/2007, p.58.
- EFE (8/04/2007) "De la Vega ultima en Pekín un plan para promover el turismo chino" a *Diario de Mallorca* 8/04/2007, p.53.
- EFE-Valencia (2/10/2007) "La inmobiliaria Llanera, primera víctima del parón en la construcción" a *Última Hora* 2/10/2007, p.8.
- EFE (30/07/2008) "Sebastián ataca la crisis" a *Diario de Mallorca* 30/07/2008, p.36.
- El Ecologista-OSE (2007) "Sostenibilidad en el Estado español" a *El Ecologista* núm.51,
- Elola, J. (30/04/2006) "Endeudados hasta las cejas" a *El País Domingo* 30/04/2006, p.1-3.
- EP (25/02/2006) "Repsol registra beneficios récord en 2005 por el refinio y los altos precios del petróleo" a *El País* 25/02/2006, p.73.
- EP (13/08/2007) "Bañuelos comparecerá ante la Audiencia Nacional imputado por un delito de estafa" a *El País* 13/08/2007 ([www.elpais.com/articulo/economia/Banuelos/comparecera/Audiencia/Nacional/imputado/delito/e-stafa/elpepueco/20070813elpepueco\\_9/Tes, juny 2008](http://www.elpais.com/articulo/economia/Banuelos/comparecera/Audiencia/Nacional/imputado/delito/e-stafa/elpepueco/20070813elpepueco_9/Tes, juny 2008)).
- EP (5/04/2008) "Martinsa-Fadesa se asegura tres años de supervivencia" a *El País* 5/04/2008, p.30.
- EP (9/11/2008) "La crisis corre más que su medicina" a *El País* 9/11/2008, p.26-27.
- Erkaizer, E. (18/04/2004) "José María Aznar, adiós a las armas" a *El País Domingo* 18/04/2004, p.1-3.
- Ernst & Young (2003a) *Indicadores económicos de la industria hotelera española*. Ernst & Young, Madrid.
- Ernst & Young (2003b) *Indicadores económicos en hoteles del Caribe*. Ernst & Young, Madrid.
- Espinosa, O. (2000) "Políticas y oportunidades del sector turístico" a *Economía exterior* núm.12, p.45-51.
- Estefanía, J. (3/12/2006) "La mayor operación de solidaridad histórica" a *El País Domingo* 3/12/2006, p.13.
- Estefanía, J. (25/03/2007) "La España de hoy: salarios en regresión" a *El País Domingo* 25/03/2007, p.13.
- Estefanía, J. (2007) *La larga marcha. Medio siglo de política (económica)*. Entre la historia y la memoria. Ediciones Península, Barcelona.
- Estevan, A. (1990) "El contexto económico de las políticas urbanas y ambientales en la década de los 90" (citada a Fernández-Durán, 1996a).
- Estevan, A. (2002) "Sistema urbano industrial. De Erandio a Doñana: tres décadas de política medioambiental en España" a Naredo, J.M. i Parra, F. (eds.) *Situación diferencial de los recursos naturales españoles*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.191-227.
- Estevan, A. i Sanz, A. (1996) *Hacia la reconversión ecológica del transporte en España*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Esteve, R. i Fuentes, R. (2000) *Economía, historia e instituciones del turismo en España*. Ed. Pirámide, Madrid.
- Estudillo, S. i Lafuente, J. (25/03/2007) "¿Qué pasa?, ¡Que no tenemos casa!" a *El País* 25/03/2007, p.34.
- Etxezarreta, M. (1991) "La economía política del proceso de acumulación" a Etxezarreta, M. (coord) *La reestructuración del capitalismo en España 1970-1990*. Icaria, Barcelona, p.31-92.
- Etxezarreta, M. (coord) (2006) "Del pleno empleo a la plena precariedad" a *Informes de economía* núm.3, Seminari d'economia crítica Taifa, Barcelona.
- Europa Press (1/02/2007) "España asciende a séptima potencia económica del mundo" a *Diario de Mallorca* 1/02/2007, p.52.
- Europa Press (15/12/2005) "Bruselas da un ultimátum a Valencia para que cambie su ley urbanística" a *Diario de Mallorca* 15/12/2005, p.46.
- Fernández Otheo, C.M. i Myro, R. (1995) "Las migraciones de la actividad industrial en la Unión Europea" a *Economía industrial* núm.305, p.49-73.
- Fernández, D. (28/01/2007) "El ingenio español vertebró el mundo" a *El País. Extra Infraestructuras* 28/01/2007, p.IV-VI.
- Fernández-Durán, R. (1996a) *La explosión del desorden. La metrópoli como espacio de la crisis global*. Ed. Fundamentos, Madrid (3a ed).
- Fernández-Durán, R. (1996b) *Contra la Europa del capital y la globalización económica*. Talasa, Madrid.
- Fernández-Durán, R. (2002) "Población, economía y ocupación del territorio" a Naredo, J.M. i Parra, F. (eds.) *Situación diferencial de los recursos naturales españoles*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.49-188.
- Fernández-Durán, R. (2003a) *Capitalismo (financiero) global y guerra permanente : el dólar, Wall Street y la guerra contra Irak*. Ed. Virus, Barcelona.



- Fernández-Durán, R. (2003b) "¿Marte versus Venus, o dólar versus euro? La Constitución europea: la dificultad de convertir a la Unión Europea en una superpotencia mundial (que respalde el euro)" a *Archipiélago* núm.58, p.59-68.
- Fernández-Durán, R. (2005) *La compleja construcción de la Europa superpotencia. Una aportación al debate sobre el futuro del Proyecto Europeo y las resistencias que suscita*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2006a) *El tsunami urbanizador español y mundial. Sobre sus causas y repercusiones devastadoras, y la necesidad de prepararse para el previsible estallido de la burbuja inmobiliaria*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2006b) "El inicio del fin de la era de los combustibles fósiles. Peak oil: mercado versus geopolítica y guerra" a *Viento Sur* núm.89 (novembre 2006).
- Fernández-Durán, R. (2008) *El crepúsculo de la era trágica del petróleo. Pico del oro negro y colapso financiero (y ecológico) mundial*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fukuyama, F. (1989) "The end of the History?" a *The National Interest* núm.16.
- G.M. (18/01/2005) "Saidia, el germen de un nuevo destina competidor en el Mediterráneo marroquí" a *El Mundo/El Día de Baleares, La economía balear* 18/01/2005, p.3.
- Galbraith, J.K. (2004) *La economía del fraude inocente. La verdad de nuestro tiempo*. Crítica, Barcelona.
- Galindo, C. (2/01/2005) "Una sola dama en FCC" a *El País Negocios*. Núm.1000. *El despegue de las empresas* 2/01/2005, p.40.
- Galindo, C. (2/12/2006) "La ONU denuncia la especulación sin freno del mercado inmobiliario español" a *El País* 2/12/2006, p.78.
- Galindo, C. (26/03/2005) "España acapara la cuarta parte de los billetes de 500 euros emitidos por el BCE" a *El País* 26/03/2005 p.38.
- Galindo, C. (29/10/2006) "Créditos más baratos a golpe de ley" a *El País Negocios* 29/10/2006, p.23.
- Galindo, C. i Barrón, I. (6/05/2006) "El presidente de Metrovacesa y los Sanahuja se enfrentan por el control de la empresa" a *El País* 6/05/2006, p.63.
- Gallego, J.G. (28/12/2007) "Las inmobiliarias se desploman en Bolsa y pierden más del 43% de su valor en 2007" a *El Mundo/El Día de Baleares* 28/12/2007, p.49.
- Gallego-Díaz, S. (23/03/2007) "La economía que amansa y aplaca" a *El País* ([www.elpais.com/articulo/espana/economia/amansa/aplaca/elpepiesp/20070323elpepinac\\_15/Te\\_s](http://www.elpais.com/articulo/espana/economia/amansa/aplaca/elpepiesp/20070323elpepinac_15/Te_s), maig 2007).
- Garcés, J. (2008) *Soberanos e intervenidos. Estrategias globales, americanos y españoles*. Siglo XXI, Madrid.
- García-Bellido, J. (2004) "Por una liberalización del paradigma urbanístico español" a *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales* vol.36 núm.140, p.289-294.
- García-Bellido, J. (2005a) "Por una liberalización del paradigma urbanístico español (II): la jurisprudencia de obras públicas en el límite del paroxismo" a *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales* vol.37 núm.143, p.5-15.
- García-Bellido, J. (2005b) "Por una liberalización del paradigma urbanístico español (III): el tsunami urbanístico que arrasará el territorio" a *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales* vol.37 núm.144, p.273-284.
- García Borreguero, R. (2006) "El imparable poder de la banca" a *Pueblos* núm.22, p.38-40.
- García Vega, M.A. (12/03/2006) "Un despegue turístico de 654 millones de euros" a *El País. Extra Infraestructuras* 12/03/2006, p.VIII.
- García Vega, M.A. (24/09/2005) "El oro brilla en la pupila del inversor" a *El País Negocios* 24/09/2005, p.27.
- García Vega, M.A. (25/02/2007) "El átomo retorna a primer plano" a *El País Negocios. Extra Energía*, p.X.
- García-Vaquero, V. i Martínez, J. (2005) *Fiscalidad de la vivienda*. Documentos Ocasionales núm.0506, Banco de España, Madrid.
- Garea, F. i Bolaños, A. (13/08/2008) "Zapatero impulsará hoy medidas para liberalizar la economía ante la crisis" a *El País* 13/08/2008, p.10.
- Gavaldà, M. (2003a) *La recolonización. Repsol en América Latina: invasión y resistencias*. Icaria, Barcelona.
- Gavaldà, M. (2003b) "La guerra del agua en Bolivia" a Rosenberger, H.; Germinal, R.A. i Gavaldà, M. (2003) *Agua, ¿mercancía o bien común?* Alikornio Ediciones, Barcelona, p.323-343.
- Gaviria, M. (coord.) (1974) *España a go-go. Turismo charter y neocolonialismo del espacio*. Ed. Turner, Madrid.
- Gómez, C. (1/10/2006) "Más "kilos" que vatios" a *El País Negocios* 1/10/2006, p.5-6.
- Gómez, C. (12/12/2004) "Repsol YPF redobla su presencia en el Magrib" a *El País Negocios* 12/12/2004, p.5.
- Gómez, C. (17/07/2005) "La inmobiliaria española aprende idiomas" a *El País Negocios* 17/07/2005, p.5.
- Gómez, C. (18/06/2005) "El Gobierno crea el Consejo del Turismo para reactivar el sector" a *El País* 18/06/2005, p.64.
- Gómez, C. (2/01/2005) "Acciona pasa el relevo" a *El País Negocios*. Núm.1000. *El despegue de las empresas* 2/01/2005, p.40.

- Gómez, C. (2/01/2005a) "Mucho más que pantanos" a *El País Negocios*. Núm.1000. *El despegue de las empresas* 2/01/2005, p.38-39.
- Gómez, C. (26/11/2005) "El gobierno suprime el derecho de veto que mantenía sobre cuatro empresas" a *El País* 26/11/2005, p.52.
- Gómez, C. (5/05/2005) "Metamorfosis en la construcción" a *El País Negocios* 8/05/2005, p.5.
- Gómez, C. (8/05/2005b) "Chequera abierta en FCC y Acciona" a *El País Negocios*, 8/05/2005, p.6.
- Gómez, C. (9/03/2008) "Goteras en las seis mayores constructoras" a *El País Negocios* 9/03/2008, p.7.
- Gómez, L. (13/03/2005) "La red de blanqueo de dinero desarticulada en Marbella utilizaba más de mil sociedades" a *El País* 13/03/2005, p.18-21.
- Gómez, L. (17/04/2005) "La semana récord de la lucha contra el blanqueo" a *El País* 17/04/2005, p.32.
- Gómez, L. (2/10/2005) "La cara oculta del billete de 500 euros" a *El País Domingo* 2/10/2005, p.8.
- Gómez, L. (21/05/2006) "Ayuntamiento de Marbella, SA" a *El País* 21/05/2006, p.32.
- Gómez, L. (29/10/2006) "Y Gil creó el modelo...." a *El País Domingo* 29/10/2006, p.4-5.
- Gómez, L. (3/12/2006) "Adónde van los billetes de 500" a *El País* 3/12/2006, p.83.
- Gómez, M. (29/09/2006) "La CNMV investiga a Fernando Martín por información privilegiada en la OPA de Fadesa" a *El Mundo/El Día de Baleares* 29/09/2006, p.62.
- Gómez, M. (7/03/2007) "Los constructores piden "mimos" al Gobierno para no perder 200000 empleos en el sector" a *El Mundo/El Día de Baleares* 7/03/2007, p.60.
- Gómez, M.V. (2/09/2007) "A la Bolsa le pesan los bancos y el "ladrillo"" a *El País Negocios* 2/09/2007, p.17.
- Gómez, M.V. (23/12/2007) "El carro de la compra se dispara" a *El País* 27/12/2007, p.26-27.
- Gómez-Gil, C.; Gómez-Olivé, D. i Tarafa, G. (2008) *La ilegitimidad de los créditos FAD. Treinta años de historia*. Icaria, Barcelona.
- Gonzalez i Calvet, J. (1991) "Crisis, transición y estancamiento. La política española, 1973-1982" a Etzezarreta, M. (coord) *La reestructuración del capitalismo en España 1970-1990*. Icaria, Barcelona, p.133-175.
- González, P. (14/02/2008) "Bush firma la ley que dará de 300 a 1200 dólares a los contribuyentes" a *Diario de Mallorca* 14/02/2008, p.47.
- González-Cabezas, J.R. (10/01/2006) "Del regadío al chalet con golf" a *La Vanguardia* 10/01/2006, p.56.
- González-Pérez, J.M. (2007) "Urban planning system in contemporary Spain" a *European Planning Studies* vol.15 núm.1, p.29-50.
- González, M. i Larrú, J.M. (2004) "¿A quién benefician los créditos FAD?: los efectos de la ayuda ligada sobre la economía española" a *Documentos de trabajo* (Instituto Complutense de Estudios Internacionales), Serie Desarrollo y Cooperación (DT-DC-04-07) (a [www.ucm.es/info/icei/pdf/DT07-2004.pdf](http://www.ucm.es/info/icei/pdf/DT07-2004.pdf), juny 2008).
- Gormsen, E. (1997) "The impact of tourism on coastal areas" a *Geojournal* vol.42 núm.1, p.39-54.
- Gorospe, P. (16/12/2007) "La crisis inmobiliaria golpea a la promotora vasca Ereaga" a *El País* 16/12/2007, p.29.
- Gowan, P. (2000) *La apuesta por la globalización*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Greenpeace (2006) *Destrucción a toda costa 2006*. Greenpeace ([www.greenpeace.org/raw/content/espana/reports/destrucci-n-a-toda-costa-2006.pdf](http://www.greenpeace.org/raw/content/espana/reports/destrucci-n-a-toda-costa-2006.pdf), juny 2007).
- Guijarro, F. i Armendáriz, F. (17/06/2008) "VInceç Grande presenta suspensión de pagos por la "crisis inmobiliaria"" a *Diario de Mallorca* 17/06/2008, p.2.
- Guillén, M.F. (2006) *El auge de la empresa multinacional española*. Ed. Marcial Pons, Madrid.
- Gutiérrez, O. i Gancedo, N. (2005) "Cuba, turismo y desarrollo económico" a [http://www.nodo50.org/cubasingloXXI/economia/gutierrez3\\_310802.htm](http://www.nodo50.org/cubasingloXXI/economia/gutierrez3_310802.htm) (juny 2005).
- Harvey, D. (2004) *El nuevo imperialismo*. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Harvey, D. (2006) *The limits to capital*. Verso, Londres.
- Harvey, D. (2007) *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press, Nova York.
- Harvey, D. i Smith, N. (2005) *Capital financiero, propiedad inmobiliaria y cultura*. Universitat Autònoma de Barcelona, Col·lecció ContraTextos, Barcelona.
- Hernández, J.A. (4/11/2006) "Anticorrupción solicita prisión eludible con fianza para los ex alcaldes de Ciempozuelos" *El País* 4/11/2006, p.26.
- Hernández, S. (2/01/2005) "Fiebre privatizadora" a *Els País Negocios. Negocios 1000. El despegue de las empresas*, p.48.
- Hiernaux-Nicolás, D. (2005) "La promoción inmobiliaria y el turismo residencial: El caso mexicano" a *Scripta Nova* vol.IX núm.194 ([www.ub.es/geocrit/sn/sn-194-05.htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-194-05.htm), setembre 2008).
- Hostelmarket (2001) "Las cadenas crecieron un 5,5% en capacidad durante 2000" a *Revista Hostelmarket* núm.23, p.42-82.
- Hostelmarket (2005a) *Informe anual 2005. Hoteles, restauración, turismo y ocio*. Hostelmarket, Madrid.
- Hostelmarket (2005b) "FADESA ingresó 11,4 millones de euros por la explotación hotelera en 2004" a *Revista Hostelmarket* núm.70 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h070013](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h070013), març 2006).

- Hostelmarket (2006) *Informe anual 2006. Hoteles, restauración, turismo y ocio*. Hostelmarket, Madrid ([www.alimarket.es](http://www.alimarket.es), noviembre 2007).
- Hosteltur (11/09/2006) "Ranking HOSTELTUR facturación de hoteleras españolas: Cinco cadenas controlan el 70% de la facturación de 2005" a *Hosteltur* ([www.hosteltur.com/noticias/37213\\_ranking-hosteltur-facturacion-hoteleras-espanolasb-cinco-cadenas-controlan-70-2005.html](http://www.hosteltur.com/noticias/37213_ranking-hosteltur-facturacion-hoteleras-espanolasb-cinco-cadenas-controlan-70-2005.html), gener 2007).
- Hosteltur (2006) "Turismo residencial: la punta del iceberg" a *Hosteltur* núm.146.
- IESE-IRCO/Barclays (2007) "España: ¿la nueva Florida de Europa? Residentes extranjeros" a *Barómetro Barclays-IESE*, any 3/núm. 3/abril de 2007, Barcelona ([www.iese.edu/es/files/5\\_30539.pdf](http://www.iese.edu/es/files/5_30539.pdf), noviembre 2007).
- IET (2003) *Encuesta de movimientos turísticos en fronteras: año 2003 (FRONTUR)*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid ([www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es), juliol 2005).
- IET (2004a) *Encuesta de Gasto Turístico (EGATUR). Año 2004*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid ([www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es), juliol 2005).
- IET (2004b) El gasto en turismo de los residentes en España (FAMILITUR). Período 2001-2004. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid ([www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es), juliol 2005).
- IET (2005) Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). 2005. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid ([www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es), gener 2006).
- IET (2006) *Balance del turismo en España en 2005*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid ([www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es), gener 2006).
- IET (diversos anys) *El turismo español en cifras*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid ([www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es)).
- Iglesias, F. (dir) (2007) *Mapa de presuntas irregularidades y actos de corrupción urbanística 2000-2007*. Fundación Alternativas, Madrid.
- Ioannides, D. (1998) "Tour operators: the gatekeepers of tourism" a Ioannides, D. i Debbage, K. (eds) *The economic geography of the tourist industry: a supply side analysis*. Routledge, Londres, p.139-158.
- Irigaray, J. I. (27/01/2005) "Zapatero anuncia ante Kirchner que mediará con Telefónica y Endesa" a *El Mundo* 27/01/2005, p.14.
- Jiménez, M. (14/01/2007) "Gigantes españoles del comercio mundial" a *El País* 14/01/2007, p.72.
- Jiménez, M. (24/12/2006) "Y el ladrillo se hizo eléctrico" a *El País Domingo* 24/12/2006, p.21.
- Jiménez, M. (25/06/2005) "Los consejeros moderan sus retribuciones" a *El País Negocios* 25/06/2005, p.5-7.
- Jiménez, M. (4/03/2007) "Un centenar de directivos de Delphi cobran primas millonarias por el plan de ajuste" a *El País* 4/03/2007, p.87.
- Jiménez, M. (6/01/2008) "Desbandada en Colonial" a *El País Negocios* 6/01/2008, p.5.
- Jiménez, M. i Rodríguez, C. (3/09/2006) "La Bolsa busca el máximo histórico" a *El País Negocios* 3/09/2006, p.19-20.
- Jurdao, F. (1979) *España en venta. Compra de suelos por extranjeros y colonización de campesinos en la Costa del Sol*. Ayuso, Madrid.
- Jurdao, F. (1990) *España, asilo de Europa*. Endymion, Madrid.
- Jurdao, F. (1992a) *Del eurofelipismo al desierto. Maastricht desmantela la economía española*. Endymion, Madrid.
- Jurdao, F. (ed) (1992b) *Los mitos del turismo*. Endymion, Madrid.
- Klein, N. (2007) *La doctrina del Shock. El auge del capitalismo del desastre*. Paidós, Barcelona.
- Lafont, I. (16/10/2005) "La era del dinero barato toca a su fin" a *El País* 16/10/2005, p.72.
- Lafont, I. (9/07/2006) "Año 2006: fin de la hipoteca" a *El País* 9/07/2006, p.86.
- Lambert, R. (2008) "Carlos Slim, una fortuna de Estado" a *Le Monde Diplomatique* núm.150, p.18.
- Lamo de Espinosa, E. (2003) "Spain's Atlantic vocation" a *Documento de trabajo*. Real Instituto Elcano, Madrid.
- Landler, M. (8/01/2006) "Se acabaron los años del dinero fácil" a *El País* 8/01/2006, p.59.
- Llistar, D. (2009) *Anticooperación. Interferencias Norte-Sur. Los problemas del Sur Global no se resuelven con más ayuda internacional*. Icaria, Barcelona.
- Llordén, M. (2003) "La política de vivienda del régimen franquista: nacimiento y despegue de los grandes constructores y promotores inmobiliarios en España, 1939-1960" a Sánchez-Recio, G. i Tascón, J. (eds) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Ed. Crítica, Barcelona, p.145-169.
- Loeda, R.C (2005) "Cadenas internacionales: entre el lujo y los hoteles económicos" a *Hostelmarket* núm.76, p.44-58.
- Loeda, R.C. (2006) "Las cadenas hoteleras tan solo logran mantener su cuota" a *Hostelmarket* núm.78 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?NotH+H078019](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?NotH+H078019), març 2006).
- López Groh, F. (1988) *Áreas metropolitanas en la crisis*. ITUR-MOPT, Madrid.
- Lopez, L.M. (13/06/2004) "La era del empleo emigrante" a *El País Domingo* 13/06/2004, p.1-3.

- López, L.M. (19/09/2004) "Guerra sin barcos" a *El País*. Domingo 19/09/2004, p.1-4.
- López, I. i Rodríguez, E. (2010) *Fin de ciclo. Financiarización, territorio y sociedad de propietarios en la onda larga del capitalismo hispano (1959-2010)*. Editorial Traficantes de Sueños, Madrid.
- Lordon, F. (2007) "El mundo rehén de las finanzas. Especulación inmobiliaria, recesión económica" a *Le Monde Diplomatique* núm.143, p.1 i 11-12.
- Lorenzo, A. (5/03/2007) "Habrà crisis financiera si la vivienda en EEUU se ajusta de manera brusca" a *El Mundo/El Día de Baleares* 5/03/2007, p.53.
- Lorenzo, A. i Delgado, J.T. (7/09/2007) "La Caixa ofrece a Caja Madrid un pacto paritario" a *El Mundo/ El Día de Baleares* 7/09/2007, p.14.
- Magallón, E. (30/03/2005) "Una empresa promueve un polígono en China para compañías catalanas" a *La Vanguardia* 30/03/2005, p.57.
- Malone, L. (2006) "La propiedad de los hoteles pasa a los fondos de inversión inmobiliaria" a *Hosteltur* núm.151, p.32.
- Maluquer de Motes, J. (2005) "Trabajo y relaciones laborales" a Carreras, A. i Tafunell, X. (coord.) *Estadísticas históricas de España* (vol.II), Fundación BBVA, Bilbao, p.1155-1245.
- Marcos, C., Carpintero, O. i Naredo, J.M. (2005) "El patrimonio en vivienda y su distribución regional" a *Cuadernos de Información Económica* núm.186 maig/juny 2005, p.1-23.
- Márquez-Pérez, J.M. (2003) "El papel del ICEX en el apoyo a la internacionalización del sector inmobiliario-turístico" a *Estudios turísticos* núm.155-156, p.33-43.
- Mars, A. i del Arco, S. (23/07/2006) "Los nuevos ricos del ladrillo" a *El País* 23/07/2006, p.63-64.
- Martín, C. (1996) "¡A privatizar, a privatizar! Una década de privatizaciones en España" a *Viento Sur* núm.29.
- Martín, P. i Pons, M.A. (2005) "Sistema monetario y financiero" a Carreras, A. i Tafunell, X. (coord.) *Estadísticas históricas de España* (vol.II), Fundación BBVA, Bilbao, p.645-706.
- Martín, R. (2007) *La gallina de los huevos de cemento*. Thomson Civitas, Madrid.
- Martín-Corral, D. (2004/2005) "Lo público es ineficaz, por favor privatízame." Los servicios públicos, el Acuerdo General de Comercio de Servicios y el futuro incierto" a Kucharz, T., Menghini, N. i Carretero, A.J. (coord) *La Constitución de la Europa del Capital. Materiales para el debate*. El Ecologista/La Lletra A/Libre Pensamiento, CGT-Ecologistas en Acción-Baladre, Madrid, p.58-60.
- Martínez González-Tablas, A. (1978) *Capitalismo extranjero en España*. Cupsa, Madrid.
- Martínez González-Tablas, A. (1989) "Crítica de la economía" a *Economistas* núm.35 (*España 1988. Un balance*), p.370-375.
- Martínez-Alier, J. i Roca-Jusmet, J. (1988) "Economía política del corporativismo en el Estado español. Del franquismo al postfranquismo" a *Revista española de investigaciones sociológicas (REIS)* núm.41, p.25-62.
- Martin-Sosa Rodríguez, S. (2005/2006) "Desregulación ambiental en Europa" a *El Ecologista* n46, p.30-33.
- Mazón, T. i Aledo, A. (eds) (2005) *Turismo residencial y cambio social*. CAM, Fundación Frax i Universidad de Alicante, Alacant.
- Méndez, R. (1/04/2007) "Murcia planea urbanizar 11000 hectáreas de costa virgen aunque el Constitucional falle en su contra" a *El País* 1/04/2007, p.39.
- Méndez, R. et al. (26/11/2006) "Un puñado de valientes" a *El País* 26/11/2006, p.25.
- Menor, Y. i Clavero, J. (1999) "Doñana, un año después" a *El Ecologista* núm.17, p.42-47.
- Menor, Y. i Pérez Bonilla, C. (1998) "Una catástrofe anunciada" a *Gaia* núm.14, p.16-23.
- Mercado, F. (15/07/2006) "IU denuncia a Anticorrupción un "pelotazo" de 1500 millones en Seseña" a *El País* 15/07/2006, p.24.
- Mercado, F. (2/12/2006) "La investigación acredita pagos de empresarios al PP a cambio de favores municipales en Telde" a *El País* 2/12/2006, p.20.
- Mercado, F. (20/12/2006) "La querrela por un "pelotazo" en Santa Cruz alcanza a Coalición Canaria, PSOE y PP" a *El País* 20/12/2006, p.17.
- Merino de Lucas, F. (2003) "Desinversión de las multinacionales extranjeras: ¿Casos aislados o un fenómeno generalizado?" a *Economía industrial* núm.352, p.133-144.
- Merino, M.A. (2005) "Compra-Venta de hoteles. Más operaciones con precios a la baja" a *Hostelmarket* núm.73 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?NotH+H073025](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?NotH+H073025), març 2006).
- Ministerio de Fomento (2004) *Plan estratégico de infraestructuras y transporte. Documento propuesta, diciembre 2004*. Ministerio de Fomento, Madrid.
- Ministerio de Medio Ambiente (2006) *Impactos sobre la costa española por efecto del cambio climático*. ([www.mma.es](http://www.mma.es) noviembre 2006).
- Missé, A. (1/06/2008) "El euro ya se cree todo un dólar" a *El País Negocios* 1/06/2008, p.28.
- Missé, A. (31/12/2006) "El euro bate al dólar, pero pierde en casa" a *El País* 31/12/2006, p.78.
- Montes, P. (1991) "la integración en la Comunidad Económica Europea en el marco de la internacionalización del capitalismo español" a Etxezarreta, M. (coord) *La reestructuración del capitalismo en España 1970-1990*. Icaria, Barcelona, p.239-276.
- Montes, P. (1993) *La integración en Europa. Del Plan de Estabilización a Maastricht*. Trotta, Madrid.
- Mota, J. (31/10/2004) "La Caixa hace valer sus acciones" a *El País Negocios* 31/10/2004 p.9.

- Muñoz, J. (1969) *El poder de la banca en España*. Zero, Algorta.
- Muñoz, J.; Roldán, S. i Serrano, A. (1978) *La internacionalización del capital en España, 1959-1977*. Cuadernos para el diálogo, Madrid.
- Muñoz, R. (26/03/2006) "La multinacional multidoméstica" a *El País Negocios* 26/03/2005, p.5.
- Mur, R. (7/06/2005) "El nuevo Eldorado de Latinoamérica" a *La Vanguardia* 7/06/2005, p.60.
- Nair, S. (18/06/2008) "Europa se blindará ante los inmigrantes" a *El País* ([http://www.elpais.com/articulo/opinion/Europa/blinda/inmigrantes/elpepuint/20080618elpepiopi\\_12/Tes, juny 2008](http://www.elpais.com/articulo/opinion/Europa/blinda/inmigrantes/elpepuint/20080618elpepiopi_12/Tes, juny 2008)).
- Naredo, J.M. (1996) *La burbuja inmobiliario-financiera en la coyuntura económica reciente (1985-1995)*. Siglo XXI, Madrid.
- Naredo J.M. i Valero A. (dir) (1999) *Desarrollo económico y deterioro ecológico*. Fundación Argentaria/Visor, Madrid.
- Naredo, J. M. (2003) *La economía en evolución. Historias y perspectivas en las categorías básicas del pensamiento económico*. Ed. Siglo XXI, Madrid (3a edició).
- Naredo, J.M. (18/06/2003) "Turbulencias inmobiliarias" a *La Vanguardia* 18/06/2003 (a "Artículos en torno al negocio inmobiliario" <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n29/ajnar3.html>, gener 2005)
- Naredo, J.M. (19/10/2003) "El negocio de las recalificaciones de suelo" a *La Vanguardia* 19/10/2003 (a "Artículos en torno al negocio inmobiliario" <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n29/ajnar3.html>, gener 2005)
- Naredo, J.M. (2001) *Por una oposición que se oponga*. Anagrama, Barcelona.
- Naredo, J.M. (2002) "Claves de la globalización financiera y de la presente crisis internacional" a *Estudios d'història econòmica* núm.19, p.201-215.
- Naredo, J.M. (novembre-desembre 2003) "Mercado de suelo y plusvalías" a *Página Abierta* noviembre-diciembre 2003 (a "Artículos en torno al negocio inmobiliario" <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n29/ajnar3.html>, gener 2005).
- Naredo, J.M. (2004a) *La evolución de la agricultura en España (1940-2000)*. Universidad de Granada, Granada.
- Naredo, J.M. (2004b) "Perspectivas de la vivienda" a *ICE* núm.815, p.143-154.
- Naredo, J.M. (2006) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid.
- Naredo, J.M. (2009) *Luces en el laberinto. Autobiografía intelectual. Alternativas a la crisis*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Naredo, J.M.; Gaviria, M. i Serna, J. (dirs.) (1978) *Extremadura saqueada: recursos naturales y autonomía regional*. Ruedo Ibérico, Barcelona.
- Naredo, J.M. i Carpintero, O. (2002) *El balance nacional de la economía española 1984-2000*. FUNCAS, Madrid.
- Naredo, J.M.; Marcos, C. y Carpintero, O. (2004) "El patrimonio financiero-inmobiliario de los hogares españoles" a *Revista de la Bolsa de Madrid* núm.127, p.12-20.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2005) *Patrimonio inmobiliario y balance nacional de la economía española (1991-2004)*. FUNCAS, Madrid.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2007) "Boom inmobiliario, ahorro y patrimonio de los hogares: evolución reciente y comparación internacional" a *Cuadernos de Información Económica* núm.200, p.71-91.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2008) *Patrimonio inmobiliario y balance nacional de la economía española (1995-2007)*. FUNCAS, Madrid.
- Naredo, J.M. i Montiel, A. (2011) *El modelo inmobiliario español y su culminación en el caso valenciano*. Icaria, Barcelona.
- Navarro, V. (2006) *El subdesarrollo social de España. Causas y consecuencias*. Anagrama, Barcelona.
- Nicolau, R. (2005) "Población, Salud y Actividad" a Carreras, A. i Tafunell, X. (coord.) *Estadísticas históricas de España* (vol.I), Fundación BBVA, Bilbao, p.78-154.
- Nieto, M.A. (2007) "La nueva ley del suelo" a *El Ecologista* núm.53, p.29.
- Noceda, M.A. (8/04/2007) "El último acto de la feria eléctrica" a *El País* 8/04/2007, p.64-65.
- Noceda, M.A. i Aizpola, L.R. (1/05/2008) "El ex asesor económico de Zapatero presidirá el "lobby" de la construcción" a *El País* 1/05/2008, p.18.
- Observatorio Metropolitano (2007) *Madrid ¿la suma de todos? Globalización, territorio, desigualdad*. Traficantes de Sueños, Madrid.
- OCDE (2002) *Development cooperation review of Spain*. OCDE, Development Assistance Committee, Paris.
- Olaizola, I. (23/03/2007) "Los expertos desaconsejan la inversión inmobiliaria ya que está en precios máximos" a *Diario de Mallorca*, 23/03/2007 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1479\\_2\\_250889\\_Positiva-ralentizacion-economia-estadounidense](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1479_2_250889_Positiva-ralentizacion-economia-estadounidense), març 2007).
- Olivares, M. (19/05/2007) "Bañuelos pierde el control de Astroc un año después de la salida a Bolsa" a *El País*, 19/05/2007, p.77.
- Ontiveros, E. (14/11/2004) "¿Qué dice el dólar?" a *El País Negocios* 14/11/2004, p.15.

- Oppenheimer, W. (15/09/2007) "La crisis afecta al quinto banco hipotecario británico y vuelve a sacudir las Bolsas" a *El País* 15/09/2007, p.70.
- Oppenheimer, W. i Muñoz, R. (2/06/2007) "Aznar ficha por un fondo europeo de inversiones especulativas" a *El País* 2/06/2007, p.29.
- Oregui, P. (15/01/2006) "Hipotecas interminables a precios más altos" a *El País Negocios* 15/01/2006, p.20-21.
- Oregui, P. (15/02/2004) "hipotecas sin derecho a deducir" a *El País Negocios* 15/02/2004, p.20.
- Oregui, P. (23/10/2005) "Hipotecas en la cuerda floja" a *El País Negocios* 23/10/2005, p.19.
- Ortega, M. (2004) "Una cara oculta de la globalización. ECAs, deuda externa y deuda ecológica" a *Ecología Política* núm.28, p.25-32.
- Ortega, M. (coord) (2005) *La deuda ecológica española. Impactos ecológicos y sociales de la economía española en el extranjero*. Universidad de Sevilla, Servicio de Publicaciones, Muñoz Moya Editores, Sevilla.
- Ortega, M. (2007) *¿Debe el Estado ayudar a las transnacionales españolas? Impactos ambientales y sociales del apoyo público a la internacionalización*. Muñoz Moya Editores, Sevilla.
- OSE (2006) *Cambios de ocupación del suelo en España: implicaciones para la sostenibilidad*. Mundi Prensa Libros, Ministerio de Fomento, Dirección General del Instituto Geográfico Nacional, Madrid.
- Otero, L. (29/06/2008) "El cielo español se privatiza parcialmente" a *El País* 29/06/2008, p.30.
- OTR/Press (23/01/2008) "Derrumbe bursátil" a *Diario de Mallorca* 23/01/2008, p.40.
- OTR/PRESS (28/08/2005) "El aumento de créditos alimenta la subida del precio de los pisos" a *Diario de Mallorca* 28/08/2005, p.55.
- OTR/PRESS (4/07/2006) "Una empresa italiana compra Chupa Chups por 400 millones" a *Diario de Mallorca* 4/07/2006, p.43.
- Pack, S. D. (2006) *Tourism and dictatorship. Europe's peaceful invasion Franco's Spain*. Palgrave MacMillan, New York.
- Pardo, P. i Gallego, J.G. (16/01/2008) "La crisis de Citygroup hunde las Bolsas del mundo" a *El Mundo/El Día de Baleares* 16/01/2008, p.46.
- Pardo, P. (12/03/2008) "Cinco bancos centrales inyectan 225000 millones de dólares al mercado para intentar frenar la crisis" a *El Mundo/El Día de Baleares* 12/03/2008, p.56.
- Pardo, P. (18/03/2008) "Las claves del "crack" de Bear Stearns" a *El Mundo/El Día de Baleares* 18/03/2008, p.46.
- Paz, M.J., González, S. i Sanabria, A. (2005) *Centroamérica encendida. Transnacionales españolas y reformas en el sector eléctrico*. Icaria, Barcelona.
- Pedreño, A. (dir) *Introducción a la economía del turismo en España*. Ed. Civitas, Madrid.
- Pelet, C. (2002) "Los últimos cuarenta años de la peseta: de Bretton Woods a la Unión Monetaria" a *Acciones e investigaciones sociales*, núm.15, p.265-282.
- Pellicer, Ll. (29/03/2008) "Habitat anuncia despidos tras perder alrededor de 450 millones en 2007" a *El País* 29/03/2008, p.22.
- Pellicer, Ll. (30/03/2008) "Las inmobiliarias reneocian con la banca más de 16000" a *El País* 30/03/2008, p.35.
- Pellicer, Ll. (28/11/2008) "Habitat se declara en suspensión de pagos" a *El País* 28/11/2008 ([www.elpais.com/articulo/economia/Habitat/declara/suspension/pagos/elpepueco/20081128elpepueco\\_7/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/Habitat/declara/suspension/pagos/elpepueco/20081128elpepueco_7/Tes), diciembre 2008).
- Pérez, C. (12/03/2006) "Abertis sale de compras" a *El País. Extra Infraestructuras* 12/03/2006, p.IV.
- Pérez, C. (14/08/2004) "Las empresas del sector relaman su propio 'plan renove'" a *El País* 14/08/2004, p.62.
- Pérez, C. (15/06/2008) "Cuidado con subir los tipos" a *El País Negocios* 15/06/2008, p.4-6.
- Pérez, C. (19/04/2008) "Solbes combina recortes fiscales y apoyos al ladrillo contra la crisis" a *El País* 19/04/2008, p.26.
- Pérez, C. (30/12/2006) "La Bolsa española cierra 2006 con una subida del 32%, la mayor de Europa" a *El País* 30/12/2006, p.63.
- Pérez, C. (8/08/2004) "Cataluña pone cerco a la fuga de empresas" a *El País Negocios* 8/08/2004, p.6.
- Petit, Q. (27/06/2009) "La crisis parecía un aterrizaje suave y ha sido un 'aterrija como puedas'" a *El País* 27/06/2009 ([www.elpais.com/articulo/espana/crisis/parecia/aterrizaje/suave/ha/sido/aterriza/puedas/elpepinac/20090627elpepinac\\_7/Tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/crisis/parecia/aterrizaje/suave/ha/sido/aterriza/puedas/elpepinac/20090627elpepinac_7/Tes), juny 2009).
- Pozzi, S. (15/03/2008) "La Reserva Federal sale al rescate del banco de inversión Bear Stearns" a *El País* 15/03/2008, p.21.
- Pozzi, S. (21/03/2007) "El mercado de la vivienda acusa la crisis hipotecaria en EEUU" a *El País* 21/03/2007, p.65.
- Pozzi, S. (21/06/2008) "EEUU examina a 20 firmas financieras por el fraude de las hipotecas" a *El País* 21/06/2008, p.29.
- Pozzi, S. (30/01/2005) "Los bancos centrales arrinconan el dólar" a *El País* 30/01/2005, p.56.

- Público (12/06/2008) "La Cámara vasca acusa a Fraga de cinco muertes en 1976" a *Público* 12/06/2008 (a <http://www.publico.es/125771/parlamentovasco/manuelfraga/3demarzode1976/sucesosvitoria>, juny 2008).
- Ramiro, P.; González, E. i Pulido, A. (2007) *La energía que apaga Colombia. Los impactos de las inversiones de Repsol y Unión Fenosa*. Icaria, Barcelona.
- Ramón, A.B. (2002) *La expansión internacional del sector hotelero español*. Ed. Caja de Ahorros del Mediterráneo, València.
- Ramonet, I. (2008a) "¿"Crack" 2008?" a *Le Monde Diplomatique* núm.148, p.1.
- Ramonet, I. (2008b) "Motines del hambre" a *Le Monde Diplomatique* núm.151, p.1.
- Rebossio, A. (25/07/2004) "Parón de Repsol YPF en Bolívia" a *El País Negocios* 25/07/2004, p.13.
- Rebossio, A. (29/08/2004) "Repsol lo sigue teniendo crudo" a *El País Negocios* 29/08/2004, p.6.
- Rebossio, A. i Pérez, C. (2/10/2005) "Penúltimo tango de Agbar y Suez" a *El País Negocios* 2/10/2005, p.12.
- Recuero, M. (3/12/2007) "Jove "cruza el Estrecho" e invierte 7000 millones en Marruecos" a *El Mundo/El Día de Baleares*, 3/12/2007, p.44.
- Recuero, M. (6/06/2008) "Fomento acelera la inversión en obra pública para hacer frente a la crisis inmobiliaria" a *El Mundo/El Día de Baleares* 6/06/2008, p.57.
- Reig, E. i Picazo, A.J. (1998) *Capitalización y crecimiento de la economía balear 1955-1996*. Fundación BBV, Bilbao.
- Reuters-Washington (20/06/2008) "Detenidos en EEUU más de 400 responsables de las "hipotecas basura"" a *Ultima Hora* 20/06/2008, p.11.
- Riutort, B. (2001) *Razón política, globalización y modernidad compleja*. El Viejo Topo, Madrid.
- Riutort, B. (ed.) (2003) *Conflictos bélicos y nuevo orden mundial*. Icaria, Barcelona.
- Robledo, V. (2000) "La hostelería, principal fuente de contratos de las ETT" a *Revista Hostelmarket* núm.15, p.47-52.
- Robledo, V. (2006a) "La rentabilidad de la hotelería vacacional disminuyó en 2005" a *Revista Hostelmarket* núm.79 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?NotH+H079040](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?NotH+H079040), noviembre 2007).
- Robledo, V. (2006b) "Turismo residencial: durmiendo con su enemigo" a *Revista Hostelmarket* núm.80 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h080019](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h080019), noviembre 2007).
- Rodríguez-Alonso, R. (2002) "La política de vivienda en España desde la perspectiva de otros modelos europeos" a *Boletín ciudades para un futuro más sostenible* 29/30 a <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n29/arro2.html>, maig 2007.
- Rodríguez-Ortiz, F. (11/03/2007) "El equilibrio inestable de EEUU fragiliza a la economía mundial" a *El País Negocios* 11/03/2007, p.19.
- Romero, A. (10/03/2007) "Los constructores españoles se cuelan en la lista de ricos de Forbes" a *Diario de Mallorca* 10/03/2007, p.45.
- Romero, J. i Alverola, M. (coord) (2005) *Los límites del territorio*. Universitat de València, València.
- Romero, M. (19/06/2005) "Inversión en "ladrillos" a través de la Bolsa" a *El País Negocios* 19/06/2005, p.25.
- Roy, A. (2002) *El álgebra de la justicia infinita*. Anagrama, Barcelona.
- Ruiz Collado, J.L. (26/03/2003) "Gobierno, Govern y patronales crean en Madrid el Comité de Crisis Turístico" a *Ultima Hora* 26/03/2003 p.18.
- Rullan, O. (1998) "De la Cova de Canet al Tercer Boom turístic. Una primera aproximació a la geografia històrica de Mallorca" a Tomàs, B. (coord) *El medi ambient a les Illes balears. Quí és qui?* Ed. Sa Nostra, Palma de Mallorca, p. 171-213.
- Rullan, O. (1999a) "La nueva Ley del Suelo de 1998 en el contexto del neoliberalismo postmoderno" a *Investigaciones Geográficas* núm.22, p.5-22.
- Rullan, O. (1999b) "Crecimiento y política territorial en las Islas Baleares (1955-2000)" in *Estudios Geográficos* vol.LX núm.236. p. 403-442.
- Salmon, K. (1995) "Spain in the world economy" a Gillespie, R. et al. (eds) *Democratic Spain*. Routledge, Londres, p.67-87.
- Salmon, K. (2001) "Spanish foreign direct investment, transnationals and the redefinition of the Spanish business realm" a *International Journal of Iberian Studies* vol.14 núm.2, p.95-109.
- Salvador, R. (22/11/2004) "La rentabilidad del sector hotelero español cae en un 10% desde los máximos del 2001" a *La Vanguardia* 22/11/2004, p.61.
- Sánchez Silva, C. (11/04/2004) "Las grandes hacen caja con el "ladrillo"" a *El País Negocios* 11/04/2004, p.5-6.
- Sánchez, G. (6/10/2005) "Boom turístico pese a la amenaza terrorista" a *La Vanguardia* 6/10/2005, p.6.
- Sánchez-Díez, A. (2002) "La internacionalización de la economía española hacia América Latina" a *Boletín económico de ICE* núm.2714, p.19-27.
- Sánchez-Recio, G. i Tascón, J. (eds) (2003) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Sandoval De, P.X. i Gómez, M.V. (4/05/2008) "Políticos de un millón de euros" a *El País* 4/05/2008, p.20-21.

- Segovia, C. (15/05/2008) "El Gobierno autoriza a Taguas a presidir el "lobby" de los constructores y percibir el 80% de su sueldo público" a *El Mundo/El Día de Baleares* 15/05/2008, p.60.
- Segovia, C. (27/10/2008) "Los sindicatos deben dejar de proteger a los vagos" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/10/2008, p.41.
- Segovia, C. (25/11/2008) "El ICO financió en 2006 la entrada de Sacyr en Repsol para que fuera española e independiente" a *El Mundo/El Día de Baleares* 25/11/2008, p.22-23.
- Segovia, C. i Montañó, B. (18/10/2006) "Acciona mantiene el pulso con E.ON y se acerca al 20% de Endesa tras comprar el Santander un 8.5% adicional" a *El Mundo/El Día de Baleares* 18/10/2006, p.54.
- Segura, P. (2005) "El PEIT: echando gasolina al fuego" a *El Ecologista* núm.43, p.24-28.
- Segura, P. (2008) "¡Más autovías, es la guerra!" a *El Ecologista* núm.57, p.22-24.
- Seminari d'economia crítica Taifa (2005) "La situación actual de la economía española" a *Informes de economía* núm.1, Seminari d'economia crítica Taifa, Barcelona.
- Sempere, J. i Tello, E. (eds) (2007) *El final de la era del petróleo barato*. Icaria, Barcelona.
- Sérvulo González, J. (10/12/2005) "Repsol contará este mes con la mayor planta de gas del mundo en Trinidad" a *El País* 10/09/2005, p.46.
- Smith, N. (2005) *The endgame of globalization*. Routledge, Londres.
- Sol Meliá (2006) *Sol Meliá Memoria Anual 2005* (<http://inversores.solmelia.com> novembre 2006).
- Suárez, E. (22/04/2008) "El Banco de Inglaterra da a la banca 62500 millones en bonos a cambio de hipotecas para evitar su colapso" a *El Mundo/El Día de Baleares* 22/04/2008, p.54.
- Tafunell, X. (2005) "Urbanización y vivienda" a Carreras, A. i Tafunell, X. (coord.) *Estadísticas históricas de España* (vol.I), Fundación BBVA, Bilbao, p.455-502..
- Tamames, R. i Rueda, A. (2005) *Introducción a la economía española*. Alianza Editorial, Madrid (26ena edició).
- Tamargo, J.A. (2006/151) "El presidente Fernández dijo no" a *Hosteltur* núm.151.
- Tascón, J. (ed.) (2008) *La inversión extranjera en España*. Minerva ediciones, Madrid.
- Tello, E. (2005) *La historia cuenta. Del crecimiento económico al desarrollo humano sostenible*. El Viejo Topo, Barcelona.
- Tena, A. (2005) "Sector exterior" a Carreras, A. i Tafunell, X. (coord.) *Estadísticas históricas de España* (vol.II), Fundación BBVA, Bilbao, p.573-644.
- The Economist (16/06/2005) "In come the waves. The worldwide rise in house prices is the biggest bubble in history. Prepare for the economic pain when it pops" ([www.economist.com/node/4079027](http://www.economist.com/node/4079027), agost 2011).
- Torres, E. (2009) "La internacionalización de dos grandes empresas constructoras españolas: FCC y Dragados (c. 1960-1992)" a *Revista de Historia Industrial* núm. 40, p.155-187.
- Trigo Portela, J. (2004) *Veinte años de privatizaciones en España*. Instituto de Estudios Económicos, Madrid.
- Trillas, A. (24/11/2007) "La crisis inmobiliaria pone a Habitat al borde de la suspensión de pagos" a *El País* 24/11/2007, p.24.
- Trillas, A. (29/08/2004) "México está en el 50% de su capacidad turística" a *El País Negocios* (29/08/2004), p.7.
- Trillas, A. i Pérez, C. (27/01/2007) "La Caixa inicia su expansión en el Este de Europa tras ganar 3025 millones" a *El País* 27/01/2007, p.64.
- Triper, J.M. (19/02/2006) "Un país sin riesgo" a *El País Negocios* 19/02/2006, p.20.
- Triper, J.M. (26/03/2006) "Helms-Burton también golpea a España" a *El País Negocios* 26/03/2006, p.19.
- Triper, J.M. (3/12/2006) "Plan de choque para la exportación" a *El País Negocios* 3/12/2006, p.14.
- Triper, J.M. (26/06/2005) "Cuba se abre a las multinacionales" a *El País Negocios* 26/06/2005, p.18.
- Tubella, P. (22/03/2008) "Los grandes bancos británicos piden más liquidez a la autoridad monetaria" a *El País* 22/03/2008, p.17.
- Turner, L. i Ash, J. (1991 [1975]) *La horda dorada. El turismo internacional y la periferia del placer*. Endymion, Madrid.
- UNCTAD (2000) *World Investment Report 2000*. UNCTAD, Nova York.
- UNCTAD (2003) *World Investment Report 2003*, UNCTAD, Nova York.
- UNCTAD (2004) *World Investment Report 2004*. UNCTAD, Nova York.
- UNCTAD (2005) *World Investment Report 2005*. UNCTAD, Nova York.
- Uriol, E. (2001) *Sol Meliá. El viajero universal*. Pirámide, Madrid.
- UTE (2004) *Barcelona marca registrada. Un model per desarmar*. Virus, Barcelona.
- Valdivielso, J. (comp.) (2001) *¿A qué llamamos ECOTASA?* Monograma Editores, Palma.
- Valenzuela, M. (2006) "Cambio turístico y nuevos horizontes residenciales" a Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.M.; Murray, I. i Rullan, O. (eds) *Los procesos urbanos postfordistas. Actas del VIII Coloquio y Jornadas de Campo de Geografía*. UIB, AGE, Palma de Mallorca, p.261-302.
- Vázquez, C. i Fabra, M (17/12/2005) "Municipios valencianos aprueban más planes urbanísticos pese a la advertencia de la UE" a *El País* 17/12/2005, p.22.



- Vázquez-Montalbán, M. (2003) *La aznaridad. Por el imperio hacia Dios o por Dios hacia el imperio*. Arena Abierta, Barcelona.
- Velázquez-Gastelu, J.P. (17/08/2007) "Las Bolsas de todo el mundo se desploman" a *El País* 17/08/2007, p.56.
- Velázquez-Gastelu, J.O. (30/12/2007) "Sigue la pesadilla" a *El País Negocios* 30/12/2007, p.5-6.
- Velert, S. (1/11/2006) "Cullera hará un "Manhattan" de 35 torres con informes contrarios del Gobierno" a *El País* 1/11/2006, p.16.
- Viñas, A.; Viñuela, J.; Eguidazu, F.; Pulgar, C.F. i Florensa, S. (1979) *Política comercial exterior en España (1931-1975)*. Banco Exterior de España, Madrid (2 toms).
- Warde, I. (2008) "'Fondos soberanos salvadores de las multinacionales" ¿Predadores, salvadores o víctimas?" a *Le Monde Diplomatique* núm.151, p.1 i 14-15.
- Williams, A.M. (1995) "Capital and the transnationalisation of tourism" a Montanari, A. i Williams, A.M. (eds) *European tourism: regions, spaces and restructuring*. Wiley, Chichester, p.163-176.
- Williamson, J. (1990) *Latin American adjustment: how much has happened?* Institute of International Economics, Washington.
- WTRG Economics (2008) "Oil Price History and Analysis (Updating)" ([www.wtrg.com/prices.htm](http://www.wtrg.com/prices.htm), juny 2008).
- Zafra, V. (6/03/2005) "Los bancos y cajas obtienen el mayor beneficio de su historia" a *Diario de Mallorca* 6/03/2005, p.55.
- Zoreda, J.L. (25/07/2005) "Una prioridad nacional que nos concierne a todos" a *El Mundo/El Dia de Baleares* 25/07/2005, p.48.

## PART 3

# LA CONSTRUCCIÓN DE LA SUPERPOTÈNCIA TURÍSTICA GLOBAL BALEAR: PODER I APROPIACIÓ DELS RECURSOS NATURALS



## CAPÍTOL IX\*

### LA SITUACIÓ DIFERENCIAL DELS RECURSOS NATURALS DE LES ILLES BALEARS

Naredo i Parra (2002) en analitzar els usos antròpics del territori i dels recursos a l'Estat espanyol parlen d'una *situació diferencial dels recursos naturals espanyols*. Una situació diferencial respecte de la resta d'estats membres de la UE. El territori espanyol constitueix una raresa dins del context europeu, i és per aquest motiu que la major part de les directrius polítiques i econòmiques de la UE que són elaborades a escala continental, no contempen la peculiaritat ibèrica. Aquesta peculiaritat vendria definida fonamentalment per dos aspectes principals: per una banda la raresa bioclimàtica dominada per la mediterraneïtat i també per la particular ocupació del territori que a diferència del conjunt europeu, es donen "oceans" despoblats a l'interior de la península amb un escull urbà al centre de la península i una corona al litoral mediterrani i cantàbric. Aquesta situació diferencial es destaca encara més en allotjar el territori espanyol el 75% de totes les espècies d'aus i mamífers i el 85% de flora de la UE (Naredo i Parra, 2002).

Si en el cas espanyol es parla d'una situació diferencial dels recursos naturals, en el cas de l'arxipèlag balear es pot parlar, també, d'una *situació diferencial dels recursos naturals balears* respecte de la continental europea i ibèrica. Aquesta situació diferencial vendrà marcada per la ja més que exposada i discutida condició insular, per la condició bioclimàtica mediterrània, pel llarg procés d'ocupació humana i, finalment –a partir de la segona meitat del segle XX- la funcionalització i especialització turística.

En aquest apartat intentarem apuntar, interessadament, alguns d'aquells aspectes que pensam són cabdals a l'hora de diferenciar les Balears respecte del context europeu en gran mesura, però també respecte de la Península Ibèrica. Per això mateix, serà una presentació més aviat breu però que pensam rellevant si tenim en compte que un dels objectius del present treball és el de replantejar la noció usual de sistema econòmic i analitzar el capitalisme balear des de l'anomenat enfocament *ecointegrador* (Naredo, 2003). Si el que es persegueix és reconduir les lògiques productives a unes pautes més consonants amb les vocacions del territori, en el nostre cas l'arxipèlag balear, caldrà tenir-ne coneixement de la seva realitat biofísica.

#### 9.1. LES ILLES BALEARS. SITUACIÓ I ASPECTES FISIogrÀFICS ELEMENTALS.



Figura 1. Les illes Balears a la conca Mediterrània.

Les Balears es troben situades entre els paral·lels 38°38'32"N (Cap de Barbaria a Formentera) i 40°05'46"N (Illa dels Porros a Menorca); i entre els meridians 1°09'37"E (illes Bledes a Eivissa) i els 4°23'46"E (Cap de la Mola a Menorca), constitueixen un rosari d'illes -amb una disposició de SW a NE- que emergeixen a mode de pont com a prolongació de les serralades bètiques. La distància entre les terres peninsulars –Cap de la Nao- i Eivissa és de prop de 90 quilòmetres, mentre que la distància entre Eivissa i Mallorca és de poc més de 80 quilòmetres i finalment, la distància entre Mallorca i Menorca és de quasi 40 quilòmetres.

Segons Rullan (1999a) les illes Balears són unes 150, cosa que pot resultar en certa manera "estranya" a no ser que es faci una matisació. Aquesta és que les Balears habitades o habitables són tan sols quatre -o cinc en cas de tenir en compte Cabrera-. La frontera entre illa i illot vendria marcada per La Dragonera (2,9 km<sup>2</sup>) que és la sisena illa de l'arxipèlag, en quant a superfície, just després de Cabrera essent la primera Parc Natural des del 1995 i la segona

\* Aquest capítol es va escriure al Port de Sóller (acabada la primera versió al gener de 2007).

Parc Nacional des del 1991. Sobre Mallorca graviten 36 illots, 32 sobre Menorca, 48 sobre Eivissa, 12 sobre Formentera i 15 sobre Cabrera. La totalitat dels illots, comptant amb l'arxipèlag de Cabrera, sumen una extensió de 31,9 km<sup>2</sup>, representant el 0,6% del territori balear.

La superfície de l'arxipèlag Balear és d'uns 4977 km<sup>2</sup>, emperò la de les illes habitades és d'uns 4945 km<sup>2</sup>. La condició central correspon a la illa de Mallorca que representa el 72,6% de la superfície de l'arxipèlag, quedant en segon lloc Menorca amb el 13,9% (692,9 km<sup>2</sup>) a l'extrem oriental, Eivissa amb el 11,4% (568,6 km<sup>2</sup>) a l'extrem occidental i Formentera amb el 1,6% (80,5 km<sup>2</sup>) a l'extrem meridional. Cal senyalar que l'arxipèlag balear representa, tan sols, el 0,9% del territori de l'extensió de l'estat espanyol, i és la CCAA de menor extensió si s'exclouen Ceuta i Melilla.

**Taula 1. Superfície i longitud (Font: IBAE, [www.caib.es/ibae/dades/dades.htm](http://www.caib.es/ibae/dades/dades.htm), maig 2005)**

Illa	Extensió		Costes longitud			Altura màxima
	km <sup>2</sup>	%	Km	%	km <sup>2</sup> /km costa	(m)
<b>Mallorca</b>	3.603,4	72,4	623	43,6	5,7	1.445
<b>Menorca</b>	692,9	13,9	299	20,9	2,3	357
<b>Eivissa</b>	568,6	11,4	239	16,7	2,3	475
<b>Formentera</b>	80,5	1,6	85	6	0,9	192
<b>Illots</b>	31,9	0,6	182	12,7	0,17	--
<b>TOTAL</b>	4.977,3	100	1.428	100	3,48	--



Figura 2. Situació arxipèlag balear en el Mediterrani occidental (Font: Rodríguez-Perea i Gelabert 1998:13).

El conjunt de l'arxipèlag balear forma part des del punt de vista estructural de la perllongació cap el NE de la regió Prebètica central i meridional de la banda est de les serralades Bètiques. El Promontori Balear<sup>1</sup> és la prolongació de les serralades bètiques, corresponent-se les illes Balears amb la part emergida de dit promontori que s'estén vers el NE fins a Menorca, que s'elevaren durant l'orogènia alpina a finals de l'Oligocè i durant el Miocè degut al xoc entre les plaques africana i euro-siberiana. La longitud d'aquest promontori és d'uns 440 km i una extensió d'uns 45240 km<sup>2</sup>, estant limitat per abruptes escarpaments i fortes pendents que defineixen uns límits nets sobre els fons submarins. El Promontori Balear presenta dues plataformes quasi horitzontals poc profundes: l'occidental conté les Pitiüses (Eivissa i Formentera) d'uns 4400 km<sup>2</sup> (55 x 80 km) i l'oriental conté les Balears o Gimnèsies (Mallorca, Menorca i Cabrera) d'uns 14800 km<sup>2</sup> (80 x 185 km). La plataforma occidental està separada de la Península Ibèrica per un solc d'uns 900 m de profunditat d'orientació N-S i de la plataforma oriental per un altra solc amb una

profunditat d'uns 700 m en el que hi un replà d'uns 150 km<sup>2</sup> (50 x 30 km). El canal de Menorca assoleix tan sols els 80 m de profunditat.

El conjunt balear (figura 2) constitueix una regió de domini calcari amb l'excepció de la part nord –paleozoica– de l'illa de Menorca. Geològicament es poden establir dues unitats: les Balears pròpiament dites (o Gimnèsies), constituïdes per Menorca i els seus illots, Mallorca i Cabrera i els seus illots; i les Pitiüses, constituïdes per Eivissa i Formentera i els seus illots. La figura 2 ens permet veure clarament la prolongació de la serralada Bètica a través de la isòbata

<sup>1</sup> Veure: Acosta, J. (2005) *El promontorio balear: morfología submarina y recubrimiento sedimentario*. (Tesi doctoral). UB-Instituto Oceanográfico Español, Barcelona.

dels 2000 metres, mentre que els conjunts balear i pitiús quedarien definits per la isòbata 200 metres.

A continuació intentarem explicitar breument les principals característiques estructurals i geomorfològiques de les illes Balears, descrivint alhora les principals comarques físiques. Manchado et al. (1997), en motiu de l'elaboració de l'estudi del medi físic de les Balears per a la redacció de les Directrius d'Ordenació del Territori de les Balears, elaboraren un suggerent article en el que s'analitzava el marc biofísic per tal de poder establir el que es podria definir com a vocacions territorials. Certament, aquella anàlisi va més enllà dels aspectes biofísics estrictament parlant i incorporà una dimensió geogràfica, en el sentit d'incorporar les vocacions geogràfiques –construïdes socialment a partir del substrat biofísic- de la que sorgí, entre d'altres la controvertida definició de l'*arc agrícola* mallorquí. Emperò d'aquell treball es vol destacar la constatació que els autors realitzaren en exposar la feblesa del coneixement geogràfic i el seu foment, tal com expressaven en el citat article: "al nostre entendre les fases d'informació i diagnòstic no han d'incorporar investigació bàsica. Aquesta hauria d'elaborar-se i subvencionar-se per via acadèmica. Els plans, com fills que són dels temps en que s'elaboren, es construirien així a partir de les investigacions bàsiques disponibles en cada moment i podrien invertir la totalitat de les seves energies en el que els hi és encomanat: l'Ordenació del Territori [...] D'aquesta manera un doble objectiu s'aconseguiria. Per un costat la investigació acadèmica tendria una funció aplicada indirecta però decisiva que proporcionaria satisfacció als deprimits per la qüestionada *utilitat* dels coneixements acadèmics. Per altres s'aconseguiria una connexió molt profitosa entre acadèmia i societat, a més investigació bàsica més possibilitats de polítiques territorials coherents" (Manchado et al. 1997:22).

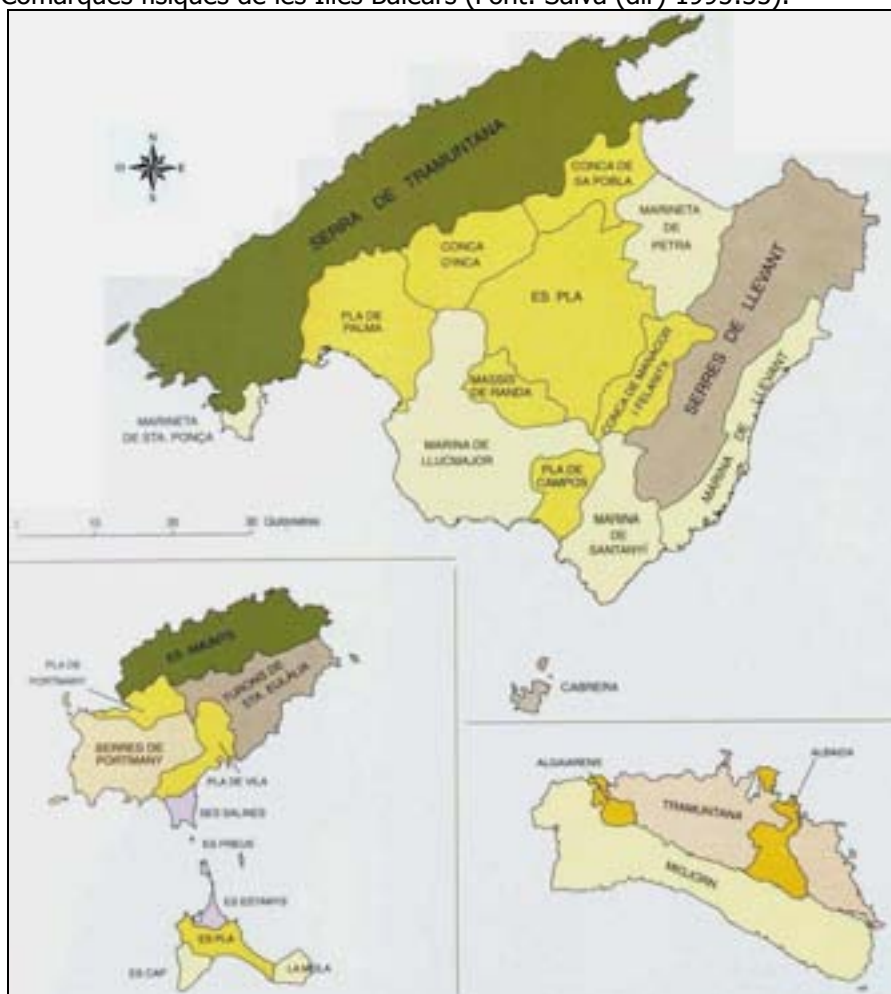
En les següents línies s'intentarà exposar sucintament el que es consideren com a aspectes més rellevants de la geografia balear. No obstant, cal matissar tal com fa Rullan (2001) les divergències i similituds territorials de l'arxipèlag que si bé, des de la seva inserció al capitalisme global mitjançant el turisme de masses es podria parlar d'una realitat regional, des del punt de vista biofísic es presenten divergències, o millor dit especificitats. En aquesta presentació es farà especial esment a la qüestió hidrogeològica en ser la disponibilitat de recursos hídrics un dels vectors més limitants per l'activitat econòmica (Rullan i Rodríguez-Perea, 1999).

**Mallorca<sup>2</sup>** presenta una forma romboïdal d'una extensió de prop de 3603 km<sup>2</sup> –amb una amplària màxima d'uns 94 km (WSW-ENE) i una longitud màxima d'uns 70 km (N-S)- que presenta una costa generalment poc accidentada, amb la notable excepció de les badies de Palma (SW) i Pollença i Alcúdia (NE). L'illa de Mallorca està estructurada per una alternança de horsts i grabens, que es corresponen respectivament amb les dues alineacions de muntanyes orientades de SW a NE –serra de Tramuntana i serres de Llevant- i la zona planera –el Pla o Depressió Central- formada per conques reblides de sediments miocens i quaternaris amb falles extensives i on es poden localitzar les modestes elevacions de les serres centrals (Rodríguez-Perea i Gelabert, 1998).

La *serra de Tramuntana* (89 km de longitud i 15 km d'amplitud) presenta una alineació SW-NE que s'estén des de sa Dragonera fins al Cap de Formentor i és on es troben les majors elevacions de l'arxipèlag que superen els mil metres (Puig Major: 1445 m). Malgrat es trobin els materials més antics de l'illa –el Carbonífer al Port des Canonge a l'aflorament de l'Hort de sa Cova- es constitueix sobre masses de calisses dolomítiques dels Lias Inferior i bretxes calcàries de distintes edats sobre un basament plàstic –guixos i margues del Triàsic Keuper-. La serra de Tramuntana presenta una arquitectura estructural complicada, podent-se diferenciar tres unitats tectòniques encavalcades i arrossegades cap el NW i amb cabussament cap el SE. La vessant NW dona lloc a un relleu jove i abrupte amb penya-segats, mentre que la vessant SE està composta per un relleu més suau. L'alta solubilitat de les calisses i l'elevada precipitació a la serralada dona lloc a abundants i espectaculars formes càrstiques (Ginés, 1998a; Ginés, 1998b). El cabussament cap el SE i la naturalesa calcària de la serralada seran elements a tenir en compte en apuntar els recursos hídrics de l'illa ja que gran part de la precipitació és desviada a l'interior de l'illa. La complexa estructura de la serra de Tramuntana dona lloc a múltiples unitats hidrogeològiques de tipus carbonatat –fissurals- que són més o manco independents entre sí.

<sup>2</sup> Per aspectes geològics de les Balears (Mallorca i Menorca) veure Fornós, J. (ed) *Aspectes geològics de les Balears*, UIB, Palma.

Figura 3. Comarques físiques de les Illes Balears (Font: Salvà (dir) 1995:35).



Les *serres de Llevant* (46 km de longitud i 10 km d'amplada) presenten una alineació SW-NE des del cap de Capdepera i Farrutx fins a ses Salines, per després continuar a l'arxipèlag de Cabrera (19,3 km<sup>2</sup>). Les serres de Llevant presenten unes elevacions suaus i arrodonides, més modestes que les de la serra de Tramuntana, trobant-se les màximes elevacions a la península d'Artà (sa Talaia Freda de son Morell: 561 m) i cap al sud, la serralada va perdent altitud i amplada fins enllaçar amb sa Marina de Llevant formada per una plataforma tabular que es submergeix fins emergir de nou a l'arxipèlag de Cabrera, separat per un freu d'uns 9 kms d'amplària i 40 m de profunditat i essent geològicament una continuació de la unitat morfoestructural de les serres de Llevant separat per enfonsaments recents del Quaternari, relacionats amb la subsidència de la zona de Campos (Fornós i Sabat, 1998; Pomar, 1983). Els materials que formen la serralada són els mateixos que formen la serra de Tramuntana –unitats mesozoiques amb dolomies i calisses del Triàsic i del Lias corregudes per damunt dels materials més plàstics del Triàsic Keuper i margocalisses del Dogger i Malm, Cretaci i Terciari- donant-se els plegaments en direcció SE-NW. Posteriorment, una sèrie de falles postorogèniques han individualitzat la serralada en grans blocs. Les serres de Llevant presenten aquífers carbonatats i a la seva vessant oriental s'hi troba l'aquífer detrític de la Marina de Llevant.

Tant a la serra de Tramuntana com a les serres de Llevant s'han excavat valls en els materials més plàstics i blans, les margues del Keuper i del Cretaci. Rodríguez-Perea i Gelabert (1998:29) exposen que: "considerant les dades de la serra de Tramuntana i de les serres de Llevant com a representatives de tot Mallorca, hem de concloure que l'àrea ocupada per les roques que formen avui Mallorca va ser reduïda a la meitat com a conseqüència de la deformació miocena".

La *Depressió Central* és una ampla zona situada entre les serres de Llevant i la de Tramuntana, unint les costes NE i SW que es presenten en forma d'amples badies. La zona central mallorquina resulta complexa, emperò a grans trets es poden distingir dos grups

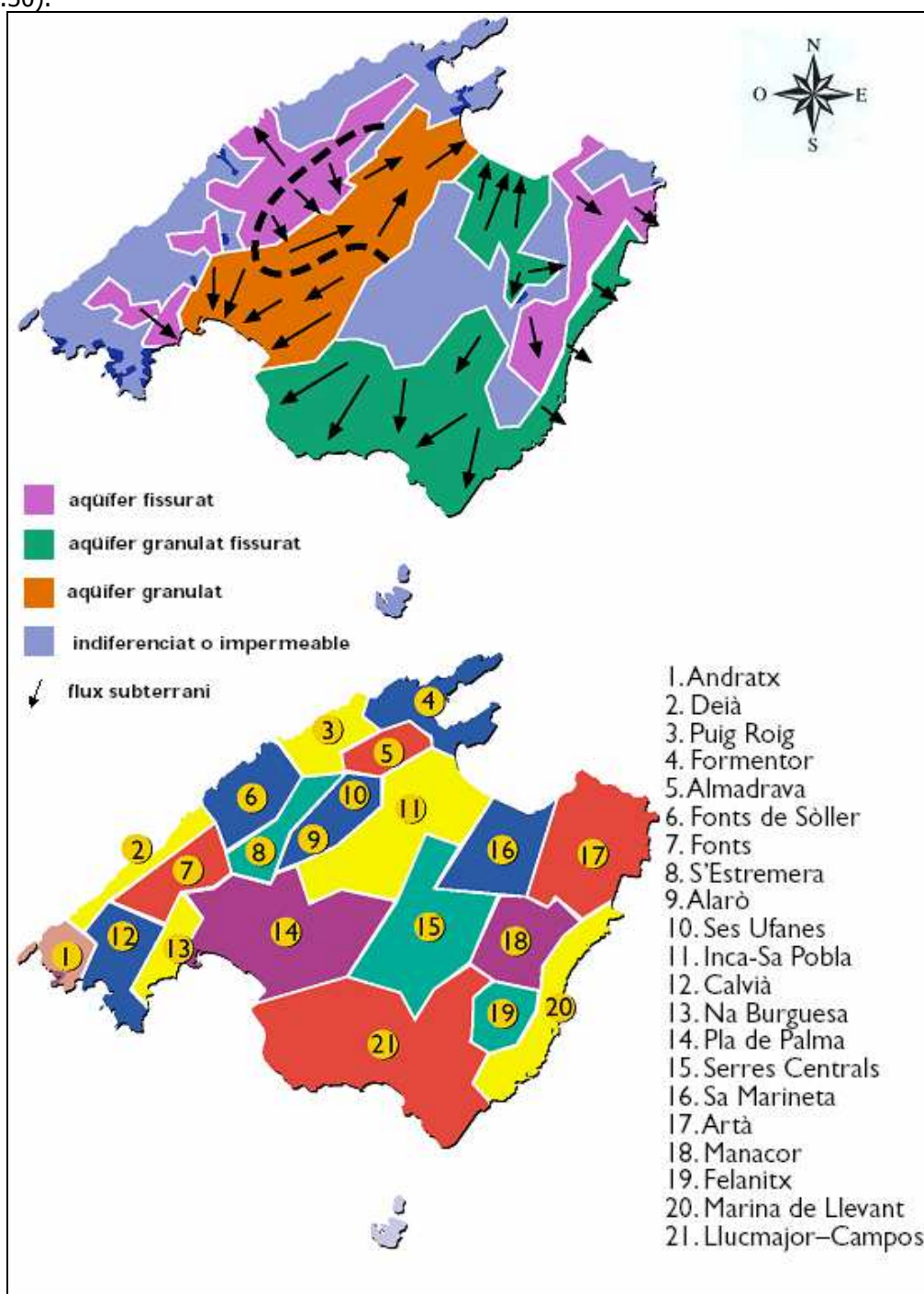
d'unitats ben diferenciades: les conques postorogèniques i els alts estructurals. Les primeres són en general asimètriques, presentant una part més enfonsada que l'altra i estan reblides per sediments marins i continentals; les segones separen les diverses conques i estan formades per materials equivalents als de les serralades i presenten estructures equivalents. La depressió central està configurada per diversos dominis morfològics: conques sedimentàries del Pla de Palma, conca d'Inca, conca de sa Pobla i conca de Manacor i Felanitx; el sector del Pla presenta un relleu turonat i el massís de Randa. A gran trets, la Depressió Central es correspon a una zona de subsidència activa durant el Neogen i el Quaternari, la qual cosa determina l'existència d'importants aportacions de sediments quaternaris. El denominat *Raiguer* per Rosselló Verger (1974) es defineix en el contacte entre la depressió i la serra de Tramuntana, determinat per la falla Palma-Alcúdia. A la depressió central es troben les Unitats Hidrogeològiques (UH) –de tipus detrític– de major importància a Mallorca (UH Inca-sa Pobla, UH Pla de Palma i UH sa Marineta).

Finalment, les *marines* presenten poca continuïtat territorial i són unitats perifèriques de caràcter tabular formades per sedimentació marina durant el Miocè superior que fou molt important al sud de Mallorca, envoltant tot l'extrem meridional de les serres de Llevant i incloent-hi Cabrera. Es poden definir les següents subunitats: Marineta de Santa Ponça; marina de Llucmajor, marina de Santanyí –entre les que es troba la subunitat del pla de Campos que és una plana al·luvial afectada per enfonsaments durant el Pleistocè inferior; marina de Llevant i Marineta de Petra.

Els sòls permeables sumen un total de 2415 km<sup>2</sup> -67% de l'illa de Mallorca- amb una capacitat d'infiltració mitjana al subsòl de l'illa d'aproximadament el 20% de la precipitació. Aquesta capacitat d'infiltració varia entre el 15% de la Unitat Hidrogeològica de Llucmajor-Campos i el 30% de la de ses Ufanes, tenint la unitat hidrogeològica de majors dimensions (la Pla de Palma) una capacitat d'infiltració del 20%.

<b>Mallorca: Unitats Hidrològiques (superfície i capacitat d'infiltració) (PHIB 1999:101-102)</b>					
UH	Nom UH	Superfície (km <sup>2</sup> )	% Infiltració	Precipitació mitjana (mm/any)	Recàrrega (Hm <sup>3</sup> /any)
18.01	Andratx	34	20	600	4,1
18.02	Deià	20	25	777	3,9
18.03	Puigroig	49	30	1.120	16,4
18.04	Formentor	44	20	729	6,3
18.05	Almadrava	38	33	969	12,3
18.06	Fonts de Sóller	80	25	1.076	17,2
18.07	Fonts	56	30	714	12
18.08	s'Estremera	44	27	862	10
18.09	Alaró	34	20	753	5,1
18.10	Ufanes	43	36	1.046	16,2
18.11	Pla Inca- sa Pobla	315	25	638	50
18.12	Calvià	34	25	570	4,9
18.13	Na Burguesa	40	30	481	5,8
18.14	Pla de Palma	350	20	483	34
18.15	Serres Centrals	93	15	555	7,8
18.16	La Marineta	144	20	628	18
18.17	Artà	115	18	686	14,2
18.18	Manacor	74	19	609	8,5
18.19	S. Felanitx	55	17	511	4,8
18.20	Marina de Llevant	138	20	520	14,4
18.21	Llucmajor-Campos	615	15	428	39,5

Figura 4. Mallorca: Tipus d'aqüífers i Unitats Hidrogeològiques (Font: Conselleria Medi Ambient 2003:30).



**Menorca**<sup>3</sup> és l'illa més oriental de l'arxipèlag balear. Definida com a l'illa més marítima per Vidal-Bendito (2001), presenta una forma grosserament rectangular amb una extensió de 692 km<sup>2</sup> – una longitud màxima d'uns 48 km (N-S) i una amplària màxima de 20 km (E-W)-, i es caracteritza per ser una "gran taula pedregosa ondulada" (Brunhes, 1964), és a dir per no presentar elevacions importants (El Toro 357 m). Es poden diferenciar, a grans trets, dues unitats: la Tramuntana paleozoica i silícica –la Menorca fosca–, i el Migjorn mesozoic i calcari –la Menorca groga–. Aquestes dues unitats estan separades per una falla axial que recorre l'illa –

<sup>3</sup> Veure: Rosselló-Verger, V.M.; Fornós, J. i Gómez-Pujol, L. (2003) *Introducció a la geografia física de Menorca. Guia de campo de las XVII Jornadas de Geografía Física*. Mon. Soc. Hist. Nat. Balears 10, AGE, Universitat de València, Palma.



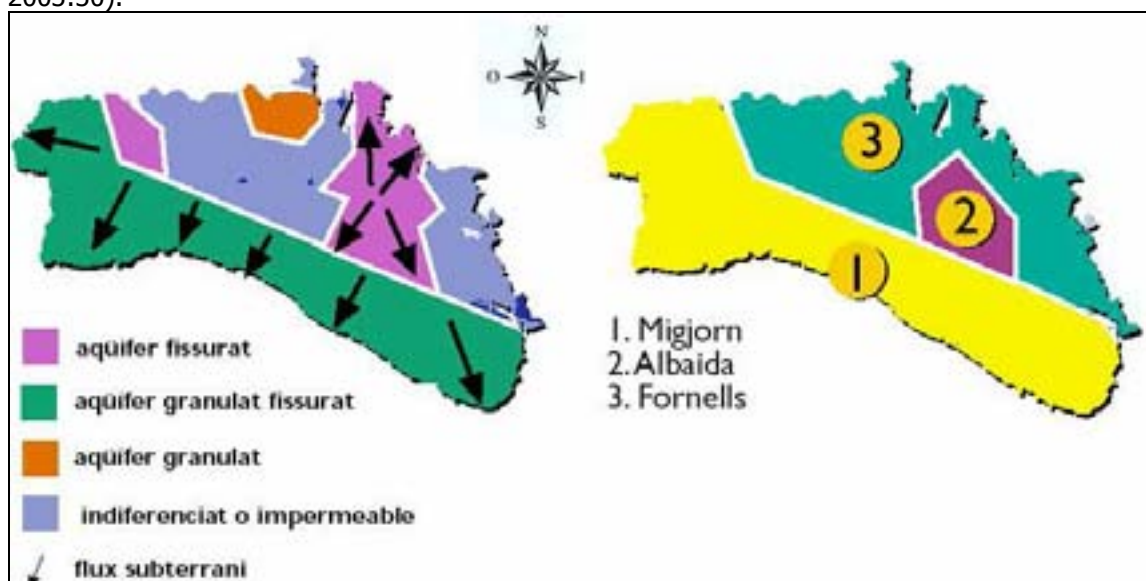
ESE-WNW– des del Port de Maó a Cala Morell, definint una tercera unitat que rep el nom de Mitjania (Pons et al., 2003). La compressió alpina va fracturar el sòcol, que ja havia estat deformat durant l'orogènia herciniana, podent-se diferenciar tres làmines cavalcants amb vergència W.

La *Tramuntana* resulta ser bastant complexa, presentant relleus arrodonits i depressions obertes. Es pot dir, a grans trets, que està constituïda per materials paleozoics (pissarres, conglomerats i gresos silícics) i mesozoics (margosos, arenosos, dolomies i calcàries); i estructuralment formada per un sistema de plegaments i encavalcaments NE-SW i NW-SE resultat d'una etapa compressiva amb emplaçament de les làmines cavalcants cap el WNW durant l'Oligocè superior i el Miocè mitjà que deformà un conjunt de falles extensives NE-SW i NW prèvies (Gelabert, 2003). A la zona de Tramuntana es poden distingir quatre subunitats de E-W: la primera formada per la secció entre el Port de Maó i el Port d'Addaia composta per materials del Carbonífer i Triàsic inferior; la segona, entre el Port d'Addaia i la Mola de Fornells amb calisses i dolomies juràsiques, articulant-se en forma de turó; la tercera per la Mola de Fornells al W de Ferreries que presenta una franja més accidentada i unes majors cotes amb materials del Lias i paleozoics; i la quarta –Algaiarens– al NE de Ciutadella formada per turons juràsics.

El *Migjorn*<sup>4</sup> es troba al sud de la línia descrita entre el Port de Maó i Cala Morell. Aquesta regió que recorda les marines tabulars mallorquines, presenta una ampla plataforma aplanada poc elevada i amb una suau inclinació cap el S. En aquesta zona es troben materials miocènics de composició molt uniforme amb una alternança de calcarenites i calisses d'escull de caràcter tabular que pertanyen al Miocè superior i mitjà. El Migjorn es pot dividir en tres grans blocs, el central que es troba entre Cala Macarella i s'Albufera de son Bou que està flanquejat per altres dos més baixos. Cal destacar la important presència dels barrancs que retallen, especialment, el bloc central i també les formes exocàrstiques.

Des del punt de vista hidrogeològic cal apuntar la importància del Migjorn calcari que és on es localitzen els aqüífers més importants de l'illa, i les zones impermeables de Tramuntana. El Pla Hidrològic de les Illes Balears (PHIB, 1999) estableix tres unitats hidrogeològiques: Migjorn i Albaida (material calcari i dolomític) i Fornells. Vidal-Bendito (2001) suggereix que aquesta naturalesa litològica condicionà el poblament de l'illa, fent que la població es concentràs en la zona del Migjorn. Els sòls permeables sumen un total de 430 km<sup>2</sup> -62% del territori insular- amb una capacitat d'infiltració mitjana al subsòl d'aproximadament el 25% de la precipitació anual. La capacitat d'infiltració varia entre el 27% de Migjorn (375 km<sup>2</sup>) i el 15% de Albaida (41 km<sup>2</sup>).

Figura 5. Menorca: Tipus d'aqüífers i Unitats Hidrogeològiques (Font: Conselleria Medi Ambient 2003:30).



<sup>4</sup> Veure: Fornós, J.; Obrador, A. i Rosselló, A. (eds) (2004) *Història natural del Migjorn de Menorca. El medi físic i l'influx humà*. SHNB-IME-SA Nostra, Palma.

<b>Menorca: Unitats Hidrològiques (superfície i capacitat d'infiltració) (PHIB 1999:102)</b>					
UH	Nom UH	Superfície (km <sup>2</sup> )	% Infiltració	Precipitació mitjana (mm/any)	Recàrrega (Hm <sup>3</sup> /any)
19.01	Migjorn	375	27	588	59,4
19.02	Albaida	41	15	589	3,6
19.03	Fornells	14	19	600	1,6

Les **Pitiüses** són les illes més occidentals i meridionals de l'arxipèlag balear. Estan constituïdes per les illes d'Eivissa (568,6 km<sup>2</sup>) i Formentera (80,5 km<sup>2</sup>) amb tot un seguit d'illots que sumen una superfície de 10,9 km<sup>2</sup>, dels que destaquen per les seves majors dimensions els de s'Espalmador, es Vedrà, sa Conillera, Tagomago i s'Espardell. Fins el Pliocè les terres d'Eivissa, Formentera i tots els illots devien formar una "gran pitiüsa". Eivissa presenta una forma el·líptica amb unes dimensions màximes de 41,1 km a l'eix NE-SW i de 20,1 km de NW-SE, mentre que la de Formentera té una forma allargada en E-W –amb una distància de 18 km– i eixamplada en els extrems on culmina amb dos promontoris (Servera, 1998).

Les Pitiüses presenten, geològica i geomorfològicament parlant, notables paral·lelismes amb els relleus de la serra de Tramuntana i la depressió central de Mallorca. L'orografia d'Eivissa és accidentada, encara que amb elevacions suaus, i es disposa en dues alineacions amb una orientació de SW a NE. Aquestes dos conjunts muntanyencs estan separats per la regió deprimida que va de Sant Antoni a Vila i Santa Eulària. Al NW es troba la serralada de es Amunts (Puig Fornàs: 410 m), al E els turons de Santa Eulària i al SW les serres de Sant Josep (sa Talaiassa: 475 m) on es troben les màximes elevacions de l'illa. Eivissa presenta una analogia estructural amb l'extrem sud de la serra de Tramuntana amb la que comparteix les tres sèries paral·leles d'encavalcament disposades de SW a NE i amb vergència NW. Els materials més antics que es troben són les calcàries i dolomies triàsiques, emperò els materials més abundants són les calisses juràsiques i cretàiques que foren aixecats durant l'orogènia alpina. Les planes al·luvials han estat reomplertes amb materials detrítics i llims vermells postorogènics. Cal destacar la presència de notables morfologies càrstiques, destacant els poljes de Santa Agnès de Corona i de Sant Mateu d'Aubarca que ja foren descrits per Vilà (1960, 1961). D'altra banda, Jaume Servera (1998:16) exposa que "tal vegada la nota més discordant en el litoral de l'illa, la constitueix la petita península de cap Falcó i el Corb Marí on queden intercalades les Salines". Probablement aquests eren dos illots deslligats de l'illa d'Eivissa i que actualment estan units per un doble tómbol, en el que es troben les platges des Codolar i d'en Bossa, tancant la Regió Grossa de les Salines.

L'illa de *Formentera* es pot dir que presenta una certa similitud amb la depressió central i les marines del migjorn mallorquí fins el Plistocè. Aquesta illa i el rosari d'illots que connecten, a través del Freus, amb Eivissa degué formar un cordó dunar. Està formada únicament per materials postorogènics: calcaris escullosos del Miocè superior i quaternaris. Els moviments verticals iniciats al Miocè superior resultaren en l'elevació dels relleus actuals –sa Mola i Cap de Barbaria– que estan formats per materials tabulars de naturalesa calcària i edat tortoniana. Els dos promontoris estan units per un tómbol formats per cordons dunars litorals i llims arenosos calcificats. Sobre les dunes plistocèniques es troben les més recents holocèniques (Servera, 1998). Al N de l'illa es localitzen dos sectors llacunars –Estany des Peix i Estany Pudent– tancades per argiles arenoses roges. L'estany Pudent resulta de les subsidències durant el Quaternari, mentre que l'Estany des Peix és una badia semitancada d'origen càrstic (Torres, 2003).

La hidrogeologia eivissenca és molt semblant a la mallorquina, alternant-se els aqüífers carbonatats –de petites dimensions– que es corresponen amb les serralades, amb d'altres detrítics a les zones planes. Els materials permeables sumen un total de 339 km<sup>2</sup> –59,6% de la superfície insular– i presenten una capacitat d'infiltració mitjana del 15% de la precipitació anual que varia entre el 17% de la UH de Sant Josep (20 km<sup>2</sup>) i el 13% de la UH de Santa Eulària (68 km<sup>2</sup>). Formentera presenta majoritàriament materials impermeables, i tan sols 17 km<sup>2</sup> –21% de tota la superfície– són permeables, corresponent-se amb els promontoris formats per materials calcaris escullosos. Aquests presenten una capacitat d'infiltració mitjana del 18% de la precipitació anual.

Figura 6. Pitiüses: Tipus d'aqüífers i Unitats Hidrogeològiques (Font: Conselleria Medi Ambient 2003:30).



<b>Pitiüses: Unitats Hidrològiques (superfície i capacitat d'infiltració) (PHIB 1999:103)</b>					
UH	Nom UH	Superfície (km <sup>2</sup> )	% Infiltració	Precipitació mitjana (mm/any)	Recàrrega (Hm <sup>3</sup> /any)
20.01	S. Miquel	35	15	491	2,6
20.02	S. Antoni	77	15	432	5
20.03	Sta. Eulària	68	13	482	4,4
20.04	S. Carles	42	15	487	3
20.05	S. Josep	20	17	432	1,5
20.06	Eivissa	97	16	436	6,9
21.01	Formentera	17	18	274	1

S'han apuntat, interessadament, les Unitats Hidrogeològiques de les illes Balears, caracteritzades per les principals comarques físiques degut a que els recursos hídrics subterranis són cabdals per satisfer les exigències hídriques del metabolisme socioeconòmic de les Balears. Aquest fet és degut a que la combinació entre els aspectes climàtics, d'escassa precipitació anual i moderades temperatures que provoquen una elevada evapotranspiració, i els litològics amb predominança de materials calcaris dona com a resultat que les aigües superficials circulin irregularment, sense que per això no tinguin importància en moments puntuals (Grimalt, 1992).

Cal destacar el fet que a escala global hi ha 1385 milions de km<sup>3</sup> d'aigua, dels quals el 96,5% (1338 milions de km<sup>3</sup>) corresponen als mars i oceans; l'aigua dolça suma 35 milions de km<sup>3</sup> que es reparteixen majoritàriament entre casquets polars i glaceres (68,7% de l'aigua dolça amb 24 milions de km<sup>3</sup>); aigües subterranies (30,1% de l'aigua dolça amb 12,9 milions de km<sup>3</sup>, els aqüífers contenen també 12,8 milions de km<sup>3</sup> d'aigües salobres); gel subterrani i sòl sempre gelat (0,86% de l'aigua dolça amb 0,3 milions de km<sup>3</sup>); aigües superficials (0,29% de l'aigua dolça amb 0,00212 milions de km<sup>3</sup> als rius, 0,0914 milions de km<sup>3</sup> als llacs i 0,011 milions de km<sup>3</sup> a zones pantanoses); l'atmosfera (0,04% de l'aigua dolça amb 0,012 milions de km<sup>3</sup>); i finalment en la biomassa (0,003% de l'aigua dolça amb 0,0011 milions de km<sup>3</sup>) (Gleick, 1996). No obstant, cal esmentar les diferències entre els territoris, com per exemple a l'Espanya peninsular els més de 1300 embassaments d'aigua proporcionen poc més del 40% dels requeriments hídrics, que són satisfets quasi totalment per recursos hídrics superficials. En canvi a les Balears la situació és la inversa, la major part de les exigències hídriques són cobertes amb base als recursos subterranis. De nou una situació diferencial respecte del territori peninsular en concret, i també de la resta dels territoris europeus al nord dels Pirineus.

La disponibilitat de recursos hídrics a les Balears és d'uns 12 Hm<sup>3</sup> superficials dels quals 7,2 Hm<sup>3</sup> són utilitzables, i 473 Hm<sup>3</sup> subterranis dels quals 310,7 Hm<sup>3</sup> són utilitzables. La política hidràulica de les Balears ha estat marcada generalment per l'expansió sense límits de l'explotació del recurs, tot augmentant la disponibilitat de recursos hídrics per via dessalatge ja al 1985 a Formentera i arribant a una capacitat de dessalatge de 50 Hm<sup>3</sup>/any al 2004 –i una

previsió de 70 Hm<sup>3</sup>/any pel 2008<sup>5</sup>. A l'any 2001, els requeriments urbano-industrials eren d'uns 140 Hm<sup>3</sup> i els agrícoles uns 177 Hm<sup>3</sup>, dels quals tan sols uns 17 Hm<sup>3</sup> provenien d'aigües depurades. Els requeriments hídrics urbano-industrials són satisfets en un 70% d'aigües subterrànies, un 20% d'aigües dessalades i menys d'un 10% d'aigües superficials; i els requeriments agrícoles són satisfets en un 80% d'aigües subterrànies. Rodríguez-Perea i Gelabert (2006) sostenen que el principal problema en la gestió de l'aigua no radica tant en la seva disponibilitat, sinó en la seva irregularitat. La situació crítica dels recursos hídrics de les Balears ha estat analitzada rigorosament per diversos autors, la continuada mala gestió i sobreexplotació dels recursos subterranis en comptes de traduir-se en propostes raonables s'ha saldat històricament en passes endavant cap la insostenibilitat<sup>6</sup>.

En quant a la xarxa hidrològica superficial es poden distingir, a grans trets, a Menorca dues vessants, la de Migjorn i la de Tramuntana, definides per la Mitjanja; a Eivissa es distingeixen dues vessants, la de Xaloc (SW) i la de Mestral (NE). En darrer lloc, Mallorca és la que presenta una major complexitat i es poden distingir més i majors vessants: vessant de Palma, vessant d'Andratx, vessant del litoral NW, vessant de Pollença, vessant d'Alcúdia, vessant del litoral SE, i vessant de Campos. Cal destacar a Mallorca les vessants que vessen les seves aigües a les dues grans badies mallorquines, la vessant d'Alcúdia (1319 km<sup>2</sup>) és la major de l'illa i recorre la meitat nord de la depressió d'entre serralades i la de Palma (477 km<sup>2</sup>) ho fa a la meitat sud junt amb la de Campos (660km<sup>2</sup>).

## 9.2. LA CONDICIÓN INSULAR: COSTOS?

"Les illes han estat considerades com els millors laboratoris naturals per a l'estudi de l'evolució animal. També ho són per a l'estudi de les relacions ecològiques entre els animals i les plantes [...] Les illes són uns móns apart, sovint molt simplificats. Contenen espècies endèmiques que no es troben en altre enlloc més. Sovint, però, contenen espècies invasores, les quals s'han d'adaptar també a viure als móns insulars. Les espècies insulars s'articulen en comunitats molt singulars, simplifiades, on es poden estudiar les relacions ecològiques més clarament que a les comunitats continentals, més complexes. L'experimentació a les illes sembla més senzilla que als continents, igual que les anàlisis de les interaccions ecològiques entre els habitants de les illes" (Alcover i del Hoyo 1999:7).

Des de la paleoecologia i la biogeografia es presenta l'estudi de les illes com a laboratoris de l'evolució natural, una tradició amplament manifesta en l'estudi de Darwin sobre l'evolució de les espècies precisament a les Galápagos (McArthur i Wilson, 1967). Aquesta mateixa observació, la de les illes com a laboratoris, també ha estat feta per a l'estudi dels processos culturals (Evans, 1973) i els processos d'establiment humà en els medis insulars (Costa, 2000). Des de la geografia, ja a principis del segle XX el conegut geògraf francès Jean Brunhes (1964:228-233) escrivia sobre "la geografia de les illes com a verdadera geografia regional", tot referint-se a les illes de Mallorca i Menorca. Brunhes (1964:228) apuntava que "s'ha de tenir en compte, a més, que, pel fet de la seva inequívoca delimitació marina, les illes han fet néixer les primeres monografies dignes del nom de monografies regionals. Res podria expressar millor aquest autèntic llaç que uneix el mètode aquí exposat al mètode general de la geografia regional, que un últim conjunt sintètic coordinat de notes sobre un grup d'illes de la mar, d'una humana per excel·lència: la Mediterrània".

La consideració feta per Brunhes pel cas de la geografia coincideix amb aquelles altres fetes especialment per la biogeografia i l'antropologia. En aquest apartat caldria apuntar l'aportació de David Stoddart (1965) –"Geography and the ecological approach: the ecosystem as a geographic principle and method"– que també es recollida per Peter Hagget (1988). En aquest sentit, en cas de considerar l'ecosistema com a principi i mètode, els territoris insulars poden ser considerats també com a autèntics laboratoris, geosistemes. Així doncs, es podria parlar de les illes, i sobretot les transformades illes mediterrànies, com a perfectes laboratoris

<sup>5</sup> El 2011 la capacitat de dessalatge a les Balears era de 76,12 Hm<sup>3</sup>: Mallorca 57,04 Hm<sup>3</sup>, Menorca 3,65 Hm<sup>3</sup>, Eivissa 13,97 Hm<sup>3</sup> i Formentera 1,46 Hm<sup>3</sup>.

<sup>6</sup> Els problemes de la gestió hídrica han estat tractats entre d'altres per: Rullan i Rodríguez-Perea (1999); Rodríguez-Perea i Gelabert (2006); Riera Font (2001); Riera Font (2002); Conselleria de Medi Ambient (2003); PHIB (1999). Aquesta qüestió, no obstant requereix una anàlisi seriosa i detinguda des d'enfocaments científics ecointegradors, cosa que resta fora de l'objectiu del present text però que aprofitam per apuntar dita necessitat.

per a l'aplicació de les metodologies del metabolisme socioeconòmic i la petjada ecològica, així com per a l'aplicació de mesures destinades a corregir les actuals pràctiques productives cap a pautes més conformes amb les vocacions territorials i les limitacions biofísiques a l'expansió de l'escala econòmica, allò que hom defineix com a sostenibles.

A continuació s'intentarà exposar la singularitat insular a escala planetària, al temps que intentarem ubicar les illes que configuren les Balears dins del conjunt d'illes del planeta i la Mediterrània<sup>7</sup>. Les illes del planeta ocupen un total de 15,26 milions de km<sup>2</sup>, el que suposa el 2,98% de la superfície del planeta i un 10,39% de les terres emergides. Emperò, si no contemplam l'illa continental australiana, el resultat és notablement diferent. En aquest cas, les illes ocupen prop de 7,58 milions de km<sup>2</sup>, essent equivalent a l'1,48% de la superfície de la Terra i 5,15% del total de les terres emergides del planeta. Per tant, podem constatar que el fet insular constitueix una autèntica singularitat a nivell planetari que representa un percentatge semblant a la superfície planetària corresponent al domini climàtic mediterrani. Les Balears corresponen a ambdues rareses.

Les 10 majors illes del planeta sumen un total de 11,4 milions de km<sup>2</sup>, i la resta de territoris insulars sumen un total de 3,8 milions de km<sup>2</sup>. Per tant, si deduïm les que s'han definit com a illes continentals<sup>8</sup> tenim que la resta d'illes representen un 2,63% de les terres emergides, una autèntica raresa planetària.

**Taula 2. 10 majors illes de la Terra (Font: elaboració pròpia a partir de Island Directory, <http://islands.unep.ch/isldir.htm>, desembre 2006).**

Mar	País	Nom illa	Extensió (10 <sup>3</sup> km <sup>2</sup> )
O. Atlàntic	Regne Unit	Gran Bretanya	209,3
O. Àrtic	Canadà	Victòria	220,5
O. Pacífic	Japó	Honshu	225,8
O. Índic	Indonèsia	Sumatra	443,0
O. Atlàntic	Canadà	Baffin	503,9
O. Índic	Madagascar	Madagascar	587,7
O. Pacífic	Indonèsia/Malàisia/Brunei	Borneu	748,1
O. Pacífic	Indonèsia/Papua Nova Guinea	Nova Guinea	785,7
O. Pacífic	Austràlia	Austràlia	7.682,3

A la taula 3 es presenta la distribució de les illes (del directori UNEP) per nombre i superfície segons l'oceà o mar allà on es troben. Si tenim en compte totes les illes del planeta – disponibles en el directori UNEP– resulta que al Mar Bàltic és allà on es troba un menor nombre d'illes (1,05% del total mundial) i és allà on la superfície insular és menor (0,16% de la superfície insular mundial), mentre que a l'Oceà Pacífic és allà on es troben el major nombre d'illes (52,05% del total mundial) i on aquestes ocupen una major extensió (72,51% de la superfície insular mundial). Emperò, cal matissar que dins d'aquesta primera classificació estan incloses aquelles illes que es poden definir com a continentals per les seves grans dimensions – més de 200 mil km<sup>2</sup>–.

En cas de no contemplar aquelles 10 illes que ocupen un total d'11,4 milions de km<sup>2</sup>, tenim una distribució mundial semblant a l'anterior en quant a nombre d'illes i extensió per oceans (taula 3). Així, les illes del Mar Bàltic representen l'1,05% de totes les illes del globus i

<sup>7</sup> Per dur a terme aquest apartat hem pres el directori d'illes d'UNEP (United Nations Environmental Programme) que consta d'unes dues mil illes (les més grans) i estan agrupades segons l'oceà on es localitzen (<http://islands.unep.ch/isldir.htm>, desembre 2006). Les dades estan recollides en l'annex d'aquest capítol. Cal tenir en compte que per exemple l'illa de Cuba compta amb 3715 illes de menors dimensions que en aquest directori no són tregudes en compte.

<sup>8</sup> La definició d'illa continental depèn d'una sèrie de paràmetres com la distància al continent, longitud de costa respecte l'extensió de l'illa, altitud màxima de l'illa, etc. Nosaltres –amb les dades disponibles al directori emprat– ens limitam a prendre la superfície de l'illa i prenem com a punt de partida definitori d'illa continental a la illa de Gran Bretanya. Com diria Barceló (1992: 456-458): "La "illeitat" és un concepte toposicològic i consisteix en una espècie de funció fenomenològica que integra tres grans variables: la dimensió de l'illa, la seva distància al continent entenent com a tal la generalitzada que expressa l'esforç que suposa el pas de l'illa al continent i viceversa, i la quantitat de varietat interna que confereix a les illes el seu caràcter microcòsmic. De la seva definició quantitativa o qualitativa es desprendria la "quantitat" d'illa que és una illa".

ocupen el 0,63% de la superfície insular mundial (descomptada la superfície de les 10 illes més grans), mentre que és a l'Oceà Pacífic allà on es troba el major nombre d'illes amb un 52,1% de totes les illes i ocupant el 42,19% de la superfície insular mundial -sense comptar amb les illes de Honshu, Borneu, Nova Guinea i Austràlia-. Per altra banda, al Mare Nostrum es localitzen el 4,4% de les illes del planeta, però tan sols el 2,6% de la superfície insular mundial sense tenir en compte les grans illes.

**Taula 3. Illes i superfície segons oceà al que pertanyen (Font: elaboració pròpia a partir de Island Directory, <http://islands.unep.ch/isldir.htm>, desembre 2006).**

<b>(amb les 10 illes més grans)</b>			<b>(sense les 10 illes més grans)</b>		
Oceà	% respecte total illes	% respecte total superfície illes	Oceà	% respecte total illes	% respecte total superfície illes
M. Bàltic	1,05	0,16	M. Bàltic	1,05	0,63
M. Mediterrània	4,39	0,66	M. Mediterrània	4,41	2,60
O. Atlàntic	19,06	9,84	O. Atlàntic	19,04	20,41
O. Pacífic	52,05	72,51	O. Pacífic	52,10	42,19
O. Índic	11,33	9,20	O. Índic	11,27	9,69
O. Àrtic	8,68	6,55	O. Àrtic	8,67	20,17
O. Glacial Antàrtic	3,44	1,09	O. Glacial Antàrtic	3,46	4,31

Si tenim en compte les illes definides com a biogeogràficament mediterrànies resulta que aquestes ocupen un total de 106,98 mil km<sup>2</sup>, representant el 0,07% de les terres emergides del planeta, el 0,7% de tota la superfície insular planetària i el 4,94% del nombre total d'illes. Si descomptam les 10 illes continentals, tenim que les illes biogeogràficament mediterrànies ocupen, amb 106,98 mil km<sup>2</sup>, el 2,77% de les terres insulars del globus. Les illes que són estrictament del *Mare Nostrum* ocupen un total de 100,5 mil km<sup>2</sup>, representen el 0,06% de les terres emergides. L'arxipèlag balear pertany a aquesta rara planetària.

Al número 45 de la revista *Herodote* de 1987 es plantejà la "situació mediterrània" que era entesa com aquella ubicació equidistant entre el Nord ric i el Sud pobre. És a dir, una equidistància definida per la cursa cap al "desenvolupament" i que alhora es reflectia espacialment. En la majoria de casos aquella "situació mediterrània" es correspon amb regions marítimes que presenten un important nombre d'illes, com pugui ser el cas del Mar Carib, del Mar de la Xina, Mar de Timor, etc. Burton (1991) en la seva anàlisi del turisme mundial amplia aquella noció d'espais en "situació mediterrània" que ell defineix com a zones de transició de la perifèria econòmica –semiperifèries– i alhora zones de destí turístic.



Figura 7. Zones del món en "situació mediterrània".

A la figura 7 apareixen assenyalades les zones del planeta amb situació mediterrània. No obstant, Burton (1991) en la seva representació inclou a dins d'aquestes zones, les illes de la Polinèsia i Micronèsia que són un dels principals destins turístics per part dels nord-americans i australians, i també inclou les illes de la vorera oriental de l'Atlàntic (p.ex. Canàries, Cabo Verde, Madeira i Açors), mentre que les illes del Sud d'Àfrica, tant de l'Oceà Índic com Atlàntic, les del Golf Pèrsic i Golf de Bengala les ubica en el que defineix com a perifèria. Cal apuntar les nostres reserves en definir aquells espais perifèrics –respecte dels centres del capitalisme global– com a quelcom inamovible, ja que amb la incorporació de nous territoris a les lògiques del capitalisme es van definint noves perifèries i noves "situacions mediterrànies", com especialment ocorre amb els anomenats "països emergents" i més particularment amb la irrupció de la Índia i Xina. Al temps que aquests espais s'incorporen a les lògiques del capitalisme i a la

societat del consum de masses, és previsible que també s'incorporin dins del negoci de l'oci que és el turisme de masses.

Si analitzam, llavors, les illes i la seva extensió que responen –de moment– a la "situació mediterrània" tenim que aquestes sumen un total de 3,8 milions de km<sup>2</sup> (2,5% de les terres emergides del planeta), de les quals sols quatre illes (Honshu; Sumatra, Borneu i Nova Guinea) ocupen 2,2 milions de km<sup>2</sup>. Si no tenim en compte aquestes grans illes –illes de més de 200 mil km<sup>2</sup>–, tenim que el 28,5% de les illes del món es troben en "situació mediterrània" i aquestes ocupen prop de 1,6 milions de km<sup>2</sup> el que implica el 41,65% de la superfície insular.

A continuació (taula 4) es presenten els grups d'illes (per interval de superfície) en quant a importància a nivell mundial. D'aquesta classificació s'extreu que el grup més important d'illes són aquelles que tenen fins a 500 km<sup>2</sup>, ja que el 76,6% d'illes del món (contemplades al directori d'UNEP) es troben dins d'aquest interval, i dins d'aquest les més abundants són les illes entre 0,1 i 10 km<sup>2</sup> (22,11% del total mundial) i entre 100 i 200 km<sup>2</sup> (17,96% del total mundial). No obstant, la superfície d'aquestes illes tan sols representa l'1,22% de la superfície insular total. Altrament, hom pot observar com les illes de més de 50 mil km<sup>2</sup>, tan sols representen el 1,35% del número d'illes, però representen el 86,87% de la superfície insular mundial.

**Taula 4. Illes del món segons extensió (Percentatge) (Font: elaboració pròpia a partir de Island Directory, <http://islands.unep.ch/isldir.htm>, desembre 2006).**

Interval (km <sup>2</sup> )	% d'illes	% superfície insular	Interval (km <sup>2</sup> )	% d'illes	% superfície insular
0,1-10	22,11	0,01	fins a 500	76,60	1,22
10-25	6,69	0,01			
25-50	5,14	0,02			
50-100	6,59	0,07			
100-200	17,96	0,34			
200-300	8,18	0,26			
300-500	9,93	0,50			
500-700	5,04	0,39	500-1.000	8,68	0,79
700-1.000	3,64	0,40			
1000-2.000	5,34	0,97	1.000-5.000	9,28	2,60
2.000-3.000	2,00	0,63			
3.000-4.000	1,15	0,53			
4.000-5.000	0,80	0,46			
5.000-7.000	0,95	0,71	5.000-10.000	1,95	1,80
7.000-10.000	1,00	1,09			
10.000-15.000	1,00	1,59			
15.000-20.000	0,30	0,67	més de 10.000	3,59	93,59
20.000-30.000	0,25	0,83			
30.000-40.000	0,40	1,85			
40.000-50.000	0,30	1,78			
+ 50.000	1,35	86,87			

A continuació intentarem respondre a una pregunta que sovint ens hem formulat: quantes vegades es troben al planeta illes de les mateixes dimensions que les illes habitades que conformen l'arxipèlag balear? A la taula 5, es mostra el nombre de vegades que trobam illes de dimensions semblants a les de Formentera, que hem considerat l'interval entre 80 i 100 km<sup>2</sup>. En total s'han trobat 69 illes de dimensions semblants a les de Formentera, de les quals 28 tenen "situació mediterrània". En concret s'han identificat: 2 illes al Mar Bàltic; 4 illes a l'Oceà Àrtic; 31 a l'Oceà Pacífic de les quals 8 amb "situació mediterrània" (Badu al N d'Àustràlia; Dyaul, Tavar i Manam a Papúa Nova Guinea; Babuyan, Fuga, Panguataran i Patnanongan a Filipines); 13 a l'Oceà Atlàntic de les quals 4 al Carib amb "situació mediterrània" (Rum Cay a Bahamas; Sant Martin a les Antilles franceses; Nevis a les Antilles; i Pine a Florida); 13 a l'Oceà Índic de les quals 10 amb "situació mediterrània" (Bentinck, Centre Island, Inglis, Raragala i South-West Island al N d'Àustràlia; Havelock, Interview i Tarasa Dwip al Mar d'Adaman –Índia–;

Mali Kyun a les costes birmanes; i Ko Phra Thong a Tailàndia); i 6 a la Mar Mediterrània que tractarem més endavant.

<b>Taula 5. Nombre de "formenteres" al món (Font: elaboració pròpia a partir de Island Directory, <a href="http://islands.unep.ch/isldir.htm">http://islands.unep.ch/isldir.htm</a>, desembre 2006).</b>		
<b>Oceà</b>	<b>Nombre d'illes</b>	<b>"Situació Mediterrània" (Herodote)</b>
Mar Bàltic	2	0
Oceà Àrtic	4	0
Oceà Pacífic	31	8
Oceà Atlàntic	13	4
Oceà Índic	13	10
Mar Mediterrània	6	6
<b>Total</b>	<b>69</b>	<b>28</b>

La taula 6 mostra el nombre de vegades que trobam illes de dimensions semblants a les d'Eivissa (interval entre 475 i 580 km<sup>2</sup>) de les quals cal destacar, pel fet de ser una illa turística la de les costes mexicanes: Cozumel que es troba a uns 20 km de distància de la península de Yucatan (Quintana Roo) i que compta amb aeroport internacional. En total s'han identificat 65 illes de dimensions semblants a les d'Eivissa, de les quals 19 presenten una "situació mediterrània". S'han identificat: 2 a l'Oceà Glacial Antàrtic; 1 illa al Mar Bàltic; 11 illes a l'Oceà Àrtic; 3 a l'Oceà Índic, amb 1 en situació mediterrània (Ko Phuket a Tailàndia); 35 a l'Oceà Pacífic de les que 11 estan "situació mediterrània" (Adonara a l'arxipèlag de Sonda; Kai Besar i Sulabesi a les Molucas o illes de les Espècies; Belitung a Sumatra; Tanega-Shima i Yaku-shima al Mar de la Xina Oriental; Long a Papua Nova Guinea; Bilira, Guimaras i Tawitawi a Filipines; i Quan Phu Quoc al Golf de Tailàndia); 8 illes a l'Oceà Atlàntic de les quals 3 tenen "situació mediterrània" (Acklins i Long a Bahames; i Cozumel a Mèxic); i 4 illes a la Mar Mediterrània (incloent-hi Eivissa).

<b>Taula 6. Nombre de "eivisses" al món (Font: elaboració pròpia a partir de Island Directory, <a href="http://islands.unep.ch/isldir.htm">http://islands.unep.ch/isldir.htm</a>, desembre 2006).</b>		
<b>Oceà</b>	<b>Nombre d'illes</b>	<b>"Situació Mediterrània" (Herodote)</b>
Oceà Glacial Antàrtic	2	0
Mar Bàltic	1	0
Oceà Àrtic	11	0
Oceà Índic	3	1
Oceà Pacífic	35	11
Oceà Atlàntic	9	3
Mar Mediterrània	4	4
<b>Total</b>	<b>65</b>	<b>19</b>

la taula 7 mostra el nombre de vegades que trobam illes de dimensions semblants a les de Menorca (interval entre 580 i 725 km<sup>2</sup>) de les quals cal destacar, pel fet de ser illes turístiques les de La Palma de l'arxipèlag canari i Boa Vista del grup d'illes de sobrevent de Cap Verd. En total s'han identificat 54 illes de dimensions semblants a les de Menorca, de les quals 16 es troben en "situació mediterrània". S'han identificat: 4 illes a l'Oceà Glacial Antàrtic; 2 illes al Mar Bàltic; 6 illes a l'Oceà Àrtic; 25 a l'Oceà Pacífic de les que 7 en "situació mediterrània" (Supiori i Buka prop de l'illa de Nova Guinea; Pantar a l'arxipèlag de Sonda; Salayar i Wowoni a les illes Célebes; Goodenough de les illes d'Entrecasteaux a Papua Nova Guinea; Polillo a Filipines); 7 illes a l'Oceà Índic amb 5 considerades en "situació mediterrània" (Little Andaman de les illes Andaman; Komoren prop de l'illa de Nova Guinea; Pagai Utara i Sipura prop de Sumatra; Yamdena a les Mollucas); 8 illes a l'Oceà Atlàntic de les quals 2 tenen "situació mediterrània" (Grande Terre a Guadalupe; i Santa Lucia a les Antilles); i 2 illes a la Mar Mediterrània.



<b>Taula 7. Nombre de "menorques" al món (Font: elaboració pròpia a partir de Island Directory, <a href="http://islands.unep.ch/isldir.htm">http://islands.unep.ch/isldir.htm</a>, desembre 2006).</b>		
<b>Oceà</b>	<b>Nombre d'illes</b>	<b>"Situació Mediterrània" (Herodote)</b>
Oceà Glacial Antàrtic	4	0
Mar Bàltic	2	0
Oceà Àrtic	6	0
Oceà Pacífic	25	7
Oceà Índic	7	5
Oceà Atlàntic	8	2
Mar Mediterrània	2	2
<b>Total</b>	<b>54</b>	<b>16</b>

La taula 8 presenta el nombre de vegades que podem trobar illes de dimensions semblants a les de Mallorca (interval entre 3000 i 4000 km<sup>2</sup>). En total s'han identificat 20 illes de dimensions semblants a les de Mallorca, d'elles 7 en "situació mediterrània". S'han identificat les següents: una illa a l'Oceà Glacial Antàrtic; 2 illes al Mar Bàltic; 7 a l'Oceà Pacífic de les que 3 en "situació mediterrània" (Waigeo i Wetar a Indonèsia, Bohol a Filipines); 2 a l'Oceà Índic amb una en "situació mediterrània" (Siberut a Indonèsia); 5 a l'Oceà Atlàntic i una en "situació mediterrània" (Andros North a Bahamas); i 2 a la Mediterrània (inclosa Mallorca).

<b>Taula 8. Nombre de "mallorques" al món (Font: elaboració pròpia a partir de Island Directory, <a href="http://islands.unep.ch/isldir.htm">http://islands.unep.ch/isldir.htm</a>, desembre 2006).</b>		
<b>Oceà</b>	<b>Nombre d'illes</b>	<b>"Situació Mediterrània" (Herodote)</b>
Oceà Àrtic	1	0
Mar Bàltic	2	0
Oceà Pacífic	8	3
Oceà Índic	2	1
Oceà Atlàntic	5	1
Mar Mediterrània	2	2
<b>Total</b>	<b>20</b>	<b>7</b>

A continuació es presentaran les principals illes de la Mar Mediterrània que ocupa 2,5 milions de km<sup>2</sup>, tot recordant que l'objectiu d'aquest desplegament d'informació sobre els territoris insulars al món i a la Mediterrània és per tal de mostrar i demostrar la singularitat de les illes que constitueixen l'arxipèlag balear. Una singularitat fins ara bàsicament física, però sense la intenció de menystenir els aspectes geohistòrics que conformen la construcció social de l'espai.

A la taula 9 es poden veure les illes superiors als mil km<sup>2</sup> que es troben a la conca mediterrània de les quals les dues illes més grans –Sicília i Sardenya– superen els 20 mil km<sup>2</sup>. Mentre que la major part de les illes, així com resulta a escala mundi, són de petites dimensions i en general menors als 500 km<sup>2</sup> (basta recordar tot el rosari d'illots que formen part de l'arxipèlag Balear). Dins d'aquest grup d'illes Mallorca ocupa el setè lloc. Un aspecte important a assenyalar és el fet que no totes les illes estan igualment aïllades. L'aïllament físicament parlant depèn sobretot de la distància a les terres continentals, de les dimensions de l'illa i l'altitud dels seus relleus. Encara que les disposició d'illes constituint un rosari o "pont de pedres" pot tenir el mateix efecte que una illa de grans dimensions (Patton, 1996). En aquest sentit, Sicília a tan sols 2,8 km de la Península Itàlica presenta unes característiques molt semblants a les de dita península. En el cas de Mallorca a una distància de 240 km de la Península Ibèrica, malgrat el pont d'illes amb les Pitiüses, resulta ser la més aïllada de totes les grans illes de la Mediterrània (tenim una nova singularitat o raresa de les nostres illes), ja que per exemple el cas d'Eubea està separada per un canal que té una distància mínima d'uns 0,8 km. Finalment, s'han apuntat les distàncies físiques que vendrien marcades per la línia de costa més propera i les polítiques que vendran definides per una major distància que es correspon al país al qual pertany dita illa, com per exemple el cas de l'illa grega Lesbos que es troba a tan sols 9 km de les costes turques però a més de 200 km de terra ferma grega.

**Taula 9. Les illes de més de 1000 km<sup>2</sup> de la Mar Mediterrània (Font: elaboració pròpia a partir de Island Directory, <http://islands.unep.ch/isldir.htm>, desembre 2006).**

País	Illa	Extensió (10 <sup>3</sup> km <sup>2</sup> )	Distància illa-continent (Km)
Itàlia	Sicília	25,7	2,8
Itàlia	Sardenya	23,9	377 (Nàpols)
Xipre	Xipre	9,2	101 (Latakia- Síria)
França	Còrsega	8,7	92 (Itàlia) 180 (Mònaco- França)
Grècia	Creta	8,3	317 (Atenes)
Grècia	Eubea	3,7	0,8 (Grècia)
Espanya	Mallorca	3,6	240 (València)
Grècia	Lesbos	1,6	9 (Turquia) 200 (Grècia)
Grècia	Rodas	1,4	44 (Turquia) 380 (Grècia)

A continuació a la pregunta de quantes vegades es repeteix la singularitat de les illes poblades de l'arxipèlag Balear dins de la Mediterrània tenim que: l'illa de Formentera es repeteix en quant a extensió (entre 80 i 100 km<sup>2</sup>) 5 vegades; l'illa d'Eivissa i Menorca (entre 475 i 775 km<sup>2</sup>) es repeteix 4 vegades; i Mallorca (entre 3000 i 4000 km<sup>2</sup>) es repeteix tan sols una vegada. A la taula 10 es presenten les illes que a la Mediterrània es podrien comparar amb la de Formentera. Cal destacar que totes elles formen part de grups d'illes trobant-se a una distància entre 7 i 20 km de distància entre elles, amb l'excepció de l'illa de Pantalleria que es troba a uns 123 km al sud de Sicília (disposa d'aeroport). En quant a la densitat demogràfica d'aquestes illes cal destacar les illes gregues de les Cíclades: Siros amb 223,4 habitants/km<sup>2</sup> com la més densament poblada (també amb aeroport) i la de Sifnos com la menys densament poblada amb 22,9 hab/km<sup>2</sup>.

**Taula 10. Comparativa Formentera a la Mediterrània (Font: elaboració pròpia a partir de Island Directory, <http://islands.unep.ch/isldir.htm>, desembre 2006).**

Illa	País	Extensió (km <sup>2</sup> )	Població (10 <sup>3</sup> )	Densitat demogràfica (hab/km <sup>2</sup> )	Distància (km)
Formentera (I. Balears)	Espanya	80	5,5	68	17,4 (Eivissa) 100 (Dènia)
Sifnos (I. Cíclades)	Grècia	87	2,0	22,9	98 (Grècia)
Egina (Egeu)	Grècia	90	11	122	23 (Grècia)
Skopelos (Arxipèlag Esporades septentrionals).	Grècia	90	4,6	52,1	47 (Eubea) 129 (Atenes)
Pantalleria	Itàlia	91	7,2	79,4	123 (Sicília) 77 (Tunísia)
Siros (I. Cíclades)	Grècia	94	21	223,4	90 (Grècia Central) 122 (Atenes)

A la taula 11 s'introdueixen les illes que a la Mediterrània es troben amb unes dimensions que varien entre 475 i 775 km<sup>2</sup>, és a dir aquelles que es troben una mica per davall la d'Eivissa i una mica per damunt la de Menorca. Djerba a les costes tunisianes es troba a tan sols 2,9 km de les terres septentrionals del continent Africà i Corfú a tan sols 2 km de les terres albaneses i Cefalonia es troba a uns 40 km de terres continentals gregues, totes elles amb aeroport. Així doncs, illes a la Mediterrània de dimensions semblants a les d'Eivissa i Menorca i amb condicions més o menys semblants d'aïllament, tenim l'illa de Lemnos a l'Egeu –aquesta compta amb aeroport–. En quant a densitats de població, les illes de l'arxipèlag Balear junt amb Djerba es situen per sobre dels 100 hab/km<sup>2</sup>, mentre que Lemnos que seria la que podríem dir en termes físics la més semblant a Eivissa i Menorca presenta una densitat de 31 hab/km<sup>2</sup>.

Taula 11. Comparativa Eivissa i Menorca a la Mediterrània.					
Illa	País	Extensió (km <sup>2</sup> )	Població (10 <sup>3</sup> )	Densitat demogràfica (hab/km <sup>2</sup> )	Distància (km)
Eivissa (I. Balears)	Espanya	568	89,6	156	89 (Dènia)
Lemnos (Egeu)	Grècia	482	15	31	80 (Grècia) 70 (Turquia)
Djerba	Tunísia	523	92	176	2,9 (Tunísia)
Corfú (I. Jòniques)	Grècia	625	35	56	2 (Albània) 380 (Atenes)
Menorca (I. Balears)	Espanya	692	72	104	38 (Mallorca) 248 (Tarragona)
Cefalonia (I. Jòniques)	Grècia	775	32	41	38 (Peloponés) 268 (Atenes)

Finalment, a la taula 12 es presenta l'única illa que a la Mediterrània presenta unes dimensions semblants a les de Mallorca: Eubea. No obstant, com ja s'ha dit, la seva proximitat a les terres continentals fa que siguin difícilment comparables en termes físics, i també en termes geohistòrics. En quant a la densitat de població cal destacar la superior densitat mallorquina més del triple que la d'Eubea.

Taula 12. Comparativa Mallorca a la Mediterrània.					
Illa	País	Extensió (km <sup>2</sup> )	Població (10 <sup>3</sup> )	Densitat demogràfica (hab/km <sup>2</sup> )	Distància (km)
Mallorca (I. Balears)	Espanya	3.603	677	188	240 (València)
Eubea	Grècia	3.707	209	56	0,8 (Grècia)

Fora de les illes analitzades cal apuntar el cas insòlit de Malta. La República de Malta comprèn un arxipèlag format per petit grup d'illes (316 km<sup>2</sup>) –la major de totes Malta amb una extensió de 245 km<sup>2</sup>– té una població d'uns 403 mil habitants el que implica una densitat demogràfica de 1257 hab/km<sup>2</sup>. La singularitat de Malta ve donada per la impossibilitat de generalitzar a escala planetària el seu model econòmic i d'ocupació. Fins aquí hem intentat apuntar no tan sols la singularitat del fet insular a escala planetària, sinó, sobretot apuntar i destacar la raresa de les illes que conformen l'arxipèlag Balear tant a escala planetària com a la mateixa conca mediterrània. Aquesta singularitat és entesa per alguns com un valor biofísic i geogràfic insubstituïble, que hauria de ser considerada en intentar reconduir les actuals dinàmiques socioeconòmiques cap a pautes més sostenibles.

Nogensmenys, de forma general i majoritària, quan des de les ciències socials (fortament *contaminades* per enfocaments de tall economicista i banyats per la ideologia neoliberal) s'analitza el fet insular, clarament diferenciador fonamental respecte del territori peninsular, es fa esment als seus **costos** respecte del territori continental. Es podrien destacar, entre d'altres, les següents obres sobre els costos de la insularitat a les Balears: en primer lloc, el llibre dirigit per Payno (1985) sobre l'economia balear a l'entrada de l'Estat espanyol a la CEE (Comissió Econòmica Europea); en segon lloc, el de Bardolet (1989) on s'explicita la qüestió dels costos insulars; en tercer lloc, les reflexions en torn als costos insulars de Dueñas (2001) i del *Comitè SUS, BALEARS* (2003). Aquestes obres aborden la condició insular com un "cost" o "greuge" respecte de la resta de comunitats autònomes en el cas de comparar-se amb la resta de l'Estat espanyol, o bé respecte dels territoris europeus en fer l'anàlisi a escala continental.

Cal dir que aquestes interpretacions, una situació diferencial de marcat caràcter negatiu ha predominat en els discursos i debats polític-territorials a les Balears amb independència del color polític i fonamentació teòrico-científica. Nogensmenys, alguns estudis exposen aquesta condició insular com a recurrent i com en el cas de Picornell i Seguí (1989) suggereixen que malgrat existir un "cost" (econòmic) adicional provocat per la insularitat aquest seria poc rellevant, i en tot cas s'hauria de substituir l'expressió "costos de la insularitat" pel de "balanç de la insularitat". Efectivament –en cas de fer l'anàlisi des de l'òptica econòmica dominant– si s'haguessin de posar els costos i els beneficis crematístics en una balança, segurament el fet

insular hauria impulsat més els segons que no els primers ja que la indústria turística s'ha alimentat en gran mesura del mite de les illes paradisiàques. La ideologia dominant, amb la retòrica dels costos insulars, recorre interessadament al conegut determinisme geogràfic, tal com ha ocorregut en altres moments històrics.

Els estudis des de la Història econòmica desvetllen com la condició insular lluny de ser un factor limitant fou més aviat un factor suggerent i incentivador del creixement econòmic de les Balears (Manera, 2001; Manera, 2006). Manera (2006) exposa com amb la irrupció del "capitalisme carbonífer i petrolífer" i els moderns mitjans de transport es pot parlar de costos addicionals degut als menors costos (crematístics) del transport per carretera i ferrocarril. Així i tot, aquest autor detecta costos d'insularitat en cinc aspectes: la gran especialització de l'estructura econòmica; uns elevats costos de transport; baixos nivells de formació professional; uns recursos naturals i energètics limitats; i serveis públics escassos. Emperò, molts d'ells estan més relacionats amb aspectes socioinstitucionals que no pas en els estrictament físics de la condició insular.

Des d'altres disciplines socials s'ha apuntat el fet insular, segons les lògiques d'acumulació del capital, com una avantatge comparativa dins de la NDIT (Nova Divisió Internacional del Treball) que ha permès la transformació de l'espai insular: de perifèric a central. És a dir, el fet insular permeté la ràpida inserció de l'arxipèlag dins del capitalisme global, tot essent les dinàmiques socioeconòmiques de les Balears molt més pròximes a les centreeuropees en els primers estadis de la modernització econòmica espanyola –que no política-. Entre aquests treballs en podem destacar les anàlisis de Buades (2004), Riutort et al. (2003), Rullan (2002) i Artigues et al. (2006). Manera (2006) recorda com la irrupció del turisme de masses no es pot entendre sense l'evolució de l'estructura socioeconòmica insular, essent l'especialització turística fruit d'un procés dinàmic i continu, una interpretació que romp amb la mitologia del passat de "fam" anterior a la irrupció del turisme de masses.

Finalment, cal advertir que en analitzar el fet insular des d'altres perspectives socioeconòmiques, com les que ens brinda l'enfocament ecointegrador, es pot intuir que el que s'identifica amb costos insulars està vinculat a un ordre socioeconòmic que provoca costos socioecològics molt més elevats a escala planetària i amb fortes empremtes llunyanes que es manifesten en d'altres territoris. Aquesta economia-món està configurada fonamentada per illes de poder, d'acumulació de capitals i consum en un *mar entròpic* o el que és el mateix en un desordre global (Naredo, 2006). Així, les Balears entrarien perfectament dins del model exposat per Pierre Veltz (1999) de les economies arxipèlag.

### **9.3. LA SINGULARITAT BIOCLIMÀTICA: MEDITERRANEÏTAT ABSOLUTA I RESPOSTA BIOLÒGICA.**

Fins aquest punt s'ha exposat la raresa balear per la seva condició insular. En aquest apartat s'aborda una altra raresa de la que les Balears en formen part. Aquesta és la del domini climàtic mediterrani que en presentar uns períodes estivals i eixuts són molt poc freqüents a escala planetària. A més, la condició insular i climàtica afecta a la resposta biològica. En aquest apartat s'analitzarà el aspectes climàtics, biològics i edafològics de les illes.

#### **9.3.1. Clima mediterrani: estius sense pluja, calor i turistes.**

"Les activitats humanes, en concentrar-se en nombre i intensitat a l'estació més deficitària en aigua i més excedentària en temperatures, requereix de la importació d'ingents quantitats d'energia per fer front a l'antinatural desfàs entre el que, per un costat, el medi ofereix i el que els usuaris demanden" (Rullan 1999b:154).

El clima de l'arxipèlag balear pot ser considerat com arquetip del clima mediterrani (Jansà, 1985). La combinació dels condicionants climàtics i del fet insular han resultat en una resposta biològica singular amb una forta presència d'endemismes. A continuació es presentarà a grans trets els elements més característics del clima mediterrani i la resposta biològica a les illes Balears, amb l'objectiu de vincular-ho al que definíem com a situació diferencial dels recursos naturals. L'element climàtic és fonamental per tal d'entendre la composició i distribució biogeogràfica, així com les successives adaptacions –i empremtes- de l'espècie humana en el territori.

Di Castri (1981) situà el fenomen de la mediterraneïtat de la següent manera: "el clima mediterrani és un clima de transició entre els temperats i els tropicals secs, caracteritzats per una concentració de les precipitacions a l'hivern, l'existència d'un eixut estival definit, de durada variable, una elevada variabilitat interanual de les precipitacions, estius suaus, càlids o molt càlids i hiverns frescos o freds, sense oscil·lacions tèrmiques de caràcter continental i amb una forta radiació solar, especialment a l'estiu". El clima Mediterrani és un tipus de clima temperat – temperatura mitjana del mes més fred entre 18°C i -3°C- que a escala mundial resulta ser una autèntica raresa. Els climes mediterranis són molt variats i tenen en comú un període d'eixut estival creant una situació de fort estrès per a la flora i la fauna que disminueixen l'activitat durant aquest període. Podem definir aquest eixut estival com a una situació anòmala o rara dins del context mundial en coincidir el període de màximes temperatures amb el de les mínimes (o nul·les) precipitacions al que s'han hagut d'adaptar els ecosistemes, agroecosistemes i activitats humanes (fins a la irrupció del capitalisme fòssil).

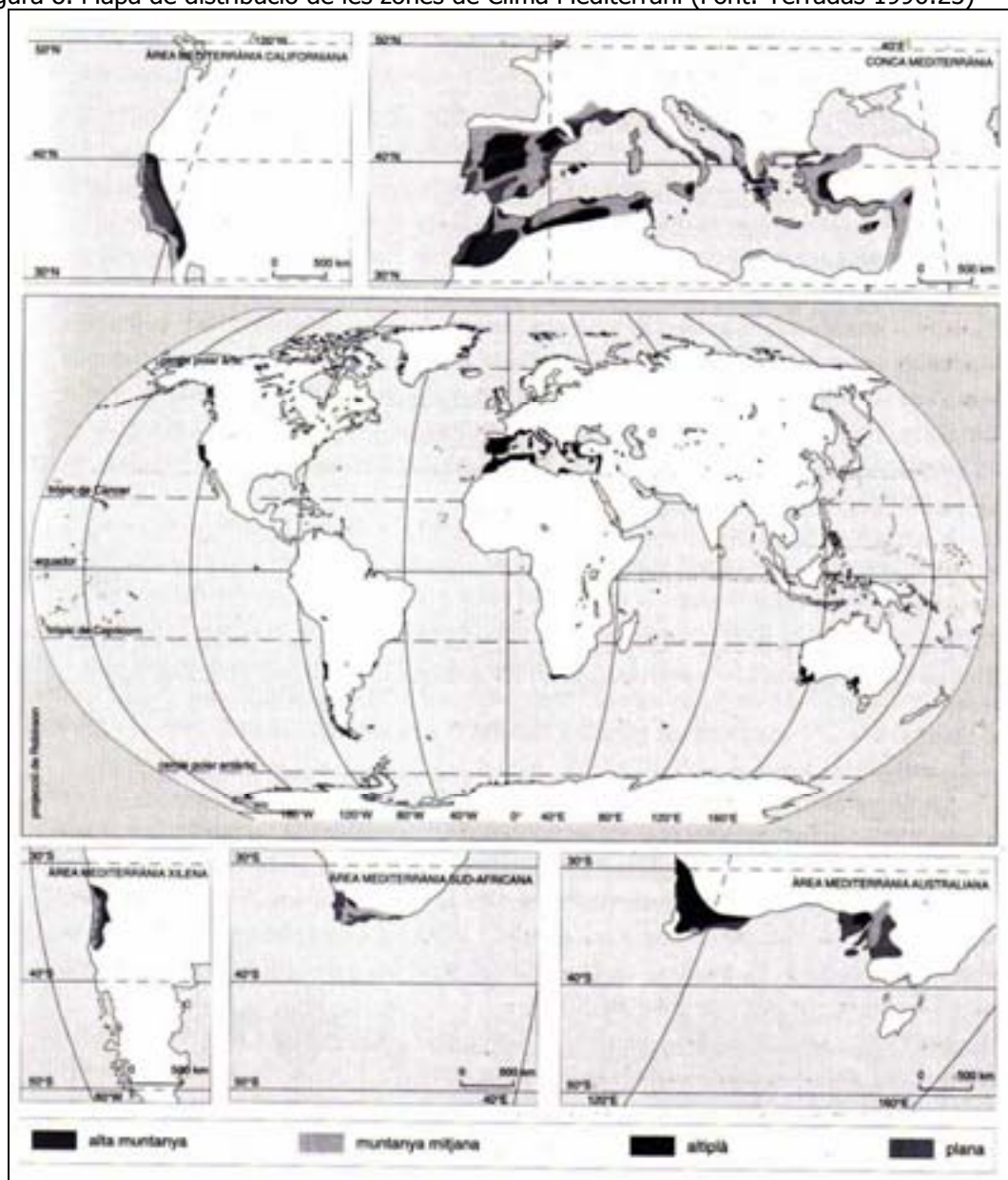
Les regions mediterrànies s'estenen per les façanes occidentals dels continents en torn als 35°-40° de latitud, presentant dues localitzacions diferenciades: a la mar Mediterrània i als litorals oceànics d'ambdós hemisferis, ocupant prop del 5% de la superfície del globus, el que ens confirma que al menys superficialment resulten ser bastant singulars<sup>9</sup>. Aquesta regió biogeogràfica disjunta que és la que correspon al clima Mediterrani està composta a grans trets per: conca Mediterrània amb territoris del S d'Europa, N d'Àfrica i Pròxim Orient; al Pacífic per zones de l'W dels EUA, les costes xilenes; a l'Atlàntic la regió del cap de Sud-àfrica; i a l'Índic les terres del SW australianes (veure figura 8).

La peculiaritat mediterrània es deu al desplaçament cap a latituds mitjanes dels anticiclons subtropicals que conseqüentment desvien els ciclons –masses d'aire humida- cap a latituds més altes a l'estiu. En aquests territoris de clima mediterrani, tan llunyans entre sí, no existeix cap parentiu taxonòmic entre les seves respectives flors, emperò les espècies que allà es troben presenten respostes evolutives similars front a problemes ambientals similars, el denominat xerofitisme. El predomini a diverses regions del món de vegetals xerofítics llenyosos, principalment perennifolis, es poden relacionar amb unes condicions climàtiques igualment semblants: l'existència d'una estació eixuta coincidint amb l'època de temperatures més altes. Terradas (1996) diu que l'existència d'un llarg període eixut amb temperatures elevades representa un factor de risc d'incendi elevat i que les semblances de característiques de les plantes impliquen també certes similituds en el seu comportament –pirofitisme- enfront del foc que és un dels problemes socioambientals més greus en aquestes regions.

---

<sup>9</sup> Per veure una exposició completa es pot consultar el volum cinquè de la col·lecció Biosfera dedicat a les *Mediterrànies* (Folch, 1993).

Figura 8. Mapa de distribució de les zones de Clima Mediterrani (Font: Terradas 1996:23)



L'alternança entre període sec i estival amb l'humit i fred de l'hivern s'explica per la circulació zonal, amb l'activació de les baixes pressions polars a l'hivern, que a la mar Mediterrània es combinen amb l'efecte tèrmic de la conca quasi tancada d'aquest mar on són freqüents les intenses precipitacions als mesos de tardor, produint-se les conegudes gotes fredes. Cal senyalar que les precipitacions més intenses no es tradueixen en una major infiltració, ans al contrari els seus efectes no són tan beneficiosos, des del punt de vista hídic, com caldria esperar. En relació als aspectes climàtics i la producció agrícola, José M. Gascó et al. (2002:27) sostenen que: "en realitat l'èxit explosiu dels conreus primerencs o de primícia de moltes zones càlides espanyoles es basa en obviar la nostra escassa dotació pluviomètrica, sobrevalorant la nostra bona dotació tèrmica. En termes de mercat, pot ser molt 'lògic' col·locar els nostres productes abans que els dels altres països, però en termes ecològics aquelles primícies no són altra cosa que l'exportació d'aigua (i fotosíntesi o energia solar fixada, clar està) d'un país bàsicament sec com el nostre als més hídrics europeus; quelcom, generalment sense sentit, ambientalment parlant. A excepció que se privilegii l'exportació de radiació solar i temperatura suau (limitants als països centreeuropeus) amb conreus que permetin un maneig molt eficient de l'aigua (factor limitant als territoris de clima mediterrani o àrid)".

Els factors primordials del clima a les Balears vénen donats per una banda per la seva latitud, entre els 38°N i els 40°N que condiciona la inclinació de la radiació solar i suposa la causa primera del seu clima zonal temperat, i per una altra banda per la seva condició insular afectada per l'efecte tèrmic de la Mediterrània. Els elements topogràfics només serien un element a tenir en compte en el cas de Mallorca, ja que l'efecte orogràfic provocat per la serra de Tramuntana resulta de gran importància. Així, la dotació tèrmica (figura 9) –entre els 17,1°C de Maó i els 17,9°C de mitjana anual de Formentera- situa a les Balears en una clara posició tèrmicament privilegiada respecte de la major part de països europeus, cosa que ja varen saber apreciar els primers viatgers del segle XIX i el capital turístic.

Es pot parlar d'unes característiques comunes a grans trets degudes a la seva ubicació central en la Mediterrània Occidental afectades per la influència marítima i amb una situació de pluges generals marcadament diferents a les que es donen a la Península Ibèrica. A saber: quan plou a la península no ho sol fer a les Balears i viceversa ja que els sistemes de fronts lligats a la circulació atlàntica arriben molt desgastats a la Mediterrània. Per ser efectius a les Balears, aquests grans sistemes s'han de regenerar, donant lloc a nous sistemes, procés que es coneix com a ciclogenesis mediterrània. Els focus més actius són al Golf de Gènova, al Golf de Lleó i a la mar catalano-balear, a la mar d'Argèlia i a la zona de Palos de la Frontera (Huelva). Les depressions d'Algèria són les que donen majors precipitacions i de major duració que provenen del NE; a les del Golf Gènova els hi corresponen vents del N; i a les del Golf de Lleó vents del W. Les direccions del vent més lligades a precipitació es corresponen amb N i NE, i a certa distància els de SW (Jansà, 1985).

Nombrosos autors recorden com a part del fet de l'eixut estival, en tot cas aquest seria la única anomalia a considerar formant part del cicle termo-pluviomètric normal. Emperò el que resulta encara més anòmal és la gran irregularitat i fluctuació de les precipitacions mensuals interanuals. Jansà (1985:11) ho exposa així de clar: "cent litres per metre quadrat és un valor freqüent de precipitació per octubre a Balears; doncs bé, cinc anys de cada trenta s'ha de comptar amb que plourà menys de 30 l/m<sup>2</sup> a l'octubre i un o dos d'aquells trenta no plourà res en aquell mes". La irregularitat esmentada fa que es vagin alternant anys típics amb atípics, donant-se de forma periòdica anys de sequera, destacant-se en els darrers temps la de la segona meitat dels anys 1960, principis dels anys 1980, primera meitat dels 1990 i la de finals dels 1990 (1997-2001).

Es pot dir d'acord amb Rosselló Verger (1977:9) que "el petit món insular –una mena de laboratori d'experimentació geogràfica- no gaudeix d'un clima uniforme, ni illa per illa, ni al sí de les més grans". Certament, el clima de les illes Balears no resulta uniforme. La posició de les illes i la seva relació amb les terres continentals, la mida, la forma, l'altitud i la disposició del relleu marquen dissimilituds entre les illes. Es dona un gradient descendent pluviomètric de N a S (figura 9) i un invers tèrmic (figura 10) degut a la latitud i a la posició de les illes respecte dels grans centres d'acció atmosfèrica. De la humida Menorca i meitat nord de Mallorca s'arriba a la semiàrida meitat sud mallorquina que s'extrema cap a les Pitiüses. Mentre, a les Pitiüses i Menorca es pot parlar d'una sola tipologia climàtica amb certes matisacions per cadascuna, és a Mallorca on es produeix una diferenciació interna més destacada que respon sobretot als efectes orogràfics. Així, trobam a Mallorca un rang de precipitacions que van dels 1500 mm de la serra de Tramuntana als 400 mm del Migjorn, que resulta ser, a grans trets, la mateixa diferència que trobam entre Santiago de Compostela i Alacant (Figura 9).

Figura 9. Precipitacions mitjanes anuals a les illes Balears (Font: Salvà 1995:40).

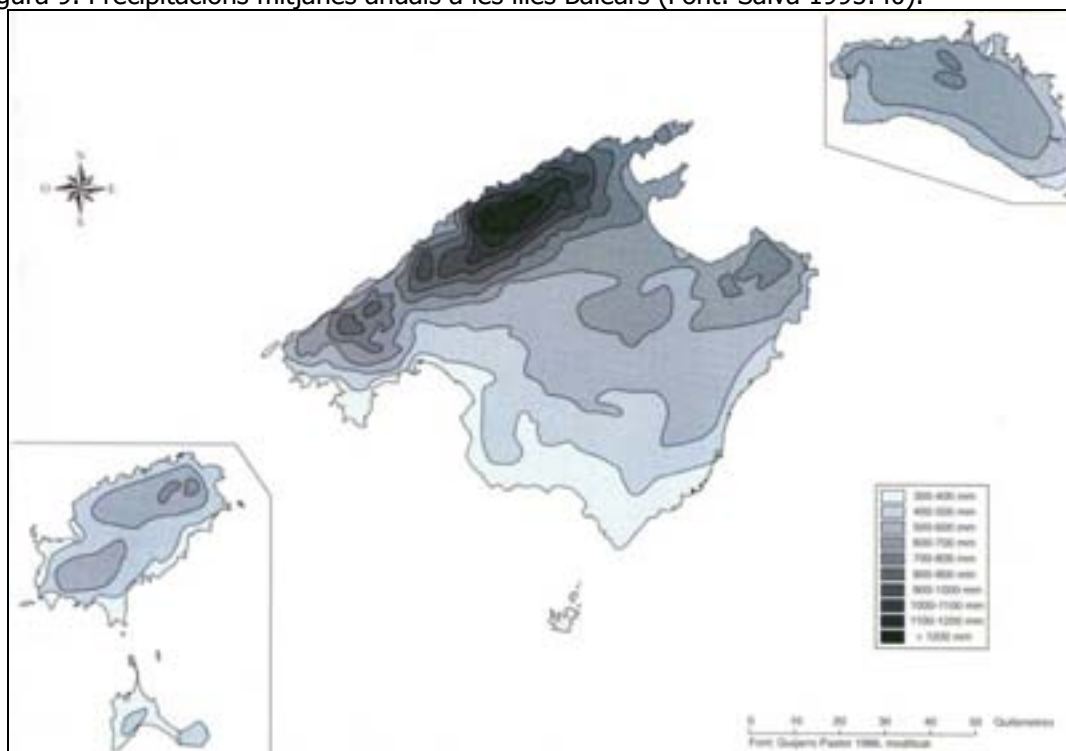


Figura 10. Temperatures mitjanes anuals a les illes Balears (1961-1980) (Font: Salvà 1995:41).



La temperatura mitjana anual a l'any 2003 varià entre els 14,5°C de Lluc i els 19,3°C de Formentera, destacant que llevat de les zones de muntanya les temperatures mitjanes anuals oscil·len entre els 17,6°C de sa Canova a Mallorca i els 19,3°C de la Savina a Formentera. A l'any 2003 la temperatura mitjana mensual més baixa s'enregistrà a Lluc que fou de 5,2°C i correspon al mes de febrer, mentre que a la resta d'observatoris (al nivell de la mar) les temperatures mitjanes més baixes es trobaven entre 9,2°C i 12,6°C. La temperatura mitjana mensual màxima del 2003 correspon al mes d'agost i s'enregistrà a Palma de Mallorca (Portopí) i fou de 29,4°C, mentre que a la resta d'observatoris aquesta oscil·lava entre els 24,9°C de Lluc i els 29°C de Formentera.



**Taula 13. Temperatura mitjana mensual a les Balears, 2003**  
(Font: IBAE, [www.caib.es/ibae/dades/dades.htm](http://www.caib.es/ibae/dades/dades.htm), maig 2005).

	Mallorca (Lluc)	Mallorca (Portopí-Palma)	Mallorca (Sa Canova-sa Pobla)	Menorca (Aeroport)	Eivissa (Aeroport)	Formentera (La Savina)
Gener	6,6	12,0	10,3	10,7	12,2	12,6
Febrer	5,2	11,1	9,2	9,8	10,9	11,7
Març	8,8	13,6	12,1	12,7	13,8	14,3
Abril	11,9	15,9	15,0	15,1	15,7	16,1
Maig	15,3	19,5	18,3	18,2	19,1	19,6
Juny	22,7	26,2	25,7	25,4	25,2	25,2
Juliol	23,9	27,8	27,2	27,3	27,6	27,9
Agost	24,9	29,4	28,0	28,9	28,5	29,0
Setembre	18,9	23,8	22,2	22,5	24,1	24,6
Octubre	15,4	20,2	18,4	19,1	19,9	20,7
Novembre	12,0	16,6	14,5	15,9	16,3	16,7
Desembre	8,1	13,0	10,4	11,7	12,7	13,4
<b>Mitjana</b>	<b>14,5</b>	<b>19,1</b>	<b>17,6</b>	<b>18,1</b>	<b>18,8</b>	<b>19,3</b>

En quant a les precipitacions cal destacar l'esmentada gradació N-S i també l'efecte orogràfic a Mallorca. El 2003 les precipitacions variaren dels 1332,7 mm anuals enregistrats a Lluc i els 367,7 mm de Formentera. Així doncs, la màxima precipitació mensual a l'any 2003 fou de 366,2 mm, enregistrats a Lluc i lluny de la segona màxima precipitació mensual que fou de 185,2 mm a Maó al mes d'octubre. Per l'altra banda als mesos estivals es donaren llargs períodes amb nul·la precipitació a les Pitiüses o quasi imperceptible a les Gimnèsies.

**Taula 14. Precipitació mensual a les Balears, 2003**  
(Font: IBAE, [www.caib.es/ibae/dades/dades.htm](http://www.caib.es/ibae/dades/dades.htm), maig 2005).

	Mallorca (Lluc)	Mallorca (Portopí-Palma)	Mallorca (Sa Canova-sa Pobla)	Menorca (Aeroport)	Eivissa (Aeroport)	Formentera (La Savina)
Gener	179,6	42,7	69,3	90,9	58,8	53,1
Febrer	366,2	44,6	142,4	156,2	32,3	21,8
Març	19,4	14,0	9,3	19,6	3,0	3,4
Abril	86,5	29,1	32,0	16,8	48,1	45,5
Maig	77,0	26,1	21,0	37,2	50,3	34,1
Juny	2,6	2,6	3,4	0,1	0,0	0,0
Juliol	1,7	0,0	32,1	0,1	0,0	0,0
Agost	1,4	1,7	5,7	18,9	0,9	0,0
Setembre	94,5	70,5	81,1	125,9	136,1	108,5
Octubre	265,9	125,6	85,7	185,2	62,4	4,7
Novembre	113,9	66,3	51,8	76,9	98,4	76,5
Desembre	124,0	49,0	78,8	78,4	17,7	20,1
<b>Total</b>	<b>1.332,7</b>	<b>472,2</b>	<b>612,6</b>	<b>806,2</b>	<b>508,0</b>	<b>367,7</b>

A la taula 15 es presenten els valors mitjans de temperatura, precipitació i evapotranspiració. Cal destacar el fet que es desprèn de la taula 15, a partir de Barceló (1992), que l'any 2003 pot ser considerat com un any típic o normal, climàticament parlant. En un període de 10 anys es previsible comptar amb 2 anys humits, 4 intermitjos i 4 secs (Rodríguez-Perea i Gelabert, 2006). L'evapotranspiració experimenta, com és d'esperar d'acord amb el règim climàtic de les Balears, un gradient N-S i que s'accentua als mesos d'estiu, al llarg dels quals la vegetació alenteix el seu metabolisme com a mecanisme adaptatiu. Els valors de la EVTP –la que seria d'esperar en cas de que tota la superfície estàs coberta de vegetació– que resulta ser superior a la precipitació mitjana anual –entre la màxima amb un 247% a ses Salines a Mallorca i el 143,5% de Maó a Menorca– i amb l'excepció de Lluc a Mallorca on la

EVTP és del 56,8% de la precipitació mitjana anual. Situació ben diferent a la de gran part dels territoris de la UE on la precipitació mitjana és superior a la EVTP i on els principals problemes al respecte són de drenatge i sanejament de l'excés de precipitació. En tot cas, l'evapotranspiració real (EVTR) només és inferior a la precipitació mitjana anual a Lluç (41,5% sobre precipitació mitjana anual), Maó (81,5% sobre precipitació mitjana mensual) i Palma (94,8% sobre precipitació mitjana mensual), mentre que a la resta l'evapotranspiració real és equivalent a la precipitació mitjana mensual. Així doncs, podem parlar d'un medi natural que presenta amb diferents graus d'importància unes condicions d'aridesa predominants (al Migjorn mallorquí, Eivissa i Formentera manca aigua al sòl –uns 500 mm– durant 6 mesos a l'any; a Menorca durant 4 mesos –372 mm–; i Lluç 3 mesos –uns 200 mm–) i amb un balanç hídric deficitari al qual s'han adaptat la majoria dels éssers vius (amb l'excepció recent dels humans).

Cal recordar en aquest punt que tant els coeficients d'escorrentia, com els d'evapotranspiració no són invariables en el temps, sinó que aquests estan íntimament lligats a la política territorial que condicionarà les cobertes del sòl agroforestals i urbano-industrials i, amb això l'aigua que s'infiltra finalment en els aqüífers. Per tant, a una major encimentació del territori tendrem un augment de l'escorrentia superficial i una disminució de la infiltració, així com un augment de la EVTP<sup>10</sup>.

**Taula 15. Gradació Climàtica (Font: Barceló 1992: 484).**

	Temperatura mitjana anual (°C)	Precipitació anual (mm)	EVTP (Evapotranspiració Potencial) (mm)	EVTR (Evapotranspiració Real) (mm)
Menorca (Maó)	17,1	599,5	860,7	488,7
Mallorca: Lluç (490 m.s.n.m.)	13,6	1323,8	752,4	549,6
Mallorca: Palma	16,9	466,5	881,2	442,5
Mallorca: Salines (Campos)	16,7	347,7	861,4	347,8
Eivissa (aeroport)	17,7	386,4	873,8	487,3
Formentera (La Savina)	17,9	383,9	888,3	383,9



Figura 11. Tipus de clima a les Balears (Font: elaboració pròpia a partir de Rullan 1999b: 155).

Rullan (1999b) defineix els següents tipus de clima<sup>11</sup>: *humit* de la serra de Tramuntana (1) amb màximes precipitacions –entre 1400 mm i 800 mm– i mínimes temperatures de l'arxipèlag, segons altitud, que es correspondria al *mesomediterrani*<sup>12</sup>; *subhumit* del centre de Mallorca i Menorca (2) amb unes precipitacions entre 700 mm i 450 mm i una temperatura mitjana anual entre 16°C i 18°C, que es correspondria amb *mesomediterrani atenuat* i *termomediterrani*; el *semiàrid* del sud de Mallorca (3) a l'ombra pluviomètrica de les serres de Llevant i la serra de Tramuntana amb precipitacions mitjanes anuals entre 350 mm i 500 mm, es correspondria amb el *termomediterrani accentuat* i *xerothermomediterrani*; finalment el *semiàrid pitiús* (4) on les condicions d'aridesa s'extremen respecte al Migjorn mallorquí, que es correspondria amb un *xerothermomediterrani*.

<sup>10</sup> Sobre bioclimatologia veure: Guijarro (1985).

<sup>11</sup> Di Castri i Mooney (1973) diferenciaren sis tipus de climes mediterranis segons la durada del període estival: peràrid o saharià (11 a 12 mesos d'eixut), àrid (de 9 a 10 mesos d'eixut), semiàrid (de 7 a 8 mesos d'eixut), subhumit (de 5 a 6 mesos d'eixut), humit (de 3 a 4 mesos d'eixut) i perhumit (de 1 a 2 mesos d'eixut).

<sup>12</sup> Segons l'índex xerotèrmic de Bagnouls i Gausson (1957) per tal de determinar límits climàtics que es trobessin en correspondència amb la visió predominantment florística i que mesura el nombre de dies realment secs. Tipus: xerothermomediterrani, termomediterrani accentuat, termomediterrani atenuat, mesomediterrani accentuat, mesomediterrani atenuat, submediterrani.

### 9.3.2. La resposta biològica. Sobreviure l'eixut estival i l'evolució insular.

"Si el paper de cruïlla de les Balears en justifica la varietat florística, l'aïllament és a la base d'una relativa pobresa, sobretot, si comparem amb les terres properes –i matrius– del promontori de la Nau, del qual s'escaparen les Illes entre el Pliocè i el Pleistocè" (Rosselló Verger 1977:17).

Les Balears presenten una notable excepcionalitat des del punt de vista biogeogràfic, a l'excepcionalitat descrita per McArthur i Wilson (1967) sobre la biogeografia insular a la que hi podem afegir el fet de trobar-se a mig camí entre Europa i Àfrica. A les Illes es troben predominantment espècies mediterrànies d'origen meridional, boreal i tirrènics, i també altres que poden ser qualificades de pluriregionals. Cal destacar el fet, com apuntava Díaz Pineda (2002) que a la Mediterrània la transformació del paisatge "es perd en el temps", definint a la Mediterrània com una zona històrica d'ecotonia. Una ecotonia que es manifesta en un territori com el balear.

El medi natural s'ha transformat amb el temps, tal com exposen els treballs de reconeguts científics (Pérez-Obiol et al., 2000; Alcover et al., 2000; Pérez-Obiol et al., 2001), per causes climàtiques i antròpiques. En tot cas, cal destacar el fet que a l'Holocè inferior –cap el 6000 ANE– es produí un canvi dràstic en la composició florística de les illes Balears que coincideix amb un canvi climàtic que es tradueix en la substitució dels taxons mesòfils i caducifolis<sup>13</sup> per la generalització d'espècies xeròfites configurant màquies, garrigues i matollars, amb una rellevància especial de taxons d'*Olea* en els registres pol·línics. La reducció dràstica de les comunitats de *Buxus* s'atribueixen segons Pérez-Obiol et al. (2001) a l'existència d'un període d'alta variabilitat estacional i baixes precipitacions que repercutí en l'augment del caràcter xèric del clima, i a la coincidència amb el temps de l'arribada dels primers humans (Alcover et al., 2001).

La vegetació actual és fruit d'un llarg procés d'intervenció humana. Això pot fer que certes cobertes de vegetació siguin interpretades com a vegetació climàtica. Rosselló Verger (1977:21) ho apuntava així: "un viatger superficial parlaria de les Balears actuals, com "illes dels pins"; encara més, l'apel·latiu de *Pitiüses* sembla evocar-los etimològicament. Però els botànics els consideren succedanis o transitoris, car no prosperen al bosc escleròfil natural; cal una clariana o una degradació". Certament al voltant d'aquesta qüestió hi ha tota una "lluita" interpretativa –en la que no entrarem, si més no la deixam apuntada– com pugui ser l'obra de Gil Sánchez et al. (2002)<sup>14</sup> pel que fa a l'anàlisi del paisatge vegetal de les Balears. En dit treball es pot llegir: "la formació predominant en la composició forestal de l'arxipèlag són els pinars d'origen espontani. No obstant, sorprèn que un ample sector de la població, en particular de Mallorca i Menorca, tengui la idea d'un origen artificial dels pinars" (Gil Sánchez et al. 2002:57).

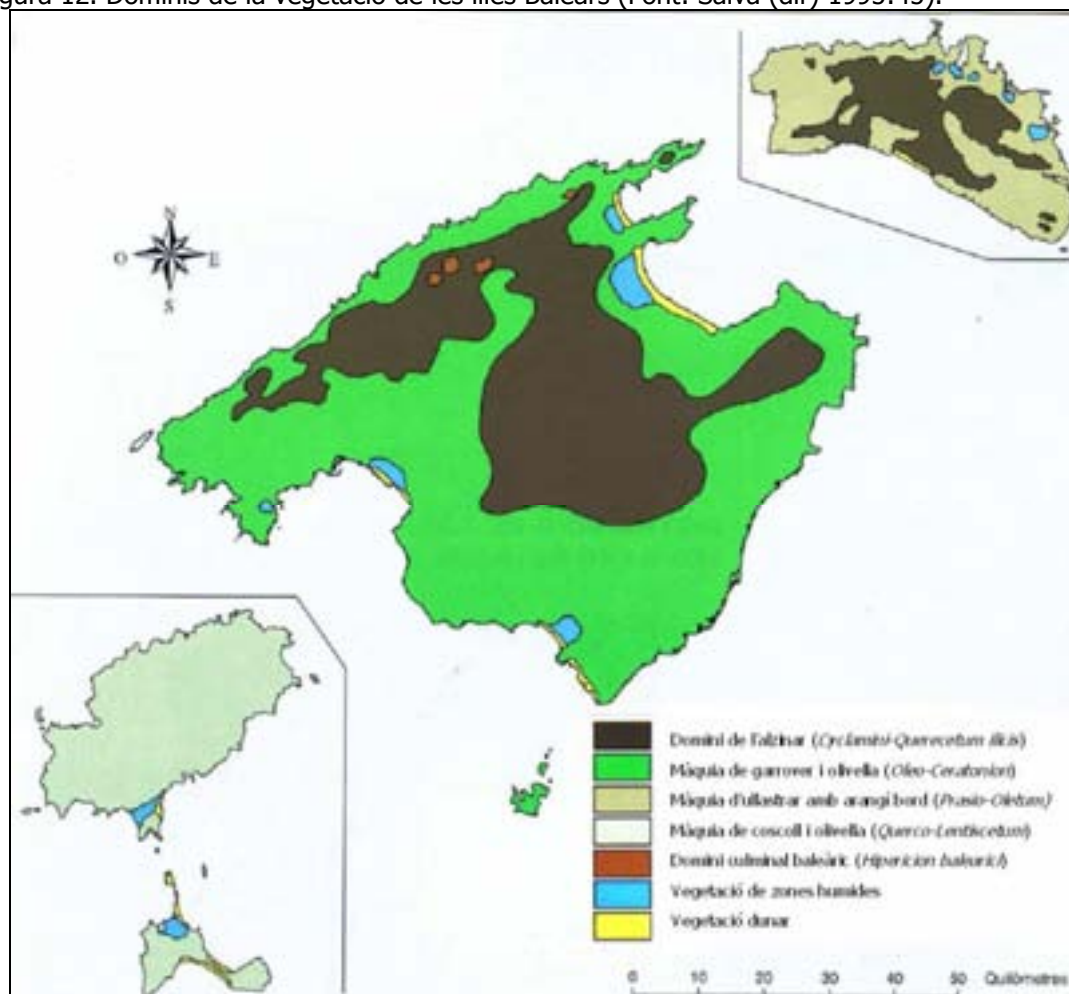
La vegetació potencial de les illes Balears respon fonamentalment a les principals característiques de la regió mediterrània marcades per l'aridesa, però també al relleu i al substrat que majoritàriament és de naturalesa calcària. Es dona una clara diferenciació entre Gimnèsies i Pitiüses, i en el cas de Mallorca es produeix una diferenciació per la presència de relleu amb la seva peculiaritat climàtica en la que es defineix la zona orobaleàrica.

---

<sup>13</sup> Durant l'Holocè inferior a les Balears, la comunitat de *Buxus balearica* (boix) era la principal protagonista del paisatge, a més els registres pol·línics testimonien l'existència d'espècies caducifòlies com les dels gèneres *Corylus* (avellaner), *Betula* (bedoll) i *Acer* (rotaboc), i d'altres com el *Juniperus* (savina).

<sup>14</sup> No obstant, aquesta obra constitueix un magnífic treball de geografia històrica sobre els recursos forestals a les Balears.

Figura 12. Dominis de la vegetació de les illes Balears (Font: Salvà (dir) 1995:45).



A grans trets es poden definir els següents dominis de vegetació<sup>15</sup> (figura 12). En primer lloc tenim el pis culminal balearic (*Hipericion balearici*) als cims de la serra de Tramuntana mallorquina on l'agudització de determinades condicions ambientals (vent, temperatura, insolació, humitat) fa que es desenvolupin processos d'adaptació com el de la vegetació pulviniforme i xeroacàntica. Caràcter no forestal on la comunitat *Hipericion balearici*, amb similituds florístiques tirrèniques, es manifesta en dues associacions, les plantes en formes arrodonides i espinoses en coixinets de l'associació *Teucrietum subspinosi* i del *Pastinacatum lucidae* dels xaragalls. El boix (*Buxus balearica*) fou molt abundant en el passat, tal com hem apuntat, també hi ha alguns indrets reduïts de teix (*Taxus baccata*) i alguns caducifolis residuals com el rotaboc (*Acer granatensis*) que apareix a llocs de difícil accés, en especial roquissars i penyals. Respecte a la desaparició del boix, el naturalista austríac Willkomm a la segona meitat del segle XIX deia que: "l'extermi de *Buxus balearica*, que antigament cobria extenses superfícies a la regió muntana de la Serra, és una pàgina negra en la història recent de Mallorca" (Gil Sánchez et al. 2002:18).

L'associació *Cyclamini-Quercetum ilicis* –alzinar– és la formació boscosa caracteritzada pel *Quercus ilex* (alzina) i el geòfit endèmic *Cyclamen balearicum* (rapa de porc o pa porcí), que es correspon amb les zones més humides. Potencialment, a Mallorca ocuparia part de la zona muntanyosa –serra de Tramuntana– fins arribar a la pis de vegetació culminal i la part centre-septentrional de l'illa on ha estat majoritàriament substituït per conreus; mentre que a Menorca només apareix a zones humides i arrecerades de l'intens vent de Tramuntana, especialment a la part central de la Tramuntana i també apareix en els barrancs de Migjorn. Gil Sánchez et al. (2002) exposen que en el 1748 es va fer un inventari per part de la Marina en el que

<sup>15</sup> Rita i Carulla (1996) parlen de 11 comunitats vegetals: alzinars; pinars i garrigues de xiprell i romaní; marines de bruc; ullastrars; savinars; carritxeres; boxedes; garrigues de coscoll; murtars; baladrars; i timonedes.

s'enregistraven 162 alzines a Eivissa, 109 de les quals es trobaven a Sant Miquel. Emperò, tot sembla indicar que malgrat es puguin trobar alzines a Eivissa, molt probablement aquestes van ser introduïdes per l'home. Aquesta formació vegetal sol presentar un sotabosc pobre en espècies degut a la manca de penetració de la llum fet que inhibeix el seu creixement.

A mesura que es van extremant les condicions climàtiques el bosc d'alzines es substituït per formacions de tipus arbusti conegudes com a màquies, garrigues i/o marines, essent l'espècie més emblemàtica l'*Olea europaea* v. *silvestris* (ullastre), en aquesta formació s'hi desenvolupa un important i ric sotabosc. Es poden descriure una sèrie de matisos pel que fa a la màquia –*Oleo-Ceratonion*– a les diferents illes: a Mallorca l'ullastrar apareix acompanyat de garrover (*Ceratonia siliqua*) i olivella (*Cneorum triccocon*) –associació *Cneoro-Ceratonietum*–; a Menorca la màquia està acompanyada de l'arangí bord (*Prassium majus*) –associació *Prassio-Oletum*– i a la Tramuntana amb substrat silícic aquesta formació està acompanyada pel bruc (*Erica arborea* i *Erica scoparia*); les Pitiüses presenten una certa afinitat fitosociològica amb les costes valencianes, i aquí la màquia es singularitza amb la presència de coscoll (*Quercus coccifera*), mata (*Pistacia lentiscus*) i garballó (*Chamaerops humilis*) –associació *Quercu-Lentiscetum*–. Sembla que en la degradació de la màquia, ja sigui per causes antròpiques o per augment de l'aridesa, es passa a la garriga de xiprell i romaní –*Rosmarino-Ericion*– en la que hi ha una important presència de pins (*Pinus halepensis*) –alguns autors han arribat a definir la comunitat del bosc de pins, però aquesta espècie junt amb d'altres com les *Cistus* spp., *Smilax aspera*, *Asphodelus aestivus*, *Ampelodesmos mauritanica* es consideren oportunistes d'estadis de degradació de la vegetació climàtica. La garriga és present a totes les Illes, i és particularment important a les Pitiüses que etimològicament recorda aquesta presència. Altrament, hi ha formacions vegetals destacables malgrat la seva menor extensió com és la vegetació costanera, adaptada a les condicions halòfiles, eòliques i hidròfiles, i els boscos caducifolis de ribera<sup>16</sup>.

La barrera marítima funciona com un filtre a la dispersió d'espècies animals i vegetals per la qual cosa la fauna i flora dels espais insulars són menys riques en varietat que les continentals. La condició insular es tradueix, no obstant, en una important riquesa d'espècies de flora i fauna per la seva exclusivitat: les espècies endèmiques. Pons i Palmer (1996) establiren un llistat de 568 espècies i subespècies animals endèmiques. Posteriorment, en un altre article (Palmer et al., 1999) se depuren els taxons en base als següents criteris: subespècies; espècies idèntiques amb altres amb major rang distributiu; espècies amb un estatus taxonòmic dubtós; espècies descrites a les Balears i descobertes recentment a algun altre lloc; espècies descrites abans de 1930 i que no s'han tornat a mencionar; espècies conegudes només a les Balears però que se sap que han estat recentment introduïdes. D'aquí que s'arriba a un total de 230 espècies endèmiques animals a les Balears, de les quals dues són rèptils (*Podarcis lifordi* i *Podarcis pitusensis*) i una amfíbia (*Alytes muletensis*), i la resta són invertebrats amb un important nombre de coleòpters. Cal destacar el fet que tan sols 17 espècies endèmiques animals apareixen a totes les illes de l'arxipèlag, essent els indrets més inaccessibles i marginals els que contenen un major nombre d'endemismes animals que segons els autors es deu probablement al fet que han estat desplaçats en augmentar les amenaces (antròpiques). Aquestes espècies endèmiques, tal com apunten Alcover et al. (2000) són fruit d'un procés evolutiu que es remunta al Messinià (6,7-5,7 milions d'anys), en que es produeix la crisi de la salinitat en quedar tallada la connexió entre la Mediterrània i l'Atlàntic pel moviment de les plaques tectòniques. Es produïren grans intercanvis florístics i faunístics amb la substitució de flora i fauna premessiana, a Mallorca arriba la fauna del *Myotragus balearicus* que no arribarà a Menorca fins a 3 milions d'anys més tard i que no arribarà a Eivissa. En tot cal parlar d'una fauna i flora que es va anar constituint amb unes condicions ambientals força diferents a les actuals, i que el contacte amb els humans suposà un canvi important com per exemple fou el cas del *Myotragus balearicus* definida per Alcover et al. (2001) com una espècie "procliu a l'extinció" la qual cosa els du a negar una llarga convivència entre els primers humans i a defensar que aquest arctodàctil degué desaparèixer ràpidament rere l'arribada dels humans.

En quant a la flora endèmica<sup>17</sup>, Alomar et al. (1997) estableixen 125 espècies endèmiques exclusives de les Balears i d'altres que tenen una petita àrea de distribució a la Mediterrània. Es poden distingir tres components geogràfics en els endemismes vegetals de les

<sup>16</sup> Sobre vegetació a les Balears veure: Folch (1986); Bonner (1994); Bolós (1996); Rita i Carulla (1996).

<sup>17</sup> El botànic Joan Rita (comunicació personal, 2006) diu que entre el 6% i 8% de la flora de les Balears és endèmica.

Balears: el component tirrènic que fa esment als vegetals que viuen a illes de la Mediterrània Occidental i fan referència en especial a la història paleogeogràfica de les illes (18 espècies); el component ibèric inclou els tàxons localitzats a la península ibèrica i a l'arxipèlag Balear, també hi ha elements íbero-magrebins (13 espècies); i la resta correspon al component balearic que és el grup més extens i presenten un origen divers, destacant el reduït nombre de tàxons que es repeteixen entre illes.

Cal apuntar la persistent amenaça sobre la riquesa i especificitat de la flora tal com ho expressen Alomar et al. (1997:11): "a les Balears ja tenim el dubtós privilegi de comptar amb espècies que, com la *Lysimachia minoricensis*, han desaparegut del seu medi natural i que únicament viuen als planters i hivernacles d'uns quants jardins botànics. Així doncs, les paraules en perill d'extinció no sempre cal associar-les amb problemes relativament llunyans de balenes, elefants, foques o de selves amazòniques". Malauradament aquesta situació, malgrat existir "en paper" legislació en favor de la protecció de la flora i fauna (p.ex. Llei 4/1989 de 27 de març de Conservació dels Espais Naturals i de la Flora i Fauna Silvestres i la Directiva d'Hàbitats 92/43/CE de 21 de maig de 1992), es repeteix degut a la intensitat i potència de les dinàmiques de transformació territorial, amb el canvi cap a usos urbano-industrials que es vinculen al progressiu risc de desaparició de flora i fauna endèmiques. A l'any 2006 el projecte de construir un centre d'oci (per "posar en valor la natura") sota el nom d'aquari a la zona humida de ses Fontanelles, a la platja de Palma, posa en risc de desaparició la planta endèmica *Limonium barceloi*<sup>18</sup>.

Fongs i líquens		1.300 fongs i 700 líquens (estimació 2.500)
Plantes	Briòfits	294
	Plantes vasculares (silvestres)	1.400-1.600 (estimació 1.650)
Animals (invertebrats)	Invertebrats no artròpodes	3.200 (estimes 4.000)
	Invertebrats artròpodes	4.500 (estimes 5.500)
Animals vertebrats	Vertebrats	700 - 890
	Peixos	400
	Mamífers	48
	Rèptils	15
	Amfibis	4
	Aucells	233 (exclusos els divagants, accidentals i exòtiques) (Si es sumen divagants i exòtiques 422)
<b>Total Espècies Terrestres</b>		<b>8.000-14.000</b>

Guillem X. Pons (comunicació personal) estableix aproximadament un patrimoni de flora i fauna a les illes Balears entre 8 mil i 14 mil espècies. La diversitat biològica de l'Estat espanyol es troba entre 55 mil o 60 mil espècies, comptant per exemple amb 10 mil espècies de flora de les 12 mil que es comptabilitzen per tota Europa. Cal destacar especialment el fet que l'Estat espanyol compta amb 1216 endemismes vegetals front als 15 d'Anglaterra, 5 d'Alemanya o 103 de França. En aquest sentit, les illes Balears amb 125 endemismes vegetals es situen per sobre dels que es troben en el territori francès que és unes 100 vegades superior a la superfície de l'arxipèlag balear.

José M. Gascó et al. (2002) en parlar de la singularitat del patrimoni natural de l'estat espanyol fan esment a la importància de la flora i fauna domesticada que han donat lloc a certes races i varietats agrícoles i ramaderes que són molt superiors en nombre a les de la resta europea. En aquest sentit a les Balears també es pot dir que compta amb nombroses espècies animals i vegetals que amb un procés coevolutiu estan altament adaptades a les condicions ambientals a les illes. Es tracta generalment de varietats adaptades a les diverses condicions ambientals del nostre territori, que les actuals tendències uniformitzadores –de la ramaderia i

<sup>18</sup> Veure campanya del GOB Mallorca per la protecció de ses Fontanelles: <http://www.qobmallorca.com/fontanelles/index.htm> (juliol de 2006).

agricultura industrial– van desplaçant de mica en mica, malgrat la seva major eficiència energètica. Segons Gascó et al. (2002) aquest ric patrimoni rural –a cavall entre la biologia i la cultura– s'està perdent a gran velocitat, fins i tot superior a la del patrimoni natural. En aquest sentit es pot destacar, entre d'altres, l'ase mallorquí (*Equus asinus*) que és una raça autòctona de l'ase domèstic resultat de segles de cria selectiva destinada a l'adaptació a les vocacions del territori, en aquest cas Mallorca, i conseqüentment amb un metabolisme adaptat a les exigències del clima mediterrani (PRAM, 1988).

Cal apuntar, com fa Costa (2000) quan analitza el procés d'establiment de poblament humà a l'arxipèlag balear que essent certa la menor riquesa dels ecosistemes insulars –en quant a nombre d'espècies–, en el cas dels ecosistemes marins aquests són tant o més rics que qualsevol àrea costanera continental i podrien haver arribat a ser tan importants com els terrestres pel manteniment d'una comunitat humana durant els temps dels primers pobladors.

### **9.3.3. Un apunt sobre el sòl. Quelcom més que el suport de les edificacions i de les infraestructures.**

Finalment, cal apuntar algunes observacions sobre el sòl. L'edafologia que és la ciència que estudia el sòl –entès com a subsistema natural dinàmic format en la zona de contacte entre la litosfera, biosfera i atmosfera es troba en la cruïlla entre la climatologia, la biologia i la geologia, essent considerada una ciència pont i holística així com ho és l'ecologia (Sunyer, 1997). El sòl, per tant, definit des d'una perspectiva dinàmica i viva, és un dels principals recursos de qualsevol territori. La supervivència de la major part dels éssers vius (inclosos els humans) que l'habiten depenen de la disposició de sòl en qualitat i quantitat suficients per a poder dur a terme els processos biològics. Malauradament, la ciència del sòl a les Balears no ha gaudit de molt bona acollida<sup>19</sup>, i la consideració del sòl en termes socials s'ha anat cenyint a la seva condició d'espai d'explotació urbanística amb la qual cosa s'ha desfermat un procés de deteriorament i desconeixement continu. Uns aspectes intensificats pel fet que la vinculació entre la societat i el sòl cada vegada és més feble, ja que les activitats agrològiques s'han anat abandonant progressivament, essent substituïts bona part dels recursos agroalimentaris de curta distància per aquells altres d'importació procedents del mercat global. Rosselló Verger (1977:15) deia que: "els estudis pedològics no han tingut gaire seguidors a les Illes" constatant una mancança avui encara no coberta. Moragues (1999) a *l'Estat del medi ambient. Illes Balears 1997* sostenia que: "podem afirmar que a les illes Balears encara no disposem d'un mapa de sòls a una escala útil per poder planificar, ni sabem amb certesa com els afecta l'erosió i, a excepció de zones molt puntuals, també desconeixem el grau de contaminació que pateixen". Un vertader "forat negre".

Aquests encara no han estat objecte d'estudi sistemàtic a l'arxipèlag Balear. Segurament el fet, com explica Cela-Conde (1979), de la substitució de la renda agrosilvoramadera del sòl per la immobiliària ja a la dècada dels seixanta pot haver fet que l'interès per la qualitat del sòl com a recurs bioproductiu –és a dir elemental per als autòtrofs que són les plantes– ha estat substituït per un interès especulatiu i crematístic sobre un sòl escassament estudiat i escassament conegut. Cela-Conde (1979:151) exposava, a la dècada dels 1970, que "no és gens rar, en un establiment que gaudeix de totes les benediccions necessàries per considerar-ho típic del procés d'expansió del camperolat, trobar comprador de parcel·les molt aliens al que, amb l'esperit més ampli, podem entendre com un agricultor. Es tracta de classes mitjanes urbanes (metges, missers, arquitectes, etc) que intervenen en les parcel·lacions amb interès especulatiu. La seva presència és molt més activa a les finques que es parcel·len a les rodalies de Palma, i la intenció especulativa pot confirmar-se en gran part dels casos per la posterior venda d'aquests terrenys (aquesta vegada sí) als camperols".

Així com d'altres aspectes biofísics de les illes són objecte d'estudi sistemàtic i anàlisi científica, en el cas de l'estudi i classificació dels sòls balears ens hem de remuntar a l'estudi de

<sup>19</sup> Des del moment en que aquest capítol es va escriure el 2007 al 2011, el coneixement edafològic a les Balears ha guanyat bastanta rellevància, particularment amb la tesi doctoral de Joan Estrany Bertos el 2010: *Hydrology and sediment transport in the agricultural Na Borges River basin (Mallorca, Balearic Islands). A Mediterranean groundwater-dominated river under traditional soil conservation practices*. Departament de Ciències de la Terra, Universitat de les Illes Balears, Palma; i la de Maria Adrover Fiol de 2010: *Efectes del reg amb aigües residuals tractades en els sòls i els cultius*. Departament de Biologia, Universitat de les Illes Balears, Palma.

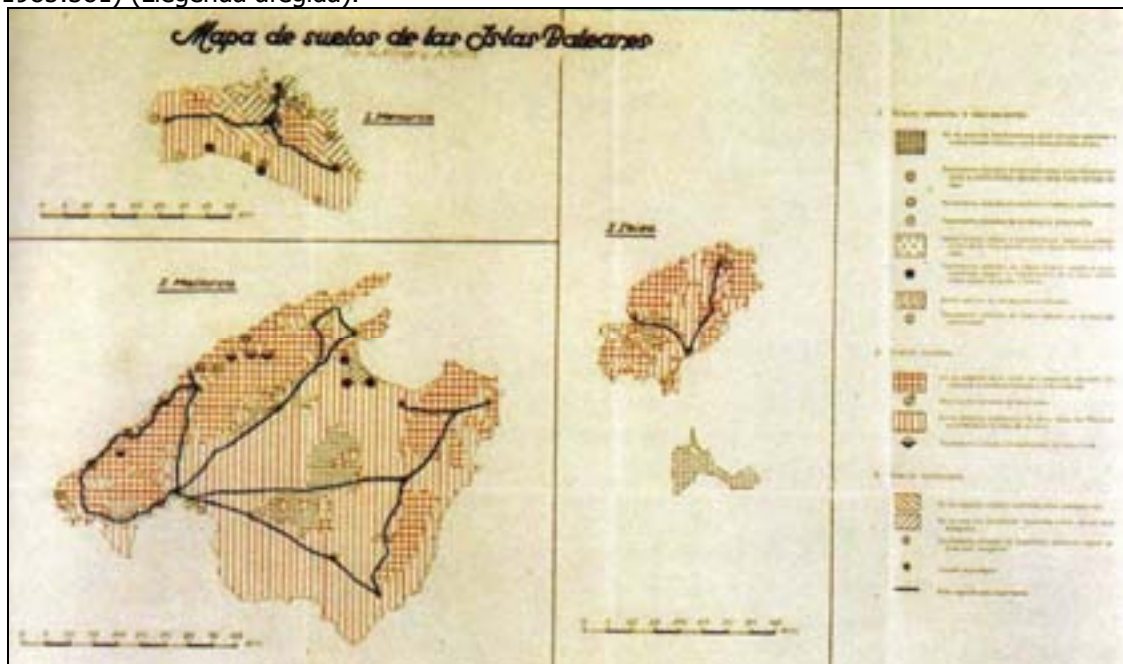
Klinge i Mella (1958) que serà l'única publicació de conjunt a partir de la qual s'han elaborat d'altres mapes i anàlisis com és el cas de l'obra coordinada per Barceló i Pérez (1974) en el tom I de la *Situación actual y perspectivas de desarrollo de las Islas Baleares* o en la més recent obra dirigida per Salvà (1995) *Atlas de les Illes Balears*.

Un dels principals problemes detectats en els estudis edafològics és, a part de la necessitat d'impulsar la seva sistematització, la utilització de diferents sistemes classificatoris. La moderna ciència dels sòls parteix dels treballs del geòleg rus Dokuchaiev que va definir el sòl com un cos independent. A partir de Dokuchaiev es comença a difondre aquesta jove ciència podent-se definir: per una banda l'escola dels EUA, amb Marbut qui va traduir a l'anglès el treball de Glinka qui era deixeble de Dokuchaiev i creà un sistema de classificació propi pels EUA que posteriorment culminaria, després de nombroses modificacions entre els anys 1950 i 1960, en la *Soil Taxonomy* del Soil Service Staff del US Department of Agriculture (Soil Survey Staff, 1975); i per l'altra banda hi ha l'escola europea amb Kubiena (1952) qui proposà la classificació de sòls en base a la morfologia del perfil com en els processos genètics, aquesta fou traduïda al castellà per la qual cosa fou amplament aplicada a l'Estat espanyol on també es pot destacar l'obra pionera de Huguet del Villar del 1937 sobre *Los suelos de la península ibérica*. La principal diferència entre les dues escoles és que mentre l'europea parteix de la correlació entre clima-vegetació-sòls, l'americana es fonamenta més en les característiques actuals dels sòls i no tant en les de la seva formació i així classifica el sòl a partir de propietats mesurables, tot essent el reconeixement dels sòls derivats de les activitats antròpiques un dels trets més distintius. Segons aquestes metodologies l'americana seria d'aplicació per terres agrícoles mentre que l'altra presentaria certes limitacions al respecte. Per tal de pal·liar les diferències entre ambdues metodologies i poder comptar amb una nomenclatura –taxonomia-d'aplicació global, la FAO/UNESCO (1980) proposaren un nou sistema que fa servir els horitzons de diagnòstic, criteris climàtics i a més aprofita els termes més coneguts de les nomenclatures existents (Porta et al., 1994).

Klinge i Mella (1958) publicaren un estudi sobre els sòls de les Balears que es realitzà segons la nomenclatura clàssica de sòls. Cal destacar el fet de tenir ja a la dècada dels 1950 amb aquest estudi i la corresponent cartografia. Aquest ha estat el primer i únic estudi conjunt dels sòls de les Balears, realitzat a escala 1:1600000, per la qual cosa es tracta més aviat d'una aproximació que hom podria definir com a regional.



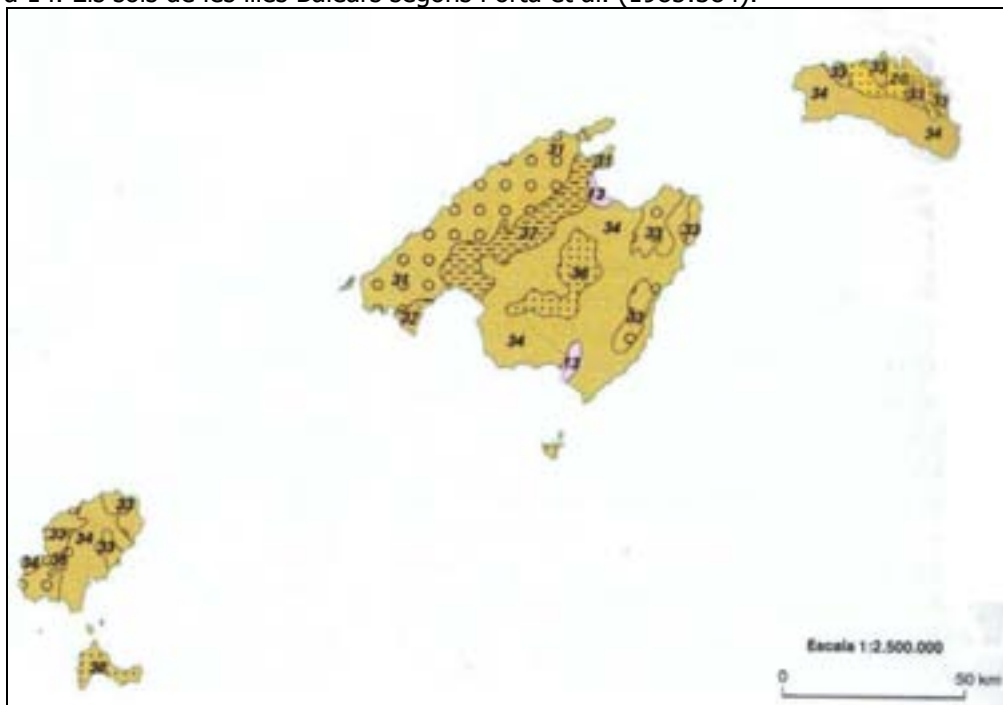
Figura 13. Mapa de sòls de les illes Balears elaborat per Klinge i Mella (1958) (Font: Porta et al. 1985:381) (Llegenda afegida).








<b>1. Sòls recents i semirecents.</b>	
	En la seva majoria xerorendzines (quasi sempre associats a sòls bruts calcaris i terra fusca terrosa calcària).
	Jaciments aïllats de xerorendzina (quasi sempre associats a sòls bruts calcaris i terra fusca terrosa calcària).
	Jaciments aïllats de rendzina humida o semihumida.
	Jaciments aïllats de rendzina de coixinet (castellà almohadilla).
	Sòls bruts, ràncer o pararendzina (segons la composició de la roca mare) sobre dunes recents o fòssils.
	Jaciments aïllats de sòls bruts, ràncer o pararendzina (segons la composició de la roca mare) sobre dunes recents o fòssils.
	Sòls salins, en la seva majoria solonchak.
	Jaciments aïllats de sòls salins, en la seva majoria solonchak.
<b>2. Sòls relictos.</b>	
	En la seva majoria terra rossa (en ocasions associat localment a rendzina humida o terra fusca).
	Jaciments aïllats de terra fusca.
	En la seva majoria sediments de terra rossa (a Menorca possiblement se tracta de relictos).
	Jaciments aïllats de sediments de terra rossa.
<b>3. Sòls restituïts.</b>	
	En la seva majoria sòls rothem restituïts sobre gres roig (roca arenosa).
	En la seva majoria braunlehm restituïts sobre calisses molt margoses.
	Jaciments aïllats de braunlehm restituïts sobre calisses molt margoses.
	Ciutat molt important.
	Ruta seguida més important.

Un altre aportació digne de menció, especialment pel buit que hi ha en la matèria, és la de Porta et al. (1985: 384-385), presentat a escala 1:2500000 pel conjunt dels Països Catalans i en la que es pot destacar la novetat d'introduir per primer i únic cop la nomenclatura de la FAO/UNESCO (1988) pels sòls de les Balears.

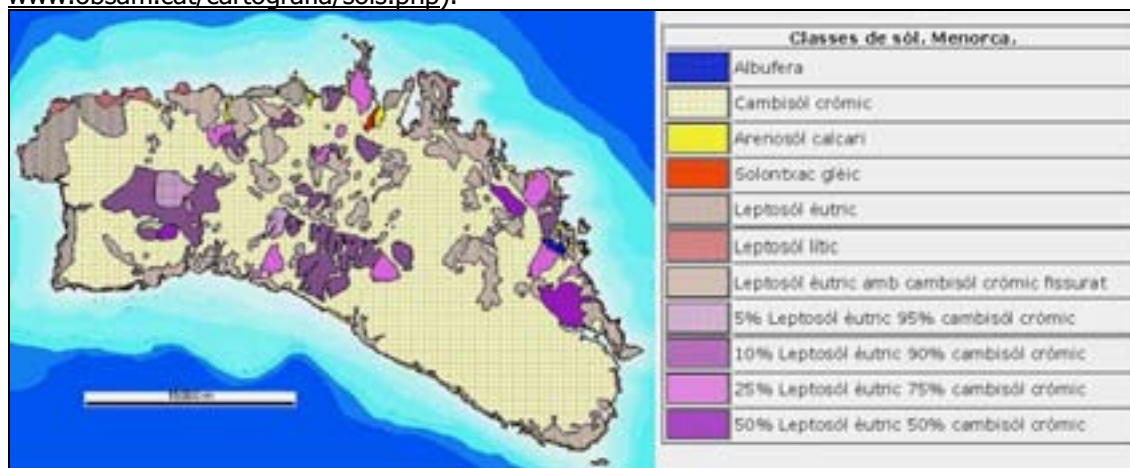
Figura 14. Els sòls de les illes Balears segons Porta et al. (1985:384).



<b>Llegenda. Tipus de sòl de les illes Balears.</b>		
<b>Unitat edàfica</b>	<b>Sòls associats</b>	
<b>Solontxacs glèics</b>		
13		
<b>Cambisòls èutrics</b>		
20	Ràncers, litosòls.	
<b>Cambisòls càlcics</b>		
31	Feozems calcaris, rendzines, litosòls.	<b>Fases Edàfiques</b>
32	Rendzines, regosòls calcaris.	 Gravosa
33	Rendzines, litosòls èutrics.	 Rocosa
34	Regosòls calcaris.	 Lítica
36	Litosòls, luvisòls cròmics.	 Petrocàlcica
37	Luvisòls rodocròmics.	 Salina

Cal destacar, que si pel conjunt de Balears encara és l'hora de dur endavant un estudi i cartografia dels sòls, que recordem que des del 1958 no s'ha realitzat, en el cas de Menorca i al sí de l'OBSAM (Observatori Socioambiental de Menorca), Vallejo i Rodríguez (2005) han dut a terme l'anàlisi i cartografia dels sòls menorquins en base a la metodologia de la FAO/UNESCO (1988), essent el primer intent de les Balears de desenvolupar dita tasca.

Figura 15. Sòls de Menorca (Font: Vallejo i Rodríguez, 2005 a [www.obsam.cat/cartografia/sols.php](http://www.obsam.cat/cartografia/sols.php)).



Els sòls de Balears es formaren durant l'interglacial Mindel-Riss (fa uns 450 mil – 300 mil anys) i es poden distingir els sòls relictos in situ i els relictos de sediment, tot essent el relleu un factor determinant en la formació dels sòls ja que es produeix un permanent transport de sediment des de les zones muntanyoses a les parts baixes on s'acumula dit material (Hernando et al., 2001). Cal destacar que el procés de rubefacció del sòl<sup>20</sup> es va donar en paleoclimas molt més contrastats, mentre que en el clima actual només es plausible el desenvolupament de xerorendzines (Rosselló Verger, 1964).

En general, podem dir que els sòls de les Balears, en la seva major part, presenten una influència per part del clima mediterrani i el substrat calcari, i es caracteritzen entre d'altres per una baixa proporció de matèria orgànica, presentant de mitjana un pH entre 5,8 i 8. A gran trets es pot dir que els sòls de les illes Balears estan conformats majoritàriament per: alfisòls amb una forta presència del subordre dels xeralfs (que segons la nomenclatura clàssica serien terra rossa<sup>21</sup> i luvisòls cròmics segons la nomenclatura FAO); inceptisòls (que segons la nomenclatura clàssica són sòls bruns o rendzines segons la nomenclatura FAO) del subordre dels ocrepts (cambisòls segons la nomenclatura FAO); i entisòls amb diferents subordres dels quals el dels ortents (correspon a les rendzines de la nomenclatura clàssica i als regosòls, rendzines o rànker de la nomenclatura FAO) és el més present.

A continuació s'elaborarà a partir de la informació disponible una **caracterització dels sòls de les Balears**. En primer lloc, cal destacar la presència d'entisòls que agrupa als sòls que no tenen un perfil diferenciat que pot ser perquè el temps de formació de sòl ha estat massa curt, perquè el sòl està ubicat en posicions que afavoreixen la pèrdua o acumulació permanent de sòls, i finalment en casos en que el material és inert i no pot alterar-se per formar sòl. En aquest ordre es pot diferenciar entre: els ortents –sòl esquelètic– que es troben a les zones de muntanya i que són sòls de poca profunditat que es troben generalment en vessants de pendent accentuada. La serra de Tramuntana, Massís de Randa i les serres de Llevant a Mallorca, les serralades d'Eivissa i les zones calcàries de la Tramuntana de Menorca entren dins d'aquest ordre, que segons el mapa de Porta et al. (1985) apareixen, d'acord amb la nomenclatura de la FAO, com a cambisòls càlcics en fase edàfica lítica. Els sòls són poc profunds i és freqüent que la roca mare aflori. No obstant, en cas de realitzar un estudi més detallat, es podran descriure d'altres ordres i subordres de sòls a les zones muntanyoses i en

<sup>20</sup> Els composts de ferro resultants de l'alteració mineral es deshidraten i cristalitzen en forma d'òxids tipus hematites que presenten color roig.

<sup>21</sup> A Mallorca es coneix la *terra rossa* com a call vermell (Rosselló-Verger 1977:94).

especial a les valls que a dites zones es van configurant, on predominen els sòls vermells o xerals que segons la FAO són els luvisòls. A la Tramuntana paleozoica de Menorca, es troben els ortents amb afloraments de roca mare, acompanyats de rànker que es desenvolupa sobre substrat silícic i també xerals (o sòls bruns-vermells segons la nomenclatura clàssica) en els que s'ha desenvolupat un horitzó argílic (cambisòl èutric segons la FAO).

Segons la capacitat agrològica dels sòls (MAPA, 1988), els ortents són classificats d'ús limitat fins impròpies pel conreu (classe V a VIII) emperò les estratègies adaptatives de l'espècie humana ha fet que molts d'aquests sòls hagin estat aprofitats pel conreu, sobretot l'oliverar, i la pastura contribuint al mateix temps a lluitar contra processos erosius mitjançant les tècniques de l'enginyeria de la pedra en sec. A la serra de Tramuntana els marges o parets de pedra en sec han permès posar en conreu, preferentment d'olivera, uns 167,5 km<sup>2</sup> de vessants amb unes pendents del 20-30% (Grimalt i Blàzquez, 1989). No obstant, en d'altres ocasions, com en el cas de les activitats pastorils en que l'espècie humana ha dut a terme certes pràctiques, com la crema de vegetació, que han contribuït a minvar la coberta vegetal i augmentar l'erosió del sòl (Grimalt i equip FODESMA, 1998).

Entre els entisòls hi ha una presència important de psamments que segons la taxonomia de la FAO correspon als arenosòls (sòls arenosos segons la nomenclatura clàssica), que es troben a les zones litorals on la granulometria dels materials és sorrenca i en aquesta categoria hi tendriem els sistemes dunars de les Illes. Aquests són molt importants a Formentera, especialment al tómbol que uneix els dos promontoris. Els sòls de les zones humides (p.ex. s'Albufera d'Alcúdia, Salobrar de Campos, s'Albufera des Grau, Salines d'Eivissa i Estany des Peix i Pudent a Formentera) es corresponen als aquents o als cambòrtids dels aridisòls (sòls salins de la nomenclatura clàssica o solontxac gleic de la FAO). Finalment, dins de l'ordre dels entisòls, i en cas de fer-se una anàlisi més detallada, es pot detectar la presència de fluvents que són sòls que han rebut successives aportacions de material al·luvial o col·luvial i els trobarem a llits de torrent i a planes d'inundació, essent sòls molt profunds i productius des del punt de vista agrològic.

Els sòls més abundants a les Illes són els de l'ordre dels inceptisòls amb el subordre dels ocrepts (es correspon als sòls bruns de la nomenclatura clàssica i als cambisòls de la FAO). Els inceptisòls es troben a una gran varietat de latituds i es caracteritzen per presentar uns horitzons lleugerament desenvolupats. Dins d'aquest ordre els més representatius són els ocrepts que tenen un horitzó òcric i són presents per totes les illes Balears, que en el mapa de Porta et al. (1985) es correspon amb els cambisòls càlcics associats a regosòls calcaris, especialment a la Depressió Central de Mallorca i la plataforma miocena, les valls entre les serralades eivissenques i al Migjorn de Menorca. En la zona coneguda com es Raiguer a Mallorca aquests sòls apareixen acompanyats d'un pedon (horitzó) petrocàlcic conformant una crosta calissa coneguda popularment com a *llistar* i que era emprada com a material de construcció (Rosselló Verger, 1964). A Formentera, en els dos promontoris Cap de sa Mola i Cap de Barberia es poden definir els ocrepts (cambisòls càlcics segons FAO) associats a litosòls i luvisòls cròmics el que significa que es poden trobar zones on aflora la roca mare i d'altres amb sediments de *terra rossa*.

En el cas dels alfisòls, que són aquells que presenten un horitzó B d'acumulació d'argila, són sòls més evolucionats que els inceptisòls i corresponen als luvisòls de la FAO. Són els coneguts com a sòls vermells mediterranis, i segons Porta et al. (1985) cal desenvolupar estudis micromorfològics per a identificar-los. En el cas de les Balears, segons Porta et al. (1985), aquests sòls els trobam omplint les esquerdes i forats de la roca carstificada. Finalment, els mol·lisòls, malgrat han estat definits per alguns autors, Porta et al. (1985) exposen que aquests sòls han de ser definits a partir de mesures concretes i no a partir de correlacions amb d'altres sistemes taxonòmics. Com que fins ara s'ha intentat correlacionar els sòls descrits amb diferents taxonomies per tal d'unificar-los en base a la *Soil Taxonomy*, no s'entrarà a descriure aquest ordre que no serà estrany trobar-ne, en especial els xerolls que han estat descrits en els Països Catalans a Peníscola i Morella, entre d'altres.

Cal destacar que si l'anàlisi i estudi dels sòls a escala regional és deficitari, en escales menors i per casos més concrets hi ha un major coneixement. Com per exemple: Rosselló Verger (1964) pel S i SE de Mallorca; Rita i Vallejo (1988, 1991) sobre els sòls del S de Mallorca; Xamena et al. (1995) sobre les aportacions de matèria orgànica al sòl en els alzinars; Hernando et al. (2001) sobre els sòls del bosc termomediterrani de l'E mallorquí; Farrús et al.

(2002) sobre sòls desenvolupats sobre litologies diferents i la diferenciació d'aquests en base al seu ús; i Garcia et al. (2002) estudien els sòls desenvolupats sobre turbidites a Menorca.

En quant a la **capacitat agrològica dels sòls** de les Balears, i seguint en la tònica de manca d'interès i atenció cap aquest recurs cabdal pel sosteniment de l'espècie humana i la resta d'espècies que conviu amb ella al planeta, el darrer estudi que es disposa fou elaborat per part del Ministeri d'Agricultura a l'any 1988. El Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació (MAPA, 1973) establí un sistema de classificació dels sòls que estima la capacitat del terreny per usos agrícoles en base a diversos criteris<sup>22</sup>(Porta et al., 1994). Es defineixen vuit classes de capacitat agrològica (Taula 17).

**Taula 17. Classificació de capacitats agrològiques (Font: Porta et al. 1994: 563).**

Classe agrològica	Característiques dels sòls	Grup A.	Grup B.
Classe I	Sòls amb poques limitacions- apte per conreu continuat-	Alt potencial productiu	Elevada capacitat agrològica
Classe II	Sòls amb algunes limitacions que restringeixen l'elecció de plantes o requereixen pràctiques moderades de conservació. Apte per conreu continuat.		
Classe III	Sòls amb limitacions importants que restringeixen l'elecció de plantes o requereixen pràctiques especials de conservació o ambdues coses.	Moderadament productiu	Sòls conreables amb restriccions
Classe IV.	Sòls amb limitacions molt importants que restringeixen l'elecció de plantes, requereixen un maneig amb cura. Classe transicional que només permet conreu ocasionalment.	Aprofitament limitat	
Classe V.	Sòls amb poc o sense risc d'erosió però amb altres limitacions impossibles d'eliminar en la pràctica que limiten l'ús a pastures o explotació forestal.	Potencial per pastures i forestal.	Terres impròpies pel conreu. Pastures i forestal.
Classe VI	Sòls amb limitacions molt importants que fan d'ells impropis pel conreu. Usos forestals i pastures.		
Classe VII	Sòls amb limitacions molt importants que fan d'ells impropis pel conreu. Usos forestals i restriccions molt fortes a les pastures.	Caràcter forestal	Terres impròpies pel conreu. Forestal
Classe VIII	Sòls no aprofitables ni agrícolament, ni per pastures ni agrícolament. Roca despallada, arenals, zones lacustres, etc.	Improductiu	Sòls improductius.

**Taula 18. Classes de sòls a les Balears segons capacitat agrològica (unitat: Hectàrees) (Font: MAPA, 1988)**

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VII/VIII	VIII
Menorca	0	0	13.197	635	0	27.254	19.003	2.767	6.194
Mallorca	0	31.027	116.159	45.842	0	58.045	45.606	0	63.665
Eivissa	0	1.361	14.923	8.637	545	12.436	10.438	0	8.517
Formentera	0	0	873	1.132	1.427	2.566	621	0	1.881
Balears	0	32.388	145.152	56.246	1.972	100.301	75.668	2.767	80.257

A la taula 18 es presenten les diferents classificacions de capacitat agrològica de les Balears, desglossat per illes i en base a una cartografia 1:50000, i per tant es tracta d'un estudi prou detallat. Els sòls d'elevada capacitat agrològica representen el 6,5% (32388 Ha) de tots els sòls de les Balears i es troben sobretot a les illes de Mallorca (31027 Ha) –pla de Sant Jordi, Campos i zona de sa Pobla- Muro- i Eivissa (1361 Ha) –a zones planes essent Santa Eulària del Riu allà on és major la proporció d'aquest sòl– que es corresponen especialment als materials al·luvials i col·luvials quaternaris. Aquests sòls tradicionalment han estat destinats a horta i és allà on es troben la major part dels reguius de les illes.

<sup>22</sup> Profunditat efectiva, textura d'horitzó superficial, conductivitat hidràulica, classe de drenatge, capacitat de retenció d'aigua disponible per les plantes, pendent, risc d'erosió, risc d'inundació, salinitat, alcalinitat, substàncies tòxiques, període lliure de gelades, índex climàtics.

Els sòls conreables amb restriccions són els més abundants a les Illes i representen el 40,7% de tots els sòls (201398 Ha), en aquests sòls es desenvolupen sistemes mixtes herbaci-arbori que en moltes ocasions es compaginen amb ramaderia. Aquests són els casos dels municipis del Raiguer mallorquí, del peu de mont de les serralades de Llevant i del Massís de Randa, gran part d'Eivissa (23560 Ha), i al cas de Menorca (13832 Ha) i Formentera (2005 Ha) el sòl de millor qualitat es correspon amb aquesta categoria.

Les terres impròpies pel conreu però aptes per les pastures i també per a usos forestals ocupen un 20,7% dels sòls de les Balears (102273 Ha), essent molt més important la classe VI és a dir la que presenta més limitacions agrològiques. D'altra banda, els sòls amb limitada capacitat agrològica sumen unes 78435 Ha, el que implica quasi un 15,85% del sòl de les Balears, tot essent els segons en ordre d'importància a Menorca amb el 31,53% dels sòls de l'illa. Finalment, aquells sòls improductius per estar segellats pel ciment o l'asfalt o per ser arenals, roquissars, entre d'altres, sumen un total de 80257 Ha, el que implica un 16,2% del territori balear que per illes és Formentera la que presenta una major proporció d'aquesta classe de sòl amb un 22,1% respecte de la seva superfície.

La importància de la **conservació del sòl** s'ha posat de manifest en les darreres dècades durant les quals s'han incrementat les alteracions biofísiques i geoquímiques, com ho evidencia una ampla literatura. Un dels principals problemes derivats dels desequilibris causats per la sobreexplotació dels recursos naturals és el de la pèrdua de sòl, la seva contaminació i l'avanç del procés de desertització que en la regió mediterrània esdevé molt important (López Bermúdez, 2002). El 1977 les Nacions Unides (NU), a Nairobi, ja realitzaren una conferència sobre la desertificació, i el 1994 es celebrà a Paris la "Convenció de Lluita contra la Desertificació" en la que es definí el procés de desertificació com "la degradació de les terres de zones àrides, semiàrides i subhúmedes seques, resultants de diversos factors tals com les variacions climàtiques i les activitats humanes". La Comissió Europea a l'abril del 2002 adoptà una resolució per a la protecció dels sòls que es considerat com una de les principals amenaces ambientals a Europa. L'Estat espanyol ratificà aquella convenció a l'any 1996 i elaborà el PNAD (Programa d'Acció Nacional contra la Desertificació)<sup>23</sup>. López Bermúdez (2002) estableix el vincle directe entre erosió del sòl i desertització, alhora que exposa el fenomen en la tessitura dels problemes causats geohistòricament per l'espècie humana, sense atribuir-ho a causes estrictament naturals.

El coneixement dels processos erosius i els seus impactes són encara uns grans desconeguts, malgrat la quantitat de projectes, plans i programes en curs. En el cas de les Balears comptam amb el mapa d'estats erosius (Ministerio de Medio Ambiente, 1994) i el recent Inventari Nacional d'Erosió de Sòls (2002-2012) (Tragsatec, 2003), el primer realitzat a una escala 1:200000 i el segon a una escala 1:50000. L'inventari nacional analitza l'erosió laminar, eòlica, moviments en massa, en barrancs i avencs i llits dels cursos d'aigua. En el cas de l'erosió laminar es calcula en base a la RUSLE (Renovated Universal Soil Loss Equation)<sup>24</sup>.

Martínez i Esteve (2005) apunten críticament una sèrie de qüestions sobre els processos erosius i la desertització al SE de la Península Ibèrica que poden ser extrapolats a d'altres regions de característiques geogràfiques semblants, com ara les Balears. Segons Martínez i Esteve (2005) la utilització de l'equació RUSLE per estimar taxes d'erosió a "gran escala espacial" resulta inadequada ja que dita equació fou dissenyada per petites parcel·les agrícoles. A més, la USLE (Universal Soil Loss Equation) subestima el paper del matollar de les zones àrides i semiàrides en el control de l'erosió, com també el d'altres artificis humans com ara les marjades. Així, els resultats obtinguts mitjançant la USLE donen taxes d'erosió entre 10 i 60 vegades superiors a aquells resultats obtinguts a partir de mesuraments directes. En el territori espanyol, les altes taxes d'erosió en medis no agrícoles es restringeixen a zones molt

<sup>23</sup> A les Balears el grup de recerca sobre hidrologia i transport de sediment del Departament de Ciències de la Terra, dirigit per Cels Garcia, està integrat en la RESEL (Red de Estaciones de Seguimiento y Evaluación de la Erosión y la Desertificación). Aquesta xarxa pertany al Programa d'Acció Nacional Contra la Desertització del Ministeri de Medi Ambient. El treball pioner del grup de recerca (*Grup d'Hidrologia i Transport de Sediment*) dirigit per Cels Garcia aportarà importants resultats fiables sobre els quals sustentar una adequada gestió del sòl. Els resultats d'aquesta recerca forjaran la tesi doctoral de Joan Estrany, membre de dit equip de recerca ([www.uib.es/depart/dctweb/sediment/principal\\_cat.htm](http://www.uib.es/depart/dctweb/sediment/principal_cat.htm), visitat gener 2006).

<sup>24</sup>  $A=R*K*LS*C*P$  (A= pèrdues de sòl per unitat de superfície pel període considerat; R= índex d'erosió fluvial; K= factor erosionabilitat del sòl; L= factor longitud del vessant; S= factor pendent; C= factor coberta i maneig; P= factor pràctiques de conservació del sòl).

limitades, generades per actius processos geomorfològics que alhora constitueixen paisatges d'alt interès científic i ecològic (p.ex. Parc Natural Desierto de Tabernas a Almeria). Martínez i Esteve (2005) apunten que els principals problemes erosius a l'Estat espanyol, no es donen als sistemes naturals, sinó que es donen en els sistemes agrícoles i la seva inadequada gestió (p.ex. conreu a terres marginals a pendents, hivernacles, etc), per la expansió de l'ocupació urbano-industrial del sòl que es produeix majoritàriament sobre els sòls més fèrtils, i per l'aplicació d'una política hídrica desmesurada.

A la taula 19 es sintetitzen les pèrdues de sòl per les diferents illes, essent la taxa mitjana d'erosió del sòl –segons el mètode RUSLE– de 10,68 tones per hectàrea a l'any, el que es tradueix en unes pèrdues mitjanes de sòl de prop de 5 milions de tones anuals. En aquest cas convindria alterar o modificar el llenguatge emprat, ja que en comptes de parlar de pèrdues de sòl, hauríem de parlar de transport d'aquest sòl. En moltes ocasions el sòl es transportat des d'una parcel·la a una altra, sense que necessàriament es dipositi a la mar per dissoldre's finalment. Nogensmenys, si que es podria fer servir des de la termodinàmica la conceptualització de sòl útil versus sòl no útil, depenent de la seva localització, i entenent el concepte utilitat en termes antròpics però sobretot ecològics. En l'anàlisi per illes, Menorca i Formentera són les que presenten unes taxes menors de pèrdua de sòl, mentre que Eivissa i Mallorca es situen per damunt de la mitjana. L'Inventari Nacional d'Erosió estableix per a les Balears que el 41,5% de la superfície de les Balears està per damunt del tolerable en quant a erosió del sòl.

A la figura 16 -i resumit a la taula 19- tenim el mapa de pèrdues de sòl a les Balears en el que es pot observar com la major part de la superfície de les illes Balears –un 76,6% de tota la superfície erosionable- pertany als nivells erosius 1 (pèrdues entre 0 i 5 tm/ha any<sup>-1</sup>) i 2 (pèrdues entre 5 i 10 tm/ha any<sup>-1</sup>) en els quals es produeix una pèrdua de sòl mitjana de 462 mil tones/any i 527 mil tones/any respectivament el que suposa el 19,57% de la pèrdua de sòl total. En canvi, la major part de l'erosió –amb prop de 2 milions de tones– es produeix a les zones amb nivell erosiu 3 i 4 que sumen un total de 91457 hectàrees. Les zones amb majors nivells erosius es corresponen a les zones d'orografia més accidentada de les illes.

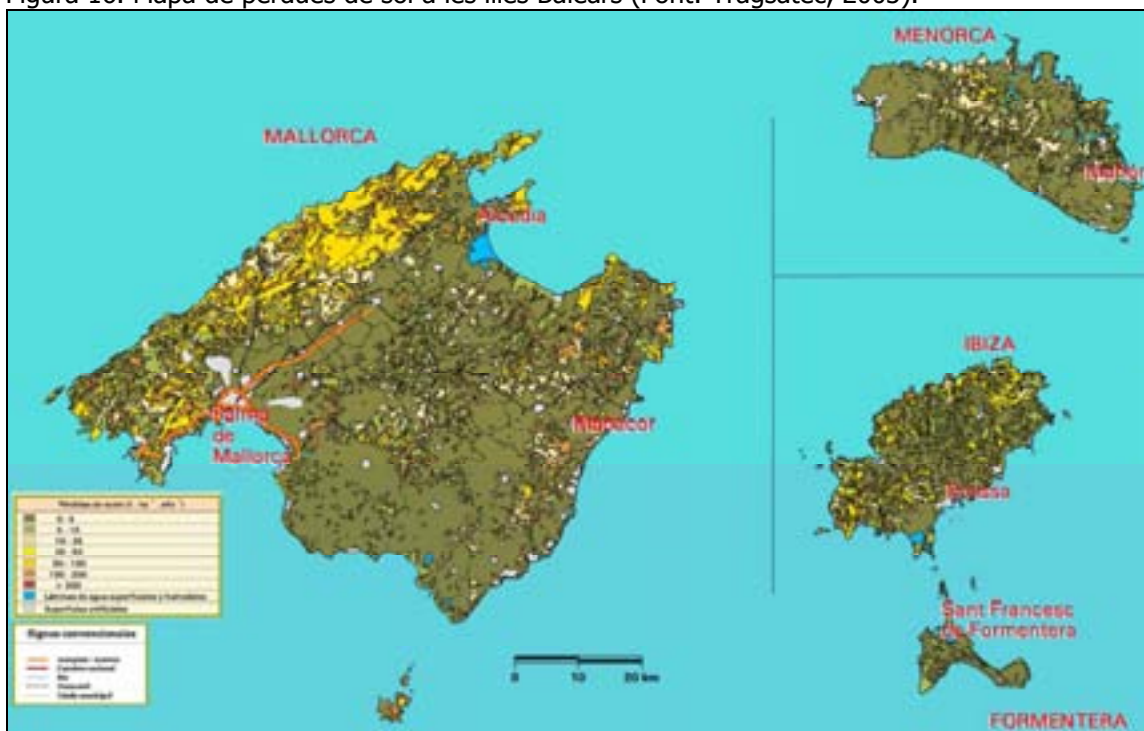
	<b>Superfície erosionable (Ha)</b>	<b>Pèrdues de sòl (Tm/any)</b>	<b>Pèrdues de sòl (Tm/Ha/any)</b>
Mallorca	349.850,07	4.166.770,47	11,91
Menorca	62.699,58	163.520,84	2,61
Eivissa	53.256,53	692.805,69	13,01
Formentera	7.834,88	35.933,19	4,59
Balears	473.641,06	5.059.030,19	10,68

<b>Nivell erosiu Tm/Ha/any</b>	<b>Superfície (Ha)</b>	<b>% (respecte superfície illes)</b>	<b>Pèrdues de sòl (Tm/any)</b>	<b>% (Pèrdues de sòl)</b>	<b>Pèrdues de sòl (Tm/Ha/any)</b>	
1	0-5	288.215,14	57,74	462.119,51	9,13	1,6
2	5-10	74.668,21	14,96	527.993,81	10,44	7,07
3	10-25	64.836,36	12,99	1.015.424,76	20,07	15,66
4	25-50	26.621,05	5,33	925.350,5	18,29	34,76
5	50-100	12.906,92	2,59	885.165,61	17,50	68,58
6	100-200	4.622,39	0,93	622.822,43	12,31	134,74
7	> 200	1.770,99	0,35	620.153,57	12,26	350,17
<b>Superfície erosionable</b>	<b>473.641,01</b>	<b>94,89</b>	<b>5.059.030,19</b>	<b>100</b>	<b>10,68</b>	

Les pèrdues del sòl segons pendent queden explicitades en la taula 21, a partir de la qual es pot constatar que les pèrdues més importants de sòl -1,1 milions de Tm/any- es produeixen en terrenys amb un 10% i 20% de pendent, i aquests terrenys representen el 15,41% de la superfície erosionable. En quant a les taxes de pèrdua de sòl segons el tipus de coberta vegetal, en base a les dades del Ministeri de Medi Ambient resulta clar que els sòls

agrícoles presenten una superfície erosionable superior i és allà on es produeixen les majors taxes d'erosió, amb unes pèrdues mitjanes de 14,06 Tm/Ha/any, resultant unes pèrdues de 3,53 milions de tones anuals. En aquest cas, la major part dels sòls agrícoles (un 26,7%) es troben en pendents que oscil·len entre el 10% i el 20%, on les taxes mitjanes de pèrdua de sòl són de 32,75 Tm/Ha/any. Per altra banda, les menors pèrdues de sòl es donen a les cobertes forestals desarborades amb unes pèrdues anuals d'unes 103,6 mil Tm i que malgrat representar la menor fracció de la superfície erosionable, les taxes mitjanes de pèrdua de sòl són també les més baixes amb 2,78 Tm/Ha/any, front a les 10,68 Tm/Ha/any de mitjana.

Figura 16. Mapa de pèrdues de sòl a les illes Balears (Font: Tragsatec, 2003).



**Taula 21. Pèrdues de sòl segons pendent i tipus de coberta vegetal (Font: Tragsatec, 2003).**

Pendent (%)	Tipus coberta vegetal	Superfície (Ha)	Pèrdues de sòl (Tm/any)	Pèrdues mitjanes de sòl (Tm/Ha/any)
<b>&lt;5</b>	Forestal arbrat	40.039,68	19.791,56	0,49
	Forestal sense arbres	4.876,89	866,97	0,18
	Conreus	156.627,49	701.535,17	4,48
	<b>Total</b>	<b>201.544,06</b>	<b>722.193,70</b>	<b>3,58</b>
<b>5-10</b>	Forestal arbrat	32.161,80	45.568,99	1,42
	Forestal sense arbres	3.552,36	2.205,33	0,62
	Conreus	54.864,77	778.059,18	14,18
	<b>Total</b>	<b>90.578,93</b>	<b>825.833,50</b>	<b>9,12</b>
<b>10-20</b>	Forestal arbrat	38.133,80	150.475,34	3,95
	Forestal sense arbres	6.033,37	9.476,42	1,57
	Conreus	28.822,16	943.972,51	32,75
	<b>Total</b>	<b>72.989,33</b>	<b>1.103.924,27</b>	<b>15,12</b>
<b>20-30</b>	Forestal arbrat	25.313,21	216.023,04	8,53
	Forestal sense arbres	5.568,15	15.395,76	2,76
	Conreus	6.772,91	472.025,16	69,69
	<b>Total</b>	<b>37.654,27</b>	<b>703.443,96</b>	<b>18,68</b>



Capítol 9. La situació diferencial dels recursos naturals de les Illes Balears.

<b>30-50</b>	Forestal arbrat	30.149,70	455.350,25	15,10
	Forestal sense arbres	8.474,41	32.949,56	3,89
	Conreus	3.540,72	436.794,26	123,36
	<b>Total</b>	<b>42.164,83</b>	<b>925.094,07</b>	<b>21,94</b>
<b>&gt;50</b>	Forestal arbrat	19.150,13	533.250,95	27,85
	Forestal sense arbres	8.722,08	42.721,88	4,90
	Conreus	837,43	202.567,85	241,89
	<b>Total</b>	<b>28.709,64</b>	<b>778.540,68</b>	<b>27,12</b>
<b>Total</b>	Forestal arbrat	184.948,32	1.420.460,13	7,68
	Forestal sense arbres	37.227,26	103.615,92	2,78
	Conreus	251.465,48	3.534.954,13	14,06
	<b>Total</b>	<b>473.641,06</b>	<b>5.059.030,18</b>	<b>10,68</b>

## 9.4. BIBLIOGRAFIA

- Acosta, J. (2005) *El promontorio balear: morfología submarina y recubrimiento sedimentario*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, Instituto Oceanográfico Español, Barcelona
- Alcover, J. i del Hoyo, J. (1999) "Introducció" a SHNB *Ecologia de les illes*. Monografies de la Societat d'Història Natural de les Balears núm.6, p.7-9.
- Alcover, J.A.; Llabrés, M. i Moragues, Ll. (coord) (2000) *Les Balears abans dels Humans*. Monogràfic de la Societat d'Història Natural de les Balears núm.8, Palma.
- Alomar, G.; Mus, M. i Rosselló, J.A. (1996) *Flora endèmica de les Balears*. Consell Insular de Mallorca-FODESMA, Palma.
- Artigues, A.A.; Bauzà, A.; Blázquez, M.; González, J.M.; Murray, I. i Rullan, O. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears. Guía de campo*. UIB-AGE, VIII Coloquio y Jornadas de campo de Geografía Urbana, Palma.
- Barceló, B. i Pérez, A. (coord) (1974) *Situación actual y perspectivas de desarrollo de Balears (Tom I. Infraestructuras y recursos)*. Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.
- Barceló, B. (1992) "Balears" a *Geografía de España*. Vol.IX, Planeta, Barcelona, p.453-591.
- Barceló, B. (1995) "Les Illes Balears" a *Geografía Universal*, Editorial 92, Barcelona, p.280-329.
- Bardolet, E. (1989) *El coste de la insularidad*. Càmara Oficial de Comercio, Industria y Navegación, Palma.
- Bolós, O. (1996) *La vegetació de les Illes Balears. Comunitats de plantes*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- Bonner, A. (1994) *Plantes de les Balears*. Ed. Moll, Palma de Mallorca (9ena edició).
- Brunhes, J. (1964) *Geografía Humana*. Ed. Juventud, Barcelona (3ªedició).
- Buades, J (2004) *On brilla el sol. Turisme a Balears abans del boom*. Res Publica Edicions, Eivissa.
- Burton, R. (1991) *Travel geography*. Pitman Publishing, Londres.
- SUS, BALEARS! (2003) *Balança fiscal amb Espanya i subsidiarietat entre illes*. Res Publica Edicions, Eivissa.
- Conselleria Medi Ambient (2003) *El cicle de l'aigua a les Balears. Compta cada gota, cada gota compta*. Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca (inèdit).
- Costa, B. (2000) "Plantejaments per a l'anàlisi del procés d'establiment humà en petits medis insulars. El cas de l'arxipèlag balear" a Guerrero, V.M. i Gornés, S. (coords) *Colonització humana en ambients insulars. Interacció amb el medi i adaptació cultural*. UIB, Palma, p.11-71.
- Di Castri, F. i Mooney, H. (eds) (1973) *Mediterranean-type ecosystems: origin and structure*. Springer Verlag, Nova York.
- Díaz Pineda, F. (coord) (2002) *La diversidad biológica en España*. Prentice Hall, Madrid.
- Dueñas, P. (2001) *El tractament de la insularitat en l'àmbit europeu*. Conselleria de Presidència, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Evans, J.D. (1973) "Islands as laboratorios for the study of culture process" a Renfrew, C. (ed) *The explanation of culture change: models in Prehistory*. Duchmowrth, Londres, p.517-520.
- FAO/UNESCO (1980) *Guía para la descripción de perfiles de suelo*. FAO- Boletín de suelos, Roma.
- FAO/UNESCO (1988) *Soil map of the World. Revised legend*. World Resources Report 60 FAO, Roma.
- Farrús, E.; Viète, I.; Calafat, A. i Vadell, J. (2002) "Toposecuencias de los suelos desarrollados sobre dos litologías contrastadas: calizas margosas y calizas duras" a *Bolletí de la Societat d'Història Natural de les Balears*, 45, p.21-43.
- Folch, R. (1986) *La vegetació dels Països Catalans*. Ed. Ketres, Barcelona.
- Folch, R. (dir.) (1993) *Biosfera. Mediterrànies*. Vol. 5., Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- Fornós, J. (ed) *Aspectes geològics de les Balears*, UIB, Palma.
- Fornós, J. i Sabat, F. (1998) "Aspectes geològics de l'arxipèlag de Cabrera" a Fornós, J.J. (ed) *Aspectes geològics de les Balears (Mallorca, Menorca i Cabrera)*. UIB, Palma, p.67-93.
- Fornós, J.; Obrador, A. i Rosselló, A. (eds) (2004) *Història natural del Migjorn de Menorca. El medi físic i l'influx humà*. SHNB-IME-SA Nostra, Palma.
- Garcia, M.; Jiménez, R.; Carral, P. i Álvarez, A.M. (2002) "Contribución al estudio de suelos desarrollados sobre turbiditas en Menorca" a *Edafología* núm.9, p.143-152.
- Gascó, J.M.; Hontoria, K. i Parra, F. (2002) "Medio físico: evaluación diferencial de los recursos naturales españoles" a Naredo, J.M. i Parra, F. (eds) *Situación diferencial de los recursos naturales españoles*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.19-48.
- Gelabert, B. (2003) "La estructura geológica de Menorca: las zonas de Tramuntana y Migjorn" a Rosselló Verger, V.M.; Fornós, J. i Gómez-Pujol, Ll. (2003) *Introducción a la geografía física de Menorca. Guía de campo de las XVII Jornadas de Geografía Física*. Mon. Soc. Hist. Nat. Balears 10, AGE, Universitat de València, Palma de Mallorca, p.39-48.
- Gil Sánchez, L.; Díaz-Fernández, P.M. i Valdés, C.M. (2002) *La transformación histórica del paisaje forestal en las islas Baleares*. Ministerio de Medio Ambiente (Tercer Inventario Forestal Nacional 1997-2007), Madrid.
- Ginés, A. (1998a) "L'exocarst de la serra de Tramuntana de Mallorca" a Fornós, J.J. (ed) *Aspectes geològics de les Balears (Mallorca, Menorca i Cabrera)*. UIB, Palma, p.361-389.

- Ginés, J. (1998b) "L'endocarst de la serra de Tramuntana de Mallorca" a Fornós, J.J. (ed) *Aspectes geològics de les Balears (Mallorca, Menorca i Cabrera)*. UIB, Palma, p. 391-421.
- Gleick, P. H. (1996) "Water resources" a Schneider, S. H. (ed) *Encyclopedia of Climate and Weather*. Oxford University Press, New York (vol.2), p.817-823.
- Grimalt, M. (1992) *Geografia del risc a Mallorca. Les inundacions*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma.
- Grimalt, M. i Blàzquez, M. (1989) "El mapa de marjades de la serra de Tramuntana de Mallorca" a *Treballs de Geografia* núm.42, p.43-47.
- Grimalt, M. i equip FODESMA (1998) "L'home com a factor geomorfològic a Mallorca. L'enginyeria popular amb finalitat antierosiva" a Fornós, J.J. (ed) *Aspectes geològics de les Balears (Mallorca, Menorca i Cabrera)*. UIB, Palma, p.423-434.
- Guijarro, J.A. (1985) *Contribución a la bioclimatología de Baleares* (Tesi doctoral). UIB- Departament de Biologia i Ciències de la Salut, Palma de Mallorca (2 volums).
- Haggett, P. (1988) *Geografía. Una Síntesis Moderna*. Ed. Omega, Barcelona.
- Hernando, J.; De la Cruz, M.T. i Balaguer, J. (2001) "Caracterización de suelos del bosque termomediterráneo del Este de Mallorca" a *Bolletí de la Societat d'Història Natural de les Balears* núm.44, p.27-39.
- Klinge, H. i Mella, A. (1958) "Los suelos de las Islas Baleares" a *Anales de Edafología y Fisiología Vegetal* vol.18 núm.1, p.57-92.
- Kubierna, W.L. (1952) *Claves sistemáticas de suelos*. CSIC, Madrid.
- López Bermúdez, F. (2002) *Erosión y desertificación. Heridas de la Tierra*. Nivola, Madrid.
- Manchado, J.; Marcus, A. i Rullan, O. (1997) "El medio físico de las Islas Baleares: soporte de las Directrices de Ordenación del Territorio" a *Investigaciones Geográficas* núm.18, p.19-40.
- Manera, C. (2001) *Història del creixement econòmic a Mallorca, 1700-2000*. Leonard Muntaner Editor, Palma.
- Manera, C. (2006) *La riqueza de Mallorca. Una historia económica*. Leonard Muntaner Editor, Palma.
- MAPA (Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación) (1988) *Evaluación de recursos agrarios. Mapa de clases agrológicas*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid.
- Martínez, J. i Esteve, M.A. (2005) "A critical view of the desertification debate in southeastern Spain" a *Land Degradation and Development* vol.16 núm.6, p. 529-539.
- McArthur, R.H. i Wilson, E.O. (1967) *The theory of island biogeography*. Princeton University Press, Princeton.
- Ministerio de Medio Ambiente (1994) *Mapa de estados erosivos*. Dirección General de Conservación de la Naturaleza, Ministerio de Medio Ambiente, Madrid.
- Naredo, J. M. (2003a) *La economía en evolución. Historias y perspectivas en las categorías básicas del pensamiento económico*. Ed. Siglo XXI, Madrid (3a edició).
- Naredo, J.M. (2006) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid.
- Naredo, J.M. i Parra, F. (eds) (2002) *Situación diferencial de los recursos naturales españoles*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Palmer, M.; Pons, G.X.; Cambefort, I. i Alcover, J.A. (1999) "Historical processes and environmental factors as determinants of inter-island differences in endemic faunas: the case of the Balearic Islands" a *Journal of Biogeography* vol.26 núm.4, p.813-823.
- Patton, M. (1996) *Islands in time. Islands sociogeography and Mediterranean prehistory*. Routledge, Londres.
- Payno, J.A. (dir) (1985) *La economía de Baleares a la hora de la CEE*. Govern Balear, Banco Exterior de España, Madrid.
- Pérez-Obiol, R.M.; Pantaleon-Cano, J.M. i Roure, J. (2000) "Evaluación de los impactos antrópicos y los cambios climáticos en el paisaje vegetal de las islas Baleares durante los últimos 8000 años" a Guerrero, V.M. i Gornés, S. (coords) *Colonització humana en ambients insulars. Interacció amb el medi i adaptació cultural*. UIB, Palma, p.73-98.
- Pérez-Obiol, R.M.; Yll, E.I.; Pantaleon-Cano, J.M. i Roure, J. (2001) "Canvis en ell paisatge vegetal de les Illes Balears durant el final del Quaternari" a Pons, G.X. i Guijarro, J.A. (eds) *El canvi climàtic: passat, present i futur*. Monografies de la Societat d'Història Natural de les Balears, núm.9, p.69-89.
- PHIB (1999) *Pla Hidrològic de les Illes Balears*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Picornell, C. i Seguí, J.M. (1989) *Geografía humana de las Islas Baleares*. Ed. Oikos-Tau, Barcelona.
- Pomar, L.; Marzo, M. i Barón, A. (1983) "El terciario de Mallorca" a Pomar, L.; Obrador, A.; Fornós, J.J. i Rodríguez-Perea, A. (ed.) *El Terciario de las Baleares (Mallorca-Menorca)*. *Guía de las excursiones del X Congreso Nacional de Sedimentología*. IEB-UIB, Palma de Mallorca, p.21-44.
- Pons, G.X. i Palmer, M. (1996) *Fauna endèmica de les illes Balears*. IEB COPOT-SHNB, Mon. Soc. Hist. Nat. Balears, 5, Palma.

- Porta, J.; Alcañiz, J.M.; Castells, E.; Cruañes, S.; Danés, R.; Felipó, M.T.; Sánchez, J. i Teixidor, N. (1985) "Sòls" a Folch, R. (dir) *Història Natural dels Països Catalans*. (Vol.3 Recursos geològics i sòls). Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p.271-451.
- Porta, J.; Roquero, C. i López-Acevedo, M. (1994) *Edafología para la agricultura y el medio ambiente*. Mundi-Prensa, Madrid.
- PRAM (Patronat de Races Autòctones de Mallorca) (1988) *Els animals domèstics de raça autòctona de Mallorca*. SA NOSTRA-Caixa de Balears, Palma.
- Riera Font, A. (dir) (2001) *Actes del I Congrés Balears 2015. L'aigua. Perspectives de futur*. Questions de Balears 2015 (núm.1), Sa Nostra, Palma.
- Riera Font, A. (dir) (2002) *Actes de les I Jornades Tècniques Balears 2015. La gestió de l'aigua. Perspectives de futur*. Questions de Balears 2015 (núm.3), Sa Nostra, Palma.
- Rita, J. i Carulla, J. (1996) *Arbres i arbusts de les Balears. Boscos i garrigues*. Edicions Ferran Sintès, Palma.
- Rita, J. i Vallejo, V.R. (1988) "Características de suelos del sur de Mallorca I. Descripción morfológica" a *Bolletí de la Societat d'Història Natural de les Balears* núm.32, p.77-92.
- Rita, J. i Vallejo, V.R. (1991) "Características de suelos del sur de Mallorca II. Propiedades fisicoquímicas" a *Bolletí de la Societat d'Història Natural de les Balears* núm.34, p.73-84.
- Riutort, B.; Carbonero, M.A.; Miquel, A.; Nadal, G. i Valdivielso, J. (2003) "Treball, sostenibilitat i cohesió social a les Illes Balears" a Murray, I. (coord) *Estrategia per a la sostenibilitat de les Illes Balears*. Palma de Mallorca, Ed. Conselleria de Medi Ambient (Format CD-ROM).
- Rodríguez-Perea, A. i Gelabert, B. (1998) "Geologia de Mallorca" a Fornós, J. (ed.) *Aspectes geològics de les Balears*, UIB, Palma de Mallorca, p.11-38.
- Rodríguez-Perea, A. i Gelabert, B. (2006) "La gestión integrada de los recursos hídricos en las Islas Baleares" a *Investigaciones geográficas* núm.41, p.49-64.
- Rosselló Verger, V.M. (1964) *Mallorca. El sur y el sureste*. Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación. Palma.
- Rosselló Verger, V.M. (1974) "Introducción geográfica" a *Baleares*, Ed. Noguer SA, Barcelona, p.11-59.
- Rosselló Verger, V.M. (1977) *Les Illes Balears. Resum geogràfic*. Barcino, Barcelona.
- Rosselló Verger, V.M.; Fornós, J. i Gómez-Pujol, Ll. (2003) *Introducción a la geografía física de Menorca. Guía de campo de las XVII Jornadas de Geografía Física*. Mon. Soc. Hist. Nat. Balears 10, AGE, Universitat de València, Palma.
- Rullan, O. (1999a) "Islas Baleares" a García-Alvarado, J.M. i Sotelo-Navalpotro, J.A. (ed) *La España de las autonomías*. Ed. Síntesis, Madrid.
- Rullan, O. (2001) "Similitudes paisajísticas y funcionamiento regional del archipiélago balear" a *Boletín de la AGE* núm.32, p.127-153.
- Rullan, O. (2002) *La construcció territorial de Mallorca*. Ed. Moll, Palma.
- Rullan, O. i Rodríguez-Perea, A. (1999) "Los problemas de abastecimiento de agua en las Islas Baleares" a Gil-Olcina, A. i Morales, A. (ed) *Los usos del agua en España*. CAM/Universitat d'Alacant, Alacant, p.615-643.
- Salvà, P. (dir) (1995) *Atlas de les Illes Balears*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear, Palma.
- Servera, J. (1998) "Principals trets fisiogràfics i climàtics de les Pitiüses" a *Territoris* núm.2, p. 11-37.
- Soil Survey Staff (1975) *Soil Taxonomy: a basic system of soil classification for making and interpreting soil surveys*. Soil Conservation Service US Department of Agriculture. Agriculture Handbook núm. 436. Government Printing Office, Washington.
- Stoddart, D.R. (1965) "Geography and the ecological approach: the ecosystem as a geographic principle and method" a *Geography* vol.50, p. 242-251.
- Sunyer, P. (1997) *La configuración de la ciencia del suelo en España (1750-1950). La delimitación de un nuevo objeto de estudio y el proceso de institución de una nueva comunidad científica*. Ministerio de Agricultura, Madrid.
- Terradas, J. (coord) (1996) *Ecología del foc*. Ed. Proa, Barcelona.
- Torres, L. (2003) "La geografia" a GEN GOB-Eivissa *El Parc Natural de ses Salines d'Eivissa i Formentera. EL tresor ecològic de les Pitiüses*. Genial Edicions, Eivissa, p.8-15.
- Tragsatec (2003) *Inventario Nacional de Erosión de Euelos 2002-2012. Illes Balears, 2003*. Ministerio de Medio Ambiente, Madrid.
- UNEP (2006) *UNEP Islands Directory*. <http://islands.unep.ch/isldir.htm> (visitat el 23 d'embre de 2006).
- Vallejo, V.R. i Rodríguez, I. (2005) *Cartografía de sòls de Menorca* a [www.obsam.cat/cartografia/sols.php](http://www.obsam.cat/cartografia/sols.php) (setembre, 2006).
- Veltz, P. (1999) *Mundialización, ciudades y territorios*. Ed. Ariel, Barcelona.
- Vidal Bendito, T. (2001) "Fonaments geogràfics de la història (la dialèctica home-territori)". En Vidal Hernández, J. M. (dir.) *Enciclopedia de Menorca. Tom IX. Història I: dels inicis del poblament a l'època talaiòtica*. Obra Cultural de Menorca, Maó, p.27-82.
- Vilà, J. (1960 [2001]) "Los llanos de San Mateo y Santa Inés" a *Territoris* núm.3, p.169-180.
- Vilà, J. (1961 [2001]). "El polje de Santa Agnès o Corona" a *Territoris* núm.3, p. 183-189.

Xamena, J.; Garcia, C. i Morey, M. (1995) "Ciclo de materia orgánica en el encinar de Mallorca I. Aportes al suelo por la vegetación" a *Studia oecologica* núm.12, p.89-102.

## CAPÍTOL X\*

### EVOLUCIÓ GEOHISTÒRICA DEL FORJAMENT DE LA POTÈNCIA TURÍSTICA BALEAR. L'ADAPTACIÓ DE LES BALEARS AL SISTEMA-MÓN CAPITALISTA.

"L'acumulació del capital salta; i si tu no saltes amb ella, si tu no la segueixes de lloc en lloc, no la veus. Si restem concentrats en Anglaterra o França, perdem de vista el que és més essencial del desenvolupament del capitalisme històric-mundial. T'has de moure amb ell per comprendre que el procés de desenvolupament capitalista és essencialment aquell que suposa un salt d'una situació en la que [...] la "solució espacial de caràcter infraestructural" se torna massa constrictiva i la competència s'intensifica, a una altra en la que una solució espacial de major escala i àmbit d'acció permet al sistema experimentar un altre període d'expansió material" (Arrighi 2009:85).

En aquest capítol s'intentarà abordar l'evolució geohistòrica de l'arxipèlag balear amb el turisme com a principal fenomen a considerar, però no l'únic. El desplegament de l'activitat turística al llarg del segle XX serveix per interpretar la gran transformació de les illes. La interpretació i anàlisi del fenomen turístic a l'arxipèlag no està exempt de controvèrsia ja que els discursos dominants han construït un imaginari segons el qual es podria interpretar com una línia de continuïtat entre els primers pobladors catalans que ocuparen les illes al segle XIII fins als moments anteriors a l'explosió turística de mitjans del segle XX que es mantenen en un règim feudal o quasi feudal. I, en canvi el capitalisme i la irrupció de la societat capitalista no arribaria fins l'entrada del turisme de masses (Molina, 1992).

Per tal de comprendre l'articulació del capitalisme a les illes ens cal abordar el procés geohistòric a partir d'una certa dosi d'eclecticisme teòric i, sobretot, ens cal abordar-ho des d'una perspectiva transescalar tant temporal com espacial. Per tal de dur a terme aquesta tasca, es parteix fonamentalment de la base teòrica desplegada per la teoria social crítica, i molt particularment per l'enfocament eointegrador encunyat per José Manuel Naredo (2003). Les anàlisis biofísiques i la seva comptabilitat forjaran el contingut dels propers dos capítols: La transformació de les cobertes del sòl des de diferents mirades. La petjada territorial efectiva de les Balears (capítol XI); Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica de les Balears a principis del segle XXI. Les dimensions físiques del gegant turístic anomenat Balears (capítol XII). Per aquest motiu, en aquest capítol hom podrà trobar absències importants en quant a l'anàlisi del procés geohistòric de configuració de la societat, del territori i de l'economia balear fins arribar a ser una de les principals potències turístiques mundials. En qualsevol cas, potser dites absències són, en part, subsanades als dos capítols esmentats.

Entre d'altres, Antoni Albert Artigues et al. (2006), Joan Buades (2004), Miquel Àngel Casanovas (2006), Camilo José Cela Conde (1979), Joan Carles Cirer (2004), Carles Manera (2001a) i Onofre Rullan (2002), ens han donat a conèixer que el procés de configuració del capitalisme a les illes arranca molt abans que l'explosió turística. Les transformacions geohistòriques insulars s'han inserit en els processos geohistòrics del sistema-món capitalista. D'aquesta manera, les alteracions dels marcs institucionals, les relacions de poder, els canvis tecnològics, etc. han marcat rumb i direccions en les quals el capital de les illes s'ha anat inserint, adaptant i configurant. Per aquest motiu, al llarg d'aquest capítol s'intentarà, tot aprofitant l'excel·lent treball realitzat per nombrosos investigadors, recapitular el procés de configuració geohistòrica del capitalisme de les illes. Un procés que presenta similituds entre cadascuna de les illes, però també notables diferències. Al llarg d'aquest capítol s'intentarà

\* Aquest capítol es va escriure al Port de Sóller (acabada la primera versió el maig de 2011).

desenterrar la mitologia del "subdesenvolupisme" de les Balears preturístiques i s'intentarà exposar com evoluciona l'economia balear vers la "gran transformació" turística fins a convertir-se en un dels principals centres del poder turístic global.

A partir de la segona meitat del segle XX, la societat balear ha experimentat un enorme transformació explicada per la irrupció de la industrialització turística que s'ha convertit en la principal i quasi única activitat econòmica de les illes, i en qualsevol cas és l'activitat articuladora de la resta. Alguns dels estudis que han abordat la qüestió turística –a part d'aquells excessivament entusiastes i apologetics–, ho han fet des de posicionaments teòrics propers a l'escola de la dependència. Molts d'aquells estudis han incidit en els impactes del turisme com una mena de colonització social, econòmica i ecològica. Emperò, la situació de finals del segle XX dista molt d'aquella viscuda en temps dels primer boom turístic i el capital hotelier de les illes és un dels principals agents de la globalització turística. De fet, algunes de les ETN (Empreses Transnacionals) hoteleres més importants del planeta tenen la seva seu a Mallorca i Eivissa.

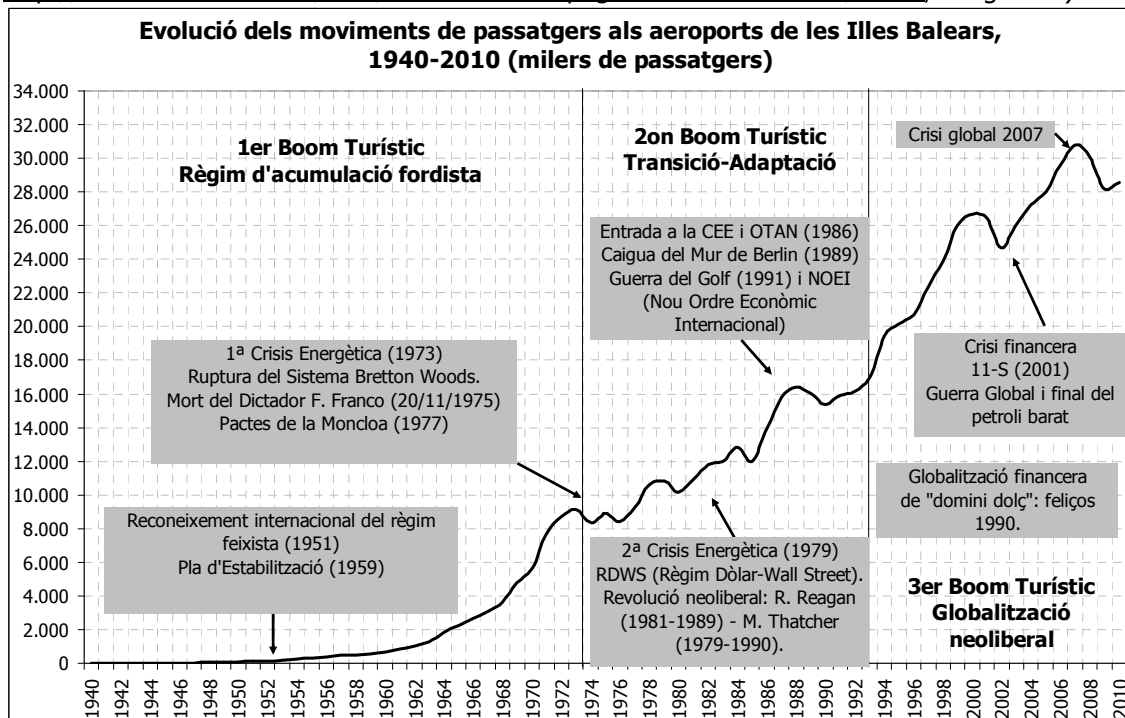
Onofre Rullan (1998), seguint amb les elaboracions anteriors, va establir una cronologia del fenomen turístic de les Balears en base a tres booms que es relacionen amb les diferents etapes del capitalisme històric mundial a partir de la segona meitat del segle XX. De fet, les pulsacions del capitalisme mundial tenen unes repercussions immediates a l'economia balear que està estretament vinculada al comportament dels fluxos turístics internacionals. Així, es poden descriure tres etapes que vénen marcades per les fractures o crisis dels diferents règims d'acumulació del capital a nivell mundial (gràfic 1).

En primer lloc, tenim el període que correspon a la irrupció del turisme de masses propi del règim d'acumulació del capital fordista o capitalisme monopolista. Després que el règim feixista espanyol fos reconegut i acceptat internacionalment va entrar dins dels circuits del capital internacional i el turisme es convertí en una via important per a l'obtenció de divises, així com aquesta activitat es convertí en una de les vies d'inserció dels espais turístics al capitalisme global.

El segon boom comprèn el període que abraça des de la primera crisi energètica (1973) a la desaparició del Bloc Soviètic i la inauguració del NOEI (Nou Ordre Econòmic Internacional) escenificat amb la Primera Guerra del Golf. Aquest període coincideix amb fortes transformacions del context geopolític i geoconòmic, amb l'abandonament de les polítiques de l'Estat del Benestar i els inicis de la "revolució neoliberal" (Harvey, 2007). A l'Estat espanyol coincidí amb el final de la dictadura i el començament de l'etapa anomenada democràtica amb la definició de les Comunitats Autònomes.

Finalment, el tercer boom correspon al període de la globalització feliç, el que Joseph Stiglitz (2003) ha definit com els "feliços noranta", i es caracteritza pel predomini de les lògiques financeres d'acumulació del capital i el procés de globalització neoliberal. Les fronteres d'aquest període no estan massa clares, però es podria dir que a partir de l'11 de setembre de 2001 es comencen a donar una sèrie de transformacions geopolítiques i geoconòmiques a escala planetària que marquen el declivi d'aquest règim d'acumulació: Segona Guerra d'Iraq (2003), final del petroli barat, crisi hipotecàrio-immobiliària als EUA iniciada al 2007 i les turbulències posteriors, etc.

Gràfic 1. (Font: elaboració pròpia a partir d'Aena, diversos anys i <http://estadisticas.aena.es/csee/ContentServer?pagename=Estadisticas/Home>, maig 2011).



### 10.1. LES ILLES NO AÏL·LADES. LA TRANSFORMACIÓ DES DE LA CENTRALITAT (COMERCIAL) MEDITERRÀNIA A LA CONDICIÓ PERIFÈRICA (DE L'EDAT MITJANA A LA MODERNA).

La condició insular no va implicar en cap cas un aïllament absolut per les illes. De fet, la pròpia condició insular en els temps de la navegació a vela, el principal i més ràpid mitjà de transport durant els segles corresponents al règim energètic orgànic, poden fer pensar que les illes i els seus ports els hi hagi conferit una especial condició per estar al bell mig dels esdeveniments al llarg de la configuració del capitalisme històric (sistema-món) i les seves rearticulacions. Mentre que les relacions comercials se centraven en el Llevant, el Mediterrani ha jugat un paper central dins del capitalisme històric. La consolidació de les Ciutats-Estat italianes, especialment Venècia, en espais centrals del sistema-món, les convertiren en importants contenidors de poder que eren desitjats per les potències territorials. Les Ciutats-Estat italianes tenien el poder monopolístic de la cadena d'intercanvis comercials que unien l'Europa Occidental amb Àsia.

Els poders territorialistes, en aquest cas la unió de les corones de Castella i Aragó va comptar amb l'ajuda dels genovesos –expulsats pels venecians de les activitats més lucratives del Mediterrani–, en la persecució de l'apropiació del monopoli venecià vers Orient. L'empresa va acabar topant amb Amèrica que resultaria ser un "cofre" ple de riqueses materials i amb nombrosa població per tal de ser sotmesa i explotada. Segons Arrighi (1999:57) "la intensificació i l'expansió global de la lluita pel poder europeu se reforçaren recíprocament, engendrant un cercle viciós/virtuós (viciós per les víctimes, virtuós pels seus beneficiaris) que mobilitzà un volum de recursos cada vegada més impressionant i propicià la utilització de tècniques cada vegada més sofisticades i costoses en la construcció de l'aparell estatal i en l'organització de la guerra per escometre aquella lluita pel poder". El Regne d'Espanya fou el poder territorialista major de tot Europa. Emperò, aquell poder fou instrumentalitzat per la Casa Imperial dels Habsburg i el Papat en el seu intent de salvar els mobles de l'Antic Règim. Per contra, la consolidació de nous poders territorials al centre i Nord d'Europa acabarien per desbaratar l'hegemonia (territorialista) espanyola. D'acord amb Arrighi (1999) es va entrar en una situació de caos sistèmic en el que la intensificació dels conflictes socials –rurals i urbans– amenaçaven els poders europeus. Marc Bloch va arribar a dir que "la revolta pagesa fou tan comú en els primers temps de l'Europa moderna com les vagues a les societats industrials



d'avui en dia", la qual cosa ens pot donar una idea de la situació social d'aquells moments que lluny de ser un mar tranquil compost per senyors dominants i serfs obedients, hi havia fortes contestacions per part dels menys privilegiats (Arrighi 1999:58).

Al darrera de les revoltes socials hi havia l'excessiva fiscalitat per tal de fer front a les creixents despeses bèl·liques de les potències europees. A més, la intensificació dels conflictes desorganitzaven les rutes comercials transeuropees que afectava encara més la situació de les arquies dels països per fer front a les despeses de la guerra i afectava de sobremanera a l'abastament de les poblacions que donà lloc a una important "crisi de subsistència". Aquesta es va veure agreujada per la coneguda com a "petita edat del gel" que afectà Europa al segle XVII. Múltiples causes posaren als governants en situacions complicades pel sosteniment del seu poder, amb la qual cosa l'interès general d'aquells en refermar i preservar el poder front els seus súbdits va diluir els antagonismes que mantenien entre ells.

Aquesta situació de caos sistèmic acabaria fructificant en la liquidació del sistema de domini medieval i l'ascens d'un nou cicle d'expansió. Les Províncies Unides (Països Baixos) es convertirien després de la Guerra de Flandes i el Tractat de Westfalia (1648) en el nou hegemó del sistema-món. Resultat de la Pau de Westfalia se va instaurar l'anomenat Sistema de Westfalia, segons el qual es defineix el nou ordre geopolític en base als estats-nació i s'impulsaven les relacions capitalistes interestatals mitjançant la construcció d'un nou marc institucional en el que, entre d'altres, s'abolien les barreres comercials entre els nous poders territorials. Giovanni Arrighi (1999:61) mantén que "aquesta reorganització de l'espai polític a favor de l'acumulació de capital indica el naixement no únicament del modern sistema interestatal, sinó també del capitalisme com a sistema-món". El poder de l'oligarquia holandesa se fonamentaria en el control de les xarxes comercials mundials, però sobretot en el control de les xarxes financeres mundials.

Emperò, les oligarquies holandeses varen entendre que el poder financer-comercial havia d'anar acompanyat d'un enfortiment militar, per la qual cosa perfeccionaren les tècniques militars (McNeill, 1988). Arrighi (1999:63), tot fent esment a un dels seus artífexs, diu que Maurici de Nassau, príncep d'Orange, "aconseguí per l'exèrcit holandès el que l'organització científica del treball va aconseguir per la indústria estatunidenca dos segles més tard". En el cas de les oligarquies de les Províncies Unides i l'assoliment de l'hegemonia del capitalisme de l'economia-món, Arrighi (1999) sostén que aquestes aconseguiren aquell domini degut al fet que foren menys capitalistes que les oligarquies venecianes. És a dir, varen entendre que per assolir els seus objectius havien de construir un Estat fort, el que significa una major implicació política que es caracteritzà per la combinació del poder dur amb el tou, per així poder "cavalcar el tigre de la rebel·lió popular (calvinisme)" (Arrighi 1999:64). Els estats-nació moderns augmentaren constantment el seu poder polític i militar, amb la qual cosa haurien de destinar més recursos per tal de fer front als problemes organitzatius del nou ordre i per tal de dur endavant el projecte colonial. Així, es converteixen en els detentors del monopoli de la força (Fernández-Durán, 2008a).

### **10.1.1. Mallorca: l'oli és blat.**

En primer lloc, resulta difícil parlar del concepte geogràfic com quelcom unitari sota el topònim d'illes Balears. Aquesta denominació s'adoptà a partir de la implantació dels règims liberals. No obstant, cadascuna de les illes han presentat aspectes diferenciats fins que, aproximadament, el turisme de masses i el marc institucional liberal, i llavors globalitzador, les va homogeneïtzar. En el cas de Mallorca, Carles Manera (2001a:297) escrivia a les conclusions del seu treball sobre el creixement econòmic de l'illa que "l'evolució econòmica de Mallorca entre el 1730 i el 1930 presenta un dinamisme molt més intens que l'inferit per les visions més tòpiques. El principal argument d'aquestes defensa el caràcter agrari tradicional de l'estructura econòmica insular, on els canvis, escassos, eren protagonitzats per grups dominants que rarament entraven en clar enfrontament amb les capes socials menys afavorides. En altres paraules, estaríem davant una societat de pagesos i terratinents que, això no obstant, podien viure en certa harmonia". Així doncs, anirem a veure com la suposada autarquia, l'economia i la societat agràrio-feudal que alguns autors havien vinculat a tot aquell llarg i complex període que es situa a les portes de la revolució turística i que ha estat categoritzat com a preturístic. Una conceptualització aquesta que tendria molt a veure amb la construcció ideològica del

feixisme i les oligarquies locals de la societat del turisme de masses que s'han encarregat de difondre el mite: "el turisme com a "pa per viure"" (Amer, 2002).

La Mallorca feudal i cristiana, resultat del repartiment del botí de la conquesta catalana, va impulsar el poblament concentrat en la Ciutat de Mallorca i les pobles per tal d'assegurar el domini i control de l'espai. Un espai de producció cerealícola, principalment, que tenia com a objectiu principal l'abastament de la població urbana i l'enriquiment continu de les classes dominants, majoritàriament, l'aristocràcia urbana. Les males collites es resolien amb la compra a l'exterior per la via de l'endeutament públic a través dels censals (Rullan, 2002). L'estratègia feudal d'optar per la producció cerealícola estava vinculada a les possibilitats crematístiques que aquest conreu oferia, derivades de la seva capacitat d'emmagatzemament, i així els emfiteutes podien fer front al pagament del delme del gra. Així, "l'enfocament de la producció agrària cap a l'autoconsum esdevindrà impossible quan les relacions senyorials s'establiran a partir de les expectatives de guany que el comerç ofereix" (Rullan 2002:180).

La Mallorca musulmana (903-1229) havia implantat la seva capital a la part sudoccidental de l'illa, Madina Mayurqa per raons geopolítiques (dependència del Califat de Còrdova primer i de Dènia llavors) i també comercials, essent un important eix de comunicacions vers el Magrib. Emperò, també per la disponibilitat d'aigua en unes quantitats gens menyspreables que permetrien abastir a la població, però també a les flotes<sup>1</sup>. A més, Portopí presentava unes millors condicions, per a la navegació de les embarcacions de major calat, que no les badies del Nord (Rullan, 2002). Madina Mayurqa formava part de la ruta comercial entre els ports genovesos i africans i probablement ja devia ser objecte de desig dels ligurians i toscans. Manera (2001a:21) exposa que "Mallorca era considerada com la punta de llança tant per a la penetració a Àfrica com a la península Ibèrica".

Amb la conquesta catalana de 1229, s'establiren transaccions comercials amb Marsella, Nàpols, Gènova o Sicília. Mallorca adoptà el paper de redistribuidor de mercaderies africanes<sup>2</sup> un paper que mantindrà i que col·locà el port mallorquí com un centre de redistribució rellevant que connectava l'Àfrica amb les costes del Mediterrani septentrional i central. El poder, en moments d'esplendor comercial de les illes, es manifestà en múltiples representacions arquitectòniques que formen part del Gòtic català. En aquells temps (segle XIII i principis del XIV) s'aixecaren importants edificis com a manifestacions del poder eclesiàstic (p.ex. Seu de Palma, Convent de Sant Domingo de Palma, Església de Santa Eulàlia; Parròquia de Santa Maria a Ciutadella; Santa Maria d'Eivissa; etc); del poder polític-militar (p.ex. Castell de Bellver, Palau Reial de l'Almudaina) i del poder econòmic-comercial (p.ex. Llotja de Palma); etc.

Cap el 1341 es produí una caiguda important dels fluxos comercials per diferents motius entre dels quals hi podrien estar l'augment dels conflictes a la Mediterrània, la feblesa política, l'especulació i mala qualitat dels teixits de llana mallorquins, la crisi demogràfica de la pesta negra i la reestructuració productivo-territorial de l'illa. Al segle XIV, les activitats comercials entraren en un període de crisi que s'inscriuen en un context generalitzat de crisi. A l'acabament del Regne Privatiu de Mallorca (1276-1343) i la reincorporació a la Corona d'Aragó (1343), l'Europa feudal entrava en una profunda crisi socioeconòmica i la pesta negra afectava a quasi tot Europa, tot eliminant prop d'un terç de la població europea. Per altra banda, els conflictes bèl·lics de l'Europa occidental –Guerra dels 100 anys (1337-1453)–, aprofundien la crisi. La pesta negra fuetejà les Balears, i per exemple a Mallorca la població minvà en unes 10 mil persones, especialment a la part forana on el descens de població fou de devers una quarta part de la seva població (Casasnovas, 2008).

En aquell context, Mallorca començà una orientació manufacturera en base a teixits de llana amb vocació exportadora. Aquesta reorientació tendria a veure amb una disminució de la força de treball degut a les pestes i a un afebliment de les condicions de vida dels pagesos entre d'altres motius per l'increment de la fiscalitat pública als que s'hi afegien males collites per causes meteorològiques. Resultat d'això –descens demogràfic, elevats salaris, reducció del treball esclau, elevada fiscalitat, etc.– s'inicià un gir en la producció agrària que en comptes de empènyer cap a noves rompudes per a la producció bladera, s'expandí l'activitat ramadera – particularment l'ovina– i es començaren a introduir nous conreus (p.ex. la vinya). Així i tot, cal

<sup>1</sup> Rullan (2002) diu que es podien comptar amb prop de 8 Hm<sup>3</sup>: font de la vila (5 Hm<sup>3</sup>), font de na Bastera (1,5-2,2 Hm<sup>3</sup>) i font de na Pere (1,5-2,2 Hm<sup>3</sup>). En canvi a Pol·lència es podia comptar amb tan sols amb prop d'1 Hm<sup>3</sup>.

<sup>2</sup> Mallorca fou un important centre esclavista. Els esclaus no només foren "objectes" comercials, sinó que una part important treballaven al camp i a la ciutat (Mas, 2006).

assenyalar que el treball esclau era important a les illes, especialment a les terres senyorials (es comptabilitzen entre 5 i 6 mil esclaus cap el 1428) (Casasnovas, 2008).

L'activitat tèxtil, els paraires se concentraren a l'àmbit urbà. El 1516, a Palma es comptaven uns 736 artesans del tèxtil front als 626 de Barcelona (Manera, 2001a). Segons Manera (2001a:35) l'estratègia "empresarial" es fonamentava en "el trasllat de bona part del procés productiu a les zones rurals, amb costos d'oportunitat més baixos, atenent la tipologia d'una força laboral en la qual se subratlla la creixent presència de mà d'obra pagesa". Seria el que a l'actualitat es coneix com a procés de deslocalització productiva dels centres urbans a la perifèria global, gràcies a unes relacions de poder que presenten les mateixes coordenades geogràfiques. Entre finals de l'Edat Mitjana i els inicis de l'Edat Moderna, s'entrà en un període de crisi degut a múltiples causes: cors a la Mediterrània, davallada de la producció frumentària, crisi de la renda feudal, epidèmies, desviament dels fluxos comercials cap Amèrica, increment dels impostos –deute públic–, etc. A més, se requeria créixer demogràficament per incrementar les recaptacions fiscals que havien de sufragar la construcció de les murades i demés fortificacions, en un context de creixents conflictes que arribaven per la mar, però també des de la ruralia. La situació va engendrà una creixent conflictivitat social que es manifestà, per exemple, en els aixecaments pagesos de 1450-1453 (Aixecament forà) i el de 1521-1523 (Agermanats). Una infraestructura digne d'esment és la que fa referència a la del port de Palma que passà de la rada de Portopí a situar-se als peus de la Catedral per la incapacitat d'acollir un tràfic ascendent i per qüestions de seguretat, encara que les condicions de "seguretat" front els agents atmosfèrics eren pitjors que a Portopí. Aquestes infraestructures romandran quasi inalterades fins el segle XVIII quan començaren a efectuar-se obres de reforma i ampliació (Quintana, 1974; Soler, 2004).

Les classes populars, la pagesia principalment, havien estat esclafats pel poder a la Revolta Forana de 1450-1453 i les Germanies de 1521-1523. A partir d'aleshores i fins ben entrat el segle XIX, la noblesa mallorquina detenia l'hegemonia social que segons Moll i Suau (1979:102-103) es "recolzava sobre la relació de poder consolidada després de l'esclafament de les grans revoltes pageses (Forans i Germanies), relació que li permetia l'explotació de la pagesia i de l'artesanat". Per això, Manera (2001a:67-68) diu que "no és estrany que la coerció infringida pels senyors feudals motivàs respostes en pagesos i artesans que, en el pla de la lluita de classes, es vertebrassin no necessàriament cap al conflicte declarat (el fracàs i anihilament del qual era reconegut per la cultura popular) sinó més aviat cap a una resistència pacífica que prenia formes concretes en la seva esfera econòmica: la intervenció en les xarxes de contraban, la vinculació a produccions alternatives a les controlades pels sectors privilegiats, el frau fiscal, l'ocultació de quantitats corresponents al delme o la participació en la indústria rural, vessants que, majoritàriament s'enquadren en els paràmetres de l'autoexplotació pagesa, podrien emular algunes de les fórmules per fer front a la sostracció senyorial". En aquest sentit, cal destacar la importància que adquirí la producció de llegums que va permetre assegurar una alimentació mínima a una població que anava en ascens.

Tal com sostenen Moll i Suau (1979) l'estructura social i les relacions de poder, malgrat l'hegemonia de la noblesa, no va restar estàtica i immutable, sinó que s'anaren donant tota una sèrie de transformacions que alterarien aquelles relacions. El comerç exterior, malgrat el cors barbaresc, i la incorporació de nous productes a la dieta va permetre passar la frontera dels 50 mil o 60 mil habitants del segle XVI, per arribar a 99192 habitants el 1667. La població musulmana, abans de l'ocupació catalana (1229), es situava en torn a 50 mil persones, el 50% de les quals es concentraven a les 90 Ha de Madina Mayurqa. Després de dita ocupació i conquesta, la població rebria el flagell de les epidèmies, arribant a 34 mil habitants al 1444, el 32,35% dels quals habitaven Ciutat de Mallorca. La Ciutat de Mallorca al segle XVII concentrava prop del 26,2% de la població de l'illa que quasi arribava als 100 mil habitants, és a dir la mateixa població que habitava a la Madina musulmana. Per tant, tenim una concentració del poder a la zona urbana encapçalada per l'aristocràcia<sup>3</sup>, seguida de les classes comercials i menestrals punyents, i una major part de la població rural sotmesa i desempoderada.

La producció de blat illenca fou de manera crònica, insuficient per cobrir els requeriments alimentaris de la població, per la qual cosa resultava imprescindible acudir a la

<sup>3</sup> A l'article de Moll i Suau (1979) es qüestiona l'anomenat absentisme dels propietaris nobles respecte de les seves propietats. Segons aquests autors, a partir de l'estudi concret de diverses cases senyorials, es detectava una clara intervenció per part de la noblesa terratinent en el procés productiu.

seva importació. A aquesta fluctuant i insuficient producció cerealícola s'havia d'afegir la forta especulació que realitzaven les classes dominants amb el blat (Moll i Suau, 1979). En canvi, l'oli fou el principal protagonista de les exportacions fins ben entrat el segle XVIII. L'expansió del cereal suposà augmentar les rompudes de la foresta i quan la pendent no ho permetia s'optà per l'olivera –"es produeix oli, quan el terreny no permet blat, per poder comprar cereal. En aquest sentit l'oli és blat" (Rullan 2002:184)– i per la rota, quan el terreny era massa magre. L'orientació productiva lligada al règim de propietat de la terra i els poders dominants varen vincular-se amb l'aparició d'un comerç important per tal d'abastir de queviures a la població. I per tant, comerç i producció cerealícola-oleolícola eren un potent instrument de control social per part de les classes dominants, l'aristocràcia que començava a deixar pas a una emergent classe comercial. Els comerciants adquiriren un paper rellevant i practicaren, gràcies al seu paper i la seva informació, pràctiques especuladores de manera habitual. Emperò, també s'inicià una administració de la terra i gestió de la producció de l'oli mitjançant l'arrendament de les terres. Ens apropam, així, a noves formes d'acumulació, en les que els grans comerciants començarien a controlar gradualment totes les parts del procés. El capital comercial el que perseguia era limitar les partides inherents a la circulació. Aquests sectors socials comptaren amb un creixent poder social, al temps que la major part de la societat restava a mans dels criteris productius que els impossibilitaven l'autosubsistència i el binomi poder-comerç exterior es consolidaven com un element clau de la societat i economia mallorquina (Manera, 2001a; Manera, 2006).

Per altra banda, tal com exposa Juan-Vidal (1976), tenim que a mitjans del segle XVI un 50% de la població activa agrícola eren jornalers, mentre que cap a finals del segle XVIII aquests representaven entre un 65% i un 75%. Resultat d'aquestes relacions laborals ja assalariades es genera una forta interdependència entre el manteniment dels treballadors sense terra i assalariats i les collites anuals. Aquestes darreres no depenien tan sols d'una meteorologia favorable, sinó que també ho feien de les lògiques crematístiques del capital comercial mallorquí vigents. Així que, el treball al camp era un treball temporal anualment i un treball absent els anys de males collites ja que no eren contractats i en conseqüència les borses de pobresa augmentaven de manera notable. Això sí, la lliçó dels aixecaments pagesos servia per mantenir sota domini a tota aquella població que havia d'acceptar unes pitjors condicions laborals, tot estan sotmesos a una intensa explotació. No obstant, la pagesia no era un bloc homogeni, sinó que es donaven divisions internes en les que se definien grups de major poder, com per exemple el dels pagesos arrendataris (Moll i Suau, 1979)<sup>4</sup>.

### 10.1.2. Menorca: la llana és blat.

En segon lloc, l'illa de Menorca ha presentat històricament una evolució prou contrastada amb la major de les Balears. Emperò es podria dir que les semblances són majors de les que hom podria sospitar a primera vista. La Menorca musulmana (902-1287) tenia la seva capital a Ciutadella, pels mateixos motius que Madina Mayurqa se localitzà a la part SW de l'illa de Mallorca: les illes miraven cap els territoris d'Al Andalus. I en el cas de Ciutadella (i el seu port), aquesta era més bona de defensar que no la rada maonesa. La població menorquina era d'unes 15 mil persones i el recinte urbà de Ciutadella, d'unes 5 Ha, allotjava unes mil persones, la qual cosa significa que un 93,3% de la població era rural. L'economia menorquina, a partir de finals del segle XIII i sota domini catalano-cristià es fonamentà en el comerç exterior de llana. Unes exportacions que sortien de la capital, Ciutadella, cap els ports de Gènova, Barcelona i Sud de França. Se prioritjà la llana per sobre del blat i, en canvi, el blat s'importava a un preu més baix del que es rebia per la venda de llana. A mitjans segle XIV fou quan es va dur a terme una estratègia territorial i productiva fonamentada en els tancaments mitjançant paret seca que podrien recordar als *enclosures* britànics i que responien a la intensificació de l'activitat ramadera vinculada a la seva dimensió com a principal producte d'intercanvi. A més, aquesta pràctica implicava el pas des d'una economia amb un cert pes d'allò comunal en la que les pastures col·lectives eren prou importants, cap una economia cada cop més individualista.

La rellevància de Maó està estrictament vinculada al seu port i les rendes de localització que d'ell es deriven: comercials, militars, corsàries, artesanals, etc (Murray, 2006). Fins

<sup>4</sup> Per una anàlisi de les possessions mallorquines des del segle XIII al segle XX es recomana el treball de Gabriel Jover i Antònia Morey (2003).

aleshores, "Maó era una vila d'importància secundària, puix que el seu port només era atractiu aleshores com a lloc privilegiat per al desembarcament de forces invasores" (Vidal-Bendito 2001:57). Però, el port guanyà rellevància geoestratègica –político-militar i econòmic-comercial– amb la construcció del Castell de Sant Felip (1555-1597) a la part meridional de la bocana del port. Després dels atacs corsaris a les ciutats menorquines, el de Barba-rossa (1535) a Maó i el de Piali Baixà (1558) a Ciutadella, la població de Menorca va experimentar un notable trasbals. Per una banda, els corsaris agafaren com a botí unes 3 mil persones a Ciutadella i més de mil a Maó, amb la qual cosa es passa d'uns 10 mil habitants abans dels atacs, a poc menys de 6 mil cap a finals del segle XVI.

A diferència de Mallorca i Eivissa, on l'agricultura convivía amb una mica de ramaderia, a Menorca la ramaderia (ovina) convivía amb una mica d'agricultura. Emperò, a la segona meitat del segle XVII es comencen a perdre aquells mercats, el francès degut al conflicte franco-hispà, l'italià per la competència de les teles angleses i holandeses i el català per la Guerra dels Segadors (1640-1652). La crisi d'aquells anys es manifestà per una banda en l'empitjorament de les condicions de vida de les classes més vulnerables –pagesos emfiteutes– i l'enriquiment dels nobles ciutadellencs, però també suposaria la pèrdua de rellevància de Ciutadella i l'ascens de Maó com a principal centre urbà de l'illa (Casasnovas, 2006).

A partir de llavors, cal destacar una qüestió importantíssima i és que el nucli principal de l'illa basculà paulatinament des de Ciutadella cap a Maó. A mitjans del segle XVII, els dos nuclis urbans concentraven el 76,5% dels 8450 habitants de l'illa. Emperò Maó ja acollia prop del 37,8% (uns 3200 habitants) de la població menorquina. El port de Maó ofería millors condicions per la navegació dels vaixells de major calat que no pas el de Ciutadella i el Castell de Sant Felip ofería millors condicions defensives. A més, la ubicació del centre urbano-portuari a la part oriental de l'illa també va significar una ampliació dels horitzons corso-comercials que anaven més enllà dels que relacionaven el port de Ciutadella i la veïna Mallorca. El port de Maó seria la porta d'inserció de Menorca a l'economia-món que s'anava expandint des de l'ocupació europea del Nou Món (Murray, 2006; Vidal-Bendito, 2001). Un altre element a tenir present és la diferència entre uns sòls de la Tramuntana paleozòica que eren impermeables i els del Migjorn calcari on l'obtenció d'aigua era molt més fàcil. L'espècie humana preferí ocupar un Migjorn menys prolífic biològicament que el Nord, però també més segur per mor del paludisme de la part septentrional. Així, els dos nuclis urbans es troben sobre el promontori calcari miocènic. Per exemple, en el port de Maó ja en temps dels romans es va construir un nimfeu a Cala Figuera per a l'aiguada dels vaixells que allà hi recalaven, un servei que es perllongà fins el segle XVIII (Soler, 2004).

Tomàs Vidal-Bendito (2001) exposa com a l'any 1600 es comptabilitzaven unes 350 alqueries d'unies 200 hectàrees de mitjana, encara que amb superfícies superiors a les zones més accidentades de l'illa. La propietat de la terra es fossilitzà en una Menorca de terratinents i grans propietats, i tan sols les terres properes als dos principals nuclis urbans es parcel·laren. Aquelles parcel·les es dedicaren a l'horta i la viticultura principalment. Així doncs, uns dels elements a tenir en compte a Menorca seran la gran propietat i la concentració urbana de la població i la proliferació de les activitats econòmiques urbanes i portuario-comercials.

### 10.1.3. Pitiüses: la sal és blat.

En tercer lloc, les illes **Pitiüses** –Eivissa i Formentera– entraren promptament dins de l'economia-món, de la mà de les enormes salines. Santiago Rusiñol batejà l'illa d'Eivissa com "l'illa blanca" en referència a les espectaculars salines. L'illa d'Eivissa fou incorporada al domini púnic al segle VII a.C., la qual cosa proporcionà a l'illa un estatus econòmic-comercial d'enorme rellevància a la Mediterrània Occidental que durà fins l'enfonsament dels fenicis arran de les Guerres Púniques i l'ascens de l'Imperi Romà. La ciutat púnica d'Eivissa (Ibusim) en el moment de màxim esplendor va assolir prop de 5000 habitants –no tornarà a tenir els mateixos efectius demogràfics fins el 1840–. Durant l'època musulmana, se documentà l'exportació de sal d'Eivissa i Formentera i la fusta d'Eivissa cap a Ifriqiya (Nord d'Àfrica) (Ferrer-Abárvua, 2003). També s'ha documentat la construcció i reparació naval, tot aprofitant les masses boscoses de *Pinus halepensis*. El científic musulmà, Zakariya al-Qazwini (1203-1283) destacà el caràcter muntanyenc i boscos de l'illa, així com l'abundància de vinyes i arbres fruiters a Eivissa i el safrà a Formentera (Gil-Sánchez et al., 2002; Gordillo, 1981).

L'explotació salinera pitiüsa, ja sota el control catalano-crisità, també és digne de menció per dos motius bàsicament. En primer lloc, l'explotació medieval per part dels senyors feudals (Nuno Sanç, Guillem de Montgrí i Pere de Portugal) no acabà de quallar en l'organització que havien previst en base a treball assalariat i esclau. A canvi, al 1261 es va cedir l'explotació de les salines als eivissencs que havien de pagar una renda proporcional al muntant de la collita i una renda per la defensa militar de l'illa. Aquest sistema d'explotació i organització social del treball perdurà fins a principis del segle XVIII i té unes conseqüències importants en l'organització social del treball a l'illa que cristal·litzà fins abans de l'explosió turística. Joan Vilà-Valentí (2000 [1953]:127) escrivia al respecte de la vida de la major part dels eivissencs i formenterencs que amb "una economia completa i tancada dins del cercle domèstic, l'home del camp (pagès) és, en primer lloc, agricultor, però du a terme, endemés, moltes altres activitats. La corba del treball agrícola assoleix un màxim el juliol (batre de cereals) per iniciar un ràpid descens a principis d'agost. Comença llavors per una gran part de la població de les Pitiüses un acusat buit de treball que seria precís omplir amb activitats complementàries (pesca, recol·lecció de llenya i carbó, etc.). És aquesta la mà d'obra que capta l'explotació salinera". Així doncs, la major part de la població de les illes es dedicava a múltiples tasques que voltaven en torn a la unitat domèstica i l'agricultura de subsistència fonamentada en el policultiu, tot essent la recol·lecció de la sal un component afegit<sup>5</sup>.

En segon lloc, si a Mallorca l'oli i a Menorca la llana s'intercanviaven per blat, a les Pitiüses la sal serà blat. Ferrer-Abarzúa (2003:20) diu que "hi ha exemples, durant el segle XVI, de casos abundants en què la Universitat no tenia diners efectius i el que feia era assignar parts dels estanys als seus creditors, perquè es cobrassin el deute amb sal". Mentrestant, la major part de la població era eminentment rural i es dedicava a activitats agràries, la major part de la sal es destinava al comerç, amb la qual cosa va sorgir una classe social corso-comercial i urbana que mantenia contactes més enllà de la Mediterrània.

Un altre aspecte a destacar pel cas de les Pitiüses és que la seva conquesta no va ser liderada per la monarquia, sinó que Jaume I atorgà el lideratge i posterior possessió i domini a Guillem de Montgrí, Nuno Sanç i Pere de Portugal. Aquests es repartiren les illes d'acord amb les forces aportades per cadascun. Cal destacar l'existència de la ciutat portuària amb triple murada que resistí l'ocupació cristiana. Aquesta, junt amb ses Salines foren el principal botí de les illes. Murades i salines no es podien dividir i pertanyeren als tres senyors. Cal destacar que l'interès en aquests dos indrets restà interès per la resta del territori que seguí una organització socio-espacial quasi idèntica a la dels musulmans. Casasnovas (2008) apunta que a la ruralia eivissenca s'hi trobava la major part dels esclaus musulmans i les dificultats de colonització demogràfica feu que es rebaixessin certs drets senyorials. Així, a la ruralia hi hauria una mescla ètnica important, mentre que a Vila es trobaven principalment els colons catalans. En ser la sal i el comerç els elements essencials del poder, mentre que el control de la terra fou menys significant que a les veïnes Balears.

L'Eivissa musulmana abans de l'ocupació catalana comptaria aproximadament amb unes 3 mil persones, el 50% de les quals es trobaven a les 4 Ha de Madina Yâbisa (Rullan, 2006). La construcció de les murades renaixentistes de Vila –Jona Baptista Calvi (1555) i Giacomo Palearo (1578)– que ampliaren la ciutat fins a unes 10 Ha, li atorgaren una major seguretat front als possibles atacs barbarescs, amb la qual cosa la seva població que s'hauria mantingut fins aleshores en un ordre de magnitud inferior o igual als temps musulmans, començà a incrementar-se fins arribar a prop de 2600 habitants que representaven el 19% de la població de l'illa del 1700. A finals del segle XVII l'illa de Formentera fou oficialment repoblada per part de Marc Ferrer de Joan.

La ruralia s'organitzà en torn al casament com a centre de les activitats econòmiques estrictament autàrquiques i la vénda (grup de casaments) com a nucli comunitari i base de l'organització social. Així doncs, tendríem una societat que basculava fonamentalment en torn al nucli familiar i que recelava de qualsevol imposició o intromissió externa. Una economia de subsistència i una societat rural poc disciplinada vers les institucions. Cal dir, tal com exposa Macià Blàzquez (2006) com aquestes característiques socials i territorials s'han mantingut pràcticament fins a l'explosió del turisme de masses, encara que les seves empremtes persisteixen en el territori. En temps del turisme de masses, el policultiu i l'economia autàrquica

<sup>5</sup> En el cas d'Eivissa cal destacar l'explotació d'esclaus que es perllongà des de l'Edat Mitjana fins ben entrat el segle XVIII (Planells, 1991; Ferrer-Abárzuza, 1995).

han derivat en una proliferació de xalets de dubtosa legalitat que densament ocupen la pràctica totalitat de l'arxipèlag.

Una altra activitat a destacar fou la corsària. El cors, estaria molt relacionat amb l'activitat comercial que era important a l'illa degut a l'existència del port i, sobretot, la sal. Les Pitiüses no només foren objecte de repetits atacs corsaris que per exemple feren que l'illa de Formentera estàs de forma intermitent despoblada fins el segle XVII. Blázquez (2006) sostén que la persistència de l'hàbitat rural dispers podria ser també degut a l'amenaça pirata. L'apogeu de l'activitat corsària eivissenca fou al segle XVIII quan hi havia unes cinc naus que ocupaven prop mil persones. Cal destacar que dones, nins i vells sumaven prop de sis mil persones i, per tant, la població dedicada al cors era de prop del 25% dels homes adults de l'illa (Blázquez, 2006; Vilàs, 1999).

## **10.2. DE L'ÀNTIC RÈGIM CAP A L'ESTAT LIBERAL: UN TRÀNSIT AMB TURBULENCIES.**

El segle XVIII s'inaugurà amb la Guerra de Successió espanyola. Aquesta fou la culminació de la decadència de l'Imperi espanyol i el Tractat d'Utrecht (1713) implicà la pèrdua dels territoris europeus i la colonització britànica de Gibraltar i de Menorca que ja havien capitulat al 1704 i 1708, respectivament. El conflicte entre borbònics i austriacistes es va resoldre finalment en favor dels primers que implantaren un règim de tall francès: centralista i absolutista (despotisme il·lustrat). Un règim que es contraposava al de l'Àntic Règim, federal i foral, dels Àustries. Emperò al darrera d'aquell conflicte batejava també la disputa per l'hegemonia europea, és a dir mundial, entre França i Anglaterra. A partir de llavors s'impulsaren les polítiques segons la raó de la il·lustració que donaren lloc al liberalisme econòmic i una època de progressius canvis socials marcats pel transvasament del poder des d'una aristocràcia que perdia rellevància social i política cap a unes classes burgeses comercials, manufactureres i urbanes, però també contrabandistes i agrícola-rurals que marcarien les noves lògiques del poder fortament inserides en el caciquisme. Emperò, la sort de cadascuna de les illes seria diferent ja que mentre a Mallorca i a les Pitiüses, amb la promulgació del Decret de Nova Planta (1715), se liquidaven les institucions forals i es produïa el que alguns han definit com un procés d'aculturització castellanitzant; l'illa de Menorca passava a mans dels britànics i conservava les velles institucions forals, sense aculturització castellana ni britànica (Casasnovas, 2006). No obstant això, la pertinença a la corona hispànica (de Mallorca i les Pitiüses) suposava la possibilitat de comercialitzar amb les terres americanes i, així, ampliar notablement l'abast del seu influx comercial. Cal dir que la implantació del Decret de Nova Planta i el que implicava va rebre el rebuig de les classes dominants, però també de les populars ja que aquestes havien de suportar les lletes i quintes, així com una pesada fiscalitat (Moll i Suau, 1979).

En el panorama europeu s'estaven intensificant les tensions entre les dues principals potències, França i Anglaterra, que competien pel poder territorial i també per l'hegemonia del sistema-món capitalista. El nou ordre sorgit de Westfàlia no va ser mai governat per les Províncies Unides. La direcció que establí l'hegemonia holandesa fou l'expansió comercial d'ultramar recolzada pel poder naval i la formació de companyies estatutàries per accions. Les modernes flotes comercials i militars per una banda, i les modernes empreses capitalistes per l'altra. La lluita per l'hegemonia, tot d'una enfrontà els dos poders territorials amb les Províncies Unides. Emperò els conflictes entre les dues potències dificultava el desplaçament de l'hegemonia holandesa. Per altra banda, la racionalització militar aplicada pels holandesos a l'estratègia militar i aplicada als exèrcits europeus, va permetre que s'iniciàs l'erosió dels exèrcits dels imperis extraeuropeus. D'aquesta manera s'obrien les portes a l'expansió colonial cap a la resta del món, i particularment cap a l'orient on els imperis com l'Otomà o el Xinès començarien a declinar (Arrighi, 1999).

Això no obstant, el comerç mundial seguia controlat per portuguesos, espanyols i holandesos. Un control que no podien, de moment, desplaçar les potències territorials francesa i anglesa. Així que "per atrapar i desplaçar aquelles potències, França i Anglaterra varen haver de reestructurar la geografia política del comerç mundial. Això és precisament el que es va aconseguir mitjançant la nova síntesi de capitalisme i territorialisme materialitzada pel mercantilisme francès i britànic durant el segle XVIII" (Arrighi 1999:66). Aquesta reestructuració se construí sobre tres pilars: el colonialisme, l'esclavitud capitalista i el nacionalisme econòmic. La combinació d'aquests va donar els resultats perseguits.

S'incrementava la circulació del capital gràcies a l'expansió territorial i apropiació-degradació de recursos i apropiació-degradació de persones, al temps que el mercat capitalista s'estenia tant cap a fora –comerç colonial– com cap a dins –economia nacional– (Arrighi, 1999). És el que Karl Polanyi (1968) definí com la "gran transformació", en la que les relacions mercantils dominarien pràcticament tota la vida social. La construcció de les economies domèstiques, amb l'expansió interna del major nombre d'activitats, va permetre també l'expansió dels Estats que incrementaven d'aquesta manera els ingressos fiscals. S'arribava a la situació en que les mateixes guerres "s'autofinançaven" (Tilly, 1992 a Arrighi, 1999).

Paradoxalment, la condició insular de Gran Bretanya es va convertir en un element clau en la seva conversió en l'hegemó mundial. Després de dos segles de lluites pel domini territorial europeu, Anglaterra es decantà per anar a "explorar el món". La canalització dels esforços d'Anglaterra cap a l'expansió ultramarina, mentre els altres estats europeus fronterers estaven ocupats en confrontacions pel domini expansió intraeuropea, va acabar per atorgar a Anglaterra un paper dominant que vendria marcat pel Tractat de París (1763), després de la Guerra dels Set Anys (1756-1763). Giovanni Arrighi (1999) situa el primer expansionisme territorial anglès a l'època isabelina, ja que Anglaterra, al segle XVI, no podia competir militarment amb les potències europees –França i Espanya– s'orientà cap els oceans i els territoris extraeuropeus. La introducció de grans naus de guerra equipades amb armes de foc va ser un element clau per a l'expansió del poder anglès. Així, el botí aconseguit per Francis Drake en el Golden Hind (unes 600 mil lliures) de 1580, va permetre a la reina Isabel I d'Anglaterra amortitzar tot el deute extern i efectuar una inversió de 42 mil lliures en la Companyia de Llevant, els beneficis de la qual varen constituir el fonament principal de les relacions exteriors britàniques (Keynes, 1996 a Arrighi, 1999)<sup>6</sup>. Per altra banda, la major part dels 4,5 milions de lliures d'or i plata encunyades durant el regnat d'Isabel I (1558-1603), diu Arrighi (1999:226) que "se creia que provenia del saqueig sofert per Espanya". I aquella l'havia obtingut del saqueig d'Amèrica (Brailovsky, 2006).

En definitiva, l'aventura d'expansió territorial britànica s'assentava en el conegut matrimoni entre les lògiques militars i les corsàries que alimentaren una pràctica habitual, per part del poders fins els nostres dies. El reciclatge dels diners resultant del saqueig a la vegada reforçava les finances del govern anglès i la seva moneda –la lliure esterlina– que es convertia en una de les principals monedes de l'economia-món per la seva fortalesa i estabilitat. Emperò, els ciments de l'hegemonia britànica establerts en època isabelina no s'acabaren de consolidar fins que el centre de gravetat del capitalisme comercial es traslladà d'Amsterdam a les ciutats portuàries angleses. Aquest canvi d'hegemonia permeté establir un triangle atlàntic "virtuós" en el qual: les manufactures angleses s'intercanviaven per esclaus africans; els esclaus africans per productes tropicals americans; i els productes tropicals americans per manufactures britàniques que a la vegada incrementaren la demanda efectiva i els recursos de capital requerits per la revolució industrial (Arrighi, 1999).

### **10.2.1. Els il·lustrats desembarquen a les Pitiüses. S'ha acabat el desgavell de fora vila.**

En aquell context es duen a terme alguns canvis institucionals i político-administratius rellevants com per exemple l'impuls dels criteris racionalitzadors de l'ager pitiús que fins aquells moments s'havia resistit. Així, el Bisbe Manuel Abad y Lasiera, arribat a Eivissa el 1783, va erigir 18 parròquies, que agrupaven les vèndes, com a mecanisme de control-concentració poblacional i social: Sant Francesc, Sant Ferran de ses Roues i Mare de Déu del Pilar a Formentera; Sant Antoni de Portmany, Mare del Déu de Jesús, Santa Eulària des Riu, Sant Carles de Peralta, Sant Joan de Labritja, Sant Miquel de Balansat, Sant Mateu d'Albarca, Santa Agnès de Corona, Sant Jordi de ses Salines, Sant Rafel de Forca, Santa Gertrudis de Fruitera, Sant Llorenç de Balàfia, Sant Francesc de s'Estany, Sant Josep de sa Talaia i Sant Agustí des Vedrà. La "modernització" socioeconòmica de l'illa presentava un fort component territorial que estava lligat a l'intent de concentrar la població que poblava de forma dispersa el territori. I, paradoxalment, aquella "modernització" es feia de la mà de la institució eclesiàstica. Josep

<sup>6</sup> Les 42 mil lliures de 1580 varen ser suficients per generar tot el valor del capital de la Companyia de les Índies Orientals, de la Companyia Reial Africana i de la Companyia de la Badia de Hudson el 1700 i s'aproximaren a 4000 milions de lliures. Aquest import equivalia al volum total de les inversions exteriors britàniques al 1913 (Arrighi 1999:225).



Antoni Prats (2001:88) ens diu que des del poder "varen estendre l'opinió que viure aïllats era poca cosa menys que estar a les portes de l'infern i la maledicció eterna, massa lluny de Déu i la seva protecció". L'objectiu de concentrar la població no va acabar de quallar i fins i tot es feien concessions d'habitatges per aquells que volguessin viure al costat de les esglésies. L'objectiu del poder de concentrar la població no va fracassar del tot, ja que tal com exposa Prats (2001:88): "encara que no s'aconseguís aquest objectiu "geogràfic", sí que varen aconseguir, almenys en part, l'objectiu "social": al voltant de les parròquies es creà la idea de poble".

Per altra banda, cap a finals del segle XVIII, el mallorquí Miquel Gaietà i Soler com assessor de la Governació va implantar tot un seguit de reformes il·lustrades que es materialitzaren en el Fons de Millores. Entre les accions que impulsà es poden destacar: l'adequació de la xarxa de camins per facilitar l'arribada dels productes de fora vila al port eivissenc; la millora dels barris de sa Penya i la Marina que al segle XVIII allotjava a les seves 6,5 Ha a 2/3 parts dels 2600 habitants de vila; la fundació de l'Hospici (1786) on s'educaven joves per a treballar posteriorment en activitats industrioses als tallers –de teixits, cuirs, gerreria, ferreria, etc.– que la mateixa Junta promovia; i finalment, s'introduïen les pràctiques agrícoles fonamentades en criteris productivo-comercials amb la consegüent pèrdua del policultiu d'autosubsistència. A més, les salines passaren a mans de la corona com a part del botí i a partir de llavors canviaria sensiblement el règim d'explotació que serà fonamentalment en base a treball assalariat sota control dels funcionaris. El Fons de Millores de Gaietà i Soler va comprendre també ses Salines, on es dugueren obres de millora mitjançant el treball de presidaris (Ferrer-Abárzuza, 2003). Tanmateix, no es pogué dur a terme tot el que s'estimava en el Fons de Millora, degut a la manca de finançament. En aquells anys arribà a Eivissa José Vargas Ponce que treballava per l'armada i tenia per objectiu aixecar les cartes nàutiques de la costa espanyola. La memòria del seu treball es va convertir en el primer estudi modern de les illes Pitiüses i Balears –*Descripciones de las islas Pitiusas y Baleares, 1787*–.

Gil-Sánchez et al. (2002) destaquen que a Eivissa i Formentera hi havia grans masses forestals amb predomini del *Pinus halepensis*, la qual cosa va dur als il·lustrats del moment a veure un potencial per a l'explotació de la llenya i fusta, així com la potencialitat de rompre les terres forestals per la seva conversió en agrícoles. Cal destacar que des d'Eivissa s'exportava llenya cap a Orà i Cartagena per a cobrir les exigències de l'Armada Reial. En aquells mateixos moments, l'activitat de les drassanes eivissenques fou espectacular. La producció de pega, brea, quitrà i teia experimentà un avanç notable tant pel que fa per a la seva exportació com per a la seva utilització en la construcció naval fins arribar al punt en que al 1753 es prohibís la seva exportació degut a la seva contribució junt amb altres factors al deteriorament dels boscos eivissencs (Gil-Sánchez et al., 2002).

Malgrat s'exalci el canvi cap a unes estructures d'acumulació modernes diferenciades de les de l'Antic Règim per l'ascens de la burgesia i les activitats comercials, manufactureres i la intensificació agrària, el cert és que el segle XVIII fou l'època daurada del cors eivissenc i menorquí. És en aquests individus i la seva "activitat econòmica", on es podria trobar una important via d'acumulació que es perpetuaria, fins els nostres dies, en les diferents formes de l'economia criminal que han tengut lloc a les illes que van des del contraban, la construcció il·legal o el tràfic de drogues. Així, Blàzquez (2006) destaca el reconeixement popular dels corsaris eivissencs que arribà a tal punt que s'aixecà al 1915 un monument amb subscripció pública al conegut corsari Antoni Riquer Arabí (1773-1846) que fou famós per l'assalt a vaixells britànics, entre els que destaca el Felicity al 1808. El corsari es va convertir en militar (Alferes de Fragata) i va ascendir socialment<sup>7</sup>.

A la taula 1 es pot veure l'evolució de la població de les Pitiüses que passà de 10600 habitants a mitjans segle XVIII a quasi 16 mil habitants a finals de la centúria, amb un increment del 50,4%. Cal destacar per una banda l'increment de la població urbana de Vila en un 40% i la consolidació de la repoblació formenterenga, on la població és més que duplica. L'increment demogràfic fou la resposta a la introducció de mesures sanitàries i alimentàries que marcarien les primeres passes cap al canvi de règim demogràfic que llavors es caracteritzà per una reducció gradual de la mortalitat catastròfica i infantil, encara que es mantenien una elevada taxa de natalitat. En la composició social eivissenca cal destacar que els representants

<sup>7</sup> El 1856 les potències marítimes signaren la Declaració de París sobre el dret marítim europeu, que teniu com a principal objectiu la supressió del corsarisme. El govern espanyol no es va adherir a la Declaració de París fins el 1908.

dels vells estaments no eren gaire significatius. Així, d'acord amb el Cens de Floridablanca de 1787, els nobles eren 4 i el clergat estava compost per 118 persones, mentre que la població agrícola era d'unes 3160 persones (91,28% de la població activa), dels quals un 5,15% eren jornalers (Casasnovas i Ginard, 2006; Juan-Vidal, 1989). És a dir, el treball en el camp, en el cas pitiús, estava escassament vehiculat a través de les formes laborals assalariades.

	Pitiüses	Eivissa	Vila d'Eivissa	% Vila	Formentera
1751	10.600	10.200	2.600	25,49	400
1800	15.949	14.829	3.632	24,49	1.120
Variació (%)	50,46	45,38	39,69		180,00

### 10.2.2. Mallorca segueix escalant per la corba del creixement de la mà del comerç.

Les noves idees il·lustrades es varen difondre a Mallorca a través de la RSEMAP (Reial Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País), constituïda al 1778 com a resposta a la pretensió de restaurar la confraria de Sant Jordi en torn de la qual s'havien de congregar les forces de l'Antic Règim, encara viu, nobles i militars. A la RSEMAP eren representades les elits de l'illa que eren eminentment urbanes. Així mateix, els seus membres tenien diferent procedència i es poden destriar des de nobles, clergues a la burgesia intel·lectual. La seva principal comesa era la d'activar i llançar l'activitat econòmica, és a dir la introducció dels nous vents del capitalisme que ascendia als països centrals d'Europa. La RSEMAP va publicar el *Semanario Económico* (1779-1820) que és la primera publicació periòdica sobre qüestions econòmiques de l'illa. Dels membres de la RSEMAP, es pot destacar la figura de Bonaventura Serra i Ferragut (1728-1784) qui va constituir el Gabinet d'Història Natural i va escriure, entre d'altres, la *Historia Natural del Reyno de Mallorca* i *Descripción histórica y geográfica del Reyno de Mallorca* (Casasnovas, 2008). En qualsevol cas, les classes dominants, aglutinades en torn a la RSEMAP, pretenien desplegar un projecte socioeconòmic que els reforçàs en el poder, per la qual cosa no estaven gaire interessats en fomentar les activitats industrials que podrien donar lloc a la concentració d'obrers als nuclis fabrils (Casasnovas i Ginard, 2006)<sup>8</sup>.

A finals del segle XVIII la població mallorquina s'incrementà en un 14,25% i arribà a 136 mil habitants, dels quals un 23,37% residia a Ciutat amb unes 31 mil persones<sup>9</sup>. En quant a la persistència dels vells estaments, es pot destacar d'acord amb el Cens de Floridablanca (1787) que a Mallorca es comptabilitzaven uns 503 nobles, dels que un 85% es trobaven a Ciutat, i uns 3168 eclesiàstics que representava el 6,22% de la població activa mallorquina. Conjuntament no representaven més que el 2,5% de la població insular, però la seva influència era molt forta, especialment sobre les classes populars sense instruir que formaven el major gruix de la població mallorquina. Per altra banda, la població agrícola activa era d'unes 26553 persones (52,21% de la població activa) i la menestralia de 6465 persones (12,71% de la població activa). Cal destacar el fet que en el cas mallorquí, a diferència del pitiús, la major part de la població que treballava al camp ho feia a través de relacions laborals assalariades ja que els jornalers representaven un 69,5% de la població activa al camp (Juan-Vidal, 1989).

	Mallorca	Palma	Palma % sobre total	Resta de Mallorca
1750	119.620	33.121	27,69	86.499
1797	136.671	31.942	23,37	104.729
Variació (%)	14,25	-3,56	—	21,08

<sup>8</sup> Amb el desplegament de l'aparell burocràtic de l'Estat amb Isabel II, les activitats de la SEMAP quedarien molt reduïdes. Les funcions i objectius de la SEMAP eren substituïdes per les noves institucions. Barceló (1961:172) escrivia que "el moviment que podríem denominar liberal, va dur amb ell un esperit castellanista, de tal manera que a l'any 1835 la Societat d'Amics del País treballava en la confecció d'un diccionari mallorquí-castellà "per la desaparició en el possible del dialecte mallorquí, al menys en el tracte de les persones cultes". El projecte fracassà".

<sup>9</sup> Els principals nuclis de població després de Ciutat eren: Artà, 5471 persones; Felanitx, 7709 persones; Lluçmajor, 6496 persones; i Manacor, 6659 persones (Manera 2001: 470-471).

L'increment demogràfic es deu a la combinació d'una sèrie d'elements: la desaparició de la mortalitat catastròfica (Grau-Sancho, 2002); la reducció de la mortalitat infantil; alta taxa de natalitat; etc. Carles Manera (2001a) explica com la producció agrícola de l'illa va experimentar una recessió en certs productes, en benefici de l'expansió d'altres. En concret, la producció de lleguminoses experimentà un notable avanç. La dieta mitjana de les classes populars mallorquines amb unes 2212 Kcal (0,79 kg) estaria coberta en un 71,6% per cereals i un 17,3% per llegums i aquestes darreres suposaven devers el 37,6% de l'aportament proteínic. Les hortalisses, vins, aiguardents i garroves serien productes que conformaven la dieta de les classes populars i que escapaven més fàcilment de les grapes dels grups poderosos, tot restant en bona mesura fora de la xarxa mercantil.

A la segona meitat del segle XVIII hi hagué una caiguda de la capacitat adquisitiva dels jornals en metàl·lic, la qual cosa diu Manera (2001a:72) que "promogué la inserció a activitats complementàries, i en definitiva, l'autoexplotació". En quant al comerç a la segona meitat del segle XVIII es produeix una caiguda continuada de producció oleícola i conseqüentment de les seves exportacions. En aquells moments, disminueix la producció oleícola i se seguia en una situació de dèficit blader que havia de ser importat, a la qual cosa se li afegeix una població en expansió. Això fou possible gràcies a una transformació i intensificació productiva encapçalada per les elits burgeses en la seva persecució d'incrementar la taxa de benefici. Com ja s'ha esmentat, aquesta burgesia comença a controlar la producció agrícola mitjançant l'arrendament de les terres, particularment els olivars.

A la taula 3 i gràfic 2 es pot observar les balances de les principals mercaderies d'exportació (oli) i importació (cereals) a través del port de Palma entre 1792 i el 1804. En particular, i sense comentar el salt cerealícola de l'any 1804, del que no hem pogut trobar cap explicació de moment, es pot veure com les exportacions d'oli que presentaven certes fluctuacions relacionades amb la producció, presentaven un valor unitari (ral billó/Tm) molt més elevat que no el dels cereals que de mitjana quasi els triplicava. Així i tot, Manera (2001a) recorda que els valors de la duana eren inferiors als d'altres mercats, per la qual cosa una bona part de l'oli sortia a través del contraban. Es pot constatar que, en base a les dues principals mercaderies d'importació i d'exportació, la balança comercial en termes físics presentava regularment un dèficit permanent, mentre que la dimensió monetària presentava una situació diferent en la que contrasten anys de superàvit amb d'altres deficitaris. Així doncs, es veu una clara estratègia, especialment per part del capital comercial, d'escalar posicions en la "corba del notari". Aquesta no es restringia als productes locals (p.ex. oli, aiguardents, manufactures,...) sinó que "s'hi sumen les mediacions efectuades amb altres zones, de forma que es recalca un aspecte crucial que, alhora, ajuda a entendre els mecanismes compensatoris de la balança de pagaments: l'oferta i la demanda locals no són l'únic objectiu econòmic per al capital comercial. Aquest opera en diferents places comptant amb les seves respectives necessitats, de manera que el propi mercat no sempre canalitza les transaccions de les principals firmes insulars" (Manera 2001:110).

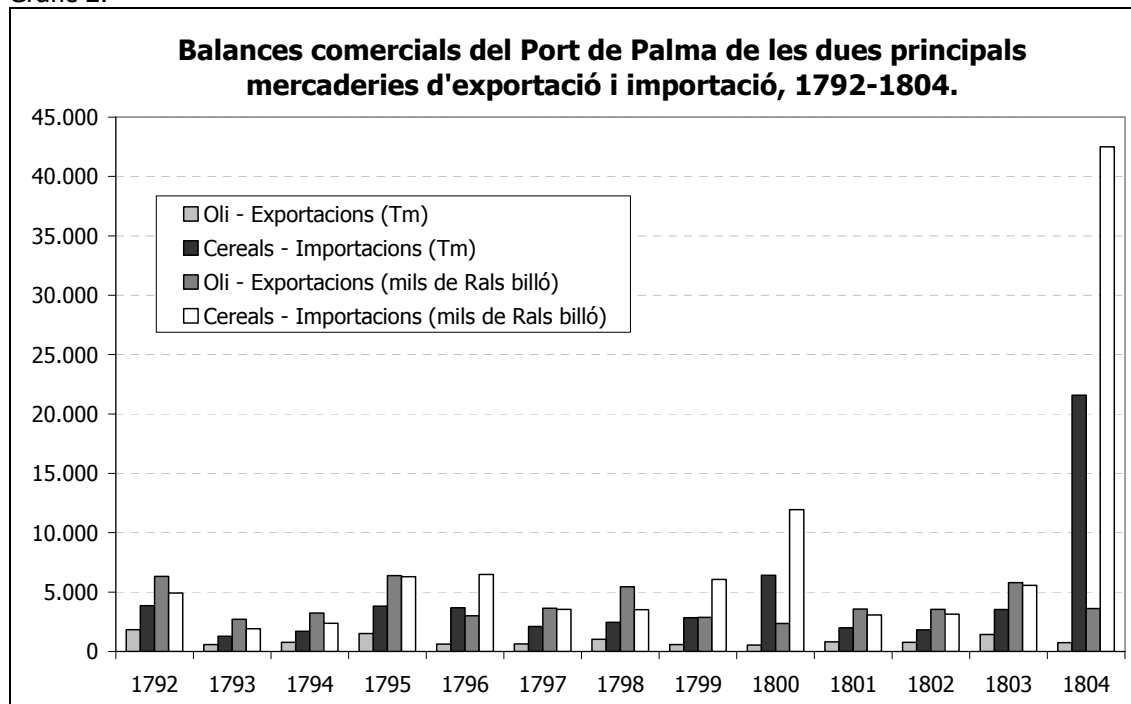
	Oli – Exportacions*			Cereals – Importacions**			Saldo	
	Tm	Rals billó (mils)	Valor unitari (ral billó/Tm)	Tm	Rals billó (mils)	Valor unitari (ral billó/Tm)	Físic (Tm)	Monetari Rals billó (mils)
1792	1.836	6.309	3.437	3.859	4.913	1.273	-2.024	1.396
1793	581	2.716	4.671	1.266	1.910	1.509	-684	806
1794	769	3.233	4.205	1.697	2.370	1.397	-928	862
1795	1.511	6.395	4.233	3.813	6.294	1.651	-2.302	101
1796	608	3.004	4.937	3.678	6.484	1.763	-3.069	-3.480
1797	634	3.630	5.730	2.105	3.538	1.681	-1.472	92
1798	1.024	5.439	5.310	2.448	3.503	1.431	-1.423	1.937
1799	585	2.868	4.903	2.836	6.057	2.136	-2.251	-3.189
1800	535	2.353	4.401	6.397	11.938	1.866	-5.862	-9.586
1801	799	3.567	4.463	1.982	3.070	1.549	-1.182	497

1802	763	3.542	4.641	1.813	3.125	1.723	-1.050	417
1803	1.430	5.799	4.055	3.518	5.559	1.580	-2.088	240
1804	733	3.596	4.905	21.574	42.489	1.969	-20.841	-38.893

\* El valor físic de les exportacions d'oli a Manera estan en quartans (s'ha considerat l'equivalència d'un quartà com a 4,145 litres i un pes específic de l'oli de 0,8 Kg/litre).

\*\* El valor físic dels cereals a Manera era en quarteres (s'ha considerat l'equivalència d'una quartera de cereals igual a 50 kgs).

Gràfic 2.



Mentrestant, es començaren a estendre nous conreus i productes agroalimentaris (p.ex. ametlles, aiguardents, vins i formatges)<sup>10</sup> i les manufactures que els hi reportaran uns majors beneficis. Un aspecte a destacar és que el valor unitari del cereal era superior que el de l'oli, amb la qual cosa s'havia d'exportar més oli per una quantitat inferior de cereal (Moll, 1989; Manera, 2001a). En el cas de Sóller ja era important la superfície destinada als cítrics que s'exportaven a ports francesos per la qual cosa el port va ser habilitat per fer front a l'augment del trànsit marítim, unes obres que s'iniciaren al 1772 i s'allargaren fins el 1809 (Soler, 2004). El 1778 Mallorca va estar habilitada per comercialitzar amb Amèrica, la qual cosa va obrir les portes a l'expansió comercial que s'aniria perfilant a partir de llavors. Per tant, un dels objectius a perseguir fou el de cercar productes per col·locar a l'exterior que els hi permetessin obtenir un valor unitari per quantitat exportada superior per poder afrontar les importacions cerealícoles. No obstant, la balança de pagaments presentava un dèficit crònic en la balança comercial que era, en bona mesura, cobert per entrades de capitals. Uns capitals que tenien diferents procedències (Manera i Morey, 2006). És plausible que part d'aquells capitals procedissin també de les activitats il·lícites com el contraban (Manera, 2006) o del cors que vivia un dels seus millors moments (López-Nadal, 1990).

Un dels aspectes que moltes vegades no es té gaire en compte és el paper que han jugat els ecosistemes forestals i els seus recursos que abracen des de la seva funció com espai comunal en moltes ocasions per a les pastures, espai de recol·lecció de llenya i producció de carbó vegetal, i sobretot per a l'obtenció de fusta per a la construcció tant naval com d'edificis<sup>11</sup>, etc. L'administració de Marina, que era en bona part l'encarregada de l'administració dels boscos, destacà l'abundància d'espècies forestals a Mallorca –especialment *Pinus*

<sup>10</sup> La RSEMAP aconsellà la sembra de moreres i figueres a Mallorca (Gil-Sánchez et al., 2002).

<sup>11</sup> En el cas de la construcció d'edificis cal tenir present que s'emprava la llenya per aconseguir la calç i el guix que eren dos materials fonamentals de la construcció i s'utilitzava la fusta per la confecció de les estructures dels edificis, entre d'altres.

*halepensis* i *Quercus ilex*– i la seva extensió –sobretot la Serra de Tramuntana–. Els integrants de la RSEMAP varen realitzar diversos informes en els que s'establien recomanacions per una millor gestió forestal front a les actuacions de la Marina, entre les que en podríem destacar la d'anar restituint els peus talats mitjançant la sembra o plantació (Gil-Sánchez et al., 2002).

El consum de la llenya fou important per la manufactura de sabons que a partir del segle XVII representà importants partides d'exportació. Els excedents d'oli, als que s'afegia la sosa importada d'Alacant, es convertien en sabó fort que s'exportava i sabó fluix pel consum intern. El segle XVIII l'Armada Reial pretenia renovar la flota per la qual cosa al 1748 es promulgà l'*Ordenanza para la conservación y aumento de los Montes de Marina* que implicava la servitud en la utilització dels recursos forestals tant privats com comunals. Aquesta ordenança motivà conflictes entre propietaris i la marina, que en el cas de les Balears la RSEMAP fou la que va dur la veu per tal de demanar que els boscos de l'illa quedassin eximits. La pressió de la RSEMAP aconseguí que l'ordenança no tingués uns efectes tan severos sobre les propietats forestals de les illes respecte d'altres territoris de l'Estat. La construcció naval experimentà una forta embranzida a partir de la segona meitat del XVIII. L'escissió dels fusters de ribera (mestres d'aixa) del gremi dels fusters al 1752 pot donar una idea de la rellevància que aquest col·lectiu assolí. La pressió sobre els boscos fou tal que fins i tot es va haver d'acudir a la importació de fusta de fora. A la construcció naval militar s'hi afegí, arran de l'autorització per comerciar amb Amèrica, la construcció de naus comercials (Gil-Sánchez et al., 2002).

### **10.2.3. Menorca és Port-Mahon. Britànics, militars, naus i corsaris.**

Al segle XVIII, les potències europees –França, Anglaterra i la decadent Espanya– augmentaren l'interès geoestratègic per la Mediterrània. Les illes eren cobejades i entre elles molt particularment, Menorca i el port de Maó. La corona anglesa ocupà Menorca el 1708 i amb el Tractat d'Utrecht (1713) consolidava la seva ocupació, junt amb la de Gibraltar. L'arribada dels anglesos suposà importants canvis com el trasllat de la capitalitat administrativa de Ciutadella a Maó i la conversió del Port de Maó en un important nucli d'activitat comercial, portuària i militar. A més, la supremacia financer-comercial britànica com a nou hegemó de l'economia-món aniria a favor de les classes privilegiades de Menorca sota bandera anglesa.

El segle XVIII menorquí fou eminentment anglès, però hi va haver canvis de "senyor" a destacar: domini anglès (1708-1756), domini francès (1756-1763), domini anglès (1763-1782), domini espanyol (1782-1798) i finalment anglès (1798-1802). Alícia Bauzà (2006:79) afirma que "el dinamisme del port de Maó, lligat a la seva condició de port franc i al desenvolupament de les activitats corso-comercials, marítimes, construcció naval i abastament de naus i guarnicions militars, possibilitarà l'aparició d'una burgesia corsario-comercial i protoindustrial, independent dels interessos agraris i de les rendes agràries de la terra".

A Anglaterra havia tengut lloc la Revolució Gloriosa (1688) que va suposar la caiguda del monarca i l'ascens del parlamentarisme. L'ocupació de Menorca fou particular ja que permeté un canvi social important, al temps que la població local va mantenir un elevat grau d'autonomia. Alguns aspectes a tenir en compte són: per una banda l'eliminació de la Inquisició (1721); i, per una altra, el trasllat de tot l'aparell polític-administratiu des de Ciutadella a Maó. És a dir, l'entrada dels britànics posava contra les cordes als vells estaments localitzats majoritàriament a Ciutadella. Emperò, el domini britànic no suposà una colonització cultural ja que es va mantenir la llengua catalana –a diferència de les altres illes on s'havia imposat el castellà– i les idees il·lustrades eren abraçades per les elits locals. Es pot destacar la constitució de la Societat de Cultura Maonesa (1778-1785) que aglutinà els il·lustrats de l'illa.

D'altra banda, cal destacar que en temps de pau a Maó hi havia uns 2500 homes de la *Royal Navy* amb tot el que això suposa d'abastament de queviures, expansió urbana, explosió d'activitats econòmiques vinculades a l'abastament de la població resident i militar i construcció-reparació naval (Casasnovas, 2008). Com a curiositat podem aportar l'apunt fet per Tomàs Vidal-Bendito (2001:65) quan diu que "la producció anual de vi superava els 3 milions de litres i el 75% d'aquesta era consumida pels anglesos [...] el consum per càpita s'atracava als 2 litres diaris".

Un canvi que es va donar en aquells moments fou el trencament del predomini absolut de la ramaderia ovina per començar a tenir una certa importància els ramats de porcí i boví que tenien una vocació més lligada a la satisfacció proteínica d'una població ascendent i al fet que la

llana començava a perdre rellevància com a producte d'exportació i a la producció tèxtil guanyava pes la manufactura de lli amb altres fibres (Casasnovas, 2006). A l'illa de Menorca les masses forestals degueren patir un important retrocés tal com exposa l'historiador menorquí, Riudavets-Tudurí (1885), a partir del segle XVI quan es va construir el Castell de Sant Felip i posteriorment per la construcció naval i l'augment del consum de llenya, especialment lligat a les esquadres militars del Port de Maó. José Vargas-Ponce quan visità Menorca constatà el mal estat de les seves masses forestals. La manca de boscos comunals motivà que les classes més desfavorides haguessin de talar llenya arreu. Aquest fet junt amb les elevades exigències de la guarnició anglesa de Maó provocaren les queixes de les autoritats municipals. A més, és possible que la combinació d'escassetat de llenya i elevada demanda donàs lloc a una espiral especulativa i extractiva que es traduïa en una major pressió sobre els recursos forestals. Per aquest motiu, a finals de segle es plantejaren mesures per a la repoblació dels boscos i la prohibició de certs usos (Gil-Sánchez et al., 2002).

Durant l'època britànica s'expandiren les activitats portuàries de manera notable, però també les comercials que varen rebre l'impuls de ser port franc. Un dels principals productes comercials fou el blat del qual Menorca seguia essent deficitària. Emperò el comerç del blat reportà enormes beneficis, de prop del 20% en ser reexportat per part dels mercaders maonesos que foren especialistes en l'especulació bladera. El blat procedia fonamentalment de Sicília, Sardenya i el Mediterrani Oriental i es revenia fonamentalment als ports espanyols. A més, per finançar les adquisicions dels cereals es revenien les teles franceses adquirides al Port de Marsella. S'arribà a situacions de mancança de cereals en les que la Universitat es veia obligada a comprar blat de Barbaria, Sardenya o Sicília; mentrestant, els vaixells menorquins fondejats al port de Maó, estaven carregats de blat que es destinava a la reexportació. A més cal destacar el contraban, especialment el de tabac procedent de Gènova en direcció cap a Mallorca via Menorca, i les activitats corsàries que es realitzaven sota pavelló britànic, amb unes 55 patents de cors que ocupaven prop de 3 mil persones i capturaven al voltant de 89 vaixells anualment (Soler, 2004; Casasnovas, 2006).

Un aspecte a considerar és el fet que al port de Maó s'hi establiren comunitats de comerciants grecs i jueus, i en menor mesura anglesos. Aquests, malgrat la seva escassa rellevància numèrica, atorguen una dimensió particular al que fou l'abast de les relacions comercials ja que abraçaren la pràctica totalitat de la Mediterrània, des del Nord d'Àfrica a les costes de l'Imperi Otomà del Mediterrani Oriental. Així, Menorca seria una plaça comercial en la que hi arribaven i redistribuïen tant els productes procedents de l'Orient com els de l'Atlàntic (Casasnovas, 2006).

Com a resultat d'aquells canvis, la burgesia corso-comercial s'aniria perfilant poc a poc com la classe dominant de l'illa, que expressà el seu poder mitjançant la construccions de cases senyoriales a Maó (entre el carrer d'Isabel II, Plaça del Príncep, Carrer Anuncivay i Sant Ferran), l'adquisició de propietats rurals i fins i tot l'adquisició de títols d'hidalguia (Casasnovas, 1998; Casasnovas, 2006). Entre les extravagàncies dels nous rics destaquen les múltiples edificacions que feren a la ruralia que anaven des de grans cases fins a l'enrajolat de les eres, però que no significaren millores per l'augment de la productivitat de la terra. L'acumulació del capital fou dilapidada en obres sumptuoses i en el fort creixement urbà maonès, donant lloc al que Casasnovas (2006:150) ha definit com una acumulació de capital sense canvi econòmic.

La població, al llarg del segle XVIII, experimentà un destacable augment, tot passant dels 16 mil habitants de 1723 als 28 mil de 1787. Un dels principals aspectes a tenir en compte és que Maó es convertí en el principal nucli de l'illa amb la duplicació dels seus efectius demogràfics que passaren de 4,5 mil al 1723 a 13,9 mil al 1787. A més, s'ha de tenir present que al cas de Maó es va estendre, primer de forma informal, i llavors ja planificat el nucli de Georgetown (es Castell) al 1771 (Vilardell, 2005). Aquest espai allotjava prop de 3 mil persones, amb la qual cosa l'augment demogràfic que realment hauria propulsat l'activitat portuària i militar giraria en torn a unes 19 mil persones: 13,9 mil a Maó, 3 mil a Georgetown i 2,5 mil militars.

En el Cens de Floridablanca (1787) es comptabilitzaren uns 135 nobles (47,4% a Ciutadella) i 898 eclesiàstics que mantenien una posició dominant a bona part de l'illa i molt particularment a Ciutadella que fou la seu del Bisbat Menorquí a partir de 1795, encara que la major part del clergat es trobava a Maó amb el 52,67% de tots els clergs de l'illa, front al 22,38% de Ciutadella (Juan-Vidal, 1989). Miquel A. Casasnovas (2006) ha demostrat com el sector manufacturer en temps de domini britànic no es va estancar, ans al contrari la

menestralia experimentà una notable expansió. El testimoni de Vargas-Ponce es permet saber que hi havia: uns 2745 pagesos (44,7% de la població activa, dels quals un 10,4% es trobaven a Maó) i un 68,6% d'aquests eren jornalers; unes 1170 persones de la mar (19% de la població activa), dels quals un 73,4% es trobava a Maó; i 1912 persones ocupades en activitats manufactureres (31,13% de la població activa) de la qual la major part corresponia al sector de la construcció (32%), tèxtil (27%) i del cuir (20%) (Mascaró-Passarius, 1981).

L'embranchida demogràfica i econòmica es va traduir en l'espai urbà de Maó amb el vessament de la ciutat més enllà de les murades. Aquestes eren absorbides per l'entramat urbà ja que havien perdut la seva funcionalitat defensiva que era coberta pel Castell de Sant Felip (Murray, 2006). A més la condició de ciutat portuària de les potències europees es va traduir en una febre constructora de nombroses infraestructures i equipaments: dessecament de la Colàrsega i construcció del pont de Sant Joan (1713); ampliació del Castell de Sant Felip; drassanes i arsenals militar a la part de Llevant del port; l'Hospital de l'Illa del Rei (1711); magatzems militars i comercials a ponent (1722); ampliació dels molls de ribera (1724); Llatzaret de l'Illa Plana (1771); magatzems de l'illa d'en Pinto (1766); etc (Soler, 2004). Un aspecte a destacar és que quan els espanyols es feren amb el domini de l'illa el 1783 i per tal d'evitar que es convertís en un indret llépol per les potències europees, Carles III ordenà enderrocar el Castell de Sant Felip del Port de Maó i el de Sant Antoni de Fornells, la qual cosa deixava l'illa novament indefensa. Això suposà l'explosió d'obres urbano-portuàries que poden ser considerades sota la categoria de les solucions espacio-temporals proposades per David Harvey (2004), és a dir, aquestes més enllà de l'impacte socioeconòmic en el moment de la construcció són elements claus que forjaran les futures ampliacions del capital a Menorca, i més concretament a Maó.

	Menorca	Maó	Ciutadella	Maó %	Ciutadella %	% Urbana
1723	16.032	4.580	4.580	28,56	28,56	57,12
1749	20.815	8.075	4.906	38,79	23,57	62,36
1787	28.135	13.902	6.233	49,41	22,15	71,57
Variació (%)	75,49	203,54	36,09			

En el cas de les illes Balears, i en menor mesura Eivissa, es pot dir que al segle XVIII ja s'havien posat ciments sòlids de les bases del capitalisme insular segons el qual, les elits comercials anirien escalant posicions a les parts més elevades de la "corba del notari", per la qual cosa s'acudia tant a productes obtinguts al propi territori com els que eren objecte de revenda amb independència de la seva procedència, ja fossin obtinguts a través del comerç o del cors. I, tal com escrivia Braudel (1984:295 a Arrighi 1999:215-216) "les organitzacions capitalistes líders dels cicles genovès i holandès evitaren la producció tant com pogueren. Venècia, Gènova i Amsterdam consumien gra, oli, sal, carn, etc., adquirits a través del comerç exterior: rebien del món exterior la fusta, les matèries primeres i fins i tot cert nombre dels productes manufacturats que utilitzaven. Els hi preocupava poc qui produís aquells productes o mitjançant quins mètodes, arcaics o moderns: se mostraven satisfets acceptant-los simplement al final del circuit, sense importar on havien estat adquirits en el seu nom pels seus agents o mercaders locals. La majoria, si no tots, dels béns procedents del sector primari o, inclús, els béns de luxe dels que depenia la subsistència de tals ciutats se trobaven fora de les seves murades i se produïen per compte de les mateixes, sense que aquestes tinguessin que preocupar-se pels problemes econòmics i socials inherents a la producció". Així, s'anaren definint les pautes d'una societat diversa i cada cop més complexa en la que els interessos de les classes dominants marcaven l'esdevenir social i econòmic definit per criteris crematístics, de poder. Aquests, a la vegada anaven deixant les seves petjades sobre el territori com és el cas de les illes Balears (Rullan, 2002; Artigues et al., 2006). I, per altra banda, no significà que no es produís el que s'ha denominat com "efecte degoteig" (*trickle down*) cap a les altres capes socials. Aquest "degoteig" era fonamental tant per mantenir el funcionament del sistema, com per evitar el descontent social i així aturar els aldarulls que trastorquessin l'ordre social dominant. Les classes populars rebien un cert degoteig dels restes que els hi deixaven les classes dominants, encara que es l'ordre social ampliava les desigualtats i la polarització social.

Així doncs, les illes no eren unes illes oblidades ni autàrquiques, encara que tampoc fossin el centre de l'economia-món, sí que presentaven una senda clara d'inserció en el capitalisme històric com a sistema-món. En aquest context, tal com escriu Giovanni Arrighi (1999:55) pel cas de les Ciutats-Estat italianes, seus del capitalisme al segle XV, els seus líders "foren pioners en l'establiment de xarxes amples i denses de diplomàcia residencial [...] La rendibilitat del comerç a llarga distància depenia essencialment del control quasimonopolístic de la informació sobre un espai econòmic el més ample possible". De la mateixa manera, s'anaven configurant uns col·lectius que atresoraven important informació que els hi seria clau per la consolidació del seu poder i les posteriors fases expansives del capitalisme a les illes.

### **10.3. EL CANVI DE SEGLE (XVIII-XIX). CRISI, CONFLICTES MUNDIALS I TENSIONS LIBERALS-ABSOLUTISTES.**

El trànsit del segle XVIII al XIX fou convuls i va estar marcat per la Guerra d'Independència Americana (1775-1783) i la Revolució Francesa (1789). Els vents d'independència arribaren a les colònies hispàniques d'Amèrica que començaren a principis de segle el degoteig de la independència, la qual cosa dificultava encara més la situació econòmica de la corona espanyola. Resultat d'aquestes transformacions, s'alterava el Sistema de Westfalia, ampliant-se cap a Amèrica, però deteriorant-se a Europa degut a les lluites interestatals i intraestatals. Particularment, les pretensions de Napoleó I d'expandir-se territorialment pel continent posà en entredit el Sistema de Westfalia. Finalment, després de la derrota de Napoleó, el Tractat de Viena (1815) establia les bases del nou ordre europeu. La combinació dels múltiples elements, donaren lloc a la consolidació de l'hegemonia britànica i es consolidava un nou sistema mundial de domini que ha estat definit com "imperialisme de lliure comerç" (Arrighi, 1999).

Segons Arrighi (1999:73) "el Sistema de Westfalia se basava en el principi de que no hi havia cap autoritat per damunt del sistema interestatal. L'imperialisme del lliure comerç, pel contrari, va establir el principi de que les lleis que operaven a l'interior dels Estat i que regien les relacions entre els mateixos se trobaven sotmeses a l'autoritat superior d'una nova entitat metafísica, un mercat mundial governat per la seves pròpies "lleis", suposadament dotada amb poders supranaturals majors que les que havia gaudit mai qualsevol papa o emperador en el sistema de domini medieval". Polanyi (1968) explica que la consolidació d'aquest ens metafísic, el mercat, va ser l'element que enlairà el poder britànic que no es justificava ni per la seva extensió ni pel seu poder militar. El que sí tenia, en canvi, era l'aparell ideològic i científicotècnic que li permetia situar-se en el cim del poder mundial.

Les confrontacions entre les potències europees s'anaren intensificant en aquells moments en que s'estenia la revolució industrial, i a molts d'indrets d'Europa, des del segle XVII, s'havien començat a trencar els colls d'ampolla de la producció agrícola mitjançant la intensificació de les pràctiques agrícoles gràcies a la bonificació dels sòls, la gestió de la fertilitat dels sòls mitjançant la rotació de conreus, la rompuda de noves terres i, molt particularment, els canvis institucionals en curs que trencaven les relacions de poder i propietat de l'Antic Règim. A més, als països bressol de la industrialització l'adopció de noves fonts energètiques exosomàtiques –carbó vegetal, torba i, en menor mesura, carbó mineral– varen permetre alliberar pressió sobre els ecosistemes forestals per a l'extracció de llenya que eren transformats en sòls agrícoles. Emperò, aquella fase de creixement arribà a un punt de rendiments decreixents que es varen resoldre amb un augment de l'emigració i una reducció del consum alimentari per persona, la qual cosa es reflecteix en que la reducció de l'estatura mitjana del segle XIX (Tello, 2005).

Per altra banda, les activitats industrioses en base a un sistema dispers i rural havien guanyat rellevància a escala europea, l'anomenat *putting out system*. Aquesta fou la resposta de la població a l'estancament dels salaris reals i la via per a la subsistència es fonamentà en una creixent autoexplotació en un context en que el mercat capitalista anava arrasant altres formes econòmiques (Allen, 2001; Berg, 1987).

Amb la Pau d'Amiens (1802) l'illa de Menorca passà definitivament a les mans de la corona espanyola. Els canvis polític-administratius varen tenir repercussions sobre el procés social i econòmic de l'illa. L'abolició del cors i de la condició de port franc va suposar un cop per la flota maonesa i l'economia en general de l'illa. Aquest cop fou esmorteït per l'obertura del comerç americà i la continuació del comerç del blat. Els menorquins que havien establert una



ampla xarxa de relacions en tota la Mediterrània s'implicaren diplomàticament en la consecució d'acords amb les terres del Nord d'Àfrica i el Mediterrani Oriental per poder continuar amb la revenda cerealícola. Entre les elits que conformaren l'entramat diplomàtic i comercial destaca la nissaga dels Soler de Maó (Casasnovas, 2006). El blat del Mar Negre, Sicília i Sardenya i Barbaria s'adreçava prioritàriament als ports espanyols. En els anys de la Guerra del Francès, les illes que havien quedat al marge acolliren un important nombre de refugiats des de la península, i el port de Maó va experimentar un nou dinamisme degut a la seva utilització per part de la flota britànica, al temps que es reprenia momentàniament el curs.

En el context espanyol augmentava el confrontament entre els anomenats liberals i els absolutistes i els canvis institucionals i socioeconòmics se resistien a emprendre el vol en aquell context en que s'alternaven moments d'avanços de les reformes liberals (Guerra del Francès, 1808-1814) seguits de represes absolutistes (Ferran VII, 1814-1833). A les illes, al llarg del segle XVIII es varen mantenir les enormes desigualtats socials que afectaven a la major part de la població. A això se li sumava una creixent confrontació entre les classes dominants: una econòmica com era l'ascendent burgesia, i les altres en termes sociopolítics com eren l'aristocràcia i el clergat. Després de la Guerra del Francès (1808-1814) l'economia balear s'ensopegà en un context europeu de crisi econòmica i política.

El pronunciament de Riego (1820) que donà pas al Trienni Liberal (1820-1823) va dur a l'ensorrament de l'economia menorquina que s'havia fonamentat, en gran part, en la revenda de cereals, és a dir en l'escalada de posicions dins de l'anomenada "corba del notari" (Naredo i Valero, 1999). La prohibició de les Corts d'importar cereals i llegums de l'estranger va ser el factor desencadenant d'una crisi social i econòmica que es va traduir en una forçada emigració ja que les activitats agràries estaven pràcticament fossilitzades des de feia centúries en haver-se desvinculat progressivament la societat i l'economia de la seva base territorial de recursos. Als anys 1820 s'inicià una crisi que es perllongà durant tres dècades. La població que ja havia entrat en la coneguda transició demogràfica presentava uns excedents demogràfics que no trobaven cap activitat econòmica que els allotjàs (Dubon, 1987). De fet, els capitals corso-comercials no s'havien traduït en canvis en el sistema productiu i com a molts s'adreçaren a la rompuda de noves terres, i particularment els "creadors de riquesa" exportaven els seus capitals en la persecució de llocs més favorables on invertir (Casasnovas, 2006). La crisi de 1820 fou aprofitada per les elits econòmiques que explotaren, tal com havien fet els nobles ciutadellencs amb la crisi del XVII, una mà d'obra ociosa per satisfer els seus capritxos. Les classes populars no tenien alternativa: emigrar o quedar amb les lògiques conseqüències d'ajustament (Murray, 2006). La capacitat territorial menorquina es situaria a l'any 1840 en torn a unes 2,13 Ha/càpita quan un segle abans era de 3,32 Ha/càpita, però que en amdós casos no cobria els requeriments alimentaris de la població que estenia la seva petjada ecològica a d'altres territoris.

L'ocupació i conquesta per les armes de l'Alger per part dels francesos a l'any 1830 va repercutir en un canvi substancial a la Mediterrània on desapareixia l'amenaça pirata. Per una altra banda, els francesos necessitaven nous pobladors per la nova colònia amb la qual cosa gràcies a un acord entre espanyols i francesos, els menorquins es podrien lliurar del compliment del servei militar a canvi d'anar a poblar terres algerianes. Així doncs, els menorquins o millor dit, els maonesos partiren cap al Nord d'Àfrica i en menor mesura cap a les Antilles. Les repercussions d'aquella emigració de l'ordre de 9418 persones entre 1826 i 1857, deixarien una forta empremta a la societat ja que els efectius que majoritàriament fugiren eren els "mascles joves", amb la qual cosa l'emigració accelerà la transició demogràfica i marcaria una futura piràmide de població envellida.

**Taula 5. La crisi demogràfica de Menorca (Font: Mascaró-Passarius, 1981:632-633; Dubon,1987).**

	Menorca	Maó	Ciutadella	% Maó (a)	% Ciutadella (b)	% Urbà (a+b)
1787	28.177	13.902	6.233	49,34	22,12	71,46
1826	35.753	20.063	7.453	56,12	20,85	76,96
1840	32.510	15.478	7.309	47,61	22,48	70,09

La reacció absolutista de principis del segle (1813-1833), amb l'excepció del Trienni Liberal (1820-1823), a Mallorca i a les Pitiüses repercutí en l'alentiment de les reformes liberals. Un fre que en el cas pitiús fou més important. Tanmateix, en la nova situació de principis de segle, la persecució als liberals i a les poques publicacions periòdiques de l'època, no afectà a la RESAMP ni el seu butlletí. El retorn de la Inquisició i el reforçament del clergat i l'aristocràcia va traduir-se en un ambient prolífic per a l'assegurament de les relacions de poder fort i caciquils. La situació de l'Estat era de clara fallida arran de la pèrdua del control de les colònies americanes i la situació europea tampoc es presentava gaire afalagadora en un context de confrontació entre la França Napoleònica i pràcticament la resta d'Europa Occidental. La crisi econòmica es manifestà especialment a Palma més que a la ruralia, i sobretot entre les classes populars de Ciutat, mentre que a Eivissa les reformes il·lustrades del Pla de Millores s'ensorrava.

L'evolució demogràfica de Mallorca i les Pitiüses al llarg de la primera meitat del segle XIX seguia en la tendència alcista ja observada a partir de mitjans del XVIII en que s'experimentà la transició demogràfica. Cal destacar el retorn de la mortalitat catastròfica a Mallorca arran de l'epidèmia de pesta al Llevant Mallorquí que es cobrà la vida d'unes 2440 persones el 1820 –1040 a Son Servera (39% de la població); 1267 a Artà (35% de la població); 112 a Capdepera (12,38% de la població) i 21 a Sant Llorenç (1,9% de la població)– i la de febre groga a Ciutat amb uns 5 mil morts (Grau-Sancho, 2002). Aquestes sacsejades demogràfiques no afectaren a l'evolució ascendent de la població de l'illa ja que un bon nombre de persones procedent de la península s'adreçaren cap a les illes, tot escapant de les guerres napoleòniques. Es comptabilitzaren en torn a unes 30 mil persones que s'allotjaren fonamentalment a Ciutat (Barceló, 1961). Aquestes entrades de persones degueren alimentar espirals especulatives tal com es pot despendre de la lectura del text de Casimiro Urech i Cifre (1869:45) quan diu que: "els alts preus que degué assolir la propietat en aquesta província i que aconseguiren en efecte les seves produccions a principis d'aquest segle, per les guerres que van tenir lloc i la molta concurrència de forasters que amb aquest motiu vengueren a aquestes illes en cerca de la tranquil·litat que no gaudien en el continent, hagueren d'influir per aixecar el justipreu".

A les taules 5 i 6 es pot veure com, als primers 40 anys del segle XIX, la població de Mallorca i de les Pitiüses augmentà en torn a un 27,3% i un 29,2% respectivament i s'assolien els 173,9 mil habitants a Mallorca i 20,6 mil habitants a les Pitiüses. La capacitat territorial es situaria en torn a 2,07 Ha/càpita a Mallorca al 1842, mentre que a les Pitiüses al 1840 aquesta era de 3,15 Ha/càpita.

<b>Taula 6. Evolució de la població de Mallorca, 1797-1842 (Font: Manera, 2001a i INE- Alteraciones de los municipios en los Censos de Población desde 1842 <a href="http://www.ine.es/intercensal/intercensal.do">www.ine.es/intercensal/intercensal.do</a>, octubre 2006).</b>				
	Mallorca	Palma	Resta de Mallorca	Palma % sobre total
1797	136.671	31.942	104.729	23,37
1825	168.110	36.617	131.493	21,78
1842	173.987	40.892	133.095	23,50
Variació %	27,30	28,02	27,09	—

<b>Taula 7. Evolució de la població de les Pitiüses, 1800-1840 (Font: elaboració pròpia a partir de Cirer-Costa, 1986).</b>					
	Pitiüses	Eivissa	Vila d'Eivissa	% Vila	Formentera
1800	15.949	14.829	3.632	22,77	1.120
1820	17.392	16.030	4.195	24,12	1.362
1840	20.612	19.190	4.920	23,87	1.422
Variació %	29,24	29,41	35,46	—	26,96

## **10.4. UNA "GRAN TRANSFORMACIÓ" EN EVOLUCIÓ. DEL LIBERALISME DE MITJANS SEGLE XIX FINS A LA GLOBALITZACIÓ NEOLIBERAL.**

### **10.4.1. Dels vents industrials i del lliure canvi a la crisi del cicle d'acumulació britànic i l'ascens de l'hegemonia nord-americana.**

Londres s'havia convertit a partir de dels anys 1780 en el centre rector de les finances de l'economia-món i Anglaterra imposà el lliure canvi a escala mundial. A més, després del Congrés de Viena de 1815 que organitzava el nou mapa europeu després de la derrota de Napoleó I, s'inicià el període que Karl Polanyi (1968 [1944]) definí com la *Pax Britànica*, una pau relativa que duraria uns 100 anys, fins a l'esclat de la I Guerra Mundial. Aquesta també fou l'era dels Rotschild (Arrighi, 1999). El Concert Europeu resultava de l'aliança entre els vestigis de l'Antic Règim i les noves oligarquies defensores del liberalisme. El restabliment de l'absolutisme a Europa sorgí com a vacuna contra els riscos de contagi de la febre revolucionària que havia esclatat amb la Revolució Francesa (1789), i molt particularment amb l'experiència revolucionària de la Comuna de París (1871).

A l'Imperi Britànic, la combinació d'un elevat endeutament públic i elevades despeses públiques varen permetre una relativa expansió de la indústria de béns de capital. Emperò, aquestes se trobaren aviat amb uns límits rígids, ja que fins la dècada de 1820 les empreses especialitzades en la fabricació de béns d'equip tenien poca autonomia. Arrighi (1999:194) exposa com "a principis de la dècada de 1840, la rendibilitat obtinguda de la producció de nous béns de capital pel mercat domèstic començà a disminuir ràpidament. La continua liberalització unilateral del comerç britànic va crear, no obstant, les condicions per a que es produís una expansió de primera magnitud del comerç i de la producció mundials. Els béns de capital britànics trobaren una prompta demanda entre organitzacions governamentals i empresarials de tot el món. I aquestes organitzacions, a la seva vegada, acceleraren la seva producció d'inputs primaris destinats a ser venuts a Gran Bretanya amb la finalitat de procurar-se els mitjans necessaris per pagar béns de capital o els interessos dels deutes contrets per efectuar la seva compra". La City de Londres es convertí en un important pol d'atracció dels capitals de la resta del món que hi acudien perseguint altes i més segures rendibilitats financeres amb la qual cosa contribuïen a incrementar la capacitat d'endeutament i inversió per part del propi capital britànic.

A més, la creuada liberal va fructificar en una sèrie de mesures que permetrien esperonar la potència britànica. En primer lloc, l'*Anti Corn Law Bill* de 1846 va obrir el mercat britànic als cereals de tot el món, i en conseqüència s'alliberaven recursos interns i mà d'obra que alimentaria la industrialització, al temps que rompria amb la sobirania alimentària i implantaria un cercle de dependència dels fluxos comercials del gra que afectaven de manera notable a les classes populars, progressivament assalariades. En segon lloc, la *Poor Law Amendment Act* de 1834 va sotmetre el treball als mecanismes de fixació de preus del mercat, i el mercat estava controlat per les oligarquies amb la qual cosa explotà la pobresa de les classes treballadores, especialment les urbanes. I, la *Peel's Bank Act* de 1844 que establia els mecanismes autoregulats del patró-or. L'establiment del patró-or tendria unes importants conseqüències a escala mundial ja que a través seu s'intentava regular els intercanvis interestatals i aquests es comprometien a garantir aquell tipus de canvi fix. D'aquesta manera, Londres es consolidava com a centre de les altes finances mundials (Arrighi, 1999; Tello, 2005).

Un altre element important a tenir en compte és el fet que les potències europees que requerien expandir-se territorialment per tal de dur endavant les revolucions industrials i industrials, mostraren un alt interès pel Mediterrani, tant pel que fa a les terres del Nord d'Àfrica amb la ocupació francesa dels països riberencs del Sud –Algèria, Marroc o Tunísia–; com pel seu valor geoestratègic per les rutes cap a Orient àdhuc de les terres més orientals. Així, els britànics en temps de la *Pax Britànica* s'anaren expandint cap a noves fronteres a través de la Mediterrània amb l'obertura del Canal de Sues (1869) a la circulació marítima. El capital financer britànic es va fer amb el canal el 1875 degut a que Egipte no podia fer front a l'enorme deute extern contret. Aquesta fou una jugada mestra del capital financer, en concret

la família Rotschild, que permeté consolidar l'expansió del poder econòmic i polític sobre territoris de l'Orient Mitjà i altres zones d'Àsia<sup>12</sup>.

Un dels principals elements que facilitaren aquest cicle d'acumulació fou, a part de la conversió de l'energia fòssil en energia útil (i la inevitable entropia), la progressiva expansió territorial de les potències europees que es configuraven en devastadors imperis que creaven riquesa per les elits nacionals i devastació-explotació a les perifèries, on s'extreien gran quantitat de matèries primeres. El que David Harvey (2004) i Giovanni Arrighi (1999) han anomenat com lògiques del poder polític-territorial o territorialisme. Així, si a principis del segle XIX les potències europees controlaven el 35% de la superfície terrestre planetària, al 1914 aquelles controlaven ja el 84%. I, Gran Bretanya dominava el 20% (Magdoff, 1978).

A més, en aquells temps s'imposà la ideologia del capitalisme procedent de l'Imperi Britànic (Naredo, 2003) i s'inicià la racionalització de la producció manufacturera cap els sistemes fabrils<sup>13</sup> que permetien un major control social per part de les classes dominants (Marglin, 1991; Tello, 2005). Arrighi (1999:214) exposa que el cicle d'acumulació britànic, a diferència dels cicles genovès i holandès, es fonamentà en "empreses capitalistes que estaven implicades amb contundència en l'organització i racionalització dels processos de producció". Així i tot, al segle XIX, la major part de la població mundial no era europea ni urbano-industrial, ni la principal institució econòmica era el mercat capitalista, sinó que tal com assenyalava Karl Polanyi (1968 [1944]) la principal tasca del poder fou la d'estendre el mercat capitalista (amb la propietat privada) i impulsar el paper dels diners com a principal mecanisme per l'acumulació i concentració del poder (Arrighi, 1999).

A partir de la segona meitat del segle XIX l'hegemonia britànica començà a trontollar i aparegueren en escena dos nous actors que intentarien fer-se amb el poder mundial: EUA i Alemanya. La recent constitució de l'estat-nació alemany (1871) feu que aquest no aconseguís cap suculent partida del repartiment de l'Àfrica Subsahariana, com a resultat de la Cimera de Berlín (1885) de la que els dos principals poders territorials, França i l'Imperi Britànic, es feien amb la major part del pastís. D'aquesta manera, Alemanya no accedia als recursos naturals africans que els britànics i francesos explotaven i que amb el temps esdevindrien centrals per a l'expansió del capitalisme europeu. A manca d'expansió territorial (i la conseqüent possibilitat de saquejar els recursos naturals i les persones), el capitalisme germànic es caracteritzà per la "racionalitat tecnològica". Aquesta contrasta, tal com ha assenyalat Landes (1979), amb el capitalisme britànic més lligat a la "racionalitat pecuniària". La geopolítica imperial germànica es definí en torn a l'Europa Oriental, conceptualització rebutjada frontalment pels poders britànics<sup>14</sup>. Aquest rebuig es va mantenir al llarg del segle XX quan l'eix britànic manifestà la necessitat de mantenir dividida la "massa occidental" de la "massa oriental" d'Europa (Garcés, 2008). Les dificultats d'expansió territorial (*lebensraum*) s'intentaren resoldre mitjançant el foment del racisme-nacionalisme alemany per tal de preparar el terreny ideològic que hauria de permetre dur endavant un confrontament amb les altres potències europees. El resultat fou una confrontació bèl·lica d'enorme violència que ocupà bona part de la primera meitat del segle XX, amb les dues guerres mundials.

Mentrestant, a l'altra banda de l'Atlàntic, els EUA amb un territori farcit de recursos naturals i molt particularment els vectors principals de la industrialització –carbó, ferro, etc– i sòls i aigua abundants per desplegar l'agricultura industrial permeteren estendre l'economia domèstica. D'acord amb Arrighi (1999:80) "al llarg del segle XIX l'avantatge decisiva en la lluita pel poder mundial fou la mida i el creixement potencial comparatius del mercat domèstic. Quan

<sup>12</sup> Segons Arrighi (1999:316) "els ferrocarrils, els vaixells de vapor i l'obertura del canal de Sues el 1869 transformaren l'Índia en una font essencial d'abastament barat d'aliments i matèries primeres per Europa (te, blat, llavors oleaginoses, jute) i en un important mercat remuneratiu, protegit per l'acció administrativa, pels productes de la indústria dels béns de capital britànics i per l'empresa anglesa".

<sup>13</sup> Per exemple, la indústria tèxtil anglesa comptava al 1813 uns 3 mil telers mecànics i més de 200 mil teixidors manuals; en canvi, al 1860, hi havia més de 400 mil telers mecànics i els teixidors manuals havien desaparegut (Arrighi, 1999).

<sup>14</sup> L'estratègia imperial britànica apareix reflectida en els treballs d'un dels seus principals ideòlegs, el geògraf Halford J. Mackinder (1861-1947). Segons ell l'hegemonia anglosaxona depenia d'impedir que les Potències d'Europa Occidental sumassin els seus recursos als de la Potència frontissa d'Euràsia, Rússia. Juan Garcés (2008:349) escriu que "la suma dels recursos de l'Oest d'Europa i els de Rússia hauria crat, segons Mackinder, una continuïtat geogràfico-econòmica autosuficient, si no se la distreia militarment des de les penínsules euroasiàtiques, una flota i una capacitat econòmica capaces de projectar-se sobre la reserva dels EUA que des de 1898, després de l'absorció de Cuba i Puerto Rico, era Iberoamèrica sencera"

major i més dinàmic fos el mercat domèstic d'un Estat, millors oportunitats tendria aquest Estat d'expulsar al Regne Unit de la posició central que ocupava en les xarxes globals de les relacions patró-client que constituïen el mercat mundial". Els EUA tenien suficient territori a dins (que tan sols havia de ser usurpat a les comunitats indígenes), no tenia els entrebancs que a la Vella Europa interposaven els residus de l'aristocràcia feudal, i per tant la burgesia no tenia cap limitació a la seva consolidació en el poder. I, finalment no comptaven amb les rivalitats interestatals que se gestaven a Europa. Tot això, motivà que un flux important de capitals i persones s'adreçassin des d'Europa als EUA –rendes d'insularitat geoestratègica–, i de rebot s'ampliava encara més el seu mercat domèstic, al temps que avançava posicions cap a la supremacia mundial.

Giovanni Arrighi (1999) exposa que el cicle d'acumulació britànic començà a experimentar símptomes d'afebliment a partir de la dècada de 1870 en que s'inicià la Gran Depressió (1873-1896). Aquesta estava marcada per l'augment de les tensions entre el capital financer i el poder territorial (o organització política), a les que s'hi afegien els creixents conflictes socials a partir de 1848, any en que es publicà el *Manifest Comunista* (Marx i Engels, 1998). David Harvey (2004) assenyala que la primera crisi important de sobreacumulació del capital se va produir entre 1846-1850 i com a resultat, detonaren moviments revolucionaris burgesos i nacionalistes a tota Europa. En aquell context, els estats-imperis iniciaren una cursa proteccionista que llimava una de les principals claus de l'èxit de la potència britànica que era la imposició del lliure comerç a la resta d'estats. Emperò no a ella mateixa que havia forjat bona part del seu poder en la depredació de la Índia. El lliure comerç es va mantenir a Anglaterra, mentre que a la resta de països s'imposava el proteccionisme, tot essent l'Alemanya de Bismarck l'epicentre del moviment proteccionista. La combinació de malestar social, augment de l'atur, recessió industrial i comercial, enfonsament dels valors immobiliaris i crisi fiscal feren que Bismarck decidís protegir l'economia alemanya i de pas reforçar el poder del Reich alemany (Arrighi, 1999).

La sortida de la crisi de mitjans segle XIX se efectuà per una banda en inversions infraestructurals a llarg termini (p.ex. transformació urbanística de París sota la direcció de Haussmann); i, per una altra banda, en expansions geogràfiques centrades fonamentalment en el comerç atlàntic. Emperò, aquella via de sortida s'havia esgotat cap els anys 1860. La interrupció dels fluxos comercials atlàntics per mor de la Guerra Civil dels EUA (1861-1865) afectaven a les economies europees. I, la combustió del conflicte social va qüestionar la legitimitat del poder a molts països europeus. Aquest conflicte que s'havia gestat després d'una llarga explotació a les classes populars, fructificà en tota una sèrie de moviments sociopolítics en els que la nova classe proletària es convertia en un dels principals agents polítics. Són els anys de la Comuna de París (1871), la Primera Internacional Obrera (1863), etc (Arrighi et al., 1999; Fernández-Durán, 2001; Fernández-Durán, 2010; Harvey, 2004; ).

L'ascens dels Estats-nació a Europa va venir de la mà del recurs per part de la burgesia de la idea de nació que permeté i consolidà les transformacions institucionals, socials i científico-tècniques que tenien lloc i que emanaven, moltes d'elles, de l'Imperi Britànic. Emperò, segons Harvey (2004), l'Estat-nació no proporcionaven una base coherent per a l'imperialisme. Així doncs, les estratègies d'acumulació –i resolució dels conflictes de sobreacumulació dins les fronteres dels estats-nació– es varen resoldre mitjançant la promoció del nacionalisme, i més particularment la seva versió més extrema en forma de racisme. Hannah Arendt va exposar que això significà la suspensió de la lluita de classes interna i la construcció de l'aliança de classes en defensa de l'Estat-nació. Els interessos de les classes populars s'havien fermat als interessos de les classes dominants, a partir de l'expansió del mercat, els diners i, sobretot, el treball assalariat. Així, la Segona Internacional es va dissoldre degut al fet que les qüestions imperials-nacionals s'imposaren per sobre la defensa dels interessos dels treballadors<sup>15</sup> (Harvey, 2004).

Després del període de crisi de la Gran Depressió varen tornar uns anys d'alt creixement econòmic, una època daurada, que es caracteritzà per una elevada competitivitat entre els estats per tal d'atreure la inversió, es començà una època intervencionista que propicià el clima per l'augment de les activitats especulatives i un progressiu abandonament de les activitats comercials-productives. Momentàniament, la resposta per part de molts dels

<sup>15</sup> La Segona Internacional (1889) es va constituir després de la desfeta de la Primera Internacional (1871), entre d'altres motius degut als conflictes manifestats entre la corrent marxista i l'anarquista, arran de l'experiència de la Comuna de París. Els anarquistes foren finalment expulsats de la Internacional a l'any 1896 (Arrighi et al., 1999).

capitals a la inestable situació fou la d'aprofitar la seguretat que ofería la City de Londres i el règim del patró-or, amb la qual cosa es produí una important espiral especulativa que acabà fent trontollar la pròpia lliura esterlina fins el punt que el 1914 el règim patró-or hagué de suspendre's. Cal destacar el fet que bona part de l'expansió dels EUA es va efectuar en base a endeutament realitzat amb la City. El deute dels EUA passà de 200 milions de dòlars el 1843 a 3700 milions de dòlars el 1914, amb la qual cosa moviments de divises cap a Londres s'incrementaren notablement. En motiu de la I Guerra Mundial, no tan sols els actius britànics als EUA se liquidaren a la Borsa de Nova York a preus rebaixats, sinó que els EUA passaren a ser creditors del Regne Unit.

A tot això, "el renou de sables", que era música celestial a l'oïda de la burgesia europea en tant que havia hipertrofiat la rendibilitat per mor de la intensificació de la competència interestatal pel capital en cerca d'inversió, se tornà en una catàstrofe de la que el capitalisme del segle XIX mai se recuperaria" (Arrighi 1999:210). La Primera Guerra Mundial marcaria la defunció definitiva del cicle britànic. El restabliment del sistema-món capitalista, malgrat els bojos 1920, no es consolidaria fins passada la Segona Guerra Mundial. Al llarg del darrer quart del segle XIX i la primera meitat del segle XX es varen donar les passes per a que el centre hegemònic es traslladàs als EUA, tot resultant en el cicle d'acumulació americà o el "llarg segle XX" definit per Arrighi (1999). Múltiples causes expliquen el canvi hegemònic, entre de les quals es poden destacar: no haver participat a la Primera Guerra Mundial fins el 1917, no haver rebut en el propi territori els impactes directes de les guerres, l'abundància de recursos naturals claus en la revolució industrial (p.ex. carbó, ferro, petroli, etc), desplegament de la política bel·licista sota la Doctrina Monroe (Amèrica pels americans) que esdevé en la Doctrina del Destí Manifest (versió EUA de colonialisme), espai financer recolzat pel dòlar i Wall Street, etc (Arrighi, 1999; Gowan, 2000; Smith, 2003).

Després de la Segona Guerra Mundial començà la fase coneguda com els "Trenta Gloriosos" que correspondria al règim d'acumulació fordista i la *Pax Americana* en els països capitalistes. En aquells moments s'impulsà el pacte capital-treball que donà lloc a l'Estat del Benestar, la societat del consum de masses i una expansió trepidant dels agregats monetaris, així com de la degradació ecològica. La societat planetària es divideix entre aquells territoris que es pujaven al tren del desenvolupament, i aquells altres que quedaven fora d'ell. Aquests deixaven de ser colònies per anomenar-se regions "subdesenvolupades" o "tercermundistes". Emperò, el món també es dividia entre aquells que pertanyien al bloc nord-americà o capitalista i aquells altres que s'enquadraven dins del bloc soviètic o comunista, sense deixar gaire espai per altres opcions.

El capitalisme monopolista arribà a un punt de saturació cap a finals dels 1960 i principis dels 1970, quan l'escalada bèl·lica es va tornar a disparar (p.ex. Guerra de Vietnam) i se començaven a posar les bases del dogma neoliberal (p.ex. Dictadura de Pinochet) (Harvey, 2007; Klein, 2007). La ruptura del sistema econòmic-financer de Bretton-Woods, de manera unilateral per part dels EUA, com a solució a la crisi, va encetar les rearticulacions del capitalisme mundial, caracteritzades per una creixent financiarització, una reconfiguració del paper dels Estats en favor del capital i una profunda reestructuració de l'organització productiva, amb l'aparició de l'empresa en xarxa escampada per les perifèries del planeta, etc. La reestructuració del capitalisme mundial va anar acompanyada de la revolució conservadora, iniciada al món anglosaxó –Thatcher al Regne Unit i Reagan als EUA– que seria una peça clau del dogma neoliberal. La caiguda del Mur de Berlin el 1989 i la dissolució de la URSS va donar com a resultat el final de la confrontació de blocs de la Guerra Freda, i els països dels dos blocs abraçaven el nou règim d'acumulació financer global.

Els anys 1990 s'intensificà el capitalisme global de base eminentment financera, al temps que les desigualtats socials i el deteriorament ecològic planetari també es disparava. La dècada dels 1990 és de fortes turbulències econòmic-financeres i les crisis econòmic-financeres marcaren la normalitat. Mentre que els EUA se consolidaven com els guardians del planeta amb l'assaig de la Primera Guerra del Golf per part de George H. Bush que donà lloc a un Nou Ordre Internacional. Aquest cicle expansiu va iniciar la seva reculada amb la crisi dels valors tecnològics al 2000. Per altra banda, la contestació social al capitalisme global va guanyar força a partir de les mobilitzacions de Seattle al novembre de 1999. Els atemptats terroristes del 11 de setembre de 2001 als EUA varen marcar un canvi en la geopolítica i la geoeconomia mundial, que tenia la qüestió del petroli en el punt de mira. A partir de llavors es va aprofundir la política neoconservadora i les estratègies de domini fort (imperialistes) dels

EUA, i les altres potències globals (p.ex. Unió Europea). Així mateix, les polítiques neoliberals propiciadores de l'Estat corporatiu i les dinàmiques especulativo-financeres, potenciaren noves escalades especulatives que han estat aplaudides per les elits globals i que s'han legitimat per la forta intensificació d'un capitalisme popular que ha participat, en certa mesura, del miratge del capitalisme financer. Aquestes lògiques s'han desfermat de manera important en el sector immobiliari, provocant una enorme bombolla especulativa global que acabà esclatant a l'estiu del 2007. Així mateix, els països perifèrics han experimentat de la mà de les polítiques neoliberals (p.ex. Programes d'Ajustament Estructural) un constant saqueig dels seus recursos naturals, al temps que les seves poblacions fugien cap a les regions centrals, el Nord Global, o als espais metropolitans del Sud, les "megaciutats misèria". Mentre que, alguns països (anomenats emergents), com la Xina, on es combina un règim dicatorial amb el turbocapitalisme, s'han convertit en la fàbrica global, ja que permetien noves solucions espacio-temporals als capitals transnacionals (Fernández-Durán, 2003; Harvey, 2007; Naredo, 2010).

#### **10.4.2. La industrialització fa olor a fum! Final del règim energètic orgànic i inici del fòssil (dominació de la natura i del territori).**

A partir de mitjans del segle XIX es va dur a terme una gran expansió del comerç mundial, esperonat per la irrupció dels nous mitjans de transport i del nou règim energètic de base fòssil que s'anava consolidant tant en la fabricació de manufactures com (i sobretot) al transport. Mentrestant, a l'agricultura s'aplicaven les noves tècniques procedents de la química agrícola amb aportacions com les de l'alemany Justus von Liebig (1803-1887) o el francès Jean Baptiste Boussingault (1803-1873). Aquests, a la seva visita a Amèrica del Sud, es fixaren amb el guano i les seves propietats químiques. A partir de llavors començaria l'enorme fertilització dels sòls europeus a partir de recursos extraterritorials, fins que l'anglès John Lawes (1814-1900) va elaborar el primer fertilitzant artificial (superfosfat) resultat d'aplicar àcid sulfúric a roques fosfatades. A partir d'aquí començà el gran abocament de fertilitzants inorgànics als sòls agrícoles, als que llavors s'hi afegiran els fertilitzants de síntesi derivats dels hidrocarburs (Smil, 2001).

El canvi de règim energètic permeté la conversió de les "economies orgàniques avançades" en "economies fòssils" (Wrigley, 1993; Tello, 2005). Aquesta conversió atorgà unes capacitats de transformació radical en la relació entre l'espècie humana i la biosfera – intensificació agrícola, explosió del transport motoritzat i colonització de nous territoris, enorme capacitat d'extracció de recursos de l'escorça terrestre, explosió i implosió urbana, elevada capacitat de destrucció bèl·lica, etc–, i a més permetia introduir brutals canvis en l'organització social als llocs de producció (fàbriques) i, també, de reproducció (llars) –producció en massa, racionalització del treball, extensió de la jornada laboral, aparició de l'exèrcit laboral de reserva, concentració de la població a les ciutats, etc-. I, sobretot en les relacions de poder, ja que en ser els combustibles fòssils, i més concretament els hidrocarburs, uns recursos molt concentrats en l'espai, la seva extracció i explotació s'organitzà en torn a grans corporacions i els països centrals organitzaren grans exèrcits –una petrodiploàcia i petroexèrcits– per a la defensa de l'accés als combustibles fòssils (i per l'apropiació de nous jaciments). Tot un canvi que va donar lloc a una societat tremendament jeràrquica i que aniria absorbint les múltiples formes d'organització social i econòmica que hi havia, convertint la societat en quelcom cada cop més homogeni (encara que amb tensions i pervivència de certs antagonismes). Paradoxalment, aquesta societat ha estat definida com a societat complexa (Fernández-Durán, 2008b; Fernández-Durán, 2010).

#### **10.4.3. Els vents d'Europa arriben a Espanya (i a les Balears).**

El regnat d'Isabel II (1833-1868) va suposar, encara que amb totes les friccions i tensions que hi havia en aquells moments (p.ex. Guerres carlines), la consolidació i implantació de les reformes liberals. Els aixecaments populars i la revolta militar encapçalada pel General Prim al setembre de 1868 donaren pas al Sexenni Democràtic (1868-1874) que era vista com una amenaça potencial pels interessos de les classes dominants. Tanmateix, després de la curta experiència de la Primera República (1873-1874), la reacció de les oligarquies no es va fer esperar i el gener de 1874, el cop d'Estat del General Pavia retornava "l'ordre social" i la restauració borbònica –Alfons XII (1874-1885); Regència de Maria Cristina (1885-1902) i Alfons

XIII (1902-1923)– . S'arribava així a una solució de consens en la que s'impulsava el liberalisme econòmic, de la mà de la monarquia, al temps que la coalició d'interessos de classe, alertats per l'onada revolucionària europea (p.ex. Comuna de París de 1871), s'encarregava de consolidar un règim polític autoritari i caciquil.

Se varen dur a terme reformes político-administratives de calat com és per exemple la configuració de la virtualitat territorial que és el que avui anomenam Illes Balears. En aquell moment s'anomenà Província de Palma de Mallorca, amb la qual cosa hom ja pot sospitar que el major pes polític i el major poder estaria lligat a la major de les illes (i particularment la seva ciutat), la qual cosa generaria a partir de llavors unes relacions sempre tenses entre les illes menors de l'arxipèlag i Mallorca. La província es subdividí en partits judicials: Palma, Inca i Manacor a Mallorca; Maó i Ciutadella<sup>16</sup> a Menorca; i un a les Pitiüses. Per altra banda, molts municipis que s'havien creat durant els curts períodes constitucionals (1812-1814; 1820-1823) es restabliren i a les Pitiüses es va definir l'organització municipal en torn a sis municipis que anul·laven els ajuntaments rurals de les primeres reformes il·lustrades. Tanmateix, els canvis responien als interessos de les classes dominants ja que tal com escriu Miquel Àngel Casanovas (2008:540) "tothom s'havia adonat de la potencialitat revolucionària de les classes populars (pagesos sense terres i proletariat urbà) que donaven suport a les faccions més reaccionàries del carlisme i, alhora, mostraven una forta aversió a les classes acomodades. Terratinents feudals i partidaris del reformisme absolutista, per una banda, i propietaris burgesos, per l'altra, havien entès que els calia arribar a trobar una fórmula que fes possible el canvi polític sense arriscar-se a un nou enfrontament armat que posés en perill l'ordre social establert i, sobretot, la propietat, autèntica clau de volta de tot el sistema liberal".

Les reformes que es varen dur a terme fins a la restauració borbònica d'Alfons XII amb el Cop d'Estat del General Pavia de 1874 se sentiren en diversos àmbits, entre dels quals destaquen: els canvis en la propietat, les reformes econòmiques, les reformes polítiques i els canvis culturals. Al llarg d'aquells anys va desaparèixer l'organització gremial dels oficis i va començar un incipient moviment obrer que es desplegarà, sobretot, durant el Sexenni Democràtic quan es celebraren les primeres eleccions municipals i de diputats a les Corts constituents –sufragi universal masculí–. El cop d'estat restablí l'ordre social en una difícil aliança entre els absolutistes i els liberals. Se consolidaren i institucionalitzaren, front al risc que havia suposat l'anterior experiència, les xarxes caciquils que quedaven disfressades en torn d'un sufragi censatari indefinit primer i masculí al 1890. El caciquisme quedava agrupat en torn als anomenats partits dinàstics: Partit Conservador i el Partit Liberal Fusionista.

A finals del segle XIX, l'enfrontament de l'Estat espanyol amb els EUA va conduir a la pèrdua de les colònies de Cuba, Filipines, Guam i Puerto Rico, amb la qual cosa l'Estat rebé un fort cop que afectà a l'ordre establert, i s'inicià la crisi de la Restauració amb forts enfrontaments entre les oligarquies per la lluita i conservació del poder. En aquells moments, Alfons XIII pren el tron entre 1902 i 1923, durant un període marcat per la desfeta colonial; les aventures neocolonials amb el Protectorat de Marroc al 1912 i la Guerra del Rift (1919-1926); i una situació europea marcada per les creixents tensions interestatals que desembocà en la Primera Guerra Mundial. Paradoxalment, el fet de no participar a la Gran Guerra va reportar un moment expansiu per l'economia espanyola. Tanmateix, la crisi de la postguerra europea, la recuperació dels teixits industrials dels països europeus i els conflictes socials interns acabarien en la reacció per part dels poders forts de l'Estat que desembocaren en la Dictadura de Primo de Rivera (1923) que mantenia al rei borbó, Alfons XIII.

Després de la Dictadura de Primo de Rivera es va iniciar el període de la Segona República (1931-1936) que, malauradament, acabà en el cop d'estat feixista promogut pel General Franco de 1936, dut a terme després del fallit cop d'estat de José Sanjurjo de 1932. En aquell convuls moment, en un context europeu d'avanç dels totalitarismes, es varen intentar impulsar transformacions socials de gran calat, especialment pel que fa a les classes populars amb l'intent d'universalitzar, entre d'altres, l'educació i la sanitat. L'ascens del govern del Front Popular sorgit de les eleccions de febrer de 1936 amb un projecte polític socialitzant va rebre la contraposició de les dretes –CEDA, Falange Española de la JONS, Carlistes, etc– que finalment aconseguiren fer-se amb el poder després de l'aixecament militar del 18 de juliol de 1936 i la llarga guerra civil espanyola.

<sup>16</sup> El de Ciutadella seria suprimit el 1850 i no és fins 1990 en que ha estat restaurat.



L'ajuda del contrabandista i empresari mallorquí, Joan March Ordinas, fou clau ja que finançà el vol del Dragon Rapide que permeté a Franco volar des de les Canàries cap al Marroc, i començar l'aixecament militar. A més, March va finançar directament l'adquisició de aeronaus italianes per bombardejar les zones republicanes. L'astut March va saber treure uns desorbitats beneficis a la conflictiva situació de la primera meitat del segle XX, al llarg de la qual passà d'especulador i contrabandista local a home fort de negocis forjat amb la compravenda de favors, informació, mercaderies i un llarg etcètera. L'objectiu d'acumular i l'absència d'escrúpols, situaren a Joan March a la cúspide de les finances mundials amb fortes vinculacions amb els diners nazis i les opaques places financeres de Wall Street i la "City" de Londres (Ferrer, 2000; Ferrer, 2004). Les forces rebels varen rebre ajuda militar dels països feixistes, Alemanya i Itàlia. Així mateix, l'abandonament del govern republicà per part de les potències europees aliades fou igualment cabdal per a la consolidació del règim feixista que duraria quasi 40 anys.

Després d'un període de (relatiu) declivi socioeconòmic de poc més de 10 anys, motivats per la Guerra Civil i la Segona Guerra Mundial, el règim feixista fou admès per la comunitat internacional amb la qual cosa s'obrien les portes a l'etapa del desenvolupisme franquista. Cal dir que les penúries afectaren majoritàriament a les classes populars, i encara més a aquelles persones que havien estat perseguides per mor de la seva ideologia. En canvi, astutes personalitats afins al règim varen treure sucosos beneficis d'aquella situació en que proliferà l'estraperlo i s'intensificaren les exportacions al bloc feixista. L'acceptació del règim feixista per part de l'amic nord-americà i la resta de països del capitalisme avançat varen donar oxigen econòmic al règim que aplicà mesures d'ajustament per tal d'entrar en els circuits del capital. Com s'ha esmentat en el capítol VIII, l'aixecament militar i la dictadura, poden entendre's com una primera aplicació de la "Doctrina del Xoc" definida per Naomi Klein (2007) i que enquadra en l'adopció de les polítiques monetaristes de l'Escola de Xicago en els laboratoris del Xile de Pinochet i la Indonèsia de Suharto. En el cas espanyol, la dictadura esborrà qualsevol intent de redefinir les relacions de poder i el model socioeconòmic. L'espai espanyol s'incorporà en l'òrbita dels interessos dels EUA que aprofitaren la plataforma espanyola per penetrar en l'espai europeu, i al mateix temps el territori espanyol es convertia en una plataforma per a la localització del capital transnacional que aprofitava un marc regulatori favorable i una mà d'obra barata. A més, les costes espanyoles experimentarien una profunda transformació de la mà del negoci turístic-immobiliari. El franquisme va aconseguir, per una banda, esclafar bona part del moviment obrer, i per una altra, gràcies al "miracle" del desenvolupisme feixista, s'aconseguí anestesiar bona part de la societat espanyola amb la droga del "consum de masses". David Ginard (1995) posa de manifest com l'oposició antifranquista, després de passar per uns anys de crisi i regeneració, es va articular en torn al moviment obrer particularment lligat a l'obrerisme cristià i la resistència cultural que es vehiculava especialment en torn a la defensa de la cultura catalana.

La fi de la dictadura, per mort natural del dictador, se donà en plena crisi del règim d'acumulació fordista. La nova situació va donar lloc al procés anomenat de "transició democràtica" en la que s'intentava donar sortida a les expressions polítiques democràtiques – sempre i quan s'ajustassin a les exigències dels grups dominants–, sense alterar les lògiques del poder polític-empresarial dominant. El nou context fructificà per una banda, en l'articulació de noves formes d'expressió sociopolítica –fins i tot aquelles que s'escapaven del control i disciplinament de l'oligarquia– i per una altra, amb motiu de la crisi internacional, se produïren unes profundes reestructuracions en matèria socioeconòmica i política –Pactes de la Moncloa, 1977– que expandien encara més la distància entre una Espanya oligàrquica, sortida del feixisme, i una Europa que començava a abandonar les polítiques de l'estat del benestar. Així doncs, s'abandonava aquell suposat pacte social entre el treball i el capital que havia caracteritzat als països del capitalisme avançat al llarg dels "Trenta Gloriosos" (1945-1973). L'anomenat Estat del Benestar es liquidava abans de que arribàs al territori espanyol, al manco sota la fórmula de democràcia liberal. A partir de llavors, encara que amb importants diferències entre ells, els governs del PSOE de Felipe González (1982-1996), del PP de José M. Aznar (1996-2004) i del PSOE de José Rodríguez Zapatero, des del 2004, han tengut com a fita la incorporació de l'Estat dins de les lògiques del procés de globalització neoliberal, amb la incorporació dins de l'Europa de l'euro i amb la consolidació d'un teixit empresarial de dimensions globals procedents de les grans empreses públiques i que gràcies a l'ajuda estatal han experimentat un procés de transnacionalització –iniciat a Amèrica Llatina– de grans

magnituds. Per altra banda, la societat espanyola entrava de ple en la societat del consum de masses i el territori espanyol es consolidava com un paradís turístic i immobiliari<sup>17</sup>.

El procés de transformació sociopolítica i socioeconòmica de les Balears es va veure trencat per la dictadura feixista que també serví de plataforma per a la consolidació dels interessos de les elits afins al règim. El turisme de masses va contribuir decisivament a la transformació socioeconòmica de les illes. La "modernització" econòmica de la mà del turisme de masses ha deixat una profunda empremta sobre el territori insular (veure capítol XI), al mateix temps que donava lloc a la constitució de noves classes empresarials vinculades al negoci turístic (Amer, 2006). Emperò, també sortiran noves classes dirigents vinculades a les finances o l'especulació immobiliària, així com alguns dels membres de les velles oligarquies seguiren mantenint els seus interessos, encara que perderen la preponderància que havien tengut en altre temps. Les classes dirigents ocuparen els principals llocs del poder polític i empresarial, resultant una xarxa d'interessos en la que la cosa pública se configurava al servei de la cosa privada.

Així doncs, l'arribada de la democràcia formal i el procés autonòmic, es va resoldre en l'adopció de les pràctiques caciquils fins aleshores vigents i de les quals les mostres més evidents són les dels polítics i empresaris Gabriel Cañellas Fons i Abel Matutes Juan (Miró, 1978; Cerdà i Uli, 1994; Mosquera, 1994; Manresa, 1998; Manresa, 2005). La corrupció se convertí en tema habitual de la política insular des dels inicis del procés democràtic. La política corporativa desenvolupada per Gabriel Cañellas (1983-1995), com a president del Govern de les Illes Balears, es va traduir especialment en una forta expansió del negoci urbanístic i de degradació territorial de les illes que anava acompanyada d'un elevat dèficit democràtic, així com d'una elevada contestació social. El 1983 l'administració pública va adquirir el Círculo Mallorquín, un dels símbols del poder de Palma, per convertir-ho en la seu del Parlament de les Illes Balears. Fins i tot, el propi Cañellas, mentre era president, participà en empreses del sector de la construcció i en controvertits projectes urbanístics. El Govern de Cañellas utilitzà les institucions públiques per col·locar persones de la seva confiança —els propis polítics i familiars—, la qual cosa desfermà fortes polèmiques relacionades amb la contractació de personal. La dreta passava a controlar també les principals àrees de les administracions públiques. El 1984 ja es sol·licitava una investigació sobre la presumpta vinculació de Cañellas amb les empreses Promociones Zeus SA i Construcciones Torcal SL, que havien fet obres a l'edifici del Parlament. La dimissió forçada de Cañellas al 1995 per la seva participació en la trama de corrupció de "Cas Túnel de Sóller" va sacsejar la política illenca i les files dels conservadors (Mosquera, 1994; Manresa, 1998; Marimon i Nadal, 2003; Amer, 2006). En una sola legislatura, 1995 i 1999, es succeïren al govern de la Comunitat Autònoma fins a tres presidents: Cañellas que dimití al juliol de 1995 per la seva implicació en el cas de corrupció del Túnel de Sóller; Cristòfol Soler forçat a dimitir al juny de 1996 per desacords amb amplex sectors del PP; i Jaume Matas que ocupà el càrrec fins a les eleccions autonòmiques de 1999 (Marimon i Nadal, 2003).

El Partit Popular va començar a perdre l'hegemonia política a partir de 1995 quan al Consell Insular de Mallorca governà una coalició de dreta-esquerra (UM, PSOE i PSM); mentre que a Menorca les esquerres governaren entre 1983 i 1991, quan una moció de censura descavalcà a Albert Moragues de la presidència del Consell Insular de Menorca i ocupà el càrrec al conservador Joan Huguet fins el 1995 i succeït per a Cristòfol Triay Humbert fins el 1999; i en canvi, el feu pitius de Matutes va mantenir ben fermat el poder polític en mans del partit conservador amb els presidents Cosme Vidal (1983-1987) i Antoni Marí Calbet (1987-1999). Les eleccions del maig de 1999 varen suposar un important gir en les lògiques del poder polític de les illes i el control de les institucions polítiques. Les forces conservadores del PP, amb un procés de rearticulació i redefinició interna, guanyaren les eleccions autonòmiques en quant a nombre de vots, però l'aliança entre els partits d'esquerres (PSOE, PSM, EU, EV) i el de dreta regionalista (UM) va permetre assolir el govern de les principals institucions de les illes<sup>18</sup>: Comunitat Autònoma presidida per Francesc Antich (PSOE); Consell Insular d'Eivissa i Formentera presidit per Pilar Costa (PSOE); Consell Insular de Menorca presidit per Pilar Costa (PSOE); i el Consell Insular de Mallorca presidit per l'ex-socia de Gabriel Cañellas, Maria Antònia Munar (UM). En aquells moments començaren a sortir a la llum pública presumptes casos de corrupció derivats del pas de Jaume Matas per la presidència autonòmica: "Cas Bitel"

<sup>17</sup> Veure capítol VIII.

<sup>18</sup> Partit Socialista Obrer Espanyol, Partit Socialista de Mallorca, Esquerra Unida, Els Verds, Unió Mallorquina.

d'espionatge electrònic per part de Matas sobre els correus electrònics del conseller d'ordenació del territori al Consell Insular de Mallorca, Francesc Quetglas; i el "Cas Mapau" o "Cas Formentera" d'empadronament d'argentins a Formentera a canvi del seu vot per la llista del PP que a la menor de les Pitiüses representava un pes elevat, derivat de la llei electoral.

La legislatura 1999-2003 va estar marcada per la batalla de l'ecotaxa i l'intent de posar en marxa polítiques de contenció a la depredació territorial (Amer, 2006; Valdivielso, 2001). Les tensions internes entre els membres de l'equip de govern, amb interessos clarament contraposats, tal com s'explicità entre els extrems expressats per UM, amb fortes vinculacions amb el món empresarial de la construcció, i Els Verds, amb un projecte de transició ecològica de l'economia balear i contrari a aquells interessos. Finalment, el "cop d'estat empresarial" amb l'excusa de l'ecotaxa, desgastà l'experiment d'un primer govern de concentració política que pretenia escometre un projecte polític alternatiu a l'hegemònic del PP i les elits empresarials (Murray, 2005). Jaume Matas que havia ocupat la cartera del Ministeri de Medi Ambient durant la segona legislatura de José M. Aznar (2000-2003), tornà a provar sort a les illes, on aconseguí la majoria absoluta a les eleccions autonòmiques del 2003. El Consell de Mallorca estaria presidit per la "supervivent" Maria Antònia Munar amb coalició amb el PP; Joana Barceló (PSOE) mantindria la presidència del Consell Insular de Menorca; i el Consell Insular d'Eivissa i Formentera retornaria al PP amb Pere Palau de president. El retorn de Jaume Matas a la política balear es feu sota el nou paradigma de la gestió ultraliberal amb un clar projecte procreixement i elitista. Les formes de poder patriarcal i clientelar que havia caracteritzat el període de Gabriel Cañellas –conegut com l'amo–, i que podrien enquadrar-se en un model social on predominen les relacions de poder de tipus "agrària" (Miquel, 2001), foren substituïdes per una retòrica tecnocràtica sota l'aprofundiment del paradigma neoliberal que encobria unes pràctiques de poder tan clientelars o més que les del propi Cañellas. La legislatura autonòmica 2003-2007 va ser definida com la legislatura de les megainfraestructures que per altra banda reberen una forta contestació social (Blàzquez, 2006; Garrido, 2006) i també per la proliferació de casos de corrupció i de presumpte corrupció per quasi tota la geografia balear.

Finalment, resultat de les eleccions autonòmiques de maig de 2007 el PP va perdre les regnes de les institucions públiques, i es tornava a donar una coalició de partits de dreta-esquerra amb: Francesc Antich (PSOE) de president de la Comunitat Autònoma; Francina Armengol (PSOE) de presidenta del Consell Insular de Mallorca; Joana Barceló (PSOE) de presidenta del Consell Insular de Menorca; Xicu Tarrés (PSOE) de president del Consell Insular d'Eivissa; i Jaume Ferrer (Gent per Formentera) de president del Consell Insular de Formentera<sup>19</sup>.

Cal tenir present que el procés de "modernització turística" de les Balears ha anat acompanyat de l'emergència de la societat civil que s'ha articulada, en bona mesura, en torn a la lluita contra l'especulació i corrupció urbanístiques i el deteriorament ecològic. Així, a principis dels 1970, encara en plena dictadura, sorgí el GOB (Grup Ornitològic Balear) que ha estat un dels principals moviments socials de les illes (Rayó, 2004). La lluita ecologista, junt amb d'altres expressions polítiques i socials, ha estat un dels principals catalitzadors de l'alfabetització democràtica i política de les illes, al mateix temps que a les illes la noció de crisi ecològica o canvi global s'ha articulada en torn a la noció de "consum territorial" (Riutort i Valdivielso, 2004).

#### **10.4.4. Breus anotacions sobre les rearticulacions del model capitalista de les illes Balears.**

En quant a l'articulació del model socioeconòmic de les illes, cal interpretar aquest en base al paper que jugarien diversos actors, institucions, el marc normatiu, la tecnologia i el

<sup>19</sup> Encara que el gruix d'aquest capítol es tanca al mes d'abril de 2011, cal tenir present que les eleccions de maig de 2011 tornaren a capgirar la política institucional de les illes. L'aprofundiment de la crisi a l'Estat espanyol i la gestió neoliberal de la mateixa per part del govern de Rodríguez Zapatero, propicià un canvi substancial en els governs de les comunitats autònomes de l'Estat, tot destacant l'ascens del Partit Popular. El Partit Popular, amb José Ramón Bauzá, guanyà les eleccions per majoria absoluta, tot obtenint 35 escons. El Consell Insular de Mallorca passà a ser presidit per Maria Salom (PP); el Consell Insular de Menorca presidit per Santiago Tadeo Florit (PP); el Consell Insular d'Eivissa per Vicent Serra Ferrer (PP); i el Consell Insular de Formentera, presidit per Jaume Ferrer Ribas (Gent per Formentera), fou l'única institució que restà en mans d'un partit d'esquerres. També es pot destacar la victòria del PP en alguns dels grans municipis de les illes: Palma que passà a mans del PP, amb Mateo Isern Estela de batle; Maó presidit per Àgueda Reynés (PP), després de 28 anys de governs del PSOE; Ciutadella presidit per Josep Maria de Sintés Zaforteza (PP); i l'ajuntament d'Eivissa per Marianna Sánche-Jauregui Martínez (PP).

règim energètic predominant, inserits en els cicles sistèmics d'acumulació del capital. Així sembla plausible que la configuració del capitalisme insular s'articula dins la divisió internacional del treball com un espai perifèric o semiperifèric on es prioritza la vocació exportadora, mentre que les classes populars –la major part de la població de les illes– quedaven excloses, en termes generals, del procés "modernitzador". No obstant això, aquest procés va anar acompanyat per tensions socials que, malgrat les estructures caciquils i la seva violència, han anat qüestionant des del darrer quart del segle XIX aquest projecte. En un primer moment, la vocació agroexportadora seria la predominant, encara que acompanyada d'activitats industrials que o bé recolzaven l'agroindústria (p.ex. ferreteries, maquinària, fertilitzants, etc) o bé elles mateixes estaven adreçades a l'exportació (p.ex. sabates, bijuteria, etc). Així, la raó de ser de l'agricultura i ramaderia nomenats "colonials" estaven estretament relacionades amb les expectatives d'obtenir majors marges de benefici en els mercats exteriors. Les múltiples causes que desembocaven en una opció econòmica o una altra tenien per denominador comú la cerca de productes que rebessin una interessant contrapartida monetaria en els mercats exteriors.

L'orientació crematística de l'economia va estar mediatitzada per un nodrit grup d'empresaris, alts funcionaris, professionals lliures i aristòcrates que a través de diverses institucions tant públiques com privades, disposaren les "vies" per a que les illes entrassin en el "tren de la modernitat", anomenat capitalisme. La guia principal a seguir, encara que no es pot parlar d'un pla, va ser la de cercar les posicions més elevades en la corba del valor afegit (o corba del notari, tal com suggereix José Manuel Naredo) i que al mateix temps suposàs menors costos per a l'empresa privada. El paper que el territori balear jugava dins la divisió internacional del treball es va veure alterat després de la Segona Guerra Mundial, moment a partir del qual l'arxipèlag es convertiria en una de les principals "mines" d'explotació turística mundials. La qual cosa no deixa de ser una activitat exportadora, en aquest cas de serveis, que aniria lligada a una important transformació social i ecològica. El turisme, a més ha de ser entès com a quelcom més que les activitats adreçades a servir als turistes, i hauria d'entendre's en la seva complexitat i en una dimensió estructural. Així, el turisme esdevé una força urbanitzadora i multiplicadora de diferents activitats que l'acompanyen (p.ex. construcció; restauració; transports; activitats industrials lligades a la construcció, hostaleria i restauració; etc). Altrament, l'evolució de les múltiples alternatives i combinacions que han resultat en la configuració del capitalisme balear també acabaria incidint en l'ampliació del mercat intern. La redefinició del règim d'acumulació en els anys 1970 desembocà en el procés de globalització caracteritzat per una profunda financiarització de les lògiques d'acumulació del capital. És en aquest període quan alguns capitals de les illes adquireixen una dimensió transnacional, tot exportant el model "fordista" a les "platges globals" i les polítiques caciquils i clientelars locals, junt amb una gestió empresarial cada cop més d'acord a les dinàmiques financeres (Buades, 2006; Amer, 2008).

Així doncs, un dels trets característics de l'evolució del capitalisme de les Balears, amb processos particulars i diferenciats territorialment –però també amb punts coincidents–, seria el de combinar unes estructures sociopolítiques jeràrquiques en les que les classes dominants controlaven les activitats econòmiques amb l'ampliació de l'intercanvi mercantil i el treball assalariat, però que també controlaven fèrriment la política. Es dona per una banda, una combinació de lliurecanvisme interessat i fet a mida; i per l'altra, unes estructures caciquils i autoritàries en l'àmbit sociopolític. Michael Kalecki (1979) ja apuntà al paper que jugaven els empresaris en la interferència en la política per tal de perpetuar i assegurar els seus interessos, amb la particularitat de que quan els cicles de negocis presentaven una tendència a la baixa s'aferraven a l'intervencionisme públic, o bé quan aquell intervencionisme anava al seu favor tampoc presentarien malestar com fou per exemple el cas de l'Alemanya de Hitler amb un espectacular increment de la despesa militar que afavorí als interessos dels industrials o l'Espanya de Franco. Des d'aquest enfocament, s'entén que els cicles econòmics estan lligats intrínscament a la dimensió política, o millor dit que els cicles econòmics són polítics en un sentit ample.

Lluny d'entrar en les polèmiques sobre la "industrialització perduda" pel cas mallorquí i pitius, o bé el contrari abundar en el desplegament d'una societat industrial, ens interessa més aviat esbrinar el paper del poder de les classes dominants en el procés geohistòric de construcció del capitalisme balear (Casasnovas, 2006; Cela-Conde, 1979; Cirer, 2004; Manera, 2001a). Ens interessa veure en quina mesura es configuren les economies insulars al llarg del temps i quin paper ocupen aquestes illes en la divisió internacional del treball, àdhuc

d'interpretar els espais de llibertat que les classes populars van assolint (o no). El que resulta evident és que al segle XIX es donen tota una sèrie d'iniciatives empresarials, polítiques i culturals d'enorme calat. I, malgrat la fèrria estructura caciquil, va emergir un moviment obrer que plantejava la conquesta de nous espais de llibertat i esperança tal com diria Harvey (2003). D'acord amb Enric Tello (2005:161) podem dir que "les formes adoptades pel creixement econòmic i el canvi tecnològic al llarg termini, i encara en major mesura els seus resultats humans en termes de capacitació i llibertat, no han estat independents dels complexos i sinuosos processos d'empoderament dels més front a les minories que en cada moment han perseguit el control jeràrquic dels mitjans d'existència de tota la societat. Fins i tot, hom s'ha de plantejar si l'empoderament no ha estat molt més que un resultat de les trajectòries històriques de desenvolupament, o que una condició per assolir-ho. Si se concep com un procés d'aprenentatge i creativitat social, el desenvolupament és empoderament".

## **10.5. EL CAPITALISME BALEAR, LA SEVA VOCACIÓ EXTERIOR I LES TRANSFORMACIONS INTERIORS: DES DE L'AGROEXPORTACIÓ A LA INDUSTRIALITZACIÓ TURÍSTICA.**

### **10.5.1. La transformació rural a les illes Balears: de la producció agrària a l'especulació turístico-immobiliària.**

Les transformacions rurals a les illes han tengut unes dinàmiques particulars que s'expliquen pels complexos processos geohistòrics que arrossegava el món rural a cadascuna d'elles. Les explicacions del canvi rural, socioeconòmic i ecològic, s'enquadren en un marc de complexitat que desembocaren paulatinament en la consolidació d'una economia capitalista camperola (Cela-Conde, 1979; Moll i Suau, 1979). Aquesta transformació se va veure impulsada per importants canvis socioinstitucionals que permeteren que amples sectors de la població tenguessin accés a la propietat del sòl, però també a d'altres formes d'accés a la terra. Això no vol dir que la gran propietat desaparegués, sinó que petites i mitjanes propietats començaren a conviure amb les grans. En tot cas es produeix un gradual canvi de propietaris, sense que la rànica aristocràcia perdés totalment la propietat del sòl. A més, es va dur a terme un intens procés de colonització de sòls mitjançant processos de dessecació de zones humides, rompudes de terres i desforestació, entre d'altres. L'activitat agrícola-ramadera es va veure esperonada per l'adopció dels ensums artificials –fertilitzants, biocides, etc– i el procés de mecanització del camp, tots ells vinculats al règim energètic fòssil. Si bé és cert que el canvi rural permeté erosionar certes relacions de poder, es varen configurar d'altres en les que les classes dominants de la noblesa foren paulatinament reemplaçades per les oligarquies de les finances, la indústria i el comerç. L'explosió turística, i llavors l'adopció de la PAC (Política Agrària Comunitària) i el procés de globalització capitalista, han disparat una nova etapa en el procés de transformació rural, que es caracteritza pel lent i gradual abandonament de les activitats agrícola-ramaderes que són substituïdes per les especulativo-urbanístiques<sup>20</sup>.

#### *10.5.1.1. Els canvis en la propietat de la terra.*

Cadascuna de les illes de l'arxipèlag balear presentava una propietat agrària diferenciada, fruit dels distints règims senyorials que es remunten als sistemes de colonització cristiana al segle XIII. Mentre que Menorca i Mallorca varen quedar sota domini reial, amb parts del territori cedides en règim de cavalleries i alous; les tres quartes parts de les Pitiüses quedaren sotmeses a la Seu de Tarragona, formant un feu eclesiàstic. A la dècada dels trenta del segle XIX es donaren unes reformes de gran transcendència pel que fa a l'erosió de les classes de l'Antic Règim –aristocràcia i clergat– ja que aquelles perderen els senyorius i el procés de desamortització de les terres anomenades en "mans mortes" propicià el canvi de

<sup>20</sup> José Manuel Naredo (2004) i Joan Martínez-Alier (1968) varen introduir interessants argumentacions al respecte de l'agricultura espanyola que permetien rompre amb la mitologia d'un edarreriment del camp. Ans al contrari, aquests autors varen concloure com l'agricultura espanyola s'inseria plenament dins les lògiques del capitalisme amb les revolucions burgeses del XIX i els criteris que guiaven les grans explotacions eren clarament rendibilistes. Aquests treballs han contribuït a elaborar una teoria agroecològica de la configuració del capitalisme agrari. Recentment, en el treball de Pujol et al. (2005) s'han tractat aquests polèmics temes, encara oberts en l'anàlisi de l'evolució de l'agricultura espanyola.

propietat amb la consolidació de la propietat burgesa privada, element clau per a l'extensió i intensificació del capitalisme. Aquelles terres estaven formades per les propietats eclesiàstiques, però també per les comunals. La seva distribució es feu a través de la venda, la qual cosa fou aprofitada principalment per les classes ascendents –burguesia comercial– que s'apropriaven d'aquelles, degut a que dita burgesia tenia suficient poder de compra. Tanmateix, el procés d'expansió de la propietat privada de la terra afectà a moltes persones –pagesos-arrendataris, pagesos-jornalers i petits propietaris– que fins aleshores havien quedat al marge d'aquesta. Cal tenir en compte que aquests canvis no foren homogenis a totes les illes. També cal tenir present que no fou només la propietat privada el que es va estendre amb la parcel·lació de la terra, sinó que també s'incrementaren diferents formes de tinença de la terra, ja fos a través de l'arrendament o la mitgeria. Cela-Conde (1979) entén que hi ha un estret lligam entre el canvi en l'estructura de la propietat i l'adopció de noves pràctiques agrícoles. En aquests moments s'estaria donant el que Wrigley (1993) ha definit com "economies orgàniques avançades". Moll i Suau (1979) han apuntat, encertadament<sup>21</sup>, que aquells canvis no estan lligats exclusivament a la propietat de la terra, sinó que la introducció d'altres règims de tinença de la terra, com per exemple l'arrendament, no poden ser deixats de banda.

*a) Menorca i la pervivència dels senyors.*

A Menorca la propietat de la terra seguia caracteritzant-se per la gran propietat (Bisson, 1977; Vidal-Bendito, 1969). Vidal-Bendito (2001) explica com es donen alguns canvis en el camp menorquí que són dignes de menció. En primer lloc, les terres properes als nuclis urbans havien experimentat una fragmentació i aquestes s'havien destinat principalment a l'horta i a la vinya. En segon lloc, la burgesia enriquida aprofità la decadència de l'aristocràcia i el canvis del marc institucional per fer-se amb propietats rurals de l'illa amb la qual cosa es varen dur a terme divisions de llocs, particularment al Migjorn de l'illa. En tercer lloc, la crisi de la segona dècada del segle XIX havia donat lloc a una mà d'obra susceptible de ser explotada i a més la necessitat obligava a retornar a les activitats agràries, la combinació d'aquests elements permeté dur a terme la rompuda de sòls, especialment els sòls primis i pedregosos de les marines del litorals i interiors. En aquestes terres guanyades es construïren parets de pedra en sec que evitaven, entre d'altres, les pèrdues de sòl que en absència haurien estat molt més importants. En quart lloc, els sòls impermeables de la Tramuntana i la Mitjanja, on amples sectors havien restat al marge de la transformació agrícola varen ser objecte d'obres hidràuliques (p.ex. albellons, torrents, sèquies, etc) que permeteren el seu drenatge i posterior aprofitament.

Vidal-Bendito (2001:75) exposa com entre el segle XVI i mitjans segle XIX, la propietat rústica experimentà un sensible canvi. Especialment als entorns de Maó i Alaior, on el nombre de llocs s'havia duplicat. Aquesta divisió s'explicaria per l'expansió de la vinya i dels vergers, així com per la pretensió de l'alta burgesia maonesa de fer-se amb propietats rústiques. Actualment, la toponímia desvetlla aquelles transformacions, ja que al nom antic del lloc original s'hi afegeixen qualificatius per tal de diferenciar les parts: "nou", "vell", "de dalt", "de baix", diminutius, etc. En tot cas es pot tenir en compte que les grans propietats dels ciutadellencs que monopolitzaven el sòl illenc foren les que patiren menys canvis i el 47,6% de la terra pertanyia a tan sols 28 propietaris. Les oligarquies ciutadellenques monopolitzaven la propietat de la terra, i les maoneses els fluxos comercials (Casasnovas i Ginard, 2006).

Durant la Segona República espanyola es va plantejar dur a terme el que se denominà la "reforma agrària" que defensava la reestructuració de la propietat agrària amb la redistribució de les terres. Una conceptualització de reforma agrària que diversos autors han criticat encertadament, ja que quan aquesta reforma es plantejava els mecanismes de dependència de la societat pagesa respecte de les relacions de domini capitalistes estaven desplegades en molts d'àmbits, que anaven des dels ensums agrícoles als canals de comercialització. Per això, la suposada reforma agrària hauria d'haver significat (i significar) una

<sup>21</sup> El treball de Moll i Suau (1979) analitza en profunditat els contractes d'arrendament a Mallorca en els segles XVIII i XIX, a partir d'un estudi concret de cases senyoriales mallorquines. Al segle XVIII els grans comerciants ciutadans arrendaven possessions, principalment olivareres. Els autors també citen grans arrendataris pagesos que assoliren un poder important, i fins i tot arribarien a gaudir "de la força suficient per a controlar la renda que els extreïen els propietaris" (Moll i Suau 1979:147). Aquest grup, començà a establir aliances familiars entre ells i cap a mitjans segle XIX esdevingué dominant dins la pagesia.

reforma dels processos de producció agrària –orgànica o ecològica– i també de les formes d'organització social de la producció i comercialització agrària, sense que això no signifcàs la necessària redefinició de la propietat (Martínez-Alier, 1968; Naredo, 2004; Pujol et al., 2001).

Independentment de les consideracions al respecte de la reforma agrària i les seves limitacions conceptuals i efectives, resulta molt interessant la font que suposa el Registre de la Propietat Expropiable de 1933 que ens dóna compte dels grans propietaris i la superfície agrícola susceptible de ser expropiada al 1933<sup>22</sup>. Uns propietaris que mai perdrien poder que els hi atorgava la propietat del sòl, una condició caiguda del cel i que llavors, quan la renda agrària del sòl començà a entrar en declivi, seria substituïda per la renda turístic-immobiliària. Javier García-Bellido (2004; 2005a; 2005b) exposa com la Llei del Sòl de 1956 convertia als rendistes del sòl en els grans beneficiaris del nou règim urbanístic espanyol feixista (i posterior), i d'aquella manera el règim feixista s'assegurava la participació i acceptació per part de les oligarquies propietàries del sòl. El cas menorquí ha estat caracteritzat com a paradigmàtic en quant a la fossilització de la gran propietat en mans de les estructures familiars de l'Antic Règim. A la taula 7 es pot veure com aquelles famílies nobles, tan sols 19, eren propietàries de prop del 30% de la superfície de l'illa. El RPE hauria d'afectar al 37,9% de la superfície insular (26287 Ha), de la qual un 78,5% pertanyia a la gran propietat. En quant a la distribució de la gran propietat, es pot veure com es concentrava fonamentalment als termes municipals de Ciutadella i es Mercadal. En el primer cas, aquestes suposaven el 61% de la superfície del terme municipal, la major part en mans dels grans propietaris. El fet que el terme de Ciutadella hagi estat el primer en rebre les grans urbanitzacions turístiques de Menorca (Murray, 2006), ens fa pensar que el tòpic segons el qual es diu que el gran propietari ha estat el que ha vetllat per la conservació de l'illa (Tomàs-Bendito, 2001), hauria de ser capgirat. En el seu lloc, es podria avançar la hipòtesi que alguns dels grans propietaris han estat els principals esquarteradors de l'illa (quí sinó?). I, en tot cas si l'illa de Menorca entrà més tardanament al procés de "balearització", degué ser més aviat pel "retard virtuos" que ha definit Sergi Marí (2004) i, pel fet que la seva economia tenia un perfil industrial i exportador amb una bona part de la població concentrada a la ciutat i vinculada a dites activitats (Casasnovas, 2006).

**Taula 7. La gran propietat en mans de les oligarquies terratinents (propietaris amb més de 250 Ha) al 1933 segons el RPE (Registre de la Propietat Expropiable) a Menorca (Font: elaboració pròpia a partir de Feo Parrondo, 1998).**

Nom	Lloc	Superfície (Ha)
Francesc de Borja Martorell Téllez-Girón Fivaller i Femández Dórdova (Duc d'Almenara Alta i Grande de España).	Alaior	30,72
	Ciutadella	202,38
	es Mercadal	679,63
	Total	912,73
Agueda Martorell Furaller (Marquesa de Lapilla).	Alaior	289,96
Francisca Hernández Orfila	es Mercadal	251,18
Pilar Moysi Palacios	Ciutadella	313,26
Cecilia Moysi Palacios	Ciutadella	600,51
Josep Olives Magarola	Ciutadella	900,29
	es Mercadal	780,36
	Total	1.680,65
Bernat Olives Olives	Ciutadella	1.932,10
	es Mercadal	1.535,90
	Total	3.468,00
Faustino Olives Saura	Ciutadella	719,00
Guillem Olives Soler	Ciutadella	738,33
	Ferrerries	516,04
	Maó	1.076,64

<sup>22</sup> Els límits de les grans propietats en secà per les Balears establert en el RPE: conreus herbacis, entre 200 i 500 Ha segons els municipis; entre 150 i 300 Ha per olivars; entre 100 i 150 Ha per vinyes; entre 100 i 200 Ha per fruiters; entre 400 i 600 Ha per deveses de pastura (Feo Parrondo 1998:47).

	Total	2.331,01
Maria Purificació Pons Pons	Alaior	166,06
	Ferrerries	661,62
	es Mercadal	468,39
	Total	1.296,08
Llorenç Salord Martorell	Ciutadella	621,16
Joan Salord Salord i Antònia Albertí Villalonga	Alaior	61,68
	es Mercadal	1.003,65
	Total	1.065,32
Joan Saura Mora	es Mercadal	544,85
Josep M. Sintas Sancho	Ciutadella	556,57
	Maó	373,96
	Total	930,53
Gabriel Saura Revel	Ciutadella	754,77
Gabriel Squella Rossinyol	Alaior	631,18
	Ciutadella	1.637,57
	Total	2.268,75
Josep Vigo Fabra	Maó	635,00
Francesc Vivo Pons	Ciutadella	1.345,24
Antoni Vivo Sancho	Ciutadella	607,75
<b>Menorca</b>	<b>Total</b>	<b>20.635,75 (29,78% de la superfície de l'illa).</b>

**Taula 8. Distribució municipal de la propietat afectada pel RPE (Registre de la Propietat Expropiable) a Menorca, 1933 (Font: elaboració pròpia a partir de Feo Parrondo, 1998).**

	Els grans propietaris (>250 Ha)			Altres propietats del RPE			Total	
	Propietaris	Superfície (Ha)	% respecte superfície municipal	Propietaris	Superfície (Ha)	% respecte superfície municipal	Superfície (Ha)	% respecte superfície municipal
Alaior	5	1.179,59	10,72	6	674,73	6,13	1.854,32	16,85
Ciutadella	13	10.928,94	58,76	24	434,26	2,33	11.363,20	61,09
es Mercadal	7	5.263,95	38,42	10	780,65	5,70	6.044,60	44,12
es Castell	0	0	0	9	957,43	82,47	957,43	82,47
Ferrerries	2	1.177,67	17,84	17	1.588,25	24,06	2.765,92	41,90
Maó	3	2.085,59	17,83	33	448,48	3,83	2.534,07	21,66
Sant Lluís	0	0	0	11	768,07	11,64	768,07	11,64
<b>Menorca</b>	<b>19</b>	<b>20.635,74</b>	<b>29,78</b>	<b>110</b>	<b>5.651,87</b>	<b>8,16</b>	<b>26.287,61</b>	<b>37,94</b>

Les dades del primer cens agrari de 1962 ens pot donar una idea de la situació de l'estructura de la propietat del sòl en el camp menorquí. Encara que sigui a través del nombre d'explotacions. Com es pot observar a la taula 9, al 1960 un 78,9% de les explotacions tenien una extensió inferior a les 20 Ha i ocupaven conjuntament un 10,3% de la superfície agrícola, mentre que les grans explotacions de més de 100 Ha amb tan sols el 5% de les explotacions, ocupaven el 49,2% de la superfície agrícola de Menorca.

**Taula 9. Número i extensió de les explotacions agràries a Menorca, 1960 (Font: elaboració pròpia a partir de Barceló i Pérez-Manrique, 1974a).**

Extensió de les explotacions	Explotacions		Superfície	
	Número	%	Ha	%
≤1 Ha	1.760	52,01	464	0,72
1 Ha < 5 Ha	423	12,50	987	1,53
5 Ha < 10 Ha	214	6,32	1.506	2,33
10 Ha < 20 Ha	275	8,13	3.706	5,73



20 Ha < 70 Ha	405	11,97	15.812	24,45
70 Ha < 100 Ha	127	3,75	10.367	16,03
100 Ha < 200 Ha	139	4,11	18.837	29,13
> 200 Ha	41	1,21	12.980	20,07
Total	3.384	100	64.659	100

En quant al sistema de tinença, en el cas menorquí predominà la mitgeria en el que el Senyor (propietari) havia d'aportar la terra, inversions en capital fix immobiliari, la meitat del capital semifix no immobiliari, el bestiar de mota o de dotació i despeses de reparació de capital fix. El pagès aportava l'altra meitat del capital semifix immobiliari, les llavors i el treball. Finalment, la treta o producte total es dividia a parts iguals entre propietari i mitger. La distribució de la renda agrària total es repartia entre un 48% pels propietaris, un 27% pels mitgers i un 24% pel personal assalariat. Aquest sistema es convertia en un mecanisme de control territorial i social, al mateix temps que una via important d'acumulació per part dels propietaris rurals, molts d'ells de la vella aristocràcia ciutadellenca. L'Arxiduc Lluís Salvador va constatar que les càrregues que havia de fer front el pagès (sembra i recol·lecció) i la possibilitat de ser acomiadat va refredar la possibilitat d'introduir els avanços agrícoles de l'època, i en especial pel que fa a maquinària (Casasnovas, 2006). Al cens agrari de 1962 es manifestava aquest règim de tinença de la terra, segons el qual el 85,3% de la superfície agrícola era explotada mitjançant el règim de mitgeria, mentre que en règim d'arrendament s'explotava tan sols un 1,3% de la superfície (Barceló i Pérez-Manrique, 1974a).

*b) Els canvis de mans a Mallorca. Vers una estructura complexa en la que no desapareixen els grans propietaris (però apareixen nous llinatges).*

En el cas de Mallorca, hi ha hagut nombrosos treballs que han analitzat la transformació agrícola i els canvis en l'estructura de la propietat. Entre dels quals podem destacar el de Camilo J. Cela-Conde (1979); Pere Salvà (1978); Vicenç M. Rosselló Verger (1964; 1981); Josep Juan-Vidal (1976); Jean Bisson (1977); Isabel Moll i Jaume Suau (1979); Carbonero (1991)<sup>23</sup>; etc. Cal tenir present, que la propietat de la terra es va fragmentar intensament tal com exposà l'Arxiduc Lluís Salvador (1984:232 [1897]) quan deia que "la propietat de la terra està molt repartida, i sobretot a l'època més recent a conseqüència de l'abolició del fideïcomís, de l'amortització dels béns conventuals i de la parcel·lació del mètode de l'establiment. Arran d'aquesta situació l'extensió de les finques sol ser bastant exigua". Emperò també se cita una situació dual, una situació que Bisson (1977) va analitzar en la que als anys 1970 encara es podien delimitar grans propietats perifèriques –Llucmajor, Artà, Manacor, Calvià, etc– i una major diversitat de propietats a les altres zones.

Podem trobar diverses interpretacions sobre l'evolució de l'estructura de la propietat de la terra des de l'ocupació catalana. Així, hi ha hagut interpretacions com la de Juan-Vidal (1976) que han sostingut la fossilització de l'estructura de la terra. En aquesta línia, Juan-Vidal (1976:9) escrivia que "l'estructura de la terra, derivada del Repartiment efectuat per Jaume I, després de la conquesta de l'illa als musulmans el 1230, perpetuava unes formes tradicionals d'explotació de la mateixa, sense que els propietaris sentissin cap viva necessitat d'introduir millores i innovacions. La propietat de la terra a Mallorca es va conservar, a grans trets, en un règim de grans extensions de terra –les possessions– concentrades en les mans d'un reduït grup de propietaris, descendents una part d'ells o hereus dels magnats que havien protagonitzat la Reconquesta i s'havien beneficiat del Repartiment, que foren transmetent-la íntegra, sota el sistema de vinculacions al fill primogènit de la família, que va desenvolupar un paper molt semblant al de l'hereu català, desheretant pràcticament, com en el "mayorazgo" castellà als demés fills fadrísters, no produint-se així cap tipus de fragmentació o divisió de la gran propietat, excepte petites porcions al voltant d'un 10%, que es devien repartir entre els fills restants, en ocasions, el que motivà que el propietari que concentrava en les seves mans vastes extensions de terra no es preocupàs gaire de fer-les retre més, ni d'obtenir d'elles molts

<sup>23</sup> La informació de l'article de Carbonero (1991) emana d'un treball al que no hem pogut tenir accés però que sembla ser una aportació rellevant per tal de comprendre les transformacions territorials del terme municipal de Palma. Es tracta del treball dirigit per R. Pié al 1987 per encàrrec de l'Ajuntament de Palma: "Estudi sobre les parcel·lacions, assentaments i nuclis de població en sòl urbanitzable i no urbanitzable" (inèdit).

més fruits, fent-les més productives, ja que el que d'elles obtenia, suposava per ell més que suficient per cobrir les seves pròpies necessitats”.

Rosselló Verger (1981) també parla de l'adopció de canvis institucionals ja al segle XVIII que tendeixen a reduir els drets senyorials com és el cas de Felanitx on s'aconseguien eliminar les tasques que pagaven al senyor del domini directe i es reduïa la imposició al delme pla. És a dir, es reduïa les càrregues feudals, i augmentava la capacitat inversora dels pagesos per tal d'introduir innovacions i millores en les pràctiques agrícoles.

Per altra banda, hi ha interpretacions que donen a entendre que la parcel·lació no és només un fenomen recent derivat de l'extensió de les reformes liberals. En aquesta línia, Vicenç M. Rosselló Verger (1981:20-21) exposava que “una ullada ràpida i poc profunda podria suggerir que, en conservar-se des del Repartiment fins a l'Amillament de 1863-1867 pràcticament les mateixes finques, no hi hagi hagut canvis importants sinó “immobilisme i fossilització”. De cap manera ho podríem defensar: malgrat perdurin els noms [...] Els canvis de domini comencen immediatament i fins i tot abans de la redacció del Repartiment. Un gran nombre de camperols obtenen el domini directe o només l'útil de la terra entre el segle XIII i el XV, però potser allò més interessant és l'operació pobladora de Jaume II el 1300. Les seves *Ordinacions* (AHM, *Llibre de Delmar bestiar*) preveuen per a un teòric nombre de 100 pobladors el lliurament de cinc quarterades (3,5 Ha) de terres de conreu, deu de garriga (7 Ha) i un quartó (0,18 ha) de trast urbà. L'operació, que en bona part seria una autèntica “marxa cap a l'est”, pogué mobilitzar prop de 10000 Ha, la majoria sense rompre”.

Al segle XIV se degueren dur a terme parcel·lacions per a establiments i per mor de divisions hereditàries, així com una parcel·lació de propietats que eren adquirides principalment pel capital comercial ciutadà. Els aixecaments pagesos de mitjans segle XIV i mitjans segle XV va tenir, a dir de Rosselló Verger (1981), uns efectes indesitjats ja que en aquells moments s'enregistrà una adquisició massiva de terres per part dels ciutadans (98 nobles i 90 “ciutadans” que suposam que es tractava de burgesos). Per exemple, els canvis de propietat afectaren a l'any 1511 a: 167 possessions, 162 alqueries, 120 rafals i més de 800 finques diverses. Els Estims de 1578, malgrat la seva finalitat fiscal, donen informació sobre el nombre de propietaris, i a partir d'aquesta font Rosselló Verger (1981) sostén que es pot deduir que hi havia indrets de Mallorca amb forts processos de parcel·lació, com els casos de Felanitx o Algaida; mentre que n'hi havia d'altres en els que es detectava un reduït nombre de propietaris (p.ex. Puigpunyent o Escorca). Al Migjorn de Mallorca fins i tot es poden detectar parcel·lacions de grans finques (Rosselló Verger, 1964). I, es podria destacar la presència de petites parcel·les amb vinya (0,5 ha) repartides entre un elevat nombre de propietaris. A la Serra de Tramuntana, Rosselló Verger (1981) parla d'un increment del nombre de finques entre 1581 i 1695 a Andratx i Pollença, mentre que a la resta de la Serra es mantenien, o bé disminuïen.

Segons Jean Bisson (1977:112) cap el 1860 la propietat en mans de l'aristocràcia era el 9,8% de la superfície insular, unes 35,5 mil Ha. A més, podem afegir aquells altres propietaris vinculats per parentesc als anteriors que conjuntament configurarien el que Jean Bisson (1977:111) definí com a “l'alta societat”. Rosselló Verger (1981:38) els defineix com a “nobles – més o menys rancis– que difícilment podríem reduir a burgesos”. Cap el 1870, aquesta alta societat posseiria entre 65 i 70 mil hectàrees, entre un 17,9% i un 19,2% de l'extensió de l'illa<sup>24</sup>. I, el principal terratinent de l'illa al 1899, era el marquès de Bellpuig (Tomàs de Rocabertí-Boixadors Dameto i de Verí) que tenia unes 7635 Ha (aproximadament el 2% de l'illa) (Bisson, 1977).

Les reformes liberals, introduïren una sèrie de mesures que conduïren cap a la consolidació de la propietat privada. Rosselló Verger (1981) destaca entre aquelles reformes: la caiguda de la institució de l'hereu que rompia amb la figura de l'hereu únic; i la desamortització, destacant el paper que tingueren comerciants ciutadans en l'adquisició d'algunes d'aquelles terres (p.ex. Villalonga, ciutadà, es feu amb 477 Ha de ses Comunes de Petra; Benet Capó

<sup>24</sup> Entre els propietaris més importants de l'aristocràcia hi havia: Francesc Rocabertí de Dameto i Boixadors (marquès de Bellpuig), 7635 Ha; Guillem Abrí-Dezcallar i Sureda (marquès de Palmer), 5872 Ha; Joan Sureda i Boixadors (marquès de Vivot), 5875 Ha; Pedro M. de Lizana y Álvarez de Toledo (marquès de la Romana), 3859 Ha; Francesc Truyols i Sales (marquès de la Torre), 3011 Ha; Adolf Rotten i Guzmán (marquès de Campofranco), 1691 Ha; Pasqual F. Sanglada Ballester de Togores (comte d'Aiamans), 1605 Ha; Josep d'Espanya i Rossinyol (comte d'Espanya), 1522 Ha; Francesc de Cotoner i Chacón (marquès d'Ariany), 1439 Ha; Pedro Verí i Salas, 2161 Ha; Juan Burgues Zaforteza (comte de Santa Maria de Formiguera), 2564 Ha; José Quint Zaforteza, 1917 Ha; Jorge Dezcallar, 1530 Ha; Fausta Gual de Torrella, 1704 Ha; Pedro Verí i Salas, 2161 Ha (Bisson 1977:111-112; Rosselló-Verger 1981:38-39).

Puigserver, comerciant ciutadà, es feu amb Ca l'Abat de Deià). Hom diferencia tres etapes desamortitzadores: una primera iniciada al 1820 que afectava als béns d'ordres de menys de 24 individus; una segona etapa que comença amb les disposicions de Mendizabal el 1836; i una tercera al 1855, de Pascual Madoz, que afegia les terres comunals i els béns *propis*. Rosselló Verger (1964:266-267) mantén que "la reforma no beneficià a l'agricultor mitjà –com havia ocorregut a la França Revolucionària del 1789– ja que la forma de pagament afavorí la burgesia".

Resulta interessant transcriure la defensa que Francisco Satorras (1887) feu dels boscos comunals, en contra dels de propietat privada. Satorras apuntava que "en aquesta zona els monts públics contrasten molt avantatjosament amb els de propietat particular: aquests estan completament degradats, la vegetació forestal ha desaparegut quasi per complet, i fins la terra vegetal ha estat arrossegada per les pluges [...] Escassíssims són en el dia els monts de particulars la destrucció dels quals no hagi acabat amb l'arbrat i, i en alguns d'ells se conserven, és per la dificultat de treure els productes. En canvi, els monts públics que existeixen presenten un aspecte molt diferent i presten grans serveis als pobles adjacents [...], se'ls veu repoblar i millorar cada dia, augmentar els seus productes i proporcionar mitjans de subsistència a les classes necessitades" (Satorras 1887:770 a Molina 2003:153):

Rosselló Verger (1981:27) diu, pel cas de les adquisicions de terres desamortitzades, que "els compradors de la primera tongada –socialment més arriscada que la segona– foren només comerciants o burgesos, entre els quals hi hagué xuetes "d'orella alta" (Valentí i Aguiló, armadors) que eren declaradament constitucionalistes. Cap noble no gosà pujar a les subhastes". En una segona fase, els compradors estaven relacionats amb el comerç exterior i la navegació (Rosselló Verger, 1981). Amb la desamortització de Mendizabal, durant el Trienni Liberal (1820-1823), es varen vendre la major part de les propietats del clergat regular i secular (151 finques urbanes i 46 rústiques). La superfície rústica afectada per aquesta ronda desamortitzadora fou de 1362 Ha: Palma (31%), Marratxí (24%), Montuïri (11%), Lluçmajor (8,2%), Inca (6%), Valldemossa (2,8%) i Esporles (2,3%). 150 persones foren les que compraren les propietats desamortitzades. La major part eren ciutadans (58%) i el grup social majoritari estava compost per comerciants (26%), encara que també s'hi troben hisendats (9,3%) (Ferragut, 1974). A la nòmina de compradors destaquen: Bartomeu Marià Bauzá González (200 Ha); Luís de San Simón i Orlandis, aristòcrata i batle de Palma al 1846 (200,38 Ha); Maria Lluïsa Melis Ginard (112,69 Ha); Lluç Salvà Cardell –accionista de l'empresa del vaixell a vapor El Mallorquí, accionista de les mines de plom de Sant Mateu a Bunyola i propietari de la fàbrica de cristalleria San Martín– (105,2 Ha); Josep Estades Omar –director de l'empresa El Mallorquí– (102,6 Ha) (Ferragut, 1974). Joana Ferragut (1974) conclou que aquell procés desamortitzador va servir per reduir poder polític al clergat, però que en canvi no va provocar canvis profunds en l'estructura de la propietat.

En el conjunt d'operacions desamortitzadores al camp mallorquí, entre 1855-1865, es comptabilitzen en torn a 13972 Ha. Hom podria pensar que aquestes corresponien als estaments eclesiàstics, però tot sembla indicar que la major proporció d'aquestes correspongueren a les terres comunals. Entre 1855 i el 1865 foren subhastades 76 finques rústiques, 54 de les quals eren dels ajuntaments i sumaven 10507 Ha. Aquestes representaven el 71% de les finques venudes i el 75% de la superfície (Grosske,1978-1979). Entre els nous propietaris, s'hi destaquen diferents grups socials que anirien des dels petits propietaris, arrendataris mitjans, fins arribar als grans potentats burgesos (Rosselló Verger, 1981). Entre les terres comunals desamortitzades<sup>25</sup>, cal destacar la de la Comuna de Santanyí que fou adquirida pel contrabandista mallorquí Joan March Ordinas, o ses Comunes de Petra amb 477 Ha que foren adquirides íntegrament pel potentat burgès Villalonga (Rosselló Verger, 1981). Es pot destacar el cas de Lloret de Vistalegre on la resistència veïnal feu que finalment no es privatitzassin les terres comunals (Munar, 1975). És a dir, les reformes que es deien liberals s'executaven sobre les terres comunals i no sobre les de les oligarquies hereves de l'Antic Règim, clergat i aristocràcia. Entre d'altres motius, cal tenir present que les ordres clericals – Mínims, Franciscans, Dominics, Trinitaris i Agustins– disposaven principalment finques urbanes que sí varen tenir incidència en la transformació urbana, mentre que la propietat agrària

<sup>25</sup> Per exemple: terres de la Comuna de Bunyola foren repartides entre militars ferits durant la Guerra d'Independència i pagesos sense terra; la privatització dels comuns de Felanitx; a Sóller 20 Ha de Santa Catalina i 32 Ha de sa Mola; Comuns de sa Pobla; etc (Gil-Sánchez et al., 2002; Brunet, 1991).

d'aquestes ordres era més aviat escassa (Rosselló Verger, 1964). En aquest sentit, la desamortització dels comuns pot ser entesa com un procés d'acumulació per desposseïció (Harvey, 2004). Una altra reforma que tendria un important efecte sobre el procés de parcel·lació fou la *Ley de la supresión de mayorazgos* (1836) segons la qual se trencava la institució jurídica de l'hereu, i l'heretat quedava sotreta a les transaccions de compravenda mercantils (Ferrer, 2000).

Generalment, per a la compra de les parcel·les, el comprador podia acollir-se al sistema de l'establiment a cens emfitèutic o al de la usura per tal d'obtenir el capital necessari. El sistema dels censals es va mantenir fins a mitjans del segle XIX. Camilo J. Cela-Conde (1979:139) exposa que, encara que la manca d'informació fidedigna i completa sobre els préstecs hipotecaris, "el nombre de terres hipotecades o subjectes a càrregues usuràries degué ser molt gran a finals de segle, tant com per a que es demanàs oficialment al govern l'establiment de Bancs Agrícoles capaços de prestar el capital a llarg termini i baix interès als agricultors". Cela-Conde (1979) diu que el sistema general de venda de parcel·les al segle XIX fou mitjançant l'establiment a cens. Segons Rosselló Verger (1981:28) aquest era "el dret, garantit com hipoteca, de percebre una pensió dinerària anual, adquirit per compra amb pacte de *retro*". El cens tenia un caràcter emfitèutic en el que es distingia el domini útil i el directe. El directe era l'únic que es venia, i la família noble conservava els drets alodials. A canvi, el pagès-propietari es comprometia a introduir millores que no li serien reemborsades en cas que a la falta de pagament dels censals, la terra tornàs als antics propietaris.

El sistema d'establiment a cens, tal com apunta Rosselló Verger (1981), ja s'havia definit a Mallorca quasi des del moment de la colonització catalana i la imposició del seu règim feudal. Al segle XV sembla que el procés començà a guanyar importància, i als segles XVII i XVIII hi havia nombrosos establiments a censals dels que la toponímia ens ha deixat un bon nombre d'exemples: Establiments (Palma) ja figuraren als Estims de 1685 i el 1837 ja constituïa un municipi; sa Cabaneta a la garriga de Son Caulelles del marquès de Campofranco (Marratxí) naixia el 1745; etc. Rosselló Verger (1981:33) parla d'una "febre establidora" al segle XVIII. Una altra modalitat d'establiment fou la de les colònies agrícoles afavorides per dues lleis del 1855 i del 1865 que concedien exempcions tributàries i militars als colons que s'instal·lassin en terres rompudes. D'aquelles en romanen quatre a l'actualitat: Colònia de Sant Pere a Artà; Colònia de Sant Jordi de Campos, al terme municipal de ses Salines; Porto Cristo a Manacor; i Porto Colom a Felanitx (Pastor, 1977/1978). Tanmateix, tal com Rosselló Verger (1981:36) escriu, "sembla que el fet de promoure's les colònies es devia a un moment crític d'escàs tràfic immobiliari; l'emigració i l'abandó del camp s'accentuaria els anys finals de l'episodi "colonial". Per altra part, és ben clar que les úniques poblacions que reeixiren i han perdurat no foren les agràries, sinó les de vocació residencial o turística".

Casimiro Urech i Cifre (1869), en el seu treball sobre la riquesa de les illes Balears, es lamentava de les dificultats que hi havia a les illes per cancel·lar les hipoteques, la qual cosa duia a un afebliment de la capacitat inversora dels propietaris per introduir millores agrícoles. A més, destacava les elevades càrregues fiscals que asfixiaven als propietaris de terres i proposava la reducció de l'impost territorial de l'1,53% a l'1,23%. En aquell text, Urech i Cifre també destaca la gran quantitat de successions forçoses que hi havia a les Balears respecte de la resta de l'Estat.

A partir de la consulta de diverses fonts, sembla que allò que es diuen reformes liberals no seran més que ajustaments que mantenen les correlacions de forces entre les oligarquies. Per una banda, una classe burgesa amb poder adquisitiu per poder apropiat-se de terres (i també per practicar l'usura); i per una altra banda, una aristocràcia i un clergat que mantindran bona part de les seves propietats rústiques i que les aniran esquarterant a partir de llavors. El que dita reforma liberal no significà fou la total eliminació del que s'han denominat residus de la propietat feudal (quasi el 20% de l'illa) i, en canvi, fonamentà la conversió de terres comunals a la propietat privada. Al mateix temps, els pagesos per tal d'accedir a la terra es veurien "obligats" a adquirir-la –via crèdit–, i així entrar dins dels cercle viciós de dur a terme una producció dirigida al mercat capitalista, orientada per criteris crematístics, i així poder pagar els deutes contrets per tal d'accedir a la propietat. Ferrer (2000:119) ens diu que "el vincle que s'establia entre els grans comerciants, com Joan March, Antoni Ques<sup>26</sup> i el pagès comprador, no

<sup>26</sup> Ferrer (2000:55) descriu les dedicacions d'Antoni Ques: "lloctinent de Verga, batle d'Alcúdia, adscrit al liberalisme, comerciant a l'engròs, prestador i contrabandista".

es limitava a la simple dependència entre un creditor i el finançador, sinó que anava més enllà: els fiadors eren també en aquest cas qui controlaven el comerç a l'engròs". Per tant, si havien de pagar els deutes, havien de conrear amb vistes al mercat d'exportació, i els que els hi havien prestat els diners eren els qui els hi deien el que s'havia de conrear. També, aquests nous propietaris s'aniran convertint en el principal puntal del nou aparell polític-administratiu anomenat Estat ja que tal com assenyalava Rosselló Verger (1964:295) "és de sobres conegut que les persones influents –grans latifundistes– escaparen amb facilitat a les càrregues fiscals fins quasi el darrer període cadastral que comença per l'any 1955".

El darrer terç del segle XIX i la primera meitat del segle XX varen significar, tal com sostén Cela-Conde (1979), la consolidació de la classe pagesa de petita i mitjana propietat. Un canvi en el règim de propietat que s'estendria al llarg de quasi un segle. Cela-Conde (1979) analitzà el procés de parcel·lació entre 1863 i 1970, a partir dels registres de la propietat d'un total de 96 finques que corresponien a les tres més grans de cada municipi. Com bé ha apuntat Rosselló Verger (1981) el procés de parcel·lació fou anterior al que generalment es tendeix a creure i ja a principis del segle XIX es constituïren companyies per tal d'adquirir i fragmentar les propietats. Emperò, fou entre mitjans segle XIX i mitjans segle XX en que es va donar una gran explosió de la fragmentació. Aquesta fragmentació estava bàsicament vinculada al desplegament de l'agricultura pagesa i pot ser considerada com a causa i efecte de la transformació agrària d'aquells temps, un procés que acabaria cap als anys 1950 quan la rendibilitat agrícola de la terra començà a ser reemplaçada per la rendibilitat turístico-immobiliària (Cela-Conde, 1979). Una de les qüestions a tenir en compte és que cap els anys 1870 hi ha capitals procedents de les colònies que es repatriaren a l'illa i se col·locaren en diverses experiències empresarials del moment i en diferents espais financer-espulsiu. Als anys 1880 es produeix una creixent especulació financera en borsa i la bombolla borsària esclatà el 1883. Segons Barceló (1961:176) "en motiu de les pèrdues borsàries i de les noves tributacions que s'imposaren se varen vendre algunes grans propietats, essent adquirides pels mateixos jornalers que abans les conreaven, una vegada dividides en petits lots".

No obstant, cal dir que ja hi havia altres motivacions com per exemple l'especulació del sòl, com fou el cas de Joan March que blanquejà els diners del contraban en l'adquisició de terres a principis del XX amb les quals especulava per revendre-les, però també se citen els germans Ques –contrabandistes i aliats en la política i els negocis amb March–. Indians (p.ex. Francesc Blanes i Rafel Blanes) i industrials del tèxtil i la sabata també participaren del lucratiu negoci de l'especulació del sòl (Ferrer, 2000). També es comencen a perfilar interessos turístico-immobiliaris, com per exemple la parcel·lació de Santa Ponça a Calvià, s'Albufera d'Alcúdia o la de Formentor a Pollença. I, finalment se pot assenyalar l'ostentació perseguida per la nova oligarquia burgesa que en el seu intent d'emular a l'aristocràcia, adquirien propietats que els hi atorgassin un valor simbòlic respecte del seu status. De fet, el que feien moltes vegades els nous propietaris era esquarterar la finca de la que es quedaven la part on es trobaven les cases de l'antiga possessió (Bisson, 1977; Buades, 2004; Ferrer, 2000; Rosselló Verger, 1981).

Per exemple, Joan March comprà en dues tandes la finca de Son Mulet (98,57 Ha) a Llubí cap als anys 1910 que fragmentà posteriorment en 45 parcel·les que poden agrupar-se en: 7 parcel·les de menys de 0,5 Ha (3,01% de la finca); 20 parcel·les entre 0,5 Ha i 1 Ha (16,06% de la finca); 9 parcel·les entre 1 Ha i 2 Ha (12,98% de la finca); 8 parcel·les entre 2 Ha i 7,5 Ha (31,45% de la finca); i 1 parcel·la de 35,5 Ha (36,03% de la finca) (Ferrer 2000:38-39). Altres operacions de fragmentació de March foren les de sa Barrala (70,59 Ha) i la Canova (42,57 Ha) de Campos, comprades a Josep Dezcallar i Togores i que parcel·là en 68 i 13 parcel·les, respectivament. Sa Teulada (10,2 Ha) de Santa Margalida comprada a Joan Llabrés Llobera i Josep Monjo, Son Togores de Lloseta al comte d'Aiamans, Fetget a Son Servera comprada a Joan Fuster i Villalonga, etc. March també va especular amb sòls urbans (o futurs urbans) com és el cas de la compra de Son Armadans (0,98 Ha) que comprà a Ferran Truyols Despuig<sup>27</sup> i les parcel·les es varen vendre com edificables. March també es feu amb nombroses

<sup>27</sup> Josep Segura-Salgado (1973:198) ens relata el procés de concentració de terres en mans dels terratinents aristòcrates, respecte de la possessió de Santa Ponça. Unes terres que llavors se vendran per a mantenir els privilegis d'aquests personatges. "El 29 de juliol de 1899 va morir l'Ecma. Sra. Donya Juana Adelaida Rocaberti de Dameto y Verí, Comtessa de Peralada, de Montenegro i de Montoro, i en virtut del seu darrer testament passà a principis del present segle al seu nebot don Fernando Truyols Despuig, sisè Marquès de la Torre, juntament amb el predi de So n'Armadans, en el terme de Palma".

propietats degut a la seva activitat prestatària, és a dir quan els prestataris no podien fer front al pagament dels préstecs, March els pressionava per tal d'arribar a un acord pel qual li eren cedits els drets de propietat sobre la finca que comprava a un preu més baix que el de mercat. Molts d'aquests eren membres de l'aristocràcia. Així doncs, March ja es dedicava a les "altes finances" anys abans de fundar la Banca March al 1926. Ferrer (2000:40) transcriu una declaració de March de 1923 d'un míting electoral en el que deia que havia venut finques per un valor superior als 6 milions de pessetes a més de 2 mil nous propietaris. Així, Joan March ("Verga") es presentava davant la societat com l'impulsor d'una mena de reforma agrària<sup>28</sup>.

Malgrat se pugui parlar d'un important procés de parcel·lació entre el darrer quart del segle XIX i la primera meitat del XX, cal tenir present que la gran propietat seguia essent als anys 1970 prou rellevant. Segons Jean Bisson (1977:161-162) la propietat rústica en mans de l'alta societat palmesana –formada bàsicament per l'aristocràcia– va passar d'ocupar unes 65 mil Ha al 1870 a unes 116 mil Ha als anys 1970. El 1970, Bisson (1977) destaca que els palmesans tenien el 65,95% (84603 Ha) de les propietats de més de 100 Ha que sumaven conjuntament unes 128 mil Ha (35,6% de la superfície de l'illa). No obstant, Rosselló Verger (1981), encertadament, apuntava que aquest fet no resulta estrany degut al major pes demogràfic de Palma i, molt particularment, en aquest cas les classes privilegiades han residit generalment a Ciutat<sup>29</sup>. A aquelles s'hi afegien, a finals del XIX, les classes privilegiades de la part forana (i també pagesos) que es traslladaven a Palma. A la taula 10 es pot veure la distribució de la gran propietat a Mallorca al 1933 a partir del RPE (Registre de la Propietat Expropiable), i segons el qual el 10,54% de la superfície de l'illa estava en mans de grans propietaris, entesos com aquells que tenien més de 250 Ha. Cal destacar com, entre aquest conjunt de terratinents, els dos principals eren els grans capitalistes de l'illa: en primer lloc, el contrabandista Joan March (4846 Ha) i, en segon lloc el burgès maurista, Manuel Salas (2497 Ha). Hom pot destacar com entre el 1933 i el 1974, els March han passat de posseir 4846 Ha a 9626 Ha, és a dir, durant el franquisme havien quasi duplicat les seves propietats rústiques, de les quals el 38,9% eren de muntanya (p.ex. Ternelles, Mossa i es Rafal d'Escorca, Son Durí a Selva, etc) (Rosselló Verger, 1981). A continuació hi trobem els llinatges nobles de l'illa (p.ex. els Villalonga, els Truyols, els Gual de Torrella, etc). Un aspecte que Feo Parrondo (1998) ha remarcat és la vinculació de molts d'aquests potentats, d'una manera o l'altra, amb el Banc de Crèdit Balear.

**Taula 10. La gran propietat en mans de les oligarquies terratinents (grans propietaris > 250 Ha) al 1933 segons el RPE (Registre de la Propietat Expropiable) a Mallorca (Font: elaboració pròpia a partir de Feo Parrondo, 1998)<sup>30</sup>.**

Nom	Lloc	Superfície (Ha)	Observacions
Ramon Maroto (marquès de Casa Ferrandell) i esposa (Maria Coll Roca)	Calvià	1.509,00	
Concepció Coll Roca	Binissalem	22,72	
Bernat Coll Roca	Mancor	988,00	
	Algaida	148,00	
	Total	1.136,00	
Ana Coll Roca i espòs (Juan Fortuny)	Bunyola	600,00	
Jorge Fortuny Moragues i esposa (Adela Marqués Luigi)	Esporles	367,60	Adela Marquès és filla del solleric A. Marquès Marquès (emigrant a Puerto
	Estellencs	635,03	

<sup>28</sup> A partir dels anys 1920, March va estendre la compra de finques rústiques al Llevant mediterrani i a la Manxa. El 1931 exposà que havia signat 40 mil escriptures públiques de compravenda de finques rústiques i que la gran majoria dels compradors eren "modests cultivadors" (Ferrer 2004:321).

<sup>29</sup> Per veure la configuració de la gran propietat i la seva evolució a Palma és imprescindible el treball de Roberto Fernández Legido (2009) *Les possessions de Palma*.

<sup>30</sup> S'ha de tenir en compte que en el RPE hi ha importants absències, com per exemple les propietats de Mariano Morell de Oleza que entre d'altres posseïa Son Real (Santa Margalida) de 1346 Ha (Valero, 29/11/2002) o Son Morro (Palma) de 16,33 Ha (Fernández-Legido, 8/02/2010). Aquestes propietats, a la mort de Mariano Morell de Oleza (1962), passaren a la seva esposa Felisa Magraner Pastor i els seus fills. Tot essent la família Morell Magraner una de les principals protagonistes de molts projectes d'urbanització a Mallorca (p.ex. polígon industrial de Son Morro (Palma), la urbanització de Muleta (Sóller), projecte de camp de golf a Son Real (Santa Margalida)).

	Total	1.002,63	Rico, fundador del Banc de Crèdit Balear, president de Ferrocarrils de Mallorca i vicepresident de Caixa de Balears)
Joan Marquès Luigi	Escorca	262,50	Membre de la Junta del Banc de Crèdit Balear.
Maria Dolors Marquès Luigi	Pollença	64,79	
Fernando España Truyols (comte d'Espanya)	Binissalem	105,18	
	Maria de la Salut	979,14	
	Sineu	422,19	
	Total	1.506,51	
Maria Ignacia España Dezcallar	Santa Eugènia	77,70	
Celestina España Serra	Alaró	23,49	
Manuel Fuster Fernández-Cortès i Concepció Rossinyol Dezcallar	Inca	339,00	
	Palma	905,64	
	Selva	172,00	
	Total	1.416,64	
Francesc Rossinyol Fuster i Maria Fuster Rossinyol	Calvià	830,65	
	Esporles	261,00	
	Total	1.091,65	
Pedro Cotoner Veri (marquès de la Cènia)	Marratxí	353,20	
	Banyalbufar	0,36	
	Total	353,56	
Pedro Cotoner Veri i Nicolás Cotoner Veri	Marratxí	404,04	
Nicolás Cotoner Veri	Marratxí	407,60	
Nicolau Villalonga Cotoner	Artà	378,02	
	Llucmajor	2.042,46	
	Total	2.420,48	
Joan March Ordinas	Escorca	2.053,51	Contraban de tabac (1906), monopoli del tabac i del petroli rus a Espanya (1923) . Vocal del Banc de Crèdit Balear. 1926 funda la Banca March. Navilier (Trasmediterrànea); indústria petroquímica (Portopi), agrícola (La Fertilizadora), comercial, premsa (El Dia), financer (Banca March), etc. 1931 torna al contraban (perd el monopoli). Fundador del "verguisme": Partit Republicà de Centre.
	Lloseta	519,59	
	Manacor	377,19	
	Selva	333,32	
	ses Salines	1.562,69	
	Total	4.846,31	
Maria Dolores March Servera	Son Servera	36,85	
Pedro Sampol Ripoll	Alaró	106,00	El seu germà Josep fou vocal regional per Balears del Tribunal de Garanties Constitucionals (3/09/1933) a la candidatura encapçalada per Joan March (March no pot ocupar la vocalia degut a que estava empresonat).
Joan Massanet Verd	Alcúdia-Muro	31,90	Dirigent del Partit Conservador.
Catalina Verd Mayol	Binissalem	1,42	
	Inca	334,79	
	Selva	44,78	
	Total	380,98	
Manuel Salas Sureda i esposa (Maria Garau Tomavells)	Alaró	60,37	Contrincant d'en Verga. Dirigent maurista.
	Bunyola	628,43	

	Marratxí	250,41	Empresari industrial (petroquímica), armador (Naviera Mallorca), agricultura (Agrícola Mallorca), comerciant, etc. Herència: La Petrolera (es Molinar) i Salinera Española (salines a Eivissa i San Pedro Pinatar a Múrcia). Finques de Xorrigo, Solleric, es Cabàs, Son Sureda, Pocafarina.
	Palma	710,00	
	Sant Llorenç	598,00	
	Santa Maria	250,41	
	Total	2.497,62	
Joaquin Gual i Gual de Torrella	s'Albufera (sa Pobla, Alcúdia i Muro)	2.035,38	Dessecació de s'Albufera (compra dels terrenys dessecats). La finca de Morneta (Binissalem) fou fragmentada entre 1898 i 1933, quedaven 95,1 Ha. També parcel·là la finca d'Esporles Canet. Casat amb Concepción Villalonga Zaforteza de la noblesa mallorquina
	Binissalem	91,10	
	Total	2.126,48	
Maria Concepció Gual i Villalonga i Jaime Oleza de España	Santa Maria	240,54	
	Bunyola	190,36	
	Total	430,91	
Rafael Blanes Tolosa	Artà	553,29	Herència del seu pare R. Blanes i Massanet (emigrant a Puerto Rico). Inversor de la línia de ferrocarril Manacor-Artà; conseller del Banc de Crèdit Balear.
Pedro Amorós Amorós	Artà	31,27	Els Amorós eren parents dels Blanes.
Isabel Amorós Amorós i espós (Joan Villalonga i Feliu)	Calvià	434,71	
	Petra	76,71	
	Total	511,42	
Jaume Sitjar Servera	Calvià	514,43	Burgés.
	Santanyí	456,73	
	Total	971,16	
Lluís Sitjar Castelló	Santanyí	1.167,00	Burgés (el que va ser l'estadi de futbol de Palma du el seu nom ja que ell fou el president del RCD Mallorca el 1900).
Joana M. Font dels Olors i Oleza	Capdepera	733,15	Hereva de Pere Fonts dels Olors (Torre de Canyamel). Entre 1933 i 1953 comprà noves propietats a Artà (636,66 Ha).
José Quint Zaforteza Amat i esposa (Maria Oliver Oliver)	Capdepera	874,38	Entre 1935 i 1944 va seguir fent vendes, però mantingué la gran propietat (al 1944 comptava amb 715,3 Ha a Artà).
	Palma	556,10	
	Total	1.430,48	
José Zaforteza Orlandis i esposa (Catalina Villalonga Zaforteza)	Bunyola	105,99	
	Llubí	309,62	
	Muro	67,78	
	Total	483,39	
Fernando Truyols Morell	Artà	1.546,85	Les terres de Calvià i Palma les va heretar de la seva tia Dolors Truyols i el seu marit Lluís Despuig (aquests les havien heretat del marquès de Bellpuig). Després de la Guerra Civil, Truyols incrementa les seves terres a Artà (al 1953 tenia 3041,13 Ha).
	Calvià	149,13	
	Palma	541,47	
	Total	2.237,44	
Maria Josefa Alemany Sureda	Llucmajor	635,11	
	Palma	222,28	
	Sóller	142,46	
	Total	999,86	



Gaspar Bonnín Miró	Manacor	1.372,71	
Vicenta Campos Granada	Bunyola	189,95	
	Palma	91,92	
	Total	281,87	
Joan Frau Xamona	Palma	574,64	
Damià Jaume Montaner	Petra	497,22	
Manuela i Pedro A. Latorras Dameto	Andratx	497,93	
Antonio Roten Sureda	Banyalbufar	487,80	
Enric Sarriera Villalonga (marquès de Barbarà)	Santa Margalida	113,74	
	Santanyí	1.136,48	
	Total	1.250,22	
Pere L. Serra Cañellas	Escorca	300,25	
Francesc Socias Clar	Llucmajor	557,62	
Luís Antonio Vives Venetze i Eveline Clarch	Valldemossa	350,68	
<b>Total</b>	<b>Mallorca</b>	<b>38.045,77 Ha (10,54% superfície de l'illa)</b>	

El RPE afectava a un total de 45704 Ha que representa el 12,66% de la superfície de Mallorca, i d'aquestes terres, el 83,25% corresponien als grans propietaris de l'illa. A la taula anterior, es pot veure com aquestes presenten uns estrets lligams familiars. En quant a la distribució per termes municipals de la gran propietat al 1933, caldria diferenciar entre aquelles propietats que corresponen a finques de muntanya o marina i les que es troben al pla, ja que aquestes darreres tenien un valor agrològic superior. En aquest sentit, moltes de les propietats que es recullen a la taula 10 correspondrien al primer tipus (Serra de Tramuntana, Artà, el Raiguer i el Migjorn). Així mateix, cal parar esment al fet que la major part de les propietats contemplades en el RPE es trobaven als termes municipals de Calvià (3929 Ha), Palma (3813 Ha), Llucmajor (3291 Ha), Bunyola (2918 Ha) i Santanyí (2760 Ha). Municipis aquests, amb l'excepció de Bunyola, que seran protagonistes de l'explosió turística de les illes i on moltes d'aquelles terres que es consideraven improductives de cop es convertiren en una mina d'or, regada sovint amb els diners procedents de l'estraperlo (Ferrer, 2008).

Altrament, cal tenir present el fort pes que tenia al 1933 la gran propietat en molts de municipis de l'illa, que es vincula al poder caciquil que ostentaven la major part dels oligarques mallorquins, amb unes denses xarxes clientelars que s'alimentaven de l'analfabetisme crònic de gran part de la població<sup>31</sup>. Una situació que el franquisme s'encarregaria de refermar i consolidar. Així, es pot observar a la taula 10 el percentatge que representava la gran propietat respecte de l'extensió del terme, així per exemple veim com: a Maria de la Salut la gran propietat representava el 32% del total; a Mancor el 49%; a Estellencs el 47%; a Marratxí el 26%; a Calvià el 26%; o a Palma el 17,26%. És bastant plausible, doncs, ja que les oligarquies varen mantenir les seves propietats, en no ser expropiades durant la República, que aquestes hagin estat les principals protagonistes de l'especulació turística-immobiliària a l'illa. Encara que com molts han apuntat, el paper de la vella aristocràcia –a part d'aferrar-se al règim feixista– degué ser més aviat el de venedor de terres, mentre que personatges més "hàbils", sovint vinculats amb les activitats delictives, fossin els encarregats d'engegar la indústria de l'especulació del sòl vinculada al negoci turístic i immobiliari<sup>32</sup>.

<sup>31</sup> EL 1860, el 78,36% de la població mallorquina era analfabeta (Peñarrubia, 2001).

<sup>32</sup> Víctor O. Martín (1999; 2006) ha analitzat el procés de turistització canari i la seva vinculació amb la transformació agrària. Aquest autor ha detectat el canvi de la rendibilitat agrària del sòl vers una rendibilitat turística-immobiliària. Com exemple, podem destacar el fet que la platanera Entrecanales y Larrate sigui una de les principals propietaris de la zona turística de la Playa del Duque (Tenerife), el canvi de la renda agrària per la turística-immobiliària està al darrera de la configuració del potent grup constructor ACCIONA. Un altre cas el tenim amb la Playa de las Américas-Los Cristianos (Playa de Fañabé) on el grup promotor era representat per Francisco Ucelay Sabina que a més de constructor formava part del partit regionalista, Agrupaciones Independientes de Tenerife (llavors serà Coalición Canaria) (Martín, 2006).

<b>Taula 11. Distribució municipal de la propietat afectada pel RPE (Registre de la Propietat Expropiable) a Mallorca, 1933 (Font: elaboració pròpia a partir de Feo-Parrondo, 1998).</b>								
	Els grans propietaris (>250 Ha)			Altres propietats del RPE			Total	
	Propietaris	Superfície (Ha)	% respecte superfície municipal	Propietaris	Superfície (Ha)	% respecte superfície municipal	Superfície (Ha)	% respecte superfície municipal
Alaró	3	189,86	2,12	8	972,21	10,86	1.162,07	12,98
Algaida	1	148,00	1,65	1	127,21	1,42	275,21	3,07
Andratx	1	497,93	6,11		0,00	0,00	497,93	6,11
Artà	4	2.509,43	17,97	6	101,45	0,73	2.610,88	18,70
Banyalbufar	2	488,16	27,04	0	0	0	488,16	27,04
Binissalem	4	220,42	7,41	1	102,31	3,44	322,73	10,85
Búger		0,00	0,00	1	8,06	0,97	8,06	0,97
Bunyola	5	1.714,74	20,26	3	1.203,76	14,22	2.918,50	34,48
Calvià	5	3.437,92	23,71	3	491,33	3,39	3.929,25	27,10
Campanet	0	0	0	1	32,67	0,94	32,67	0,94
Capdepera	2	1.607,53	29,27	3	304,53	5,54	1.912,06	34,81
Consell	0	0	0	2	114,40	8,36	114,40	8,36
Deià	0	0	0	1	169,72	11,22	169,72	11,22
Escorca	3	2.616,27	18,78	0	0	0	2.616,27	18,78
Esporles	2	628,60	17,82	4	234,00	6,63	862,60	24,45
Estellencs	1	635,03	47,43		0,00	0,00	635,03	47,43
Felanitx	0	0	0	3	76,87	0,45	76,87	0,45
Inca	2	673,79	11,49	5	50,75	0,87	724,54	12,36
Lloret de Vistalegre	0	0	0	2	117,23	6,73	117,23	6,73
Lloseta	1	519,59	42,98	1	7,88	0,65	527,47	43,63
Llubí	1	309,62	8,87		0,00	0,00	309,62	8,87
Llucmajor	3	3.235,19	9,89	5	56,14	0,17	3.291,33	10,06
Manacor	2	1.749,91	6,73	6	53,50	0,21	1.803,41	6,94
Mancor	1	988,00	49,72	2	117,06	5,89	1.105,06	55,61
Maria de la Salut	1	979,14	32,11	0	0	0	979,14	32,11
Marratxí	4	1.415,25	26,12	2	291,52	5,38	1.706,77	31,50
Palma	7	3.602,05	17,26	1	211,71	1,01	3.813,76	18,27
Petra	2	573,93	6,17	1	8,03	0,09	581,96	6,25
Pollença	1	64,79	0,43	4	174,59	1,16	239,38	1,59
Puigpunyent	0	0	0	5	695,59	16,45	695,59	16,45
Porreres	0	0	0	10	99,73	1,15	99,73	1,15
sa Pobla, Alcúdia i Muro	3	2.135,06	13,14	12	388,20	2,39	2.523,26	15,53
Sant Joan	0	0	0	1	10,82	0,28	10,82	0,28
sant Llorenç	1	598,00	7,29	0	0	0	598,00	7,29
Santa Eugènia	1	77,70	3,84	0	0	0	77,70	3,84
Santa Margalida	1	113,74	1,56	0	0	0	113,74	1,56
Santa Maria	2	490,95	13,06	1	47,69	1,27	538,64	14,33
Santanyí	3	2.760,21	22,18	0	0	0	2.760,21	22,18
Selva	3	550,10	11,29	6	389,06	7,98	939,16	19,27

Sencelles	0	0	0	3	108,92	2,07	108,92	2,07
ses Salines	1	1.562,69	40,06	2	19,00	0,49	1.581,69	40,55
Sineu	1	422,19	8,85	9	455,63	9,55	877,82	18,40
Sóller	1	142,46	3,33	0	0	0	142,46	3,33
Son Servera	1	36,85	0,87	0	0	0	36,85	0,87
Valldeusa	1	350,68	8,19	5	417,23	9,74	767,91	17,93
<b>Total Mallorca</b>	<b>43</b>	<b>38.045,78</b>	<b>10,54</b>	<b>120</b>	<b>7.658,8</b>	<b>2,12</b>	<b>45.704,58</b>	<b>12,66</b>

A la taula 12 s'exposen els resultats de l'anàlisi de la parcel·lació entre 1863 i 1976 realitzat per Cela-Conde (1979) que correspon a 96 finques (les 3 majors de cada municipi) que sumen un total de 49656 Ha, de les quals tan sols un 19,4% es transformaren en parcel·les inferiors a 20 Ha (9653 Ha) i un 9,25% (4596 Ha) es segregaren com a resultat de les fragmentacions hereditàries. En quant als tipus de parcel·les segons les seves dimensions, es pot veure com en el període 1863-1976, la major part d'aquestes corresponen a les de petites dimensions. Les menors d'1 Ha representen amb un total de 1877 parcel·lacions, el 45,4% del total; i les que es troben entre 1 i 5 Ha amb 1850 parcel·les representen el 44,8 del total. És a dir, les inferiors a 5 Ha sumarien el 90,2% de totes les parcel·lacions.

S'han apuntat com a principals motius de la parcel·lació els següents. En primer lloc, els anys 1930 corresponen al moment del màxim de població rural de l'illa. En segon lloc, els grans propietaris que havien arrendat llurs terres, ho feien a canvi d'una suma fixa. En tercer lloc, la Gran Guerra provocà una situació inflacionista que afectà negativament als propietaris front als arrendadors, a causa de la minva de les rendes agràries, la qual cosa portà als propietaris a vendre. En quart lloc, l'aristocràcia que seguia mantenint un elevat ritme de vida es va veure abocada a vendre patrimoni. En cinquè lloc, en el cas dels aristòcrates, a més, a les despeses extravagants, se'ls hi sumaven les aportacions que feien a la causa carlina, així com els pagaments per alliberar als seus fills de l'exèrcit. En sisè lloc, la por a la reforma agrària per part de les oligarquies hauria propiciat també la fragmentació, convertint així a un nombre important de persones en petits propietaris –via endeutament i subordinació als interessos del capital comercial i financer–, i de pas s'eliminava el seu potencial "revolucionari" (Bisson, 1977; Ferrer, 2000).

	Menors d'1 Ha		1-4,99 Ha		5-9,99 Ha		10-19,99 Ha		Total	
	núm.	%	núm.	%	núm.	%	núm.	%	núm.	%
1863-1890	116	6,18	117	6,32	25	9,88	19	12,67	277	6,71
1891-1895	109	5,81	46	2,49	6	2,37	1	0,67	162	3,92
1896-1900	92	4,90	56	3,03	7	2,77	6	4,00	161	3,90
1901-1905	104	5,54	90	4,86	12	4,74	8	5,33	214	5,18
1906-1910	175	9,32	174	9,41	15	5,93	8	5,33	372	9,01
1911-1915	119	6,34	97	5,24	12	4,74	4	2,67	232	5,62
1916-1920	92	4,90	169	9,14	8	3,16	13	8,67	282	6,83
1921-1925	265	14,12	155	8,38	10	3,95	7	4,67	437	10,58
1926-1930	186	9,91	149	8,05	13	5,14	7	4,67	355	8,60
1931-1935	80	4,26	129	6,97	34	13,44	14	9,33	257	6,22
1936-1940	158	8,42	279	15,08	26	10,28	18	12,00	481	11,65
1941-1945	136	7,25	180	9,73	30	11,86	16	10,67	362	8,77
1946-1950	64	3,41	79	4,27	13	5,14	8	5,33	164	3,97
1951-1955	17	0,91	29	1,57	4	1,58	3	2,00	53	1,28
1956-1960	12	0,64	32	1,73	10	3,95	6	4,00	60	1,45
1961-1976	152	8,10	69	3,73	28	11,07	12	8,00	261	6,32
<b>Total</b>	<b>1.877</b>	<b>100</b>	<b>1.850</b>	<b>100</b>	<b>253</b>	<b>100</b>	<b>150</b>	<b>100</b>	<b>4.130</b>	<b>100</b>

En qualsevol cas, no es tracta d'una expansió homogènia de la petita propietat a tota l'illa tal com demostrà Jean Bisson (1977). Es tractava de fragmentacions concentrades particularment a les terres del Pla i del Raiguer, mentre que les propietats perifèriques – particularment Serres de Llevant, orla litoral, Serra de Tramuntana, marines del Migjorn– no experimentaren pràcticament el procés de fragmentació, el que no significa que no canviassin de mans. A la **Serra de Tramuntana** predominava la gran propietat, on Sóller pot ser considerat una excepció on hi havia una elevada parcel·lació vinculada al conreu de cítrics, duta a terme entre els segles XV i XVIII (Salvà, 1978). A la taula 13, amb dades procedents de la tesi de Pere A. Salvà (1983), es pot veure com a la major part dels termes municipals predominen les grans propietats. A l'any 1863, 135 propietaris amb propietats de més de 100 Ha, que representaven l'1,47% dels propietaris de la Serra, posseïen el 67,64% de la superfície de la Serra. Això no obstant, hi ha alguns termes municipals on hi haurà ja en aquells moments una presència important de la petita i mitjana propietat com són els casos de Sóller (98,2% dels propietaris posseeixen el 41,7% de la superfície cadastral) o Fornalutx (98,2% dels propietaris posseeixen el 27,9% de la superfície cadastral). En aquests dos casos, les terres de muntanya estaven en mans dels grans terratinents, mentre que les d'horta estaven en mans de petits i mitjans propietaris. Per altra banda, tenim els casos d'Alcúdia (97% dels propietaris posseeixen el 31,3% de la superfície cadastral) o Selva (97% dels propietaris posseeixen el 26,6% de la superfície cadastral), però en la gran propietat s'han de tenir en compte que hi ha les terres de l'Ajuntament d'Alcúdia amb 1291 Ha (La Victòria i Mont Sant Martí) i la Comuna de Selva de més de 900 Ha (Salvà, 1983).

Una part de la gran propietat de la Serra de Tramuntana el 1863, estava en mans de l'aristocràcia amb títol (16583 Ha, 15,98% de la superfície cadastral) i de l'aristocràcia sense títol (19366 Ha, 19% de la superfície cadastral). Així mateix, un fet que no es pot deixar de banda és que la burgesia, propietària de finques de més de 100 Ha controlava un 31,84% de la superfície cadastral de la Serra. És a dir, ens trobam amb un 34,98% a favor de l'aristocràcia i un 31,84% de la burgesia (Salvà, 1983)<sup>33</sup>. El principal terratinent de Mallorca al 1863, Francesc Xavier Rocabertí de Dameto i Boixador –marquès de Bellpuig i comte de Peralada–, amb possessions que ocupaven unes 7625 Ha a Mallorca, tenia un 60,26% de les seves terres a la Serra de Tramuntana; i el segon terratinent de Mallorca, Marià Vilallonga i Togores, de les 6000 Ha que posseïa, un 38,4% es localitzava a la Serra (Salvà, 1983).

En el cas de les grans possessions de la Serra, es poden assenyalar canvis en la propietat amb l'entrada de la burgesia, més intensa a partir del darrer terç del segle XIX i principis del XX. Així, per exemple, la possessió des Teix (venuda per part dels hereus de Marià Vilallonga i Togores al 1895) fou adquirida pel burgès solleric Vicenç Sastre Colom, que la va mantenir en les mateixes condicions, així com la de l'Ofre que fou adquirida pel seu germà Bartomeu Sastre Colom, quan retornà de França on havia emigrat. En canvi, Joaquim Gual i Gual aniria parcel·lant, als anys 1920, la possessió de Canet a Esporles de la que en resultaren una dotzena de finques on s'hi plantaren arbres fruiters. El burgès i literat pollencí Miquel Costa i Llobera tenia a Pollença unes 2150 Ha, entre elles la finca de Formentor (1710 Ha). Aquesta darrera fou adquirida als anys 1920 per la Immobiliària Formentor (1020 Ha), amb Adán Diehl, que aixecaria l'Hotel Formentor i per l'empresari Ignasi Rotger Villalonga (500 Ha), que també estava vinculat a l'anterior societat (Rosselló Verger, 1981). Aquest darrer va anar adquirint, després de la fallida de l'empresari argentí, entre el 1934 i el 1956, els terrenys que formaven

<sup>33</sup> Dels aristòcrates amb títol destaquen: marquès de Bellpuig –Francesc Xavier Rocabertí de Dameto i Boixador– amb 4595 Ha a Calvià (Santa Ponça, Alqueria Blanca i Son Claret); marquès de la Romana –Pere Caro i Álvarez de Toledo– amb 3505 Ha a Andratx (Son Fortuny, Biniorella, Camp de Mar), Calvià (Bendinat i Peguera) i Bunyola; marquès de Palmer –Guillem Abri–Descallar i Sureda– amb 2456 Ha a Selva-Mancor (Massanella) i Escorca (Comafreda); marquès d'Ariany –Francesc Cotoner i Chacón– amb 1182 Ha a Puigpunyent (Son Nét) i Calvià (Son Vic). Dels aristòcrates sense títol destaquen: Marià de Villalonga i Togores amb 2308 Ha corresponents a la finca de Es Teix (Bunyola, Deià i Sóller), els Angelats (Sóller), Maixella (Valldemossa) i Ternelles (Pollença); Ignasi Fuster amb 2203 Ha a Calvià (Galatzó) i Escorca (Mortitx); Jordi Fortuny i Sureda amb 1598 Ha a Alaró (Banyols), Valldemossa (So n'Aversó, So n'Olesa, Son Matge), Estellencs (Son Fortuny) i Esporles (sa Granja); Lluís Burguès i Safortesa amb 1446 Ha a Banyalbufar (Son Valentí i Son Balaguer), Bunyola (Alfàbia i es Molí) i Calvià (Son Boronat); Nicolau Brondo amb 1246 Ha a Calvià (Valldurgent, Benàtiga i Botorell) i Puigpunyent (Son Cotoner d'Avall); Felip Villalonga i Mir amb 1005 Ha a Esporles (Son Cabaspre), Puigpunyent (Son Fortesa) i Pollença (Arbossar). Entre la burgesia podem destacar: Miquel Costa i Llobera amb 2150 Ha a Pollença (Formentor); Antoni Cànaves i Martorell amb 1453 Ha a Escorca (Mossa i Muntanya) (Salvà, 1983). Es pot destacar dins dels grans propietaris de la Serra, el cas de l'Arxiduc Lluís Salvador que concentrà un elevat nombre de possessions de la Serra, entre Deià i Valldemossa a partir del moment en que visità per primera vegada l'illa al 1867 (Rosselló-Verger, 1981).

part del Formentor de Llevant. El 1942 va comprar a Tito Cittadini, pintor argentí i company de Diehl, les cases de Cala Murta. Ignasi Rotger<sup>34</sup> havia estat l'encarregat del negoci de la família Costa –contracte de 1921– que es dedicava a l'explotació forestal de la finca de Formentor. La fusta era venuda a València on s'emprava per fer caixons i caixes d'embalatge. La clàusula de venda de Formentor a Adán Diehl contenia que "D. Ignasi Rotger col·laborarà amb n'Adan per espai d'un any i si s'entenen poder continuar treballant amb ell, cosa que així succeï" (Torrens 1983:9).

A Calvià el 1863 hi havia uns pocs propietaris amb més de mil hectàrees per hom i entre els principals: marquès de Bellpuig amb 4561 Ha (Santa Ponça, 4316 Ha; Son Claret, 140 Ha); marquès de la Romana amb 2515 Ha (Bendinat, 1712 Ha; Peguera, 806 Ha); Ignasi Fuster amb 1362 Ha (Galatzó)<sup>35</sup>; i Nicolau Brondo amb 725 Ha (Valldurgent, Borotell i Benàtiga) (Salvà, 1983). A Calvià cal destacar la parcel·lació de la finca de Santa Ponça quan el 1925 en motiu de la mort del marquès de la Torre fou dividida entre els seus hereus que la vendrien acte seguit. Els nous propietaris serien: Banc de Crèdit Balear (142,26 Ha) i les seves filials Inmobiliària Mallorquina SA (497,8 Ha) i IMISA (Inmuebles Materiales Industriales SA) (961,67 Ha). Aquestes societats eren filials del Banc de Crèdit Balear. La urbanització de Santa Ponça serví –junt amb d'altres negocis i accions– de taula de salvament del Banc de Crèdit Balear que havia fet suspensió de pagaments al 1934<sup>36</sup>, a remolc de la crisi financera internacional i la seva vinculació a les activitats especulativo-financeres internacionals. Aquella situació va conduir a que Josep Maria Madico Pi –cap d'oficines– es fugàs a París, on es va suïcidar (Dolç, 1991). D'aquesta manera, els terrenys de Santa Ponça es convertiren en una de les més importants urbanitzacions del litoral mallorquí<sup>37</sup>. El president del Banc de Crèdit Balear, Miquel Nigorra Oliver (1973:7) a la introducció del llibre commemoratiu del centenari del banc deia al respecte de Santa Ponça i la seva urbanització que "fou anomenat per algú, en moments difícils pel Banc, "ses barres d'or des Crèdit". Segons Ginard (1999a:10) "l'afer [suspensió de pagaments del Banc de Crèdit Balear] esdevingué en un dels centres de la polèmica política dels darrers anys republicans, fins al punt que constituí el principal tema local en la campanya del Front Popular per a les eleccions del febrer del 1936". Així doncs, la crisi del Banc de Crèdit Balear va tenir repercussions sobre tot el teixit empresarial i bancari de l'illa que estava estretament vinculat i va tenir repercussions de calat en quant a la crisi social dels anys 1930 (Aspiroz, 2003).

La Banca March va adquirir, en temps de la Guerra Civil, sa Porrassa per transformar-la en una urbanització. Per altra banda, l'anglès Henry Robert Waring, que havia treballat com enginyer en la dessecació de s'Albufera d'Alcúdia i s'havia quedat a residir a l'illa, va adquirir la possessió de Peguera que en el segle XX es convertirà en un dels principals jaciments d'extracció turística (Rosselló Verger, 1981; Bisson, 1977). També, en el municipi de Calvià, la possessió de s'Hostalet, que arribava fins a la mar i amb cinc quilòmetres de costa, va ser adquirida per Antoni Blanes Pastor qui havia emigrat a Puerto Rico<sup>38</sup>. Eudard Blanes Nouvilas, al capdavant de la societat s'Hostalet, va urbanitzar el litoral de la finca als anys 1960. La zona és

<sup>34</sup> Ignasi Rotger Villalonga tenia un hotel a Cala d'Or i era un dels primers promotors del turisme a Mallorca, entre d'altres va ser dels fundadors de l'Skäl (sundeet, kerlek, alder, lycka – salut, llarga vida, amor i felicitat) a Cala Murta (Formentor) el febrer de 1951 (Buades, 2004). Quan morí va cedir la seva propietat de Formentor a la Fundació Rotger Villalonga que gestionaria les accions de la Inmobiliària Formentor (Hotel Formentor) i es dedicaria a la difusió de l'obra i figura del poeta pollencí Costa i Llobera ([www.fundacionrotgervillalonga.org](http://www.fundacionrotgervillalonga.org), octubre 2008).

<sup>35</sup> Mentre que Pere A. Salvà mantén que el 1863 Ignasi Fuster i Forteza era el propietari de la possessió de Galatzó, altres mantenen que aquest la va adquirir el 1878.

<sup>36</sup> El Banc va ser salvat per la intervenció del Banc d'Espanya i per la creació d'un grup auxiliador format per bancs de Madrid i Barcelona (Gran Enciclopèdia de Mallorca, 1991).

<sup>37</sup> En el llibre del primer centenari del Banc de Crèdit Balear es publicava el text de Josep Segura-Salado (1973:198) on deia que "ens diu Jaume Lladó a "Calvià o el seu Terme" que la "Urbanització Santa Ponça (promoguda per Inmuebles y Materiales Industriales, SA) aprovada per l'Ajuntament de Calvià el 1955, es desenvolupa d'acord amb el Projecte redactat per l'Enginyer de Camins D. Antonio Parietti". Segura-Salado (1973:202) acaba el text en una nota final on es pot llegir: "per molts lectors no és precís justificar la presència del present article i la del que el segueix [el de Manuel Barbero, "Santa Ponsa, escenario de cambios culturales"] en aquestes pàgines commemoratives. Per altres, potser, és precís dir que el motiu ha de cercar-se en la vinculació afectiva, sentimental i econòmica del Banc de Crèdit Balear, al predi i a la finca de Santa Ponça –una de les més importants i extenses de Mallorca–, **avui en gran part urbanitzada**" [les negretes són nostres]. L'encarregat de dur endavant l'empresa de l'urbanització de Santa Ponça fou Joan Nigorra Reynés que entrà com a vocal del Consell d'Administració del Banc el 1953 i fou designat Conseller Delegat de IMISA. Nigorra fundaria posteriorment la societat Inmobiliària Urbis i iniciaria una de les principals nissagues d'especuladors urbanístics de Mallorca, i especialment del municipi de Calvià.

<sup>38</sup> Antoni Blanes Pastor, natural d'Artà, també comprà les finques d'Albarca i es Verger d'Artà cap el 1870.

coneix com la Costa d'En Blanes i a la mateixa zona, els Blanes aixecaren l'Hotel Punta Negra cap a mitjans dels 1960 (Capellà, 1975).

Bisson (1977) analitza el cas de Selva en el que destaca que mentre al 1870 el 0,1% dels propietaris (una sola propietat, però que era comunal) ostentava el 20,2% de la superfície (914 Ha) i el 91,2% dels propietaris (842 propietaris) tenien el 17% de la superfície (775 Ha) en parcel·les de menys de 5 Ha; al 1965, a Selva s'havia incrementat el nombre de propietaris en un 45% (s'arriba a 1680 propietaris) i el 95% dels propietaris (1594 propietaris) ostentaven el 32,4% de la superfície del terme (1460,88 Ha) en parcel·les inferiors a 5 Ha, i es mantenia la propietat comunal. En el terme de Marratxí, just a continuació de Palma, l'armador, Bartomeu Valentí Fortesa va comprar al 1801 la finca de Son Ametller<sup>39</sup> a Antoni Tugores Nét i cap el 1925 els hereus de Valentí Fortesa urbanitzaren unes 42 Ha.

---

<sup>39</sup> Aquesta urbanització es troba entre el Camí Salard i el Carrer Aragó (prop del Seminari de Palma de Mallorca). Aquesta zona és coneguda degut a que els seus carrers porten noms de músics.

<b>Taula 13. Distribució de la propietat rústica als municipis de la Serra de Tramuntana al 1862/1863 (Font: elaboració pròpia a partir de Salvà, 1983).</b>																		
	0-0,9		1-4,9		5-9,9		10-19,9		20-49,9		50-99,9		100-499,9		500		Total	
	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície
	Núm.	Ha	Núm.	Ha	Núm.	Ha	Núm.	Ha	Núm.	Ha	Núm.	Ha	Núm.	Ha	Núm.	Ha	Núm.	Ha
Calvià	452	168	177	386	24	162	16	220	10	355	5	304	12	3.215	4	9.417	700	14.226
Estellencs	106	22	32	73	14	88	4	60	1	36	4	301	1	113	1	509	163	1.201
Puigpunyent	185	148	26	59	6	48	6	70	5	158	2	138	11	2.102	2	1.427	243	4.150
Banyalbufar	82	30	44	100	6	40	6	80	1	34	2	147	4	1.322			145	1.752
Bunyola	80	55	51	100	19	127	10	135	8	230	12	876	17	3.600	4	3.090	201	8.213
Fornalutx	374	95	118	237	13	86	9	118	2	51	4	291	2	385	1	653	523	1.915
Sóller	1.309	462	274	633	51	341	18	253	21	601	3	214	5	1.030	1	569	1.682	4.104
Alaró i Consell	502	236	204	450	44	323	23	322	21	689	18	1.232	13	2.453			825	5.706
Campanet	482	286	133	270	10	58	4	63	7	266	5	417	8	2.404			649	3.765
Selva i Mancor	891	348	292	584	49	350	34	481	18	569	11	796	8	1.605	2	1.889	1.305	6.622
Alcúdia	741	381	357	856	47	339	20	299	17	536	7	477	10	1.801	1	1.291	1.200	5.981
Pollença	878	263	469	944	58	473	40	577	26	862	20	1.419	22	4.232	6	5.593	1.519	14.363
<b>Total</b>	<b>6.082</b>	<b>2.493</b>	<b>2.177</b>	<b>4.693</b>	<b>341</b>	<b>2.436</b>	<b>190</b>	<b>2.678</b>	<b>137</b>	<b>4.386</b>	<b>93</b>	<b>6.612</b>	<b>113</b>	<b>24.262</b>	<b>22</b>	<b>24.439</b>	<b>9.155</b>	<b>71.998</b>
	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Calvià	64,57	1,18	25,29	2,72	3,43	1,14	2,29	1,55	1,43	2,49	0,71	2,14	1,71	22,60	0,57	66,19	100	100
Estellencs	65,03	1,80	19,63	6,06	8,59	7,31	2,45	5,00	0,61	2,99	2,45	25,07	0,61	9,40	0,61	42,36	100	100
Puigpunyent	76,13	3,56	10,70	1,43	2,47	1,15	2,47	1,70	2,06	3,80	0,82	3,32	4,53	50,65	0,82	34,39	100	100
Banyalbufar	56,55	1,74	30,34	5,72	4,14	2,27	4,14	4,55	0,69	1,92	1,38	8,37	2,76	75,44	0,00	0,00	100	100
Bunyola	39,80	0,67	25,37	1,22	9,45	1,55	4,98	1,64	3,98	2,80	5,97	10,67	8,46	43,84	1,99	37,62	100	100
Fornalutx	71,51	4,95	22,56	12,36	2,49	4,49	1,72	6,14	0,38	2,66	0,76	15,19	0,38	20,10	0,19	34,12	100	100
Sóller	77,82	11,26	16,29	15,43	3,03	8,32	1,07	6,17	1,25	14,64	0,18	5,22	0,30	25,09	0,06	13,87	100	100
Alaró i Consell	60,85	4,13	24,73	7,89	5,33	5,67	2,79	5,65	2,55	12,08	2,18	21,59	1,58	42,99	0,00	0,00	100	100

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Campanet	74,27	7,60	20,49	7,18	1,54	1,55	0,62	1,68	1,08	7,05	0,77	11,08	1,23	63,85	0,00	0,00	100	100
Selva i Mancor	68,28	5,25	22,38	8,82	3,75	5,29	2,61	7,26	1,38	8,60	0,84	12,02	0,61	24,23	0,15	28,53	100	100
Alcúdia	61,75	6,37	29,75	14,30	3,92	5,67	1,67	5,00	1,42	8,96	0,58	7,98	0,83	30,12	0,08	21,59	100	100
Pollença	57,80	1,83	30,88	6,57	3,82	3,29	2,63	4,02	1,71	6,00	1,32	9,88	1,45	29,47	0,39	38,94	100	100
<b>Total</b>	<b>66,43</b>	<b>3,46</b>	<b>23,78</b>	<b>6,52</b>	<b>3,72</b>	<b>3,38</b>	<b>2,08</b>	<b>3,72</b>	<b>1,50</b>	<b>6,09</b>	<b>1,02</b>	<b>9,18</b>	<b>1,23</b>	<b>33,70</b>	<b>0,24</b>	<b>33,94</b>	<b>100</b>	<b>100</b>



Entre els grans nous propietaris, cap a finals del segle XIX i principis de segle XX, es troba l'empresari maurista palmès, Manuel Salas Sureda que es feu amb nombroses propietats repartides per l'illa als termes d'Alaró, Bunyola, Marratxí, Palma, Sant Llorenç i Santa Maria. Emperò la major part es localitzava a la zona del **Raiguer** i a les **proximitats de Palma**, en els terrenys més productius en termes agrològics. Salas es diferencià d'altres propietaris burgesos perquè ell s'interessà per a l'explotació agrícola i ramadera de les propietats, i ha estat considerat com un dels artífexs de la "gran transformació" agrària a les illes, ja que fou un dels introductors dels "miracles" dels adobs químics al sòl i la racionalització empresarial del camp. També va rompre amb la pràctica de la mitgeria i l'arrendament, per dur empresarialment les explotacions amb mà d'obra assalariada. Cosa gens estranya degut a la seva posició privilegiada per mor del seu domini en el negoci petroler, comercial i industrial a l'illa a principis de segle XX, a més de la seva participació política amb el Partit Conservador. Un domini polític i empresarial que seria enfosquit per la figura de Joan March qui el suplirà en el lideratge del capitalisme mallorquí, amb la introducció de formes de fer diners més "modernes" i per tant més ràpides (Ferrer, 2000). Entre les finques que comprà, destaquen la de Xorrigo (Palma) –comprada al marquès d'Ariany a principis de segle XX– on hi tenia figueres, garrovers, ramat oví i horta farratgera per a l'alimentació de vaques suïsses destinades a la producció càrnica o la de Solleric (Alaró) –comprada al marquès de Solleric, a principis de segle XX–, considerada com una de les més importants de l'illa, dedicada a l'oli però també al ramat oví (per llana), al ramat de porcí i a la cria d'ases (Jaume-Miralles, 1973).

Al **pla**, Bisson (1977) analitza el cas de Vilafranca en el que entre 1870 i el 1965 hi ha una explosió de la propietat que passa de 225 propietaris al 1870 a 1249 al 1965. A més, s'ha de destacar el fet que si al 1870 hi havia dos propietaris (0,8% del total) que comptaven amb dues propietats (de 598 Ha i 1060 Ha) que representava el 74,6% de la superfície del terme i un 96% dels propietaris (216) que tenien un 12,2% de la superfície (273 Ha) en parcel·les de menys de 5 Ha; al 1960 havien desaparegut els grans propietaris i el 47,9% de la superfície (1103,79 Ha) estava en mans del 96,1% dels propietaris (1201 propietaris) en parcel·les inferiors a 5 Ha. En aquest cas, el marquès de Vivot (de llinatge Sureda) posseïa el 50% del terme municipal al 1860 i a partir de llavors anà trossejant les seves propietats (Rosselló Verger, 1981).

En el cas del **Llevant** (p.ex. Artà), en general, es donava una situació molt semblant a la Serra de Tramuntana amb grans possessions (Bisson, 1977). A Artà es detecten també canvis en la propietat significatius, en el sentit que hi ha un transvasament des de l'aristocràcia cap a la burgesia. Així, per exemple els germans Homar i Reus procedents d'Alaró, sota la catalogació professional de "propietaris i pagesos", adquiriren unes 2256 Ha a Artà que corresponien a sa Devesa, Betlem i s'Alqueria Vella. Rosselló Verger (1981) diu d'ells que probablement es dedicaven a l'especulació. Sa Torre de Canyamel que va pertànyer a la família Villalonga des del segle XVI, fou fragmentada a mitjans segle XIX i la parcel·la major fou comprada per l'artanenc Pere Font dels Olors, que a la seva vegada va parcel·lar la part occidental de la finca. Rosselló Verger (1981:48) apunta la parcel·lació de Bellpuig de la família Truyols a partir de 1936 "amb unes molt baixes pensions inicials en un intent de socialisme cristià".

Al municipi de Manacor al Llevant i als del **Migjorn** (Felanitx, Santanyí, ses Salines, Campos i Lluçmajor) també es donen múltiples situacions, com per exemple els cas de Manacor –amb una superfície imposable de 25420 Ha– on l'any 1960 el nombre de propietaris era de 6868, el 92,64% (6363 propietaris) dels quals posseïen extensions de menys de 5 Ha, mentre que hi havia 37 propietaris amb extensions de més de 100 Ha; a Felanitx –amb una superfície imposable de 16643 Ha– hi va haver una important parcel·lació, i al 1960 es comptabilitzaven uns 5212 propietaris, dels quals el 91,15% (4751 propietaris) posseïen extensions de menys de 5 Ha, i tan sols n'hi havia 9 amb més de 100 Ha. Un element a tenir en compte és que el nombre de parcel·les era bastant superior al de les propietats, així als municipis del Migjorn més Manacor es comptaven unes 61220 parcel·les i, en canvi, hi havia uns 21666 propietaris. (Rosselló Verger, 1964).

A la comarca del Migjorn més Manacor, cal destacar que el 1960 hi havia 11 propietaris que tenien entre 500 Ha i 1000 Ha, i 4 que en tenien més de 1000 Ha. A finals del segle XIX, es podien destacar les següents grans possessions: a Lluçmajor (sa Torre, s'Àguila, Son Granada, Son Verí o Cas Frares); a Campos (Son Carlar, Ca n'Estela, Son Cosmet, Son Rosselló i Son Bernadí); a Santanyí (es Rafal des Porcs, sa Talaiola, La Punta, es Pujol, sa Talaia, Son Danús, Rafal Genar, sa Vall i Rafal); a Felanitx (sa Punta, Can Gaià, s'Horta Vella, es Rosells, Ca n'Alou i

Son Mesquidassa); a Manacor (es Fangar, La Torre, La Vall de la Nou, Bendrís, Mendia, sa Marineta, Santa Cirga i Albocàcer) (Rosselló Verger, 1964). Moltes de les grans propietats es fragmentaren mitjançant el procés dels establiments (p.ex. sa Vinyola, sa Vall de Manacor, Son Perot Andreu, etc) i d'aquest procés han resultat un bon nombre de petites propietats (minifundis) en tots els termes municipals: es Palmer de Campos; son Coves, Camp d'En Bover o Son Pelat a Santanyí; Ses Colònies, es Mitjà Gran i es Bartumins a ses Salines; Na Molla, Na Marranxa, s'Espinegar, Pla de Llodrà, Son Cladera, Albocàcer a Manacor (Rosselló Verger, 1964).

El fet que existissin petites propietats, minifundis, tal com exposa Rosselló Verger (1964), no significa que a principis de segle XX no es trobassin grans propietats. De fet, bona part de les terres de Santanyí eren propietat del marquès de Palmer (Jordi Dezcallar i Gual) i encara es mantenien moltes de les grans possessions (p.ex. sa Vall, es Rafal Ginàs, Can Bonico). Els germans Antoni i Jaume Sitjar Sitjar es varen fer amb bona part de les propietats del marquès de Palmer a Santanyí. El que sí cal apuntar, és la transferència d'aquelles propietats cap a d'altres propietaris, particularment els vinculats al capital derivat de l'activitat comercial i el contraban. Així, un dels casos més espectaculars és el de sa Vall (2200 Ha) a ses Salines, que fou adquirida pel contrabandista-empresari, Joan March, a Jordi Dezcallar i Gual (marquès del Palmer) el 1919. March per tal de dur endavant les activitats delictives i fraudulentament anà adquirint propietats en tot el litoral de Mallorca i la finca de sa Vall fou una de les més emblemàtiques, tant per extensió com per localització, ja que era el punt més proper a les costes del Nord d'Àfrica, el desembarcament era relativament fàcil i es podia mantenir al marge d'intrusions "molestes" (Ferrer, 2008). El burgès Miquel Rosselló i Alemany va adquirir sa Punta de Felanitx. En aquest terme, Rosselló Verger (1964) apunta que hi havia sis propietats que passaven de les 100 Ha: sa Punta, Can Gaià, s'Horta Vella, es Rosells, Ca n'Alou i Son Mesquidassa. En el cas de Manacor seguien algunes de les grans finques, essent el cas més espectacular es Fangar (més de 2000 Ha) i en segon lloc Sant Josep, mentre que a principis del segle XX s'havia intensificat la parcel·lació de moltes propietats. A Llucmajor, el principal terratinent era a José Francisco Villalonga Zaforteza qui anà parcel·lant algunes de les seves possessions, com per exemple: parcel·la 1320 Ha de Son Granada, entre 1930 i 1935, en parcel·les grans i 274 Ha en parcel·les petites; entre 1929 i 1950, va segregat 1165 Ha de sa Torre (que ocupava un total de 1381 Ha), en parcel·les grans i 230 Ha en petites, i va vendre la matriu de la possessió (Rosselló Verger, 1964; Rosselló Verger, 1981).

Un cas d'adquisició de propietats per part de la burgesia comercial i emigrant i que esdevindrà en un dels principals pols d'industrialització turística és el de la possessió de Son Verí d'Abaix (Llucmajor). La vidua d'Antoni Roses, Isabel Siragusa Girau –representada pel seu fill Sebastià Roses Siragusa<sup>40</sup>–, va adquirir, el 1909, la possessió de Son Verí de sa Llapassa (674 Ha) per unes 147600 pessetes. La família Roses foren emigrants que s'havien enriquit a Arecibo (Puerto Rico) on fundaren la companyia comercial, Roses & Cía. Antònia Roses Siragusa, filla de la propietària de Son Verí, era la mare de Carmen Delgado Roses, que a la vegada fou l'esposa de Joan March Servera. Sebastià Roses Siragusa va contreure matrimoni amb Concepció Montis Castelló i aquesta serà la família que durà endavant la urbanització de Son Verí. Per altra banda, com veurem més endavant, el parent dels Roses Siragusa, Llorenç Roses Bermejo, va intentar urbanitzar Palma Nova (Calvià). Roses Bermejo, que milità a Esquerra Republicana, fou assassinat, junt amb altres destacats membres de la burgesia mallorquina, pels colpistes el 1936 (Quetglas, 2008; Cabellos, 2009; Fernández-Legido, 7/02/2010).

Camilo J. Cela-Conde (1979:149) exposa que "seria un error manifest el pretendre que absolutament totes les parcel·les que se segreguen en el camp mallorquí al llarg d'aquests darrers cent anys [1863-1976] han estat adquirides pels camperols". En aquest sentit, és important destacar que la parcel·lació va permetre que un grup heterogeni pogués adquirir la propietat del sòl. Entre aquest grup heterogeni s'hi troben des de jornalers, amitgers, arrendataris, burgesos, contrabandistes i, fins i tot els obrers dels principals centres industrials de l'illa que també podien adquirir un tros de terra (Cela-Conde, 1979; Ferrer, 2000). No obstant, la proliferació de la petita propietat pagesa com s'ha exposat no va diluir el fet que hi hagués un enfortiment de les noves classes dominants en torn a la propietat del sòl,

<sup>40</sup> Aquest es farà també amb la propietat de la possessió de Son Castelló (Palma) a través de l'aliança matrimonial amb Concepció Montis Castelló (Fernández-Legido, 7/02/2010).

particularment la burgesia comercial, industrial i contrabandista. I, la vella aristocràcia, malgrat esquarterar les terres que els hi havien caigut del cel, encara mantenien una posició privilegiada.

Cela-Conde (1979:155) en analitzar els processos de compravenda de la terra, intenta esbrinar quina proporció es correspon amb interessos especulatius. Això ho feu a partir d'una metodologia indirecta, segons la qual "si el comprador es desprèn de la parcel·la, sobretot si ho fa en un temps relativament breu, hom pot suposar (amb certes limitacions) que es tracta d'una operació especulativa". Així doncs, resulta que entre 1863-1976, el 62,59% dels qui varen adquirir propietats rústiques sota l'epígraf professional de "comerciant/industrial" o "funcionaris/professions liberals" les varen tornar a vendre, del que es pot deduir, d'acord amb Cela-Conde (1979), que no perseguïen treballar la terra, sinó més aviat especular amb ella. En canvi, entre els que compraren terres sota l'epígraf professional de "pagesos", un 26,96% varen vendre les terres comprades, amb la qual cosa es pot deduir un major propensió a l'adquisició de les terres amb l'objectiu de conrear-les.

A la taula 14 es presenten el nombre d'explotacions agràries amb terres i la seva superfície del primer cens agrari de 1962, és a dir just als inicis de l'explosió turística de l'illa. Ens interessa assenyalar que les que es podrien denominar com a petites i mitjanes explotacions (fins a 20 Ha) representaven a principis dels anys 1960 el 85,56% de totes les explotacions, però aquestes ocupaven el 31,49% de la superfície agrícola. Mentre que, per altra banda, les grans explotacions (de més de 100 Ha) representaven l'1,72% del total d'explotacions, però ocupaven el 49% de la superfície agrícola de l'illa. Així doncs, es pot constatar com als inicis del boom turístic, malgrat la ja esmentada parcel·lació de la propietat rústica, les grans explotacions eren prou importants.

Extensió de les explotacions	Explotacions		Superfície	
	Número	%	Ha	%
≤1 Ha	9.174	28,31	4.058	1,19
1 Ha < 5 Ha	13.471	41,57	34.203	10,02
5 Ha < 10 Ha	5.081	15,68	35.275	10,34
10 Ha < 20 Ha	2.499	7,71	33.916	9,94
20 Ha < 70 Ha	1.399	4,32	47.969	14,06
70 Ha < 100 Ha	223	0,69	18.583	5,45
100 Ha < 200 Ha	282	0,87	39.768	11,66
> 200 Ha	277	0,85	127.422	37,35

Generalment s'accepta l'accés a la propietat per part del camperolat com una de les principals premisses per la irrupció de l'economia pagesa de tall capitalista. No obstant això, la consolidació o aparició del capitalisme pot estar vinculat amb altres règims de tinença i explotació de la terra, com per exemple l'arrendament o, fins i tot, la mitgeria. Ramon Garrabou (2001) repassa alguns dels mites sobre el retard agrari espanyol que ho vinculava amb la manca d'una reforma agrària liberal completa i que identifica la gran propietat allunyada de criteris productivistes. En el cas de Mallorca, la figura de l'arrendador o amitger ha tengut una particular significació. El gran arrendador va aparèixer cap al segle XVI, quan l'ebullició social esclatà en els moviments pagesos, i a partir d'aquells el treball agrari assalariat (jornalers) guanyaria importància (Moll i Suau, 1979). Aquest es definia com un mecanisme de control social sobre la major part de la població. Per altra banda, l'arrendador serà l'encarregat principal de dur a terme l'explotació de les grans propietats olivereres i cerealícoles. Una gestió que no responia als criteris més estrictament rendistes que es podrien suposar vinculats als propietaris nobles, sinó que es vinculen a les estratègies comercials protagonitzades per la burgesia urbano-comercial. Així per exemple, la burgesia comercial protagonitzà l'arrendament d'oliveres per tal de dur a terme una explotació de cara a la seva comercialització, és a dir en base a criteris pròpiament capitalistes. Segons Rosselló Verger (1981:50) "els primers anys del segle XIX sorgeixen els grans arrendataris pagesos o *amos* que donen un tomb a la situació. Per diverses circumstàncies han consolidat llur posició i han desplaçat els mercaders, constituint

autèntiques dinasties". Aquests arrendadors es van consolidant, i fins i tot s'arriben a donar situacions en que l'amo prestava diners al propietari i en poc temps anirien adquirint propietats. L'aliança entre senyors i arrendataris funcionava sobre l'explotació dels jornalers i petits pagesos i "aquesta aliança repercutia endemés en el caciquisme" (Rosselló Verger 1981:51). A partir del cens agrari de 1962 podem establir que a Mallorca, el 12,4% de la superfície agrícola era explotada mitjançant el règim d'arrendament i un 31,7% a través del règim de mitgeria. Mentre que, el règim de propietat afectava un 53,1% de la superfície (Barceló i Pérez-Manrique, 1974a).

*c) La propietat del sòl a les Pitiüses: una propietat fragmentada.*

Jean Bisson (1977) quan analitzava l'estructura de la propietat rústica a les Balears, no dubte en afirmar que les Pitiüses són les més originals en aquest aspecte. Aquestes illes es caracteritzen per una estructura de la propietat del sòl atomitzada. De fet, aquesta estructura de la propietat i la dispersió del poblament que hi va aparellada, fou un dels elements que portà de cap als il·lustrats que pretenien introduir els criteris racionalitzadors de la producció agrícola i la concentració poblacional. Entre els principals motius que es trobaven al darrera d'aquesta distribució tan peculiar, potser hereva del poblament dispers musulmà, es deu al fet que als conqueridors catalans els hi interessà més el que podien donar les salines que no les terres eivissenques. Des d'aquells temps, es pot dir que anirien evolucionant dues eivisses – Formentera s'habitava i deshabitava contínuament– bastant diferents: una comercial i burgesa concentrada en Vila d'Eivissa i una altra pagesa poc vinculada a l'esdevenir de Vila i el seu port. Segons Blàzquez (2006:241) "es formen paisatges de poblament dispers i explotacions autàrquiques monocel·lulars, el nucli de les quals és l'edificació". A aquest règim de tinença de la terra, s'hauria d'afegir el fet que la institució de l'herència era marcadament diferent a la d'altres àmbits de la Corona d'Aragó. Així, a les Pitiüses, al marge del primogènit, els altres fills i filles se repartien la legítima –un terç del patrimoni si són menys de quatre, i fins a la meitat si són cinc o més–. Emperò, el fraccionament de la propietat se prohibia a les unitats inferiors a 2 Ha a les terres de secà i a 1 Ha a les de reguiu.

Josep Antoni Prats (2001) enumera una sèrie de motius per tal d'explicar l'existència del poblament dispers, a més dels de tipus institucional, que es poden enumerar en els següents: en primer lloc, l'orografia amb valls envoltades de puigs dificultava els desplaçaments a peu; en segon lloc, les deficientes comunicacions interiors dificultaven els trajectes a l'illa –"només al segle XX s'ha aconseguit crear un sistema de comunicacions que enllaci diversos pobles i racons d'Eivissa. Fins aleshores qualsevol trajecte es feia molt difícil, i sovint era molt millor fer-ho per mar" (Prats 2001:89); en tercer lloc, l'abundància d'aigua en fonts o al subsòl que s'extreia amb pous o sínies, amb un cabal no gaire abundant, però suficient per a les unitats domèstiques i agrícoles disperses; en quart lloc, la inexistència de nuclis de població importants, llevat de Vila; la inseguretat de l'illa, susceptible d'atacs corsaris, feu que amb l'excepció de la ciutat, la resta de població restàs dispersa pel territori com a estratègia defensiva ja que en no haver agrupacions importants, tampoc hi havia agrupacions de riqueses susceptibles de ser saquejades. No obstant, les reformes il·lustrades de finals del segle XVIII i principis del XIX marcarien el camí dels canvis estructurals del camp eivissenc, sobretot pel que fa a la conversió d'una economia més aviat autàrquica i vinculada a mecanismes d'intercanvi no capitalistes, cap a una economia i una agricultura orientada al mercat capitalista i més concretament a l'exportació.

A la taula 15 es pot veure a mode d'exemple, el cas del terme municipal de Sant Josep entre el 1879 i el 1958. Al llarg d'aquest període el nombre de propietaris augmentà en un 110%. En aquest cas, es pot destacar el fet que els petits propietaris (fins a 20 Ha) representaven al 1879, prop del 71,37% del total amb un 20,95% de la superfície del terme. En canvi, el 1879, el 2,52% dels propietaris corresponien a grans propietaris (propietats de més de 100 Ha), sumaven el 26,6% de la superfície. Cal tenir present que un sol propietari, el batle ens diu Bisson (1977), comptava amb una propietat de 1385 Ha. En canvi, cap al 1958 els petits propietaris representaven el 87,84% del total i la superfície agrícola en les seves mans era del 40,52% de la total. Mentrestant, els grans propietaris representaven el 0,36% del total, i la terra en les seves mans era el 12,62% del total.

**Taula 15. Distribució de la propietat a Sant Josep (Eivissa), 1879-1958 (Font: Bisson 1977:135).**

Propietats	1879				1958			
	Propietaris		Superfície		Propietaris		Superfície	
	Ha	%	Ha	%	Ha	%	Ha	%
0 Ha < 5 Ha	307	38,71	497,35	3,10	971	58,18	1.661,72	11,37
5 Ha < 10 Ha	127	16,02	953,47	5,94	270	16,18	1.155,31	7,91
10 Ha < 20 Ha	132	16,65	1.909,89	11,90	225	13,48	3.103,17	21,24
20 Ha < 30 Ha	77	9,71	1.886,57	11,76	100	5,99	2.453,80	16,79
30 Ha < 50 Ha	75	9,46	2.809,29	17,51	71	4,25	2.672,86	18,29
50 Ha < 70 Ha	36	4,54	2.153,56	13,42	15	0,90	860,84	5,89
70 Ha < 100 Ha	19	2,40	1.563,39	9,74	11	0,66	859,35	5,88
100 Ha < 300 Ha	18	2,27	2.531,14	15,78	5	0,30	750,63	5,14
300 Ha < 500 Ha	1 (a)	0,13	355,43 (a)	2,22	0	0	0	0
> 500 Ha	1	0,13	1.385,04	8,63	1 (a)	0,06	1.093,97	7,49

(a) sense incloure la superfície de les salines.

Si hom observa les explotacions agrícoles amb terres a les Pitiüses cap el 1960, s'adona com bona part d'aquestes corresponien a les de petites dimensions (menys de 20 Ha) amb un 85,64% de totes les explotacions que representaven el 42,2% de la superfície agrícola de les illes. Les grans explotacions (més de 100 Ha) representaven el 0,43% de les explotacions i un 6,63% de la superfície agrícola. En aquest punt, pensam que paga la pena anotar el fet que les explotacions que es troben entre 20 i 100 Ha suposaven el 13,93% de totes les explotacions, i el més important és que la seva superfície amb 29530 Ha representava el 51,17% de la superfície agrícola. Hom s'hauria de demanar que s'entén per gran propietat en una illa d'uns 568 km<sup>2</sup> i si en aquest cas s'ha de considerar el llinar de les 100 Ha per considerar una propietat com a "gran", tal com es feia a Mallorca on l'extensió de l'illa és 6,3 vegades superior. El fet que hagi existit la figura de l'hereu, malgrat la particularitat del repartiment de la legítima, consolidà un règim marcat per una distribució desigual de la propietat de la terra, en la que la major part dels membres de la família tenien accés a una porció que en tot cas els hi possibilitava l'estricta supervivència. L'íestable equilibri de la major part de gent del camp, quan era destorbat per alguna causa (p.ex. sequera) motivava l'emigració cap a: Vila, Mallorca, la península, Algèria o Amèrica. Una dinàmica demogràfica que es va rompre amb la revolució turística a les Pitiüses (Cirer, 2004; Casanovas i Ginard, 2006). L'any 1960, a partir de la informació del cens agrari, tenim que 76,9% de la superfície agrícola era explotada en règim de propietat, el 18,2% ho era mitjançant el règim de mitgeria i el 3,1% en arrendament. Tenim per tant un règim d'aprofitament radicalment diferent al de Menorca, on la principal modalitat era la de la mitgeria (85,3%) (Barceló i Pérez-Manrique, 1974a).

**Taula 16. Número i extensió de les explotacions agràries a Eivissa i Formentera, 1960 (Font: elaboració pròpia a partir de Barceló i Pérez-Manrique, 1974a).**

Extensió de les explotacions	Explotacions		Superfície	
	Número	%	Ha	%
≤ 1 Ha	470	9,60	225	0,39
1 Ha < 5 Ha	1.693	34,57	4.734	8,20
5 Ha < 10 Ha	1.234	25,20	8.638	14,97
10 Ha < 20 Ha	797	16,28	10.755	18,64
20 Ha < 30 Ha	189	3,86	4.590	7,95
30 Ha < 50 Ha	257	5,25	10.136	17,56
50 Ha < 70 Ha	184	3,76	10.667	18,48
70 Ha < 100 Ha	52	1,06	4.137	7,17
100 Ha < 200 Ha	18	0,37	2.284	3,96
> 200 Ha	3	0,06	1.542	2,67

En l'anàlisi realitzat per Feo Parrondo (1998) sobre el RPE (Registre de la Propietat Expropiable) de 1933, en el cas d'Eivissa, tan sols es contemplaven unes 144 Ha (97,16 Ha a Santa Eulària i 47,29 Ha a Vila) que afectaven a 12 propietaris (7 a Santa Eulària i 5 a Vila), la qual cosa ens dóna una idea que la situació era notablement diferent a la de les altres illes de l'arxipèlag balear.

En qualsevol cas, seria interessant, aprofundir en l'estudi de la propietat de la terra a les Pitiüses, especialment pel que fa a les mitjanes i grans propietats per tal d'esbrinar el paper que aquests propietaris han pogut desenvolupar en les transformacions territorials de l'illa, en el trànsit de producció agrícola de l'espai a la turístic-immobiliària. El fet que hi hagi importants cacics que han marcat l'esdevenir del capitalisme insular, fa pensar que aquests col·lectius han pogut tenir un pes notable en les transformacions estudiades. En concret, cal destacar el grup familiar-empresarial dels Matutes, dedicat a una multiplicitat de negocis: naviliers, comercials, industrials, electricitat, agrícoles, financers, hotelers, immobiliaris, discoteques, etc. El fundador de la nissaga, Abel Matutes Torres era el soci eivissenc, en els negocis i en la política, de Joan March. Des de llavors, molts dels membres de la família es dedicaran a l'empresa familiar i a la política (per defensar els negocis) (Cerdà i Uli, 1994). A més, a les Pitiüses cal destacar el paper que jugaria la conservadora família mallorquina dels Salas que havien adquirit ses Salines al darrer quart del segle XIX i que com ha apuntat Joan Amer (2006), aquells terrenys es convertiren en uns espais de producció turística sobre els que s'han projectat importants projectes turístic-immobiliaris.

En les memòries de Joan Marí Marí ("Botja"), ens explica com al seu retorn a Eivissa a finals dels anys 1920, després d'haver passat uns anys a Argentina, inicià la seva activitat polític-empresarial amb una intensa activitat en el camp de l'especulació turístic-immobiliària. Joan Marí Marí (1998:286) explica reiteradament les operacions de compravenda de terrenys en el que ell anomena "la meua arriscada i apassionada dedicació a la compra de terrenys". Cap els anys 1950, mentre ocupava el càrrec de batle de Sant Josep de sa Talaia, va dur a terme un bon grapat d'operacions de compra de sòl i també actuà d'intermediari a canvi de suculentas comissions. Entre d'altres, Botja es va fer amb els terrenys des Cap Blanc (5 Ha), Cala Vedella (5,5 Ha), es Cubells, sa Plana de Dins (3,7 Ha), Cova Santa junt amb altres socis (20 Ha), Puig de Mar, Cala Tarida, etc. Una de les figures que Marí (1998) assenyala com a claus en el negoci de l'especulació turístic-immobiliària és la del teutó Iwan Boyadjiew. Marí (1998:291) apunta al respecte de la primera venda a Cala Vedella a Boyadjiew que "ajustaríem preu per trenta mil metres quadrats dels més de cinquanta mil que tenien. Més endavant, a un preu set vegades major, li vendríem vint mil més, reservant-nos respectivament el meu cunyat i jo dos solars". El comprador alemany posà com a condició a l'increment del preu del sòl de set vegades que Marí Marí l'ajudés, i aquest ens diu que "no tardaria molt en emprar els meus modestos però útils i profitosos serveis: ampliar en un extens radi la compra de terrenys contigus, tots per la meua mediació". Botja va ser nomenat batle el 1947 del municipi de Sant Josep, lloc que ocupà fins el 1960. I no tan sols controlaria els negocis de l'especulació turístic-immobiliària des de la política, sinó que també ocupà importants càrrecs a la Banca March, primer de corresponsal i llavors de conseller assessor (Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera a [www.eeif](http://www.eeif), juliol 2009).

*d) Una hipòtesi sobre el paper del contraban en la transformació de la propietat de la terra i els usos del sòl a Mallorca.*

Generalment, a les illes s'ha manejat el tòpic que amb la partició de les possessions per part de l'aristocràcia terratinent, les terres de major valor agrícola s'havien adjudicat al primogènit, mentre que la resta de terres –entre d'elles les del litoral– se repartien entre la resta de germans. Si bé és cert que com s'ha esmentat, amb el canvi del dret hereditari, les famílies nobles varen poder esquarterar les seves propietats, el cert és que les parcel·lacions de la terra i els canvis d'usos del sòl, ja sigui per la intensificació (o modernització) agrícola o la urbanització, difícilment poden atribuir-se a aquest col·lectiu que mantenia un elevat tren de vida, a força de desprendre's del seu patrimoni (Ferrer, 2000; Casasnovas, 2007). Per altra banda, els capitals de la burgesia mercantil i industrial sembla que han tengut un paper important en el procés de parcel·lació i transformació de la terra. A més, l'aparició d'un complex sector financer ja a finals del segle XIX, del que destaquen el Banc de Crèdit Balear (1872), Sa Nostra (1882), Banca March (1926) i Abel Matutes Torres SA (1932), ens permet apuntar el fet que aquestes entitats degueren jugar un paper rellevant en el procés d'adquisició i

transformació del sòl<sup>41</sup>. Fins i tot, aquestes entitats jugaren directament un paper important en alguns projectes turístic-urbanístics de les illes com són els casos del Banc de Crèdit Balear i la Banca March a: Santa Ponça (Calvià), sa Teulada (Santa Margalida) o s'Àguila (Llucmajor) (Bisson, 1977; Buades, 2004; Cela-Conde, 1979; Manera, 2005; Peñarrubia, 2001; Rosselló Verger, 1981).

Emperò, cal tenir present una dimensió sovint oblidada i és el paper que probablement va tenir el blanqueig de capitals procedents de les activitats delictives (contraban) en l'adquisició i parcel·lació de propietats rústiques. Si hom analitza els períodes de major vigoroïtat del procés parcel·lador, s'adona que es correspon als anys que van des de la I Guerra Mundial al període anomenat de l'autarquia franquista, més o menys entre 1915 i el 1950, que correspon amb l'edat daurada de l'estraperlo mallorquí. Foren els anys del contraban del tabac del Nord d'Àfrica en mans de Joan March, i molts queviures que en els temps de la fam –durant la I Guerra Mundial i després de la Guerra Civil– se comercialitzaven en el mercat negre. Els beneficis als anys 1940 eren de prop del 25% –contraban de queviures principalment–, però llavors cap als 1950 es dispararen cap a prop del 100% –contraban de licors, tabac i cafè–. Posteriorment, en la transformació de l'economia vers el turisme de masses i al consum de masses, els beneficis es reduïren en torn al 25% en el contraban dels productes abans esmentats<sup>42</sup> (Ferrer, 2008a).

Aquesta economia delictiva acabà convertint-se en una "economia canalla", d'acord amb el concepte de Loretta Napoleoni (2008), ja que va permetre forjar l'acumulació "primitiva" de capital d'alguns dels que llavors seran els grans empresaris i respectats senyors de negoci de les illes. A més, els contrabandistes actuaven com a vertaders "banquers a l'ombra", sense burocràcia de per mig. Els diners del contraban serviren per finançar nombroses activitats amb contractes orals, que en cas de ser incomplets se resolien mitjançant diferents mecanismes que podien anar des de la desaparició física, fins a l'ampliació de les propietats del prestatari-contrabandista. No obstant, degut a les pròpies característiques d'aquesta via d'acumulació, resulta bastant complicat determinar amb precisió el seu pes concret. Del que no hi ha dubte és que el contraban hi va ser i va permetre la creació d'algunes fortunes, més enllà de la coneguda de Joan March. Les quatre grans companyies del contraban de Mallorca que el controlaren foren les de Gabriel Burguera (L'Amo en Biel de sa Vall), la d'Antoni Fontanet, Joan Flexas Pujol de s'Almudaina i Jaume Moll. Els negocis de March ja s'havien internacionalitzat i diversificat, encara que la seva ombra seguia permanent a Mallorca i per sobre de les demés companyies (Ferrer, 2000; Ferrer, 2004; Ferrer, 2008a).

Una de les principals zones d'actuació dels contrabandistes fou el Sud de Mallorca, i Santanyí ocupa un lloc privilegiat. Cal tenir present que Santanyí abraçà la superfície del que llavors serà el terme municipal de ses Salines a partir de 1925. A més el municipi estava "regnat" pel cacic Joan Verger Tomàs, conegut com "sa Geneta", que feu una portentosa fortuna –amb nombroses propietats al llarg del litoral– durant el seu llarg mandat que ocupà quasi tot el començament del segle XX. La família dels Verger s'emparentà amb la dels Nigorra (Joan i Arnau Nigorra Reynés), tot conformant una de les famílies més poderoses de la Mallorca de la segona meitat del segle XX, la del feixisme i boom turístic-immobiliari (Pla, 2003; Sbert, 2007).

A la taula 17, es pot veure algunes figures del contraban i les seves principals activitats, fent especial esment a les activitats de blanqueig de capitals que dugueren a terme. Malgrat, se tendeix a dir que la pràctica totalitat de les persones de l'illa es beneficiaren de les activitats il·lícites, sembla plausible dir que n'hi va haver que en resultaren molt més beneficiats que d'altres. Fins i tot, en temps de la crisi de subsistències –durant la I Guerra Mundial i llavors durant la Guerra Civil i la II Guerra Mundial– quan la major part de la població patia fam, aquells "homes de negoci" obtenien pingües beneficis. Aquelles crisis de subsistències tenien

<sup>41</sup> En el llibre publicat pel Banc de Crèdit Balear en el seu centenari, en el repàs de la seva biografia, Guillermo Payeras (1973:217) escriu que "durant el primer lustre de vida s'han realitzat operacions tan dispars com són: l'explotació d'una mina de lignit en el districte de Selva; el finançament de la parcel·lació d'una finca de Santa Margalida; i la subscripció de 100 accions del Banc Hispano Colonial "creat per finançar les operacions per acabar aviat la guerra de Cuba"". Altrament, Sa Nostra va dur a terme als principis promocions urbanístiques per tal de proveir habitatges a les classes treballadores; però en els moments del capitalisme financer global ha participat directament en el procés d'especulació immobiliària.

<sup>42</sup> En el treball de Pere Ferrer (2008a) sobre el contraban no entra a estudiar els nous contrabandistes de finals del segle XX quan el contraban del tabac, cafè i licor entrà en decadència. Molts contrabandistes abandonaren aquella activitat, mentre que d'altres s'incorporaren en el lucratiu negoci de la droga.

molt a veure amb els interessos dels contrabandistes-comerciants i especuladors de les illes que jugaren amb la situació, tot enfortint les lògiques exportadores que alhora estimulaven la inflació<sup>43</sup>. Els aldarulls de 1918 i 1919 així ho testifiquen. En aquells anys es celebraren nombroses vagues<sup>44</sup>, i fins i tot, els manifestants apedregaren la casa del contrabandista, Joan March, així com també atacaren als magatzems del trust Pomar Kleber, assaltaren i saquejaren botigues i magatzems, etc. Les activitats delictives d'un grup de persones, que tenien al seu voltant un nodrit grup de col·laboradors, aportaren una important acumulació de capital que havia de cercar un lloc segur a través del qual poder entrar dins dels circuits de l'economia legal.

<b>Taula 17. Relació d'alguns contrabandistes i llur relació amb altres "negocis" posteriors i propietats (Font: Ferrer, 2004; Ferrer, 2008a; Manresa, 2005).</b>
<p><b>Família Garau (Santa Margalida)</b>                      Fabricants de tabac a Alger.                      Socis de March (1909-1917) a l'Alger.                      Enemistats amb March el 1917 (March fa una denúncia falsa en contra d'ells).                      Rafel Garau (1916 mor assassinat per sicaris enviats per March).</p>
<p><b>Jaume, Joan i Damià Ramis Mut (Alcúdia)</b>                      Els Germans Ramis havien estat els principals socis de March.                      Propietaris de les drassanes del Barcarès (Alcúdia) i de la companyia naviliera Naviera Mallorquina.                      Jaume Ramis fou batle d'Alcúdia.                      S'enemistaren amb March al 1922 i s'aliaren amb la família Garau.                      1933 els Ramis es reconcilien amb March. Francesc Garau matà a Jaume Ramis i Bernat Sureda.</p>
<p><b>Antoni M. Ques Ventanyol, Torró (Alcúdia)</b>                      Soci de Verga i batle d'Alcúdia.                      Propietats a l'Alger.                      Accionista de la Trasmediterrànea.                      Apoderat de la Banca March (1926-1929).                      1931 trenca relacions amb March.                      1936 fundador de Izquierda Republicana de Balears.                      Suport financer al Front Popular.                      Condemnat a mort per un consell militar i mor afusellat el 1937. El mateix consell de guerra es troben: Alexandre Jaume Rosselló (ex diputat socialista), Emili Darder Cànaves (batle de Palma) i Antoni Mateu Ferrer (batle d'Inca).</p>
<p><b>Gabriel Burguera (ses Salines)</b>                      Amo de sa Vall (finca d'en March a ses Salines).                      Conegut contrabandista de tabac.                      Creà la seva companyia de contraban.</p>
<p><b>Antoni Fontanet (Felanitx)</b>                      Amic de Biel Burguera. Començà intercanviant blat del Pla per oli de Sóller.                      Es convertí en potentat que controla en règim de monopoli el comerç del gra, la farina i els pinsos.                      Diversificació: compra de finques rústiques, activitats de la construcció-immobiliària, granges avícoles, activitats financeres amb diners negres, etc<sup>45</sup>.</p>
<p><b>"Xesc de Ses Arenes" (es Trenc, ses Salines)</b>                      Era el garriguer de la possessió de Jordi Llull, ses Arenes (des de l'illa Divina a l'Hotel Marquès del Palmer).                      Va treballar per la companyia de sa Vall. Es separà per desavinences amb Biel de sa Vall i Fontanet.                      Establí negocis amb el representant de la màfia italiana Cristoforati.                      Invertí en terres.</p>
<p><b>Cristoforati (Màfia italiana)</b></p>

<sup>43</sup> Durant la I Guerra Mundial, els països en conflicte no podien fer front a les demandes internes de productes agrícoles ni manufacturats. Els especuladors i contrabandistes espanyols aprofitaren la neutralitat d'Espanya per enfortir les exportacions cap als països de la contesa. El control dels canals de producció i comerç en mans de March han de ser tinguents en compte. Durant la Guerra Civil les exportacions de les illes, ja dominades pels rebels, cap a territori peninsular rebel foren importants. A la Segona Guerra Mundial, els circuits comercials són complexos però es repeteix, a grans trets, la mateixa situació. Es prioritza l'exportació als nazis que paguen en dòlars que llavors March (i els altres) reinvertiran. Tot això, però, anava en contra de la major part de la població de les illes (Ferrer, 2000; Ferrer, 2004; Buades, 2004).

<sup>44</sup> A Mallorca: 36 vagues obreres al 1918; 98 al 1919; i 41 al 1920 (Casasnovas, 2005).

<sup>45</sup> Com a curiositat podem apuntar que al 2008, l'empresa d'Antoni Fontanet Obrador, Agrícola Mallorca SL apareix enregistrada sota el codi CNAE 7011 que correspon a Promoció immobiliària per compte pròpia. El holding de Fontanet PIEMA (Pensos Equilibrados de Mallorca SA) comptava amb 10 filials que abracen des de la producció de pinsos i la seva distribució a la producció càrnica (Font: Base de dades SABI, <http://sabi.bvdep.com>, octubre 2008).



<p>Morí assassinat. La seva esposa heretà Son Antem (Llucmajor).</p>
<p><b>Andreu Oliver Amengual ("Castellitxo") (Algaida)</b>                  Invertí els diners en el sector de la construcció i la promoció immobiliària (Pisos Oliver) i en la construcció d'hotels a Can Pastilla (Hotel Linda i Hotel Leo).                  Construï habitatges barats i finançà la seva adquisició als treballadors de la part forana i de la península que anaven a Palma.</p>
<p><b>Jaume Moll (Santanyí)</b>                  Col·laboradors els Miralles i els Marinos.                  Blanqueig de capitals a través de l'activitat turística. Creà la cadena hotelera Royaltur i la urbanització Sancti Petri (Càdis).                  El 1992 participà en el negoci de la immobiliària Alcázar (participació majoritària de Sa Nostra) amb Joan Piguillem com a conseller delegat. L'assessor d'Alcazar era Simó Galmés (ex-vicepresident executiu de la Banca March).                  El 1997 acusà a Piguillen i Galmés per estafa per l'apropiació fraudulenta per part d'Alcazar de la cadena hotelera (7500 places, 12 hotels i molts solars).                  El 2009 la resolució del cas va absoldre els acusats.</p>
<p><b>Damià i Miquel Puig (Els Bestards) (Palma)</b>                  Successors de Joan Flexas (Andratx)                  Propietaris de cafè Llofriu (tapadera).                  Damià comprà la finca de Cap Blanc.</p>
<p><b>Joan Flexas (Joan de s'Almudaina) (Andratx)</b>                  Propietari de sa Dragonera.                  Soci de Verga.                  Tenia una serradora al Port d'Andratx.</p>
<p><b>Magí Marquès (Palma)<sup>46</sup></b>                  Propietari de l'Hotel Ciudad Jardín</p>
<p><b>Miquel i Antoni Boscana (Els Gotzos) (Valldemossa)</b>                  Antoni era el barquer de l'Arxiduc.                  Propietaris de l'agència de transport regular.                  Miquel tenia la finca de sa Font Figuera (veïna de s'Estaca). La detenció i empresonament del fill de Miquel, Antoni, l'obligà a vendre la finca per pagar la fiança.                  Propietaris d'un sortidor de benzina, inversions immobles, finca rústica (Ses Cases Noves, en direcció a Deià), la teulera Tejar Toledo (Son Rapinya), etc.</p>
<p><b>Família "Els Reülls" (Valldemossa)</b>                  Propietat de l'Hotel del Artista i contraban.</p>
<p><b>Família Isern –Andreu Isern Vidal– (Consell)</b>                  Minas Isern SA (Alaró).                  Propietats rurals a Mallorca (p.ex. Son Vich Nou a Peguera) i immobles a Palma (p.ex. edifici a la Plaça d'Espanya, obra de l'arquitecte Gaspar Bennàssar, on se situen el bar Cristal, Cafè Món, Cafè 1916).                  Negoci hotelier: Grupo Isern SL (p.ex. Hotel Gran Fiesta a la platja de Palma).</p>
<p><b>Guillem Colom (Els Madigo) (Bunyola)</b>                  Cofundador de la Fàbrica de sabons El Nido. La deixà per dedicar-se al contraban.                  Propietat rústica: Son Bujosa (prop del Port des Canonge).</p>
<p><b>Joan March Ordinas (Santa Margalida)</b>                  Fill de Joan March Estelrich: comerciant de productes agrícoles. Exportació (i especulació) de porcs a la península i Sète. Especulació en finques rústiques.                  Gendre de Bartomeu Servera. Servera era comerciant i el 1913 és soci fundador del Banco Popular de Manacor; membre de la societat Unión Exportadora d'exportació de queviures (relacionat amb exportacions il·legals d'aliments a la I Guerra Mundial).                  1904: tributa com exportador de productes de terra i ja era un reconegut especulador de ramat porcí.                  1904: Fàbrica de tabac a Orà comprada a la família Jorró.                  1909: es fa soci de la Família Garau (fàbrica de tabac a Alger).                  Soci d'Antoni M. Ques Ventanyol (Torró) i els germans Ramis d'Alcúdia en el negoci del contraban de tabac.                  Fins anys 1920: Especulació amb propietats rústiques i activitat financera associada. Mallorca i costa mediterrània de la península.                  1907: matricula vaixells a Gibraltar per fer el contraban (navega sota pavelló britànic, "patent de cors").                  1911: Monopoli de tabac al Protectorat de Marroc (compra la Société Internationale de Régie Cointresse amb un crèdit del Banc de Crèdit Balear). Conflicte amb Manuel Salas que dimiteix com a vocal del Crèdit per oposar-se a la concessió del crèdit a March. March entrà com a vocal del Crèdit al 1914.</p>

<sup>46</sup> Ferrer (2008a:121) parla de Magí Marquès com el propietari de l'Hotel Ciutat Jardí. No sabem si aquest és el mateix personatge que adquirí l'hotel el 1940, Magí Fullana Pizà (Sbert, 2002).

Participacions a la naviliera La Isleña.  
Control i adquisició de les societats elèctriques a Mallorca (Sociedad de Alumbrado de Gas i llavors GESA –Gas y Electricidad SA, 1927) i Canàries.  
I Guerra Mundial: subministrament de queviures i combustibles als submarins alemanys (els seus vaixells no són torpedejats).  
Venda d'informació sobre posició de submarins alemanys als britànics.  
Trust comercial Pomar Kleber (socis: Antoni Ques, germans Ramis, Bartomeu Servera, Pomar Kleber).  
1916: Membre del Consell d'Administració del Banc de Crèdit Balear.  
1916: Naviliera Trasmediterrànea. Monopoli transport marítim regular (fusió de la Companyia Valenciana de Vapors Correus d'Àfrica, la Línia de Vapors Tintoré, la Societat Anònima de Navegació i Indústria de Barcelona, Ferrer Peset Hermanos i llavors compra La Isleña, La Marítima de Maó, Compañía Mahonesa de Vapores, Compañía Anònima de Vapores Vinuesa, Compañía Marítima de Barcelona).  
1917: Control del Partit Liberal.  
1918: els germans Jaume (Alexandre Jaume Rosselló) s'associen a March per rescatar l'empresa familiar La Roqueta (March els fa abandonar la producció ceràmica i potenciar la de sabó per fer la competència a M. Salas). Alexandre Jaume Rosselló fou executat pels rebels el 24/02/1937.  
Guerra del Rif (1919-1926): venda d'armes als marroquins (negoci començat el 1905) i de tabac als militars espanyols.  
Contraban d'armes des de ports holandesos i danesos.  
Empresari de la comunicació: El Dia (Mallorca, 1921), La Libertad (Madrid, 1921) i Informaciones (Madrid, 1922).  
1921: Complex Petroquímic Portopí (magatzem petroli i adobs), Petroleos Portopí (1925).  
Accionista majoritari de la societat La Fertilizadora de producció d'adobs (traslladada al 1930 a Portopí).  
Compra de drassanes a Barcelona i València.  
1923: entra en política (diputat de les Corts per Izquierda Liberal de Santiago Alba).  
1923: Perseguit per la Dictadura de Primo de Rivera per contraban. March s'exilia.  
1923: construcció de les drassanes Unión Naval de Levante amb participació de capital alemany (Krupp AG)<sup>47</sup> i que fou l'escola per la preparació del rearmament de l'Alemanya nazi.  
Venda del petroli soviètic.  
1926: Banca March.  
1927: Expropiació de Petróleos Portopí. Es crea CAMPSA (sota l'ombra de March).  
1931: Funda el Partido Republicano de Centro.  
1931: Perd el monopoli del tabac a Marroc i torna al contraban.  
1932: Empresonat per contraban  
1932: Recolzament al fallit cop d'Estat de Sanjurjo.  
1933: elegit vocal del Tribunal de Garanties Constitucionals, però es declarà la incapacitat legal que March ocupàs el càrrec.  
1933: evasió de la presó cap a Gibraltar. El NID (Servei d'Intel·ligència Naval Britànic) facilità la fugida.  
1936: March acompanya a Sanjurjo a Alemanya per comprar armes.  
1936: recolzament financer al cop d'Estat de Franco (Dragon Rapide) i compra d'armaments i avions.  
1936: negociacions amb Texaco (President Thorkild Rieber) per dur petroli als ports rebels (Franco li assegura el monopoli del petroli a Espanya si guanya la guerra). March compra petroli a la britànica Shell.  
El banc Kleinwort & Co (la banca de March a Londres, el seu home allà és José Mayorga) concedí al govern de Franco crèdits per valor de 1,8 milions de lliures esterlines.  
Adquisició de sa Porrassa a través de Banca March.  
1938: Accionista de la fàbrica d'avions italiana Savoia.  
Monopoli del comerç exterior durant la G. Civil a Espanya.  
1939: constitueix AUCONA (Companyia Auxiliar de Navegació): noliejament de vaixells, asseguradora marítima i exportació-importació a l'engròs.  
1939: constitueix Juan March & CO Ltd amb seu a Londres: negocis d'importació i exportació; agència d'assegurances internacional, de canvi, de borsa i financera (un dels seus directors és Arthur Frederick Loveday, amb connexions amb els serveis secrets britànics).  
Soci Majoritari de la Mid Atlantic Stampship.  
Es fa amb 55 vaixells (alguns petrolers) alemanys que estaven a Espanya (a l'esclat de la II G. Mundial) per tal d'abastir als alemanys.  
Increment del trànsit comercial amb els EUA i Amèrica Llatina (petroli i cereals) que li serveix per evadir capitals a Amèrica.  
Ofereix informació de l'emplaçament de les bases d'aprovisionament dels submarins alemanys als britànics.  
L'agregat militar britànic a Espanya durant la II GM (Alan Hillgarth) acabà treballant per March en societats internacionals (Helvetia Finance).

<sup>47</sup> Gustav Krupp i la resta de directius del grup industrial foren processats al Judici de Nuremberg per utilitzar mà d'obra esclava.

1940: Churchill subornà als oficials de Franco perquè no entrassin a la II GM a través de J. March. Els diners (13 milions dòlars) s'ingressaren en el Swis Bank Corporation de Nova York.  
1941: March prestà 1 milió de lliures al govern britànic (Hugh Eillis-Rees i Samuel Hoare) per la compra de vaixells espanyols. A canvi, s'ingressaria al seu compte del Kleinwort & Co un milió de lliures que March es comprometé a invertir dins la zona de la lliura. L'operació no fructificà. Finalment, March prestà 2 milions de lliures esterlines. El novembre de 1942, a canvi el banc d'Anglaterra consignava a nom de Joan March 7,4 tones d'or.  
Mitjans anys 1940: compra accions de la companyia elèctrica Barcelona Traction, Light and Power Company, Ltd a través de Helvetia Finance i el 1948 provocà la seva fallida.  
1944: recolzament a l'Aliança Nacional de Forces Democràtiques (grups monàrquics) ja que no l'interessa el projecte autàrquic del Ministre de Comerç i Indústria, Demetrio Carceller.  
1951: fundació de FECSA (Forces Elèctriques de Catalunya SA).  
1955: crea la Fundació Joan March.  
1962: Joan March Ordinas mor en accident de trànsit a Madrid.

Encara que no es pugui determinar la magnitud exacta, podem dir d'acord amb Ferrer (2008a:38) que "molts dels capitals que s'invertiren per construir la primera planta hotelera a Mallorca provenien dels guanys del contraban (s'Arenal, Cala d'Or, Cales de Santanyí, Santa Ponça, etc.). Més d'un contrabandista de finals dels anys cinquanta, als principis dels seixanta es reconvertí en empresari hotelier". L'historiador David Ginard (1999a:42) també apuntava que en els anys coneguts com a de la "fam" (anys 1940) s'acumularen importants fortunes, "de tal manera que una part de les inversions turístiques del decenni dels seixanta tingueren el seu origen en la formació de capital creada gràcies a les pràctiques estraperlistes". La mateixa apreciació podria estendre's a l'especulació urbanística de l'illa, tant a les urbanitzacions del litoral (p.ex. Santa Ponça) com en l'expansió desordenada dels principals centres urbans de l'illa (p.ex. "Castellitxo" i la seva empresa Pisos Oliver o Antoni Fontanet). En el context de l'obertura del règim feixista, segons Buades (2007:231) "el blanqueig de diner en operacions immobiliàries va esclatar en els cinquanta substituint ràpidament el contraban clàssic de tabac com a font d'enriquiment ràpid i manté, de llavors ençà, una salut de ferro a les Balears sense que a l'Estat sembli importar-li. El que sí que sabem és que, a part de les nombrosíssimes urbanitzacions salvatges, el 1963 l'Assemblea Provincial de Turismo reconeixia l'existència de 59 urbanitzacions reals en marxa"<sup>48</sup>. Aquest tema és un dels temes tabú, encara obert per a la investigació científica.

*e) La transformació de la propietat del sòl rústic en els temps de la globalització neoliberal. De la producció agrícola-ramadera a l'especulació urbano-financera i l'ús turístic-residencial.*

Finalment, es volen apuntar breument les darreres alteracions detectades en l'estructura de la propietat rural a les Balears que vendrien marcades per la industrialització turística i l'adopció d'un nou marc institucional derivat de l'entrada de l'Estat espanyol dins de l'espai europeu. El canvi rural de les illes es va accentuar amb l'entrada de l'Estat espanyol a la UE que suposà el desmantellament progressiu de les activitats agro-ramaderes i la supeditació d'aquestes a les directrius emanades de la política subvencionista de la PAC (Binimelis, 2000; Binimelis i Riera, 2003). Nogensmenys, l'adopció de la industrialització turística com a via particular d'acumulació de les illes ja va fer que la transformació socioeconòmica afectàs considerablement a tot el territori balear i, en particular, l'espai rural va entrar en una constant alteració en quant a la seva valoració sociocultural, però també econòmica (Bisson, 1977; Salvà, 1979; Salvà, 2002).

Al llarg del període turístic, la rendibilitat agrícola-ramadera del sòl ha anat transmutant vers la rendibilitat turístic-immobiliària. La incorporació de l'Estat espanyol a l'espai europeu, amb la conseqüent llibertat de circulació de capitals i persones, va fer que el territori de les illes es convertís en un producte de grans expectatives lucratives. Luís Aspiroz (1981) va apuntar que ja des del 1973 les inversions estrangeres en terrenys a les Balears varen guanyar

<sup>48</sup> Més endavant quan s'abordi el negoci turístic-immobiliari s'aprofundirà en la seva dimensió "canalla".

rellevància. Aquelles inversions es realitzaven majoritàriament de manera indirecta per part del estrangers a través d'intermediaris que figuraven com els propietaris legals (Payno, 1985)<sup>49</sup>.

Les noves regles del joc varen afavorir el que Francisco Jurdao (1979) va analitzar pel cas de l'Estat espanyol –en concret a la Costa del Sol– i que va definir sota el títol "España en venta". Aquest procés consisteix en la progressiva adquisició de propietats per part de capitals estrangers –principalment de la UE– i que segons diversos autors suposava l'avanç de la colonització turístico-immobiliària en detriment dels usos i funcions rurals. Onofre Rullan (1998), en una conferència realitzada a Can Tàpera (Palma) el 1997, va definir el tercer boom turístic com aquell que estaria caracteritzat, entre d'altres, per una nova expansió de la frontera turística, que en aquest cas estaria marcada per la creixent adquisició de propietats immobles per part de les elits dels països centrals de la UE. Segons Rullan (2002:219-220) "la proliferació de finques rústiques per part d'estrangers o, com a segons quins indrets dels pobles de la costa de Llevant o del clos antic de Palma, de cases urbanes és l'efecte més visual i espectacular, el fòssil guia, d'aquest tercer *boom* turístic que consolida la Mallorca europea. Aquesta oferta turística no reglada és el que millor indentifica el tercer *boom*, amb la qual cosa sembla que tornem a la dicotomia entre propietaris de grans finques rústiques que resideixen a la ciutat (casc antic o capital europea) i població autòctona localitzada als nuclis concentrats i que només pot assolir la petita, i amb sort mitjana, propietat rústica". D'acord amb Rullan (2002) l'etapa d'acumulació financera a les Balears es tradueix en termes urbanístics, en la urbanització del camp; i en termes turístics, en l'increment de places d'ús turístics no reglades.

Una de les qüestions més rellevants d'aquesta fase d'acumulació del capital corresponent al moment àlgid del capitalisme global (eminentment financer) rau en l'elitització o gentrificació d'una part important de l'espai insular, que es manifesta en una reconfiguració de l'estructura de la propietat de la que un aspecte essencial –però no l'únic– ha estat la irrupció de capitals d'altres indrets de la UE, entre dels quals també s'hi troben els espanyols. És a dir, no és tracta tant d'una qüestió de procedència geogràfica, sinó de classe. L'aparició d'aquests capitals ha fet que de manera particular, l'espai illenc adquirís prioritàriament una dimensió financera i es generassin tota una sèrie de conflictes socioterritorials que poden ser considerats com a expressió d'uns conflictes de classe. Mentre que uns espais es tanquen literalment, les classes populars que no poden participar del procés "privatòpic" es veuen abocades a viure i gaudir d'uns espais cada cop més congestionats i conflictius, en els que ni la "mà invisible" del mercat ni la "mà visible" de les administracions públiques han actuat (Artigues et al., 2006). Cal destacar el fet que encara que des d'alguns col·lectius s'apunten als turistes-residents estrangers o inversors-especuladors com una nova onada invasora, el cert és que aquesta situació respòn a la configuració del nou marc institucional i a l'actuació interessada per part dels poders locals –polítics i empresarials–, entre dels que podem destacar, a mode d'exemple, el polític i empresari Gabriel Cañellas que quan fou investit president de la CA el 1991, es va comprometre a esforçar-se per tal que les Illes Balears es convertissin en la segona residència d'Europa (Amer, 2006).

A més, no és només l'adopció del marc normatiu de la UE el que ha fet que l'espai balear (i espanyol) fos excepcional per a l'entrada de capitals per a la inversió/especulació immobiliària, sinó que les pròpies normatives –particularment la legislació en matèria urbanística– han contribuït a que el territori balear fos encara més atractiu per aquests tipus de capitals (Artigues i Rullan, 2007; Rullan, 1999). No obstant, cal tenir present que la dinàmica del marc normatiu en la seva dimensió transescalar, ens dóna com a resultat uns processos que obliguen a introduir certes matisacions. Malgrat el fet que les tendències i lògiques globals siguin paral·leles, es poden veure notables diferències en les dinàmiques de les illes que configuren l'arxipèlag, amb una escala gradual que va des d'una Menorca on l'expansió de la transformació urbano-turística ha estat, en cert grau, abordada i limitada per part de les institucions (Bauzá, 2006); a Eivissa on la configuració d'unes relacions de poder molt piramidals s'han traduït en una regulació proespeculativa i una absoluta permisivitat en matèria

<sup>49</sup> Cal tenir present que al 1968 a la República Federal Alemanya es va promulgar la Llei Strauss (Llei fiscal sobre ajuda a països en vies de desenvolupament) –en referència al ministre d'hisenda 1966-1969 de la RFA, el filonazi Franz Josef Strauss– que va fer que al llarg dels anys de vigència (1968-1972), els fluxos de capitals alemanys a l'Estat espanyol en propietats immobles s'incrementassin de manera significativa. Aquests eren contemplats com a part de "l'ajuda al desenvolupament" (Jurdao, 1990; Buades, 2006). Seria interessant veure pel cas de les Balears l'impacte de la Llei Strauss pel període 1968-1972. En el cas canari s'ha estudiat com la Llei Strauss va incidir en l'especulació turístico-immobiliària (García-Artiles, 1999).

urbanística que ha fet que quasi tota l'illa sigui una espècie d'urbanització (Blàzquez, 2006); tot passant per Mallorca on s'han donat situacions de forta conflictivitat que han fet que s'hagi hagut de regular més que a les Pitiüses la qüestió de l'edificabilitat en sòl Rústic, però menys que a Menorca (Artigues, 2006).

Les tesis doctorals del geògraf, Jaume Binimelis (1996), i de l'economista, Joan Seguí (1997), varen abordar des de diferents perspectives alguns dels principals elements del canvi socioeconòmic i territorial de les illes relacionats amb la reconfiguració del capitalisme balear de finals de segle XX. El primer abordà la transformació rural de Mallorca, amb especial incidència al procés de rururbanització; i el segon analitzà les mutacions del mercat immobiliari a principis de la dècada dels 1990. Ambdós han incidit de forma particular en el fet del canvi de propietat vers mans estrangeres (Binimelis, 2002; Seguí, 1998). A Mallorca, es pot destacar que en els primers anys de la dècada dels 1990 la major part de les inversions estrangeres es localitzaven a l'àrea d'influència de Palma i els principals nuclis turístics i costaners de Calvià i Andratx (Seguí, 1998). Per altra banda, Binimelis (2002) destacà la importància de la zona del Llevant i Migjorn de Mallorca que aniria des d'Artà fins a Santanyí, al que s'hi hauria d'afegir Lluçmajor. Així mateix, Pere Salvà mantenia al 1997 que el 50% de les grans finques de la Serra de Tramuntana –70 finques de més de 100 Ha– havien canviat de propietat i havien passat de les mans de les elits de l'illa a les de les elits estrangeres. Un canvi de propietat que afectava segons les seves estimacions al 30% de la superfície de la Serra de Tramuntana (Seguí 1998:134).

Les Balears han tengut des dels primers temps turístics, als anys 1920, una condició elitista que amb el desplegament de la producció industrial turística –fordisme– es va combinar amb una altra de caire massiu i popular. L'adquisició de les propietats rústiques per part de capitals estrangeres va ser un element d'atenció, debat i estudi al llarg de la dècada dels 1990, un debat centrat fonamentalment en qüestions identitàries i no tant des de la perspectiva de classe<sup>50</sup>. En aquells anys celebritats del món de l'espectacle, dels diners i dels mitjans de comunicació de masses varen adquirir propietats rústiques.

Entre aquestes celebritats ens pot servir d'exemple el cas de l'actor Michael Douglas, que al 1989 va adquirir la que fou una de les finques de s'Arxiduc a Valldemossa, s'Estaca. En aquells moments, s'Estaca era propietat de la família Vives –els hereus del secretari de s'Arxiduc, Antoni Vives que heretà les possessions de s'Arxiduc–. Joan Seguí (1998) exposa com en les transmissions immobiliàries es realitzava, a la dècada dels 1990, un frau d'entre el 60% i del 70%. En el cas de la compra de Douglas, aquest la va declarar per un valor de 60 milions de pessetes, mentre que el valor estimat era de 600 milions de pessetes. Douglas i la seva ex-esposa, Diandra Luker, varen aixecar il·legalment un edifici de 300 m<sup>2</sup>. Les obres il·legals foren “perdonades” pels polítics municipals –aleshores Rosa Estaràs (PP) era Tinent de Batle de Valldemossa–, a canvi que el magnat construís un centre cultural al poble. Un cop construït el centre, Costa Nord, i degut als problemes financers que presentava en ser deficitari, fou finalment adquirit pel govern autonòmic presidit per Jaume Matas (PP) i amb Rosa Estaràs com a vicepresidenta de l'executiu, per un valor de 4,8 milions d'euros (Manresa, 11/11/2003).

Una altra celebritat que va adquirir una important propietat a l'illa és la model alemanya, Clàudia Schiffer que adquirí unes 50 Ha al Cap Andritxol i el 2005 la va vendre per uns 18 milions d'euros a la immobiliària Mayacov Patrimonial (Calleja, 4/10/2006; Gómez i Manresa, 18/02/2007; Manresa, 13/08/2006). L'actor nord-americà i l'ex-model alemanya foren les cares visibles de la comercialització turística de les illes durant la legislatura presidida per Jaume Matas (2003-2007), la qual cosa reflecteix la deriva gentrificadora i elitista del projecte socioeconòmic defensat pels poders dominants. En el cas de Douglas, cal dir que aquest combinava la seva feina de promotor turístic-immobiliari, amb la d'altres espais insulars, com és el cas del paradís fiscal caribeny de les Bermudes on l'actor també hi té propietats immobiliàries<sup>51</sup>.

<sup>50</sup> No obstant això, ja a finals del segle XIX l'Arxiduc Lluís Salvador va adquirir un bon nombre de propietats de la Serra de Tramuntana; o per exemple, l'escriptor i poeta britànic, Robert Graves va residir a Deià entre 1929-1936 i 1946-1985, on també hi tenia algunes propietats immobles.

<sup>51</sup> En ocasió de l'esclat de l'operació Llampec –presumpta trama d'estafa per dobles vendes de terrenys a Cala Llamp (Andratx) i de blanqueig de capitals a paradisos fiscals– es va saber (i investigar) que M. Dougllass empenava societats ubicades al paradís fiscal panameny per tal d'administrar els seus béns, per la qual cosa era investigat per la fiscalia (Armendàriz, 12/06/2007).

L'ex-tenista alemany Boris Becker va adquirir la finca Son Coll d'Artà d'unes 30 Ha al municipi d'Artà. Becker va obtenir una llicència per a la construcció de 500 m<sup>2</sup>, als que hi afegí, entre 1998 i 2001, una ampliació il·legal d'uns 487 m<sup>2</sup>. L'ajuntament d'Artà va obrir un expedient urbanístic i s'inicià un llarg procés que establia la sanció de 428 mil euros i la demolició de les edificacions il·legals. Al llarg d'aquest trànsit (2000-2008), el regidor artanenc d'EU-Els Verds, Julen Adrián, va denunciar l'extraviament de l'expedient urbanístic de Becker de l'ajuntament d'Artà i apuntava que el presumpte responsable era l'aparellador municipal, César Córdoba. Aquesta causa fou finalment arxivada pel ministeri fiscal (Adrover, 12/06/2005). El Consell Insular de Mallorca va aplicar una sanció greu per indisciplina urbanística equivalent al valor de l'obra (428 mil euros) que fou reduïda a la meitat (214 mil euros) degut a que es varen esbucar part de les obres il·legals i altres parts foren reconvertides. Un aspecte rellevant en referència a l'afer Becker, és que el Tribunal Superior de Justícia de Balears va ampliar les responsabilitats a l'empresa constructora, Status Artà SL, que havia de fer front a una sanció de 428 mil euros i que després de recórrer la sentència es va reduir a 214 mil euros. Aquesta societat va rompre relacions amb la família Becker el 2002 per mor que el tenista i un estudi d'arquitectura havien usurpat el nom de la societat i havien falsificat signatures dels seus gestors (Armendáriz, 6/01/2008).

L'any 2006, Boris Becker va dur a terme noves construccions il·legals a Son Coll per la qual cosa l'Ajuntament d'Artà obria un nou expedient urbanístic (Barceló, 22/08/2006). L'ex-tenista alemany en una entrevista publicada a la revista *Bestlife* va fer un manifest que val la pena transcriure: "fa alguns anys hi havia un govern aquí (a Mallorca) que era molt restrictiu amb els estrangers i amb aquelles finques que fossin més grans del comú [...] vaig haver d'esperar fins que perdessin les eleccions. Llavors, tot el que havia estat un problema ho va deixar de ser. El que un dia està bé, l'altre està malament, i viceversa" (Frau 24/10/2006:21)<sup>52</sup>. L'ex-tenista i infractor urbanístic va ser també un dels promotors turístics de les illes. La seva participació a la fira turística de Berlín de 2007, va provocar la protesta per part de les autoritats municipals d'Artà que s'oposaren a que un infractor urbanístic promocionés l'illa (Bassa, 29/03/2007).

Entre els termes de Manacor i Felanitx es troba una de les finques de major extensió de l'illa, es Fangar de Son Macià. Aquesta pertanyia a la família Truyols –comte de sa Torre– i fou adquirida pel multimilionari Pedro Juan Bonnín Armstrong a principis de segle XX. Aquest, fill d'indiano i traficant d'armes, va anar afegint propietats per tal d'aconseguir tenir la finca més gran de l'illa que arribà a assolir l'1% de la superfície de Mallorca (Manresa, 2005). El 2002 la família Bonnín va vendre la finca des Fangar d'unes 1068 Ha per un valor d'uns 13,8 milions d'euros a una munió de societats –Bonarms SA, Alkafrada SL, EORUS 2001 SL, etc– que tenen al darrera al magnat alemany, Peter Eisenmann. Eisenmann es dedica als negocis de l'especulació financer-immobiliària a escala planetària. Aquesta gran propietat ha estat objecte de constants polèmiques degut a la prohibició de transitar pels camins públics que travessen la finca. Segons la plataforma Pro Camins Públics i Oberts<sup>53</sup>, el magnat Pedro Juan Bonnín Armstrong ja va impedir el trànsit pels camins públics que travessaven la seva propietat als anys 1960 i actualment, Eisenmann n'impedeix el pas sota l'argument de protegir la seva intimitat, encara que s'han comptat fins un total de 14 camins públics (Frau, 19/12/2006). Emperò, els membres de la plataforma i els representants dels partits d'esquerra de l'Ajuntament de Manacor han assenyalat que el principal motiu d'impedir el trànsit és el d'ocultar la proliferació de construccions il·legals (unes 36) i per la qual cosa dita plataforma realitza anualment una marxa reivindicativa (Amengual, 17/12/2007)<sup>54</sup>.

En el terme de Manacor s'ubica un dels projectes probablement més emblemàtics de l'elitització turística-immobiliària de l'espai rural de les Balears. L'empresari suís Juan Ramón Theler, conegut com Chacha Theler, i la seva esposa, la princesa prussiana Loretta zu Sayn-

<sup>52</sup> La casa de Becker estava valorada en uns 15 milions d'euros, sense tenir en compte les infraccions urbanístiques (M.M.B., 5/04/2007).

<sup>53</sup> <http://camins.baleareweb.net/> (novembre 2008).

<sup>54</sup> El maig de 2009 hi havia un acord entre la Plataforma Pro Camins Públics i Oberts i la Finca es Fangar SA (abans Bonarms SA). L'empresa reconeix els camins públics però els dos que passen junt a les cases no haurien de ser emprats. A canvi, l'empresa ofereix a l'Ajuntament de Manacor 19 Ha de terrenys de la zona nord de la finca i 50 mil euros a dues associacions que treballen amb malalts psíquics, Asprom i Estel e Llevant. L'acord si és subscrit per l'Ajuntament haurà de ser traslladat al jutjat per tal de resoldre el contenciós administratiu entre la propietat de la finca i la plataforma (Obrador, 16/05/2009).

Wittgenstein, construïren un megacomplex a la finca manacorina de sa Rotana (200 Ha). Aquest complex compta amb l'hotel rural La Rotana (22 habitacions), l'agroturisme Mayolet (8 habitacions), diverses cases ("villas") de més de 500 m<sup>2</sup> cadascuna –en les que els clients s'hi poden allotjar com en un establiment turístic qualsevol o les poden adquirir–, un camp de golf de 9 forats i un heliport. Aquestes operacions se desenvolupen amb moltíssima discreció, tot passant per alt qualsevol debat i control públic (Terrasa, 8/05/2005)<sup>55</sup>.

L'elitització de l'espai a les illes ha estat marcat en amples sectors per una progressiva privatització de tots els elements del territori, fins i tot d'alguns trams de titularitat pública. Aquesta pràctica ja era habitual en el cas dels terratinents-contrabandistes, que per raons òbvies han mantingut gelosament tancat l'accés a les seves propietats. Una pràctica que encara es mantén, per exemple, en les propietats dels March a Pollença, la finca de Ternelles, i a ses Salines, a la finca de sa Vall. La Plataforma Pro Camins Públics i Oberts ha reclamat el pas lliure pel camí de propietat privada i ús públic –tal com sostén una sentència del Tribunal Suprem de 18/10/2001– de la finca de Ternelles, símbol del poder dels March a Pollença (Ferrer, 31/07/2006). Alguns dels alts directius de la Banca March han seguit l'estel dels March pel que fa a l'adquisició de possessions en sòl rústic. Així, tenim els dos que foren vicepresidents executius de la banca, Alfredo Lafita que comprà Son Ganxo (200 Ha) entre Manacor i Cales de Mallorca i Simó Galmés que adquirí es Cabanells (130 Ha) a Manacor (Urreiztieta, 2008). Miquel Nigorra Oliver, el que fou capítost d'Es Crèdit Balear, va adquirir la possessió des Rafal d'es Porcs al terme de Santanyí. Una possessió veïna de la dels March de sa Vall (Urreiztieta, 2008).

Una altra de les adquisicions importants que es realitzaren a Mallorca fou la de Klaus Graf que va iniciar la compra de terrenys del llogaret de Biniagual al 1989<sup>56</sup>. El magnat va anar adquirint els terrenys colindants fins aglutinar unes 170 Ha i unes 15 cases i el 1999 va iniciar una empresa vitivinícola juntament amb els empresaris de la marca de vi Ànima Negra (Manresa, 28/05/2006; Pericas, 3/03/1997). El multimilionari alemany, propietari de la transnacional de l'al·lumi i dels electrodomèstics TEKA, va adquirir al 1981 el luxós port esportiu, Porto Portals per 4000 milions de pessetes; i el 1989 va adquirir una coneguda empresa mallorquina del metall especialitzada en eixataria, Casa Buades SA. Des de llavors ha anat diversificant les seves incursions empresarials a l'illa, des de les activitats turístico-immobiliàries (p.ex. Hotel Son Caliu i el camp de golf de Ponent a Calvià) a la ja esmentada participació en el negoci del vi (Pericas, 3/03/1997; Manso, 24/01/2009a).

Graf era un dels principals promotors del centre comercial de la zona humida palmesana Ses Fontanelles (Manresa, 25/01/2009). Un projecte, en contra del qual se va generar una forta oposició social (GOB 28/01/2006). Fins i tot, la Delegació de Govern va multar dues activistes del col·lectiu Projecte Mopi amb 6000 euros, per haver saltat al camp de joc al Palau d'Esports de Son Moix el 17/11/2006 per denunciar el projecte urbanístic, quan jugaven els equips de bàsquet, Drac Inca –del promotor immobiliari Vicenç Grande– i Aqua Mágica Palma –del grup promotor de Ses Fontanelles–. Els promotors<sup>57</sup> de la construcció del centre comercial de Ses Fontanelles, en una zona humida classificada com a sòl urbanitzable (32,5 Ha), estaven encapçalats per un grup empresarial format per Riofisa que era propietat de la immobiliària de La Caixa d'Estalvis de Catalunya i un grup d'empresaris mallorquins, representats en gran part per Guillem Alomar Columbran, al darrera dels quals es trobava el multimilionari Klaus Graf, encara que aquest restava sempre a l'ombra. Així ens ho confirma, per exemple, el fet que Servicios Inmobiliarios Ses Fontanelles SL està presidida per Arturo Baldasano que al mateix temps és el conseller delegat de Teka.

Cal destacar la figura del magnat britànic, Richard Branson, que va adquirir l'hotel La Residencia a Deià al 1984 i, 10 anys més tard, la finca de Son Bunyola a Banyalbufar, d'unes 500 Ha. El multimilionari tenia en ment convertir les cases de Son Bunyola en un hotel de luxe. Davant la negativa per part de les administracions públiques a dur endavant els seus plans,

<sup>55</sup> [www.reservarotana.com](http://www.reservarotana.com) (agost 2010).

<sup>56</sup> [www.biniagual.es/es/filosofia/historia.html](http://www.biniagual.es/es/filosofia/historia.html), novembre 2008.

<sup>57</sup> L'accionariat del grup promotor de Ses Fontanelles, Aqua Mágica està format per: Riofisa SA (50%) i aquesta a la seva vegada era propietat de la immobiliària Colonial SA de la Caixa d'Estalvis de Catalunya fins el setembre de 2008; Mamba Inversiones SL (28%) de Juan Miguel Ferrer Amengual; Ses Fontanelles Servicios Inmobiliarios SL (17%) presidida per Arturo Baldasano i amb Guillem Alomar Columbran de Director Executiu. Els petits accionistes són: Alcutidur SL amb Guillem Alomar Columbran de Director Executiu; Centre de Ocio Can Pastilla SL amb Guillem Alomar Columbran de Director Executiu; i Construcciones Llull Sastre SA (Base de dades SABI, <http://O-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, gener 2009).

Branson va decidir desfer-se de les propietats mallorquines. Finalment, l'any 2002 la cadena hotelera Orient Express va adquirir La Residencia per uns 18-24 milions d'euros (Hosteltur, 21/02/2002)<sup>58</sup> i la finca de Son Bunyola fou adquirida aquell mateix any pel matrimoni de multimilionaris britànic format per Martha i Christian Hore. En ocasió de l'esclat del ja citat cas Llampec, relacionat amb l'estafa de dobles vendes a Cala Llamp (Andratx), es va veure implicat un conegut despatx d'advocats de Palma, el Bufet Feliu. Aquest s'encarregava d'operacions immobiliàries a l'illa. Arran d'aquest cas, va transcendir que els Hore, que treballaven amb aquell bufet, havien realitzat les adquisicions de diverses finques a la Serra de Tramuntana a través d'un complex entramat de societats ubicades en paradisos fiscals, entre d'elles Son Bunyola (Banyalbufar), sa Marina (Valldemossa), Son Creus (Bunyola) o Son Balaguer (Puigpunyent). En concret la compra de Son Bunyola a Branson es feu a través de l'adquisició de quatre societats (Son Bunyola, Dinicero, Son Creus i Ganson), mentre que la de sa Marina es feu mitjançant la compra de la societat Boldrons. Les adquisicions es feren a través de la societat Nabel Corporation propietat dels Hore i radicada al paradís fiscal de les British Virgin Islands. La utilització d'entramats societaris per part dels Hore els va permetre evitar suportar les càrregues fiscals, particularment, sobre transmissions patrimonials i de la renda. Per aquest motiu, se'ls imputava per presumpte delictes fiscal. En relació a l'utilització de societats ubicades a paradisos fiscals, Christian Hore va culpabilitzar a Richard Branson "de forçar-ho a comprar les possessions mitjançant una operació de transvasament d'accions d'un grup d'empreses radicades a paradisos fiscals. No obstant, Hore afegeix que aquest tipus d'operacions són molt freqüents al Regne Unit i que ell les emprà per tal d'ocultar la seva fortuna davant de possibles delinqüents" (Armendáriz 20/11/2007:11). El que en un principi semblava ser un cas de presumpte estafa (dobles vendes de propietats immobiliàries) ha acabat essent un presumpte cas de blanqueig de capitals procedents de paradisos fiscals, a través de l'adquisició de grans propietats a les illes (Armendáriz, 13/07/2007; Armendáriz, 20/09/2007). La utilització dels paradisos fiscals és una pràctica sistèmica per part dels grans capitals corporatius i financers, així com per part dels grans patrimonis individuals i familiars (Hernández-Vigueras, 2005; Godefroy i Lascoumes, 2005). Aquest cas cristal·litzava la potencialitat dels negocis immobiliaris a les Balears com a plataforma perfecte pel blanqueig de capitals, les Balears (i bona part de l'Estat espanyol) eren un vertader "paradís immobiliari"<sup>59</sup>.

Un altre magnat a destacar és el suís Stephan Schmidheiny que va adquirir la finca s'Alqueria d'Andratx (Vallés, 29/07/2001). El multimilionari suís forma part d'una de les famílies més riques del seu país. Una fortuna que s'aixecà en torn als negocis del ciment (Holcim) i dels asbestos –amiant– (Eternit), i que s'expandí durant la Segona Guerra Mundial resultat de les vendes realitzades als nazis (Swissinfo, 18/04/2009). Stephan, que heretà Eternit, la va vendre al seu germà Thomàs el 1984. El suís s'havia enriquit gràcies a l'expansió d'uns dels productes més perillosos per la salut humana, però a mitjans dels 1980 decideix donar un canvi al seu perfil empresarial i concentrar-se en activitats menys denigrades socialment<sup>60</sup>. El 1990 Schmidheiny fou nomenat conseller principal del Secretari General de Comerç i Indústria – Maurice Strong– de la Cimera de la Terra que s'havia de celebrar a Rio de Janeiro al 1992.

<sup>58</sup> Segons *The Independent*, Richard Branson es desfeia d'hotels per tal de desenvolupar un conjunt de resorts d'hiper-luxe. Entre d'ells es trobaven l'adquisició d'illes a les British Virgin Islands (Isla Mosquito; Necker Island) per construir-hi resorts; la compra d'un castell a l'Atlas marroquí (Kasbah Tamadout) per ubicar-hi un hotel de luxe; una reserva a Sud-Àfrica (Ulusaba); etc (Sangupta, 21/02/2002). L'extravagància de Branson es comercialitza a la web: [www.virginlimitededition.com](http://www.virginlimitededition.com) (novembre 2008).

<sup>59</sup> Un altre cas de "netetja" de capitals a través dels paradisos fiscals relacionat amb les operacions immobiliàries, és el de Fausto Ferrero (Grupo Fer). Fausto Ferrero és un dels majors promotors immobiliaris de Mallorca. El 8 de febrer de 1998, Ferrero va vendre per 200 milions de pessetes (uns 1,2 milions d'euros) una finca de Mallorca a l'empresa Devizes Overseas Corporation (British Virgin Islands), quan la finca estava tassada en 86 milions de pessetes (516 mil euros). Segons el jutge del penal 5 de Palma i l'Audiència, la compravenda fou simulada i l'objectiu era l'evasió d'impostos. Segons el tribunal hi havia un augment no justificat de patrimoni, per la qual cosa hauria d'haver aportat 673 mil euros a l'Agència Tributària. L'empresari ha estat condemnat a pagar 673 mil euros a l'Hisenda Pública, més els interessos de retard que eleven la suma a 3 milions d'euros, i a una pena de 2,5 anys de presó (Armendáriz, 8/10/2009).

<sup>60</sup> A la Conferència del Parlament Europeu sobre l'amiant celebrada els dies 22 i 23 de setembre de 2005 es va posar de manifest l'elevat cost humà de la indústria de l'amiant. En aquesta conferència se va fer esment que els vincles entre l'asbesto i el càncer de pulmó ja es detectaren cap el 1935; i el 1977 totes les categories d'amiant foren qualificades com a cancerígenes. Al 2006 Eternit Suïssa va crear una Fundació per ajudar a les víctimes de la indústria de l'amiant. Una campanya d'imatge, poc dotada financerament. I, el 2008 la fiscalia de Turin obrí una causa penal contra els Schmidheiny en la que reclama un milió d'euros pel millar de morts degut a l'exposició a l'amiant. El macrojudici de l'amiant inicià el desembre de 2009 (Puche, 2009).



Aquest mateix any, el suís va fundar la WBCSD (World Business Council for Sustainable Development). Tal i com s'ha vist al capítol IV, aquesta organització fou el principal lobby corporatiu de la cimera. En ple procés de globalització neoliberal, al 1994 Stephan Schmidheiny va fundar Grupo Nueva –Amanco i Masisa–, empresa que entraria dins els negocis de l'aigua i l'explotació forestal, especialment a Amèrica Llatina<sup>61</sup>. Aquell mateix any, i per legitimar els seus negocis i sobreposar-se d'un cert descrèdit arran del seu paper a la Cimera de la Terra, Schmidheiny va constituir la Fundació Avina<sup>62</sup>. Aquesta diu promoure la filantropia, els principis de la sostenibilitat i el respecte als drets humans (Swissinfo, 9/05/2006). La Fundació Avina, després de l'adquisició de la finca de s'Alqueria d'Andratx, va finançar projectes dels principals grups ecologistes de les illes: GOB Mallorca i GOB Menorca (Avina, 2001). Puche (2009) explica com una de les principals estratègies d'Schmidheiny, a través d'Avina, és la de finançar els principals líders socials dels territoris per allà on s'implanta. En el cas de Mallorca, la seva propietat, per on transcorr un camí públic, resta vallada i vigilada (Vallés, 29/07/2001), de manera semblant al que ocorre a Cayo Cochinos (Hondures) (Puche, 2009).



Figura 1. Can Cretu amb la màquina excavadora (Font: Manresa, 9/05/2009).

A l'illa d'Eivissa, el músic Michael Cretu aixecà una seudourbanització a la zona coneguda com els Corralles d'en Guillem del terme municipal de Sant Antoni de Portmany. L'ajuntament de Sant Antoni va donar una llicència d'obres per a la construcció d'un estudi de gravació i habitatge a l'entitat Barloo Music (Michael Cretu) en una zona d'alta protecció (ANEI). El grup ecologista GEN-GOB va interposar un contenciós-administratiu contra l'ajuntament de Sant Antoni al 2000 que va resoldre que les edificacions havien de ser enderrocades. Posteriorment, el govern de Jaume Matas (PP) va introduir en la Llei de Pressuposts de 2004 la disposició addicional divuitena que permetia legalitzar aquelles obres, aquesta fou coneguda com "l'amnistia Cretu". El músic romanès va sol·licitar la suspensió de la sol·licitud de demolició per tal d'acollir-se a la llei de 2004. Després d'una sèrie d'anys de plet, al llarg dels quals es va arxivar la causa penal que afectava entre d'altres al batle Antoni Marí Tur, encara que la fiscalia manifestà el seu desacord, a l'agost de 2008 l'Audiència Provincial va decidir reobrir la via penal del cas Cretu. A més, el canvi de color polític al front del govern autonòmic i del consell insular va facilitar la derogació de "l'amnistia Cretu", mentre que al mes d'octubre de 2008, la titular del jutjat del Contenciós Administratiu número 1 de Palma instava a l'Ajuntament de Sant Antoni a l'enderrocament immediat de les obres il·legals (Ferrer, 30/08/2008; Ferrer, 24/10/2008; Manso, 15/10/2007). El maig de 2009 s'iniciaren la demolició de les obres il·legals –3159 m<sup>2</sup> construïts, quan tenia una llicència per 700 m<sup>2</sup>–, després que l'Ajuntament de Sant Antoni hagués de pagar dues sancions de 600 euros pels retards en iniciar la demolició tal com establia la sentència del Tribunal Suprem. La il·legalitat estava valorada en uns 18 milions d'euros (Manresa, 9/05/2009).

A les illes de Mallorca i Eivissa cal destacar la presència de l'agència immobiliària Kühn & Partner<sup>63</sup> que es dedica especialment a la venda de propietats immobiliàries destinades a les elits (taula 18). Mathias Kühn es va iniciar en el negoci de l'especulació immobiliària a l'any 1987 amb la venda d'una propietat immobiliària a la Santa Ponça (Calvià) a una família austríaca per uns 600 mil marcs alemanys (uns 30 mil euros). Recordem que Santa Ponça és el feu de la família Nigorra. A partir de llavors, Kühn expandirà el seu negoci de manera vertiginosa per les Balears, amb l'excepció de Menorca. El 2008 la companyia comptava unes 23

<sup>61</sup> Com exemple de la presència d'Schmidheiny a Amèrica Llatina tenim la forta contestació que rep per part dels grups indígenes a Xile, on se va fer amb territoris mapuches de Xile, tot aprofitant el marc normatiu adoptat durant la dictadura de Pinochet que afectava als boscos dels Mapuches; o l'adquisició d'illes a Cayo Cochinos (Hondures) i el posterior desplaçament dels garifunas que han presentat al 2007 una denúncia per atemptats contra els drets humans (Puche, 2009).

<sup>62</sup> [www.avina.net](http://www.avina.net) (abril 2009). Per una veure una anàlisi crítica del paper d'Schmidheiny i Avina a Amèrica Llatina veure Puche (2009). El treball dirigit per Francisco Puche (2009), president de la Red Andaluza de la Fundación para una Nueva Cultura del Agua (FNCA), sobre Avina, va fer que el president de la FNCA, Pedro Arrojo, demanàs públicament la retirada de qualsevol ajuda d'aquesta fundació i anuncià la ruptura de qualsevol relació amb ella (El Observador, 10/03/2009).

<sup>63</sup> [www.kuhn-partner.com](http://www.kuhn-partner.com) (novembre 2008).

oficines distribuïdes entre Mallorca i Eivissa; i cinc més entre Berlín i Munich. Aquest empresari, junt amb altres agències de promoció immobiliària (p.ex. Engels & Volkers), és un dels principals agents vinculats a la transformació de l'estructura de la propietat rústica a les illes de Mallorca i Eivissa. Kühn & Partner (2008) en el seu informe anual 2008 manifesta com la crisi econòmico-financera no els hi afecta, i aprofita per anunciar un segment pujant de clients com són els magnats russos i ucraïnesos<sup>64</sup>, així com aquells que fugien de la Costa del Sol empesos per la persecució contra el crim organitzat i la delinqüència urbanística. Així mateix, a l'any 2007 es va llançar una cartera de superluxe amb propietats per damunt dels 10 milions d'euros, entre les quals es trobava la finca Cielo de Bonaire que es comercialitzava per uns 50 milions d'euros, la qual cosa la feia la més cara de tot l'Estat (Manso, 5/04/2007; Kühn & Partner, 2008).

D'acord amb declaracions fetes per Mathias Kühn, "les cases de superluxe configuren un "mercat en continu moviment" i els seus propietaris "canvien de propietat cada dos anys" (Manso, 5/04/2007). L'elevada rotació de les propietats és un dels elements claus de les lògiques especulativo-financeres de la globalització que en el cas de les Balears s'ha traduït en l'adquisició de propietats immobles rústiques i urbanes amb diners de dubtosa procedència tal com ha posat de manifest el cas Llampec –estafa per dobles vendes i blanqueig de capitals– o els casos de "l'Operació Troika" –màfia russa– i "l'Operació Kabul" –clan de la droga de Son Banya de La Paca– (Armendáriz, 14/06/2008; Mestre, 4/07/2008; Peris i Palau, 17/07/2008).

<b>Taula 18. Les empreses de Matthias Kühn, 2008 (Font: elaboració pròpia a partir de Base de Dades SABI, <a href="http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es">http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es</a>, novembre 2008).</b>	
Matthias Kühn Participaciones S.L. Adreça: C/ Poble espanyol, Ed. Patio Cervantino, Palma . CNAE 93: 7011 Activitat: promoció, parcel·lació, urbanització, rehabilitació, compravenda, lloguer immobles, explotació de locals de negocis. Director executiu: Matthias Paul Heinz Kühn.	
	Societats participades: Altos de Sa Rapita SL Altos Palma (100%) Bogey Bendinat SL (100%) Kühn & Partner Aseguradores SL (100%) Matthias Kühn inversiones SL (100%) Residencias Betlem SL (100%) Son Claret Participaciones SL (100%). Birdie Son Vida SL (<0,01%)
Kühn & Partner Internacional Property Consultans SL Adreça: C/ Poble espanyol, Ed. Patio Cervantino, Palma . CNAE 93: 7011 Activitat: promoció immobiliària. Director executiu: Matthias Paul Heinz Kühn.	
Accionistes: Matthias Paul Heinz Kühn (99,36%) Michael Gustav Kühn (0,32%) Renate Kühn (0,32%)	Societats participades: Altos de Andraitx SL (100%) Rincón de las Gavinas SL (100%)
Altos de Andraitx SL (100%) Adreça: C/ Poble espanyol, Ed. Patio Cervantino, Palma . CNAE 93: 7011 Activitat: promoció, parcel·lació, urbanització, rehabilitació, compravenda, lloguer immobles. Director executiu: Matthias Paul Heinz Kühn.	
Accionistes: Kuhn & Partner Internacional Property Consultans SL (100%)	Societats participades: Urbanizacion Valleluz S.L. (100%)

L'anàlisi del canvi de l'estructura de la propietat rústica, especialment vers capitals estrangers, també ha incidit en l'estudi de les propietats de petites i mitjanes dimensions. En aquest sentit, hi ha alguns estudis que incideixen en el fet que l'adquisició de propietats rústiques amb clara vocació urbano-turístico. Tal com sostén Binimelis (2002:231) "els nous propietaris que s'estableixen a l'espai rural illenc, agrupen i concentren la parcel·laria fins a

<sup>64</sup> M. Vallés (14/06/2008) assenyala com les immobiliàries de les illes es desplaçaven cap als magnats russos.

aconseguir una parcel·la d'extensió suficient per superar la parcel·la mínima que els paràmetres d'edificació dins Sòl No Urbanitzable dictin en aquell moment". S'ha donat el fet que s'han adquirit parcel·les colindants per tal de poder assolir la superfície mínima requerida per tal de poder construir-hi un habitatge. El Col·lectiu Pagès en diferents publicacions ha constatat el caràcter minifundista de la colonització urbana de l'espai rural, que va més enllà de la nacionalitat dels capitals i les persones. Així, per exemple en l'estudi en base al periòdic Trueque de 1995 es constatà la difusió residencial en una isocrona de 30 minuts (amb transport motoritzat i privat) des de Palma, i en general s'identificà una clara motivació vers la seva utilització residencial, sense excloure les pràctiques agrícoles (p.ex. *hobby agricultura*) (Col·lectiu Pagès, 2001). Per altra banda, a principis del segle XXI el mateix autor sostenia per Mallorca que "l'impacte de la difusió residencial s'ha generalitzat sobre la globalitat de l'espai rural insular. Només el domini de la gran propietat, l'orografia i el més alt grau de protecció urbanística del territori, factors que actuen molts cops alhora, han pogut salvar alguns enclavaments de la difusió residencial" (Binimelis, 2006).

Emperò, no només han estat els capitals estrangers els que s'han interessat per l'adquisició de propietats a les illes, sinó que les grans fortunes espanyoles –entre elles els nous rics insulars– també s'hi han adreçat. Tot deixant de banda els privilegis dels membres de la família Borbón, es pot destacar el fet que alguns magnats espanyols han realitzat importants adquisicions a les illes. Aquestes adquisicions es poden englobar dins de la categoria de propietats que simbolitzen l'estatus i el poder d'aquestes persones, al temps que com Seguí (1998) va exposar en base a dades de principis dels anys 1990, també servia pel blanqueig de capitals. Entre les figures de la "jet set" destaca el cas de la multimilionària Cristina Macaya que posseeix la finca des Canyar a Establiments (Palma), seu de trobada d'actes de "l'alta societat".



Figura. 2. Urbanització Son Vida (Palma): mapa Pla Territorial Mallorca i fotografia aèria.

Els magnats del turisme de les illes s'han fet amb propietats, que malgrat no pertanyer administrativament a la categoria de sòl rústic, les seves característiques fan que siguin més aviat rústiques que no urbanes. La seva classificació urbana s'explica, fonamentalment, per l'empremta de l'urbanisme caciquil –herència del règim feixista i de les lògiques del poder posteriors– (Miró, 1978).

D'aquesta manera, Gabriel Escarrer Julià (Sol Melià) es va construir una mansió a la urbanització de Son Vida (Palma) que urbanísticament correspon a sòl urbà i malgrat ser una urbanització de superluxe, hi mancaven les infraestructures bàsiques com per exemple les del clavegueram (Guijarro, 22/01/2006)<sup>65</sup>. La casa d'estil eclèctic que recorda un temple clàssic, d'uns 3000 m<sup>2</sup>, va ser dissenyada pels arquitectes de prestigi internacional MBM (Josep Martorell, Oriol Bohigas, David Mackay) i es localitza al vessant de la muntanya (Manresa, 13/08/2006; Matute, 22/08/2006).

Una de les altres adquisicions rellevants fou la que la cadena hotelera transnacional, Grup Barceló, feu al terme municipal de Pollença. En el 75è aniversari del grup hotelier, l'any 2006, es va dur a terme l'adquisició de l'emblemàtic Hotel Formentor, obert al maig de 1929<sup>66</sup>.

<sup>65</sup> Al 2006 hi havia 45 urbanitzacions de 17 municipis sense xarxa de clavegueram. El Pla Territorial de Mallorca mitjançant la norma 13 permet que algunes d'aquestes urbanitzacions puguin seguir creixent ([www.conselldemallorca.net/platerritorial/NORMES/NORMESCAT.pdf](http://www.conselldemallorca.net/platerritorial/NORMES/NORMESCAT.pdf), novembre 2008). L'aprovació inicial del PGOU de Palma pretenia que Son Vida s'acollís a les excepcions del PTM en quant a xarxa de clavegueram. Al 2007, el TSJB (Tribunal Superior de Justícia de Balears) va suspendre cautelarment l'adaptació del PGOU de Palma al PTM, la qual cosa implica la suspensió de la concessió llicències d'obres a urbanitzacions com Son Vida (Guijarro, 20/02/2007).

<sup>66</sup> En un primer moment es varen fer amb el 63% de les accions que estaven en propietat de Miguel Francisco Buadas. La Fundació Rotger Villalonga necessitava el vist i plau del Protectorat de Fundacions –depenent del Govern Balear– per tal de desfer-se del 10% de les accions que de la societat propietat de l'Hotel Formentor, Inmobiliària Formentor SA. El patronat de la Fundació està integrat per familiars d'Ignaci Rotger Villalonga, el batle de Pollença i els rectors de les parròquies pollencines (Manso i Vallés, 19/06/2006). Finalment, els Barceló es féren amb la totalitat de les accions de Inmobiliària Formentor SA a través de les filials del grup: Barceló Hotels Mediterráneo SL (48,3%); Barceló Corporación Empresarial SA (36,89%) i Inmuebles de Baleares SL (14,8%) (Base de dades SABI, , <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, novembre 2008). El valor total (hotel, terrenys i altres edificacions) seria de prop de 60 milions d'euros (Manso i Vallés, 19/06/2006).

Amb aquesta operació, els Barceló es constitueixen en uns dels principals propietaris de les Illes, ja que s'estima que la propietat abraça unes 1200 Ha (Malone, 19/06/2006). Emperò, la importància d'aquesta adquisició rau no només en els equipaments turístics, sinó que de forma extraordinària, la zona de l'hotel Formentor està classificada com a sòl urbà i abraça una extensió d'un 57 Ha. Aquests sòls exclusius constitueixen uns dels jaciments urbanístics, crematísticament més valorats de l'illa i en ells s'hi troben les enormes residències d'alguns multimilionaris com per exemple: Llorenç Fluxà (propietari de Camper) que es va aixecar una casa d'uns 560 m<sup>2</sup> dissenyada pel famós arquitecte Álvaro Siza; la francesa Liliane Bettencourt, hereva de l'imperi empresarial L'Oreal, principal accionista de Nestlé i una de les dones més riques del planeta compta, entre d'altres, amb una residència a Formentor (Vallés i Vallés, 18/07/2010); o Alberto Cortina, ex- president de Repsol YPF i fill del darrer Ministre d'Affers Exteriors (1974-1976) del règim feixista, Pedro Cortina, que construeix una gran mansió. La construcció del que s'ha batejat com "Villa Cortina" ha generat una forta polèmica per les successives irregularitats urbanístiques que l'han acompanyat, a part de la desproporció de l'obra (Frau, 27/04/2008)<sup>67</sup>. La urbanització de Formentor data dels anys 1940 i forma part del negoci turístic-immobiliari de la zona en mans de la societat Inmobiliària Formentor SA.



Figura 3. Formentor: a) foto aèria; b) cartografia Pla Territorial de Mallorca (groc AAPI urbà i urbanitzable); c) foto litoral (Villa Cortina).

Cal tenir present que les fortunes locals com la dels March –branca March Delgado i branca March Cencillo– que compten amb grans propietats per tota l'illa (p.ex. sa Vall a ses Salines; Ternelles a Pollença; sa Torre Cega a Cala Ratjada; Son Galceran a Deià; Albarca, Can Pontico, Cosconar i Mossa a Escorca; Estorell a Lloseta; Son Fiol a Sineu; Son Perelló a Llubí; etc) o la dels Salas (p.ex. Ses Planes a Esporles o s'Alqueria d'Avall a Bunyola)<sup>68</sup> tal com es podria despendre del RPE (Registre de la Propietat Expropiable) de 1933, compten encara en ple segle XXI amb importants propietats a l'illa. Unes propietats que el règim feixista s'encarregà d'assegurar i fins i tot ampliar. Altrament, cal destacar el fet que alguns dels que han capitanejat la "festa del totxo" a l'Estat espanyol han irromput a les illes Balears, més concretament a Mallorca, on han adquirit propietats rústiques, alguna d'elles emblemàtica, com a manifestació d'estatus. Bruno Entrecanales, germà del president de l'empresa Acciona i especulador financer –promotor del fons de capital risc, Bullnet Capital–, va adquirir la finca de Son Moragues (Valldemossa) als hereus del secretari de s'Arxiduc, Antoni Vives –que havien venut a Michael Douglas s'Estaca– (Ruíz-Collado, 31/08/2007).

La propietària de l'imperi FCC (Fomento de Construcciones y Contratas), Esther Koplowitz, va adquirir per 6,5 milions d'euros una propietat que resultà de la segregació de sa Pedrissa (Deià), que havia estat una de les possessions de s'Arxiduc (Mora i i J.F.M.;

<sup>67</sup> La formació política Alternativa Esquerra Unida-Els Verds de Pollença ha denunciat repetidament aquestes irregularitats (veure la seva web Urxella: <http://alternativa.balearweb.net/post/57093>, novembre 2008).

<sup>68</sup> Ses Planes és propietat de Marieta Salas Zaforteza –filla de Pere Salas Garau, president de la Diputació Provincial de Balears (1948-1954) i de la Cambra de Comerç (1957-1967)–. Marieta Salas es coneguda per la seva dedicació al lucratiu negoci de la cria de cavalls que ven, especialment, a multimilionaris àrabs i pel seu matrimoni amb el príncep georgià Zourab Tchokotoua. Salas i Tchokotoua s'han separat recentment. Zourab, amic íntim de Jon Carles Borbó, ha protagonitzat una sèrie d'escàndols empresarials, tant a l'illa (cas Los Almendros, junt amb l'empresari Joan Oliver Mateu per estafa en la construcció d'una promoció d'habitatges de protecció oficial als anys 1970) com a Tailàndia (escàndol de la cadena hotelera Phuket Island Plc). Entre d'altres negocis s'ha dedicat a l'especulació immobiliària i són propietaris del Casino de Mallorca (Pericas, 13/01/1997; EM/ED, 25/08/2006). L'any 1999 Zourab va inaugurar el Camp de Golf d'Andratx a Camp de Mar. Aquest ha estat un dels seus projectes estrella. La família Salas va adquirir, a principis de segle XX, s'Alqueria d'Avall (aproximadament 915 Ha). Actualment pertany a Maria Amparo Rotger Salas, esposa de l'ex-president del Govern de les Illes Balears, Cabriel Cañellas Fons.

16/11/2006). A la Serra de Tramuntana, també es pot destacar la recent adquisició de Moncaire (Fornalutx) de 350 Ha i 17 milions d'euros, feta pel financer que fou condemnat a 3 anys de presó per estafa, Alberto Cortina (Colom, 28/04/2006). Així mateix, la Conselleria de Medi Ambient en l'exercici del dret de tanteig i retracte va anunciar l'adquisició de la possessió de Planícia (Banyalbufar) d'unes 445 Ha i per uns 11,18 milions d'euros. L'empresa Planícia States SL que havia comprat a la família Balle –propietària de Aceites Balle– la possessió a l'abril de 2007, va rebutjar aquesta operació ja que l'aplicació del dret de tanteig i retracte no permet a dita societat obtenir plusvàlues de la venda, per la qual cosa l'executiu va haver d'iniciar el procés per la via judicial (Guijarro, 6/06/2008; Roura, 6/06/2008).

El magnat madrileny, l'ex-president del Reial Madrid i president de la constructora ACS, Florentino Pérez, va adquirir a la urbanització Las Brisas (Andratx) una propietat de 2 Ha (1,5 Ha de sòl rústic i 0,5 Ha de sòl urbà) per uns 20 milions d'euros (Villa Jazmín), que havia estat construïda pel promotor Matthias Khün el 1997. Aquesta edificació ha estat objecte d'investigació per part del jutge que investigava el cas de corrupció polític-empresarial del cas Andratx, en concret s'investigava si Florentino Pérez havia construït una piscina i un camí dins sòl rústic protegit (Calleja, 4/10/2006; Ferrer et al., 28/03/2010). I, Enrique Bañuelos del grup immobiliari Astroc, a través de la Fundació Astroc, va comprar el Castell de Bendinat (800 Ha) el 2004 per uns 25 milions d'euros a la família del batle de Calvià (2003-2011) –Carlos Delgado Truyols<sup>69</sup>–. La caiguda financera de Bañuelos va fer que aquest posàs a la venda la seva propietat a Calvià, publicitada a través de la immobiliària Khün & Partner (Frau, 19/05/2008; Vallés, 25/05/2008).

Així mateix, els "senyors del totxo" de Mallorca s'han fet amb propietats rústiques, tal com en el seu moment ja feren els burgesos comerciants-industrials anteriors al boom turístic. Entre els nous senyors ha destacat la figura del president del Grup Drac i del RCD Mallorca (2005-2008), Vicenç Grande (Manresa, 2005; Vallés, 4/12/2005). Aquest va adquirir les cases de l'emblemàtica possessió de sa Torre de Llucmajor amb una superfície d'unes 25 Ha, per uns 4 milions d'euros, a la família dels Villalonga i Truyols –família aristòcrata que encara té grans propietats–. Sa Torre fou convertida en l'hotel de luxe Hilton sa Torre Mallorca, inaugurat al 2008 en plena situació de crisi del grup immobiliari Drac. En aquesta propietat, Grande pretenia construir equipaments per la pràctica del "polo" (Morales, 23/11/2006; Morales, 30/01/2008). Grande també va adquirir una de les possessions més emblemàtiques d'Alaró, Bànyols, i sa Bastida també a Alaró (Noguera, 14/09/2005); i una part de la possessió porrerenca des Pagos que la família Villalonga-Zaforteza va segregar, per uns 10 milions d'euros i amb una superfície entre 280 i 350 Ha (J.M.S/G.M., 10/04/2007). En aquesta possessió Grande, a través de la societat Binipuntiró, va posar en marxa la construcció d'una horta solar –panells fotovoltaics– de 2,5 MW i va sol·licitar a l'ajuntament permís per construir-hi un centre geriàtric, un hotel rural i un camp de golf (Socies, 14/09/07).

En el terme de Marratxí, Grande va adquirir els terrenys de Son Llebre (41,5 Ha) de les quals va cedir 2,2 Ha al consistori per a la construcció d'un centre d'Alzheimer. A canvi, les normes subsidiàries havien de reclassificar els terrenys de Grande (39,5 Ha) de rústics a industrials, la qual cosa no fou finalment possible ja que era difícilment justificable perquè ja hi havia al terme unes 32 Ha de sòl industrial sense consolidar (Guijarro, 26/07/2008). En els terrenys de Son Aversó –Son Sardina, Palma– amb una extensió d'unes 55,2 Ha, Grande –Proalaró SL– projectà la construcció d'un camp de golf (47 Ha), un hotel de luxe i un hotel rural. Així mateix, signà un conveni amb l'Ajuntament de Palma en el que s'incloïa la cessió pública de 7 Ha per a construir-hi un camp de golf públic, per tal de difondre el "virus" del golf entre les classes populars (Capó, 28/04/2005). En la mateixa zona de Son Sardina, també en sòl rústic –Son Cabrer, 21 Ha– volia aixecar un centre geriàtric, un col·legi privat i una clínica (Fernández, 19/11/2006). L'empresari va adquirir els terrenys de la Porcícula (s'Arenal, Palma) a l'ordre dels franciscans, d'unes 3,7 Ha en les quals, d'acord amb el PGOU de Palma, es poden construir equipaments esportius fins un 75% de la parcel·la (Carranza, 30/08/2006).

El 2006, Vicenç Grande amb la seva doble condició de president del RCD Mallorca i especulador urbanístic, va proposar un megaprojecte urbanístic amb el pretext patriòtic-esportiu per tal de finançar el club esportiu (Fernández, 22/07/2006; J.M. 22/11/2006). Aquest consistia en la construcció de tres torres gegants –la més alta de 176 metres i 34 plantes, la

<sup>69</sup> Carlos Delgado Truyols (1965) és fill de Maria Truyols Rovira i el militar Álvaro Delgado Rubio. La seva mare forma part d'una de les famílies nobles més importants de Mallorca, amb importants propietats immobles a tota l'illa.

segona de 22 plantes i la tercera de 16– i una zona comercial i d’oci de 20 Ha que se volien aixecar a Son Moix, de propietat municipal. Un dels aspectes rellevants respecte d’aquest megaprojecte rau en el fet que el president del RCD Mallorca va arribar a plantejar diverses propostes front a la negativa a la seva construcció en sòl municipal, per a la localització que es trobaven dins sòl rústic de la seva propietat, en concret a: Son Sardina (terrenys de 19,8 Ha), es Rafal Vell (Son Brotad, 14,2 Ha), i es Molinar (Son Rossinyol, 12,3 Ha). Aquests sòls estaven classificats, d’acord amb el Pla Territorial de Mallorca aprovat al 2004, com a AT-H (Àrea de Transició d’Harmonització), que no poden ser urbanitzades en el curt termini<sup>70</sup>. El projecte de les “Torres d’en Grande”, rebutjat socialment, fou finalment retirat per tal d’evitar un excessiu desgast electoral del Partit Popular, ja que es presentà a uns pocs mesos de les eleccions autonòmiques i municipals<sup>71</sup>. Amb aquest projecte va sortir a la llum el fet que el tauró immobiliari, Vicenç Grande, comptava amb una gran quantitat de sòls rústics a la perifèria palmesana. Aquests sòls qualificats com AT-H (Àrea de Transició d’Harmonització) i AT-C (Àrea de Transició de Creixement) són susceptibles de ser classificats com a sòls urbans, urbanitzables o aptes per a la urbanització (Manso, 26/11/2006; Capó, 25/11/2006; Manso, 11/12/2006). Des de les aprovacions dels plans territorials insulars, es sospitava que havia hagut un procés de concentració en mans de l’oligarquia immobiliària, del sòl rústic pertanyent a les orles periurbanes i que conformen les àrees de transició –500 metres–. En aquest sentit el degà del Col·legi Oficial d’Arquitectes de les Illes Balears, Luís Corral, en una entrevista exposava que “molts pocs promotors, que es poden comptar amb els dits d’una mà, tenen quasi tot el sòl en torn als nuclis de població” (Ruíz, 27/01/2008)<sup>72</sup>.

La figura de Grande va estar lligada amb l’adquisició de sòls rústics relacionats a una important polèmica en matèria de política territorial com són les ART (Àrees de Reconversió Territorial), recollides en el Pla Territorial de Mallorca i que analitzam en profunditat en el capítol XI. En aquest sentit, Vicenç Grande va adquirir els terrenys rústics des Crevers (Marratxí) a l’any 2002 i que posteriorment serien declarats com ART. Les ART ha motivat la investigació per part de la fiscalia anticorrupció –Cas Pla Territorial de Mallorca– que ha detectat presumptes delictes de tràfic d’influències i de prevaricació vinculats a les ART (Àrees de Reconversió Territorial) del Pla Territorial de Mallorca, de la que han resultat imputats els empresaris Vicenç Grande (Drac) i Mateu Sastre (Ibercon) i els polítics Bartomeu Vicenç (UM) i Jaume Font (PP) (Armendáriz i Mestre, 14/12/2007; Armendáriz i Vallés, 26/04/2008). Grande va signar una opció de compra per la major part dels terrenys des Crevers (100 Ha) a l’any 2002 i quan finalment al 2004 el govern (PP-UM) va escollir com ART aquesta finca, el promotor va fer efectiva l’opció de compra per la resta dels terrenys al 2005, per un total de 14 milions d’euros (14 euros/m<sup>2</sup>). El juny de 2004, Mateu Sastre (Ibercon) va signar una opció de compra amb Grande pel 60% des Crevers per uns 41 milions d’euros (68 euros/m<sup>2</sup>) i llavors Grande va adquirir al juny de 2005 unes 6,3 Ha properes a n’es Crevers per 2,4 milions d’euros (38 euros/m<sup>2</sup>) (Armendáriz i Mestre, 8/05/2008). La màgia de l’urbanisme neoliberal, a través del Pla Territorial de Mallorca i les seves opaques figures, varen atorgar als emprenedors urbanístics mallorquins unes plusvàlues en el cas de l’ART des Crevers, d’acord amb la fiscalia anticorrupció, d’uns 93,4 milions d’euros (Armendáriz i Mestre, 19/04/2008).

Per altra banda, els terrenys de Son Massot (Magaluf, Calvià) en un primer moment havien de convertir-se en una ART, mitjançant la qual els sòls rústics es convertien en urbanitzables o aptes per a la urbanització a canvi de la demolició de l’hotel Brisas al Port de Sóller. La primera versió del Pla Territorial de Mallorca que incorporava aquesta ART va ser finalment retirada per mor que es va destapar les vinculacions entre la família Serra (Grup Serra) i aquesta operació urbanístico-especulativa. Grande va adquirir aquests terrenys (21 Ha)

<sup>70</sup> En el capítol XI es tracta específicament cadascun dels plans territorials de les illes.

<sup>71</sup> Cal dir que la batlesa de Palma entre 2003-2007, Catalina Cirer (PP), era una de les principals seguidores del RCD Mallorca. I les relacions entre el president i promotor-especulador immobiliari i la batlesa conservadora eren tremendament fluïdes. Un projecte com el plantejat per Grande que anava en contra de les lleis d’ordenació del territori, urbanístiques i comercials, era difícilment justificable de cara a la societat, per molta estima que es tengués al RCD Mallorca (i als diners). El president del club de fútbol, en aquest sentit reclamava un tracte especial per tal de poder dur a terme la “pilotada urbanística”, dient literalment: “El Mallorca està demanant un tracte de favor” [...] “Pel que representa per l’illa i perquè en altres comunitats se fa el mateix” (Manso 26/11/2006).

<sup>72</sup> Sònia Vives (2011a) ha realitzat un estudi detallat sobre la propietat del sòl urbanitzable a Palma en el que es conclou que els promotors immobiliaris són els grans propietaris amb el 87,2% del sòl urbanitzable, tot essent el principal grup el de Vicenç Grande.

el 2006 per una quantitat en torn a 20 milions d'euros (95 euros/m<sup>2</sup>)<sup>73</sup>, i malgrat haver-se retirat la condició d'ART, aquests terrenys corresponien a AT-H (Àrea de Transició d'Harmonització), amb la qual cosa són susceptibles de convertir-se, tard o prest, en urbans (Adrover, 8/09/2006). Les societats de Grande també varen aparèixer en els canvis de propietat rústica que acompanyaren a la decisió de construir el nou hospital de referència a Son Espases (Palma). El cas de Son Espases (tractat al capítol XI) és un altre clar exemple de l'urbanisme corporatiu, en el que la decisió per part de les administracions públiques d'ubicar en aquells terrenys els megaequipaments sanitaris va anar precedida i acompanyada de la compra de propietats rústiques per part de coneguts empresaris del ciment (p.ex. Grande adquireix 9 Ha; Mateu Sastre d'Ibercon; Vallehermoso; Llabrés Feliu, etc) i també d'altres especuladors (p.ex. l'empresari de l'oci, Bartomeu Cursach). A grans trets, es podria dir que es varen generar una gran expectativa en torn a la construcció de l'hospital per tal d'impulsar el procés transformador i especulador dels sòls dels voltants (Capó i Goñi, 30/05/2006).

Les anotacions fetes fins ara respecte del patrimoni en sòl rústic de Grande són tan sols una mostra de l'elevat nombre de propietats que ha adquirit aquesta persona a través de múltiples societats. Entre les operacions cal destacar la compra de terrenys en els municipis propers a Palma, particularment a Marratxí, on a més dels casos citats n'hi havia de molts d'altres (p.ex. Son Macià Negre, Puntiró, Can Canut, Can Pol i Can Mulet, Son Cos, etc) que tenien un atractiu particular per formar part de la conurbació palmesana i que es pretenia posar en valor immobiliari mitjançant la seva transformació que probablement seria factible en un moment donat a través de la modificació del PGOU. Altrament, hi hauria terrenys localitzats a prop de zones d'industrialització turística intensiva, com per exemple el cas de la finca de Peguera, o bé propietats rústiques a les quals se'ls hi pretendria impulsar algun projecte turístic des de camps de golf, agroturismes, hotel de luxe, etc (p.ex. Golf de Son Gual a Palma; agroturismes d'es Figuerol Nou o Son Manera a Montuiri; etc)<sup>74</sup>. La major part de les operacions de compravenda de Grande es realitzaven amb pagaments ajornats. A més, el promotor es comprometia a pagar per dites propietats un valor per damunt del valor de mercat que podien fins a duplicar el seu valor (Manso i Armendáriz, 1/08/2008; Verger, 9/11/2008).

La fallida de l'imperi de Grande –concurs voluntari de creditors–, el juny de 2008, ha servit, així mateix, per posar de manifest la persistència de les "nobles" famílies de l'illa que han mantingut importants propietats i que han participat del festí especulativo-immobiliari mitjançant la simple venda de les propietats que els hi varen caure del cel pel fet de comptar amb un determinat llinatge (Manso i Armendáriz, 1/08/2008). Mentrestant, el sector de la construcció i de l'especulació immobiliària es lamentava de la manca de sòl urbà o urbanitzable i del seu elevat preu, quan tot pareixia indicar que les regles del joc de l'urbanisme neoliberal havien donat lloc a un enorme poder als mateixos actors per tal d'impulsar dites valoracions. Una diferència que es pot posar de manifest entre el president del RCD Mallorca i del Grup Drac, respecte dels "senyors del totxo" peninsulars a Mallorca, podria ser que el primer va iniciar un procés adquisitiu de sòls rústics amb la clara vocació de la seva transformació urbano-turística, mentre que els segons acudirien a l'illa impulsats per l'esperit emulador que ha contagiats als poders dels diners i que s'ha materialitzat en l'adquisició de grans propietats rústiques a l'illa com a símbol d'estatus.

A l'illa d'Eivissa, l'ex-ministre d'Afers Exteriors i empresari, Abel Matutes Juan va fer una cessió de sòl al Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Aquest sòl corresponia a finques emblemàtiques d'Eivissa: sa Caleta; sa Sal Rossa; es Coll de Jondal; sa Plana; i es Ters de sa Torre Blanca. Aquests terrenys sumaven unes 91,8 Ha del terme de Sant Josep de sa Talaia i estaven valorats en 4,8 milions d'euros (De Lamo, 4/08/2005). Aquesta cessió es va fer al 2005, any en que es va aprovar el Pla Territorial d'Eivissa i Formentera, i com veurem més endavant, la seva filla, Stella Matutes Prats, que fou la consellera encarregada de la cartera d'Obres Públiques, fou imputada per un presumpte cas de corrupció urbanística vinculat al pla territorial. A més, la construcció d'autopistes a l'illa va provocar un intens conflicte socioterritorial que va

<sup>73</sup> D'acord amb Urreiztieta i Colom (21/04/2008) Vicença Grande va signar un contracte de compravenda amb les promotores immobiliàries de les caixes d'estalvi basques: Promociones Inmobiliarias, Gestión y Seguimiento Inmobiliario, Coal Gestión. Segons aquesta font, el valor de l'adquisició fou de 50 milions d'euros i la superfície dels terrenys de 50 Ha. El 2008 les dues parts contractants es varen demandar mútuament davant dels tribunals, acusant-se mútuament d'incompliment de contracte.

<sup>74</sup> Altres finques rústiques: Son Guiem a Andratx; La Carrotja a Manacor; sa Gruta a Manacor; Es Riquers a Porreres; Son Fiol a Consell; Son Amar a Bunyola; Peguera a Calvia; Son Ripoll a Son Sardina; etc.

identificar aquelles infraestructures amb els negocis múltiples de la família-empresa Matutes, amb la qual cosa la cessió d'aquests terrenys –a part de servir de mostra de l'enorme concentració de propietats rústiques que deuen estar en mans dels Matutes–, podria ser interpretada com una contrapartida als beneficis esperats a partir de les polítiques en megainfraestructures i en matèria d'ordenació territorial.

Per altra banda, a l'illa de Menorca no és tenen gaire notícies sobre la transformació de la propietat del sòl, bàsicament en quant al canvi de mans, sinó que a grans trets hi ha una mena de fossilització de la propietat rústica en mans de les elits procedents de l'aristocràcia i, en menor mesura, de la gran burgesia industrial i comercial. En aquesta illa, potser és destacable el lloc de Mongofre (400 Ha) al terme de es Mercadal, que fou adquirit als anys 1920 per l'industrial farmacèutic, Fernando Rubió i Tudurí (1900-1994). Actualment aquest lloc acull la Fundació Rubió i Tudurí-Andrómaco (fundada el 1984)<sup>75</sup> que potser considerada com una autèntica raresa a les illes on, d'acord amb Joan Amer (2006), es pot dir que el mecenatge és quelcom desconegut. Una mostra de la seva peculiaritat podria explicitar-se en la negativa d'allotjar a la família del president del govern espanyol, José María Aznar, per passar les vacances estivals a l'agost del 2001, ja que el patronat tenia un acord amb la família de que aquella gaudiria del lloc el mes d'agost de cada any (Sintes, 15/06/2001; Sintes, 22/06/2001). La negativa d'acollir als Aznar va aixecar la fúria dels mitjans de comunicació més dretans, ja que a l'illa de Menorca es donava una "anomalia" que difícilment s'hauria donat a les altres illes on l'empresariat havia fet, fins i tot, de mecenes de la família dels Borbón a través de FUNDATUR (Fundación Turístico-Cultural de las Islas Baleares), per tal de comprar un vaixell nou a Juan Carlos de Borbón (Amer, 2006).

Una de les fortunes assentades a "l'illa de l'aire" és el magnat de les NTIC (Noves Tecnologies de la Informació i Comunicacions), Martin Varsavsky, fundador de les companyies de telecomunicacions Jazztel i Ya.com. Aquesta darrera, quan la va "crear" tenia un valor de 38 milions d'euros i la va vendre posteriorment per 550 milions d'euros (Pons de Rosa, 3/04/2009). El magnat de la informàtica posseeix els llocs de Son Squella, sa Torre Nova i Binisegarra, al terme d'Alaior<sup>76</sup>. Les finques d'aquest empresari són creuades pel camí de cavalls que circumval·la l'illa. Aquest camí, d'acord amb la Llei 13/2000 de 21 de desembre, de Camí de Cavalls, és d'ús general, lliure i gratuït<sup>77</sup>. En unes jornades organitzades per l'Associació de Joves Empresaris de les Balears, Varsavsky va aprofitar per descarregar en contra de l'administració local en relació al camí de cavalls. Varsavsky que impedia el pas dels vianants pel camí de cavalls i que havia iniciat obres i obert nous camins sense els permisos corresponents (Manresa, 5/04/2009) exposava que "les administracions locals, que posen traves als emprenedors. Per això exemplificà amb les seves finques a l'illa, per les que no ha aconseguit permisos per arreglar-les i poder-les destinar a distintes iniciatives que permetrien dur personatges influents que podrien invertir i relançar la imatge i les grans possibilitats que ostenta Menorca" (Pons de Rosa 3/04/2009:14).

*f) Què ens diuen les estadístiques oficials respecte de la transformació de l'estructura de la propietat immobiliària rústica i del canvi rural en general?*

La gran transformació turística de l'arxipèlag balear s'ha traduït, entre d'altres, en un important canvi rural. Aquest canvi es manifesta per exemple en l'acusada reducció de la Superfície Agrària Total (SAT) i en el nombre d'explotacions. Així, entre 1960 i 1999, es passa en quant a SAT: a Mallorca, de 341,2 mil Ha a 286,2 mil Ha; a Menorca, de 64,6 mil Ha a 54,7 mil Ha; i a les Pitiüses, de 57,7 mil Ha a 33,8 mil Ha. Per altra banda, el nombre d'explotacions agràries també s'ha vist fortament minvat, en concret s'ha passat: a Mallorca, de 32406 explotacions a 15196; a Menorca, de 3384 explotacions a 962; i a les Pitiüses, de 4897 explotacions a 3532. Si hom observa les explotacions segons la SAT s'adona que a grans trets

<sup>75</sup> [www.fundacionrubio.org](http://www.fundacionrubio.org) (novembre 2008).

<sup>76</sup> En aquesta web ([www.flickr.com/photos/martinvars/sets/72157600165977840/](http://www.flickr.com/photos/martinvars/sets/72157600165977840/), maig 2009), Varsavsky mostra les seves possessions menorquines.

<sup>77</sup> Pla especial del Camí de Cavalls de l'illa de Menorca (BOIB núm.145 de 03/12/02): [www.cime.es/ca/cami\\_de\\_cavalls/index\\_pe\\_camidecavalls.html](http://www.cime.es/ca/cami_de_cavalls/index_pe_camidecavalls.html) (maig 2009).



es mantenen les característiques de les estructures d'explotació agrària detectades a cadascuna de les illes als anys 1960 (Barceló i Pérez-Manrique, 1974a; IBAE, 2002).

A partir de la taula 19, es pot veure com en el cas de Mallorca, a l'any 1999 es comptabilitzaven unes 163 mil Ha que corresponien a explotacions de més de 100 Ha, que representaven el 54,08% de la SAT i el 3,47% de les explotacions. En canvi, el 76,03% del nombre d'explotacions corresponien a explotacions de menys de 10 Ha. Per tant es pot dir que coexisteix una estructura en la que la major part de la SAT correspon a grans explotacions; mentre que per altra banda, hi ha un elevat nombre de petites i mitjanes explotacions agràries, encara que aquestes representen una petita part de la SAT (11,62% del total). A l'illa de Menorca, es segueix identificant perfectament la preponderància de la gran propietat. Així, el 67% de la SAT (36,6 mil Ha) correspon a explotacions de més de 100 Ha i aquestes representen el 19,85% de les explotacions agràries menorquines. Finalment, a les Pitiüses, a les portes del segle XXI, les explotacions entre 10 Ha i 50 Ha ocupaven un 49,35% de la SAT i representaven el 24,94% del total de les explotacions. Així doncs, a les Pitiüses es pot dir que hi hauria un predomini de les explotacions agràries mitjanes, mentre que la gran explotació (més de 100 Ha) representaria el 14,7% de la SAT i el 0,34% de totes les explotacions. No obstant, cal recordar que a les Pitiüses –Eivissa amb 571 km<sup>2</sup> i Formentera amb 82,49 km<sup>2</sup>– una explotació de més de 10 Ha ja pot ser considerada com d'una magnitud important. A partir de les dades del Cens Agrari 1999 es pot constatar que aparentment no hi ha hagut grans canvis en quan a les explotacions agràries de les illes, ja que la distribució de les explotacions i les seves dimensions són bastant semblants a les del 1960. El que sí ha impactat en el món agrari ha estat el vent de la "modernització" que s'ha traduït en l'engoliment (comptable) d'una part important de la SAT i en la destrucció d'un elevat nombre d'explotacions agràries que seguint els mecanismes de la destrucció creativa schumpeteriana, s'han convertit progressivament en espais formal o funcionalment urbans.

Dimensió explotacions	Mallorca		Menorca		Pitiüses	
	SAT (%)	Explotacions (%)	SAT (%)	Explotacions (%)	SAT (%)	Explotacions (%)
x < 1 Ha	0,59%	22,15%	0,12%	19,02%	0,81%	15,43%
1 Ha ≤ x < 5 Ha	5,33%	38,87%	0,71%	16,53%	9,79%	35,82%
5 Ha ≤ x < 10 Ha	5,69%	15,01%	0,93%	7,8%	16,16%	22,06%
10 Ha ≤ x < 20 Ha	7,31%	9,9%	1,71%	7,07%	24,08%	16,56%
20 Ha ≤ x < 50 Ha	12,31%	7,49%	7,38%	13,1%	25,27%	8,38%
50 Ha ≤ x < 70 Ha	4,82%	1,55%	6,20%	5,82%	6,8%	1,13%
70 Ha ≤ x < 100 Ha	6,86%	1,57%	15,92%	10,81%	2,41%	0,28%
100 Ha ≤ x < 200 Ha	13,44%	1,82%	32,79%	45,22%	3,2%	0,23%
x ≥ 200 Ha	43,65%	1,65%	34,24%	5,82%	11,5%	0,11%
Total	286.253 Ha	15.196 explot.	54.710 Ha	962 explot.	33.863 Ha	3.532 explot.

Altrament, per tal d'esbrinar el grau de concentració de la propietat s'han dut a terme recentment alguns estudis a nivell estatal que parteixen de la base de dades proporcionades per la Direcció General del Cadastre i que pretenen esbrinar, entre d'altres, el grau de concentració de la propietat rústica i urbana (Pillet, 2007; Pillet, 2008). Aquests treballs s'estableixen en la línia oberta en el camp dels estudis geogràfics que analitzaven la vinculació entre la propietat del sòl i l'organització de l'espai (Diversos Autors, 1981). En definitiva, es tractaria principalment de l'estudi de la propietat i el poder, o bé de la propietat com una forma de poder. En els treballs de Pillet (2007, 2008) es presenta l'anàlisi de la concentració de la propietat a partir de l'índex del *grau de concentració de la propietat* que vendria definit pel valor cadastral dividit pel nombre de titulars. A continuació se presenten els resultats de l'evolució del grau de concentració de la propietat d'acord amb la metodologia exposada en els treballs de Félix Pillet, i que denominam *grau de concentració de la propietat rústica en termes monetaris* (valor cadastral de la propietat rústica/titulars), però s'afegeix un altre índex que

denomina *grau de concentració de la propietat rústic en termes físics* (superfície rústica/titulars) que ens indica les hectàrees que compta de mitjana cada titular.

A les taules 20, 21 i 22 es presenten les variables de superfície rústica, nombre de titulars i valor cadastral, a més dels resultats dels dos índex abans esmentats per a tots els municipis de les illes i pels anys 1990, 2000 i 2007<sup>78</sup>. A Mallorca (taula 20) s'ha passat de 105,6 mil titulars el 1990 a 111,7 mil titulars el 2007, amb la qual cosa hi ha hagut un petit increment dels titulars de prop del 5,8%; i el valor cadastral de les propietats rústiques ha passat de 69,8 milions d'euros corrents el 1990 a uns 170,3 milions d'euros corrents el 2007, un increment del 143,75%. Si hom mira el grau de concentració en termes monetaris s'adona que aquest ha passat de 0,6 mil euros/titular el 1990 a 1,52 mil euros/titular el 2007, la qual cosa indica un increment del 130,4%.

L'anàlisi de la distribució territorial –municipis– del grau de concentració en termes monetaris resulta que els municipis allà on el grau de concentració és major són per una banda Palma (2,67 mil euros/titular), Calvià (1,71 mil euros/titular) i Marratxí (0,98 mil euros/titular) que coincideix amb els termes amb una major activitat econòmica i on el valor del sòl rústic tendria una major dimensió especulativo-immobiliària, o bé com en el cas de Marratxí la proximitat a Palma podria contribuir com a element explicatiu; per una altra banda, Escorca (2,42 mil euros/titular), Esporles (1,43 mil euros/titular), Bunyola (1,32 mil euros/titular), Valldemossa (1,28 mil euros/titular) o Puigpunyent (1,16 mil euros/titular) que es troben a la Serra de Tramuntana, on l'estructura de la propietat rústica es caracteritza per la gran propietat, i on el valor del sòl rústic estaria vinculat a la simbologia social que va lligada a la gran propietat; sa Pobla (1,62 mil euros/titular) i, en menor mesura Campos (1,01 mil euros/titular), que corresponen a uns dels principals indrets de producció agrícola de l'illa, i que per conseqüència el valor del sòl rústic estaria més lligat a aquesta dimensió. En quant al grau de concentració de la propietat en terme físics, tendríem: Escorca (139,4 Ha/titular); Valldemossa (18,04 Ha/titular); Calvià (13,12 Ha/titular); Puigpunyent (10,85 Ha/titular); Esporles (8,74 Ha/titular); Banyalbufar (7,22 Ha/titular); Deià (5,78 Ha/titular); i Lluçmajor (5,73 Ha/titular). A grans trets, hom pot adonar-se que el major grau de concentració de la propietat es troba als municipis de la Serra de Tramuntana i Lluçmajor, amb la qual cosa podria semblar que a grans trets no hi ha hagut gaire variacions respecte de la Mallorca que analitzà Bisson (1977).

L'any 2007, després d'haver passat per damunt de l'espai illenc el terbolí de l'economia especulativo-financera immobiliària i el boom turístic-residencial, es podien detectar escassos canvis a partir de les estadístiques cadastrals pel que fa a la propietat immobiliària rústica en la seva dimensió espacial. Així doncs, la distribució municipal del grau de concentració de la propietat rústica en termes monetaris presenta els següents trets: en primer lloc, segueix concentrant-se la propietat rústica en els termes municipals de muntanya (Escorca, 3,68 mil euros/titular; Valldemossa, 2,81 mil euros/titular; Bunyola, 2,57 mil euros/titular; Esporles, 2,52 mil euros/titular); en segon lloc destaquen els municipis agrícoles de sa Pobla (3,84 mil euros/titular), Campos (2,55 mil euros/titular) i Llubí (2,3 mil euros/titular); Palma (3,18 mil euros/titular) i Calvià (2,79 mil euros/titular) es situen entre els 10 primers municipis amb major grau de concentració de la propietat en termes monetaris; i finalment, s'hi afegeix el terme municipal de ses Salines (2,27 mil euros/titular). Per altra banda el grau de concentració de la propietat rústica en termes físics es localitza a: Escorca (94,29 Ha/titular), Valldemossa (13,5 Ha/titular), Calvià (10,8 Ha/titular), Bunyola (8,58 Ha/titular), Puigpunyent (6,87 Ha/titular), Esporles (6,37 Ha/titular), Deià (5,62 Ha/titular), Artà (5,56 Ha/titular), Banyalbufar (5,37 Ha/titular); i Lluçmajor (5,1 Ha/titular). En el cas del grau de concentració de la propietat en termes físics tenim en els 10 primers municipis una tendència comuna –excepte Artà que és mantén pràcticament igual– que consisteix en la reducció del grau de concentració de la propietat rústica en termes físics entre 1990 i 2007, que va des del 36% de Puigpunyent al 2,8% de Deià. Una explicació plausible d'aquesta disminució podria venir explicada pel fenomen parcel·lador de les grans propietats rústiques per tal d'explotar-les de manera especulativo-

<sup>78</sup> Aquestes variables són les que estan disponibles a la base de dades de la web de la DG del Cadastre. No obstant, cal prendre aquestes magnituds amb serioses reserves, especialment després d'haver detectat probables errades en quant a les magnituds monetàries com en les físiques per alguns dels anys exposats i que apareixen a les taules corresponents. En tot cas, a partir de l'accés complet a les variables que es poden desprendre d'aquesta font es podria realitzar una anàlisi bastant seriós de l'estructura de la propietat immobiliària de les illes.

immobiliària, ja que en nombroses ocasions s'ha trossejat la propietat per tal d'aconseguir les parcel·les mínimes que segons la llei puguin ser edificables.

En el cas de Menorca (taula 21), entre el 1990 i el 2007, el nombre de titulars de la propietat rústica s'ha incrementat en un 68% –3783 titulars al 1990 i 6357 titulars al 2007–, mentre que la valoració cadastral rústica s'ha incrementat en un 100% –7,8 milions d'euros al 1990 i 15,6 milions d'euros al 2007– amb la qual cosa el grau de concentració de la propietat rústica en termes monetaris s'incrementà en un 19% –2 mil euros/titular al 1990 i 2,46 mil euros/titular al 2007–, mentre que el grau de concentració de la propietat rústica en termes físics disminuí un 37,8% –17,4 Ha/titular al 1990 i 10,8 Ha/titular al 2007–. En quant a la distribució municipal del grau de concentració de la propietat rústica cal destacar el terme de es Mercadal on s'ha donat al llarg del període els majors graus de concentració de la propietat rústica, tant en termes monetaris –7,24 mil euros/titular al 1990 i 9,37 mil euros/titular al 2007– com físics –66,48 Ha/titular al 1990 i 36,13 Ha/titular–. Si es donen per bones les dades cadastrals corresponents al cadastre, tenim que hi ha una notable reducció del grau de concentració de la propietat rústica en termes físics en tots els municipis, una reducció que tanmateix no se trasllada a la dimensió crematística.

A les Pitiüses (taula 22), entre el 1990 i el 2007, es dona, segons les dades cadastrals, un increment del nombre de titulars de la propietat rústica del 20,79% –10809 titulars al 1990 i 13056 titulars al 2007–, mentre que el valor cadastral s'incrementa en un 93,78% –4,6 milions d'euros al 1990 i 9,08 milions d'euros al 2007–. En quant al grau de concentració en termes monetaris es pot veure com entre el 1990 i el 2007 s'incrementà en un 60,4% –0,43 mil euros/titular i 0,7 mil euros/titular al 2007–. Per altra banda, el grau de concentració en termes físics presenta una disminució del 6,9% –5,4 Ha/titular al 1990 i 5,03 Ha/titular–. A l'any 1990 el major grau de concentració de la propietat rústica en termes monetaris es donava als municipis de Santa Eulàlia (0,65 mil euros/titular) i Sant Josep (0,5 mil euros/titular), mentre que el major grau de la concentració de la propietat rústica en termes físics corresponia a Sant Joan (7,04 Ha/titular) i Sant Josep (6,89 Ha/titular). El 2007, el major grau de concentració de la propietat rústica en termes monetaris es localitzava als principals centres d'explotació turística-immobiliària i amb major presència dels interessos dels cacics eivissencs, com són Sant Antoni (0,85 mil euros/titular) i Sant Josep (0,82 mil euros/titular). En canvi, el major grau de concentració de la propietat rústica en termes físics corresponia a Vila d'Eivissa (9,36 Ha/titular) i Sant Antoni (6,13 Ha/titular).

A partir de la lectura de les taules 20, 21 i 22, hom pot concloure que no s'han produït grans alteracions en l'estructura de la propietat de les illes. Emperò, els treballs de diversos investigadors i la utilització d'altres fonts –com les exposades en els paràgrafs en els que s'analitza el canvi de l'estructura de la propietat– ens indiquen que a les Pitiüses i Mallorca, principalment, s'ha dut a terme un procés de transformació de la propietat important que ha tengut com a principals característiques: en primer lloc, la incorporació de noves elits en la gran propietat –nous capitals locals i estrangers–; en segon lloc, el procés paral·lel de concentració parcel·lària dels "minifundis" i fragmentació parcel·lària dels "latifundis" per tal de poder expandir l'ona especulativo-immobiliària i els usos residencials; i en tercer lloc, el procés adquisitiu de propietats rústiques a les orles periurbanes que conformen les AT (Àrees de Transició), així com les ART (Àrees de Reconversió Territorial) que formen part de l'urbanisme corporatiu a partir del qual el traçat de noves línies sobre els PGOU, atorgaran els propietaris del sòl unes enormes plusvàlues.

Una dada que pensam que és significativa sobre les expectatives de lucre immobiliari dipositades en el sòl rústic és que d'acord amb l'Atlas de l'Habitatge del Ministeri de l'Habitatge<sup>79</sup>, partint de les dades del cadastre, tenim que a l'any 2007, el 25,8% de la propietat del sòl rústic estava en mans de persones jurídiques. Així, les Balears se situen entre les CCAA amb una major proporció de sòl rústic en mans de persones jurídiques: Extremadura (51,9%); Madrid (36,8%); Aragó (35,2%); Catalunya (29%) i Balears (25,8%). De totes maneres, caldria esbrinar de quin tipus de societat es tracta i quin és el seu objecte social. En principi, hom pot intuir que una bona part de les societats poden ser les dedicades a la compravenda per tal d'especular amb el sòl rústic –edificant-hi o no– i també pot estar lligat a l'adquisició de propietats mitjançant societats que s'ha convertit en un dels principals mecanismes adquisitius per part de les elits. Tal com exposàvem en el capítol VIII, a l'Estat espanyol s'ha donat un

<sup>79</sup> <http://atlas.vivienda.es> (novembre 2008).

increment de les activitats adquisitives de propietats immobles a través de la configuració de societats i bona part de les elits han tendit a crear societats (p.ex. SICAV, Societat d'Inversió de Capital Variable) per tal de gestionar el seu patrimoni i evitar així les càrregues fiscals (p.ex. una SICAV tributa un 1% de l'impost de societats) que la resta de persones que no es troben dins del club del poder dels diners sí han d'afrontar.

**Taula 20. Evolució del grau de concentració de la propietat rústica en termes monetaris i en termes físics a Mallorca, 1990-2007 [(a) Nombre de titulars; (b) Valor cadastral; (c) Superfície rústica; (A) Grau de concentració propietat rústica en termes monetaris –valor cadastral en mils d’euros/titulars–; (B) Grau de concentració propietat rústica en termes físics –superfície cadastral en Ha/titulars–] (Font: elaboració pròpia a partir de [www.catastro.meh.es/esp/estadistica/estadisticas2.asp](http://www.catastro.meh.es/esp/estadistica/estadisticas2.asp), novembre 2008).**

	1990					2000				
	(a) Titulars	(b) Mil euros	(c) Ha	(A) (b/a)	(B) (c/a)	(a) Titulars	(b) Mil euros	(c) Ha	(A) (b/a)	(B) (c/a)
Alaró	968	566	4.371	0,59	4,52	1.019	1.862	4.572	1,83	4,49
Alcúdia	1.379	490	2.835	0,36	2,06	1.846	1.523	4.680	0,83	2,54
Algaida	3.817	1.168	8.615	0,31	2,26	4.280	2.259	8.314	0,53	1,94
Andratx	2.354	707	6.902	0,30	2,93	2.274	1.329	8.068	0,58	3,55
Ariany	1.753	538	2.283	0,31	1,30	1.301	1.109	2.269	0,85	1,74
Artà	2.369	1.316	13.159	0,56	5,55	2.270	2.297	13.969	1,01	6,15
Banyalbufar	246	117	1.777	0,48	7,22	335	196	1.794	0,58	5,36
Binissalem	1.532	1.227	2.884	0,80	1,88	1.598	2.594	2.832	1,62	1,77
Búger	701	329	771	0,47	1,10	672	855	835	1,27	1,24
Bunyola	653	865	7.459	1,32	11,42	813	1.672	8.461	2,06	10,41
Calvià	841	1.439	11.038	1,71	13,12	1.015	1.956	11.505	1,93	11,33
Campanet	1.112	714	3.405	0,64	3,06	1.115	1.529	3.520	1,37	3,16
Campos	3.915	3.973	14.352	1,01	3,67	3.285	7.641	15.080	2,33	4,59
Capdepera	1.667	575	4.991	0,34	2,99	1.457	1.036	5.529	0,71	3,79
Consell	737	398	1.318	0,54	1,79	766	767	1.367	1,00	1,78
Costitx	926	203	1.506	0,22	1,63	960	366	1.511	0,38	1,57
Deià	253	123	1.463	0,49	5,78	272	136	1.529	0,50	5,62
Escorca	80	194	11.157	2,42	139,46	85	444	14.007	5,22	164,79
Esporles	367	526	3.207	1,43	8,74	512	1.096	3.540	2,14	6,91
Estellencs	235	74	1.239	0,32	5,27	268	114	1.341	0,42	5,00
Felanitx	6.373	2.877	15.652	0,45	2,46	6.128	6.011	16.301	0,98	2,66
Fornalutx	479	147	1.948	0,31	4,07	512	316	1.933	0,62	3,78
Inca	3.029	1.984	5.362	0,66	1,77	3.029	4.671	5.813	1,54	1,92
Lloret de Vistalegre	858	280	1.542	0,33	1,80	842	474	1.662	0,56	1,97
Lloseta	730	279	1.129	0,38	1,55	748	704	1.315	0,94	1,76
Llubí	1.622	1.434	3.356	0,88	2,07	1.586	3.292	3.472	2,08	2,19

## Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Llucmajor	5.199	4.250	29.804	0,82	5,73	5.366	4.922	31.455	0,92	5,86
Manacor	8.221	5.704	23.794	0,69	2,89	7.813	12.058	24.076	1,54	3,08
Mancor de la Vall	487	178	1.967	0,36	4,04	456	278	2.004	0,61	4,39
Maria de la Salut	1.984	704	2.952	0,35	1,49	1.770	1.789	3.079	1,01	1,74
Marratxí	2.020	1.979	4.580	0,98	2,27	1.886	3.291	5.428	1,75	2,88
Montuiri	2.434	1.046	3.991	0,43	1,64	2.393	2.612	3.883	1,09	1,62
Muro	3.402	2.053	4.461	0,60	1,31	3.144	4.742	5.865	1,51	1,87
Palma de Mallorca	3.363	8.974	16.409	2,67	4,88	4.368	14.001	20.844	3,21	4,77
Petra	3.649	1.443	7.028	0,40	1,93	3.467	2.994	6.918	0,86	2,00
Pobla (sa)	2.999	4.849	4.360	1,62	1,45	2.789	9.633	4.787	3,45	1,72
Pollença	2.902	1.266	14.769	0,44	5,09	3.109	2.353	14.249	0,76	4,58
Porreres	2.892	2.128	8.437	0,74	2,92	2.981	4.304	8.430	1,44	2,83
Puigpunyent	299	348	3.245	1,16	10,85	567	527	3.947	0,93	6,96
Salines (Ses)	927	707	3.664	0,76	3,95	803	1.859	4.181	2,31	5,21
Sant Joan	2.277	921	3.751	0,40	1,65	2.399	1.882	3.750	0,78	1,56
Sant Llorenç des Cardassar	2.865	1.446	7.114	0,50	2,48	2.759	3.702	8.161	1,34	2,96
Santa Eugènia	880	279	2.007	0,32	2,28	910	704	1.940	0,77	2,13
Santa Margalida	2.343	1.376	7.837	0,59	3,34	2.360	2.802	7.968	1,19	3,38
Santa María del Camí	1.527	763	3.697	0,50	2,42	1.529	1.409	3.599	0,92	2,35
Santanyi	3.389	1.439	11.246	0,42	3,32	3.096	2.816	12.528	0,91	4,05
Selva	1.819	852	4.618	0,47	2,54	1.905	1.589	4.511	0,83	2,37
Sencelles	2.421	1.087	5.139	0,45	2,12	2.609	2.412	5.103	0,92	1,96
Sineu	2.557	921	4.649	0,36	1,82	2.185	2.475	4.759	1,13	2,18
Sóller	2.346	695	3.790	0,30	1,62	2.234	1.336	4.207	0,60	1,88
Son Servera	1.618	988	3.838	0,61	2,37	1.758	1.342	3.899	0,76	2,22
Valldemossa	217	277	3.915	1,28	18,04	288	728	4.381	2,53	15,21
Vilafranca de Bonany	1.576	666	2.186	0,42	1,39	1.267	2.316	2.387	1,83	1,88
<b>Mallorca</b>	<b>105.609</b>	<b>69.885</b>	<b>326.969</b>	<b>0,66</b>	<b>3,10</b>	<b>105.199</b>	<b>137.125</b>	<b>351.558</b>	<b>1,30</b>	<b>3,34</b>
	2007					Variació període 1990-2007 (%)				
	(a) Titulars	(b) Mil euros	(c) Ha	(A) (b/a)	(B) (c/a)	(a) (%)	(b) (%)	(c) (%)	(A) (%)	(B) (%)
Alaró	1.153	2.424	4.570	2,10	3,96	19,11	327,99	4,56	259,32	-12,22

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Alcúdia	1.950	2.441	5.256	1,25	2,70	41,41	397,90	85,39	252,11	31,10
Algaida	4.243	2.899	8.825	0,68	2,08	11,16	148,23	2,44	123,31	-7,85
Andratx	2.415	1.922	8.069	0,80	3,34	2,59	171,75	16,91	164,88	13,96
Ariany	1.121	1.411	2.284	1,26	2,04	-36,05	162,23	0,05	310,07	56,45
Artà	2.536	2.769	14.091	1,09	5,56	7,05	110,42	7,08	96,56	0,03
Banyalbufar	334	293	1.794	0,88	5,37	35,77	149,23	0,95	83,57	-25,65
Binissalem	1.714	2.993	2.833	1,75	1,65	11,88	144,04	-1,76	118,13	-12,19
Búger	699	985	835	1,41	1,20	-0,29	199,00	8,35	199,86	8,66
Bunyola	954	2.455	8.181	2,57	8,58	46,09	183,86	9,69	94,30	-24,92
Calvià	1.094	3.049	11.830	2,79	10,81	30,08	111,84	7,18	62,85	-17,61
Campanet	1.184	1.795	3.459	1,52	2,92	6,47	151,53	1,60	136,24	-4,58
Campos	3.541	9.016	14.945	2,55	4,22	-9,55	126,90	4,14	150,87	15,13
Capdepera	1.623	1.342	5.529	0,83	3,41	-2,64	133,45	10,78	139,78	13,79
Consell	825	903	1.368	1,09	1,66	11,94	126,94	3,83	102,73	-7,25
Costitx	1.059	436	1.531	0,41	1,45	14,36	114,63	1,66	87,68	-11,11
Deià	272	170	1.528	0,62	5,62	7,51	38,12	4,43	28,47	-2,86
Escorca	149	548	14.049	3,68	94,29	86,25	182,73	25,92	51,80	-32,39
Esporles	558	1.405	3.536	2,52	6,34	52,04	167,27	10,27	75,78	-27,47
Estellencs	267	200	1.341	0,75	5,02	13,62	168,46	8,24	136,28	-4,73
Felanitx	6.227	7.732	16.427	1,24	2,64	-2,29	168,75	4,95	175,05	7,41
Fornalutx	549	381	1.933	0,69	3,52	14,61	158,80	-0,79	125,80	-13,44
Inca	3.270	5.302	5.504	1,62	1,68	7,96	167,16	2,64	147,47	-4,92
Lloret de Vistalegre	827	564	1.717	0,68	2,08	-3,61	101,78	11,37	109,34	15,55
Lloseta	760	822	1.316	1,08	1,73	4,11	194,43	16,57	182,81	11,96
Llubí	1.650	3.795	3.476	2,30	2,11	1,73	164,57	3,58	160,09	1,82
Llucmajor	6.167	5.988	31.449	0,97	5,10	18,62	40,90	5,52	18,78	-11,04
Manacor	8.372	17.845	24.690	2,13	2,95	1,84	212,83	3,77	207,19	1,89
Mancor de la Vall	464	382	2.004	0,82	4,32	-4,72	114,94	1,89	125,59	6,94
Maria de la Salut	1.787	2.063	2.979	1,15	1,67	-9,93	193,04	0,90	225,35	12,02
Marratxí	2.138	3.858	3.729	1,80	1,74	5,84	94,92	-18,58	84,16	-23,07
Montuiri	2.375	3.182	4.018	1,34	1,69	-2,42	204,15	0,67	211,70	3,17
Muro	3.314	5.382	5.882	1,62	1,77	-2,59	162,17	31,85	169,13	35,35

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Palma de Mallorca	5.114	16.245	20.248	3,18	3,96	52,07	81,02	23,39	19,04	-18,86
Petra	3.188	3.860	6.947	1,21	2,18	-12,63	167,44	-1,15	206,12	13,15
Pobla (sa)	2.984	11.466	4.862	3,84	1,63	-0,50	136,46	11,51	137,64	12,08
Pollença	3.648	2.864	14.965	0,79	4,10	25,71	126,17	1,33	79,92	-19,39
Porreres	2.964	5.372	8.584	1,81	2,90	2,49	152,46	1,74	146,33	-0,73
Puigpunyent	607	696	4.171	1,15	6,87	103,01	99,80	28,53	-1,58	-36,69
Salines (Ses)	956	2.175	4.267	2,27	4,46	3,13	207,66	16,45	198,32	12,92
Sant Joan	2.363	2.425	3.787	1,03	1,60	3,78	163,24	0,96	153,66	-2,72
Sant Llorenç des Cardassar	2.948	4.298	8.183	1,46	2,78	2,90	197,16	15,03	188,80	11,79
Santa Eugènia	1.089	856	1.974	0,79	1,81	23,75	206,92	-1,64	148,01	-20,52
Santa Margalida	2.281	3.203	8.176	1,40	3,58	-2,65	132,80	4,32	139,13	7,16
Santa Maria del Camí	1.675	1.862	3.601	1,11	2,15	9,69	143,95	-2,61	122,39	-11,21
Santanyí	3.384	3.309	12.481	0,98	3,69	-0,15	130,00	10,98	130,34	11,15
Selva	1.936	2.201	4.707	1,14	2,43	6,43	158,51	1,94	142,89	-4,22
Sencelles	2.768	3.029	5.207	1,09	1,88	14,33	178,57	1,33	143,65	-11,38
Sineu	2.242	2.903	4.754	1,30	2,12	-12,32	215,16	2,27	259,44	16,64
Sóller	2.636	1.656	4.216	0,63	1,60	12,36	138,12	11,25	111,92	-0,99
Son Servera	1.785	1.626	4.274	0,91	2,39	10,32	64,49	11,37	49,10	0,95
Valldemossa	318	892	4.295	2,81	13,50	46,54	221,81	9,69	119,60	-25,15
Vilafranca de Bonany	1.263	2.661	2.386	2,11	1,89	-19,86	299,73	9,17	398,79	36,23
<b>Mallorca</b>	<b>111.740</b>	<b>170.346</b>	<b>353.067</b>	<b>1,52</b>	<b>3,16</b>	<b>5,81</b>	<b>143,75</b>	<b>7,98</b>	<b>130,38</b>	<b>2,06</b>

\* Les dades de Lloseta, Muro, Pollença , Puigpunyent i Son Servera són les del 2006 degut a les grans discrepàncies detectades entre els dos anys, per la qual cosa s'ha optat per l'any 2006 en que les valoracions cadastrals eren inferiors. Per exemple en el cas de Pollença la valoració cadastral de 2006 era de 2.8 milions d'euros, mentre que la de 2007 era de 194.9 milions d'euros. En gris els 10 primers municipis.



**Taula 21. Evolució del grau de concentració de la propietat rústica en termes monetaris i en termes físics a Menorca, 1990-2007 –(a) Nombre de titulars; (b) Valor cadastral; (c) Superfície rústica; (A) Grau de concentració propietat rústica en termes monetaris–valor cadastral en mils d’euros/titulars–; (B) Grau de concentració en termes físics propietat rústica –superfície cadastral en Ha/titulars–) (Font: elaboració pròpia a partir de [www.catastro.meh.es/esp/estadistica/estadisticas2.asp](http://www.catastro.meh.es/esp/estadistica/estadisticas2.asp), novembre 2008).**

	1990					2000				
	(a) Titulars	(b) Mil euros	(c) Ha	(A) (b/a)	(B) (c/a)	(a) Titulars	(b) Mil euros	(c) Ha	(A) (b/a)	(B) (c/a)
Alaior	691	1.456	10.006	2,11	14,48	832	2.433	11.017	2,92	13,24
Castell (es)	252	147	852	0,58	3,38	305	114	1.159	0,37	3,80
Ciutadella de Menorca	827	2.112	17.262	2,55	20,87	1.209	2.296	18.629	1,90	15,41
Ferrerries	155	703	6.585	4,54	42,48	306	671	6.623	2,19	21,64
Maó	552	1.109	10.020	2,01	18,15	782	2.934	10.519	3,75	13,45
Mercadal (es)	224	1.621	14.891	7,24	66,48	330	2.954	13.745	8,95	41,65
Migjorn Gran (es)	201	344	3.074	1,71	15,29	2,43	12,79	3.217	2,49	12,97
Sant Lluís	881	333	3.192	0,38	3,62	1.046	796	3.471	0,76	3,32
<b>Menorca</b>	<b>3.783</b>	<b>7.825</b>	<b>65.882</b>	<b>2,07</b>	<b>17,42</b>	<b>5.058</b>	<b>12.815</b>	<b>68.380</b>	<b>2,53</b>	<b>13,52</b>
	2007					Increment període 1990-2007 (%)				
	(a) Titulars	(b) Mil euros	(c) Ha	(A) (b/a)	(B) (c/a)	(a) (%)	(b) (%)	(c) (%)	(A) (%)	(B) (%)
Alaior	1.010	3.008	11.050	2,98	10,94	46,16	106,60	10,43	41,35	-24,45
Castell (es)	406	135	1.157	0,33	2,85	61,11	-8,31	35,79	-43,09	-15,72
Ciutadella de Menorca	1.483	3.056	18.627	2,06	12,56	79,32	44,69	7,91	-19,31	-39,83
Ferrerries	389	864	6.623	2,22	17,03	150,97	22,94	0,58	-51,01	-59,92
Maó	1.138	3.325	11.016	2,92	9,68	106,16	199,70	9,94	45,37	-46,67
Mercadal (es)	379	3.553	13.695	9,37	36,13	69,20	119,18	-8,03	29,54	-45,64
Migjorn Gran (es)	298	796	3.223	2,67	10,82	48,26	131,67	1.503,46	-99,22	-99,65
Sant Lluís	1.254	916	3.470	0,73	2,77	42,34	175,22	8,71	93,36	-23,62
<b>Menorca</b>	<b>6.357</b>	<b>15.653</b>	<b>68.861</b>	<b>2,46</b>	<b>10,83</b>	<b>68,04</b>	<b>100,03</b>	<b>4,52</b>	<b>19,04</b>	<b>-37,80</b>

\* Les dades d'es Migjorn Gran de 1990 corresponen al 1991 per manca d'informació respecte del 1990; les dades de Sant Lluís de l'any 2007 corresponen al 2006, degut a les grans discrepàncies detectades entre els dos anys, per la qual cosa s'ha optat per l'any 2006. La valoració cadastral de 2006 era de 915 mil euros, mentre que la de 2007 era de 36.4 milions d'euros. En gris els primers municipis.

<b>Taula 22. Evolució del grau de concentració de la propietat rústica en termes monetaris i en termes físics a les Pitiüses, 1990-2007 –(a) Nombre de titulars; (b) Valor cadastral; (c) Superfície rústica; (A) Grau de concentració propietat rústica en termes monetaris –valor cadastral en mils d’euros/titulars–; (B) Grau de concentració propietat rústica en termes físics –superfície cadastral en Ha/titulars–) (Font: elaboració pròpia a partir de <a href="http://www.catastro.meh.es/esp/estadistica/estadisticas2.asp">www.catastro.meh.es/esp/estadistica/estadisticas2.asp</a>, novembre 2008).</b>										
	1990					2000				
	(a) Titulars	(b) Mil euros	(c) Ha	(A) (b/a)	(B) (c/a)	(a) Titulars	(b) Mil euros	(c) Ha	(A) (b/a)	(B) (c/a)
Eivissa	110	31	454	0,29	4,13	108	59	1.106	0,54	10,24
Sant Antoni de Portmany	2.080	950	11.759	0,46	5,65	1.954	1.422	12.636	0,73	6,47
Sant Joan de Labritja	1.603	646	11.283	0,40	7,04	1.993	907	12.147	0,46	6,09
Sant Josep de sa Talaia	2.018	1.027	13.908	0,51	6,89	2.424	1.805	15.863	0,74	6,54
Santa Eulària del Riu	2.593	1.689	13.319	0,65	5,14	3.796	2.714	15.500	0,72	4,08
Formentera	2.405	345	7.664	0,14	3,19	1.706	456	8.349	0,27	4,89
<b>Pitiüses</b>	<b>10.809</b>	<b>4.688</b>	<b>58.387</b>	<b>0,43</b>	<b>5,40</b>	<b>11.981</b>	<b>7.363</b>	<b>65.601</b>	<b>0,61</b>	<b>5,48</b>
	2007					Increment període 1990-2007 (%)				
	(a) Titulars	(b) Mil euros	(c) Ha	(A) (b/a)	(B) (c/a)	(a) (%)	(b) (%)	(c) (%)	(A) (%)	(B) (%)
Eivissa	118	76	1.104	0,64	9,36	7,27	142,39	143,17	125,95	126,69
Sant Antoni de Portmany	2.064	1.759	12.646	0,85	6,13	-0,77	85,19	7,54	86,62	8,38
Sant Joan de Labritja	2.105	1.217	12.149	0,58	5,77	31,32	88,49	7,68	42,93	250,35
Sant Josep de sa Talaia	2.744	2.245	15.879	0,82	5,79	35,98	118,62	14,17	60,78	-16,04
Santa Eulària del Riu	4.155	3.235	15.503	0,78	3,73	60,24	91,56	16,40	19,55	-27,36
Formentera	1.870	552	8.349	0,30	4,46	-22,25	59,84	8,94	105,57	40,10
<b>Pitiüses</b>	<b>13.056</b>	<b>9.084</b>	<b>65.630</b>	<b>0,70</b>	<b>5,03</b>	<b>20,79</b>	<b>93,78</b>	<b>12,41</b>	<b>60,43</b>	<b>-6,94</b>

\* Les dades d'Eivissa corresponen al 1992 ja que a l'any 1990 i 1991 sortien enregistrats tan sols 18 titulars, mentre que a partir de 1992 supera el centenar. En gris els dos primers municipis.

Una vegada exposat el grau de concentració de la propietat en base a les dades proporcionades per la DG del Cadastre, passam a presentar l'evolució del preu del sòl agrícola presentat pel Ministeri de Medi Ambient i Medi Rural i Marí (taula 23). Entre el 1983 i el 2007 el preu de la terra agrícola a les Balears ha passat de 0,57 euros/m<sup>2</sup> a 2,01 euros/m<sup>2</sup>, la qual cosa indica que en termes nominals s'ha incrementat en un 253%. En primer lloc, es pot destacar el fet que el preu del sòl agrícola de les Balears s'ha situat al llarg de tot el període –que abraça l'entrada a la UE de l'Estat– per damunt de la mitjana estatal, i en concret pràcticament la duplicava. En segon lloc, es pot veure com al llarg d'aquests anys en que el capitalisme espanyol s'adaptava a les regles del joc del capitalisme global i a les exigències comunitàries, el major preu de la terra agrícola se situa en aquelles comunitats autònomes on el tsunami urbanitzador ha estat més intens: Canàries, Comunitat Valenciana, Balears, Andalusia i Múrcia (Fernández-Durán, 2006; OSE, 2006). En tercer lloc, es pot veure (taula 23 i gràfic 2) com el preu de la terra agrícola a les Balears es dispara a partir de 1998 que coincideix amb l'any en que s'aprovà la Llei de Règim del sòl i valoracions 6/1998, coneguda com la llei del "tot urbanitzable" que acaba per definir el marc ultraliberal que obria les portes a l'especulació urbana a tot l'Estat. Així i tot, en el cas dels arxipèlags, pel fet insular (disposició addicional quarta) es mantenien uns criteris particulars (els de l'anterior Llei del Sòl de 1992) en quant a la classificació del sòl i es salvaven, en certa manera, del "tot urbanitzable" (Rullan, 1999b).

**Taula 23. Evolució del preu de la terra agrícola (euros corrents/m<sup>2</sup>) a l'Estat espanyol per CCAA, 1983-2007 (Font: Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, 2008).**

	1983	1990	1995	2000	2005	2007	Increment (%)
Galícia	0,57	1,11	1,15	1,23	1,52	1,55	173,92
Astúries	0,38	0,81	0,70	0,93	0,92	1,32	245,60
Cantàbria	0,74	0,81	0,81	0,84	0,95	1,12	50,99
P. Basc	0,33	0,44	0,63	1,24	1,45	1,49	354,86
Navarra	0,31	0,41	0,37	0,63	0,91	1,04	232,26
Rioja	0,36	0,64	0,56	0,69	0,95	1,10	209,39
Aragó	0,20	0,27	0,20	0,27	0,43	0,39	91,60
Catalunya	0,43	0,58	0,47	0,75	1,03	1,14	167,48
I. Balears	0,57	0,86	0,91	1,18	1,96	2,01	253,01
Castella i Lleó	0,16	0,26	0,22	0,36	0,44	0,48	205,52
Madrid	0,25	0,39	0,39	0,55	0,90	1,01	306,10
Castella-La Manxa	0,15	0,25	0,25	0,47	0,60	0,63	328,93
Com. Valenciana	0,86	1,29	1,21	1,88	2,86	3,27	279,93
Múrcia	0,44	0,61	0,50	0,94	1,64	1,78	306,64
Extremadura	0,11	0,25	0,21	0,35	0,43	0,45	299,12
Andalusia	0,29	0,69	0,68	1,31	1,79	2,24	682,60
I. Canàries	0,76	1,81	2,91	5,21	7,01	7,98	948,54
<b>E. espanyol</b>	<b>0,26</b>	<b>0,46</b>	<b>0,43</b>	<b>0,73</b>	<b>0,97</b>	<b>1,11</b>	<b>331,75</b>

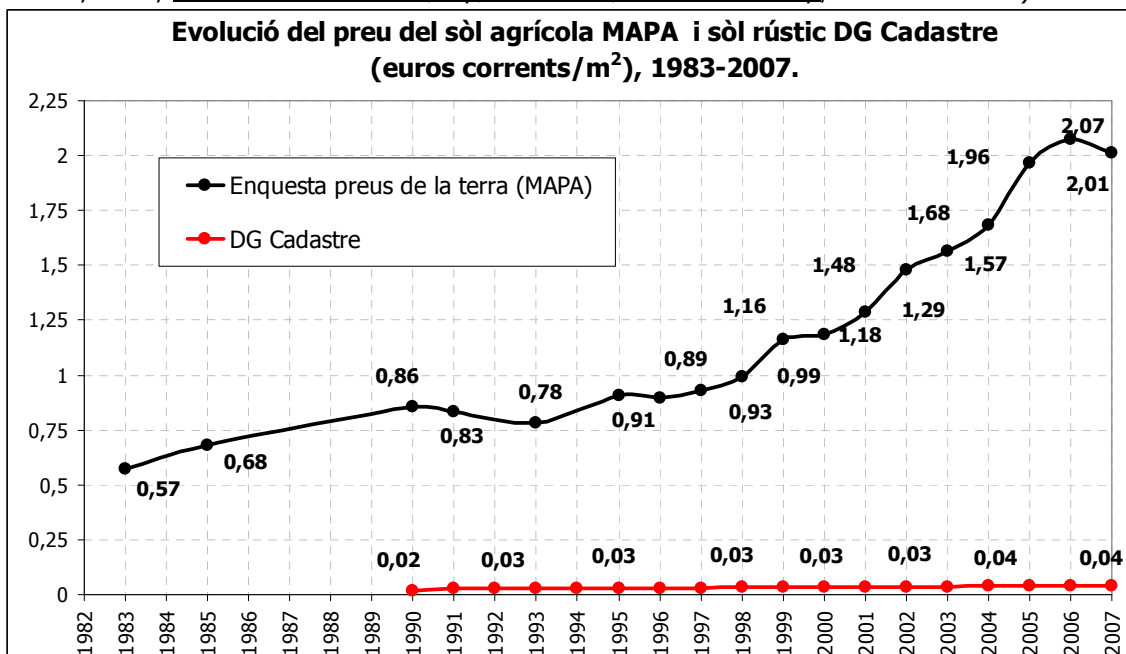
En gris les 5 primeres comunitats autònomes.

A continuació es vol insistir en un aspecte ja apuntat en el treball de Joan Seguí (1998) que rau sobre el fet de l'enorme frau que s'oculta al darrera de les operacions de transmissió de les propietats immobiliàries, i en aquest cas les rústiques. Seguí (1998) apuntava que en el cas de les finques rústiques el frau era de devers el 90%. En el citat treball, Seguí (1998) calcula el valor de les transmissions rústiques de 1995 en torn a 919,5 milions d'euros (153 milions de pessetes), mentre que el valor cadastral de la propietat immobiliària rústica es situava en torn a 134 milions d'euros. Es pot veure la flagrant contradicció entre una valoració cadastral quasi inexistent front a les transmissions d'un sòl any que multiplicaven per 6,8 el valor cadastral de totes les propietats rústiques. Una situació que sens dubte beneficia a les classes propietàries del sòl i es podria parlar d'una mena de "paradís fiscal" ja que dites classes retribueixen el mínim a la comunitat, mentre que n'obtenen suculentos plusvàlues a través de la seva venda i/o transformació urbana.

Al gràfic 2 es presenta la valoració mitjana del preu de la terra agrícola feta pel Ministeri de Medi Ambient i Medi Rural i Marí i la del sòl rústic de la DG del Cadastre. Com es pot veure

el preu del sòl agrícola determinat a partir de les enquestes del ministeri resulten ser entre 46 vegades i 53 vegades al valor cadastral del sòl rústic. A partir de les operacions dutes a terme per Vicenç Grande es pot veure com en els casos de les ART va pagar en el cas de Son Massot uns 95 euros/m<sup>2</sup> i va signar l'opció de venda del 60% des Crevers per 68 euros/m<sup>2</sup>, mentre que la propietat de Peguera –sòl rústic protegit– signà la seva adquisició per un valor de 16,9 euros/m<sup>2</sup>. És pot deduir que aquells sòls rústics que per proximitat a l'urbà o per haver estat tocats per la vara màgica de l'urbanisme neoliberal, presenten una valoració crematística que supera en 47 vegades la valoració del preu de la terra agrícola, però 2375 vegades la valoració cadastral mitjana. Els mitjans de comunicació mallorquins es feren ressò d'aquest fet on s'apuntava que "el president de l'associació de promotors de Balears, Gabriel Oliver, assenyala que s'està comprant sòl rústic a preu d'urbà. Explicà que el rústic colindant amb urbanes i amb perspectives de creixement s'està pagant entre 100 i 200 euros el metre quadrat, el que equivaldria entre 1 i 2 milions l'hectàrea" (Adrover 22/10/2006:3). En el cas de les grans propietats rústiques es podria dir que la mitjana del preu del sòl es podria situar en torn a 1,5 vegades el preu de la terra agrícola (p.ex. adquisició de Bendinat per Astroc, 3,12 euros/m<sup>2</sup>) o 8 vegades el preu de la terra agrícola (p.ex. adquisició de Peguera per Grande, 16,9 euros/m<sup>2</sup>).

Gràfic 2. (Font: elaboració pròpia a partir de Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, 2008; [www.catastro.meh.es/esp/estadistica/estadisticas2.asp](http://www.catastro.meh.es/esp/estadistica/estadisticas2.asp), novembre 2008).



#### 10.1.3.5. La intensificació agrícola: noves rompudes i nous conreus.

La intensificació agrícola de les Balears fou dispar, presentant unes dinàmiques diferents en cada illa. Mentre que Mallorca i Eivissa es poden agrupar ja que experimentaren unes transformacions que tenen punts de coincidència, Menorca es decantà cap a un altre projecte agroproductiu. La "gran transformació" agrària anà de la mà dels canvis en els sistemes de propietat de la terra, però també de les rearticulacions del fluxos comercials i el paper que les illes jugarien dins la divisió internacional del treball de finals de segle XIX i principis del XX. El canvi agrícola va ser protagonitzat per una gran massa anònima de pagesos, però també per una classe empresarial que controlaria bona part del procés d'acumulació de base agrària. Així mateix, la transformació agrícola va estar vinculada a un procés industriós i maquinista del que l'agricultura i ramaderia serien tant impulsors com a efectes. És a dir, s'entrava dins del que posteriorment se coneixeria com a agroindústria. Els grans canvis, a part dels canvis en l'estructura de la propietat, se donaran particularment en la colonització agrícola de noves terres i la introducció dels conreus colonials, que són aquells de vocació exportadora.

a) *La colonització agrícola.*

En el segle XIX es va expandir la frontera agrícola mitjançant la colonització de noves terres. Per una banda, es va dur a terme un ample ventall d'operacions mitjançant infraestructures hidràuliques que permetrien ocupar sòls impermeables i que fins aleshores havien quedat al marge de l'explotació agrícola, especialment al Pla. Rullan (2002:192-193) diu que "la naturalesa bàsicament impermeable dels terrenys centrals de l'illa, juntament amb un endorreisme o quasi endorreisme del terreny també general, va fer que durant segles els camps de conreu de l'interior de l'illa s'embassessin i fessin podrir la llavor dels conreus. Potser per aquest motiu les anàlisis paleogeogràfiques del poblat talaiòtic de Son Fornés parlen de vegetació "humida" i, potser també, fos això segons quins anys el motiu d'alguna crisi de subsistència, en aquest cas no per manca de pluges, sinó per excés". És a dir, tan perjudicial seria un excés hídric com un dèficit i en tot cas, no sempre que es donessin anys humits significaria anys d'abundor, tot dependria de la justa mesura.

A Menorca, en motiu de la crisi iniciada al 1820, s'incrementà la mà d'obra susceptible de ser explotada, així com també augmentà la població dedicada a les tasques agrícoles. Els canvis en curs, varen permetre que a remolc del procés de parcel·lació que se duen a terme en algunes propietats, particularment al Migjorn (calçari) de l'illa, es procedís a emprendre **rompudes** importants en uns sòls de bona qualitat –*terra rossa*– una vegada estaven nets de pedra. Aquell exèrcit laboral fou l'encarregat d'aixecar les espectaculars parets de pedra seca que juguen un paper cabdal pel control de l'erosió i l'aprofitament del sòl. Aquest procés es pot sintetitzar en el següent encadenament: crisi comercial, excedents comercials, mà d'obra barata i abundant, fragmentació de la propietat, revitalització de les activitats agrícoles. A la Mitjania (argilosa) i Tramuntana (silícia) també es va dur a terme la rompuda de noves terres, en un procés bastant semblant al del Pla de Mallorca. En el cas menorquí, els sòls de la Mitjania i la Tramuntana, es caracteritzen per la seva impermeabilitat, amb la qual cosa la seva explotació agrícola havia estat minsa. En aquells anys, es procedí a construir síquies, albellons, torrents, etc. per tal d'aconseguir noves terres<sup>80</sup>.

A les Pitiüses, les reformes il·lustrades també invocaven la colonització de **nous sòls** per dedicar-los a la producció agrícola. Prats i Garcia (2001) exposa que en aquells moments la major part de les terres fèrtils ja s'estaven explotant. Nogensmenys, cal tenir present que a mesura que la tècnica ho permeti, s'anirien colonitzant les terres fèrtils dels poljes de Corona (Santa Agnès) i Albarca (Sant Mateu) que s'inicià primer pels vessants amb sòls de menor qualitat però més bons de treballar, per acabar ocupant les terres més fèrtils del centre dels poljes (Vilà-Valentí, 1984; Vilà-Valentí, 2000 [1960]; Vilà-Valentí, 2000 [1961]). Així mateix, la colonització de l'espai formenterenc s'havia produït a costa de la tala dels boscos, quedant aquests tan sols als indrets on la topografia o la mala qualitat dels sòls feia inviable la conversió agrícola. Un canvi intens que es va dur a partir del segle XVIII. Vilà Valentí (2000 [1950]) escriu que les tals foren importants al segle XIX, com per exemple el cas del "Bosc des Rei" al SW de l'illa. Vilà Valentí (2000[1950]) ja apuntava al 1950 que per mor de l'eliminació del bosc, se produïa l'avanç de les dunes, la qual cosa constituïa un problema per a l'agricultura i també per les salines.

El procés de colonització del sòl es va dur a terme també mitjançant la **dessecació** d'algunes zones humides de les illes. Aquest procés és particularment característic del Prat de Vila i el Prat de Ses Monges, als municipis de Vila d'Eivissa i Santa Eulària a Eivissa. Les Feixes, obra dels musulmans, se construïren als aiguamolls del Prat de Vila que donava a la badia del Port d'Eivissa i el Prat de Ses Monges de la Platja de Talamanca. A través d'un sistema de canalització es dividia la superfície i s'aconseguien parcel·les irregulars de terra anomenades feixes, que es regaven mitjançant endosmosi (infiltració en el subsòl). Les feixes estaven preparades mitjançant un complex sistema de fibres (síquies que travessen les feixes) i una laboriosa preparació del terreny (branques de pi, plantes aquàtiques, pedra porosa, etc) per tal d'adequar-ho pel conreu (Foster, 1999). Al segle XIX se va dur endavant una segona fase

<sup>80</sup> Vidal-Bendito (2001:43) exposa que "a la Tramuntana i la Mitjania, al fons de les valls i als vessants moderats dels turons, hom troba terra abundant i profunda, però sovint es tracta de terres argiloses molt impermeables i compactes, males de treballar i perilloses per mor del paludisme, endèmic a l'illa, fins no fa gaire, en aquestes terres baixes i embassables del centre i del nord".

d'expansió de Ses Feixes (Rullan, 2006). Foster (1999), apunta al seu article que data de 1952, que el règim de tinença de les feixes era en establiment o emfiteusi, a canvi del qual els pagesos pagaven el censal. En els anys 1950, encara n'hi havia que pagaven els censals per una quantitat molt baixa de diners –50 pessetes per una feixa de 200 x 30 passes–, però una bona part optaven per la compra de les feixes.



Figura 4. Zona protegida de Ses Feixes (Decret Llei 1/2007)

A partir dels 1970, Ses Feixes varen ser progressivament colonitzades pel ciment i les activitats turístiques emparat pels PGOUs de 1972 i 1987. Els materials del dragat del port que foren abocats a Ses Feixes, va permetre que 30 Ha de la zona humida canviessin absolutament de morfologia i ús que es converteix en una zona d'explotació turístico-immobiliària –zona d'es passeig marítim–. Així mateix,

aquella zona humida va allotjar en plena dictadura la central tèrmica eivissenca propietat dels Matutes i llavors de GESA. A la central tèrmica se li afegeixen altres usos industrials que introdueixen major conflictivitat socioterritorial a la zona: depuradora, planta dessaladora, dipòsits de combustible i les zones industrials de Can Bofill i sa Blanca Dona (Rullan, 2006). Aquesta zona d'usos conflictius, ha allotjat unes importants expectatives especulativo-urbanístiques que han estat finalment avortades mitjançant el Decret Llei 1/2007 de 23 de novembre de mesures cautelars fins a l'aprovació de normes de protecció d'àrees d'especial valor ambiental per a les Balears (BOIB núm.1176, 24/11/2007). Aquesta norma fou de les primeres que aprovà el govern de dreta-esquerra format per PSOE, BLOC (EU, Els Verds, PSM) i UM al govern autonòmic. Aquesta coalició va sorgir de les eleccions de maig de 2007, després d'un període de forta agitació especulativo-immobiliària i grans megaprojectes en temps del govern empresarial de Jaume Matas (PP) i que va explotar amb múltiples casos de corrupció político-empresarial que abordarem més endavant.

A Menorca, la dessecació de zones humides es va dur a terme en temps dels britànics. La presència britànica a l'illa al llarg de quasi tot el segle XVIII va deixar una important empremta en el territori, tant en la transformació urbana –particularment a Maó i Georgetown–, com en l'adequació del port maonès (p.ex. molls, magatzems, arsenal, hospital, etc) i la construcció d'infraestructures militars (p.ex. Fort Malborough al Port de Maó). Emperò, també es dugueren a terme infraestructures terrestres com és per exemple la construcció del camí que uniria el Castell de Sant Felip amb Ciutadella, en substitució del camí reial, conegut com el camí d'en Kane en referència al governador de l'illa entre 1713 i 1736, Sir Richard Kane. Entre les actuacions impulsades per Kane es troba la dessecació de l'aiguamoll del Prat des Verger al Port de Maó i la construcció del Pont de Sant Joan que enllaçava la part de ponent. El Torrent de Sant Joan desembocava en aquest aiguamoll que es trobava a la zona de la Colàrsega, a l'interior del port. Kane procedí al seu dessecament per motius d'higiene al 1713 i els terrenys guanyats foren convertits en la zona d'horta coneguda com els Horts de Sant Joan (Baulies, 1967; Vidal-Bendito, 2001; Murray, 2006).

A Mallorca es poden destacar les dessecacions de les grans zones humides de s'Albufera (Barceló, 1965) i el Prat de Sant Jordi (Rosselló- Verger, 1959). La zona coneguda com sa Marjal de sa Pobla i Muro ja va ser cultivada pels pobladors musulmans que les aprofitaren per reguius i pastures. Els marges externs de s'Albufera que constituïen sa Marjal foren aprofitats mitjançant l'acumulació de fangs en parcel·les i la construcció d'un sistema de

canals. Al segle XVIII, amb l'embranchida modernitzadora vinculada a la difusió de la propietat privada, es començà a guanyar terrenys mitjançant sistemes de drenatge (dics d'irrigació, canals i síquies), el que resultà en una major parcel·lació. Mentre que una bona part de sa Marjal era ja al segle XVII de propietat privada i altament parcel·lada, la part central –entre els torrents de Sant Miquel i de Muro, unes 700 Ha– havia estat cedida per l'aprofitament comunal. El 1709 se segregaren, unes 145 Ha dividides en unes 219 parcel·les en règim d'emfiteusi i ja al 1722 hi havia uns 442 establits. Felip V quan acabà la Guerra de Successió (1715) volgué incorporar les terres guanyades de sa Marjal a les propietats de la Corona, la qual cosa originà un plet que no es va resoldre fins el 1793 quan les terres foren finalment incorporades al Reial Patrimoni, però respectant els establiments i l'ús comunal de les pastures (Picornell, 1985). Posteriorment, cap el 1822 es varen distribuir els béns propis entre els veïnats i al 1850 ja hi havia unes 350 Ha de marjals que corresponien a unes 854 parcel·les (Barceló, 1965).

A finals del segle XVIII ja es començà a parlar sobre la dessecació de s'Albufera per mor de la seva insalubritat –focus de malalties com la malària o el paludisme–. El 1799 la Societat Econòmica d'Amics del País, recolzà la proposta del francès Alexandre de Canterac per dessecar la zona humida i al 1851 un Reial Ordre establia la dessecació de s'Albufera. L'enginyer Antonio López elaborà una proposta al 1853 per dessecar s'Albufera i al 1856 Claudi Marcel i Mateu Ferragut constituïren la companyia encarregada de dur-la a terme. El 1859 un Reial Decret permetia dur a terme les obres de dessecació a Juan M. Villaverde qui modificà el projecte de López. Emperò a finals de 1863 es constituí una nova concessió a societat amb seu a Londres, per la New Majorca Land Company que era propietat dels anglesos William Hope i John F. Bateman. Aquesta comptarà amb els enginyers Henry Robert Waring i William Grün. Les tasques de dessecació requeriren una quantitat ingent de mà d'obra i es recolzaren en bombes hidràuliques impulsades per màquines a vapor. Les obres afegiren nous canals i la modificació del malecò. Finalment, al 1871 s'havien guanyat unes 2146 Ha (341 Ha a Alcúdia; 679 Ha a sa Pobla; 1126 Ha a Muro) que passaven a ser propietat de la companyia promotora. Tanmateix, la companyia no aconseguí els rèdits esperats per mor de la salinització dels sòls degut a la intrusió marina i per noves surgències d'aigua. Finalment, tan sols 400 Ha foren útils per a l'ús agrícola. La companyia aprofità la Llei de Colònies de 1868 per fundar la Colònia de Gatamoix –el 1892 es canvia el nom per Colònia de Sant Lluís– que cobria unes 200 Ha i allotjava unes 40 famílies (Barceló, 1965).

L'aristòcrata Joaquim Gual de Torrella va adquirir s'Albufera quan la societat britànica va fer fallida el 1894. La Colònia de Sant Lluís fou abandonada just al moment del canvi de propietat, ja que l'aristòcrata tenia en ment altres projectes. Gual de Torrella va arrendar les terres de s'Albufera a l'empresa Agrícola Industrial Balear SA, que havia de conrear arròs. Aquest negoci, finalment, va fer fallida a principis de segle XX –baix preu de l'arròs i una forta inundació el 1906– i Gual de Torrella també va arrendar les terres –en petites parcel·les conegudes com veles– a petits agricultors per seguir amb l'arròs. Aquest conreu va entrar, finalment, en decadència cap als anys 1960 i actualment és un conreu residual (32 Ha). L'abandonament del conreu arrosser va ser aprofitat pel canyet que envaià els canals, dificultant el drenatge de la zona i augmentant el risc d'inundació. El 1938 s'Albufera passà de la família Gual a l'empresa Celulosa Hispànica SA, de capital italià –Fertilizzanti Naturali Italia– i espanyol. Els Gual de Torrella tenien devers el 70% de les accions (Picornell, 1985). Les instal·lacions de la bomba hidràulica foren ampliades i convertides en una fàbrica de paper (sa Roca) que utilitzaria l'abundant canyet que creixia espontàniament en tota la zona. Aquesta fàbrica deixà d'elaborar paper el 1966. Entre les causes que expliquen el seu tancament, segons Climent Picornell (1985), es troba l'obsolescència de la infraestructura fabril que no s'adaptà a les noves exigències industrials. Aquella fàbrica aprofità una mà d'obra abundant i barata –va arribar a tenir més de 50 treballadors–, una matèria primera també abundant, i la manca de regulació ambiental ja que s'abocaven els productes tòxics directament a les aigües de s'Albufera. El marge oriental de s'Albufera fou aprofitat per a la producció de sal a partir de 1946 per l'empresa Salinera Mallorca SA, una activitat que s'abandonaria cap el 1977.

Tanmateix, aquelles terres al 1934 ja es transformarien en urbano-turístiques. Mariano Gual i Villalonga, junt amb Bartomeu Ensenyat (propietari del Gran Hotel i l'Hotel Victoria) i Pere Mas Reus construïren sobre els terrenys de s'Albufera, que havien estat coberts amb enderrocs, el que seria el primer camp de golf de Mallorca, el Golf Hotel Playa –inaugurat el 1934– i projectaren una urbanització turística. A partir de llavors començaria un llarg procés d'especulació urbano-turística que devoraria bona part de s'Albufera, i beneficiaria

particularment als especuladors del sòl, entre dels quals es trobarien la família Gual. Aquesta va vendre als anys 1930 unes 230 parcel·les que sumaven unes 315 Ha. Cal destacar que una sola parcel·la era de 198 Ha seria i en ella s'aixecà l'Hotel Golf Alcúdia. Amb aquesta operació els Gual havien sacrificat quasi totalment la part alcudienca de s'Albufera (Barceló, 1986; Buades, 2004; Canyelles et al., 2003; Picornell, 1985).

Si bé la Guerra Civil havia refredat les dinàmiques especulativo-urbanístiques, al 1963 es posava en marxa l'ambiciosa urbanització de s'Albufera que rebé el nom de "Ciudad de los Lagos". Aquesta fou impulsada pel grup industrial català Riera Marsà<sup>81</sup> (Buades, 2004). La badia alcudienca s'ha transformat en un dels principals espais de producció turística i immobiliària de Mallorca. El 1981 s'inaugurà a la zona de s'Albufera la central tèrmica des Murterar, propietat de GESA. Aquesta central crema el carbó que es desembarcat al Port d'Alcúdia. El combustible fòssil, a l'actualitat, procedeix majoritàriament de Sud-Àfrica (veure capítol XII), però en altre temps s'extreia de les mines mallorquines de lignit i de les espanyoles i britàniques d'hulla. Una forta mobilització social aconseguí paralitzar la degradació d'aquesta zona humida d'especial interès ecològic i fou declarada parc natural al 1981. Nogensmenys, les oligarquies locals – empresarials i polítiques, o ambdues coses alhora com és el cas de Miquel Ramis Martorell de la Cadena Hotelera Grupotel i batle de Muro entre 1987-1995 i 1999-2007–, han seguit amb el seus intents de posar en valor turístic-immobiliari aquells terrenys. Els polítics-empresaris encapçalats per Ramis varen impulsar un projecte per tal de construir un camp de golf a uns terrenys que havien format part del Parc de s'Albufera i que foren desclassificats al 2003. A partir de llavors s'inicià una forta campanya social –ecologistes, científics, veïns, etc– per tal d'evitar la transformació elitista de l'espai i la destrucció dels seus peculiars valors ecològics<sup>82</sup>.

A la Badia de Palma es trobaven els estanys del Prat de Sant Jordi que ocupaven una extensió igual o superior a de s'Albufera de la vessant NE de l'illa. A finals del segle XVIII la seva extensió se situava entre 900 Ha i 1200 Ha. A la segona meitat del segle XVIII ja es va parlar de dur a terme la dessecació de la zona per evitar les febres relacionades amb els estanys. Les tasques de dessecació es perllongaren durant quasi 50 anys, entre 1814 i 1862, amb la construcció d'un canal que desguassava l'aigua a la mar. La introducció de molins per part de l'enginyer neerlandès Paul Bouvij fou clau per la dessecació de la zona. A finals de segle ja es comptaven uns 200 molins que s'encarregaven d'extreure l'aigua i tan aviat com al 1850 ja es pogueren iniciar els establiments a les noves terres útils per a l'agricultura. Aquesta zona es convertia en una fèrtil horta de Ciutat.

La construcció de molins fou duta a terme per artesans de l'illa, i s'anaren combinant i succeint diferents tipologies: molí de grellat (inspirat en el molí fariner); molí de vela; molí de ramell o de Reixac degut al seu inventor, Damià Reixac, –segons Rosselló Verger (2006:84) "la innovació tècnica més peculiar de Mallorca"– introduït al 1854; i finalment el molí de ferro, introduït el 1934 i que acabà per ser el més important de tots. Al 1958 es comptabilitzaven a la zona uns 1308 molins. La major part d'aquests es trobaven al nord del poble de Sant Jordi (1,4 molins per hectàrea) i a les proximitats de la ciutat la majoria dels molins eren de ramell. En motiu de la ubicació de l'aeroport militar de Son Sant Joan a les terres guanyades a l'estany, varen desaparèixer molts de molins de ferro. Entre 1860 i 1920, es van omplint de materials petites parcel·les que són ocupades per nous establidors, en un procés semblant al de sa Marjal de sa Pobla. L'horta de Ciutat es transformà de manera importantíssima amb la conversió de l'economia al turisme de masses i aquesta zona es va convertir en un espai d'ubicació d'equipaments i infraestructures "molestes" per la societat, però fonamentals pel metabolisme turístic (p.ex. aeroport, autopista, equipaments industrials, equipament sanitari, centrals tèrmiques, dipòsits hidrocarburs, dessaladora, depuradora, etc) (Frontera, 2006; Rosselló Verger, 1959; Rosselló Verger, 2006).

Aquesta zona de Mallorca presenta una enorme conflictivitat d'usos del territori ja que és al mateix temps el principal espai de "producció turística" de l'illa i el principal espai de concentració d'infraestructures i equipaments. Els espais urbans degradats de la "Platja de Palma" –en concret s'Arenal– s'ha convertit en una zona on s'hi han concentrat bona part de les persones vengudes dels "suds", essent aquest un clar exemple del procés urbà excloent dels

<sup>81</sup> El Industrias Riera Marsà SA passà de la indústria agroalimentària a convertir-se en un dels principals grups constructors de Catalunya, durant el franquisme, podent-se destacar la construcció del Polígon Industrial i "Ciutat Riera Marsà" a Montornès del Vallès (Barcelona): [www.gruporiera-marsa.com/espanol/grupo-en-alza.aspx](http://www.gruporiera-marsa.com/espanol/grupo-en-alza.aspx) (octubre 2009).

<sup>82</sup> Aquest tema està ampliat al capítol XI on es parla de la transformació territorial de les Balears.



territoris del capitalisme avançat. La constant degradació d'aquest espai d'explotació turística ha estat objecte d'atenció per part de l'administració pública –Consorci Platja de Palma– que pretén recuperar aquesta zona mitjançant l'anomenat Pla de Millora i Embelliment de la Platja de Palma. Una mostra aquesta que podria enquadrar-se dins de les polítiques corporatives que acudeixen a rescatar els interessos empresarials que han estat els causants de la degradació de la zona<sup>83</sup>. Finalment, cal dir que d'aquella zona humida quedaria el relicte de Ses Fontanelles (32 Ha) sobre la qual planeja en ple segle XXI un megaprojecte turístic-comercial que pot conduir a la seva absoluta desaparició<sup>84</sup>.

La colonització de l'espai agrícola va comptar també amb la figura del **roter**. Rosselló Verger (1964) ha documentat les rotes relacionades a amb algunes comunes del Migjorn mallorquí. El roter diu Rosselló Verger (1981:35) "és el personatge central de la roturació freqüent des del segle XIV i el XV, però particularment intensa entre els segles XVIII i XIX". El roter aprofitava una quarterada (0,71 Ha) de terra (que normalment era impracticable agrícola fins aleshores o bé era marginal) durant uns 4 anys al llarg dels quals no pagava cap contribució en diners al propietari (o arrendatari), però sí que pagava en espècie. Posteriorment, el contracte podia ser d'arrendament. En definitiva, es pot dir que els roters varen tenir una especial rellevància per la seva contribució a l'expansió de la frontera agrícola. A més, aquesta expansió resultava ser a cost zero pels propietaris ja que els hi solien cedir terres que no estaven en producció i el treball abocat era resultat de l'autoexplotació dels roters que vivien en unes condicions de vida molt precàries.

Altrament, el desplegament dels **sistemes d'extracció d'aigua** va permetre que la superfície irrigada de les illes augmentàs considerablement (Carbonero, 1992). Així, per exemple, a sa Pobla l'Arxiduc Lluís Salvador (1984) esmentà que hi havia unes 3500 o 4000 sínies a Mallorca, dels quals un 40% es localitzaven a sa Pobla. A les sínies, s'hi afegiren un bon nombre de molins que es desplegaven sobretot pel Prat de Sant Jordi, sa Pobla i Muro i per la zona de Campos. Emperò, el vertader salt vendria de la mà de la introducció del bombeig amb motors d'explosió i els elèctrics. I conseqüentment, una major dependència dels combustibles fòssils. Es pot observar com en el conjunt de les Balears, entre 1860 i 1960, les terres de reguiu passaren de 6,8 mil Ha, concentrades a Mallorca, a unes 15931 Ha. A part de l'esmentada rellevància mallorquina –amb concentració dels reguius a Palma, sa Pobla, Campos i Muro–, a Eivissa el reguiu es va expandir extraordinàriament, amb un incrementat del 354% entre el 1860 i el 1960, principalment a Santa Eulària.

**Taula 24. Evolució de les terres de reguiu, 1860-1960 (Font: elaboració pròpia a partir de (a) Urech i Cifre, 1969; (b) Aspiroz, 2003; i (c) Barceló i Pérez-Manrique, 1974a).**

	<b>Mallorca</b>	<b>Menorca</b>	<b>Eivissa i Formentera</b>	<b>Balears</b>
(a) 1860 (Ha)	6.105	322	456	6.883
(b) 1939 (Ha)	7.690	277*	1.385	9.352
(c) 1960 (Ha)	12.745	1.115	2.071	15.931
<b>Increment (%)</b>	<b>108,76</b>	<b>246,33</b>	<b>354,18</b>	<b>131,46</b>

\* Méndez-Vidal (2007) a la seva tesi doctoral ens diu que el 1934 hi havia unes 551 Ha de reguiu a Menorca.

*b) Alguns dels agents impulsors del canvi agrari.*

A més de la colonització de noves terres i la progressiva expansió dels reguius, un dels aspectes més rellevants a tenir en compte, és el de l'adopció de nous conreus que presentarà marcades diferències entre les illes de Mallorca i Pitiüses per una banda, i Menorca per una altra. Unes diferències que més que buscar explicacions en qüestions merament ecològiques, haurien d'integrar també la dimensió institucional. Aquests conreus són definits per Camilo J. Cela-Conde (1979) com a colonials. Segons Cela-Conde (1979:30) "la introducció de les relacions de producció capitalistes a l'illa de s'efectuen a través de l'entrada de Mallorca en el circuit d'aprofitament colonial dels seus productes agrícoles, procés que exigeix, òbviament

<sup>83</sup> Consorci de la Platja de Palma: [www.consorciplatjadepalma.com](http://www.consorciplatjadepalma.com) (novembre 2008).

<sup>84</sup> En el capítol XI es tracta aquest tema.

l'abandonament (relatiu) de la producció orientada a l'autosubsistència i la incorporació de cultius susceptibles de ser col·locats en els mercats exteriors”.

A partir dels diversos treballs de Manera (1999, 2001) en els que analitza el llarg recorregut de l'economia mallorquina des del segle XIII, hom està obligat a matisar les interpretacions que identificaven l'economia mallorquina, fins i tot l'agricultura, com una economia precapitalista i estrictament adreçada a la subsistència, ja que es pot veure com aquesta ja presenta des de l'Edat Moderna una clara vocació capitalista orientada als mercats exteriors. La vocació “oberta” o exportadora de l'economia insular permetia instaurar unes relacions de poder extremadament jerarquizades que s'alimentaven dels circuits de la dependència exterior. Aquella vocació està vinculada a unes transformacions socioinstitucionals que afecten al règim d'explotació de la terra que lluny d'estar lligada als criteris rendibilistes dels nobles, es pot veure com floreixen, abans de les transformacions liberals, múltiples formes d'accedir a la tinença de la terra i com la burgesia mercantil urbana anà imposant els criteris agroexportadors. Podríem pensar, de manera semblant al que Naredo (2004) proposà pel cas espanyol, que a les Balears cap el segle XVI ja es donen criteris capitalistes en el binomi agricultura-comerç i que la revolució burgesa es pot dir que ja havia triomfat al darrer quart del segle XIX

Per altra banda, també es va donar un progressiu increment de les relacions laborals assalariades en el camp, la qual cosa indica canvis substancials en les relacions socials de producció, però també de poder. Així mateix, ja es podia detectar en els segles XVII i XVIII la introducció de nous conreus, uns vinculats a la pròpia subsistència de les classes populars (p.ex. llegums) i altres conreus que servien de suport als petits pagesos que disposaven d'algun tros de terra per conrear com per exemple la vinya, o el cas de les taronges solleriques, etc. En qualsevol cas, la producció agrícola de les illes estava marcada principalment per un marc socioinstitucional en el que les enormes diferències de poder entre unes elits –burgesia i aristocràcia– es contraposaven a la majoria de la població que era eminentment rural i treballava al camp. El poder tenia la seva expressió en la producció agrícola i la seva orientació cap el mercat capitalista i exterior, en contra d'una orientació cap al sustent dels habitants de Mallorca. En canvi, a Eivissa es podria parlar d'una situació diferent en la que predominà una agricultura de autosubsistència i amb fortes restriccions de cara a l'augment de la productivitat, en termes biofísics, de la terra per tal de donar a bastament per alimentar la població de l'illa.

Les reformes liberals introduïdes a partir del segle XVIII fructificarien un segle més tard en una recomposició de la propietat de la terra, amb un increment del nombre de petits i mitjans pagesos a l'illa de Mallorca, encara que perduraren els grans terratinents. Mentre que a les Pitiüses la propietat del sòl estava més o menys repartida en petits i mitjans propietaris; i a Menorca hi havia un predomini quasi absolut del gran propietari, amb les excepcions de les terres de la perifèria dels nuclis urbans –particularment Maó, Alaior i Ciutadella–, on en el segle XVIII s'havia desplegat el conreu de la vinya i també un bon nombre d'horts. La majoria d'autors vinculen els canvis succeïts en el camp mallorquí i pitiús al nou marc institucional amb la irrupció de noves formes de tinença de la terra que permeteren introduir innovacions tant en el tipus de conreu com de tipus tècnic, com per exemple la introducció de l'arada anglesa de tipus Howard and Berdford o l'arada nord-americana modificada, Walden. A partir de la segona meitat del XIX hi haurà una notable xarxa de ferreries que s'encarregarien d'elaborar els estris requerits a la moderna agricultura i aquests tallers es convertiran a poc a poc en els proveïdors de la maquinària de tallers i fàbriques (Cela-Conde, 1979; Manera, 1999; Manera, 2001a; Roca, 1992).

A més, entre les motivacions del canvi agrícola de la segona meitat del segle XIX es pot destacar el pes que degué tenir la inestabilitat de la producció oleícola –controlada pel capital comercial i la vella aristocràcia–, així com també l'estancament o ensorrament del seu valor monetari. Per altra banda, Casasnovas i Ginard (2006) posen a damunt la taula la rellevància de les institucions burgeses-il·lustrades, com és el cas de la RSEMAP (Reial Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País) que varen promoure el canvi agrari amb la proposició d'introduir els conreus colonials destinats a l'agroexportació (fins i tot desenvoluparen una important tasca divulgadora sobre les tècniques agrícoles vinculades als nous conreus). Emperò, aquelles elits no dubtaren en impulsar la inserció de les illes als circuits del capitalisme mundial a partir de la consolidació d'aquestes com un espai destinat a l'exportació de productes agroalimentaris cap als espais centrals, mentre que evitaren proposar l'impuls de la indústria. Segons Casasnovas i Ginard (2006:35) “una part de les classes dirigents, almenys a Mallorca, no estaven

interessades en el foment de la creació de grans nuclis fabrils; els hereus de la Il·lustració local, que encara voltaven entorn a la Societat Econòmica d'Amics del País, eren ben conscients que la concentració d'obriers podia conduir als conflictes socials i estaven disposats a evitar-ho, malgrat que fos a costa de mantenir l'endarreriment econòmic". Per tant, aquesta transformació socioeconòmica es reforça en els anomenats sistemes repressius de treball (*labor repressive systems*) (Naredo, 2004) que a partir de llavors han estat una constant a les Illes Balears, primer a través de la institucionalització del caciquisme polític, llavors amb la dictadura Franquista i posteriorment amb les regles del joc imposades pel dogma neoliberal en temps de democràcia liberal (Molina, 2003; Riutort et al., 2003).

Bona part de la burgesia mallorquina es trobava a l'Ateneu Balear en torn del qual se cuinaren els projectes de "modernització" de les illes, particularment de Mallorca. Molts dels seus membres serien dels impulsors de la Caixa d'Estalvis de les Balears, Sa Nostra (p.ex. Jacint Feliu, Miquel Fluixà, Francesc Manuel de los Herreros, Josep Lluís Pons i Gallarza, Miquel Roca Figuerola, Antoni Maria Sbert Borràs i Rafel Lluís Blanes Massanet, Alexandre Rosselló Pastor, Jordi Dezcallar Gual, etc.) i també del Banc de Crèdit Balear (p.ex. Bartomeu Pieras Florest, Rafel Pomar Cortès, Josep Rosich Mas, etc.). Els ateneïstes reclamaven dur endavant el procés modernitzador de l'economia illenca, tot queixant-se de l'escàs ressò i la poca atenció que rebien per part del govern central. Entre les principals demandes del grup es trobaven la dessecació de s'Albufera i la construcció del ferrocarril, a més de reclamar el desplegament de les infraestructures i la reducció de la pressió fiscal. Entre els membres de l'Ateneu s'hi trobaran algunes de les primeres espases del capitalisme mallorquí (p.ex. Enric Alzamora, Gabriel Alzamora, Manuel Salas, Ernest Canut, etc.), però també s'hi trobaven membres de l'aristocràcia mallorquina (p.ex. Mariano Conrado Asprer, Jordi Dezcallar Gual, Ramon Despuig Fortuny, Antoni Villalonga Pérez, Felip Togores Rosselló, etc.) i professionals qualificats entre dels que destaquen enginyers i advocats o notaris (p.ex. Marià Canals Perelló, Eusebi Estada, Jacint Feliu Ferrà, Manuel Guasp Pujol, Lluís Pou Bonet, Emili Pou Bonet, Alexandre Rosselló Pastor, Antoni M. Sbert Borràs, etc.). En el procés del canvi agrari, s'ha de tenir present el paper que jugarien els primers tècnics agrònoms, com per exemple Pere Estelrich Fuster o Francisco Satorras i també la configuració de les organitzacions com per exemple la Lliga Agrària Mallorquina (1889) i el Sindicat Agrícola (1899) (Barceló, 1961; Manera, 1999; Peñarrubia, 2001).

El que hom no pot deixar de banda, quan s'analitzen les forces que indueixen el canvi agrícola, és el paper que jugaren en la definició de les pràctiques agrícoles i la introducció de segons quins conreus, atenent a la qüestió del poder dels empresaris, bàsicament d'aquells que s'encarregaven de col·locar els productes als mercats exteriors; però també dels que permetien finançar els canvis de conreu, adquirir la propietat de la terra o la introduir innovacions tècniques (p.ex. maquinària, adobs químics, etc.). I tampoc s'han de deixar de banda la vinculació amb el capital industrial, particularment pel que fa a l'adopció dels adobs químics primer<sup>85</sup>, i la mecanització motoritzada després. En el cas de Manacor, i probablement a aquella comarca, la introducció dels ametllers i garrovers per tal de substituir la vinya afectada per la fil·loxera està vinculada a la figura del banquer i propietari de terra (que no pagès), Antoni Rosselló Nadal que fou dels primers en introduir a Mallorca aquells conreus. Aquest personatge el trobam també a grups de pressió com per exemple la Lliga Agrària Mallorquina, com a vocal del Ferrocarril i també a la presidència de Sa Nostra.

Les elits, amb la convergència de burgesia i aristocràcia, constituïren al 1875 l'Associació de Propietaris de Balears que tenia per objectiu la defensa dels seus interessos –en un principi defensà el lliurecanvi quan els hi afavoria, però al 1885 defensà el proteccionisme– i la constant demanda anticontributiva. Cap el 1889 es va constituir la Lliga Agrària Mallorquina que al cap de dos anys es transformarà en la Cambra Agrícola Balear (Peñarrubia, 2001). Des d'aquestes entitats s'impulsen una sèrie de publicacions periòdiques com "El agricultor balear" i

<sup>85</sup> Rosselló-Verger (1964:308) escrivia: "un fabricant d'adobs químics manifestà al botànic Knoche el 1905 que a penes s'empraven 600 kg a tota l'illa i dos anys després unes 400 Tm que se repartien exclusivament els grans propietaris. Poc a poc l'exemple de terratinents avisats i "amos" progressius va anar transcendent al petit agricultor i, si bé avui no pot dir-se que no sempre l'ús d'adobs químics és racional, es pot dir que no existeix agricultor que no ho conegui i practiqui".

també monogràfiques<sup>86</sup> sobre les tècniques i els nous productes de la "revolució verda" o "modernització agrícola", especialment pel que fa a la introducció de fertilitzants químics i minerals i dels conreus colonials.

Cela-Conde (1979:118) parla de "l'existència al 1926 d'una densa xarxa d'especuladors en productes agrícoles distribuïts per la pràctica totalitat dels municipis [de Mallorca] que no estan situats a la muntanya". A més s'ha de tenir en compte el fet que en el cas de Mallorca, però probablement també a Menorca i Eivissa, tal com apuntava Cela-Conde (1979:18) "la monopolització capitalista del comerç colonial, a través dels seus distints nivells, és capaç d'imposar finalment el control sobre els mitjans de producció sense necessitat de disposar de la propietat de la terra". Així doncs, l'accés a la propietat per part dels pagesos no significà que aquells es convertissin en agents econòmics autònoms, ans al contrari estaven fortament supeditats a les relacions de dependència amb els taurons capitalistes illencs que controlaven la major part de canals de comercialització, el finançament i la producció-distribució dels nous ensums de la "revolució verda" illenca. A més, els pagesos –o millor dit, les famílies pageses– que tenien petites propietats es veien forçats a ampliar la seva activitat ja fos treballant com a jornalers a les grans propietats o bé en la manufactura –casolana o en petits tallers– de diversos productes. S'ha de tenir en compte que les classes dominants en el camp econòmic-financer també foren les principals protagonistes del caciquisme polític de les illes, ocupant els principals càrrecs polítics amb la qual cosa fermaven el seu poder i control sobre la resta de la població (Casasnovas i Ginard, 2006; Peñarrubia, 2001).

Es pot destacar el fet que per exemple la **Casa Alzamora** fundada per Pau Alzamora Calafat al 1835 dedicada al comerç agroalimentari a l'engròs. El 1860, Gabriel Alzamora Ginard, fill de Pablo Alzamora, ja posseïa una important flota de cinc navilis i presidia l'empresa Harinera Mallorquina. Mentre que en un principi aquesta empresa s'havia dedicat especialment al comerç de farines i sucres, a partir de 1880 monopolitzaren el comerç d'ametlla, però també controlaren de manera important el comerç de figues i polpes d'albercoc. A més, la Casa Alzamora va tenir un pes rellevant pel que fa a la venda dels productes químics destinats a la intensificació de la producció agrícola<sup>87</sup>. Els mateixos Alzamora controlaven tot el procés vinculat a la producció-especulació agroalimentària, des de la conversió del blat en farina, a l'envasat i el seu comerç (Manera i Morey, 2006). Els Alzamora –Gabriel Alzamora Ginard, Ferran Alzamora Gomà i Enric Alzamora Gomà – van establir una densa xarxa comercial a través d'Alzamora Brothers (1917) amb raó social a Londres amb Joan Roca Pujol com a home de confiança. Així, els negocis de Can Alzamora s'expandien des d'Europa –Londres, La Haia, Glasgow, Gènova, i Messina– a Amèrica –Nova York, Xicago, Toronto, Montreal i Buenos Aires–. I, a més, les finances de l'empresa-família estaven col·locades en les principals places financeres del capitalisme-món del moment, amb comptes oberts a: Credit Lyonnaise (Marsella); Credito Italiano (Milà); The London City & Midland Bank (Londres). L'auge de la internacionalització empresarial dels Alzamora fou espectacular durant els anys 1920.

Quan esclatà la Guerra Civil, el cap de l'empresa, Ferran Alzamora Gomà que havia estat dels fundadors del partit polític de Primo de Rivera, Unión Patriótica Mallorquina, col·laborà amb el "Movimiento", la qual cosa li va reportar importants rèdits. En aquells anys fou un dels principals importadors de blat i demés queviures a l'illa. El seu nebot, Gabriel Alzamora López (1904-1997) va ocupar destacades posicions polítiques al llarg de tot el Franquisme. Durant la Guerra Civil fou enviat a Burgos per la Junta Econòmica de Mallorca per gestionar l'abastament de l'illa amb blat de Castella, que per altra banda importava amb l'empresa familiar. Gabriel Alzamora no descuidà les tasques empresarials, així al 1947 va succeir a Ferran Alzamora Gomà com a president de l'empresa familiar i també ocupà la presidència del Foment de Turisme (1955-1962), la vicepresidència de la Junta d'Obres de Port

<sup>86</sup> p.ex. Pere Estelrich (1900) *Guía práctica para la aplicación de abonos químicos o minerales con las fórmulas calculadas para los terrenos de Baleares*, Francesc Satorraas (1901) *Abonos minerales. Instrucciones para su aplicación en Mallorca*, LA FERTILIZADORA: *Abonos minerales. Instrucciones para su aplicación en Mallorca* de 1908 (Roca, 1992).

<sup>87</sup> Escartín (2001:35) apunta que "l'important moviment de mercaderies que generava aquesta empresa va provocar que els seus directius decidissin unir els magatzems de la firma amb l'estació del ferrocarril mitjançant la creació d'una línia particular". Els magatzems es trobaven a les afores de les murades, a la part exterior del Baluard de Zanoguera (al costat de la Porta Pintada). La connexió ferroviària ens pot donar una idea del poder que devia tenir aquesta família-empresa a finals del segle XIX.

(1956-1968) i la presidència de la Cambra de Comerç (1967-1968) (López-Bonet i Díaz-García, 1985; Dolç, 1989)<sup>88</sup>.

Els Alzamora foren uns dels principals "creadors" de la zona turística de la zona coneguda "comercialment" com la Platja de Palma on hi tenien importants interessos, de fet quan Gabriel Alzamora López fou anomenat (no elegit) batle de Palma (1968-1972) va adreçar bona part de la seva activitat política a cobrir els interessos familiars. Així, podem trobar que la Gran Enciclopèdia de Mallorca diu que "el fet més important que marcà el seu pas per la batlia de Palma fou el Pla d'Obres i Serveis Bàsics d'Infraestructura, anomenat també Pla Alzamora, que representà la inversió en el Pla de la Platja de Palma i la construcció del Palau Municipal d'Esports, entre altres serveis, construccions i reformes" (Dolç 1989 vol. 6, pp.142).

Aquests empresaris els trobarem al cap de poc temps en el principal lobby turístic de l'illa, com és el cas d'Enric Alzamora Gomà que fou el primer president i fundador del Foment de Turisme (FTM) (1905-1911), Ferran Alzamora Gomà<sup>89</sup> fou president de la FTM (1919-1927), i Gabriel Alzamora López (1956-1962) (Vives, 2005). Com diu Joan Buades (2004:49) al respecte de la família-empresa Alzamora: "són sempre al cor del poder, i així, a l'etapa d'internacionalització de la firma basada en l'exportació de productes agraris i la seva industrialització, la de la primera postguerra mundial, és a la vegada la del seu compromís polític per una dictadura aparentment "nacionalista". Entre el 1918 i l'adveniment de la Segona República, Ferran Alzamora manté representació comercial a Europa i Amèrica mentre esdevé un dels sis membres del Comitè Polític de la Unió Patriòtica a les Balears, el partit del dictador Primo de Rivera".

La figura de **Joan March** tampoc és aliena al curs de les transformacions agràries de Mallorca. En els seus inicis s'especialitzà en l'especulació de terres i de ramat porcí. La seva funció com a financer o intermediari en les operacions de parcel·lació també degué deixar la seva empremta. Emperò un dels principals aspectes a tenir en compte és el paper que degué jugar March en el comerç quasi monopolístic de les exportacions de queviures a través de les navilieres en les que va prendre part, primer La Isleña i després la Trasmediterrànea que es feu poc a poc amb el monopoli del transport marítim regular de les illes. Un altre entitat a considerar és el Trust Exportador (Pomar Kleber) de Joan March, junt amb Antoni M. Ques, els germans Ramis d'Alcúdia, Miquel Pujades Alonso, Bartomeu Servera i Pomar Kleber. El bloqueig per part dels submarins alemanys dificultà seriosament el tràfic de vaixells a la Mediterrània occidental, però aquest bloqueig no afectà als negocis de March que abastia de queviures i combustible als submarins alemanys i a canvi no tenia problemes de navegació. Per altra banda, les disposicions reglamentàries que pretenien assegurar els queviures a la població espanyola per tal d'evitar l'especulació dels aliments i la seva venda als països en conflicte que podien pagar un major preu per aquells productes, foren fàcilment esquivades per part de March i els seus socis. March a través dels seus "treballadors" en el camp de la política, com el Ministre d'Hisenda Santiago Alba o el propi president de la República Alejandro Lerroux, va obtenir fàcilment els permisos d'exportació a canvi de suborns. A més, la Llei de Subsistències d'Alba de 1916 que fixava preus taxats als queviures va afavorir els interessos dels acaparadors i grans comerciants-contrabandistes que compraven els productes a preus taxats i llavors els venien, a un preu més alt, als països europeus en conflicte (i les seves colònies). Així mateix, March tenia segurament el control de la Cambra Oficial de Comerç on el seu home de confiança, Sebastià Simó Morey era el president al 1917. Cal tenir present que March controlà bona part del comerç legal, però també el comerç il·legal<sup>90</sup> (Ferrer, 2000).

<sup>88</sup> Alzamora SA es va extingir el 2001 i apareixia al CNAE amb l'epígraf 511, sota la descripció "explotació d'una cadena de supermercats denominats "supermercats Alde"" (Font: base dades SABI, <http://0-sabi.bvdepp.com.llull.uib.es>, octubre 2008). Fernando Alzamora Carbonell (1944) és el president de sa Nostra (1989-1991; i una altra vegada des del 2006), ha estat president del consell d'administració d'Almendras de Mallorca SL, de la que en tenia participacions, pertany al consell d'administració de VEGE Española i des del 1997 està vinculat al grup Eroski.

<sup>89</sup> Els interessos turístics dels Alzamora es poden vincular al fet que Ferran Alzamora Gomà va adquirir una gran part (40 Ha) de la que seria una de les zones turístiques més importants de Mallorca, l'anomenada Platja de Palma (López-Bonet i Díaz-García, 1985; Dolç, 1989). Cal tenir en compte que abans de l'enderrocament de les murades de Palma, l'espai edificat d'intramurs no ocupava més de 102 Ha i que per tant els terrenys dels Alzamora equivalien a un 39,2% de l'edificat intramurs (Rullan 2002:199).

<sup>90</sup> Ferrer (2000:152) escriu que "el trust exportador declarava a la Duana l'embarcament de productes de lliure exportació: figues seques, ametlles, molla d'albercoc, peix fresc, garroves, etc., els quals servien de tapadora per ocultar-ne d'altres de superior demanda, l'exportació dels quals era interdicta. Les caixes i caixons de gènere que aparentment contenien figues seques, molla d'albercoc, etc., en realitat sota un primer sostre de fruits secs contenien: mongetes, arròs, oli, embotits, etc".

La situació degué arribar a ser pràcticament monopolística ja que els grans propietaris de terres, la burgesia i l'aristocràcia establiren una aliança per tal de fer front al Trust Exportador d'en March. En aquesta aliança es troba el principal finançador del maurisme balear, Manuel Salas, junt amb altres grans propietaris. Per una altra banda, "les classes populars s'oposaven a l'exportació dels productes que formaven la base de la seva alimentació i dels productes energètics d'ús domèstic" (Ferrer 2000:147).

Els negocis de March es submergien en les lògiques especulatives del sòl i el seu poder sobre els grans propietaris de terres, però també sobre la resta de la pagesia degué ser insuportable. Pere Ferrer (2000:302) ens il·lustra de manera prou gràfica fins on s'estenien els tentacles de March: "la parcel·lació de grans finques, a més de proporcionar-li grans beneficis, li conferí un cert domini sobre els petits compradors. Les vendes de parcel·les es feien a termini, les noves propietats quedaven hipotecades. En el cas que, a causa d'una mala anyada o per altres circumstàncies, els compradors es veiessin impossibilitats a satisfer el pagament anual, quedaven en mans de Verga [...] La seva condició de gran comerciant a l'engròs de productes de la terra el convertí en un home de força poderós en el món rural. El seu grup comercial va esdevenir el principal comprador de ramat i de productes agrícoles destinats al comerç exterior. Els minifundis que ell havia contribuït a crear eren les explotacions on es cultivaven els productes objecte del seu comerç. A més, era el principal fabricant d'adobs, accionista majoritari de la fàbrica de superfosfats La Fertilizadora i propietari de la de Portopí". Els pagesos es convertien en els seus clients, i també obtenien alguna renda extraordinària, treballant en la descàrrega dels fardells de tabac de contraban.

El cercle clientelar de March no afectà tan sols a les classes populars, sinó que tal com exposa Ferrer (2000:304) "les subordinacions a Verga es donaven també dins la mateixa classe dominant conservadora, suposadament la seva rival, mitjançant la participació en els seus negocis: vocal del Crèdit Balear, subscriptor d'obligacions de les empreses: Compañía de Tranvías, Compañía de Ferrocarriles de Mallorca; Compañía de Alumbrado de Gas o pel procediment d'atorgament de crèdits a senyors en dificultats pecuniàries: el comte d'Ayamans, de Lloseta; Jeroni Estades, cacic de Sóller; el gran terratinent d'Artà Pere Morell i l'aristòcrata terratinent Gual i Gual de Torrella, tots ells coaccionats pel seu creditor".

Una altra figura a destacar és la de l'empresari **Manuel Salas Sureda**<sup>91</sup>. Salas va fundar l'empresa La Petrolera al 1880, el complex petroquímic del Portitxol i que a més d'elaborar primer querosè i llavors la benzina Àguila, es dedicava a la fabricació de alcohols i aiguardents, sabó, fabricació de llaunes, extracció d'oli, entre d'altres (Manera i Morey, 2006). Salas es feu amb la propietat de les salines de les Pitiüses sota la companyia Salinera Española –les d'Eivissa al 1878 i les de Formentera al 1897– i també les de Múrcia (San Pedro del Pinatar), així un dels principals productes comercials de les Pitiüses quedaven en mans de capitals mallorquins. Un altre aspecte a considerar en quant a Manuel Salas, és el seu paper com armador. Salas, i el grup que ell encapçalava –format per membres de la burgesia i aristocràcia maurista–, protagonitzà un conflicte permanent amb Joan March que en el cas del transport marítim cristal·litzà en els moviments de Joan March per fer-se amb el monopoli de les comunicacions marítimes de l'arxipèlag. Salas arribà a invertir un milió de pessetes a la companyia La Isleña per evitar que March es fes amb el seu control a través de Trasmediterrànea. Finalment, la batalla fou guanyada per March i el grup perdedor va constituir al 1924 la companyia La Naviera Mallorquina formada pels quatre motovelers dels germans Ramis Mut i amb el capital de Salas. Finalment, la diferència era abismal, March comptava amb 70 vaixells que controlaven tot el transport marítim espanyol, i el grup d'en Salas comptava amb quatre naus (Ferrer, 2000; Gómez-Santos, 1991). Un altre aspecte que interessa destacar de Manuel Salas és el seu paper en l'adquisició de propietats rústiques i el paper que aquest empresari jugà en la introducció de les innovacions agrícoles i pecuàries, a més de la creació de l'empresa Agrícola Mallorquina (Feo-Parrondo, 1998; Rosselló Verger, 1981).

<sup>91</sup> Manuel Salas Sureda era fill del navilier Manuel Salas Palmer. Salas Palmer era al 1870 un dels naviliers mallorquins més importants, comptant amb el bergantí-goleta Salas que fou el primer vaixell mallorquí que començaria el transport de petroli (Piña-Homs, 19/02/2007). L'ajut financer de Joan March fou fonamental per a que el cop d'Estat del 1936 reeixís a l'Estat espanyol (Ferrer, 2004) i l'ajut financer de Manuel Salas pel que fa a les Balears (Casasnovas, 2008:698). Els Salas han constituït una nissaga polític-empresarial que s'estén als nostres dies, expressat en la unió entre el que fou president de la CAIB (Comunitat Autònoma de les Illes Balears), Gabriel Cañellas que està casat amb la néta de Manuel Salas, Maria Amparo Rotger Salas. Cañellas a més de la política s'ha encarregat dels negocis familiars, saliners (Salinera Española) i immobiliaris (Ibifor SA) (Amer, 2006; Manresa, 1998; Manresa, 25/02/2007).

A Eivissa caldria tenir en compte el paper que Abel Matutes Torres, soci comercial i polític de Joan March, va tenir en les transformacions econòmiques de les Pitiüses, ja que aquell controlava el transport marítim amb els seus vaixells primer, i llavors com a consignatari de la Trasmediterrànea. Una altra família eivissenca a considerar, segurament, seria la d'Ignasi Wallis que al 1887 adquiriria un vapor i posteriorment al 1933, els trobarem en la fundació del Foment de Turisme d'Eivissa (Buades, 2004). A més, cal comptar amb la presència de l'empresari mallorquí Manuel Salas que tenia les Salines amb l'empresa Salinera Española. Aquest empresari i polític conservador entraria dins del joc polític eivissenc a les eleccions de març de 1898, presentant-se pel Partit Liberal i resultant-ne elegit. En aquells moments, "les eleccions a Eivissa, com era habitual, van estar dominades pel Partit Liberal i les seves xarxes caciquils" (Casasnovas 2008:624). Per tant, podem dir que aleshores el poder a l'ombra d'en Verga i els seus socis encara devia tenir poc pes.

*c) L'agricultura i ramaderia "colonials" (agroexportació) com a via d'acumulació. Un camp endarrerit?*

En aquest període que va més o manco del primer quart del segle XIX a mitjans segle XX es caracteritza per un procés en el que l'agricultura de les illes es va especialitzant en conreus per a l'exportació als països centrals i les seves colònies. En aquest sentit, l'agricultura, junt amb un cert desenvolupament industrial, es converteixen en la principal via d'acumulació de les Balears. Encara que s'ha parlat de la importància dels conreus colonials –vinya, ametllers, figueres i garrovers–, s'ha de tenir present que altres produccions agrícoles seguien amb certa importància. Per exemple, la producció **frumentària** s'incrementà a les illes, i en especial degut a la prohibició d'importar blats estrangers de 1820, es va estimular l'augment de la producció bladera. En el cas de Mallorca i Pitiüses es combinaria la producció cerealícola amb conreus llenyosos, en canvi a Menorca la resposta seria la del monoconreu blader. El decret prohibicionista fou aprofitat pels propietaris, per tal d'exportar la producció frumentària cap a la península, tot deixant a la població illenca desproveïda, per la qual cosa es promulgà el Reial Decret de 1824 que prohibia l'entrada de cereals a la península procedents de les Balears i les Canàries (Casasnovas, 2006). A la taula 25 es pot veure com els conreus herbacis han experimentat una marcada tendència a la baixa a Mallorca i les Pitiüses, mentre que a Menorca s'enregistrà un ascens dels conreus cerealícoles a partir dels anys 1930 que com veurem més endavant, està relacionat amb l'expansió de la ramaderia bovina.

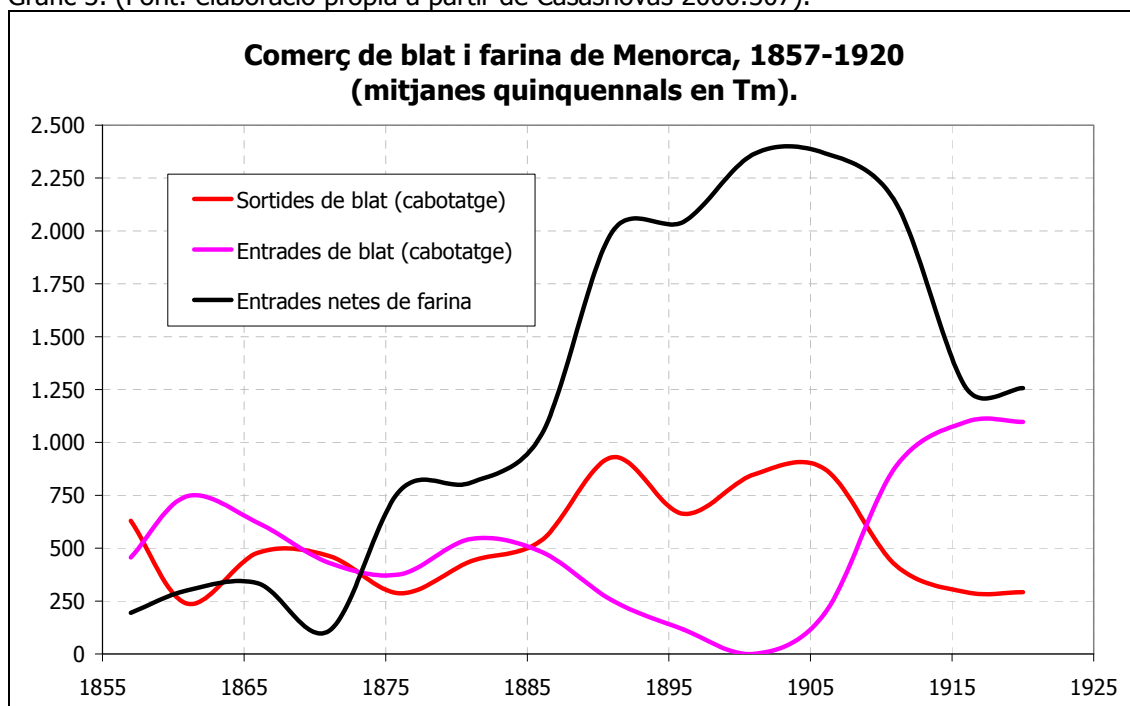
Taula 25. Evolució dels conreus herbacis a les Balears, 1860-1960.								
Mallorca			Pitiüses			Menorca		
<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1969 – any 1860–; Manera, 1999 – anys 1875-1930–; Aspiroz, 2003 –any 1939–; Barceló, 1962 –1960– ).</b>			<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1969 – any 1860–; Aspiroz, 2003 – any 1939–; Vilà-Valentí, 1984 –1960–).</b>			<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1869 – 1860–; Méndez-Vidal, 2007:388 –1934 i 1962–).</b>		
Any	Cereals (Ha)	Faves (Ha)	Any	Cereals (Ha)	Lleguminoses (Ha)	Any	Cereals (Ha)	Lleguminoses (Ha)
1860	122.789	12.340	1860	19.113	–	1860	39.549	–
1875	71.919	12.339	–	–	–	–	–	–
1911	64.250	11.950	–	–	–	–	–	–
1920	67.510	15.013	–	–	–	–	–	–
1930	85.000	20.600	1933	3.250	1.221	1934	14.311	558
1939	74.214	27.188***	1939	5.786	1.033	–	–	–
1960	74.349		1960	10.269	2.217	1962	12.218	675

\*\*\* Fa referència a lleguminoses en general.

En el cas de Menorca, la crisi de 1820 derivada de la prohibició d'importar cereals i la legislació bladera proteccionista va desencadenar un procés d'expansió dels conreus cerealícoles que convivien amb el policultiu de subsistència. La crisi va desfermar l'emigració dels menorquins, amb la qual cosa va disminuir la demanda interna de cereals. A partir de 1835

es pot exportar blat cap a la península, la qual cosa serà aprofitada pels propietaris que aconseguiran importants beneficis. Bisson (1967:84) diu que "l'illa va conèixer de nou aquesta por a la manca de blat que apareix constantment en la seva història; fou llavors quan se varen rompre els turons de Tramuntana, es dessecaren i sanejaren les petites planes del Nord, i s'utilitzaren al màxim els roquissars del Migjorn". En el cas menorquí resulta interessant esmentar la difusió del blat xeixa que cap a mitjans segle XIX havia substituït quasi totalment al blat roig. Aquest tipus de blat de major pes i qualitat, rebia una contrapartida monetària superior a la del blat roig o moreno i es destinava preferentment a l'exportació. Segons Casasnovas (2006:305) "la forta demanda i els alts preus de què gaudia el blat menorquí fora de l'illa va fer que els propietaris es preocupessin per incrementar la producció d'aquest cereal, malgrat que això suposà la sobreexplotació de la família del mitger de la seva finca: el pagès suportava en la seva integritat el cost de la producció del blat (treball, utilatge, llavor), mentre que el propietari es beneficiava de la meitat de la collita". És a dir, un bon negoci pel propietari. Al gràfic 5 es pot veure com les exportacions de blat superen a les importacions al llarg del període que va de 1886 a 1910, la qual cosa podria dur a pensar que Menorca s'havia convertit en excedentària de cereals. Bàsicament, el que es feu al llarg del període que abraça la gràfica era exportar cereals de bona qualitat (i més cars) i importar cereals de pitjor qualitat (i més barats). Però, un aspecte clau a tenir present és el fet que les entrades netes de farines seran superiors a les sortides de blat a partir de 1860, i la farina és blat.

Gràfic 3. (Font: elaboració pròpia a partir de Casasnovas 2006:307).



**Taula 26. Comerç de blat i farina a Menorca, 1857-1920 (mitjanes quinquennals, Tm) (Font: Casasnovas 2006:307).**

Quinquenni	Sortides blat cabotatge (Tm)	Entrades blat cabotatge (Tm)	Entrades netes farina (Tm)
1857-1860	629	456	194
1861-1865	237	746	301
1866-1870	479	619	333
1871-1875	463	431	109
1876-1880	287	376	772
1881-1885	438	543	810
1886-1890	537	483	1036
1891-1895	930	252	1.996
1896-1900	663	116	2.042



1901-1905	848	0	2.364
1906-1910	875	191	2.368
1911-1915	420	883	2.136
1916-1920	292	1.097	1.257

La producció **oleícola** disminuï paulatinament, i particularment va perdre el seu paper com a principal producte d'agroexportació. A la taula 27 es pot apreciar com la superfície ocupada per les oliveres decau a Mallorca, mentre que a les Pitiüses presenta un tímid increment. La pèrdua de rendibilitat del negoci de l'oli va conduir a l'abandonament del treball i conservació dels marges de pedra de les zones de muntanya, amb la qual cosa aquestes zones començaren a experimentar un procés d'abandó que fou aprofitat per l'avanç de les espècies forestals més oportunistes, especialment el *Pinus halepensis*. Mentrestant, a les terres ocupades per oliveres, del Pla i Raiguer, que podien ser substituïdes per altres conreus foren progressivament reemplaçades pels conreus anomenats colonials.

<b>Taula 27. Evolució dels conreus d'oliveres a Mallorca i Pitiüses, 1860-1960.</b>			
<b>Mallorca</b>		<b>Pitiüses</b>	
<b>(Font: elaboració pròpia a partir de Barceló, 1961 – 1819–; Urech i Cifre, 1969 –1860–; Manera, 1999 – 1875-1930–; Aspiroz, 2003 –any 1939–; Barceló, 1962 –1960– ).</b>		<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1969 –any 1860–; Aspiroz, 2003 –1939–; Barceló, 1963a –1960–).</b>	
Any	Oliveres (Ha)	Any	Oliveres (Ha)
1819	45.809	–	–
1860	27.382	1860	889
1875	25.947	–	–
1911	25.390	–	–
1920	22.240	–	–
1930	22.130	1933	765
1939	20.390	1939	940
1960	16.559	1960	1.343

Un dels principals canvis en els conreus es detecta en l'expansió de la **vinya** que experimentà un important avanç degut en bona part a un factor exogen. La plaga de la fil·loxera a França de 1873 va obrir les portes a l'expansió de la vinya mallorquina, particularment a les zones on aquesta ja s'havia anat implantant anteriorment i on la propietat de la terra era prou fragmentada, especialment al Raiguer amb Binissalem com a centre; i al Migjorn amb Felanitx al capdavant. Emperò, anteriorment les vinyes ja havien ocupat els sòls menys aptes per a la producció frumentària de moltes de les zones del Raiguer i Migjorn, especialment vinculades amb les petites propietats o altres règims de tinença de la terra que permetia desvincular-se del domini de la gran propietat. La vinya havia patit la plaga de l'oidium al 1851, la qual cosa minvà la seva extensió, de manera particular a Banyalbufar on es sembrava la malvasia. Paradoxalment, la plaga de l'oidium va tenir efectes positius ja que quan es va produir la crisi de la fil·loxera francesa, els ceps mallorquins replantats estaven en una situació d'òptima producció (Barceló, 1958; Barceló, 1959). El conreu de la vinya requeria una gran quantitat de treball que difícilment seria factible en el cas de la gran propietat, i en canvi a les petites propietats es dona una autoexplotació per part dels pagesos-propietaris que permeté la conversió dels conreus. Manera (2001a) explica com al segle XVIII ja foren introduïdes certes innovacions en la destil·lació que permetien incrementar la producció dels brous, especialment aiguardents.

Si observem la taula 28<sup>92</sup> ens adonarem del gran salt que es produeix a Mallorca, entre 1860 i 1875 en que es passa de 15850 Ha de vinya a 21746 Ha, i al 1887 s'havien arribat a les 30 mil Ha. És a dir, pràcticament s'havia duplicat la superfície ocupada per aquests conreus (Manera, 1999). Els fluxos d'exportació de Porto Colom experimentaren un increment notable

<sup>92</sup> L'evolució dels canvis territorials concrets des de les mirades que hem definit com a forestal, agrària i integradora s'analitzen extensament en el capítol XI.

degut a l'explosió vitivinícola d'aquella zona, mentre que els productes obtinguts al Raiguer s'adreçaven al Port de Palma. Així, per exemple a l'any 1884 s'exportaren des de Porto Colom uns 9,25 milions de litres que s'adreçaven en un 99,8% cap els ports francesos –Sète, Marsella i Niça– i la resta anava als ports peninsulars. En el Port de Palma, s'exportaven uns 10,64 milions de litres, dels quals un 81,6% es dirigia als ports francesos, un 11,78% anava als ports americans i un 6,6% als ports peninsulars (Cela-Conde, 1979).

Per altra banda, la vinya a l'illa de Menorca patí una sacsejada per mor d'una sèrie d'elements que es plasmaren en la dràstica reducció de la seva expansió que havia viscut una època daurada en el segle XVIII. Cap el 1814 se comptabilitzaven unes 1624 Ha de vinya, mentre que cap el 1860 a l'informe d'Urech i Cifre (1860) ni tan sols s'esmenta la presència de vinya. Casasnovas (2006) argumenta que la successió de plagues al llarg del XIX afectaren greument els ceps menorquins: eruga de pàmpol al 1846; l'oidium entre 1848 i 1849; el 1852 una altra plaga ("pulgón de viñedo"), seguida d'una nova d'oidium; la fil·loxera de 1891; i el mildiu de 1895. No obstant, Casasnovas (2006) ens dona unes xifres per l'any 1883 de prop de 35 Ha de vinya a Ciutadella i de 160 Ha a Maó. Després de la plaga de la fil·loxera, les vinyes maoneses ocupaven al 1906 la meitat de superfície (80 Ha) que 20 anys abans. Pel que fa a Eivissa, Urech i Cifre (1869) comptabilitzà unes 45 Ha, repartides entre Santa Eulària (39 Ha) i Sant Antoni (6 Ha). Emperò l'evolució dels fluxos comercials a través del Port d'Eivissa ens indica que entre finals del segle XIX i el primer quart del segle XX, el vi i l'aiguardent eren un dels principals productes d'importació (Cirer, 1986).

<b>Taula 28. Evolució del conreu de la vinya a les Balears, 1860-1960.</b>					
<b>Mallorca</b>		<b>Pitiüses</b>		<b>Menorca</b>	
<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1969 –any 1860–; Manera, 1999 –anys 1875, 1875, 1911, 1920, 1930–; Barceló, 1961 –1899 i 1905); Aspiroz, 2003 –any 1939–; Barceló, 1962 –1960–).</b>		<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1969 –any 1860–; Aspiroz, 2003 –any 1939–; Barceló, 1963a –1960–).</b>		<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1869 –1860–; Méndez-Vidal, 2007:388 –1934 i 1962–).</b>	
Any	Vinya (Ha)	Any	Vinya (Ha)	Any	Vinya (Ha)
1860	15.850	1860	45	1860	0
1875	21.746	—	—	—	—
1899	14.328	—	—	—	—
1905	4.500	—	—	—	—
1911	5.760	—	—	—	—
1920	7.845	—	—	—	—
1930	8.640	1933	—	1934	111
1939	7.190	1939	—	—	—
1960	4.285	1960	133	1962	11

La irrupció de la fil·loxera al 1891 a les Balears va conduir al col·lapse d'aquest conreu i es va iniciar un període de crisi socioeconòmica profund que afectà principalment a Mallorca. Tanmateix, la crisi de la plaga coincidí amb la decisió del govern francès de gravar fortament les importacions de vi; i també s'havia iniciat una forta expansió de la vinya a Algèria. Així doncs, la crisi de la vinya també estaria estretament lligada a l'important canvi en les relacions comercials amb el principals client dels brous mallorquins. Per això, probablement no es va optar a la plena substitució dels ceps existents i afectats per la plaga per vinya americana que era resistent a la fil·loxera, ja que les noves regles del joc comercial no auguraven a l'horitzó un canvi substancial que pogués dur la recuperació dels mercats exteriors. Segons Cela-Conde (1979) el col·lapse de la vinya posava en evidència el seu caràcter colonial. Les característiques del conreu de la vinya impossibilitaven el policultiu, amb la qual cosa els pagesos esdevenien en elements tremendament vulnerables en dependre de manera excessiva respecte dels mercats exteriors, que a la vegada estaven controlats per una poques famílies encarregades del transport i comerç. Per tant, podríem dir que eren doblement vulnerables. A la crisi vitivinícola li seguí la de la desfeta colonial amb la pèrdua de les colònies espanyoles a Amèrica i de les Filipines que

se traduïren en una important crisi socioeconòmica a les illes que s'evidencià amb l'increment dels fluxos migratoris (Barceló, 1970).

La sortida de la crisi de la vinya va tenir dues vies principals, a part de la sortida de l'emigració i la proletarització i explotació dels pagesos que s'adreçaven al món urbà i al sector manufacturer. En primer lloc, la substitució i difusió de l'ametller que de la mateixa manera que la vinya està orientat al mercat exterior. Per una altra banda, la figuera i el garrover que serviren d'aliment pels ramats –per la ramaderia porcina el primer i l'equina el segon–, però també complien la característica de ser un conreu destinat a l'alimentació humana, especialment el primer. Ambdós productes, així com el ramat de porcí tendran també una certa dimensió com a productes d'exportació (Cela-Conde, 1979).

El conreu de l'ametller no afectà tan sols a les petites explotacions que havien patit la desfeta de la vinya, sinó que també se va estendre per les grans propietats on el conreu dels llenyosos es podia combinar amb el conreu cerealícol. A més, l'ametlla podia tenir una interessant utilització com a combustible. Les clovelles de les ametlles, en comptes de ser considerades com un residu, eren aprofitades com a combustible en els motors de gas pobre ja que tenen un poder calorífic superior al de la llenya. En el cas de les petites propietats aparegué un problema social derivat del fet que les mateixes parcel·les que abans allotjaven les vinyes, en substituir-les per l'ametller disminuïren la seva rendibilitat. Segons Cela-Conde (1979) aquest canvi d'estratègia productiva es va traduir també en una reestructuració de la propietat amb el conseqüent increment de la parcel·la.

Al cas d'Eivissa la sembra d'ametllers es varen conrear a les zones on el sòl era de major qualitat agroecològica que corresponia a les terres a les planes. I, a més la sembra d'ametllers reduïa considerablement el conreu blader, amb la qual cosa la introducció dels conreus llenyosos acabava amb l'autoconsum de la família pagesa i introduïa als pagesos en els circuits comercials capitalistes. Cirer (2004:58) ho expressa dient que: "la sembra d'arbres eliminava la producció de cereals necessaris per al sosteniment del pagès. Aquest restava obligat a comprar en el mercat els queviures necessaris per a la seva subsistència". Sembla doncs, que els conreus llenyosos es degueren estendre junt amb una redefinició de les estructures de la propietat del sòl, i tan sols aquells amb suficient terra i de suficient qualitat serien els que entrarien dins del joc que introduïa al camp en les lògiques comercials capitalistes, que per altra banda eliminarien paulatinament les pràctiques de l'autoconsum pagès. Pel cas eivissenc, cal afegir una altra apreciació i és que tal com apuntava Verdura (1973:79) "a Eivissa arribaren també quadrilles d'agricultors mallorquins per ensenyar les operacions agrícoles elementals. Ells poblaren d'arbres l'illa (ametllers, garrovers)". És a dir, el projecte de "modernització" agrícola eivissenca es feu de la mà visible dels agents que operaven de l'illa veïna.

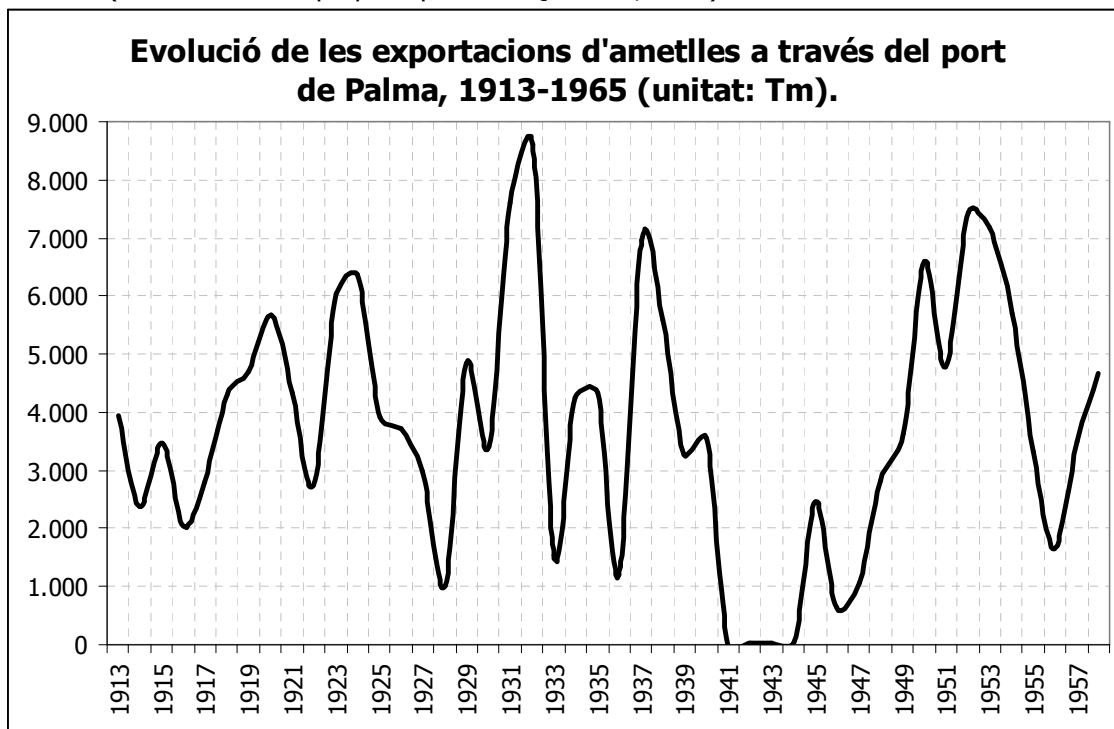
Els conreus d'ametllers se varen estendre tant a Mallorca com a Eivissa, passant de 6 mil Ha al 1860 a unes 47,5 mil Ha al 1930 pel cas de Mallorca, i de 521 Ha al 1860 a unes 1,65 mil Ha al 1939 pel d'Eivissa. Les dades de 1960, ja a les portes del boom turístic, ens dóna una idea al respecte de la persistència de la rellevància d'aquell conreu que havia seguit la seva tendència ascendent, en quant a ocupació de sòl (taula 29).

<b>Taula 29. Evolució dels conreus d'ametllers a Mallorca i Pitiüses, 1860-1960.</b>			
<b>Mallorca</b>		<b>Pitiüses</b>	
<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1969 –any 1860–; Manera, 1999 –anys 1875-1930–; Aspiroz, 2003 –any 1939–; Barceló, 1962 –1960–).</b>		<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1969 –any 1860–; Aspiroz, 2003 –any 1939–; Barceló, 1963a –1960–).</b>	
Any	Ametllers (Ha)	Any	Ametllers (Ha)
1860	6.048	1860	521
1875	6.530	—	—
1911	26.750	—	—
1920	26.750	—	—
1930	47.560*	1933	2.000
1939	38.315	1939	1.650
1960	65.634	1960	5.677

\*Dades Cela-Conde (1979).

Cal destacar el fet que l'ametller va ser el principal successor de la vinya en quant a les exportacions agrícoles. Com es pot veure al gràfic 4 sobre l'evolució de les exportacions d'ametlla a través del Port de Palma, tenim que aquestes augmentaren de manera constant sense que l'episodi de la guerra civil espanyola afectés gaire les exportacions. En canvi, aquestes varen caure dràsticament amb la contesa de la Segona Guerra Mundial que afectà al comerç d'ametlles que anaven bàsicament cap els mercats europeus. A la taula 30 es pot veure com en el cas de les exportacions fetes a través del port eivissenc, els fluxos comercials de l'ametlla experimentaren una caiguda semblant a la mallorquina, coincidint amb la Segona Guerra Mundial. A partir dels càlculs de Manera (2001a:134) sobre la producció d'ametlla a les Balears i els resultats mitjans de les exportacions de principis dels 1930, tendríem que les exportacions representarien devers el 35% de la producció que seria d'unes 25 mil Tm. Segons Luís Aspiroz (2003:61) l'expansió del negoci d'exportació d'ametlles des de Mallorca i Eivissa durant la Guerra Civil, i especialment una vegada va vèncer el bàndol rebel, estaria estretament vinculat a l'empresa PRODAG SA (Productos Agrícolas SA). Aquesta empresa de propietat alemanya, amb seu a València, s'encarregà de subministrar queviures al règim nazi. Aquesta empresa serví de tapadora per a la infiltració dels espies nazis, així com de plataforma per a l'evasió de diners públics cap a l'exterior per tal de perpetuar i assegurar els interessos dels dirigents del Reich. Per això, PRODAG SA forma part de la llista negra de les JEIA (Joint Export Import Agency) –empreses que comptaren amb participació financera alemanya durant el nazisme– i que estan subjectes als Acords de Postdam i dels Acords de Reparació de París (Viñas i Collado, 2002)<sup>93</sup>. Així mateix, Payeras (1973:222) en la biografia del Banc de Crèdit Balear ens diu que durant la Guerra Civil, el banc participà activament en les exportacions d'ametlles.

Gràfic 4. (Font: elaboració pròpia a partir de Quintana, 1974).



<sup>93</sup> El marquès de Valdeiglesias (José Ignacio Escobar) fou el vicepresident de PRODAG SA, aquest personatge fou un dels principals representants dels interessos nazis a l'Estat espanyol i ja als anys 1950 es va dedicar a l'activitat turística. A principis dels anys 1940, el director de l'empresa era Ernest Peche i la figura del marquès de Valdeiglesias era merament instrumental. A la mort de Peche al 1957, la seva dona va heretar l'empresa. Aquesta es va casar al 1959 amb Luís Mendoza. El fill d'aquest, Ramon Mendoza, que fou president del Reial Madrid (1977-1978), va convertir l'empresa en un imperi empresarial de la mà de les importacions de la URSS. Així mateix, PRODAG SA es va convertir en un dels canals de penetració dels serveis secrets de la URSS, la KGB, gràcies a la qual cosa Mendoza va tenir un tracte preferencial en les relacions comercials amb el bloc soviètic (Viñas i Collado, 2002).

**Taula 30. Evolució de les sortides d'ametlla des del Port de Palma, 1913-1965 (Font: Quintana, 1974) –en gris els anys que no hi ha dades de comerç de cabotatge, són de comerç exterior–.**

Any	Sortides (Tm)	Any	Sortides (Tm)
1913	3.937	1936	1.203
1914	2.388	1937	6.955
1915	3.469	1938	5.604
1916	2.049	1939	3.280
1917	2.804	1940	3.536
1918	4.292	1941	0
1919	4.702	1942	19
1920	5.682	1943	40
1921	4.335	1944	49
1922	2.751	1945	2.465
1923	6.048	1946	635
1924	6.380	1947	1.055
1925	3.920	1948	2.827
1926	3.723	1949	3.641
1927	2.993	1950	6.594
1928	1.014	1951	4.778
1929	4.838	1952	7.443
1930	3.399	1953	7.197
1931	7.590	1954	5.715
1932	8.603	1955	3.316
1933	1.524	1956	1.645
1934	4.239	1957	3.502
1935	4.322	1965	4.664

**Taula 31. Evolució de les sortides d'ametlla des del Port d'Eivissa, 1900-1960 (Font: Cirer, 2004).**

Any	Sortides (mitjana Tm/any)
1900-1904	1.294
1905-1909	2.338
1910-1914	2.010
1915-1919	1.668
1920-1924	1.229
1927-1929	1.058
1930-1935	1.276
1936-1941	958
1942-1945	0
1946-1950	0
1951-1952	0
1956-1960	53

Entre els conreus de vocació exportadora es poden destacar els cítrics, la patata i altres conreus llenyosos com per exemple l'albercoc. El conreu dels **cítrics** són particularment destacables a la vall de Sóller. A finals del segle XVII ja s'enregistraren vendes de taronges amb el litoral mediterrani peninsular i francès. Una plaga de fil·loxera entre 1864 i 1865 va truncar la tendència ascendent del comerç de cítrics sollerics. Alguns autors, sostenien que en comptes d'una plaga, "la causa de la malaltia no és l'excés d'humitat, sinó l'excés de líquids saturats d'amoníac emprats en el rec. Dit sistema de rec ha podrit les arrels i per tant ha fer que es perdessin els peus nous i vells" (Márquez i Pérez, 1886 a Gil-Sánchez et al. 2002:167). Per exemple, es passa de 3000 Tm de taronges extretes al 1858 a 1800 Tm al 1864. Molts de tarongers serien substituïts per altres conreus, encara que els cítrics no perden importància,

entre dels quals hi haurà la llimona. I, a la crisi dels cítrics se li afegia la caiguda de les importacions de cotó des d'Amèrica per mor de la Guerra de la Independència als EUA, amb la qual cosa, la producció tèxtil domèstica rebia un fort cop. Com a resultat d'aquesta situació, molts sollerics varen emigrar. Emperò, ja s'havia establert una densa xarxa comercial amb presència sollerica, particularment al Migdia francès per a la venda dels cítrics i a les Antilles en els fluxos comercials del cotó (Manera, 2001a).

Altres conreus amb certa importància agroexportadora són els de l'**albercoc** que era transformat en polpa o dessecat (orelles) i que tenia especial presència a Mallorca –Binissalem, Porreres, Felanitx, Inca, Manacor i Consell– (Rosselló Verger, 1964; Cela-Conde, 1979). Aspiroz (2003) apuntava com en el període que va des de la Primera Guerra Mundial i la Guerra Civil s'incrementà notablement l'expansió d'aquests conreus i al 1934 assenyalava l'existència a Mallorca de més de 100 empreses o fàbriques dedicades a la conserva de l'albercoc que era exportat principalment a Anglaterra, seguida d'Alemanya i Itàlia. A finals dels anys 1940 després dels períodes bèl·lics, la indústria de la polpa de albercoc havia caigut significativament, s'havia passat de 50 mil caps de 5 kg; 12 mil barrils de 250 kg; i 300 Tm d'albercocs secs al 1939; a 600 mil pots de 5 kg; 1500 barrils de 200 kg; i 1200 Tm d'albercocs secs al 1950. La manca de materials (p.ex. llaunes i sucre) per poder envasar els albercocs transformats en polpa, feu que la major part fossin secats. A més, una plaga dels anys 1930 (*Capnodis tenebrosis*) va afectar a nombrosos peus d'albercoquer (Aspiroz, 2003; Rosselló Verger, 1964). De totes maneres, Rosselló Verger (1964) comenta que la fabricació de les conserves de polpa d'albercoc va decaure abans de la Guerra Civil, sobretot per mor de les adulteracions practicades com per exemple la mescla amb carbassa o amb fruits podrits. Així mateix, a Eivissa hi havia unes 40 Ha al 1960, la major part a Santa Eulària, i hi havia sembrats uns 2000 nous peus per tal d'abondar el negoci de l'agroexportació d'orelles d'albercoc (Serres, 1961). També cal destacar el conreu de la tomàtiga a Banyalbufar i Estellencs en torn del qual gira bona part de l'activitat econòmica dels pobles (Barceló, 1958) i la recol·lecció de tàpares –particularment a Llubí i Campos– que tenien una vocació exportadora (Rosselló Verger, 1964; Cela-Conde, 1979).

El conreu de la **patata** fou introduït a Mallorca des de Menorca on havia arribat de la mà dels anglesos al segle anterior. El conreu de la patata a Mallorca es concentraria particularment a les zones agrícoles de reguiu de sa Pobla, Muro i Alcúdia, i també a l'horta de Palma<sup>94</sup>. L'avanç del conreu de la patata va estar vinculat a l'activitat divulgadora i promotora de la RSEMAP (Reial Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País) i experimentà un important salt amb la introducció de la varietat *Royal Kidney* al 1925 per part de Pere Antoni Aguiló Bonnín. A partir de llavors se crearen les entitats encarregades de la promoció de la patata com la Protectora Agrícola Poblense (1929) i la Cooperativa Agrícola Poblense (1937). A Eivissa la *Royal Kidney* es va introduir cap el 1956, encara que abans es conreava la patata per a ús domèstic, particularment als reguius de Santa Eulària (Serres, 1962). En el cas de Menorca, sembla que la patata era conreada tant en els sòls de reguiu com en les estivades a les parcel·les destinades a guaret. No obstant, aquest conreu sembla que va tenir una certa vocació exportadora cap al 1858 quan s'enregistraven unes 90 Ha a Maó, però cap a finals de segle XIX els conreus hortícoles i les patates havien experimentat una important reducció. No obstant, durant el primer terç del segle XX la producció de patates oscil·lava entre 500 Tm i 750 Tm (Méndez-Vidal, 2007).

**Taula 32. Evolució dels conreus d'altres fruiters i de patates a Mallorca i Pitiüses, 1860-1960.**

Mallorca			Pitiüses		
<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1969 –any 1860–; Manera, 1999 –anys 1875-1930–; Aspiroz, 2003 –any 1939–; Barceló, 1962 –1960–).</b>			<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1969 –any 1860–; Aspiroz, 2003 –any 1939–; Vilà-Valentí, 1984 –1960–).</b>		
Any	Fruiters secà (Ha)	Patates (Ha)	Any	Fruiters secà (Ha)	Patates (Ha)
1860	559	—	1860	15	sd
1875	758	—	—	—	—
1911	1.389	806	—	—	—

<sup>94</sup> No obstant, la patata es començar a conrear a l'horta sollerica al 1845 (Barceló, 1961).

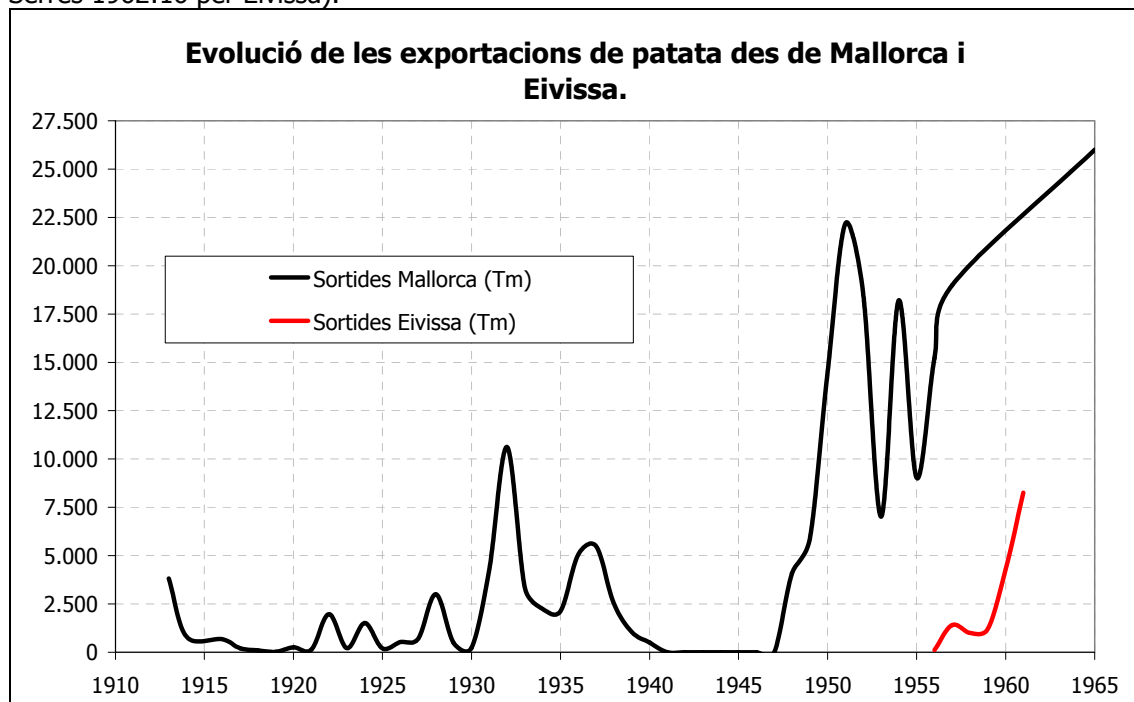
1920	1.185	—	—	—	—
1930	1.360	2.870*	1933	40	175
1939	1.788**	3.873	1939	50	220
1960	3.608	3.901***	1960	40	623

\*Dades d'Aspiroz per l'any 1933; \*\* Les dades dels fruiters fan referència a albercoquers; Les dades de la superfície de patates de 1960 s'ha obtingut a partir de l'estimació del Cens Agrari de 1962 per tot Balears, menys la superfície de patates d'Eivissa.

La patata primerenca de bona qualitat s'exportarà principalment al mercat britànic, mentre que "una segona sembra posterior de molt inferior importància en quant a volum i qualitat, se destina al consum a l'illa" (Cela-Conde 1979:51). El conreu d'aquest tubercle estava estretament vinculat als "capritxos" de l'esdevenir geoeconòmic i geopolític mundial, i particularment dels països centrals. Com es pot veure al gràfic 5, les exportacions de tubercles varen decaure en els moments de conflictes bèl·lics, mentre que a partir de la dècada dels 1950 quan la dictadura franquista és acceptada internacionalment i es configura la "pax americana", els fluxos comercials de patata se disparen. L'única causa desestabilitzadora serà aquella vinculada amb les condicions ecològiques i climàtiques, encara que la intensificació agrícola de la mà dels adobs químics permetrà saltar els colls d'ampolla a un canvi de creixents impactes socioecològics. Així, Cela-Conde (1979:51) escrivia en motiu de les caigudes en temps de conflicte bèl·lic, que "la servitud d'un conreu colonial apareix de nou amb la segona guerra mundial que redueix a zero les exportacions".

Emperò, hi ha una altra dependència que no sempre és tan visible i és que tant en el cas de Mallorca com el d'Eivissa, l'exportació de la patata depenia de la importació de les llavors procedents de Gran Bretanya. A Mallorca el 1951 s'importaren 3750 Tm de llavors procedents d'Anglaterra (Cela-Conde, 1979), mentre que a Eivissa s'importava des d'Irlanda i Escòcia (Serres, 1962). L'informe de Serres (1962) ens aporta una informació prou important que ens fa pensar en les actuals polèmiques mundials en torn a la propietat privada sobre els recursos genètics i la proliferació dels OGM (Organismes Modificats Genèticament). En concret, Serres (1962:17) exposa respecte de la importació de les llavors de patata que "aquesta condició és exigida oficialment per autoritzar llavors l'exportació, i assegura la persistència varietal amb tots els seus caràcters, i impedeix la "degeneració", provocada per la contaminació per diversos virus que, de no renovar-se la llavor, s'anirien transmetent i acumulant d'any en any. Lògicament, el preu d'aquesta llavor certificada és relativament elevat".

Gràfic 5. (Font: elaboració pròpia a partir de Quintana Peñuela 1974:26-27 per Mallorca; i Serres 1962:16 per Eivissa).



Els conreus de garroves i figueres també varen experimentar una important embranzida a partir del darrer terç del segle XIX. L'explicació de la seva expansió estriba tant en la incorporació dels productes agrícoles de les illes en els fluxos comercials com una particular via d'incorporació al capitalisme mundial/europeu; així com, la conversió-modernització de l'agricultura de la mà de la mecanització i utilització de les bèsties pel treball en el camp. Altrament, figues i garroves han estat un dels principals aliments en temps de fam. Una fam que devia afectar tan sols a les classes populars. Les figues tenia múltiples destins: figues seques pel consum humà i l'exportació; figues fresques pel consum humà i del bestiar<sup>95</sup>. La garrova va tenir també un destí industrial com a matèria primera per a la producció de goma de garroví (*Aprestagum*).

Segons Bisson (1977) la **figuera** va jugar un paper important en les terres més argiloses del Pla de Mallorca on era més difícil que l'ametller hi arrelàs. Així mateix, la seva difusió a les Pitiüses es vincula a les aptituds agrològiques de la figuera que resulta menys exigent que l'ametller, amb la qual cosa tendria una major implantació als indrets allà on l'ametller no prospera. Un altre element que Cela-Conde (1979) afegeix respecte de la figuera és que aquesta es presenta també de forma dispersa en plantacions no regulars, la qual cosa tendria a veure amb la combinació d'aquest arbre amb d'altres conreus a les propietats petites i mitjanes i al fet que permet mantenir a la família pagesa unes certes dosis d'autosubsistència. Finalment, la figuera es combina, tal com ocorre amb l'ametller, amb el conreu cerealícol. No obstant, si hom mira la superfície ocupada per les figueres s'adona que aquestes ja tenien una certa importància cap el 1860 quan cobrien unes 12,8 mil Ha a Mallorca i 1,18 mil Ha a les Pitiüses. El 1939 la superfície ocupada era de 18,45 mil Ha a Mallorca i 1,21 mil Ha a les Pitiüses i als 1960 encara havia seguit la seva expansió a les Pitiüses, però a Mallorca es va mantenir quasi estable (taula 33). A la dècada dels anys 1930 les exportacions de figues varen començar a decaure, així al 1959 es comptabilitzaven unes exportacions des de Mallorca de 356 Tm, front a les 1899 Tm de 1920 (Cela-Conde, 1979). La reducció de l'interès per la figa com a producte d'exportació es devia segons Bisson (1977) al fet que la seva recol·lecció resultava molt cara en comparació a d'altres conreus en els que era més fàcil la mecanització de la recol·lecció, i pel fet que es deixa d'emprar com a pinso degut al seu alt contingut de grasses. A partir de llavors la superfície de figueres es va anar reduint fins assolir 1827 Ha a les Balears el 1999, d'acord amb el Cens Agrari, la qual cosa significa una superfície 11,7 vegades inferior a la del 1960.

<b>Taula 33. Evolució dels conreus de figueres a Mallorca i Pitiüses, 1860-1960.</b>			
<b>Mallorca</b>		<b>Pitiüses</b>	
<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1969 –any 1860–; Manera, 1999 –anys 1875-1930–; Aspiroz, 2003 –any 1939–; Barceló, 1962 –1960–).</b>		<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1969 –any 1860–; Aspiroz, 2003 –any 1939–; Barceló, 1963a –1960–).</b>	
Any	Figueres (Ha)	Any	Figueres (Ha)
1860	12.887	1860	1.181
1875	14.200	—	—
1911	13.600	—	—
1920	13.600	—	—
1930	19.980	1933	1.375
1939	18.455	1939	1.210
1960	19.161	1960	2.352

El **garrover** ha tengut una utilització mixta, en el sentit que servia tant per a l'alimentació animal com a producte d'exportació. La seva superfície passà: a Mallorca de 7789 Ha al 1860 a 21875 Ha al 1930; i a les Pitiüses de 1711 Ha al 1860 a 1660 Ha al 1933. La garrova era emprada, sobretot per l'alimentació del ramat equí. La progressiva mecanització del

<sup>95</sup> A *Mallorca Agrícola I* (citada a Cela-Conde 1979:55) es pot llegir: "durant tota la temporada de recol·lecció serveixen de postres a totes les taules de la ciutat; les classes pobres els mengen a tots els menjars i les riques al matí en prendre la xocolata. En el camp, on quasi tot el món té el seu figueral, se mengen més que a la ciutat".



camp amb la introducció del motor d'explosió afectà en la reducció del ramat equí que es destinava principalment al treball agrícola. El final del seu ús com a pinso va coincidir amb l'aparició del seu ús industrial a partir del tractament de la llavor del que resultaria la goma de garroví que es patentà sota la marca *Aprestagum*. Aquesta goma que tenia utilitats tant en la indústria tèxtil com en la indústria agroalimentària es va donar a conèixer arreu, des d'Europa fins Amèrica. A més, la garrova també s'emprava per a la destil·lació d'alcohols però aquest ús fou prohibit. Es pot destacar que al 1884 s'exportaven des de Mallorca unes 1606 Tm de garroves en comerç de cabotatge, mentre que al 1966 l'exportació de garroví era de 2446 Tm (cabotatge i exterior), mentre que al 1969 aquests fluxos foren de 577 Tm (Cela-Conde, 1979). En el cas d'Eivissa, les exportacions de garrova entre 1900 i 1904 foren de 1294 Tm de mitjana anual, mentre que entre el 1956 i 1960 s'exportaren unes 747 Tm de mitjana anual (Cirer, 2004). La importància del manteniment del garrover a les terres en comptes d'afavorir una major expansió de l'ametller que reportava majors rendiments crematístics, estriba en el fet que la versatilitat de la garrova assegurava el sustent, animal i humà, en moments de caiguda del mercat i per aquest motiu se mantenia el garrover a les explotacions.

<b>Taula 34. Evolució dels conreus de garrover a Mallorca i Pitiüses, 1860-1960.</b>			
<b>Mallorca</b>		<b>Pitiüses</b>	
<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1969 –any 1860–; Manera, 1999 –anys 1875-1930–; Aspiroz, 2003 –any 1939–; Barceló, 1962 –1960–).</b>		<b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1969 –any 1860–; Aspiroz, 2003 –any 1939–; Barceló, 1963a –1960–).</b>	
Any	Garrovers (Ha)	Any	Garrovers (Ha)
1860	7.789	1860	1.711
1875	9.320	–	–
1911	12.700	–	–
1920	12.700	–	–
1930	21.875	1933	1.660
1939	14.785	1939	1.565
1960	14.074	1960	7.995

En quant a la reducció de l'extensió del figueral a Mallorca i Eivissa, cal parlar de la creixent introducció dels conreus de **farratges i les praderes artificials**. Els farratges es convertiren en ramat per proveir força de treball, aliment i també fems a la terra. Aquests conreus s'expandiren considerablement a partir de la Guerra Civil, una expansió que està molt vinculada a l'expansió del reguiu de la mà de les motobombes. Aspiroz (2003) comenta que aquesta expansió estava relacionada amb la reducció dels fertilitzants, per la minva de les importacions de matèries primeres i en concret de fosforita, que s'emprava per elaborar els adobs fosfatats. Aquests s'elaboraven a les plantes de Joan March (La Fertilizadora i Portopí). Així mateix també es reduïren les importacions d'adobs nitrogenats que eren procedien, en el cas del sulfat amònic d'Anglaterra i els nitrats de Xile. Cal dir que ja es començaven a importar els nitrats de calç sintètics procedents d'Alemanya i el nitrat amònic o potàssic dels EUA.

Els sòls de les illes varen començar a fertilitzar-se amb adobs químics i minerals ja a principis de segle XX<sup>96</sup>, i front a la reducció dels ensums artificials, per mor dels conflictes bèl·lics, s'hauria procedit a la fertilització orgànica, és a dir a la procedent dels excrements animals. Els fosfatats s'aplicaven principalment als conreus cerealícoles i de lleguminoses, mentre que els nitrogenats als conreus de reguiu. Als anys 1930 ja hi havia problemes per l'ús abusiu dels adobs nitrogenats a sa Pobla i Muro, així com un problema de manca de matèria orgànica en els sòls (Aspiroz, 2003). Per altra banda, els adobs orgànics –fems– resultaven ser molt defectuosos per estar poc cuidada la seva obtenció i malgrat anualment se femaven a Mallorca unes 22 mil Ha amb unes 275 mil Tm, diu Aspiroz (2003:85) que es perdien a l'ordre de 800 Tm de nitrogen, 140 Tm de fòsfor i 275 Tm de potassa que equivaldrien a unes 4000 Tm de sulfat amònic, 1000 Tm de superfosfat i 300 Tm de potassa.

<sup>96</sup> El quinquenni de 1930 a 1935 s'utilitzaren: 24 mil Tm de Superfosfat de calç; 7500 Tm de Sulfat amònic; 1000 Tm de Nitrat sòdic; i 500 Tm d'adobs potàssics (clorur o sulfat) (Aspiroz 2003:79).

A la taula 35 es pot veure l'evolució del **bestiar** a les Balears entre els anys 1860 i el 1972. Pel que fa al ramat **oví**, aquest ha estat el principal de totes les illes de l'arxipèlag ja que s'adapta molt bé a les condicions ecològiques de l'illa, particularment en pastura extensiva, i que fou un element clau per a la producció i exportació de llana, així com per l'obtenció de carn. Durant la Guerra Civil es va experimentar un increment en el nombre de caps d'oví degut a que augmentaren les seves exportacions cap a les zones en conflicte, però llavors als anys 1940 davallà notablement el nombre de caps. L'oví va començar a perdre el paper primordial que havia tingut fins aquells moments en que s'expandiren altres tipus de ramat, particularment el de boví i de porcí. Es pot destacar el gran salt que experimentà la cria de **porcs** entre el darrer quart del segle XIX i el primer del XX ja que es convertí en un producte tant de consum domèstic com d'exportació. A principis dels anys 1930 s'exportaven entre 20 i 30 mil Tm, però amb la Guerra Civil començà el declivi d'aquestes. Les dades dels caps de bestiar del cens ramader de 1942 oculta el fet que durant la postguerra les exportacions de cap de porcí cap a Barcelona, València i Alacant augmentaren de manera notable, la qual cosa redunda en la minva dels caps comptabilitzats en dit cens (Aspiroz, 2003; Cela-Conde, 1979). Després de la postguerra s'obriren de nou les portes a l'exportació de porcí, però aquesta vegada s'hi afegien els productes derivats de la cabana porcina, especialment els embotits (Cela-Conde, 1979).

Una altra qüestió important a assenyalar en quant al comerç de porcí estriba en el fet que en el seu comerç el frau hauria estat significatiu, no de bades en Joan March s'inicià en l'art del comerç de porcs. Així, l'inspector en cap d'Hisenda al 1908 escrivia que "una de les indústries més sanejades en aquesta província és l'exportació de ramat porcí. No davallaran de 35000 els caps que s'embarquen; el seu pes mig de 25 arroves que al preu de 12 pessetes ens donen un rendiment de 10500000 pessetes i no obstant l'Estat percep en el darrer any 996 pessetes" (Semir 1908:20 a Molina 2003:155).

L'evolució dels caps de ramat **equí** –cavalls, ases i muls– presenta una tendència curiosa ja que mentre al llarg dels primers 30 anys del segle XX havien experimentat una tendència a la baixa per mor de la substitució progressiva d'aquests animals pel motor a combustió en les tasques agrícoles; però amb la crisi bèl·lica, aquests tornaren a recuperar protagonisme per la manca de combustibles (i el seu elevat preu).

En quant al ramat **boví** que serà característic de les zones de Campos i l'horta de Palma i de Menorca, cal destacar el fet que en el cas de Mallorca l'expansió d'aquest ramat per a l'obtenció de carn i llet s'inicia cap e 1925 (Rosselló Verger, 1964). Als anys 1930, entre el 30% i el 40% dels caps de boví es trobaven a Menorca, la qual cosa ens indica la ja elevada quantitat d'aquests animals, mentre que la resta es trobaven fonamentalment a Mallorca. Aspiroz (2003) exposa que el ramat boví es destinà a la producció de llet més que a la de carn per mor de la necessitat d'abastir de llet fresca a la població, especialment l'urbana a Palma. A aquest fet s'hi afegia la restricció al sacrifici de vaques amb la finalitat de destinar-les a la cria per a repoblar les províncies afectades per la Guerra Civil. Així mateix, els conflictes bèl·lics afectaren notablement en la importació de pinsos, la qual cosa redundà en la progressiva expansió dels conreus de farratges (Aspiroz, 2003).

En el cas de Menorca, a principis del segle XX ja s'havia imposat el ramat boví com a estratègia productiva agrària i aquesta nova estratègia es sustentava en una elevada dependència de l'exterior. Casasnovas (2006:322) escriu que "en vespres de la Primera Guerra Mundial anualment entrava una mitjana de 1800 tones de cereals i 2300 tones de farratges per al consum de la cabana ramadera insular, la qual cosa mostra la puixança d'aquesta. Això no obstant, aquests inputs ramaders constaten també la insuficiència del sector agrari per a mantenir la pròpia cabana amb els recursos de l'illa". Cal destacar que el ramat boví no incrementà en quantitat sinó que també hi va haver un important canvi en quant a les espècies que conformaven la cabana. Així, Casasnovas (2006) diu que al 1861 s'introduïren a Menorca sis vaques i un brau de raça suïssa (Friburg). La cabana bovina se decantà cap a les espècies majoritàriament holandesa (frisona) i, en menor mesura, suïssa (Friburg). Aquestes són particularment bones per la producció lletera.

<b>Taula 35. Evolució dels caps de bestiar a les Balears, 1860-1972 (Font: elaboració pròpia a partir de Urech i Cifre, 1869 (1860); Aspiroz, 2003 (1925-1950); INE, 1966 (1962); INE, 1974 (1972)).</b>							
	<b>Boví</b>	<b>Oví</b>	<b>Cabrum</b>	<b>Porcí</b>	<b>Cavallar</b>	<b>Asiní</b>	<b>Mular</b>
1860	8.769	89.605	14.276	9.620	1.583	12.937	18.028
1925	14.240	170.146	43.795	111.861	14.240	9.158	23.971
1932	24.886	218.607	42.072	105.423	11.129	6.224	21.742
1942	23.151	188.484	36.735	46.601	12.372	7.740	22.197
1950	25.607	151.629	33.958	54.127	17.210	7.156	22.281
1962	38.624	165.090	16.904	110.426	10.565	5.977	17.563
1972	64.552	267.167	15.559	109.266	4.059	2.992	12.293

L'augment de les importacions de farina (també de blat) a Menorca, al llarg de la segona meitat del segle XIX, tenen a veure amb la recuperació de l'economia menorquina i l'augment demogràfic associat. L'estratègia agroproductiva s'orientà cap al mercat capitalista i a diferència de Mallorca i les Pitiüses, en aquest cas l'opció a emprendre fou la ramadera. Entre els motius pels quals se pren per aquesta orientació i no per l'adopció dels conreus colonials llenyosos hi hauria motivacions de tipus institucional, com per exemple la gran propietat de la terra, conjugats amb d'altres de tipus ecològic com per exemple els tipus de sòl, la pluviometria o el vent (Bisson, 1967; Vidal-Bendito, 2001). A més, geohistòricament, les relacions socials de producció havien afavorit la fermentació urbano-portuària, amb la particularitat de que els dos principals centres urbans concentraven la major part de la població menorquina amb la conseqüent baixa població rural susceptible de ser explotada amb salaris baixos, ja que les classes populars treballaven en els centres manufacturadors –tallers i fàbriques– molt més ben remunerats, i per tant l'opció d'una economia pagesa s'esvaïa. Les vaques i la llet seria l'opció barata i acomodada a les restriccions de la gran propietat i a l'escassetat de mà d'obra barata i fàcilment explotable. Així doncs, Bisson (1967:84) escriu que la pressió sobre la terra se va atenuar "amb la implantació d'indústries que demandaven molta mà d'obra (calçat, moneders de plata). No ens sorprèn doncs que la disminució de la població agrícola, ocorreguda des de finals del segle passat [segle XIX], s'hagi acompanyat d'una reducció de les terres de conreu, al mateix temps que d'un desplaçament dels conreus des dels turons de sòls secs fins a les planes profundes, millor adaptats a les possibilitats farratgeres recentment introduïdes".

La **producció ramadera menorquina** està vinculada a l'expansió dels conreus farratgers, i aquella va ser definida per Bisson (1967:93) com una "ona de fons", i als anys 1960 Bisson (1967:93) deia que "hi ha un signe que no engana; no se mesura el valor d'una explotació pel nombre de quarteres de blat, sinó per la importància del seu estable de vaques lleteres". Hom podria pensar que el particular clima menorquí, marcadament diferenciat del mediterrani sec del Migjorn mallorquí i de les Pitiüses, va ser clau per a la implantació de la ramaderia bovina. Emperò, junt amb la implantació de dita ramaderia, hi va haver un augment considerable de les importacions de farratges (a partir de 1905 no baixen de 1500 Tm). Per tant, la producció insular era insuficient per a l'aliment dels ramats.

A la taula 36 es pot veure l'evolució de les cobertes del sòl a Menorca, on els conreus de farratges han experimentat un notable avanç ja dins del segle XX. Així mateix, els sòls recollits sobre l'epígraf de prats i pastures i guarets conjuntament també presenten un increment. Casanovas (2006) exposa com l'enclova o clóver (*Hedysarium coronarium*) –en castellà *zulla*– no fou emprada com a farratge fins el 1860 que es va emprendre el primer assaig pel seu conreu. No obstant, s'ha difós la mitologia que aquest conreu farratger fou estès pels britànics ja al segle XVIII, quan la seva difusió és molt més recent. Emperò, Bisson (1967) exposa com l'enclova es va difondre preferentment a la Tramuntana ja que aquesta lleguminosa requereix de sòls profunds i que per tant al Migjorn no es trobaven. El fet que al Migjorn no es difongués el conreu farratger estriba, també en el fet que allà se donava el que Jean Bisson (1967:84) ha definit com un equilibri entre blat i pastures, una rotació de conreus en el que les estivades eren un element rellevant. La rotació consistia en la distribució del ramat en diferents tanques en les que hi havia diferents tipus de conreus, des del blader al rostollars, mentre que s'oferia als jornalers com a pagament en espècie la possibilitat de conrear a l'estiu (estivades) amb una part del sòl destinat a guaret i que tan sols poden ser aprofitats amb

lleguminoses, que alhora enriqueixen els sòls. Així mateix, la concentració dels ramats en les tanques permetia un millor aprofitament del fems per fertilitzar el sòl. A la introducció de l'enclova li va seguir la de la veça o fesolí que es va difondre millor per les terres del Migjorn on encara predominaven els sistemes de rotació (guaret, rostoll, blat).

D'acord amb Bisson (1967) la via a seguir de l'agricultura menorquina al llarg de la primera meitat del segle XX, fou la de substituir el guaret en pradera artificial i l'abandonament del blat per l'ordi i la civada. Els cereals es destinaren progressivament a l'aliment animal i l'aliment humà dependrà cada cop més dels fluxos comercials. A més, en el treball agrícola els bous eren substituïts per muls –i posteriorment aquests per tractors, es passa d'1 tractor al 1954 a 86 al 1965–, amb la qual cosa s'incrementava la cabana ramadera en la que les vaques holandeses anaven substituint a les autòctones. Si fins aleshores la principal zona de producció agrícola era la del Migjorn, la introducció de la maquinària de motor d'explosió serà factible a les propietats de la Tramuntana on se donaren els principals canvis agraris. Mentre que a les del Migjorn, les transformacions de la mà de la tecnologia dels hidrocarburs no seran tan fàcilment aplicables, degut a les pròpies característiques físiques de la zona: roques abundants, sòls magres, gran quantitat de parets, etc. Així mateix, el reg per aspersió també presentarà fortes diferències en la seva implementació, amb una quasi absoluta presència a la banda Nord de l'illa, i una escassíssima presència al Migjorn. Tota la construcció geohistòrica d'aquest territori va fer que l'aplicació dels "miracles" de la "revolució verda" fossin més mals de dur a la pràctica. En canvi, la Tramuntana que havia estat durant llarg temps la part inhòspita de l'illa per les dificultats d'aprofitament agrícola es convertia en la zona predilecte pel "desenvolupisme lleter" (Bisson, 1967).

Els resultats de la transformació ramadera del camp menorquí foren: la consolidació d'una intensificació agroproductiva a les terres de Tramuntana, mentre que les del Migjorn s'anaven abandonant; el manteniment de la gran propietat; la reducció de les superfícies conreades; l'expansió dels farratges; la dependència de l'exterior per a la venda dels productes lactis i per la compra dels aliments per la cabana ramadera i per a l'alimentació humana, així com del petroli i ensums agrícoles diversos (p.ex. biocides, fertilitzants, maquinària, etc.) (Bisson, 1967; Méndez-Vidal, 2007). La transformació ramadera, però no es podria acabar d'entendre si no fos per l'aparició de l'empresa Industrial Quesera Menorquina (IQM) –fàbrica de formatge fus sota la marca El Caserío–, ideada per Pedro Montañés Villalonga, al 1931 que seria responsable en bona part de la comercialització i intensificació lletera.

<b>Taula 36. Evolució de les cobertes del sòl de Menorca, 1860-1972 (Font: elaboració pròpia a partir d'Urech i Cifre, 1869 –1860–; Méndez-Vidal, 2007:388 –1934-1962–).</b>									
	1860			1934			1962		
	Total (Ha)	Secà (%)	Regadiu (%)	Total (Ha)	Secà (%)	Regadiu (%)	Total (Ha)	Secà (%)	Regadiu (%)
Cereals per gra	39.549	100	0	14.311	99,83	0,17	12.218	99,27	0,73
Lleguminoses per gra	0	0	0	558	85,48	14,52	675	98,22	1,78
Hortalisses i tubercles	212	0	100	1.192	75,25	24,75	1.682	68,79	31,21
Farratges	0	0	0	1.581	92,35	7,65	9.652	97,72	2,28
Guarets	0	0	0	12.469	100	0,00	9.825	100	0
Vinya	0	0	0	111	100	0,00	11	100	0
Altres fruiters	646	83,03	16,97	277	89,53	10,47	919	62,89	37,11
Prats i pastures	0	0	0	12.015	100	0	21.897	100	0
<b>SAU</b>	<b>40.407</b>	<b>99,2</b>	<b>0,8</b>	<b>42.514</b>	<b>98,7</b>	<b>1,30</b>	<b>56.879</b>	<b>97,91</b>	<b>2,09</b>
Bosc baix	12.110	100	0	12.699	100	0	3.839	100	0
Bosc alt	1.592	100	0	1.995	100	0	2.267	100	0
<b>Forestal</b>	<b>13.702</b>	<b>100</b>	<b>0</b>	<b>14.694</b>	<b>100</b>	<b>0</b>	<b>6.106</b>	<b>100</b>	<b>0</b>
Erms a pastures	6.674	100	0	8.087	100	0	0	0	0

*10.5.1.3. De la intensificació agrària a la progressiva desfeta de l'agroindústria.*

L'evolució de la producció agrícola a les Balears ha experimentat com a la major part de les regions del planeta, el procés que s'ha denominat de "modernització" agrícola que s'ha traduït en un ascens en la producció agrària, però a costa d'una incessant dependència d'inputs exògens i fòssils, la qual cosa ha alterat els cicles biogeoquímics i s'ha convertit, a escala planetària, en un important agent del denominat canvi global. En el cas de les Balears, al llarg de la segona meitat del segle XX, s'ha intensificat el procés de transformació agrària iniciat a la segona meitat del XIX, amb l'adopció dels anomenats conreus colonials i el desplegament d'activitats industrials complementàries (p.ex. ferreries per eines, fabricació d'adobs químics i minerals, etc.) (Cela-Conde, 1979; Roca, 1992). Al procés de transformació agrària, a partir de la segona meitat del segle XX, se li afegeix un nou element de canvi amb el procés de turísticització, com és el derivat per la conversió de l'ús agrari del sòl en el potencial ús turístic-immobiliari (Binimelis, 1996). I, també cal considerar un altre element com és el que es deriva de la incorporació de l'Estat espanyol en la UE i l'acolliment de la PAC (Política Agrària Comunitària) que ha repercutit en el disseny i articulació de les activitats agràries de les illes que a partir de llavors han experimentat una constant pèrdua de significació, encara que formalment la major part del territori segueixi essent rural (Binimelis, 2000; Binimelis i Riera, 2003).

En el context espanyol, i també balear, la consideració científica i política de les activitats agràries han estat enquadrades dins del paradigma dominant del retard del camp, com unes activitats suposadament llastrades per la persistència d'estructures feudals que impossibilitaven la seva "modernització", unes consideracions aquestes que foren contestades per Naredo en el seu llibre publicat a principis dels anys 1970 sobre l'evolució de l'agricultura espanyola i reeditat recentment (Naredo, 2004), així com el conegut treball de Martínez-Alier (1968) sobre els latifundis andalusos. En el cas de les illes les aportacions de Naredo i Martínez-Alier, varen influir en el treball de Camilo J. Cela-Conde (1979) sobre el capitalisme i el camperolat a Mallorca. Un debat aquest que avui en dia encara genera fortes polèmiques, tal com les originades arran de la publicació de l'obra col·lectiva *El pozo de todos los males* (Pujol et al., 2001). D'acord amb aquestes obres, gran part de les anàlisis de l'evolució agrària han estat tributàries de les corrents economicistes dominants que presenten una visió teològica cap a la utopia del creixement. Una lectura possible, tan sols, gràcies a l'ocultació de nombrosos aspectes (p.ex. socials, ecològics) que són generalment relegats a la condició d'externalitats.

La transformació de les activitats agràries es pot detectar, en part, en l'evolució al llarg de la segona meitat del segle XX –a través de la informació que ens ofereixen els censos agraris– en la disminució de la superfície agrícola, SAT (Superfície Agrícola Total) i la SAU (Superfície Agrícola Útil) que han minvat en un 19,14% i un 10,77% respectivament, al llarg del període cobert pels censos. Per una altra banda, val la pena destacar la important reducció del nombre d'explotacions que respecte de 1962 s'ha reduït en un 52,72%, tot passant de 41,8 mil explotacions al 1962 a unes 19,78 mil explotacions al 1999. Aquest fet respon, en gran mesura, a la conversió de l'espai formalment rural en espai funcionalment turístic-urbà, amb la qual cosa es duen a terme processos d'agregació de propietats amb mires a les possibilitats edificatòries que permetin la normativa vigent en cada moment. Aquest procés vendria recolzat pel fet que mentre les explotacions de 200 Ha o més han experimentat un procés ascendent, amb un increment que va de les 179 explotacions de 1972 a les 311 de 1999; el nombre d'explotacions de menys de 10 Ha, han passat de 41621 explotacions al 1972 a unes 14559 explotacions al 1999.

<b>Taula 37. Evolució del nombre d'explotacions agrícoles i la superfície agrícola a Balears, 1962-1999 (Font: elaboració pròpia a partir dels Censos Agraris 1962, 1972, 1982, 1989, 1999).</b>			
	núm. explotacions	Superfície Agrícola Total (SAT) (Ha)	Superfície Agrícola Útil (SAU) (Ha)
1962	41.856	463.558	246.699
1972	48.575	446.472	255.150
1982	27.680	409.257	238.152
1989	28.810	384.209	220.500

1999	19.788	374.826	220.118
Variació 1962-1999 (%)	-52,72 %	-19,14 %	-10,77 %

L'evolució de la producció agrícola a les illes ha experimentat entre el període de "l'autarquia" (1939-1949) i el 2004 una tendència ascendent. El gràfic 6 i la taula 37 mostren aquesta evolució a partir de les dades a les que s'ha pogut accedir, que són per una banda els valors mitjans entre 1939 i 1949 per Mallorca i Pitiüses (sense Menorca) i després per diferents moments que ens poden donar una idea de les transformacions ocorregudes en l'economia agrària de les illes. En primer lloc, es pot constatar una tendència a l'alça que ha passat d'unes 481 mil Tm al període autàrquic (Mallorca i Pitiüses) a una producció agrícola recollida per les estadístiques de poc més d'un milió de Tm. Emperò, cal tenir present que durant el període de l'autarquia, amb una economia fortament intervinguda i un mercat negre (estraperlo) en plena expansió, les dades oficials oculten les magnituds reals de la producció agrícola i de l'activitat econòmica en general. Naredo (1981) va estimar la incidència de l'estraperlo a les grans finques del Sud espanyol, on la producció oculta de blat durant el període de l'autarquia era un 41% del total<sup>97</sup>, un 47,6% en el cas del blat de les indís, un 62,7% en el cas de les faves, un 27,3% en el cas dels cigrons, un 65,3% en el cas de la civada i un 51% en el cas de l'ordi. Per altra banda, les superfícies declarades eren també inferiors a les realment conreades, a la finca estudiada per Naredo, les declarades eren un 28% inferiors a les reals i per altra banda les terres de guaret ocultaven, amb un control menys estricte, una major producció. Així mateix, els rendiments declarats eren entre dues i tres vegades inferiors als reals. Barciela (1981) calculava que entre 1939-1940 i 1952-1953, la meitat del blat es venia al mercat negre i Gutiérrez del Castillo (1981) en el cas de l'oli estimava que la quantitat que es comercialitzava en el mercat negre era molt semblant a la del mercat oficial. Altrament, els preus a l'estraperlo varen ser molt superiors als del mercat oficial, per exemple en el cas del pa es movia entre unes 6 i 12 vegades superior al preu oficial. Unes variacions que depenien de la distància entre les zones de consum de les zones de producció excedentàries, quan major fos la distància major seria la diferència entre preus oficials i clandestins. Cap al 1951 els preus clandestins i oficials convergiren per la quasi desaparició del mercat negre i l'adopció de mesures que tendien a rompre amb l'autarquia. Una autarquia que havia estat sucada per part de les elits espanyoles que varen experimentar una espectacular acumulació de capital (González-Portilla i Garmendia, 2003).

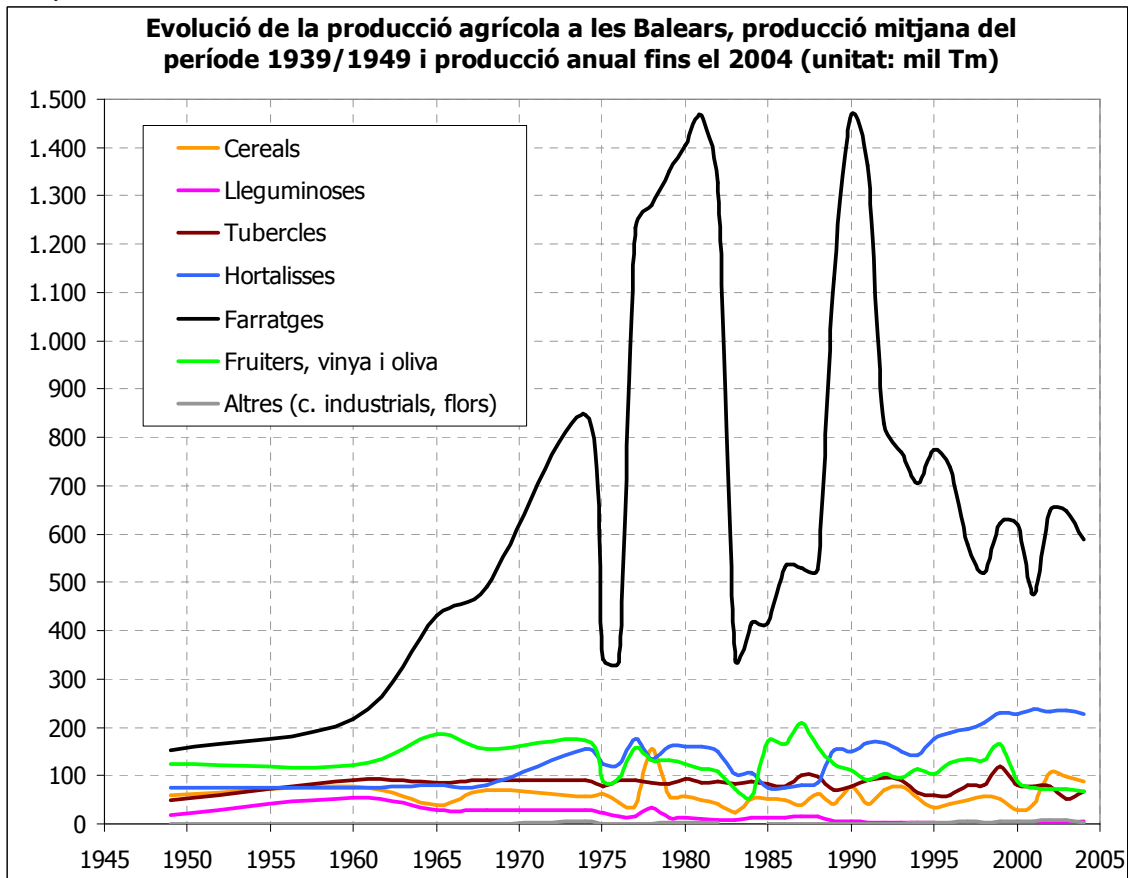
Lluny de les versions complaents i justificadores de l'estraperlo, tenim que aquest no va ser una mena d'acord social col·lectiu per tal de sobreviure durant els "anys de la fam", sinó que tal com exposen González Portilla i Garmendia (2003:339-240): "l'existència d'aquest doble mercat, oficial i negre, i en el que les diferències dels preus són considerables i en el que al voltant de la meitat de la producció nacional circula per ambdós mercats, ens parla de la magnitud de la "venjança social" i la corrupció econòmica promoguda des del nou règim. Aquesta doble realitat se reflectirà amb distintes cares socials: empobriment i pèrdua de poder adquisitiu de les classes populars i enriquiment il·lícit d'importants grups de la burgesia. En aquests anys, i com a conseqüència d'aquesta doble realitat, neix una nova burgesia, vinculada al règim, que assoleix un ràpid enriquiment a través del mercat negre i de les connexions polítiques".

En el moment de màxim auge de les activitats ramaderes a les Balears, la producció agrícola es va disparar al llarg dels 1980 a prop de 1,8 milions de Tm, de les quals devers 1,4 milions de Tm corresponien als conreus farratgers. L'entrada de l'Estat espanyol a la UE es va saldar amb una important reducció de la cabana ramadera bovina que es destinava fonamentalment a la producció lletera. Una de les produccions que han experimentat una disminució notable al llarg del període, si més no respecte dels moments més àlgids, ha estat la fruitera que amb un pes important dels cítrics i fruits secs s'han abandonat degut a l'aparició de competidors en el mercat internacional, als que per la via preus els productes de les illes no els poden encarar. A més es tracta d'uns productes estretament vinculats a l'exportació, tal com apuntà Cela-Conde (1979), per la qual cosa en deixar de ser una via interessant per la captació de divises, s'ha anat quasi abandonant i s'ha substituït per turistes. Per una altra banda, els

<sup>97</sup> Naredo (1981) exposa que malgrat a la finca del seu estudi la producció de blat no declarada suposà el 41%, sostén que com a mitjana, a les finques del Sud, el blat no declarat es situava entre el 40 i el 60% de la producció total.

conreus que encara estan vinculats a l'agroexportació com són els tubercles, han mantingut una producció quasi estable al llarg del període analitzat, amb una mitjana de 80,8 mil Tm anuals, mentre que les hortalisses han estat els conreus, la producció dels quals ha augmentat més notablement al llarg del període, situant-se en torn a les 228 mil Tm al 2004, i superant a partir de 1989 les 100 mil Tm. Un increment que té a veure en que les hortalisses tenen la contraprestació monetària més alta dels diferents conreus, essent al 2004 de 841 €/Tm i la superfície destinada a aquests cultius és la que també surt més ben parada des del punt de vista monetari ja que de mitjana correspondria uns 27773 €/Ha essent la retribució més alta de totes les superfícies agrícoles al 2004.

Gràfic 6. (Font: elaboració pròpia a paritr de Aspiroz, 2003 –any 1939-1949; Barceló-Pons i Pérez-Manrique 1974b –any 1961, 1965, 1968–; Banco de Bilbao, 1977 –any 1974–; Sa Nostra, 1977 –any 1975 i 1976–; Amer i Mestre, 1978 –any 1977–; Amer i Mestre, 1979 –any 1978–; Alenyar, 1984 –anys 1979, 1980 i 1981–; Alenyar i Galmés, 1983 –any 1982–; Amer et al., 1985 –any 1983 i 1984–; Amer et al., 1986 –any 1985–; Amer et al., 1987 –any 1986–; Amer et al., 1988 –any 1987–; Amer et al., 1989 –any 1988–; Lucas 2002 – anys 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995 i 1996–; dades del servei d'estadística de la Conselleria d'Agricultura i Pesca –anys 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003 i 2004).



**Taula 37. Evolució de la producció agrícola a les Balears, 1939/1949-2004 (Font: a) Aspiroz 2003: 123-124; b) Barceló-Pons i Pérez-Manrique 1974b: 57-59; c) SA NOSTRA 1977: 99-100; d) Alenyar 1984: 49; e) Lucas-Vidal 2002: 167; f) dades del servei d'estadística de la Conselleria d'Agricultura i Pesca).**

Font	a	b	b	c	d	e	f	f
Any	Mitjana (1939/1949) Mallorca i Pitiüses	1960-61	1967-68	1975	1980	1990	2000	2004
Cereals (10 <sup>3</sup> Tm)	59,16	78,35	69,40	61,6	57,44	76,60	29,25	88,35
Lleguminoses (10 <sup>3</sup> Tm)	19,04	55,47	28,38	23	11,70	5,81	2,98	4,37

Tubercles (10 <sup>3</sup> Tm)	49,65	91,26	89,38	78,7	92,77	78,30	78,80	66,27
Hortalisses (10 <sup>3</sup> Tm)	76,04	74,64	78,76	124,7	159,67	150,32	227,32	228,48
Farratges (10 <sup>3</sup> Tm)	153,40	217,40	489,66	340,6	1.403,36	1.467,98	620,32	589,03
Fruiters (10 <sup>3</sup> Tm)	124,00	121,45	154,67	88,6	124,40	110,02	88,51	68,33
Altres (c. industrials, flors) (10 <sup>3</sup> Tm)	—	—	—	—	2,11	0,21	5,44	3,46
<b>Total (10<sup>3</sup> Tm)</b>	<b>481,30</b>	<b>638,56</b>	<b>910,25</b>	<b>717,2</b>	<b>1.851,45</b>	<b>1.889,24</b>	<b>1.052,63</b>	<b>1.048,28</b>

Si s'observen les magnituds que sovint s'empren per analitzar les activitats productives, sota les pseudomesures monetàries i que Naredo (2004) va analitzar críticament per analitzar l'evolució de l'agricultura espanyola, poden ocultar aspectes importants, en aquest cas de la producció agrícola. A la taula 38 s'exposen conjuntament els agregats monetaris del VAB primari (agrari i pesca) pel període 1960-2004 que en termes reals (euros constants) mostra una important reducció que va des dels 443 milions d'euros constants de 2004 al 1960 als prop de 253 milions d'euros al 2004. En els comptes agregats del VAB de tots els sectors, el sector primari ha passat de representar el 21,33% del total al 1955 a l'1,44% de l'any 2004. Aquesta minva dels resultats monetaris ha anat acompanyada d'una reducció molt important del nombre de persones ocupades en les activitats del sector primari que han passat de 77,9 mil persones a les 10,1 mil persones. A més, si hom observa la proporció de població assalariada en aquest sector, aquesta ha passat de les 39,8 mil persones al 1950 a tan sols 4,2 mil persones al 2004. La destrucció del treball en el sector primari, tal com es pot veure a la taula 38, es produeix de manera significativa en el període que va de 1980 a 1990, quan les Balears i l'Estat espanyol entraren a formar part de la UE. Aquesta destrucció assoleix la xifra de poc més de 20 mil persones, tot passant de 34,9 mil persones ocupades al 1980 a unes 14,25 mil persones ocupades al 1990. Per altra banda, la producció agrícola en termes físics s'ha incrementat en torn a un 117,8% respecte de 1950, període al llarg del qual s'ha passat de produir unes 481 mil Tm al 1950 (sense Menorca) a 1,04 milions de Tm al 2004.

<b>Taula 38. Els Valors Afegits del Sector Primari, Llocs de treball i Producció Agrícola a les Balears, 1960-2004 (Font: a) Alcaide, 2003; b) IBAE, <a href="http://www.caib.es/ibae/ibae.htm">www.caib.es/ibae/ibae.htm</a>; c) EPA – Enquesta de Població activa fa esment a població ocupada- INE)</b>					
	VAB sector primari (10 <sup>3</sup> euros corrents)	VAB sector primari (10 <sup>3</sup> euros constants 1995)	Pob. Ocupada (mils)	Assalariats (mils)	Producció (mil Tm)
1950	5.289 <sup>a</sup>	155.193	77,96 <sup>a</sup>	39,86 <sup>a</sup>	481,30*
1960	14.833 <sup>a</sup>	234.214	73,88 <sup>a</sup>	20,98 <sup>a</sup>	638,57
1965	21.642 <sup>a</sup>	261.416	59,06 <sup>a</sup>	17,33 <sup>a</sup>	852,05
1970	30.832 <sup>a</sup>	302.688	53,01 <sup>a</sup>	17,52 <sup>a</sup>	910,25**
1975	46.903 <sup>a</sup>	211.809	42,51 <sup>a</sup>	15,36 <sup>a</sup>	717,2
1980	82.140 <sup>a</sup>	227.134	34,98 <sup>a</sup>	11,20 <sup>a</sup>	1.851,45
1985	131.153 <sup>a</sup>	239.630	24,66 <sup>a</sup>	4,95 <sup>a</sup>	805,8
1990	170.183 <sup>a</sup>	227.645	14,25 <sup>a</sup>	3,84 <sup>a</sup>	1.889,23
1995	201.898 <sup>a</sup>	181.917	10,08 <sup>a</sup>	3,50 <sup>a</sup>	1.152,9
2000	257.702 <sup>b</sup>	204.919	9,69 <sup>a</sup>	3,40 <sup>a</sup>	1.052,63
2004	253.281 <sup>b</sup>	177.579	10,17 <sup>c</sup>	4,20 <sup>c</sup>	1.048,28
Variació 1950-2004	4.688,91%	14,42%	-86,95%	-89,46%	117,8%

\* La producció agrícola és la mitjana del període 1939-1949 per Mallorca i Eivissa; \*\* La producció agrícola és la del 1968.

Els augments de la producció agrícola enregistrats s'han dut a terme sota l'aplicació dels efectes de la coneguda com a "revolució verda". En aquest sentit, es produeix una ruptura de la simbiosi ramaderia-agricultura, amb la progressiva mecanització del camp, l'utilització



massiva d'adobs químics<sup>98</sup> i productes fitosanitaris, al temps que se reduïen de forma significativa les superfícies amb propietats fertilitzadores del sòl, com per exemple les lleguminoses que ha passat d'ocupar unes 26215 Ha a l'any 1962 a unes 3067 Ha a l'any 2004. En el cas de l'agricultura a Balears i les seves anàlisis, resulta pràcticament impossible tenir informació sobre l'evolució històrica dels inputs externs de la producció agrària (adobs, fertilitzants, energia, aigua, etc) per la qual cosa l'avaluació ponderada de la producció en termes físics de l'agricultura resulta certament difícil i fins a hores d'ara podria semblar que aquests no han tengut res a veure amb la producció agrària.

En qualsevol cas, convé senyalar que la dotació mitjana d'adobs químics a les illes per terra llaurada es situava el 2005 en torn a 0,02 Tm/Ha, front a les 0,1 Tm/Ha de mitjana de l'Estat. Emperò, el cert és que les majors quantitats s'empren en els conreus intensius – hortalisses i patates principalment– on s'ha donat una important contaminació de les aigües subterrànies per l'acumulació de nitrats. Així, per exemple, mentre el Reial Decret 261/1996 de 16 de febrer, sobre protecció de les aigües produïdes per nitrats procedents de fonts agràries estableix com a zones vulnerables aquelles on es detectin més de 50 mg/L NO<sub>3</sub>. A les U.H. (Unitats Hidrogeològiques) del Pla Inca-sa Pobla el ió nitrat en les aigües subterrànies –zona entre sa Pobla i s'Albufera– era superior a 500 mg/L; a la U.H. del Pla de Palma –zona del Pla de Sant Jordi– els valors oscil·laven entre 50-100 mg/L (i valors màxims de 174 mg/L); a la U.H. de Manacor els valors eren superiors a 100 mg/L; al SW de la U.H. de Lluçmajor-Campos es detectava una franja amb valors màxims de 100 mg/L; a Ciutadella es detecten valors màxims de 72 mg/L i mitjans de 50 mg/L; a Maó es presentaven uns valors màxims de 130 mg/L i mitjans de 60 mg/L; i sense aquest tipus de contaminació a Eivissa (Mateos-Ruíz et al., 2001).

Així doncs, podem ressaltar, d'acord amb Naredo (2004:358-360) pel cas de l'agricultura espanyola (però aplicable a les Balears), que "no és que –com suggereix l'anàlisi en termes monetaris– abans no existissin mitjans de tracció i avui per fi s'hagin multiplicat aquests, que no és que abans no s'abonàs i ara per fi s'abona, sinó que s'han modificat radicalment les formes de tracció i de fertilització del sòl, junt amb les pràctiques de conreu i les noves varietats de plantes que [...] amplien cada vegada més les necessitats de tracció i mitjans químics. El mateix ocorre amb un altre component que té avui un gran pes entre els *inputs* energètics agraris: els pinsos composts [...] I el mateix que l'agricultura de la "revolució verda" ha actuat en detriment de les fonts tradicionals de fertilitat del sòl i del control de plagues, i empobrit el patrimoni biològic del país, l'extensió d'aquest nou tipus de ramaderia altament depenent de les importacions de blat d'indis i soja ha dut al desapropietament i degradació dels recursos farratgers d'amples zones del país, que havien constituït la base fonamental de l'alimentació ramadera. I, el que és més fonamental, s'han destruït a vegades de forma irreversible els instruments que feien possible aquell aprofitament: les races ramaderes autòctones. Tot això, a l'igual que l'arrabassada d'olivars i alzinars, o que l'ús indiscriminat de mitjans químics i de petroli, amb el recolzament i la subvenció de l'Estat".

A la taula 39 es poden veure els càlculs de l'eficiència energètica de l'agricultura i ramaderia espanyoles. Al llarg del període de "modernització" agrària espanyola, s'ha passat d'un estadi (1950-1951) en que els principals inputs provenien de les pròpies activitats agràries (82 bilions Kcal) front als inputs externs (4,9 bilions Kcal) a un altre (1999-2000) en que la major dels inputs són externs amb 106 bilions Kcal, front als 72,2 bilions Kcal de reutilitzacions. A més, l'estratègia modernitzadora s'ha sustentat, cada cop més, en recursos esgotables que han passat de representar l'any 1950-51 el 5,06% de tots els inputs (4,4 bilions Kcal) a representar el 40,98% (73,1 bilions kcal) al 1999-2000. L'eficiència entre els inputs externs i els outputs aconseguits per part de la ramaderia i l'agricultura amollaven a mitjans del segle XX, uns valors de 6,1 kcal de producte per kcal invertida; mentre que a finals del segle XX l'eficiència s'havia reduït dràsticament, essent de l'1,27. Entre el 1977-1978 i el 1993-1994, es produeix un augment d'eficiència que es deu especialment, tal com exposen Carpintero i Naredo (2006) al fet que s'incrementen els consums elèctrics –pas de 2,4 bilions kcal al 1977-1978 a 12,6 bilions kcal al 1997-1998– que estaven relacionats amb els bombejos d'aigua lligats

<sup>98</sup> Segons dades del Ministeri d'Agricultura a l'any 2005 s'havien utilitzat unes 3,5 mil Tm de fertilitzants nitrogenats; mil Tm de fertilitzants fosfatats i 600 Tm de fertilitzants potàssics ([www.mapa.es/estadistica/pags/medios/fertilizantes/Fertilizantes\\_2005-anual.pdf](http://www.mapa.es/estadistica/pags/medios/fertilizantes/Fertilizantes_2005-anual.pdf)).

a l'ampliació de les superfícies de reguiu. Emperò, a finals del segle XX s'accentuà de nou la caiguda de l'eficiència energètica de l'agricultura.

<b>Taula 39. Eficiència energètica de l'agricultura espanyola en termes energètics, 1950-2000</b> <b>(Font: Carpintero i Naredo, 2006).</b>					
			<b>1950-1951</b> <b>(10<sup>6</sup>Kcal)</b>	<b>1977-1978</b> <b>(10<sup>6</sup>Kcal)</b>	<b>1999-2000</b> <b>(10<sup>6</sup>Kcal)</b>
<b>Inputs externs</b>	No renovables	Electricitat	524.905	2.438.207	16.516.437
		Carburants	900.153	26.416.810	22.459.709
		Fertilitzants	2.456.145	17.843.174	25.669.051
		Maquinària	111.246	2.904.162	6.039.618
		Tractaments	433.167	1.904.465	2.431.664
	<b>Total externs no renovables</b>		<b>4.425.616</b>	<b>51.506.818</b>	<b>73.116.479</b>
	Renovables	Treball	536.330	230.856	101.214
		Llavors externs i importades			1.770.001
		Pinso concentrat i importat	0	30.811.020	31.196.253
	<b>Total externs renovables</b>		<b>536.330</b>	<b>31.041.876</b>	<b>33.067.468</b>
<b>Total Inputs externs</b>			<b>4.961.946</b>	<b>82.548.694</b>	<b>106.183.947</b>
<b>Reutilitzacions</b>	Fems	7.593.727	6.664.162	8.362.750	
	Tracció animal	1.854.792	508.481	38.683	
	Llavors	3.691.094	5.089.164	2.699.239	
	Pinso propi i alimentació	20.143.321	33.446.735	8.074.130	
	Conreus farratgers	8.715.904	35.032.522	20.899.053	
	Palles	40.496.783	38.438.339	32.127.827	
<b>Total reutilitzacions</b>			<b>82.495.621</b>	<b>119.179.403</b>	<b>72.201.682</b>
<b>Inputs totals</b>			<b>87.457.567</b>	<b>201.728.097</b>	<b>178.385.629</b>
<b>Producció final agrícola i ramadera</b>			<b>30.308.437</b>	<b>101.473.583</b>	<b>134.805.854</b>
<b>Eficiència (Output final/inputs externs)</b>			<b>6,11</b> <b>Kcal/Kcal</b>	<b>1,23</b> <b>Kcal/Kcal</b>	<b>1,27</b> <b>Kcal/Kcal</b>

En el cas de les Illes, com s'ha esmentat anteriorment, no hi ha (de moment) informació solvent respecte dels inputs externs de l'agricultura, però l'observació dels impactes (contaminació d'aigües), així com la mecanització de les tasques agrícoles i l'evolució de la cabana ramadera ja exposats, semblen apuntar que en termes energètics s'hauran produït unes tendències molt semblants a les observades pel conjunt de l'Estat i en alguns altres estudis de cas que són característics de l'anomenada "revolució verda" i el procés de "modernització agrària" (Carpintero i Naredo, 2006).

Les illes han experimentat en els darrers anys una reducció de la superfície agrícola útil (SAU), i també, a diferència de la situació de l'agricultura espanyola, una important reducció de les superfícies de reguiu. En canvi, a l'agricultura espanyola amb un marcat caràcter agroexportador i comercial-industrial, han proliferat en els darrers anys –moltes vegades gràcies a l'ajuda de les subvencions europees– els conreus de reguiu que a la seva vegada es tradueixen en uns increments de les exigències hídriques i energètiques en una espiral que se retroalimenta. S'ha arribat al punt en alguns casos a plantejar-se la dessalació d'aigua marina pel reg agrícola. Aquesta expansió del reg, en un país sense petroli i amb unes condicions climàtiques mediterrànies, se produeix també amb l'adopció de reg en conreus tradicionals de secà com és el cas de l'oliverar.

En el cas de les Balears, les superfícies de reguiu experimentaren un increment entre els anys 1960 i els 1980, arribant a unes 20 mil Ha, per després anar-se reduint sostingudament fins arribar a les 16,18 mil Ha del 2004. Al llarg del període 1980-2004, la demanda d'aigua externa ha passat dels 249 Hm<sup>3</sup> a uns 109 Hm<sup>3</sup> (taula 41), amb la qual cosa seria de suposar una menor pressió sobre els recursos hídrics –essent la demanda agrícola prop del 50% de la demanda total d'aigua–, però en la pràctica es tradueix en un constant descens dels nivells piezomètrics, a més de la proliferació de plantes dessaladores (Rodríguez-Perea i Gelabert, 2006). Una reducció que té a veure amb l'adopció del monocultiu turístic, l'adopció de

la PAC (Política Agrària Comunitària) i l'abandonament de terres. I, al fet que les illes recorren, amb les actuals condicions i regles del joc econòmic –amb uns preus del petroli relativament barats–, als mercats externs (majoritàriament peninsulars) pel proveïment agroalimentari, on exporten la seva quota d'impacte socioambiental. Mentre, moltes de les zones de reguiu de les illes són devorades per tot tipus d'infraestructures i equipaments com és el cas del Pla de Sant Jordi, on s'ha ubicat: l'aeroport, els dipòsits de carburants de CLH (Centro Logístico de Hidrocarburos), polígons industrials-comercials, urbanitzacions, etc (Morro, 2005). És a dir, en el cas de les illes, una de les principals causes de contaminació del sòl agrícola està vinculada a la "febre del ciment i asfalt".

<b>Taula 40. Evolució de les superfícies de cultiu de les Balears, 1962-2004 (Font: elaboració pròpia a partir de censos agraris 1962-1999; dades de la Conselleria d'Agricultura i Pesca, 2004).</b>		
	Superfície reguiu (10 <sup>3</sup> Ha)	Superfície Secà (10 <sup>3</sup> Ha)
1962	17,53	279,13
1972	31,40	294,82
1982	20,79	213,33
1989	20,11	191,18
1999	17,81	181,99
2004	16,18	174,90
Variació 1962-2004	-7,69%	-37,34%

<b>Taula 41. Estimació dels requeriments hídrics dels conreus de reguiu de les Balears, 1980-2004 (Font: a) Fayas i Novoa, 1998; b) Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral, 1999; c) Garcia, 2001; d) elaboració pròpia)</b>						
Any	1980 <sup>a</sup>	1990 <sup>a</sup>	1995 <sup>a</sup>	1996 <sup>b</sup>	1999 <sup>c</sup>	2004 <sup>d</sup>
Hm <sup>3</sup> /any	249	237	182	159,5	135,74	109,12

Al llarg del període de la "modernització econòmica i agrícola" (Naredo, 2004) i la seva expressió a les Balears, la cabana ramadera ha sofert una important transformació en la que s'ha passat d'una cabana que col·laborava amb les activitats agrícoles aportant treball i adobs, a més d'aliments, a una ramaderia que tan sols proveeix aliments amb una alteració en la composició per espècies i en aquest sentit convé destacar un progressiu abandonament de les espècies autòctones per d'altres més "productives" però més exigents en recursos com per exemple l'aigua (p.ex. introducció de la vaca frisona).

A la taula 2, es pot veure com la cabana ramadera ha experimentat una evolució ascendent des de 1962 a 1982, i a partir de l'entrada de l'Estat espanyol en la CEE es va a reduir de manera significativa la cabana ramadera, especialment la vacuna que passà de 64,7 mil caps al 1982 a 28,4 mil caps al 2004. La disminució de la cabana ramadera fou molt més important a l'illa de Mallorca on la quantitat de caps de ramat boví és redueix a poc més de la meitat, mentre que a Menorca, on la indústria formatgera és encara bastant forta, els bovins s'han incrementat lleugerament en aquest període. Aquest fet, vinculat al rumb marcat pel marc regulatori comunitari (PAC), s'han traduït en el territori en el "despoblament" de les vaqueries dels municipis vaquers de Mallorca (Campos, Horta de Palma, Lluçmajor, ses Salines) (Binimelis, 2000). La diferent sort de la cabana ramadera menorquina destinada a la producció lletera, podria tenir quelcom a veure amb el fet que a l'any 1992 l'empresa menorquina El Caserío<sup>99</sup> fou adquirida per una de les companyies agroalimentàries més grans del món, la nord-americana Kraft Foods Inc. Junt a la llet menorquina destinada a la "producció transnacional", encara hi ha una part important de producció pagesa, una fracció de la qual s'aglutina en torn a la cooperativa creada al 1996, COINGA (Cooperativa Insular Ganadera). L'expansió de la indústria lletera de les illes va ser possible gràcies a la introducció de "vaques-màquina" que amollaven unes xifres brutes de productivitat molt elevades, emperò els comptes de producció neta ens ajudarien a desvetllar els elevats costos associats a les vaques frisones front a les autòctones molt més adaptades a les condicions bioclimàtiques de les illes. Aquestes

<sup>99</sup> L'any 1944 es va constituir la IQM (Industrial Quesera Menorquina) que es dedicava a la producció de formatge fus. El producte es comercialitzava sota la marca "El Caserío".

dinàmiques s'emmarquen en el que s'ha denominat el pas de la ramaderia-treball a la ramaderia-renda (Carpintero, 2005).

Hom pot observar com en el període 1962-2004, el ramat oví ha experimentat un increment espectacular. Gran part d'aquesta expansió es deu a la versatilitat d'aquests animals i la seva bona adaptació a les condicions biogeogràfiques de les illes. La PAC ha afavorit, en certa mesura, l'augment dels ramats ovins en caràcter extensiu. Aquests animals es destinaran preferentment a la producció càrnica més que cap altra cosa. Altra temps la llana fou un dels productes principals de l'economia illenca.

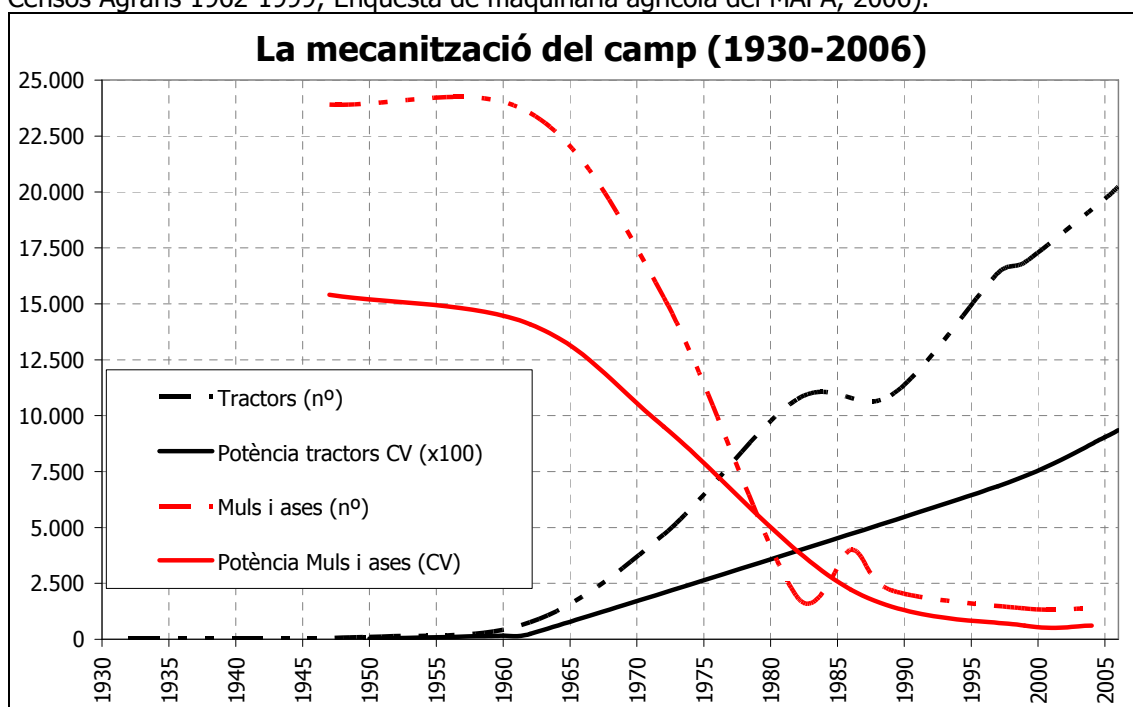
<b>Taula 42. Evolució de la cabana ramadera, 1962-2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Censos Agraris 1962, 1972, 1982, 1989, 1999; i Cens Ramader 2004)</b>							
	Cavalls núm. de caps	Muls i ases núm. de caps	Bovins núm. de caps	Ovins núm. de caps	Cabrams núm. de caps	Porcins núm. de caps	Total núm. de caps
1962	10.565	23.540	38.624	165.090	16.904	110.426	365.149
1972	4.059	15.285	64.552	267.167	15.559	109.266	475.888
1982	7.886	1.877	64.779	334.325	14.279	93.196	516.342
<b>Variació 1962-1982</b>	<b>-25,36%</b>	<b>-92,03%</b>	<b>67,72%</b>	<b>102,51%</b>	<b>-15,53%</b>	<b>-15,60%</b>	<b>41,41%</b>
1989	4.857	2.197	51.152	307.195	20.986	70.329	456.716
1999	4.650	5.282	46.934	334.775	19.228	97.806	508.675
2004	3.266	1.384	28.446	346.817	11.378	43.855	435.146
<b>Variació 1982-2004</b>	<b>-58,58%</b>	<b>-26,27%</b>	<b>-56,09%</b>	<b>3,74%</b>	<b>-20,32%</b>	<b>-52,94%</b>	<b>-15,73%</b>

Altrament, com es pot veure a la taula 42, els animals destinats principalment a les tasques agrícoles –cavalls, ases i muls– són els que han experimentat una minva més important, ja que han estat substituïts per maquinària agrícola que “menja” petroli. La seva progressiva disminució, reflecteix tal com insisteix Naredo (2004:496) el fet que “la modernització que estam comentant –l’agrària– es recolza bàsicament en l’ús directe i indirecte de l’energia dels combustibles fòssils, que permet a més multiplicar enormement la potència disponible, sense necessitat d’alimentar-la amb càrrec al propi territori, com ocorria amb el ramat de feina o la mà d’obra”. Així, es pot veure (taula 43 i gràfic 7) com l’expressió de la “modernització” agrària a les illes s’ha resolt amb una continuada reducció de la cabana d’animals de feina (muls i ases) que han passat de 30 mil caps (15,4 mil CV) al 1870 a uns 1,38 mil caps (608 CV) al 2004. Mentre, els tractors que eren escassos en temps de l’autarquia (Binimelis et al., 2004) han passat dels 112 tractors (2829 CV) de 1950 als 20237 tractors (934541 CV) del 2006.

<b>Taula 43. La mecanització agrícola a les Balears, 1932-2006 (unitat: número) (Font: elaboració pròpia a partir de Binimelis et al., 2004; Censos Agraris, 1962, 1972, 1982, 1989; Estadístiques agràries i pesqueres CAIB- <a href="http://www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?idsite=72&amp;lang=CA&amp;cont=1005">www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?idsite=72&amp;lang=CA&amp;cont=1005</a>).</b>								
	1932	1950	1962	1972	1982	1989	1999	2006
Tractors	54	112	756	4.684	10.735	10.906	11.040	20.237
Motocultors, motossegadores, motoaixades, motofresadores.	sd	sd	sd	sd	6.170	7.387	8.520	7.469
Recol·lectora de cereals	sd	sd	sd	sd	1.743	946	452	483

sd: sense dades

Gràfic 7.( Font: Elaboració pròpia a partir de Binimelis et al., 2004; Ximénez de Embrún, 1947, Censos Agraris 1962-1999; Enquesta de maquinària agrícola del MAPA, 2006).



Com assenyalen Naredo (2004) i Binimelis et al. (2004) una de les principals conseqüències de la mecanització de les activitats agràries, a més d'iniciar la "gran connexió" als combustibles fòssils, fou la progressiva reducció de la potència disponible de treball humà que ha passat de 10566 CV el 1950 als quasi mil CV del 2006<sup>100</sup>. Aquesta reducció del treball humà ha quedat més que compensada per la introducció de la maquinària agrícola que en el cas dels tractors ha suposat passar de 2,8 mil CV de potència al 1950 als 934,5 mil CV del 2006, un canvi que depèn de la "subvenció" que la biosfera atorga a la tecnosfera propulsada per combustibles fòssils i que en el cas del sector agroramader també depèn de les subvencions que arriben de Brussel·les que es destinen tant al combustible (Gasoil B) com a l'adquisició de la maquinària. Així, tenim que mentre al 1950 la ràtio entre potència mecànica i la humana era de 0,27, el que vol dir que la potència disponible humana era superior; a partir del 1960 la situació es comença a invertir fins arribar al segle XXI en que per cada CV de potència humana n'hi ha 1004,9 CV de potència mecànica. Xavier Simón (1999) en el seu estudi sobre la petjada ecològica de l'agricultura a l'Estat espanyol calculava que cada CV de potència de maquinària agrària de motor de combustió equivalia a 0,7 cavalls de tir d'una mitjana de 650 kg de pes, així que si es calcula la superfície requerida per alimentar aquests animals de tir per tal de substituir la "feina fòssil" que realitzen els motors de combustió, resultaria que cada CV de potència requeriria unes 0,66 hectàrees. Així doncs, en un càlcul aproximat podríem dir que el parc de tractors de les Balears al 2006 tendria una petjada ecològica d'un 560 mil hectàrees. És a dir, una superfície superior a la del propi arxipèlag.

**Taula 44. Treball i mecanització del camp a les Balears, 1950-2006 (Font: elaboració pròpia a partir de Naredo, 2004; Binimelis et al., 2004; Enquesta de maquinària agrícola del MAPA, 2006; EPA –Enquesta de Població Activa, INE 2007).**

Any	Població Activa		Tractors		Ràtio
	Núm. persones	Potència disponible (CV)	Unitats	Potència disponible (CV)	CV Tractors/CV Pob. Activa
1950	70.437	10.566	112	2.829	0,27
1960	63.474	9.521	523	16.123	1,69

<sup>100</sup> Es calcula la potència del treball humà agrícola a partir de Naredo (2006:352) segons els quals els treballs tradicionals es considera un coeficient de conversió de 0,15 CV per persona, mentre que en el coeficient de conversió en el cas dels treballadors agrícoles en un sistema de producció mecanitzat es considera de 0,1 CV.

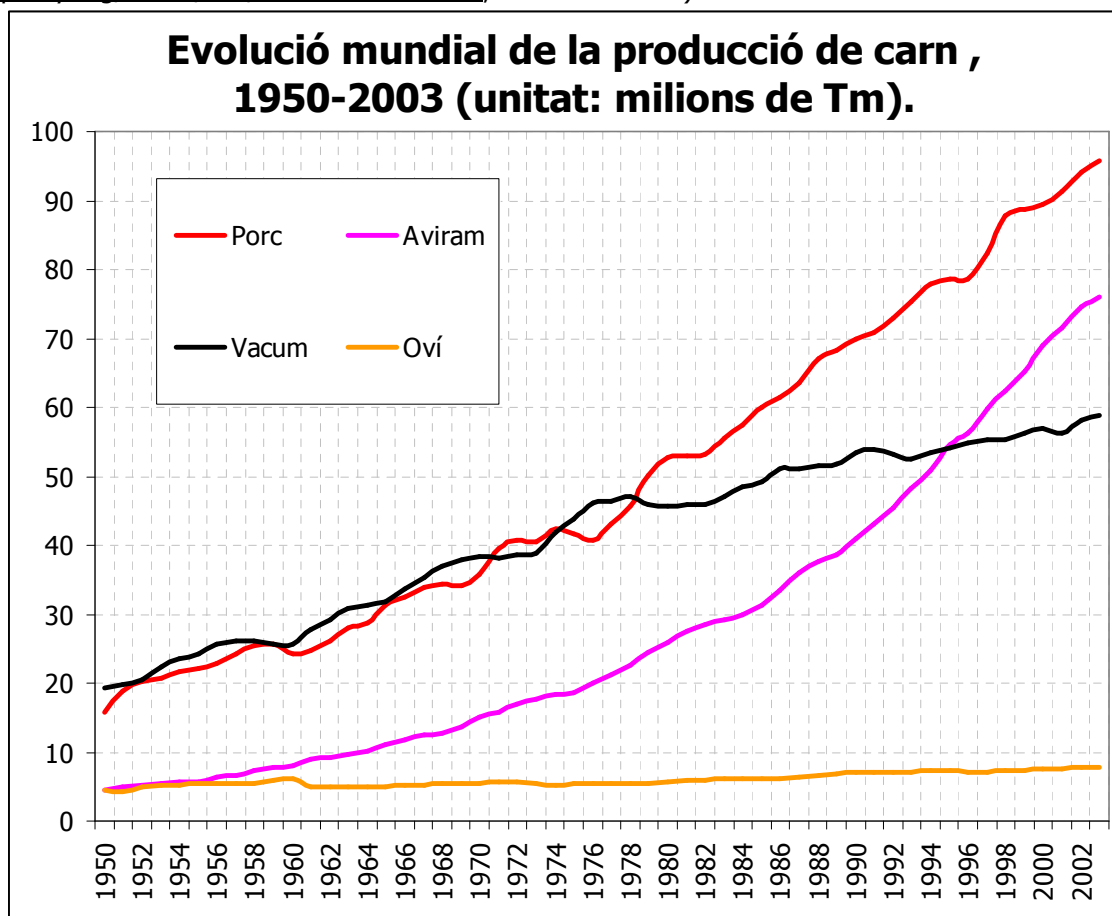
1997	7.000	700	16.378	684.100	977,29
2006	9.300	930	20.237	934.541	1.004,88

Així mateix, la cabana ramadera està cada dia més deslligada de la biomassa de les pastures i dels cicles naturals. Naredo (2004) i Carpintero (2005) han incidit en el fet que una major part dels conreus se destinen a l'alimentació animal que llavors es destinen a l'alimentació humana. De fet, el procés "modernitzador" espanyol s'ha traduït, també, en la dieta dels espanyols que han passat de consumir una mitjana 14,8 kg de carn per càpita i any al 1955 a 114,1 kg/càpita/any al 2000. I, la dieta mitjana dels espanyols ha passat de ser d'unes 2631 kcal/persona/dia al 1961 a unes 3352 kcal/ persona /dia al 2000, amb una major fracció càrnica que ha passat de ser el 13% de les kcal al 28% al 2000 (Carpintero, 2005). Així, d'acord amb Cohen (1995) tendríem que si aquelles kcal es converteixen en la seva totalitat a kcal vegetals, resultaria que la xifra augmentaria a 11576 Kcal/ persona /dia, és a dir una dieta difícilment universalitzable a escala planetària.

A escala global, segons Naylor et al. (2005) i Brown (2005) un dels canvis més dràstics s'està donant en el pas cap a la producció d'animals monogàstrics (p.ex. pollastres i porcs) que s'alimenten a base de concentrats i que són molt més eficients que no pas els ruminants, ja que en presentar curts cicles de vida, s'han intensificat "millores" genètiques per augmentar la suposada eficiència en la ingesta dels monogàstrics que requereixen teòricament<sup>101</sup> menys aliment per engreixar més. Així, el temps mig per produir un pollastre ha passat als EUA de 72 dies al 1960 a 48 dies al 1995, i el seu pes en canal ha passat de 1,8 Kg a 2,2 Kg. En la prioritització dels monogàstrics per part de la indústria alimentici-farmacèutica ha jugat un paper important la introducció de nous fàrmacs en la dieta animal, que alhora ha accelerat la seva expansió. Nogensmenys, cal advertir que han estat en aquests dos grups on s'han manifestat dues de les grans epidèmies del segle XXI: la grip aviar (H5N1) i la grip porcina (H1N1) (Balbus i Roach, 2009). El gràfic 8 mostra com a escala planetària, s'han disparat la producció càrnica de pollastres i porcs front als ruminants que s'han mantingut més o menys estables. En aquest sentit, la dieta animal ha entrat a competir amb la dieta humana, ja que aquests s'alimenten cada cop més de productes agrícoles i menys de pastures, essent l'augment de producció animal una falsa senyal de la solució dels problemes de falta d'accés als aliments (allò que alguns anomenen pobresa i crisis alimentàries) a escala planetària, permetent abundar des d'aquesta perspectiva en les afinades observacions fetes per Amartya Sen (1983) al voltant de la pobresa i la fam.

<sup>101</sup> Deim teòricament, ja que actualment es mesura l'aliment dels animals en termes monetaris (distorsionats pels sistemes de subvencions i dumpings diversos) que alhora amaguen, no tan sols les quantitats físiques de fitomassa, sinó les elevades dosis de combustibles fòssils que acompanyen a la producció càrnica. Així, arran de la inflació dels productes alimentaris bàsics a finals del 2007, l'apartat d'economia de *El País* es feia ressò de que cada kg de carn duia incorporat uns 7 litres de petroli (Pérez, 11/11/2007).

Gràfic 8. (Font: Brown, 2005; dades disponibles a [www.earth-policy.org/Books/Out/ch3data\\_index.htm](http://www.earth-policy.org/Books/Out/ch3data_index.htm), novembre 2007).



Així, la composició de la dieta dels espanyols presenta una major fracció càrnica, passant al 1961, quan s'iniciava el "miracle espanyol", les grasses i proteïnes animals de 26 grams/habitant/dia i 22 grams habitant/dia respectivament, als 69 grams habitant/dia de proteïnes i 61 grams habitant/dia de grasses respectivament dels temps actuals en que els "miracles" s'han convertit en fets (i malsons) (Carpintero, 2005). Aquest augment energètic i proteínic de la dieta ha anat acompanyat d'unes pautes i estils de vida cada cop més sedentaris. Aquesta combinació frega els límits del que es considera com a saludable per a les persones, especialment per "*l'homo sedentarius*" que a mesura que ha augmentat la ingesta de proteïnes (i grasses) d'origen animal, ha disminuït la seva activitat física.

### 10.5.2. L'explosió de les entitats financeres i la seva relació amb el projecte "modernitzador" balear.

Al darrer quart del segle XIX, es pot destacar l'explosió de les entitats financeres a Mallorca i Menorca. La regulació del sector bancari i de les caixes d'estalvi proporcionaren les bases pel seu desplegament (Decret Echegaray de 1874 i Llei de 29 de juny de 1880). En concret, el Decret Echegaray de 1874 acabava amb la banca d'emissió i establia la circulació fiduciària única i d'aquesta manera el Banc d'Espanya substituïa al Banc Balear el 1874. Així mateix, cal destacar que la pesseta entrava en vigor al 1868, així com el sistema mètric decimal amb la pretensió d'acabar amb les arbitrietats vinculades a les múltiples unitats de mesura<sup>102</sup>.

<sup>102</sup> Rosselló-Verger (2006:76) escrivia al respecte de la substitució de les múltiples mesures que donaven lloc, sovint, a conflictes socials per les discrepàncies a l'hora d'establir la unitat que "la implantació gradual del sistema [mètric decimal] fou laboriosa, però efectiva a l'estat espanyol gràcies a les lleis de 1849 i 1892 i, sobretot, a l'escola. Els nostres mestres ens ensenyaven el sistema mètric decimal amb més agressivitat que no el castellà [...] Per això, és encara més cridanera la resistència de la ruralia a despendre's del ròssec de les unitats antigues. No es tracta només de conservadorisme: les quarterades estan gravades a la terra mallorquina". Sens dubte, es pot intuir que els vents del

Maixé (2001:105) quan analitza el sector financer de les Balears apunta que "el desenvolupament financer balear de finals del XIX se surt de la norma, generant una densitat bancària insòlita en altres regions espanyoles". Sens dubte, el desplegament d'un potent sistema financer hauria de tenir repercussions sobre el procés de transformació socioeconòmica de les illes. No obstant, el fet que hi hagués una onada d'entitats bancàries i caixes, no vol dir que fos aquesta l'única via per assolir finançament. Casasnovas (2006) en el cas de Menorca ens diu que al 1900 hi havia a Ciutadella, segons la matrícula industrial, un total de 13 contribuents que es declaraven com a "prestamistes". A més, tenint en compte les fortes relacions caciquils i la presència de figures rellevants vinculades al contraban, fa pensar que una bona part de les activitats prestatàries devien passar fora d'aquestes entitats. Si hom observa a les taules 45 i 46 l'evolució de la constitució de les entitats financeres, s'adonarà que l'auge es correspon amb els inicis de les incerteses de les colònies d'ultramar.

La constitució de les entitats financeres havien de ser l'instrument clau per a poder desplegar el capitalisme insular, per tal d'emprendre la conversió de l'espai insular en un espai fortament connectat amb les dinàmiques del sistema-món aleshores vigent. Recordem que el centre hegemònic pivotava sobre Gran Bretanya, i en un context generalitzat d'expansió de la febre industrial, es començaven a detectar crulls en el sistema. La creixent competitivitat intercapitalista entre els països centrals, l'emersió del capitalisme renà, però també dels EUA, i la cursa imperialista, feren que les lògiques sistèmiques tendissin progressivament cap a formes d'acumulació cada cop més especulativo-financeres. Emperò en aquell context, la situació de les classes que feien moure la màquina i que no participaven del botí, va arribar a un moment crític que ecolosionà en una onada revolucionària que inundà molts dels països centrals (p.ex. Primera Internacional, 1864; Comuna de París, 1871; Màrtirs de Xicago, 1/05/1886; Segona Internacional, 1889; etc) (Arrighi, 1999).

#### *10.5.2.1. Les caixes d'estalvi: des del model krausista a l'especulativo-financer.*

Es poden distingir dos tipus principals d'entitats financeres: bancs i caixes d'estalvis. Emperò, cal tenir present que els sectors més desfavorits de la població es veien en serioses dificultats per accedir al crèdit i al mateix temps la seva fragilitat social estava aprofundida per la manca d'institucions –a part de les xarxes familiars i socials– que els emparessin. Les classes populars, generalment, podien accedir al crèdit a través de prestamistes particulars en un mercat informal i amb unes condicions usuràries, amb uns tipus d'interès que podien arribar al 40%, sense cap tipus de regulació ni garantia<sup>103</sup> (Maixé, 2001; Peñarrubia, 2001). Altament, hom pot destacar que els sectors més vulnerables de la societat amb prou feines podien subsistir, amb la qual cosa la seva capacitat d'estalvi era realment limitada (o quasi nul·la). Peñarrubia (2001) analitza com en aquells moments, sorgiren múltiples propostes assistencials de procedències diverses, que anaven des de les organitzacions burgeses, catòliques, republicanes, sindicals, els ateneus populars, etc. Sectors de la burgesia es decantaren a favor de la fundació de caixes rurals i d'estalvi per tal d'evitar la degradació social que posava en contra les cordes el "model modernitzador" que molts d'ells propugnaven. Un model que es sustentava, tal com han posat de manifest els historiadors econòmics, en una mà d'obra disciplinada, barata, polivalent i pluriempleada (Escartín, 2001; Manera, 2001a; Molina, 2003).

En aquell context, de forta precarietat de les classes treballadores i dels petits propietaris de la terra, es va anar configurant a remolc de les idees krausistes (Karl Christian Fiedrich Krause, 1781-1832)<sup>104</sup>, un impuls a l'educació i la seva difusió que pretenia rompre

---

liberalisme comercial requerien unes mesures comunes per tal d'expandir-se, mentrestant podria ser que la major part de la població rural poc instruïda i subjecte a les relacions de poder caciquil seguís mantenint aquelles mesures que els hi havia transmès el poder. En qualsevol cas, la inaccessibilitat al coneixement d'aquelles noves mesures reforçaven el poder dels cacics que han controlat la societat i l'economia de les illes.

<sup>103</sup> Peñarrubia (2001:198) exposa que l'opacitat de les pràctiques informals i la manca de registre històric pot ser en certa manera coberta a partir d'altres fonts com per exemple les obres literàries. Així, es destaca el sàinet de Jaume Palmer publicat al 1919 sota el títol "El saqueo de sa Plasa" o la de Francesc Fuster de 1923, "Herenci de bandoler", etc.

<sup>104</sup> A l'Estat espanyol, les idees krausistes fructificaren en la Institució Libre de Enseñanza dirigida per Francisco Giner de los Ríos. A Mallorca, les dues principals institucions serien la Institució Lliure d'Ensenyament de Pollença fundada al 1878 per Guillem Cifre de Colonya, l'Escola Mercantil sorgida a iniciativa de l'Ateneu Balear al 1880, que al 1884 es dirà Institució Lliure d'Ensenyança de Mallorca (Peñarrubia, 2001). Al cas de Maó, la burgesia intel·lectual es reuniria en torn a l'Ateneu de Maó que es fundà al 1905.



amb les manilles del domini cultural i social eclesiàstic-conservador que afavoria a certs col·lectius, però que semblava anar en contra dels interessos d'una burgesia pujant i heterogènia. Cal tenir present que aleshores, el 78,36% de la població balear de 1860 era analfabeta. Peñarrubia (2001) exposa el context sociopolític i econòmic en aquells moments, així com les figures que intentarien dur endavant el projecte krausista per tal que fos factible difondre les noves pràctiques productives (p.ex. industrioses, agrícoles, enginyeria, arquitectura, etc), així com financeres i comercials. Entre les principals figures es poden destacar: Mateu Obrador, Alexandre Rosselló, Ramon Obrador, Lluís Castellà, Joaquim Fiol, Jacint Feliu, Pere d'Alcàntara Peña, Antoni M. Sbert, Josep Lluís Pons i Gallarza, Guillem Cifre de Colonya, etc. Peñarrubia (2001:61) diu que "l'intel·lectual krausista es veia investit de la missió de reformar la societat mitjançant la ciència i l'educació".

Així mateix, la burgesia concentrada en torn d'entitats com l'Ateneu Balear, alertats pel potencial de les classes populars d'alterar l'ordre dominant, a la llum dels esdeveniments europeus, entenien que l'extensió de l'ensenyament elemental podria facilitar la promoció social d'aquelles classes. Dins del projecte modernitzador, entenien que una altra qüestió fonamental era la de dotar-se d'instruments i institucions financeres que permetessin a les classes populars accedir al crèdit i així poder "ascendir" socialment. Tot plegat s'inscrivien conjuntament en la pretensió, tal com descrivia Antoni M. Sbert Borrás, "d'evitar entre ells [les classes populars] la propagació de "doctrines extremades"" (Peñarrubia 2001:62). Ramon Molina (2003:113) exposa que al projecte krausista emanat de les classes poderoses se despenia el fet que "no és tant la incultura dels treballadors, sinó la possibilitat que aquests adoptin punts de vista culturals diferents dels de l'ordre establert. D'aquí la insistència de mantenir i desenvolupar la indústria domiciliària i evitar les grans concentracions obreres on la circulació d'idees és més àgil i lliure".

Tanmateix, el projecte educatiu de l'Escola Mercantil (1880) que es va transformar en la Institució Lliure d'Ensenyança de Mallorca el 1884, tan sols durà fins el 1887. Al sí del projecte s'allotjaven les contradiccions entre les diferents faccions de la burgesia i els seus respectius projectes sociopolítics. Peñarrubia (2001:93) ens diu que "l'Escola Mercantil no era una experiència només pedagògica sinó que s'inseria dins d'un nou model social laic, democràtic, de modernització econòmica i de reformisme social, en una paraula era filla de l'Ateneu, del republicanisme i de la burgesia innovadora". El cop d'Estat de 1874 que col·locava a Alfons XII al capdavant de l'Estat, acabava amb la curta vida de la Primera República i amb els projectes reformistes. Els vents de la restauració borbònica (1874-1931), eixugarien qualsevol proposta que suposàs una mínima alteració de l'ordre social i s'instaurava el sistema polític dominat pels anomenats partits dinàstics –liberals i conservadors– que refermava les pràctiques caciquils. Moltes de les figures de la burgesia que en un primer moment s'havien alineat en torn al republicanisme feren un gir ideològic notable i passaren a formar part de les files del maurisme. Tot responent al pragmatisme de classe, encara que s'ha de matisar el fet que hi havia importants diferències entre els membres de la burgesia de les illes.

Entre els membres d'aquella burgesia, primer ateneista i llavors maurista, caldria destacar personatges com Alexandre Rosselló que havia estat director de la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de les Balears (Sa Nostra), director de l'Escola Mercantil, entre d'altres; Bartomeu Pieras Florest que fou dels promotors del Banc de Crèdit Balear, president de la Compañía de Almacenes Generales de Depósito (Docks), propietari de la fàbrica de farines La Palmesana, etc; o la figura de l'empresari Manuel Salas Sureda, un dels principals finançadors del Maurisme a les illes; Gabriel Alzamora Ginard; Pere Miró Granada Alenyar; Pere Joan Aguiló (*Cetre*); etc. Amb un cop d'ull als personatges que surten repetidament en la formació de la classe empresarial mallorquina del darrer quart del segle XIX del treball de Peñarrubia (2001), es pot observar com la major part d'ells coincideixen en bona part dels grans grups empresarials, entre dels quals destacaríem algunes institucions financeres (p.ex. Banc de Crèdit Balear, Canvi Mallorquí, Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Balears, Banc Mallorquí, etc), empreses industrials (p.ex. Industrial Mallorquina), transports (p.ex. Ferrocarrils de Mallorca), la Compañía de Almacenes Generales de Depósito (Docks), etc. Així mateix, també es donaven fortes confluències d'aquells personatges en diferents associacions de diferent tipologia, des dels lobbies empresarials, entitats socials i culturals (p.ex. Lliga Agrària, Associació de Propietaris, Cercle Mallorquí, Unió Obrera Balear, Escola Mercantil, etc), com en la conformació de la classe política al sí dels partits de l'oligarquia, els anomenats partits dinàstics.

La major part de les personalitats de l'alta societat, en la que es trobaven individus (masculins) de diferents procedències –des d'una nova burgesia fins a la vella aristocràcia–, i

amb suposades diferències ideològiques que conflüïen en l'amor pels diners, varen respondre conjuntament a l'amenaça (pels seus interessos) de la independència de les colònies d'ultramar. Marimon (1993) exposa com els capitalistes i organitzacions del capital mallorquins varen respondre a la decisió del Consell de Ministres del 31/10/1896, segons la qual s'aprovava l'emprèstic nacional voluntari que consistia en l'emissió d'obligacions del tresor per valor de 400 milions de pessetes, amb la garantia de les rendes de duanes. Aquesta fou una iniciativa proposada per les Cambres de Comerç i s'arribaren a recaptar fins a 800 milions de pessetes en tot l'Estat, la qual cosa denota l'interès per no perdre, particularment, les places caribenyes. De Mallorca sortiren uns 7 milions de pessetes. Curiosament, la Cambra de Comerç no fou la principal entitat sinó que tal com ens exposa Marimon (1993), el 50% de les aportacions les cobriren: l'entitat bancària, Foment Agrícola de Mallorca (1 milió de ptes); el Crèdit Balear (800 mil ptes); la Isleña Marítima (400 mil ptes); Banc de Sóller (250 mil ptes); Caixa d'Estalvis de Balears (250 mil ptes); Hereus de Vicenç Joan –Casa Ribas– (250 mil ptes) que abastien de flassades i roba als militars; el metge solleric retornat de Puerto Rico, Antoni Frontera Bauzà (115 mil ptes); Banc de Felanitx (100 mil ptes); el Comte d'Aiamans –Pasqual Felip Togoers Rosselló– que fou dels primers subvencionistes de Sa Nostra (100 mil ptes); l'empresari Manuel Salas Sureda (100 mil ptes); i el solleric Jordi Aguiló (*Cetre*) que fou soci fundador de Crèdit Balear i també el trobarem, entre d'altres, a la naviliera La Isleña.

Entre les entitats d'arrel krausista que sorgiren al darrer quart de segle XIX es pot destacar la constitució de la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Balears al 1882, constituïda amb un capital inicial de 44600 pessetes, aportats pels primers subvencionistes i sense interès. Els objectius inicials de la nova entitat eren "fomentar l'esperit d'estalvi i previsió entre les persones treballadores, oferir a les famílies modestes préstecs en condicions adequades d'interès i de terminis de devolució i aplicar una part dels resultats a activitats assistencials i de beneficència"<sup>105</sup>. Les principals figures de la burgesia mallorquina estaven al darrera de l'entitat financera de Sa Nostra, entre dels que destacaven els d'inspiració krausista que s'emmarcaven políticament dins del republicanisme. Nogensmenys, també s'hi trobaven elements de la vella aristocràcia i de les branques més rànries de l'oligarquia social (Peñarrubia, 2001). En qualsevol cas, cal destacar que molts dels que en un moment es definirien republicans i krausistes, derivaren en clara estratègia oportunista cap a les postures més dures dels poders caciquils, tot apropant-se als cacis dominants, primer del maurisme i llavors del verguisme. Aquesta deriva denota les estratègies de les classes dominants que anaven adoptant les corrents polítiques i socioculturals que millor s'adaptaven a l'entorn, i si en temps del Sexenni Revolucionari o Democràtic mostraren unes postures més obertes, amb la Restauració es transformaren d'acord a les exigències del guió del nou règim.

Així mateix, tenim en aquells moments el desplegament de les caixes rurals inspirades amb les caixes Raiffeisen d'alemanya que fomentaven el cooperativisme d'estalvi i de crèdit. El catolicisme social es consolidaria a partir del *Rerum Novarum* –encíclica social del Papa Lleó XII, 1891– fou impulsat pel Bisbe Mateu Josep i el canonge de la Seu, Tomàs Rullan Bosc. La proposta eclesiàstica fructificà en un nodrit nombre de caixes rurals i bancs agrícoles, alguns dels quals sorgien en contraposició a la flama krausista i el seu laïcisme. Entre les caixes rurals cal destacar la d'Artà, que fou promoguda pel capellà Pere Joan Cerdà, el qual va difondre per altres pobles de Mallorca els fonaments de les caixes tipus Raiffeisen –d'inspiració cooperativista–. Els fonaments d'aquestes caixes eren els de finançar i assegurar els elements claus per a consolidar la transformació agrària (p.ex. maquinària, adobs, assegurança de bestiar, etc) (Fullana, 1989, Manera, 2005).

**Taula 45. Les Caixes d'Estalvi i Caixes Rurals a partir de 1880 fins a mitjans dels 2000 (Font: elaboració pròpia a partir d'Alenyar, 1989; Alenyà, 2001; Alemany, 1973; Dolç, 1989; Manera, 2005).**

**Caixa d'Estalvis Colonya de Pollença** (1880) (Pollença, Mallorca).  
Fundada per Guillem Cifre de Colonya (difusor del Kraussisme).  
Vinculada a la Institució Lliure d'Ensenyament.  
Ofereix serveis financers i socials, especialment educatius.  
1999: inici de l'estalvi ètic.

El 2007 Participa a:

<sup>105</sup> [www.sanostra.es](http://www.sanostra.es) (octubre 2008).

Colonya Intermediació Operador de Banca-Seguros Vinculado SA (100%): assegurances.  
 Colonya Inversions SA (100%) a través de la qual participa en Unión de Profesionales en Telecomunicaciones SL (menys del 0,1%). Colonya Inversions es dedica a la realització d'estudis comptables i financers; assessorament sobre direcció i gestió empresarial.  
 (Font: Colonya Caixa de Pollença, 2007)

**Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Balears, Sa Nostra** (1882) (Palma de Mallorca).  
 Capital social inicial: 44600 ptes.

1882: president, Antoni M. Sbert Borràs (Advocat, accionista del ferrocarril, subvencionista de l'Escola Mercantil, etc) ; director, Alexandre Rosselló Pastor (Advocat, impulsor de l'Escola Mercantil, regidor de l'Ajuntament de Palma pels republicans federals, secretari de diverses empreses, polític maurista amb càrrecs estatals, etc); vicepresidents, Tomàs Rullan Bosch (canonge de la Seu i vicari general del bisbe Mateu Jaume, impulsa el Cercle d'Obrers Catòlics i les escoles parroquials de Sant Josep) i Francesc Manuel de los Herreros Schwager (director de l'Institut Balear, vocal del Ferrocarril de Mallorca, subscriptor de l'Escola Mercantil, etc) ; secretari, Antoni Sbert Canals (advocat, degà del Col·legi d'advocats, dirigent del Partit Conservador, president de Sa Nostra 1926-1932, etc); vocals, Jacint Feliu Ferrà (advocat i propietari, vocal del Ferrocarril de Mallorca, secretari del Cercle Mallorquí, president d'Esquerra Dinàstica) , Antoni Jaume, Joan Burguess Zaforteza (hisendat, Companyia de Magatzems Generals de Dipòsit, subscriptor de l'Escola Mercantil, vocal del Banc Mallorquí, diputat conservador, etc), Nicolau Humbert Burguer (comerçant, fundador del Crèdit Balear, accionista del Ferrocarril de Mallorca, etc), Jaume Cerdà Oliver (regidor de Palma, accionista del Ferrocarril de Mallorca, etc), Joan Pujol (capellà i ecònom de la parròquia de Santa Creu), Benet Pomar Cortès (fàbrica de sabons a Andratx, membre del comitè del Partit Republicà Federal, directiu del Foment de Turisme al 1905); , Ramon Despuig Fortuny – comte de Montenegro (hisendat, president del Banc Mallorquí, fundador de la Lliga Agrària, diputat a Corts pel Partit Conservador, etc) , Ignasi Vidal Ferrer (taller ferrer, dirigent del Partit Republicà Federal durant el Sexenni Democràtic, etc), Pere Aguiló Cetre (industrial i comerciant, accionista del Canvi Mallorquí i del Crèdit Balear, etc), Domènec Fontirroig (propietari de fusteria amb màquina de vapor, vocal d'Esquerra Dinàstica, etc), Damià Boscana Furió (pintor, membre de l'Acadèmia de Belles Arts de Palma), Jeroni Rius Salvà (governador de Lleó pel Partit Conservador, president del Banc Comercial, etc), Guillem Montis – marquès de la Bastida (gran propietari, Partit Conservador, etc), Josep Lluís Pons i Gallarza (professor i escriptor –Renaixença–, vocal de l'Associació de Propietaris de Mallorca, etc), Joan Baptista Socias Sorà (advocat).

1894-1903: president Manuel de los Herreros Schwager.

1903-1926: president, Antoni Rosselló Nadal.

1918: substitueix el concepte de beneficència pel d'obra social (p.ex. construcció de cases barates a la Soledat i Port des Camp).

1929: l'entitat es declarada "associació de beneficència i caixa general d'estalvi" i deixa de regir-se per la llei de Societats Anònimes. Amortitza els títols subscrits pels fundadors i s'incorporaren nous patrons.

1926-1932: president, Antoni Sbert Canals (advocat, dirigent del Partit Conservador).

1932-1934: president, Antoni Bosch Mas.

1934-1959: president, Miquel Rosselló Alemany (principal dirigent del Maurisme).

1940-1956: pla d'expansió territorial.

1960-1993: boom turístic. 1969 obri les primeres oficines a Menorca i Eivissa, 1977 oficina a Formentera. Orientació a la concessió de préstecs hipotecaris per a l'adquisició d'habitatges.

1959-1975: president, Rafel Blanes Tolosa (terratinent d'Artà, director gerent de la companyia Ferrocarrils de Mallorca).

1969: es comença a publicar Evolució econòmica. Les Balears.

1975-1976: president, Rafel Villalonga Blanes ("polític" franquista, president de la Diputació provincial).

1976-1977: president, Fulgenci Rosselló Coll.

1976: adopció del nom comercial Sa Nostra.

1977-1989: president, Josep Zaforteza Calvet (advocat, Editora Balear SA, polític amb UCD, hereu dels drets d'autor de Llorenç Villalonga, etc).

1981: ocupa el primer lloc en el rànquing de les entitats financeres de Balears.

1988: primera oficina a Madrid.

1989-1991: president, Fernando Alzamora Carbonell.

1993-2008: expansió econòmica i augment del nombre d'oficines a les Balears i la península.

1991-1996: president, Joan Forcades Juan (advocat).

1996-1999: president, Antoni L. Marí Ramon (administrador de ALM Consultoria Jurídica Económica; ecònom diocesà d'Eivissa).

1999-2002: president, Miquel Capellà Moià (advocat, Capellà Associats).

2002-2002: president, Miquel Pocoví Juan (vocal del consell d'administració de GESA).

2003-2005: president, Llorenç Huguet Rotger (ex rector de la UIB).

2006: president, Fernando Alzamora Carbonell (gerent d'Alzamora SA (1971-95); de del de 1975 és

membre del Consell d'Administració de VEGE Española SA; president del Consell d'Administració d'Almendras Mallorca (1979-2000); Des de 1997, vinculat a Erosky Center Group).

Participacions en empreses del grup i associades de Sa Nostra, 2004 (Font: Sa Nostra, 2004) (entre parèntesi participació de Sa Nostra; en gris les societats a paradisos fiscals).

Invernostra, SL (100%) Tenidora d'actius (p.ex. serveis financers, promoció immobiliària, lloguer de béns immobles, etc), (Palma).

Sa Nostra de Inversiones EFC (Establiment Financer de Crèdit) (99,99%) Arrendament financer (p.ex. leasing, lloguer, etc), (Palma).

Sa Nostra Compañía de Seguros de Vida SA (94,99%) Assegurances, (Palma).

Serbrok Correduría de Seguros, SA (80%) Assegurances, (Palma).

SM2 Baleares SA (100%) Serveis informàtics, (Palma).

Sa Nostra de Renting, SA (100%) Societat de lloguer de béns mobles i immobles (p.ex. vehicles, maquinària, etc), (Palma).

Reciclado de Brik de Baleares SA (49,8%) Reciclatge de residus (Son Reus, Palma).

Bit Travel, SA (100%) Agència de viatges majorista, (Palma).

Sa Nostra International Finance Limited (100%) Activitat Financera, (Illes Caiman).

Sa Nostra Preference Limited (100%) Activitat Financera, (Illes Caiman).

Sa Nostra International Finance BV (100%) Activitat Financera, (Amsterdam).

Ayco Grupo Inmobiliario (41,7%) Activitat immobiliària (Madrid).

Islalink (11,77%) Obres d'enginyeria civil (connexions de comunicació marítimes), (Madrid) (p.ex. connexió fibra òptica Mallorca-València).

Emerscom SA (94,98%) Serveis de seguretat, (Palma).

Servicios de Administración e informática Balear SA (40%) Serveis administratius, (Palma):

Servicios Insulares de Cobro SA (20%) Serveis de cobrament, (Palma).

Inversora de Hoteles Vacacionales SA (20,75%) Activitat Hotelera, (Palma).

Zoco Inversiones SL (25%) Societat tenidora d'accions, (Madrid).

Infocaja SL (20%) Desenvolupament, explotació i manteniment de projectes tecnològics i informàtics, (Madrid).

Admante SL (20%) Societat tenidora d'accions, (Madrid).

Despliegue de Tecnologia de Gestión SL (20%) Assessorament a empreses, (Palma).

Cooerpación Tecnológica de Cajas de Ahorro SL (14,29%) Desenvolupament, explotació i manteniment, (Madrid).

Fibanc Energías Renovables SA (12,17%) Energies renovables, (Barcelona).

EBN Probanca SA (11,75%) Activitat financera, (Madrid).

Eido do Mar Ví, AIE (Associació d'Interès Econòmic) (27%) Arrendament de vaixells, (Santa Cruz de Tenerife).

Naviera Toralla, AIE (33%) Arrendament de vaixells, (Avda. Buenos Aires nº68-1, Santa Cruz de Tenerife).

Naviera Daphne AIE (10,03%) Arrendament de vaixells, (Avda. Buenos Aires nº68-1, Santa Cruz de Tenerife).

Naviera Fisterra AIE (15%) Arrendament de vaixells, (Avda. Buenos Aires nº68-1, Santa Cruz de Tenerife).

Naviera Coroa AIE (19%) Arrendament de vaixells, (Avda. Buenos Aires nº68-1, Santa Cruz de Tenerife).

Naviera Sisargas AIE (19%) Arrendament de vaixells, (Avda. Buenos Aires nº68-1, Santa Cruz de Tenerife).

Naviera Camota AIE (15%) Arrendament de vaixells, (Avda. Buenos Aires nº68-1, Santa Cruz de Tenerife).

Naviera Salleiro AIE (19%) Arrendament de vaixells, (Avda. Buenos Aires nº68-1, Santa Cruz de Tenerife).

Naviera Sra. Tecla AIE (15%) Arrendament de vaixells, (Avda. Buenos Aires nº68-1, Santa Cruz de Tenerife).

Naviera Coruxo AIE (6%) Arrendament de vaixells, (Avda. Buenos Aires nº68-1, Santa Cruz de Tenerife).

Naviera Bararlobre AIE (19%) Arrendament de vaixells, (Avda. Buenos Aires nº68-1, Santa Cruz de Tenerife).

Naviera Muros AIE (7%) Arrendament de vaixells, (Avda. Buenos Aires nº68-1, Santa Cruz de Tenerife).

Societats participades a través d'Invernostra a l'any 2006 (font: Base de Dades SABI, <http://0-sabi.bvdep.com.lull.uib.es>, octubre 2008).

Asisment Finance S.L. (100%) Activitats financeres, (Palma).

Can Domenge Espais de Formacio S.L. (100%) Formació, (Palma).

Caribbean Funds S.L. (100%) Activitats financeres, (Palma).

Netmobilia S.L. (100%) Activitats immobiliàries, (Palma).

Varallo Investments S.L. (100%) Activitats financeres, (Palma).

Varallo Resorts S.L. (100%) Activitats financeres, (Palma).

Inmobiliaria Mapinver S.A. (50%) Activitats immobiliàries, (Madrid).

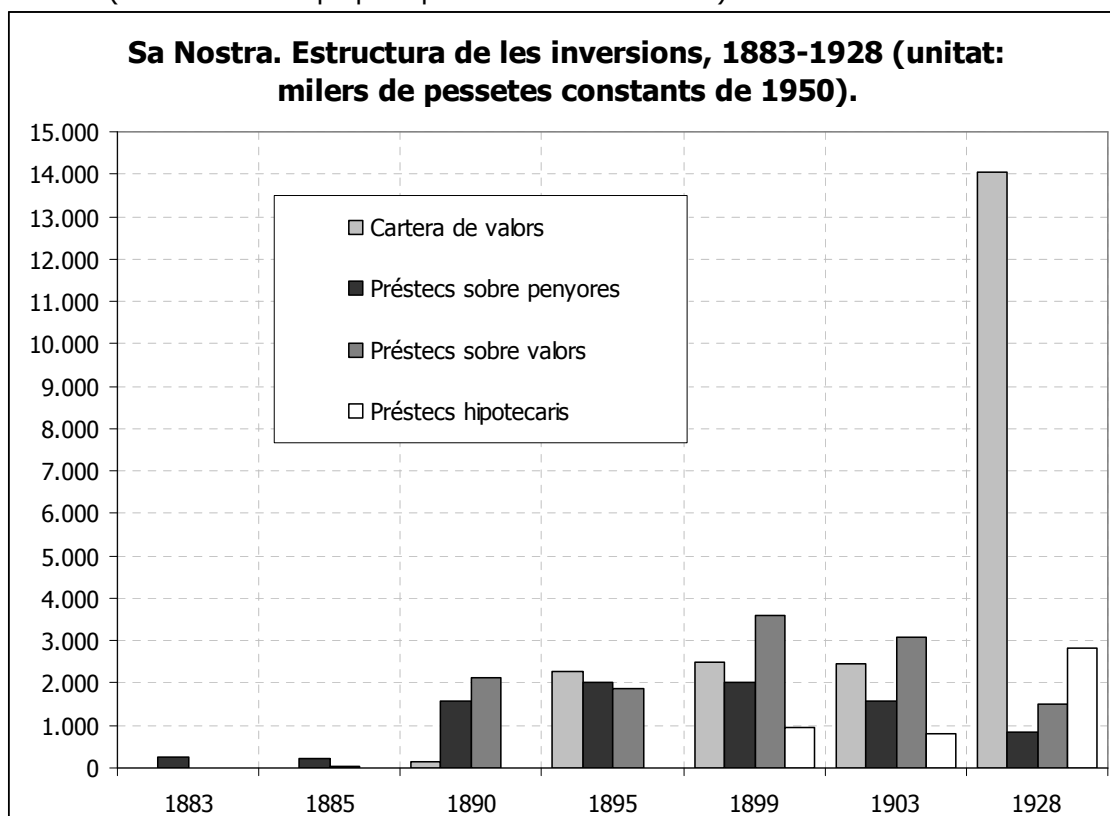
<p>Sun Island Mallorca Corporation SL (50%) Activitats Immobiliàries, (Palma).                  Barinsa S.L. (40%) Activitats Immobiliàries, (Dos Hermanas, Sevilla).                  L'illot Hotels Companyia De Management S.L. (40%) Activitat hotelera, (Palma).                  Towsur Andalusia S.L. (34%) Activitat Immobiliària (Càdis).                  Tac Servicios Palma SL (30%) Activitat sanitària, (Palma).                  Hoteles y Clubs de Vacaciones S.A. (20%) Gestió i propietat immobiliària, (Palma).                  SAR Patrimonial IPM S.L. (20%) Tinença d'accions, inversió immobiliària, etc., (Barcelona).                  Consorcio Inmobiliario Mare Nostrum SA. (16,67%) Activitat immobiliària, (Madrid).                  Ambito Sur Hoteles S.L. (12,8%) Construcció i activitats immobiliàries (Dos Hermanas, Sevilla).                  Preneal SA (10%) Energia elèctrica, (Madrid).                  Dedir Clinica S.L. (7%) Explotació centres sanitaris, (Palma).                  AC Hoteles S.A. (5%) Negoci hotelier (compravenda, arrendament, etc), (Pamplona).                  Altavista Hotelera S.L. (sd) Activitat hotelera, (Barcelona).                  Ambito Sur S.A. (&lt;0,01%) Activitat hotelera i immobiliària, (Dos Hermanas, Sevilla).                  Decanos Servicios y Residencias de Mayores SA (&lt;0,01%) Residències de gent major, d'estudiants, etc., (Madrid).                  Fisser Inversiones 2007 S.L. (&lt;0,01%) Agents de la Propietat Immobiliària, (Palma).                  Sky Hotel &amp; Restaurant (sd) Hotel de luxe a la Diagonal de Barcelona.</p>
<p><b>Banc Agrícola, Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Pollença SA</b> (1893-1926) (Pollença, Mallorca).                  El 1926 deixa d'actuar com a Caixa i es converteix en Banc Agrícola de Pollença. Aquest fou impulsat pels terratinents carlistes i el clergat en contra del projecte de Guillem Cifre de Colonya.</p>
<p><b>Caixa d'Estalvis del Foment Agrícola</b> (1893) (Llucmajor, Mallorca).                  1940: absorbida per Sa Nostra.</p>
<p><b>Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Manacor</b> (1894)(Manacor, Mallorca).                  Fundador: Rafel I. Rubí Pocoví.                  1933: es fusiona amb La Caixa.</p>
<p><b>Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Maó</b> (1899) (Maó, Menorca).</p>
<p><b>Caixa de Pensions per a la vellesa i d'estalvis de Catalunya i Balears (La Caixa)</b> (1904).                  El 1913 inaugura la primera sucursal a Palma.                  Entre 1910 i 1939 va tenir l'exclusiva de representació i col·laboració amb l'Institut Nacional de Previsió (organisme estatal per difondre la previsió de pensions de retir). Al 1939, l'Estat transferí les assegurances obligatòries a l'Institut Nacional de Previsió.                  A causa de la fallida del Banc de Crèdit Balear al 1934, La Caixa absorbeix moltes de les caixes rurals de les illes que havien realitzat importants dipòsits en aquella entitat.</p>
<p><b>Caixa d'Estalvis del Crèdit Mercantil de Menorca</b> (1905) (Maó, Menorca).</p>
<p><b>Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de sa Pobla</b> (1906) (sa Pobla, Mallorca).                  Fundador: Joan Parera.</p>
<p><b>Caixa Rural d'Estalvis i Préstecs d'Artà</b> (1907) (Artà, Mallorca).                  Fundador: Pere Joan Cerdà.                  Capital inicial: 15 mil pessetes.                  Es basa en el model de les caixes Raiffeisen d'alemanya (cooperativisme d'estalvi i crèdit).                  1915: funda una societat de socors mutus.                  1941: es fusiona amb La Caixa.</p>
<p><b>Caixa Rural d'Estalvis i Préstecs de Sant Joan</b> (1908) (Sant Joan, Mallorca).                  1941: absorbida per Sa Nostra.</p>
<p><b>Caixa d'Estalvis de Santanyí</b> (1908) (Santanyí, Mallorca).</p>
<p><b>Caixa Rural d'Estalvis i Préstecs de Sineu</b> (1908) (Sineu, Mallorca).                  Cercle d'Obrers Catòlics.                  1935: es fusiona amb La Caixa.</p>
<p><b>Caixa Rural d'Estalvis de Maria de la Salut</b> (1909) (Maria de la Salut, Mallorca).</p>
<p><b>Caixa Rural d'Estalvis i Préstecs de Costitx</b> (1909) (Costitx, Mallorca).                  Fundador: Pere Joan Cerdà.</p>
<p><b>Caixa Rural d'Estalvis i Préstecs de Petra</b> (1909) (Petra, Mallorca).                  1931: es fusiona amb La Caixa.</p>
<p><b>Caixa Rural del Sindicat de Capdepera</b> (1909) (Capdepera, Mallorca).                  Fundador: Andreu Pont Llodrà.                  1935: es fusiona amb La Caixa.</p>
<p><b>Caixa Rural d'Estalvis i Préstecs de Manacor</b> (1909) (Manacor, Mallorca).                  Associació de Seglars Catòlics.</p>
<p><b>Caixa Rural d'Estalvis i Préstecs de Felanitx</b> (1910) (Felanitx, Mallorca).                  Fundador: Pere Joan Cerdà.</p>
<p><b>Caixa Rural d'Estalvis de Binissalem</b> (1910) (Binissalem, Mallorca).                  Fundador: Joan Mir.</p>

<b>Caixa Rural d'Estalvis i Préstecs de Marratxí</b> (1911) (Marratxí, Mallorca).
<b>Caixa Rural d'Estalvis i Préstecs de Muro</b> (1911) (Muro, Mallorca). Cercle d'Obrers Catòlics.
<b>Caixa d'Estalvis del Banc Agrari de Balears</b> (1912) (Palma, Mallorca).
<b>Caixa Rural d'Estalvis i Préstecs de Consell</b> (1912) (Consell, Mallorca).
<b>Caixa de Crèdit Popular de Búger</b> (1912) (Búger, Mallorca).
<b>Caixa Rural d'Estalvis de Pollença</b> (1913) (Pollença, Mallorca). Cercle d'Obrers Catòlics.
<b>Caixa d'Estalvis del Banc de Felanitx</b> (1913) (Felanitx, Mallorca).
<b>Caixa Rural d'Estalvis del Banc de Sóller</b> (1913) (Sóller, Mallorca).
<b>Caixa Rural d'Estalvis del Banc Popular de Manacor</b> (1913) (Manacor, Mallorca).
<b>Caixa Rural de Caimari</b> (1913) (Caimari, Mallorca).
<b>Caixa de Barcelona</b> (1913) (Barcelona, Catalunya).
<b>Caixa Rural del Sindicat Agrícola de La Torre-Campos</b> (?) (Campos, Mallorca). 1935: es fusiona amb el Sindicat Agrícola Catòlic. 1940: es fusiona amb La Caixa.
<b>Caixa Rural d'Estalvis del Banc Comercial de Ciutadella</b> (1920) (Ciutadella, Menorca).
<b>Caixa Compensadora de Càrregues Familiars</b> (1935) (Palma, Mallorca) Fundador: Bartomeu Quetglas Gayà i altres empresaris de Palma. Objectiu: establir un sistema de subsidis familiars als obrers. 1938: desapareix quan es funda la Caixa Nacional de Subsidis Familiars.

Es pot dir, partint de l'exemple de Sa Nostra, que en termes generals, les caixes d'estalvi passaren d'oferir simplement préstecs sobre penyores a participar en un camp més ample del negoci financer i empresarial (p.ex. préstec hipotecari, segells d'estalvi i cartera de valors). Sa Nostra, comença a centrar-se cada cop més en el negoci financer i empresarial, i en aquest sentit, la cartera de valors –públics i industrials– passaren del 2,3% el 1890 (145 mil pessetes constants de 1950) al 69,1% el 1928 (14 milions de pessetes constants de 1950). Mentrestant, els préstecs sobre penyores varen caure, tot passant del 40,9% dels actius el 1883 (248 mil pessetes constants de 1950) al 4,1% el 1928 (834 mil pessetes constants de 1950). En canvi, les caixes més petites centraren la seva activitat més aviat en els préstecs personals, documentats mitjançant pagarés, que tenien una certa importància en el món rural (Maixé, 2001; Manera, 2005).

Més enllà de la dimensió benèfica de les caixes, tenim que aquelles pogueren tenir una certa rellevància a l'hora de participar en el procés de configuració dels grans capitals i la seva expansió. Així, tendríem que a principis del segle XX, a la cartera de valors de Sa Nostra al 1900 s'hi trobaven unes 200 mil pessetes d'obligacions de la Salinera Española del magnat Salas i que representava el 42,48% del total de la cartera de Sa Nostra en aquell any i unes 175 mil pessetes en cèdules del Banco Hipotecario de España (37,17% de la cartera de valors); i al 1901 participava de la naviliera Isleña Marítima que era una de les companyies més importants de les illes. A principis del segle XX, les caixes jugarien un paper important en la concessió de crèdits hipotecaris. Les hipoteques varen permetre que nous segments de la població poguessin tenir accés a l'habitatge en un moment en que l'activitat urbanitzadora guanyava força (Artigues et al., 2006; Manera, 2001a; Rullan, 2002). Per altra banda, als anys 1920 les caixes començaren a promoure habitatges populars o cases barates, entre les quals destaca la construcció per part de Sa Nostra, als terrenys adquirits a la finca de la Soledat (Palma) de 35 habitatges que ocupaven unes 4,6 Ha i una inversió de 485 mil pessetes al 1926. Segons Maixé (2001:128) al darrera de les promocions de l'Obra Social de Sa Nostra "estava una idea d'obra benèfica social més estable i centrada en la creació d'infraestructures".

Gràfic 9. (Font: elaboració pròpia a partir de Maixé 2001:108).



El paper de les caixes d'estalvi en el panorama financer va canviar de manera notable al llarg del segle XX. Aquesta nova dimensió de negoci es veié afavorida pels canvis normatius que des del primer quart de segle XX (p.ex. Llei de 4/06/1908 i Llei Cambó –Llei d'Ordenació Bancària– de 1921), desembocaren en la Llei de 14 d'abril de 1962 de Bases d'Ordenació del Crèdit i la Banca<sup>106</sup>. El paper que jugaven les caixes com a captadores d'estalvi popular fou vist pel règim feixista com una bona oportunitat per tal de finançar la dictadura. Manera (2005:172) ens diu que "el Govern coneixedor del grau de penetració de les caixes en el teixit social, pretén utilitzar aquesta infraestructura per obtenir nous recursos que poguessin ser aprofitats pel sector públic pels seus projectes" i d'acord amb Maixé (2001:132) el règim va imposar un control estricte de les inversions del que resultà la creació d'un "circuit de finançament privilegiat, els beneficiaris del qual foren les empreses privades que havien obtingut d'Hisenda la incorporació a la llista corresponent. En definitiva, un sistema que controlava fins el 80% de les inversions de les caixes". Les caixes foren, per tant, un instrument importantíssim a l'hora de finançar el dèficit públic i les inversions del règim feixista de Franco.

Per altra banda, el 1919 es començaven a posar en marxa a l'Estat algunes mesures de protecció social: Règim de Retir Obrer (1919), Assegurança Obligatòria de Maternitat (1923), Assegurança d'Atur Forçós (1931), Assegurança de Malaltia (1942), Assegurança Obligatòria de Vellesa i Invalidesa (1947), etc. Aquest fet va repercutir, particularment en que Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis de Catalunya i Balears (La Caixa), que fins aleshores havia estat l'encarregat de cobrir el sistema de previsió social, en deixar de cobrir aquella funció va iniciar un procés d'absorció de moltes de les caixes d'estalvis de menors dimensions de les illes i es convertia en la segona caixa d'estalvis en ordre d'importància.

Encara que aquest apartat s'inscriu en l'evolució del capitalisme balear entre la segona meitat del segle XIX i el que hem denominat la situació abans del boom, és a dir abans de 1960, hem pensat que potser es poden apuntar unes breus anotacions referents a l'evolució del sistema financer de les illes fins a les portes del segle XXI. En aquest apartat cal destacar

<sup>106</sup> Entre d'altres coses, aquesta llei va nacionalitzar el Banc d'Espanya, va crear instruments que teòricament havien d'ordenar el sistema financer espanyol; separar la banca comercial (crèdit comercial no superior a 18 mesos) i bancs industrials (finançament a llarg termini) que podrien tenir cartera de valors industrials; flexibilització en l'obertura d'oficines (Martín Aceña i Pons, 2005).

l'enorme llacuna en quant al grau de coneixement sobre la participació o no de les entitats financeres de les balears en el procés de "balearització", és a dir en la transformació de l'economia balear vers el bicultiu del turisme de masses i l'especulació urbanística.

Ja a partir de la Llei de 1962 s'havia iniciat un increment de la participació de les caixes d'estalvi en el negoci financer i empresarial, però fou a partir dels anys 1970 quan es varen dur a terme una sèrie de mesures de liberalització del sector financer que homologarien progressivament a les caixes i els bancs –"Reforma Fuentes Quintana", 1977–. Emperò, aquelles mesures arribaven en un moment de crisi estructural del règim d'acumulació fordista que afectà al sistema financer espanyol de manera notable, amb el resultat de forts processos de concentració per part de les entitats financeres –especialment les bancàries– i que anà seguida d'una potent intervenció governamental a través del Fons de Garanties de Dipòsit (Martín-Aceña i Pons, 2005).

Amb la incorporació a la Unió Europea i el procés de globalització neoliberal, s'ha aprofundit en el procés de regularització flexible del sistema financer (p.ex. Llei 4/2002, de 22 de novembre, de Mesures de Reforma del Sistema Financer), mitjançant el qual s'han llimat, encara més, les diferències entre caixes i bancs pel que fa a la seva activitat empresarial. Les caixes són institucions de caràcter fundacional amb fins socials, mentre que els bancs són societats anònimes. Nogensmenys, les caixes entren cada cop més agressivament en el negoci especulativo-financer, el que podríem denominar "l'obra antisocial"<sup>107</sup>. Els bancs amb una imatge bastant deteriorada per la seva agressivitat empresarial i "antisocial", han impulsat fundacions per tal de netejar la seva imatge. Progressivament, noves caixes d'estalvi han anat penetrant en el context balear (p.ex. Caja Madrid al 1985; Caixa de Catalunya, 1989), algunes de les quals s'han fet amb algunes de les entitats financeres preexistents, com és l'exemple de la CAM (Caja de Ahorros del Mediterráneo) que es feu amb la Banca Matutes al 1998.

Entre les principals caixes d'estalvi de les Balears es troba Sa Nostra i tal com es pot veure a la taula 45, el 2004 entre les seves participacions ja fossin en societats del grup o associades es pot destacar la participació en empreses ubicades al paradís fiscal de les Illes Caiman (Sa Nostra International Finance Limited i Sa Nostra Preference Limited) o a la plaça d'Amsterdam (Sa Nostra International Finance BV) que actua sovint com a plataforma cap als paradisos fiscals neerlandesos i que presenta una particular condició fiscal per la qual cosa ha estat batejat com una mena de paradís fiscal (Hernández-Vigueras, 2008). A més, Sa Nostra amb el 41% del capital d'Ayco Grupo Inmobiliario<sup>108</sup>, una coneguda empresa immobiliària d'abast estatal, participava directament de la festa immobiliària espanyola de finals dels 1990 i principis del segle XX. Anteriorment, als anys 1980, Sa Nostra participà junt amb Unicaja i Caja Cantabria a Inmobiliaria Alcázar que fou presidida per Joan Piguillem. Joan Piguillem que ja havia tengut alguns problemes amb la justícia a Catalunya, desembarcà a les Balears, tot conduint el negoci immobiliari de Sa Nostra en un període de fort creixement urbanístic. El 1995 Piguillem fou acomiadat per haver falsejat balanços i denunciat per falsejar la signatura en un contracte blindat. Inmobiliaria Alcázar acumulà set actuacions judicials, la més important coneguda com el Cas Royaltur, i es detectaren unes irregularitats valorades en uns mil milions de pessetes (Manresa, 1998; Torres-Blasco, 21/02/2004).

Sa Nostra, també participa en la societat, Inversora de Hoteles Vacacionales SA (Inhova), que junt amb Ibercaja i Caixa Galícia sumaven el 60% de les participacions. Mentre que el gegant dels operadors turístics, Thomas Cook comptava amb el 40% restant de la societat. Aquesta societat tenia per objectiu la construcció hotelera, especialment a les costes espanyoles, mentre que la seva gestió havia de ser duta a terme pel gegant hotelier mallorquí Iberostar<sup>109</sup> (Alcázar, 2002). Així mateix, tal com es pot apreciar a la taula 45, Sa Nostra, a

<sup>107</sup> Les caixes d'estalvi estatals han tengut també una important incidència a Amèrica Llatina amb el procés d'internacionalització del capital espanyol vers el subcontinent sudamericà. Les activitats d'aquestes entitats sovint han restat ocultes, amb algunes excepcions. Recentment un treball d'investigadors independents ha posat de manifest algunes d'aquestes dimensions ocultes (Carrion et al., 2011).

<sup>108</sup> El grup *Ayco Grupo Inmobiliario*, tenia al 2008 projectes urbanístics per tot l'Estat espanyol. A les Balears comptava amb els projectes: Residencial sa Torre de 54 habitatges (Llucmajor); Bens d'Avall, habitatges unifamiliars en 20,9 Ha (Sóller); Complex assistencial per la tercera edat amb 424 places (84 places per assistits) (Can Picafort); Residencial Can Batleu, 90 habitatges (Inca); Ca na Bateta, un xalet (Galilea) (<http://www.velazquez123.es/buscInmuebles.php?idCdad=11>, octubre 2008).

<sup>109</sup> El primer projecte d'aquesta societat va ser el complex Iberostar Cala Barca situat a la cala, sa Barca Trencada al costat de Cala Mondragó (Santanyí, Mallorca) de 25 edificis de tres plantes i un total de 782 habitacions ([www.iberostar.com](http://www.iberostar.com), octubre 2008).



través d'Invernostra, participa en un nodrit grup de societats que es dediquen en bona mesura al negoci de l'especulació turístico-immobiliària. També es pot parar esment en el fet que la societat participada per Sa Nostra amb un 11,75%, EBN Probanca, és una de les dotze entitats financeres estrangeres que es trobaven operant a principis de segle XXI a Cuba (García-Molina, 2005)<sup>110</sup>.

#### *10.5.2.2. Els bancs: brolladors de diners i poder.*

A la segona meitat del segle XIX va sorgir un nodrit grup d'iniciatives empresarials que ens poden donar una idea de la irrupció del projecte de classe amb un fort impuls del capitalisme comercial, industrials, agrari i financer (p.ex. Seguro Marítimo, Empresa Marítima a Vapor, La Corderlera, Canvi Mallorquí, Ferrocarrils de Mallorca, Banc de Crèdit Balear, etc). Cal tenir present que a l'any 1874 es comptabilitzaven a l'Estat espanyol un total de 14 entitats bancàries, de les quals dues eren mallorquines (Martín-Aceña i Pons, 2005). Entre les entitats bancàries sorgides en aquells moments cal destacar la del Banc de Crèdit Balear que es constituí al 1872. L'objectiu del banc era segons Payeras (1973:216) "crear tota classe d'empreses d'obres que s'hagin de construir a la província, així públiques com particulars, de ports, camins de ferro, canals, fàbriques, mines, drassanes, dragat, enllumenat, rompudes de terra i terrabuit, recs, desaigües, canalitzacions i qualsevol altres empreses industrials o d'utilitat pública" a més de "contractar emprèstits amb el Govern, corporacions provincials o municipals, adquirir fons públics i accions o obligacions de tota classe d'empreses industrials o de crèdit".

En la biografia d'Es Crèdit cal destacar que aquest prestà, en un principi, poca atenció al servei de caixa d'estalvis, i en canvi es dedicà activament a invertir en activitats lucrativo-especulatives. És interessant assenyalar com moltes de les caixes rurals i d'estalvi redirigien els seus excedents en inversions en la banca, i en aquest cas Es Crèdit. La regulació del moment no donava gaire marge de maniobra a les caixes, i en canvi la banca podia dur a terme un major nombre d'operacions financeres i empresarials. D'aquesta manera, els bancs captaven l'estalvi dels grans propietaris i del gran empresariat, mentre que les caixes absorbien (i fomentaven) els estalvis de les classes populars i dels petits propietaris i empresaris. La circularitat dels fluxos financers feia que, tanmateix, tot anàs a parar al mateix sac del projecte de les classes capitalistes.

Una de les principals operacions d'Es Crèdit fou la subscripció d'accions del Banc Hispano Colonial de Barcelona que s'havia creat al 1876 per tal d'assegurar els interessos del capital espanyol a les colònies<sup>111</sup>. Les entitats financeres de les illes varen compartir l'eufòria especulativa procedent de França i que contagià a les Borses de Barcelona i Madrid, que esclatà al 1882. L'especulació de les accions del Banco Hispano Colonial va acabar en un esfondrament que afectà a bona part de les entitats financeres de les illes. Aquell any fou descrit com "s'any de sa desgràcia" i segons Alemany (1973:176) "un dels valors en els que més diners tenia invertida l'Illa eren les accions del Banco Hispano Colonial, de Barcelona, el que se considerava, diu una revista de l'època, com un colós digne competidor del Banco de España; doncs bé, la seva cotització en el transcurs d'un any havia de davallar de 145 a 80 duros i encara amb un dubtós canvi oscil·lant". Fruit de la crisi resultà un procés d'absorció interbancària en que es reforçava el poder d'Es Crèdit i del Canvi Mallorquí. A més, en aquells anys es liquiden no tan sols entitats financeres que eren absorbides, sinó que també es liquidaven societats industrials (p.ex. Harinera Balear, La Industrial Algodonera, Vidriera Industrial y Mercantil, etc) (Alemany, 1973). Bartomeu Barceló (1961:176) exposa com en aquells anys "els capitals retirats del comerç degut a l'esperit d'associació propi de l'època, varen ser invertits en Societats de diferents tipus. El 1890 s'havien constituït a Mallorca 17 Societats Anònimes, de les quals 5 eren establiments de crèdit, que es llançaren sense experiència, a jugar a la Borsa, sobretot en préstecs sobre valors i jugades a l'alça de colonials".

La crisi finisecular amb la pèrdua de les colònies al 1898 i la crisi de la fil·loxera pot tenir una doble lectura, ja que per una banda obligà a redefinir el projecte empresarial per part del capital amb ajustaments sobrer les classes populars, el membres de les quals en molts casos es veren forçades a emigrar; mentre que per una altra tal com ha assenyalat Alemany

<sup>110</sup> Les reformes del sistema financer espanyol del 2010 i 2011, arran de la crisi de 2007, seran comentades més endavant a l'apartat: El "final de 'festa': crisi sistèmica global, col·lapse immobiliari i nou Pacte de Progrés.

<sup>111</sup> Es Crèdit aportà 250 mil pessetes que representava el 10% del capital inicial (Alemany, 1973).

(1973:180-181) "algunes exportacions, com l'ametlla, la renda dels grans fons invertits en Deute Pública i altres valors, els ingressos que percebien els repatriats que conservaven les seves propietats a Amèrica i inclús l'augment de les despeses militars que l'Estat realitza a les Illes, amb el seu artillat, fan que existeixi en aquells dies una elevada massa de capitals en expectativa de col·locació". En el cas d'Es Crèdit, tenim que aquest va participar directament en el finançament de diverses empreses importants per a l'articulació i composició empresarial de les illes, com és el cas dels Ferrocarrils de Mallorca, les obres del Port d'Eivissa, participació en la Salinera Española, la representació per la província a la Companyia Arrendatària de Tabacs, etc. Així doncs, la fi de l'imperialisme espanyol tendria unes conseqüències que afectarien sensiblement al projecte del capital balear. Emperò aquella situació seria ràpidament superada en part degut als processos de rearticulació de les dinàmiques d'acumulació del capital amb la cerca de nous espais on invertir (p.ex. retorn de capitals) i on exportar (p.ex. EUA, Anglaterra, França, etc), i/o nous productes (p.ex. ametlla). També caldria tenir present que al llarg del període colonial s'havien configurat tot un seguit de xarxes comercials que serien aprofitades després de la pèrdua de les colònies.

En quant al pes de la banca insular cal destacar el fet que aquesta va subscriure a la dècada de 1870 un total de 6 mil accions de l'empresa del Canal de Panamà, el que representava l'1% del total i que Alemany (1973:174) considerava que era una "xifra evidentment desproporcionada als nostres recursos lògics". La Compagnie Universelle du Canal Interoceanique fundada pel comte de Lesseps al 1874 va rebre l'atenció del capital insular que no es volia perdre la participació en un dels projectes més rellevants del capitalisme europeu en la seva aposta mundialitzadora. El canal iniciat per l'enginyer francès, Ferdinand de Lesseps al 1881 entrà, després d'un seguit d'escàndols i problemes tècnics i financers, en un punt mort. Al 1888 s'acabava el projecte francès i arran del Tractat Hay-Buanu Varilla al gener de 1903, els EUA se farien càrrec de les despeses de les obres i es quedarien amb la titularitat del canal a perpetuïtat. Posteriorment, al novembre 1903, Panamà es va separar de Colòmbia per ser independent d'aquell país, però convertint-se en una peça clau dels interessos dels EUA. El canal s'acabà el 1914 i els interessos del capital balear s'havien esfumat.

Al darrer quart del segle XIX, en els principals centres econòmics de les illes es varen crear entitats financeres que en alguns casos com el Banc de Sóller o el Banc de Felanitx, vinculats amb el comerç dels cítrics i la manufactura tèxtil i al sector vitícola respectivament, es perllongarien fins als anys 1940 i 1950 quan foren absorbits per la gran banca espanyola.

També s'ha de destacar el fort dinamisme del sector financer menorquí que era reflex i també una peça clau del procés industrial de l'illa. En uns pocs anys sorgeix un nodrit grup d'entitats bancàries que establirien un marc de competitivitat molt agressiu que les acabaria per erosionar. En el cas de la banca menorquina, com en la mallorquina, cal destacar que hi havia estretes vinculacions entre els accionistes i els directius de les entitats financeres, al temps que participaven activament en la política illenca. Aquests conformaven el principal nus de poder. Així, per exemple Teodor Ladico i Font que era una de les principals fortunes de l'illa –banquer i navilier– fou el cap del Partit Republicà Federal i arribà a formar part del breu govern de Pi i Maragall com a ministre d'hisenda (maig 1873) (Casasnovas, 1998).

Casasnovas (1998) ens il·lustra la rellevància dels fluxos financers dels capitals menorquins que estaven plenament inserits en espais exoinsulars. Així, la crisi espanyola de 1866 derivada de processos especulatiu vinculats als negocis ferroviaris provocà la fallida de cases de banca madrilenyes, afectant a molts menorquins que hi tenien dipositats els seus capitals. En el cas menorquí, la pujança de les activitats industrials se va veure erosionada per la pèrdua colonial que afectà a la fàbrica tèxtil La Industrial Mahonesa que finalment feu fallida al 1910 (sota el nom de La Fabril Mahonesa). Els treballadors es pogueren col·locar en d'altres activitats, principalment les metal·lúrgiques –manufactura de borses de plata i la Sociedad Anglo-Española de Motores, Gasógenos y Maquinaria General–. Emperò, al 1911 l'Anglo presentava seriosos dubtes en quant a capacitat financera i l'estreta relació d'aquesta empresa amb el Banc de Maó feu que disposàs fins aleshores d'un tracte preferencial. Un tracte que rebia degut a l'existència d'interessos creuats entre el membres del Banc de Maó i l'Anglo, amb Antoni Pons Olives (director del Banc de Maó) o Joan Taltavull i Galens (vocal de la junta del Banc de Maó i president de la Junta de l'Anglo). El mes de maig de 1911 es va produir un episodi de pànic financer per mor de les sospites respecte de la viabilitat del binomi Anglo-Banc de Maó. En aquells moments, l'Anglo proposà una ampliació de capital, però finalment al mes de juliol la junta d'accionistes acordaven la seva liquidació. Aquesta situació detonà la flama del

pànic financer que es saldà amb la desaparició de bona part de les entitats financeres de l'illa, el processament del Consell d'Administració del Banc de Maó i l'empresonament del seu gerent. La banca catalana, Arnús, va entrar en el sistema financer menorquí amb la constitució del Banc de Menorca que seria posteriorment absorbit pel Banc Central, com a part de l'absorció de la pròpia Banca Arnús (Casasnovas, 1998; Hernández-Andreu, 2005).

**Taula 46. La banca a les illes des dels 1860 fins a mitjans dels 2000 (Font: elaboració pròpia a partir d'Alemaný, 1973; Casasnovas, 2006; Dolç, 1989; Hernández-Andreu, 2005; Payeras, 1973; Tortella, 2001).**

<p><b>Banc Balear</b> (1864-1874) (Palma, Mallorca). Introducció del paper moneda a l'illa. Emissió de bitllets al portador. 1874: perd el privilegi emissor i és absorbit pel Banco de España.</p>
<p><b>Banc de Crèdit Balear (Es Crèdit)</b> (1872) (Palma, Mallorca). Capital inicial: 5 milions de pessetes (10 mil accions). Promotors: Naviliers i comerciants (Pau Sorà Gazà, Antoni Cànaves Coll, Josep Rosich Mas, Andreu Barceló Bestard; Ignasi Fuster Forteza, Bartomeu Pieras Florest, Jaume Miró Granada, Rafel Pomar Cortès); comerciants (Miquel Salvà Saguñolas, Josep de Càceres Aguirre, Pere Sans Serra, Jordi Aguiló Cetre, Antoni Morey Femenia, Nicolau Humbert Burguer); terratinents (Jordi de San Simon, Ramon Servera Santandreu, Andreu Rubert Lladó, Josep Alomar Burgos). Objecte del banc segons els estatuts: "crear tota classe d'empreses d'obres que s'hagin de construir a la província, així públiques com particulars, de ports de camins de ferro, canals, fàbriques, mines, drassanes, dragat, enllumenat, rompudes de terres i de solars, recs, desaignes, enllumenat d'aigües, canalitzacions, i qualsevol altra empresa industrial o d'utilitat pública [...] contractar emprèstits amb el Govern, corporacions provincials o municipals, adquirir fons públics i accions o obligacions de qualsevol classe d'empreses industrials o de crèdit" (Payeras 1973:215). 1872: president Pablo Sorà i Gazà. 1872-1875: explotació de mina de lignit a Selva; parcel·lació de finca a Santa Margalida i subscripció 100 accions del Banco Hispano Colonial (promoció del capital "colonialitzador" a les Antilles). 1875: president Gregori Oliver i Cañellas. 1880: subscripció de l'emissió d'obligacions de la Companyia de Ferrocarrils de Mallorca. 1883: president Jorge de San Simón (marquès del Reguer). 1892: realització de les obres del Port d'Eivissa. 1892: representació de la província a la Compañía Arrendataria de Tabacos. 1894: Finançament de l'ampliació de la xarxa de ferrocarril fins a Felanitx. 1894: president D. José Monlau i Sala. 1894-1895: fusió amb el Banco Mallorquín i el Cambio Mallorquín. 1897: assegurança de vaixells i la seva càrrega. 1905: Manuel Salas Sureda entra com a vocal (surt el 1911 per discrepàncies amb March). 1907: president Pedro Antonio Servera. 1911: concessió d'un crèdit a Joan March Ordinas per comprar la Société Internationale de Régie Cointresse (monopoli de tabac del Marroc). 1914: president Joan Aguiló Valentí. 1914-1918: Joan March és anomenat vocal. 1915: obligacions del capital per a les obres del ferrocarril Manacor-Artà. 1900-1931: compravenda de valors i operacions internacionals (p.ex. participació en el Consorcio Bancario Español amb el Govern francès, etc). 1930: crea Viajes Baleares SA (delegació a Balears de Viajes Catalonia, propietat del Banc de Catalunya). 1932: adquireix l'organització de Viajes Catalonia (amb cases a Barcelona i París) i aquesta adopta el nom de Viajes Iberia SA. 1933: president Antoni Fortuny Moragues. 9/12/1934: Suspensió de pagaments per mor de les operacions especulatives i el context de crisi internacional. Suïcidi del cap d'oficines J.M. Madico Pi. Intervenció del Banco de España i un Grup de Bancs Auxiliadors. 1935: president Miquel Rosselló Alemaný. 1937: crèdits per subscripcions en favor del Movimiento Nacional. 1937: Liquidació de les campanyes d'exportació d'ametlla, importació de matèries primeres, descompte de càrregues d'Intendència Militar en benefici dels seus proveïdors. 1940: reprenen els negocis bancaris amb l'obertura de la Borsa, però alentiment per mor de la II Guerra Mundial. 1940-1950: subscripció de fons públics, finançament per la importació de matèries primeres (tèxtil i calçat), participa al Servei Nacional del Crèdit Agrícola, cèdules de Reconstrucció Nacional, accions de Frío Industrial SA, etc. Anys 1950: IMISA (Inmuebles y Materiales Industriales SA): urbanització de Santa Ponça; filial Balenarios</p>

<p>y Playas SA amb l'objecte social d'explotar el Balneari de Santa Ponça; la filial Inmobiliaria Mallorquina SA compta amb un important patrimoni immobiliari.</p> <p>1953: entra al consell d'administració Joan Nigorra Reynés que es designat conseller delegat d'IMISA. Nigorra entrà de conseller al Banco Popular Español i Inmobiliaria Urbis.</p> <p>1956: venda de Viajes Iberia SA a Llorenç Fluxà Figuerola (empresari del calçat d'Inca, batle d'Inca 1938-1939, importador de matèries primeres, exportador de sabates, conseller de Banca March i Banca Catalana, President de Junta d'Obres de Port).</p> <p>Adquisició d'un elevat paquet d'accions del Banc Agrícola de Pollença.</p> <p>1959: president Gabriel Cortès Cortès.</p> <p>1961: major aflluència de moneda estrangera quan al 1959 la pesseta adopta el sistema de canvis internacionals (Bretton Woods).</p> <p>1965: importància dels crèdits a la construcció i a l'hostaleria.</p> <p>1967: Es Crèdit passa a ser un banc filial del Banco Popular Español.</p> <p>1967: president Fèlix Pons Marquès.</p> <p>1967: Miquel Nigorra Oliver anomenat vicepresident.</p> <p>1968: Miguel Nigorra Reinés forma part del consell d'administració.</p> <p>1970: Miquel Nigorra Oliver ocupa la presidència.</p> <p>1970: Banc de Crèdit Balear passa a ser una filial del Banco Popular Español.</p> <p>1971: constitució de les filials –Renta Balear SA.; Agroforestal Balear SA<sup>112</sup>–.</p> <p>Composició accionarial 2008 (Miquel Nigorra Oliver, president). (<a href="http://www.labolsa.com/empresas/CBL/p/">www.labolsa.com/empresas/CBL/p/</a>, octubre 2008).</p> <p>Banco Popular Español (65,06%).                  Banco Alcalá SA (7,669%).                  Gabriel Gancedo Sedas (0,028%).                  Isabel Martínez Campos Rodríguez (5,039%).                  MNCC International SARL (5,51%)                  Felix Moreno de la Cova Maestre (10,18%).                  Miguel Nigorra Oliver (7,693%).                  Peguerillas SL (5,039%).                  Miguel Ángel Solís Martínez Campos (0,024%).</p> <p>Novembre 2008: el Banco Popular anuncia l'absorció íntegra de les filials, entre d'elles Es Crèdit.</p>
<p><b>Canvi Mallorquí</b> (1878-1895) (Palma, Mallorca).                  El seu secretari fou Alexandre Rosselló.                  1884: absorbeix al Banc Agrícola i Comercial.                  1895: se fusiona amb el Banc de Crèdit Balear.</p>
<p><b>Foment Agrícola</b> (1881-1949)                  1949: Absorbit pel Banc de Bilbao.</p>
<p><b>Banc de les Balears</b> (1881-1884) (Palma, Mallorca).                  Presidit per Igansi Font i vicepresident Ramon Fortuny.                  1884: absorbit pel Canvi Mallorquí.</p>
<p><b>Banc Agrícola i Comercial</b> (1881-1884). (Palma, Mallorca).                  Capital social: 5 milions ptes (100 accions).                  Primer president: Jeroni Rius Salvà; Vicepresidents: Pere Sampol Rosselló i Jaume Villalonga Fortuny.                  Objectiu: activitats agràries i immobiliàries, subscripció i contractació d'emprestits del govern.                  Inversions en el Banco Hispano Colonial.                  1884: Fusió amb el Canvi Mallorquí.</p>
<p><b>Banc Mallorquí</b> (1881-1894) (Palma, Mallorca).                  Fundadors: Comte de Montenegro (Ramon Despuig), Bartomeu Picó, Ernest Canut, etc.                  Al cap de poc temps es fusiona amb la Compañía de Almacenes Generales de Depósito (Docks) que s'havia constituït al 1879.                  1894: es fusiona amb el Banc de Crèdit Balear.</p>
<p><b>Banc de les Balears</b> (1881-1884) (Palma, Mallorca).                  Capital social: 20 milions de pessetes.                  President: Miquel Ignasi Font Muntaner.                  Finançament d'obres públiques i préstecs hipotecaris.                  1882: Afectat per la caiguda de les Borses de Madrid i Barcelona.</p>

<sup>112</sup> El 2008, *Agroforestal Balear SA* apareixia sota el codi CNAE 0111 (explotació agrícola) sota la direcció de Fco. J. Frontera Avellana. En realitat, el 100% de l'empresa era propietat de *Habitat Golf Santa Ponsa SL* presidida per Miguel Nigorra Oliver i Juan Nigorra Cabian. Aquesta darrera comptava a més amb: el 100% de *Balnearios y Playas SA*, el 68,5% de *Nova Santa Ponsa Golf SA*; més del 50% d'*Alcúdia Marítima SA*; el 21,13% d'*Inversiones Bosque de Bendinat SL*; i el 20,08% *Costa de Santanyi SL* (Font: base de dades SABI, <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, octubre 2008) .

1884: absorbit pel Canvi Mallorcaí.
<b>Banc de Maó</b> (1882-1911) (Maó, Menorca). Capital social: 5 milions de pessetes. Socis fundadors: 35 maonesos (3570 accions), 2 maonesos residents a Menorca (500 accions), 2 barcelonins (250 accions) i un mallorquí (680 accions). El mallorquí, Pere Miró Granada Alenyà (cònsol d'Uruguai a Palma), era el principal accionista de l'entitat. Una de les principals funcions fou el gir de lletres. Crisi de 1911 (Fallida de la societat de l'Anglo-Espanyola de Motores, Gasógenos y Maquinaria en general) arrossega al Banc de Maó que fa suspensió de pagaments i acabà afectant a tota la resta del sector financer menorquí.
<b>Societat Agrícola, Comercial i Industrial de Manacor</b> (1882-?) (Manacor, Mallorca).
<b>Banc de Préstecs y Caixes d'Estalvi</b> (1882-?) (Mallorca). Capital: 5 milions pessetes.
<b>Banc de Felanitx</b> (1883-1944) (Felanitx, Mallorca). Capital inicial: 636500 pessetes. 1899: posa en explotació una fàbrica de gas. 1944: absorbit pel Banco Español de Crédito (Banesto).
<b>Banc de Ciutadella</b> (1887-1914) (Ciutadella, Menorca). 1914: es probable que aquest banc es digui posteriorment Banc Comercial de Ciutadella.
<b>Goñalons, Carreras y Cía</b> (1889-?) (Menorca).
<b>Crèdit Felanitxenc</b> (1888-?) (Felanitx, Mallorca). Capital inicial: 1,86 milions de pessetes.
<b>Banc de Sóller</b> (1889-1943) (Sóller, Mallorca) Es constitueix per competir amb el Banc Balear que havia obert una sucursal al poble. 1943: absorbit pel Banco Hispano Americano.
<b>Crèdit Industrial i Mercantil de Ciutadella</b> (1890-?) (Ciutadella, Menorca)
<b>Banc Agrícola de Pollença SA</b> (1893-1975) (Pollença, Mallorca). 1926: el Banc Agrícola, Caixa d'Estalvis i Monts de Pietat de Pollença es passa a dir Banc Agrícola de Pollença SA. Entre els seus objectius socials es troben les operacions immobiliàries i la de crèdit. Accionistes: Josep Francesc Villalonga Zaforteza, Felip Villalonga Dezcallar, Faust Morell Tacon, Rafel Pomar Bonnín, Josep d'Oleza d'Espanya. Vinculació amb el Banc de Crèdit Balear. 1974: Lluís Valls adquireix el banc i li canvia el nom pel de Banco de Depósitos, estableix la seu a Madrid.
<b>Foment Agrícola, Industrial i Comercial de Lluçmajor</b> (1893-1939) (Lluçmajor, Mallorca). 1939: absorbit per La Caixa.
<b>Foment Agrícola de Mallorca</b> (1895-?) (Palma, Mallorca)
<b>Foment Agrícola i industrial de Menorca</b> (1901-1916) (Ciutadella, Menorca). En la pràctica una sucursal del Banc de Maó a Ciutadella.
<b>Banc de Alaïor</b> (1902-1968) (Alaïor, Menorca ). Sorgeix de la transformació de la sucursal del Banc de Ciutadella. Recolzat pel Banc de Maó i la Casa Goñalons y Cía. 1968: pren la denominació Banc Comercial de Menorca SA.
<b>Crèdit Mercantil de Menorca</b> (1905-1954) (Menorca) Neix a expenses de la sucursal maonesa del Banco de Ciudadela. 1954: absorbit per Banesto.
<b>Banc del Comerç</b> (1906-1911) (Maó, Menorca).
<b>Banc de Ferreries</b> (1908-1965) (Ferreries, Menorca).
<b>Banc de Menorca</b> (1911-1951) (Menorca). Capital social de 1,5 milions de pessetes (20 mil accions). La Banca Arnús es feu amb 19580 accions. Els menorquinsdon Jordi Teodor Ladico Oliva, 100; Miquel Florit i Mascaró, 100; Miquel Sintes Mercadal, 200; i Josep Teodor Canet, 20. El President, Francesc P. Gambas era Director Gerent de la Banca Arnús i el Vicepresident, Julio Pauchet, era Director General i després Conseller de la Banca Arnús. 1911: sobreviu a la crisi gràcies a l'ajuda catalana. 1951: absorbit pel Banc Central (després BSCH).
<b>Banc Agrícola d'Inca SA</b> (1912-?) (Inca, Mallorca). Grup constituent: Domènec Alzina (100 accions), Jeroni Mas Esteva (100 accions), Pere Ferrer Alzina (100 accions), Antoni Fluxà Figuerola –germà de Llorenç Fluxà Figuerola, empresari industrial de la sabata i polític feixista– (10 accions) [Total 500 accions emeses]. Objecte: comercialització productes agraris, creació d'empreses per rompre terres incultes, etc.
<b>Banc Agrari de Balears</b> (1912-1953) (Palma, Mallorca). Fundadors: Andreu Jaume i Nadal, Montserrat Tous i Santandreu, Joan Rosselló, Antoni Bennàssar i Bibiloni, Lluís Alemany, etc.

<p>Federat amb el Sindicat Agrícola de Mallorca. 1929: suspensió de pagaments. 1953: es denomina Agro Balear SA. És absorbit pel Banco de Santander.</p>
<p><b>Banc Popular de Manacor</b> (1912-1929) (Manacor, Mallorca). El principal accionista fou Bartomeu Servera Gili (sogre de Joan March Ordines), junt amb Jeroni Mesquida Pont, Joan Bosch Jaume, Antoni Billoch Mesquida, Mateu Melis Melis. 1934: és absorbit per la Banca March.</p>
<p><b>Banc Comercial de Ciutadella</b> (1914-1947) (Ciutadella, Menorca) 1947: Absorbit pel Banc de Crèdit Balear.</p>
<p><b>Banc del Progrés Agrícola SA</b> (1917- anys 1970) (Campos, Mallorca). Objecte: oferir préstecs sobre productes agrícoles i donar suport financer als pagesos de la zona. 1957: el banc és venut a la Banca March. 1975: canvia de nom per Banc de Progrés (trasllada la seu a Madrid). És absorbit pel Banco Urquijo.</p>
<p><b>Banc de sa Pobla</b> (1922-1945) (sa Pobla, Mallorca). Fundadors: Ignasi Planes Serra, Joan Planes Serra, Pere Serra Simó, Jaume Reinés Crespí, Pere Ignasi Crespí Socias. Objecte social: banc agrícola. 1943: president Manuel Salas Garau (de la família dels Salas). 1945: es venut al Banco Español de Crédito (Banesto).</p>
<p><b>Banca Payeras</b> (1922-1946) (Inca, Mallorca). 1946: absorbida pel Banco de Bilbao.</p>
<p><b>Banca March</b> (1926) (Palma, Mallorca). Capital inicial: (?) Joan March Ordinas com a únic titular. Atorgà poder especial a: Emili Tramullas Perales, Bartomeu Julià Cladera, Antoni Marroig Llompart, Lluís Riera Sampol, Bartomeu Martorell Rebassa. I poder general i especial als abans esmentats quan actuessin junt amb: Lluís Alemany Pujol, Bartomeu Servera Gili, Antoni M. Ques Ventayol, Miquel Pujadas Alonso, Sebastià Simó Morey. A partir de llavors consell d'administració restringit al nucli familiar amb alguna incorporació de gent de confiança. 1946 es constitueix com a Banca March SA (Capital social de 50 milions de pessetes). President: Joan March Servera. Directors: Emili Tramullas Perales (1946); Joan Mayol Pizà (1949); Marçal Bardolet Soler (1952). 1962: mort de Joan March Ordinas. 1965: comença l'expansió fora de Mallorca. 1974: president Josep Carles March Delgado. 1976: absorció oficines del Banc de Progrés Agrícola. 1979: adquireix el 16% del capital de Banc de Virginia (Signet Banking Corporation). 1981: es fa amb el Banc d'Astúries. La Banca March participà en el sanejament bancari de la crisi dels 1970. L'únic banc aliè als "7 Grans". Els March pretenen sortir del "club dels 5" –entitats mitjanes– per convertir-se en un dels grans. Inicien operacions financeres d'adquisició d'entitats. 1983-1984: adquireix Banca Catalana, Banc de Girona, Banc Comercial de Catalunya. 1985: col·laboració amb el National Westminster Bank (Banc Natwest March SA). 1985: societats filials <i>March Leasing</i> i <i>March Hipotecari</i> (incidència en el procés turístic-immobiliari balear). 1988: control majoritari del Banc d'Urquijo. 1989: banca amb major xarxa de sucursals a Balears. Financia bona part de la internacionalització de les cadenes hoteleres balears. 1994: obertura d'una oficina a Londres a la zona coneguda com la "financial mile" (www.bancamarch.co.uk, octubre 2008).</p>

<p>Societats del Grup Financer Banca March (1988) (a partir de Gran Enciclopèdia de Mallorca).</p> <p>Financera Alba (36,04%): inversió mobiliària.                  Inversions Balboa (23,14%): inversió mobiliària.                  Promocions Tarragona (100%): inversió mobiliària.                  Cabacisa (100%): inversió mobiliària.                  Financera Intermark (100%): inversió mobiliària.                  Irvine (100%): inversió mobiliària.                  Feide (100%): inversió mobiliària.                  Igalda (100%): inversió mobiliària.                  Lefrasa (100%): inversió mobiliària.                  Cibernètica Informàtica (100%): inversió mobiliària.                  Edificis i Urbanitzacions (100%): inversió mobiliària.                  Invemay (100%): inversió mobiliària.                  Serveis Financers Plens (100%): tenidor immobiliari.                  Gestamar (77,28%): grup patrimonis.                  Banc del Progrés (11,47%): banca.                  Banco de Urquijo-Unión (53,19%): banca.                  Balboa Finance SA (100%) : financera.                  March Financiacions (100%): financera.                  Finuma (66,89%): societat de cartera.                  Inversions Sirio (16,95%): societat de cartera.                  March Leasing (59,88%): arrendament financer.                  March Hipotecari (100%): préstec hipotecari.</p>
<p>Participacions de la Banca March, 2007: (Font: Banca March, 2007).</p> <p>Alba Participaciones, S.A. (32,88%) inversió mobiliària                  Corporación Financiera Alba, S.A. (33,6%): inversió mobiliària.                  Igalca, S.A. (100%): inversió mobiliària.                  March de Inversiones, S.A. (100%): inversió mobiliària.                  March Patrimonios, S.A. (100%): inversió mobiliària.                  March Servicios Inmobiliarios de Canarias, S.A. (100%): inversió immobiliària.                  March Vida, S.A. de Seguros y Reaseguros Seguros de vida (100%): assegurances.                  March Unipsa, Correduria de Seguros, S.A. (100%): assegurances.                  Artá Capital, S.A. (20,67%): gestora capital risc.                  Deyá Capital S.C.R. (32,88%): societat gestora capital risc.                  March Gestión de Fondos, S.A. (100%) gestora de I.I.C. (Institucions d'Inversions Col·lectives).                  March Gestión de Pensiones, S.A. (100%): gestora de Fons de Pensions.                  Islalink, S.A. (24,55%): telecomunicacions.                  Carrefour Correduria de Seguros SA (10,96%): assegurances.                  GDS Correduria de Seguros SA (3,29%): assegurances.</p> <p>Participacions a través de Corporación Financiera Alba (participació majoritària Banca March) (Font: Alba Grupo March, 2007).</p> <p>Acerinox (23,3%): metal·lúrgia.                  ACS (23,3%): construccions.</p> <p>Participacions a través d'ACS: Abertis (24,8%) –gestió d'infraestructures–; Union Fenosa (45,3%) –energia–; Atlantia (6,7%) – gestió d'infraestructures–; Indra (15%) –tecnologies de la informació–; Iberdrola (12,3%) –energia–; Hochtief (25,1%) –construcció–.</p> <p>Antevenio (20,5%): publicitat internet.                  Clínica Baviera (16%): medicina estètica.                  Prosegur SA (10%): seguretat privada.                  Ros Roca Environment (22,4%): serveis ambientals (residus...).                  Ocibar (28,9%): construcció de ports esportius (Port Adriano, Calvià).                  Isofoton (26%): energia solar fotovoltaica.                  Inversió en edificis d'oficines: 9 edificis a Madrid, 1 a Barcelona, 100 mil m<sup>2</sup>, valor 240 milions euros.</p>
<p><b>Banc de Manacor SA</b> (1930-1948) (Manacor, Mallorca).                  Grup constituent: Antoni Bosch Jaume, Enric Recasens Pulles, Francesc Forteza Aguiló, Sebastià Ribot Ordines, Antoni Nadal Grimalt, Guillem Oliver Mascaró, Antoni Martí Riera.                  1948: es declara en suspensió de pagaments.</p>
<p><b>Banca Abel Matutes Torres</b> (1935-1998) (Vila, Eivissa).</p>

<p>Creada per l'empresari Abel Matutes Torres.          1957: separa el negoci banquer de les altres activitats empresarials que queden recollides sota Hijos de Abel Matutes Torres SA.          1981: canvia el nom pel de Banc d'Eivissa.          1970: Banesto adquireix el 50%.          1989: Els Matutes tornen a comprar les accions de Banesto.          1990: el Banc Sao Paolo entra al capital.          1992: participació de Javier de La Rosa que llavors ven a la Caixa.          1994: fusió amb el Banc Català de Crèdit.          1998: absorbit per la CAM (Caja de Ahorros del Mediterráneo).</p>
<p><b>Banc Menorquí de Crèdit de Ciutadella</b> (1949-1956)          Resultat de la transformació de la casa bancària Goñalons, Carreras i Cía.          1956: és absorbit pel Banc Espanyol de Crèdit (Banesto).</p>

a) *Es Crèdit: els negocis financers i principal promotor turístic-immobiliari de Calvià.*

La situació econòmica i política de principis del segle XX va estar marcada per les creixents tensions entre les potències imperials que desembocaren en la Gran Guerra. En aquell context, la neutralitat espanyola va poder esmoreir parcialment el cop del col·lapse mundial que posava fi al que alguns han anomenat com la primera mundialització. Els intents per sortir de la crisi social resultat del conflicte bèl·lic, es feren palesos en el restabliment del patró-or i els mercats de capitals, àdhuc de certes restriccions comercials. Les turbulències econòmico-financeres –crisi de sobreacumulació i sobreproducció amb manca d'expectatives d'increment de taxes de benefici i un marc normatiu encoratjador a l'especulació financera– derivaren en una espectacular bombolla especulativa amb epicentre a les places anglosaxones, especialment la de Wall Street. L'eufòria financera dels anys 1920 va motivar l'obertura de noves entitats bancàries a les illes, però acabà per tenir importants repercussions en el sistema financer de les illes que, entre d'altres, experimentaria un procés de reestructuració per la via d'absorcions. El Banc de Crèdit Balear, arrossegat per les expectatives d'enormes beneficis, va ser una de les principals entitats financeres de les illes afectada pel crack financer<sup>113</sup>. Entre d'altres coses, cal destacar que en motiu de la fallida financera, el cap d'oficines José M. Madico. Tal com es pot veure en el gràfic 10, la caiguda es reflecteix en l'evolució dels passius que segons Payeras (1973:221) es devia a "arriscades inversions, sobreestimació de futures plusvàlues truncades per esdeveniments nacionals i internacionals, etc."

El Banc de Crèdit Balear fou rescatat per un Grup Auxiliador format per bancs de Madrid i Barcelona que varen subscriure una ampliació de capital i a partir de llavors, es nomenaria un nou Consell d'Administració en el que els creditors i els Bancs del Grup Auxiliador hi fossin presents. Un cop restablertes les operacions del banc, al 1937 el banc "exerceix les seves funcions específiques de banca local tant en operacions d'interès patriòtic com d'importància econòmica provincial. Entre les primeres estan els crèdits per subscripcions a favor del Movimiento Nacional i respecte a les segones cal assenyalar la liquidació de les campanyes d'exportació d'ametlla, la importació de matèries primeres per a la indústria, i el descompte de d'Intendència Militar en benefici dels seus proveïdors"<sup>114</sup> (Payeras 1973:222).

A partir dels anys 1940, especialment després de la Segona Guerra Mundial, Es Crèdit va experimentar l'expansió de les seves activitats financeres, entre les quals destaquen la subscripció de fons públics, cèdules de Reconstrucció Nacional i participacions en el Servei Nacional del Crèdit Agrícola, etc. Emperò, una de les vessants més importants és el paper que jugarà aquesta entitat financera en el procés d'especulació turístic-urbanitzador de les illes a través de les filials IMISA, Balnearios y Playas SA o Inmobiliaria Mallorquina SA. Els Nigorra – Joan Nigorra Reynés i el seu fill Miquel Nigorra Oliver– serien les persones claus en aquesta

<sup>113</sup> Les estretes relacions entre els diferents poders s'expliciten, per exemple, en la figura del president del Banc de Crèdit Balear (1914-1933), Joan Aguiló Valentí que fou al mateix temps batle de Palma durant la Dictadura de Primo de Rivera, entre 1927 i 1930. El primer president del Banc, Pau Sorà i Gazà (1872-1875) també havia estat batle de Palma (1842-1843) (Payeras, 1973).

<sup>114</sup> L'ex-soci de Joan March en el contraban, Antoni M. Ques Ventanyol que fou processat i ajusticiat per un Tribunal militar –junt amb Alexandre Jaume (ex diputat socialista), Emili Darder (ex batle de Palma) i Antoni Mateu (ex batle d'Inca). Tots ells serien assassinats el 24/02/1937– era el cap de la Junta de Creditors del banc, Es Crèdit Balear, per mor de la suspensió de pagaments. A la presó provincial s'hi trobaven amb Ques, tres directius d'Es Crèdit (Jorge Amengual, Pedro Medina i Guillermo Borrás). Aquells individus declararen contra Ques per tal de venjar-se per la seva condemna, i probablement per tal d'aconseguir l'indult (Ferrera, 2004).



nova vessant especuladora que es va iniciar en la depredació de Santa Ponça (Calvià) dels anys 1950 (Payeras, 1973). La trajectòria dels Nigorra s'inicià amb Joan Nigorra Reynés, natural de Santanyí, que un cop acabats els estudis de farmàcia obrí una farmàcia a Santa Maria, gràcies a l'ajuda financera de Joan March. A partir de llavors i fins el 1933 fou el representant de Joan March al municipi del Raiguer –en el Partit Liberal– i llavors es passa a la CEDA el 1934 (Pla, 2003). La coalició de dretes havia estat finançada pel contrabandista mallorquí, Joan March (Ferrer, 2008a). Per altra banda, l'esposa de Joan Nigorra Reynés fou Catalina Oliver Verger. Aquesta era reneboda del cacic de Santanyí, Joan Verger Tomàs conegut com "sa Geneta". Verger Tomàs fou batle durant 35 anys de Santanyí, un poble que era un dels principals centres del contraban de Mallorca –fins el 1925 inclou ses Salines–. El sogre de Nigorra, Joan Oliver Vidal fou Tinent de batle de Joan Verger "sa Geneta". El batle de Santanyí, sense ocupació coneguda més que la de batle, es dedicà al préstec de diners i en morir havia quintuplicat el seu patrimoni, al temps que s'havien produït nombroses desaparicions, en un clima de total impunitat (Sbert, 2007). I a més, tal com descriu Joan Pla (2006:35), mentrestant, sa Geneta "ajudà a fer-se rics en es seus germans". El 1935 en morir Joan Verger Tomàs no tenia descendència directa i deixà la seva gran herència als renebots i renebodes, és a dir la dona de Joan Nigorra. En aquells moments Joan Nigorra Reynés era soci protector de la Falange i el seu germà Arnau, emparentat també amb sa Geneta per part de la seva dona, fou el cap de la Falange i batle de Santanyí el 1937. D'acord amb Quetgles (22/06/1986) la dona d'Arnau Nigorra tenia importants estalvis al banc i per tant, seria plausible pensar que la família de Verger Tomàs ja tingués algun tipus de relació amb Es Crèdit. A partir de la dècada dels 1950 Joan Nigorra adquirirà accions d'Es Crèdit Balear, fins que la família assolí un paper hegemònic en l'entitat financera (Pla, 2003; Sbert, 2007).

La mateixa entitat, va tenir un important paper en el desplegament del turisme de masses amb la constitució de Viajes Iberia SA al 1932 fruit de la compra de la filial Viajes Balears SA que era la delegació a Balears de Viajes Catalonia, propietat del Banc de Catalunya (Payeras, 1973). El 1956, Es Crèdit va vendre totes les accions de Viajes Iberia SA al que Payeras (1973:223) defineix com "un grup especialitzat". Aquest grup no seria cap altre que el de l'industrial de les sabates i ex-batle d'Inca (1938-1939), en els durs moments de la Guerra Civil, Llorenç Fluxà Figuerola. Fluxà també va ser membre del Consell d'Administració de la Banca March, de la Banca Catalana i president de la Junta d'Obres de Port. És a dir, corresponia a l'oligarquia mallorquina ben posicionada durant el règim franquista. Entre els sabaters-polítics inquers cal destacar el seu germà, Antoni Fluxà Figuerola, qui fou batle durant el tardofranquisme, entre el 1969 i el 1979, i president del Sindicat Provincial de la Pell, el sindicat vertical franquista (Miró, 1978; Manera, 2002). Aquest fou un membre destacat del "Movimiento", empresonat en relació a l'atemptat a la Casa del Poble de Palma, juntament amb d'altres falangistes inquers com Canuto Boloqui, Joan Reus Palou, Jaume i Antoni Rotger Nadal, Rafael de Arcos Olivares, entre d'altres (Armengol i Armengol, 2005). Segons Joan Buades (2005:30), l'anarquista i sabater inquer, Gabriel Buades Pons "va ser detingut a la plaça de la vila per un esquadró militar que rebia ordres des del portal de l'Ajuntament del falangista Antonio Fluxà Figuerola, pistola en mà".

Gràfic 10 (Font: elaboració pròpia a partir de Payeras 1973:248).

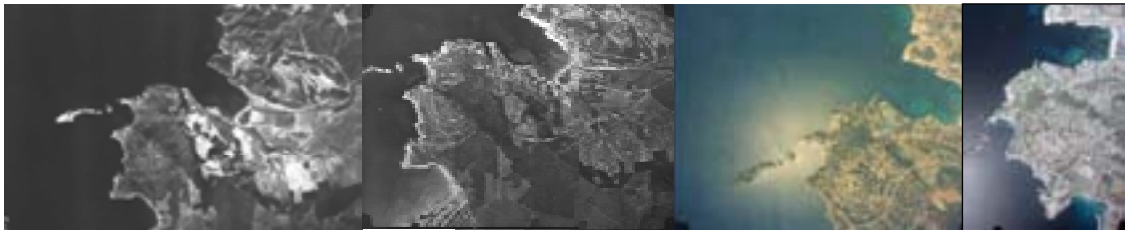
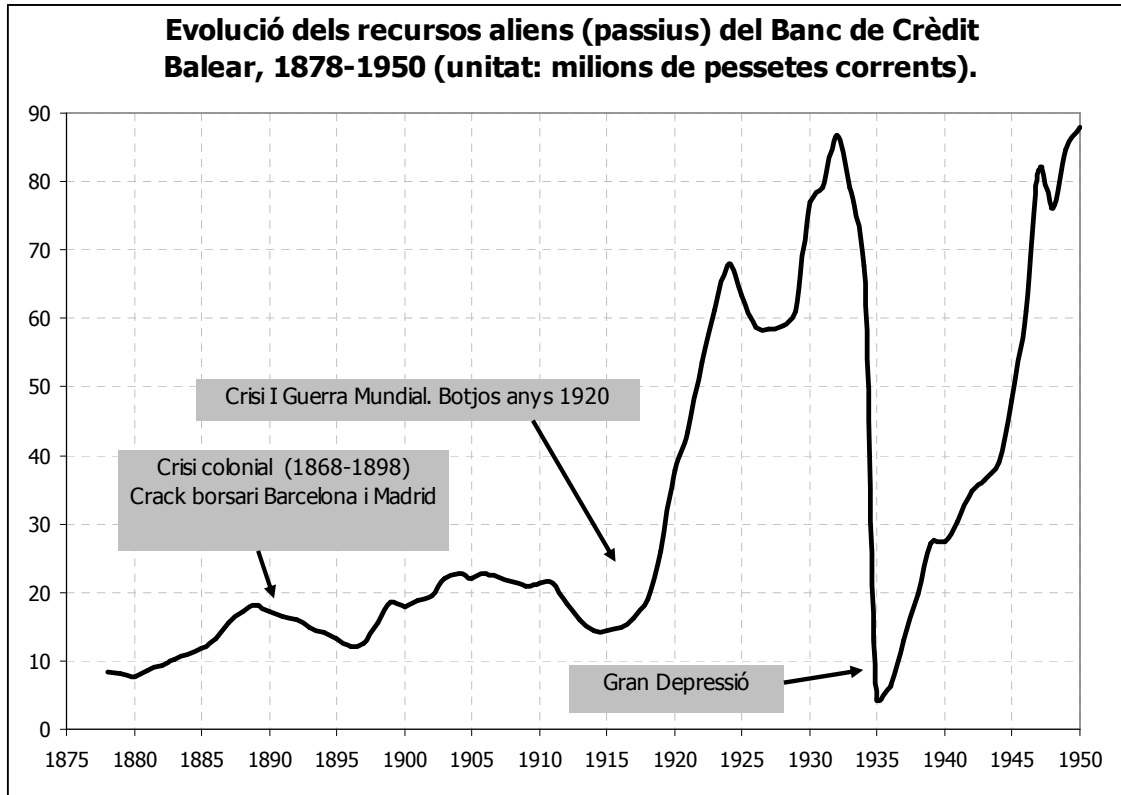


Figura 5. Procés d'urbanització de Santa Ponça. Fotografies aèries: 1956-1973-1991-2004.



Figura 6. Urbanització de Santa Ponça, 1966 (Font: foto de Josep Planas i Montanyà a Mulet i Seguí Aznar 2005:115); i Santa Ponça a l'actualitat.

Segons Santiago Miró (1978) el municipi de Calvià fou una mena de feu del lobby del Banc de Crèdit Balear, i més en concret de la família Nigorra. La batlia de Guillem Payeras al 1976, mentre compartia la secretaria general d'Es Crèdit, exemplificà la deriva de la gestió municipal cap als interessos del lobby bancari-immobiliari –Es Crèdit i IMISA–. En aquells anys de l'anomenada transició, se succeïren casos obscurs amb la prioritització de la inversió municipal cap a la zona de Santa Ponça (dels Nigorra), la compra per part de l'ajuntament d'un solar (Pineda de Santa Ponça) que era propietat d'IMISA per un preu desorbitat, el subministrament

opac d'aigua a través de l'empresa ATERCA a les urbanitzacions de la Costa de la Calma, Ses Rotes Velles i Santa Ponça i la utilització gratuïta de l'aigua depurada en el golf propietat d'IMISA (Miró, 1978). El poder dels Nigorra al municipi de Calvià s'ha mantingut quasi intacte durant els anys de municipis democràtics. Al llarg d'aquest període, la societat IMISA es va desvincular del Banc de Crèdit Balear al 1998, moment en que va quedar completament en mans de la família Nigorra, sota el nom Habitat Golf Santa Ponça<sup>115</sup>. La immobiliària controlada pels Nigorra va urbanitzar intensament en el litoral calviàner. Les urbanitzacions foren batejades amb noms extravagants i estaven adreçats a les elits, entre les quals destaca la rocamblesca figura de la princesa Brigitte de Suècia que dóna nom al campionat de golf de la família-empresa. El projecte urbanitzador dels Nigorra va estar sempre vinculat a la construcció d'un camp de golf gegant, projecte que comptava amb l'oposició de gran part de la societat illenca. El batle de Calvià, entre el 1983 i el 1991, Francesc Obrador (PSOE), aprovà un primer Pla Parcial en el que s'intentava satisfer els interessos dels Nigorra, al temps que retallava les pretensions de gegantisme (Riera, 13/02/2005). Emperò, fou l'arribada a la batlia de Margarita Nájera (PSOE) a l'any 1991, el que més feu trontollar els interessos dels Nigorra al municipi, particularment el projecte Ciudad del Golf es va veure afectat (Riera, 13/02/2005)<sup>116</sup>.

Per altra banda, hom pot accentuar el conflicte d'interessos entre els promotors-especuladors privats i la promoció-especulació pública a Calvià. Cap el 1990, en temps del mandat de Francesc Obrador (1983-1991), es llançà el projecte estrella del consistori socialista, una megaurbanització al Salobrar de Magaluf. La megaurbanització s'havia d'aixecar sobre unes 400 Ha, i pretenia construir una ciutat lacustre amb 2 hotels de luxe, 400 apartaments, 400 xalets, camp de golf i zona comercial (Manresa, 1998). Per això es constituí la societat Marina Calvià Mallorca en la que hi participava l'Ajuntament de Calvià (51%); la cooperativa-promotora de l'UGT, PSV (Promoción Social de Viviendas) –mitjançant IGS (Iniciativa de Gestión Social) (24%)<sup>117</sup>–, amb Carlos Soto de responsable; i finalment la consultora Four 4 (25%) on estaven representats els interessos dels arquitectes Eduardo Leira i Damián Quero, ambdós redactors del PGOU de Calvià. Tal com explica Manresa (1998:170), Carlos Soto adquirí els terrenys per fer la ciutat lacustre a Inmobiliaria Magalluf SA, de la qual el soci majoritari era Urbanizadora Mallorquina. El projecte turístic-immobiliari calviàner fou rebutjat pel Govern, aleshores en mans de Gabriel Cañellas (PP) (Manresa, 1998). El 1993 PSV declarava suspensió de pagaments i el 1994 esclatava l'escàndol del cas PSV, del que resultaven acusats per malversació de fons i apropiació indeguda els seus màxims dirigents, entre ells Carlos Soto d'IGS que ingressà a presó el juny de 1994 (El País, 6/07/1994).

Després que es congelàs el projecte estrella d'Obrador, a l'any 1992 esclatà el cas Calvià d'intent de suborn al regidor del PSOE, José Miguel Campos. Campos enregistrà les reunions mantingudes amb Miquel Deyà (llavors responsable d'urbanisme del PP a Balears), Guillem Ginard (agent immobiliari, expresident del RCD Mallorca i que havia estat condemnat a dos anys de presó per tràfic de haixix al 1988) i Andreu Bordoy (llavors vicepresident del PP de Calvià). Segons Manresa (1998:187) al darrera del cas Calvià es trobaven diverses operacions especulativo-immobiliàries, entre d'elles la de la "Marina Calvià Mallorca" i la "Ciudad del Golf". Oferiren a Campos 100 milions de pessetes per a que es passàs al Grup Mixt i així poder desbancar a Nájera. Bordoy i Ginard foren condemnats a 4 mesos d'arrest major i una multa de 100 milions de pessetes i Ginard a una pena de 6 mesos i 100 milions de pessetes. Bordoy en la seva declaració apuntà que els diners pel suborn els havia facilitat l'empresari de la construcció José M. Márquez, que comptava entre els seus col·laboradors a l'advocat i alt càrrec del PP, Francesc Gilet (Torres Blasco, 8/04/1996; Manresa, 1998). Els condemnats implicaren en el cas de corrupció a Gabriel Cañellas –llavors president del Govern de les Illes Balears– i Francesc Gilet –llavors conseller adjunt a la Presidència del Govern de les Illes Balears– (Manresa, 1998). Finalment, Cañellas, Gilet i Eduardo Vellibre (PP Calvià) no foren condemnats ja que el jutge

<sup>115</sup> La immobiliària comptava amb tres camps de golf –Golf Santa Ponça I (1977); Golf Santa Ponça II (1991); Golf Santa Ponça III (1999)–; un port esportiu (Club Náutico Santa Ponsa de 1975, amb 522 amarratges); i al 2008 tenia en marxa tres grans promocions (Ses Penyes Rotges i Las Fincas del Golf a Calvià; Son Morlà a Santanyí), a més d'oferir solars a Calvià ([www.habitatgolf.es](http://www.habitatgolf.es), octubre 2008). La societat Habitat Golf Santa Ponsa SL participava a la vegada en sis societats diferents: Agroforestal Balear SA (100%); Alcudia Marítima SA (50%); Balearios y Playas SA (100%); Cosa de Santanyí SL (20,08%); i Nova Santa Ponça Golf SA (68,75%) (Base de dades SABI <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, octubre 2008).

<sup>116</sup> La política urbanística del PSOE a Calvià sembla que també afectà als interessos de la família Truyols Rovira. La família del que seria més tard el batle calviàner pel PP, Carlos Delgado Truyols (Moure, 16/02/2007).

<sup>117</sup> IGS era propietat d'UGT (47%) i de Fundación de Iniciativas de Economía Social (53%).

declarà "extingida la responsabilitat criminal per prescripció del delictes" de suborn (Manresa, 13/01/1999).

Durant els anys que durà la batlia de Nájera (1991-2003) es varen dur a terme una sèrie de transformacions en matèria de política municipal, particularment pel que fa a la política urbanística, que estaven estretament vinculades amb l'Agenda Local 21 (1994) i un pla de reconversió turística de la zona, Pla d'Excel·lència Turística. Aquestes actuacions es materialitzaren especialment en la revisió del PGOU. Alguns dels aspectes més destacables foren: la revisió del PGOU que el 1996 suspenia el planejament de 1660 Ha de sòl urbanitzable (el PGOU s'aprovà definitivament el 2000); actuacions d'esponjament urbà (p.ex. demolició de l'Hotel Atlantic); i, també, l'intent fallit d'aplicar un instrument urbanístic novedós com era la programació temporal en l'adjudicació de llicències de construcció –conegudes com a quotes–, mitjançant la revisió del PGOU. Aquesta iniciativa fou denegada per la CIUM (Comissió Insular d'Urbanisme de Mallorca) dirigida per UM al 2001. UM també s'oposà al projecte de llei sobre la programació temporal en l'adjudicació de les llicències a nivell autonòmic cap el 2002 (Prats, 2000; Rullan, 2005; Rullan, 2007). Dita programació la feu efectiva el Pla Territorial de Menorca, amb la seva aplicació per les zones costeres; així com a Porreres, on la coalició UM-PSM aprovà inicialment el 2007 la programació de llicències per habitatges plurifamiliars en l'adaptació de les Normes Subsidiàries al Pla Territorial de Mallorca (Rullan, 2007; Barceló, 6/05/2007)<sup>118</sup>.



Figura 7. Demolició de l'Hotel Atlantic (Calvià, 1996).

Així i tot, la febre del ciment va seguir vigorosa en el municipi de Calvià al llarg dels anys 1990. En visperes de les eleccions autonòmiques del 2003 es va posar en marxa una campanya judicial per tal de desbancar políticament a Margarita Nájera<sup>119</sup>. Les querelles imposades per part del PP (Partit Popular) i Carlos Delgado Truyols varen donar els resultats esperats i a les eleccions municipals del 2003, Carlos Delgado (PP) va ser elegit batle de Calvià. A partir

d'aleshores, els interessos dels Nigorra tornaven a estar ben representats en el consistori calvianer que ha dut a terme des de llavors tot un seguit de polèmiques decisions en favor de la família-empresa dels Nigorra (Riera, 13/02/2005).

L'any 2005, el ple de l'ajuntament de Calvià aprovà la segregació d'una parcel·la (80,4 Ha) de la finca de Santa Ponça que corresponia a es Sementer de Son Flor i Ses Penyes Rotges amb l'objectiu d'ubicar-hi un Centre de Tecnificació Esportiva (Frau, 17/06/2005). Posteriorment, el mateix estiu del 2005, el pacte entre el PP i UM a l'Ajuntament de Calvià s'esqueixà quan el regidor d'UM, Joan Thomàs rompé la disciplina de partit i votà a favor de la recepció municipal de les urbanitzacions dels Nigorra, Nova Santa Ponça i Golf de Santa Ponça. Aquest cas de transfuguisme fou el primer element que erosionà el pacte de govern a la CAIB i al Consell Insular de Mallorca entre Jaume Matas (PP) i Maria Antònia Munar (UM), encara que la majoria assolida pel PP li permetia perfectament prescindir d'UM, amb la qual cosa les polítiques autonòmiques dels conservadors no es veren alterades. L'acord entre ajuntament i els promotors per la recepció de la urbanització es tancà en torn a un valor d'1,9 milions

<sup>118</sup> Al capdavant de moltes propostes urbanístiques formulades a Calvià es trobava la figura de l'arquitecte madrileny, Fernando Prats Palazuelos qui fou el responsable de llançar l'Agenda Local 21 calvianera. Prats va abocar al municipi mallorquí moltes de les experiències atresorades a la Reserva de la Biosfera Lanzarote on participà professionalment i on ja havia formulat algunes de les propostes que llavors s'aplicarien (o s'intentarien aplicar) a Calvià.

<sup>119</sup> Hi havia set querelles interposades contra M. Nájera que han estat finalment arxivades. Cas Solars de Santa Ponça (per part del promotor J. Barrachna i PP que acusen a Nájera d'irregularitats en un expedient urbanístic); cas Jaume Riera (acusació sobre un presumpte tracte de favor al recaptador municipal Jaume Riera qui hauria venut un solar a Manuel Barajas –ex-marit de Nájera– per un preu inferior); cas Supermercat Syp (presumpte pilotada urbanística); cas Western Park (presumpte prevaricació); cas Son Caliu (presumpte pilotada urbanística); cas Estrategia Local (malversació de fons); denúncia per despeses excessives i malversació de fons (Iglesias, 2007).

d'euros, quan segons el portaveu d'UM (Isidre Cañellas) es necessitaven uns 2,5 milions d'euros per tal d'adequar aquelles urbanitzacions; els promotors cedien un solar de 0,6 Ha i 360 mil euros; mentre que l'ajuntament s'havia de fer càrrec del 10% dels costos d'urbanització. El PSOE interposà un contenciós administratiu contra aquesta decisió que finalment fou desestimat a l'octubre de 2008 (Frau, 30/07/2005, Moure, I. 10/10/2008).

Segons el portaveu del PSOE a l'ajuntament de Calvià, Antonio Manchado, l'adaptació del PGOU de Calvià al Pla Territorial de Mallorca incorporava la requalificació de prop d'un milió de metres quadrats dels Nigorra. La finca es Sementer de Son Flor (80 Ha), propietat dels Nigorra, passà de sòl rústic protegit a Sistema General d'Equipaments Comunitaris, amb l'objectiu d'allotjar un Centre de Tecnificació Esportiva; 30 Ha de Can Vairet per tal de construir-hi un parc temàtic; i un solar de 12,55 Ha dels Nigorra a Santa Ponça. El PSOE de Calvià també denuncià que en els terrenys del Fortí d'Iletes –qualificats com a sòl rústic inedificable– que la família Delgado havia venut a capitals britànics, s'havia rebaixat el nivell de protecció per tal de ser edificables; i s'havia rebaixat la superfície mínima de sòl rústic per ser edificable (Frau, 9/02/2006)<sup>120</sup>. El conseller delegat de la promotora Habitat Golf Santa Ponça, Joan Nigorra Cobián, va negar que la revisió del PGOU de Calvià el beneficiàs, ja que segons ell la promotora que posseeix el 30% del sòl de la zona de transició de creixement del municipi no l'ha vist requalificat i, en canvi, les grans operacions que afectaren a les seves propietats no els hi permetien construir habitatges, sinó tan sols grans equipaments –parc temàtic i centre esportiu– (Frau, 10/02/2006).

La revisió del PGOU de Calvià de 2005 tornava a posar a damunt la taula la urbanització de la Marina de Magalluf. El 2005 La urbanització d'una zona humida d'unes 45 Ha, amb el PERI (Pla Especial de Reforma Interior) "Bordes de Magalluf", permetia construir un hotel de 2 mil places, mil places residencials i espais comercials. La revisió del PGOU no s'aprovà, particularment pel que fa al Salobrar per mor que es posava en risc la conservació de l'endemisme vegetal *Limonium magallufianum* que estava catalogat en perill crític de conservació (GOB, 24/05/2005; Ferriol i Moure, 12/12/2007). La promoció especulativo-urbanística de la Marina estava impulsada per la societat Promociones Vistarga SL (Armendáriz i Frau, 24/05/2005). Aquesta era una societat propietat de l'empresa madrilenya Nesgar Promociones SA –que havia adquirit Inmobiliaria Magalluf SA– i la mallorquina Explotacions Turístiques de les Illes Balears SL que a la vegada era propietat de Pedro Pascual Gual i Bartomeu Plomer Ginard, vinculats a la cadena hotelera Viva Hotels<sup>121</sup>.

L'onada "desenvolupista" en ple segle XXI en la deteriorada costa calvienca va fer que molts de calvianers s'agrupassin en torn a la plataforma SOS Can Vairet<sup>122</sup> per tal de denunciar i aturar la taca de ciment. L'arxivament de les querelles contra Margarita Nájera ha permès que la política del PSOE retornàs a l'escena política, com a Consellera de Treball i portaveu del govern (2007-2008), càrrec que ha deixat per ocupar-se de la gerència del Consorci de la Platja de Palma en el que participen diverses institucions per tal de dur a terme la rehabilitació d'un dels espais més degradats de l'illa per mor de l'explotació turística (Morales, 6/09/2008).

*b) La Banca March i Joan March: del contraban a Mallorca a una de les majors fortunes del planeta i financer del cop d'estat feixista del 1936.*

En els anys 1920 i 1930 varen sorgir dues importants entitats bancàries en el context balear. En primer lloc, tendríem a Mallorca, la constitució de la Banca March<sup>123</sup> el 1926, que no

<sup>120</sup> Altres casos denunciats han estat: la cesió d'un solar municipal d'1,9 Ha a la promotora Habitat Golf Santa Ponça SL en base a una sentència del Tribunal Superior de Justícia de Balears de 1986 i del Suprem de 1990 i que la promotora no havia reclamat en vint anys; la compra per part de l'Ajuntament d'una zona verda (0,33 Ha per 1,2 milions d'euros) de la promotora Habitat Golf i l'ampliació de l'edificabilitat a una parcel·la colindant propietat dels Nigorra; requalificació de sòls rústics a industrials (10 Ha) del polígon de Son Bugadelles; i la urbanització Galatzó (Frau, 15/12/2006).

<sup>121</sup> Base de dades SABI: <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es/version-2009713/cgi/template.dll?product=27&user=ipaddress> (juliol 2009).

<sup>122</sup> [www.soscanvairet.com](http://www.soscanvairet.com) (novembre 2008).

<sup>123</sup> Sembla que Joan March ja havia obert una oficina a Santa Margalida al 1905 que es deia Banca Joan March ([www.canverga.com/empresas/bmsantamargarita/index.html](http://www.canverga.com/empresas/bmsantamargarita/index.html), octubre 2008 – Can Verga és un portal web dirigit per Miquel Monjo i Francesc Ferragut de la Col·lecció Can Verga de Santa Margalida, subvencionada pel Consell Insular de Mallorca però no per les entitats de la família March). Per altra banda, l'antagonisme entre el verguisme i els conservadors que protagonitzarà Joan March Ordines als anys 1920 i Manuel Salas al conjunt de les illes, ja ho

se convertiria en societat anònima fins el 1946 i que comptaria amb un capital social de 50 milions de pessetes; i a les Pitiüses, la Banca Abel Matutes Torres fundada al 1935. Ambdues corresponen als entramats empresarials de dos dels principals magnats empresarials de dites illes. Ferrer (2000, 2004) ha posat de manifest que Joan March Ordinas abans de constituir l'entitat bancària ja s'havia inserit plenament en el món opac de les finances i la Banca March acabaria essent el paraigües societari de part de les seves operacions que abraçaven per exemple, en la vessant aparentment legal, activitats navilieres (p.ex. Trasmediterrànea) o energètiques (p.ex. Petróleos de Portopí, CAMPSA, GESA, FECSA, CEPESA, etc), Cervesa San Miguel, Uralita, majoria accionarial de Tabacalera SA o Banco Central, etc (Urreiztieta, 2008). Com s'ha esmentat anteriorment, March va participar activament en el finançament de l'accés a la propietat rústica per part dels petits pagesos i tal com exposa Ferrer (2000:117) "el vincle que s'establia entre els grans comerciants, com Joan March, Antoni Ques i el pagès comprador, no es limitava a la simple dependència entre un creditor i el fiançador, sinó que anava més enllà: els fiadors eren també en aquest cas qui controlaven el comerç a l'engròs. Per tant, l'accés a la propietat, en la majoria dels casos, no suposà l'alliberament del pagès, petit propietari, sinó l'establiment d'unes noves subjeccions d'un caràcter marcadament capitalista".

Emperò, March sembla que no fou precisament un capitalista industrial, ans al contrari la seva vocació era eminentment especulativo-financera i també delictiva (p.ex. contraban d'armes). March transità per aquells camps en els que podia obtenir ràpids i elevats beneficis. De fet, la fortuna de March se va gestar a la calor del contraban de tabac, d'armes (Guerra del Rift, 1919-1926), l'especulació de queviures durant els conflictes bèl·lics del segle XX, la venda de combustibles als submarins alemanys en temps de guerra i en el contraespionatge (Ferrer, 2000; Ferrer, 2004). L'opacitat de les operacions en les que estava involucrat fa que sigui realment difícil destriar-les, encara que és conegut que invertí en nombroses iniciatives empresarials, tot essent el negoci bancari un tentacle més del seu imperi, però no el principal (Urreiztieta, 2008). March i els seus negocis foren perseguits durant la Dictadura de Primo de Rivera i els governs d'esquerra de la Segona República. Particularment, els governs d'esquerra durant el primer bienni (Manuel Azaña, 1931-1933) i el del Front Popular (1936) intentaríen posar, en certa mesura, fre a la seva impunitat (Ferrer, 2000; Ferrer, 2004).

Cal tenir en compte que March havia teixit una densa xarxa clientelar que abraçava tots els nivells polítics de l'Estat, per tal d'orientar les polítiques cap els seus interessos. A diferència de bona part de l'oligarquia de la burgesia i aristocràcia de les illes, Joan March es posicionà a la contra des del Partit Liberal de Santiago Alba cap a principis dels anys 1920. D'aquesta manera s'escenificava l'antagonisme entre la coalició entre la burgesia dominant i la vella aristocràcia amb una nova burgesia que representava teòricament els nous vents del capitalisme, i que estava encapçalada per Joan March. A més, March va aprofitar la fractura del Maurisme (1914). La política mallorquina i eivissenca, es polaritzaria en torn als qui estaven a favor de Verga i els seus contraris (p.ex. mauristes, conservadors, carlistes, liberal-weyleristes) (Casasnovas i Ginard, 2006). March implantà la seva xarxa clientelar a Mallorca amb Lluís Alemany Pujol i a Eivissa amb Pere Matutes Noguera. Mentre que a Menorca no aconseguí penetrar ni políticament ni empresarialment, en la mateixa intensitat com ho havia fet a les altres illes. A les eleccions de 1931, després de la Dictadura de Primo de Rivera, March i els seus socis es presentaren amb el nou Partit Republicà de Centre. Havien d'aferrar-se a les corrents republicanes d'acord amb l'esperit pragmàtic del cacic i home de negocis que ja feia temps dominava la política i els negocis a escala extrabaleària.

Degut a la persecució contra els interessos de March durant la Segona República, aquell finançà el fallit cop d'Estat del General Sanjurjo (1932). El mateix any era empresonat per contraban, i un any més tard s'evadiria a Gibraltar amb ajuda dels serveis d'intel·ligència britànics. Ferrer (2004) apunta com durant el bienni negre (1933-1936) Joan March es dedicà a regar amb diners diferents formacions polítiques de dreta i ultradreta per tal d'assegurar els seus interessos en cas que l'onada de la revolució anticapitalista (però no sempre democràtica) arribàs a l'Estat espanyol. Durant el govern del Front Popular, March va veure amb simpatia el règim nazi que podia ser un bon antídote contra l'amenaça comunista. L'olor a cop d'estat militar que es desprenia al llarg del 1936 va fer que el govern republicà remodelàs la cúpula militar amb la dispersió dels caps militars més perillosos: Franco a Canàries, Goded a Balears i Mola a

---

protagonitzaren a principis de segle el pare i oncle de March, en Joan i Sebastià March Estelrich front als conservadors representats per la família dels Monjos (Ferrer, 2000).

Pamplona. El març de 1936, Sanjurjo viatjà amb March a Berlín per tal de contactar amb els fabricants d'armes alemanys per tal de preparar-se per la guerra. El General Mola comptà amb l'ajuda financera de March i Franco, que es mostrava dubtós en quant al cop, va rebre, a través de Tomàs Peire, la garantia del recolzament de March, tant si el cop triomfava com si no.

En la preparació del cop d'Estat, March posà a disposició del general Mola valors immobiliaris internacionals que tenien una cotització d'uns 600 milions de pessetes per tal de procedir a la compra d'armament. El govern de la República assabentat de les maquinacions de March procedí a la confiscació de molts dels seus béns. Tanmateix, la major part del seu capital ja es trobava dipositat a d'altres bancs europeus, en concret el Kleinwort que era una mena de filial. El financer va posar a disposició del partit monàrquic "Renovación Española" un milió de lliures esterlines per a l'adquisició de 12 avions de guerra als feixistes italians. Una de les qüestions claus per tal d'emprendre la campanya colpista era tenir accés a combustibles fòssils i ni Alemanya ni Itàlia en tenien. En aquest sentit, va resultar clau el paper que jugà Thorkild Rieber, president de Texaco i filonazi. Rieber va negociar amb Franco el subministrament d'hidrocarbur als rebels al llarg de la Guerra Civil, a canvi de quedar-se amb el monopoli després de la guerra (Ferrer, 2004)<sup>124</sup>. Aquell subministrament va córrer a compte de March, però aquest també comprava petroli a la Shell a Tànger per subministrar-ho als rebels. March encarregà a Luca de Tena (propietari del diari ABC) que s'encarregàs de cercar un avió per traslladar a Franco des de Canàries a Tetuan per tal de fer-se càrrec de l'exèrcit rebel. Wake (1997) exposa que el corresponsal de l'ABC, Luís Antonio Bolín Bidwell<sup>125</sup> i Juan de la Cierva (inventor de l'helicòpter) es trobaren amb l'home de March al Kleinwort, José Mayorga, qui els hi donà 10 mil lliures. Es va llogar l'avió Dragon Rapide a Londres i es contractà una pòlissa d'assegurances de 10 mil lliures a favor de Franco i que es contractà a través del Kleinwort. Els vaixells de la Trasmediterrànea i els falutxos de contraban també es posaren a disposició dels aixecats.

En aquells anys 1930 els negocis de March ja tenien una dimensió plenament internacional, amb presència a la City de Londres a través del Kleinwort & CO, on estava representat pel seu home de confiança José Mayorga. Ferrer (2004) exposa el fet que aquesta entitat bancària estava fortament controlada pel propi March<sup>126</sup>. Cal destacar que a principis dels anys 1960 dita entitat començaria a operar al paradís fiscal de l'illa de Jersey (Hampton, 1996).

Ferrer (2004:355) explica com "March es convertí en el banquer de la revolta i ens hem d'atènyer estrictament al significat inequívoc de la paraula banquer, ja que la seva comesa fou finançar crèdits avalats per valors immobiliaris internacionals, i or que aportaren els simpatitzants rebels"<sup>127</sup>. L'any 1936, el Kleinwort & Co va concedir al govern de Franco crèdits de 3 milions de lliures esterlines amb unes condicions que tal com ens comenta na Jehanne Wake (1997:252) no degueren ser del gust dels generals, és clar March es movia per interessos i finançar als rebels suposava un risc que el financer s'havia de cobrar. Els càlculs de la presa del poder immediata per part dels colpistes fallaren i es desembocà en el que seria una llarga i cruenta guerra. En aquest context, Franco envià una delegació a Berlín per entrevistar-se amb Hitler per tal d'aconseguir material bèl·lic i el propi Hitler veié en el territori espanyol i el

<sup>124</sup> Rieber s'entrevistà personalment amb Franco i li oferí a crèdit tot el petroli que necessitàs. Texaco subministrà 1,86 milions de Tm als rebels i les autoritats dels EUA imposaren una multa a la companyia de 22 mil dòlars. A la Texaco s'unien l'Standard Oil de New Jersey, la Shell, Socony i la Compañía Refinadora Atlàntica que al final de la guerra havien venut als rebels petroli per valor d'uns 20 milions de dòlars. A més, la Ford, l'Studebaker i la General Motors proporcionaren 12 mil camions i Dupont de Nemours unes 40 mil bombes (Beevor, 2005). Beevor (2005:210) escriu que "el 1945 el subsecretari del Ministeri d'Assumptes Exteriors espanyol, José M. Doussinague, va ademetre que "sense el petroli americà, sense els camions americans i sense els crèdits americans mai hauriem guanyat la guerra".

<sup>125</sup> Luís Bolín Bidwell i el seu germà Enrique Bolín Bidwell foren dels pioners del turisme a la Costa del Sol (Màlaga) (Fernández-Carrión, 2005a; Fernández-Carrión, 2005b). Al 1939, Luís A. Bolín fou anomenat Director General de Turisme i fou l'encarregat de dur endavant l'agressiva política turística del règim per tal de captar divises i legitimitat en l'escena internacional (Correyero, 2003).

<sup>126</sup> Fabián Estapé (2000:129), a les seves memòries, mantén que Joan March tenia un banc propi a Anglaterra, el Kleinwort (citat a Ferrer 2004:356). Respecte a la vinculació del Kleinwort i Joan March, Ferrer (2004:357) recupera una cita del llibre de M. Gómez-Santos (2001) sobre el doctor Gregorio Marañón on es comenta la visita de Joan March qui va dir que "per les circumstàncies tremendes de la guerra tots hem hagut de prendre decisions ràpides. Jo he posat un banquet a Londres i vaig viuint". A partir del llibre de J. Wake (1997) sobre la banca Kleinwort sembla que Joan March jugà un paper important dins la banca. Cal dir que aquella tenia una forta presència durant els anys 1920 i 1930 al territori espanyol.

<sup>127</sup> Segons Ramírez (1978 citat a Pons, 2006) la fortuna de Joan March el 1936 era d'uns 4000 milions de pessetes, i el 1940 havia ascendit a uns 10000 milions de pessetes.

proteccionat africà una font important de materials, particularment ferro i wolfram<sup>128</sup>. Wake (1997) destaca com al mes de setembre de 1936, Joan March va traspasar importants quantitats de lingots d'or des del Kleinwort a la Banca d'Itàlia, en total unes 121,5 Tm d'or<sup>129</sup>. Una setmana abans que el feixista italià Arconovaldo Bonacorsi (Comte Rossi) arribàs a Mallorca, s'havien dipositat a la sucursal del Banc d'Itàlia a La Spezia, unes 604 mil pessetes en or. Aquella suma procedia de la sucursal del Banc d'Espanya de Palma i anava destinada a l'ajuda militar italiana, especialment els hidroavions Savoia (Utrilla, 2002). Aquestes operacions tenien al darrera a Joan March. Wake (1997:252) ens diu que el Kleinwort movia astronòmiques quantitats d'or que en bona part procedien de Bombai a través de l'empresa del magnat hindú Premchand Roychand. En aquells moments, March disposava de més or que molts països. El trasllat d'or a Itàlia estava motivat per tal d'aconseguir el suport de Mussolini a la Guerra Civil. March va avançar 10 milions de lliures esterlines per la compra de 12 avions per traslladar les tropes sublevades cap a la península, posteriorment participaria en l'empresa italiana d'aviació Savoia Co (Wake, 1997).

March no finançava únicament el bàndol de Franco, sinó que també operava en condicions de quasi monopoli en les relacions comercials espanyoles, a través de les quals obtenia divises i estenia la seva xarxa de negocis. A més, esperava rebre la recompensa per la seva ajuda financera al cop d'Estat i durant la guerra. El 1939 March inicià una nova etapa expansiva en els seus negocis, entre dels quals podem destacar la constitució de la Juan March and Company Limited<sup>130</sup> amb seu a Londres i la Helvetica Finance a Suïssa com a plataformes per negocis diversos, a més d'AUCONA (Compañía Auxiliar de Navegación) pel comerç exterior. Emperò el gran moment pels negocis de March arribaria amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial. Mentrestant, els nazis guanyaven territoris i s'apropaven a la península i els britànics preparaven una ofensiva per tal de defensar Gibraltar i evitar l'entrada de l'Espanya franquista en la contesa bèl·lica. El govern britànic, a través de l'agregat militar a l'ambaixada de Madrid (Alan Hillgarth)<sup>131</sup> es posà en contacte amb March per demanar els seus serveis d'espionatge tal com ja havia fet a la Primera Guerra Mundial.

Per altra banda, els EUA restringien les exportacions de blat i petroli cap a Espanya, per tal de pressionar a Franco que no s'adherís a la causa alemanya. En aquest sentit, Winston S. Churchill per reforçar l'estratègia per tal d'evitar l'adhesió de Franco a Hitler preparà, a través d'Alan Hillgarth i Joan March, una cadena de suborns als comandaments militars de Franco. El 1940 s'ingressaren uns 14 milions de dòlars al compte de Joan March del Swiss Bank Corporation de Nova York i que March s'encarregaria de passar als generals que en aquells moments cobraven unes 5 mil pessetes<sup>132</sup>. La coalició March-Hillgarth fructificà en un altre suculent negoci de venda d'armes a l'exèrcit turc en una operació del Govern Britànic per aconseguir que Turquia s'adherís als aliats. Un altre negoci que March feu amb els britànics fou el de tapadora a través de Tramediterrànea en la compra de vaixells espanyols i a més

<sup>128</sup> Una de les persones claus fou l'almirall alemany Wilhelm Franz Canaris qui havia establert contactes diplomàtics amb March durant la I Guerra Mundial i durant el període d'entreguerres va estrènyer les relacions empresarials (Ferrer, 2004).

<sup>129</sup> Al 1936 una tona d'or equivalia a uns 1,23 milions de dòlars (Wake, 1997).

<sup>130</sup> El 99% de les accions de la companyia pertanyien a José Mayorga i entre els directors es trobava Arthur Frederick Loveday que pertanyia als serveis secrets britànics (Ferrer, 2004:422).

<sup>131</sup> Alan Hilgarth es va retirar a viure a Mallorca com a vicecònsol del Regne Unit. D'acord amb J. Garcés (2008:6) "ocupada l'illa per les tropes de Franco, fou anomenat Cònsol i condecorat amb la Order of the British Empire. El 1939 negocià l'entrega a Franco de l'illa de Menorca". Després de la Segona Guerra Mundial, Alan Hillgarth passaria a treballar per March a les societats internacionals de March. Hillgarth fou el director de "Helvetia Finance" a través de la qual, March comprà les obligacions hipotecàries de la Barcelona Tracion Light and Power (Ferrer 2004:431).

<sup>132</sup> Cal tenir present que el tipus de canvi oficials estaven intervinguts entre 1940 i 1959. En el cas del dòlar, al 1940 el tipus de canvi oficial es situava en torn a 10,95 ptes/\$, mentre que a la plaça de Tànger era de 24,99 ptes/\$ (Martín-Aceña i Pons, 2005). Per tant, hom pot suposar que l'encarregat de fer les transferències dels diners al comandament militar, és a dir Joan March cobraria els diners en dòlars i pagaria en pessetes als militars. La simple operació de fer el canvi a Tànger ja li reportaria suculets beneficis. En tot cas, Ferrer (2004:447) manifesta que "la gran incògnita que ens agradaria poder desvetllar seria la quantitat que March traspasà al seu compte pels serveis prestats a la corona imperial". Juan Garcés (2008:9) escriu que "els diners quedaren dipositats en bancs suïssos de tal manera que el seu control directe mai estàs en mans dels subornats, El gruix dels dòlars va ser aportat a una societat anònima, de la que en March distribuïa entre els generals títols o accions. En pessetes contants i sonants només haurien rebut els militars alguns avanços per "despeses corrents i especials". El control britànic –via March– sobre els generals es va mantenir així al llarg del temps [...] Un interrogant sorgeix aquí, inevitable: a 1940-1942, Joan March, incommensurablement més ric que el 1936, no arribà a diners propis, ho va fer en finançar la insurrecció de 1936?".



demanaren un préstec que sumaven 2 milions de lliures esterlines. El banc d'Anglaterra liquidà el deute amb March amb la consigna de 7,4 Tm d'or al compte del Kleinwort (Ferrer, 2004).

La lògica empresarial de March durant els anys 1930 i 1940 no es va restringir en els negocis de la guerra espanyola ni en la venda de serveis als aliats, sinó que també abraçà el front alemany. En els moments d'ascens del nacionalsocialisme i arran dels costos de la Gran Guerra i la crisi financera del 1929, el marc alemany s'enfonsà, i la construcció de l'imperi de Hitler requeria matèries primeres, particularment petroli, les quals no es podien satisfer en el seu propi territori. El règim nazi, a més, s'havia de proveir de queviures, particularment cereals, i d'altres matèries primeres i de manera especial el wolframi que s'utilitzava en els aliatges, fonamental en la indústria de la guerra. La flota nazi també es proveïa de combustibles, aigua i queviures en ports espanyols o a les aigües de l'Atlàntic i del Mediterrani. Les transaccions per tant es feien en monedes solvents –dòlars o lliures– o en or. En aquestes relacions comercials s'hi trobava l'ombra de Joan March. March s'encarregà d'evadir els dòlars que els nazis havien espoliat cap a d'altres països, particularment a Amèrica del Sud. Ferrer (2004:459) escriu com "el juny de 1942 succeí un fet que provaria que els agents de March realitzaven tràfic de divises envers Amèrica. L'Iciar, vaixell propietat de March, fou interceptat pels patrullers nord-americans. En el decurs dels escorcolls els agents duaners localitzaren a bord 330000 \$". Emperò, a més el territori espanyol en sí mateix resultava atractiu pel refugi dels capitals alemanys –molts d'ells espoliats als jueus–. Per exemple, al 1939 el capital alemany es fa amb accions de la petrolera espanyola CEPESA i segons Ferrer (2004:460) "Christoph Janssen, del servei d'intel·ligència naval alemany, recomanà a March per gestionar els interessos alemanys a Espanya"<sup>133</sup>. Altrament, March també participà amb l'evasió de jueus dels països ocupats pels nazis, als quals els hi facilitava l'accés a un país neutral per tal de prosseguir l'èxode cap a Amèrica. El diari *The London Times* al 1943 informava que Joan March s'havia convertit en la setèima fortuna del món (Ferrer, 2008).

March que havia adquirit la Trasmediterrànea amb un crèdit del Kleinwort (Wake 1997:251), controlava bona part del comerç marítim espanyol. A més de la Trasmediterrànea, era el soci majoritari de la Mid Atlantic Steamship i havia constituït AUCONA (Compañía Auxiliar de Comercio y Navegación SA) que es dedicava al noliejament de vaixells, assegurança i importació i exportació a l'engròs. Cal destacar la societat constituïda per March al 1947 a la ciutat de Tànger, Sociedad Financiera Tangerina, per tal d'adquirir divises en uns moments en que els tipus oficials de canvi de la pesseta estaven sobredimensionats i en que Tànger era una de les principals places financeres del món. El botí de la guerra i postguerra que va caure en mans de March fou espectacular, entre d'altres es pot destacar la polèmica adquisició al 1952 de la companyia elèctrica coneguda com La Canadencia (The Barcelona Traction, Light and Power Co Ltd) que ostentava el monopoli elèctric català i era una de les majors empreses elèctriques d'Europa.

A partir de 1945, March es feu a poc a poc amb les obligacions hipotecàries a través de la Helvetica Finance i altres societats seves o a través dels seus col·laboradors. Aquestes obligacions li servien per reclamar la fallida de l'empresa i apropiar-se d'ella al 1948. Aquell any, tres homes de March reclamaren la fallida de la Barcelona Traction davant d'un jutjat de Reus, amb el corresponent suborn del magistrat. March constituï la companyia FECSA (Fuerzas Eléctricas de Cataluña SA) quasi al mateix moment en que es declarà la fallida de La Canadencia. Una estratègia de March que ja havia posat en pràctica amb la Trasmediterrànea, d'acord amb la qual el peix petit es menja al gran<sup>134</sup>. FECSA va assumir els actius i els passius de la Barcelona Traction, fent servir les seves arts (p.ex. suborn a jutges, delictes monetaris, tràfic d'influències, etc). La polèmica va saltar als tribunals internacionals fins arribar al Tribunal de La Haia, ja que l'accionariat estava format per capitals de diferents països i no es va arribar

<sup>133</sup> Ángel Viñas (1974) ha estudiat les estretes relacions entre el règim de Hitler i el cop d'Estat de Franco. Després de la Segona Guerra Mundial molts de nazis se refugiaren al territori espanyol (i amb ells probablement els diners espoliats). Molts d'ells a les zones del litoral on fins i tot es convertiren en empresaris turístics. Entre els personatges del nazisme refugiats es pot destacar, entre d'altres, Gerhard Bremer que fou oficial de les SS i s'instal·là a Dènia on es "reconvertí" en promotor urbanístic i turístic (Bremer Bungalows). El litoral turístic espanyol es va convertir en un refugi extraordinari pels criminals de guerra (p.ex. Leon Degrelle –nacionalitzat com José León Ramírez Reina– a Torremolinos; Wolfgang Jugler a Marbella; Anton Galler a Dènia; Otto Skorzeny a Alcúdia; etc) i a la Costa Brava hi havia una important colònia nazi. Al 1997 sembla que Aribert Heim, conegut com el Doctor Mort, residia en una urbanització d'Alacant (Irujo, 10/12/2006; Juárez, 2007).

<sup>134</sup> Segons Ferrer (2008:422) "el preu de compra fou de 10 milions de pessetes, quan la valoració real oscil·lava entre els 6000 i els 8000 milions de pessetes".

a una resolució ferma fins al 1970 (8 anys després de la mort de March) (Alcalde, 2008; Ferrer, 2008; Sánchez-Recio i Tascón, 2003).

A la taula 47, hom pot observar el nodrit grup de col·laboradors de March, així com la teranyina d'empreses en les que participà sense tenir en compte els negocis fora de l'Estat<sup>135</sup>. Entre d'elles se poden destriar, a part dels negocis financers, que la principal orientació de les inversions especulativo-financeres de March foren aquelles vinculades al procés de "modernització" econòmica espanyola: transports (p.ex. ferrocarril, metro, navilieres, etc); construcció (p.ex. aeroportuària, materials de construcció, negocis immobiliaris, etc); energia (p.ex. combustibles, generació elèctrica, etc.). March no abandonà el negoci del tabac ja que a la societat Tabacalera SA, creada el 1945, amb participació majoritària de l'Estat (47,7% al 1955) i amb el 8% en mans de Joan March i Elionor Servera el 1955 (Ferrer, 2008). Entre el que es podrien definir com a socis o col·laboradors es troben alguns dels principals homes del capitalisme espanyol: Joaquín Reig Rodríguez del valencià Bancaja; Emilio Botín del Banco de Santander; Luís Urquijo y Ussía del Banco Urquijo; Igancio Villalonga Villalba del Banc Central; el que fou ministre d'Indústria i Comerç (1940-1945), Demetrio Carceller Segura i que teixí un imperi industrial (p.ex. cerveses Damm i la companyia distribuïdora de petroli, DISA – Distribuïdora Industrial, S.A.–); Pedro Barrié de la Maza del Banco Popular. Els capitals de les grans personalitats del capitalisme espanyol s'ajuntaven tant en les causes empresarials com en les polítiques, ja que molts d'ells foren figures destacades en el cop d'Estat i règim franquista.

<b>Taula 47. Entramat industrial i financer de les 100 principals empreses vinculades amb Joan March en el període 1932-1962 (Font: <a href="http://www.canverga.com/telara%F1a.jpg">www.canverga.com/telara%F1a.jpg</a>, octubre 2008)*.</b>	
<b>Col·laboradors de Joan March Ordinas</b>	
Col·laboradors de màxima confiança, elegits personalment per Joan March en el seu testament.	José Luís Anchústegui y Nárdiz; José Luís Bas Rivas; Alejandro Bérnago Llabrés; Raimundo Burguera Verdura; Antonio Rodríguez Sastre; Rosendo Silva Torrens.
Col·laboradors més importants.	Santiago Alba Bonifaz; Juan Alegre Marcet; Lluís Alemany Pujol; Ernesto Anastasio Pascual; José Balaguer Alonso; Marcial Bardolet Soler; Juan Barral Pastor; Juan Barral Soriano; Francisco Bastarache Díez Bulnes; Salvador Canals Vilaró; Luís i Manuel Cencillo de Pineda; Luís Díez de Pinedo; Antonio Ferragut Alzamora; Salvador Ferrandis Luna; Raimundo Fortuny Moragues; Carlos Hernández Lázaro; Alan Hillgarth; José Jorro Andreo; Felipe Lafita Babio; Joaquín Maluquer Nicolau; José Mañas Mayorga; Gregorio Marañón Posadillo; Juan March Delgado; Juan March Monjo; Francisco March Ques; Juan March Servera; Carlos Mendoza Gimeno; Carlos E. Montañés Criquillón; Salvador Moreno Fernández; Pedro Nieto Antúnez; Luís Antonio Novoa Aréchaga; Tomás Peire Calaeiro; Blas Pérez González; Luís Ramallo Thomas; Víctor Ruíz Albéniz; Juan Sarradell Farras; Manuel Soto Redondo; Jaume Suau Pons; Emilio Tramullas Perales; Jacinto Vilardell Permanyer; Juan Villalonga Villalba; Antonio Zuloaga de Tomás.
Col·laboradors bàsics.	Ángel i Miguel Anchústegui Gorroño; Angel Andany Sanz; Andrés Arroyo González Chaves; Vicente Benlloch La Roda; Juan Antonio Bravo y Díaz-Cañedo; Antonio Delgado Roses; Igancio Díaz de Espada y Mercader; Pascual Echiagaray Pallarés; Félix Escalas Chameni; Juan Estelrich Artigues; Joaquín Fernández Puig; Luís Figueras-Dotti Valls; Manuel García del Moral Lamata; Luís García Guijarro; José Luís Graset Jamar; Juan Hernández Arbós; Vicente

<sup>135</sup> Els treballs consultats sobre March presenten suficients indicis com per pensar que la seva activitat fora de l'Estat en els anys de recomposició del capitalisme mundial després de la Segona Guerra Mundial hauria pogut tenir més significació que no al propi Estat. Entre aquests indicis es poden apuntar: en primer lloc, l'enorme xarxa de contactes a nivell mundial tant amb el món dels negocis com de la política (i els serveis secrets); segon, la participació en entitats financeres estrangeres, especialment a Anglaterra i Suïssa; tercer, l'enorme acumulació de divises fortes (dòlars i lliures esterlines) i, sobretot or. Seria plausible pensar que aquell capital participàs en la reconfiguració del capitalisme mundial i els enormes marges de benefici que prometia. Finalment, podem apuntar un fet que ens ha cridat l'atenció i és el fet que el Kleinwort & Co i la Dresdner Bank es varen fusionar a mitjans dels 1990. La primera és coneguda com la banca de March a Londres, mentre que la segona és coneguda per ser un dels bancs del Tercer Reich on es dipositaven els béns i diners espoliats als jueus (Roman, 21/02/2006; Bornstein, 19/03/2006). Una fusió financera d'unes entitats financeres que en els anys 1930 i 1940 varen tenir fortes relacions amb el que esdevenia a l'Estat espanyol.

	Iborra Gil; Juan Izquierdo Alcaide; Enrique Larragán y Gil-Delgado; Juan Lliso Moreno; Bartolomé March Servera; Arsenio Martínez Campos de Viesca; Miguel Mateu Plá; José Milà Camps; Antonio Noguera Bonora; José M. Otamendi Machimbarrena; Francisco Recaséns Mercadé; Raimundo Ripoll Torras, Manuel Rius i Rius; Alejandro Rodríguez de Valcárcel; Antonio Rodríguez Robles; José Serra Ferrer; Emilio Suárez Fiol; Juan Ventosa Clavell; Alejandro Zubizarreta Bilbao.
Pesos pesats de l'economia espanyola amb els que March compartí el "pastís" de l'Espanya de postguerra.	Pedro Barrié de la Maza; Emilio Botín-Sanz de Sautuola López; Demetrio Carceller Segura; Joaquín Reig Rodríguez; Luís Urquijo y Ussia; Igancio Villalonga Villalba.
<b>Empreses en les que participa Joan March Ordinas</b>	
Empreses participades majoritàriament per March.	Banca March SA; Banco de Crédito Local de España SA; Carbones de Berga SA; Cementos Alba SA (CABALSA); Cia Auxiliar de Comercio y Navegación (AUCONA); Cia Española de Reaseguros SA; Cia Euskalduna Construcciones y Reparaciones Buques SA; Cia General de Electricidad SA; Cia Industrial Mercantil SA; Cia Trasmediterránea SA; Constructora Pirenaica SA; El Día, diario de Palma de Mallorca; Electro Válvula SA; Energía Eléctrica de Cataluña SA; Estudios y Servicios Eléctricos SA; Fuerzas Eléctricas de Cataluña SA (FECSA); Fundación Juan March; Informaciones, diario de Madrid; Instituto de Biología y Sueroterapia SA; Isleña Marítima SA; Juan March & Corporation Limited; La Fertilizadora SA; La Libertad, diario de Madrid; La Unión y El Fénix Español SA; Minerva SA; Monopolio de Tabacos de Marruecos; Saltos del Ebro SA; Sherwin-Williams Española SA; Sociedad Industrial y Agrícola Guadiaro SA; Soceidad Petrolífera Española Shell SA; Sociedad Productora Fuerzas Motrices SA; Unión Naval de Levante SA; Unión Térmica SA; Uralita SA.
Empreses amb gran participació de March en el capital social.	Azucarera del Gallego SA; Banc Central SA; Banco de Aragón SA; Banco de Vizcaya SA; Banco Vitalicio de España SA; Canalización y Fuerzas del Guadalquivir SA; Cia Arrendatario Monopolio Petróleos SA (CAMPESA); Cia Auxiliar de Ferrocarriles SA (CAF); Cia de los Ferrocarriles de Mallorca SA; Cia de Riegos de Levante SA; Cia Española de Petróleos SA (CEPSA); Cia General de Tabacos de Filipinas SA; Cia Metropolitano de Madrid SA; Cia Sevillana de Electricidad SA; Cia Urbanizadora Metropolitana SA; Consignaciones y Reparaciones Aéreas SA; Construcciones de Aeropuertos y Pistas SA; El Fénix Español SA; Electra Abulense SA; Electro Metalúrgica SA; Fábrica de Mieres SA; Filovías Reus-Tarragona y Extensiones SA; Fuerzas Eléctricas del Noroeste SA; Gas y Electricidad SA (GESA); Hoteles Unidos SA; Industria Aceitera Blanco SA; Industrias Pesqueras Africanas SA; La Electra Industrial SA; Madrid Palace Hotel SA; Mengemor SA; Mungría Industrial SA; Naviera Bilbaína SA; Neumáticos General SA; Riegos y Fuerzas del Ebro SA; Saltos del Alberche SA; San Miguel, fábrica de cerveza y malta SA; Sociedad de Ferrocarriles de Montaña SA; Sociedad Española Automoviles Turismo SA; Sociedad Española de Contratas SA; Sociedad Nacional Industrias Celulosa SA; Tabacalera SA; Unión Eléctrica de Cataluña SA; Unión Eléctrica Madrileña SA;
Empreses amb participació.	AEG, Ibérica de Electricidad SA; Banco de Valencia SA; Banco Español de Crédito SA; Banco Exterior de España SA; Banco Hispano Colonial SA; Cia de Luz y Fuerza de Levante SA; Cia del Ferrocarril de Zafra a Portugal SA; Cia Trastalántica SA; Comercio y Produccion SA; Construcciones Devis SA; Crédito Nacional Peninsylar y Americano SA; Crédito y Docks de Barcelona SA; Editora Marroquí SA; Electra Industrial Española SA; Eléctricas Leonesas SA; Energía Eléctrica de Mallorca SA; Ferrocarriles de Cataluña SA; Obras y Fianzas SA; Productos Asfálticos SA; Saltos de Nansa SA; SAltos del Sil SA; Sociedad Constructora Ferroviaria SA; Sociedad Hidroeléctrica del Chorro SA.

\* El quadre és el resultat de l'estudi de l'entramat empresarial i financer de Joan March Ordinas que s'exposa a la web: [www.canverga.com](http://www.canverga.com) (octubre, 2008). En la seva confecció no s'han tengut en compte les empreses estrangeres de March, d'entre dels que destacarien els bancs d'Anglaterra (Kleinwort & Sons) i la societat de Suïssa (Helvetica Finance). Aquesta web està realitzada per Miquel Monjo Estelrich i Francesc Ferragut amb el suport del Consell Insular de Mallorca.

Generalment, quan es parla de Joan March i la Banca March –com de la resta d'entitats financeres en general– es diu que aquestes no participaren en el procés turísticador de l'Estat. Joan Cals (1974:155) escrivia que “és un fet conegut que només últimament el gran capital ha prestat una certa atenció al negoci hoteler”, però destaca el paper jugat per les Caixes d'Estalvi els préstecs hipotecaris de les quals, diu que “se convertiren en l'autèntica planta de salvació per moltes empreses” (Cals 1974:155). Emperò, Joan Cals (1974:156) assenyalava que els grans finançadors de l'hoteleria espanyola foren els operadors turístics estrangers –els anomena agències de viatges– que concedien préstecs “en concepte d'avanç sobre la plaça que l'hotelier tornarà mitjançant la prestació dels serveis corresponents als clients que elles els hi enviïn”. Cals (1974) es lamentava que s'acceptassin aquestes condicions que suposaven un congelament dels preus hotelers –no dels viatges que permetia una important acumulació de capital a les agències–. Els préstecs es pagaven a un tipus d'interès superior al 20%. Si bé és cert que el gran capital no prestà gaire interès en el negoci hotelier en general, tenim que per exemple Joan March s'inicià promptament en dit negoci. De fet, al 1957 construï un complex turístic a Acapulco adreçat al turisme nord-americà i d'alt poder adquisitiu, per la qual cosa es diu que fou també pioner en el turisme internacional. March fou el primer empresari espanyol que colonitzà Amèrica Llatina amb el producte que avui anomenem “resort turístic” o “gueto turístic”. El complex hotelier Las Brisas Acapulco comptava amb 80 casetes i unes 30 piscines, i en ell s'hi allotjaren personatges com John F. Kennedy, Henry Kissinger, Frank Sinatra o Mario Moreno (Cantinflas) (Ferrer, 2008; [www.canverga.com/catalogocoleccion/index21.html](http://www.canverga.com/catalogocoleccion/index21.html), octubre 2008)<sup>136</sup>. Per altra banda, també hi ha indicis que ens duen a pensar sobre el paper dels March en el procés de destrucció territorial i especulació turística-immobiliària de les illes. Així, Jean Bisson (1977) parlava del procés de parcel·lació i urbanització a Calvià protagonitzat pel Banc de Crèdit Balear a Santa Ponça i la Banca March a sa Porrassa, així com és el cas de la urbanització de sa Coma –entre s'Illot i Cala Millor– inaugurada el 1976 i que havia estat promoguda per FECSA (Fuerzas Eléctricas de Cataluña) que pertanyia al grup empresarial dels March (Miró, 1978).

A la taula 46 es pot observar com la Banca March als anys 1980 ja presentava una estructura financera amb un bon nombre de pantalles o societats per manejar els seus negocis especulativo-financers. A principis del segle XXI dita banca concentra bona part de les seves activitats especulativo-financeres a través de la Corporación Financiera Alba, a través de la qual controla algunes de les corporacions de la construcció més importants de l'Estat espanyol com és el Grup ACS (Actividades de Construcciones y Servicios) que ha assolit una dimensió internacional i s'ha estès en múltiples i diverses activitats (p.ex. construcció, gestió de residus, generació elèctrica, gestió aeroportuària, etc). Cal destacar el fet que els hereus de Joan March, Juan i Carlos March Delgado, a diferència d'aquest ja no prendran, directament, part activa dins del món de la política, la qual cosa no significa que els seus tentacles no hi arribin. Joan Amer (2006) ens explica el que denomina com el “Pacte de Madrid” segons el qual, Carlos March Delgado va intercedir per a que el polític i empresari Jeroni Albertí (Unió Mallorquina) pactàs amb Gabriel Cañellas (Alianza Popular) per constituir el primer govern autonòmic de les Balears al 1983. D'aquesta manera s'evitava que governàs el PSOE, encapçalat per Fèlix Pons que aleshores era l'assessor jurídic del Banc de Crèdit Balear (1970-1985) i fill del que fou president de l'entitat financera entre 1967 i 1970<sup>137</sup>.

<sup>136</sup> Quedaria per esbrinar fins a quin punt en Verga participà dels capitals que engendraren els gans capitals de la indústria turística europea (p.ex. companyies d'aviació, aeroports, tour operadors, etc). Wake (1997:328) en la biografia del Kleinwort ens diu que al 1947 es concediren crèdits al Banc d'Espanya i que “l'economia espanyola s'havia recuperat tan bé des de la Guerra Civil, que molts dels clients del Kleinwort volien que s'incrementessin les línies de crèdit cap a Espanya”. Cal recordar que Joan March era un dels millors clients d'aquell banc.

<sup>137</sup> En aquell pacte s'hi havien de seure en un primer moment: Gabriel Escarrer (concupyat de Jeroni Albertí i soci seu a Hoteles Mallorquines); Abel Matutes (dirigent d'Alianza Popular i poliempresari eivissenc, posteriorment soci empresarial de Cañellas); Francesc Albertí (president de la CAEB, Confederació d'Associacions Empresarials de Balears); Pau Català (president de la Cambra de Comerç); i Gabriel Buguera (l'amo de la finca dels March, sa Vall, i conegut contrabandista). Finalment, els testimonis foren Carlos March i Abel Matutes (Amer, 2006).

Els March, cap a finals dels 1970 i principis dels 1980, es proposaren treure la Banca March del "club dels cinc" format per bancs mitjans –Banco Pastor, Banco Herrero, Banco de Sabadell i Banco Zaragozano– i convertir la Banca March en un dels grans bancs de l'Estat. La Banca March inicià tota una sèrie d'operacions, es converteixen en els màxims accionistes del Banc de Virginia amb el 16% de les accions; compren el paquet majoritari del Banco de Asturias, del Banc de Girona, oficines del Banc Comercial de Catalunya; signaren un acord al 1985 amb el National Westminster Bank de Londres mitjançant el qual la Banca March es converteix en la porta d'entrada a l'Estat del banc anglès. L'acord amb el Natwest no afectava als arxipèlags. Els negocis financers dels March a Canàries foren els que obriren les portes al creixement turístic de l'arxipèlag a la dècada dels 1980. Uns negocis en els que destaca la figura del manacorí, Simó Galmés (Urreiztieta, 2008). S'ha de tenir present que molts dels protagonistes de la turistització canària eren grans empresaris mallorquins (Buades, 2006). L'acord Natwest March es va rompre al cap de poc temps. El 1986 els March desembarcaren en el Banc Popular dels Valls-Taberner, amb l'adquisició de paquets accionaris de Popularinsa i bancs afiliats al seu grup. Aquella operació finalment no es tancà i cap a finals dels 1980 es feren amb el Banco de Urquijo per 56 miliards de pessetes al Banco Hispano Americano. L'operació del Banco de Urquijo no sortí com s'esperava, ja que els comptes de l'entitat no estaven sanejats. Els March varen vendre el 70% del capital del banc al grup belga KBC (Almanij Kredietbank) per 42 miliards de pessetes (Urreiztieta, 2008).

L'intent de fer de la Banca March un gran banc no va sortir com s'esperava i tal com ens diu Esteban Urreiztieta (2008:273) el turisme fou la taula de salvament del grup cap a mitjans dels 1980. El vicepresident executiu, Simó Galmés, va engegar la nova estratègia: finançar les empreses turístiques en la seva expansió internacional, batejat com "l'efecte Galmés". Urreiztieta (2008:279) ens diu que "els ara totpoderosos gegants turístics mallorquins: Barceló, Iberostar, Sol Meliá o Riu, no serien el que han aconseguit ser sense l'aposta decidida de la Banca March en un moment en el que ningú apostava decididament per ells". Directius de la Banca March iniciaren negocis amb l'empresariat turístic. S'iniciava un estel de relacions poc transparents. Alts càrrecs de la banca s'associaren amb l'hoteler i polític eivissenc Alonso Marí Calbet, en la societat Cala Mandia SA (Urreiztieta, 2008).

Simó Galmés junt amb els responsables de la immobiliària de Sa Nostra, Alcázar, Joan Piguillem<sup>138</sup>, protagonitzaren un dels escàndols financers més importants dels anys 1990. El cas Royaltur de compravenda de la cadena hotelera Royaltur. Jaume Moll, propietari de la cadena i ex-contrabandista de la companyia de March, denuncià al 1997 a Simó Galmés (vicepresident executiu de la Banca March), Antoni Mascaró (Director General de Banca March), Joan Piguillem (Conseller Delegat de Inmobiliària Alcázar) i Juan Bautista Llorens Beltrán de Heredia (Director General de Inmobiliària Alcázar) per estafa d'uns 10 a 30 miliards de pessetes, resultat de la valoració progressiva dels 12 hotels, 7500 places i nombrosos solars. Moll reclamava una indemnització de prop de 100 milions d'euros (Manresa, 2005; Urreiztieta, 2008). Una peça elemental del negoci de Royaltur era Antoni Garau Mulet que s'encarregava de fer favors a Moll, pel que fa a la situació legal dels hotels de la costa, i a canvi Moll el recompensava amb accions de les seves empreses. La fiscalia acusà a Garau i la seva esposa, Concepció Obrador Pizà, del delictes de suborn. En aquells moments, Garau el cap de Costes de Balears (Urreiztieta, 2008). Antoni Garau, responsable de costes, va ser el president del Foment del Turisme de Mallorca entre el 1972 i el 1979. La Banca March de la mà de Simó Galmés també participà en el negoci del cementeri privat de Bon Sosec (Marratxí). Segons Manresa (2005) aquest tema també es troba al darrera del cas Royaltur. El finançament del Bon Sosec per part de la Banca March, tal com s'ha dit, i la seva fallida fou una de les causes del cessament de Simó Galmés (Urreiztieta, 288).

Juan i Carlos March Delgado, presentaven al 2004 un patrimoni d'uns 2400 milions de dòlars, la qual cosa els situava en la tercera fortuna de l'Estat –darrera d'Amancio Ortega d'Inditex, que ocupava el primer lloc i Rafael del Pino el segon–, i en el lloc 216 de les fortunes mundials d'acord amb l'informe elaborat per Forbes (Guijarro, 24/10/2004). En ocasió de la defunció de la matriarca dels March el 6/06/2008, Carmen Delgado, bona part de la societat

<sup>138</sup> Inmobiliària Alcázar estava participada per Unicaja i Caja Cantabria. Sa Nostra va despedir a Piguillem i l'acusà de falsejar els balanços i el denuncià per falsetat en la signatura d'un contracte blindat. Iberdrola va dur als jutjats a Piguillem per l'impagament de 500 milions de pessetes (Manresa 1998:152). Així mateix, Piguillem fou un dels principals especuladors de Mallorca de principis dels 1990, essent un dels principals agents de l'especulació a Sóller i Deià. Assolí un cert protagonisme social en convertir-se en el president del Club de Fútbol Sóller (Manresa, 1998).

mallorquina alabà el paper dels March en la conservació del litoral de les illes, quan en aquells mateixos moments aquesta mateixa família estava promovent un megaport esportiu a la costa calvianera, conegut com a Port Adriano (Ferrer, 7/06/2008; Vallés, 7/06/2008).

*c) Banca Matutes: el poder de les Pitiüses.*

Una altra entitat financera que cal destacar en l'àmbit balear, sorgida als anys 1930 a Eivissa, és la Banca Abel Matutes Torres<sup>139</sup>, coneguda com Ca n'Abel. Cal destacar que les activitats financeres aparegueren a Eivissa, d'acord amb Cirer (1998), el 1861 quan Josep Tur i Llaneres va obrir la Sociedad Mercantil y Caja de Préstamos, situat al Casino des Comerç a la zona de la Marina. Aquesta entitat feu fallida al 1895. L'empresari eivissenc, Abel Matutes Torres, va constituir la Banca Abel Matutes Torres el 1935. En realitat, el que feu va ser constituir la societat Abel Matutes Torres SA en la que s'aglutinaven les seves múltiples facetes empresarials: naviliera, comercial, agència de duanes, electricitat, dragats, drassanes navals, etc. Una societat que comptava amb un capital social de 2 milions de pessetes. El biògraf oficial de la família, ens conta que Abel Matutes Torres s'inicià en el món empresarial en "la navegació, amb la compra d'una embarcació carregada de llegums, que li costà sis-cents duros, i que va vendre multiplicant per deu la xifra" (Salgado 1994:37). Aquesta seria la batuta a seguir en els negocis familiars, adquirir a baix preu i posteriorment vendre amb la conseqüent "creació" de valor.

Cal tenir present que Abel Matutes ja a finals del segle XIX treballà com a corresponsal del Banc d'Espanya, i sobretot que Pere Matutes Noguera, el fill d'Abel, era l'home fort de Joan March a Eivissa<sup>140</sup>. La família Matutes fou la consignatària de la Trasmediterrànea a Eivissa fins que aquesta companyia passà a mans de l'Estat al gener de 1978 (Gómez-Santos, 1991; Cerdà i Uli, 1994). Els Matutes i els March estaven units tant en la política com en els negocis (Casasnovas i Ginard, 2006; Ferrer, 2004). Una unió que no és de bades, ja que cal tenir present que Manuel Salas (Salinera Española SA), el contrincant polític-empresarial de March, s'havia fet amb les salines pitiüses i s'introduïa en el món polític-empresarial eivissenc. Els Matutes, Abel Matutes Torres i Pere Matutes Noguera, varen encapçalar l'escissió del Partit Liberal, que donà lloc al Partit Liberal Dissident (1920), mentre que per altra banda Carles Roman Ferrer encapçalà el Partit Liberal Històric que rebria suport dels Salas. Els Matutes als anys 1920, durant la Dictadura de Primo de Rivera, es varen anar assentant en el poder polític, amb la qual cosa se consolidarien com els cacics de les Pitiüses. Un poder que es refermava amb el diari La Voz de Ibiza. Un diari que teòricament era propietat d'Enric Fajarnés Ramon, també membre del Partit Liberal Dissident. El partit dels Matutes, vinculat a March, arribà a un acord amb el Partit Conservador per formar al 1930, el Bloc Monàrquic Eivissenc que al cap de poc canviaria el nom pel del partit de March, Partit Republicà de Centre. Altrament, els Salas recolzaren el Partit Liberal Regionalista de Carles Roman Ferrer que s'adherí a la Lliga Regionalista de Francesc Cambó, qui perseguí incisivament a Joan March<sup>141</sup>.

Entre les activitats empresarials legals cal destacar el fet que els Matutes ostentaren durant 50 anys el monopoli de la generació elèctrica a l'illa (1907-1957), el quasi monopoli de les exportacions de productes forestals –comptaven amb un molí per triturar carrasca de pi–, l'exportació de productes agrícoles, drassanes, i molt particularment el control de quasi tot el comerç a través de la seva flota naviliera. Tal com va ocórrer amb Joan March, la Primera Guerra Mundial va ser un moment d'alta efervescència pels negocis dels Matutes que es varen veure "forçats" a construir nous vaixells degut al boom comercial del moment<sup>142</sup>. L'any 1914, després de la desfeta empresarial i financera menorquina, Abel Matutes Torres es feu amb la sucursal del Banc de Menorca a Eivissa que seria l'embrió de la Banca Abel Matutes Torres. Tal com s'ha esmentat, tot aquell complex empresarial acabaria conformant la societat Abel Matutes Torres SA al 1935. Els Matutes, els veurem ocupant ja a la primera meitat del segle XX, les principals cadires del poder polític i empresarial. Així, Abel Matutes Torres fundaria i

<sup>139</sup> La biografia oficial d'Abel Matutes Juan, en el capítol sobre el llinatge Matutes comença: "Eivissa potser que sigui l'únic lloc del món que té, presidint el seu maravallós port, un monument als corsaris [...] Un d'aquells corsaris, a qui Eivissa honora, i de qui s'honora, duia el llinatge Matutes" (Salgado 1994:34).

<sup>140</sup> L'altre fill, Antoni Matutes Noguera (pare de l'ex-ministre d'afers exteriors Abel Matutes Juan) s'encarragà més dels negocis.

<sup>141</sup> Abel Matutes Torres i Pere Matutes Noguera a Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera, [www.eeif.es](http://www.eeif.es) (octubre 2008).

<sup>142</sup> Abel Matutes Torres i Pere Matutes Noguera a Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera, [www.eeif.es](http://www.eeif.es) (octubre 2008).

presidiria la Cambra de Comerç d'Eivissa al 1907 fins 1911; Pere Matutes Noguera fou Tinent de batle d'Eivissa durant la dictadura de Primo de Rivera, diputat del Partit Republicà de Centre per les Balears (1933-1936); Pere Matutes fou membre de la comissió promotora del Foment del Turisme d'Eivissa (1933). Així mateix, el patriarca va voler deixar una empremta que simbolitzàs el seu poder, front a les velles oligarquies, que es materialitza en la construcció del Teatre Pereira al 1898. Un altre element important a tenir en compte, per tal de comprendre les dimensions de l'imperi financer dels Matutes està en el fet que Antoni Matutes Noguera es va casar amb Carmen Juan qui estava vinculada amb la família Wallis<sup>143</sup> que segons Salgado (1994:37) eren "banquers i comerciants anglesos, que el passat segle [segle XIX] tenien inclús oficines a Nova York". Ignasi Wallis fou un dels promotors del Foment del Turisme eivissenc al 1933 i arribà a ocupar la presidència de la institució (Buades, 2004).

L'any 1957 amb la llei d'especialització bancària, els Matutes varen haver de separar la branca bancària dels altres negocis, amb la qual cosa es constituí per una banda Hijos de Abel Matutes Torres SA i la Banca Abel Matutes Torres per l'altra. Els germans Antoni i Pere Matutes Noguera es feren càrrec dels negocis de família. El patriarca, Abel Matutes Torres, va ser afusellat el 1936 per part de les milícies republicanes. En un primer moment, a Eivissa l'aixecament dels rebels no va dur aparellada la repressió. L'agost del 1936 les tropes republicanes –la columna Balears de l'expedició de Alberto Bayo– ocuparen Formentera i Eivissa i es produïren els primers enfrontaments armats. Quan l'exèrcit entrà a l'agost del 1936 a Eivissa, empresonà a les figures més destacades dels colpistes, entre elles Abel Matutes Torres. El 13 de setembre l'aviació italiana bombardejà la ciutat provocant uns 40 morts, a la qual cosa la milícia republicana va respondre amb l'execució d'unes 93 persones empresonades al Castell, entre elles l'empresari Abel Matutes Torres i el cap de la Falange Vicent Tur Bonet. Parron (2000:28), en relació als conflictes socials que cristal·litzaren en el breu període en que l'alçament militar fou reprimat a Eivissa, apunta que la persecució a alguns dels prohoms de l'illa adscrits a l'alçament (p.ex. Abel Matutes Torres, Cèsar Puget Riquer, el bisbe Cardona, etc) "negava implícitament el mite de la *gran família* eivissenca, fonamentat en l'absència de desigualtats ideològiques importants entre els eivissencs". Al cap de pocs dies, el setembre de 1936 les Pitiüses varen ser ocupades pels feixistes, encapçalades pel Comte Rossi. Les execucions del Castell varen servir d'argument per tal d'estendre una duríssima repressió a l'illa i es calcula que unes 200 persones foren assassinades (Parron, 2008; Ribas, 4/10/2008).

De l'imperi Matutes destaquen les branques: Abel i Antoni Matutes Juan, fills d'Antoni Matutes Noguera; i els Matutes Tur, Abel i Vicenç, fills d'Abel Matutes Noguera. Sens dubte, la figura més pública ha estat la d'Abel Matutes Juan. Emperò, cal tenir present que els Matutes són una autèntica corporació de dimensions transnacionals i que abracen tots els espais susceptibles de ser convertits en negoci que hi ha les Pitiüses (Cerdà i Uli, 1994; Ferrer, 2004). El 1964 Abel Matutes Juan inicià la seva particular cursa político-empresarial, amb el fort impuls que li donava Ca n'Abel. Aquell any va constituir Suministros Ibiza SA i llavors Urcoisa, la primera s'encarregaria del subministrament de materials de construcció i la segona a la construcció. Emperò, ja als 1970 la xarxa empresarial dels Matutes era pràcticament indesxifrabla (Cerdà i Uli, 1994).

La Banca Matutes s'havia expandit per tots els indrets de l'illa i el poder de la família era inqüestionat i predominant, al temps que el control de les finances de l'illa permetia finançar als Matutes els seus negocis particulars. El 1970 Abel Matutes Juan entrà en el món de la política com a batle d'Eivissa. Un càrrec, que malgrat fos anomenat a dit, tan sols ocuparia durant un any per mor d'un dels seus primers escàndols empresarials conegut com el cas Insula Augusta. Matutes construï un hotel a la capçalera de l'aeroport d'Eivissa que va haver de ser enderrocat per incompliment de la normativa<sup>144</sup>. Cerdà i Uli (1994) comenten com Matutes exercí un desdoblament de personalitat político-empresarial digne de menció, ja que com a batle instava

<sup>143</sup> J. Pou (1964:20) en el seu estudi sobre les comunicacions marítimes de les Balears es refereix als germans Joan i Ignaci Wallis Llobet que a mitjans de 1887 adquiriren un vaixell a motor (El Niny) que s'encarregaria de cobrir regularment el Port d'Eivissa i el de Barcelona.

<sup>144</sup> Del cas Insula Augusta dos militars foren condemnats a presó: José Arenas (cap de l'aeroport) i Federico Cuevas (aparellador de l'aeroport, aparellador de l'Ajuntament de Sant Josep i d'Hotels Isleños que era l'empresa de Matutes constructora de l'hotel) (Cerdà i Uli, 1994). El 1975, Matutes cobraria 120 milions de pessetes d'indemnització (Salgado, 1994). Emperò, Cerdà i Uli (1994:17) diuen que "la creença generalitzada a l'illa és que l'Insula Augusta gairebé s'aguantava dret i que el cost real de la construcció no superava els 40 milions de pessetes". Així doncs, es suposa que Matutes l'aixecà sabent que l'hauria d'enderrocar. Aquesta operació ja resultaria, de totes maneres, lucrativa. Segons aquestes estimacions, se suposa que guanyà uns 80 milions de pessetes.

a la demolició de l'hotel que ell mateix havia aixecat. Per entendre l'abast de les influències dels Matutes, cal tenir present que l'hotel va obtenir llicència d'obres el 1967 i, a més, es va finançar per la via del crèdit hotelier a través del Banc de Crèdit Hipotecari (Salgado, 1994). Una dada important a tenir en compte és que el batle del municipi de Sant Josep era José Ribas Bonet (Cerdà i Uli, 1994), un home que ocupa alts càrrecs dins de la xarxa empresarial dels Matutes tal com es pot veure a la taula 47. El pas per la batlia va obrir els ulls per l'aprofundiment dins una nova via d'acumulació cabdal en unes illes turístiques, com és el negoci de l'aigua que explotà a través de Aguas de Formentera i de la que la pràctica totalitat de la població de les Pitiüses n'era captiva (Cerdà i Uli, 1994; Ferrer, 2004).

En els anys 1970 el Banco Español de Crédito (Banesto) es va fer amb el 50% de la Banca Matutes. Al sí de la banca hi participaven les diferents branques de la família, tot estant presidida per Abel Matutes Noguera. La situació per la que passà el Banesto cap a finals dels 1980, derivada de la gestió opaca de Mario Conde, fou aprofitada pels Matutes per tornar a adquirir al 1989, el 50% que Banesto tenia de la Banca Abel Matutes Torres per un import d'uns 2870 milions de pessetes. Un any més tard, el Banco San Paolo de Torino es feia amb el 40% de la Banca Matutes per un import d'uns 10 miliards de pessetes. Una operació que es va definir com una ampliació de capital de la banca. A principis dels 1990, el financer Javier de la Rosa<sup>145</sup>, es va aliar amb els Matutes amb l'adquisició del 8% de la Banca Matutes. Emperò, al cap de poc temps La Caixa es feu amb la participació de De La Rosa a la banca eivissenca. En aquells moments començà una fase expansiva que es traduí en una difusió de sucursals a fora d'Eivissa (Palma, València, Alacant, Pamplona i Girona) i l'absorció del Banc de Crèdit Català per part de l'Institut Bancario San Paolo di Torino. El procés d'absorció es finalitzà al 1994 i l'entitat es passaria de denominar Banco Sanpaolo SA que comptaria amb unes 160 oficines (Cerdà i Uli, 1994; Abel Matutes SA a Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera, [www.eeif.es](http://www.eeif.es) octubre 2008). Finalment, al 1995 es va iniciar la venda de la Banca Abel Matutes a la valenciana CAM (Cajas de Ahorros del Mediterráneo), que es finalitzaria al 1998. Una vegada la banca dels Matutes s'havia desplegat i ampliat i finalment havia estat absorbida per la CAM, els Matutes seguien teixint la seva xarxa empresarial i destinaven esforços a construir un clima favorable pels seus negocis a través de la participació activa en el món de la política i a tots els nivells. Es pot dir que mantenen una hiperactivitat política i empresarial que abraça múltiples fronts. Els Matutes seran molt més que naviliers i banquers.

Amb la combinació del règim feixista i el boom turístic, es convertiren en els propietaris de quasi tots els segments econòmics, i les Pitiüses es converteixen en una mena de monopoli propietat de la família Matutes. A principis dels 1970, la branca Matutes Tur va constituir la societat Matursa, mentre que la branca Matutes Juan va constituir la societat Agrupación Hotelera Doliga. Ambdues societats eren conglomerats empresarials que aglutinaven nombroses activitats que anaven des de l'activitat naviliera, hotelera, construcció, immobiliària, subministrament de begudes, etc. (Cerdà i Uli, 1994; Ferrer, 2004).

Després del trànsit per la batlia d'Eivissa, Abel Matutes Juan va saltar a l'escena de la política estatal i el 1976 entrà a l'executiva estatal de Reforma Democràtica, partit presidit per l'ex-ministre franquista, Manuel Fraga. Aquest partit formaria part d'AP (Alianza Popular), i aquest es convertiria en el PP (Partido Popular) al 1989. A partir de 1977, Matutes entraria dins de la política estatal de la mà d'Unió Liberal Popular i Democràtica d'Eivissa i Formentera que estava federat a Alianza Popular. Matutes fou elegit senador per Eivissa i Formentera al 1977 i com a mostra del seu poder, cal destacar que mentre AP va obtenir tan sols el 10% dels vots, ell personalment a la candidatura al Senat, va obtenir el 50% dels vots (Salgado, 1994:71)<sup>146</sup>.

<sup>145</sup> Javier de la Rosa va ser condemnat a presó pel Cas Kio (apropiació indeguda, falsetat documental, etc) al 2004. Com a curiositat es pot dir que ocupava mòdul amb Mario Conde qui ingressà a la presó el 2002. Altres figures de l'especulació financera espanyola dels 1990 foren els Albertos (Alberto Cortina i Alberto Alcocer) que protagonitzaren el cas Urbanor de falsetat documental i estafa per la venda de la societat Urbanor. El 2003 el Tribunal Suprem els condemnà a tres anys i mig de presó. Finalment, el Tribunal Constitucional anul·là la sentència condemnatòria als "Albertos", per qüestions procedimentals. No obstant, aquesta decisió va estar carregada de polèmica pel tracte de favor que reberen els multimilionaris (Romero, P. (14/03/2003, EFE, 20/02/2008).

<sup>146</sup> Respecte a les formes polítiques de n'Abel Matutes pot servir de mostra el diàleg que surt a la seva biografia respecte de la pregunta sobre ell com a cacic. A això, Matutes respon que "jo no sóc un cacic" i posa com a mostra el fet que "a la campanya electoral de 1977, primeres eleccions democràtiques, inexperts encara en tals usos, amb tot per fer, i a cara de cà, com era normal que es presentassin els comicis per aquells temps, Abel Matutes era candidat al Senat per la circumscripció d'Eivissa i Formenter. El seu principal adversari, recolzat per tota l'esquerra pitiüsa en un sol bloc, era Isidor Mari, un intel·lectual que ocupa avui el càrrec de director general de Política Lingüística de la Generalitat



Després de saltar a l'escena política estatal va fer l'espectacular salt a l'àmbit europeu, just als inicis de l'entrada de l'Estat espanyol dins de la UE. L'accés a la Comissió Europea en temps del govern del PSOE va ser fruit de polèmica per mor de les bones relacions entre el magnat-cacic eivissenc i el PSOE estatal (Cerdà i Uli, 1994; Buades, 2006).

Segons Salgado (1994:91) "les seves relacions amb el Govern espanyol, malgrat la distància ideològica, eren excel·lents, primant sempre, com era el propòsit inicial, els interessos d'Espanya". El 1986 Abel Matutes Juan és elegit comissari europeu de Crèdit i Inversió, Enginyeria Financera i Política per la Petita i Mitjana Empresa, càrrec que ocuparia fins el 1989. Els negocis de Matutes no s'aturaven i al 1987 va vendre uns terrenys de Formentera a l'empresari hotelier i de les finances, l'italià Giancarlo Parretti. Parretti mitjançant la societat Interpart (amb seu a Luxemburg) va adquirir unes 95 Ha de Formentera que corresponien a l'Estany des Peix i Punta Pedrera per construir un complex hotelier i un camp de golf. Finalment, aquests terrenys serien declarats espais naturals protegits mitjançant la figura de Reserva Natural (Llei estatal 26/1995, de 31 de juliol). Entre d'altres operacions especulativo-financeres de Parretti està la venda del grup Meliá a Gabriel Escarrer. Parretti, que s'havia convertit en un magnat de les finances internacionals, fou detingut a Los Angeles el 1995 per frau al banc francès Crèdit Lyonnais en relació a l'adquisició fraudulenta de la Metro Goldwin Mayer (El Mundo, 19/10/1995; Uriol, 2001).

El 1990, com s'ha vist un dels majors bancs d'Itàlia es fixava en un petit banc espanyol que era propietat dels Matutes. Posteriorment, Matutes el 1989 va ocupar la cartera de Política Mediterrània, Relacions amb Amèrica Llatina, Àfrica i relacions Nord-Sud, càrrec que ocupà fins a finals del 1992. Simultàniament amb aquelles dates, al 1991 la cadena hotelera dels Matutes inicià l'expansió per Amèrica Llatina, amb l'obertura d'un hotel a Punta Cana, el Dominican Fiesta. En el mes de febrer de 1992, l'Assemblea Paritària entre la CEE i els països ACP (Àfrica, Carib i Pacífic) es va celebrar a l'hotel Dominican Fiesta (Buades, 2006). Cerdà i Uli (1994:100) exposen com "el març de 1992 l'eurodiputada laborista britànica Janey formulà una pregunta clara i directa: "És cert que l'Hotel Dominican Fiesta de Santo Domingo és propietat del comissari europeu Abel Matutes?" La resposta de Matutes fou breu i concisa: "No tenia coneixement de l'elecció. Ha estat una simple coincidència".

El mateix 1992, Abel Matutes va representar a la Comissió Europea a la Cimera de la Terra celebrada a Rio de Janeiro, la qual cosa provocà una certa sorpresa als habitants de les Illes ja que Matutes era el principal actor de la destrucció urbanística pitiüsa. Entre d'altres, Matutes havia protagonitzat junt amb Gabriel Cañellas<sup>147</sup> una creuada per la urbanització de ses Salines d'Eivissa. La família Salas posseïa prop de mil hectàrees d'alt valor paisatgístic i ecològic a les Pitiüses (Manresa 1998:37) Segons Manresa (1998) l'esposa de Gabriel Cañellas, Maria Amparo Rotger Salas, participava a les empreses Ibifor, Salinera Española i Palm Beach, tot essent Cañellas el gerent i secretari de les dues primeres societats fins el 1985. Fins i tot, Cañellas "en el seu propi despatx oficial negocià el 1990 en nom de les urbanitzadores amb el batle de Sant Josep" (Manresa 1998:22)<sup>148</sup>. Matutes pretenia urbanitzar la zona a través de les societats Fomento del Turismo SA i Palm Beach. Els interessos d'Abel Matutes i de Cañellas es trobaven en les societats Ibifor, Salinera Española i Palm Beach, i a les dues primeres societats també hi participava l'empresari Antoni Cuart que fou l'adjudicatari de les obres del Túnel de

---

de Catalunya. Aquest candidat donava un mitin en un teatre propietat de la família del seu contrincant, que l'havia cedit per aquest fi". Abel Matutes diu que "vaig anar a aquell mitin, a escoltar a Marí, que parlava molt bé. El teatre està ple. Jo anava observant les reaccions de la gent, i me vaig topar amb un treballador meu, en un palc, que anava aplaudint i mirant, darrera d'una cortina, sortia de tant en tant per un racó i s'ocultava. Al dia següent, a les nou del matí, a l'empresa vaig convocar a tots els meus treballadors i els vaig comunicar que me presentava a candidat al Senat, però que podien perfectament treballar per la candidatura qu preferissin i, lògicament, ni s'ha de dir, votar a qui els hi vengués en gust, però el quen o m'agradaria és que mai més un company de treball s'hagués d'amagar per tal de ser lliure" (Salgado 1994:15).

<sup>147</sup> El conservador Gabriel Cañellas Fons ex-president de la CAIB (1983-1995) fou protagonista d'un bon nombre de casos de corrupció o presumpta corrupció: cas Zeus i Torcal al 1984 (contractació d'obres públiques a empreses relacionades amb Cañellas, Promociones Zeus i Construcciones Torcal); cas Túnel de Sóller al 1989 (adjudicació irregular d'obres i cobrament de comissions al seu soci, l'empresari Antoni Cuart); cas agricultura al 1991 (compra de la seu de la conselleria al soci de Cañellas, Andreu Roig); cas Calvià al 1992 (suborn al regidor del PSOE, José Miguel Campos). Cañellas exercia també com empresari i advocat empresarial. Particularment actuava com a gerent d'Ibifor SA de la família Salas –és a dir de la seva esposa–, a més d'altres societats com per exemple Palma Antiga constituïda junt amb el constructor Llabrés Feliu (Mosquera, 1994; Manresa, 1998; Cerdà i Uli, 2004; Amer, 2006).

<sup>148</sup> El 2009, Ibifor SA i Salinera Española SA estaven presidides per Gabriel Cañellas Fons (Base de dades SABI, <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es/version-2009713/cqi/template.dll?product=27&user=ipaddress>, setembre 2009).

Sóller (Manresa, 1998; Torres-Blasco, 9/07/1995). Aquell projecte es remunta als anys 1970, encara en plena dictadura, quan Pedro Salas Garau que havia ocupat alts càrrecs de l'administració franquista, pressionà a polítics i tècnics<sup>149</sup> per a poder dur a terme la mercantilització turístic-immobiliària de la platja de ses Salines (Miró, 1978).

Abel Matutes i Pere Salas feren front comú per tal d'eliminar un dels principals entrebancs per al "desenvolupament" al terme de Sant Josep: el batle Josep Tur Serra. Segons Miró (1978:180) Tur Serra fou "l'únic dels batles que s'han atrevit a fer front a n'Abel". L'arquitecte municipal, Isabel Martínez de León tampoc es doblegà a les extorsions de Matutes i Salas i "davant l'informe negatiu [al PGOU de Sant Josep] del batle i de l'arquitecte municipal, se registren certes represàlies personals i especialment subtils [...] El llavors Governador Civil, Duc de Maura [Ramiro Pérez-Maura de Herrera] dimiteix a Tur Serra, hores abans d'un Ple en el que l'únic punt de l'ordre del dia és la reivindicació de ses Salines, platja propietat privada de Salas Garau, gerent d'Ibifor SA" (Miró 1978:180). El Pla Parcial Sal Rossa-Salines, aprovat al 1987, preveia la urbanització de la zona, al temps que el govern autonòmic s'encarregà que la zona no fos afectada per cap norma de protecció territorial. Finalment, fruit de la constant pressió social, la zona de ses Salines quedà protegida com a Reserva Natural (1995) declarada per part del Govern Central i com a Parc Natural (2001) quan governava una coalició de centre-esquerra en el govern autonòmic i insular (Amer, 2006; Cerdà i Uli, 1994).

Cap a finals de 1992 Matutes va deixar la cartera de relacions internacionals de la Comissió Europea i s'encarregà de la cartera de Transport i Energia. Un càrrec que tan sols ocuparia fins el 1993, per mor que es presentava pel Partit Popular a les eleccions al Parlament Europeu de 1994. La família Matutes coneguda per la seva vinculació empresarial amb les activitats navilieres, va controlar al llarg de tot el segle XX les relacions marítimes de les Pitiüses. Cap a mitjans dels anys 1980, les comunicacions amb Formentera es realitzaven a través de les flotes de les navilieres: Umafisa dels Matutes; Sercomisa de l'empresari i polític conservador eivissenc, Alonso Marí Calbet<sup>150</sup>; Naviera de Formentera SA, coneguda com el Grup dels Notaris, i la Marítima de Formentera, del grup de formenterencs encapçalats per Josep Serra Ferrer. Si Matutes adquirí dos vaixells ruïnosa per tal d'abastir Eivissa de materials d'obra el 1964, fonamentalment, per a les seves construccions, Alonso Marí Calbet, principal hotelier de Formentera, feu el mateix per tal d'abastir de materials als seus projectes hotelers. Matutes, Marí i el Grup dels Notaris constituïren el *pool* Trasmapi, tot deixant de banda la Marítima de Formentera. Als anys 1980 va sorgir una companyia que faria la competència al lobby navilier pitiús, Flebasa (Fletamientos Baleares SA). Flebasa era propietat de Victoriano Salayero, i en un principi havia de cobrir la línia Sant Antoni-Dènia, però llavors es desplegà per totes les Balears i amb un clar objectiu de fer-se un lloc en la connexió Eivissa-Formentera. Les navilieres d'Alonso Marí i Abel Matutes desbancaren a Naviera de Formentera que desapareix als anys 1990 (Cerdà i Uli, 1994).

Als 1990 s'encetà una vertadera guerra comercial (i política) entre Flebasa i Trasmapi, ja que la primera rebia negatives a l'ampliació de serveis cap a Formentera per part de Marina Mercant. Flebasa amplià la flota, augmentà la capacitat i davallà els preus a la meitat dels del grup Trasmapi. El conflicte es traslladà al Tribunal de Defensa de la Competència. No fou fins el 1994 en que la Direcció General de la Marina Mercant autoritzà a Flebasa operar amb un ferry la línia Eivissa-Formentera (Cerdà i Uli, 1994). L'embargament dels Astilleros de Huelva al 1998 va acabar amb la cursa ascendent de Flebasa. El capital de l'empresa es va distribuir entre els

<sup>149</sup> L'arquitecta municipal, Isabel Martínez explicava que "Salas en persona va venir a la presentació del Pla Parcial me va dir que, a part de donar treball a la mà d'obra en atur, el pla seria molt beneficiós per jo perquè a la memòria hi havia una clàusula que deia que l'arquitecte municipal tenia un tant per cent per cada llicència que es donàs, ja que formaria part d'un tribunal que jutjaria la qualitat estètica. Això era un suborn claríssim, escrit en el Pla Parcial [...] Jo naturalment, m'hi vaig oposar. Poc a poc deixarem de passar-me projectes per informar. Un dia va aparèixer per l'Ajuntament l'arquitecte Bru [Agustí Bru, membre del grup d'arquitectes ARINCO, arquitecte d'UNI Promoció y Construcciones Turísticas SA i cap dels serveis tècnics d'urbanisme de la Delegació Provincial del Ministeri de l'Habitatge], de la Comissió de Província d'Urbanisme. L'havia enviat el Governador per que s'enteràs de perquè no tramitàvem uns quants plans parcials, i quan m'ensenyà la llista de plans parcials pendents d'aprovació a l'Ajuntament vaig veure el de Ca'n Raspais i el de Ca'n Palerm, de Matutes" (Miró 1978:211-212).

<sup>150</sup> Alonso Marí Calbet és un dels homes forts del PP eivissenc i ha ocupat diversos càrrecs polítics, des de senador (1986-1989; 1989-1993), diputat del Parlament Balear (1983-1987) i de conseller del Consell d'Eivissa i Formentera. A l'actualitat Alonso Marí Calbet és propietari del Grupo Empresas Alonso Marí SA del que en destaca la cadena hotelera Insotel i està vinculat al grup mediàtic del Mundo, així com als lobbies empresarials com el Foment de Turisme d'Eivissa (font: Base de dades SABI, <http://0-sabi.bvdep.com.lull.uib.es>, octubre 2008; Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera a [www.eeif.es](http://www.eeif.es), octubre 2008).

seus treballadors que fundarien la companyia Eurolíneas Marítimas SA (Balearia), presidida per Adolfo Tutor (Flebas Lines SA a Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera, [www.eeif.es](http://www.eeif.es) octubre 2008). Abel Matutes va entrar a l'accionariat d'Eurolíneas Marítimas amb una participació del 44% i el 2002 també entrà al capital de la naviliera privatitzada, Trasmediterránea. La SEPI (Societat Estatal de Participacions Industrials) va adjudicar la naviliera al consorci format per Acciona Logística (55%), CAM (Caja de Ahorros del Mediterráneo), Compañía de Remolcadores Ibaizábal, Naviera Armas, i l'Agrupació Hotelera Doliga i Suministros Ibiza SA<sup>151</sup>. Aquestes dues darreres eren propietat de Matutes i sumaven el 12% de l'accionariat (Ferrer, 2004). En aquells moments es desvetllà el conflicte d'interessos empresarials i Matutes hagué de sortir del Consell d'Administració d'Acciona-Trasmediterránea. Matutes es va despendre d'un 5% de les accions que foren adquirides posteriorment per Acciona.

El pas pel Parlament Europeu fou molt breu, ja que al 1996 Abel Matutes s'incorporà al primer govern de José M. Aznar com a Ministre d'Afers Exteriors, càrrec que ocupà fins el 2000. És en aquest període en que es tanca l'operació d'absorció de la Banca Matutes per part de la CAM, una caixa d'estalvis amb la que les empreses de Matutes compartiran accions en més d'una societat. Durant el seu pas per aquell ministeri va ser prou polèmica la visita que realitzà al 1998 a Cabo Verde. Allà va coincidir amb directius de Agrupación Hotelera Doliga, la seva cadena, entre els quals estaven dues filles seves, Maria i Carmen. Segons l'ex-ministre, aquell encontre va ser pura casualitat (El País, 7/03/2008). El Conseller Delegat de la cadena hotelera de Matutes, Josep Bonet, assenyalava a l'any 2001 que la companyia havia signat amb el govern de Cabo Verde un protocol d'intencions per edificar a l'illa de Boa dos hotels (Hosteltur, 15/03/2001). Joan Buades (2006:82) assenyalava com al 2005 obria les portes el Boa Vista Resort Hotel –l'hotel més gran de tot Àfrica amb 850 habitacions–, "gràcies als esforços d'una obscura societat de capital capverdiana i italià domiciliada a Luxemburg i que atén al nom d'Euroturística Holding". Després de passar pel ministeri, Abel Matutes Juan va abandonar la primera línia política, per dedicar-se als negocis familiars.

Emperò no és tan sols la figura d'Abel Matutes Juan la que ha estat directament involucrada en la política, sinó que altres membres de la família han ocupat importants càrrecs polítics. Així, Mariano Matutes Riera, conegut empresari eivissenc, particularment de subministrament d'hidrocarburs i de la construcció, va ser tinent de batle d'Eivissa (1979-1983 i 1983-1987), va presidir l'AP (Alianza Popular) d'Eivissa (1987-1990) i entre 1991 i el 1995 fou conseller sense cartera del govern autonòmic presidit per Gabriel Cañellas. El primer govern de centre-esquerra de les Balears, el conegut com a Pacte de Progrés (1999-2003) va inquietar la família Matutes que havia aconseguit fins aleshores mantenir a les Pitiüses el més baix nivell de protecció territorial de totes les Balears (Blázquez, 2006; Ferrer, 2004).



Figura 8. Abel Matutes Juan en roda de premsa, 2006.

Abel Matutes un cop abandonada la política estatal es centrà en els negocis familiars i la seva protecció havia de passar per alliberar-se d'un govern autonòmic i insular amb pretensions proteccionistes tant en el social com en el territorial i ambiental. En aquell nou context, el diari controlat pels Matutes, El Mundo, inicià una campanya en contra la presidenta del Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Pilar Costa. Finalment, la magistrada del Tribunal de Primera Instància núm.4 d'Eivissa va imposar una multa de 36 mil euros al director de El Mundo de Ibiza y Formentera, Eduardo Inda, i a l'empresa Ibiza de Publicaciones SA (Eivissa Redacción, 28/03/2007).

Tanmateix, la campanya ja havia donat els seus fruits i les eleccions del 2003 foren guanyades pel PP. Tal com deia el que va ser president del govern autonòmic (1999-2003), Francesc Antich, "en el conjunt de les Balears, hem perdut les eleccions per 3000 vots a l'illa d'Eivissa" (Ferrer, 2004). No obstant, cal tenir present que a la campanya mediàtica de Matutes se li haurien d'afegir els conflictes entre els diferents partits d'esquerra que conformaven govern en el Consell (Ferrer, 2007).

Un cop restablert "l'ordre", la filla petita d'Abel Matutes, Stella Matutes Prats, ocupà la conselleria d'Hisenda, Vies i Obres Públiques del Consell Insular d'Eivissa i Formentera. En el

<sup>151</sup> Informació procedent de [www.trasmediterranea.es/index.asp?section=plain&module=historia&lang=ES](http://www.trasmediterranea.es/index.asp?section=plain&module=historia&lang=ES), octubre 2008.

2004 s'inicià un procés hiperactiu en matèria de construcció d'obres públiques, especialment autopistes, i de modificacions legals. Moltes d'aquestes actuacions tenien els Matutes en el punt de mira. Entre d'altres qüestions s'aprovà el Pla Territorial d'Eivissa i Formentera (21/03/2005) que entre d'altres beneficià al grup empresarial de Matutes que havia comprat uns terrenys rústics (Can Bonafè, 9,8 Ha) que foren requalificats posteriorment, i a més s'expropiarien 1,1 Ha a un preu unes quinze vegades superior al que s'havia pagat. Altrament, els terrenys de la finca de Ses Variades que havien estat qualificades com a rústics amb les DOT (Directrius d'Ordenació del Territori, 1999) varen ser requalificades com a urbanes mitjançant una polèmica Llei d'Acompanyament dels Pressuposts del 2003, just al començament del mandat de l'ex-ministre de Medi Ambient, Jaume Matas. Els projectes de Matutes estaven també vinculats amb la construcció de ports esportius entre els que destacaven el previstos des Viver (a Eivissa Vila) d'uns 900 amarratges, promogut pel grup Matutes (Abel Matutes Juan) i Matura (Abel Matutes Tur); i el de Ses Variades a Sant Antoni promogut pel grup Matutes i Realia Business de la qual FCC és el soci majoritari. L'any 2007, el fiscal de Medi Ambient i Urbanisme de les Balears (Adrián Salazar) va presentar una denúncia contra Stella Matutes, Josep Sala, Antoni i Joan Marí Tur per un presumpte cas de corrupció urbanística vinculat amb les requalificacions de Ses Variades (Manresa, 7/07/2007)<sup>152</sup> i el mateix 2007 el PP perdia les eleccions per un marge de 28 vots en el Consell d'Eivissa (Ferrer, 2007).

En aquest treball hem intentat apropar-nos, fins allà on ens ha estat possible, a la densa xarxa empresarial dels Matutes a l'any 2008. Per això s'ha emprat la base de dades SABI<sup>153</sup> que recull 1,08 milions d'empreses espanyoles i 320 mil portugueses. A la taula 48 se pot veure com la branca Matutes Juan opera fonamentalment a través de dues societats Residencial Marina SL i Fiesta Hotels & Resorts SL<sup>154</sup>; la branca Matutes Tur, a través de Matur SL; i la de Matutes Riera a través de Ibiza de Lubrificació SL i Famame Eivissa SL. La major part de les societats conflueixen en tres adreces: les dels Matutes Juan a l'Avinguda Bartomeu Rosselló núm.18; la dels Matutes Tur al carrer des Cubells núm.32; i la dels Matutes Riera al carrer Pere Frances núm.3. Sense entrar a analitzar en profunditat cadascuna de les societats<sup>155</sup>, s'intentaran apuntar una sèrie d'apreciacions.

A la branca Matutes Juan-Matutes Prats, es pot veure com hi ha dues societats principals a partir de les quals es desprenen tota una sèrie de filials i també de societats en les que el grup empresarial-familiar participen. Els dos troncs principals són: Residencial Marina SL i Fiesta Hotels & Resorts SL. En un segon ordre, hi ha societats com les de Suministros Ibiza i Zumos Naturales SA. Les activitats de les empreses del grup són molt diverses i en qualsevol cas van molt més enllà de les purament hoteleres. La xarxa Matutes Juan-Matutes Prats abraça principalment les activitats vinculades a l'hostaleria, la construcció, materials de construcció, l'especulació immobiliària<sup>156</sup>, el negoci navilier, sales de festa –les famoses discoteques eivissenques Privilege i Space–, mitjans de comunicació (El Dia/El Mundo), el negoci de l'aigua, el subministrament de begudes, piscifactories, etc.

Hom pot destacar el fet que entre les societats participades n'hi ha unes quantes que es troben als països d'Amèrica Llatina i Carib on s'ha dut a terme la colonització turística per part del capital balear i també d'altres localitzades als Països Baixos. Les BV holandeses (Besloten Vennootschap met beperkte aansprakelijkheid) són societats limitades a través de les quals operen una gran quantitat de capitals de la UE ja que aquestes permeten realitzar operacions especulativo-financeres amb un elevat grau d'opacitat, així com són publicades per les avantatges fiscals que representen de cara als capitals transnacionals ja que la tributació sobre el repartiment de dividendes per part dels holdings transnacionals és molt baixa (*participation exemption*) (García-Zaldívar, 2008). Així mateix, els Matutes des de mitjans dels 1980, quan operava a través del Grupo Doliga, comptava amb tres filials al paradís fiscal de Panamà: Yuisa

<sup>152</sup> Al capítol 11 es tracten més a fons aquests conflictes territorials.

<sup>153</sup> Sistema d'Anàlisi de Balanços Ibèrics (SABI) elaborada pel Bureau Van Dijk Electronic Publishing (<http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, octubre 2008)

<sup>154</sup> El 2005 l'Agrupación Hotelera Doliga es va passar a dir Fiesta Hotels & Resorts SL.

<sup>155</sup> En analitzar les cadenes hoteleres de les illes ens centrarem a detallar alguns aspectes relacionats amb les cadenes Fiesta i Sirenis i la vinculació d'aquestes amb el procés de globalització turística de marca balear.

<sup>156</sup> A la base de dades emprada no s'ha pogut trobar la informació referent a la immobiliària "Abel Matutes Inmobiliària" que compta fins i tot amb un portal a internet ([www.inmobam.com](http://www.inmobam.com), octubre 2008) i en la que apareix l'encuny "Grupo Empresas Matutes".

Co Ind.; International Touristik Co.; Promotour Limited Establishment (Cerdà i Uli, 1994; Buades, 2006).

Així mateix, hom pot observar (taula 48) com International Touristik Co i Yuisa Co Ind. encara es troben entre les companyies de l'entramat Matutes. Les societats panamenyes, d'acord amb Cerdà i Uli (1994) tenen al darrera al propi Matutes. Cal dir que a la taula 48 no compareix la panamenya Promotour, però en canvi hi trobam la Dominican Entertainment SARL localitzada al paradís fiscal de la UE, Luxemburg. La complexa geografia empresarial del grup Matutes desvetla el fet que en els indrets allà on es localitzen els interessos turístics del grup, s'han constituït societats (p.ex. Mèxic, Jamaica, República Dominicana).

Entre les operacions que més ressò mediàtic ha tengut als darrers anys, ha estat la participació cap a finals de 2004 del grup d'empreses espanyoles encapçalades per Riu a l'accionariat del gegant dels Tour operadors europeus, TUI. Entre els nous socis es trobaven Fiesta amb un 2,4% de l'accionariat i la CAM amb el 4,9% de TUI. Cal recordar que la CAM havia adquirit el que havia estat la Banca Matutes el 1998.

El pas d'Abel Matutes Juan pels principals nodes del poder mundial ha fet que ell sigui una de les poques persones de l'Estat que es troben dins de potents lobbies del capitalisme global, com per exemple la Comissió Trilateral (Buades, 2006). Abel Matutes, a més, quan la Banca Matutes fou absorbida pel banc italià San Paolo, passà a formar part del seu consell d'administració. També, està al consell d'administració del BSCH (Banco Santander Central Hispano) que a la seva vegada a principis de l'any 2006 comptava amb l'11,6% de les accions del San Paolo IMI però que en aquell mateix any es va desprendre del 4,8% del capital, una operació que reportà unes plusvàlues de 705 milions d'euros (BSCH, 2006). Per altra banda, Abel Matutes Juan que comptava amb un 0,003% de les accions del BSCH, aprofità la caiguda dels valors borsaris en una de les sacsejades financeres de l'estiu del 2008 per fer-se amb un 0,019% de l'accionariat de l'entitat, al mateix temps que una gran part de les operacions del grup de Matutes es recolzaven en el crèdit del BSCH (Almirón, 2006; El País, 22/06/2008). A més, Matutes era membre dels Consells d'Administració del grup turístic TUI AG, així com de FCC Construcción, filial de la corporació FCC (Fomento de Construcciones y Contratas) amb la qual comparteix interessos en el negoci de l'aigua –Nueva Sociedad de Aguas de Ibiza SA– i la branca Matutes Tur comparteix accionariat a l'empresa Restingle SL.

La família-empresa Matutes Tur-Matutes Barceló aglutina bona part de les seves activitats en torn a la matriu Matur SL de la qual és bastant coneguda la cadena hotelera Sirenis que és una de les principals cadenes a les Pitiüses. Emperò, el grup dels cosins de l'ex-ministre abraça una amplíssim ventall d'activitats, de manera molt semblant als Matutes Juan. En aquest cas, també es compta amb filials als països llatinoamericans on han desembarcat les cadenes hoteleres de les Balears, en concret compta amb filials a Costa Rica, República Dominicana i Mèxic. Els negocis de família coneguts abracen també els vinculats amb la destrucció territorial i especulació immobiliària, junt amb els socis de FCC, amb els que participen, entre d'altres, en la promoció de ports esportius. La família Matutes Juan i Matutes Tur comparteixen alguns negocis, entre dels quals cal destacar la participació d'ambdues famílies en la premsa conservadora amb el diari El Día/El Mundo (Ibiza de Publicaciones SA). Finalment, Matutes Riera el trobam en el negoci del subministrament de benzina i també en la construcció.

<b>Taula 48. La xarxa de l'imperi de la família Matutes al 2008 (Font: Base de dades SABI <a href="http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es">http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es</a>, octubre 2008).</b>	
<b>1) Residencial Marina SL .</b> Avinguda Bartomeu Rosselló núm.18, Eivissa. CNAE 511: administració, en general, de béns immobles i de valors immobiliaris, i en especial, compravenda de finques rústiques i urbanes, i compravenda i tinença de tota classe de valors mobiliaris, edificació, locals, etc. President: Carmen Matutes Prats. Director Executiu: Abel Matutes Juan.	
<b>Accionistes</b> Abel Matutes Juan (50,06%) Abel Matutes Prats (11,45%) Carmen Matutes Prats (11,45%) Estrella Matutes Prats (11,45%) Maria Matutes Prats (11,45%) CIPAEX SA (<0,01%) (Compravenda de	<b>Participacions</b> Cultivos Marinos Pitiusos SA (100%); Menorca SA (90%); Patrimonial Santa Eulalia SA (85%); Royal Imera SL (82,62%) (Italiana); Ritusa SA (54,49%). Fiesta Canaria SA (50%); Iniciativas y Patrimonios SA (50%); Hotel Cala Llonga SL (40%); Sondeos y Distribución de Aguas SL (40%); Fiesta Hotels & Resorts SL (35,71%); Viajes

solars, urbanització i parcel·lació de terrenys...).	Atalaya SA (34,53%); Desarrollos DINE SA de CV (26,77%) (Mèxic); Airamex SA de CV (25%) (Mèxic); Constrinvesta SA (22,32%); Nuevas Edificaciones y Tecnologías Acuicolas SA (22,32%); Promitur BV (20%) (Països Baixos); Comercial de Productos Pesqueros SA (20%); Inversiones Inmobiliarias Cala Llonga (SA) (8,9%); Fiesta Bavaro Hotels SA (<0,01%) (República Dominicana); CIPAEX SA (<0,01%).
International Touristik Co (<0,01%) (Panamà)	

<b>2) Residencial Es Vive SA.</b> Director Executiu: Antonio Matutes Juan. CNAE 511: Hotels, motels, hostals, i pensions amb restaurant Adreça: Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. Director Executiu: Antonio Matutes Juan.	
<b>Accionistes</b> Antonio Matutes Juan (88,38%).	<b>Participacions</b> Suministros Ibiza SA (30%). Fiesta Hotels & Resorts SL (14,94%).

<b>3) Suministros Ibiza SA</b> Adreça: Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. CNAE 5110: compravenda de materials per la construcció; fabricació de formigó, instal·lacions de gas, fuel-oil, instal·lació sanitària, calefacció, etc. Director Executiu: Juan Lladó Oliver	
<b>Accionistes</b> Residencial Marina SL (40%) Residencial Es Vive SA (30%) Juan Lladó Oliver (30%)	<b>Participacions</b> Acciona-Trasmediterránea (1%)

<b>4) CIPAEX SA</b> Adreça: C/Bisbe Abad i Lasiera, núm.35. CNAE 7484: compravenda de solars, terrenys rústics i immobles, urbanitzacions i parcel·lacions de terrenys, la construcció d'immobles, etc. Director Executiu: Massimo Fenaroli Vittorio	
<b>Accionistes</b> Borol Overseas SA (99,99%) (país sense determinar) Residencial Marina SL (<0,01%)	<b>Participacions</b> Royal Imera SRL (100%) (Itàlia) YUISA CO INC (50%) (Panamà) Residencial Marina SL (<0,01%)

<b>5) Cultivos Marinos Pitiusos SA</b> Adreça: Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. CNAE 9713: tinença de béns. President: Abel Matutes Prats. Director Executiu: José Ribas Bonet.	
<b>Accionistes</b> Residencial Marina SL (100%)	<b>Participacions</b>

<b>6) Menorca SA</b> Adreça: Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. CNAE 5511: hostaleria. Director Executiu: José Ribas Bonet.	
<b>Accionistes</b> Residencial Marina SL (100%)	<b>Participacions</b>

<b>7) Patrimonial Santa Eulalia SA</b> Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. Eivissa. CNAE 6713. Societats de garantia recíproca i de reafiançament, tinença de béns, serveis financers,... Director Executiu: José Ribas Bonet.	
<b>Accionistes</b> Residencial Marina SL (85%)	<b>Participacions</b>

<b>8) RITUSA SA</b> Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. Eivissa. CNAE 5511: Hotels, motels, pensions, hostals... President: José Ribas Bonet.	
--	--

Director Executiu: Maria Matutes Prats.	
<b>Accionistes</b> Residencial Marina SL (54,49%) Fiesta Hotels & Resorts SL (20%)	<b>Participacions</b>

<b>9) Fiesta Canaria SA</b> Av. Deje 030. Urbanización Playa P3. Adeje, Tenerife. CNAE 5511: hostaleria, explotació dels seus actius són duts per una altra companyia. President: Abel Matutes Prats. Director Executiu: José Ribas Bonet.	
<b>Accionistes</b> Fiesta Hotels & Resorts SL (50%) Residencial Marina SL (50%)	<b>Participacions</b>

<b>10) Iniciativas y Patrimonios SA</b> Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. Eivissa. CNAE 6713: tinença d'immobles. Director Executiu: José Ribas Bonet.	
<b>Accionistes</b> Residencial Marina SL (50%) Fiesta Hotels & Resorts SL (10,78%)	<b>Participacions</b>

<b>11) Hotel Cala Llonga SL</b> Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. Eivissa. CNAE 5511: hostaleria, explotació dels seus actius són duts per una altra companyia. President: José Ribas Bonet.	
<b>Accionistes</b> Residencial Marina SL (40,55%) Grupo Empresas Alonso Mari SA (<0,01%)	<b>Participacions</b>

<b>12) Sondeos y Distribución de Aguas SL</b> Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. Eivissa. CNAE 7011: promoció immobiliària. President: Juan Ribas Bonet. Director Executiu: José Ribas Bonet.	
<b>Accionistes</b> Fiesta Hotels & Resorts SL (40%) Residencial Marina SL (40%)	<b>Participacions</b> Nueva Sociedad Aguas de Ibiza SA (60%)

<b>13) Nueva Sociedad Aguas de Ibiza SA</b> Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. Eivissa. CNAE 4100: abastament d'aigües i activitats complementàries. President: Carmen Matutes Prats. Director Executiu: José Ribas Bonet.	
<b>Accionistes</b> Sondeos y distribución de Aguas SL (60%) (Avinguda Bartomeu Rosselló núm.18, Eivissa) Fomento de Construcciones y Contratas SA (40%)	<b>Participacions</b>

<b>14) Fiesta Hoteles &amp; Resorts SL (<a href="http://www.fiestahotelgroup.com">www.fiestahotelgroup.com</a>)</b> Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. Eivissa. CNAE 5511: compravenda, construcció, finançament, propietat i administració d'hotels i apartaments i altres activitats d'hostaleria, oferta conjunta de serveis turístics, etc. President: Abel Matutes Juan. Director executiu: Marc Rahola Matutes.	
<b>Accionistes</b> Residencial Marina SL (35,71%) ETYAM SL (31,83%) Residencial Es Vive SA (14,94%) Familia Matutes (<0,01%)	<b>Participacions</b> Hotel de Verano SL (100%); Patrimonial San Miguel SA (100%) ; San Marcos 21 SL (100%); Urcoisa Obras y Servicios SL (100%); Fivalbolsa Gestión Activa SICAV SA (99,96%); Zumos Naturales SA (85%); Compañía de Inversiones Navales

<p>International Touristik Co (&lt;0,01%) (Panamà)</p>	<p>SL (80%); Inversiones Inmobiliarias Cala Llonga SA (70,9%); Servicios Larga Distancia SL (75%); Fiesta Jamaica Ltd (70%) (Jamaica); Promociones y Proyectos SA (69,94%) (Rep. Dominicana); Fiesta Bávaro Hotels SA (69,55%) (Rep. Dominicana); Fiesta Dominican Properties SA (67,3%) (Rep. Dominicana); Dominican Entertainment SARL (65%) (Luxemburg); Bela Trust SA de CV (60%) (Mèxic); Desarrollos DINE SA de CV (58,63%) (Mèxic); Comercial de Productos Pesqueros SA (56,45%); Airamex SA de CV (50%) (Mèxic); Calanova Hotelera SA (50%); Fiesta Canaria SA (50%); Fomento de Turismo Ibicenco SA (50%); FST Hotels SL (50%); Cultivos Piscícolas Marinos SA (41,7%); Nuevas Edificaciones y Tecnologías Acuícolas SA (41,17%); Promintur BV (40%) (Països Baixos); Sondeos y Distribución de Aguas SL (40%); Golf Son Termens SA (36,11%); Inversiones Ibiza SL (35,29%); Gestión Naviera SL (33,65%); Promotora Pitiüsa de Inversiones SA (31%); Marinos SA (32,56%); Viajes Atalaya SA (30%); Bes SA (en Liquidació) (25%); Meridiana SPA (25%) (Itàlia); Project Sierra Spain 3 BV (Països Baixos); Promotora Turística Cabo Verde SA (25%); Puerto Deportivo de la Punta SL (20%); Hotel Torre del Mar SA (25%); Inmo Sirenins SL (25%); Ritusa SA (20%); Iniciativas y Patrimonios SA (10,78%); Compañía Trasmediterránea SA (4%); TUI AG (2,4%) (Alemanya); Canraspais SL (&lt;0,01%); Instituto sectorial de promoción y gestión de empresas SA (&lt;0,01%).</p>
--	---

<p><b>15) Hotel de Verano SL</b>                  Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. Eivissa.                  CNAE 2211: Explotació hotelera                  President: Abel Matutes Prats.                  Director executiu: José Ribas Bonet.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hoteles &amp; Resorts SL (100%)</p>	<p><b>Participacions</b></p>

<p><b>16) Patrimonial San Miguel SA</b>                  Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. Eivissa.                  CNAE 7020: Lloguer de béns immobles                  Director Executiu: Abel Matutes Prats.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hoteles &amp; Resorts SL (100%)</p>	<p><b>Participacions</b></p>

<p><b>17) San Marcos 21</b>                  C/Monte Esquinza núm.14, Madrid.                  CNAE 6713: adquisició, negociació, promoció, construcció d'immobles, urbanització, etc.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hoteles &amp; Resorts SL (100%)</p>	<p><b>Participacions</b></p>

<p><b>18) Urcoisa Obras y Servicios SL</b>                  Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. Eivissa.                  CNAE 4521: edificació, construcció, compravenda de béns immobles, etc.                  President: Maria Matutes Prats.                  Director executiu: Marc Rahola Matutes.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hoteles &amp; Resorts SL (100%)</p>	<p><b>Participacions</b></p>

<p><b>19) Fivalbolsa Gestión Activa SICAV SA</b>                  C/Capità Arenas núm.1, Barcelona                  CNAE 6522: adquisició, tinença, administració de valors mobiliaris i altres.                  President i director executiu: Maria Matutes Prats.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hoteles &amp; Resorts SL(99,96%)                  C. Cabanas Rodríguez (&lt;0,01%)</p>	<p><b>Participacions</b></p>



Fival Bolsa SRL (<0,01%) J. Arajol Jordi (<0,01%) E. Yepes Evangelista (<0,01%)	
---	--

<b>20) Zumos Naturales SA</b> ( <a href="http://www.zumosnaturales.com">www.zumosnaturales.com</a> ) Carretera Aeroport Km 2, Sant Josep de sa Talaia CNAE 5134: distribució de begudes. President: Carmen Matutes Prats.	
<b>Accionistes</b> Fiesta Hoteles & Resorts SL (85%)	<b>Participacions</b>

<b>21) Compañía de Inversiones Navales SL</b> Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. Eivissa. CNAE 6024: transport de mercaderies per carretera, estibadors de port, càrrega i descàrrega, transbordament, magatzem, etc. Director executiu: Antonio Matutes Mestre.	
<b>Accionistes</b> Fiesta Hoteles & Resorts SL (80%) Suministros Ibiza SA (20%)	<b>Participacions</b>

<b>22) Servicios Larga Distancia SL</b> LG Platja d'en Bossa. Eivissa. CNAE 9233: activitats de fires i parcs d'atraccions. President: Abel Matutes Prats Director Executiu: Maria Antònia Pericas Gelabert.	
<b>Accionistes</b> Fiesta Hoteles & Resorts SL (75%)	<b>Participacions</b>

<b>23) Inversiones Inmobiliarias Cala Llonga SA.</b> CNAE 5510: adquisició, promoció, urbanització, parcel·lació, venda de finques, etc. Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. Eivissa. Director Executiu: José Bonet Ribas.	
<b>Accionistes</b> Fiesta Hoteles & Resorts SL (70,9%) Residencial Marina SL (9,11%)	<b>Participacions</b>

<b>24) Comercial de Productos Pesqueros SA</b> Carretera de la Caraca núm.2, San Fernando. Càdis. CNAE 5138: extracció i comercialització de sal, de cultius marins, piscifactoria, activitats immobiliàries, etc. President: Lázaro Rosa Jordán. Director Executiu: José Bonet Ribas.	
<b>Accionistes</b> Fiesta Hoteles & Resorts SL (56,45%) Residencial Marina SL (10,52%) David Grebler (<0,01%) R. Jordán Lázaro (<0,01%)	<b>Participacions</b> Ostras Españolas SA (100%) Pescados Copropesa SL (35%)

<b>25) Calanova Hotelera SA</b> Avinguda Bartomeu Rosselló, núm.18. Eivissa. CNAE 5511: propietat i explotació hotelera.	
<b>Accionistes</b> Fiesta Hoteles & Resorts SL (50%)	<b>Participacions</b>

<b>26) Fiesta Canaria SA</b> Av. Deje 030. Urbanización Playa P3, Adeje. Tenerife. CNAE 5511: Hostaleria, explotació dels actius dut per una altra companyia. President: Abel Matutes Prats. Director executiu: José Ribas Bonet.	
<b>Accionistes</b> Fiesta Hoteles & Resorts SL (50%) Residencial Marina SL (50%)	<b>Participacions</b>

<p><b>27) Fomento de Turismo Ibicenco SA</b>                  C/Bisbe Abad i Lasierra núm.34, Eivissa                  CNAE 7020: tinença de béns, lloguer de béns immobles, promoció immobiliària.                  President: Fenaroli Vittorio Massimo.                  Director executiu: Rosa M. Sánchez García.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hoteles &amp; Resorts SL (50%)                  Fenaroli Vittorio Massimo (50%)</p>	<p><b>Participacions</b></p>
<p><b>28) FST Hotels SL</b> (<a href="http://www.ayrehoteles.com">www.ayrehoteles.com</a>)                  CNAE 5511: construcció d'edificis, explotació hotelera, etc. (Avda. Bartomeu Rosselló núm.18, Eivissa).                  Marca: Ayre Hoteles (hotels urbans).                  President: Abel Matutes Juan.                  Director executiu: Juan Serra Marí.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hoteles &amp; Resorts SL (50%)                  Parniver SA (50%) (grup El Corte Inglés SA)</p>	<p><b>Participacions</b>                  Ayre Gran Via SL (100%); Fiesta Valencia SL (100%);                  Industrias Hoteleras Sendra SA (100%); Somo SA (100%);                  Alcotas Hoteles SL (45%); Ibiza de Publicaciones SA (23%).</p>
<p><b>29) Ibiza de Publicaciones SA</b> (Diari El Dia/El Mundo, <a href="http://www.elmundo-eldia.com">www.elmundo-eldia.com</a>)                  C/Aragó núm.67, Eivissa.                  CNAE 2212: edició de periòdics, revistes, etc.                  President: Abel Matutes Tur.                  Director executiu: Antonio Martínez Beneyto.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  FST Hotels SL (23%).                  Grupo de Empresas Alonso Mari SA (33,33%) (Cadena Insotel, Alonso Marí).                  Matur SL (33,33%) (Abel Matutes Tur).                  Rey Sol SA (10%) (El grup hotelier Barceló en té el 33,33%).</p>	<p><b>Participacions</b></p>
<p><b>30) Hoteles Terrenos y Construcciones SA</b>                  C/del País Valencià 5ena 3a, 2. Eivissa.                  CNAE 5511: hostaleria.                  Director executiu: Fernando Ferré Cardo.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hoteles &amp; Resorts SL (47,5%)</p>	<p><b>Participacions</b></p>
<p><b>31) Cultivos Piscícolas Marinos SA</b>                  Avda. Bartomeu Rosselló núm.18, Eivissa.                  CNAE 0502: producció i cria d'alevins de llobarros, orades i llenguados.                  President :José Ribas Bonet.                  Director executiu: Rosa Violán África.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hoteles &amp; Resorts SL (41,7%)                  Promotora Pitiüsa de Inversiones SA (32,56%).                  Residencial Marina SL (8,9%).                  Lázaro Rosa Jordán (&lt;0,01%); José Bonet Ribas (&lt;0,01%); Juan Pericàs Vilas (&lt;0,01%).</p>	<p><b>Participacions</b>                  Isla de San Paulino SA (100%); Cultivos Marinos Murcianos SL (69,73%); Adapec SA (35%); Tun-2000 SL (35%); Cria de Pescado SA (30%); Acuisleta SL (29,44%); Gestora Sogemar SL (7%); Langostinos de Cádiz (&lt;0,01%); Piscifactoria Las Palmas SA (&lt;0,01%)</p>
<p><b>32) Nuevas Edificaciones y Tecnologias Acuícolas SA</b>                  Carretera de la Carraca núm.2, San Fernando. Càdis.                  CNAE 4521: construcció                  President: Lázaro Rosa Jordán.                  Director executiu: José Ribas Bonet.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hoteles &amp; Resorts SL (41,17%)                  Residencial Marina SL (22,32%)</p>	<p><b>Participacions</b></p>

<p><b>33) Sondeos y Distribución de Aguas SL</b>                  Avinguda Bartomeu Rosselló núm.18, Eivissa                  CNAE 7011: promoció immobiliària.                  President: Juan Ribas Bonet.                  Director executiu: José Ribas Bonet.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hoteles &amp; Resorts SL (40%)                  Residencial Marina SL (40%)</p>	<p><b>Participacions</b></p>
<p><b>34) Golf Son Termens SA</b>                  C/Pare Nadal núm.4, Palma de Mallorca.                  CNE 9262: preparació i construcció d'un camp de Golf a Mallorca.                  Director executiu: Fernando Dameto Cotoner.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hoteles &amp; Resorts SL(36,11%)                  Melchor Mascaró SA (18%)</p>	<p><b>Participacions</b></p>
<p><b>35) Inversiones Ibiza SL</b>                  Avinguda Bartomeu Rosselló núm.18, Eivissa                  CNAE 5511: explotació hotelera.                  President: Abel Matutes Prats.                  Director executiu: José Ribas Bonet.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Promotora Pitiüsa de Inversiones SA (63,92%).                  Fiesta Hoteles &amp; Resorts SL(35,29%)</p>	<p><b>Participacions</b></p>
<p><b>36) Gestión Naviera SL (33,65%)</b>                  Estació Marítima Vella, Eivissa.                  CNAE 6110: transport de mercaderies per carretera, estibadors de port, càrrega i descàrrega, etc.                  President i director executiu: Juan Adolfo Utor Martínez.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Consignaciones Amarras SA (57,4%)                  Fiesta Hotels &amp; Resorts SL (33,65%)                  Suministros Ibiza SA (8,78%)                  Eurolineas Marítimas SA (0,17%) – Balearia–.</p>	<p><b>Participacions</b>                  Eurolíneas Marítimas SA (100%) –Balearia–                  Gestión Naviera de Servicios Portuarios SL (100%)                  Melilla Terminal Europa SL (100%)</p>
<p><b>37) Pitra SA</b>                  Estació Marítima Vella                  CNAE 6110: transport marítim de mercaderies i passatgers.                  Director executiu: Joaquin García Torres.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Eurolíneas Marítimas SA (99,89%) – Balearia–.</p>	<p><b>Participacions</b></p>
<p><b>38) Promotora Pitiüsa de Inversiones SA</b>                  Avinguda Bartomeu Rosselló núm.18, Eivissa                  CNAE 6713: tinença de béns                  President: Abel Matutes Prats.                  Director executiu: José Ribas Bonet.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hotels &amp; Resorts SL (31%)</p>	<p><b>Participacions</b>                  Inversones Ibiza SL (63,92%)                  Cultivos Piscícolas Marinos SA (32,56%).</p>
<p><b>39) Viajes Atalaya SA</b>                  Avinguda Bartomeu Rosselló núm.18, Eivissa                  CNAE 6330: Agències de viatge (Avinguda Bartomeu Rosselló núm.18, Eivissa).                  President: Abel Matutes Prats.                  Director executiu: Antonio Álvarez Herrero.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hotels &amp; Resorts SL (30%).                  Residencial Marina SL (34,53%)</p>	<p><b>Participacions</b></p>

<p><b>40) Puerto Deportivo de la Punta SL</b>                  Avinguda Bartomeu Rosselló núm.18, Eivissa                  CNAE construcció port esportiu.                  Director executiu: María Dolores Barber Pont</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hotels &amp; Resorts SL (20%).                  Hotel Torre del Mar SA (25%).                  Inmo Sirenins SL (25%).</p>	<p><b>Participacions</b></p>
<p><b>41) Ritusa SA</b>                  Avinguda Bartomeu Rosselló núm.18, Eivissa                  CNAE 5511: hotels, motels, hostals, i pensions amb restaurant.                  Presdident: José Ribas Bonet.                  Director executiu: Maria Matutes Prats.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hotels &amp; Resorts SL (20%).                  Residencial Marina SL (54,49%).</p>	<p><b>Participacions</b></p>
<p><b>42) Iniciativas y Patrimonios SA</b>                  Avinguda Bartomeu Rosselló núm.18, Eivissa                  CNAE 9713: tinença d'immobles.                  Director executiu: José Ribas Bonet.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Fiesta Hotels &amp; Resorts SL (10,78%)                  Residencial Marina SL (50%).</p>	<p><b>Participacions</b></p>
<p><b>43) Carburantes Ibiza SL</b>                  C/ Pere Frances núm.3, Eivissssa.                  CNAE 5050: compravenda i gestió de productes derivats del petroli, estacions de servei, etc.                  Director executiu: Ibiza de Lubricación SL.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Depósitos y Valores Isla SL (55,5%)                  Mageve Proyectos SL (44,5%)</p>	<p><b>Participacions</b>                  Estación Servicio Portmany SL (100%)</p>
<p><b>44) Ibiza de Lubricación SL</b>                  C/ Pere Frances núm.3, Eivissssa.                  CNAE 7412: comerç al major i menor de grasses i lubricants, administració i gestió d'empreses, etc.                  Director executiu: Mariano Matutes Riera.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Famame Eivissa SL (100%)</p>	<p><b>Participacions</b></p>
<p><b>45) Famame Eivissa SL</b>                  C/ Pere Frances núm.3, Eivissssa.                  CNAE 6713: direcció, gestió, tinença i /o possessió de béns i drets, ja siguin mobles o immobles, etc.                  Director executiu: Ana Matutes Mestre.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Sense Dades</p>	<p><b>Participacions</b>                  Depósitos y Valores Isla SL (100%)                  Ibiza de Lubrificación SL (100%)                  Iniciativas Ibiza SL (100%)                  Productos y Lubrificantes Ibiza SL (100%)                  Transportes y Servicios Ibiza SL (100%)</p>
<p><b>46) Matur SL</b>                  Carrer des Cubells núm.32, Eivissa.                  Sirenins Hotels <a href="http://www.sirenishotels.com">www.sirenishotels.com</a>                  CNAE 70111: Construcció d'hotels, apartaments, xalets, edificacions, parcel·lacions, urbanització, etc.                  Director executiu: Abel Matutes Tur.</p>	
<p><b>Accionistes</b>                  Abel Matutes Tur (37,96%)                  Vicente Matutes Tur (37,31%)                  Amertrade SL (21,97%) (Pedro Matutes Barceló).</p>	<p><b>Participacions</b>                  Inmo Sirenins SL (100%); Unitas Servicios Hoteleros SA (99,89%); Compañía Ibicenca de Inversiones (90%)                  Hotel Siesta SL (90%); Hoteleria Siesta SL (90%)                  Sirenins Service Service SL (89,90%); Femontmallo SA</p>

Abel Matutes Barceló (1,34%) Dolores Tur Llobet (0,08%)	(70,75%); Grupo Arena del Caribe (62,5%) (Mèxic); Financiaciones Turísticas del Caribe SL (60,06%); Grupo Azul Caribe SA de CV (60%) (Quintana Roo, Mèxic); Grupo de Inversiones y Promociones El Almendro SRL (60%) (Costa Rica); Eivissa Centre SCP (50%); Ibiza Publicaciones SA (33,33%), Diari El Dia/El Mundo; Marina San Antonio Abad SL (25%); Promociones e Inversiones Genaro SA (19,89%) (Rep. Dominicana).
--	--

<b>47) Inmo Sirenis SL</b> C/ des Cubells núm.32, Eivissa. CNAE 7020: tinença, adquisició, lloguer, explotació comercial de béns urbans, rústics i turístics, etc. President: Abel Matutes Barceló.	
<b>Accionistes</b> Accionista: Matur SL (100%).	<b>Participacions</b> Retingle SL (49,9%) Puerto Deportivo de La Punta SL (25%)

<b>48) Retingle SL</b> Paseo de la Castellana núm.216, Madrid. CNAE 7011: adquisició, promoció, construcció, urbanització, etc. President i director executiu: Abel Matutes Tur.	
<b>Accionistes</b> Inmo Sirenis SL (49,9%) Realia Business SA (50,1%) (del Grup FCC).	<b>Participacions</b>

<b>49) Unitas Servicios Hoteleros SA</b> C/ des Cubells núm.32, Eivissa. CNAE 9301: captació i distribució d'aigües Director executiu: Vicente Matutes Tur.	
<b>Accionistes</b> Matur SL (99,84%) Sirenis Service SL (0,16%)	<b>Participacions</b> Hotelera Aura SL (9,52%); Hotelera Bossa Playa SL (6,67%); Hotelera Country Club SL (5%); Hotelera Jabeque SL (5%).

<b>50) Hotelera Aura SL</b> C/ des Cubells núm.32, Eivissa. CNAE 5511: tinença, adquisició, compravenda de béns immobles relacionats amb hostaleria, turisme, etc. Director executiu: Abel Matutes Barceló.	
<b>Accionistes</b> Unitas Servicios Hoteleros SA (9,52%) Sirenis Service SL (90,48%)	<b>Participacions</b>

<b>51) Hotelera Bossa Playa SL</b> C/ des Cubells núm.32, Eivissa. CNAE 5511: activitat d'hostaleria, etc. Director executiu: Pedro Matutes Barceló.	
<b>Accionistes</b> Unitas Servicios Hoteleros SA (6,67%) Sirenis Service SL (93,33%)	<b>Participacions</b> Bossa Plegats AIE (33,33%).

<b>52) Hotelera Jabeque SL</b> C/ des Cubells núm.32, Eivissa. CNAE 5523: activitat d'hostaleria, promoció, planificació, gestió, etc. Director executiu: Abel Matutes Barceló.	
<b>Accionistes</b> Unitas Servicios Hoteleros SA (5%) Sirenis Service SL (95%)	<b>Participacions</b> Bossa Plegats AIE (33,33%).

<b>53) Hotelera Country Club SL</b> C/ des Cubells núm.32, Eivissa. CNAE 5511: activitat d'hostaleria, etc. Director executiu: Abel Matutes Barceló.	
<b>Accionistes</b>	<b>Participacions</b>

Unitas Servicios Hoteleros SA (5%) Sirenis Service SL (95%)	Seaport Servicios Auxiliares Agrupación de Interés (50%)
--	--

<b>54) Compañía Ibicenca de Inversiones SA</b> C/ des Cubells núm.32, Eivissa. CNAE 4545: construcció d'immobles. Director executiu: Vicente Matutes Tur.	
<b>Accionistes</b> Matur SL (90%) Abel Matutes Tur (5%) Vicente Matutes Tur (5%)	<b>Participacions</b>

<b>55) Hotel Siesta SL</b> C/ des Cubells núm.32, Eivissa. CNAE 5511: propietària explotadora d'hotels Director executiu: Vicente Matutes Tur.	
<b>Accionistes</b> Matur SL (90%) Norvo SL (8,33%) (Norvo és propietària de la immobiliària Alhambra).	<b>Participacions</b>

<b>56) Sirenis Service SL</b> C/ des Cubells núm.32, Eivissa. CNAE 7484: activitat d'hostaleria, alimentació, etc. Director executiu: Pedro Matutes Barceló.	
<b>Accionistes</b> Matur SL (89,9%)	<b>Participacions</b> Hotelera Country Club SL (95%); Hotelera Jabeque SL (95%); Hotelera Bossa Playa SL (93,33%); Hotelera Tres Carabelas SL (93,33%); Hotelera Aura SL (90,48%); Sirenis Vital SP SL (90%); Parc d'Oci Eivissa SL (60%); Unitas Servicios Hoteleros SA (0,16%).

<b>57) Femontmallo SA</b> C/ des Cubells núm.32, Eivissa. CNAE 5511: construcció d'hotels, apartaments, explotació d'hotels, etc. Director executiu: Pedro Matutes Barceló.	
<b>Accionistes</b> Matur SL (70,75%) Pedro Ferragut Arabí (13,61%) Patridimac SL (11%) Augusto Montserrat Llompert (<0,01%)	<b>Participacions</b>

<b>58) Hotel Torre del Mar SA</b> LG Platja d'en Bossa <a href="http://www.hoteltorredelmar.com">www.hoteltorredelmar.com</a> CNAE 5510: explotació de l'hotel Torre del Mar (4 estrelles i 400 places). Director executiu: Juana M. Torres Marí.	
<b>Accionistes</b> Matur SL (33%) Joan Cardona Escandell (<0,01%) Catalina Cardona Molin (<0,01%) Joan Cuasch Noguera (<0,01%) Rafael Mari Escandell (<0,01%)	<b>Participacions</b> Puerto Deportivo de La Punta SL (25%).

La banca espanyola, després del cop d'Estat, va jugar un paper molt rellevant en la configuració del nou ordre econòmic i sociopolític. La contribució d'aquesta a l'enderrocament de la República havia de ser recompensada, per la qual cosa les polítiques d'intervenció promulgades per la Falange no acabaren d'imposar-se sobre la banca. Tortella i García-Ruiz (2003) exposen com es va donar, en un primer moment, un cert distanciament entre la banca i el primer franquisme que promulgà la Llei d'Ordenació Bancària de 1946. Una llei que tampoc acabava de ser del gust dels sectors més intervencionistes de la Falange. Ferrer (2004; 2008b) exposa com Joan March, en vistes a la política proteccionistes del primer franquisme, va

finançar el moviment monàrquic en els anys 1940 que es mostraven més proclius a la defensa dels interessos de March. Una vegada acabada la Segona Guerra Mundial i amb la definició del nou ordre internacional, a banca –així com bona part de les elits del capitalisme– varen experimentar un fort impuls de la mà dels tecnòcrates, majoritàriament vinculats a l'Opus Dei (Envalira, 1965). La Llei d'Ordenació de la Banca i del Crèdit de 1962 va fomentar l'expansió de la banca privada que aniria assolint unes considerables dimensions i es feixibilitzava l'obertura de sucursals en el territori. Aquesta llei també va dur la nacionalització del Banc d'Espanya que dictaria la política monetària, al temps que seguia mantenint rigideses en torn a les caixes d'estalvi que eren les principals finançadores del règim (Maixé, 2001). La banca aniria guanyant un poder polític, amb participació directa (o indirecta) en les institucions del règim feixista, però també un enorme poder econòmic-empresarial per la seva vinculació amb l'entramat empresarial espanyol<sup>157</sup> (Muñoz, 1969). Tortella i García-Ruiz (2003) exposen com aquella llei del 1962 pretenia posar fi als bancs mixtes i propugnava la seva especialització en "bancs comercials" i "bancs industrials".

Per altra banda, a partir dels anys 1960 es va dur a terme un procés de concentració de la banca en torn a uns grans grups que a principis dels 1980 quedarien definits en torn a: Banco Español de Crédito SA (Banesto) (president, J.M. Aguirre Gonzalo, 1970-1983); Banco Hispano Americano (president, Claudi Boada Villalonga, 1985-1990); Banco Santander (president, Emilio Botín Sanz de Santuola García de los Ríos, des de 1986); Banco Bilbao (president, José Sánchez Asiaín, 1966-1988); Banc Popular (president, Lluís Valls Taberner Arnó, 1972-2004); Banco Central (president, Igancio Villalonga Villalba 1944-1973; Alfonso Escámez, 1973-1993), Banco de Vizcaya (president, Angel Galíndez fins 1987 i Pedro Toledo 1987-1990).

Les transformacions en el panorama bancari varen estar marcades pel canvi de tessitura del règim en la seva etapa d'obertura i acceptació per part dels països del capitalisme avançat. L'esmentada llei de 1962 va ser la primera passa, però l'anomenada liberalització del sector financer es va donar, especialment, entre el 1974 i el 1977 (Reforma Fuentes Quintana). Al llarg d'aquells anys es liberalitzen els tipus d'interès, es flexibilitzen les condicions per a la implantació i creació de noves entitats, fins i tot estrangeres. A més, amb la reforma Fuentes Quintana, bancs i caixes quedarien pràcticament homologades, amb la qual cosa les caixes iniciarien un procés expansiu tant territorial com en matèria d'inversions, amb una creixent inserció dins de l'aparell industrial. També, s'inicià l'obertura a les entitats financeres estrangeres, però l'entrada a la UE i l'adopció de les polítiques comunitàries, obriren encara més el pas a la penetració d'aquelles i també se flexibilitzaven les regulacions per a que el capital bancari iniciés l'expansió internacional (Almirón, 2006; Ontiveros i Valero, 2003).

Les crisis econòmic-financeres dels 1970 i de principis dels 1990, en plena expansió del règim d'acumulació flexible, foren aprofitades per part de la gran banca per dur endavant un procés de fusions i adquisicions, al mateix temps que s'iniciava un procés de consolidació oligopòlica a escala planetària. A finals dels 1970, i com a conseqüència de la crisi, d'acord amb Martín-Aceña i Pons (2005:655) "donada l'estreta dependència de les empreses espanyoles respecte als bancs, aquests aconseguiren traslladar part del cost de la crisi als seus clients augmentant el marge entre el tipus d'interès que els bancs pagaven pels seus dipòsits i el tipus d'interès que cobraven pels seus crèdits". Per altra banda, el govern va crear el FGD (Fons de Garanties de Dipòsits) per tal de salvar a les entitats financeres afectades per la crisi, que en bona mesura havia estat provocada per elles mateixes, amb el cas RUMASA com a paradigma. José M. Ruiz Mateos va constituir un holding gegant (RUMASA) a partir d'un capital de 300 mil pessetes al 1962, per passar a tenir un capital de 2 mil milions de pessetes al 1969. Sembla que el que catapultà a Ruiz Mateos fou la seva vinculació amb l'Opus Dei (Suplemento del CRI, 1972).

La consolidació de la gran banca va afectar, tal com se pot veure a les taules 45 (caixes) i 46 (bancs), a algunes entitats financeres de les illes que foren absorbides per part dels grans bancs espanyols que començaren una cursa per tal d'estendre's per tot el territori estatal. El múscul del capital financer espanyol s'ha reflectit tal com s'ha exposat al capítol 8 en una expansió internacional de les principals entitats financeres espanyoles. A la mateixa vegada, aquest procés s'ha dut a terme quan l'Estat s'integrava a la UE, la qual cosa implicà

<sup>157</sup> Al 1966-1967, els sis majors bancs estaven presents als consells d'administració d'unes mil empreses (Tortella i García-Ruiz, 2003).

una sèrie de canvis estructurals de gran calat. En referència als canvis normatius corresponents als procés de flexibilització-liberalització del règim neoliberal, Tortella i García-Ruíz (2003:320) comentaven que "resulta irònic que trenta anys més tard [després de la Llei de 1962] els papers s'invertissin, i en els anys vuitanta i noranta fossin els polítics els que pressionassin als bancs per que se desespecialitzassin i se fusionassin, mentre que el 1962 el legislador adoptà principis exactament inversos". La tendència del sector bancari al llarg dels 1990 ha estat cap una creixent concentració en torn als grans grups, resultat del desmantellament del teixit bancari tan públic com privat, dels que destaquen els dos superbancs: BBVA (Banco Bilbao Vizcaya Argentaria) i BSCH (Banco Santander Central Hispano).

Les lògiques especulativo-financeres pròpies del règim d'acumulació flexible han desencadenat, des de la seva imposició, tot un seguit de crisis econòmico-financeres mundials que s'han resolt, contradictòriament, amb majors dosis de liberalització i majors dosis d'intervencionisme públic a favor del capital financer (veure capítol 4). La particular situació de finals dels 1990 va fer que una part significativa dels capitals especulatius s'assentessin en el sector immobiliari, amb la conseqüent creació d'una espectacular bombolla financero-immobiliària. Finalment, la combinació de múltiples elements, entre els quals destaca l'efecte inflacionista degut a les pujades del preu del petroli –final del petroli barat–, acabà arrossegant l'eufòria especulativo-financera. L'epicentre de les turbulències es localitzà als EUA on s'havien implantat més fidelment les pràctiques del règim neoliberal, però les repercussions de la crisi financera –provocada per entitats financeres i reguladors– es varen escampar ràpidament i tot el sistema financer n'ha resultat contagiats. Com s'ha vist en el capítol 8, el tsunami urbanístic espanyol ha estat un dels més importants a escala planetària, per la qual cosa és plausible que els efectes de la crisi provocada, siguin també dels més importants del planeta<sup>158</sup>.

### 10.5.2.3. Síntesi: Caixes i bancs cavalquen junts.

Les entitats financeres s'alimentaren en bona mesura dels dipòsits en estalvi, tal com es pot veure a la taula 49. Les caixes d'estalvi protagonitzaren entre el 1883 i el 1935 una major capacitat d'atracció de l'estalvi que no les entitats bancàries. Entre d'altres motius, la preferència per les caixes d'estalvi es trobava el fet que aquelles no estaven tan capficades en les turbulències financeres que sí afectaven als bancs entre els quals s'enregistraven pèrdues quasi constants (Manera, 2005). Per altra banda, la banca més interessada en les activitats especulatives i empresarials tenien una mica desatesa les funcions de captació de l'estalvi (Alemany, 1973).

No obstant això, cal tenir present que el passiu de les caixes fins a la segona meitat del segle XX, es limitava bàsicament als recursos procedents dels seus impositors; mentre que en el cas dels bancs, amb un marc normatiu diferenciat, la part corresponent a la secció d'estalvi representaven una reduïda fracció. Per exemple, a l'any 1911 les caixes de les Balears comptaven amb un passiu de 7,87 milions de pessetes (corrents) que es corresponien a dipòsits, mentre que els bancs comptaven amb uns passius de 7,37 milions de pessetes (corrents), dels quals el 28,2% corresponien a dipòsits (Maixé, 2001). El 1920, tendríem que les caixes comptarien amb uns 69,2 milions de pessetes (corrents) (Maixé, 2001); mentre que, per exemple el Banc de Crèdit Balear al 1922 amb un passiu de 53,54 milions de pessetes, del qual tan sols un 7,8% corresponia als dipòsits en estalvi (Payeras, 1973).

	Dipòsits en caixes d'estalvi a Balears		Dipòsits en les seccions d'estalvis dels bancs a Balears	
	Total	Sa Nostra	Total	Banc de Crèdit Balear
1883	46,09	46,09	155,64	155,64
1885	108,65	108,65	146,86	146,86
1890	755,29	755,29	645,50	645,50
1895	1.707,87	1.667,46	496,52	496,52
1900	2.993,69	2.371,14	981,15	569,38
1905	4.798,01	3.358,86	1.346,92	731,09

<sup>158</sup> Els efectes de la crisi i la seva incidència sobre el sistema financer espanyol es tracten més endavant.



1911	7.886,99	5.453,15	2.016,37	756,75
1915	10.247,37	8.184,71	2.120,86	558,54
1921	22.111,17	19.079,42	6.016,15	3.789,93
1925	29.693,47	24.770,14	9.918,31	4.779,49
1930	36.739,92	30.079,02	9.760,01	5.739,41
1935	86.260,47	61.994,43	13.268,82	5.692,96

Tal com s'ha esmentat anteriorment, la regulació financera, fins als anys 1960, va marcar uns rumbos diferenciats pel que fa a les dinàmiques de la banca i de les caixes d'estalvi. Aquest rumb es va reflectir en al capacitat d'atracció de l'estalvi. Així, mentre que el Règim feixista s'aprofitava de la capacitat d'atracció de les caixes sobre l'estalvi de les classes populars, la banca de caràcter mixt (comercial i industrial/inversor) va experimentar una marxa ascendent en quant a l'augment dels seus passius. Segons Carles Manera (2005) la diferències detectades en els passius de les caixes i dels bancs, reflecteixen: per una banda, la depauperada situació de les classes populars que difícilment podien estalviar i com que aquestes classes eren les que engreixaven els passius de les caixes (34,45% del total de mitjana anual entre 1943-1945), resulta lògic que aquells es fossin inferiors als dels bancs; i per una altra banda, la major fracció dels passius dels bancs vendria donat pel fet que aquells havien participat directa o indirectament del procés d'enriquiment derivat de la Guerra Civil, l'estraperlo i de la reafirmació de classe de l'oligarquia (65,55% del total de mitjana anual entre 1943-1945).

El procés de "modernització" econòmica del feixisme va adoptar la forma del turisme de masses a l'arxipèlag Balear, encara que Menorca va seguir una via particular per no incorporar-se en un primer instant al boom turístic (Manera, 2006). El procés d'inserció de les estructures d'acumulació insulars al capitalisme global va reflectir-se en l'evolució dels passius de les entitats financeres de les illes (Maixé, 2001; Manera, 2005). D'aquesta manera, tal com es pot veure a la taula 50, els passius mitjans anuals en el període 1966-1969 més que dupliquen els enregistrats al període 1949-1965. Així i tot, la participació de la banca en el teixit empresarial feu que els dipòsits en aquestes entitats fóssin encara molt superiors als de les caixes. Les adaptacions del sistema polític i econòmic espanyol a les exigències de l'entramat europeu feu que es reestructuràs bona part del sistema bancari i empresarial espanyol. A aquestes exigències s'hi afegí la crisi econòmica internacional de la dècada dels 1970 i les necessitats per part de les elits empresarials i del règim feixista de baratar les pràctiques político-empresarials dutes fins aleshores. En aquell context, per motius multicausals, la banca experimentà una profunda crisi a la que va haver de sortir al rescat l'Estat. Fruit d'aquella situació i del nou marc normatiu que equiparava cada cop més a bancs i caixes, les caixes d'estalvi sortiren reforçades. Aquest reforçament es pot veure en l'increment dels passius de les caixes d'estalvi que al període 1985-1989 concentra el 42,8% dels dipòsits mitjans anuals. La cada cop més activa participació de les caixes d'estalvis en les activitats especulativo-financeres i en el teixit empresarial s'ha traslladat en el camp de la capacitat d'atracció de passius que al període 1995-2000 ja supera a les illes al dels bancs.

<b>Taula 50. Dipòsits en Caixes i Bancs a les Balears, 1943-2000 (Font: elaboració pròpia a partir de Maixé 2001:131 –anys 1943-2000– i Boletín Estadístico del Banc d'Espanya www.bde.es octubre 2008 –anys 2001-2007–).</b>				
	<b>Caixes</b>		<b>Bancs</b>	
	Mitjana anual (milions euros constants 1995)	Percentatge respecte total	Mitjana anual (milions euros constants 1995)	Percentatge respecte total
1943-1945	69,33	34,45	131,91	65,55
1949-1965	302,78	28,04	777,04	71,96
1966-1969	652,49	29,14	1.586,59	70,86
1970-1974	1.332,28	35,66	2.404,12	64,34
1975-1979	1.670,03	40,41	2.462,71	59,59
1980-1984	1.785,99	36,25	3.140,66	63,75
1985-1989	2.307,49	42,86	3.076,55	57,14
1990-1994	3.511,24	54,21	2.965,81	45,79

1995-2000	5.114,39	57,99	3.704,80	42,01
2001-2007	3.505,10	51,37	3.318,38	48,63

L'evolució de la implantació del sistema financer a les Balears es pot representar en el nombre d'oficines. Al llarg del període 1960-2009 es poden detectar una sèrie d'etapes. La primera etapa correspon al període 1960-1970 de forta expansió econòmica i que ve expressat per un pas de 98 oficines a 197, i tant caixes d'estalvi com bancs més o manco dupliquen les seves oficines. La segona es correspon al període que va de 1970 a 1990 en que es produeix la redefinició i rearticulació del règim d'acumulació del capital, i en el que es donen les pautes per la flexibilització i liberalització del sistema financer espanyol. En aquest període es pot veure com es passa de 197 oficines al 1970 a 836 al 1990. Un aspecte important al llarg d'aquest període és la forta expansió de sucursals d'entitats bancàries. Cal destacar el fet que la Banca March al 1988 amb 94 oficines i Es Crèdit amb 93 oficines, representaven conjuntament devers el 35% de les sucursals bancàries de les illes. En aquells moments, ambdues entitats tan sols comptaven amb una sucursal a Madrid (Dolç, 1989). Mentre que Sa Nostra, principal caixa d'estalvis de les illes, comptava el 1988 amb 109 oficines i La Caixa amb unes 106 oficines a l'arxipèlag, la qual cosa representava devers el 75% de les sucursals de caixes d'estalvi de les illes. La tercera etapa que aniria de 1995 a 2009 es caracteritza pel procés de penetració de sucursals de la banca estrangera i al mateix temps per la concentració oligopòlica del sector. La bombolla especulativo-financera, particularment en la vessant immobiliària, ha anat lligada a un increment del nombre de sucursals, tant de caixes d'estalvi com de bancs que han participat activament del dit procés. En relació a l'expansió de la bombolla financer-immobiliària, cal destacar pel progressiu pes de les caixes d'estalvi en el sistema financer balear que acaben per superar en nombre d'entitats a les sucursals bancàries.

**Taula 51. Evolució de les oficines de caixes d'estalvi i bancs a les Balears, 1960-2009 (Font: Maixé, 2001 –1960-2000; CECA, 2005; AEB, 2005; CECA, 2009; AEB, 2009).**

	Caixes		Bancs		Total
	Oficines	%	Oficines	%	Oficines
1960	52	53,06	46	46,94	98
1970	100	50,76	97	49,24	197
1980	163	30,87	365	69,13	528
1985	215	31,43	469	68,57	684
1990	289	34,57	547	65,43	836
1995	339	37,58	563	62,42	902
2000	499	48,26	535	51,74	1.034
2005	598	52,92	532	47,08	1.130
2009	540	45,38	650	54,62	1.190

En el procés d'inserció del capital balear en les lògiques d'acumulació especulativo-financeres, hom pot destacar l'intent de crear un banc autònom a l'any 1991 en torn de l'agència Brokerval (Broker Balear Agencia de Valores SA), dirigida per Francesc Berga Picó. Aquesta proposta aconseguí agrupar en el seu entorn un important nombre de personalitats del món empresarial (p.ex. Llorenç Fluxà de Camper; Xavier Cabotà de la immobiliària Orisba Internacional; Antoni Cuat soci de Gabriel Cañellas; José Guillermo Díaz Montañés de la cadena hotelera Artiem i El Caserío, etc) i de les finances com per exemple els Matutes a Eivissa, els Nigorra o Sa Nostra amb Jaume Fluxà que era al mateix temps vicepresident de Sa Nostra i de Brokerval. El juny de 1994 la policia va intervenir les oficines de Brokerval i la seva filial Inverbroker i el juliol feia fallida. Es destapava un dels escàndols polític-empresarial més sonats de les illes. Entre d'altres, s'estimà que l'entitat havia servit de "rentadora" d'importants quantitats de diners negres –uns 15 mil milions de pessetes– i, a més, els seus caps aplicaren estrictament els criteris de l'enginyeria creativo-financera amb el desviament de diners cap a projectes dels directius que finalment fracassaren, amb la qual cosa es detectà un important forat financer. El directiu Francesc Berga es va escapar a Panamà i al cap d'uns mesos fou detingut. Francesc Tous i Francesc Berga foren condemnats a quasi 7 anys de presó per delictes d'apropiació indeguda continuada. El cas Brokerval va afectar a d'altres personatges i un bon

nombre d'institucions, com per exemple és el gerent de la UIB, Lluís Piña que havia estat soci i conseller de Brokerval. La UIB hi va dipositar les puntes de tresoreria. Però també s'hi trobaven entre els afectats: el tinent fiscal Ricardo Leyva; la societat pública Isba; el Foment de Turisme de Menorca; Sa Nostra; etc (Vallés i Armendáriz, 4/12/1994; Manresa, 1998; Manresa, 2005).

Emperò, un altre aspecte destacable vinculat al cas Brokerval rau en el fet es destaparen els casos de corrupció del Túnel de Sóller i el del cementeri privat de Bon Sosec (Marratxí). Segons Manresa (2005:32) "el PP va cobrar i va dipositar diner negre a Brokerval: 25042 euros d'una comissió del concessionari del túnel de Sóller". El que havia estat soci de Cañellas a Salinera Española i, també, soci de Brokerval, Antoni Cuart es calcula que va pagar unes comissions per la concessió del Túnel de Sóller d'uns 50 milions de pessetes (1% dels beneficis esperats), que passaren principalment a mans de Gabriel Cañellas a través de la Fundació Illes Balears, i també a d'altres representants del PP. Així mateix, no es va arribar a esbrinar el destinatari d'un maletí amb 72 milions de pessetes que es van canviar al 1991 per bons del tresor a la Banca March. La suma total dels pagaments per comissions s'estimà que s'eleva a prop de 150 milions de pessetes. El megaprojecte del túnel de Sóller va ser un projecte proposat des dels temps del desenvolupisme feixista, però no fou fins al 1988 en que s'aprovà la seva execució (Lemm, 1996; Manresa, 1998).

L'aprovació es va dur en un clima de forta polèmica social, pel que feia als impactes de l'obra, les repercussions urbanístiques sobre la Vall de Sóller, la proposta de gestió privada i per la proposta guanyadora del concurs. Antoni Cuart amb la societat creada a tal efecte, Compañía Concesionario del Túnel de Sóller SA, i soci empresarial de Cañellas, va ser l'adjudicatari de la concessió de les obres, gestió i manteniment del túnel per un període d'uns 30 anys. No obstant, la seva proposta no havia quedat entre les millors valorades, concretament fou la tercera de les quatre presentades. El túnel havia de tenir una longitud de 3,98 km<sup>159</sup> i un cost d'execució per contracta de 5776 milions de pessetes (Lemm, 1996). Finalment els costos d'execució s'elevaren fins els 8000 milions de pessetes (Manresa, 1998). La concessionària s'havia compromès en enllestir-ho en 3 anys, és a dir pel 1992. Després d'una sèrie de pròrrogues, el 1993 l'empresa de Cuart es va declarar en fallida, i les obres varen romandre paralitzades durant un any. Posteriorment, l'empresa de les germanes Koplowitz, FCC (Fomento de Construcciones y Contratas), es va fer càrrec del deute de la concessionària i continuà la construcció que acabà a principis de 1997. La inauguració del túnel fou el 19/02/1997, Cañellas havia estat forçat a dimitir al 1995 en plena tempesta político-mediàtica vinculada al llavors presumpte cas de corrupció vinculada a la concessió del túnel. El mes de juliol de 1997, el Tribunal Superior de Justícia de Balears va sentenciar que Gabriel Cañellas (President de la CAIB, 1983-1995) havia comès un delictes de suborn, però aquest ja havia prescrit. En conclusió, Cuart havia pagat uns 50 milions de pessetes per obtenir la concessió del túnel que foren destinats, a través de la Fundació Illes Balears, a finançar la campanya del PP per les eleccions generals de 1989 i les locals i autonòmiques de 1991. A més, uns 72 milions de pessetes semblava que s'havien evaporat (Amer, 2006; Manresa, 1998)<sup>160</sup>.

Tal com s'ha demostrat en múltiples casos relacionats amb megaprojectes –megaobres, macroubanitzacions, superequipaments, etc–, la concessió (i proposta) de dits projectes sol anar vinculada a una sèrie "d'irregularitats" que es repeteixen tossudament. Les principals giren en torn a: la sobreestimació dels costos socioecològics i financers; i l'opacitat vinculada a la presa de decisió o la "contaminació democràtica". Un cop adjudicada l'obra, generalment, es tendeix a inflar els costos monetaris (que sovint van a càrrec de les arques públiques) i es desapareixen els costos socioecològics (Flyvbjerg et al., 2003; Aguilera-Klink i Naredo, 2009). El cas del túnel de Sóller es pot dir que resulta ser un cas exemplar que s'adapta perfectament als casos exposats per l'enfocament multidimensional i crític que s'ha encarregat d'analitzar aquests megaprojectes. Aquests megaprojectes han caracteritzat bona part de la fase corresponent a l'anomenat neoliberalisme. Podem sostenir, tal com exposa Naredo (2009a:47) que "qualificar de (neo)liberal al capitalisme dels poderosos és fer-li un immens favor, en encobrir

<sup>159</sup> Les altres empreses concursants eren: Túneles de Mallorca, Joan Caldes i Entrecanales (Mercè, 10/02/2007).

<sup>160</sup> La sentència del Tribunal Superior de Justícia de Balears incloïa: l'empresari Antoni Cuart; Jeroni Saiz (ex-Conseller d'Obres Públiques); José Antonio Berastain (ex-Secretari General del PP i ex-Conseller de Funció Pública). També es varen seure al banc: Maria Salom (diputada del PP); Pere J. Morey (ex-Conseller d'Agricultura); Joan Hugué (ex-President del Consell Insular de Menorca); Antoni Mari Calbet (ex-President del Consell Insular d'Eivissa i Formentera); i Carles Ricci Fabrer (trànsfuga de CDS que va permetre la victòria electoral del PP). Molts dels implicats participaren pressumtament en la xarxa de cobrament dels suborns (Manresa, 1998).

l'intervencionisme tan potent en el que normalment es recolza, permetent que els nous cacis vagin impunement de (neo)liberals per la vida”.

Per altra banda, les investigacions de Brokerval encetaren un altre cas de presumpte corrupció, vinculat a la construcció, a finals dels 1980, del cementeri privat de Marratxí, Bon Sosec. El cementeri estava promogut per un grup de societats, entre les que es trobava Edificaciones y Construcciones Domus de Joan Fageda, a les que s'hi afegien les figures de Jaume Gibert, Pedro Valencia i Josep Campins<sup>161</sup>. Fageda va ser elegit batle de Palma al 1991. Aquest cementeri privat era finançat per la Banca March, Sa Nostra i Balear de Capital Risc (BCR), entre d'altres. Aquesta darrera comptava amb la participació de les dues entitats financeres esmentades, a més de la del Govern Balear que hi aportà 425 milions de pessetes (50% del fons) i que era el responsable de la seva gestió. L'empresa del batle de Palma realitzava obres per 500 milions de pessetes. El negoci de la necròpolis amb una inversió prevista de 8500 milions de pessetes va acabar per fer fallida. En aquesta es trobava atrapada l'empresa de Fageda (Domus), les entitats financeres i la societat de capital risc. La solució a la fallida corporativa va ser per una banda, la condonació del deute adquirit per Domus amb les entitats financeres (prop de 700 milions de pessetes)<sup>162</sup>; i, per una altra banda, l'Ajuntament de Palma, presidit per Fageda, va adquirir el cementeri al setembre de 1997, per 1170 milions de pessetes, mitjançant una operació de leasing –lloguer amb opció de compra– a pagar en 15 anys (Manresa, 1998). El negoci fallit de Bon Sosec costà a la Banca March uns 10 miliards de pessetes i fou una de les causes de la defenestració del seu vicepresident executiu, Simó Galmés, qui havia conduït tota una sèrie d'operacions de la banca que reportaren uns excel·lents resultats a la banca i al propi Galmés (Urreiztieta, 2008).

Finalment, es pot observar a la taula 51, com malgrat la propugnada liberalització i flexibilització preconitzat pel dogma neoliberal, es produeix una forta concentració de les oficines en un reduït nombre d'entitats, la qual cosa marca un panorama cada cop més oligopolístic. El 2009, en el sector bancari, és destacable el paper que juga la Banca March amb 156 oficines (28,89% del total) i el Banco Popular que absorbí Es Crèdit amb 103 oficines (19,07% del total), ambdós sense variar pràcticament el nombre d'oficines que tenien en plena eufòria financer-immobiliària. En canvi, el grup de les principals entitats bancàries espanyoles, BBVA i BSCH, presenta una rellevant presència a les illes, tot destacant la important reducció de sucursals per part del BBVA. Els gegants bancaris espanyols tenien el 2009: el BSCH amb 75 oficines (13,89% del total) i el BBVA amb 73 oficines (13,52% del total). Cal destacar el fet que la Banca March tan sols compta amb una oficina a Madrid, mentre que les 95 oficines restants es localitzen a les principals zones on l'activitat turística-immobiliària ha estat més vigorosa a l'Estat espanyol: Canàries, Màlaga i Alacant. En quant a les caixes d'estalvi, cal esmentar la primera posició que ha assolit La Caixa amb 250 oficines (38,46% del total), la qual cosa es correspon al seu paper que ha adquirit en el panorama estatal i internacional com un dels principals agents globalitzadors de Catalunya. En segon lloc, Sa Nostra comptava al 2009 amb unes 218 oficines (33,54% del total), el que implica un increment de 109 oficines respecte de 1988. Finalment, un element a tenir en compte és el desembarcament de caixes d'estalvis procedents d'altres regions de l'Estat espanyol (p.ex. Cam, Caja Madrid, Bancaja) que ha estat molt vinculat a l'expansió de l'especulació immobiliària a tot l'Estat. En propers apartats s'apuntaran alguns aspectes sobre els efectes de la crisi en el sistema financer espanyol i balear, així com les reformes que s'han plantejat com a sortida de la crisi.

La bombolla especulativo-immobiliària es va començar a desinflar al 2007, esperonada per la crisi de les hipoteques subprime als EUA. Com s'ha esmentat en altres capítols (capítol IV i capítol VIII) la crisi hipotecària i immobiliària va començar a afectar a tot el sistema bancari internacional i transnacionalitzat. La crisi s'ha definit com a sistèmica i multidimensional: econòmic-financera, econòmic-productiva, energètica, ecològica, agroalimentària, climàtica, etc. La situació de l'Estat espanyol, dins dels països de l'OCDE, és de les més vulnerables de totes ja sigui per l'extrema dependència de combustibles fòssils i altres recursos naturals –que

<sup>161</sup> Jaume Gibert era el president de l'Associació de Promotors i Constructors de les Balears (Amer, 2006). Aquests intentaren aconseguir l'interès social del projecte entre 1989 i 1991. Una vegada aconseguit, abonaren 14,3 milions de pessetes, en concepte de donacions, a la fundació controlada per Gabriel Cañellas, Fundació Illes Balears. Gibert, Valencia i Campins foren patrons i fundadors de la Fundació Illes Balears. Gibert a més fou el vicepresident (Manresa 1998:150).

<sup>162</sup> Domus es va declarar en suspensió de pagaments amb uns 511 milions de pessetes acreditables a l'informe pericial, encara que presentà una situació creditora de 987 milions de pessetes (Manresa 1998:149).

repercuteix en una balança per compte corrent negativa—, com per l'elevada vinculació del teixit socioeconòmic a les lògiques especulativo-financeres derivades del boom urbanístic espanyol. La situació de les Balears podria ser qualificada com de les més vulnerable de l'Estat degut a: en primer lloc a l'extrema dependència respecte de materials de l'exterior per satisfer els requeriments del metabolisme socioeconòmic de les illes; i, en segon lloc, per la dependència respecte dels fluxos turístics per tal de cobrir les exigències financeres que impulsen aquell metabolisme. A més, tal com s'intentarà exposar més endavant, el teixit socioeconòmic balear ha derivat cap una estretíssima interrelació entre les activitats financeres, urbanístiques i turístiques. La forta especialització balear en el sector **FTRE** (*Financial, Tourism, Real Estate*) podria ser interpretada com una variació de la forta especialització experimentada a les ciutats globals, materialitzada en torn als sectors anomenats FIRE (*Financial, Insurance, Real Estate*). Tal com exposa David Harvey (2007) aquesta especialització en activitats terciàries ha esdevingut un element clau del règim d'acumulació flexible o postfordista, que s'ha caracteritzat per una elevada proporció de treball assalariat precari i mal remunerat en els sectors serveis (p.ex. neteja, missatgers, operadors telefònics, cambriers, etc). Aquesta hiperespecialització en la branca dels serveis es completa amb una petita part de llocs de feina altament qualificada i desproporcionadament remunerada.

**Taula 51. Entitats bancàries i caixes d'estalvi a les Balears al 2005 (Font: elaboració pròpia a partir de CECA, 2005; AEB, 2005; CECA, 2009; AEB, 2009).**

Banca	2005		2009		2005-2009
	Oficines	%	Oficines	%	
Nom entitat	Oficines	%	Oficines	%	Variació (%)
Banca March	154	28,95	156	28,89	1,30
Banco Popular	1	0,19	103	19,07	0
Banc de Crèdit Balear	102	19,17			
BSCH	70	13,16	75	13,89	7,14
BBVA	104	19,55	73	13,52	-29,81
Banco Sabadell	38	7,14	38	7,04	0
Banesto	22	4,14	26	4,81	18,18
Barclays	9	1,69	21	3,89	133,33
Deutsche Bank SAE	12	2,26	12	2,22	0,00
Bankinter	6	1,13	10	1,85	66,67
Banco Valencia	2	0,38	9	1,67	350,00
Banco Pastor	1	0,19	3	0,56	200,00
Citibank España	1	0,19	2	0,37	100,00
Halifax Hispania	1	0,19	2	0,37	100,00
Banif	1	0,19	1	0,19	0
General Electric Capital Bank	1	0,19	1	0,19	0
Banco de la Pequeña y Mediana Empresa	1	0,19	1	0,19	0
Finanzia Banco de Crédito	1	0,19	1	0,19	0
Lloyds Tsb Bank, Plc.	1	0,19	1	0,19	0
Banco Guipuzcuano	0	0	1	0,19	—
Banco Gallego	0	0	1	0,19	—
Popular Banca Privada	0	0	1	0,19	—
Bancofar	0	0	1	0,19	—
Banco de Madrid	0	0	1	0,19	—
Crédito Local de España	1	0,19	—	0	-100,00
Banco de Urquijo	1	0,19	—	0	-100,00
Sabadell Banca Privada	1	0,19	—	0	-100,00
Cetelem	1	0,19	—	0	-100,00
<b>Total</b>	<b>532</b>	<b>100</b>	<b>540</b>	<b>100</b>	<b>1,50</b>
<b>Caixes</b>	<b>2005</b>	<b>2005</b>	<b>2009</b>	<b>2009</b>	<b>2005-2009</b>
Nom entitat	Oficines	%	Oficines	%	Variació (%)

La Caixa	239	39,97	250	38,46	4,6
Sa Nostra	209	34,95	218	33,54	4,31
CAM	58	9,7	60	9,23	3,45
Bancaja	39	6,52	39	6	0
Caja Madrid	24	4,01	29	4,46	20,83
Colonya Caixa Pollença	17	2,84	21	3,23	23,53
Caixa d'Estalvis de Catalunya	7	1,17	16	2,46	128,57
Caja de Ahorros de Galicia	2	0,33	11	1,66	450
Ibercaja	1	0,17	3	0,46	200
Caixanova	1	0,17	2	0,31	100
Caja Duero	1	0,17	1	0,15	0
<b>Total</b>	<b>598</b>	<b>100</b>	<b>650</b>	<b>100</b>	<b>8,70</b>

### 10.5.3. La revolució dels transports. Una eina clau per la inserció de les Balears en els circuits del capital internacional i una important via d'acumulació.

Antonio Estevan (2006:344) apuntava que "el que anomenam transport, això és, el moviment horitzontal de persones i mercaderies, és en la seva essència una anomalia en l'ordre natural, que la Naturalesa no resisteix. Acceptar aquesta realitat és imprescindible per entendre les conflictives relacions que apareixen en totes parts entre medi ambient i transport". La relació física existent entre l'energia calòrica i la mecànica (p.ex. en condicions ideals, una calor es pot elevar un grau de temperatura un gram d'aigua, però aquesta mateixa energia permetria posar aquell mateix gram d'aigua a una velocitat de 328 km/h) és una de les causes per les quals el civilització urbano-industrial ha anat destinant creixents quantitats d'energia – fonamentalment petroli– al transport horitzontal de persones i mercaderies. Una situació que s'ha pogut implantar gràcies a les condicions geohistòriques d'acumulació del capital –via colonialisme territorial o globalització neoliberal–, que han permès la concentració del poder en les metròpolis occidentals.

Tal com apunta el mateix Estevan (2006), "no existeix el transport mecanitzat massiu respectuós amb l'entorn" i la "malaltia del transport" es propulsada i generada especialment pels principals centres de poder del planeta, des dels quals les lògiques productives del capital es centren en l'expulsió dels centres productius a les perifèries industrials planetàries. En aquest sentit, el transport i les infraestructures de transport es converteixen, també, en vies d'acumulació del capital en el que David Harvey (2004) defineix com a solucions espacio-temporals, entre les que destaquen a escala mundial, per exemple, les perspectives per la inversió en infraestructures a la Xina (moltes d'elles de transport) que per si mateixes es converteixen en una via d'acumulació del capital, però que a més permeten la incorporació dels espais dins dels circuits mercantils del capitalisme global i en conseqüència, esdevenen elements claus per a l'ampliació de dita acumulació. A més, moltes d'aquestes megainfraestructures es desenvolupen a través del que Harvey (2004) ha definit com a processos d'acumulació per desposseïció mitjançant els quals s'incorporen nous espais, noves activitats i nous productes dins dels circuits del capital, convertint-los en mercaderia.

Les infraestructures de transport<sup>163</sup> (terrestre, marítim, aeri) –capital fix– tenen una gran significació ja que aquestes són elements de primer ordre alhora d'articular les dinàmiques geoeconòmiques que acabaran traduint-se en noves formes i funcions del territori (Harvey, 2006 [1982]; Harvey, 2004). Així, en el cas de les Balears, la condició insular s'ha anat "pal·liant" mitjançant la construcció d'infraestructures que tenien com a principal objectiu

<sup>163</sup> Dins de les infraestructures de transport caldria tenir present aquelles que transporten informació, materials i energia. D'aquesta manera el desplegament de l'electricitat i les conduccions elèctriques i de la canalització de l'aigua, varen ser elements cabdals per assentar el model urbano-industrial, a l'igual que les línies de comunicació radiotelegràfiques i telefòniques. En temps de la globalització, les megainfraestructures de connexió energètica amb la península (gasoducte i connexió elèctrica amb cable), noves megainfraestructures hídriques i la connexió amb les xarxes de la comunicació han permès accelerar més els processos d'acumulació de la mà de la compactació espacio-temporal. L'altra cara de la moneda és la seva elevada factura social –grans desigualtats– i ecològica. No obstant, en aquesta anàlisi sobre les infraestructures de transport tan sols apuntam algunes qüestions relacionades amb el transport de passatgers i mercaderies.

connectar l'illa amb els principals centres de poder econòmic i polític exteriors, primer ports, llavors aeroports, i actualment ports i aeroports alhora. Però també, s'anaven articulant les infraestructures internes que connectassin els diferents centres de producció interna dins cada illa, amb les seves respectives infraestructures de connexió amb l'exterior. Emperò, les infraestructures són també elements per a la construcció de nous espais i la seva execució pot comportar la incorporació de nous territoris dins les lògiques de producció capitalista de l'espai. Mentre que les infraestructures terrestres han contribuït a la compactació espacio-temporal dels territoris insulars, donant lloc al que s'ha denominat l'espai illa-urbà, les infraestructures portuàries i aeroportuàries, entre d'altres, han possibilitat la compactació espai-temps de l'arxipèlag dins de la regió metropolitana europea. Per tant, cada lògica d'acumulació ha anat acompanyada d'una configuració territorial concreta que s'ha materialitzat de manera important en les megainfraestructures de transport que han estat les peces claus per a que aquella lògica fos viable: ports i ferrocarril per l'economia agroexportadora i industrial; aeroports i carreteres per l'economia turístic-immobiliària<sup>164</sup>.

#### *10.5.3.1. Les portes a l'exterior: els ports i aeroports de les Balears.*

El transport marítim i aeri i les seves infraestructures han possibilitat la compactació espacio-temporal de l'arxipèlag dins de la regió metropolitana europea. En aquest sentit, caldria considerar el paper que han jugat els ports i aeroports, com a elements imprescindibles per a l'entrada dels materials que alimenten l'economia balear i dels visitants que són l'objecte del sistema productiu balear, especialment, a partir de la segona meitat del segle XX. L'evolució d'aquestes infraestructures han marcat les pautes d'inserció de l'economia balear en els diferents cicles sistèmics d'acumulació del capital. En aquest sentit, les infraestructures del transport exterior esdevenen les solucions espacio-temporals claus per a la incorporació de l'economia balear en els circuits del capitalisme global, permetent expandir les fronteres de l'acumulació del capital bidireccionalment. Així mateix, el desplegament del transport motoritzat de passatgers i mercaderies permet perpetuar processos de compactació espacio-temporal que alhora permeten l'activació, expansió i dinamització de la circulació del capital i la seva acumulació (Harvey, 2006 [1982]).

En aquest sentit, caldria considerar el paper que han jugat els ports i aeroports, com a elements imprescindibles per a l'entrada dels materials que alimenten l'economia balear i dels visitants que són l'objecte del sistema productiu balear, especialment, a partir de la segona meitat del segle XX. L'evolució d'aquestes infraestructures han marcat les pautes d'inserció de l'economia balear en els diferents règims d'acumulació del capital, primer fordista i llavors flexible o postfordista. En aquest sentit, les infraestructures del transport exterior esdevenen les solucions espacio-temporals claus per a la incorporació de l'economia balear en els circuits del capitalisme global, permetent expandir les fronteres de l'acumulació del capital<sup>165</sup>.

*a) Els ports i el transport marítim. Les portes per l'entrada de mercaderies, dels gegants de la mar (els creuers) i darrerament com a espais de gentrificació social.*

Els ports han estat un dels elements claus al llarg de la història de les Balears. Les relacions comercials marítimes han marcat l'evolució geohistòrica de l'arxipèlag, on bona part de les activitats productives, extractives i manufactureres tenien una dimensió exportadora.

<sup>164</sup> Per veure una història (acrítica) de les obres públiques a les Balears es pot consultar l'obra Aguiló, M. i Llauger, M.A. (1996) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma de Mallorca. Seria interessant realitzar un estudi crític –veient els agents implicats, conflictes socials, etc- que han anat lligats a moltes obres públiques de les illes.

<sup>165</sup> En el cas de les Balears, el transport aeroportuari ha estat l'objecte de la tesi doctoral de Rosa M. Martínez, dirigida per Joana M. Seguí. Seguí ha centrat gran part de la seva tasca investigadora en l'estudi dels diferents modes de transport en especial èmfasi a la seva incidència a les Balears. El seu darrer treball consultat és el presentat al X Col·loqui Internacional de Geocrítica (Seguí i Martínez, 2008). Per altra banda, cal destacar el treball de la també geògrafa Joana M. Petrus sobre el transport marítim i l'espai comercial de les Balears (Petrus, 1990). Aícia Bauzà està treballant en relació a les megainfraestructures de transport des d'una dimensió crítica, amb especial èmfasi sobre el seu paper dins les lògiques del capitalisme global. Es pot veure un avanç del seu treball a Bauzà (2008) "El Aeropuerto de Palma de Mallorca. La puerta que abre el proceso de compactación espacio-temporal de la isla" presentada al IX Col·loqui de Geografia Urbana de l'AGE (Asociación de Geógrafos Españoles) *Ciudades, culturas y fronteras en un mundo en cambio* (9-14 de juny 2008).

Nogensmenys, la pròpia economia de l'arxipèlag també s'ha mostrat fortament depenent de multitud de materials que anaven destinats, en bona part, a la seva reelaboració i posterior exportació (Manera, 2006). Es pot dir, doncs, que les illes, especialment Mallorca i Menorca, s'han anat especialitzant en les activitats comercials de major valor afegit, escalant posicions en la "corba del notari" definida per Naredo i Valero (1999), fins a posicionar-se en les parts altes de dita corba del notari, acabant per importar materials i exportar turistes.

Entre els treballs sobre els ports de les illes podem destacar els d'Alemanys (2001) que es centra únicament en els ports que actualment estan administrats per l'Autoritat Portuària de Balears (port de Palma, d'Alcúdia, d'Eivissa, de La Savina i de Maó); el de Soler (2004)<sup>166</sup> sobre tots els ports de les illes; l'article de Quintana Peñuela (1974) sobre el port de Palma i el de Francesc Moll (1961) sobre el port d'Eivissa, ambdós publicats al BCOCIN (Butlletí de la Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Mallorca, Eivissa i Formentera); i les aportacions de Pujalte (1999; 2002) sobre els transports i comunicacions al llarg dels segles XIX i XX. Els ports de les Balears experimentaren una important transformació a finals del segle XIX, moment a partir del qual s'aniran incrementant les seves dimensions. A les primeres dècades del segle XX, augmentaren les línies regulars, amb un important increment dels vaixells de mercaderies i passatgers. I, fins a mitjans segle XX el nombre de ports amb un cert dinamisme cobria un ventall bastant més ample del que finalment seran a l'actualitat els ports principals de les Balears on es produeixen la major part dels moviments de passatgers i mercaderies: Palma i Alcúdia a Mallorca; Maó a Menorca; Eivissa i Formentera.

- Navegació, construccions i ampliacions portuàries a la segona meitat del segle XIX. Els poderosos es fan a la mar.

La finalització de la guerra d'independència dels EUA (1783) i la de les colònies espanyoles a Amèrica (1828) va encetar un període de bonança pels fluxos comercials vers els territoris d'ultramar. A més, com ja s'ha esmentat anteriorment, la colonització francesa d'Algèria i l'obertura del Canal de Sues, obrien noves vies per l'explotació dels recursos i poblacions d'Àfrica i l'Orient. La Mediterrània cobrava valor geoestratègic, i en particular s'intensificava el trànsit marítim amb la Índia i, en el cas espanyol, amb la colònia de Filipines. Posteriorment, la febre de l'or negre –petroli– dotarà d'un creixent protagonisme geoestratègic a la conca Mediterrània. La intensificació mercantil es va traduir en una forta pressió sobre els boscos de les illes ja que les drassanes de les illes varen experimentar una època daurada (Gil-Casasnovas, 2006; Cirer, 2004; Sánchez et al., 2002)<sup>167</sup>.

Les naus de vela foren progressivament reemplaçades per les de vapor. Emperò, tal com exposa Barceló (1961:173) al llarg de la segona meitat del segle XIX, "les naus de vela no només no foren desplaçades per les de vapor, sinó que únicament a elles els hi eren encarregades les llargues travessies comercials"; és a dir les embarcacions de vapor cobriren el comerç de cabotatge i les de vela el comerç d'altura. A mitjans del XIX es fundaren petites companyies comercials. El gener de 1834 entrava al port de Palma el vapor El Balear de la Compañía Catalana de Vapores que es proposava establir sis serveis mensuals que cobrien la ruta Barcelona-Palma-Maó. Aquesta iniciativa no va durar gaire, en part per mor de coincidir amb l'esclat de la guerra carlista i l'epidèmia del còlera que acabaren per forçar la interrupció de la línia. El 1835 El Delfín va substituir a El Balear amb travessies irregulars entre Palma i Barcelona, sense passar per Maó. Mentre que Eivissa seguia a l'ombra del transport marítim regular. El 1836 es presentaren tres propostes per establir un servei regular entre Palma i Barcelona. Aquest fou adjudicat, un any després, a Josep Estade Homar i al seu fill Miquel Estade Sabater. Es va constituir la Empresa del paquete de vapor de El Mallorquín, formada per un accionariat divers en el que es trobava l'alta societat mallorquina, des de l'aristocràcia (p.ex. comte de Montenegro, marquès de Palmer, marquès de la Romana, etc), als més alts

<sup>166</sup> Després d'haver realitzat la recerca documental d'aquest apartat Rafael Soler (2007) publicà el llibre: *Les Illes Balears port a port*.

<sup>167</sup> El 1811 per mor de l'ocupació dels ports llewantins per les tropes franceses, els ports mallorquins s'habilitaren pel comerç amb les Amèriques. El valor de les importacions passaren de 188485 rals de billó al 1810 a 733110 rals de billó al 1811. Aquest moviment va desaparèixer amb el final de la Guerra d'Independència espanyola al 1814. A Mallorca es va passar de 253 pilots al 1820 a 441 al 1849. A Mallorca, el 1788 hi havia unes 308 naus de les quals unes poques sobrepassaven les 30 Tm; el 1849 hi havia matriculades a Palma 506 embarcacions, de les quals 4 tenien més de 400 Tm i tan sols 16 estaven construïdes fora de l'illa (Barceló, 1961).



representants de la burgesia (p.ex. Canut i Mugerot, Jacint Feliu, Felip Guasp, Josep Estade Homar, Andreu Barceló Bestard, etc). La línia regular Palma-Barcelona coberta per El Mallorquí s'inaugurà al 1837 i seria clau per a les exportacions de ramat porcí i l'arribada dels primers viatgers (p.ex. Frederick Chopin George Sand arribaren a bord del Mallorquí) (Pou-Muntaner, 1964a; Pujalte, 1999)<sup>168</sup>.

A partir de llavors començaria a desplegar-se el transport marítim regular de les Illes i se constituïren tot un seguit de companyies navilieres, algunes de les quals de vida efímera. El 1850 un grup d'empresaris que eren també accionistes de l'abans esmentada, varen adquirir el vapor Barcelonés. Ambdues companyies acabaren per fusionar-se en l'Administració dels Vapors Espanyols Mallorquí i Barcelonés. Aquesta mateixa companyia seria l'adjudicatària al 1952 del correu entre Palma i Eivissa, amb quatre viatges mensuals, i que a partir de 1858 enllaçaria amb València (Pou-Muntaner, 1964a; Pujalte, 1999). El 1852 s'obrí una subscripció per reunir els diners per fundar la Sociedad Mahonesa de Vapores, molts dels sol·licitants formaven part de les elits industrials, comercials i financeres de l'illa (p.ex. Joan Taltavull) que estaven interessades en l'establiment d'una línia regular per l'extracció del calçat i altres manufactures destinades a l'exportació. A tal efecte es va adquirir el vapor Mahonés que realitzaria setmanalment la línia Maó-Alcúdia-Barcelona. El Mahonés va ser substituït pel vapor Menorca el 1860 (Casasnovas, 2006). El 1855 es va constituir l'Empresa Mallorquina de Vapores amb Jaume Miró Granada com a director i fundador. El seu primer vapor fou el Rey Don Jaime I que inicià la ruta Palma-Barcelona, en competència amb El Mallorquí. Al 1857, l'Empresa Mallorquina de Vapores va guanyar la subhasta dels serveis regulars Maó-Palma-Barcelona i Palma-Eivissa-València, per la qual cosa va adquirir un segon vapor, el Rey Don Jaime II. La rellevància de les rutes regulars des de Mallorca i Menorca cap a Barcelona estriba en el fet que des d'allà es redistribuïen els productes de les illes cap a les Antilles, sobretot Cuba. Així mateix, Eivissa quedà coberta per la línia regular entre Palma i València.

El darrer quart del segle XIX es caracteritzà per un gran increment de la flota mercant i la posada en marxa dels primers vapors de gran tonatge per la navegació d'altura, especialment per viatges de Palma a les Antilles. La "febre de l'or" de les Amèriques va fer que des de les illes es fixassin l'objectiu d'abordar els mercats americans. Per una banda, s'obtenien matèries primeres a les colònies que després es revenien o podien ser emprades com a matèria primera per les manufactures de les illes que llavors es tornarien a revendre, en part, a Amèrica. Barceló (1961:175) exposa que "des del 1865 el moviment comercial mallorquí havia concentrat els seus esforços en les Antilles. Els mallorquins havien invertit un considerable capital en aquesta empresa comercial. Les naus realitzaven una ruta triangular entre Palma, les Antilles i els ports mediterranis occidentals, duent teixits, olis, aiguardents i altres productes de l'illa per retornar amb cafè, sucre, cotó, etc". En el mateix sentit, Quintana Peñuela (1974:8) exposa que "el comerç mallorquí es llança a l'aventura econòmica de les Antilles, font important d'acumulació de capital".

Així mateix, la manufactura industrial menorquina tenia com a principal objectiu el mercat americà on s'exportaven les sabates menorquines. En aquest context s'ha de destacar la constitució a l'any 1870 de la Sociedad Transatlántica Mallorquina per part dels naviliers Rosich<sup>169</sup>, Frau i Cia. Aquesta societat va adquirir el vapor Argos per realitzar viatges transatlàntics des de Mallorca. EL 1871, l'Argos feu el primer viatge transatlàntic des de Mallorca cap a Puerto Rico i l'Havana. Emperò els resultats esperats no s'assoliren i al tercer viatge es varen suspendre els viatges transatlàntics (Pou-Muntaner, 1964a).

Al llarg del darrer terç del segle XIX, de forta expansió i transformació socioeconòmica, es constitueixen un elevat nombre de companyies navilieres i augmenta de forma singular el nombre d'embarcacions a vapor. L'any 1870, es va fundar l'Empresa Marítima de Vapor, dirigida per Josep Astier, que comptava amb dos vapors, l'Unió i el Lulio. El vapor Lulio de l'Empresa

<sup>168</sup> J. Pou-Muntaner (1964:9) escrivia: "L'insigne catedràtic D. Juan Cortada Sala deia el següent: "A les 3 de la tarda d'aquest dia [13 de juliol de 1845] hem entrat amb uns 40 passatgers en el vapor "El Mallorquí" que sol dur a Palma carn humana i dur d'allà carn porcina". (J. Cortada Sala (1948) *Viaje a la isla de Mallorca en estío de 1845*). George Sand escrivia a la seva obra "Un Hivern a Mallorca" (1855) (a Pou-Muntaner 1964:9) : "gràcies al porc he visitat l'illa de Mallorca, ja que si fa tres anys se m'hagués acudit visitar-la, hagués hagut de renunciar al meu desig per no fer un viatge llarg i perillós en vaixell de vela. Però **a partir de l'exportació del porc, la civilització ha començat a penetrar a l'illa**" (les negretes són nostres).

<sup>169</sup> Josep Rosich Mas fou membre de l'Ateneu Balear i promotor del Banc de Crèdit Balear. També fou regidor de Palma i diputat pel Partit Republicà Radical (1880-1890) (Peñarrubia, 2001).

Marítima de Vapor també s'aventurà en els viatges transatlàntics, abandonat al segon viatge per mor d'una avaria (Pou-Muntaner, 1964a). Al 1879 es va constituir la Isleña, Empresa marítima a vapor amb Joaquim Quetglas Bauzá com a president<sup>170</sup>. Posteriorment, al 1880 l'Empresa Marítima de Vapor va adquirir el que seria el vaixell més gran fins al moment, el transatlàntic Bellver procedent de les drassanes de Glasgow i l'Empresa Mallorquina de Vapores adquiria el transatlàntic María (Pou-Muntaner, 1964a). La forta competència entre les tres navilieres mallorquines s'intensificà cap el 1882 quan els transatlàntics deixaren de cobrir viatges d'altura i tant el Bellver com el María feien, sobretot, viatges de Palma a Barcelona. Finalment, al 1885 es varen fusionar la Empresa Mallorquina de Vapores i La Isleña, donant lloc a La Isleña, Empresa Mallorquina de Vapores; i al 1891 es duia a terme una nova fusió entre La Isleña, Empresa Mallorquina de Vapores i Empresa Marítima de Vapor, donant lloc a La Isleña Marítima. La Isleña es va convertir en el gegant de les comunicacions marítimes de les illes.

A la segona meitat del 1880 sorgiren noves navilieres que tendrien, generalment, menys importància que les ja existents i moltes d'elles tendrien una vida curta. El 1887, l'empresa Harinera Mallorquina, de la família Alzamaora, va adquirir el vapor Cataluña per exportar vi des dels ports de Porto Colom i Palma al sud de França; i els eivissencs Joan i Ignasi Wallis compraren el vapor Ninyi per cobrir la línia Eivissa-Barcelona. El 1888 es constituïa la Compañía de Navegación de Ciudadela, presidida pel baró de Luriac, que adquirí el vapor Ciudad de Ciudadela; i el propietari de Cabrera, Jacint Feliu Ferrà, va adquirir el vapor Nova Creine per cobrir el trajecte entre Palma i Cabrera. El 1891 es va constituir la Compañía de Navegación de Sóller que adquirí el vapor León de Oro. El 1892, a Maó es constituïa La Menorquina, Sociedad de Navegación que comprà tres vapors: el vapor Palma a La Isleña, al que li canvien el nom pel de Menorquín; el vapor Cámara al que li posen el nom de Ciudad de Mahón; i el Nuevo Correo de Cartagena que es diria Comercio.

Pou-Muntaner (1964a:25) escriu que "des de que el maig fou adquirit el seu primer vapor, El Menorquín, se desencadena una violenta competència entre les dues navilieres de Maó que va merèixer l'atenció dels Poders Públics". El 1895 es fusionaven la Sociedad Mahonesa de Vapores i la Menorquina Sociedad de Navegación, i formaren La Marítima que ostentaria el monopoli de les comunicacions exteriors de Menorca. El 1898 es constituïa a Palma, la Unión Comercial, Compañía de Navegación a Vapor amb el propòsit de fer la competència a La Isleña. Per altra banda, La Isleña va iniciar cap a finals del XIX una renovació de la flota i reparació d'alguns vaixells. El 1903 es va dissoldre la Compañía de Navegación de Sóller i aquesta fou substituïda per la Marítima Sollerense, fundada per l'industrial Pere Mayol, i que encarregaria la construcció del vapor Villa de Sóller.

La multiplicitat dels viatges regulars afectà a ports que fins aleshores havien quedat fora dels circuits comercials marítimes habituals. Així, per exemple, a la calor de les activitats agroexportadores i manufactureres destinades a l'exportació, s'incorporaren ports com: el port de Sóller que comptà amb línies regulars amb Ciutadella, Eivissa, Barcelona, Marsella i Sette; el port d'Alcúdia amb Ciutadella, Maó i Barcelona; el de Porto Cristo amb Barcelona; etc. A més, altres ports com els de Porto Colom, Porto Petro o Andratx experimentaren un increment considerable del trànsit marítim per mor de l'exportació de vins, productes agroforestals i manufacturats (Soler, 2004).

També cal tenir present que la vitalitat del comerç marítim es manifestava en un elevat nombre d'embarcacions de transport no regular que s'encarregaven d'exportar els productes agroalimentaris, manufactures i altres matèries primeres des dels ports de les illes a d'altres ports espanyols i europeus. Per exemple, Barceló (1961) ens comenta com el 1876 es comptabilitzaren unes 1100 embarcacions, de les quals unes 20 eren angleses carregades de fusta de qualitat i carbó. A la segona meitat del XIX hi havia un important nombre de naviliers individuals entre els que es poden destacar: a Mallorca, Manuel Salas amb el primer vaixell destinat al transport de petroli el 1870, Gabriel Alzamora Ginard de la Casa Alzamora, entre d'altres; a Menorca, Goñalons i Cia; a Eivissa Abel Matutes Torres, Joan Marí, Josep Roig, Manuel Verdura, etc (Soler, 2004). En el cas d'Eivissa, cal destacar el fet que les exportacions de sal marina es feien a través d'embarcacions que la carregaven al port d'Eivissa o bé just davant de ses Salines. La sal s'exportava als països nòrdics, EUA i Canadà per salar bacallà i

<sup>170</sup> Els socis fundadors de "La Isleña" foren: Francisco Forteza Tarongí, Joaquín Quetglas Bauzá, Alejandro Rosselló y Pastors, Jaime Serra Fuster, Jaime Ripoll Bauzá, Antonio Garau Tous, Francisco Casasnovas Sancho, Antonio Pascual Nicolau, Antonio Cortés Valls, Pedro Comas Mnojo i Jaime Suau Torres (Pou-Muntaner 1964:17).

arengada. Sorprenentment, el navilier eivissenc Abel Matutes Torres, que ocupà la presidència de la Cambra de Comerç d'Eivissa des de la seva constitució al 1903 fins el 1911, no apareix a diferents treballs sobre el transport a les Balears (Pou-Muntaner, 1964a; Pujalte, 1999). Mentre que aquest fou un dels principals agents político-empresarials de l'illa, ja que ocupà càrrecs de rellevància política (p.ex. Partit Liberal Dissident) i de representació empresarial (p.ex. Cambra de Comerç d'Eivissa) estretament vinculats a l'activitat naviliera i comercial, sempre a l'estela de Joan March.

L'articulació de les illes dins de l'engranatge del sistema-món capitalista com a peces semiperifèriques destinades a l'especialització, sobretot, agroexportadora va tenir un efecte important en quant a la utilització dels espais portuaris. Aquests espais havien mantingut unes dimensions més o menys estables des de feia centúries. En el cas del port de Maó, en temps de l'ocupació britànica es varen dur importants obres d'ampliació que posaren en ús marítimo-comercial i militar la vessant de llevant de la rada, així com es duen a terme importants obres en tot el port. I és que pels britànics, Menorca era "Port Mahon". Les infraestructures portuàries del port de Maó se tornarien a ampliar al llarg del segle XIX ja sota pavelló espanyol. Les obres s'intensificarien en motiu de la crisi socioeconòmica menorquina de la primera meitat del segle XIX. Entre les actuacions a destacar hi ha: la modificació de les instal·lacions de s'Arsenal (vessant de llevant); la construcció d'un nou llatzeret en un illot de la rada, aprofitant els materials procedents de la voladura del castell de Sant Felip; ampliació i reconstrucció dels molls entre Cala Figuera a la Colàrsega (vessant de ponent); construcció de nous accessos de la ciutat al moll; construcció del Cós Nou, entre s'Arsenal i sa Colàrsega (vessant de llevant); etc. Aquestes obres servirien per pal·liar els efectes de la crisi de la primera meitat del segle XIX a Menorca. Dita operació "anticíclica" es va completar amb la construcció de la fortalesa de sa Mola que ocuparia bona part de la segona meitat del segle XIX. Les enormes dimensions del port de Maó responien a l'alta activitat que havia tengut aquell port, però també al recurs d'impulsar obres com a mecanisme d'intervenció pública en moments de crisi (Soler, 1996; Soler, 2004). Així, és comprensible que quan es promulgà la Llei de Ports de 1880 que no incloïa el port de Maó com a d'interès general, les forces vives es mobilitzaren per a que dita llei es modificàs amb l'objectiu d'aconseguir que aquell port amb uns 5 kms lineals de molls fos considerat d'interès general, cosa que s'aconseguí al 1882. Per altra banda, al port de Ciutadella s'iniciaren les ampliacions de les instal·lacions portuàries, unes obres que no s'acabarien fins passada la Guerra Civil (Murray, 2006; Soler, 2004).

En el port de Palma, es descriuen a l'Antiguitat dues zones portuàries: una a la rada de Portopí i l'altra a la cala que avui es ocupada pel passeig des Born i la plaça de Santa Catalina Tomàs. Al segle XIV la major part de l'activitat marítima es concentrava a la part de llevant just al capdavant de la Seu, on es va construir un dic d'abric en direcció SW d'uns 320 metres i que ofería unes condicions més segures respecte de Portopí, que quedava més exposat al mal temps. Aquesta infraestructura es va mantenir quasi en idèntiques condicions durant mig mil·lenni. Quintana Peñuela (1974:8) ens recordava com amb "el desenvolupament del comerç mediterrani a la Baixa Edat Mitjana i, dins d'aquell, del mallorquí feu a Portopí totalment insuficient. No hi havia cap altra alternativa, si es volia tenir assegurada la vigilància del port des de la ciutat –la qual cosa era indispensable donades les condicions de vida a la Mediterrània en aquella època–, sinó construir un moll artificial a llevant de Portopí, és a dir, junt a la mateixa Palma". Així s'inicià una fase en la que el port acudeix a la ciutat. A principis de segle XIX s'inicià l'ampliació de les infraestructures del port amb la construcció del que es coneix com a Moll Nou, a continuació del Moll Vell, amb la qual cosa la superfície portuària terrestre es multiplicava per 3, assolint 1,9 Ha. El 1864, Emili Pou va redactar un projecte de neteja i millora del port que fou aprovat finalment, en dues parts al 1870 i 1871. Aquestes obres s'iniciaren al 1872 i s'allargaren fins a principis de segle XX, i tenien per objectiu ampliar la superfície de moll per desenvolupar les tasques de càrrega i descàrrega, així com incrementar la superfície d'abric (Soler, 1996; Soler, 2004).

Emperò a Mallorca, hi havia tota una sèrie de ports que tenien una certa rellevància, i molts d'ells havien estat ampliat, construïts i/o condicionats entre finals del segle XVIII i el segle XIX. Entre d'ells es poden destacar els ports de: Alcúdia, Andratx, Cala Ratjada, Pollença, Porto Cristo, Porto Colom, Porto Petro, Sóller, principalment. Així, l'Arxiduc Lluís Salvador a principis del segle XIX va detectar que el nombre mig anual de vaixells que arribaven a Mallorca es distribuïen entre un 56% a Palma i el 44% entre la resta de ports; mentre que el 70% del tonatge brut corresponia a Palma, i el 30% restant als altres ports (Soler, 2004).

A les Pitiüses les comunicacions marítimes tenien un important entrebanc en el port d'Eivissa. Aquest rebia les aigües i els sediments dels cursos que allà hi desembocaven, amb la qual cosa tan sols podien accedir els vaixells de poc calat. La major part de les activitats de càrrega i descàrrega s'havien de fer mitjançant barques auxiliars. A més, les embarcacions havien de fondejar a la part exterior, molt exposada als temporals. El 1851 es construí la dàrsena interior i el contramoll, però encara resultava prou difícil accedir-hi. També s'iniciaren les gestions per tal de declarar el port d'interès de general, cosa que s'aconseguí el 1882. El 1872 s'iniciaren les obres de dragatge del port per tal d'assegurar un calat de 5 metres i el 1880 Emili Pou redactà el Projecte General de Millora del port d'Eivissa. Aquest projecte se desenvoluparia per etapes i en ell se considerava: el tancament dels freus que hi havia al davant del port –entre la platja de Talamanca i s'Illa Grossa; i entre s'Illa Grossa i s'Illot de Botafoc–; la construcció d'un espigó d'abric; construcció d'andanes; moll i contramoll; etc. Les obres del port les emprendria el Banc de Crèdit Balear que guanyà la subhasta al 1883 (Payeras, 1973). El projecte de Pou s'executà en diferents fases i finalitzà cap el 1912 quan fou inaugurat el Dic de Llevant (270 m) (Moll, 1961; Soler, 1996; Soler, 2004).

La rellevància de la construcció del port la posa de manifest Cirer (2004:46) quan diu que "potser el 1884 és l'any en què podem situar el punt d'inflexió de l'economia eivissenca. Fou llavors quan començaren les obres de millora del port d'Eivissa i aviat començà el procés de modernització de les salines". Pot semblar que una cosa va desvinculada de l'altra, però és important tenir present que Josep Astier i Manuel Salas eren vocals del Banc de Crèdit Balear. El primer era vocal de la primera Junta de Govern i el segon ho fou entre 1905 i 1911, any en que cessà per desavinences per l'ampliació d'un crèdit al seu contrincant polític-empresarial Joan March Ordinas<sup>171</sup>. La connexió Salas-Astier amb el Banc de Crèdit Balear aniria més enllà de les obres del port eivissenc, ja que d'acord amb Payeras (1973:220) el banc havia realitzat una "subscripció per la totalitat de les 2500 obligacions hipotecàries al 6% anual, emeses per la societat Salinas de Ibiza". És a dir, l'adquisició de les salines eivissenques per part de Manuel Salas i Josep Astier se feu com la major part de les operacions financeres del moment a Mallorca, amb la participació del Banc de Crèdit Balear i aquell s'encarregà de les obres del port que era una peça fonamental de l'extracció salinera. La "modernització" econòmica eivissenca podria ser interpretada, doncs, com una mena de colonització del capital mallorquí que adquireix la principal font de riquesa de l'illa i adequa les infraestructures per a la seva extracció i comercialització. Tal com exposa Soler (1996:219) aquelles obres donaren "al port d'Eivissa l'aspecte que actualment té a la seva part sud, la qual no ha experimentat modificacions substancials al llarg de noranta anys".

Finalment, a Formentera es feia servir s'Estany des Peix com a principal zona portuària per a les embarcacions de menor calat, mentre que el contigu illot de la Savina servia d'abric per a les embarcacions de major calat des de l'Edat Antiga. Cap a finals del XIX s'Estany des Peix fou afectat pel procés desamortitzador, ja que pertanyia a l'Església, i es va dur a terme la construcció d'un dic (120 m) que unia l'illot de la Savina amb Formentera i un altre dic (50 m) que sortia de l'illot de la punta de l'Est i que corria paral·lel a l'illa de Formentera. D'aquesta manera s'aconseguien una zona abrigada d'unes 3,5 Ha. Cap al 1928 quan l'Estat es feu càrrec del port, els dos dics es trobaven en molt mal estat de conservació.

Per altra banda, cal destacar que al 1872 es va constituir la Junta d'Obres del port de Palma, mentre que la resta de ports varen restar dependents del Servei d'Obres Públiques fins el 1928. A partir de llavors, es duriu una sèrie de reformes administratives que desembocarien en l'articulació de l'administració conjunta dels ports de les illes<sup>172</sup>. El Reial Decret llei de 24 de febrer de 1928 classificava els següents ports d'interès general: Alcúdia, Andratx, Eivissa, La Savina, Maó, Palma i Sóller; i els següents ports de refugi (Reial Ordre de 4 d'agost de 1926): Cabrera, Cala Ratjada, Ciutadella, Fornells, Porto Colom i Sant Antoni. Aquestes classificacions

<sup>171</sup> March entrà a formar part de la Junta de Govern del Crèdit el 1914 i cessà el 1918 quan inicià segons Payeras (1973) la seva nova activitat com a banquer.

<sup>172</sup> Es passen per diferents etapes en les quals els ports mallorquins i el de Cabrera s'integraren la Junta d'Obres i Serveis del Port de Palma de Mallorca al 1928. Mentre que la resta seguirien essent dependents de l'estructura central de l'Estat i estaven recollits en les Comissions administrativa de Maó els ports menorquins (excepte Ciutadella) i la d'Eivissa, els eivissencs. Acabada la Guerra Civil, es crea la CAPE (Comissió Administrativa de Ports a càrrec de l'Estat) en el que s'integren els ports de les illes. El 1956 es va constituir el Grup de Ports de Balears en el que s'integraven tots els ports de les illes, menys el de Palma. El 1963 es va establir un únic servei administratiu per a tots els ports de les illes, el Grup de Ports de Balears. Amb la Constitució (1978), els ports d'interès general passaren a formar una unitat portuària única, el Grup de Ports de Balears (Soler, 1996; Soler, 2004).

han anat baratant al llarg del segle XX, però el que cal considerar és la constant distinció entre les diferents categories de ports, entre els d'interès general, els de refugi i els d'interès local (Soler, 2004).

En els diferents organismes que tenien aquest objectiu, s'hi trobaran les principals personalitats del món dels negocis illencs. Per tal de fer-nos una idea podem exposar les següents personalitats: Gabriel Mulet Sanç que fou dels membres fundadors del lobby proturístic, Foment de Turisme de Mallorca el 1905, propietari d'una agència de duanes i ocupà diferents càrrecs a la Cambra de Comerç, va ser el president de la Junta del port de Palma entre 1917 i 1922; Antoni Fortuny Moragues que fou president del Banc de Crèdit Balear (1933-1935) i de la Junta del Port (1938-1950); Rafael Villalonga Blanes, de la família aristòcrata dels Villalonga, fou president de la Diputació Provincial de Balears durant bona part del franquisme (1957-1970) i també de la Junta del Port (1950-1968); l'industrial de les sabates d'Inca, Llorenç Fluxà Figuerola, que fou batlle d'Inca (1938-1939) durant la Guerra Civil, membre del consell d'administració de la Banca Catalana i de la Banca March, va ocupar la presidència de la Junta entre 1968 i 1970; o el banquer i especulador immobiliari, Miquel Nigorra Oliver qui ocupà la presidència de la Junta del Port (1970-1978), just als mateixos anys en que ocupava la presidència del Banc de Crèdit Balear (Buades, 2004; Payeras, 1973; Soler, 2004).

La burgesia de les illes, present a les principals institucions de les illes –des dels lobbies empresarials (p.ex. Cambra de Comerç), fins a l'administració pública–, va tenir com a principals fites: l'adequació de les infraestructures portuàries i l'augment de les línies marítimes regulars, per una banda; i, per una altra banda, després de la crisi socioeconòmica dels anys 1820 a Menorca, es reclamarà repetidament la franquícia comercial pel port de Maó i al darrer terç del segle XIX a Mallorca es reclamà, també, la condició de port franc<sup>173</sup>. Segons els seus promotors, d'aquesta manera s'aconseguiria esperonar l'activitat exportadora, alhora que abaratir les importacions de matèries primeres que resultaven fonamentals pel metabolisme socioeconòmic de les illes (Casasnovas, 2006; Peñarrubia, 2001). Alexandre Rosselló en el Congrés Espanyol de Geografia Colonial i Comercial (1883), defensà la franquícia comercial dels ports de les Balears per tal que aquests es convertissin en la plataforma de distribució cap a Europa dels productes procedents d'Àfrica, Amèrica Llatina i de les Filipines (Peñarrubia, 2001). Les primeres demandes foren recollides i dutes a terme, mentre que les segones foren descartades.

- Navegació a combustió i monopoli navilier al segle XX. De nou Joan March.

El segle XX s'inicià amb un nou impuls al transport marítim que vendria caracteritzat per: la formulació de noves regulacions que intensificaven la freqüència de les línies regulars; amb l'aplicació del motor d'explosió interna a la navegació es procediria a la substitució de la flota per noves embarcacions o bé a la substitució de les calderes de vapor pels nous motors; i per l'aparició del gegant de la Trasmediterrànea. El 1903, any en que el conservador mallorquí, Antoni Maura ocupà per primera vegada la presidència del govern espanyol, les principals institucions polítiques i empresarials emplaçaren una demanda per tal d'incrementar les freqüències entre els ports de les illes i els peninsulars. Les gestions de Maura fructificaren en la dotació de subvencions per tal de realitzar tres viatges setmanals d'anada i tornada entre: Palma-Barcelona; Palma-Eivissa-València; i Palma-Eivissa-Alacant (Pou-Muntaner, 1964a). Es pot veure com Menorca no hi apareix, la qual cosa podria atribuir-se que aquesta ja estava prou ben connectada, o bé al fet que la composició sociopolítica d'aquella illa no responia als paràmetres caciquils de Mallorca i Eivissa, agrupats en torn del Maurisme. De fet, a Menorca governaria una coalició entre els liberals fusionistes i els republicans, resultant un front d'oposició al conservadorisme (Casasnovas i Ginard, 2006).

La burgesia de les illes va seguir lamentant-se sobre les deficientes comunicacions marítimes i al 1909 Maura aprovà la Llei de Comunicacions Marítimes que "tenia per objecte la regulació jurídica total i completa de les comunicacions marítimes establint els principis generals segons els quals s'havia de desenvolupar el trànsit marítim, regulant la construcció de les naus,

<sup>173</sup> En aquest cas, Peñarrubia (2001) apunta com des de la Unió Obrera Balear es propugnava per un lliurecanvisme moderat. En concret, el gremi de mariners, per mor de la crisi de la marina mercant degut al canvi de vaixells de vela pels de vapor i la conseqüent reducció de mà d'obra, defensaven la rebaixa de les drets de duanes per tal d'incentivar una major ocupació.

el trànsit, les primes a la navegació i la pesca” (Pou-Muntaner 1964a:34). Aquella nova llei configurava unes elevades freqüències en les comunicacions marítimes de les illes que quedava de la següent manera: sis viatges setmanals (anada i tornada) entre Palma i Barcelona; un viatge setmanal (anada i tornada) Marsella o Barcelona-Palma-Alger; un viatge setmanal (anada i tornada) Palma-Eivissa-València; un viatge setmanal (anada i tornada) Palma-Eivissa-Alacant; un viatge setmanal (anada i tornada) Eivissa-Barcelona; tres setmanals (anada i tornada) Palma-Eivissa; tres setmanals (anada i tornada) Palma-Maó; tres setmanals (anada i tornada) Barcelona-Maó; tres setmanals (anada i tornada) Palma-Cabrera; tres setmanals (anada i tornada) Eivissa-Formentera; un diari Ciutadella-Alcúdia (Pou-Muntaner, 1964a).

El concurs fou adjudicat a La Isleña, naviliera que comptava amb polítics i finançadors dels conservadors. La direcció del consell d'administració fou ocupada per Manel Guasp, cap dels mauristes, fins el 1915. Per complir amb el plec de condicions de la concessió, La Isleña va haver d'adquirir 5 embarcacions de vapor, per tal de completar les 11 que es reclamaven. Això no obstant, no vol dir que desapareguessin les petites navilieres que hi havia a les illes. Així, tenim que a Menorca a principis de segle XX: La Marítima amb 4 vapors, era la que monopolitzà les línies regulars de Menorca amb l'exterior fins al 1919 quan es fusionà amb la Trasmediterrànea; l'entitat financera Goñalons y Cía comptava amb dos vapors; Veleros Mahonesa tenia 4 vaixells; Francesc Arguimbau de Ciutadella tenia 7 vaixells a vela; Llorenç Arguimbau de Ciutadella, 4 velers; Rafael Carretero de Ciutadella, 2 velers; i el Banco de Ciutadella, 2 velers (Casasnovas, 2006). Per altra banda, a Eivissa, Abel Matutes Torres comptava amb una important flota de vaixells a vela i motovelers cap a principis de segle XX i a Mallorca hi havia diverses societats navilieres també rellevants, a part de La Isleña.

La Gran Guerra va suposar una important reducció del trànsit marítim per la Mediterrània, els vaixells espanyols deixaren d'acudir als ports sota pavelló francès a Europa i Algèria per por de ser bombardejats pels submarins alemanys. En aquells moments, es produeix una dràstica minva de les flotes que navegaven per la Mediterrània, ja fos pel fet de ser enfonsades pels submarins alemanys<sup>174</sup>, ja fos per la reducció del comerç i per la manca de combustible fruit de la situació bèl·lica. Gómez-Santos (1991) indica com durant els anys del conflicte bèl·lic, aquelles navilieres que servien les línies oficials i subvencionades varen entrar en una profunda crisi, mentre que les altres experimentaven un increment espectacular dels seus beneficis –alguns casos de fins el 520%– degut a la creixent activitat amb els països bel·ligerants. En aquell context, dos personatges feren importants fortunes: un és Abel Matutes Torres que va tenir un moment d'esplendor durant la Primera Guerra Mundial, encara que no sabem gairebé quin és l'origen (Abel Matutes Torres a Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera, [www.eeif.es](http://www.eeif.es) octubre 2008); i l'altre és el contrabandista Joan March que venia queviures i combustible als submarins alemanys i que arribà a un acord amb els britànics als qui ofería informació sobre les rutes dels submarins<sup>175</sup>, per d'aquesta manera poder continuar amb el contraban de tabac amb el nord d'Àfrica i els seus negocis de guerra (Ferrer, 2000).

Un dels fets més destacables fou la constitució de la companyia Trasmediterrànea (25/11/1916) que al cap de pocs anys acabaria per convertir-se en l'empresa que monopolitzaria les comunicacions marítimes espanyoles<sup>176</sup>. El 1916, molts naviliers havien desistit de continuar amb el seu negoci i un bon nombre d'embarcacions estaven a la venda, al temps que s'havien anat abandonant les rutes regulars. En aquell context neix la Trasmediterrànea a partir de la fusió de: la Compañía Valenciana de Vapores de Correos de África fundada per José Juan Dominé que controlava les comunicacions amb el Nord d'Àfrica; la Sociedad Anónima Línea de Vapores Tintoré de Joaquim Maria Tintoré que cobria la ruta

<sup>174</sup> Gómez-Santos (1991) escriu que al 1917 s'havien perdut, des del començament de la Guerra, unes 170 mil TRB.

<sup>175</sup> March a més aprofità per informar als britànics, sobre el subministrament als submarins alemanys per part d'altres contrabandistes, encara que dita informació no fos certa. D'aquesta manera aprofità el conflicte, no tan sols per incrementar els seus negocis, sinó que també ho feu per llevar-se de damunt la competència en el camp del contraban (Ferrer, 2000).

<sup>176</sup> El propi monarca, Alfons XIII va participar en l'accionariat de l'empresa. El 1931 tenia 766 accions per valor de 384 mil pessetes (Gómez-Santos, 1991). Alfons XIII i Joan March varen participar en una altra "gran empresa": el cop d'estat del General Francisco Franco. Ambdós realitzaren sucoses aportacions als militars rebels. Segons (Beevor 2005:209) "els fons principals per la conspiració procediren, com sabem de Joan March, que aportà 15 milions de lliures esterlines, i de la immensa generositat d'Alfons XIII amb el moviment nacional, al que va donar 10 milions de dòlars, generositat que podia exercir, clar està, gràcies als 85 milions de dòlars que havia aconseguit transferir a l'estranger". Quan Alfons XIII mor al 1941, la seva vidua quedà a residir a Suïssa i se suposa que encara comptava amb els 75 milions de dòlars restants que havien tret de manera fraudulenta del país (Trapiello, 26/04/2009).

Alacant-Almeria-Orà; i la Societat Anònima de Navegació i Indústria de Barcelona d'Enric Garcia Corrons que cobria les comunicacions regulars entre les Canàries i Cadis; Ferrer Pesset Hermanos dirigida per Vicenç Ferrer Pesset. Aquestes societats aportaren les seves flotes i la de Garcia Corrons va aportar diversos immobles, entre els quals destaquen els Talleres Nuevo Vulcano de Barcelona. En un principi es va fixar un capital social de 100 milions de pessetes, però finalment aquest quedà en 46,16 milions de pessetes i una flota de 43 vaixells. Les participacions en el capital social de la societat es distribueixen entre: Compañía Valenciana de Vapores de Correos de África (51,12%); Ferrer Pesset Hermanos (32,5%); Sociedad Anónima Línea de Vapores Tintoré (13%); Societat Anònima de Navegació i Indústria de Barcelona (3,25%) (Gómez-Santos, 1991).



Figura 9. El submarí alemany U-35 saludant al Catalunya 21/06/1916 de la "Tras" (J. March) (Font: Gómez-Santos 1991:30).

Ferrer (2000) exposa com Joan March Ordinas era el soci majoritari de la Trasmediterránea. Emperò, en el treball de Gómez-Santos (1991:17) l'home dels diners mallorquí tan sols apareix citat com un dels socis fundadors, sense fer esment a la seva aportació. Com era habitual en March, els seus interessos a la companyia eren representats per un home de confiança que en aquell cas era el polític conservador valencià, Salvador Canals Vilaró. El 1915, March va cedir un préstec de 400 mil pessetes a La Isleña per tal que aquesta pogués fer front a les elevades despeses motivades per la situació bèl·lica. La cotització de les accions de La Isleña davallaven i aquesta no podia respondre al préstec de March. En aquells moments esclatà el conflicte d'interessos entre una part de la burgesia encapçalada per Manuel Salas i una altra representada per March. La disputa per l'hegemonia del poder a l'illa es va camuflar sota l'aparença de motivacions patriòtiques, ja que els conservadors s'oposaven a que la flota mallorquina fos cedida a una empresa de fora, la Trasmediterránea. L'astut

March va prometre als socialistes que finançaria la construcció de la Casa del Poble, amb la qual cosa s'assegurava que aquells no s'oposarien als seus interessos. El 1917 començaren les gestions per l'adquisició de La Isleña, mentrestant en March es feia amb les accions de la companyia mallorquina. A finals de 1917, March ja tenia una participació important en l'accionariat de La Isleña i s'imposà en les eleccions a la nova junta general. Les forces antiverguistes reaccionaren ràpidament i s'organitzaren per aconseguir de nou el control de la companyia. Es va organitzar una subscripció popular per tal de recuperar la naviliera, però finalment March se va fer amb el control de la companyia. Joan March cedí les seves accions de La Isleña a la Trasmediterránea, d'aquesta manera es desvinculava personalment de la naviliera mallorquina i, a més, incrementava la seva participació en la gran naviliera. Un any més tard, Joan March i el seu soci, Antoni M. Ques, es feren amb La Marítima Compañía Mahonesa de Vapores que també fou cedida a la Trasmediterránea. D'aquesta manera, la Trasmediterránea es feia amb el monopoli de les comunicacions marítimes, amb una flota de 53 embarcacions (Ferrer, 2000; Gómez-Santos, 1991; Pujalte, 2002).

Els antiverguistes varen constituir una nova naviliera. El maurista, Manuel Salas Sureda, i l'ex-soci de March, Damià Ramis Mut, varen constituir al 1924 la Naviera Mallorquina (Ferrer, 2000). Aquesta naviliera va arribar a tenir una flota d'uns 23 vaixells, molts d'ells construïts a les drassanes del grup, i es dedicaren principalment a realitzar operacions de cabotatge entre els ports de les illes i des d'aquests als de la península. La Naviera Mallorquina va pretendre guanyar pes en el transport de mercaderies, i als anys 1970 construï tres vaixells de càrrega *roll-on/roll-off*. Posteriorment, a la segona meitat dels 1970, la Trasmediterránea es va fer amb aquesta naviliera (Gómez-Santos, 1991; Pujalte, 2002).

El 1929 la Trasmediterránea es va fer amb la Compañía de Vapores Correos Interinsulares Canarios amb la qual cosa controlava les comunicacions marítimes de l'arxipèlag canari. Als anys 1930 inicià la renovació de la flota i la substitució de les màquines de vapor per motors Diesel d'alguns vaixells. La premsa "proturística" i conservadora mallorquina, en temps de la Segona República, es lamentava dels preus "abusius" de la Trasmediterránea, la qual cosa dificultava que arribessin més passatgers als ports de les illes (Buades, 2004). El 1931 s'adjudicaren els serveis marítimes a la Trasmediterránea, amb un augment de la periodicitat i de

la capacitat. Les rutes quedaren estructurades de la següent manera: 6 expedicions Palma-Barcelona; 1 viatge setmanal, Palma-Eivissa-València; 1 viatge setmanal, Palma-València; 2 expedicions setmanals de Maó a Barcelona; 1 viatge setmanal, Barcelona-Alcúdia-Maó; 1 viatge setmanal, Alcúdia-Ciutadella; 1 viatge setmanal, Palma-Eivissa-Alacant; 1 viatge setmanal, Palma-Ciutadella; 1 viatge setmanal, Eivissa-Barcelona; 1 viatge setmanal, Palma-Tarragona; 1 viatge setmanal, Palma-Maó; 2 expedicions setmanals Palma-Cabrera; 3 expedicions Eivissa-Formentera. Respecte de 1909, s'incrementaven les expedicions d'algunes de les rutes entre els ports de les illes i altres peninsulars, però s'eliminaren les rutes cap a Marsella i l'Alger (Pou-Muntaner, 1964b).

Quan esclatà la Guerra Civil, els vaixells de la Trasmediterrànea es trobaven escampats per diferents ports, restant pràcticament a parts iguals els vaixells en mans dels colpistes (23 vaixells) i de la República (29 vaixells). El 1936 es promulgà la confiscació de la Trasmediterrànea i, després de la guerra, els millors vaixells quedaren a disposició dels rebels. March va haver d'acceptar la incorporació de Nicolás Franco<sup>177</sup>, germà del dictador, al consell d'administració de la Trasmediterrànea. Per tal de saltar-se les restriccions del marc legal espanyol, amb un model econòmic autàrquic i amb restriccions comercials internacionals, March va fundar AUCONA (Compañía Auxiliar de Navegación) –filial de Trasmediterrànea– per noliejear vaixells per transportar passatgers i mercaderies i com asseguradora marítima. I, a Londres va fundar al 1939 la societat Juan March and Company Ltd que es dedicaria a la importació-exportació i, a més, actuaria com agència d'assegurances internacionals, agència de canvi i borsària i agència financera (Ferrer, 2008b). El 99% de les accions estaven a nom de José Mayorga, l'home de confiança de March a la Banca Kleinwort de Londres.

Quan comença la Guerra Civil, la companyia tenia 52 vaixells (18 de motor d'explosió interna i 31 a vapor) i al final d'aquella hi havia 11 baixes. El 1939, acabada la guerra, es produeix un canvi substancial en el Consell d'Administració de la companyia i els homes de March entren de ple dins d'aquest: José Jorro Andreo, José Puchol Miguel, Manuel Cencillo de Pineda; Fernando Canals Alvarez i, fins i tot, el propi Joan March Ordinas (Gómez-Santos, 1991). El 1942 es va decidir ampliar el capital de 52 milions de pessetes a 104, amb l'objectiu d'ampliar i renovar la flota. Entre el 1942 i el 1955 es duen una sèrie d'ampliacions de capital, fins que el 1955 aquest assolía 312 milions de pessetes. Hom pot destacar que durant la dècada de 1940, la companyia realitzà viatges al Nord d'Àfrica, Sud de França, Mar Negra i a Amèrica del Nord (p.ex. Nova York) i Amèrica Llatina (p.ex. Argentina). Els viatges a Amèrica transportaren jueus alemanys que fugien del nazisme i dòlars nazis que fugien d'Europa<sup>178</sup>. A la tornada d'Amèrica, els vaixells de March deixaven una part de la càrrega a Anglaterra (Gómez-Santos, 1991; Ferrer, 2004; Ferrer, 2008b).

Els negocis de Joan March, i de la Trasmediterrànea, amb el món alemany fructificaren en la fundació al 1924 les drassanes Unión Naval de Levante SA. En aquesta societat hi eren presents: la Trasmediterrànea (17 mil accions); la Casa Fried Krupp Germania Aztiengesell Shaft A.G. (5 mil accions) i Astilleros de Tarragona (3 mil accions). Segons Ferrer (2008b:159) "la col·laboració amb Joan March i Horacio Echevarrieta va permetre que els tècnics alemanys tinguessin assegurat un banc de proves per l'experimentació, l'estudi i el disseny d'una nova maquinària de guerra més mortífera, i per corregir les deficiències que se detectaven durant el procés de fabricació [dels submarins]". March també va participar amb els nazis mitjançant la venda de queviures i combustible als submarins des dels vaixells de la Trasmediterrànea.

Entre les filials de la Trasmediterrànea podem parar esment a les instal·lacions del complex petroquímic de Portopí i la fàbrica de superfosfats La Fertilizadora. March va adquirir al 1920 els terrenys de Portopí per dur endavant el seu projecte d'ubicar un complex petroquímic. Aquest projecte obria encara més la ferida entre Manuel Salas propietari d'un altre complex petroquímic i representant de la burgesia maurista, i March que difonia la imatge d'un nou capitalisme que deia voler acabar amb les pràctiques caciquils dels mauristes. Cal recordar, que no havien passat més que tres anys del conflicte de La Isleña, entre en March i els antiverguistes. March reclamava, acollint-se a la llei de foment industrial, un tracte fiscal

<sup>177</sup> El germà del dictador fou també el president de la filial espanyola de la "Aluminium Company of Canada" (aquesta a la seva vegada era filial del trust dels EUA, Alcoa) (Tascón, 2003).

<sup>178</sup> Ferrer (2004:458) escriu que "Mayorga rebia secretament divises obtingudes il·legalment que li portaven mariners embarcats en els vaixells de la companyia *Trasmediterrànea* que feien les rutes americanes o per mariners enrolats en altres navilieres. Divises obtingudes en el mercat de Berlín, espoliades pels nazis que manejava per efectuar les compres en territori americà".



especial ja que es tractava d'un port industrial privat i per tant estava exempt d'arbitris al tràfic portuari. El 1921 es posava en funcionament el complex de Portopí, però la maquinària de pressió de Manuel Salas i dels mauristes, i les queixes veïnals, aconseguiren aturar-la mitjançant una Reial Ordre de 7/10/1921, per mor de les emanacions tòxiques generades al complex. Joan March per resoldre la situació va realitzar una operació financera mitjançant la qual transferí els actius del complex de Portopí i de La Fertilizadora a la Trasmediterrànea al 1922 (Ferrer, 2000; Gómez-Santos, 1991). La Fertilizadora, en la que March era soci majoritari, va arribar a ser una de les principals de l'Estat espanyol. Aquesta comptava amb els molls de Portopí, amb privilegis fiscals, des d'on exportava a d'altres territoris, i als anys 1930 va ubicar una segona fàbrica a les afores de Palma (Son Fortesa), just al costat de les vies del ferrocarril, a la que l'uneix un vial particular. D'aquesta manera s'arribava als diferents racons de l'illa (Roca, 1992).

La primera meitat del segle XX en el camp de les comunicacions marítimes ve marcada per la constitució del monopoli de la Trasmediterrànea, i també per un nou impuls a la construcció de les infraestructures portuàries. Durant els anys de la Guerra Civil una bona part de les instal·lacions portuàries de les illes passaren a les mans dels militars rebels, excepte les de Menorca que restaven en mans del govern republicà fins el 1939. Així, en el port de Sóller on s'havien dut importants obres d'ampliació de les infraestructures portuàries a principis dels anys 1930, aquestes passaren a mans de la Marina de Guerra. A partir de llavors, la vida guerrera substituï la vida mercantil del port sollerí. Després de la Guerra Civil, una part important de les instal·lacions portuàries restaren en mans de la Marina de Guerra. En el port de Pollença s'hi ubicà la base d'hidroavions dels colpistes i el de Palma fou la principal base de la Marina rebel a la Mediterrània. Un cop acabada la guerra, es varen reprendre les obres d'ampliació del port d'Alcúdia que s'havien abandonat la 1936. Les obres del port d'Alcúdia es presentaven com imprescindibles per tal de descarregar tant passatgers com mercaderies, i molt particularment per la seva utilització militar vinculada al Polígon d'Utilització d'Armes Submarines (PAUS) (Soler, 1996). S'incrementava la superfície portuària amb la construcció d'un dic-moll de 400 metres, al que s'hi afegí al 1949 la construcció d'un nou moll de ribera. Les obres acabaren al 1954, amb la qual cosa s'havien perllongat uns 21 anys. Les instal·lacions del port de Pollença també s'ampliaren cap a la meitat de la dècada de 1950 i al port de Cala Ratjada s'havia construït un dic d'abric, etc. (Soler, 1996; Soler, 2004).

- La continua expansió de les infraestructures portuàries per tal de satisfer el bulímic metabolisme socioeconòmic balear.

Les infraestructures portuàries a partir de mitjans segle XX han estat en permanent expansió. A partir dels anys 1950, el transport aeri començà a competir amb el marítim pel que fa al transport de passatgers, però les onades de turistes i l'avanç de la construcció del territori per allotjar aquella nova via d'acumulació feu que s'incrementàs de manera molt intensa el metabolisme de l'economia balear. En aquest sentit, els ports com a principal (i quasi única) boca d'entrada dels materials requerits per l'economia, varen experimentar una forta transformació. Una transformació orientada a donar cabuda a les entrades de tots tipus de materials, especialment energètics i de construcció que eren els elements bàsics del desenvolupisme balear. Uns materials que eren o bé escassos, o bé absents a les illes. L'adopció de les embarcacions tipus ferry pel transport de passatgers i el transport de mercaderies amb grans portacontenidors, feu que els ports comercials de les illes, cap a la dècada dels 1970, haguessin d'adaptar les seves instal·lacions a aquests nous trànsits<sup>179</sup>. La major part dels fluxos comercials entrats als ports de les illes procedien d'altres ports espanyols, especialment catalans, i el comerç exterior cada cop serà menys important, ja que en moltes ocasions els majors ports peninsulars serviran de plataforma de redistribució, tant per a les importacions com per a les exportacions. A la vegada, se produeix al llarg del segle XX una concentració de les activitats portuàrio-comercials en el port de Palma (Petrus, 1990; Quintana Peñuela, 1974; Soler, 2004).

L'adaptació, sovint, va anar lligada a l'ampliació de la urbanització portuària. Les creixents onades de materials desembarcats feu que cap a mitjans dels anys 1960 es plantejàs

<sup>179</sup> El 1978 els portacontenidors començaren a superar els vaixells de càrrega tradicionals, i als anys 1980 comencen a guanyar importància els vaixells de càrrega tipus RO-RO (Roll On – Roll Off) (Petrus, 1990),

la necessitat d'adequar nous espais per allotjar els materials importats, per llavors ser revenuts. El 1964 se va constituir ASIMA (Associació d'Industrials de Mallorca)<sup>180</sup> que era la primera organització fora del Sindicat vertical franquista que es creava a tot l'Estat. Això, no obstant, aquell va estar dirigit per Mario Jiménez de la Espada, que era a la vegada el delegat provincial del sindical (Amer, 2006; Galan, 9/12/2007). Un dels principals objectius d'ASIMA fou el de construir polígons industrials, que eren una peça més de "l'aparell digestiu" de l'economia mallorquina: port – polígon industrial-comercial – centres de consum. El 1967 s'inauguraren, enmig dels ametllerars, el polígon industrial de Son Castelló entre la carretera de Sóller i el camí vell de Bunyola; i el de Can Valero a la carretera de Puigpunyent. A partir de llavors s'inicià una cursa per l'obertura de polígons industrials connectats als ports: polígon de Maó; polígon de Ciutadella; polígon de sa Blanca Dona a Eivissa; etc. Després de la construcció dels polígons industrials connectats a les zones portuàries, es va iniciar a partir de la dècada dels 1990, la construcció de nous polígons industrials i comercials a molts municipis de les illes. A més, l'explosió turística va engegar tota una sèrie d'activitats paral·leles, relacionades amb l'esbarjo, com són les activitats nàutico-recreatives. Així doncs, es va anar colonitzant nous espais per a aquests usos, tant a la mar com a les mateixes instal·lacions portuàries, en la reparació i manteniment d'embarcacions.

La gran obra portuària fou la del **port de Palma**. L'enginyer Gabriel Roca recuperà la proposta de Nicolás Cheli de finals del XIX, segons la qual es preveia construir un dic que partís de la Punta de Sant Carles i així poder oferir un major abrigo a les embarcacions dins del port de Palma. Emperò, el projecte permetia, sobretot, ampliar espectacularment la superfície portuària tant terrestre com de mirall d'aigua. Les construccions del Dic de l'Oest, el Moll de ribera de Sant Carles i el Moll de Paraires s'iniciaren al 1941, declarades d'interès nacional, i es varen perllongar fins el 1960. La desorbitada ampliació del port de Palma es feu en plena bogeria guerrera i, pel règim franquista –i llavors pel la coalició capitalista dirigida pels EUA–, el port era una peça geoestratègica clau en la Mediterrània Occidental. El Ministeri d'Obres Públiques, just acabada la Guerra Civil, va anunciar el concurs de l'obra que fou adjudicada a Puertos y Pantanos SA y Sociedad General de Obras y Construcciones. Aquesta reformulació portuària significà, en paraules de Quintana Peñuela (1974) la fugida del port de la ciutat. La superfície que va des del Moll Vell al Moll de Paraires fou ocupada pel que seria una de les principals zones turístiques de l'illa, el Passeig Marítim que es construí entre el 1944 i 1960, i ampliat entre el 1962 i 1972. Unes obres que es realitzaren "pacíficament" –sense resistències socials– i, fins i tot la voladura nocturna del Baluard de Sant Pere no va suposar cap càstig als seus executors, ja que aquests eren la pròpia tecnocràcia del règim (Llauger, 1992). El Moll Vell es destinaria a càrrega i descàrrega de materials; el Contramoll seria emprat per la flota pesquera i embarcacions esportives; el Moll de Paraires es destinaria a les rutes regulars i transatlàntics; i el Dic de l'Oest acolliria els grans petroliers, cimenters, mercants de gran tonatge i vaixells de guerra estrangers. Les instal·lacions de Portopí havien passat a mans de CAMPSA el 1927, on s'hi emmagatzemaven els hidrocarburs, funció que es perllongà fins que els dipòsits foren traslladats a Son Banya i es va adequar al Dic de l'Oest una zona pel descarregament del petroli. A partir de la Guerra Civil, la rada de Portopí també acolliria a la Marina de Guerra.

Així doncs, en primer lloc, es pot dir que les infraestructures portuàries que es construïren en preparació dels temps guerrers es varen convertir en peça clau de l'explosió turística de les illes ja que el trànsit dels megavaixells –sobretot, els de càrrega– no hagués estat factible únicament a l'altra moll. En segon lloc, les infraestructures portuàries es convertiren en una de les principals peces de la nova geopolítica en temps de la Guerra Freda, ja que després de la signatura al 1953, del Conveni d'Amistat i Cooperació entre el dictador espanyol i el president dels EUA, Dwight D. Eisenhower, la flota guerrera dels EUA freqüentaria el port de Palma que segons Joan Buades (2004) es convertí en un balneari turístic de la soldadesca nord-americana<sup>181</sup>. Els mariners nord-americans es convertiren en una important

<sup>180</sup> Entre els empresaris promotors d'ASIMA s'hi troben: Ramon i Armando Esteban Fabra; Joan Pons Llabrés; Antoni Buades Febrer; Joan Ramon Fiol; Joan Frau Tomàs; Tomàs Darder; Pasqual Marogaues; Cristòfol Gual; etc. Alguns dels membres d'aquesta associació varen promoure diferents iniciatives polítiques, culturals i empresarials que sortien, en certa mesura, dels cànons dominants en la classe dirigent. Alguns d'ells com per exemple Ramon Esteban Fabra participaren en la Fundació Tramuntana (1975) on conflúen diferents personalitats de diferents sensibilitats polítiques, incloses aquelles perseguides, o en la constitució de la Fundació GADES (Dolç, 1989).

<sup>181</sup> Rullan (1997) diu que a partir de 1951 la VI Flota dels EUA va freqüentar la badia de Palma i començà a emprar les instal·lacions aeroportuàries de Mallorca.

font de divises de cara al negoci turístic de la ciutat. En tercer lloc, la carretera d'enllaç que havia de ser el Passeig Marítim es va convertir en quelcom més que això, i la remodelació de la badia de Palma transformà radicalment la morfologia i comportament de la ciutat; i com s'ha dit, la construcció d'aquell espai va anar lligat a la seva conversió en espai d'explotació urbano-turística en la que s'ubicarien nombrosos hotels i on les classes privilegiades palmesanes establirien el seu lloc de residència (Soriano-Frade, 1996). En tercer lloc, cal tenir present que la construcció d'aquestes infraestructures va presentar com diu Buades (2004:109) un "camp de proves" del que seria la transformació demogràfica i social del desenvolupisme turístic, ja que per dur a terme la seva construcció varen venir a Mallorca treballadors procedents del SE de la península, als que llavors s'hi afegiran els d'Extremadura i Andalusia. Bona part d'aquells treballadors eren ex-combatents republicans, alguns d'ells desterrats a Mallorca. Fins i tot, "els encarregats se n'anaren a Múrcia a contractar expedicions de murcians i els tractaven com a esclaus" (Conversa amb Marcos Peralta a Capellà 1977:26).

Les condicions de vida dels treballadors peninsulars eren tan dures que en alguns casos els treballadors reclutats s'escapaven, per la qual cosa els encarregats havien de tornar a Múrcia per a realitzar nous reclutaments (Capellà 1977:27). Al respecte, Soriano-Frade (1996:64), que com hem dit havia ocupat càrrecs polítics en temps de la dictadura feixista, escrivia que "no deixa de ser curiosa una aparent contradicció. Mentre segueix en augment l'arribada de peninsulars a Mallorca [...] se produeixen les darreres sortides d'emigrants mallorquins cap un nou destí americà: Venèçuela". Sembla que l'alt càrrec franquista es sorprèn de l'emigració mallorquina cap a Venèçuela, quan aquella emigració, com la major part de l'emigració espanyola en aquells temps, era por motius polítics. Escapaven de la dictadura i la seva repressió<sup>182</sup>. Finalment, cal recordar que aquella transformació tan sols seria comprensible per la irrupció de les potencialitats transformadores que ofería la utilització massiva dels hidrocarburs i la seva aplicació a la navegació.

La remodelació portuària del port de Palma, va afectar a la que serà una de les dimensions importants del negoci de l'oci, les activitats nàutico-recreatives. Així doncs, els dos clubs nàutics existents a Palma en aquells moments –Real Club de Regates i Club España– varen perdre les instal·lacions que havien gaudit fins aleshores, que passarien a formar part de les instal·lacions pesqueres. A canvi, gràcies al nou abríc del Dic de l'Oest, es va guanyar tot un nou espai, una part important del qual aniria destinada als clubs nàutics que es fusionarien en el Real Club Náutico de Palma al 1948. Els membres del Real Club de Regatas format per classes altes, s'oposaren a aquella fusió ja que els membres del Club España eren en la seva majoria pescadors i artesans (Soriano-Frade, 1996). A finals dels 1960, ja a l'abríc del Dic de l'Oest, es va construir als terrenys guanyats a la mar, el Club de Mar, a la vessant de llevant del port i aprofitant el flamant Passeig Marítim. Aquest fou promogut pel batle feixista de Palma, Javier de la Rosa, per la qual cosa va rebre la medalla d'or del Foment del Turisme de Mallorca al 1972 (Vives, 2005). A partir de llavors, la nàutica s'aniria convertint en un símbol d'estatus de les classes privilegiades i en un important negoci. Així mateix, hi haurà un creixent nombre de persones que amb les seves modestes embarcacions, gaudiran de la mar no ja com a espai de treball, sinó com espai d'esbarjo.

El port de Palma des de la construcció del Dic de l'Oest ha experimentat una continuada expansió per tal d'adequar-se a les exigències del turisme nàutic, el trànsit de mercaderies i de passatgers. La modalitat roll-on/roll-off en el transport de mercaderies i les embarcacions ferry en el de passatgers va motivar noves modificacions en les infraestructures portuàries de Palma cap a finals dels 1970. Unes obres que se realitzaren tant als molls de la vessant de ponent del port, el Moll de Paraires i el Moll de Ponent, com al Moll Nou on se descarregaven les mercaderies. A principis dels 1980 es finalitzà el moll de passatgers de trànsit local que responia a les activitats vinculades a les excursions turístiques que sortien del port amb les conegudes com a "golondrines". En els anys 1990 es varen dur a terme noves obres de certa envergadura, com per exemple la prolongació del Moll de Ponent per acollir grans transatlàntics. D'aquesta

<sup>182</sup> Entre les principals figures que emigraren a Venèçuela cal destacar el polític republicà Bernat Jofre que havia estat regidor de l'Ajuntament de Palma i que es convertí en l'home de confiança a Venèçuela del magnat nord-americà, Nelson Rockefeller (Janer, 30/10/2007). Jofre va establir una autèntica xarxa social amb els mallorquins emigrats, als que introduí dins l'organització de Rockefeller o d'altres. Altres personalitats que emigraren a Venèçuela foren: el socialista Nicolau Salvà Morro; l'ex-batle frontpopulista de Bunyola, Joan Nadal Bujosa; el periodista de La Almudaina, Bernat Gaita; la viuda d'Emili Darder –batle de Palma afusellat pels rebels–, Miquela Rovira; etc. (Marimon i Santana, 2006; Ginard, 2008).

manera, Palma se posicionava dins dels circuits dels creuers per la Mediterrània. En aquells anys, també es construeix la terminal de descàrrega de carburant de Campsa i una terminal mixta RO-RO/lo-lo (camions de càrrega; grans contenidors) (Soler, 2004).

A Mallorca, el **port d'Alcúdia** va ser un dels que experimentà una major transformació i expansió en aquests anys. A finals dels anys 1940 s'iniciaren les obres d'ampliació del moll comercial que tenien molt a veure amb la conversió d'aquella zona en un important centre de producció turística i també amb la construcció de la central tèrmica d'Alcúdia cap a mitjans dels 1950. També es va dur a terme la construcció del Dic de la Punta del Castell que havia estat paralitzat durant els anys de la Guerra Civil. Així, el port d'Alcúdia esdevenia en centre de distribució de la zona nord de l'illa i també en un dels principals centres de producció d'electricitat de Mallorca. Per això, no obstant, se requeria eixamplar la boca d'entrada dels materials. Als anys 1970 es varen dur noves ampliacions dels molls, particularment per tal d'adaptar-se a les exigències del trànsit roll-on/roll-off amb la construcció d'una nova plataforma i l'ampliació del moll de ribera. Als anys 1990 se varen dur a terme noves ampliacions del port que repercutien, sobretot, en l'ampliació del moll comercial alcudienç on s'han anat augmentant any rere any les importacions de mercaderies. Unes importacions que estan molt lligades amb la construcció de la Central Tèrmica des Murterar –inaugurada al 1981– que crema el carbó desembarcat al port d'Alcúdia.

Per altra banda, el moviment de passatgers i, en menor mesura, de mercaderies des d'aquest port cap el de Ciutadella també ha experimentat una tendència ascendent. El 1994 les instal·lacions militars del PUAS (Polígon d'Utilització d'Armes Submarines) –esplanades i edificis–, foren recuperades per a l'ús civil: serveis de les embarcacions menors i administració portuària. A més, en aquest port es troba un dels principals ports esportius de l'illa, Alcudiamar, que compta amb uns 730 amarratges (180 dels quals són per embarcacions en trànsit) i amb un luxós hotel de quatre estrelles –Botel Alcudiamar– dins domini públic marítim-terrestre (Soler, 1996; Soler 2004). Una excepció a la norma, com molts d'altres ports esportius on les elits gaudeixen, novament, d'uns privilegis que són prohibits per a la major part de la població que no compta amb diners suficients. D'aquesta manera, es castiga al petit bar que està en domini públic marítim-terrestre, però es permet un hotel luxós.

A les Pitiüses, Abel Matutes va inaugurar una nova drassana al **port d'Eivissa** al 1918 que seria la més important de l'illa. En el port d'Eivissa cap a la dècada de 1950 es varen dur a terme: la prolongació del contramoll i obres de dragatge. La preparació al boom turístic feu que es decidís traslladar part de les activitats portuàries a la vessant nord del port. Així com el port de Palma fugia de la ciutat; a Eivissa, el port envaïa la zona humida de Ses Feixes i ocupava la vessant septentrional de la badia que fins aleshores havia restat intacta. Cap a la dècada de 1960 es procedí a reblir unes 30 Ha de Ses Feixes que serien convertides en zona urbano-portuària i s'iniciava la utilització portuària de la ribera septentrional del port, que començà amb el trasllat de les embarcacions pesqueres i llavors amb la instal·lació pel desembarcament d'hidrocarburs de Campsa. A finals dels anys 1970 s'iniciaren a la ribera nord les noves instal·lacions pel trànsit roll-on/roll-off i cap a mitjans dels 1980 es va desplaçar el trànsit cap a Formentera al Moll de Ribera de Ponent. Ja a principis del segle XXI, i per raons de seguretat segons les classes dirigents<sup>183</sup>, es va procedir a construir el Dic de Botafoc de 516 m. que oferiria un major abrigo al port eivissenc (Rullan, 2006).

El **port de la Savina**, a Formentera, s'havia deteriorat bastant al llarg de la primera meitat del segle XX i, després de diversos projectes redactats, s'iniciaren a principis dels 1960 les obres de reforma del port que comptaren amb l'allargament del dic d'abric, el dragatge de la llacuna de s'Estany des Peix i la urbanització de la zona de servei, moll de ribera, etc. El 1987 es redactà el projecte de la "terminal mixta de ro-ro de passatgers i mercaderies" que donà lloc a una nova superfície a partir del rebliment de l'espai del que era el freu de l'illot de la Savina, i es construïren les instal·lacions pels ferris i les dàrsenes pesqueres. Aquestes obres es finalitzaren a mitjans dels anys 1990 (Soler, 1996; Soler, 2004).

Al **port de Maó** es va construir cap a finals dels anys 1920 el pont sobre el torrent des Gorg, amb la qual cosa es facilitava l'accés a la vessant de llevant del port, i també es duïen a

<sup>183</sup> Pot resultar d'interès destacar el fet que el president de l'Autoritat Portuària de Balears entre 1999-2003 i a partir de 2007 va ser el membre del PSOE i enginyer de camins, canals i ports, Francesc Triay Llopis; i que el president entre 2003-2007, Joan Verger Pocoví (PP), llicenciat en enginyeria industrial, tenia interessos empresarials en el sector nàutic a través de la societat IP3M. En els dos casos, tant el membre del PSOE com el del PP, estan estretament relacionats professionalment amb el sector de la construcció i gestió portuària.

terme altres intervencions com per exemple el dragatge del port. Als anys 1940, la major part de les activitats comercials es concentraven al moll comercial, a la vessant de ponent, on es varen dur a terme algunes obres de condicionament i construcció de noves instal·lacions. El que podem apuntar com a rellevant, és el fet que a partir de llavors, la vessant septentrional, coneguda com el Cós Nou, assolirà gradualment rellevància. Allà mateix s'hi ubicaria cap a finals dels 1950 la central termoelèctrica de l'illa. Cap a mitjans segle XIX, a Cala Figuera, a la rada maonesa, s'ubicà una de les fàbriques tèxtils més importants de l'Estat –La Industrial Mahonesa– que aprofitava els baixos salaris i la proximitat al llatzeret on feien quarantena els vaixells carregats del cotó americà. Tanmateix, l'aventura industrial es desinflà amb la pèrdua de les colònies d'ultramar. Al segle XX, Cala Figuera se va convertir en la zona portuària per a la descàrrega dels hidrocarburs a Menorca. Cap a principis dels anys 1970, es començaren obres al Cós Nou –vessant de ponent– on s'adreçaria el trànsit de mercaderies, mentre que al Moll Comercial s'aixecava una nova estació marítima. El trasllat de les activitats de càrrega i descàrrega al Cós Nou va anar associat a la decadència dels antics magatzems que hi havia a la vessant sud. Aquests varen ser reconvertits al cap de poc temps en espais de producció turística i d'oci i, entre els 1980 i els 1990, es varen dur a terme obres per tal d'adequar part de les instal·lacions portuàries a les embarcacions d'esbarjo (Murray, 2006; Soler, 2004).

Els ports administrats per l'Autoritat Portuària de les Balears han mostrat una tendència creixent al llarg del segle XX, tant en el trànsit portuari com en les infraestructures portuàries. Una tendència que s'ha accentuat a partir de la segona meitat del segle XX (Alemany, 2001; Soler, 2004). Joan Buades (2004:64) exposa com l'impuls turísticador fou un dels motius pels quals "la reforma i ampliació del port de Palma, fos, pocs anys després de la Guerra Civil, la primera gran obra empresa pel nou règim amb vistes al futur". A la taula 52 es poden veure les superfícies terrestres que ocupen aquestes infraestructures terrestres, destacant particularment el cas del port de Palma que ha passat de 7,35 Ha al 1926 a unes 109,7 Ha al 2006, multiplicant-se per 14,9 vegades; mentre que les superfícies dels ports d'Alcúdia i Eivissa es multipliquen per 33,3 i 29,8 vegades, respectivament; i el port de Maó s'ha multiplicat per 2,2 vegades entre el 1926 i el 2006.

<b>Taula 52. Superfície terrestre ocupada per les infraestructures portuàries gestionades per l'Autoritat Portuària de Balears (Font: Soler (1996, 2004) de 1926 a 2000; i Autoritat Portuària de les Balears, 2006)</b>					
	1926 (Ha)	1941 (Ha)	1960 (Ha)	2000 (Ha)	2006 (Ha)
Palma	7,35	10	67,5	96,13	109,70
Alcúdia	0,66	sd	sd	20,81	22,01
Maó	12,2	sd	sd	27,16	27,16
Eivissa	0,93	sd	sd	23,05	27,73
La Savina	1,1	1,1	3,46	7,17	7,73

sd: Sense dades.



Figura 10. a) Port de Palma; b) Port d'Alcúdia ; c) Port d'Eivissa ; d) Port de La Savina ; e) Port de Ciutadella (Font : Autoritat Portuària de les Balears, [www.portsdebalears.com](http://www.portsdebalears.com)).

- El negoci de les navilieres des de la segona meitat del segle XX.

Durant la segona meitat del segle XX, les comunicacions marítimes regulars de les Balears estaren sota el monopoli de la Trasmediterrànea. La companyia de March va iniciar als anys 1960 la renovació de la flota amb l'adquisició de nous ferries. No obstant, la minva d'expectatives de negoci marítim, junt amb la finalització del contracte subscrit per Trasmediterrànea amb l'Estat el 1952 va fer que cap a finals dels 1960 i principis dels 1970, l'empresa no invertís gaire en la millora del servei. Així, el Reial Decret de 28 d'octubre de 1977, extingia el contracte de l'Estat i la Trasmediterrànea a partir de l'1 de gener de 1978. En aquell moment, l'Estat va adquirir la companyia que passà a ser una Societat Estatal. Durant el període en que l'empresa fou pública, es va procedir a una important renovació de la flota amb la incorporació de nous ferries i vaixells de càrrega ro-ro (Gómez-Santos, 1991).

L'adaptació a l'espai europeu i a les polítiques neoliberals va dur una important onada privatitzadora del teixit empresarial públic, entre del qual es trobava la Trasmediterrànea. El 2002, durant el segon mandat de José M. Aznar, es va privatitzar Trasmediterrànea que fou adquirida pel consorci format per ACCIONA (55%), la CAM (Caja de Ahorros del Mediterráneo) (15%), Agrupación Hotelera Dóliga i Suministros Ibiza (12%), entre els principals accionistes. Cal destacar el fet que Abel Matutes, que havia estat comissari europeu de transport i energia al 1992, es va fer amb una participació important de la Trasmediterrànea, a través de Dóliga i

Suministros Ibiza. Matutes es va haver de desprendre parcialment d'aquesta participació perquè participava en una altra companyia de transport marítim, Eurolíneas Marítimas SA (Balearia), de la que era el principal soci i el Tribunal de Defensa de la Competència detectà incompatibilitat en la participació de Matutes a ambdues companyies. Per altra banda, el 1998 s'obrí la liberalització del transport marítim de cabotatge, amb la qual cosa han aparegut noves companyies en l'escena marítima (veure taula 53), encapçalades per Acciona-Trasmediterránea i Eurolíneas Marítimas (Balearia) (Martínez-Reynés, 2002).

<b>Taula 53. Les línies marítimes regulars al 2007 (Font: Autoritat Portuària, 2007).</b>		
<b>Companyia</b>	<b>Línia</b>	<b>Freqüència</b>
Trasmediterránea	Barcelona-Palma-Barcelona (Ferry; Fast Ferry)	7 sortides setmanals
	València-Palma-València	6 sortides setmanals
	Barcelona-Palma-Barcelona (Fast Ferry)	7 sortides setmanals
	Barcelona-Eivissa-Barcelona (Ferry)	Hivern: 2 sortides setmanals. Estiu: 3 sortides setmanals.
	València- Eivissa –València (Ferry)	Hivern: 1 sortida setmanal.
	València- Eivissa –València (Fast Ferry)	Del 16 de juny al 15 de setembre: 7 sortides setmanals.
	Barcelona-Palma-Eivissa-Palma-Barcelona (Fast Ferry)	7 sortides setmanals (de gener a març i el mes de novembre sense servei).
	Barcelona-Eivissa-Barcelona (Fast Ferry)	Del 16 de juny al 15 de setembre: 7 sortides setmanals.
	Palma-Eivissa-Alacant- Eivissa –Palma (Fast Ferry)	1 juny a 20 setembre: 7 sortides setmanals.
	Palma-Eivissa-València (RO-RO)	1 sortida setmanal.
	Palma-Eivissa-València (Ferry)	1 setembre a 31 de desembre: 1 sortida setmanal.
	Barcelona-Maó-Barcelona (Ferry)	Hivern: 3 sortides setmanals. Estiu: 7 sortides setmanals.
València-Palma-Maó-Palma-València (Ferry)	1 sortida setmanal.	
ISCOMAR SA	Barcelona-Palma (RO-RO)	6 sortides setmanals
	Barcelona-Maó	2 sortides setmanals
	València-Maó	2 sortides setmanals
	València-Palma (RO-RO)	6 sortides setmanals
	Alcúdia-Ciutadella (Ferry)	Hivern: 10 sortides setmanals Estiu: 12 sortides setmanals
Transportes Marítimos Alcúdia SA	Tarragona-Alcúdia-Tarragona (RO-RO)	3 sortides setmanals
Eurolíneas Marítimas SA (Balearia)	Barcelona-Maó (Ferry)	Hivern: 2 sortides setmanals Estiu: 5 sortides setmanals
	Alcúdia-Ciutadella-Alcúdia (Fast Ferry)	Hivern: 4 sortides setmanals Estiu: 7 sortides setmanals
	Alcúdia-Ciutadella-Barcelona-Ciutadella-Alcúdia (Fast Ferry)	Estiu: 7 sortides setmanals.
	València-Palma-València (Ferry)	7 sortides setmanals.
	Eivissa-Formentera-Eivissa (Ferry)	Hivern: 45 sortides setmanals Estiu: 46 sortides setmanals
	Dènia-Eivissa-Formentera-Eivissa-Dènia (Fast Ferry)	1 juny a 20 setembre: 7 sortides setmanals.
	Palma-Eivissa-Dènia-Eivissa-Palma (Fast Ferry)	7 sortides setmanals.
	Dènia-Eivissa-Palma-Eivissa-Dènia (Ferry)	1 juny a 20 setembre: 7 sortides setmanals.
	Palma-Eivissa-Dènia-Eivissa-Palma (Ferry)	7 sortides setmanals.
Trasmapi Balearia CB	Eivissa-Formentera-Eivissa (Fast boats)	Hivern: 21 sortides setmanals Estiu: 128 sortides setmanals

Mediterránea Pitiüsa SL.	Eivissa-Formentera-Eivissa (Fast boats)	Hivern: 28 sortides setmanals Estiu: 86 sortides setmanals
Nàutica Pitiusas	Eivissa-Formentera-Eivissa	Hivern: 2 sortides setmanals 15 juny a 15 setembre: 14 sortides setmanals
	Formentera-Eivissa-Dènia-Eivissa-Formentera (Fast Ferry)	15 juny a 15 setembre: 7 sortides setmanals
	Eivissa-Dènia-Eivissa (Ferry)	12 sortides setmanals.
	Barcelona-Eivissa-Barcelona (RO-RO/pax)	1 sortida setmanal.
Sercomisa	Formentera-Eivissa	7 sortides setmanals
Líneas Marítimas del Cantábrico SA	València-Tarragona-Palma-València (RO-RO)	1 sortida cada 9 dies.
Naviera Fos SL	Alacant-Palma-Maó	3 sortides setmanals. Maó: 1 sortida setmanal.

- Megaprojectes portuaris a les portes del segle XXI i nova ronda privatòpico-gentrificadora.

A principis del segle XXI, els lobbies empresarials de les illes tornaven a reclamar l'ampliació de les infraestructures portuàries per tal de poder acollir més i majors creuers turístics i per tal de seguir engolint els materials que la bulímica economia balear requeria. Així, el 2007 s'inaugurà a Palma l'ampliació en 6,75 Ha dels molls comercials, per a la càrrega i descàrrega de mercaderies, i a Alcúdia unes 3,05 Ha guanyades a la mar. El Grup d'Opinió d'Arquitectes (6/05/2005) en referència a l'ampliació del Moll Vell de Palma, per al manteniment i reparació d'embarcacions, manifestava que "a partir d'ara l'espera per poder treure el "barco" serà de menys de dos mesos per als afortunats propietaris que en tinguin, mentre que per a la resta de mortals, la gran sort serà tenir un polígon industrial de 57000 m<sup>2</sup> guanyats a la mar i afegits al que ja hi ha en el Moll Vell, ben davant la Seu". Al port de Maó, l'APB va iniciar una sèrie d'obres per tal d'adequar les



Figura 11. El polític i empresari Joan Verger (President Autoritat Portuària de Balears, 2003-2007)

infraestructures a vaixells de majors dimensions, per la qual cosa es varen iniciar ampliacions a la vessant septentrional del port i al Cós Nou. S'arribà a un acord amb el Ministeri de Defensa per la cessió dels espais entre el Cós Nou i la Base Naval (APB, 2007). Segons els plans d'utilitzacions dels espais portuaris es projectà l'ampliació de: el port de Palma en 14,69 Ha; el port de Maó en 7,23 Ha; i el port de La Savina en unes 3,66 Ha<sup>184</sup>. A Mallorca, els lobbies empresarials –Cambra de Comerç, Associació Provincial d'Empreses d'Activitats Marítimes (APEAM)– i l'Autoritat Portuària de Balears han exposat la urgència de remodelar el port de Palma, la qual cosa significa la seva ampliació per tal de poder allotjar majors vaixells (grans creuers) i un major nombre de vaixells, al mateix temps que construir majors plataformes per la descàrrega i emmagatzement de mercaderies (Guijarro, 14/07/2005; Morales, 10/04/2007).

Les pressions per ampliar les infraestructures del port de Palma s'han materialitzat en els avanços del Pla Director del port de Palma. La proposta de l'APB ha restat fora del debat i informació pública i, tan sols, s'han tengut notícies d'ell a través dels mitjans de comunicació. El president de l'Autoritat Portuària, Francesc Triay va exposar les línies mestres del que havia de ser el megaprojecte d'ampliació i remodelació del port de Palma a la XXV Semana de Estudios del Mar, organitzada per AESMAR (Asociación de Estudios del Mar) i celebrada a Palma al setembre de 2007 (Triay, 27/09/2007). Segons la proposta d'APB, se proposa la construcció de noves infraestructures portuàries amb la retòrica "d'alliberar" el Moll Vell d'alguns dels usos

<sup>184</sup> Conselleria de Mobilitat i Ordenació del Territori: *Pla Director Sectorial de Transports de les Illes Balears* (Tom IV, Transport intermodal), aprovat el 7 de setembre de 2007 ([www.caib.es/conselleries/opubliques/dgtransp/esdev/pla/Tom4.html](http://www.caib.es/conselleries/opubliques/dgtransp/esdev/pla/Tom4.html), abril 2008).



portuaris actuals (p.ex. comercial-mercaderies, reparació d'embarcacions, etc.), per a convertir-ho en un espai d'oci sota la marca "port-ciutat" a imatge d'altres experiències (p.ex. port de Barcelona). El Moll Vell, "port-ciutat" hauria d'acollir creuers de mida mitjana, iots de grans eslora i grans esdeveniments nàutics (Triay, 27/09/2007)<sup>185</sup>.

En les estratègies característiques de l'empresarialisme urbà, que han caracteritzat els processos urbans de les ciutats durant els anys del neoliberalisme, els megaprojectes destinats a "diferenciar" el producte-ciutat o la ciutat-marca han proliferat arreu del planeta (p.ex. Guggenheim a Bilbao, la Barcelona postolímpica, etc). Uns mecanismes que d'acord amb Harvey (2005) esdevenen tremendament contradictoris ja que la cerca de la diferència dels espais urbans es desenvolupa a base de criteris multinacionals de caràcter homogeneïtzador o vulgaritzador. En referència al cas de Barcelona, Harvey (2005) escrivia que "en la mesura en que les oportunitats de recaptar abundants rendes monopolístiques se presenten sobre la base del capital simbòlic col·lectiu de Barcelona com a ciutat [...], el seu irresistible atractiu deixa un estel de mercantilització multinacional cada cop més homogeneïtzadora. Les darreres fases d'urbanització de la zona portuària pareixen exactament iguals a una altra qualsevol del món occidental".

En aquesta cursa per la diferenciació mercantil dels territoris, Jaume Matas encarregà a l'arquitecte-estrella Santiago Calatrava un megaprojecte per tal de construir un edifici dedicat a l'Opera. Aquest edifici es volia construir al Moll Vell del port de Palma i estava pressupostat en 100 milions d'euros –el disseny i la maqueta costà 1,2 milions d'euros–. Aquest projecte fou adjudicat en el mes d'abril del 2007, just a les portes de les eleccions del mes de maig, i la Junta Electoral prohibí al president Matas donar a conèixer aquest projecte degut al seu possible ús electoral (Togores, 29/06/2007). Finalment, amb el canvi de color polític a les institucions el projecte megalòman, digne dels Emirats Àrabs, va quedar aparcad, però es varen haver de desemborsar els 1,2 milions d'euros de la maqueta (Ferrer i Vallés, 29/09/2007).

Entre les noves construccions del port de Palma, es proposa, la construcció d'un nou dic extern al Dic de l'Oest, amb la qual cosa el Dic de l'Oest es convertiria en un espigó interior al que se l'hi afegirien nous molls i plataformes. La nova superfície portuària, en cas de fer-se el segon dic de l'oest, es preveu que guanyaria a la mar unes noves 100 Ha en concepte de mirall d'aigua. Les noves infraestructures portuàries es preveu que ocuparien, segons el GOB (agost 2008), unes 44 Ha i allà s'hi adreçaran aquells usos desplaçats del Moll Vell –comercials i reparacions nàutiques– i el trànsit de passatgers regulars. A partir de 2009 es durà a terme la prolongació del Moll de Ponent (a Pararies) amb un espigó d'un 1,26 Ha (un braç d'uns 300 metres), per tal d'acollir creuers gegants –vaixells d'uns 300 metres d'eslora– (Candia, 28/07/2006; Morales, 10/04/2007; Tugores, 28/08/2008). Així doncs, si als anys 1950 el port abandonava la ciutat, tal com ens deia Quintana Peñuela (1974), al segle XXI les autoritats portuàries abandonen als habitants de l'illa i abracen el negoci nàutic-turístic, ja que hauran de desplaçar-se uns 7 km per tal d'arribar-hi. El GOB va denunciar públicament la manca de debat públic en torn al megaprojecte del port de Palma (M.F./EFE, 23/08/2008; GOB, agost 2008), mentre que la proposta elaborada per l'APB s'assembla espectacularment a la proposada pel lobby empresarial de la Cambra de Comerç en el que s'insta a la construcció d'un segon dic de l'oest, la utilització del dic de l'oest com a superfície portuària amb un increment de 50,1 Ha de la superfície construïda, etc. Així doncs, mentre la societat desconeix quasi tot respecte del futur del port, l'APB i la Cambra de Comerç coincideixen en quasi tot (Pardo-Bustillo i Iborra, 2007)<sup>186</sup>.

<sup>185</sup> Crida l'atenció les coincidències en els megaprojectes portuaris que es detecten entre les declaracions dels responsables polítics: PSOE (Francesc Triay) i PP (Joan Verger). Abans de les eleccions autonòmiques i locals del 2007, Verger en una jornada a la Cambra de Comerç va exposar la conversió del Moll Vell en un "port-ciutat" dedicat als megaiots i l'oci i el trasllat de les activitats portuàries d'aquell a l'ampliació del Dic de l'Oest (Manso, 24/02/2008). Les polèmiques que envoltaren el pas de Verger per l'APB varen fer que aquell decidís ajornar l'ampliació del Port de Palma. Quan Triay assumí la presidència va adoptar pràcticament el mateix projecte que el de Verger.

<sup>186</sup> El president de la comissió de transport de la Cambra de Comerç, Jesús Álvarez, sostenia que es podria rebutjar l'opció d'ampliar el Dic de l'Oest si es construïa un nou polígon d'un 20 o 30 Ha. Segons ell, el dipòsit massiu de contenidors als molls ha minvat als darrers anys, al temps que han estat substituïts per grans camions (Morales, 23/08/2006). Andrés Barreda (2006) exposa com la globalització s'ha sustentat, entre d'altres, en l'expansió del transport i la seva convergència intermodal. La fàbrica mundial i els centres de consum del capitalisme global operen sota el règim "just in time", gràcies a les potents xarxes intermodals –mostra d'intervencionisme públic en temps de globalització neoliberal, teòricament amb predomini del privat–. D'aquesta manera, el fluid de la xarxa es mantén permanentment –propulsat per petroli– i es redueixen les friccions al capital. Aquesta és una de les estratègies plantejades per Mallorca com alternativa a l'ampliació del dic.

El 2007, tal com sostenien el president de l'APB (Francesc Triay) i el conseller de turisme (Francesc Buills), la forta inversió pública –entre 1000 i 1100 milions d'euros<sup>187</sup>– tenien per objectiu, la promoció del negoci privat del turisme de creuers. El primer d'ells exposava que “donarem resposta a necessitats reals del que més interessa, que són els creuers de base, és a dir, els que comencen i acaben a Palma” i el segon sostenia la idoneïtat d'aquesta nova solució espaciotemporal al procés d'acumulació turística, tot exposant retòricament les bondats ecològiques d'aquesta opció ja que segons ell “la badia és un lloc ideal per aquest creixement. No estam consumint territori ni en parcs naturals ni zones verges i aquest creixement permet la sostenibilitat de molts altres espais naturals que són el valor paisatgístic patrimonial de les illes” (Togores, 28/08/2008:8). Malgrat la retòrica de les bondats ambientals i les suposades virtuts crematístiques del negoci turístic dels creuers, es pot dir que, sense acudir a estudis que analitzin completament els costos i beneficis crematístics per una banda i els biofísics per una altra, els seus beneficis són més que qüestionables: Així, tenim que segons un estudi sobre el negoci turístic dels creuers a Balears al 2004, se calculava que els clients se gastaven de mitjana uns 1398 € en el creuer durant 11 dies de mitjana. D'aquests dies, tan sols es passaven 1,14 dies a les Illes en cas dels creueristes d'escala i 2 dies en el cas dels creuers en base. La despesa mitjana dels creueristes era d'uns 55,52 €/estada, amb la qual cosa els ingressos procedents d'aquests turistes a les illes (59,5 milions d'euros)<sup>188</sup>, representaven el 5,9% de la seva despesa total (Garau, 2006).

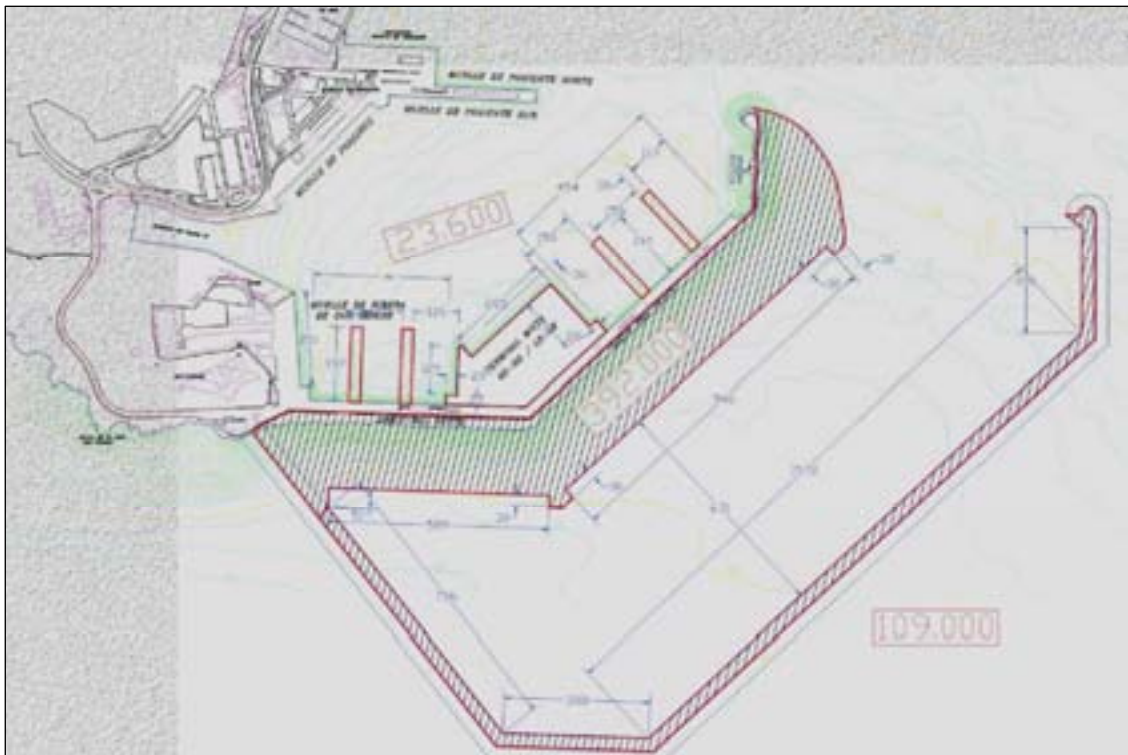


Figura 12. Proposta del nou dic de l'oest segons la Cambra de Comerç (Font: Pardo-Bustillo i Iborra, 2007: [www.cambramallorca.com/documentos/Desp\\_334.pdf](http://www.cambramallorca.com/documentos/Desp_334.pdf). desembre 2008).

Crida l'atenció el silenci social quasi generalitzat –a excepció del GOB– respecte de la proposta del megaport proposat i destinat al negoci dels creuers, particularment per la manca d'una informació clara sobre els costos ecològics, socials i, fins i tot, monetaris, tan directes com indirectes d'aquesta infraestructura. La conversió en port de base dels creuers gegants, podria implicar el fet d'incrementar la capacitat d'acollida turística en torn a unes 10 mil places o més diàries, i per tant incrementar més el metabolisme socioeconòmic de Mallorca, alhora

<sup>187</sup> Es preveia que entre el 30% i el 35% de la inversió aniria a càrrec d'agents privats. S'estudia fer unes concessions per un termini de 30 anys i a canvi les empreses hauran de construir i explotar les superfícies portuàries (Morales, 10/08/2007).

<sup>188</sup> A més s'haurien d'afegir uns 5,48 milions d'euros en concepte de pagaments per part dels creuers en les instal·lacions portuàries.

que el cost de les infraestructures de gestió dels desordres del creixement econòmic (p.ex. tractament de residus, dotació d'aigua, etc). Així doncs, sembla que les estructures del poder polític-empresarial han decidit que cal aprofundir en el negoci dels creuers turístics, per la qual cosa se disposarà una enorme intervenció pública per tal de subvencionar aquesta activitat. Altrament, tal com han assenyalat la Federació Internacional dels Treballadors del Transport, els grans creuers, la major part dels quals naveguen amb banderes de conveniència, són autèntics paradisos fiscals i laborals, on la major part dels treballadors cobren menys de 50 dòlars mensuals i en els que la regulació laboral és pràcticament absent (IFT, 2008)<sup>189</sup>. Per altra banda, el grup ecologista OCEANA (2003) va apuntar els elevats impactes que anaven associats als creuers i, a més, assenyalava la manca de regulació d'aquests monstres de la mar<sup>190</sup>.

A Eivissa, el port ha experimentat unes intenses transformacions en els darrers anys, especialment amb la construcció del Dic de Botafoc i les plataformes construïdes a la ribera N. En motiu de les millors condicions del port d'Eivissa, s'aconseguí un espai prou atractiu al negoci dels creuers turístics. Aviat, les classes dirigents varen resoldre que les instal·lacions portuàries eren insuficients per assumir les altes expectatives del negoci creuerista, al que s'hi havia d'afegir la permanent i creixent entrada de materials que requereix l'economia pitiusa (Rullan, 2006). Així doncs, en el Pla Director del port d'Eivissa es preveu l'ampliació del port amb una plataforma d'unes 8,5 Ha a la part interna del Dic de Botafoc. La societat civil eivissenca organitzada en torn de la plataforma social *Eivissa al Límit*, ha posat en marxa la campanya Macroport No!, amb l'objectiu d'aturar nous sacrificis a l'altar del turisme (GEN-GOB Eivissa, 12/03/2008). I, en el cas del port de Maó, s'ha decidit fer front a les exigències del turisme creuerista i les demandes d'unes embarcacions de passatgers i mercaderies cada cop majors, amb l'adequació de les instal·lacions portuàries del moll de la vessant septentrional del port, amb la qual cosa, Maó que fins ara havia mantingut un estret vincle ciutat-port, acaba expulsant el port de la ciutat (Obispo, 3/12/2008)

Els ports de refugi com els de Porto Colom, port de Pollença o el de Sóller que fou d'interès general, a la segona meitat del segle XX perderen importància en quant al seu paper comercial. Emperò, molts d'aquests ports s'ampliaren per tal d'adaptar-se al nou rol que anaven a jugar en l'estructura territorial i econòmica de les illes, com a ports d'esbarjo. Aquests esdevenen en una peça més dins la cadena de producció turística de les Balears. Així doncs, es començaren a ampliar les infraestructures portuàries d'aquests ports i, a més, zones que fins aleshores eren petit embarcadors de pescadors varen acabar per convertir-se en ports esportius o clubs nàutics. Es promulgà una llei específica al 1969 que es reglamentà al 1980, període al llarg del qual s'havien construït un elevat nombre d'aquests ports a les illes, amb la qual cosa, les classes dominants que els promovien no trobaren cap problema administratiu (Soler, 2004; Soriano-Frade, 1996).

Els principals ports de les Balears estan administrats per l'Autoritat Portuària (primer amb el nom de Junta de Ports) i amb l'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Autònoma (25/2/1983), es va traspasar la titularitat dels ports de refugi i les instal·lacions portuàries estatals que no fossin d'interès general a la Comunitat Autònoma. És a dir, totes menys les de Palma, Maó, Eivissa, La Savina i més tard el d'Alcúdia. Els ports d'interès general es regeixen per la Llei de ports de l'Estat i de la Marina Mercant, de 24 de novembre de 1992; mentre que els ports administrats per la CAIB<sup>191</sup> (Comunitat Autònoma de les Illes Balears) es regeixen per la Llei 10/2005 de 14 de juny de Ports de les Illes Balears (BOIB núm.100 de 2/07/2005).

<sup>189</sup> Les principals companyies de creuers són: Carnival; Celebrity; P&O Cruise; Royal Caribbean; Disney Cruise Line; Holland America; Crystal; Costa Crociere; Cunard; Festival; Norwegian Cruise Line; Princess; Orient; Raison Seven Seas; Royal Olympic; Seabourn; Silversea; Star Cruises.

<sup>190</sup> Els problemes regulatoris dels grans creuers han traspasat els aspectes merament laborals i ambientals. Recentment s'ha constituït la ICV (International Cruise Victims) que recull persones que han tengut algun tipus de problema a bord d'un creuer. Es troben casos que van des de desaparicions, assassinats, violacions, etc ([www.internationalcruisevictims.org](http://www.internationalcruisevictims.org), desembre 2008).

<sup>191</sup> Es poden diferenciar entre les instal·lacions de gestió directa i les de gestió indirecta que es detallen a continuació. Gestió directa: Mallorca (Andratx, Cala Bona, Cala Figuera, Cala Rajada, Colònia de Sant Jordi, Pollença, Portocolom, Porto Cristo, Portopetro, Sóller); Menorca (Ciutadella i Fornells); Eivissa (Sant Antoni de Portmany). Gestió Indirecta: Mallorca (Club Nàutic de Cala Gamba, Club Marítim Sant Antoni de la Platja, Club Nàutic Arenal, Club Nàutic s'Estanyol, Club Nàutic sa Ràpita, Reial Club Nàutic Portopetro, Marina de Cala d'Or, Club Nàutic de Portocolom, Club Nàutic de Porto Cristo, Port Esportiu Cala Rajada, Club Nàutic Colònia de Sant Pere, Club Nàutic Serra Nova, Port Esportiu Can Picafort, Port Esportiu El Cocodrilo, Club Nàutic Port Pollença, Club de Vela Port de Andratx, Club Nàutic Santa Ponça, Port Esportiu Port Adriano, Port Esportiu Portals Vells, Club Nàutic Palmanova, Port Esportiu Porto Portals, Escola Nacional de Vela Calanova); Menorca (Club Nàutic de Ciutadella, Club Esportiu Cala'n Bosch, Port Esportiu Addaia, Club

En aquest segon cas, cal recordar que es va suspendre una moratòria de ports esportius anterior –Norma Territorial Cautelar prèvia a la tramitació del Pla Director Sectorial de ports esportius i instal·lacions nàutiques, BOIB núm.152 de 19/12/2002– segons la qual s’impedia l’ampliació i construcció de nous ports. La Llei 10/2005 de Ports de les Illes Balears ha obert les portes a les ampliacions dels ports actuals –les ampliacions de fins el 30% de la superfície ocupada a la mar amb obres d’infraestructura o de la superfície terrestre de la zona de servei, no es consideren substancials– i es permetia la construcció de nous espais portuaris. Aquesta normativa s’emmarca en el que Rullan (2007a:47) ha definit com el “retorn de les velles polítiques del creixement quantitatiu” que caracteritzà les polítiques dutes a terme, durant la legislatura 2003-2007, per Jaume Matas (PP) a la CAIB, Maria Antònia Munar (UM) al Consell Insular de Mallorca i Pere Palau (PP) al Consell Insular d’Eivissa i Formentera.

Aquesta llei de ports respondria en bona mesura a les exigències dels lobbies nàutico-recreatius que permanentment es lamenten de la “insuficiència” de les infraestructures nàutiques per tal de poder expandir el negoci del turisme nàutic, de característiques altament elitistes. A principis del segle XXI es comptabilitzaven uns 20 mil amarratges, quan a tot Grècia n’hi havia prop de 10 mil. Com es pot veure a la taula 53, la major part dels amarratges es localitzen a la zona turística del SW mallorquí –Llucmajor, Palma, Calvià i Andratx– on es concentra el 53% dels amarratges de Mallorca. A partir de Soler (2004) podem establir que el 51% dels ports de gestió indirecta (p.ex. ports esportius, clubs nàutics, etc) es varen inaugurar en temps de la Dictadura, sense oposició social. Segons un dels representants de les empreses del negoci nàutico-recreatiu, Bartomeu Bestard d’Anade –Associació d’Instal·lacions Nàutico Esportives de Balears, es calculava que es “necessitaven” uns cinc mil amarratges més a les Balears (Bosch, 19/06/2005a). La consellera d’Obres Públiques referint-se a la Llei de Ports i les possibilitats de construcció de nous ports i ampliació dels existents demanava als empresaris, en una jornada organitzada per la CAEB i Anade, tal com quedà recollit en el Diario de Mallorca: “ajudau-nos a que es vengui bé, fou el seu preg, perquè sempre n’hi haurà quatre que ho vendran malament, com el GOB o les entitats ecologistes de sentiment radical” (Bosch, 15/10/2005b).

**Taula 53. Capacitat d’acollida als principals ports de les Balears, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir de APB, [www.portsdebalears.com](http://www.portsdebalears.com), novembre 2008; Ports de les Illes Balears, [www.portsib.es](http://www.portsib.es), novembre 2008).**

Port	Municipi	Amarratges	Tipus de gestió
C.N. Serra Nova	Santa Margalida	128	Indirecta
P.D. Can Picafort	Santa Margalida	470	Indirecta
C.N. Colònia de St. Pere	Artà	308	Indirecta
Cala Ratjada	Capdepera	99	Directa
C.N. Cala Ratjada	Capdepera	130	Indirecta
Cala Bona	Son Servera	192	Directa
Cala Figuera	Santanyí	111	Directa
Porto Petro	Santanyí	130	Directa
R.C.N. Porto Petro	Santanyí	238	Directa
Marina Cala d’Or	Santanyí	563	Indirecta
Porto Cristo	Manacor	259	Directa
C.N. Porto Cristo	Manacor	206	Indirecta
Portocolom	Felanitx	200	Directa
C.N. Portocolom	Felanitx	252	Indirecta
Colònia de Sant Jordi	ses Salines	315	Directa
C.N. sa Ràpita	Campos	487	Indirecta
C.N. s’Estanyol	Llucmajor	285	Indirecta
C.N. s’Arenal	Llucmajor	667	Indirecta
Cala Gamba	Palma	275	Indirecta

Nàutic de Fornells); Eivissa (Port Esportiu de Santa Eulària, Club Nàutic Sant Antoni) (Font: [www.portsib.es](http://www.portsib.es), març 2007).

C.N. St. Antonio de la Playa	Palma	400	Indirecta
C.M. Molinar	Palma	142	Indirecta
C.N. Portitxol	Palma	278	Indirecta
Moll Sant Pere (Cruesa)	Palma	30	Indirecta
Jonquet	Palma	405	Indirecta
Marina de Alborán	Palma	100	Indirecta
R.C.N. Palma	Palma	915	Indirecta
Marina Port de Mallorca	Palma	152	Indirecta
Pantalán Mediterráneo	Palma	62	Indirecta
Pantalán de La Quarantena	Palma	70	Indirecta
Club de Mar Mallorca	Palma	572	Indirecta
Autoritat Portuària	Palma	1217	Directa
E.N. de Vela Cala Nova	Palma	214	Indirecta
C.N. Santa Ponça	Calvià	526	Indirecta
P.D. Port Adriano	Calvià	404	Indirecta
P.D. Portals Vells	Calvià	61	Indirecta
P.D. Palma Nova	Calvià	82	Indirecta
P.D. Puerto Portals	Calvià	670	Indirecta
Port d'Andratx	Andratx	182	Directa
Club de Vela Andratx	Andratx	475	Indirecta
Port de Sóller	Sóller	425	Directa
Marina de Tramontana	Sóller	40	Indirecta
Port de Pollença	Pollença	611	Directa
C.N. Pollença	Pollença	375	Indirecta
P.D. Cocodrilo	Alcúdia	324	Indirecta
Alcudiamar	Alcúdia	730	Indirecta
Autoritat Portuària Balears	Alcúdia	116	Directa
<b>Mallorca</b>	<b>23,9 amarratges/km costa</b>	<b>14.893 amarratges</b>	
Marina de Botafoc	Eivissa	427	Indirecta
Ibiza Nueva	Eivissa	538	Indirecta
C.N. Ibiza	Eivissa	275	Indirecta
Autoritat Portuària Balears	Eivissa	74	Directa
P.D. de Santa Eulària	Santa Eulària des Riu	755	Indirecta
St. Antoni de Portmany	St. Antoni de Portmany	245	Directa
C.N. St. Antoni de Portmany	St. Antoni de Portmany	400	Indirecta
<b>Eivissa</b>	<b>11,35 amarratges/km costa</b>	<b>2.714 amarratges</b>	
Marina de Formentera	Formentera	89	Indirecta
Dársena Formentera Mar SA	Formentera	91	Indirecta
<b>Formentera</b>	<b>2,11 amarratges/km costa</b>	<b>180 amarratges</b>	
Port de Ciutadella	Ciutadella	147	Directa
C.N. Ciutadella	Ciutadella	55	Indirecta
C.D. Cala'n Bosch	Ciutadella	270	Indirecta
Port de Fornells	es Mercadal	115	Directa
C.N. Fornells	es Mercadal	100	Indirecta
P.D. d'Addaia	es Mercadal	150	Indirecta
Marina Deportiva Menorca	Maó	223	Indirecta
Club Marítim de Mahón	Maó	177	Indirecta
Sunseeker	Maó	53	Indirecta
Autoritat Portuària de Balears	Maó	939	Directa
<b>Menorca</b>	<b>7,45 amarratges/km costa</b>	<b>2.229 amarratges</b>	
<b>Balears</b>	<b>16,06 amarratges/km costa</b>	<b>20.016 amarratges</b>	

Si a l'any 2005, els lobbies del negoci nàutico-recreatiu estimaven que es "necessitaven" uns 5000 amarratges, al cap de tres anys els mateixos lobbies (en aquest cas l'Associació de Clubs Nàutics de Balears) estimaven un "dèficit" de 10000 amarratges, és a dir en tres anys s'havia duplicat aquesta "necessitat" (Morales, 2/04/2008). El canvi d'alguns dels colors polítics en les administracions públiques de les illes sembla que no va afectar gaire a les perspectives d'expansió del negoci nàutico-recreatiu, gràcies al procés d'acumulació per desposseïció que suposa la transformació del litoral (públic) en lucratiu espais del capital. Així doncs, el conseller de turisme (Francesc Buils) en una jornada de la CAEB reconeixia "l'escassetat" d'amarratges i la intenció del govern de lluitar contra ella (Ruíz Collado, 27/11/2007). En la "lluita contra l'escassetat d'amarratges", al mes de novembre de 2007 s'iniciaren les obres d'ampliació del Port Adriano a Calvià. Unes obres promogudes per la família-empresa March, a través de la societat OCIBAR SA, tal com veïem en l'apartat sobre les entitats financeres. Aquest projecte que havia estat molt contestat socialment –GOB; SOS Can Vairet; etc–, finalment es consolidarà com una peça més dins la costa gentrificada mallorquina, i especialment la calvianera on ja compten la calvianera on ja compten amb l'elitista Puerto Portals. A Port Adriano s'afegiran 82 amarratges als 404 existents, uns amarratges per embarcacions entre 18 i 60 metres d'eslora (Moure, 16/11/2007)<sup>192</sup>.

En molts dels ports de les illes s'estan projectant o duent a terme obres d'ampliació i, en certs casos, les pressions socials els han pogut modificar o eliminar. En el cas del port de Ciutadella hi ha hagut una forta oposició a l'ampliació del port que havia de comptar amb la construcció d'un dic exterior i la construcció d'un port esportiu a Cala en Busquets. En plena polèmica sobre la retirada d'un primer projecte del megaport, es va produir una rissaga que coincidí amb les festes patronals de Sant Joan (23 i 24 de juny de 2006), la qual va servir per a justificar finalment la construcció del dic exterior, mentre que en el cas de Cala en Busquets es va optar per la redimensió del projecte inicial (GOB, 16/07/2007)<sup>193</sup>. A Mallorca, es pretenia ampliar el port de s'Estanyol, tot afectant a zones declarades LIC (Lloc d'Interès Comunitari), i en aquest cas les pressions socials i l'advertència de la UE d'imposar sancions al Govern de les Illes Balears si es duia a terme l'ampliació el projecte. Aquest projecte fou finalment retirat (Adrover, 24/11/2005; Adrover, 22/11/2005). A Mallorca altres ports no han corregut la mateixa sort que el de s'Estanyol, així per exemple, el Port Adriano (Calvià), malgrat la forta resistència social, ha acabat per ampliar-se, així com el port de Sóller al que també hi ha hagut fortes resistències. Ambdós projectes s'han caracteritzat per la seva definició elitista, i els col·lectius que s'hi han oposat –GOB; Sos Can Vairet a Calvià; Sóller, on ets?– han denunciat, especialment, com aquestes megainfraestructures, a més de generar un important impacte socioecològic (directe i indirecte), contribueixen al procés gentrificador de l'illa. A Eivissa, Blázquez (2006a) apuntava el fet que es plantejava l'ampliació del port de Sant Antoni i la construcció dels ports esportius al port des Torrent, Punta Xinxó, es Viver i Cala Corral. El projecte del port esportiu es Viver era promogut per la família Matutes, a través de les empreses Matura i Fiesta Hoteles. Es pretenia construir un dic d'un quilòmetre i 900 amarratges. Aquest port es pretenia aixecar a la zona coneguda com ses Figueretes –prop de la Vila d'Eivissa–, afectant a una pradera de *Posidonia oceanica* per la qual cosa la família de polítics-empresaris, Matutes, havia proposat replantar 5 Ha de *Posidonia* prop de les noves instal·lacions portuàries (Manresa, 23/07/2006).

Una altra dimensió vinculada al turisme nàutic i a la indústria de l'oci balear, és la del negoci del vici, de la droga. Una activitat que empra principalment les luxoses instal·lacions nàutico-recreatives, ja que aquest tipus de material sol entrar a les illes en embarcacions d'esbarjo. Així, per exemple al mes de juliol de 2006 la Policia Nacional capturava a les aigües eivissenques un veler (Joe Ann Moore) amb 717 kilograms de cocaïna (Prieto, 15/07/2006) i al mes de setembre de 2006 es capturava un catamarà (Tatibat) amb 2400 kilograms de cocaïna

<sup>192</sup> El 2011 l'ampliació del Port Adriano ja era plenament operativa. Cal destacar que la societat encarregada de la seva explotació és Ocibar i té concessió fins el 2037 ([www.portadriano.com](http://www.portadriano.com), maig 2011).

<sup>193</sup> El maig de 2011 s'inaugurava el nou port de Ciutadella que compta amb el dic de Son Blanc que consta d'un dic exterior de 674,33 metres, un dic interior de 320,18 metres i compta amb una línia d'atracament de 358,31 metres. El projecte ha costat uns 71,4 milions d'euros (l'obra havia estat adjudicada per 50,24 milions d'euros) i l'empresa encarregada ha estat la UTE Port de Ciutadella integrada per Ferrovial Agroman SA, Matías Arrom Bibiloni SA i Pedres Ciutadella i Serveis SL. Cal destacar que des de la concessió del concurs a la finalització del port, el projecte varià significativament, especialment pel que fa a l'ampliació de les obres per tal de poder allotjar grans creuers (LL.A.C., 16/05/2011).

(Peris, 24/09/2006). Des de la premsa es parlava del port eivissenc, com a port franc per l'entrada de la droga que per altra banda és un element fonamental en l'oferta turística de l'illa.

Finalment, cal assenyalar que les decisions sobre la gestió dels lucratiu espais portuaris han estat objecte de polèmica sociopolítica. Les estretes vinculacions entre el món empresarial, els lobbies empresarials, els tècnics i els polítics en la matèria, s'ha traduït en alguns casos que podrien definir-se com a paradigmàtics de la "democràcia de baixa qualitat" que altres autors han assenyalat en altres casos relacionats amb els megaprojectes (Aguilera-Klink i Naredo, 2009). L'adjudicació d'una part de les obres d'ampliació del port de Palma fou objecte d'una important polèmica, degut a les estretes vinculacions que hi havia entre el President de l'Autoritat Portuària (2003-2007), Joan Verger (PP), i l'empresa adjudicatària del concurs públic. La UTE (Unió Temporal d'Empreses) Servicios Técnicos Portuarios SL estava formada per IP3M, Grupo Marsans i Trapsayates, propietat aquesta del mateix Grupo Marsans. El president de l'Autoritat Portuària de Balears que havia estat president del Consell de Mallorca (1987-1995) i Conseller d'Obres Públiques del Govern de les Illes Balears (1995-1997), havia estat accionista de IP3M (7,8% de les accions) amb un conegut empresari del sector nàutic, Joan Antoni Riutort. Aquest darrer era a la vegada l'home de confiança a les Balears de Gerardo Díaz Ferrán de Marsans (Manresa, 2005; Armendáriz, 18/12/2010).

Posteriorment es va saber que l'empresari valencià Perfecto Palacio (president de Servicios Técnicos Portuarios SL), que a més d'estar molt ben posicionat en el negoci nàutic a la Comunitat Valenciana, tenia uns excel·lents contactes amb les cúpules del PP valencià. I, per altra banda, als darrers anys, Grupo Marsans<sup>194</sup>, un dels conglomerats empresarials turístics més importants de l'Estat i presidit per Gonzalo Pascual i Gerardo Díaz<sup>195</sup>, s'ha instal·lat de manera important en el negoci nàutic a les Illes a través de Trapsayates. La seva implantació no ha estat absent de polèmiques, sobretot per les confrontacions entre els grups de poder vinculats a aquest negoci (Manso, 3/08/2006; Manso, 4/08/2006; Manso, 5/08/2005).

En definitiva, el concurs de les ampliacions de les infraestructures portuàries varen estar banyades per la controvèrsia caracteritzada per les estretes vinculacions político-empresarials, desembocant en el "cas varador" investigat per la fiscalia arran de l'acusació feta per part de l'empresa Boat Yard Palma (BYP) que competí en el concurs i el va perdre (Olaizola, 4/05/2008). Aquest cas exemplifica, de nou, la pauta comuna resultant de l'aplicació de les polítiques neoliberals desplegades en els temps de l'eufòria financer-immobiliària espanyola, que a les Balears varen experimentar el seu moment àlgid durant el Govern Matas (2003-2007)<sup>196</sup>. A més, Trapsayates a través d'una filial (SEMAR, Serveis Marítims Port d'Eivissa SL) explotava uns 400 amarratges al port esportiu eivissenc, Ibiza Nueva. La mateixa companyia de Gonzalo Pascual i Gerardo Díaz, incorporà dins la seva estratègia expansiva l'espai portuari de Maó destinat a embarcacions d'esbarjo, i es va fer amb la concessió dels molls de la ribera de ponent que fins aleshores havia gestionat el Club Marítim de Maó. Aquesta concessió va estar

<sup>194</sup> Aquests empresaris participen en diferents empreses i sectors vinculats al negoci turístic, com per exemple: majoristes i minoristes de viatges; aerolínes; creuers; hotelaria; transport (bus) terrestre; etc. Algunes de les seves companyies són: Viajes Marsans SA. (Espanya); Viagens Marsans Portugal (Portugal); Viajes Crisol SA (Espanya); World Transcongres S.L. (Espanya); Mundicolor Holidays Limited (Regne Unit); VIE Viajes SA (Espanya); Star Turismo (Portugal); Expacontra SA. y Viajes y Congresos SA. U.T.E. (Espanya); Mundo Social AIE (Espanya); Trapsatur (Espanya); Pullmantur (Espanya); Air Comet S.A. (Espanya); Aerolineas del Peru S.A. (Perú); Marsans Shopping S L (Espanya); Ural Tours Viajes SA (Espanya); Viagens Marsans Lusitana, S.A. (Portugal); Air Comet Chile (Xile); Central de Cruceros SA (Espanya); Newco Airports Services S.A. (Espanya); Tiempo Libre SA (Espanya); Viajes Internacional Expreso SA (Espanya); Euroferias SA (Espanya); Ibericolor SA (Espanya); Club Tiempo Libre SA (Espanya); Hotetur Club SL (Espanya); etc. Cal destacar, a més, que aquest grup es va fer amb Aerolíneas Argentinas al 2002, beneficiant-se del procés d'ajustament de l'economia Argentina després de la crisi de finals de 2001. El juliol de 2008, el govern argentí va tornar a nacionalitzar aquesta companyia. Aquesta estava motivada, entre d'altres, pels incompliments contractuals del grup espanyol. Marsans va fundar junt amb l'aerolínia escandinava SAS la companyia Spanair al 1986. El 2007 s'anuncià la reestructuració de la companyia Spanair, amb l'anunci de la venda per part de SAS de les seves participacions. Finalment, el Grup Marsans es va sortir al 2008 de l'accionariat, i la companyia aèria quedà en mans de SAS.

<sup>195</sup> Gerardo Díaz Ferrán ha estat el president de la CEOE (Confederación Española de Organizaciones Empresariales) entre el 2007 i finals de 2010.

<sup>196</sup> El mes d'octubre de 2007 Joan Verger va haver de declarar front als fiscals anticorrupció de Balears respecte del concurs del Port de Palma. El juliol del 2008 el jutge del jutjat d'instrucció núm.7 va arxivar la causa contra Verger per presumpta prevaricació i Boat Yard Palma va recórrer la sentència (Frau, 10/07/2008). Per altra banda, Joan Verger (PP) era soci d'Antoni Pasqual (UM) (aquest era Conseller d'Obres Públiques del Consell Insular de Mallorca, 2003-2007) en el negoci de les estacions de servei de benzina. El Tribunal Suprem va ordenar la demolició de la seva benzineria a la Platja de Palma (C/Marbella núm.33). Aquests dos polítics-empresaris tenen diverses societats comuns, entre d'elles: Gasoplaza SL, Estación de Servicio Molinar SL, Gasolinera Cantó d'en Masana SL (Urreiztieta, 15/04/2005).

envoltada, també, d'una important polèmica en desvetllar-se unes converses del president de l'APB amb els membres del Club Marítim, als que instava a fer-se amb la concessió a canvi de fer algunes cessions a Trapsayates. Relacionat amb aquestes converses, a finals de 2008, el jutge d'instrucció, Antoni Rotger, va citar a declarar a Verger. Així mateix, el Trapsayates també ha concursat per fer-se amb les instal·lacions nàutiques de la ribera nord del port de Maó (Colom i Urreiztieta, 3/12/2008; Manso, 10/03/2008; Revelles, 24/06/2008; Urreiztieta i Colom, 3/10/2008).

Cap a finals de 2010 saltà a la llum pública el presumpte cas de corrupció Mar Blau. La policia registrà la seu de l'Autoritat Portuària en cerca de documentació sobre un presumpte arranjament dels concursos dels ports d'Eivissa (Ibiza Nueva) i Maó (Club Nàutic de Maó) durant l'etapa en que Joan Verger fou el president de l'Autoritat Portuària (2003-2007) i que beneficiaren al grup empresarial de Díaz Ferrán. Alts càrrecs públics com l'ex-president de l'Autoritat Portuària, Joan Verger (PP), el director de l'Autoritat Portuària, Àngel Matías Mateos, o el president de l'Autoritat Portuària 2007-2011, Francesc Triay (PSOE)<sup>197</sup>, han estat imputats. Així com, el conegut empresari espanyol i ex-president de la patronal, Gerardo Díaz Ferrán (Mestre, 16/12/2010; Armendáriz i Mestre, 17/12/2010; Armendáriz, 18/12/2010).

*b) Aeroports i transport aeri. S'abandona l'agroexportació i les elits aposten per la industrialització turística.*

- Els inicis de l'aviació a les Balears i les primeres infraestructures aeroportuàries.

Si durant la primera meitat del segle XX, malgrat els alts i baixos motivats per les confrontacions bèl·liques, el transport marítim se va consolidar com la principal via de comunicació de les Balears, en aquells anys se començaven a donar les primeres passes per a la instauració del que serà una de les principals eines propiciadores del boom turístic: el transport aeri i les infraestructures aèries. Ramon Rullan (1997) i Vicenç Rosselló Verger (1974) ens han aproximat als inicis de l'aviació a les illes. El primer avió que solcà el cel illenc fou el pilotat pel francès Lucien Mamet el 29/06/1910. Aquest vol de demostració aprofità les instal·lacions de l'hipòdrom de Son Macià (Pont d'Inca) i va ser motiu de gran expectació, encara que l'aviador va sofrir un accident del que va sortir il·lès (Rullan, 1997). Al cap d'uns anys, en plena Guerra Mundial, l'aviació rebia un renovat impuls. Rullan (1997:17) escriu que "destacava l'activitat de la nova arma, l'aviació, que amb els seus bombardejos i els seus combats aeris estava transformant les lleis i normes dels mètodes clàssics de combat". El 1916, Salvador Hedilla, amb el patrocini de la Casa Pujol, Comabella i Cia, cobria per primera vegada la ruta Palma-Barcelona després d'haver fet algunes demostracions a l'illa. L'Ajuntament de Palma i la Diputació de Balears havien creat un premi i un trofeu, la Copa Mediterrani, pel primer aviador que arribàs a **Mallorca** en avió. Hedilla va aterrar al predi de Son Sunyer, i probablement ja emprà el predi de Son Sant Joan per realitzar vols de demostració als dies següents. El 1917 el pilot va morir en un accident en un vol de demostració, amb la qual cosa es refredaren les intencions de la companyia catalana, Casa Pujol, Comabella i Cia, d'establir-se a les illes (Pujalte, 2002).

Acabada la Gran Guerra, l'aviació començava a experimentar un cert boom, degut a les innovacions tècniques i a l'existència d'aeronaus i pilots de guerra en desús. A partir de llavors, es va produir una autèntica revolució en el transport aeri amb l'increment de les distàncies recorregudes i el nombre de passatgers transportats, fins a l'esclat de la Segona Guerra Mundial. El 1919, a La Haia, es va fundar la ATA (Air Traffic Association) en la que es trobaven representades unes sis companyies aèries europees per iniciar una reglamentació del transport aeri internacional, mentre que les nord-americanes no trobaven límits a la seva expansió i per això no hi participaren. Al llarg del període d'entreguerres es varen crear un bon nombre de companyies aèries. La necessitat de regular el transport aeri feu que al 21/01/1930 es signàs el Conveni de Varsòvia segons el qual s'establien les normes generals que regularien els vols internacionals de viatgers, equipatges i mercaderies. Un dels aspectes més problemàtics fou el referent a la delimitació de responsabilitats de les companyies respecte dels passatgers i càrrega als vols internacionals (Fernández-Fuster, 1991).

<sup>197</sup> Fou Triay qui adjudicà els amarratges del port de Maó a l'empresa Trapsa Yates el 2008 (Armendáriz i Mestre, 17/12/2010).



El 1920 la societat catalana, Talleres Hereter, va dur d'Itàlia un hidroavió de la marca italiana Savoia, i estudià la viabilitat d'establir una línia aèria Palma-Barcelona a cobrir mitjançant hidroavions. Guido Janello sortia del port de Barcelona el 18/3/1920 amb rumb cap a Mallorca. Un mes més tard, el pilot Umberto Guarneri tornaria a fer el mateix trajecte. Aquí cal destacar que quan aquest arribà l'illa, va realitzar un vol especial en el que portava de passatgers a dues personalitats: Joaquim Gual de Torrella qui urbanitzarà posteriorment la zona de s'Albufera d'Alcúdia; i el marquès de Palmer, Jordi Dezcallar i Gual, que havia venut feia un any la gran finca de sa Vall al potentat, Joan March (Rullan, 1997). Talleres Hereter que va fabricar el model TH-E3 feia comptes fer-se amb el concurs de l'aviació militar i també feia comptes obtenir una subvenció de l'Estat per cobrir el correu en línia aèria. Els plans de la companyia es varen truncar i va acabar per tancar les portes al 1921, amb la qual cosa la proposta de connectar per via aèria Mallorca i Barcelona tornava a quedar aparcada (Rullan, 1997).

Les forces vives locals, després de l'avortada operació, instaren al govern d'Antoni Maura per a què creàs una línia aèria Palma-Barcelona. El 1921 arribaren de Barcelona, els pilots Manel Colomer i Manel Trilla. Aquests pilotaven un avió de guerra adaptat a usos comercials, un Aviatick B-1 que aterrà primer a Son Sant Joan i llavors a Son Bonet, propietat del terratinent Lluís Despuig, on hi havia un quarter del Cos d'Enginyers. Son Bonet estava a les afores de Ciutat i ben comunicat amb la capital per tramvia. A part de fer demostracions aeronàutiques, els pilots cercaren socis per llançar una companyia aèria. Així, es va constituir la Compañía Aeromarítima Mallorquina que seria presidida pel terratinent, Joaquim Gual de Torrella; amb l'empresari, Josep Tous Ferrer<sup>198</sup> que exercí el càrrec de director gerent; el polític republicà i intel·lectual, Jeroni Pou Magraner com a director gerent –morí aquell mateix any–; i Antoni Marquès Luigi com a secretari. En la companyia hi participaren altres empresaris mallorquins, membres de l'aristocràcia i de la banca (Rullan, 1997; Pujalte, 2002).

L'Aeromarítima va adquirir dos hidroavions Savoia 16 i tres Macchi, que assolien prop dels 170 km/h. El primer Savoia 16 arribà a Palma pilotat per Manuel Colomer el 31/05/1921 que tardà 1 hora i 30 minuts des de Barcelona fins a Palma (Rullan, 1997). La companyia va adequar uns hangars a la badia de Palma, i se'ls hi habilità una zona de 500 m per 700 m de mirall d'aigua a la zona coneguda com des Jonquet. L'abril de 1922 l'Aeromarítima va iniciar els vols del correu Palma-Barcelona. L'aventura duraria poc temps ja que després de l'accident que li costà la vida al pilot Colomer a l'abril del 1922, el Ministeri de Foment va rescindir la concessió del correu a l'Aeromarítima per la quantitat d'accidents dels avions de la companyia. A partir d'aquells moments s'iniciaren contactes amb diverses companyies per tal de reiniciar el servei. Finalment, les Lignes Aériennes Latécoère adquiriren 400 accions de l'Aeromarítima i aportaren noves aeronaus, els Lioré-Olivier. La base va seguir als hangars des Jonquet a Palma. El 1923, la companyia comptava amb: dos hidroavions Macchi 18, tres Savoia 16 i tres avions amfibis Liore Olivier; un camp d'aterratge a Son Sant Joan de 8 Ha; tres hangars i un taller al port de Palma; una estació de columbofília; dues gasolineres ràpides; una estació de radiotelefonía i radiotelegrafia; un hangar en construcció al port de Barcelona (Rullan, 1997).

Cal tenir present que als anys 1920 es produí un augment important del turisme a Mallorca (Barceló, 1966; Buades, 2004). El 1922 l'empresari francès Pierre George Latécoère proposà al Service de la Navigation Aérienne (SNAé) l'establiment d'una línia aèria Toulouse-Barcelona-Palma-Alger, amb col·laboració amb la companyia Aero Marítima Mallorquina. Després de la desaparició de l'Aeromarítima al 1923, la companyia francesa va continuar amb els plans per tal d'operar una ruta entre sud de França i les colònies franceses del nord d'Àfrica, tot passant per Mallorca. El 1926 Pierre Latécoère, propietari de la Compagnie Aérienne France

<sup>198</sup> Josep Tous Ferrer (1859-1950) va fundar el periòdic "Ultima Hora" al 1893. A més fou un conegut empresari que participà en diverses societats com per exemple la Societat General de Tramvies Elèctrics Interurbans, la societat del "Coliseo Balear", Progrés Urbà SA (1922) encarregada de la urbanització de Ciutat Jardí, entre d'altres. També va ser un dels primers empresaris de l'oci de l'illa, va aixecar: el Teatre Líric, el Cafè Riskal i l'Hotel Alambra just als peus del Palau de s'Almudaina, on avui hi ha s'Hort del Rei (Fullana, 1993). Tous pertanyia a la burgesia mallorquina afí al maurisme, contrària a Joan March. Tanmateix, sembla que la dictadura franquista els va unir a quasi tots. Josep Tous Ferrer, va exercir la política i fou un gran defensor de la causa franquista. L'empresari va promoure la construcció del monument dedicat al creuer de guerra "Balears", enfonsat durant la Guerra Civil. El 1938 publicà al seu diari l'article titulat: "Gloria a la Armada Nacional. Nuestro homenaje al Balears". Aquest monument s'havia de finançar mitjançant subscripció popular, les donacions eren publicades al diari. Finalment, el dictador va inaugurar el monument al 16/05/1947. Avui en dia el monument feixista de sa Faixina (Palma), encara es troba intacte.

Algèrie, va aconseguir l'autorització per realitzar vols experimentals a la ruta: Marsella-Barcelona-Palma-Alger. Així, Mallorca se podia col·locar al bell mig de les rutes comercials aèries que havien començat a travessar la Mediterrània Occidental. El 1927 l'organisme francès Service de la Navegation Aérienne (SNAé) concedí a la Compagnie Aérienne France Algérie el recolzament estatal i inicià la ruta Marsella-Palma-Alger. El 1928 la Compagnie Aérienne France Algérie, després de ser adquirida pel grup financer Boullix-Lafont, es va convertir en la Compagnie Aéropostale. La companyia francesa emprava les instal·lacions des Jonquet de Palma, amb la qual cosa feien una aturada al port de Palma (Pujalte, 2002; Utrilla, 2002). A partir de 1929 la companyia francesa mantindria un servei diari (excepte dilluns) d'hydroavions entre Marsella i Alger amb escala a Alcúdia. Al port d'Alcúdia s'ubicà la base d'operacions de l'Aerospatiale (Barceló, 1966; Utrilla, 2002). Per això, a la zona portuària del port d'Alcúdia es destinà una superfície de mirall d'aigua de 1000 m per 300 m, per tal que els hydroavions poguessin aterrar (Soler, 2004). El 1933 l'Aerospatiale junt amb altres companyies aèries franceses constituïren Air France. El 1935 es produïren uns 634 vols amb 312 passatgers (Barceló, 1966). Amb l'esclat de la Guerra Civil, Air France va evacuar el seu personal i material d'Alcúdia i l'escala de la línia aèria francesa es traslladà primer al port de Roses (Girona) i després al port de Fornells a Menorca, tot mantenint la mateixa freqüència (Martínez de la Cruz i Utrilla, 1999).

El 1927 es va constituir la companyia Iberia que explotaria el pont aeri Madrid-Barcelona. Aquesta companyia sorgeix de l'acord entre l'empresari Horacio Echevarrieta i la companyia alemanya Luft Hansa, tot restant en mans de la companyia alemanya el 34% d'Iberia. Cal dir que bona part de les companyies aèries espanyoles eren de capital mixt hispano-alemany (p.ex. Iberia, Unión Aérea Española, Compañía Colón Transaérea Español). Un any més tard, Iberia es va fusionar amb les altres dues principals companyies aèries espanyoles (p.ex. Unión Aérea Española, Compañía de Tráfico Aéreo, etc), tot conformant la CLASSA (Compañía de Líneas Aéreas Subvencionadas SA). A l'accionariat de CLASSA hi participaven una trentena de companyies aeronàutiques i del sector financer. El govern de la Segona República va nacionalitzar la CLASSA al 1931 i aquesta adoptà el nom de LAPE (Líneas Aéreas Postales Españolas) (Utrilla, 2002).

El 1933 es va constituir la Compañía Aerotaxi de Mallorca fundada pel pilot català Guillem Xuclà, junt amb altres personatges claus en el desenvolupament turístic de Catalunya – Josep Lluís Marsans de la Federació d'Agències de Viatge d'Espanya; Josep Gaspart de la cadena hotelera HUSA; Esteve Fernández, financer i president de l'Aeroclub de Barcelona–, i la francesa Air France (Buades, 2004). L'aerotaxi inicià vols de Barcelona a l'aeròdrom de Son Sant Joan (Palma)<sup>199</sup> amb un Dragón amb capacitat per 8 places. Les estades eren d'un dia i es duïen a terme excursions organitzades pel Touring Club de Mallorca. Aquesta companyia llogava vols a diferents punts de l'illa i, fins i tot, s'inaugurà un camp d'aterratge a Manacor per visitar l'atracció turística de les Coves del Drac. El mateix any començà a funcionar la Compañía Aérea del Mediterráneo que establí una línia entre Barcelona, Palma i València, i que un cop a la setmana volava a Eivissa (Buades, 2004; Pujalte, 2002; Utrilla, 2002).

La febre aeronàutica fou rebuda amb entusiasme i les elits mallorquines, encapçalades pel conegut falangista, el marquès de Zayas, inauguraren l'Aeroclub de Balears el 1934. L'Aeroclub construirà la seva terminal i pistes a Son Bonet (Palma). El 1935, la LAPE va començar els vols regulars amb les illes, tot fent ús de les precàries instal·lacions de Son Sant Joan. Els terrenys de Son Sant Joan (8 Ha) havien estat cedits pel seu propietari per destinar-ho a l'aviació esportiva. S'establiren tres vols: un directe Palma-Barcelona; un directe Palma-Madrid; i un altre que anava a Madrid, fent recalada a València (Pujalte, 2002; Utrilla, 2002).

Es pot dir que als anys 1930 ja s'albirava un potencial turístic a Mallorca que havia d'anar de la mà del desplegament de la indústria aeronàutica. L'esclafit de la Guerra Civil va paralitzar els vols comercials i la LAPE deixà d'operar a les illes. Com en molts altres casos (Turner i Ash, 1991), el conflicte bèl·lic fou un autèntic revulsiu per al transport aeronàutic i les seves infraestructures. Mallorca es convertí en la base aeronaval que segons Massot (1996:38) "sembrà la mort i desolació a molts territoris de la zona republicana". El 1936, amb objectius militars, s'arranjaren diversos aeròdroms –a més del de Son Sant Joan i el de son Bonet– a prop d'Inca, a Eivissa, a Alcúdia i a Campos. En aquells moments, la badia de Pollença fou

<sup>199</sup> Segons Utrilla (2002:71) Mallorca Aerotaxi utilitza l'aeròdrom de Son Sant Joan, on aixecà un hangar de 12,5 metres x 16,5 metres. Serà la primera instal·lació del futur aeroport de Palma.

emprada com a base dels hidroavions italians i de la legió Còndor alemanya, que serien els encarregats de bombardejar les poblacions de la costa del llevant peninsular republicà; a més d'altres bases d'hidros ocasionals a Sóller, Formentera i Eivissa. El germà del cabdill, Ramon Franco fou anomenat cap de la regió aèria de les Balears (Massot, 1996). De fet, Mallorca no fou només la plataforma aeronàutica per atacar els territoris republicans de la península, sinó que també era considerat per part dels feixistes italians un enclavament geoestratègic de primer ordre i la seva pretensió era annexionar les Balears a la "Gran Itàlia" de Mussolini. El sanguinari Arconovaldo Bonacorsi (Comte Rossi) va arribar acompanyat del pilot italià Luigi Gallo. Aquest pilot i militar feixista inicià l'ampliació de les instal·lacions de Son Sant Joan durant la Guerra Civil. Aquestes instal·lacions rebieren el nom del pilot italià Luigi Nerieri fins el 1940 (Utrilla, 2002). Així doncs, els militars sublevats havien triat l'espai del que serà la infraestructura clau del capitalisme balear.

En els anys de la Guerra Civil, l'única companyia que va reprendre els vols regulars fou la italiana Ala Littoria que establí la línia Pollença-Roma-Càdis-Melilla. Air France també intentà reprendre les operacions des del port d'Alcúdia, però les pressions dels italians frustraren aquell intent (Pujalte, 2002; Utrilla, 2002). Els rebels refundaren Iberia amb l'aportació del 51% per part de l'Estat –aportat principalment per la LAPE–, al que s'hi afegiria un 24,5% subscrit per la companyia alemanya Lufthansa, i el 4,5% restant fou adquirit per capital privat espanyol. Els primers vols de la companyia dels rebels s'iniciaren al 1938, però de fet es tractava dels vols de Lufthansa de la ruta Saragossa-Palma-Gènova-Stuttgart i al 1939 la aerolínia alemanya feia vols en nom d'Iberia entre Saragossa i Palma. Amb l'esclat de la Guerra Civil, l'aviació civil va passar a les instal·lacions de l'aeròdrom de Son Bonet (Marratxí), just a les afores de Palma, mentre que Son Sant Joan era emprat per l'aviació guerrera. Abans d'acabar la guerra, s'establiren les comunicacions amb vols regulars entre: Saragossa-Mallorca; Sevilla-Larache (Tetuan)-Ifni (Marroc)-Cap Juby (Marroc)-Las Palmas. Cal recordar que Tànger era una de les principals places financeres i s'hi podia accedir ràpidament amb avió, una connexió que podria permetre la interconnexió amb els capitals financers internacionals. El 1940 s'inicià el procés de nacionalització d'Iberia que finalitzà al 1944. Un cop finalitzada la guerra s'incorporaren als vols regulars les zones que s'havien mantingut més temps fidels a la República, així s'establiren les següents línies regulars: Madrid-Tetuan-Sidi Ifni-Cap Juby-Las Palmas; Madrid-València-Palma; Barcelona-Madrid-Sevilla-Tànger-Tetuan; Tetuan-Melilla; Barcelona-Madrid-Lisboa; Barcelona-Palma-València; Barcelona-Palma; Las Palmas-Tenerife; Lisboa-Madrid-Sevilla-Tanger-Tetuan; Santa Isabel (Guinea Equatorial)-Bata (Guinea Equatorial) (Fernández-Fuster, 1991; Rullan, 1997; Pujalte, 2002; Utrilla, 2002).



Figura 13. Anys 1940: Aeroport de Son Bonet (es Pont d'Inca) ; Aeroport de Son Sant Joan (Font: Utrilla, 2002).

- La construcció dels grans aeroports després de la Segona Guerra Mundial. Les infraestructures imprescindibles per la industrialització turística.

L'inici de la Segona Guerra Mundial va suposar una reducció important dels vols, fins a la desaparició al 1944. Aquell mateix any, es celebrà la Conferència de Xicago –Conferència Internacional d'Aviació Civil– per tal de dictar una sèrie de normes universals per a la regulació de la navegació aèria civil i de la que emanaria la ICAO (International Civil Aviation Organization) i la IATA (International Air Transport Association) que congregava a la

companyies aèries. Un cop finalitzada la Segona Guerra Mundial hi havia una gran quantitat de personal militar desocupat (aviadors), infraestructures militars (aeròdroms i aeroports) i aeronaus en desús. A més, s'havien dut a terme importants avanços tècnics en matèria de navegació aèria, fins al punt que aquesta havia estat la protagonista de la potencialitat destructora dels països en guerra. Una potencialitat destructora que ja s'havia provat anteriorment a Espanya. A partir dels anys 1950 l'aviació experimentaria un espectacular creixement que aniria acompanyat d'un desplegament normatiu internacional per tal de fer viable el trànsit aeri entre països (Gámir i Ramos, 2002).

L'articulació del règim d'acumulació del capital fordista va tenir com una de les principals claus la utilització massiva dels hidrocarburs i l'explosió del transport motoritzat (terrestre, marítim i aeri). A més, la mateixa indústria del transport es convertí en una de les principals vies d'acumulació, al temps que s'aconseguia la pau social –pacte capital-treball– gràcies al creixent accés de les classes populars, als països del capitalisme avançat, als productes que elles mateixes manufacturaven (p.ex. cotxes, vacances, casa, electrodomèstics, etc). Un accés que tan sols era viable degut a l'expansió del crèdit i, per tant, una creixent finançarització de les economies d'amples sectors que fins aleshores no havien participat d'aquestes lògiques d'acumulació. A més, els canvis en el marc institucional possibilitaren l'aparició de les anomenades polítiques de l'Estat del Benestar, amb la consolidació de les vacances pagades per bona part de les classes treballadores. Així doncs, amplex sectors de la societat podien tenir accés a: nous artefactes, energia fòssil barata, temps lliure (vacances) i diners en forma de crèdit. La combinació d'aquests elements, junt amb la configuració d'una potent maquinària propagandística, serien, als països centrals, els pilars de la construcció de la indústria del turisme de masses.

A Mallorca s'havia experimentat un notable auge del negoci turístic a les dècades anteriors als anys 1940 (Barceló, 1966a; Buades, 2004). L'aixecament militar i la posterior Guerra Civil va suposar una aturada en el transport aeri que es va veure agreujat per la confrontació mundial posterior. Després de la Segona Guerra Mundial, les potències aliades condemnaren el règim feixista i el 1946 l'ONU recomanava el boicot diplomàtic a l'Espanya de Franco. Tanmateix, la configuració d'un nou ordre internacional, marcat per la confrontació de blocs palesos en la constitució de l'OTAN (1949) i el Pacte de Varsòvia (1955), feu que aviat el règim feixista fos acceptat dins l'òrbita dels estats que tenien en comú la lluita contra el comunisme, encapçalats pels EUA. En aquell context de teòric rebuig internacional al franquisme. A finals dels anys 1940 començaren les negociacions entre els EUA i el govern de Franco, unes negociacions que foren defensades pel senador estatunidenc McCarran qui proposà afavorir la dotació de préstecs a Espanya. El 1950, el Congrés dels EUA i el president Truman decidien oferir ajuda financera a Espanya. Aquest es convertia en l'únic país europeu que podria rebre ajuda a través de l'ECA (European Cooperation Administration), gestora del Pla Marshall, sense haver signat prèviament cap acord al respecte (Viñas et al., 1979). Aquell mateix any es començaren a revisar les sancions internacionals a Espanya i aquesta començava a entrar dins els organismes internacionals com per exemple la FAO al 1950, la UNESCO al 1952, o l'ONU al 1955. Hom pot destacar que en temps de l'embargament internacional a Espanya, aquesta participà en la constitució de la ICAO (International Civil Aviation Organization) i al 1951 ja ocupà un lloc en el seu consell. L'ambaixador dels EUA al 1951, Stanton Griffis, va dur una sèrie de negociacions amb el govern franquista per tal d'arribar a un acord de defensa, ja fos l'entrada d'Espanya a l'OTAN o bé un acord bilateral de cooperació en defensa i econòmica. Aquest es va signar al 1953 i a partir de llavors s'inicià la cursa cap el desenvolupisme que acabaria d'esperonar el Pla d'Estabilització de 1959 (Viñas et al., 1979).

Ja a la segona meitat dels anys 1940 començaren a arribar als principals aeroports espanyols vols internacionals de les companyies estrangeres (p.ex. TWA dels EUA; British Overseas Airways Corporation i British European Airways del Regne Unit; KLM dels Països Baixos; Swissair de Suïssa; i la sueca ABA) i, per una altra banda, Iberia iniciava als 1940 vols internacionals, fins i tot transoceànics (Fernández-Fuster, 1991). El 1941 es va permetre que l'aviació civil aterrés a l'aeroport militar de Son Sant Joan, ja que al de Son Bonet es duia a terme l'ampliació de les infraestructures. El 1945, Son Bonet comptava amb l'antiga pista de 1500 m per 300 m, a la que s'hi afegia una nova pista transversal de 1500 m per 150 m (Rullan, 1997). El 18/05/1946 arribà a Son Bonet el primer vol xàrter estranger que pertanyia a

la companyia anglesa Hunting Air Travel, aquest havia estat llogat per Robert Graves<sup>200</sup> en el seu retorn a Deià des de Londres (Rullan, 1997).

El 1946 s'havia inaugurat una nova terminal a **Son Bonet** i l'aeroport adquiria la condició d'aeroport civil de rang internacional, la qual cosa denota la vocació turística que es preveia per l'illa. Emperò, l'embargament internacional a Espanya retallà, momentàniament, les expectatives dipositades en el negoci turístic i l'aviació. En particular per les reticències del govern francès. L'any 1948 ja sortia un vol diari des de l'aeròdrom de Son Bonet i s'havien duplicat els passatgers arribats i els avions havien passat de 1710 al 1947 a 2220 al 1948. La principal explicació d'aquest increment dels vols es deu al fet que el 1948 començaren a arribar els avions de dues noves companyies espanyoles: CANA (Compañía Auxiliar de Navegación Aérea) i AVIACO (Aviación y Comercio SA). Mentre que la primera desapareixeria al cap de poc temps, la segona es convertiria en una peça important de la navegació aèria ja que presentava la peculiaritat de que els seus vols no eren regulars, és a dir eren vols xàrter. El 1949 una primera companyia estrangera establia vols regulars a Palma, Air Algérie, que establia vols entre França i Algèria amb escala a Son Bonet i la Luxemburg Airlines realitzà el primer vol xàrter aquell mateix any. El 1951, AVIACO fou noliejat per part del Club Méditerranée per tal de dur els seus abonats des de París a Palma i, també, Air France establia vols regulars entre París i Palma. En aquells moments, les infraestructures aeroportuàries tan sols podien ser emprades durant el dia, la qual cosa resultava ser un important fre al trànsit aeri. Al llarg de la dècada dels 1950 s'iniciaven els vols regulars de les principals companyies de bandera europees: Air France (França) al 1951; BEA (British European Airways) al 1952; Sabena (Bèlgica) al 1956; KLM (Països Baixos) al 1956; SAS (Scandinavian Airlines) al 1956; Swissair al 1956; etc. En aquells anys, també es disparaven els vols xàrter de forma irrefrenable (Rullan, 1997).

L'any 1956 els moviments de passatgers de l'aeroport de Son Bonet (378 mil passatgers) varen superar per primer cop en la història als moviments de passatgers del port de Palma (331 mil passatgers). El 1956, el recent creat Ministerio de Información y Turismo inaugurava una delegació a l'aeroport. A partir de llavors, els moviments de passatgers de l'aeroport serà molt superior als del port. En aquells moments, les instal·lacions començaven a desbordar-se i al 1957 s'obrí una sucursal de Son Bonet a la base d'hidros de Pollença. La companyia Aquila Airways va establir la línia Southampton-Mallorca, amb un vol regular setmanalment que fou noliejada per Ultramar Express. Aquesta com es veurà més endavant fou un dels principals majoristes a remolc del qual aparegueren alguns dels gegants turístics de les illes: el Grup Barceló i Iberotel.

El 9 de juliol de 1956, arribava a l'aeroport de Son Bonet, Richard Nixon que aleshores era el vicepresident dels EUA. Nixon va fer escala a Palma per entrevistar-se amb el Ministre d'Afers Exteriors, Martín Artajo, i a la que acudí l'ambaixador dels EUA, John Davies Lodge (Rullan, 1997). Aquella fou la visita de més alt nivell realitzada a l'Espanya franquista, després de la trobada de Hitler amb Franco d'Hendaya al 1940. L'arribada de Nixon s'enquadra dins de l'estratègia geopolítica dels EUA d'ajuda al franquisme per tal d'evitar la propagació del "virus comunista" (Garcés, 2008). Buades (2004:123) escriu que "aquell estiu, precisament, s'esperava que hi hagués un boom del turisme nord-americà a Europa i fossin més d'un milió de turistes. Hi havia qui parlava d'un pla Marshall turístic de 500 milions de dòlars i explicava que aquesta xifra equivalia al 20% del total de les exportacions de l'Europa occidental als EUA. Espanya posava Mallorca com esca per pescar un bon tros d'aquest preuat botí". Per altra banda, aquell mateix any se va signar a París el Conveni Multilateral relatiu als drets comercials dels serveis aeris no regulars europeus (vols xàrter). En aquest conveni, el paper de l'Espanya franquista fou molt destacat i segons Luís Felipe de la Torre (1999:981): "Espanya va aplicar amb major liberalitat el nou Conveni i aqueixa fou la causa determinant de l'espectacular desenvolupament que, en els anys 60, varen tenir els vols xàrter cap el nostre país des d'Europa".

Mentre que Mallorca es connectava amb les principals àrees metropolitanes de l'Europa de postguerra –amb una societat que abraçava la febre del consum de masses–, la resta de les grans illes (Menorca i Eivissa) seguien, en bona mesura, desconnectades de la "modernitat"

<sup>200</sup> Joana M. Seguí-Aznar (2005:61) escriu que "el 16 de maig de 1946, el Dragon Rapide pilotat por Mr. Bebb – el mateix pilot i el mateix tipus d'avió que va dur a Fanco de Canàries a Sevilla– aterritzava a Palma. A Madrid havien hagut d'esperar dues hores, a l'ambaixada Britànica, a que se'ls concedís el permís per continuar perquè Mallorca encara era zona militar. Era el primer vol xàrter que prenia terra a l'aeroport de Son Bonet".

turística que arribava per l'aire. **Menorca** comptava amb un aeròdrom militar a Malbúrger Vell (Sant Lluís)<sup>201</sup>, la construcció del qual es va iniciar el 1936 quan esclatà la Guerra Civil, però fou inaugurat el 1939, quan l'illa va ser finalment dominada pels feixistes i el primer avió en aterrar a les pistes des del començaments de la seva construcció fou de l'Aviació Legionària Italiana. En paraules de Soriano-Frade (1996:80) "el primer camp d'aviació de l'illa, una pista de terra de vuit-cents metres de longitud, se va construir amb finalitat militar i durant la guerra civil en una part de la finca denominada Malbúrger Vell, localitzada a tres quilòmetres de Maó, amb la particularitat d'acabar-se les seves obres *el febrer de 1939, just, quan en aquells dies la pau arriba a Menorca*"<sup>202</sup>.

A mitjans dels anys 1940, el batle franquista i president del Foment del Turisme de Menorca, Joan Victory Manella<sup>203</sup>, va sol·licitar activament l'establiment d'una línia aèria amb Maó a la CANA (Compañía Auxiliar de Navegación Aérea) i a Aviaco. El director de l'agència de viatges Taber a Bilbao, el menorquí Ramon Cavaller Triay, amic personal dels fundadors d'Aviaco, va pressionar per a que establissin una línia regular entre Barcelona i Maó. Per a que es pogués iniciar la ruta Barcelona-Maó –amb connexió amb Bilbao, Saragossa i Madrid–, Aviaco demanà que algú s'havia de fer càrrec de cobrir l'import de les places que no es cobriessin per vol. L'organització que assumí aquest compromís fou el sindicat de la pell (Martínez de la Cruz i Utrilla, 1999). L'agost de 1949 s'iniciaren els vols d'Aviaco i després d'un accident d'un avió, Joan Victory va procedir a ampliar i habilitar la pista –perllongada fins a 1200 metres–. Aquelles obres es finançaren mitjançant el pressupost municipal i les donacions aportades per les forces vives, a més del treball realitzat per 70 presos polítics de La Mola (Martínez de la Cruz i Utrilla, 1999; Buades, 2004).

Per altra banda, a **Eivissa** es va construir un aeròdrom eventual de campanya, l'aeròdrom des Codolar. Aquest es declarà aeròdrom militar d'emergència el 1939 i va mantenir aquest ús fins el 1958. Es tractava d'una pista aplanada de terra a les proximitats de ses Salines. El 1942 s'anuncià la seva obertura al trànsit civil, restringit a la companyia Iberia, per tal d'establir un servei aeri dos dies per setmana entre Eivissa, València i Mallorca. El 1949, per ordre ministerial del 13 d'agost, les instal·lacions es varen obrir al trànsit aeri domèstic complet i internacional de turisme i escales tècniques del trànsit internacional, que en aquest darrer cas estava restringit a la companyia Aviaco. Segons Utrilla (2009:35) "l'aeròdrom no comptava ni tan sols amb carretera d'accés. El camp de vol, totalment de terreny lleugerament compactat tan sols comptava com a única ajuda a la navegació amb una màniga de vent i una petita emissora de ràdio terra/aire indicatiu ECV1, amb freqüència 333 kcs [kilocicles per segon]. Uns petits barracons de fusta, abandonats per l'exèrcit de l'Aire, completaven les precàries instal·lacions". Al cap de dos anys les instal·lacions foren clausurades per mor de les mancances infraestructurals, sense haver rebut ni un sol vol (Utrilla, 2009).

Cèsar Puget Riquer que fou batle d'Eivissa i president del Foment de Turisme d'Eivissa a mitjans dels 1940, intentà que s'habilitàs l'aeroport d'Eivissa per tal de poder acollir les desitjades onades de turistes. Les classes dirigents varen pressionar per aconseguir realitzar aquelles obres, i sembla que fins i tot havien aconseguit un crèdit, però finalment no ho varen dur a terme. Buades (2004) explica el fracàs polític-empresarial per habilitar l'aeroport eivissenc com a resultat de la pressió realitzada per les elits mallorquines, amb major poder d'influència sobre els capitosts del règim, que haurien intentat avortar la competència turística eivissenca. Bray i Raitz (2001) insinuaren que al darrera de les dificultats per obtenir suport estatal per adequar l'aeroport es trobava la mà invisible de la Trasmediterrànea, controlada pel contrabandista mallorquí Joan March. Tal com escriu Buades (2004:171) "per als interessos de March en la indústria turística mallorquina, com més tard arribés a Eivissa el trànsit aeri internacional, millor". Ramon Fajarnés (2000:93) per la seva banda exposa com mentre a Eivissa fou el Foment del Turisme d'Eivissa l'encarregat de coordinar el projecte de l'aeroport

<sup>201</sup> Cap a finals dels anys 1920 a Maó hi havia una base aeronaval i entre el 1937 i el 1939 el port de Fornells fou la base dels vols d'Air France cap a l'Alger (Martínez de la Cruz i Utrilla, 1999).

<sup>202</sup> El subratllat és nostre. Francisco Soriano Frade fou delegat de la Subsecretaria d'Educació Popular (1951-1966) i delegat provincial d'Informació i Turisme a Balears (1951-1966; 1974-1976). Aquesta sentència pot ser un epitom de bona part de la literatura del règim feixista, encara que escrita als anys 1990, sobre el paper del règim com a pacificador i del binomi aviació-turisme com a vehiculadors del progrés i la "pau social" que els rebels imposaren per les armes.

<sup>203</sup> El polític-empresari va fundar la societat Hoteles Marítimos SA al 1961. Aquesta societat tenia l'hotel Rey Carlos III a es Castell.

des Codolar, a Mallorca havia estat la Cambra de Comerç que era de Mallorca, Eivissa i Formentera. I la Cambra "va demanar diners no només als mallorquins (com hagués set [sic] natural), sinó també als eivissencs, a pesar que el projecte beneficiava exclusivament a Mallorca". Les contribucions es feien mitjançant un impost especial, però les protestes dels eivissencs acabaren per fer abandonar la idea a la Cambra de fer pagar als eivissencs les obres dels mallorquins.

A finals dels 1950 l'aeroport de **Son Bonet** (Palma) ja era el segon aeroport espanyol, darrera del de Madrid, en quant a trànsit internacional. Les deficiències tècniques que presentava l'aeroport de Son Bonet i les dificultats per a desenvolupar-hi futures ampliacions va fer que al Pla Nacional d'Aeroports de 1958 es proposàs traslladar l'aviació civil a l'aeroport de **Son Sant Joan**. Les instal·lacions de Son Bonet varen esdevenir insuficients pels gegants dels aires –Bristol, DC-3, Viscount, DC-4, DC-6, Convair, Constellation, etc– propulsats per hèlice i amb una capacitat de prop de 100 places. A més, la proximitat a la zona urbana representava un seriós inconvenient per a l'ampliació de l'aeroport, sobretot per qüestions de seguretat i manca d'espai físic. Segons Buades (2004) els lobbies locals tingueren dificultats per tal de convèncer a l'Estat per a què invertís en la construcció d'unes noves infraestructures aeroportuàries. En el lobby proaeroport es troben algunes de les principals personalitats del règim feixista a l'illa: Rafael Villalonga Blanes, president de la Diputació Provincial (1957-1970), i Joan Massanet Moragues, batle de Palma (1954-1963). Aquests dos varen concertar un préstec de 4,5 milions de pessetes per tal de pagar les expropiacions dels terrenys<sup>204</sup> i així poder dur a terme l'ampliació de les infraestructures aeroportuàries i el trasllat de l'aviació civil a Son Sant Joan (Buades, 2004). Val la pena destacar, tal com exposa Soriano-Frade (1996:78) que aquells avalaren personalment les operacions de crèdit per tal d'accelerar el procés i així no haver d'esperar l'abonament dels crèdits oficials sol·licitats. Així mateix, el Foment del Turisme de Mallorca, a instàncies del governador civil, va aportar 250 mil pessetes el 1959 per a l'adquisició dels terrenys (Vives, 2005). Dins del Programa d'Ajuda per la Defensa Mútua entre l'Espanya feixista i els EUA de 1953, es va seleccionar la base de Son Sant Joan com un dels enclavaments estratègics de l'aliança, per la qual cosa, aquell mateix any, es varen iniciar obres de millora de les instal·lacions amb la construcció d'una nova pista adaptada a les exigències dels vols transoceànics. A més, es va sufragar el desviament de la carretera de Palma a Lluçmajor (Utrilla, 2002).

La data del trasllat d'una base a l'altra fou el dilluns 18 de juliol de 1960, que era un dia fluix en quant a moviments. En aquell moment les dotacions eren molt precàries, iniciant-se unes obres d'adaptació que no acabarien fins el 1967. A principis dels 1960 començaven a volar els grans avions a reacció –Caravelle, DC-8, etc– que augmentaven considerablement el nombre de places per aeronau (prop de 200 places) que no podien aterrar a Son Bonet. En aquells moments hi havia una terminal (Terminal A) amb capacitat per uns 5 milions de passatgers i una pista d'aterratge de 3200 metres. Entre d'altres coses, la construcció de l'aeroport, suposaria eliminar la línia de ferrocarril Palma-Santanyí. El 1962 es superà la xifra del milió de passatgers i el Pla General d'Aeroports i Rutes Aèries 1964-1967 contemplava l'ampliació de l'aeroport. El Pla d'Aeroports i la inversió en infraestructures aeroportuàries emanava del Pla d'Estabilització, instrument que obriria l'Espanya franquista al finançament del Fons Monetari Internacional, dels EUA i de l'OECE (Organització Europea de Cooperació Econòmica). El Pla General d'Aeroports i Rutes Aèries s'inseria dins dels principis rectors del Pla de Desenvolupament Econòmic i Social 1964-1967, aprovat pels tecnòcrates feixistes. Unes obres que s'iniciaren al 1965, any en que ja es superen els dos milions de passatgers. El 1972 entrava en servei una nova base (Terminal B) en la que se concentraven els vols xàrter i dos anys més tard s'acabaven les obres de la segona pista (Utrilla, 2002; Bauzà, 2008).

<sup>204</sup> El 1870 el Marquès de Bellpuig, el principal terratinent de Mallorca, posseïa Son Sant Joan (359 Ha) a Palma (Moll i Suau, 1979).



Figura 14. Fotografies de l'aeroport de Son Sant Joan (Palma): a) 1961; b) 1965; c) 1990; d) 1997 (Font: AENA, 2005).

El 1954 el Ministeri de l'Aire declarà d'urgència les obres de l'aeroport d'**Eivissa**. A Eivissa, El 1955 s'adjudicaven les obres d'aplanament de l'aeròdrom des Codolar (Eivissa) que eren sufragades per part de les institucions i empreses locals –el Foment del Turisme va obrir una subscripció popular–, sense participació de l'administració central de l'Estat. El juny de 1958 s'inaugurava el nou aeroport –amb un pista d'aterratge de terra de 800 metres–, Aviaco i Iberia explotaren en exclusiva les comunicacions exteriors de l'illa amb els vols des de Palma, Barcelona i València. Entre el 1960 i el 1962 s'asfaltà i amplià la pista d'aterratge, fins assolir 2000 metres. Les obres continuaren fins el 1963 i mentrestant les companyies Iberia i Aviaco operaven a l'aeroport eivissenc. El 1963, després d'aquestes obres, l'aeroport s'obri a tot el trànsit aeri nacional, i s'acabà la restricció a l'ús exclusiu de les companyies Iberia i Aviaco. En no tenir duana, els vols xàrter internacionals amb turistes cap a Eivissa, havien de fer escala a Palma on feien els transbordament dels passatgers que continuaven amb els vols regulars de les companyies espanyoles, TASSA o Spantax. No fou fins el 15 de juliol de 1966 en que l'aeroport va ser obert plenament al trànsit internacional, una decisió que es va prendre després de la Primera Assemblea Nacional de Turisme (Madrid, 1963) en la que el lobby proturístic eivissenc del Foment de Turisme va aconseguir que s'assumís l'objectiu de convertir l'aeròdrom en aeroport internacional. Així quedà recollit en el Pla General d'Aeroports i Rutes Aèries 1964-1967 que definí l'aeroport eivissenc com d'interès turístic. El pla preveia ampliar la pista fins a 2800 metres, una nova terminal, torre de control, etc. Unes obres pressupostades en uns 218,7 milions de pessetes. La Caledonian Airlines va establir una línia regular amb Anglaterra el 1967, tot donant pas al boom turístic eivissenc. L'any 1971 ja se dugueren a terme obres d'ampliació de l'aeroport: pista de rodament, estacionament d'avions i, especialment, de l'estació modular de tràfic no regular. Les obres del nou edifici acabaren el 1973, just a les portes de la crisi dels 1970. En aquesta nova terminal s'operen primer els vols internacionals i al cap d'un any s'hi afegixen els nacionals, tot destinant l'antiga terminal com a bloc tècnic i administratiu. Es passava d'una terminal de 2600 m<sup>2</sup> a una altra de 24260 m<sup>2</sup> (Soriano-Frade, 1996; Ramon Fajarnés, 2001; Buades, 2004; Utrilla, 2009).

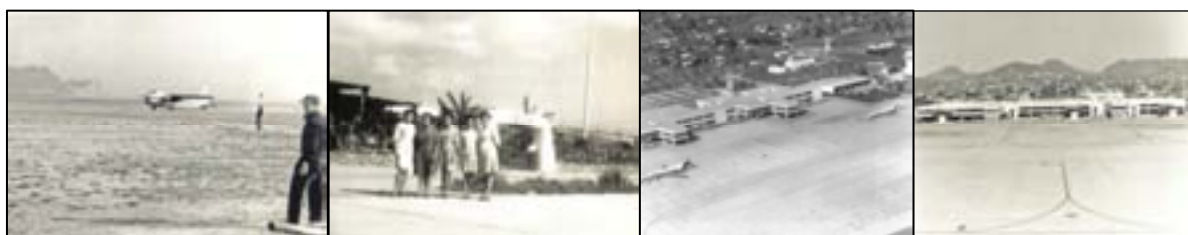


Figura 15. Fotografies de l'Aeroport d'Eivissa (es Codolar): anys 1940; anys 1960; anys 1970; anys 1980 (Font: Utrilla, 2009).

En el cas de **Menorca**, l'aeròdrom de Malbúrger Vell no presentava les condicions òptimes per l'enlairament del turisme de masses. Així i tot, el 1962 arribaren unes 1268 aeronaus i 20 mil passatgers. El batle Gabriel Seguí Mercadal va promoure l'asfaltat i ampliació de la pista de vol fins a 1500 metres que es varen concloure el 1963. Les gestions de Seguí possibilitaren l'obtenció d'un crèdit d'uns 3 milions de pessetes per dur a terme les obres de l'aeròdrom. El 1966 es realitzà una nova ampliació de la pista fins assolir 1850 metres. El 1958 el Tour Operador britànic Horizon Holidays inicià els seus negocis a l'illa amb Joan Victory i al llarg dels anys 1960 van arribant diverses companyies aèries internacionals (p.ex. Dan Air, Itavia, etc). El 1968 la British European Airways (BEA) va establir la primera línia internacional



regular amb l'aeroport menorquí. Els principals promotors d'aquesta línia foren Joan Victory i Jim Maps. Maps arribà a l'illa el 1959 com a representant d'Horizon Hollidays i el 1968 passà a ser el delegat de BEA a Menorca. Aquesta línia deixà d'operar al cap d'un any i mig. En aquells moments començaren a operar els vols xàrter procedents, sobretot del Regne Unit, cap a Menorca (p.ex. Laker Airways, British United Airways, Channel, Invicta, Autair, etc) (Martínez de la Cruz i Utrilla, 1999).

L'excessiva proximitat a Maó i a la carretera que anava a Sant Lluís, feu tal com relata Soriano-Frade (1996:83) que "amb redoblada empena, exemplarment mantinguda pel batle i procurador senyor Seguí, les forces vives de l'illa tornen a insistir en l'òptima solució; un nou aeroport". El Pla General d'Aeroports i Rutes Aèries 1963-1967 estimava la "necessària" construcció d'un nou aeroport a Menorca que permetés operar a les grans aeronaus (p.ex. Boeing 727, Caravelle), cosa que era impossible a Malbúrger Vell. El Ministeri de l'aire seleccionà tres possibles ubicacions: Sant Climent (Maó), Son Olivaret (Ciutadella) i una tercera al centre de l'illa. Mentre que la darrera fou descartada en un primer moment, les autoritats franquistes de Maó i Ciutadella es disputaren intensament la infraestructura aeroportuària. Les obres del nou aeroport que s'havien d'iniciar el 1968, s'avançaren dos anys degut a les pressions dels poders locals, en uns moments en que els vols xàrter s'incrementaven constantment i les instal·lacions de l'aeròdrom de Sant Lluís eren un autèntic coll de botella per una major expansió turística a l'illa. El 24 de març de 1969 s'obria l'aeroport de Sant Climent – amb una pista de 2350 metres i una terminal de 2500 m<sup>2</sup>–, el que ja permetria la conversió de l'illa al negoci de l'oci amb la plena connexió aèria. En tan sols 2 anys es dupliquen el nombre de passatgers i el 1979 se triplicaven els passatgers respecte dels de 1970.



Figura 16. Aeroport de Sant Lluís (anys 1950); Aeroport de Sant Climent (Maó) (anys 1970); Aeroport de Maó (anys 1990) (Font: Martínez de la Cruz i Utrilla, 1999).

- Globalització neoliberal i noves expansions aeroportuàries. Les administracions públiques posen els diners, les companyies aèries guanyen els diners.

Les creixents onades de turistes arribades a l'arxipèlag i les sempre creixents pretensions per part de les elits político-empresarials de les illes d'aconseguir un major nombre de visitants, així com les d'ampliar l'activitat turística en nous segments, han fet que les infraestructures aeroportuàries s'anessin ampliant per tal de rebre majors contingents de passatgers, passant d'unes infraestructures mínimes als seus inicis a unes megainfraestructures al present. Així, l'aeroport de **Son Sant Joan** es va remodelar totalment, tot començant les obres el 1993. La solució a la crisi del règim d'acumulació fordista en la seva expressió turística va venir de la mà, en temps del capitalisme neoliberal, d'una potent intervenció pública que finançà el 75% del cost de la nova terminal de Son Sant Joan (240 milions d'euros) mitjançant els fons de cohesió de la UE (Utrilla, 2002). Aquest intervencionisme públic a favor del capital turístic es completa amb la propaganda turística finançada amb fons públics a través de la Conselleria de Turisme de la CAIB i d'altres organismes públics.

El nou aeroport de Palma s'inaugurà al 1997 i es converteix en l'eina fonamental per a l'espectacular fase expansiva de l'economia balear a partir de llavors, en temps del règim d'acumulació flexible de predomini financer, caracteritzada per l'aprofundiment del negoci turístic en els segments més elitistes: camps de golf i turisme residencial (lligat a l'especulació financer-immobiliària). Bauzà (2008) l'analitza com un cas paradigmàtic de solució espacio-temporal i com un element clau per a la compressió espacio-temporal de l'illa en el context de l'Europa Comunitària i l'explosió de les mobilitats, que en el nostre cas s'han materialitzat, entre

d'altres, en el que s'ha definit com a turisme residencial. El Pla Director de l'Aeroport de Son Sant Joan aprovat el 2001 tornava a preveure la "necessària" ampliació de l'aeroport, per tal de fer front a les exigències de les companyies aèries, tot preveient un increment des dels 17,4 milions de passatgers de 1998 fins a 38,5 milions de passatgers pel 2015. A més de la construcció de nous *fingers*, ampliació de pistes i noves zones d'estacionament, es va dur a terme: la construcció d'un mòdul interilles que s'inaugurà el 2003, l'enderrocament de l'antiga Terminal B el 2008 per tal d'aconseguir més espai per estacionar les aeronaus, especialment les que realitzen operacions de trànsit a Palma i l'ampliació del Mòdul C que s'inaugurà a principis de 2010. Amb aquesta obra, es preveu un increment de passatgers fins a 28,5 milions al 2012. Aquestes darreres obres estaven pressupostades en uns 300 milions d'euros, finançats per AENA, és a dir amb diners públics, i el cost total de les obres previstes entre el 2012 sumen uns 800 milions d'euros. Cal destacar el fet que l'ampliació del Mòdul C, amb un cost de 60 milions d'euros, anava adreçada a ampliar les operacions *hub* de les companyies de baix cost Air Berlin i la seva filial Niki. D'aquesta manera, se perseguia convertir l'aeroport de Palma en una de les principals plataformes *hub* de l'Estat, i com veurem més endavant en una autèntic "regne" d'Air Berlin (GOB, 27/11/2001; Estelrich, 6/08/2008; Morales, 7/08/2008; Hosteltur, 8/08/2008; Ferriol, 22/04/2010; Martín, juny 2010).

En el cas de **Menorca**, des del mateix moment en que s'inaugurà el nou aeroport de Sant Lluís, s'han dut a terme noves expropiacions i ampliacions de les infraestructures. Així, la terminal s'amplià fins assolir els 3594 m<sup>2</sup> i el 1987 s'iniciaren les obres d'una nova terminal que havia de tenir uns 21000 m<sup>2</sup>. Aquesta fou novament ampliada el 1994, precisament quan entrà en vigor el Tractat de Schengen amb el que acaben els controls fronterers a l'espai Schengen – Estats membres de la UE–. El 1994 s'afegien 1800 m<sup>2</sup> a la terminal inaugurada el 1988. El Pla Director de l'Aeroport de Menorca de 2001 preveia una nova ampliació de les infraestructures aeroportuàries de Menorca per donar cabuda a l'increment previst de passatgers. Segons les estimacions d'AENA s'havia de passar de 2,8 milions de passatgers el 2001 a 5,01 milions el 2015. La terminal projectada presentava una superfície de 57000 m<sup>2</sup>, més del doble de l'existent. El juliol de 2004 s'adjudicaren les obres d'ampliació de la Terminal de l'Aeroport de Maó (52 milions d'euros) (Aena, 30/07/2004)<sup>205</sup>. Aquesta nova terminal s'inaugurà el 2009, ja en plena crisi global i en una situació d'incertesa sobre el manteniment de les previsions de creixement constant realitzades des del poder (Martínez de la Cruz i Utrilla, 1999; Gob Menorca, gener 2004; Ministerio de Fomento, 13/06/2009).

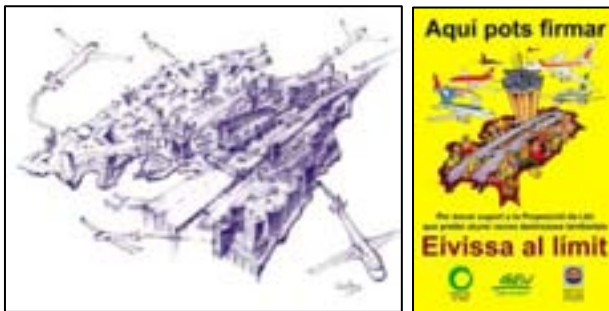


Figura 17. Cartells de les campanyes en contra de les ampliacions dels aeroports de Palma (GOB) i Eivissa (Amics de la Terra, GEN-GOB, Institut d'Estudis Eivissencs).

Per altra banda, a l'aeroport d'**Eivissa**, al llarg dels anys 1970 es segueixen ampliant les instal·lacions aeroportuàries. Cap a mitjans de la dècada dels 1980 es va dur a terme la remodelació de la terminal de passatgers i el 1988 s'amplià la zona d'estacionament d'aeronaus. El Pla Director de l'aeroport d'Eivissa de 2001 preveia que el 2015 s'assoliria la xifra de 6,9 milions de passatgers, front els 4,4 milions del 2001. Per això, AENA projectava l'ampliació de les infraestructures portuàries. Unes ampliacions que havien d'afectar a unes 50 Ha que havien de ser expropiades. En

aquest cas, les ampliacions afectaven a unes 5 Ha de la finca de Can Palfeu. S'haurien d'expropiar uns terrenys en els que hi havia unes 45 cases. El desembre de 2008 se licitaren les obres d'ampliació de la Terminal de l'Aeroport d'Eivissa per uns 71,42 milions d'euros per tal de poder fer front a l'augment dels moviments de passatgers previst. Aquesta ampliació fou contestada per la societat civil eivissenca, especialment per part del GEN-GOB, Amics de la Terra i l'Institut d'Estudis Eivissencs que s'oposaven a l'expansió d'unes infraestructures que tendrien unes afectacions directe sobre els fràgils ecosistemes propers a l'aeroport, sobre el

<sup>205</sup> El 2006 s'adjudicaren les obres d'urbanització d'un nou aparcament per 929 places i un pressupost de 13,9 milions d'euros (Aena, 26/04/2006).

patrimoni arquitectònic dels terrenys rústics expropiats. Els veïnats afectats, pagesos i petits propietaris, també s'han mobilitzat en contra d'aquesta ampliació que inicià els tràmits d'expropiació el 2010. Després de negociacions entre els polítics eivissencs i AENA, es acordà dur a terme l'expropiació de 25,8 Ha i menys edificacions afectades que les inicialment previstes (GEN-GOB, 2002Rodríguez, 9/11/2008; GEN-GOB, 24/07/2009; Rosselló, 9/03/2010)

Els Plans Directors dels aeroports de les illes preveuen importants ampliacions en tots ells. En el cas de Mallorca, recordem que es va ampliar als anys 1990, es preveu que es passi de 19,4 milions de passatgers al 2000 a uns 38,5 milions al 2010, per la qual cosa s'estima necessari construir una nova pista de rodament, noves plataformes d'estacionament dels avions, ampliar la terminal i construir nous aparcaments de vehicles. En el cas de Menorca el pla preveu que es passi de 2,45 milions de passatgers al 2000 a uns 5,01 milions per l'any 2015, la qual cosa motiva l'ampliació de la pista de vol, l'adequació de la pista de rodament, construcció de plataforma d'estacionament d'aeronaus, ampliació de la terminal i construcció de nous aparcaments de vehicles. Finalment, en el cas eivissenc, es preveu passar dels 4,4 milions de passatgers del 2000 a uns 6,98 milions de passatgers per l'any 2013 per la qual cosa estima construir dues pistes ràpides, ampliació de la pista de rodament i de la plataforma d'estacionament d'aeronaus, construcció d'una nova terminal de càrrega i ampliació de la de passatgers i dels aparcaments de vehicles. A les tres illes, els moviments ecologistes s'han manifestat en contra de les ampliacions dels aeroports que preveuen els seus plans directors amb les campanyes de "No al Macro-aeroport" del GEN-GOB Eivissa<sup>206</sup>, "No a l'ampliació de l'aeroport de Son Sant Joan" del GOB de Mallorca (GOB, 27/11/2001) o el GOB menorquí amb "Un aeroport per una Menorca Sostenible" (GOB, gener 2004).

Cal tenir present que en l'article 64 de les DOT (Llei 6/1999) estableix que no s'autoritzaran noves infraestructures aeronàutiques fora de les delimitacions de la zona de serveis, excepte en els casos que fos per interès militar, protecció civil o millores ambientals. Aquest article quedà recollit en la norma 56 del Pla Territorial de Mallorca d'acord amb la qual s'establí una certa limitació a futures ampliacions de l'aeroport, sempre que fossin més enllà de la zona de serveis. Aquest fet motivà una polèmica entre el Consell Insular de Mallorca (UM-PP) i el Govern Central (PSOE) que a través del Ministeri de Foment reclamava la modificació del PTM per a que aquest no impedis futures ampliacions de l'aeroport (Guijarro, 23/04/2005). Totes les forces polítiques de les Balears rebutjaren les demandes fetes pel Ministeri de Foment, arribant finalment a un acord segons el qual s'acceptava la no ampliació de l'aeroport (Guijarro, 26/04/2005). Tot i això, el Tribunal Constitucional ha anul·lat els dos articles de les DOT que pretenien bloquejar les futures ampliacions de les infraestructures aeroportuàries amb la seva transposició al PTM, i que per tant es podrien dur a terme les ampliacions previstes en el Pla Director de l'aeroport de Palma que, entre d'altres, contemplava la creació d'un polígon industrial d'unes 100 Ha (Guijarro, 13/03/2007).

A la taula 54 es pot veure la superfície que ocupen les infraestructures aeroportuàries de les Balears a l'any 2000: unes 1215 Ha aproximadament, el que representa el 4,23% de tot el sòl urbano-artificial en aquell any, o bé el 0,24% de tota la superfície de les illes. En tot cas convé tenir present que aquestes megainfraestructures es troben en zones d'alta conflictivitat d'usos, com per exemple en el cas de Palma prop de la ciutat i aferrat a la zona turística de s'Arenal, havent colonitzat els espais agrícoles de la zona, a més d'afectar a les aigües del subsòl degut als llixiviats de materials tòxics. En el cas eivissenc, l'aeroport delimita amb el Parc Natural de ses Salines, entrant en contradicció l'ús aeroportuari amb el de la conservació d'aquell ecosistema. I, en el cas menorquí l'aeroport es troba al costat de Maó, envaint sòl agrícola.



Figura 18. En groc la superfície que el Ministeri de Foment reclamava que es qualificàs com a reserva per ús aeronàutic (Font: Diario de Mallorca)

<sup>206</sup> Campanya Macroaeroport No: [www.gengob.org/campaeroport.php](http://www.gengob.org/campaeroport.php) (maig 2011).

Illes	Superfície (Ha)	817 Ha
	<b>Mallorca</b>	% sobre sòl artificial
% sobre superfície insular		0,22 %
Superfície (Ha)		190 Ha
<b>Menorca</b>	% sobre sòl artificial	4,94 %
	% sobre superfície insular	0,27 %
	Superfície (Ha)	207 Ha
<b>Eivissa</b>	% sobre sòl artificial	5,95 %
	% sobre superfície insular	0,36 %
	Superfície (Ha)	1.215 Ha
<b>Balears</b>	% sobre sòl artificial	4,23 %
	% sobre superfície insular	0,24 %

Una nova via d'aprofundiment del capital es pretén dur a terme a partir de la privatització de les infraestructures i de la gestió aeroportuària que quedarien separades de l'autoritat pública de la navegació aèria, actualment sota el mateix ens, AENA. Un procés que s'insereix dins la lògica privatitzadora-liberalitzadora de les polítiques corporatives dutes a terme pels governs sota el paradigma neoliberal. El model aeroportuari espanyol, segons Nombela (17/08/2008:8) "basat en la propietat i gestió pública d'una ampla xarxa de 47 aeroports, i centralitzat a nivell nacional en quant a les decisions d'inversió i les taxes cobrades per la seva utilització resulta peculiar dins del context de la Unió Europea i altres països desenvolupats que han orientat els seus models amb altres directrius". En motiu de la crisi econòmico-financera desfermada a l'estiu del 2007, el Govern espanyol anuncià agilitzar el procés de privatització dels aeroports, obrint les portes a l'entrada del capital privat i les comunitats autònomes. L'executiu espanyol pretén dur a terme la privatització del 30% d'AENA amb la qual cosa, així com ocorre en les privatitzacions, l'Estat podria eixugar part del dèficit públic resultat de la crisi. Cal destacar que AENA és l'operador aeroportuari més barat d'Europa. Un moviment costa a l'Estat espanyol uns 473,4 euros, mentre que al de Heathrow (Londres) era de 1680 euros. D'acord amb Otero (29/06/2008) entre els motius pels quals es pretén dur a terme la privatització parcial del model aeroportuari espanyol està per una banda, el compromís del Govern espanyol amb la Generalitat de Catalunya, i per una altra banda, la necessitat de finançament.

Es pot destacar a l'illa de Mallorca com el descontrol territorial ha afectat fins i tot a les infraestructures de transport aeri, apareixent al terme Municipal de Manacor una pista d'aterratge d'aeronaus que compta amb una pista asfaltada d'1 km i edificacions, conegut com aeroport de Porto Cristo. Aquest aeròdrom il·legal d'uns 10 anys d'antiguitat es troba a la finca de sa Carrotja, propietat de Pedro Duran, líder del partit polític Clau per Mallorca (Obrador, 29/03/2008).



Figura 19. Aeròdrom il·legal de Porto Cristo (sa Carrotja)

- L'explosió de l'aviació de baix cost. El regnat d'Air Berlin.

La revolució turística dels 1990 va ser, de nou, fruit d'una potent aliança entre el poder empresarial i el polític. L'impuls i aprofundiment de la via d'acumulació turística a les illes va anar lligada al procés de liberalització de l'espai aeri, iniciat a la UE al 1988 i finalitzat al 1997 (Gámir i Ramos, 2002). Aquest procés ha suposat canvis importants en l'estructura de les companyies aèries, amb l'aparició de noves companyies i la remodelació de les anomenades companyies de bandera que es privatitzaven, al temps que moltes desapareixien (p.ex. Spantax o Aviaco). S'instaurà dins del negoci aeronàutic la lògica de producció postfordista o neofordista, amb una major racionalització dels segments de la cadena de "producció", la qual cosa significava la reducció de costos econòmico-financiers (no els socioecològics que s'incrementaven), particularment laborals per la via de l'externalització i altres estratègies del

capital pròpies del paradigma empresarial de la globalització neoliberal, entre dels quals destaquen els CRS (Computer Reservation Systems) i GDS (Global Distribution Systems). Entre els fets més rellevants es pot destacar l'aparició de les companyies aèries de baix cost (Low Cost) que, aprofitant-se d'un marc regulatori favorable (o fet a mida) i unes infraestructures aeroportuàries (finançades amb diners públics), han penetrat dins del negoci del transport aeri de forma espectacular. Algunes d'aquestes companyies de baix cost, com per exemple Click Air, són impulsades per les companyies de bandera, en aquest cas Iberia. A la taula 55, es pot observar el nombre de companyies aèries de baix cost que operaven als aeroports espanyols entre el 2003 i 2007. Hom pot concloure que la major part de les companyies de baix cost que operaven a l'Estat espanyol ho feien també a les Balears que, segons l'Institut d'Estudis Turístics (2004, 2008), eren dels principals destins d'aquestes companyies.

**Taula 55. Les companyies aèries de baix cost a l'Estat espanyol, 2003-2007 –en gris les que operen a l'aeroport de Palma de Mallorca- (Font: IET, 2004a; IET, 2008a; AENA estadística: [www.aena.es/csee/Satellite?pagename=Estadisticas/Home](http://www.aena.es/csee/Satellite?pagename=Estadisticas/Home), desembre 2008).**

<b>Companyies Baix Cost 2003</b>	<b>Estat</b>	<b>Companyies Baix Cost 2007</b>	<b>Estat</b>	
Ryanair	Irlanda	Ryanair	Irlanda	
Aer Lingus		Virgin Express	Bèlgica	
Virgin Express	Bèlgica, França, Irlanda	Sterling European Airlines	Dinamarca	
Maersk Air	Dinamarca	Myair	Itàlia	
Sterling European Airlines		Volare Airlines		
Star Europe	França	Transavia	Holanda	
Volare Airlines	Itàlia	EasyJet Airline Co. Ltd	Regne Unit	
Transavia	Holanda	Jet2 (Channel Express)		
EasyJet Airline Co. Ltd	Regne Unit	Flyglobespan (GSM)		
GO Fly		BmiBaby		
Jet2 (Channel Express)		Flybe		
My Travel Lite		Air Scotland		
BmiBaby		Thomsonfly		
Jersey European Airways (Flybe)		Monarch Airlines		
Monarch Airlines		Air Berlin		Alemanya
Air Berlin		German Wings		
Deutsche Ba (Flydba)	Hapag Lloyd Express	Polònia		
Germania Fluggesellschaft mbh	Centralwings	Suïssa		
Germanwings	Easyjet Switzerland			
Hapag Lloyd Express	FlyBaboo	Noruega		
Air Polonia Ltd	Helvetic			
Easyjet	Alemanya	Norwegian	Àustria	
Helvetic (Odette Airways)	Polònia	Flyniki / Niki Lauda Luftfahrt GMBH		
Braathens S.A.f.e	Suïssa	Sky Europe	Eslovàquia	
Norwegian Air Shuttle A		Smart Wings	República Txeca	
Brittannia Ab	Noruega	Wizz Air	Hongria	
		Blue Air	Romania	
Brittannia Ab	Suècia	Vueling	Espanya	
		Clickair		
		LTE International Airways (Espanya)		
		Flyme	Suècia	

L'any 2003 el moviment de passatgers (entrades i sortides) a l'aeroport de Palma era de 19,18 milions de passatgers, dels quals el 23,72% corresponien a companyies de baix cost. El 2007, el moviment de passatgers a l'aeroport de Palma era de 23,22 milions de passatgers, dels quals un 51% corresponia a les companyies de baix cost. Així doncs, si els moviments de passatgers s'havien incrementat en un 21%, els moviments de passatgers realitzats amb les

companyies de baix cost s'havien incrementat en un 160%, de 4,55 milions de moviments al 2003 a 11,85 milions de moviments al 2007. En el cas de l'aeroport d'Eivissa, al 2003, dels 4,15 milions de passatgers (entrades i sortides) n'hi havia un 14,94% corresponents a les companyies de baix cost; i al 2007, dels 4,76 milions de moviments de passatgers, un 36,76% corresponien a les companyies de baix cost. En el cas d'Eivissa, el moviment de passatgers entre el 2003 i el 2007 ha augmentat en torn a un 14,7%, mentre que els moviments de passatgers en companyies de baix cost augmentaren un 182%, des de 620 mil passatgers al 2003 a 1,75 milions de passatgers al 2007. Finalment, a l'aeroport de Menorca al 2003 hi va haver uns 2,70 milions de passatgers (entrades i sortides), dels quals un 9,68% anaven amb companyies de baix cost; mentre que al 2007, amb 2,77 milions de passatgers, un 25,27% dels quals eren en companyia de baix cost. Menorca, on els moviments de passatgers de l'aeroport s'han estabilitzat entre 1999 i 2007, en torn als 2,6 i 2,7 milions, tenim que les companyies de baix cost han passat de 262 moviments de passatgers al 2003 a uns 700 mil al 2007; és a dir, han augmentat un 167% (taula 56 i 57).

Si hom observa les companyies de baix cost que operaven a les illes (taula 56) s'adonarà de la rellevància de la companyia alemanya, Air Berlin, que al 2003 ja era la principal companyia en moviments de passatgers a Palma (2,86 milions de passatgers), el quart a Eivissa (367 mil passatgers) i el desè a Menorca (78 mil passatgers). En el cas menorquí, al 2003, la primera companyia de baix cost era la britànica, Monarch Airlines amb uns 150 mil moviments de passatgers.

<b>Taula 56. Moviments de passatgers (entrades i sortides) als aeroports de les Balears segons companyia, 2003 (milers de passatgers) (en gris companyies de baix cost) (Font: elaboració pròpia a partir de AENA estadística: <a href="http://www.aena.es/csee/Satellite?pagename=Estadisticas/Home">www.aena.es/csee/Satellite?pagename=Estadisticas/Home</a>, desembre 2008).</b>			
<b>Aeroport de Palma (2003)</b>			
<b>Companyia</b>	<b>Lloc</b>	<b>Passatgers (mil)</b>	<b>%</b>
Air Berlin	1	2.866,39	14,94
Air Europa	2	2.133,73	11,12
Spanair	3	1.656,74	8,64
Hapag-Lloyd Fluggesellschaft	4	1.599,68	8,34
Condor Flugdienst	5	1.193,73	6,22
Iberia	6	1.152,94	6,01
Britannia Airways Ltd	7	1.123,25	5,85
Mytravel Airways	8	712,88	3,72
Easyjet Airline CO. Ltd.	9	573,03	2,99
Ltu Lfttransport Unter.Dusseld	10	520,60	2,71
Monarch Airlines	18	208,61	1,09
Bmibaby	19	163,37	0,85
Transavia Holland BV	20	139,78	0,73
Channel Express (JET2.Com Lmtd)	21	126,27	0,66
LTE International Airways S.A.	23	109,12	0,57
Germanwings GMBH	26	103,49	0,54
Mytravelite	33	63,93	0,33
Sterling Airlines	35	59,19	0,31
Volare Airlines	36	56,71	0,30
Star Europe	44	38,59	0,20
Virgin Express	46	36,19	0,19
Go Fly LTD.	50	31,09	0,16
Aer Lingus Limited	52	28,42	0,15
Maersk Air	56	25,15	0,13
Braathens S.A.F.E.	58	24,94	0,13
Air Polonia Ltd	83	5,83	0,03
DEUTSCHE BA Luftfahrt Gmbh	84	5,79	0,03
Hapag Lloyd Express	129	0,244	0,00

Easyjet Switzerland, S.A.	248	0,006	0,00
Altres companyies		4.535,39	23,64
<b>Total</b>		<b>19.185,92</b>	
<b>Aeroport d'Eivissa (2003)</b>			
<b>Companyia</b>	<b>Lloc</b>	<b>Passatgers (mil)</b>	<b>%</b>
Britannia Airways Ltd	1	486,76	11,71
Spanair	2	480,39	11,56
Iberia	3	394,70	9,49
Air Berlin	4	367,22	8,83
Air Nostrum	5	294,29	7,08
Mytravel Airways	6	258,18	6,21
Air Europa	7	249,81	6,01
Air 2111 Ltd.	8	152,78	3,67
Condor Flugdienst	9	151,52	3,64
Ltu Lfttransport Unter.Dusseld	10	144,10	3,47
Easyjet Airline CO. LTD.	13	89,01	2,14
Volare AirlinES	15	57,15	1,37
Monarch Airlines	21	35,32	0,85
Star Europe	27	23,51	0,57
Bmibaby	28	23,41	0,56
Germanwings Gmbh	44	7,07	0,17
Transavia Holland BV	55	2,99	0,07
Maersk Air	61	0,927	0,02
Deutsche BA Luftfahrt GmbH	66	0,799	0,02
Altres companyies		924,517	22,24
<b>Total</b>		<b>4.157,29</b>	
<b>Aeroport de Menorca (2003)</b>			
<b>Companyia</b>	<b>Lloc</b>	<b>Passatgers (mil)</b>	<b>%</b>
Iberia	1	334,75	12,38
Air 2000 LTD.	2	263,11	9,73
Spanair	3	262,34	9,70
Britannia Airways Ltd	4	255,89	9,46
Air Nostrum	5	249,99	9,24
Mytravel Airways	6	230,67	8,53
Thomas Cook Airlines (UK) Ltd	7	178,82	6,61
Monarch Airlines	8	157,40	5,82
Air Europa	9	137,72	5,09
Air Berlin	10	78,92	2,92
Volare Airlines	26	13,64	0,50
Transavia Holland BV	34	6,55	0,24
Maersk Air	40	4,42	0,16
Star Europe	50	1,12	0,04
Altres companyies		528,72	17,28
<b>Total</b>		<b>2.704,04</b>	

A la taula 57 es pot veure com el 2007 les companyies de baix cost assolien una major quota dels moviments de passatgers dels aeroports de les illes. En el cas de Palma destaca Air Berlin que representava el 24,8% de tots els moviments de l'aeroport i amb 5,7 milions de moviments, quasi duplicava la xifra del 2003. A més d'Air Berlin, entre les 10 primeres companyies a l'aeroport de Palma, trobam la també alemanya Hapag Lloyd (5,79% dels moviments) i les britàniques Easyjet (4,45% dels moviments) i Thomson Airways (4,34% dels moviments). Com és lògic, les quatre principals companyies de baix cost corresponen als països on se troben els principals mercats emissors: Alemanya i Regne Unit. El cas d'Eivissa és bastant semblant al mallorquí. A l'aeroport eivissenc, Air Berlin es situa en el tercer lloc en quant a

nombre de moviments de passatgers (8,8 del total) i està seguida per Thomson Airways (8,7% dels moviments), Vueling (5,95%) i Easyjet (5,33%). Finalment, a l'aeroport menorquí, el paper de les companyies de baix cost ha experimentat, també, una tendència ascendent i tres companyies de baix cost es troben entre les 10 primeres que operen a l'illa. En aquest cas les dues primeres companyies de baix cost són les britàniques Thomson (7,52% dels moviments) i Monarch (5,63% dels moviments). A Menorca, la presència de turistes britànics és encara superior a la dels alemanys que a Mallorca són la principal nacionalitat, i per la qual cosa és comprensible que a Menorca les principals companyies de baix cost siguin les britàniques.

<b>Taula 57. Moviments de passatgers (entrades i sortides) als aeroports de les Balears segons companyia, 2007 (milers de passatgers) (en gris companyies de baix cost) (Font: elaboració pròpia a partir de AENA estadística: <a href="http://www.aena.es/csee/Satellite?pagename=Estadisticas/Home">www.aena.es/csee/Satellite?pagename=Estadisticas/Home</a>, desembre 2008).</b>			
<b>Aeroport de Palma (2007)</b>			
<b>Companyia</b>	<b>Lloc</b>	<b>Passatgers (mil)</b>	<b>%</b>
Air Berlin	1	5.761,20	24,80
Air Europa	2	2.426,64	10,45
Condor Flugdienst	3	1.456,57	6,27
Spanair	4	1.405,07	6,05
Hapag Lloyd Express Gmbh	5	1.345,70	5,79
Iberia	6	1.057,17	4,55
Easyjet Airline CO. Ltd.	7	1.032,88	4,45
Thomson Airways	8	1.007,02	4,34
Air Nostrum L.A. Mediterraneo	9	646,25	2,78
First Choice Airways, Ltd	10	421,58	1,81
Niki Luftfahrt Gmbh.	11	410,78	1,77
Monarch Airlines	12	400,21	1,72
Germanwings Gmbh	14	292,66	1,26
Jet2.Com Limited	15	276,76	1,19
Ryanair Ltd.	16	276,55	1,19
Bmibaby	20	247,19	1,06
Globespan Airways Ltd.	21	220,86	0,95
Lte International Airways S.A.	25	169,44	0,73
Sterling Airlines	29	129,19	0,56
Easyjet Switzerland, S.A.	31	106,18	0,46
Vueling Airlines, S.A.	33	101,90	0,44
Centralwings Nowy Przewoznik	55	30,62	0,13
Channel Express(Jet2.Com Lmtd)	62	18,67	0,08
Wizz Air Hungary	77	9,75	0,04
Norwegian Air Shuttle A.S.	80	8,06	0,03
Transavia Com France	99	3,07	0,01
Virgin Express	101	3,04	0,01
Volare Spa	105	2,87	0,01
Myair.Com S.R.L.	120	1,48	0,01
Altres companyies		3.959,54	17,05
<b>Total</b>		<b>23.228,88</b>	
<b>Aeroport d'Eivissa (2007)</b>			
<b>Companyia</b>	<b>Lloc</b>	<b>Passatgers (mil)</b>	<b>%</b>
Air Nostrum L.A. Mediterraneo	1	479,70	10,07
Spanair	2	449,81	9,44
Air Berlin	3	419,46	8,80
Thomson Airways	4	414,38	8,70
Air Europa	5	403,41	8,47
Iberia	6	356,43	7,48



Vueling Airlines, S.A.	7	283,35	5,95
Easyjet Airline CO. Ltd.	8	253,89	5,33
Thomas Cook Airlines (UK) Ltd	9	130,58	2,74
Mytravel Airways	10	128,22	2,69
Monarch Airlines	12	99,61	2,09
Germanwings Gmbh	15	78,80	1,65
Jet2.Com Limited	17	73,58	1,54
Niki Luftfahrt Gmbh.	26	23,41	0,49
LTE International Airways S.A.	28	23,16	0,49
Transavia Holland BV	31	19,52	0,41
Easyjet Switzerland, S.A.	36	17,13	0,36
Globespan Airways Ltd.	37	17,10	0,36
Myair.Com S.R.L.	38	16,34	0,34
Bmibaby	49	9,91	0,21
Volare Airlines	60	5,99	0,13
Norwegian Air Shuttle A.S.	70	2,23	0,05
Hapag Lloyd Express Gmbh	87	0,33	0,01
Altres companyies		1.059,28	22,23
<b>Total</b>		<b>4.765,63</b>	
<b>Aeroport de Menorca (2007)</b>			
<b>Companyia</b>	<b>Lloc</b>	<b>Passatgers (mil)</b>	<b>%</b>
Spanair	1	345,32	12,44
Air Nostrum L.A. Mediterraneo	2	344,60	12,41
Iberia	3	256,14	9,23
Air Europa	4	238,33	8,58
Thomson Airways	5	208,74	7,52
First Choice Airways, Ltd	6	174,62	6,29
Monarch Airlines	7	156,39	5,63
Mytravel AirwayS	8	147,52	5,31
Thomas Cook Airlines (UK) Ltd	9	114,04	4,11
Vueling Airlines, S.A.	10	99,44	3,58
Air Berlin	11	81,24	2,93
Hapag Lloyd Express Gmbh	12	58,08	2,09
Transavia Com France	18	24,98	0,90
Easyjet Airline Co. Ltd.	19	24,38	0,88
Jet2.Com Limited	21	22,89	0,82
LTE International Airways S.A.	25	16,20	0,58
Volare Spa	43	4,98	0,18
Globespan Airways Ltd.	47	3,37	0,12
Altres companyies		455,21	16,40
<b>Total</b>		<b>2.776,46</b>	

Un altre aspecte a tenir en compte, resultat de la rearticulació del negoci aeri de finals del segle XX, ha estat la configuració de grans aliances entre diferents companyies i el paper que aquestes han jugat a l'hora de definir els principals nodes del transport aeri mundial que s'ha definit en els aeroports *hub* planetaris, des dels quals es concentren i redistribueixen les rutes aèries. Els aeroports es converteixen en autèntiques ciutats, i aquests, fortament engrassats amb diners públics, competeixen entre sí per jugar un paper en el camp del joc de la competitivitat del capitalisme especulativo-financer global. Precisament, en aquesta tessitura és en la que se pot entendre la configuració d'un monstre com és l'aeroport de Palma, amb capacitat per 35 milions de passatgers, localitzat a la semiperifèria europea i tributari d'importants ajudes públiques de la UE. Entre les principals companyies que han ubicat a Palma el seu centre d'operacions *hub* es troba Air Berlin. A aquesta companyia se li poden afegir

altres, al llarg dels darreres anys, que també han realitzat operacions *hub* des de Palma, com per exemple: Hapag Lloyd, Hapagfly, Hamburg Airlines, LTU, Condor, Niki. No obstant això, cal destacar que Air Berlin, al llarg dels anys 2000, ha dut a terme un procés de concentració empresarial –amb l’adquisició del 24% de Niki el 2004; l’adquisició de Luftfahrtgesellschaft (dba) al 2006; el 49% de Belair i de LTU el 2007; etc–. Aquest procés es va disparar amb la sortida a borsa de la companyia al 2006<sup>207</sup>.

A la taula 58 es poden veure les operacions *hub* realitzades a l’aeroport de Palma. Aquestes operacions consisteixen, per una banda, en vols procedents de ciutats europees, especialment alemanyes, que fan escala a Palma per llavors seguir fins a altres ciutats espanyoles i portugueses; i, per una altra banda, en vols procedents de ciutats espanyoles i portugueses que fan escala a Palma per seguir llavors fins a ciutats europees. Entre el 2003 i el 2007, les operacions s’han multiplicat per 2,45, passant de 2,17 moviments de passatgers al 2003 a 5,35 moviments al 2005. Si hom observa les entrades a l’aeroport de Palma pot veure com els passatgers que s’adreçaven a Mallorca com a destí eren de prop el 50% del total, mentre que la resta eren passatgers en trànsit. A l’any 2007 es detecta un cert canvi respecte dels altres anys ja que els passatgers que tenien com a destí Mallorca eren un 61,52% d’aquests vols. L’aeroport de Palma, sobredimensionat per fer front a les puntes estivals, s’ha convertit en el centre d’operacions d’aquestes companyies que aprofiten unes instal·lacions i un clima empresarial favorable, especialment a l’hivern quan el percentatge de passatgers en trànsit es molt superior als de l’estiu. La rellevància d’aquest tipus de negoci i el seu ascens, està molt vinculat a la conversió de l’illa (i la Península Ibèrica) en un espai turístic-residencial de ciutadans europeus –particularment aquells dels principals centres de poder–, i viceversa. Una mostra d’aquest fet, la trobam en el nomenament d’Álvaro Middlemann –Director General d’Air Berlin a Espanya i Portugal– com a president del Foment de Turisme de Mallorca al desembre de 2005 fins a desembre de 2009. El nomenament de Middlemann en el FTM pot ser interpretat des de la seva vessant simbòlica i ideològica: Air Berlin –companyies de baix cost– és la peça clau del turisme residencial i suposa un canvi substancial del discurs turístic dominant: i Middleman destacà també per la seva militància anticatalanista<sup>208</sup>. Això darrer resultà novedós al sí del Foment, ja que fins aleshores el FTM s’havia mantingut, si més no, al marge de les velles polèmiques sobre la qüestió lingüística, i aquesta institució havia manifestat, malgrat fos retòricament, una certa preocupació per la cultura pròpia de l’illa, fins i tot promovent-la (Vives, 2005).

	Entrades Palma			Sortides Palma		
	Total	Destí Palma (%)	Trànsits (%)	Total	Destí Palma (%)	Trànsits (%)
2003	1.056.739	47,96	52,04	1.120.982	50,94	49,06
2004	1.437.965	49,29	50,71	1.469.979	50,39	49,61
2005	1.790.561	52,13	47,87	1.857.746	53,86	46,14
2006	2.087.788	50,33	49,67	2.113.058	49,36	50,64
2007	2.692.389	61,52	38,48	2.664.801	61,12	38,88

<sup>207</sup> [www.airberlin.com/site/aboutstart.php?LANG=spa](http://www.airberlin.com/site/aboutstart.php?LANG=spa) (desembre 2008).

<sup>208</sup> El mes d’abril de 2008, la directora general de Política Lingüística del Govern de les Illes Balears, Margalida Tous i Ferrer, es va posar en contacte amb els directius d’Air Berlin per a instar-los a emprar o potenciar l’ús del català en la seva companyia. Aquesta missiva va rebre una dura resposta per part de la companyia germana. El conflicte va forçar que es celebràs una reunió entre el president de la CAIB, F. Antich, i A. Middlemann. El Secretari d’Estat de Turisme, Joan Mesquida (PSOE), va sortir a la defensa de la companyia alemanya, per tal d’evitar tensions amb el capital turístic, ja que considerava la carta de M. Tous com una agressió vers els interessos turístics (Aguilera i Marina, 6/06/2008; Europa Press/EFE, 11/06/2008).

El director general de la companyia, Joaquim Hunold feu una editorial a la revista de la companyia en la que es podia llegir: “iDesde la ‘Platscha’ de Palma! Hoy hay pueblos en la isla en los cuales los niños ya no hablan el español. En sus escuelas el español es una lengua extranjera más, como el inglés o el alemán. Donde la ‘Playa de Palma’ se dice ‘Platja de Palma’. Te tienes que acostumbrar, pero ya no suena como la lengua de un imperio mundial” ([www.elmundo.es/elmundo/2008/06/05/baleares/1212692153.html](http://www.elmundo.es/elmundo/2008/06/05/baleares/1212692153.html), desembre 2008).

Després de la polèmica, l’Ibatur (servei de propaganda turística del Govern de les Illes Balears) va signar un conveni amb Air Berlin que rebia 500 mil euros (de diners públics), per a la promoció del negoci turístic de les Illes Balears (Ruiz-Collado, 19/12/2008).

Les transformacions del capitalisme financer global en els primers anys del segle XXI ha fet que el ràpid ascens de les companyies de baix cost i les potencialitats de la seva expansió topassin ràpidament amb el sostre de l'encariment progressiu del preu del petroli que arribà a un màxim de 170 euros/barril al juliol del 2008. Els efectes inflacionaris vinculats a l'augment del preu del cru, junt amb l'inici d'una política d'increment dels tipus d'interès a la zona euro, afectaren a bona part del capital, tant l'especulativo-financer com l'altre anomenat productiu. En aquest sentit, les companyies aèries –especialment les de baix cost– que havien fructificat en un entorn de preus del petroli barat i polítiques públiques d'intervencionisme empresarial, començaren a manifestar símptomes de declivi o alentiment de les taxes de benefici. A més, la proliferació d'aquestes companyies havia conduït a una crisi de sobreproducció ja que l'increment del nombre de companyies, flota aèria i vols –facilitada pel marc normatiu liberalitzador– havia donat lloc a una forta competitivitat entre les diferents companyies que resultava en una pugna constant per davallar els preus. Canvis en la situació anormal en la que aquestes companyies han proliferat, ha conduït a una reestructuració del capital aeronàutic, a partir del 2007 (veure capítol VII).

En motiu de la crisi, a les Balears, diverses companyies aèries –Spanair, LTE i Futura– han iniciat processos de reestructuració amb el seu redimensionament, venda o dissolució<sup>209</sup>. Algunes d'aquestes companyies (p.ex. Spanair i LTE) es varen crear a finals dels 1980, coincidint amb el procés de liberalització aèria o com Futura que sorgí de la crisi d'algunes companyies xàrter de finals dels 1980. Diferents companyies es disputaren Spanair, filial de SAS (Scandinavian Airlines System), que enregistrava pèrdues (31 milions d'euros al 2006). Encara que era l'empresa de major facturació (1220 milions d'euros al 2006) i amb major nombre de treballadors (1200 treballadors) de les illes; i el nombre de passatgers transportats ha estat creixent any rere any (Manso, 17/07/2008). Després de diferents moviments per part de diversos capitals<sup>210</sup>, el mes d'agost de 2008, un avió d'Spanair es va estavellar a l'aeroport de Barajas. L'accident en el que moriren 153 persones es va produir just enmig de la forta polèmica sobre el futur de la companyia. Anteriorment, el 16 de juliol de 2008, SAS havia presentat un "pla de viabilitat" segons el qual es pretén retallar un 27,08% de la plantilla (4062 treballadors). A les illes, la companyia destruiria uns 250 llocs de feina dels serveis generals (p.ex. trasllat del *call centre* a països perifèrics), al temps que es relocalitzarien uns 330 llocs de feina (p.ex. trasllat de la base d'operacions a l'aeroport de Barcelona; etc) (Europa Press/R.F., 14/10/2008; Ferriol, 21/08/2008)<sup>211</sup>.

Finalment, es va anunciar que la companyia aèria seria rescatada per una coalició entre capital privat i públic. El Consorci Turisme de Barcelona –format per l'Ajuntament de Barcelona, Cambra de Comerç de Barcelona i 700 empreses turístiques–, presidit per Joan Gaspart (propietari d'una de les cadenes hoteleres majors de l'Estat, HUSA), i el grup de capital risc, Catalana d'Iniciatives –format per la Generalitat de Catalunya, Ajuntament de Barcelona, Criteris Caixa, BBVA, BSCH, CAM, Banc de Sabadell, ONCE, Caixa Catalunya, CASS (Caixa Andorrana Seguretat Social), InverFiatc, Inversiones Hemisferio, Timón SA, JP Morgan, Telefónica capital, Repsol YPF, Gas Natural, Endesa, Ferroviaria, Dragados, Grup Agbar, Grupo Catalana Occidente, Esteve, Planeta Corporación i Agrolimen Inversores<sup>212</sup>– va anunciar el desembre de 2008 que es faria amb el 80% del capital d'Spanair. L'objectiu del capital català és el de tenir una companyia forta amb base a l'aeroport del Prat (Barcelona), per la qual cosa l'intervencionisme públic pretenia posar unes condicions favorables a l'Aeroport del Prat de Barcelona, pel seu trasllat des de Son Sant Joan, i poder realitzar vols transatlàntics. La Cambra de Comerç de Mallorca ha anunciat, també, la intenció de reunir capital suficient per tal de fer-se amb el 10% de la companyia, amb la finalitat d'aconseguir que la companyia segueixi mantenint la base a Mallorca (Morales, 19/12/2008; Morales, 20/12/2008; Recuero i Garrido,

<sup>209</sup> El 2007 tenien la seu a les illes: Aebal, Air Europa, Spanair, Hola Airlines, Iberworld, LTE, Privilege Style, Futura i Flyant (Manso, 19/09/2008).

<sup>210</sup> El juny de 2007 SAS anuncià la venda d'Spanair: el desembre de 2007, el Grupo Marsans presentà una oferta per adquirir Spanair (la retira el febrer de 2008); Iberia i Gestair llancen una oferta de 300 milions d'euros al febrer de 2008; el març de 2008, Air Luxor i Gadair anuncien la compra per 450 milions d'euros al març de 2008; el juny de 2008, SAS abandona la venda d'Spanair (Ferriol, 14/08/2008).

<sup>211</sup> La filial d'Spanair, Aebal, deixava d'operar el setembre de 2008 (Morales, 11/09/2008).

<sup>212</sup> [www.iniciatives.es/novaweb/esp/accionistas.php?subseccion=equipo](http://www.iniciatives.es/novaweb/esp/accionistas.php?subseccion=equipo) (desembre 2008).

19/12/2008). El gener de 2009 Inciatives Emperasarials Aeronàutiques (IEASA)<sup>213</sup> va adquirir el 80,1% d'Spanair i el grup escandinau SAS es quedà amb el 19,9% de la companyia, mentre que es traslladà la seva seu a l'aeroport del Prat.

La companyia LTE amb seu a Mallorca, propietat de My Way Airlines SPA, va presentar a finals de 2008 un "pla de viabilitat" amb un expedient de regulació d'ocupació (ERO) que afectava als seus 300 treballadors i un concurs de creditors (Ruíz-Collado, 3/12/2008). Finalment, Futura va presentar un concurs voluntari de creditors per tal de reestructurar la companyia i un expedient de regulació d'ocupació (ERO) que afectà al 100% dels treballadors –prop de 1211 llocs de feina–. Aquest darrer cas, ha estat un clar exemple de l'aplicació de les lògiques financeres dominants en la major part del teixit empresarial. Al 2006, la major part de la propietat de Futura corresponia als fons de capital risc Corpfin Capital Fund que fou adquirida pel fons d'inversió britànic Hutton Collins al 2007. Amb el canvi d'accionariat, sembla que els accionistes s'havien repartit el 2007 uns 12 milions d'euros, amb la qual cosa, els recursos propis de la companyia passaven de 18,7 milions d'euros al 2006 a 4,8 milions d'euros al 2007. En aquest cas, sembla que el concurs de creditors afectava a l'empresa matriu (Futura) però no a la filial (Flyant) (Armendáriz, 10/09/2008; Manso, 13/11/2008). Les turbulències de les companyies aèries provocades per l'efecte en cascada de la crisi econòmico-financera podrà traduir-se en una recomposició del capital aeronàutic, amb processos d'ajustament (reducció de costos) i concentració empresarial en estructures cada cop més oligopòliques i amb major poder. Per altra banda, la desfeta de les companyies aeronàutiques han afectat a un bon nombre de treballadors, la major part dels quals ja treballaven en condicions bastant precàries, en ser el sector aeronàutic un dels que més s'ha aprofitat del procés de flexibilització negativa de les relacions laborals, però també pel que fa a la dimensió ambiental.

Altrament, així com en el cas del turisme nàutic s'encobreix el negoci de la droga –element fonamental pel negoci i la societat de l'oci i la festa–, en el macroaeroport de Palma aterraven al 2005 els avions-presò de la CIA que s'encarregaven de transportar a presumptes terroristes islamistes al centre de reclusió il·legal de Guantánamo. Uns presoners que havien estat prèviament segrestats a diferents punts del planeta. Els vols de la CIA a Son Sant Joan foren desvetllats gràcies als periodistes del Diario de Mallorca: Felipe Armendáriz, Marisa Goñi i Matías Vallés<sup>214</sup>. Les condicions de l'espai turístic insular i les megainfraestructures aeroportuàries feren que Mallorca fos elegida per realitzar escales de dits avions. Mallorca entrava d'aquesta manera dins del mapa de la lluita del Govern de G.W. Bush contra el terrorisme global. Un fet que, per altra banda, no generà gaire alarma entre l'empresariat turístic que tradicionalment advoca per la pau social. Al mes de març un grup de mallorquins (I. Ribas Garau, J. Carbonero Malbertí, J.M. Carbonero Malbertí, A.M. Thomás i Andreu, S. Bastido Freixedo, G. Sevilla) denunciaren els fets davant la fiscalia de Balears. Un grup de missers varen voler que el Col·legi es personàs com acusació particular, iniciativa que no prosperà. El Fiscal Bartomeu Barceló va arxivar el cas a mitjans de maig del 2005 (Armendáriz et al., 2006). El mes de setembre de 2007, l'ambaixador dels EUA a Espanya, Eduardo Aguirre, sostenia que "els avions-presò de la CIA són una llegenda com la que diu que Elvis està viu" (Canals, 14/09/2007). A finals de 2008 es va desvetllar que el president espanyol, J.M. Aznar, havia autoritzat que els vols dels avions-presò de la CIA fessin escala en territori espanyol. Una informació que no va tenir el seu successor a la Moncloa degut a la desaparició de la informació relativa a aquest tema (Agencias, 19/12/2008; Irujo, 6/09/2008; EFE, 11/12/2008).

#### *10.5.3.2. Les infraestructures de transport terrestre. Els fils que "arreglen"<sup>215</sup> el territori i agilitzen la seva transformació.*

Un element important per la seva ocupació de sòl, però sobretot per la seva incidència en l'estructuració territorial són les vies de transport terrestre de passatgers i mercaderies:

<sup>213</sup> Aquesta societat està formada per: Consorcio de Turismo de Barcelona (31,9%), VOLCAT 2009 SL (31,9%); Catalana d'Iniciatives DCR de Régimen Común SA (25,6%); Feria Oficial e Internacional de Muestras en Barcelona (10,6%) (Base de dades SABI: <http://0-sabi.bvdep.com.lull.uib.es>, setembre 2011).

<sup>214</sup> Aquests foren guardonats amb el premi José Ortega i Gasset de periodisme al 2006 i el Premi Debate de llibre reportatge 2006. Les fotografies de l'avió BBJ (Boeing Biz Jet) amb matrícula N313P que obriren la investigació periodística, les realitzà el geògraf mallorquí i *plane spotter*, Josep Manchado.

<sup>215</sup> Feim servir el terme arreglar com a traducció del fix que emprà David Harvey a l'hora de definir les solucions espacio-temporals (spatio-temporal fix).

carreteres i ferrocarrils. Si les portes a l'exterior permetien l'adaptació de l'economia i la seva expressió territorial a la seva vocació exportadora de productes (agrícoles, industrials, etc) en un primer moment, o de serveis (turisme) en un segon moment, l'estructuració interna del territori ha estat vinculada a una definició de la xarxa viària que ha seguit el dictat –explícit o implícit– del model socioeconòmic, emanat de les elits, en cada moment. Així mateix, els espais de "producció" s'han desplaçat des de les zones agrícoles i industrials de les illes, cap als espais litorals que foren inserits dins la trama viària de la mà de la nova vocació urbano-turística de l'arxipèlag. Antonio Estevan (2003), bon coneixedor dels conflictes del transport a les Balears, calculà que cada nou carril que connectava una zona amb l'aeroport es podia traduir en unes 25 mil noves places turístico-residencials<sup>216</sup>. És a dir, la difusió de la llengua de lava urbanitzadora del segle XXI estava íntimament relacionada a l'expansió del transport motoritzat privat i les vies de circulació terrestre.

*a) La "modernització" agroindustrial de vocació exportadora impulsa el ferrocarril i la "modernització" urbano-turística promou la destrucció del teixit ferroviari.*

El transport per carretera amb mitjans de transport no motoritzats no permetia resoldre les exigències d'una economia amb vocació exportadora. La velocitat assolida per carretera amb tracció animal d'uns 8-10 km/h i els múltiples problemes que rompien la regularitat del transport, va fer que s'iniciés una nova etapa del transport terrestre en que el protagonista seria el "camí de ferro". Encara no havia arribat l'invent de l'automòbil que permetria rompre la barrera dels 10 km/h ja que els primers vehicles assolien una velocitat mitjana d'uns 20 km/h que era la mateixa velocitat de la locomotora construïda per George Stephenson, la Rocket, al 1830 i que permetia transportar a aquella velocitat una càrrega tres vegades superior al seu propi pes. Smil (2001:333) apunta que "aquella velocitat era molt major que la del carruatge més ràpid tirat per bons cavalls". El 1847 s'assolia la velocitat de 96 Km/h i a partir del darrer quart de segle XIX, el ferrocarril se va estendre espectacularment a les principals regions del planeta, fins i tot se construïren els coneguts trens transcontinentals.

A Mallorca, el 1856, l'enginyer holandès Paul Bouvij va publicar el "Programa de un camino de hierro de tercera clase entre Palma, Inca y Felanitx" que projectava enllaçar Palma amb els ports de major interès crematístico-comercial i, al 1857, Enric i Frederic Gispert presentaven el "Proyecto de Ferrocarril de Palma a Inca". El projecte dels Gispert fou modificat, per part d'Enric Gispert, amb la definició d'un doble traçat: la primera secció passaria per Bunyola, Marratxí, Santa Maria, Alaró, Binissalem, Lloseta, Inca, Llubí, Búger, sa Pobla i Alcúdia; la segona secció sortia de Santa Maria cap a Manacor; i la tercera era un tramvia que aniria de Bunyola a Alfàbia. Al 1860, la SEMAP va recollir el projecte dels Gispert, però finalment no es va dur a terme per manca de finançament en fracassar la subscripció popular i la denegació de finançar-ho per part de l'Estat. No obstant, ja quedava clara la pretensió de construir el "camí de ferro" a Mallorca (Pujalte, 1999).

L'ascens del transport marítim propulsat per carbó feu que les exigències energètiques es disparassin de manera considerable. Vinculat a aquest fet, cal destacar que la detecció dels jaciments de lignits al Raiguer de Mallorca al 1864, serví d'impuls decisiu a la implantació del ferrocarril que tendria per objectiu, entre d'altres, el d'unir la mina amb el Port de Palma (Brunet, 1996). Al darrer terç del segle XIX hi havia una pujant burgesia que controlava, junt amb alguns personatges de l'aristocràcia, la política i economia locals. Bona part d'aquestes figures compartien diferents espais on bullia el poder: lobbies empresarials (p.ex. Cambra de Comerç creada al 1866); associacions de caire "modernitzador" (p.ex. Ateneu Balear); partits polítics (p.ex. Partit Liberal Conservador, Partit Republicà Possibilista, etc); empreses (p.ex. La Isleña; Cordelera Española; els Docks; etc); entitats financeres (p.ex. Banc de Crèdit Balear, Banc de Préstec i Caixa d'Estalvis, etc). Tal com assenyala Isabel Peñarrubia (2001:34-35) molts dels membres d'aquestes elits "compartien diversos consells d'administració i, per tant, que articulaven una estreta relació entre el crèdit, la indústria i les societats comercials, importadores de moltes matèries primeres industrials i que exportaven els seus productes, d'una banda. I de l'altra, els organismes tant públics com privats que facilitaven les

<sup>216</sup> Buchanan (1963) demostrà que la construcció de noves infraestructures induïa increments de trànsit. Aquesta tesi de Buchanan fou acceptada oficialment pel DETR (Department on environment, transport and regions del Regne Unit) el 1994 (Estevan, 2005).

transaccions, des de la Cambra de Comerç fins a la Junta d'Obres del Port, passant per la Companyia de Docs. Però també és significatiu que aquests mateixos capitans d'empresa eren alhora socis fundadors del ferrocarril". És a dir, tenim ja una densa xarxa d'interessos político-empresarials que guiaran de manera intensa el procés d'inserció del capitalisme insular dins dels circuits d'acumulació del capital del sistema-món. I tal com es pot deduir de les investigacions històriques, els projectes d'infraestructures de transport seran cabdals per dita articulació que respon als interessos de dites elits, un grapat de persones.

Després de l'intent fallit d'impulsar el ferrocarril a Mallorca, l'enginyer mallorquí, Eusebi Estada que formava part dels cercles de les elits mallorquines (p.ex. Ateneu Balear), va publicar el 1871 "Estudios sobre la posibilidad económica de establecer un camino de hierro de Palma a Inca" que reprenia la proposta de Gispert. Inca ja despuntava com un dels principals centres industrials de l'illa junt amb altres pobles del Raiguer i, a més, la producció agrícola de vocació exportadora era molt rellevant en aquella zona, a la que s'hi havia de sumar l'existència dels jaciments de lignits, fonamentals per moure el "progrés". El 1872 es va constituir la Companyia del Ferrocarril de Mallorca amb l'objectiu d'impulsar el projecte d'Estada. Una Companyia en la que s'hi trobaven les principals personalitat del món dels negocis i les finances. Les obres del ferrocarril, d'iniciativa privada, varen acabar el 24/3/1875 i al 1877 s'unia l'estació de Palma amb el Port, amb un tramvia de càrrega. Mitjançant aquest projecte, les elits tenien en ment la profunda conversió del metabolisme socioeconòmic de l'illa i del seu territori, tot destinat a un model exportador amb l'epicentre al Port de Palma. Ens pot servir de mostra el que una de les figures més representatives d'aquell conglomerat político-empresarial, Alexandre Rosselló, escrivia al 1879: "A aquest instint hàbil i intel·ligentment explotat pels nostres comerciants, i solsament a ell, se deu la potència que ha adquirit el poble mallorquí per les grans empreses i que hagi sabut dur a terme pel seu propi esforç el que cap província d'Espanya ha realitzat sense subvencions; això és, un ferrocarril d'interès general que està **destinat a canviar la faç de les nostres riques comarques**, a donar vigorós impuls al comerç i a **renovar l'organisme de la nostra Illa** que sentirà circular nova vida per aquestes artèries d'acer, perquè Palma, cor d'aquest organisme, enviarà a cada batec als pobles més apartats, l'activitat, la riquesa i la civilització que recolliran les seves arrogants naus en la seva peregrinació pels països de l'univers sencer" (Peñarrubia 2001:35).

Així doncs, d'acord amb Molina (2000), podem sintetitzar que el ferrocarril es va constituir com una empresa vinculada als capitals mallorquins sense ajut estatal; el ferrocarril es va fundar a Palma i vinculat als interessos de les classes dominants palmesanes, amb la qual cosa es va condicionar la nova articulació territorial i econòmica vers la capital, tot bloquejant qualsevol altra possible articulació. I, tal com diu Molina (2000:9): "i no precisament per manca d'altres projectes". El ferrocarril es definia com la "via al progrés" (Cañellas, 2001), un progrés que recordem se lligava al refredament de les expectatives de les colònies d'ultramar i als retorns de capitals colonials (Barceló, 1963).

La companyia va estudiar l'ampliació dels serveis ferroviaris cap a altres nuclis de població com Sa Pobla, Sineu, Manacor i Felanitx. Entre els accionistes de la companyia es va generar un conflicte en torn a la decisió d'ampliar el servei cap a Manacor, entre uns a favor d'estendre un ramal des d'Inca i d'altres a favor de construir una nova línia Palma-Manacor que abracés el Sud de Mallorca. El 1876 es va constituir la Companyia de Ferrocarrils del Centre i Sud-est de Mallorca amb l'objectiu de construir la línia Palma-Llucmajor-Felanitx. I, el mateix any es fusionaven les dues companyies, resultant-ne la Companyia dels Ferrocarrils de Mallorca SA. A partir d'aquests moments s'inicià una forta expansió de les xarxes ferroviàries per l'illa que s'estendria fins els principals nuclis de poblament i productius de l'illa. El 1878 s'inaugurà la línia Son Bordils-Sa Pobla; el 1879 el tren arribava fins a Manacor; el 1881 es construïa un enllaç amb tramvia entre Consell i Alaró mitjançant un acord amb la Companyia de Ferrocarril d'Alaró (constituïda al 1880). El 1883 la Companyia elaborà un avantprojecte titular "Camino de Hierro a Palma a Manacor por Llucmajor, Porreras y Felanitx, con un ramal al Puerto de Palma y de La Puebla al Puerto de Alcudia" i al 1885 s'aprovà el "Proyecto de Ferrocarril económico de Manacor a Felanitx y Porto Colom". La Companyia va iniciar les obres del ferrocarril cap a Felanitx des de Santa Maria al 1896 i s'inaugurà al 1897, però aquest ja no arribà a Porto Colom ja que la fil·loxera havia arribat a l'illa i les exportacions vitivinícoles havien caigut dràsticament, també per la recuperació de la vinya francesa (Brunet, 1996; Pujalte, 1999).

El 1905 es publicà el Pla de ferrocarrils secundaris amb garantia d'interès per l'Estat en el que s'inclouïen les seccions de: Palma-Port de Sóller; Palma-Establiments; Sa Pobla-Alcúdia;

Manacor-Artà; i Maó-Ciutadella. La Llei de ferrocarrils secundaris de 1904 atorgava privilegis econòmics a les companyies constructores de les línies complementàries de la xarxa de servei general (Brunet, 1996). Aquell mateix any, la burgesia industrial i comercial s'organitzava a constituir la companyia del Ferrocarril de Sóller amb l'objectiu de construir la línia de ferrocarril Palma-Sóller, i que s'uniria al Port de Sóller amb tramvia per tal de poder-se beneficiar de la Llei de ferrocarrils econòmics ja que aquesta tan sols afectava als traçats de més de 30 kms i si s'aturava a Sóller no els assolía. El 1912 s'inaugurà la línia, seguint el projecte dissenyat per Pere Garau Canyelles, que comptava amb un total de 13 túnels (4,9 Km)<sup>217</sup> i uns 32,1 km de traçat, passant per Son Sardina i Bunyola. Les forces vives que participaven en aquell projecte tenien ja en ment la potencialitat turística del ferrocarril (Brunet, 1996; Pujalte, 1999; Cirer, 2008).

Junt amb el desplegament del ferrocarril com a principal mode de transport interurbà, se va començar a desplegar el transport regular urbà. Al darrer terç del segle XIX es connectava el nucli de Palma amb els nuclis perifèrics –La Vileta, Son Sardina, Son Serra, El Molinar, Son Rapinya, Gènova o Portopí– mitjançant galeretes o carrils, de tracció animal. El 1890, s'inaugurà la primera línia regular entre Palma i Portopí que era coberta per *ripperts* – omnibus estirat per tres cavalls– de La Compañía Mallorquina de Omnibus i un any més tard, la Sociedad Mallorquina de Tranvías va obtenir la concessió per explotar, mitjançant tramvia de sang, la línia entre la Plaça d'en Coll fins a Portopí (Seguí-Pons, 1979/1980; Seguí, 1997). Seguí-Pons (1997:63) ens diu que "tant els cotxes *ripperts* com els tramvies de sang s'utilitzaren com a mitjà de transport fonamentalment pel temps d'oci. Els destinataris del servei foren en ambdós casos els nuclis de El Terreno i Portopí, punts d'estiueig de les classes acomodades de la ciutat". Per tant, tenim un clar indicatiu que hi havia una burgesia pujant que fins i tot es permetia el luxe de l'oci i, cal tenir present, que la zona de El Terreno fou de les prematurament turístiques (Barceló, 1963b; Barceló, 1966).

El 1914, la Sociedad Mallorquina de Tranvías feu una ampliació de capital i es va passar a denominar Sociedad General de Tranvías Eléctricos Interurbanos, en la que participava, entre d'altres, l'empresari i polític conservador, Josep Tous i Ferrer. El 1916, en uns moments de profundes transformacions urbanes a Palma, es va electrificar el tramvia. La Sociedad General de Tranvías Eléctricos Interurbanos va obtenir la concessió per a la seva explotació fins el 1959. La xarxa de tramvia va arribar a tenir una extensió de fins a 51,7 km, connectant diversos nuclis de la ciutat i amb una disposició radial d'acord amb la morfologia i estructura urbana de Palma, amb la qual cosa deixava sense cobertura amples sectors de la ciutat. La manca d'inversions per part de la companyia i l'avanç del virus del cotxe feu que el 1956 els tramvies fossin substituïts per autobusos i el 1959 els tramvies foren finalment suprimits (Seguí-Pons, 1997; Pujalte, 2002). Al desplegament de la xarxa del tramvia de la La Sociedad General de Tranvías Eléctricos Interurbanos, es pot afegir, per l'interès en quant a element de transformació turística, el tramvia que Ferran Alzamora Gomà va fer construir entre el Coll d'en Rabassa i s'Arenal al 1921<sup>218</sup>, conegut com el Carrilet de s'Arenal. Els Alzamora constituïren la Sociedad Anónoma del Tranvia de s'Arenal que configurava una de les peces dins dels objectius turístics a s'Arenal de l'entramat d'aquesta família-empresa que a través de diversos membres es trobaven en els principals nodes del poder i, particularment, en la primera entitat de promoció turística de l'illa. A més, els Alzamora havien adquirit terrenys a s'Arenal (López-Bonet i Díaz-García, 1985; Pujalte, 2002).

Les línies ferroviàries cobrien a la dècada dels 1960 una bona part del territori mallorquí (absentes a les altres illes), arribant al Nord, Migjorn i Llevant de l'illa. La irrupció del transport motoritzat individual i la proliferació de les infraestructures de carreteres, a més d'una desatenció absoluta cap el transport públic i ferroviari, feu que la potent xarxa ferroviària mallorquina fos abandonada i paulatinament tancada. Tal com sostén Pujalte (2000:106) "la lluita amb la carretera. L'oportunitat perduda". En el moment de màxima cobertura ferroviària de l'illa, cap al 1931, hi havia uns 257,76 km de xarxa. Les dificultats financeres de la companyia ferroviària cap a la dècada dels 1950 feu que es plantejàs el seu tancament o la intervenció estatal. Finalment, el 1959 l'Estat va adquirir les accions de la Companyia de

<sup>217</sup> Podem assenyalar com a curiositat el fet que el túnel de la Serra d'Alfàbia amb una longitud de 2,8 Km es va foradar en 3 anys (Pujalte, 1999). Mentre que el Túnel de Sóller (3 kms) que també l'atravessa, iniciat al 1989, va tardar en connectar les dues vessants, uns 4 anys (entre 1990 i 1995, el 1993 les obres restaren paralitzades) (Mercè, 16/02/2007).

<sup>218</sup> Aquest tramvia estava propulsat per un tractor a benzina i deixà de funcionar el 1936.

Ferrocarrils de Mallorca per uns 8 milions de pessetes que es feren efectives el 1963 i al 1964, l'administració de Ferrocarrils de Mallorca passà a FEVE (Sociedad Estatal de Ferrocarriles de Vía Estrecha). A partir de 1964 es començaren a suprimir les línies que es consideraven com a no rendibles. En realitat, el concepte de rendibilitat venia establert per la promoció de la carretera, del vehicle privat i el negoci turístic-immobiliari. Així, el 1964 es suprimí la línia Palma-Santanyí que xocava amb la construcció de l'autopista de l'aeroport i el propi aeroport; el 1965 es suprimeix la línia que unia el Port de Palma amb l'estació; el 1967 la línia Santa Maria-Felanitx; el 1977 es suprimeix temporalment la línia de Manacor (Pujalte, 2000). A principis dels 1980, la xarxa s'havia reduït a tan sols 69,3 km, havent-se liquidat un total de 257,76 km que arribaven a molts punts de Mallorca. Les xarxes ferroviàries a finals del segle XX s'estenien al llarg de 60,42 Km de longitud (Palma-Sóller-Port de Sóller; Palma-Inca) i ocupaven unes 44,53 Ha de les quals unes 10 Ha es trobaven dins dels nuclis urbans. La gestió ferroviària estava en mans de la companyia privada Ferrocarril de Sóller SA que tenia la concessió del ferrocarril i tramvia de Sóller i la pública Serveis Ferroviaris de Mallorca (SFM) que gestionava la resta.

A la taula 59 es pot veure com, no és fins a començaments del segle XXI en que es reprèn la "marxa del tren" i la xarxa ferroviària s'estén fins a sa Pobla i Manacor. L'extensió de la xarxa ferroviària va tenir molt a veure amb la política territorial projectada durant el quadrienni (1999-2003) que coincidí amb la legislatura del govern de centre-esquerra conegut com a Pacte de Progrés. La primera vegada en la història (democràtica) recent de les illes, en que els partits d'esquerra arribaven al govern autonòmic i es posicionaven en pro de polítiques públiques de caire social, front a les "tradicionals" polítiques clientelars i interessades de la dreta (político-empresarial) de les illes, essent l'aposta pel transport públic (i el tren) una veritable novetat en el context insular (Vega, 2002; Vega, 2003).

<b>Taula 59. Evolució de la xarxa ferroviària de Mallorca (Font: Brunet, 1996; IBAE, 2006).</b>				
<b>Companyia</b>	<b>Secció</b>	<b>Any inauguració</b>	<b>Any suspensió</b>	<b>Km</b>
Ferrocarril de Mallorca	Palma - Inca	1875		28,6
	Palma - port	1877	1931	2,9
	Inca - Sineu	1878	1977	13,84
	Son Bordils - Sa Pobla	1878	1981	13,1
	Sineu - Manacor	1879	1977	21,31
	Santa Maria - Felanitx	1897	1964	42,79
	Palma - Lluçmajor	1916	1964	30,72
	Lluçmajor - Campos	1917	1964	13
	Campos - Santanyí	1917	1964	17,5
	Manacor - Son Servera	1921	1977	20,38
	Son Servera - Artà	1921	1977	9,97
	Doble via Palma - Inca	1931		8,6
	Ramal subterrani (Palma - port)	1931	1964	2,13
	Inca - Sa Pobla	8/01/2001		16
	Inca - Manacor	12/05/2003		34
Ferrocarril d'Alaró	Alaró - Consell	1881	1941	3,72
Ferrocarril de Sóller	Palma - Sóller	1912		27,2
	Sóller - Port de Sóller	1913		4,9



Figura 20. Les xarxes ferroviàries a Mallorca: A) mapa de màxima extensió ferroviària, 1921; B) 1981, tancament de la línia Inca – Sa Pobla (font: PDS de Transport de les Illes Balears. Tom III Pla de Transport Ferroviari , [www.caib.es/conselleries/opublicques/dgtransp/esdev/pla/tom3/TIII2.pdf](http://www.caib.es/conselleries/opublicques/dgtransp/esdev/pla/tom3/TIII2.pdf)).



<b>Taula 60. Xarxa ferroviària a Mallorca, 2000. (Font: Blázquez et al., 2002)</b>		
	Longitud (Km)	Superfície (Ha)
Palma-Inca	28,645	28,645
Palma- Sóller	27,248	13,624
Sóller- Port	4,532	2,266
<b>Total</b>	<b>60,425</b>	<b>44,53 Ha (-10,09 Ha dins sòl urbà) = 34,44 Ha.</b>

La taula 61 presenta l'estimació de la longitud i extensió<sup>219</sup> de la xarxa ferroviària a l'illa de Mallorca que és l'única illa on el tren és present i allà on ha tengut certa rellevància<sup>220</sup>. L'any 1956, les línies ferroviàries s'estenien per uns 254 km de longitud arribant a diferents punts de l'illa, i tan sols havien deixat de funcionar els trajectes de Palma-Port i Alaró-Consell, respecte del moment de màxim desplegament. L'ocupació de territori per part de les vies de tren i tramvia era d'unes 162,8 Ha, de les quals una part transcorria per superfícies urbanes. Al 1973, ja es detecta la tendència cap a la reducció de la xarxa ferroviària mallorquina que s'estenia al llarg de 147,9 Km i 94,8 Ha (desapareixen les línies: Sta. Maria-Felanitx; Lluçmajor-Palma; Lluçmajor-Campos; Campos-Santanyí; ramal subterrani Palma-Port de Palma). A l'any 2000 hi havia 60,4 km de línies ferroviàries, amb el tren de Sóller i tramvia del Port de Sóller (Concessió privada) i el tren d'Inca (Serveis Ferroviaris de Mallorca). El 2003 la cobertura de tren s'havia estès en uns 50 km, arribant fins a Sa Pobla i Manacor, després d'anys de demanda ciutadana (p.ex. Plataforma en defensa del tren, Marxa pel Tren de Llevant, GOB, etc) i mobilitzacions reclamant el tren com a mitjà de transport, especialment a la comarca de Llevant.

<b>Taula 61. Estimació de la longitud i extensió de les vies ferroviàries de Mallorca (Font: elaboració pròpia).</b>					
	<b>1956</b>	<b>1973</b>	<b>1995</b>	<b>2000</b>	<b>2003</b>
Longitud (km)	254,04	147,9	69,4	69,4	119,4
Ocupació (Ha)	162,8	94,8	44,5	44,5	94,5

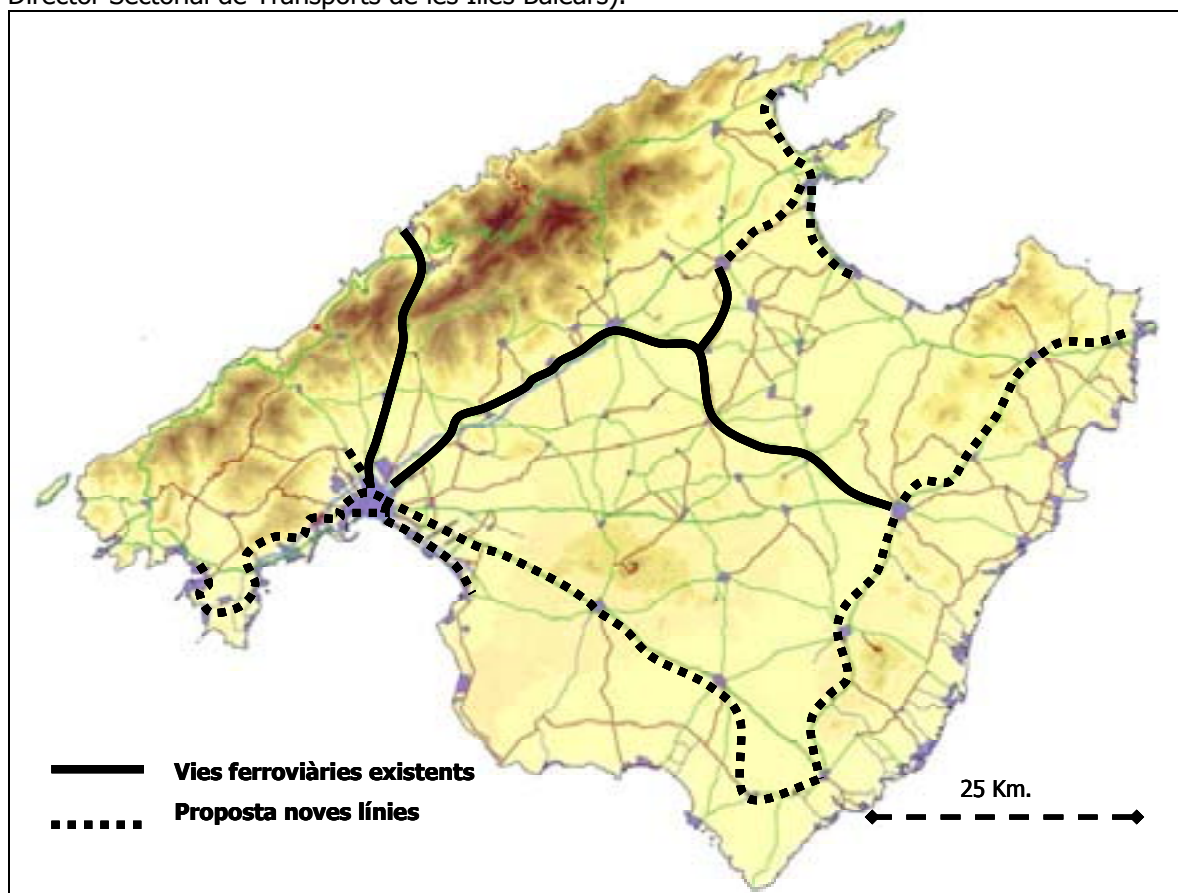
El Pla de Transport Ferroviari del PDSTIB (Pla Director Sectorial del Transport de les Illes Balears) incorpora un notable conjunt d'actuacions ferroviàries a Mallorca, descartant aquesta opció a les demés illes. L'opció ferroviària recolzada fonamentalment per moviments socials (i retòricament per tots els partits polítics) no rep el mateix impuls ni recolzament institucional que les obres viàries destinades als vehicles privats, molt probablement degut al poder exercit per part dels lobbies de l'automòbil i de l'obra pública, tal com sol recordar Antonio Estevan. Aquest fet es pot intuir en el desigual tractament del Pla de Carreteres i del Pla de Transport Ferroviari. Mentre el primer s'assegura el finançament, el segon es vincula a l'article 10 del REB (Règim Especial de les Illes Balears), segons el qual el Govern de l'Estat ha de col·laborar amb la potenciació del transport ferroviari. Per tant, aquest mode de transport quedaria lligat a les relacions institucionals entre l'administració central i l'autonòmica, unes relacions que sovint són tenses i d'aquesta manera no es fa més que diluir en la distància administrativa l'impuls ferm del transport ferroviari, al temps que es dificulta plantejar un sistema de transport que no prioritzi el binomi cotxe-carretera i penalitzi la resta. A la taula 62 es presenten les actuacions en matèria ferroviària previstes en el PDSTIB, unes actuacions que sumen uns 1802 milions d'euros i que estendrien la xarxa uns 190 km, podent arribar si es suma la xarxa ja existent als moments d'elaborar el PDSTIB a uns 309 km de xarxa ferroviària (incloent tren i tramvia). En cas de dur-se a terme, es superarien els anys de màxima extensió de dita xarxa.

<sup>219</sup> L'extensió la calculam a partir de la longitud de la línia multiplicada per 7,5 metres d'amplada que seria la mitjana entre l'amplada de les vies del ferrocarril de Sóller i el d'Inca. Les noves línies ferroviàries, a partir del 2000 es calcula a partir de l'amplada mitjana de 10 metres, entenent que és tracta d'una continuació del tren d'Inca.

<sup>220</sup> A Eivissa l'únic tren que hi ha hagut és el que funcionava a ses Salines a principis de segle XX. La Salinera Española SA va instal·lar el primer telèfon i l'única via fèrria a Eivissa. El tren de ses Salines va transportar la sal fins a mitjans segle XX en que fou substituït per tractors (Sánchez, 2003).

<b>Taula 62. Actuacions i inversions previstes al Pla de Transport Ferroviari (Font: Conselleria d'Obres Públiques, Transport i Habitatge, 2006).</b>	
<b>Actuacions ferroviàries</b>	<b>Milions d'euros</b>
Soterrament Palma – Estació intermodal	94,43
Metro Palma - UIB	135,59
Línia Manacor – Cala Ratjada – Soterrament de la línia a Manacor	119,87
Sa Pobla - Alcúdia	32,39
Palma - Santanyí	149,17
Manacor - Santanyí	93,23
Estació d'enllaç - Manacor	65,86
Estació d'enllaç – Sa Pobla	26,34
Inca – Estació d'enllaç	10,97
Soterrament de la línia a Inca	42,24
<b>Total actuacions ferroviàries</b>	<b>770,12</b>
<b>Altres actuacions</b>	<b>Milions d'euros</b>
Santa Ponça – Palma – s'Arenal	317,5
Anell Avingudes	64,18
Port d'Alcúdia - Alcúdia	85,34
Port d'Alcúdia – Can Picafort	74,28
Alcúdia - Pollença	112,84
<b>Total altres actuacions</b>	<b>654,15</b>
<b>Supressió de passos a nivell</b>	<b>Milions d'euros</b>
Línia Palma - Inca	21,68
Línia Inca – Sa Pobla	0,14
Línia Inca - Manacor	8,88
<b>Total supressió passos a nivell</b>	<b>30,71</b>
<b>Material mòbil i instal·lacions</b>	<b>Milions d'euros</b>
Tallers enllaç	27,01
Unitats tracció elèctrica (30 unitats de 10 cotxes)	72
<b>Total material mòbil i instal·lacions</b>	<b>99,01</b>
Total	1.554,01
IVA 16%	248,64
<b>Total (IVA Inclòs)</b>	<b>1.802,65</b>

Figura 21. Mapa ferroviari potencial a partir del PDSTIB (Font: elaboració pròpia a partir del Pla Director Sectorial de Transports de les Illes Balears).



Les obres ferroviàries iniciades en base a l'aprovació inicial del PDSTIB han estat obres fortament contestades socialment. Es varen iniciar unes obres –soterrament de les línies ferroviàries i estació intermodal a Palma, i el Metro Palma–Campus UIB– que es concentraven a Palma, i que suposaven una escassa prolongació de la xarxa. Aquestes obres també tenien un marcat caràcter polític-electoral, ja que el govern en mans del Partit Popular (Jaume Matas) pretenia concentrar, gran part de l'activitat polític-inversora i normativa (p.ex. Llei 23/2006, de 20 de desembre, de capitalitat de Palma de Mallorca), en consolidar la seva formació a la capital de les illes, després del canvi de batlia de Joan Fageda (1991-2003) per Catalina Cirer (2003-2007).

En el cas del metro, malgrat l'escàs recorregut, es podia cobrir una important demanda real i potencial, degut a que passa pel Polígon de Son Castelló en el seu trajecte cap al campus universitari. Aquests projectes, emperò varen rebre una forta contestació ciutadana protagonitzada fonamentalment per la Plataforma del Parc de les Vies, l'Associació d'Usuaris del Tren, Associació de Veïnats, GOB, etc (Velert, 21/11/2004; Velert, 23/04/2005). Entre els motius pels quals hi va haver una important mobilització ciutadana en contra d'aquests projectes tenim que: en primer lloc, es va proposar que amb el soterrament de les vies, es desplaçaria l'estació lluny del centre de Palma, la qual cosa seria un gran entrebanc pels usuaris del tren, i això podria traduir-se en una davallada significativa en l'ús públic del tren, que a la vegada podria servir de coartada per part de l'administració competent per no invertir en aquest mitjà de transport degut a l'escassa demanda (induïda). En segon lloc, el soterrament i la construcció de l'estació intermodal havien de servir (teòricament) per alliberar un espai de la ciutat que havia de convertir-se, en un primer moment, en zona verda, just en una de les zones més densificades de l'exemple; però el projecte de soterrament i estació intermodal convertia finalment la zona abans ocupada per les vies en un carrer de quatre carrils (Carrer Jacint

Verdaguer) i, també es destruïa el Parc de Ses Estacions<sup>221</sup> inaugurat el 2003 (Capó, 13/01/2005). En tercer lloc, les plataformes socials defensaven la conveniència d'invertir els 230 milions d'euros d'aquests dos projectes en l'ampliació de la xarxa ferroviària i per tant afectaria a una major proporció de territori, però no lluria tant en termes político-electoral<sup>222</sup>. A més, els projectes foren adjudicats per part del Govern de les Illes Balears (PP) sense haver-se constituït cap tipus de comissió de supervisió i seguiment mixta en la que hi participàs el Ministeri de Foment, per la qual cosa resultava molt improbable que aquestes obres fossin cobertes financeraament per part de dit ministeri (Guijarro, 27/04/2005).

La inversió prevista al PDSTIB per aquests dos projectes era de 230 milions d'euros. En el cas del metro de Palma a la UIB, el cost d'adjudicació del projecte fou de 119,98 milions d'euros (un 15,61 milions d'euros menys del previst en el PDSTIB), però el cost final d'execució fou de 235 milions d'euros (Capó, 16/03/2005; Canals, 18/10/2007). El metro va començar a funcionar el 25 d'abril de 2007 i es va anunciar que seria gratuït fins el mes de setembre. Les eleccions locals i autonòmiques eren a finals del mes de maig. (Moure, 11/04/2007). Les primeres pluges de finals d'estiu (21/08/2007) varen inundar les instal·lacions del metro i els SFM (Serveis Ferroviaris de Mallorca) va emetre un informe on es detallaven errors de disseny. Entre altres coses, els engolidors eren incapaços de descarregar una pluja de 25 litres/m<sup>2</sup>, les bombes d'extracció i els generadors d'emergència fallaren, es filtraren aigües fecals, etc (Canals, 25/08/2007). Aquí cal matisar que la direcció dels SFM ja no estava en mans dels gestors que havien dut a terme l'obra, ja que s'havien dut a terme les eleccions al maig del 2005 i la Conselleria de Mobilitat i Ordenació del Territori havia passat del PP (Mabel Cabrer) al BLOC per Mallorca (Gabriel Vicens). L'ex-consellera, Cabrer, va manifestar que els nous gestors havien exagerat els fets per tal de desprestigiar la seva gestió. Per Cabrer la solució era "ràpida i fàcil", segons ella es podria resoldre en uns 15 dies (Eza, 25/09/2007). Les pluges torrencials de finals de setembre (22/09/2007) varen provocar la inundació del metro i les autoritats decidiren tancar indefinidament el metro, per errors estructurals (Mestre i Ollés, 23/09/2007; Guijarro, 24/09/2007). Arran dels greus problemes estructurals del metro, es va saber que, a partir d'un informe detallat sobre la infraestructura, el cost final fou de 314,5 milions d'euros més 193,6 milions d'euros en concepte d'interessos bancaris. Per tant, s'havia disparat el seu cost respecte de l'establert en la seva adjudicació en un 323,48% (Canals, 18/10/2007; Canals, 5/05/2008; Canals, 10/05/2008). A finals de juliol de 2008, després de 10 mesos de reparacions, el metro tornava a funcionar. El cost de les reparacions va ascendir a 28 milions d'euros, amb la qual cosa el cost final ascendia a uns 536,1 milions d'euros. D'acord amb el previst al PDSTIB (taula 62) tendríem que amb aquests diners s'hauria pogut dur a terme la construcció de les línies: Manacor-Cala Ratjada, Sa Pobla-Alcúdia, Palma-Santanyí i Manacor-Santanyí (Guijarro, 23/07/2008; Guijarro, 28/07/2008).

La conselleria de mobilitat i territori del Govern de les Illes Balears (2007-2011), encapçalada per Gabriel Vicens, tenia entre els seus principals objectius la difusió de la xarxa ferroviària a Mallorca amb l'extensió del ferrocarril de sa Pobla fins Alcúdia i de Manacor fins Artà, així com la construcció d'un tramvia a la badia de Palma. En el cas de la línia sa Pobla-Alcúdia, l'oposició de l'ajuntament d'Alcúdia sobre el traçat de la línia feu que aquesta quedàs congelada (Frau, 13/03/2009); en canvi la línia Manacor-Artà s'inicià el 2010, després de fortes tensions entre la conselleria i l'ajuntament de Manacor, fonamentalment pel tema del pas del ferrocarril per la ciutat amb el projecte conegut com Tram-Tren<sup>223</sup>. Per altra, les fortes retallades pressupostàries a les arques públiques en motiu de la crisi també han afectat els

<sup>221</sup> En la construcció de les obres de l'estació intermodal s'havia de destruir prèviament el Parc de Ses Estacions. Aquest parc va ser més aviat un objecte de campanya electoral que una espai destinat a alleugerir la duresa del ciment i l'asfalt d'una ciutat com Palma on pràcticament no hi ha espais verds. De fet l'arquitecta Carme Pinós, dissenyadora del projecte, es va desmarcar del resultat final degut a les presses "electoralistes" que motivaren la seva precipitada finalització. Aquest parc va ser destruït al cap de poc més de dos anys de la seva inauguració, essent aquest un símbol de la manca de planificació i del malbaratament dels diners públics característic de l'urbanisme neoliberal que ha predominat a Palma al llarg dels anys 1990 i principis del segle XXI (González, 2006).

<sup>222</sup> La inversió prevista al PDSTIB per aquests dos projectes era de 230 milions d'euros. Però, com en el cas de les carreteres, l'adjudicació de les obres es feu a un cost superior al pressupostat. Així, per exemple en el cas del metro de Palma a la UIB, es va incrementar el cost del projecte fins a 119,98 milions d'euros (25,55 milions d'euros més del previst en el PDSTIB) (Capó, 16/03/2005).

<sup>223</sup> El projecte de ferrocarril entre Manacor i Artà ha estat abandonat el 2011 després de les eleccions autonòmiques, que suposaren el triomf del Partit Popular. Els nou equip de govern sostén que les dificultats pressupostàries han fet que aquest projecte sigui abandonat.

projectes ferroviaris de Mallorca, dels quals només es va iniciar el ja indicat de la línia Artà-Manacor (Obrador i Capó, 28/03/2010)<sup>224</sup>. L'altre projecte estrella en matèria ferroviària ha estat el de la reintroducció del tramvia a Palma, el Tram Badia<sup>225</sup>. Aquest projecte s'articulava al sí de la política de mobilitat del govern i també en el projecte de ciutat definida per l'equip de la batlessa Aina Calvo (PSOE), que també incloïa entre d'altres la construcció de carrils-bici i peatonització de carrers –eixos cívics–, entre d'altres. La primera fase del Tramvia de la Badia de Palma s'ha pressupostat en 380 milions d'euros –tèoricament finançats pel Ministeri de Foment i havia d'anar des de les Avingudes de Palma fins a l'aeroport, tot passant per la platja de Palma (Moure, 24/03/2009; Conselleria de Mobilitat i Ordenació del Territori, 2010)<sup>226</sup>.

*b) El cotxe es menja les illes Balears. L'avanç de les carreteres i la seva mutació en autopistes.*

- El problema de la xarxa de transport terrestre pel capitalisme de vocació agroexportadora. Els primers plans de carreteres.

L'articulació de les activitats econòmiques amb clara vocació exportadora dels segles XVIII i XIX –mentre la major part de la població no podia accedir als productes destinats als mercats exteriors– es va trobar amb l'entrebanc manifest d'una dèbil xarxa de transport terrestre. Així, es pot detectar que mentre les comunicacions marítimes se multiplicaven, les dificultats de connexió internes seguien essent un dels principals problemes de cara a establir el projecte econòmic-territorial promogut per les elits. El coll d'ampolla a l'expansió del capital venia de la mà de les dificultats d'apropar als ports –és a dir, als centres de consum exoinsulars– els productes de les illes. Aquesta fou una de les principals preocupacions per part dels principals grups de poder, com per exemple la RSEMAP (Reial Societat Econòmica d'Amics del País).

Les infraestructures de transport terrestre a les illes varen rebre un impuls amb el deteriorament de les relacions comercials amb les Antilles cap finals de la dècada de 1860. Barceló (1961) ens informa que el comerç i les inversions a les Antilles experimentaren una reculada cap el 1868, quan es produïren les primeres agitacions sociopolítiques a les colònies antillanes, preludi de la seva independència, a les que s'hi havia d'afegir una creixent competència comercial per part dels EUA i l'ampliació de l'àrea comercial dels països del sud d'Amèrica Llatina. Cap a finals del XIX es donaven els símptomes del final d'un cicle d'acumulació que havia estat estretament lligat a les exportacions a les colònies d'ultramar, en les que hi havia un marc institucional particular pel que fa, entre d'altres, a qüestions fiscals, o laborals ja que predominava l'explotació de mà d'obra esclavitzada<sup>227</sup> o seudoesclavitzada. La minva de les expectatives americanes motivaren el retorn de capitals que cercaren noves vies d'inversió més segures, sense abandonar completament la via americana que presentaria encara alguns alts i baixos. Lluís Alemany (1973:171) escrivia que "és llavors quan el capital que intervenia en aquest comerç, en forma de petites empreses, reverteix a la Ciutat i amb el nostre característic esperit d'associació s'empra en la creació de nombroses empreses industrials i de crèdit".

En aquest context, doncs, el retorn de capitals a la "terra mare" sembla que va tenir una certa rellevància en la configuració d'un nodrit nombre de societats, entre les quals destaquen les financeres i les de transport. Les primeres aportarien via crèdit la capacitat

<sup>224</sup> El 24 de juliol de 2008 el Consell de Ministres aprovà el conveni de col·laboració entre el Govern de les Illes Balears segons el qual el Ministeri de Foment aportaria uns 443 milions d'euros destinats principalment als projectes: línia sa Pobra-Alcúdia; línia Manacor-Artà; i Tren-Tram de Manacor. El projecte de ferrocarril entre Manacor i Artà ha estat abandonat el 2011 després de les eleccions autonòmiques, que suposaren el triomf del Partit Popular. Els nou equip de govern sostén que les dificultats pressupostàries han fet que aquest projecte sigui abandonat.

<sup>225</sup> Veure: [www.trambadia.cat](http://www.trambadia.cat) (maig 2011).

<sup>226</sup> El 5 de maig de 2011 la Comissió Balear de Medi Ambient informà favorablement el traçat del Tramvia de la Badia de Palma. Emperò, el programa del Partit Popular a la batlia de Palma, a les eleccions municipals del maig de 2011, incorporaven entre d'altres l'eliminació del projecte del tramvia de Palma, el carril-bici de les Avingudes i la peatonització dels carrers –eix cívic Blanquerna– duta a terme per Aina Calvo durant la legislatura 2007-2011. La majoria absoluta del Partit Popular a les eleccions del 22 maig de 2011 suposaran, en cas de seguir el programa, l'eliminació de tots aquests projectes (Programa del Partit Popular eleccions maig 2011: *Desperta Palma!* [www.popularespalma.es/resources/image/Programa\\_CAT\\_baja.pdf](http://www.popularespalma.es/resources/image/Programa_CAT_baja.pdf), maig 2011).

<sup>227</sup> L'esclavitud a Cuba fou abolida al 1886.

financera per emprendre les iniciatives empresarials "modernitzadores" i les obres públiques; i les segones configuraran el territori vers una vocació ultraexportadora en que totes les actuacions desembocaven en els principals ports de les illes (Barceló, 1961). A més, la inversió en les infraestructures de transport esdevenien per sí mateixes en vies d'acumulació del capital –particularment en períodes de crisi per sobreacumulació– que alhora establien les condicions per la seva ampliació, el que David Harvey (2004) ha definit com a solucions espacio-temporals.

El 1846 arribà a Mallorca Antonio López Montalvo per tal d'encarregar-se de la Prefectura d'Obres Públiques que tenia encomanda la missió d'impulsar les obres de ports, camins, fars i sanejament de zones humides (Aguiló i Llauger, 1996). Segons aquell enginyer la situació dels camins de les illes era molt precària i tan sols uns pocs camins mereixien la definició de carretera a Mallorca –camí Palma-Inca, Palma-Sóller (fins Alfàbia), seccions de Palma-Artà, Palma-Santanyí, Palma-Valldemossa, un terç de Palma-Andratx– i a Menorca, el Camí d'en Kane. Mentre que a Eivissa no hi havia cap camí que pogués definir-se com a carretera. Durant el temps que López Montalvo va estar a les illes (1846-1853), es varen dur a terme la projecció i construcció i/o condicionament de nous trams i traçats de carreteres per adequar la xarxa viària a la circulació rodada<sup>228</sup>.

López Montalvo va elaborar també el primer Pla General de Carreteres de Balears del 18/04/1848, aprovat per Reial Ordre de 10/02/1849 que modificava lleugerament la primera proposta (Llauger, 1996). D'aquell pla cal destacar la classificació resultant, ja que segons Pujalte (1999:24) "d'aquesta classificació depenien les inversions estatals, que prioritzaven les carreteres estatals o generals". Resulta clarivident el fet que les carreteres que reberen la categoria nacional foren aquelles que afermaven la xarxa vial mallorquina radial que feia desembocar els fluxos dels principals espais productius de l'illa a Palma –Palma-Alcúdia; Palma-Sóller; Palma-Andratx–, mentre que les carreteres provincials que depenien de la Diputació Provincial anaven en la mateixa direcció (p.ex. Palma a Capdepera per Manacor i Artà; Palma a Santanyí per Lluçmajor i Campos; Palma a Valldemossa). A Eivissa, la carretera que unia ses Salines –en mans de la família dels poderosos Salas– amb Vila i la de Sant Antoni-Vila d'Eivissa rebien la categoria de nacional. I, a Menorca la carretera de Ciutadella a Maó era l'única nacional. La resta de camins i carreteres quedarien desatesos (Llauger, 1996; Pujalte, 1999). L'ampliació de la xarxa viària va anar acompanyada de la implantació de les diligències que transportarien tant passatgers com mercaderies (Brunet i Artigues, 1996). Pujalte (1999:24) exposa com "la manca de competència d'altres mitjans de transport afavoriren el procés d'implantació del servei de diligències sota un règim monopolista que no es preocupava gaire de plantejar un sistema de comunicacions racional, i donà com a conseqüència una xarxa radial que no s'atenia a les necessitats reals de comunicació per l'interior de l'illa".

Entre la segona meitat del segle XIX i el primer terç del segle XX es va anar completant la xarxa viària de les illes, una xarxa que incidia en el model radial amb node principal a les ciutats portuàries de Palma i Eivissa i a Menorca on la xarxa estava presidida per la via que uneix Maó i Ciutadella. Algunes de les carreteres provincials incorporaren ramals al que ja eren considerades atraccions turístiques, com per exemple la de Palma a Capdepera que comptava amb un ramal a les Coves d'Artà i la de Palma a Santanyí amb un ramal als Banyes de Sant Joan. A part de les carreteres principals, cal destacar l'impuls que va rebre la construcció de carreteres perifèriques. Així, a principis del segle XX els prohoms reclamaven la construcció que unís Andratx amb Estellencs per tal de poder realitzar l'excursió a la zona NW de la Serra de Tramuntana. El primer camí construït a principis de segle deixà de ser transitat per la seva perillositat (Soriano-Frade, 1996). Aquest projecte no va arribar fins els anys 1930 quan s'executaren les obres en base als projectes de Marià Pascual. Uns projectes dels anys 1932 i 1956 que corresponien a les diferents seccions de la carretera que fou finalment inaugurada el setembre de 1960 (Llauger, 1996; Buades, 2004).

L'enginyer Antonio Parietti Coll pot ser considerat com una de les figures més destacables en la composició del territori illenc vers la producció turística. A finals dels anys 1920, Parietti va dirigir la construcció de la carretera que havia d'unir l'Hotel Formentor amb

<sup>228</sup> Condicionament dels trams més deteriorats de: carretera Inca-Alcúdia (1847); Palma-Inca (1848); Palma-Manacor (1849). Millora dels camins: Palma-Santanyí; Palma-Valldemossa; Maó-Ciutadella, etc. Construcció de la carretera de Sóller, el tram Alfàbia-Sóller de nova construcció (1849). Construcció de la carretera Esporles-Banyalbufar (1851); ramal d'Alcúdia-Campanet-Sa Pobla (1851). Projectes de carreteres: Inca-Sineu (1851); Algaida-Sant Joan (1851); Sant Llorenç-Son Servera (1851); Valldemossa-Deià (1851); Eivissa-Sant Antoni (1852); pont de fusta sobre la desembocadura de Sa Riera a Palma (1852) (Llauger, 1996).

Pollença i que fou sufragada per Adán Diehl. Les obres de l'hotel i de la carretera es realitzaven al mateix temps, amb la qual cosa una obra retornava a l'altra, ja que mentre es construïa l'hotel, no es trobava gent disposada a treballar a la carretera, havent d'anar cercar, fins i tot, un important contingent de treballadors a Alaró. L'hotel es va inaugurar al 1929 sense haver-se acabat encara la carretera que fou inaugurada al febrer de 1930 (Alcover, 1992). Els anys 1920 Parietti projectà la carretera de Randa fins el monestir de Cura, i als anys 1930 la de Sa Calobra a la Serra de Tramuntana per tal de visitar el Torrent de Pareis. Ambdues carreteres són de clara vocació turística (Llauger, 1996; Vives, 2005).

Soriano-Frade (1996:91) ens diu al respecte que: "aquestes carreteres se construïren travessant paratges quasi inaccessibles per a que el viatger li sigui donat contemplar, al temps que discorre per les seves cobres i rasants, la sorprenent meravella dels paisatges que davant d'ell se despleguen, facilitant-li còmode accés a tan portentosos llocs". Aquestes carreteres no duen a cap indret que els habitants de les illes freqüentassin, ans al contrari posaven en "valor turístic" indrets que fins aleshores restaven gairebé fora de la petjada humana. En quant a la relació entre transport terrestre i el negoci turístic, hom pot destacar que ja al 1931 se va establir un servei combinat del ferrocarril de Sóller amb autocars per tal de fer un circuit entre Valldemossa, Deià i Sóller els dijous i diumenges (Vives, 2005).

La figura de Parietti estarà estretament vinculada al cor del poder, particularment amb el capital turístic i especialment durant el franquisme. A més d'ocupar el lloc d'enginyer en Cap d'Obres Públiques de la Diputació Provincial de Balears entre el 1959 i el 1969, Parietti ocupà la presidència del Foment del Turisme de Mallorca entre el 1962 i el 1971; i des del 1951 ocupà el lloc de conseller del Banc de Crèdit Balear (BCB). En relació al BCB, s'ha de tenir en compte que Parietti fou l'encarregat de redactar el projecte de la urbanització de Santa Ponça per la filial del banc, IMISA (Inmuebles y Materias Industriales SA), i que fou aprovada al 1955 (Segura, 1973). La relació entre el lobby proturístic del Foment del Turisme de Mallorca i la construcció de les carreteres fou molt estreta des del naixement del Foment (1905). De fet, la presidència del Foment va estar ocupada per destacats enginyers que ocupaven llocs rellevants a l'administració pública: Gabriel Roca Garcias (1949-1956) i que fou Director del Port de Palma (1940-1962); Antoni Parietti Coll (1962-1971) qui era el Cap d'Obres Públiques (1959-1969); i Antoni Garau Mulet (1972-1979) i que fou Cap de Costes (1964-1991). D'aquesta manera les peticions del Foment, òbviament, tenien ràpida acollida dins les entranyes de l'administració.

En temps de la Dictadura de Primo de Rivera se promulgà el "Pla de Ferms Especials" (Reial Decret de 9 de febrer de 1926), amb el qual es substituïa el macadam per paviments asfàltics. Aquest pla tan sols afectà a 119 km de carreteres mallorquines; un esbiaix mallorquí que té molt a veure amb la major capacitat de pressió de les classes dirigents mallorquines respecte de les altres illes (Soriano-Frade, 1996). El president del FTM, Ferran Alzamora, va encapçalar les demandes per tal que s'acabàs la carretera que havia d'unir Andratx amb Alcúdia, de la que quedaven encara alguns trams importants per construir. Una carretera que s'entenia prioritària pels interessos turístics, per a realitzar excursions per la Serra de Tramuntana en un temps en que encara no havia triomfat plenament l'heliofília, però que ja es trobava als seus inicis<sup>229</sup> (Vives, 2005).

Al principi de la Segona República, les forces vives, es lamentaven dels minsos fons que des del Ministeri de Foment es destinaven per a la construcció de carreteres a les Balears. El Ministeri preveia destinar 800 mil pessetes pel bienni 1932-1933, mentre que aquelles preveien que serien necessaris entre 12 i 20 milions. El 1932 els grups dirigents –polítics, Cambra de Comerç de Mallorca, Eivissa i Formentera, Cambra de Comerç de Menorca, Foment de Turisme de Mallorca, gremi hotelier i l'Automòbil Club– varen promoure una assemblea de la Diputació Provincial en la que un dels principals punts fou la demanda de l'equiparació del finançament de carreteres de les Balears amb el canari (Buades, 2004). Així mateix, en aquells moments, es construïa una de les carreteres que amb el temps esdevindran més importants: carretera de Can Pastilla a s'Arenal. Segons Rosselló-Verges (1964:491) "la carretera litoral, molt posterior, ha estat el vertader catalitzador i factor aglutinant de s'Arenal".

Llauger (1996, 1997) i Pujalte (1997a) ens expliquen l'explosiva evolució del transport motoritzat i l'expansió de les infraestructures viàries a les Balears. A les portes de la via balear

<sup>229</sup> Joan Buades (2004:59) explica com a principis dels anys 1930, H. Brittain publicà al *Windsor Magazine* un reportatge sobre Mallorca titulat "Majorca, where the sun shines" que fou llavors editat com a fulletó pel Foment de Turisme de Mallorca.



del desenvolupisme (turístic), el 1940 hi havia uns 1211 km de carreteres de la xarxa estatal. La construcció de les carreteres tan sols és comprensible per l'ascens de la indústria de l'automòbil i la seva progressiva generalització. Bona part de les carreteres tenien per objectiu connectar els principals espais de producció de l'illa, i molt especialment crear rutes destinades al consum turístic que serien cobertes per excursions amb autobusos. El "virus" de l'automòbil arribà a Mallorca a principis de segle XX, però tan sols les elits gaudien d'aquell objecte de luxe, com per exemple l'industrial Vicenç Juan Ribas o el poliempresari i propietari del diari *La Última Hora*, Josep Tous Ferrer. Tous Ferrer que era el representant de la Compañía General Española de Automóviles, va patrocinar al 1900 la visita del seu fundador i director general, Emilio de la Cuadra. Aquest proposava l'impuls de la indústria de l'automòbil que podria portar els turistes europeus. No obstant, com diu Pujalte (1997a:22) "no varen veure molt clar els empresaris mallorquins això de muntar rutes turístiques per l'illa, i molt menys que el negoci de fabricació d'aquells autobusos fos quelcom rendible". Finalment, aquella iniciativa que no fructificà a Mallorca fou el germen de J. Castro Sociedad en Comandita, Fábrika Hispano Suiza de Automóviles, una de les marques més conegudes al món en aquells moments. El 1913 se fundà l'Automòbil Club Mallorca i el 1949 el Moto Club Mallorca, delegació del RACE (Real Automóvil Club de España) com a lobbies de l'automòbil, que actuaren sovint de la mà dels lobbies turístics (Mas, 1997).

La Primera Guerra Mundial va suposar una aturada en les importacions d'automòbils. La indústria de l'automòbil destinaren la seva capacitat fabril a la construcció de vehicles militars. Després de la Gran Guerra es va reprendre la fabricació d'automòbils, amb la particularitat d'introduir noves pautes productives d'acord amb la racionalització fordista del treball, naixia el fordisme i proliferava l'automòbil, explotava la mobilitat i el consum dels derivats del petroli. A les Balears, es passa d'haver-hi 403 vehicles el 1920 a 5192 vehicles el 1930 (Pujalte, 1997a). Durant els anys 1920, la xarxa ferroviària va arribar al seu punt àlgid de màxima expansió, i al mateix temps apareixien i s'expandien els vehicles per transport de passatgers i de mercaderies. L'automòbil i la carretera començaven a guanyar terreny al ferrocarril. El 1920 es va fundar LORYC SC, la primera i única marca automobilística de les illes. Els socis fundadors foren: Rafael de Lacy Gual i Antoni Ribas Reus que aportaren 7,5 mil pessetes cadascun; l'enginyer francès, Agustí Ouvrard Dury que procedia de la fàbrica francesa EHP (Etablissement de Henry Precloux) aportà 10 mil pessetes; i Ferran Alzamora Gomà, de Casa Alzamora i que aleshores era el president del Foment del Turisme de Mallorca, aportà 25 mil pessetes i cedí els locals pels tallers. El 1922, la societat en comandita es converteix amb societat anònima, i es feu una ampliació de capital a la que acudiren alguns dels principals capitals de les illes i també capitals francesos. Es fabricaren uns 120 vehicles fins el 1926, any en que va tancar, tal com sostenen Batle i Pujalte (1997), per mor de la dura competència que els hi suposaven els vehicles més barats de la Ford i la Citroën que anaven adreçats a majors segments de població i per una deficient gestió i manca d'inversions. A partir de llavors, amb les interrupcions de la Guerra Civil i la Segona Guerra Mundial, les matriculacions de vehicles presentarien una tendència creixent (Pujalte, 1997a).

- Carreteres per al boom turístic. El cotxe comença a desplaçar el ferrocarril.

A partir de 1925 s'establiren línies de transport per carretera paral·leles al traçat del ferrocarril, la qual cosa contribuï a minar el ferrocarril i catapultà a les empreses de transport terrestre de passatgers i mercaderies. No fou fins el 1934 en que es promulgà un Decret que establia la preferència d'atorgament de les línies regulars per carretera per a les companyies de ferrocarril. En aquells moments ja hi havia 57 serveis per carretera que cobrien uns 1225 km, i tan sols 5 serveis amb 100 km corresponien a la Companyia dels Ferrocarrils de Mallorca (Pujalte, 2002). El 1931 Simón Barceló Obrador (1902-1958) va adquirir un autocar a Antoni Bibiloni qui tenia la concessió del servei de correus i mercaderies entre s'Horta i Felanitx. Una adquisició que li costà 11150 pessetes i que va poder afrontar amb un crèdit del Banc de Felanitx i alguns estalvis. Simón Barceló era el quart germà d'un total de 9 i aconseguí el carnet de conduir al servei militar. A partir d'aquí la família Barceló aniria forjant un imperi turístic, el Grup Barceló. Aquest imperi s'inicià amb l'empresa familiar que amplia la flota d'autobusos i adquirí al 1944 el Bar Orient de Felanitx des d'on sortien els busos per a cobrir les diferents rutes. En vistes de l'ascens del negoci turístic, els fills de Simón Barceló Obrador –Simón i Gabriel–, varen vendre la concessió de la ruta Palma-Felanitx i constituïren a principis dels 1950

Autocares Barceló que tenia per objectiu cobrir diversos trajectes realitzats pels turistes, des d'excursions fins als trajectes des de l'aeroport fins als hotels, etc (Buades, 2009a; Grupo Barceló, 2006).

Durant i després de la Guerra Civil, els presos republicans dels nombrosos camps de concentració (p.ex. Llatzeret al Port de Sóller; Es Capdellà a Calvià; Albercutx a Pollença; Regana a Lluçmajor; Son Catlar a Campos; s'Espinagar a Felanitx; s'Estador dels Porcs a Santanyí; etc) construïren carreteres (i altres obres públiques), algunes de les quals eren clarament d'interès turístic, com per exemple la que unia el Port de Pollença amb Alcúdia o la del Cap Regana al Cap Blanc (Lluçmajor).



Figura 22. Autopista Palma-Aeroport dies abans de la seva inauguració, 1968 (Font: Barceló 1973:33).

A la dècada dels 1950 es finalitzava la carretera que travessava tota la Serra de Tramuntana, la C-710 (123 km, d'Andratx a Formentor). Per una banda se va construir el tram que unia el Port de Pollença amb Lluç i el de Lluç amb Son Torrella entre els anys 1930 i 1940; i per una altra banda se va dur a terme la secció que uneix Sóller amb Son Torrella. Aquest tram va ser finançat pels EUA amb 1 milió de dòlars, com a contrapartida a la construcció del radar nord-americà al cim del Puig Major cap a mitjans dels 1950<sup>230</sup>. Una contrapartida que entrava dins dels acords entre el règim feixista i el govern dels EUA en matèria econòmica i militar de 1953 (Llauger, 1996). D'aquesta manera es completava la ruta turística de tota la Serra de Tramuntana. Aquella dècada, també s'inaugurava la carretera que unia Artà amb Alcúdia

(34 km) que amb el temps seria clau per a la transformació turística de la zona nord de l'illa que comptava amb platges espectaculars.

Durant els anys 1950 se posaren en funcionament nombroses excursions regulars amb autocar: la ruta de Formentor que passava per Selva on actuava l'Agrupació Aires de Muntanya, anava a Lluç i finalment arribava a Formentor per després tornar a Palma; la ruta de Valldemossa cap a Sóller, passant per Deià; i la ruta de les Coves del Drac a Manacor. A partir de llavors, sorgiren noves rutes, nous espais es posaven a l'abast del consum turístic i les classes dirigents dels diferents municipis pressionaven per a que les excursions que transportaven els ramats de turistes s'aturessin al seu poble. A les atraccions folklòriques o paisatgístiques s'hi afegirien d'altres de tipus industrial-comercial, com per exemple l'aturada a les fàbriques de les perles Majorica a Manacor, o les de sabates a Inca i Lluçmajor (Vives, 2005).

El 1944 es va iniciar la via que unia el Moll Vell de Palma i el Dic de l'Oest (iniciat el 1941) i que acabaria el 1962, el Passeig Marítim. Aquesta via es convertiria en un dels principals espais turístics de la ciutat, a més d'un important eix de connexió amb el ponent de la badia. I a l'any 1976 s'inaugurava l'Autopista de Ponent que uniria el Passeig Marítim amb les zones turístiques de Calvià (Llauger, 1992). D'aquesta manera, es projectava i consolidava la zona de la Badia de Palma com a principal espai de producció turística de l'illa de Mallorca (Buades, 2004).

A Eivissa, a finals dels anys 1950 es dur a terme una de les principals carreteres com és la que dona accés a l'aeroport des Codolar, construïda un any abans de la inauguració de l'aeroport al 1958. A la dècada de 1960 les infraestructures de transport terrestre menorquines no s'adaptaven a les exigències de les elits locals que perseguïen l'entrada del negoci turístic. En aquells anys s'asfaltà la carretera Maó-Ciutadella, però tal com exposa Soriano-Frade (1996:94) "se trobava a faltar que les cales i platges del nord i sud de l'illa no disposessin d'accessos, situació que començaria a corregir-se amb la construcció d'una nova carretera (M.A. Llaguer i J. Torres), que, des del poble de Ferreries i després d'onze quilòmetres en direcció sud, es veurà Cala Galdana, un dels més esplendorosos paisatges de Balears, desconeguda inclús per molts de menorquins, i a la costa nord, una altra nova carretera de quatre quilòmetres (M.A. Llaguer i J. Torres), partirà, des del creuament de la de Maó a Fornells, cap el

<sup>230</sup> Els militars nord-americans varen romandre a la base del Puig Major fins el 1993.

port d'Addaia, privilegiat enclavament en aquest sector del litoral". En contra dels laments que solien fer els grups de poder de les illes sobre les deficiències infraestructurals en matèria de carreteres a les illes (Buades, 2004; Vives, 2005), un conegut home del règim, Jorge Vila Fradera (1961:136) escrivia que "el problema de les carreteres és aquí [a les Balears] menys greu que en molts sectors de la Península". Un factor que Vila Fradera no descuidava a l'hora de formular els motius pels quals la industrialització turística havia quallat a les illes.

El 1968 s'inaugurava una de les primeres autopistes de l'Estat espanyol, la de Palma a l'Aeroport de Sant Joan. El projecte va ser aprovat el 25 d'abril de 1963 amb un pressupost de 238.572.059 pessetes. Aquestes obres foren finançades mitjançant un préstec del Banc Mundial. Aquest projecte va ser un dels tres aprovats en el primer paquet de subvencions per al Pla de Carreteres del Banc Mundial atorgat al règim feixista, essent els altres dos les autopistes de Madrid-Alacant-Barcelona i Oviedo-Figaredo. Aquesta infraestructura obria un nou accés a Palma, just per la façana marítima, enfront de la Seu, que connectava les zones turístiques de la Badia de Palma –Passeig Marítim de Palma, Calvià– amb la principal porta d'entrada dels turistes (Llauger, 1992; Buades, 2004). Així mateix, hom pot destacar les bones relacions de les elits econòmiques de les illes, en concret Joan Nigorra del Banc de Crèdit Balear qui a l'any 1960 es reunia amb Paul F. Craig, tècnic del Banc Mundial (Buades, 2004).

L'espai guanyat a la mar entre la Seu i la nova infraestructura viària –600 mil Tm de pedra per construir el dic i 200 mil Tm per l'escullera– va ser objecte dels interessos político-empresarials dels "senyors" de Mallorca. Tal com ens diu Llauger (1992:59) "per obra i gràcia de l'autopista, havia aparegut entre ella i les muralles una extensió considerable de terreny guanyat a la mar que, unit al que ja existia abans de les obres, assolía una superfície d'uns noranta mil metres quadrats". El 21/11/1973 es va constituir la societat Parkmar SA formada per: Juan Torres Llodrà (enginyer de camins, canals i ports i funcionari de la Direcció d'Obres Públiques); Andreu Parietti Lliteras (Cap Provincial de Carreteres); Miquel Coll Carreras (Advocat de l'Estat); i Ramon Oliver Mayol. Tots ells eren socis també de Apartamentos Insulares SA. La societat Parkmar, l'única que es presentà al concurs, es va fer amb el concurs de la construcció del parc i els aparcaments. A partir de llavors es desfermà una important campanya mediàtica i social en contra del negoci dels aparcaments per busos en aquell espai. El 9 de juliol de 1975, unes 30 organitzacions ciutadanes sol·licitaren al Governador Civil, Carlos de Meer, permís per manifestar-se en contra de les obres del Parc de Mar. Les organitzacions no obtingueren el permís per part de les autoritats feixistes, però el ple de l'Ajuntament del 22 de juliol va ser pres per un elevat nombre de persones que duen una camiseta que deia "Parc si, pàrking no". Finalment, el fort rebuig social aconseguí que aquella zona es convertís en espai d'oci en comptes de negoci, conegut avui com el Parc de la Mar. No obstant, l'Ajuntament de Palma va pagar 135 milions de pessetes a Parkmar SA per tal de rescatar la concessió (Miró, 1978). El desembre de 1977 l'equip encapçalat per l'arquitecte Pere Nicolau guanyà, amb el projecte "zócalo", el primer premi del concurs per a la construcció del parc que s'inaugurà el 1984 (Llauger, 1992).

La progressiva consolidació de la societat de consum a l'Estat espanyol, impulsada pel capitalisme franquista (conegut com tecnocràtic) i les seves xarxes d'interessos –domèstiques i internacionals–, es manifestà en la proliferació dels vehicles motoritzats privats, amb el Seat 600 com a símbol paradigmàtic de la versió espanyola del fordisme (Pujalte, 2002). Cap a principis dels 1970, pel que fa a infraestructures de transport terrestre motoritzat, segons Llauger (1997:188), "s'havia tancat l'anell costaner mallorquí, ultimant-se els trams pendents entre Artà i Alcúdia, entre Lluc i Sóller i entre Estellencs i Andratx; a Menorca s'havien realitzat tres nous accessos a la costa: Sant Adeodat, Cala Galdana i Port d'Addaia; i a Eivissa a més d'haver-se acabat o millorat els accessos a la Cala de Sant Vicenç i a Portinatx, es realitzaven importants millores a la carretera de Sant Antoni de Portmany". Cal destacar el fet que mentre Mallorca comptava amb un anell litoral, Menorca es trobava molt enrere d'assolir la circumval·lació a l'illa cosa que volia ser contrarestada al Pla Provincial d'Ordenació de les Balears de 1973, on es preveia la construcció d'una carretera que recorregués el litoral menorquí, encara que per sort aquest projecte no es va arribar a dur a terme. A la taula 64 es pot veure com a l'any 1979 es comptabilitzaven uns 2106 km de xarxa viària a les Balears. A partir de les dades aportades per Llauger (1996) sobre la xarxa viària de categoria estatal a les Balears, es pot dir que entre 1940 i 1979 aquesta es va incrementar en uns 136 km, en uns anys de fort desenvolupisme de les infraestructures "pesades". En canvi, no comptam amb informació sobre la xarxa viària provincial de Balears per aquest període.

<b>Taula 64. Xarxa viària a les Illes Balears, 1979 (Font: IBAE, 2006).</b>			
	Estatat (Km)	Provincial (Km)	Total (Km)
Mallorca	1.041	680	1.721
Menorca	148	25	173
Eivissa	139	47	186
Formentera	19	7	26
<b>Balears</b>	<b>1.347</b>	<b>759</b>	<b>2.106</b>

Entre el 1979 i el 1989 la longitud de les carreteres augmentà en torn a uns 37 km, arribant a 2143 km. Entre els anys 1979 i 1989, es detecten certes diferències entre l'extensió ocupada per la xarxa viària a les illes de Menorca (-1 km), Formentera (-3 km) i Eivissa (-12 km), i a Mallorca, en canvi, hi ha un increment de 52 km. Un dels motius pels quals es manifesten aquestes diferències, és degut a qüestions metodològiques de les diferents fonts emprades. Mentre que la primera informació prové dels registres de la Jefatura Provincial de Carreteras, la segona prové de la cartografia topogràfica del Govern Balear (1:25000) de 1990 (vol de 1989).

Entre els anys 1970 i principis dels 1990 es va construir la via de circumval·lació de Palma, que enllaçaria les principals infraestructures d'entrada a l'illa (port i aeroport) amb la part posterior de Ciutat on s'ubicaven els grans magatzems de l'illa, els polígons comercials-industrials –Son Castelló i Can Valero– i obria les portes a l'expansió urbano-turística de nous espais de l'illa. Les obres de la Via de Cintura costaren uns 5959 milions de pessetes i les expropiacions prop de 5 mil milions de pessetes. Les inauguracions dels trams d'aquesta via solien coincidir amb períodes electorals. Llauger (1992:90) diu que "el President Cañellas, com havia fet quatre anys enrere amb el tram anterior, inaugurava aquesta secció de la nova ronda la primavera de 1991, pocs dies abans dels tercercs comicis autonòmics". Les inauguracions dels trams de la via s'inserien dins de la campanya electoral i es presentaven com a mostra de la "bona gestió" i del projecte "modernitzador" de la classe político-empresarial de les illes i, alhora, contribuïa a tancar els escàndols que han acompanyat la vida política balear, des dels inicis de la "democràcia".

La colonització del territori per part de l'automòbil i les infraestructures viàries s'estenia a les principals ciutats de les altres illes, amb la construcció de les rondes de Maó i Ciutadella a Menorca, i la ronda d'Eivissa vila. En aquells mateixos anys, s'obria pas per l'interior de Mallorca, l'autopista Palma-Inca, que fou de les primeres infraestructures viàries contra les quals es manifestà l'encara dèbil societat civil mallorquina just l'any en que s'aprovava la Constitució espanyola. En aquella lluita social fou especialment important el paper desenvolupat pel sindicat agrícola, Unió de Pagesos que començà a caminar en la clandestinitat el 1977, així com els col·lectius llibertaris. A principis de 1978 s'iniciaren múltiples accions en contra de l'autopista: el gener membres de Denúncia i Control havien acampat al davant de les màquines excavaadores; el febrer una manifestació convocada per Unió de Pagesos fou dissolta pels antiavalots de la Guàrdia Civil, fent servir bales de goma (Garcia, 2010a).

Es pot destacar el fet que prèviament, el 7/07/1977 l'illa de sa Dragonera, sobre la que hi havia un projecte "modernitzador-urbanitzador", fou *okupada* per diferents col·lectius llibertaris i aquests foren els que protagonitzaren junt amb Unió de Pagesos la lluita contra l'autopista Palma-Inca. Aquesta pot ser considerada una de les primeres accions ecologistes autònomes de l'illa, encara que el GOB Mallorca ja havia nascut al 1973 (Garcia, 2008; J. A. R., 28/02/1978; Rayó, 2004). Santiago Miró (1978) ens explica com als anys 1970 quan a Inca governaven els empresaris-polítics vinculats al règim feixista (p.ex. Antonio Fluxà, Jaume Beltran, Joan Morell, Antonio Pujades, Guillermo Domenech, Pedro Ballester, Bartolomé Alzina, Juan Togores, Juan Llobera, etc), va haver una intensa activitat constructora que es vinculava als interessos dels prohoms del poble i a les expectatives de negoci de la nova autopista.

A les taules següents (65, 66 i 67) es pot veure l'evolució de les infraestructures de transport terrestre motoritzat de les illes –carreteres–, amb les noves obertures que s'han dut a terme entre 1989 i el 2000 i la longitud de cadascuna. Durant aquest període s'ha passat d'una xarxa de carreteres de 2145 km al 1989 que ocupava 1,65 mil Ha; a una xarxa de prop de 2221 km al 2000, amb una superfície ocupada de prop d'1,79 mil Ha. La major part dels nous trams de xarxa viària es van estendre per l'illa de Mallorca, on la seva longitud va augmentar en un

3,34% i la superfície ocupada un 10,1%. Convé destacar el fet que la major part de les infraestructures de transport terrestre motoritzat afecten a sòls d'un elevat valor agrològic i també d'un alt valor ecològic i paisatgístic. Pilar Vega (2003) estimava que el 21,7% de la xarxa viària de les illes afectava a espais naturals.

L'impacte d'aquestes infraestructures va ser molt major a Mallorca que a la resta d'illes, ja que mentre que a Menorca l'increment de la longitud en termes relatius era el major de l'arxipèlag (6,8%) entre 1989-2000, la major ocupació de territori corresponia a Mallorca on aquesta s'incrementà en un 10,1% entre 1989-2000. Cal apuntar que les principals obres executades en aquest període tendien a circumval·lar els principals nuclis de població i d'activitat turística (p.ex. circumval·lacions de Ciutadella, Maó, Santa Eulària, Palma, Eivissa, etc). Es podria dir, que encara resta per fer un estudi minuciós i integral (amb els conflictes socials associats) de l'evolució de les infraestructures de transport a les Balears, malgrat hi hagi obres que tracten diferents aspectes de les mateixes.

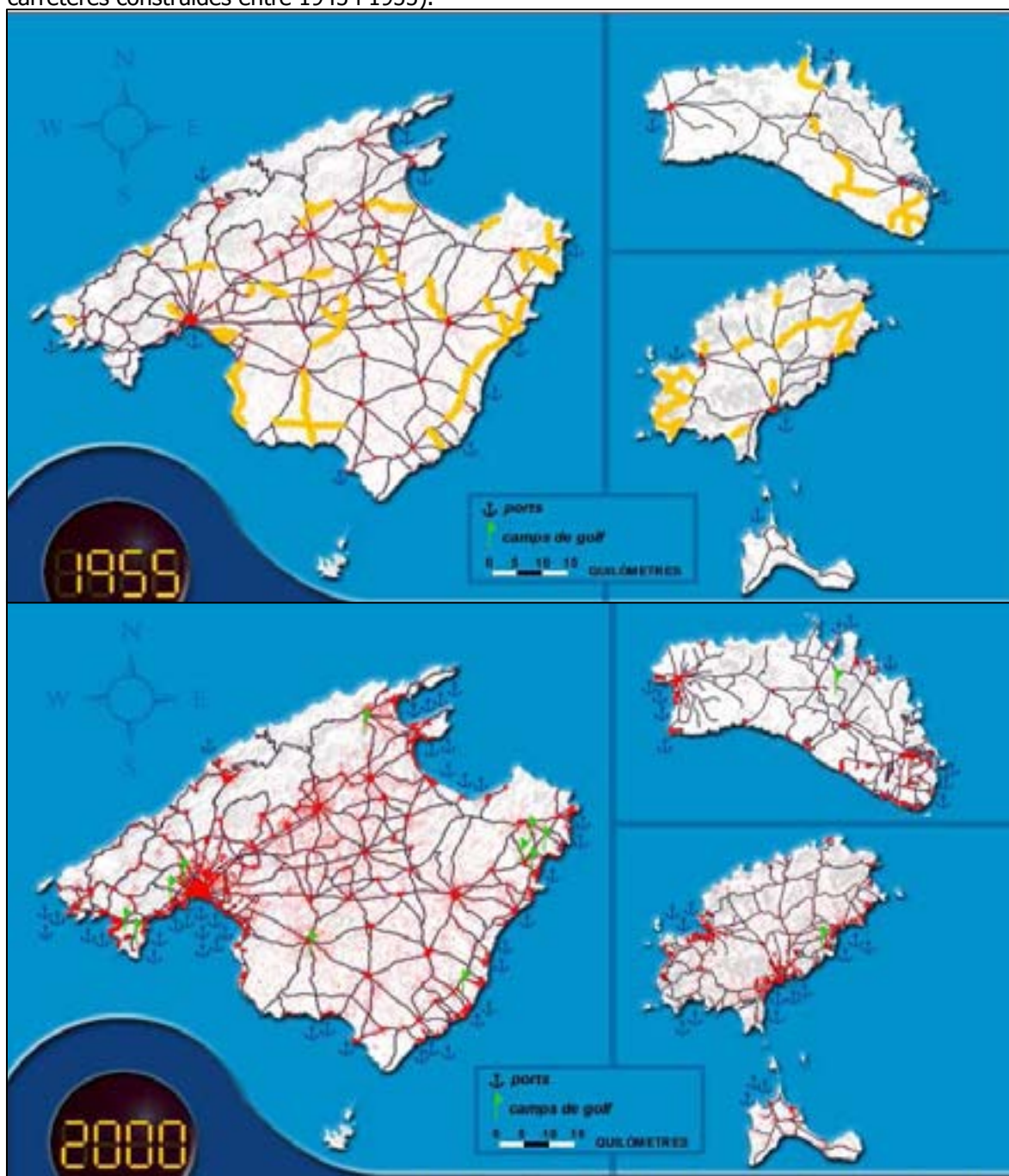
<b>Taula 65. Nous trams i xarxes viàries, 1989-1995 (Font: Blázquez et al. 2002:231)</b>			
<b>Illa</b>	<b>Carretera</b>	<b>Longitud (Km)</b>	<b>Superfície (Ha)</b>
Mallorca	Autopista Inca (tram) i connexió amb Consell	17,67	—
	Variant de Peguera	4,69	—
	Segon cinturó de Palma PM-30 (entre autopista d'Inca i Carretera d'Inca)	1,13	—
	Ronda Capdepera (tram)	0,87	—
	Cales de Mallorca	1,98	—
	Cala d'Or	1,58	—
	Accessos Peguera	1,41	—
	<b>Mallorca</b>	<b>29,32</b>	<b>63,61</b>
Menorca	Variant d'Alaior	2,60	—
	Cinturó de Maó	3,80	—
	<b>Menorca</b>	<b>6,40</b>	<b>4,81</b>
Eivissa	Segon cinturó d'Eivissa (E-20)	4,18	3,04
	<b>Eivissa</b>	<b>4,18</b>	<b>3,04</b>
<b>Balears</b>		<b>39,90</b>	<b>71,45</b>

<b>Taula 66. Nous trams i xarxes viàries, 1995-2000 (Font: Blázquez i Murray, 2003 –a partir de Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transports del Govern de les Illes Balears–).</b>			
<b>Illa</b>	<b>Carretera</b>	<b>Longitud (km)</b>	<b>Superfície (Ha)</b>
Mallorca	Túnel de Sóller	3,96	4,75
	PM-27 tram Inca - Consell	9,00	33,30
	Accés Alaró	2,50	3,00
	Ronda Sa Pobla	1,05	2,63
	Accés S'Arracó	2,40	2,16
	Accés Cala Llamp	0,50	0,55
	Vial Santa Maria	0,40	0,48
	Accés es Murterar	3,66	4,39
	Circumval·lació d'Alcúdia	5,85	7,02
	Ronda Son Servera	0,70	0,84
	<b>Mallorca</b>	<b>30,03</b>	<b>59,13</b>
Menorca	Variant Nord Ciutadella	4,40	5,28
	Cinturó Maó (tram)	0,92	1,10
	<b>Menorca</b>	<b>5,32</b>	<b>6,38</b>
Eivissa	Ronda Santa Eulària	1,00	1,20
	<b>Eivissa</b>	<b>1,00</b>	<b>1,20</b>
<b>Total Balears</b>		<b>36,34</b>	<b>66,71</b>

**Taula 67. Evolució de la xarxa viària a les Illes Balears, 1989-2000 (Font: Elaboració pròpia a partir de taules anteriors i Blázquez et al., 2002).**

	1989		1995		2000	
	Longitud (Km)	Superfície (Ha)	Longitud (Km)	Superfície (Ha)	Longitud (Km)	Superfície (Ha)
Mallorca	1.773	1.215	1.802	1.279	1.832	1.338
Menorca	172	241	178	246	184	252
Eivissa	174	166	178	169	179	170
Formentera	26	33	26	33	26	33
<b>Balears</b>	<b>2.145</b>	<b>1.655</b>	<b>2.184</b>	<b>1.726</b>	<b>2.221</b>	<b>1.793</b>

Figura 23. Les infraestructures viàries de les Balears 1955-2000 (Font: LSIG, 2000) (En groc les carreteres construïdes entre 1945 i 1955).



- Expansió de les megainfraestructures de transport terrestre com a element clau del cicle d'acumulació financer-immobiliari i del turisme immobiliari.

Les infraestructures de transport terrestre de les Balears s'han anat configurant al llarg de la prolongada ocupació humana del territori, convertint-se en un dels principals elements explicatius de la configuració territorial de les illes, així com dels processos que en elles es duen a terme. Des dels lobbies de l'automòbil i de la carretera (Estevan, 2003) s'ha identificat sistemàticament l'accidentabilitat a la qualitat/quantitat de carreteres, a la manca de "vies segures"<sup>231</sup>, tal com dits lobbies defineixen a les autopistes i demés vies de gran capacitat, en les que les velocitats superen els 100 km/h, quan la major part dels accidents i morts estan vinculats al transport motoritzat individual (cotxe i moto), a les altes velocitats i a la combinació d'aquests elements amb l'ambient festiu (lligat a l'alcohol i substàncies psicotròpiques) regnants a les illes turístiques que són les Balears, i molt especialment al període estival<sup>232</sup>.

Sota aquest context ideològic es va dissenyar el Pla Director Sectorial de Carreteres de les Illes Balears (PDSC) (Decret 87/1998, de 16 d'octubre 1998) i que havia de desplegar un important conjunt d'infraestructures de transport terrestre motoritzat de gran capacitat (autopistes) a Mallorca, especialment. Aquestes obres, declarades d'interès general, havien de sufragar-se mitjançant un conveni de col·laboració entre el Govern de les Illes Balears i el Ministeri de Foment. Aquest conveni fou signat el 21 de gener de 1998, en un marc polític en el que coincidien les forces conservadores del Partit Popular al govern autonòmic (Jaume Matas) i central (José María Aznar). Emperò, amb el canvi de color polític en l'administració autonòmica del Pacte de Progrés al 1999, es va redirigir la política d'infraestructures vers una de mobilitat. Com a resultat d'aquell canvi d'orientació, la qüestió del finançament conveniat anteriorment va quedar estancat, ja que el pactat entre les forces conservadores era per obres de gran capacitat (autopistes).

El PDSC va ser modificat puntualment en dues ocasions, una primera (20 d'abril de 2001), definida com la modificació "progressista", duta a terme pel Pacte de Progrés (1999-2003), amb la supressió d'autopistes; i una segona (11 de desembre de 2003), definida com la modificació "neoconservadora", duta a terme pel Govern Matas-Munar (2003-2007), amb la proliferació de les autopistes. Aquesta segona modificació, que s'incorpora en el Pla Territorial de Mallorca de 2004, va quedar exempta de realitzar el tràmit d'avaluació ambiental estratègica (Directiva 2001/42/CE del Consell Europeu i del Parlament Europeu) ja que es va aprovar abans del 21 de juliol del 2004, data a partir de la qual aquest tràmit era d'obligatori compliment. El buit temporal de prop de tres anys, entre la Directiva europea d'Avaluació Estratègica i el seu obligat compliment, va ser aprofitat en aquest cas per aprovar una modificació del pla de carreteres que difícilment hagués pogut sortejar el tràmit de dita avaluació, ja que probablement pel seu impacte hagués sortir desfavorable.

La segona modificació es va dur a terme en un altre moment de coincidència de les forces conservadores al govern de la CAIB i del Gobierno de España, amb Jaume Matas i José María Aznar com a presidents dels respectius governs. Aquestes noves infraestructures "pesades" s'havien de finançar amb un nou conveni de carreteres<sup>233</sup> entre les dues administracions. Tal com relata Blázquez (2006b:256) aquest conveni fou "signat entre els governs balear i central el dissabte 13 de març de 2004, entre els atemptats de l'11 a Madrid i

<sup>231</sup> Jaume Matas va sostenir sistemàticament que la voluntat que hi havia al darrera de les megainfraestructures de transport terrestre motoritzat era la de reduir l'accidentabilitat (Guijarro, 27/07/2005b). El que no es deia tan obertament era l'efecte "virtuós" que tenia la intenció de reduir els accidents de cotxe, ja que aquelles solucions espacio-temporals permetien col·locar noves borses de sòl a disposició del capital financer-immobiliari.

<sup>232</sup> Estevan (2005) apunta una línia d'acció política consistent en la reducció de les infraestructures viàries que conduiria a "l'evaporació del trànsit". L'estudi de Cairns et al. (1998), finançat pel DETR (Department of Environment, Transport and Regions) del Regne Unit, analitzà els resultats de 60 casos de reducció de capacitat viària. En aquell estudi es va observar de mitjana una reducció de més del 20% del trànsit sobre els volums anteriors a l'adopció de les mesures. Aquest estudi es coneix com el de "l'evaporació del trànsit".

<sup>233</sup> Les noves infraestructures de carreteres de les Balears s'havien de sufragar mitjançant dos convenis entre el Govern de les Illes Balears i el Gobierno de España. El primer conveni (1998-2005) dotat de 346,8 milions d'euros restà paralitzat (per part de l'administració central de l'Estat) i es varen gastar al llarg de la legislatura 1999-2003, uns 25,7 milions d'euros. El segon conveni (2006-2010) signat al 2004 preveia una despesa d'uns 522 milions d'euros més. El govern PP-UM (2003-2007) va avançar els terminis d'execució, en una mena de reacció intervencionista procíclica, immersa en un moment expansiu de l'economia, però de gran vulnerabilitat. El boom de les infraestructures de les Balears va tenir, a més, de causes econòmiques (majorment), una sèrie de causes electorals emmarcades en una estratègia política dels conservadors espanyols (PP) de "domini fort" i de promoció de l'especulació immobiliària.

les eleccions generals del 14". En aquell context polític, de majoria conservadora (Pacte PP-UM), les competències administratives sobre les carreteres corresponien als consells insulars (Llei 16/2001 de 14 de desembre, d'atribució de competències als consells insulars en matèria de carreteres i camins). Emperò, el govern autonòmic es va atribuir les competències per dur a terme aquelles obres d'infraestructura viària considerades d'interès general, que es reactivaven o impulsaven mitjançant el conveni de col·laboració entre el Govern de les Illes Balears i el Ministeri de Foment (Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transport, 2006 Tom I, pp.37)<sup>234</sup>. Així, tenim el que col·loquialment s'ha diferenciat entre les "carreteres dels Consells" (taula 68) i les "carreteres del Govern" (taula 69). Segons les dades elaborades pel GOB Mallorca (GOB Mallorca, 5/06/2004) el desplegament de les carreteres recollides al PDSC de les Balears s'estendrien al llarg de prop de 240 km i ocuparien (i transformarien) una extensió de prop de 2 mil hectàrees. Aquesta extensió fa referència a la superfície pròpiament asfaltada, junt amb tota aquella corresponent a les servituds de les carreteres. Una quantitat gens menyspreable si es té en compte que des de les primeres carreteres construïdes a les illes fins al 2000, havien estat asfaltades unes 1793 Ha i les carreteres recorrien uns 2218 km de distància.

**Taula 68. Protocols generals Govern de les Illes Balears – Consells Insulars. "Les carreteres dels consells" (Font: Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transports, 2006 - Tom I Document Marc del Pla Director Sectorial de Transports, pp.37-40).**

<b>Mallorca</b>	Millora i condicionament PM-344 Inca – Llubí.	
	Desdoblament C-715 Casa Blanca - Manacor	Via de gran capacitat
	Millora i condicionament intersecció camí de sa Síquia amb carretera de s'Aranjassa	
	Millora i condicionament PM-603 Campos – Sa Ràpita	
	Tercer carril via de cintura	Via de gran capacitat
	Millora i condicionament PM-350 Inca – Muro	
	Millora i condicionament PM-204 Festival Park – Bunyola	
	Millora i condicionament PM-322 Montuiri – St. Joan	
	Variant de Felanitx	Ronda circumval·lació
	Variant de Porto Cristo	Ronda circumval·lació
	Millora i condicionament C-710 Sóller – Deià	
	Millora i condicionament PM-311 Algaida – Sencelles	
	Millora i condicionament PM-220 rotonda entrada Pollença	
	Millora i condicionament PMV-332-2 camí de Conies (tram I) accés Hospital	
	Accessos distint nivell polígon Son Castelló – Carretera de Sóller	
	Variant de Llubí	Ronda circumval·lació
	Connexió PM-19 amb Ciutat Jardí i ronda de Llevant	
	Millora i condicionament PM-302 Sta. Maria – Sencelles	
	Millora i condicionament PM-344 Llubí – Sta. Margalida	
	Millora i condicionament PM-213 Inca – Selva	
	Millora i condicionament PM-343 Sta. Margalida – Muro	
	Millora i condicionament PMV-343-3 Sa Pobla - Albufera- Badia d'Alcúdia	
	Accés a Lloseta	
	Accés subterrani Portopí – Moll de Paraires	
	Accés a Costa dels Pins	
	Accés a Manacor carretera de Sant Llorenç	
	Accés a Maria de la Salut	
	Rotonda carretera PM-503 cementeri de Porreres	
	Nou accés a Son Castelló i Son Fuster des d'autopista PM-27.	
	Millora i condicionament camí de Jesús (Palma)	
	Accés a la platja d'en Repic (Sóller)	

<sup>234</sup> El PDSTIB (Pla Director Sectorial de Transports de les Illes Balears) es va aprovar inicialment al 3 de setembre de 2004, i fou aprovat definitivament al 28 d'abril de 2006. El PDSTIB és vigent durant el període 2005-2012 i presenta un pressupost de 1885 milions d'euros: 1802 milions d'euros del Pla de Transport Ferroviari; 58,69 milions d'euros del Pla de Transport Regular de Viatgers per Carretera; i 23,56 milions d'euros del Pla d'Intermodalitat. El gruix d'aquest finançament dependrà de la "voluntat" del Gobierno de España, ja que pel que fa a inversions ferroviàries, el PDSTIB es remet a l'article 10 de la Llei 30/1998 de 29 de juliol, del Règim Especial de les Illes Balears (REB), segons el qual "el Govern de l'Estat col·laborarà amb el Govern de les Illes Balears en la potenciació del transport ferroviari a les Illes Balears". Així, en el Document Marc del PDSTIB (pp.157) s'exposa que: "En aquest sentit, sembla clar que el ritme d'execució de les actuacions ferroviàries a les Illes Balears dependrà, inevitablement, de les aportacions econòmiques del Govern de l'Estat" ([www.caib.es/conselleries/opubliques/dqtransp/esdev/pla/pladirector.html](http://www.caib.es/conselleries/opubliques/dqtransp/esdev/pla/pladirector.html), visitat juliol 2007).



	Ronda Port de Pollença (fase II)	Ronda circumval·lació
	Millora i condicionament PM – 510 Felanitx – Porreres	
	Millora intersecció carretera C-710 Deià – Valldemossa	
	Variant s'Estanyol – Sa Ràpita	
<b>Menorca</b>	Accés a l'Hospital General de Maó	
	Millora de la Me-18 d'accés a Migjorn Gran	
	Nova construcció del pont de Cala Galdana	
	Millors i condicionament de la Me-20 Ferreries – es Migjorn Gran.	
	Reforç de ferm de la Me-22 Ferreries – Cala Galdana	
<b>Eivissa i Formentera</b>	Variant des Pujols (PMV-820-2)	
	Condicionament de la carretera PMV-812-2 (Sant Rafel – C-733) a Formentera.	

**Taula 69. Obres del PDSC (Pla Director Sectorial de Carreteres) amb les modificacions 1 (20 d'abril de 2001) i 2 (11 de desembre de 2003) (Font: Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transports, 2006 - Tom I Document Marc del Pla Director Sectorial de Transports, pp.37-40)**

<b>Eivissa</b>	
Eivissa - Sant Josep	
Segona Ronda Eivissa	Via de gran capacitat (Ronda de circumval·lació – autovia/autopista/desdoblament)
Accés aeroport Eivissa	Via de gran capacitat (autovia/autopista/via doble calçada)
Desplegament Eivissa – Sant Antoni.	Via de gran capacitat (autovia/autopista/desdoblament)
<b>Menorca</b>	
Maó – Fornells	
Ronda Sud de Ciutadella	Ronda de circumval·lació
Variant de Ferreries	Ronda de circumval·lació
<b>Mallorca</b>	
Segon Cinturó de Palma	Via de gran capacitat (Ronda de circumval·lació – autovia/autopista/ desdoblament)
Ampliació PM-27, tram de Via Cintura – Segon Cinturó (Tercer carril a l'autopista d'Inca)	Via de gran capacitat (autovia/autopista/desdoblament)
Nou Accés al Port de Sóller (Túnel de Sa Mola)	Túnel
Variant de Son Servera	Ronda de circumval·lació
Desplegament Inca – Sa Pobla	Via de gran capacitat (autovia/autopista/desdoblament)
Variant de Sant Llorenç	Ronda de circumval·lació
Variant Nord de Manacor	Ronda de circumval·lació (autovia/autopista/desdoblament)
Condicionament PM-350, accés a Muro	
Condicionament Muro – Santa Margalida	
Condicionament Llubí – Santa Margalida	
Desdoblament s'Arenal – Lluçmajor	Via de gran capacitat (autovia/autopista/desdoblament)
Desplegament Palma – UIB	Via de gran capacitat (autovia/autopista/desdoblament)
Desplegament Palmanova - Santa Ponça	Via de gran capacitat (autovia/autopista/desdoblament)
Desplegament C-715 (Palma – Manacor) (Consell Insular de Mallorca)	Via de gran capacitat (autovia/autopista/desdoblament)
Millora intersecció C-719 amb PM-101-3 (Andratx).	Ronda de circumval·lació
Adequació de la PM-111 (Palma - Valldemossa)	
Variant de Capdepera	Ronda de circumval·lació
Variant de Vilafranca	Ronda de circumval·lació
Desplegament Palma – Son Ferriol.	Via de gran capacitat (autovia/autopista/desdoblament)
Desdoblament Inca - Manacor	Via de gran capacitat (autovia/autopista/desdoblament)

Figura 24. Proposta de noves carreteres i modificacions de traçat de la Modificació 2a del Pla Director Sectorial de Carreteres.

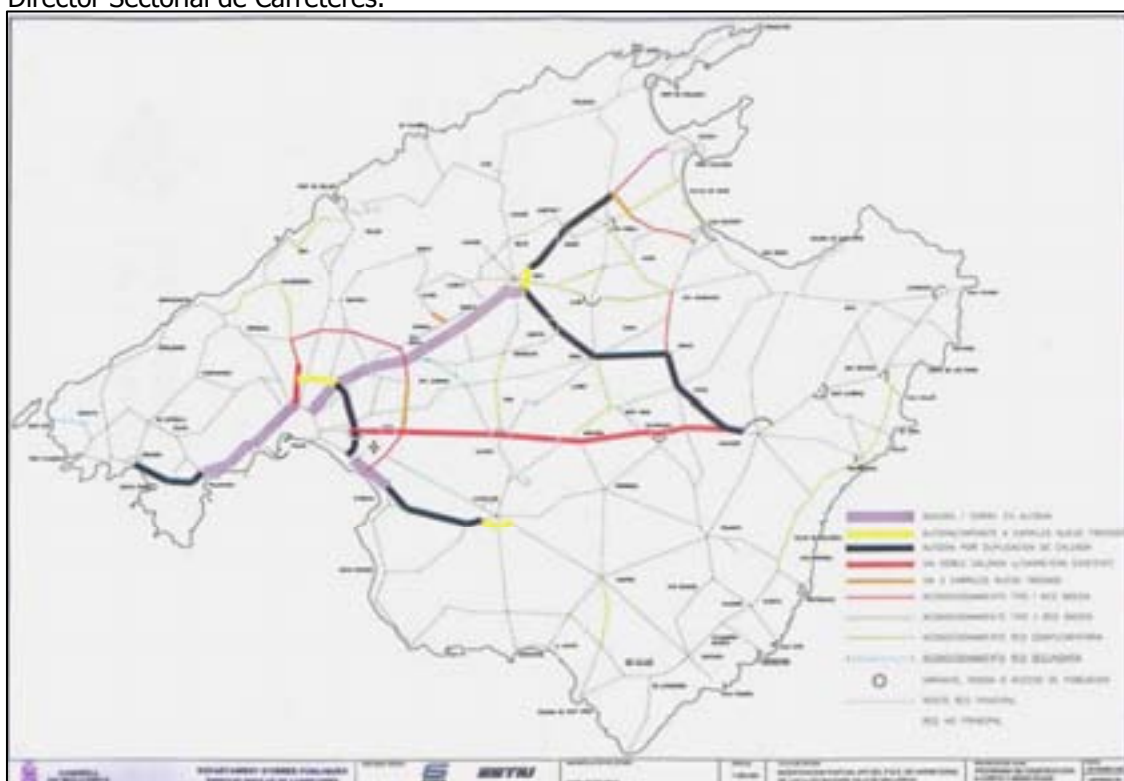


Figura 25. Les variants (rondes de circumval·lació) del Pla Territorial de Mallorca (Font: Consell Insular de Mallorca 2004:CA8).

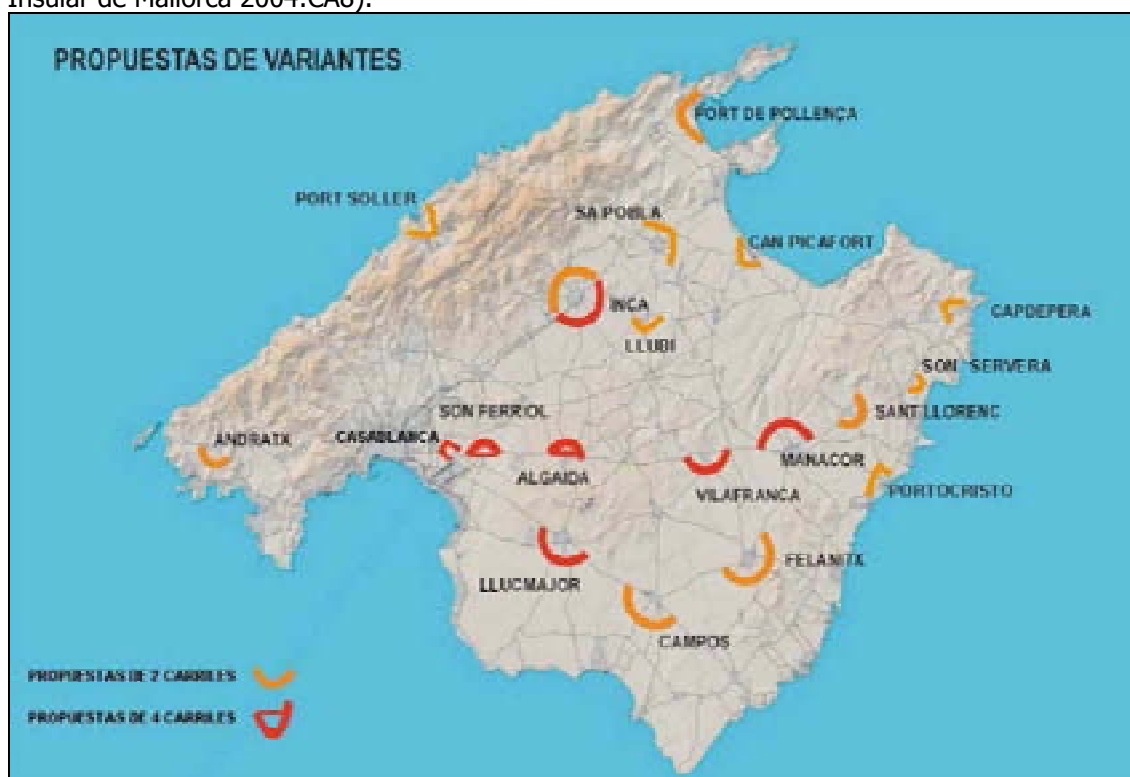
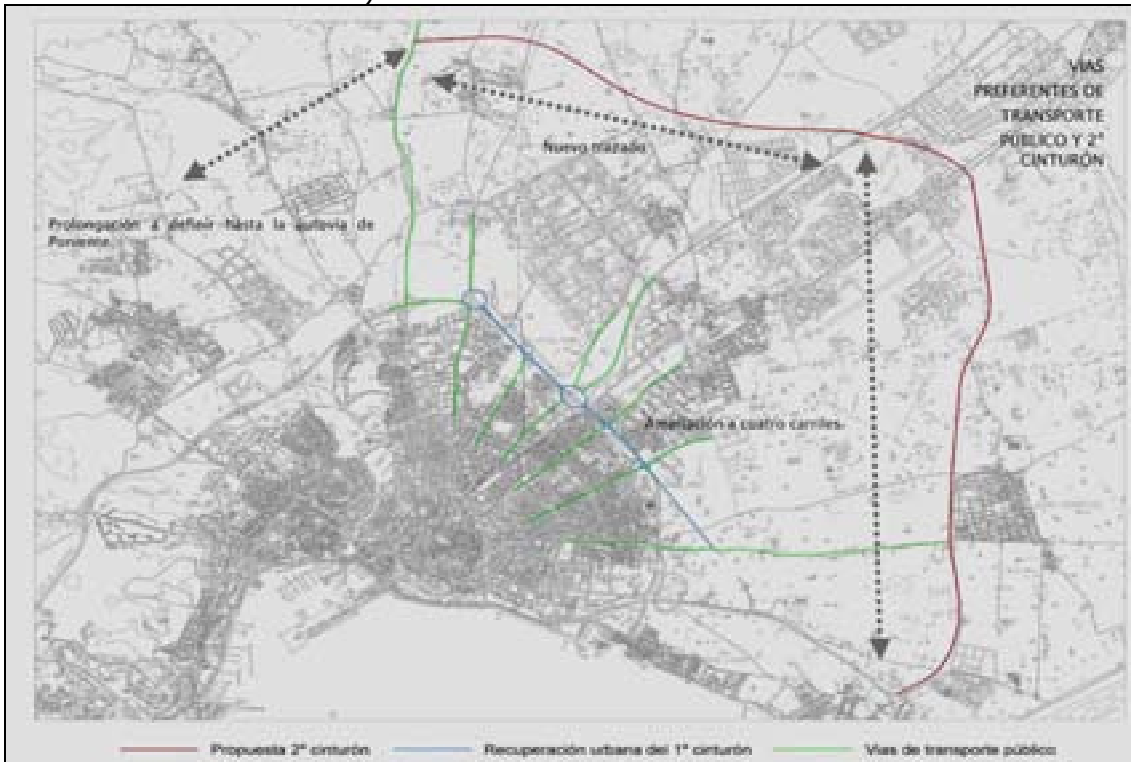


Figura 26. Les Vies Parc del Pla Territorial de Mallorca (Font: Consell Insular de Mallorca 2004:CA11).



Figura 27. Traçat del "Segon Cinturó" de Palma del Pla Territorial de Mallorca (Font: Consell Insular de Mallorca 2004:CA14).



A la taula 69 es presenten les principals magnituds de les carreteres de major rellevància i impacte de les que s'han construït a les Balears durant la legislatura 2003-2007, una legislatura que alguns han definit com la "legislatura dels megaprojectes", ja que no només s'han desenvolupat les infraestructures de transport terrestre, sinó que també s'han ferat altres tipus d'infraestructures pesades (p.ex. gasoducte, connexió elèctrica amb la península, ampliacions ports, metro de Palma, etc). La major part d'aquests megaprojectes viaris consisteixen en vies de gran capacitat (autopistes, autovies, desdoblaments, etc) que connecten Palma amb els principals centres turístics i amb els principals nuclis de població de l'illa, obrint la porta a l'expansió urbanística en poblacions prou allunyades de Palma com a node d'activitat socioeconòmica de l'illa (p.ex. Lluçmajor, Campos, Montuïri, Algaida, Vilafranca, Mancor, Selva, Lloseta, Inca, Campanet, sa Pobla, etc). Una part important de les noves infraestructures viàries s'han construït al voltant de molts de nuclis urbans, constituint rondes de circumval·lació que retòricament pretenen resoldre el problema del trànsit (generat pel transport privat motoritzat) a molts de pobles de les illes (especialment a Mallorca), però que a la pràctica obrin noves fronteres per a l'expansió urbana (i pel negoci immobiliari) a aquestes poblacions (veure figura 25).



Figura 28. Les "ferides" provocades per la construcció de l'autopista Inca-Sa Pobla.

En el cas d'Eivissa, una illa de poc més de 568 km<sup>2</sup> i on les distàncies màximes per carretera són d'uns 25 km, s'han construït una sèrie de carreteres de gran capacitat, elevat impacte i forta contestació social. Aquestes recorren una distància d'uns 23,8 km i han transformat una superfície de com a mínim, unes 59,24 Ha. Els megaprojectes viaris d'Eivissa pretenen connectar els principals espais de producció turística. Així, les autopistes es dirigien a conegudes discoteques de fama mundial (p.ex. Privilege i Amnesia), a l'aeroport i a propietats del que havia estat Ministre d'Afers Exteriors, Abel Matutes i autèntic cacic de l'illa. En el cas de Menorca, la febre de les carreteres arribà a Ciutadella on es va construir la ronda sud d'uns 3,35 km de longitud i que ocupa un mínim d'un 8,38 Ha. Emperò, a Menorca els projectes de carreteres no estaren presidits per la gran desmesura de Mallorca i Eivissa.

A la taula 70 es pot observar com molts dels projectes viaris varen ser adjudicats a un cost molt superior a l'estipulat al conveni de carreteres (2006-2010), tot essent els casos més destacats els de les carreteres d'Eivissa que s'adjudicaren mitjançant la fórmula de pagament a l'ombra (pagament a terminis) per un període de 25 anys, i que implicava en el cas de l'accés a l'aeroport d'Eivissa un encariment 11,9 vegades respecte de l'estipulat al conveni. Aquesta situació fou denunciada pels partits polítics que en aquells moments es trobaven en l'oposició, que es lamentaven de l'excés endeutament de les arques públiques (Guijarro, 27/07/2005a)<sup>235</sup>. Els costos de la C-715 (Palma-Manacor) es dispararen un 20% per sobre del pressupostat. A més, aquesta carretera es va construir mitjançant el mètode del "peatge a l'ombra" durant el període de la febre de les megainfraestructures (2003-2007), amb Jaume Matas (PP) com a president del Govern de les Illes Balears i Maria Antònia Munar (UM) de

<sup>235</sup> Les autovies construïdes a Eivissa durant la legislatura 2003-2007 foren auditades arran del canvi de Govern, resultat de les eleccions autonòmiques de 2007. El conseller d'Habitatge i Obres Públiques, Jaume Carbonero, afirmava que les auditories "venen a concretar que s'ha produït un malbaratament de diners públics i hi ha irregularitats administratives i jurídiques importants, amb la finalitat de poder arribar a executar unes obres absolutament desproporcionades, que no eren les necessàries i prudentes" (EFE 3/07/2010). La via de Sant Antoni a Eivissa estava pressupostada en 4,7 milions d'euros i acabà costant 93,21 milions d'euros (19,8 vegades més); i la dels accessos a l'aeroport que estava pressupostada en 3,63 milions d'euros, costà 70,86 milions d'euros (19,5 vegades més) (Conselleria d'Habitatge i Obres Públiques, 3/07/2010).

presidenta del Consell Insular de Mallorca. El Consell Insular de Mallorca, presidit per Francina Armengol (PSOE) (2007-2011), va prolongar la concessió a la UTE (Unió Temporal d'Empreses) encarregada de la construcció, conservació i explotació de la C-715 fins el 2048. El pagament de dita carretera s'elevà fins a uns 650 milions d'euros (Canals, 12/07/2008).

L'any 2004, la CEOE (Confederación Española de Organizaciones Empresariales) es va oferir al Govern central per tal de finançar infraestructures pesades a l'Estat espanyol -en vistes de la reducció dels fons estructurals per tal finalitat-, entre les quals es trobaven l'autopista Inca-Manacor (mitjançant el peatge a l'ombra) i l'autopista Palmanova-Andratx (pagament de peatge directe) (Goñi, 24/11/2004). Amb aquest intent, l'organització empresarial (gran defensora del desplegament d'infraestructures pesades) es va postular per la construcció d'aquelles infraestructures que no tenien assegurat completament el seu finançament.

Coincidint amb les teories sobre els megaprojectes (Flyvbjerg et al., 2003), els costos finals d'execució de les obres de les megainfraestructures, afavoridores de la velocitat i l'ús del transport privat motoritzat, a Mallorca<sup>236</sup> varen ser de 340,72 milions d'euros, mentre que el pressupost conveniat havia estat de 205,18 milions d'euros. Per tant, el cost s'havia incrementat en un 66,1% respecte del conveniat. El cost d'adjudicació de les obres fou de 274,16 milions d'euros, tot coincidint amb els pressuposts segons els quals les empreses contractistes es comprometeren a realitzar les obres d'aquestes carreteres. Així doncs, l'esbiaix respecte del pressupost fou d'un 33,7% (Guijarro, 30/06/2008). Unes desviacions pressupostàries que no varen estranyar als polítics-empresaris de les illes. Tal com recollia Guijarro (30/06/2008:2): "des de l'associació de constructors de Balears se manté que, al marge del succeït en el cas de les carreteres adjudicades per l'anterior Gabinet de Jaume Matas, resulta massa habitual que les Administracions il·lenques presentin projectes d'obra mal definits, la qual cosa obliga posteriorment a aprovar modificacions que encareixen apreciablement el pressupost inicialment acordat". Per altra banda, tal com assenyalàvem al capítol VIII, les grans constructores espanyoles que s'han introduït als EUA, es lamentaven del fet que en aquell país les infraestructures han d'executar-se d'acord amb el pressupostat, una pràctica poc habitual a l'Estat espanyol, on es sol presentar un projecte a la baixa, que tanmateix és corregit una vegada l'empresa s'ha fet amb el concurs. Finalment, l'estimació dels desfasament pressupostari dels megaprojectes en obres públiques del Govern Matas - carreteres, Metro de Palma, velòdrom Palma Arena, etc- s'elevaren a uns 271 milions d'euros, el que significa prop del 10,4% del pressupost de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears de 2009. Unes quantitats que en alguns casos significaven uns desviaments pressupostaris superiors al 1000% (Adrover, 28/03/2010).

**Taula 70. Ocupació de sòl per part de les principals infraestructures de transport terrestre de Mallorca (Font: elaboració pròpia)**

Admi nistra ció	Nom	Longitud (km)	Superfície (Ha)*	Pressupost Conveni (milions d'euros)	Import adjudicació (milions d'euros)	milions d'euros/ km	Import final (milions d'euros)	Font
GIB	Autopista Arenal - Lluçmajor	8,5	28,05	29,4	30,3	3,56	36,19	a, b, i
GIB	Variant de Lluçmajor	6,34	16,48	24,6	25,6	4,06	34,16	a, b, i
GIB	Tercer carril autopista Palma - Inca	4,6	3,25	8,3	10,1	2,20	10,31	a, b, c, i
GIB	Ronda Inca sud	4,75	15,67	21,6	24,9	5,24	30,21	a, b, c, i
GIB	Autopista Inca - Sa Pobla	10,75	35,47 (expropiac ió 85 Ha).	40,5	49,6	4,61	63,61	a, b, c, i

<sup>236</sup> Import final de les carreteres: variant d'Inca (30,2 milions €, increment respecte conveni 39,66%); variant de Lluçmajor (34,16 milions €, increment respecte conveni 38,63%), autopista Arenal-Lluçmajor (36,2 milions €, increment respecte conveni 22,9%); tercer carril autopista d'Inca (13,27 milions €, increment respecte conveni 59,8%); autopista Inca-Sa Pobla (63,61 milions €, increment respecte conveni 57,06%); Son Ferriol-Camí Sa Síquia (32,6 milions €, increment respecte conveni 98,78%); Palmanova-Peguera (55,26 milions €, increment respecte conveni 46,2%); variant de Manacor (9,49 milions €, increment respecte conveni 38,68%); variant de Sant Llorenç (10,75 milions €, increment respecte conveni 56,9%); carretera UIB (22,58 milions €, increment respecte conveni 183,43%); túnel de Sa Mola (32,37 milions €, increment respecte conveni 575,78%) (Guijarro, 30/06/2008).

GIB	Palma- UIB	6	13,8	7,97	16,08	2,68	22,58	a, b, c, i
GIB	Autopista Palmanova - Peguera	9	20,7	37,8	49,3	5,48	55,26	a, b, c, i
GIB	Ronda Nord de Manacor	4,42	4,42	6,85	8,8	1,99	9,49	a,b, i
GIB	Variant de Sant Lorenç	3,76	4,048	6,85	9,77	2,60	10,75	i
GIB	Variant de Son Ferriol - Camí de sa Síquia	6,5	16,25	16,4	19,98	3,07	32,6	a, b, c, i
GIB	Túnel de sa Mola	1,8	2,5	4,79	21,44	11,91	32,37	a, b, c, i
CIM	Desdoblament Palma - Manacor (C-715)	42	105	sd	57,6	1,37	80,78	a, c, h
Mallorca		108,42	230,17	262,66 (Palma-Manacor en base a l'import d'adjudicació).	323,47	2,98	418,31	

**Taula 71. Ocupació de sòl per part de les principals infraestructures de transport terrestre d'Eivissa (Font: elaboració pròpia)**

Administració	Nom	Longitud (km)	Superfície (Ha)*	Import adjudicació (milions d'euros)	milions d'euros/km	Pressupost Conveni (milions d'euros)	Pressupost del Govern (milions d'euros)	Font
GIB	Autovia Eivissa - Aeroport	6 km	13,8	221,9 (59,9 milions euros + 25 anys peatge a l'ombra)	8,53	3,93	59,96	b, f, g
GIB	Autovia Eivissa - Sant Antoni	13,6 km	35,36	260,16 (98 milions + 25 anys peatge a l'ombra)	19,13	4,71	70,83	b, f, g
GIB	Ronda d'Eivissa	4,2 km	10,08	23,4	5,57	4,3	23,64	b, f, g
Eivissa		23,8	59,24	505,46	21,24	12,94	154,43	

**Taula 72. Grans projectes pendents d'executar del PDSC a Mallorca (Font: elaboració pròpia).**

Administració	Nom	Longitud (km)	Superfície (Ha)	Despesa/Pressupost (milions d'euros)	Despesa/Pressupost (milions d'euros/km)	Font
GIB	Autovia Inca - Manacor	29	95,7*	0,258 (descartada)	0,009	e
CIM	Desdoblament Segon Cinturó Palma	16	7,92 (expropiació de 92,89 Ha)	112,6 (dels que 8 milions per expropiacions)	7,04	d

GIB (Govern de les Illes Balears); CIM (Consell Insular de Mallorca)

Fonts: a (Morales, 23/02/2005); b (Guijarro, 27/07/2005a); c (Quintanilla i Blasco, 9/03/2005); d (Font, 13/03/2006); e (Goñi, 24/02/2006); f (Manresa, 28/02/2006); g (Plataforma No volem Autopista [www.novolemautopista.org](http://www.novolemautopista.org)); h (Canals, 12/07/2008); i (Guijarro, 30/06/2008).

\* La superfície de les carreteres s'ha obtingut a partir de les dades de la Direcció General d'Obres Públiques del Govern de les Illes Balears [http://dghabita.caib.es/www/dgop/obres\\_projectes.html](http://dghabita.caib.es/www/dgop/obres_projectes.html), (abril 2009). La superfície de la carretera Palma-Manacor i de l'Autovia Inca-Manacor s'ha estimat a partir dels resultats anteriors (amb una superfície ocupada mitjana de 25 metres d'amplària: 4 carrils de 3,5 metres; mitjana de 4 metres; vorera d'emergència exterior de 2,5 metres; vorera d'emergència interior d'1 metre).

La construcció i planificació de les megainfraestructures viàries responen a uns projectes polítics, socials i econòmics de tall neoliberal que han rebut repetidament una forta contestació social. Durant el període 2003-2007 en que es projectaren i executaren un bon nombre d'obres viàries a les illes, es va produir una impressionant eclosió social que s'oposava a tot un desplegament d'infraestructures que a més es lligava a casos d'abusos de poder. El cas de les megainfraestructures viàries a les illes s'adaptava perfectament a la proposta analítica de Flyvbjerg et al. (2003) sobre els megaprojectes i que el llibre coordinat per Aguilera Klink (2006) exposa pel cas de les Canàries. Segons aquesta proposta, molts de megaprojectes

(quasi tots i quasi sempre) van vinculats a un enorme dèficit democràtic i unes pràctiques politico-empresarials "maquiavèliques". La modificació del Pla Director Sectorial de Carreteres de finals del 2003 va rebre una forta contestació social, que a Mallorca s'oposava, sobretot, a l'autopista Inca-Manacor, el Segon Cinturó i l'autopista Inca-Sa Pobla.

En els municipis per on havien de passar aquestes infraestructures es va organitzar la societat en diferents plataformes (Plataforma Autovia No; No al Segon Cinturó) que foren atacades i criminalitzades per part dels valedors de "l'ordre". Durant el ple municipal de l'Ajuntament de Costitx (presidit per Maria Antònia Munar, UM) del 13 de setembre de 2003, hi va haver una nombrosa protesta per part de veïnats de la localitat que protagonitzaren un acte de desobediència civil pacífica, tallant el pas a la batllessa i presidenta del Consell Insular de Mallorca que recolzava el Pla Director Sectorial de Carreteres amb l'autopista Inca-Manacor. Un total de 14 persones foren denunciades per desobediència a l'autoritat, als que se'ls imposà una multa de 6000 euros a cadascun (que es reduïren a 300 euros). El Cap de la Delegació de Govern (Miquel Ramis, PP) va ser especialment dur amb aquestes sancions, que pretenia que tenguessin un caire "pedagògic" (intimidador) de cara als que s'oposaven a les megainfraestructures (viàries) defensades per la dreta político-empresarial de les illes (Coll, 2/06/2005). Les plataformes i el GOB Mallorca varen presentar unes 22,5 mil al·legacions al PDSC i el 14 de febrer de 2004 sortiren als carrers de Palma unes 45 mil persones a la manifestació sota el lema "Qui estima Mallorca, no la destrueix".

Fruit de la mobilització social es paralitzaren alguns projectes. Per exemple, el de l'autopista Inca-Manacor que havia estat incorporada al Pla Territorial de Mallorca –redactat pel Consell de Mallorca i en mans d'UM– fou eliminat, després d'haver pagat 258 mil euros per la seva redacció. Maria Antònia Munar manifestà que aquell no era un projecte seu, sinó del seu soci polític –el Partit Popular–; que ella l'havia assumit així com en el passat hagué d'assumir el projecte de l'ecotaxa dels seus anteriors socis polítics –PSOE, PSM, Esquerra Unida, Els Verds– (Goñi, 7/03/2006). Els dos projectes, un descartat i l'altre posposat, haurien ocupat una extensió d'unes 151 Ha al llarg dels 45 km de recorregut. A més, la conflictivitat territorial vinculada als megaprojectes (p.ex. Hospital de Son Espases, carreteres, infraestructures energètiques, etc) i al desordre urbanístic varen ser objectiu d'una perllongada campanya de multitud de col·lectius de l'illa –agrupats majoritàriament en torn a la Plataforma Salvem Mallorca<sup>237</sup>– que culminà en una de les manifestacions més grans que hagi hagut pels carrers de Palma (17/03/2007), amb unes 50 mil persones sota el lema "Prou Destrucció, Salvem Mallorca" (Guijarro, 18/03/2007). Aquella campanya anà acompanyada d'una Iniciativa Legislativa Popular que fou presentada al Parlament de les Illes Balears (17/10/2006) amb el suport de 30 mil signatures i que fou recolzada per tots els partits polítics, a excepció del Partit Popular, per la qual cosa finalment no fou admesa a tràmit (Goñi, 18/10/2006).

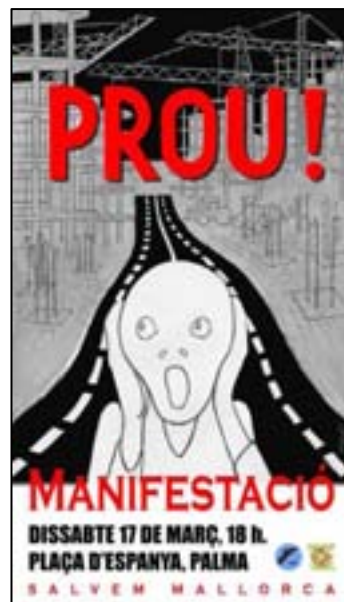


Figura 29. Cartell manifestació Salvem Mallorca 17/03/2007.

El 18 de març de 2009 el Grup de Delictes Econòmics de la Policia Nacional arrestava a Gonzalo Aguiar González, Director Insular de Carreteres del Consell Insular de Mallorca des de l'octubre de 2001. Es tractava de l'esclat del cas de presumpta corrupció, anomenat cas Peatge, vinculat a la construcció del desdoblament de la carretera Palma-Manacor (C-715) el 2004, competència del Consell Insular de Mallorca. A més d'Aguiar eren detingudes 17 persones més, entre d'elles l'enginyer de les obres, Francisco Orejudo, i el vigilant de les obres, Gabriel Mestre<sup>238</sup>. La fiscalia anticorrupció presentà una querrela contra el vicepresident de la institució (2007-2010) i conseller d'Obres Públiques del Consell Insular de Mallorca entre el 2001 i el febrer de 2010, Antoni Pascual. Pascual és un conegut empresari i alt càrrec d'Unió Mallorquina, soci amb l'alt càrrec del Partit Popular, Joan Verger, en el negoci de les benzineres amb

<sup>237</sup> [www.salvemmallorca.org/principal.htm](http://www.salvemmallorca.org/principal.htm) (octubre 2008).

<sup>238</sup> El jutge va decretar llibertat amb fiança de 125 mil euros per Francisco Orejudo (Enginyer en cap de Carreteres del Consell Insular de Mallorca) i 75 mil euros per Gabriel Mestre (Vigilant de les obres de la carretera) (Armendáriz i Palau, 20/03/2009b).

l'empresa Ca'n Parrino SL. En aquella societat també hi participà l'empresa manacorina Melchor Mascaró SA. Joan Verger ho feia a través de l'empresa Graves del Mediterrani SL –de la qual és propietari del 25%–. Aquesta empresa s'encarrega d'abastir dels materials per a l'asfaltat de la major part de carreteres de Mallorca. La fiscalia investigava el presumpte desviament d'uns 900 mil euros; pagament de suborns en metàl·lic o mitjançant favors (p.ex. la construcció d'una casa a Búger amb diners de la UTE per Orejudo, per valor d'uns 400 mil euros; obres de millora de la casa d'Algaida de Mestre; treballs per 100 mil euros per part d'una de les empreses de la UTE, Electro Hidráulica, a les cases i finques d'Aguiar); falsedat documental; malversació de diners públics; modificacions del disseny del traçat de la carretera per afavorir a determinades persones i pagats amb suborns; etc.

Les obres de la carretera de Manacor presentaven un desviament pressupostari d'uns 23 milions d'euros sobre el pressupost inicial quantificat en uns 140 milions d'euros. Les obres s'havien adjudicat sota la modalitat coneguda com "peatge a l'ombra", és a dir l'empresa adjudicatària s'encarregaria de la gestió i manteniment de la carretera durant 30 anys, al llarg dels quals rebria les retribucions corresponents per part del Consell Insular de Mallorca. Cal advertir que l'UTE (Unió Temporal d'Empreses) adjudicatària, sota el nom Desdoblament C-715 estava constituïda per: Melchor Mascaró SA, Obras y Pavimientos Man (Mansa), Matías Arrom Bibiloni (MAB), Electro Hidráulica, Aglomsa-Sacyr i Itinere Infraestructura. Gonzalo Aguiar havia treballat durant 20 anys per la constructora Melchor Mascaró SA fins que el 2001 passà a ocupar el càrrec de Director Insular de Carreteres. A més, quan Aguiar era el gerent de Melchor Mascaró SA va treballar estretament amb l'empresa (Bamusa) de la presidenta del Consell Insular de Mallorca (M.A. Munar) i del seu espòs, Miquel Munar, en el transport dels materials per a la construcció de carreteres. El juliol de 2009 la fiscalia anticorrupció acusava als principals imputats en el cas Peatge d'exigir diners a empresaris i particulars afectats per dita reforma i atribuïa als 22 imputats els presumptes delictes de suborn, malversació de fons públics, falsedat de factures i prevaricació (Armendáriz i Mestre, 17/03/2009; Armendáriz i Mestre, 19/03/2009; Mestre i Armendáriz, 19/03/2009; Guijarro et al., 19/03/2009; Armendáriz i Palau, 20/03/2009a; Colom i Urreiztieta, 20/03/2009; Manresa, 22/03/2009; Urreiztieta i Colom, 22/02/2009; Armendáriz i Mestre, 27/03/2009; Armendáriz, 27/03/2009; Vallés, 27/03/2009; Armendáriz i Mestre, 3/07/2009)<sup>239</sup>.

La licitació de les faraòniques carreteres d'Eivissa i la seva construcció va generar un autèntic "terbolí" social que es significà en contra d'unes obres que atemptaven en contra de la "mesura" de l'illa (Garrido, 26/03/2006)<sup>240</sup>. A més, la mobilització ciutadana es posicionà en contra dels poders establerts a l'illa, encarnats en la família Matutes, visualitzant clarament les vinculacions entre la destrucció territorial i la "mà visible" dels negocis privats d'aquest grup empresarial-familiar i polític. Segons la Plataforma Antiautopista, les empreses del Grup Matutes es beneficiaven directa o indirectament per la construcció de les autopistes: en primer lloc, Abel Matutes estava vinculat a les empreses que s'havien d'encarregar de la construcció de les autopistes (FCC i MAB), formant part del consell d'administració de FCC Construcción –filial de FCC (Fomento de Construcciones y Contratas)– i amb participacions de la pedrera d'on s'extreien els materials per les autopistes junt amb MAB (Matías Arrom Bibiloni) la qual era també adjudicatària de les obres; en segon lloc, els traçats de les autopistes evitaven les propietats del Grup Empresarial Matutes per no fragmentar-les (evitava els jardins de la zona industrial de Zumos Naturales, el sector nord de l'autopista de l'aeroport s'amplià per no afectar les propietats dels Matutes del sector sud); en tercer lloc, els terrenys del futur camp de golf de Matutes rebia gratuïtament terra provinent de les excavacions de les autopistes (per tal d'adequar el terreny a les exigències del joc de la gespa); en quart lloc, el grup empresarial va

<sup>239</sup> Després que Unió Mallorquina fos expulsada de l'equip de Govern del Consell Insular de Mallorca, cap a principis de 2010, es varen començar a conèixer els mecanismes del funcionament de l'àrea d'obres públiques del Consell que havia estat controlat per Antoni Pascual des del 2001 fins el 2010. Pascual pactava amb les empreses de construcció el pagament de les obres públiques amb un sistema d'ajornament de pagaments, mitjançant la qual les empreses es comprometien a fer feines extres, a canvi d'assegurar-se futures adjudicacions. El descobert que la institució insular devia a les empreses sumava el juliol de 2010 uns 14 milions d'euros (Ferrer, 5/07/2010).

<sup>240</sup> Per veure el conflicte de les autopistes a Eivissa es recomana consultar la web [www.lacicatriz.org](http://www.lacicatriz.org) (octubre 2008) realitzada pel periodista Santiago Miró. Les infraestructures executades foren: Segon Cinturó de Ronda d'Eivissa (4,2 Km) pressupostat amb 4,3 milions d'euros i amb un cost final de 26,5 milions d'euros; Autopista Aeroport-Eivissa (6,5 km) pressupostada amb 3,93 milions d'euros i amb un cost final de 221,9 milions d'euros; Autopista Sant Antoni-Eivissa (15 km) pressupostada amb 4,75 milions d'euros i un cost final de 268 milions d'euros ([http://novolemautopista.org/nva/index.php?option=com\\_content&task=view&id=36&Itemid=34](http://novolemautopista.org/nva/index.php?option=com_content&task=view&id=36&Itemid=34), octubre 2008).



comprar uns terrenys rústics, Can Bonafé (9,8 Ha), a 9,8 €/m<sup>2</sup>, just un mes després de fer-se públic el projecte d'autopista. Aquests terrenys foren requalificats mitjançant el Pla Territorial Insular i després el Govern Balear expropià unes 2,49 Ha a 150€/m<sup>2</sup>, és a dir unes 15 vegades més cares del que s'havien pagat abans de la requalificació; etc (Ortega Dolz, 19/02/2006; Goñi, 16/04/2006).



Figura 30. Autopista d'Eivissa-Aeroport.

Front aquestes acusacions, Abel Matutes a principis del 2006, va fer un oferiment de 30 mil euros a aquell que pogués demostrar la seva vinculació amb les autopistes i al mes de novembre signava una polèmica carta al Diario de Ibiza (signada com: Abel Matutes Juan es empresario, presidente de Empresas Matutes y ex ministro de Asuntos Exteriores), en la que denunciava al moviment antiautopista que l'identificava com el més greu ocorregut a l'illa des de la Guerra Civil, al temps que es posicionava en defensa de les megainfraestructures (Matutes, 2/11/2006). El maig de 2009 es feu públic que els terrenys de Can Bonafé expropiats pel Govern Balear, havien estat adquirits el dia anterior a l'aprovació del projecte de l'autopista que havia de passar per allà. Fiesta Hoteles que havia adquirit aquells terrenys ingressà 5,8 milions d'euros pels terrenys pels quals havia desemborsat mig milió d'euros. La "indeguda" valoració de les expropiacions dels terrenys de Matutes ha obligat a l'empresari a tornar a les arques de l'executiu balear uns 3,5 milions d'euros (Canals, 13/05/2009).

A més, la consellera d'Economia, Hisenda, Vies i Obres Públiques del Consell Insular d'Eivissa i Formentera era Stella Matutes, filla d'Abel Matutes i també membre del conglomerat empresarial familiar. El GEN-GOB Eivissa va denunciar el presumpte enriquiment il·lícit dels Matutes i el fiscal de Medi Ambient i Urbanisme de Balears (Adrián Salazar) va presentar una denúncia per corrupció, just després de les eleccions del 27 de maig de 2007, contra Stella Matutes, Josep Sala (batle de Sant Josep), Joan i Antoni Marí Tur (conseller de patrimoni i diputat). Tots ells càrrecs públics del PP eivissenc i que presumptament havien participat en modificacions urbanístiques que els beneficiaven amb el Pla Territorial d'Eivissa i Formentera (Manresa, 7/07/2007)<sup>241</sup>.



Figura 31. Policia antidisturbis davant Can Malalt (Autopista Eivissa - Aeroport) (Manresa, 27/03/2006).

La resistència a les autopistes eivissenques fructificaren en un moviment plural i heterogeni, aglutinat en torn a la Plataforma "No Volem Autopista"<sup>242</sup>, que protagonitzà una forta oposició amb actes múltiples de desobediència civil, entre els que destacaren les concentracions a les emblemàtiques finques de Ca na Palleva i Can Malalt on es reunia la gent per impedir el pas de les màquines excavadores i que es saldaren amb nombroses detencions per part dels antiavalots (Manresa, 27/03/2006; Garrido, 2006). La resistència a peu d'obra es produïa després d'esgotar les vies legals (al·legacions), denúncies a diferents

instàncies administratives (des del Govern Autonòmic a la Unió Europea) i multitudinàries manifestacions (15 mil persones l'1 de juliol de 2005; 20 mil persones el 17 de febrer de 2006) i actes multitudinaris (macrofestival Salvemos el Mediterráneo, 16 i 17 de juny de 2006), etc. La polèmica de les desmesurades infraestructures a la famosa illa d'Eivissa saltaren als mitjans de comunicació estatals (El País) i internacionals (versió europea del *The New York Times*) i

<sup>241</sup> El maig de 2007 Pacte Progressista d'Eivissa, des de l'oposició en el Consell Insular, denuncià davant la Fiscalia Anticorrupció al president Pere Palau Torres (PP), per haver adjudicat obres d'asfaltat de camins rurals per valor de 2,6 milions d'euros a la UTE formada per l'empresa dels familiars de Palau, Islasfalto SL, i COMASA (Contratistas Mallorquines Asociados SA) (Ferrer, 13/03/2007; Ferrer, 5/05/2007).

<sup>242</sup> [http://novolemautopista.org/nva/index.php?option=com\\_frontpage&Itemid=1](http://novolemautopista.org/nva/index.php?option=com_frontpage&Itemid=1) (octubre 2008).

reconegudes celebritats que visiten (o habiten) l'illa regularment (p.ex. el corredor de fórmula 1, Nikki Lauda) es manifestaren públicament en contra dels megaprojectes eivissencs, ja que al seu entendre trencarien allò que dona particularitat a l'illa, el ritme (encara) lent mediterrani.

Després de les eleccions estatals del març de 2004 i amb el canvi de color polític en l'administració central (victòria del PSOE amb J.L. Rodríguez Zapatero), la batalla de les megainfraestructures s'entroncà en un nou front. Ja que gran part de les obres viàries s'havien de finançar en base a un conveni signat al març de 2004 (just abans de les eleccions), les plataformes ciutadanes sol·licitaren al Govern central l'anul·lació de dit conveni per incompliment dels següents punts: no haver-se constituït (o com a mínim no haver-se reunit) la Comissió bilateral mixta de programació, seguiment i control; l'adjudicació dels projectes sobrepassava l'import del Conveni; avanç dels períodes d'execució del conveni per part del Govern de les Illes Balears; i la signatura del conveni per part de la Consellera Mabel Cabrer, quan segons la llei, aquesta és una competència del president, etc (GOB, 12/07/2004).

El mes de febrer de 2005, la Ministra de Foment va donar per liquidat el Conveni de Carreteres (2006-2010) per incompliment per part del Govern de les Illes Balears. La resolució al conflicte dels diners de les carreteres va passar a mans dels Consells Insulars (Menorca en mans del PSOE, Mallorca en mans d'UM i Eivissa i Formentera en mans del PP) per tal de llimar les tensions entre el Govern Autòmic (PP) i el Govern Central (PSOE); ja que el darrer es negava a pagar les infraestructures viàries ja iniciades que sumaven uns 400 milions d'euros i que segons el Gobierno de España incomplien el Conveni (2006-2010), i per la qual cosa el Govern de les Illes Balears va interposar un Contenciós Administratiu (Guijarro i Moden, 20/04/2006). De fet, les desavinences entre ambdues administracions va fer que les conflictives megainfraestructures es licitessin precipitadament i es financessin amb el mecanismes coneguts com a peatges a l'ombra.

Les negociacions entre els consells insulars i el Govern Central es tancaren cap a finals del 2006, amb la incorporació del finançament de noves infraestructures viàries; les quals, segons els seus signataris, especialment PSOE i UM, eren de carreteres "sostenibles", "pactades" i "no conflictives" (Bosch, 31/03/2006). Els nous convenis, que no incorporaven les polèmiques autopistes eivissenques (se suposava que havien de cobrir-se finançament en base a l'anterior conveni) sumaven un total aproximat de 660 milions d'euros (Mestre, 29/03/2006; Guijarro, 6/10/2006).

A la taula 73 es recullen les obres que contempla els convenis de carreteres signades entre els diferents consells insulars i el Ministeri de Foment. Les despeses pendents de les carreteres sota plet no varen ser recollides i quedava pendents la resolució en base a la sanció del contenciós administratiu interposat per part del Govern de la Comunitat Autònoma al Ministeri de Foment. En canvi, aquests convenis (entre consells i ministeri) inclouen tot un seguit de noves megainfraestructures que es diu que no són conflictives, com han de ser gran part de les obres de millora, condicionament i ampliació de vies existents, així com completar les rondes de circumval·lació que ja quedaven recollides en els diferents plans territorials de cadascuna de les illes. Una de les obres més polèmiques, la del Segon Cinturó de Palma, quedaria subjecte a un estudi de mobilitat (1 milió d'euros) que haurà de determinar quines mesures es prenen. Curiosament, al costat de la partida d'un milió d'euros per fer dit estudi, hi ha una altra partida de 105 milions d'euros per a la construcció del Segon Cinturó de Palma, amb la qual cosa difícilment l'estudi arribarà a algun tipus de conclusió que no confirmi l'obra pressupostada. Un tram de la Via de Cintura que circumval·la Palma (Primer Cinturó) podrà ser convertit en via intraurbana.

Les negociacions entre els Consells Insulars i el Ministeri de Foment s'iniciaren amb temps del Govern Matas (2003-2007) a les Balears, amb diferents colors als consells (Menorca, PSOE; Mallorca, UM-PP; Eivissa i Formentera, PP) i en un inici es negociava la quantitat de 660,6 milions d'euros (març 2006), que finalment fou reduïda a 568,6 milions d'euros a la signatura del conveni (setembre 2007). Un fet que, segons el diari *El Mundo* (7/09/2007), es devia a que la ministra de Foment (Magdalena Álvarez) va reduir la demanda dels conservadors eivissencs, representats per Stella Matutes (filla d'Abel Matutes), de 190 milions d'euros a 68,8 milions d'euros. El conveni signat entre els Consells Insulars i el Ministeri de Foment, amb una conjuntura PSOE a la CAIB i PSOE al Gobierno de España, es va tancar amb una suma de 568,8 milions d'euros que s'incrementava a Mallorca, assolint la xifra de 431 milions d'euros (front als 402 milions inicials) i en el que els megaprojectes que probablement tendran major confrontació social són els dels accessos a Palma (Segon Cinturó, ampliació de la Via de

Cintura, etc). Al cas de Menorca, el pressupost del conveni es tancava amb un muntant de 68,8 milions d'euros que s'haurien de destinar a la construcció de la circumval·lació de Ferreries i a ampliar la carretera Maó-Ciutadella. A Eivissa i Formentera, es passava de 190 milions d'euros a 68,8 milions d'euros (el mateix que Menorca), mantenint molts dels projectes inicials però reduint el pressupost. Els Consells Insulars, a més del conveniat amb el Ministeri de Foment, aportaran una quantitat de diners per finançar la millora i condicionament de la xarxa de carreteres de les illes, una quantitat que suma uns 317,6 milions d'euros. En suma, pel període 2007-2017 s'ha previst destinar un total de 886,4 milions d'euros per la construcció i millora (eufemisme d'ampliació) de les carreteres de les Balears.

<b>Taula 73. Comparació entre la proposta del conveni de carreteres (2006) i el conveni signat (2007) entre els consells insulars i el Ministeri de Foment.</b>			
<b>Obres viàries pactades a la proposta del Conveni de Carreteres, 2006 (Font: elaboració pròpia a partir de Guijarro, 6/10/2006; Mestre, 29/03/2006).</b>		<b>Obres viàries aprovades al Conveni de Carreteres (2007-2017) al Conveni de Carreteres, aprovat al 7/09/2007 (Font: Guijarro, 7/09/2007)</b>	
<b>Nom de l'obra</b>	<b>Milions d'euros</b>	<b>Nom de l'obra</b>	<b>Milions d'euros</b>
<b>Total Mallorca</b>	<b>402,06</b>	<b>Total Mallorca</b>	<b>431,02</b>
Variant de Son Servera . Tram Ma-4040 - Ma-4026	6,84	Variant de Son Servera . Tram Ma-4040 - Ma-4026	6,84
Ampliació tercer carril Via de Cintura entre Ctra. De Valldemossa i túnel de Gènova Ma-20	14,6	Ampliació tercer carril Via de Cintura entre Ctra. De Valldemossa i túnel de Gènova Ma-20	14,6
Estudi de mobilitat dels accessos a Palma (previ al projecte)	1	Estudi de mobilitat dels accessos a Palma (previ al projecte)	1
Accessos a Palma Desdoblament Segon cinturó (Autopista de Llevant - Autopista Central) Prolongació Segon cinturó de Palma (autopista central -ctra. Valldemossa)	105 (71) (34)	Accessos a Palma	105
Connexió Autopista de Llevant Ma-19 i Camí Fondo. Ronda Llevant	12,06	Connexió Autopista de Llevant Ma-19 i Camí Fondo. Ronda Llevant	12,06
Enllaç Ma-11 i accessos al polígon de Son Castelló	7	Enllaç Ma-11 i accessos al polígon de Son Castelló	7
Variant Porto Cristo	10,57	Variant Porto Cristo (Fase I de Ma-4014 a Ma-4020; Fase II de Ma-4020 a Ma-4023)	10,57 (4,57) (6)
Enllaç Via de Cintura Ma-20 - Ctra. De Manacor per la Ma-30187	10	Enllaç Via de Cintura Ma-20 - Ctra. De Manacor per la Ma-30187	10
Tercer carril autopista Aeroport Ma-19, des d'Aeroport a l'enllaç Son Verí - Cala Blava i millora dels enllaços	22	Tercer carril autopista Aeroport Ma-19, des d'Aeroport a l'enllaç Son Verí - Cala Blava i millora dels enllaços	22
Variant de Llubí	4,5	Variant de Llubí	4,5
Millora enllaços s'Arenal - Lluçmajor Ma-6020 amb la Ma-6014	6,94	Millora enllaços s'Arenal - Lluçmajor Ma-6020 amb la Ma-6014	6,94
Accés Peraires - Dic de l'Oest amb autopista de Ponent	6,94	Accés Peraires - Dic de l'Oest amb autopista de Ponent	9
Variant sud de Sineu	7	Variant sud de Sineu	7
Tercer carril autopista Ponent Ma-1	25	Tercer carril autopista Ponent Ma-1	25
Variant nord d'Inca	10	Variant nord d'Inca	10
Variant de Santa Margalida	7,6	Variant de Santa Margalida	7,6
Variant de Sencelles	5,4	Variant de Sencelles	5,4
Variant de Muro	10	Variant de Muro	10
Millora Ma-3110 Algaida - Sencelles	11	Millora Ma-3110 Algaida - Sencelles	11
Accés a Lloseta des de l'autopista d'Inca Ma-13	6	Accés a Lloseta des de l'autopista d'Inca Ma-13	6
		Tercer carril autopista Inca Ma-13, des de Ma-30 fins a Inca	26,9
Variant de Campos	8	Variant de Campos	8
Millora Ma-4014 de ctra. Felanitx - Porto Colom a Cala Mendia Ma-4014	12	Millora Ma-4014 de ctra. Felanitx - Porto Colom a Cala Mendia Ma-4014	12
Eix transversal Sa Pobra - Sineu Ma-3511, Ma-3441, Ma-3501	11,7	Eix transversal Sa Pobra - Sineu Ma-3511, Ma-3441, Ma-3501	11,7

Millora dels accessos a Palma a Ma-19, Ma-15, Ma-20 (Via de Cintura)	24	Millora dels accessos a Palma a Ma-19, Ma-15, Ma-20 (Via de Cintura)	24
Enllaç Ma-103 amb Camí dels Marjals	15,6	Enllaç Ma-103 amb Camí dels Marjals	15,6
Expropiacions Mallorca	41,31	Expropiacions Mallorca	41,31
<b>Total Eivissa</b>	<b>150,18</b>	<b>Total Eivissa i Formentera</b>	<b>68,8</b>
Millora C-733 d'Eivissa a Sant Joan	26,15		
Millora i condicionament Ctra. Sant Miquel	14,82		
Condicionament Ctra. St. Josep a St. Antoni	12,2		
Condicionament Ctra. De St. Antoni a Sta. Inès	11,02		
Condicionament Ctra. De St. Rafel a Sta. Inès	15,08		
Condicionament Ctra. St. Vincent	12,46		
Condicionament Ctra. Eivissa - Sta. Eulària	16		
Condicionament Ctra. Sta. Eulària - St. Carles	9,57		
Variant de Jesús	3,36		
Variant de St. Josep	4,48		
Condicionament Sta. Gertrudis - St. Mateu	9,7		
Condicionament St. Joan - St. Miquel	7,34		
Condicionament Ctra. Es Cubells	8		
<b>Total Formentera</b>	<b>40,42</b>		
Condicionament St. Francesc a Barbaria	11,8		
Condicionament Ctra. De es Caló a La Mola	10,23		
Condicionament Ctra. De la Savina a St. Ferran (Formentera)	11,19		
Variant de St. Ferran (Formentera)	7,2		
<b>Total Menorca</b>	<b>68</b>	<b>Total Menorca</b>	<b>68,8</b>
Variant de Ferreries	sd		
Condicionament Ctra. Maó - Ciutadella	sd		
<b>Total Balears</b>	<b>660,66</b>	<b>Total Balears</b>	<b>568,6</b>

<b>Taula 74. Projectes viaris a finançar per part dels Consells Insulars, 2007-2017 (Font: Guijarro, 7/09/2007)</b>	
Aportació Consell Insular de Mallorca	254,4 milions d'euros
Aportació Consell Insular de Menorca	29,5 milions d'euros
Aportació Consell Insular d'Eivissa i Formentera	33,7 milions d'euros
<b>Total aportacions Consells Insulars</b>	<b>317,6 milions d'euros</b>

Finalment, s'apunta el potencial resultat que a l'illa de Mallorca comportaria la superposició de diferents propostes contemplades al Pla Director Sectorial de Carreteres (plenament assumides al Pla Territorial de Mallorca i pel Pla Director Sectorial de Transports)<sup>243</sup>

<sup>243</sup> Des de múltiples col·lectius (col·legis professionals, moviment ecologista, etc) s'ha criticat el fet que les carreteres (Pla Director Sectorial de Carreteres) han condicionat els plans d'ordenació territorial, que suposadament havien de proposar la "necessitat" d'aquestes infraestructures. Com per exemple, el Pla Territorial de Mallorca o el Pla Director Sectorial de Transports de les Illes Balears on simplement es recull sense cap altra consideració el que emanava del Pla Director Sectorial de carreteres. Llavors, el territori restant s'ha de planificar en base a aquests elements transformadors que són les infraestructures de transport terrestre motoritzat.

El desembre de 2008 es va aprovar inicialment la modificació del Pla Director Sectorial de Carreteres. En aquesta modificació s'ha eliminat la polèmica autopista Inca-Manacor, però s'ha mantingut el polèmic Segon Cinturó de Palma. El Segon Cinturó s'ha convertit en una megainfraestructura "bàsica" que es vincula a la construcció del conflictiu hospital de Son Espases i als interessos especulatiu de coneguts empresaris de l'illa. La seva construcció respon al model territorial neoliberal, que ni tan sols el canvi de color polític a l'administració pública ha aconseguit baratar. La batelsa de Palma, Aina Calvo (PSOE), entre el 2007 i el 2011, reclamava un Segon Cinturó per tal de "millorar" els accessos a Palma (Ferrer i Capó, 17/09/2008; Guijarro, 18/09/2008). El GOB ha lamentat que el Consell Insular de Mallorca no ha dut a terme l'estudi de mobilitat (pressupostat en 1 milió d'euros) per estudiar les alternatives als accessos a Palma. En canvi, la modificació del Pla inclou aquesta polèmica infraestructura viària (Consell Insular de Mallorca, 22/12/2008; GOB, 24/12/2008).

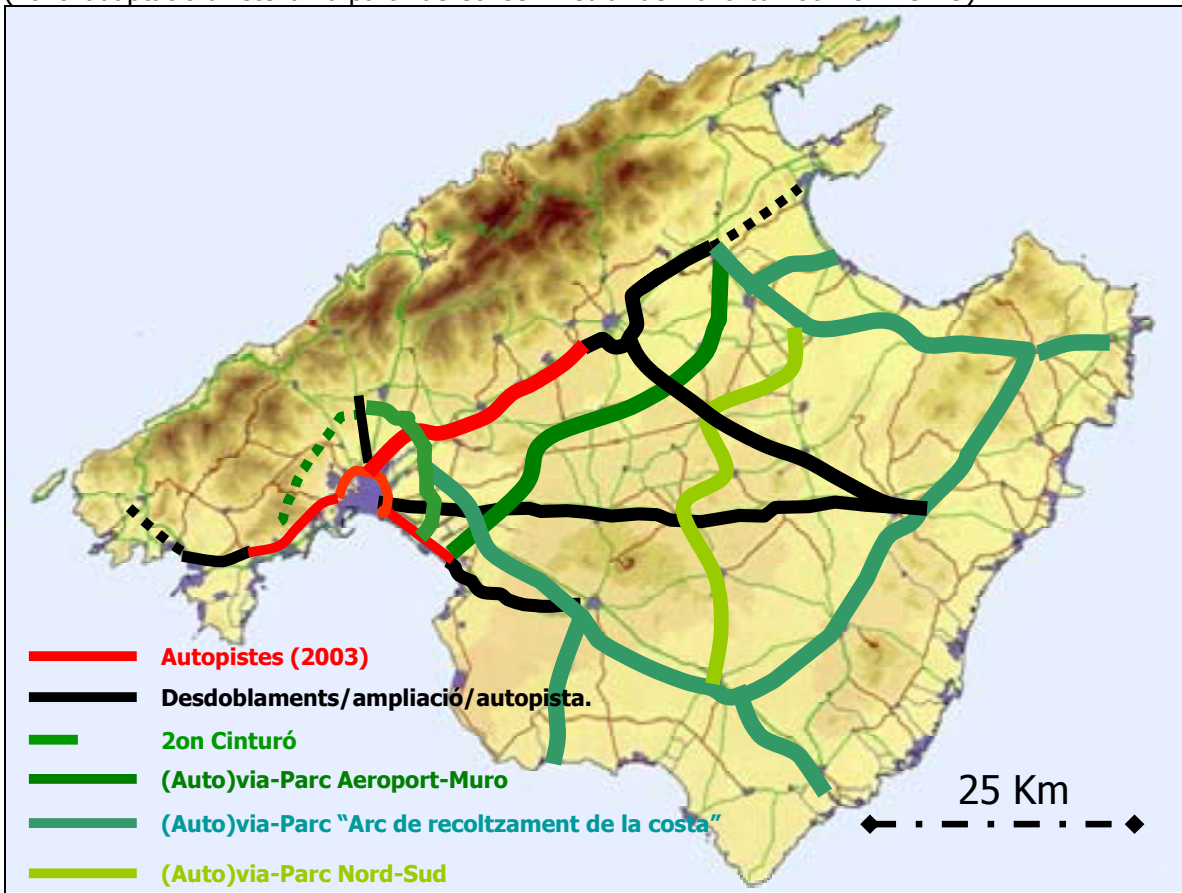
Finalment, el desembre de 2009 el Consell Insular de Mallorca aprovava definitivament el Pla Director Sectorial de Carreteres –Revisió del Pla Director Sectorial de Carreteres per a l'illa de Mallorca, aprovada definitivament pel Ple del Consell Insular de Mallorca en sessió celebrada el dia 03 de desembre de 2009 i publicat al BOIB núm. 183 de data 17

i les propostes que s'afegeixen en el propi Pla Territorial de Mallorca. Entre les diferents propostes, destaca la de les "vies parc" que es conceptualitzen com unes vies de definició "flexible" (és a dir, sense determinar les seves característiques) però que tenen per objectiu atracar el medi natural als usuaris de dites vies per a que "reconeguin i prenguin consciència del valor del medi natural" (Consell Insular de Mallorca, 2004:CA-9). En qualsevol cas, el PTM (Pla Territorial de Mallorca) proposava la construcció dels eixos viaris sota la fórmula flexible de les vies parc, que no són en realitat altra cosa que vies de gran capacitat. Es contemplen les següents: Via Parc Aeroport–Sa Pobla (Aeroport, Santa Eugènia, Sencelles, Costitx, Llubí, Sa Pobla); Via Parc Nord–Sud (Campos, Porreres, Montuïri, Sant Joan, Sineu, Maria, Santa Margalida); i l'Arc de Recolzament a la Costa (Palma, Lluçmajor, Campos, Felanitx, Manacor, Sant Llorenç, Artà, Santa Margalida, Muro i Sa Pobla). La suma de les propostes del PDSC i la del PTM aglutina dues grans línies estratègiques: per una banda, estén la xarxa d'autopistes (vies de gran capacitat) radials; i per una altra banda, posa les bases per una futura extensió del viari de gran capacitat en forma de xarxa anular i transversal sota la denominació del terme flexible de vies parc. Aquest desplegament, permetria la completa colonització urbana i turística de l'interior de Mallorca, així com la consolidació dels nuclis turístics i urbans del Migjorn i Llevant de l'illa.

---

de desembre de 2009 (rectificació d'errada material al BOIB núm. 7, de 16 de gener de 2010) – [www.conselldemallorca.cat/?id\\_section=1840&id\\_lang=0](http://www.conselldemallorca.cat/?id_section=1840&id_lang=0), gener 2010–. Aquest Pla mantén a grans trets els projectes presentats a l'aprovació inicial, tot deixant pel 2017 els projectes més polèmics (p.ex. Desdoblament Peguera-Andratx, Dedoblament Lluçmajor-Campos; Variants sud i oest de Manacor; Tercer carril de l'autopista d'Inca des de Santa Maria; Ronda de Porto Cristo) i eliminant-ne alguns (Ronda sa Ràpita-s'Estanyol; Tercer cinturó de Palma; Andratx-Port d'Andratx; Variant sud de Felanitx; Variant nord i sud de Bunyola; Variant de Santa Margalida; Carretera Interior Badia d'Alcúdia). Entre les propostes del Pla destaca la construcció del Segon Cinturó de Palma, i les que havien de ser autovies passen a ser desdoblements (p.ex. Peguera-Andratx; Lluçmajor-Campos; Manacor-Sant Llorenç). Una vintena de col·lectius i associacions han denunciat el nou Pla de Carreteres. Segons aquests, el nou pla no altera substancialment el model viari precedent (Guijarro, 14/11/2009; Canals, 4/12/2009; GOB, 2009; <http://nomescarreteres.wordpress.com/>, gener 2010). El gener de 2011 començà la licitació del Segon Cinturó de Palma (Via Connectora Ma-30). Aquest projecte ocuparia unes 34,1 Ha i comptaria amb nombrosos ponts, rotones, etc. La seva construcció afectava entre 200 i 300 propietaris que constituïen una plataforma d'afectats –Via Connectora Així :No! (<http://viaconnectoraixino.blogspot.com/>, maig 2011)–. El Consell Insular de Mallorca, front a l'oposició dels veïnats i del GOB, modificà el projecte del Segon Cinturó, tot reduint el nombre d'expropiacions i les demolicions a la barriada de Son Sardina (Ferragut, 26/01/2011; Guijarro, 29/01/2011; Guijarro, 15/04/2011).

Figura 32. Proposta de carreteres del Pla Territorial de Mallorca –apartat: “la connexió amable”– (Font: adaptació d’Esteve a partir de Consell Insular de Mallorca 2004:CA1-CA29).



- Síntesi de l’explosió del transport motoritzat.

L’evolució dels mitjans de transport motoritzat de les illes ens pot donar una idea de les creixents exigències energètiques de les Balears, sense les quals no hagués pogut optar per la “solució” turística, que és molt intensiva en hidrocarburs tant pel que fa pel transport aeri, marítim i terrestre. Des dels anys 1930 fins a principis del segle XXI s’ha produït una important expansió dels mitjans de transport motoritzat, en totes les seves modalitats, de les illes (taula 74). En primer lloc, es pot destacar l’evolució del transport terrestre a partir del parc de vehicles i que entre 1930 i el 2008 s’ha multiplicat per 172 vegades, passant de 5,1 mil vehicles al 1930 a 893 mil al 2008. Si deixam els anys 1930 i els immediatament posteriors degut a la crisi social patida a l’Estat degut al cop d’estat feixista i els efectes posteriors de la Segona Guerra Mundial, i ens anam a analitzar l’evolució des dels “gloriosos” anys 1960 fins a l’actualitat, es pot veure com el parc de vehicles s’ha multiplicat per 22 vegades; i fins i tot, si ens situam en els moments en que l’Estat espanyol ja formava part de la UE, es pot veure com el parc de vehicles entre 1990 i el 2004, s’ha multiplicat per 1,89 vegades.

En segon lloc, els moviments aeroportuaris ens poden donar una idea de la rellevància que aquesta modalitat té pel funcionament de l’economia balear, passant dels 210 moviments comptabilitzats a l’aeroport de Son Bonet (Palma) al 1930, als 282 mil moviments de tots els aeroports de les illes al 2008, multiplicant-se per 1344 vegades. La construcció i adequació dels aeroports de Son Sant Joan a Palma (1960), es Codolar a Eivissa (1958) i el de Sant Lluís a Menorca (1969) varen permetre que a partir de llavors l’afluència aèria i turística fos ja imparable, a no ser que s’interrompés el flux de petroli que alimentava les aeronaus i esperonava les economies del benestar de l’Europa de postguerra. Si ens anam al 1970, quan ja estaven operatius els tres aeroports de les illes –amb vols nacionals i internacionals–, hi havia a l’ordre d’uns 77,5 mil moviments de passatgers, 4,2 vegades més que una dècada abans. Entre el 1990 i el 2008 es produeix un salt important en el nombre de moviments aeroportuaris,

passant de 138,4 mil moviments al 1990 als 282,4 mil moviments del 2008, multiplicant-se els de 1990 per un factor del 2,048. Aquest salt en el nombre de moviments està motivat, per una banda per les ampliacions de les infraestructures de l'Aeroport de Son Sant Joan, amb un important increment de la seva capacitat, i per una altra banda als canvis regulatoris que afectaren a la "liberalització" de l'espai aeri i que troba la seva màxima expressió en l'aparició de les companyies de baix cost (*low cost*) que han estat un element clau en la conversió de l'espai balear en una segona residència per part de les classes més privilegiades dels països forts de la UE. A més, algunes de les companyies de baix cost (p.ex. Air Berlin) empren l'aeroport palmèsà com a plataforma (*hub*) per dirigir-se a d'altres destinacions.

En tercer lloc, si els moviments aeroportuaris ens donen una idea de l'evolució turística de les illes, les entrades de vaixells es poden donar una idea de la importància d'aquest mitjà de transport, que és cabdal per a la importació de mercaderies a les illes, on la major part dels materials per satisfer el seu metabolisme socioeconòmic procedeixen de l'exterior. En aquest cas es pot veure com en els primers anys, de 1930 a 1950, dels que tan sols comptam amb informació de les entrades al Port de Palma, s'identifica l'estancament degut a l'autarquia franquista que coincidí amb la Segona Guerra Mundial i que afectà en la reducció del nombre de vaixells. A partir de 1960 s'han comptat les entrades als ports de Palma, Alcúdia, Maó i Eivissa (deixant fora el de la Savina per discrepàncies en les sèries estadístiques) i es pot observar com es passa de 5128 vaixells al 1960 als 9620 de 2008, el que significa que es multipliquen per un factor del 1,87. Nogensmenys, per avaluar l'impacte del transport marítim cal considerar les magnituds d'arqueig expressades en TRB (Tones de Registre Brut) o GT (Gross Tonnage) que han experimentat un increment molt major que no el nombre de vaixells, passant de 6,4 milions e TRB al 1960 a 137,7 milions de GT al 2008, multiplicant-se per 21,45 vegades. Això ens indica que els vaixells cada cop són majors. Els ports de les illes s'han anat adequant als creixents volums de materials que penetraven, adequant-se en ells (o prop d'ells) les principals zones d'emmagatzement de combustibles (p.ex. carbó a Alcúdia; oleoducte de Palma fins els dipòsits de combustibles líquids de CLH a Son Banya i als de Portopí; dipòsits de combustibles líquids de CLH a Cala Figuera al Port de Maó, i els dipòsits de combustibles líquids de CLH al Port d'Eivissa; etc) i altres extensions dels ports amb grans zones d'emmagatzematge, com són els polígons industrials construïts a les principals ciutats portuàries de les illes.

Finalment, convé apuntar que l'explosiva evolució dels mitjans de transport motoritzat – especialment l'aeri– a les Balears ha estat, sens dubte, un dels elements fonamentals per a que aquesta regió es col·locàs entre les principals potències turístiques mundials. Nogensmenys, aquesta situació no hagués estat possible sense acudir als combustibles fòssils, uns combustibles que es preveu que s'hauran esgotat abans de que acabi el segle XXI, i respecte dels quals a principis d'aquest segle ja es senten els símptomes del final del petroli barat i s'inicia l'etapa del petroli car. El que alguns autors han definit com "el final de la festa" del petroli barat (Bermejo, 2005; Heinberg, 2006; Fernández Durán, 2008b).

<b>Taula 74. Principals variables del transport motoritzat a les Balears, 1930-2008</b>				
<b>(Font: al peu de la taula)</b>				
	Parc de Vehicles	Moviments aeroportuaris (avions) (entrades i sortides)	Trànsit marítim (entrades vaixells) <sup>a</sup>	Arqueig vaixells (TRB o GT) <sup>b</sup>
1930	5.192	210*	1.644**	1.599.383**
1940	7.139	412*	1.080**	641.334**
1950	7.755	3.906*	1.959**	2.524.519**
1960	40.462	18.305*	5.128	6.419.842
1970	78.777	77.565*	10.872	18.009.092
1980	217.161	105.689	11.402	26.077.211
1990	470.468	138.442	6.707	23.265.784
2000	704.559	261.739	9.405	80.367.644
2008	893.624	282.416	9.620	137.723.771
<b>Increment 1930-2008 (factor)</b>	<b>x 172,11</b>	<b>x 1.344,84</b>	<b>x 5,85</b>	<b>x 86,11</b>
Les illes que no creixen: 4.964 km <sup>2</sup>				

La població que passa de 374 mil habitants el 1930 a 1,07 milions d'habitants el 2008 (quasi es triplica)

<sup>a</sup> S'han recollit tan sols les entrades als Ports de Palma de Mallorca, Alcúdia, Eivissa i Maó. Ja que per els altres ports els criteris de comptabilització han variat al llarg del període analitzat, especialment pel que fa al Port de Sa Savina de Formentera.

<sup>b</sup> L'arqueig es mesura en base al Tonatge de Registre Brut en els primers anys, i a partir de la segona meitat dels 1990 es mesura en base al GT (Gross Tonnage) (Soler, 2004).

\* Els anys 1930, 1940, 1950, 1960 només comptam amb dades dels moviments en els aeroports de Palma de Mallorca (Son Bonet i Son Sant Joan). Les dades de 1970 es corresponen a les de 1969.

\*\* Els anys 1930, 1940, 1950 només comptam amb dades de les entrades de vaixells i Tonatge de Registre Brut al Port de Palma.

Nota. Parc de vehicles a partir de: Pujalte (1997a) pels anys 1930 a 1960 a; Manera (2001a) pels anys 1970 i 1980 a Manera, 2001a; Blázquez et al. (2002) pel 1990; IBAE ([www.caib.es/ibae/ibae.htm](http://www.caib.es/ibae/ibae.htm), febrer 2006) pel 2000 i

la DGT (Direcció General de Trànsit, [http://dgt.es/portal/es/seguridad\\_vial/estadistica/parque\\_vehiculos/por\\_provincia\\_y\\_tipo\\_parque/](http://dgt.es/portal/es/seguridad_vial/estadistica/parque_vehiculos/por_provincia_y_tipo_parque/), novembre 2009) pel 2008. Moviments Aeroportuaris a partir de: AENA, Aeropuerto de Palma (2005) anys 1940 a 1960; Barceló-Pons i Pérez-Manrique (1974a:549) per l'any 1969; 1980 a 2000 a partir de l'IBAE ([www.caib.es/ibae/ibae.htm](http://www.caib.es/ibae/ibae.htm), febrer 2006) i estadístiques d'AENA pel 2008 ([www.aena.es/csee/Satellite?pagenome=Estadisticas/Home](http://www.aena.es/csee/Satellite?pagenome=Estadisticas/Home), novembre 2009). Entrades vaixells i TRB o GT a partir de: Soler (2004) pels anys 1930, 1940, 1950, 1960, 1970, 1980; Autoritat Portuària de Balears (1990; 2000; 2009) pels anys 1990, 2000 i 2008.

#### 10.5.4. La "gran transformació" del capitalisme balear de la mà dels combustibles fòssils.

En l'estudi i explicació del procés geohistòric del capitalisme balear, el paper de l'energia ha estat sovint deixat de banda. Aquest oblit es correspon als ja assenyalats, sobre el paper dels recursos naturals en la transformació de les societats i les seves economies. Un dels investigadors de les illes que més han treballat aquesta qüestió ha estat Ferran Pujalte i Vilanova que va analitzar el paper de l'energia al llarg del procés industrialitzador de les Balears (Pujalte, 1992; Pujalte, 2006). Altrament, alguns treballs dels historiadors econòmics de les illes han considerat el paper de l'energia dins de l'anàlisi històrica (Manera, 2001a; Casasnovas, 2006), en alguns casos amb estudis monogràfics (Manera, 2001b; Ramis i Casasnovas, 2001).

La conversió de les illes Balears en la "meca" del turisme mundial, no es podria entendre sense la utilització massiva d'energia i més concretament dels combustibles fòssils. La inserció de l'economia de les illes en la Divisió Internacional del Treball es va dur a terme, entre d'altres, gràcies a la irrupció dels productes de la revolució industrial que tenien una elevada petjada de carboni. La intensificació agrària fou motivada, a més dels canvis socioinstitucionals abans esmentats, per l'adopció dels ensums derivats del petroli, i la seva vocació exportadora fou factible pel potencial que l'aplicació de la màquina de vapor primer, i el motor d'explosió després, oferia al comerç. Dècades més tard, la substitució de les activitats agràries i manufactureres va ser viable, entre d'altres, gràcies al context de petroli barat i, aparentment, abundant de després de la Segona Guerra Mundial. Les illes s'especialitzaren en la "producció" turística, tan sols viable en aquestes condicions. Mentrestant, les activitats productives han estat progressivament abandonades. Així, l'arxipèlag s'ha convertit en un espai terriblement dependent de l'exterior: per a la "producció" turística; per a l'obtenció de recursos energètics; per a l'obtenció de productes agroalimentaris, matèries primeres i altres productes manufacturats; etc. Altrament, les illes sembla que estan, a més, en unes condicions d'elevada vulnerabilitat pel que fa a alguns dels potencials impactes del canvi climàtic en curs, com per exemple la pujada del nivell de la mar o l'extremització climàtica<sup>244</sup>.

<sup>244</sup> L'agost del 2005 el Grup de Meteorologia (Departament de Física de la UIB) i la Conselleria de Medi Ambient (Govern de les Illes Balears) varen constituir l'OCLIB (Observatori del Clima de les Illes Balears), encapçalat pel professor Romualdo Romero (Lorenzo, 3/08/2005). Segons l'OCLIB (2007) es preveu: una reducció de la precipitació en els propers 100 anys del 45% a l'hivern i un 40% a la tardor; la desestacionalització de la precipitació; un increment de 4,83°C en 100 anys a les temperatures màximes i de 5,14°C en 100 anys a les temperatures mínimes. D'acord amb l'estudi realitzat pel Grup d'Enginyeria Oceanogràfica i Costes de la Universitat de Cantàbria, pel Ministeri de Medi Ambient, s'estima que de cara al 2050, amb un increment del nivell de la mar d'uns 2,5 mm/any, pot produir-se un retrocés de les platges de fins a uns 16 m. A més, detecten un canvi en l'onatge amb un augment d'intensitat i una tendència cada cop més oriental. Segons els investigadors, un paràmetre que pot contribuir a un retrocés addicional de les platges és la variació en la direcció del flux mig d'energia de l'onatge. En aquest cas, les platges de les Balears són de les més vulnerables del litoral espanyol i els autors exposen que es pot produir un retrocés de fins a 70 m (Medina, 2004). Per altra banda, la companyia asseguradora Halifax Travel Insurance va encarregar al professor Bill McGuire un informe sobre els efectes del canvi climàtic sobre la indústria turística. Aquest informe fou publicat el setembre de 2006 i en ell se destacava el fet que l'Estat espanyol seria un dels més afectats pel canvi climàtic (augment de 28 dies estivals i uns 21 dies de calor extrema de més de 35°C). Segons aquest estudi els efectes climàtics –p.ex. augment de



La civilització urbano-industrial s'ha constituït sobre l'enorme poder que ha pogut obtenir a partir de la domesticació i ús de l'energia fòssil, una energia que aporta una capacitat de treball i un poder transformador sense precedents en la història de la humanitat. Alguns investigadors han escrit la història de la civilització com una història sobre el control i domini de l'energia. La història de la civilització urbano-industrial fonamentada en la utilització dels recursos energètics procedents de l'escorça terrestre és tan sols un petit episodi en el recorregut històric de la humanitat. La seva utilització ha permès assolir unes elevades quotes de mobilitat –de persones i materials–, producció agrícola, alteració territorial, etc. Emperò, l'ús dels combustibles fòssils ha portat (tal com se comentava al capítol V) tota una sèrie de conflictes: geopolítics ja que és un material rar en l'escorça terrestre i la seva obtenció i control, ha motivat nombrosos conflictes: armats, particularment a l'Orient Mitjà; territorials en afavorir el transport motoritzat i l'explosió urbana; ecològics derivats de la capacitat d'alteració dels ecosistemes i dels cicles biogeoquímics, produint particularment trastorns climàtics degut a les emissions de GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle), vinculats a la crema dels combustibles fòssils; entre d'altres. La societat fòssil, altament depenent d'uns recursos escassos que han estat dilapidats en uns pocs anys, sembla que està arribant a la cruïlla del zenit del petroli (*peak oil*), moment a partir del qual, les extraccions d'hidrocarburs són superiors a nous descobriments, amb la qual cosa es preveu un final no molt llunyà al règim energètic fòssil. Així mateix, nombrosos autors apunten que no és tan sols el final d'un règim energètic el que arriba, sinó que la societat es troba en una cruïlla civilitzadora. Una situació de crisi de civilització que pot ser ordenada i anticipada, o desordenada i caòtica (Fernández-Durán, 2008; Los Amigos de Ludd, 2007; Sempere i Tello, 2007).

#### *10.5.4.1. Una geologia subversiva. Unes illes amb escassos recursos energètics fòssils.*

Fins avançat el segle XX, els requeriments energètics de les Balears se cobrien en base a les extraccions de biomassa forestal en forma de llenya o carbó vegetal<sup>245</sup> i també de l'aprofitament de l'energia eòlica (p.ex. molins de vent), l'hídrica (p.ex. molins d'aigua)<sup>246</sup> i l'animal. És a dir, es tractava, fonamentalment, d'una economia orgànica en quant a la utilització de fonts energètiques. Les extraccions de biomassa forestal per a cobrir les exigències energètiques de la societat balear es traduïen en la utilització i transformació dels ecosistemes forestals de les illes. A l'illa de Menorca, per exemple, Riudavets (1885) apuntava la reducció de la coberta de l'illa deguda al consum de llenya. En el treball de Ximénez de Embrún (1947) encara es comptabilitzava la producció de carbó vegetal a les Balears, amb unes 1500 Tm de carbó d'alzina i unes 4500 Tm de carbó de pi, a més d'unes 20627 Tm de llenya. I, en el cas d'Eivissa els productes forestals eren, junt amb la sal, una de les principals mercaderies enregistrades en les estadístiques del comerç marítim (Cirer, 1986). Després de la segona meitat del segle XX, els recursos energètics procedents de la biomassa forestal, foren substituïts quasi absolutament pels combustibles d'origen fòssil, que serien els que permetrien la materialització del "miracle balear". Un miracle que, per una banda se sustenta en una enorme dependència energètica de l'exterior i dels combustibles fòssils; i per una altra banda, se tradueix també en una notable transformació dels ecosistemes forestals que ja només compleixen, entre d'altres, funcions estètiques (Gil-Sánchez et al., 2002).

Els requeriments energètics exosomàtics de les Balears, es pot dir que es destinen a cobrir principalment: en primer lloc, la producció d'electricitat, que a la vegada presenta múltiples usos (p.ex. industrials, agraris, residencial, serveis, transport, etc); en segon lloc, el transport (aeri, marítim i terrestre); en tercer lloc, la utilització dels combustibles directament

---

temperatures, augment del nivell de la mar o la minva de recursos hídrics–, serien perjudicials per la indústria turística a l'Estat espanyol que, entre d'altres coses, és molt intensiva en recursos hídrics (p.ex. camps de golf). McGuire conclou que les destinacions turístiques de les perifèries del plaer podrien entrar en decadència, al temps que els resorts turístics dels països de clima temperat marítim es podrien veure beneficiats (McGuire, 2006).

<sup>245</sup> Manera (2001a:254) quan analitza el sector metal·lúrgic mallorquí dels segles XVIII i XIX exposa com "aquesta manufactura tenia una dependència notable dels recursos bàsics (en particular, de les fustes usades com a vectors energètics), ja que només en comptades ocasions es registraren compres exteriors de carbons i llenyes. Així doncs, el sector metal·lúrgic mallorquí, mancat en aquells moments d'imputs minerals, hagué d'inclinar-se cap a matèries primeres autòctones, de caràcter orgànic".

<sup>246</sup> M. Ramis i M.A. Casasnovas (2001) apunten com el paper de l'energia hidràulica a Mallorca, especialment als pobles de la Serra de Tramuntana, no fou gens menyspreable. M. Bernat i J. Serra (2001) elaboren un interessant treball sobre l'ús de l'aigua per la conversió energètica.

per part de les activitats industrials (p.ex. cimenteres), les agrícoles, residencials (p.ex. calderes de calefacció) o de serveis (p.ex. generadors d'electricitat, calderes de calefacció,...), etc.

Malgrat que els recursos energètics orgànics tinguessin molta importància en el procés industrialitzador de les illes, aquest s'alimentà també de recursos energètics fòssils, i en especial l'antracita i l'hulla que eren emprats en els motors de gas pobre. En el cas de l'illa de Mallorca, es pot destacar l'existència de jaciments de carbó a la zona del Raiguer –Binissalem, Alaró, Mancor, Lloseta, Selva–, Sineu, Alcúdia i Felanitx. L'existència de jaciments de carbó fou assenyalada per primera vegada al 1833 pel geòleg italià Albert de la Marmora i la seva primera explotació fou al 1864 a Binissalem (Barceló, 1968). Homar (1962:108) escrivia que "per pura casualitat, l'any 1864 extraïent argiles per les gerrereries, foren descoberts jaciments a Binissalem començant-se l'explotació d'aquestes mines a càrrec d'una companyia catalana encara que degut als costos dels nòlits fou abandonada dita explotació ja que a l'illa no tenia sortida el producte". Després que s'abandonàs el primer intent, l'enginyer català Pere Bofill Soler, que va venir a l'illa per treballar en les obres del ferrocarril Palma-Inca (1875), va assumir l'explotació de les mines de lignits de Binissalem. En el descobriment dels lignits en els terrenys de l'Oligocè lacustre de Binissalem, Rosselló-Verger (1977:123) ens diu que hi trobam no només a "l'emprenedora família Bofill", sinó també a l'enginyer Paul Bouvij qui havia participat en la dessecació del Prat de Sant Jordi i en el debat del ferrocarril.

Es tractava de **jaciments de lignits** de baix poder calorífic però que varen ser explotats intensament, i de forma especial amb la expansió de l'electricitat a l'illa i la concentració fabril de l'activitat industrial. Márquez i Pérez (1886) escrivia que a Mallorca hi havia 59 concessions de mines de carbó que ocupaven unes 819 Ha. Les extraccions de lignit oscil·laven en funció de la disponibilitat de carbó (de major poder calorífic) procedent de l'exterior, i en moments crítics –guerra i postguerra– les extraccions anaven en augment. L'entrada de Gran Bretanya a la Primera Guerra Mundial va provocar la davallada del subministrament de carbó procedent de les seves mines, per la qual cosa s'intensificà l'extracció de carbó a les mines espanyoles i en el cas de Mallorca se reactivà l'extracció de les mines de lignit i s'inicià l'obertura de noves (Roca, 2006). Entre 1921 i 1931 hi havia en explotació entre 10 i 14 mines de lignits que es trobaven a Alaró-Binissalem, Alcúdia, Lloseta-Inca, Selva i Sineu. Les extraccions anuals oscil·laven entre les 31,5 mil Tm i 43,5 mil Tm, i es comptabilitzaven entre 195 i 280 persones que hi treballaven, entre les que s'hi trobaven nins i dones (Umbert, 1991; Manera, 2001a)<sup>247</sup>.

A principis de segle XX s'importaven grans quantitats de carbó anglès però el bloqueig submarí de les potències centrals i que afectava a la Mediterrània Occidental durant la Gran Guerra, va estimular les extraccions dels carbons domèstics. Joan March va posar en marxa l'explotació d'una mina de carbó a cel obert a Mancor del Vall. Aquest personatge junt amb d'altres destinaren les extraccions dels carbons mallorquins a l'exportació en vistes als elevats beneficis que s'obtenien amb la seva venda als països bel·ligerants. L'exportació de carbó mineral va anar acompanyada d'una major pressió sobre els ecosistemes forestals ja que augmentà la tala per transformar la biomassa en carbó vegetal que anava destinat al consum domèstic i de les fàbriques, però també s'exportava. El carbó era considerat per la Llei de Subsistències com un producte de primera necessitat i per tant hi havia restriccions a la seva exportació. Les bones relacions entre el ministre Santiago Alba i Joan March varen ser crucials per a que el mallorquí es pogués saltar les restriccions d'aquella llei (Ferrer, 2000; Ferrer, 2008).

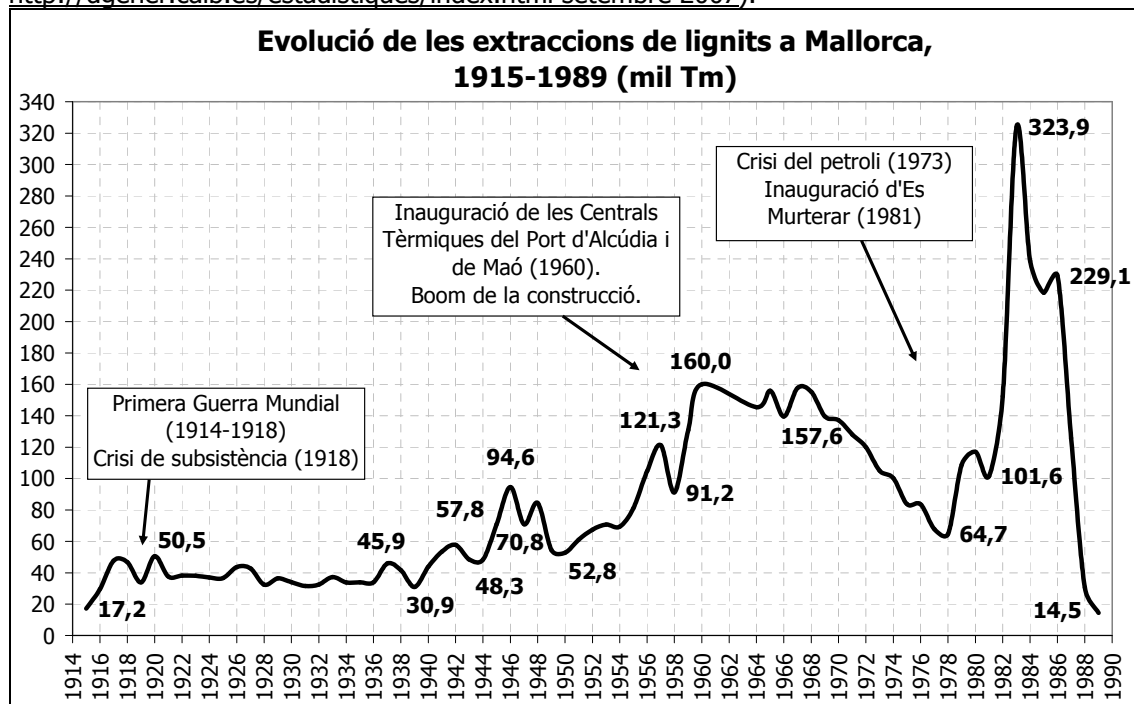
Mentre s'extreia carbó i s'exportava, una part important de la població no hi tenia accés i el 18/02/1918 va esclatar una revolta protagonitzada per dones front l'escassetat de combustible. Pere Ferrer (2000:164-165) ens ho descriu de la següent manera: "el matí del 18 de febrer, un grup nombrós de dones i infants havia recorregut les carboneries de Ciutat tractant infructuosament de poder-hi comprar carbó. Les existències s'havien exhaurit feia dies [...] la gent s'adonà que per la via de la súplica [que ja havien fet als responsables polítics] no es resoldria el seu problema. En el carrer Unió la gent aturà un carro carregat de carbó procedent del moll. Demanaren al carreter que els vengués la mercaderia, a la qual cosa es

<sup>247</sup> Les principals mines eren: la de Santo Tomás (zona Inca-Lloseta), 20 Ha de superfície i la planta inferior es trobava a 80 metres, extracció anual d'un 7 i 12 mil Tm, i entre 45 i 65 obrers; la de San Narciso (zona Alaró-Binissalem), 40 Ha de superfície, amb una extracció anual d'un 25 mil Tm. Altres mines importants foren les de San Luís, San Antonio 2º, San Cayetano, Pepita i Virgen del Puig (Umbert, 1991). Cal destacar que la història ecològico-econòmica de la mineria de les illes està encara per fer.

negà; de cop i volta, dones i nins assaltaren el carro i s'apropriaren de tot el carbó. Altres carros que circulaven per les Rambles també foren atacats. Poc després els homes s'afegiren a l'enrenou. S'aplegà una multitud que s'adreçà al port convençuda de trobar-hi carbó. Els carabiners i guàrdies civils que estaven de vigilància a la zona portuària van ser incapaços d'aturar aquella massa embogida. La gent requisà tot quant hi havia apilat dins els magatzems del moll: carbó, farina, cigrons, bacallà, patates, etc. A la cruïlla del carrer Conquistador amb el carrer de la Marina, els manifestants van interceptar un tren de la companyia Ferrocarriles de Mallorca, estibat de carbó, que anava al port. Els homes i dones començaren l'espoli". En aquell moment varen aparèixer les forces d'ordre que fent ús de les armes de foc, mataren a Miquel Cabotà, militant socialista (Ferrer, 2000).

Els lignits de major qualitat es destinaven a les maquinàries de les fàbriques, mentre que els de menor qualitat s'empraven en els forns de calç i ciment. Es pot observar al gràfic 11, com a partir de l'any 1944 les extraccions de lignits augmentaren de forma notable, aquest fet es deu a que en aquell any les exportacions cap a les costes de llevant peninsular augmentaren de manera molt destacable. A la taula 75, hom pot observar l'evolució dels usos dels lignits extrets a Mallorca, on es pot apreciar l'evolució creixent del destí d'aquests a la generació elèctrica, la qual cosa té a veure amb les instal·lacions de generació elèctrica que s'estaven ampliant en aquells anys, i molt particularment la central d'Alcúdia que es va construir amb el propòsit de ser alimentada amb lignits de l'illa (Morey i Alenyar, 1962). Per altra banda, l'ús de lignits en les fàbriques de ciment tenien a veure amb el moment en que es trobà el sector de la construcció, i tal com ens diu Homar (1962:111) "correspon els anys de major consum de lignit per part de dites fàbriques [ciment] als de l'apogeu turístic. A partir de 1957 s'observa un notable increment en el seu consum, passant de 6958 Tm de lignit consumit a 16814 Tm el 1960". Rosselló-Verger (1977:123-124) ens diu que "al 1960 hi havia 19 mines en funcions, que produïren 160000 Tm i encara hom importà 24000 Tm de carbó, que en 1962 fou reduït al necessari per a fabricar gas. L'explotació del lignit encara seguia en aquesta data sistemes rutinaris amb explosions o barrobins, transport en senalles i bótes, etc. Al 1969 només eren explotades 9 mines amb 300 obrers i, seguint la tònica mantinguda des de 1955, més de la meitat de les 140000 Tm extretes és consignada a GESA per a les centrals tèrmiques d'Alcúdia i Cala Gamba". Segons la memòria del Pla Director Sectorial d'Energia (Conselleria d'Innovació i Energia, 2002) l'any 1989 es varen tancar les mines de carbó mallorquines per "la baixa qualitat dels carbons i les dificultats per rendibilitzar les explotacions".

Gràfic 11. (Font: elaboració pròpia a partir de GESA, 1989; i Estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears pels anys 1989-1990, <http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html> setembre 2007).



**Taula 75. Distribució dels usos de lignits obtinguts a Mallorca per sector, 1940-1960 (Font: elaboració pròpia a partir d'Homar, 1962).**

	1940		1950		1960	
	Tm	%	Tm	%	Tm	%
Electricitat	17.117	38,98%	23.028	43,64%	115.504	72,17%
Ciment	10.126	23,06%	1.013	1,92%	16.773	10,48%
Ferrocarrils	105	0,24%	575	1,09%	0	0,00%
Exportació	4.176	9,51%	23.804	45,11%	15.652	9,78%
Altres	12.388	28,21%	4.348	8,24%	12.131	7,58%
<b>Total</b>	<b>43.912</b>	<b>100%</b>	<b>52.769</b>	<b>100%</b>	<b>160.044</b>	<b>100%</b>

Durant els primers anys del boom turístic i de l'electricitat, en un context del preu del petroli barat, el principal combustible fou el fuel oil. L'any 1975 GESA comprà les accions de l'empresa Minas Isern SA<sup>248</sup>, convertint-se en Lignitos SA, amb l'objectiu d'aprofitar al màxim els recursos energètics fòssils de l'illa. Una mesura que de forma paral·lela es va dur a terme, també a la resta de l'Estat espanyol en motiu de la "crisi energètica" dels 1970, moment en que es prioritzà la utilització dels recursos energètics estatals per satisfer els requeriments energètics del metabolisme socioeconòmic espanyol i evitar l'elevada factura monetària associada als hidrocarburs importats. L'any 1977, GESA va adquirir dues empreses mineres més (Ramis Bernat SL i Lignitos y Cementos SA) i al 1979 se posaven en explotació dues noves mines, una subterrània (Plano Inclinado Acetileno a Alaró) i l'altra a cel obert (Mina Júpiter a Biniamar), i posteriorment el 1982 s'iniciava l'explotació d'una altra mina a cel obert a Sineu<sup>249</sup>. Junt amb la política d'explotar els jaciments insulars, es barataven les previsions de construcció i/o ampliació de les centrals elèctriques i es prioritzà la utilització de carbó front als derivats del petroli, que es materialitzaria en la construcció de la Central Tèrmica d'Es Murterar (Alcúdia). L'activitat extractiva s'intensificà cap a finals dels anys 1970, com a resposta a la crisi energètica, fins assolir unes extraccions de 323,9 mil Tm al 1983. La reestructuració del capitalisme mundial, el nou règim d'acumulació flexible i l'entrada de l'Estat espanyol dins de la UE, junt amb la caiguda dels preus dels combustibles fòssils, feu que s'anàs abandonant progressivament la mineria del carbó illenca que finalment desaparegué cap a principis dels anys 1990, any en que es varen extreure 12,5 mil Tm (figura 33).

<sup>248</sup> La companyia Minas Isern SA era propietat d'Andreu Isern Vidal. Aquest es dedicava al contraban junt amb els seus germans Baltasar i Miquel, naturals de Consell. El 25 de setembre de 1933 dos carabiners, Ramón Castiella Allue i Antonio Lora Ruíz, assassinaren Baltasar i Miquel. Els germans Isern treballaven a la zona d'Alcúdia on hi havia el grans contrabandistas, Antoni M. Ques, Jaume i Damià Ramis. El primer estava enemistat amb Joan March i els segons estaven a les seves ordres. Els Isern eren homes de Ques (Ferrer, 2008b). Pere Ferrer (2008b) exposa que l'assassinat dels germans Isern segurament estava relacionat amb les rivalitats entre organitzacions contrabandistes, per l'ascens de Ques en els moments que March fou empresonat. Andreu Isern Vidal aixecà un imperi empresarial a partir del contraban amb l'adquisició de les mines d'Alaró, propietats rurals a Mallorca, immobles a Palma, etc (Ferrer, 2008b). Actualment, els negocis familiars s'articulen en torn a la societat Grupo Isern SL, amb interessos en el sector turístic i de la restauració.

<sup>249</sup> El lignit de la zona de Sineu presenta un poder calorífic de 1200 kcal/kg i un contingut de cendres argiloses del 65%; a la zona d'Alaró el poder calorífic és de 2500-2300 kcal/kg i amb un 40% de cendres de tipus càlcic (Fuster, 1990)



Figura 33. a) Mina Acetileno, Alaró; b) Mina Júpiter a cel obert, Biniamar; c) Mina a cel obert de Sineu. (Font: GESA, 1983)

La taula 76 ens aporta una idea de l'evolució històrica de les **importacions dels combustibles fòssils** a través dels principals ports de Mallorca (Palma), Eivissa i Menorca (Maó). En el cas mallorquí, es pot observar com entre 1875 i el 1949 les importacions de combustibles fòssils varen passar d'una mitjana de 594,4 Tm anuals en el darrer quart del segle XIX a una mitjana de 60762 Tm anuals durant el període de l'autarquia franquista. Entre el primer període (1875-1900) i el segon (1901-1920) les importacions de combustibles es multipliquen per un factor del 6,8; entre el segon (1901-1920) i el tercer (1921-1936) es multipliquen per un factor del 12,26; i entre el tercer (1921-1936) i el quart (1937-1949) per un factor de l'1,2. Al llarg d'aquest període, podem deduir que la proporció de carbons minerals seria d'aproximadament el 77% dels combustibles importats. Aspiroz (2003) apunta com durant l'època de l'autarquia franquista, reforçada per la crisi derivada del conflicte bèl·lic mundial, les importacions de combustibles fòssils es varen ressentir fortament, fins la signatura de l'acord entre l'empresa nord-americana Texaco i l'empresa pública CAMPSA (controlada per March)<sup>250</sup> pel subministrament de benzina a l'Estat.

A finals de 1941, malgrat l'existència de dit acord, els EUA deixaren d'enviar petroli a l'Estat espanyol com a represàlia per les relacions comercials mantingudes amb Alemanya. Per altra banda, en aquells moments també deixaren d'entrar productes procedents d'Alemanya i Itàlia. Segons Aspiroz (2003:315) "els més importants proveïdors, per no dir el més important, Alemanya, desapareixen de sobte del comerç internacional mallorquí". Així doncs, els efectes de la Segona Guerra Mundial es sentiren en el que fa a les importacions dels combustibles fòssils, dels que ja tant depenia l'economia de les illes. Pujalte (1997b, 2002) exposava com la carestia d'hidrocarburs i d'altres productes (p.ex. pneumàtics o cotxes), feu que molts de vehicles adaptassin gasògens per tal de funcionar amb gas pobre, així com es procedí a la rehabilitació i rematriculació de vehicles que s'havien donat de baixa i el reciclatge de pneumàtics i cobertes de cautxú. La protecció de les empreses de recaututament propicià que sorgissin algunes empreses com per exemple els "Tallers Vulcano", propietat d'Ignacio Océano, que s'anunciaven com la "clínica del pneumàtic".

A Eivissa, les importacions de combustibles fòssils al darrer quart del segle XIX es situaven en torn a una mitjana de 132,28 Tm anuals, quasi duplicant les del període anterior (1865-1875). A les primeres dècades del segle XX, els requeriments de combustibles s'incrementaren notablement, fins arribar a una mitjana anual d'unes importacions de 280,15 Tm, el que implica un increment del 111,78% respecte del període anterior. En el període que va dels anys 1920 fins als anys 1950, tenim una estabilització de les importacions de combustibles en torn a les 534 Tm/any en el període que va de 1921 a 1936 i les 588 Tm/any en el que va del 1937 al 1950. Cal tenir present que la major part de la població vivia en

<sup>250</sup> José Juan Dominé que havia estat el president fundador de Trasmediterránea, fou el primer president del monopoli petroler, Campsa, i Ernesto Anastasio, un altre home de March, fou el director general (Gómez-Santos, 1991). Campsa s'havia constituït per Reial Decret al 28 de juny de 1927. El que signava el decret era soci de March en la naviliera. En un principi Campsa era una empresa mixta amb participació minoritària de l'Estat. El Monopoli petroler va ser adjudicat a un consorci format per 31 bancs, entre els que es trobaven els principals grups financers de l'Estat: B. Urquijo, B. Bilbao, B. Hispano-Americano, B. Vizcaya, B. Herrero, B. Español de Crédito, B. Cataluña, B. Hispano Colonial i B. Marsans (Cabezas, 1977). March inicià llavors una estratègia per obtenir una indemnització el més elevada possible per l'expropiació de Petróleos Portopí amb Santiago Alba com advocat defensor dels interessos de March (Cabrera, 2011).

condicions molt precàries i el règim energètic predominant era l'orgànic. El període que va de 1950 a 1960 tenim un notable increment dels requeriments energètics fòssils amb una mitjana de 2179 Tm anuals. Finalment, es pot assenyalar que si a principis de segle (1901-1920), el 86,45% de les importacions de combustibles corresponien a carbons minerals; al període 1951-1960, els carbons representen tan sols el 13,4% de dites importacions, mentre que la resta correspon als derivats del petroli (taula 76).

En el Port de Maó, a la segona meitat del segle XIX, amb una important i creixent activitat industrial, es varen desembarcar entre 1855 i 1894 en torn a unes 40529 Tm de carbó procedents de les mines britàniques. Mentre que les importacions de cabotatge eren més aviat escasses, amb alguna excepció, i la major part d'aquestes corresponien a carbó vegetal (unes 300 Tm/any) que presumiblement anaven adreçades a l'ús domèstic (Casasnovas, 1998; Casasnovas, 2006; Ramis i Casasnovas, 2001). Hom pot destacar, a partir de les dades exposades a la taula 76, el fet que les importacions de combustibles a Menorca entre el 1875 i el 1900 eren superiors a les enregistrades a Mallorca, la qual cosa pot servir per explicitar la importància del fenomen industrial a la menor de les Balears, que a més no comptava amb mines de carbó. Una illa (Menorca) on, al contrari de Mallorca, no hi havia jaciments de carbó i on les masses forestals havien estat fortament reduïdes en els anys de l'esplendor de la construcció naval del segle XVIII, de forta presència de tropes militars i activitat corso-mercantil (Gil-Sánchez et al., 2002; Casasnovas, 2005; Murray, 2006).

Es pot veure com les importacions mitjanes de combustibles als primers decennis del segle XX foren d'unes 3 mil Tm de mitjana anual, la qual cosa expressa la forta expansió industrial en aquells primers anys del segle, just abans de la crisi del 1911. Altrament, la difusió de l'electricitat i l'expansió del maquinisme dels anys 1920 i 1930 queda enregistrada en un augment de les importacions mitjanes anuals de combustibles d'unes 4,7 mil Tm/any. Al llarg de la Primera Guerra Mundial s'incrementaren les importacions de carbó mineral procedent de les mines espanyoles, en detriment del carbó britànic. Finalment, en el període de la Guerra Civil i l'autarquia, enregistrat en les dades que abracen al període 1937-1947, es dona una disminució significativa de les importacions de combustibles, que es situa en una mitjana de 1867 Tm anuals. Es passa de les prop de 9 mil tones de carbó i quasi 2 mil tones de derivats del petroli al 1934, a unes 500 Tm de carbó i 500 Tm de derivats del petroli el 1941 (Ramis i Casasnovas, 2001). També es pot detectar el progressiu canvi de vector energètic vers un major predomini dels derivats del petroli, ja que mentre a les dues primeres dècades del segle XX el 96% dels combustibles importats eren carbons minerals; al període 1921-1936, els carbons minerals representaven el 78% de les importacions de combustibles.

Durant la Guerra Civil i el període de postguerra, es dona una renovada pressió sobre els boscos de les illes per extreure llenya i se talaren moltes oliveres a Mallorca. Per altra banda, mentre que la fàbrica de gas del Molinar de GESA, als anys 1920, rebia l'hulla per via marítima procedent de les mines de La Camocha d'Astúries; durant la guerra, segons GESA (1985: 21) per a produir gas "es va haver de passar a destil·lar fusta, bàsicament d'olivera, restringint-se el servei, que abans era de 24 hores, a unes tres hores pel matí i unes altres dues o tres per l'horabaixa, per atendre la necessitat més peremptòria que era subministrar gas a les cuines. Com que l'olivera era ja un conreu de molt escàs rendiment, aquest factor va contribuir a despoblar d'oliveres mil·lenàries no poques zones de l'illa. També s'emprà, quan faltava clovella d'ametlla i, ocasionalment s'aconseguia algun carregament de carbó anglès".

<b>Taula 76. Importació de combustibles a les Balears.</b>			
<b>Mallorca, 1875-1949 (Mitjana: Tm anuals) (Font: comerç de cabotatge dels anys 1875 a 1920, a parir de Manera 2001: 393; comerç total dels anys 1921-1931 pel Port de Palma a partir de Quintana Peñuela, 1974; comerç total dels anys 1932-1949, a partir de Aspiroz 2003:444-505).</b>			
	Carbó mineral (Tm/any)	Derivats del petroli (Tm/any)	Total (Tm/any)
1875-1900	–	–	594,4 (63,8% carbó mineral, Port de Palma)
1901-1920	–	–	4.038,59 (84,16% carbó mineral, Port de Palma)
1921-1936	37.451	12.089	49.541
1937-1949	47.287	13.474,6	60.762
<b>Eivissa, 1875-1960 (Mitjana: Tm anuals) (Font: comerç de cabotatge a partir de Cirer, 1986–</b>			

<b>anys 1875-1900– i Cirer, 2004 –anys 1900-1960–).</b>				
	Carbó mineral (Tm/any)	Derivats del petroli (Tm/any)	Total (Tm/any)	
1865-1875	73,72	0	73,72	
1876-1900	132,28	0	132,28	
1901-1920	242,2	37,95	280,15	
1921-1936	188,69	345,94	534,63	
1937-1950	42,5	545,5	588	
1951-1960	292	1.887,5	2.179,5	
<b>Menorca, 1857-1947 (Mitjana: Tm anuals) (Font: Pujalte 1992:134; Casasnovas, 2001; Ramis i Casasnovas, 2001)</b>				
	Carbó vegetal (Tm/any)	Carbó mineral (Tm/any)	Derivats del petroli (Tm/any)	Total (Tm/any)
1857-1875	166,42	914,16	42,53	1.123,11
1876-1900	103,8	1.026,9	158,4	1.289,8
1901-1920		2.919	117	3.036
1921-1936		3.738,6	994,3	4.732,9
1937-1947		1.066,1	801,6	1.867,76

\*Els anys 1875-1920 la informació aconseguida a partir de l'obra de Manera (2001a) fa esment a la categoria general de combustibles, sense especificar si es tracta de combustibles d'origen fòssil o orgànic. El mateix autor ens indica les entrades de carbons minerals a través del Port de Palma, amb la qual cosa es pot deduir el pes d'aquest tipus de combustible.

#### *10.5.4.2. Petroli i negocis. Dels negocis de la guerra al desenvolupisme turístic.*

Els derivats del petroli i la seva implantació a les illes han estat analitzats per Pujalte (1997b), diferenciant dues etapes. La primera aniria des de la dècada de 1880 fins al 1920 i la defineix com la del querosè. En aquesta etapa destaca la implantació de la refinaria de Manuel Salas Sureda al Portitxol (Palma), La Petrolera, des de 1881. De fet, es tractava d'un complex industrial que comptava també amb fàbrica de productes aromàtics, colònies, adobs artificials, alcohols, aiguardent, importació de fusta i fàbrica de paper (Pujalte, 1997b). Emperò a les Balears, els derivats del petroli tingueren una presència més aviat testimonial fins a la irrupció del motor d'explosió. En aquell context, el querosè difícilment podia competir amb el gas en molts d'usos energètics, com per exemple en l'enllumenat de carrers. En canvi, el querosè era emprat com a combustible domèstic. La progressiva generalització de l'electricitat entrà en competència amb el querosè fins que aquella s'imposà i l'altre acabà per desaparèixer.

La segona etapa dels derivats del petroli s'inicia cap als anys 1920 amb la progressiva substitució dels combustibles sòlids i gasosos, pels carburants líquids. La implantació dels combustibles líquids corre paral·lela a la implantació dels motors d'explosió per múltiples usos, des dels industrials als agrícoles (p.ex. bombes d'extracció d'aigua, molins fariners, etc). Després de la Primera Guerra Mundial, a Mallorca, l'empresari Manuel Salas que ja tenia la refinaria al Portitxol va veure com el seu negoci es disparava, fins i tot creà una marca de benzina pròpia, "Águila". Comptava amb 70 sortidors a Mallorca, 4 a Menorca i 1 a Eivissa. Així com en l'agricultura, Salas jugà un paper rellevant per l'aplicació als seus camps dels adobs artificials que ell mateix fabricava, en el cas del transport motoritzat també jugà un paper rellevant ja que fou un dels primers mallorquins en adquirir un vehicle privat –un Panhart et Levasseur matriculat el 1905– (Pujalte, 1997b). Així doncs, el poliempresari i polític s'encarregà d'estendre els punts d'accés als derivats del petroli, al temps que exercia d'exemple dels vents de la modernitat que acompanyaven al vehicle privat. Es passà de 273 cotxes al 1919 a poc més de 5 mil cotxes al 1930. La qual cosa suposava una autèntica revolució. Així mateix, a les fàbriques, els motors d'explosió començaven a substituir als de gas pobre, en un context que semblava que el brollador del petroli no s'havia d'interrompre mai (Roca, 1992; Pujalte, 1997b).

L'astut Joan March que havia ubicat al 1920 una fàbrica d'adobs químics a la rada de Portopí, va veure també les oportunitats de negoci que se li obrien amb el negoci del petroli, per la qual cosa va construir uns grans dipòsits i amplia el seu negoci al refinament de petroli a principis dels anys 1920. March ja s'havia iniciat en el negoci del petroli durant la Gran Guerra ja que fou un dels principals subministradors de combustible dels submarins alemanys. A més, aconseguia el monopoli a l'Estat espanyol del petroli rus Naphta, una marca sorgida arran de la Revolució Soviètica i de la nacionalització de les explotacions petrolíferes que abans estaven en

mans dels capitals estrangers. March comptava també amb unes rendes de localització privilegiades, que junt amb la seva capacitat de pressió política (p.ex. eliminació dels arbitris portuaris per ser un port privat i reducció d'aranzels als petrolis russos) li asseguraven uns resultats excel·lents (Ferrer, 2000)<sup>251</sup>. Per altra banda, Manuel Salas havia signat un contracte amb l'estatunidenca Standard Oil Company (Pujalte 1997b:205) i la francesa Shell (Ferrer 2000:80), i era el principal contrincant polític-empresarial de Joan March que importava combustible soviètic. Ambdós competien per fer-se amb el poder i per mantenir-se en ell i el poder estava ja bastant lligat al petroli (Ferrer, 2000).

Emperò, la creació de la Compañía de Petróleos de Portopí no va estar absent de polèmica. L'antiverguista Manuel Salas –empresari i polític conservador maurista–, que tenia des de finals del segle XIX el negoci del petroli, va encapçalar –encobert com sí d'un conflicte ideològic es tractà–, la lluita contra la creació de la companyia petrolera de March. En aquella lluita es varen posicionar els veïns de Portopí que denunciaven els problemes per a la salut derivats de les emissions contaminants del complex petroquímic. Entre els veïns es trobaven el germà d'Antoni Maura, Francesc Maura, i el propi Manuel Salas que hi tenien les seves residències d'estiu en aquell indret portuari (Ferrer, 2000)<sup>252</sup>. La vella burgesia no acceptava la construcció de les contaminants fàbriques al costat dels seus llocs de residència i en aquest cas s'interpretà com a una mena de provocació de March que se saltava la norma no escrita de construir les fàbriques allà on vivien les classes populars. March i els seus interessos, per contra, eren defensats per un ventall heterogeni de corrents polítiques que arribaven fins als socialistes. Unes corrents, que, tanmateix, podrien ser sintetitzades en els "antiverguistes" i els "verguistes". I, evidentment, en Verga (Joan March) no tenia cap ideologia política definida, sinó que emprava la política com un instrument per aconseguir els seus objectius crematístics (Ferrer, 2000). Finalment, March va resoldre el nus gordià de la refinaria mitjançant la venda de les instal·lacions de Portopí a la naviliera Trasmediterrànea, també controlada per ell mateix, i d'aquesta manera el complex petroquímic de Portopí quedà en les seves mans a l'any 1922. En aquest cas, com en la major part dels negocis de March, es feu a través de societats intermediàries<sup>253</sup>.

La distribució dels combustibles líquids a les Balears, així com a la resta de l'Estat, va estar marcada per la constitució al 1927 de CAMPSA (Compañía Arrendataria del Monopolio de Petróleos SA) que seria el monopoli encarregat de la seva distribució<sup>254</sup>. D'aquesta manera s'acabava amb l'anterior oligopoli format per la nord-americana Standard Oil Company, la Sociedad Petrolífera Española vinculada a la britànica Shell i la Compañía de Petróleos de Portopí de Joan March que distribuïa la nafta soviètica. En un primer moment, CAMPSA es constituï per tal de reforçar l'accés als hidrocarburs per a la "modernització" de l'Estat i escapar de la dependència dels gegants del petroli, especialment dels britànics i nord-americans. Per això, s'aprofità el contracte entre March (Petróleos Portopí) i els soviètics per a la importació de la nafta russa. El monopoli dels petrolis formà part dels interessos del conglomerat de la banca espanyola. Aparentment, March quedà al marge del negoci del monopoli petroler que fou adjudicat al consorci de bancs espanyols. Emperò, tal com escriu Ferrer (2008b:207): "el director elegit per ocupar la presidència de CAMPSA fou Juan José Dómine, que havia estat fins aleshores director de Trasmediterrànea. Una manera de contentar a March? CAMPSA no tenia proveïdors i va haver de recórrer al subministrador de March, la Nafta russa. March va rebre

<sup>251</sup> El contracte amb la Société des Produits du Naphte Russe es va fer per intermediació de la Banca Arnús i la Banca Mauer Marshall. La Societat Anònima Petróleos de Portopí es va constituir amb un capital social de 10 milions de pessetes, format per 16 mil accions que es distribuïen a parts iguals entre la Trasmediterrànea i la firma Bauer Marshall de París. El 1926 March aconseguí que es modificàs la llei que protegia els carburants britànics i dels EUA, per tal d'aconseguir una fiscalitat única (Pujalte, 1997b).

<sup>252</sup> March escrivia al seu diari *El Día* (15/09/1921) "A Portopí ens trobam en pugna, els estiuiejants que van allà a passar tres o quatre mesos contemplatius, i jo, amb les meves fàbriques i les meves produccions. L'interès passiu d'ells xoca amb el meu interès actiu ... Tothom sap que hi ha certs elements, alguns dels quals (Francesc Maura, Manuel Salas) estiuiegen a Portopí, contraris a la meva persona, a la meva significació política, a la meva importància econòmica i industrial..." (Ferrer 2008b:134).

<sup>253</sup> March controlava la companyia petrolera a través de la Companyia Transmediterrània, mitjançant un complicat sistema de pactes entre la Banca Arnús (propietària real del contracte del petroli soviètic) i la Banca Mauer Marshall com a medidora de la Société des Produits du Naphte Russe (Pujalte, 1997b).

<sup>254</sup> El 1977 l'Estat assolí una participació superior al 50% de Campsa. A partir de 1984 Campsa va ser participada per les empreses refineries espanyoles. La Llei 34/1992 d'Ordenació del sector petroler va declarar l'extinció de la companyia. El 1993, amb la privatització de Campsa, es va constituir CLH SA (Centro Logístico de Hidrocarburos SA) ([www.clh.es](http://www.clh.es), febrer 2009).



una forta indemnització per l'expropiació, però passaren anys abans que es donàs per satisfet, ja que va reclamar en diverses ocasions noves reparacions per considerar insuficient la quantitat fixada pel Govern. Al·legava que a més de la part que li corresponia per l'expropiació de les instal·lacions de Portopí, l'Estat, a través de CAMPSA, li havia usurpat el dret de compra de petroli que tenia contractat en exclusiva amb la Nafta russa pel subministrament a tot el territori nacional".

Amb la constitució de CAMPSA es tancaren les refineries locals i les importacions de petroli brut quasi desaparegueren a les illes, tot essent progressivament substituïdes pels derivats del petroli. Els dipòsits de March a Portopí varen passar a ser propietat de CAMPSA indirectament controlada per ell. Per altra banda, l'any de la Gran Depressió es va constituir CEPESA que restava fora del monopoli de CAMPSA per trobar-se a Canàries. De nou, trobam la figura de Joan March al darrera. El 1939 els alemanys varen adquirir un paquet important (60%) de les accions de la companyia i en un principi Joan March havia d'actuar de testaferró, finalment els alemanys i March no es varen entendre (Ferrer, 2004; Ferrer, 2008b). Així i tot, March va subministrar combustible als submarins alemanys des dels vaixells de la Trasmediterrànea. Segons Ferrer (2008b:398) "March rebia or espoliat pels nazis dels bancs centrals dels països conquerits. Ho venia per obtenir els dòlars imprescindibles per comprar combustibles i altres productes estratègics en els mercats internacionals [...] Per cadascuna d'aquestes operacions comercials, March rebia una comissió del 10%". Per tant, la fortuna de March fa olor a guerra i petroli, ja que una de les seves principals activitats empresarials era la de subministrar combustible a les naus alemanyes tant a la Primera com a la Segona Guerra Mundials. Cap el 1955 aquelles instal·lacions començaren a quedar petites per una economia que ja començava a encalenticar els motors de l'esclafit turístic.

D'acord amb Pujalte (1997b) els anys de la Segona Guerra Mundial varen suposar una reducció de l'abastament d'hidrocarburs, sobretot degut al fet que els principals proveïdors, fins aleshores, havien estat en gran mesura els de l'òrbita de l'Alemanya nazi. Per tal d'esmoreir "els efectes de la manca de combustibles, se generalitzà l'ús del gasogen per a la fabricació d'un carburant alternatiu: el gas pobre elaborat a base de carbó o qualsevol altre combustible. A Mallorca s'utilitzà, pel funcionament dels gasògens, la clovella d'ametlla que era abundant i comptava amb un alt poder calorífic". L'adopció d'aquest combustible requeria la reconversió dels motors, per la qual cosa es varen modificar molts dels existents.

Posteriorment, vistes les creixents exigències d'hidrocarburs de les illes, es varen construir nous centres logístics i el 1955 la capacitat d'emmagatzement dels dipòsits de Portopí era de 33,9 mil Tm (Pujalte, 1997b). Actualment el magatzem d'hidrocarburs està en mans de CLH (Compañía Logística de Hidrocarburos SA)<sup>255</sup> que resultà de l'escissió dels actius comercials de l'empresa pública CAMPSA, i s'ha tornat a una situació semblant a la dels anys 1920 de domini del capital transnacional energètic.

A l'actualitat, a Mallorca, les infraestructures de Portopí emmagatzemen el fuel oil (15145 m<sup>3</sup>), mentre que la resta de derivats del petroli van a través d'un oleoducte fins a les instal·lacions de CLH a Son Banya (benzina 32605 m<sup>3</sup>, gasoil 89432 m<sup>3</sup>, JET-A1 81988 m<sup>3</sup>), just al costat de l'aeroport i del poblat gitano de Son Banya, un dels principals llocs de comercialització de la droga de Mallorca. A Mallorca, GESA també disposa de capacitat d'emmagatzematge de combustibles líquids a les seves centrals (gasoil 13120 m<sup>3</sup>, fuel 81025 m<sup>3</sup>). A Menorca, les instal·lacions de CLH es troben a Cala Figuera (Port de Maó) amb una capacitat de 6700 m<sup>3</sup>; GESA compta amb dipòsits per gasoil (2150 m<sup>3</sup>) i fuel oil (8250 m<sup>3</sup>); i l'aeroport compta amb una capacitat d'emmagatzement de querosè de 5800 m<sup>3</sup>. Finalment, a les Pitiüses tan sols hi ha dipòsits a Eivissa, mentre que a Formentera hi van camions cisterna. Les instal·lacions de CLH es troben al Port d'Eivissa amb una capacitat de 21975 m<sup>3</sup>, GESA compta amb dipòsits a la central amb una capacitat de 17770 m<sup>3</sup>; i l'aeroport compta amb una capacitat de 5370 m<sup>3</sup> (Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, 2005).

La tan aplaudida liberalització del sector energètic a l'Estat espanyol, s'ha traduït en una situació en que s'empren les mateixes infraestructures que feren servir al seu temps els cacics locals, com Joan March o Abel Matutes, ampliant-les després de més de 60 anys de monopoli públic, per passar a una condició d'oligopoli en el que hi ha comptades empreses participants.

<sup>255</sup> L'accionariat de CLH al febrer de 2008 està compost per: Enbridge (25%), Repsol YPF (15%), Cepsa (14,15%), Oman Oil (10%), Disa (10%), British Petroleum (5%), Galp (5%), Caixanova (5%), Deutsche Bank (5%), Global Ramayana (5%) i altres (0,85%) (a [www.clh.es](http://www.clh.es), febrer 2008).

Des de les instal·lacions de CLH es venen els combustibles als distribuïdors que hi ha a les illes, que solen ser els mateixos accionistes de CLH, com per exemple BP, Repsol o Cepsa.

L'enlairament turístic de l'economia balear s'ha alimentat indubtablement d'energia fòssil, tot presentant sempre una tendència ascendent. Fins i tot durant les anomenades crisis energètiques mundials, tan sols s'han detectat uns breus alentiments, que tanmateix es recuperaven just després de forma intensa. I, en qualsevol cas, els efectes de les crisis energètiques es traduïren en la substitució del combustible principal destinat a la generació d'electricitat. Així, a al gràfic 12 es pot observar com el carbó que representava al llarg dels anys 1970, entre el 5% i l'1,3% de tots els combustibles consumits; mentre que a partir dels 1980, la fracció de carbó passà a representar entre el 20% i el 30% de tots els combustibles consumits a les illes<sup>256</sup>. En aquells moments, es va respondre a la crisi energètica amb l'obertura de la Central Tèrmica d'Es Murterar al 1981, alimentada principalment de carbó (GESA, 1989).

Entre l'any 1960 i el 1975, durant el període del Primer Boom turístic a les Balears i l'era daurada del capitalisme regulat, el consum energètic passà de 200 Ktep a 1114 Ktep, el que suposa que els consums de 1960 es multiplicaren per un factor de 5,5. En quant als consums energètics per càpita a les Balears, es passava de 0,45 Tep/càpita al 1960 a 1,86 Tep/càpita, multipllicant-se per 4. Mentre que a la major part dels països del capitalisme avançat, la crisi petrolífera dels anys 1970 es traduïa en una reducció de la intensitat energètica de l'economia (Tep/\$ PIB), l'Estat espanyol seguí les recomanacions del FMI (Fons Monetari Internacional) de compensar l'augment del preu del petroli mitjançant subvencions, posposant una possible adaptació de l'economia espanyola vers a un model energètic menys petrodepenent (Ramos-Martín, 2003).

Entre el 1980 i el 2008, es poden veure els efectes de la Segona Crisi Energètica, amb motiu de la Revolució iraniana de 1979, que es manifesten en una petita reducció del consum energètic al 1980, i el mateix va ocórrer amb la Guerra del Golf amb alentiments del consum energètic entre el 1991 i el 1992, i la posterior situació post 11 de Setembre i la Guerra d'Iraq se tradueix en un alentiment del consum, tan sols, al 2002. La crisi sistèmica desfermada el 2007 pel col·lapse de l'especulació financera i immobiliària afectà posteriorment a l'economia real, tot reflectint-se en una lleugera disminució del consum brut d'energia de les Balears entre el 2007 i el 2008 que passà de 3051 Ktep a 2985 (gràfic 12). Entre l'any 1980 i el 2008 el consum de combustibles fòssils de l'economia balear ha passat de 1245 ktep a 2985 Ktep, multipllicant-se per un factor del 2,4. En quant als consums per càpita, es passa a un consum de 1,9 Tep/càpita al 1980 a 2,8 Tep/càpita al 2008, és a dir s'ha incrementat en aquests 25 anys en pràcticament 1 Tep/càpita.

En els anys 1980, després de les crisis energètiques dels 1970, el govern espanyol no va optar per subvencionar el petroli ni introduir mesures d'estalvi i eficiència energètica, sinó que aquella situació desembocà en el tancament de nombroses activitats industrials –la coneguda reconversió industrial–. Una nova Divisió Internacional del Treball que a la llum dels canvis del règim d'acumulació del capital (amb l'entrada a la CEE) es traduiria en una progressiva relocalització de les activitats industrials a les perifèries del sistema-món, on en nom de la flexibilitat es retallaven costos empresarials, a costa d'incrementar els costos socials (Ramos-Martín, 2003). Per altra banda, en motiu de les crisis energètiques dels 1970, hi ha un reviscolament de la mineria del carbó a l'Estat que es manifestà en el Pla Energètic Nacional 1978-1987, que pretenia reduir la dependència del cru exterior, i s'incentivà i impulsà la substitució de la matriu energètica per una major presència del carbó (Carpintero, 2005). Una estratègia que es veu clarament en el cas de les Balears (gràfic 12), on a partir dels anys 1980 la fracció dels carbons en la matriu de combustibles va guanyar una destacable importància que s'ha mantingut fins als nostres dies.

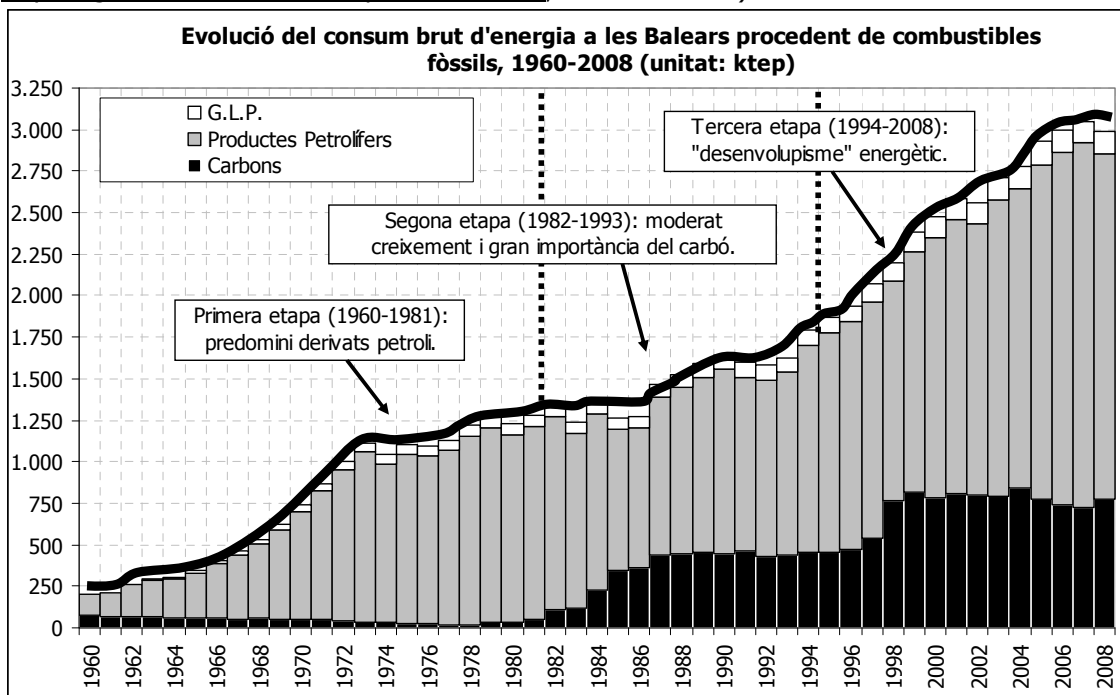
En definitiva, al llarg dels 48 anys exposats, el consum energètic brut de les Balears s'ha multiplicat per un factor del 14,86; mentre que la tan sovint emprada justificació demogràfica, que s'ha multiplicat per 2,43 durant el mateix període, no serveix per explicar aquesta evolució expansiva del consum energètic a les Balears. A partir del gràfic 12, es poden definir tres etapes diferenciades: la primera de 1960 a 1981 de fort increment del consum

<sup>256</sup> El Pla Energètic Nacional 1978-1987 va proposar mesures per tal de reduir la dependència energètica exterior, com per exemple el Pla de Construcció de Centrals Tèrmiques de Carbó o incentius per la substitució de fuel oil per carbó en els grans consumidors industrials (Ramos-Martín, 2003; Carpintero, 2005).

energètic amb predomini quasi absolut dels productes petrolers; una segona de 1982 a 1993 de moderat increment del consum energètic brut, en el que la principal característica és la creixent proporció del carbó en la matriu energètica; i una tercera etapa de 1994 al 2008 d'intens creixement del consum energètic brut, amb un salt notable del consum de carbó cap a finals dels 1990 i expansió constant dels productes petrolers. A partir de 2008, amb la situació de crisi global es podria iniciar una nova etapa energètica, que podria estar associada per una banda a l'alentiment del consum energètic i per una altra per noves opcions energètiques, fonamentalment via gasoducte que introduiria un nou combustible en la matriu energètica; i per una altra banda, la connexió elèctrica amb el sistema elèctric peninsular.

Podem subratllar el fet que fins el 1990 el consum brut d'energia es situava en torn a 1640 ktep (2,13 Tep/càpita), però amb l'adopció del règim d'acumulació postfordista al llarg de la dècada dels 1990 i principis del segle XXI, uns temps que se suposava que les economies es desmaterialitzaven (Carpintero, 2003; Carpintero, 2005), s'han arribat a quasi duplicar els requeriments energètics de l'economia balear, tot arribant als 2985 ktep al 2008. A la llum del gràfic 12, podem parlar d'un nou desenvolupisme balear, però que a diferència del dels anys 1960, que contradiu el suposat avanç de la informació i consciència socioecològica de que es prendria compte dels errors dels anys del primer desenvolupisme i també contradiu les teories de la desmaterialització de les societats del capitalisme avançat. Les principals raons d'aquesta voracitat energètica, radiquen en l'increment de les extravagàncies de les societats opulentes, els costos energètics del turisme de masses i la hipertròfia del transport motoritzat, entre d'altres<sup>257</sup>. En qualsevol cas, tal com exposa Naredo (2006), el fet que la societat (i les instàncies del poder) tenguí coneixement dels conflictes socioecològics, no ha significat la posada en marxa de mecanismes per a la seva resolució; sinó que majoritàriament s'ha optat per impulsar campanyes d'imatge i propaganda, així com s'han invocat nous "mantres" –com per exemple el de la desmaterialització, els cotxes ecològics, etc.–, per tal d'encobrir aquestes qüestions.

Gràfic 12. (Font: elaboració pròpia a partir de Barceló-Pons i Pérez-Manrique (1974a:398-416) pels anys 1960-1964; GESA (1989) pels anys 1964-1988; Estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears pels anys 1989-2008, <http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html>, setembre 2009).



<sup>257</sup> Al capítol XII s'analitza en profunditat el metabolisme socioeconòmic i la petjada ecològica de les Balears per l'any 2004 i es realitza un estudi detallat del metabolisme energètic i la seva petjada ecològica. Hom s'adonarà que els resultats que allà es presenten varien sensiblement de les estadístiques oficials ja que se consideren altres aspectes (p.ex. *emergia* dels béns de consum importats) i hi ha diferències metodològiques a l'hora de calcular determinats aspectes (p.ex. els costos energètics del transport de passatgers i mercaderies).

<b>Taula 77. El consum energètic a les Balears, 1960-2008 (unitat: Ktep)(Font: elaboració pròpia a partir de Barceló-Pons i Pérez-Manrique (1974a:398-416) pels anys 1960-1964; GESA (1989) pels anys 1964-1988; Estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears pels anys 1989-2008, <a href="http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html">http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html</a> setembre 2009).</b>							
	Carbons	G.L.P.*	P.P. lleugers**	P.P. pesants***	Productes Petrolífers	<b>Total (Ktep)</b>	Consum Brut per càpita (Tep/cap)
1960	73,50	0,61	0,00	0,00	126,83	<b>200,94</b>	0,46
1965	60,70	15,02	176,42	89,60	266,02	<b>341,74</b>	0,72
1970	49,92	37,34	422,89	227,03	649,91	<b>865,98</b>	1,63
1975	28,28	55,17	615,28	404,02	1.019,30	<b>1.114,63</b>	1,87
1980	32,48	69,01	673,07	456,09	1.129,15	<b>1.245,85</b>	1,90
1985	344,79	67,70	665,71	186,45	852,16	<b>1.264,65</b>	1,86
1990	444,41	87,25	821,47	287,60	1.109,06	<b>1.640,72</b>	2,14
1995	451,91	93,64	991,41	333,56	1.324,97	<b>1.870,51</b>	2,37
2000	780,96	119,63	1.324,62	246,12	1.570,75	<b>2.471,34</b>	2,92
2005	773,53	141,41	1.707,53	304,48	2.012,02	<b>2.926,96</b>	2,97
2008	772,54	129,86	1.808,33	274,59	2.082,91	<b>2.985,31</b>	2,88
Increment 1960-2008 (factor)	x 10,51	x 212,88	x 10,25 (1965-2008)	x 3,06 (1965-2008)	x 16,42	x 14,86	x 6,33
Les illes que no creixen: 4.964 km <sup>2</sup> La població que passa de 441,6 mil habitants al 1960 a 1,07 milions d'habitants al 2008 (es multiplica per 2,43)							

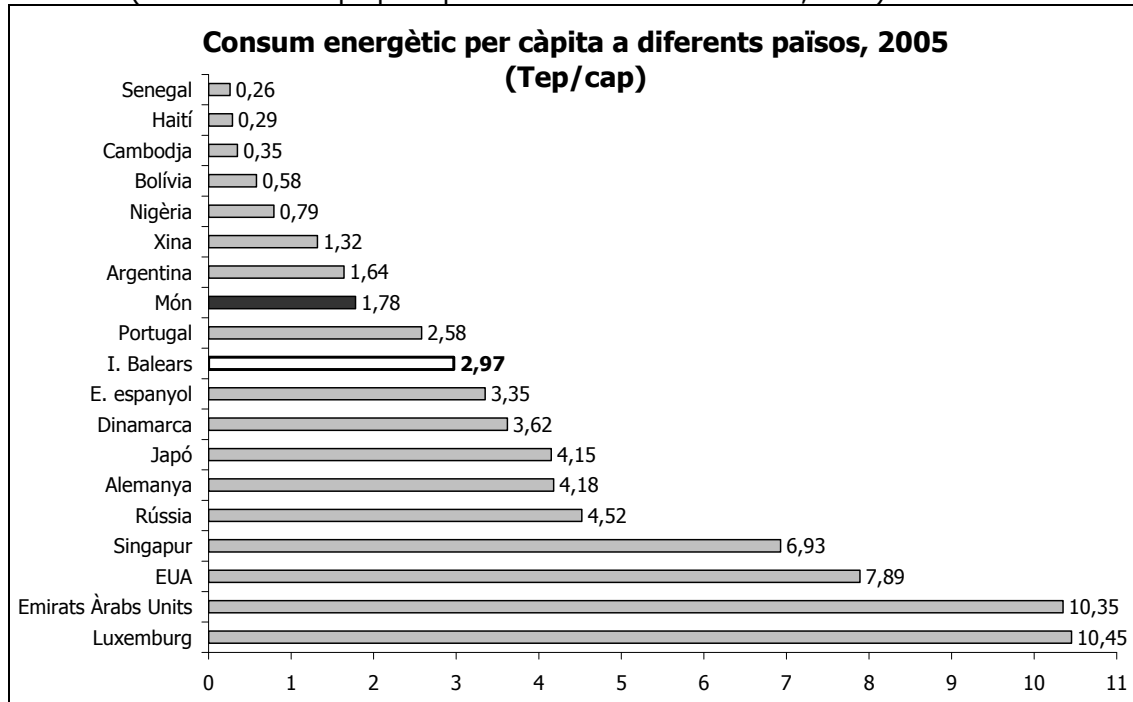
\* G.L.P. Gasos Lliquats del Petrolí.

\*\* P.P. Lleugers (Productes petrolífers lleugers): Gasolina 97; Gasolina 95 S.P.; Gasolina 98 S; Avgas 100 LL; Jet-A1; Aviació militar; Gas oil A; Gas oil B; Petroli Corrent; Naftes; Gas oil C.

\*\*\* P.P. Pesants (Productes petrolífers pesants): Fuel Oil 1; Fuel Bia, Olis usats.

El 2005, la mitjana del consum d'energia mundial en termes per càpita era, segons l'Agència Internacional de l'Energia, d'1,78 Tep/càpita. Emperò, hi ha un bon nombre de països que es situen molt per davall d'aquest valor, essent els consums mitjos a molts de països africans i asiàtics inferiors a 0,5 Tep/càpita. Fins i tot, països amb jaciments d'hidrocarburs, com són Bolívia i Nigèria, tenen uns consums energètics per càpita inferiors a la mitjana mundial. Per altra banda, la major part dels paradisos fiscals (p.ex. Luxemburg) i les petrodíctades de la península aràbiga, és on els consums energètics per càpita són més elevats a escala mundial. Els països de la OCDE, presentaven uns consums energètics d'unes 4,74 Tep/càpita, entre dels quals es donen diferències destacables com per exemple les 10,35 Tep/càpita dels EUA i les 2,58 Tep/càpita de Portugal. El consum energètic de les Balears en termes per càpita (2,9 Tep/càpita) es situa un 63% per damunt de la mitjana mundial (gràfic 13). Les Balears es troben entre el grup de regions que presenten uns elevats consums energètics per càpita. En cremar-se els combustibles, contribueixen a l'alteració del clima i com els majors consums per càpita es concentren en uns pocs països, fa que la major part de la població mundial no hi tenguí accés –fins i tot les persones que viuen en països on s'extreu el petroli–, però aquesta ha de pagar les conseqüències dels trastorns climàtics ocasionats pels països contaminants o "desenvolupats" (Pachauri i Reisinger, 2007; Sachs i Santarius, 2007).

Gràfic 13. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula anterior i IAE, 2007).



*10.5.4.3. L'expansió de l'electricitat a les illes. De la dispersió minifundista a la concentració monopolística: llum, diners i poder.*

A continuació passarem a analitzar un dels principals consumidors de combustibles, el sector de generació elèctrica. La història de l'electrificació de les illes va íntimament lligada a la història de les principals elits i la transformació de la societat i economia insular vers un model exportador, primer de productes agrícoles i manufactures industrials i llavors de turistes.

Cap a finals del segle XIX, l'electrificació a les illes se produí coetàniament a la de les principals zones urbano-industrials de l'Estat<sup>258</sup>. En un primer moment sorgeixen múltiples iniciatives vinculades als capitals financers, industrials o comercials de les illes i, poc a poc, s'aniran concentrant en unes poques mans. Aquí, les figures més rellevants són pel cas de Mallorca, Joan March; pel d'Eivissa, Abel Matutes Torres; i pel de Menorca, Francesc F. Andreu. La companyia que finalment adquirirà el monopoli fou GESA (Gas i Electricitat SA), fundada al 1927, que es va fer amb totes les centrals que hi havia a les illes. GESA va ser adquirida per l'INI al 1952, moment a partir del qual es varen construir diverses centrals a les illes i s'adaptà l'aparell elèctric a les exigències del nou "desenvolupisme" turístic. El monopoli elèctric, arran de les polítiques privatitzadores del període neoliberal, va passar a mans de la multinacional espanyola ENDESA que a finals del segle XX comptava, com en temps de March i del Dictador, el monopoli elèctric de les illes. Al llarg del període de l'electrificació de les illes s'ha mantingut una doble dependència: per una banda, respecte dels combustibles que han estat majoritàriament importats; i per una altra banda, respecte de la maquinària elèctrica que també era importada. En les conjuntures bèl·liques aquesta doble dependència es feu molt més palpable (Pujalte i Vives, 2006).

*a) De la dispersió de la generació elèctrica a la concentració. Poder financer i concentració elèctrica.*

L'electricitat a les Balears es desplegà primerament a **Menorca** cap al 1892, a càrrec de Francesc F. Andreu Femenies qui establí al Port de Maó la "Eléctrica Mahonesa". Aquell mateix any, s'instal·lava allà mateix, la companyia gasista "Sociedad General de Alumbrado". L'enllumenat dels carrers de Maó es realitzava en base als sistemes elèctric o gasista. Fins a la

<sup>258</sup> La primera societat elèctrica de l'Estat és la Sociedad Española de Electricidad fundada a Barcelona al 1881 (Capel, 1994).

primera dècada del segle XX es va donar una disputa entre pro-gasistes i pro-electricitat per l'enllumenat dels carrers de Maó, i finalment l'opció triada fou l'elèctrica, una opció que va tenir a veure amb les millores tècniques en la distribució de l'electricitat que es traduïen en la reducció dels preus d'aquesta opció. Al darrera de les dues opcions energètiques, aparentment tècniques, hi havia de forma implícita la confrontació entre dues opcions polítiques: per una banda, els liberals que defensaven l'opció gasista; i , per una altra, els conservadors que defensaven l'elèctrica. La "Sociedad General de Alumbrado" tancà les portes el 1967. Per altra banda, en el poble d'Alaior s'instal·là la segona central elèctrica de Menorca al 1908; el 1911 es va constituir l'empresa "Energía Eléctrica Balear" a Maó i a Ciutadella el "Fomento Industrial y Agrícola" que va promoure el 1909 la instal·lació d'una central adquirida, llavors, pel Comte de Torresaura i es passà a dir "Eléctrica Ciudadelana". A Ciutadella també hi havia el doble sistema gas-electricitat, i el 1902 s'inaugurà la fàbrica de gas coneguda popularment com "Es Sitileno". Al llarg del primer quart del segle XX s'instal·laren centrals elèctriques a quasi tots els pobles de Menorca: Es Castell, 1910; Es Mercadal, 1911; Sant Lluís, 1911; Ferreries, 1922; Sant Lluís, 1923; Ciutadella, 1935.

Cap el 1926, la potència instal·lada a Menorca era d'uns 1023 KW i arribava a pràcticament tots els nuclis de població de l'illa. Finalment, es procedí a la concentració empresarial en mans de "Eléctrica Mahonesa", iniciant-se al 1933 amb la instal·lació d'un cable d'alta tensió Maó-Alaior (9000 Volts) que s'allargaria fins a Ciutadella. A mesura que passava el cable, anaren desapareixent les petites centrals dels pobles. A Ciutadella, al 1935, l'empresari sabater Sebastià Seguí Sintes va instal·lar una nova planta generadora per tal de tenir accés a l'electricitat a un preu i quantitat d'acord amb els seus interessos. La decisió d'instal·lar-la va estar motivada pel fet de no aconseguir un descompte de la tarifa per part de La Eléctrica Ciudadelana. A partir d'aleshores els dos grups elèctrics ciutadellencs, el de Seguí i el de Sintes, iniciaren una lluita de preus fins que el 1942 es fusionaren. Finalment, GESA les adquirí al 1958 (GESA, 1992; Ramis i Casasnovas, 2001).

**Taula 78. Les centrals elèctriques de Menorca abans de la concentració empresarial en mans de GESA al 1956 (Font: Campins, 1992; Ramis i Casasnovas 2001:108).**

Nom	Any inauguració	Any desaparició	Observacions
Eléctrica Mahonesa (Maó)	1892	1956	Adquirida per GESA
Central Eléctrica de Alayor (Alaior)	1908	1933	Adquirida per Eléctrica Mahonesa
Fomento Industrial y Agrícola/Eléctrica Ciudadelana (Ciutadella)	1910	1958	Adquirida per GESA
Eléctrica Villacarlina (Es Castell)	1910	?	Revenedora d'Energía Eléctrica Balear
Electro-Industrial (Es Mercadal)	1911	1926	Arrendament de les instal·lacions per Eléctrica Mahonesa
Energía Eléctrica Balear (Maó)	1911	1948	Adquirida per Eléctrica Mahonesa
Central de Sant Lluís (Sant Lluís)	1911	?	
Eléctrica de Ferrerías (Ferreries)	1922	1926	Abandonament de l'explotació
Eléctrica Campesina (Sant Lluís)	1923	1945	Adquirida per Eléctrica Mahonesa
Eléctrica Seguí (Ciutadella)	1935	1942	Fusió amb Eléctrica Ciudadelana



Figura 34. a) Centrals d'electricitat a Menorca a principis de segle XX; b) Línies d'alta tensió el 1935 i concentració Eléctrica Mahonesa (Font: Campins 1992:35 i 45).



Figura 35. Visita de Franco a la Central de Maó al maig de 1960 (Font: Campins 1992:78)

Durant la Guerra Civil, les empreses Eléctrica Mahonesa i Energía Eléctrica Balear varen ser socialitzades. Els bombardejos de l'aviació italiana, entre 1936 i 1939, sobre el Port de Maó varen causar importants danys a la central elèctrica de la rada maonesa, a més de causar 29 víctimes mortals. Un cop acabada la Guerra Civil, les societats elèctriques retornaren als seus antics propietaris i es repararen els desperfectes causats pels bombardejos. En els anys 1940, el subministrament de carbó havia caigut i s'importà llenya procedent del port d'Andratx per a l'abastament de combustible (Campins, 1992; Ramis i Casanovas, 2001; Murillo, 2003).

L'any 1956 es varen vendre tots els actius de la "Eléctrica Mahonesa" a GESA (Gas y Electricidad SA)<sup>259</sup> que havia estat adquirida a la seva vegada per l'INI (Instituto Nacional de Industria). L'etapa d'electrificació menorquina sota la tutela de GESA es caracteritzaria als seus inicis, per la construcció d'una nova central tèrmica a la zona des Cós Nou al Port de Maó, inaugurada el 1960 pel dictador Francisco Franco. Emperò, el més rellevant del sistema elèctric menorquí, a part del desmantellament de les petites centrals i la concentració empresarial, és la connexió amb cable submarí amb el sistema elèctric de Mallorca que s'inaugurà a finals del 1974, entrant en servei el juliol de 1975 (Campins, 1992). Aquesta connexió que cobreix la quasi totalitat dels requeriments d'energia elèctrica de l'illa<sup>260</sup>, ha fet que aquest tema (l'energètic) cobràs poca importància en la societat d'aquesta illa, que per altra banda ha mostrat una elevada preocupació per la conservació del seu paisatge (Bauzà, 2006; Murray, 2006).

En el cas de **Mallorca**, el procés d'electrificació s'inicià uns quants anys després de Menorca. Els seus inicis es localitzen al poble d'Alaró, al 1901, amb la Companyia Elèctrica d'Alaró propietat de Gaspar i Josep Perelló i Pol. La gasificació fou anterior i es pot destacar la inauguració de les fàbriques de gas a Sóller (1893), Inca (1893), Palma (1895) o Felanitx (1899). La "Sociedad de Alumbrado por Gas" fundada al 1858 a Palma, fou la primera en distribuir gas a les Balears i, a partir de 1921, també es dedicà a l'electricitat. Aquesta companyia estaria vinculada, posteriorment, al nom de la major fortuna de Mallorca, Joan March. Cal destacar el fet que des de principis de segle fins al 1927, hi havia a Mallorca unes 90 societats dedicades a la producció i distribució d'energia que finalment quedarien aglutinades

<sup>259</sup> GESA es va constituir el 1927, resultat de la fusió de les societats mallorquines: Compañía Mallorquina de Electricidad i Sociedad de Alumbrado por Gas.

<sup>260</sup> A principis dels 1990, a la nit l'electricitat es cobria amb la generada a la central d'Es Murterar (Mallorca) i de dia se feien servir els grups de la central de Maó que entraven en funcionament quan la demanda del sistema Mallorca-Menorca superava la potència de la central mallorquina (Campins, 1992).

sota la societat GESA (Gas y Electricidad Societat Anònima) (Pujalte i Vives, 2006). Al principi, moltes de les fàbriques d'electricitat estaven vinculades a altres modalitats industrials (p.ex. serradores) que aprofitaven els excedents dels seus motors per generar electricitat. S'aprofitaven, doncs, aquells motors a part dels seus usos corrents per generar electricitat, que tenia una utilització principal per l'enllumenat. L'extensificació de l'electrificació i el seu model de gestió concentrada, va fer que progressivament s'introduís l'electricitat a la indústria i, a partir de llavors, les fàbriques en comptes de ser generadores d'electricitat passaren a ser consumidores. Manacor fou el segon municipi on s'instal·là l'electricitat amb la societat Servera i Melis, una activitat iniciada el 1902. Aquell mateix any s'inaugurava la primera central elèctrica a Palma, La Agrícola Industrial Balear (Vaquer, 1986; Pujalte i Vives, 2006).

L'any 1903 s'instal·là a Palma la fàbrica de la Sociedad Ahlemeyer, societat de Bilbao. La fàbrica estava ubicada a la zona de Can Pere Antoni (Central II). El 1903 el comte d'Aiamans va constituir la Compañía Mallorquina de Electricidad, que volia aixecar una altra central elèctrica a Palma. Aquesta no s'acabà de dur a terme, degut a que aquesta societat acordà amb Ahlemeyer l'explotació conjunta de la central del Molinar. Les dues societats es fusionaren i a partir de llavors es dirà La Palma de Mallorca, Compañía Mallorquina de Electricidad. El 1916 La Palma de Mallorca, Compañía Mallorquina de Electricidad es va fer amb el subministrament del fluid elèctric per a la xarxa de tramvies de la Societat Mallorquina de Tramvies Elèctrics SA.

Els següents pobles en tenir electricitat foren per ordre: Andratx (1905), Binissalem (1905), Pollença (1907), Muro (1910). En els casos d'Inca i Sóller es pot destacar la particularitat de la generació d'hidroelectricitat, amb la constitució al 1906 de la societat Bibiloni y Compañía a Inca per explotar el salt d'aigua del Gorg Blau, i l'Eléctrica Sollerense que es constituí al 1907 i que pretenia aprofitar el salt d'aigua de la Font des Verger a Sa Costera. Al llarg dels primers 20 anys del segle XX sorgeixen un nombre important de centrals a tota Mallorca, entre de les quals es pot destacar la d'Alcúdia que fou inaugurada al 1913, propietat de la companyia menorquina Energía Eléctrica Balear SA. A Inca, el 1898 es fundava la Propagadora Balear de Alumbrado SA que assumiria la central hidroelèctrica del Gorg Blau al 1911 i que fins aleshores s'encarregava de la venda i distribució de gas canalitzat, aquesta empresa anà aglutinant diverses empreses elèctriques (Gorg Blau, Inca, Selva i Alcúdia) abans que fossin concentrades totes elles sota GESA. A Manacor destaca la companyia Energía Manacorens SA fundada al 1913. El 1914 la Societat El GAS SA de Sóller va adquirir la Electrica Sollerense –hidroelectricitat de Sa Costera– i ampliava significativament la potència elèctrica amb l'adquisició de nous grups (Vaquer, 1986). En el llibre biogràfic de la Casa Alzamora (López-Bonet i Díaz-García, 1985), s'exposa el fet que Ferran Alzamora Gomà va voler promoure la zona de s'Arenal com a destí turístic, per la qual cosa va construir una central elèctrica a aquella zona i va constituir la societat FEBOSA, encarregada de la seva explotació, que fou adquirida per GESA el 1939.

Al primer quart del segle XX, temps de greus conflictes polítics i socioeconòmics, les dificultats per cobrir les creixents exigències energètiques exosomàtiques de les illes eren cada cop més evidents. Unes exigències energètiques que eren cada cop més dependents de l'exterior i dels combustibles fòssils. Aquella conjuntura es traduí en una situació econòmica i social complicada i difícil per la major part de la població de les illes, encara que no per tota. En aquell context, el contrabandista de Santa Margalida, Joan March, va anar forjant el seu imperi. March importava grans des de l'Argentina que eren emmagatzemats a Palma i llavors reexportats als països en guerra. Mentrestant, els ànims de la població s'encalientien per manca d'accés als queviures que concentraven els especuladors, i al febrer de 1919 es saquejaren botigues i magatzems. La residència de Joan March al Carrer de Sant Miquel de Palma era apedregada pels manifestants i els magatzems Pomar Kleber eren assaltats. Aquests magatzems formaven part del trust exportador de Joan March<sup>261</sup>. D'aquesta manera es reflectia el rebuig social cap el contrabandista que es feia ric en temps de penúries, gràcies al contraban

<sup>261</sup> Ferrer (2000:174-175) transcriu un text aparegut al setmanari La Voz del Pueblo on es pot llegir: "Qui ignora que aquests acaparadors contrabandistes són els que produeixen la fam, perquè ells amb la venda dels ministres que obliguen als governadors i als cacis i, aquests a la Junta de Subsistències i als regidors, se duen els articles de primera necessitat? [...] el públic assenyala com a principals acaparadors i contrabandistes als senyors March, Ques i Pomar Kleber...".



i la venda de queviures als països en conflicte que estaven disposats a pagar més que no els mallorquins, amb la qual cosa es desfermà una elevada inflació<sup>262</sup> (Ferrer, 2000).

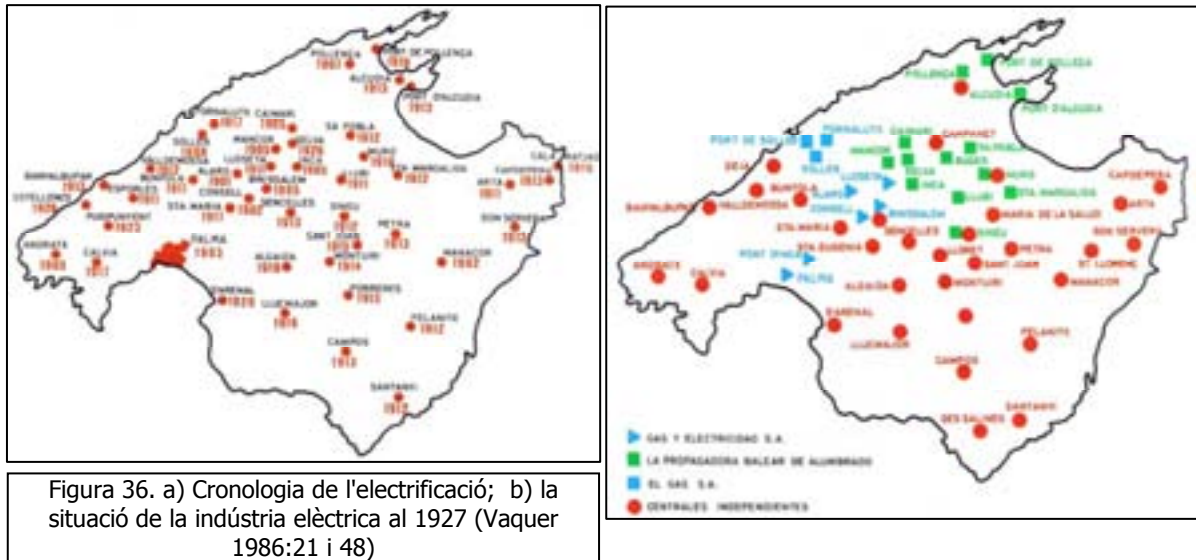
En el cas de les societats elèctriques, es produí paulatinament, i no tan sols per motius tècnics, la seva dissolució o concentració en unes poques societats. En aquest darrer cas, Joan March que controlava la Sociedad de Alumbrado de Gas aconseguí pingües beneficis de la fusió d'aquella societat amb la societat Palma de Mallorca, Compañía Mallorquina de Electricidad al 15 de maig de 1927 de la que resultà la societat GESA (Gas y Electricidad SA) que restà controlada per la Banca March, amb Emili Tramullas, gerent del banc, assegut al consell d'administració de GESA. El 1927 GESA abastia d'electricitat al 5,5% del territori illenc, mentre que la resta era cobert per petites societats escampades per tota l'illa (Vaquer, 1987). En aquells anys March adquirí les principals societats elèctriques de l'illa (Vaquer, 1987). El 1929 es va iniciar el que Vaquer (1987) va definir com l'etapa americana de GESA, amb la venda de GESA a la companyia nord-americana United Utilities and Services Corporation. Aquesta operació es realitzà mitjançant la mediació de Joan March i crèdits acumulats a la Banca March. March era qui controlava les decisions, encara que Walter Whestone figuràs com a president (Vaquer, 1987; Cabrera, 2011).

De 1929 a 1952, GESA va estar suposadament controlada per capital nord-americà (General Electric), amb Rafel de Lacy com a home de confiança (vicepresident entre 1929 i 1950) i Joan March com l'home a l'ombra de GESA. Les societats nord-americanes no eren més que els instruments habituals del financer en les seves operacions empresarials. L'etapa americana es caracteritza, per una banda per la fusió empresarial que acull sota un mateix paraigües la generació i la distribució elèctrica<sup>263</sup>; i per una altra banda, per la conceptualització de la generació elèctrica en unes poques centrals controlades pel monopoli que suposava l'absorció i desaparició de les altres companyies elèctriques (p.ex. La Propagadora Balear del Alumbrado SA d'Inva; La Energía Manacoreense SA). Pere Ferrer (2008:384-385) comenta com "la filial mallorquina de la General Electric estava en el punt de mira de March. De 1938 a 1942 fou hostilitzada pel Govern, fins que els propietaris varen resoldre posar-la a la venda. A les negociacions prèvies a l'operació de compravenda, l'advocat americà que, formalment, representava a la part compradora, una entitat suïssa, en realitat actuava a les ordres de March". L'etapa americana de GESA es caracteritza per la progressiva compra de les empreses de l'illa, fins que arribà a convertir-se en un quasi monopoli elèctric de l'illa<sup>264</sup>. March es va posicionar dins del sector elèctric espanyol de manera significativa, destacant l'adquisició de la companyia elèctrica catalana "Barcelona Traction" i la seva integració a FECSA (Fuerzas Eléctricas de Cataluña SA), que fou objecte d'un perllongat escàndol judicial d'abast internacional (Ferrer, 2008).

<sup>262</sup> En una carta al diari *La Última Hora* (29/I/1918) Joan March negava la seva participació en el comerç i acaparament de subsistències.

<sup>263</sup> La gestió americana s'inaugurà amb un pla d'electrificació de Mallorca per la qual cosa es va signar un contracte amb Islands Gas and Electric Company que s'havia d'encarregar d'aquest pla. El 1929 la Islands Gas and Electric Company es fusionà amb GESA (Vaquer, 1987).

<sup>264</sup> La història americana de GESA passarà per dues societats més: la Consolidated Electric and Gas Company (1930) i la Central Public Corporation (1952).



**Taula 79. Les societats elèctriques a Mallorca a la primera meitat del segle XX (Font: Vaquer 1986:51-55)**

Societat	Municipi	Duració	Observacions
Compañía de Electricidad de Alaró	Alaró	1901-1917	Comprada per la Palma de Mallorca
La Electricidad de Sabadell/Francisco Morales Central Eléctrica de Alcúdia/Energía Eléctrica Balear SA de Alcúdia	Alcúdia	1912-1922	Comprada per Eléctrica Mallorquina (llavors per la Procuradora)
Sociedad Eléctrica Mallorquina	Alcúdia	1922-1926	Comprada per la Propagadora Balear de Alumbrado
Central Eléctrica de Algaida. Pedro Oliver Ribas	Algaida	1916-1956	Comprada per GESA
Manuel Soriano y Vicente	Andratx	1905-1912	Desapareguda
Eléctrica de Andratx. José Alemany y Cia	Andratx	1912-?	Desapareguda
Colomar i Sastre	Andratx	?-1928	Desapareguda
Antonio Reus Martorell	Andratx	?-1957	Desapareguda
Damià Cardell	Arenal	1920-1938	Comprada per GESA
Enrique Ordinas Cruelles	Artà	1911-1926	Desapareguda
Joan Olea Sureda	Artà	1916-1926	Desapareguda
Antonio Esteva Amorós	Artà	?-1958	Desapareguda
Francisco Albertí Coll, Luís R. Albertí Vanrell	Banyalbufar	1913-1961	Comprada per GESA
Gaspar Vicens Pons	Binissalem	1905-1926	Comprada per Suau i Cia.
Pedro Muntaner Gual. Central de Son Vivot	Búger	?-1956	Comprada per GESA
Jaime Nadal Lladó i Juan Far	Bunyola	1911-1926	Comprada per Massot i Tortella
José Massot i Tortella	Bunyola	?-1930	Comprada per GESA
La Electra	Bunyola	1921-?	Desapareguda
Matías Cabrer Sampol	Bunyola	?-1928	Comprada per GESA
Juan Alemany i Enseñat	Calvià	1917-1957	Comprada per GESA
Bujosa-Umbert	Campos	1912-1920	Comprada per La Electroagrícola
Ballester, Ginard y Cia	Campos	1912-1920	Comprada per La Electroagrícola
La Electroagrícola SA	Campos	1920-1958	Comprada per GESA
Enrique Ordinas Cruelles	Capdepera	1913-1959	Comprada per GESA
Juan Marroig Mas	Deià	?-1961	Comprada per GESA
Srs. Riutort	Esporles	1911-?	Desapareguda
Fortuny Hermanos	Esporles	?-?	Desapareguda

Joan Horrach Salom	Estellencs	1926-?	Desapareguda
Perelló i Motserrat	Felanitx	1912-1916	Desapareguda
Banco de Felanitx	Felanitx	1916-1931	Comprada per GESA
Antonio Bibiloni i Cia	Inca	1906-1911	Es fusiona amb la Propagadora Balear de Alumbrado SA
La Propagadora Balear de Alumbrado SA	Inca	1898-1929	Comprada per GESA
Eléctrica Lloret. Rafel Jaume Balaguer	Lloret	?-1958	Comprada per GESA
Antonio López Thomás	Llubí	1911-1914	Desapareguda
Pedro Mulet Seguí	Llubí	1912-1927	Desapareguda
El Porvenir	Llucmajor	1908-1934	Comprada per GESA
La Lealtad	Llucmajor	1917-?	Desapareguda
Helios	Llucmajor	1921-1934	Comprada per GESA
Servera i Melis	Manacor	1901-1914	Comprada per la Actividad Industrial de Manacor SA
La Actividad Industrial de Manacor SA	Manacor	1914-1918	Comprada per La Energía Manacoreense SA
La Energía Manacoreense SA	Manacor	1913-1930	Desapareguda
Pedro Gual Ribas	Maria de la Salut	?-1958	Comprada per GESA
Eléctrica de Montuiri	Montuiri	1914-1921	Comprada per la Caja Agrícola de Montuiri
Caja Agrícola de Montuiri	Montuiri	1921-1921	Comprada per Ferrer Hnos., Sampol y Arbona
Ferrer Hnos., Sampol y Arbona	Montuiri	1921-1928	Comprada per GESA
Antonio Puigserver de Rentiere	Muro	1910-?	Desapareguda
Miguel Mulet Seguí	Muro	1910-1926	Desapareguda
Rafael Perelló Perelló	Muro	?-1928	Desapareguda
Agrícola Industrial Balear	Palma	1901-1906	Comprada per la Compañía Mallorquina de Electricidad
Ahlemeyer, Compañía de construcciones e instalaciones electro-mecánicas	Palma	1901-1903	Es fussiona amb la Compañía Mallorquina de Electricidad
Compañía Mallorquina de Electricidad/La Palma de Mallorca, Cía. Mallorquina de Electricidad	Palma	1903-1927	Se fussiona amb la Sociedad de Alumbrado por gas, donant lloc a GESA
Sociedad de Alumbrado por Gas	Palma	1858-1927	Se fussiona amb la Palma de Mallorca, donant lloc a GESA
Ordinas y Esteva	Petra	1913-1935	Comprada per GESA
Eléctrica Pollensina. Bartolomé Aloy.	Pollença	1905-1957	Comprada per GESA
Joan Ordinas Cruellas	Porreres	1913-?	Desapareguda
La Eléctrica Popular, Bartolomé Sitjar	Porreres	1922-1931	Comprada per GESA
Joan Muntaner	Santanyí	1912-?	Desapareguda
Unión Agrícola SA	Santanyí	1921-1958	Comprada per GESA
Enrique Ordinas Cruelles	Sa Pobla	1912-1916	Comprada per La Energía Eléctrica Balear SA
Jaime Colomar Palmer	S'Arracó	?-1958	Comprada per GESA
Bartolomé Rosselló Sureda	Sta. Eugènia	?-1928	Comprada per GESA
Clemente Gayà Bauzà	Sant Joan	?-1919	Desapareguda
Antonio Gelabert i Joan Nadal	Sant Llorenç	?-1958	Comprada per GESA
Andrés i José Bestard Cañellas	Sta. Maria	1910-1927	Comprada per GESA
Toribio Miguel Casas	Sta. Maria	1911-1916	Comprada per Andrés i José Bestard Cañellas
Juancadella i Coda	Sta. Maria	?-1930	Comprada per GESA
Juan Verd i Cia. Antonio Bibiloni Pons	Sencelles	1913-1928	Comprada per GESA
Rafael Garcías Garcías	ses Salines	?-1958	Comprada per GESA
Energía Eléctrica Zaforteza	Selva	1925-1926	Comprada per la Propagadora

			Balear de Alumbrado
Antonio España Serra	Sineu	1912-1927	Comprada per la Propagadora Balear de Alumbrado
Eléctrica Sollerense	Sóller	1907-1911	Comprada per Frontera, Vidal i Cia.
Frontera, Vidal i Cia., S.C./ Bernardo Frontera, S.C.	Sóller	1911-1914	Comprada pel Gas SA
El Gas SA	Sóller	1892	Encara persisteix
Sancho i Lliteras	Son Servera	1913-?	Desapareguda
La Radiant, Miguel Nebot Servera	Son Servera	?-1958	Comprada per GESA
Pedro Llotera	Son Servera	?-?	Desapareguda
Juan Lladó Estarás i Cia, Sociedad Eléctrica de Valldemossa	Valldemossa	1912-1937	Comprada per GESA

A **Eivissa**, la història de l'electricitat està unida, de forma semblant a Mallorca, a la història del caciquisme local. Abel Matutes Torres va instal·lar al 1907 la primera central elèctrica d'Eivissa amb un motor de gas pobre d'antracita amb el que s'abastia l'electricitat per l'enllumenat de Vila d'Eivissa entre les 17 hores i les 23 hores. La crisi d'abastament de materials durant la Primera Guerra Mundial va fer que Matutes encarregàs al 1918 un nou motor alimentat per llenya. L'any 1923 la Central Matutes va adquirir un nou motor Dièsel (60-70 CV) i al 1932 un semidièsel (100 CV). Per altra banda, al 1924 es va constituir la Societat Luz y Energía SA també a Vila. Les dues empreses es repartien el subministrament elèctric a la ciutat en dos sectors. La competència durà poc temps i Matutes Torres absorbí Luz y Energía SA al 1934. A la resta de l'illa pràcticament no hi va arribar l'electricitat abans dels anys 1950, amb les excepcions de Santa Eulària on s'ubicà una petita central hidroelèctrica a la que s'hi afegí un motor de gas pobre i llavors al 1934 se muntava un altre motor. En el cas de Sant Antoni, als anys 1920 s'instal·là una petita central de gas pobre que proporcionava un subministrament irregular. L'abast de l'electricitat a Eivissa ens situa sobre un dels principals eixos de l'evolució geohistòrica eivissenca en la que tenim un potent contrast marcat per la dualitat entre Vila i la resta de l'illa (GESA, 1983).

*b) Estatització elèctrica durant el Franquisme.*



Figura 37. Visita de Franco a la Central d'Alcúdia maig 1960 (Vaquer 1987:28)

Amb el Cop d'Estat de Franco, la Junta de GESA acordà per unanimitat la participació de la Societat en la subscripció oberta pels colpistes amb una quantitat de 500 mil pessetes. Segons Vaquer (1987) es tractava d'una quantitat important, poc menys de la meitat de les inversions de l'any 1935. Malgrat l'adhesió al Movimiento, la situació durant l'autarquia de postguerra va fer que al 1946, ENESA (Empresa Nacional de Electricidad SA) de l'INI (Instituto Nacional de Industria) instal·lés un grup mòbil a la central de Palma de 2,5 MW i el 1953 se posà en servei un nou grup mòbil de 5 MW. La situació financera de GESA es va anar deteriorant al llarg dels anys de la postguerra, i al 1952 un informe de l'INI exposava les mancances detectades a l'illa, on segons l'entitat la demanda era d'uns 100 milions de KWh anuals, mentre que l'oferta era de 44 milions de KWh (Vaquer, 1987). El 5 de setembre de 1952 se va aprovar la compra de GESA per part de l'INI (Instituto Nacional de Industria) a la Central Utility Corporation<sup>265</sup>, iniciant-se l'etapa de la GESA pública.

L'etapa de GESA pública es caracteritzà per la creixent dotació de potència elèctrica, que es concentrà en uns pocs punts de l'illa, i s'acompanya de la desaparició de les petites centrals que fins aleshores hi havia escampades per l'illa. A més, s'inicià l'extensificació de les

<sup>265</sup> L'única societat elèctrica que va sobreviure al procés d'aglomeració de GESA fou El Gas SA de Sóller. El Gas SA va tancar la fàbrica de gas al 1960 quan es produeix la interconnexió amb GESA; el 1962 es tancà la central de Sa Costera. A partir de llavors fins a l'actualitat, El Gas SA vendrà l'electricitat que li subministra GESA.

línies de transport elèctric per tot Mallorca. L'any 1955 s'adjudicà la construcció de la Central Tèrmica del Port d'Alcúdia que havia d'allotjar dos grups de 15 MW i un tercer de 37,5 MW. El representant de l'INI, Juan Antonio Suanzes, considerà factible que aquest tercer grup funcionàs amb energia nuclear (Buades, 2004). El maig del 1960, el cabdill inaugurà la Central d'Alcúdia<sup>266</sup>, al mateix temps que la central del port de Maó. L'INI estudià l'aprofitament hidroelèctric de la part central de la Serra de Tramuntana per la qual cosa s'havien de construir els embassaments del Gorg Blau (5,9 Hm<sup>3</sup>), Cúber (4,8 Hm<sup>3</sup>), l'Ofre (1,75 Hm<sup>3</sup>), Almedrà (0,9 Hm<sup>3</sup>) i Orient (4,8 Hm<sup>3</sup>) amb els que s'haurien d'aconseguir uns 32,35 MWh anuals<sup>267</sup>. Els problemes d'abastament d'aigua a Palma, la creixent salinització dels aqüífers i la "urgència" per la disponibilitat de major capacitat elèctrica va fer que es desestimessin els projectes dels embassaments a la Serra, amb l'excepció dels del Gorg Blau i Cúber que se destinarien a l'abastament hídic de Palma.

El març de 1957 l'empresa GESA, ja pública, va assumir el subministrament elèctric d'Eivissa, emprant primerament les instal·lacions de la Central Matutes. En aquell moment s'iniciaren, paral·lelament, les obres per la construcció de la Central Tèrmica Eivissa situada a la zona humida de Vila coneguda com Ses Feixes. L'any 1961 ja hi havia instal·lada una potència de 1,93 MW amb una xarxa que cobria uns 56 km que se dirigia als principals punts productius de l'illa: aeroport, Sant Antoni i Santa Eulària. Al llarg dels anys 1960 es va augmentar la potència elèctrica i se va estendre la xarxa als diferents punts de l'illa, al temps que es canviaven els motors i s'optava pel fuel oil com a combustible. Segons GESA (1983:23) "entre 1957 i 1966 la producció s'havia multiplicat per 40, passant de 365 MWh a 14385 MWh, i la potència instal·lada ho havia fet per 6, no havent cap indicatiu de l'afebliment de la demanda", i per aquest motiu es pretenia ampliar la central o fins i tot cercar un nou emplaçament per a una altra central.

Si als anys 1960 el miracle turístic eivissenc va estar impulsat per les creixents quotes de consum elèctric, a Formentera, paradís dels hippies, havia restat al marge del procés electrificador-modernitzador de les Balears. El 23 de setembre de 1961, el Consell d'Administració de GESA acordà establir una central i procedir a l'electrificació de la Pitiüsa menor. Passaren uns quants anys fins que al 1966 s'iniciaren les obres de construcció d'una Central que comptaria amb dos motors dièsel de 0,3 MW cadascun, entrant en servei al 1968. En aquell any hi havia uns 2965 habitants i hi arribaven uns 6500 visitants. Malgrat tot, l'autarquia pitiüsa era superada, en certa mesura, per la utilització de generadors particulars que no requerien connectar-se a la xarxa de distribució elèctrica. Així com en l'organització social del territori, de caràcter aparentment caòtic (Blázquez, 2006), l'organització social de l'electricitat als anys 1960 responia al criteri disseminat històric en aquestes illes. Les expectatives d'increment del consum elèctric a Formentera feu que GESA es plantejàs la connexió via cable amb la Central Tèrmica d'Eivissa. Aquesta connexió entrà en funcionament al 8 de juliol de 1972 i suposava obrir les portes al creixement dels requeriments energètics exosomàtics que la indústria turística aniria demandant. A partir dels 1970 la tendència ascendent de les exigències elèctriques a les Pitiüses ha seguit augmentant, amb la qual cosa s'ha anat ampliant la potència elèctrica instal·lada, així com s'ha procedit a una segona interconnexió Formentera-Eivissa.

A principis dels anys 1960, l'1 de gener de 1961, les tarifes elèctriques de les illes s'equipararen amb les de la península, suposant una important reducció. Segons GESA (1987:28) "arran d'aquest viatge [el de Franco entre els dies 10 i 11 de maig de 1960] se va produir la incorporació de Balears al sistema de Tarifes Tope Unificades aplicat a la península, que fou efectiva a partir de l'1 de gener de 1961 i va suposar pels consumidors una reducció substancial en el preu de l'energia elèctrica, donant lloc a un període de creixement ràpid de l'ús de l'electricitat, que la nova central d'Alcúdia feu possible". La dècada dels anys 1960 es caracteritza per la construcció de les principals centrals elèctriques de Mallorca, Son Molines al 1962 i Sant Joan de Déu al 1968, al temps que es tancava la Central I Palma (Can Pere Antoni) al 1967. L'any 1975, com ja s'ha dit, entrava en funcionament la connexió elèctrica entre Mallorca i Menorca, i es va considerar l'ampliació de la Central Tèrmica d'Alcúdia. Finalment, es clausurà al 1982 la Central Tèrmica del Port d'Alcúdia i un any abans s'havia inaugurat la

<sup>266</sup> No obstant, el primer grup (15 MW) entrà en funcionament el 1957 (Morey i Aleñar, 1962).

<sup>267</sup> També se pensà en la construcció d'un embasament d'aigua de mar d'uns 0,5 Hm<sup>3</sup>, situat a uns 620 msnm i 2400 m de la línia de costa, a la vessant N del Puig Major, pressupostat amb 8 milions de pessetes (Morey i Aleñar, 1962).

Central Tèrmica Alcúdia II (Es Murterar) que crema carbó i es troba en plena zona humida –just al límit del Parc Natural de S'Albufera–, així com al costat d'una de les principals zones de producció turística (Platja d'Alcúdia).

Des de llavors, la potència elèctrica instal·lada a Mallorca ha augmentat fonamentalment per l'ampliació o substitució dels grups de les centrals, però també per la incorporació de noves centrals com és el cas de la incineradora de Son Reus que es diu que "valoritza" els residus, convertint-los en energia (i residus atmosfèrics tòxics), però que també cremen combustibles fòssils en 4 grups de turbines de gas i 2 de cycle combinat. La Central Tèrmica de San Joan de Déu es va clausurar a l'agost del 2002 i ha estat substituïda per la Central de Cas Tresorer que funciona a partir del 2006, amb turbines de gas i que es preveu que per l'any 2011 tenguí una capacitat d'uns 400 MW. També es preveu el desmantellament futur de Son Molines. La major part de les centrals tèrmiques de l'illa s'alimenten de fuel oil, gasoil i carbó (Es Murterar). Es preveu que la major part d'elles, excepte la d'Es Murterar que per raons de "seguretat energètica" s'alimenta de carbó, funcionin amb gas natural tal com preveu el Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears<sup>268</sup>.

*c) L'agenda neoliberal: privatització elèctrica.*

La incorporació de l'Estat espanyol dins de la Unió Europea i l'adopció del model neoliberal derivat dels respectius tractats de la UE va obligar, entre d'altres coses, a modificar el teixit empresarial públic que fou majoritàriament privatitzat. Així, una de les primeres OPV (Opció Pública de Venda d'Accions) realitzades per l'INI (Institut Nacional d'Indústria) fou la de la companyia mallorquina GESA, amb un 39% de les seves accions, integrada dins del la també privatitzada Endesa. Actualment, Endesa és una de les corporacions transnacionals espanyoles més importants, amb forta presència a Amèrica Llatina i vinculada a fortes polèmiques derivades dels abusos de poder exercits a Amèrica Llatina (p.ex. Endesa a Xile i les construccions de preses al riu Bio Bio dins territori Mapuche)<sup>269</sup>. D'aquesta manera, el monopoli públic elèctric balear, sota la retòrica de la liberalització propagada pels vents de la globalització (Llei 54/1997, de 27 de novembre del Sector Elèctric –LSE–), ha passat a convertir-se en un monopoli privat, amb la qual cosa s'ha retornat a la situació dels temps d'en Verga, és a dir de monopoli privat.

La suposada liberalització en el cas de l'Estat espanyol ha estat discutida per les seves enormes limitacions, és a dir paradoxalment per l'escassa liberalització (Beato-Blanco, 2005). Poques vegades se diu que les grans corporacions elèctriques espanyoles, especialment Endesa i Iberdrola, parteixen d'una situació molt avantatjosa respecte de qualsevol altra opció degut al procés d'acumulació per desposseïció d'uns béns i serveis públics realitzat arran del procés privatitzador-liberalitzador (Harvey, 2004). Crida l'atenció com en aquest procés privatitzador-liberalitzador del sector elèctric Bartomeu Reus Beltran –un dels homes forts del Partit Popular a principis dels anys 1990– deixà la cartera de la Conselleria de Medi Ambient al 1996, per entrar a presidir l'empresa elèctrica al 1997, en la transició de pública a privada i posteriorment vinculat al cas de presumpte corrupció de l'expresident del Govern de les Illes Balears Jaume Matas (Mayol, 2005). La pràctica coneguda com de "portes giratòries" –entre la gran empresa i l'administració pública– ha estat comú en tots els sectors, al llarg del procés privatitzador-liberalitzador a l'Estat espanyol i que coincidí, en bona mesura, amb els governs d'Aznar (1996-2004) i al llarg del qual, els càrrecs directius foren ocupats per destacats membres de la dreta político-empresarial espanyola (p.ex. Manuel Pizarro a Endesa, Alberto Cortina a Repsol, Juan Villalonga a Telefónica, etc). I tal com es deia al capítol VIII, la pèrdua del poder polític per part dels populars ha anat succedint per un intens reflux de molts dirigents del PP cap a grans corporacions.

<sup>268</sup>Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears ([http://dqgener.caib.es/user/portalerenergia/pdse/index\\_cat.html](http://dqgener.caib.es/user/portalerenergia/pdse/index_cat.html), febrer 2008).

<sup>269</sup> El febrer de 2009 la societat italiana ENEL Energy Europe SRL es va fer amb el control d'ENDESA amb el 92% de les accions, després d'adquirir el 25% que fins aleshores tenia Acciona de la família Entrecanales. Crida l'atenció el fet que la companyia elèctrica italiana està controlada en un 31,6% per l'Estat italià.

*d) Evolució de la potència elèctrica instal·lada i la preparació de les infraestructures elèctriques i energètiques per un nou salt energívor.*

L'any 1945, abans que GESA passàs a mans de l'INI hi havia a les Balears uns 12,47 MW de potència elèctrica instal·lada. A la taula 80, es presenta l'evolució de la potència elèctrica instal·lada a les centrals de les Balears entre 1960 i el 2004. S'ha de tenir en compte que aquesta potència és la principal, però que també hi ha petits grups instal·lats, tant a grans equipaments (p.ex. Parc Bit amb 7,6 MW), com altres de més petites dimensions. Per altra banda, tal com s'ha vist, fins hores d'ara la major part de la potència elèctrica de les illes està vinculada al monopoli de GESA-Endesa i a la planta incineradora de residus de Son Reus inaugurada el 1996 i que pertany a TIRME SA. L'accionariat de TIRME SA està compost per: Endesa (40%), FCC (Fomento de Construcciones y Contratas) (20%), Iberdrola (20%) i ACS (20%)<sup>270</sup>. Tal com es pot veure, TIRME SA que allotja la central tèrmica propietat de GESA-Endesa, està vinculada als principals gegants energètics i de la construcció estatals.

Al llarg del període analitzat, la potència elèctrica instal·lada ha passat de 53 MW el 1960 a 1568 MW el 2004, la qual cosa implica que s'ha multiplicat per 29,59 vegades; mentre que la potència instal·lada per càpita ha passat de 0,12 kW/càpita el 1960 a 1,64 kW/càpita el 2004, multiplicant-se per 13,68 vegades. La major part de les centrals tèrmiques empren com a combustible el gasoil i el fuel oil, però el 33% de la potència nominal instal·lada encara funciona amb un dels combustibles més contaminants i barat, com és el carbó; i el 56% de la generació elèctrica de Balears procedeix de la central d'Alcúdia.

**Taula 80. Potència nominal elèctrica instal·lada a les Balears, 1960-2004 (Font: Barceló-Pons, 1974; Vaquer, 1987; Campins, 1992; Conselleria d'Innovació i Energia, 2002; Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, 2005).**

		1960 (MW)	1970 (MW)	1980 (MW)	1990 (MW)	2000 (MW)	2004 (MW)
<b>Sistema Mallorca - Menorca</b>	C.T. Maó	5,5	21,5	38,5	25	47,4 (Dièsel) 76 (T. gas)	47,4 (Dièsel) 76 (T. gas)
	Central I Palma	12,5	—	—	—	—	—
	Mòbils Palma	5	—	—	—	—	—
	Alcúdia I	30	67,5	67,5	—	—	—
	Gorg Blau	0,1	—	—	—	—	—
	Mòbils Alcúdia	—	15	—	—	—	—
	Alcúdia II	—	—	—	325	510 (Carbó) 75 (T. gas)	510 (carbó) 75 (T. gas)
	Son Molines	—	60,6	96,6	78	64 (T. gas)	50 (T. gas)
	Sant Joan de Déu	—	75	195	195	120 (Fuel)	—
	Son Reus	—	—	—	—	22 (RSU) 154 (T. gas)	33,6 (Incineració RSU) 305 (T. gas) 232,8 (C. combinat)
	Parc-Bit	—	—	—	—	—	Cogeneració (Gas oil) 2,92
	Cogeneració particulars (Mallorca)	—	—	—	—	—	4,9 (Gas oil)

<sup>270</sup> Base de dades SABI: <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es> (octubre 2008).

	Instal·lacions fotovoltaïques particulars (Mallorca)	—	—	—	—	—	0,316
	Instal·lacions fotovoltaïques particulars (Menorca)	—	—	—	—	—	0,0765
	Parc Eòlic Es Milà (Menorca)	—	—	—	—	—	3,2
<b>Sistema Eivissa - Formentera</b>	Eivissa	—	13,71	22,6	110,7	129,7 (Dièsel) 39 (T. gas)	158,5 (Dièsel) 64 (T. gas)
	Formentera	—	0,6	0,6	0,6	14 (T. gas)	14 (T. gas)
	Instal·lacions fotovoltaïques particulars (Eivissa)	—	—	—	—	—	0,0146
<b>Balears</b>	Fotovoltaïca	—	—	0,04 (dades 1983)	0,2	0,56	2,85 (0,4 connectats a xarxa)
	Eòlica	—	—	—	—	0,14	3,7 (3,2 connectats a xarxa)
<b>Total Balears (MW)</b>		<b>53</b>	<b>254</b>	<b>421,04</b>	<b>734,2</b>	<b>1.251,8</b>	<b>1.568,55</b>
<b>Potència per càpita (kW/càpita)</b>		<b>0,12</b>	<b>0,48</b>	<b>0,64</b>	<b>0,96</b>	<b>1,52</b>	<b>1,64</b>

L'estiu del 2006, amb la inauguració de la Central Tèrmica de cycle combinat de Cas Tresorer (Palma) i les seves dues turbines de 73 MW, s'assolia una potència instal·lada a les Balears de 1772,3 MW. Mentre es construïa una nova turbina que hauria d'entrar en funcionament el 2008 per ampliar la potència de Cas Tresorer fins a 223 MW i que incrementaria la potència total per a les illes fins a 2046 MW cap el 2008<sup>271</sup>. En una segona fase se pretén ampliar la construcció d'un nou grup de cycle combinat a Cas Tresorer, previst pel 2011, amb una potència d'uns 225 MW més (Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, 2008).

La situació energètica de les Balears al llarg del procés de "modernització" socioeconòmica ha canviat de forma molt notable, sempre amb una tendència ascendent i amb un predomini absolut dels combustibles fòssils importats. A principis de segle XXI es va aprovar el Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears (Decret 58/2001, de 6 d'abril, d'aprovació del Pla director sectorial energètic de les Illes Balears. BOIB núm.49, 24/04/2001)<sup>272</sup> segons el qual, dins del marc neoliberal de liberalització energètica, es preveïen diferents escenaris de consum energètic cap el 2015, destacant el fet que tots ells coincidien en plantejar l'augment de la demanda energètica i no la seva estabilització o reducció. Així doncs, el PDS energètic, més que planificar, es limita a gestionar els previsibles increments de la demanda, per exemple, en el que fa a aeroports diu que "una de les hipòtesis de treball considera que la tendència actual de creixement es mantindrà fins al 2015, amb el corresponent augment de les necessitats energètiques" (Conselleria d'Innovació i Energia 2002:101). Les previsions d'increment del flux turístic impulsen, per tant, les previsions d'increment de totes les altres variables, en aquest cas les energètiques.

<sup>271</sup> Segons Red Eléctrica Española (2009), el 2008 la potència instal·lada de les Balears assolia 2046 MW: 24,9% de carbó (510 MW); 36,75% de Fuel/Gas (752 MW); 34,01% de cycle combinat (752 MW); 0,14% eòlica (3 MW); 4,15% de règim especial (85 MW).

<sup>272</sup> Per veure una anàlisi crítica al Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears veure: GOB (novembre 2000) Informe sobre el Pla Energètic de les Illes Balears (a [www.gobmallorca.com/energia/InformePlaEnergetic.html](http://www.gobmallorca.com/energia/InformePlaEnergetic.html), gener 2009). En aquest informe es critica la construcció de noves centrals tèrmiques en base a una previsió creixent de la demanda energètica en comptes d'una adequada gestió de la demanda, l'absència de consideració al transport, la no eliminació de l'ús de carbó i la poca atenció que reben les energies renovables



El 2007 dues empreses transnacionals eren responsables del 50,77% de les emissions de GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle) de les Illes Balears: l'elèctrica GESA amb el 46,35% i la cimentera CEMEX amb el 4,42% (Murray, 2010)<sup>273</sup>. Així doncs, la factura balear sobre el clima global recau bàsicament sobre la transnacional elèctrica ENDESA, un aspecte fonamental que no podria obviar-se en qualsevol intent de rectificar la contribució balear a la pertorbació del clima global. És a dir, la lluita contra la pertorbació climàtica és sobretot una qüestió de poder, és a dir de l'organització social de l'energia –generació, distribució i consum–.

No obstant això, la lluita contra el canvi climàtic, d'acord amb el PDS energètic es preveia fer, sobretot, mitjançant la substitució dels combustibles de bona part de les centrals elèctriques –en mans de GESA-ENDESA–, per gas natural –menys contaminant–. Per això es proposa, en el PDS energètic, la connexió de les illes amb la península amb un gasoducte. La construcció del gasoducte hauria de permetre el transport anual d'uns 8 miliards de metres cúbics de gas natural. Segons la classe dirigent –polítics i GESA– suposaria en teoria una reducció d'1,4 milions de tones de CO<sub>2</sub> (Goñi, 8/05/2007). A la implantació del gas natural, segons la planificació energètica del Govern, l'acompanya la intenció d'impulsar la cogeneració, l'estalvi energètic i eficiència energètica.

Mentre, els escenaris d'increment de demanda més pessimistes preveien un augment de la potència elèctrica nominal instal·lada fins a uns 1687 MW per l'any 2015, com s'ha esmentat anteriorment, cap el 2008 ja s'havia superat la potència nominal instal·lada de 1800 MW. Els objectius en quant a les energies renovables resultaven molt menys ambiciosos (p.ex. 40 Ha de solar tèrmica; 73000 Kwp –kilowatt peak– de fotovoltàiques; 75 MW d'eòlica; i 110 Ktep de biomassa, entre la que es comptaven els residus sòlids urbans). Cal destacar el fet que el PDS energètic del 2001<sup>274</sup> va descartar una opció discutida fins aleshores, defensada per part dels lobbies empresarials de les illes, com era la connexió elèctrica amb la Península Ibèrica, la qual cosa permetria rompre amb les limitacions del sistema elèctric balear.

El 22 de novembre de 2005 sortia a exposició pública el projecte del gasoducte. L'empresa adjudicatària, Enagas preveu que les obres del gasoducte fins a Mallorca estiguin finalitzades a mitjans de l'any 2009. El gasoducte parteix d'Oliva, prop de Dènia, i es preveu que entri per Sant Antoni (Eivissa) i d'allà es dirigeixi cap a Mallorca, entrant per la zona del Coll d'en Rabassa (Palma) i finalment, sortint des de Cala Rajada (Mallorca), entri a Menorca per Cala en Bosch (Ciutadella). Aquestes obres haurien d'entrar en funcionament al llarg del 2011 (Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, 2005; Red Eléctrica Española, març 2011). Podem apuntar el fet que part de la societat civil es manifestà en contra del projecte del gasoducte, no tant per la seva construcció, sinó pel fet que entrava a Mallorca per una zona urbana (Coll d'en Rabassa), fet que podria suposar un alt risc per a la població. Les protestes arribaren al Parlament Europeu on els eurodiputats Igansi Guardans (Convergència i Unió), David Hammerstein (Los Verdes/Alianza Libre Europea) i Bernat Joan (Esquerra Republicana de Catalunya) recolzaren la "Plataforma Contra l'Entrada del Gasoducte per Es Carnatge" (Carranza, 29/01/2006).

La "solució" del gas natural com a sortida als problemes de la contaminació atmosfèrica, escassetat i carestia del petroli, sembla que no és tan extraordinària com des de les instàncies del poder s'intenta difondre. D'acord amb Bermejo (2005:158), a nivell global, "s'han descobert uns 8800 bilions de metres cúbics, dels quals han estat consumits uns 2700 bilions i s'estima que quedin per descobrir uns 1200 bilions (el sostre de nous descobriments s'assolí el 1971), a més d'uns 2000 bilions de gas no convencional (principalment metà dels jaciments de carbó), així que quedarien uns 8300 bilions. El consum mundial creix fortament (6% a l'any a la UE) i assolí al 2004 uns 100 bilions de metres cúbics. Se considera que les extraccions poden anar augmentant fins assolir uns 135 bilions el 2030 i llavors disminuiran ràpidament". Per tant, el gas natural està subjecte al mateix procés que la resta de combustibles fòssils, amb la diferència respecte del petroli que no serà una lenta caiguda després d'assolir el "pic del gas", sinó que serà bastant abrupta. Per altra banda, el gas natural presenta un problema respecte dels altres hidrocarburs, i és la seva dificultat de ser transportat. En el cas del gas líquid es perd prop del 35% de l'energia, front al 10% del transport per

<sup>273</sup> Direcció General de Canvi Climàtic i Educació Ambiental: "Emissions de CO<sub>2</sub> equivalent verificades durant el període del 2005 al 2007 de les instal·lacions de les Illes Balears sotmeses a la Llei 1/2005" ([www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?idsite=297&lang=CA&cont=7122](http://www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?idsite=297&lang=CA&cont=7122), juny 2008).

<sup>274</sup> Decret 58/2001, de 6 d'abril, d'aprovació del Pla director sectorial energètic de les Illes Balears (BOIN núm.49, de 24/04/2001).

gasoducte. Per altra banda, els majors jaciments de gas natural es troben a les ex-repúbliques soviètiques i la zona del Golf Pèrsic (Rússia i Iran compten amb el 50%), i la conflictiva situació geopolítica fa que els experts en el tema apuntin unes dificultats creixents, així com majors conflictes geopolítics, respecte del gas. D'aquesta manera, es pot estimar que les previsible dificultats en quant a abastament del combustible gasós, cap al 2030, es possible que es detectin quan faci uns 21 anys de funcionament del gasoducte que té prevista una vida útil de 50 anys.

Després de les eleccions del maig del 2003, el Govern Balear presidit per Jaume Matas (PP) va modificar el Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears<sup>275</sup>, mantenint pràcticament tots els punts de l'anterior, però introduint, de forma "irrenunciable", la interconnexió elèctrica de les Balears amb la península. El PDS energètic aprovat al 2001 preveia unes inversions que oscil·laven entre 965,39 milions d'euros (gasoducte, 286,37; generació elèctrica, 658,13; xarxa de transport elèctric, 5,56; magatzems dels productes derivats del petroli, 15,33) amb un escenari d'alt consum i sense estalvi; i 440,36 milions d'euros (gasoducte, 286,37; generació elèctrica, 138,39; xarxa de transport elèctric, 0,27; magatzems dels productes derivats del petroli, 15,33) amb un escenari de creixement vegetatiu de la demanda i estalvi (Conselleria d'Innovació i Energia, 2002). La revisió del PDS energètic amb la incorporació de la connexió elèctrica ascendia a 2163,12 milions d'euros (gasoducte, 340; generació elèctrica, 1363,72; xarxa elèctrica, 430; magatzems dels productes derivats del petroli, 29,4) (Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, 2005). Per tant, s'incrementava el pressupost en un 124% respecte de l'opció més costosa del PDS del 2003, i un 391% respecte de l'opció més moderada. Si es considera un cost mitjà d'una instal·lació fotovoltaica (6000 €/kW, sense IVA), resulta que amb el pressupost previst es podria aconseguir una potència instal·lada nominal d'uns 360 MW o en el cas de l'eòlica (1000 €/kW, sense IVA) es podria aconseguir una potència instal·lada nominal de 2163 MW.

La connexió elèctrica de les Balears amb la Península ha de partir de Sagunt (València), on Unió Fenosa està construint una nova central tèrmica (Morvedre), penetrant per Santa Ponça (Mallorca) i des d'allà cap a Eivissa, mentre que la connexió Mallorca-Menorca ja existeix des dels anys 1970. La connexió elèctrica amb la Península ha d'aportar uns 400 MW al sistema elèctric balear<sup>276</sup> i hauria d'entrar en funcionalment el 2011 (Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, 2005; Goñi, 15/07/2005; Red Eléctrica Española, març 2011). D'aquesta manera, es pot dir que la tercera central elèctrica de les Balears, quedarà fora del territori balear, rompent d'aquesta manera un dels principals elements motivadors d'un canvi de model energètic, com era el de la independència energètica respecte del sistema peninsular. La connexió amb el sistema peninsular, a més, podrà permetre l'increment dels requeriments energètics de l'economia balear sense haver d'assumir els costos socioambientals de forma directa (p.ex. destrucció d'hàbitats, contaminació atmosfèrica, risc per la salut pública, etc).

Per altra, el PDS energètic preveu per l'any 2015 una potència nominal instal·lada de 2045,3 MW, dels quals tan sols un 3,4% correspon a la cogeneració (Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, 2005). Aquest 3,4% pot ser interpretat com la part que pot ser objecte de l'interès d'altres corporacions diferents a la de GESA-Endesa que comptaria amb la potència instal·lada restant, però que també podria fer-se amb aquell 3,4%, o part d'ell. En qualsevol cas, l'article 15 d'aquest pla tan sols preveia la construcció d'una nova central tèrmica, la de Cas Tresorer, ubicada a Palma i propietat de GESA. L'empresa Sampol Ingenieria y Obras SA va pretendre construir al 2006 una central elèctrica de cogeneració de 45 MW i una turbina de vapor de 3,7 MW a Son Espanyol, just al costat del Campus de la UIB. Des de diversos sectors de la societat civil –Universitat, GOB, Veïns de Son Espanyol– se manifestaren en contra d'aquesta central, ja fos per la proximitat al campus i la barriada; per la manca de justificació de la seva implantació quan ja hi havia a la zona dues centrals (Son Reus i Parc Bit); per no aparèixer al PDS energètic; o pel fet de funcionar amb gas oil i/o gas natural quan aquest arribi

<sup>275</sup> Decret 96/2005, de 23 de setembre, d'aprovació definitiva de la revisió del Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears (BOIB núm.143, 27/09/2005). Conselleria de Comerç, Indústria i Energia (2005) Revisió del Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears. Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears, Memòria: <http://dgener.caib.es/user/portaenergia/pdse/docs/memoria.html>, febrer 2008.

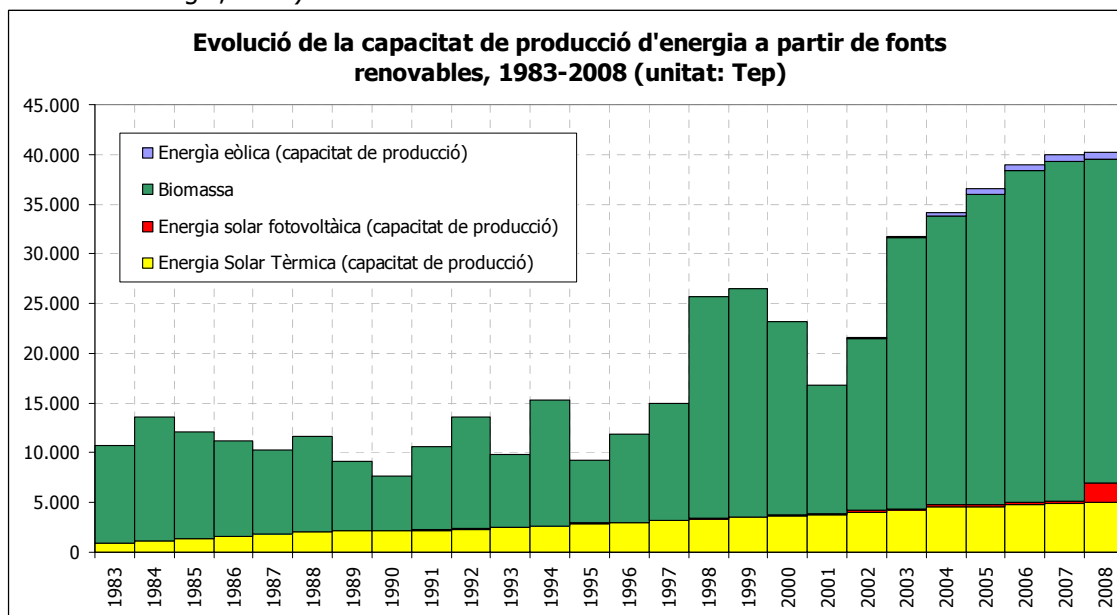
<sup>276</sup> REE (Red Eléctrica España) va adjudicar la connexió elèctrica Sagunt-Mallorca (250 km de longitud i dos cables de 200 MW) es preveu que sigui construïda per la companyia noruega "Nexans" i la italiana "Prysmian" per un import de 300 milions d'euros; i a l'alemanya Siemens, se li ha adjudicat la construcció de les dues estacions conversores (Sagunt i Santa Ponça) per 100 milions d'euros (El Mundo/El Dia de Balears, 31/05/2007).

a l'illa, sense contribuir a reduir els impactes de la crema de combustibles fòssils ni reduir la dependència energètica. Entre els principals oponents a aquella central es trobava també el gegant GESA. Finalment el projecte fou rebutjat (Mestre, 29/11/2006). Virgina Eza (11/11/2006:5) escrivia que "de fer-se realitat aquest projecte, suposaria rompre per primera vegada amb el monopoli de GESA a Balears". Dos anys més tard, el president de Sampol Ingeniería y Obras SA, Gabriel Sampol, exposava en una entrevista que "apostam per construir una central a cada illa i competir amb GESA" (Manso, 15/12/2008).

*10.5.4.4. Les energies renovables: pas d'una realitat testimonial a nou espai d'acumulació pels capitals propietaris de sòl, després de la bombolla immobiliària.*

Mentre que les evidències del canvi climàtic a la Mediterrània són cada cop més evidents (Vargas et al., 2008), el president de la Federació Empresarial Hotelera de Mallorca, Pere Cañellas, aplaudia el canvi climàtic ja que suposava que d'aquesta manera augmentaria el turisme a l'hivern, convertint-se el canvi climàtic amb un aliat de l'hotelier per tal de rompre l'estacionalitat turística (EUROPA PRESS-Palma, 12/01/2007). Sembla que les principals formes de lluitar contra el canvi climàtic són: en primer lloc, reduir el consum energètic i, particularment, el procedent dels combustibles fòssils; en segon lloc, substituir les fonts no renovables per d'altres renovables; i en tercer lloc, dur endavant una nova organització social en torn a la utilització de l'energia (Puig, 2007). Si hom mira el gràfic 14 i la taula 81 se pot adonar com la capacitat de producció energètica per part de les energies renovables a les illes ha passat de 12087 Tep al 1985 (0,97% del consum energètic brut) a uns 40154 Tep al 2008 (1,3% del consum energètic brut); corresponent la major part a la biomassa amb una mitjana del 83,18% –emprada majoritàriament a la llar, i en molt menor mesura per usos industrials com per exemple la crema de serradís o clovelles d'ametlla– i de l'energia solar tèrmica (14,5% de mitjana). Respecte d'aquesta darrera, cal tenir present que no es tenen dades fiables sobre la capacitat de producció real. En el Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears (Conselleria d'Innovació i Energia 2002:50) es pot llegir que "algunes de les instal·lacions, fonamentalment dels primers anys, s'han desmuntat, no són operatives o s'hi han substituït les plaques col·lectores, per la qual cosa queda pendent la tasca de revisió a la baixa d'aquets valors". Per altra banda, les estadístiques oficials presenten com a energies renovables els RSU (Residus Sòlids Urbans), que representen el 60% de les 96283 Tep del total oficialment qualificat com a producció energètica "renovable"; el 34,6% correspondria a biomassa; i la resta a energia solar i fotovoltaica (Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, 2008). Quant al caràcter renovable dels RSU hem expressat, en algunes pàgines anteriors, els dubtes que hi ha.

Gràfic 14. (Font: Elaboració pròpia a partir de les estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears, <http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html>, setembre 2007; Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, 2008).



**Taula 81. Evolució de les energies renovables a les Balears, 1985-2004 (Font: Elaboració pròpia a partir de les estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears, <http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html>, setembre 2009; Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, 2008).**

	Energia Solar Tèrmica		Energia solar fotovoltaica		Energia eòlica		Biomassa	Total capacitat de producció
	Superfície instal·lada (m <sup>2</sup> )	Capacitat de producció (Tep)	Potència instal·lada (kW)	Capacitat de producció (Tep)	Potència instal·lada (kW)	Capacitat de producció (Tep)	Tep	Tep
1985	21.598	1.405	92	7,89			10.674	<b>12.087</b>
1990	33.696	2.192	202	17,36			5.392	<b>7.601</b>
1995	44.325	2.883	353	30,35			6.287	<b>9.200</b>
2000	56.541	3.678	863	74,19	210	23	19.390	<b>23.655</b>
2005	70.634	4.595	3.104	233	4.036	583	31.180	<b>36.587</b>
2006	73.301	4.768	3.674	276	4.068	588	33.292	<b>38.924</b>
2007	75.253	4.895	3.848	288	4.086	591	34.158	<b>39.931</b>
2008	77.498	5.063	51.975	1.892	4.089	591	32.608	<b>40.154</b>

L'Estat espanyol, seguint els compromisos de la UE, va assumir en el Pla de Foment de les Energies Renovables a Espanya 2000-2010 que pel 2010 el 12% del consum d'energia primària procediria de fonts renovables. El 2005 el Consell de Ministres aprovà el PER (Pla d'Energies Renovables 2005-2010) que revisava l'anterior pla i, a l'objectiu d'assolir el 12% del consum energètic primari procedent de renovables, s'afegia el compromís d'aconseguir el 29,4% de la generació elèctrica procedent de renovables, així com també que el 5,75% de l'energia consumida pel transport està formada per agrocombustibles (IDAE, 2005). Tal com es pot veure a la taula 82, els objectius del PER pretenen passar del 6,9% de proporció de les renovables respecte del consum primari d'energia a l'Estat al 2004, a un 12% al 2010. Destacar, d'acord amb el PER, que la biomassa és la que experimentarà una importantíssima expansió, tot passant de representar el 45,12% (4395 ktep) de les renovables al 2004 a un 56,4% (11408 ktep) al 2010. A més, l'escalada del preu del petroli a mitjans de la dècada del 2000, feu que des de la UE se fixàs com objectiu substituir un percentatge de la benzina i dièsel

procedent dels derivats del petroli per d'altres procedents dels productes agrícoles, com a estratègia per reduir la dependència dels derivats del petroli de la UE, especialment per part del seu model territorial i de transport (Carpintero, 2006; Riechmann, 2007; Estevan, 2008).

El Govern de les Illes Balears va engegar el PIER (Pla d'Impuls de les Energies Renovables) pel període 2004-2015, pressupostat en uns 8 milions d'euros. Els objectius d'aquest són: en solar tèrmica passar de 7 Ha de col·lectors tèrmics a 40 Ha; en solar fotovoltaica passar d'una potència instal·lada de 2,85 MW a 7,3 MW; en eòlica passar de 3,7 MW a 75 MW; en biomassa aprofitament de 89750 Tm/any; i en RSU (que es considera renovable) un aprofitament de 360000 Tm/any.

		2004 (Ktep)	2004 (%)	2010 (Ktep)	2010 (%)
Generació d'electricitat	Hidràulica	2.943	30,22	3.111	15,39
	Biomassa	680	6,98	5.138	25,41
	RSU	395	4,06	395	1,95
	Eòlica	1.683	17,28	3.914	19,36
	Solar fotovoltaica	5	0,05	52	0,26
	Biogàs	267	2,74	455	2,25
	Solar termoeleèctrica	0	0,00	509	2,52
Usos tèrmics	Biomassa tèrmica	3.487	35,80	4.070	20,13
	Solar tèrmica	51	0,52	376	1,86
Transport	Agrocarburants	228	2,34	2.200	10,88
Energia renovable		9.739	100	20.220	100
Consum energia primària		141.567		167.100	
E. Renovable/E. primària (%)		6,9%		12,1%	

La promoció de les energies renovables s'ha dut a terme a través de l'atorgament de subvencions i la venda a la xarxa elèctrica es fomentava mitjançant primes (Reial Decret 2818/1998, de 23 de desembre, sobre producció d'energia elèctrica per instal·lacions abastides per recursos o fonts d'energia renovables, residus i cogeneració). La lentitud de l'avanç en la implantació de les energies renovables va dur al Govern de l'Estat a promulgar el Reial Decret 436/2004, de 12 de març, pel que s'estableix la metodologia per l'actualització i sistematització del règim jurídic i econòmic de l'activitat de producció d'energia elèctrica en règim especial. En base a aquest Reial Decret se passa del sistema de primes a l'abonament d'un percentatge sobre la TMR (Tarifa Mitjana de Referència) (p.ex. per energia solar fotovoltaica amb instal·lacions de menys de 100 kW: un 575% per damunt de la TMR durant els 25 primers anys i un 460% a partir de llavors) i aquestes foren canviades de nou al 2007 (Reial Decret 661/2007, de 25 de maig, pel que se regula l'activitat de producció d'energia elèctrica en règim especial)<sup>277</sup>.

Amb el canvi de 2007, les grans instal·lacions resultaren bastant beneficiades pel sistema de primes. Els incentius a les energies renovables coincidiren amb l'inici de la caiguda del boom immobiliari espanyol i el canvi normatiu de la llei del sòl estatal (Llei 8/2007, de 28 de maig, de sòl). L'any 2007 es produeix un autèntic allau de projectes d'instal·lacions solars fotovoltaïques a tot l'Estat i al 2008 hi havia uns 1600 MW de potència instal·lada, superant els objectius marcats al PER de 400 MW. A diferència de les instal·lacions solars fotovoltaïques a Alemanya on un 45,4% se situen a les cobertes o façanes d'edificis, al cas espanyol tan sols un 8,8% corresponien a aquesta modalitat, ja que la major part se desplegava sobre sòl rústic (Gómez, 7/12/2008; Irurzun, 2008)<sup>278</sup>. Gómez (7/12/2008) escriu que a diverses comunitats autònomes de l'Estat espanyol hi ha sospites de frau i de l'existència d'una "caça" de primes<sup>279</sup>.

<sup>277</sup> Caldria tenir en compte també el Codi Tècnic de l'Edificació (Reial Decret 314/2006, de 17 de març) que contempla que tots els habitatges llicitats a partir del 29 de setembre de 2006 hauran de tenir instal·lacions d'energia solars.

<sup>278</sup> A Castella La Manxa, el parc solar de El Calaverón presenta una potència de 20 MW i ocupa unes 90 Ha (Gómez, 7/12/2008).

<sup>279</sup> La prima de 0,44 €/kWh per petites instal·lacions no superiors a 100 kW de potència va fer de detonant al boom dels parcs solars. Els parcs solars es dividien en parcel·les (horts solars) i es posaven al mercat. S'assegurava una rendibilitat del 10% durant els primers 25 anys. A Castella-Lleó s'han donat evidències de tràfic d'influències en quant a la

Segons Gómez (7/12/2008:37) "nombrosos constructors, els especuladors de rigor, empresaris que cercaven diversificar les seves activitats, tornaren la vista a l'energia solar. Hi va haver immobiliàries i inclús agències de viatges que crearen divisions solars. No va ser una conversió cap a l'ecologisme, sinó pura enginyeria financera".

Per tal d'aturar l'onada de les instal·lacions solars fotovoltaïques protagonitzada principalment pel lobby del "totxo" (immobiliari-constructor), es va decretar el Reial Decret 1578/2008, de 26 de setembre, de retribució de l'activitat de producció d'energia elèctrica mitjançant tecnologia solar fotovoltaïca per instal·lacions posteriors a la data límit de manteniment de la retribució del Reial Decret 661/2007. Aquest nou decret redueix les tarifes i estableix mecanismes per permetre l'evolució de les tarifes segons el grau de desplegament del sector; limita la instal·lació de potència en uns 400 MW anuals, potencia les instal·lacions en cobertes i façanes, front a les de superfície, però introduint criteris de flexibilitat segons els quals se podran transferir les potències d'una modalitat (façanes i cobertes) a una altra (superfície); teòricament prioritza les petites instal·lacions (menys de 20 kW en façanes i cobertes) front a les grans, però la tarifa de les primeres es preveu que sigui de 0,34 €/kWh front als 0,32€/kWh de les segones, la qual cosa no sembla que pugui tenir un efecte molt important (Irurzun, 2008).

L'arxipèlag balear ha experimentat, com la resta de comunitats autònomes, una expansió important de les instal·lacions solars fotovoltaïques en els darrers anys. Unes instal·lacions que s'han ubicat o se pretenien ubicar dins sòl rústic, incrementant notablement la rendibilitat monetària del sòl. Aquesta expansió ha estat protagonitzada per empreses (p.ex. el grup immobiliari Drac de Vicenç Grande amb el Parc d'es Pagos a Porreres), no necessàriament vinculades al sector de l'energia ni al món agrícola, encara que se fes servir la retòrica que aquestes instal·lacions ajudarien a millorar els ingressos dels pagesos. Per altra banda, l'absència de regulació al respecte va fer que l'administració hagués de prendre algun tipus d'iniciativa legal per tal de regular i planificar aquestes instal·lacions. Com que la major part de sol·licituds d'instal·lacions solars fotovoltaïques s'ubicaven dins sòl rústic i la Llei 6/1997 de Sòl Rústic no permetia la instal·lació d'aquestes infraestructures es va procedir a modificar la Llei de Sòl Rústic mitjançant l'article 16 de la Llei 25/2006 de 27 de desembre, de mesures tributàries i administratives (BOIB 188 de 30/12/2006). Amb aquesta modificació, s'atorgava al conseller d'energia la potestat la designació d'utilitat pública a les instal·lacions d'energies renovables dins sòl rústic, saltant-se d'aquesta manera els mecanismes habituals de la planificació territorial i apartant als governs municipals i consells insulars d'aquest assumpte, que no podrien exercir el control sobre aquestes instal·lacions. Convé remarcar que aquesta regulació energètica (encoberta) es va dur a terme mitjançant la coneguda llei d'acompanyament als pressuposts, una opció que segresta la possibilitat d'un debat públic, obert i transparent al respecte. Aquestes pràctiques foren bastant habituals al llarg del mandat PP-UM a les administracions autonòmiques durant la legislatura 2003-2007.

La regulació favorable a l'expansió de l'energia solar fotovoltaïca a l'Estat espanyol i a les Balears, i molt especialment als grans projectes connectats en xarxa, va fer que a partir del 2004 s'incrementassin de forma destacable aquestes instal·lacions. L'any 2006 es comptabilitzaven unes 66 instal·lacions solars fotovoltaïques connectades a xarxa amb una potència d'uns 934 kW. A principis de l'any 2008 hi havia uns 40 projectes cursats a la Direcció General d'Energia del Govern Balear, i s'havien autoritzat un total de 18 projectes (12 a Mallorca, 5 a Menorca i 1 a Formentera) que suposen una potència instal·lada de 35 MW (Cañellas, 3/02/2008)<sup>280</sup>. La instal·lació d'aquestes infraestructures va ser contestada per part del GOB pel fet que no hi havia una regulació específica al respecte, i la seva autorització es regulava amb el ja esmentat article 16 de la Llei 25/2006 d'acompanyament als pressuposts, i pel fet que les lògiques industrials aplicades a les energies renovables també representaven un important impacte ambiental (p.ex. reducció de sòl fèrtil, pèrdua de biodiversitat, competència entre usos del sòl agrícola versus energètic, etc). La retòrica de la lluita contra el canvi climàtic se convertia en una nova modalitat d'especulació del sòl i obtenció d'importants sumes de

---

concessió dels permisos d'instal·lació, i mitja dotzena de funcionaris han cessat per l'existència de proves que concediren permisos a familiars (Gómez, 7/12/2008).

<sup>280</sup> Els projectes de Mallorca eren: Calvià (Llucmajor, 2,9 MW); Llucmajor (Son Quartera, 2,2 MW); Porreres (Bellviure, 1,9 MW); Porreres, 2,1 MW); Manacor (Sa Gruta, 2,5 MW); Pedrera Son Toni Amer, 1,2 MW; Pedrera Son Sureda, 1,6 MW; Can Verd, 2 MW); Son Servera (Son Jordi 1,3 MW); Artà (S'Estalrica 1,9 MW); Santa Margalida (Gálvez 2,9 MW); Vernissa Nou 2,2 MW) (Cañellas, 3/02/2008).

diners públics per part d'alguns conglomerats empresarials (GOB, hivern 2008; Obrador, 28/10/2007)<sup>281</sup>. El 2008 la potència de les instal·lacions solars fotovoltaïques ascendia a 51,9 MW, la qual cosa suposa un augment del 1314% respecte de la potència instal·lada del 2006 i un 610% per sobre de l'objectiu fixat al PIER (Pla d'Impuls de les Energies Renovables). Cal destacar que el 92,74% d'aquestes instal·lacions corresponien a les de més de 100 kW i s'ubicaven dins sòl rústic, mentre que una part molt petita –1,6 MW, 3,08% de la potència instal·lada– corresponia a cobertes i façanes (Ferrer, 17/10/2008).

L'energia eòlica a les Balears ha estat una de les més emprades al llarg dels temps, i molt particularment per l'extracció d'aigua. L'horta de Palma comptà amb uns 1308 molins l'any 1941, i el 1975 ja tan sols en funcionaven uns 19 al pla de Sant Jordi; a la zona de Sa Pobla-Muro es comptaven uns 570 molins cap al 1970; a la zona de Campos n'hi havia poc més de 500 molins (Rosselló-Verger 2006:79-94). Però gradualment, l'energia eòlica va desaparèixer en la seva funció mecànica d'extracció d'aigua<sup>282</sup>, i després el seu paper en la producció d'energia elèctrica ha estat molt modest. En concret, al 1997 la potència elèctrica instal·lada d'origen eòlic era de 32 kW, mentre que al 2004, quan s'inaugurà el Parc eòlic d'Es Milà a Menorca, la potència instal·lada es situà en torn a 3,7 MW amb una capacitat de producció de 402 Tep, fins arribar a 4,08 MW el 2008 (gràfic 14 i taula 81). L'impuls a les energies renovables per part de les administracions públiques, especialment a partir de 2004, es va traduir en un important increment dels projectes de parcs eòlics a les Balears, i a l'any 2007 hi havia uns 19 projectes de parcs eòlics a les Balears (10 a Mallorca i 9 a Menorca), encara que l'administració autonòmica n'havia paralitzat la major part (Olaizola, 25/03/2007)<sup>283</sup>.

Quasi tots els projectes de parc eòlic se situen en les carenes muntanyenques o les zones litorals amb fort vent, essent la quasi totalitat d'aquestes zones d'alt valor ecològic i catalogades com a ANEI (Àrees Natural d'Especial Interès) i formant part, a més, de la Xarxa Natura 2000 (Bosch, 5/11/2006). Des dels col·lectius ecologistes es va llançar la veu d'alarma dels costos socials d'ubicar aquestes instal·lacions en uns espais d'alt valor ecològic, i proposaven la seva ubicació en espais de menor valor ecològic, encara que la força del vent sigui menor que en aquelles altes cotes (Riera, 16/04/2005). La major conflictivitat social respecte dels parcs eòlics ha fet que en la decisió del Govern Balear per regular les energies renovables connectades a la xarxa elèctrica, tan sols abrasi la solar fotovoltaïca, deixant fora de dit marc l'eòlica.

Finalment, cal citar en quant a l'impuls a les energies renovables –no alternatives– a les illes se va posar en marxa, de forma experimental, la sembra de 4 Ha de gira-sol i 8 Ha de colza per a produir agrodièsel, encara que l'opció agroenergètica fou abandonada al cap de poc temps (Adrover, 19/01/2007; Adrover, 10/05/2007; Morales, 11/08/2007)<sup>284</sup>. Al Polígon de Son Noguera (Llucmajor), l'empresa GEN SL (Grupo Ecológico Natural)<sup>285</sup> de la que les dues principals societats accionistes són dues constructores (Mertre SA i Melchor Mascaró SA) ha construït una planta de producció d'agrodièsel a partir d'oli de gira-sol, soja o canya amb una capacitat de 37 mil Tm. L'Ajuntament de Palma anuncià la construcció d'una planta de biogàs que aprofitaria els fangs produïts per les depuradores de Sant Jordi i del Coll d'en Rabassa; i Miguel Verhein, president de l'empresa Algasol Renewables, anunciava la producció de combustibles a partir del tractament d'algues en unes instal·lacions al Parc-Bit (Palma). També s'estudiava la possibilitat de generar energia hidràulica a partir de l'aigua dels embassaments de

<sup>281</sup> El 26 de febrer de 2008 es va posar a exposició pública el "Projecte d'Ordre de la Consellera de Comerç, Indústria i Energia per la qual es regula el procediment administratiu aplicable per autoritzar i declarar, en concret, la utilitat pública energètica de les instal·lacions d'energia solar fotovoltaïca connectades a la xarxa de les Illes Balears". Finalment, aquesta ordre no fou aprovada.

<sup>282</sup> De manera simultània l'energia eòlica es deixà d'emprar en la molta de gra.

<sup>283</sup> Llucmajor (P. eòlic Serra Llarga); Santanyí (P. eòlic Es Figueral I i Es Figueral II); Porreres (P. eòlic Nebot); Manacor (P. eòlic Llodrà); St. Llorenç (P. eòlic Esquerda); Artà (P. eòlic Sa Tudossa i P. eòlic Puig d'Alparra); Pollença (P. eòlic Formentor); Ciutadella (P. eòlic s'Eravella; Ciutadella I i Ciutadella II; P. eòlic Es Milocar); Ferreries (P. eòlic Son Ermità; P. eòlic Son Bruc; P. eòlic Ses Comunes; P. eòlic so na Moixa); Sant Lluís (P. eòlic Sant Lluís).

<sup>284</sup> El President d'ASAJA (Associació Agrària de Joves Agricultors), Gabriel Company, mantenia que "a Mallorca no veig un futur important pel cultiu destinat a biodièsel. En canvi, crec que hi ha un futur per la biomassa, és a dir, que se poden aprofitar molt bé les restes de poda, llenya, palla de cereals, i semblants. Això sí que tendria més sentit i se pot emprar per fer biodièsel en una segona generació" (Morales 11/08/2007:4). Tal com exposà Carpintero (2006) en una anàlisi rigorosa sobre el tema dels agrocombustibles, a l'Estat espanyol (amb clima mediterrani i importants processos erosius) la biomassa podria ser millor aprofitada per tal d'evitar la pèrdua del sòl i l'erosió de les seves característiques bioquímiques, tancant de manera natural els cicles biogeoquímics.

<sup>285</sup> [www.gen.es](http://www.gen.es) (gener 2009).

Cúber i el Gorg Blau, construint una central al Clot d'Aumadrà (entre Lloseta i Alaró) (Capó, 1/11/2005; Ferriol, 17/03/2008; Morales, 28/11/2008).

Les evidències del final del petroli barat i la proximitat del pic del petroli han fet que es possessin en marxa tots els mecanismes per tal d'assegurar els elevats requeriments energètics de la societat i economia balears. Com s'ha vist, la major inversió i els majors impactes se vinculen a les energies fòssils, però en nom de la lluita contra el canvi climàtic s'ha obert un espai d'acumulació important per a empreses que veien com els seus marges de beneficis començaven a caure degut al desinflament de la bombolla immobiliària.

#### **10.5.5. Indústria i comerç a les Balears. L'escalada permanent per la "corba del notari" i el mite de la pau social.**

La societat balear ha mantingut en bona part una mitologia respecte del passat preturístic –de carestia, pobresa i fam–, és a dir abans del desenvolupisme feixista espanyol que a les Balears va adoptar l'especialització turística. Aquesta interpretació està molt arrelada en les estructures del poder, que des de diferents plataformes (p.ex. premsa, empreses, institucions polítiques i empresarials, etc), s'han encarregat d'enviar el missatge d'unes illes precapitalistes amb una societat estàtica abans de l'esclafit turístic (Amer, 2002). No obstant això, aquesta tesi ha estat prou desmitificada. Els treballs de Barceló (1964), Camilo J. Cela-Conde (1979), Quintana Peñuela (1974) o Alenyà et al. (1982) aportaven unes anàlisis que contradeien, en certa manera, aquella mitologia. Emperò, han estat els treballs impulsats, en bona mesura, per Carles Manera al sí del Grup d'Investigació d'Estudis d'Història Econòmica<sup>286</sup> – però també per part d'altres investigadors, com per exemple el grup d'estudis llibertaris Els Oblidats– els que ens han obert la perspectiva de la configuració de les estructures d'acumulació del capital a les illes, més enllà de desenvolupisme de marca turística (Casasnovas, 2006; Cirer, 2004; Escartín, 2001; Ginard, 1999a; Manera, 2001a; Molina, 2003; Moll i Suau, 1979; Peñarrubia, 2001)<sup>287</sup>.

En aquest apartat s'intentaran repassar les articulacions de les activitats industrials a les illes Balears i el paper que aquestes han jugat en el capitalisme insular. Concretament, ens interessa esbrinar la posició que ocupa l'economia de les illes en la "corba del notari" (Naredo i Valero, 1999; Naredo, 2006). És a dir, quin paper juguen en la configuració del sistema-món capitalista, al llarg del període que aniria des de la segona meitat del segle XIX fins a principis del segle XXI. D'acord amb Naredo (2006) les regions que ocupen la part alta de la "corba del notari" són aquelles especialitzades en les tasques generadores d'alt valor afegit que, gràcies al seu poder econòmic-financer (i geopolític), fan el seu l'aprovisionament material, fonamentalment, a d'altres regions que es troben en una posició més baixa de dita corba. Al contrari, les regions que es troben a la part baixa de la "corba del notari" són aquelles que en el sistema-món juguen el paper de proveïdors materials i centres de transformació manufacturera, ja que les tasques allà realitzades són les pitjor remunerades i els recursos naturals són extrets i els residus abocats a un cost molt baix o zero cost. I entre les dues posicions hi hauria tota una gama de matisos. Així mateix cal insistir que el que propicia aquestes diferenciacions són les regles del joc econòmic i polític, per tant són construïdes socialment i estan estructurades en torn a les relacions de poder.

Quintana Peñuela (2008:94 [1972]) escrivia que "les transformacions agràries i industrials que se desencadenaren a Mallorca en el segle XIX foren possibles gràcies a la transformacions de les condicions del comerç". Tal com hem vist fins ara, es van donant una sèrie de transformacions socioeconòmiques al segle XIX i principis del XX que demostren com

<sup>286</sup> [www.uib.es/ca/infsofre/recerca/grups/grup.php?grup=ESTUHIST](http://www.uib.es/ca/infsofre/recerca/grups/grup.php?grup=ESTUHIST) (gener 2009).

<sup>287</sup> La idea de que tots els camins del creixement econòmic capitalista conduïen cap a la Revolució Industrial foren qüestionats per un nodrit nombre d'autors (Berg, 1987; Kriedte et al., 1986; de Vries, 1987). Es pot destacar el fet que al bressol de la industrialització, Anglaterra el 1700 el 16,9% de la població era urbana (0,8 milions de persones), mentre que el 28,3% era població rural no agrícola (1,47 milions de persones); però el 1800, just a les portes de la industrialització, la població urbana amb 2,6 milions de persones representava el 28,6% del total; i la rural no agrícola, amb 3,2 milions de persones el 35,5% (Allen, 2000). Així doncs, tenim que a moltes regions d'Europa, encara que no a totes i no al mateix moment, es produeix una creixent concentració de la població a les ciutats i una creixent dedicació per part de la població rural en tasques no agrícoles. Se donen de manera conjunta: una "revolució industriosa" tal com ho definí de Vries (1987), una "revolució del consum" tal com suggeriren McKendrick et al. (1983) i aquestes s'anirien consolidant en la configuració dels espais urbans com a espais de conflicte social i acumulació del capital, tal com exposa David Harvey (2006b) en el cas de París.



les illes, cadascuna amb les seves particularitats, s'inserien dins del sistema-món capitalista, adoptant un rol concret en la Divisió Internacional del Treball. A grans trets es pot dir que l'economia balear adoptà un model productiu de vocació exportadora motivat, en part, per les transformacions agràries; i alhora, dita vocació exportadora, impulsà transformacions rurals significatives.

A més, al llarg d'aquest procés se produeix l'emergència d'una nova classe dirigent, que sense ser un bloc homogeni, impulsarà els projectes "modernitzadors" de les illes; una elit que trobarem en la configuració de les principals entitats financeres, les societats mercantils i els partits polítics (Peñarrubia, 2001; Casasnovas i Ginard, 2006). Les elits illenques perseguiran l'obtenció de majors marges de benefici apostant per diverses activitats, entre les quals, les manufactureres jugaren un paper prou representatiu. Es parla d'una "revolució industriosa", de producció de manufactures sense revolució industrial en base a sectors no pautadors (p.ex. calçat, tèxtil, agroalimentari, etc) i en base a una organització social del treball dispersa (*putting out system*) en tallers, obradors i feina domiciliària, i escassament mecanitzada, que poc a poc serà "racionalitzada", és a dir, concentrada en centres fabrils (Manera i Petrus, 1991; Manera, 2001a; Casasnovas, 2006). Emperò aquest procés anà de la mà, com s'ha exposat anteriorment, del desplegament d'un potent sistema financer que estava associat a la major part de projectes "modernitzadors" i que podia aportar, via crèdit, capitals a les diferents iniciatives empresarials. També cal tenir present els importants fluxos migratoris a les colònies d'Ultramar i a Europa que permetrà, en alguns casos, forjar fortunes que capitalitzaren llavors alguns dels projectes empresarials. Per altra banda, les elits comercials (p.ex. els Alzamora) cap a finals del segle XIX ja tenien una ampla xarxa de relacions internacionals i, sobretot, tenien complexos entramats empresarials i financers internacionals.

En quant a la inserció de l'economia mallorquina al capitalisme mundial, la irrupció de la burgesia i el paper que ha pogut tenir la industrialització, sovint s'han posat dues visions com a antagòniques, la de Cela-Conde (1979) i la de Manera (2001a). Amer (2006:42) escrivia que "segons el posicionament de Manera, s'ha conformat una sòlida base econòmica forjada en el decurs dels segles, i hi ha hagut una evolució dinàmica; al contrari del posicionament de Cela (1979), que defensa el caràcter agrari tradicional de l'estructura econòmica insular". De fet, de les aportacions de Cela-Conde (1979) i Manera (2001a) s'han tret conclusions que al meu entendre van més enllà del que els citats treballs desenvolupen i exposen. Per una banda, el treball de Cela-Conde (1979) romp amb les anàlisis clàssiques marxistes que entenien l'entrada del capitalisme tan sols a través de les portes de la industrialització, amb l'aportació del cas mallorquí de la transformació capitalista de l'agricultura. Per altra banda, Cela-Conde (1979) aplicà la teoria del desenvolupament desigual –desenvolupament capitalista central i dominació colonial de la perifèria– de Samir Amin. Segons Cela-Conde (1989:66-67) "la manufactura artesanal mallorquina seria així una font de productes pel mercat intern en competència amb les manufactures industrials estrangeres –sota les regles òbviament dictades per la legislatura de comerç exterior de l'Estat espanyol–, una manufactura artesanal que eventualment tractaria de col·locar determinats articles al mercat estranger"<sup>288</sup>.

Manera (2001a) es centra, fonamentalment, en esbrinar l'existència d'experiències industrials que s'inserien en una perspectiva històrica de llarg recorregut. Manera (2001a:198) exposa com "el pes de la indústria (amb un perfil determinat i amb característiques que no tenen res a veure amb la modelització clàssica del creixement industrial) fou relativament important per al període que abraça des del 1880 fins als anys 1930. La industrialització illenca fou un procés clarament identificat però que, de manera igualment diàfana, s'ha esvaït com a referent històric i cultural. Això darrer permet entendre el silenci que sol acompanyar la destrucció del patrimoni industrial, desgraciadament protagonitzada tant per l'administració pública com per l'empresa privada"<sup>289</sup>. Per altra banda, sostén que cap a principis de segle XX, i

<sup>288</sup> Per Cela-Conde (1979:67) les línies generals de la dependència mallorquina pel que fa a les activitats industrials abans del turisme de masses serien: a) l'illa funciona com a mercat pels productes manufacturats industrials externs; b) no hi ha inversió de capitals exteriors interessats en un desenvolupament d'indústries locals; c) no hi ha possibilitat de competència en el mercat extern pels productes mallorquins, a excepció de determinades manufactures de caràcter artesanal; d) la implantació industrial a Mallorca se situa en els sectors típics dels països subdesenvolupats: alimentació i construcció; la competència dels productes industrials externs arruïna pel general la indústria semblant d'autoabastament interior, especialment la indústria tèxtil; s'accentua la situació de l'illa com una font de productes agrícoles d'exportació i un mercat de productes manufacturats d'importació, en un règim típicament depenent.

<sup>289</sup> Manera (2001:298-299) extreu les següents conclusions: "la inserció de clars mecanismes mercantils a l'estructura tradicional –al marge del tràfic vinculat a grans i olis–, en els quals el protagonisme dels sectors socials més modestos

més concretament cap el 1930, "l'illa tenia una funció ben definida en el mercat mundial com a productora de gèneres agrícoles (garroves, ametlles), aliments transformats (conserves, vins i licors) i certs articles industrials (calçat, teixits de llana). Aquest paper influencià de manera decisiva formes d'organitzar-ne la producció. Mallorca era, en suma, una economia capitalista" (Manera 2001:300). Així doncs, les propostes de Manera i Cela-Conde coincideixen en afirmar que l'economia i societat mallorquines d'abans del turisme de masses, eren capitalistes.

En canvi, pel cas de Menorca, Casasnovas (2006:229) diu que "des de sempre hi ha hagut una major consciència del pes del sector industrial i fins i tot del fet diferencial que això suposava respecte de la resta de l'arxipèlag, per la qual cosa no ha fet falta reivindicar un passat industrial".

D'altra banda, la correlació que sovint s'estableix entre industrialització i capitalisme ha dut a interpretar l'economia eivissenca com una economia precapitalista fins a l'arribada del turisme de masses. No obstant, cal tenir present que a Eivissa convivien dos móns exageradament separats: per una banda la pagesia en base a una economia de quasi subsistència, forçats a emigrar de manera constant; i, per l'altra, una burgesia pujant a Vila dedicada a activitats comercials, navilieres i la construcció naval, al temps que l'extracció de sal situava a l'illa a l'epicentre dels fluxos comercials vers el Nord d'Europa. En el cas eivissenc, es donava una estructura social molt més jeràrquica que a les altres illes, amb dues famílies que ostentaven el poder: els naviliers Matutes i els mallorquins Salas, propietaris de ses Salines des del 1878 (Blázquez, 2006; Cirer, 1986; Cirer, 2004; Vilà-Valentí, 2000 [1953]).

Per altra banda, la societat de les illes no pot simplificar-se amb el clixé de la calma i la pau social. Les enormes diferències socials i els canvis sociopolítics que, principalment, esdevingueren durant el Sexenni Democràtic (1868-1874) donen a entendre que la societat illenca no era un bloc monolític. Cal tenir present que en la caiguda d'Isabel II, la crisi econòmica de 1867-1868, amb l'encariment dels queviures, va jugar un paper important per a que brotàs i es manifestàs el descontent de les classes populars. Per tant, s'havia de tenir en compte a les classes populars i no tan sols a la burgesia antimonàrquica. De totes maneres, les elits no permetrien la deriva de l'ordre social cap a posicions que elles consideraven com extremistes. Així, la constitució del Govern Provisional (8/10/1868) estava integrada per membres dels partits progressista i unionista, tot deixant a fora als republicans i demòcrates. L'arribada de la Revolució de 1868 a les illes anà acompanyada d'importants aldarulls, especialment a Palma, Eivissa i Inca, mentre que a Menorca no se'n produïren (Casasnovas, 2008). En aquells moments es duen una sèrie de reformes que suposaven una ruptura social notable, com per exemple: l'establiment del sufragi universal masculí, la llibertat d'impremta, de culte i d'ensenyament, l'abolició de la pena de mort i l'expulsió dels Borbons (Casasnovas i Ginard, 2006).

La divisió política entre monàrquicodemòcrates (progovernamentals), associacions catòliques (conservadores i antigovernamentals) i republicans va ser una constant al llarg del Sexenni Democràtic, de predomini liberal. No obstant, cal apuntar que els republicans governaren les ciutats de Palma i Maó, precisament allà on hi havia una major població obrera i una certa ruptura amb les xarxes clientelars agraristes. En la corrent republicana conflüïa part de la petita burgesia laica –bona part d'ella present a la maçoneria–, menestrals i obrers fabrils. En aquells moments d'efervescència social i intel·lectual a Europa (p.ex. Bakunin, Marx, Kropotkin, Comuna de París, etc), les classes populars que començaven a accedir a l'educació, varen beure d'aquelles corrents i a les illes començava a organitzar-se el moviment obrer. Mostra d'això és l'aparició al 1869 a Palma del periòdic "El Obrero" i la fundació del CFSO (Centre Federal de les Societats Obreres), presidit per Francesc Tomàs. Aleshores, el moviment obrer es va dividir entre els que eren propers al partit republicà i els que liderats per Francesc Tomàs es vinculaven a l'anarquisme de l'AIT (Associació Internacional de Treballadors). Menorca també va veure créixer el moviment obrer organitzat, mentre que a les Pitiüses no prosperava aquest moviment per mor de les característiques pròpies de la societat i economia pitiüsa amb un major predomini de les pràctiques caciquils (Casasnovas, 2006; Gabriel, 1996). El fet que durant aquells anys aparegués un moviment obrer, sorgissin publicacions obreres i d'altres properes al republicanisme (p.ex. "El Rayo", "El Iris del Pueblo", "El Menorquín"), se

---

fou evident, representa un procés que sense ésser genuí del segle XVIII, s'estén durant aquesta centúria i es confirma, en diferents moments, al llarg del Vuit-cents; sectors concrets de la indústria (calçat, conserves alimentàries, sabó, teixits de llana) demostraren una capacitat innegable per ajustar-se als mercats".

fundassin associacions per part de la burgesia (p.ex. Ateneu Balear, 1862)<sup>290</sup>, entre d'altres, ens pot donar una idea d'una societat en evolució, en un moviment que indicava conflictes i transformacions socials<sup>291</sup>. Díaz de Castro i Moll (1979/1980) apunten com "l'abundància de la premsa extremista pot ser un indicatiu de l'accentuació de les tensions socials de l'últim terç de segle a Mallorca: auge de les associacions obreres, arrelament del carlisme en diversos sectors socials, bel·ligerància decidida de l'Església en assumptes polítics i socials. Sense dubte els periòdics més influents durant aquell temps són els de caràcter liberal moderat, recolzats pels sectors mercantils i financers de Palma"

A continuació s'exposaran alguns casos d'alguns sectors industrials a les Balears fent especial esment a la seva evolució fins a mitjans segle XX que coincideix amb el moment de declivi i la rearticulació socioeconòmica vers el turisme de masses. Nogensmenys, en determinats casos l'exposició segueix fins a la situació de principis del segle XXI. Per altra banda, s'exposa una breu anàlisi dels fluxos comercials de les Balears entre mitjans del segle XIX i mitjans segle XX, període en que predominà el model agroexportador i també d'exportació de determinades manufactures. Així mateix, s'introduirà el canvi sociodemogràfic que esdevé a les illes, amb especial esment a les principals ciutats fins a mitjans segle XX.

#### *10.5.5.1. La transformació dels productes agrícoles. El paper perifèric o semiperifèric de les Balears en la DIT (Divisió Internacional del Treball).*

A finals del segle XVIII un economista anònim que es presentà als premis de la RSEMAP (Reial Societat Econòmica d'Amics del País) exposava que les manufactures de llana, lli i seda revestien de certa importància a Mallorca. El mateix destacava el paper que dites manufactures suposaven per a les famílies rurals com un complement a la seva renda i segon ell, el treball domèstic era desenvolupat sobretot per dones i nins. Aquest mateix autor, també destacava el fet que la major part de les matèries primeres eren locals i que les mateixes activitats manufactureres "fomenten directament l'agricultura consumint les matèries de la nostra collita" (Manera 2001:212). L'organització de la producció i del treball estava estretament lligada als capitals mercantils que es configuraven cap a principis de segle XIX i que donarien lloc a una paulatina mutació del poder (Manera, 1988).

Les famílies rurals dedicaven una part important del temps a activitats manufactureres, tal com relatava la Comissió d'Indústria dels Amics del País a principis de segle XIX. Segons aquesta comissió, els dies plujosos i les nits es destinaven a elaborar aquestes manufactures, i en aquestes tasques el treball infantil i femení era molt significatiu (Manera, 2001a). La raó que hi al darrera de l'autoexplotació de les famílies rurals és que els salaris agrícoles no variaren al llarg del període que va de 1860 a 1919, mentre que els preus dels béns de consum no feia més que pujar (Molina, 2003). Mentre que la població assalariada s'estenia –el 1860 es comptabilitzaven 60632 jornalers front a 27742 terratinents i 3363 pagesos–, els mecanismes de protecció que els podien oferir en altre temps les xarxes socials o la utilització de les terres comunals s'havien esvaït amb l'aparició i extensió del mercat capitalista<sup>292</sup>.

Aquelles activitats manufactureres, destinades fonamentalment a mercats locals en base a matèries primeres locals i com a suplement de les rendes agrícoles que la violència del "sistema repressiu de treball" imposava, presentaven unes limitacions importants de cara a augmentar l'extracció de renda per part de les classes capitalistes. La racionalització de la producció manufacturera –concentració fabril o control de la producció-comerç per part de la burgesia mercantil i industrial– i la seva orientació vers els mercats exteriors, passà per un ràpid procés de proletarització de la població, que podia seguir (i seguia) el *putting out system*. És a dir, se donava una creixent proletarització de la població, malgrat aquesta es dedicàs a les

<sup>290</sup> Peñarubia (2001:27) ens diu que "l'Ateneu va ser concebut pels seus socis, en certa manera, com un centre amb vocació de redemptorisme social, a l'estil del pensament krausista. En primer lloc, obert a totes les classes socials, però, a més, el seu objectiu era, mitjançant el conreu i extensió de la ciència i de la cultura, crear desenvolupament econòmic i democratitzar l'accés al coneixement".

<sup>291</sup> A mitjans del segle XIX arrancà el moviment cultural de la Renaixença, però aquest no té perquè considerar-se com a quelcom de transformació social en el sentit de ruptura de l'estatus quo. La major part dels seus representants eren d'ideologia conservadora i confessional, com per exemple l'historiador Josep M. Quadrado (Casasnovas, 2006).

<sup>292</sup> Al darrer terç del XIX era habitual que els camperols sense terra anassin "a fer mercat", el que significa que anaven amb les seves pròpies eines a les places dels pobles, a l'espera de l'oferiment de treball. Un treball, les condicions del qual venien imposades pel contractista. Una "costum" aquesta de "fer plaça" que es va mantenir fins els anys 1950 (Molina, 2003).

manufactures als seus propis domicilis, sota un estricte control per part de la burgesia que s'encarregava de la comercialització dels productes o la seva posterior utilització en els tallers i centres fabrils. Així mateix, Palma es convertia en atracadora de persones i principal centre manufacturer de l'illa, encara que també se desplegaven iniciatives industrials a altres municipis com Alaró, Andratx, Esporles, Inca, Lluçmajor, Manacor o Sóller. Es tractava de perseguir les majors taxes de benefici per part dels capitals sense haver de suportar excessius costos i sense alterar l'ordre social que es subjectava amb la mà fèrria de les oligarquies caciquils de les illes.

*a) Les farineres.*

Les transformacions rurals varen tenir un important impacte en les activitats manufactureres, o també es pot dir que les transformacions rurals varen estar motivades per múltiples causes, entre les quals una d'important era l'expectativa dipositada en la transformació dels productes agrícoles i la seva comercialització a l'exterior. Així mateix, moltes activitats manufactureres estaven estretament vinculades als canvis agrícoles vers una major intensificació i mecanització de la producció agrícola. Cela-Conde (1979:71) indica que "en el cas de la indústria de l'alimentació, s'han de distingir dues vessants clarament distintes: la de l'abastament de l'illa, i la relacionada amb els conreus d'exportació". Es pot destacar la rellevància de la producció farinera a Mallorca. Aquesta era una activitat a temps parcial ja que el 90% dels molins treballaven menys de 6 mesos a l'any (Manera, 2001a). Segons Rosselló-Verger (1964:412) a les fàbriques de farina, "per obviar el seu funcionament estacional se dobla d'una altra activitat p.e. fabricació d'energia elèctrica, serradora, gel, etc".

Roca (2006) assenyala la importància de la indústria de molta de blat, ja que a la segona meitat del segle XIX el 50% dels molins fariners de vent de l'Estat es trobaven a les Balears, la major part a Mallorca. Cap el 1856 ja es documenta una primera factoria mecanitzada i al 1861 el 62,4% del valor monetari de la producció industrial de les Balears corresponia al sector fariner. El 1871 hi havia a Mallorca 556 molins mogut per energia eòlica, 110 d'hidràulica i 6 a vapor amb una capacitat de producció de 8,36 Hm<sup>3</sup> que equivaldria aproximadament a 29 mil Tm (Molina, 1998). El 1860 la mitjana de treballadors dels molins de farina era de 2, mentre que a les fàbriques a vapor de farina es comptava una mitjana de 6,5 treballadors (Manera i Morey, 2006). El 1887 tenim que a Mallorca hi havia 445 moliners i 66 molineres, el 40% es trobaven al Migjorn i Llevant, destacant els pobles de Manacor i Lluçmajor (Rosselló-Verger, 1964). Paradoxalment, les illes no eren precisament excel·lents en quant a producció frumentària, així que una part important de la matèria primera havia de ser importada. A finals del segle XIX es generalitzà la concentració i mecanització farinera i segons Roca (2006:33) "les màquines de vapor d'aquestes farineres actuaren, sovint, com a dinamitzadors de l'activitat manufacturera d'aquestes localitats".

Entre les empreses farineres cal destacar la fundació de la Harinera Balear al 1880, presidida per Gabriel Alzamora i participada per alguns dels principals capitalistes illencs d'aquell temps, estava ubicada al Pont d'Inca<sup>293</sup>. Aquesta fàbrica aplicà el sistema austrohongarès – cilindres dobles de fusa – en la molta de blat, la segona aplicació en tot l'Estat. Aquest sistema permetia obtenir farines de diferents qualitats, una fina que aniria destinada als mercats exteriors (Anglaterra i Amèrica) i una més gruixuda que aniria al mercat intern. Aquest cas ens serveix per explicitar un altre aspecte clau en el procés industrial balear, que és l'adquisició de maquinària als països europeus. Així mateix, la localització de la fàbrica en el corredor Palma-Inca va permetre que la societat construís una línia pròpia que connectava la fàbrica amb el ferrocarril Palma-Inca. Tanmateix, alguns dels empresaris fundadors del Ferrocarril de Mallorca es troben també dins l'empresa farinera (Peñarrubia, 2001). El 1887 es liquidà la societat i es passà a dir Harinera Mallorquina, any en que va adquirir dos vaixells a vapor –el Cataluña i el Balears– per dur a terme la comercialització dels seus productes, farines i vins. Val a dir, que la major part dels grans procedien del Mar Negre, motiu pel qual varen adquirir aquelles embarcacions. La societat va col·lapsar amb la crisi finisecular, i particularment la de la fil·loxera ja que aquella empresa també es dedicava al comerç de vi (Manera, 2001a; Roca, 2006).

<sup>293</sup> Indicatiu de la "modernitat" d'aquesta iniciativa fabril i alhora, de la seva relació internacional, és el fet que els principals enginyers instal·lats, cilindres dobles de fusa i màquina de vapor s'adquiriren, respectivament, a un fabricant hongarès L. Lang i a l'empresa anglesa Nasmyth, Wilson & Co de Manchester.

En el treball de Cela-Conde (1979) se recullen les diferents activitats manufactureres segons les matrícules industrials pels anys 1926, 1947 i 1960, i a partir de l'obra de Pedro d'Alcantara Peña (1891) *Guia manual de las islas Baleares con indicador comercial* per determinar els establiments al 1891; amb la qual cosa podem tenir una aproximació del nombre d'establiments industrials (fàbriques, tallers, etc) de Mallorca en aquells anys. En quant als establiments industrials de l'alimentació dedicats a l'elaboració de farina, pastes de sopa (p.ex. fideus, burballes, etc), galetes i neules, i forns de pa, es pot veure a la taula 83 com es passa d'un total de 161 establiments al 1891 a 352 al 1947. En quant a la localització d'aquests establiments, Palma ocupa indubtablement el primer lloc ja que en aquest període es consolidà el paper de la capital com a centre polític-administratiu i també com a centre econòmic, convertint-se en un important pol d'atracció de població procedent de la part forana. En quant als altres municipis on es troba la resta d'aquests establiments, cal dir que es correspon amb els principals centres de producció agrària, industrial i/o comercials de l'illa. Així, es pot veure com Sa Pobla o Inca, apareixen en els tres talls cronològics; mentre que d'altres com Manacor que no apareix al 1891, al 1926 i 1947 compta amb el 4,09% i 7,67% d'aquests establiments, respectivament. Per altra banda, la resta de municipis que al 1891 comptaven amb el 26,02% dels establiments (42 establiments), al 1947 comptaven amb el 18,47% dels establiments de l'illa (65 establiments)<sup>294</sup>.

<b>Taula 83. Els establiments industrials de l'alimentació –farina, forns de pa, galetes i pastes de sopa– a Mallorca, 1891-1947 (Font: elaboració pròpia a partir de Cela-Conde, 1979).</b>								
<b>1891</b>			<b>1926</b>			<b>1947</b>		
Municipi	Establiments	Percentatge	Municipi	Matrícules industrials	Percentatge	Municipi	Matrícules industrials	Percentatge
Palma	25	15,53	Palma	98	57,31	Palma	137	38,92
Pollença	13	8,07	Inca	12	7,02	Manacor	27	7,67
Artà	10	6,21	Sa Pobla	8	4,68	Inca	28	7,95
Sa Pobla	10	6,21	Santa Maria	7	4,09	Llucmajor	21	5,97
Son Servera	10	6,21	Manacor	7	4,09	Sóller	19	5,40
Llubí	9	5,59	Porreres	6	3,51	Sa Pobla	11	3,13
Montuïri	9	5,59	Alaró	5	2,92	Artà	10	2,84
Inca	8	4,97	Artà	4	2,34	Muro	9	2,56
Santa Maria	7	4,35	Petra	4	2,34	Marratxí	7	1,99
Andratx	6	3,73	Santanyí	3	1,75	Sineu	6	1,70
Santanyí	6	3,73	Sineu	3	1,75	Llubí	6	1,70
Sóller	6	3,73	Binissalem	3	1,75	Pollença	6	1,70
Resta de Mallorca	42	26,09	Resta de Mallorca	11	6,43	Resta de Mallorca	65	18,47
<b>Mallorca</b>	<b>161</b>	<b>100</b>	<b>Mallorca</b>	<b>171</b>	<b>100</b>	<b>Mallorca</b>	<b>352</b>	<b>100</b>

Ja a la dècada dels 1960 el negoci de la farina s'havia transformat i encara que pugui semblar que les grans fortunes d'aleshores es concentraven en el sector turístic, tenim una dels grans capitalistes mallorquins de la segona meitat del segle XX que prosperà en el negoci fariner, entre d'altres, es tracta d'Antoni Fontanet. Rosselló-Verger (1964) ens informa de la farinera de Fontanet a Felanitx, que titlla com de les més modernes i majors de la comarca dels anys 1960. Cal recordar que Antoni Fontanet fou un dels majors contrabandistes de l'illa i que netejà els capitals del contraban, entre d'altres, en la fabricació de farines i pinsos. A principis

<sup>294</sup> Entre les empreses productores de galetes cal destacar la Societat Anònima Quely. Els seus orígens es remunten al 1853 en la constitució del Forn de Can Guixe a Inca per part de la família Doménech. Aquell forn s'especialitzà en l'elaboració de galetes de vaixell, encarregades per les companyies navilieres que demandaren un producte que pogués conservar-se més temps que el pa. Aquestes galetes es coneixen avui dia com a galetes d'oli o d'Inca. El 1970 es va constituir la societat anònima Quely ([www.quely.es](http://www.quely.es), gener 2009). L'accionariat de l'empresa està compost en un 70% en mans de Gabriel Doménech Coll i un 30% d'Explotacions Turístiques de les Illes SL. Aquesta darrera pertany als empresaris Pedro Pascual Gual i Bartolomé Plomer que es dediquen fonamentalment als negocis turístic-immobiliaris, inclosos hotels al Carib (Base de dades SABI, <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, gener 2009).

del segle XXI, Fontanet compta amb un autèntic imperi empresarial del sector agroalimentari, que controla en règim de quasi monopoli els pinsos i farines, a través de l'empresa PIEMASA (Piensos Equilibrados de Mallorca SA).

A l'illa de Menorca es comptabilitzaven el 1887 uns 48 molins, la major part dels quals es trobaven a Maó (16 molins), Ciutadella (11 molins), Mercadal (9 molins) i Alaior (8 molins) i de mitjana hi havia 1,67 treballadors per molí. La major part d'aquests molins eren de vent o hidràulics. El 1858 la societat Taltavull y Hermanos va inaugurar al port de Maó la fàbrica Harinera Mahonesa de A. Carreras y Cia, dirigida per Antoni Taltavull Carreras. Aquesta farinera comptà amb la instal·lació de la primera màquina de vapor de l'illa. El 1862 a Ciutadella hi havia tres molins de vapor<sup>295</sup>. L'adopció de la màquina de vapor permetia, com arreu, rompre amb l'estacionalitat dels molins accionats per les forces orgàniques, i d'altra banda les intenses relacions comercials requerien que els molins o fàbriques farineres, sempre que hi hagués combustible, treballessin les 24 hores del dia. El 1881 al moll de Llevant, al port de Maó, la societat Ládico Hermanos va instal·lar una nova farinera propulsada per una màquina de vapor que alhora donava energia a una serradora i el 1895 s'instal·lava el primer molí de vapor a Alaior<sup>296</sup>. A la dècada de 1890 les importacions de farina foren molt importants, al temps que les de blat s'enfonsaven, la qual cosa evidenciaria l'insuficient pes de les farines menorquines. A finals del segle XIX, Francesc Bosch Ponseti va adquirir el molí de vapor de Ládico Hermanos i va adoptar el sistema de molturació austrohongarès. La farinera es dirà La Minerva. Al cap de poc temps s'inaugurà una altra farinera a Maó que feia servir el sistema austrohongarès, La Moderna; i el 1906 el terratinent ciutadellenc, Josep Olives i Magarola, va promoure una farinera a es Mercadal. Aquesta darrera ha estat activa fins el 1999. Al llarg del segle XX s'instal·laren noves farineres –el 1930 hi havia 4 fàbriques– (Casasnovas, 2006). Mentrestant, l'illa d'Eivissa restava, a grans trets, fora dels efectes dels projectes "modernitzadors" i la major part de la població restava subjecte a relacions de producció i consum no capitalistes, al temps que una part important es veia empesa a emigrar (Cirer, 1998).

#### *b) Les conserves.*

Les conserves vegetals foren també una de les principals activitats manufactureres a la Mallorca de la segona meitat del XIX. Les Balears amb el 17% de les fàbriques conserveres espanyoles (amb un total de 21), era superada, tan sols, per La Rioja amb 49 fàbriques (Manera, 2001a). Aquesta activitat estava clarament vinculada amb la producció agrícola de l'illa. Entre les principals empreses es poden destacar la de Vicenç Rosselló Moner creada a finals dels 1880 i la d'Antoni Esteve Oliver de 1862 i ampliada als 1890. Aquest segon va iniciar un procés de deslocalització cap a Alcantarilla (Múrcia) on va construir una segona factoria al 1898, en una clara estratègia de perseguir la reducció dels costos que li permetia l'adquisició dels productes agrícoles murcians. Altres empresaris mallorquins s'establiren a la conca del Segura, tot aprofitant els majors marges de beneficis que podien obtenir en aquelles terres. L'activitat conservera va arrossegar altres activitats industrials com per exemple la fabricació de llaunes i altres envasos, particularment vidres. Altrament, capitals vinculats a d'altres sectors, ampliaren el seu abast empresarial a l'activitat conservera (Roca, 2006).

A la taula 83 tenim els establiments industrials dedicats a la manufactura de conserves vegetals i animals entre 1891 i 1947 a Mallorca. Es pot veure com a finals del segle XIX només hi havia quatre establiments tots ubicats a la capital. Això no significa que no s'elaboressin aquestes conserves a d'altres indrets, sinó que la seva elaboració, fonamentalment, no havia estat capturada plenament per les lògiques del capital, és a dir una part important es realitzava a les llars. En canvi al 1926, hom pot adonar-se com el nombre d'establiments industrials s'ha incrementat notablement respecte del 1891, i cal destacar el fet que la major part dels establiments es trobaven fora de Palma, especialment a Binissalem, Sóller i Felanitx. Finalment, el 1947 es pot veure com el nombre d'establiments d'elaboració de conserves animals, vegetals i de productes derivats del porc s'havia quasi quadruplicat respecte del 1926. En aquest moment, Binissalem segueix ocupant el primer lloc, però hi ha una important dispersió per tota l'illa, la qual cosa podria ser interpretada com a símptoma de les relacions de producció i

<sup>295</sup> Propietat de Josep Camps i Soler; Joan Sancho i Cia; Miquel Vivó i Cia (Casasnovas, 2006).

<sup>296</sup> La dècada de 1880 la capacitat de molta dels molins menorquins era d'unes 4937 Tm i la farina potencialment obtinguda d'unes 4270 Tm (Casasnovas, 2006).

distribució mercantilitzades, en detriment de les pràctiques anteriors que cobrien l'abastament d'aquests productes de forma autònoma. Així mateix, caldria agafar amb certa cautela aquests resultats tal com exposà Cela-Conde (1979:173) ja que no tenim les dades corresponents al nombre de treballadors per empresa, la qual cosa ens donaria una idea més ajustada.

**Taula 84. Els establiments industrials de l'alimentació –Conserves vegetals, de carn i productes derivats del porc– a Mallorca, 1891-1947 (Font: elaboració pròpia a partir de Cela-Conde, 1979).**

1891			1926			1947		
Municipi	Establiments	Percentatge	Municipi	Matrícules industrials	Percentatge	Municipi	Matrícules industrials	Percentatge
Palma	4	100	Binissalem	6	28,57	Binissalem	10	12,5
			Sóller	5	23,81	Llubí	7	8,75
			Felanitx	4	19,05	Felanitx	6	7,5
			Llubí	1	4,76	Palma	6	7,5
			Palma	1	4,76	Manacor	6	7,5
			Petra	1	4,76	Sóller	5	6,25
			Costitx	1	4,76	Porreres	5	6,25
			Lloseta	1	4,76	Campos	4	5
			Santa Maria	1	4,76	Llucmajor	4	5
Resta de Mallorca	0	0	Resta de Mallorca	0	0	Resta de Mallorca	27	33,75
<b>Mallorca</b>	<b>4</b>	<b>100</b>	<b>Mallorca</b>	<b>21</b>	<b>100</b>	<b>Mallorca</b>	<b>80</b>	<b>100</b>

c) *El vi.*

La producció vitivinícola s'havia estès en els anys que coincidiren amb la fil·loxera francesa i d'expansió de la vinya a Mallorca. La producció d'aiguardents tenien ja forta presència a finals del segle XVIII a Mallorca, amb la localitat de Felanitx com a punt excepcional. Rosselló-Verger (1964) en el seu estudi sobre el Sud i el Sud-est mallorquí ens diu que cap el 1844 es comptaven 11 fàbriques modernes i 60 alambins a Felanitx, i 23 alambins a Manacor. El comerç de les begudes alcohòliques tenien per destí les colònies americanes i altres països sud-americans. Les primeres tenien privat el conreu de vinya i oliveres, amb la qual cosa eren mercats captius dels alcohols catalans i mallorquins, principalment (Rosselló-Verger, 1964). L'auge de la producció vinatera cap a finals de 1860, va motivar la decadència de la producció d'aiguardents. La construcció de les instal·lacions portuàries de Porto Colom varen permetre una ràpida expansió del sector vitivinícola i la transformació territorial i socioeconòmica de la zona. Aquest port va tenir certa rellevància pel que fa al comerç de vi i aiguardent, però tal com apunta Quintana Peñuela (2008:107 [1972]) "en el darrer terç del segle XIX, Palma concentra ja la majoria absoluta del comerç insular. L'auge de Porto Colom pareix purament conjuntural, en connexió amb l'exportació de vi a França". Fins i tot, es va haver d'importar raïm d'altres localitats de l'illa. Els vins s'adreçaven a les colònies espanyoles d'Amèrica i a França, fins que la crisi de la fil·loxera i la finalització del tractat amb França per el subministrament de brous espanyols va generar una profunda crisi. Posteriorment, es va refer el sector i combinà la producció d'aiguardents, alcohol i vi. En el primer quart de segle XX, la Unió Balear de Viticultors i la seva publicació *El Viticultor Balear* (1913-1914) actuà com a grup de pressió per la promoció dels conreus de vinya i de la viticultura (Rosselló-Verger, 1964). Val la pena assenyalar la constitució cap a finals de la dècada de 1910 del Celler Cooperatiu de Felanitx<sup>297</sup>, dirigit per l'enginyer agrícola Ernesto Mestre Artigas<sup>298</sup>. Aquesta entitat s'encarregà de relançar l'activitat vitivinícola i adoptar una gestió i producció "moderna". A Manacor cal

<sup>297</sup> El número de socis passà de 195 al 1921 a 337 al 1957 i la producció passà de 2579 Hls al 1921 a 16410 Hls al 1957 (Rosselló-Verger, 1964).

<sup>298</sup> Ernesto Mestre Artigas (1885-1968) passà a dirigir l'estació enològica de Felanitx entre el 1913 fins el 1932 i des del 1923 al 1948 fou cap del Servei Agronòmic de Balears. Mestre fou un dels principals impulsors de les cooperatives agrícoles a Mallorca: Muro, sa Pobla i Tafona Cooperativa de Sóller. El que ens interessa destacar, també, d'aquesta figura és que col·laborà en la redacció del projecte de ciutat-jardí de Santa Ponça el 1933, elaborat per l'arquitecte alemany Heinrich Mendelssohn (Seguí-Aznar, 2001).

destacar la figura de Pere Reus Morro, conegut com Pere Seda, qui comptava amb grans magatzems que segons Rosselló-Verger (1964:406) tenien "cabuda de 5000 Hl en el que pot penetrar el ferrocarril".

En definitiva, tenim que la major part del brou s'elaborava a Felanitx des d'on s'exportava, i la major part del raïm anava destinat a la producció de brou. Per això sorgiren nombroses societats comercials de diferents dimensions i, de retruc, el sector de la fusta – tallers de bótes– experimentà un increment de l'activitat, particularment en la construcció de tonells per al magatzem dels líquids. Fins i tot, hi havia empreses dedicades a la producció de vi i aiguardents que comptaven amb els seus propis tallers per a la construcció de bótes. La producció vitivinícola va ser important, també a la zona del Raiguer mallorquí, especialment a Santa Maria que comptava amb 25 fàbriques al 1891, front a les 36 de Felanitx o les 28 de Palma (Cela-Conde, 1979). A Palma, Manera (2001a) i Roca (2006) destaquen les societats: la Rosa Blanca fundada per Bartomeu Roca el 1851 –amb 100 treballadors, unes instal·lacions de més de 2000 m<sup>2</sup>, una màquina de vapor de 40 CV, etc– dedicada a la producció de diferents begudes alcohòliques (p.ex. ginebra, rom, anís, rom, conyac i licor estomacal), però també a l'elaboració de conserves de calamar i de tàpares<sup>299</sup>; i Can Suau, constituïda per Joan Suau al 1880, localitzada a la Porta de Santa Catalina i de dimensions semblants a l'anterior es dedicà a la fabricació de rom i conyac, i també de conserves de tàperes i altres aliments, especialment de peix. Aquesta darrera empresa va arribar a tenir un factoria a Formentera (Borrás y Cía) per la qual disposà d'un calador de tonyina i 14 barques amb 60 pescadors.

El 1891, any de la crisi vitivinícola, es comptabilitzaren un total de 233 establiments industrials de producció de vi i aiguardent (taula 85), la major part dels quals es localitzaven a Felanitx, Binissalem, Palma, Santa Maria i Sineu. El 1926 després de la crisi del sector, tan sols es comptabilitzen 50 establiments, localitzats principalment a Manacor, Felanitx i Palma, mentre que al 1947 ja es detecta un increment important de les destil·laries d'aiguardent a Palma, Inca, Lluçmajor i Marratxí (Cela-Conde, 1979).

**Taula 85. Els establiments industrials de l'alimentació –vi i aiguardent– a Mallorca, 1891-1947 (Font: elaboració pròpia a partir de Cela-Conde, 1979).**

1891			1926			1947		
Municipi	Establiments	Percentatge	Municipi	Establiments	Percentatge	Municipi	Establiments	Percentatge
Felanitx	35	15,02	Manacor	12	24,00	Palma	47	38,52
Binissalem	33	14,16	Felanitx	11	22,00	Inca	18	14,75
Palma	28	12,02	Palma	8	16,00	Felanitx	12	9,84
Santa Maria	25	10,73	Selva	5	10,00	Lluçmajor	9	7,38
Sineu	25	10,73	Lluçmajor	4	8,00	Binissalem	6	4,92
Inca	14	6,01	Marratxí	4	8,00	Marratxí	5	4,10
Manacor	11	4,72	Inca	2	4,00	Manacor	4	3,28
Alaró	9	3,86	Binissalem	1	2,00	Alaró	3	2,46
Consell	9	3,86	Porreres	1	2,00	Llubí	3	2,46
Sencelles	7	3,00	Sa Pobla	1	2,00	Petra	3	2,46
Santanyí	6	2,58	Búger	1	2,00	Selva	3	2,46
Resta de Mallorca	31	13,30	Resta de Mallorca	0	0,00	Resta de Mallorca	9	7,38
<b>Mallorca</b>	<b>233</b>	<b>100</b>	<b>Mallorca</b>	<b>50</b>	<b>100</b>	<b>Mallorca</b>	<b>122</b>	<b>100</b>

En el cas de Menorca el sector vitivinícola ha estat estudiat per Alfons Méndez-Vidal (2007). D'acord amb Méndez-Vidal (2007) la producció vitivinícola va estar lligada amb la producció bladera de l'illa durant la primera meitat del segle XIX i entrà en crisi al 1866. La seva desaparició va estar lligada al procés de mutació socioeconòmica menorquina i canvi agrari amb l'abandonament del blat, la ramaderia ovina i la viticultura, vers el conreu farratger, la ramadera vacuna i la producció formatgera. A més, l'estructura de la propietat de la terra i les

<sup>299</sup> El 1934 La Rosa Blanca es dedicava a la fabricació de cervesa (550 mil litres de cervesa) i de gel (1550 Tm de gel). Una part de la producció de cervesa s'exportava al Llevant peninsular (Aspiroz, 2002).



pròpies característiques del sòl no varen permetre que sorgís la viticultura com ho havia fet a Mallorca.

*d) Els formatges.*

La primera fàbrica de formatge de Menorca és la Sociedad Anónima Toro (Es Mercadal) fàbrica de quesos, fundada al 1901 i presidida per l'aristòcrata ciutadellenc i diputat maurista de les Corts entre 1907 i 1910, Josep Olives i Magarola. La propietat estava formada per membres de l'oligarquia menorquina entre els que es troben: aristòcrates ciutadellencs (Gabriel Saura Revel, Llorenç Salort i Martorell) i propietaris maonesos (Pere Mir i Mir, Joan Bialle Coll, etc) (Casasnovas, 2006). No es tenen notícies de la seva desaparició, però sembla que aquesta activitat agafà grans dimensions quan Pedro Montañés Villalonga va constituir l'empresa IQM (Industrial Quesera Menorquina) al 1931. Montañés havia treballat a França per la fàbrica de calçat de goma de Josep Codina a Toulouse al 1929 i allà va definir la idea de construir una fàbrica de formatge fus a la tornada a Menorca. La transformació ramadera i formatgera a Menorca no es podria acabar d'entendre si no fos per l'aparició de l'empresa IQM. Aquesta fàbrica de formatge fus sota la marca El Caserío, seria responsable en bona part de la comercialització i intensificació lletera. Per altra banda, Santiago Miró (1978:151) exposava el fet que Montañés fou un home que estava molt ben relacionat amb el poder franquista. El seu home de confiança era Francesc Tutzó, primer president del Consell Insular de Menorca<sup>300</sup>. La gran explosió formatgera estaria vinculada a aquesta empresa que absorbiria entre el 55% i el 75% de tota la producció lletera i imposava una política fèrria de preus, normalment per davall de la mitjana espanyola, al temps que els pagesos mitgers havien de fer front a unes creixents despeses en factors de producció (Méndez-Vidal, 2007).

Com a resposta a la situació quasi monopolística d'IQM, es va constituir COINGA (Cooperativa Insular Ganadera) el 1966. El 1978, les autoritats es lamentaren front al govern central de l'estrangulament dels preus de la llet i demanaren la seva intervenció. La situació s'ha anat perpetuant i al 1992, en ple procés de reestructuració del capitalisme global, IQM (El Caserío) fou venut a la corporació transnacional estatunidenca Kraft Jacobs Suchard. Després d'haver venut IQM, la família Montañés es va centrar absolutament en el negoci hotelier i immobiliari (Manresa, 14/12/2008)<sup>301</sup>. Cal apuntar que Pedro Montañés ja participà en l'Hotel Port Mahón cap a mitjans dels anys 1950 (Alenyar i Servalls, 1990). El fill de Pedro Montañés, Matías Montañés, després de la venda del Caserío ha participat en el consell assessor de la Banca March, ha estat accionista d'Hoteles Marítimos SA i presidí la Cambra de Comerç menorquina, entre d'altres (Mucha, 25/01/2009).

Mentrestant, COINGA entrà en un període crític agreujat per la introducció de les quotes lleteres de la UE. A principis del segle XXI, la situació se mantén en un delicat "equilibri" en que se mantén la producció lletera-formatgera (i creix la importació de pinsos). A més, s'han introduït conreus farratgers molt exigents en recursos hídrics, com els alfals i el raygrass (Bauzá, 2006; Méndez-Vidal, 2007). A finals del 2008, la multinacional Kraft anuncià el tancament de la fàbrica de El Caserío, la qual cosa podria repercutir en la pèrdua de 163 llocs de feina directes. Emperò, aquest tancament podria tenir unes repercussions de major abast a l'illa on el 20% de la producció lletera estava vinculada a la transnacional i es generaven uns 3 mil llocs de feina indirectes i, a més, l'estructura territorial s'ha sustentat en bona mesura en la seva activitat ramadera-exportadora. Finalment, l'empresari estrella del tardofranquisme, José María Ruíz Mateos va adquirir la planta del Caserío el maig de 2009, però la marca El Caserío seguiria en mans de la multinacional nord-americana. Aquesta operació forma part del procés d'expansió de la Nueva Rumasa que també tenia la seva dimensió hotelera amb l'adquisició d'hotels<sup>302</sup> (Agencias, 12/12/2008; I.O./EFE, 9/05/2009)<sup>303</sup>.

<sup>300</sup> Segons Miró (1978) Tutzó ha estat vinculat als negocis dels Montañés –p.ex. a la cadena hotelera Hoteles Marítimos SA (Hosteltur, 24/09/2007)–. A més, diu Miró (1978:151) que el germà de Tutzó estava casat amb una filla de l'ex-ministre de Franco, Rodríguez de Miguel, és a dir, es tractava d'una personalitat molt ben posicionada en el poder.

<sup>301</sup> La família Montañés és propietària de: Red Turística Menorquina SA mitjançant la qual explota els hotels de la cadena Artiem i diversos restaurants; Inversiones 3M dedicada a l'explotació immobiliària; Santa Margarita Inversiones SIMCAVF S.A. d'adquisició i gestió de valors mobiliaris; i participa en l'accionariat de Lavandería Insular SA (<http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, desembre 2008).

<sup>302</sup> A principis de 2011 el grup de Ruíz Mateos, Nueva Rumasa, presentava concurs voluntari de creditors, amb la qual cosa l'empresa formatgera menorquina entrava de nou en un període de fortes convulsions. Es plantejava la possibilitat de formar una Societat Laboral, en mans dels treballadors en un 51% i la desvinculació de la família Ruíz Mateos

e) *Altres productes agroalimentaris.*

Es poden destacar altres activitats manufactureres vinculades a la producció agrícola. Així, per exemple, a la proliferació d'ametllers hi va anar associada l'extensió de màquines descloveladores de l'ametlla, essent la clovella emprada com a combustible pels motors de gas pobre, especialment de les fàbriques tèxtils, fins a la dècada de 1960 (Roca, 1992). També va tenir certa importància la fabricació de gel i begudes (p.ex. gasoses i misteles)<sup>304</sup> o la manufactura de dolços (p.ex. torró d'ametlla, xocolata, etc) amb 18 establiments industrials al 1891 i 35 establiments al 1947 (Cela-Conde, 1979; Manera, 2006). En el cas del torró d'ametlla, Aspiroz (2002:209) exposa com en acabar la Guerra Civil, "la política de quotes va reduir al mínim el subministrament de sucre a aquesta indústria i el que se'ls hi atorgava era sucre moreno de baixa qualitat", quan engegà la indústria alacantina, la manufactura de torró d'ametlla mallorquina pràcticament va desaparèixer cap el 1944.

Un altre cas podria ser el de la fabricació de sabó que explicita el binomi sabó-oli. El segle XIX s'enregistraven diverses fàbriques de sabó que transformaven l'oli d'oliva. Cap el 1875 es comptabilitzaven 56 fàbriques de sabó. Andratx destaca en la producció sabonera i cap a la segona meitat del XIX, l'Arxiduc descrivia l'existència de 8 fàbriques de sabó "importants" a Andratx. Antoni Pujol (1995/1996) exposa que "fins el 1877 el pes de la saboneria és aclaparador. Un grup d'empreses familiars havia convertit Andratx en un dels centres productors més importants de tot l'Estat". Això fou possible gràcies als "baixos jornals, que retallarien costos de producció" (Manera 2001:247) i al fet que, en quant al binomi sabó-oli, "Mallorca s'havia convertit, a partir de la segona meitat de la dècada dels trenta del segle passat [XIX], en un centre que importava matèria primera i exportava producte manufacturat" (Pujol 1995/1996:30). És a dir, el sabó d'Andratx s'elaborava principalment, gràcies a les importacions d'oli procedents de Catalunya i Andalusia i els materials alcalins (sosa, barrelles, etc) de diferents procedències (p.ex. Àguilas, Alacant, Canàries, Cartagena, etc). El saboner andritxol, Gaspar Moner va instal·lar una fàbrica d'àlcals artificials a Eivissa entre 1860 i 1865, aprofitant la sal de ses Salines, per proporcionar la matèria primera a la seva fàbrica de sabó.

El 1869 la capacitat de les calderes de les 12 saboneries andritxoles era de 67600 litres<sup>305</sup>, mentre que la de tot l'Estat espanyol era al 1863 de 109700 litres (Pujol, 1995/1996). L'èxit del sabó mallorquí es sustentà en l'estratègia d'explotar mà d'obra a baix cost i uns recursos aliens (oli i sosa de barrella) i l'orientació de dita producció als mercats colonials. L'aventura del sabó s'enfonsà cap el 1878. L'entrada del sabó del català Marc Rocamora en els circuits comercials colonials cap el 1865 degué afectar al capitals industrials del sabó andritxols; però també degué ser la utilització de l'adulteració del producte amb la utilització de l'àlcali *Sapindus saponaria*, del que s'extreu un suc que és succedani del sabó, en detriment de la sosa artificial (Gil-Sánchez et al., 2002; Pujol, 1995/1996). La saboneria andritxola requeri la fusta que era extreta dels pinars de la vessant occidental de la Serra de Tramuntana, i que fins i tot se duia d'altres indrets de l'illa<sup>306</sup>, amb la qual cosa aquesta activitat va tenir un notable impacte a les masses forestals (Gil-Sánchez et al., 2002) i va servir per activar la indústria fustera, com és l'exemple de Mateu Bosch –continuador de la saboneria d'Antoni Valent al 1886– que va introduir una serradora (Ca'n Papa) que ja no només faria caixons per traginar el sabó. La darrera sabonera i Ca'n Papa es donaren de baixa el 1911. La crisi sabonera andritxola va anar

---

(Obispo, 6/04/2011). El setembre de 2011 el grup empresarial especialitzat en adquisició d'empreses en crisi (*fons voltor*), Back in Business, va adquirir Nueva Rumasa. Aquesta empresa pertany a Àngel de Cabo, empresari valencià vinculat al sector de la construcció i amb alguna empresa vinculada al cas de corrupció polític-empresarial Gürtel. Àngel de Cabo a través de Possibilitum Business s'havia fet el 2009 del grup de viatges Marsans (De Barrón, 10/09/2011).

<sup>303</sup> A Mallorca la producció formatgera va tenir importància quan el sector lleter s'expandí, però entrà en declivi de manera paral·lela al de la llet. El setembre de 2010 l'empresa Formatges Campos SA (Formatges Piris) que havia estat fundada el 1944 tancava les seves portes.

<sup>304</sup> Una de les empreses més conegudes fou Productes Miret (1868) que segons Manera i Morey (2006) és la més antiga de la seva branca.

<sup>305</sup> Entre 1869 i 1877, els principals empresaris del sabó d'Andratx eren: Bernat Alemany Flexas, Antoni Bosch Massot, Joan Castell, Baltasar Ensenyat, Jaume Ferrer, Antoni Ferrer, Josep Juan, Gaspar Massot, Joan Moner, Gabriel Moner, Miquel Moner, Guillem Porsell, Antoni Simó, Lluc Tortella, Antoni Valent Pujol i Gabriel Valent Moner (Pujol, 1995/1996).

<sup>306</sup> Pujol (1995/1996:35-36) escriu que "les sortides de fusta augmentaren ràpidament fins assolir la cota màxima de 4737,5 Tm a 1899 i, quan els pinars del municipi ja no donaven pus de si, ningú va dubtar a promoure l'entrada de fusta sense obrar fins a un màxim de 2093,5 Tm l'any 1898".

seguida d'una profunda crisi social que vendria explicitada per la forta emigració cap a Cuba (Pujol, 1995/1996).

*10.5.5.2. La metal·lúrgia: manufactures lligades a la transformació agrària a Mallorca<sup>307</sup> i a la construcció naval a Menorca.*

Joan Roca (1992) va analitzar el paper que la "modernització agrícola" jugà en l'esperonament d'activitats industrials, més enllà de les de transformació dels productes agroalimentaris. El capitalisme agrari anà de la mà de la introducció de la mecanització del camp i de l'increment de la productivitat degut a l'adopció dels productes derivats de la química moderna i l'ús dels combustibles fòssils. El món rural va començar a emprar nous estris per a les tasques al camp, però també per a la transformació dels productes agrícoles. A partir dels anys 1860 començaren a proliferar els tallers per a la construcció de maquinària i eines agrícoles (p.ex. segadores, sembradores, bombes de treure aigua, alambins, desclovelladores d'ametlles, etc)<sup>308</sup>. La major part dels tallers es trobaven a Ciutat, però també hi havia diversos tallers als pobles de major reactivació agrícola (p.ex. Felanitx, Sa Pobla, Binissalem, Manacor, etc).

*a) La fabricació d'estris agrícoles.*

S'ha definit el 1872 com l'any de la mecanització del camp, degut a l'arribada d'una màquina mòbil de vapor destinada a la mòlta, de la casa anglesa Ramsome and Sims. Aquella marca britànica també instal·laria nombroses màquines de vapor a la indústria tèxtil. Tornant a la fabricació d'estris agrícoles, especialment pel que fa a les arades, cal tenir present que la major part de les arades eren de tracció animal, principalment estirats per ases i muls. La gran proporció de la cabana pecuària de Mallorca entre el 1865 i el 1962 és deguda al seu paper tractor en l'agricultura. Cela-Conde (1979:104) apuntava als anys 1970 que "la situació del camp mallorquí no pareix haver canviat sensiblement en el que respecte a aquest capítol des de l'època de la pròpia formació del camperolat de petita propietat".

Una de les principals fonerries de Mallorca fou la del solleric Joan Oliver Rul·lan, Can Maneu. Joan Oliver va emigrar a França al 1824 per un curt període de temps on treballà en una foneria a Marsella, i el 1826 va fundar la seva foneria a Sóller. El 1829 va construir la que, d'acord amb els historiadors econòmics, degué ser la primera màquina de vapor de tot l'Estat (Roca, 1992; Manera i Escartín, 1996; Manera, 2001a). El 1843 traslladà l'empresa a Palma per tal d'ampliar l'abast de la seva activitat que no seria només la de fabricant i distribuïdor, sinó que fins i tot se dedicà a la importació de maquinària. De fet, el 1870 introduí les primeres màquines segadores a Mallorca procedents del Regne Unit. Encara que aleshores, seguia centrada, fonamentalment, en els estris agrícoles. Quan el seu fill, Joan Oliver Castanyer, es va fer amb l'empresa al 1872, s'amplià l'activitat vers la construcció de calderes fixes per la flota mercant mallorquina en expansió (p.ex. les dels vapors Bellver, Isleño, Cataluña i Cabrera)<sup>309</sup>, en la fabricació de màquines de vapor per altres indústries i la reparació de telers (Roca, 1992; Roca, 2006).

Si bé és cert que Can Maneu realitzà calderes pels vapors mallorquins, cal dir que la introducció del vapor al transport marítim se feu en base a la importació de vaixells, majoritàriament de Gran Bretanya, i de la seva maquinària. Així tenim que a remolc de les transformacions que es donaren en el transport i comerç marítim, amb l'adopció del vapor, i la pèrdua de les colònies espanyoles de les Antilles i del comerç vitivinícola, Mallorca (i podríem dir que les Balears) va entrar paulatinament dins de l'àrea d'influència econòmica de Barcelona.

<sup>307</sup> Per una completa anàlisi de la metal·lúrgia a Mallorca, es pot consultar l'obra de Carles Manera i Joana Maria Escartín (1995).

<sup>308</sup> Roca (1992) ens informa, a mode d'exemple, dels tallers Melià de Porreres (1894) fabricava segadores, sembradores, desclovelladores d'ametlles; l'enginyer Alemany va dissenyar la batedora "Victòria" al 1913 i era construïda als tallers Carbonell (Can Salí); a Felanitx, els tallers Nadal i Mestre, patentaren la turbina "Unix Cilindro" al 1922, emprada per premsar el raim en l'elaboració del vi. Els tallers Carbonell (Can Salí) de Palma també foren pioners en la construcció d'arades del tipus Howard (arada de dues rodes), pensats pel seu ús a les vinyes i a Can Maneu se construïren arades modificades de la nord-americana Wallen (Cela-Conde, 1979).

<sup>309</sup> Manera (2001a) apunta com la fàbrica de Maneu és de les poques dedicades a la fabricació de màquines de tot l'Estat que al 1882 emprava com a força motriu el vapor. A més, les instal·lacions eren de grans dimensions i comptava amb més de 300 operaris i una marcada divisió del treball.

A principis del segle XX, el comerç exterior s'anà abandonant progressivament i el que quedà, fou absorbit per vaixells estrangers o pel que restava de la flota de velers mallorquins. L'establiment de rutes marítimes regulars amb els ports del Llevant peninsular va acabar amb les petites companyies comercials independents, al temps que se configuraven grans societats, entre les que destaca la Trasmediterrànea. Nogensmenys, tal com exposà Alberto Quintana Peñuela (1974:10) significà la ruïna de les indústries relacionades amb el transport marítim (p.ex. drassanes, cordelleres, etc) que havien experimentat un moment àlgid cap a mitjans del segle XIX (Barceló, 1961; Pou-Muntaner, 1964). Una mostra de l'impacte de la "modernització" del transport marítim, la tenim en la destrucció d'establiments artesanals dedicats a la construcció de vaixells (mestres d'aixa) que en el cas de Palma es passà, de 14 establiments al 1891 a 7 al 1926. Això no obstant, la Gran Guerra va repercutir positivament en l'activitat de les drassanes que varen viure momentàniament un cert auge (Cela-Conde, 1979).

La contesa bèl·lica espanyola, junt amb les dues guerres mundials en les que no participà Espanya, fou un dels elements principals que motivaren l'aparició d'experiències fabrils a les illes. Els feixistes no pogueren fer-se amb la part septentrional de l'Estat, amb les principals regions industrials espanyoles, fins que pràcticament finalitzà la guerra. Per això, feren de Mallorca no només la base de l'aviació de guerra, sinó que també s'hi localitzà bona part de la indústria de la guerra (Casasnovas, 2005; Ginard, 1999a). En aquest sentit, els capitals industrials mallorquins es propulsaren de manera significativa. La forta i brutal repressió que sofrí una part important de la població va tenir a l'altra cara de la moneda la consolidació d'una classe empresarial propera al règim ja fos pels negocis o per la ideologia; encara que ambdues coses anaren en la major part dels casos estretament lligades tal com han exposat Glicerio Sánchez-Recio i Juliio Tascón (2003) en un treball sobre els empresaris de Franco a l'Estat espanyol. Tal com sostén Joan Buades (2004:26) "l'empresari audaç que reclamava Oliver [fent referència a l'intel·lectual, Miquel dels Sants Oliver] apareix en una trajectòria d'èxits que marcaran època, però que se situen més al costat del rude esperit de conquesta i rapinya del Far West que no pas de l'inici d'una classe industriosa i amb consciència nacional, com havia passat a Anglaterra o a Catalunya".

Durant la Guerra Civil molts de tallers i fàbriques del metall foren militaritzats per la Junta de Fabricació de Material de Guerra de Mallorca creada el 1937. Segons Ginard (1999a:23) es fabricaren a Mallorca "850453 peces de metralladora, de fusell Mauser i de fusell metrallador tipus II i OC [...] A més, foren fabricades 500000 peces per a l'elaboració de cartutxeria, que foren enviades a Toledo i Palència, i gomes per a les màscares antigàs"<sup>310</sup>. Entre les societats militaritzades destaca la fàbrica Manufacturas Femu, fundada amb capital italià al 1922 i dedicada a la fabricació de bàscules i balances, s'orientà a la fabricació de complements de bombes pel bàndol rebel (Manera, 2001a; Roca, 1992; Roca, 2006). La capitalització de l'empresa durant la guerra va permetre que durant la dictadura es dedicàs a la fabricació d'eines d'alta precisió (p.ex. broques helicoidals o freses per usos industrials).

El taller Can Cinto de Sa Pobla d'arrels decimonòniques, segons Manera (2001) fou un dels centres metal·lúrgics de l'illa que també gaudiren del privilegi manufacturer de l'ocupació i domini feixista. Can Cinto i altres tallers de Sa Pobla foren consignats per fabricar guies de peu per a metralladores. En plena dictadura, cap als anys 1950, Can Cinto es va dedicar a la construcció de motors d'ús agrícola. Una especialització que segons Manera (2001a) respon al fet que durant la Guerra Civil i la Segona Guerra Mundial feu front a les escasses importacions de maquinària i altres mercaderies, amb la fabricació del seu propi motor, conegut popularment com la Unión –el nom legal era el de Grif–. El motor Unión fou un element clau per a l'extracció d'aigua de la zona de Sa Pobla-Muro<sup>311</sup>, un element de l'anomenada "modernització agrícola", impensable sense l'ús massiu dels derivats del petroli.

Una altra societat que val la pena esmentar és la fundada per Gabriel Buades Vidal al 1900, Casa Buades SA. El pare de Gabriel Buades, Andreu Buades Mir, havia fundat el 1843 un taller i al 1900 el Gabriel Buades es desvinculà de l'empresa familiar. Casa Buades es començà a dedicar a la fabricació d'eixataria sanitària. La Guerra Civil va disparar l'activitat fabril de Casa Buades que canvià les aixetes per la fabricació de sivelles per les corretges militars, màscares antigàs i metralletes. Després dels conflictes bèl·lics, al 1950 els Buades inauguraren a la finca

<sup>310</sup> David Ginard (1999b) cita l'obra de Gerardo Martínez de Tejada (1939) *La Artillería de Mallorca durante el Glorioso Alzamiento Nacional* que aporta interessant material al respecte,

<sup>311</sup> Dels 82 motors fabricats entre 1848 i 1952, 59 s'instal·laren a Sa Pobla i 10 a Muro (Manera i Escartín, 1995).

Son Costa d'1,7 Ha (Palma, Carrer Eusebi Estada) una gran fàbrica que als anys 1970 arribà a comptar amb 770 treballadors. Les aixetes de Buades cobreixen les exigències de la indústria turístic-immobiliària balear i a més s'adreçaren, cap els anys 1960 a d'altres països, des d'europèus, llatinoamericans als països àrabs. El 1985, en ple procés de reestructuració del capitalisme mundial i d'inserció de l'Estat espanyol dins l'espai comunitari, la Casa Buades fou adquirida per la companyia nord-americana Standyne. Al cap de 4 anys, el 1989 la companyia transnacional TEKA va adquirir Casa Buades. Cal tenir present que TEKA és propietat de Klaus Graf que el mateix any de l'adquisició de Buades va adquirir Biniagual, i que abans, el 1981 havia construït al litoral calviàner el luxós port esportiu Porto Portals. Graf va relocalitzar l'empresa des dels terrenys de Palma al polígon de Binissalem al 1991, la qual cosa li va permetre dur endavant una important "pilotada" urbanística –operació especulativa– en els terrenys que fins aleshores ocupava l'empresa a Palma (Carrer Eusebi Estada). La crisi econòmic-financera del 2008 i el creixent procés deslocalització-relocalització de l'empresa en xarxa va motivar que la direcció de Casa Buades, és a dir Graf, anunciàs a principis de 2009 la presentació d'un ERO (Expedient de Regulació d'Ocupació) que afectava al 100% de la plantilla (173 treballadors). La racionalització empresarial de Teka, amb la destrucció de 173 llocs de feina a Mallorca, està lligada a l'obertura al 2006 d'una fàbrica de la mateixa empresa a Kaiping (Xina) dirigida per Arturo Baldasano que alhora és el conseller delegat de Teka, amb una capacitat per manufacturar 830 mil unitats anualment i amb uns majors marges de benefici (Ruíz de Galarreta, 22/01/2009; Manso, 22/01/2009a; Manso, 22/01/2009b; Manso, 24/01/2009b; Rosselló-Verger, 1977).

En el cas de Manacor, les manufactures del metall s'orientaren cap a l'abastament d'instrumental per a la indústria de la fusta (Rosselló-Verger, 1964). Tal com s'ha esmentat en l'apartat referent al transport terrestre, fins i tot, al primer quart del segle XX en una conjuntura econòmica mundial de rearticulació del règim d'acumulació del capital i amb una minva dels fluxos comercials, es posà en marxa la Societat Mercantil Lacy, Ribas i Cia de fabricació de vehicles, que es transformà en la LORYC SA que fabricarien diversos models del cotxe conegut com el Loryc que s'elaborava quasi íntegrament a Mallorca (Batle-Manresa i Pujalte, 1997).

A la taula 86 es pot apreciar l'evolució dels establiments industrials del metall a Mallorca entre 1891 i 1947. Al llarg d'aquest període s'han incrementat de manera notable, però és sobretot entre el 1926 i el 1947 en que es produeix un increment important, passant de 346 establiments a 884. Aquest fet es deu, sobretot, al fet que coincideix amb el procés de concentració del capital industrial i una nova organització del treball amb l'adopció generalitzada de maquinària i la generalització de l'electricitat. A més, durant la Guerra Civil, com ja s'ha assenyalat, Mallorca es converteix en un dels centres industrials per a la fabricació de l'exèrcit rebel. En els anys 1940, en plena autarquia feixista, s'aprovaren projectes industrials corresponents als sectors de la metal·lúrgia, la mecànica i l'òptica. El que segons Ginard (1999a:36) responia a l'estratègia autàrquica que permetia aquelles iniciatives que podien permetre una substitució d'importacions. Com es pot apreciar a la taula 86, la localització d'aquests establiments corresponia als municipis amb major activitat industrial i agrícola: Palma, Manacor, Sa Pobla, Felanitx, Inca, etc.

<b>Taula 86. Els establiments industrials del metall –Ferrers, calderers, torners, llanterners, ganiveters, llaners, constructors i venda de maquinària metàl·lica.– a Mallorca, 1891-1947 (Font: elaboració pròpia a partir de Cela-Conde, 1979).</b>								
<b>1891</b>			<b>1926</b>			<b>1947</b>		
Municipi	Establiments	Percentatge	Municipi	Establiments	Percentatge	Municipi	Establiments	Percentatge
Palma	145	52,35	Palma	114	32,95	Palma	367	41,52
Artà	15	5,42	Manacor	42	12,14	Sa Pobla	45	5,09
Manacor	14	5,05	Felanitx	26	7,51	Manacor	43	4,86
Felanitx	10	3,61	Inca	24	6,94	Inca	37	4,19
Porreres	8	2,89	Llucmajor	20	5,78	Felanitx	33	3,73
Inca	7	2,53	Sóller	19	5,49	Llucmajor	32	3,62
Alaró	6	2,17	Campos	18	5,20	Pollença	22	2,49
Andratx	6	2,17	Sa Pobla	16	4,62	Porreres	22	2,49
Esporles	6	2,17	Pollença	15	4,34	Muro	20	2,26

Petra	6	2,17	Sineu	13	3,76	Campos	16	1,81
Resta de Mallorca	54	19,49	Resta de Mallorca	39	11,27	Resta de Mallorca	247	27,94
<b>Mallorca</b>	<b>277</b>	<b>100</b>	<b>Mallorca</b>	<b>346</b>	<b>100</b>	<b>Mallorca</b>	<b>884</b>	<b>100</b>

*b) La construcció naval.*

Un dels exemples més destacats de la indústria metal·lúrgica a les illes és el cas de la Maquinista Naval, que llavors es dirà Anglo-Española de Motores Gasógenos y Maquinaria en General SA de Maó. L'Arsenal del Port de Maó, construït pels britànics al primer quart del segle XVIII, havia viscut anys d'eufòria pel dinamisme de la construcció naval, però cap a mitjans de segle XIX aquella activitat estava pràcticament paralitzada. Entre el 1825 i el 1845, les instal·lacions de l'Arsenal havien estat emprades per les armades nord-americana, holandesa i britànica. Casasnovas (2006) escriu que la caiguda de la construcció naval no degué ser tan aclaparadora com les fonts del moment indiquen. Així, el mestre d'aixa, Jeroni Tudurí de la Torre i el seu fill Josep Tudurí, varen construir-hi els vaixells més importants de mitjans segle XIX, entre els quals es trobaven vapors (Nuevo Balear, Cid Campeador). La competència de les drassanes del Nord d'Europa i la desaparició progressiva de la navegació a vela, feu que els oficis lligats a la construcció naval entrassin en declivi i a partir de 1860 se produeix el seu col·lapse. Un col·lapse que, tanmateix, es prou generalitzat, tal com ocorre a Mallorca o a Catalunya. L'any 1895 es constituïa la societat anònima La Maquinista Naval<sup>312</sup>, propietat dels germans Pau i Francesc Ruíz Verd que es localitzaria als magatzems de l'Arsenal, arrendats a l'Estat el 1890. Casasnovas (2006:375) exposa com alguns autors veuen una connexió entre la construcció naval anterior i la Maquinista Naval, la qual cosa pot ser en part certa, però tal com sosté l'autor: "els productes de la fàbrica maonesa no tenien res a veure amb la construcció de vaixells a vela i buc de fusta que s'havien construït fins pocs anys abans".

L'any 1894, les instal·lacions s'incendiaren i s'edificaren els nous tallers al Cós Nou destinats a fosa, ferreria, magatzems de carbó, gasògens, oficines i un moll per a l'atracament de vaixells. Els Ruíz Verd, participaven d'altres iniciatives del capital maonesos, i especialment en la Sociedad General del Alumbrado, l'opció gasista de l'enllumenat de la ciutat. De fet Pau Ruíz Verd, en la seva condició de director tècnic de la companyia gasista, visità el 1892 Anglaterra per adquirir maquinària. Aquesta fou adquirida a la casa Julius G. Neville de Liverpool i en aquell viatge va conèixer els motors Crossley (Ortíz, 2006). Neville fou el distribuïdor dels motors Crossley i els gasògens Dowson pel sud d'Europa. Aquest fet és d'enorme importància ja que d'aquesta relació s'estableix la vinculació entre els Ruíz Verd, els Crossley Brothers de Manchester i Julius G. Neville de Liverpool. El 1902 la Maquinista Naval es transformà en l'Anglo-Española de Motores Gasógenos y Maquinaria en General SA amb la participació de Julius G. Neville en el capital. D'acord amb Casasnovas (2006) és un dels principals casos d'inversió estrangera a l'illa. Segons Ortíz-Villarejo (2006) aquesta societat va permetre que els capitalistes britànics i maonesos se beneficiassin mútuament: els primers mitjançant la utilització de patents que actuaven de barrera a l'entrada de competidors a Espanya i l'aprofitament d'unes instal·lacions ja existents que els hi suposava estalviar-se els costos d'una nova fàbrica; i els segons que veien com els seus negocis feien un salt espectacular. L'empresa fou l'agent dels motors Crossley a Espanya i passà dels 264 obrers de 1900 a gairebé 500 obrers el 1911 (Casasnovas, 2006).

No obstant, cap el 1898 ja es començaven a donar problemes entre la casa Crossley i el seu distribuïdor Neville, particularment perquè aquest segon devia importants quantitats al primer. Així doncs, quan es fundà l'Anglo, Crossley l'abastia sempre a canvi de pagaments en metàl·lic o garanties metàl·liques. Les diferències entre Neville i Crossley es feren més vives a partir de 1901. Si fins aleshores l'empresa maonesa s'encarregà de construir els motors patentats de Crossley; a partir de 1901, en els inicis de la construcció de motors de combustió, la posada en pràctica de les patents es duria a terme a companyies madrilenyes, en comptes de la de Maó. L'estiu de 1911, l'Anglo tancava les seves portes com a resultat de les tensions financeres que hi havia entre Neville i Crossley. La crisi de l'Anglo evidencià la dependència

<sup>312</sup> En el capital de la societat es troben els principals accionistes de la companyia gasista, Sociedad General del Alumbrado: Joan Taltavull i Garcia, Francesc Teruel, Miquel Estela, Joan Rodríguez i Femeninas, Baltasar Tudurí, Miquel Llopis i Francesc Ruíz Verd

d'aquella iniciativa respecte de la tecnologia i les patents de Crossley, els efectes de mala gestió de Neville i, sobretot, la capacitat de moviment dels capitals estrangers, vers la rigidesa física de la fàbrica maonesa. Així, la crisi de l'Anglo no pot ser entesa només com una crisi interna menorquina, sinó que s'hauria d'emmarcar dins d'una perspectiva més ampla, en relació a les lògiques i tensions del capital industrial i comercial britànic. Emperò, les seves conseqüències foren molt significatives en el teixit empresarial i social menorquí. Aquest tancament arrossegà el sector financer menorquí i va marcar el final d'una època industrial daurada. El deute de l'Anglo a Crossley Brothers era d'unes 20 mil lliures, mentre que aquests facturaven mensualment unes 30 mil lliures. La companyia de Manchester va donar per perdudes aquelles 20 mil lliures, però no abandonà la seva presència a l'Estat espanyol ja que des de feia temps era present a Madrid, representada per Alberto Maude i el 1918 es constituïa la Compañía Española de Motores Crossley que permetria entrar a Crossley a Amèrica Llatina i evitar les polítiques proteccionistes espanyoles (Ortíz-Villarejo, 2006).

*c) La bijuteria menorquina.*

Segons López-Casasnovas i Rosselló (2002:13), a Menorca, "l'auge de la indústria de portamonedes de plata, que arriba a agrupar 40 fabricants, i a donar feina a uns 3000 treballadors (sobretot dones), marca el començament de segle". Casasnovas (2006) ens indica com l'argenteria tenia uns antecedents que es remuntaven a finals del segle XVIII i amb una localització preferent a Maó. Les primeres bosses de malla de plata sembla que es manufacturaren a Menorca cap als anys 1840. A la segona meitat del XIX entre els diferents tallers, destaca el de la família Tudurí que exportaven moneders cap a Algèria. Cap a finals del segle XIX la manufactura de les borses de malla de plata varen experimentar un increment important i tenien per destí les classes acomodades del continent europeu, especialment Anglaterra. Es tracta d'un bé sumptuós realitzat amb un metall que s'ha d'importar.

La pregunta que alguns autors es fan és perquè sorgeix a Menorca i no a d'altres indrets aquesta activitat. Santaló (1996) sostén que, malgrat que a d'altres indrets se coneugués i fins i tot es posàs en marxa la producció de moneders de plata (p.ex. França o Alemanya), el fet que es produïssin en domicilis o petits tallers, associats a una baixa capitalització, permetia una elevada extracció de renda per part dels agents comercials. A més, el gruix de la feina (la confecció de la malla) era elaborada per dones (unes 4000 dones al 1913). Aquesta era una de les principals raons de l'èxit menorquí en la seva producció. Les dones rebien uns salaris més baixos que els homes, i a Menorca encara eren més baixos que a d'altres indrets. En concret, d'acord amb Casasnovas (2006), de mitjana rebien 1 pesseta diària. L'activitat borsera menorquina es va expandir a la resta de l'arxipèlag (Mallorca i Eivissa), en la cerca de majors contingents de treballadores susceptibles de ser explotades, amb uns salaris inferiors als menorquins, i així evitar haver d'incrementar els salaris de les menorquines. D'aquesta manera, per exemple, al 1919 la fàbrica de Joan Gomila Riudavets elaborava el 44% de la malla de plata a Mallorca, als municipis de Palma, Manacor i Santanyí.

En motiu de la Gran Guerra, augmentaren el nombre de treballadors masculins ja que a partir de llavors els tancadors dels portamonedes s'han de manufacturar a l'illa, a diferència dels anys anteriors en que els tancadors eren importats o bé les malles de plata eren enviades a França pel seu acabament. La mecanització de les fàbriques es va dur a terme en finalitzar la Primera Guerra Mundial, amb maquinària procedent d'Alemanya. Un dels fabricants que mecanitzà la producció cap el 1920 fou Guillem Coda. A finals de 1920, la fabricació dels portamonedes de plata entrà en crisi per múltiples causes, que entronquen, òbviament amb la crisi de postguerra. Casasnovas (2006:401) apunta una doble circumstància: "per una banda, el canvi de moda que va popularitzar el cuir per sobre de la plata; d'altra banda, la forta inflació que afectà a la pràctica totalitat de països europeus. Les economies domèstiques es van veure inundades per una gran massa de bitllets de paper moneda. En aquest context, els elegants moneders de plata i d'or eren tan superflus com inútils". Durant els anys 1920 es varen tancar nombroses fàbriques i tallers, fins i tot les dels poderosos Joan Gomila Riudavets i Guillem Coda.

Nombrosos autors, sostenen que sobre les runes de la indústria dels moneders de malla de plata s'aixecaren altres activitats manufactureres, en especial la bijuteria, la joiera i la de les frontisses, però també sivelles i ornaments del calçat (Casasnovas, 2006; López-Casasnovas i Rosselló, 2002). D'aquesta manera, el 1922 a Alaior, Cristòfol Pons, Joan Ginard i Otto Froehlich

fundaren La Industrial Metal·lúrgica que fabricava frontisses i altres elements de ferreteria. Al mateix poble, el fabricant de moneders Guillem Coda i J. Gil fundaren Bisagras Adoclig. Als anys 1930, abans del cop d'Estat feixista, a Ciutadella es troba la fàbrica de cadenes i argenteria d'E. Conesa i les dues fàbriques Joan Torrent. López-Casasnovas i Rosselló (2002:16) diuen que en aquells moments "Ciutadella bull d'activitat: es prenen els millors operaris entre fàbriques".

La recuperació econòmica forjada pels tecnòcrates franquistes en un context de *pax europea* incidí en els sectors industrials menorquins, experimentant el sector metal·lúrgic una notable transformació amb l'especialització bijutera i amb presència de tallers del metall amb plantilles de fins a 60 i 100 treballadors (p.ex. Industrias Helios). Aquesta nova etapa presenta moltes semblances amb la història econòmica anterior, a saber: dependència de l'exterior per a la importació de matèries primeres i per a l'exportació dels productes manufacturats; i del transport motoritzat i dels combustibles fòssils. Després de la Guerra Civil es reprengueren les activitats industrials a Menorca, essent destacable la fabricació metal·lúrgica i les seves derivacions en bijuteria, orfebreria i fins i tot la fabricació de sumadores Sumco (Sumadoras Comerciales) fundada per Carles Ruíz al 1947 i que feu fallida als 1960.

En els anys 1950 es fundaren les empreses de sector bijuter: Metalflor, dels Hernández, i CATISA (Carretero y Timoner SA) de Miquel Carretero Gomila i Rafael Timoner Sintes (Casasnovas, 2006). Timoner fou regidor de l'ajuntament de Maó (1961-1967) i batle de Maó durant el tardofranquisme (1971-1973) i a més de la bijuteria participava en una de les principals indústries de les illes: l'especulació immobiliària i la construcció (p.ex. Hormigones Menorca, Construccions Modernes Menorquines SA). Miró (1978) escrivia que Timoner fou el protegit del magnat Rafael Rosselló Olivar, que a la seva vegada havia estat el protegit de Joan March Ordinas a Menorca. Rafael Rosselló havia aconseguit la concessió de les línies de busos de serveis públics, les representacions de la SEAT i de CAMPSA, a més de dedicar-se a la promoció immobiliària. El 1972 Timoner, mentre era batle de Maó i propietari de la major empresa bijutera de l'illa, impulsà SEBIME (Setmana de la Bijuteria i Indústries Afins de Menorca) i el 1973 construï un edifici per fires, junt amb POIMA (Agrupació del Polígon Industrial). El 1976 quan ja havia deixat la batlia, va impulsar la creació de l'Institut Tecnològic de la Bijuteria. A partir de mitjans de la dècada dels 1980 CATISA entrà en crisi i el 1999 els socis originaris la varen vendre a Josep M. Drudis que la reestructurà amb l'acomiadament de part dels treballadors. Posteriorment els empelats es quedaren amb la propietat i finalment el 2009 l'empresa tancaria arrossegada per la crisi. Fins a la crisi global, la bijuteria menorquina s'havia anat confirmant com una de les més importants de l'Estat espanyol, i amb el procés de globalització neoliberal s'ha produït una creixent especialització en el disseny i comercialització; al temps que es relocalitzava la producció a les perifèries del capitalisme mundial (López-Casasnovas i Rosselló, 2002), on l'explotació laboral i baixos salaris aporta majors taxes de benefici al capital.

Cal destacar que quan Timoner era batle, entrà a l'ajuntament el fill de Rosselló, Marcial Rosselló, delegat de GESA a l'illa. Marcial Rosselló fou anomenat president de la Comissió d'Urbanisme de l'Ajuntament de Maó, mentre aixecava un xalet il·legal a la zona protegida de s'Albufera des Grau. Una de les principals tasques de Timoner fou la de col·laborar amb el promotor holandès Sigfrid Federman, a canvi de favors, per a l'aixecament de la urbanització il·legal de Shangri-la a s'Albufera des Grau; la qual cosa provocà importants protestes socials amb ressò internacional, en temps encara de forta repressió (García-Pérez, 5/01/1977; Miró, 1978). Les protestes socials aconseguiren que a principis dels 1980 la zona de s'Albufera fos declarada ANEI (Àrea Natural d'Especial Interès). Aquesta zona fou declarada Parc Natural al 1995 i constitueix la zona nucli de la Reserva de la Biosfera de Menorca (Bauzá, 2006).



d) *Les perles mallorquines.*



Figura 38. Dones a la fàbrica de Majorica (Font: Diario de Mallorca).

A Mallorca, la bijuteria, també assoliria certa importància que a més de la transformació dels metalls, incorporà la manufactura de perles artificials. El 1902 Eduard Hugo Heusch procedent d'Alemanya fundà IEPISA (Industria Española de Perlas de Imitación), la fàbrica de la que seria una de les marques més conegudes de perles artificials, Majorica. La família Heusch se dedicava a la fabricació d'agulles a Alemanya i a principis del segle XX havia constituït La Metalúrgica Española a Barcelona. A finals del segle XIX Eduard Heusch havia fundat a París la Société des Perles des Indes E. Hesuch & Co que es dedicava a la fabricació de perles artificials<sup>313</sup>. La cerca de mà d'obra barata feu que Heusch es traslladàs primer a Barcelona i llavors a Manacor on el

periodista francès Pedro Riche seria l'encarregat de gestionar la fàbrica manacorina. Els criteris de localització industrial al Llevant mallorquí, a Manacor, estaven motivats per una banda per la connexió ferroviària amb Palma i el seu port, de fet la fàbrica s'ubica al costat de l'estació del ferrocarril; l'existència de la central elèctrica Servera i Melis fundada el 1901; i, sobretot, per la possibilitat d'explotar una mà d'obra abundant i barata. Segons Rosselló-Verger (1964:436-437) "la població de llavors havia sofert molt per la desvalorització del camp i la devastació de les vinyes i era tropell el flux d'emigrants que pensaven en Amèrica com a solució dels seus mals. El moment no podia ser més oportú i la població centre de dominis latifundistes –sempre en el grau relatiu de que parlam–, terreny adobat per donar albixeres a qualsevol classe de nou treball". La mateixa empresa va localitzar una fàbrica a Felanitx on va arribar a tenir un notable pes, però al 1925 la fabricació acabà per concentrar-se a Manacor (Rosselló-Verger, 1964; Manera et al., 2009).

Després de la mort de Eduard Heusch al 1937, el seu fill Eduard Camille Heusch va assumir la presidència de l'empresa i al 1951 canvià el nom de l'empresa pel de Majorica. Fins el 1948 la manufactura perlera mundial estava dominada per les mallorquines, degut a la patent que ostentava Heusch. En aquells moments, els japonesos varen arrabassar part dels principals clients de les perles manacorines, els EUA. Els anys 1950 sorgiren nombroses empreses industrials de perles artificials. Segons Rosselló-Verger (1964) més d'un centenar a Mallorca, la major part a Manacor (p.ex. Perlas Orquídea fundada al 1953 a Manacor), però bona part d'elles tancaren al cap de poc temps. A principis dels anys 1960 hi havia unes 6 fàbriques a Manacor i una a Felanitx (Rosselló-Verger, 1964). L'èxit de les manufactures perleres del Llevant mallorquí rau en el fet que aquelles se sustentaven en mà d'obra femenina que era més mal pagada que la masculina; i a més una part molt important es realitzava als domicilis familiars, amb la qual cosa l'empresari s'estalviava els costos de capital i també fiscals. Manacor era una espècie de zona franca on una part important de la població femenina treballava per l'empresa perlera<sup>314</sup>.

Progressivament, s'han anat traslladant la gran major part de les activitats transformadores del metall cap a d'altres territoris. Així, es presenta sota el règim d'acumulació del capital flexible i els processos de producció postfordistes una creixent terciarització de l'economia balear, amb una conseqüent homogeneïtzació de cadascuna de les illes. Al llarg d'aquest període impulsat per una conjuntura de petroli barat, predomini de l'esfera financera i integració regional sota el paraigües de la UE, se produeix un increment de les importacions de les semimanufactures o dels productes acabats de metall. Dins del context generalitzat de rearticulació de les activitats manufactureres, sota el que es coneix com a procés de desindustrialització, probablement un dels casos més paradigmàtics en el context balear hagi estat el de trasllat de bona part de la capacitat industrial de Majorica. L'empresa manacorina

<sup>313</sup> Aquesta informació s'ha aconseguit de la web de la família Heusch: [www.orbisenterprises.com/Heusch-1/heusch-1.html](http://www.orbisenterprises.com/Heusch-1/heusch-1.html) (gener 2009).

<sup>314</sup> Rosselló-Verger (1964:438) exposa que "la fàbrica principal de Manacor té uns 600 obrers, d'ells només uns 40 són homes i la resta dones". El 2008, Sebastià Sansó ha llegit, a la UIB, la tesi doctoral *La indústria de la perla a Manacor, 1902-2002*.

fou venuda al 1998<sup>315</sup> a un conglomerat de capital risc, tot essent un clar exemple de les dinàmiques financeres del capitalisme global. L'empresa fou adquirida (60 milions d'euros) per un grup d'inversors liderats pel fons d'inversió estatunidenc Alpha Investment que al darrera tenia a un conglomerat colombià i Heinz Berggruen (Vallés i Armendáriz, 28/04/2005) L'adquisició es va fer mitjançant el sistema de compra apalancada ("leveraged buyout"), amb un préstec del BSCH que cobria el 61,26% del cost de l'adquisició i es calculava que un 12,5% s'aconseguiria de les plusvàlues de la venda de la seu de l'empresa (Amat, gener 2009)<sup>316</sup>.

El 2002 Majorica declarà suspensió de pagaments, sota la gestió i direcció dels fons d'inversió. Entre 2002 i el 2005 la titularitat va canviar de mans fins a quatre vegades (Vallés i Armendáriz, 28/04/2005), amb una sèrie d'operacions especulatives que feren que el fiscal anticorrupció investigàs els moviments de capitals associats a Majorica per possible blanqueig de capitals (Armendáriz i Vallés, 28/04/2005). Entre el 2003 i el 2005 Drasan Ltd, del Grup Saga (Taiwan) propietat dels francesos Yann Sandt i Claude Ries, va adquirir Majorica. El 2004 se posava en marxa un ERO (Expedient de Regulació d'Ocupació) que permetria destruir 162 llocs de feina i al 2005 se posava a la venda el solar de la fàbrica de Manacor, que fou venut per 12,1 milions d'euros<sup>317</sup> i s'aconseguien saldar els deutes (Puig, 2006; Manresa, 4/02/2007). Les operacions de compra-enfonsament-rescat de Majorica se va resoldre amb el trasllat de bona part de la manufactura a Àsia, la reducció de la plantilla de la fàbrica en un 56%, la "reconversió" del personal amb la reducció del nombre de "productors" i l'augment del nombre de comercials (Frau, 26/01/2007). Així i tot, el titular de la premsa mallorquina era triomfalista anunciant que "Majorica supera la crisi i obté els primers beneficis" (Frau, 26/01/2007). De fet, els beneficis nets de l'empresa assoliren al 2007 uns 600 mil euros, i a dir del Director General (Carlos Puig) "Majorica té avui el mateix nivell de producció que al 2003 amb la meitat de treballadors" (Riera 11/02/2007:12).

Manera i Escartín (1995) en el seu treball sobre el metall a les Balears, conclouen que en el temps del turisme de masses, les manufactures metàl·liques s'orientaren a cobrir els requeriments de les activitats turístiques i immobiliàries. En aquest aspecte, es podria afegir que s'ha anat abandonant quasi totalment la fabricació per passar a ser principalment comerciants de productes metàl·lics acabats o semiacabats; i en alguns casos, com en el de la joieria i bijuteria, dissenyadors i comerciants. És a dir, s'han escalat posicions en la "corba del notari" cap a les posicions de major valor afegit.

### *10.5.5.3. La indústria química: manufactures lligades a la "modernització agrària".*

Com ja s'ha dit a l'apartat sobre el canvi agrari de la segona meitat del XIX, aquest no seria comprensible sense el paper que determinats capitalistes jugaren. Entre aquells es troben la família Alzamora que a més de dedicar-se a l'exportació de productes agroalimentaris, comercialitzaven i, sobretot, introduïen els agroquímics per tal de potenciar la productivitat agrícola a força de fracturar l'agricultura com a activitat eminentment orgànica que es regulava seguint la lògica del tancament dels cicles biogeoquímics. La introducció d'aquests productes se traduïen en una compressió espacio-temporal ja que permetia anar abandonant els que fins aleshores eren obligats guarets i per tant la mateixa porció de terra era emprada sense poder reposar orgànicament els nutrients. Com diria Marx, l'aniquilació de l'espai a través del temps, ja que els derivats del petroli no són més que temps concentrat que permeten accelerar els processos biogeoquímics. També la utilització de maquinària (p.ex. motors d'aigua per extreure aigua del subsòl) permetrien un allargament dels períodes de sembra. Una altra persona que jugà un paper rellevant fou Manuel Salas qui diversificà les seves activitats industrials a les agrícoles, amb l'adquisició d'una proporció important de terres, però també amb la fundació de l'empresa Agrícola Mallorca. L'agricultura duta a terme per Salas va tenir un potent efecte de

<sup>315</sup> L'accionariat de Majorica al 1997 estava format per: Família Heusch; Jaime Peribañez; Pedro Riche i la família Dezcallar (Vallés i Armendáriz, 28/04/2005).

<sup>316</sup> Aquesta informació prové del document (Majorica. Case study) del professor del Departament d'Economia i Empresa de la Universitat Pompeu Fabra, Oriol Amat sobre Majorica ([www.econ.upf.edu/docs/case\\_studies/22.doc](http://www.econ.upf.edu/docs/case_studies/22.doc), gener 2009). Aquest treball no posa la data, per la qual cosa el referenciam com (Amat, gener 2009).

<sup>317</sup> El solar fou adquirit per Hospitalet Desarrollos SA i negociava amb l'Ajuntament la construcció de 273 habitatges. Un projecte que desfermà una forta polèmica al 2006 per mor que l'Ajuntament (PP) permetia aixecar una altura més (equivalent a 50 habitatges més) que la permesa per la normativa urbanística, per la qual cosa els partits de l'oposició s'hi oposaren (Sastre, 16/11/2007).

demostració, ja que s'erigí com un dels primers en emprar els productes de la "revolució verda" a Mallorca.

La fabricació de superfosfats de calç fou una de les principals branques de la indústria química de l'Europa de principis del segle XX, la qual va possibilitar rompre amb el coll d'ampolla a la producció agrícola que fins aleshores s'havia sustentat en base a l'energia orgànica. Emperò, arran d'aquesta ruptura l'agricultura es converteix en una gran devoradora d'energia i causant d'importants impactes ecològics. Roca (2006) exposa que les costes del Mediterrani Occidental resultaren ser un lloc idoni per a la localització de fàbriques dels fertilitzants minerals ja que aquestes s'abastien dels fosfats d'origen nord-africà, és a dir dels protectorats espanyols o francesos.

El 1908 hi havia al carrer Fàbrica (Santa Catalina, Palma) la fàbrica d'adobs químics de la societat comanditària Ripoll Hermanos, que el 1913 es transformà en societat anònima, canviant el nom pel de La Fertilizadora. Al cap de poc temps La Fertilizadora se traslladà a la rada de Portopí<sup>318</sup>. L'accionista majoritari del negoci dels adobs fou Joan March, a través de la Trasmediterrànea. La localització a Portopí permetia a March tota una sèrie d'avantatges fiscals i donava una major projecció exterior a la fabricació. Roca (1992) ens diu que el 1930 La Fertilizadora és una de les principals empreses espanyoles dels agroquímics: comptava amb 200 treballadors; fabricà 50 mil Tm de superfosfats de calç; 12 mil Tm d'àcid sulfúric i 3 mil Tm de sulfat de ferro i àcid nítric. Tota aquesta manufactura era viable tan sols amb la importació abundant i a baix preu de materials químics i combustibles fòssils que el contrabandista realitzava, ja que Mallorca no comptava amb aquests recursos. Val la pena recordar que la fortuna de March, a part d'estar lligada a l'economia de guerra està vinculada amb el contraban de tabac que tenia la seva base al Nord d'Àfrica, precisament des d'on s'importava la matèria primera des adobs químics. La bona marxa del negoci dels agroquímics, varen dur a March a construir una segona fàbrica al 1934 a les afores de Palma (Son Fortesa), per la qual cosa construïren una via particular que l'unia a la línia del ferrocarril (Roca, 2006). La capacitat de fabricació als anys 1940 se situava en torn a 74 mil Tm de superfosfats i 43 mil Tm d'àcid sulfúric, quan el consum de fertilitzants a la província era de 30 mil Tm anuals (Roca, 1992).

#### *10.5.5.4. Indústria sabatera: de la connexió colonial a maquiladora del règim feixista<sup>319</sup>.*

A partir de la segona meitat del segle XIX, amb l'abolició dels gremis, i la intensificació de les relacions comercials, especialment amb les colònies espanyoles de les Antilles hi hagué dues activitats industrials que experimentaren una important expansió: la sabatera i la tèxtil. Aquestes s'articularen en un primer moment en petits tallers, per llavors concentrar una part important del procés en centres fabrils, encara que sense abandonar el treball domèstic subcontractat. Aquesta és una de les peces claus de l'èxit empresarial en quasi tots els àmbits al llarg de la història recent de les illes. Aquestes activitats es varen centrar principalment en els mercats exteriors, més que no en els interns, essent aquesta una altra clau de la major part de les principals activitats industrials de les illes. Per altra banda, la principal localització d'aquelles activitats es troben a Menorca i a certes localitats de Mallorca, destacant-ne la capital.

##### *a) El mercat antillà abans de la desfeta colonial de finals del segle XIX.*

Val la pena apuntar, d'acord amb Miquel Àngel Casasnovas (2006), el fet que "a mitjan segle XIX el calçat de cuir era un producte molt minoritari a tot Europa, però encara més a Espanya on l'espardenya era una alternativa molt més barata per a la gran majoria de la població que no es podia permetre de distreure una part considerable de les seves magres rendes per adquirir sabates de cuir. En canvi, les colònies antillanes, sobretot Cuba, eren una alternativa molt més interessant per dues raons bàsiques: d'una banda, per la demanda generada pel desenvolupament d'un grup social amb capacitat de consum de productes manufacturats importats i, d'altra banda, per la protecció aranzelària d'aquest mercat colonial".

<sup>318</sup> El químic mallorquí, Josep Sureda i Blanes fou l'encarregat de la fàbrica de Portopí entre 1921 i 1926. Després d'un període a Astúries tornà a Mallorca al 1933 i ingressà a treballar a Industrias Agrícolas de Mallorca SA (Roca, 1992).

<sup>319</sup> Per entendre la manufactura de la sabata a les Balears és imprescindible consultar l'obra dirigida per Carles Manera (2002) *Las islas del calzado. Historia económica del sector en Baleares (1200-2000)*. Leonard Muntaner, Palma de Mallorca.

De fet, seguint amb l'argumentació del propi Casasnovas (2006:256), "a Espanya el calçat de cuir no començà a ser atractiu per a les classes mitges-baixes fins ben entrat el segle XX".

Cap el 1856 a Palma es comptabilitzaven 153 tallers de sabaters dins murades i 7 a les afores. Palma concentrava el major nombre de tallers de sabates de Mallorca en aquells moments, sense que hi hagués enregistrada cap fàbrica. Joana M. Escartín (2001) que estudia a fons les activitats industrials a Palma, situa la major densitat de sabaters a mitjans segle XIX a la zona conformada pels carrers Paraires-Sant-Nicolau-Conquistador-Plaça de Cort, coneguda com de la Sabateria. Cap al 1875 hi havia a Mallorca, segons dades de s'Arxiduc, uns 215 tallers (2680 obrers sabaters) i a Palma al 1879, segons dades d'Escartín (2001), es comptaven 134 tallers sabaters. El 1887 hi havia a Palma, segons dades oficials, unes 1414 persones enregistrades dins l'apartat d'arts i oficis que corresponien a l'ofici de sabaters que representaven el 44% del total de Mallorca (Escartín, 2001). Unes dades que segons Escartín (2001:43) molt segurament devien ser una infraestimació ja que moltes dones i nins "apareixen als censos sota l'epígraf "sense professió i sense classificar". Això ho explicitaven les directrius que regulaven la confecció dels censos: "perquè sense professió sols han de figurar aquelles persones que viuen dels recursos del cap de la casa (dones, nins i impeditos)". És a dir, les dones desapareixen del panorama professional quan es casaven"<sup>320</sup>. A mode d'exemple, tenim que en el cas dels 9 tallers de sabates de Ciutadella hi havia ocupats 129 homes i 125 nins (Casasnovas, 2006).

El darrer quart del segle XIX el principal mercat de les sabates de les illes era el de les Antilles. L'escassa rellevància de l'organització fabril de la manufactura del calçat en aquells moments, fa pensar que probablement, el seu comerç estava controlat per uns pocs majoristes. Aquests se quedaven amb la part del lleó del negoci de les exportacions de les sabates que s'adreçaven principalment a les colònies espanyoles de les Antilles (Cuba i Puerto Rico) i les Filipines, i en molt menor mesura a països europeus (Alemanya i França) i les colònies franceses i espanyoles del Nord d'Àfrica. La major part d'aquestes exportacions es realitzaven a través del comerç de cabotatge, adreçant-se al Port de Barcelona des d'on es redistribuïen. A principis del segle XX, just quan s'havien perdut les colònies americanes i acabarà l'època daurada del comerç del calçat, l'enginyer comissionat pel Ministeri d'Hisenda, Francisco Duran escrivia que els empresaris de les sabates "aconsegueixen enganyar la tasca de la investigació, ja que tenint les seves fàbriques disseminades per la població i en pisos del veïnatge, sense cap mostra ni indici exterior, fa molt difícil el seu descobriment, i encara que se descobreixin no se'ls hi pot provar ni un sol cas d'exportació i venda al major, i són absolts per Juntes administratives o, quan més, condemnats com a sabaters de la tarifa 4, núm.104" (Durán 1900 a Manera 2001:274).

Barceló (1961) ens informa que a mitjans segle XIX, se crearen petites companyies comercials a les colònies antillanes formades pels contingents d'illencs emigrats que aprofitaven unes regles del joc favorables als colons espanyols, com per exemple l'explotació de mà d'obra esclavitzada i altres mesures de tipus comercial. Aquest fet també ha estat subratllat pel cas dels emigrats menorquins a Cuba i a certs enclavaments estratègics dels EUA on emigraren alguns menorquins, un fet motivat per la presència de la US Navy al Port de Maó entre el 1825 i 1845 (Casasnovas, 2006). Roca (2006:25) mantén que "era molt freqüent que els majors fabricants sabaters, dedicats a l'exportació fessin servir diferents intermediaris que actuaven en el seu nom, tot atomitzant unes sortides de l'origen de les quals escapava així al control de l'administració". L'estratègia empresarial de l'exportació d'unes sabates que no podien comprar les classes treballadores es sustentava: en la importació de pells de la Índia i Amèrica (Cela-Conde, 1979)<sup>321</sup> i l'explotació de la mà d'obra que hauria de suportar l'estancament o caiguda salarial quasi permanent (Escartín, 2002).

<sup>320</sup> Escartín (2002:2239) exposa que "la participació de la dona en les tasques de fabricació d'una sabata no han de menysprear-se, ja que tant en el tall de la pell i la sola, com en el cosit de les diferents parts, el muntatge sobre una forma i la unió del tall amb la sola eren tasques delicades, només a l'abast de personal qualificat. Les obreres treballen a casa i a les fàbriques o tallers, i és més preferible, segons les normes socials establertes, que ho facin en el domicili familiar quan estiguin casades i tinguin fills. El problema no era que la dona treballàs –sempre ho havia fet– sinó que la seva activitat fos visible".

<sup>321</sup> Casasnovas (2006:364) ens informa que "la necessitat d'importar pells d'origen estranger a causa de la mala qualitat dels cuirs espanyols feia molt sensible la indústria sabatera menorquina tant a les fluctuacions del mercat internacional com a les disposicions del Govern espanyol sobre aranzels. Precisament per evitar els aranzels alguns industrials assajaren diversos subterfugis. Així la fàbrica de Pere Cortès importava, a començaments dels anys vuitanta del XIX, pells de bravatell franceses per la via Marsella-Alger-Ciutadella per tal d'eludir els elevats aranzels que gravaven les

Convé recordar, seguint a Barceló (1961) pel cas de Mallorca, que es produí un important retorn de capitals quan començaren les tensions sociopolítiques a les Antilles, uns capitals que contribuïren, en bona mesura, a la configuració de les grans societats mercantils de l'illa (p.ex. financeres, transports, industrials, comercials i magatzems, etc). En el cas menorquí analitzat per Casasnovas (2002, 2006) tenim que el ciutadellenc Jeroni Cabrisses i Caimaris emigrà a Amèrica el 1836 on treballà primer al taller de sabateria de Joaquin Guañabens i al cap de 3 anys obrí el seu propi taller. Encara que Casasnovas (2006:257) dubta que Cabrisses fos el primer en obrir el mercat cubà, cita que aquesta figura degué jugar un paper rellevant en aquest comerç, especialment quan al 1861 tornà a Menorca i va obrir un taller de sabates per a l'exportació a Cuba. En qualsevol cas, a Menorca hi havia a mitjans segle XIX tallers sabaters a Ciutadella, Maó i Alaior, però és a Ciutadella on s'instal·laren els primers tallers que exportaven a Cuba (Jeroni Cabrisses, Pere Cortès, Joan Mercadal, etc).

Casasnovas (2002) sostén que no hi ha relació entre els capitals comercials acumulats en el segle XVIII i la indústria del calçat menorquí. L'Arxiduc comptabilitzà cap a finals del segle XIX unes 110 empreses sabateres i la població ocupada fregaria les 4000 persones, trobant-se la major part d'aquestes a Maó, Ciutadella i Alaior (Casasnovas, 2006). L'organització del treball era semblant a la de Mallorca, amb predomini del treball domèstic en el que participaven diferents membres de la família i treball submergit<sup>322</sup>. Pere Cortès fundà el 1866, amb Josep Cortès, Jaume Cortès, Josep Canet i Miquel Casasnovas la primera societat col·lectiva de fabricació de sabates, La Perla Menorquina; i el 1864 a Ciutadella es construeix la primera fàbrica de sabates de Triay Maurant. Aquest fou el primer intent de "racionalitzar" la fabricació de calçat mitjançant la introducció de maquinària, cosa que no s'estendrà fins a principis del segle XX (Casasnovas, 2002). Alícia Bauzá (2006:81) sintetitza clarament el procés industrialitzador menorquí dient que "el factor comú del model industrial menorquí ha estat el de ser una indústria deslligada dels recursos territorials de l'illa, depenent de la importació de materials procedents de territoris llunyans. A més, la producció industrial s'ha destinat eminentment a l'exportació, en comptes de per l'abastament de la població menorquina".

Com s'ha dit, les exportacions a Cuba foren el principal destí de les sabates illenques. Les turbulències polítiques a les colònies d'ultramar va afectar al negoci sabater de Mallorca i Menorca. No obstant, alguns autors exposen com hi afectaren altres elements (Casasnovas, 2002; Escartín, 2002). Un element a tenir en compte, en plena crisi colonial, és el fet que Weyler va facilitar al 1895 que l'exèrcit colonial encarregués una important partida de calçat mallorquí (Barceló, 1961). La Guerra de Cuba va dinamitzar la fabricació de sabates per a l'exportació, però aquesta fou gaudida pels grans fabricants com és el cas de Josep Garau que tenia un establiment comercial a Cuba i fou qui va rebre l'encàrrec de confeccionar 100 mil parells de sabates per l'exèrcit colonial (Escartín, 2002; Marimon, 1993).

En aquell context, als EUA s'expandien les activitats industrials i començaven a estendre's comercialment cap a les terres veïnes del Sud i del Pacífic. Els EUA que no havien participat del repartiment del pastís colonial varen iniciar la seva pròpia versió de colonialisme, la Doctrina Monroe que marcaria el segle americà primer vers la resta del continent, i a partir de Theodore Roosevelt i Woodrow Wilson vers la resta del planeta. Una estratègia radicalment diferent a l'europea, ja que el poder dels EUA sobre el món i les perifèries no s'exerciria en base a l'ocupació colonial, sinó en base a mecanismes més subtils del poder (Smith, 2003). En aquella situació, el calçat de les illes trobà un fort competidor en el calçat dels EUA, més barat i realitzat a fàbriques mecanitzades.

Casasnovas (1998:41) sostén, pel cas de Menorca, que "aquest panorama presentava nombrosos punts dèbils: en primer lloc, s'havien d'importar la major part de les matèries primeres [...] i la totalitat dels productes energètics [...]; en segon lloc, el sector industrial estava atomitzat i la capitalització de les empreses era, en general, feble. Això feia que el grau de mecanització fos, també en general, baix, i que en contrapartida es fes una utilització de mà d'obra intensiva. En tercer lloc, la preponderància del subsector sabater implicava el problema de l'estacionalitat del treball per a molts d'assalariats, atesa la impossibilitat d'oferir una

---

importacions franceses. Els circuits de **contraban** que estaven ben arrelats pel que fa a productes de primera necessitat i tabac de pota podien donar cobertura també a aquest tràfic il·legal de primeres matèries". (Les negretes són nostres).

<sup>322</sup> Cal afegir, encara que no s'entrarà a analitzar-ho, que la manufactura del calçat va dur associada tot un desplegament d'activitats complementàries o auxiliars, com per exemple la fabricació de tacons, caixes, formes, assaonadors de pell, etc.

ocupació continuada durant tot l'any. En darrer terme, hi havia una excessiva dependència del mercat colonial [...]" La pèrdua de les colònies es va notar en les exportacions de sabates i els empresaris sabaters cercaren mercats alternatius, preferentment els països europeus, als que s'hi afegia la Península. Emperò, els mercats antillans no s'acabaren de perdre's del tot, ja que la combinació entre depreciació de la pesseta (Casasnovas, 2006) i caiguda dels salaris (Molina, 2003) permeteren seguir col·locant sabates, en menor quantitat, a ultramar. El 1905 el Govern espanyol decidí apreciar la pesseta i augmentar els aranzels sobre la importació de pell, la qual cosa va fer caure les exportacions de sabates a ultramar (Casasnovas, 2006). No obstant, cap el 1910 quan s'exportaren unes 425 Tm, Cuba era el principal destí de les sabates balears amb unes 274 Tm, seguida de Filipines amb 21 Tm, Canàries amb 21 Tm, Mèxic amb 20 Tm i França amb 14,5 Tm (Escartín, 2002). Els empresaris de les illes demandaven un tracte comercial favorable amb Cuba i Filipines per tal de seguir exportant les sabates fetes amb pells importades (molta d'ella de contraban) i elaborades a mà gràcies a la sobreexplotació dels treballadors i l'escassa inversió en capital fix.

*b) Mecanització de la fabricació del calçat i conflicte social.*

Cap a finals del segle XIX es comença a mecanitzar la fabricació de sabates i comencen a aparèixer les primeres concentracions fabrils. Primerament, aquestes es donen a Palma, però les fonts documentals disponibles dificulten esbrinar el nombre concret, ja que per no pagar impostos s'evitava declarar el nombre real de treballadors. La mecanització de la indústria sabatera fou molt lenta, ja que l'explotació de la mà d'obra abundant feia que els empresaris no es mostressin gaire atrets per la idea de gastar diners quan podien fer el mateix, simplement mitjançant un bon sistema de repressió social. Segons Roca (2006), al llarg de la darrera dècada del segle XIX es constitueixen unes poques fàbriques a Palma: Joan Sampol, que fou el primer en mecanitzar una part del procés; Josep Garau; Josep Rubert; Jaume Ros; Francesc Massanet; Jaume Escudero; Pere M. Estrany; entre d'altres. Malgrat la manufactura està dispersa, podem apuntar, per una banda, el fet que el 1899 del port de Palma sortien unes 243 Tm de sabates (comerç de cabotatge) (Manera, 2001a); mentre que, per una altra banda, alguns dels grans fabricants de sabates –Jaume Escudero, José Rubert Català, Felipe Reynés, J. Roig y Planells, Pedro M. Granada, Viuda de Garau e hijos, A. Ramón y Nicolau, Antonio Ramón, Pedro M. Estrany, José Garau, Miquel Nicolau, Antonio Obrador– elaboraren unes 149 Tm de sabates destinades a l'exportació (Escartín, 2001). És a dir, un 61% de les sabates sortides a través del Port de Palma. Emperò, dos fabricants destacaven: Jaume Escudero amb el 26,42% de les exportacions a través del Port de Palma i José Rubert Català amb el 20,65% de les exportacions. Escartín (2001) apunta que d'aquells 12 fabricants, tan sols Garau tenia mecanitzat part del procés fabril.

La concentració fabril lligada a la mecanització depenia de dos elements claus: per una banda, l'accés a energia abundant i barata; i per una altra banda, l'accés a la tecnologia. Per això, l'expansió de la mecanització dels tallers i la seva concentració no es va produir fins que es va estendre l'electrificació de les illes. I, per altra banda, la mecanització de la indústria de la sabata estava estretament lligada a la tecnologia dels EUA, en concret a la maquinària de la USMC (United Shoe Machinery Company), ja que a Europa aquesta no havia estat gaire desenvolupada. La major part de la maquinària espanyola en el sector de la sabata era d'aquesta companyia. El 1906 la USMC va crear una delegació espanyola, encara que feia alguns anys que ja operava a l'Estat, i és a partir de llavors que aquesta maquinària es començà a difondre. No només se facilitava el recanvi de peces i l'assistència tècnica, sinó que l'USMC també facilità el seu finançament, optant per l'arrendament de la maquinària en comptes de la venda (Casasnovas, 2006). El 1912 a Mallorca hi havia 3 empreses mecanitzades (2 a Palma i 1 a Binissalem) i a Menorca 3 (2 a Ciutadella i 1 a Maó), les Balears es situaven al darrera de Catalunya en quant a empreses sabateres mecanitzades (Escartín, 2002). A partir de la dècada de 1910 fins els vespres de la Guerra Civil, Mallorca i Menorca reberen el 21,8% de la maquinària distribuïda per USMC España (Escartín, 2002; Casasnovas, 2006).

Si hom es fixa a la taula 87 s'adonarà que entre 1891 i 1926 s'ha produït un canvi important en quant a la localització dels establiments industrials del calçat a Mallorca. Des de la pèrdua colonial fins el 1913, havien fet fallida 42 fabricants de calçat i els empresaris seguien aplicant mesures d'ajustament que afectaven als salaris que queien considerablement i els sabaters conformen un dels principals contingents d'emigrants (Escartín, 2002). Si el 1891

Palma jugava un paper clarament diferenciat amb el 47,12% dels establiments, cap el 1926 la capital havia perdut la seva centralitat en quant a les manufactura sabatera, encara que segueix sent important ja que aglutinava el 27,12% dels establiments sabaters mallorquins. En canvi, es poden destacar els municipis de Lluçmajor amb el 15,25% dels establiments i els del Raiguer –Inca, Alaró, Binissalem, Lloseta i Santa Maria– amb el 28,13% dels establiments industrials del calçat. Es pot apreciar que el moment en que es produeix la distribució de la capacitat industrial fora de Palma coincideix amb el període de mecanització de la indústria sabatera i, per tant de la temuda concentració obrera; i els municipis on s'ubiquen aquests establiments industrials són precisament aquells on el capital illenc havia implantat la connexió ferroviària: el Raiguer i Lluçmajor que estaven connectats amb el Port de Palma.

<b>Taula 87. Els establiments industrials del calçat –fàbriques de sabates i espadenyas; tallers de calçat al major; sabaters i espadenyers– a Mallorca, 1891-1926</b>					
<b>(Font: elaboració pròpia a partir de Cela-Conde, 1979).</b>					
<b>1891</b>			<b>1926</b>		
Municipi	Establiments	Percentatge	Municipi	Establiments	Percentatge
Palma	98	47,12	Palma	80	27,12
Inca	11	5,29	Lluçmajor	45	15,25
Alaró	8	3,85	Inca	43	14,58
Manacor	8	3,85	Alaró	24	8,14
Artà	6	2,88	Felanitx	17	5,76
Pollença	6	2,88	Manacor	14	4,75
Andratx	5	2,40	Pollença	13	4,41
Felanitx	5	2,40	Sóller	13	4,41
Sa Pobla	5	2,40	Binissalem	8	2,71
Sineu	5	2,40	Artà	6	2,03
Sóller	5	2,40	Sa Pobla	6	2,03
Altres municipis	46	22,12	Altres municipis	26	8,81
<b>Total</b>	<b>208</b>	<b>100</b>	<b>Total</b>	<b>295</b>	<b>100</b>

Entre els elements que ens podrien donar a entendre el procés de concentració fabril i la localització de la indústria sabatera al Raiguer i Lluçmajor no es pot deixar de banda el fet que, tal com diu Manera (2001a:275) "els sabaters constitueixen el grup més reivindicatiu de la classe treballadora mallorquina: de les 56 vagues comptabilitzades entre el 1900 i el 1915, 19 són protagonitzades per aquest col·lectiu"<sup>323</sup>. No de bades, l'organització del moviment obrer va estar encapçalat, en bona part, pels sabaters que el 1869 fundaven a Palma la societat de sabaters La Unión (Escartín, 2002; Gabriel, 1996). Fou, entre els sabaters on es va produir la ruptura obrera entre la corrent socialista encapçalada per Llorenç Bisbal que defensava arribar a acords amb la patronal i la corrent anarcosindicalista amb Jaume Bauzà (Gabriel, 1996; Garcia et al., 2010). A Inca la corrent anarcosindicalista va ser majoritària a través de la societat de sabaters La Justicia i el sindicat de paletes El Progreso (Buades, 2005)<sup>324</sup>. En el Primer Congrés Regional de Sabaters (Alaró, 14/03/1915) s'intentà aglutinar el moviment obrer sabater balear en la Federació Balear de Sabaters. Segons Buades (2005:13) "el seu propòsit serà excloure els anarquistes del sindicat obrer del calçat de Palma i dominar completament el moviment sindical. Ho aconseguiren pírricament (15 delegats votaren l'exclusió, 12 l'acceptació i 1 s'abstingué). La Justicia d'Inca –representada per Antoni Bestard Seguí– i el representant d'Alaior<sup>325</sup> van abandonar el congrés com a forma de protesta per l'exclusió cenetista".

El col·lectiu dels sabaters, tal com ens indica Ramon Molina (2003), era un dels col·lectius més precaris que suportava la "competitivitat" a força de rebaixes salarials. Els salaris

<sup>323</sup> Val la pena destacar que destacats dirigents obrers mallorquins de principis de segle XX foren sabaters, com per exemple el dirigent socialista Llorenç Bisbal i Barceló; o els també sabaters Jaume Bauzà Far, Joan Motserrat Parets o Francesc Roca Hernández; i a Menorca cal destacar la figura de l'anarquista Joan Mir i Mir, també vinculat al món de les sabates (Gabriel, 1996).

<sup>324</sup> Entre els principals representants de l'anarcosindicalisme inquer hi havia: Antoni Bestard Seguí, Miquel Beltran Salvà, Gabriel Buades Pons, Llorenç Beltran Salvà (Buades, 2005).

<sup>325</sup> A Menorca la corrent anarcosindicalista fou prou important. Joan Mir i Mir fou una figura d'abast estatal. Als anys 1920 a Alaior podem comptar amb la figura destacada de José Alberola, mestre de l'escola obrera (Gabriel, 1996).

dels sabaters no assoliren el nivell de 1870 fins el 1919, després de la Gran Guerra. Molina (2003:120) exposa que "l'empresariat del sector aconseguí mantenir els baixos nivells salarials en el sector sobre la base de mantenir la dispersió dels petits tallers que incorporaven la mà d'obra infantil infraretribuïda pels propis menestrals". Durant la Gran Guerra, la indústria sabatera experimentà una nova etapa daurada. L'aturada del sistema industrial europeu fou aprofitat per fer pingües beneficis per part d'aquells països que mantingueren una posició neutral, com és el cas espanyol. Moltes fàbriques del calçat de Mallorca i Menorca fabricaren sabates pels exercits en conflicte, especialment pel francès<sup>326</sup>, però també per l'alemany<sup>327</sup> (Casasnovas, 2002; Escartín, 2002).

La conjuntura bèl·lica va anar lligada a una situació de creixent inestabilitat a les illes, ja que mentre augmentava la manufactura sabatera, també es disparava la inflació degut a les dificultats d'importar matèries primeres i queviures<sup>328</sup>, per mor que el transport marítim s'havia vist fortament reduït, però també per la forta especulació i el contraban que va estar associat a personatges com Joan March (Casasnovas, 2005; Ferrer, 2000). La resposta social fou contundent a Mallorca, particularment a Palma, amb nombroses protestes en contra de l'especulació i retenció dels queviures. El 1918 hi hagué manifestacions, protestes, saqueig de magatzems i vaixells que al 1919 s'estenien a d'altres pobles<sup>329</sup> i a Menorca. Al mateix temps, el moviment obrer s'organitzà considerablement –a Mallorca, la Federació de Societats Obreres de la Casa del Poble i a Menorca, la Federació Obrera de Menorca– i fruit de la pressió social –a Mallorca: 36 vagues el 1918, 98 vagues el 1919 i 41 vagues el 1920 –, el 1919 augmentaven els salaris reals i al 1920 el poder adquisitiu dels obrers havia augmentat un 29% (Casasnovas, 2005; Molina, 2003).

La creixent conflictivitat social a les illes i les esperances transformadores del moviment obrer, motivades pels fets revolucionaris de 1917 a Rússia, va fer que les classes dirigents es refermessin en el poder i es cercassin nous mecanismes per tal de conservar inalterat l'ordre social. L'adveniment de la Dictadura de Primo de Rivera al 1923 fou una reacció de les classes dominants per tal d'aturar el creixent descontent popular a través de la repressió autoritària. Així, gran part del moviment obrer –comunistes i anarcosindicalistes– i els partits polítics –republicans federals i regionalistes– eren reprimits. Mentre que els socialistes eren tolerats i, fins i tot, el 1925 es constituí la UGT (Unió General de Treballadors) (Casasnovas i Ginard, 2006).

En aquell context, de final de la Gran Guerra i Dictadura, tenim que nombrosos empresaris havien acumulat una important quantitat de capitals, essent un cas paradigmàtic el de Joan March. Moltes fortunes són fruit d'aquella acumulació en que sorgeixen noves experiències industrials o s'amplien les existents i, sobretot, la fàbrica es converteix en el centre de control i repressió de la força de treball. El reforçament de la indústria sabatera a les localitats del Raiguer i Lluçmajor tenien sentit de cara al manteniment de l'ordre social, amb la dispersió del potencial mobilitzador de les classes treballadores concentrades a Palma, particularment els sabaters. Tenim, operacions de relocalització industrial com les dels empresaris Pere Estrany de Palma i Ramon Casasnovas de Sóller<sup>330</sup>. Aquests establiren acords amb tallers de Lluçmajor que s'encarregaven de la fabricació, mentre que ells es dedicaven a la

<sup>326</sup> El 1918 els majors fabricants de sabates de Mallorca declaraven una capacitat exportadora d'un milió de parells de sabates (no militars) al mercat francès. Els principals empresaris eren: Pedro M. Estrany (Palma), 200 mil parells; Juan Vidal/Vidal y Ferrer (Alaró/Binissalem), 150 mil parells; Hijos de Juan Salas (Palma), 110 mil parells; Francisco Massanet (Palma), 60 mil parells; Antonio Fluxà (Inca), 60 mil parells; Bartolomé Payeras (Inca), 60 mil parells; Ramon Casasnovas (Sóller), 60 mil parells (Escartín 2002:294-295).

<sup>327</sup> Els sabaters de Lluçmajor fabricaven sabates per l'exèrcit alemany que eren recollides pels submarins alemanys que carregaven de contraban mercaderies i queviures a les costes llucmajoreres (Escartín, 2002).

<sup>328</sup> Una qüestió important a assenyalar és que el material necessari per a la confecció de les sabates anava normalment a càrrec de l'obrer, amb la qual cosa aquests patien doblement la situació de manca de matèries primeres i especulació (Escartín, 2002; Gabriel, 1996).

<sup>329</sup> A Inca, per exemple, el 13 i 14 de març de 1919 els obrers varen saquejar les botigues de queviures i el tren on s'amagava el menjar per fer-ne contraban; el 15 d'abril s'organitzà una vaga general. En aquells moments, la Guàrdia Civil i l'exèrcit sortiren al carrer (Buades, 2005).

<sup>330</sup> Ramon Casasnovas –de Can Cremat– tenia una fàbrica de sabates i assaonadora de pells a Sóller a la part posterior del seu "palau" que feu construir al 1880. Aquesta casa senyorial fou dissenyada per l'arquitecte Joaquim Pavia Birmingham, autor del palau de la Diputació de Mallorca. A principis dels 1960, els Casasnovas reconverteixen Can Cremat en l'Hotel Sóller, el qual amb la crisi dels anys 1970 tancà les portes. El salleric Andreu Gelabert, emigrat als EUA, reforma Can Cremat que havia estat abandonat durant anys –havia estat centre cultural als anys 1980– i el converteix en un hotel de 5 estrelles, Gran Hotel Soller que obri les portes el 2004 ([www.granhotelsoller.com](http://www.granhotelsoller.com), febrer 2009).



comercialització. Però, també s'hi instal·laren noves fàbriques de capitals externs del poble, com per exemple la firma Ramon y Mayans de Palma. Aquests empresaris es desplaçaven a Lluçmajor, tot aprofitant els baixos salaris dels treballadors llucmajorers i la via ferroviària inaugurada el 1916 (Palma-Santanyí) (Vidal, 1991).

Malgrat als inicis del segle XX se començà a introduir maquinària en la fabricació sabatera, fou després de la Primera Guerra Mundial quan es generalitzà el procés de mecanització de la indústria sabatera. A Inca cal destacar la mecanització de la fàbrica del que serà un dels grans personatges de la indústria del calçat, Antoni Fluxà, i la de Miquel Munar i Sebastià Mulet a Lluçmajor, sobretot, després de la Gran Guerra. A Lluçmajor, Miquel Munar (Can Reus) va mecanitzar completament el procés de fabricació, el que anà acompanyat de l'acomiadament de la meitat de la plantilla (Vidal, 1991).

*c) Proteccionisme després de la Gran Guerra i nou boom de la mà del cop d'estat feixista.*

Després de la Gran Guerra, els països que havien estat en conflicte tornen a recuperar l'activitat industrial, al temps que s'abandona ja definitivament el lliurecanvisme i es comencen a estendre les polítiques proteccionistes. Els estats amb colònies per a l'abastament de recursos i explotació de mà d'obra i mercats interns prou extensos, estaven en una situació de major poder respecte les que no comptaven amb aquests elements. En aquell context, els EUA que no havien patit els efectes de la guerra comencen a esdevenir la potència hegemònica mundial (Arrighi, 1999; Smith, 2003). En aquell context, el govern espanyol promulgà el Decret Cañal (Reial Ordre 132 del Ministeri de Proveïments de 16 d'agost de 1919) que gravava les exportacions de cuirs i sabates. Segons Casasnovas (2002) aquell decret responia a les exigències de determinats lobbies econòmics de la Península i la campanya orquestrada a través dels mitjans de comunicació afins (p.ex. El Imparcial de Madrid). El preu de venda durant la Gran Guerra havien passat d'una mitjana de 12,79 pessetes/parell al 1914 a unes 30,71 pessetes/parell al 1919 (Casasnovas, 2002).

Les conseqüències de l'aplicació d'aquell Decret per a la indústria sabatera fou la desaparició d'establiments industrials i múltiples llocs de feina formal. A la taula 88 es pot observar, a partir d'un llistat de les fàbriques de calçat a Mallorca –un llistat incomplet tal com recorda Escartín (2002)– com entre el 1919 i el 1921 hi ha hagut una minva important en quant al nombre d'obers ocupats diàriament a les fàbriques que de passen de 3642 el 1919 a 2019 el 1921, una reducció del 41,6%; i la capacitat de fabricació diària passà de 6116 parells el 1919 a 3371 parells el 1921, una reducció del 44,8%. I fou a Palma on aquesta reducció resultà més destacable, ja que la mitjana d'obers ocupats diàriament es reduí en un 64% i la capacitat de fabricació diària en un 68%. La nova situació se saldà amb una reconversió industrial que se traduí en el reforçament del Raiguer i Lluçmajor, canvi en l'orientació comercial vers la Península, elaboració d'un calçat de menor qualitat i mecanitzat i racionalització del treball (taylorisme o organització científica del treball).

<b>Taula 88. Mitjana diària d'obers ocupats i de parells fabricats a diferents fàbriques de Mallorca, 1919-1921 (Font: Escartín 2002:253)</b>						
<b>Municipi</b>	<b>Fàbrica</b>	<b>1919</b>		<b>1921</b>		
		<b>Obrers/ dia</b>	<b>Parells/ dia</b>	<b>Fàbrica</b>	<b>Obrers/ dia</b>	<b>Parells/ dia</b>
Palma	Ceferino Vila	250	200	Hijos de Juan Salas	140	250
	Hijos de Juan Salas	190	500	Francisco Massanet	100	90
	Hijos de Jaime Ros y Ca	150	190	Hijos de Jaime Ros y Ca	60	60
	Francisco Massanet	130	150	Nom desconegut	30	30
	Nom desconegut	110	100	Ceferino Vila	20	20
	Jaime Ripoll	80	480	Moll y Ripoll	20	30
	Moll y Ripoll	60	80	Hijos de José López	15	40
	Bartolomé Bestard	40	50	Jaime Ripoll	14	70

	Hijos de José López	30	40	Juan Alemany Alzina	5	5
	Juan Alemany Alzina	15	15	Bartolomé Bestard		
	<b>Total Palma</b>	<b>1.125</b>	<b>1.805</b>	<b>Total Palma</b>	<b>404</b>	<b>575</b>
Alaró	Bartolomé Pizá	123	148	Juan Vidal	98	57
	Andrés Pericás Guardiola	120	170	Bartolomé Pizá	96	55
	Juan Vidal	109	124	Andrés Pericás Guardiola	80	130
	Pablo Coll Homar	71	112	Pablo Coll Homar	42	41
	Jaume Salom Gelabert	50	60	Fonollar i Rosselló	38	30
	Fonollar i Rosselló	40	48	Jaume Salom Gelabert	25	30
	Jaume Homar	18	25	Jaume Homar	19	13
	<b>Total Alaró</b>	<b>531</b>	<b>687</b>	<b>Total Alaró</b>	<b>398</b>	<b>356</b>
Binissalem	Vidal i Ferrer S. en C.	225	450	Vidal i Ferrer S. en C.	200	400
Inca	Bartolomé Payeras	175	300	Bartolomé Payeras	125	200
	Mateo Pujadas Estrany	154	125	Juan Gelabert	118	200
	Juan Gelabert	150	300	Mateo Pujadas Estrany	114	118
	Martín Rotger	150	125	Martín Rotger	90	40
	Hijos de Antonio Fluxà	120	230	Massip i Beltran	90	80
	Massip y Beltran	110	100	Hijos de Antonio Fluxà	75	90
	Pujol Hermanos	100	100	Pujol Hermanos	40	35
	Juan Noguera Ferrer	45	204	Matías Pujadas Estrany	39	270
	Francisco Llabrés	25	30	José Coll Socías	35	35
	Matías Pujadas Estrany	23	170	Juan Noguera Ferrer	24	96
	Jaime Abrinas i Cia	23	33	Francisco Llabrés	15	20
	José Coll Socías	12	12	Jaime Abrinas i Cia	7	8
	<b>Total Inca</b>	<b>1.097</b>	<b>1.729</b>	<b>Total Inca</b>	<b>772</b>	<b>1.192</b>
Lloseta	Vicente Villalonga	110	95	Viuda de Antonio Ordinas	90	500
	Bartolomé Jaume	35	40	Bartolomé Jaume	50	60
	Viuda de Antonio Ordinas	35	200	Vicente Villalonga	27	22
	Pablo Villalonga	10	15	Pablo Villalonga	8	12
	<b>Total Lloseta</b>	<b>190</b>	<b>350</b>	<b>Total Lloseta</b>	<b>175</b>	<b>594</b>
Llucmajor	Horrach y C <sup>a</sup>	200	800	Andrés Vidal Cardell	20	25
	Lorenzo Noguera	37	43	Horrach y C <sup>a</sup>	14	20
	Andrés Vidal Cardell	20	25	Antonio Garcías Pastor	12	170
	Antonio Garcías Pastor	15	200	Antelmo Nadal	10	15
	Miguel Garcías	12	12	Miguel Garcías	8	15
	Antelmo Nadal	10	15	Lorenzo Noguera	6	9
	<b>Total Llucmajor</b>	<b>294</b>	<b>1.095</b>	<b>Total Llucmajor</b>	<b>70</b>	<b>254</b>

Els anys 1920 foren anys de desplegament de les activitats industrials a Mallorca, amb un clar predomini del poder assolit per Joan March que es feu quasi omnipresent (Ferrer, 2000) i es va dur a terme un fort procés de concentració empresarial, com per exemple el cas de

l'electricitat amb la fundació de GESA el 1927. L'estratègia de March va incloure l'apropament a les classes treballadores, per tal de presentar-se com un empresari modern i preocupat, a diferència de la vella burgesia que no acceptava que March entràs dins dels seus circuits. Així, el 1924 s'inaugurà el Casal del Poble<sup>331</sup>, finançat per March. Aquest projecte fou ideat per March en plena crisi de subsistències, al 1918, amb la que March pretenia "neutralitzar l'estratègia de la dreta que acusant-lo d'acaparador i contrabandista d'aliments intentava llançar en contra seva les masses populars" (Ferrer 2000:375). El tema de la Casa del Poble agreujà més les relacions entre el moviment anarquista que s'hi oposava i el socialista que ho acceptà. Aquestes tensions se reflectiren en els periòdics, el socialista "Obrero Balear" i l'anarquista "Cultura Obrera"<sup>332</sup>.

Els anys 1930 s'engegaven amb una forta inestabilitat social motivada per la crisi internacional derivada de la Gran Depressió del 1929 i la situació de turbulències sociopolítiques que abonaven el terreny per la dispersió dels totalitarismes a Europa. En aquell context, el descontent social augmentà i les revoltes socials s'incrementaren. Les vagues foren bastant nombroses –la Cambra de Comerç enregistrà: 8 vagues amb 3670 vaguistes al 1932; 28 vagues i 21236 vaguistes al 1933; 7 vagues i 18242 vaguistes al 1934; cap vaga el 1935; i 11 vagues al 1936 (Ginard 1999a:9)–. Pere Gabriel (1973) apunta que el 1931 hi hagué 1 vaga general, 2 el 1932, 1 el 1933 i 3 el 1936<sup>333</sup>. Entre les diferents vagues, cal destacar la de novembre de 1933 en la que els sabaters foren dels més destacats exponents d'una vaga que durà 9 dies i en la que resultà ferit Tòfol Pons (president de La Igualdad i muntador de sabates a la fàbrica dels germans Salas) (Molina, 2003). A Inca, el moviment obrer estava prou organitzat, destacant el sindicat sabater La Justicia i la fundació al 1934 de l'Ateneo Cultural Inquense. El 1932, Gabriel Buades Pons va ser el secretari de La Justicia i president de l'Ateneu. Al mateix temps que a Inca hi ha un important moviment obrer, les classes dirigents (empresaris, església, etc) varen apadrinar l'extrema dreta falangista, entre la que hi trobam el militar retirat Canuto Boloqui Álvarez<sup>334</sup>, l'empresari sabater Antonio Fluxà Figuerola (sabates Loryc), Gabriel Mateu Mayrata, Joan Reus Palou, Bartomeu Ensenñat Estrany o Rafael de Arcos (Buades, 2005; Armengol i Armengol, 2005). Els falangistes d'Inca i Manacor varen ser els responsables de l'atemptat amb bomba a la Casa del Poble de Palma al 4 de juny de 1936 (Armengol i Armengol, 2005; Casasnovas, 2006).

En l'evolució del sector sabater menorquí es pot apreciar com es passa d'unes 110 fàbriques al 1890 a 43 fàbriques el 1920, la qual cosa ens pot donar una idea del col·lapse econòmic menorquí en aquells moments (taula 89). A Menorca, en el "feliços anys 1920", les indústries bijutera i sabatera es van esfondrar. La situació va anar lligada a un creixent malestar social<sup>335</sup> i menorquins es veuen forçats a emigrar. A Menorca, fruit de la crisi es produeix un trasllat del centre de gravetat de la manufactura sabatera des de Maó a Ciutadella. Es pot veure com el 1930 les fàbriques de Ciutadella eren ja superiors a les de Maó (taula 89). També es

<sup>331</sup> March es volia fer càrrec de les obres de la Casa del Poble, però exigia que el solar fos de propietat municipal. La votació al ple de l'Ajuntament (14/03/1918) va ser desfavorable a la cessió del solar. La dreta fou escridassada quan es llegí el resultat de la votació. Tanmateix, March no es va desdir i es va comprometre a posar ell mateix el terreny, en el carrer Reina Maria Cristina. De forma provisional March va llogar unes instal·lacions per ubicar provisionalment la Casa del Poble. Arran de l'escriptura de donació, particularment la configuració del Patronat d'administració, la Federació de Societats Obreres es va fragmentar entre els socialistes i els anarcosindicalistes, ja que la major part dels membres del Patronat eren socialistes (Ferrer, 2000).

<sup>332</sup> El moviment anarquista escrivia a "Cultura Obrera" de 18/03/1922: "com se fregaria les mans de content el Sr. March, després de que el seu portentós cap, va donar llum a tan sublim projecte, i amb aquell tota la burgesia mallorquina, ja que dit donatiu és un insuperable dic, segons aquests per contenir les justes aspiracions de la classe obrera" (Ferrer 2000:375).

<sup>333</sup> Luís Aspiroz (2003:168) parla d'una vaga durant la Segona República que es va conèixer amb el nom de "La fumada". El motiu principal era el de demanar mitja hora de descans durant la jornada laboral. Els obrers aconseguiren les seves reivindicacions i com a resultat d'aquesta vaga es va formar la Cooperativa de Producció, "La hormiga de oro" (de signe socialista tal com exposa Rosselló-Verger, 1964:433), especialitzada en calçat femení. Aquesta cooperativa va desaparèixer amb la guerra i la seva maquinària va ser distribuïda entre els tallers i/o fàbriques de l'illa. Rosselló-Verger (1964:433) ens diu que "quasi tots els seus components varen desaparèixer en els incerts començaments de la guerra civil".

<sup>334</sup> Aquest personatge ocuparia càrrecs de responsabilitat durant el franquisme: cap de la Falange a Balears (1938-41), delegat provincial de l'Institut Nacional de l'Habitatge a Balears (1941-57) i delegat provincial del Ministeri de l'Habitatge a Balears (1957-70) (Gran Enciclopèdia de Mallorca, 1991).

<sup>335</sup> Per exemple, el febrer de 1921 es va declarar una vaga que es perllongà fins el mes d'abril i l'empresariat de Ciutadella al mes de juliol va declarar el tancament patronal en no acceptar les reivindicacions que reclamaven un augment del 15% per cada parell de sabates acabat (Casasnovas, 2002).

redueix el nombre de treballadors per fàbrica i s'introdueixen els criteris científics d'organització de la força de treball, als que s'hi afegia a partir de 1924 la mecanització de les fàbriques, especialment a Ciutadella (Casasnovas, 2002).

En els cas menorquí val la pena parlar esment a la configuració d'una nova activitat industrial com a sortida a la crisi derivada del Decret Cañal: la fabricació de calçat de goma de Josep Codina Villalonga. La fàbrica de Codina s'instal·là, en una segona ubicació, a la que havia estat la fàbrica de moneders de plata de Joan Gomila Riudavets a Maó. A remolc de la fàbrica de Codina, es varen constituir altres fàbriques de calçat de goma: una a Maó per part del que havia estat soci de Codina, Tomàs Pons; i dues a es Castell, la de J. Fèlix i la fàbrica Homs. Codina es convertí en un dels pioners en la fabricació de sabates de goma a l'Estat i va començar una estratègia d'expansió, amb la instal·lació d'una fàbrica de goma a Toulouse i a Catalunya, on va adquirir les firmes Carbonell i Guilemany als anys 1940. Finalment, el 1972 clausurà la fàbrica maonesa (Casasnovas, 2006).

La fabricació de calçat de goma va guanyar pes al llarg dels anys 1920 i 1930, mentre que el calçat de cuir va veure com després d'un breu lapse de temps, la crisi de la Gran Depressió provocava de nou la seva recessió que es veuria agreujada per la Guerra Civil ja que l'illa restà sota control del govern de la República fins el febrer de 1939. Els anys de la Segona República foren anys de forta activitat per part dels moviments obrers a Menorca. Les demandes de les classes populars i treballadores però han estat interpretades per alguns com elements desencadenants de la crisi i inestabilitat en aquells anys. Així, López-Casasnovas i Rosselló (2002:17) escriuen que "és aquesta intensa activitat sindical i dels moviments d'esquerres i anarquistes la que obrirà, juntament amb els efectes de la crisi del 1929, un procés de greu inestabilitat política". Aquí caldria demanar-nos si no foren les propis elits, la classe empresarial, la principal causant de dita inestabilitat. Tal com exposava Thorstein Veblen els empresaris podrien ser considerats com una plaga social. Enric Tello (2005:116) estableix la hipòtesi següent que ens podria servir per tal de preguntar-nos sobre certs processos i dinàmiques: "la capacitat de resistència quotidiana, la rebel·lia o en ocasions rebel·lió oberta d'uns grups humans davant la possibilitat de ser sotjats i explotats per altres "capturadors de renda" ha tendit a desplaçar la interacció social, amb les seves habituals mesclures canviants de consens i conflicte, cap a formes que han afavorit l'augment de la producció, l'eficiència o la igualtat. Pel contrari, el fracàs dels explotats front als seus predadors ha tendit a perpetuar situacions de major parasitisme econòmic i conservadorisme social, en permetre la reproducció d'institucions fundades en la captura de riqueses sobre esqueses alienes".

<b>Taula 90. Les fàbriques del calçat a Menorca, 1890-1930 (Font: Rodríguez-Arzúa 1956 a López-Casasnovas i Rosselló 2002:17).</b>							
	<b>1890</b>			<b>1920</b>	<b>1930</b>		
	Fàbriques	Obrers	Obrers/ fàbrica	Fàbriques	Fàbriques	Obrers	Obrers/ fàbrica
Maó	62	1768	28,52	17	35	700	20
Ciutadella	26	816	31,38	17	46	546	11,87
Alaior	22	498	22,64	9	17	346	20,35

La Guerra Civil a Menorca va tenir episodis prou violents. Els militars, en concret els sotsoficials i la tropa, no secundaren el cop d'Estat. El brigadista Pere Marquès que s'autoanomenà comandant militar de l'illa era un personatge violent (p.ex. assassinà al prevere de Ferreries, Joan Huguet). Els primers mesos foren de molta violència, a l'agost de 1936 eren executats el General Bosch i 96 militars a la Mola; i el novembre eren assassinats uns altres 75 militars a bord del vaixell Atlante, al Port de Maó. La violència es va estendre entre la població civil, en bona mesura esperonada per Pere Marquès al capdavant de la comandància militar, i es varen dur a terme diversos assassinats de clergues, militars i polítics de dretes principalment. La substitució de Marquès com a comandant militar per José Brandaris al novembre de 1936, va tranquil·litzar la situació (Murillo, 2003). Ginard (1999a) exposa com, a partir de les dades recollides per la "Causa General sobre la Dominación Roja en España", entre 1936 i 1939 a Menorca varen ser col·lectivitzades o sotmeses a control obrer unes 225 finques i nombroses

empreses varen passar a ser controlades pels obrers a través de comitès. No obstant, la indústria restà pràcticament paralizada per la manca de matèries primeres<sup>336</sup>.

Al llarg d'aquell temps, l'illa patí els bombardejos de l'aviació feixista italiana en base a Mallorca. Casasnovas (2002:102) comenta com "la concentració de la flota *nacional* a Mallorca –des d'on se controlava el tràfic naval en el Mediterrani occidental– dificultava l'arribada de subministraments. L'ocupació de Catalunya a principis de 1939 va suposar el total aïllament de Menorca, que resultaria finalment en la seva rendició. La diplomàcia britànica i francesa va fer possible que abans de l'ocupació franquista, es pogués disposar del vaixell Devonshire per tal d'ajudar a les persones més significades a fugir de l'illa, unes 450 embarcaren cap a Marsella on foren internats al camp de concentració de la platja d'Argelers i altres 77 persones fugiren a bord del Carmen Pinos cap Alger. Es calcula que la posterior repressió franquista de postguerra es cobrà la vida de 176 persones a Menorca (Murillo, 2003). Casasnovas (2005:470) exposa com "les xifres finals de la guerra civil són aborronadores per a una illa que, l'any 1940, tenia poc més de 43000 habitants. El nombre de morts del bàndol republicà s'elevà a 377, per 251 del bàndol franquista, la qual cosa totalitza 628 morts [...] a aquesta xifra hi hauríem d'afegir els milers de presos i exiliats republicans, per la qual cosa pot avaluar-se la pèrdua demogràfica de resultes de la guerra en un 14% de la població insular".

Si a Menorca la indústria sabatera experimentà una important caiguda durant la Guerra Civil, l'illa de Mallorca es convertí en la "maquila" sabatera dels aixecats. En general, hi hagut bastant de silenci sobre el règim franquista i les persones afavorides per aquell règim de 39 anys a Mallorca i Eivissa i 37 a Menorca. En tot cas s'ha assenyalat –i construït un consens social– l'acceptació social majoritària vers la dictadura amb una certa passivitat social. David Ginard (1997:5) contraargumenta dient que "malgrat la simplista visió tradicional sobre el període –que planteja gairebé l'existència d'un suport unànime al règim fins als anys seixanta– els estudis realitzats han demostrat que hi hagué, com pertot arreu, una oposició minoritària, però real". L'aixecament militar del 18 de juliol de 1936 va tenir greus conseqüències en la població de les illes. A Mallorca, una illa d'un 300 mil persones, unes 1750 mil persones assassinades entre l'agost i setembre de 1936 i s'executaren unes 300 penes de mort entre l'octubre de 1936 i el 1939 –un 0,6% de la població– (Massot, 1996). A més cal tenir present que un bon nombre de persones foren empresonades en diferents camps de concentració (Massot, 1996), altres es varen haver d'exiliar (Ginard, 2008) i molts varen haver de suportar una dura repressió sociopolítica i econòmica (Ginard, 1997)<sup>337</sup>. Així doncs, la Guerra Civil a Mallorca va tenir unes fortes repercussions socials i, sobretot, serví per eliminar les reivindicacions de les classes populars i disciplinar-les mitjançant la por.

El fet que les principals zones industrials de l'Estat estassin sota el govern de la República (p.ex. Catalunya, País Valencià, Madrid) feu que les illes es convertissin, especialment amb la fabricació de calçat i tèxtil, en un dels principals centres industrials dels rebels. Aspiroz (2003) comenta que "en iniciar-se la Guerra Civil la indústria [del calçat] travessava ja una crisi total, és a dir, estava totalment estancada i l'atur obrer assolí quotes mai vistes en el sector". El 1936 amb l'esclat de la guerra se paralizà quasi totalment la fabricació de calçat. Un any més tard, el 1937 es varen crear la Junta Reguladora de l'Importació i Exportació en substitució de la Junta d'Ordenació de l'Economia Provincial i la Delegació Especial per a les Balears de la Junta Tècnica de l'Estat. Aquestes entitats s'encarregaren fonamentalment de l'organització de l'economia de guerra, tant pel que fa al comerç com per a la indústria (Ginard, 1999a; Aspiroz, 2003). Manera (2002:343) ens diu al respecte de la Delegació Especial per a les Balears de la Junta Tècnica de l'Estat que "facilitava l'accés a les matèries primeres i la seva formació denota la importància que tenia, per a les autoritats rebels, la indústria del calçat de Mallorca".

A la taula 91 es pot observar la bona ratxa que visqué la indústria del calçat de Mallorca; amb una forta repressió sobre molts sabaters com Gabriel Buades Pons o l'industrial

<sup>336</sup> Per exemple, foren confiscades l'Eléctrica Maonesa, la fàbrica de Gas de Maó, la fàbrica Calçats de Menorca i la fàbrica de teixits Vallori (Ginard 1999:27). La fàbrica Codina estava controlada per un comitè de treballadors i fabricà espadenyes amb soles de goma adreçades al mercat barceloní (Casasnovas 2002:103).

<sup>337</sup> La Llei de responsabilitats polítiques (9/02/1939) permetia jutjar a les persones per les seves accions polítiques anteriors a 1934; la Llei de repressió de la maçoneria i el comunisme (1/03/1940) permetia perseguir a totes aquelles persones que tinguessin inquietuds contràries al dogma feixista, especialment els intel·lectuals i les esquerres; i la Llei de Seguretat de l'Estat (3/03/1943) qualificava de rebel·lió militar qualsevol alteració de l'ordre públic, i era jutjada per tribunals militars.

sabater i exregidor per ERB (Esquerra Republicana Balear), Marc Ferragut<sup>338</sup>, que foren detinguts i/o executats (Buades, 2005)<sup>339</sup>. Com es pot veure es passa en tan sols 3 anys de 105 a 250 fàbriques i la producció de sabates es duplica. Si agafam el 1938 com a mostra, podem dir que aproximadament la meitat dels parells fabricats anaven destinats a l'exèrcit i poc més de la meitat del seu valor corresponia a les sabates pels rebels. Segons Ginard (1999a), en el conjunt de la Guerra Civil es produïren 2,9 milions de parells de borseguins. Manera (2002) afegeix que a les manufactures de calçat s'han d'afegir una gran quantitat de manufactures de cuir entre 1936 i 1939: 35,5 mil corretges, 31,3 mil cenyidors, 650 cinyells, 18,5 mil portafusells, 3,3 mil polaines de cuir i 1,1 mil corretges. Aspiroz (2003:171) ens delata l'èxit industrial del calçat mallorquí en aquells moments, afirmant que "tots els productes elaborats estaven venuts per endavant: no hi havia risc. Don Luís García Guijarro be podia enorgullir-se dels increments massius de producció que, al cap i a la fi, era el que li demanaven a Burgos". D'acord amb David Ginard (1999b:125) podem sostenir que "es tractava [...] d'un creixement desproporcionat que feia gairebé inevitable la crisi, que es produirà amb el canvi de conjuntura en la immediata postguerra".

**Taula 91. La indústria del calçat a Mallorca durant la Guerra Civil (Font: Escartín 2002:257)**

Any	Fàbriques	Obrers	Calçat militar (parells)	Calçat Civil (parells)	Calçat Total (parells)	Valor (milions pessetes)
1937	105	4.276	478.671	1.050.000	1.528.671	31
1938	200	6.000	1.535.000	1.450.000	2.985.000	57,5
1939	250	7.500	—	—	3.550.000	75

Segons Escartín (2002:257) "aquests excel·lents resultats [els de la taula 91] es pogueren aconseguir, bàsicament, perquè les firmes més prestigioses de la sabateria mallorquina foren intervingudes i militaritzades durant la guerra". Les autoritats militars varen intervenir 57 fàbriques mallorquines amb una capacitat de fabricació mensual que es situava en torn als 204,5 mil parells de sabates (taula 92). La distribució de la capacitat de producció mensual era: 71,5% als municipis del Raiguer; 21,6% a Palma; 4,5% a Lluçmajor; 2,2% a Porreres i 0,09% a Manacor. Entre totes les fàbriques intervingudes destaquen les de: Pere Ferrer de Binissalem, Llorenç Fluxà d'Inca, Bartomeu Seguí d'Alaró, Bartomeu Payeras d'Inca, Calzados Minerva de Palma, Pere M. Estrany de Palma, Antoni Melis i Antoni Beltran d'Inca. La major part d'aquestes fàbriques estaven total o parcialment mecanitzades, per la qual cosa els rebels varen intervenir també els estocs dels magatzems de la sucursal de la USMC. Així mateix, es varen intervenir 22 fàbriques assaonadores de cuir, la major part d'elles a Palma (Escartín, 2002). Amb la Guerra Civil es va donar un important impuls a la indústria del calçat mallorquina que anà lligat a la potenciació de la mecanització i organització fabril del treball, així com la consolidació del Raiguer com a principal zona industrial del calçat i del cuir (Escartín, 2002).

**Taula 92. Fàbriques de calçat intervingudes a Mallorca durant la Guerra Civil (Font: Escartín 2002:258)**

Nom	Municipi	Capacitat de fabricació mensual (parells)
Pedro Ferrer S en C.	Binissalem	17.550
Lorenzo Fluxà	Inca	15.000
Bartolomé Seguí	Alaró	15.000
Bartolomé Payeras	Inca	11.000
Calzados Minerva	Palma	10.000
Pedro M. Estrany	Palma	10.000
Antonio Melis	Inca	10.000
Antonio Beltrán	Inca	10.000

<sup>338</sup> Aquest industrial de les sabates va ser un megalòman que construí l'Auditori de Palma. Manresa (27/08/2006:34) ens diu que "Ferragut, un sabater cultivat i viatjat de la República, inquer, va efectuar la més estranya traslació de capitals de la ja ex indústria del calçat".

<sup>339</sup> A la sentència de mort contra Gabriel Buades (sabater) (12/03/1938) s'incloua al seu germà Francesc Buades (pagès), Tomàs Corró (sabater) i Bernat Colomar (electricista). Gabriel fou executat el 2/07/1938 al cementiri d'Inca per un piquet de falangistes a les ordres de José Terrasa; a la resta els hi va ser commutada la pena de mort per 30 anys de reclusió major (Buades, 2005).

Miguel Munar	Llucmajor	7.500
Antonio Martorell	Inca	7.300
Antonio Deyà	Palma	7.000
José Pujol	Inca	7.000
Rosselló y Pons S en C.	Binissalem	7.000
Andrés Pericás	Alaró	7.000
P. y J. Gascón	Palma	5.000
Matías Pujadas	Inca	5.000
Pedro Guardiola	Alaró	5.000
Sebastián Mulet	Porreres	4.500
Francisco Massanet	Palma	4.000
Juan Noguera	Inca	4.000
Juan Gelabert	Inca	4.000
Calzados Vidal SA	Binissalem	3.750
Francisco Guardiola	Alaró	3.000
Manuel Alons	Palma	2.500
Joan Bernat	Palma	2.000
Antonio Mas	Alaró	1.500
Antonio Rastrell	Palma	1.250
Antonio Binimelis	Llucmajor	1.250
Gabriel Colom	Inca	1.200
Bartolomé Bisellach	Inca	1.000
Lorenzo Payeras	Inca	1.000
Marcos Ferragut	Inca	1.000
Vicente Villalonga	Lloseta	1.000
Onofre Alba	Palma	900
Joan Rotger	Palma	900
Antonio Ordinas	Lloseta	900
Vda. A. Ordinas	Lloseta	900
J. Homar Salom	Alaró	850
P. Ferrer Salas	Alaró	800
Lorenzo Guardiola	Palma	700
Lorenzo Puig	Llucmajor	600
Pedro Fullana	Alaró	500
Maria Ramonell	Consell	500
Gabriel Llobera	Inca	400
Mateo Gelabert	Alaró	400
Jaime Terrassa	Alaró	400
Miguel Llabrés	Lloseta	400
Bartolomé Jaume	Lloseta	300
Pedro Bestard	Lloseta	300
Pedro Gelabert	Alaró	200
J. Homar Rosselló	Alaró	200
Bartolomé Bibiloni	Alaró	200
Lorenzo Guasp	Alaró	200
Juana Jaume	Lloseta	200
Sebastián Gelabert	Manacor	200
Miguel Fiol	Lloseta	150
Jaime Fullana	Alaró	100

*d) La indústria sabatera durant el franquisme i el boom turístic.*

Un cop finalitzada la Guerra Civil, s'iniciaren els anys del programa autàrquic del règim feixista. Sovint s'ha titllat la manca de matèries primeres com la principal causa de la crisi de la indústria del calçat mallorquina. Segons Escartín (2002) el ramat mallorquí proveïa el 45% de les pells que la indústria illenca requeria i a partir de 1940, en plena Segona Guerra Mundial, es comença a substituir la pell per conglomerats de goma. Emperò, cal advertir que a banda de les dificultats d'abastament de matèries primeres i queviures, tal com adverteix Luís Aspiroz (2003:171) un dels principals problemes era el de la superproducció. Si el 1945 hi havia a l'Estat 1628 fàbriques que elaboraven 39 milions de parells de sabates, el consum en aquell any no va superar els 15 milions de sabates. A més, els centres industrials peninsulars ocupats pels rebels, permeteren al règim reorganitzar el sistema industrial espanyol, en el que les illes no eren ja un objectiu prioritari. En el context balear, el 1945 s'enregistraven unes 242 fàbriques de calçat (2200 obrers) a Mallorca i unes 100 (2000 obrers) a Menorca (Manera, 2002; Aspiroz, 2003).

A aquesta sobreproducció s'hi ha d'afegir el fet que els preus del calçat se dispararen de manera important (una mitjana del 126,8% entre 1936 i 1940), mentre que la capacitat adquisitiva de la major part de la societat s'ensorrava. Des de 1939 el cost de la vida es va disparar, a Palma entre 1936 i 1949 la l'Índex del Cost de la Vida (ICV) se multiplicà per 5, mentre que els salaris se triplicaren (Ginard, 2002a)<sup>340</sup>. Si es mira en termes reals, és a dir en pessetes constants, tenim per exemple que a Menorca el salari mig d'un treballador de la pell passà de 7 pessetes constants/dia al 1929 front a 4,9 pessetes constants/dia al 1942 (Casasnovas, 2002). En un informe de la Cambra de Comerç de Menorca al 1943, es deia que un obrer amb família requeria mensualment unes 650 pessetes, mentre que tan sols cobrava unes 300 pessetes. Així mateix, Ginard (2002a) ens indica que en un estudi realitzat per la Cambra de Comerç de Mallorca sobre l'evolució dels salaris a les fàbriques de calçat entre 1936 i 1946 s'indicava que mentre el jornal base s'havia duplicat, el cost total s'havia quadruplicat. En aquells moments, Ginard (2002a:112) assenyala com "curiosament, i a pesar d'aquestes xifres, els empresaris balears atribuïen en bona part la crisi industrial als, segons ells, excessius costos salarials".

La situació marcada per la mancança de subsistències i els abusos de l'estraperlo i la corrupció –"els anys de la fam" (Ginard, 1999b)–, abonaren el terreny per a l'aparició d'un moviment de resistència antifranquista que segons Ginard (1997) era de dimensions apreciables, el Partit Comunista esdevingué el grup més potent<sup>341</sup>. La victòria dels Aliats a la Segona Guerra Mundial va provocar un efecte estimulador sobre la resistència antifranquista i el 1946 es constituí l'ANFD (Aliança Nacional de Forces Democràtiques), però per altra banda la repressió franquista fou encara més intensa. El març de 1948 es varen detenir uns 80 militants antifranquistes, el que va ser un cop decisiu pel desmantellament de l'oposició organitzada i una mesura de difusió de la por. Ginard (1997:20) explica el fracàs d'aquell moviment també per "la utilització de consignes pròpies de la Guerra Civil, la manca de penetració en el món sindical i la incapacitat per entendre les autèntiques preocupacions de la població mallorquina d'aleshores –centrades en les duríssimes condicions de vida que patien–".

La política monetària del període autàrquic feu que el comerç exterior legal col·lapsàs, ja que el fet que la pesseta estàs sobrevalorada dificultà col·locar les mercaderies espanyoles en els mercats internacionals. En relació amb el comerç exterior, Aspiroz (2003:173) ens informa que "va existir, en aquest període [anys 1939-1949], un altre tipus de comerç exterior: les vendes de calçat militar a Alemanya durant la II Guerra Mundial [...] Pareix ser que les empreses que més se dedicaven a aquesta exportació eren les arrelades a Inca i Lluçmajor. El

<sup>340</sup> Realment el cost de la vida s'havia disparat encara més del que els informes oficials ens indiquen. Ja que el racionament resultava ser insuficient, (o inexistent en ocasions) i la població es veia obligada a acudir al mercat negre (controlat per persones afins al règim). En el mercat negre al 1946, per exemple un litre d'oli es feia pagar a 50 pts/litre front a les 5,40 pts/litres oficials; el sabó comú a 14 pts/kg front a les 4 pts/kg oficials; el sucre a 50 pts/litre front a les 5,5 pts/litre oficials; la farina de blat a 79,5 pts/kg front a les 2,1 pts/kg del mercat oficial; o el pa a 7,5 pts/kg front a les 2,75 pts/kg oficials (Ginard, 2002).

<sup>341</sup> Ginard (1997:12) exposa com als anys 1940 "aquestes organitzacions no tingueren cap relació amb els cercles intel·lectuals i culturals illencs, representats en gran part pels hereus de l'Escola Mallorquina, fet lògic si tenim en compte el conservadorisme social d'aquests sectors i l'escassa sensibilitat nacionalitària dels esquerrans illencs".



tràfic s'acabà amb el desembarcament aliat a Sicília". Aspiroz (2003) es lamenta de la manca d'informació al respecte, i que les estadístiques de comerç exterior i duanes no reflecteix, així mateix parla de la mala qualitat de les botes de l'exèrcit alemany que probablement es devia a l'escassetat de matèries primeres per a la seva confecció<sup>342</sup>.

Cal assenyalar, que en el Registre d'Exportadors al 1943 se troben l'industrial inquer Llorenç Fluxà –que havia estat batle d'Inca al 1938-1939–, la Cooperativa de la Indústria del Calzado de Mallorca de Palma i Curtidos de Mallorca SL d'Inca. Sembla que malgrat les estadístiques comercials no enregistressin sortides de calçat, aquestes es realitzaren a través de paquets postals (Manera, 2002). Quan el 1947 una disposició del Ministeri de Comerç va instaurar un règim de llibertat condicionada a les indústries de la pell, se varen disparar els preus, fins aleshores continguts, de les matèries primeres i les manufactures. En aquells moments es començà a plantejar l'exportació a l'exterior com a sortida a la crisi del sector del calçat (Aspiroz, 2003). El 1948, empreses sabateres de Mallorca estaven inscrites en el Registre General d'Exportacions per exportar, entre d'altres, a França, Alemanya, Islàndia, Holanda, Amèrica, Marroc. Els empresaris reduïren costos per la via de flexibilitzar el treball: baixos salaris i increment del treball submergit (Manera, 2002)<sup>343</sup>. La firma Lottusse dels Fluxà a principis del 1950 declarava de mitjana un 60% dels parells fabricats (Manera 2002:388), mentre que el 40% restant circulava pels canals de la il·legalitat.

De l'any 1957, quan es signava el Tractat de Roma i l'Estat espanyol estava a punt d'entrar en les institucions del político-financeres internacionals (FMI, BM i OECE), tenim una important informació respecte d'un dels principals industrials de la sabata d'Inca, Llorenç Fluxà Figuerola. A la taula 93 hom pot veure com en uns moments en que encara no s'havia trencat totalment el règim autàrquic, un dels principals industrials d'Inca, que en moments de la Guerra Civil quan la fàbrica va ser intervinguda pels rebels tenia una capacitat de producció mensual de 15 mil parells, resulta que va diversificar el seu negoci vers el turístic, mitjançant la compra al Banc de Crèdit Balear de Viajes Iberia el 1956<sup>344</sup> –el capital social al 1958 era de 8 milions de pessetes–. El banc s'havia recuperat durant la Guerra Civil i abans de la venda de Viajes Iberia SA havia augmentat el seu capital social en 2 milions de pessetes, així com el d'altres filials del banc. Unes ampliacions que també estaven lligades a la bona marxa del negoci immobiliari de Santa Ponça (Payeras, 1973). Viajes Iberia ha estat l'embrió d'una de les principals cadenes transnacionals espanyoles, el Grup Iberostar presidit per Miquel Fluxà Rosselló. Un altre qüestió que no es pot deixar de banda, a la vista de la taula 93, és el patrimoni immoble (sense comptar amb les instal·lacions industrials) de Fluxà que assoleix una suma de 3,2 milions de pessetes amb propietats rústiques i urbanes tan a Inca com a Palma. Algunes d'aquestes es localitzen a zones que esdevindran en part de l'entramat urbà, i fins i tot es convertiran en les zones de l'alta societat mallorquina (p.ex. Passeig Mallorca).

<b>Taula 93. Algunes inversions i actius de Llorenç Fluxà al 1957 (Font: Manera 2002:395)</b>		
Tipus d'inversió o actius	Concepte	Valor (mils de pessetes)
Inversions turístiques	Pagament inicial Viajes Iberia	850
	Pagament primer termini compra Viajes Iberia	568
	Préstecs posteriors	375
	Hotels turístics: pagaments a compte	200
	<b>Total</b>	<b>1.993</b>
Actius: Indústria calçat.	Caixa	15
	Maquinària	643
	Formes	271

<sup>342</sup> Carles Manera (2002) aporta informació interessant sobre algunes fàbriques com per exemple la de Lloseta Calzados Ordinas SL que entre 1939 i 1943 experimentà un increment important en la producció de sabates, de 6,8 mil parells a 14 mil respectivament; o la firma Lottusse de Llorenç i Antoni Fluxà Figuerola que passà de fabricar 84 mil parells al 1939 a 53 mil al 1940, 36 mil al 1941 i 56 mil al 1942. Així mateix, Manera (2002:387) recorda que una estratègia seguida de manera continuada pels fabricants de calçat consistia en encobrir una part de la seva producció. Ens podríem demanar: si la major part de la població no les podia adquirir, on anaven aquestes sabates?

<sup>343</sup> Manera (2002:357) escriu que "la renovació per 1948 la realitzen la Cooperativa de Indústria del Calzado de Mallorca [Palma], el Consorcio de Fabricantes de Calzado y Curtidos de Mallorca SL y Lorenzo Fluxà Figuerola [les dues d'Inca]".

<sup>344</sup> El primer consell d'administració estava format per membres de la família: Llorenç Fluxà Figuerola de president; Antoni Rosselló de vicepresident; Pau Rosselló Borràs de secretari; els fills de Llorenç Fluxà, Antoni i Miquel Fluxà Rosselló de consellers (Manera, 2002).

	Vehicles	250
	Existències en magatzem	4.063
	Material en soles	608
	Magatzem calçat (12,7 mil parells)	2.066
	<b>Total</b>	<b>7.917</b>
Valors	<b>Total</b>	<b>886</b>
Finques	Inca (Carrer Bisbe Llompart; Alférez Oliver; Antonio Fluxà)	–
	Inca (Finca rústica Can Rayó; Finca rústica Mal-Pas)	–
	Palma (pis a Plaça Pius XII; solar Passeig Mallorca; solar Carrer Menorca)	–
	<b>Total</b>	<b>3.275</b>

A Llucmajor el 1958 es comptabilitzaven unes 1400 persones ocupades en el sector del calçat, un nombre més o menys equivalent al de persones ocupades en el camp. Se comptabilitzaven 4 fàbriques amb més de 100 treballadors –Munar (186), Clar (181), Mulet (182) i Munar Oliver (121)– i 5 entre 45 i 100 treballadors –Salvà SRC, Nadal, Vidal i Oliver, Barceló–. Rosselló-Verges (1964:434) apuntava que el 1960 la major empresa era “Hijo de Miguel Munar” que comptava amb 176 treballadors i entre els anys 1940 i els 1960 es va reorganitzar en dues ocasions per tal de “racionalitzar” el treball, encara que una part important del treball es realitzava a domicili. Aquesta mateixa empresa comptava amb una fàbrica assaonadora a Randa on s’emprava com a matèria primera les pells procedents de l’escorxador de Palma i fins i tot venia pells a d’altres fàbriques de calçat. El 95% de les sabates exportades s’adreçaven als EUA.

L’illa de Menorca que havia rebut diferents bombardejos al llarg de la Guerra Civil passà per majors dificultats a l’hora de restablir la capacitat industrial. Entre d’altres la central elèctrica, Eléctrica Mahonesa, del Port de Maó fou afectada per les bombes. Com a Mallorca, en els anys 1940 la dependència energètica respecte de combustibles fòssils feu que no fos possible restablir el flux elèctric de manera constant. Ens els anys 1950, Casasnovas (2002) ens indica que sorgeixen tot un seguit d’empreses sabateres que mantenen poca relació amb les existents abans de la Guerra<sup>345</sup>.

En el context de la Guerra Freda, el règim feixista imposat pel General Franco fou acceptat per la comunitat internacional i es produïren canvis substancials en matèria de política exterior i econòmica com per exemple el Conveni d’Amistat i Cooperació –acords militars i econòmics– signat amb els EUA al 1953 i una progressiva liberalització del comerç, a més de la supressió del racionament al 1952 (Ginard, 1999a; Estefanía, 2007). El boom turístic va anar acompanyat d’una expansió de la indústria del cuir i la sabata a Menorca i Mallorca que s’orientaven als mercats exteriors (Casasnovas, 2002; Manera, 2002).

Als anys 1970, Farré-Escofet et al. (1977) varen definir la “via menorquina del creixement” com a marca distintiva de l’illa menorquina respecte de la resta de les illes de l’arxipèlag, devorades pel turisme de masses i l’urbanisme salvatge. Segons aquells autors “Menorca, com a país petit, ha conservat, atesa la seva limitada superfície, una proporció entre la rodalia exterior, la dimensió geogràfica i la seva població. I entre el creixement econòmic i l’estructura social que hom vol preservar. L’assoliment d’aquest “medi daurat” passa per una economia no “desenvolupista”, amb un creixement sostingut, però, com hem vist, amb un elevat nivell de renda per càpita” (Farré-Escofet et al. 1977:349). La via menorquina del creixement no diferia gaire de la resta d’economies capitalistes i les taxes de creixement de la major part dels indicadors biofísics que apareixen en aquella publicació que abraça el període que va de 1960 a 1975, així ho confirmen. En canvi, el fet diferencial menorquí respecte de Mallorca i Eivissa estaria bastant lligat a una mena de “retard virtuos”, tal com ho ha definit

<sup>345</sup> Casasnovas (2002) destaca els següents industrials: Santiago Pons Quintana d’Alaior que reorganitzà el taller del seu conco i a partir de 1953 comercialitza les espadenyes Chicarro per la firma islandesa Loovik; Antoni Juaneda que el 1954 equipà un taller per la confecció de tall pels EUA, Alemanya i Suïssa, llavors se converteix en la fàbrica Novus SA; Antoni Mascaró (1947) de Ferreries, actualment Calzados Ferrerías SL; Jaume Mascaró de Ferreries, funda la marca Rúbrica; Miquel Àngel Mesquida i Antoni Mesquida (1954) que actualment es diu Mesquida y García SA –comercialitza les marques Patricia, Exotique, Tigrisso & World Shoe.

Sergi Marí (2003), per la tardana construcció de l'aeroport de Maó que no s'inaugurà fins el 1969.

La indústria sabatera fou –junt amb l'agroalimentària, la bijuteria i la construcció– una de les principals activitats de Menorca. La recuperació de les economies dels països del capitalisme avançat va dur associada la recuperació del consum d'objectes extravagants i sumptuosos. En aquesta tessitura, la indústria sabatera menorquina s'especialitzà en sabates de luxe que tampoc poden adquirir les dones i els homes de l'illa. Aquestes s'exportaven, especialment, als EUA que també era el mercat preferent de les sabates mallorquines. La devaluació de la pesseta de 1967 va prémer les exportacions de calçat. A Menorca es passa de 149 tallers i 18 fàbriques al 1965 en les que treballaven unes 1592 persones a 93 empreses al 1975 que ocupaven unes 2118 persones. Maó va perdre importància en el sector del calçat ja hi havia tan sols 4 empreses, mentre que el major pes corresponia a Ciutadella (Farré-Escofet et al., 1977).

*e) Crisi del capitalisme regulat, crisi sabatera i deslocalitzacions.*

La dependència del mercat dels EUA va fer caure les exportacions quan a principis dels 1970 es va imposar una sobretaxa al calçat d'importació als EUA i el 1973 l'empresa Creative Shoe Ltd., principal importadora de sabates de Ciutadella i Lluçmajor feu suspensió de pagaments, arrossegant algunes firmes de les illes<sup>346</sup> (Casasnovas, 2002; Manera, 2002). Cap a finals dels anys 1970 el calçat de les illes entrà en una situació de crisi motivada en part pels canvis en les dinàmiques del capitalisme global, amb la irrupció dels processos de producció postfordistes (fàbrica en xarxa) i la inundació de les sabates asiàtiques (p.ex Taiwan o Corea del Sud), molt més barates i la contracció del consum per mor de la crisi internacional que afectà, especialment, als béns sumptuosos. I, en la franja de les sabates de luxe, la sabata italiana havia guanyat terreny respecte de la de les illes. A més, la nova política monetària inaugurada per Nixon, amb la ruptura del sistema de Bretton Woods i la devaluació del dòlar a principis dels 1970, va afavorir les exportacions italianes per mor de l'efecte sobre la lira (Manera, 2002).

La nova època daurada de la sabata mallorquina semblava que tenia els dies comptats. El Sindicat Provincial de la Pell al 1974 atribuïa la crisi a "la forta incidència de les devaluacions del dòlar, que han ocasionat un desnivell entre els preus exteriors i interiors d'un vint per cent, ja que el seixanta vuit per cent de les nostres exportacions es realitzen als EUA" (Manera 2002:418). En aquell context de crisi, el 1971 començà la promoció de la sabata a través de la mostra Expominorca, amb l'objectiu de potenciar el calçat de les illes i al 1974 es constitueix l'associació Selec Balear que tenia per objectiu la promoció de la sabata de les illes al mercat espanyol (Casasnovas, 2002). La constitució d'aquesta associació va anar acompanyada d'un lleuger increment de les exportacions de calçat al 1975 (Manera, 2002). La política sabatera tenia una figura destaca en Antoni Fluxà Figuerola que ocupà la presidència del Sindicat Provincial de la Pell, a més de la batlia d'Inca entre finals dels 1960 i finals dels 1970. Santiago Miró (1978) destaca el paper que els empresaris de la sabata varen jugar a Inca durant el tardofranquisme, relacionats en casos d'urbanisme salvatge i el que ell anomena el búnker feixista.

L'any 1981 hi havia unes 300 empreses del calçat que ocupaven unes 6126 persones, la major part es localitzaven al Raiguer (Inca, Lloseta, Alaró i Binissalem) a Mallorca<sup>347</sup> i a Ciutadella a Menorca on es pot apreciar que a Maó no n'hi apareix cap. Entre el 1981 i el 1983 es passa de 300 empreses del calçat a 165 al 1983; mentre que el nombre de treballadors pràcticament es divideix per la meitat, es passa de 6126 treballadors al 1981 a 3561 al 1983 (Conselleria d'Economia i Hisenda, 1985).

<sup>346</sup> Manera (2002:415) ens informa que "el drama econòmic arribà al terreny personal: un dels industrials se suïcidà a les seves pròpies instal·lacions".

<sup>347</sup> El 1970 es comptaven unes 211 fàbriques de calçat. Les principals empreses segons la contribució a la Delegació d'Hisenda, recopil·lada per Manera (2002:410) eren: Calzados Salom SA (Sineu); Lorenzo Fluxà Figuerola (Inca); Calzados Mulet SL (Lluçmajor); Antonio Munar Ferretjans (Lluçmajor); José Albaladejo Pujadas de la casa Yanko (Inca); Frausa II SA (Palma); Hijos de J. Vidal (Alaró); Bernardo Ferrer SL (Inca); Gabriel Seguí Beltran (Inca); Calzados Beltran SL (Inca); Antonio Beltrán Ramón (Inca); Calzados Flamenco SA (Inca); etc.

<b>Taula 94. Localització de les empreses sabateres a Mallorca i Menorca al 1981 (Font: Conselleria d'Economia i Hisenda 1985:35).</b>			
	Empreses	Treballadors	Treballadors/empresa
Alaró	20	300	15
Algaida	1	80	80
Binissalem	16	225	14,06
Caimari	2	15	7,50
Campanet	3	19	6,33
Consell	4	31	7,75
Inca	98	2.060	21,02
Lloseta	26	419	16,12
Llucmajor	12	616	51,33
Mancor	8	62	7,75
Palma	6	545	90,83
Selva	2	130	65,00
<b>Mallorca</b>	<b>198</b>	<b>4.502</b>	<b>22,74</b>
Alaior	16	226	14,13
Ciutadella	80	1.234	15,43
Ferrerries	6	164	27,33
<b>Menorca</b>	<b>102</b>	<b>1.624</b>	<b>15,92</b>

La patronal del calçat reclamà un pla de reconversió del sector que contemplava la reducció de llocs de feina i la concentració fabril, àdhuc d'eliminar el treball submergit (Manera, 2002). Al llarg dels anys 1980 es van tancar empreses del calçat i es destruïren un nombre important de llocs de feina que afectava, particularment, als municipis del Raiguer, Ciutadella o Llucmajor. L'entrada a la CEE afectà a l'aparell industrial que en haver d'aplicar l'IVA s'encaria, la indústria sabatera illenca deixava de ser definitivament atractiva, i s'imposaven nous centres fabrils on resultava molt més barata la fabricació. Com apunta Casasnovas (2002:124) "la crisi no afectà per igual a totes les firmes del sector, ja que altres fàbriques continuaven funcionant raonablement bé [esmenta el cas de Patrícia]. Millorar la comercialització i el disseny, així com modificar les estructures productives, se presentaven com a possibles solucions a la crisi". Segons Casasnovas (2006) el punt àlgid de la crisi a Menorca fou entre el 1985 i el 1987 quan es tancaren unes 20 fàbriques (p.ex. Roseta, Novus, Creaciones Leo, etc) i es destruïren 800 llocs de treball. En el cas menorquí a la reestructuració industrial global se li afegia la ja plena inserció en la funcionalització turístic-immobiliària que en les seves activitats ofería uns majors marges de benefici.

- Camper.

Els anys 1990 són els de l'adaptació a la globalització: s'incideix en el disseny, gestió i comercialització, etapes aquestes que resten a les illes; mentre que se deslocalitza la fabricació a les perifèries del sistema capitalista. Entre els exemples més destacats està el de Camper. El títol de l'apartat del llibre de Manera (2002:444) sobre el calçat mallorquí és prou eloqüent: "sabaters sense fàbrica". Els fills de Llorenç Fluxà Figuerola es repartiren l'imperi familiar: Miquel Fluxà Rosselló la secció turística, Grup Iberostar; Antoni Fluxà Rosselló la marca de sabates Lottusse; i Llorenç Fluxà Rosselló la marca de sabates Camper. El 1975 es va constituir Coflusa SA (marca Camper) amb un capital social d'1,5 milions de pessetes i formada per Llorenç Fluxà Figuerola i els seus fills, Llorenç, Miquel i Antoni Fluxà Rosselló. Aquesta empresa neix amb l'objectiu de dedicar-se a un ample ventall de negocis que partint del calçat, s'estén fins al turístic i a la construcció i promoció immobiliària. La idea central és la d'aplicar la lògica postfordista en l'organització empresarial mitjançant la introducció de mecanismes de flexibilitat negativa en el treball que s'aconsegueix mitjançant la constitució d'una estructura industrial que bascula sobre la marca, però que subcontracta la major part de les fases del procés fabril. Manera (2002:445) exposa que "l'empresa no disposa, ja en els seus començaments, d'un lloc físic particularitzat en el que es fabriquin sabates, sinó que la seva infraestructura se vincula

més a una concepció d'alt valor afegit en el que el disseny, per un costat, i una filosofia particular per un altre, determinen un fet diferencial en el gènere fabricat”.

L'èxit de Camper es sustenta en col·locar-se a la part alta de la “corba del notari” destinant la major part del esforç en les tasques de gestió, administració, disseny i màrqueting. Camper va triomfar amb la venda de la sabata “Camaleon” que era una còpia o un disseny inspirat en les sabates que a Mallorca portaven els porquers, conegudes com a porqueres. Així mateix, la denominació de la marca mateixa pot ser entesa com una desnaturalització del mallorquí “pagès” a “camper” (campero del campo en castellà). El 1992 Camper començà la seva internacionalització, obrint tendes a Londres i París, encara que el 1981 havia obert la primera fora de Balears, a Barcelona. El 2002 comptava amb 46 tendes localitzades (Camper, 2009), preferentment, a les que Saskia Sassen (1991) definí com a ciutats globals. L'externalització de la producció de Camper se feu primer a d'altres indrets de la Península –País Valencià i Portugal– cap a principis dels 1990, i al 1994 feu el salt cap el Marroc i el 1999 a la Índia<sup>348</sup> (Manera, 2002). En els 1990 l'empresa sabatera feu una nova aposta pel disseny –no només de la sabata, també de tot allò que l'envolta–, una gestió empresarial marcada per les pautes pròpies del capitalisme financer global, i una filosofia que entronca amb tota una sèrie de valors que connecten amb una clientela jove i socialment compromesa (p.ex. sostenibilitat, pau, respecte als drets humans, etc). Al 2004, en plena efervescència de la Barcelona postolímpica i a la zona gentrificada de la Raval, Camper inaugurà “Food Ball”, un restaurant de menjar ecològic; i al 2005, s'inaugurà l'hotel urbà Casa Camper, en el que s'estenia el concepte Camper a l'hostaleria (Cebrián, 30/01/2005; Manresa, 27/08/2006). D'aquesta manera, l'empresa del calçat d'Inca s'endinsava directament en altres negocis, el que pot definir-se com un procés de diversificació empresarial sota el concepte de la marca Camper.

- Yanko.

A principis del segle XXI, els països asiàtics –particularment Xina i Índia– han assumit bona part de l'aparell industrial mundial. Moltes empreses del planeta han relocalitzat les fases productives més intensives en recursos naturals i treball a la regió asiàtica. Si els anys 1980 foren de redefinició de la indústria sabatera balear, els començaments del 2000 han protagonitzat una nova fase “d'ajustament” que s'ha vist intensificada per la crisi econòmico-financera esclatada a l'estiu del 2007 i agreujada al 2008. El cas de Yanko pot ser interpretat com a paradigmàtic d'aquesta situació. Yanko fou fundada al 1970 per José Albaladejo i es centrà en l'elaboració de calçat de luxe destinat al mercat internacional. La projecció internacional s'assolí a mitjans dels 1970, quan José Albaladejo Pujadas fundà IPCSA (Investigación y Prospección del Calzado SA) el 1976, a la que el 1977 Albaladejo cedí la marca Yanko i la resta de marques creades, arribant a 120. El 1993 Yanko fou adquirida per Forma Nova Export que havia estat fundada pels 5 fills del matrimoni Albaladejo-Ramis, i un mes després presentava suspensió de pagaments (Feliu, 6/02/1996). L'any 1996 l'empresari català, Xavier Camp Vila es va fer càrrec de Yanko, després que la família Albaladejo hagués declarat el tancament de les fàbriques<sup>349</sup> (Serra, 3/01/1996). Camps va adquirir l'empresa per un preu

<sup>348</sup> L'empresa exigeix que als tallers i fàbriques de les perifèries del capitalisme global que treballen per ella, es compleixi el codi ètic de Camper: no emprar mà d'obra infantil, pagar els salaris oficials vigents a cada país productor i complir la seva legislació (Manera 2002:451). El 2005, segons Cebrián (30/01/2005) “el 60% de la producció se realitza a Espanya, i la resta, a Marroc i Hongria. Són aquells tallers els que executen els dissenys Camper, sortits de la *fàbrica d'idees* de Son Fortesa, el centre d'I+D+i de Camper, que se'n du entre el 5% i el 8% de la facturació pel seu finançament”. Camper pot ser entesa, dins l'entorn empresarial, com una experiència fora del comú. Encara que comparteixi les pautes de gestió pròpies d'aquesta etapa del capitalisme (p.ex. criteris financers, entramat empresarial complex i fragmentat, subcontractació, deslocalització, etc), presenta una sèrie d'aspectes que la fan un tant diferent, com per exemple el seu compromís amb l'adopció de sistemes de producció que fomentin el reciclatge o l'eficiència en l'ús de recursos naturals per unitat de producte amb la introducció de sistemes de gestió ambiental, la creació de jardins comestibles a centres escolars, etc (veure Camper, 2009).

<sup>349</sup> La raó social de Yanko després de la cessió de les marques i fàbriques a Camps especificava que Yanko se dedica a: “la venda, comercialització i distribució de productes de consum els seus components, en especial els fabricats a la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, tant en el mercat nacional com internacional, així com l'explotació, cessió, arrendament i subarrendament de qualsevol dret inclús d'explotació sobre la propietat industrial o intel·lectual que recaiguin sobre els mateixos”. En motiu del tancament de Yanko, els treballadors “indiquen que l'actual Yanko té el seu fonament en un pacte entre les forces socials de l'Estat, que significà per part de la Seguretat Social, Hisenda Pública, creditors privats, treballadors i Govern que se venia a Xavier Camp per zero pessetes uns béns i unes marques valorades en molts de milions per complir l'objecte social, amb un acord homologat davant del jutjat” (Córcoles 20/04/2006:22).

simbòlic d'una pesseta a canvi d'assegurar la continuïtat dels 130 treballadors a Mallorca (Manresa, 13/05/2006). El 2004 l'empresa es trobava en una situació crítica i planejava la deslocalització de les activitats fabrils, així i tot el Govern Balear va avalar un préstec a Yanko per a l'adquisició de l'empresa de sabates Pielsa (Córcoles, 19/01/2006; Mestre, J.F., 16/04/2006). El 2006 Yanko presentà un concurs de creditors i liquidació. En el cas de Yanko, a diferència de Camper, la fabricació està integrada dins de la pròpia empresa. L'empresa justificava una reducció de plantilla de 173 treballadors, que afectaria a la totalitat de la fàbrica de Lluçmajor, les oficines de Barcelona i una part important de la fàbrica d'Inca. La justificació dels gestors per tal de reduir els costos laborals, ocultava el fet que l'augment de 216 mil euros en matèria de salaris al 2003 va ser per mor de l'augment dels sous dels responsables de gestió, màrqueting i administració (Mestre, 17/04/2006).

El mes de març de 2006 el jutge va dictar l'auto que permetia el tancament de la fàbrica d'Inca i els tancaments parcials d'Inca i Barcelona. El mes de juliol es decidí el comiat de 115 treballadors de Yanko (Soler, 13/08/2006). Els treballadors de Yanko varen interposar una querella contra Xavier Camp i la jutgessa del Jutjat d'Instrucció d'Inca (Pilar Anguita) va ordenar que Camp dipositàs una fiança d'1,8 milions d'euros en garantia de les responsabilitats pecuniàries que es poguessin declarar ja que "la jutgessa havia trobat indicis de responsabilitat criminal contra Camp com a presumpte autor d'un delictes d'insolvència punible en la seva qualitat d'administrador únic de Yanko SA" (Ferrer, 21/12/2006). En aquest cas, com per exemple el de Majorica, el projecte de deslocalització i de redimensionament empresarial anà vinculat a una jugada immobiliària. Així, el 2005 Yanko, abans d'esclatar la polèmica, havia venut a Cescarden la nau industrial de Lluçmajor per un import d'1,35 milions d'euros. Per altra banda, com veurem en el capítol XI, Cescarden dedicada al negoci hotelier i immobiliari, era propietat de Miquel Ramis Puigros que estava involucrat en un polèmic projecte de camp de golf a Muro (Golf de Son Bosc). Aquest empresari comparteix societats amb el batle de Muro (Jaume Perelló) i l'ex-batle de Muro (Miquel Ramis Martorell) (Ferrer, 21/12/2006). Finalment, el gener de 2007 l'empresa Koyan 003 SL formada per capital d'Inca (família Llobera) i andalús, es quedà l'empresa per 2,9 milions d'euros, assumint la plantilla inquera formada per 31 treballadors (Ferrer, 11/01/2007).

- Ajustament industrial, tancaments de fàbriques en temps de la Gran Crisi.

Després de la crisi de Yanko que es saldà amb la desaparició de la fàbrica de Lluçmajor, s'han declarat nous concursos de creditors de fàbriques del calçat. Entre aquestes podem destacar el d'Alarsol 2 de Lluçmajor que fabricava sabates per la marca Farrutx que passà de 118 treballadors a 65 (Moure, 31/12/2008); Calzados Coll de Lloseta (20 treballadors) va iniciar un expedient de concurs voluntari de creditors l'abril de 2008; Kohe by Kollflex de Selva va acomiadar un 33% de la plantilla (Sánchez, 11/01/2009). A Menorca, al llarg del 2008 es va dur a terme el tancament de diverses empreses de calçat: Gomila Melià (33 treballadors); Zapatillas Alayor (16 treballadors); Torrent Ciudadela (10 treballadors); Creaciones Freehand (29 treballadors); Jaime Pons Sintes (16 treballadors) (París, 28/01/2009; Marquès, 29/01/2009). L'ajustament industrial en temps de crisi, amb una forta reducció de les plantilles va ser denunciada pels sindicats ja que alertaven que molts dels treballadors acomiadats seguien treballant per les mateixes empreses, però en negre. És a dir, es produeix un aprofundiment del treball submergit com a resposta a la crisi i deslocalització industrial cap als països asiàtics (EUROPA PRESS, 19/11/2008).

#### *10.5.5.5. La Indústria tèxtil: la dependència de les matèries primeres i de les conjuntures geopolítiques.*

A les portes del segle XIX ens trobam en que la manufactura del tèxtil s'havia organitzat en petits obradors i tallers, emprant principalment les matèries primeres obtingudes a les illes: llana, lli i cànem. Les manufactures anaven destinades majoritàriament al mercat interior i tan sols una petita part elaborada amb cotó i seda es destinava a l'exportació. Com en les altres manufactures, en l'organització del treball tèxtil va ser molt important la fracció submergida del treball domiciliari en la que concorrien diferents membres de la família –sobretot nins i dones–, i que estava vinculada a la poliactivitat dels treballadors del camp que havien de treballar en altres activitats per tal de poder sobreviure. A la vegada aquesta organització del treball se

sustentava en una quasi nul·la mecanització i una mínima capitalització (Roca, 2006). La situació estava dominada pels capitals comercials que segons Roca (2006:11) fonamentaven la seva posició en: "un hàbil control de les matèries primeres, al marge dels mecanismes gremials –cada cop menys efectius– i, singularment, la inserció en els seus plans empresarials del treball femení, força laboral fonamental en el procés de la filatura".

La Guerra del Francès (1808-1814) va motivar que alguns capitals de la península s'assentessin a Mallorca, concretament a Palma i aquest fet degué tenir certa importància en la implantació d'activitats industrials del tèxtil. Manera (2001a:289) ens diu que en el cas de la manufactura de la seda es podria parlar d'una certa importància, "atès que des del port de Palma s'extreuen cap a Amèrica remeses d'aquesta manufactura, elaborades presumiblement a Mallorca amb el concurs de catalans fincats a l'illa". Aquest augment va ser merament conjuntural ja que a la finalització de la guerra els capitals catalans retornaren a Catalunya. Barceló (1961:173) ens exposa un panorama bastant cru pel que fa a les manufactures tèxtils de principis del segle XIX: "a l'any 1803 hi havia a Mallorca 30 tallers de cardar llana dels quals la major part estaven paralitzats. El 1824 la Junta de Comerç del Consolat de Mar informava que les fàbriques de teixits i estampats no treballaven més que temporalment, i encara al 1830 dels 650 tallers existents a la capital, 195 estaven aturats per manca de cotó".

Cap a mitjans segle XIX hi ha una clara transformació en el sector tèxtil vers una progressiva conversió industrial i una reorganització del treball vers el control fabril. La major concentració de l'activitat tèxtil es localitza a Palma, encara que hi haurà pobles com Sóller i Esporles que esdevingueren importants centres fabrils. En el cas de Mallorca es dona un predomini del teixit de cotó. El cotó procedeix fonamentalment de Nova Orleans i Puerto Rico i per tant estava lligat a les dinàmiques sociopolítiques d'aquells indrets, a les collites anuals (realitzades amb mà d'obra esclavitzada o en condicions de semiesclavitud), i al transport marítim de llarga distància (Manera, 2001a)<sup>350</sup>. L'expansió de la indústria tèxtil cotonera es feia doncs en base a unes matèries primeres que estaven estretament vinculades a l'explotació colonial de les Antilles. Encara que el tèxtil de cotó va guanyar importància, la manufactura de flassades de llana eren prou rellevants, especialment a Palma i a Esporles<sup>351</sup>. Barceló (1961:176) escriu que cap el 1883 les flassades de llana mallorquines "assortien a l'exèrcit francès i a l'armada espanyola sense cap competència". En uns primers moments els industrials del tèxtil de la llana varen controlar les principals zones ramaderes de Mallorca per tal d'aconseguir la matèria primera. La construcció del ferrocarril al 1875 els hi va facilitar l'accés a les àrees insulars productores de matèria primera, però a partir dels 1880 començaren a substituir la llana mallorquina per la castellana i aragonesa, gràcies a la xarxa comercial establerta pels empresaris tèxtils mallorquins (Roca, 2006). A més, Carles Manera (2001a:292) sostén que "les manufactures d'estam, cànem, llana i lli, mesclades amb cotó, continuaven essent determinants, ja ben entrat el segle XIX, en el marc de les economies familiars".

Roca (2006) exposa que a Palma cap el 1865 es pot parlar d'una vintena de centres tèxtils que poden ser considerats fàbriques de cotó i al 1879 es comptabilitzaven uns 122 establiments industrials del tèxtil, dels quals uns 47 es localitzaven a la zona de sa Gerreria.

Un esment especial mereix la constitució al 1847 de la fàbrica de filats de cotó Villalonga y Cía. Aquesta representa una de les primeres aplicacions del vapor de Mallorca i la fàbrica comptava amb 4335 fusos i una màquina de vapor de 45 CV i uns 200 obrers (Roca, 2006). D'acord amb Roca (2006), aquesta fàbrica pretenia respondre a la competència catalana en filats de cotó. El capital tèxtil de Palma combinà la "gran" fàbrica amb els tallers mecanitzats o petites fàbriques que es localitzarien, en moltes ocasions, cap a finals del XIX als espais urbans de fora murades. Així, per exemple, l'empresa dels Bordoï amb fàbrica mecanitzada al centre de Palma (1872), comptava amb tallers amb telers manuals a Establiments; el fabricant Vicenç Juan Rosselló (Can Ribas)<sup>352</sup> mecanitzà la fàbrica al centre de Palma (actual centre cultural Flassaders) i va establir unes 5 factories de petites o mitjanes dimensions a Son Sardina, Establiments, sa Vileta, Son Rapinya o la Soledat (Roca, 2006). La fàbrica de flassades

<sup>350</sup> Manera (2001a:292) comenta que els imputs secundaris eren: "el cànem (que es cultiva a l'illa), el lli (de collita pròpia i també introduït de Gènova), el fil de lli (carregat a ports anglesos) i anyils i pals (registrats a les Antilles)".

<sup>351</sup> Entre les grans fàbriques de flassades de llana es pot destacar a Palma, a part de la de Vicenç Juan Rosselló que transforma cotó i llana, la de Pere Antoni Magraner i la dels Germans Barceló (Manera y Morey, 2006).

<sup>352</sup> Aquest empresari del tèxtil fou el primer propietari d'un automòbil a Mallorca al 1897 (Pujalte, 1997a).

de llana de Can Ribas<sup>353</sup>, construïda al 1851 a la Soledat –zona resultant de la parcel·lació de s'Hort des Ca–, fou un dels elements dinamitzadors de la conversió d'aquella zona en industrial i lloc de residència dels obrers. El 1887 Can Ribas tenia uns 200 telers, 3 màquines de vapor que sumaven 100 CV i 210 treballadors, i elaborava unes 65 mil flassades de llana (Roca, 2006). Cap a finals de segle XIX, i en motiu de la Guerra de Cuba, la bona marxa d'aquesta empresa va estar associada a l'abastament de flassades i roba pels militars espanyols. En temps en els que el General Valerià Weyler Nicolau ocupava la capitania general (Marimon, 1993). Aspiroz (2003:195) ens diu que el 1934 Can Ribas comptava amb uns 190 operaris, dels quals 180 eren dones.

Les restriccions legals (Roca, 2006), les limitacions físiques i els repetits accidents que ocorrien a intramurs on la "ciutat amuntegada" (Escartín, 2001a) concentrava en determinats barris els centres fabrils i les residències de les classes treballadores, motivaren l'expansió de la instal·lació de les fàbriques cap a extramurs. Més enllà de la zona afectada per la norma militar de 1856 –Ordenances Generals de l'Exèrcit i Reial Ordre de 16/09/1856– que impedia construir als primers 1250 metres, conegut com a "zones polèmiques" (González, 2006). Una de les zones que es va construir extramurs fou la de Santa Catalina. El projecte d'eixample parcial de Santa Catalina fou aprovat al 1869 –elaborat pel mestre d'obres militar Eusebi Estada i l'arquitecte Antoni Sureda– i s'aixecà als terrenys de Son Antic de l'influent Marquès de la Romana –Pedro Caro y Álvarez de Toledo– (Seguí-Aznar, 2000; González, 2006).

La barriada de Santa Catalina allotjà nombroses fàbriques i també fou una important barriada obrera (Santana, 2003). Entre les fàbriques que allà s'hi localitzaven, podem destacar La Cordelera Española (1861) o La Alfombrera (1881). Entre l'accionariat d'aquestes societats es troben significatius personatges de l'elit de Ciutat. Peñarrubia (2001:34) destaca el fet com en aquells moments molts dels membres de l'oligarquia palmesana els trobam a les diferents societats en curs i "articulaven una estreta relació entre el crèdit, la indústria i les societats comercials, importadores de moltes de les matèries primeres industrials i que exportaven els seus productes, d'una banda. I de l'altra, els organismes tant públics com privats que facilitaven les transaccions, des de la Cambra de Comerç fins a la Junta d'Obres del Port, passant per la Companyia dels Docs". Roca (2006) exposa com La Alfombrera Balear (Tapices Vidal) va arribar a tenir una plantilla d'un 542 persones i comptà amb uns 200 telers mecànics cap els anys 1920.

Cela-Conde (1979) apunta que la pèrdua del mercat colonial i la competència dels teixits peninsulars va significar un important cop als teixits de cotó mallorquins. La Primera Guerra Mundial suposà un impuls a la fabricació de flassades de llana establerts a Palma i Esporles per a l'abastament de l'exèrcit francès (Roca, 2006). Cap a finals dels anys 1920 eren significatives les exportacions d'estores i tapissos<sup>354</sup>, però tal com apunten Manera i Morey (2006) les informacions procedents dels grups empresarials –expressades per exemple a la revista *Arte e Industrias*– exposaven de manera clara la decadència de la indústria del calçat i tèxtil que eren les dues més importants de Mallorca. Aspiroz (2003) comenta com l'augment de la conflictivitat social a la Barcelona dels anys 1930, als vespres de la Guerra Civil, feu que capitals catalans del tèxtil s'adreçassin cap a les illes on la conflictivitat era menor, però no nul·la. Una mostra de l'entrada d'aquests capitals la tenim en fàbriques de gèneres de punt com és el cas de Calcetería Hispánica SA que tenia dues fàbriques, una a Palma i l'altra a Eivissa, Can Ventosa.

L'eivissenca és l'única experiència fabril de l'illa. El comerciant català Pere Ventosa instal·là a Eivissa les primeres màquines de fer mitges i calcetins introduïdes a Espanya cap el 1876 i comercialitzà els calcetins que eren elaborats domèsticament per les dones de sa Marina. El 1924 hi ha notícies d'un taller a nom de Mercedes Ventosa Roca, en un local llogat a n'Abel Matutes Torres. Un any més tard, el 1925 la fàbrica de Can Ventosa (Hijos de Ventosa) fou inaugurada. Aquesta comptava amb maquinària procedent de Barcelona –motor elèctric de 22,5 CV, 138 telers, 4 màquines de tricotar, 4 màquines broadores, 22 màquines de cosir i auxiliars (Cirer, 2004)– i mà d'obra femenina eivissenca –115 obreres en torns de 8 hores als darrers anys–, emprava matèries primeres importades de Barcelona i exportava els calcetins a aquesta

<sup>353</sup> Aquesta fàbrica tanca el 1960 (Riera, 30/01/2009). Els altres grans empresaris de la llana a Palma eren: Pere A. Magraner i Antoni Barceló (Roca, 2006).

<sup>354</sup> A part de Tapices Vidal –coneguda com La Alfombrera Balear– de Palma, en la fabricació d'estores i tapissos destaca als anys 1920 la fàbrica de Pere Bosch Oliver de Pollença. A finals dels 1940 hi havia 6 fàbriques d'estores i tapissos, essent el nucli més important Pollença (Manera i Morey, 2006)



mateixa ciutat. Malgrat la suposada docilitat de les dones eivissenques, les treballadores de Can Ventosa constituïren la Unió Obrera Femenina al 1936 i el 13 de juliol es declaraven en vaga. Aquesta vaga fou secundada per pràcticament tots els treballadors de l'illa el 18 de juliol, mentre Franco iniciava el Cop d'Estat (Torres, 1999). Sembla doncs que no es tractava d'una illa tan "tranquila" com s'ha volgut donar a entendre. Can Ventosa tancà definitivament les portes el 1956 i traslladà la maquinària a la fàbrica de Palma (Torres, 1999; Cirer, 2004).

Quan esclatà la Guerra Civil, la producció tèxtil s'adreçà a cobrir les exigències de l'exèrcit rebel. En els primers mesos de la guerra, la indústria tèxtil va quedar pràcticament aturada degut a que depenia quasi absolutament dels proveïdors catalans pels filats de cotó i dels valencians des d'on sortien les principals trameses de llana (Roca, 2006). El 1938, segons Cela-Conde (1979:71) el 90% dels teixits produïts a Mallorca se destinaren a l'exèrcit. La indústria tèxtil mallorquina durant la Guerra Civil va assolir una important dimensió. D'acord amb Ginard (1999a) d'11,7 milions de peces de roba fabricades al llarg del conflicte, un 84,2% anava adreçat als exèrcits de la península. Les dades al respecte ens ho confirmen, encara que són una mica confoses: segons Aspiroz (2003:197) el 1938 hi havia unes 22 fàbriques amb 1329 telers i uns 3 mil obrers ocupats que elaboraven uns 12,5 milions de metres; segons Cela-Conde (1979:176) el 1938 hi havia unes 31 empreses tèxtils i uns 4900 obrers; i en canvi Roca (2006:52) diu que "l'ocupació de treballadors del sector [tèxtil] s'estabilitzà en torn a 7000 obrers, repartits entre poc més de cent fàbriques, la major part de les quals eren cotoneres".

Mallorca s'havia convertit en una gran "maquiladora" tèxtil dels colpistes. El mateix sembla que ocorria a la veïna illa d'Eivissa on segons Cirer (2004:179) "la fàbrica de Can Ventosa treballà força durant la Guerra Civil i Mundial". La força de treball a la indústria tèxtil estava fortament "disciplinada", particularment per la gran presència de dones i infants, i per tant hi havia una menor potencialitat de conflicte sociolaboral. Manera i Morey (2006) ens desvetllen que als anys 1930: a Hijos de José Terrasa (teixits de cotó) de 40 obrers, 6 eren homes; a Viuda de Enrique Escapa (camisetes i calcetins) de 190 obrers, 10 eren homes; a Calceteria Hispánica de 160 obrers, 4 eren homes. Els autors subratllen: "recordi's que aquesta és una peça estratègica, medul·lar, de l'empresariat balear, que tensa a la baixa els salaris i flexibilitza al màxim la duració de la jornada laboral en funció de les conjuntures i de la major o menor demanda" (Manera i Morey 2006:93). A la docilitat forçada de nins i dones, s'hi ha d'afegir un altre element cabdal i és que uns i altres percebien uns salaris molt més baixos que els homes. Així, per exemple, a la fàbrica tèxtil de Sóller Mayol SA, a l'any 1939 el salari que rebien els homes era de 8,17 ptes/dia, mentre que les dones rebien 4,03 ptes/dia (Escartín, 2000).

Després de l'efervescència bèl·lica, la manufactura tèxtil comença a entrar en declivi. La recuperació de les regions industrials espanyoles, així com les del continent europeu, varen fer que el que havia estat un important sector industrial començàs a decaure després de la Guerra Civil i de la Segona Guerra Mundial. La política de l'INI no tenia en el seu punt de mira la reconversió del sector de les illes que havia viscut moments d'alta activitat en temps de guerra. D'acord amb Roca (2006:54), quan esclata el turisme de masses, es varen tancar progressivament les fàbriques i els capitals acumulats foren transvasats cap a activitats vinculades amb el turisme.

La confecció de brodats fou una altra activitat, associada al tèxtil, que va tenir certa importància. Aquesta estava molt vinculada al treball domèstic femení. Es tractava d'uns productes sumptuosos en els que els comerciants controlaven des de les matèries primeres a la posterior comercialització. Així, Rosselló-Verges (1964:443) escrivia que "preferible és no parlar de les condicions dels contractes, ni dels guanys dels centralitzadors o de les "mestresses" que dirigeixen o reparteixen el treball". La Primera Guerra Mundial va suposar un fort impacte en aquesta activitat –semblant al cas dels moneders de plata–, així com la crisi de 1929 que va tornar a tenir fortes repercussions en els brodats de les illes, per mor que un dels principals mercats eren els llunyans EUA (Casasnovas, 2002; Roca, 2006).

A mitjans dels anys 1930 hi havia a Mallorca 13 establiments industrials dedicats al brodat que ocupaven unes sis mil treballadores (Aspiroz, 2003). La major part d'aquestes es trobaven a Palma i destaquen Bordados Mallorca, Bordados Ribera i Alfredo Bonet (Aspiroz, 2003; Manera i Morey, 2006). Cal apuntar que Bordados de Mallorca va ser instal·lada als anys 1930 amb capitals procedents de Barcelona, la família Esteban Fabra. A Eivissa, el 1924 hi hagué dos grans tallers de brodat, fundats amb capitals de fora l'illa. El taller de Can Llambies

fou fundat pel barceloní Andreu Llambies als anys 1930 a Eivissa. Aquest taller ocupava prop de 20 dones, però el gruix de la feina es subcontractava.

L'arribada del turisme de masses va ser un revulsiu per a la confecció de peces de roba i dels brodats, eminentment submergida, com és l'exemple eivissenc de la moda Adlib que arribà a ocupar unes 2500 dones que treballaven per les *boutiques* i que es converteix als anys 1970 en activitat exportadora (Torres, 1999; Cirer, 2002). Com és d'esperar, una de les persones que va saber treure profit del boom de la moda Adlib fou Abel Matutes, que en els primers anys envià "grans quantitats de vestits a Florida" (Ramon Fajarnés 2000:124). Els empresaris s'aprofitaren d'una banda de la imatge hippy, malgrat la forta repressió als hippies per part del poder i les forces policials, i d'una altra de les pràctiques econòmiques seculars, fonamentades amb l'explotació laboral, que es centrava especialment en la dona eivissenca (Torres, 1999; Ramon Fajarnés, 2000).

*a) El cotó a Sóller.*

El cas de Sóller ens pot servir per tal d'entendre la transformació que es produeix al llarg del segle XIX en quant a la fabricació tèxtil<sup>355</sup>. Cap el 1830 el nombre de telers s'havia incrementat de manera notable respecte de finals del segle XVIII, tot passant de 42 (32 de llana i 10 de lli) a 120 (només 5 de llana). El canvi és rellevant tant pel que fa al nombre de telers com pel que fa al tipus de teixit i la matèria primera emprada, ja que es passa de la llana al cotó. En el primer cas la matèria primera, majoritàriament és d'origen insular, així com la manufactura va destinada principalment al mercat interior. En el segon cas, és precisament el contrari: matèria primera de l'exterior i manufactura destinada al mercat exterior (Serrano et al., 1990).

Emperò, d'aquella crisi també resultà un procés de concentració fabril pel que fa a la manufactura tèxtil. El 1845 es comptabilitzen a Sóller 41 fàbriques de cotó, 12 de fil i 4 de llana. Sembla que es tracta de les anomenades botigues de teixidor en les que hi havia entre 1 i 4 telers, però que contractava a teixidors que treballaven a domicili. El 1857 hi havia uns 317 telers, la qual cosa ens dóna una idea de la quantitat de treball domiciliari d'aquells moments (Quetglas i Pérez, 2006). Els anys 1860 s'inicià una crisi estimulada per la manca de matèria primera (cotó) per mor, d'una banda, de la Guerra de Secessió dels EUA (1861-1865) i, d'altra, per la plaga local dels cítrics (1864). Això va provocar la quasi paralització dels fluxos comercials i d'una de les principals fonts d'ingrés dels sollerics (Serrano et al., 1990). Resultat d'aquesta crisi fou un moviment emigratori important que s'adreçà a Puerto Rico, on els sollerics es dedicarien al conreu i comerç del cafè i del sucre<sup>356</sup> (Cubano, 1993), i a França, on s'establiren a les ciutats del Migdia –Sète, Marsella, Niça, Cannes, etc– i s'especialitzaren en el comerç de comestibles, tot aprofitant els circuits establerts prèviament mitjançant el comerç dels cítrics (Vicens, 1993)<sup>357</sup>.

El 1871, per tal de fer front a la crisi, els teixidors constituïren la cooperativa La Esperanza que tenia per objectiu la venda conjunta cap a l'exterior, mentre que l'adquisició de

<sup>355</sup> Cal destacar que malgrat la indústria tèxtil fos la més important, també hi va haver altres iniciatives manufactureres rellevants: fàbriques de xocolata (p.ex. Joan Joy, Josep Pastor, Pere Joan Pastor, Miquel Forteza, Lluís Cortès, Joan Ensenyat, etc); fàbriques de gasosa (p.ex. Can Clin); fàbriques de sabó (p.ex. Can Puig, Agustí Pomar i Sabons Rei); arts gràfiques (p.ex. Impremta Marquès i la de Can Calatayud); serradores i fusteries; embotits de porc (p.ex. Cas Sit, Can Lau, Can Rei des Pont, etc); adoberia de pell (p.ex. Can Cremat), ... (Bernat, 1999; Pérez, 2004).

<sup>356</sup> A la segona meitat del XIX s'establiren un seguit de famílies que tendrien certa rellevància social com per exemple: els Marquès, els Roses, els Bisbal o els Castanyer. El primer en establir-se fou Joan Marquès i Marquès que hi anà al 1837, cridat pel seu conco, mossèn Bartomeu Marquès. Payeras (1973:227) ens diu que "el vocal [de la primera Junta de Govern del Banc de Crèdit Balear] don Antoni Marquès i Marquès fou batle de Palma. Col·laborà eficaçment amb el seu germà don Joan i amb els seus altres germans don Francesc i don Baltasar –tots ells naturals de Sóller– en la fundació i creixement de la ciutat de Lares, a Puerto Rico". La presència sollerica a la colònia va estar, en certa manera relacionada amb el Banc de Crèdit Balear. D'altra banda, el 1905 la firma Roses y Cia fundà la central sucraera Cambalache; també es poden apuntar la Puerto Rico Distilling Company de 1906 i la Soller Sugar Company de 1909. La situació canvià amb la pèrdua de les colònies (1898) i sobretot a partir de 1921 quan els EUA limitaren la immigració a Puerto Rico (Cubano, 1993).

<sup>357</sup> Entre els emigrants es troben els principals llinatges dels que després seran les elits industrials i comercials de la Vall: els Cardell a Stuttgart; els Magraner-Berio a Amiens; els Ferrer a Mèxic; els Alcover a Saarbrücken; els Colom a Perpignan; els Frontera a Mèxic i Alemanya; etc (Castanyer, 1981/1982). Per exemple la fàbrica de Can Pastor, de la família Ensenyat, té els seus orígens en el retorn de capitals procedents de Puerto Rico (Entrevista a Jeannette Casasnovas Bernat, 12/02/2009).

matèries primeres i la pròpia manufactura es feia individualment<sup>358</sup>. Els capitals retornats dels emigrants fou un dels principals elements que permeteren la transformació urbana del poble – eixamples, casals i modernisme–, així com la creació de grans empreses –El Gas, Banc de Sóller, Ferrocarril de Sóller, fàbriques, etc– (Castanyer, 1981/1982; Bernat, 1999). Cal destacar el paper dels emigrants a Puerto Rico que havien acumulat importants capitals a la colònia espanyola on s'explotava a la població –unes 30 mil persones– en règim d'esclavitud fins el 1873 i llavors en condicions de semiesclavitud. La constitució del Banc de Sóller (1889) va canalitzar bona part d'aquelles aportacions de capitals dels emigrants, fent de pont vers les inversions locals (Castanyer, 1981/1982).

Roca (2006) destaca el fet que en els anys 1870 uns 32 obradors sollerics abastiren de tela de llista a l'industrial palmesà Vicenç Juan Rosselló, la qual cosa indica que en aquells moments restaven, d'alguna manera, vinculats a les exigències procedents dels grans empresaris ciutadans. Cap a finals del segle XIX es produeix una concentració fabril amb una progressiva mecanització i la quasi desaparició dels telers manuals i, segons Roca (2006:17), es produeix una segona fase de concentració empresarial. Les fàbriques s'alimentaven de carbó de coc procedent de Cardiff i Newcastle, la maquinària venia de Barcelona, així com els filats de cotó i el tint (Serrano et al., 1990; Pérez, 2004). A l'esclat de la Primera Guerra Mundial es troben a Sóller 8 propietaris, 182 telers mecànics i 2 telers manuals. S'estava en condicions d'abastir de teixits als països europeus durant el conflicte bèl·lic, al temps que s'havien reprès les activitats comercials des del Port de Sóller que exportaven teixits i queviures i importaven carbó i altres matèries primeres (filatures de cotó procedents de Barcelona) per a la indústria tèxtil.

Segons Serrano et al. (1990) la localització de les fàbriques cercà la proximitat dels corrents d'aigua i s'ubicaven, majoritàriament, al centre del poble. A diferència d'Esporles on s'aprofitava l'aigua com a força motriu, a Sóller l'aigua esdevé un element clau del propi procés. Miquel Arbona (1977:248) apunta dues característiques que poden explicar, parcialment, el desplegament de la indústria tèxtil: "l'abundància d'aigua, indispensable per les operacions de blanqueig i tint, i la sortida fàcil de les aigües emprades per rentar el cotó blanquejat o tenyit. L'altra característica particularment favorable és que, la major part de l'any, dins la nostra vall la humitat de l'aire és propícia al bon rendiment de les màquines de filar i de teixir, que en una atmosfera massa seca treballen amb un rendiment inferior". Els vectors energètics d'aquesta indústria foren primer el carbó i el fuel oil, i llavors l'electricitat. El fet que Sóller comptàs amb la societat El Gas SA (1893) i Eléctrica Sollerense (1903) tampoc ha de descartar-se com a element a considerar per tal d'entendre el motiu pel qual s'ubiquen en aquesta localitat les fàbriques tèxtils formades per capitals que es troben en les principals iniciatives empresarials de la Vall (Banc de Sóller, El Gas, Ferrocarril). Un altre qüestió a tenir en compte és la presència de persones qualificades i ensinistrades que treballaven el tèxtil. Després del declivi de l'activitat al llarg de la segona meitat del segle XIX, la concentració fabril s'aprofità d'aquesta situació que permeté disciplinar la força de treball.

A la taula 95 apareixen les fàbriques solleriques, les diferents societats propietàries i en alguns casos la seva composició accionarial. Val la pena destacar que la indústria tèxtil sollerica va viure una època daurada gràcies a les conjuntures bèl·liques, el treball intensiu femení i la importació de matèries primeres –filats de cotó, tints i combustibles–. Molts dels centres fabrils de Sóller corresponien a les famílies que havien tengut les anomenades botigues de teixidor<sup>359</sup>. En un principi tenim unes estructures empresarials de caire familiar que s'anaren perfilant cap a fórmules més complexes, sota la figura de societats anònimes o d'altres. Els canvis empresarials, especialment vers estructures societàries, coincidiren amb el moment en que molts emigrants, particularment els de Puerto Rico, retornaven a Sóller (Quetglas i Bernat, 2008). Així i tot, en dites estructures societàries predominava una composició fonamentalment familiar. Castanyer (1981/1982) també constata l'origen dels capitals que alimenten la configuració d'aquesta indústria, en bona mesura, en els retorns de capitals d'emigrants

<sup>358</sup> El 1874 la societat comptava amb 51 mestres, entre els que destaquen els 4 grans que aprofitaven 40 reals de billó a la festa de la patrona dels teixidors: Damià Morell Muntaner (Can Lau); Josep Morell (Can Bac); Jaume Ensenyat (Can Silles); Gabriel Albertí (Can Sivella). Els altres 8 grans que aprofitaven 20 reals de billó eren: Cristòfol Pizà (Can Mà Fresca); Josep Frontera (Can Ros); Josep Magraner (Can Prunera); Damià Canals (Can Mart); Bartomeu Frontera (Can Pelut); Damià Ensenyat (Can Pastor); i Miquel Morell (Arbona, 1996:36; Quetglas i Pérez, 2006).

<sup>359</sup> Miquel Arbona (1977) exposa que a les botigues de teixidor se blanquejava, tenyia i emmidonava i també és teixia. El 1898 tan sols quedaven 8 botigues i altres s'havien convertit en fàbriques mecanitzades.

sollerics, com per exemple Pere A. Alcover Pons, emigrat a Biezius (França), a principis dels 1940, dirigia algunes de les societats més importants de Sóller: El Gas SA, el Ferrocarril de Sóller i el Banc de Sóller.

Sóller comptà amb un important moviment obrer degut a l'existència de grans empreses: el Ferrocarril de Sóller, el Gas SA i les fàbriques tèxtils, entre d'altres. El 1917 es va crear la FOS (Federación Obrera Sollerense), de la qual La Lucha fou el sindicat tèxtil, constituït el 1919. Amb la Dictadura de Primo de Rivera molts dels sindicats foren declarats il·legals. Així mateix, en aquells moments d'hegemonia de la burgesia conservadora i vinculada a la farsa política de la dictadura, es fundà el Foment de Cultura de la Dona que fou impulsat per Maria Mayol Colom al 1928 (Quetglas, 2008a). Els anys 1930 hi havia un bon grapat de sindicats vinculats a la Casa del Poble (1932). Aquestes estaven, majoritàriament, vinculats a l'UGT: La Fraternidad, del sector de la construcció; La Evolución, del sector de la fusta; Sociedad Obrera del Ramo Textil, Sindicato de Oficios Varios. Emperò també hi havia el Sindicato Único de la Construcción vinculat a la CNT; Acción Obrera, sindicat catòlic associat a la Federació Catòlica Obrera de Mallorca; i el Consejo Obrero Ferroviario i Sindicato de Obreros Metalúrgicos, dels que no hem pogut saber la seva adscripció (Quetglas i Bernat, 2008).

L'esclat de la Guerra Civil a Sóller va tenir unes fortes repercussions, precisament pels petits espais de llibertat assolits durant els anys de la Segona República, per a les classes populars, però també per a una part de la burgesia –bona part d'aquesta formada per emigrants retornats– que trencà amb la classe dirigent més conservadora. La investigació d'Antoni Quetglas (2008) desvetlla com unes 168 persones de Sóller varen ser empresonades, 4 foren afusellades en Consell de Guerra i altres 8 afusellades clandestinament, i al 1944 es comptabilitzaven unes 67 persones en llibertat vigilada. La major part dels represaliats foren persones actives durant els anys de la República i molts eren treballadors del ferrocarril, manobres, obrers del tèxtil, funcionaris de l'Ajuntament i mestres. Emperò, en el cas de Sóller és significativa la forta repressió sobre membres de la burgesia que havien format part dels consistoris republicans, entre els que trobam: Bonaventura Mayol Puig (comerciant de taronges a Vilareal); Antoni Mayol Simonet (emigrant a Puerto Rico, Sucre de A. Mayol & Co); Josep Serra Pastor (apotecari de Sóller); Guillem Puigrós Iglesias (propietari de l'Hotel Costa Brava); etc. Molts d'ells sofriren la presó, la confiscació de béns, imposició de multes i també feren grans donatius a la "causa" per tal d'evitar represàlies (p.ex. Bonaventura Mayol donà 250 mil pessetes). Destaca la condemna a mort de Bernat Marquès Rullan –havia emigrat a Puerto Rico on va fundar Cafés Marquès; posteriorment a Mallorca fundà Frío Balear–, de Llorenç Roses Bermejo –nascut a Puerto Rico i quan va arribar a Mallorca, invertí en propietats a Sóller i fou el promotor de la urbanització de Palmanova a Calvià– i Josep Serra Pastor que finalment fou indultat. Bernat Marquès era cunyat de la intel·lectual feminista sollerica Maria Mayol i estava emparentat amb el batle de Palma Emili Darder (la seva filla era cunyada d'Emili Darder) i Llorenç Roses Bermejo era cunyat d'Emili Darder i havia estat el batle de Sóller per Esquerra Republicana. Els dos foren afusellats. Crida l'atenció que Llorenç Roses Bermejo no es salvà de la pena de mort tot i estar emparentat amb la família March. L'esposa de Joan March Servera, Carmen Delgado Roses, era la filla d'Antònia Roses Siragusa, d'origen solleric, familiar de Llorenç Roses i també d' Arecibo (Puerto Rico). En el cas de la família Marquès es varen requisar tots els seus béns, se'ls imposà la multa més elevada de les Balears (160 mil pessetes) i la resta de la família fou empresonada. En aquestes famílies es comptabilitzen 2 afusellaments i 10 detinguts (Herranz i Roque, 2006; Quetglas, 2008).

L'aixecament va imposar l'ordre social a la vall de Sóller i a partir d'aleshores fructificà la mitologia de la "calma" del poble, mentre les fàbriques abastien de roba a l'exèrcit rebel. Jaume Casanovas Pastor de Can Cremat va substituir a Josep Serra Pastor al capdavant de l'Ajuntament, càrrec que ocupà fins el 1941 quan fou substituït per Antoni Castanyer Casanovas de Can Batach (càrrec que ocupa fins 1948) (Quetglas, 2008). Les fàbriques solleriques foren intervingudes durant la Guerra Civil per tal d'abastir de material tèxtil a l'exèrcit aixecat i en aquells moments s'arribà a treballar les 24 hores en dos torns, amb una mitjana de 60 treballadors per torn. La interrupció dels fluxos comercials amb Barcelona feu que la matèria primera, els filats de cotó, s'haguessin d'importar des d'un altre país feixista veí: Itàlia (Bernat, 1999). La major part dels treballadors eren dones, i l'excepció de la Guerra Civil va tirar per enterra les demandes del moviment obrer que havia reclamat millores salarials i una jornada laboral de 8 hores, fins al punt d'organitzar una vaga general al 1932 (Castanyer, 1981/1982; Serrano et al, 1990). Emperò la recuperació del teixit industrial espanyol després de

la Guerra Civil, especialment el tèxtil català, i dels altres països europeus després de la Segona Guerra Mundial va marcar la decadència del tèxtil solleric. El 1940 hi havia a Sóller 11 propietaris i un total de 522 telers mecànics (Serrano et al., 1990).

<b>Taula 95. Les fàbriques tèxtils de Sóller (Font: elaboració pròpia a partir de Serrano et al., 1990; Castanyer, 1981/1982; Pérez, 2004; Colom et al., 2008).</b>				
	Adreça	Any Obertura	Any Tancament	Observacions
La Solidez	C/Romaguera núm.18	1880	1965	La Solidez SA (1880-1925) amb Jaume Joy Castanyer (225 accions), Jeroni Estades Castanyer (15 accions), Antoni Joan Castanyer Garau (15 accions), Nicolau Cortès Miró (15 accions). Jaime J. Joy Castañer (1926-1934); Unión Textil SA (1937-1965) amb V. Alcover Palau, A. Alcover Palau, S. Alcover Palau, J. Pizà Arbona, M. Pizà Arbona, G. Frontera Magraner, M. Oliver Deia, J. Mayol Serra, J.M. Puig Morell, G. Castañer Rullan.
Can Padaçot	C/Capità Angelats núm.12	1886	1970	José Marqués Mayol (1886-1893); Frontera Forteza y Cia (1893-1902) amb Sebastià Alcover Arbona, Bartomeu Frontera Bauzà, Joan Pizà Castanyer, Antoni Forteza Forteza; Pizà Forteza y Cía (1903); el 1908 surt el soci A. Forteza i es diu Pizà, Alcover y Cía (1908-1922), formada per Sebastià Alcover Arbona, Margalida Pizà Mayol, Bartomeu Frontera Pizà i Vicenç Alcover Colom; Vicente Alcover Colom (1922-1938); Tejidos Alcover SA (1939-1942); Fabril Balear SL (1943-1945); Tejidos Alcover SA (1945-1970).
Ca les Ànimes	C/Ànimes núm.9-11	1892	1994	Albertí Frontera y Cia (1892-1899), formada per Gabriel Albertí Pons, Jordi Frontera Mayol, Josep Pizà Vicens i Josep Magraner Ferrà; Frontera y Cía (1899-1901); Frontera, Mayol, Cortés y Cía (1901-1903) constituïda per Jaume A. Mayol Arbona, Nicolau Cortès Miró i Josep Magraner Ferrà; Frontera, Mayol y Cía (1904-1907); Mayol, Cortés y Cía (1908-1922); Mayol y Cía (1923-1940); Mayol SA (1940-1975).
Can Civella	C/Pau Noguera núm.60	1893	1960	Andrés Albertí y Cía (1893-1904); Andrés Albertí Pizà (1904-1912); Miguel Arbona Rullan (1912-1919); Arbona y Alou, Societat en Comandita (1919-1934) formada per Miquel Arbona Rullan i Bartomeu Alau Servera; Vda. de Miguel Arbona Rullan (1935-1952); Comunidad de Bienes Hijos de M. Arbona Rullan (1953-1960).
Ca na Beta (Can Pisà)	C/Isabel II núm.67	1894	1981	Lanuzo y Cía (1894-1904) fundada per Miguel Lamuza Rosselló, Monserrate Morey Mayol i Jaume Frau Torres. Juan Pizà Castañer (1911-1930); Hijo de Juan Pizà Castañer (1931-1942) amb Joan Pizà Arbona, Miquel Pizà Arbona, Francisca Pizà Jaquotot, Josep Pizà Ferrer i Joan Pizà Jaquotot; Miguel Pizà Arbona (1943-1961); Hijos de Juan Pizà Castañer SA (1962-1981).
Can Moana	C/Pons núm.5-7	1895	1966	Pere Antoni Rullan Colom (1895-1914); Hros. de Pedro Antonio Rullan (1915-1924); Hijos de Pedro A. Rullan (1925-1966) formada per Josep Colom Casasnovas, Bernat Marquès Rullan, Antoni Joy Joy i Marcellí Rullan Oliver.
Can Bac	C/Rentadores	1899	1980	Joan Morell Coll (1899-1918); Vda. de Juan

	núm.3			Morell (1918); Mayol Frontera y Cia (1919-1931), formada pels successors de Joan Morell; Pere Alcover Magraner; Joan Puig Rullan; Damià Mayol Alcover i Guillem Frontera Magraner. El 1931 es disol i es refunda sota la raó social de Frontera y Puig (1931-1980), Societat en Comandita, formada per Guillem Frontera Magraner i Josep M. Puig Morell. El 1962 es diu "Frontera y Puig".
Cas Pastor	C/Pastor núm. 14	1900	1962	Enseñat Hermanos (1900-1922) fundada per Pere Antoni Ensenyat, Josep, Damià i Francesc Ensenyat; José Enseñat Mayol (1922-1939); Pons y Cia, Societat en Comandita (1939-1942); Enseñat SL (1942-1951); Vda. De José Enseñat Mayol (1952-1962).
Fàbrica Nova	Camí de Cas Jurat núm.2	1922	1970	Rullan y Mayol Societat en Comandita (1922-1943) amb en Damià Mayol; Oliver, Bauzá y Cia SL (1943-1953); Textil Mallorquina SA (1953-1970). Aquesta canvia de raó social múltiples vegades, però sempre hi trobam Damià Mayol al darrera.
Can Pelut	C/Josep M. Quadrado núm.6	1924	1968	Bartomeu Frontera Pizà y Cia, Societat en Comandita (1924-1935); Hros. de B. Frontera Pizà y Cia (1937); Bernat y Cia, Societat en Comandita (1938-1943); Bernat SA (1944-1954) formada per B. Morell Bauzá, Pere Antoni Frontera Pizà, Mateu Frontera Pizà, Joan Frontera Pizà, B. Bernat Canals, J.B. Ensenyat, A. Canals Rullan, F. Colom Oliver, A. Coll Colom, J. Morell Bauzá. Textil Isleña SA (1955-1968).
Sa Filadora	Camp Llarg	1944	1977	Miguel y Juan Pizá (1944-1961); Hilaturas Pizá SA (1962-1977).
Can Cap-a-Puig	C/Mar núm.144	1957	1962	Juan Mayol Mayol (1957-1959); Juan Mayol Tomás (1959-1960); Juan Mayol Mayol (1960-1962)
Can Fiolet	C/Pau Noguera núm.24	1960	1962	Tejidos Bernat SA

Després de la Guerra Civil, i més particularment quan esclatà la Segona Guerra Mundial, el capital sollerí començà a abandonar el negoci tèxtil. Així mateix, el 1944 alguns empresaris de Sóller constituïren la fàbrica de filats Sa Filadora per tal de rompre la dependència respecte de les filatures de cotó foranes. Segons Aspiroz (2003:196) al 1950 aquesta era l'única fàbrica de filatura de Mallorca, que no permetia resoldre la dificultat d'accedir als filats de cotó per mor que tan sols produïa filats del número 22, per la qual cosa s'havien d'importar la major part dels filats de cotó de la península.

La militarització de les instal·lacions del Port de Sóller retallà el trànsit comercial i a remolc d'això, es produeix una certa relocalització de la inversió per part dels capitals sollerics en la indústria tèxtil cap a d'altres indrets de Mallorca, com és l'exemple el cas de Damià Mayol Alcover que estableix al Pont d'Inca la Textil Mallorquina SA al 1943<sup>360</sup> (Castanyer, 1981/1982).

A partir dels anys 1960 la major part de les fàbriques anaren tancant les seves portes ja que els capitals començaren a col·locar-se en altres activitats que els hi asseguraven unes majors taxes de benefici. Aina Serrano et al. (1990:131) conclouen en el seu treball sobre el tèxtil a Sóller que la reconversió cap el sector serveis "conduïx a reflexionar sobre la solvència i competitivitat de les empreses solleriques en el mercat mundial, i les causes del seu desmantellament. A la vista de les dades ofertes, cal asseverar que les fàbriques tèxtils disposaven de quotes de mercat, produïen amb fluïdesa cap els centres de demanda

<sup>360</sup> La Gran Enciclopèdia de Mallorca (1993, volum 13) recull a l'entrada del Pont d'Inca que allà s'instal·là al 1928 la fàbrica tèxtil Can Rullan (Sa Cotonera Balear) de capital sollerí. Un altre empresari sollerí que instal·la una fàbrica tèxtil fora de Sóller és Vicenç Ensenyat que al 1918 fundà la fàbrica de teixits Vicente Enseñat a Inca que el 1934 comptava amb una plantilla d'unes 120 persones (Aspiroz, 2003; Roca, 2006).

principalment peninsulars, i fins i tot –i això en dates ben recents– ampliaven capital i modernitzaven les seves infraestructures. Tanmateix, la irrupció del turisme de masses provoca que aquests consorcis, competitiu –això no ha d'oblidar-se–, tanquin les seves portes i obrin pas a un model de creixement de caràcter fortament especulatiu, en el qual el factor industrial “clàssic” no compta per res. La terciarització aterra a Sóller i, com en altres punts de l'illa, incentiva un procés abrupte de desindustrialització”.

No obstant això, pensam que aquesta conclusió caldria enquadrar-la en l'evolució del context geopolític i geoeconòmic internacional, així com les particularitats socioeconòmiques i polítiques d'aquells moments. Per exemple, en els anys posteriors a la Segona Guerra Mundial, quan s'inicià la caiguda de la indústria sollerica, es començà a produir un recanvi generacional dins la burgesia industrial que segueix com a grup dominant. Molts dels membres d'aquella burgesia destinaren parts dels capitals acumulats en inversions immobiliàries, tant a Palma com a Sóller, i també en inversions turístiques: els Alcover de Can Padaçot construeixen l'Hotel Eden (1957); els Cortès construeixen l'Hotel Generoso (1950); l'emigrant a Alemanya i accionista industrial de Can Pelut, Joan Frontera Pizà (retornat a Sóller el 1943) junt amb na Magdalena Mayol (nascuda a França i retornada a Sóller el 1950) construeixen amb capitals procedents de l'emigració i de la indústria tèxtil l'Hotel Roma cap a mitjans dels anys 1950; Josep Ensenyat de Can Pastor i Jeannette Casasnovas Bernat (nascuda a França i retornada el 1946), amb capitals procedents dels pares d'ella (comerciants de fruita a l'engròs a Marsella), construeixen l'Hotel Mare Nostrum (1956)<sup>361</sup>; l'aliança matrimonial entre la família Pizà i els Magraner aporta els capitals per a la construcció de l'Hotel Porto Sóller (1970) i un altre membre de la família Magraner construeix l'Hotel Costa d'Or (1951) a Llucalcari; Jaume Ensenyat de Can Pastor i la seva dona Antònia Alcover de Can Padaçot construeixen l'Atalaya Club (1969); i la família Mayol de Ca les Ànimes constitueixen l'empresa de vaixells d'excursions turístiques (“golondrinas”), Barcos Azules (1975).

Així mateix, l'apropiació per part dels rebels de les principals zones industrials espanyoles no va suposar la desaparició immediata del tèxtil solleric, ja que tal com es pot apreciar a la taula 95, encara hi va haver alguns intents de continuar els processos d'acumulació per aquella via. La ruptura del capitalisme fordista que, a l'Estat espanyol duia l'encuny dictatorial, va acompanyar a la desaparició dels darrers centres fabrils de Sóller, en consonància amb el progressiu desmantellament del teixit industrial espanyol i la deriva cap a d'altres vies d'acumulació del capital (Etxezarreta, 1991). La reconversió de la indústria tèxtil, impulsada governamentalment, fou aprofitada pels capitalistes sollerics que quedaven a principis dels 1970. Així, l'Estat subvencionà amb 2000 pessetes el teler destruït. Les dues darreres fàbriques que tancaren les seves portes foren la de Can Pizà a principis dels 1980 i la de Ca les Ànimes a la primera meitat dels 1990 (Collado, 20/08/2010).

#### *b) La llana a Esporles.*

El cas d'Esporles, junt amb el cas de Sóller, és probablement del que es té un major coneixement científic en quant a l'evolució de la seva industrialització, principalment de la mà del sector tèxtil llaner (Escartín, 1991a)<sup>362</sup>. D'entre els motius pels quals Esporles va esdevenir una localitat industrial, Escartín (1991a) assenyala: l'abundància d'aigua emprada com a matèria primera del procés fabril i com a vector energètic i l'abundant mà d'obra barata. Emperò, l'autora avança que altres viles disposaven de dits elements i en canvi no es produí aquesta intensificació industrial. Escartín (1991a) exposa com l'estructura de la propietat rústica –gran propietat en mans de persones no esporlerines<sup>363</sup>– i el tipus de cultiu –secà (olivar)– i el treball assalariat dels esporlerins –jornalers– són elements a tenir en compte a l'hora d'interpretar la industrialització d'Esporles. D'acord amb Escartín (1991a), Esporles era deficitària en els productes agroalimentaris que consumien els seus habitants i l'oli, producte excedentari, era exportat. Emperò aquest producte estava controlat pels grans propietaris. Així doncs, sembla que hi havia un “exèrcit” de treballadors del camp que per tal de proveir-se dels béns de consum de subsistència varen haver de recórrer a l'autoexplotació, posant a treballar a

<sup>361</sup> Entrevista a Jeannette Casasnovas Bernat (12/02/2009) i Francisca Mayol (12/02/2009).

<sup>362</sup> A Esporles hom pot destacar les fàbriques de paper (Bartolomé Camps i Fàbrica Trías) i, en menor mesura, la fabricació de sabó, oli, farina, descloscat d'ametlles, teules o guix (Escartín, 1991a).

<sup>363</sup> El 1950 tenim que: el 78% de les terres pertanyien a no esporlerins; de 749 famílies que hi havia a Esporles, 575 no tenien terres (Escartín, 1991).

tots els membres de la família i ampliant les jornades laborals, més enllà del treball agrícola. Escartín (1991a:45) escrivia que "hom pot insinuar que si els camperols haguessin tengut un troç de terra suficient per a poder viure llur resposta als estímuls de la indústria possiblement hagués estat diferent".

La família Gual de Torrella era la propietària de la possessió més extensa d'Esporles, Can Canet. No només comptava amb una gran extensió de terra (554 Ha) (Escartín, 1991a) sinó que també concentrava abundants recursos hídrics, és a dir també eren aiguatinents. Els capitals dels terratinents i la concentració de terra i aigua, va permetre que a Canet s'instal·lessin diversos establiments industrials. Entre aquests destaquen el de la fabricació de paper (blanc i d'estrassa), de sabó dur, tèxtil (flassades) i de ciment (Fàbrica La Nacional). Escartín (1991b) apunta que "el que resulta sorprenent no és tant el nombre d'establiments com que el capital invertit prové de diferents famílies nobles".

Joan Riutort Palmer que era l'arrendatari de la possessió de La Granja –propietat de la família Fortuny– de la que surt la Font de la Vila (Ginard, 1995), va instal·lar a mitjans segle XIX batans en un molí de la possessió. Riutort batanava les flassades per fabricants de Palma, entre ells l'industrial Juan Ribas. El 1870 estableix la primera factoria, el Molí Draper i al cap de poc temps adquireix nova maquinària i estableix una nova factoria al pont de La Granja, coneguda com Sa Torbina. El 1886 Riutort va obrir una nova fàbrica al centre urbà, on traslladà la maquinària i n'adquirí de nova. El 1912 per causes que per nosaltres són desconegudes, Riutort va haver de vendre la fàbrica a la família Fortuny, els propietaris de La Granja. Els anys 1920, l'empresa es constitueix en societat limitada i el 1926 es diu Compañía Fabril. El conflicte de l'aigua sorgit entre els germans Raimundo i Antonio Fortuny (Compañía Fabril) i Jordi Fortuny (La Granja) ja que aquest darrer els hi cobrava una elevada renda per l'ús de l'aigua, feu que els dos primers es decidissin per aixecar una nova fàbrica a Son Tries que també comptava amb aigua. Es veu que els hi surt més a compte comprar la finca que pagar la renda. Aquesta fàbrica va viure els moments d'esplendor en motiu dels grans conflictes bèl·lics – Primera Guerra Mundial i Guerra Civil– quan abastí als exèrcits de teixits, principalment flassades de llana, però també roba de llista. Aquestes fabricacions s'elaboraven en base al treball femení i cap el 1934 ja hi havia motors pesats d'oli (265 CV) (Escartín, 1991a).

Alguns dels obrers que havien treballat amb Riutort fins el 1882, varen establir una instal·lació fabril al molí de Can Mas. Pedro Bosch Oliver, secretari de l'Ajuntament, es va associar a ells i construeixen una nova fàbrica. Bosch es va fer al cap de poc temps amb el control de l'empresa. La fabricació de flassades de llana experimentà un punt àlgid amb la Guerra de Cuba i Filipines. Escartín (1991a:61) ens diu que "igualment que Riutort, Pedro Bosch s'endeutà i ha de vendre la fàbrica". El mateix 1912 l'empresa es comprada per capitals catalans, Juan Cuerda i Clemente Verdaguer, que funden la societat Cuerda y Verdaguer (coneguda com Can Campos). El 1914 quedà en mans de Clemente Verdaguer i arribà a tenir 3 centres fabrils. Es combinava el teler mecànic amb el teler manual. Quan esclatà la Guerra Civil la gestió passà a mans de José Llaseras ja que Verdaguer no es podia desplaçar de la "Barcelona Republicana" a la "Mallorca Nacional". Sembla que en els primers moments els treballadors de Can Campos intentaren col·lectivitzar la fàbrica (Quetglas, 6/04/1986). A finals dels anys 1930 els propietaris de Casa Ribas (Herederos de Vicente Juan Ribas) es feren amb la fàbrica que passà a dir-se MITSA (Manufacturas e Industrias Textiles SA). Aquesta família-empresa ja tenia un altre establiment fabril al poble. A més d'aquestes dues grans empreses hi havia la de Pedro Roma Perelló (Ca n'Esteva) dedicada a la manufactura de teixits de cotó que va ser militaritzada durant la Guerra Civil i la de Jaime Enseñat que fou absorbida per Textil Esporles el 1952.

Els centres fabrils d'Esporles podien arribar fins a 350 treballadors, que en la seva majoria eren dones, dedicades als treballs menys qualificats i més mal pagats. El 1940 a Esporles tenim que el 22% de la població activa es dedicava a activitats agrícoles, mentre que el sector industrial i aquelles professions associades a aquest (p.ex. fusters, picapedrers, broadores, etc) absorbién el 50% (Escartín, 1991a).

Aquesta realitat obrera i industriosa es manifestà en l'organització dels treballadors i treballadores del poble. El poble havia començat a expandir-se cap a la zona coneguda com sa Vilanova on residien les classes populars i entre la Vilavella i aquella, a Son Tries, s'aixecà la Casa del Poble (1923) en un terreny que eren d'Alexandre Jaume i que deixà en condicions



favorables als treballadors esporlerins<sup>364</sup>. El 1912 s'havia fundat la societat La Siempreviva i segons Escartín (1991a:99) aquest fet "no serà mai acceptat pels patrons d'Esporles, que d'una manera continuada acomiadaran als operaris pel *delicte* d'estar associats a aquesta i qualsevol altre societat gremial". Posteriorment es funden un grapat d'associacions: Federación Obrera Esporlerina (1918); Sociedad de Fomento Esporlerina (1924); Sindicato Textil; Sindicato del Ramo Textil; Sindicato del Ramo de la Construcción; etc. Destaquen les vagues de 1923 i de 1926. La primera, protagonitzada pels 350 treballadors de la fàbrica de Clemente Verdaguer i que durà 46 dies; la segona, protagonitzada pels treballadors de Can Fortuny, en motiu de l'acomiadament de 6 treballadores, es posaren en vaga 119 treballadors d'un total de 244 (Escartín, 1991a).

La puixança econòmica d'Esporles es manifesta en la producció de l'espai, especialment en l'aprovació de l'eixample que tenia per objectiu unir la Vilanova –anomenada la "Rússia" esporlerina per Quetglas, 6/04/1986– en un moments en que la població fregava quasi els 3 mil habitants. L'arquitecte Josep Alomar Bosch fou l'encarregat de redactar el projecte el 1918. El projecte aprovat el 1922 i modificat en diferents ocasions, abraçava una gran proporció de sòl (11,6 Ha) que no fou colmatat fins el 2004. La modificació del projecte de 1929 va respondre principalment al fet que s'havia de donar sortida al projecte de sala d'espectacles promogut pels grups conservadors, El Coliseo, per la qual cosa s'havia d'obrir un carrer. El projecte de modificació de l'eixample i del nou edifici estaven signats pel mateix Josep Alomar. El 1926 com ja s'ha esmentat anteriorment, els Fortuny construïren una nova fàbrica als terrenys de Son Tries que estaven afectats pel projecte d'Eixample. Els propietaris industrials es queixaren davant l'ajuntament en defensa dels seus interessos i en contra de la urbanització d'aquells terrenys. Quan acabà l'aventura industrial esporlerina, els propietaris industrials varen urbanitzar aquells terrenys (Rullan, 2007a).

El fet que a Esporles hi hagués una important organització social dels obrers amb influència de les idees socialistes, feu que l'esclat de la Guerra Civil hi tingués greus conseqüències. La repressió s'exercí sobre aquells que s'havien significat durant els anys de la República i es comptabilitza una vintena de persones desaparegudes entre les que destaca, entre d'altres, el que fou batle socialista, Tomàs Seguí Seguí (conegut com En Ramellí i com en Bonjesús de Sa Vilanova)<sup>365</sup> (Quetglas, 6/04/1986; Capellà, 1989). Durant la Guerra Civil les fàbriques i la por s'instal·laren a Esporles amb la intensificació de la fabricació de teixits per l'exèrcit rebel. Cap els anys 1950 la fabricació de teixits començà a entrar en declivi i va acabar tancant les portes al cap de poc temps (Escartín, 1991a).

### *c) La gran indústria tèxtil a Menorca.*

Al llarg del segle XIX, el tèxtil menorquí va patir una forta decadència i si al 1818 es trobaven a Alaior 53 teixidors, a finals dels 1880 se troben a tota Menorca uns 48 teixidors, 21 d'aquests a Alaior. Una crisi que es circumscrigué al voltant dels anys 1830. Casasnovas (2006) estableix que la causa de la decadència dels teixidors locals estaria en la substitució dels teixits menorquins per altres importats i contradiu a M.A. Marquès per qui el declivi dels teixidors alaiorencs estaria relacionat amb la irrupció de la gran fàbrica Indústria Mahonesa SA. Casasnovas (2006) afegeix que probablement a la segona meitat del segle XIX es seguiren elaborant teixits de cotó per a consum local. El 1856 es constituí la societat Indústria Mahonesa SA (549 accions) formada per capitals maonesos en un 92,5%. Els principals accionistes eren el català Pere J. Plandolit (150 accions)<sup>366</sup> i el maonès Rafel Femenies (151 accions). Els Plandolit tenien vinculacions empresarials amb Menorca, per exemple en la participació a la Sociedad del Vapor Mahonés. Cal esmentar que molts dels capitals de l'empresa tèxtil estaven vinculats amb altres societats, destacant la Sociedad Mahonesa de Vapores (Manera i Casasnovas, 1998). La decisió d'ubicar a Cala Figuera (Port de Maó) aquesta gran fàbrica tèxtil estava motivada per:

<sup>364</sup> La Casa del Poble es construí en un terreny que era propietat d'Alexandre Jaume –segons Damià Quetglas (6/04/1986) també era el propietari de Son Tries–. Alexandre Jaume, militant socialista de Palma, fou condemnat a mort i afusellat el 24/02/1937.

<sup>365</sup> Jordi Tomàs (2008) ens relata la duresa de la repressió. Segons Tomàs (2008): "En Miquel Seguí membre del Sindicat Tèxtil i Fabril d'Esporles també hagué d'aguantar nombroses vexacions. Entre aquestes es troba el fet que li tallessin la llengua per no voler dir on s'amagava el seu germà [Tomàs Seguí]. Al dia següent trobaren els cossos dels dos esporlerins [Miquel Seguí i Josep Comas] nus damunt la freda pedra del cementiri de Palma".

<sup>366</sup> Posteriorment entra en la societat els naviliers catalans Tintoré (Casasnovas, 2006).

en primer lloc, el fet que els vaixells carregats de cotó procedent d'Amèrica haguessin de fer la quarantena al Llatzeret feia que la fàbrica de Cala Figuera tingués la matèria primera a tan sols uns quants metres i per això era més barat el cotó a Maó que a Barcelona; en segon lloc, la crisi de la primera meitat del XIX ofería una mà d'obra abundant i, sobretot, barata i dòcil, per la qual cosa els capitalistes preferiren Maó a una bulliciosa Barcelona durant el Bienni Progressista (1854-1856). Així mateix, l'activitat manufacturera dels teixidors sembla que no desaparegué ja que la població de l'illa se seguia abastint de les peces que s'elaboraven a l'illa, tal com descriu l'Arxiduc Lluís Salvador (Casasnovas, 1998).

La Indústria Mahonesa fou una de les grans empreses tèxtils de l'Estat, amb 5874 m<sup>2</sup> edificats, uns 300 treballadors –fonamentalment dones–, 2 màquines de vapor de 50 CV, 302 telers, 12 mil fusos, etc. La maquinària procedia d'Anglaterra. Les peces teixides s'adreçaven especialment a Barcelona. Emperò com que també elaborava filats de cotó, una bona part d'aquests anaven a les fàbriques tèxtils de Mallorca en les que hi mancava la fase de filatura (Manera i Casasnovas, 1998; Casasnovas, 2006). La Guerra de Secessió dels EUA va provocar el que s'ha anomenat la "fam de cotó" i als anys 1860 la fàbrica havia de comprar el cotó a Barcelona; perquè els vaixells importadors ja no feien escala a l'illa del Llatzeret. En aquells anys la fàbrica entrà en crisi i el capital introduí mecanismes de flexibilització laboral que se traduïren en contenció salarial i unes dures condicions laborals que propiciaren l'esclat d'una vaga a l'estiu de 1873. Les elits menorquines tornaren a reclamar la condició de port franc pel port de Maó com a requisit fonamental per a la industrialització de l'illa. Aquest reclam no va ser satisfet i, tal com exposa Casasnovas (2006), fou una constant per part de les elits de l'illa.

La fàbrica de Cala Figuera feu fallida el 1879 i una part dels antics accionistes, junt amb Pau M. Tintoré, adquiriren en subhasta l'empresa. Es canvià el nom de l'empresa pel de Industrial Mahonesa (capital social de 400 mil pessetes dividit en 4 mil accions) de la que Tintoré en tenia mil. La gestió empresarial se divideix entre: la secció fabril dirigida per Joan Martorell Caules, que des de Maó s'encarrega de les qüestions relatives a la fabricació, i la secció comercial, dirigida per Pau M. Tintoré qui s'encarregaria de les qüestions relatives a l'adquisició de matèries primeres, comercialització dels teixits i qualitat dels mateixos. La política proteccionista de finals de XIX, per pressions dels lobbies industrials, se traduí en l'aprovació de l'anomenat Aranzel Cánovas de 1891. Aquest aranzel perseguia protegir les indústries tèxtil, metal·lúrgica i siderúrgica. Segons Casasnovas (2006) la fabricació tèxtil experimentà una etapa expansiva gràcies als efectes d'aquell aranzel i l'augment dels fluxos comercials cap a les Antilles.

La pèrdua de les colònies va suposar una fractura ja irrecuperable per a la fàbrica maonesa, que com la resta d'espanyoles, havia guanyat "múscul empresarial" gràcies a l'extraordinària situació de comptar amb aquelles colònies. Emperò, la pèrdua de les colònies posava en evidència una excessiva capacitat industrial a l'Estat. La Industrial Mahonesa introduí novament mecanismes de flexibilització del treball, al mateix temps que acudia a l'emissió de bons a curt termini per tal de poder fer front a la situació. La Junta d'Accionistes a l'agost de 1904 acordà la liquidació de la societat. L'empresari maonès Francesc F. Andreu (Eléctrica Mahonesa) proposà la reorganització de l'empresa amb la introducció de millores laborals i arribar a un acord amb els creditors. La societat es liquidà i el 1905 es constituí la nova raó social, La Fabril Mahonesa. Aquesta nova etapa va durar fins el 1910, any que tancà definitivament les portes. Casasnovas (1998:46) diu que "el tancament de La Fabril no resultà traumàtic per tal com els obrers acomiadats pogueren trobar col·locació en el puixant sectors de les bosses de plata o bé en l'Anglo". La desfeta financera i empresarial del 1911 que suposà la fallida del Banc de Maó i de l'Anglo va resultar en la desaparició de la gran empresa industrial del panorama menorquí. Casasnovas (2006) sostén que després del tancament de La Fabril Mahonesa no va desaparèixer totalment la manufactura tèxtil, ja que s'enregistren sortides de teixits a les estadístiques de comerç de cabotatge. En els anys 1930 a Maó hi havia una fàbrica tèxtil cotonera de certa importància. El seu propietari, Eugeni Valeri Sáiz fou assassinat en els primers mesos de la Guerra Civil.

#### *10.5.5.6. La indústria de la sal a les Pitiüses (i altres experiències industrials). L'extracció minera com a via d'inserció de les Pitiüses al capitalisme.*

Les Salines de les Pitiüses varen ser confiscades per Felip V després de la Guerra de Successió (1700-1715). Fins aleshores eren arrendades per la Universitat i els prohoms de l'illa

eren els encarregats de la seva explotació que es feia amb treball a jornal o amb esclau. El treball a les Salines, tal com exposà Vilà-Valentí (2000 [1953]) se concentrava als mesos estivals, justament al moment de menor treball al camp. Ferrer-Abárzuza (2003) esmenta que el treball esclau va fracassar per mor que suposava unes elevades despeses per tan sols 2 o 3 mesos de feina que durava la recol·lecció. Per altra banda, les Salines pitiüses d'acord amb Vilà-Valentí (2000 [1953]:131) "varen revestir –probablement sempre– un caràcter de gran explotació, que precisa d'un cert capital, una flota comercial i abundant mà d'obra". L'organització social del treball de l'explotació salinera era doncs ja la de la gran empresa, en la divisió de les tasques relatives al comerç i administració. Cap el segle XVIII les Salines presentaven un estat de cert abandonament. En aquells moments, les desavinences entre la Corona i la Universitat en quant a l'explotació de ses Salines es varen resoldre per la via judicial. La Corona arrendà el 1709 les Salines al mercader Baptista Visconti. Emperò, aquest contracte es va rescindir amb l'arribada al tron de Felip d'Anjou. Poc després, Felip V concedeix als eivissencs el consum gratuït de sal i a l'Ajuntament li atorgà una compensació de 2600 pesos anuals. El pla de millores dels il·lustrats –Miquel Gaietà i Soler– va realitzar obres a les Salines. La seva explotació fou arrendada i la seva gestió fou globalment deficitària –depenent de les conjuntures– i, fins i tot, arribà a haver-hi anys en que la sal quedà abandonada (p.ex. el 1783 queden 1,4 milions de fanegues sense carregar) (Vilà-Valentí, 2000 [1953]:132).

El procés desamortitzador de la segona meitat del XIX va comprendre la venda de mines i salines. Així, el 1871 es posaven a la venda ses Salines d'Eivissa que foren adquirides per naviliers mallorquins, encapçalats per Josep Astier qui era el director de l'Empresa Marítima de Vapor i vocal de la primera Junta de Govern del Banc de Crèdit Balear (Payeras, 1973; Pou-Muntaner, 1964a). Cirer (2004) esmenta que el 1878 la propietat passà a la societat Fàbrica de Sal de Ibiza. Segons Cirer (2004:42) Fàbrica de Sal de Ibiza estava encapçalada pel mateix Astier. Si miram la pàgina web de l'empresa Salinera Española<sup>367</sup>, allà es diu que aquesta va néixer el 1878, precisament el mateix any que la societat Fàbrica de Sal de Ibiza. Manera i Morey (2006) en el seu llistat sobre les societats mercantils existents a les Balears ens informen que entre aquestes es trobava Salinera Española, propietat de Manuel Salas; i Vilà-Valentí (2000 [1953]) comenta que l'empresa que explotava les Salines adquireix el nom de Salinera Española SA el 1898. Aquesta es coneixerà a l'illa amb el nom de "s'Empresa". La Salinera Española adquirí les salines de Formentera el 1897, però aquestes havien estat venudes anteriorment al 1871 i les Salines varen rebre el nom dels seus dos propietaris Ferrer i Marroig. Abans, el 1885 s'havia començat un projecte de reforma i condicionament de les salines eivissenques –i llavors les formenterenques– que tendrien una fortes repercussions socioeconòmiques<sup>368</sup>. Per una banda, s'introdueix de la mà de ses salines algunes innovacions tecnològiques (p.ex. el primer ferrocarril, la primera línia telefònica, molins de vapor, remolcador, etc). Les importants obres que se duen a terme varen reclamar grans contingents de treballadors i generaren tota una sèrie d'efectes indirectes sobre la societat ja que augmentaven els requeriments d'altres activitats (p.ex. ferrers, fusters, mestres d'aixa, picapedrers, etc) (Cirer, 1998; Cirer, 2004). Tot aquest procés, com s'ha esmentat anteriorment, va estar estretament vinculat als capitals mallorquins que participaven en una de les principals entitats bancàries de Mallorca, el Banc de Crèdit Balear. Les relacions entre l'empresa Salinera Española i el capital financer se reforcen amb la incorporació de La Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Balears, Sa Nostra en la societat al 1900 de la que posseïa 200 mil pessetes en obligacions. Aquesta participació de Sa Nostra és la més important de la cartera de valors de l'entitat bancària que al 31/12/1900 representava el 42,48% del total (Maixé, 2001).

Així mateix, Cirer (1998:44) comenta que "la companyia Salinera Española no portà tan sols la tecnologia industrial, sinó que també introduí definitivament els sistemes de contractació capitalistes". Enric Fajarnés (1961:22) escrivia a la revista del lobby empresarial –Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación–, respecte a l'explotació salinera per part de la societat mallorquina que: "aquell dia [el dia de la venda de ses Salines d'Eivissa] va entrar a Eivissa el gran capitalisme industrial [...] A les lluites partidistes del liberalisme monàrquic, la

<sup>367</sup> [www.salinarespanola.com/historia.html](http://www.salinarespanola.com/historia.html) (febrer 2009).

<sup>368</sup> Segons Vilà-Valentí (2000 [1953]) les salines eivissenques s'adquireixen per un valor de 1,16 milions de pessetes i les de Formentera per 30,4 mil pessetes. Entre les obres de reforma destaquen a Eivissa: dics de defensa de 3 kms per desviar els torrents i per protegir ses salines de les avingudes; 22 kms de calçada per separar i subdividir els estanyes; el sòl es va cobrir d'argila per tal d'impermeabilitzar-ho; a Formentera es dugueren també obres de millora i augment dels estanyes. El 1953 hi havia: a Eivissa, 2 locomotores i 80 vagons; i a Formentera, 2 locomotores i 48 vagons.

companyia salinera fou el gran cacic, el pes moltes vegades decidí [...] En aproximar-se eleccions polítiques, la salinera usava moltes trances per augmentar el nombre de treballadors eventuais a qui coaccionar [...] No estranyarem aquests procediments recordant les paraules de Sombart: l'empresari capitalista aspira al poder per lucrar-se i persegueix el lucre per tenir poder. Només qui domina pot lucrar-se, i qui se lucre augmenta el seu domini”.

Les Salines arribarien a ocupar de forma permanent uns 100 treballadors fixos i en els moments de collita a l'estiu arribava a tenir uns 1000 treballadors. El 1897 ja es tenen notícies d'una de les primeres vagues que tingueren lloc a l'illa per mor d'una rebaixa dels jornals (Cirer, 1998). Les Salines foren la llavor del moviment obrer de les Pitiüses i també el sector obrer més combatiu. A les salines eivissenques no hi ha una clara hegemonia sindical, mentre que a les formenterenques els obrers combregaven majoritàriament amb la corrent anarcosindicalista, destacant la figura de Josep Ferrer (Andreuet) (Parron, 2008).

Vilà-Valentí (2000 [1953]) parla d'unes corbes de treball a ses Salines que fan que es pugui identificar la seva recol·lecció amb l'activitat agrícola, per la qual cosa parla de cultiu de la sal. L'estacionalitat marcarà posteriorment el “cultiu turístic” subjecte també a l'estacionalitat estival. La introducció de maquinària ja a la dècada dels 1950 va fer que es reduís notablement el nombre de treballadors eventuais (Fajarnés, 1961). Es pot destacar el fet que aquesta activitat industrial ha estat, per una banda, protagonitzada per capital forà, concretament mallorquí que suposa l'extracció de renda per part d'aquesta; i que per una altra banda, ha estat una activitat fonamentalment orientada a l'exportació –prop del 95% de la sal–. Mentre que ses salines eivissenques continuaren explotant-se per part de la família Salas, les de Formentera foren abandonades al 1985.

El negoci de la sal no va ser únicament el vinculat amb la seva extracció i comercialització en els mercats exteriors, sinó tal com s'ha esmentat anteriorment, l'abundància de sal feu que capital procedent de Mallorca decidís ubicar a Eivissa una fàbrica de carbonat de sosa cap els anys 1860, en concret la de l'andritxol Gaspar Moner a ses Figueretes (Vila d'Eivissa). Aquella instal·lació industrial protagonitza un dels primers esdeveniments enregistrats de contaminació industrial a l'illa, per mor del subproducte que s'aconseguia junt amb el carbonat de sosa, l'àcid clorhídric (Cirer, 1998). S'enregistren dos episodis de contaminació per la qual cosa es prohibeix l'activitat als anys 1961 i 1964, i en aquella segona ocasió ja tancà definitivament (Cirer, 1998).

Cap a finals del segle XIX, quan l'agricultura eivissenca s'intensificava i s'orientava en base a criteris capitalistes lligats a la comercialització exterior, es varen dur a terme una sèrie de projectes “modernitzadors”. Entre aquests, hi va haver una efímera experiència minera però que va tenir certa rellevància com és el cas de l'extracció de plom<sup>369</sup>. Segons Castelló (1962) entre els termes municipals de Santa Eulària des Riu i Sant Joan –Puig de s'Argentera i de Miquelet– hi havia importants vestigis d'explotació minera, de la que destaca l'escassa informació geohistòrica al respecte. Cap a mitjans segle XIX, la Societat Catalana de Navegació i Indústria va intentar explotar les mines de s'Argentera de Sant Carles, però aquella s'abandonà ràpidament. Els minerals de les mines eivissenques presentaven una llei molt baixa amb un 2,5% de plata i un 38% de plom, front a les del sud de la Península Ibèrica on es superava el 70% (Cirer, 1986).

De la dècada de 1870 hi ha informacions sobre l'explotació de mines de plom per part de Federico Lavilla y González-Turijo, associat amb els eivissencs J. Calbet i B.V. Ramon. Cap a finals de la dècada s'explotaven 9 mines i s'estaven investigant unes altres 10. L'activitat minera ocupava unes 200 persones, una xifra gens menyspreable. Emperò l'extracció minera se sustentava, sobretot, en l'aprofitament de les mines romanes i la coincidència de davallada dels preus de mineral i l'assoliment de les capes freàtiques feu que finalment Lavilla i els seus socis abandonassin dita extracció. Els anys 1880 la Compañía de Minas de Ibiza seguia extraient plom en 6 mines. L'extracció durà fins a finals de segle i l'extracció mitjana enregistrada fou de 400 Tm/any entre 1881 a 1889 i de 350 Tm/any entre 1890 i el 1900. Segons Cirer (1986:100) cap a 1895 “l'explotació de la mina corresponia a una societat inicialment constituïda per eivissencs, però en aquell moment controlada per comerciants mallorquins”. Cap a finals del segle XIX s'esperava resoldre els problemes deguts a la inundació de les galeries gràcies a la

<sup>369</sup> En referència a les mines de plom, J. Castelló (1962) destaca dos treballs geològic-miners: el primer és el realitzat per Luís Mariano Vidal de 1880 (i el segon és el de José M. Rubio de 1925 (Informe sobre las Minas de Plomo de la Sociedad Anónima de Minas de Ibiza (Balears).

feina d'Eugeni Molina que també era el director tècnic de les Salines (Cirer, 1986). Sembla doncs, que al darrera dels últims intents de posar en marxa l'extracció de plom es trobava la societat mallorquina Salinera Española (Cirer, 2004). El 1909 encara s'enregistra la companyia La Nueva Minera Ibicenca representada per Josep Riquer. L'extracció de plom va desaparèixer, però es donaran altres intents per a tornar a obrir les mines, com per exemple en el 1947 quan la Compañía Minera Béticomanchega va arrendar amb opció de compra les concessions mineres de la zona (Castelló, 1962).

La transformació agrària de les Pitiüses va afavorir l'aparició d'algunes iniciatives industrials, com per exemple la de Críspul Gotarredona que a finals de segle XIX muntava una serradora per tal d'elaborar els caixons de fusta per a l'exportació de la fruita valenciana. El mateix personatge va obrir un taller i forn de terrissa i una fàbrica de conserves de peix, tomàtiques i pebres (Cirer, 1998). A finals de segle XIX, Cirer (1998) esmenta l'obertura de la primera fàbrica de gel de l'illa, d'una destil·leria de licors i dues fàbriques de conserves d'albercoc.

Com s'ha apuntat a d'altres apartats, la "modernització" eivissenca no es pot entendre sense el paper de la família-empresa Matutes. L'activitat dels Matutes se relaciona amb la naviliera i la construcció naval, ambdues relacionades i que els hi permetrà adinsar-se en totes aquelles iniciatives empresarials que els hi permetessin augmentar el seu poder a l'illa. Antoni Costa (1961) assenyalava com la construcció naval es va paralitzar cap a mitjans segle XIX. L'adquisició de les salines per l'empresa mallorquina va reactivar l'activitat de les drassanes i la feina dels mestres d'aixa. Emperò fou, amb la Primera Guerra Mundial quan s'enregistrà escassetat de combustibles que es tornà a posar en marxa la construcció naval, particularment la del soci de Joan March, Abel Matutes Torres. Costa (1961:42) ens parla de l'eufòria de les drassanes en aquells anys en que: "a la iniciativa del comerciant i industrial eivissenc D. Abel Matutes Torres, vertader capità d'empresa, construint-se, entre altres, en poc temps els bucs "Abel" de 150 tones, "Pedro" de 230, "Pepita Matutes" de 300 i "Isabel" de 260 tones, fins a culminar en la construcció d'un casc de 1100 tones". Matutes, així com Joan March, va treure importants rèdits de la Primera Guerra Mundial. Al final del conflicte, es refredà l'eufòria de les drassanes, exemplificat pel fet que es va deixar de construir el gran vaixell de 1100 tones i aquell casc fou emprat com a combustible de la central elèctrica, propietat del mateix Matutes (Costa, 1961).

#### *10.5.5.7. Canvi social i expansió urbana: la ciutat com a via d'acumulació entre la segona meitat del segle XIX i la primera meitat del XX.*

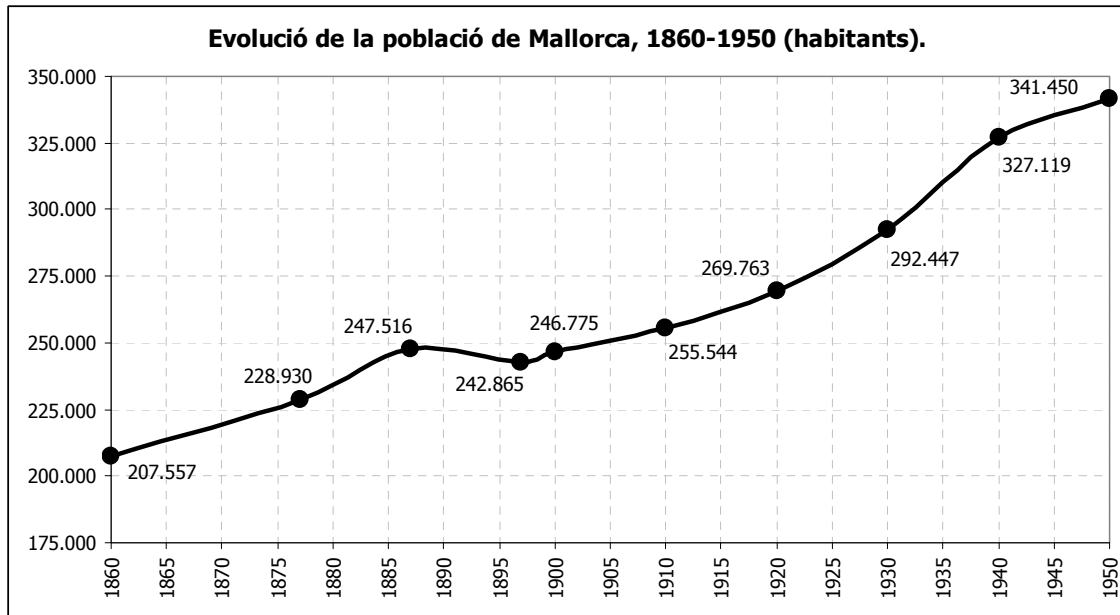
Els canvis socioeconòmics i les profundes transformacions institucionals que propiciaren la inserció de les Balears en el capitalisme varen deixar unes importants empremtes territorials, entre les que destaca la redefinició dels espais urbans. Aquells canvis també tenen la seva expressió sociodemogràfica que s'expressa per l'augment del pes demogràfic dels principals centres de poder polític i econòmic, així com per alteracions de l'estructura social. A continuació s'intentarà fer una exposició panoràmica dels principals trets del període que va des del darrer quart del segle XIX fins a mitjans segle XX.

##### *a) Mallorca: creixement demogràfic i èxode rural.*

A Mallorca, com en altres indrets, la primera transició demogràfica es produí entre la segona meitat del segle XIX i la primera del XX (gràfic 15). La població passà de 207 mil habitants al 1860 a uns 341 mil al 1950, amb un increment del 64,5%. Al llarg d'aquest període, el creixement fou més intens a Palma que a la resta de l'illa. Palma enregistra un increment del 158,04% al llarg d'aquest període, tot passant de 53 mil habitants al 1860 a 136,8 mil habitants al 1950. Tal com exposa Barceló (1970) l'evolució de la població pot considerar-se com un autèntic termòmetre de les transformacions socioeconòmiques ocorregudes en aquells anys. Malgrat les intenses transformacions socioeconòmiques que es donaven, les activitats econòmiques no permetien que tot el contingent demogràfic de l'illa pogués accedir a un salari, per la qual cosa l'emigració fou quasi constant al llarg de bona part d'aquell període. Nogensmenys, no tots els emigrants mallorquins escapaven de la precarietat de les condicions de vida de l'illa, sinó que també hi havia membres de les elits locals que

s'establien a l'exterior per tal de controlar les cadenes de creació de valor que estaven en mans de capitals mallorquins (Barceló, 1961).

Gràfic 15. (Font: elaboració pròpia a partir de l'INE, Alteracions dels municipis en els Censos de Població des de 1842 [www.ine.es/intercensal/intercensal.do](http://www.ine.es/intercensal/intercensal.do), maig 2006).



Barceló (1970) exposa com al decenni 1870-1880 es produeix un enfonsament de la mortalitat que perviu amb una elevada natalitat, encara que més baixa que la mitjana espanyola (Salvà, 1992). La Reial Societat d'Amics del País de Mallorca informava al 1881 que "l'emigració per aquells anys no era "sistemàtica", sinó que en anys d'escassetat, fet relacionat quasi sempre amb les sequeres, i estava formada principalment per homes que anaven a Algèria" (Barceló 1970:113). Entre 1860 i 1887 s'experimenta a l'illa –amb alguna excepció com per exemple Sóller per mor de la crisi comercial i agrícola dels tarongers dels anys 1860 (Bernat, 1999)– un augment generalitzat de la població, tot passant de 207 mil habitants al 1860 a 247 mil habitants, amb un increment en aquest període del 19,5%. Mentre que Palma passava de 53 mil habitants al 1860 a 60 mil al 1887, amb la qual cosa tenim que a Palma l'increment (14,13%) és menys intens que el de tota l'illa. D'altra banda, segons Barceló (1961), entre el 1875 i el 1887 Mallorca va rebre una immigració d'unes 2380 persones. Cirer (1998) parla d'una autèntica desbandada per part dels eivissencs en aquells anys, que en una part important se dirigien a Mallorca. D'acord amb la taula 97 tenim que cap el 1877, el 25,43% de la població de Mallorca es concentrava a la capital amb uns 58,2 mil habitants, mentre que els municipis amb major dinamisme econòmic –tan agrari com industrial– foren els que presentaven les major dotacions demogràfiques: Manacor (14,9 mil habitants); Felanitx (11,01 mil habitants); Lluçmajor (8,8 mil habitants); Pollença (8,5 mil habitants) o Sóller (7,9 mil habitants).

Entre el 1887 i el 1897, mentre a Mallorca s'enregistrava un flux emigratori de 21,3 mil persones (8,6% de la població), a Palma el saldo migratori resultà escassament positiu, amb unes 263 persones (Salvà, 1992). L'any 1900 hi havia a Mallorca unes 246,7 mil persones, pràcticament el mateix nombre que enregistrà el cens de 1887. D'aquelles, un 25,9% es concentraven a Palma. En aquells moments els pobles del Llevant i Migjorn –Manacor<sup>370</sup>, Felanitx, Lluçmajor i Santanyí– eren els que presentaven els major nombre d'efectius, cosa que es relaciona amb el moment àlgid de l'economia d'aquella comarca (Rosselló-Verger, 1967). Així mateix, els pobles amb fort dinamisme industrial, comercial i/o agrari com per exemple Sóller, Pollença, Inca, Andratx i sa Pobla, eren els que presentaven un major nombre d'habitants.

<sup>370</sup> Hom pot observar a la taula 97 que a Manacor s'enregistra una reducció en el nombre d'habitants entre 1877 i 1900. Aquesta es deu al fet que Sant Llorenç des Cardassar s'independitzà de Manacor a finals del XIX.

Barceló (1970) exposa que el 1889 es disparà el procés migratori i Salvà (1992) defineix el període 1888-1897 com el decenni crític de l'emigració de les Balears, protagonitzada fonamentalment per contingents mallorquins. Les causes que s'esgrimeixen són diverses, a part de les rigideses institucionals que dificultaven l'accés a la propietat de la terra i a l'exercici d'un treball no depenent, es pot intuir tal com ens diu Barceló (1970) que la presència dels agents de contractació de mà d'obra per les repúbliques sud-americanes degué tenir una forta repercussió a la part forana, on predominaven unes relacions de poder caciquils i on aquests agents s'encarregaven de vendre el "paradís americà". Prova d'això la pot sintetitzar la frase de Barceló (1970:113) quan diu que "es va crear una vertadera psicosis d'emigració, malvent les terres i abandonant l'illa família senceres".

El darrer decenni del segle XIX, la crisi vitivinícola provocada per la fil·loxera (1891) i els canvis en la política comercial francesa pel que fa a les importacions de vi, així com la crisi derivada de la pèrdua de les colònies d'ultramar, va esperonar una nova onada emigratòria que no afectà a totes les localitats per igual, ni tampoc a tots els grups socials. Un element sovint oblidat que afectà de manera notable als fluxos migratoris és l'efecte que tingueren les guerres colonials de finals de segle XIX. En aquells moments tan sols es podien salvar d'anar a l'exèrcit aquells que tenien prou capacitat financera per a pagar la redempció o un substitut. En canvi, les classes populars es veien forçades a anar al front, per la qual cosa una part important dels joves fugien. De mitjana es calcula que entre un 15% i un 20% dels joves cridats a files es declaraven pròfugs, i aquests solien optar per emigrar. Marimon (1993) exposa com a les Balears es donaren aquests casos. I considerant que la població de les illes que participà directament en les guerres d'ultramar sumaven la quantitat gens menyspreable d'unes 3415 persones, s'ha estimat un flux migratori en torn de l'1,38% de la població de les Balears (Marimon, 1993)<sup>371</sup>.

A principis de segle XX es pot parlar d'una reducció dels saldos migratoris respecte del darrer quart del segle XIX. Així, mentre que entre el 1877 i el 1900 el saldo migratori era negatiu amb unes 22,2 mil persones, entre el 1900 i el 1920 se situà en torn a les 13 mil persones. Els contingents migratoris de la part forana seguiren essent elevats i s'adreçaven principalment a Palma on la seva activitat econòmica (p.ex. construcció, indústria, serveis, etc) absorbia bona part d'aquells contingents, o bé s'adreçaven principalment a països d'Amèrica Llatina. Marimon (2000:17) exposa com la dècada del 1910 "va esser la darrera dècada del s. XX en què a Mallorca el creixement natural fou superior a l'absolut i els fluxos d'emigració foren superiors als de la immigració". La dècada dels 1910 es va consolidar la transició demogràfica amb una davallada notable de les taxes de natalitat i de mortalitat i un alentiment dels fluxos emigratoris per mor de les dificultats derivades de la Gran Guerra. El 1918, en plena situació de crisi derivada pel conflicte bèl·lic mundial i la forta especulació i contraban de queviures, va esclatar una de les darreres mortalitats extraordinàries de les illes, la coneguda com el "grip espanyol". L'epidèmia de grip fou especialment virulenta entre els mesos de setembre i desembre de 1918, provocant la mort d'unes 1518 persones a Mallorca, el 76% de les defuncions de les illes. La malaltia afectà amb més intensitat a les localitats de Palma, Sóller i Sa Pobla (Lluch i Dubon, 1991; Marimon, 2000). Un cop finalitzada la Gran Guerra, a Mallorca al 1920 es comptabilitzaven unes 269 mil persones. Els "feliços anys 1920" s'inauguraren amb una reactivació de les activitats industrials i agroexportadores que es materialitzen en la reversió dels saldos migratoris que esdevingueren positius en el decenni 1921-1930 (taula 96). La població de Mallorca al 1930 era de 292 mil persones, amb la qual cosa s'havia incrementat en un 18,5% respecte de la de 1900. Els principals municipis en quant a nombre d'habitants al 1930, tornen a ser pràcticament els mateixos que s'havien detectat a principis de segle, i els majors increments de població enregistrats entre 1900 i 1930 es donaven a sa Pobla (46%), Palma (38%) i Inca (37%).

Entre 1930 i 1940 la població de Mallorca passa de 292 mil persones a 327 mil. Aquest increment demogràfic oculta els efectes desastrosos de la Guerra Civil a Mallorca. S'estima que uns 783 mallorquins de l'exèrcit rebel moriren –bona part d'ells als fronts de guerra de la península– i unes 2050 persones varen ser eliminades per part dels feixistes a l'illa (Massot, 1996; Company, 2000). A més s'hauria de tenir en compte un gran nombre d'exiliats polítics durant aquells anys (Ginard, 2008). Una mostra de l'impacte de la guerra el tenim en el fet que

<sup>371</sup> La distribució per illes és: 2476 mallorquins (0,9% de la població); 133 menorquins (0,2% de la població); 284 eivissencs (1,2% de la població); i 8 formenterencs (0,3% de la població) (Marimon, 1993).

a Palma el creixement natural entre 1935 i 1940 fou negatiu (1003 persones); mentre que el quinquenni anterior, 1930 i 1935, havia estat positiu (1135 persones). A més, entre el 1935 i el 1940, a Palma es dona un augment importantíssim del saldo migratori respecte del quinquenni anterior. Així tenim que entre el 1935 i el 1949 el saldo migratori fou positiu amb unes 21,16 mil persones, mentre que entre 1930 i 1935 aquest havia estat de 4800 efectius. Aquest fet es deu a la presència de destacaments militars durant la contesa bèl·lica (Barceló, 1970; Salvà, 1992). El 1940, per primera vegada, la població mallorquina supera els 300 mil habitants i Palma els 100 mil habitants.

Els "anys de la fam" (1939-1951), analitzats per David Ginard (1999), estan marcats per una profunda crisi social motivada tant per les causes de l'aixecament militar i posterior guerra civil, com pel conflicte bèl·lic mundial. Entre 1941 i 1950 s'enregistrà un increment demogràfic del 2,8% i s'assoleix la quantitat de 341 mil habitants. És la taxa d'increment demogràfic més baixa del que es portava de segle. Hom pot destacar (taula 96) que en aquells moments es produeix un intens èxode rural que s'adreça en bona mesura a la capital on s'enregistra un saldo migratori positiu de 16,7 mil persones. Entre el 1940 i 1950 la població de Palma s'incrementa en un 19,58%, mentre que la pràctica majoria de municipis de l'illa experimentaven un creixement molt baix o fins i tot negatiu. Així mateix en aquells anys es començava a enregistrar un important flux migratori de persones procedents del SE peninsular que s'establien a Palma en motiu de les obres del port de Palma (Buades, 2004).

	<b>Mallorca</b>		<b>Palma</b>		<b>Part Forana</b>	
	Creixement natural	Saldo migratori	Creixement natural	Saldo migratori	Creixement natural	Saldo migratori
1878-1887	19.216	-604	1.367	949	17.849	-604
1888-1900	30.248	-21.625	1.946	1.469	28.302	-23.094
1901-1910	20.559	-11.803	2.906	688	17.653	-12.491
1911-1920	14.015	-1.267	1.216	7.187	12.799	-8.456
1921-1930	16.040	7.644	2.434	8.408	13.606	-764
1931-1940	7.928	25.744	131	26.012	7.797	-266
1941-1950	12.410	1.921	5.643	16.766	6.767	-14.877



**Taula 97. Evolució de la població de Mallorca, 1877-1950 (Font: elaboració pròpia a partir de l'INE, Alteracions dels municipis en els Censos de Població des de 1842 [www.ine.es/intercensal/intercensal.do](http://www.ine.es/intercensal/intercensal.do), maig 2006).**

<b>1860</b>			<b>1877</b>			<b>1900</b>		
Municipi	Població	Percentatge	Municipi	Població	Percentatge	Municipi	Població	Percentatge
Palma de Mallorca	53.019	25,54	Palma de Mallorca	58.224	25,43	Palma de Mallorca	63.937	25,91
Manacor	12.590	6,07	Manacor	14.929	6,52	Manacor	12.408	5,03
Felanitx	10.563	5,09	Felanitx	11.018	4,81	Felanitx	11.294	4,58
Llucmajor	8.742	4,21	Llucmajor	8.858	3,87	Llucmajor	8.859	3,59
Sóller	8.355	4,03	Pollença	8.547	3,73	Pollença	8.308	3,37
Pollença	7.451	3,59	Sóller	7.915	3,46	Sóller	8.026	3,25
Inca	6.038	2,91	Andratx	6.823	2,98	Inca	7.579	3,07
Santanyí	5.670	2,73	Inca	6.329	2,76	Santanyí	6.692	2,71
Andratx	5.663	2,73	Santanyí	5.878	2,57	Andratx	6.516	2,64
Alaró	4.879	2,35	Alaró	5.325	2,33	sa Pobla	5.999	2,43
Altres municipis	84.587	40,75	Altres municipis	95.084	41,53	Altres municipis	107.157	43,42
Mallorca	207.557	100	Mallorca	228.930	100	Mallorca	246.775	100

**Taula 97 continuació. Evolució de la població de Mallorca, 1877-1950 (Font: elaboració pròpia a partir de l'INE, Alteracions dels municipis en els Censos de Població des de 1842 [www.ine.es/intercensal/intercensal.do](http://www.ine.es/intercensal/intercensal.do), maig 2006).**

1920			1930			1950		
Municipi	Població	Percentatge	Municipi	Població	Percentatge	Municipi	Mils de persones	Percentatge
Palma de Mallorca	77.418	28,70	Palma de Mallorca	88.262	30,18	Palma de Mallorca	136.814	40,07
Manacor	13.033	4,83	Manacor	15.721	5,38	Manacor	18.956	5,55
Felanitx	11.353	4,21	Felanitx	11.666	3,99	Inca	12.522	3,67
Llucmajor	9.790	3,63	Inca	10.398	3,56	Felanitx	11.771	3,45
Inca	9.439	3,50	Llucmajor	9.890	3,38	sa Pobla	10.217	2,99
Sóller	8.752	3,24	Sóller	8.830	3,02	Llucmajor	10.094	2,96
Pollença	8.174	3,03	sa Pobla	8.813	3,01	Sóller	9.377	2,75
sa Pobla	7.851	2,91	Pollença	8.771	3,00	Pollença	8.552	2,50
Santanyí	6.809	2,52	Campos	6.191	2,12	Campos	6.573	1,93
Andratx	6.113	2,27	Artà	5.779	1,98	Muro	5.989	1,75
Altres municipis	111.031	41,16	Altres municipis	118.126	40,39	Altres municipis	110.585	32,39
Mallorca	269.763	100	Mallorca	292.447	100,00	Mallorca	341.450	100

- La Palma industrial: colonització de nous espais i enderrocament de les murades.

Com just acabam d'assenyalar, a finals del segle XIX i la primera meitat del XX s'intensificarà la macrocefàlia en el sistema d'assentaments de Mallorca, amb el basculament d'una part rellevant de la població cap el terme municipal de Palma. En concret, Palma passa de representar el 25,54% de la població de Mallorca al 1860 al 40% el 1950; i, la seva població s'incrementa en un 158% al llarg d'aquest període, arribant al 1950 a unes 136,8 mil persones. Però, l'evolució demogràfica de Palma entre 1857 i el 1900 presenta un aspecte espacial a destacar: el fet que la població desborda l'espai urbà d'intramurs. Hom pot apreciar a la taula 98 com mentre la Palma d'intramurs passava de 40,4 mil habitants al 1857 a 39 mil al 1900 (una reducció del 3,46%), la d'extramurs experimentava un augment del 117,5%. Si aquesta última amb 11,45 mil habitants al 1857 representava el 22% de la població de Palma, al 1900 amb 24,9 mil habitants representava el 38,9% de la seva població. És a dir, a principis del segle XX quan estan a punt d'enderrocar-se les murades, la població de fora murades s'apropava a la de la ciutat amurallada (taula 99).

La ciutat de Palma va començar a colonitzar nous espais de la perifèria urbana. Els nous establiments se localitzaven en les parcel·lacions de les finques properes a Palma. A principis de segle XIX els establiments més importants del municipi es trobaven a la vessant occidental, a les terres de secà, entre les que destaquen La Vileta i Génova. A la zona NW se consolidaren establiments mixtes agrícola-residencials, en els que una part dels habitants treballaven a Ciutat. Entre aquells establiments s'afegeixen al ja existent de la Vileta els de Son Roca, Son Rapinya, Son Serra i el de Son Anglada que es parcel·la el 1880. La població d'aquests nuclis al 1900 era de 1726 persones. A finals de segle XIX també hi havia, amb característiques semblants, al Nord de Palma, els establiments de Son Espanyol i Son Magraner. Aquestes dues parcel·lacions, molt properes a la Font de la Vila, i sembla que amb un pes de l'agricultura significatiu. Son Sardina, es va desenvolupar a partir de la segona meitat del segle XIX. En aquells moments, en motiu del dessecament del Prat de Sant Jordi, proliferaren petits llogarets a la vessant sud-oriental de la ciutat (Carbonero, 1991).

	Població intramurs		Població exterior		Total
	Habitants	%	Habitants	%	
1857	40.418	77,92	11.453	22,08	51.871
1877	43.086	74,00	15.138	26,00	58.224
1887	41.649	68,83	18.865	31,17	60.514
1900	39.019	61,03	24.918	38,97	63.937



Figura 39. Palma i ravals a finals del segle XIX (Font: González 2006:169).

Entre els nuclis a destacar tenim aquells que tenen una forta empremta industrial i que són els que es troben a les proximitats de la ciutat d'intramurs: Santa Catalina (150 metres de distància respecte de les murades); Molinar (1000 metres de distància respecte de les murades); la Soledat (2000 metres de distància respecte de les murades); i Hostalets d'en Canyelles (1500 metres respecte de les murades) (Escartín, 2001). La Reial Ordre de 16/09/1856 prohibia construir a menys de 1250 metres de les murades i prohibia la utilització de maquinària de vapor de gran potència a la ciutat intramurs i a una distància superior als 400 metres de les murades a la zona

d'extramurs (Escartín, 2001:270). Per aquest motiu es varen implantar els nous nuclis industrials teòricament més enllà de les anomenades zones polèmiques. Segons Rullan (2002) la ciutat intramurs amb unes dimensions d'un 102 Ha estava envoltada d'un recinte emmurallat que ocupava unes 33 Ha i aquest afectava cap a l'exterior unes altres 712 Ha. En

total, la ciutat intramurs, les murades i les zones afectades per les murades sumaven unes 847 Ha, de les quals tan sols el 12% eren teòricament habitables.

- Els ravals palmesans.

El raval de Santa Catalina s'aixecà als voltants de l'Hospital de Santa Catalina construït a mitjans segle XIV. Les ordenances militars impossibilitaren que durant un llarg temps no es poguessin construir nous edificis en els terrenys del marquès de la Romana. L'aristòcrata va aconseguir que s'aprovàs el projecte d'urbanització dels seus terrenys al 1869. Cap el 1875 ja hi havia unes 6 mil persones i al 1900 es comptabilitzaven unes 7400 persones. Els primers pobladors d'aquest raval eren pescadors i mariners, però cap el segle XVIII començaren a aparèixer activitats manufactureres. Entre les noves construccions es poden destacar els 36 molins que es comptabilitzaven al segle XVIII. A partir de la segona meitat del segle XIX s'instal·laren nombrosos centres fabrils (p.ex. La Cordelera; Harinera Balear; La Palmesana –de fusta–; Establiments i Vidrieres Llofriu; LORYC; Ripoll Hermanos; Tallers Illencs SA, TAISA; La Alfombrera; etc) (Gran Enciclopèdia de Mallorca, 1993). Com s'ha esmentat anteriorment, Santa Catalina fou un dels llocs on proliferà la lluita i la solidaritat obrera a Palma cap a finals del segle XIX i principis del XX (Santana, 2003).

A la zona d'extramurs en direcció a Manacor, la parcel·lació de s'Hort des Ca, de s'Hort des Colomeret i de s'Hort de s'Hostalot, afavorí la urbanització del barri de la Soledat que rep el nom del convent construït al segle XVI (Carbonero, 1991). Aquest raval està estretament vinculat a la ubicació de la fàbrica tèxtil de Can Ribas que s'aixecà al 1851 i que actuà com a vertader activador d'aquell raval. Aquesta fàbrica arribà a comptar amb uns 400 treballadors, la major part dels quals residien a la zona. Entre els centres fabrils que també es localitzaren a la Soledat hi havia: Can Roca (1880); Maquinària Agrícola Janer (1922); Foneria Mallorquina (1948); Sabates Salom (1950); etc. I a més hi havia, com a la resta de zones urbanes, abundants activitats manufactureres que es realitzaven en petits tallers i als domicilis. Es pot assenyalar el fet que el 1926, la Caixa d'Estalvis de Balears, Sa Nostra, havia finalitzat 24 cases amb 35 habitatges per obrers, en una extensió d'uns 4600 m<sup>2</sup> (Maixé, 2001)<sup>372</sup>.

Un altre raval obrer d'extramurs fou el d'Es Hostalets d'en Canyelles que resulta de la parcel·lació de les possessions de Son Fortesa, Son Sunyeret i l'hort de Can Verderol cap el 1864. En aquest enclavament no només s'hi construïren habitatges obrers, sinó que també s'ubicaren centres fabrils. Un altre barri a destacar per la seva condició industrial i obrera és el del Molinar que a finals del segle XIX estava format pels agrupaments del Molinar, Portitxol i Figueres Baixes (Carbonero, 1991). El nucli del Molinar sorgeix de la parcel·lació de l'establiment emfitèutic de la possessió de Sant Onofre (Gran Enciclopèdia de Mallorca, 1993). La zona concentrà múltiples usos, des dels industrials –p.ex. la fàbrica de Manuel Salas; La Petrolera (1880); la fàbrica de gas, Sociedad de Alumbrado por Gas (1858); les centrals elèctriques Ahlemeyer (1903) i Compañía Mallorquina de Electricidad (1919); Derivados Vegetales de Mallorca; tallers i fàbriques assaonadores, etc.–, als usos residencials en els que es mesclaven les cases dels obrers i les dels estiuejants de les classes populars. La barriada va estar connectada amb el centre pel tramvia inaugurat el 1920. En aquesta barriada s'organitzà el moviment obrer i en destaquen les figures d'Aurora Picornell, Humberto Quiñones o Luís Montero. Durant la Guerra Civil (1936-1939), la gent del Molinar va ser objecte de la repressió feixista i els algunes persones destacades foren assassinades (Carbonero, 1991; Gran Enciclopèdia de Mallorca, 1993).

<sup>372</sup> El declivi industrial de Mallorca va repercutir en la desaparició de les activitats industrials d'aquesta zona de Palma i a principis del segle XXI s'havia convertit en una de les zones més degradades de la ciutat, amb forta presència de població immigrant i també gitana. Un espai urbà abandonat per part de les institucions, el que fa que segons González (2002a) s'hagi convertit en una espècie de gueto palmès. Per altra banda, l'abandonament social i el deteriorament social de la zona va fer que els interessos especulatius no se fixessin en aquesta barriada i, en canvi, la destrucció del patrimoni industrial podria venir de la mà de les administracions públiques que han projectat l'obertura d'un vial amb el conseqüent enderrocament d'habitatges obrers i d'instal·lacions fabrils (González, 2002a).

<b>Taula 99. Palma a les portes de l'enderrocament de les murades, 1900 (Font: Carbonero 1991:97-98).</b>				
	<b>Edificis</b>	<b>%</b>	<b>Habitants</b>	<b>%</b>
Palma (intramurs)	3.905	34,29	39.019	63,75
Santa Catalina	1.954	17,16	7.406	12,10
Molinar	646	5,67	1.435	2,34
Soledat	264	2,32	1.240	2,03
Hostalet d'en Canyelles	299	2,63	926	1,51
Vileta	142	1,25	892	1,46
Génova	230	2,02	830	1,36
Son Serra	148	1,30	812	1,33
Coll d'en Rebassa	193	1,69	785	1,28
Secar de la Real	175	1,54	685	1,12
Pla de Sant Jordi	225	1,98	670	1,09
Indioteria	140	1,23	548	0,90
Pla d'en Fuster	128	1,12	500	0,82
Son Rapinya	121	1,06	466	0,76
Grups aïllats	671	5,89	434	0,71
Son Roca	156	1,37	433	0,71
Son Sardina	218	1,91	433	0,71
Son Espanyol	191	1,68	421	0,69
Terreno	466	4,09	368	0,60
Son Lull Son Magraner	114	1,00	349	0,57
Son Espanyolet	231	2,03	338	0,55
Can Capes	97	0,85	326	0,53
Son Anglada	94	0,83	314	0,51
Carretera d'Inca	69	0,61	243	0,40
S'Aranjassa	98	0,86	241	0,39
Garriga	50	0,44	212	0,35
Son Monserrat	41	0,36	167	0,27
Moll	52	0,46	136	0,22
Son Majoral	39	0,34	134	0,22
Hostals Nous	21	0,18	86	0,14
Bonanova	30	0,26	69	0,11
Son Orlandis	15	0,13	61	0,10
Portopí	52	0,46	57	0,09
Ca ses Bieles	18	0,16	49	0,08
Cabrera	11	0,10	41	0,07
Sini d'en Gili	15	0,13	34	0,06
Corb Marí	47	0,41	28	0,05
Son Cilia	22	0,19	19	0,03

Hi ha nombroses fonts escrites sobre la ciutat cap a finals de segle XIX, entre les que destaca, sens dubte, l'obra de l'enginyer en cap d'Obres Públiques de Balears, Eusebi Estada (2003 [1892]). En aquell treball apuntava les deficientes condicions en les que residien bona part de les classes populars de Palma, per la qual cosa establí la inequívoca necessitat d'enderrocar les murades. Entre els motius que dona Estada es troben, a més dels de caràcter "modernitzador", els referents a l'escassa vàlua defensiva d'aquelles fortificacions. De fet, Estada (2003 [1892]:65) proposava reconstruir tot el front de mar, i fortificar les altures i paratges de la costa "que més poden dificultar l'acció dels bucs enemics". L'enginyer mallorquí manifestava que la transformació urbana era una condició necessària per tal d'inserir l'economia illenca en l'entorn internacional, és a dir el sistema-món capitalista. Segons Estada (2003

[1892]:246): "l'avenir de la nostra ciutat estriba principalment, si ha de fundar-se en bases sòlides i estables, en el desenvolupament de la indústria, que a la seva vegada determinarà, com a conseqüència obligada, el desenvolupament del nostre comerç".

Si hom observa el mapa de la figura 40 (taula 100) pot intuir que no tota la ciutat presentava les mateixes condicions higièniques, ja que aquestes estaven estretament relacionades amb la condició de classe i les activitats que allà es duen a terme. L'obra d'Eusebi Estada analitza les condicions higièniques d'aquests barris, tot destacant que els més densament poblats eren els que presentaven la pitjor situació. Els barris obrers eren els que presentaven una major densitat demogràfica, al temps que allà s'hi localitzaven establiments fabrils, i a més cal tenir present que les pròpies llars solien ser alhora tallers manufacturadors. Les 102 Ha d'espai urbà d'intramurs allotjaven al 1887 a unes 41,6 mil persones, amb la qual cosa de mitjana correspondrien uns 24,5 m<sup>2</sup>/habitant. Estada (2003 [1892]) comparava aquella xifra amb la del Londres industrial on corresponien uns 116 m<sup>2</sup>/habitant i exposa com segons els urbanistes del moment, l'espai corresponent per a cada habitant havia de ser de com a mínim 40 m<sup>2</sup>. El corrent higienista estableix una correlació estricta entre les menors disponibilitats d'espai amb els problemes higiènics i unes majors taxes de mortalitat.

En el cas de Palma, el 1887 tenim 4 zones en les que es compleix aquest ràtio – seccions 1, 2, 3 i 4 de la figura 39–. Precisament és allà on Estada (2003 [1892]:160) comenta que "les grans cases que subsisteixen són cases pairals, pertanyents a famílies benestants de remot llinatge, que no estan disposades a reformar les seves cases mogudes per l'agulla de la cobdícia, considerant-les invariablement unides al seu nom i al record de seus majors". En canvi, a les zones on resideixen les classes populars, els edificis han crescut en altura, les habitacions s'han fragmentat, i tot espai susceptible de ser convertit en habitacle s'hi havia convertit. Els pisos dels treballadors presentaven unes dimensions mitjanes d'uns 50 m<sup>2</sup> i una alçada d'uns 2,8 m, amb la qual cosa el volum d'aire era d'uns 140 m<sup>3</sup>. Els pisos eren habitats per unes 10 o 12 persones, amb la qual cosa els hi correspondria uns 10 m<sup>3</sup> o 11,3 m<sup>3</sup> quan el recomanat per motius higiènics era de com a mínim uns 35 m<sup>3</sup>. A més, els habitatges estaven deficientment ventilats, condició a la que s'hi afegeix la utilització de diferents substàncies tòxiques en els tallers domèstics. Per altra banda la distribució de l'aigua i el clavegueram era molt deficitari (Escartín, 2001).

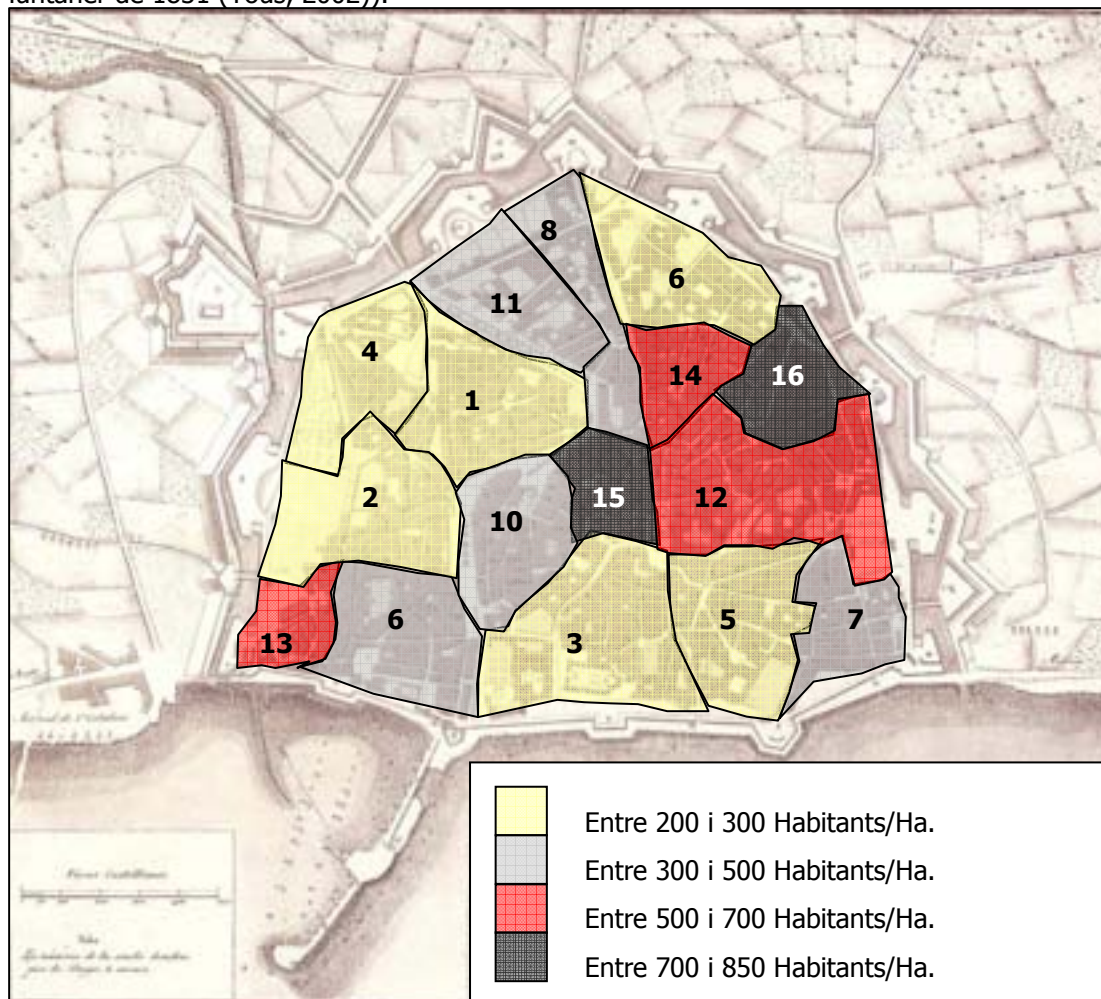
Cal apreciar que les classes treballadores que vivien amuntegades i en unes deficientes condicions higièniques, residien en habitatges de lloguer pels que pagaven unes 15 pessetes mensuals; però en el cas dels habitatges en pitjor estat el lloguer podia ser d'unes 4 pessetes mensuals (Escartín, 2001). Si a la ciutat d'intramurs els habitatges eren insalubres i cars, als ravals de Santa Catalina o La Soledat els habitatges obrers tenien unes dimensions majors, d'uns 125 m<sup>2</sup> o 150 m<sup>2</sup> i a més es llogaven per unes 6 o 10 pessetes. Així i tot, resultava més barat llogar un pis insalubre a la ciutat d'intramurs (Escartín, 2001)<sup>373</sup>.

Malgrat els habitatges dels ravals presentessin certs avantatges respecte dels habitatges obrers de l'interior de la ciutat, pareix que aquelles zones exteriors, que ocupaven unes 60 Ha, presentaven moltes deficiències estructurals. Així, Eusebi Estada (2003 [1892]:235) ens diu al respecte dels ravals d'extramurs que estan formats per "cases que consten tan sols de planta baixa, amb parets de cartró, sense amplada de carrers suficient, sense estar tampoc orientades convenientment, i sense haver-se atingut als preceptes més elementals i vulgars de la ciència; vertader cartell de perpètua censura, vertadera patent d'ignorància, pels que podent oposar-se a tanta aberració no ho han fet, i han consentit que se creassin, en breu espai de temps, dos petits pobles, en condicions impròpies de la nostra època, sense considerar que, amb els mateixos elements en ells emprats, i els mateixos recursos allà invertits, dirigits per altres rumbos, obeint a un pla meditat i assenyat d'eixample, s'hagués pogut contribuir notòriament al millorament de la nostra capital, que tan necessita". El propi Estada (2003 [1892]:50) denuncià l'especulació i la manca de planificació que es generà en torn a la construcció d'aquells barris obrers i la manca de planificació per qui "l'eixample s'està realitzant de la manera més deficient i desgraciada que es pot imaginar [...] En aquestes barriades ningú,

<sup>373</sup> Segons Ramon Molina (2003:164) a principis de segle XX l'habitatge representava el 7,27% de la despesa de les famílies obreres, l'alimentació el 69,6%, el combustible el 9,13% i el vestit i calçat el 10%; i entre 1920 i 1936 la despesa familiar en habitatge suposava el 9% del total, l'alimentació el 64,85%, el combustible el 7,55% i vestit i calçat l'11%. A partir del treball de Molina (2003) es pot veure com en aquells anys, el jornal d'un sol treballador no era suficient per cobrir la despesa familiar mitjana.

o al manco els que podien i havien de, s'han donat compte de les desgraciades conseqüències que la falta de projecte du amb sí, fins que les enormes coses s'han vist realitzades i se toquen amb les mans [...] Què no seria Palma si encara aquesta gran massa de construccions dutes a terme en 15 o 20 anys en els barris esmentats [Santa Catalina, Molinar, Hostalets], s'haguessin subjectat a un pla únic d'eixample conscienciosament estudiat?", un pla d'eixample que requeri que passàs encara una dècada després de l'escrit de l'enginyer.

Figura 40. Mapa sobre la densitat demogràfica a Palma, 1887 (Font: Elaboració pròpia a partir d'Estada (2003 [1890]: 332-333) amb les dades del cens de 1887, sobre plànol de Llorenç M. Muntaner de 1831 (Tous, 2002)).



**Taula 100. Variables demogràfiques de Palma abans de l'enderrocament de les murades, 1887 (Font: Estada 2003 [1890]:89).**

Secció	Superfície (Ha)	Habitants (Cens 1887)	Densitat (Hab/Ha)	m <sup>2</sup> /habitant	Nombre de famílies	Famílies/Ha	Membres/Família
1	9,66	2.111	218,62	45,74	478	49,50	4,42
2	4,75	1.050	221,18	45,21	244	51,40	4,30
3	10,10	2.247	222,46	44,95	503	49,80	4,47
4	7,02	1.774	252,77	39,56	286	40,75	6,20
5	8,01	2.220	277,13	36,08	560	69,91	3,96
6	7,68	2.203	286,93	34,85	599	78,02	3,68
7	4,75	1.869	393,62	25,41	465	97,93	4,02
8	5,49	2.229	405,75	24,65	524	95,39	4,25
9	7,74	3.258	420,84	23,76	810	104,63	4,02
10	5,39	2.478	459,85	21,75	589	109,30	4,21
11	5,27	2.600	493,61	20,26	448	85,05	5,80

12	11,36	6.228	548,48	18,23	1.541	135,71	4,04
13	3,25	2.111	650,34	15,38	510	157,12	4,14
14	3,72	2.491	670,11	14,92	630	169,48	3,95
15	3,57	2.953	827,40	12,09	699	195,85	4,22
16	4,59	3.827	833,01	12,00	974	212,01	3,93

- Enderroc de les murades.

Entre els motius que es donaven per tal d'enderrocar les murades estava el fet que la ciutat necessitava expandir-se horitzontalment, quan ja ho havia estat fent verticalment. D'acord amb Escartín (2001:267) el 82,92% de les cases tenien una alçada igual o superior als 3 pisos. De nou es podria destacar el fet que la major part d'aquesta expansió vertical no té lloc a les zones on residia l'alta societat, sinó allà on residien les classes populars. D'altra banda, Estada (2003 [1892]:154) ens comenta que el 18% de l'àrea total de la ciutat intramurs es corresponia als espais lliures –carres i places–, quan "a moltes poblacions modernes aquesta proporció és de 50%, és a dir, que les superfícies viàries o intervitàries són iguals". González (2006:168) exposa com les desamortitzacions realitzades al segle XIX que afectaren a les propietats de les ordres religioses varen tenir un gran impacte en l'espai urbà de Palma: "dessest dels vint-i-tres convents existents a la ciutat emmurallada se veren afectats per l'extinció de les respectives ordres religioses. D'aquests, sis foren enderrocats i uns altres onze canviaren d'ús"<sup>374</sup>. La desamortització implicà una primera onada de reformes urbanes, amb l'aparició de nous espais públics i l'obertura de nous vials com el carrer Colon (1862) que uneix la plaça de Cort amb la plaça Major o el carrer Conquistador en el solar del convent de Sant Domingo<sup>375</sup>. La ciutat burgesa, del comerç i del transport rodat s'obria pas a partir de mitjans segle XIX. També se varen eliminar illetes per tal d'obrir espais: illeta d'en Moragues (1896), Santa Creu (1897), Sant Cristofolet (1902), des Cirerols i de Cort dins el segle XX (Alomar, 2000 [1950]). Així i tot, l'espai públic guanyat no aconseguia alleugerir les zones de major densitat.

Durant la segona meitat del segle XIX es varen començar a articular les primeres propostes per a l'enderrocament de les murades de Palma, per tal de donar via lliure a la industrialització de la ciutat que s'hauria de materialitzar en la construcció de nous enclavaments industrials, nous habitatges, equipaments, etc. La ciutat industrial havia de comportar una rellevant transformació urbana, però els entrebancs havien de ser salvats. Per això, la primera tasca que es va dur a terme fou la de la divulgació de les bondats de la nova ciutat, front a la insalubritat de la ciutat encorsetada. Les demandes per enderrocament de les murades s'iniciaren el 1854 i s'estengueren fins el 1901 quan s'aprovà el pla d'eixample dissenyat per Bernat Calvet (Reial Decret de 22/02/1901)<sup>376</sup>. Segons González (2002a) la negativa per part de l'exèrcit a tomar les murades per motius de defensa militar fou el principal motiu pel qual es va perllongar tan de temps l'enderrocament de les murades. Finalment, s'arribà a un acord segons el qual, l'Ajuntament cedia a l'exèrcit uns terrenys (40 Ha) del Pont d'Inca com avançament en el compte de l'enderrocament de les murades (Alomar, 2000 [1950]). Aquells terrenys es convertiren en l'aeroport de Son Bonet.

Segons Artigues i Miranda (2004) l'escàs creixement demogràfic i la manca de salubritat dins del recinte emmurallat no eren raons suficients per enderrocament de les murades. De fet, el creixement demogràfic seguí essent lent i les condicions higièniques no milloraren després de l'enderrocament. Molina (2003:214) escriu que "creiem que no es poden llegir ni els treballs d'Estada ni d'altres descripcions sobre les condicions de vida i habitatge obrer de finals del XIX, sense tenir en compte els interessos més o menys explícits dels cronistes. En alguns casos, els tons ombrívols de les seves descripcions poden explicar-se a partir d'interessos materials ben concrets, a d'altres casos, importa considerar criteris culturals o classistes molt menys explícits,

<sup>374</sup> Barceló (1968:49) escriu que "els Jardins de la Reina, al començament del Born, foren el resultat de la desaparició del convent dels Mínims; el carrer de Conquistador i els seus voltants, del convent de Sant Domingo; la plaça Quadrado, del de les monges de la Consolació, i d'aquí que encara se'n digui la plaça de les Mongetes (1885); l'antiga plaça de l'Olivar, del convent del mateix nom (1889); la plaça Major, de la Inquisició, coneguda pel poble com la Casa Negra, i l'antic convent de Sant Felip Neri (1854); l'actual Banc d'Espanya, de les monges de la Misericòrdia (1872)".

<sup>375</sup> Altres vies foren les dels carrers de Sant Bonaventura i de Reynés a través dels horts de Sant Francesc i dels Caputxins (Alomar, 2000 [1950]).

<sup>376</sup> El 1854 se sol·licita l'obertura d'una porta per les "necessitats del nou Mercat de les Drassanes" i el 1865 s'iniciaren les peticions per la demolició de les murades (Alomar, 2000 [1950]).



sense excloure, evidentment, un sincer interès per la sort dels obrers". Així, per exemple un dels principals crítics de les condicions de vida dels obrers i de les males condicions dels seus habitatges fou Bartomeu Ferrà que era a la vegada mestre d'obres i constructor (Escartín, 2001a:262). Entre els arguments que Estada (2003 [1862]:240) exposa per a l'eliminació de les murades i les zones polèmiques es troben els prejudicis als propietaris de les finques situades a les zones polèmiques. Aquells propietaris no rebien indemnització i segons Estada (2003 [1862]:240) "si fos possible conèixer el que valen, avui dia, aquests terrenys, i el que valdrien si s'hagués pogut construir en ells lliurement [...] ens trobaríem, estam segurs d'això, amb una diferència que representaria un fort número de milions de pessetes i encara de duros".

L'enderrocament de les murades permetria la configuració de la nova ciutat que s'havia de poder traduir en una intensa renovació interna, amb l'expulsió de les classes populars cap a fora i la conversió del centre en l'espai de la modernitat i de la burgesia. Antonio Buj (1994) planteja que la qüestió de l'habitatge en les reformes sociourbanes dels higienistes podien incorporar un potent element de control social. Segons aquest autor, la nova ciutat promoguda per la burgesia pretenia estendre la propietat de l'habitatge entre les classes obreres. La incorporació dels obrers dins de la classe propietària hauria de servir de detonant per tal de contrarestar els potencials moviments antihegemònics que protagonitzaven els obrers cap a finals del segle XIX. Així doncs, se planteja l'expansió de la ciutat i de la propietat com a mecanisme de reforçament de les classes dominants.

L'esbucament de les murades va encetar algunes veus de protesta per l'escassa sensibilitat vers la conservació del patrimoni. Així, l'eliminació de les cinc portes que comunicaven Palma amb l'interior de l'illa suscitaron aquelles protestes (Llauger, 1992). Alomar (2000 [1950]:36-37) destaca la polèmica destrucció de la porta de Santa Margalida que havia estat conservada quan es va construir el recinte del XVII pel seu valor simbòlic-patrimonial, ja que es deia que Jaume I havia entrat a la ciutat per aquesta porta. Segons Alomar (2000 [1950]:36-37) "els propietaris industrials situats als seus voltants, els quals desencadenaren una violenta ofensiva contra la vetusta porta, la qual cosa no hauria d'estranyar-nos, perquè el fet de la lluita entre els interessos materials i les raons de sentiment se repeteix cada dia". Entre els que se manifestaren a favor de la seva demolició s'hi trobà Eusebi Estada qui abocà la seva erudició en favor dels interessos dels industrials i segons ell la porta no era l'autèntica. Alomar (2000 [1950]) el contradiu. La controvèrsia de la porta es va resoldre en una nit al 1909 en que la porta fou enderrocada amb obrers pagats pels veïns industrials, precisament quan la porta havia estat declarada monument nacional. L'enderrocament de les murades, segons Alomar (2000 [1950]) es va fer de forma despietada.

- L'eixample de Palma: Calvet.

El pla d'eixample de Bernat Calvet projectava una corona circular per les barriades d'extramurs, des del Jonquet al vessant occidental, fins connectar amb el Molinar, a l'oriental<sup>377</sup>. Aquesta corona havia d'ocupar una extensió de poc menys de 200 Ha i havia d'absorbir un hipotètic creixement demogràfic de 120 mil persones, en un període de 25 anys (Rullan, 2002; Seguí-Aznar, 2000). El pla de Calvet no proposava cap intervenció dins del recinte de la ciutat i pel que fa a l'eixample, Calvet en comptes de recórrer al traçat ortogonal característic de la Barcelona de Cerdà, s'inspira en el París de Haussmann. El transport inspira la ciutat, una ciutat portuària d'una illa amb vocació exportadora. Així, s'estableix una xarxa primària formada per vies radials i de ronda que divideixen l'eixample en quadrilàters de configuració trapezoïdal<sup>378</sup>. Les vies radials corresponen a la prolongació de les principals carreteres de l'illa cap a Ciutat. El pla destinava dues amples zones com a parcs: el primer, al nord –llit de Sa Riera, camí de Jesús, límit exterior de l'eixample i el gran passeig de ronda–; el segon, a l'oest –camí de Gènova, Santa Catalina, Son Espanyolet i contorn exterior de l'eixample– (Seguí-Aznar, 2000).

<sup>377</sup> Entre les barriades extramurs de Palma, a part dels citats barris obrers, hi haurà un progressiu avanç dels espais urbans sacrificats per l'oci de les elits i que a poc a poc se convertiren en zones d'ús turístic (p.ex. El Terreno o Portopí).

<sup>378</sup> Rullan (2002:201) explica que "Calvet dibuixa tres amplades de carrer (10, 20 i 30 m) –ultra les grans avingudes de 40 m– que donen lloc a altures permeses de 12, 16 i 20 m o, el que és el mateix, 4, 5 o 6 plantes. Les illetes eren ocupables entre el 75 i el 80%. Aquest i altres paràmetres, així com el perímetre de l'eixample proposat, ja eren determinats per les bases del concurs".

Seguí-Aznar (2000:12) esmenta el fet que "les tasques d'urbanització [de l'eixample] es varen dur a terme amb més lentitud de la prevista" i als anys 1940 quan aquest pla era revisat encara se treballava en alguns trams del traçat. Els anys 1940 bona part de l'eixample estava sense edificar i segons Seguí-Aznar (2000) més del 50% de les construccions eren habitatges unifamiliars i tal com apunten Artigues i Miranda (2004:8) la pujant burgesia "va veure la possibilitat d'especular amb el sòl que es destinava al creixement urbà però no el considerava com el seu propi espai de residència i de relació social". Els 120 mil habitants que preveia aquell pla pel 1925 no es varen assolir fins a la dècada de 1940. En el cas de Palma, s'ha de tenir present que el pla de Calvet, aprovat el 1901, coincidí amb la crisi finisecular derivada de la pèrdua colonial. L'activitat constructora es va activar de la mà de les obres de demolició de les murades que s'allargaren fins el 1932, l'aixecament de la nova ciutat extramurs i de les reformes interiors (Seguí-Aznar, 2000; Artigues i Miranda, 2004). Com a mostra del pes del



Figura 41. Pla d'Eixample de Bernat Calvet, 1901 (Font: Llauger 1992:34). En gris estan els barris de Santa Catalina; Son Espanyolet; Hostalets; Can Capes; La Soledat.

sector de la construcció es pot destacar el fet que de les 38725 persones de població ocupada enregistrada a Palma el 1930, unes 2573 persones treballaven en la indústria de la construcció. Una xifra gens menyspreable, ja que comptava amb el 6,64% de la població ocupada, mentre que el 13,3% era a l'activitat industrial, amb subsectors industrials per davall de l'ocupació en la construcció com la indústria tèxtil (1447 persones) o la del cuir i la sabata (1507 persones). A aquesta xifra s'hi haurien d'afegir els treballadors en activitats lligades a la construcció: pedreres amb 290 treballadors, fusteries amb 1012 treballadors o ebenisteries amb 224 treballadors (Escartín, 2001a).

- Les reformes urbanes internes: Alomar.

Tal com s'ha esmentat anteriorment, el Pla Calvet (1901) no preveia incidir dins del nucli de la ciutat. La Llei de Sanejament i Millora de les Grans Poblacions de 18/03/1895 estableix que les poblacions de més de 30 mil habitants l'havien d'aplicar obligatòriament. L'enderrocament de les murades i l'obertura de les noves vies urbanes per a les exigències circulatòries del moment eren enteses com actuacions suficients per a resoldre els problemes



Figura 42. Aspecte parcial del Pla Bennàssar (Font: Llauger 1992:42).

detectats pels higienistes. González (2002b) esmenta com una altra preocupació per part de les elits del projecte modernitzador socioeconòmic i urbà de Mallorca era el d'unir la part alta i la baixa de la ciutat, com a excusa per enllaçar la zona portuària amb l'estació del ferrocarril. Per aquest objectiu, a banda del Pla Calvet, a principis de segle XX se redactaren una sèrie d'avantprojectes de reforma interior: Francesc Roca (1908), Jaume Alenyà (1912) i Gaspar Bennàssar (1916) (Seguí-Aznar, 2000; González, 2002b). El 1917 s'aprovà el Pla General de Reforma de Palma, redactat per Gaspar Bennàssar. Llauger (1992:41) comenta que

“semblava que no era suficient haver alliberat Palma del cinturó opressor de les muralles; calia obrir-la al vent de la renovació i del progressisme mitjançant l’obertura de grans canals de ventilació”.

El context en el que Bennàssar redactà el pla estava marcat ja per un creixent interès en promoure, tal com veurem més endavant, la “indústria dels forasters” (Buades, 2004; Seguí-Aznar, 2001). Així, l’arquitecte entén el paper que l’urbanisme i la ciutat poden jugar a favor de la mercantilització de l’oci. El disseny de l’espai és interpretat com a peça clau per a donar pas a una nova via d’acumulació del capital. Si Estada fou una de les principals veus de la burgesia industrial, les idees del qual tingueren un fort impacte sobre l’espai urbà, es podria dir que Bennàssar representava els interessos urbans d’una burgesia que veia l’oportunitat del negoci turístic. Fins i tot, “avançant-se al seu temps, proposava també la urbanització de certes zones situades a l’extraradi, com s’Arenal a la Platja de Palma, per a convertir-les en barris residencials pensats per un turisme d’elit on s’emplaçarien grans hotels, xalets i residències d’estiueig” (Seguí-Aznar 2001:34).

El projecte de Bennàssar contemplava també la reforma de la façana marítima amb la construcció d’un passeig marítim i l’ampliació del port comercial per tal d’acollir grans transatlàntics i dotar als espais portuaris d’una orientació recreativa. González (2002b) comenta que aquell pla només es materialitzà parcialment (p.ex. Gran Via Cort-Born), però que moltes de les seves propostes foren recuperades posteriorment per altres urbanistes (González, 2002b; Seguí-Aznar, 2000).

Des de l’aprovació del Pla Calvet (1901) a la convocatòria del pla d’ordenació urbanística de 1940, la població de Palma havia passat de 63,9 mil habitants a 114,4 mil, és a dir s’havia incrementat en un 78,9%. Si hom mira el que és la ciutat interior (casc antic), la seva població passa de 39 mil habitants al 1900 a 52,9 mil al 1940, amb un increment del 35,7%. Emperò la ciutat de fora murades, el que serà l’eixample, passa de 24,9 mil habitants al 1900 a 61,4 mil habitants, amb un augment del 146,5%. La població de la zona de fora del nucli antic, passaria de representar el 38,9% de tota la població de Palma a principis de segle XX, a representar el 53,7% al 1940 (taula 101).

**Taula 101. Evolució de la població de Palma, 1900-1940 (Font: elaboració pròpia a partir d’Alomar 2000 [1950]:78; INE, Alteracions dels municipis en els Censos de Població des de 1842 [www.ine.es/intercensal/intercensal.do](http://www.ine.es/intercensal/intercensal.do), maig 2006).**

	Població intramurs		Població exterior		Total Habitants
	Habitants	%	Habitants	%	
1900	39.019	61,03	24.918	38,97	63.937
1910	39.801	58,93	27.743	41,07	67.544
1920	42.360	54,72	35.058	45,28	77.418
1930	46.436	52,61	41.826	47,39	88.262
1940	52.968	46,30	61.437	53,70	114.405

Després de la Guerra Civil, el 1940 l’Ajuntament de Palma convocà un concurs per a la redacció del pla d’ordenació urbanística que havia de contemplar tres eixos: la reforma interior (circulatoria, higiènica i estètica), la revisió de l’eixample i la incorporació de les “urbanitzacions salvatges” (Alomar, 2000 [1950]:41). El concurs fou guanyat per Gabriel Alomar Esteve al 1941 i el 1943 es va aprovar definitivament el pla general d’ordenació i reforma interior –Pla General d’Alineacions i Reforma–. Gabriel Alomar havia estat el director de les obres del Palau March al carrer Conquistador (Ferrer, 2008b). L’objectiu de la reforma interior contenia 12 actuacions: 1) via de penetració cap el centre de la ciutat des de Santa Catalina i urbanització de l’antic “Hort d’En Moranta” i Sitjar (8,59 Ha); 2) barriada del Puig de Sant Pere que Alomar (2000 [1950]:51) qualifica d’“slum” (1,56); 3) via de prolongació del Born per enllaçar el port amb la plaça d’Espanya (1,2 Ha); 4) rampa circular i eixample parcial del carrer de Sant Miquel (1,85 Ha); 5) finalització de la plaça Major i escalinates de la Rambla (1,11 Ha); 6) zona del nou mercat de l’Olivar (2,13 Ha); 7) via de Manacor i Inca i Foro Agrícola (3,18 Ha); 8) via de Lluçmajor i ampliació del carrer del Socorrs (3,34 Ha); 9) barriada de la Calatrava (1,44 Ha); 10) ampliació unilateral del carrer de Jaume II (0,9 Ha); 11) carrer de Quint-Sant Nicolau-Brondo (0,7 Ha); 12) acabament de la “Gran Via Cort-Born” (1,45 Ha) (Alomar, 2000 [1950]).



Figura 43. Pla d'Ordenació General (1943): Reforma interior (Font: Alomar, 2000 [1950])

Les reformes interiors del Pla d'Alomar estenien la xarxa radial i pretenia adaptar la ciutat als temps que arribaven presidits per una velocitat i mobilitat en ascens, particularment de la mà dels derivats del petroli i del vehicle motoritzat privat. En el disseny de la ciutat, la Plaça Major esdevé el centre neuràlgic, no només de Palma, sinó de tota l'illa (Alomar, 2000 [1950]; González, 2002b; Seguí-Aznar, 2000). En quant a les reformes interiors cal destacar la important contribució d'aquest pla que proposa la destrucció de certes zones per tal de posar-les en "valor", així com la incorporació d'amplis sectors de la ciutat per a la seva edificació. Seguí-Aznar (2000:35) comenta que "alguns crítics del pla han assenyalat, pel que fa a les reformes interiors, que eren [...] operacions especulatives que destruïen amples zones de la ciutat, al mateix temps que proporcionaven importants beneficis al capital que les havia promogut". Així per exemple, el Pla d'Alomar proposava eliminar

barriades senceres com les del Puig de Sant Pere o sa Calatrava, que eren barriades de les classes populars i proposava construir-les de nou. En paraules d'Alomar (1986:20), anys més tard, "a les bases del Concurs pel Pla de Reforma figurava com imposició categòrica la demolició total i conseqüent reconstrucció dels barris coneguts pels noms de Puig de Sant Pere i de sa Calatrava fonamentada en raons higièniques. "Sa Calatrava" se trobava quasi totalment ocupada per assaonadores (petites factories d'adob de pells) que feien una característic olor acre, penetrant i desagradable encara que no malsà. Jo no estava d'acord amb aquests *sventramenti* que representaven el sacrifici de dos sectors urbans històricament interessants malgrat la seva degradació. Però em vaig veure obligat a incorporar-los al meu Pla, encara que totalment convençut de que aquestes reformes mai es durien a la realitat". Aquest pla era doncs, dins del procés de rebel·lió de les elits del franquisme, una de les formes que les classes privilegiades aprofitaren per tal de reforçar el seu poder que s'havia de traduir en les formes de l'espai urbà (p.ex. Carrer Jaume III)<sup>379</sup>.

<sup>379</sup> El procés de gentrificació urbana a les zones de les classes populars es va iniciar quasi mig segle després de l'aprovació del pla d'Alomar (p.ex. sa Calatrava o sa Gerreria) (Franquesa i Morell, 2005; Morell, 2009; Franquesa, 2010; Vives, 2011b).

De la reforma interior d'Alomar tan sols es varen dur a terme unes poques actuacions, en concret la del Mercat de l'Olivar, les escalinates de la plaça Major i la de Jaume III. Per dur endavant les reformes urbanes que establia el Pla Alomar, el batle palmès, Joan Coll, proposà a Gabriel Alomar que constituís una empresa immobiliària. En un primer moment Alomar proposà als principals contractistes de Palma unir-se en una societat per tal de dur endavant les obres de la Reforma Interior. Gabriel Alomar, junt amb capital català (Miró Trepà), crea la societat Edificios y Urbanizaciones SA (EUSA). Els catalans feien comptes aconseguir finançament mitjançant la venda de pisos sobre plànols abans de construir-los. Emperò, "Miró Trepà" que havia vingut dient que comptava aconseguir el diner, resulta un gran "bluff" (Alomar 1986:45-46). Després de la fallida col·laboració amb els catalans, Alomar va recórrer a Fèlix Escalas –director del Banesto en aquells moments a Barcelona i molt vinculat a les elits franquistes catalanes– per tal d'aconseguir finançament. Escalas es mostrà disposat a participar en el negoci immobiliari, sempre i quan Joan March estàs assabentat i aquest no estàs interessat en participar-hi<sup>380</sup>. Alomar s'entrevistà amb en March i aquest accedí a participar en la societat. March deixà els diners a un tipus d'interès del 3% i sol·licità una participació del 50% d'EUSA<sup>381</sup>. En el consell d'administració d'aquesta societat hi entraren els homes de March: Lluís Alemany –advocat, polític del Partit Liberal, cunyat d'Alexandre Jaume i home de March– i

Emili Tramullas –director de Banca March i home de March–. Aquesta empresa s'encarregà de dur endavant una de les principals actuacions urbanístiques de Palma: Jaume III i el seu entorn (p.ex. Hort den Moranta convertit en el Passeig Mallorca) i el Mercat de l'Olivar (Alomar, 1986; Ferrer, 2008b; Soler, 1/08/2010).

D'altra banda, el Pla d'Alomar va establir la revisió de l'eixample que fins aleshores s'havia materialitzat parcialment. Més enllà de l'eixample, als terrenys que s'escapaven a les tramitacions legals, Alomar (2000 [1950]:80) escriu que es presentà el fenomen "de la pseudo-urbanització dels terrenys exteriors als de l'Eixample que podríem

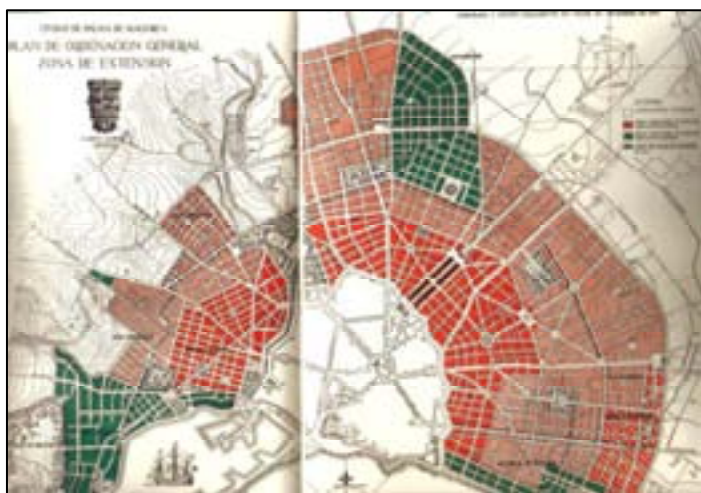


Figura 44. Pla d'ordenació general: zona d'extensió (Font: Alomar, 2000 [1950]).

Llegenda: a) alineacions actuals; b) noves alineacions en zones d'edificació inensiva; c) noves alineacions a zones d'edificació extensiva; d) límit del plànol d'eixample de 1901.

anomenar oficial, formant-se una tercera zona, d'urbanitzacions salvatges, independents les unes de les altres, traçades a vegades pel mateix propietari o el seu manobre, sense intervenció tècnica en la majoria dels casos i mai amb valor legal, ja que si alguna vegada el plànol se va sotmetre a l'aprovació del Municipi, per una incomprensible despreocupació per la llei en qui més haurien de vetllar per ella, no es va elevar a la de la Superioritat". Segons el propi Alomar aquelles zones ocupaven una àrea tan gran com la del mateix eixample oficial.

El Pla d'Alomar amplià la zona d'eixample amb la incorporació d'aquestes "urbanitzacions salvatges", la qual cosa suposava afegir unes 300 Ha (Rullan, 2002). La zona urbana i la zona rural quedaven separades per una via de cintura. A la zona rural –el que avui

<sup>380</sup> Segons Alomar (1986:45), Fèlix Escalas li va dir: "Miri Vostè Alomar, aquest assumpte, des del punt de vista financer me pareix un bon assumpte, però què diu d'això don Joan March?". Alomar (1986:45) li contestà que "don Joan March estava assebandadíssim de l'assumpte i que els seus fills continuadament me feien bromes a vegades davant del seu pare sobre "sa curolla d'en Biel Alomar" i que si hi hagués estat realment interessat, segurament m'ho hagués dit, perquè sabia bé les dificultats que estava passant, tot cercant diners". Escalas li acabà dient que "jo voldria saber si li ha proposat Vostè a don Joan March finançar aquesta societat. Si no ho ha fet, feis-ho i portí'm Vostè una carta seva dient que no li interessa. Si me du aquesta carta, no se preocupi, tendran els diners" (Alomar 1986:45).

<sup>381</sup> A les seves memòries, Gabriel Alomar (1986:45-46) escrivia en relació a la Reforma Interior de Palma i la participació de Joan March que "aquests petits fets que acab d'esmentar, com és de suposar, no se publicaren a la premsa, encara que el fet que March financiés la discutida Reforma –amb gran escàndol per part d'un sector que encara pensava ser dominant però que ja no ho era, començant per alguns aristòcrates i pels parents d don Manuel Salas, l'altre gran capitalista de les illes– no tardà en ser de domini públic".

seria sòl rústic— no es preveia una futura urbanització i en cas d'ampliar-se l'espai urbà, Alomar entenia que aquest s'havia de fer en torn als nuclis satèl·lits; així mateix, es prohibia la construcció de més del 4% de la parcel·la rural i les noves parcel·lacions (Alomar, 2000 [1950]). S'ha apuntat la consideració social de la conceptualització de les barriades i també la del problema de l'habitatge com un dels elements més novetosos del pla de Gabriel Alomar (González, 2006). Alomar va establir la nucleització social de l'eixample en torn de les parròquies que havien de definir els barris que es convertien en el centre neuràlgic de cadascuna de les seccions en que s'havia dividit l'eixample<sup>382</sup>. Una planificació que estava molt en consonància amb l'urbanisme nacional-catòlic de l'època. A la vessant occidental de l'eixample entre la Soledat i el Molinar, es definia una zona industrial.

Així mateix, Alomar va considerar la zona de Ponent com a turístico-residencial, mentre que s'Arenal, Can Pastilla, Las Maravillas i Sometimes eren considerats com a nuclis d'estiueig. I, "únicament s'indicava, en el cas de Sometimes, que havia de regir-se per les Ordenances Municipals d'Edificació corresponents a les zones extensives" (Seguí-Aznar 2001:96). Encara que Alomar no va preveure l'explosió turística de la Badia de Palma, la seva visió era realment novadora i bastant holística (Seguí-Aznar, 2001). Emperò, el caos urbanístic s'imposà a Palma a mesura que s'obrien els braços al "desenvolupisme" franquista en la versió turística, tot deixant de banda un dels planejaments més avançats de l'època.

b) Les Pitiüses: la convivència de dos móns.

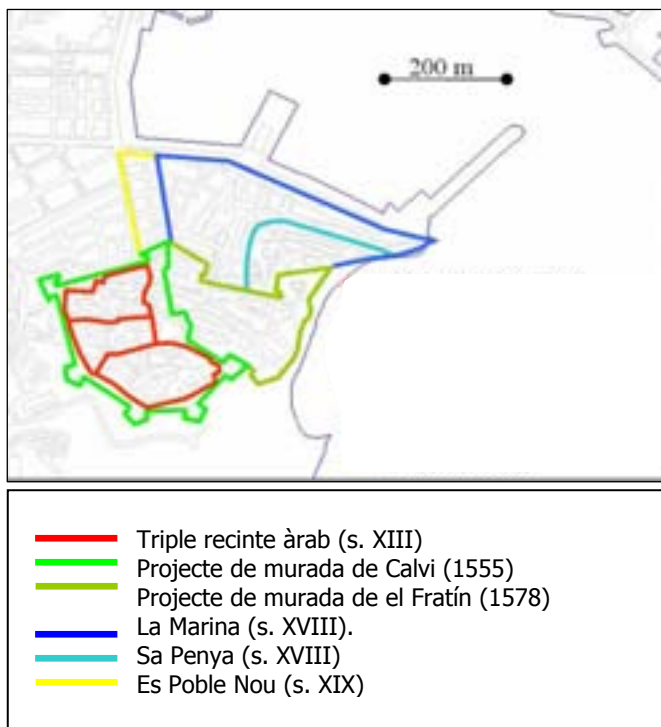


Figura 45. La ciutat d'Eivissa fins el segle XIX (Font: Rullan 2006:223).

En el cas de les Pitiüses com ja s'ha pogut veure al llarg del text, s'hauria de fer referència a la convivència de dos móns. Per una banda, el món urbà i comercial que es concentrava a la Vila d'Eivissa i en del que uns pocs prohoms n'eren els beneficiaris absoluts; i per una altra banda, el món rural que vivia quasi d'esquenes a la "modernitat". Un món aquest darrer que fascinà als intel·lectuals dels anys 1920 que hi veien "elements arquetípics del Mediterrani havien quedat preservats de qualsevol contaminació, inclosa la contaminació cultural" (Valero 2001:27). Entre ells es trobava el filòsof de l'Escola de Frankfurt, Walter Benjamin (Valero, 2001). Emperò, aquell món també fascinà als joves arquitectes que es rebel·laven contra les formes i els materials de la ciutat-megamàquina. Entre aquells es trobaven els membres de GATEPAC (Grup d'Artistes i Tècnics Espanyols pel Progrés de l'Arquitectura

Contemporània) i entre els que destaca la figura de Josep Lluís Sert (Blázquez, 2006; Valero, 2001).

El darrer quart del segle XIX es comencen a implantar tot un seguit de projectes per tal d'inserir a les Pitiüses dins del sistema-món capitalista. La conversió de l'espai insular vers l'exportació de determinats productes agroforestals i miners feu que es produïssin importants modificacions sociodemogràfiques i urbanes (Cirer, 1998). La "mà invisible" havia arribat a l'illa per a que aquesta s'adaptàs intensament a les exigències de les elits locals i dels centres de consum internacionals. La població de les Pitiüses se situava al 1860 en torn a les 23,4 mil

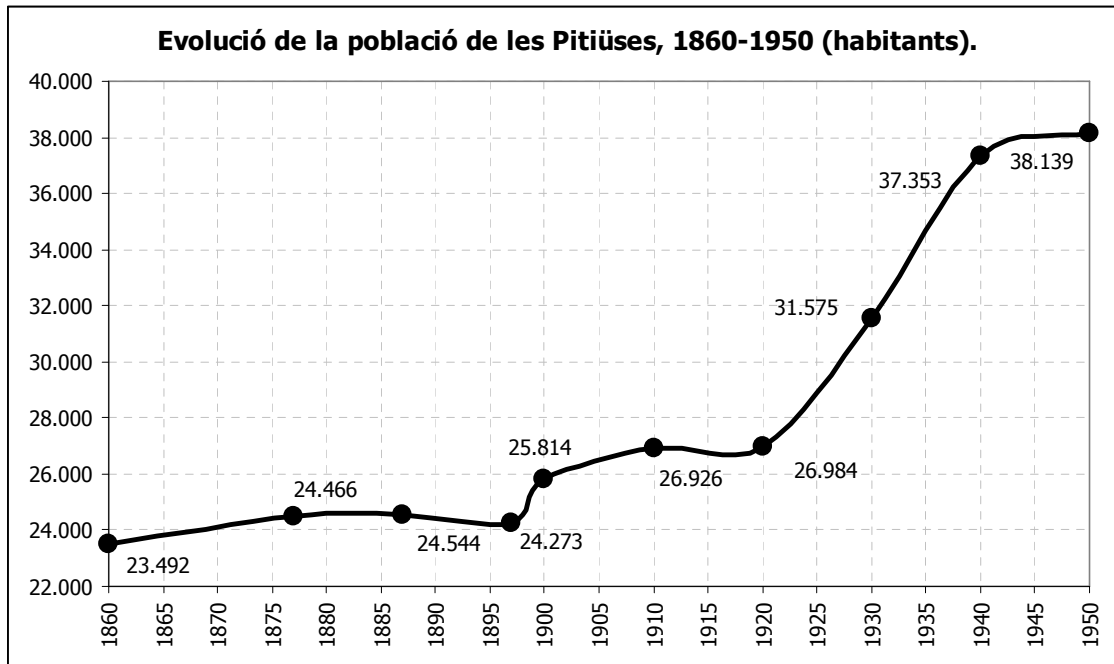
<sup>382</sup> Divideix l'Eixample en els següents barris: El Terreno; Son Armadans; Santa Catalina/Son espanyolet; Sant Sebastià; Santa Catalina Thomàs; Amanecer; San Alonso; Hostalets; La Trinitat; La Soledat; Molinar de Llevant.

persones i el 1900 s'arribava a unes 25,8 mil (taula 102 i gràfic 16). És a dir, s'havia produït un increment demogràfic del 9,8%, quan pel conjunt de les Balears havia estat del 15,6%. Cal assenyalar que mentre la Vila d'Eivissa havia experimentat un increment demogràfic del 14,5%, la població de la resta de l'illa havia registrant un increment del 5,8%. Per altra banda, Formentera experimentà un increment demogràfic del 34% entre el 1860 i el 1900.

Entre les principals causes de la diferència en quant als increments demogràfics de les Pitiüses respecte del conjunt de les Balears, Cirer (1998) assenyala per una banda les deficientes condicions higièniques imperants a les illes menors, que se traduïen en una elevada mortalitat i la forta emigració, que durant la segona meitat del segle XIX, Cirer (1998:31) qualifica com a "d'autèntica desbandada". Entre el 1878 i el 1900 el saldo migratori de les Pitiüses fou negatiu en unes 3792 persones. Aquesta xifra contrasta amb l'increment demogràfic entre aquells mateixos anys que es situà en torn a les 1348 persones. És a dir, el saldo migratori multiplicava per 2,8 l'augment absolut de població (Salvà, 1992). Aquestes magnituds confirmen la "desbandada" descrita per Cirer (1998). Aquests contingents demogràfics abandonaven les Pitiüses cap a "móns moderns" i a la cerca de treball, tot fugint cap a la veïna Mallorca, Alger i Amèrica. Com s'assenyalà abans, cal tenir present que un dels motius, no poc important, de l'emigració era l'emigració forçada associada a les lleves de soldats. Tan sols aquells amb prou poder adquisitiu es podien lliurar del servei militar, mentre que aquells deslligats de la moneda i del poder no tenien més remei que anar forçosament a defensar els interessos de l'Estat. Aquest fou un motiu de queixa constant per part de la pagesia eivissenca (Cirer, 1998). Com exemple es pot destacar que la Guerra de Cuba va extreure uns 292 soldats de les Pitiüses, la qual cosa representa un poc més de l'1% de la població (Marimon, 1993). Aquest contingent demogràfic sostret era especialment notable pel fet que es tractava principalment d'homes joves i, per tant el camp perdia la principal força de treball.

L'esperança de vida a Eivissa a l'any 1887 era de 30 anys, mentre que a Menorca era de 51 anys (la més elevada de l'Estat) (Casasnovas, 2005). Encara que no hi ha massa informació al respecte, Cirer (1998) apunta que a certes zones de Vila, la mortalitat devia ser tan gran o inclús major que a la resta de l'illa. La ciutat s'havia estès més enllà del recinte emmurallat amb l'aparició dels barris de sa Penya i la Marina, unes zones amb forta concentració de les classes populars i on les condicions de vida eren deplorables. En el segle XVII aquests barris s'havien protegit amb un mur (primera Estacada) que segons Rullan (2006:222) també servia "de sistema de control fiscal dels productes que arribaven a la ciutat des del camp". A mitjans segle XVIII, a les 6,5 Ha d'aquests dos barris s'allotjaven 2/3 dels 2600 habitants de la ciutat. Segons Cirer (1998) en el barri de la Marina les deficientes condicions higièniques s'agreujaven pel fet que des del començaments del segle XIX fins el 1857 la seva població s'havia duplicat. Aquell mateix any, el 1857, s'autoritza la construcció del primer eixample de Vila, el Poble Nou (1 Ha). La construcció d'aquest estava condicionat a la construcció d'una segona Estacada i significaria l'avanç de la ciutat cap a ses Feixes (Rullan, 2006). Rullan (2006:223) assenyala la "peculiaritat del creixement extramurs eivissenc que, a la llarga, ha permès la conservació de les seves monumentals murades renaixentistes". Aquesta peculiaritat es reforça en el fet que, tal com ja s'ha avançat anteriorment, mentre les classes privilegiades se localitzaven a la zona coneguda com a Dalt Vila (a intramurs), les classes populars se localitzaven als ravals.

Gràfic 16. (Font: elaboració pròpia a partir de l'INE, Alteracions dels municipis en els Censos de Població des de 1842 [www.ine.es/intercensal/intercensal.do](http://www.ine.es/intercensal/intercensal.do), maig 2006).



**Taula 102. Evolució de la població de les Pitiüses, 1900-1950 (Font: elaboració pròpia a partir de l'INE, Alteracions dels municipis en els Censos de Població des de 1842 [www.ine.es/intercensal/intercensal.do](http://www.ine.es/intercensal/intercensal.do), maig 2006; any 1877 a partir de Cirer, 1986).**

	Pitiüses		Eivissa		Vila		Formentera	
	Habitants	%	Habitants	%	Habitants	%	Habitants	%
1860	23.492	92,83	21.808	23,51	5.522	7,17	1.684	7,17
1877	24.466	91,04	22.274	22,67	5.547	7,55	1.846	7,55
1887	24.544	96,35	23.648	22,69	5.570	7,55	1.853	7,55
1897	24.273	91,62	22.240	22,84	5.545	8,38	2.033	8,38
1900	25.814	91,25	23.556	24,51	6.327	8,75	2.258	8,75
1910	26.926	91,47	24.628	23,12	6.225	8,53	2.298	8,53
1920	26.984	90,71	24.476	22,86	6.168	9,29	2.508	9,29
1930	31.575	90,72	28.646	24,12	7.616	9,28	2.929	9,28
1940	37.353	90,92	33.961	25,82	9.644	9,08	3.392	9,08
1950	38.139	93,03	35.482	32,21	12.283	6,97	2.657	6,97

La situació a principis del segle XX va estar marcada per una sèrie de canvis importants que permeten la inserció de les Pitiüses dins dels circuits comercials del moment, amb la especialització exportadora en sal i productes agroforestals. Una solució que es fa viable, tal com s'ha explicat abans, gràcies a la profunda transformació de les infraestructures de transport –de connexió interna i externa– i a la implantació dels nous mitjans de transport. En aquest context, tenim entre el 1900 i el 1950 un creixement demogràfic importantíssim. Es passa dels 25,9 mil habitants de 1900 a uns 38,15 mil habitants al 1950. És a dir, se produeix un increment del 47,05%, quan pel conjunt de les Balears havia estat del 33,3% pel període 1900-1950. Al llarg d'aquest període, encara tenim dos episodis que provoquen una mortalitat catastròfica: l'epidèmia de grip de 1918 (Lluch i Dubon, 1991) i la Guerra Civil al 1936 (Parron, 2008).

Hom pot detectar un canvi substancial en quant als fluxos migratoris que des de principis de segle fins el 1920 presentava un saldo migratori negatiu de 5943 persones, mentre que a partir dels "feliços anys 1920" el saldo migratori esdevé positiu i entre 1920 i el 1950 aquest fou de 4116 persones (Salvà, 1992). A principis de segle XX, els eivissencs es dirigien sobretot a Argentina, Uruguai i Cuba. En el cas dels formenterencs, Joan Vilà-Valentí (2000



[1950]:88) escrivia que "la majoria [de formenterencs] estaven cinc o sis anys fora de l'illa, i llavors tornaven a ella, començant l'edificació d'una casa nova i establint una nova llar en casar-se amb una formenterenga. Molts pocs deixaren de seguir aquesta forma d'endogàmia i aquells que no ho feren foren els únics que convertiren l'emigració en definitiva. Un nombre bastant crescut dels que havien retornat tornaven a partir poc després, per passar una anys fora de Formentera, navegant pel Mediterrani o l'Atlàntic. Al cap d'un altre període de duració aproximada al primer, retornaven de nou, quasi sempre ja definitivament, dedicant-se en endavant al mode de vida normal de l'illa". Aquest procés descrit pel professor Villà-Valentí pot ser que fos comú també a l'illa d'Eivissa i que per tant el saldo migratori positiu a partir dels anys 1920 està relacionat amb aquest fet. Així tenim l'exemple de l'eivissenc Joan Marí Marí (Botja) qui relata com el seu pare retorna a Eivissa des de Montevideo cap a finals de la primera dècada del segle XX i ja s'instal·là definitivament a l'illa. Llavors el mateix Joan Marí partiria cap a Bons Aires el 1913 on restaria fins el 1927, any en que retorna a Sant Josep (Marí, 1998).

Un altre aspecte a tenir en compte és que mentre el 1930 no hi havia guarnició militar, el 1940 el nombre de soldats probablement superava els mil a la ciutat d'Eivissa i també s'havien d'afegir les guarnicions de sa Caleta i el Corb Marí a la parròquia de Sant Francesc de ses Salines (Sant Josep) i d'altres guarnicions disperses per l'illa (Cirer, 2004; Cirer, 2005). L'impacte demogràfic de la Guerra Civil fou dramàtic a Formentera on s'hi ubicà el camp de concentració dels feixistes en el que tancaren unes 1500 persones. Aquest fou un dels camps de concentració (i extermini) més durs de les Balears, ja que els presoners morien de fam. El 1942 aquest camp fou desmantellat i els presos foren distribuïts entre diferents centres de reclusió peninsulars (Colomar, 2009). Així es pot veure com al 1940 la població censada a Formentera era un 28% superior a la de 1950, fet motivat per la seva condició de presó al 1940. Per altra banda, mentre que els emigrants a Amèrica retornaven, els que anaven a Algèria en comptes de residir al Nord d'Àfrica, tan sols hi anaven per realitzar tasques concretes i llavors tornaven. Cirer (2004:108) ens diu que "la poca distància que hi ha a les costes africanes –dos o tres dies de navegació a la vela– permetia que els eivissencs anessin i tornessin amb facilitat".



Figura 46. Els eixamples d'Eivissa (Font: Rullan 2006:224).

En el cas de les Pitiüses el principal creixement demogràfic es produeix a la Vila d'Eivissa. Emperò a la resta de l'illa, on predominava el poblament dispers, també s'enregistra un increment notable. A la part forana d'Eivissa es passa de 17,2 mil habitants al 1900 a 23,19 mil al 1950, amb un increment del 34,65%; mentre que a Formentera, l'augment demogràfic és del 17,6% i s'arriba a uns 2657 habitants al 1950. Un creixement demogràfic que estaria relacionat als intensos canvis que es produeixen en el camp amb una agricultura cada cop més adreçada a l'exportació i amb l'orientació industrial i exportadora de les salines. En qualsevol cas, el major increment demogràfic es produeix a la Vila d'Eivissa que passa de 6,3 mil habitants al 1900 a 12,28 mil habitants al 1950, amb un augment del 94,13%. Com a referència comparativa, Palma havia augmentat la seva població en aquest mateix període en un 113,9%.

Les rearticulacions socioeconòmiques se traduïren en una forta transformació urbana, tant de la seva morfologia com de l'estructura. Segons Rullan (2006:223) "l'enderrocament de la segona estacada a finals del XIX i la construcció, el 1898, del Teatre Pereyra, ja fora de murades i estacades, simbolitza el triomf i l'inici de la ciutat comercial i plenament burgesa". Un element a afegir a la sentència de Rullan, és que el Teatre Pereyra fou construït per Abel Matutes Torres. Allà se va constituir la Cambra de Comerç d'Eivissa (1903)<sup>383</sup> que va estar presidida pel mateix Matutes fins el 1911 (Cirer, 2004). L'existència del Teatre Pereyra explicita l'enorme polarització socioterritorial que aglutinava una illa tan petita com Eivissa, on la major part de la població vivia una realitat completament diferent a la de Matutes i altres membres de l'oligarquia. El 1912 se projectà el primer eixample que rep el nom de Vara de Rey (1,5 Ha) i al

<sup>383</sup> La Cambra de Comerç d'Eivissa es va liquidar el 1922 i les seves funcions foren absorbides per la Cambra de Comerç de Mallorca que havia estat constituïda el 1886 (Cirer, 2004).

cap d'un any s'iniciaven les obres de l'edifici de la Central de la Banca Abel Matutes (Cirer, 2005; Rullan, 2006). A partir de llavors, fins a mitjans segle XX, s'anaren ampliant les zones d'eixample cap a l'oest de la ciutat: 1915, nord de Vara de Rey (8,5 Ha); 1930, entre Avinguda d'Espanya i Carretera de Sant Antoni (6,5 Ha); 1934, a l'oest de la Carretera de Sant Antoni (3 Ha); 1949, Eixample Nord (43,5 Ha); 1952, Eixample Sud-Oest (22,5 Ha) (Rullan, 2006).

El nou espai urbà va permetre encetar una nova frontera per a l'expansió del capital, per part de les elits que serien els principals promotors i residents de la nova zona urbana. Mentrestant, les classes populars restaven a les zones d'elevada densitat de la Marina i sa Penya. Entre els nous agents urbans s'hi troben: els naviliers Matutes i Pineda; el fabricant de sabons i empresari d'autocars, Vilàs; el metge Joan Riera; el metge Joan Villangómez; el farmacèutic Cèsar Puget; i el majorista dels cereals Ernests Hernández Sorà. El procés de "creació" de l'espai urbà es concentra de manera extraordinària en el temps, concretament a finals dels anys 1920. Els diners acumulats amb la bona marxa dels negocis durant els "feliços anys 1920" (i per alguns durant la Primera Guerra Mundial) són transformats en les construccions de Vara de Rey. Entre els que participen del boom constructor es troben les classes terratinents que residien a Dalt Vila, encara que aquests ho fan estrictament amb criteris especulatiu ja que no pretenien traslladar-hi la seva residència.

Altrament, en aquells moments es va criticar que l'efervescència constructora no resolva els problemes urbans, concretament el problema estructural d'habitació de les classes populars. El boom constructor s'aprofità d'una abundant mà d'obra barata. Mostra d'això és el fet que els treballadors de la construcció convocaren una vaga a l'agost de 1931 que fou finalment desconvocada, després que la patronal acceptàs augmentar els jornals en torn a un 25% (Cirer, 2005). La febre constructora se va refredar ràpidament, i al 1934 ja s'havien acabat quasi totes les grans obres. En aquells moments, que coincidia amb la crisi mundial, "l'espectre de l'atur comença a planar sobre els treballadors de la construcció" Cirer (2004:103).

La resolució momentània a aquella situació va anar de la mà d'eliminar "barreres" administratives, de l'Ajuntament d'Eivissa, a l'expansió dels interessos vinculats a la construcció i "en els primers mesos de 1936, la construcció semblava revifar tímidament gràcies a l'eliminació de les traves burocràtiques que trobaven els estrangers per construir xalets" (Cirer 2004:104). La major part dels personatges que impulsen la transformació urbana de Vila ocuparen directa o indirectament càrrecs polítics a l'Ajuntament d'Eivissa, tant en temps de dictadura (Primo de Rivera i Franco) com de la Segona República. Entre els personatges que destacaren dins la nova configuració de les classes dominants es troba, indubtablement, Pere Matutes Noguera. Aquest representaria els interessos del capital comercial i especulatiu front als conservadors d'Unió Patriòtica. La seva carrera política es va veure truncada per haver-se de dedicar als negocis de família, després de l'afusellament del seu pare per part de les milícies republicanes<sup>384</sup>.

Les potencialitats edificatòries que allotjaven les eixamples eivissenques prometien una època daurada pels seus beneficiaris malgrat que, com Cirer (2004) exposa, segurament la crisi dels anys 1930 i la posterior conflictivitat bèl·lica degueren truncar temporalment. D'aquesta manera, Rullan (2006:223) exposa el fet que "la fotografia aèria de 1956 ens permet comprovar com a penes un 20% de les hectàrees d'eixample planificades se trobaven edificades, –quelcom més que les 16 Has de la ciutat del XIX". En qualsevol cas, cal destacar que la superfície de la ciutat d'Eivissa havia passat de 17,5 Ha a finals del segle XIX a unes 103 Ha just a les portes del desenvolupisme turístic. És a dir, s'havia multiplicat per 5,8 i encara restava una part molt important per edificar, una part d'aquesta com es pot veure a la figura 46, l'indava amb la costa, a la part nord del port, que serà posteriorment la zona de localització de la "fàbrica turística".

#### c) Menorca: "una illa bicèfala".

En el cas de Menorca, el segle XIX s'inaugurà amb la novetat del canvi de domini, caracteritzat per la finalització del període britànic. Com hem apuntat anteriorment, els canvis regulatoris que prohibien la importació de cereals va fracturar el cicle alcista de l'economia menorquina i s'obria un escenari crític que es va resoldre amb un important flux migratori que es dirigí especialment a la colònia francesa d'Algèria. Maria Lluïsa Dubon (1987) comptabilitza

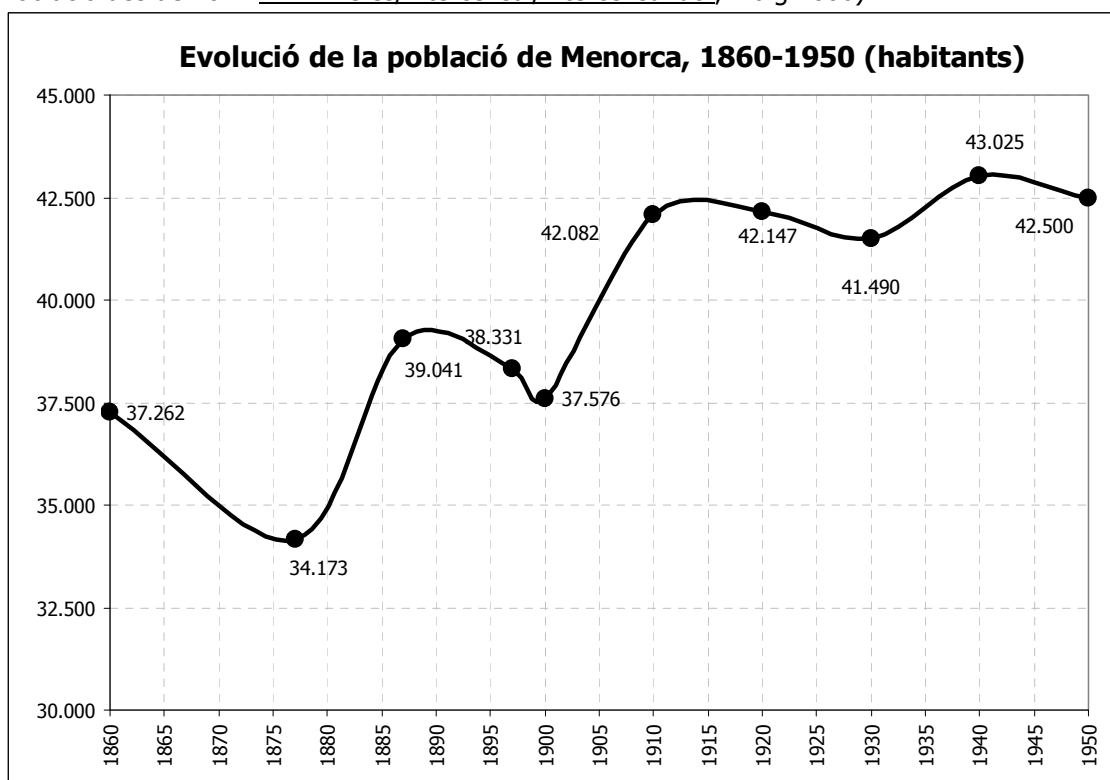
<sup>384</sup> Abel Matutes Torres i Pere Matutes Noguera a Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera, [www.eeif.es](http://www.eeif.es) (març 2009).

un saldo migratori negatiu de 9418 persones entre el 1826 i el 1957, la qual cosa suposava prop d'un terç de la població. A més, la guerra civil carlina agreujà la situació tan pel que fa a les lleves de soldats com per les contribucions de guerra, i també a Menorca els joves fugien de les lleves emigrant a l'estranger (Casasnovas, 2005). Els efectes d'aquells fluxos migratoris sobre la població menorquina alteraren de manera notable l'estructura demogràfica en uns moments de transició demogràfica, és a dir de caiguda de la mortalitat infantil i també de la fecunditat. Una situació demogràfica que era atípica en el context immediat de l'illa. Segons Dubon (1987) la combinació del fort flux migratori amb una situació de transició demogràfica es convertí en un llast demogràfic en les dècades posteriors degut al progressiu envelliment de la població. D'altra banda, la societat menorquina no era atípica tan sols per haver iniciat promptament la transició demogràfica sinó que també ho era pel fet que ja en el 1860, un 26% de la població sabia llegir, front el 15% del conjunt de Balears (Casasnovas, 2005)

L'evolució demogràfica de la primera meitat del segle XIX marcarà profundament la posterior evolució al llarg del segle. A l'any 1860 la població menorquina amb 37,2 mil persones s'havia recuperat sensiblement respecte de 1842, quan se comptabilitzaven 32,1 mil persones. La sortida a la crisi com s'ha apuntat va ser potenciada, en part, per una nova classe que substituirà a aquells que gaudiren dels privilegis de la condició de port franc del port de Maó i de la potent activitat que allà es desenvolupava. Entre les activitats que contribuïren a reactivar l'economia illenca cal destacar el paper que jugaren les obres del port (Cós Nou); la construcció de la fortalesa de la Mola o d'Isabel II que fins i tot exigí mà d'obra forana; la presència de la flota estatunidenca destacada en el Mediterrani que recalà en el port maonès entre 1825 i 1845; la fabricació de sabates pel mercat antillà; etc (Casasnovas, 2005; Casasnovas, 2006). Entre el 1860 i el 1877, la població va caure de 37,2 mil habitants a 34,17 mil. Segons Casasnovas (2006:260) podria "relacionar-se amb la crisi derivada del Sexenni: la paralització de les obres de la Mola i la crisi de la indústria del calçat".

El fort impuls de l'economia menorquina a partir dels anys 1880 se reflectí també en l'evolució demogràfica, així com la crisi menorquina a partir de la desfeta de 1911 també quedà prou patent en dita evolució. Així doncs, es passa de 34,17 mil habitants al 1877 a uns 42,08 mil habitants al 1910. Si entre el 1878 i el 1887 el saldo migratori fou positiu, en unes 2064 persones; entre el 1888 i el 1900 aquest fou de signe oposat, amb unes 4496 persones (Salvà, 1992). Cal destacar que en el conjunt de les Balears, Menorca fou aquella en que l'impacte demogràfic de les guerres colonials fou menor, representant el 0,2% de la població (Marimon, 1993). Emperò, la crisi colonial va tenir un fort efecte sobre la indústria sabatera menorquina que se deixà notar abans de les pèrdues colonials i que podria ser la causa del saldo migratori negatiu durant la darrera dècada del segle XIX quan molts menorquins s'adreçaren a Amèrica i la península. Després de la primera dècada del segle XX en que l'economia menorquina viu un moment àlgid, es produeix el col·lapse industrial i financer que després s'unirà a les crisis derivades de la Primera Guerra Mundial. Els saldos migratoris en aquest període que es perllonga fins el 1920 vénen marcats en un primer moment, de 1900 a 1910, per un resultat positiu amb 1176 persones; i en un segon moment, de 1911 a 1930, amb un saldo negatiu de 5478 persones. Llevat del període 1931-1940 en que el saldo migratori fou positiu (241 persones), pràcticament al llarg de tota la primera meitat del segle XX s'enregistrà un saldo migratori negatiu i en el període que va de 1941 a 1950 aquest fou de 2404 persones. Hom pot veure com entre 1920 i el 1950 la població menorquina es va mantenir quasi estable, pràcticament congelada, en torn a les 42 mil persones (taula 103). Aquest fet expressa les dificultats de la rearticulació del capitalisme menorquí per tal de dissenyar un nou projecte que els permetés inserir-se dins les lògiques sistèmiques, unes lògiques plenament alterades en un context de guerra permanent. Emperò, el que la freda estadística amaga és també el brutal impacte de la Guerra Civil a Menorca, que va restar sota govern de la República fins el 1939. Segons Casasnovas (2005), l'impacte demogràfic de la Guerra Civil fou de prop del 14% de la població, entre les persones assassinades a l'illa i al front, les que s'exiliaren i també aquelles que foren eliminades als camps nazis d'extermini.

Gràfic 17. (Font: elaboració pròpia a partir de l'INE, Alteracions dels municipis en els Censos de Població des de 1842 [www.ine.es/intercensal/intercensal.do](http://www.ine.es/intercensal/intercensal.do), maig 2006).



**Taula 103. Evolució de la població de Menorca, 1900-1950 (Font: elaboració pròpia a partir de l'INE, Alteracions dels municipis en els Censos de Població des de 1842 [www.ine.es/intercensal/intercensal.do](http://www.ine.es/intercensal/intercensal.do), maig 2006).**

	Menorca	Maó		Ciutadella	
	Habitants	Habitants	%	Habitants	%
1860	37.262	21.976	58,98	7.230	19,40
1877	34.173	15.842	46,36	7.777	22,76
1887	39.041	18.445	47,25	8.447	21,64
1897	38.331	17.790	46,41	8.672	22,62
1900	37.576	17.144	45,62	8.611	22,92
1910	42.082	17.542	41,69	9.369	22,26
1920	42.147	17.866	42,39	9.575	22,72
1930	41.490	17.010	41,00	10.350	24,95
1940	43.025	17.459	40,58	10.716	24,91
1950	42.500	16.547	38,93	11.170	26,28

En quant al paper dels principals centres urbans de l'illa es pot veure a la taula 103, com la capital, Maó concentrà la major proporció demogràfica amb el 58,9% al 1860, front el 19,4% de la ciutat occidental, Ciutadella. No obstant, si hom se fixa en l'evolució entre el 1860 i el 1900 s'adonà que la població maonesa disminueix en torn a un 21,9%, des dels 21,9 mil habitants de 1860 a 17,7 mil habitants al 1900; mentre que a Ciutadella ocorria el contrari, ja que allà els efectius demogràfics s'incrementaven en un 19,1% i es passa de 7,23 mil habitants al 1860 a uns 8,6 mil. Nogensmenys, s'ha de tenir present que al cas de Maó, tenim que entre el cens de 1860 i el de 1877, es Castell (o Villacarlos) es va independitzar del municipi de Maó. D'aquesta manera, si tinguéssim en compte la suma dels dos municipis al 1900 la població seria de 19.641 persones, una xifra que de totes maneres és un 10,6% inferior de la de 1860. De fet, els efectes de la crisi sociodemogràfica de mitjans segle XIX es va sentir amb major intensitat a la zona oriental de l'illa que es convertí en el principal focus emissor d'emigrants (Murray, 2006).

L'evolució demogràfica de Maó presenta una important fractura en dos moments concrets al llarg de la primera meitat del segle XX. En primer lloc, es pot veure com la crisi de 1911 que va afectar de manera especial a l'aparell industrial maonès, va tenir la seva expressió en l'estancament demogràfic entre el 1910 i el 1920. En aquest període Sant Lluís s'independitzà de Maó, per la qual cosa convé comparar les xifres del conjunt de poblacions de la vessant oriental de Menorca –Maó, es Castell i Sant Lluís– que passa de 22768 habitants al 1910 a uns 22538 habitants el 1920. L'altre episodi que cal apuntar és el corresponent a la Guerra Civil, i molt concretament a la postguerra franquista. Menorca, que fou fidel al govern de la República fins el 1939, va conèixer intensament la repressió dels vencedors, fet que se va reflectir en importants contingents de persones que escaparen cap a l'estranger. Així doncs, es pot veure com l'any 1950 la població de la vessant oriental de Menorca era un 6,6% inferior a la de 1930 quan aquesta era de 21387 persones.

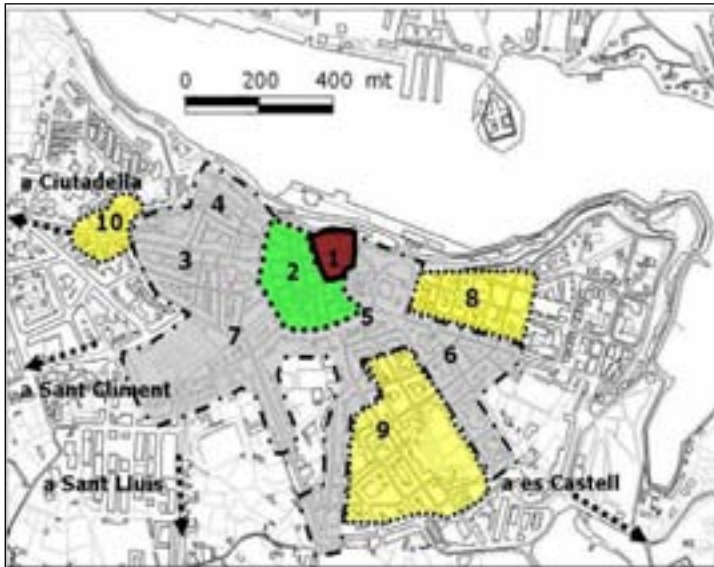


Figura 47. L'estructura urbana de Maó a principis del XIX (Font: Murray 2006:41).

1) Castell de Maó (fins s. XV); 2) Ciutat amurallada (s. XIV-XVI); 3) Sa Raval (s. XVII); 4) Pla des Monestir (s. XVII); 5) Sa Ravaleta, Carme, carrer de Gràcia (s. XVIII); 6) Ampliació lineal pel carrer del Carme i Camí des Castell (s. XVIII); 7) Sa Quintana Gran, carrer de ses Moreres i Esplanada (s. XVIII); 8) Ses Tanques del Carme (s. XIX); 9) Cap de Creus i Tanques de ses Monges (s. XIX); 10) Dalt Vilanova (s. XIX).

Les transformacions socioeconòmiques del segle XIX i principis del XX varen deixar les seves empremtes urbanes tant a Maó com a Ciutadella. La primera havia experimentat en temps dels britànics unes profundes alteracions urbanes que afectaven el conjunt ciutat-port, de fet com ja s'ha esmentat, pels britànics Maó era "Port-Mahon". A diferència d'altres ciutats de les illes, en el cas de Maó la construcció del Castell de Sant Felip cap a finals del segle XVI just al sector SE de la bocana del port i allunyat del centre urbà va desposseir a les murades de la seva finalitat defensiva. D'aquesta manera, se va iniciar un procés d'expansió de la ciutat per assimilació de les murades i cap el 1775 les murades pràcticament havien desaparegut. Els britànics<sup>385</sup> varen deixar una notable

petjada urbana que reflectia la seva presència, tant en la pròpia trama urbana: a la zona de la Quintana Gran, formada pel quarter militar i la plaça de l'Esplanada –la plaça d'armes– i l'extensió de l'edificació al llarg de les principals vies de comunicació; i amb la planificació de la trama ortogonal del raval a les proximitats del castell de Sant Felip, conegut com a Georgetown (avui es Castell) (Murray, 2006; Vilardell, 2005).

El dinamisme comercial del Maó del segle XVIII es va traduir en la projecció de noves extensions de la ciutat. La primera d'elles fou la coneguda com les Tanques del Carme (1805) que es realitzava sobre el solar de l'horta dels frares carmelites i ocupava una zona d'unes 6 Has; la segona fou la de Cap de Creus (1806) amb una extensió d'unes 15 Has i encara que presentava una trama ben definida, no era tan regular com l'anterior ja que s'havia d'adaptar a les discontinuïtats del terreny; i finalment tenim l'ampliació de Dalt Vilanova (1809) amb una extensió d'unes 3 Has. Podem assenyalar que mentre la primera fou d'iniciativa municipal, les altres dues foren projectes d'iniciativa privada. En el cas del Cap de Creus hi havia múltiples propietaris i construccions que condicionaven la definició de l'ampliació. En canvi, les Tanques del Carme se projectaven sobre un terreny uniforme i amb iniciativa municipal, per tant no

<sup>385</sup> En funció de les correlacions de forces existents en el marc europeu, Menorca fou alternativament sotmesa a l'autoritat anglesa (1713-1756), francesa (1756-1763), anglesa (1763-1782), hispànica (1782-1798) i anglesa (1798-1802). Amb la Pau d'Amiens se va incorporar finalment a la monarquia borbònica espanyola.

entraven en conflicte els interessos dels propietaris del sòl. El Dalt Vilanova responia als interessos concrets dels dos propietaris del sòl: Bartomeu Mercadal i Pere Montanyès (Domènech et al, 1983; Murray, 2006).



Figura 48. Els projectes d'ampliació planejada en el Maó de principis del XIX: a) Tanques del Carme (1805-1811); Cap de Creus (1806); Dalt Vilanova (1809) (Font: Domènech et al. 1983:26-28).

El Maó de finals de segle XIX i principis del XX va comptar amb la figura destacada de l'arquitecte municipal Francesc Femenias Fàbregas (1870-1938) que treballà junt amb el polifacètic Francesc Hernández Sanz, l'arxiver municipal. No obstant, la tasca de l'arquitecte municipal es manifestà més en les intervencions en edificis que no en aspectes urbanístics. El seu estil eclèctic es troba en diferents construccions del moment, destacant les aportacions modernistes, quasi les úniques a l'illa, del Casino Maonès i la Casa del Poble. Femenias també deixà la seva empremta en la construcció de edificis fabrils com per exemple la Eléctrica Mahonesa o Casa Codina (Gomila, 1998). L'activació econòmica de finals del segle XIX també va tenir la seva repercussió sobre l'espai urbà que es materialitzà tant per la construcció de les



Figura 49. Pla Claret, Projecte de Reforma Interior i Eixample de la ciutat de Maó, 1944 (Font: Domènech et al. 1983:39).

fàbriques com per l'expansió de la ciutat que es feu seguint els eixos de les principals vies terrestres, principalment l'eix del camí de Sant Lluís. Després de la Gran Guerra se realitzaren algunes reformes urbanes importants amb l'obertura de nous carrers transversals – Avinguda del Duc de Crillon i Avinguda Josep M. Cuadrado– que pretenien contrarestar els creixements lineals al llarg de les carreteres (Domènech et al, 1983).

L'arquitecte gironí Josep Claret i Rubira, que arribà a Menorca per a construir l'aeròdrom de Sant Lluís al 1938, fou l'encarregat de redactar el primer document de planificació urbanística de la ciutat de Maó. El Projecte de Reforma Interior i Eixample de la ciutat de Maó de 1944 es corresponia als criteris ultradesenvolupistes de l'època i preveia la duplicació de l'extensió de la ciutat i l'adaptació de la ciutat al "rei de la selva urbana", el cotxe. Domènech et al. (1983:42) expliquen que quan s'aprovà el pla "són moments d'eufòria, de previsions "monstre" –obertura de grans vies, eixamplament de carrers,...- que, per sort –en molts casos– o per desgràcia –en altres [el Pla preveia, per exemple, diverses zones verdes que mai s'han realitzat]– restaren, moltes vegades, en el terreny dels papers". Claret realitzà altres actuacions a l'interior de la ciutat per tal d'obrir espais, com per exemple la demolició de la barriada de l'illa del Pont des Castell (1944) que fou substituïda per la plaça de la Conquesta; o l'obertura de nous carrers per tal de facilitar l'accés del transport motoritzat, com per exemple la connexió entre el port i la ciutat amb la construcció de la Costa de ses Voltes (1951); així com la introducció dels xamfrans (Domènech et al., 1983; Murray, 2006).

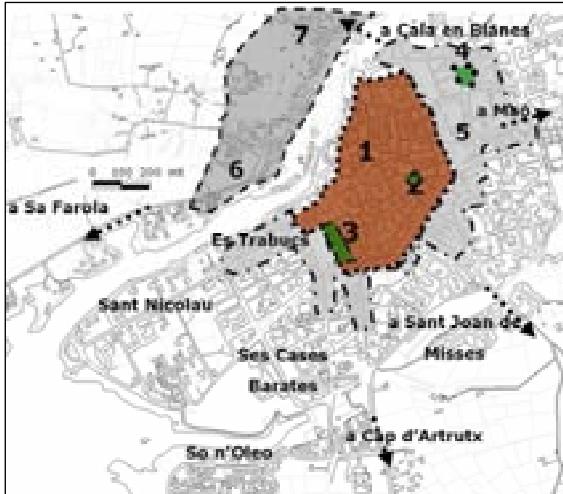


Figura 50. Evolució urbana de Ciutadella fins a mitjans segle XX (Font: Murray 2006:30).  
 1) nucli antic; 2) Plaça Llibertat –abans convent dels Socors (s. XIX); 3) Ses Cases Noves –abans convent de Sant Francesc– (s. XIX); 4) Hospital –abans convent de Sant Antoni– (s. XIX); 5) Eixample (fins 1940); 6) Dalt Sa Quintana (a partir de finals s. XIX); 7) Dalt des Penyals (a partir de finals s. XIX).

La ciutat occidental, Ciutadella que havia perdut la condició capitalina amb l'arribada dels britànics, va experimentar un notable creixement demogràfic al llarg del segle XVIII que se va resoldre mitjançant l'ocupació dels espais no edificats d'intramurs. A la vegada, l'aristocràcia dominant aixecà nous casals amb façanes neoclàssiques que simbolitzaven el seu poder, poder que es va veure reforçat a partir de 1820 –en temps de crisi– quan la classe dominant aprofità per aixecar extravagants edificacions, tant al recinte urbà com a les propietats rurals (Casasnovas, 1998; Casasnovas, 2005; Casasnovas, 2006; Murray, 2006). La reactivació de l'economia ciutadellenca, tal com s'ha apuntat anteriorment, va estar vinculada, especialment als retorns d'alguns indians que impulsaren de manera notable les activitats industrials, i particularment la del calçat (Casasnovas, 2006).

El procés desamortitzador, de mitjans segle XIX, va servir per posar nou espai urbà per a la seva conversió en zones de residència; com per exemple l'hort dels franciscans on es construeix ses Cases Noves

i l'hort dels agustins on se construí la plaça del mercat que rep el nom de plaça de la Llibertat. Mentre que a la zona d'extramurs, el convent de Sant Antoni se convertí en hospital. Per altra banda, a la dècada de 1860 l'Ajuntament de Ciutadella va iniciar els tràmits per a la demolició de les murades, unes obres que s'iniciaren el 1871 i que s'allargaren fins el 1914. El 1882, el batle Gabriel Camps i Ramon Cavaller Gelabert formaren la comissió que s'encarregaria de redactar la memòria de planificació de l'eixample de Ciutadella. Ramon Cavaller havia dissenyat gran part dels edificis de Ciutadella en aquells anys, des del mercat, el Teatre des Born, o la façana del Palau del Comte de Torre Saura, etc (Gomila, 1998).

A la vegada que es procedia a la demolició de les murades, se varen dur a terme tot un seguit d'obres a l'interior de la ciutat, i la ciutat es comença a escampar: cap a la vessant septentrional del port mitjançant la construcció del pont sobre el Canal dels Horts (1888) que permetria la urbanització de les zones de Dalt des Penyals i Sa Quintana; i també cap a la vessant meridional amb l'obertura del Passeig de Sant Nicolau, que es convertiria en el carrer residencial anomenat del "Porvenir", nom que deixa clara l'orientació i contingut social del mateix, en el que s'urbanitzà el sector de es Trabucs. Aquesta seria la configuració de l'estructura urbana de Ciutadella cap a mitjans del segle XX (figura 50) (Gomila, 1998; Murray, 2006).

La població ciutadellenca experimenta un important creixement entre 1860 i 1900, tot passant de 7,23 mil habitants a 8,6 mil habitants. I, durant la primera meitat del segle XX la població d'aquesta seguí la seva tendència ascendent i passà de 8,6 mil habitants al 1900 a 11,17 mil el 1950. En aquesta ciutat cal tenir present dos elements que fan que la crisi de 1911 no es sentís amb la mateixa intensitat que a Maó; així com els efectes de la Guerra Civil que tampoc varen tenir els durs efectes de l'altra vessant de l'illa. Per una banda, la fallida industrial afectà sobretot a les grans indústries localitzades a Maó, però no tant en els centres fabrils ciutadellencs. I, per una altra banda, Ciutadella fou dominada per les classes conservadores; mentre que les idees liberals-burgeses i les social-obreres tingueren molta menor incidència. L'aixecament dels rebels militars i el desembarcament feixista es feu a través de la rada ciutadellenca, des d'on avançà la instauració del règim franquista (Casasnovas, 2005; Murillo, 2003; Murray, 2006).

*10.5.5.8. Quina posició juguen les illes en la "corba del notari" entre la segona meitat del segle XIX i la primera meitat del XX?*

Les intenses transformacions que varen tenir lloc, especialment, al llarg del segle XIX permeteren posar en marxa un projecte de classe destinat a convertir l'espai balear en una mena de "colònia" especialitzada principalment en la producció agroalimentària destinada als mercats exobalears, i fins i tot més enllà dels territoris peninsulars propers. La mirada de les elits comercials, agràries, financeres i industrials s'adreçaria cap aquells mercats i tal com s'ha exposat anteriorment, alguns empresaris arribarien a tenir una forta presència en aquells indrets, com és el destacat cas de Casa Alzamora, però també de Joan March, així com nombrosos emigrants –uns més anònims que d'altres– que formarien part de la cadena comercial i de creació de valor. Així mateix, el fet que a finals de segle XIX un mallorquí representant de les elits caciquils de Mallorca, Antoni Maura Montaner, va jugar un paper important dins del poder polític estatal, fins arribar a ocupar el càrrec de la presidència del Consell de Ministres el 1903. Una de les principals actuacions del polític conservador fou la relacionada amb les comunicacions marítimes, just al mateix moment en que protagonitzà en el seu segon torn a la presidència, una duríssima repressió en els fets de la Setmana Tràgica de Barcelona al juliol de 1909 (Casasnovas, 2007).

A continuació s'intentarà repassar l'evolució dels fluxos comercials de les illes Balears pel període que abraça la segona meitat del segle XIX i la primera del XX. Al llarg d'aquest període hom detecta canvis de gran calat del capitalisme històric, protagonitzats per la crisi de l'hegemonia britànica i l'ascens hegemònic estatunidenc. En els primers anys del període descrit, cal destacar la rellevància del lliurecanvisme encunyat per la potència britànica que li permetia donar sortida als seus excedents, al temps que convertia la City de Londres en el principal centre de les finances mundials (Arrighi, 1999). Quan es va produir la primera experiència democràtica en la història espanyola –iniciada amb la Revolució de la Gloriosa (1868) i la Primera República (1873-1874)–, el context internacional estava marcat per una creixent competència de preus que repercutia en la seva depreciació, fins arribar a la Gran Depressió de 1873. Una situació que es veié afavorida pel paper que començaven a jugar els EUA i Rússia, particularment amb la introducció de grans quantitats de cereals en els circuits comercials mundials. Segons Arrighi (1999:198) "la gran expansió del comerç mundial de mitjans del segle XIX, com totes les fases d'expansió material dels anteriors cicles sistèmics d'acumulació, havia conduït a una intensificació de les pressions competitives sobre les agències d'acumulació de capital que es va sentir en tot el sistema". És a dir, el lliurecanvisme era promogut sempre i quan hi hagués pocs agents que participassin d'ell. En el moment en que va esclatar la competència, el "castell lliurecanvista" es va començar a esfondrar, i els poders territorials, els Estats, impulsaren una creixent política proteccionista que anava associada a l'expansionisme imperial. La minva dels marges de benefici va repercutir a les classes populars sobre les que s'exercia una major violència sistèmica, al temps que s'intensificava la lluita obrera. Així mateix, Arrighi (1999) exposa com la manca d'expectatives d'ampliació del capital en base a les lògiques productivo-industrials, els excedents es començaren a adreçar a les entitats financeres, el que resultà en una expansió especulativo-financera. Mentre que es detectaven canvis en el sistema-món capitalista, les tensions a les colònies d'ultramar començaven a fer trontollar una de les principals vies d'acumulació per part dels capitals espanyols i que també coincidia amb l'inici del Sexenni Democràtic (1868-1874), amb la Guerra dels 10 anys de Cuba (1868-1878). Tot plegat, feu que l'experiència democràtica fos dissolta i s'iniciàs un llarg període protagonitzat pels Borbons i el caciquisme. En aquest context es rearticula, defineix i expandeix el capitalisme espanyol i balear.

Al Gràfic 18 es recullen les dades dels fluxos comercials de les Balears (1857-1951). Cal matisar que aquest gràfic s'ha confeccionat a partir de diverses fonts, i tan sols pot ser interpretat com una aproximació ja que hi ha notables mancances, especialment pel que fa a comerç exterior que no es recollit ni pel cas de Mallorca ni pel de Menorca. El comerç de cabotatge de les illes s'estima que començà a ser predominant a partir del segle XX, degut a la crisi finisecular que suposà la pèrdua dels mercats antillans i la crisi vitivinícola, a més de la creixent vinculació de les relacions comercials de les illes amb el port de Barcelona. En el treball



de Quintana Peñuela (2008:105 [1972]) sobre el comerç de les Balears entre 1868 i 1886<sup>386</sup> en el que se tenen en compte, tan sols els productes agropecuaris i el petroli, va arribar a establir que en la major part dels anys estudiats el comerç exterior era superior al de cabotatge i "des de 1882, és notablement superior, fins culminar el 1886 en que representà el 75,1% del tràfic total portuari de Balears".

A partir del treball de l'interventor de duanes de Palma, Manuel Márquez i Pérez (1884 citat a Quintana Peñuela, 2008 [1972]) podem saber que el port de Palma el 1884 presentava una clara supremacia en el moviment de mercaderies expressades en tonatge, amb el 91,3% del total, seguit dels ports d'Eivissa (10,4%), Maó (7,5%), Alcúdia (2,4%), Porto Colom (1,7%), Ciutadella (1,4%), Sóller (1,2%), Andratx (0,6%) i Pollença (0,6%). Pel que fa al comerç de vi i aiguardents, expressat en litres, caldria destacar el fet que el 1884, Porto Colom enregistrava el 37,1% del comerç de Balears d'aquests productes, encara que el Port de Palma enregistrava el 61,1%. Així doncs, es podria dir que el comportament comercial enregistrat al Port de Palma serviria per explicar, a grans trets, els fluxos comercials de l'illa. Si es miren els fluxos comercials enregistrats al port palmès entre 1901 i 1920, recollits en el treball de Quintana Peñuela (1974), tenim que el comerç exterior, expressat en tonatge, representaria el 37,4% de totes les entrades i un 17,2% de totes les sortides. Mentre que al cas de Mallorca la consideració del comerç exterior podria aportar valuosa informació, Casasnovas (2006) mantén que en el cas de Menorca la major part dels fluxos comercials corresponien als de cabotatge. En canvi, a Eivissa el comerç de la sal presentava una clara vinculació amb el comerç exterior que ha estat adequadament recollit en diversos treballs de Joan Carles Cirer (1986; 2004; 2009). En qualsevol cas, més endavant es passarà a apuntar i analitzar alguns aspectes diferenciant cadascuna de les realitats insulars.

Al gràfic 18 se pot veure com les importacions de materials a través dels ports de les illes, passaren de 13 mil Tm el 1857 a unes 277 mil Tm el 1951. És a dir, s'havien multiplicat per 20,78 vegades. Mentrestant, la població balear tan sols s'havia duplicat. Per altra banda, les exportacions de les illes passaren de 21 mil Tm al 1857 a unes 320 mil Tm al 1951, amb la qual cosa s'havien multiplicat per un factor de 15,47. En aquest punt, volem anotar el fet que al llarg d'aquest període, les importacions han estat generalment superiors a les exportacions. En concret, les importacions han estat un 24,95% superiors a les exportacions. Així mateix, cal matisar que si no es contemplassin les exportacions de sal des de les Pitiüses, tendríem que les importacions a les Balears al llarg d'aquest període han duplicat les sortides. Al gràfic 19 es pot observar com les exportacions de sal pitiüsa representa una part molt significant dels materials exportats de les illes, en concret al llarg del període 1857-1951, el 37,67% de les exportacions de les Balears corresponen a la sal pitiüsa. Els esdeveniments geopolítics mundials i estatals queden perfectament enregistrats en les dinàmiques comercials de les Balears, inserides dins el sistema-món capitalista. A finals de segle XIX i principis del XX s'ajuntava la pèrdua de les colònies d'ultramar amb la pèrdua del mercat francès pel que fa al comerç del vi. A més, les polítiques comercials i industrials giraven, en el context internacional i estatal, cap a postures cada cop més proteccionistes (p.ex. Aranzel de desembre 1891).

Segons González-Ruiz (2006:479) a l'Estat espanyol cap a finals de segle XIX, "se produïa així una aliança d'interessos entre els principals grups d'econòmics del país, en una autèntica coalició de classe contra l'amenaça exterior". En aquells moments es va recórrer a la crida patriòtica per despertar "l'esperit nacional" que beneficiaven a les classes dominants. Al llarg dels primers 20 anys del segle XX, les exportacions legals sembla que es varen mantenir en torn a les 114 mil Tm/any (56 Tm/any si no comptam la sal pitiüsa). Tal com ha analitzat Pere Ferrer (2000; 2008b) pel cas d'un dels majors contrabandistes del món, Joan March, els negocis comercials (i financers) amb l'exterior varen ser prou sucosos en els temps del conflicte bèl·lic mundial. En aquella situació, en la que l'Estat espanyol es mantenia al marge, es varen forjar notables fortunes com la de March. Unes fortunes ben recolzades des dels aparells de l'Estat. Així, per exemple, la bona sintonia entre Joan March i el ministre Santiago Alba va permetre que el contrabandista es saltàs les restriccions de la Llei de Subsistències (Ferrer, 2000; Ferrer, 2008b). Així doncs, sembla probable que les exportacions enregistrades en les estadístiques comercials estiguin infravalorades. Al llarg dels primers vint anys del segle XX, es pot veure com hi ha un augment molt important de les importacions. Unes importacions que

<sup>386</sup> Aquest treball es realitzà a partir del document "La crisis agrícola y pecuaria. Datos estadísticos de la comisión creada por Real Decreto de 7 de julio de 1887 para estudiar la crisis por que atraviesa la agricultura y la Ganadería".

eren claus per a la transformació agroindustrial de les economies insulars, així com de l'explosió del transport, i que representaven el seu gruix.

En aquells moments s'intensificaren les polítiques intervencionistes de caire proteccionista, amb una clara aliança entre les elits polítiques i empresarials de l'Estat, com per exemple la Llei de Protecció de les Indústries Noves (1917), la Llei d'Ordenament i Nacionalització d'Indústries relacionades amb la defensa nacional (1918), la nacionalització dels valors d'empreses en mans de capitals estrangers (1916), el Reial Decret de Nacionalització de les Empreses Mineres (1921), l'Aranzel Cambó (1922) o la Reial Ordre de 1926 que no permetia constituir cap empresa industrial ni ampliar ni traslladar les factories existents d'un elevat nombre de sectors sense l'autorització d'un Comitè Regulador de la Producció Industrial (Houpt i Rojo, 2006). L'aranzel del ministre de finances Francesc Cambó<sup>387</sup>, durant el darrer govern de Maura, va privilegiar especialment als empresaris catalans –particularment del sector tèxtil–, dels quals ell en formava part, així com la major part d'aquelles mesures consolidaven el poder de les oligarquies i de les principals zones industrials de l'Estat. Altres mesures proteccionistes varen tenir una repercussió negativa en el teixit industrial-comercial insular, com per exemple el ja citat Decret Cañal (1919) que afectava a les pells i cuirs, i conseqüentment al calçat (Casasnovas, 2002).

Els anys de la Primera Guerra Mundial (1914-1918) i els feliços anys 1920 queden ben reflectits en les estadístiques comercials. Durant la contesa bèl·lica, els fluxos comercials enregistrats a través de les estadístiques portuàries, no registren grans alteracions, ans al contrari es mantenen quasi estables i és al 1918 quan es reflecteix una major disminució d'aquests.. El bloqueig alemany dificultava el trànsit marítim de manera important a la major part dels vaixells, però no de tots tal com sembla ser el cas de March (Ferrer, 2000). Així mateix, a Eivissa en temps del conflicte bèl·lic, el soci de March, Abel Matutes Torres va construir nous vaixells. El final de la guerra el va agafar en plena febre constructora naval-comercial i, precisament, en aquells moments es trobava en "la construcció d'un casc de 1100 tones, la seva eslora quasi duplicava la longitud útil de la drassana [...] Era el buc de major tonatge construït a la província, el seu varament es va frustrar degut a la depreciació que varen patir els bucs en acabar la guerra. Es va desballestar el casc i bona part d'ell va servir de combustible a la planta elèctrica del mateix propietari" (Costa 1961:42-43).

Sembla que les mesures proteccionistes establertes al primer quart de segle XX varen afectar als fluxos comercials de l'Estat i, per tant, també de les illes amb una economia que depenia vitalment de les relacions comercials. Així mateix, les mesures proteccionistes de les potències mundials del moment no varen tenir massa repercussions sobre les exportacions espanyoles ja que la major part d'aquelles corresponien aleshores als minerals estratègics per a la indústria de guerra –mineral de ferro, pirites i precipitats de coure, wolfram– i als productes agraris. Un sector, que segons Garrido (2006:495) "s'havia caracteritzat tradicionalment per ser molt més obert a escala internacional que l'economia espanyola en el seu conjunt". Amb la recuperació dels teixits industrials dels països europeus es va establir la "normalitat" al Vell Continent, encara que les mesures proteccionistes mitigaren l'impacte sobre la indústria tèxtil.

El conflicte bèl·lic mundial va tenir una repercussió importantíssima sobre la societat de les illes, especialment sobre les classes populars. Les majors expectatives de benefici que oferia el comerç exterior (legal o no), entre d'altres motius, va provocar que el cost de la vida es disparàs de manera importantíssima (Gràfic 20). Tal com s'ha esmentat anteriorment, aquella situació derivà en una forta confrontació entre les classes populars i les classes dominants que comptaven amb el suport de les forces repressives de l'Estat. Així, els problemes d'abastament de queviures i combustible per part de les classes populars era prou important, i aquestes s'arribaren a aixecar contra les classes poderoses que especulaven amb els productes bàsics, tot aprofitant-se de la situació. Una mostra d'això fou el saqueig al febrer de 1918 dels dipòsits dels molls de Palma en els que "la guàrdia civil va embeinar els sabres i disparà els màusers" (La Almudaina núm.12453 del 19/12/1918 a Casasnovas i Ginard 2006:145). Tal com es pot veure al gràfic 18, durant els feliços anys 1920, fracturats pel Crack de 1929, les exportacions passaren de 178 mil Tm el 1920 (75 mil sense la sal pitiusa) a 184 mil Tm el 1930 (126 mil

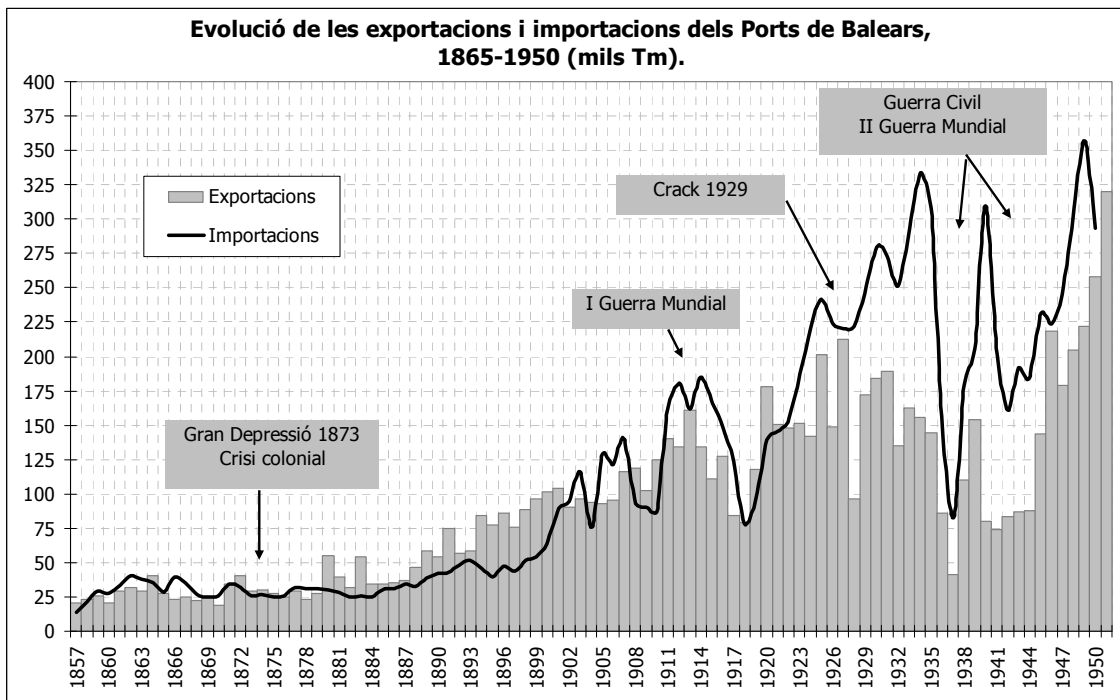
<sup>387</sup> El 1921 quan Cambó va assumir la cartera d'Hisenda es va proposar acabar amb el contraban. Per això modificà la Llei de Contraban al 1921 per tal de llevar la competència de jutjar els delictes de contraban comesos a la mar als Tribunals de Marina, que segons Cambó eren massa permissius. L'actuació de Cambó s'ha d'entendre dins del conflicte entre les classes capitalistes del moment, que venien protagonitzats per la figura de March (Ferrer, 2000; Ferrer, 2008b).

sense la sal), és a dir un increment del 3,2%—; i les importacions passaren de 140 mil Tm el 1920 a 280 mil Tm. La crisi dels anys 1930 que va afectar a les potències hegemòniques, va afavorir la germinació dels autoritarismes, amb l'ascens de Hitler a Alemanya que guanyà les eleccions al 1933. Un camí que havia iniciat Mussolini a Itàlia amb la Marxa sobre Roma al 1922, però que també s'estenia amb altres formats a la majoria de països centrals amb l'ascens de les opcions polítiques conservadores i el conflicte social (Silver, 2005). No obstant, el clima conservador sobrevolava sobre tota Europa des de feia dècades (Garcés, 2008).

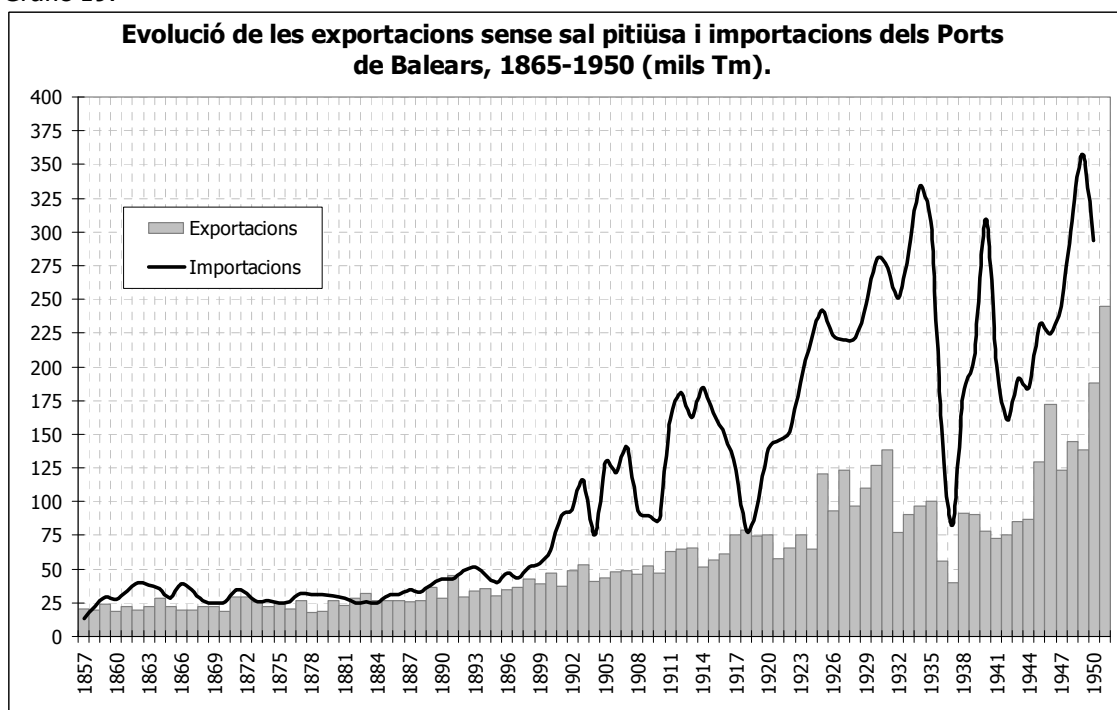
Com a resultat de la crisi financera es varen congelar molts dels pagaments entre països. Així, per exemple el 1932, any de la suspensió de pagaments del Banc de Crèdit Balear, es varen congelar els saldos del Centre de la Moneda a Xile, Equador, Brasil, Argentina, Colòmbia, Santo Domingo, Àustria, Hongria, Txecoslovàquia, Iugoslàvia, Dinamarca, Bulgària i Alemanya. Com a represàlia, el Centre de la Moneda va bloquejar els saldos d'aquells països. Aquells bloquejos de comptes i saldos repercutia pesadament sobre les exportacions (Aspiroz, 2003). Entre el 1930 i el 1935 els preus de molts de productes davallaren, repercutint sobre les exportacions. Encara que en termes físics es pot veure com aquelles presenten una clara diferència entre 1932 i el 1931, quan aquestes eren superiors. Però entre 1932 i el 1935 les exportacions seguien una evolució alcista.

En aquells moments se produïa el que Karl Polanyi (1964:20) definí com la "ruptura del fil d'or", és a dir del sistema monetari internacional sustentat pel patró or, i s'iniciaven els "revolucionaris trenta". Els trets característics d'aquella nova època estaven marcats per la desaparició de les altes finances, el col·lapse de la Lliga de Nacions i l'ascens d'imperis autàrquics. Polanyi (1964:23) assenyala com en aquell context, "Viena va esdevenir la Meca dels economistes liberals". Justament, en aquells anys, a l'Estat espanyol s'iniciava el segon període democràtic de la seva història (Segona República, 1931-1936). Una experiència que va ser eliminada pels militars aixecats i capitanejats per Francisco Franco Bahamonde, amb el recolzament de les principals elits del país.

Gràfic 18.



Gràfic 19.

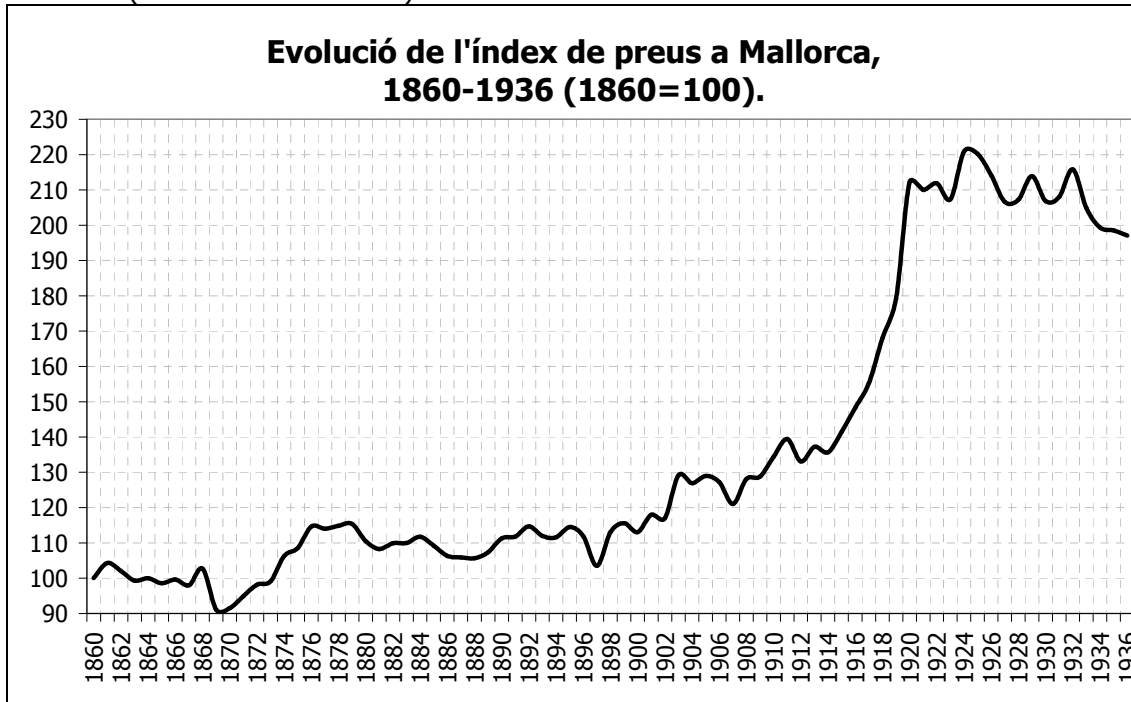


Font: Mallorca –comerç de cabotatge de tots els ports pels anys 1865-1920 a Manera, 2001a; comerç de cabotatge i exterior del Port de Palma pels anys 1921-1931 a Quintana, 1974; comerç de cabotatge i exterior de tots els ports pels anys 1931-1949 a Aspiroz, 2003; comerç de cabotatge i exterior del Port de Palma pels anys 1950-1956 a Junta de Obras de Puerto –Autoritat Portuària–, 1951, 1956–; Eivissa 1857-1961 –estadístiques de cabotatge i de comerç exterior en mitjanes mòbils– a Cirer, 2009a–; Menorca –comerç de cabotatge pels anys 1865-1947 als ports de Maó i Ciutadella a Casanovas, 2001–.

**Taula 104. Evolució de les importacions i exportacions a les Balears en mitjanes anuals de cada període, 1857-1951 (unitat: milers de Tm) (Font: elaboració pròpia a partir de Manera, 2001a; Quintana, 1974; Aspiroz, 2003; Junta d'Obres de Port, 1951, 1956; Cirer, 2009a; Casanovas, 2001).**

	1857-1875	1876-1900	1901-1925	1926-1951
Importacions (mil Tm)	29,67	38,04	137,03	240,51
Exportacions (mil Tm)	27,64	55,48	123,85	151,92
Balança comercial (mil Tm)	-2,03	17,44	-13,18	-88,59
Exportacions (sense sal pitüsa) (mil Tm)	22,66	30,68	60,69	110,32
Balança comercial (sense sal pitüsa) (mil Tm)	-7,00	-7,36	-76,34	-130,19

Gràfic 20. (Font: Molina 2003:169).



Els anys que abracen el període de la Guerra Civil i la Segona Guerra Mundial presenten alts i baixos en els fluxos comercials. Quan esclatà la Guerra Civil, Mallorca es convertí en un dels principals centres d'operacions –militars, comercials, financeres i industrials– dels rebels, amb la qual cosa se pot apreciar un cert augment, especialment de les importacions, però també de les exportacions, especialment aquelles per abastir a l'exèrcit feixista. Franco va establir tota una sèrie d'acords especials amb les potències feixistes (p.ex. Acord Franco-Fagiouli 29/04/1937; Acord Franco-Ciano 11/08/1937; l'aparell HISMA (Sociedad Hispano-Marroquí de Transportes Limitada) – ROWAK (Rohstoff-und Warteneinkaufsgesellschaft m.b.G.), etc). Aquests acords es realitzaven mitjançant la modalitat del *clearing* (compensació bilateral) entre les parts. Així i tot, les relacions comercials amb el Regne Unit podrien ser qualificades com a excel·lents (Viñas et al., 1979). El 1938, el canvi oficial de la pesseta espanyola –dels rebels– estava sobrevalorat, més d'un 100% respecte del canvi comercial, per així poder afrontar les exigències materials dels aixecats. Viñas et al. (1979:191) assenyalen que "pareix que una de les conseqüències de la modificació del tipus de canvi que més preocupava a les autoritats era l'impacte explícit sobre els preus a la importació". El manteniment del tipus de canvi oficials durant el període conegut com autàrquic degué repercutir molt positivament en els agents encarregats del comerç exterior. Segons Aspiroz (2003:284-285) "exportant inclús a l'exterior per la meitat del valor real, se va poder fer un pingüe negoci utilitzant les divises aconseguides per importar mercaderies, que, situades a l'interior podien vendre's tres o quatre vegades per damunt del preu d'obtenció a l'estranger. Entram en uns anys en els que se barallen per aconseguir les "llicències" al marge de qualsevol consideració sobre les condicions d'exportació o importació. Això implica un grau de falsedat en les dades del comerç exterior en aquest període bastant elevat [...] la major part dels empresaris declaraven un volum o un valor menor d'exportació. La part obscura se cobrava a l'estranger i els ingressos no regressaven a Espanya".

Aquell context va permetre emergir un potent negoci de contraban, que era vist pels membres més "purs" del règim com un entrebanc a la seva consolidació. Així, es posà en marxa l'aparell institucional per tal de, per una banda, controlar la moneda estrangera amb el Comitè de Moneda Estrangera (Ordre de 15/06/1938); i, per una altra banda, controlar el comerç exterior, amb l'Ordre de 20/05/1938 que determinava l'actuació de la Comissió Reguladora del Comerç Exterior. I s'impulsaven els instruments per tal de perseguir i castigar aquells que intentassin escapar-se del control governamental, amb la Llei Penal i Processal per Delictes Monetaris de 24/11/1938 (Viñas et al., 1979).

Tanmateix, la dictadura que començava a caminar, ben aviat va deixar de banda els principis radicals de la Falange, per consolidar-se en un clar projecte de classe, una complexa i densa xarxa d'interessos, caracteritzat per una enorme plasticitat. Segons Glicerio Sánchez-Recio (2003:21) els empresaris "varen servir de recolzament al règim per a consolidar-ho, i el concepte de recolzament, pel contingut pragmàtic que té, és més adequat que el de consens". El franquisme va engendrar un ample sistema de corrupció del que participaven destacats membres dels comandaments franquistes com per exemple Manuel Arburúa amb el contraban de llicències d'importació i exportació<sup>388</sup>, o el cas de la Barcelona Traction que fou la moneda de canvi amb la que Franco pagava el favor a Joan March qui havia fet possible el cop d'estat (Barciela, 1998; Ferrer, 2008b).

La nova situació podria ser considerada com agredolça per molts dels enemics empresarials de la República –cal recordar que els principals capitals de l'Estat havien participat activament en l'enfonsament de la Segona República–, que com en el cas de Joan March "va haver de passar pel tub i seure al Consell d'Administració de Trasmediterrànea al germà del Cabdill, Nicolás Franco" (Ferrer 2008b:375). March que havia estat el gran aliat financer de Franco, es mostrava preocupat al respecte del programa econòmic de la Falange, que podia anar en contra dels seus interessos. Els Franco, i altres falangistes, consolidaren una densa xarxa d'interessos. Per exemple, en el cas de Nicolás Franco, el tornarem a trobar a d'altres empreses, com és el cas de la filial espanyola de l'Aluminium Company of Canada presidida per ell mateix (Tascón, 2003). Tanmateix, aquell programa teòricament autàrquic sembla que en la pràctica presentava bastants buits, com per exemple el fet que en la postguerra, i abans del programa de liberalització econòmica, ja hi havia una important presència de capitals internacionals, particularment dels EUA. A més s'ha de tenir en compte la important presència d'inversions alemanyes i suïsses dins de bona part del teixit empresarial espanyol (Viñas et al., 1979; Tascón, 2003; Farré i Ruckstull, 2008).

Un cop finalitzada la Guerra Civil, les autoritats franquistes varen constituir l'IEME (Institut Espanyol de Moneda Estrangera) (Llei de 25/08/1939). La seva principal tasca era la del control de les divises i el control del tipus de canvi de la pesseta. Els aspectes monetaris evidentment estan íntimament lligats a la política comercial, ja que l'objectiu a perseguir era el d'obtenir divises a través de la col·locació de certs materials en els mercats exteriors. També es va constituir la CAT (Comissaria General d'Abastaments i Transports) (Llei 10/03/1939) que s'encarregava dels aspectes relacionats amb "l'abastament nacional i el transport de les matèries a ell relacionades" (Viñas et al. 1979:256). A través de la CAT, s'inicià el racionament dels productes bàsics que persistiria fins els 1952. En aquells anys se disposa a la dissolució de les competències de les Juntas Reguladores que s'havien constituït al llarg de la guerra. El 1941 se consagrava la primacia de la Direcció General de Comerç i Política Aranzelària. La política comercial es regiria per uns criteris unificats i centralitzats, amb la conseqüent pràctica desaparició de les Juntas Reguladores que havien jugat un paper important durant la Guerra (Viñas et al., 1979). Segons Ginard (1999a:34) "el règim franquista restringí al màxim les importacions de productes com el cuir, el cotó, el sucre o les llaunes, i regulà la seva distribució en funció a criteris sovint arbitraris". Fins a principis dels anys 1950 les importacions i exportacions varen estar subjectes a l'autorització administrativa per part de la Direcció General de Comerç i Política Aranzelària. El suposat control de preus, de divises i de les relacions comercials presentava, doncs, la realitat ben coneguda, però no reflectida en les estadístiques, de l'estraperlo (Ginard, 1999a; González-Portilla i Garmendia, 2003; Ferrer, 2008a).

A la Segona Guerra Mundial tornam a tenir una important participació de l'Estat espanyol en favor de les potències de l'Eix. Els deutes contrets amb les potències feixistes al llarg de la Guerra Civil, marcaren, en bona mesura, l'agenda de la política comercial exterior espanyola (Viñas et al., 1979). Emperò, tal com exposen Viñas et al (1979) les relacions comercials amb aquells països no semblaven ser tan ben valorades per part de les autoritats franquistes i l'empresariat afí, ja que preferien acudir a altres mercats on podien obtenir divises lliures. Aquelles relacions comercials se sustentaven, sobretot per les compensacions privades que rebien les contraparts. I, aquelles contrapartides eren considerades com un impediment per tal d'assolir la perseguida ISI (Industrialització per Substitució d'Importacions) (Viñas et al.,

<sup>388</sup> Viñas et al. (1979:681) ens informen que "un 25% de les matèries primeres comercialitzades entraven de contraban [a l'Estat]. Per alguns sectors, com el de la llana, se creu que el percentatge fou molt major en alguns anys".

1979). Per exemple, tenim que March fundà el 1939 la societat Juan March and Company Ltd. Una societat fundada a Londres i podria simbolitzar un dels mecanismes de March, però segurament de molts d'altres, per tal d'evitar les restriccions del règim a l'expansió de les seves activitats comercials i financeres (Ferrer, 2004; Ferrer, 2008b).

Els països aliats varen mantenir mesures de guerra econòmica que afectaren al comerç exterior espanyol. Entre aquestes, Viñas et al. (1979) esmenten el sistema de navicerts britànics<sup>389</sup>. Aquest sistema era una mena de passaport comercial conferit pels britànics segons el qual els exportadors dels països neutrals demostraven que els productes que expedien havien estat aprovats per les autoritats consulars britàniques i que no eren productes de contraban. A partir de 1940 els vaixells que navegassin sense navicert podien ser detinguts i capturats. A més, amb l'esclat de la guerra s'imposava el bloqueig marítim a Alemanya i se desplegava la guerra submarina. L'Espanya de Franco realitzava devers el 60% de les seves exportacions a Alemanya, França, Gran Bretanya i EUA i "per això mateix, no resulta sorprenent que sotmesos als imperatius econòmics, els objectius polítics havien de ser redissenyats, com se posà de manifest quan en iniciar-se la Segona Guerra Mundial, i en entrar en conflicte tres de les quatre grans potències econòmiques de l'època –Gran Bretanya, França i Alemanya– i a pesar de l'afinitat ideològica amb una d'elles, el govern del General Franco tan sols tardàs 24 hores en declarar la seva neutralitat" (Caruana 2006:691).

El tema dels navicerts era un vertader obstacle al comerç exterior del règim que exportava grans quantitats de wolframi i altres minerals a Alemanya. Per això, els EUA i Gran Bretanya pressionaven al règim pel que feia a les importacions, sobretot, de petroli. Un recurs aquest del que no disposava el Tercer Reich (Viñas et al., 1979). El 1940 s'establia l'acord entre Texaco, que ja havia col·laborat amb els rebels, i CAMPSA (Aspiroz, 2003). L'atracament a les potències aliades per tal de proveir-se d'aquells materials "vitals" i el joc comercial dominat per elles, era una tècnica que segons Ferrer (2004:445) "evitaria la definitiva entrada d'Espanya en la guerra". En aquell context, alguns productes exportats de d'Espanya com per exemple el wolframi o les pirites de ferro acusaren una forta sobrevaloració ja que els aliats es disposaven a adquirir-les, per tal d'evitar que les potències de l'Eix les adquirissin. Les converses entre Hitler i Franco varen accelerar, per altra banda, l'apropament dels països anglosaxons amb Franco. El 1943 es produeix un gir important en les relacions internacionals de Franco. Mentre que els països de l'Eix, que havien perdut Estalingrat, pressionaven pel "ple ús de les Illes Balears" (Garcés 2008:29), "el 25 de març de 1943 els serveis secrets dels EUA reafirmaven la seva confiança en la dictadura de Franco i donaven un pas addicional: recomanaven la seva admissió en la Coalició liderada pels EUA" (Garcés 2008:29).

Abans de la derrota Alemanya, Franco ja havia entrat dins l'òrbita nord-americana, el desembre de 1944 havia concedit drets aeris als EUA sobre territori espanyol. Segons Garcés (2008) a l'Espanya de Franco es va escenificar el canvi hegemònic, amb la irrupció del poder dels EUA a la Mediterrània, i la decadència britànica. Les exigències del guió de Washington varen conduir a Franco a fer canvis en els seus quadres de comandament, d'entre els quals el nomenament al 1944 de José Félix de Lequerica –Banco Urquijo– com a Ministre d'Assumptes Exteriors fou un dels més destacables. El 1945, Lequerica exposava que "estam disposats a donar tot el que tenim per continuar en el poder. Haurem de fer sacrificis i els farem sense vacil·lar. Si és necessari dissoldre la Falange, la dissoldrem. Fins i tot acabarem amb Franco si és necessari. L'important és preservar el fonament del govern –els seus membres no importen. El fonament del govern és l'Exèrcit, així com la seva influència política per prevenir caure en la calamitat de la democràcia" (Garcés 2008:48).

El 1945 Alberto Martín Artajo ocuparia la cartera d'exteriors i tenia com a objectiu relançar el capitalisme espanyol a qualsevol preu. Cal tenir present que durant els anys 1940, la resistència antifranquista s'estava reorganitzant i aconseguia recuperar un cert espai, ja que les condicions de vida de les classes populars eren cada cop més dures (Ginard, 1997). El 1945 Harry Truman entrava en escena, com a president dels EUA, el Tercer Reich capitulava i les Nacions Unides, a proposta de Mèxic, aprovava l'exclusió del règim de Franco per haver-se instaurat gràcies al recolzament armat de l'Eix Alemanya-Itàlia (Garcés, 2008). Cap a finals dels anys 1940 se produïa un apropament a les potències vencedores a través d'acords bilaterals; una creixent i sostinguda vinculació amb la potència nord-americana, així el 1948 se

<sup>389</sup> Els navicerts eren documents expedits pels consuls britànics a les dues guerres mundials que certificaven que un vaixell neutral no portava mercaderies a països enemics.

desbloquejaven uns 60 milions de dòlars d'actius espanyols als EUA. Emperò la política de canvis era la gran llosa que frenava les exportacions. Viñas et al. (1979:513) ens diuen que "uns canvis oficials tan allunyats de la realitat no podien més que provocar tota sort de moviments il·legals de fons, així com l'establiment de borses negres". L'artífex del règim autàrquic, el ministre d'Indústria i Comerç, Juan Antonio Suanzes, començava a perdre pes dins dels col·laboradors de Franco.

Viñas et al. (1979) recorden com la detonació de la bomba atòmica soviètica a l'any 1949 va precipitar els esdeveniments que desembocarien en l'acceptació del règim de Franco per part del bloc occidental, ja en el context d'un nou ordre internacional, marcat per la Guerra Freda. El 1951 arribava a Madrid el primer ambaixador dels EUA, Stanton Griffis, i aterrava amb l'objectiu de transmetre la voluntat dels EUA d'ajudar al règim, a canvi de contraprestacions militars. Franco va respondre que entenia la conveniència d'establir "un pacte bilateral entre Espanya i els Estats Units que integràs forçosament la nostra Pàtria en la defensa comú del Continent" (Viñas et al. 1979:603). L'apropament entre Franco i els EUA es consolidaria amb els Pactes de Madrid de 1953 (Viñas et al., 1979). El 1951 es duia a terme una profunda reforma ministerial, Suanzes deixava el càrrec de Ministre d'Indústria i Comerç. La reforma comprenia la creació de dos nous ministeris, els dos relacionats amb el sector exterior, per una banda el Ministeri de Comerç i el Ministeri d'Informació i Turisme. L'objectiu principal era el d'obtenir divises i els materials "vitals", entre ells el petroli, per tal d'engrassar la dictadura. I a més servia per legitimar el règim en el context internacional. Entre els homes destacats del procés que marcaria el rumb al "desenvolupisme espanyol" es trobaven el Ministre d'Assumptes Exteriors, Alberto Martín Artajo i el de Comerç, Manuel Arburúa (Viñas et al., 1979). Al gràfic 18 es pot veure com el volum de les exportacions i importacions de les Balears augmentaren, entre el 1945 i el 1950, un 19,79% i un 122,49% respectivament. A més, es referma i engrandeix la tendència enregistrada entre el 1857 i el 1945 marcada per una balança comercial en termes físics, clarament deficitària, un cop descomptada l'exportació de la sal pitiusa. S'iniciava, doncs, la consolidació del règim després d'un període anomenat autàrquic que responia a elements múltiples, i entre dels quals els derivats de la conjuntura internacional no es poden considerar com a de menor importància, sinó que són centrals en quant a la posició de les illes en el sistema-món capitalista que es perfilava aleshores.

*a) Mallorca, escalant posicions en la "corba del notari": una economia depenent de les importacions per poder dur a terme les seves exportacions.*

- Ports de Mallorca, període 1860-1920.

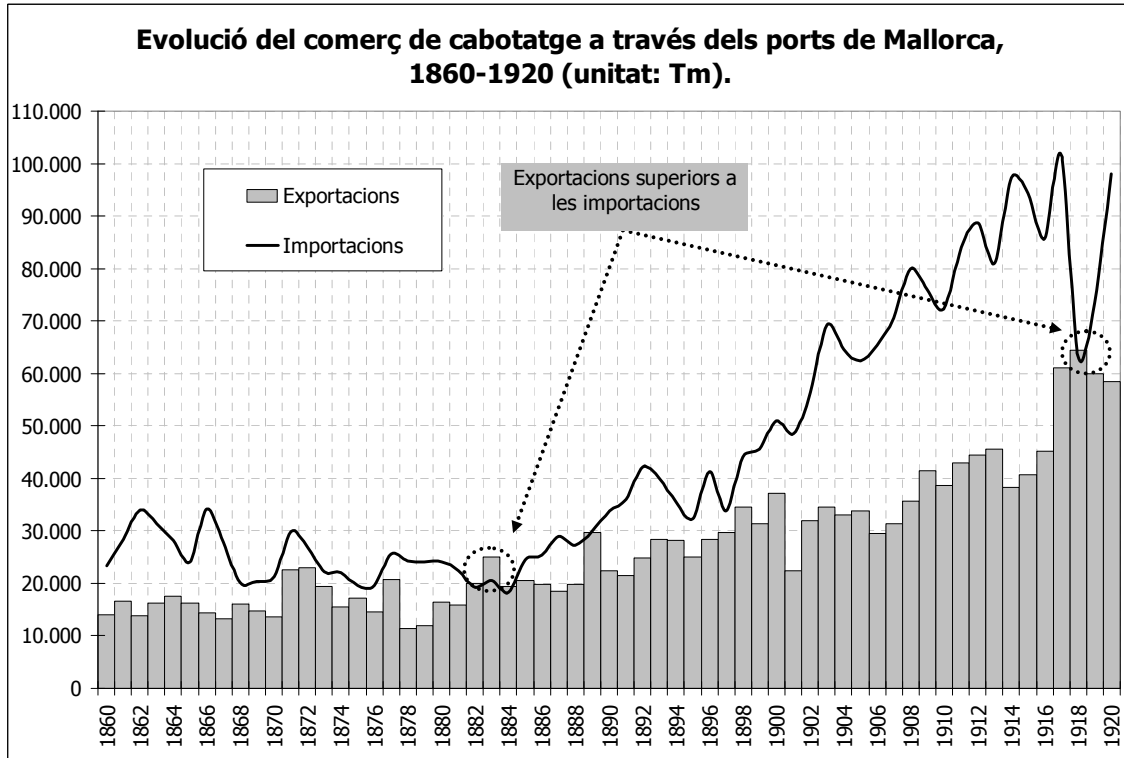
A continuació s'intentarà analitzar el cas de Mallorca per tal de veure la relació entre els materials exportats i els importats i així poder destriar la posició de Mallorca en la "corba del notari". Les dades aportades per Carles Manera (2001a) sobre el comerç de cabotatge, diferenciant entre les categories matèries primeres, combustibles, aliments, productes fabricats i productes diverses, ens permet analitzar l'evolució de les importacions i exportacions d'aquests materials des de la vessant física i monetària, pel període que va de 1860 a 1920. A la gràfica 21 es pot veure l'evolució del total d'importacions i exportacions, en termes físics, a través del comerç de cabotatge i de tots els ports de Mallorca (Palma, Andratx, Sóller, Pollença, Alcúdia, Capdepera, Porto Cristo, Porto Colom)<sup>390</sup>. En primer lloc es pot destacar com al llarg d'aquest període, tant les importacions com les exportacions s'han incrementat de manera notable. En concret s'ha passat d'uns fluxos comercials importats de 23,4 mil Tm el 1860 a 98 mil Tm el 1920; mentre que les exportacions han passat de 14 mil Tm el 1860 a 58,3 mil Tm. Al llarg d'aquest període, les exportacions s'han multiplicat per un factor del 3,55 i les importacions

<sup>390</sup> En el treball de Charles Toll Bidwell (1997 [1876]) es pot veure com entre el 1869 i el 1873 sortien des del Port de Palma: 169 vaixells a països estrangers; 85 a Amèrica; i 834 de comerç de cabotatge. Rosselló-Verger (1967) realitza una interessant anàlisi del comerç a través de Porto Colom. En aquest cas es pot veure l'ascens comercial que experimentà aquell port per la creixent exportació de vi. En aquest cas es pot destacar que dels 231,8mil Hl de vi exportats entre 1879 i 1883, un 99,78% s'adreçaven als mercats exteriors. El principal port de destí del vi sortit de Porto Colom era el port francès de Sette. Un dels altres ports que va mantenir una important activitat és el port de Sóller. Entre 1860 i 1862 s'exportaren a França unes 3940 Tm de cítrics (Castanyer, 1981/1982). En canvi, en aquells anys les exportacions d'aliments a través del comerç de cabotatge, des del Port de Sóller, foren de tan sols 287,5 Tm (Manera, 2001a). La malaltia dels tarongers a partir de llavors va repercutir de manera important sobre el conjunt dels fluxos comercials i especialment aquells destinats als ports francesos (Castanyer, 1981/1982; Pérez, 2004).



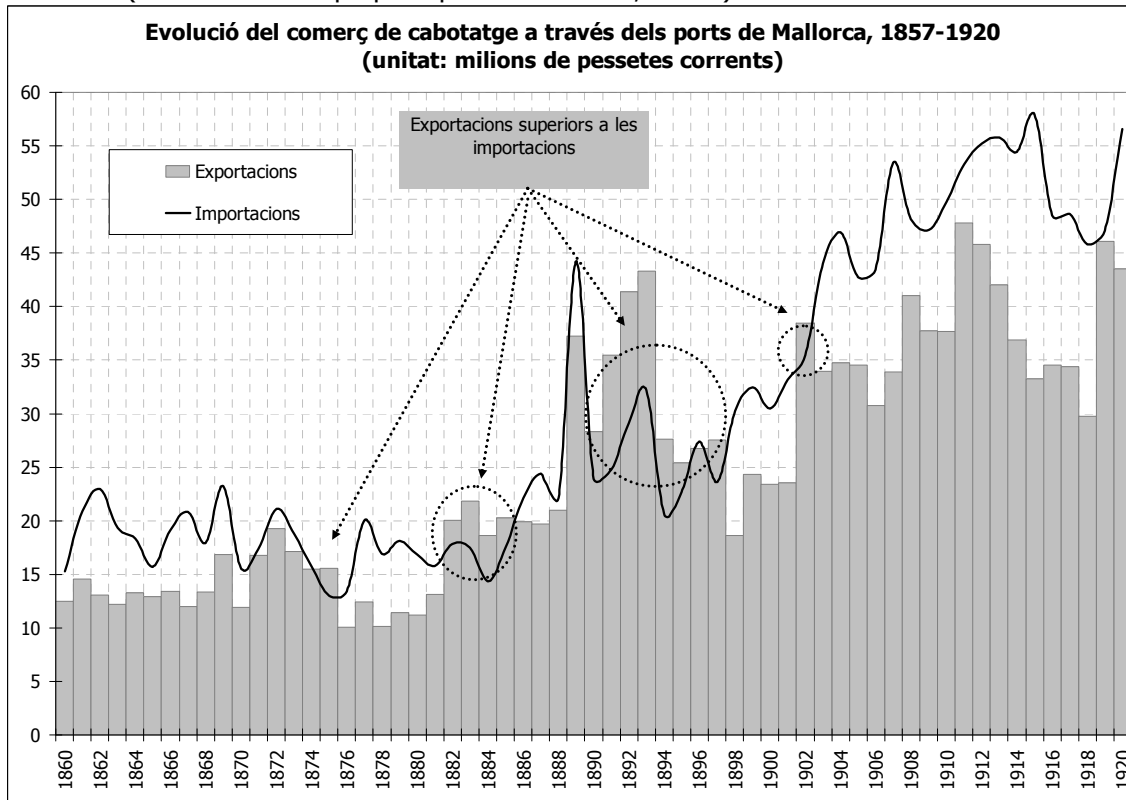
s'han quadruplicat. És a dir, en aquest període de transformació agroindustrial de l'illa, les importacions han guanyat pes i, per tant, la dependència respecte de l'exterior. En segon lloc, si hom observa el gràfic 21 es pot adonar que al llarg de tot el període, tan sols hi ha en base a les dades de comerç de cabotatge –on no hi ha ni el comerç exterior ni el contraban–, 2 anys (1883 i 1917) en els que les exportacions han estat lleugerament superiors a les importacions.

Gràfic 21. (Font: elaboració pròpia a partir de Manera 2001a)



Si en comptes d'analitzar els fluxos comercials de cabotatge des del vessant físic, ho feim des del monetari, tenim que el panorama barata sensiblement (gràfic 22). En aquest sentit, la distància detectada entre els fluxos importats i els exportats es redueix. Al llarg del període 1860-1920, els fluxos comercials exportats, expressats en termes monetaris (pessetes corrents) ha passat de 12,5 milions de pessetes el 1860 a 43,54 milions de pessetes al 1920, per tant s'ha multiplicat per un factor de 3,48; i els fluxos importats de cabotatge han passat de 15,25 milions de pessetes el 1860 a 56,58 milions de pessetes el 1920, multiplicant-se per un factor de 3,71. Des del vessant crematístic podem veure com les exportacions han estat superiors a les importacions en un major nombre d'anys que els enregistrats en els comptes físics. A la gràfica 22, es pot veure com durant el període de la Primera Guerra Mundial, el valor de les exportacions disminueixen de manera notable, mentre que el de les importacions s'incrementaren. Aquest fet podria explicar-se, per una banda per l'augment del preus de les mercaderies en aquells temps de guerra i de quasi paralització del transport marítim a la Mediterrània; i per una altra banda, la disminució en termes monetaris de les exportacions podria ocultar la realitat no recollida a les estadístiques de la forta especulació i contraban que es realitzà en aquells moments. Finalment, podem veure com la suma total del valor monetari de les importacions entre el 1860 i el 1920 va ser un 19,6% superior al de les exportacions; mentre que si hom observa la dimensió física d'aquesta mateixa realitat, s'adona que el volum de les importacions fou un 62,4% superior al de les exportacions.

Gràfic 22. (Font: elaboració pròpia a partir de Manera, 2001a).



Un cop realitzat una anàlisi general de l'evolució del comerç de cabotatge des dels vessants físic i monetari, s'intentarà analitzar els grans grups de mercaderies en els que Carles Manera (2001a)<sup>391</sup> ha agrupat els materials comercialitzats a Mallorca entre el 1860-1920. Des del vessant físic, les principals partides de productes exportats a través del comerç de cabotatge han estat els **aliments** amb un total de 671 mil Tm entre 1860-1920. Aquestes exportacions experimentaren un fort impuls entre el 1876 i el 1900 quan es va produir la forta transformació agrària i, fonamentalment, la creixent especialització en certs productes, entre els quals es pot destacar els vi. Així, es passa de 138,5 mil Tm entre 1857-1875 a 258,6 mil Tm entre 1876-1900. En el període següent, 1901-1920 segueix essent igualment rellevant l'exportació de productes agrícoles, però la crisi de la fil·loxera i els canvis en el context geoeconòmic i geopolític internacional (p.ex. pèrdua colònies d'ultramar, mesures proteccionistes a França, etc)<sup>392</sup> afectaren a aquestes partides; i en el període 1901-1920 els fluxos de productes alimentaris foren de 299 mil Tm. Cal destacar que en aquest darrer període, en termes físics, els productes fabricats –en els que predominen el calçat i els teixits– foren superiors als fluxos exportats de productes alimentaris. La contrapartida monetària de les exportacions dels productes alimentaris es d'uns 507 milions de pessetes (467 milions de pessetes constants de 1913). El valor unitari mig dels productes alimentaris exportats al llarg del període 1857-1920 es situa en torn de les 696 ptes 1913/Tm (taula 105). Es pot destacar la gran estabilitat del valor mitjà de les exportacions agroalimentàries al llarg de tot el segle XIX, i en canvi en el període 1901-1920 es pot veure com el valor mig de les exportacions d'aliments es situa en torn a 898 ptes (1913)/Tm. De l'anàlisi detallat a nivell anual resulta que els majors

<sup>391</sup> Les partides corresponents als grans grups de mercaderies es poden consultar en el treball de Manera (2001a) a l'apèndix estadístic pàgines 380-384.

<sup>392</sup> La "crisi" per la que passava tota l'agricultura espanyola en aquelles dates, fou estudiada per les autoritats. Per això es va crear pel Reial Decret de 7 de juliol de 1887, la Comissió per estudiar la crisi per la que travessa l'Agricultura i la Ramaderia. Una crisi aquella que tenia molt a veure amb la conjuntura internacional que provocà la caiguda dels preus dels cereals, arrossegant al d'altres productes agraris. Les bondats del lliure canvi semblava que es començaven a qüestionar i es cercaren noves solucions per sortir-ne. Unes solucions que es traduïren en una major intensificació agrària, majors inversions d'infraestructures per col·locar els productes als mercats internacionals, introducció de nous conreus, etc. Aquella situació va afectar de manera notable als treballadors del camp i engendrà una onada emigratòria. Ramon Garrabou va analitzar aquella crisi pel conjunt de l'agricultura espanyola i la catalana (Garrabou, 1975; Garrabou et al., 1992).

valors unitaris dels productes agroalimentaris exportats se donen, sobretot en el moment de la Primera Guerra Mundial i de forta especulació.

En quant als fluxos importats a través del comerç de cabotatge, els productes alimentaris ocupaven també el primer lloc. Entre el 1860 i el 1920 s'importaren 1,8 milions de Tm; de les quals, un 52,7% s'importà entre el 1901 i el 1920. Així doncs, la balança comercial de cabotatge en termes físics dels productes agroalimentaris, que era la principal especialització comercial de l'economia insular, resultà ser deficitària en 1,15 milions de Tm. Per altra banda, si s'analitza la contrapartida monetària de les exportacions de cabotatge dels productes agroalimentaris, resulta que aquestes sumaven uns 828 milions de pessetes (750 milions de pessetes constants de 1913). La balança comercial monetària fou de 320 milions de pessetes (282 milions de pessetes constants de 1913). Emperò, cal destacar que el valor monetari per tona de producte agroalimentari en el cas de les exportacions –696 ptes (1913)/Tm– era un 69,2% superior als importats –411 ptes (1913)/Tm–. L'especialització en productes que Cela-Conde (1979) definí com a colonials, suposaven doncs una major contrapartida crematística per unitat física.

En termes físics, els **productes fabricats** constitueixen el segon grup de mercaderies comercialitzades a través de comerç de cabotatge (gràfic 22 i taula 104). Tal com s'ha exposat anteriorment, l'expansió industrial entre finals del segle XIX i principis del XX tenia com a principal objectiu els mercats de fora de l'illa. Es passa de 3390 Tm exportades al 1860 a unes 24944 Tm el 1920, multiplicant-se per un factor de 7,36. I, la valoració monetària d'aquestes exportacions passà de 4,86 milions de pessetes (3,54 milions de pessetes constants de 1913) al 1860 a 17,8 milions de pessetes (27,66 milions de pessetes de 1913) el 1920, multiplicant-se per 3,7. Si hom observa els fluxos importats d'aquesta categoria de mercaderies, pot veure com aquestes han passat de 3212 Tm el 1857 a unes 24959 Tm el 1920, és a dir es situen en un ordre de magnitud molt semblant al de les exportacions. Mentre que l'especialització mallorquina, s'encarrega, sobretot, d'exportar teixits i sabates; les importacions cobriren un ample ventall que abraçava des de productes semimanufacturats imprescindibles per a la seva transformació en productes acabats, maquinària, etc. Si se comparen els valors unitaris dels productes fabricats, tenim que les exportacions presenten un valor superior al de les importacions, en concret tenim un valor mig de 1322 ptes (1913)/Tm per les exportacions, front unes 1238 ptes (1913)/Tm de les importacions. De nou, tenim que en el cas de les manufactures, així com ja s'havia detectat en els productes agroalimentaris, l'economia balear es situaria a la part alta de la "corba del notari". Un aspecte interessant a apuntar és el fet que la partida dels productes fabricats constitueixen una raresa en el comportament comercial global de l'illa en aquest període, ja que presenten un superàvit físic de 30,1 mil Tm i 113 milions de pessetes –86,2 milions de ptes (1913)/Tm–. Es pot veure com en el període 1901-1920 el balanç de productes fabricats presentava un dèficit de 31 mil Tm, encara que crematísticament presentava superàvit. En aquest sentit, es pot detectar un dels aspectes que seran comuns a la major part dels països del capitalisme avançat i és l'asimetria entre la dimensió física i la monetària enregistrada en els fluxos comercials (veure capítol IV i V).

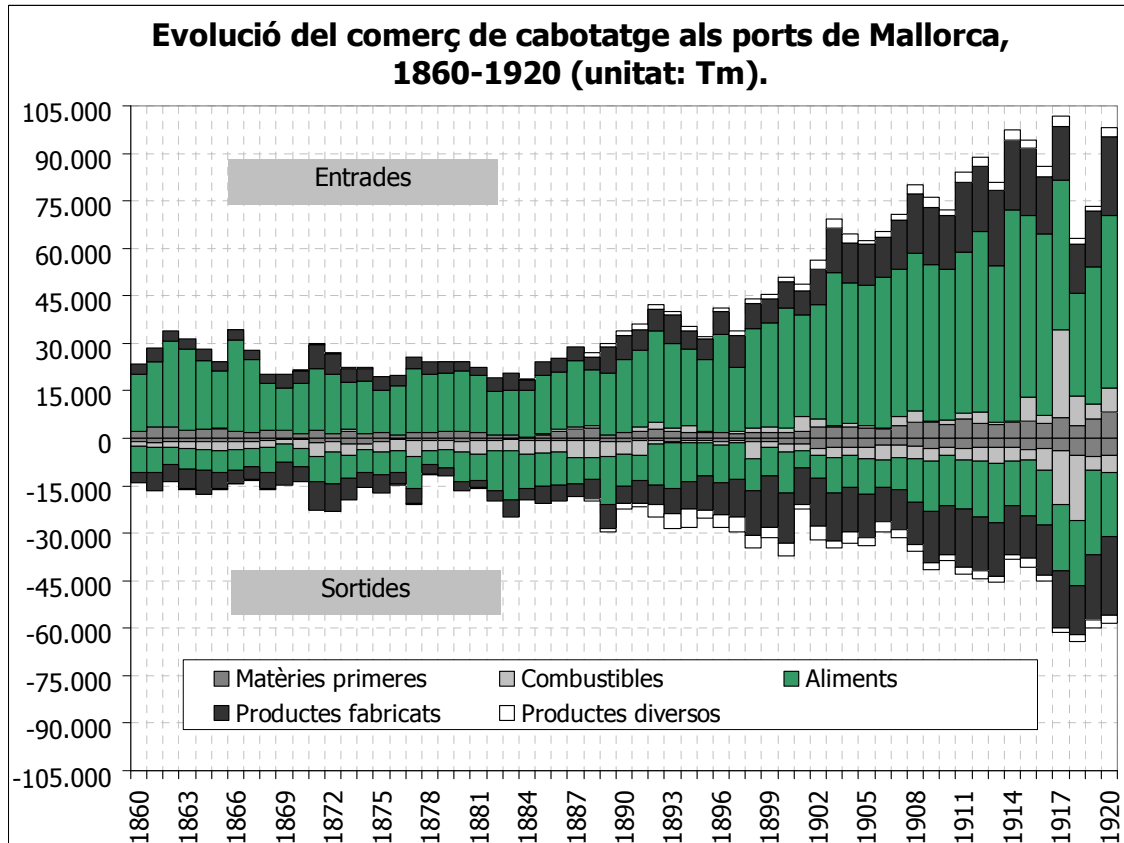
Els **combustibles** –sense discriminar si són d'origen orgànic o fòssil– són la tercera partida en ordre d'importància en quan als fluxos comercials, en termes físics, a través del comerç de cabotatge. Entre el 1860 i el 1920 sortiren a través del comerç de cabotatge unes 227 mil Tm de combustibles. Unes sortides que foren realment importants durant la Primera Guerra Mundial i que tal com s'ha esmentat anteriorment foren causa de fortes tensions socials, ja que els empresaris locals prioritzaren la seva exportació, malgrat les disposicions legals que les limitaven (Ferrer, 2000). Els fluxos importats de combustibles foren d'unes 101 mil Tm. Així doncs, la balança comercial física amollava un superàvit de 126 mil Tm. Si es contempla la dimensió monetària, se pot veure com els fluxos exportats a través del comerç de cabotatge estigueren valorats en 22,87 milions de pessetes –19,59 milions de pessetes constants de 1913–, superant en 16,14 milions de pessetes –13,04 milions de pessetes constants de 1913– a les seves importacions. Aquest fet podria ser considerat com a insòlit en l'esdevenir de la història econòmica contemporània, ja que la intensificació energètica de l'economia mallorquina, a partir del segon quart del segle XX, se realitzarà en base a l'adopció del règim energètic fòssil, del que en resultaria una economia extremadament depenent de l'exterior. Així mateix, se pot assenyalar que la valoració mitjana de les exportacions de combustible al llarg del període s'ha situat per sobre del de les importacions, en concret tenim un valor mig de

86,13 ptes (1913)/Tm per a les exportacions, front a les 64,6 ptes (1913)/Tm de les importacions.

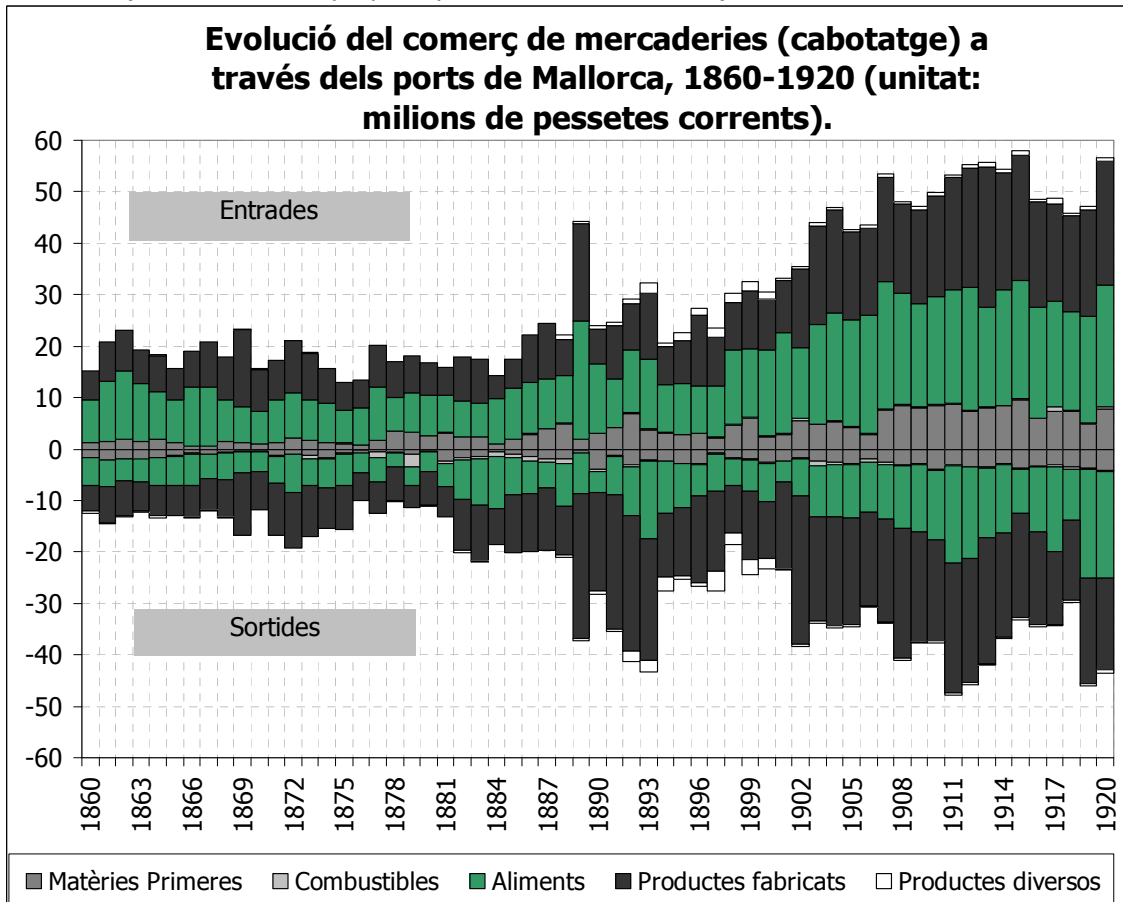
Les **matèries primeres**, entre les que s'hi troben des dels minerals metàl·lics al cotó en floca o pells, constitueixen el quart grup en ordre d'importància pel que fa a les importacions. Entre el 1860 i el 1920 entraren a través del comerç de cabotatge un total de 173,5 mil Tm que estaven valorades en 232 milions de pessetes –216 milions de pessetes constants de 1913–. La major part d'aquestes s'importaren durant les dues primeres dècades del segle XX. Les exportacions d'aquests materials foren de 103,9 mil Tm que presentaven una contrapartida monetària de 119 milions de pessetes –109 milions pessetes constants de 1913–. En quant a la valoració mitjana de les matèries primeres, tenim que les matèries primeres exportades rebien una valoració d'unes 1056 ptes (1913)/Tm, front a les importades que era de 1248 ptes (1913)/Tm. En aquest cas, es dona el fet que la valoració mitjana dels materials importats és superior al dels exportats, cosa que no ocorre en els altres casos. La partida de les matèries primeres de cabotatge presentaven un dèficit comercial tan físic, d'unes 69595 Tm; com monetari, d'uns 106 milions de pessetes constants de 1913.

Finalment, a la partida de **productes diversos** es comptabilitzen unes entrades a través del comerç de cabotatge de 69,04 mil Tm, la major part d'aquestes entre 1901 i 1920. Aquests productes estaven valorats en torn a 26,4 milions de pessetes –29,3 milions de pessetes constants de 1913–. Per altra banda, les exportacions d'aquests productes foren de 90287 Tm, amb la qual cosa tenim un superàvit físic d'unes 21,2 mil Tm. Les exportacions en termes físics eren un 30,7% superiors a les importacions. En canvi, la dimensió monetària resultaria ser un tant diferent –encara que la balança comercial en termes monetaris és també positiva–, ja que la valoració monetària de les exportacions era un 8,2% superior a la de les importacions. En aquesta categoria de materials, la valoració mitjana de les importacions era de 424 ptes (1913)/Tm, mentre que el de les exportacions fou de 305 ptes (1913)/Tm. En aquest cas, tenim com a l'anterior de les matèries primeres, que el valor mig dels productes diversos importats era superior al dels exportats.

Gràfic 22. (Font: elaboració pròpia a partir de Manera, 2001a).



Gràfic 23. (Font: elaboració pròpia a partir de Manera, 2001a).



**Taula 105. Principals variables del comerç de cabotatge de Mallorca, 1857-1920 (Font: elaboració pròpia a partir de Manera, 2001a; i Molina, 2003)\*.**

Grup mercaderia	Operació	Unitat	1857-1875	1876-1900	1901-1920	Total
Matèries primeres	Entrades	Tm	37.007,91	44.792,39	91.702,65	173.502,95
		Milions ptes corrents	21,27	77,92	133,29	232,48
		Valor Unitari (ptes corrents /Tm)	574,68	1.739,69	1.453,47	1.339,92
		Milions ptes constants 1913	15,47	63,23	137,83	216,54
		Valor Unitari (ptes 1913/Tm)	418,14	1.411,58	1.503,04	1.248,02
	Sortides	Tm	17.546,22	20.658,23	65.702,65	103.907,10
		Milions ptes corrents	19,12	40,66	59,89	119,67
		Valor Unitari (ptes corrents /Tm)	1.089,45	1.968,20	911,55	1.151,67
		Milions ptes constants 1913	14,02	32,97	62,81	109,81
		Valor Unitari (ptes 1913/Tm)	799,01	1.596,02	956,05	1.056,77
	Balança Comercial	Tm	-19.461,69	-24.134,16	-26.000,00	-69.595,85
		Milions ptes corrents	-2,15	-37,26	-73,4	-112,81
Milions ptes constants 1913		-1,45	-30,26	-75,02	-106,73	
Combustibles	Entrades	Tm	1.317,50	15.295,17	84.809,29	101.421,96
		Milions ptes corrents	0,13	1,84	4,76	6,73
		Valor Unitari (ptes	101,16	120,31	56,11	66,38

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		corrents /Tm)					
		Milions ptes constants 1913	0,10	1,48	4,97	6,55	
		Valor Unitari (ptes 1913/Tm)	75,96	97,06	58,56	64,60	
	Sortides	Tm	39.138,48	80.347,92	107.946,25	227.432,65	
		Milions ptes corrents	3,49	12,69	6,69	22,87	
		Valor Unitari (ptes corrents /Tm)	89,05	157,93	62,02	100,56	
		Milions ptes constants 1913	2,52	10,28	6,79	19,59	
		Valor Unitari (ptes 1913/Tm)	64,34	127,99	62,87	86,13	
	Balança Comercial	Tm	37.820,98	65.052,75	23.136,96	126.010,69	
		Milions ptes corrents	3,36	10,85	1,93	16,14	
		Milions ptes constants 1913	2,42	8,8	1,82	13,04	
	Aliments	Entrades	Tm	310.234,68	550.838,39	962.220,04	1.823.293,11
			Milions ptes corrents	145,64	262,14	420,74	828,52
			Valor Unitari (ptes corrents /Tm)	469,47	475,88	437,26	454,41
			Milions ptes constants 1913	105,94	212,10	432,51	750,54
Valor Unitari (ptes 1913/Tm)			341,48	385,04	449,49	411,64	
Sortides		Tm	113.502,28	258.667,47	299.391,41	671.561,17	
		Milions ptes corrents	82,95	171,35	253,30	507,60	
		Valor Unitari (ptes corrents /Tm)	730,82	662,43	846,06	755,85	
		Milions ptes constants 1913	60,42	138,54	268,93	467,89	
		Valor Unitari (ptes 1913/Tm)	532,36	535,58	898,25	696,72	
Balança Comercial		Tm	-196.732,40	-292.170,92	-662.828,63	-1.151.731,94	
		Milions ptes corrents	-62,69	-90,79	-167,44	-320,92	
		Milions ptes constants 1913	-45,52	-73,56	-163,58	-282,65	
Productes Fabricats		Entrades	Tm	64.297,86	140.627,23	344.709,99	549.635,08
			Milions ptes corrents	126,86	220,92	396,48	744,25
	Valor Unitari (ptes corrents /Tm)		1.972,94	1.570,96	1.150,18	1.354,09	
	Milions ptes constants 1913		91,42	178,55	410,79	680,76	
	Valor Unitari (ptes 1913/Tm)		1.421,81	1.269,70	1.191,70	1.238,57	
	Sortides	Tm	92.674,50	173.422,40	313.693,87	579.790,77	
		Milions ptes corrents	122,90	321,75	412,80	857,45	
		Valor Unitari (ptes corrents /Tm)	1.326,15	1.855,30	1.315,93	1.478,90	
		Milions ptes constants 1913	88,88	259,98	418,10	766,96	
		Valor Unitari (ptes 1913/Tm)	1.326,15	1.855,30	1.315,93	1.478,90	
	Balança Comercial	Tm	28.376,64	32.795,17	-31.016,12	30.155,69	
		Milions ptes corrents	-3,96	100,83	16,32	113,2	
		Milions ptes constants 1913	-2,54	81,43	7,31	86,2	
	Productes	Entrades	Tm	1.071,54	18.257,00	49.714,43	69.042,97

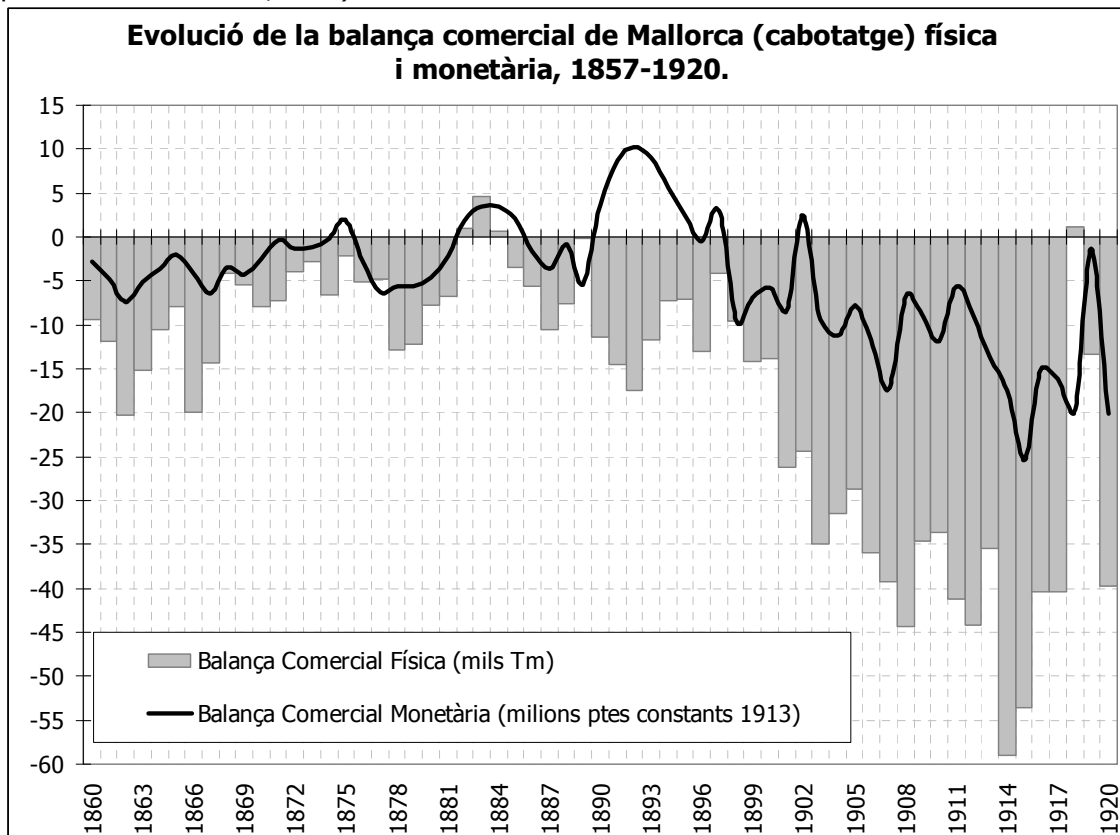
diversos		Milions ptes corrents	1,10	15,91	12,30	29,31
		Valor Unitari (ptes corrents /Tm)	1.030,78	871,32	247,38	424,53
		Milions ptes constants 1913	0,78	12,92	12,73	26,43
		Valor Unitari (ptes 1913/Tm)	729,74	707,73	256,01	382,81
	Sortides	Tm	1.385,79	42.060,33	46.841,01	90.287,13
		Milions ptes corrents	1,63	22,57	7,74	31,94
		Valor Unitari (ptes corrents /Tm)	1.175,46	536,54	165,23	353,71
		Milions ptes constants 1913	1,19	18,29	8,06	27,54
		Valor Unitari (ptes 1913/Tm)	859,02	434,88	172,11	305,06
	Balança Comercial	Tm	314,25	23.803,33	-2.873,42	21.244,16
		Milions ptes corrents	0,53	6,66	-4,56	2,63
		Milions ptes constants 1913	0,41	5,37	-4,67	1,11
Total	Entrades	Tm	413.929,49	769.810,18	1.533.156,40	2.716.896,08
		Milions ptes corrents	295,01	578,73	967,56	1.841,29
		Valor Unitari (ptes corrents /Tm)	712,70	751,78	631,09	677,72
		Milions ptes constants 1913	213,72	468,28	998,82	1.680,82
		Valor Unitari (ptes 1913/Tm)	516,31	608,31	651,48	618,66
	Sortides	Tm	264.247,27	575.156,35	833.575,19	1.672.978,81
		Milions ptes corrents	230,08	569,02	740,43	1.539,52
		Valor Unitari (ptes corrents /Tm)	870,70	989,32	888,26	920,23
		Milions ptes constants 1913	167,03	460,06	764,69	1.391,79
		Valor Unitari (ptes 1913/Tm)	632,11	799,89	917,37	831,92
	Balança Comercial	Tm	-149.682,22	-194.653,83	-699.581,21	-1.043.917,27
		Milions ptes corrents	-64,93	-9,71	-227,13	-301,77
		Milions ptes constants 1913	-46,69	-8,22	-234,13	-289,04

\* Les estadístiques de comerç de cabotatge procedeixen del treball de Manera (2001a); la conversió dels preus corrents a preus constants de 1913 s'ha fet a partir dels càlculs de Molina (2003) sobre l'índex dels preus al consum a Mallorca.

Per acabar intentarem realitzar una lectura de conjunt pel que fa al comerç de cabotatge de Mallorca entre 1860 i 1920, al temps que aixecarem alguna pregunta al respecte. Si hom observa el gràfic 24, s'adonarà del fet que, malgrat tenir tot l'aparell agroindustrial de l'illa vers l'exportació, les balances dels comerç de cabotatge en termes físics i monetaris són crònicament deficitàries. Tan sols es troben dos breus períodes en que la balança monetària és positiva (1879-1882 i 1887-1892), mentre que en termes físics tan sols hi ha un breu període 1882-1884. Una de les qüestions que ens formulam és la de veure quines contrapartides econòmico-financeres devien ser les que equilibraven aquest dèficit físic i monetari de la balança del comerç de cabotatge. La manca d'informació al respecte, i degut que aquest no és un dels objectius principals d'aquest treball, fa que ens decanem per deixar aquesta pregunta a l'aire. El que si és cert és que, tal com s'ha exposat en apartats anteriors, seria plausible pensar que les partides del comerç exterior i les balances de serveis i de capitals fossin les que permetessin equilibrar les balances comercials de mercaderies deficitàries. Cap a finals del segle XIX hi havia a Mallorca ja un potent sector financer que participava dels fluxos financers

internacionals i uns capitals mercantils que també estaven prou internacionalitzats (p.ex. Alzamora Brothers SA).

Gràfic 24. (Font: elaboració pròpia a partir de Manera, 2001a; correcció preus a partir d'e l'IPC per Mallorca de Molina, 2003).

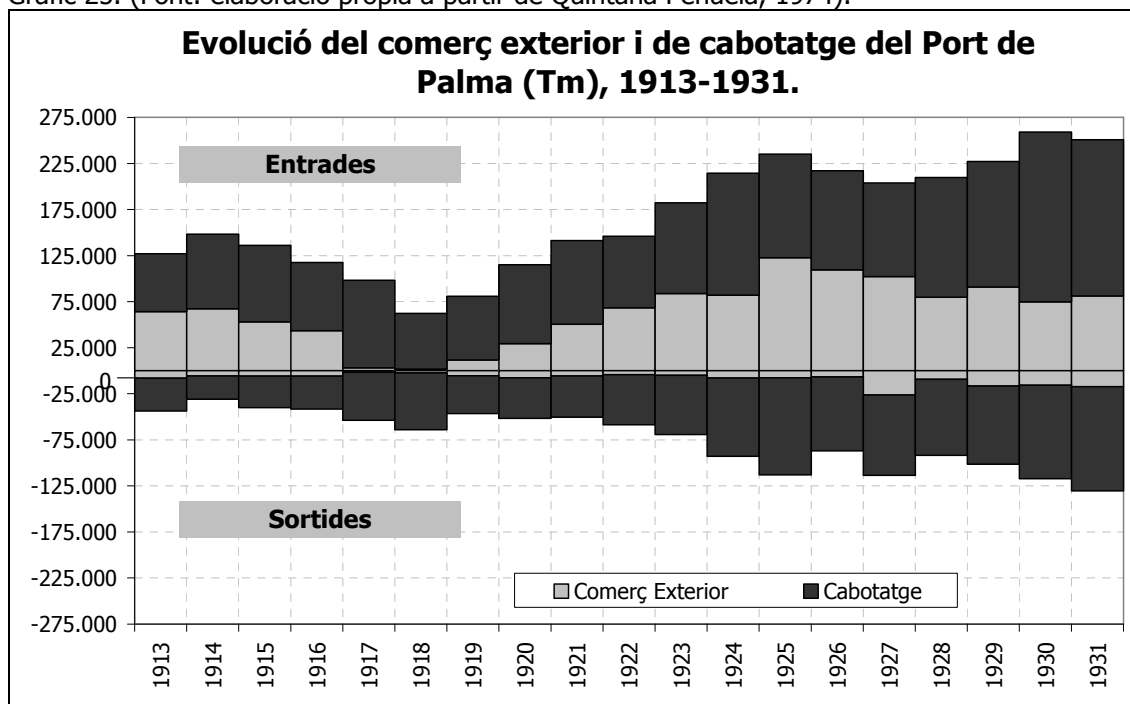


- Port de Palma, període 1913-1931: de la Gran Guerra als "feliços anys 1920" i la Gran Depressió.

A continuació s'analitzarà l'evolució dels fluxos comercials entre 1913 i 1931 a través del Port de Palma. Comptam amb informació sobre els fluxos físics del comerç de cabotatge i exterior pel Port de Palma (Quintana Peñuela, 1974; Manera, 2001a). Aquest port enregistrà durant els anys 1913-1931 un volum important d'importacions procedents de l'exterior. En concret, el 38,4% dels materials que legalment entraven al Port de Palma procedien de l'exterior. Es pot veure com entre els anys 1917 i 1918, en plena guerra mundial, les importacions procedents de l'estranger, pràcticament varen desaparèixer, però es reactivaren just en el moment en que es començaven a expandir les economies de les potències europees. Pel que fa a les exportacions realitzades a través de Port de Palma, tenim que la major part d'aquelles foren expedides a través del comerç de cabotatge; mentre que les adreçades a l'exterior, tan sols representaren el 12% del total. Per altra banda, hom pot observar com just després de la Gran Guerra es varen reactivar els fluxos comercials legals. Si en el període que va de 1901 a 1920 els fluxos comercials exportats eren d'unes 664 mil Tm; en el període 1921-1931, les exportacions en termes físics, foren d'1,078 milions de Tm. Aquestes magnituds ens poden donar una idea de la rellevància del gir productivista de l'economia il·lenca. Els fluxos importats en les dates en que aquests foren majors, el 1930 per les importacions (259 mil Tm) i el 1931 per les exportacions (130 mil Tm), es situaven en torn al doble dels majors fluxos enregistrats en el comerç de cabotatge, fins aleshores pel conjunt de Mallorca (gràfic 21). En aquests anys tenim un dèficit comercial en termes físics d'1,49 milions de Tm. Un element que ja es detecta a principis del segle XX i que serà característic de l'economia insular.



Gràfic 25. (Font: elaboració pròpia a partir de Quintana Peñuela, 1974).



A mode de mostra podem comparar els fluxos comercials de cabotatge amb els del comerç exterior a través del Port de Palma entre 1913 i 1920. Al llarg d'aquests anys, el 92,5% de les importacions efectuades a través del comerç de cabotatge es realitzaren a través del Port de Palma, mentre que el 81,5% de les sortides de cabotatge també ho feren a través de Palma. Les entrades de cabotatge quasi duplicaven a les sortides (taula 106). Entre les importacions, les majors partides corresponien als productes alimentaris amb 59,1% de les importacions (379 mil Tm). I, els principals productes exportats a través del Port de Palma, corresponents al comerç de cabotatge, foren també els alimentaris, amb unes 135 mil Tm (40,26% del total). Si hom contempla els fluxos comercials amb l'exterior a través del Port de Palma (taula 107), s'adonarà que les importacions d'aliments procedents de l'exterior tan sols representaven un 5,3% del total; mentre que les exportacions de productes alimentaris, amb unes 38,6 mil Tm, representaven el 79,6% del total de les exportacions. Unes exportacions que molt probablement rebrien unes contrapartides monetàries molt més elevades que les del comerç de cabotatge i que, a més, serien retribuïdes amb monedes estrangeres.

El segon grup de mercaderies en quant a ordre d'importància dins del comerç de cabotatge es troben el corresponent als productes fabricats. El 32,87% de les sortides de cabotatge, amb unes 110,8 mil Tm, corresponien a aquesta categoria. I, en el cas del comerç de cabotatge, aquests productes també constitueixen el segon grup dels entrats a través del comerç de cabotatge, amb un 23,69% del total. Mentre que, en el comerç exterior els productes fabricats tan sols representen el 6,93% de les importacions (15,6 mil Tm) i el 4,59% de les exportacions (2,2 mil Tm).

En darrer terme, pel període 1913-1920, volem destacar el fet que mentre que les importacions de combustibles a través del comerç de cabotatge eren de 59,3 mil Tm i representaven tan sols el 9,24% del comerç de cabotatge; en el cas del comerç exterior, tenim una importacions de combustibles de 194,58 mil Tm, el que representa el 86,21% de les importacions efectuades a través del comerç exterior. Una realitat aquesta que queda diluïda si tan sols es té en compte el comerç de cabotatge. Les sortides de combustibles de cabotatge en aquest període respon al fet ja apuntat, de les lògiques d'acumulació dels capitals comercials de l'illa, particularment durant la Gran Guerra.

**Taula 106. Evolució del comerç de cabotatge al Port de Palma, 1913-1920 (unitats: Tm)  
(Font: elaboració pròpia a partir de Manera, 2001a).**

		1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	Total
Combustibles	Entrades	861	318	6.715	1.817	27.704	9.378	4.972	7.586	59.352
	Sortides	3.690	3.522	2.948	4.526	11.526	19.286	4.283	3.723	53.504
Matèries Primeres	Entrades	4.316	4.875	5.374	4.524	6.454	3.822	5.744	8.062	43.171
	Sortides	2.596	2.225	3.269	3.148	3.638	5.034	5.544	4.251	29.704
Aliments	Entrades	45.035	60.937	52.662	53.231	44.561	31.031	40.878	51.306	379.643
	Sortides	16.625	11.353	15.574	15.654	18.969	18.614	22.515	16.413	135.717
Productes fabricats	Entrades	21.321	20.575	19.992	17.312	16.752	15.398	17.310	23.545	152.205
	Sortides	13.017	8.486	11.595	12.865	15.320	13.996	15.989	19.550	110.817
Productes diversos	Entrades	965	1.575	1.027	688	1.574	1.160	490	502	7.982
	Sortides	726	461	803	562	1.003	1.755	451	1.614	7.374
Total	Entrades	72.498	88.281	85.771	77.572	97.046	60.789	69.395	91.002	642.352
	Sortides	36.654	26.046	34.189	36.755	50.455	58.684	48.784	45.550	337.117

**Taula 107. Evolució del comerç exterior, 1913-1920 (unitats: Tm) (Font: elaboració pròpia a partir de Manera, 2001a).**

		1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	Total
Combustibles	Entrades	49.768	54.410	39.946	35.162	862	100	9.276	5.056	194.580
	Sortides	19	12	17	72	0	129	0	110	359
Matèries Primeres	Entrades	435	581	899	377	170	10	303	658	3.432
	Sortides	80	365	544	219	128	23	97	116	1.573
Aliments	Entrades	3.497	1.226	186	161	81	55	1.313	5.521	12.039
	Sortides	11.593	3.332	3.896	4.908	1.317	2.354	4.443	6.780	38.622
Productes fabricats	Entrades	9.230	134	132	4.398	471	202	15	1.065	15.647
	Sortides	215	287	662	512	128	65	255	102	2.224
Altres	Entrades	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Sortides	249	1.612	708	1.247	152	674	669	408	5.720
Total	Entrades	62.930	56.350	41.162	40.097	1.584	368	10.906	12.299	225.698
	Sortides	12.156	5.608	5.827	6.957	1.725	3.245	5.464	7.516	48.499

Pel període que va de 1921 a 1931 no tenim les dades desglossades pel comerç exterior i el de cabotatge, i a continuació tan sols comptam amb les dades del comerç exterior procedents del treball de Manera (2001)<sup>393</sup>. A la taula 108 apareixen agrupades les principals partides de materials del comerç exterior i es pot apreciar com en aquest període, el 41,31% dels materials que entraven al Port de Palma ho feien a través del comerç exterior. Mentre que les exportacions a l'exterior, representaven el 12% de totes les exportacions. En aquests moments tenim la persistència de la forta presència dels combustibles fòssils, que en concret comptabilitzaven 330 mil Tm i representaven el 51% de totes les importacions. Així mateix, es pot destacar el fet que les exportacions de combustibles a l'exterior foren d'unes 33 mil Tm, el que representaria el 30,4% de totes les exportacions. En segon lloc, tenim les importacions de productes fabricats amb 220,5 mil Tm (34,12% del total). D'aquestes, la major part corresponien al productes químics amb unes 214 mil Tm. Uns productes que eren fonamentals per a la seva utilització en les activitats industrials i agrícoles, cada cop més dependents dels ensums químics. Cal destacar la presència del complex petroquímic de Portopí –amb la Fertilizadora– que, sens dubte, ha de ser considerat com un dels elements explicadors del major protagonisme dins dels fluxos comercials per part dels productes químics. Així, el total de les exportacions d'adobs sumaren entre el 1921 i el 1931 unes 237,2 mil Tm, la qual cosa representava el 23,1% de totes les sortides comercials a través del Port de Palma (Quintana Peñuela, 1974). Finalment, es pot veure com les exportacions a l'estranger estan

<sup>393</sup> Albert Quintana Peñuela (1974) aporta informació pels fluxos dels principals materials comercialitzats a través del Port de Palma entre 1913-1971. Emperò en aquest treball no es discrimina si se tracta de comerç de cabotatge o exterior.

protagonitzades pels productes alimentaris amb un total de 64,3 mil Tm (59,2% de les exportacions). Entre els productes agroalimentaris exportats destaquen la polpa de fruita, les figues seques, la patata, l'ametlló i les ametlles i els productes vitícoles.

<b>Taula 108. Evolució del comerç exterior a través del Port de Palma, 1921-1931 (unitats: Tm) (Font: dades dels grups de mercaderies a partir de Manera, 2001a; càlcul percentatge respecte comerç total a partir de Quintana Peñuela, 1974).</b>											
		1921	1922	1923	1926	1927	1928	1929	1930	1931	Total
Combustibles	Entrada	23.492	46.662	61.812	48.151	56.902	31.799	20.652	17.684	22.854	330.008
	Sortida	0	0	0	245	20.543	0	4.523	4.588	3.160	33.059
Matèries Primeres	Entrada	386	406	356	717	698	572	781	371	298	4.583
	Sortida	212	66	921	3.311	214	169	116	169	77	5.254
Aliments	Entrada	10.360	4.473	10.157	14.637	11.064	8.095	9.318	11.294	11.787	91.186
	Sortida	4.925	3.617	4.010	3.101	13.508	8.338	10.459	6.258	10.117	64.334
Productes fabricats	Entrada	13.447	4.279	2.923	44.813	30.151	17.308	37.807	35.582	34.221	220.531
	Sortida	65	121	70	97	140	38	179	1.198	1.065	2.972
Altres	Entrada	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Sortida	642	541	53	90	3	768	469	260	248	3.076
Total Comerç Exterior	Entrada	47.685	55.820	75.248	108.318	98.816	57.774	68.557	64.931	69.159	646.308
	Sortida	5.844	4.345	5.054	6.845	34.408	9.312	15.746	12.473	14.666	108.695
% Comerç exterior respecte del Comerç Total	Entrada	35,64	46,74	45,87	50,39	50,14	37,99	39,96	28,80	32,35	41,31
	Sortida	11,46	7,41	7,27	7,86	23,27	10,21	16,35	13,48	13,33	12,01

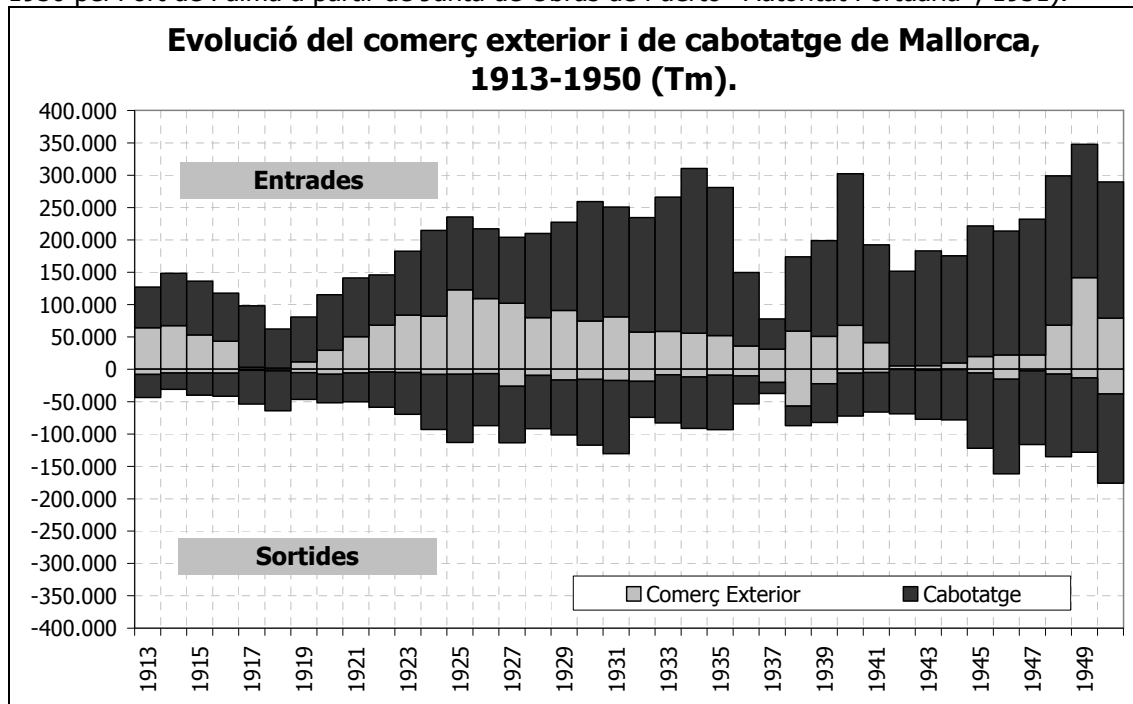
- Mallorca durant els "perillosos anys 1930" i el període autàrquic (1939-1950).

El període que va de 1932 a 1949 ha estat analitzat profundament per l'economista Luís Aspiroz (2003). L'abundant informació que aquest treball ens aporta, permet realitzar una anàlisi que abraça des de les diferents mercaderies comercialitzades a través del comerç de cabotatge i d'altura o exterior des dels ports mallorquins: Palma, Andratx. Sóller, Alcúdia, Cadepera i Porto Colom. El període cobert per Aspiroz agafa des dels anys 1930 quan els símptomes de la crisi social i econòmic-financera mundial arribaven a l'Estat espanyol i a les illes, els anys de la Guerra Civil i posterior Segona Guerra Mundial, fins el moment de reanudació de les relacions exteriors del govern de Franco cap el 1948 (Viñas et al., 1979; Aspiroz, 2003). L'any 1950 s'ha cobert a partir de les estadístiques de la Junta de Obras de Puerto (1951) del Port de Palma i tan sols fan esment al comerç a través del Port de Palma. A la gràfica 26 es recull la informació referent als fluxos comercials entre el 1913 i el 1950 amb l'objectiu de visualitzar l'impacte dels diferents conflictes bèl·lics i/o crisi del capitalisme mundial. A grans trets es pot veure com en els períodes de conflicte es produeix una important reducció del comerç exterior o d'altura. La crisi del 1929 i la Gran Depressió va repercutir en els fluxos comercials exteriors, però va tenir un menor impacte en el comerç de cabotatge que en l'exterior. Així, es pot veure com es va passar d'una mitjana de 100,9 mil Tm/any d'importacions a través del comerç d'altura entre 1925 i 1929; a una mitjana d'unes 59,3 mil Tm/any entre 1930 i 1936. Es pot veure com l'esclat de la Guerra Civil no implicà la desaparició de les relacions comercials amb l'exterior –mitjana de 46,9 mil Tm/any importades entre 1937 i 1939–; sinó que aquestes es varen veure dràsticament reduïdes amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial quan passaren a una mitjana d'unes 25,8 mil Tm/any i els dos anys posteriors –després de la resolució de Nacions Unides de 8/2/1946 que no permetia l'ingrés de l'Espanya de Franco en els organismes internacionals i a més recomanava rompre relacions diplomàtiques amb el règim– els fluxos comercials importats de l'exterior se situaren en torn a una mitjana de 22,14 mil Tm/any. El 1948 es reprenien les relacions comercials amb l'exterior que queden reflectides en el pas de 22,19 mil/Tm importades el 1947 a les 68,27 mil Tm de 1948.

En quant a les exportacions, hom pot detectar en primer lloc la menor quantia d'aquestes respecte de les importacions. Tots els anys que va de 1913 a 1950 la balança comercial en termes físics resulta deficitària. Mallorca requereix importa recursos procedents d'altres indrets. El dèficit comercial físic fou de: una mitjana de 99,5 mil Tm/any entre 1920-

1929; una mitjana de 158,2 mil Tm/any entre 1930-1936; una mitjana de 104,5 mil Tm/any entre 1937-1947. En segon lloc, es pot veure com durant el període dels anys 1920 els fluxos exportats s'incrementaren de manera notable i es passà de 69,48 mil Tm el 1923 a unes 130,5 mil Tm el 1931. Llavors les exportacions legals varen caure sensiblement i el 1936 s'enregistraren uns fluxos exportats de 53,4 mil Tm. A partir de 1938 les exportacions legals es recuperaren i es passa de 87,26 mil Tm el 1938 a unes 175,9 mil Tm el 1950. Dins de les exportacions legals, cal destacar el fet que el 1938, el 65,2% s'adreçava als mercats exteriors. Posteriorment, les exportacions a l'exterior tendran cada cop menys pes ja que la vocació exportadora de materials transmutà en l'exportació de serveis, particularment els turístics.

Gràfic 26. (Font: elaboració pròpia a partir de Quintana Peñuela (1974) pels anys 1913-1931 i només pel Port de Palma; 1932-1949 a partir d'Aspiroz (2003) i tots els ports de Mallorca; i 1950 pel Port de Palma a partir de Junta de Obras de Puerto –Autoritat Portuària–, 1951).



L'anàlisi de l'evolució de les **importacions** s'ha estructurat en base a 4 períodes: el primer, 1932-1936, abraça els anys anteriors a la Guerra Civil, fins l'any en que aquesta esclatà; el segon, 1937-1939, abraça els anys de la Guerra Civil; el tercer, 1940-1945, abraça els anys de la Segona Guerra Mundial i postguerra espanyola; el quart, 1946-1950, abraçaria el període autàrquic. Durant la primera etapa varen entrar als ports de Mallorca 1,24 milions de Tm. Entre 1932 i 1936 entraven una mitjana de 272,9 mil Tm/any. La major part d'aquestes importacions procedien dels ports peninsulars, principalment de Barcelona, València i de la cornisa cantàbrica. Entre els principals països dels que s'importaven les mercaderies destaquen: Tunísia (41,4 mil Tm), Marroc Francès (37,3 mil Tm), Anglaterra (34,7 mil Tm), Argentina (22,7 mil Tm), Rússia (19,16 mil Tm), Romania (17,5 mil Tm), Veneçuela (14,1 mil Tm), Alemanya (13,6 mil Tm) i França (10,2 mil Tm). Els principals socis comercials de Mallorca eren els exportadors de fertilitzants –fosfats de calç– com són els territoris del Nord d'Àfrica i els exportadors de combustibles fòssils com per exemple els països de l'Europa Oriental, Anglaterra o Veneçuela. Així mateix, des de les colònies britàniques s'importaven cuirs i pells, així com d'Argentina des d'on s'importava també blat de les Índies. En el cas d'Alemanya era destacable la importació de llauna, emprada per les conserves d'aliments, i sulfat amònic. El cas de França resulta enganyós ja que en alguns anys es comptabilitzaren importacions des de les seves colònies com a importacions fetes des de la metròpoli. D'aquell país s'importava, sobretot, maquinària i eines industrials, automòbils i materials de construcció (Aspiroz, 2003).

Tal com ens comenta Aspiroz (2003:334) "tot aquest moviment, més o manco normal, se transforma a partir del mes de juliol de 1936. Curiosament, abans d'aquella data les úniques preocupacions respecte del port [de Palma] eren la necessitat d'accelerar el procés de

modernització del mateix al que, per fi, havia accedit l'Administració Central. El tràfic fou molt semblant al dels anys precedents fins el moment mateix de l'aixecament militar, per la qual cosa hem de considerar aquest exercici com a xapat en dos. Un normal fins juliol i un de guerra". L'esclat de la guerra se va traduir en una reducció dràstica de les importacions procedents de Barcelona, València i dels ports del Cantàbric. Unes zones que restaven sota el govern republicà, mentre que Mallorca quedava sota el comandament dels aixecats. Amb l'aixecament militar de 1936, la Itàlia de Mussolini aportà bona part dels materials (p.ex. aliments, ciment, oli de motor, etc), el comerç dels quals s'havia interromput amb els socis comercials habituals. S'organitzà el transport marítim, sobretot amb Gènova. Segons Aspiroz (2003:308) l'augment dels fluxos importats procedents d'Itàlia va permetre "evitar el total aïllament de Mallorca i allunyà el fantasma de la fam i de la manca total de subsistències que se va estendre sobre l'illa. Aquest esforç es va estendre a les possessions italianes a Àfrica". Els italians també importaren el sinistre Comte Rossi (Arconovaldo Bonacorsi), líder de la Falange mallorquina, qui va estendre la por per tota l'illa (Massot, 1996). El 1937, les importacions alemanyes que representaven fins aleshores devers el 10% del comerç exterior, s'incrementaren fins al 74,6% d'aquest. La neutralitat d'Anglaterra en el conflicte espanyol es va traduir en una reducció important d'hulla anglesa, la qual va ser substituïda per hulla procedent del país amic presidit per Hitler. El 1937, Alemanya es converteix en el principal importador de materials, reemplaçant el paper que havia jugat Itàlia a la segona meitat de l'any anterior.

En el període que va de 1937 a 1939 entraren pels ports de Mallorca unes 452,8 mil Tm de materials, amb una mitjana d'unes 150,9 mil Tm/any. El 1937 no va entrar cap vapor espanyol i les comunicacions amb els ports espanyols es restringien als ports controlats per l'exèrcit de Franco. Entre el 1937 i el 1939 els principals socis comercials de Mallorca foren Alemanya (61,32 mil Tm), Tunísia (27,6 mil Tm) i els EUA (24,19 mil Tm). Alemanya importà durant la Guerra Civil un variat conjunt de materials que eren fonamentals per mantenir la fàbrica de guerra mallorquina –el 1938 s'importen 388 productes diferents–; Tunísia importaria fosfats que eren claus per a l'agricultura ja quasi absolutament depenent de l'exterior; i els EUA reprenen les relacions amb el règim dels militars, possiblement per les simpaties d'un dels caps d'una de les 7 Germanes –corporacions petroleres– amb la causa feixista<sup>394</sup>, i el 1938 s'enviaven unes 20,8 mil Tm de fuel oil. Entre els materials importats des d'Alemanya cal destacar unes 40,7 mil Tm de pirites de ferro, material fonamental per a la fabricació d'armament (Aspiroz, 2003).

L'extrema dependència respecte d'Alemanya pel que fa a importacions, suposà un profund entrebanc en el moment que esclatà la Segona Guerra Mundial. Entre 1940 i 1945 entraren pels ports de Mallorca unes 1225,7 mil Tm, amb una mitjana de 204,3 mil Tm/any. Com s'ha exposat anteriorment, les importacions de l'exterior es varen reduir de manera rellevant. Per altra banda es restabliren les relacions comercials amb els ports peninsulars ja sota domini dels colpistes. Emperò, l'extensió del conflicte mundial al Mediterrani Occidental va afectar també als fluxos comercials amb els ports peninsulars. El 1939 tal com havia acordat Torkild Rieber, director de la Texaco, amb Franco, es signà l'acord entre la companyia nord-americana i CAMPSA per tal d'assegurar el subministrament de benzina i petroli (Aspiroz, 2003). Emperò, l'esclat de la Segona Guerra Mundial va repercutir negativament en les expectatives comercials amb l'amic americà. I, entre el 1940 i 1945 el principal soci comercial fou el protectorat francès de Marroc des d'on s'importaren unes 46,8 mil Tm. Els altres principals importadors foren: Argentina (11,2 mil Tm), Venèçuela (9,7 mil Tm), Egipte (9,02 mil Tm), Tunísia (4,89 mil Tm), Algèria (4,89 mil Tm) i EUA (2,13 mil Tm). Cal destacar les importacions dels territoris del Nord d'Àfrica que corresponen a fosfats de calç. En el cas d'Algèria i Tunísia es tallaren les exportacions cap a Mallorca quan el conflicte mundial es traslladà al continent Africà, i per exemple en el cas de Tunísia, les importacions es reprenen el 1945. En canvi, des del Marroc francès, les importacions de fosfats de calç són constants. Argentina envià, arran dels acords amb Espanya, una important quantitat de cereals (77,2% del total) i cuirs i pells (22,8% del total). El comerç de cabotatge que era el majoritari també es va ressentir de les

<sup>394</sup> El president de la Texaco, Thordkild Rieber, va assegurar el subministrament d'hidrocarburs als aixecats després de contactar amb Joan March. A més, "com que els subministraments de la Texaco no eren suficients per cobrir les necessitats de l'exèrcit rebel, els agents de March a la ciutat internacional de Tànger, realitzaven compres importants de carburants a la delegació de la companyia britànica Shell" (Ferrer 2004:353).

condicions que afectaven a l'abastament de combustible i una mostra d'això és que, per exemple, el 1941 s'enregistrà un augment de la navegació a vela que representava prop del 50% de les entrades al Port de Palma (Aspiroz, 2003).

El final de la Segona Guerra Mundial va suposar la desaparició del perill per a la navegació a la Mediterrània Occidental. Un perill del que varen saber treure uns suculents fruits alguns personatges com Joan March (Ferrer, 2004; Ferrer, 2008b). Entre 1946 i 1950 les importacions legals foren de 1,38 milions de Tm (mitjana de 276,3 mil Tm/any). Els fluxos de mercaderies importades procediren durant bona part d'aquest període dels ports espanyols, atès a la política de bloqueig internacional amb l'Espanya franquista. En un primer moment, el 1946, les importacions de Venèçuela (benzina) i Tunísia (fosfats) foren les més importants. Emperò a aquelles, Aspiroz (2003) hi afegeix les menys importants en quant a tonatge, però de certa rellevància com foren les procedents dels EUA (un aparell de raigs X per valor de 8634 dòlars) i maquinària i recanvis procedents d'Anglaterra. El 1947 se mantén el bloqueig, "encara que cada vegada amb menor rigor en la seva aplicació" (Aspiroz 2003:323) i, en tot cas, aquest autor exposa que les menors importacions responien a la manca de divises. És a dir, si hi havia moneda vàlida, per tant qualsevol moneda que no fos la pesseta, els obstacles polítics eren fàcilment franquejables. Entre els socis comercials va aparèixer Egipte que cobriria les exigències de fosfats atès el bloqueig francès (amb les seves colònies). El moment en que es tornen a disparar les importacions de l'exterior fou el 1948 quan es començaren a relaxar les relacions internacionals dels països capitalistes amb el règim feixista de Franco. Les principals partides correspongueren als hidrocarburs procedents de Pèrsia (Iran), les Índies Holandeses (Indonèsia) i Canàries; i les hules procedents d'Anglaterra i la República Sud-Africana. El 1949 les importacions procedents d'Anglaterra es varen incrementar espectacularment fins assolir 63,28 mil Tm, quasi triplicant les de l'any anterior i multiplicant per 24,74 les de 1947. Entre els principals socis comercials de Mallorca entre 1946 i 1949 destaquen: Anglaterra (89,7 mil Tm); Tunísia (34,45 mil Tm); Canàries (21,9 mil Tm); i el Marroc francès (19,7 mil Tm). Podem assenyalar el pes que assoleix Canàries des d'on s'importa sobretot benzina i fuel oil, fet que respon a la instal·lació de la refinera de Cepsa.

A continuació passarem a analitzar els materials comercialitzats a través dels ports de Mallorca. Per això, s'ha intentat agrupar els diferents productes comercialitzats en base a les categories que actualment utilitza l'Autoritat Portuària en les estadístiques portuàries i que es publiquen anualment. El primer grup de mercaderies importades, en tonatge, correspon a **combustibles** amb 1,22 milions de Tm. La major part de les quals corresponia al carbó procedent dels ports asturians. En aquesta partida cal destacar les 92,8 mil Tm de carbó britànic, unes importacions que se concentrarien en els anys de la Segona República i, sobretot, a finals dels 1940. Així mateix, el 1948 s'importaven 6,1 mil Tm de la República Sud-Africana. Mentre que durant la Guerra Civil el principal país importador de carbó fou Alemanya amb unes 20,5 mil Tm. En quant als hidrocarburs resulta interessant anotar el canvi de socis comercials al llarg del període, ja que Rússia i Romania que exportaven petroli a Mallorca durant la Segona República, amb la Guerra Civil i el domini rebel de l'illa, deixaren d'enviar combustibles. Per altra banda, Venèçuela és el principal país exportador de petroli a Mallorca amb unes 31,2 mil Tm. En canvi, dels EUA amb els que hi havia l'acord Texaco-CAMPSA, tan sols s'importaren unes 7,7 mil Tm. A finals dels anys 1940 destaquen les importacions de carburants procedents d'Indonèsia i Iran. De totes maneres, cal tenir present que les importacions de petroli i els seus derivats procedien majoritàriament dels ports espanyols. A partir de 1940 s'incrementen de manera espectacular les importacions d'hidrocarburs a través del comerç de cabotatge i el 1948 i 1949 les procedents de Canàries seran també prou importants. En aquells anys no tan sols s'expandia l'electrificació i el transport motoritzat amb la incipient adopció del motor d'explosió, sinó que la distribució dels combustibles i les activitats industrials lligades als nous vectors energètics estaven estretament lligades al contrabandista Joan March.

El segon grup de mercaderies importades està format pel conjunt denominat **altres mercaderies**, amb 1,06 milions de Tm importades. En aquesta categoria es troben nombrosos i diversos productes, entre els que es poden destacar els corresponents a maquinària, matèries primeres, productes fabricats i animals vius. El subgrup més important d'aquesta categoria és el que correspon a "resta de mercaderies" entre el que es troben des de matèries primeres a productes fabricats (p.ex. cotó en floca i teixits de cotó; cuir i sabates; etc). A grans trets es pot apuntar que els productes fabricats sumaven unes 699 mil Tm; les matèries primeres, unes 171,7 mil Tm; els envasos (p.ex. sacs buits, piperia, botelles, etc), unes 58,7 mil Tm; i els

animals vius, unes 10,5 mil Tm. Les dificultats derivades de la qualitat de la informació estadística, no ens permet entrar a fer consideracions massa específiques ja que en molts d'anys les majors partides eren aquelles que s'agrupaven en torn als epígrafs "matèries primeres" o "resta de mercaderies". No obstant, es pot apuntar el fet que de les 18 mil Tm de pell i cuir entrades entre el 1932 i el 1950, un 45,4% ho va fer entre el 1937 i el 1939 –una part important procedent d'Argentina– i un altre 34,6% entre el 1932 i el 1936. La qual cosa ens pot donar una idea de la ruptura que es produeix en finalitzar la Guerra Civil i iniciar-se la Segona Guerra Mundial. Una ruptura que es caracteritza pel fet que la navegació marítima experimentà un declivi important, però també pel fet que Mallorca deixà de ser la fàbrica dels rebels.

El segon subgrup en ordre d'importància és el corresponent al de maquinària, eines i recanvis. Entre el 1932 i el 1950 entraren a Mallorca unes 69,6 mil Tm corresponents a aquest subgrup. Cal assenyalar que el 69,6% d'aquests entraren el 1950, és a dir una vegada restablertes les relacions internacionals, i és abans de la Guerra Civil, entre 1932 i 1936, quan va entrar el 24,2%. Així doncs, des de l'inici de la Guerra Civil fins el 1949 entrà el 6,2% restant. El tercer subgrup fou el de "fustes i suro" amb unes 59,9 mil Tm, el 46% de les quals entraren entre 1932 i 1936. Les importacions de fusta i suro es feren principalment a través del comerç de cabotatge. El quart subgrup és el de "paper i pasta" amb unes 41,6 mil Tm, de les quals un 68,4% va entrar entre el 1932 i el 1936. Aspiroz (2003:340) ens comenta que "l'escassetat de paper [...], que patiren els lectors de periòdics d'aquells anys [de la guerra i postguerra] i els estudiosos d'ara que ens trobam amb documents escrits en un misteriós material de color negrenc que costa identificar com a paper". Finalment, en el grup d'altres mercaderies, hom pot destacar el paper de la sal amb unes 47,1 mil Tm i que presenta una certa regularitat al llarg de tot el període, amb excepció del 1937. Aspiroz no esmenta aquesta partida, però es podria tractar de sal procedent de les Pitiüses d'on procedien un nombre important de vaixells al llarg d'aquells anys. Possiblement, els vaixells eivissencs anassin a Mallorca carregats de sal, per després tornar carregats de diferents productes.

El tercer grup en pes és el corresponent a **productes agro-ramaders i alimentaris** que entre el 1932 i el 1950 va sumar un total de 938,8 mil Tm. La distribució per períodes presenta una marcada diferència entre els anys de la Segona República i els anteriors. Entre 1932 i el 1936 s'importà el 30,8% d'aquests materials amb una mitjana de 57,8 mil Tm/any, però en el 1936 tan sols s'enregistraren unes 31,8 mil Tm, és a dir un 62,4% menys que l'any anterior. Durant la Guerra Civil s'importaren de mitjana unes 45 mil Tm/any. Emperò, el conflicte bèl·lic mundial va suposar una reducció encara més important d'aquestes entrades, comptabilitzant de mitjana una de 40 mil Tm/any. Durant els "anys de la fam" (Ginard, 1999b) s'arribà a un mínim de 23,9 mil Tm de productes agro-ramaders i alimentaris cap a l'any 1942<sup>395</sup>. En el període posterior, entre 1946 i 1950, les importacions se situen en torn a una mitjana d'unues 54,7 mil Tm/any. No obstant, és a partir de 1948 quan realment s'experimenta un salt important en les entrades de productes agro-ramaders i alimentaris. Es passà de 46 mil Tm al 1947 a 52 mil Tm al 1948.

La principal partida de productes agroalimentaris correspon als cereals i farines amb un total de 359,9 mil Tm. La major part d'aquests procedeixen del comerç de cabotatge i el 44,7% d'aquestes entrades es realitzaren entre el 1932 i el 1936 (mitjana de 32,18 mil Tm). En els anys de la Guerra Civil s'importaren una mitjana de 28,6 mil Tm/any, particularment de les zones cerealícoles sota domini feixista. Tal com s'ha esmentat anteriorment, un dels grans beneficiats del negoci cerealícola, controlat per la Junta de Defensa Nacional de Burgos, fou la família Alzamora que s'encarregà de la seva importació. El final de la Guerra Civil i l'inici de la Segona Guerra Mundial marquen un canvi important en el proveïment cerealícola, mentre que la producció frumentària a Mallorca era bastant escassa. Les autoritats franquistes atribuïen les causes a la "pertinaz sequía" (Ginard, 1999b). Així mateix, el control de preus dels cereals propicià tal com exposa Ginard (1999b:143-144) desincentivar la seva producció, i la desviació cap el mercat negre. Així, entre 1940 i 1950 les importacions mitjanes de cereals i les seves farines se situen en torn a 10,28 mil Tm/any. El segon subgrup és el de "fruites i hortalisses" amb unes 137,38 mil Tm, la major part de les quals entraren entre el 1940 i el 1950. L'any

<sup>395</sup> Ginard (2002:1117) exposa que la manca de queviures fou especialment greu entre el 1940 i 1941 i també entre 1945 i 1946. El 30 de gener de 1941, el cap provincial de FET y de las JONS de Balears, Canuto Boloqui, va enviar un informe al secretari general del Moviment en el que subratllava la insostenible situació per la manca d'aliments.

1940, les entrades legals d'aquests aliments se tripliquen respecte les de 1939, però en canvi es comença a parlar de la fam a partir de llavors. Ginard (2002a:1117) ens diu que "moltes famílies modestes se nodrien únicament de taronges i el 40% dels nins presentaven símptomes de tuberculosi" i, a més, "l'escassetat de productes bàsics resultava especialment escandalosa degut a l'exposició pública d'aliments de luxe i a la publicació a la premsa local de notícies sobre brillants collites o d'anuncis sobre imminents distribucions d'articles, que sovint després no es concretaven" (Ginard 2002a:1120). La pregunta que ens podríem fer és, si el 1939 no hi havia realment problemes d'abastament (Ginard, 1999b), com és que després amb un increment de les importacions legals de queviures que es situen en ordres de magnitud semblants als dels primers anys 1930, augmenten les penúries de les classes populars. Molt probablement, hom hauria d'acudir a indagar en el comerç de contraban, no només amb la població local, sinó també amb els països protagonistes del conflicte mundial.

El tercer subgrup dels productes agroalimentaris és el dels "altres productes alimentaris" amb unes 133,7 mil Tm. La major part d'aquests productes correspondrien a la partida substàncies alimentàries (97,4 mil Tm) que no ens permet discernir entre els diferents productes. Altres partides importants foren les de sucre amb 26 mil Tm, peix amb 3,3 mil Tm, pastes per sopa amb 1,2 mil Tm o formatge amb 1,1 mil Tm. Aquests productes s'importaven a través del comerç de cabotatge. Cal apuntar el fet que en els primers anys 1930, la major quantitat d'aquests productes assolí unes 5,6 mil Tm, xifra que seria superada el 1943 quan s'importaren unes 6,4 mil Tm. De nou, amb aquesta partida no sembla que el període autàrquic suposàs una dràstica reducció en les seves importacions. Així, tenim que entre 1932 i 1936 s'importà, legalment, una mitjana de 4,4 mil Tm/any; mentre que entre 1940 i 1947 les importacions mitjanes anuals foren d'unues 7,9 mil Tm. En el subgrup de "pinsos i farratges" es comptabilitzen unes 114,6 mil Tm importades entre 1932 i 1950. Un 48,7% d'aquestes es realitzaren entre el 1932 i el 1936 quan es comptabilitza una mitjana d'11,3 mil Tm/any. Aquestes es reduïren sensiblement i entre 1937 i 1950 la mitjana d'importacions de pinsos i farratges va decaure amb una mitjana de 4,2 mil Tm/any, essent el 1947 el que foren més baixes amb 1,3 mil Tm. La manca de pinsos i farratges s'accentuà pel fet que dels que tradicionalment se destinaven a consum animal, molts foren destinats a l'alimentació humana. Com a resultat la cabana ramadera es va reduir notablement, amb evidents repercussions sobre la dieta alimentària de les classes populars. La situació s'agreujà amb la sequera de 1945 que provocà la mort de molts d'animals per avitaminosi (Ginard, 1999b). Finalment, val a dir que els productes colonials (tabac, cacau, cafè, espècies, etc) i els vins i begudes amb 71,5 mil Tm i 100,4 mil Tm, presenten unes oscil·lacions que segons Aspiroz (2003) responen a la major o menor activitat turística. Així, el 1942, en plena Guerra Mundial, escriu que "la recuperació de les activitats d'hostaleria propicia l'increment de les entrades de vins i licors" (Aspiroz 2003:341).

Els **adobs** amb 346,9 mil Tm constitueix el quart grup de materials importats a Mallorca entre 1932 i 1950. Si analitzam les entrades d'adobs pels diferents períodes establerts podem veure com: la primera etapa (1932-1936) s'importaren el 34,6% dels adobs amb una mitjana de 24,01 mil Tm/any; la segona etapa (1937-1939) s'importà el 8,2% del total, amb una mitjana d'unues 9,5 mil Tm/any; la tercera etapa (1940-1945) s'importà el 30,6% del total, amb unes 17,7 mil Tm de mitjana anual; i la darrera etapa (1946-1950) s'importà el 26,5% del total, amb unes entrades mitjanes anuals de 18,3 mil Tm. Aquests materials presenten la particularitat, així com en la dels productes energètics, una part molt important procedeix de l'estranger, en concret del Nord d'Àfrica –Tunísia, Algèria, Marroc francès, Egipte– des d'on s'importaren unes 254,7 mil Tm. En els anys de la postguerra, els mitjans oficials del règim, es lamentaven de la manca d'adobs pel camp mallorquí, al temps que s'incrementà de manera notable el contraban d'adobs (Ginard, 1999b). No obstant, en aquells mateixos anys l'exportació d'adobs va ser realment espectacular ja que entre 1940 i 1950 s'exportaren unes 206 mil Tm, mentre que s'havien importat unes 198 mil Tm. Possiblement, la qüestió no rau tant en l'escassetat d'adobs per una agricultura que era cada cop més dependent d'aportacions exteriors, sinó en veure qui controlava la seva fabricació i comercialització. Sens dubte, la gran fàbrica d'adobs La Fertilizadora, propietat de la Trasmediterrànea –és a dir, Joan March– i la seva influència, ens permetria entendre millor allò relacionat amb els fertilitzants en aquells moments. Cal tenir present que d'acord amb Roca (1992:114) "la capacitat conjunta de fabricació [de la Fertilizadora] l'any 1947 arriba fins a les 74000 tones de superfosfats i 43100



tones d'àcid sulfúric, en uns moments en que el consum total de fertilitzants a la província es pot fixar en 30000 tones anuals”.

El cinquè grup és el que d'acord amb la classificació realitzada per Autoritat Portuària s'agrupa en la categoria dels materials **siderúrgics** amb un total de 261,7 mil Tm, entrades a través del comerç de cabotatge. Un 50,1% d'aquestes importacions es realitzaren entre el 1932 i el 1936. El 1937 les importacions d'aquests materials foren d'unes 264 Tm, és a dir unes 48,65 vegades menors que l'any anterior. Durant la primera etapa (1932-1936) les importacions mitjanes d'aquests materials foren d'unes 26,2 mil Tm/any. S'ha de parar esment en el fet que el 1938 s'importà una gran quantitat de pirites de ferro, unes 40 mil Tm. Entre 1940 i 1950 les importacions mitjanes foren d'unes 6,5 mil Tm/any. Emperò, el 1940, a principis de la guerra mundial, s'importaren unes 19,4 mil Tm i l'any 1950 s'assoliren unes importacions de materials siderúrgics de 25,17 mil Tm, la qual és 103 vegades superior a la de l'any anterior, però resulta inferior a la del 1938 quan entraven unes 48 mil Tm, el valor més alt del període. Els principals materials importats corresponents a aquest grup són les pirites de ferro amb unes 166,8 mil Tm. S'ha de tenir present que les pirites de ferro no només tenen una aplicació en el sector siderúrgic, particularment en la fabricació d'armes i munició, sinó que també són emprades per a la fabricació d'àcid sulfúric, emprat com a fertilitzant.

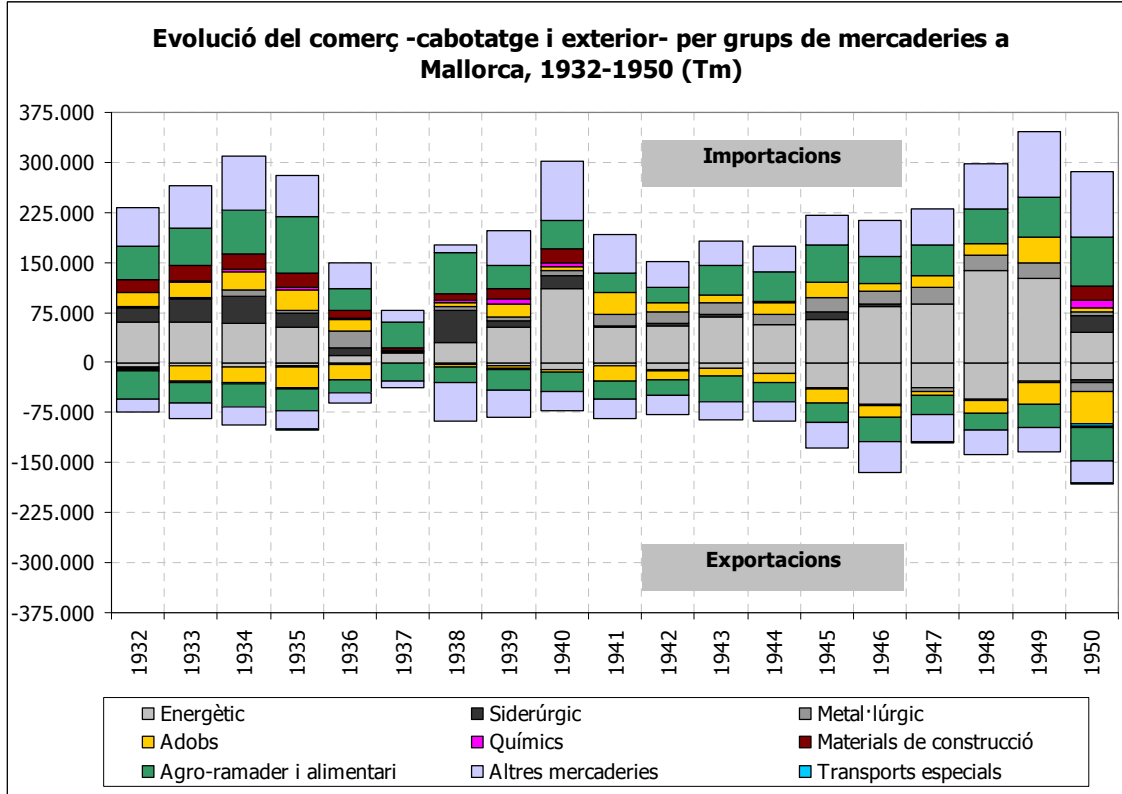
El sisè grup és el corresponent als materials **metal·lúrgics**. Cal dir que en aquest grup estan inclosos minerals metàl·lics i no metàl·lics, així com les seves manufactures. Entre 1932 i 1950 entraren pels ports mallorquins unes 240,6 mil Tm. El 77,8% d'aquestes importacions es realitzaren entre el 1940 i el 1950. Hom pot destacar el fet que dins de la partida d'altres minerals que és la principal dins aquest grup, amb unes 238,7 mil Tm, està predominada per minerals no metàl·lics i molt particularment aquells que tenen un ús principal en el sector de la construcció. Així, els principals materials desembarcats foren: minerals terris per a la construcció (175,28 mil Tm); pedres de construcció (32,8 mil Tm) i argila (10,2 mil Tm). En quant als minerals metàl·lics el més important de tots fou el plom amb unes 9,28 mil Tm. El sisè grup és el dels materials

El setè grup en quant a pes és corresponent als **materials de construcció** amb unes 170,15 mil Tm importades. El 56,5% d'aquestes importacions es realitzaren entre el 1932 i el 1936. La mitjana d'importacions en aquesta fase fou de 19,25 mil Tm/any. Aspiroz (2003:330), quan analitza l'any 1933 assenyala que això sigui “reflex potser del boom de construccions turístiques en el Terreno de Palma”. El període que va des de finals dels anys 1920 fins a mitjans dels anys 1930 ha estat apuntat com el del primer boom turístic –o del boom abans del boom– i amb aquest boom anava associat un augment important de les edificacions i urbanitzacions (Buades, 2004; Cirer, 2006). Emperò, també hi havia una intensa transformació urbana, especialment a Palma i els principals centres urbans de l'illa, que requeria de majors quantitats de materials. Entre el 1936 i el 1940, hom podria esperar una reducció important d'aquestes importacions, però les construccions defensives realitzades aleshores requeriren de nous contingents de materials de construcció i entre el 1936 i el 1940 les importacions mitjanes foren de 12,6 mil Tm/any. I, al 1940 aquestes foren de 21,79 mil Tm, és a dir, una quantitat quasi idèntica a les dels anys amb majors volums del període anterior. El 1941, ja en plena guerra mundial, les importacions de materials de construcció varen decaure fins a 877 Tm –entre 1941 i 1949 la mitjana és de 391 Tm/any– i no serà fins el 1950 en que es recuperaren de manera significativa, situant-se en unes 19,8 mil Tm.

El ciment és la principal partida dins d'aquest grup, amb un total de 126,8 mil Tm, de les quals 3,12 mil Tm procedien de l'estranger –Itàlia, Bèlgica, França, Iugoslàvia i Alemanya–. Les importacions de materials de construcció (p.ex. rajoles, totxos, etc) assoleixen el seu màxim el 1933 i 1934, amb 7,6 mil Tm i 8,1 mil Tm respectivament. Els anys 1939 i 1940 resulten ser extraordinaris en quant a les importacions d'aquests materials ja que s'importaren unes 2,7 mil Tm i 3,8 mil Tm respectivament. La qual cosa potser estaria associada a les construccions de tipus militar a l'illa, i sobretot per la recuperació de la “normalitat” una vegada acabada la guerra. Segons Aspiroz (2003:223) “per aquelles dates és quan es produeix el desplaçament de la població cap a zones limítrofes de Palma que més tard acabarien essent nuclis turístics i residencials. Després del parèntesi de 1939 i 1940, el ritme torna a descendir durant tot el període, arribant a 1949 i 1950 a xifres irrisòries [en quant a construcció d'habitatges]”. Paral·lelament, en aquells moments, front a la davallada de les importacions de materials de

construcció, va augmentar l'extracció de marès a les pedreres mallorquines (Aspiroz, 2003)<sup>396</sup>. Finalment, la partida d'asfalt guanyà rellevància cap a finals del període analitzat, en concret el 1950 s'importaven unes 1521 Tm (65,6% del total entre 1932 i 1950), la qual cosa podria tenir certa vinculació amb el fet que en aquells moments es construïa el Passeig Marítim i la carretera que havia de travessar la Serra de Tramuntana.

Gràfic 27. (Font: elaboració pròpia a partir de taula 109).



**Taula 109. Mallorca. Entrades de mercaderies a través del comerç de cabotatge i exterior (Tm), 1932-1950 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aspiroz (2003) pels anys 1932-1949 – tots els ports de Mallorca–; 1950 a partir de Junta de Obras de Puerto –Autoritat Portuària–, 1951 –Port de Palma–).**

		1932-1936	1937-1939	1940-1945	1946-1950	Total
Energètics	Altres productes petrolífers	9.044	0	6.824	740	16.608
	Benzina	34.818	2.508	19.269	35.240	91.835
	Carbons i coc de petroli	189.194	88.085	312.386	357.680	947.345
	Fuel oil	0	0	3.400	0	3.400
	Gas oil	0	0	598	0	598
	Petroli cru	9.945	6.807	63.443	87.067	167.263
	Petroli cru/altres combustibles	0	0	0	37	37
	<b>Total</b>	<b>243.002</b>	<b>97.400</b>	<b>405.921</b>	<b>480.764</b>	<b>1.227.086</b>
Siderúrgic	Ferralles de ferro	0	0	0	11	11
	Mineral de	16.371	6.427	11.458	30	34.286

<sup>396</sup> Aspiroz (2003) fent referència a un informe de 1943 apunta que fins el 1941, el 80% dels habitatges construïts es realitzaven a Palma. A partir d'aquell any el 58% de les noves construccions es realitzaven a Palma i el 42% restant als pobles. Entre les explicacions, Aspiroz apunta que el preu del metre quadrat construït a Palma va passar de 150 ptes/m<sup>2</sup> a l'any 1938 a 300 ptes/m<sup>2</sup> el 1942.

## Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	Ferro					
	Pirites	69.155	3.489	26.117	23.342	122.104
	Productes siderúrgics	45.525	3.835	3.785	7.171	60.316
	Total	131.051	13.751	41.360	30.554	216.717
Metal·lúrgic	Altres minerals	42.342	10.055	94.084	92.310	238.790
	Altres productes metal·lúrgics	0	868	450	533	1.852
	Total	42.342	10.923	94.534	92.843	240.642
Adobs	Adobs naturals i artificials	18.011	0	50.806	23.307	92.123
	Fosfats	102.039	28.557	55.563	68.586	254.745
	Potasses	0	50	0	0	50
	Total	120.050	28.607	106.369	91.892	346.918
Químics	Productes químics	11.384	12.560	6.018	11.352	41.313
Materials de construcció	Asfalt	97	0	699	1.521	2.317
	Ciment i clinker	69.025	24.724	17.599	15.473	126.821
	Materials de construcció	27.138	3.989	6.219	3.669	41.014
	Total	96.260	28.713	24.516	20.664	170.153
Agro-ramader i alimentari	Altres productes alimentaris	22.407	5.981	37.800	67.534	133.722
	Cereals i la seva farina	160.921	85.841	52.804	60.377	359.943
	Conserves	3.326	6.050	3.878	2.062	15.316
	Fruïtes, hortalisses i llegums	12.807	5.175	66.871	52.532	137.386
	Olis i grasses	38	313	1.900	3.550	5.801
	Pinsos i farratges	55.843	16.458	28.948	13.378	114.628
	Tabac, cacau, cafè i espècies	21.545	10.318	15.486	24.226	71.575
	Vins, begudes, alcohols i derivats	12.585	5.105	32.567	50.180	100.436
	Total	289.472	135.242	240.254	273.839	938.806
Altres mercaderies	Fustes i suro	27.597	5.457	12.413	14.491	59.958
	Maquinària, aparells, eines i recanvis	16.904	1.331	2.814	48.623	69.673
	Paper i pasta	28.493	3.097	3.471	6.575	41.636
	Resta de mercaderies	214.104	65.008	271.930	289.210	840.251
	Resta de mercaderies (aigua)	1.663	0	0	226	1.890
	Sal comú	13.738	5.596	14.080	13.695	47.109
	Total	302.500	80.489	304.708	372.820	1.060.517
Transports	Automòbils i	5.238	346	2.099	6.948	14.632

especials	les seves peces					
<b>TOTAL</b>	<b>Total entrades</b>	<b>1.241.297</b>	<b>452.807</b>	<b>1.225.767</b>	<b>1.381.666</b>	<b>4.301.558</b>

Les **exportacions** realitzades des dels ports mallorquins sumen un total d'1,8 milions de Tm (taula 110). És a dir, són 2,4 vegades inferiors a les importacions. Així doncs, tenim un dèficit comercial físic d'unes 2,4 milions de Tm. Entre 1932 i 1936 s'exportaren unes 413,48 mil Tm, amb una mitjana de 82,8 mil Tm/any, la qual cosa representa el 22,17% de totes les exportacions entre 1932 i 1950. El 1936 es produeix una ruptura en el flux d'exportacions a partir del moment del cop d'estat, així tenim que durant aquell any les exportacions amb unes 60,4 mil Tm resulten ser un 39,8% inferiors a les de l'any anterior. Entre 1932 i 1935 es varen exportar des del Port de Palma als altres ports de l'arxipèlag unes 8,47 mil Tm de mitjana anual. El 1936, amb el cop d'estat i l'ocupació feixista de Mallorca i Eivissa, aquestes quedaren reduïdes a unes 3,3 mil Tm (Aspiroz, 2003). La major part de les exportacions durant aquest període corresponen al comerç de cabotatge que té en el Port de Barcelona el seu principal destí i que baratà pels de Sevilla i Màlaga a partir del juliol de 1936. Les exportacions a l'estranger foren de 59,12 mil Tm, és a dir el 14,29% del total. Entre els principals clients es troba Anglaterra on s'exportava patata, però aquesta partida patí una forta reducció, tot passant de 10,4 mil Tm el 1932 a 2,6 mil Tm el 1933. Aspiroz (2003) apunta, entre d'altres, la forta competència entre països productors i la penalització per part dels britànics als retards sobre les entregues com a causes de la caiguda del mercat britànic. Una reducció de les exportacions a Anglaterra que s'haurien de contextualitzar en els moments de forta crisi financera i ascens de polítiques proteccionistes i de l'intervencionisme guerrer tant a les potències europees com als EUA. El segon país on s'exportava major quantitat de productes era França amb unes 15,32 mil Tm, en tercer lloc tenim Alemanya amb 3,68 mil Tm, en quart Algèria amb 1,45 mil Tm i en cinquè Itàlia amb 1,38 mil Tm. La major part dels productes exportats a l'estranger eren els agroalimentaris.

L'etapa corresponent a la Guerra Civil (1936-1939) va suposar un canvi dels fluxos comercials exportats, especialment per mor que el Port de Barcelona, on s'adreçaven la major part de les exportacions, va restar en mans de la República. En aquest període varen sortir de Mallorca unes 206,9 mil Tm –mitjana anual de 68,9 mil Tm/any–. L'any 1937 les exportacions foren de 37,29 mil Tm, però l'any següent aquestes s'havien multiplicat per 2,33. Entre els motius que permeten explicar aquest increment de les exportacions podem recórrer a Ginard (1999b:126-127) segons el qual "en general Mallorca es va autoabastir [durant la Guerra Civil] i, a més, va poder trametre gran quantitat d'aliments a la resta de la zona franquista". En la publicació de Miquel Truyol Martorell –*La intendencia de Balears en el Glorioso Movimiento Nacional*– s'enviaren a la península unes 10348 Tm de queviures i 464 Tm de ramat per un valor de 13 milions de pessetes (Ginard, 1999b). El Port d'Eivissa va rebre durant la Guerra Civil en torn a les 3,8 mil Tm/any, mentre que el Port de Maó incorporat a l'òrbita franquista al 1939 rebrà en aquell any unes 2,3 mil Tm (Aspiroz, 2003). Al llarg d'aquells anys s'exportaren unes 60,6 mil Tm a l'estranger, la qual cosa representa un 29,3% de totes les exportacions, mentre que en el període anterior les exportacions a l'estranger tan sols representaven un 13,8% del total. El principal soci comercial estranger fou Alemanya on s'exportaren legalment unes 29,27 mil Tm. És a dir, en només tres anys, quasi es tripliquen les exportacions a Alemanya del període anterior que anava de 1932 a 1936. Els principals països als que s'adreçaren les exportacions mallorquines, sense comptar amb Alemanya, foren: Anglaterra (19,23 mil Tm); Holanda (4,06 mil Tm); Gibraltar (1,63 mil Tm); Itàlia (1,54 mil Tm); Portugal (1,5 mil Tm); i el Marroc espanyol (1,12 mil Tm).

Durant la Segona Guerra Mundial no se produeix una gran caiguda de les exportacions. Així, tenim que es passa de 82,3 mil Tm exportades legalment al 1939 a unes 83,4 mil Tm el 1941. Al llarg d'aquesta etapa s'exportaren unes 529,6 mil Tm i les exportacions mitjanes es situaven en torn a les 89,4 mil Tm/any. Això significa que en plena guerra, particularment dificultosa a la Mediterrània Occidental, les exportacions mitjanes foren superiors a les del període de la Segona República. L'any 1940, el 28,4% de les exportacions mallorquines –unes 20 mil Tm– anaven als altres ports de les Balears (Aspiroz, 2003). Així, en aquell període, des del Port de Palma, sobretot, s'enviaven materials a les altres illes, amb un ordre de magnitud semblant a l'enregistrat al 1940. El que si tenim durant aquests anys és una disminució notable

del comerç exterior ja que aquest quedà reduït a un 2,97% de totes les exportacions. Els dos principals països als que s'exportà foren Anglaterra (8,9 mil Tm) i Alemanya (3,8 mil Tm). Nogensmenys, cal recordar, tal com fa Luís Aspiroz (2003:291), que les xifres del comerç de cabotatge podrien ben bé ocultar exportacions cap a Alemanya ja que "durant el temps de la guerra, i fins i tot a l'any 1943, bastant avançada la mateixa, era Alemanya el principal client d'Espanya. El que se tallen són les relacions comercials marítimes amb Alemanya però no les relacions comercials en sí. L'increment de les sortides de productes en cabotatge ben bé es podria deure, en alguna mesura que no ens ha estat possible corroborar, a l'enviament de productes mallorquins a Alemanya a través de la península. El que està ben clar és que els enviaments al port franc de Barcelona tenen, en algun percentatge, tal destí. I igualment altre tipus de productes com, per exemple, el calçat".

A la darrera etapa (1946-1950) s'exportaren unes 717,7 mil Tm amb unes 148,1 mil Tm de mitjana anual. L'any posterior al del bloqueig internacional amb el règim s'assolia una xifra record del volum d'exportacions a través dels ports mallorquins, 165,28 mil Tm. Posteriorment davalla fins a les 119 mil Tm al 1947, però aquesta xifra també és superior a qualsevol altra dels temps passats. I, al 1950 s'assoleixen les 182,9 mil Tm exportades. En quant al destí d'aquestes exportacions cal assenyalar que, entre 1946 i 1949, els clients estrangers representen el 5,6% del total. Els principals socis comercials eren: Anglaterra (23,2 mil Tm); Marroc espanyol (7,3 mil Tm) i Ceuta i Melilla (5,1 mil Tm). Com es pot apreciar, les colònies espanyoles del Nord d'Àfrica representaven el 32% del comerç d'altura realitzat des de Mallorca.

Una vegada establerta l'evolució per etapes passarem a analitzar els principals grups de mercaderies exportades. Com hom podria esperar, les principals partides de materials exportats foren les corresponents als productes **agro-ramaders i alimentaris**. La forta especialització del camp i les activitats transformadores dels productes agraris estaven enfocats vers l'exportació. Així doncs, entre el 1932 i el 1950 s'exportaren unes 594,1 mil Tm de materials agroalimentaris. La distribució temporal pot semblar una mica contradictòria, donat el fet que els anys de postguerra han estat definits com els "anys de la fam" i hom tendiria a pensar que en aquells moments, aquestes exportacions serien molt més minses que en períodes anteriors. Així, entre el 1932 i el 1936 s'exportaren unes 162,3 mil Tm (27,3% del total) amb una mitjana anual de 32,4 mil Tm. Al llarg d'aquests anys s'experimenta una notable reducció de la quantitat de productes agroalimentaris exportats i es passa de 43,16 mil Tm el 1932 a 31,5 mil Tm el 1933. D'acord amb Aspiroz (2003) en els anys 1930 es produeix una caiguda en les exportacions agroalimentàries mallorquines –excepte les d'ametlla–, per causes diverses entre les que destaca per una banda els problemes derivats de l'adulteració de les conserves de polpa de fruita –Aspiroz (2003:283) ens diu que "es tracta d'un procés especulatiu i d'estafa vulgar"– i la relativa pèrdua del mercat britànic de patata. En aquesta primera etapa un 68,2% de les exportacions anaven adreçades a altres ports espanyols. En aquests anys, el principal país al que s'exporten productes agroalimentaris és Anglaterra on s'adreçaren unes 26,4 mil Tm (22,2 mil Tm de patates i 3,13 mil Tm d'ametlló). França és el segon país al que s'exporten els productes agroalimentaris amb unes 14,4 mil Tm (6,18 mil Tm de polpa de fruita; 5,35 mil Tm d'ametlles i 1,07 mil Tm de figues). Alemanya es situa en tercer lloc amb un total de 9,35 mil Tm exportades (4,06 mil Tm d'ametlló, 2,17 mil Tm de polpa de fruita i 0,8 mil Tm d'albercoccs).

Durant l'etapa de la Guerra Civil (1937-1939) s'exportaren unes 80,5 mil Tm (13,56% del total) amb unes 26,8 mil Tm de mitjana anual. Després del cop d'estat, es passa de 19,2 mil Tm de productes agroalimentaris exportats el 1936 a 26,2 mil Tm el 1937. Tal com s'ha assenyalat anteriorment, Mallorca es converteix no només en la "maquiladora" militar dels rebels, sinó que també esdevé en zona de proveïment de queviures. No obstant, cal assenyalar que al llarg d'aquest període un 58,8% dels productes agroalimentaris eren expedits cap a ports espanyols, atesa la desaparició de les relacions comercials amb el Port de Barcelona i altres ports republicans. En quant a les exportacions de productes agroalimentaris a l'estranger, hom pot destacar per una banda la quasi desaparició de França entre els clients, mentre que les exportacions cap a Alemanya augmentaren de manera important fins assolir les 15,5 mil Tm (7,38 mil Tm d'ametlló i 5,35 mil Tm de polpa de fruita). Així mateix, Anglaterra segueix mantenint un fort pes en la cartera dels clients dels empresaris comercials mallorquins, ja que s'hi exportaren unes 15,5 mil Tm (8,3 mil Tm de patates i 5,9 mil Tm d'ametlló). Aquests dos països cobreixen el 93,4% de les exportacions de productes agroalimentaris a l'estranger.

La tercera etapa (1940-1945) correspon a la Segona Guerra Mundial i al moment en que s'estableix el racionament de productes bàsics, així com l'explosió del contraban a gran escala. Les dificultats de proveïment de certs materials, com per exemple llaunes per preparar conserves de fruites s'afegí a les dificultats inherents del moment ja que això dificultava l'enviament d'aquests transformats agroalimentaris als seus clients europeus. Així i tot, al llarg d'aquests anys s'exportaren unes 176,12 mil Tm, amb una mitjana de 29,35 mil Tm/any. Una xifra que és un 17,9% inferior a la mitjana anual enregistrada entre 1932 i 1935. El que és significatiu és que en aquests anys, les exportacions legals s'adreçaren en un 92,8% als ports espanyols i entre els principals clients estrangers es seguien trobant Anglaterra amb unes 8,4 mil Tm de fruits secs (ametlla i ametlló) i Alemanya amb unes 3,86 mil Tm de polpa de fruita. Cal destacar que en el cas d'Anglaterra les exportacions es realitzaren a l'inici de la guerra, a l'any 1940, i a l'acabament d'aquesta, al 1945. I, les adreçades a Alemanya tan sols se realitzaren durant el 1941, encara caldria considerar el fet que probablement moltes de les exportacions fetes a Barcelona fossin reexpedides a Alemanya.

A la darrera etapa (1946-1950) les exportacions de productes agroalimentaris foren de 175 mil Tm, amb una mitjana anual de 35 mil Tm. El 81,8% de les exportacions es dirigien cap als ports espanyols. Hom pot destacar el fet que el 1946 s'enregistraren 1,6 mil Tm exportades a l'estranger, mentre que a l'any següent aquelles pràcticament varen desaparèixer de les estadístiques oficials. Tanmateix, el bloqueig internacional fou ràpidament vençut i el 1948 les exportacions de productes agroalimentaris a l'estranger se situaven en torn a les 5,6 mil Tm i el 1950 a través del transport marítim d'altura sortien unes 18,3 mil Tm. Entre els principals socis comercials es troba Anglaterra on se continua amb les exportacions de patates i, en menor mesura, d'ametlla i fruits secs. Entre 1946 i 1949 s'exportaren cap a Anglaterra: 8,5 mil Tm de patates, 2,4 mil Tm d'ametlles, 0,9 mil Tm d'ametlló i 0,6 mil Tm de fruits secs. En canvi, Alemanya desapareix del mapa de les exportacions mallorquines.

Entre els productes agroalimentaris exportats, sens dubte, la partida de fruites, hortalisses i llegums és la més important de totes amb unes 321,7 mil Tm. Cal destacar que en aquest subgrup s'enregistrà un superàvit comercial en termes físics (184,3 mil Tm). Entre els principals productes exportats es troben les patates amb 61,98 mil Tm –un 71% exportat a Anglaterra–; els fruits secs (ametlles, figues seques, albercocs secs, etc) amb 52,08 mil Tm i les llegums amb unes 39,6 mil Tm. Es pot destacar el fet que les exportacions d'aquests productes agroalimentaris, fins i tot en temps de suposats racionaments i de "pertinaz sequía" foren prou importants. D'aquesta manera tenim que entre 1932 i 1936 les exportacions mitjanes foren de 21,14 mil Tm, encara que el 1936 aquestes se situaven en torn a 13,14 mil Tm per les causes ja exposades (paralització del comerç a partir del cop d'estat). Durant la Guerra Civil les exportacions mitjanes d'aquesta partida foren d'unes 16,05 mil Tm/any, però al 1939 aquestes arribaren a unes 18,45 mil Tm. Ja en plena guerra mundial, tenim unes exportacions mitjanes de 15,12 mil Tm/any, però al 1940 i al 1945 aquestes superaren les 18 mil Tm. Cal tenir present que entre l'octubre de 1941 i el setembre de 1945 s'enregistrà un dels períodes secs més intensos del segle XX, Així i tot, la sequera fou menys intensa a les illes que al sud peninsular (MMA, 2000). I, les exportacions de fruites i hortalisses foren de 90,7 mil Tm. És a dir, tan sols un 7,12% inferiors a les del període 1932-1936. Un cop finalitzada la Segona Guerra Mundial, les exportacions passaren de 18,5 mil Tm al 1946 a unes 12,78 mil Tm al 1947, però el 1949 aquestes ja arribaven a 17 mil Tm i el 1950 a 24,7 mil Tm.

En segon lloc, les exportacions de pinsos i farratges sumaren unes 130,68 mil Tm. Hom pot destacar el fet que en aquest subgrup també es detecta un superàvit comercial físic de 16,06 mil Tm. Un resultat que pot sorprendre degut al fet que durant la postguerra les condicions de vida de les classes populars s'agreujaren notablement i entre els diferents components d'aquell empitjorament, s'hi trobava el deteriorament de la dieta alimentària. Un deteriorament que estava associat per la reducció de la ingesta de carn –el consum de carn al 1945 es situa en torn al 40% del de 1936 (Ginard, 1999b)– i llet –la producció de llet passà de 0,41 Hm<sup>3</sup> el 1940 a 0,16 Hm<sup>3</sup> el 1946 (Ginard, 1999b). L'explicació oficial girava en torn a la manca d'aliments pels animals, però en aquells moments s'exportaren pinsos i farratges. Entre el 1940 i el 1945 s'exportaren unes 43 mil Tm de pinsos i farratges, el que implica que aquestes foren un 48,6% superiors a les importacions. Les exportacions mitjanes anuals se situaven en torn a 7,16 mil Tm, però el 1943 i el 1944 s'exportaren 16,6 mil Tm i 11,38 mil Tm respectivament. Aquestes se realitzaren a través del comerç de cabotatge. Ja en el període següent (1946-1950) les exportacions de pinsos i farratges foren d'unes 56 mil Tm, un 18,7%

superiors a les importacions. Les altres partides de productes agroalimentaris exportats a destacar foren: els altres productes agroalimentaris amb 60,6 mil Tm, a través del comerç de cabotatge; 39,5 mil Tm de conserves de les quals 20,04 mil Tm anaren a l'estranger –Alemanya amb 11,39 mil Tm i França amb 6,18 mil Tm–; i els vins i begudes amb 25,8 mil Tm que en la seva totalitat anaven als ports espanyols.

El segon grup en ordre d'importància és el corresponent a **altres mercaderies** amb unes 589,4 mil Tm. Resulta interessant comprovar com en la primera etapa (1932-1936) s'exportaren unes 108,69 mil Tm (mitjana de 21,74 mil Tm/any); mentre que durant la Guerra Civil s'exportaren unes 107,49 mil Tm amb una mitjana anual de 35,83 mil Tm/any. L'any en que les exportacions d'aquest grup foren majors es troba precisament entre els anys centrals de la Guerra Civil, el 1938 amb 56,8 mil Tm. Entre 1940 i 1945 les exportacions pujaren a 178,5 mil Tm, amb una mitjana anual de 29,75 mil Tm. És a dir, eren de mitjana unes 8 mil Tm/any superiors a les mitjanes del període de pau que abraça els primers anys 1930 fins a l'esclat de la Guerra Civil. Entre 1946 i 1950 s'exportaren unes 194,69 mil Tm, amb unes exportacions mitjanes anuals de 38,94 mil Tm. El subgrup de "resta de mercaderies" és el que presenta el major volum d'exportacions amb un total de 518,19 mil Tm. Malgrat els problemes de concreció de les estadístiques, es pot constatar que: unes 297 mil Tm corresponen a productes fabricats<sup>397</sup>; 156,9 mil Tm a envasos (p.ex. sacs buits, botelles, etc); 51,3 mil Tm a matèries primeres i 12,9 mil Tm a animals vius. L'altre subgrup en ordre d'importància és el de fustes i suro amb unes exportacions de 59,9 mil Tm, la major part realitzades durant els primers anys 1930.

En tercer lloc, tenim les exportacions de materials **energètics** –combustibles fòssils i carbó vegetal– que sumaren unes 326,7 mil Tm. Una quantitat que és 3,7 vegades inferiors a les importacions. Emperò, se pot destacar el fet que una illa que compta amb lignits, exportàs una quantitat gens menyspreable de combustibles fòssils. Entre 1932 i 1936 s'exportaren des de Mallorca unes 23,63 mil Tm de materials energètics, amb una mitjana anual de 4,72 mil Tm/any. El 67,6% d'aquestes exportacions corresponien a petroli cru i derivats del petroli. Durant la Guerra Civil les exportacions de materials energètics foren de 8,68 mil Tm, amb una mitjana anual de 2,89 mil Tm. En aquest període cal destacar el fet que mentre que s'importaven 9,3 mil Tm de petroli i derivats del petroli, les seves exportacions se situaven en torn a 6,35 mil Tm. Si entre 1932 i el 1936 es passà de 5576 a 7047 vehicles a Balears, és a dir s'incrementà el nombre de vehicles un 26,4%; entre 1940 i 1950 es passà de 7063 a 7755 vehicles, amb un increment del 9,8%. Els problemes d'abastament frenaren l'expansió de l'automòbil (Pujalte, 1997a). Altrament, GESA va passar de cremar 9,85 mil Tm d'hulla al 1933 a 6,68 mil Tm al 1937. Per contra, l'ús dels lignits mallorquins per part de GESA, s'incrementà de 15,54 mil Tm al 1933 a unes 31,3 mil Tm al 1937. La substitució del combustible va suposar una minva dels rendiments energètics de les centrals (Pujalte, 1992).

Entre el 1940 i el 1945 les exportacions legals de combustibles fòssils s'elevaren a 86,17 mil Tm, amb una mitjana anual de 14,36 mil Tm. El 1940 les exportacions es varen duplicar respecte les de 1939 i al 1945 amb 36,3 mil Tm exportades més que triplicava els fluxos exportats de 1940. L'any 1940 se varen extreure 43,9 mil Tm de lignits a les mines mallorquines, el 90,5% dels quals foren emprats per les activitats industrials de l'illa i la resta s'exportaren (Homar, 1962). Podem llegir a Ginard (1999b:128) que el 1942 la central tèrmica de GESA que produïa el 95% de l'electricitat de l'illa, rebia mil tones de carbó mensualment i aquesta quantitat era menys d'un terç de la quantitat requerida per a un funcionament normal. No obstant, en aquell any les extraccions de lignits a Mallorca foren de 57,78 mil Tm i les importacions de carbó mineral de 43,56 mil Tm, amb la qual cosa cada mes hi hauria unes 3,6 mil Tm de carbó mineral importat i 4,8 mil Tm de lignits locals. Els òrgans de pressió empresarial acceptats pel règim, com ara la Cambra de Comerç, reclamaven un augment de la quota de carbó asturià. Un dels principals problemes, es deia que estrebava en les dificultats d'abastament de recanvis i nova maquinària per dotar de major potència al sistema elèctric de GESA (Pujalte, 1992). El 1948 se va adquirir una nova caldera Babcock & Wilcox que permetia cremar els lignits insulars (Ginard, 1999b). A més, Pujalte (1992:131) exposa com "moltes fàbriques que havien paralitzat la seva activitat durant el transcurs de la contesa tornarien a fer

<sup>397</sup> Al recull estadístic elaborat per Aspiroz (2003) apareixen sota els epígrafs resta de mercaderies i altres productes fabricats grans volums de materials exportats. Per això resulta complicat saber si es tracten de productes com calçat, tèxtil o armes.

ús dels seus contractes amb GESA plantejant a la companyia productora d'electricitat més important de l'illa seriosos problemes per assegurar l'abastament". El mateix 1942 les exportacions de carbó mineral se situaren en torn a les 8,7 mil Tm, és a dir unes 726 Tm cada mes, quan teòricament hi havia greus problemes d'abastament.

Ja en els anys del bloqueig internacional, a partir de 1945, les exportacions de combustibles es multipliquen per un factor de l'1,7, situant-se en torn a les 62,5 mil Tm al 1946. Entre el 1946 i el 1950 s'exportaren unes 208,2 mil Tm, amb una mitjana anual de 41,64 mil Tm, essent els anys de major volum exportat el 1946 amb 62,5 mil Tm i el 1948 amb 54,3<sup>398</sup>. Els principals fluxos exportats en aquesta darrera etapa foren els carbons fòssils amb unes 178,9 mil Tm, un 85,9% de les exportacions energètiques; en segon lloc estaven els productes petrolífers amb 20,79 mil Tm, un 9,9; i els carbons vegetals amb 8,5 mil Tm, un 4,06%. Hom pot destacar el fet que si a les mines de lignits de Mallorca es varen extreure unes 357,07 mil Tm entre el 1946 i 1950 (GESA, 1989) i d'acord amb Homar (1962) podem dir que els requeriments anuals de lignits a Mallorca se situaven en torn a 45 mil Tm, llavors resultaria que hi hauria unes 177 mil Tm excedentàries. Aquesta quantitat s'apropa molt a les 178 mil Tm que quedaven enregistrades a les estadístiques oficials. Així mateix, caldria comptar amb les altres 357,68 mil Tm de carbons que s'havien importat en aquell període.

El darrer grup que volem parlar esment és el corresponent als **adobs**. Entre el 1932 i el 1950 s'exportaren unes 319,34 mil Tm d'adobs. Unes exportacions que s'han de relacionar amb l'existència de les fàbriques de March i Salas. Els primers anys 1930 fins al 1936 s'exportaren unes 104,8 mil Tm, amb un flux mig anual d'un 20,9 mil Tm. S'ha de destacar el fet que el 1932 s'exportaren unes 2,8 mil Tm i a l'any següent se multiplicaren per 7,9, arribant a un màxim de 31,95 mil Tm el 1935. La marxa ascendent de les exportacions dels adobs, probablement està relacionada al fet que la societat La Fertilizadora se traslladà als anys 1930 a Son Forteza, al Pont d'Inca, tot ampliant la seva capacitat industrial. El 1950 ja comptava amb uns 282 treballadors (Roca, 1992). Als anys de la Guerra Civil (1937-1939) les exportacions d'adobs foren de 8,46 mil Tm, amb una mitjana de 2,8 mil Tm/any. Durant la Segona Guerra Mundial quan es deia que la manca de fertilitzants havia fet caure la productivitat agrícola, s'exportaren unes 84,8 mil Tm. Unes exportacions que semblaven no està molt afectades pels problemes de navegació, uns problemes que no afectaren gaire a la Trasmediterrània (Ferrer, 2008b). Així, el 1941 sortien unes 21,7 mil Tm d'adobs, el 1942 unes 13,5 mil Tm, el 1943 unes 10,7 mil Tm, el 1944 unes 13,1 mil Tm i el 1944 unes 22 mil Tm. Ja en els anys posteriors de pau i bloqueig a Franco, les exportacions d'adobs foren de 121,5 mil Tm, amb una mitjana anual de 24,2 mil Tm. En aquest període (1946-1950) crida l'atenció que Mallorca on no es troben les matèries primeres necessàries per fabricar els adobs i amb els anunciats dèficits d'aquests materials per part de l'agricultura local, s'exportaren 29,3 mil Tm d'adobs més de les que s'importaren.

**Taula 110. Mallorca. Sortides de mercaderies a través del comerç de cabotatge i exterior (Tm), 1932-1950 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aspiroz (2003) pels anys 1932-1949 – tots els ports de Mallorca–; 1950 a partir de Junta de Obras de Puerto –Autoritat Portuària–, 1951 –Port de Palma–).**

		1932-1936	1937-1939	1940-1945	1946-1950	Total
Energètics	Altres productes petrolífers	60	0	0	2.104	2.164
	Benzina	0	0	0	3.158	3.158
	Carbons i coc de petroli	7.593	2.336	71.936	187.436	269.301
	Fuel oil					0
	Gas oil					0
	Petroli cru	15.978	6.350	14.240	15.455	52.023
	Petroli cru/altres combustibles	0	0	0	75	75

<sup>398</sup> Pujalte (1992) cita un article de Juan de Saridakis publicat al Balears de 27/08/1955 amb el títol: "¿Consumo Mallorca todo lo que se almacena en Portopí?". Els dubtes sobre la matèria energètica se veu que estaven presents, fins i tot en la premsa.



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	Total	23.631	8.686	86.176	208.227	326.720
Siderúrgic	Ferralles de ferro	120	0	0	861	980
	Mineral de Ferro	809	0	1.098	3.564	5.471
	Pirites	0	0	0	0	0
	Productes siderúrgics	778	3	399	810	1.989
	Total	1.706	3	1.497	5.235	8.441
Metal·lúrgic	Altres minerals	447	0	6.705	25.781	32.933
	Altres productes metal·lúrgics	45	0	0	77	122
	Total	493	0	6.705	25.858	33.056
Adobs	Adobs naturals i artificials	104.816	8.460	84.817	121.171	319.264
	Fosfats	0	0	0	85	85
	Potasses	0	0	0	0	0
	Total	104.816	8.460	84.817	121.255	319.348
Químics	Productes químics	1.931	123	0	3.330	5.383
Materials de construcció	Asfalt	0	0	0	142	142
	Ciment i clinker	5.181	1.084	1	549	6.816
	Materials de construcció	1.774	3	290	2.411	4.478
	Total	6.956	1.087	291	3.102	11.436
Agro-ramader i alimentari	Altres productes alimentaris	18.731	9.018	12.543	20.376	60.669
	Cereals i la seva farina	1.535	359	2.557	3.247	7.699
	Conserves	13.711	11.207	10.090	4.533	39.541
	Fruïtes, hortalisses i llegums	97.722	48.151	90.763	85.102	321.737
	Olis i grasses	1.511	669	433	502	3.115
	Pinsos i farratges	23.619	8.028	43.026	56.015	130.688
	Tabac, cacau, cafè i espècies	1.566	1.268	1.225	752	4.811
	Vins, begudes, alcohols i derivats	3.979	1.890	15.489	4.513	25.871
	Total	162.374	80.589	176.127	175.040	594.130
Altres mercaderies	Fustes i suro	12.989	1.904	29.951	20.948	65.793
	Maquinària, aparells, eines i recanvis	102	8	740	2.179	3.029
	Paper i pasta	75	0	0	1.788	1.863
	Resta de mercaderies	95.332	105.473	147.612	169.776	518.193
	Resta de mercaderies (aigua)	0	0	0	0	0

	Sal comú	195	105	234	8	542
	Total	108.693	107.490	178.538	194.698	589.420
Transports especials	Automòbils i les seves peces	3.378	501	2.184	3.826	9.889
<b>TOTAL</b>	<b>Total sortides</b>	<b>413.486</b>	<b>206.937</b>	<b>529.630</b>	<b>714.714</b>	<b>1.864.767</b>

Com s'ha vist fins ara se pot constatar el fet que l'economia mallorquina s'havia caracteritzat per una vocació exportadora fonamentada en els productes agroalimentaris i alguns productes fabricats. Emperò al llarg d'aquest període se presenta també com una economia extremadament depenent de l'exterior, tant de matèries primeres, com de combustibles i maquinària. Així mateix, els anys centrals dels conflictes bèl·lics suposaren una etapa de gran turbulència i que ens obri un ample ventall de qüestions.

En primer lloc, la Guerra Civil se presentà com una època de reducció d'importacions però al mateix temps suposà un increment de certes exportacions.

En segon lloc, els anys posteriors que foren de grans dificultats d'abastament per la major part de la població i d'empitjorament de les condicions de vida (Ginard, 1999a; Ginard, 1999b; Ginard, 2002a), són anys en que les exportacions de nombrosos materials se disparen de manera espectacular. Els fluxos comercials enregistrats a les estadístiques oficials ens indiquen que una gran quantitat de materials s'adreçaven a d'altres indrets, segurament aquells amb monedes fortes que resultaven ser més atractius pels empresaris. A més, s'hauria de tenir en compte un altre flux paral·lel de comerç il·legal, amb la qual cosa els resultats exposats haurien de ser presos com a infraestimacions. A l'Estat espanyol, el triomf de la dictadura va refermar una potent xarxa d'interessos (Sánchez-Recio i Tascón, 2004). El cas de Mallorca no és diferent a la resta de l'Estat i a l'illa, destacats homes de negocis foren peces centrals del règim, tot ocupant alguns d'ells càrrecs públics. Aquesta xarxa vendria exemplificada en la figura de Joan March del que Pere Ferrer (2008a:175) diu que "va ser un comerciant de guerra que erigi bona part de la seva immensa fortuna traficant amb armes i municions, queviures, combustibles, divises, etc. Primerament durant la guerra de Marroc, després al llarg de la Gran Guerra, posteriorment en el curs de la Guerra Civil i finalment en la Segona Guerra Mundial. La guerra no solament genera mort, crueltat i misèria, sinó que fou i continua essent una font de riqueses". Cal advertir que no només March fou un empresari sorgit de les guerres i del contraban, la Guerra Civil i la Dictadura també varen regar els interessos de molts altres membres de les elits locals i d'altres personatges que apareixerien gràcies al clima repressor establert. A partir de les estadístiques del comerç, en unitats físiques, dels ports mallorquins, hom pot sospitar que la situació de penúria de les classes populars va resultar ser profitosa per alguns sectors de la societat. Una situació, la descrita, que tan sols podia mantenir-se en un règim autoritari que establia durs mecanismes de repressió. Ja que tal com s'ha vist anteriorment, la crisi de subsistències de finals de la Primera Guerra Mundial va anar acompanyada d'aldarulls a molts d'indrets on la població assaltà magatzems i embarcacions per tal de fer-se amb els productes que els negociants retenien per tal d'especular.

En tercer lloc, se pot constatar com en aquests anys es va mantenir una constant de l'economia illenca com és la del dèficit comercial físic i que marca la dependència de l'exterior per a l'abastament material. Una dependència que esdevé més rellevant en els moments d'expansió de l'ús dels combustibles fòssils i, particularment, dels derivats del petroli. Emperò, tal com s'ha pogut veure en el cas d'alguns recursos que no són presents a Mallorca, s'enregistren importants sortides.

En quart lloc volem assenyalar el fet que al llarg del període que abraça els bojos anys 1930 i 1940, la navegació a vela va agafar rellevància degut als problemes d'abastament de combustible per les embarcacions de vapor. A la taula 111 es pot veure com bona part dels trajectes del comerç de cabotatge eren coberts per embarcacions a vela, mentre que els d'altura eren coberts fonamentalment per vaixells a vapor. Per altra banda, i en relació a l'explosió turística, es pot subratllar el fet que al llarg d'aquests anys un total de 3311 embarcacions havien mantingut relacions amb l'estranger. Un aspecte que hauria de tenir-se en compte per entendre el boom turístic que ja s'havia iniciat anteriorment, però que adquirirà unes descomunals proporcions just després del període exposat (Buades, 2004; Cirer, 2006). Així mateix, les elits locals vinculades als móns dels negocis tenien una clara projecció

internacional i operaven en les principals places financeres del món, com per exemple Londres, Suïssa, Nova York i Tànger.

	Vaixells Nacional		Vaixells Estrangers	
	Vapor	Vela	Vapor	Vela
Comerç altura	436	174	2.619	82
Cabotatge	8.892	9.317	–	–
<b>Total</b>	<b>9.328</b>	<b>9.491</b>	<b>2.619</b>	<b>82</b>

*b) Menorca: exportacions de béns cars (que els menorquins no poden comprar) i importacions de matèries primeres, cereals i combustibles.*

Pel cas de Menorca comptam amb el treball realitzat per Miquel Àngel Casasnovas (2001; 2006) sobre l'evolució de l'economia menorquina. En aquest cas, les dades més sòlides abracen el període 1860-1920. En qualsevol cas, s'han de considerar com una estimació ja que probablement falten partides que podrien ser significatives com per exemple les de minerals de ferro o altres productes siderúrgics atesa l'existència de l'Anglo-Española de Motores, Gasógenos y Maquinaria en general. Per altra banda, el fet de comptar tan sols amb les estadístiques de cabotatge fa que els resultats s'hagin de prendre fonamentalment com a infraestimacions. En alguns casos sembla que els moviments de mercaderies a través del comerç exterior devia ser prou important. Així, per exemple, Casasnovas (2006:342) exposa que "la sèrie d'entrades de cotó en floca per cabotatge suggereix que una part important de la matèria primera arribava a Menorca a través del comerç exterior, ja que hi ha alguns anys –pocs, és cert– que no enregistren cap entrada per cabotatge, mentre que d'altres les entrades són relativament baixes". Mentre que pels anys posteriors a 1920, tan sols comptam amb algunes partides de mercaderies comercialitzades.

Al llarg de l'etapa que va de 1860 a 1875 s'importaren a través dels ports de Ciutadella i Maó unes 50,28 mil Tm de materials, amb una mitjana de 3,14 mil Tm/any (taula 112 i Gràfic 28). La major part d'aquestes importacions corresponien a aquells recursos dels que Menorca n'era deficitari, però que eren essencials pel model que se forjava: combustibles, matèries primeres i productes agroalimentaris. Els primers sumen unes 20,08 mil Tm, el 81,75% de les quals eren carbons minerals. Un carbó que, a diferència de la resta de fluxos comercials, "arribaria de Gran Bretanya per comerç exterior fins la Primera Guerra Mundial" (Casasnovas 2006:412). La introducció de la màquina de vapor als centres fabrils menorquins es va realitzar ja a mitjans segle XIX (p.ex. Industrial Mahonesa, Harinera Mahonesa, etc) i tal com assenyala Pujalte (1992) la major part del carbó mineral importat entre 1855 i 1894 procedia de Cardiff (80,18%) i, en menor mesura, de Newcastle (13,37%) i Swansea (4,3%). El segon grup és el dels productes agroalimentaris amb un total de 24,4 mil Tm. La major part d'aquestes corresponien al grup de cereals i la seva farina, amb 19,5 mil Tm, el 62% de les quals era blat que es transformava posteriorment als molins fariners menorquins. El tercer grup és el dels productes fabricats amb 3,07 mil Tm, però en aquest grup la partida de pells assaonades i soles que són semimanufactures adreçades a la indústria del calçat representaven el 97,4% del total. I, pel que fa a les matèries primeres, les importacions foren de 2,6 mil Tm de les que el 89,5% eren de cotó en floca. En aquesta partida, els empresaris "confiaven aprofitar l'avinentsa que els vaixells que arribaven d'Amèrica carregats de cotó havien de passar obligatòriament pel Llatzeret de Maó" (Casasnovas 1998:31). Així doncs, la fàbrica de Cala Figuera just al costat del llatzeret era com si estàs situada al mateix cor del Mississipi, cotó abundant, sempre i quan la situació geopolítica no es desbaratés, i mà d'obra barata asseguraven l'èxit industrial.

Entre el 1876 i el 1900 que és quan s'assoleix el màxim d'activitat industrial ja que coincideix amb l'auge d'exportació de calçat a les colònies d'ultramar i de l'activitat de la fàbrica tèxtil, la Industrial Mahonesa. A aquestes se'ls hi sumava per una banda la fàbrica naval-mecànica, La Maquinista Naval –llavors Anglo-Española de Motores, Gasógenos y Maquinaria en general– i la constitució de les fàbriques de gas i electricitat al 1892 (Casasnovas, 2006). Cap a finals dels anys 1880 es passa de 3,5 mil Tm importades al 1888 a unes 5,4 mil Tm al 1889. Aquestes dades confirmen el fet que, després d'un breu període de relatiu estancament de

l'activitat industriosa i exportadora als anys 1880, es reprengué l'activitat a principis de 1890. Un element a considerar és la forta estructuració de les línies marítimes regulars en aquells moments i l'aparició de nombroses societats a totes les illes. Menorca comptava amb la Sociedad Mahonesa de Vapores i la Compañía de Navegació de Ciutadella (Pou-Muntaner, 1964a). Durant els anys 1890 les importacions augmentaren sensiblement, situant-se en torn a 5,4 mil Tm de mitjana anual. S'havia acabat la guerra americana, la del nord (1861-1865), i se superava la "fam de cotó" que quedaria reflectit en un augment de les entrades de cotó en floca, clarament a partir de 1893. Emperò aquests increments també tendrien a veure, especialment, amb els canvis interns de la principal fàbrica de l'illa. El 1880 s'havia refundat la societat de la fàbrica de tèxtil de Cala Figuera que es passarà a dir Industrial Mahonesa i "entre 1881 i 1899 l'empresa invertí 525650 pessetes en maquinària nova" (Casasnovas 2006:340). Emperò l'increment de les importacions fou també important en les partides d'aliments per a la seva conversió en farina i en carn o llet. Les transformacions agràries giraren, doncs, en torn a unes exigències lligades a l'exterior.

En aquests anys s'importaren unes 115,4 mil Tm, amb una mitjana de 4,39 mil Tm/any. Durant la darrera dècada del segle XIX s'intensificà la crisi colonial, la qual cosa repercutí en la societat menorquina i que també quedà reflectit en les importacions. El principal grup és el dels productes agroalimentaris amb unes importacions de 69,05 mil Tm, de les quals el 70,1% corresponia als cereals i les seves farines; el 19,35% a fruites, hortalisses i llegums; i un 10,2% de pinsos i farratges. Les entrades de combustibles foren de 32,24 mil Tm, la major part de les quals corresponien a carbó mineral. S'ha de destacar el fet que les de petroli que representaven el 4% de les entrades de combustibles del període anterior, en aquest assoleixen el 12,3%. En tercer lloc, tenim les entrades de productes fabricats amb unes 9,2 mil Tm, que estan presidides per les partides de pell assaonada i soles (8,3 mil Tm). En aquest grup cal esmentar l'increment en les importacions de maquinària que assoliren unes 817 Tm i que estarien relacionades amb la renovació industrial amb la configuració de la gran fàbrica mecanitzada, a més del procés electrificador que s'iniciava en aquells moments. En darrer lloc, tenim les importacions de matèries primeres per a la manufactura menorquina amb unes 4,8, la major part de les quals corresponien a cotó en floca.

La quantitat total de materials importats entre 1901 i 1920 fou de 188,25 mil Tm. A principis de segle XX es comença a remuntar la crisi finisecular, molt vinculada a la dependència colonial, i s'inicia una etapa en la que les importacions de materials a través dels ports menorquins aniran augmentant. En els primers anys, entre el 1901 i el 1908, les importacions mitjanes anuals es situen en torn a 6,8 mil Tm; però entre el 1909 i el 1920 aquestes assoleixen unes 11,13 mil Tm/any. A principis de segle XX s'havia perdut molt de pes a les Antilles la qual cosa repercutí a l'economia menorquina, fonamentalment en la manufactura de calçat. Fins i tot el 1906 es va titllar com "s'any de sa fam". Al 1902 la Maquinista Naval canvia de titularitat i es constituí l'Anglo-Española; i al 1904 la Industrial Mahonesa va fer fallida i al 1905 es convertí en La Fabril Mahonesa. L'any 1910 tancava la fàbrica de teixits de Cala Figuera i al 1911 es produïa un terratrèmol financer-industrial que va comportar el tancament de la fàbrica del Cós Nou, l'Anglo (Casasnovas, 1998; Casasnovas, 2006).

Hom pot apreciar com durant la Primera Guerra Mundial és quan les importacions de materials foren majors a Menorca, amb un total de 67,79 mil Tm, que representa un 36% del total en aquest període. Al llarg d'aquells anys el territori menorquí s'està transformant de manera important, amb una notable expansió de la coberta del sòl urbano-industrial (p.ex. enderrocament de les murades a Ciutadella) i l'expansió de la gasificació i electrificació. Així mateix, noves branques industrials començaren a guanyar pes com serien les de la fabricació de moneders de plata, metall que s'havia d'importar, i la redefinició d'altres activitats com per exemple la mecànica, la farinera i la de fabricació formatgera. Així doncs, aquelles activitats havien de requerir importants quantitats de matèries primeres de les que Menorca n'era deficitària. I també s'havien d'importar majors quantitats de combustibles per tal de cobrir les creixents exigències energètiques de l'economia insular.

Les principals importacions corresponen a les dels **productes agroalimentaris** amb unes 139,14 mil Tm. Entre aquestes, la partida més important és la corresponent als cereals i les seves farines que representen el 55,64% del total. Emperò, cal destacar la creixent rellevància de les entrades de pinsos i farratges que amb 38,78 mil Tm, representen el 27,8% de les importacions de productes agroalimentaris. Unes importacions que tendrien a veure amb l'adopció del model agrari de base ramadera amb una incipient especialització vacuna i

formatgera. Una especialització que requeria materials biòtics importats. A més, tal com sosté Casanovas (2006:322), part dels cereals importats anaven adreçats a la cabana ramadera i així “en vespres de la Primera Guerra Mundial anualment entrava una mitjana de 1800 tones” per al consum de la cabana ramadera. En segon lloc, tenim les importacions de **combustibles** que assoliren unes 31,5 mil Tm. Pot cridar l’atenció el fet que entre 1901 i el 1910, quan hi havia les dues grans fàbriques obertes, les importacions de carbó mineral foren de 2,44 mil Tm i les de petroli de 1,57 mil Tm; mentre que entre el 1911, any de la crisi, i el 1920 aquestes foren de 27,69 mil Tm de carbó mineral i 782 Tm de petroli.

En tercer lloc hi ha els **productes fabricats** amb unes entrades de 14,83 mil Tm. Entre aquests les principals mercaderies foren les pells assaonades i les soles amb 9,26 mil Tm. L’esclat de la Primera Guerra Mundial va relançar l’activitat sabatera i per tant les exigències de pells i soles, així el 1915 s’importaren unes 831 Tm, front a les 435 Tm de l’any anterior<sup>399</sup>. En aquests anys les importacions dels adobs guanyarien força, assolint unes 7,79 mil Tm; i les de maquinària es situaren en torn a 2,77 mil Tm. Finalment, les importacions de **matèries primeres** foren de 2,7 mil Tm, de les quals 2,5 mil Tm corresponien a cotó en floca. El cotó es va deixar d’importar el 1910 quan va desaparèixer la gran fàbrica de teixits. Per altra banda, les importacions de plata foren de 200 Tm, i que serviria per a l’elaboració dels moneders de plata. Uns objectes de luxe destinats als clients europeus. Les importacions de plata experimenten un salt notable entre el 1909 en que foren de 6,6 Tm al 1910 en que es situen en torn a 17,2 Tm. La manufactura dels moneders de plata va caure als anys 1920 (Casanovas, 2006). La dècada dels anys 1920 correspon a uns anys de crisi econòmica del model menorquí que segons Casanovas (2006) es va veure agreujada per la promulgació del Decret Cañal al 1919 que afectava a les exportacions de calçat i pells. I, cal recordar que aquestes depenien a la seva vegada de les importacions fetes, fonamentalment, dels països europeus com França i Alemanya. A més, la recuperació de l’aparell industrial dels països europeus després de la Gran Guerra també va repercutir en l’aparell industrial menorquí que s’havia vist beneficiat per la neutralitat de l’Estat espanyol durant el conflicte.

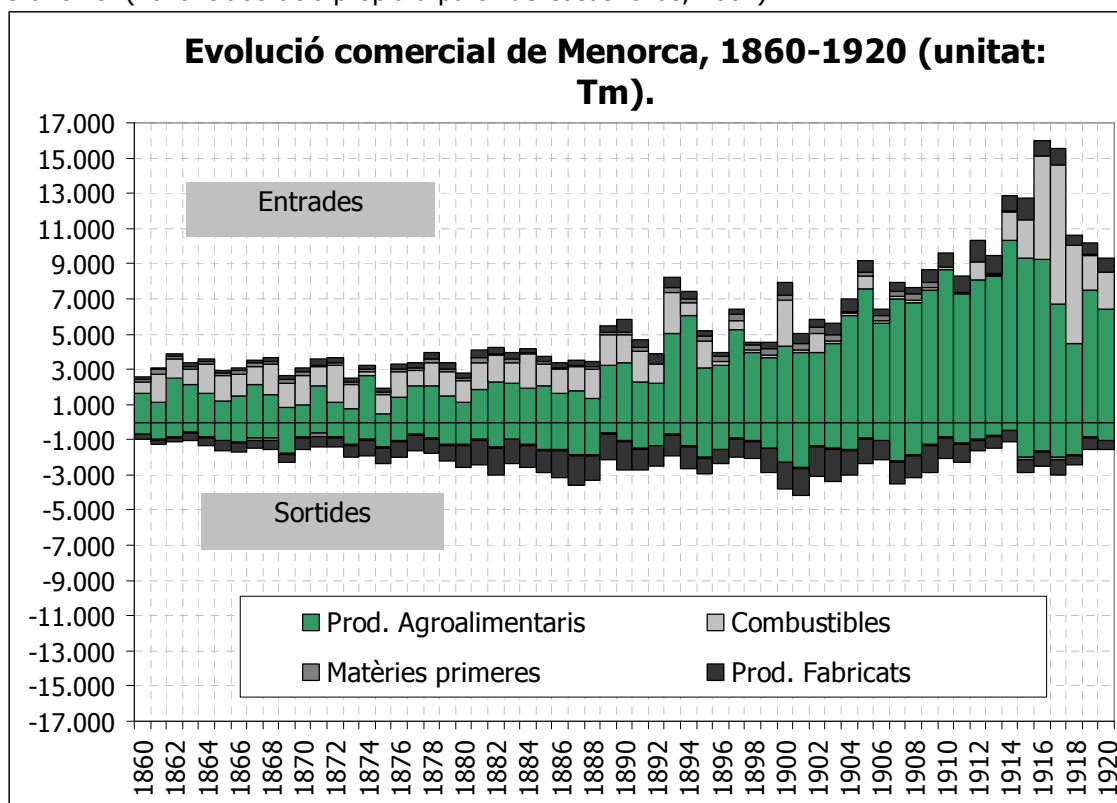
**Taula 112. Entrades de mercaderies a través dels ports de Menorca, 1860-1920 (Tm) –totes les mercaderies excepte els carbons corresponen al comerç de cabotatge– (Font: elaboració pròpia a partir de Casanovas, 2001).**

		1860-1875	1876-1900	1901-1920	Total
Productes agroalimentaris	Cereals i la seva farina	19.526	48.407	77.426	145.358
	Fruïtes, hortalisses i llegums	4.847	13.361	21.544	39.752
	Pinsos i farratges	0	7.062	38.789	45.852
	Ramat	67	222	1.388	1.677
	Formatge	0	0	0	0
	Subtotal	24.440	69.052	139.147	232.639
Combustibles	Carbó vegetal	2.856	2.597	0	5.453
	Carbó mineral	16.418	25.674	29.189	71.281
	Petroli	808	3.974	2.354	7.136
	Subtotal	20.082	32.245	31.543	83.870
Matèries primeres	Llana	0	0	0	0
	Pells sense assaonar	282	344	0	625
	Cotó en floca	2.404	4.521	2.525	9.450
	Plata	0	0	200	200
	Subtotal	2.686	4.864	2.725	10.276
Productes Fabricats	Adobs i fertilitzants	0	115	2.793	2.908
	Maquinària	80	817	2.778	3.675
	Calçat	0	0	0	0
	Teixits de cotó	0	0	0	0

<sup>399</sup> Casanovas (2006:427) escriu que “les sortides de cabotatge de sabates assoliren les 459 tones anuals de mitjana entre 1914 i 1918. Això no obstant, les entrades de pell i sola arriben a les 630 tones, la qual cosa ens fa pensar en una important sortida d’aquests articles per la via del comerç internacional, que no hem quantificat. També és possible l’existència de contraban. Si fos així, possiblement la indústria sabatera arribà durant els anys de la Gran Guerra al seu màxim històric de producció”.

	Pell assaonada i sola	2.992	8.312	9.264	20.568
	Totxos i material de construcció	0	0	0	0
	Moneders de plata	0	0	0	0
	Subtotal	3.072	9.244	14.835	27.151
	<b>Total</b>	<b>50.280</b>	<b>115.406</b>	<b>188.250</b>	<b>353.936</b>

Gràfic 28. (Font: elaboració pròpia a partir de Casasnovas, 2001).



**Taula 113. Sortides de mercaderies a través dels ports de Menorca, 1857-1920 (Tm) –totes les mercaderies excepte els carbons corresponen al comerç de cabotatge– (Font: elaboració pròpia a partir de Casasnovas, 2001).**

		1857-1875	1876-1900	1901-1920	Total
Productes agroalimentaris	Cereals i la seva farina	6.845	14.680	12.907	34.432
	Fruïtes, hortalisses i llegums	5.400	6.844	1.820	14.065
	Pinsos i farratges	0	0	0	0
	Ramat	2.310	9.177	8.601	20.088
	Formatge	1.024	1.754	4.537	7.315
	<b>Subtotal</b>	<b>15.580</b>	<b>32.454</b>	<b>27.866</b>	<b>75.900</b>
Combustibles	Carbó vegetal	0	0	0	0
	Carbó mineral	0	0	0	0
	Petroli	0	0	0	0
	<b>Subtotal</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>
Matèries primeres	Llana	920	1.497	1.389	3.806
	Pells sense assaonar	371	63	0	434
	Cotó en floca	0	0	0	0
	Plata	0	0	0	0
	<b>Subtotal</b>	<b>1.291</b>	<b>1.560</b>	<b>1.389</b>	<b>4.240</b>
Productes Fabricats	Adobs i fertilitzants	0	0	0	0
	Maquinària	0	1.531	4.300	5.831
	Calçat	2.938	9.608	8.296	20.842

	Teixits de cotó	1.817	4.905	2.653	9.376
	Pell assaonada i sola	0	0	0	0
	Totxos i material de construcció	3.581	14.033	5.399	23.013
	Moneders de plata	0	0	169	169
	Subtotal	8.335	30.078	20.817	59.231
	<b>Total</b>	<b>25.206</b>	<b>64.092</b>	<b>50.073</b>	<b>139.371</b>

Les sortides de materials (taula 113 i gràfic 28) a través dels ports menorquins – corresponents al comerç de cabotatge–, entre el 1860 i el 1920, foren d’unes 139,37 mil Tm, és a dir un 60,6% inferiors a les importacions. Entre el 1860 i el 1875 s’exportaren unes 25,2 mil Tm, amb unes exportacions mitjanes de 1,57 mil Tm/any. Entre el 1876 i el 1900, les exportacions mitjanes s’elevaren fins a unes 2,56 mil Tm/any, i les sortides de materials foren d’unes 64,09 mil Tm. I, entre el 1901 i el 1920 s’exportaren unes 50,07 mil Tm. En un primer moment, entre el 1901 i el 1911, les sortides mitjanes foren d’unes 2,9 mil Tm. El 1912 les exportacions foren de 1,6 mil Tm, un 26,2% inferiors a les de l’any anterior en que es produí el crack financer-industrial. Entre el 1912 i el 1914 les exportacions mitjanes foren d’unes 1,41 mil Tm/any, però amb la Primera Guerra Mundial, les exportacions mitjanes s’incrementaren fins a les 2,71 mil Tm/any. Un cop finalitzada la Gran Guerra, les exportacions anuals mitjanes davallaren fins a les 1,53 mil Tm.

El principal grup de productes exportats a través del comerç de cabotatge des de Menorca és el dels **productes agroalimentaris** amb unes 75,9 mil Tm entre 1860 i 1920. És a dir, eren unes tres vegades inferiors a les seves importacions. La principal partida dels productes alimentaris exportats és la corresponent als cereals i les seves farines amb unes 34,4 mil Tm. La major part d’aquelles exportacions corresponen a sortides de blat amb unes 94,06% de les exportacions dels cereals i les seves farines. L’explicació que hi ha al darrera d’aquest fet, quan les importacions de blat al llarg del mateix període foren 31,3 mil Tm –a més de 79,8 mil Tm de farina–, és que el blat de xeixa que es recollia a Menorca era de major qualitat i major valor monetari que no el blat importat, de menor qualitat i més barat. El segon subgrup és el dels ramats amb unes 20,08 mil Tm entre 1860 i el 1920. Les sortides de bestiar s’anaren incrementant de manera destacable a partir de principis del segle XX. Així, mentre que entre 1860 i 1900 la mitjana anual de sortides de bestiar fou de 280 Tm, entre el 1901 i el 1920 aquesta es situà en torn a 430 Tm/any. Aquestes sortides s’adreçaven als ports de Mallorca i Barcelona (Casasnovas, 2006). Les sortides de fruites, hortalisses i llegums foren de 14,06 mil Tm, essent la major part d’aquestes les corresponents a les llegums, especialment faves, amb un total d’11,7 mil Tm exportades. En canvi els productes hortofrutícoles sumaven unes 2,3 mil Tm, però a principis de segle XX aquests se deixaren d’exportar. Finalment, s’ha d’assenyalar la creixent rellevància de les exportacions de formatge que al llarg del període 1860-1920 foren de 7,3 mil Tm, la major part d’aquestes dins del segle XX. Així, el 1920 s’exportaren unes 409 Tm de formatge, front a les 173 Tm que s’exportaren al 1901. Aquest salt té a veure amb les transformacions del camp menorquí vers una especialització en la ramaderia vacuna i l’aparició d’empreses de la indústria formatgera. De manera vinculada a la ramaderia tenim que les exportacions del grup de matèries primeres amb un total de 4,2 mil Tm està predominat per les exportacions de llana que sumen unes 3,8 mil Tm. La major part de la llana obtinguda a Menorca anava adreçada a l’exportació i es va mantenir relativament constant en torn a una mitjana de 62 Tm/any.

Al cas de Menorca, la Gran Guerra va ocasionar dificultats per a l’abastament de la seva economia. Així i tot, en aquells moments, les exportacions de productes alimentaris passaren de 466 Tm al 1914 a 2026 Tm al 1915, 1628 Tm al 1916, 2023 Tm al 1917 i 1814 Tm el 1918. La resposta social a la manca de queviures i a la forta inflació es va manifestar, tal com a altres indrets, als carrers de Menorca. Així, per exemple, el 29 de gener de 1918 a Maó hi va haver manifestacions reclamant la davallada dels preus dels queviures i a Ciutadella un vaixell que havia de transportar blat cap a la farinera maonesa, La Minerva, fou assaltat (Casasnovas, 2006).

El segon grup de materials exportats en ordre d’importància correspon als **productes fabricats** amb un total de 59,23 mil Tm. El subgrup de productes fabricats exportats de major pes és el dels materials de construcció amb unes 23,01 mil Tm. La indústria de materials de construcció va ser prou activa durant aquell període. Casasnovas (2006) mostra com cap a

finals del segle XIX aquesta indústria que s'alimentava fonamentalment de les extraccions de minerals de pedrera del propi sòl menorquí, es començà a mecanitzar. L'arxiduc Lluís Salvador informava que gran part dels totxos que se fabricaven s'exportaven a Amèrica i Casasnovas (2006) ens diu que una part important devia anar també cap a Algèria que era el principal mercat exterior de cantons de marès menorquins. No obstant, segueix Casasnovas (2006:392) que "en no disposar, de moment, de les dades del comerç exterior, no podem calibrar la magnitud d'aquestes exportacions". Entre 1876 i 1900 és quan que aquestes sortides a través del comerç de cabotatge són superiors, la qual cosa pot tenir a veure amb l'obertura de la fàbrica del Sr. Trémol a Ciutadella cap el 1880 i la Sociedad Alfarera al Vapor al 1883, de Benet Orfila Comella al Cós Nou del Port de Maó (Casasnovas, 2006).

El segon subgrup és el del calçat amb un total de 20,84 mil Tm. En una primera etapa les exportacions de calçat experimentaren una tendència creixent, tot passant de 132 Tm al 1860 a 389 Tm el 1875. Entre el 1876 i el 1900 l'evolució de les sortides de sabates menorquines és sinuosa i respon a la inestabilitat empresarial i política derivada del procés d'independència de les colònies d'ultramar que tal com s'ha dit, eren els principals destins de les sabates menorquines que els menorquins no podien comprar. Així tenim que entre el 1876 i el 1900 s'exportaren unes 9,6 mil Tm de calçat que des de Barcelona se reexpedia cap a les colònies. En aquesta etapa l'any més àlgid fou el 1892 amb unes 532,4 Tm exportades i el de menor quantia fou el 1898 amb unes 201,7 Tm. Al llarg de les dues primeres dècades del segle XX s'exportaren unes 8,29 mil Tm de sabates menorquines, una part important de les quals s'efectuaren durant la Gran Guerra, en concret un 27,6% del total.

Les exportacions de teixits de cotó foren de 9,37 mil Tm i aquestes experimentaren una tendència alcista fins el 1904 en que es produí la primera crisi de la gran fàbrica. Així, mentre que el 1902 s'enregistraven 416,6 Tm exportades, al 194 aquestes foren 182 Tm. L'exportació dels teixits de cotó experimentaren un fort col·lapse amb el tancament de la Fabril Mahonesa i es passà de 319 Tm exportades el 1909 a 60 Tm el 1910 i 10 Tm el 1911. La fàbrica maonesa elaborava filats de cotó i una part important de les seves exportacions s'adreçaven a Mallorca, mentre que la major part de les exportacions de peces teixides se realitzaven al Port de Barcelona (Casasnovas, 2006). En quart lloc, les exportacions de maquinària foren d'un 5,8 mil Tm, i abracen el període que va de 1893 a 1912 que es correspon amb l'obertura de la gran fàbrica del Cós Nou del Port de Maó. El 1911, any de la seva clausura, s'exportaren unes 316 Tm de maquinària, i el 1912 aquestes foren de 2,6 Tm. Llavors desapareixerien. Finalment, cal esmentar les exportacions dels moneders de plata que assoliren unes 169 Tm entre el 1901 i el 1920. El moment àlgid fou el 1913 quan s'exportaren unes 18,2 Tm. La Gran Guerra va marcar l'inici del final de la fabricació d'un bé sumptuós destinat a les classes acomodades europees. Les dones menorquines les fabricaven i les de França, Alemanya o Anglaterra les lluien. Casasnovas (2006) planteja un dubte al respecte de les sortides de moneders de plata a través del comerç de cabotatge i assenyala que una part d'aquests devien ser enviats amb paquets postals que al 1919 hauria pogut arribar a ser d'un 9,8 Tm.

Un cop analitzada l'evolució de les exportacions i importacions menorquines des de la dimensió física, intentarem abordar-la des de la dimensió monetària. Per això, es parteix del treball dut a terme per Casasnovas (2001) en la seva tesi doctoral on es recull el valor monetari de les importacions i exportacions a través del comerç de cabotatge de determinades mercaderies. Cal apreciar que la suma d'aquests valors no correspon amb el valor total que llavors el mateix autor aporta al seu treball. La rellevància del comerç de cabotatge en aquell període podria venir explicat per l'aportació que l'Arxiduc fa al respecte (Casasnovas 2006:412). Així, seguint aquella font, es pot veure com, des de les variables monetàries, entre el 1883 i el 1887 d'un valor de 30,4 milions de pessetes per les entrades, un 89,07% d'aquestes corresponien al comerç de cabotatge; un 6,83% a les procedents d'Europa i Àfrica; i un 4,08% d'Amèrica. Per altra banda, les exportacions estaven valorades en unes 32,76 milions de pessetes, de les quals un 98,65% corresponien al comerç de cabotatge; el 0,27% a les d'Europa i Àfrica; i l'1,08% a les d'Amèrica. A continuació intentarem fer una anàlisi de l'evolució de les importacions i exportacions des de la mirada monetària i establir algunes consideracions respecte de la posició de l'economia menorquina en la "corba del notari".

Les importacions a Menorca a través del comerç de cabotatge, entre el 1860 i el 1920, estaven valorades en uns 515,84 milions de pessetes corrents (472,63 milions de pessetes constants de 1913) (taula 114). S'ha de tenir en compte que en aquestes valoracions no es contempen els combustibles que majoritàriament procedien d'Anglaterra. Així i tot, a partir del



cas de Mallorca hom pot preveure que en aquells moments la contrapartida monetària dels combustibles era molt reduïda, quasi imperceptible dins del total. Les valoracions monetàries de les importacions presenten una tendència ascendent al llarg del període analitzat. Es descriuen alguns moments en que aquestes presenten certes davallades, dels quals els anys més destacables són el 1898, el 1905, el 1909 i el 1918. Així mateix, a partir de principis de segle XX el valor de les importacions va augmentar de manera important. Per altra banda, el valor monetari de les exportacions fou de 512,89 milions de pessetes corrents (465,05 milions de pessetes constants de 1913) (taula 115). Amb la qual cosa resulta que el dèficit comercial en termes monetaris seria d'uns 2,95 milions de pessetes corrents i 7,58 milions de pessetes constants de 1913. Cap els anys 1880 fins a principis del segle XX, les valoracions monetàries de les exportacions foren generalment superiors a les de les importacions, però a partir del moment del crac industrial menorquí es quan el valor de les importacions superà al de les exportacions. I, a més, aquells moments coincidiren amb una forta inflació.

Si hom observa l'estimació del valor unitari de les exportacions (sense combustibles) front al de les importacions, es pot adonar que el valor mig de les exportacions amb 3680 ptes corrents/Tm (3337 ptes constants 1913/Tm) és notablement superior al valor mig de les importacions que fou d'unes 1894 ptes corrents/Tm (1736 ptes constants 1913/Tm). Així, per exemple podem exposar (taula 114 i taula 115) com les importacions de cereals i les seves farines rebien una valoració mitjana de 277 ptes corrents/Tm (246 ptes constants 1913/Tm), mentre que les exportacions d'aquesta mateixa categoria de productes rebien una valoració de 308 ptes corrents/Tm (259 ptes constants 1913/Tm). És a dir, com s'ha dit, s'importava blat de menor qualitat i més barat i s'exportava blat de xeixa més car. S'importaven pinsos i farratges per un valor mig de 137 ptes corrents/Tm (133 ptes constants 1913/Tm) i s'exportava formatge per un valor molt superior, en torn a una mitjana de 1508 ptes corrents/Tm (1444 ptes constants 1913/Tm). S'importava cotó per un valor mig d'unes 1879 ptes corrents/Tm (1503 ptes constants 1913/Tm) i s'exportaven teixits de cotó per un valor mig de 5555 ptes corrents/Tm (4522 ptes constants 1913/Tm). O també, s'importaven pells assaonades i soles per un valor mig de 5240 ptes corrents/Tm (4871 ptes constants 1913/Tm) i s'exportaven sabates, que els menorquins no podien comprar, per un valor mig de 14173 ptes corrents/Tm (12659 ptes constants 1913/Tm).

		1860-1875	1876-1900	1901-1920	Total
Cereals i la seva farina	Milions ptes corrents	5,74	16,13	18,37	40,25
	Milions ptes constants (1913)	4,18	13,08	18,56	35,82
	ptes/Tm	294	333	237	277
	ptes constants (1913)/Tm	214	270	240	246
Fruïtes, hortalisses i llegums	Milions ptes corrents	1,72	3,36	4,71	9,80
	Milions ptes constants (1913)	1,25	2,71	4,94	8,90
	ptes/Tm	356	252	219	246
	ptes constants (1913)/Tm	258	203	229	224
Pinsos i farratges	Milions ptes corrents	0	1,55	4,72	6,28
	Milions ptes constants (1913)	0	1,28	4,83	6,10
	ptes/Tm	0	220	122	137
	ptes constants (1913)/Tm	0	181	124	133
Ramat	Milions ptes corrents	0,08	0,24	1,33	1,64
	Milions ptes constants (1913)	0,06	0,19	1,31	1,56
	ptes/Tm	1.159	1.057	959	980
	ptes constants (1913)/Tm	828	863	947	932
Cotó	Milions ptes corrents	6,60	7,51	3,65	17,76
	Milions ptes constants	4,79	6,10	3,31	14,20

	(1913)				
	ptes/Tm	2.746	1.660	1.445	1.879
	Ptes constants (1913)/Tm	1.992	1.350	1.312	1.503
Pells sense assaonar	Milions ptes corrents	0,47	0,61	0,00	1,08
	Milions ptes constants (1913)	0,34	0,49	0,00	0,83
	ptes/Tm	1.656	1.788	0	1.729
	ptes constants (1913)/Tm	1.201	1.431	0	1.327
Adobs i fertilitzants	Milions ptes corrents	0,00	0,01	0,45	0,46
	Milions ptes constants (1913)	0,00	0,01	0,46	0,47
	ptes/Tm	0	104	161	159
	ptes constants (1913)/Tm	0	87	165	162
Maquinària	Milions ptes corrents	0,14	1,05	6,66	7,85
	Milions ptes constants (1913)	0,09	0,86	6,82	7,78
	ptes/Tm	1.696	1.290	2.398	2.137
	ptes constants (1913)/Tm	1.189	1.050	2.456	2.116
Pell assaonada i sola	Milions ptes corrents	10,08	43,05	54,65	107,77
	Milions ptes constants (1913)	7,30	34,87	58,01	100,18
	ptes/Tm	3.368	5.179	5.899	5.240
	ptes constants (1913)/Tm	2.439	4.195	6.262	4.871
<b>Total**</b>	<b>Milions ptes corrents</b>	<b>81,04</b>	<b>170,08</b>	<b>264,73</b>	<b>515,84</b>
	<b>Milions ptes constants (1913)</b>	<b>58,60</b>	<b>137,54</b>	<b>276,49</b>	<b>472,63</b>
	<b>ptes/Tm</b>	<b>2.693</b>	<b>2.019</b>	<b>1.406</b>	<b>1.894</b>
	<b>ptes constants (1913)/Tm</b>	<b>1.947</b>	<b>1.633</b>	<b>1.469</b>	<b>1.736</b>

\* El càlcul del valor en pessetes constants de 1913 s'ha estimat a partir dels càlculs realitzats per Molina (2003) sobre l'Índex de Preus al Consum de Mallorca.

\*\* Les dades totals no coincideixen amb la suma dels valors de les mercaderies seleccionades. Aquest valor procedeix de la tesi doctoral de Casanovas (2001).

**Taula 115. Evolució del valor monetari de les sortides de determinades mercaderies i el valor total a través dels ports menorquins, 1860-1920 (Font: elaboració pròpia a partir de Casanovas, 2001; Molina, 2003)\***

		1860-1875	1876-1900	1901-1920	Total
Cereals i la seva farina	Milions ptes corrents	2,51	4,28	3,79	10,59
	Milions ptes constants (1913)	1,82	3,47	3,62	8,91
	ptes/Tm	367	292	294	308
	ptes constants (1913)/Tm	266	236	281	259
Fruites, hortalisses i llegums	Milions ptes corrents	1,91	1,82	0,44	4,17
	Milions ptes constants (1913)	1,40	1,47	0,46	3,33
	ptes/Tm	353	266	244	296
	ptes constants (1913)/Tm	258	215	253	237
Ramat	Milions ptes corrents	2,89	8,77	8,29	19,95
	Milions ptes constants (1913)	2,12	7,09	8,64	17,85
	ptes/Tm	1.251	955	964	993
	ptes constants (1913)/Tm	916	773	1.005	889
Formatge	Milions ptes corrents	1,13	3,08	6,82	11,03
	Milions ptes constants (1913)	0,83	2,48	7,26	10,56
	ptes/Tm	1.107	1.756	1.502	1.508

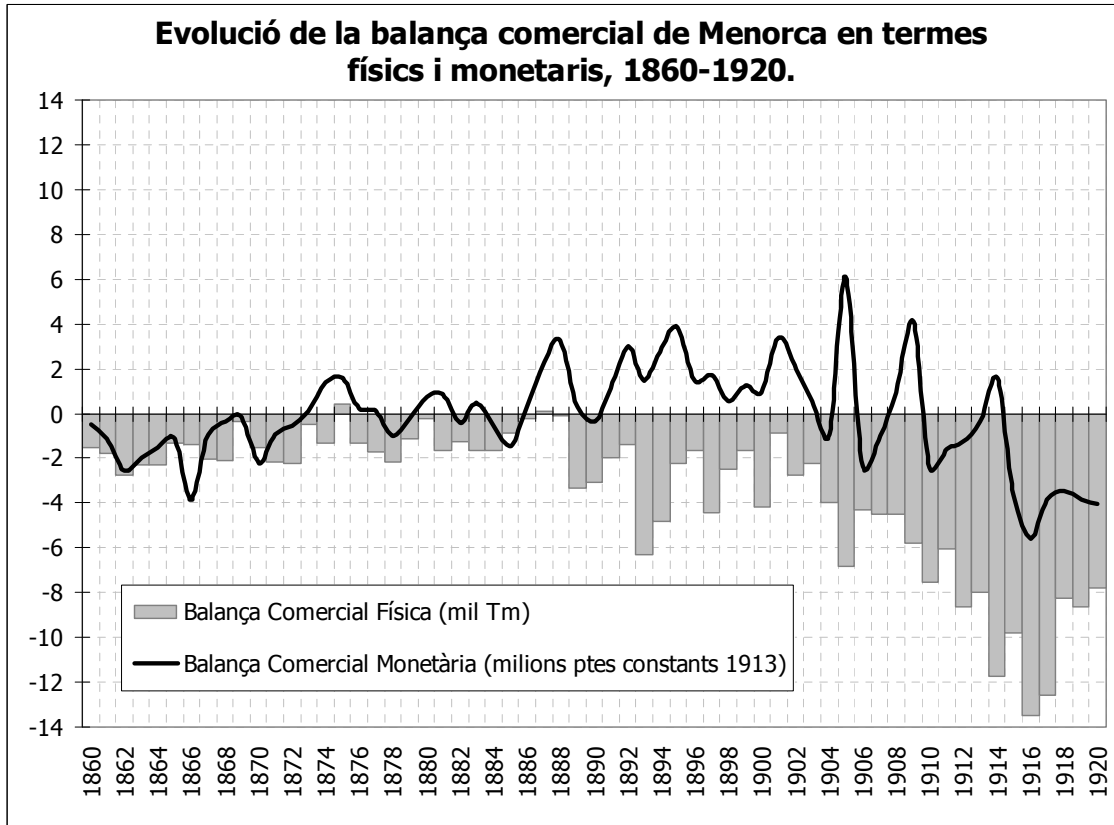
	ptes constants (1913)/Tm	809	1.412	1.600	1.444
Llana	Milions ptes corrents	1,23	2,06	2,03	5,31
	Milions ptes constants (1913)	0,89	1,66	2,14	4,70
	ptes/Tm	1.333	1.373	1.459	1.395
	ptes constants (1913)/Tm	969	1.111	1.541	1.234
Pells sense assaonar	Milions ptes corrents	0,70	0,12	0,00	0,82
	Milions ptes constants (1913)	0,49	0,10	0,00	0,59
	ptes/Tm	1.883	1.924	0	1.889
	ptes constants (1913)/Tm	1.334	1.550	0	1.366
Calçat	Milions ptes corrents	28,37	137,08	129,94	295,39
	Milions ptes constants (1913)	20,78	110,76	132,30	263,84
	ptes/Tm	9.658	14.267	15.663	14.173
	ptes constants (1913)/Tm	7.072	11.527	15.948	12.659
Teixits de cotó	Milions ptes corrents	14,09	24,33	13,66	52,08
	Milions ptes constants (1913)	10,22	19,64	12,53	42,40
	ptes/Tm	7.753	4.960	5.148	5.555
	ptes constants (1913)/Tm	5.626	4.005	4.722	4.522
Material de construcció	Milions ptes corrents	0,16	1,08	0,65	1,89
	Milions ptes constants (1913)	0,12	0,87	0,63	1,62
	ptes/Tm	46	77	121	82
	ptes constants (1913)/Tm	33	62	117	70
<b>Total**</b>	<b>Milions ptes corrents</b>	<b>60,16</b>	<b>198,52</b>	<b>254,21</b>	<b>512,89</b>
	<b>Milions ptes constants (1913)</b>	<b>43,83</b>	<b>160,43</b>	<b>260,79</b>	<b>465,05</b>
	<b>ptes/Tm</b>	<b>2.387</b>	<b>3.097</b>	<b>5.077</b>	<b>3.680</b>
	<b>ptes constants (1913)/Tm</b>	<b>1.739</b>	<b>2.503</b>	<b>5.208</b>	<b>3.337</b>

\* El càlcul del valor en pessetes constants de 1913 s'ha estimat a partir dels càlculs realitzats per Molina (2003) sobre l'Índex de Preus al Consum de Mallorca.

\*\* Les dades totals no coincideixen amb la suma dels valors de les mercaderies seleccionades. Aquest valor procedeix de la tesi doctoral de Casanovas (2001).

Tal com s'ha vist anteriorment, l'economia menorquina amb l'adopció d'un model exportador de base industrial i progressivament ramader i agroalimentari, s'havia situat en la part alta de la "corba del notari". És a dir, importaven matèries primeres a baix valor monetari i exportaven productes transformats amb un conseqüent afegit valor monetari per unitat. Aquest model es va sustentar tal com es pot observar a la gràfica 29 en un quasi permanent dèficit comercial físic. En canvi la dimensió monetària de la balança comercial –únicament del comerç de cabotatge– presenta un període que va més o manco de mitjans anys 1880 fins al primer quinquenni del segle XX, en el que s'enregistrà un saldo positiu. Així mateix, a principis del segle XX el dèficit comercial físic es començà a intensificar i la dimensió monetària del mateix també començà a incrementar-se.

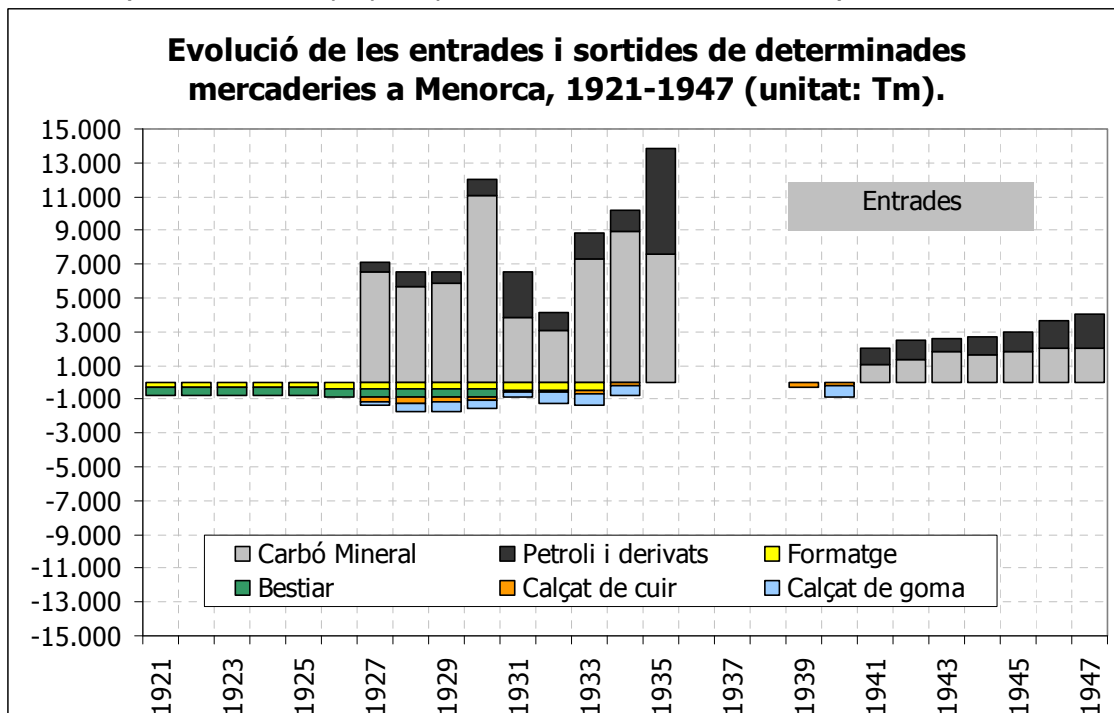
Gràfic 29. (Font: elaboració pròpia a partir de Casasnovas, 2001; Molina, 2003).



A partir dels anys 1920 començà una llarga nit per la societat menorquina. La reactivació d'una economia fonamentada en la importació de matèries primeres per a ser transformades en béns de consum que eren adquirits per les classes acomodades europees, i en menor mesura espanyoles, havia col·lapsat. Les mesures tributàries imposades tampoc afavoriren la continuació d'aquell model i els grups dirigents menorquins reclamaven la condició de port franc per tal de revitalitzar el negoci de l'exportació. Cap a finals dels anys 1920 molts industrials es reconverteixen cap a la manufactura de bijuteria i frontisses, i també s'inaugurava la fabricació del calçat de goma. Activitats que requerien materials que no es trobaven a l'illa i combustibles fòssils i una mà d'obra disciplinada i barata. El context d'inestabilitat sociopolítica i econòmica a escala mundial dels anys 1930 fins els 1950, va tenir el seu corol·lari a l'illa de Menorca. A la taula 116 i al gràfic 30 se recullen algunes de les mercaderies sortides i entrades a Menorca entre el 1921 i el 1947. En el cas de les exportacions de formatge, es pot assenyalar que entre el 1921 i 1933, la mitjana anual d'exportacions fou de 396 Tm, una xifra notablement superior a la del període 1911-1920 amb una mitjana de 266,31 Tm/any. La mitjana de les exportacions de bestiar, estimades a partir dels caps de bestiar exportats entre el 1921 i 1930, foren de 480 Tm/any, mentre que en el període 1911-1920 es situaren en torn a una mitjana de 455,5 Tm/any i per tant es mantén en un ordre de magnitud semblant. Pel que fa a les exportacions de calçat, es pot apreciar com les exportacions de calçat de goma guanyen importància i superaren a les de calçat de cuir. Entre el 1927 i el 1940 les exportacions mitjanes de calçat de cuir foren d'unes 232 Tm/any, xifra que contrasta amb la mitjana del període 1911-1920 quan la mitjana fou de 430,78 Tm/any. La fabricació de calçat de goma va prendre el relleu al calçat de cuir, un relleu que comportà una forta concentració empresarial en mans de Josep Codina que fabricava el 70% del total insular (Casasnovas 2006:363). Entre el 1927 i el 1940 les exportacions mitjanes anuals de calçat de goma foren de 496 Tm. Una quantitat que més que duplicava les exportacions de calçat de cuir. Per altra banda, la represa industrial va anar lligada a una cada cop major exigència de combustibles fòssils per tal d'alimentar l'economia menorquina. Es poden diferenciar dues etapes, la primera correspondria al període anterior a la Guerra Civil i l'altre al moment posterior.

Pel que fa a les importacions de materials, tan sols comptam amb les corresponents a les de combustibles fòssils. No obstant, aquestes ens poden donar una idea de l'evolució general que degué experimentar el comerç menorquí entre els anys anteriors i posteriors a la Guerra Civil. Les entrades mitjanes de carbons minerals entre el 1927 i el 1935 foren d'unes 6713 Tm (Ramis i Casasnovas, 2001), mentre que entre 1911 i 1920 aquestes foren de 3461 Tm/any. És a dir quasi s'havien duplicat. A l'etapa posterior, entre el 1941 i el 1947, les importacions mitjanes de carbó mineral foren de 1601 Tm/any (Ramis i Casasnovas, 2001). És a dir, eren quasi la meitat de les que entraven entre el 1911 i el 1920. Per altra banda, s'ha d'esmentar que mentre que els carbons minerals importats fins a la Gran Guerra procedien majoritàriament d'Anglaterra, a partir de llavors procediren de les mines asturianes. En quant als derivats del petroli, entre el 1927 i el 1935 s'importava una mitjana de 1828 Tm/any (Ramis i Casasnovas, 2001), xifra molt superior a la mitjana del període 1911-1920 que era de 78,2 Tm/any. Aquesta magnitud expressa el canvi tecnològic del moment, caracteritzat per la irrupció dels motors d'explosió (Smil, 2001). La segona etapa, de la postguerra, les importacions de derivats del petroli es situaren en torn a una mitjana de 1596 Tm/any. Al gràfic 30, se pot apreciar com cap a mitjans dels anys 1940 les importacions de combustibles fòssils començaven a créixer, amb la qual cosa se podria intuir una certa reactivació de les activitats econòmiques de l'illa. Una illa que havia restat fora del poder dels rebels fins el 1939 i que no fou declarada "zona devastada" i que per tant no rebria la intervenció estatal que altres zones republicanes que no havien participat del botí de la indústria de guerra, si rebien. Així mateix, en aquell context de forta repressió i persecució social, s'iniciaven noves "aventures empresarials", els emprenedors sorgits en els anys més durs de la dictadura inauguraren les que serien les joies de la corona menorquina: fàbrica de calçat Gomila i Melià (1939); fàbrica de calçat Looky (1939); Industrial Quesera Menorquina (1944), fàbrica de sumadores Sumco (1947); fàbrica de components electrònics Ipar (1947) (López-Casasnovas i Rosselló, 2002; Casasnovas, 2006). A partir de l'acceptació del règim feixista per part de la comunitat internacional se reiniciarien les importacions de matèries primeres i combustibles que facilitarien de nou l'adopció d'activitats industrioses –especialment les del calçat, la bijuteria, el metall i formatge– amb vocació exportadora. Aquesta nova represa industrial-comercial, combinada amb un fort autoritarisme sociopolític, va ser definida com la "via menorquina del creixement" (Farré-Escofet et al., 1977), que es diferenciaria de les vies de Mallorca i d'Eivissa per tenir un major policultiu empresarial respecte de les altres on el negoci turístic-immobiliari es feia quasi absolut.

Gràfic 30. (Font: elaboració pròpia a partir de les dades de la taula 116).



\* Pels combustibles no hi ha dades entre 1936 i 1940; pel calçat de cuir no hi ha dades entre 1936-1938 i pel de goma pel període 1936-1939.

<b>Taula 116. Entrades i sortides de mercaderies seleccionades a Menorca, 1921-1947 (unitat: Tm).</b>					
Font	Mercaderia	Operació	Període	Total	Mitjana anual
Casasnovas 2006:329	Formatge	Sortides	1921-1933	5.149	396
Casasnovas 2006:326	Bestiar	Sortides	1921-1930	4.801	480
Casasnovas 2006:362	Calçat de cuir	Sortides	1927-1940	2.315	232
Casasnovas 2006:362	Calçat de goma	Sortides	1927-1940	4.463	496
Casasnovas i Ramis 2001:112	Carbó Mineral	Entrades	1927-1947	71.545	4.472
Casasnovas i Ramis 2001:112	Petroli i derivats	Entrades	1927-1947	24.727	1.545

Menorca ha estat considerada com l'excepció de l'arxipèlag balear, sobretot, per la seva transformació industrial al llarg del segle XIX i principis del XX. No obstant això, des de l'anàlisi dels fluxos comercials es pot veure com l'articulació de l'espai menorquí vers un model industrial de vocació exportadora tampoc ha divergit gaire del cas Mallorquí abans exposat i que es caracteritzava per un elevat dèficit comercial físic. És a dir en una elevada dependència biogeofísica exoinsular, o el que és el mateix en un desplaçament o deslocalització de la càrrega ecològica. La qual cosa constitueix la base d'uns models socioeconòmics altament vulnerables, per una banda per la dependència respecte dels materials de l'exterior; i, per l'altra, per l'elevat poder que assoliren els actors que controlaren aquells fluxos comercials tant de proveïment com de venda i distribució.

c) La "sorpresa eivissenca": excedent comercial en termes físics i monetaris.

Les estimacions dels fluxos comercials entre el 1865 i el 1950 han estat possibles gràcies als treballs desenvolupats per Joan Carles Cirer (1986, 2004, 2009). El primer abraça el període 1865-1920 (Cirer, 1986), el segon abraça des del 1900 al 1960 (Cirer, 2004) i en el darrer es recullen els anteriors períodes, tot depurant i ampliant la informació estadística comercial (Cirer, 2009a). Pel que fa al valor monetari de les entrades i sortides de mercaderies, tan sols se recullen pel període 1857-1924 (Cirer, 2009a). Les dificultats que presenten les estadístiques d'aquells moments fa que s'hagin de prendre amb certa precaució, però la seva evolució ens pot indicar a grans trets les particularitats del cas eivissenc. El recent treball de Joan Carles Cirer (2009a) ens ofereix una sèrie estadística completa de les entrades i sortides del Port d'Eivissa. Un exercici que seria interessant estendre a Mallorca i Menorca.

Quan parlem de la sorpresa eivissenca ho feim en relació a les altres illes de l'arxipèlag i pel que fa als diferents models comercials, i socioeconòmics en general. A les illes de Menorca i Mallorca s'havia vist com la seva conversió en espais semiperifèrics amb un cert grau d'industrialització s'havia fonamentat principalment en el desplaçament de les càrregues socioecològiques a d'altres territoris des d'on s'extreien els recursos que llavors eren transformats, com per exemple: les pells transformades en sabates; el cotó transformats en teixits; els adobs que permetien la intensificació agrària; o els combustibles fòssils que permetien la mecanització dels processos industrials i, cada cop més, els agrícoles. Per aquest motiu la comptabilitat física ens dona uns resultats molt superiors per les entrades que no les sortides. En canvi, en el cas eivissenc (gràfic 31 i taules 117 i 118) les sortides de materials a través del comerç de cabotatge i exterior foren superiors a les entrades. Una de les principals característiques de les exportacions eivissenques rau en el fet que el grup de matèries primeres, particularment la sal, representa la principal partida de les sortides entre 1865 i 1950. I a més, el saldo monetari pels anys que es disposa informació (1857-1924) resulten ser generalment positius. Una autèntica raresa a l'arxipèlag.

A continuació s'intentarà analitzar l'evolució de les entrades i sortides de mercaderies a través del port d'Eivissa. Entre el 1857 i el 1950 entraren legalment al Port d'Eivissa unes 446 mil Tm de mercaderies. Entre el 1857 i el 1875 les entrades es varen mantenir relativament estables en torn a unes 1942 Tm de mitjana anual. En aquells moments s'iniciaven les obres d'ampliació i dragatge del port eivissenc, un projecte lligat als interessos empresarials del Banc de Crèdit Balear i de la Salinera Española. I a finals del segle XIX, entre el 1876 i el 1900, ja

s'enregistrava una mitjana anual de 2633Tm/any, però que als darrers anys del segle es situaven en torn a les 4 mil Tm. Des de principis del segle XX fins a l'esclat de la Primera Guerra Mundial les entrades mitjanes anuals foren d'unes 5355 Tm i el 1914 s'havien assolit les 7190 Tm front a les 4557 Tm de principis de segle. Aquest període coincideix amb l'establiment de noves estructures empresarials i dinàmiques productives, que requerien la importació de maquinària<sup>400</sup> i també de combustibles per accionar unes activitats que estaven tremendament concentrades en mans dels oligarques locals i mallorquins. La Gran Guerra va afectar a les entrades de mercaderies i entre el 1915 i el 1918 les importacions anuals anaren disminuint fins a les 2734 de 1918, un 41,18% inferior a la mitjana anual del quinquenni anterior. Després de la guerra es reprenen les importacions de mercaderies al port eivissenc i al quinquenni 1930-1935, de fort dinamisme empresarial i irrupció del negoci turístic i immobiliari, s'arribà a una mitjana d'unes 12844 Tm/any. La Guerra Civil i la posterior Segona Guerra Mundial i postguerra, varen afectar als fluxos de mercaderies entrades legalment a Eivissa que passaren de les 12844 Tm/any de mitjana al quinquenni 1930-1935 a unes 7276 Tm/any de mitjana entre el 1936 i el 1950. Les entrades de mercaderies en el quinquenni 1945-1950 eren un 33,8% inferiors a les del quinquenni anterior a l'esclat de la Guerra Civil.

Les principals mercaderies entrades corresponen als productes **agro-ramaders i alimentaris** amb un total de 233 mil Tm entre el 1857 i el 1950, la qual cosa representa el 52,37% de les mercaderies entrades legalment a Eivissa. Es pot observar com es produeix un notable salt en les seves importacions del primer període (1857-1875) al següent (1876-1900), que es passa d'una mitjana de 1155 Tm/any entrades a 1652 Tm/any respectivament. Pràcticament totes les partides dels diferents subgrups augmenten i val la pena prestar atenció a les dels cereals i les seves farines i pinsos i farratges. Les importacions de cereals s'incrementaren a mesura que s'abandonava l'agricultura d'autoconsum i s'expandien les lògiques capitalistes al camp eivissenc. Els pinsos i farratges per alimentar una cabana ramadera en augment també varen créixer, així com el bestiar importat que generalment anava adreçat al treball agrícola. Entre els animals entrats destaquen les mules que substituïren als bous en les feines agrícoles. A diferència dels bous, les mules no es criaven a les Pitiüses i havien de ser importades des de Mallorca i Menorca. Quan es fundà la Societat Econòmica d'Amics del País, "un dels seus primers objectius és la cria de mules per tal d'evitar la sortida de les quinze o vint mil pessetes, que segons ells [la SEMAP], anaven cada any a Mallorca per pagar les importacions d'aquests (sic) animals" (Cirer 1986:67). Des de principis de segle XX fins a l'esclat de la Gran Guerra les importacions mitjanes anuals assoliren les 3053 Tm, quasi duplicant les mitjanes anuals del període anterior (1876-1900). Posteriorment es van reprendre aquestes importacions fins que foren interrompudes per la Guerra Civil, la guerra mundial, la postguerra i el bloqueig internacional. Així s'arribaren a les 5707 Tm/any de mitjana en el quinquenni 1930-1935, però llavors entre el 1937 i el 1950 la mitjana anual se situaria en torn a les 3018 Tm. Hom pot destacar el fet que entre el 1857 i el 1950, els cereals i les seves farines representaven el 53,4% dels productes agroalimentaris. Per altra banda, els pinsos i farratges que al primer període sumaven unes 2743 Tm, a la segona assoliren unes 8860 i així progressivament fins els 33546 Tm del darrer període, que inclou dues guerres. Uns pinsos i farratges que es transformaven en animals de treball, i en animals per a la comercialització com són els d'oví i porcí. Les estadístiques del comerç de cabotatge mostren un salt important en les sortides d'animals vius i es passa d'unes sortides mitjanes anuals de 62,36 Tm/any entre el 1900 i el 1925 a 167 Tm/any entre el 1926 i el 1950.

El segon grup de mercaderies importades correspon als **adobs**. Aquests no apareixen en les estadístiques de cabotatge fins al 1900. Entre el 1900 i el 1950 s'importaren unes 59782 Tm d'adobs que anirien a forjar una agricultura cada cop més orientada a la producció de cara al mercat i guiada per la ruptura de la lògica ecosistèmica per adoptar les lògiques agroindustrials. L'agricultura eivissenca es començava a recolzar cada cop més en els inputs exoinsulars i es començaven a trencar els equilibris dels cicles de materials vinculats a aquella activitat. El moment àlgid en les importacions dels adobs fou el període que va dels felços anys 1920 fins a l'esclat de la Guerra Civil en que s'importaren unes 37527 Tm d'adobs. Aquest

<sup>400</sup> El 1908 l'empresa salinera comptava amb 5 màquines de vapor fixes per accionar les bombes de drenatge d'aigua i per moldre la sal, 3 locomotores de tren a vapor i un remolcador de vapor (Cirer, 2004); el 1907 Abel Matutes Torres instal·là un motor de gas pobre d'antracita d'uns 20-25 CV de potència (GESA, 1983); Can Ventosa amb un motor elèctric de 22,5 CV cap el 1935 (Cirer, 2004); vaixells de vapor; etc.

període coincideix amb la consolidació de la gran fàbrica d'adobs mallorquina, propietat de Joan March que també controlava les comunicacions marítimes i que a les Pitiüses comptava com aliat amb Abel Matutes.

En tercer lloc, hi ha els **materials de construcció** amb unes 49359 Tm importades entre el 1857 i el 1950. L'únic moment, a la segona meitat del XIX, en que les entrades de materials de construcció foren elevades coincidí als anys 1890 i 1899 quan s'ampliava el port (Cirer, 2009a). Emperò, les entrades de materials de construcció havien estat pràcticament inexistents fins ben entrat el segle XX. De fet l'arquitectura vernacle aprofitava els materials de l'illa i assolí un grau d'harmonia que enlluernà als arquitectes avantguardistes de finals dels anys 1920 i dels 1930, com per exemple Germán Rodríguez Arias i els membres del GATCPAC (Grup d'Arquitectes i Tècnics Catalans pel Progrés de l'Arquitectura Contemporània) amb Josep Lluís Sert, que veien les cases eivissenques com "exemples vius d'una tradició ininterrompuda secularment" (Valero 2001:14). Aquella arquitectura ha estat definida com la reproducció a través del temps d'un nombre limitat de solucions que han estat millorades amb l'experiència, com una simbiosi perfecte entre producció i recursos (Valero, 2001).

La senzillesa formal i la complexitat funcional de l'hàbitat eivissenc –com a centre articulador de la vida econòmica i social–, també fou objecte d'atenció per part dels intel·lectuals europeus del moment, com per exemple Walter Benjamin (Valero, 2001; Blázquez, 2006). "Per ell [Benjamin], l'habitatge tradicional de l'illa resultarà exemplar per definir amb exactitud les diferències entre els modes preindustrials de construcció i l'arquitectura del seu temps. Les diferències són, doncs, més que notables, si s'atén, en primer lloc, no tant a les formes com als materials de construcció –és a dir: front a la pedra de la casa tradicional i el vidre de l'arquitectura d'avantguarda–, i en segon lloc, si s'atén també a la disposició i a l'ús dels espais" (Valero 2001:22). Cap a finals dels anys 1920, just quan Rodríguez Arias visitava Eivissa, és quan irromp l'entrada dels materials de construcció propis de l'arquitectura moderna. Significava l'inici de la ruptura d'un model arquitectònic i que tenia molt a veure amb l'expansió de la ciutat a la zona de l'eixample en torn al passeig de Vara de Rey i la construcció de nous edificis dels que en destaquen els primers hotels (Cirer, 2004; Cirer, 2009a). Així, tenim que entre el 1930 i el 1935 entraren una mitjana de 2422 Tm/any. Cirer (2004:179) ens diu que el 1933, en plena febre constructora, entraren unes 3 mil Tm de materials de construcció. Des del 1936 fins al 1945, les entrades mitjanes de materials de construcció fou de 957 Tm/any i entre el 1946 fins el 1950 foren de 2435 Tm/any. La importància de les entrades de materials de construcció es deu a les exigències d'aquests per la construcció de casernes i instal·lacions guerreres.

Cirer (2004) esmenta que les importacions de ferro i productes de ferro estaven molt lligats a les entrades dels nous materials de construcció, ja que una part del ferro anava a alimentar la indústria de la construcció. Aquelles partides estaven també íntimament lligades als canvis experimentats en el camp eivissenc. Les entrades de ferro se presenten diferenciades fins el període 1936-1941 i posteriorment, tan sols hem tengut les dades conjuntes de matèries primeres. En conjunt, les entrades de matèries primeres experimentaren un increment constant al llarg del període 1857-1950 (Cirer, 2009a). Així, tenim que els productes **siderúrgics i metal·lúrgics** sumaven unes 6393 Tm entre el 1857 i el 1950, el que representa l'1,43% del total. Tal com comenta Joan Carles Cirer (2009) les diferents partides del que ell agrupa dins la categoria de matèries primeres –que inclouen fusta, ferro en lingot i barra, ferro i acer treballats, coure i llautó, filats de cotó i matèries primeres– quedaren unificades a les estadístiques comercials, a partir de 1942 sota la categoria matèries primeres amb la qual cosa es perd informació sobre la naturalesa d'aquelles substàncies. Val la pena recordar, que en el nostre cas s'ha optat per fer una classificació més d'acord amb la que a l'actualitat utilitza l'Autoritat Portuària de les Balears en els seus anuaris estadístics.

En quart lloc, les entrades de **combustibles** amb unes 34804 Tm, representava el 7,8% del total. La relativa poca importància de les entrades dels combustibles a Eivissa es deu al fet que la major part de la població vivia en condicions d'autosubsistència amb un predomini del règim energètic orgànic. I les exigències energètiques de les activitats més energívores que eren aquelles mecanitzades –fonamentalment, la salinera i les navilieres dels vapors de correus–, presentaven unes tendències irregulars. Aquesta irregularitat vendria explicada pel fet que bona part dels requeriments energètics exosomàtics eren coberts en base al carbó vegetal de l'illa. Els boscos de l'illa cap a principis de segle XX presentaven una forta degradació (Gil-Sánchez et al., 2002; Cirer, 1986). Entre 1857 i 1900 les entrades mitjanes de combustible



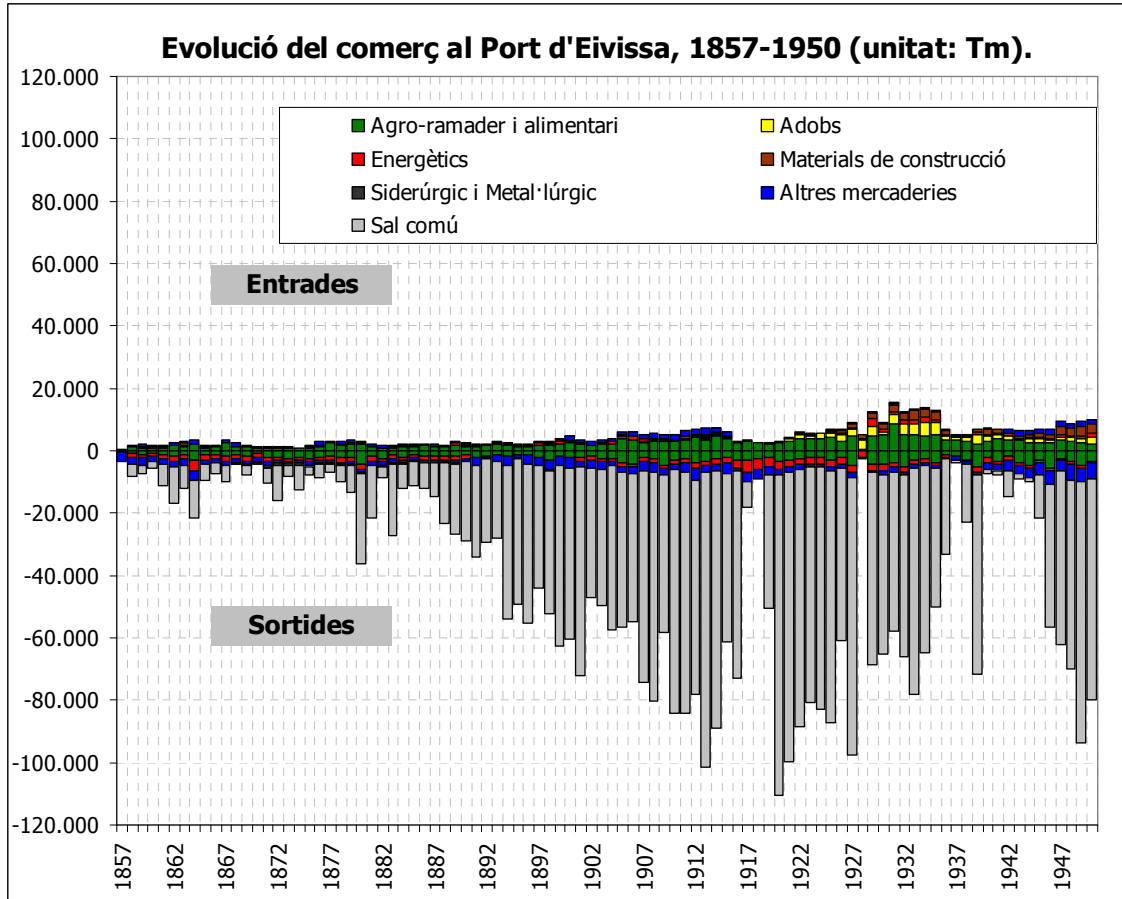
foren d'unes 202 Tm/any. Aquestes s'incrementaren fins a unes 443 Tm de mitjana anual fins a l'esclat de la Primera Guerra Mundial. A partir de llavors, les importacions es reduïren dràsticament i, per exemple, en aquells moments Abel Matutes Torres va començar la construcció d'un nou gasògen de llenya a la Casa Tous de Palma per tal de poder fabricar electricitat a partir de la llenya local, en substitució de l'antracita (GESA, 1983). A partir dels anys 1920 s'incrementaren les entrades de combustibles i en aquells moments es donà una particularitat i és que les entrades dels derivats del petroli superarien a les dels carbons minerals. El 1920 arribava el primer vehicle a motor a Eivissa i al 1924 ja circulaven 13 vehicles de transport públic (Cirer, 2004); i el 1923 Abel Matutes adquiria per la seva central un motor Diesel a la casa alemanya OTTO-DEUTZ i se constituïa la Societat Luz y Energía SA que instal·là primer un motor de gas pobre i al cap de poc temps un motor diesel (GESA, 1983); el motor d'explosió es començava a adoptar en la navegació marítima i el 1932 arribava el primer tractor a l'illa, un Fordson de 30 CV (Cirer, 2004). En el quinquenni 1930-1935 les importacions de combustibles foren d'una mitjana de 959 Tm/any, el 75,2% de les quals corresponien als derivats del petroli. Posteriorment, entre el 1936 i el 1945, les entrades de combustibles foren d'unes 424 Tm/any de mitjana. Cal destacar, però, que després de la Segona Guerra Mundial les importacions anuals mitjanes augmentaren notablement i es situaren, entre el 1945 i 1950, foren ja d'unes 893 Tm/any, de les quals el 92,52% corresponien a petroli i els seus derivats.

El darrer grup a considerar és el dels **altres productes**. Aquesta categoria pot ser qualificada de calaix de sastre en la que s'inclouen des de matèries primeres i productes fabricats, així com la partida de resta de mercaderies. Aquesta suma un total de 62241 Tm entre el 1857 i el 1950. Els productes manufacturats foren de 14294 Tm, la partida de matèries primeres de 10925 Tm i la partida de resta de mercaderies de 37022 Tm. Les partides de resta de mercaderies i articles fabricats han de considerar-se amb certa cautela ja que incorporen nombroses i diverses substàncies. Així, la partida d'articles fabricats a partir de 1942 incorpora diverses substàncies, al temps que desapareix el registre detallat de certes mercaderies (Cirer, 2009a). Val la pena subratllar el paper que jugaren les entrades de productes forestals, particularment fusta, a la segona meitat del segle XIX. Aquestes entrades corresponen, sobretot, al seu ús en la construcció naviliera com la de cases (Cirer, 1986; Cirer, 2009a; Gil-Sánchez et al., 2002). Segons Cirer (2009a:61) "Eivissa i Formentera ofereixen gran quantitat de fusta de baixa qualitat, però tenen un dèficit evident d'arbres que aportin taulons llargs i resistents".

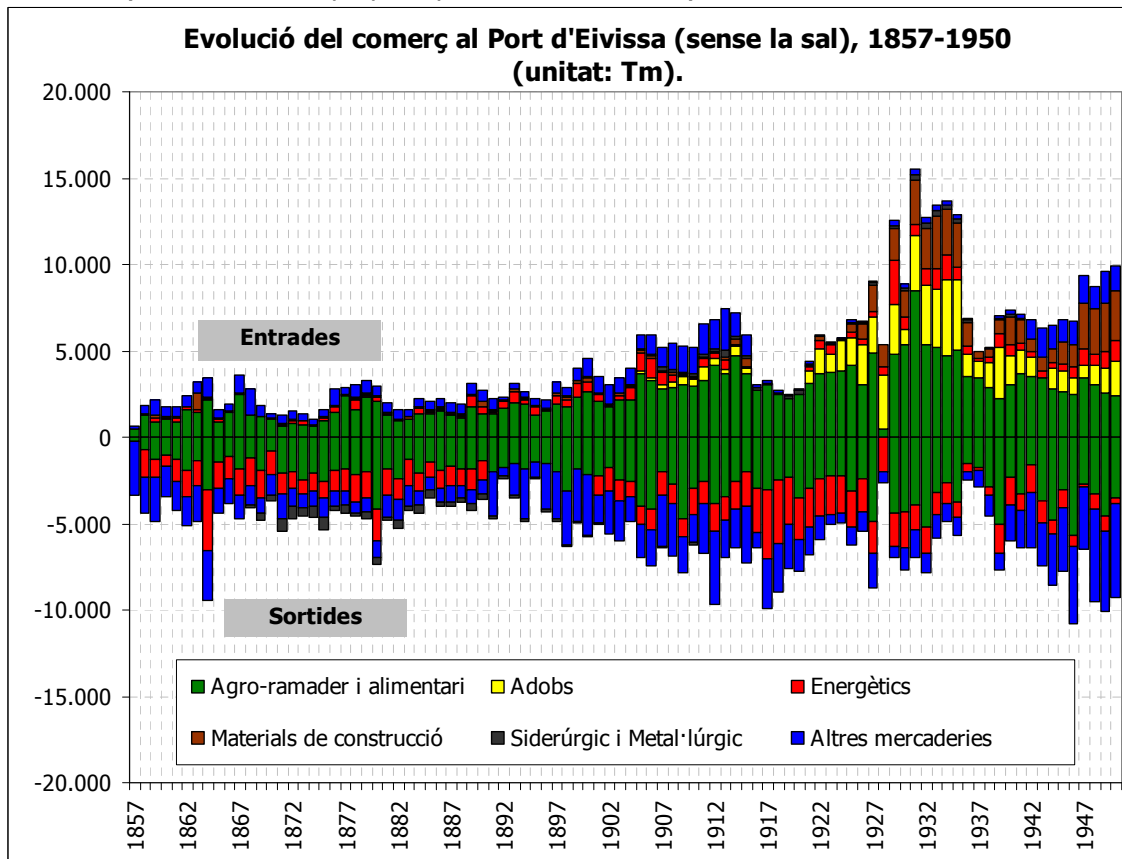
Entre els productes manufactures podem destacar les entrades de teixits de cotó que sumen unes 3694 Tm. Per altra banda, els filats de cotó representen una part notable de les entrades de matèries primeres a partir de finals de segle XIX. Una part d'aquells filats, anava destinada a la seva transformació en peces de roba i en teles brodades en els telers manuals domèstics (Cirer, 2004). L'existència de tallers domèstics, amb dones treballant, serví per a que el capital forà es fixàs en l'illa. Així, a la dècada dels anys 1920 s'obria Can Ventosa, de propietaris catalans, que produïa mitjons per l'exèrcit (Cirer, 1986) i també s'instal·laren tallers de brodats, de propietaris mallorquins. Cirer (2004:98) esmenta que "a partir de 1930 fins al 1933 apareixen contínuament anuncis a la premsa diària sol·licitant dones que sàpiguen cosir i brodar per treballar a comissió".

En quant a la maquinària, aquesta representa un pes relativament poc important en el total de les entrades a través del port eivissenc, tot assolint unes 1220 Tm el que suposa el 0,27% de totes les entrades entre el 1857 i el 1950. Probablement, part d'aquestes quedaren enregistrades en categories més amples i per tant no es poden discriminar. La maquinària importada serà una peça clau en el procés "modernització" eivissenc. Com s'ha esmentat anteriorment, les primeres entrades les tenim en el moment en que el magnat mallorquí, Manuel Salas, adquireix les salines de les Pitiüses i introduí nous criteris d'explotació. L'únic ferrocarril fou el de ses salines, les primeres màquines de vapor foren les dels vaixells a vapor (p.ex. Ignasi Wallis al 1887) o les de moldre la sal i conduir l'aigua dels estanys. Cirer (2004) afegeix entre la maquinària importada la corresponent a la de les activitats agrícoles (p.ex. segadores, trilladores, etc). Així com en el cas dels teixits, no tenim dades d'entrades de maquinària pel darrer període (1937-1950), i probablement aquestes estan incloses dins la partida d'altres productes fabricats.

Gràfic 31. (Font: elaboració pròpia a partir de Cirer, 2009a).



Gràfic 32. (Font: elaboració pròpia a partir de Cirer, 2009a).



<b>Taula 117. Evolució de les entrades de mercaderies a Eivissa, 1857-1950 (unitat: Tm) (Font: elaboració pròpia a partir de Cirer, 2009a).</b>							
		1857-1875	1876-1900	1901-1925	1926-1950	Total	
Energètics	Carbó mineral	1.683	6.121	6.899	2.146	16.849	
	Petroli refinat	102	971	870	16.012	17.955	
	<b>Total</b>	<b>1.785</b>	<b>7.092</b>	<b>7.769</b>	<b>18.158</b>	<b>34.804</b>	
Siderúrgic	Ferro en lingot i barra	222	245	2.478	0	2.945	
	Ferro i acer treballats	21	567	364	2.410	3.362	
	<b>Total</b>	<b>243</b>	<b>812</b>	<b>2.842</b>	<b>2.410</b>	<b>6.307</b>	
Metal·lúrgic	Coure i llautó	4	5	64	3	76	
Materials de construcció	Àrids i altres materials de construcció	0	0	0	15.738	15.738	
	Ciment	0	144	721	20.429	21.293	
	Fang obrat, porcellana,	735	1.551	2.517	1.103	5.906	
	Materials diversos construcció	907	896	46	4.572	6.421	
	<b>Total</b>	<b>1.642</b>	<b>2.591</b>	<b>3.285</b>	<b>41.842</b>	<b>49.359</b>	
Adobs	Adobs	0	110	10.533	49.140	59.782	
Agro-ramader i alimentari	Cereals i la seva farina	10.825	20.660	50.245	43.149	124.880	
	Conserves	0	0	0	200	200	
	Fruïtes, hortalisses i llegums	3.337	4.114	4.630	12.009	24.090	
	Olis i grasses	527	1.359	2.775	2.319	6.980	
	Peix	111	668	380	282	1.441	
	Pinsos i farratges	2.743	8.860	12.015	9.928	33.546	
	Sucre, cacau, cafè i colonials	1.630	2.677	4.083	5.222	13.612	
	Vins, begudes, alcohols i derivats	2.303	2.569	3.129	11.528	19.529	
	Bestiar (mules)	472	383	766	475	2.096	
	Altres productes alimentaris	0	0	0	7.380	7.380	
	<b>Total</b>	<b>21.949</b>	<b>41.290</b>	<b>78.023</b>	<b>92.492</b>	<b>233.754</b>	
Altres mercaderies	Matèries primeres	Fusta	1.217	2.055	0	0	3.272
		Filats de cotó	97	873	1.973	1.109	4.052
		Altres matèries primeres	0	0	0	3.600	3.600
		<b>Subtotal</b>	<b>1.315</b>	<b>2.929</b>	<b>1.973</b>	<b>4.709</b>	<b>10.925</b>
	Productes manufacturats	Articles fabricats	0	0	0	9.301	9.301
		Teixits de cotó	371	839	1.525	958	3.694
		Sabates	0	5	11	63	79
		<b>Subtotal</b>	<b>386</b>	<b>955</b>	<b>1.766</b>	<b>11.187</b>	<b>14.294</b>
	Resta mercaderies	Resta de mercaderies	9.584	10.056	17.383		37.022
	<b>Total</b>		<b>11.284</b>	<b>13.939</b>	<b>21.121</b>	<b>15.896</b>	<b>62.241</b>
<b>Total</b>		<b>36.907</b>	<b>65.840</b>	<b>123.636</b>	<b>219.940</b>	<b>446.324</b>	

Tal com s'ha esmentat anteriorment, la singularitat del cas eivissenc estriba en el fet que les sortides de mercaderies superen a les entrades. En concret, entre el 1857 i el 1950 sortiren uns 3,84 milions de Tm. És a dir, les sortides eren 8,6 vegades superiors a les entrades. Una situació radicalment diferent a l'enregistrada a les altres illes de l'arxipèlag. Dels 3,84 milions de Tm sortides, el 85,93% corresponien a sortides de **sal**. Les extraccions de sal experimentaren una forta embranzida arran de l'adquisició de les salines eivissenques (1871) i formenterenques (1897) per part de capitals mallorquins de la família Salas, la Salinera Española. Després de les reformes dutes a terme a les salines amb la seva industrialització, s'aconseguí que s'elevàs la producció mitjana a unes 55 mil Tm/any i per exemple al 1920 s'aconseguien unes 111 mil Tm –89,5 mil Tm de les 102,82 Ha que ocupaven els cristal·litzadors de les salines eivissenques i 21,5 mil Tm de les 23,6 Ha dels cristal·litzadors de les salines formenterenques– (Vilà-Valentí, 2000 [1953]). El mateix Joan Vilà-Valentí (2000 [1953]:137) apunta que "no ens oblidem que se tracta d'un vertader cultiu i que, a part d'altres motius, les condicions climàtiques fan variar sensiblement la producció". De tota la collita de sal, tan sols un 0,2% anava destinada a l'ús domèstic (Vilà-Valentí, 2000 [1953]), la resta s'exportava. Encara que s'ha de recordar l'intent de constituir una fàbrica de sulfat sòdic per part del mallorquí Gaspar Moner al 1860 que pretenia emprar la sal eivissenca.

En un primer moment, quan les salines encara eren de l'Estat, les exportacions de sal – a través del comerç de cabotatge i exterior i de les salines eivissenques– foren d'una mitjana d'unas 4620 Tm/any. Amb la seva venda als empresaris mallorquins, que eren importants naviliers, augmentaren les exportacions. El 1885 s'iniciaven les obres d'adaptació a les exigències industrials i es passà d'una mitjana anual exportada de 15766 mil Tm, entre el 1885 i el 1890; a unes exportacions mitjanes anuals de 42526 Tm al quinquenni 1890-1895. Val la pena anotar que cap a finals del segle XIX, en el quinquenni 1881-1885, devers un 54,7% de la sal era exportada a d'altres zones de l'Estat espanyol; mentre que el 23,2% anava als ports europeus i africans, quasi tota als ports bàltics i l'altre 22,02% a Amèrica (Vilà-Valentí, 2000 [1953]). Entrats dins del segle XX és quan la "maquinària salinera" començà a donar fruits i les exportacions augmentaren de valent. Entre el 1900 i el 1914, les exportacions mitjanes anuals foren de 63915 Tm. Durant la I Guerra Mundial no s'aturaren les exportacions de sal i just després de la guerra i fins al 1935 les exportacions mitjanes anuals se situaren en torn a 64963 Tm. En els anys bel·ligerants dels 1930 i 1940 les exportacions de sal davallaren lleugerament i cal dir que la Guerra Mundial afectà més al comerç de la sal que no la Guerra Civil. De fet, els Salas estaven ben relacionats amb les forces colpistes i fins i tot els varen finançar (Casasnovas, 2008:698). Així, tenim que entre el 1937 i el 1939 les exportacions mitjanes de sal foren de 28499 Tm/any, però que al 1937 davallaren fins a 1201 Tm. Un cop finalitzada la Guerra Civil i iniciada la II Guerra Mundial, les exportacions anaren minvant i es situaren en torn al miler de tones exportades de mitjana anual. Després de la contesa mundial les exportacions de sal foren de 45720 Tm al 1946 i al 1950 ja assoliren unes 70443 Tm.

A mesura que avança el segle XX, les exportacions de sal als ports espanyols disminueixen fins a quedar com quelcom testimonial i al 1911 les embarcacions espanyoles embarcaven unes 386 Tm. Així mateix, el mercat americà també va desaparèixer. La major part de la sal pitiusa s'adreçava als ports del Mar del Nord, Bàltic i Atlàntic septentrional. Vilà-Valentí (2000 [1953]) ens comenta que quasi tota la sal era emprada per salar el bacallà i els principals ports on s'exportava eren els de: Reykjavik a Islàndia; Bodo, Bergen, Kpervik i Kristiansand a Noruega; Estocolm, Norrköping i Göteborg a Suècia; Nystad, Turku, Hango i Helsinki a Finlàndia; Frasarburgh i Aberdeen a Escòcia; Gloucester a Anglaterra; Harlingen i Amsertdam a Holanda; Fécamp del nord de França; i Thorshavn i Trangisvaag a les illes Fär Oer. Durant la Segona Guerra Mundial es va interrompre el comerç exterior de la sal i en temps de la política empresarial franquista es començà a exportar sal als ports del nord espanyol on s'havien constituït empreses dedicades a la preparació de peix: Pesquerías y Secadores de Bacalao de España (PYSBE) a Sant Sebastià i Compañía de Pesca e Industrias del Bacalao de España (COPIBA) a Vigo. A aquells ports se'ls havia d'afegir, en menor mesura, el de Barcelona on la sal seria emprada per usos fabrils. El 1949 un 27% de la sal exportada de les Pitiüses s'adreçava als ports espanyols, mentre que la resta anava als ports de l'Europa septentrional (Vilà-Valentí, 2000 [1953]). Un aspecte a recordar i tenir present és que la principal mercaderia exportada, la sal, correspon a una activitat que era propietat de capital mallorquí, amb la qual cosa ens trobam al davant d'un cas clar d'extracció colonial. Una extracció física d'un recurs natural, que al mateix temps era una extracció de renda per part dels capitals mallorquins i que

no revertia, pràcticament, en la societat pitiüsa. Així, Joan Carles Cirer (1986:109) exposava que "aquestes sortides van retribuir la propietat de les empreses que són de forasters".

Entre les altres mercaderies, podem destacar les sortides matèries primeres de **biomassa forestals**: la fusta, la carrasca de pi (escorça de pi) i altres productes forestals. Cap a finals del segle XIX, diferents fonts (p.ex. Arxiduc Lluís Salvador o Charles Toll Bidwell) ens informen de l'elevada pressió que sofrien els ecosistemes forestals de les Pitiüses, havent pràcticament desaparegut de Formentera, i a Eivissa la major part d'aquells estaven composts per exemplars joves. Cap a mitjans del segle XIX els mestres d'aixa s'havien queixat de la tala d'arbres que posava en risc la construcció naval. Tanmateix, l'activitat de les drassanes eivissenques entrà en crisi amb la incorporació dels vaixells a vapor (Cirer, 1998; Gil-Sánchez et al., 2002). Entre el 1857 i el 1950 sortiren des del port eivissenc unes 117053 Tm de matèries primeres forestals. Entre el 1857 i el 1900 les sortides mitjanes de fusta foren d'unes 208 Tm/any, mentre que les de carrasca de pi (escorça) foren de 373 Tm/any. La fusta era de pi i anava, generalment, destinada al port de València per fer caixons de fusta per al transport de la taronja, mentre que la carrasca de pi era emprada per adobar pells (Cirer, 1986). Entre el 1901 i el 1925 les exportacions de fusta, amb una mitjana de 662 Tm/any, més que quadruplicaven les del període 1876-1900; i les de carrasca de pi també experimentaren un increment notable, amb una mitjana anual de 874 Tm/any. Hom pot destacar el fet que durant la Gran Guerra, fou el moment en que les sortides d'escorça de pi foren majors amb unes 1267 Tm/any. Entre el 1920 i el 1950 les sortides de productes forestals presenten unes mitjanes anuals d'unes 1943 Tm. Les sortides de carrasca desaparegueren al 1941, les de fusta de pi presenten el moment de màxima exportació entre el 1946 i el 1950 amb una mitjana de 3 mil Tm/any. A partir de 1941 no tenim dades de sortides de carrasca, però comencen a aparèixer les que Cirer (2009a) classifica com altres productes forestals. Les sortides d'aquestes foren de 12440 Tm entre el 1942 i el 1950.

Relacionat amb les exportacions de productes biòtics forestals tenim les exportacions de **combustibles**, que corresponen al **carbó vegetal**. Les exportacions de carbó vegetal entre 1865 i 1950 foren d'unes 118895 Tm, és a dir el 3,08% del total. Si convertim els fluxos comercials dels combustibles en unitats energètiques<sup>401</sup>, tenim que les exportacions serien equivalents a uns 84415 Tep. Per altra banda, el contingut energètic dels combustibles importats era aproximadament d'uns 26269 Tep, amb la qual cosa el contingut energètic dels combustibles exportats era 3,21 vegades superior al dels importats. Així doncs, en quant a la qüestió energètica, Eivissa fou exportadora neta de recursos energètics. Uns recursos energètics que eren d'origen orgànic. Entre d'altres coses, a l'Estat espanyol, la Primera Guerra Mundial va suposar una aturada de les importacions de carbó britànic. Això va provocar un augment de les exportacions de carbó vegetal eivissenc. Així, al quinquenni 1915-1919 les exportacions mitjanes foren de 2976 Tm/any, una xifra que quasi duplicava a la del quinquenni anterior. Cirer (1986:94) assenyala que "si els boscos eivissencs eren poc nombrosos a la segona meitat del segle XIX, l'any 1920 devien presentar un aspecte desolador" ja que "la contrapartida d'aquestes vendes [carbó vegetal i carrasca de pi] fou una desforestació extrema, que deixà les illes d'Eivissa i Formentera pràcticament pelades". Cirer (1986) assenyala que la totalitat dels boscos eren de propietat privada i aquí ens hauríem de demanar qui hi havia al darrera dels negocis dels productes del bosc eivissenc. Seria interessant veure el paper que hi jugà la figura d'Abel Matutes Torres –i de la resta de la família– en aquesta qüestió ja que, tal com s'ha apuntat anteriorment, es dedicaren a l'exportació de productes forestals i comptaven amb un molí per moldre la carrasca de pi i una serradora. Molt probablement, els grans beneficiaris de la desforestació pitiüsa foren els cacics locals.

Anteriorment, s'ha exposat com a Eivissa, una activitat minera que va tenir cert auge cap a finals del segle XIX, fou la d'extracció de **plom**. Es pot veure com entre el 1868 i el 1901 les exportacions de plom foren d'unes 10187 Tm. Les exportacions mitjanes anuals entre 1870 i 1890 foren de 405 Tm/any, quantitat que quasi coincideix amb les extraccions mitjanes que exposava Castelló (1962) que eren de 400 Tm/any a la dècada de 1880 i de 350 Tm/any a la de 1890. Les dificultats tècniques feren que finalment els capitals abandonessin la mineria del plom a Eivissa. En aquest cas com en el de les salines, les extraccions i fluxos comercials del plom

<sup>401</sup> Contingut energètic: 0,71 Tep/Tm pel carbó vegetal; 0,6 Tep/Tm pels carbons minerals; i 0,96 pels derivats del petroli (Puig i Corominas, 1990; Smil, 2001).

anirien a beneficiar als capitals catalans i mallorquins involucrats en la propietat de les mines, així com de les elits locals que hi concursaven.

Les exportacions de productes **agro-ramaders i alimentaris** sumen unes 234746 Tm entre 1857 i 1950. La major part d'aquestes corresponen a les exportacions d'ametlles i garroves. Del total dels productes agroalimentaris exportats entre 1857 i 1941, el 58,49% corresponien a garroves i el 27,2% a ametlles. Entre el 1942 i el 1950 no apareixen les partides de garroves i ametlles, però en canvi hi ha els subgrups de farratges i llavors i el de fruits frescs i secs. El primer d'ells sumava unes 18194 Tm i el segon unes 10815 Tm. Unes quantitats que molt presumiblement correspondrien majoritàriament a ametlles i garroves. El primer exportador d'ametlles fou Edmond Wallis, cap a la dècada de 1830, i les exportava a Marsella i Nord-Amèrica (Cirer, 1986). Els Wallis foren els primers en tenir un vaixell de vapor a Eivissa, el Niny. Cap a finals de segle XIX, a partir dels escrits de l'Arxiduc, es sap que de la producció d'ametlles era d'un 1,8 mil Tm anuals, un 50% de les quals s'exportaven. Cap a finals de segle XIX l'ametller es va expandir de manera rapidíssima, molt probablement per mor dels guanys crematístics que prometia l'exportació dels seus fruits, encara que fos a costa de sacrificar la producció agroalimentària pel propi consum. Així mateix, seria interessant veure el paper que pogueren jugar les elits locals i mallorquines en l'expansió d'aquest conreu que tan sols era viable en sòls de bona qualitat i en propietats d'extensió superior a la del petit pagès dedicat a una agricultura d'autoconsum. Fins a finals del segle XIX, les exportacions mitjanes d'ametlles foren de mitjana d'un 381 Tm/any, però just abans de la Gran Guerra, aquestes eren de 922 Tm/any en el quinquenni 1910-1914. Durant la guerra davallaren lleugerament, 792 Tm/any entre 1915-1919. Després de la Guerra, les exportacions se recuperaren i en el primer quinquenni dels anys 1930 arribà a una mitjana de 1275 Tm/any.

Les exportacions mitjanes de garroves entre el 1857 i el 1900, amb una mitjana de 1298 Tm/any, 3,4 vegades superiors a les de les d'ametlles. A principis del segle XX, les sortides augmentaren fins assolir una mitjana anual de 2338 Tm/any entre 1905 i 1909. Durant la Primera Guerra Mundial davallaren una mica, situant-se en torn a una mitjana de 1810 Tm/any entre el 1914 i el 1918. Entre finals dels anys 1920 i la primera meitat dels anys 1930, les sortides de garroves cauen per davall d'una mitjana anual de 723 Tm. Entre els motius que Cirer (2004) assenyala, es troba la seva utilització com a matèria primera per a la fabricació d'alcohol amb la inauguració de "sa fàbrica de s'alcohol" (Cirer 2009a:125), però també el seus múltiples usos que van des de l'alimentació animal a la humana. La fàbrica d'alcohol fou construïda per Industrias Agrícolas de Mallorca, és a dir per capital forà, i aprofitava la garrova per obtenir alcohol i el subproducte del procés era venut com a farina de pinso. La versatilitat del garrover "matisava la temptació, sempre present, de dedicar la totalitat de les terres al conreu que ofereix millors rendiments monetaris, en aquest cas l'ametller" (Cirer 2004:80).

Altres sortides a considerar foren les de conserves que estarien molt lligades en un primer moment a la figura de Críspul Gotarredona qui obrí una fàbrica de conserves al 1898 i que tancaria aproximadament al 1909, any en que desapareixen les exportacions de conserves (Cirer, 1986). A finals dels anys 1920 es tornaren a enregistrar sortides de conserves que desapareixerien a principis dels 1940. Les sortides d'animals vius amb unes 6377 Tm entre el 1857 i el 1950 correspon a les vendes de xots i porcs. Aquestes sortides s'incrementaren de manera molt destacable cap a finals dels anys 1920, quan es passa de 53 Tm/any entre el 1920 i 1924 a 258 Tm/any al període 1925-1930. S'abandonà la cria del porc negre, un per família, per començar a criar porcs blancs i aquests ja no eren alimentats amb les restes del menjar, sinó que s'alimentaven amb els pinsos que s'importaven. El porc deixava de ser una peça clau en el funcionament agroecosistèmic de les unitats de producció pageses, per convertir-se en una important mercaderia, a mesura que la societat s'anava monetaritzant. Es passa d'un 500 exportacions de mil mènes i 500 porcs al 1927 a unes 3754 mènes i 4331 porcs al 1930 (Cirer, 2004). Segons Cirer (2009a) la caiguda del preu del porc durant la Segona República i les posteriors guerres, varen suposar que les exportacions de porc caiguessin notablement. Aquestes no es recuperaren fins ben entrat els anys 1950.

Les exportacions de peix varen experimentar un augment important cap a finals dels anys 1920 amb la introducció dels motors d'explosió a les barques de bou, la consolidació dels viatges regulars amb la península que permetia una certa regularitat en les exportacions i amb

noves instal·lacions de conservació del peix<sup>402</sup>. El 1930 sortien unes 251 Tm de peix del port d'Eivissa i al 1933 hi havia 69 vaixells amb motor –69 patrons, 69 mecànics i 276 mariners– i 545 vaixells a vela –296 patrons i 814 mariners–. En total, unes 1600 persones se dedicaven a la pesca, la major part d'elles a Vila (Cirer, 2004; Massutí, 1961). Cap el 1933 les exportacions de peix varen caure de manera important, i entre les causes s'apunta l'augment del preu del petroli que afectà al preu del peix eivissenc, en un context de turbulències i crisi socioeconòmica global en que s'encadena a la crisi de la Gran Depressió la de la Guerra Civil i Segona Guerra Mundial. A partir de 1941 les partides de peix i molts d'altres productes agroalimentaris quedarien inclosos dins del subgrup "altres productes alimentaris". Entre els "altres productes alimentaris", hom pot destacar els ous que entre el 1880 i el 1941 sumaren 2995 Tm. Cirer (1998:39) ens diu que a finals de segle XIX "la carn era un producte escassíssim i d'ous no en menjaven [els pagesos] mai, els venien". Les sortides mitjanes anuals d'ous es situaren en torn a 50 Tm, però malgrat el seu escàs pes en termes físics, aquestes sortides tenien una certa rellevància monetària (Cirer, 2009a).

Finalment, els **productes manufacturats** sumaren unes 5520 Tm, el que representa un 0,14% de les exportacions, entre el 1857 i el 1950. Aquestes corresponen, quasi exclusivament, als teixits de cotó. Malgrat s'hagi documentat l'existència de cotó a Eivissa, que es remunta a la Reial Disposició de 1789, la seva producció cap a mitjans de segle XIX era molt escassa (Gil-Sánchez et al., 2002). El cap polític de la província, Joaquin Maximiliano Gibert al 1845 comentà que hi havia un empresari català que tenia la intenció d'instal·lar una fàbrica de filats i teixits de cotó (Cirer, 1986). Cap a finals de segle XIX sembla que un empresari procedent de la península va veure la possibilitat d'explotar a les dones dels pescadors i mariners que vivien a la zona de la Marina d'Eivissa, en una zona que junt amb la de sa Penya s'hi amuntegaven 2/3 parts de la població de la ciutat<sup>403</sup>. Aquest empresari-comerçant va dur màquines de cosir mitjons que utilitzarien les dones de sa Marina i molt probablement, aquell mateix empresari els hi oferiria les matèries primeres necessàries (Cirer, 1998). És molt probable que l'introduïdor de la "modernitat industrial" fos el català Pere Ventosa qui era el principal receptor dels mitjons elaborats per les dones eivissenques cap el 1876 (Cirer, 2004). Entre 1857 i 1875 s'exportaren unes 5,5 Tm de mitjana anual, mentre que entre el 1876 i el 1900 aquestes augmentaren i es situen en 45,4 Tm/any de mitjana. A l'any 1924 hi havia a Eivissa 4 empreses tèxtils i al 1925 obria les portes la fàbrica de Can Ventosa, també es comptabilitzaven el 1924 dos tallers de brodats. Can Ventosa i els tallers de brodats pertanyien a capitals de fora de l'illa. El 1936 el barceloní Andreu Llambias inaugurava una sucursal a Eivissa del seu negoci de brodats i també hi va haver alguns capitals locals que invertiren en el negoci dels brodats (p.ex. Antoni Torres de Ca na Maca i en Buté) (Cirer 2004:98). En quant a les partides de productes fabricats corresponents als teixits de cotó sembla que no quedaren prou reflectits a les estadístiques de cabotatge ja que després de l'obertura de Can Ventosa, cauen les exportacions de teixits de cotó. Cirer (2004:99) exposa que és possible que les sortides de teixits de cotó (i també d'alcohol) no s'enregistrassin en les estadístiques del comerç de cabotatge del Port d'Eivissa, i que en canvi és molt probable que s'enviassin al Port de Palma on quedarien comptabilitzades. Finalment, dins la partida d'altres mercaderies tenim la partida de resta de mercaderies amb unes 70001 Tm entre el 1857 i el 1950, el que representa l'1,82% del total.

<sup>402</sup> El 1932 s'inaugurà una nova fàbrica de gel i el vapor Amandita que realitzava dos viatges setmanals a Barcelona per dur-hi peix (Cirer, 2004:94).

<sup>403</sup> La forma de pagament era un tant curiosa i així ho deixà palès el registrador de la propietat Víctor Navarro en el seu llibre *Costumbres de las Pithiusas* de la darrera dècada del segle XIX on explica que: "Varen veure les al·lotes el cel obert, perquè aviat s'ensinistraren, i no els hi era massa penós fer fins a tres dotzenes en una jornada; però, com diu el refrany, en pagar fou el plorar. Perquè això d'obtenir a cinquanta cèntims el gènere que en el continent se pagava a pesseta, no era més que un element de la combinació. Aquesta se completà fent cobrar a les calceteres, no en diners, sinó en gèneres de la tenda que tenia establerta el patró: i no en els articles que elles necessitassin o triassin, sinó en els que al comerciant més li convenia treure's de sobre; i per descomptat, no a preu de factura, sinó al de la tenda, i sense regateig" (Navarro a Cirer 1998:61).

<b>Taula 118. Evolució de les sortides de mercaderies a Eivissa, 1857-1950 (Tm) (Font: elaboració pròpia a partir de Cirer, 2009a).</b>							
		1857-1875	1876-1900	1901-1925	1926-1950	Total	
Energètics	Carbó vegetal	24.983	19.141	45.818	28.953	118.895	
Metal·lúrgic	Mineral de plom	4.135	5.967	309	0	10.411	
Sal comú	Sal	94.481	620.050	1.579.019	1.006.362	3.299.911	
Agro-ramader i alimentari	Cereals i la seva farina	0	0	0	6	6	
	Conserves	0	144	1.239	1.333	2.716	
	Fruïtes, hortalisses i llegums	6.057	11.407	21.813	29.321	68.598	
	Peix	0	0	1.192	3.543	4.735	
	Pinsos i farratges	24.023	36.472	44.008	40.902	145.405	
	Vins, begudes, alcohols i derivats	0	49	23	433	505	
	Bestiar	183	411	1.597	4.186	6.377	
	Altres productes alimentaris	0	408	1.416	4.580	6.404	
	<b>Total</b>		<b>30.263</b>	<b>48.892</b>	<b>71.288</b>	<b>84.304</b>	<b>234.746</b>
Altres mercaderies	Matèries primeres	Altres productes forestals	0	0	0	12.440	12.440
		Carrasca de pi	8.663	7.782	21.858	9.496	47.800
		Fusta	5.423	3.731	16.553	31.107	56.814
		Subtotal	14.086	11.513	38.411	53.043	117.053
	Productes manufacturats	Articles fabricats	0	0	0	2.088	2.088
		Teixits de cotó	105	1.135	1.685	506	3.432
		Subtotal	105	1.135	1.685	2.594	5.520
	Resta mercaderies	Resta de mercaderies	16.487	24.524	12.422		54.433
	<b>Total</b>		<b>30.678</b>	<b>37.172</b>	<b>52.518</b>	<b>55.638</b>	<b>176.006</b>
	<b>Total</b>		<b>184.540</b>	<b>731.221</b>	<b>1.748.952</b>	<b>1.175.257</b>	<b>3.839.970</b>

Una vegada analitzada l'evolució del comerç a través del Port d'Eivissa en termes físics, s'intentarà analitzar-ho des de la dimensió monetària<sup>404</sup>. El cas eivissenc resulta ser una altra excepció en quant al comportament comercial de les Illes Balears entre la segona meitat del segle XIX i la segona dècada del XX. En primer lloc, es pot apreciar que entre el 1860 i el 1924, el valor monetari de les importacions amb 122,54 milions de pessetes corrents (118,74 milions de pessetes de 1913), resultava ser un 25,16% inferior al de les exportacions. En canvi, en el cas de Mallorca, entre el 1860 i el 1920, el valor monetari de les importacions era un 20,8% superior al de les exportacions; i a Menorca, entre el 1860 i el 1920, el valor monetari de les importacions era un 1,6% superior al de les exportacions. En segon lloc, si hom observa el valor unitari de les mercaderies importades a Eivissa (552 ptes constants 1913/Tm) s'adonarà que aquest era 8,6 vegades superior al valor unitari de les mercaderies exportades (67 ptes constants 1913/Tm). Aquest fet també marca un punt de diferenciació respecte de les altres illes on el valor unitari de les mercaderies importades era un 25,56% inferior al de les exportades a Mallorca i un 47,97% inferior al de les exportades al cas de Menorca.

Així doncs, mentre Mallorca i Menorca s'especialitzaren en l'exportació de productes manufacturats i agroalimentaris de major valor monetari i importació de matèries primeres i energia; Eivissa exportava matèries primeres, productes agroalimentaris i combustibles orgànics, i per contra importava mercaderies de major valor crematístic. En aquest punt, podem assenyalar que front a les consideracions que contempen a l'economia de les tres illes en base a un model d'orientació exportadora, cal dir que la més genuïnament exportadora és Eivissa que funciona com una colònia d'exportació, de la que extreuen renda importants capitals mallorquins i catalans, però també eivissencs; mentre que Menorca i Mallorca ja eren

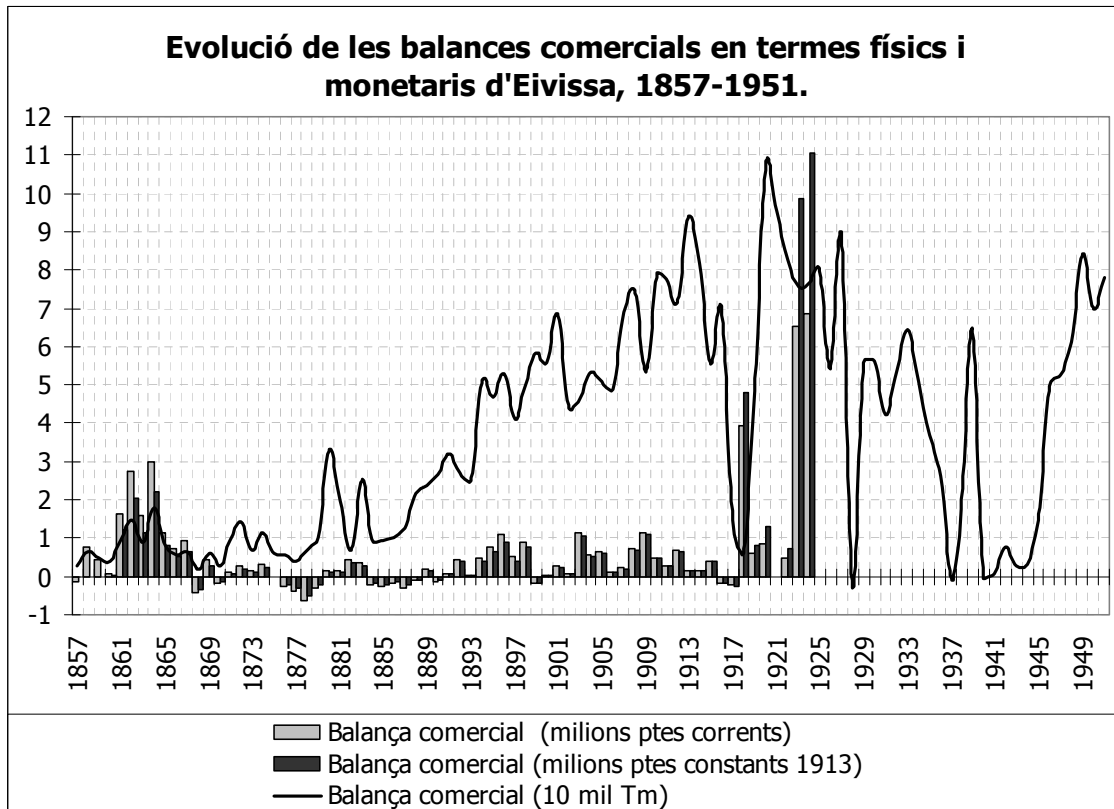
<sup>404</sup> Cal advertir que les valoracions monetàries de les mercaderies entrades i sortides del Port d'Eivissa es deixaren d'enregistrar el 1924 (Cirer, 2009a).



economies amb una forta orientació importadora, tot ocupant posicions més jerarquitzades dins la divisió territorial del sistema-món capitalista.

Pel cas de les illes de l'arxipèlag ens serviria l'apreciació que José Manuel Naredo (2006:196-197) segons el qual "els països rics o "desenvolupats" se mostren de fet cada vegada més deficitaris en termes físics, essent l'evolució d'aquest dèficit un bon indicador de la posició dels països en la senda del "desenvolupament" seguida a la segona meitat del segle XX (a la vegada que l'excedent físic en el comerç exterior d'un país denota, paradoxalment, la seva pobresa o "subdesenvolupament")". En aquest cas, Eivissa es podria dir que es trobava a la part baixa de la "corba del notari". Encara que, paradoxalment, la intensa extracció de recursos permetia que la balança comercial de mercaderies en termes crematístics fos positiva. Mentrestant, la majoria de la població vivia en condicions de forta precarietat, sense participar del botí que els comptes comercials amollen. El gràfic 33 explicita la "sorpresa eivissenca", a partir de les dades disponibles, es pot veure com al llarg dels anys analitzats l'illa és excedentària en termes físics amb uns 3,47 milions de Tm entre el 1857 i el 1951; mentre que en termes monetaris també és positiva amb 41,19 milions de pessetes corrents (46,21 milions de pessetes constants de 1913) entre el 1860 i el 1924.

Gràfic 33. (Elaboració pròpia a partir de Cirer, 2009a).



	1860-1975	1976-1900	1901-1924	Total
Balança comercial (Tm)	133.642	665.375	1.544.982	2.343.998,87
Balança comercial (milions ptes corrents)	12,48	2,78	25,93	41,19
Balança comercial (milions ptes constants 1913)	9,13	2,23	34,85	46,21

\* El càlcul en pessetes constants de 1913 s'ha estimat a partir dels càlculs sobre l'IPC per Mallorca realitzats per Molina (2003).

A la taula 120 es pot veure com les importacions al Port d'Eivissa entre 1860 i 1924 sumaren unes 214983 Tm que estaven valorades en uns 122 milions de pessetes corrents (118 milions de pessetes constants 1913), amb la qual cosa la valoració unitària mitjana per tona importada era d'un es 570 ptes corrents/Tm (o 552 ptes constants 1913/Tm). Les principals

mercaderies en quant a valoració unitària eren les sabates, els teixits de cotó i el tabac. El principal grup de mercaderies importades, en termes monetaris, correspon als productes agro-ramaders i alimentaris que sumaven uns 61,5 milions de pessetes corrents (60,3 milions de pessetes constants 1913). El valor unitari per tona importada dels productes agro-ramaders i alimentaris se situaria en torn a 458 pessetes corrents/Tm (449 pessetes constants 1913/Tm), un 19,68% per davall del valor mitjà de les importacions. La mercaderia que presenten el valor unitari més elevat és el tabac amb unes 8840 pessetes corrents/Tm (8045 pessetes constants 1913/Tm), motiu pel qual fou el producte estrella del contraban que transportava el tabac procedent del Nord d'Àfrica (Ferrer, 2008a). El grup heterogeni englobat dins la categoria de resta de mercaderies presentava unes valoracions mitjanes de 1227 ptes corrents/Tm (1171 ptes constants 1913/Tm). Cal destacar el fet que dins d'aquest grup, les importacions de teixits presentaven una valoració mitjana de 6402 ptes corrents/Tm (6167 ptes constants 1913/Tm) i el filats de cotó presenten un valor unitari de 4858 pessetes corrents/Tm (4826 pessetes constants 1913/Tm); mentre que les sortides dels teixits de cotó, després d'haver passat per les mans de les cosidores eivissenques, quasi dupliquen el seu valor que es situa en torn a 9678 pessetes corrents/Tm (9344 pessetes constants 1913/Tm). Els astuts empresaris del tèxtil aconseguien així escalar personalment per la "corba del notari" gràcies a que es pagava la mà d'obra un 50% per davall del salari que se pagaria a les mateixes dones a l'altre costat de la Mediterrània, en terres peninsulars, al temps que desactiva el conflicte sociolaboral que trobaven altres regions (Torres, 1999; Cirer, 2004).

Productes	Concepte	1860-1875	1876-1900	1901-1924	Total
<b>Energètics</b>	Pes (Tm)	1.480	7.092	7.468	16.040
	Valor (milers ptes corrents)	156	674	563	1.392
	Valor (milers ptes constants 1913)	114	547	583	1.244
	Valor unitari (ptes corrents/Tm)	105	95	75	87
	Valor unitari (ptes constants 1913/Tm)	77	77	78	78
<b>Metal·lúrgics i siderúrgics</b>	Pes (Tm)	222	818	2.818	3.858
	Valor (milers ptes corrents)	154	411	1.653	2.218
	Valor (milers ptes constants 1913)	112	330	1.756	2.198
	Valor unitari (ptes corrents/Tm)	692	503	587	575
	Valor unitari (ptes constants 1913/Tm)	502	403	623	570
<b>Materials de construcció</b>	Pes (Tm)	1.520	2.591	2.765	6.876
	Valor (milers ptes corrents)	167	457	773	1.397
	Valor (milers ptes constants 1913)	121	370	792	1.282
	Valor unitari (ptes corrents/Tm)	110	176	279	203
	Valor unitari (ptes constants 1913/Tm)	79	143	286	186
<b>Adobs</b>	Pes (Tm)	0	110,079	8925,782	9.036
	Valor (milers ptes corrents)	0	17	1.070	1.087
	Valor (milers ptes constants 1913)	0	14	1.316	1.330
	Valor unitari (ptes corrents/Tm)	0	150	120	120
	Valor unitari (ptes constants 1913/Tm)	0	125	147	147
<b>Agro-ramaders i alimentaris</b>	Pes (Tm)	19.286	41.290	73.860	134.437
	Valor (milers ptes corrents)	9.974	17.519	34.047	61.540
	Valor (milers ptes constants 1913)	7.243	14.210	38.863	60.316
	Valor unitari (ptes corrents/Tm)	517	424	461	458
	Valor unitari (ptes constants 1913/Tm)	376	344	526	449
<b>Resta de</b>	Pes (Tm)	9.771	13.939	21.026	44.736

<b>mercaderies</b>	Valor (milers ptes corrents)	5.773	15.313	33.818	54.904
	Valor (milers ptes constants 1913)	4.188	12.377	35.807	52.372
	Valor unitari (ptes corrents/Tm)	591	1.099	1.608	1.227
	Valor unitari (ptes constants 1913/Tm)	429	888	1.703	1.171
<b>Total</b>	Pes (Tm)	32.279	65.840	116.864	214.983
	Valor (milers ptes corrents)	16.224	34.390	71.924	122.538
	Valor (milers ptes constants 1913)	11.777	27.848	79.117	118.742
	Valor unitari (ptes corrents/Tm)	503	522	615	570
	Valor unitari (ptes constants 1913/Tm)	365	423	677	552

\* El càlcul en pessetes constants de 1913 s'ha estimat a partir dels càlculs sobre l'IPC per Mallorca realitzats per Molina (2003).

En quant a les exportacions, entre el 1860 i el 1924 cal dir que foren de 2,44 milions de Tm que reberen una contrapartida monetària de 163,72 milions de pessetes corrents (164,95 milions de pessetes constants de 1913), la qual cosa implicaria una valoració unitària d'unes 67 ptes corrents/Tm (67 ptes constants 1913/Tm). Els productes amb les valoracions monetàries per tona exportada foren els teixits de cotó, el peix fresc, els licors, el bestiar i els ous. La principal partida en termes monetaris correspon a les sortides de sal amb un total de 57,4 milions de pessetes corrents (61,7 milions de pessetes constants 1913). La sal era al mateix la principal mercaderia exportada en quant a tonatge, i el seu valor unitari fou de 26 ptes corrents/Tm (28 ptes constants 1913/Tm). El conjunt de productes agrupats en la categoria de resta de mercaderies, amb un total de 50,52 milions de pessetes corrents (47,68 milions de pessetes constants 1913) foren els que rebien la valoració monetària per tonatge superior. Així tenim que les exportacions d'aquests estaven valorades amb una mitjana de 579 ptes corrents/Tm (547 ptes constants 1913/Tm). Entre els productes manufacturats exportats podem assenyalar els teixits de cotó que estaven valorades en uns 28,03 milions de pessetes corrents (27,09 milions de pessetes constants 1913) i aquestes eren les que rebien la valoració unitària major de totes les mercaderies exportades. Les exportacions de productes agro-raramaders són les terceres en ordre d'importància en termes monetaris. Les 145 mil Tm exportades estaven valorades en uns 47 milions de pessetes corrents (46,9 milions de pessetes constants de 1913), la qual cosa implica una valoració unitària de 324 ptes corrents/Tm (323 ptes constants 1913/Tm). Entre les exportacions de productes alimentaris podem destacar les d'ametlles valorades en uns 27,46 milions de pessetes corrents (26,52 milions de pessetes constants 1913/Tm) i en aquest cas, el valor unitari supera en escreix el valor unitari mitjà de les mercaderies exportades, ja que es situa en torn a 748 ptes corrents/Tm (723 ptes constants 1913/Tm). En definitiva, de la taula 121 es pot veure com el valor unitari de les exportacions presenta uns patrons diferenciats: els productes fabricats, ubicats dins la categoria de resta de mercaderies, i la major part dels productes agroalimentaris se venen a un valor unitari mitjà molt superior a la mitjana; mentre que les matèries primeres –forestals, minerals metàl·liques i la sal– i les garroves se venen a un valor unitari mig inferior o lleugerament superior a la mitjana. En qualsevol cas, els darrers predominen en els comptes físics, és a dir aquells que reflecteixen les empremtes de l'espècie humana sobre el territori.

<b>Taula 121. Valor monetari de les sortides de mercaderies a Eivissa, 1860-1924 (Font: elaboració pròpia a partir de Cirer, 2009a; Molina, 2003)*</b>					
<b>Productes</b>	<b>Concepte</b>	<b>1860-1875</b>	<b>1876-1900</b>	<b>1901-1924</b>	<b>Total</b>
<b>Energètics</b>	Pes (Tm)	22.301	19.141	43.751	85.193
	Valor (milers ptes corrents)	1.692	1.349	4.019	7.060
	Valor (milers ptes constants 1913)	1.227	1.082	5.011	7.321
	Valor unitari (ptes corrents/Tm)	76	70	92	83
	Valor unitari (ptes constants 1913/Tm)	55	57	115	86
<b>Metal·lúrgics</b>	Pes (Tm)	4.135	5.967	309	10.411

	Valor (milers ptes corrents)	572	1.055	69	1.696
	Valor (milers ptes constants 1913)	410	856	63	1.329
	Valor unitari (ptes corrents/Tm)	138	177	222	163
	Valor unitari (ptes constants 1913/Tm)	99	143	203	128
<b>Sal</b>	Pes (Tm)	88.557	620.050	1.498.176	2.206.782
	Valor (milers ptes corrents)	16.569	8.838	32.010	57.417
	Valor (milers ptes constants 1913)	12.087	7.173	42.440	61.700
	Valor unitari (ptes corrents/Tm)	187	14	21	26
	Valor unitari (ptes constants 1913/Tm)	136	12	28	28
<b>Agro-ramaders i alimentaris</b>	Pes (Tm)	28.014	48.892	68.179	145.084
	Valor (milers ptes corrents)	5.298	12.746	28.993	47.036
	Valor (milers ptes constants 1913)	3.864	10.294	32.760	46.918
	Valor unitari (ptes corrents/Tm)	189	261	425	324
	Valor unitari (ptes constants 1913/Tm)	138	211	481	323
<b>Resta de mercaderies</b>	Pes (Tm)	18.365	30.177	38.663	87.205
	Valor (milers ptes corrents)	4.574	13.177	32.767	50.518
	Valor (milers ptes constants 1913)	3.319	10.676	33.689	47.684
	Valor unitari (ptes corrents/Tm)	249	437	847	579
	Valor unitari (ptes constants 1913/Tm)	181	354	871	547
<b>Total</b>	Pes (Tm)	143.007	694.049	1.610.416	2.447.471
	Valor (milers ptes corrents)	28.704	37.165	97.858	163.727
	Valor (milers ptes constants 1913)	20.906	30.081	113.963	164.950
	Valor unitari (ptes corrents/Tm)	201	54	61	67
	Valor unitari (ptes constants 1913/Tm)	146	43	71	67

\* El càlcul en pessetes constants de 1913 s'ha estimat a partir dels càlculs sobre l'IPC per Mallorca realitzats per Molina (2003).

### 10.5.6. Operació turisme: Balears de balneari europeu a potència turística globalitzadora.

Joan Amer (2002) ha exposat com el turisme ha estat presentat en la societat balear com a un talismà quasi intocable. Les elits s'han encarregat d'elaborar un discurs que, recolzat pels *mass media* i altres creadors d'opinió, ha cristal·litzat en una interpretació acrítica segons la qual el turisme ha estat la via d'inserció de les illes al capitalisme. I més encara, lligat a aquesta interpretació, se dona a entendre que la societat de les illes havia mal viscut fins aleshores en una mena de "nit històrica"<sup>405</sup>. El fil de continuïtat entre els primers pobladors,

<sup>405</sup> En contrast amb la mitologia d'una societat precapitalista i purament agrària, tenim que l'alta societat mallorquina, just abans del Sexenni Democràtic (1868-1874) ja va poder dedicar-se a les "extravagàncies" de l'oci. El cònsol britànic, Charles T. Bidwell (1997 [1876]:107) ens parla de l'existència, en els moments en que escriu el llibre, d'un casino –com a centre social i no sala de joc– "on s'hi admeten estrangers amb recomanació, que està ben proveït de diaris, i on es poden trobar el Times, l'Illustrated London News, diaris francesos i també espanyols". El primer casino de Palma, Casino Palmesano, es va fundar el 1840 i es trobava a la cantonada entre el carrer de Sant Felio i el de Montenegro; en el mateix carrer de Sant Felio es va fundar al cap de pocs mesos la Asociación Patriótica Balear i el seu president, Felip Puig d'Orfila, proposà canviar el seu nom pel de Casino Balear. En aquells anys es fundà el Liceo Mallorquí que guanyà més importància que el més exigent Casino Palmesano. Les elits agrupades en aquelles entitats –el Liceu i el Casino

entre el segon i tercer mil·lenni aC., i el dia anterior al tret de sortida del turisme de masses, estaria marcat per la decadència social. Així doncs, el projecte turistitzador forjat, principalment, durant els repressius anys de la dictadura franquista es presenta com a la taula de salvament. Una taula que no pot ser objecte d'anàlisi crítica. Aquesta interpretació, encara que majoritària, ha rebut contraargumentacions de pes com per exemple el treball de Joan Buades (2004) o Joan Amer (2006). Per altra banda, tal com han exposat diversos autors, encapçalats per Carles Manera, el capitalisme havia entrat a les Balears abans que la revolució turística del franquisme tocàs a les portes de la societat balear. En els apartats anteriors d'aquest capítol s'ha intentat donar comptes d'això.

#### *10.5.6.1. Turisme abans del boom. De com els turistes no cauen del cel.*

Les economies insulars al tombant del segle XIX estaven plenament inserides dins dels circuits de capitals internacionals (Manera, 2001; Cirer, 2004; Casasnovas, 2006). No obstant això, la supervivència del projecte econòmic es sustentava en bona mesura en les colònies d'ultramar i la seva pèrdua suposà un important revés per a les elits i, de retruc, per les classes populars. De totes maneres, Barceló (1961) ja ens apuntava com les classes dominants es preparaven des del darrer quart de segle del XIX per assumir la pèrdua d'aquelles colònies, la qual cosa venia representada, entre d'altres, per l'explosió de noves societats en la qual es dipositen importants capitals. És dins d'aquest context en que es pot entendre la definició d'un nou projecte de classe adreçat a l'obtenció de capitals per tal de permetre, entre d'altres coses, equilibrar una balança comercial deficitària tant en termes físics com monetaris. I el turisme es presentava ja com un bon candidat per a la consecució d'aquell paper. Un aspecte a destacar és el fet que entre els primers ideòlegs del turisme, s'hi trobaran personatges molt relacionats amb les activitats comercials i navilieres i amb els òrgans d'expressió i representació de la burgesia. Així doncs, el turisme abans del boom fa referència al desplegament del negoci turístic que es produeix anteriorment a l'explosió turística fordista (Buades, 2004).

#### *a) La configuració d'un clima empresarial proturístic i la construcció dels primers hotels.*

Les illes Balears havien estat visitades per conegudes personalitats i donant-se a conèixer pels països centrals i entre les classes privilegiades espanyoles. Tanmateix també eren visitades pels vaixells de càrrega procedents de nombrosos indrets del món, especialment d'Anglaterra i França, i a la mateixa vegada, els navegants i comerciants de les illes coneixien altres ports i realitats. Els inicis del turisme a la Costa Brava francesa foren coneguts a Mallorca tot just als seus inicis (Cirer, 2009b). I a més, les relacions financeres dels capitals de les illes s'estenien fins al cor de les finances internacionals, Londres, i els capitals internacionals que penetraven a l'Estat espanyol, tampoc deixaven de banda les illes. Durant la segona meitat del segle XIX, autors estrangers publicaren diversos treballs que versaven sobre les Balears i que han estat entesos com la finestra que s'obria a les elits viatgeres europees (Barceló, 2000; Barceló i Frontera, 2000; Cirer, 2009b; Seguí, 1992). Entre aquests treballs, Barceló i Frontera (2000) destaquen l'obra de George Sand, *Un Hivern a Mallorca*, que es publicà a París per primera vegada el 1841. Segons aquests autors, l'obra de la companya de Chopin degué tenir més efecte que l'erudita obra de l'Arxiduc Lluís Salvador Habsburg-Lorena. Cap a finals del segle XIX es publiquen el que Barceló i Frontera (2000) diuen que poden ser considerades com els precedents de les guies turístiques: *Guía de forasteros en las Islas Baleares* (edicions de 1897, 1898 i 1904); *Guía de forasteros de Menorca* (1864); la *Pocket Guide of Malorca* (1897); etc. Encara que abans, Joan Carles Cirer (2009b) ja ens parla d'altres guies com la d'Antoni Furió *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares* (1840), *Le cicerone français à Palma de Majorque* (1845) de Jaume Cabanellas, *Manual del viajero de Palma de Mallorca* (1849) de Ramon Medel.

---

Balear s'ajunten el 1851– aconseguiren fer-se amb els terrenys resultants de l'enderrocament del convent de Sant Domingo on aixecaren l'edifici del Círculo Mallorquí, emblema del poder i dels seus canvis, cap a mitjans segle XIX. Aquest edifici acull des del 1982 el Parlament de les Illes Balears (Bestard, 3/05/2009) (per una història del Círculo Mallorquí veure Sanmartín, 1951). Com a curiositat respecte del Círculo i alhora representatiu del poder que aquest allotjava, està el fet que es negàs l'entrada com a soci a Joan March. Aquest, com a resposta a la negativa feu construir el seu palau just al costat i més alt, per tal de deixar petit al Círculo i els seus socis.

Un dels principals ideòlegs a favor del turisme fou Miquel dels Sants Oliver (1864-1920). El 1890, Miquel dels Sants Oliver entrava a treballar al diari La Almudaina, dirigit pel seu pare, Josep Lluís Oliver. Al darrera d'aquest diari s'hi troba al figura d'Enric Alzamora Gomà qui fundà La Almudaina, El Correo de Mallorca i La Última Hora (Dolç, 1989; Buades, 2004). Els Alzamora s'havien internacionalitzat i a finals del segle XIX eren unes de les famílies més poderoses de Mallorca. Els seus tentacles comercials, sorgits de l'especulació i comercialització de productes agroalimentaris, s'expandiren cap als negocis financers i turístics (López-Bonet i Díaz-García, 1985; Buades, 2004). El 1891, Oliver va escriure una sèrie d'articles sota el títol "Desde la terraza (Páginas veraniegas)"<sup>406</sup> en els que apuntava les potencialitats turístiques de l'illa i se lamentava del desinterès vers el que semblava ser, per alguns, un prometedor "yaciment" de riquesa (Buades, 2004; Cirer, 2009b). En definitiva, Oliver assenyalava les meravelles de l'illa, però destacava que hi mancava un establiment de luxe i establia com a requisit prioritari la potenciació de les comunicacions marítimes. El cap d'Oliver, Enric Alzamora junt amb d'altres membres de les oligarquies locals, també insistiren en la qüestió de la potenciació del transport marítim.

Pel que fa als establiments d'allotjament, sembla que hi havia unes clares mancances en quant a la seva quantitat però, sobretot, en quant a la seva qualitat. Encara que, tal com veurem a continuació, hi ha havia nombrosos habitatges buits, normalment els viatgers s'allotjaven en fondes, hostals o cases particulars<sup>407</sup>. El cònsol britànic a les Balears entre el 1869 i el 1875, Charles T. Bidwell, ens deixa un relat interessant respecte de l'habitació pels estrangers (i nadius, podríem afegir): "en res és més evident aquesta manca d'hospitalitat que en la repugnància que sent la classe més alta de deixar les cases la possessió de les quals monopolitzen. És quasi impossible per a un estranger aconseguir un habitatge decent sense construir-lo o comprar-lo, encara que hi hagi tancades moltes cases sense ocupar. Llogar es considera que rebaixa la dignitat mallorquina [...] Difícilment es podria fer una proposta més ofensiva a un gran mallorquí que demanar-li, per arrendar, una de les seves cases desocupades a ciutat o a fora vila. Tampoc no hi ha cap posada decent a la capital, encara que les brutes fondes estan sempre plenes de visitants" (Bidwell 1997 [1876]:105-106) i continua dient que "no hi ha res millor que fondes de tercera categoria, o cases d'hostes, a l'estil espanyol – hostals, o pensions, on només es troba allò més indispensable, sense cap tipus de luxe, i a penes cap comoditat; de forma que en aquest sentit l'illa no ofereix cap al·licient als estrangers que hi vagin, sigui només per visitar-lo o be per romandre-hi més temps. Nosaltres sovint hem pensat que un hotel decent suposaria un fort atractiu i una gran comoditat per als estrangers, al mateix temps que seria un negoci rendible. Amb vaixells que arribassin de Marsella en dos dies, i amb un bon hotel per acomodar els passatgers, fins i tot els viatgers de Cook<sup>408</sup> estarien temptats a visitar les illes Balears".

Un altre intel·lectual, Pere d'Alcantara Penya, publicava aquell mateix any, la *Guía de las Islas Baleares* (1891). Aquesta obra era editada per Josep Tous Ferrer que era el propietari del diari *La Última Hora* i persona que estarà al darrera de moltes de les iniciatives empresarials turístiques de Palma (Cirer, 2009b). Tous entenia el turisme com una via d'acumulació que responia a un ample ventall de segments de negoci, així com d'intervenció pública, per la qual cosa s'havia de dotar dels mecanismes de propaganda necessaris i propiciar un clima favorable al seu negoci.

En un dels articles d'Oliver se podia llegir que "se fa necessari com el pa nostre de cada dia, una irrupció d'*insensats*, de dementes, d'oxigenats, no importa què; però que posin això en

<sup>406</sup> El 1892 se reuniten en el llibre titulat *Cosecha periodística* (Barceló i Frontera, 2000). Aquest llibre ha estat reeditat el 1990 per l'Editorial El Tall.

<sup>407</sup> Molts dels viatgers que passaren per Palma s'allotjaren a la Fonda de Mallorca o Casa Barnils, entre d'ells cal destacar s'Arxiduc Lluís Salvador (Llopis, 16/04/1968), Charles William Wood (Cirer, 2008), Santiago Russiñol (Llopis, 16/04/1968) o Esteve de Bosch (Cirer, 2008). A Palma, els hostals de major categoria a principis del segle XX eren: Fonda El Vapor (carrer Verí) i Fonda Tres Palomas (carrer Paraires). Hi havia també la ja citada Fonda de Mallorca (carrer Conqueridor), la Fonda Oriente (Rambles), Fonda Sóller (Plaça de l'Oli), Fonda Cuatro Naciones i La Universal; Continental; Ses Enramades; etc. A Sóller hi havia la Fonda de la Paz (carrer Isabel II); la Fonda Femenías a Manacor que el 1905 es dirà Hotel Femenías (i una altra que no tenim el nom); la Fonda Grande a Artà; Ca Madò Pilla (Hospederia Miramar) (1876-1915), Can Marió (1867-fins a l'actualitat), Can Reüll (obert el 1890 i el 1917 es diu Hotel Turismo); Hotel La Cartuja (1901-1936); Hotel del Artista (obert a principis de segle XX- 1966) a Valldemossa; Fonda d'Es Coix, El Comercio i Fonda Gavara a Eivissa; Hotel Bustamante (Plaça de la Ravaleta) a Maó i la Fonda Feliciano a Ciutadella; etc (Seguí-Aznar, 2001; Cirer, 2008; Calafat et al., 2009).

<sup>408</sup> Es refereix al gegant dels operadors turístics, Thomas Cook (1808-1892).

moviment, que una vegada en marxa no falti mai l'auxili de la reflexió i la maduresa [...] D'aquesta forma assoliren la seva fortuna Suïssa quan la donà a conèixer Rousseau; Niça des de que és província i Alger des de que és colònia de França; les nostres estacions del Cantàbric des de que han estat *insensates*' (Cirer 2009b:146). La crida d'Oliver fou recollida per un grup que es passaren a dir els "Insensatos" i publicaren a La Almudaina diversos articles amb l'encapçalament que deia "Por Mallorca". Entre els membres d'aquest grup s'hi trobaven, a més de Miquel dels Sants Oliver, Bartomeu Amengual Andreu, Fèlix Escalas Xamení, Pere d'Alcantara Penya i l'ànima del grup, l'empresari Enric Alzamora Gomà (Buades, 2004; Cirer, 2009b). L'objectiu d'aquest grup no dóna lloc a dubtes, crear un clima favorable per a la implantació del negoci turístic a l'illa, i el turisme es publicitava, no tan sols com una via interessant d'acumulació, sinó com una via de millora intel·lectual, cultural, social, etc. És a dir, com una via de "modernització social". Segons Damià Pons (1990:VII) "en aquest primer llibre d'Oliver [Cosecha Periodística] hi trobam una formulació pionera i inequívoca del mallorquinisme polític". Aquesta resultarà de l'aliança dels interessos del capital amb els de les elits que defensaven la cultura catalana, tot representant una certa ruptura dins les pròpies elits del moment<sup>409</sup>.

L'any 1893, l'artista català, Santiago Russiñol visità Mallorca per escriure una sèrie d'articles pel periòdic català La Vanguardia que s'havien de publicar entre el mes d'abril i maig i que llavors es recolliren en l'obra *Des de les Illes* (Cirer, 2009b). La descripció que feu Russiñol en la seva primera visita fou molt crítica i contrasta amb la imatge de l'illa que llavors consagrarà en la seva obra, *La isla de la calma*, tot referint-se a una illa on el temps sembla aturat i els paisatges naturals i rurals són del goig de les persones amb sensibilitat. Cirer (2009b:125) ens comenta com en el segon article expressava la seva desil·lusió en veure Palma, ciutat de la que no hi trobava grans diferències respecte de les altres grans ciutats i de la que diu que hi havia: "cases amb quatre pisos i pico, palaus aixecats amb sàvies regles d'arquitectura, carrers empedrats tersament i mil detalls d'una civilització duta al màxim grau, però que no quadrava amb la idea que d'una illa ens havíem format des de la nostra més tendra infantesa". En la seva primera visita a Mallorca, Russiñol va viatjar, entre d'altres indrets, a Pollença (Cirer, 2009b). Seria plausible pensar que la visita de l'artista català (i llurs articles), servissin d'esperó per la posterior visita d'altres artistes modernistes que viatjarien a Mallorca i s'allotjaren a Pollença (p.ex. Anglada-Camarasa), en uns moments en que Antoni Gaudí realitzava els treballs de la Seu de Mallorca (1903-1914). El pintor, Hermen Anglada-Camarasa fundà l'anomenada Escola de Pollença. Aquesta se constituí amb pintors de fora que acudiren a Pollença, entre dels que destaquen: Roberto Montenegro, López Naguil, Roberto Ramaugé, Tudela, Jacobelef, Tito Cittadini, etc (Vives, 2005). La fama de Pollença va venir de la mà d'aquest grup d'artistes. L'esclat de la Primera Guerra Mundial va fer que Anglada-Camarasa decidís refugiar-se a Pollença, una decisió que seguiran un bon grup d'artistes, entre els que es trobaven Cittadini, Diehl i Bellini. Aquests tres els tornarem a trobar anys més tard en el projecte del conegut Hotel Formentor (Pollença) (Torrens, 1983; Buades, 2004)

Les llavors proturístiques llançades des dels altars dels mitjans de comunicació tardaren uns anys a germinar. Però com apunta Vives (2005:30) tot pareix indicar que "després de la desfeta colonial de l'any 1898, es començà a plantejar la via del desenvolupament turístic com una possible alternativa de prosperitat econòmica i desenvolupament social". Mentrestant, Miquel dels Sants Oliver, es llicenciava en dret a la Universitat de Barcelona el 1892 i entrava de secretari a l'entitat financera Foment Agrícola de Mallorca, participà en la fundació de la Compañía Mallorquina de Electricidad i fou nomenat director del diari La Almudaina. El 1904, "la concessió d'un conjunt de crèdits poc afortunats l'obligaren a abandonar l'entitat financera mallorquina de mala manera i Oliver optà per traslladar-se a Barcelona" (Cirer 2009b:142). Quan parteix a Barcelona deixà la direcció del diari mallorquí. El 1902 trobam a Bartomeu Amengual ocupant la secretaria de la Cambra de Comerç i Navegació de Barcelona, càrrec que ocuparia fins el 1957 (Barceló i Frontera, 2000) i Fèlix Escalas com a vicesecretari a la mateixa organització (Buades, 2004). Amengual el trobarem com a membre fundador de la Societat d'Atracció de Forasters de Barcelona al 1909. Buades (2004:29) escriu que "el tàndem Amengual-Escalas serà una constant a tenir present en la nostra història fins ben entrats els cinquanta". El propi Escalas es va seure al Consell d'Administració del Banc de Crèdit Balear al 1935, després de la profunda crisi del banc, a remolc de la Gran Depressió (Payeras, 1973). Aquí, ens hauríem de demanar quin paper degueren jugar aquests membres dels Insensats en

<sup>409</sup> Per veure una anàlisi de la figura de Miquel dels Sants Oliver veure Damià Pons (1990) i Damià Pons (1998).

el posterior esdevenir turístic de Mallorca i, particularment, sobre quines eren les relacions amb els capitals catalans. Com és que aquests prohoms lloen les bondats del turisme per a Mallorca, però en canvi es queden, viuen i treballen a Barcelona?<sup>410</sup>



Figura 50. Grand Hotel (Palma).

El 1903 serà un any excepcional pel que fa a esdeveniments turístics. Com hem esmentat anteriorment, aquell any, Antoni Maura presidia el govern espanyol i les reclamacions de les elits referents al transport marítim foren satisfetes amb la subvenció de tres viatges setmanals (Palma-Barcelona; Palma-Eivissa-València; Palma-Eivissa-Alacant). El 9 de febrer de 1903 s'inaugurava el Grand Hotel a Palma, obra de l'arquitecte modernista català Lluís Domènech i Montaner. Aquí, ens interessa assenyalar les vinculacions curioses que se donaren. Oliver va coincidir al Foment

Agrícola amb Ferran Truyols Despuig (Comte de sa Torre), en el qual aquest darrer era soci i membre del Consell d'Administració. Aquest acabava d'heretar una important fortuna dels Comtes de Peralada (Cirer, 2009b). Per altra banda, l'industrial sabater Joan Palmer Miralles que havia fundat a Montevideo la societat Palmer y Dermit, va tornar a Mallorca cap el 1900, on contactà amb un altre personatge vinculat a les oligarquies locals, Alexandre Rosselló Pastor – cofundador i primer director de Sa Nostra–. Aquest establí el contacte entre Palmer i Truyols que serien socis en el Grand Hotel (Cirer, 2009b). Palmer va comprar un edifici en mal estat, casa Ribot, que seria convertit en l'hotel més luxós de Mallorca, del que no en faltaven els luxes del moment<sup>411</sup>. En aquest cas convé assenyalar la connexió amb els catalans: l'arquitecte Lluís Domènech i Montaner encarregat del disseny modernista de l'hotel; i l'hoteler català Antoni Albareda i Canals<sup>412</sup>, que assessorà a Domènech i Montaner, va ser l'encarregat de l'explotació del Grand Hotel arrendant-lo per 15 anys (Soriano-Frade, 1996). Al cap de poc temps, Joan Palmer es va desfer totalment de la seva part de la fàbrica de sabates. Podria ser que el negoci turístic ja es véu amb prou bons ulls com per repatriar els capitals fins aleshores localitzats en altres territoris.

Aquell mateix any, a Sóller, el fill de Jordi Aguiló (*Cetre*), Pere Joan Aguiló Forteza obria el Grand Hotel Marina, just a la recent dissenyada eixampla, fent xaflà amb la Plaça d'Amèrica<sup>413</sup> (Cirer, 2009b). Aquest personatge, era el fill d'un dels socis fundadors del Banc Es Crèdit Balear, i el trobam en les principals iniciatives del capital mallorquí: soci fundador de la

<sup>410</sup> Els tres personatges restaren a Barcelona: Oliver retornà al periodisme, després de l'escapada de Mallorca, i entrà al *Diario de Barcelona* i el 1916 fou nomenat director de *La Vanguardia*. Bartomeu Amengual Andreu (Felanitx 1866 – Barcelona 1961) treballà a la Cambra de Comerç fins pràcticament la seva mort; membre fundador de la primera Societat d'Atracció de Forasters de Barcelona; membre del Consell d'Economia Nacional en temps de la Dictadura de Primo de Rivera; forma part de l'Assemblea Nacional Consultiva en representació de la burgesia industrial catalana també en temps de la Dictadura de Primo de Rivera; etc (Buades, 2004; Marimon, 1993). I Fèlix Escalas Chamení (Felanitx 1880 – Barcelona 1972) fou: vicesecretari de la Cambra de Comerç de Barcelona (1904-1919); director del Banco de Urquijo Catalán; president honorari del Comitè Executiu de la Fira de Mostres de Barcelona; fou nomenat Governador General de Catalunya, després dels fets de la Revolució d'Octubre (1934), entre el 1935 i el 1936; fou director del Banc d'Urquijo a Barcelona; president de la Cambra de Comerç de Barcelona des d'abans de la Guerra Civil (1934-1936) i entre el 1954 i el 1966; va participar en la fundació del primer banc andorrà, el Banc Agrícola i Comercial d'Andorra, i en la fundació de Fuerzas Hidroeléctricas de Andorra; etc (Baratech, 2/12/2001; *La Vanguardia Española*, 23/02/1972; Marimon, 1993). Sembla que Escalas fou un dels bons contactes dels nazis a Espanya. Katz (1937:207) ens diu sobre ell que Hans Gunz –teòricament comerciant de patates però que en realitat era un dels caps de l'espionatge nazi a l'Estat, resident a Barcelona– escrivia a Teubert que "arran del darrer canvi de govern un bon amic nostre ha estat anomenat governador de Catalunya [Fèlix Escalas]. És un mallorquí, connectat amb uns projectes d'irrigació a Mallorca, ell està molt interessant en el negoci dels molins de vent [Gunz havia fundat la Central de Fuerza Motriz Aérea Teubert] i ens promet a canvi informació. Així que estam molt ben posicionats per tots els llocs".

<sup>411</sup> Veure Ripoll (1990 [1903]) *El grand hotel: descripción, servicios e inauguración*. Lluís Ripoll, Palma de Mallorca.

<sup>412</sup> Segons Seguí-Aznar (2001:29) Antoni Albareda era un prestigiós hoteler de Barcelona. Era el responsable de l'Hotel Quatre Estacions i havia estat relacionat amb l'Hotel Ambos Mundos. En el llibre de Jesús Pabón (1999) sobre el polític català, Francesc Cambó, se diu que Antoni Albareda, propietari de l'Hotel Continental (Barcelona), va morir víctima d'un atemptat al 1920. Cirer (2009b) ens diu que també era propietari de l'Hotel Bristol de Barcelona.

<sup>413</sup> A finals del segle XIX, Josep Rullan Mir esmentava a la guia de Sóller l'existència de quatre fondes: Marina, La Paz, La Balear i Cas Pentinador (Cirer, 2009b). La planta baixa del que fou el Grand Hotel Marina és avui dia una tapisseria i en el seu interior encara es pot contemplar la ceràmica modernista de La Roqueta.



societat Ferrocarril de Mallorca, de l'entitat bancària Cambio Mallorquín, de la que el seu primer director fou Gabriel Alzamora Ginard (Cirer, 2009b). Gabriel Alzamora Ginard de Can Alzamora, era el pare de dos personatges que tendran una forta vinculació amb el negoci turístic: Enric Alzamora Gomà i Ferran Alzamora Gomà (López-Bonet i Díaz-García, 1985). Pere Joan Aguiló és conegut, sobretot, per ser el propietari de la fàbrica de ceràmica La Roqueta. En relació a les ceràmiques modernistes de La Roqueta cal esmentar que les trobarem al Grand Hotel de Palma (Seguí-Aznar, 2001) i també va ser valorada pels grans capitals catalans, mostra d'això és la incorporació de ceràmica de La Roqueta a la Casa Batlló (Barcelona) (Cirer, 2009b).

L'agost de 1903 s'intentava promoure el negoci turístic mitjançant la celebració d'una fira, a imatge de les Fires i Festes de 1881 que pretenia atreure forasters i en la comissió de la qual s'hi trobaven els principals representants de les forces vives locals, entre els quals s'hi trobava Alexandre Rosselló i Nicolau Cotoner, Marquès de la Sènia i cap del Partit Conservador, (Peñarrubia, 2001). Les Fires de 1903 es varen pressupostar en unes 30 mil pessetes i d'acord amb Cirer (2009b:175) les aportacions més importants foren: Ajuntament de Palma (10 mil pessetes); Diputació Provincial (5 mil pessetes); Ferrocarrils de Mallorca (mil pessetes); Banc de Crèdit Balear (mil pessetes); Foment Agrícola de Mallorca (mil pessetes); Grand Hotel (mil pessetes); Almacenistas de granos y harinas (800 pessetes); Empresa de la Plaza de Toros (750 pessetes); Gremio de Panaderos (500 pessetes); Gremio de merceria (289 pessetes); i Isleña Marítima (250 pessetes). Les principals entitats on es troben els principals capitals de l'illa són les que feren dites aportacions i, entre aquestes, destaquen les relacionades amb: els Alzamora (Ferrocarrils de Mallorca), (Almacenistas de granos y harina); Tous Ferrer (Empresa de la Plaza de Toros); o Manuel Salas (Isleña Marítima); entre d'altres. Així i tot, no cal perdre de vista que la principal aportació (50% del total) va a càrrec de les arques públiques, ja que en gran mesura, els mateixos llinatges que trobam a les empreses els trobam als càrrecs públics.

Aquell 1903, Bartomeu Amengual publicà el que serà el llibre de referència del naixement del lobby turístic i en el que es recollien bona part de les idees dels Insensats: *La Industria de los forasteros*. En aquest text realitza la proposta de constituir una associació de promoció del negoci turístic a Mallorca que es podria dir Pro Maiorica. Amengual entenia i donava a entendre, que l'única forma de fer viable aquella indústria era mitjançant la constitució d'una potent coalició d'interessos proturístics, per la qual cosa es faria servir la retòrica patriòtica i la idea de la modernització. Cirer (2009b) rastrejant l'obra d'Amengual ens exposa una proposta d'aquell "visionari" que té especial interès pels esdeveniments de quasi 100 anys més tard quan esclatà la batalla político-empresarial de l'ecotaxa (Valdivielso, 2001; Murray, 2003; Amer, 2006). Segons Cirer (2009b:206), Amengual "per al finançament d'aquesta entitat proposava l'establiment d'un *import turístic*, consistent en uns cèntims per cada estada que els turistes haguessin realitzat a la fonda, tot seguint l'exemple de Suïssa, on les estades turístiques eren gravades amb la *Kurtaxe*".

Vives (2005:44) ens diu que Amengual acabava la seva obra demanant si a Mallorca no hi hauria mitja dotzena d'homes decidits a engegar aquella associació i "la pregunta tingué una resposta dos anys després per part d'Enric Alzamora amb la creació de la Societat Foment del Turisme". A finals del 1905 es fundava el Foment del Turisme de Mallorca, una de les primeres entitats de l'Estat per a la promoció turística. Abans, a l'octubre de 1905 es va constituir la Comissió Nacional per Fomentar les Excursions Artístiques i d'Esplai del Públic Estranger que era el primer organisme oficial dedicat al turisme, presidida pel Ministre de Foment, el Comte de Romanones, i que al 1911 seria reemplaçat per la Comissaria Règia de Turisme<sup>414</sup> (Buades, 2004; Esteve i Fuentes, 2000).

La comissió organitzadora del Foment del Turisme de Mallorca estava formada per: Enric Alzamora, Guillem Sampol, Josep Esteve Boscana, Gabriel Mulet, Ricard Roca, Sebastià Vallespir, Enric Fajarnés, Josep Fernández Labandera, Joan Torrandell Escales i Antoni Albareda Canals (Vives, 2005). Antoni Vives (2005) en el seu exhaustiu treball sobre el Foment, ens diu que entre el mes d'octubre i el de desembre en que es constitueix la primera Junta Directiva, se produeixen alguns canvis en la composició dels membres i el paper que representen. Així, la

<sup>414</sup> Aquesta no va tenir una acció molt destacada en matèria turística, però en canvi sembla que va tenir un important paper propagandístic. Tal com transcriuen Esteve i Fuentes (2000:22) "la Comissaria seria creada a instàncies de Canalejas per contrarestar la forta propaganda política contra Espanya desencadenada a l'estranger a causa de l'afusellament de Ferrer [es refereix al pedagog llibertari Francesc Ferrer i Guardia assassinat arran de la revolta popular a Barcelona del 26 de juliol al 2 d'agost de 1909 i durament reprimida per les forces de "l'ordre" –la Setmana Tràgica–]" (original Lavour, L. (1967) "Glosario histórico del término turismo" a *Revista de Estudios Turísticos* núm.15).

primera Junta Directiva (2/12/1905) quedava composta de la següent manera: Ferran Truyols, Comte de la Torre i copropietari del Grand Hotel, com a president; Enric Alzamora Gomà de vicepresident –empresari i president de la Cambra de Comerç–; Guillem Sampol de tresorer –periodista, amic personal d’Enric Alzamora i primer gerent a Londres d’Alzamora Brothers, membre dels *Insensatos* (Cirer, 2009b)–; Antoni Albareda –hoteler i director del Grand Hotel– de secretari; Sebastià Vallespir de vicesecretari; i de vocals: Enric Fajarnés Tur –intel·lectual i metge eivissenc–, Gabriel Mulet Sans –agent de duanes i ben relacionat amb els armadors, polític, economista, va escriure en el setmanari tradicionalista *El Centinela* (Díaz de Castro i Moll, 1979/1980; Cirer, 2009b)–, Benet Pomar Cortès –industrial andritxol del sabó, membre de l’Ateneu Balear i vocal de la Junta General de Sa Nostra (Peñarrubia, 2001)–, Josep Esteva Boscana –soci de La Isleña, Director Gerent de Tranvías Eléctricos, etc.–, Ricard Roca Amorós –capità de marina mercant i fill de l’industrial de Casa Roca que entre d’altres tenien Sa Mistera, fabricant de mistos i paper de fumar– i José Fernández Labandera –funcionari d’Hisenda i escrivia a *La Almudaina* sobre temes econòmics (Cirer, 2009b)–.

L’aristòcrata, Ferran Truyols, fou succeït al cap de poc temps per Enric Alzamora a la presidència (1905-1911)<sup>415</sup>, aquest seria succeït pel noble Marià Crespí de Valldaura (1911-1918) i aquell per Ferran Alzamora Gomà (1919-1927). Enric Alzamora mentre ocupava la presidència del Foment va pressionar per a que s’impulsessin les comunicacions –interiors, marítimes, telegràfiques, etc.–. En aquells moments, Antoni Maura ocupava la presidència del govern espanyol (1907-1909) i és aleshores quan s’instal·là el cable telegràfic Barcelona-Palma (1907), quan s’aprova la Llei de Comunicacions Marítimes (1909) i quan se declarà el Foment com a entitat d’utilitat pública, al temps que se li donava una subvenció estatal de 3 mil pessetes (Buades, 2004; Vives, 2005). A les actes del Foment es deixa constància de l’opinió d’Antoni Maura respecte del paper d’aquesta entitat: “l’empresa a que el Foment del Turisme se dedica la considera de les més necessàries, no ja en el nostre formós arxipèlag, sinó a tota Espanya” (Vives 2005:85). Fins i tot “el governador civil en certs moments puntuals, exercí la tasca de defensor dels interessos turístics” (Vives 2005:85). En els primers anys del Foment s’hi troba una munió de persones ben lligades al poder<sup>416</sup>, entre els que es troben periodistes i intel·lectuals, a més dels principals empresaris, sense tenir grans problemes ideològics, encara que molts d’ells se situaven en terrenys de joc polític teòricament diferents. Així, tenim els Alzamora, entroncats amb el Maurisme; l’advocat i polític Joaquim Pasqual, que fou l’home de Joan March dins del Foment i que entrà en la segona Junta Directiva el 1911 o el tradicionalista Marià Zaforteza (Vives, 2005).

A banda de les activitats pròpies de lobby, el Foment va editar una guia que fou redactada per Joan Baptista Ensenyat. Primer es va publicar en francès i castellà (20 mil exemplars)<sup>417</sup> i un any després, al 1909, se traduí a l’anglès<sup>418</sup>. El 1911 se constituïa la Comissió del Mapa presidida pel Marquès de Zayas –Alfonso Zayas de Bohadilla– que s’havia d’encarregar d’elaborar el primer mapa turístic de Mallorca. Anys més tard, al 1936, el mateix Zayas serà el cap de la Falange i s’encarregà de propagar la por juntament amb el sanguinari Comte Rossi (Massot, 1996).

La tasca proturística fou prou significativa també en els mitjans de comunicació –no només locals–, en l’organització de les Fires i Festes, i d’activitats esportives (p.ex. es va constituir el grup excursionista *Lo Fèmur*) (Vives, 2005). Fins i tot, s’acudí a l’encanteri que propiciava la modernitat emanada dels projectors de cinema; així Josep Tous Ferrer encomanà

<sup>415</sup> Enric Alzamora morí el 1914 quan tenia 48 anys. El seu germà Ferran fou qui dirigí els negocis familiars i ocupà els diferents càrrecs de les principals institucions empresarials de l’illa (Dolç, 1989).

<sup>416</sup> Antoni Vives (2005:48) exposa els personatges i institucions que trobam al Foment en els primers anys, dels quals destaca: Enric Alzamora; Antoni Albareda; Gaspar Bennisar (Arquitecte i urbanista); Joan Baptista Enseñat (escriptor); Antoni Mulet Gomila (escriptor i folcrista); Eliseo Meifren (pintor); Joan Torrandell Escales (periodista); Benet Pons i Fàbregues (historiador, cronista de Palma, polític i periodista); Josep Quint Zaforteza (polític i terratinent); Ricard Roca (capità mercant i industrial); Antoni Ribas Prats (pintor); Josep Tous Ferrer (periodista i empresari); Josep Tous Lladó (periodista i empresari); Diputació Provincial de Balears; la Caixa d’Estalvis i Mont de Pietat de les Balears; Crèdit Balear; La Isleña Marítima; la Societat d’Enllumenat per Gas; la Unión Protectora Mercantil; Círculo Mallorquí; etc.

<sup>417</sup> Crida l’atenció el fet que encomanassin la seva edició a la Casa Benteli, que es trobava a quasi mil quilòmetres, a la ciutat suïssa de Berna (Vives, 2005).

<sup>418</sup> A partir de principis de segle XX s’han anat publicant nombroses guies de viatges com per exemple la de Miquel Capó (1900) *Guía General de Baleares*; Josep Tous (1900) *Guide Illustrée des Iles Baléares*; el Grand Hotel (1905) *Guía de Mallorca: Recuerdo del Grand Hotel* (traduïda al francès i a l’alemany); Arturo Pérez Cabrero (1909) *Guía del turista* promoguda per la Cambra de Comerç eivissenca; etc. No és la nostra intenció fer un repàs intensiu de la “literatura turística”. Per això es recomana veure Barceló i Frontera (2000); Barceló (2000).

pel·lícules sobre Mallorca per emprar-les de reclam (Barceló, 2000). Una de les activitats que es varen dur a terme fou la Setmana Esportiva al 1909 –es tornà a celebrar als dos anys següents–, quan Maura presidia el govern espanyol. Front a la suposada iniciativa i risc empresarial, cal destacar el fet que els principals finançadors d'aquest acte foren la Diputació Provincial (1000 pessetes) i l'Ajuntament de Palma (1500 pessetes) (Vives, 2005). En vistes del que ocorria a Palma, l'empresari maonès, Francesc J. Andreu de la Compañía Eléctrica Mahonesa, sol·licitava suport al Foment del Turisme de Mallorca per tal d'introduir el prometedor turisme a Menorca (Vives, 2005).

El 1906 s'inaugurava a Cala Major (Palma) l'Hotel Príncipe Alfonso –construït entre el 1902 i el 1906–, propietat de Joaquim Mascaró. Aquest hotel s'havia de dir Hotel Alhambra, però finalment es va inaugurar amb el nom de Príncipe Alfonso. També es va conèixer com a Hotel Alhambra, això sovint ha portat a confusions i a pensar que es tracta de dos hotels diferents quan en realitat és el mateix hotel (Cirer, 2009b). L'Hotel Príncipe Alfonso fou dissenyat per l'arquitecte mallorquí Gaspar Bennàssar qui s'inspirà en l'obra de Gaudí (Seguí-Aznar, 2001). El mateix empresari va obrir el restaurant Alhambra just al costat del Teatre Líric de Josep Tous, la qual cosa du a Cirer (2009b) a plantejar les possibles relacions entre ambdós empresaris. Per altra banda, Mascaró fa la inversió però després deixa la gestió a un tercer que li lloga l'establiment: Joan Pensabene Cunill s'encarrega de l'Hotel Alhambra i Llorenç Kastner, ex-maitre del Grand Hotel, dirigia el restaurant Alhambra (Cirer, 2009b). Aquell mateix any, s'inaugurava a Cala Rajada l'hotel Castellet, el primer que s'obria a la vorera de la mar. El seu propietari era el comerciant barceloní i fincat a Palma, Francesc Castellet Molins. Bartomeu Garau Tudurí i Margalida Tous Alzina que s'havien instal·lat a Cala Rajada el 1891 on tenien la taverna i botiga de Cas Bombu que es convertí en fonda el 1911 (Terrasa, 2010).

En aquell context es va recompondre l'estructura organitzativa del Foment, amb la incorporació de nous socis, com per exemple Joan Pensabene de l'Hotel Príncipe Alfonso o Josep Barnils de l'Hotel Mallorca, així com persones procedents del món de l'esport com el verguista Joaquim Pasqual i representants de la noblesa com Rafel Blanes Tolosa o Marià Zaforteza Crespí (Buades, 2004; Vives, 2005). Així mateix, el lobby turístic, en plena època caciquil, penetrava directament dins de les institucions públiques i viceversa. Així tenim que el que havia estat batle de Palma, Antoni Rosselló Gómez, entrava dins la Junta Directiva de 1911 o com alguns directius, com per exemple Joaquim Pasqual, entraven de regidors dins l'Ajuntament de Palma (Vives, 2005). Pasqual representava els interessos de March al consistori palmès i fou el seu misser, especialitzat en la defensa de contrabandistes, i també era, com s'ha dit, el representant de March al Foment (Ferrer, 2000; Vives, 2005)<sup>419</sup>.

Segons Cirer (2009b), al 1907 ja hi havia a Palma uns quants establiments hotelers que començaven a fer ombra al Grand Hotel. El fet que bona part dels clients d'aquest establiment fossin les classes privilegiades mallorquines (i les institucions per ells ocupades) feu que en tenir més llocs on triar, de cop el Grand Hotel perdés clientela, la qual cosa el va dur a tancar temporalment les portes el 1907. El director (i arrendatari) del Grand Hotel, Antoni Albareda, anuncià que ho deixava al 1908, moment a partir del qual Joan Palmer, el copropietari, se feu càrrec de la seva gestió. Quan Palmer agafa la direcció de l'hotel introduí reformes que anaven encaminades a rebaixar l'elevat elitisme de l'establiment i dissenyà el primer paquet turístic integrat (*forfait*) de Mallorca a través del qual s'oferia un paquet d'estada i excursions de diversa durada i a un preu més baix que la suma dels components del paquet per separat (Cirer, 2009b). Segons els testimonis recollits per Cirer (2009b) d'aquells moments, sembla que es parlava de la sobreoferta com a causa de la crisi. El 1912 es fundava el Club Mallorca de Miquel Capó que pot ser considerada com la primera agència d'excursions i el 1913 s'inaugurava La Alianza. Sociedad de cocheros de alquiler dedicada a les excursions per grups (Cirer, 2009b).

Segons Cirer (2009b), els dos intents d'hotels de luxe, el Grand Hotel de Palma i el Grand Hotel Marina de Sóller, havien dut a la ruïna als seus propietaris. Això, probablement degué fer reflexionar sobre el tema i orientar un canvi en el negoci hotelier, tot reduint posteriorment les extravagàncies luxoses. Sembla que estam al davant d'un canvi en el perfil del turista, el Gran Tour i l'alta societat començava a deixar pas a nous segments socials. Les classes privilegiades europees entre les que es trobaven membres de la burgesia industrial i

<sup>419</sup> Segons Ferrer (2000:76) "Joaquim Pasqual estava destinat a ésser el futur batle de Palma en el lloc de Guillem Forteza si no li hagués sobrevingut la mort poc mesos abans".

comercial, professionals lliures, treballadors de coll blanc, etc. podien viatjar. Emperò ja no era el mateix que els temps d'emperadriu, prínceps i "fauna" semblant (Löfgren, 2002).

Just abans de la Gran Guerra, semblava que se tornaven a activar les expectatives del negoci de l'oci, tal com ens ho demostra la inauguració del ferrocarril de Sóller o la constitució de les agències d'excursions abans esmentades. A més, s'inauguren i es comencen a construir nous establiments hotelers. Entre aquests destaquen l'Hotel Victoria, inversió dels propietaris del Grand Hotel –Ferran Truyols i Joan Palmer– que obrí les portes el 1911 a la zona del Terreno; entre les dues estacions de les companyies ferroviàries (Ferrocarrils de Mallorca i Ferrocarril de Sóller) es va construir un establiment, Hostal Terminus, adreçat als clients locals més que als estrangers i s'inaugurà abans d'acabar la Gran Guerra; en aquells moments s'iniciaren les obres del Grand Hotel Alhambra, propietat de Joaquim Mascaró i Joan Pensabene, però que no fou inaugurat fins el 1920 (Cirer, 2009b).

Joan Carles Cirer (2009b) ens aporta una informació molt interessant respecte d'Enric Pedret qui va adquirir l'Hotel Continental al 1913 i en el que feu importants reformes. Aquest personatge ens pot donar una idea de les connexions i el grau d'internacionalització d'alguns mallorquins de l'època i és que Pedret havia treballat al Grand Hotel de París, a l'Hotel Bristol de Londres i posteriorment es desplaçà a Barcelona on seguí amb el negoci hotelier. Tot això, ocorria abans del 1913 (Cirer, 2009b). Així mateix, a la zona de s'Arenal, ja hi havia dos establiments. El primer és el de Ca Na Grina (7 habitacions), un cafè, fonda i pensió que data del 1912. Els seus propietaris eren la família Servera, procedents del Coll d'en Rebassa. El fill, Gabriel Servera Cardell que se'n feu càrrec de l'establiment cap el 1918 fou assassinat pels feixistes al 1936, junt amb Onofre Arbona i Jordà, l'amo del cafè que estava situat just al davant de Ca Na Grina, Can Nofre, (Capellà, 1989; Canals, 2006; Sbert, 2002). L'altre establiment d'hostalatge pioner de s'Arenal és el que el navegant Francesc Berga Oliver obria el 1915 l'Hotel Terminus –4 habitacions dobles i 2 individuals, sense llum elèctrica– (Sbert, 2002; Canals, 2006).

Altrament, pareix que la promoció turística en l'esfera internacional va gaudir d'un moment expansiu. El capital semblava apostar per aquest nou negoci, que semblava podia seduir a nous clients formats per nous segments de l'escala social amb prou poder adquisitiu com per permetre's un viatge, però sense els luxes ni les extravagàncies de l'alta societat. Així, entre el 1908 i el 1912 se celebraren cinc congressos internacionals de turisme, dels quals tres se celebraren a ciutats espanyoles (Saragossa 1908, Donostia 1909 i Madrid 1912) i el mes juny de 1914 quan se celebrava la Fira Hispano-Britànica de Turisme a Londres –que en principi havia de ser una Exposició Internacional de Turisme–, se produí l'atemptat de Sarajevo que fou el que detonà la Primera Guerra Mundial.

No comptam amb dades dels turistes arribats a Mallorca en aquells anys, però les entrades de passatgers a través dels ports no era gaire elevada. D'acord amb Fernández-Fúster (1991:207) a l'any 1910 entraven a l'Estat espanyol uns 99,8 mil passatgers per via marítima; i d'acord amb Esteve i Fuentes (2000) entraven uns 481,6 mil viatgers amb ferrocarril, a través de les estacions de Port Bou i Irun. És a dir, unes 581,4 mil persones, de les quals unes 2,3 mil arribaven als ports de les Balears. Si hom analitza els visitants procedents de l'estranger a l'Estat espanyol, aquests assoliren els 192 mil persones el 1914 (just abans de la Gran Guerra) (Esteve i Fuentes, 2000). En el cas de Mallorca, les entrades de passatgers en règim de navegació internacional cap el 1914 foren de 2,87 mil persones (Cirer, 2009b). Hom podria sospitar que la major part dels visitants que arribaven a Mallorca ho feien de forma independent, que es tractava gairebé d'aventurers. Cirer (2009b:198) s'encarrega de desmitificar-ho i ens delata com la major part dels visitants ho feien de manera organitzada amb paquets turístics prèviament adquirits i que "la gestió de les ofertes era realitzada per veritables agències de viatge receptives. Una part cada cop més gran dels visitants ho feien en viatges col·lectius organitzats per una empresa especialitzada". Cal tenir present que el mateix any en que es constituïa la primera agència de viatges espanyola, aquesta començà a oferir circuits a Mallorca (Buades, 2004). L'Agència Marsanrof es constitueix el 1910, propietat de l'entitat bancària de Barcelona Banca Marsans Rof e Hijos que s'havia fundat el 1892 (José Marsans y Rof). D'acord amb Buades (2004:40) aquesta agència va substituir l'oficina d'American Express i ens interessa, particularment, destacar la vinculació entre el negoci turístic i la dimensió financera ja que "el 1912 Marsans introdueix en el món dels viatges un sistema de pagaments extres i serveis en l'estranger que, essent avui dia d'utilització corrent, va suposar en el seu dia, en el nostre país [Estat espanyol], una tremenda novetat. Se tracta dels xecs de

viatge o, com resaven els emesos per Viajes Marsnasrof, *giros de viaje'* (Albert et al. 1999:832).

Buades (2004:37) sintetitza prou clarament l'abast d'aquella "primera Mallorca turística" que "s'orienta cap a la consolidació d'una infraestructura de Muntanya (Serres de Tramuntana i de Llevant) i a Palma". És a dir, l'activitat se centrava a l'illa de Mallorca, mentre que les altres dues restaven encara a l'espera de ser descobertes pel negoci turístic. Com es pot veure, tot sembla que hi devia haver un coll d'ampolla per a que el negoci turístic es pogués desplegar amplament. Seguí-Aznar (2001:34) transcriu els comentaris fets per l'arquitecte Gaspar Bennàssar de la conferència "La Olimpia del Arenal e Historia de lo actuado sobre la reforma e indicaciones del autor del presente proyecto" (1916): "no és suficient que els turistes estrangers o nacionals se donin passeig per la capital, visiten la Catedral, la Llotja i el Claustre de Sant Francesc, per després regressar al transatlàntic, els uns i avorrir-se els altres més tard [...] Però a més d'això, se l'ha de retenir. I aquesta retenció exigeix que la capital de Palma se transformi, s'higienitzi i adquireixi condicions per entretenir, divertir, solàçar a qui la visiti". Gaspar Bennàssar fou l'arquitecte que introduí la dimensió turística en el disseny de la ciutat (Seguí-Aznar, 2000; Seguí-Aznar, 2001). Les paraules de Bennàssar ens situen, en plena Guerra Mundial, sota la pista de quines podien ser les demandes de determinats grups de poder de l'illa.

*b) S'engega la màquina turística (1920-1936).*

- Mallorca: boom hotelier i projecte turístic.

Acabada la Gran Guerra, se produeixen una sèrie de canvis en el Foment del Turisme de Mallorca alhora que es segueix impulsant el negoci turístic. L'organisme proturístic passà de 69 socis al 1920 a 513 al 1930, la qual cosa ens pot donar una idea de la vitalitat de l'entitat i de les expectatives dipositades en el negoci turístic (Vives, 2005; Cirer, 2009b). A la Junta Directiva del 1919 es produïren una sèrie de canvis en la seva composició. Entre les persones a destacar tenim a Ferran Alzamora Gomà que fou anomenat president honorari (Vives, 2005). Aquest protagonitzà, tal com hem exposat anteriorment, algunes iniciatives turístiques de calat, sobretot pel que fa a la zona de Can Pastilla i s'Arenal. Alzamora adquireix terrenys (40 Ha), construeix l'Hotel Oasis, participa en la societat del tramvia de s'Arenal a principis dels anys 1920 per unir es Coll den Rebassa i s'Arenal<sup>420</sup> (Pujalte, 2002) i construeix la central elèctrica FEBOSA (López-Bonet i Díaz-García, 1985). Ferran Alzamora tampoc no descuidà la ròtula del poder polític –la dimensió partidocràtica– i fou un dels fundadors de la Unión Patriótica Mallorquina, el partit creat pel dictador Miguel Primo de Rivera (Dolç, 1989).

Els interessos de March, després de la mort de Joaquim Pasqual –representant dels interessos de March al Foment del Turisme de Mallorca–, foren representats per Antoni M. Ques Ventanyol que el 1927 entrà a la Junta Directiva en representació de la Trasmediterrànea (Vives, 2005). El 1927 també entrava a la Junta Directiva en Jaume Ensenyat Alemany, soci fundador del Rotary Club, entitat que també entrà dins del Foment aquell mateix any. Les connexions entre el món de la banca i el turístic no sempre resulten clares, però podem assenyalar que quan la principal entitat bancària de Mallorca, el Banc de Crèdit Balear, presentà la sol·licitud de suspensió de pagaments al Jutjat de la Llotja el 9/12/1934, qui ho feu en nom de l'entitat no fou altre que Jaume Ensenyat Alemany. Aquesta entitat bancària participà molt activament en el negoci turístic (p.ex. Viajes Baleares SA; Hotel Formentor; urbanització Santa Ponça) (Payeras, 1973). Un altre promotor turístic-immobiliari fou el polític i empresari, Joan Servera Camps –batle de Manacor entre 1913 i 1915 i entre 1928 i 1930–. Joan Servera va adquirir les Coves del Drach el 1922 i fou el promotor de la urbanització de Cala Millor (Son Servera) (Cirer, 2009b). Guillem Roca Waring també entrava en aquella Junta del 1927. Aquest heretà la propietat de Peguera que havia estat adquirida per Enric Waring, enginyer anglès que

<sup>420</sup> En el consell d'administració de la societat anònima del Tramvia de s'Arenal s'hi trobaven també Llorenç Roses Siragusa i Juan Delgado Otaolauruchi. Aquests dos eren l'oncle i el pare de Carmen Delgado Roses que va contreure matrimoni amb Joan March Servera el 1934 (Bibiloni, 2002). El pare de Carmen Delgado era Juan Delgado Otaolauruchi, natural de Sanlúcar de Barrameda (Cadis) i alferes de navili, i la mare era Antònia Roses Siragusa, natural d'Arecibo (Puerto Rico) i descendent de la família sollerica dels Roses que emigraren a Puerto on es convertiren en una de les famílies més riques de l'illa caribenya (Roses & Cía) (Quetglas, 2008; Urreiztieta, 2008; Quetglas, 2009).

va venir a Mallorca pel projecte de dessecar l'Albufera d'Alcúdia. Els Roca Waring varen promoure, mitjançant la immobiliària Atalaya SA, la urbanització turística de Peguera a Calvià (Buades, 2004).

L'enginyer Antonio Parietti Coll fou incorporat a la Junta Directiva del Foment de Turisme el 1928. Parietti havia estat nomenat l'enginyer director d'Obres i Vies de la Diputació i com s'ha exposat a l'apartat de les infraestructures de transport terrestre, el seu paper en el disseny de carreteres que no comuniquen nuclis urbans, però que posen en valor turístic determinats espais (p.ex. Sa Calobra o el Cap de Formentor) fou prou significativa. L'enginyer estarà al "cor de la bèstia" del poder turístic mallorquí. Finalment, cal esmentar i destacar la figura de Francesc Vidal Sureda que havia estat company d'acadèmia militar de Francisco Franco Bahamonde. Aquest darrer havia estat el comandant i governador militar de Balears al 1933. Vidal Sureda participà en la constitució d'un potent lobby proturístic d'abast estatal al 1932, el FESIT (Federación Española de Sindicatos de Iniciativa Turística) i durant la Guerra Civil –entre el 1938 i el 1939– fou l'encarregat de l'organització de les Rutes de la Guerra –a les ordres de Bolín Bidwell–, les visites turístico-propagandístiques que els colpistes realitzaren als territoris del Nord i Andalusia controlats per ells, per transmetre una imatge de control i ordre (Buades, 2004). Antoni Pomar (1991:94), un important hotelier de la Platja de Palma, ens explica com "aquestes rutes se creen per poder ensenyar "in situ" els fronts de combat ja conquerits, a periodistes i amants de conèixer el que és la nostra contesa". Una opinió que no requereix més comentaris. El que sí podem destacar és que l'alt càrrec del règim feixista, F.



Figura 51. Església de Sant Ferran a Ses Meravelles (Font: Sbert 2002:25).

Vidal-Sureda, fou acompanyat en les "rutes de la guerra" pel que serà un dels grans personatges del turisme mallorquí, Matias Mut Oliver qui ocupà la secretaria del Foment del Turisme de Mallorca a partir del 1945 (Pomar, 1991, Vives, 2005).

El 1922, recordem-ho, es publicava l'obra de Santiago Russiñol, *La isla de la calma*. L'artista català treballà per la família Godó, concretament, pel periòdic *La Vanguardia*, quan aquest era dirigit per Miquel dels Sants Oliver. Ens hauríem de demanar quin fou el paper que jugaren els capitals catalans en el procés turístic mallorquí, ja que bona part dels creadors d'opinió proturística es

trobaven a Barcelona i, en certa manera, lligats a *La Vanguardia*, òrgan d'expressió de la burgesia industrial conservadora catalana. L'augment de la temperatura del conflicte social a Catalunya, per mor de les desigualtats socials i encès amb la negativa d'anar a la Guerra del Marroc per part de les classes populars (p.ex. Setmana Tràgica del 1909), pogué provocar, en certa mesura, la fuga de capitals des de Catalunya cap a d'altres indrets, on s'asseguràs el retorn ampliat de les inversions, o com a mínim on no s'albiràs cap risc de cara al capital. En aquell context, les illes podien ser un espai idoni ja que les classes populars semblaven estar molt més controlades per part dels grups socials hegemònics. Una altra qüestió a considerar és que la recuperació de les activitats industrials dels països europeus d'entreguerres va resultar en una minva de la demanda dels productes espanyols que havien viscut un boom industrial gràcies a la devastació i paralització europea provocada per la Gran Guerra (Casasnovas, 2005). En aquell context semblava que la indústria de l'oci i dels forasters podia ser una opció viable per a la ubicació dels capitals acumulats en aquells anys de paràlisi industrial europea.

Els anys 1920 el negoci turístic i urbanístic reviscolà. S'anaren succeint diverses obertures d'establiments hotelers, així com ampliacions de les existents. Com s'ha dit abans, el 1920 s'inaugurava el Grand Hotel Alhambra amb unes 47 habitacions, explotat per Joan Pensabene Sociedad en Comandita. El 1922 s'inauguraven el Ciudad Jardín al Coll d'en Rabassa, a la vessant oriental de la Badia de Palma; l'Hotel Royal<sup>421</sup> i l'Hotel Mediterráneo al Terreno, al vessant occidental de la badia (Cirer, 2009b). Aquest darrer també era propietat de la societat de Pensabene<sup>422</sup> i al cop de poc temps fou reformat i ampliat per l'arquitecte Francesc Roca Simó (Seguí-Aznar, 2001). Sembla que en aquells moments, Pensabene ja no concorre

<sup>421</sup> Aquest hotel, junt amb l'Hotel Inglés, sembla que era propietat de Bönisch, probablement un resident alemany (Cirer, 2009).

<sup>422</sup> La societat es deia Juan Pensabene Sociedad en Comandita que al cap de poc temps fou substituïda per Alhambra SA (Cirer, 2009).

empresarialment amb Mascaró i ja no era el titular de l'explotació de l'Hotel Príncep Alfonso. Segons Cirer (2009b:239) "Pensabene ja era propietari de dos dels millors hotels de Palma i del Gran Café Restaurante Lírico". En aquells moments també es duen a terme reformes i ampliacions dels hotels existents, com per exemple el cas de l'Hotel Victoria –es dirà Hotel Reina Victoria– i del Príncep Alfonso que foren ampliat el 1928. Joan Buades (2004:51) ens diu, en referència a la construcció d'hotels al ponent de Palma, que "un cronista local va qualificar l'eix Hotel Mediterráneo, Victoria, Royal, Alfonso i el Cala Mayor com la "Corniche de Poniente", en al·lusió a l'envejada costa turística de la Provença"<sup>423</sup>. A la part occidental de la Badia de Palma, a Can Pastilla, Bartomeu Riutort Sabater –l'empresari constructor de Can Pastilla que havia comprat les finques de Can Bernat i sa Torre Rodona–, va aixecar l'hotel Bartomeu Balneario Plage. El 1927 el va vendre a l'empresari Ferran Alzamora Gomà que el rebatejà amb el nom d'Hotel Balneario Can Pastilla. Alzamora també construí l'església de Sant Ferran a la plaça de les Meravelles, pràcticament l'única construcció de l'indret. Durant els anys del boom dels 1960, aquest hotel es dirà Hotel Oasis i passaria a ser propietat d'Antonio Pomar Gual junt amb d'altres socis (Canals, 2006; Cabellos, 2009).

El 1927 els membres del Foment del Turisme proposaren als propietaris dels establiments d'hostalatge que participassin amb l'entitat mitjançant l'aportació de l'1% de les seves factures per tal de destinar-ho a la promoció. Sembla que aquesta proposta no prosperà perquè el 1929 es torna a plantejar la mateixa proposta (Vives, 2005). Els propietaris hotelers segurament no acabaven de veure clar això d'extreure part dels seus guanys per a promocionar el seu negoci, especialment si a través del lobby podien aconseguir ingressos per altres vies.

Una de les persones que assoleix un cert protagonisme fou Bartomeu Ensenyat Amengual. Al cap d'uns anys després de la mort de Jaume Palmer<sup>424</sup>, Bartomeu Ensenyat adquirí el Grand Hotel. Cap a mitjans dels anys 1920 Ensenyat ja era el propietari del Grand Hotel i de l'Hotel Victoria. Una propietat compresa dins la societat Hoteles Mallorca SA. A més, el trobarem en el projecte d'urbanització del Port d'Alcúdia (Buades, 2004). El soci d'Ensenyat, Pere Mas Reus també entrà en la Junta. Per altra banda, ens interessa assenyalar el fet que el propietari del Grand Hotel i de l'Hotel Victoria, Bartomeu Ensenyat, col·locà al seu nebot, Bernat Jofre al capdavant de la direcció del Victoria al 1927. Jofre fou batle de Palma al 1932 i es presentà a les eleccions del 1936 pel Front Popular. El cop d'Estat protagonitzat per aquell que "havia estat el seu company de pesca i de partides de billar" (Capellà, 5/01/1986), obligà a Jofre a emigrar, primer a Niça i llavors a Venècia, on treballarà pels interessos britànics i estatunidencs, fins arribar a ser el representant dels interessos de Rockefeller a Venècia (Capellà, 5/01/1986).

En els anys 1920 s'havien produït alguns canvis substancials en la moda i les classes privilegiades començaven a practicar els banys de sol i a manifestar el gust per la mar i la platja. Uns gustos que eren moldejats per la literatura, l'incipient cinema i els mitjans de comunicació. Löfgren (2002) exposa com a principis dels anys 1920, els hotels de la Riviera francesa, tancaven durant l'estiu, respectant el descans estival. En canvi cap a mitjans anys 1920 ja obrien a l'estiu. Löfgren (2002:166), a partir de l'obra de Francis Scott Fitzgerald (*Tender is the night*), ens comenta que els amics de l'escriptor, Gerald i Sara Murphy –amb els que Fitzgerald i la seva esposa passaren junts els estius de 1924 a 1929 a Antibes, França–, "inventaren la nova vida estival a la Riviera, amb gran ajuda dels seus amics francesos i americans, artistes com Fernand Léger i Pablo Picasso, escriptors com Dorothy Parker i John Dos Passos". Els Murphy persuadiren al propietari d'un petit hotel per a que el mantingués obert a l'estiu i aquí començava la història del turisme estival segons Löfgren (2002).

Durant la segona meitat dels anys 1920, les tasques i materials promocionals per part del capital turístic mallorquí són realment importants (Barceló, 2000; Buades, 2004; Vives, 2005). Segons Vives (2005:128) "el suport en matèria de promoció turística dels principals cònsols internacionals és un afer que no es pot menysprear" i com a mostra tenim que a l'any 1928 es publicava a la revista National Geographic, un article del cònsol dels EUA a Barcelona, Roy W. Baker, en el que introduïa les illes Balears com un paradís mediterrani on "Mallorca saluda a l'estranger amb gran familiaritat, ha conegut molts turistes en els darrers anys; Menorca els saluda amb molta gràcia; i Eivissa ho fa tímidament" (Baker 1928:177).

<sup>423</sup> La llista d'establiments d'allotjament d'hostalatge de Palma se completa amb hotels de menor importància com: Hotel Balear, Hotel Suizo, Hotel Majòrica, Hotel Garzón, Hotel Calamayor, Hotel Solarium (Seguí-Aznar, 2001).

<sup>424</sup> Cirer (2009) estima que Palmer morí durant els anys de la Primera Guerra Mundial.

Així mateix, en el 1928, en plena dictadura de Primo de Rivera, es produeix un canvi significatiu en quant al recolzament públic al negoci turístic i la seva expansió. Aquell any, la Comissaria Règia fou substituïda pel Patronat Nacional de Turisme (PNT) (Reial Decret 745 de 25/04/1928) que seria "dotat de recursos financers i no les bones voluntats i poca cosa més de la Comissaria Règia" (Esteve i Fuentes 2000:29)<sup>425</sup>. Pareix que una de les causes per les quals es va constituir el Patronat, fou la proximitat de les grans exposicions nacionals, particularment la Universal de Barcelona i la Iberoamericana de Sevilla al 1929. El Patronat, en vistes al negoci que podia representar aquestes exposicions, va organitzar el crèdit hotelier i va promoure, entre d'altres, la primera guia oficial d'hotels al 1929 on hi figuraven uns 1200 establiments. Segons aquesta les principals regions turístiques eren Madrid i Barcelona amb més de 5 mil llits, seguides de Sevilla amb 2,3 mil llits, Saragossa i Balears amb uns mil llits. Les principals ciutats turístiques eren: Sant Sebastià, Madrid, Barcelona i Sevilla amb poc més de 2 mil llits; Santander amb 1,8 mil llits; i Palma de Mallorca amb uns mil llits. Crida l'atenció que la guia a part dels establiments de ciutat, tan sols anomena l'Hotel Turismo de Valldemossa amb 12 habitacions (Bayón i Fernández-Fúster, 1999).

També es creava el SOV (Seguro Obligatorio de Viajeros) per persones i bestiar, "el rendiment del qual després del pagament dels sinistres es destinaria al Patronat de Turisme, amb la finalitat d'evitar en el possible carregar al Tresor d'una manera directa les despeses quantioses, encara que de segura remuneració, que la propaganda i organització del turisme exigeixen" (Esteve i Fuentes 2000:30). Sembla que en temps de profund caciquisme, el turisme es converteix en una via de recaptació de diners per les arques públiques que no afectava directament a les estructures de poder que se manifestaven contràries a qualsevol mesura fiscal. El pressupost del Patronat al 1929 pot ser qualificat com a notable, amb uns 6 milions de pessetes, equivalia al 0,1% del pressupost estatal o l'1% del pressupost del Ministeri de Foment. En vistes a les despeses del Patronat, el Reial Decret 2204 de 27/11/1928 va facultar al Patronat a concertar un emprèstit amb la banca nacional de 25 milions de pessetes nominals (Esteve i Fuentes, 2000). Les relacions amb els lobbies proturístics eren prou fluïdes. En el cas del Foment de Turisme de Mallorca, el Patronat s'ofereix a fer-se càrrec de l'ampliació del local social de l'entitat "a canvi d'instal·lar-hi unes oficines al públic que anirien a càrrec d'aquest [...] el PNT pagaria 3000 pessetes anuals a l'entitat i 5000 mil pessetes en concepte de despeses d'instal·lació per a la nova oficina" (Vives 2005:129). Les relacions entre el Foment i el Patronat eren excel·lents, en plena dictadura, i el Foment va iniciar les negociacions (pressions) per a convertir-se en la representant oficial del Patronat amb la qual cosa obtindria una nova línia de finançament públic per la promoció del negoci turístic. Aquestes negociacions se resolgueren ja en temps de la República, al 1932 quan el Foment fou designat com la Delegació i Representació Oficial del Patronat Nacional de Turisme, per la qual cosa rebria 3 mil pessetes anuals pel lloguer de l'oficina i una subvenció de 10 mil pessetes anuals (Vives, 2005). Per altra banda, la Trasmediterrànea, és a dir Joan March, s'incorporava com a soci protector del Foment al 1930 amb una aportació anual de 3 mil pessetes (Vives, 2005; Cirer, 2009b).

En el Patronat Nacional de Turisme s'hi col·locaren conegudes personalitats de l'alta societat catalana i de manera molt particular, els membres de la família Güell. La qual cosa no és atzarosa ja que els principals capitals turístics procedien de Catalunya (p.ex. Viajes Marsansrof; cadena HUSA de les famílies Gaspard i Carbó; etc) (Buades, 2004). El Patronat es dividia en sis subdelegacions regionals (Central; Cantàbrica; Aragó, Catalunya i Balears; Llevant; Andalusia, Canàries i Marroc; Occidental) i estava formada per un president i 3 vicepresidents (Art, Propaganda i Viatges). El primer vicepresident d'Art fou Juan Antonio Güell López, comte de Güell, i quan dimití el president del Patronat, Albert de Borbó i Castellví, passà a ocupar la presidència. La subdelegació regional d'Aragó, Catalunya i Balears estava presidida per Juan Claudio Güell de Churruca. També es pot destacar la presència a la subdelegació d'Andalusia, Canàries i Marroc de Luís A. Bolín Bidwell. Bolín va oferir els seus serveis al govern de la República, però foren rebutjats. Posteriorment es desplaçà a Londres com a corresponsal de l'ABC i col·laborà activament amb els preparatius del cop d'estat de Franco –contractà el Dragon Rapide amb diners de Joan March–. Durant la Guerra Civil, Bolín va ser el responsable del Servei Nacional del Turisme i llavors Director General de Turisme en el Ministeri de la

<sup>425</sup> El Patronat Nacional de Turisme (PNT) s'encarregà de: publicar la guia oficial d'hotels; crear la placa recomanada pel PNT; organitzar el crèdit hotelier; implantar el llibre oficial de reclamacions; crear de la Xarxa Nacional de Paradors Nacionals i Albergos de carretera (Bayón i Fernández, 1999).



Governació fins que fou creat el Ministeri d'Informació i Turisme del que fou el primer responsable Gabriel Arias Salgado. Paral·lelament, la família Bolín es convertia en una de les principals famílies-empresa turística de Màlaga (Buades, 2004; Bayón i Fernández-Fúster, 1999; Fernández-Carrión, 2005a; Fernández-Carrión, 2005b).

L'administració turística durant la Segona República hagué de fer front al canvi de tessitura de la situació socioeconòmica i política internacional, immersa en els efectes de la crisi del 1929, la no resolució dels conflictes que havien conduït a la Primera Guerra Mundial i, lligat a aquells, l'ascens dels totalitarismes. Amb l'arribada de la República (14/04/1931) s'efectuaren una sèrie de canvis en l'estructura administrativa turística. Entre aquests canvis destaca la conversió del Patronat en la Direcció General de Turisme pel Decret del Govern Provisional de la República de 23/04/1931 –tan sols havien passat 9 dies des de la proclamació de la República–. Amb la constitució de la direcció general se pretenia controlar més aquest organisme. Segons Esteve i Fuentes (2000:33) sembla que el Patronat era una mena de “capsa” autònoma amb un funcionament bastant opac i que “els fons administrats pel Patronat pogueren, en alguna mesura, haver estat supeditats a altres fins de caràcter polític”. Aquest canvi durà poc temps (uns 7 mesos) ja que el Patronat fou restablert posteriorment mitjançant el Decret del 4/12/1931 que també suprimia la Direcció General de Turisme. A més, se pretenia posar, mitjançant el Decret de 4/12/1931, un poc d'ordre al caos financer que havia suposat l'emissió de l'emprèstit de 25 milions de pessetes per part del Patronat. A l'exposició de motius del Decret de 4/12/1931 es podia llegir: “una època inicial de malbaratament i de desordres administratius, d'autonomia orgànica a compte del contribuent espanyol” (Esteve i Fuentes 2000:34).

Amb la nova moda del culte al sol i al bronzejat –a principis dels anys 1930, Sir Harry Brittain publicava al *Windsor Magazine* el reportatge: “Majorca. Where the sun shines” (Buades, 2004)–, arribaren els hotels i les urbanitzacions a les zones del litoral. I, entraven en el mapa turístic nous indrets que fins aleshores eren, en tot cas, zones de visita. Així, entre finals dels anys 1920 i principis dels 1930 hi havia a la zona de Pollença: els hotels Maricel (d'Antoni Borràs Cerdà), Miramar (d'Antoni Borràs), Illa d'Or (de Margalida Llobera i Antoni Oliver), Bella Vista (família Albertí), Marina, Bristol, Hotel del Puerto, Hotel Formentor (Adán Diehl) al Port de Pollença; l'Hotel Niu a la Cala de Sant Vicenç; les pensions de Cal Lloro, Cosmopolita i Masip a la Vila i la pensió Calvario (d'Eugenio Bouzas) al port (Barceló, 2000; March et al., 2006; Torrens, 1983). A més, a la Cala de Sant Vicenç, l'industrial català Abdón Bordoy Pastor va promoure una urbanització en la que s'anunciava la venda de solars, xalets i la construcció d'un hotel al 1931 (March et al., 2006). Aquest empresari català el trobarem anys més tard en d'altres projectes urbanístics com és el de Nuevo Aranjuez de principis dels 1950 a Madrid (Lindo, 2003).

A més de Pollença, tenim el cas de Sóller on ja s'havia inaugurat a principis de segle el Grand Hotel Marina que tancà les portes al cap de poc temps. Sóller fou un municipi amb una intensa activitat econòmica lligat al comerç dels cítrics, amb port comercial, industrialització de la mà del tèxtil i una potent emigració que formava part de la cadena de creació de valor dels productes comercialitzats, tant dels sollerics cap a Europa com dels americans cap a Europa, etc. Aquest conglomerat d'activitats econòmiques potenciaren unes importants corrents de capitals que afavoriren la constitució del Banc de Sóller a finals del segle XIX. Les elits locals encapçalades per Jeroni Estades, el cacic local, varen fundar el ferrocarril de Sóller al 1912 que presentava ja una certa vocació turística. A l'hotel fundat per Estades al 1912, l'Hotel Ferrocarril a l'estació del tren de Sóller, se li sumen tres pensions al poble (Barceló, 1966; Pérez, 2004; Quetglas, 2008). El 1934 al Port de Sóller ja tenim un bon nombre d'establiments hotelers: Hotel Costa Brava; Hotel Terra Mar; Hotel Denis; Hotel La Playa; Hotel Marina; i l'estació del tramvia es convertia en l'Hotel Marisol (1928). El burgès solleric Vicenç Sastre Colom regentava l'Hotel Ferrocarril a Sóller i l'Hotel Marisol del port i també adquirí la finca des Teix<sup>426</sup>. Cap a mitjans del anys 1930 la línia del tramvia es va estendre fins a l'Hotel Costa Brava que es trobava al final del moll (Barceló, 1966; Buades, 2004; Pérez, 2004; Quetglas, 2008).

A Sóller podem destacar la figura del súbdit alemany Paul Esch Hoerle, conegut per la seva tasca com a promotor turístic. Esch s'instal·là a Sóller el 1924 i fou el vice-cònsol alemany a l'illa. Segons Quetglas (2008: 78) Esch, conegut com Don Pablo, “va impulsar les excursions

<sup>426</sup> Actualment, la família Sastre (Vicenç Sastre Cardell) encara és propietària del Marisol que només és restaurant, i també de les possessions de l'Ofre i es Teix.

turístiques els anys trenta. Va difondre les nostres costes i paisatges en el seu país”. Una difusió que es realitzava en el moment en que s’estava covant la Segona Guerra Mundial i el nazisme alemany. En els anys 1930, la presència d’espies alemanys a les illes fou prou important (Buades, 2004; Valero, 2001). Sembla que les vertaderes intencions i d’Esch, que residia a un dels enclavaments geoestratègics més importants de la costa de Tramuntana, eren uns altres ben diferents<sup>427</sup>. Amb l’esclat de la Guerra Civil, el centre guerrer del port rebé el nom de Base d’Aprovisionament de Sóller i es va fornir de les expropiacions dels molls comercials, els magatzems municipals, la Duana, l’antiga caserna dels carrabiners, l’estació telegràfica de Muleta, la zona del bosc de Santa Catalina i el seu oratori i l’escola del Port, l’edifici de Sanitat, l’Hotel Costa Brava, i altres edificis de particulars. L’Hotel Costa Brava era propietat de Guillem Puigrós Iglesias. Puigrós que havia estat membre del Front Popular fou empresonat, se li imposà una multa de 3 mil pessetes i el seu hotel fou expropiat (Quetglas, 2008).

A Calvià tenim una incipient construcció hotelera molt a prop del terme de Palma, amb l’Hotel Cas Català (1905) que llavors serà el Maricel; l’Hotel Playas de Peguera (1930) de Miquel Pons i Ferrer i l’Hotel Malgrat (1934) d’Antoni Mulet i Gomila (Muntaner, 1980). Aquest darrer fou un dels prohoms del poder turístic mallorquí: a principis dels anys 1920 era el secretari del Foment de turisme de Mallorca, el seu hotel va romandre obert durant la Guerra Civil i cap a finals dels 1940 fou el president del Foment (Buades, 2004; Vives, 2005). A la taula 122 es pot veure com a més de Palma, Pollença, Sóller i Calvià, es poden destacar els pobles d’Alcúdia, Andratx i Valldemossa. Al llarg dels anys 1930, malgrat la crisi financera internacional, es passà de 88 hotels al 1930 a uns 135 el 1935, poc més de la meitat dels quals es localitzaven a la capital. A l’any 1934, les places hoteleres a Ciutat eren de 1350 en els hotels i 700 en 46 pensions (Barceló, 1966). La capacitat d’allotjament passà de 1905 llits el 1930 a uns 2946 llits el 1935 (Barceló, 1966). Mentre que, els ingressos procedents del turisme s’estimaren al 1933, en torn a 30 milions de pessetes (50 pessetes/estada), la qual cosa representa un 34,5% dels ingressos procedents de les activitats agrícoles i eren un 30,5% superiors als ingressos de l’Hisenda Provincial (Barceló, 1966).

Encara que no aparegui a la taula 122, al litoral de Capdepera també se produeixen tota una sèrie de transformacions urbano-turístiques rellevants durant aquests anys. Una de les figures claus en la potenciació del negoci turístic a Capdepera fou la del contrabandista i home de Joan March, Miquel Caldentey Ginard (Creu)<sup>428</sup>. March, a més de dedicar-se al contraban, fou un important especulador urbanístic. Entre d’altres, va adquirir juntament amb el seu soci Miquel Falconer una porció de la possessió palmesana del Rafal Vell, coneguda com Camp d’en Salord que urbanitzaran posteriorment<sup>429</sup>. Durant bona part de la Segona República, Caldentey ocupà la batlia de Capdepera, moment en que la seva activitat especuladora augmentà i també la política municipal proturística. El 1935 s’inaugurà l’Hotel Mar i Pins i estava en marxa la construcció de l’hotel de la urbanització de Canyamel (Terrasa, 2010).

**Taula 122. Evolució dels establiments hotelers a Mallorca, 1930-1935 (Font: Barceló, 1966; Muntaner, 1980).**

Hotels	Palma	Pollença	Alcúdia	Sóller	Andratx	Calvià	Valldemossa	Altres zones	Mallorca
1930	45	6	3	4	5	2	3	20	88
1931	48	5	3	4	5	2	3	22	92

<sup>427</sup> Encara que no hem trobat cap font escrita que ens ho confirmi, diverses fonts orals (entrevista realitzada per l’autor a E.A. i J.J.M. –els entrevistats han demanat que el seu nom romangui anònima– el 10/05/2009 a Sóller) ens han constatat que Don Pablo fou un espia nazi. La seva casa, en aquells anys relativament aïllada, era un bon centre d’operacions. Ca Don Pablo es troba, actualment a la Carretera Nova que va al Port, just abans d’arribar a la rotonda que dóna a la carretera de Deià i al Carreró d’en Figa.

<sup>428</sup> Cal tenir present que l’esposa de Joan March, Elionor Servera, era natural de Capdepera. Els March construïren el palau Sa Torre Cega, a Cala Rajada, projectat per l’arquitecte Gabriel Alomar. Aurelia Canaan (2010:66), una de les primeres hoteleres del poble, en parlar de la figura de March ens diu que: “la seva esposa, donya Elionor, era realment la qui estava a càrrec del poble de Capdepera, on havia nascut. Era la que finançava els focs artificials [...] Les despeses que aquesta senyora dedicava als focs artificials era equivalent a milers de dòlars [...] A més, socorria els més necessitats quan feia falta ajuda mèdica, i tothom l’adorava. El mateix succeïa entre els pescadors, perquè quan hi havia mala mar i no podien sortir a pescar, ella els donava feina als jardins que envoltaven el palau. El poble la tenia com “la mare de Cala Rajada”, merescudament. Cap festa del poble, per molt tard que s’arribàs a celebrar, no començava sense la seva aprovació des de la finestra del palau”.

<sup>429</sup> Una de les parcel·les del Camp d’en Salord fou adquirida per Elionor Servera, destinats a la construcció d’habitatges pels treballadors de la Banca March (Florit et al., 1989).

1932	58	5	2	5	6	2	4	29	111
1933	89	6	4	6	7	3	4	25	144
1934	78	10	5	6	6	3	4	20	132
1935	71	9	6	6	4	3	3	33	135

En tan sols 5 anys el nombre de turistes que viatjaven a Mallorca quasi es duplicaren i es passà de 20,16 mil turistes al 1930 a uns 40,04 mil turistes al 1935 (taula 123). Mentre que les estades passaven de 238,8 mil al 1930 a unes 440,7 mil al 1935. L'estada mitjana era d'uns 13,49 dies per turista. Si hom observa la taula 124 s'adonà que la major part de les estades se realitzen als mesos de primavera, seguits dels mesos estivals. Una situació diferent a la del turisme de masses a partir dels anys 1950 i sobretot dels 1960. Segons Cirer (2009b) al 1933 les Illes Balears ja eren la segona província espanyola en nombre absolut de visitants turístics que pernocten en un hotel. Un aspecte a considerar en aquest primer moment d'incipient industrialització turística de Mallorca és que un nombre important de turistes passaven llargues temporades en els establiments d'hostalatge ja que de mitjana tenim que entre el 1930 i el 1935, un 6,9% dels turistes hi passaven més de 30 dies (taula 125). El "glamour" turístic fou recollit per la publicació Brisas que editaren els germans Miquel i Llorenç Villalonga (Barceló, 2000). Quan es produí l'alçament militar, el primer fou anomenat Cap de Premsa i Propaganda, Radio i Censura, mentre que el segon es va afiliar a la Falange Espanyola (Massot, 1978).

**Taula 123. Evolució de l'afluència turística a Mallorca, 1930-1935 (Font: Barceló 1966: 51)**

Any	Turistes residents*	Estades	Estada mitjana (dies)
1930	20.168	238.804	11,84
1931	21.000	301.084	14,34
1932	34.489	481.675	13,97
1933	29.738	528.121	17,76
1934	37.820	482.234	12,75
1935	40.045	440.743	11,01

\* Barceló (1966b) diferencia entre els turistes residents com aquells allotjats en establiments d'hostalatge i els que estan en trànsit, en creuer.

**Taula 124. Estades turístiques (en milers) en establiments d'hostalatge a Mallorca, 1930-1935 (Font: Barceló 1966:52)**

	1930	1931	1932	1933	1934	1935	Mitjana (%)
Gener	15	23	40,97	39,7	36,53	33,9	7,55
Febrer	18	19	28,3	46,46	47,26	31,37	7,59
Març	26	22	42,22	59,35	42,62	40,65	9,40
Abril	30	45	24,46	59,86	55,97	45,01	10,98
Maig	17,19	17,8	27,59	61,12	48,74	36,03	8,14
Juny	15,13	70,32	32,91	41,06	29,39	37,71	9,85
Juliol	25,57	12,67	36,9	32,67	61,41	40,28	8,46
Agost	32,30	17,65	50,34	36,68	38,35	49,61	9,36
Setembre	14,67	11,33	39,16	35,84	36,41	33,49	6,68
Octubre	17,98	15,83	28,51	44,13	27,3	28,14	6,54
Novembre	9,95	22,23	33	38,76	27,37	30,23	6,40
Desembre	17,01	24,26	98,34	29,5	30,88	29,34	9,05
<b>Total</b>	<b>238,80</b>	<b>301,08</b>	<b>482,68</b>	<b>525,12</b>	<b>482,23</b>	<b>435,74</b>	<b>100</b>

**Taula 125. Nombre de turistes en establiments d'hostalatge segons duració de l'estada, 1930-1935 (Font: Barceló 1966: 51).**

Estada	1930	1931	1932	1933	1934	1935	Mitjana (%)
Més de 100 dies	249	573	640	1.412	891	636	2,4
60-100 dies	328	368	589	448	512	515	1,51
30-60 dies	793	944	1.355	1.625	1.690	1.617	4,38

10-30 dies	3.274	4.398	5.948	6.090	5.913	4.787	16,59
Menys de 10 dies	15.524	14.717	25.957	20.163	28.814	32.490	75,12
Total	20.168	21.000	34.489	29.738	37.820	40.045	100

**MALLORCA. EXIJA 351 Kms.**  
de recorridos por la isla, 3 días completos de  
pensión con 3 diferentes excursiones: Sóller-  
Formentor-Cuevas (con entrada), HOTELES  
PRIMER ORDEN POR PESETAS 50.  
(En pasajes), fíjese bien que por Plus. 75 (sin  
pasajes solamente le ofrecen las «Agencias» 200  
kilómetros, sin la excursión a Formentor (142  
kilómetros). Nuestra organización siempre in-  
tenta, pero nunca supeditada en servicios, pue-  
de ofrecer al turista las máximas garantías.  
**Agencia, Autos y Hoteles de Mallorca**  
**CATALUNYA EXPRESS**  
Rambla del Centro, 86. — Tel. 15457. Barcelona  
Nuestros viajes a Mallorca no son colectivos,  
son individuales. Salida diaria desde una per-  
sona. Especializados sólo en Mallorca. No or-  
ganizamos otros viajes.

---

**Excursions de VIATGES BAIXAS S.L.**  
SUÍSSA, ITALIA «CÔTE D'AZUR». Vistants:  
Monte Carlo, Lunz, Brienz, Quatre Cantons,  
Lugano i Canali. 2-18 agost. 525 Ptes.  
**RUTA DELS PIRINEUS**  
Vall d'Aran, Luçon, Lourdes, Biarritz, San-  
Sebastián, 12-18 agost. 500 Ptes.  
PARÍS, BRUXEL·LAS I LONDRES. 15-20 agost,  
800 Ptes.  
**CAPITALS D'EUROPA**  
Berlín, Múnic, Viena, Praga, Berlín, La  
Haya, Brusel·las i París. 15 agost-13 set. 1.450 Ptes.  
**CASTELLS DEL RHIN**  
Casades del Rhin, Selva Negra, Sarsaa, Frank-  
furt, Colonia, Brusel·las i París. 16-31 agost. 780  
pesetas. Lon l'onverdi, 19-30 agost. 875 Ptes.  
EUROPA CENTRAL I DINAMARCA. Copen-  
haga, Berlín, Xecoblenburg, Holanda, Salsaa,  
Brusel·las i París. 17 agost-12 set. 1.050 Ptes.  
PARÍS I EXPOSICIO BRUXEL·LAS: 19-30 agost.  
Vistants camps basils, Reims i Orleans. 200 Ptes.  
PORTUGAL, GALICIA I NORD D'ESPAÑA:  
20 agost-12 setembre. 600 Ptes.  
3 DIES A MALLORCA I EXCURSIONS 75 Ptes.  
VIATGES BAIXAS, S. L. Rambla Centre 39  
(Pasantia Barcel·la) — Tel·l·fon 12400

---

**LA COSTA BLAVA I ELS ALPS**  
del 11 d'agost al 12 agost. Ptes. 500  
**PIRINEU, VALL D'ARAN.** 12-18 agost. Ptes. 500  
**COSTA BRAVA, ANDORRA.** 14-17 agost. Ptes. 150  
**VIATGES BARCEL·LA** Pelava 62 dial 1 19016

Figura 52. Anunci de viatges a Mallorca des de Barcelona (Font: La Vanguardia 4/05/1935, pp. 6).

Entre el 1930 i el 1935, la major part dels turistes arribats a l'Estat espanyol procedien de França (62%), seguits de Gran Bretanya (17,3%), Alemanya (9%) i dels EUA (5,3%) (Esteve i Fuentes, 2000). En el cas de Mallorca, al 1934, el 48% dels turistes eren espanyols, seguits dels anglesos (16%), francesos (14%), alemanys (8%) i dels procedents dels EUA (4%) (Cirer, 2009b). És a dir, en quant a nombre de turistes la major part d'aquests procedeixen del propi Estat, una característica que canviarà radicalment amb la irrupció del turisme de masses. Els turistes que arribaven en els anys 1920 i 1930 ho feien cada cop més mitjançant les agències de viatges. Segons Barceló i Frontera (2000:23) "varen aparèixer diferents agències de viatges com Wagons Lits Cook, Viajes Marsans, Compañía Española de Turismo, Viajes Baleares i altres". Aquestes s'encarregaven tant de les comunicacions externes com de les excursions internes dins l'illa. El 1929 es fa una important difusió del material de promoció del Foment del Turisme que anà adreçat, entre d'altres, a les companyies de viatges (p.ex. Wagons Lits Cook, Marsans, Exprinter, Spanish Travel Bureau de Londres, Mer, Mitropia de Berlín, Compañía Española de Turismo, Barcelona Express, Hispania, Centre Balear de Buenos Aires, Compañía Mixta de Navegación de Marsella i la Bureau of Information Pro-España de New York) (Vives 2005:115). Per tant es pot destacar que ja hi ha una forta presència i connexió amb les principals agències de viatges espanyoles i internacionals. Es pot subratllar el paper de les catalanes com Cataluña Express, que organitzaven viatges de curta estada a l'illa, en els que s'oferia un paquet complet –viatge, allotjament i excursions– (veure figura 52). Cirer (2009b:251) ens

comenta que "la presència d'expedicions catalanes a Palma és una constant durant tot el segle XX [...] en un principi els catalans que venien a Mallorca ho feien de forma individual o enquadrats en agrupacions específicament excursionistes, però prompte aparegueren empreses de viatges especialitzades en l'organització de viatges a Mallorca". La vinculació de les agències catalanes amb el capital turístic mallorquí s'explicita en el fet que dues agències de viatges catalanes, Viajes Catalonia i Viajes Blau, es convertiren en socis protectors del Foment del Turisme de Mallorca a finals dels anys 1920 (Vives, 2005).

A més, podem apuntar les connexions que es produeixen entre el capital bancari i el turístic. Viajes Catalonia estava vinculada al Banc de Barcelona i al Banc de Catalunya. El 1930 es constitueix Viajes Baleares SA que és una filial de Viajes Catalonia, situada a la planta baixa de les oficines centrals del Crèdit Balear. El Banc de Crèdit Balear va adquirir aquella filial al 1932 i adoptà el nom de Viajes Iberia SA. Aquesta se convertiria en una de les principals agències de viatges espanyoles que passà a ser propietat, als anys 1950, d'un dels membres del Consell d'Administració del banc i industrial de les sabates d'Inca: Llorenç Fluxà (Payeras, 1973). Emperò, abans de Viajes Baleares SA ja es pot esmentar l'existència a Palma de l'agència Las Islas Doradas, propietat de Carles Garnier. Aquesta agència programà al 1920 una expedició als camps de batalla de la Gran Guerra (Vives 2005:83). El fet que el 1934 es celebràs a Palma el XVè Congrés de la Federació Internacional d'Agències de Viatges ens pot

donar una idea de la força que ja assolía el negoci turístic mallorquí dins l'escena internacional, just en els anys anteriors a la Guerra Civil (Buades, 2004; Vives, 2005).

- Hotel Formentor: símbol d'una època.



Figura 53. a) Hotel Formentor dies abans d'inaugurar-se i al fons es veu la flota britànica fondetjada a la Badia de Pollença (Font: Alcover 1992:59); Adán Diehl i Joan March Servera (segon i tercer començant per l'esquerra) (Font: Alcover 1992:9).

Entre els hotels paradigmàtics de Pollença està el de Formentor. El seu promotor fou l'argentí Adán Diehl Altgelt. Aquest va conèixer Pollença el 1913 gràcies al seu amic argentí i pintor, Tito Cittadini que a la vegada l'havia conegut a través del pintor català d'Anglada-Camarasa. Diehl pertanyia a una família aristòcrata d'origen renà molt ben posicionada en les esferes del poder a Argentina (Alcover, 1992). Diehl després de llicenciar-se en dret es va traslladar a París, destinat com a corresponsal del diari La Nación per a cobrir la Gran Guerra. Allà formà part del grup literari Nouvelle Revue Française i es va relacionar amb els intel·lectuals de tot arreu que es trobaven a París. L'argentí va decidir comprar una part dels terrenys de Formentor el 1926<sup>430</sup> i també comprà una casa a l'horta de Pollença per la seva esposa, Elena Popolico. El pintor de l'Escola de Pollença i íntim amic de Diehl, Tito Cittadini comentava que "el solar, que l'incendi havia propiciat, era magnífic per un hotel" (Lull 1979:10). Aquelles adquisicions es feren gràcies a la fortuna familiar que manejava Adán Diehl. Emperò, per a pagar la inversió del complex turístic de Formentor –hotel, carretera, electricitat, aigua, pista de tennis, camp de golf, platja privada, moll, etc– hagué de recórrer a

finançament extern, o millor dit més o manco extern. La construcció de l'hotel es feu en base al préstec de la Banca Tornquist<sup>431</sup> que era de la seva pròpia família a Buenos Aires (Lull, 1979). En aquest cas sembla que l'ombra de Joan March també arriba a Formentor ja que el contrabandista mallorquí acompanyà al banquer argentí, Carlos Alfredo Tornquist, en una visita a Formentor (Lull, 1979). Cal destacar el fet que els Tornquist eren els representants, a Argentina, del grup industrial alemany Krupp –dedicat a la fabricació d'armes–, a més d'estar relacionats amb d'altres grups industrials i bancaris europeus (Marichal, 1984). Per la seva banda, Joan March Ordinas era soci de la societat alemanya Krupp mitjançant la Unión Naval de Levante (Ferrer, 2008b).

El 1929 el Formentor amb 90 places obria les seves portes adreçades a una clientela bohèmia, adinerada i famosa en la que hi tenien cabuda els escriptors i artistes de tot Europa, nobles i grans mandataris. Els costos de construcció es varen disparar, especialment per mor de les dificultats en el transport de materials, per la manca de previsió dels costos reals del projecte –especialment pel que fa a la construcció de la carretera– i per les dificultats a l'hora d'obtenir aigua. Junt amb l'hotel es va construir un camp de golf de 9 forats que fou inaugurat el 1934, però aquest es va abandonar degut a la manca d'aigua. La carretera que anava cap a Formentor, dissenyada per Antonio Parietti, es va construir paral·lelament a l'hotel sense recolzament de les autoritats públiques. Tal com ens indica Riera (2009:72) "la carretera del Port de Pollença a Formentor figurava en un pla provincial de camins veïnals subvencionats per l'Estat. Els ajuntaments interessats en la seva construcció l'havien de sol·licitar, a més de

<sup>430</sup> Diehl comprà els terrenys en dues tandes i en cadascuna desemborsà 260 mil pessetes. La primera el 1926 i la segona dos anys més tard. L'import total a abonar era de 520 mil pessetes a un interès de l'1% anual i a abonar en 10 anys i la superfície era d'unes 1257 Ha (Lull, 1979; Alcover, 1992; Riera, 2009).

<sup>431</sup> La Banca Tornquist li va prestar uns 14 milions de pessetes de 1930. A aquesta suma s'haurien d'afegir les aportacions fetes per la mare de Diehl (Alcover, 1992).

contribuir amb materials i obrers. L'ajuntament de Pollença havia sol·licitat la construcció del camí a la Cala de Sant Vicenç i el de Pollença a la mar per l'Almadrava, tot renunciant al de Formentor. Parietti va haver de convèncer al consistori de que aquest darrer era també fonamental i així es començà a construir". A aquella situació se li afegí el retall del flux financer procedent d'Argentina degut a la crisi financera internacional de 1929, per la qual cosa hagué d'acudir a la banca local. El Banc de Crèdit Balear fou l'entitat que finançà les operacions de Diehl (Llull, 1979; Cirer, 2009b). L'home que dissenyà l'hotel junt amb Adán Diehl fou Felipe Bellini, a qui ens referirem més endavant (Seguí-Aznar, 2001).

El 1930, en plena crisi mundial, Adán Diehl va cercar nous socis degut als problemes financers i fundà la Societat Mercantil Formentor SA amb un capital inicial de 5 milions de pessetes. La societat estava constituïda per: Adán Diehl (9000 accions), Guillem Borràs (50 accions), José M. Madico (50 accions), Pere Montaner i Gual –Comte de Peralada– (4 accions) i Gabriel Villalonga (4 accions) (Riera, 2009). Aquell mateix any, Diehl ingressà com a vocal del Foment del Turisme. Lluny del que sovint s'ha donat a entendre d'aquest personatge, sembla que Diehl no era tan excèntric ni una persona poc entenedora del dur món dels negocis –com per exemple quan Llull (1979:10) ens diu que "Diehl era l'antítesi d'un home de negocis"–. Així, aquell mateix any va constituir la societat Formentor SA amb la que pretenia dur endavant l'ampliació dels seus negocis entre els quals es trobava el projecte de construcció d'un hotel de grans dimensions i una urbanització a la badia de Pollença (Cirer, 2009b). El 1931 amplià l'Hotel Formentor fins a 127 places (Buades, 2004). A la vista d'aquestes operacions i projectes, tot sembla indicar que les expectatives de Diehl se presentaven molt optimistes. Diehl s'havia criat dins d'una família molt lligada a les lògiques empresarials i sembla que el mite del Formentor també afectà al propi Diehl que encara és vist com un romàntic i no com un home de negocis. En aquells moments no trobava limitacions financeres. La crisi financera internacional encara no havia contagià al sistema bancari mallorquí, principal finançador de les seves operacions. Emperò, les despeses del Formentor se disparaven i acabà fent suspensió de pagaments. D'acord amb Alcover (1992:24-25) "el seu parent Tornquist, ja esperonat per la necessitat allà [a Argentina], encara va ser més pressionat per interessos de persones d'aquí, en la reclamació dels seus crèdits [podria ser en Joan March?]. I el que va precipitar les coses va ser el final de l'ajuda de José Maria Mádico, quan el Crèdit Balear va suspendre pagaments". Es veu que el contacte de Diehl al Crèdit era Mádico, el cap d'oficines del Crèdit entre 1917 i 1934, i aquest va fugir a París on es suïcidà per mor de la suspensió de pagaments del banc al 1934.

**Excursions de VIATGES BAIXAS**  
**ESPORTS DE NEU a CHAMONIX (Mont Blanc).**  
 Del 15 al 23 Decembre, 420 Ptes.  
**«ESTRAPERLO» a FORMENTOR (Mallorca).**  
 For.fait 75 Ptes. Informis d'aquesta novetat.  
**VIATGES BAIXAS, Rbla. Centre, 33. T. 12492**

Figura 54. Anunci de l'Hotel Formentor i l'estraperlo (Font: La Vanguardia 8/12/1934, pp.22).

Finalment, Adán Diehl i Elena Popolicio acabaren partint de Pollença al 1932, primer en direcció a París i llavors a Argentina. Popolicio es posà a treballar de decoradora i Diehl fou anomenat Inspector General de Justícia a Buenos Aires (Alcover, 1992). El juny de 1934 Diehl va efectuar la cessió de terrenys als seus creditors. Entre

aquests es trobaven Ignasi Rotger que era l'administrador i director de l'hotel que rebé uns 3600 m<sup>2</sup> com a pagament als seus serveis i Jaume Ensenyat, president de Formentor SA, amb una cessió de 12000 m<sup>2</sup> (Riera, 2009). El Crèdit Balear es feu amb la propietat i la gestió de l'Hotel Formentor, de la que s'encarregaren dos membres del Consell d'Administració de l'entitat: Antoni Marquès Bennàssar i Antoni Socías Morell (Llull, 1979). El 1934, any de la fallida del Crèdit i quan aquest banc era el propietari del Formentor, Strauss i Perle introduïren la ruleta que havien inventat, Straperlo, al Casino de Sant Sebastià i a l'Hotel Formentor. La República havia prohibit el joc i els inventors de la ruleta feren tota una sèrie de negociacions al més alt nivell –especialment gràcies a l'ajuda d'Aurelio Lerroux– per tal de permetre la seva introducció. El govern radicalcedista d'Alejandro Lerroux va acollir la proposta dels inventors d'aquell joc que sempre donava guanys a la banca. Just 8 dies després d'haver-se instal·lat la ruleta (fraudulenta) al Formentor, esclatà l'escàndol de l'estraperlo que afectà a nombroses personalitats del Partit Radical. Strauss que havia "arriscat" uns 30 milions de pessetes en els seus negocis a Espanya contactà amb Indalecio Prieto, aleshores exiliat a Bèlgica, a qui transferí valuosa informació sobre la vinculació dels seus adversaris polítics en l'afer de l'estraperlo. El 25/10/1935 Lerroux dimitia i alguns membres del seu partit, entre d'ells Aurelio

Lerroux, foren declarats culpables de corrupció. Aquests esdeveniments marcaven el final del Bienni Negre (1934-1935) (Sole, 17/09/1995).

Després de la fallida del Banc de Crèdit Balear, el Formentor canvià de mans i es traspassà a Jaume Ensenyat que era advocat de l'entitat financera i membre del seu consell d'administració. Una part de les terres passaren a la Banca Tornquist i la resta a la societat Formentor SA. Durant la Guerra Civil Formentor fou adquirit per un grup d'empresaris que estaven interessats en l'explotació silvícola de la finca. El 1936 fou adquirit pel Banco de Valencia. Aquest el va vendre el 1945 a les cadenes hoteleres catalanes Hoteles de Montaña (HOMONSA) i Hoteles Unidos SA (HUSA) (Llull, 1979; Riera, 2009). El propietari de la primera era Felip Beltran i Güell "un aristòcrata català que havia guanyat la guerra i estava disposat a no deixar perdre les oportunitats de negocis i inversions que la victòria de Franco li oferia en abundància" (Riera 2009:154) i els de la segona la família Gaspard. De cap delegat de l'hotel s'hi col·locà a Josep Maria Carbó (Riera, 2009). El 1953 un grup de persones encapçalades per Joan Buadas adquiriren l'Hotel Formentor (IFORSA, Inmobiliaria Formentor SA) per 15 milions de pessetes. El grup estava format, a més de Joan Buadas, per Ernesto Hernández Sora, Joan Ochogavía, Ignasi Rotger, Antoni Balaguer i el Sr. Capó. Un aspecte no poc important és el fet que aquest grup estava cofinançat per la Banca March (Riera, 2009). La família Buadas al capdavant d'IFORSA, seria l'encarregada d'explotar el conegut hotel i d'urbanitzar la zona fins a la seva venda al Grup Barceló el 2006 (Riera, 2009).

- Mallorca: urbanisme i turisme cavalquen junts.



Figura 55. Plànol de la Ciutat Jardí del Coll d'en Rabassa (Seguí-Aznar 2001:84)

L'arquitecte Gaspar Bennàssar (1869-1933), redactor del pla urbanístic de Palma el 1917, entenia que la ciutat turística havia d'oferir nous espais per l'oci i obrir-se als nous mitjans de transport terrestre. Cal tenir present que els principals promotors turístics, com Ferran Alzamora o Josep Tous també estaven estretament vinculats amb la introducció dels nous mitjans de transport a Mallorca, tant amb la via de ferro com amb l'automòbil (Batle i Pujalte, 1997). Per altra banda, Bennàssar proposava la urbanització de zones de Palma situades a l'extraradi com per exemple s'Arenal i també proposava la

construcció d'un passeig a primera línia de mar –el que més endavant serà el Passeig Marítim– on hi projectava un barri residencial que enllaçaria El Terreno i la ciutat<sup>432</sup>. Recordem que ens trobam en plena Guerra Mundial i que l'Estat espanyol es va mantenir una postura neutral, la qual cosa reportà sucosos guanys a les classes empresarials. Esteve i Fuentes (2000:17) escriuen que "l'especulació, els exorbitants beneficis, l'alça de preus i alguna escassetesa de béns possibiliten un gran procés d'acumulació de capital, de concentració empresarial i d'impuls industrial en algunes zones del país". Com hem esmentat en apartats anteriors, alguns dels grans empresaris de les illes feren de la guerra un autèntic negoci, com per exemple Joan March (Ferrer, 2000) o d'altres amb major "tradicció" empresarial que també saberen treure profit de les situacions guerreres, com per exemple Matutes, els Alzamora, els Salas, etc.

Si el Pla de Bennàssar era aprovat en plena guerra (1917), una de les poques propostes de Bennàssar que prosperà fou la de la construcció d'un barri turístic: Ciutat Jardí (o Paret Blanca). Quan ja estava pràcticament decidida la sort de la Gran Guerra –aquesta finalitzà l'11/11/1918–, l'empresari palmèsà Josep Tous Ferrer<sup>433</sup> constituïa la societat Progreso Urbano

<sup>432</sup> Els interessos lligats a aquella operació devien ser molt grans ja que com esmenta Vives (2005:59) "els senyors Enric Alzamora, Pere Garau [enginyer], Jeroni Estades [càsic de Sóller], el batle de Sóller i alguns membres de la Junta Directiva de l'entitat [Foment de Turisme de Mallorca], a partir d'un convit celebrat a Sóller [en motiu de la inauguració del tren de Sóller el 1912], decidiren elevar una petició al ministre de foment perquè tan aviat com fos possible, s'aprovàs el projecte d'expedient de reforma, engrandiment i urbanització de Palma" (Vives 2005:59).

<sup>433</sup> Seguí-Aznar (2001) ens diu que Josep Tous Ferrer participà en diverses empreses, entre les que es troba l'Hotel Alhambra. Cirer (2009) escriu que probablement Tous Ferrer i Joaquim Mascaró degueren ser socis.

SA (17/08/1918), per dur a terme la urbanització de la Ciutat Jardí al Coll d'en Rabassa<sup>434</sup>. Cirer (2009b:238) ens diu que molt probablement "l'empresa promotora acabà a l'òrbita de Ferran Alzamora Gomà". Aquesta urbanització pretenia combinar la idea de balneari decimonònic i estació d'estiueig i segons Seguí-Aznar (2001:37) "la influència de les propostes dels teòrics anglesos sobre la *ciutat-jardí*, hem d'indicar que són tan superficials que arriben a poc més que la mera denominació". El projecte d'urbanització de Ciutat Jardí (figura 55) serà la primera passa dins del projecte turístic-immobiliari balear que en la cerca del sol i la platja, acabaran destruint la franja litoral. En aquella zona se va edificar l'hotel Ciutat Jardí (15 habitacions), propietat de Bartomeu Ferrà, que fou inaugurat el 1922. Aquest hotel és dels més antics de la zona oriental de la Badia de Palma. La urbanització de la Ciutat Jardí no es va acabar i durant anys hi havia construïdes tan sols dues fileres d'illetes. Com s'ha apuntat anteriorment en relació al contraban i els mecanismes de blanqueig, Ferrer (2008a:121) assenyala que el propietari de l'hotel era el contrabandista Magí Marquès. No sabem si es tracta d'una errada o és el mateix Magí Fullana Pizà (emprant el malnom de Marquès) que adquirí el 1940 les accions de Pro Urbano SA i es quedà amb l'hotel al 1940 (Sbert, 2002). En els anys 1920 i 1930 se construïren alguns xalets. Cal destacar el fet que en els anys 1930, Seguí-Aznar (2001) comenta que malgrat els projectes dels xalets fossin signats per l'arquitecte local Francesc Casas, és quasi del tot segur que l'arquitecte que els dissenyà fou el nord-americà Arthur Edward Middlehurst que s'instal·là a Mallorca el 1930 i que per la seva condició d'estranger no podia signar els projectes. Aquest arquitecte el trobarem en altres projectes d'urbanització com el de la Platja d'Alcúdia (Seguí-Aznar, 2001).

Tanmateix la urbanització turística del litoral té un precedent anterior al de Ciutat Jardí. De fet, és en la propietat del marquès de Campofranco (Antoni Rotten Gual), Son Sunyer (1420 Ha) a s'Arenal, on hi ha localitzat un primer projecte d'urbanització turística. Una part de la finca fou venuda a la Congregació Franciscana per construir el seminari conegut com La Porcíncula (20,6 Ha). El 1910 l'empresari llucmajorer, Joan Catany Salvà, comprà al marquès de Campofranco 434 Ha del pinar de Son Sunyer, amb 20 mil pessetes pròpies i 50 mil d'un préstec de la Societat de Crèdit Balear. En no poder afrontar el pagament del préstec es va acordar que la societat bancària Fomento Agrícola Industrial y Comercial de Lluçmajor, formada per empresaris i comerciants, es faria càrrec de la part compromesa per Catany. El Fomento, el 1912, va encarregar a Gaspar Bennàssar un projecte d'urbanització. En el plànol de la figura 56 es pot veure la divisió en parcel·les de Son Sunyer (Sbert, 2002). Finalment el projecte no reeixí com s'esperava i "va haver desbandada i execucions judicials vàries del Banc de Foment [...] El de Son Sunyer, desgraciadament pels promotors i compradors de solars no resultà ni molt menys el beneficiós, econòmicament parlant, com se'ls havia il·lusionat. Però amb el temps se va fer realitat el que ja pensaven aquells homes avançats en idees del seu temps" (Sbert 2002:31). En el plànol de Bennàssar (figura 56) es pot veure quins eren els propietaris de les diferents parcel·les del que havia de ser la urbanització turística, entre els que es poden destacar Miquel Lladó i Gregori Carbonell, Damià Montserrat, Francesc Pisà, Ferran Alzamora i el propi Bennàssar. Els tres grans compradors foren: Damià Montserrat –zona propera a la illeta dels Republicans–; Julià Garau –pinar de les Meravelles–; i la comunitat de franciscans (Cabellos, 2009)<sup>435</sup>.

<sup>434</sup> El projecte d'urbanització degué ser redactat per Jaume Aleñà Guinart o Gaspar Bennàssar (Seguí-Aznar, 2001).

<sup>435</sup> Fernando Alzamora Gomà inicià el 1930 la parcel·lació de ses Meravelles, que correspon a la parcel·la que Alzamora adquirí de Son Sunyer. El 1923 Lluís Vives i Mateu Zaforteza adquiriren porcions de Son Sunyer, tot iniciant posteriorment la parcel·lació i urbanització de Bellavista (Cabellos, 2009).



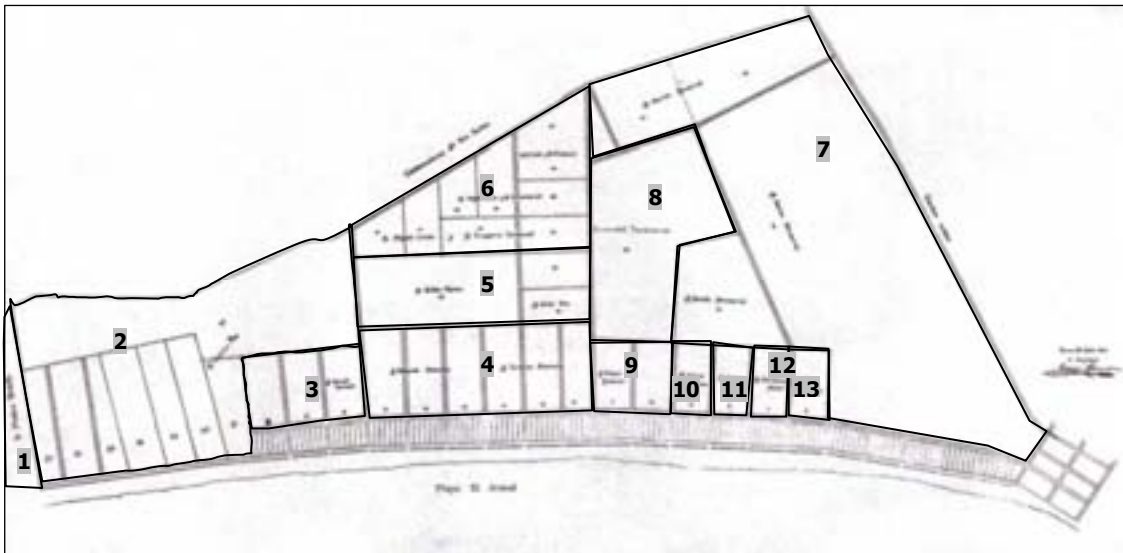


Figura 56. Projecte d'urbanització de Son Sunyer de Gaspar Bennàssar 1914 (Sbert 2002:29). Nom dels propietaris de les parcel·les: (1) Pedro Bosch; (2) Francisco Pisà; (3) Damián Bennàssar; (4) Fernando Alzamora; (5) Julián Garau; (6) Miguel Lladó i Gregorio Carbonell; (7) Damián Monserrat; (8) Comunitat Franciscana; (9) Gaspar Bennàssar; (10) Antonio Campos; (11) Antonio Raco; (12) Bartolomé Moner; (13) Pedro Garau; i a la part posterior posa "establecedores de Son Sunyer".

A principis dels anys 1930 el negoci turístic se mesclà plenament amb el negoci urbanístic i immobiliari. En quant als turistes que visitaven Mallorca cal tenir present que com ha assenyalat Barceló (1966:51) "s'ha de fer notar que el nombre de turistes en realitat seria major del que presenten les estadístiques, ja que gran nombre d'ells, segons els comentaris de les Memòries de la Cambra de Comerç, viuen en cases llogades, per la qual cosa són mal de controlar". Un article del *National Geographic* de 1924 ja ens comentava l'experiència de tenir una casa a Mallorca a l'article de Phoebe Binney Harnden "Keeping house in Majorca". En concret fa referència a la família Boyds que residien en una casa a Deià (Brimley, 1924)<sup>436</sup>. Mary Stuart Boyds havia escrit al 1911 un llibre que presentava les illes a la societat britànica: *The fortunate isles: life and travel in Majorca, Minorca and Iviza*. A finals dels anys 1920 i principis dels 1930 hi hauria un important nombre d'estrangers que anaren a viure a Mallorca. Es tractava de rendistes, pensionistes, militars de la Gran Guerra retirats, artistes o jubilats que comptaven amb un pressupost que a Mallorca els hi permetia gaudir de tota una sèrie de comoditats que al seu país no podien aconseguir gràcies al diferencial de preus (Barceló, 1966).

A Pollença, d'acord amb Torrens (1983:7) "les cases del Moll [Port de Pollença] que arrendaven habitacions eren nombroses i des de feia molt de temps. Les bodeguetes, tavernes, restaurants, s'anaven ampliant quan les circumstàncies ho permetien, per això quasi tots els hotels han nascut de l'explotació familiar i l'ampliació gràcies a l'estalvi dels seus propietaris". A més del turisme estranger, s'ha de tenir en compte que una part la població pertanyent a la burgesia illenca començaren a gaudir del sol i la mar en determinades zones de l'illa on es desplaçaven a residir temporalment. Segons Rosselló-Verger (1964:490) "a partir de 1900 se presenta l'estiu com un fenomen social creixent" que es tradueix en una progressiva ocupació del litoral per edificacions, primer molt precàries, per la residència dels estieujants. En el cas de Pollença, March et al (2006:28) ens comenten que "un d'aquests estieujants mallorquins era el socialista Alexandre Jaume, que gaudia d'un xalet en aquest indret [Port de Pollença], mentre el republicà Francesc Carreras, de Menorca, s'allotjava a l'Hotel Mar i Cel les temporades que passava a Pollença".

Un dels espais que experimentaren una important transformació sociourbana fou el barri del Terreno a Palma (Barceló, 1963). Els terrenys que foren del Cardenal Despuig havien estat adquirits el 1814 per Jaume Sitjar, qui al cap d'un any els va vendre a Joana Aina Vidal i Serra de Marina. Barceló (1963) comenta com aquella zona es convertí a partir de 1821, per

<sup>436</sup> El 1929 el poeta anglès, Robert Graves es va desplaçar a Deià on hi va viure quasi ininterrompudament fins a la seva mort al desembre de 1985.

diversos motius<sup>437</sup>, en una zona de refugi per a part de la població de Ciutat. La Societat d'Amics del País sol·licità autorització al govern militar per a urbanitzar la zona a finals dels anys 1830. A partir de llavors començaria l'edificació de la zona que protagonitzà la família Rubert, hereus de Joana Aina Vidal. La unió de cases que anirà configurant la zona de El Terreno serà de tipus anàrquic i amb edificacions d'escàs valor arquitectònic i alhora un tant pretensives (Barceló, 1963). El Terreno es convertí en zona de residència, però sobretot d'esbarjo i estiuèig de la burgesia palmesana. Podem dir, d'acord amb Barceló (1963:135) que "El Terreno és una barriada d'esbarjo d'una part, no la més acabada, de la societat palmesana, un lloc d'oci, una evasió del quotidià". El ritme de construcció de la barriada fou bastant ràpid i es passà de 343 edificis al 1887 –204 d'una planta, 128 de dues plantes, 11 de més de dues– a uns 511 edificis al 1930 –234 edificis d'una planta, 230 de dues plantes, 47 de més de dues– (Barceló, 1963).

Al llarg de les primeres dècades del segle XX, en el Terreno s'hi construïren establiments hotelers (p.ex. l'Hotel Victoria 1910; l'Hotel Mediterráneo 1923). Aquesta zona residencial i d'oci fou la primera que va comptar amb servei regular de transport, primer amb ripperts (1890) i llavors amb tramvia (1916). Aquella barriada que estava en certa manera separada de Palma va passar a formar part del continu urbà a partir del moment en que s'urbanitzà la finca de Son Armadans cap a principis dels anys 1930 (Barceló, 1963). Aquesta urbanització, tal com s'ha exposat anteriorment, fou promoguda per Joan March quan adquirí aquestes propietats a Ferran Truyols, el mateix que havia participat en el capital del Grand Hotel.

Barceló (1963) ens comenta com, a partir de 1925, molts d'estrangers començaren a residir de manera fixa en els hotels del barri. Uns hotels que segons Barceló (1966) estaven "explotats en la seva major part per alemanys". El Terreno se convertí en una zona d'estades de llarga durada, i fins i tot de residència permanent, per part de nombrosos estrangers que sobretot llogaven cases particulars. Així mateix, podem recordar que als anys 1930 s'estava preparant el terreny per a la nova confrontació bèl·lica i que les potències estaven estenent les seves xarxes de control per les zones susceptibles de ser objecte de disputa o de valor geoestratègic. Les Balears, tal com ja havia passat a la Gran Guerra, eren un dels enclavaments geoestratègics més importants de la Mediterrània. L'any 1930 tenim que a El Terreno hi residien unes 73 persones procedents dels EUA i 52 britàniques, tot essent les dues principals nacionalitats de residents estrangers a la barriada. Al temps que els principals hotels estaven gestionats per alemanys (Barceló, 1963; Barceló, 1966).

La forta presència d'estrangers a la zona<sup>438</sup>, particularment britànics i nord-americans, es constata pel fet que hi hagi una capella evangèlica anglicana; una escola per nins estrangers seguint els plans d'estudis d'Anglaterra; un cinema que projectava pel·lícules en versió original adreçat als estrangers; un Club Britànic; llibreries i quioscs amb premsa estrangera (Barceló, 1963; Barceló, 1966). Una qüestió a considerar és que en els anys 1930 ja hi haurà premsa escrita en les principals llengües dels clients estrangers: el diari El Día tenia una pàgina en anglès, Daily Chronicle; dos setmanaris en anglès, Palma Post i el Majorca Sun and Spanish News; dos setmanaris en alemany, Die Woche i Die Insel; i un en francès, Le Jeudi (Barceló i Frontera, 2000).

Relacionat amb l'increment del nombre de turistes-residents de finals dels anys 1920, un dels trets més importants a tenir en compte, ve donat per la projecció de noves urbanitzacions que són de promoció privada i que es localitzen en el litoral fora del terme municipal de Palma (Seguí-Aznar, 2001). Seguí-Aznar (2001) destaca que la major part d'aquestes urbanitzacions foren planificades per tècnics de fora de l'illa, entre dels quals s'hi troben estrangers que residien a l'illa i que estaven vinculats a diversos projectes turístics. Unes urbanitzacions que seguiren el camí encetat per les primeres parcel·lacions i urbanitzacions litorals ja s'havien iniciat a Son Sunyer i a Ciutat Jardí dins del terme de Palma

A la zona NE de l'illa de Mallorca, a la comarca del Llevant, al 1926 es parcel·là s'Hort de Mar a Son Servera, una zona que, posteriorment, serà coneguda com Cala Millor. El

<sup>437</sup> Barceló (1963) esmenta que en motiu de la febre groga de 1821 s'adequà una zona del Terreno per acollir gent no contaminada. Més endavant, el 1835, hi va haver un tremolor de terra i molta gent es va refugiar en el Terreno.

<sup>438</sup> El 1932 es va construir una imponent mansió a Can Barbarà, bessona del Palau de Marivent, que es coneix avui dia com Villa Dragan. El romanès Joseph Constantine Dragan (1917-2008) va adquirir la mansió al 1960. Dragan es dedicà als negocis petrolers i ha estat esmentat al capítol I d'aquesta tesi per la seva promoció dels estudis de bioeconomia i, particularment, pel recolzament al seu compatriota romanès Nicholas Georgescu-Roegen (Manresa, 2005; Alomar, 19/04/2008; Vicens, 22/08/2008).

matrimoni format per Jaume Caldenty i Margalida Sard compraren un quiosc a la platja i al cap de poc temps un solar en el que aixecaren l'Hotel Eureka que seria l'únic de la zona fins el 1961. El 1933 es constituïa la societat Playas de Cañamel SA per tal d'urbanitzar una zona (Canyamel) de Capdepera. Aquella urbanització havia de comptar amb totes els artefactes urbano-turístics (p.ex. casino, golf, pista de tennis) i a la societat hi trobam Kendal Park de Director Gerent (en nom de la Spanish Trading Co), José M. Mádico del Banc de Crèdit Balear i l'aristòcrata José Quint Zaforteza Amat<sup>439</sup>. La urbanització s'havia de dur a terme dins dels terrenys propietat de Quint Zaforteza, però amb la irrupció de la guerra, la societat es va dissoldre, tot recuperant la propietat el propi Quint Zaforteza qui acabà la construcció de l'hotel el 1949 (Buades, 2004; Terrasa, 2010). En aquells anys, el batle de Capdepera i contrabandista Miquel Caldenty impulsà una potent política en favor dels interessos urbano-turístics, tot destacant l'interès per obrir xarxes viàries que conduïen als seus terrenys (p.ex. 12 Ha a la finca de n'Aguait; 41,3 Ha a Son Favar i 21,63 Ha a s'Heretat) i també als terrenys de José Quint Zaforteza Amat que era el propietari de la possessió de Son Bessó i de les Coves d'Artà, entre d'altres.

A Cala Rajada es projectaren tot un seguit d'urbanitzacions al llarg dels anys 1930: Àngela Orpí Serra sol·licità parcel·lar la zona de Son Moll; Joan Ferrer Ginard per urbanitzar n'Aguait; Nicolau Servera Espinosa per urbanitzar la finca sa Pedruscada. Aquest boom constructor anà acompanyat de la instal·lació de colònies estrangeres, tot destacant l'alemanya (Terrasa, 2010). A Cala Moreia (Manacor) se dissenyà també la urbanització de s'Illot (Seguí-Aznar, 2001). La visita que, en aquella època, realitzà a Mallorca Walter Benjamin, per tal d'arreglar el seu visat, va transcórrer en bona part a Cala Rajada. Allà visità amics seus, com l'escriptor i traductor Friedrich Burschell. Sembla que la major part dels que hi vivien eren alemanys i Benjamin observà que "el nivell de vida que duia la colònia d'alemanys de Cala Rajada no tenia res a veure amb el que duia no solsament Walter Benjamin [extremadament precari], sinó la majoria dels estrangers d'Eivissa" (Valero 2001:126).

A Sóller, cap a finals dels anys 1920 es construeix la carretera i el pont des Camp de sa Mar a la vessant occidental del port; i el Foment de Turisme, a través del vocal solleric, Jeroni Estades, pressionà per que es milloràs el camí que conduïa al far en aquella mateixa banda del port (Vives, 2005). Jeroni Estades era un dels principals cacics del poble (Ferrer, 2000). La febre de les urbanitzacions també arribà al Port de Sóller: entre el 1929 i el 1930 s'aprovà la urbanització de la Platja d'en Repic, a la banda de ponent del port, que inclou l'Hotel Marina, dissenyada per l'arquitecte Carles Garau; entre el 1933 i el 1935 s'aprovaven les urbanitzacions des Través, entre la Plaça de la Torre i l'Hotel Marisol i la de la finca des Port; ambdues dissenyades pels arquitectes Carles Garau, Josep d'Oleza i Francesc Covas (Pérez, 2004).

L'eivissenc Josep Costa Ferrer (*Picarol*) fou un dels principals promotors de les urbanitzacions litorals turístiques. Aquest era un artista que s'havia dedicat a publicar vinyetes en diferents periòdics (p.ex. L'Esquella de la Torratxa de Barcelona, L'Asino de Roma, Frivolidad de Mèxic, Chicago Tribune, etc) i havia iniciat els estudis d'arquitectura a Barcelona. Picarol emigrà als EUA on establí un negoci d'antiguitats, Spanish Shop. En tornar dels EUA al 1928 es va instal·lar a Palma on va fundar Galerías Costa –fent d'antiquari i marxant– i començà a publicar les Guías Costa que es traduïren en diversos idiomes (Seguí-Aznar, 2001). Costa també estava molt ben relacionat amb la família March, encarregant-se personalment de la decoració del Palau March de Palma i del casal dels comtes Amayans de Lloseta, també propietat dels March (Alomar, 1986). Picarol coneixia nombrosos artistes, particularment els de l'Escola Pollencina i molts dels pintors que hi havia a l'illa exposaren a la seva galeria. Costa va adquirir una franja del litoral pollencí al pintor Roberto Ramaugé, que era el propietari de la Fortalesa, amb la intenció de construir-hi un poblat d'artistes. La urbanització, amb cases projectades per l'arquitecte nord-americà Middlehurst, fou paralitzada quan aquells terrenys se destinaren a usos militars i s'hi ubicà la base d'hidroavions. El projecte frustrat de Costa incloïa, a més, la construcció d'un gran hotel (Seguí-Aznar, 2001).

Posteriorment, el 1932, Josep Costa va adquirir per 15 mil pessetes unes 10 Ha de la marina de Santanyí amb la finalitat de construir una nova urbanització, Cala d'Or. El projecte de la urbanització va ser elaborat pel propi Costa i pel pintor italià i company d'Adán Diehl, Felipe Bellini qui havia exposat al 1930 a Galerías Costa (Seguí-Aznar, 2001; Rosselló-Verger, 1964).

<sup>439</sup> Josep Quint Zaforteza Amat era el cap dels tradicionalistes mallorquins, dirigent dels carlistes mallorquins i al maig de 1937 fou anomenat cap de la Diputació Provincial de Balears, càrrec que ocupà fins el 1939.

Els primers en adquirir solars foren persones del món de l'art que probablement estaven molt vinculades amb el promotor i l'urbanista<sup>440</sup>. Emperò, tal com ens diu Damià Quetgles (22/06/1986) molts dels diners del contraban de Santanyí s'enterraren en la urbanització de Cala d'Or. Cap a finals del 1933 es començaren les primeres construccions que havien de seguir els criteris de l'estil eivissenc, definits per Costa. Els primers edificis aixecats havien estat dissenyats per Arthur Middlehurst (Seguí-Aznar, 2001:57).

En aquella mateixa zona, a Cala d'Or, el 1934 el belga van Crainest va obtenir l'exclusiva per aixecar un hotel al Caló de ses Dones i el també belga, Medard Verburgh adquiria els terrenys de Cala Llonga per a promoure la seva pròpia urbanització. L'única condició que els belgues havien de seguir era la de mantenir l'estil eivissenc marcat per Costa. Posteriorment, un altre grup d'inversors adquiriren ses Quaranta Quarterades per iniciar una nova urbanització, també projectada per Bellini. Aquesta va rebre el nom de ses Marines. La urbanització de ses Marines presentava una definició irregular que s'allunyava del model de la ciutat jardí seguit a l'altra urbanització. La urbanització de ses Marines fou interrompuda per la Guerra Civil (Rosselló-Verger, 1964; Seguí-Aznar, 2001). Segons Seguí-Aznar (2001:58) "la importància de tot aquest complex residencial que es denominà Cala d'Or radica en el seu caràcter pioner i modèlic; les seves cases en estil eivissenc i el traçat dels carrers i camins varen tenir rèpliques a moltes altres urbanitzacions, decennis després".

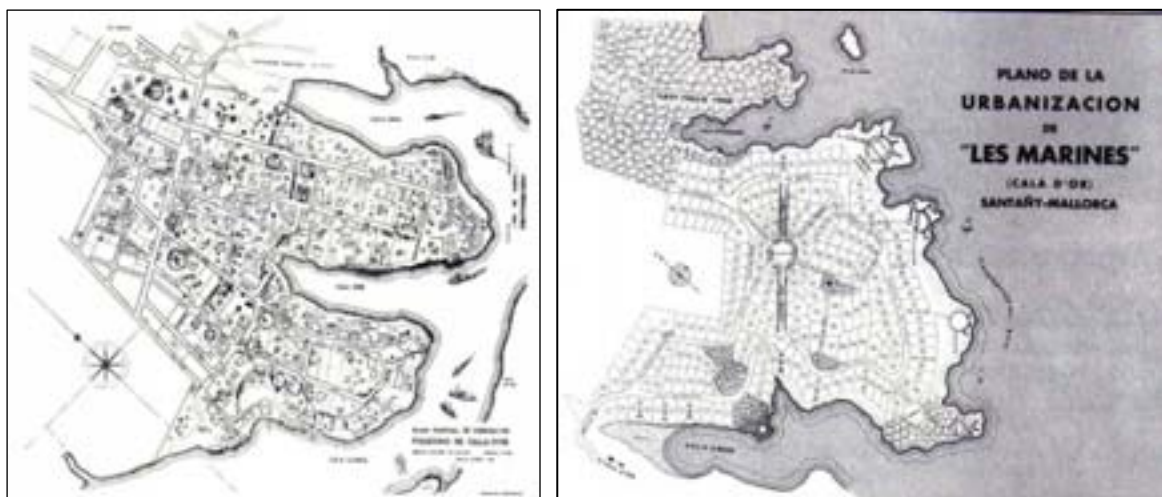


Figura 57. a) Plànol de la urbanització de Cala d'Or; b) plànol de la urbanització de "les marines" a Santanyí (Font: Seguí-Aznar 2001:77).

Altrament, a la badia de Palma, Picarol seguí els seus negocis urbano-turístics amb la urbanització de San Antonio de la Playa, Can Pastilla (Palma en direcció a l'Arenal) (Seguí-Aznar, 2001). Sbert (2002:44) anomena com un dels pioners en la urbanització de Can Pastilla a Bartomeu Riutort Sabater<sup>441</sup> qui va adquirir una "trinxa" de costa, on va construir un establiment hotelier –aquest serà posteriorment l'Hotel Oasis– i un balneari i, a més, pretenia urbanitzar la zona. Els germans Ripoll Llompart, socis de Riutort, varen emprendre també la urbanització de Can Pastilla i, el 1927, cedien els terrenys per a aixecar l'església dedicada a Sant Antoni de Pàdua (Sbert, 2002). Mentrestant, a s'Arenal, se duia a terme la urbanització de Bella Vista (Barceló, 1966).

Un altre indret que va rebre l'impuls urbano-turístic fou la Badia d'Alcúdia, al nord de l'illa. D'acord amb Buades (2004) al 1932 es constituí una empresa per tal d'urbanitzar 300 Ha a Son Bauló (Can Picafort). A l'any 1933, el conegut arquitecte menorquí Nicolau Rubió i Tudurí, junt amb Ramon Dot, va comprar a la família Sampol Antich uns terrenys (3 Ha -2 Ha per a urbanitzar i 1 Ha de bosc) de la finca d'Alcanada situada a la vorera septentrional de la badia d'Alcúdia. Rubió Tudurí hi va projectar la urbanització que rebé el nom de Pueblo Español.

<sup>440</sup> Els primers propietaris de les parcel·les foren: Olegario Junyent (escenògraf del Liceu de Barcelona); Ramon Balet (productor de cinema); Felipe Bellini (pintor i urbanista); Natacha Rambowa (actriu i esposa de Rodolfo Valentino); i els pintors Hermenegildo Anglada Camarasa, Lene Sneider, Domingo Carles i Sebastià Junyer (Seguí-Aznar, 2001).

<sup>441</sup> Els germans Bernat i Antoni Ripoll Llompart varen adquirir, junt amb Bartomeu Riutort Sabater, una part important de la possessió de Sa Torre Rodona amb expectatives urbanístiques (Sbert, 2002; Cabellos, 2009).

Aquesta urbanització fou aprovada el 1933. Segons Seguí-Aznar (2001:67) el projecte "pretenia reproduir [...] la configuració d'una població mediterrània en la que quedaven clarament diferenciades dues zones urbanes; per una part, el seu nucli antic amb un traçat informal i per una altra, una zona d'extensió o eixample a manera de *garden-suburb* o *barriada-jardí*". En aquesta urbanització se combinava la construcció d'habitatges unifamiliars, un hotel, instal·lacions esportives i de manera particular els jardins públics i privats, la qual cosa té a veure amb el fet que Rubió Tudurí fos uns dels urbanistes dels Països Catalans més reconeguts pel que fa a projecció i disseny de jardins (Seguí-Aznar, 2001). Per altra banda, en el disseny de la urbanització, Seguí-Aznar (2001) destaca la rellevància del concepte de mediterraneisme. L'esclat de la Guerra Civil paralitzà el projecte d'urbanització d'Alcanada. De fet, Rubió i Tudurí va haver d'exiliar-se i no tornà a Barcelona fins el 1946 i, a principis dels anys 1950, sol·licità a l'Ajuntament d'Alcúdia reprendre el projecte. Seguí-Aznar (2001:69) ha fet notar que, actualment, "la totalitat de la superfície de la urbanització s'hagi ocupat per habitatges unifamiliars, blocs d'apartaments i algun hotel, fent-se molt difícil en aquella amalgama de construccions, al marge del traçat d'alguns carrers a la zona d'extensió, reconèixer o identificar quelcom del projecte original".

Un altre projecte que cal destacar a la zona d'Alcúdia és el projecte d'urbanització "Playa de Alcúdia". La família Gual, propietària dels terrenys de s'Albufera venia parts dels seus terrenys. Segons Barceló (1986) va vendre unes 230 parcel·les que cobrien unes 315 Ha, però una d'elles era de 198 Ha. Aquesta parcel·la, precisament és la de la Urbanització Golf-Hotel Playa. Segons Buades (2004) Bartomeu Ensenyat fou l'ànima d'aquell projecte urbano-turístic que incloïa la construcció d'un camp de golf de 18 forats, pistes de tennis, habitatges unifamiliars, hotel, etc. Bartomeu Ensenyat era el propietari del Grand Hotel i l'Hotel Victoria i en l'empresa de la urbanització d'Alcúdia sembla que comptava amb Pere Mas Reus, Mariano i José Gual. La urbanització fou dissenyada pel nord-americà Arthur E. Middlehust i dirigida per Francis Lyon. El Golf-Hotel Playa s'inaugurava al juny de 1934 i Joan Buades (2004:69) ens comenta que "pocs dies abans, era presentada en societat la línia aèria Marsella-Alcúdia-Alger". S'ha de destacar el fet que aquella urbanització incloïa un camp d'aviació, la qual cosa ens indica les expectatives dipositades pels empresaris en aquesta zona de Mallorca. Com s'ha vist anteriorment, l'aviació es començà a desplegar en els anys 1930. Un altre projecte d'urbanització que s'inicià en aquells moments fou el de Can Picafort, també a la badia d'Alcúdia, que correspon al terme municipal de Santa Margalida.



Figura 58. a) Plànol del Poble Espanyol d'Alcanada, 1933 (Font: Seguí-Aznar 2001:129); b) Plànol de la d'urbanització de la Platja d'Alcúdia, 1934 (Font: Barceló 1966:55).

A la Badia de Palma, concretament al municipi de Calvià, es començaren a definir projectes turístics que se concretaven en la urbanització litoral. A banda de l'Hotel de Cas Català (llavors Hotel Maricel) que limitava amb el terme de Palma, no hi havia en els primers anys del segle XX cap senyal del que amb el temps serà una de les principals mines turístiques de l'Estat espanyol. Leonard Muntaner (1980) vincula els capitals retornats d'alguns emigrants amb els orígens del turisme calviàner. Cap a finals dels anys 1920 i principis dels 1930 se començaren a concentrar habitatges unifamiliars i alguns hotels a les zones de Peguera, Portals Nous, Santa

Ponça, Palma Nova, Sa Porrassa i Cas Català. Leonard Muntaner (1980) exposa com Calvià s'havia convertit en un dels llocs predilectes pels turistes-residents, entre els quals es trobaven membres de les elits europees, tant del món de l'art com dels negocis. Entre els clients-residents es trobava l'actriu Natacha Rambowa.

Segons Muntaner (1980:20) "aquests capitals [els dels turistes-residents] a voltes no seran invertits tan sols en unes quarterades de terres i l'edificació d'una luxosa vivenda, sinó en una extensió més ampla de terra, com per exemple en el cas de la irlandesa Seymour Burt, nascuda el 1889, que va adquirir la possessió de sa Porrassa. A Peguera –no obstant esser aquest un cas especial– ja havia passat una cosa semblant amb la possessió de Peguera, duta pel famós enginyer Enrique Waring allà per l'any 1860". Així doncs, hom pot intuir que aquells turistes aprofitaven aquell indret paradisiac i barat no només per viure-hi, sinó també per fer-hi negocis. A principis dels anys 1930 hi ha un autèntic boom d'urbanitzacions a Calvià. El 1932 Miquel Falconer Ferragut presentava els plànols de la parcel·lació de part del predi d'Hostalets, denominat Portals; i Guillermo Roca Waring presentava la parcel·lació de part de Peguera per dur a terme la seva urbanització, Atalaya SA (Seguí-Aznar, 2001). Tant Miquel Falconer com Guillermo Roca Waring exerciren destacats càrrecs polítics. I, en el cas de Peguera hom pot estimar que anava adreçada a clientela francesa ja que el desembre de 1934, "la companyia francesa Unió Elèctrica Hipotecària informà que es proposava dur a terme una intensa campanya de promoció de Mallorca per estimular la venda de solars i la urbanització de les platges de Peguera" (Vives 2005:141). En aquest cas, ens hauríem de demanar si aquella empresa no era part interessada en el negoci turístic-immobiliari de Peguera.

Els projectes urbano-turístics més importants d'aquells moments són els de Santa Ponça i Palma Nova. El projecte de la urbanització Ciutat Jardí de Santa Ponça, de 1933 fou elaborat per l'arquitecte alemany Heinrich Mendelssohn, l'enginyer alemany Max Säume i l'enginyer agrònom català Ernesto Artigas. Aquest darrer va estar vinculat a importants projectes agrícoles de la primera meitat del segle XX, com per exemple el Celler Cooperatiu de Felanitx, el celler cooperatiu de Manacor, la tafona cooperativa de Sóller i les cooperatives de Muro i sa Pobla. En el moment de signar el projecte de Santa Ponça, Artigas era el cap del Servei Agronòmic de Balears (Seguí-Aznar, 2001). Aquest cas ens delata unes relacions molt estretes entre el projecte urbano-turístic i els poders del món agrícola; com a mínim de part d'una influent persona dins del món agrícola mallorquí d'aquell moment. Aquesta urbanització s'havia de construir en els terrenys de les finques de Santa Ponça i Son Pillo (Seguí-Aznar, 2001). Aquí val la pena assenyalar que, cap a principis del segle XX, Ferran Truyols Despuig, el mateix que havia heretat Son Armadans i que havia participat en el Grand Hotel, va heretar els terrenys de Santa Ponça. La urbanització de Santa Ponça fou promoguda pel Banc de Crèdit Balear, quasi en el moment en que el banc presentava la suspensió de pagaments (1934) i el projecte de la Ciutat Jardí de Santa Ponça no va arribar a materialitzar-se (Payeras, 1973; Segura, 1973). El Crèdit Balear va constituir les filials IMISA (Inmuebles y Materias Industriales SA) per la promoció de la urbanització de Santa Ponça, en base a un nou projecte dissenyat per l'enginyer Antonio Parietti al 1955 (Segura, 1973; Payeras, 1973). Parietti entrà al Consell d'Administració del banc el 1951, el 1959 fou designat enginyer en Cap d'Obres Públiques de la Diputació i el 1962 presidia el Foment del Turisme de Mallorca.

El 1934, Llorenç Roses Bermejo presentava el projecte de la Urbanització de Palma Nova (Calvià). L'arquitecte català, Josep Goday i Casals dissenyà la urbanització que presentà a l'ajuntament a l'octubre de 1935. Aquesta es projectava sobre la finca de Roses i ocupava unes 40,8 Ha (Seguí-Aznar, 1936). El projecte seguia el model de la ciutat jardí i segons Seguí-Aznar (2001:65) "una de les màximes preocupacions, tant de l'arquitecte com del promotor del projecte, era aconseguir l'harmonia entre el paisatge i l'arquitectura". Per això els que comprassin les parcel·les havien de subjectar-se a una sèrie de condicions. Aquelles urbanitzacions presentaven una enorme diferència respecte del que llavors vendrà de la mà de la industrialització turística i és que sembla que alguns promotors i projectistes tenien una certa sensibilitat per la qualitat paisatgística, cosa que posteriorment quedaria esborrada. No obstant, aquell projecte presentava aspectes més que qüestionables com per exemple el fet que al mateix temps que es recomanava la tipologia de casa popular i tradicional mallorquina, en els dibuixos que acompanyaven el projecte es veien cases bastant llunyanes de la mallorquina (p.ex. *cortijo* andalús, masia catalana, etc). Un any després d'haver-se presentat el projecte a l'Ajuntament de Calvià, l'octubre de 1936, Roses era assassinat pels feixistes al cementiri de

Palma. Roses era nascut a Puerto Rico de pares sollerics<sup>442</sup>; quan s'establí a Mallorca participà en la política –Esquerra Republicana– i arribà a ocupar la batlia de Sóller el 1931. Herranz i Roque (2006:115) ens diuen que "Roses fou detingut pocs dies després de la rebel·lió militar i sotmès a Consell de Guerra; primer el condemnaren a 30 anys emperò els seus enemics polítics i privats remogueren la causa fins aconseguir que l'executassin en el cementiri de Palma". Capellà (5/10/1986) sostén que els assassinats dels sollerics Bernat Marquès i Llorenç Roses, o el de l'artanenc Miquel Óleo, foren exemplars per tal d'alliçonar als altres membres de la burgesia mallorquina, però també servien per donar una senyal que la revolta no era només contra les classes populars. No obstant això, la major part de les víctimes del franquisme –durant la guerra i la dictadura– foren les classes populars.



Figura 59. a) Plànol de la urbanització de Palma Nova, 1934 (Font: Barceló 1966:55); b) Plànol de la urbanització de Santa Ponça (Font: Seguí-Aznar 20001:78).

La projecció d'aquestes urbanitzacions d'iniciativa privada, la major part d'elles seguint el model de la ciutat jardí, posà en valor urbano-turístic espais que fins aleshores restaven fora del recent estrenat negoci turístic. Alguns d'aquells indrets acollien tan sols pescadors i altres treballadors, com per exemple el cas de s'Arenal on fins i tot s'urbanitza una zona que rep el nom de la Illeta dels Republicans; o bé, es tracta de zones litorals amb presència d'estiuejants mallorquins, però amb una densitat edificatòria molt baixa i amb edificacions molt senzilles. Així doncs, aquells projectes introduïen dins del procés de mercantilització nous espais que fins aleshores restaven quasi inalterats, per la qual cosa poden ser qualificats com un procés d'acumulació per desposseïció tal com ha estat definit per David Harvey (2004). Aquelles urbanitzacions "per la seva ubicació prefiguren el boom dels seixanta" (Buades 2004:67) i, a elles, s'han de sumar la venda de terrenys i xalets a indrets del litoral que no formaven part d'urbanitzacions projectades, com per exemple Illetes (Calvià), Cala de Sant Vicenç (Pollença), Cala Major (Palma), etc (Buades, 2004).

En els anys 1930 ja es definia l'estreta vinculació entre el negoci turístic i l'immobiliari, és a dir el turisme com a quelcom més que atendre als clients turistes. Nogensmenys, ja se perfilava com una clara via d'acumulació del capital i com un incipient element estructurador del capitalisme insular. Una mostra d'aquestes connexions podria ser el fet que el president de la Cambra de la Propietat Urbana de Palma, Jaume Suau Pons, fou també el president de la Cambra Hotelera de Palma. I, com molts dels membres de les elits mallorquines, Jaume Suau ocupà càrrecs polítics. En aquest cas, ocupà la batlia pamesana en diferents ocasions, en temps de la Primera Guerra Mundial i el darrer any de la dictadura de Primo de Rivera. Suau fou un dels homes del contrabandista i financer Joan March (Ferrer, 2000; Cirer, 2009b). Així mateix, front a la presència d'una oligarquia que aprofitava el negoci turístic per expandir el seu poder, es creava la Federació Obrera de la Indústria Hotelera de les Balears que al febrer de 1936 editaria el periòdic Cultura Social (Cirer, 2009b). Ens trobam en uns moments de forta

<sup>442</sup> El seu pare, Llorenç Roses Borràs era soci de la casa comercial de Puerto Rico, Roses y Cía (Quetglas, 2008; Quetglas, 2009).

efervescència social i de fort dinamisme per part de les classes populars (Gabriel, 1996). Un altre element que ens permet sospesar les dimensions del poder turístic-hoteler a Mallorca és el fet que a l'any 1932 es constituí la FESIT (Federació de Sindicats d'Iniciativa i Turisme) justament a Palma, on es va celebrar la seva primera assemblea<sup>443</sup>. En aquella assemblea, el company de Franco, Francesc Vidal Sureda fou anomenat president de la FESIT i Elvir Sans Rosselló<sup>444</sup> secretari-tresorer (Vives, 2005). A partir de llavors, la carrera político-turística de Vidal Sureda (1888-1942) experimentà un notable impuls (Buades, 2004).

- El turisme de creuers a Mallorca: una frontera de negoci en expansió que treu profit de les rutes colonials i d'una economia eminentment agroexportadora.

Una vegada analitzats com els turistes si el turistes allotjats en establiments d'hostalatge havien crescut de manera important al llarg del primer quinquenni dels 1930 i a aquests s'hi sumava un nombre de turistes difícilment quantificable que s'allotjaven en habitatges i cases particulars, no es pot deixar de fer especial menció a una altra modalitat del negoci turístic que experimentà una època daurada: el turisme de creuers. L'alta societat viatjava i s'allotjava en vaixells; front als rendistes, retirats o jubilats del turisme residencial; o el turisme d'hostaleria de classe mitjana (Barceló, 1966). En els anys 1930, la Trasmediterrànea de Joan March ja s'havia fet amb el monopoli de les comunicacions marítimes de l'illa i els serveis regulars cobrien pràcticament a diari les connexions del port de Palma amb els de la península (Ferrer, 2000; Pou-Muntaner, 1964; Barceló, 1966).

De nou, el turisme de creure no va caure del cel. Cal recordar que la introducció de la navegació a vapor en les companyies de les illes es feu en base a l'adquisició de vaixells que en la seva majoria havien estat construïts a Anglaterra. En aquest sentit el directiu del Foment del Turisme de Mallorca "Mateu Colom creia que era necessària la col·laboració de les empreses de transport marítim estrangeres que circulaven per la Mediterrània. Per això, el dia 21 de gener de 1924, proposà demanar, a les companyies de vapors angleses que organitzaven aquests viatges turístics, que la visita a l'illa s'incloués dins l'itinerari que feien" (Vives 2005:108). Aquesta petició es feia mig any després de la visita del cap de Thomas Cook a Barcelona, J.W. Taylor qui va recomanar la introducció de Mallorca en l'itinerari dels vaixells que la companyia noliejava (Cirer, 2009b).

Les obres portuàries iniciades en el darrer quart del segle XIX per a cobrir les exigències del projecte agroexportador resultaven insuficients per a la seva utilització turística. La multiplicitat d'usos i les elevades expectatives feren que aviat es detectàs el coll d'ampolla al creixement a la infraestructura que comunicava a l'illa amb l'exterior. La major part dels vaixells de creuers havien de fondejar enmig de la badia i descarregar els clients amb les seves llanxes. Un cop a terra, els clients entraven dins de la cadena de "producció" turística que els duïen al llarg d'un dia a fer un recorregut per les excursions clàssiques de l'illa. Unes excursions fetes amb vehicles de motor i que constituïa un embrió dels autocars turístics (Buades, 2004). Com ja s'ha apuntat, el lobby proturístic es lamentava de les mancances en infraestructures de transport per a l'expansió del seu negoci; i al cap de poc temps veurem els principals responsables d'obres públiques dins d'aquest organisme (Vives, 2005). En canvi no se tenen referències –a partir del treball de Vives, 2005– de l'opinió d'aquest lobby sobre les condicions de vida dels treballadors, o per exemple sobre les infraestructures educatives o sanitàries, etc.

A la taula 126 es pot veure com entre el 1930 i el 1935 els turistes entrats amb creuers passaren de 15,5 mil a 50,3 mil. És a dir, s'havien multiplicat per un factor de 3,2. Emperò si ens anam al 1936, fins a quasi els finals del juliol, havien entrat pel Port de Palma, uns 32,8 mil creueristes. Si aquestes xifres les comparam amb els turistes que estaven allotjats en establiments d'hostalatge a Mallorca, tenim que entre el 1930 i el 1935 el nombre de creueristes fou un 10,5% superior.

<sup>443</sup> Cada any s'havia d'organitzar l'assemblea en una ciutat diferent: Barcelona 1933; Saragossa 1934; Alcalá de Henares 1935; Tarragona 1936; Saragossa 1941; Sant Sebastià 1942; Pamplona 1943; Burgos 1944; Sevilla 1945; Illes Canàries 1946; Barcelona 1947; Galícia 1948; Jaca 1949; Andalusia i el Marroc 1950; Santander i Astúries 1951; Navarra 1952; Girona 1953; Madrid 1954; Palma 1955 (Vives 2005:137). El 1944 es canvià el nom de Sindicat pel de Centre.

<sup>444</sup> Aquest va ser funcionari d'Hisenda, historiador, escriptor, president de la Societat Arqueològica Lul·liana, del Consell Diocesà d'Acció Catòlica i de l'Associació per la Cultura de Mallorca (Massot, 1978).



	Turistes en trànsit (milers)	Creuers	Turistes/creuer
1930	15,59	83	188
1931	20	70	286
1932	26,86	104	258
1933	39,40	206	191
1934	50,36	234	215
1935	50,36	209	241
1936 (fins el 25 de juliol)	32,87	211	156

La rellevància del turisme de creuers resideix no tan sols en la seva magnitud, sinó que ens situa en un context en que es perfilen unes connexions internacionals dels capitals insulars que treballen colze a colze amb potents companyies estrangeres. D'acord amb Cirer (2009b) la major part dels creuers que passaren pel Port de Palma entre el 1929 i el 1931, ho feren tan sols una vegada. En canvi, al llarg dels primers anys 1930, tal com hem vist, el nombre de creuers que arriben a Palma s'incrementaren de manera significativa, i això s'explica pel fet que Palma a més es converteix en una plataforma per a realitzar transbordament per part d'aquells passatgers que viatjaven en els vaixells que cobrien les rutes colonials i volien anar a algun altre destí. Així mateix, Joan Buades (2004) ens recorda que molts d'aquells vaixells – especialment els de les companyies menors– transportaven càrrega i passatge; amb la qual cosa permetria satisfer per una banda les exigències materials de l'economia insular i per una altra permetria exportar els productes insulars als centres europeus de consum.

A la taula 127 es presenten les principals companyies amb línies regulars que feien escala al Port de Palma<sup>445</sup>. Com hem dit abans, la major part d'aquestes embarcacions havien de fondejar al port, amb l'excepció de la Compaigne de Navigation Mixte que podia atracar al moll, gràcies a que les seves embarcacions desplaçaven unes 5000 tones front a les 8000 tones o més de les altres grans companyies. Aquesta excepció dóna a pensar que aquesta companyia rebia un cert tracte de favor (Buades, 2004). El fet que aquelles companyies estrangeres realitzassin escales al port de Palma ens permet destacar un aspecte íntimament vinculat i és que paral·lelament hi havia unes quantes companyies que es feien càrrec de la recepció d'aquells viatges (veure taula 128), especialment pel que fa a l'abastament dels vaixells i a l'organització del viatge per terra (Cirer, 2009b). Entre aquelles podem destacar l'agència Schembri que el 1930 anunciava que abonaria al Foment del Turisme de Mallorca el 5% de la venda dels bitllets marítims a Marsella o Alger (Vives, 2005). Tenim doncs, que en el lobby proturístic no hi seran presents tan sols els empresaris de l'hostalatge sinó que hi haurà importants participacions del sector del transport com per exemple la dels socis protectors: Tramediterrànea<sup>446</sup> o el Servei d'Autocars i Automòbils (Vives, 2005).

Companyia	Escales	Escales a Palma
Deutsche Afrika Lines (Woermann-Linie)	Hamburg, Amberes, Rotterdam, Southampton, Lisboa, Ceuta, Màlaga, Palma de Mallorca, Gènova, Port Saïd i Sud-àfrica.	2 mensuals
Navigationes Libera Trestina	Nàpols, Liorna, Gènova, Marsella, Palma, Colón, Los Angeles, San Francisco i Vancouver.	1 mensual
American Export Lines	New York, Gibraltar, Palma, Marsella, Nàpols, Alexandria, Jaffa, Haifa i Beirut.	2 mensuals
Orient Line	Londres, Gibraltar, Palma, Tolón, Nàpols, Port Said, Sues, Aden, Colombrè, Austràlia.	2 mensuals

<sup>445</sup> Altres companyies menors foren: Bibby Line, Lamport and Holt Line, German African Line, North German Lloyd, Nederland Line, Outward Sailings i Homeward Sailings (Barceló, 1966).

<sup>446</sup> De Joan March s'ha dit que no tenia interessos turístics. Nosaltres entenem que en el context balear, el turístic s'ha d'interpretar com l'opció balear d'inserció al sistema-món capitalista, particularment durant el règim d'acumulació fordista. Emperò, aquesta modalitat d'inserció ja es començà a forjar anteriorment en el cas de Mallorca.

Union Castle Line	Londres, Gibraltar, Palma, Marsella, Gènova, Port Said, Sud-àfrica.	2 mensuals
Henderson Line	Liverpool, Gibraltar, Palma, Marsella, Port Said, Port Sudan, Rangoon.	2 mensuals
Compaigne de Navigation Mixte	Marsella, Palma, Alger.	2 mensuals
Naviera Sola y Aznar	Palma - Bilbao	2 mensuals
Stoomvaart Maatschappi Nederland	Amsterdam, Southampton, Gibraltar, Alger, Palma, Niça, Gènova, Indonèsia.	—

<b>Taula 128. Les companyies consignatàries de Palma als anys 1930 (Font: Cirer, 2009b).</b>	
Companyia Consignatària a Palma	Companyies estrangeres
Baquera, Kusche y Martín SA (BAKUMAR) <sup>447</sup>	Deutsche Afrika Lines (Woermann-Linie); Lloyd Norte Aleman; etc.
Agencia Schembri SL	Compaigne de Navigation Mixte; American Export Line; Union Castle Line; Henderson Line.
Gabriel Mulet e Hijos Ltd	Orient Line; Bibby Line; Stoomvaart Maatschappi Nederland; Cinard White Star; Compagnie Général Transatlantique
Viuda de Guillermo Palmer	Sola y Aznar SA
Agencia Salom SL	creuers holandesos

- La “descoberta” d’Eivissa i els inicis del negoci turístic eivissenc i formenterenc.

El capitalisme havia entrat a Eivissa sense que la major part de la societat pràcticament se n’adonàs. Les estructures socials seguien amb una forta estructuració jeràrquica i autoritària, i es podien diferenciar móns contraposats: la majoria pagesa que vivia d’esquenes a la “modernitat” i les oligarquies locals i foranes que escalaven posicions en el comerç internacional i de cabotatge. Recordem que aleshores la sal d’Eivissa era consumida a molts indrets dels països del nord d’Europa i en menor mesura de la península. A remolc del que ocorria a Palma, el 1903 se fundava la Cambra de Comerç d’Eivissa que era presidida pel polític-empresari local, Abel Matutes Torres (la Cambra de Palma s’havia fundat el 1886). El principal cavall de batalla de l’entitat fou la “modernització” –ampliació i adaptació– de les infraestructures portuàries. Per altra banda, la Cambra patrocina la publicació d’una guia de promoció turística de l’illa –*Guía del turista*, 1909–, escrita pel secretari de l’ajuntament, Artur Pérez-Cabrero. Emperò. Aquella entitat va entrar en declivi cap a la segona dècada del segle XX i després de la Gran Guerra fou absorbida per la Cambra de Palma (Cirer, 2004).

Els primers visitants del segle XX arribaren, sobretot, gràcies a les línies marítimes regulars que s’havien establert. Així, cap el 1908, Cirer (2004) ens comenta la visita d’un grup de catalans, fet que inspiraria l’elaboració de la guia de Pérez-Cabrero i Tur. La Cambra va constituir una comissió per tal d’organitzar aquell viatge, i al capdavant s’hi trobava ni més ni menys que el polític-empresari, Abel Matutes Torres (Cirer, 2004). Un altra visita simbòlica fou la del que fou un important promotor urbanístic i marxant d’art, l’eivissenc afincat a Palma a finals dels anys 1920, Josep Costa Ferrer, Picarol. Picarol que es dedicava aleshores a dibuixar vinyetes satíriques per diversos mitjans des de Barcelona, acompanyà l’artista català Santiago Russiñol en una visita a l’illa d’Eivissa el 1912 (Cirer, 2004). La ploma de Russiñol esdevenia clau a l’hora de situar l’illa en el mapa turístic, especialment de cara als potencials clients turístics de la burgesia catalana. Un any després arribava el creuer francès Ille de France amb uns 160 passatgers de la Societat Científica de París. Aquests eren rebut, entre d’altres, per Ignasi Wallis que aleshores era el vicecònsol francès (Ramon-Fajarnés, 2001). Els Wallis foren els primers en tenir un vaixell a vapor i el 1932 Ignasi Wallis Llobet fou el primer president del Foment del Turisme d’Eivissa (Cirer, 2004). Així mateix, cal destacar que el 1913 es varen posar

<sup>447</sup> BAKUMAR serà l’encarregada de representar els interessos de Lufthansa a Palma (Cirer, 2008). Aquesta companyia de duanes amb seu a Màlaga va estar sota vigilància per part dels aliats ja que fou l’empresa a través de la qual la companyia Schenker & CO operava a Espanya. Schenker & CO és coneguda pel transport d’obres d’art espoliades durant el nazisme. Quatre accionistes se repartien les 1010 accions: germans Fernando i Rafael Baquera (60%); José Kusche -ciutadà espanyol, fill d’alemanys- (12%); R. Sloman, d’Hamburg (28%). Bakumar fou acusada pels aliats d’ocultar i destruir informació. El 1946 Bakumar fou treta de les “lístes negres” (Proclaimed and Statutory Lists) d’empreses que havien col·laborat amb el règim nazi (Martorell, 23/12/1998).

en marxa els mecanismes per tal de constituir una Societat de Turisme i Esports, el reglament de la qual havia de ser aprovat pel Govern Provincial. Ramon-Fajarnés (2001) ens diu que aquesta iniciativa proturística no arribà a bon port, de la qual cosa es desconeixen els motius.

La interrupció de la Gran Guerra paralitzà els intents turistitzadors. En els felïços anys 1920 se reactivaven les exportacions eivissenques i els conflictes entre les classes socials dominants –conservadors i liberals– seguia latent, en la lluita pel poder entre els conservadors encapçalats per Isidor Macabich (Unió Patriòtica) i els liberals encapçalats per Abel Matutes, l'home de Joan March a Eivissa. Ambdós grups resultaven reforçats per la Dictadura de Primo de Rivera que assegurava la "pau social" en els anys de reactivació dels circuits del capital europeu. Aquell clima favorable als negocis va encetar de nou els intents per tal d'inserir Eivissa dins dels circuits turístics. Aquest fet no pot deslligar-se de l'expansió dels interessos mallorquins, en aliança amb les elits eivissenques, cap a l'illa veïna. El 1925, el pintor eivissenc, Narcís Puget Viñas era nomenat delegat del Foment del Turisme de Mallorca, quan tres anys abans la Cambra de Mallorca havia absorbit l'eivissenca (Vives, 2005).

Cap a mitjans dels anys 1920 es van publicant diversos articles a la premsa local que descrivien les bondats del negoci turístic i proposaven la seva introducció a l'illa. Una de les persones que tingueren un paper important en la creació d'opinió proturística fou Joan Verdera Mayans del *Diario de Ibiza*<sup>448</sup>, membre d'una coneguda família de comerciants i armadors de Vila d'Eivissa (Cirer, 2004). Per altra banda, Ramon-Fajarnés (2001) exposava que les relacions amb Mallorca, en els anys 1920, eren bastant tenses. Sembla que alguns creadors d'opinió mallorquins, com Ramis Togores que era corresponsal de *Las Noticias de Barcelona*, recomanava no visitar Eivissa. Probablement les motivacions que hi havia al darrera era que els mallorquins es volien avançar a les elits locals en la configuració del negoci turístic. Així, Cirer (2006:36-37) ens comenta que la premsa eivissenca recollia "la presència d'empresaris mallorquins que cercaven llocs adequats per a la construcció d'hotels"<sup>449</sup>.

Paral·lelament, la Societat de Forasters de Barcelona publicà vint anys després de la guia de Cabrero-Pérez, la guia titulada *Ibiza y Formentera*. El precedent d'aquesta guia l'hem de cercar en les gestions que el director del conservador *Diario de Ibiza*, Joan Verdera Mayans realitzà a Barcelona, per tal que Eivissa participàs en l'exposició internacional de maig del 1929. Aquelles gestions foren continuades per Bartomeu de Rosselló, precisament aquest signà junt amb el mallorquí Joan B. Ensenyat i l'eivissenc Alexandre Llobet Ferrer<sup>450</sup> la guia abans esmentada (Ramon-Fajarnés, 2001). D'acord amb Cirer (2009b) Verdera i Rosselló foren els creadors d'opinió proturística eivissencs equivalents a Miquel dels Sants d'Oliver i Jaume Amengual a Mallorca. Aquella entitat comptà en la seva fundació a principis de segle, amb la presència del mallorquí, Bartomeu Amengual.

Les passes per a la configuració del lobby proturístic avançaven ràpidament i el 1930 se constituïa una delegació del Touring Club Espanyol, amb José Tarrés al capdavant (Ramon-Fajarnés, 2001; Buades, 2004). En aquell mateix any la Regata Internacional Canes-Barcelona, que passava per Algèria feia escala a Eivissa. Una de les primeres preocupacions dels ideòlegs turístics era la deficient capacitat d'allotjament de l'illa que tan sols comptava amb les fondes La Marina i El Comercio a Vila, a més d'alguns establiments que tenien alguna habitació (Cirer, 2004). És per això que des dels altaveus del poder es presentaren les fórmules adoptades en altres indrets per tal d'aixecar un gran hotel. El model que es presentava era el de la Compañía Nacional de Industrias del Turismo de Barcelona que s'havia fundat amb la finalitat de construir hotels. Segons Ramon-Fajarnés (2001), aquella companyia estava formada per aristòcrates madrilenys, financers catalans i les principals companyies navilieres –una de les principals era la Tasmediterránea– i ferroviàries espanyoles. El finançament d'aquella es realitzava amb el Banc de Crèdit Local d'Espanya i un cop acabada l'amortització del préstec, l'ajuntament seria el propietari de l'hotel (Ramon-Fajarnés, 2001).

<sup>448</sup> L'escenificació de la confrontació entre les faccions de la dreta se representava a través de la premsa escrita. El *Diario de Ibiza* recolzà, durant la Dictadura de Primo de Rivera, al Partit Liberal Històric Regionalista i al llarg de la Segona República al Partit Social Agrari de César Puget Riquer, que era del partit de Gil Robles. Per altra banda, *La Voz de Ibiza* representava els interessos del Bloc Monàrquic Eivissenquista, és a dir dels Matutes (*Diario de Ibiza* a [www.eeif.es](http://www.eeif.es), maig 2009). Tanmateix, el cop d'estat va llimar les diferències entre ells.

<sup>449</sup> Un dels empresaris mallorquins que sondejà el potencial jaciment turístic eivissenc fou el pollencí, Vicente Buadas, propietari del Gran Hotel Camp de Mar del Port de Pollença (Buades, 2004).

<sup>450</sup> Llobet fou director del *Diario de Ibiza* i arribà a ser batle franquista entre el 1941 i el 1942 (*Diario de Ibiza* a [www.eeif.es](http://www.eeif.es), maig 2009).

El 1930 l'agent de duanes mallorquí, Bartomeu Mulet, feu les gestions necessàries per tal que els creuers que circulaven per la Mediterrània Occidental recalassin al Port d'Eivissa. El seu contacte a Eivissa fou el pintor Narcís Puget. I el maig de 1931 arribava al port eivissenc el transatlàntic Orontes amb unes 400 persones. Cal destacar el fet que l'armador de l'Orontes era la potent Wagons Lits Cook. Aquell vaixell de grans dimensions no podia atracar al port, i així i tot tornà una altra vegada en aquell any. L'any següent, Mulet anunciava 4 viatges de creuers més cap a Eivissa. L'1 de maig de 1932, contrastava el "glamour" dels creueristes arribats amb l'Orontes, amb els integrants de la manifestació del dia del treball. Els treballadors es manifestaven en contra dels abusos que sofrien i "contra l'imperialisme capitalista que avui amenaça una nova guerra a l'Extrem Orient. Contra els armaments i el feixisme. Per la democràcia i l'organització nacional de la indústria" (Diario de Ibiza de 2/05/1932 a Ramon-Fajarnés 2001:34).

Entre els propulsors de la ideologia turística destaca la figura de Thomas Schlichtkrull. Aquest ciutadà nord-europeu, el rastre del qual desapareix al cap de poc temps (Ramon-Fajarnés, 2001), escrivia que "el turisme és un comerç amb guany segur, però precisa de certes precondicions psicològiques" (Ramon-Fajarnés 2001:36). Així doncs, el professor d'idiomes que havia escrit una guia d'Eivissa pels passatgers de l'Orontes, entenia que era fonamental construir un clima favorable als negocis turístics, per la qual cosa resultava imprescindible crear un organisme destinat a tal efecte, un Foment del Turisme a imatge del de Mallorca (Ramon-Fajarnés, 2001; Buades, 2004). Schlichtkrull seria el primer en escriure sobre l'illa com espai de llibertat: "no hi ha dubte, en quasi cap lloc el visitant gaudeix de tanta llibertat, tanta independència individual com a Eivissa" (Diario de Ibiza 2/06/1932 a Buades 2004:80). Al 1932 se publicava la *Guía azul* de l'editorial Hachette amb unes pàgines dedicades a Eivissa: l'illa es col·locava en el punt de mira del negoci turístic internacional. A aquesta guia la succeiran d'altres, una de les més conegudes fou, precisament la que edità Josep Costa Ferrer al 1935: *Las Islas Pitiusas, Ibiza y Formentera. Guía gráfica* (Ramon-Fajarnés, 2001; Cirer, 2004).

El 1932, Schlichtkrull calculava que hi havia a Eivissa uns 250 turistes a l'estiu i uns 150 durant tot l'any (Buades, 2004). Segons Ramon-Fajarnés (2001:39), aquell any, "l'activitat turística es basa fonamentalment en excursions organitzades des de Barcelona i de Palma de Mallorca, en la visita de nombrosos iots que fan estada prolongada en el port d'Eivissa i les escales dels creuers". Uns d'aquells turistes que feu una llarga estada fou el filòsof alemany, Walter Benjamin (Valero, 2001). L'arribada de Benjamin a l'illa d'Eivissa podria estar vinculada amb el fet que el seu amic Felix Noeggerath es desplaçà a l'illa junt amb la seva dona i el seu fill, Hans Jakob. Hans Jakob Noeggerath que parlava català, hi anà a fer la seva tesi doctoral sobre la història oral de la pagesia eivissenca. I, a l'any anterior hi residí el també alemany, Walther Spelbrink que realitzà un estudi lexicogràfic de l'habitatge tradicional eivissenc. Ambdós hi anaren recomanats pel filòleg català Antoni Griera (Valero, 2001). En concret, l'habitatge eivissenc cridà l'atenció de joves arquitectes que reaccionaven als vents de l'arquitectura dominant i proposaven la nova arquitectura, la que se definirà com a racionalista. L'arquitecte Germán Rodríguez Arias visità l'illa el 1928 i preparà l'article: "Eivissa, l'illa que no necessita renovació arquitectònica". Aquest sortí a la llum al 1932 a la revista A.C. del GATCPAC (Grup d'Arquitectes i Tècnics Catalans pel Progrés de l'Arquitectura Contemporània). L'arquitectura eivissenca responia a moltes de les crítiques vesades per d'aquells joves arquitectes. El simple habitatge eivissenc es convertia en símbol de profunda modernitat (Valero, 2001).

Walter Benjamin, el filòsof crític amb el capitalisme i amb les extravagàncies de la societat de principis dels anys 1930 de l'Europa industrial, arribava a una illa que tal com ens conta en Valero (2001:12), "no era solsament una illa pobre sinó que també pareixia oblidada – i això sorprenia encara més als viatgers– pel curs de la història". Val la pena fixar-nos en dos detalls de l'arribada de Benjamin a l'illa. El primer és que ho feu a bord del Ciudad de Valencia, és a dir a bord del vaixell de la Trasmediterrànea (Joan March) que ja ostentava el monopoli de les comunicacions marítimes. El segon és el fet que Benjamin i els Noeggerath foren víctimes d'un estafador que els hi havia llogat falsament una casa a Eivissa. Al seu diari escrivia sorprès que "a l'era de les comunicacions una pobra illa del Mediterrani pot convertir-se en base d'operacions d'un impostor". Aquell esdeveniment va fer que els Noeggerath i Benjamin acabassin per llogar una casa –ses Casetes– a la Punta des Molí a Sant Antoni, en comptes de la concertada a Vila. Aquella casa no era la primera vegada que era ocupada per estrangers ja que fins feia poc temps hi va viure el també alemany, Jockisch. Aquest havia arribat a l'illa als anys 1920 i residia amb dues dones, primer a Sant Antoni i llavors a Sant Josep. Això ens pot

donar una idea respecte de la materialització a Eivissa dels ideals de llibertat que els joves antiburgesos europeus perseguïen. Emperò, el particular personatge que es dedicava a la pesca i la venda de sargantanes, sembla que podria desenvolupar alguna altra activitat: "informar al govern alemany de les característiques marítimes de l'illa i, tal volta inclús, dels visitants que anaven arribant" (Valero 2001:77).

Benjamin que explorava les relacions entre l'antic i el modern arribà a una illa amb "el paisatge ple de petjades, marcat per una cultura antiga i persistent" (Valero 2001:51). Els estrangers que vivien a les illes quasi es podien comptar amb els dits de la mà. El 1932, segons Spelbrink, el centre turístic més important de l'illa era Sant Antoni on hi havia dues fondes –que oferien menjar, però els turistes havien de llogar habitacions a cases particulars–, i a més la mateixa persona deia que era l'únic lloc de l'illa lliure de la plaga de moscards. Benjamin va conèixer a un altre intel·lectual, en aquest cas francès, Jean Selz<sup>451</sup> que havia anat a l'illa amb la seva dona a la primavera de 1932. Aquests llogaren una casa a Dalt Vila per la que passaren molts dels intel·lectuals i artistes que visitaren l'illa, que gaudien del haixís i d'altres inquietuds conjuntament. La rellevància d'aquest matrimoni és que restaren a l'illa uns dos anys i el germà de Jean, Guy va obrir a Vila el bar Migjorn –a l'antic Cas Furmenté– que s'anunciava com a "saló de te i bar americà". El bar es convertí en el centre de reunió dels estrangers (Ramon-Fajarnés, 2001; Valero, 2001). Així mateix, en aquells anys s'obriren nombrosos establiments destinats a la clientela turística, molts d'ells propietat o regentats per estrangers. Entre d'ells es poden esmentar la galeria de Dalt Vila, de la francesa Maria Fers; el bar de Dalt Vila, Ca Vostra, de la pintora jueva alemanya, Lene Schneider-Kainer; o l'American Bar a Santa Eulària, en aquest cas propietat de l'eivissenc Josep Serra, en el que l'escriptor nord-americà, Elliot Paul dirigia una orquestra de Jazz (Buades, 2004; Cirer, 2004).

Tal com hem dit, quan Benjamin arribà a Eivissa, la presència d'estrangers era molt escassa, així com els allotjaments turístics. Aleshores la major part dels turistes s'allotjaven en cases llogades (Valero, 2001). Eivissa era una mena de refugi de moltes persones que escapaven d'una Europa cada cop més difícil, amb una Alemanya on Hitler havia tingut les primeres victòries electorals –Baviera, Prússia, Hamburg, Wurtemberg i Anhalt– (Valero, 2001). No tots els membres de les elits eivissenques celebraven l'arribada dels turistes, encara que molts dels que es lamentaven compartien espai periodístic amb els principals promotors turístics i beneficiaris directes o indirectes. Així, el 25 d'octubre de 1932, Josep Artigues Riera escrivia al *Diario de Ibiza* que "Eivissa és objecte avui d'una ofensiva multicolor i exòtica, com una granellada progressiva. I això amics eivissencs, per molts justificatius comercials que hi vulgueu cercar i per molta vitalitat prometedora que una semblant aflluència turística ofereixi, no deixa de significar un imminent i probable atemptat, de conseqüències per ventura irreparables, a les essències més inconfusibles i típiques d'aquest poble [...] Què representen aquests paiames femenins (penyora íntima) pels carrers i places, i aquestes nuditats descocotades a platges freqüentadíssimes, bé, dins algun pis esbatanat insolentment a ple dia? [...] Nudisme? Cubisme? Europeisme? I ca!! Narcisisme infecte. Regressió al salvatgisme africà" (Ramon-Fajarnés 2001:39-41). Els turistes es solien banyar despullats per la qual cosa els beats es queixaven dient que "s'ha de fer veure a aquestes gents, per més turistes que siguin, que aquí hi ha un principi d'autoritat i que aquesta classe d'actes [nudisme] no se toleren en aquesta illa. Ara que s'aproxima l'estiu s'han de prendre mesures per evitar aquests espectacles, ja que del contrari les persones sensates no podrien anar a les platges a banyar-se" (*Diario de Ibiza* 13/05/1933 a Ramon-Fajarnés 2001:44-45). Aquell mateix mes el batle d'Eivissa publicava un ban municipal per tal d'establir "l'ordre moral" (Ramon-Fajarnés, 2001).

Cal recordar que el nudisme es va començar a practicar cap a principis de segle a Alemanya<sup>452</sup> i França. Per altra banda, l'anarquisme espanyol, especialment al llarg dels anys 1920 i 1930, va desenvolupar de manera molt estreta la reflexió de la reivindicació social-obrera, el naturisme, el nudisme, el vegetarianisme i la maternitat conscient. Un corrent que la dictadura feixista eliminà en tots els sentits (Masjuan, 2000; Rosselló, 2005). Si saltam a Mallorca, podem veure com a la zona de s'Arenal, "al 1915 s'havia denunciat la **costum**<sup>453</sup> de certs homes, que es banyaven despullats, fins i tot en presència de les senyores [...]; era una

<sup>451</sup> Selz i Benjamin treballaren junts en la traducció al francès de l'obra del segon: *Infancia en Berlín* (Valero, 2001).

<sup>452</sup> El primer Club FKK –Freikörperkultur, Cos Lliure Nu– s'inaugurava el 1898 a Essen. El 1920 es crea la primera platja nudista a l'illa d'Styl (Illes Frisones, Alemanya).

<sup>453</sup> Les negretes són nostres.

falta de moral, que s'evitaria amb estreta vigilància i la imposició d'alguna multa" (Sbert 2002:26). Així doncs, hom pot intuir que les idees polítiques que circulaven en aquells moments també arribaven a les dones i els homes de les illes, i no només a aquells que dominaven les estructures del poder polític-econòmic i religiós. L'anarquisme no era quelcom alié a Eivissa i Formentera, de fet a la veïna Formentera la major part dels treballadors de la Salinera Española estaven afiliats a la CNT (Parron, 2008)

El 30 de gener de 1933, Hitler assumí la cancelleria d'Alemanya, la qual cosa va anar seguida d'una autèntica diàspora d'intel·lectuals alemanys. En aquelles circumstàncies, Walter Benjamin iniciava el seu llarg exili. El març de 1933 arribava a l'illa l'artista dadaïsta vienès, Raoul Hausmann, acompanyat de la seva esposa, Hedwig Mankiewicz, i la seva amant, Bera Broïdo (Valero, 2001). A principis d'abril Benjamin es dirigia cap a Eivissa, junt amb el matrimoni Selz. Quan els Hausmann arribaren a Sant Antoni, "l'atmosfera que allà s'havia creat, en la cada cop més nombrosa colònia d'estrangers, els disgustà des del principi" (Valero 2001:89). Per això, decidiren cercar una casa aïllada a Sant Josep –primer a Can Mestre i llavors a Can Palerm–. Mentrestant, els Selz s'allotjaven a Dalt Vila i Benjamin que primer s'allotjà en una habitació dels Noeggerath, molt més cara del que feia comptes, acabà per anar a viure en un molí abandonat. Benjamin fou conegut com "es miserable" (Valero, 2001). Se li acabaren els diners abans de l'esperat, i les possibilitats de treballar –enviar escrits a Alemanya– es veien cada cop més retallades (Valero, 2001)<sup>454</sup>.

Al llarg dels primers anys 1930 es començava a desfermar el virus de l'especulació turística-immobiliària i aquesta repercutia sobre les classes populars de manera negativa, ja que al darrera dels llocs de feina, s'amagava l'encariment generalitzat de l'habitatge (Cirer, 2004). Tal com ens comenta Joan Buades (2004:81), "el que comença a proliferar, però, són els xalets, especialment a Santa Eulària del Riu i a Sant Antoni de Portmany". En el cas de Santa Eulària hi predominaven els turistes nord-americans, mentre que els alemanys es trobaven a Sant Antoni (Valero, 2001). Ja al 1927, la premsa local es fa ressò de la presència d'inversors francesos que cercaven terrenys per la construcció de cases (Ramon-Fajarnés, 2001). Emperò la venda de l'illa la protagonitzen de manera particular alguns personatges locals com Antoni Pineda Puget –un dels principals membres de la redacció del conservador *Diario de Ibiza*– o Antoni Ribas Bonet (de malnom Barda) a Sant Antoni, Vicent Ribas (de cas Saliner) a Sant Josep de sa Talaia, Miquel Riquer Wallis a Santa Eulària (Buades, 2004; Cirer, 2004). Pareix que molts dels capitals que alimentaven la febre constructora procedien dels retorns dels emigrants d'Amèrica. Així, la periodista catalana Irene Polo escrivia que "els contractistes d'obra que vénen d'Amèrica amenacen ara tot això. Col·loquen sacs de ciment armat a tort i dret; fan grans hotels a la moda de Buenos Aires, xalets a la vora de l'aigua que semblen estacions de ferrocarril" (Buades 2004:84). La febre sembla que també anava acompanyada del mal gust estètic que introduïa l'estil universal i els materials de construcció de la "modernitat". Paradoxalment, quan els arquitectes del GATPAC havien descobert la casa eivissenca, el capital es disposava a liquidar-ho.

També hi havia presència de capitals forans, com per exemple l'*Spanish Trading Company*<sup>455</sup> –relacionada amb la urbanització de la Platja d'Alcúdia– (Buades, 2004) o el matrimoni Dietrich anunciava<sup>456</sup> la construcció d'un hotel i un centre d'esports –tenis i golf– a la Platja d'en Bossa. Fins i tot, capital polonès va adquirir l'Illa Plana –situada al Port d'Eivissa– de la que presentà un projecte a l'ajuntament per tal de fer parcel·lacions i xalets destinats al consum turístic. I l'artista-empresari eivissenc, però resident a Mallorca, Josep Costa Ferrer (Picarol), va voler construir una ciutat jardí a ses Figueretes (Ramon-Fajarnés, 2001; Cirer, 2004). Els amics de Benjamin, el matrimoni Noeggerath sembla que aprofitaren l'alça dels preus de l'habitatge i al 1933 sublogaren la casa de la Punta des Molí i es desplaçaren a una altra al centre del poble més barata en la que llogaven habitacions i compraren un terreny per construir-hi una casa. En una carta de Benjamin al seu amic Gershom Scholen del 31/07/1933, li comentava que Sant Antoni estava "fuetejat per tots els horrors de l'activitat de pobladors i especuladors, no existeix ja ni un racó apartat ni un minut de tranquil·litat" (Valero 2001:119).

<sup>454</sup> En aquells moments va escriure l'assaig *Experiencia y pobreza*.

<sup>455</sup> L'*Spanish Trading Company* és la nova denominació que rebé el Touring Club. El 1932 s'anomena a Joan Ferrer Hernández com a delegat a Eivissa (Cirer, 2004).

<sup>456</sup> Segons Ramón-Fajarnés (2001) aquella empresa comptava amb la participació de capital britànic i estava a l'espera de la participació de capitals eivissencs.

Segons Soriano-Frade (1996) el 1932 hi havia una capacitat d'allotjament en hostalatge d'unes 150 places. La major part d'aquestes es trobaven a Vila, Sant Antoni i Santa Eulària. Hom pot destacar que el 1932, de les cinc fondes que hi havia a Vila, dues (Mediterrànea i Comercio) estaven en mans d'estrangers (Buades, 2004). Es feien passes gegantines per tal de resoldre el dèficit en matèria d'allotjament turístic. Si a principis del 1932 pràcticament no hi havia planta d'hostalatge, cap a finals del 1932 i al llarg del 1933 se produí un degoteig continu d'obertures de nous establiments. A Vila, cap a finals de 1932 Josep Escandell Cardona obria les portes de l'Hotel España i els propietaris de la Fonda de Can Banyarric compraven un xalet que convertien en l'Hotel Balear (Cirer, 2004).

El 1933 fou l'any del boom turístic eivissenc –abans del turisme de masses–. S'obriren 3 hotels emblemàtics: el Buenavista a Santa Eulària, el Portmany a Sant Antoni i el Grand Hotel Ibiza a Eivissa. El gener de 1933 obria les portes l'Hotel Buenavista a Santa Eulària, propietat d'Antoni Marí. L'eivissenc, l'arrendà a un anglès (Mr. Harvey) que col·locà un director estranger (Mr. Klein) i un cuiner de Barcelona (Cirer, 2006). Els propietaris de les pensions Esmeralda i Miramar de Sant Antoni varen ampliar el seu radi d'acció. Rafel Marí Llaser de l'Esmeralda, amplià la fonda, la dotà d'habitacions, llum i electricitat; i, a més, va adquirir uns terrenys propers per aixecar un nou hotel, l'Hotel San Antonio (Cirer, 2009b). Francesc Ramon Sánchez, propietari del Miramar va adquirir la Pensió Mediterrànea a Vila. El 12 de juny de 1933 se complien els mals presagis de Benjamin, i Josep Rosselló Cardona obria a Sant Antoni l'Hotel



Figura 60. Grand Hotel Ibiza (ara Hotel Montesol) (Eivissa).

Portmany<sup>457</sup>. Rosselló no era un d'aquells homes oblidats per la història, ans al contrari era un ric comerciant de vins que havia viatjat per Europa i dominava diverses llengües (Valero, 2001). L'empresari de Sant Antoni col·locà als alemanys Wilhem Heizmann i Ernst Retze, a l'administració i gerència de l'hotel respectivament (Valero, 2001). Sembla que el llocs de feina del flamant negoci turístic no podia ser cobert per aquelles persones de l'Eivissa pobra i rural.

Cap a principis de segle XX s'havia definit la futura expansió de Vila d'Eivissa en base a noves eixamples (Rullan, 2006). La Gran Guerra va suposar la paralització de la seva possible construcció. Emperò en els anys 1930 se va viure un autèntic boom de la construcció (Cirer, 2004). Un boom de la construcció que també va tenir una forta vinculació amb el negoci turístic. Així, el metge Joan Villangómez Pérez que s'havia fet amb terrenys de Vara de Rei, va aixecar l'hotel més important de l'illa. El 5 de juny de 1933 s'obria el Gran Hotel Ibiza<sup>458</sup>, amb 162 places i al cap d'un any amb servei de banys, restaurant i casetes de bany a la Platja d'en Bossa (Cirer, 2004). El director del buc insigne de l'hoteleria eivissenca fou Thomas Schlichtkrull, el mateix que reclamava als mitjans de comunicació la necessitat d'aquest tipus d'establiment<sup>459</sup>. El màitre del Gran Hotel Ibiza seria en aquest cas un eivissenc, Joan Riera. Això sí, Riera no era un eivissenc qualsevol, havia emigrat a Amèrica on havia treballat també de màitre. El mateix any, dos industrials, Molina i Hernández, construïen un altre hotel a Vara de Re, l'Hotel Isla Blanca que s'obria el desembre de 1934 (Cirer, 2004).

En aquells moments, Formentera que encara estava més despenjada de la història que Eivissa, entrava en el món turístic. Joan Ferrer Castelló, un emigrant retornat d'Amèrica va obrir la Fonda Platé a principis dels anys 1920. El cas de Joan Ferrer pot resultar digne de menció ja que quan esclatà la Guerra Civil va anar cap a Barcelona on treballà de mariner en el iot del cònsol d'Islàndia a Espanya i posteriorment treballaria de cuiner per la família real de Mònaco. Quan acabà la guerra, retornà a Formentera –on hi havia un important camp de concentració– i seguiren regentant la fonda. El 1955 quan s'inaugurà l'Hotel Cala Saona, Joan Ferrer fou nomenat director i el seu fill es feu càrrec de la fonda fins el 1965<sup>460</sup>. Llorenç Bosch inaugurava al 1933 l'Hotel IFA –"Inglaterra, França, Alemanya"– (Ramon-Fajarnés, 2001; Cirer, 2004). Emperò, per a que fos possible emprendre el negoci turístic-hoteler, calia augmentar de manera notable les comunicacions marítimes amb Eivissa. Precisament, aquell 1933

<sup>457</sup> Rosselló elaborà els plànols personalment, junt amb l'enginyer ajudant d'Obres Públiques, Martí Guasp. Guasp, paral·lelament, estava elaborant un projecte d'ampliació del Port d'Eivissa (Cirer, 13/07/2008).

<sup>458</sup> El 1958 amb el pas a mans d'una societat madrilenya canviarà el seu nom pel d'Hotel Montesol (Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera a [www.eeif.es](http://www.eeif.es), maig 2009).

<sup>459</sup> Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera –Gran Hotel– a [www.eeif.es](http://www.eeif.es) (maig 2009).

<sup>460</sup> Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera –Fondes de Formentera– a [www.eeif.es](http://www.eeif.es) (maig 2009).

s'incrementaren els horaris de les barques que cobrien el trajecte (Cirer, 2004). També, el 1933 per iniciativa de l'Ajuntament de Formentera va promoure una urbanització a la Savina. Aquesta urbanització s'apartava dels paràmetres de la ciutat jardí de la major part de les urbanitzacions que en aquells moments se projectaren a les illes –en aquest cas s'optà per un traçat geomètric–; i a més, es diferencia de les altres, pel fet que el seu promotor era el propi ajuntament, quan a la resta de casos eren iniciatives teòricament privades (Seguí-Aznar, 2001). Deim teòricament, ja que les distàncies entre el que hom entén per privat i públic eren tremendament curtes. L'encarregat d'aquell projecte fou Josep Alomar Bosch, arquitecte de la Diputació Provincial que s'havia encarregat de nombrosos projectes d'eixample a les altres illes (Seguí-Aznar, 2001).

L'impuls turístic eivissenc va ser un projecte que aglutinà a la major part de les forces vives. Cèsar Puget, del Partit Social Agrari, proposà al juliol de 1933 que l'Ajuntament organitzàs una reunió per tal de constituir un centre de turisme (Ramon-Fajarnés, 2001). Abans, al 1930 ja havia començat a funcionar una comissió de turisme de l'Ajuntament d'Eivissa (Cirer, 2004). En aquella primera reunió no hi assistiren ni hotelers ni propietaris de fondes o pensions. Així que s'hagué de convocar una segona convocatòria de la que finalment es designà una comissió que havia de redactar els estatuts del futur Foment de Turisme d'Eivissa. En aquesta comissió s'hi trobaven: el periodista Bartomeu de Rosselló; el metge i hotelier Joan Villangómez; el fotògraf Domingo Viñets; el farmacèutic i polític conservador Cèsar Puget Riquer; i Andrea Bucik que havia fet un plànol-guia turístic d'Eivissa (Ramon-Fajarnés, 2001). Finalment, el 12 d'octubre de 1933 es constituïa el Foment de Turisme d'Eivissa. La primera Junta Directiva serà una mostra dels poders que governen l'illa: Ignasi Wallis Llobet com a president; Cèsar Puget com a vicepresident; Bartomeu de Rosselló com a vicepresident segon; Pere Matutes Noguera com a tresorer; Josep Ramon Ferrer, del Diario de Ibiza, com a secretari; Domingo Viñets com a comptable; Joan Verdera –director i propietari del Diario de Ibiza–, el canonge Isidor Macabich i Joan Villangómenz com a vocals; etc (Ramon-Fajarnés, 2001; Buades, 2004; Cirer, 2004). Thomas Schilchtkrull era nomenat director de la International Tourist Office i assessor del Foment. Entre les primeres tasques a desenvolupar per part del Foment estava la d'aconseguir prou finançament per a dur a terme les tasques de propaganda turística. Les aportacions dels socis i les 1800 pessetes de subvenció que rebien del Patronat Nacional de Turisme no eren suficients (Cirer, 2004). Per això, el Foment proposà l'aplicació d'un impost sobre les entrades de turistes (Cirer, 2004) i va "demanar el suport de la Diputació Provincial, els ajuntaments, el Patronat Nacional del Turisme, Trasmediterrànea, el Banc de Crèdit Balear, la Salinera Española, Caixa d'Estalvis i Obres i Subministraments" (Ramon-Fajarnés 2001:51).

L'any 1935 hi havia a Eivissa, aproximadament, una capacitat d'allotjament en establiments d'hostalatge d'unes 473 places que es localitzaven a Vila d'Eivissa (59,1%), Sant Antoni (30,2%) i Santa Eulària (10,5%) (taula 129). A aquestes s'hi han d'afegir les primeres fondes de Formentera (Cirer, 2004). Aquestes eren de petites dimensions, probablement d'unes 10 o 15 places cadascuna. Així doncs, tenim que cap el 1935 a Eivissa i Formentera se comptabilitzarien quasi un mig milenar de places d'allotjament turístic. Segons Joan Buades (2004) ja al 1935 els turistes que arribaren a Eivissa foren uns 5,4 mil, dels quals un 22,1% eren estrangers. Aquesta dada ens permet aprofundir en el fet que encara que els turistes estrangers, especialment els de llarga durada, eren importants, el nombre de turistes espanyols era bastant superior.

Cal recordar que la Trasmediterrànea de March, amb Abel Matutes a Eivissa, controlava la quasi totalitat de les comunicacions marítimes i aquestes eren l'única via d'entrada dels turistes. Per altra banda, unes entitats que cobraran rellevància foren les agències de viatges receptores, delegacions de les agències emissores. En concret, a Eivissa s'hi troben l'Spanish Tranding Company o la Baquera, Rusche y Martín SA (BAKUMAR) (Cirer, 2004). Caldria esbrinar l'origen dels capitals d'aquelles companyies encarregades de les gestions de recepció dels turistes i viatgers. Aquestes societats són les que, normalment, integrades en xarxes de gran abast geogràfic i financer, controlen el flux turístic, al temps que obtenen els majors marges de benefici. Transport, finances i agències (que equival a informació i el seu control) han estat (i són) una part fonamental de la GCC (Global Commodity Chain) turística (Clancy, 1998; Clancy, 2001). Per altra banda, costa d'imaginar que una nova via d'acumulació de capital encetada a les illes no comptàs amb la presència, més directa, del financer, contrabandista i polític mallorquí, Joan March, i dels seus socis, com per exemple Matutes. Aplicant la conceptualització



del turisme des de l'enfocament industrial o de la GCC, ja hem vist anteriorment que tant Matutes com March, participaven en diferents parts de la cadena de l'acumulació del capital i que aquella ja tenia algunes ramificacions turístiques (p.ex. finances i comunicacions marítimes).

<b>Municipi</b>	<b>Establiment</b>	<b>Habitacions</b>	<b>Places</b>
Eivissa	Pensió La Marina	7	12
	Pensió El Comercio	8	13
	Hotel Balear	10	15
	Gran Hotel Ibiza	72	126
	Hotel España	18	26
	Hotel Isla Blanca	50	88
Sant Antoni	Pensió Esmeralda	14	27
	Pensió Miramar	11	19
	Hotel Portmany	18	33
	Hotel Ses Savines	15	27
	Hotel San Antonio	20	37
Santa Eulària	Hotel Cosme	10	20
	Hotel Royalty	4	8
	Hotel Buenavista	14	22
Eivissa		165	280
Sant Antoni		78	143
Santa Eulària		28	50
<b>Total</b>		<b>271</b>	<b>473</b>

- A Menorca no arrela la indústria turística per mor de l'arribada dels violents anys 1930 i 1940.

En el cas de Menorca la indústria dels forasters no acabava d'arrelar. El primer intent de constituir un lobby proturístic es produí el 1909 amb la constitució de la Societat d'Atracció de Forasters i Excursions (Buades, 2004; Serra i Company, 2000). En aquells moments, l'empresari maonès, Francesc F. Andreu –d'Eléctrica Mahonesa– s'adreçava al recent creat Foment de Turisme de Mallorca per tal de rebre suport (Vives, 2005). Probablement la crisi econòmica menorquina del 1911 (Casasnovas, 2006), enfonsà el projecte proturístic menorquí. Segons Buades (2004) a Menorca, abans de 1936, es comptaven unes 150 habitacions que es distribuïen entre 2 fondes a Ciutadella i 2 hotels a Maó (Hotel Bustamante i Pensió Central). A mitjans dels anys 1920 sembla que les expectatives del negoci turístic a Menorca eren, fins i tot, més prometedores que les d'Eivissa. Així, la premsa eivissenca es lamentava del fet que al mes d'agost de 1926 a Menorca es trobava "el Director Gerent de la Companyia Nacional d'Indústries de Turisme, amb l'objecte de procurar la construcció d'un Gran Hotel a Maó" (Ramon-Fajarnés 2001:20-21). Aquest mateix 1926 l'Ajuntament de Maó havia acordat la construcció de dos hotels (Ramon-Fajarnés, 2001).

En els anys 1920 a Menorca es tornà a experimentar una nova fase expansiva del capital, de base eminentment agrària i fabril i de vocació exportadora (López-Casasnovas i Rosselló, 2002). No és fins el 1932 en que se constituí el Foment del Turisme de Menorca. Els membres fundadors del Foment foren: Josep Cotrina Ferrer, president de l'Ateneu de Maó; Francesc Terrés Coll, president de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació; Francesc Bisbal Cuchi, president de la Unió Comercial i Industrial; Ramon Bustamante Orfila, propietari de l'Hotel Bustamante; i Francesc Hernández Sanz, arxiver municipal i president de la Comissió de Monuments Històrics (Serra i Company, 2000; Buades, 2004). Segons Buades (2004:85) el Foment menorquí "demostra un caràcter prou diferenciat dels altres Foments del Turisme de les altres Balears, on el pes rau, gairebé en exclusiva, en determinats pesos pesants de l'economia i hi ha poca o nul·la presència de les institucions". Una explicació al fet que hi hagués una

major presència de les institucions que no dels principals capitalistes de l'illa podria raure en el fet que aquells ja estaven ocupats als seus florents negocis fabrils, per la qual cosa l'única forma de funcionar era en base a la presència de les institucions. La tasca d'aquest lobby proturístic fou principalment de promoció. Tanmateix, amb el cop d'estat del 1936 es paralitzaren les expectatives turístiques de l'illa.

- Es prepara una nova guerra mundial i les Balears esdevenen un dels potencials centres d'operacions bèl·liques. Espies com a turistes.

Mentre que a l'Estat espanyol hi havia un govern democràtic i no monàrquic (Segona República, 1931-1936), des d'Itàlia –amb Mussolini des del 1922 – i Alemanya –amb Hitler des del 1933– s'expandia el feixisme per Europa. Tot pareixia indicar que les previsions de Keynes (1940) s'anaven a complir i que els càstig imposat a Alemanya, per part de les potències vencedores de la Gran Guerra, serviria d'aliment per l'ascens d'una nova confrontació bèl·lica a gran escala. En aquell context de confrontació entre les potències europees, la Mediterrània cobrava un alt valor geoestratègic tant pel control de les comunicacions marítimes amb les colònies orientals, com pel control dels recursos naturals que hi havia des del sud dels Pirineus fins el Nord d'Àfrica. En un context d'hegemonia franco-britànica a la Mediterrània, el territori espanyol entrava dins de l'òrbita de la conspiració nazi (Katz, 1937; Collomb, 1939)<sup>461</sup>.

En aquell context, les Balears esdevenien en un dels teatres dels esdeveniments que s'estaven cuinant a la Vella Europa. Cirer (2004:163) ens diu que "les illes Balears reben una bona quantitat de ciutadans alemanys, francesos i anglesos, molts dels quals residien aquí durant mesos o anys. Era relativament fàcil, per tant, per a un espia estranger, passar totalment desapercebut". El 1935 quan Gil Robles fou ministre de la guerra va donar contractes de construcció de fortificacions al litoral mallorquí a empreses alemanyes. El representant de l'Oficina Política Estrangera a Mallorca era el Baró von Behr, casat amb una anglesa, la qual cosa li permetia estar al corrent del que feia la colònia britànica a l'illa (Katz 1937:224). Aleshores, el gran home de negocis, Joan March inicià una nova fase de lucratiu negoci, gràcies a les seves bones relacions amb els nazis tot i que seguia amb la seva xarxa internacional, profundament arrelada als països anglosaxons (Ferrer, 2004; Ferrer, 2008b).

A principis de 1933 arribava a les Balears Francisco Franco Bahamonde, el qual havia estat nomenat Cap de la Comandància Militar de Balears, càrrec que deixà quan es desplaçà a Madrid per dirigir la repressió de la revolució d'octubre de 1934. Amb l'ascens de Hitler al poder (1933) va haver un increment important de turistes alemanys a les Balears. Aquests turistes alemanys es dedicaven a quelcom més que passar les vacances a les illes. L'estiu de 1933 es publicava al *Diario de Ibiza* un article amb el títol "Una vasta conjura contra el Règim republicà. Conspiradors i espies a l'illa de Mallorca" en el que se podia llegir que "des de fa uns mesos o unes setmanes resideix a l'illa de Mallorca un nombre extraordinari de joves alemanys. Són joves que no han passat cap d'ells els vint-i-cinc anys i que viuen en petits hotels o a pisos, sense patrona ni assistenta, en un règim típicament cortaler. Ells fan la seva compra, ells cuinen, ells se renten, ells fan la neteja de la casa ... Ocupació d'aquests joves? Cap que els serveixi per a guanyar-se la vida. Dedicuen totes les hores a exercicis col·lectius de cultura física, a excursions pedestres a través de l'illa, a estudiar el país on viuen i particularment la costa ... Són molts els joves que avui viuen d'aquesta manera a l'illa de Mallorca. Tants són que un mallorquí que acaba d'arribar de la seva terra els comptabilitza en la important xifra de 6000 ... Què passaria –ens ha dit aquest mallorquí– si un bon dia, en el cas d'una conflagració bèl·lica, aquests joves sortissin pels carrers i els camps de l'illa perfectament armats?" (*Diario de Ibiza* 17/07/1933 a Valero 2001:138-139). Molts dels turistes alemanys compraven terrenys vora la mar, indrets claus per al possible contacte amb les naus alemanyes per tal de realitzar

<sup>461</sup> L'organització nazi al territori espanyol estava molt ben implantada i cobria un ample ventall d'activitats. Particularment en els mitjans de comunicació, els partits polítics i el teixit econòmic-empresarial. En quant a aquest darrer, Katz (1937:113) ens diu que els informadors econòmics es trobaven "a Alacant, València i Cartagena en la plantilla de navilieres, a Barcelona el registrador de la Cambra de Comerç Alemanya, a Palma de Mallorca, aquesta funció corresponia al secretari d'un gran hotel". La xarxa nazi a Espanya estava dirigida, des de Barcelona, per Hans Gunz, conegut també com Juan Gunz. Gunz era l'agent a Espanya de l'empresa d'enginyeria Wilhelm Teubert de Berlín (Katz, 1937; Collomb, 1939). Gunz se suposava que representava l'enginyeria dedicada a la construcció de molins de vent. Un tal Don Miguel de Madrid comprava importants quantitats de patates a Juan Gunz, però al darrera de les patates hi havia l'enviament de granades de mà i revòlvers alemanys que anaven a abastir els grups d'ultradreta (Katz, 1937; Collomb, 1939).

subministraments de combustible i queviures (Buades, 2004). També hi havia espies italians i com a exemple tenim el cas d'Eda Urbani que fou detinguda a Barcelona a l'agost de 1935 quan portava grans quantitats de diners, una càmera fotogràfica de reduïdes dimensions i alta definició i un fotòmetre. En les seves declaracions a la policia va manifestar que coneixia un jove barceloní que havia conegut l'any anterior a l'Hotel Formentor (La Vanguardia, 18/08/1935).

A Eivissa, Jean Selz quan arribà el 1933 contava que "de sobte molta gent va venir a visitar la petita illa i no tots els que venien resultaven agradables. Entre els refugiats polítics que arribaren d'Alemanya, cada cop amb major nombre, hi havia alguns nazis declarats, que com varem saber més tard, eren espies de la Gestapo". El propi Benjamin va compartir més del que es podria imaginar amb un nazi. A l'estiu de 1933 va conèixer Maximilian Verspohl qui arribà a ser el seu "secretari". A finals d'any Verspohl era anomenat Cap de Secció de les SS a Hamburg (Valero, 2001). Emperò no només eren els espies el que visitaven les illes, sinó que molts d'estrangers acudien a l'illa per tal de refugiar-se. Malauradament, els refugiats es trobaren amb un clima totalment prebèl·lic i infestat de nazis. Fins i tot compartien els mateixos espais, com és el cas citat de Benjamin.

En aquell ambient s'aprovava el Decret de 15 de febrer de 1933 que fixava una Zona Militar de costes i fronteres on s'establí que les construccions de camins, carreteres, ferrocarrils i aeròdroms dins les zones afectades havien de sol·licitar un permís al Ministeri de la Guerra. Aquell decret recollia conjuntament els dos arxipèlags i les colònies africanes sota la mateixa categoria territorial (Cirer, 2009b). Al cap de pocs mesos, aquell decret era modificat, la qual cosa manifesta la temperatura del clima prebèl·lic. Així, al mes de juny s'aprovava el nou decret que amb article únic –que modificava l'article 5 de l'anterior decret– establí que a les Balears s'havien de contemplar no només les construccions de camins, carreteres, ferrocarrils i aeròdroms, sinó que a aquelles s'hi afegí qualsevol tipus d'edificació. La franja costanera –5 quilòmetres d'amplada– quedava sota l'estricta supervisió dels militars, que en el cas de les illes estaven comandats per Franco.

Un cop inaugurat el Bienni Negre (novembre 1933 – febrer 1936) de concentració de les dretes (Partit Radical de Lerroux i la CEDA de Gil Robles), a principis de desembre s'aprovà un altre decret que establí un règim de control sobre els turistes estrangers que visitaven les Balears. Aquell decret supeditava les estades dels estrangers a les Balears, superiors a un mes, a la concessió d'una carta de residència; per a desembarcar a les illes, els turistes havien d'haver visat prèviament el seu passaport i l'havien de presentar en un termini de 24 hores a la comissaria o a l'alcaldia (Buades, 2004; Cirer, 2009b). Les forces vives reunides en torn al Foment de Turisme de Mallorca reaccionaren d'immediat, tot reclamant la seva derogació (Buades, 2004). Cirer (2009b) esmenta que aquell decret sembla que violava les lleis referents als visats i s'hagué de modificar mitjançant un altre decret. Així, s'aprovà el Decret de 23 de gener de 1934 regulant els requisits i formalitats administratives a cobrir en el desembarcament de súbdits estrangers a les illes Balears, tot minvant les exigències de l'anterior decret. Un mes després s'aprovava un altre decret, de 23 de febrer de 1934, que prohibia la construcció d'edificacions en els primers 5 quilòmetres de costa i establí l'obligació que tota transacció de terrenys efectuats en la franja litoral havien de rebre l'autorització del Ministeri de la Guerra. I, al cap d'uns dies un altre decret que establí camps de concentració a les Balears menors i les illes del Hierro i Lanzarote a les Canàries (Buades, 2004; Cirer, 2009b).

Les expectatives del negoci turístic sembla que s'ensorraven, particularment aquelles vinculades amb les urbanitzacions i amb la construcció de xalets dispersos pel litoral. La resposta per part de les institucions de Mallorca fou clamorosa i el 9 de març de 1934 sortia una manifestació de protesta contra el decret que prohibia la construcció a la costa. La manifestació, amb unes 10 mil persones, estava encapçalada pel batle Emili Darder que al cap de tres anys seria afusellat pels feixistes (Serra i Company, 2000). Els decrets guerrers presentaven de manera prou evident l'alè d'aquell militar que ascendia vertiginosament amb el govern de dretes, Francisco Franco (Cirer, 2009b). Tanmateix, tot sembla indicar que l'efecte d'aquells decrets fou bastant magre. Ramon-Fajarnés (2001:54) ens comenta que el decret fou modificat de nou al juny de 1934 i al Diario de Ibiza de l'11/06/1934 es podia llegir al respecte que "hagués impedit un moviment d'expansió i d'urbanització. No seran poques les barriades que s'aniran formant en alguns paratges, embellint els llocs de la costa [...] A les immediacions de les Figueretes s'han construït varis xalets [...] Existeixen venuts gran nombre de solars, per

la qual cosa és de suposar que les construccions aniran augmentant. Actualment s'està construint el tros de camí que uneix el Vivero amb la platja d'en Bossa".

Cap a mitjans dels anys 1930, la sort d'Europa –i Espanya– ja estava tirada. En el cas espanyol, l'ascens del Front Popular al govern va ser l'excusa que els poders hegemònics –ajudats pels nazis alemanys i feixistes italians i consentits pels britànics– havien de menester per eliminar el "perill democràtic". La reacció a Espanya era la porta d'entrada a la Segona Guerra Mundial (Garcés, 2008). A més, aquesta podria ser interpretada en clau de resposta als perills d'un excés democràtic, tal com elaboraren posteriorment les seves tesis els membres de la Comissió Trilateral encapçalats per Samuel P. Huntington als anys 1970 (Tello, 2005). Joan E. Garcés (2008:4), a partir de documents desclassificats dels serveis secrets dels EUA, comprova com el Board Analysts dels esmentats serveis havien estimat que el 1942 "el 80% de la població espanyola podria sense ser qualificada sense cap dubte de *red* [roja]". L'esclat de la Segona Guerra Mundial, amb la seva punta de llança espanyola, interrompia el procés d'acumulació del capital que s'havia reactivat després de la crisi del 1929 i que a Mallorca i Eivissa havia començat a adoptar la dimensió turístico-immobiliària.

#### *10.5.6.2. El turisme se perfila com a plataforma de salvament del Franquisme.*

##### *a) La Dictadura imposa el silenci i comença a apostar pel turisme.*

L'alçament dels militars d'aquell 17 de juliol de 1936 va ser secundat per les forces vives de les illes quan el general Manuel Goded Llopis, aleshores comandant militar de les Balears, va proclamar l'estat de guerra a l'arxipèlag al 19 de juliol. Menorca va restar sota el govern de la República fins el febrer de 1939. Així, Mallorca, Eivissa i Formentera es convertien en els únics enclavaments dels aixecats en tota la zona de la Mediterrània occidental ja que els territoris de la costa llewantina peninsular restaren en mans de la República (Casasnovas i Ginard, 2006). Aquest fet s'ha de tenir present ja que Mallorca es va convertir, com ja hem indicat anteriorment, en la "màquila" dels militars aixecats amb l'orientació de bona part del teixit industrial a la fabricació de materials de guerra (p.ex. armes, municions, calçat, roba, etc). I, a més, Mallorca va ser la plataforma, des de la qual l'aviació feixista bombardejaria els pobles i ciutats de la costa llewantina. Amb la Guerra Civil espanyola s'aplicava la nova tecnologia aèria, que llavors seria fonamental a la Segona Guerra Mundial, i se bombardejava massivament, per primera vegada, a la població civil.

En alguns àmbits socials, acadèmics i mediàtics s'ha tendit a minimitzar l'impacte, directe i indirecte, de la Guerra Civil a les illes. Malgrat la dificultat d'establir uns freds càlculs al respecte de l'impacte de la guerra, s'han comptabilitzat: a Menorca, 377 morts republicans i 251 franquistes (Casasnovas, 2005); a Eivissa, 240 morts republicans i 93 franquistes (Parron, 2008); i a Mallorca, 2000 morts republicans i 783 franquistes (Massot, 1996). La militarització, els assassinats i la persecució generà un clima de por que duraria, ni més ni manco que quasi 40 anys. L'establiment del nou ordre polític-militar va anar seguit de l'esclat de la Segona Guerra Mundial. En els camps de concentració nazis es tancaren unes 53 persones (18 de Mallorca, 18 de Menorca, 6 d'Eivissa i 11 de Formentera). Aquestes estaven confinades en els camps de Dachau (5 persones), Auvigny (2 persones), Buchenwald (4 persones), Sachsenhausen (2 persones), Schirmeck-Vorbrück (1 persona) i Mauthausen (37 persones). D'aquelles 53 persones, 6 varen desaparèixer i 34 varen morir (Manso, 10/04/2005)<sup>462</sup>. La Gran

<sup>462</sup> Els espais turístics espanyols es convertiren en un lloc segur pels nazis alemanys, un cop acabada la Guerra Mundial. Així, per exemple a Alcúdia, Otto Skorzeny hi tenia un xalet a la platja d'es Clot per passar-hi les vacances. També va residir en altres zones turístiques espanyoles com Dènia, on residia en Gerhard Bremer, o Màlaga. Skorzeny de les SS, era conegut com l'home de Hitler per a les operacions especials. Una d'aquelles operacions fou la del rescat del dictador italià, Mussolini. Skorzeny arribà a Madrid al 1950 on es dedicà al comerç d'armes i s'estima que molt probablement fou l'encarregat al territori espanyol d'Odessa, la xarxa nazi per organitzar la fugida dels membres de les SS (Weber, 23/01/2008). Per altra banda, tot aprofitant la peculiar vida insular, durant el franquisme, s'instal·là a l'illa l'artista i erudit de l'art britànic Thomas Harris i la seva esposa Hilda, a l'any 1949. Harris que residia a Camp de Mar (Andratx) fou un artista habitual a Galeries Costa. Emperò, aquest pintor britànic pertanyia a la xarxa d'espionatge encapçalada per Anthony Blunt. Harris fou un doble espia infiltrat en els serveis secrets britànics. Una falsa informació de Harris contribuï a fer possible el desembarcament de Normandia, juntament amb el doble espia català, Joan Pujol (Garbo) (Cabot, 30/12/1979; Alomar, 1986). Harris morí en condicions estranyes en un accident de cotxe el 1964. Altres companys del grup de dobles espies soviètics (Grup de Cambridge) també passaren per Mallorca, com per exemple Donald MacLean, l'esposa del qual (Melinda MacLean) residia a Cala Rajada quan ell ja havia desertat a la URSS. L'escriptor Antoni Serra va novel·lar l'estada de Harris a Mallorca a *L'avinguda de la fosca*.

Guerra i la recuperació de les zones devastades, abans republicanes, afectà negativament a l'economia i població de les illes (Ginard, 1999). Encara que aquells més espavilats, aprofitaren la situació per fer pingües beneficis mitjançant el contraban i el comerç amb els països bel·ligerants.

Així mateix, el nombre d'alemanys residents a Mallorca era prou important. Tenim el testimoni de l'editor alemany, Harry Graf Kessler qui escriví a un amic seu el 1936 dient que "més de la meitat dels negocis de Mallorca d'alemanys de classe social baixa: no són jueus, crec que la majoria són nazis" (Ferragut 3/08/2006:10). Kessler qui rebutjà el nazisme residia a Cala Rajada on també s'hi trobava l'antifeixista alemany Heinz Kraschutzki, entre d'altres. Aquest darrer, amb l'aixecament feixista, va passar per diferents presons de l'illa. Els pilots de la legió Còndor de l'exèrcit nazi es varen instal·lar a Pollença, junt amb els aviadors feixistes italians, des d'on s'encarregarien de bombardejar la península. Una altra família d'alemanys que no pogueren sortir de l'illa fou la dels Krüger que vivien al Terreno. Lore Krüger, fotògrafa professional, aconseguí fotografiar Porto Cristo després del combat entre els feixistes i les tropes republicanes comandades per Bayo. Ella va poder fugir a França on publicà les fotos, però els seus pares acabaren suïcidant-se a la casa de la barriada palmesana (Buckard, 7/07/2006; Ferragut, 3/08/2006).



Figura 61. Cartell promocional de "lluna de mel a Mallorca" de 1950.

El turisme com a negoci i sobretot com a propaganda no s'aturà als territoris de l'Estat ocupats per les forces rebels. Així, durant la Guerra Civil, el conegut prohoms turístic, Luís Antonio Bolín Bidwell va introduir i guiar als periodistes estrangers a les zones de guerra peninsulars i va ser l'encarregat de les Rutes de la Guerra. Arran de la proposta de Ramón Serrano Suñer de 1938, els colpistes se proposaven mostrar la pau i tranquil·litat que es respirava a les zones que ells controlaven (Buades, 2004; Pack, 2006). Una de les persones claus en aquesta tasca turístico-propagandista fou el membre del Foment del Turisme de Mallorca, Francesc Vidal Sureda. El 1939 s'aprovaven una sèrie de mesures de caire proteccionista, com per exemple la Llei d'Ordenació i Defensa de la Indústria Nacional de 24/11/1939 i la Llei Fundacional de l'Institut Espanyol de Moneda Estrangera (IEME) del 25/08/1939. D'acord amb aquestes lleis, els moviments de capitals quedaven subjectes a autorització

prèvia i, entre d'altres, s'imposava la limitació d'una participació màxima del 25% per part del capital estranger en les empreses espanyoles. Emperò, aquelles restriccions eren superades amb prou facilitats (Calvo, 2008; Farré i Ruckstull, 2008). Sembla que el nou règim pretenia reiniciar l'activitat turística ben aviat. Així, el 5 de juny de 1939 "el sotssecretari d'affers exteriors va notificar als diplomàtics que "havent acabat la guerra, podem esperar en el pròxim futur un increment considerable del turisme estranger cap Espanya" i els va instruir a "promoure tan com fos possible aquest tràfic turístic que és tan útil per la propaganda i l'economia de la nació"" (Pack 2006:34).

Un cop acabada la Guerra, els agents turístics internacionals s'adreçaren a la Direcció General de Turisme, encapçalada per Luís A. Bolín, per tal de sol·licitar autoritzacions de viatges (Pack, 2006). Un fet que mostra les pretensions de restablir l'ordre turístic rau en que a l'1 de maig de 1939 s'aprovava el Reglament per la Indústria Hotelera, Cafès, Bars i similars, segons el qual s'establien les diferents categories d'establiment i un suplement al preu que oscil·lava entre el 10% i el 7% (Esteve i Fuentes, 2000). Així, es pretenien garantir, mitjançant la classificació i el control de preus, uns estàndards de cara als operadors internacionals (Pack, 2006). I, a més, no s'escatimava la importància que el turisme i els negocis turístics podien tenir a l'hora de finançar les arquas del règim tal com reflecteix el suplement acordat<sup>463</sup>. No fou la imposició d'una cruenta dictadura el que aturà l'afluència turística estrangera, sinó que fou l'esclat de la Segona Guerra Mundial el que provocà la interrupció del flux de turistes estrangers. Entre el 1938 i el 1945, les horroroses Rutes de la Guerra varen tenir uns 23,2 mil clients i generaren uns ingressos de 3,6 milions de pessetes (Pack 2006:36). En plena Guerra

<sup>463</sup> Val la pena anotar que el mateix 1936 s'iniciaven les obres de reforma de l'Hotel Majorica, situat a Porto Pi (Palma). Antoni Juan exposava que "tots els anys de la guerra tinguérem picapedrers reformant les instal·lacions de l'hotel" (entrevista a Antoni Juan a Capellà 1975:104).

Mundial, s'encetava una línia de recolzament financer a la construcció d'hotels (crèdit hotelier) amb l'Ordre de 27/03/1942, dotada amb 100 milions de pessetes. L'encarregat de gestionar la línia creditícia era el Banc de Crèdit Industrial i els interessos fixats eren del 4% i 1/8 en concepte de comissió i Hisenda havia de cobrir la diferència amb el 5,25% de l'interès oficial (Esteve i Fuentes, 2000)<sup>464</sup>. Esteve i Fuentes (2000:71) ens diuen que "el requisit bàsic, segons aquest reglament, per poder accedir a ells [els crèdits] era "l'interès excepcional d'utilitat pública" declarat per la Direcció General de Turisme; és a dir, la discrecionalitat absoluta per l'Administració".

El mateix 1942, el Foment de Turisme de Mallorca assumia les funcions de Junta Provincial de Turisme de les Balears. En aquells moments, els membres de la Junta del Foment lamentaven la mort del que havia estat el secretari perpetu, Francesc Vidal Sureda a qui dedicaren un caramull de misses i decidiren construir un mirador en honor seu (Vives, 2005). En canvi, poques coses se saben sobre l'opinió de l'entitat i els seus membres, de l'assassinat per part dels feixistes dels socis de l'entitat: Emili Darder (batle de Palma) o Antoni M. Ques Ventanyol. Hom pot destacar el fet que la guerra tan sols interrompí les tasques del Foment del Turisme de Mallorca per un lapse de 3 mesos (Vives, 2005). En canvi el Foment del Turisme d'Eivissa va reprendre les seves activitats el 27 de maig de 1939, just en acabar la guerra (Ramon-Fajarnés, 2001). Al capdavant de les dues institucions hi trobam: Pere Montaner Gual – Comte de Peralada– i Bartomeu de Rosselló, respectivament (Ramon-Fajarnés, 2001; Vives, 2005).

Seria l'esclat de la Segona Guerra Mundial el que frenaria l'activitat d'aquelles entitats. En el cas d'Eivissa no es reprengueren les activitats fins el 1947. Una qüestió que paga la pena apuntar és que quan es reprenen les activitats del Foment de Turisme d'Eivissa, el 1947, trobarem a Cèsar Puget Riquer presidint dita institució. Càrrec aquell que combinava amb el de batle de Vila d'Eivissa des del mateix 1947 (Ramon-Fajarnés, 2001). A la represa del Foment del Turisme d'Eivissa també s'hi troben presents l'empresari Pere Matutes Noguera (Abel Matutes Torres SA) o el canonge Macabich (Cirer, 2004). En el cas de Cèsar Puget, quan les columnes d'Alberto Bayo i Manuel Uribarry desembarcaren a Formentera i Eivissa a l'agost de 1936, va fugir cap a Mallorca per tal d'informar de la pèrdua de control de l'illa per part dels aixecats. Amb l'alçament de Franco, algunes personalitats de la dreta i del lobby proturístic s'inseriren dins de la Falange com són els casos de Bartomeu de Rosselló, Domingo Viñets i Cèsar Puget o dins de la franquista Acció Catòlica, com per exemple Isidor Macabich (Buades, 2004; Parron, 2008). A Eivissa, abans de restablir-se l'activitat del Foment del Turisme, Josep Rosselló, propietari de l'Hotel Portmany, inicià la tasca promocional pels països europeus (Ramon-Fajarnés, 2001).

Tan aviat com acabà la Segona Guerra Mundial i amb la presidència de Harry Truman que substituï a Rossevelt, mort un mes abans de la capitulació d'Alemanya i Japó, s'imposava el nou ordre internacional al dictat de la Doctrina Truman. S'escenificava d'aquesta manera el final del conflicte, però també l'ascens de l'hegemonia dels EUA i la definició de la coalició de la Guerra Freda. L'Espanya de Franco cobrava valor geoestratègic i, al cap de poc temps, seria integrada dins l'òrbita dels interessos del nou hegemon (Garcés, 2008). Malgrat s'hagi exposat generalment que l'obertura del règim feixista es feu a pesar de les conviccions dels seus líders, hom pot veure com ja des d'un bon començament el projecte franquista es caracteritzava per una enorme plasticitat i per estar integrat en les rearticulacions internacionals de la geoeconomia i geopolítica mundial a la llum del bloc dirigit pels EUA (Viñas et al., 1979; Garcés, 2008; Tascón, 2008). Així doncs, als capitosts del franquisme no els hi caurien els anells si havien de permetre l'arribada dels lliberals homes i dones dels països del Nord d'Europa, sempre i quan allò els hi aportàs oxigen financer per la supervivència del règim i la seva xarxa d'interessos.

L'any de la finalització de la Guerra Mundial se produeixen una sèrie d'esdeveniments que val la pena apuntar. En primer lloc, al temps que se definien les normes de l'aviació civil internacional Iberia anunciava nous vols cap a les illes de Mallorca i Eivissa. En segon lloc, abans de la finalització de la guerra, el 6 d'abril de 1945 arribava a Palma el vicecònsol general dels EUA, que tal com devia dir la premsa local s'hi desplaçà per a descansar uns dies (Serra,

<sup>464</sup> Es fixaren 3 línies de crèdit: a) fins el 60% del valor de la garantia oferta i un termini d'amortització de fins a 35 anys, en nova construcció en edificis o solars propis; b) fins el 40% i 20 anys en inversions a edificis aliens i contractes d'arrendament; c) fins el 20% i 10 anys de termini en inversions de millora i transformació (Esteve i Fuentes 2000:71).

2000). L'agost de 1947 la VI Flota dels EUA ja operava per la Mediterrània i el 1950 s'iniciaren les visites de l'armada dels EUA al Port de Palma (Buades, 2004). En tercer lloc, podem destacar el fet que el 29/01/1945 s'estrenaren a Madrid dos documentals realitzats per l'equip del NO-DO (Noticiarios y Documentales Cinematográficos) –l'instrument de propaganda del règim–: *Vísperas nupciales en Mallorca* i *Elogio a Mallorca*. Aquells havien estat subvencionats pel Foment de Turisme de Mallorca, decisió presa al març de 1944, amb unes 5 mil pessetes. Cal tenir present que el Foment rebia anualment de la DGT (Direcció General de Turisme) unes 7 mil pessetes i de l'Ajuntament de Palma entre unes 8 i 5 mil pessetes (Vives, 2005). Així mateix, en aquells moments, els membres del Foment presentaren una certa "sensibilitat social" ja que es lamentaren de la mala imatge que donava als turistes les presència de nins pidolant pel carrers de Palma (Vives, 2005).

La quasi total interrupció del flux de turistes internacionals va fer que els agents turístics –públics i privats– dirigissin la seva mirada cap al mercat domèstic. Així, es llançava la campanya de "lluna de mel a Mallorca" que amb un potent desplegament mediàtic (p.ex. documentals, segells, articles de premsa, etc) tendria un notable impacte en l'evolució del nombre de turistes que es dirigien a Mallorca. Les altres illes de l'arxipèlag no participaven de la represa turística. El 1945 s'allotjaven als hotels de Mallorca unes 55 mil persones, de les quals un 1,25% eren estrangers. D'aquells turistes arribats a Mallorca hi havia 6 mil parelles de nuvis (Barceló i Frontera, 2000). El règim lligava de manera eficaç el negoci turístic amb la propaganda del règim i els valors conservadors de la família catòlica ultramuntana. Val la pena recordar que en el moment d'auge turístic dels primer lustre dels anys 1930, s'arribà a la xifra de 40 mil turistes allotjats en establiments d'hostalatge. Per tant, tenim que la represa turística durant el mateix any en que acabava la Guerra Mundial, el nombre de turistes allotjats en establiments d'hostalatge a Mallorca ja era un 37,68% superior als de 1935. No obstant, el que s'havia produït era un canvi important en el tipus de clientela. Amb la Guerra Civil, el Grand Hotel de Palma havia tancat les seves portes i el 1942 fou ocupat per les oficines de l'INP (Institut Nacional de Previsió). El tancament del Grand Hotel simbolitza el tancament d'una època de turisme exclusiu i d'elevat poder adquisitiu. En canvi, s'iniciava una nova etapa de turisme industrial i massiu. Aquest canvi podria venir explicat pel fet que el nombre d'estades, malgrat incrementar-se el nombre de turistes, disminuïren de 440 mil al 1935 a unes 421 mil al 1945. L'estada mitjana havia passat dels 11 dies de 1935 a 7,6 dies al 1945.

**Taula 130. Turistes allotjats en hotels a Mallorca (1945) i Balears (1950) (Font: elaboració pròpia a partir de Vives 2005:195 per Mallorca 1945; Buades, 2004:130 per Balears 1950)**

Any	Turistes allotjats a hotels	Turistes espanyols allotjats a hotels	Turistes estrangers allotjats a hotels	Estades	Estada mitjana (dies)
1945 (Mallorca)	55.134	54.443	691	421.476	7,64
1950 (Balears)	98.127	66.525	31.602	610.500	6,22

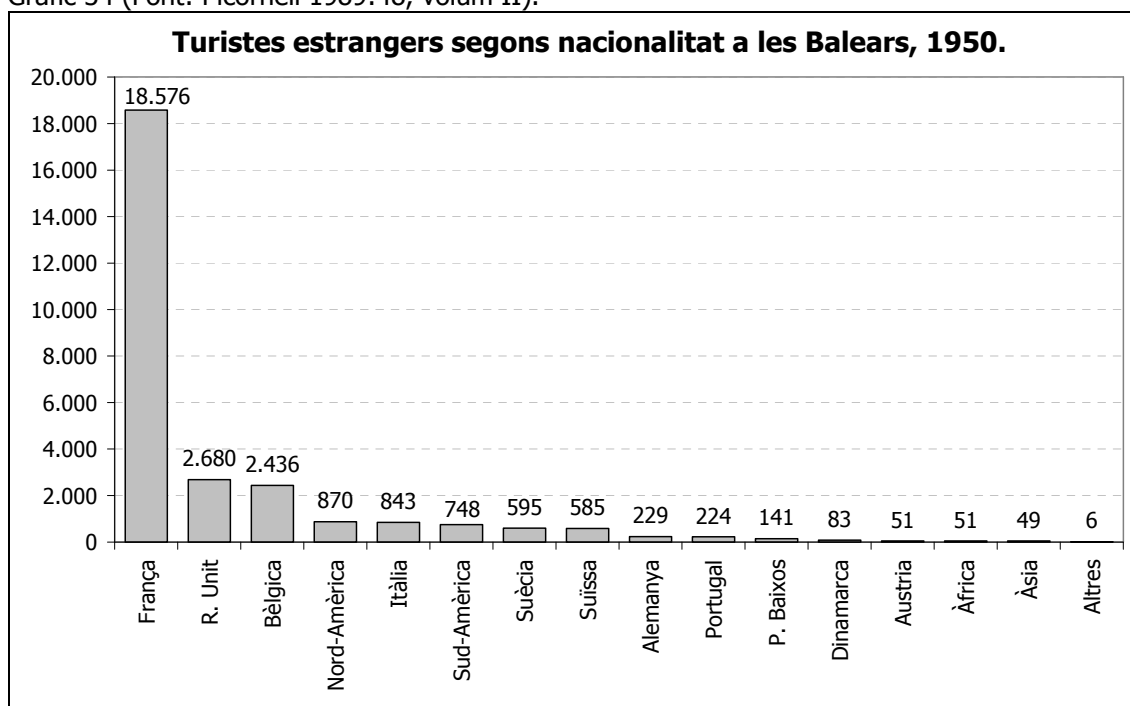
Cap el 1950 els turistes arribats a les Balears assoliren la xifra de 98 mil persones, de les quals un 32,2% procedien de l'estranger (taula 130). La major part dels turistes estrangers procedien de França que al 1948 havia signat un tractat comercial amb Espanya. El bloqueig internacional havia durat uns dos anys tot i que serà un element recurrent en la literatura, junt amb el tema de la política autàrquica, per tal de justificar la situació socioeconòmica espanyola de finals dels anys 1940 i dels 1950. Els turistes francesos amb unes 18,5 mil persones, eren unes 7 vegades superiors als que es trobaven en segona posició, els britànics amb uns 2,6 mil turistes. En tercer lloc hi havia els belgues amb 2,4 mil turistes (gràfic 34).

Un element a destacar és que entre el 1945 i el 1950 s'augmenten de manera important els moviments de passatgers a través de l'aeroport de Son Bonet (Palma) que al 1946 adquiria el rang d'aeroport internacional. Tal com s'ha indicat anteriorment, a la segona meitat dels anys 1940 s'havien dut a terme reformes a l'aeroport de Son Bonet i començaven a funcionar els vols no regulars nacionals i s'incrementava el nombre de companyies estrangeres que hi operaven. Així i tot, la major part dels turistes i visitants arribaven en vaixell (taula 131). La major part dels turistes que arribaven a les Balears anaven a Mallorca. José Zornoza (1964)

assenyala l'any 1947 com el primer en què reapareix algun turista a Eivissa durant la postguerra. Precisament, el 21 de setembre de 1947 se restablia la línia marítima directa entre Eivissa i València que havia estat inaugurada al 1909 i s'havia interromput amb la Guerra Civil (Ramon-Fajarnés, 2001). Val la pena recordar que aquella línia marítima estava en mans de Joan March (Trasmediterránea) i que el seu principal soci a Eivissa era Matutes qui a la vegada havia entrat al Foment del Turisme d'Eivissa en la seva refundació aquell mateix 1947. Per altra banda, l'arribada del transport aeri a Eivissa se retardaria una mica respecte Mallorca ja que segons Bray i Raitz (2001:70) "la Trasmediterránea, que controlava la ruta marítima des de Mallorca [a Eivissa], estava fent tot el que podia per tal d'aturar l'arribada de vols aeris ja que aquests amenaçaven el seu monopoli".

Un aspecte a tenir en compte és que les agències de viatge tornaven a operar a l'Estat. Segons Buades (2004) al conjunt de l'Estat al 1942 operaven unes 20 agències de viatges. A Palma s'hi trobaven les oficines de Wagon Lits Cook, Viajes Marsans, Viajes Iberia i BAKUMAR (Buades, 2004) i el 1946 s'inauguraven a Palma les oficines de Viajes Mallorca i Viajes Meliá (Vives, 2005). Una qüestió que creim important és que el 1948, any en que es constitueix l'OECE (Organització Europea per la Cooperació Econòmica) encarregada d'administrar l'ajuda americana del Pla Marshall, es crea l'ETC (European Travel Commission) de la que l'Espanya franquista estava exclosa. Veim doncs, com la qüestió turística esdevé un dels primers pilars de la construcció, econòmica i ideològica, de l'Europa de postguerra sota el domini dels EUA. Aquell mateix any, se nacionalitzava el gegant dels viatges britànics, Thomas Cook que segons Pack (2006:46) "posseïa importants inversions a Espanya". Cal tenir en compte que en el centenari de Cook (1941), "la companyia suportava les majors pèrdues de la seva història, de prop de 150 mil lliures esterlines" (Brendon 1991:278).

Gràfic 34 (Font: Picornell 1989:48, volum II).



**Taula 131. Evolució dels moviments de passatgers en el Port de Palma i l'Aeroport de Son Bonet (Font: elaboració pròpia a partir de Junta de Obras de Puerto, 1956; i AENA, 2000).**

Any	Moviment de passatgers al Port de Palma	Moviments de passatgers a l'aeroport de Son Bonet	Relació Port/Aeroport
1945	152.379	12.115	12,58
1946	163.422	18.866	8,66
1947	174.319	26.534	6,57
1948	193.085	52.080	3,71
1949	181.452	55.125	3,29



1950	251.317	74.733	3,36
Increment	64,93%	516,86%	

*b) Turisme en el primer franquisme: moralment criticable, financerament acceptable. El règim feixista aposta per les "divises amb potes" (turistes).*

Costa d'imaginar aquest increment del nombre de turistes, especialment els estrangers, precisament en uns temps en que teòricament, les Nacions Unides havien vetat l'entrada d'Espanya i s'imposava el bloqueig internacional, a partir del 1946 després de l'execució a Madrid d'un grup de guerrillers (Viñas et al., 1979). Aquell 1946 s'iniciaven els vols internacionals entre els EUA i l'Estat espanyol. Només l'Argentina de Perón, mantenia relacions obertes i fluides en matèria comercial, mitjançant un acord de venda de blat a crèdit subscrit el 1946. Però aquell bloqueig va ser més aviat una cortina de fum. A l'Estat, entre el 1946 i el 1947, es passa de 83,5 mil turistes estrangers a 136,7 mil (Fernández-Fúster, 1991); i en el cas dels nord-americans, es passa de 2,2 mil turistes a 5,8 mil (Correyero, 2003).

La dictadura patia una situació crítica, particularment, per la dificultat d'obtenir divises estrangeres i per la manca de fiabilitat de la pesseta en el context internacional. A tal efecte se posen en marxa una sèrie de mesures ja al 1946, amb l'adopció d'un paquet de mesures de les que destaquen els "comptes combinats", que en certa manera es convertien en una mena de subvencions a les exportacions. El novembre de 1945, el Consell d'Administració de l'IEME (Institut Espanyol de Moneda Estrangera) suggeria la possibilitat de crear un canvi turístic per promoure l'arribada de turistes. El 1946 l'IEME va aplicar un nou canvi turístic a una sèrie de monedes fortes (dòlar, lliura esterlina, franc suís, pes argentí i escut portuguès) i s'establí un marge que era un 50% per sobre del tipus de canvi oficial (Viñas et al. 1979:520). Aquella mesura també afectava a les divises que entraven a través de les remeses dels emigrants espanyols, conegut com "auxili familiar" (Viñas et al., 1979). Cal apreciar que la selecció de les monedes no és una qüestió baladí: la lliura esterlina havia estat la moneda hegemònica i les relacions financeres amb la City de Londres i els seus entramats bancaris havien estat, des de feia temps, molt fluides; en el cas del franc suís, s'ha de tenir present que bona part del saqueig nazi se dipositaria a Suïssa i que les seves entitats bancàries ja actuaven com a clavegueram de les finances internacionals des d'abans de la Segona Guerra Mundial; el pes argentí ho era per raons òbvies, ja que les relacions comercials amb Argentina no s'havien interromput; l'escut portuguès fou incorporat per una qüestió de pragmatisme geoestratègic ja que hi havia molts capitals espanyols en territori portuguès; i el dòlar dels EUA era ja la moneda hegemònica mundial.

S'ha de tenir present que en acabar la Guerra Civil s'establiren les cartilles de racionament, la qual cosa obligava a la població a acudir a aquell mecanisme per l'abastament de queviures i productes bàsics. En realitat, aquell context abonà el camp per l'estraperlo i l'especulació de la que s'aprofitaven els afins a la dictadura i de la que en depenia la majoria de la població, són els anys de la fam de molts i d'enriquiment brutal d'uns pocs. Als estrangers que entraven a Espanya se'ls hi donava una cartilla per un període de 14 dies (Fernández-Fúster, 1991). Les cartilles de racionament no s'eliminaren fins el 1952 i com s'ha vist el nombre de turistes des del final de la Segona Guerra Mundial havien augmentat de manera notable, tant pel conjunt de l'Estat com per les Balears. Els establiments turístics es convertien en un epítom de les estridències de l'ordre polític-militar ja que eren una mena de bombolla que escapava de les dificultats de la majoria. Això no podia ocórrer sense acudir al mercat negre.

El 1947 l'estrangulament del règim estava vinculat amb l'estrangulament monetari, per les dificultats d'obtenir divises. És a dir, per les dificultats de posicionar-se en el nou mapa mundial que s'estava organitzant en torn a la confrontació de blocs entre el capitalista, sota l'arbitratge dels EUA, i el del socialisme real, sota la tutela de la Unió Soviètica. Les mercaderies espanyoles no podien competir en els mercats internacionals ja que els seus elevats preus ho impossibilitaven. La galopant inflació, derivada de l'emissió constant de deute i del dèficit de la balança de pagaments, es pretenia retallar amb una valoració fictícia de la pesseta. Un còctel econòmic-financer que se traduïa, en els carrers, en un creixent descontent cap als militars, capellans i empresaris que havien fet una guerra per tal de salvar Espanya. Tenir accés a divises era vital per tal d'adquirir aquells materials que l'economia requeria, encara que es

volgués implantar un model industrial autàrquic. Les autoritats feixistes s'adonaven que l'única via per assolir aquelles divises era per la via comercial (Viñas et al., 1979).

I en aquesta via el turisme hi jugava un paper que no era gens menyspreable. Tal com assenyala Pack (2006:39) "mentre que en un primers moments, el règim havia entès el turisme internacional com un instrument polític de propaganda, per divulgar els valors nacionals, el vessant no revolucionari que emergeix després de 1945 consideraria cada cop més el turisme com una forma de comerç regular i de compromís social entre nacions. Entendre-ho, no obstant, no sempre significa acceptació". És a dir, el règim tenia clara que la seva supervivència passava per sacrificar els seus valors i per adoptar mesures flexibles. Possiblement, la visió del règim com un bloc monolític en quant a posicionament ideològic és un tant equivocat, ja que el seu projecte sociopolític estaria més vinculat amb la persecució del poder d'una complexa xarxa d'interessos i l'aniquilació de les classes populars com a subjectes polítics.

Les autoritats franquistes es resistien a devaluar al pesseta i en tot cas, el 1948 aprovaven un nou decret per tal d'establir un sistema de canvis múltiples. S'iniciava, en certa manera, la senda per arribar al concert monetari internacional sorgit de l'Acord de Bretton Woods (1944), l'acord que posa en posició de domini al dòlar. El decret de 1948 fou qualificat per Viñas et al. (1979:575) com un sistema extremadament complex, un "barroquisme impenetrable". Recordem, tal com exposàvem al capítol VIII, que la valoració de la pesseta seguia sobredimensionada: mentre que la cotització de la pesseta a Tànger –la cotització real– al 1949 era de 40,27 pessetes per dòlar, el canvi oficial era de 10,95 pessetes per dòlar. A mitjans de 1950 es va establir el mercat lliure de divises a la Borsa de Comerç de Madrid, però es seguien mantenint els tipus de canvi controlats per l'IEME (Viñas et al., 1979). Entre el 1947 i el 1949 es van introduint una sèrie de canvis en matèria canviària i al 1949 tenim que el tipus de canvi turístic començava a ser bastant atractiu pels clients europeus (taula 132).

**Taula 132. Comparació entre el tipus de canvi oficial i el turístic el 1949 (Font: Correyero 2003:53).**

Moneda	Tipus de canvi oficial	Tipus de canvi turístic
Franc (francès)	3,128	7,142
Lliura esterlina	44	70
Dòlar EUA	10,95	25
Franc suís	252,97	577,577
Franc belga	21,9	50
Florins	288,157	657,894
Escuts portuguesos	38,086	86,956
Corones sueques	2,116	4,8332
Corones daneses	1,585	3,619

El 1941 s'havia aprovat que els turistes que entrassin a Espanya havien de portar unes 200 pessetes per dia d'estada, quantitat que era controlada a les duanes on es feia el canvi. Aquest fet limitava bastant les possibilitats d'entrada de turistes. El 1948 els diplomàtics francesos es lamentaven d'aquella mesura ja que en temps de postguerra era excessiva. El 7 de maig de 1948, l'IEME va reduir aquella exigència a la meitat: cada turista havia de portar un mínim de 100 pessetes/dia. Aquella mesura es combinà amb la dotació de visats lliures pels turistes procedents de França, eliminant els entrebancs en l'obtenció dels visats. Segons Pack (2006) aquestes mesures són les que hi ha al darrera de l'increment de turistes francesos a partir d'aquells moments. Una de les qüestions interessants a destacar és que el 20/06/1936 a França, el govern del Front Popular de Leon Blum aprovava la llei que establia dues setmanes pagades a tots els treballadors (Buades, 2004) i el 1938 s'aprovava al Regne Unit la *Holidays with Pay Act* (Pack, 2006). Amb aquelles mesures s'alliberava a una important part de la població de temps de sacrifici i immolació al lloc de treball. En el cas britànic, en plena crisi de postguerra, el 1947 s'aprovà una prohibició a la sortida de turistes, per tal d'evitar la pèrdua de lliures esterlines. Posteriorment, s'aprovà una mesura que reduïa significativament la quantitat de diners que els turistes britànics podien portar a les vacances. Aquella mesura va suposar un cop important al turisme britànic amb destí cap a França, però en canvi obria la porta del que seria el nou paradís turístic, per barat: l'Espanya de Franco (Pack, 2006). El 1949 s'eliminaven els requeriments que obligaven als turistes a portar un mínim de divises per entrar al territori espanyol. Aquest element pot ser interpretat com una senyal del paper que adquiriria el viatge

organitzat gràcies a la introducció de nous instruments financers i formes comercials; la qual cosa responia al cada cop major poder dels operadors turístics europeus que no només controlaven la cadena de creació de valor turístic, sinó que eren ells els que la confeccionaven en base als seus propis interessos (Pack, 2006; Ray i Braitz, 2001).

Mentrestant, a Europa, el 1947 s'iniciava el conegut Pla Marshall (*European Recovery Program*) que havia de durar fins el 1951. Precisament, l'any en que se constituí la CECA (Comunitat Econòmica del Carbó i l'Acer). El pla aportava importants sumes de diners, uns 13 miliards de dòlars que anaven destinats principalment al Regne Unit (25,36%), França (17,6%), l'Alemanya Occidental (11,14%) i Itàlia (9,2%) (Schain, 2001). Les primeres aportacions del Pla Marshall es feren als estats de Grècia i Turquia, el primer d'ells en plena Guerra Civil. Així, s'inaugurava la Doctrina Truman, amb les aportacions a Grècia i Turquia, que mitjançant recolzament econòmic-financer primer, i l'establiment de bases militars dels EUA després, aconseguirà imposar un cordó sanitari per evitar la propagació del comunisme (Buades, 2009b). Harry Truman exposava que: "crec que hem d'ajudar els pobles lliures a decidir el seu destí a la seva manera. Crec que el nostre auxili hauria de ser primordialment a través d'ajut econòmic i financer, el qual és essencial per a l'estabilitat econòmica i per als processos polítics pacífics" (Buades 2009b:32). El govern franquista, de la mà de l'ideòleg del model autàrquic, Juan Antonio Suanzes, s'adreçà al dels EUA al que reclamava la participació en el Pla Marshall, especialment si en aquell llistat de països s'hi trobava Grècia (Viñas et al., 1979; Pack, 2006).

L'any en que se fundava l'OTAN (1949) i el president Truman difonia el que des de les elits del poder dels EUA entenien per desenvolupament, arribaven al Ferrol els vaixells de guerra dels EUA (la primera vegada que atracaven a un port espanyol des de la Guerra Civil). L'almirall Richard L. Conolly, després de visitar a Franco, defensà a la Cambra de Representants dels EUA la necessitat que la US Navy disposàs de bases a Espanya (Viñas et al., 1979). En aquest punt, caldria demanar-nos si la incorporació de l'Espanya franquista a l'òrbita dels EUA fou una demanda dels mateixos EUA o del propi règim. En qualsevol cas, sembla que fou un acord mutu (Viñas et al., 1979; Calvo, 2008; Garcés, 2008). L'Estat espanyol començava a rebre ajuda financera internacional que es canalitzava, entre d'altres, a través del Chase National Bank, propietat dels Rockefeller; però ja al 1947 s'havien realitzat operacions financeres amb la Société de Banque Suisse (Viñas et al., 1979).

El 1950 el senador dels EUA, Pat McCarran –vinculat a l'Spanish lobby– es va pronunciar en favor d'un préstec de 100 milions de dòlars a Franco i sostenia que després "s'havia de promoure l'entrada del règim a la NATO i atorgar-li tots els crèdits necessaris per fer de l'exèrcit espanyol un dels més potents d'Europa" (Viñas et al. 1979:599). El 1950, el president dels EUA autoritzava l'ajuda financera al règim, sempre i quan es fes en condicions avantatjoses pels interessos dels EUA. Les ajudes americanes entre 1951 i 1963 foren de 1360 milions de dòlars: 229 milions de crèdits a llarg termini a través de l'Export-Import Bank (Eximbank)<sup>465</sup>, 17,1 milions de dòlars del Development Loan Fund; 482,6 milions de dòlars de la Public Law 480 títol I (vendes d'excedents agrícoles) i CCC (Commodity Credit Corporation); 132,7 milions de dòlars de la Public Law títol II i III (donatius i ajuda social); i 503,3 milions de dòlars en ajuda militar, el 70% dels quals anava destinat a construir les bases (Calvo, 2001). A grans trets, Puig (2003) exposa com l'ajuda americana es distribuïa entre: 10% per finançar les despeses de l'administració dels EUA a Espanya; 30% per projectes de reorganització i impuls de la indústria espanyola; 60% per la construcció de les bases militars americanes<sup>466</sup>. Tal com ja s'ha indicat, Mallorca adquireix un paper geoestratègic en el context mediterrani, mostra d'això és la construcció de la base militar dels EUA al puig Major i el finançament d'un milió de

<sup>465</sup> Segons Puig (2003:112) "la política de l'Eximbank consistia en concedir préstecs a projectes concrets presentats per empreses privades que justificuessin tècnicament i econòmicament la seva viabilitat i rendibilitat, provessin l'inexistència de millors alternatives i es comprometessin a remetre informes periòdics sobre l'execució dels fons". Una de les persones que va estar més a prop dels interessos americans fou l'advocat, Antoni Garrigues Díaz-Cañabate. Segons Puig (2003:112) Garrigues "va tenir un paper molt actiu com a assessor jurídic de les ambaixades britànica i nord-americana en el procés d'expropiació dels béns alemanys a Espanya". Garrigues estava casat amb la filla del representant a Espanya de l'ITT (International Telephone & Telegraph). Fou nomenat ambaixador dels EUA al 1962.

<sup>466</sup> Una dimensió sovint deixada de banda i que Puig (2003) s'encarrega de treure a la llum, és el paper que l'ajuda tècnica i financera dels EUA va tenir en la formació d'unes elits espanyoles. Amb aquella ajuda es configuren, entre d'altres, l'EOI (Escola d'Organització Industrial), l'EAE (Escola d'Administració d'Empreses), ESADE (Escola Superior d'Administració d'Empreses) o l'IESE (Institut d'Estudis Superiors d'Empresa). Aquest darrer sota la supervisió de la Harvard Business School. D'aquesta manera s'introduïa el credo del capitalisme i del conservadorisme, del pensament neoliberal (Harvey, 2007), en els quadres que governaran el capital i l'administració pública espanyoles.

dòlars de la carretera que uneix Sóller amb Son Torrella. La finca de Son Torrella, al terme de Fornalutx, era propietat de la família del feixista Alfonso Zayas, conegut com el Marquès de Zayas. Aquelles ajudes americanes arribaven en uns moments de debilitament del règim feixista del que n'informaven els serveis diplomàtics dels EUA (Puig, 2003) i una certa reorganització dels antifeixistes que en el cas de Mallorca, tal com ja s'ha esmentat anteriorment, foren durament reprimits al 1948 (Ginard, 1997).

L'any 1948, l'incansable Luís A. Bolín Bidwell, Director General de Turisme, va encunyar l'eslògan "Spain is beautiful and different". El règim inicià una campanya internacional de captació de clients turístics i de difusió propagandística de les bondats del règim feixista. Segons Correyero (2003), el pressupost destinat a la promoció turística a principis dels anys 1950 era tres vegades superior al dels anys 1970. A principis de 1950, Bolín feu una gira que el va dur a diversos països europeus i americans, des dels EUA fins a Cuba (Correyero, 2003). Les traves duaneres<sup>467</sup> per poder entrar al territori espanyol es varen mantenir fins el 1956, encara que el 1952 ja s'havien introduït algunes modificacions per reduir la burocràcia. Mentrestant, al 1952 ja s'havia eliminat l'exigència de visats entre els estats membres del Consell d'Europa (Pack, 2006).

El 1951 es produeix un dels canvis importants de l'estructura político-econòmica del règim. Se definien les línies mestres de la inserció del capitalisme espanyol en el concert internacional dels països de la Coalició de la Guerra Freda. La reorganització administrativa del govern franquista, entre d'altres, va comportar la creació de dos nous ministeris que pel nostre objecte d'anàlisi són prou significatius: el de Comerç que s'emancipava del d'Indústria; i el d'Informació i Turisme que substituïa la Subsecretaria d'Educació Popular i la Direcció General de Turisme, respectivament. El primer comandat per Manuel Arburúa i el segon per Gabriel Arias-Salgado. Per altra banda, el Decret de 26/10/1951 reorganitzava el funcionament del mercat de divises que entre d'altres qüestions afectava a: la contractació en el mercat lliure de divises pel dòlar, lliura, escut, franc francès, franc suís i franc marroquí; que es pogués vendre en el mercat lliure de divises aquelles procedents de remeses de l'estranger del treball, auxili familiar, serveis de transport, rendiments de propietats espanyoles a l'estranger, repatriacions de capital, divises procedents del canvi de moneda efectuat per estrangers, etc (Viñas et al., 1979).

Aquelles modificacions canviàries no suposaren la plena integració en el mercat de divises lliure internacional, aquella funció quedava coberta per la Plaça de Tànger. Segons Viñas et al. (1979:704) no fou fins la crisi del sector exterior de 1959 en que s'acabaria per abandonar aquella "il·lusió d'un tipus de canvi únic amb el manteniment de la pràctica de canvis diferencials". La importància dels canvis que es donen a principis dels anys 1950 rau en el fet que ja se plasmava públicament l'apropament dels EUA al règim i la inserció d'aquest en el grup de països satèl·lit dels EUA. Aquell apropament s'acaba de materialitzar en els Pactes de Madrid de 1953, d'ajuda econòmico-militar. Viñas et al. (1979) ens indiquen que és la "seguretat" de pertinença al bloc nord-americà el que propiciaria la primera onada de creixement econòmic dels primers anys 1950. Així mateix, la combinació entre la creació d'un clima empresarial segur i l'existència de la plaça de Tànger –el mercat negre de divises on el 1957 circulaven uns 5 mil milions de pessetes– se convertia en una oportunitat de negoci que segurament degué ser aprofitada per aquells que tenien accés a divises. Tal com apunten Viñas et al. (1979:803) "el tema no ha deixat pràcticament petjada documental pública"<sup>468</sup>. A principis dels anys 1950 es posaren en marxa una sèrie de mesures encaminades a incorporar la pesseta en el Sistema de Bretton Woods i per aturar el mercat negre de divises, per això s'arriben a una sèrie d'acords

<sup>467</sup> S'havien de complir un seguit de tràmits burocràtics com: visat, credencials policials, prearranjaments d'acomodament, tríptic, etc (Fernández-Fuster, 1991; Pack 2006). Fernández-Fuster (1991:397-398) exposa com les normes de 1942 sobre pas de fronteres establien que: "a tot estranger que entràs en territori nacional se li entrega per la policia de servei a la frontera, un tríptic que, una vegada omplert amb les dades necessàries, ha d'entregar a l'hotel on s'hostatgi. També se li prenen les empremtes dactilars, i a més ha d'entregar a la policia de servei de fronteres, una fotografia carnet [...] tots els estrangers en territori espanyol, tant residents com transeünts, la ineludible obligació de proveir-se a les oficines de policia corresponents del citat tríptic, indispensable per poder romandre i viatjar per Espanya".

<sup>468</sup> Els autors fan esment a un informe reservat del 27 de juny de 1957 (IEME: legajo 48.006). En ell surt un nodrit nombre d'empresaris espanyols i estrangers, i els principals bancs espanyols i estrangers. Aquests participaven alegrement del contraban de divises.

amb entitats nord-americanes com per exemple el Programa CITA-WCC<sup>469</sup> (o programa dòlars-pesseta) de 1952 (Viñas et al., 1979).

El 16 de juliol de 1956 s'introduïen mesures que agilitzaven i flexibilitzaven les exigències en matèria de visats dels estrangers per entrar a Espanya a "tots els súbdits estrangers de quantes nacions europees mantinguin amb Espanya relacions diplomàtiques, sempre que se concedeixi pels respectius governs un tracte recíproc als súbdits espanyols" (Esteve i Fuentes 2000:68)<sup>470</sup>. La industrialització turística espanyola se consolidava com una de les vies de participació en el projecte de reconstrucció europea. Els dòlars turístics començarien a inundar la geografia espanyola, tan aviat com se configuràs un clima polític-empresarial propici (Buades, 2004; Buades, 2009b). Manuel Fraga (1962) escrivia que el turisme era el Pla Marshall espanyol. I a més, la condició d'oferir el territori espanyol com l'espai d'esbarjo dels europeus del nord estava lligat a la condició de permetre la fuga dels espanyols als seus països per participar com a mà d'obra barata, la qual cosa havia de redundar positivament en la salut financera de la dictadura. Totes aquelles mesures se desplegaven en un clima de creixent descontent social i la primera onada de vagues a l'Estat que van tenir lloc al 1956 i que esclataren en el món universitari (Eiroa San Francisco, 2006). El desenvolupisme de la mà de l'adopció del dogma del capitalisme caciquil i oberturista se presentava com la medicina a aplicar per tal d'aturar el malestar social i dissoldre la dissidència. Segons Esteve i Fuentes (2000:99) la transformació econòmica fou impulsada per l'oligarquia financera amb un pacte realitzat amb la "vella guàrdia" del règim (de la que ella mateixa en formava part quan li interessava) que acorden la "immutabilitat del poder i de l'Estat".

*c) Anys 1950: la fabricació d'hotels es posa en marxa (i a ritme frenètic).*

Un cop finalitzada la Segona Guerra Mundial es reconfigura el capitalisme europeu, amb la instal·lació del règim d'acumulació fordista i l'ordre polític marcat pel que serà la Guerra Freda a escala internacional i per l'Estat del Benestar a escala domèstica. En aquell context s'activà el turisme de masses. A l'Espanya franquista, el Decret de 19/02/1942 regulador de l'activitat de les agències de viatges<sup>471</sup> obligava a operar amb agències de viatges espanyoles, la qual cosa suposava un element de fricció amb el capital britànic que reclamava unes condicions idèntiques a les que rebia a d'altres països (Pack, 2006). Aquesta mesura probablement respon al fet que "en el dormir dels anys quaranta Luís Antonio Bolín se recolzà en el sector privat i en concret en les agències de viatge que eren les que *comandaven en el sector*" (Bayón i Fernández-Fúster 1999:42). Els Bolín se convertiren en una de les principals famílies empresarials i polítiques de la Costa del Sol, a dir de Fernández-Carrión (2005:13) Benalmádena ha estat el "feu dels Bolín". El 1948 s'introduïren canvis substancials en quant al control de les agències de viatges i s'obria les portes a d'altres formes de viatjar, sense haver de passar necessàriament pel control de les agències espanyoles (ni estrangeres). Aquest fet s'inseria dins les lògiques del règim, caracteritzat per l'enorme plasticitat de les seves praxis i que ben aviat va veure que havia de recórrer a les divises estrangeres –turisme–, per sobreviure.

La constitució d'ATESA (Autotransporte Turístico Español) al 1949 fou un dels elements que segons Pack (2006) marcaren un punt d'inflexió en les relacions amb les agències de viatge europees. ATESA era una de les empreses que formaven part de l'INI (Institut Nacional d'Indústria) i el 1964 se convertiria en un dels gegants dels viatges espanyol quan va adquirir Viajes Marsans. El seu paper era el de fer d'agència receptora a l'Estat. El miracle espanyol s'alimentava d'una gran dosi d'intervencionisme polític-militar i econòmic-financer. La constitució d'ATESA s'emmarca en el context d'actuacions semblants en altres països, recordem que al Regne Unit s'havia nacionalitzat el gegant dels operadors turístics, Thomas Cook.

En el context internacional, concretament al Regne Unit, els intersticis que deixaven les regulacions aèries i turístiques en general –tant internacionals com nacionals–, varen ser

<sup>469</sup> Consorcio de Industriales Textiles del Algodón – World Commerce Corporation (Decret 27/06/1952).

<sup>470</sup> El 4 de juny el règim havia signat el Conveni de Nova York sobre "facilitats duaneres pel turisme". Aquest entrà en vigor l'agost de 1958 (Esteve i Fuentes, 2000).

<sup>471</sup> En aquells moments hi havia ja un potent lobby d'agències de viatges que col·laboraven colze a colze amb els capítols del règim. El 1942 se va constituir la Comissió Consultiva, coneguda com la comissió dels Dotze entre els que es trobaven: José Meliá (Viajes Meliá), Enrique Marsans (Viajes Marsans), Benjamín Martín Pelayo (Viajes Vincit), Cafranga, Servando Walter, Senen, etc (Bayón i Fernández-Fuster 1999:42).

ocupats ràpidament per alguns empresaris que es convertirien en uns dels principals agents de la transformació turística espanyola i de les illes (Bray i Raitz, 2001). Així, Pack (2006) ens diu que els operadors britànics a principis dels 1950 començaren a evitar els aparells burocràtics de les agències receptores de Madrid. Tanmateix, un cop conegudes les passes (i persones) a seguir, ja no necessitaven a les agències espanyoles centralitzades a Madrid. A més, la industrialització turística adreçada als clients estrangers, tan sols requeriria de les agències pels serveis d'excursions al lloc de destí. És en aquest sentit en que els operadors se decantaren per territoris com Mallorca a la cerca del "paradís" del sol i la platja. El concepte de paradís turístic se lliga al concepte de llibertat, una llibertat directament vinculada als negocis. A més, llocs com Mallorca, per la seva condició perifèrica respecte de les grans ciutats espanyoles –especialment Madrid–, els hi permetia fugir de les grans agències de viatge espanyoles i els operadors internacionals tenien un ample marge de maniobra junt amb els agents locals preexistents o constituïts ad hoc. Emperò els bons temps pels Tour Operadors s'iniciaren, particularment, a la dècada dels 1960 (Gaviria et al., 1974; Gaviria, 1975; Pack, 2006).

Una de les companyies que sorgeix en aquelles dates fou Horizon Holiday (1949). Aquesta començava la seva aventura a Calvi (Itàlia) el 1950, però just després se traslladà a Mallorca. En aquella època el nou govern conservador britànic inicià la liberalització del transport aeri amb la introducció dels vols xàrter, uns vols que primer tan sols podien ser per operacions ad hoc (British Civil Aviation Act de 1946) però que, poc a poc, s'anaren desplegant cap a d'altres operacions. La protecció de les companyies de bandera (de propietat estatal) va afavorir la utilització dels principals aeroports que, paradoxalment, va permetre emergir noves destinacions que serien cobertes per les companyies privades de baix cost, les xàrter, i atorgaria un gran poder als operadors turístics, especialment els britànics (Bray i Raitz, 2001). El 1952, Vladimir Raitz d'Horizon realitza una primera incursió a Mallorca per sondejar les possibilitats de negoci: venda i control de vacances, vol xàrter i establiment hotelier. Es desplaçà a un poble de Mallorca on visità a una dona anglesa poc convencional, Noreen Harbord. D'ella ens diu que era "una dona que treballava dur, però que jugava i bevia encara més durament" (Bray i Raitz 2001:17). Noreen Harbord era la propietària d'un nou hotel obert al Port de Sóller que rebia el nom d'aquell hotel que havia estat confiscat pels militars el 1936, Hotel Costa Brava. Aquest s'havia obert de nou a la zona de la Platja d'en Repic.

El mateix 1952, des de la Presidència del Govern, s'aprovava el Pla Nacional de Turisme, un pla que no emanava del Ministeri de Turisme, sinó que sortia de l'entorn més proper al propi Franco, la qual cosa palesa el pragmatisme d'un règim teòricament autàrquic. Aquest pla establia per una banda la urgència de donar un fort impuls a la construcció d'infraestructures de transport i, per una altra banda, la necessitat de construir 27 mil noves habitacions hoteleres a l'Estat que era el dèficit calculat per les autoritats franquistes d'aleshores. Per això, estimaven incrementar el crèdit hotelier fins a 300 milions de pessetes (Esteve i Fuentes, 2000). Un dels principals homes del règim feixista i de la indústria turística espanyola, Jorge Vila Fradera (1961:85), escrivia que a l'Estat, "el desenvolupament de la nostra hoteleria durant el darrer decenni ha estat tan ràpid, que pocs casos d'increment industrial s'hi poden comparar". Vila Fradera (1961), a partir d'un informe de la Comissió de Turisme de l'OECE de 1958, exposa com en el continent europeu els creixements més importants en quant a construcció hotelera se donaren a Itàlia amb 336 hotels i Espanya amb 148 hotels.

Mentrestant, a Palma, el Foment del Turisme de Mallorca havia anomenat al 1949 a un tecnòcrata com a president de la institució, Gabriel Roca Garcias. Aquest era el cap de l'autoritat portuària que aleshores estava efectuant una de les operacions més espectaculars de Mallorca: l'ampliació del port i la construcció del Passeig Marítim (Buades, 2004; Vives, 2005). Roca ocupà el càrrec fins el 1962, any en que va ser succeït de nou per un membre de Casa Alzamora, Gabriel Alzamora López (Vives, 2005). El Foment del Turisme de Mallorca va celebrar al gener de 1951 la Primera Assemblea Turística de Mallorca, a la que hi acudí com a convidat d'honor, el feixista, polític i empresari Luís A. Bolín (Vives, 2005). Per a la seva organització se designà una comissió formada per: Felip Gaspart Bonet, Alfons Barceló, Josep Palao, Gabriel Font i Lluís Sanz (Vives, 2005). Joan Buades (2004:132) aprecia el fet que en aquella comissió s'hi troba un membre d'una de les grans famílies-empresa de l'hoteleria espanyola, el català Felip Gaspart Bonet, fill de Josep Gaspart Bulbena i germà de Joan Gaspart Bonet d'HUSA (Hoteles Unidos SA). Pel gener de 1953 es celebrava la Segona Assemblea Turística de

Mallorca. Les conclusions d'ambdues assemblees són bastant semblants (Serra i Company, 2000; Vives, 2005).

Les conclusions d'ambdues assemblees són bastant semblants. De les dues assemblees es poden destacar, entre d'altres, les següents propostes: aplicar el tot inclòs dins la indústria hotelera, els coneguts *forfaits*; incrementar la capacitat d'allotjament hoteler; potenciar i augmentar les comunicacions (marítimes, terrestres i aèries<sup>472</sup>) i les infraestructures de transport (p.ex. demanda la construcció d'una autopista entre Palma i l'aeroport de Son Bonet); estendre les línies telefòniques; crear una escola d'hostaleria; eliminar els entrebancs en matèria de visats; introduir el canvi de divises a tots els establiments hotelers; construir un camp de golf; etc (Serra i Company, 2000; Vives, 2005). Una qüestió que Buades (2004:132) apunta és que s'acordà un sistema de finançament mitjançant el qual, els ajuntaments col·laboradors subvencionarien a l'entitat amb 250 mil pessetes, per dur a terme les tasques de propaganda turística.

La temperatura turística anava augmentant al llarg dels anys 1950. Entre els esdeveniments locals que s'han destacat es troba la celebració a Palma del Congrés Internacional de l'SCIA (Skal Club International Association)<sup>473</sup> al novembre de 1953 (Buades, 2004; Soriano-Frade, 1996; Buades, 2004; Seguí, 2006). A Mallorca, el febrer de 1951, s'havia fundat el Club Skal a Cala Murta (Pollença). Novament ens trobam prop de Formentor, abans de produir-se el canvi de propietat encapçalat per la família Buadas (Llull, 1979). Entre els fundadors de l'Skal mallorquí hi ha: Ignasi Rotger (propietari de Cala Murta i llavors soci d'Inmobiliària Formentor SA); Josep Palao (director de Wagon Lits a Palma); Joan Munar (delegat d'Air France a Palma); Lluís Sanz (Cap de l'Oficina d'Informació de la Subsecretària de Turisme a Palma i secretari del Foment del Turisme de Mallorca); Rafel Martorell (director de Viajes Marsans a Mallorca); Antoni Pomar Gual (cap de Viajes Iberia) o Miquel Vicens Rigo (director de Viajes Iberia), aquest darrer anomenat president del club Skal Mallorca (Buades, 2004; Gual, 1990). Hom pot sospitar que al darrera de l'evocació quasi "hippy" de l'acrònim Skal, s'hi situaven els grans taurons del negoci turístic europeu. Segons Seguí (2006:7), en aquella reunió del novembre de 1953<sup>474</sup> a la que hi assistiren unes 400 persones, "es va decidir el futur turístic de Mallorca, perquè es veié que era la destinació mediterrània ideal". Els agents internacionals, junt amb els poders locals, entenien que Mallorca, sota una fèrria dictadura, presentava unes condicions pràcticament immillorables: una mà d'obra barata i disciplinada, un marc normatiu que s'adaptava a marxes forçades a les exigències del règim per obtenir oxigen financer i, així assegurar la seva supervivència que també acontentava al capital estranger, etc. El 1955 se celebrava una nova festa turística: la XX Assemblea de la FECIT (Federació Espanyola de Centres d'Iniciativa Turística). Segons Buades (2004:133) el "frenètic congressisme" va tenir un punt àlgid en la celebració a Palma d'aquesta Assemblea que coincidia amb el cinquantè aniversari del lobby turístic mallorquí, el Foment del Turisme de Mallorca (Fernández-Fúster, 1991).

Les condicions que s'estaven consolidant a principis dels anys 1950 facilitaren les coses per a que molts dels capitals retinguts durant la Guerra Civil i la Segona Guerra Mundial s'adrecessin cap a noves inversions ràpides i segures. En el cas de les illes Balears, a excepció de Menorca, es va produir una forta embranzida en la construcció hotelera. Recordem, dels apartats anteriors, que es pot estimar que el 1935 a les Balears hi havia uns 153 establiments d'hostalatge amb unes 3569 places. Aquella quantitat no havia variat gaire. Em tot cas hi havia hagut algun tancament que afectà a hotels emblemàtics, com és el cas del Grand Hotel de Palma o el Costa Brava del Port de Sóller. El 1950 es comptabilitzaven a les Balears uns 174 establiments d'hostalatge amb un total d'unes 4054 places, amb la qual cosa la mitjana de places per establiment és exactament la mateixa que hi havia al 1935 (23,3 places/establiment

<sup>472</sup> Es sol·licità l'establiment d'un vol regular directe entre Palma i París, la qual cosa denota la importància que adquiria el turisme francès (Barceló, 1960).

<sup>473</sup> L'SCIA havia estat fundada al 1934 i el seu principal impulsor fou M. Volkaert de Wagon Lits (Soriano-Frade, 1996). L'acrònim Skal prové dels mots suecs: Sundeet (salut), Karlek (llarga vida), Alder (amor) i Lycka (felicitat).

<sup>474</sup> L'anterior congrés s'havia realitzat a Roma on hi assistiren unes 1500 persones. El motiu pel qual es realitzà a Palma és que Amsterdam, que havia de ser la seu de l'encontre, va patir forts temporals i s'havia desbordat el Suiderzee, per la qual cosa es decidí traslladar el congrés a Palma. Malgrat les presses, hi assistiren 400 persones. La qual cosa demostra el fort interès en posicionar-se en l'esfera internacional per part dels poders públics i empresarials de l'illa (Soriano-Frade, 1996). Una persona clau en la decisió de traslladar la reunió a Mallorca sembla que fou Camile Mathez que formava part del Comitè Director de l'Skal. Mathez era l'agent de viatges de la Cie. de Navigation Mixte que en el seu trajecte Marsella-Alger, feia escala a Palma des del 1949 (Pomar, 1991).

d'allotjament). És a dir, tenim uns establiments d'hostalatge que encara no tenen, generalment, capacitat suficient per assimilar el turisme xàrter i massiu que s'apropava. El 1950 a Eivissa hi havia un total de 17 establiments (9,7% del total de Balears) i unes 481 places (11,86% del total de Balears) (Ramon-Fajarnés, 2001); mentre que Alfons Barceló (1960) estimava que a Mallorca hi havia al 1950 uns 105 establiments (hotels i pensions) que sumaven unes 3250 places. Un cop finalitzada la Segona Guerra Mundial i sobretot després dels senyals que el règim feixista donava als països de la Coalició Bèl·lica de la Guerra Freda, es disparà la construcció d'establiments d'hostalatge. A la taula 132 hom pot veure l'estimació elaborada a partir del Catàleg Hotel·ler de la Conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears de l'any 2002 que dona les dates d'obertura dels establiments i adaptat amb les publicacions d'Álvarez de Sotomayor (1966) i Barceló (1969). A grans trets es pot veure com el període que va del final de la Guerra Civil fins a les portes del Pla d'Estabilització (1959), s'havien construït a les Balears uns 215 establiments d'hostalatge que sumaven unes 11495 places. Barceló (1969) ofereix les dades de capacitat d'allotjament turístic en establiments d'hostalatge de les Balears per l'any 1958: 15950 places. Un increment espectacular que multiplica per 3,9 les places de 1950.

**Taula 132. Estimació del nombre d'establiments d'hostalatge construïts i les corresponents places, 1940-1958 (Font: elaboració pròpia a partir del catàleg hotel·ler 2002 de la Conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears; Álvarez de Sotomayor, 1966; Barceló, 1969).**

MALLORCA		Establiments*	Places	Places/establiment
Alaró	Nucli	1	16	16
Alcúdia	Port	2	96	48
Andratx	Port	2	137	69
	Es Camp de Mar	1	105	105
Banyalbufar	Nucli	2	130	65
Calvià	Cala Fornells	1	51	51
	Cas Català	2	138	69
	Magaluf	1	100	100
	Palma Nova	2	174	87
	Peguera	9	459	51
	Portals Nous	1	58	58
	Santa Ponça	1	47	47
	Illetes	2	116	58
Campos	Nucli	1	37	37
Capdepera	Canyamel	1	22	22
	Cala Rajada	8	432	54
Deià	Nucli	2	31	16
	Llucalcari	1	79	79
Escorca	Sa Calobra	1	98	98
Estellencs	Nucli	1	101	101
Felanitx	Nucli	2	40	20
	Porto Colom	1	75	75
Inca	Nucli	2	60	30
Llucmajor	Nucli	1	16	16
	S'Arenal	2	134	67
Manacor	Nucli	1	17	17
	Portocristo	2	164	82
Palma	Cala Major	13	780	60
	Can Pastilla	4	308	77
	Nucli	39	1.438	37
	Ciutat Jardí	2	45	23



	Coll d'en Rabassa	4	188	47
	Passeig Marítim	3	210	70
	Platja de Palma	4	480	120
	Terreno	16	1.120	70
Pollença	Cala Sant Vicenç	3	186	62
	Nucli	2	30	15
	Port	7	294	42
Porreres	Nucli	1	9	9
Puigpunyent	Nucli	1	11	11
Santa Margalida	Can Picafort	1	117	117
Santanyí	Cala Figuera	2	72	36
	Cala d'Or	1	150	150
Ses Salines	Colònia de Sant Jordi	1	15	15
Sóller	Port	11	748	68
	Nucli	1	35	35
Son Servera	Cala Millor	1	65	65
	Cala Bona	1	62	62
Valldemossa	Nucli	1	16	16
<b>Total</b>		<b>172</b>	<b>9.312</b>	<b>54</b>
<b>EIVISSA I FORMENTERA</b>		<b>Establiments</b>	<b>Places</b>	<b>Places/establiment</b>
Eivissa	Nucli	15	499	33
	Talamanca	1	75	75
	Ses Figueretes	1	97	97
Sant Antoni	Nucli-Platja	6	300	50
	Cala Gració	1	97	97
Sant Josep	Cala Bou	1	146	146
Santa Eulària	Nucli	5	391	86
	Es Canar	1	40	40
Formentera	Platja des Caló	2	36	18
	La Savina	1	28	28
	Es Pujols	1	30	30
<b>Total</b>		<b>35</b>	<b>1.739</b>	<b>51</b>
<b>MENORCA</b>		<b>Establiments</b>	<b>Places</b>	<b>Places/establiment</b>
Ciutadella	Nucli	2	84	42
	Cala Blanca	1	24	24
Es Castell	Nucli	2	120	60
Maó	Nucli	2	178	89
Sant Lluís	Punta Prima	1	39	39
<b>Total</b>		<b>8</b>	<b>445</b>	<b>56</b>

\* Hotels, hostals, cases d'hostes, fondes, pensions.

En aquells moments es defineixen els principals espais d'explotació turística. **Palma** és la principal zona turística de les illes, tot comptant amb petits establiments d'hostalatge que conviuen amb alguns hotels al nucli de la ciutat i noves zones en les que augmentà considerablement el nombre d'establiments. Predomina la part occidental de la Badia de Palma on la zona del Terreno allotjava un nombre important de noves places turístiques entre les que s'hi comptaven, entre d'altres, les reformes de diversos establiments com és el cas de l'Hotel Victoria (1953) de Felip Gaspart Bonet i el Mediterráneo (1952 i 1955) que havia estat adquirit per Ramon Tarragó Jordana (Barceló, 1963; Vives, 2005). Dos dels establiments més emblemàtics de la zona havien passat a mans de capital català, i en el cas del Mediterráneo tenim la coneguda família dels Gaspart (HUSA). Barceló (1963) comenta com la construcció del

passeig marítim fou aprofitada per part dels establiments hotelers del Terreno que donaven a la mar, per tal d'ampliar les seves instal·lacions turístiques (figura 61). El matrimoni entre megainfraestructures de transport i megaprojectes turístics semblava que havia de ser durador. En el recent inaugurat Passeig Marítim (1958), s'hi aixecaven l'Hotel Bahía Palace (1955) de José Meliá, l'Hotel Fénix (1958) dels Gaspart (Alomar, 19/04/2008; Vila Fradera, 1961) o el Gran Hotel Alcina de Catalina Rosselló Llabrés i Lorenzo Alcina Rosselló (Shor i Shor, 1957; Buades, 2004).

El Bahía Palace s'havia aixecat per encàrrec de l'agència de viatges, Viajes Meliá, un hotel que segons Seguí-Aznar (2001:118) fou "el primer hotel modern d'envergadura, on s'introdueix un funcionalisme de tall clàssic, que se generalitzaria a d'altres zones turístiques del litoral espanyol". Per la seva part, l'empresari valencià, José Meliá, va constituir les cadenes HOTURSA (Hoteles Turísticos SA) i MOTELSA (Moteles de Grandes Rutas Españolas SA). L'hotel palmèsà fou el primer dels que aixecaria el gegant de les agències de viatge espanyoles i llavors de l'hoteleria. Posteriorment inaugurà el Cordoba Palace (1957) i el Nevado Palace (1958) (Vila Fradera, 1961). Lorenzo Alcina, del Gran Hotel Alcina<sup>475</sup>, resultà ser copropietari de l'Hotel Bahía Palace i, als anys 1950, fou representant de la Cambra de Comerç dels EUA a Espanya. Una persona molt ben posicionada en les estructures del poder franquista i dels seus aliats nord-americans (Buades, 2004). La zona guanyada a la mar per motius militars<sup>476</sup>, se convertia "miraculosament" en un dels espais més abonats per a l'especulació turística-immobiliària. Vila Fradera (1961:135) ens diu sobre aquella via: "el Passeig Marítim és l'espina dorsal d'aquesta nova Palma turística i quan quedi ultimada la seva urbanització, sobretot respecte als punts d'enllaç amb els nivells superiors del Terreno, completant-se per altra part amb noves edificacions, formarà un conjunt comparable als millors del món en el seu ordre". Les previsions que els homes del règim escrivien sobre la renovació turística de la ciutat acabaren complint-se sobradament.

El Terreno fou la zona on es començà a gestar un dels majors imperis empresarials turístics de les illes i de l'Estat Espanyol. Gabriel Escarrer (Porreres, 1935), l'any 1956, va llogar el que havia estat la clínica del Dr. Llorenç Femenía a Carolina Arozarena per una suma de 150 mil pessetes/any. La casa, situada a l'entrada principal del Castell de Bellver, fou l'Hotel Altair (34 habitacions i 60 places). Escarrer, que aleshores tenia 21 anys, s'encarregà de l'Hotel Altair fins el 1959 (Uriol, 2001). Quan tenia 16 anys havia entrat a treballar a la sucursal de Palma de Wagon Lits Cook, de la mà del director de l'agència, Josep Palou. El protegit de Palou, amb 20 anys, anà a treballar a les oficines de Thomas Cook de Londres. Segons Uriol (2001:22) "quan tornà a Mallorca després de la seva estada a Anglaterra, ja coneixia l'activitat de la contractació, del transport i de la recepció; només li quedava aquesta darrera fase de l'allotjament. Per això, tot d'una va cercar un hotel en el que allotjar als turistes. Ho va veure molt fàcil perquè el problema que sempre hi havia a l'agència de viatges era la dificultat de trobar llits pels visitants". Sembla que Escarrer va poder accedir a aquell primer establiment hotelier –a la zona on s'havia traslladat a viure la seva família al 1938– gràcies a la influència del capellà del Terreno, segons Uriol (2001:18) "la persuasió d'un capellà, especialment en aquells anys cinquanta d'escassetat i enlairament, de mirament i acceptació, podia fer miracles"; el recolzament de Thomas Cook (via Josep Palou) i l'escriptura d'un hort de set quarterades sembrat de tarongers i d'altres dos terrenys rústics més petits situats al poble de Porreres" feren la resta (Uriol 2001:18). Així doncs, hom pot veure com els inicis d'aquest imperi turístic presenten una forta i estreta vinculació amb un dels gegants Tour Operadors britànics.

<sup>475</sup> D'aquest hotel en parlen els periodistes enviats per la revista National Geographic –el matrimoni Shor– per tal de fer un reportatge de les Balears.

<sup>476</sup> La infraestructura era motivada inicialment per connectar la ciutat amb el dic de l'oest on s'havia plantejat fer-hi una base de submarins durant la postguerra.



Figura 62. Costa i edificis del Terreno el 1920 (a), 1930 (b), i al 1960 (c)  
(Font: (b) Alomar, 19/04/2008; (a i c) Barceló 1963:137).

A la zona del llevant de la Badia la construcció hotelera no era tan intensa com a la ponent. Així i tot, s'hi aixecaren devers 14 establiments que sumarien prop de mil places. A la taula 132 es pot veure que també en aquests moments es quan es comencen a construir els primers hotels a la zona de s'Arenal corresponent a Lluçmajor. És aleshores quan es comença a definir el que serà una de les principals zones turístiques de les illes i de l'Estat: la **platja de Palma**. Aquesta denominació turístico-comercial fou instituída el 1967 i comprèn la platja que va des de Can Pastilla fins s'Arenal, tot abraçant terrenys corresponents al terme municipal de Palma i al de Lluçmajor (Bardolet, 1991). D'acord amb Canals (2006:279) la zona va des del Camí de sa Síquia, a Can Pastilla, fins a les primeres cases del nucli urbà de s'Arenal a l'alçada



Figura 63. Fotografia s'Arenal (anys 1940).

de l'Hotel Hispania. La proposta de nou topònim havia sortit a la premsa (secció Sa Porta del diari Balears) en un article del periodista falangista "Gafim" (Gabriel Fuster Mayans) i fou ràpidament defensada per dos dels principals hotelers de la zona: Joan Riu Masmitjà i Antoni Pomar Gual (Canals, 2006).

A la zona es desenvolupa una de les històries d'èxit empresarial que es lliga en la transformació-destrucció del litoral de s'Arenal i que ha donat lloc a una de les transnacionals turístiques més importants de l'Estat espanyol: Riu. El propietari de la Fonda Colón de Palma, Onofre Moyà Carbonell, va construir a principis dels 1940 la Pensión Brisas (14 habitacions) que s'inaugurà al 1942. Moyà havia emigrat a França on treballà en el negoci hotelier i en tornà al 1934 començà el negoci hotelier a Mallorca. Segurament, veié com el negoci hotelier i el de l'especulació urbanística anaven bastant relacionats, ja que al 1951 va vendre el solar de 750 m<sup>2</sup>, pel que havia pagat unes 10 mil pessetes, per 200 mil. La família Contreras, que va adquirir la pensió i el solar, va enderrocar la Pensió Brisas i aixecà un nou hotel que duplicava la capacitat i el nomenà Hotel San Francisco. Per altra banda, Moyà adquirí uns terrenys veïnats on hi construï un nou hotel amb el nom Brisas. Joan Riu Masmitjà va adquirir l'Hotel San Francisco el 1953 (Soriano-Frade, 1996).

Joan Riu, natural d'Olot, després de la Guerra Civil va muntar un negoci de venda de fruita, particularment plàtans canaris. Malgrat la bona marxa d'aquell negoci –havia patentat un sistema per retardar la maduració dels plàtans–, va emigrar a Veneçuela al 1950 on llogà un hotel (Hotel La France) a la ciutat de Barquisimeto (Sbert, 2002). Tres anys després de l'estada a Veneçuela tornen a Espanya amb la idea de continuar el negoci hotelier a la Costa Brava, finalment s'acabaren de decidir per adquirir un hotel ja construït amb unes 80 places i en una zona quasi desèrtica, el ja esmentat Hotel San Francisco a la platja de Palma (Sbert, 2002). El qui fou delegat provincial d'Informació i Turisme entre el 1951 i el 1966, Francisco Soriano-Frade (1996:139) ens diu que "el seu caràcter decidit [de Riu] no casava amb una llarga espera per planificar i edificar un hostalatge en un ambient desconegut per ell, i opta per un hotel ja construït [...], encara que sabia que mancaven serveis a tota la zona". Tanmateix, el projecte turístic estava recolzat pel règim que s'encarregaria de cobrir els dèficits de serveis de les zones turístiques que s'anaven conformant de manera totalment desordenada. Els creadors de riquesa tenien assegurada la intervenció pública en benefici seu, tal com es desprèn del llibre de Soriano-Frade (1996).

Una qüestió a destacar del cas de Riu és que un cop adquirit l'hotel el 1953, "es va posar en contacte amb agències de viatges amb la finalitat de contractar els seus primers grups per la temporada de 1954, sistema emprat per altres allotjaments, però en el cas de l'Hotel San Francisco i l'agència de viatges alemanya Dr. Tigges amb una innovació molt important en el mitjà de transport a emprar, perquè faran el viatge a Mallorca en un avió xàrter dedicat exclusivament a aquesta finalitat" (Soriano-Frade 1996:140).

D'aquest fragment podem destacar una sèrie d'elements. En primer lloc, cal apreciar que l'estratègia de captació de clients de Joan Riu s'adreça als clients procedents de l'Alemanya americana. Després de la guerra, les possibilitats dels ciutadans alemanys de viatjar i de la flota aèria alemanya per operar es varen retallar dràsticament. El 1954 s'iniciava el període d'obertura de la RFA (República Federal Alemanya) amb la supressió de requisits de visat als estrangers d'aquells països amb qui mantenia relacions diplomàtiques i se permetia, amb certes restriccions, la sortida de marcs alemanys. I de manera significativa, a mitjans dels anys 1950 s'acabava l'ocupació militar de l'Alemanya Occidental. A principis dels 1950 se revisà l'Estatut d'ocupació d'Alemanya i se posa fi al desmantellament industrial, al cap d'un any la RFA entrava a la CECA (Comunitat Europea del Carbó i l'Acer) i al 1954, amb els Acords de París, se reconeixia la sobirania de la RFA, la qual cosa significava, entre d'altres, la remilitarització i reorganització del seu exèrcit, així com l'abandonament de la tutela directa per part dels militars dels EUA. Unes mesures que al 1956 se combinaven amb la ilegalització del Partit Comunista (Fernández Fuster, 1991; Garcés, 2008). Així mateix, la reindustrialització anà lligada a la recuperació de la sobirania aèria i ja el 1958, quan feia només tres anys que Lufthansa podia tornar a volar, la companyia assolí el milió de passatgers (Fernández-Fúster, 1991).

En segon lloc, de la citació de Soriano-Frade cal ressaltar que es comencen a utilitzar els vols xàrter per alimentar el negoci turístic. Encara que aquesta fórmula ja s'havia estrenat a Palma<sup>477</sup>, foren els vols de Doctor Tigges-Fahrten els primers que varen mantenir la constància. Dr. Tigges portava els clients alemanys a l'Hotel San Francisco per dues setmanes i amb el mateix avió que els portava, se'n tornava als que havien acabat les vacances (Soriano-Frade, 1996). Dr. Tigges no serà altra que una de les companyies que, al 1968, formarà TUI (Tourist Union International), junt amb Veranstalter Touropa, Scharnow-Reisen i Hummel-Reisen<sup>478</sup>.

A la mateixa zona de s'Arenal, Andreu Canals Perelló, el 1946, va comprar Ca na Grina (7 habitacions), la fonda que era de la família Servera. Canals demanà un préstec de 25 mil pessetes al seu pare per tal de poder fer la compra, a canvi va haver de renunciar a l'herència (Canals, 2006). Val a dir que els Canals, a la segona meitat del segle XIX, regentaven l'Hostal de Can Mort (Santa Maria), a la carretera d'Inca. Al mateix solar que Ca na Grina, Canals va aixecar la Pensió Solimar amb 52 habitacions i 4 plantes, inaugurada al 1956. Per a la seva construcció portà la colla de manobres del seu cosí mestre d'obres, Pere Marcè (Canals, 2006). A Can Pastilla, l'hotel que havia adquirit Ferran Alzamora (Hotel Balneario Can Pastilla) canvià de nom i propietaris. El 1952 es passà a dir Hotel Oasis i la propietat estava formada per diversos socis, entre dels que destaca la família Roses Montis<sup>479</sup> que al mateix temps eren els propietaris de Son Verí (Canals, 2006:158). El 1952, Antoni Pomar Gual que fins aleshores havia treballat per Viajes Iberia –l'agència del Banc de Crèdit Balear– passà a dirigir l'hotel i amb el

<sup>477</sup> El 1946 arribà a Son Bonet el vol xàrter de Hunting Air Travel –retorn de Robert Graves i la seva família– i el 1949 el de Luxemburg Airlines.

<sup>478</sup> TUI Deutschland (a [www.tui-deutschland.de/td/de/unternehmen/unternehmen\\_im\\_ueberblick/geschichte/](http://www.tui-deutschland.de/td/de/unternehmen/unternehmen_im_ueberblick/geschichte/), juny 2009).

<sup>479</sup> Els Roses Montis sorgeixen de la unió matrimonial entre Concepció Montis Castelló i Sebastià Roses Siragusa. Concepció Montis està relacionada amb la família Montis de la possessió des Port (Sóller) i Sebastià Roses amb l'empresari solleric Llorenç Roses Bermejo (afusellat pels feixistes el 1936) i era germà de la mare de Carmen Delgado Roses –Antònia Roses Siragusa–, l'esposa de Joan March Servera. Els Roses Montis heretaren, entre d'altres, els terrenys de la possessió de Son Castelló (Palma). Josep Roses Montis es casà amb Joana Maria Ferrer, filla de l'empresari vitícola Josep Lluís Ferrer Ramonell (Fanja Roja SA). Josep Lluís Ferrer participà en la societat urbanitzadora de Son Vida (Fernández-Legido, 7/02/2010; Fernández-Legido, 8/02/2010).

Urreiztieta (2009:220) comenta el fet que Carmen Delgado, abans de casar-se, "no tenia ascendència noble però vivia envoltada [Carrer Sant Jaume núm.3 de Palma] de tots ells. Era veïna dels Olesa, els Maroto, els San Simón i els Gual de Torrella". Si tenim en compte que es va casar el 1934, "acompanyà al seu sogre [Joan March Ordinas] a Roma durant la Guerra Civil, així com a Estoril durant la Segona Guerra Mundial. El seu marit i la seva sogra se quedaren a Espanya [...], poc a poc, es va fer amb les regnes de la família i se convertí en la màxima autoritat de la casa i en l'emperadriu de as Vall. Revisava personalment tots els comptes" (Urreiztieta 2009:222). Si tenim en compte el poder que Carmen Delgado assoleix dins de la família March i el fet que els seus familiars foren protagonistes d'algunes de les principals urbanitzacions turístiques de Mallorca, resultaria increïble que la Banca March no participàs d'alguna manera en aquestes operacions.

temps la família Pomar es faria amb la propietat d'aquest establiment hoteler. Curiosament, Pomar passà a dirigir l'hotel un any després que hagués estat anomenat Cap d'Agència (Sbert, 2002). El 1953 s'inaugurà la Pensió Bonet, de Josep Oliver Margalida Tomàs, un edifici de 10 habitacions i 3 plantes d'estil eivissenc; Gabriel Balle i Maria Mesquida Servera construïren la Residència Balle (1953) (Cabellos, 2009). L'any 1955 s'inaugurava l'Hotel Copacabana amb 44 habitacions i 5 plantes, propietat de Jaume Vallés Moyà i Agustina Contreras Casas que ja tenien l'Hotel Palma a Ciutat; i també s'inaugurava la Pensión Residencia Las Maravillas (11 habitacions), a nom de Margalida Vanrell Vidal. Antoni Contreras Fernández i la seva esposa convertien dos xalets de Can Moner de s'Arenal en l'Hotel Los Ángeles el 1956 (18 habitacions). El 1956 també s'inauguraren l'Hotel Biarritz i l'Hostal Japimer i el 1957 l'Hotel Lido de Joan Moyà Colom. El català Lluís Vives arribat a Mallorca el 1918, va adquirir uns terrenys en la primera meitat del



Figura 64. Hotel Acapulco (s'Arenal, Palma)  
(Font; Seguí-Aznar, 2001).

segle XX que va batejar amb el nom de Bellavista. Aquest construí l'edifici en els anys 1930, a la urbanització de Bellavista, el seu fill, Manuel Vives, el va vendre a Joan Salvà Pujol que l'obrí el 1958 amb el nom d'Hotel Tivoli (19 habitacions). Un altre hotel que s'aixecà fou l'Hotel Acapulco al 1958, propietat de Construcciones Mayol, societat formada per Antoni Rosselló Florit, Armando Orfila Mercadal i Ignasi Mayol Estévez (Sbert, 2002; Cabellos, 2009).

A més de Palma i la zona de la platja de Palma que inclou també la part de s'Arenal llucmajorer, tenim altres zones turístiques que destaquen per damunt de les altres. En primer lloc, cal esmentar el cas de **Calvià** on estimam que s'inauguraren uns 19 hotels amb una capacitat d'unes 1143 places. En aquest municipi, la zona que destaca per sobre les altres és la de Peguera amb 9 hotels. Una zona que recordem era propietat dels Roca Waring. A Cas Català (Calvià) s'inaugurà el 1950 l'Hotel Maricel (48 habitacions) que segons Buades (2004:113), "constitueix un símbol de confiança en el futur turístic de Mallorca". A més, Buades (2004) destaca el fet que l'obertura d'aquest establiment marca una fita en quant a la manera de finançar-ho i administrar-ho. En concret, el Maricel fou finançat per l'empresari basc Victorio Luzuriaga –propietari de Astilleros Luzuriaga de Guipúscoa–, però aquest tan sols invertia en el negoci hotelier i el mallorquí Joan Buadas Salas s'encarregà de la seva gestió fins el 1960 quan passà a mans d'Enric Cabré Vilagut<sup>480</sup>. L'hotel dissenyat per l'arquitecte Francesc Casas Llompart<sup>481</sup> s'aixecà sobre l'antic Hotel de Cas Català i responia a un model que estava destinat a enfonsar-se ja que s'orientava a un turisme de luxe quan el que s'acostava era el turisme de masses.

En tercer lloc, hom pot destacar **Sóller** amb l'obertura d'uns 12 establiments i unes 783 places, la major part localitzats al port<sup>482</sup>. En aquest cas, tal com s'ha exposat anteriorment hi havia hagut una intensa activitat industrial tèxtil junt amb unes potents xarxes comercials de la mà dels emigrants sollerics, fonamentalment a França, però també a Alemanya. Per altra banda, als primers anys 1930 ja hi havia hagut un primer desplegament del negoci turístic a Sóller que havia estat interromput per la Guerra Civil i posteriorment per la Segona Guerra Mundial. Una part important dels capitals acumulats per part de les classes privilegiades del poble acabaren situant-se en el negoci hotelier. Així, tenim per exemple el cas de Josep Oliver, emigrant solleric a Nancy i on es dedicà al comerç de queviures fins després de passada la Segona Guerra Mundial, va invertir els seus capitals en la construcció de l'Hotel Espléndido. En aquest cas, Oliver invertirà en el negoci però va seguir residint a França i tan sols tornava a

En tercer lloc, hom pot destacar **Sóller** amb l'obertura d'uns 12 establiments i unes 783 places, la major part localitzats al port<sup>482</sup>. En aquest cas, tal com s'ha exposat anteriorment hi havia hagut una intensa activitat industrial tèxtil junt amb unes potents xarxes comercials de la mà dels emigrants sollerics, fonamentalment a França, però també a Alemanya. Per altra banda, als primers anys 1930 ja hi havia hagut un primer desplegament del negoci turístic a Sóller que havia estat interromput per la Guerra Civil i posteriorment per la Segona Guerra Mundial. Una part important dels capitals acumulats per part de les classes privilegiades del poble acabaren situant-se en el negoci hotelier. Així, tenim per exemple el cas de Josep Oliver, emigrant solleric a Nancy i on es dedicà al comerç de queviures fins després de passada la Segona Guerra Mundial, va invertir els seus capitals en la construcció de l'Hotel Espléndido. En aquest cas, Oliver invertirà en el negoci però va seguir residint a França i tan sols tornava a

<sup>480</sup> HOSPES Infinite places: "Hospes Maricel. Dossier de prensa" a [www.fuenso.com/press\\_room/kits/PRESS\\_KIT\\_HOSPES\\_MARICEL\\_-\\_ES.pdf](http://www.fuenso.com/press_room/kits/PRESS_KIT_HOSPES_MARICEL_-_ES.pdf) (juny 2009).

<sup>481</sup> Francesc Casas Llompart, entre d'altres, va projectar també l'Hotel de Bendinat (1951) a Portals Nous (Calvià) o l'Hotel Nixe a Cala Major (Palma). Francesc Casas va seguir un estil regionalista en els seus projectes arquitectònics i els hotels que projectà contenien elements arquitectònics monumentals que recordaven els palaus de ciutat. El mateix arquitecte fou regidor als anys 1940 de l'Ajuntament de Palma (Seguí-Aznar, 2001).

<sup>482</sup> Hom pot destacar el fet que el preexistent Hotel Ferrocarril situat al poble, es convertí en un dels primers hotels de l'illa que arribà a un acord amb un Tour Operador a principis dels anys 1950. En concret amb Sir Henry Lund Ltd "que havia contractat per un preu que era increïblement barat: una llitera per dia i persona, per llit i pensió completa" (Bray i Raitz 2001:67).

Sóller per vacances. Segons Manera i Morey (2006) l'Hotel Espléndido era a l'any 1960 la trentena empresa de Mallorca segons l'ordre d'importància de capitalització. Un cas molt semblant al de Josep Oliver fou el de Joan Frontera Pizà que invertí els capitals acumulats a Alemanya en la construcció de l'Hotel Roma, sense dedicar-se a la seva administració. L'administració d'aquest establiment aniria a càrrec de Mateu Mayol, germà de l'esposa de Joan Frontera. La família Alcover, de la fàbrica de Can Pedaçot, inaugurà l'hotel Edén del que ells mateixos s'encarregarien de la gestió.

Així mateix, els capitals de la família Cortès, emigrada a França, se destinaren a l'obertura de l'Hotel Chez Generoso que inaugurà el falangista solleric de la "Vieja Guardia", Generòs H. Cortès Ensenyat (Quetglas, 2008). Altres hotels que s'obriren amb capitals repatriats de França foren el Miramar o el Mare Nostrum<sup>483</sup>. En el cas de Sóller, podem destacar també l'existència d'un hotel propietat d'una britànica, Noreen Harbord: l'Hotel Costa Brava. Noreen fou la primera hotelera que treballà amb el Tour Operador britànic Horizon Holidays al 1952 (Bray i Raitz, 2001). Entre els establiments inaugurats en aquells moments hom pot destacar l'Hostal Es Port al juny 1958 que resulta de la conversió de les cases de la possessió des Port per part del propietari i militar Bartomeu Montis Castelló<sup>484</sup> (figura 64). Montis al 1958 ja anunciava la possibilitat de llogar habitacions a les cases (figura 64) i a la dècada posterior parcel·laria les seves terres per a la promoció d'urbanitzacions (p.ex. Torre Picada) i amplià l'establiment hotelier. El propietari des Port era germà d'Antoni Montis Castelló, Comandant d'Infanteria que organitzà la Legió de Mallorca per fer front al desembarcament de Bayo a Porto Cristo al 16 d'agost de 1936 (Massot, 1987). Quan els rebels es feren amb les Pitiüses al 20 de setembre de 1936, Antoni Montis Castelló fou nomenat Comandant Militar d'Eivissa i tal com ens explica Artur Parron (2008:34) "fou destituït el 13 d'octubre de 1936, segurament a causa d'una repressió desproporcionada que espantà fins i tot alguns personatges de l'alta societat eivissenca". El carrer principal de la urbanització que projectà Montis als terrenys de la possessió des Port porta el nom del seu germà en homenatge als vencedors de la Guerra Civil.

---

<sup>483</sup> Aquesta informació ha estat recollida arran de les entrevistes realitzades a Pep Oliver Ripoll (13/06/2009); Jeannette Casasnovas Bernat (12/02/2009); i Francisca Mayol (12/02/2009).

<sup>484</sup> Aquesta família, resultat de la unió entre Antònia Castelló Siquier i Josep Montis de Allendesalazar, tenia altres propietats a Mallorca. Es pot destacar la possessió de Son Castelló a Palma que finalment quedà en mans de Maria Josepa Castelló, que nomenà com hereus els fills de la seva neboda Concepció Montis Castelló. Aquesta s'havia casat amb Sebastià Roses Siragusa, en la que s'aixecà el polígon industrial cap a finals dels 1960 (Fernández-Legido, 7/02/2010).



Figura 65. Sol·licitud de llicència municipal d'obertura de l'Hostal Es Port (Font: Arxiu Municipal de Sóller); Anunci de lloguer d'habitacions de la possessió Es Port (Font: La Vanguardia española 27/04/1958:29); Port de Sóller i vistes de la urbanització de Sa Torre Picada –possessió del Port– cap a principis dels anys 1960 (Font: Barceló 1966b:15).

En quart lloc, cal esmentar **Pollença** amb la inauguració d'uns 12 hotels i unes 510 places. En el cas de Pollença ja hi havia hagut un important desplegament del negoci turístic i hotelier cap a finals dels anys 1920, amb emblemàtics hotels com el Formentor o l'Illa d'Or. Tal com s'ha esmentat anteriorment, moltes cases de la zona es dedicaven a allotjar a turistes. Algunes d'aquelles cases se convertiren en fondes o pensions, i llavors en hotels. Sens dubte els grans hotels de la zona actuaven de pol d'atracció per tal d'iniciar nous negocis hotelers a la badia de Pollença. Després de la Segona Guerra Mundial i al llarg de la dècada dels 1950 s'obriren tota una sèrie d'establiments entre els que podem citar: Hotel Uyal, Hotel Sis Pins, Hotel Niu o l'Hotel Pollentia. Aquest darrer fou aixecat per Josep Torrens Vicens i Magdalena Bauzá Amengual al 1956, tres anys després d'haver-se fet càrrec de la gestió de l'Hotel Bellamar a Cas Català<sup>485</sup>. Uns dels canvis importants que tenim a Pollença és el que té a veure amb l'adquisició de l'Hotel Formentor cap el 1954 per part d'un grup de mallorquins encapçalat per Joan Buadas Salas, el director de l'Hotel Maricel (Llull, 1979). Aquest grup d'empresaris va adquirir l'hotel a la companyia catalana Hoteles de Montaña que s'havia fet amb l'hotel al final de la Guerra Civil (Llull, 1979).

Finalment, a l'illa de Mallorca es pot destacar la introducció de la zona de **Cala Rajada** i **Canyamel** (Capdepera) en l'explotació turística. Precisament, en aquest municipi entre els anys 1940 i 1950, s'aixecaren aproximadament uns 9 hotels amb unes 454 places. Entre els principals hotels de Cala Rajada destaquen l'Hotel Son Moll i l'Hostal La Gili (llavors es dirà Na Forana). Els seus propietaris eren membres de les famílies poderoses del municipi: la família Moyá i la família Gili<sup>486</sup>. També s'ha de destacar l'Hotel Castillo a la Platja de Son Moll inaugurat a mitjans dels 1950 i propietat del matrimoni nord-americà format per Carl Canaan i Aurelia Canaan. Els Canaan restaren a Cala Rajada fins el 1965 quan van vendre l'hotel i es desplaçaren a Portugal (Canaan, 2010). L'embranchida turística d'aquesta zona sembla que estaria vinculada a la represa d'un turisme concret, l'alemany. Després de la celebració del congrés de l'Skal (1953), el propietari de la Reisebüro Peschke d'Stuttgart, Georg Peschke,

<sup>485</sup> Entrevista a Magdalena Bauzá Amengual (8/02/2009). D'acord amb March et al. (2006:493) Josep Torrens Vicens, amb 20 anys d'edat i cambrer de professió, estava empresonat al 1939 per motius polítics i sentenciat amb la causa 57/1936 per resistència al ban de guerra del general Goded. Torrens junt amb altres presos pollencins passaren al camp de concentració d'Albercutx, els quals treballaven forçosament en la construcció del camí de la Talaia (March et al., 2006).

<sup>486</sup> Aquesta informació ens l'ha facilitat Cati Artigues (22/06/2009), completada amb Ruíz-Collado (17/12/2008).

impulsà els viatges dels alemanys, tot aprofitant una de les poques enclotxes que les lleis internacionals permetien als alemanys sortir de viatge. Així, Peschke aprofità la llei que permetia als treballadors de ferrocarril viatjar gratis per Europa i es posà en contacte amb el Departament d'Assumptes Socials de la Companyia de Ferrocarrils Federals Alemanys per tal d'organitzar viatges cap a Mallorca. Aquests es dirigien primer a Barcelona amb ferrocarril i gratis, i llavors amb un vaixell de la Trasmediterrànea viatjaven fins a Mallorca (Pomar, 1991). Segons Antoni Pomar (1991:33) "la primera sorpresa fou que, a diferència dels pocs clients anglesos i francesos que ja començaven a arribar, els germànics preferien destins inusitats per nosaltres. Començaren a triar: Canyamel, Cala Rajada i l'únic establiment (me pareix recordar), de Cala Millor: l'Hotel Eureka".

**Alcúdia** encara no despunta a la dècada dels 1950, però tenim un element que creim important a considerar. Així, el 1950, l'ex-jugador belga de waterpolo i fill d'un comerciant de diamants jueu, Gérard Blitz inaugurava a la platja d'Alcúdia el primer dels seus invents: Club Med. Blitz havia treballat pel rus Dimitri Filipoff qui havia fundat el Club Olympique a Calvi (Còrsega) al 1938. El 1949 Blitz va decidir posar en marxa el seu propi projecte que lligàs els negocis turístics amb el culte físic i l'estada a la naturalesa. Curiosament, el primer experiment del que serà una de les grans transnacionals turístiques, se realitzà a Mallorca quan s'inaugurà el centre al 4 de juny de 1950 (Bray i Raitz, 2001). Ellen Furlough (2009:174) ens comenta que "Gérard Blitz, quedà impressionat per la resposta als seus anuncis. Atrets per la innovació de pagar un sol paquet, de baix cost (prop de 40\$) per transport, menjar, allotjament, esport i entreteniment, en una localitat mediterrània, unes 2400 persones signaren dues vacances d'aventura a Mallorca". El Club Med naixia així com una autèntica indústria de masses que reciclava les infraestructures de guerra que la US Army havia deixat escampades per la Mediterrània, encara que aquest no era el cas del laboratori alcudienc. El soci de Blitz fou un fabricant i comerciant francès de tendes de campanya, Gilbert Trigano, que després de la Segona Guerra Mundial s'encarregà de la venda dels excedents que els militars nord-americans havien deixat a Europa. Part d'aquells excedents anaren al laboratori mallorquí (Bray i Raitz 2001; Furlough, 2009).

Un altre persona que visità l'experiment turístic de Calvi fou Vladimir Raitz al 1949, que diu que "els preus eren extremadament barats i després de mitja dotzena de *pastis* (una beguda anisada que se serveix com aperitiu) i uns conyac després de sopar, no et preocupes sobre les qüestions de la neteja i comoditat del lloc. També hi havia vi que estava inclòs en el preu global i fluïa lliurement" (Bray i Raitz 2001:2). Raitz no és altre que el cofundador del tour operador Horizon Holiday. Raitz organitzà un dels primers vols xàrter britànic, que es dirigí a Còrsega al 1950. Aquests emprenedors estaven posant les bases del que llavors seria la principal indústria de les Balears: alcohol, vols xàrter, ocupació urbana del litoral, baixa qualitat de l'allotjament i preus barats. El primer vol xàrter de l'Estat espanyol fou el que cobrí la ruta París-Palma per part de la companyia espanyola Aviaco, noliejada pel Club Mediterranée al 1951. És a dir, 5 anys abans del Conveni Multilateral relatiu als drets comercials dels serveis no regulars europeus (Rullan, 1997).

En el cas d'**Eivissa**, just després de la Guerra Civil, Joan Carles Cirer (2004:183) ens descriu un panorama en el que "l'oferta hotelera de la ciutat d'Eivissa retornà exactament als mateixos paràmetres d'abans de 1930: només restaven obertes la fonda la Marina i la fonda del Comerç". L'Hotel Isla Blanca se va reconvertir en una casa de pisos, l'Hotel Balear a les afores fou tancat i el Gran Hotel fou utilitzat pels militars fins al final de la Segona Guerra Mundial. A Santa Eulària també havien tancat les portes tots els hotels i tan sols a Sant Antoni restaven oberts l'Hotel Portmany i l'Hotel Ses Savines (Cirer, 2004). L'any 1946 se reobrí el Gran Hotel sota el nom Hotel Ibiza (72 habitacions i 126 places) (Ramon-Fajarnés, 2001). La societat encarregada de l'obertura de l'hotel estava presidida pel navilier Ildefons Pineda, i entre els socis hi havia el batle falangista d'Eivissa César Puget, Manuel Verdera, Josep Marí, Manuel Sorà, Marià Marí, Josep Costa, Vicent Torres, Joan Bonet, Antoni Marí i Marià Ramon (Ramon-Fajarnés, 2001). Aquella societat acordà el pagament d'un lloguer de 3500 pessetes mensuals al seu propietari, Joan Villangómez. Emperò el negoci fou fallit, amb unes pèrdues d'unes 450 mil pessetes (Cirer, 2004). El 1950, Antoni Planells Ferrer es feu càrrec de l'Hotel Ibiza amb el compromís de retornar l'aportació que el grup d'inversors encapçalat per Ildefons Pineda havia realitzat (Ramon-Fajarnés, 2001; Cirer, 2004).

Durant els anys 1950 se reobriren molts dels antics establiments d'hostalatge i se construïren de nous com per exemple: l'Hotel Bahía, la Pensió Maricel, Pensió Playa a Sant



Antoni; Hotel Sa Cala, Pensió Sa Rota, Pensió Central a Santa Eulària; Hotel Figueretas a Eivissa; Hotel Rocabella a Formentera; etc. En aquest punt cal destacar el desembarcament d'empresaris mallorquins i catalans en el negoci turístic eivissenc. En concret, destaca la constitució de la cadena hotelera IBITURSA (Ibiza Turística SA) al 1957. En aquesta hi participà el director de Viajes Iberia, Antoni Pomar Gual qui es feu càrrec de la gerència de la cadena al 1958 quan deixà l'agència de viatges; l'hotelier Felip Gaspart Bonet a la presidència; Simó Estades de Conseller Delegat i Nito Covas de conseller. La cadena començà amb l'arrendament de l'Hotel Tanit (Sant Antoni) al 1957 i al 1958 afegia l'Hotel Tagomago (Sant Josep) i l'Hotel Cala Gració (Sant Antoni) (Pomar, 1991). Suposam que és al respecte de l'Hotel Cala Gració que Soriano-Frade (1996:159) ens comenta que "fou el 1957 quan es va produir un esdeveniment totalment fora de l'habitual, la construcció d'un hotel per part de capital alié a l'illa, el primer classificat en la categoria de primera B".

Entre els pioners d'aquesta segona tanda turística es troben les germanes Prats Cardona, empresàries hoteleres de Sant Antoni de Portmany. Aquestes venien de família de comerciants –el padrí Antoni Cardona (de malnom Frit) i el pare Joan Prats– i el 1940 parcel·laren l'indret conegut com es Bosc d'en Frit a Sant Antoni, tot construint una de les primeres urbanitzacions de l'illa. En aquests terrenys, les 6 filles de Joan Prats, construïren un hotel per hom: Josefa Prats Cardona l'hotel Bahía el 1949; Antònia Prats Cardona l'hotel Osiris el 1956; Margalida Prats Cardona, casada amb el constructor Jaume Cardona Torres, l'hotel Tagomago el 1954; Francisca Prats Cardona l'hotel Racó des Sol el 1960; Catalina Prats Cardona l'hotel Neptuno el 1960; i Maria Prats Cardona l'hotel Bellamar el 1969. Es pot assenyalar que Maria Prats estava casada amb Pep Marí Colomar qui fou el darrer batle de Sant Antoni a la Segona República, pel partit d'Azaña (Esquerra Republicana). Durant la Guerra Civil fou empresonat i els feixistes clausuraren el seu bar. Després de sortir de la presó, la família Marí Prats seguí treballant en el comerç de roba de l'esposa i començaren a obrir d'altres negocis orientats a l'incipient turisme fins obrir l'hotel Bellamar<sup>487</sup> (Valero, 1/08/2010; Ferrer, 9/12/2010).

A **Formentera**, el 1953 s'inaugurava un dels establiments turístics més emblemàtics de l'illa, la Fonda Pepe, propietat de Josep Tur i Cardona<sup>488</sup>; i al 1955 s'inaugurava a un extrem de la platja des Pujols el primer hotel, el Rocabella (Seguí-Aznar, 2001), propietat de capitals forans. Soriano-Frade (1996:160) escriu: "d'esdeveniment insospitat per aquesta illa se pot qualificar la inauguració el 1955 d'un senzill hotel, amb quelcom més de mig centenar de llits, construït sobre unes roques situades en un extrem de la bonica platja des Pujols per una persona aliena a les illes".



Figura 66. Hotel Port Mahón (Maó).

En darrer lloc, **Menorca** és l'illa que experimentà un ritme menor pel que fa a construcció d'hotels i pel seu posicionament dins del negoci turístic internacional. D'acord amb les nostres estimacions (taula 132), tenim que en aquest període s'inauguraren uns 8 hotels amb unes 455 places. Segons Bray i Raitz (2001:70) "el primer hotel de veritat" fou l'Hotel Port Mahón amb 116 places, inaugurat al juny de 1956. Aquest hotel fou projectat per l'arquitecte municipal Josep Claret i Rovira<sup>489</sup>. L'hotel que recorda a l'arquitectura del segle XVIII menorquina, d'empremta britànica, es trobava "en una parcel·la, d'orografia inclinada, amb vistes immillorables sobre l'entrada del port i l'illa del Rei" (Seguí-Aznar 2001:117). El seu promotor no era altre que el que havia estat batle franquista de Maó (1943-1954) i president del Foment del

<sup>487</sup> El fill de Pep Marí Colomar i Maria Prats Cardona, Vicent Marí Prats, continua amb el negoci hotelier i fou el primer batle de Sant Antoni durant l'anomenada transició democràtica. Ocupà la batlia entre el 1979 i el 1983 i fins a l'actualitat ha estat vinculat al món de la política local (Valero, 1/08/2010; Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera [www.eeif.es](http://www.eeif.es), desembre 2010).

<sup>488</sup> Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera a [www.eeif.es](http://www.eeif.es) (juliol 2009).

<sup>489</sup> El gironí Josep Claret arribà a Menorca al 1938 amb l'encàrrec de dirigir les obres de l'aeròdrom. Després de la guerra quedà a Maó, ciutat de la que fou l'arquitecte municipal. Claret va elaborar el primer pla de la ciutat al 1944 (Proyecto de Reforma Interior y Ensanche de la ciudad Mahón) i va dur a terme un bon nombre d'actuacions urbanístiques (Domènech et al., 1983; Gomila, 1998; Murray, 2006).

Turisme de Menorca (1946-1964) un cop represes la seva activitat després de la Guerra Civil: Joan Victory Manella. Victory aixecà més endavant dos hotels més, aquesta vegada de grans dimensions. Els dos a es Castell: Hotel Carlos III amb 100 places (1962) i l'Hotel Agamenón amb 140 places (1965) (Soriano-Frade, 1996). Joan Victory fundà el 1961 la cadena hotelera Hoteles Marítimos (Hosteltur, 24/09/2007). Com s'ha esmentat en l'apartat dels aeroports, cap a finals dels anys 1940, el batle franquista fou el protagonista de l'habilitació de l'aeròdrom maonès per tal d'acollir vols internacionals. Unes obres "realitzades per l'Ajuntament de Maó amb aportacions voluntàries de tots els estaments ciutadans i amb càrrec al pressupost municipal" (Soriano-Frade 1996:81). Una any abans de la inauguració de l'Hotel Port Mahón, Victory es posà en contacte amb l'operador britànic Horizon Holidays. A la carta Victory "comentava que havia sentit l'èxit que Horizon havia tengut a Mallorca" (Bray i Raitz 2001:72). L'acord entre Horizon i Joan Victory fou que cada setmana des del mes de maig a octubre hi hauria 32 nous clients. Per altra banda, l'empresari i polític va assegurar a l'operador britànic que no hi hauria cap problema pel que fa als controls duaners i de passaport (Bray i Raitz, 2001).

Però què passava amb les inversions estrangeres realitzades en el període que s'ha denominat autàrquic? Les informacions sobre la participació del capital estranger en el teixit empresarial espanyol –i el negoci turístic espanyol i balear– són molt escasses. Les inversions estrangeres a l'Estat estaven subjectes a la Llei d'Ordenació i Defensa de la Indústria Nacional de 24/11/1939, segons la qual s'establia que la participació del capital estranger en la propietat del capital social actiu havia de ser com a màxim del 25%. No obstant això, la llei preveia excepcions en les que es podia superar aquella participació. Aquestes excepcions havien de ser autoritzades pel Consell de Ministres (Calvo, 2008). Tal com comenta Óscar Calvo (2008:121) aquella legislació "suposava un enorme incentiu per ocultar el vertader grau d'inversió estrangera al darrera d'intermediaris i societats interposades". Tal com exposava Dunning (1979) la tendència de la inversió estrangera, així com la seva localització, estan estretament relacionades amb les dinàmiques del comerç exterior. Així doncs, hom pot pensar que a mesura que augmentassin les exportacions turístiques –exportació d'un servei que es consumeix al país on es produeix–, seria lògic que també augmentessin les inversions de capital per part de les empreses del lloc de procedència dels clients. És a dir, que augmentassin els fluxos de capitals estrangers cap el territori balear que s'especialitzava en el negoci turístic i immobiliari. El coneixement i informació sobre la inversió estrangera en turisme d'aquella època és molt escàs. Val la pena citar un dels motius que Joan Cals (1974:180) apunta sobre aquesta desinformació: "poc ha estat l'interés en aconseguir-la". Així mateix, Pack (2006:61) ens diu que "encara que la inversió estrangera directa estava limitada (i en molts de casos era il·legal), una combinació de préstecs britànics i capital espanyol va finançar la major part dels hotels construïts a l'Estat entre el 1945 i el 1951". Així doncs, tenim que el finançament exterior a la construcció d'allotjaments turístics d'aquells anys és una de les grans llacunes a haver de cobrir en el futur, però en tot cas es pot sostenir que hi havia presència de capitals internacionals en el negoci turístic espanyol.

*d) El negoci turístic més enllà de l'hostalatge: la urbanització turístico-residencial abans de la Llei del Sòl de 1956.*

En analitzar l'oferta d'allotjament turístic cal tenir present que, en paral·lel a ella, es desenvolupà una important oferta d'allotjaments informals. En el cas d'Eivissa, l'hotelier Planells Ferrer es lamentava de "la competència deslleial, de cases particulars i establiments no legalitzats que llogaven habitacions a cinc pessetes" (Planells Ferrer, 1984, a Ramon-Fajarnés 2001:70). D'acord amb Ramon-Fajarnés (2001:71) prop del "50% dels estiuiejants optava per allotjar-se en cases". Encara que no comptam amb dades respecte al fenomen de l'allotjament de turistes en cases privades o fins i tot, l'adquisició d'habitatges o promoció d'urbanitzacions per part de capitals estrangers, tot sembla indicar que era molt probable que aquella modalitat fos prou significativa malgrat les esmentades restriccions al estrangers per a l'adquisició de propietats. Un d'aquests casos que hem pogut saber sobre els conflictes de la propietat és el de Robert Graves a Deià on comprà uns terrenys abans de la Guerra Civil per fer-hi un hotel i

finança el camí de sa Cala de Deià<sup>490</sup>. Els terrenys restaren a nom d'en Joan Marroig Mas (Gelat)<sup>491</sup>, per tal d'eludir les restriccions legals que limitaven l'adquisició d'immobles als estrangers, i el seu fill Joan els va heretar a la seva mort el 1949. El fill de Gelat es va quedar amb les propietats de Graves que els hi va haver de tornar a comprar. Robert Graves tan sols va poder adquirir sa Posada, Can Torrent i Ca n'Alluny, mentre que la resta quedaren en mans de Joan Marroig (Seguí-Aznar, 2005). Aquest al 1965 va demanar permís a l'ajuntament per construir 10 cases a cada costat de la carretera de la Cala de Deià. Front això, Graves va reclamar les terres, de les que segons Waldren (2001:329) "no tenia cap paper per demostrar la seva participació en la compra. Va dur el cas als tribunals, al·legant que els compradors estrangers estaven obligats a posar les propietats a nom d'espanyols". Finalment, els tribunals donaren la raó al fill de Gelat<sup>492</sup> (Waldren, 2001).

L'any 1952 les transformacions vinculades al nou ordre econòmic que s'estava implantant, generen la congènita degradació urbana i especulació urbanística. A instàncies de l'arquitecte Gabriel Alomar, es va crear una Comissió Superior d'Ordenació Urbanística Provincial que teòricament havia de posar ordre. El desordre urbanístic explotava també a les principals ciutats de l'Estat i en aquell context se promulgà la Llei del Sòl de 1956. Segons Aguiló i Verger (1982:18-19) "en aquesta política es configura com a objectiu prioritari l'ordenació urbanística de tot el territori nacional instrumentalitzada a través d'una jerarquizada sèrie de figures de planejament que s'estén des del Pla Nacional d'Urbanisme fins els Plans Parcial i els Projectes d'Urbanització". Deixant de banda les figures de planificació, cal destacar que amb aquella llei s'institucionalitzava una autèntica anomalia en el context urbanístic europeu que segons García-Bellido (2004:289) establia les "condicions per legitimar l'especulació immobiliària". Abans de l'entrada en vigor de la Llei del Sòl ja hi havia un bon nombre d'urbanitzacions aprovades, la major part d'elles de vocació turística.

<b>Municipi</b>	<b>Urbanització</b>	<b>Data</b>
Calvià	Cas Català - Illetes	28/06/1933
	Portals Nous (1a Fase)	18/01/1933
	Portals Nous (2a Fase)	19/07/1939
	Rossegada de Bendinat	03/01/1949
	Palma Nova	23/10/1955
	Santa Ponça	04/10/1955
Escorca	Port de sa Calobra	27/03/1954
Pollença	Bóquer	1934
	Llenaire	1938
Alcúdia	Alcanada	—
Santa Margalida	Colònia de Can Picafort	—
Capdepera	Cala Rajada	13/03/1909
	Ses Roges	10/04/1913
	Es Coll d'Os	25/07/1932
	N'Aguait	07/11/1932
	Son Moll	02/01/1933
	Sa Pedruscada	18/03/1935

<sup>490</sup> Durant la primera estada de Robert Graves a Deià (1929-1936) va adquirir diverses propietats: sa Posada, Can Torrent, Ca n'Alluny, etc. Joan Marroig (Gelat) va adquirir el molí de Ca'n Madó de la finca des Molí, amb els drets d'aigua de la finca, on instal·là una turbina per distribuir electricitat al poble.

<sup>491</sup> "Gelat [Joan Marroig] amic incondicional de Robert i Laura [Laura Ridding, primera esposa de Graves] fins a la seva mort el 1949. A través d'ell Graves comprà les primeres propietats que va tenir a Deià, i durant els deu anys d'exili va cuidar de les seves pertinences fins a la seva volta el 1946. Era el propietari del cotxe de línia Deià-Palma que transportava el correu, d'un camió de transport de mercaderies, d'un cotxe de lloguer, d'un cafè i de la fàbrica d'electricitat. Estava present a la majoria de transaccions de compra i venda de béns immobles a més de controlar el cabal d'aigua més important de Deià. Tot això el convertia en un petit cacic local sorgit del propi poble. Durant la Guerra Civil fou detingut i empresonat en el Castell de Bellver per haver estat batle —durant cinc mesos— del Front Popular" (Seguí-Aznar 2005:39).

<sup>492</sup> "Anys més tard, Gelat fill ho va perdre tot en el joc" (Seguí-Aznar 2005: 65).

Sant Llorenç des Cardassar	S'Illot - Cala Moreia	28/10/1948
Manacor	Cala Moreia - S'Illot	26/07/1932
Santanyí	Cala Figuera	10/10/1934
	Cala d'Or	1934
Llucmajor	Bella Vista	—
Marratxí	Son Verí	—
	Sa Cabaneta	—
	Pòrtol	—
Formentera	La Savina	—

Amb la Llei del Sòl del 1956, la urbanització turística hauria de comptar amb els corresponents instruments de planificació. Per una banda, Buades (2004:160) ens diu que "la llei va tenir una incidència gairebé nul·la davant les pressions enormes i quotidianes a favor de permetre inversions multimilionàries en construccions il·legals, tant a les zones industrials com a les turístiques". Per la seva part, Rullan (1999a:409) sostén que a les Balears "els primers Plans Generals neixen així des de la demanda d'urbanització particular més que com a conseqüència de la decisió col·lectiva de planificar. Plans Generals, Plans Generals Sectorials i Plans Parcial [...] envaeixen tota la geografia insular amb uns dimensionats situats molt per damunt de la demanda prevista. Uns dimensionats que, més que llistons de creixement raonablement establerts, reflectien els desitjos de creixement econòmic del planificador urbanístic". I resultava que el planificador urbanístic era en moltes ocasions l'empresari interessat. Tal com ha exposat Santiago Miró (1978) al llarg del franquisme, les distàncies entre els polítics i empresaris de les illes eren molt curtes, fins i tot en més d'un cas la mateixa persona era a la vegada el principal promotor urbanístic, empresari hotelier i batle de l'ajuntament, o algun altre càrrec públic. Així doncs, tal com apunta Rullan (1999a) seran les estructures del poder les que marcarien la batuta del procés urbano-turístic mitjançant els planejaments que els empresaris-polítics finançarien.

Alfons Barceló (1960:140) ens deia que ja en aquells moments "una altra faceta, seqüela de la predilecció que per Mallorca senten els forasters, és el de la revalorització de terrenys que se destinen a urbanització per zones residencials". Entre les noves urbanitzacions aparegudes des de 1950 a Mallorca, Barceló (1960) destaca la de Santa Ponça de 50 Ha a Calvià; la de Sometimes de 30 Ha a s'Arenal (Palma); i la de Cala Blava de 28 Ha a Llucmajor<sup>493</sup>. Recordem que la de Santa Ponça fou desenvolupada pel potent grup de poder del Banc de Crèdit Balear amb la immobiliària IMISA. L'encarregat de projectar la urbanització fou Antonio Parietti Coll qui havia entrat al Consell d'Administració del banc al 1951 i que ocuparia alts càrrecs en les principals institucions franquistes (Segura-Salgado, 1973; Payeras, 1973). A les altres urbanitzacions s'hi trobaran, principalment, les classes propietàries i afins al règim com és el cas de Son Verí que fou promoguda per la família Montis Castelló<sup>494</sup>. Antoni Montis, Comandant d'Artilleria, va encapçalar la resistència feixista al desembarcament de Bayo a Porto Cristo i fou Comandant Militar d'Eivissa després del desembarcament de les tropes aixecades al setembre de 1936 (Massot, 1987)<sup>495</sup>.

En aquest vincle entre militars feixistes i urbanitzadors cal esmentar el cas d'Arconovaldo Bonacorsi (Comte Rossi), el feixista italià que arribà a Mallorca a l'estiu del 1936 per col·laborar amb les classes dirigents per imposar una forta repressió. Cap a finals dels anys 1950, Bonacorsi va reclamar uns terrenys de la Platja de Palma que li havien donat al 1936 i "convençut del seu antic carisma, posà l'assumpte en mans d'un conegut bufet de missers, però l'escàndol fou majúscul i finalment va haver de renunciar al seu darrer botí" (Dalmau 2009:325). Altres casos a destacar són els de Joan Massanet Moragues que va dur endavant la

<sup>493</sup> En el cas dels Plans Parcial aprovats just després de la Llei del Sòl 1956 que afectaven a la Platja de Palma es poden destacar al terme de Llucmajor –Pla Parcial de Cala Blava del 19/05/1958 (27,6 Ha de Son Verí d'Abaix); Pla Parcial de Bellavista del 9/12/1958 (39,9 Ha de Son Granada de Baix); Pla Parcial de Son Verí de Marina del 31/04/1960 (24 Ha de Son Verí d'Abaix); Pla Parcial del Polígon Escoltes de 15/12/1964 (3,6 Ha de Son Verí d'Abaix)– i de Palma – Pla Parcial del polígon 94, La Ribera (23/12/1963); Pla Parcial del polígon 86, Son Cayos-La Pineda (26/06/1963); Pla Parcial de part dels polígons 96 i 98, Son Rigo (13/06/1964); Pla Parcial del polígon 96, Sometimes (23/05/1966) (Cabellos, 2009).

<sup>494</sup> Entrevista a J.O. (15/06/2009).

<sup>495</sup> Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera a [www.eeif.es](http://www.eeif.es) (juliol 2009).

promoció de la urbanització de Son Serra de Marina (Santa Margalida) quan era batle de Palma (1954-1963)<sup>496</sup>; Josep Mayol i Luís Bejarano iniciaren la promoció de Sometimes a s'Arenal; Immobiliària Mayol propietària de Cala Blava; la Immobiliària Atalaya SA presidida per Guillem Roca Waring urbanitzà Peguera; etc. (Buades, 2004). A Cala Murada (Manacor), COBASA (Compañía Balear de Construcciones SA) (Buades, 2004) adquirí entre 14,2 Ha i 17,75 Ha per unes 200 mil pessetes a l'any 1956 (Rosselló-Verger 1964:496) per tal de construir-hi uns 700 xalets de luxe (Buades, 2004). Rosselló-Verger (1964:496) ens diu que "l'empresa va molt alegre i ja s'inicia la planificació de la immediata Cala es Domingos". Com es pot veure, la urbanització turística-residencial s'havia disparat a Mallorca, abans de que l'Espanya franquista assolís plenament l'estatus d'economia oberta i normalitzada com es va voler fer entendre que passà amb l'adopció del Pla d'Estabilització de 1959.

*e) El National Geographic anuncia el boom turístic balear.*

El 1951 s'efectuaren tota una sèrie de canvis en el règim que tenien per objectiu, entre d'altres, l'atracció de divises estrangeres, la propaganda i l'enfortiment econòmic del règim. A tal efecte es va crear el ja esmentat Ministerio de Propaganda y Turismo. Un de les principals interessos dels EUA era incorporar l'Espanya de Franco dins la seva òrbita d'influència i lluita anticomunista. Per això, se disposaren tota una sèrie de mesures per tal d'obrir la porta a l'entrada de turistes. Entre els principals clients es trobaven els nord-americans. En aquest interès hispano-nord-americà cal situar el viatge de dos mesos pels EUA de Luís A. Bolín Bidwell el 1950 (Correyero, 2003).

Observant la taula 134, podem apreciar com el nombre de turistes entre el 1951 i el 1958 es multiplica per 2,4, tot passant de 127,8 mil turistes a 308 mil, tot destacant que mentre que al 1951 el 52,45% dels turistes eren espanyols, al 1958 aquests tan sols representaven el 25,48% del total. És a dir, s'ha produït un canvi substancial en la composició dels turistes allotjats als establiments d'hostalatge de les illes. La distribució dels turistes arribats segons la nacionalitat també varia de manera significativa (gràfic 35). Així, mentre que el 1951, el principal grup de turistes estrangers que arribaven a les illes foren els procedents de França amb uns 23,8 mil turistes, al 1958 el principal grup fou els constituït pels britànics amb 67,8 mil turistes. No obstant, cal destacar el fet que el grup que més augmenta la seva presència és el dels alemanys que passaren de 915 turistes al 1951 a 36,3 mil turistes al 1958. Entre els turistes estrangers, els francesos que havien estat majoritaris tant a l'Estat com a les illes, començaren a perdre força al final del període, encara que en nombres segueixen essent importants (taula 135); la causa, entre d'altres motius, fou la devaluació del franc francès en un 17% al 1958 (Pack, 2006).

La raó d'aquest espectacular increment dels turistes estrangers rau en el fet que s'aixequen les restriccions imposades pels aliats a l'Alemanya occidental; amb la qual cosa, el sector aeronàutic i els operadors de viatges alemanys guanyaren força. Així mateix, els països dels quals arribaren els més importants contingents de turistes són aquells en els que s'hi localitzen els gegants dels operadors turístics com són el cas de Clarksons, Horizon Holidays o Thomson al Regne Unit; Wagon Lits a França; Tjaeborg a Dinamarca; Dr. Tigges o Touropa a la RFA; l'American Express dels EUA; etc. A més, es pot observar com entre l'any en que es signa l'Acord de París (1956) sobre drets comercials dels serveis aeris no regulars i el 1958 el nombre de turistes estrangers s'incrementaren en un 42,68%, mentre que els espanyols ho feren en un 28,74%. Tanmateix, les infraestructures aeroportuàries de les illes s'havien adaptat a les exigències del negoci turístic (Buades, 2004). Els turistes que presentaren uns majors increments en aquells moments corresponen als que penetraven amb els paquets turístics (Pack, 2006).

A la mateixa dècada dels 1950 s'han d'assenyalar dues fites que s'han de contextualitzar en el desplegament futur de les corporacions turístiques mallorquines i la industrialització turística de les illes. El 1954 l'empresari felanitxer, Sebastià Barceló Obrador (1902-1958), molt ben posicionat dins del nou règim, va establir a Palma la delegació de l'agència de viatges barcelonina, Ultramar Express (Serrano, 2006). Aquell any Sebastià Barceló anà cap a Barcelona per tal d'adquirir un nou autobús per ampliar la seva flota, en uns moments en que el negoci del transport de passatgers experimentava una notable expansió i en

<sup>496</sup> Quan deixà la batlia passà a presidir la Cambra de la Propietat Urbana (Buades, 2004).

aquell viatge entrà en contacte amb el propietari de l'agència. El fundador d'Ultramar Express fou el belga Guillermo Cryns qui havia estat pilot militar durant la Segona Guerra Mundial<sup>497</sup>. Cryns treballà per una agència de viatges a Bèlgica i cap a finals dels anys 1940 –un cop finalitzada la Segona Guerra Mundial, va anar a viure a l'Espanya franquista, on treballà per Viajes Meliá. A mitjans dels 1950 va fundar Ultramar Express i al cap de poc temps es va traslladar a Mallorca on fou dels primers impulsors dels vols xàrter, tot emprant els aviadors alemanys de la Luftwaffe nazi (Buades, 2009a; Navas, 17/02/1989; Rivera, 14/02/2003). Aquesta agència treballava molt estretament amb els operadors alemanys que, el 1968, fundarien un dels majors Tour Operadors europeus, TUI (Hausser, 10/07/2009). Dos anys més tard de la implantació a Palma d'ultramar Exprés, el 1956, l'industrial sabater d'Inca, Llorenç Fluxà Figuerola, després d'una època daurada en la fabricació de sabates durant la Guerra Civil i d'haver presidit l'ajuntament d'Inca ja en plena dictadura, es feu amb l'agència de viatges del Banc de Crèdit Balear, Viajes Iberia (Payeras, 1973; Manera, 2002). Els Barceló i Guillermo Cryns s'endinsaren en el negoci hotelier cap a la dècada dels 1960 i els Fluxà ho farien fins a principis dels 1980.

L'extraordinària expansió dels turistes estrangers a l'Estat espanyol i a les Balears en aquells moments cal contextualitzar-la, tanmateix, en altres elements explicatius. En primer lloc recordar que Franco i els EUA aconseguiren que l'ONU accepti a l'Estat espanyol al seu sí el 1955. Aquell mateix any en que se produïa l'acceptació del règim feixista per part de la comunitat internacional, especialment dels països afins al bloc capitalista, va coincidir amb l'emergència de nous actors geopolítics mundials. Particularment, es produeix l'emergència dels Països No Alineats arran de la Declaració de Bandung (1955) i apareixen els països del nomenat Tercer Món, així com les seves reclamacions. Entre aquests destacaren els països del món islàmic, colònies aleshores, que comencen a reclamar la seva independència. Uns països que a més comptaven amb importants reserves de petroli. En el nord d'Àfrica se començaren a produir moviments independentistes: la crisi de la colònia francesa del Marroc que acabà amb la seva independència al 1956; la guerra d'Alger de 1954 que acabà amb la independència al 1962; la independència de Tunísia al 1956; etc. Entre aquests moviments que tenien com a protagonista, en bona mesura, el Mediterrani, cal destacar la nacionalització del Canal de Sues al 1956 que provocà el confrontament bèl·lic entre Egipte i les forces franco-britànics. La nova situació confirmava el paper de nou gendarme mundial dels EUA, al temps que la invasió soviètica d'Hongria al 1956 refermava la lluita anticomunista (Eiroa San Francisco, 2006). Totes aquestes convulsions geopolítiques anaven a favor del règim de Franco i dels seus empresaris. Particularment, el negoci turístic es veié reforçat ja que els francesos i britànics perdien els seus destins turístics de les colònies del nord d'Àfrica.

En aquest context el maig de 1957 sortia publicat l'article "The Balearics are Booming" a la revista nord-americana National Geographic. L'article era signat per Jean i Franc Shor, que a l'arribada a Mallorca foren rebuts per Llorenç Alcina Rosselló, vinculat als grups de poder dels EUA i propietari del Gran Hotel Alcina de Palma, i es trobaren amb Fernando Gual de Torrella i el seu cosí el Marquès de la Torre. La relació de personatges amb els que es relacionen el matrimoni Shor ens pot donar una idea d'aquells que estaven ben relacionats amb els poders nord-americans. En aquesta visita els Shor s'adreçaren junt amb Ferran Gual de Torrella cap a la possessió que havia estat de la seva família, Canet (Esporles). Segons els Shor (1957) a la casa de la possessió hi vivien els Philips procedents de Washington. Els Shor (1957:645) ens diuen que "l'exemple dels Philips i altres amics americans i anglesos que han llogat cases a l'illa va convèncer a Jean que nosaltres [el matrimoni Shor] havien d'abandonar el confortable hotel [Gran Hotel Alcina] i cercar una casa per llogar [...] Tot [fa esment a casa i mestressa de casa al Port d'Andratx] ho podríem tenir per 50 lliures esterlines per tres setmanes". Al Port d'Andratx ens diuen que la població autòctona assolía un milenar de persones, mentre que el nombre de turistes era d'uns 500. Aquell article posava les Balears en el mapa turístic i anunciava als potencials clients de l'extraordinàriament barat que resultava la vida a les illes. Els membres del Foment del Turisme de Mallorca no dubtaren en felicitar aquell reportatge propagandístic del règim turístic balear –sense cap referència al règim polític– i els mateixos

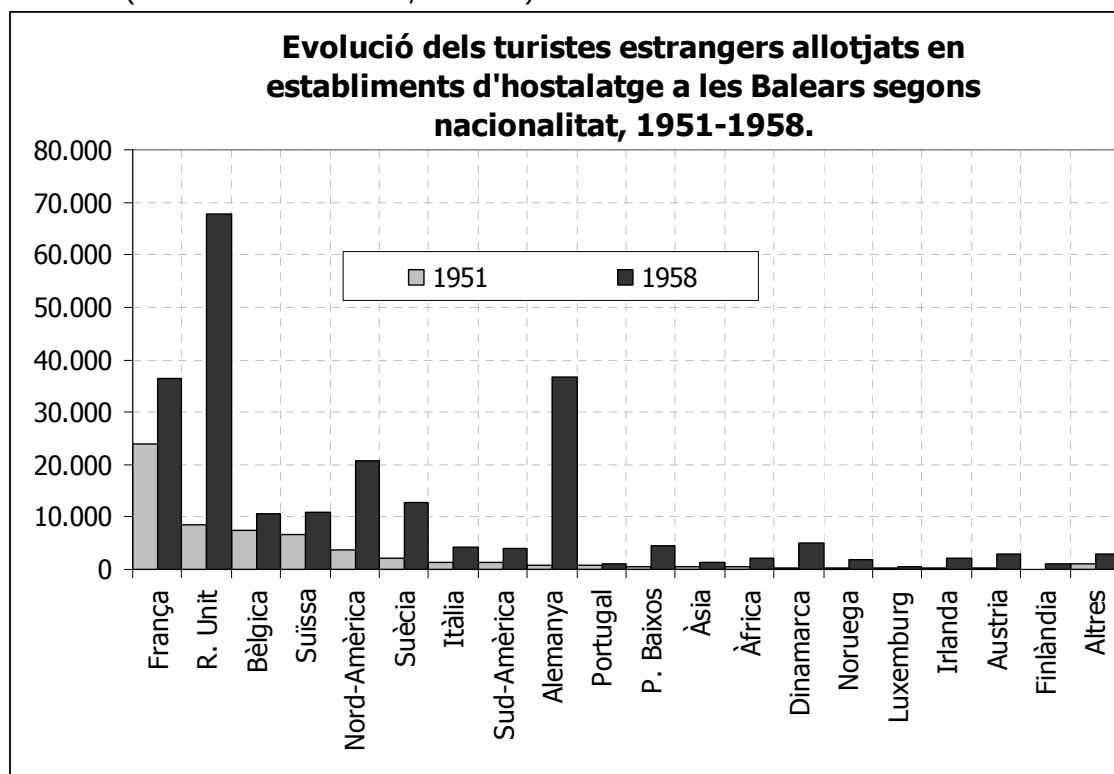
<sup>497</sup> En realitat Guillermo Cryns era d'origen alemany, primer nacionalitzat belga i després espanyol (El País, 12/08/1982). Seria interessant esbrinar si hi ha alguna vinculació entre Cryns i l'entremat nazi, atès que ell fou pilot de guerra i emprà l'aviació de guerra alemanya per llançar el negoci turístic.

membres del Foment calcularen que la tirada del número en el que apareixia l'article dels Shor fou d'uns 2 milions d'exemplars (Vives, 2005).

**Taula 134. Evolució del nombre de turistes allotjats en establiments d'hostalatge a les Balears, 1951-1959 (Font: elaboració pròpia a partir de Barceló, 1969).**

	Turistes espanyols		Turistes estrangers		Total turistes	Estades	Estada mitjana (dies/turista)
	Nombre	% respecte total	Nombre	% respecte total			
1951	67.029	52,41	60.869	47,59	127.898	840.650	6,57
1952	62.376	46,38	72.114	53,62	134.490	873.920	6,50
1953	49.829	37,61	82.661	62,39	132.490	835.524	6,31
1954	44.040	32,67	90.746	67,33	134.786	1.008.494	7,48
1955	57.920	30,69	130.784	69,31	188.704	1.521.751	8,06
1956	61.082	27,48	161.171	72,52	222.253	1.965.867	8,85
1957	76.647	27,75	199.608	72,25	276.255	2.440.949	8,83
1958	78.639	25,48	229.970	74,52	308.609	2.743.709	8,89

Gràfic 35. (Font: Picornell 1989:48, volum II).



**Taula 135. Nombre de turistes estrangers allotjats als establiments d'hostalatge a les Balears segons nacionalitat (principals nacionalitats i grups), 1951 i 1958 (Font: elaboració pròpia a partir de Picornell 1989:48, volum II).**

	1951	1958
França	23.879	36.318
R. Unit	8.526	67.842
Alemanya (RFA)	915	36.576
Nord-Amèrica	3.657	20.860
P. Escandinaus	2.984	20.772
Bèlgica	7.328	10.743
Suïssa	6.557	10.885
P. Baixos	634	4.561

*10.5.6.3. S'inaugura oficialment el desenvolupisme franquista amb el Pla d'Estabilització de 1959: les Illes es consoliden com el "Potosí turístic" del règim.*

Alfons Barceló, de la Cambra de Comerç, escrivia al desembre de 1960: "*España tiene, pues, en la Isla de Mallorca, una mina aurífera con filones a flor de tierra, que es menester cuidar cariñosa u sabiamente aplicando una política inversionista (carreteras, transportes aéreos y marítimos, etc.) y proteccionista (propaganda, concesión de créditos hoteleros, alivio fiscal, etc.) para coadyuvar con estímulos y desgravaciones a que la iniciativa privada prosiga en el entusiasta despliegue de este auge inaudito para la mejor prosperidad de la Provincia y nutrición de la Economía Nacional en el ubérrimo caño de tan estupenda fuente de divisas*" (Barceló 1960:141). El text, que hem reproduït sense traduir ja que en l'original castellà manté millor el seu esperit, presenta amb total claredat el projecte que les elits franquistes – entusiastes o no del règim– havien projectat per Mallorca.

Aquest projecte tan sols pot entendre's en el conjunt de la nova geopolítica i geoeconomia imposada des del poder hegemònic dels EUA sobre els països de l'Europa Occidental i que al cas espanyol acabà d'instal·lar-se amb l'adopció del conegut Pla d'Estabilització de 1959. La industrialització turística fou una de les principals vies d'incorporació de l'economia espanyola al capitalisme regulat (Serrate, 1966). Després del fallit intent d'incorporar l'economia espanyola en l'òrbita del concert internacional de 1956, la crisi del sector exterior seguia estrangulant el règim que el situà en una posició delicada de cara al manteniment del règim feixista que era a la vegada l'instrument elegit per la potència nord-americana (Viñas et al., 1979). El 1957 s'incorporaven al govern els membres de l'Opus Dei: Mariano Navarro Rubio (Ministeri d'Hisenda) i Alberto Ullastres Calvo (Ministeri de Comerç). Els nous membres del govern començaven a treballar amb les institucions internacionals del capitalisme ja que, el 1958, l'Estat espanyol ingressava a l'FMI (Fons Monetari Internacional), al BIRF (Banc Internacional de Reconstrucció i Foment) i a l'OECE (Organització Europea de Cooperació Econòmica) (Viñas et al., 1979; Esteve i Fuentes, 2000; Pack, 2006). Amb el Decret-Llei d'Ordenació Econòmica de 21 de juliol de 1959 s'acabaven les oscil·lacions de la política econòmica espanyola i s'assegurava la seva entrada plena en el grup de beneficiaris de les polítiques del "desenvolupament". Emperò, tal com exposen Viñas et al. (1979: 992-1002) alguns destacats capitosts del règim (p.ex. Carrero Blanco) varen argumentar que eren víctimes d'un complot internacional que els obligava a sotmetre's a les exigències de tercers països, cosa que ja venien fent interessadament des de feia temps.

Pel que fa al negoci turístic hi ha dues mesures que val la pena apuntar. La primera fa esment a la liberalització del control de les divises i el sotmetiment a les regles de les institucions de Bretton Woods que suposà la devaluació de la pesseta en un 42% i, en conseqüència, Espanya es convertia en un destí extraordinàriament barat. La modificació del tipus de canvi va anar acompanyada d'una política d'estabilització dels preus que s'havia d'aconseguir gràcies a l'increment de les entrades de capitals estrangers. Tal com diu Pack (2006:84) "un examen més fi de la política i economia d'estabilització desvetlla que el creixement de la indústria turística estava entre les causes de la reorientació econòmica més que un efecte secundari". Seguint amb aquesta mateixa interpretació, Manuel Fraga Iribarne (Ministre d'Informació i Turisme, 1962-1969) escrivia que "si tenim en compte que és en el rengló de béns d'equipament en el que s'han operat fonamentalment l'augment de les importacions, s'estableix d'un mode natural la consideració de que el turisme estranger a Espanya constitueix el més important mitjà de finançament pel nostre desenvolupament i modernització industrial" (Fraga 1966 a Esteve i Fuentes 2000:101). L'adopció de les polítiques emanades del Pla d'Estabilització permetien posar un parany per evitar el tràfic il·legal de divises, ja que segons la Confederació Espanyola de Caixes d'Estalvis abans del Pla, "les pessetes emprades pels turistes s'han finançat mitjançant transaccions que, en no passar pel mercat oficial de divises, poden, en gran part, haver constituït una evasió de capitals" (Esteve i Fuentes 2000:115)<sup>498</sup>.

Emperò, tal com han assenyalat diversos autors (Esteve i Fuentes, 2000; Buades, 2004; Pack, 2006), el turisme es convertia també en una potent maquinària cultural que permetria,

<sup>498</sup> Aquesta és la resposta que la Confederación Española de Cajas de Ahorro fa al qüestionari que el Govern envià a diversos organismes en torn al Pla d'Estabilització (Esteve i Fuentes, 2000).



per una banda, construir el consens de les classes afavorides pel vertiginós creixement econòmic de la mà del negoci turístic i, per una altra banda, moldejar la cultura urbana que alhora dilapidava elements culturals autònoms i populars que encara poguessin persistir vint anys després d'acabada la Guerra Civil. També es consolidava com una eina de legitimació política del règim feixista en l'escena internacional. Emperò, tal com apunta Pack (2006) en l'obertura a l'exterior que acompanyava la turistització franquista, també es trobaven les llavors que podien erosionar la legitimitat del règim de cara a l'exterior, com la de les estructures socials dominants i els patrons socioculturals a l'interior de l'Estat. Així mateix, l'aplicació d'aquelles polítiques havien de tenir, en el cas de les Balears, un efecte sobre el teixit econòmic, particularment en l'industrial. Segons un informe elaborat pel Govern Provincial de les Balears al 1961, sobre el nivell d'atur i les conseqüències del Pla d'Estabilització, s'apuntava que el pla havia provocat la formulació d'expedients de crisi, particularment a fàbriques de teixits i de calçats (Ginard, 2002b).

La segona mesura a destacar és la referent a la regulació de la inversió estrangera directa, element que serà clau en el desplegament del capital turístic balear. Primer de tot, amb el Decret Llei de 21 de juliol de 1959 s'augmentà el percentatge de participació lliure de capital estranger fins al 50% per a la "modernització, ampliació o creació d'empreses espanyoles". Aquest podria superar-se amb la prèvia autorització del Consell de Ministres. Óscar Calvo (2008:127) comenta com "la legislació d'aquest període tindrà de fet nombroses llacunes, la més important de les quals serà la possibilitat d'utilitzar societats intermèdies amb capital estranger per controlar altres empreses". D'aquesta manera es podia superar fàcilment aquell límit del 50%. En els primers anys 1960, el BIRF (Banc Internacional de Reconstrucció i Foment) publicà un detallat estudi sobre la situació econòmica espanyola i proposaven tot un seguit de receptes d'acord amb el dogma emanat de les institucions de la potència nord-americana, que es feien dir internacionals (BIRF, 1962). En un informe de 567 pàgines, n'hi havia 17 dedicades a la qüestió turística. Això, junt amb algunes apreciacions com la que deia que "les modes en quant als viatges són summament canviants i no pot suposar-se que les preferències del consumidor per Espanya continuïn indefinidament" (BIRF 1962:530), sembla que irrità als proturístics que fins i tot varen respondre críticament aquell informe (Bote 1999:545). Per tal d'evitar que la "moda" desplaqués els clients estrangers cap a d'altres indrets de la Mediterrània que segons el BIRF (1962:530) estaven fent "esforços molt competitiu i creant contínuament noves atraccions"; el BIRF (1962:530) no dubtava en afirmar que "per mantenir –i en el possible incrementar– la participació espanyola en el mercat internacional del turisme, [el govern franquista] haurà d'emprendre una acció vigorosa". L'informe marcà les directrius a seguir ja que el turisme és entès com: la principal font de divises, un element equilibrador bàsic de la balança de pagaments i una indústria que produeix rendes i llocs de treball (Esteve i Fuentes, 2000). Així mateix, cal destacar el fet que les recomanacions del BIRF serien també un element important en l'increment de la temperatura turística de les illes ja que recomanava que "els fons per l'expansió del turisme havien de concentrar-se primerament a àrees ja existents d'activitat turística on les preferències del consumidor han quedat demostrades i on existeixen serveis bàsics" (BIRF 1962:531).

L'informe del BIRF establia un altre pilar fonamental en quant a l'acoblament del capitalisme espanyol a les lògiques del capitalisme internacional i és que havia d'aprofundir la liberalització de les inversions estrangeres. En aquest sentit el BIRF (1962:536) proposa que "una font addicional de finançament de les inversions dels hotels podria trobar-se a l'estranger. Existeixen indicis de que es podria disposar de capital estranger sempre que s'obtingués l'estímul oficial" i a més recomanava la liberalització de molts de béns d'equipament hotelier "que només poden obtenir-se a l'estranger" (BIRF 1962:536). Segons Esteve i Fuentes (2000) l'informe del Banc Mundial reflectia les peticions fetes per part del capital internacional al règim. Els resultats foren imminents. Amb l'article 8 del Decret de Directrius i Mesures Preliminars del Pla de Desenvolupament, de 23 de setembre de 1962, se suprimia l'exigència d'autorització prèvia del Consell de Ministres per inversions superiors al 50% en la construcció, ampliació i explotació d'hotels (Esteve i Fuentes, 2000). Tenim, doncs, que el negoci turístic es converteix en laboratori de futures actuacions econòmico-polítiques del capitalisme fordista-franquista. I, el Decret 701/1963 de 18 d'abril, liberalitzava les inversions estrangeres i permetia ampliar la participació del capital estranger fins al 100% en nombroses branques, amb tan sols el requisit d'una autorització automàtica prèvia (Calvo, 2008).

D'acord amb Muñoz et al. (1978:48) tenim que "per via d'excepció s'obri així un canal extraordinàriament ample per a la penetració de les inversions estrangeres directes" en nombrosos sectors, entre dels quals s'hi trobaven la indústria de la construcció, l'ampliació i explotació hotelera. Óscar Calvo (2008) esmenta que la política de liberalització de les inversions estrangeres espanyola era una raresa en relació a d'altres plans d'estabilització (p.ex. Turquia, Argentina o França) i que en el cas espanyol aquella decisió responia més a l'impuls de les elits espanyoles que no a les pressions dels poders estrangers. L'altre instrument que impulsà el règim fou el crèdit hotelier (Brú, 1964; Cals, 1974; Esteve i Fuentes, 2000). Per altra banda, un any després de l'informe del BIRF, el Règim es convertia en empresari turístic amb la creació d'ENTURSA (Empresa Nacional de Turisme, Decret 3221/1963, de 28 de novembre) que formava part de l'INI (Institut Nacional d'Indústria) i s'especialitzà en establiments d'alta categoria. Entre els hotels d'ENTURSA es poden destacar: l'Hostal dels Reis Catòlics a Santiago de Compostela; Hostal de San Marcos a León; Hotel La Muralla a Ceuta; o la Hosteria de Santa María del Paular a Madrid; Hotel Sarrià a Barcelona; Hotel Iberia de Las Palmas; etc (Herrera, 1999; Bayón, 1999). ENTURSA es convertí en plataforma de conegudes personalitats del règim, com és el cas d'Adolfo Suárez (Bayón, 1999)<sup>499</sup>.

*a) La febre hotelera dels anys 1960 i principis dels 1970.*

Des de finals dels anys 1950 fins la crisi del capitalisme fordista que es començava a manifestar cap a finals dels 1960, però que es feu palès amb la crisi petroliera de 1973, les illes experimentaren una transformació radical de la mà del turisme industrial que concentrava les seves factories, els hotels, al litoral mallorquí i eivissenc. Mentrestant, Menorca seguia el que es va definir com la seva via particular de creixement (Farré-Escofet et al., 1977) que es traduí en un cert alentiment en quant a l'adopció de la industrialització turística. El que Sergi Marí (2004) ha definit com a "retard virtuos". Aquest període s'ha conegut com el del Primer Boom o Primer Desenvolupament (Rullan, 1998; Picornell i Picornell, 2002).

El 1959, les Balears amb el 9,25% de les places en allotjaments d'hostalatge de l'Estat, era la tercera província de l'Estat, just al darrera de Barcelona (10,72% de les places) i Madrid (15,94% de les places) (Esteve i Fuentes, 2000). Emperò el 1962 les Balears ja es situaren en primera posició en quant a capacitat d'allotjament d'hostalatge i a l'any en que es publicava el citat informe del Banc de Reconstrucció i Foment, les Balears –particularment Mallorca– eren la principal mina turística del règim. L'any de la crisi energètica que fracturà el model de creixement del capitalisme regulat (o règim d'acumulació fordista), la flota hotelera de les Balears representava el 30,89% de les places en allotjament d'hostalatge de tot l'Estat (Esteve i Fuentes, 2000) i aproximadament un 20,7% de tota la Mediterrània (Gaviria, 1975). La capacitat de les "fàbriques turístiques" de les Balears, en quant a places, triplicava la de la segona província turística de l'Estat que era Girona i era 4,54 vegades superior que la de Canàries (Esteve i Fuentes, 2000). Sembla prou clara l'aposta turística del règim per la turistització de les illes.

A les Balears, entre 1959 i 1973, el ritme de construcció d'establiments hotelers fou vertiginós. Es va passar de 573 hotels a 1484 i una capacitat de poc més de 15 mil places el 1959 a més de 200 mil places el 1973 (Barceló, 1969; Alenyar, 1990b; Barceló i Frontera, 2000). Aquest extraordinari desplegament de la flota hotelera no es realitzà de forma uniforme en tot el territori, sinó que presenta una localització molt concreta que respon a factors físics (p.ex. litoral), però sobretot socioinstitucionals i polítics. Aquests darrers han d'enquadrar-se en la situació política del moment, en plena dictadura, i amb l'aparició d'actors socials locals i internacionals que aprofitaren l'avinentsa dictatorial i les regles del joc del nou esperit del capitalisme que alimentà la configuració de la societat del consum de masses després dels llargs períodes de confrontacions bèl·liques a Europa. El capitalisme fordista espanyol sota el comandament dels militars, l'església i els tecnòcrates fonamentalistes varen permetre també la consolidació dels agents que havien participat amb el règim des dels seus inicis, com és el cas de la banca espanyola amb la figura destacada (i discreta) de Joan March (Muñoz, 1969; Sánchez-Recio i Tascón, 2003; Buades, 2004; Ferrer, 2008b).

<sup>499</sup> Durant el període de privatitzacions espanyoles dels governs de Felipe González, es va vendre ENTURSA (1986-1991). Entre d'altres cal destacar que la Cadena Sol, de Gabriel Escarrer, fou l'adjudicatària de l'Hotel Sarrià de Barcelona i l'Hotel Iberia de Las Palmas (Bayón, 1999).

A continuació es passarà a analitzar l'evolució de la capacitat d'allotjament turístic entre el 1964 i el 1973, atès que comptam amb fonts disponibles i de bona qualitat (Barceló, 1969; Álvarez-Sotomayor, 1976; Conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears, 2002). Entre el 1964 i el 1973, a les Balears el nombre de places d'allotjament turístic es multiplicaren per 3,3, tot passant d'unes 68 mil places al 1964 a unes 224,4 mil al 1973 (Taulas 136, 139, 142). Entre els elements a destacar, i que analitzarem a continuació, es troben la turistització de bona part del territori i de la societat i l'aparició (o consolidació) dels grans conglomerats empresarials turístics. En aquest cas val la pena apuntar que ens fixem, de manera particular, en el capital hotelier, però cal tenir present que paral·lelament se configuren tot un conjunt de relacions socials que donen protagonisme a d'altres agents, com per exemple els empresaris de la construcció. Un dels trets a destacar i que marquen el trànsit cap a la industrialització turística rau en la construcció de cada cop majors "fàbriques turístiques", és a dir els establiments d'allotjament turístic. Així, la dimensió mitjana dels establiments d'allotjament d'hostalatge passa d'una mitjana de 53 places/establiment al 1964, que correspondria més aviat a un model amb predomini d'allò que es va encunyar com a hoteleria tradicional, artesana o familiar; a una mitjana de 133 places/establiment al 1973, on ja es donarà un major predomini de l'hoteler industrial i/o financer que serà un dels protagonistes del turisme xàrter (Vila Fradera, 1961; Juan et al., 1970; Gaviria et al., 1974).

Tal com s'ha vist en els apartats anteriors i particularment en el treball de Joan Buades (2004) resulta prou imprecís definir a l'empresariat hotelier d'abans dels anys 1960 com un hotelier tradicional o familiar. Si bé és cert que hi havia empresaris que podrien ser catalogats com a tals, també és cert que ja hi havia estratègies empresarials clarament diferenciades que poc tenen a veure amb una visió un tant romàntica que pretén identificar a l'empresari hotelier com una mena de petit botiguer sotmès a la tirania del mercat i dels poders internacionals. Ans al contrari, es veu com ja als anys previs a la Guerra Civil els capitalistes de l'hoteleria illenca presenten unes estratègies empresarials i unes relacions mercantils ben definides i amb moltes connexions amb els agents dels mercats internacionals i espanyols, així com connexions i fins i tot participacions en altres activitats empresarials i circuits del capital internacional.

Segons l'estudi de l'hoteleria de Balears realitzat per la Secció Econòmica del Sindicat provincial d'Hoteleria i Activitats Turístiques de Balears –"Informe sobre la situació de la hoteleria"–, el creixement de la planta hotelera des de 1963 fins el 1970 era de prop del 20% (Juan et al., 1970). Emperò, les places que defineixen com a **extrahoteleres**, encara que desconeixent exactament la seva quantia, les situaven en torn a les 50 mil cap a l'any 1970. Una xifra gens menyspreable, tot tenint en compte que el nombre de places oficials es situaven en torn a les 150 mil (Juan et al., 1970). Aquell estudi plantejava que la capacitat hotelera havia crescut de manera desmesurada i des del Sindicat es reclamava la paralització de noves construccions hoteleres i extrahoteleres. En concret la Secció Econòmica del Sindicat (setembre 1967:8) proposava "paralitzar pels mitjans a l'abast del Govern, les noves inversions privades i públiques en Indústria Hotelera, especialment les de promoció exterior". La bogeria de la construcció turístico-immobiliària d'aquells anys, fins i tot, va ser objecte d'atenció per part de les autoritats franquistes que redactaren el Decret 3787/1970, de 19 de desembre, sobre requisits mínims d'infraestructura en els allotjaments turístics (BOE 18/01/1971). Cal destacar que es tracta d'un decret que emana del ministeri de turisme, a càrrec d'Alfredo Sánchez Bella, i no de l'administració amb competències sobre el territori. Rullan (1999: 410) ens diu que aquells "elements podrien haver estat resolts simplement amb una ordenada política urbanística". Al preàmbul del decret es podia llegir que "l'increment durant aquests darrers anys de la nostra planta hotelera i d'allotjaments turístics en general ha seguit un ritme que no sempre va compassar amb el desenvolupament necessari dels elements infraestructurals que li són bàsics, produint-se amb això en amples zones del país desequilibris i saturacions que poden arribar –de no posar-s'hi remei a temps– a deteriorar irremediablement el nostre patrimoni el nostre prestigi turístic".

Aquell decret serveix per posar de relleu el fet que molts dels allotjaments turístics i zones turístiques presentaven unes elevades deficiències. El decret obligava a comptar amb una sèrie d'elements mínims als establiments d'allotjament turístic, els edificis amb 10 o més apartaments i els conjunts de 10 o més "vil·les" o "bungalows" amb serveis comuns dins d'una urbanització que constitueixin una segona residència pels seus propietaris o arrendataris. Entre els requisits mínims estaven: aigua potable (200 litres/persona/dia) i en determinats casos disposar d'instal·lacions depuradores; tractament i evacuació d'aigües residuals mitjançant

estacions depuradores; connexió elèctrica de baixa interior amb capacitat no inferior a 100 kW, capacitat mínima d'un KW/plaça, accessos i zones exteriors d'ús comú amb il·luminació; accessos asfaltats i d'amplada mínima de 5 metres; cada establiment ha de comptar amb aparcaments (1 vehicle turisme/5 places); tractament i eliminació de residus sòlids urbans i diu que "en cap cas podrà realitzar-se l'eliminació final de fems mitjançant el seu abocament a la mar o a masses d'aigua continentals a paratges, àrea o zones d'utilització turística". En aquells moments, davant del risc de ser declarat zona d'infraestructura deficient, "es començaren a instal·lar les primeres estacions depuradores i emissaris submarins" (Aguiló i Verger 1982: 23). Aquell decret, a més, sembla que apuntava de manera particular a les Balears on al 1970 hi havia el 28,7% de les places d'allotjament turístic de l'Estat i era la província amb major capacitat (Esteve i Fuentes, 2000).

D'acord amb Rullan (1999:410) "l'amenaça de declaració de zona d'infraestructura deficient i la consegüent no autorització de més allotjaments turístics, pretenia obligar a la dotació d'aquells elements d'urbanització". Tanmateix, les estretes relacions entre la major part de l'empresariat i les autoritats del règim fan difícil pensar en la materialització d'aquella amenaça. I, en tot cas, hom podria pensar que en part, aquell decret es va promulgar per pressions dels capitals internacionals que eren els que controlaven el negoci turístic i veien danyada la seva imatge, i per tant el seu negoci degut als problemes infraestructurals de les zones turístiques espanyoles. Així, tenim per exemple el testimoni de l'inspector del Ministeri d'Informació i Turisme a Eivissa, Francisco Ariza qui exposava: "record el cas d'un hotel a la badia de Sant Antoni, que va rebre els turistes abans que haguessin instal·lat els vàters als banys i quan encara tampoc tenien vidres el passadís, cosa que va provocar un escàndol internacional. De fet, durant aquells anys [anys 1960 i primers 1970], vaig haver d'aixecar acta d'infracció a nombrosos hotels, perquè havien contractat i venut unes places que no estaven disponibles quan arribava el client. Les sancions que s'imposaren llavors a aquests hotels varen ser molt petites en relació amb la gravetat de la infracció comesa i els perjudicis que va representar per a cents de turistes [...] es va posar tan de moda que els turistes anglesos feien fotografies dels voltants de l'hotel, que encara eren plens de calç, arena, maons, per demostrar després davant la seua agència de viatges que aquell hotel no estava acabat. I, efectivament, no estava acabat" (Ramon Fajarnés 2001:109).

Emperò no era tan sols la qualitat de les edificacions d'allotjament turístic el que caldria destacar, sinó el que sovint no es tradueix a les pàgines dels estudis sobre el procés geohistòric de la globalització turística, de la qual les Balears en són un dels principals exponents mundials. Així caldria indagar en les dimensions socials i ecològiques del procés. Aquestes qüestions se reprenen en diferents apartats d'aquest capítol, com de manera més abundant en els capítols següents. Així i tot, pel que fa a la construcció desfermada d'establiments d'allotjament turístic cap a finals de la dècada dels 1960 val la pena destacar, per una banda els impactes socials, particularment sobre una mà d'obra disciplinada i "importada" des de la península; i també, els costos territorials i ecològics, especialment de recursos naturals. Així tenim que per exemple, en el cas d'Eivissa una pràctica habitual dels empresaris era que es robaven els materials de construcció entre ells. En aquest sentit, Ramon Fajarnés (2001:108) ens explica que "sortia un camió de ciment o maons o el que fos, que anava cap as Canar [sic] i, en el camió, sortia un altre constructor necessitat i mitjançant el consegüent [sic] suborn aquell camió desviava la seua ruta i seguia cap a la cala de Sant Vicent o un altre lloc qualsevol. Això passava per la necessitat de material i de mà d'obra. Llavors, l'allau de treballadors va ser enorme. Jo record que Càrites no feia més que atendre aquell doll d'immigrants".

- Les "fàbriques" turístiques a Mallorca.

El 1964, el 84,2% de les places (57,2 mil places) de les Balears es localitzaven a l'illa de Mallorca. Cal recordar que el 1960 s'havia fet el trasllat de l'aeroport des de l'aeròdrom de Son Bonet a les noves instal·lacions de Son Sant Joan, que permetria acollir grans quantitats de moviments de passatgers; i el 1962 ja s'havia arribat ja a la xifra del milió de passatgers. Els anys 1960 foren de frenètica construcció d'establiments hotelers, però també de forta expansió de la transformació del sòl de la mà de l'especulació urbanística (Barceló, 1966). Juan et al. (1970) identifiquen el 1964 com l'any en que es produeix un punt d'inflexió i se dispara la construcció hotelera, que com veurem estava lligada de manera important amb capitals estrangers, concretament el dels Tour Operadors.

Entre el 1964 i el 1973 **Palma** passarà de representar el 56,26% del total de places turístiques de Mallorca al 30,5%. No obstant això, la capacitat d'allotjament s'incrementà un 60,9%, tot passant de 32,2 mil places al 1964 a unes 51,8 mil places al 1973. En quant a la distribució d'aquestes places cal destacar el fet que el nucli de Palma i la vessant de ponent de la badia acollia al 1964 el 59,74% de les places (19,2 mil places), mentre que a la vessant de llevant –des del Coll d'en Rebassa fins a s'Arenal– hi havia el 40,26% restant (12,9 mil places). El 1973 la situació ja era bastant diferent i el 57,8% de les places (30,2 mil places) se localitzaven al vessant de llevant amb un clar predomini de la zona de la Platja de Palma (s'Arenal – Can Pastilla) amb unes 28,49 mil places; mentre que al centre i al ponent de la ciutat s'hi localitzava el 42,2% restant (21,8 mil places) (taules 136 i 137).

Als primers anys de la dècada dels 1960 se combinarà la construcció d'establiments hotelers de major categoria i amb una major presència al centre de la ciutat, al Passeig Marítim i a la zona de Cala Major, amb la construcció hotelera destinada al que s'ha anomenat turisme xàrter (Gaviria et al., 1974) que es localitzaria principalment a la zona de llevant (Platja de Palma). A continuació s'intentarà exposar algunes consideracions sobre alguns aspectes que considerem interessants per tal de comprendre la industrialització turística de Palma, però també ens donen informació sobre la configuració de grups socials que sorgiran arran del recolzament (directe o indirecte) rebut per part del Règim, però també es podrà veure alguna línia de continuïtat amb les elits anteriors al desenvolupisme franquista.

L'any 1959 **Gabriel Escarrer**, després de deixar l'Hotel Altair del Terreno, va constituir una societat junt amb Jaume Radó per tal de fer-se càrrec de la Residència Marbella ubicada a Cala Major. Aquell mateix any llogà l'Hotel El Paso de 210 habitacions i l'Hotel Marítim a Palma. Al cap de poc temps incorpora l'Hotel Cibeles i el Marbosque, també a Palma. Mentrestant, Escarrer seguia treballant per Wagon Lits, la qual cosa li obria les portes als Tour Operadors i turistes britànics i de forma particular a la possibilitat de finançament que li oferia aquella connexió. Tal com escriu n'Ester Uriol (2001:25) "els britànics compraven les vacances de l'any següent en acabar les de l'any en curs, és a dir, amb onze mesos d'antelació. Pagaven un 5% del preu total i durant els següents mesos anaven abonant la resta; s'estava inventant el pagament a terminis, però per avançat. Aquesta dinàmica permetia als turistes assegurar-se les properes vacances, als touoperadors planificar el seu negoci amb moltes garanties, i als hotelers mallorquins disposar d'uns diners a compte d'uns serveis futurs i invertir-ho en ampliar la seva activitat". En aquells primers moments, Escarrer es limitava a llogar establiments hotelers i a explotar-los. Aleshores va abandonar la feina a Wagon Lits i acte seguit, el 1962 Llorenç Fluxà li proposà entrar a la propietat, amb una participació del 50%, de la seva companyia de viatges, Viajes Iberia (Uriol, 2001).

El 1961 es poden destacar dues inauguracions que responen a la hoteleria de luxe i centrada a la capital. Ens referim, per una banda a l'obertura a principis de 1961 de l'Hotel Fénix, localitzat al Passeig Marítim. Una zona aquesta que s'anà colmatant al llarg de la dècada i fins i tot, el passeig s'amplià sense que hi hagués en principi cap projecció prèvia. És més, els poders aprofitaven l'absència de control democràtic per enderrocar una part important del Baluard de Sant Pere, els materials del qual servien per reblir l'ampliació del passeig (Llauger, 1992). En el cas de l'Hotel Fénix volem apuntar el fet que aquest era propietat de dues societats: La Unión y El Fénix Español i Hoteles de Mallorca SA. La primera estava presidida per Ernesto Anastasio Pascual i la segona pel conegut hotelier mallorquí i soci fundador del Rotary Club, Jaume Ensenyat Alemany (Vila Fradera, 1961). A més, pel que fa a la gran cadena hotelera catalana dels Gaspert, HUSA (Hoteles Unidos SA), Jorge Vila Fradera (1961:99) assenyala "la presència al front dels destins d'HUSA de figures molt rellevants de les finances espanyoles". Entre aquelles figures apuntava, entre d'altres, les d'Ernesto Anastasio i Emilio Botín. El primer vinculat als March i el segon al poderós Banc de Santander (Vila Fradera, 1961). En el cas d'Ernesto Anastasio Pascual val la pena subratllar que aquest fou un dels homes de confiança de Joan March (Ferrer, 2008b). Felip Gaspert, tal com s'ha exposat anteriorment, tenia interessos hotelers a Mallorca. Anastasio era l'home fort de March dins del Consell d'Administració de la Trasmediterrànea, que el 1931 substituï a José Juan Dominé en la presidència de la companyia (Gómez-Santos, 1991). La presència d'Anastasio no significa que es pugui provar que March participà directament en el negoci turístic-hoteler (encara que March no participava directament en quasi cap negoci), però com a mínim és un indicatiu de la participació d'un dels seus col·laboradors més estrets en el negoci hotelier. Joan March Ordines va morir el 1962 a causa d'un accident de cotxe el 25 de febrer a Madrid (Ferrer, 2008b).

Tornant a la urbanització turística del Passeig Marítim de Palma, tenim que a principis dels 1970, Gabriel Escarrer al capdavant d'Hoteles Mallorquines ja s'havia convertit en el major hotelier de les illes, i va adquirir importants hotels al Passeig Marítim com per exemple l'emblemàtic Hotel Victoria, el Bellver i el Palace Atenea (Uriol, 2001).

El juliol de 1961 els prínceps de Monaco, Rainiero i Grace, i els Onassis, entre molts d'altres, acudien a l'acte d'inauguració de l'Hotel Son Vida. Un hotel que es situava a les afores de Palma, lluny de la mar i al peu de la Serra de Tramuntana,. Es tractava d'un hotel de luxe, amb un centenar d'habitacions, piscines, camp de golf –el primer de l'etapa del turisme de masses de Mallorca– i comptava amb una ampla àrea residencial a parcel·lar amb vendes sota servitud, destinada a ser una urbanització elitista (Vila Fradera, 1961:146). Pel que fa a la propietat d'aquell complex hotelier-residencial no hi ha unes informacions gaire clares, i en tot cas es pot apuntar l'opacitat que l'acompanyà. Vila Fradera (1961:146) comenta com "aquesta iniciativa [Hotel Son Vida] se deu a la col·laboració promotora i de finançament entre diverses personalitats espanyoles –mallorquines concretament– i nord-americanes, que des del primer moment han comptat amb l'assessorament tècnic de destacades figures hoteleres, el nom dels quals no estam autoritzats a consignar aquí". Concretament, els nord-americans eren dos pilots que havien lluitat amb els *Flying Tigers* a la segona guerra xino-japonesa (1937-1945), Stephen Albert Kusak i Joseph Rosbert amb una inversió d'uns 1,25 milions de dòlars (Buades 2004:187). Els socis mallorquins eren Joan Mora Gornals –empresari lacti (Lactel, AGAMA) i propietari de terrenys rústics a les afores de Palma, com per exemple la finca de Son Cabrer– i Josep Lluís Ferrer Ramonell –de les bodegues de vi de Binissalem, José Luís Ferrer– (Fullana, 1993). Els dos mallorquins havien adquirit entre el 1956 i el 1957 la possessió de Son Vida (932 Ha), a la família aristòcrata dels Truyols i Dezcallar, per 9 milions de pessetes. Ferrer i Mora constituïren l'empresa Son Vida SA. Abans de l'obertura de l'hotel varen vendre algunes parcel·les de la finca: Gabriel Arrom Rosselló adquirí unes 14 Ha i Rainier de Mònaco uns 14000 m<sup>2</sup>. L'hotel de Son Vida va completar i alhora serví per impulsar la urbanització elitista del mateix nom, promoguda per Kusak. Kusak passà a controlar el 50% de les accions de Son Vida SA, tot essent l'accionista majoritari. La parcel·la (6,45 Ha) en la que es trobava el castell de Son Vida es va segregar el 1960 i es va inscriure a nom de Son Vida Hoteles SA, propietat també de Ferrer Ramonell, Móra Goranls i Kusak (Fernández-Legido, 8/02/2010).

Cap a finals de 1961, la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació va celebrar el seu 75è aniversari a l'Hotel Son Vida. En aquells moments la Cambra estava presidida per Pedro Salas Garau de la família dels poderosos Salas i a la vicepresidència estava Gabriel Alzamora López. El primer havia estat el president de la Diputació Provincial entre 1948 i 1954; i el segon, de la poderosa família dels Alzamora, era el president del Foment de Turisme de Mallorca. En aquell acte, Fèlix Escalas fou anomenat President Honorari de la institució. A l'acte, el prohom va manifestar que "afortunadament, podem donar gràcies a aquesta pau única, de la que gaudeix tot el món, gràcies al Cabdill [...] I ara tenim la nova invasió, que són les gents de la ONU, les gents de tot el Món, que també influiran poderosament, estan influint ja, en les costums, no sempre en benefici de les costums, però que han transformat l'esperit d'aquest país, que així com en els temps primitius rebia als forasters a pedrades, i per això es feren famosos els foners balears, que tant lluïment han tengut a la història, ara els reben amb els braços oberts i així com aquells anaves despullats, els que van despullats ara són els que vénen" (BCOCIN 1961:242).

A la zona de la platja de Palma s'anaren produint també tota una sèrie de canvis a una velocitat vertiginosa. L'obertura de nous establiments hotelers i l'ampliació dels vells se succeïren al llarg de tota la dècada dels 1960 i principis dels 1970 (Canals, 2006). Aquella zona es veia afectada per forts processos especulatiu i diferents normatives urbanístiques ja que pertany a dos termes municipals diferents: Palma i Lluçmajor (Sbert, 2000; Seguí-Aznar, 2001). En el cas de Lluçmajor, el PGOU de 1965 permetia aixecar a s'Arenal fins a 10 altures (30 metres). El PGOU de Lluçmajor es va revisar el 1968 i en el casc urbà es mantingueren els 30 metres d'alçada, però s'introduí un control de la intensitat de l'edificació que teòricament havia d'evitar elevades densitats –a la zona Intensiva A es regulava una densitat màxima de 150 Habitants/Ha i coeficient d'edificabilitat neta de 6 m<sup>3</sup>/m<sup>2</sup>– (Sbert, 2000; Cabellos, 2009). A Lluçmajor es comptabilitzaven unes 1752 places a l'any 1964 (3,06% del total de Mallorca), la major part a s'Arenal, i al 1973 ja sumaven unes 10,6 mil places (6,26% del total de Mallorca). S'Arenal llucmajorer s'havia convertit en la tercera zona turística amb major nombre de places turístiques, mentre que la primera era la part palmesana de la Platja de Palma (Taula 137).

Com s'ha esmentat anteriorment, a la Platja de Palma inicià la seva activitat **Joan Riu** que de la mà dels Tour Operadors alemanys se convertiria en un dels principals hotelers de l'illa. En el moment de la crisi dels 1970 tenia diversos hotels a la Platja de Palma, i a d'altres indrets de l'illa, especialment a la zona de Llevant (Manacor i Cala Millor) on comptava amb les anomenades ciutats de vacances; Calvià (Illetes); i havia obert l'hotel més gran de Formentera, el Riu Club la Mola. Riu, que treballava amb els grans operadors alemanys, comptaria amb establiments hotelers que rompien la mesura habitual, uns gegants que en alguns casos superaven les 500 places (p.ex. Riu Club Tropicana a Cala Murada, Manacor). Gabriel Escarrer que feia poc que s'havia aliat amb els Fluxà a Viajes Iberia, va llogar l'Hotel Cid<sup>500</sup> i l'Hotel Riviera a la Platja de Palma, els dos de grans dimensions i adreçats al turisme xàrter. En aquells moments, Llorenç Fluxà Figuerola havia entrat a formar part de la societat "Hoteles de Mallorca" i l'empresari Jeroni Albertí, que havia retornat de Veneçuela després del fallit intent de fer les amèriques entre el 1954 i el 1963, s'afegí a la companyia. No de bades, Albertí estava casat amb Joana Jaume, germana de Ana M. Jaume, la dona Gabriel Escarrer (Uriol, 2001).

El 1962 es pot assenyalar com el de la primera incursió dels **germans Barceló**, Gabriel i Sebastià, en el món de l'hoteleria, en concret a la zona de la Platja de Palma (Serrano, 2006; Buades, 2009a). Els Barceló, que com s'ha dit anteriorment havien començat amb una empresa de transport, havien iniciat la seva diversificació amb l'obertura de la delegació a Mallorca de



Figura 67. Hotel Pueblo Palma de Mallorca  
a) plànol; b) foto 1966 (Font: Serrano 2006: 95-96-97).

l'agència de viatges Ultramar Express. A la mort del patriarca de la família, Simó Barceló Obrador (1958), els seus fills mascles es feren càrrec dels negocis familiars. Gabriel s'ocupà de l'agència de viatges i Sebastià de l'empresa de transports. Els Barceló mantenien una relació molt estreta amb els operadors britànics que es desplaçaven a Mallorca per tal d'adquirir paquets turístics. En aquells moments, inicien l'activitat constructora amb la constitució de l'empresa Construcciones Arte de la que es feu càrrec Sebastià Barceló. Ultramar Express va passar a ser controlada totalment per Guillermo Cryns, tot aprofitant la situació creada després de la mort del president de la companyia, Juan Claudio Güell y Churruca el 1958 (La Vanguardia Española, 25/04/1958; Buades, 2009a). Les condicions de la franquícia d'Ultramar a Mallorca canviaren, i els nous propietaris decidiren integrar l'agència de Palma com a oficina del grup i oferien a Gabriel Barceló el càrrec de director. Els Barceló varen rompre el contracte i, el 1960, constituïren la seva pròpia agència, Viajes Barceló (Serrano, 2006). Els Barceló ja tenien l'agència de viatges, la companyia de transport i l'empresa constructora. És llavors quan vistes les expectatives de negoci, s'implicaren en la construcció de l'Hotel Latino a s'Arenal (1962). A l'hotel, de 60 habitacions, els

Barceló hi tenien una participació bastant petita i al cap de tres anys abandonaren aquell negoci. La sortida d'aquella experiència no significava l'abandonament del negoci hotelier, ans al contrari. Els Barceló, a través de la seva agència, tenien una ampla xarxa de contactes amb els Tour Operadors, especialment els britànics, i de manera destacada amb Sir Henry Lunn Ltd (Buades, 2009a), que era d'acord amb Bray i Raitz (2001:110) "la tercera major organització de vacances a Gran Bretanya –darrera Thomas Cook i American Express".

L'any en que es commemorava el 25è aniversari del final de la Guerra Civil, per la qual cosa s'impulsà la campanya turístico-propagandística "España 25 años de paz", Gabriel Barceló "no trobava 300 habitacions per signar un sucós contracte amb un operador exterior. La resposta de Sebastià fou immediata: ells construirien els hotels" (Serrano 2006:90). Aquell

<sup>500</sup> L'Hotel Cid fou aixecat al 1962 per Manuel Rigo Vallbona. Rigo havia comprat les salines de la finca de ses Fontanelles al 1950. En un principi adquirí les salines per tal de tenir accés a la matèria primera per a la seva fàbrica de carbonat de magnesi que tenia al carrer Bonaire de Palma (Sbert, 2000).

mateix any (1964) un grup d'empresaris mallorquins, entre els que es trobava Gabriel Barceló, junt amb el Governador Civil –Plácido Álvarez Buylla– visitaren al Dictador (Serrano, 1996; Mas, 2003; Buades, 2009a). Segons Buades (2009:33) la iniciativa "Ambaixada de Mallorca per Espanya"<sup>501</sup> organitzada per Barceló, patrocinada per Perlas Majòrica i el Sindicat d'Hoteleria de Balears, representa "una constant del que serà la seva trajectòria [Grup Barceló], el posicionament de Barceló anirà acompanyat d'un intel·ligent desplegament propagandístic davant les forces vives de l'Estat". Al cap de poc temps els Barceló decidiren construir un hotel de grans dimensions pel qual les ofertes de solar varen arribar ràpidament. Els Barceló exposen com la qüestió del solar no era problema (Grimalt et al.; 1995; Serrano, 2006; Buades, 2009a) i és de suposar, que tampoc ho eren les qüestions urbanístiques. El principal problema era el del finançament i això es solucionà gràcies als avançaments que els hi feren els operadors britànics i la incorporació del propietari del solar, Francisco Camps, amb un 37% de la nova societat Poblados de Vacaciones SA (Serrano, 2006). Buades (2009:35) ens diu que "els Barceló actuaren de catalitzadors de la demanda de més provisió de places dels Tour Operadors amb els que comercialitzava a través de la seva agència de viatges i el diners que arriscaven era, en realitat, d'aquests i del propietari del terreny".

L'Hotel Pueblo Palma es va construir en dos anys i fou inaugurat al 1966 per Manuel Fraga qui fou nomenat "batle" de l'hotel (Pla, 1993). Es tractava d'un establiment que rompia motlles, era l'hotel més gran de tot l'Estat. Aquest se localitzava en un solar d'unes 2 Ha just a la segona línia de costa i amb una capacitat de 276 habitacions que al cap d'un any s'ampliaria a 500 habitacions (700 places). Cal tenir present que en aquells moments, la capacitat mitjana dels hotels de l'illa era d'unes 55 places, és a dir unes 12 vegades menys que la del "transatlàntic" hotelier dels Barceló. L'hotel era d'una estrella i estava concebut en base a un grup d'edificis de dues plantes i una plaça major. En aquest recinte els Barceló controlaven tota la cadena de "producció" turística, des de restaurants, tendes, discoteques, etc. Els Barceló esdevenien en un clar exemple d'integració horitzontal dins del món empresarial turístic espanyol (Serrano, 2006). Aquest model, resort hotelier, se replicaria al cap de poc temps a les altres illes: el 1968, l'Hotel Pueblo Ibiza (350 habitacions) al Port des Torrent (Sant Josep); el 1972, l'Hotel Pueblo Menorca (600 habitacions) a Punta Prima (Sant Lluís). Abans del Pueblo Menorca, els Barceló ja havien construït l'Hotel Hamilton (1969) a es Castell, just l'any en que s'obria l'aeroport de Menorca al trànsit internacional (Grimalt et al., 1995). El 1972 inauguraren l'Hotel Pueblo Benidorm amb 600 habitacions (1250 places) i es convertien en el primer grup turístic de les illes que saltava a la península. Al Pueblo de Benidorm se li sumava la compra de dos hotels a Torremolinos (Serrano, 2006). Les inauguracions dels Pueblo estaven perfectament cuidades i a elles hi assistien les principals autoritats franquistes: Fraga a Eivissa; Pedro Zaragoza a Benidorm<sup>502</sup> i Pío Cabanillas Gallas<sup>503</sup> a Menorca (Pla, 1993). Tal com comenta el propi Gabriel Barceló: "el 1958 obrirem la primera oficina de l'agència de viatges a Eivissa, després a Menorca. La implantació començava sempre amb l'agència de viatges, el que ens permetia dur clients als hotels" (Riera 6/07/2009:8).



Figura 68. Magaluf, 1965 (Font: Planas 2005:114).

El 1964 el segon terme municipal de Mallorca amb major nombre de places d'allotjament en establiments d'hostalatge de Mallorca era **Calvià** amb unes 6850 places, tot

<sup>501</sup> D'acord amb Joan Mas (2003:205), en aquella ambaixada hi participaren: "el delegat dels Sindicats, un tinent de batle de l'Ajuntament de Palma, el secretari del Sindicat d'Hoteleria, el director de Viatges Barceló [Gabriel Barceló], un directiu de Perles Manacor, un industrial d'Inca, el secretari particular del batle de Palma, el governador civil i cap provincial del Moviment, l'arquitecte Joan Aguilar Sancho, l'aparellador Santiago Carré, l'advocat Antoni Puerto i una partida de periodistes".

<sup>502</sup> Pedro Zaragoza Orts (1922-2008) fou el batle de Benidorm i President de la Diputació Provincial d'Alacant (1966-1970), director general de Empresas y Actividades Turísticas de Alicante (1969-1973), governador civil de Guadalajara (1974-1976), etc (Vila Fradera, 1997). Íntim amic de la família del Dictador, és reconegut com l'artífex de la transformació turística de Benidorm (EFE, 1/04/2008).

<sup>503</sup> Pío Cabanillas (1923-1991) fou secretari en el Ministeri d'Informació i Turisme i el 1974 fou anomenat ministre d'Informació i Turisme.



representant l'11,9% de les places de Mallorca. El 1973 a Calvià ja se concentraven el 21,1% de les places d'allotjament turístic de l'illa, amb un total de 35,8 mil places. Es passa d'uns establiments amb una capacitat mitjana d'unes 61 places al 1964 a una capacitat mitjana de 184 places/establiment. És a dir, la planta hotelera no tan sols augmenta sinó que a més augmenten els grans hotels destinats a la "producció" turística industrial que requeria el turisme xàrter. Al 1964, la major part d'aquestes es trobaven a la zona de Cala Fornells i Peguera (36,24% de les places). Emperò, a la zona de Magaluf era on es trobaven els hotels de majors dimensions, 6 hotels que sumaven unes 600 places (figura 66). La construcció hotelera a Magaluf resultà ser paradigmàtica del que es va definir com a Balearització: destrucció litoral per la massiva construcció d'establiments hotelers, particularment en altura. Aquella zona correspon a la finca de sa Porrassa que havia adquirit la Banca March durant la Guerra Civil (Bisson 1977:133). El 1973 la principal zona turística de Calvià era Palma Nova amb unes 11 mil places i uns 37 establiments<sup>504</sup>, seguida de Peguera (8,4 mil places), Magaluf (6,2 mil places) i Santa Ponça (5,8 mil places) (taula 137). La família Blanes havia iniciat la urbanització del litoral de la finca de s'Hostalet, on aixecà l'Hotel Punta Negra que segons Eduard Blanes era "el darrer hotel d'artesanía de Mallorca" (Capellà 1975:159).

Santiago Miró (1978) explica com el terme de Calvià era una mena de feu del banquer i empresari immobiliari Miquel Nigorra. Nigorra, tal com s'ha exposat anteriorment, fou nomenat vicepresident del Banc de Crèdit Balear al 1966 i president de la mateixa entitat al 1970. El seu pare, Joan Nigorra Reinés havia entrat al Consell d'Administració del banc al 1953 i en aquell moment fou designat Conseller Delegat d'IMISA (Inmuebles y Materias Industriales SA), la immobiliària del banc que s'encarregà d'urbanitzar Santa Ponça. Unes terres que havien estat adquirides a la família aristòcrata dels Truyols (Payeras, 1973). Segons Miró (1978:69) "la corrupció municipal assoleix topes increïbles a Calvià, on hi viuen o tenen possessions, entre d'altres, els Barreiros, Carmen Polo de Franco, el príncep Tchokotua, amic íntim del Rei [Juan Carlos Borbón], el baró Izwor, i el gran negociant jueu, Nanor Goldstein, Álvarez Buylla, ex-governador de Balears i conseller del BCB [Banc de Crèdit Balear], alguns ex-ministres i personalitats de les finances".

**Escarrer i Fluxà** varen entrar a Calvià al 1962 amb el lloguer de l'hotel Canaima a Palma Nova. En aquest establiment s'hi col·locà a la direcció a un dels homes de confiança



Figura 69. Cas Català i Illetes a mitjans dels anys 1960. [Fletxa – Hotel de Mar] (Font: Barceló 1966b:13).

d'Escarrer, Joan Vives que havia treballat anteriorment per Viajes Meliá i per Viajes Iberia (Uriol, 2001). Aquell mateix any, **Guillermo Cryns** d'Ultramar Express es feia amb l'Hotel Bonanza a Illetes (Rivera, 14/02/2003). Cryns establí una aliança amb el grup TUI (Touristik Union International). Aquest gran Tour operador alemany sorgí de la fusió (1968) entre els operadors Touropa, Scharnow-Reisen, Hummel Reisen i Dr.Tigges. El 1969 Cryns va fundar la cadena hotelera Iberohotel (Rivera, 14/02/2003). El 1975 la cadena de Cryns era la segona amb major nombre de places a les Balears amb un total de 5996 (Sastre, 1995). El

1964 s'inaugurava a Illetes (Calvià) l'hotel 1000 de les Balears, l'Hotel de Mar. Un hotel de luxe a escassos metres de la mar i construït per l'arquitecte Josep A. Coderch de Sentmenat (Buades, 2004; Seguí-Aznar, 2001). Aquest era propietat d'Hoteles Federados SA, de la família Buadas, propietària de l'Hotel Formentor. A l'acte inaugural hi assistiren personalitats de diferents racons d'Europa, representants dels interessos financers, turístics, etc. Entre d'altres destaquen: el baró de Rotschild, el marquès de Londonerry, els presidents de Sabena i Pan Am, els ducs d'Alba, el torero El Cordobés, etc. A més hi acudiren, ni més ni menys, que tres ministres franquistes: Manuel Fraga (Informació i Turisme), Fernando M. Castiella (Afers Estrangers) i Laureano López Rodo (Indústria) (Buades, 2004).

<sup>504</sup> El promotor de Palma Nova fou l'empresari solleric Llorenç Roses Bermejo. Roses fou afusellat el 1936 pels colpistes i els seus béns foren confiscats (Quetglas, 2008). Posteriorment, segons l'historiador Antoni Quetglas, els béns de Llorenç Roses Bermejo foren retornats als seus descendents i foren els Roses Rovira els que varen dur a terme la urbanització de Palma Nova (entrevista amb Antoni Quetglas, 26 d'agost 2010).

El 1965 Fluxà i Escarrer es separaren i procediren a repartir-se els hotels. Escarrer es va quedar sis en règim de lloguer i dos dels que era copropietari. Posteriorment, Gabriel Escarrer i Jeroni Albertí fundaren a l'agost de 1965 la cadena Hoteles Mallorquines, un any més tard ja comptaven amb 13 establiments. En aquells moments, varen entrar a la propietat d'Hoteles Federados SA i Escarrer es va fer amb la gestió de l'Hotel de Mar (Uriol, 2001). El 1971 Albertí es va separar d'Escarrer. Aquest es va quedar amb el 100% d'Hoteles Mallorquines i Albertí, que havia participat en la creació de l'Associació d'Industrials de Mallorca (ASIMA), va passar a ocupar la seva presidència en deixar la companyia hotelera (Dolç, 1989). Durant els primers anys 1970, Hoteles Mallorquines afegí un nombre important d'hotels a la seva cartera, la major part a Magaluf (p.ex. Hotel Antillas, Hotel Barbados, Hotel Trinidad, Hotel Jamaica, etc). Com ens diu Ester Uriol (2001:40-41) "en aquella dinàmica per construir i comprar més hotels, Escarrer es va convertir amb el temps en el senyor de Magaluf, on també havia integrat l'hotel Cala Blanca i algun altre de nova adquisició. Fins a tal punt arribà a ser dominant la seva posició en aquesta zona turística, que a mitjans dels setanta es va manejar la pretensiosa idea de construir un gran arc a l'entrada on la companyia hotelera donàs la benvinguda al visitant perquè 18 dels hotels que hi havia pertanyien a la societat de Gabriel Escarrer".

A la zona de Palma Nova (Calvià) cal destacar la presència d'un dels homes forts de l'Opus Dei, **José M. Ruíz Mateos**. El 1960 Ruíz Mateos va fundar RUMASA amb un capital d'unes 300 mil pessetes i al 1969 el capital social ja era d'uns 2 miliards de pessetes i comptava amb 59 societats: 8 bancs, 13 empreses agroalimentàries, 21 empreses de construcció i immobiliàries, 1 hotelera, entre d'altres (Ynfante, 1970; Cuadernos del Ruedo Ibérico, 1972). L'hotelera del grup, Hoteles Agrupados SA, arribà a ser una de les cadenes més importants de l'Estat i al 1975 comptava a les illes amb unes 5997 places: 49,2% a Mallorca, 41,4% a Menorca i el 9,4% restant a Eivissa (Sastre, 1995). Ruíz Mateos era aleshores un dels principals hotelers que colonitzaven el litoral balear i un clar exemple dels empresaris del règim que havien prosperat tot aprofitant un clima empresarial que ells alimentaven al seu favor, però també a favor dels capitosts franquistes, la major part dins del lobby integrista de l'Opus (Cuadernos del Ruedo Ibérico, 1972)<sup>505</sup>.

Calvià limita a l'oest amb el terme d'Andratx on al 1964 hi havia unes 965 places hoteleres. A Andratx es pot destacar la zona des Camp de Mar on al 1964 hi havia 4 hotels (Aquamarín, Brismar, Maristel, Villa Real) que totalitzaven unes 420 places. Al 1973 ja hi havia unes 1431 places a Andratx, un 45,5% de les quals estaven localitzades a es Camp de Mar on destaca la construcció de l'Hotel Lido. A Sant Elm s'hi afegien dos nous hotels (Eolo i Dragonera), amb la qual cosa es comptabilitzen uns 6 hotels amb unes 272 places. Al Port d'Andratx hi havia uns 5 hotels amb unes 508 places, entre dels quals destaca la ciutat de vacances, Mini Follies a Cala Llamp (Alcover, 1970a).

La zona de **Llevant** de Mallorca, des de Capdepera fins a Ses Salines, al 1964 era la tercera zona de major pes al llarg d'aquest període amb unes 9,4 mil places (16,5% de les places de Mallorca): Capdepera amb 1,9 mil places (72,74% a Cala Rajada); Son Servera amb 1,49 mil places (65,3% a Cala Millor); Sant Llorenç amb 1,4 mil places (72,5% a Cala Millor); Manacor amb 1,8 mil places (75,09% a Porto Cristo); Felanitx amb 787 places (79,8% a Porto Colom); Santanyí amb 1,7 mil places (43,78% a Porto Petro; 26,45% a Cala d'Or; 22,05% a Cala Figuera) (Taula 136). Al 1973 es comptabilitzaven allà mateix unes 41,7 mil places, la qual cosa representava el 24,5% de les de Mallorca. El terme municipal de Capdepera es situava en el tercer lloc en quant a nombre de places de tota l'illa, al darrera de Calvià, amb unes 12,2 mil places (70,9% a Cala Rajada); Son Servera amb 5,9 mil places (49,07% a Cala Millor i 43,4% a Cala Bona); Sant Llorenç amb 6,3 mil places (85,3% a Cala Millor); Manacor amb 9,09 mil places (46,3% a Cales de Mallorca i 22,2% a Porto Cristo); Felanitx amb 2,3 mil places (75% a Porto Colom); Santanyí amb 5,9 mil places (61,3% a Cala d'Or i 17,43% a Cala Figuera); i la Colònia de Sant Jordi (ses Salines) amb 2,2 mil places (taula 137).

En aquesta zona hi destaquen alguns hotelers com és el cas dels Flaquer, propietaris d'un dels majors hotels de Cala Rajada, l'Hotel Bella Playa que s'aixecà als principis dels anys 1960. Miró (1978:126) comenta com, en aquells moments, "els cacics del poble –els Balaguer,

<sup>505</sup> Segons l'Enciclopèdia del Turismo de Mallorca, el prohòmic turístic Rafael Alcover va ser conseller delegat del Banco Atlántico ([www.mallorcadiario.com/index.php?option=com\\_glossary&Itemid=72&catid=96&func=display&search=alcover&submit=BUSCAR](http://www.mallorcadiario.com/index.php?option=com_glossary&Itemid=72&catid=96&func=display&search=alcover&submit=BUSCAR), 10/07/2009). Aquest banc formava part del conglomerat de RUMASA.

els Flaquer i els Moyà– comprenen la importància que tendran per ells les bones relacions amb el Consistori, per tal d'influir sobre el mateix". Els Flaquer que posseïen l'Hotel Bella Playa i els Moyà l'Hotel Son Moll estaven enfrontades. Jeroni Flaquer, que havia estat el cap local del Movimiento (Miró 1978:130), ocupà la batlia de Capdepera entre el 1966 i el 1969 i al 1975, el seu fill Bartomeu Flaquer també la va ocupar. Miró (1978) exposa com aquell enfrontament es va encendre més per motiu de la compra d'un pou salinitzat a Can Pastilla el 1973. Quan Bartomeu Flaquer entrà a la batlia va destapar nombroses irregularitats en les que estava implicat el regidor de l'ajuntament Sebastià Pascual, propietari del pou. Aquell havia venut una parcel·la de 0,4 Ha a la zona de Can Pastilla a Wolfgang i Jorg Michael Hinz. L'operació fou denunciada com a presumpta trama de contraban de divises (Miró, 1978). El Governador Civil de Balears Carlos de Meer (1974-1976)<sup>506</sup> nomenà Flaquer batle, encara que aquest tenia una citació judicial per un cas d'estafa. Flaquer es va veure obligat a dimitir al 1978 després de nombroses denúncies en contra seu per un presumpte delictes de coacció derivat de la querrela criminal que interposaren alguns funcionaris (Miró, 1978; J.A.R., 10/01/1978).

A la zona de Cala Morella (Manacor), Jaume de Juan Soler, que havia treballat primer de "botones" a l'Hotel Jaume I de Palma i llavors per Ultramar Express, obria l'Hotel Playa Morella (de Juan, 2003). En el relat del llibre que escriu Jaume de Juan s'exposa l'aparent facilitat que hi havia en aquells moments a l'hora d'aixecar els grans bucs hotelers. Així, Jaime de Juan (2003:8) escriu que "quan a principis de 1963 arribà a la platja semideserta de s'Illot, es va enfilà a una figuera i va dir per sí mateix: aquí estarà el menjador del meu hotel". A la solapa del mateix llibre ens diu que "des de molt curta edat sabia que comprar per cinc i vendre per set era bò" (de Juan, 2003). Un dels altres pioners de s'Illot fou el futbolista Pere Caldentey Bauzà, que arribà a jugar a primera divisió amb el Barça entre el 1952 i el 1955, i fundà a principis dels 1960 quan es retirà del futbol professional l'hotel Peymar (Manresa, 26/10/2010).

Un element a destacar que tindrà una forta petjada en aquesta zona, és el del resort turístic, conegut com a "ciutat de vacances". Cales de Mallorca fou el primer CZIT (Centre i Zona d'Interès Turístic) de les Balears, declarat al 1966, just tres anys després de l'aprovació de la Llei 197/1963, de 28 de desembre, de Centres i Zones d'Interès Turístic Nacional. Allà s'hi localitzà l'enorme complex de Tropicana. Segons Alcover (1970a) el nombre de ciutats de vacances existents a les Balears al 1970 sumaven un total de 6550 places. A la zona del Llevant de Mallorca s'hi trobaven el Playa Tropicana a Los Domingos (Cales de Mallorca, Manacor) amb unes 800 places i de capital belga-espanyol, vinculat a la companyia aèria Sabena<sup>507</sup>; Playa Romàntica amb 600 places localitzat a Son Mas (Manacor) i de capital belga-espanyol; Club Font de la Cala a la Font de la Cala (Capdepera) amb unes 200 places i de capital espanyol; el Continental de 800 places a Cala Mesquida (Capdepera) i de capital britànic<sup>508</sup>. Entre les anomenades ciutats de vacances, podem destacar la que es localitzava a Porto Petro amb unes 700 places i que pertanyia al gegant francès, Club Mediterranée<sup>509</sup>. La zona de Llevant podria ser qualificada com una zona eminentment destinada a la "producció" turística xàrter en la que predominaven els capitals estrangers o mixtes.

Cap el 1964 les badies de Pollença i Alcúdia presentaven una elevada disparitat, pel que fa a la "producció" industrial turística. El 1964 a Alcúdia s'hi trobaven uns 23 establiments que sumaven unes 903 places, la major part de les quals se trobaven al Port d'Alcúdia. Entre els hotels a destacar hi havia l'Hotel Golf Alcudia al Port, l'Hotel President a Alcanada o el Mal Pas a la zona del mateix nom. En el cas de Muro, al 1964 el seu litoral encara no s'havia incorporat a la "producció" turística, mentre que a Can Picafort (Santa Margalida) ja hi havia unes 377 places distribuïdes en 7 establiments, entre dels quals es pot destacar l'Hotel Miramar. Per altra banda, a Pollença hi havia al 1964 unes 1938 places i 39 establiments. Pollença comptava amb establiments emblemàtics aleshores, com és el cas del Formentor o l'Illa d'Or, i ja abans del Pla d'Estabilització era un dels principals centres turístics de Mallorca. Els establiments d'allotjament

<sup>506</sup> Carlos de Meer intentà fer un cop d'estat el 1986, es reuní amb Muamar El Gadafi per veure si aquest li finançava el cop (Yárnoz, 9/04/1987).

<sup>507</sup> Informació procedent d'Euan J. Murray (10/07/2009) qui hi treballà a finals dels anys 1960.

<sup>508</sup> A Mallorca s'han d'afegir: El Pueblo de 800 places, Bonaire de 300 places, Club Don Juan de 200 places, Club Sosiego de 350 places a s'Arenal (Palma) i de capital espanyol; Club Eldorado a Cap Regana (Llucmajor) amb 700 places i de capital belga-espanyol; Bahía Club de 300 places al Port de Pollença i de capital francès; Mini Follies a Cala Llamp (Andratx) amb 400 places i de capital francès. A l'illa d'Eivissa hi havia el Club Punta Arabí a Es Canar (Santa Eulària) amb unes 400 places i de capital belga-espanyol (Acover, 1970a).

<sup>509</sup> Aquest establiment no era propietat de la multinacional francesa sinó que aquesta signà un contracte d'arrendament amb els seus propietaris. El contracte es signà el 1968 i es va interrompre el 2001 (Hosteltur, 24/09/2001).

turístic se localitzaven fonamentalment al port, però també s'incorporà en la industrialització turística la Cala de Sant Vicenç, particularment amb la construcció de l'Hotel Simar. Entre el 1964 i el 1973, les places turístiques de Pollença s'incrementaren un 31,8%, tot assolint les 2,5 mil places. Mentre que a Alcúdia, Muro i Santa Margalida s'experimentà una vertiginosa mutació del litoral de la mà de la construcció de nombrosos establiments, de grans dimensions i localitzats quasi a la vorera de mar, tot alterant dràsticament el cordó litoral que separava s'Albufera de la mar. El cas més increïble és el de Muro on es passa d'un establiment amb 15 places al nucli del poble al 1964, a unes 2,4 mil places repartides entre 7 establiments al 1973, entre dels quals destaquen Los Príncipes, Las Gaviotas o el Playa Esperanza. A Can Picafort (Santa Margalida), les places d'allotjament turístic del 1973 eren 21,5 vegades superiors a les de 1964. El 1973 Can Picafort i Alcúdia comptaven amb una capacitat d'allotjament turístic pràcticament idèntica, en torn a unes 8 mil places. A Alcúdia destacaven els hotels Alcudia, Bocaccio, Bahía de Alcudia, Piscis, entre d'altres; i a Can Picafort, els Gran Playa, Gran Bahía, Gran Vista, Concord, etc (Vidal, 1995).

Al llarg de la Serra de Tramuntana, **Sóller** sobresurt com a principal centre d'industrialització turística. Aquest poble i particularment el seu port, fou com s'ha dit anteriorment una de les primeres zones turístiques de Mallorca que com el cas de Pollença havia experimentat els seus inicis abans de la fractura de la Guerra Civil. El 1964 hi havia a Sóller unes 2043 places i uns 39 establiments d'allotjament turístic. El 79,5% de les places se trobaven al Port de Sóller. En aquells moments, el municipi de la Serra de Tramuntana era el tercer de Mallorca en quant a nombre de places d'allotjament turístic, just al darrera de Calvià que triplicava les places solleriques. Emperò, el 1973 a Sóller s'hi comptabilitzaven aproximadament unes 3237 places d'allotjament turístic, amb la qual cosa tenim que Sóller, com en el cas de Pollença, esdevé un dels municipis turístics on la capacitat d'allotjament turístic creix en menor intensitat. Així tenim que a Pollença les places entre el 1964 i el 1973 s'incrementaren en un 31,89% i a Sóller en un 58,4%. Una xifra que contrasta amb l'increment del 16286,6% de Muro. Per altra banda, Sóller va passar de ser el tercer municipi turístic de l'illa al 1964 a ser l'onzè en quant a nombre de places d'allotjament turístic. Entre d'altres motius, es pot assenyalar que el Port de Sóller, sense grans arenals, presentava certes limitacions a l'hora d'acollir el turisme xàrter massiu i orientat al sol i platja.

A Sóller es segueix donant el transvasament de capitals procedents de la indústria i el comerç cap el sector hoteler. Entre els hotels inaugurats en aquells moments que val la pena destacar hi ha el Porto Sóller, erigit a partir de capitals procedents de la indústria tèxtil (Can Pizà) i del comerç per part de la família Magraner. Josep Magraner Vicens havia nascut a Belfort (França) i es dedicà al comerç de fruita a Belfort i Carcaixent (València). Tal com ens diu Andreu Arbona (1996:31)<sup>510</sup> *"el comienzo del Movimiento Salvador en julio de 1936 le encontró en Sóller. Pronto se le presentó la ocasión de poner todas sus actividades al servicio de su acendrado patriotismo. Las autoridades militares de Mallorca solicitaban con urgencia e insistencia la cooperación de todos los ciudadanos útiles no incluidos en filas para actuar como auxiliares del Ejército en las Milicias Ciudadanas (primera y segunda línea) o en las Milicias Urbanas. Por el entonces Comandante Militar de Sóller, señor Despujol, le fue encomendada a Magraner la organización de estas últimas en nuestra ciudad"*. Magraner deixà les milícies urbanes i s'incorporà a les milícies ciutadanes, essent un dels sollerics que participà al front de Llevant per aturar el desembarcament de les tropes republicanes. Un cop finalitzada la guerra, Magraner tornà a Carcaixent per ocupar-se dels seus negocis on defallí al 1941 (Arbona, 1996; Quetglas, 2008:270). Per altra banda, l'advocat Jaume Ensenyat Julià fill de la fàbrica de teixits de Can Pastor (i germà de Josep Ensenyat de l'hotel Mare Nostrum) i la seva esposa Antònia Alcover de la fàbrica de tèxtils Can Pedaçot i de l'Hotel Edén, obrien cap a finals dels anys 1960 l'hotel Atalaya Club.

Emperò, Sóller no era l'únic espai turístic de la Serra. Així tenim que a Escorca, particularment a la Calobra, entre el 1964 i el 1973 s'hi localitzava un establiment hoteler amb una capacitat d'allotjament de 77 places. A Deià, el 1964 hi havia 7 establiments amb una capacitat total de 166 places i el 1973 ja hi havia unes 304 places. En el cas de Deià val la pena destacar els germans Ball. Tal com escriu na Jacqueline Waldren (2001:266) *"no tothom que vengué a Deià en els anys 60 era artista ni realitzava únicament empreses creatives. Axel Ball i el seu germà Klaus arribaren el 1960 amb la intenció de reconstruir i desenvolupar un hotel al*

<sup>510</sup> Aquest fragment es transcriu en castellà, sense traduir, degut a la força que guanya el relat en les paraules originals.

terreny de la finca d'es Molí". L'hotel Es Molí, propietat dels Ball (Es Molí SA), fou el més gran del poble. Emperò Axel Ball no es limità al negoci hoteler sinó que fou un dels primers en introduir el virus de l'especulació immobiliària al poble. Així, "va començar a comprar les cases velles dins i prop de Deià, renovant-les i millorant els interiors i tornant-les vendre a estrangers. Feia préstecs a hereus, assegurats amb la venda posterior de les cases ocupades pels pares, i d'aquesta forma va aconseguir adquirir un nombre important de cases entre el 1962 i el 1970" (Waldren 2001:266). Així mateix, Axel Ball es va apropiat d'una zona del litoral (Alconàsser al terme municipal de Sóller) per ús dels seus clients de l'Hotel es Molí –coneguda com la Platja des Molí–, i va promoure la urbanització de la mateixa zona, coneguda com la urbanització de Muleta (Waldren 2001:331). En aquells moments es construïa la mitologia de Deia que de la mà d'alguns músics, particularment Kevin Ayers que adquirí una casa als 1970, serviria de reclam per als taurons de les finances. Un d'aquells fou Richard Branson (Virgin Records) qui havia produït el disc Turbullar Bells de Mike Olfield, amic d'Ayers, i arribà a Deià on construï l'hotel de luxe La Residència cap a mitjans dels anys 1980 (Waldren, 2001). Branson i Ball varen emprendre negocis conjuntament. Així, el 1987, la seva empresa Bancals SA va obtenir els permisos municipals –atorgats pel batle i constructor, Josep Salas–, per a construir xalets a Llucalcari i privatitzar l'accés a la mar mitjançant la construcció d'un camí que havia de ser d'ús exclusiu dels clients de La Residència (GOB, 1988). A Banyalbufar es poden destacar l'Hotel Mar i Vent obert al 1931 per part de Joan Vives i Margalida Albertí, el de sa Coma inaugurat al 1965 i sa Baronia de mitjans anys 1950; i a Estellencs el Maricel.

<b>Municipi</b>	<b>Zona</b>	<b>Establiments</b>	<b>Places</b>	<b>Places/establiment</b>
Alaró	Nucli	1	16	16
Alcúdia	Nucli i altres	2	64	32
	Mal Pas	2	6	3
	Alcanada	2	104	52
	Port	17	729	43
	Total	23	903	39
Andratx	Camp de Mar	4	420	105
	Port	9	339	38
	Sant Telm	5	206	41
	Total	18	965	54
Artà	Colònia de Sant Pere	3	43	14
Banyalbufar	Nucli	3	104	35
Calvià	Cas Català - Illetes	15	1.037	69
	Bendinat - Portals	10	578	58
	Palma Nova	20	1.736	87
	Magaluf	6	600	100
	Santa Ponça	9	416	46
	Peguera - Cala Fornells	52	2.483	48
	Total	112	6.850	61
Campos	Nucli	2	51	26
Capdepera	Cala Mesquida	1	44	44
	Cala Agulla	6	323	54
	Cala Rajada	48	1.428	30
	Canyamel	3	168	56
	Total	58	1.963	34
Deià	Nucli	7	166	24
Escorca	Sa Calobra	1	77	77
Esporles	Nucli	1	17	17
Estellencs	Nucli	3	103	34
Felanitx	Nucli	2	41	21

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	Cala Murada	2	118	59
	Porto Colom	7	628	90
	<b>Total</b>	<b>11</b>	<b>787</b>	<b>72</b>
Inca	Nucli	2	62	31
Llucmajor	Nucli	2	24	12
	Cala Blava	1	71	71
	S'Arenal	25	1.657	66
	<b>Total</b>	<b>28</b>	<b>1.752</b>	<b>63</b>
Manacor	S'Illot - Cala Moreia	2	84	42
	Porto Cristo	17	1.393	82
	S'Estany d'En Mas	1	60	60
	Cala Es Domingos	1	212	212
	Cala Murada	2	22	11
	Nucli	5	84	17
	<b>Total</b>	<b>28</b>	<b>1.855</b>	<b>66</b>
Muro	Nucli	1	15	15
Sa Pobla	Nucli	1	19	19
Pollença	Nucli	2	59	30
	Cala de Sant Vicenç	6	375	63
	Formentor	1	251	251
	Port	30	1.253	42
	<b>Total</b>	<b>39</b>	<b>1.938</b>	<b>50</b>
Porreres	Nucli	1	4	4
Puigpunyent	Nucli (Galilea)	2	30	15
Ses Salines	Colònia de Sant Jordi	7	178	25
Sant Llorenç	Cala Millor	11	1.026	93
	Cala Moreia - S'Illot	8	388	49
	<b>Total</b>	<b>19</b>	<b>1.414</b>	<b>74</b>
Santa Margalida	Can Picafort	7	377	54
Santanyí	Nucli	3	31	10
	Cala d'Or	15	470	31
	Porto Petro	4	778	195
	Cala Mondragó	1	20	20
	Cala Figuera	11	392	36
	Cala Santanyí	5	86	17
	<b>Total</b>	<b>39</b>	<b>1.777</b>	<b>46</b>
Sóller	Nucli	15	419	28
	Port	24	1.624	68
	<b>Total</b>	<b>39</b>	<b>2.043</b>	<b>52</b>
Son Servera	Nucli	1	20	20
	Cala Bona	8	500	63
	Cala Millor	19	979	52
	<b>Total</b>	<b>28</b>	<b>1.499</b>	<b>54</b>
Valldemossa	Nucli	4	58	15
Palma	S'Arenal - Platja de Palma	101	7.371	73
	Can Pastilla	60	4.607	77
	Coll d'En Rebassa	21	998	48
	Nucli	218	8.499	39
	Porto Pí - El Terreno	106	7.360	69
	Cala Major - Sant Agustí	57	3.394	60
	<b>Total</b>	<b>563</b>	<b>32.229</b>	<b>57</b>
<b>Mallorca</b>		<b>1.051</b>	<b>57.295</b>	<b>55</b>

**Taula 137. Estimació del nombre d'establiments d'allotjament d'hostalatge i les seves places, 1973 (Font: elaboració pròpia a partir del catàleg hotelier 2002 de la Conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears i d'Álvarez-Sotomayor, 1976).**

Municipi	Zona	Establiments	Places	Places/establiment
Alaró	Nucli	1	16	16
Alcúdia	Nucli i altres	6	667	111
	Mal Pas	2	668	334
	Port	26	6.826	263
	Total	34	8.161	240
Andratx	Camp de Mar	6	651	109
	Port	6	412	69
	Sant Telm	6	368	61
	Total	18	1.431	80
Artà	Colònia de Sant Pere	3	43	14
	Nucli	1	4	4
	Total	4	47	12
Banyalbufar	Nucli	3	104	35
Bunyola	Orient	1	30	30
Calvià	Cas Català - Illetes	18	1.893	105
	Bendinat - Portals	17	1.905	112
	Palma Nova	37	11.518	311
	Magaluf	20	6.226	311
	Santa Ponça	21	5.877	280
	Peguera - Cala Fornells	82	8.468	103
	Total	195	35.887	184
Campos	Nucli	1	37	37
	Sa Ràpita	1	41	41
	Total	2	78	39
Capdepera	Cala Mesquida	2	1.219	610
	Cala Rajada	87	8.695	100
	Canyamel	3	606	202
	Nucli	1	21	21
	Sa Font de sa Cala	4	1.708	427
	Total	97	12.249	126
Deià	Nucli	6	304	51
Escorca	Sa Calobra	1	77	77
Esporles	Nucli	1	17	17
Estellencs	Nucli	3	103	34
Felanitx	Nucli	2	41	21
	Cala Serena	1	386	386
	Cala Ferrera	3	148	49
	Porto Colom	13	1.731	133
	Total	19	2.306	121
Inca	Nucli	2	62	31
Llucmajor	Nucli	2	24	12
	Cala Blava - Bellavista - El Dorado	3	817	272
	S'Arenal	52	9.813	189
	Total	57	10.654	187
Manacor	Cala Estany	2	912	456
	Cala Mendia	1	164	164
	Cala Murada	6	966	161
	Cales de Mallorca	9	4.210	468

	Porto Cristo	29	2.019	70
	S'Illot - Cala Moreia	7	783	112
	Nucli	2	39	20
	<b>Total</b>	<b>56</b>	<b>9.093</b>	<b>162</b>
Muro	Platja de Muro	7	2.458	351
Sa Pobla	Nucli	1	19	19
Pollença	Nucli	2	36	18
	Cala de Sant Vicenç	8	585	73
	Formentor	1	153	153
	Port	38	1.782	47
	<b>Total</b>	<b>49</b>	<b>2.556</b>	<b>52</b>
Porreres	Nucli	1	4	4
Puigpunyent	Nucli (Galilea)	2	30	15
Sant Llorenç	Cala Millor	29	5.440	188
	Cala Moreia - S'Illot	8	932	117
	<b>Total</b>	<b>37</b>	<b>6.372</b>	<b>172</b>
Santa Margalida	Can Picafort	43	8.123	189
Santanyí	Nucli	1	6	6
	Cala d'Or	35	3.645	104
	Porto Petro	4	778	195
	Cala Mondragó	2	168	84
	Cala Figuera	20	1.036	52
	Cala Santanyí	4	311	78
	<b>Total</b>	<b>66</b>	<b>5.944</b>	<b>90</b>
Ses Salines	Colònia de Sant Jordi	18	2.200	122
Sóller	Nucli	7	159	25
	Port	36	3.078	86
	<b>Total</b>	<b>43</b>	<b>3.237</b>	<b>75</b>
Son Servera	Nucli	2	36	18
	Cala Bona	20	2.593	130
	Cala Millor	34	2.932	86
	Costa des Pins	1	413	413
	<b>Total</b>	<b>57</b>	<b>5.974</b>	<b>105</b>
Valldemossa	Nucli	2	106	53
Palma	S'Arenal - Platja de Palma	136	21.357	157
	Can Pastilla	53	7.138	135
	Coll d'En Rebassa	16	1.530	96
	Nucli	111	5.152	46
	Passeig Marítim	19	3.360	177
	Porto Pí - El Terreno	53	5.484	103
	Cala Major - Sant Agustí	59	7.863	133
	<b>Total</b>	<b>447</b>	<b>51.884</b>	<b>116</b>
<b>Mallorca</b>		<b>1.277</b>	<b>170.104</b>	<b>133</b>

**Taula 138. Comparació de la capacitat d'allotjament turístic en establiments d'hostalatge als municipis de Mallorca, 1964-1973 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).**

Municipi	Variable	1964	1973	Variació (%)
Alaró	Establiments	1	1	0
	Places	16	16	0
	Places/establiment	16	16	0
Alcúdia	Establiments	23	34	47,83
	Places	903	8.161	803,77
	Places/establiment	39	240	511,37



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Andratx	Establiments	18	14	-22,22
	Places	965	1.788	85,28
	Places/establiment	54	128	138,22
Artà	Establiments	3	4	33,33
	Places	43	47	9,30
	Places/establiment	14	12	-18,02
Banyalbufar	Establiments	3	3	0
	Places	104	104	0
	Places/establiment	35	35	0
Bunyola	Establiments		1	
	Places		30	
	Places/establiment		30	
Calvià	Establiments	112	195	74,11
	Places	6.850	35.887	423,90
	Places/establiment	61	184	200,91
Campos	Establiments	2	2	0
	Places	51	78	52,94
	Places/establiment	26	39	52,94
Capdepera	Establiments	58	97	67,24
	Places	1.963	12.249	523,99
	Places/establiment	34	126	273,11
Deià	Establiments	7	6	-14,29
	Places	166	304	83,13
	Places/establiment	24	51	113,65
Escorca	Establiments	1	1	0
	Places	77	77	0
	Places/establiment	77	77	0
Esporles	Establiments	1	1	0
	Places	17	17	0
	Places/establiment	17	17	0
Estellencs	Establiments	3	3	0
	Places	103	103	0
	Places/establiment	34	34	0
Felanitx	Establiments	11	19	72,73
	Places	787	2.306	193,01
	Places/establiment	72	121	69,64
Inca	Establiments	2	2	0
	Places	62	62	0
	Places/establiment	31	31	0
Llucmajor	Establiments	28	57	103,57
	Places	1.752	10.654	508,11
	Places/establiment	63	187	198,72
Manacor	Establiments	28	56	100,00
	Places	1.855	9.093	390,19
	Places/establiment	66	162	145,09
Muro	Establiments	1	7	600
	Places	15	2.458	16.286,67
	Places/establiment	15	351	2.240,95
Palma	Establiments	563	447	-20,60
	Places	32.229	51.884	60,99
	Places/establiment	57	116	102,76
Pollença	Establiments	39	49	25,64

	Places	1.938	2.556	31,89
	Places/establiment	50	52	4,97
Porreres	Establiments	1	1	0
	Places	4	4	0
	Places/establiment	4	4	0
Puigpunyent	Establiments	2	2	0
	Places	30	30	0
	Places/establiment	15	15	0
Sa Pobla	Establiments	1	1	0
	Places	19	19	0
	Places/establiment	19	19	0
Sant Llorenç	Establiments	19	37	94,74
	Places	1.414	6.372	350,64
	Places/establiment	74	172	131,41
Santa Margalida	Establiments	7	43	514,29
	Places	377	8.123	2.054,64
	Places/establiment	54	189	250,76
Santanyí	Establiments	39	66	69,23
	Places	1.777	5.944	234,50
	Places/establiment	46	90	97,66
Ses Salines	Establiments	7	18	157,14
	Places	178	2.200	1.135,96
	Places/establiment	25	122	380,65
Sóller	Establiments	39	43	10,26
	Places	2.043	3.237	58,44
	Places/establiment	52	75	44,23
Son Servera	Establiments	28	51	82,14
	Places	1.499	3.458	130,69
	Places/establiment	54	68	26,65
Valldemossa	Establiments	4	2	-50
	Places	58	106	82,76
	Places/establiment	15	53	265,52
	<b>Establiments</b>	<b>1.051</b>	<b>1.277</b>	<b>21,50</b>
<b>Mallorca</b>	<b>Places</b>	<b>57.295</b>	<b>170.104</b>	<b>196,89</b>
	<b>Places/establiment</b>	<b>55</b>	<b>133</b>	<b>141,82</b>

- Les "fàbriques" turístiques a les Pitiüses.

A principis de la dècada del 1960, a Eivissa amb unes instal·lacions aeronàutiques més deficitàries, no es produí una explosió hotelera del mateix calibre que la mallorquina. Així i tot, les Pitiüses ja comptaven, el 1964, amb el 13,5% de la capacitat d'allotjament turístic de les Balears, amb 8,7 mil places a **Eivissa** i 505 a **Formentera**. L'aeroport eivissenc no fou plenament obert al trànsit internacional fins el 1966, amb la qual cosa no es donaven encara les "condicions òptimes" per a la fructificació del negoci hotelier en la mateixa magnitud de com ho havia fet a Mallorca. Així i tot, tal com s'ha esmentat anteriorment, a l'aeroport d'Eivissa es realitzaren successives ampliacions des del 1961, la qual cosa motivà l'expansió del negoci turístic i la inversió en establiments d'allotjament turístic (Buades, 2004). Això no obstant, la densitat de la capacitat d'allotjament en base al territori insular a les Pitiüses era de 14,2 places/km<sup>2</sup>, és a dir un 10,6% inferior a la de Mallorca que era de 15,89 places/km<sup>2</sup>.

Joan Cerdà (1998:117) explica el paper que jugaren als càrrecs del règim en la forta embranzida turísticadora d'Eivissa com per exemple el Ministre d'Obres Públiques (1957-1967), Jorge Vigón, i el propi Carrero Blanco "que durant la Guerra, com a cap d'una flota de submarins, va deixar amistats a l'illa que en els anys del *desarrollismo* li demanarien favors i influències". Cap el 1973, la capacitat d'allotjament turístic de les Pitiüses assolí

aproximadament les 43 mil places, la qual cosa implica un increment del 367,2% respecte les de 1964, un increment per damunt de la mitjana de les Balears; i respecte del total de les illes, la capacitat d'allotjament turístic pitiús representava el 19,18% del total de Balears (Taula 139 i Taula 140). Tomàs Méndez (1999:134) comenta que "aquesta explosió constructora suposà que en tres anys (1968, 1969, 1970) s'aixecassin a Eivissa 56 nous hotels amb 15456 places, tres vegades les construïdes en els trenta anys anteriors". Un ritme de construcció frenètica que tendria unes profundes repercussions socioecològiques, immediates i futures (Blázquez, 2006).

La distribució territorial de la planta d'hostalatge a les Pitiüses atén fonamentalment al mateix criteri que a Mallorca, ja que són els espais de "producció" turística d'abans de la Guerra Civil els que primer despunten en el mapa turístic. Així doncs, al terme de Sant Antoni de Portmany s'hi trobaven el 37,1% dels establiments amb 72 unitats i el 40,74% de les places amb unes 3,7 mil unitats. Després de Sant Antoni destaca el terme municipal d'Eivissa amb unes 2 mil places i 58 establiments; Santa Eulària amb 1,5 mil places i 28 establiments; Sant Josep amb 1,19 mil places i 10 establiments; i Formentera amb 505 places i 21 establiments. El 1964 despunta l'Hotel Elite a s'Argamassa (Santa Eulària) amb 402 places i a la platja de s'Estanyol (Sant Josep) hi havia 4 establiments que sumaven 888 places, entre els quals s'hi trobaven l'Hotel Els Pins o s'Estanyol. Així doncs, les "fàbriques turístiques" de majors dimensions se localitzaven fora del principal centre de "producció" turística, que tal com s'ha dit era Sant Antoni i que es caracteritzava pel "minifundisme" hoteler. A Formentera, el 1964 s'havien obert a la zona des Pujols l'Hostal Tahití i el Capri, al costat del Rocabella<sup>511</sup>.

El 1965 es produeix un gir destacable dins del lobby proturístic eivissenc, que estarà relacionat no tan sols amb l'esdevenir del negoci turístic, sinó també amb el de les articulacions i refermaments del poder illenc. L'etapa del falangista César Puget Riquer a la presidència del Foment del Turisme arribava a la seva fi. Aleshores, tal com ens exposa Ramon Fajarnés (2001:100) "un nou grup de persones entrava en escena". Entre aquelles noves persones es trobaven: Abel Matutes Juan, Enrique Ramon Fajarnés, Vicente Juan Cuasch i Mariano Llobet Roman<sup>512</sup>. Un jove Abel Matutes Juan presidí temporalment la institució fins que Miguel García de Sáez el substituï (Ramon Fajarnés, 2001). L'impuls turístic de les Pitiüses venia encapçalat per aquests joves empresaris que abraçaven la ideologia del capital en un temps en que la dictadura franquista era incorporada dins de l'òrbita d'influència dels EUA (Buades, 2004; Garcés, 2008).

Ramon Fajarnés (2001:112) exposa que "les principals cadenes dels anys setanta varen ser les d'Abel Matutes Tur, Abel Matutes Juan, Alonso Marí Calbet i, un poc més tard, Vicent Juan Guasch". A principis del segle XXI, les majors cadenes hoteleres eivissenques eren fonamentalment les d'aquests mateixos personatges: Fiesta Hotels Group d'Abel Matutes Juan; Sirenis d'Abel Matutes Tur; Invisa de Vicente Juan Guasch<sup>513</sup>, i Insotel Hotel Group de Alonso Marí Calbet. Alguns d'ells han ocupat primeres posicions en el món de la política, sempre a les files de la dreta sota diferents sigles. Abel Matutes Juan començà per ocupar la batllia d'Eivissa al 1970 fins arribar a ser ministre d'afers exteriors i comissari europeu pel Partit Popular (Cerdà i Ullis, 1994); Alonso Marí Calbet<sup>514</sup> a les files del Partit Liberal participà, junt amb Mariano

<sup>511</sup> Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera a [www.eeif.es](http://www.eeif.es) (juliol 2009).

<sup>512</sup> Mariano Llobet Roman, advocat, polític i empresari eivissenc. Exercí d'alt funcionari a Lanzarote (1956-1959) i Fernando Poo (Guinea Equatorial) (1959-1963) i el 1963 entrà com a secretari de l'Ajuntament d'Eivissa, càrrec que ocupà fins el 1973. Entre d'altres va presidir el Foment del Turisme d'Eivissa i Formentera, el Rotary Club d'Eivissa i Formentera i la FECIT (Federació Espanyola de Centres d'Iniciativa i Organitzacions de Promoció Turística). Entre d'altres, ha participat en la societat FISA (Financiaciones Ibiza SA) junt amb Abel Matutes Tur (Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera a [www.eeif.es](http://www.eeif.es), juliol 2009).

<sup>513</sup> Vicent Juan Guasch, fill de republicà que morí a l'exili a França, ha estat una de les principals figures del turisme eivissenc. El 1958 constitueix Viajes Fram, representant de l'operador francès Fram. El 1963 funda Autocares Guasch (després Ibizatours) i el 1964 la seva pròpia agència, Viajes Ibiza. Paral·lelament inicià el negoci hoteler amb el lloguer de l'hotel Buenavista (1959) a Santa Eulària, la construcció del Riomar (1960) i la compra del Copacabana. El 1966 abandonà els negocis hotelers per centrar-se en l'agència de viatges. Això coincideix amb l'obertura de l'aeroport internacional des Codolar i Vicent Juan es convertiria en un dels principals intermediaris del turisme xàrter. Dels 25 hotels construïts entre 1967 i 1971, amb finançament dels Tour Operadors –especialment Thomson i Clarksons–, Viajes Ibiza feu d'intermediari en 19 establiments. Els anys 1970 va reprendre l'activitat hotelera, tot constituint la cadena Visa Hotels –lavors Invisa– (Valero, 7/11/2010; Valero, 8/11/2010).

<sup>514</sup> Fou senador per Coalición Popular (1986) i per Alianza Popular (1989), diputat del Parlament Balear i conseller del Consell Insular d'Eivissa i Formentera a la primera legislatura (1983-1987). El seu germà, Antoni Marí Calbet fou president del Consell Insular d'Eivissa i Formentera des del 1987 fins el 1999 (Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera a [www.eeif.es](http://www.eeif.es), juliol 2009).

Llobet, en la preparació de l'organització político-administrativa de l'autonomia balear en representació d'Eivissa i llavors ocuparia diferents càrrecs polítics (Quintana-Petrus, 1996).

En quant als mitjans de comunicació eivissencs, Santiago Miró (1978:181) ens informava que "durant els darrers quaranta anys [des del 1938], el Diario de Ibiza sempre s'ha distingit, a pesar de la seva ideologia socialista d'abans de la guerra, pel seu reaccionarisme i defensa a ultrança dels valors de la dreta local. Manejat demagògicament per Paco Verdera, regidor de l'Ajuntament i President del Foment del Turisme, recolzat a la seva vegada per Abel Matutes, vicepresident del mateix". Francesc Verdera Ribas –fill del propietari Joan Verdera Mayans– dirigí el diari entre el 1963 i el 1980, activitat que va combinar amb la de president del Foment del Turisme (1977-1980) i amb la política (Redacció Diario de Ibiza, 20/03/1993).

El 1967 Abel Matutes Juan, amb tan sols 26 anys, ja comptava, entre d'altres societats, amb la cadena HOTISA (Hoteles Ibicencos SA). Matutes aconseguí una llicència per aixecar un hotel (Insula Augusta) de 10 plantes i més de 600 habitacions a tan sols un quilòmetre i mig de distància de l'aeroport des Codolar. Un hotel que va obtenir la llicència d'obres, fonamentalment, gràcies al tracte especial que li donà el batle de Sant Josep, José Ribas Bonet, treballador de l'entramat empresarial de Matutes (Miró, 1978; Cerdà i Uli, 1994). Tal com s'ha exposat anteriorment, l'Insula Augusta va ser un dels grans escàndols en els que hi havia en Matutes de protagonista. Abel Matutes que havia entrat a ocupar la batllia d'Eivissa el 1970, la va haver d'abandonar el 1971 per mor d'aquest cas (Cerdà i Uli, 1994). Aquell hotel va haver de ser enderrocat el febrer de 1971 ja que no comptava amb els permisos del Ministeri de l'Aire i foren condemnats a presó dos militars, el cap de l'aeroport (José Arenas) i l'aparellador de l'aeroport (Federico Cuevas) que, al mateix temps, era l'aparellador de Matutes. L'hotel estava valorat en uns 130 milions de pessetes, però Cerdà i Uli (1994) comenten que el seu cost, realment, no arribava als 40 milions. Uns 5 anys més tard, Matutes cobrà una indemnització judicial per valor de 120 milions de pessetes (Salgado, 1994), és a dir 3 vegades el seu cost. Així mateix, Matutes aprofità els enderrocs com a materials per dues urbanitzacions de Santa Eulària i una altra de Sant Joan del propi Matutes (Cerdà i Uli, 1994).



Figura 70. Hotel Playa d'en Bossa (Platja d'en Bossa); Hotel Club Don Toni (Platja d'en Bossa); Club Maryland (Formentera); Hotel Formentera Playa (Formentera).

El 1973 a les Pitiüses hi havia unes 43 mil places repartides entre uns 347 establiments. El municipis amb major nombre de places eren Santa Eulària (10362), Sant Antoni (10288) i Eivissa (8591). En quant a les principals zones turístiques d'Eivissa cal destacar la badia de Sant Antoni, es Canar<sup>515</sup> (Santa Eulària), la platja d'en Bossa (Eivissa i Sant Josep), Portinatx (Sant Joan), Cala Llonga (Santa Eulària) o Talamanca (Eivissa). Formentera al 1973, ja comptava amb unes 2736 places i uns 42 establiments. A l'illa d'Eivissa al 1973 tendríem una densitat mitjana d'un 70,9 places/km<sup>2</sup>, mentre que a Formentera aquesta era de 33,96 places/km<sup>2</sup>.

A Eivissa es pot destacar el protagonisme, dins de l'empresariat illenc, dels Matutes. Entre els grans hotels se pot destacar el Club Don Toni (1200 places), el Club Playa d'en Bossa (1058 places) del grup d'Abel Matutes Juan o el Mare Nostrum (1004 places) també a la Platja d'en Bossa. La platja d'en Bossa s'havia convertit en pocs anys en un dels principals pols d'industrialització del turisme xàrter, molt vinculat amb Matutes. Entre els hotels destacar el Playa Imperial (809 places) d'Abel Matutes Tur a Cala Llonga (Santa Eulària) que també era una important zona d'industrialització turística. La major part de la planta d'allotjament turístic de les Pitiüses era propietat de capitals locals, encara que finançats en bona mesura pels Tour Operadors (Ramon Fajarnés, 2001). No obstant això, i tal com s'ha exposat anteriorment, els germans Barceló, des de Mallorca, varen construir el segon Hotel Pueblo, el Pueblo Ibiza (662 places), a al Port des Torrent (Sant Josep). El 1975 quan el batle-cacic, Josep Ribas Boned, fou

<sup>515</sup> En aquest cas s'ha de destacar la ciutat de vacances, Club Punta Arabí a es Canar (Santa Eulària) de 400 places i de capital belga-espanyol (Alcover, 1970).

substituït per Josep Tur Serra es va produir un trasbals important en quant a les formes polítiques habituals i dominants. Segons Miró (1978), Tur Serra fonamentava les seves decisions urbanístiques en base als criteris tècnics<sup>516</sup>. Quan aquell entrà a la batlia s'havia d'aprovar el PGOU que afavoria de manera particular als interessos de Matutes i els Salas. Emperò, a més, hi havia una ordre de demolició de l'Hotel Pueblo Ibiza ja que el pla parcial no havia entrat a l'ajuntament. El Governador Civil, Duc de Maura (Ramiro Pérez-Maura), en visita oficial a Eivissa s'adreçà a Tur Serra: "Benvolgut amic: Me vol dir vostè que passà a Sant Josep, que ni s'aprova ni se tramita res? Perquè aquí tenc jo una carta dels propietaris de l'hotel Ibiza Pueblo [el Grup Barceló] queixant-se perquè no els hi volen tramitar un pla parcial" (Miró 1978:210).

A Formentera, se construïren grans establiments d'allotjament turístic per tal de respondre a les exigències del turisme xàrter i vinculats amb bona mesura a capitals forans, com és el cas del polític i empresari Alonso Marí Calbet, de Viajes Isla Blanca, que aixecà el Club Maryland (900 places) a la Platja dels Arenals i el Formentera Playa (609 places). En el cas de Formentera, un dels principals entrebancs a l'expansió de la indústria turística fou el de l'electricitat ja que l'illa no va ser electrificada fins el 1968 (GESA, 1983). Un altre problema important de Formentera era el de les connexions marítimes amb Eivissa ja que l'illa no compta amb un aeroport. Als anys 1980, Alonso Marí amb la naviliera Sercomisa junt amb Matutes amb Umafisa, controlaven aquelles connexions. Méndez (1999:134) ens diu que "Alonso Marí per la construcció del primer gran hotel de l'illa va haver de transportar en vaixells de vela la grava, l'aigua i els materials, a més de produir l'energia elèctrica ja que la potència de l'illa era insuficient". Una qüestió de menor importància pels especuladors del sòl i promotors turístics era la qüestió referent a la regulació urbanística. Formentera va ser comandada des de la Guerra Civil pels Serra que treballaven per Salinera Española, Antoni Serra Colomar succeí al seu pare a la batlia de l'illa al 1969. Una denúncia feta al Governador Civil per part de Carlos Zayas, entre d'altres, va fer que les obres de l'Hotel Formentera Playa es paralitzassin (Zayas, 26/10/1977). Aquest hotel es va aixecar sense llicència de cap tipus en un principi, i amb llicències il·legals posteriorment (Miró, 1978).

**Taula 139. La capacitat d'allotjament en establiments d'hostalatge a les Pitiüses, 1964 (Font: Barceló, 1969).**

Municipi	Zona	Establiments	Places	Places/establiment
Eivissa	Talamanca	6	321	54
	Ses Figueretes	8	774	97
	Nucli	44	921	21
	Total	58	2.016	35
Sant Antoni	Nucli - Platja	70	3.499	50
	Cala Gració	2	257	129
	Total	72	3.756	52
Santa Eulària	Platja des Figueral	1	4	4
	Es Canar	7	438	63
	Nucli	15	419	28
	S'Argamassa	1	402	402
	Platja des Pins	2	198	99
	Platja d'en Ros	1	21	21
	Cala Llonga	1	20	20
	Total	28	1.502	54
Sant Josep	Nucli - Interior	1	8	8
	Cala Bou	1	146	146
	Ses Salines	2	35	18
	Ses Fontanelles	1	108	108

<sup>516</sup> Segons Santiago Miró (1978:211) "Isabel Martínez de León [arquitecta municipal de Sant Josep] [...] va fer front amb energia a les arbitrarietats municipals. Restes del seu pas per l'Ajuntament (novembre de 1974 a abril de 1976) són els seus informes negatius a varis plans parcials i al Pla General, i un informe-denúncia de les presumptes irregularitats administratives comeses pel secretari municipal, senyor Gustems".

	Port des Torrent	1	12	12
	Platja de s'Estanyol	4	888	222
	<b>Total</b>	<b>10</b>	<b>1.197</b>	<b>120</b>
Sant Joan	Portinatx	4	111	28
	Cala de Sant Vicenç	1	132	132
	<b>Total</b>	<b>5</b>	<b>243</b>	<b>49</b>
Formentera	La Savina	4	112	28
	Sant Francesc	2	17	9
	Es Pujols	7	215	31
	Sant Ferran	2	45	23
	Es Caló	4	57	14
	Cala Saona	1	36	36
	Pinatar	1	23	23
	<b>Total</b>	<b>21</b>	<b>505</b>	<b>24</b>
<b>Pitiüses</b>		<b>194</b>	<b>9.219</b>	<b>48</b>

**Taula 140. Estimació del nombre d'establiments d'allotjament d'hostalatge i les seves places a les Pitiüses, 1973 (Font: elaboració pròpia a partir del catàleg hotelier 2002 de la Conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears)<sup>517</sup>.**

Municipi	Zona	Establiments	Places	Places/establiment
Eivissa	Nucli	64	2.440	38
	Ses Figueretes	12	1.184	99
	Platja d'en Bossa	7	3.106	444
	Puig des Molins	1	105	105
	Talamanca	10	1.756	176
	<b>Total</b>	<b>94</b>	<b>8.591</b>	<b>91</b>
Sant Antoni	Badia de Sant Antoni	7	1.721	246
	Cala Bassa	1	40	40
	Cala Gració	4	858	215
	Nucli - Platja	87	7.669	88
	<b>Total</b>	<b>99</b>	<b>10.288</b>	<b>104</b>
Sant Joan	Portinatx	9	1.805	201
	Nucli	2	32	16
	Port de Sant Miquel	4	1.044	261
	Cala de Sant Vicenç	4	670	168
	<b>Total</b>	<b>19</b>	<b>3.551</b>	<b>187</b>
Sant Josep	Badia de Sant Antoni	11	3.096	281
	Cala Bou	2	118	59
	Platja d'en Bossa	3	2.312	771
	Port des Torrent	3	1.280	427
	Sant Agustí des Vedral	3	354	118
	Ses Salines	4	56	14
	Platja des Codolar	1	300	300
	Cala Vadella	1	25	25
<b>Total</b>	<b>28</b>	<b>7.541</b>	<b>269</b>	

<sup>517</sup> Joan Carles Cirer (2001) realitza una estimació de l'evolució de les places d'allotjament turístiques per les Pitiüses a partir del Cens d'entitats turístiques del Consell Insular a 21/12/2000 i la seva projecció cap endarrere. Aquest estudi és molt semblant a la proposta que aquí es presenta. El treball de Cirer (2001) per l'any 1973 donava un resultat de 40202 places i pel 1974 de 43041 places. En el catàleg hotelier que nosaltres hem pogut tenir accés no apareixen les ampliacions dels establiments, amb la qual cosa les nostres dades són superiors ja que no tenim la informació corresponent a l'any d'obertura sinó a les darreres ampliacions dels establiments. Per això, el resultat de 1973 segons la nostra font era de 43069 places, mentre que la de 1974 sumava unes 47956 places, és a dir un 7,1% i un 10,6% superiors, respectivament.

Santa Eulària	Es Canar	17	4.411	259
	Es Figueral	2	69	35
	Cala Llonga	5	1.762	352
	Sant Carles	5	190	38
	Nucli	35	3.558	102
	S'Argamassa	1	372	372
	<b>Total</b>	<b>65</b>	<b>10.362</b>	<b>159</b>
Formentera	Cala Saona	1	214	214
	Sa Mola	1	82	82
	Es Pujols	14	949	68
	La Savina	4	271	68
	Platja des Migjorn	8	923	115
	Platja des Caló	7	118	17
	Platja dels Arenals	1	48	48
	Sant Ferran	2	81	41
	Sant Francesc	4	50	13
	<b>Total</b>	<b>42</b>	<b>2.736</b>	<b>65</b>
<b>Pitiüses</b>		<b>347</b>	<b>43.069</b>	<b>124</b>

**Taula 141. Comparació de la capacitat d'allotjament turístic en establiments d'hostalatge als municipis de les Pitiüses, 1964-1973 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).**

Municipi	Variable	1964	1973	Variació (%)
Eivissa	Establiments	58	94	62,07
	Places	2.016	8.591	326,14
	Places/establiment	35	91	162,94
Santa Eulària	Establiments	28	65	132,14
	Places	1.502	10.362	589,88
	Places/establiment	54	159	197,18
Sant Joan	Establiments	5	19	280,00
	Places	243	3.551	1.361,32
	Places/establiment	49	187	284,56
Sant Antoni	Establiments	72	99	37,50
	Places	3.756	10.288	173,91
	Places/establiment	52	104	99,21
Sant Josep	Establiments	10	28	180,00
	Places	1.197	7.541	529,99
	Places/establiment	120	269	125,00
Formentera	Establiments	21	42	100,00
	Places	505	2.736	441,78
	Places/establiment	24	65	170,89
<b>Pitiüses</b>	<b>Establiments</b>	<b>194</b>	<b>347</b>	<b>78,87</b>
	<b>Places</b>	<b>9.219</b>	<b>43.069</b>	<b>367,18</b>
	<b>Places/establiment</b>	<b>48</b>	<b>124</b>	<b>158,33</b>

- Les "fàbriques" turístiques a Menorca.

Menorca, el 1964, restava bastant al marge de les dinàmiques que es materialitzaven a les altres illes, encara que coneguts membres de les elits locals promovien el negoci turístic. Tal com s'ha dit, l'aeroport menorquí no estava adaptat a les exigències de l'aviació industrial del turisme xàrter i no seria fins al 1969, ja a les portes de la crisi internacional del capitalisme regulat, quan s'obrien les portes de la infraestructura aeroportuària adaptada a les exigències del turisme industrial. Aleshores (1964) Menorca, amb unes 1,5 mil places, representava el 2,23% de la capacitat d'allotjament turístic de les Balears, amb la qual cosa s'assolia una

densitat mitjana de 2,19 places/km<sup>2</sup>. La principal zona turística de l'illa se trobava a la rada maonesa amb unes 567 places i 18 establiments a Maó i 421 places i 7 establiments a es Castell. A Maó, l'hotel de majors dimensions era el del que havia estat batle franquista, Josep Victory Manella. El mateix posseïa l'Hotel Carlos III amb 100 places (1962) i l'Hotel Agamenón amb 140 places (1965) al terme limítrof des Castell. Un dels altres personatges destacats en l'empresariat hoteler menorquí fou Joan Casals Thomàs, sens dubte, era un rara avis entre l'empresariat hoteler. Havia estat empresonat en diversos camps de concentració –Sóller, Son Catlar a Campos i es Rafal de Santanyí– entre 1939 i 1941 i participà en el nomenat Contuberni de Munic de 1962, per la qual cosa fou desterrat uns mesos a Lanzarote (Mascaró-Pasarius 1980:169). Casals anà a Mallorca a principis dels anys 1940, on establí un magatzem de teixits, Tejidos Casals, tot fugint de l'estigma que tenien els Casals a Menorca. Casals entrà en contacte amb les famílies solleriques Alcover-Pizà, de les fàbriques de teixit, amb les quals organitzà l'estraperlo de teixit cap a la península. Casals obrí juntament amb Joan Salvà l'Hotel Jaume I (1952), l'Hotel Nixe Palace (1957) i l'Hotel Almudaina (1961), tots ells a Palma. Cap a finals dels 1960, Joan Casals tornà a Menorca on juntament amb el seu germà Josep Casals, la família Reus Fluxà i la família Miret, fundaren a finals dels 1960 les companyies Protumesa (Promociones Turísticas de Menorca SA) i Surmensa (Sur Menorca SA). En aquells moments obriren els hotels Cala Galdana (1968) i Sur Menorca a Binicolla (Sant Lluís). Altres figures que cal esmentar en el negoci hoteler menorquí foren Gabino Sintés Pons que aixecà l'Hotel s'Algar i la urbanització de s'Algar a Sant Lluís, així com Pedro Montañés Villalonga (El Caserío) que havia participat en l'Hotel Port Mahón (Alenyar i Servalls, 1990; El Mundo/El Día, 8/09/2006; Menorca.Info, 8/09/2006).

El 1973 s'havia produït una vertadera explosió en quant a la industrialització turística i s'havien incorporat nous indrets a la "producció" industrial del turisme xàrter. Així tenim que el 1973 les places d'allotjament turístic eren 7,8 vegades superiors als de 1964, tot assolint la xifra de 11918 places. Així i tot, a Menorca hi havia la menor densitat en quant a places per km<sup>2</sup> de l'arxipèlag, amb 7,85 places/km<sup>2</sup>. Un aspecte rellevant a considerar és el fet que els establiments d'allotjament turístic construïts en aquests anys eren d'enormes proporcions, amb una mitjana de 231 places/establiments. Entre els nous espais de "producció" turística destacarà Punta Prima, al terme de Sant Lluís, on els empresaris mallorquins, Sebastià i Gabriel Barceló, aixecaren l'Hotel Pueblo Menorca de 600 habitacions i més de mil places. El grup turístic Clarkson aixecà l'Hotel Milanos i l'Hotel Pingüinos al bell mig del sistema dunar de Son Bou (Alaior), tot contribuint a la seva pertorbació. Un altre zona que fou introduïda dins del procés turístic fou Cala Galdana on s'hi aixecaren dos enormes establiments: el Cala Galdana (primer es va dir Hotel Saratoga) en el que Manuel Fraga hi tenia accions (Miró, 1978) i l'Hotel Gavilanes propietat de Clarkson. El Tour Operador britànic arribà a posseir el 21% de les places hoteleres de Menorca (Vila-Fradera, 1997; Uriol, 2001).

Fins i tot, el mateix Fraga tenia intenció de muntar un parador turístic a Cala Galdana, projecte que finalment no fructificà (Miró 1978:153-154). A Cala'n Blanes (Ciutadella) s'aixecà el Club Almirante Farragut amb unes 800 places, l'Hotel Cala'n Blanes d'unies 180 places i l'Hotel Los Delfines de devers 170 places, aquest darrer de Clarkson. Santiago Miró (1978:168-169) ens comenta com "a la dècada dels seixanta, el llavors batle de Ciutadella, Simó Oliva, el Baró de Lluriac, promocionà la il·legal urbanització Cala'n Blanes, en combinació amb un altre promotor alemany". Així doncs, tenim un aristòcrata, càrrec franquista i especulador turístic-immobiliari menorquí que se diu ben poc amb la mitologia dominant de la cura demostrada per part dels grans terratinents menorquins vers la protecció territorial de Menorca (Bauzà, 2006). Altres zones que eren transformades en espais d'industrialització turística foren: arenal d'en Castell (Mercadal) on s'aixecaren dos grans hotels (Aguamarina I i II); Cala'n Bosc (Ciutadella) amb la ciutat de vacances Marinda Garden; l'Hotel Sant Lluís de sis plantes i més de 400 places a la zona de s'Algar (Sant Lluís); etc.

Amb la crisi dels 1970, Hotasa, empresa del conglomerat de José M. Ruíz Mateos (RUMASA), va adquirir els quatre hotels que el Tour Operador Clarkson tenia a l'illa de Menorca. El procés a través dels quals Ruíz Mateos es quedà amb els hotels presenta certes particularitats que ens permet entendre el paper no tan sols dels Tour Operadors, sinó de la banca privada. Clarkson tenia un important deute amb el Banco del Noroeste que participà en diverses iniciatives turístiques. Amb la crisi de principis dels 1970, el Tour Operador es desfà dels actius i el Banco del Noroeste fou adquirit pel grup RUMASA de Ruíz Mateos (Cacho, 13/07/1984; Uriol, 2001; Cuartas, 20/12/2009). Farré-Escofet et al. (1977:273) esmenten la



forta concentració oligopolística del negoci hotelier de Menorca en que tan sols quatre grups (Grup Port de Maó, Protumersa, Rumasa, Urbanesa i Hoteles Barceló) comptaven amb el 44% de l'oferta.



Figura 71. a) Milanos Pingüinos (Platja de Son Bou); b) Aguamarina (S'Arenal d'en Castell); c) Hamilton (Es Castell); d) Hotel Pueblo Menorca (Punta Prima); e) Club Almirante Farragut (Cala en Blanes).

Finalment, hom pot destacar el fet que a Menorca se designassin 4 CZIT (Zones i Centres d'Interès Turístic). Tal com exposen Esteve i Fuentes (2000:213) "la Llei del Sòl vigent era un obstacle pel ràpid creixement quantitatiu, d'aquí que se trobàs una fórmula per obviar-la a la Llei de Centres i Zones d'Interès Turístic, que fou un autèntic "gol administratiu" que va marcar en Fraga en el Consell de Ministres". L'activació tardana de la industrialització turística a Menorca se va dur a terme amb molta intensitat i els CZIT se concentraren al municipi de Mercadal (Cala Tirant, Son Parc, Fornells) i Cala Turqueta a Ciutadella (Ripoll, 1991). La crisi dels anys 1970 va aturar les expectatives de negoci que les autoritats i empresaris franquistes havien dipositat en aquelles zones.

**Taula 142. La capacitat d'allotjament en establiments d'hostalatge a Menorca, 1964 (Font: Barceló, 1969).**

Municipi	Zona	Establiments	Places	Places/establiment
Alaior	Cala En Porter	1	45	45
Ciutadella	Nucli	4	166	42
	Cala Santandria	2	78	39
	Total	6	244	41
Es Castell	Nucli	7	421	60
Es Mercadal	Fornells	2	28	14
Maó	Nucli	18	567	32
Sant Lluís	Cala Alcaufar	2	61	31
	Punta Prima	4	152	38
	Total	6	213	36
<b>Menorca</b>		<b>40</b>	<b>1.518</b>	<b>38</b>

**Taula 143. Estimació del nombre d'establiments d'allotjament d'hostalatge i les seves places, 1973 (Font: elaboració pròpia a partir del catàleg hotelier 2002 de la Conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears).**

Municipi	Zona	Establiments	Places	Places/establiment
Alaior	Nucli	2	26	13
	Cala'n Porter	4	442	111
	Platja de Son Bou	2	1.140	570
	Total	8	1.608	201
Ciutadella	Cala Blanca	3	380	127
	Cala'n Blanes	5	1.243	249
	Cala'n Bosc	2	758	379
	Cala Galdana	1	614	614
	Nucli	11	766	70
	Total	22	3.761	171
Es Castell	Nucli	10	841	84
Es Mercadal	Arenal den Castell	2	984	492

	Fornells	4	133	33
	Total	6	1.117	186
Es Migjorn	Platja Sant Tomàs	4	496	124
	Nucli	1	23	23
	Total	5	519	104
Ferreries	Cala Galdana	1	679	679
	Nucli	2	63	32
	Total	3	742	247
Maó	Nucli	18	519	29
Sant Lluís	Alcalfar	1	87	87
	Punta Prima	8	1.940	243
	S'Algar	3	738	246
	Binisafua	1	46	46
	Total	13	2.811	216
<b>Menorca</b>		<b>85</b>	<b>11.918</b>	<b>140</b>

**Taula 144. Comparació de la capacitat d'allotjament turístic en establiments d'hostalatge als municipis de Menorca, 1964-1973 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).**

Municipi	Variable	1964	1973	Variació (%)
Alaior	Establiments	1	8	700,00
	Places	45	1.608	3.473,33
	Places/establiment	45	201	346,67
Ciutadella	Establiments	6	22	266,67
	Places	244	3.761	1.441,39
	Places/establiment	41	171	320,38
Es Castell	Establiments	7	10	42,86
	Places	421	841	99,76
	Places/establiment	60	84	39,83
Es Mercadal	Establiments	2	6	200
	Places	28	1.117	3.889,29
	Places/establiment	14	186	1.229,76
Es Migjorn	Establiments	0	5	
	Places	0	519	
	Places/establiment	0	104	
Ferreries	Establiments	0	3	
	Places	0	742	
	Places/establiment	0	247	
Maó	Establiments	18	18	0
	Places	567	519	-8,47
	Places/establiment	32	29	-8,47
Sant Lluís	Establiments	6	13	116,67
	Places	213	2.811	1.219,72
	Places/establiment	36	216	509,1
<b>Menorca</b>	<b>Establiments</b>	<b>40</b>	<b>85</b>	<b>112,5</b>
	<b>Places</b>	<b>1.518</b>	<b>11.918</b>	<b>685,11</b>
	<b>Places/establiment</b>	<b>38</b>	<b>140</b>	<b>269,46</b>

Figura 72. (Elaboració pròpia).

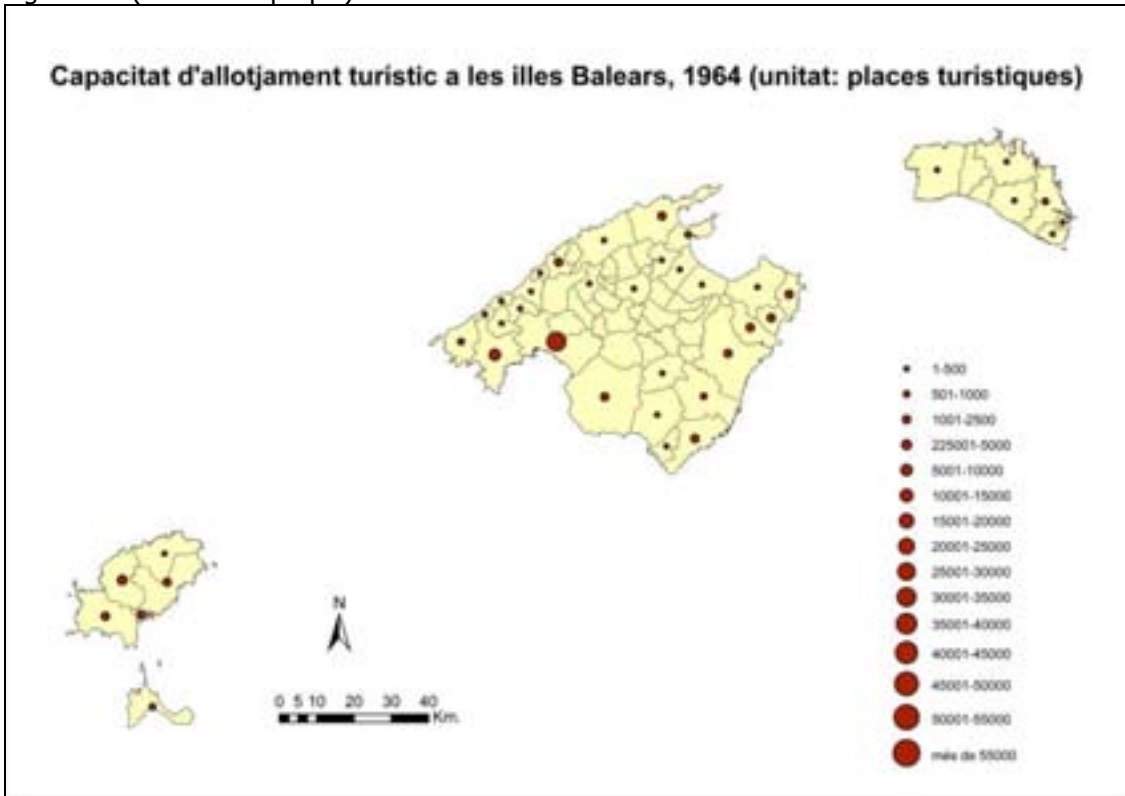


Figura 73. (Elaboració pròpia).

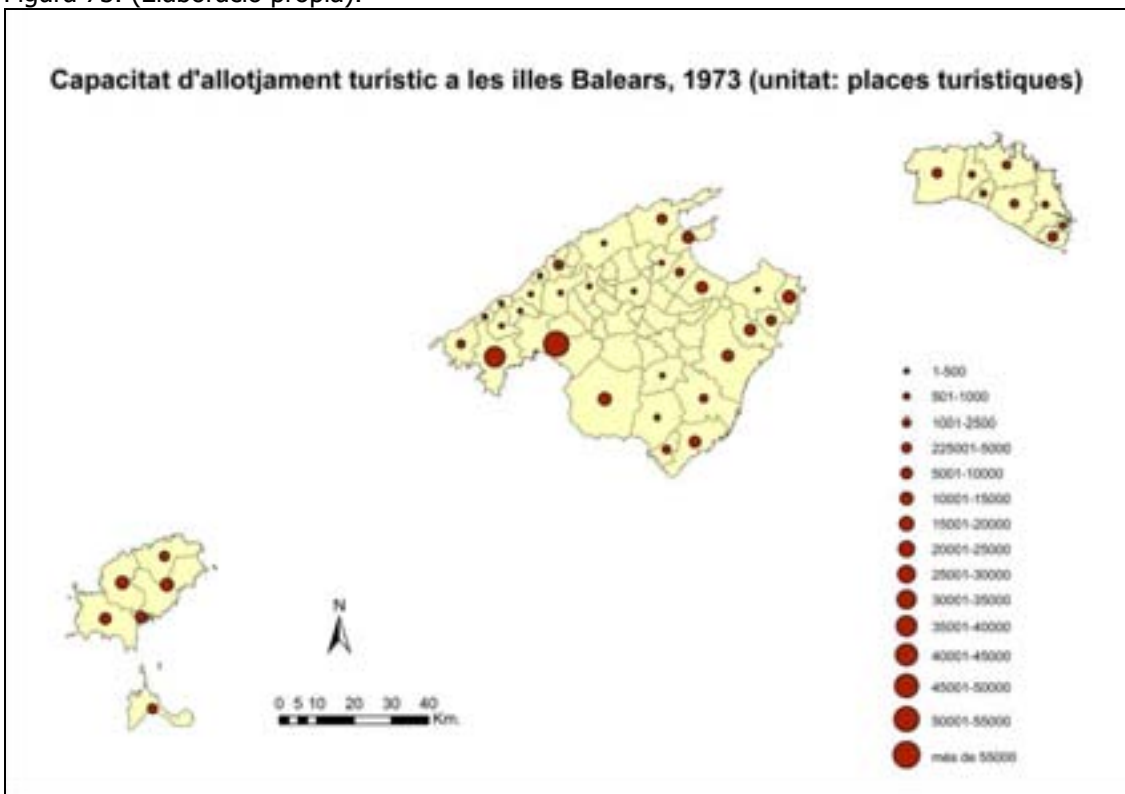
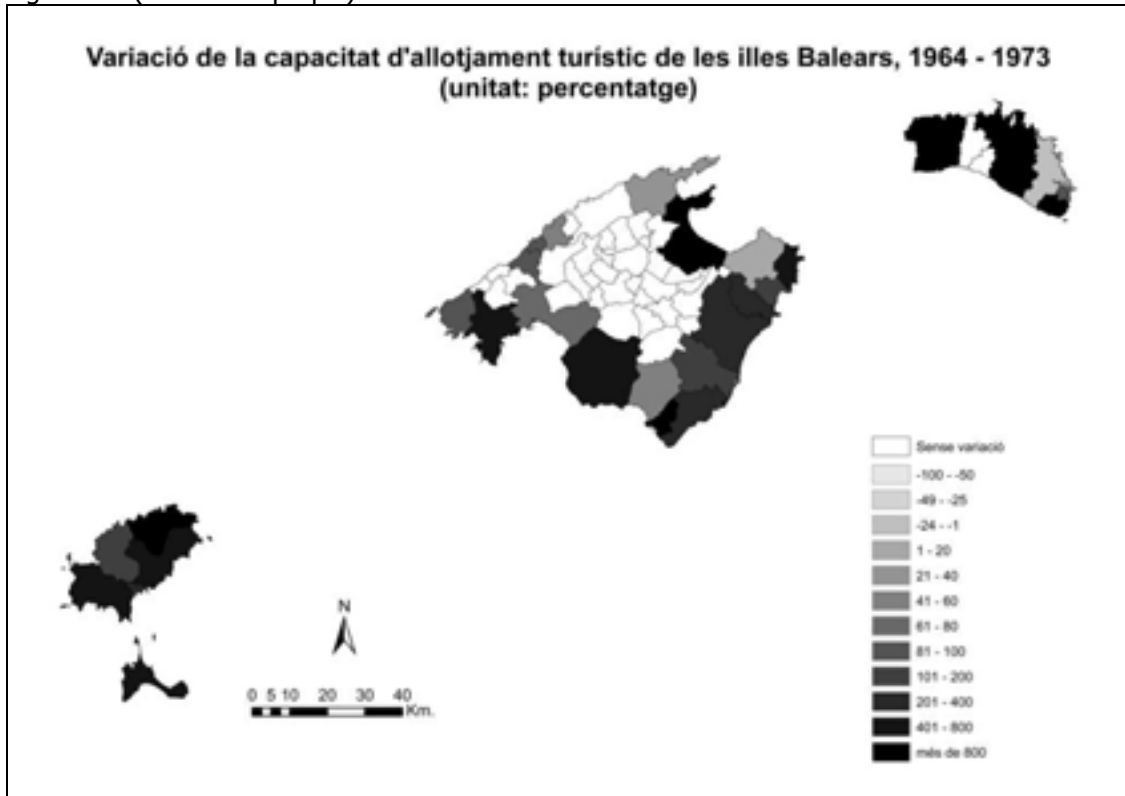


Figura 74. (Elaboració pròpia).



*b) El negoci hotelier fermat per cadenes (hoteleres).*

A mitjans dels anys 1970, en plena ruptura del creixement dels "trenta gloriosos", les cadenes hoteleres acumulaven unes 59,4 mil places d'allotjament turístic a les Balears, la qual cosa suposava el 25,84% del total (taules 145 i 146) (Sastre, 1995). La major rellevància de les cadenes hoteleres i per tant la major concentració i poder del gran capital turístic, vinculat majoritàriament amb els capitals transnacionals dels operadors de viatges, se donava a Menorca, on el 41,05% de la capacitat d'allotjament turístic restava en mans de cadenes. En el cas de Menorca, la principal cadena hotelera era la del grup RUMASA, Hoteles Agrupados amb el 39,8% de les places en mans de cadenes hoteleres i el 16,35% del total de l'illa.

A les Pitiüses el nivell de concentració de la indústria hotelera en mans de cadenes era del 29,72% del total de les illes, amb 11,4 mil places. En el cas pitiús, sobresurten Orpisa amb 3,7 mil places i Doliga amb 2,19 mil places. L'Agrupació Hotelera Doliga era el grup hotelier del polític-empresari Abel Matutes (Cerdà i Uli, 1994). Orpisa també era propietat de Matutes<sup>518</sup>. Segons Joan Cerdà i Javier Uli (1994:87), la xarxa empresarial de Matutes pot definir-se com un "entramat d'empreses que no existeix", amb la qual cosa resulta difícil establir l'abast del seu imperi empresarial.

A Mallorca el 23,89% de les places hoteleres estaven en mans de les cadenes hoteleres que posseïen unes 42,6 mil places. Entre les principals cadenes hoteleres de Mallorca se trobava la de Gabriel Escarrer, Hoteles Mallorquines que comptava amb unes 8,3 mil places, el 19,5% de les places en mans de cadenes hoteleres. INTURSA era la segona cadena hotelera de les Balears amb 5,9 mil places, totes elles a Mallorca. Aquesta cadena canvià de nom al cap de poc temps i, al 1980, la trobam com Sur Hoteles, presidida per Miquel Capó Oliver. La cadena de Guillermo Cryns, Iberotel, era la tercera cadena mallorquina. Aquestes tres primeres cadenes mallorquines se situen a molta distància de les altres grans cadenes. Hoteles Mallorquines quasi triplicava a Consultores Hoteleres del Mediterráneo SA.

Per altra banda, en el conjunt de les Balears tan sols hi havia tres cadenes que podien ser definides com a "balears", és a dir amb implantació a Mallorca, Menorca i Pitiüses. Aquestes

<sup>518</sup> Antoni Munar 14/08/2009 ens ha assegurat que ORPISA era de Matutes i Joan Carles Cirer 31/07/2009 ens confirmà que Matutes tenia unes 5 mil places hoteleres (informació rebuda per correu electrònic).

eren la del belga Guillermo Cryns, Iberotel; la de Ruíz Mateos, Hoteles Agrupados SA; i la dels germans Sebastià i Gabriel Barceló. Una altra cadena hotelera que val la pena destacar és la dirigida per Pedro Prats Vera<sup>519</sup>, Consultores Hoteleros del Mediterráneo SA, coneguda també com a CHM (Compañía Hotelera del Mediterráneo) i propietat de la companyia British Caledonian (Uriol, 2001). Aquesta comptava amb 4200 places, essent la quarta de Mallorca i la cinquena de Balears en nombre de places. Així mateix, la cadena hotelera del Tour Operador britànic Thomson es situava en setè lloc en el conjunt de l'arxipèlag amb 2,7 mil places a Mallorca i 570 a les Pitiüses i la del Tour Operador suec Vingresor, Sunwing, comptava amb 821 places a Alcúdia i Calvià.

Nom CH	Mallorca	Menorca	Pitiüses	Total
Hoteles Mallorquines	8.319	—	402	8.721
Intursa	5.997	—	—	5.997
Iberotel	4.680	279	1.037	5.996
Hoteles Agrupados (Hotasa)	2.552	2.148	488	5.188
Consultores Hoteleros del Mediterráneo SA	2.954	—	1.246	4.200
Orpisa	—	—	3.786	3.786
Thomson	2.722	—	570	3.292
Barceló	1.509	1.206	506	3.221
Doliga	—	501	2.194	2.695
Hotelba	2.280	—	—	2.280
Op. Turística	2.278	—	—	2.278
Hogeba	2.187	—	—	2.187
Riu	2.176	—	—	2.176
Dorado	1.401	—	—	1.401
Uninsa	—	1.260	—	1.260
Viajes Isla Blanca	—	—	1.192	1.192
Bololo	1.173	—	—	1.173
Triunfo	997	—	—	997
Sunwing	821	—	—	821
Husa	575	—	—	575
<b>Total</b>	<b>42.621</b>	<b>5.394</b>	<b>11.421</b>	<b>59.436</b>

Nom CH	Mallorca		Menorca		Pitiüses		Total	
	% respecte total places	% respecte places hoteleres	% respecte total places	% respecte places hoteleres	% respecte total places	% respecte places hoteleres	% respecte total places	% respecte places hoteleres
Hoteles Mallorquines	4,66	4,92	0,00	0,00	1,05	1,19	3,79	4,08
Intursa	3,36	3,55	0,00	0,00	0,00	0,00	2,61	2,80
Iberotel	2,62	2,77	2,12	2,21	2,70	3,07	2,61	2,80
Hoteles Agrupados (Hotasa)	1,43	1,51	16,35	17,04	1,27	1,44	2,26	2,43
Consultores Hoteleros del Mediterráneo SA	1,66	1,75	0,00	0,00	3,24	3,69	1,83	1,96
Orpisa	0,00	0,00	0,00	0,00	9,85	11,20	1,65	1,77
Thomson	1,53	1,61	0,00	0,00	1,48	1,69	1,43	1,54
Barceló	0,85	0,89	9,18	9,57	1,32	1,50	1,40	1,51

<sup>519</sup> Pedro Prats Vera fou dels membres fundadors de l'Agrupació de Cadenes Hoteleres de les Balears (24/08/1977) ([www.cadeneshoteleres.org](http://www.cadeneshoteleres.org), juliol 2009).

Doliga	0,00	0,00	3,81	3,98	5,71	6,49	1,17	1,26
Hotelba	1,28	1,35	0,00	0,00	0,00	0,00	0,99	1,07
Op. Turística	1,28	1,35	0,00	0,00	0,00	0,00	0,99	1,07
Hogeba	1,23	1,29	0,00	0,00	0,00	0,00	0,95	1,02
Riu	1,22	1,29	0,00	0,00	0,00	0,00	0,95	1,02
Dorado	0,79	0,83	0,00	0,00	0,00	0,00	0,61	0,66
Uninsa	0,00	0,00	9,59	10,00	0,00	0,00	0,55	0,59
Viajes Isla Blanca	0,00	0,00	0,00	0,00	3,10	3,53	0,52	0,56
Bololo	0,66	0,69	0,00	0,00	0,00	0,00	0,51	0,55
Triunfo	0,56	0,59	0,00	0,00	0,00	0,00	0,43	0,47
Sunwing	0,46	0,49	0,00	0,00	0,00	0,00	0,36	0,38
Husa	0,32	0,34	0,00	0,00	0,00	0,00	0,25	0,27
<b>Total</b>	<b>23,89</b>	<b>25,20</b>	<b>41,05</b>	<b>42,80</b>	<b>29,72</b>	<b>33,80</b>	<b>25,84</b>	<b>27,80</b>

*c) D'on surten els diners per fer tants d'hotels?*

Els anys 1960 i primers 1970, com hem vist, són d'una autèntica festa de la construcció hotelera. Per dur endavant tota aquesta construcció calien importants quantitats de diners i recordem que, teòricament, les arques públiques espanyoles estaven eixutes i els capitalistes espanyols (i de les illes), suposadament, no comptaven amb prou capacitat financera per dur endavant tota aquella industrialització turística. A continuació s'intentaran esbossar algunes de les principals vies de finançament d'aquell boom. Aquestes es poden sintetitzar en: la reinversió de capitals preexistents, l'ajuda oficial mitjançant el crèdit hotelier i les inversions estrangeres. Tal com s'ha intentat exposar al llarg dels apartats anteriors, capitals (hotelers, industrials, financers, contraban, etc) acumulats amb anterioritat a la dècada dels 1960 foren invertits en el negoci hotelier i aquesta és una dimensió sovint oblidada. Així mateix, l'ajuda financera del règim franquista a la inversió hotelera ha passat també, en bona mesura, desapercibuda. Tanmateix, l'aspecte que, sens dubte, ha estat més subratllat és el del paper dels capitals estrangers –particularment Tour Operadors– en el finançament de la construcció hotelera.

La inclusió de l'Espanya franquista dins de l'òrbita dels països del capitalisme avançat, encapçalats pels EUA, va anar acompanyada de rellevants canvis en quant a les relacions internacionals que se traslladaren en la nova arquitectura del capitalisme espanyol, tot essent una de les peces angulars el Pla d'Estabilització. L'informe del BIRF (Banc Internacional de Reconstrucció i Foment) era prou clar en quant a les recomanacions fetes al ministre Fraga. En ell (BIRF 1962:533) s'exposava que "resultava clar que la inversió total en hotels haurà d'incrementar-se en un grau tal que s'hauran d'assignar nous fons al Crèdit Hotelier". Els càlculs que el BIRF (1962) realitzà sumaven uns 500 milions de pessetes anuals en concepte de préstecs pel crèdit hotelier. Per altra banda, assenyalaven que calia corregir la política del tipus d'interès del Crèdit Hotelier. El BIRF (1962:534) continuava assenyalant que "no creim que existeixi justificació alguna per tipus d'interès que ofereixin un marge tan elevat al prestatari com el que fins ara s'ha concedit. Segons hem fet constar, les perspectives del negoci hotelier són favorables, i no existeix, per tant, necessitat d'oferir incentius fins a tal punt. A més, si l'interès carregat pel Crèdit Hotelier està massa per davall del que cobren altres institucions de crèdit, públiques o privades, s'afavorirà una certa tendència fins la construcció excessiva i antieconòmica d'hotels".

A més, el BIRF (1962:534) exposava que aquells fons per l'expansió del turisme havien de "concentrar-se primerament a àrees ja existents d'activitat turística, on les preferències del consumidor han quedat demostrades i on existeixen els serveis bàsics". És a dir, els diners havien de caure allà on ja existia el negoci turístic. Però a més, el BIRF (1962:530) tenia clar que les "milliores en el transport i les comunicacions són condicions prèvies per una expansió continuada" i "les inversions en ells són essencials per la prosperitat a llarg termini de la indústria, i el Govern els hi hauria de concedir prioritat". Les recomanacions del BIRF no deixaven massa lloc a dubtes: ampliar el Crèdit Hotelier i augmentar les inversions en infraestructures de transport (i altres) a les zones turístiques existents front a d'altres zones de l'Estat. Esteve i Fuentes (2000) han apreciat com aquestes condicions s'avançaven per tal

d'assegurar el clima empresarial per, en cas de fructificar, poder desembarcar la inversió estrangera.

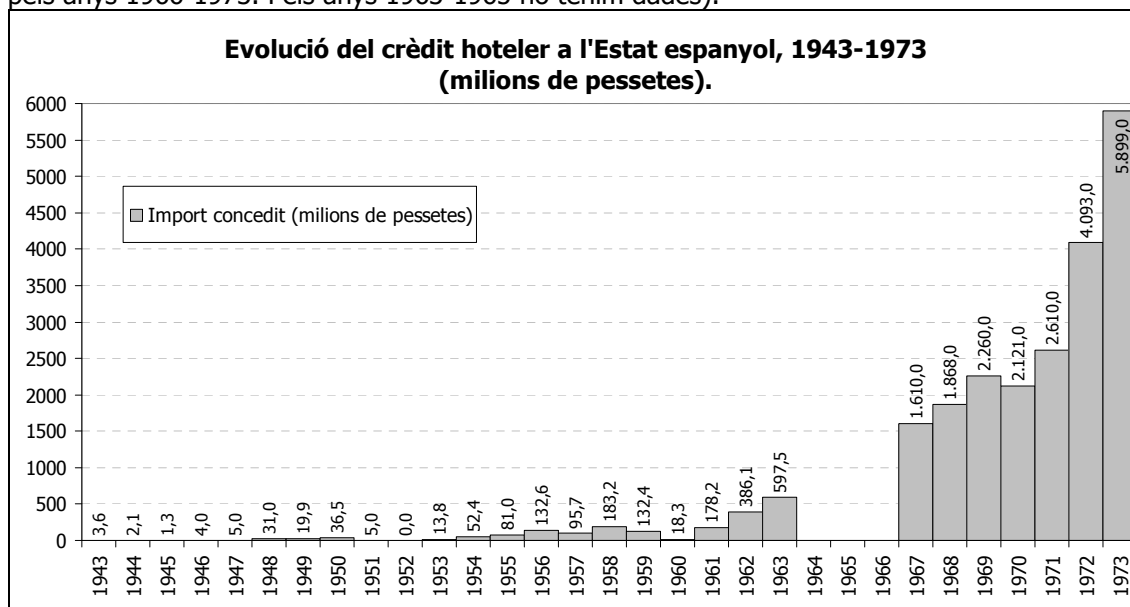
Cap a finals dels anys 1950 i principis dels 1960 es modificà la normativa del Crèdit Hotelier<sup>520</sup>. Els canvis normatius s'orientaven cap a incrementar la dotació i establir noves condicions dels préstecs. Es donà un fort impuls al programa del Crèdit Hotelier amb l'ampliació de les condicions dels préstecs i, el 1965, s'ampliava la seva concessió des de l'oferta d'allotjament hotelier a tot tipus d'oferta turística, des d'allotjament de qualsevol tipus fins a serveis de restauració. La cobertura del crèdit variaria entre el 60% de les modernitzacions i reformes d'hotels, apartaments i ciutats de vacances; 50% de nova construcció i ampliació d'hotels, apartaments i ciutats de vacances; 40% per construcció, ampliació i modernització de càmpings i altres construccions turístiques; 15% per mobiliari i equipament de nova construcció. L'interès es fixà en el 5,25% i els terminis oscil·laven entre 5 anys pel mobiliari i 15 per la nova construcció. Val la pena fer notar que el BIRF (1962:536) recordava que "la inversió a la indústria hotelera, com en qualsevol altra indústria, se veurà fomentada per una major liberalització de les importacions. Molts elements de l'equipament hotelier només poden obtenir-se a l'estranger, i seria beneficiós per aquesta indústria si fossin inclosos a la llista de liberalitzacions". Així doncs, aquella línia de crèdit que podia cobrir el 15% del mobiliari i equipament anava, en bona part, adreçada a cobrir les importacions d'aquells que efectivament se liberalitzaren (Esteve i Fuentes, 2000).

El crèdit hotelier franquista pel conjunt de l'Estat passà de 3,6 milions de pessetes al 1943 a 5899 milions de pessetes al 1973. Un ascens molt destacat que va tenir la seva significació a l'hora d'incentivar la industrialització turística de les principals zones turístiques de l'Estat. El crèdit hotelier no finançava ni tota la planta hotelera de les zones turístiques ni en la mateixa intensitat durant tot el temps, però el que sí fou significatiu és que aquell crèdit serví de brúixola per tal d'orientar als capitals turístics internacionals que aterraven als espais de "producció" turística un cop el règim havia establert els pilars de la seva industrialització turística. Entre el 1943 i el 1963, els 1979 milions de pessetes concedides pel Servei del Crèdit Hipotecari havien servit per finançar el 21,6% de les places en hotels i pensions de luxe i de primera categoria de tot l'Estat, 41,5 mil places d'un total de 192 mil places (Brú, 1964; Esteve i Fuentes, 2000; Buades, 2004).

---

<sup>520</sup> Ordre del Ministeri d'Informació i Turisme de 10 de novembre de 1962 en la que es regula el procediment a seguir per la declaració d'excepcional utilitat pública a les peticions del Crèdit Hotelier; Ordre del Ministeri d'Hisenda de 6 de juliol de 1961 sobre increment de la dotació pel Servei del Crèdit Hotelier i noves condicions dels préstecs; Ordre de la Presidència del Govern de 12 de juliol de 1963 que estableix els requisits del Servei de Crèdit Hotelier; Ordre de 2 de maig de 1964 que estableix que per part del Ministeri d'Informació i Turisme s'acordàs cada any el percentatge de fons destinats a les peticions procedents de zones d'insuficient desenvolupament turístic, amb un mínim del 25% del total de fons disponibles; Ordre de 16 de febrer de 1965 que encomanà al Banc Hipotecari les concessions dels crèdits hotelers; Ordre del 20 d'octubre de 1965 que deroga les ordres de 1963 i 1964 per millorar la seva redacció i modificar els percentatges de les ajudes creditícies al desenvolupament de l'oferta d'allotjaments que s'ampliava a tota l'oferta turística (Brú, 1964; Esteve i Fuentes, 2000).

Gràfic 36. (Font: elaboració pròpia a partir de Brú (1964) pels anys 1943-1963 i Cals (1974) pels anys 1966-1973. Pels anys 1963-1965 no tenim dades).



On es varen destinar els fons del crèdit hotelier?, encara que tan sols hem accedit a dades territorialitzades fins l'any 1963 (Brú, 1964) a la taula 147 se pot observar com fins el 1963, les Balears acumulaven el 13,03% del crèdit hotelier amb el qual havien finançat el 23,25% de les places hoteleres construïdes a les illes fins aleshores. Les dues primeres províncies en quant a la recepció de crèdit hotelier eren Girona (16,02% del total) que el rebia dins les estratègies de reconstrucció de les zones devastades per la Guerra Civil i pel seu perfil turístic degut, entre d'altres, a la proximitat a França; i en segon lloc, Màlaga que va rebre el 14,27% del crèdit i que li serví per aixecar el 62,67% de les seves places hoteleres, un fet que no pot desvincular-se de la presència de destacats exponents del franquisme com és el cas de Luís A. Bolín Bidwell que es convertí en un dels principals empresaris turístics. Brú (1964:50) fa notar el fet que en "el cas de Balears que amb un percentatge de préstecs del 13,03%, foren finançades 6024 places, front a Màlaga, que amb un percentatge superior del 14,27%, va finançar un nombre més reduït de places, 5482. Aquestes pertorbacions es deuen a diverses causes, entre les que destaquen, principalment, la categoria dels establiments construïts i el cost de materials i mà d'obra en les distintes localitats". La categoria dels establiments finançats a les illes eren de menor qualitat que els malaguenys.

A partir de la segona meitat dels anys 1960 el fons del crèdit hotelier va augmentar de manera destacable. El 1967, a tot l'Estat, la concessió de crèdits hotelers ascendia a uns 1610 milions de pessetes, la qual cosa significa que multiplicava per 2,69 vegades la xifra de 1963. Brú (1964) havia calculat que la indústria hotelera espanyola havia de créixer en unes 109 mil noves places d'allotjament turístic per la qual cosa se requerien uns 9865 milions de pessetes entre el 1963 i el 1967. Conseqüentment el crèdit hotelier anual hauria de ser d'uns 678 milions de pessetes, tot suposant que aquest cobriria el 50% de les noves construccions i el 40% de les ampliacions. El 1967 el crèdit hotelier era 2,3 vegades superior a l'estimat per Brú. Cap el 1973 assolía els 5899 milions de pessetes, una quantitat que multiplicava per 3,6 la de 1967 i per 9,87 la de 1963. Com es pot comprovar a la taula 148, en els anys de fort creixement de la flota hotelera de les Balears, els empresaris de les illes rebien una part significativa del crèdit hotelier de l'Estat. Entre el 1969 i el 1975 el crèdit hotelier concedit als empresaris illencs assolía uns 2506 milions de pessetes, la qual cosa suposa un 14,97% del total. Emperò si miram els anys anteriors a la crisi del 1973, el percentatge respecte del conjunt de l'Estat és superior i, al 1969, rebien 574 milions (33,7% del total de l'Estat). Armet i Bonet (1974:103) entenen que el crèdit del Banc Hipotecari Espanyol disposat a les corporacions balears era una qüestió lògica "atesa la característica de zona turística de la província". Encara que abraçam un període més llarg de temps que el marcat en aquest apartat, val la pena apuntar que entre el 1969 i el 1979 el negoci turístic havia rebut per part de la banca oficial entre 8 i 10 miliards de pessetes: 4,4 miliards de crèdit turístic, 3,5 miliards en concepte de crèdit hipotecari no finalista entre 1972 i



1979. Avançam que els mateixos autors estimaven que com a mínim l'aportació financera per part dels Tour Operadors ascendia a uns 9,5 miliards de pessetes (Aguiló, 1981).

**Taula 147. La distribució territorial del crèdit hotelier, 1943-1963 (Font: elaboració pròpia a partir de Brú, 1964).**

	Crèdit concedit		Places allotjament crèdit	
	Milions pessetes	Respecte total (%)	Nombre	Respecte total (%)
Girona	317,1	16,02	6.366	34,16
Màlaga	282,5	14,27	5.482	62,67
Balears	257,9	13,03	6.024	23,25
Barcelona	166,3	8,4	3.100	12,87
Alacant	153,6	7,76	3.083	49,04
Santa Cruz de Tenerife	115,0	5,81	2.328	54,66
València	79,4	4,01	1.054	25,00
Tarragona	67,1	3,39	1.426	44,90
Cadís	51,3	2,59	876	33,32
Las Palmas	48,7	2,46	1.110	30,15
Madrid	47,9	2,42	937	3,67
Castelló	42,0	2,12	550	44,79
Àlava	30,9	1,56	765	97,79
Granada	22,2	1,12	580	11,71
Santander	21,8	1,1	826	19,60
Navarra	21,0	1,06	595	33,41
Altres províncies	254,9	12,88	6.470	12,37
Total	1.979,4	100	41.572	21,60

**Taula 148. Crèdit hotelier concedit per la banca oficial a les Balears (Font: Aguiló 1981:40).**

	Milions de pessetes	% sobre total de l'Estat
1969	574	33,7
1970	221	17,2
1971	339	22
1972	481	18,6
1973	396	10,6
1974	326	9,6
1975	169	6,8

Ramon Fajarnés (2001:111) assenyala que, en aquells anys, "aparegueren diversos tipus d'empresaris: qui tenia unes roques devora la mar, qui sabia anar a Madrid i moure's pels despatxos i aconseguir un crèdit hotelier i, finalment, qui vertaderament tenia diners". Un dels casos paradigmàtics a Eivissa el tenim amb n'Abel Matutes Juan que va aconseguir un crèdit hotelier per aixecar el ja esmentat Insula Augusta a Sant Josep. Aquell hotel va haver de ser enderrocat ja que no comptava amb els permisos del Ministeri de l'Aire (Cerdà i Uli, 1994; Salgado, 1994).

A la major part de les publicacions de l'època es repeteix el constant lament de la limitada quantia del crèdit hotelier i de les dificultats per obtenir-ho (Juan et al., 1970; Cals, 1974). No obstant això, l'accés al crèdit estava fortament associat al grau d'influència que l'empresari tingués, tal com s'ha vist en el cas de Matutes. Un altre projecte que fou finançat pel crèdit oficial fou el Centre d'Interès Turístic de Cales de Mallorca, amb 22 milions de pessetes. Segons Juan et al (1970:42) "les condicions del crèdit concedeixen un 40% del valor de la inversió segons projecte; no obstant, moltes opinions coincideixen en assenyalar que en el cas que ens ocupa [Cales de Mallorca], aquest 40% és suficient per finançar totes les inversions que seran realitzades". Aquest fet no era aïllat, sinó que molt sovint el crèdit oficial cobria el 100% de la inversió, encara que per escrit se suposava que cobria el 40%. Coincidint amb aquesta informació, Bray i Raitz (2001:68), des del costat dels Tour Operadors escrivien que el règim va ajudar amb crèdits que cobrien prop del 60% dels costos de construcció dels hotels i

també assenyalen l'important esforç financer del règim per tal d'adequar les infraestructures que exigia el turisme xàrter.

Per altra banda, la major part d'autors que han analitzat aquell període han assenyalat l'escassa participació de la banca privada en el finançament del negoci turístic. Joan Cals (1974:155) apuntava que "ha estat decisiu el paper desenvolupat per les Caixes d'Estalvi. Els préstecs hipotecaris se convertiren en l'autèntica taula de salvament per moltes empreses" i Payno (1985:231) comentava que "l'únic finançament subministrat per la banca privada al sector [turístic] durant aquests anys [anys 1960 i 1970] fou indirecta: la facilitada a les empreses constructores i als proveïdors dels hotels, així com el descompte comercial a curt habitual en tota activitat mercantil". Així doncs, cal suposar que la tan repetida absència de participació de la banca privada en el negoci turístic, es refereix en la participació directa.

Tot i això, el principal element explicatiu de l'explosió urbano-turístico el trobam en els capitals internacionals, especialment els dels majoristes europeus. Els **Tour Operadors** són els principals protagonistes d'aquesta època en la que se canalitzaren abundants capitals vers la construcció hotelera a les illes. Mentre que hi ha nombrosos treballs que han abraçat el paper del capital estranger a l'Estat durant el franquisme (Tascón, 2008), el paper específic dels Tour Operadors en la profunda transformació dels actuals espais turístics espanyols segueix essent una incògnita. Fins i tot, en un informe promogut per les institucions financeres al tardofranquisme es reconeixia que tot el que envoltava al finançament per part dels Tour Operadors estava cobert per una fosca opacitat (Barceló i Pérez-Manrique 1974c:297). Es coneixen, aproximadament, els mecanismes que empraven els Tour Operadors, però no es té coneixement de l'impacte de la seva aportació en la inversió turística a l'Estat als anys del desenvolupisme franquista (Gaviria et al., 1974; Picornell, 1978). Joan Cals (1974:179-180) comentava com la informació disponible sobre la inversió estrangera era "evidentment poca perquè poc ha estat l'interès en aconseguir-la" i Gaviria et al. (1974:15) sostenien que "ni el propi Instituto Español de Moneda Extranjera coneix exactament el muntant de les inversions estrangeres en el sector turístic". La catedràtica d'Història Econòmica, Patrizia Battilani (2005) apunta que l'estudi dels Tour Operadors és un dels temes que resten per aprofundir, per tal de conèixer la turistització a la Mediterrània<sup>521</sup>.

Les inversions estrangeres a l'Estat espanyol s'havien liberalitzat de manera progressiva i a la dècada dels 1960 les condicions per a l'entrada de capitals estrangers eren prou favorables pel capital estranger (Tascón, 2008). Les autoritats franquistes mantenien el que s'anomenà com la "política dels terços". Aquesta consistia en que la inversió turística s'havia de realitzar en base a un terç de capital espanyol, un terç de capital estranger i un terç del crèdit oficial (Cals, 1974). Segons Joan Cals (1974:180) el terç oficial no s'havia assolit, motiu pel qual aquell havia estat cobert per part de capital estranger. Emperò, el mateix Cals (1974) reconeix que són les condicions favorables que establia el règim les que afavorien, sobretot, la penetració dels capitals estrangers. D'acord amb Mario Gaviria (1975:20) els Tour operadors "s'abocaren sobre Espanya perquè cap altre país va tenir ni l'agilitat empresarial ni la tolerància estatal que permetès un creixement tan accelerat del nombre de llits, sobretot entre els anys 68 i 72". Una mostra de les bones relacions entre els poders franquistes i els Tour Operadors ens l'exposa Mario Gaviria (1975) quan diu que Manuel Fraga (ministre d'Informació i Turisme, 1962-1969) i Alfredo Sánchez Bella (ministre d'Informació i Turisme, 1969-1973) havien estat convidats a visitar a Roy i Keneth Thomson a Anglaterra. Els Thomson –propietaris de Thomson Holidays, del grup mediàtic Kemsley Group (que inclou el diari The Sunday Times), del diari The Times, etc– posava a disposició dels ministres espanyols un avió particular. A més, les autoritats franquistes de les principals ciutats turístiques eren convidades anualment a Anglaterra.

Pel conjunt de l'Estat, Cals (1974) estimava que a l'any 1969, el 25% de la inversió hotelera era propietat de capital estranger, uns 54 mil milions de pessetes. Pack (2006:125) ens diu que a finals dels anys 1960 es comptabilitzaven unes 10805 habitacions hoteleres participades per capital estranger, una xifra que representava el 6% del total. Els principals capitals eren els britànics, belgues i alemanys. La major participació del capital estranger es trobava a Tenerife (24%), Cadis (12%), Alacant (9%), mentre que al conjunt format per Barcelona, Balears i Girona, la participació del capital estranger era segons Pack (2006:126) del 3%. La realitat de les inversions estrangeres en aquest sector era molt més complexa i,

<sup>521</sup> Els treballs de Mario Gaviria (1975) i de Planas Sanmartí (1974) sobre el Tour Operador Court Line resulten imprescindibles per entendre el funcionament dels Tour Operadors en aquells anys i l'abast de les seves activitats.

sobretot, opaca (Gaviria, 1975). Sovint hi havia "homes de palla" que representaven els interessos dels Tour operadors (Planas Sanmartí, 1974). La realitat era que els Tour Operadors controlaven bona part de la cadena de "producció" turística i, tal com comenta Joan Cals (1974), molt sovint els diners no arribaven mai a sortir dels països emissors. Un dels mecanismes emprats era el d'atorgament de crèdits als empresaris a canvi de l'establiment d'una sèrie de condicions favorables pel Tour Operador. Generalment, congelament de preus per un termini d'uns 4 o 5 anys (Juan et al., 1970; Gaviria et al., 1974; Gaviria, 1975; Picornell, 1978). La inversió directa en la construcció hotelera fou menys important, encara que hi havia cadenes controlades per capital estranger com per exemple la de British Caledonian, Thomson Hollidays, Clarksons, etc (Picornell, 1978; Bray i Raitz, 2001). L'important pel capital turístic – local i estranger- era tenir la suficient capacitat per tal d'allotjar les creixents onades de clients que estaven controlades quasi absolutament pels Tour Operadors. L'estratègia del capital local i estranger era de les anomenades *win-win* ja que ambdós en sortien beneficiats. Els Tour Operadors esdevenien quasi entitats financeres i aprofitaven el joc especulativo-financer, mentre que alguns hotelers expandien el seu patrimoni empresarial.

Els empresaris de les illes aprofitaren l'ocasió que els brindaven els majoristes. En aquells moments es varen poder dur a terme potents capitalitzacions sense capital propi. Emperò, retòricament, els discursos oficials es lamentaven de la descapitalització que suposava el lligam financer amb els operadors turístics (Juan et al., 1970). El protagonisme atorgat als Tour Operadors potser va resultar de la voluntat que tenia la classe empresarial de mantenir-se en un cert anonim i presentar-se més com a víctima del domini forà que com a grans beneficiaris de les regles del joc. A més, els investigadors crítics que analitzaren la qüestió del colonialisme turístic de la mà dels Tour Operadors potser també contribuïren a elevar el paper d'aquells capitals, al temps que es deixava una mica de banda el paper dels capitals locals (Gaviria et al., 1974; Picornell, 1978). Els espais turístics espanyols jugaven un paper perifèric en la divisió internacional del turisme. No obstant, el que no quedava prou reflectit era el paper que les elits franquistes jugaven en aquell procés. En qualsevol cas, l'aliança del capital illenc amb l'estranger va permetre forjar una classe social que recolzada pel règim adquiria un important protagonisme. Els préstecs dels Tour Operadors es realitzaven a un tipus d'interès entre el 20% i el 30% i un termini de venciment d'uns 3 o 5 anys, termini al llarg del qual s'havien de congelar els preus (Juan et al., 1970; Cals, 1974). És a dir, els Tour Operadors prestaven amb la certesa que la taxa de retorn seria alta i els empresaris s'asseguraven l'augment del seu capital, tot en una franja temporal prou curta.

Així mateix, les despeses de personal eren del 23% i el 38% i les càrregues fiscals de tan sols el 4% (Juan et al. 1970:26). Amb tot, a algunes zones de turisme xàrter com Can Picafort, Cala Millor, la Platja de Palma o Calvià, la rendibilitat girava entre el 30% i el 60% (Juan et al., 1970). No sabem exactament com es calculà la rendibilitat hotelera de l'estudi del sindicat vertical, però suposam que aquella rendibilitat de la que informaven els propis hotelers ja descomptava el pagament del préstec, atès que "la forma de devolució [dels préstecs dels Tour Operadors] era descomptant una certa quantitat de la facturació dels turistes, que el tour operator remetia a l'hotel, amb uns preus que s'estipulaven en el contracte" (Aguiló 1981:39). Així i tot, Aguiló (1981:39) ens diu que "l'hotel, per la seva banda, podia en molts de casos continuar la construcció de l'hotel, tot tenint la seguretat d'assolir alts nivells d'ocupació gràcies al tour operator. Encara que sabia que la rendibilitat dels anys que durava el contracte seria pràcticament nul·la, se trobaria al final dels mateixos amb un hotel totalment seu". En aquest cas coincideixen Aguiló (1981) i Joan Cals (1974) en afirmar que la rendibilitat era quasi nul·la, però tal com exposaven Juan et al. (1970:18) el que interessava a molts era "capitalitzar-se sense capital". Bray i Raitz (2001) comenten que el que introduí la novetat de finançar la construcció hotelera fou Ted Langton de Sky Tours. En realitat el que es feia era avançar uns dipòsits (60 mil pessetes per habitació) als hotelers per assegurar-se tenir habitacions pels seus clients per uns quants anys. Aquells diners s'avançaven sense interessos. Bray i Raitz (2001:68) ens diuen que "els majors Tour Operadors tenien molts milions de lliures compromesos en dipòsits hotelers. Els hotelers eren els que estaven al seient del conductor". Realment, aquesta és una visió bastant diferent de la dels hotelers que han adoptat sovint el paper de víctima.

Els agents que assolirien un major protagonisme serien aquells formats per grups turístics en els que es concentraven les activitats hotelera i majorista. Cal dir que la legislació dels anys 1960 no permetia que els Tour Operadors actuessin a l'Estat directament. Per fer-ho necessitaven actuar a través d'una agència de viatges majorista (Tipus A) (Gaviria et al., 1974;

Picornell, 1978). Aquestes agències eren en moltes ocasions tapadores dels Tour Operadors (Juan et al., 1970; Gaviria et al., 1974). Entre les grans agències tenim Viajes Barceló dels germans Barceló, Ultramar Express de Guillermo Cryns o Viajes Iberia dels Fluxà. La unió entre Escarrer i Fluxà a Viajes Iberia al 1962 va donar lloc a la conversió de l'agència d'emissora a receptora (Uriol, 2001). La major part dels grans hotelers, com per exemple Gabriel Escarrer d'Hoteles Mallorquines, se varen crear i expandir gràcies a les aliances amb diversos Tour Operadors. La distinció que fa l'estudi del sindicat vertical entre les tipologies d'empresaris hotelers apunta la consolidació d'un poderós grup que anomena empresariat financer i que es trobava en una situació de preferència respecte de la resta de l'empresariat (Juan et al., 1970). Aquells eren els de les grans cadenes hoteleres. Amb el temps, moltes d'elles han estat les grans corporacions hoteleres transnacionals que han protagonitzat la internacionalització hotelera espanyola (Buades, 2006).

Climent Picornell (1978:28) apuntava el fet que "l'antic Ministeri d'Informació i Turisme, avui englobat dins del Ministeri de Comerç, ha tengut sempre "controlats" els preus, naturalment els màxims, en clara connivència amb els T.O. [Tour Operadors] que proveïen a l'Estat de divises". El projecte turístic del règim es fonamentava en una estratègia de preus baixos per tal d'atreure divises i capitals estrangers. Aquesta estratègia beneficiava a les elits i donava oxigen financer a les estructures del règim. Això no obstant, cada cop hi havia més veus que apuntaven el fet que els preus eren excessivament baixos i que les divises turístiques amb prou feines donaven per cobrir els serveis públics que els turistes utilitzaven (Cals, 1974).

Els principals Tour Operadors que alimentaren la febre hotelera balear foren de manera destacada, els britànics i els alemanys. Entre els primers destaquen Thomson, Clarkson i Horizon Holidays<sup>522</sup>, mentre els segons estaven encapçalats per la TUI (Touristique Union International)<sup>523</sup> que a finals dels 1960 realitzava el 70% dels paquets xàrter d'Alemanya, seguit de Neckermann und Reisen (NUR) que realitzava el 20% (Fernández-Fúster, 1991). A part dels grans Tour Operadors, hi havia tota una constel·lació d'operadors als mateixos països i d'altres de l'Europa capitalista, com per exemple Hint (Holland International) als Països Baixos, Tjaereborg a Dinamarca, Airtours o Fram a França, VTB (Vlaamse Toeristenbond) a Bèlgica, Kuoni a Suïssa, etc. Els poders locals, encara en temps dels Franquisme i de la lluita anticomunista, sembla que no varen tenir gaire problemes amb contactar també amb les agències estatals de turisme dels països de l'Est. Juan et al. (1970:54) ens diuen que "agents de viatges de companyies locals han intentat entrar en contacte amb aquest turisme. Les primeres passes foren, i són, molt esperançadores. Aquests països dediquen un percentatge fix de les seves divises pel turisme dels seus ciutadans a l'estranger. La demanda de viatges a l'estranger és superior a l'oferta d'aquest percentatge de divises. Per tant les anul·lacions, tal com s'entenen a Anglaterra, posem per cas, no es poden donar en aquest tipus de països, ja que d'haver-hi una anul·lació és ràpidament substituïda per un altre ciutadà que se trobava prèviament en llista d'espera. Però aquesta no és la primera ni la més important de les avantatges, ja que el pagament s'efectua en dòlars, per avançat i les estades se situen en les èpoques baixes i mitjanes".

Cap a principis dels 1970 el principal Tour Operador britànic era Clarksons, fundat al 1959 i amb participació majoritària de la naviliera Shipping Industrial Holdings Group. Clarksons operava principalment amb la Court Line Aviation que estava controlada per la naviliera Court Line Shipping Company. A principis dels 1970, Clarksons comptava amb prop d'un milió de paquets, tot duplicant el nombre del segon i tercer operadors britànics que eren Thomson i Horizon (Fernández-Fúster, 1991; Bray i Raitz, 2001). Bray i Raitz (2001) sostenen que l'arribada del "nouvingut" Clarkson rebentà, amb la seva agressiva política comercial, l'equilibri de preus dels operadors més veterans. El 1965 el grup mediàtic britànic Thomson Organisation Ltd., de la mà del seu cap executiu Gordon Brunton va adquirir els operadors Universal Skytours i la seva línia aèria Britannia Airways, Riviera Holidays i al 1966 adquiria Gaytours. Havia nascut el gegant Thomson Holidays. La suma dels paquets turístics anuals de cadascun era de 100 mil

<sup>522</sup> Clarkson pertanyia al conglomerat Shipping Industrial Holdings Group. Thomson Holidays, de la família del magnat canadenc dels *mass media* Roy Thomson, que diversificà el seu negoci cap les activitats turístiques al 1965 amb l'adquisició d'Universal Sky Tours, Riviera Holidays i la companyia de navegació aèria Britannia Airways (Bray i Raitz, 2001). Mentre que Horizon "no estava tan ben posicionat. Jo [Vladimir Raitz] posseïa el 100% de la companyia i era un "pare pobre" amb comparació [a Thomson i Clarkson]" (Bray i Raitz 2001:165).

<sup>523</sup> Entre finals dels 1960 i principis dels 1970 s'uneixen a TUI: Airtours International CmbH un Co (1969) i Transeuropa GmbH un Co (1972) (Fernández-Fúster, 1991).

al 1965 i a l'estiu del 1966 transportaren 184 mil turistes (Bray i Raitz, 2001). Entre els Tour Operadors britànics podem afegir el de Harold Bamberg, propietari d'Eagle Aviation –llavors British Eagle que feu fallida al 1968–, qui adquirí Sir Henry Lunn Ltd. al 1954 i al 1962 es feu amb Poly Travel. D'aquesta operació sorgeix l'operador Lunn-Poly que fou absorbit per Sunair al juny de 1971 i llavors adquirit per Thomson el 1972. Aquest operador treballà amb el Grup Barceló (Bray i Raitz, 2001).

Cap a principis dels 1970 hi ha importants moviments en la propietat dels operadors turístics britànics, tot destacant un procés de concentració en torn dels grans operadors, com Thomson i Court Line (Gaviria, 1975; Bray i Raitz, 2001). Val la pena assenyalar el fet que Thomas Cook, nacionalitzat al 1947, encara que seguia essent una dels principals grups turístics britànics, va ser superat per tot un seguit del nous operadors. Thomas Cook, en un context d'alteració del règim d'acumulació fordista i inici de la crisi de l'Estat del benestar, es tornà a privatitzar el 1972, tot essent adquirida per un consorci format per Midland Bank, Trust House Forte i Automobile Association (Brendon, 1991; Bray i Raitz, 2001). Segons Bray i Raitz (2001) els altres dos gegants dels Tour Operadors britànics eren Cosmos i Global Tours. El primer era propietat de capitals suïssos –famílies Albek i Mategazza– i comptava amb la companyia aèria Monarch Airlines des del 1967; mentre que el segon era propietat dels grans magatzems Great Universal Stores des del 1957 (Fernández-Fúster, 1991; Bray i Raitz, 2001).

Bray i Raitz (2001) expliquen la forta competitivitat que hi havia entre els operadors britànics i els mètodes que aquells empraven. Entre aquells mètodes es trobava l'espionatge i operacions opaques, a més de la generalització de la manca de transparència comptable i financera. Així doncs, no és d'estranyar que en un dels seus principals "camps de batalla turística" com era l'Espanya de Franco, aquells operadors fessin suculents negocis, sempre acollits pel règim (Gaviria et al., 1974). L'opacitat de les operacions del capital internacional i local es va destapar arran de l'esclat de l'escàndol de l'operador Court Line al 1974. Aquest operador tenia una densa xarxa de societats, entre de les quals comptava amb societats propietàries d'hotels, Cristaltours SA i Servicios del Sol SA (forma jurídica de Cristalotel). Ambdues societats amb domicili al Carrer Ibiza núm.17 de Palma de Mallorca (Gaviria, 1975). Val la pena destacar que el 50% de Cristaltours era propietat de Sunotel –domiciliada a Lietchenstein i propietat de Clarksons que havia estat adquirit per Court Line al 1973– i l'altre 50% del Banco del Noroeste. A més, al mateix domicili mallorquí es localitzava la societat Viajes Cristal SA –del Banco del Noroeste i Sunotel–, empresa que també es dedicava als negocis immobiliaris (Planas Sanmartí, 1974; Gaviria, 1975). El banc creat per la família gallega Menéndez Ponte al 1962 entrà en crisi al 1973 i el 1974 José M. Ruíz Mateos va absorbir el Banco del Noroeste, tot integrant-ho en el grup RUMASA que ja tenia interessos turístics a les Balears (Cacho, 13/07/1984; Cuartas, 20/12/2009). Així mateix, Horizon Holidays que també havia estat adquirida per Court Line al 1974, comptava amb dues filials encarregades de les inversions hoteleres a l'estranger: Horizon Holidays Development Overseas Ltd. i Hoteles Anglo-Espanoles SA (Fernández-Fúster, 1991).

Bray i Raitz (2001:67) ens comenten que "no eren només Lunn i Skytours els que cercaven nous hotels pels seus clients, sinó que els alemanys començaven a sortir dels seus traumes de postguerra, amb l'Espanya amiga com a primera opció per passar les vacances". El 1963 els grans magatzems Neckermann que es dedicaven a la venda al detall per correspondència varen incloure un nou producte: el paquet turístic. Josef Neckermann fou dels empresaris alemanys que sorgiren del nazisme i que s'aprofitaren de la situació, tot apropiant-se d'empreses de jueus. Josef Neckermann es va beneficiar de les vendes forçoses d'empreses jueves (Grunenberg, 2007). NUR (Neckermann Und Reisen) era el principal Tour Operador alemany, fins a la concentració de diversos operadors en el conglomerat TUI (Fernández-Fúster, 1991). El 1968 és una data significativa pel que fa al capital turístic alemany. En primer lloc, cal destacar que aquell any es fusionaren Touropa, Scharnov-Reisen GmbH, Hummel Reisen i Doctor Tigges Fahrten per formar TUI. Per altra banda, la reconstrucció de l'Alemanya Occidental sota el paraigües dels EUA havia estat tot un èxit, fins al punt que en comptes de tenir problemes de finançament, el capital alemany arribava a tenir problemes en quant a la col·locació de capitals excedentaris. Per aquest motiu es va promulgar la citada Llei Strauss, que desgravava fiscalment la inversió immobiliària a l'estranger com ajuda a països en vies de desenvolupament. L'Estat espanyol era considerat com un país en vies de desenvolupament i a partir de llavors importants quantitats de capitals arriben a les zones turístiques de l'Estat espanyol (Jurdao, 1990; Buades, 2006). Juan et al. (1970) apunten com a partir del 1968 se

comencen a explotar noves zones del litoral de les illes. Zones que són objecte absolut del turisme xàrter com per exemple Can Picafort, Tropicana o Platja Romàntica o Cala Millor, entre d'altres.

A la taula 149 es pot veure la distribució del finançament per la construcció dels establiments hotelers de les Balears als anys 1970 a partir de les enquestes hoteleres realitzades al 1979 a Mallorca i al 1978 per Eivissa i Formentera i Menorca. Segons Aguiló (1981:38) possiblement les dades reals referides a l'autofinançament eren menors que les suggerides pels empresaris enquestats i, en canvi, les de la banca oficial i la dels Tour Operadors devien ser superiors<sup>524</sup>. Així mateix, la taula permet detectar que la participació dels Tour Operadors era superior a Eivissa i Formentera i Menorca. Aquest fet es deu segons Aguiló (1981) a que la major acceleració de la construcció hotelera es produí en aquelles illes a partir de 1968, any en que els Tour Operadors guanyaren major protagonisme.

	Mallorca (%)	Menorca (%)	Eivissa i Formentera (%)
Capital propi	48,8	40,2	33,3
Banca privada	11,8	11,6	12,2
Banca oficial	18,5	25,1	26,8
Tour Operadors	18,7	23,1	27,7
Proveïdors	2,2	—	—

D'acord amb l'Análisis Socioeconómico de la Hosteleria en Baleares", cap a finals dels 1960 la planta hotelera balear (135 mil places) estava valorada en uns 20 miliards de pessetes. Un 80% d'aquella estava hipotecada, és a dir 16 miliards de pessetes. De la fracció hipotecada, el deute contret amb els Tour Operadors es calculava en uns 4 miliards de pessetes (Juan et al., 1970). Aquell estudi presentava com a proposta, per una banda l'alentiment de la construcció hotelera i, per una altra, el rescat de la hipoteca de 4 miliards per "alliberar al 20% de la indústria Balear de la dependència en quant a mitjans financers dels inversionistes estrangers" (Juan et al. 1970:PE25). Proposaven fer-ho a través del Banc de Crèdit Industrial, l'Institut de Crèdit a mig i llarg termini, el Banc de Crèdit a la Construcció i amb uns tipus d'interès del 6% i un termini de 6 a 10 anys (Juan et al., 1970).

Emperò, el problema anava molt més enllà. En primer lloc, tal com s'ha esmentat anteriorment, és quasi impossible saber exactament la quantia del finançament dels Tour Operadors. Entre d'altres coses perquè tal com ens diu Gaviria (1974:15) "s'ha de tenir en compte que els Tour Operadors, amb les seves facilitats de transports continus per avions, transporten el diner encara amb més facilitat que els passatgers, i no necessiten passar a través de l'Institut de Moneda Estrangera sinó en casos molt excepcionals i anecdòtics. Per tant, hi ha un nigul de fum sobre el diner estranger a Espanya en el sector turístic". Ramon Fajarnés (2001:106) pel cas d'Eivissa ens comenta que "aquest acord [entre l'hotelier i el Tour Operador] es formulava freqüentment de forma verbal, sobre el terreny, encara que hi hagué casos on el contracte es formalitzà sobre el tovalló de paper d'una cafeteria". El caciquisme polític-empresarial del moment estava totalment cobert d'opacitat i pràctiques corruptes. En segon lloc, tenim que moltes de les inversions estrangeres en hotels estaven "dissimulades mitjançant homes de palla" (Cals 1974:184). Finalment, s'ha de tenir present que el control dels Tour Operadors sobre el negoci turístic a les illes no radicava tant en la propietat dels hotels, ni tan sols en el finançament de la seva construcció, sinó en el fet que tal com exposa Ioannides (1998) els Tour Operadors són els "gatekeepers", vigilants i intermediaris del negoci turístic. El seu predomini passa per controlar el procés de "producció" turística, des del bressol a la tomba, i pel paper que juguen en el joc de les finances, tot convertint-se els Tour Operadors en una mena d'entitats financeres.

<sup>524</sup> Gaviria (1975:29) ens deia que "les xifres exactes de les quantitats avançades a cada hotelier per la construcció del seu hotel i el grau de devolució d'aquestes són poc clares, així com els noms dels hotels i les companyies que les varen percebre".

*d) La institucionalització de l'especulació urbano-turística des de l'aprovació de la Llei del Sòl de 1956 fins a la primera meitat dels anys 1970.*

Una de les mesures rellevants adoptades pel règim franquista fou l'aprovació al 1956 de la Llei del Sòl. D'acord amb García-Bellido (2004) aquella regulació constituïa una autèntica anormalitat en el context europeu i atorgava als propietaris del sòl un enorme poder, tot institucionalitzant l'especulació urbanística. L'intervencionisme franquista, recolzat per les classes dominants, afavoria el negoci turístic-immobiliari que al llarg de la dècada dels 1960 experimentà una vertadera explosió. Mentre les grans ciutats s'expandien i el litoral era devorat pel ciment, es consolidaren els llinatges de les grans empreses de la construcció i promoció immobiliària (p.ex. José Banus; Ernesto Koplowitz Sternberg de Construcciones y Contratas; Urbanizadora y Constructora Urbis SA; Vallehermoso, etc). Aquelles famílies-empreses també s'aprofitaren de tot l'engranatge institucional com per exemple els mecanismes de finançament a través del crèdit oficial, subvencions a fons perdut, lleis de promoció d'habitatge, etc. Així doncs, no és d'estranyar que la gran banca participàs activament en el negoci immobiliari i de la construcció (Muñoz, 1969; Llordén, 2003).

L'activació de l'especulació urbanística per part del règim presenta una fita destacable en l'Ordre de 14 d'abril de 1964 sobre concessions de préstecs per finançar la construcció i venda d'edificacions per estrangers en zones turístiques. A través d'aquella llei es volia fomentar la construcció destinada a clients estrangers i d'aquesta manera facilitar l'entrada de divises. Les condicions del préstec eren que s'havia de presentar el compromís de compra per part d'un estranger, el crèdit podia cobrir fins el 70% del total, a un tipus d'interès del 6,5% i un termini de cinc anys (Esteve i Fuentes, 2000). Segons Esteve i Fuentes (2000:190-191) "el 1965 fou un any que experimentà un fort increment en els ingressos turístics que tots els analistes atribuïren precisament a les entrades per realitzar inversions immobiliàries". Els hotelers de les Balears varen exposar a la Segona Assemblea Provincial de Turisme de Balears, celebrada al 1970, els temors de que aquells préstecs que anaven destinats a la construcció de residències per estrangers no fossin emprats per la creació de nova oferta turística (Esteve i Fuentes, 2000). Recordem que a finals dels 1960 ja es parla de sobreoferta (Juan et al., 1970).

La Llei del Sòl de 1956 obligava a desenvolupar instruments de planejament de caràcter municipal, encara que no necessàriament havien de cobrir tota la superfície del terme. La normativa urbanística franquista se configurava, entre d'altres, en base a les regles establertes per part dels interessos vinculats a l'especulació turístic-immobiliària. Així, els articles 9 i 12 admetien la possibilitat que el pla general no abracés la totalitat de la superfície municipal i l'article 13 regulava els Plans Especials que podien ser formulats encara que no s'hagués aprovat un PGOU (Alcover, 1970b; Rullan, 1999; Esteve i Fuentes, 2000).

La ponència de Serveis Públics de la Primera Assemblea de Turisme de Balears de 1963, presidida per Gabriel Alzamora López, exposa que hi havia unes 67 noves urbanitzacions en marxa, a les que s'hi havien d'afegir les 23 anteriors a la Llei del Sòl de 1956 i 59 urbanitzacions en projecte. El que a la Primera Assemblea anomenen "urbanitzacions en marxa" havien de cobrir unes 2400 Ha, situades al llarg de 70 km del litoral, la major part a Mallorca. D'aquelles urbanitzacions, un 50% es realitzava al marge de les lleis franquistes i un altre 30% es realitzava sense que el planejament estàs aprovat. El mecanisme de realització de les urbanitzacions era, segons ens diuen des de la ponència presidida per Alzamora, que primer s'aixequen les edificacions i llavors es deixen sense ultimar els serveis urbanístics. Un cop tancades les operacions, el promotor "abandona el camp d'operacions, tot lliurant el control i la responsabilitat al municipi corresponent" (I Assemblea Provincial de Turismo de Balears 1963:120).

No cal dir que al darrera de les urbanitzacions es troben les principals figures dels poders locals, recolzades en alguns casos per capitals internacionals. Així Buades (2004:164-168), apunta algunes de les personalitats i entitats que es trobaven al capdavant de projectes especulativo-urbanístics. Així, per exemple, el batle feixista de Palma, Juan Massanet Moragues (president de la Cambra de la Propietat urbana a partir de 1963) com a promotor de la urbanització de Son Serra (Santa Margalida); COBASA (Compañía Balear de Obras y Construcciones) amb la urbanització de Cala Murada; la Immobiliària Mayol amb la urbanització de Cala Blava (Llucmajor); Viajes Meliá amb la urbanització "Bahía de Palma", situada entre Magaluf i Portals Vells (Calvià); "Playas de Peguera" (Calvià) promoguda per Atalaya SA, de la

família Waring; "Costa d'en Blanes" (Calvià) promoguda per la família Blanes; "Costa de la Calma" (Calvià) promoguda per la societat Costa de la Calma SA en la que s'hi trobava Ramon Esteban Fabra de Bordados Mallorca<sup>525</sup> i comptava com a delegat amb l'advocat Francisco Salvà Planas<sup>526</sup>; etc. Altres casos a destacar són els de la societat immobiliària del grup turístic Meliá, Edificaciones Mancomunadas Alemania SA, constituïda al 1967 i que "en només set mesos constituí vuit comunitats amb un total de 263 habitatges de luxe" (Fernández-Fúster 1991:851). Les construccions de la immobiliària del grup Meliá que se trobaven a Mallorca eren: La Caleta, San Matías i Magaluf (aparthotel) (Fernández-Fúster 1991:852). També es poden subratllar les promocions realitzades pel del batle de Sant Josep, Joan Marí Marí (Botja), que fou un dels principals especuladors eivissencs (Marí, 1998).

Front aquella situació, els membres de la ponència de l'Assemblea proposaren desenvolupar un Pla Provincial d'Ordenació, tot destacant que el 1961 la Comissió Provincial d'Urbanisme ja havia proposat una "Propuesta de Ordenanzas para zonas hoteleras". Així mateix, els poders fàctics allà reunits, assenyalaven tota una sèrie de dificultats a l'establiment d'aquell pla. Unes dificultats tals com: "l'individualisme espanyol; insuficiència de mentalitat urbanística; noció de que el planejament tendeix a minvar atribucions a la propietat privada; que tota acció favorable a l'interès públic és enemiga de l'especulació i, per tant, fortament combatuda pels grups de pressió; els pertorbadors que, moguts per un immediat afany de lucre, presenten la hipòcrita pantalla d'una pretesa creació de riquesa a curt termini, que no pot "endarrerir-se ni entrebancar-se"; desitjos de aconseguir a tots els propietaris afectats, aconseguint-se amb això un treball mediocre i inacceptable; l'amenaça (mai del tot certa), d'un conflicte laboral promogut per un possible atur obrer, moltes vegades proclamat i mai succeït" (I Asambleja Provincial de Turismo de Baleares 1963:123-124).

Un cop detectat el problema, la ponència proclama la superfície que hauria de ser sacrificada al negoci turístic-immobiliari: 4150 Ha a Mallorca; 1250 Ha a Menorca i 1550 Ha a Eivissa. És a dir, proposava la urbanització d'unes noves 6950 Ha que si les sumam a les 2400 Ha d'urbanitzacions "en marxa" ens dona un total de 9350 Ha. Com veurem en el proper capítol sobre la transformació territorial de les Balears, al 1956 la coberta urbano-artificial era d'unes 5764 Ha. Per tant, el que es proposava era multiplicar per 2,6 el sòl urbano-artificial. El litoral "aprofitable" per a la urbanització el quantificà en uns 231 km dels que s'havien de deduir els 70 ja sacrificats. Aquelles xifres procedien de la Delegació Provincial del Ministeri de l'Habitatge. Alcover (1966:19) escrivia al respecte que "aborrona tan sols el suposar que tals absurds es poguessin convertir en realitat".

Com s'ha esmentat, la Llei del Sòl obligava als especuladors del sòl a seguir alguns formalismes. Així doncs, en aquells anys es redactaren, sobretot, plans generals parcials o sectorials que eren l'instrument obligatori per dur endavant els plans parcials de les urbanitzacions. Aquests estaven quasi sempre finançats pels mateixos promotors urbanístics. El planejament afectava a la peça del territori municipal que havia de ser destinada al procés especulatiu. La major part de consistoris no varen escometre la tasca d'elaborar plans generals municipals, en canvi els plans generals parcials se redactaven i aprovaven a excel·lent ritme (Alcover, 1970b; Aguiló i Verger, 1982; Rullan, 1999). A la memòria del Pla Provincial d'Ordenació de Balears es presentava el nombre de plans parcials aprovats per la CPU (Comissió Provincial d'Urbanisme) que donaven una superfície de 4087 Ha ordenades per la seva transformació urbana. El 95,65% de la superfície corresponia a plans parcials de vocació turística. Els termes municipals amb major superfície destinada a la urbanització turística eren Manacor (799 Ha), Calvià (735 Ha), Artà (631 Ha), Lluçmajor (284 Ha) i Capdepera (251 Ha). Per altra banda, els municipis amb major nombre de plans parcials eren: Calvià (13), Manacor (12), Lluçmajor (11), Felanitx (9) i Capdepera (8). Aquests plans parcials conformaven una autèntica constel·lació d'urbanitzacions que anaven des de la platja de sa Mesquida (Capdepera) fins a Cala Llombards (Santanyí). També es conformava un cinturó d'urbanitzacions turístiques des d'Illetes (Calvià) al Port d'Andratx. Així mateix, al terme de Lluçmajor es definien les urbanitzacions des de Cala Blava a Cap de Regana i les de Cala Pi i Vallgornera. Al Port de Sóller apareixen 4 plans parcials i entre Pollença i la Colònia de Sant

<sup>525</sup> Esteban Fabra fou un dels promotors d'ASIMA i del polígon de Son Castelló (Palma). ASIMA es va constituir el 1964 i fou la primera associació empresarial constituïda a l'Estat.

<sup>526</sup> Segons Buades (2004:164) Salvà Planas, que fou tinent de batle a l'Ajuntament de Palma, compartí negocis immobiliaris amb Juan Frau Thomàs, empresari que també fou tinent de batle a l'Ajuntament de Palma. Un d'aquests projectes és el de construir 1500 habitatges al barri de s'Indioteria (Palma).



Pere se'n comptabilitzaven 18. Crida l'atenció el fet que s'aprovaren urbanitzacions turístiques no costaneres com les de Valldemossa o Bunyola. A Menorca hom pot destacar els 8 plans parcials aprovats a Ciutadella que es concentraven al Cap de Banyos –vessant septentrional del Port de Ciutadella–, Santandria i Cala Morell al nord del terme. Es pot destacar el fet que la superfície aprovada per sacrificar-se a l'especulació turístico-immobiliària del terme de Manacor i de Calvià, pràcticament triplicava la de tota Menorca. Finalment, a l'illa d'Eivissa tan sols hi havia els plans de Sant Josep i Santa Eulària que ocupaven una extensió de 104 Ha.

<b>Taula 150. Superfície dels Plans Parciais d'Ordenació aprovats per la Comissió Provincial d'Urbanisme fins el desembre de 1969 (Font: Alcover 1970b:134)</b>			
	<b>No turístics (Ha)</b>	<b>Turístics (Ha)</b>	<b>Total (Ha)</b>
Alcúdia	0	114,75	114,75
Andratx	0	111,86	111,86
Artà	0	631,70	631,70
Bunyola	1,26	96,71	97,96
Calvià	0	735,98	735,98
Capdepera	0	251,89	251,89
Escorca	0	14,94	14,94
Felanitx	0	63,82	63,82
Lloseta	2,09	0,00	2,09
Llucmajor	23,69	260,93	284,62
Manacor	0	799,13	799,13
Marratxí	32,85	0,00	32,85
Muro	0	61,22	61,22
Pollença	0	150,87	150,87
Ses Salines	0	39,44	39,44
Sant Llorenç	0	15,16	15,16
Santa Margalida	0	50,00	50,00
Santanyí	0	106,24	106,24
Sóller	0	26,61	26,61
Son Servera	5,96	88,03	93,99
Valldemossa	31,78	0,00	31,78
<b>Mallorca</b>	<b>97,62</b>	<b>3.619,27</b>	<b>3.716,89</b>
Ciutadella	0	167,65	167,65
Maó	80,22	0,00	80,22
Es Mercadal	0	18,82	18,82
<b>Menorca</b>	<b>80,22</b>	<b>186,47</b>	<b>266,69</b>
Santa Eulària	0	20,98	20,98
Sant Josep	0	83,09	83,09
<b>Eivissa</b>	<b>0</b>	<b>104,06</b>	<b>104,06</b>
<b>Balears</b>	<b>177,84</b>	<b>3.909,80</b>	<b>4.087,65</b>

El 1966 es publicà a la revista *Cuadernos de Arquitectura* alguns articles que denunciaven la depredació de l'especulació turístico-immobiliària. Entre aquells cal destacar el de Bartomeu Barceló (1966) titulat "Mallorca: fantasía, realidad y sinrazón del turismo". Barceló (1966) assenyalava la importància que adquiria la dimensió residencial del turisme, molt lligada al negoci immobiliari. L'absència de plans generals era la coartada perfecte pels agents de la cadena de creació de valor turístico-immobiliari: empresaris, tècnics i autoritats del règim. Els projectes de construcció aprovats pel Col·legi d'Arquitectes passà de 1767 al 1960 a 3455 al 1967. Una part important d'aquells corresponien a apartaments. El 1964 se construïen uns 1474 apartaments que sumats als 4271 construïts fins aleshores donava la xifra de 5745 apartaments, que segons Barceló (1966) equivalien a unes 20 mil places turístiques. La dimensió del negoci turístic dins del sector de la construcció guanyà una enorme importància i al 1962 el 38,27% de la inversió en construcció es realitzava en hotels, el 23,6% en xalets i apartaments i el 33,01% en habitatges (Barceló, 1966). Barceló (1966) assenyalava el procés pel qual s'aixecaven molts de centres turístics *ex novo* sense cap tipus de planejament, en tot cas aquell arribava un cop edificada la zona. La velocitat que el negoci turístico-immobiliari imprimia no permetia perdre ni un segon. Tanmateix, les distàncies entre empresariat i autoritats franquistes eren molt curtes (Miró, 1978).

En aquells anys l'especulació del sòl fou extraordinària, com a mostra tenim el cas que Bartomeu Barceló (1966) cita sobre un terreny de Palma que es va vendre en tres ocasions al llarg d'una setmana, tot passant de 5000 pessetes/m<sup>2</sup> a 18000 pessetes/m<sup>2</sup>. Així mateix, el virus de l'especulació es va començar a estendre des de les zones litorals a les de l'interior de l'illa (Barceló, 1966). En aquells moments varen aparèixer, en el conjunt de l'Estat, diversos treballs que denunciaven el fort procés especulatiu relacionat amb el negoci turístico-immobiliari, així com la forta degradació territorial que anava associada a dit negoci (Arespachoga, 1965; Gaviria, 1971; Cals, 1974; Gaviria et al., 1974). En el cas de les Balears un dels pocs treballs publicats en aquells moments fou el d'Oliver et al (1973) sobre l'urbanisme salvatge a Calvià i després el magnífic treball de Santiago Miró (1978) sobre la incidència de les polítiques urbanístiques, entre d'altres, i les estretes relacions entre els membres del búnker feixista i la classe político-empresarial del tardofranquisme.

Per tal de saltar-se els entrebancs que suposava la Llei del Sòl, des del ministeri de Fraga s'aprovà la citada **Llei de Centres i Zones d'Interès Turístic Nacional** (1963). Fraga quan assumí el càrrec ministerial, el 1962, es marcà aquella llei com una de les seves primeres fites (Esteve i Fuentes, 2000). Aquesta llei fou aprovada al mateix Consell de Ministres en que s'aprovava el Primer Pla de Desenvolupament (Esteve i Fuentes, 2000)<sup>527</sup>. Aquí tenim una nova coincidència entre el projecte desenvolupista del franquisme amb l'impuls del règim a la industrialització turística. El preàmbul d'aquella llei era suficientment clar: "el gran increment de la corrent turística ha donat lloc a l'aparició de fenòmens de saturació i aclaparament en determinades zones i localitats del territori nacional més afavorides per l'afluència de visitants, plantejant problemes a resoldre amb urgència, mitjançant la deguda coordinació dels esforços necessaris a tal fi, consistents de manera principal en la prompta adequació del nostre equipament turístic receptor i de la programació i execució de les corresponents obres d'infraestructura [...] Existeixen, per altra banda, amples zones dotades per la naturalesa de suficients atractius per convertir-se en turístiques, però les seves possibilitats no estan suficientment desenvolupades per diverses raons, entre les que sobresurt, principalment, la de l'absència d'una política de foment que ordeni, estimuli, o supleixi la iniciativa privada d'una manera eficaç i faciliti la seva adequada explotació turística".



Figura 75. Cartell de Miquel Barceló de la campanya "Sa Canova contra Ravena".

Onofre Rullan (1987:287) ens ajuda a aclarir el que aquella llei realment feia era donar una "excessiva llibertat d'acció als agents controladors de les àrees amb consideració de CIT (Centre d'Interès Turístic)" i a més Rullan (2000:409) ens diu que va constituir "una altra forma d'aconseguir cobertura legal, sense necessitat de pla municipal previ, que va poder funcionar quan els mecanismes locals de planejament municipal no estaven el suficientment ajustats ni convenientment lubricats". Els CZIT (Centres i Zones d'Interès Turístic) podien aprovar-se directament pel Consell de Ministres i un cop designada la zona, els seus promotors gaudien de fabulosos beneficis: reducció de fins el 50% dels impostos de constitució i ampliació de societats, dels contractes d'adquisició dels terrenys, de les declaracions d'obra nova; règim fiscal d'amortització especial; bonificació del 90% en els aranzels duaners; preferència per l'obtenció de crèdits oficials; dret d'ús i gaudi dels béns de domini públic o de l'Estat. Però si les obres no s'han posat en marxa o no segueixen un ritme normal, els terrenys poden ser alienats forçosament (Esteve i Fuentes, 2000). Una qüestió rellevant és que el Ministeri d'Informació i Turisme s'atorgava –a més de les

competències de repressió i turisme– unes competències urbanístiques saltant-se el Ministeri de l'Habitatge que no tenia els expedients dels centres (Gaviria et al., 1974). Encara que la Llei de Centres i Zones d'Interès Turístic obrien la porta a l'especulació turístico-immobiliària amb el recolzament directe del règim, Basilio Calderón (2001:23) exposa com les urbanitzacions lliures

<sup>527</sup> Llei 197/1963, de 28 de desembre, sobre Centres i Zones d'Interès Turístic Nacional (BOE de 31 de desembre de 1963).

–menys rigoroses en quant a edificabilitat i qualitat de les infraestructures turístiques– foren les que assoliren el major dinamisme a l'Estat espanyol i moltes d'elles se localitzaren en la proximitat d'algun Centre d'Interès Turístic.

Fins a la mort del Dictador es varen declarar un total de 78 CZIT, essent Andalusia la que allotjà el major nombre amb un total de 26, seguida de Catalunya amb 8 i Balears amb 7 (Esteve i Fuentes, 2000). El primer dels CZIT de les Balears fou el de Cales de Mallorca, declarat el 1966, al terme municipal de Manacor (361,2 Ha), promogut per un conglomerat empresarial en el que es trobaven el Banco Exterior de España, el Banco Hispano Americano, Calas de Mallorca SA i Cala Antena SA. Aquesta CIT preveia la construcció d'habitatges, 12 mil places en apartaments i unes 8 mil places hoteleres (Ripoll, 1991). Els altres CZIT que es declararen a Mallorca foren: Las Gaviotas a Muro (1967), en una part de s'Albufera, que era promoguda per Técnica y Obras SA ocupava una superfície de 48,48 Ha que es destinaven a usos residencials, hotelers i bungalows; Bahía Nova (coneguda com sa Canova) a Artà (1974) de 316,5 Ha era promogut per Bahía Nova SA del grup Ravena; Son Xigala (o Son Singala segons els promotors) a Palma (1978) de 19,52 Ha; Mondragó (Santanyí). Aquestes zones corresponien a espais aïllats, desvinculats majoritàriament del sistema de transports i del teixit urbà. La intervenció del règim permetia posar en valor unes zones difícilment assimilables per la indústria turística-immobiliària. En el cas de Cales de Mallorca, la designació com a CIT està molt vinculada amb el fet que s'hi localitzà l'enorme complex de Tropicana. La de Las Gaviotas se trobava en una zona de s'Albufera que al 1988 entrà a formar part del Parc Natural de s'Albufera i el mateix ocorr amb Modragó que fou declarat Parc Natural al 1992. Un cas particular és el de Son Xigala que es localitza a una zona d'interior, just al peu de la Serra de Tramuntana i al costat de la luxosa urbanització de Son Vida (Ripoll, 1991).

A Menorca s'hi afegeixen tres CIT a Mercadal: Cala Tirant (1969) de 106,47 Ha promoguda per Carlos Salord Albertí que havia estat el delegat del Govern a Menorca a finals dels 1950 i principis dels 1960; Son Parc (1972) de 66,24 Ha era promoguda per Son Parc de Menorca SA; Playas de Fornells (1973) de 66,2 Ha d'extensió promoguda per Hispaterra Menorquina SA. Finalment, Cala Turqueta (1975) de 110,3 Ha a Ciutadella i promoguda per Cala Turqueta SA (Ripoll, 1991). Tots els CIT de Mallorca i Menorca presentaven una clara vocació turística-residencial ja que destinaven la major part de la superfície a habitatges unifamiliars i a apartaments (Ripoll, 1991). Cal tenir present que el mateix Fraga tenia interessos turístico-empresarials a l'illa de Menorca i que per tant no és d'estranyar l'elevat nombre de CZIT (Miró, 1978).

Encara que no hi ha informació completa i fiable sobre l'impacte del capital internacional sobre la inversió immobiliària en aquells moments, tot sembla indicar que va ser rellevant. La citada Llei Strauss, que atorgava privilegis fiscals als capitals alemanys que s'invertissin en països en vies de desenvolupament, entre d'ells l'Estat espanyol, va esperar les inversions estrangeres en immobles. Segons Joan Cals (1974:183), d'acord amb la balança de pagaments espanyola, "les inversions immobiliàries experimentaren [pel conjunt de l'Estat] una fortíssima acceleració a partir de 1967". Mario Gaviria et al. (1974:292) defineixen el període 1968-1971 com "l'etapa de la invasió alemanya, com a conseqüència del Decret que considera la compra de terrenys i apartaments a Espanya com ajuda als països subdesenvolupats, per la qual cosa l'alemany que inverteix a Espanya està exempt de pagar impostos i ho pot declarar durant dotze anys com a pèrdues (Impost sobre la Renda)". Els capitals estrangers que penetraren al territori espanyol estaven formats també per fons d'inversió immobiliària, alimentats per la citada llei en el cas alemany, o per les condicions financeres de la City de Londres i els paradisos fiscals britànics, que captaven els capitals dels residents dels països centrals i els redirigien cap a la dictadura turística de la perifèria europea. Aguiló i Verger (1981:23) citen el cas del grup alemany RAVENA que "promou quasi al mateix temps més de tres urbanitzacions ubicades en distints emplaçaments". Una d'aquelles promocions fou la de sa Canova d'Artà que va constituir una de les principals campanyes ecologistes dels anys 1980.

Cals (1974:183) ens diu, pel conjunt de l'Estat, que "s'han anat creant així grans urbanitzacions i complexos d'apartaments totalment controlats des de l'exterior [...] bona part de la despesa que li suposen les vacances al turista ja no surt del país d'origen [...] és freqüent que l'objecte de la inversió sigui la venda dels habitatges i no la seva explotació". El número 40 de la revista alemanya *Stern* dedicà un reportatge a la "mina" turística-immobiliària espanyola que es titulava: "Cap Espanya per fer-se ric" (Gaviria et al. 1974:281). En el treball coordinat

per Mario Gaviria (1974) es pot veure com la regió espanyola que al 1968, comptava amb la major superfície catalogada en la categoria "amb especulació actual" era l'arxipèlag balear amb unes 3000 hectàrees.

Farré-Escofet et al (1977:264) apunten dades rellevants sobre Menorca que també participà del festí de l'especulació turístic-immobiliària en la que participaven en primer lloc capitals forans, als que s'hi afegiren al cap de poc temps els capitals locals. A Menorca, entre el 1970 i el 1973, el capital especulatiu adreçat a les operacions turístic-immobiliàries fou d'uns 314 milions de pessetes (10% estranger, 40% peninsular i 50% menorquí)<sup>528</sup>. Hom pot destacar el fet que les estimacions de les entrades de capitals estrangers a les Balears s'estimaren pel 1970 en uns 2945 milions de pessetes, el 47,75% corresponia a les inversions estrangeres en immobles i el 39,12% a crèdits comercials i préstecs a empreses. L'any 1975 aquella xifra quasi es va triplicar tot assolint els 6046 milions de pessetes que es distribuïen de la següent manera: un 45,35% en concepte de crèdits comercials i préstecs a les empreses, un 44,74% en inversió estrangera en immobles i un 9,9% en inversió estrangera directa. Les entrades de capital estranger a les Balears representaven prop del 3% del conjunt de l'Estat, però en aquest cas la particularitat és que bona part d'aquells capitals anaven adreçats a alimentar la maquinària turístic-immobiliària (Payno 1985:138-139). Així mateix, els allaus de capitals que se dipositaven sobre el territori, tot configurant les urbanitzacions turístiques, generà forts desequilibris que obligaren a les autoritats franquistes a aprovar el Decret 3787/1970, de 19 de desembre, sobre requisits mínims d'infraestructura en els allotjaments turístics.

Des de la promulgació de la Llei del Sòl de 1956 fins el 1973, quan s'aprova el PPOB (Pla Provincial d'Ordenació de Balears), s'havien sancionat uns pocs Plans Generals d'Ordenació Urbana (PGOU) que en moltes ocasions responien a les expectatives dels agents especuladors. Aquests eren, molt sovint, els encarregats d'elaborar els plans (Rullan, 1999; Rullan, 2007). Tal com s'ha dit, el procés de transformació urbana es duia a terme de la mà dels plans parcials que afectaven a zones concretes que se destinaven a l'especulació turístic-immobiliària. Entre els PGOU aprovats cal destacar els de Palma (1963) i el d'Eivissa (1972), encara que també s'havien aprovats PGOU d'importants municipis mallorquins com són Alcúdia (1969), Capdepera (1962), Lluçmajor (1965) o Calvià (1970) (Aguiló i Verger, 1971). Un dels pocs treballs crítics de l'època sobre l'urbansime a la carta del tardofranquisme fou el d'Oliver et al. (1973) que analitzava la situació sociourbanística de Calvià i les repercussions previsibles que es desprendrien de l'aplicació d'aquell pla. El nou pla aprovat permetria construir 13200 noves places hoteleres (24,2 Ha), 4400 apartaments (17,8 Ha), 1225 places en habitatges (2,04 Ha) i 175 xalets. A més el pla contemplava el que els autors definien com a bonificacions als hotels ja existents ja que establia la possibilitat d'incrementar l'edificació existent en un 40%. Els autors, en plena dictadura, conclouen que aquell pla el que feia era legalitzar el creixement urbano-turístic incontrolat (Oliver et al., 1973). Als PGOU que afectaven la totalitat del terme municipal s'hi afegien els de Lloseta (1961), Puigpunyent (1962) i Felanitx (1969). I, a més, hi havia cinc PGOU que no afectaven a la totalitat del terme municipal a Pollença (1956), Sóller (1957), Valldemossa (1961), Son Servera (1964) i Sant Llorenç (1967) (Aguiló i Verger, 1981).

<sup>528</sup> Farré-Escofet et al. (1977:291-292) a partir de dades de la Cambra de la Propietat Urbana de Menorca calculen el preu del metre quadrat dels solars turístics de l'illa al 1975 que oscil·len entre les 300 i 2000 pessetes/m<sup>2</sup>. Una xifra que multiplicava entre 3 i 20 vegades el seu valor de 1965.



Figura 76. Mapa del PGOU de Palma de Mallorca de Ribas Piera, 1973.

El **PGOU de Palma**, elaborat per tècnics municipals, fou aprovat el 1963 quan l'ajuntament estava presidit pel militar Máximo Alomar Josa. El PGOU de Palma s'ajustava als criteris autoritaris i desenvolupistes del moment, tot ensorrant el planejament realitzat per Alomar. Segons Palau (1982:135) les principals característiques del pla, redactat pels tècnics municipals, eren "l'abstenció del perímetre d'actuació en taca d'oli i dóna lloc al naixement dels barris perifèrics". Aquell pla permeté l'expansió de l'espai urbà cap a l'extraradi, tot donant lloc a barris perifèrics amb greus deficiències estructurals. Els barris perifèrics es perllongaren fins les zones turístiques de la

platja de Palma, Cas Català i Cala Major (Seguí-Aznar, 2001)<sup>529</sup>. En el cas de la platja de Palma, Cabellos (2009) mantén que el PGOU de 1963 en comptes de resoldre la situació urbanística, l'empitjorà ja que els nuclis de Can Pastilla i s'Arenal passaren a tenir la consideració de casc urbà.

Pel conjunt de Palma, segons González (2006:173) "els objectius especulatiu permeteren augmentar les altures dels edificis, fins assolir densitats de 1814 hab/Ha, en determinats sectors de l'eixample". El consistori feixista palmesà no només posava a les mans dels especuladors unes oportunitats excellents de negoci mitjançant l'increment de sl urbà i de les potencialitats edificatòries, sinó que a més duia a terme la supressió, privatització i urbanització de zones verdes previstes al Pla Alomar com per exemple la del torrent de Sant Magí convertida en l'Hotel Meli i en el Mallorca Tennis Club, s'Aigo Dolça en l'Hotel Palas Atenea, o per les installacions militars des Fortí (Palau, 1982; Seguí-Aznar, 2001; González, 2006). Tal com exposa González (2006), la fortuna va fer que la destrucció de bona part del patrimoni urbà prevista va poder ser evitada, mitjançant la catalogació de Conjunt Històric-Artístic al 1965. En aquells moments, entre el 1965 i el 1967, es va dur a terme la construcció d'un megaprojecte turístic, com és el cas del Pueblo Español, dissenyat per l'arquitecte Fernando Chueca Goitia. La societat promotora, Conextur SA (Constructora y Explotadora Turística SA), sollicit el suport del Foment del Turisme de Mallorca per a que aquest recolzs a l'empresa per tal que el megaprojecte aconseguís la declaració d'inters turístic (Vives, 2005). Un fet a destacar és que el consell d'administració de Conextur SA estava presidit per Pere Salas (Urlaubreisen, 11/10/2009), el conegut empresari i polític mallorquí que havia estat el president de la Diputació Provincial entre el 1948 i 1955 (Capellà, 1975).

Cap a la segona meitat dels anys 1960, el consistori palmesà va iniciar la revisió del seu PGOU. L'equip encapçalat per Manuel Ribas Piera, catedràtic d'Urbanística de l'Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona, fou l'encarregat de redactar el nou PGOU de Palma. Ribas Piera entreg el PGOU el 1970, però el consistori, presidit per Rafael de la Rosa, no l'aprovà fins el 1973. En aquells anys proliferaren obres illegals, a més de les legals amb llicències concedides irregularment. Entre el moment en que s'entreg el pla i el que fou aprovat, se realitzaren una sèrie de modificacions que alteraven sensiblement el pla: augment de densitats, classificació de noves extensions de sòl i, sobretot, la concessió "maratoniana" de llicències acollides al pla de 1963 (Rullan, 1987). D'acord amb Miró (1978:30) "després de gastar-se milions amb el Pla, la Corporació concedeix una prrroga de les llicències amb la qual cosa provoc un boom de projectes. **Quan s'escrigui la història d'aquests anys, l'Ajuntament tendr motius per sentir-se avergonyit**"<sup>530</sup>. Ribas Piera reneg públicament del PGOU de Palma que porta la seva signatura (Rullan 1987:295). El pla, amb una concepció policèntrica, preveia integrar els barris perifèrics mitjançant 10 SAP (Sectors d'Actuació Preferent) en les que s'havien d'augmentar les dotacions d'infraestructures i equipaments; revitalitzar l'eixample mitjançant la

<sup>529</sup> Una de les zones que es degrad notablement fou la de Cala Major. Per exemple, la construcció dels edificis Pullman a finals dels anys 1960 en són una bona mostra. Santiago Miró (1978:31) ens diu que "un funcionari municipal va trobar, entre papers, un expedient per infracció urbanística que s'havia arraconat. Se tractava de la denegació d'una llicència per l'addició de tres plantes en un edifici de ms de deu, el Pullman II, III i IV. L'edifici s'havia construït feia nou anys i ningú, a l'Ajuntament, havia mogut un dit".

<sup>530</sup> Les negretes són nostres i volen subratllar també el fet que la història d'aquells anys encara no ha estat escrita.

reducció de les altures dels edificis que redundaria en la disminució de la densitat i l'augment de la qualitat urbana; potenciar Eixos de Terciarització Fonamentada (ETF); realitzar tota una sèrie d'actuacions a les protuberàncies urbanístico-turístiques del litoral (p.ex. eixample turístico-residencial de la Platja de Palma) (Rullan, 1987; Seguí-Aznar, 2001; González, 2006).

Un aspecte a destacar és la vinculació del planejament amb la potenciació del transport motoritzat privat. Així, el PGOU a més d'introduir noves artèries, adoptà totalment la xarxa arterial projectada el 1966 i que seria la que conduiria en bona mesura l'expansió urbana (Llauger, 1992; González, 2006). Les deficiències estructurals no foren resoltes amb el Pla Ribas Piera i el 1977 l'ajuntament va confeccionar un Pla Econòmic d'Urgència per a les Barriades. Aquest pla estimava que les deficiències sumaven uns 2700 milions de pessetes, però tan sols aportava 75 milions de pessetes. Aquest pla fou denunciat per la Coordinadora d'Urbanisme de les Associacions de Veïns ja que segons ella, els habitants de les barriades ja havien pagat el cost de les infraestructures i apuntaven al fet que els constructors-especuladors s'havien quedat els diners sense fer les obres o realitzant-les deficientment. Paulino Buchens, batle de Palma, va haver d'aguantar en un ple a nombrosos veïns que portaven ferratines en les que es llegia "Por un control democrático del Ayuntamiento" (Miró 1978:40).

Mentrestant, els constructors pretenien dur a terme dos grans projectes a la ciutat: un aparcament en superfície al Parc de la Mar i el Palau Municipal d'Esports. En els dos casos s'entrellaçaven els interessos político-empresarials. El primer fou objecte d'una potent campanya social en contra que aconseguí desbaratar finalment els propòsits de Parkmar SA – formada per Torres Llodrà, Parietti Lliteras, Coll Carreras, Oliver Mayol–; mentre que el segon, que havia esta promogut per Gabriel Tous i construït per Huarte SA, empresa que feu moltes obres públiques, acabà inaugurant-se al 1976 i costà uns 352 milions de pessetes (Miró, 1978). Mentre l'Ajuntament era denunciat pel malbaratament de diners públics en les obres faraòniques del palau esportiu, les barriades populars de la ciutat, com per exemple sa Calatrava, es Jonquet o el puig de Sant Pere se degradaren paulatinament "per culpa de l'oblit de l'Ajuntament" (Miró 1978:37). Per exemple, segons un estudi del Col·legi d'Arquitectes, a l'any 1974, el 13,95% dels habitants del puig de Sant Pere vivien de lloguer en habitatges en mal estat, però la major part dels propietaris s'oposaven a fer cap reforma. Gabriel Munar Martorell, propietari de cases ruïnoses de la zona i president de la immobiliària Vich-Pons, fou multat per l'abandonament de les cases, però la multa no fou decretada pel batle i per tant no la va haver de pagar. Entre les illetes en estat ruïnós –carrer Sant Pere i Pólvora– i la zona del baluard de Sant Pere se despertaven els interessos especulatiu. La nit del 15 de juliol de 1975, les cases dels números 19 i 27 s'esfondraren, resultant-ne morts un nin i la seva mare. El batle franquista de la Rosa va dir que si havia passat la "tragèdia del Puig" era per mor que s'havia fet cas als arquitectes, en comptes del criteri de l'Ajuntament que volia declarar tota la zona en estat ruïnós (Miró, 1978). No obstant això, Miró (1978) destapa els interessos especulatiu i les intencions de desplaçar als habitants de la zona com els principals motivadors de la tragèdia, el que podria ser un clar intent gentrificador.

Mentre que els interessos especulatiu se centraven en les barriades del casc històric, que era abandonat per part de les classes propietàries, tot esperant la fuga dels llogaters<sup>531</sup>, se dissenyava la barriada del polígon de Llevant. L'Institut per a la Promoció Pública de l'Habitatge expropià unes 74,02 Ha d'horts que es situaven a la banda sud-oriental de Ciutat, entre la Soledat i la franja marítima. El 1972 s'aprovà el Pla Parcial del Polígon de Llevant, elaborat per l'arquitecte Agustí Bru Zaragoza (Dolç, 1993). Aquella nova barriada havia d'allotjar bona part dels treballadors que havien arribat massivament de la península i que s'havien incorporat als sectors de la construcció i turístic. Molts dels quals s'havien ubicat primerament a les barriades degradades de la ciutat, com per exemple el puig de Sant Pere. L'empresari de la construcció, Jaume Gibert, a l'entrevista mantinguda amb Llorenç Capellà (1975:183) sostenia que la zona de Palma per construir més al futur era, precisament, la del polígon de Llevant. Aquell polígon d'habitatges monofuncional, delimitat socialment i abandonat posteriorment per les institucions, se convertiria al cap de poc temps, ajudat per la crisi dels 1970, en una de les zones més conflictives de Palma. Cap a mitjans dels 1970, un altre projecte a destacar fou el Parque de los Almendros a Son Rapinya (Palma), promogut pel príncep Zourab Tchokotua, el promotor

<sup>531</sup> Ramón Betrán Abadia (2002) interpreta que les polítiques de l'habitatge franquista, en comptes de protegir als llogaters, ja que el marc normatiu de l'habitatge era molt rígid, el que feien era esperar l'habitatge en propietat, convertint-se el sector de la construcció en una de les principals indústries del règim.

immobiliari Joan Oliver Mateu<sup>532</sup> i Tomás Forteza de Olives, amb les societats Alconsa i Inmobiliaria Constructora Mallorca SA. Aquesta urbanització que havia d'allotjar a més de 400 famílies en 36 blocs de protecció oficial desencadenà un dels escàndols més importants de finals dels 1970. Els 426 veïns interposaren una querella criminal contra Oliver Mateu i Tchokotua per estafa. El príncep georgià quedà en llibertat després de dipositar una fiança de 3 milions de pessetes a l'abril de 1978. A partir de llavors inicià un llarg plet en contra dels promotors i els tècnics, entre d'ells Agustí Bru Zaragoza, fins que el 2007 s'arribà a un acord extrajudicial (La Vanguardia, 5/04/1978; La Vanguardia, 6/04/1978; La Vanguardia, 11/04/1978; Núñez, 5/04/1978; Pericas, 13/01/1997; Armendáriz i Mestre, 4/04/2007). A més, cap a finals dels 1960 es va crear un dels principals guetos de Palma, Son Banya. La població gitana que vivia en xaboles a Can Pere Antoni (es Molinar)<sup>533</sup> –prop de 100 famílies– fou, paulatinament, desplaçada al poblat de Son Banya a "albergs provisionals". Una provisionalitat que es va allargar fins avui en dia (Hidalgo, 23/05/1976; Serra, 1980; Escanellas, 22/06/2003; Fullana, 2009).

El cas del **PGOU d'Eivissa** també presentà nítidament les formes autoritàries i especulatives de l'època. Després del fugaç pas d'Abel Matutes per la batlia de l'ajuntament eivissenc (1970-1971), s'aprovà el PGOU d'Eivissa al 1972. En aquells moments, l'especulació urbanística havia degradat i transformat bona part del terme. Aquell pla posava a l'abast dels especuladors unes potencialitats desorbitades: "permetia saltar de les 100 Ha de la ciutat del segle XIX i els seus eixamples del XX, a les 618 (151 de sòl urbà i 467 de reserva urbana). Un creixement en superfície que permetia edificació per unes 156000 places turístiques i residencials" (Rullan 2006:224). En el PGOU de 1972 es recomanava que urgentment, en el termini de sis mesos, s'aprovàs un Pla Parcial de Reforma Interior. Aquell pla no se començà a elaborar fins al cap de dos anys. Santiago Miró (1978:174) ens diu que a la Memòria del Pla de Reforma Interior d'Eivissa de l'equip redactor advertia que "comença la densificació, la congestió i degradació dels cascs urbans i, mentrestant, els especuladors endarrereixen per tots els mitjans l'encàrrec, tramitació i aprovació dels Plans Generals, influint en l'equip redactor que ha rebut el treball i en la Corporació Municipal que l'encarregà". El batle d'Eivissa, Tur de Montis va intercedir en la redacció del pla ja que l'equip redactor del pla preveia la zonificació escolar en uns terrenys de la propietat de Tur de Montis. El mateix batle tenia terrenys a mitges amb Matutes a la zona de ses Figueretes. Regidors de l'Ajuntament d'Eivissa estaven relacionats amb Abel Matutes Juan, Abel Matutes Tur i Mariano Llobet (ex-secretari de l'Ajuntament d'Eivissa) en una de les majors empreses de construcció d'Eivissa, FISA (Miró, 1978). Encara en plena dictadura, al juliol de 1975, el regidor de l'Ajuntament, Josep Bonet Ribas, presentà una moció en la que denuncià irregularitats urbanístiques, en concret el fet que dos dels tres integrants de la Comissió Municipal Permanent tenien interessos especulatius en parcel·les incloses dins del Pla de Reforma Interior (Miró, 1978). L'equip redactor del pla, encapçalat per Raimon Torres, exercí una acció legal contra l'Ajuntament d'Eivissa per rebutjar el Pla (Verd, 24/09/1975) i la Comissió Provincial d'Urbanisme obligà al consistori a la redacció i aprovació del pla. Finalment, el pla no es va arribar a aprovar (Miró, 1978)<sup>534</sup>.

A principis de 1970 es va publicar la memòria del **Pla Provincial d'Ordenació de les Balears** (PPOB) i al 1973 fou aprovat definitivament. Aquell pla franquista, elaborat d'acord amb el que establia la Llei del Sòl de 1956, "venia a desbloquejar les aspiracions de desenvolupament per aquelles situacions que, be per falta de pla municipal o per falta de declaració d'ITN [Interès Turístic Nacional], no podien "créixer". Així el PPOB tenia un caràcter subsidiari tant per situacions urbanes o de desenvolupament urbà com pel sòl rústic on s'establien les primeres mesures, encara molt tènues de protecció" (Rullan 1999:410-411). Segons Rullan (1987:292) mitjançant el PPOB "la costa de les illes és planificada com un enorme continu urbà, d'acord amb el context de l'època ultradesenvolupista en què fou redactat. D'aquesta manera, incidirà encara més en el model territorial fonamentat e l'economia turística [...] Creim que devem a la crisi del 73 el favor que no s'hagin complert les previsions

<sup>532</sup> Joan Oliver Mateu fou un dels principals promotors immobiliaris i constructors mallorquins dels anys del desenvolupisme. El 1972 s'integrà com a vocal dins del Foment del Turisme de Mallorca (Vives, 2005).

<sup>533</sup> L'altre poblat gitano es situava a l'Amanecer (Serra, 1980).

<sup>534</sup> Santiago Miró (1978) cartografia una realitat urbanística del tardofranquisme i postfranquisme infectada de corrupció político-empresarial. Malgrat les estretes relacions entre els membres de les oligarquies empresarials i el "búnker", proliferaven les il·legalitats. Un dels altres casos que exposa a l'illa d'Eivissa és el del complex residencial Penta Club promogut per una multinacional (Stella Maris) i recolzada pel Banc Hipotecari (Miró 1978:196).

del PPB". Entre d'altres, el PPOB introduí una nova classificació del sòl, sòl excedent, que permetia la transformació i especulació del sòl rústic i també introduí un retall substancial en la protecció de la Serra de Tramuntana, tot deixant fora de la protecció l'illot de sa Dragonera. La Serra de Tramuntana, incloent sa Dragonera, havia estat declarada a l'any anterior com a Paratge Pintoresc<sup>535</sup>. Sa Dragonera que havia quedat al marge de la protecció paisatgística, incorporà una àrea d'especulació urbanística. El 1974, la constructora catalana PAMESA (Patrimonial Mediterrànea SA)<sup>536</sup> la comprà a Joan Flexas Pujol, conegut com Joan de s'Almudaina, i que fou el contrabandista andritxol soci de Joan March (Garcia, 2008; Ferrer, 2008a).

Després de l'aprovació del PPOB al 1973, i en plena crisi del capitalisme regulat i en plena dictadura, es varen promulgar noves normes urbanístiques i al maig de 1975 es duia a terme la reforma la llei del sòl<sup>537</sup>. Entre el 1973 i finals de la dècada s'aprovaren tota una sèrie de planejaments entre els que es poden destacar els PGOUs de Muro (1973), Banyalbufar (1974), Campos (1975), Marratxí (1975), Porreres (1975), Andratx (1976) a Mallorca; Ferreries (1973), Alaior (1976), es Castell (1977) i Maó (1978) a Menorca. També s'havien aprovat les normes subsidiàries d'Esporles, ses Salines i Sant Lluís (Aguiló i Verger, 1982). En el cas de **Menorca**, les dues ciutats experimentaren el mateix procés que la resta de ciutats de l'arxipèlag, que es caracteritzà pel buidament del casc històric de Maó que era ocupat per usos terciaris i per la proliferació de polígons d'habitatges a l'extraradi de la ciutat i el PGOU del 1975, redactat per Mateu Seguí, tan sols venia a donar cobertura legal al procés (Domènech et al., 1983; Gomila, 1998; Murray, 2006). A Ciutadella fou on la industrialització turística transformà més intensament el territori. El PGOU de 1974 elaborat per Xavier Surinyach, també es limità a donar cobertura legal al procés que no afectà tan negativament al centre històric ja que a diferència del maonès, el de Ciutadella havia estat protegit amb la declaració de Conjunt Històric-Artístic al 1964 (Gomila, 1998; Murray, 2006).

Generalment se sol qualificar el temps de la dictadura com una de caos urbanístic i de manca de planejament. No obstant, si hom observa la taula 151, en la que es recull la superfície ocupada per les **urbanitzacions turístiques** (taula 152), s'adona que aquelles presenten una extensió d'unes 9949 Ha. Curiosament, la superfície que les elits franquistes reunides a l'Assemblea Provincial de Turisme de 1963 proposaven sacrificar a l'especulació urbano-turística sumava unes 9350 Ha. És a dir, s'havien equivocat en unes 600 Ha. Aguiló i Verger (1982:32) apuntaven el fet que el grau mitjà de consolidació de les urbanitzacions turístiques de les Balears era del 40%, amb la qual cosa restaven 5969,8 Ha pendents per a la seva transformació. Pel cas de Mallorca, cal destacar la tesi doctoral d'Albert Quintana Peñuela (1979) sobre el sistema urbà de Mallorca i que analitzava la Mallorca mutant del turisme de masses dels anys 1970. Quintana Peñuela (1979) calculà que la superfície urbanitzada de Mallorca al 1973 era de 21899 Ha, el que implicava el 6,01% de la superfície insular i conclouia que "la urbanització se mostra totalitzadora, englobant el conjunt de l'illa, a la que la capital dona sentit" i identificà l'illa com espai d'oci (Quintana Peñuela 1979:114). Per altra banda, cal destacar el fet que la posterior lluita ecologista, una vegada desaparegut físicament el dictador a finals de 1975 i iniciat el nomenat període democràtic al 1977, se centrà en intentar aturar l'especulació urbanística i degradació de molts d'aquells espais sacrificats per part de l'urbanisme feixista (Rayó, 2004; Rullan, 2007).

<b>Taula 151. Superfície de les urbanitzacions turístiques definitivament aprovades en entrar en vigor la Llei del Sòl de 1975 (Font: Aguiló i Verger 1982:32).</b>	
	Ha
Mallorca	6.685,70
Menorca	2.096,46

<sup>535</sup> Decret 984/1972, de 24 de març pel que se declara Paratge Pintoresc la Costa Nord-oest de Mallorca (BOE 94, 19/4/1972).

<sup>536</sup> PAMESA era propietat de MEDIAPOL que a la seva vegada ho era de la Banca Mas Sardà. Aquesta passà a mans del Banco de Bilbao el 1985.

<sup>537</sup> Aquesta llei pretenia incrementar els deures dels propietaris del sòl; introduïa noves categories de classificació del sòl (sòl urbà; sòl no urbanitzable; sòl urbanitzable programat i sòl urbanitzable no programat); establia les figures dels Plans Directors Territorials de Coordinació; fixava estàndards mínims de serveis i equipaments; etc. Cal destacar que "no se contemplen les urbanitzacions turístiques ni se deroga la Llei de Centres i Zones d'Interès Turístic Nacional" (Aguiló i Verger 1982:29).



Eivissa i Formentera	1.167,52
<b>Balears</b>	<b>9.949,68</b>

<b>Taula 152. Plans Generals Sectorials a les Balears 1956-1975 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló i Verger, 1982).</b>		
<b>Mallorca</b>		
<b>Municipi</b>	<b>Zona</b>	<b>Any</b>
Alcúdia-Muro	Sant Martí i Platja d'Alcúdia	1964
Andratx	Biniorella	1959
	Puerto Andraitx	1960
	San Telm	1962
	Puig de Ses Egos	1963
	La Mola	1963
Artà	Colònia de Sant Pere	1963
	Betlem	1964
	Sa Canova	1966
	Son Massip	1966
	Colònia de Sant Pere	1973
	Sa Canova	1973
Bunyola	Es Garrigó	1964
	Sa Font Seca	1968
Calvià	Portals Vells	1962
	Cala Figuera	1962
	Es Castellot	1962
	Son Caliu	1962
	Palma Sol	1965
	Vorammar	1965
	Bendinat	1967
Capdepera	Canyamel	1960
	Cala Provençals	1965
	Cala Sa Font	1971
	Na Taconera	1975
Escorca	Cala Tuent	1968
	Es Verger	1971
	Ses Rotgetes	1971
Felanitx	Porto Colom (Cala Marçal)	1961
	Cala Murada	1961
	Sa Punta	1963
	Es Penyal - Cala Serena	1966
	Cala Ferrera	1967
	Cala Murada	1969
Llucmajor	Son Verí	1958
	Bellavista	1958
	S'Arenal	1968
Manacor	Porto Cristo	1964
	Cala Anguila, Cala Mandia i Cala Estany	1970
	Cala Moreia	1970
	Cala Magrana	1971
	Es Domingos	1973
Marratxí	Sa Tanca	1965
	Can Farineta	1965
	Cas Capità	1966
	Es Figuerat	1968

Pollença	Sa Font	1962
	Es Vilà	1963
	Cala Carbó	1963
	Badia de Pollença	1964
	Los Encinares	1971
	Sa Font	1971
Puigpunyent	Galilea	1965
Sant Llorenç	Cala Millor	1965
	Son Sureta	1967
Santa Margalida	Son Bauló	1972
Santanyí	Cala Gran - Punta Grossa	1959
	Cala d'Or	1968
	Cala Barca Trencada	1971
Ses Salines	El Coto	1956
Sóller	Puerto Sóller	1959
	Torre Picada	1962
Son Servera	Costa de los Pinos	1961
	Ca s'Hereu	1971
Valldemossa	Son Ferrandell	1973
<b>Menorca</b>		
<b>Municipi</b>	<b>Zona</b>	<b>Any</b>
Alaior	Son Vitamina	1971
Ciutadella	Cala Blanca	1965
	Cala Morell	1967
	Torre del Ram	1967
	Cap d'Artruix	1969
Maó	Cala Llonga	1968
	Benixicar Vell	1974
Mercadal	Santo Tomàs	1965
	Port d'Addaia	1967
	Punta Grossa	1969
	Arenal d'en Castell (occidental)	1970
	Arenal d'en Castell (oriental)	1971
	Binimel·la	1971
<b>Eivissa i Formentera</b>		
<b>Municipi</b>	<b>Zona</b>	<b>Any</b>
Santa Eulària	S'Argamassa	1964
	Roca Llisa	1972
	Cala Llenya	1973
	Cala Boix	1974
Sant Josep	Sa Caixota-Vista Alegre	1964
	Cala Molí	1969
	Cala Vadella	1973

A la taula 153 es pot veure l'evolució del parc d'habitatges de les Balears entre els anys 1960 i 1970. Podem destacar el fet que en una diferència de 10 anys el cens d'habitatges de 1970 comptabilitzava 67629 habitatges més. És a dir, la construcció d'habitatges s'havia incrementat en un 46,35% i al 1970 se comptabilitzaven uns 213522 habitatges. Una qüestió que val la pena assenyalar és que mentre els habitatges principals s'havien incrementat en un 78,18%, els habitatges no principals –fonamentalment segones residències– ho havien fet en un 330,67%. Així doncs, podem veure com a principis dels anys 1970 es detecta la proliferació de les segones residències que passen a representar el 28,57% del parc d'habitatges, mentre que al 1960 la gran majoria dels habitatges eren principals.

Aquest fet fou apuntat per Jean Bisson (1977) qui assenyalà els processos d'especulació urbanística, l'augment de la construcció de segones residències i els seus efectes en l'agricultura i el camp de les illes. Així mateix, Bisson detectà la presència de residents estrangers a les illes, tot destacant el terme de Calvià, Pollença, Sóller, Deià, el Terreno a Palma, la urbanització de Cala Murada a Mallorca; Cala'n Porter a Alaior; etc.

Si ho analitzam per illes, es pot veure com Mallorca incrementa el seu parc d'habitatges en un 43,98% i al 1970 es comptabilitzen uns 177533 habitatges, dels quals un 28,58% eren habitatges no principals. Si hom mira els municipis on els increments han estat majors, apareixen clarament els símptomes del desenvolupisme turístic-franquista. Així tenim que Calvià experimentà un increment del 137,16% fins assolir uns 3510 habitatges al 1970; Alcúdia un 76,13% amb 2295 habitatges; Palma un 72,79% amb 80014 habitatges; Manacor un 57,64% amb 11848 habitatges; Son Servera un 46,68% amb 1458 habitatges; Santa Margalida un 41,46% amb 2245 habitatges; o Capdepera un 41,17% amb 1958 habitatges. Es tracta dels municipis allà on la indústria turística es va desplegar amb més intensitat i la construcció d'habitatges cobria una doble dimensió: allotjament residencial per a les classes treballadores, producte turístic ja fos com a segona residència o en lloguer, molt sovint il·legal. Els termes municipals amb el major nombre d'habitatges al 1970 coincideixen majoritàriament amb els que eren els principals nuclis urbans de l'illa al 1960: Palma, Manacor, Lluçmajor, Felanitx, Inca, Sóller, sa Pobla i Pollença. No obstant, cal destacar el fet que entre els municipis amb major nombre d'habitatges apareixen alguns com Calvià que associat a la forta transformació turística incrementà notablement el seu parc d'habitatges, o Marratxí que per la seva proximitat a Palma també experimenta un increment destacable. A Menorca el parc d'habitatges s'incrementa en un 46,91% entre el 1960 i el 1970, fins assolir els 17991. A Menorca el 24,9% dels habitatges del 1970 eren no principals, per tant es pot veure com hi ha una important part del parc destinat a interessos turístics i/o especulatius. La major part del parc d'habitatges es localitzava a Maó i Ciutadella que al 1970 comptaven amb 6187 habitatges i 4644 habitatges respectivament. No obstant, si hom mira els municipis on el parc d'habitatges s'incrementà amb més intensitat pot veure com són els municipis turístics on aquest és superior: Sant Lluís amb un increment del 117,67%; es Castell un 61,3% i Ciutadella un 51,27%. A l'illa d'Eivissa és on l'expansió del parc d'habitatges, d'acord amb els censos, va experimentar l'expansió més elevada, tot passant de 9527 habitatges al 1960 a uns 16959 habitatges al 1970. I també trobam la major proporció d'habitatges no principals amb un 32,84% del total al 1970, quan 10 anys enrere tan sols un 9,08% del parc d'habitatges no eren principals. Pel que fa als termes municipals amb major increment del parc, podem destacar com Vila d'Eivissa més que duplicà el seu parc fins assolir uns 6545 habitatges, mentre que els altres dos municipis que experimentaren els majors increments foren Sant Antoni amb un 82,82% i Sant Josep amb un 66,42%.

En el llibre d'entrevistes realitzades a empresaris mallorquins de Llorenç Capellà (1975) hi ha el testimoni d'un jove empresari de la construcció, Jaume Gibert. Gibert, constructor i aparellador formava part a mitjans dels 1970 dels consells d'administració de les societats EDIBA, GISAM, Gomila, FECOMSA, IRIS i CRISAL. Segons Gibert els beneficis en la construcció eren de prop del 70%, i per a la construcció tan sols es dedicava un 10% del seu valor de venda ja que, d'acord amb Gibert, "qualsevol administrador o instal·lador ens donava facilitats a pagar. Fins i tot els pagàvem amb vivendes [sic], si no ens convenia amollar doblers...En fi, depenien de nosaltres i no posaven emperons a les condicions de pagament" (Capellà 1975:176). Fent balanç dels anys del primer boom Gibert sostenia que "hi hem guanyat massa, amb la venda de pisos, nosaltres. Tant hi hem guanyat, que quasi m'atrevesc a dir que teníem uns beneficis immorals" i front a les repercussions de la crisi de mitjans 1970 sobre el preu dels habitatges exposava que "la gent confia que vindrà una crisi i que haurem de vendre les vivendes [sic] a un preu quasi regalat. Jo [Jaume Gibert] li puc dir que fins ara no s'han produït aquestes gangues, i que, a més, no es produiran, perquè els espavilats que creuen comprar-ne, de gangues, encara ens deixen un bon benefici".

Un altre empresari que podem destacar és el ja citat, Andreu Oliver Amengual ("Castellitxo"). Aquest home d'Algaida es dedicà al contraban i al blanqueig de capitals en el sector de la construcció. Fundà Pisos Oliver que es dedicà sobretot a la construcció de pisos barats, oferint facilitats de finançament als compradors, a la zona de l'Eixample de Palma. Pràcticament totes les construccions dels carrers General Ricardo Ortega i Manuel Azaña foren obra seva. Aquests carrers es troben entre les avingudes i el polígon de Llevant i es convertiran

amb el temps en una de les zones més densament poblades, al temps que presenten enormes dèficits de qualitat sociourbana (Fullana, 1993; Manresa, 2005). Així mateix, es dona el cas d'algun hotelier que també fou constructor, com és el cas del Grup Barceló (Pla, 1993; Grimalt et al., 1995). En qualsevol cas podem destacar que durant els anys del boom turístic franquista, es va consolidar una classe empresarial lligada al món de la construcció que aconseguí acumular importants fortunes i escalar posicions socials, tot convertint-se en un grup social de certa presència i pressió pública, però més discreta que la formada pels hoteliers (Amer, 2006).

Així mateix, cal destacar que molt probablement els capitals estrangers estaven al darrera de l'increment de la construcció d'habitatges i l'especulació turística-immobiliària. Així, Payno (1985:137-138) assenyalava que els capitals estrangers, mitjançant intermediaris locals havien penetrat intensament en l'escenari balear, especialment en l'adquisició de terrenys rústics, fins arribar al punt que "des de l'any 1973 s'han vengut produint grans inversions de capital en terrenys de les Balears. Aquestes inversions assoliren aviat una suma tal que han arribat a controlar totalment l'activitat econòmica de la regió, de forma que són els interessos de les mateixes els que prevaleixen a l'actualitat. Els interessos dels inversionistes estrangers, en la seva majoria estrangers, són els interessos predominants a l'illa". En el treball dirigit per Payno (1985) s'estimava que les inversions en immobles a les Balears al 1970 eren de 1406,1 milions de pessetes, una xifra que representava el 78,42% de la inversió estrangera directa a les illes i un 47,74% dels fluxos de capitals entrats a les illes en aquell any<sup>538</sup>. Cal recordar que l'administració franquista havia creat una modalitat de crèdit per finançar la construcció i venda d'habitatges a estrangers a les àrees turístiques –Ordre de 14 d'abril de 1964– i el marc normatiu d'alguns països, com per exemple la República Federal Alemanya amb la Llei Strauss, facilitaven la penetració de capitals estrangers a l'Estat espanyol (Cals, 1974; Esteve i Fuentes, 2000).

Un dels casos analitzats sobre les connexions entre els especuladors internacionals i locals és el de 1971 entre el polític-empresari eivissenc, Abel Matutes Juan, la societat Neckermann-Assessoria de la Construcció de Kurt Schmelzer i el comte Rudolf Schönborn. Els projectes en qüestió eren dues urbanitzacions il·legals a Santa Eulària i a la cala de Sant Miquel (Sant Joan de Labritja) (Cerdà i Uli, 1994). Aquest cas no fou més que una gran estafa en la que "330 particulars signaren un contracte d'inversió per un import de 20 milions de marcs alemanys. El que ells imaginaven com a habitatges en un racó del Mediterrani només eren fotografies trucades" (Cerdà i Uli 1994:72). Entre Schmelzer i Matutes arruinaren el Comte Schönborn. El primer es comprà amb diners de l'aristòcrata un vaixell, dos avions, una casa a França i una altra a Eivissa. El segon, aconseguí fer-se amb els 200 habitatges a mig construir en una subhasta per un import de 4 milions de marcs, quan s'havien invertit en aquelles urbanitzacions més de 70 milions de marcs alemanys. L'afer fou objecte d'investigació per part de la fiscalia alemanya, però "Matutes controlà tots els fils per a que no s'escrivís res d'aquest assumpte fins després de la seva elecció el 1977 com a senador a les llistes d'Aliança Popular" (Cerdà i Uli 1994:73). Mario Gaviria et al. (1974:294) ens diuen que una altra companyia que aprofità el moment fou la Vapf, fundada al 1958. A finals dels 1960 aquesta companyia comptava com a soci amb Juergen Alfred Krauss, rellotger alemany que anà a Espanya a fer fortuna amb els negocis immobiliaris. La Vapf operà sobretot a la Costa del Sol i Mallorca (Gaviria et al., 1974).

**Taula 153. Evolució del parc d'habitatges a les Balears segons tipologia (principals i no principals) al Cens de 1960 i 1970 (Font: elaboració pròpia a partir d'INE 1962, INE, 1971)**

Illa	any	Habitatges total	Principals		No principals	
			nombre	Percentatge sobre total	nombre	Percentatge sobre total
Mallorca	1960	123.302	112.572	91,30	10.730	8,70
	1970	177.533	126.802	71,42	50.731	28,58
Menorca	1960	12.246	11.304	92,31	942	7,69
	1970	17.991	13.511	75,10	4.480	24,90
Eivissa	1960	9.527	8.662	90,92	865	9,08
	1970	16.959	11.390	67,16	5.569	32,84

<sup>538</sup> El 1970 s'estima que la inversió estrangera directa sense immobles fou de 386,9 milions de pessetes i els crèdits comercials i préstecs a empreses de 1152 milions de pessetes (Payno 1985:139).

Formentera	1960	818	743	90,83	75	9,17
	1970	1.039	813	78,25	226	21,75
Balears	1960	145.893	133.281	91,36	12.612	8,64
	1970	213.522	152.516	71,43	61.006	28,57

**Taula 154. Evolució del parc d'habitatges a les Balears als Censos de 1960 i 1970 (Font: elaboració pròpia a partir d'INE 1962, INE, 1971)**

Municipi	1960	1970	Variació (%)
Alaró	1.321	1.332	0,83
Alcúdia	1.303	2.295	76,13
Algaida	1.432	1.451	1,33
Andratx	2.383	2.879	20,81
Artà	1.944	2.151	10,65
Banyalbufar	218	304	39,45
Binissalem	1.309	1.356	3,59
Búger	363	364	0,28
Bunyola	808	1.044	29,21
Calvià	1.480	3.510	137,16
Campanet	934	994	6,42
Campos	2.347	3.265	39,11
Capdepera	1.387	1.958	41,17
Consell	518	622	20,08
Costitx	334	338	1,20
Deià	302	327	8,28
Escorca	106	85	-19,81
Esporles	969	1.074	10,84
Estellencs	229	242	5,68
Felanitx	4.533	5.811	28,19
Fornalutx	335	341	1,79
Inca	4.133	5.320	28,72
Lloret de Vistalegre	336	296	-11,90
Lloseta	947	1.161	22,60
Llubí	853	818	-4,10
Llucmajor	4.962	6.718	35,39
Manacor	7.516	11.848	57,64
Mancor de la Vall	304	370	21,71
Maria de la Salut	936	959	2,46
Marratxí	1.706	2.309	35,35
Montuïri	1.071	1.058	-1,21
Muro	1.980	2.072	4,65
Palma de Mallorca	46.308	80.014	72,79
Petra	1.695	1.631	-3,78
Pollença	3.001	3.781	25,99
Porreres	1.981	1.960	-1,06
sa Pobla	3.047	3.373	10,70
Puigpunyent	411	522	27,01
Sencelles	849	850	0,12
Sant Joan	872	954	9,40
Sant Llorenç des Cardassar	1.240	1.585	27,82
Santa Eugènia	401	439	9,48
Santa Margalida	1.587	2.245	41,46
Santa Maria del Camí	1.114	1.449	30,07
Santanyí	2.228	3.007	34,96

Selva	1.167	1.182	1,29
ses Salines	665	1.098	65,11
Sineu	1.336	1.222	-8,53
Sóller	3.484	4.470	28,30
Son Servera	994	1.458	46,68
Valldemossa	622	703	13,02
Vilafranca de Bonany	1.001	918	-8,29
Alaior	1.524	2.236	46,72
Ciutadella	3.070	4.644	51,27
Ferrerries	479	698	45,72
Maó	4.711	6.187	31,33
es Mercadal	901	1.287	42,84
Sant Lluís	747	1.626	117,67
es Castell	814	1.313	61,30
Eivissa	3.095	6.545	111,47
Sant Antoni de Portmany	1.758	3.214	82,82
Sant Josep de sa Talaia	1.617	2.691	66,42
Sant Joan de Labritja	1.023	1.236	20,82
Santa Eulària des Riu	2.034	3.273	60,91
Formentera	818	1.039	27,02

Figura 77. (Elaboració pròpia).

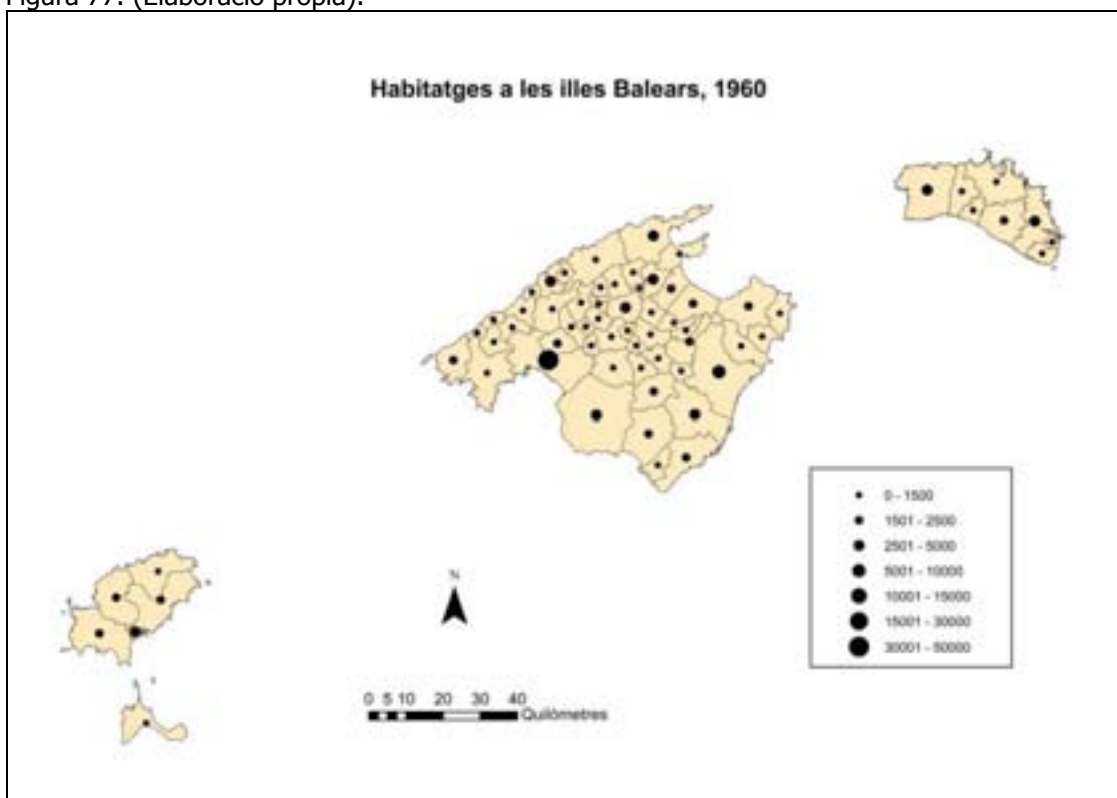


Figura 78. (Elaboració pròpia).

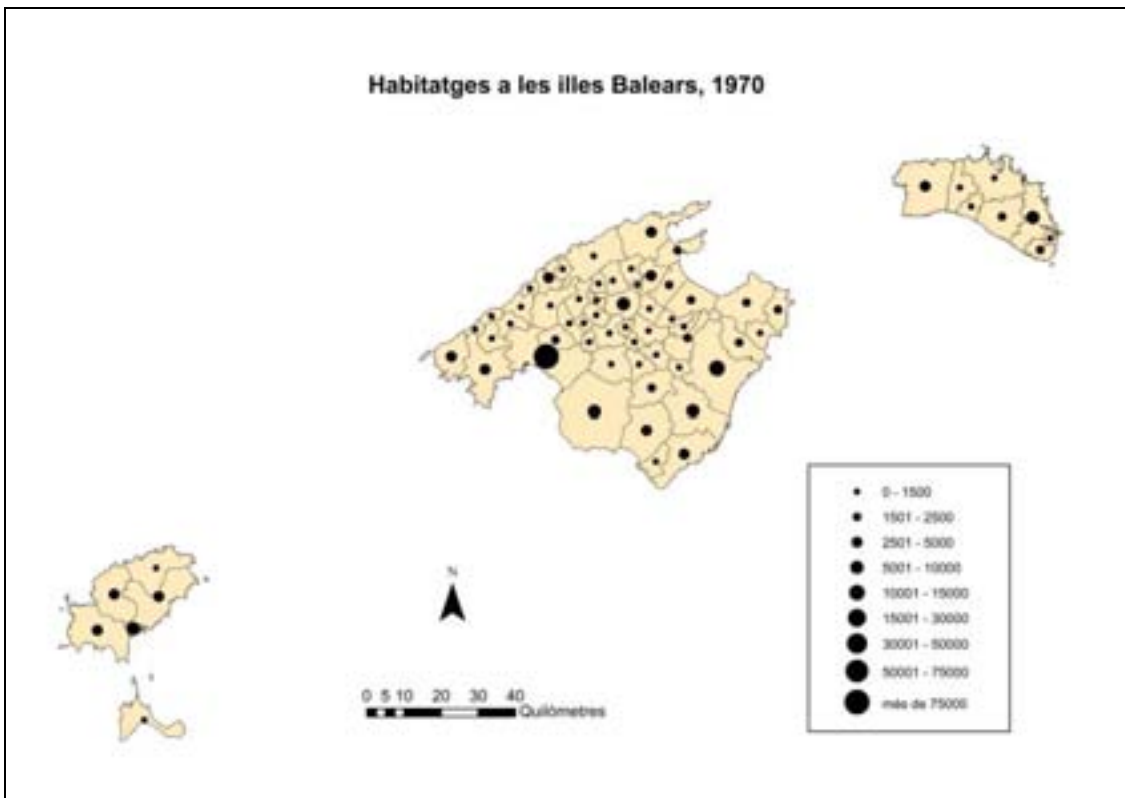
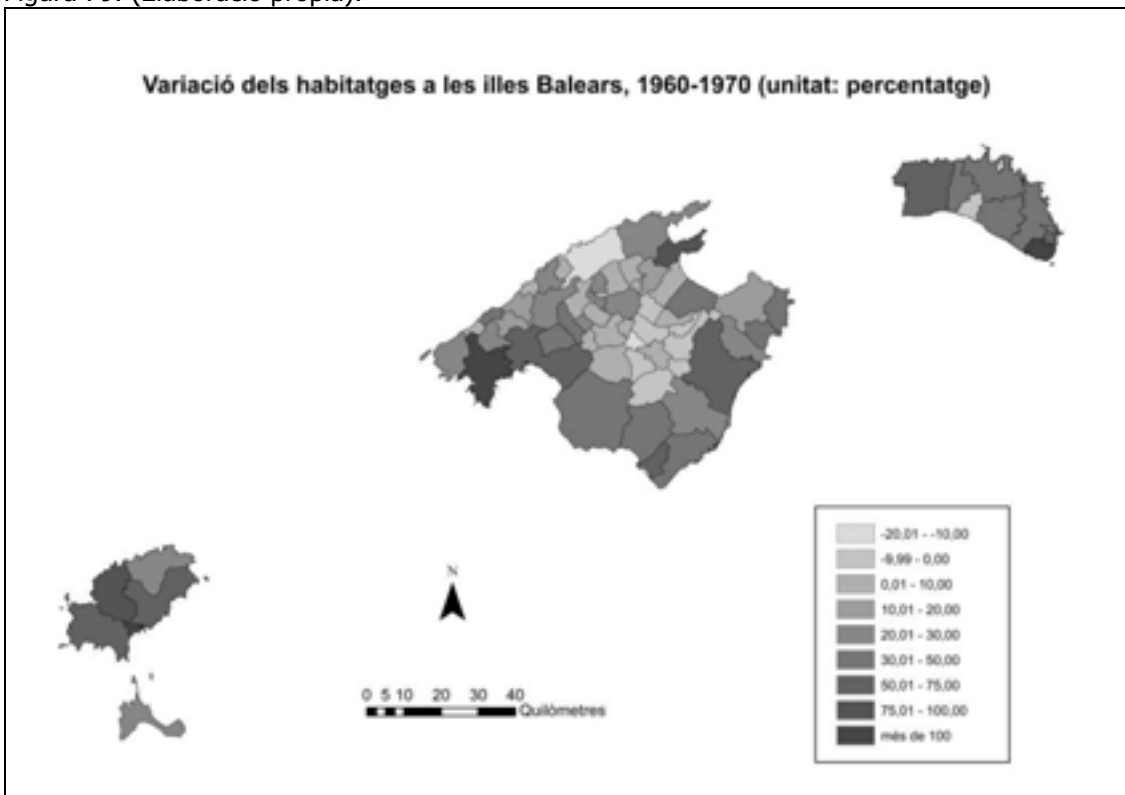


Figura 79. (Elaboració pròpia).



e) *"Spain is different". Els europeus accepten el règim feixista i acudeixen en massa a gaudir del "typical Spanish".*

L'any que Manuel Fraga era nomenat Ministre d'Informació i Turisme, esclataven arreu de l'Estat conflictes sociolaborals, arran de les vagues dels miners asturians a la primavera del 1962. Aquell mateix 1962 era detingut a Madrid el dirigent del PCE, Julián Grimau que finalment seria executat a l'abril de 1963 i a l'agost de 1963 el maqui català, Ramon Vila Capdevila (Caracremada) i els anarquistes Joaquín Delgado i Francisco Granados eren assassinats per part del règim<sup>539</sup>. Així doncs, el règim, seguí exercint una extrema crueltat i repressió social durant la suposada obertura, la qual cosa no seria cap impediment pels negocis turístics amb la resta dels països dits democràtics. De fet, en motiu de les execucions abans esmentades, la premsa internacional, particularment l'escandinava, recomanava no viatjar a Espanya (Pack 2006:112). Precisament, en aquell moment el nou ministre Fraga llançà la potent campanya propagandística de "25 años de paz", tot fent referència a la finalització de la Guerra Civil i l'inici del govern feixista. Una campanya que tenia clares connotacions geopolítiques, però també geoeconòmiques, i ambdues estaven molt vinculades amb les prometedores expectatives del negoci turístic.

A les Balears, en aquells moments, s'havien quasi desmantellat les organitzacions obreres i l'oposició antifranquista era bastant feble (Ginard, 1997)<sup>540</sup>. Segons Ginard (2002b) a les illes pràcticament no hi havia atur i l'atur estacional era pràcticament inexistent –el 31 de desembre de 1960 hi havia 648 persones en atur–, i tan sols es detectava a la construcció i l'hoteleria. Emperò, un dels principals entrebancs laborals per les classes treballadores –a part de l'absència de llibertat– eren els reduïts salaris, la qual cosa s'havia de resoldre amb el pluritreball. Encara que el moviment obrer no tenia molta força, aquest no era inexistent, la qual cosa s'evidencia pel fet que Rafael Alcover González, Secretari de la Cambra de Comerç i del Foment del Turisme, al 1959 escrivia al ministre de Comerç dient que "des de feia més d'un any s'havia creat una situació molt greu al port de la capital mallorquina per causa de diverses accions dels obrers, entre les quals destacaven el treball lent, l'exigència de forts sobresous i el maltractament i el robatori de les mercaderies. Tot això, enmig d'una notable manca d'autoritat, la qual cosa creava greus problemes a l'economia insular" (Ginard 2005:318).

Les vagues de 1962 varen arribar a les illes, encara que amb una intensitat inferior que als territoris amb major activitat industrial i major concentració obrera de la península. Entre d'altres es poden destacar les vagues a l'empresa lletera ILMA (filial de NESTLE), la lletera AGAMA, la metal·lúrgica Can Buades, i en el sector de l'hoteleria, per exemple, les accions en els hotels Bahía i Trianón. El Comitè de l'Oposició Sindical de Palma va repartir octavetes de solidaritat amb els miners asturians (Ginard, 2002b)<sup>541</sup>. David Ginard (2002b:213) escriu que "sembla clar que l'impacte real dels conflictes de 1962 a les Balears fou molt limitat; com per altra part cabia esperar donat l'alt grau de desarticulació del moviment obrer illenc i el context de bonança que vivia l'arxipèlag a principis dels seixanta". Entre el juliol de 1964 i el juny de 1965 es varen dur a terme detencions dels principals dirigents com Guillem Gayà, Marcos Peralta, Ginés Quiñonero i Francisco Carrillo Delgado. David Ginard (1997:25) comenta que el PCE (Partit Comunista Espanyol) fou "l'única formació que comptà amb certa activitat". Aquelles detencions provocaren que a partir d'aquell moment el moviment obrer fos encara més clandestí (Ginard, 1997).

A part del moviment obrer organitzat, hom pot destacar l'aparició al 1962 de l'Obra Cultural Balear. Buades i Serra (2000: 227) comenten que aquella institució reuní una part destacable dels intel·lectuals illencs que "eren per norma general personalitats que s'havien destacat per la defensa de la llengua i la cultura de les illes, però que políticament es situaven en posicions dretanes. A més, molts d'ells tenien bones relacions amb les estructures del Règim

<sup>539</sup> Hom pot destacar com els intel·lectuals antifranquistes aglutinats a l'entorn de l'editorial de Ruedo Ibérico, amb José Martínez al capdavant, elaboraren una acurada anàlisi de la situació espanyola d'aquells moments en el llibre col·lectiu *España hoy* (Fernández de Castro i Martínez, 1963) i també en el treball *Horizonte español 1966* (Ruedo Ibérico, 1966).

<sup>540</sup> El juny de 1962 dos membres d'Esquerra Demòcrata Cristiana, l'hoteler menorquí Joan Casals i Thomàs i l'advocat mallorquí Fèlix Pons i Marquès participaren en la reunió del Moviment Europeu celebrada a Munic, batejat pel règim com a "Contuberni de Munic". Els dos foren confinats a Lanzarote per part de les autoritats franquistes (Ginard, 1997).

<sup>541</sup> En aquells moments es realitzaren algunes detencions, com la de Llibert Rigo Díaz que fou retingut i apallissat (Ginard, 2002b).



o fins i tot, com el cas del seu primer president Miquel Forteza, ocupaven càrrecs de responsabilitat en l'administració". Amb el temps, l'Obra Cultural Balear es convertí també en un focus d'oposició antifranquista. Cap a finals dels 1960 i principis dels 1970 hi participaren personalitats de la burgesia illenca, com per exemple: el farmacèutic Climent Garau; l'economista Francesc Moll; el sociòleg Antoni Tarabini; l'arquitecte Pere Nicolau; l'escriptor Antoni Serra; el periodista Andreu Ferret; el geògraf Bartomeu Barceló<sup>542</sup>; la historiadora Isabel Moll; o l'empresari i polític Josep Meliá (Mas, 2003).

Aquests esdeveniments ens serveixen per tal de situar-nos en aquells moments de posicionament internacional de l'Espanya feixista com a paradís turístic. En el paradís turístic franquista ocupen un lloc destacat les Illes Balears. Així mateix, hom pot destacar el fet que no tothom assistia anestesiats al desenvolupisme franquista –turístic a les Balears– que era factible, entre d'altres, per la forta repressió social, els baixos salaris i els alts costos socioecològics<sup>543</sup>.

La maquinària político-empresarial va engegar potents campanyes propagandístiques de cara als països europeus per tal d'atreure clients i, al mateix temps, demostrar les bondats del règim que d'acord amb la retòrica del moment havia contribuït a portar prosperitat i també havia eliminat d'arrel les amenaces comunistes, principal preocupació dels països centrals dins l'òrbita dels EUA (Garcés, 2008). Tal com hem dit, s'impulsaven iniciatives adreçades a potenciar la marca de les illes, que oferien sobretot platja i preus barats com, per exemple, el Festival d'Elegància i Bellesa per l'elecció de Miss Nacions Unides al 1963 i 1964, promoguts pel lobby del Foment de Turisme a proposta del director del diari *Última Hora*, Josep Tous (Vives, 2005; La Vanguardia Española, 12/02/1963). Un altre projecte turístic-propagandístic fou el Festival Internacional de la Cançó de Mallorca que celebrà la seva primera edició el 1964 a l'Hotel Cristina Palma de la zona de les Meravelles de la Platja de Palma (Pujals, 2002; Sbert, 2000). Aquestes celebracions contribuïen a posicionar Mallorca en el mapa turístic europeu. Així mateix, cal destacar la construcció del ja citat Pueblo Español amb el segon Palau de Congressos de tot l'Estat i l'Auditori de Palma construït per l'empresari Marc Ferragut entre el 1967 i el 1969 (Binimelis i Ordines, 2003; Vives, 2005). Els representants de l'alta societat de l'Espanya franquista assistien als esdeveniments proturístics (Vives, 2005).

Les celebracions proturístiques a l'estil dels col·loquis internacionals sobre novel·la i el Premi Formentor de novel·la, promoguts per Bartomeu Buadas a l'Hotel Formentor no tenien cabuda en aquell clima. Així doncs, el 1962, dos anys després de la seva constitució, el Premi Formentor es va haver de desplaçar a Corfú, però desapareixeria al cap de poc temps (Llull, 1979). Uns altres esdeveniments que sortien de les corrents dominants foren els dos Festivals de la Nova Cançó que Joan Casals Thomàs, director de l'Hotel Jaume I, organitzà als anys 1964 i 1968 (Buades i Serra, 2000).

Malgrat el fort control propagandístic dels poders político-empresarials franquistes, hi va haver algun episodi en que es varen escapar notícies contràries als seus interessos. Així, podem destacar, per exemple, diferents casos en els que es criticava l'engany que sofrien els turistes als hotels d'Eivissa (Ramon Fajarnés, 2001). Una menció a part mereixen les notícies sobre la destrucció paisatgística de les illes degudes al desenvolupisme turístic. Entre aquestes destaquen el documental de la BBC (British Broadcast Corporation) de 1968, titulat *Majorca observed* (Rayó, 2004); la publicació d'un article de la revista francesa *Paris Match* en el que es batejà el concepte de "balearització" com a sinònim de destrucció del litoral per la industrialització turística<sup>544</sup>. Les transformacions socials mundials que varen tenir lloc al llarg dels 1960 desembocaren en els moviments que en diferents punts del planeta es rebel·laren

<sup>542</sup> L'historiador Joan Mas (2003:223) ens diu que "l'història de Bartomeu Barceló és un dels més extensos. En la seva estada a París [diu l'informe policial sobre Barceló] "captó idees de caràcter liberal y existencialista. A su regresó se colocó en el colegio de Montesión, del que fue expulsado en 1961 por exponer ideas de tipo socialista a sus alumnos y criticar la acción del Gobierno [...] Apoya descaradamente a los estudiantes que se muestran más revolucionarios dentro del ambiente estudiantil".

<sup>543</sup> El juliol de 1964 i el juny de 1965 es realitzaren detencions de destacats membres del PCE: Guillem Gayà, Marcos Peralta, Ginés Quiñero i Francisco Carrillo Delgado. Fins el 1970 s'incrementà la clandestinitat (Ginard, 1997).

<sup>544</sup> Volem apuntar el fet que fins hores d'ara ens ha estat impossible detallar la font concreta de l'article de la revista francesa en la que apareix per primera vegada el mot "balearització". D'acord amb diverses consultes realitzades, sembla que l'article es publicà cap la segona meitat dels anys 1960. No obstant això, la confusió al voltant del terme és bastant elevada i com exemple podem exposar el text de Miquel Seguí-Aznar (2001:23) segons el qual "el terme *balearització* fou emprat per primera vegada per periodistes de *Paris-Match* en un reportatge sobre Balears publicat als anys cinquanta". Fins i tot, sembla que l'article en qüestió no era sobre les Balears, sinó sobre Còrsega; i que en comptes de sortir al *Paris-Match* potser es publicà a *L'Express*.

contra les lògiques del poder, tant als països del capitalisme avançat i les seves perifèries, com als països del socialisme real. Aquelles mobilitzacions, entre d'altres coses, qüestionaren dins de l'espectre de les esquerres, el predomini de la "Vella Esquerra", i donà lloc a la proliferació de noves expressions sociopolítiques amb la irrupció dels nous moviments socials (p.ex. ecologisme, pacifisme, feminisme, etc) que qüestionaven el poder, reclamaven la utopia i alhora no perseguïen la presa del poder, sinó la seva desintegració (Arrighi et al., 1999; Fernández-Durán, 2001). A l'Estat espanyol i les Balears, amb unes estructures político-empresarials extremadament autoritàries, els remors del 1968 es deixaren sentir. Les majors repercussions foren allà on hi havia forta presència estudiantil i obrers organitzats, unes condicions que no s'acabaven de donar a les illes per la qual cosa els efectes foren més aviat tímids, però no inexistents (López Crespí, 1994; Ginard, 1997; Ginard, 2005; Pastor, 2008). En aquell any ETA (Euskadi Ta Askatasuna), després de la mort del Txabi Etxebarrieta, realitzà el primer atemptat mortal contra el policia Melitón Manzanos, i a Euskadi s'adoptà l'estat d'excepció. Fraga "assumí sense cap complex la tasca de justificar l'estat d'excepció"<sup>545</sup> declarant: "és millor prevenir que curar, no esperarem una jornada de maig per a que llavors sigui més difícil i car el seu remei" (Pastor 2008:27). Jaime Pastor (2008:27) apunta que "es pot sostenir amb fonament que al llarg d'aquell any 1968 a Espanya va emergir, com en molts altres llocs, una nova subjectivitat rebel, principalment contra el franquisme però també front al capitalisme "opulent" que se'ns presentava com horitzó, i front a un imperialisme que estava començant a percebre ja a Vietnam una inevitable derrota".

- "Turisme xàrter": evolució dels turistes i la seva distribució per illes (1959-1973).

Així doncs, malgrat algunes campanyes internacionals en contra del règim feixista espanyol, hi ha una clara tendència creixent en l'arribada de turistes<sup>546</sup> a les Balears que passaren de 321,2 mil turistes al 1959 a 3,49 milions de turistes el 1973. Tal com apareix a l'informe sobre l'hosteleria de l'Organització Sindical de Balears, a partir de 1959 "el turisme comença a diversificar-se en el que respecta a l'estructura de classes socials que ho componen" (Juan et al. 1970:58). És a dir, s'incorporaven de manera massiva els treballadors europeus que viatjaven, principalment, amb viatges organitzats. Els vehiculadors d'aquesta expansió, tal com s'ha exposat anteriorment, foren els Tour Operadors i els vols xàrter. Una tipologia que es va conèixer com a "turisme xàrter" (Gaviria et al., 1974). Aquests agents, junt amb l'empresariat hotelier, conformaven les principals peces de la "producció" turística fordista. Entre d'altres decisions que afectaran a l'augment del nombre de turistes fou la de la major cooperativa de viatges dels sindicats alemanys –de la RFA– que anuncià al 1965 la decisió d'organitzar viatges cap Espanya (Pack 2006:112). A més, caldria tenir en compte un altre element essencial per tal d'engegar el negoci turístic com és la segona devaluació de la pesseta que es realitzà al 1967 que va tenir uns importants efectes sobre el sector exterior espanyol, i per tant sobre el turisme estranger (Aixalá, 1999).

Entre el 1959 i el 1973 es produeix un increment interanual del nombre de turistes del 19,04%. Un ritme vertiginós que es pot expressar en la ràtio turistes/població resident i que passa de 0,9 turistes/habitant al 1960 a 4,26 turistes/habitant al 1970. Al gràfic 37 es pot veure com en 5 anys, entre el 1959 i el 1963, s'havien poc més que duplicat els turistes allotjats a les Balears. L'agost de 1965 arribava a l'aeroport de Son Sant Joan la turista un milió que fou obsequiada amb unes vacances gratuïtes. El lobby turístic –delegació d'Informació i Turisme, Foment del Turisme i Sindicat d'Hosteleria– havien llançat la campanya del turista un milió com estratègia propagandística (Pomar, 1991). Entre el 1963 i el 1966 es multiplica per 1,83 el nombre de turistes, tot superant la xifra del milió de turistes. I entre el 1966 i el 1970 es multiplica una altra vegada per 1,83 fins assolir més de dos milions de turistes. Cap a finals de la dècada dels 1960 es produeix un salt significatiu en el nombre de turistes a l'arxipèlag, ja que es passa d'1,26 milions de turistes al 1967 a quasi 3 milions el 1971. Aquest moment coincideix amb la "Segona Etapa" turística definida a l'estudi de l'hosteleria a Balears (Juan et al., 1970:63) que situen a partir de 1964. Per altra banda, podem assenyalar que els turistes

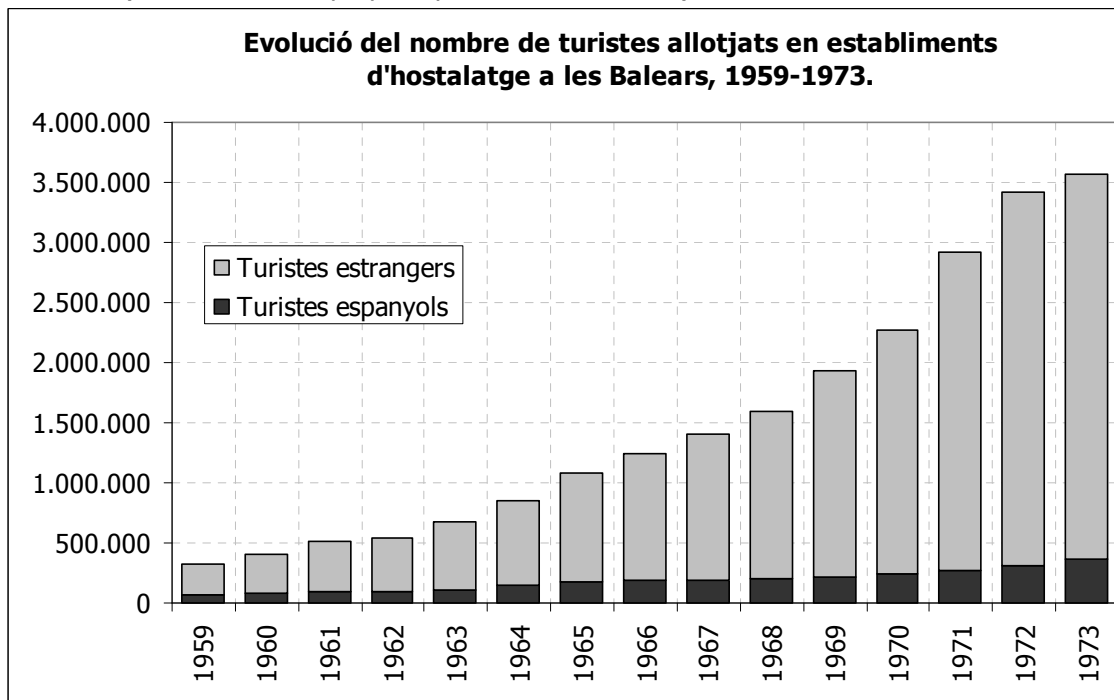
<sup>545</sup> L'estat d'excepció s'imposa a tot l'Estat entre el 24 de gener i el 25 de març de 1969.

<sup>546</sup> Barceló (1969:63) ens diu que "les dades estadístiques que fan referència a les Illes Balears entenen com a "turista" el viatger que produïu estada en establiments d'hostalatge, considerant "l'estada" com jornada que inclou passar la nit al mateix".

espanyols representaven el 20,25% dels turistes arribats a les illes al 1959 i passen a representar el 10,4% el 1973; mentre que els turistes estrangers passaren de 256,18 mil al 1959 a 3,2 milions el 1973, tot passant de representar el 79,75% el 1959 al 89,6% el 1973.

Aquella "Segona Etapa" de la que ens parlaven els autors de l'informe de l'hostaleria, s'inicia al 1964 amb un 46,43% dels turistes arribats amb vol xàrter, però al 1968 el 60,92% dels turistes ja venien aquest tipus de vols (Juan et al., 1970). Cal destacar que les magnituds que manejaven Juan et al. (1970) comptabilitzaven conjuntament els turistes estrangers i els espanyols. Si distingim entre turistes estrangers i espanyols, podrem veure com el 1968 el 84,2% dels turistes estrangers viatjaven amb vols xàrter, front el 6,3% dels espanyols (Barceló i Pérez, 1974). Així mateix cal apuntar el fet que les estadístiques oficials informaven dels turistes allotjats en els establiments d'hostalatge oficial, però les xifres de passatgers arribats als ports i aeroports de les illes eren notablement superiors als turistes allotjats. Així tenim que el 1965 havien arribat a les Balears 1,5 milions de passatgers –1,14 milions en avió i 375 mil en vaixell–, mentre que els turistes allotjats eren 1,08 milions, és a dir 435 mil turistes menys; i el 1970 els passatgers arribats eren uns 3,27 milions –2,42 milions en avió i 850 mil en vaixell–; mentre que els turistes allotjats eren 2,27 milions, és a dir un milió menys (Soriano-Frade 1996:38). El qui fou delegat provincial d'Informació i Turisme enuncia irònicament que "per molt viatgera que ens hagués sortit la població estable de les illes, no és pot creure que en el seu vertiginós augment arribàs a la meitat d'aquelles xifres, però encara i així ens demostren, que durant aquells dos lustres foren molts cents de mils de turistes més els arribats cada any a les Balears" (Soriano-Frade 1996:38). La major part de les publicacions de l'època parlen del conegut *overbooking* i de l'existència de places turístiques il·legals (Juan et al., 1970). Emperò també cal apreciar, per exemple, que les diferències entre els turistes allotjats i els passatgers entrats coincideix *grosso modo* amb els viatgers entrats en vaixell. Una modalitat de transport que feia servir fonamentalment el proletariat de la indústria turística i de la construcció que acudien a les illes a fer la temporada turística (Bisson, 1977).

Gràfic 37. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 155).



**Taula 155. Evolució del nombre de turistes en establiments d'hostalatge a les Illes Balears, 1959-1973 (Font: elaboració pròpia a partir de Barceló 1969 pels anys 1959-1964 i Aguiló 1981 pels anys 1965-1973).**

	Total	Epanyols		Estrangers		Estades	Estada mitjana
	nombre	nombre	%	nombre	%	dies	dies
1959	321.222	65.042	20,25	256.180	79,75	—	—
1960	400.029	86.688	21,67	313.341	78,33	3.776.525	9,44
1961	516.723	95.637	18,51	421.086	81,49	4.650.507	9,00
1962	542.114	97.419	17,97	444.695	82,03	5.768.047	10,64
1963	677.203	107.702	15,90	569.501	84,10	7.068.271	10,44
1964	848.705	145.634	17,16	703.071	82,84	9.211.592	10,85
1965	1.082.366	176.338	16,29	906.028	83,71	11.152.276	10,30
1966	1.238.083	183.941	14,86	1.054.142	85,14	13.356.130	10,79
1967	1.402.156	186.005	13,27	1.216.151	86,73	16.100.018	11,48
1968	1.599.803	197.342	12,34	1.402.461	87,66	18.118.841	11,33
1969	1.935.103	216.860	11,21	1.718.243	88,79	21.410.585	11,06
1970	2.271.866	243.767	10,73	2.028.099	89,27	26.146.569	11,51
1971	2.913.463	266.703	9,15	2.646.760	90,85	31.470.317	10,80
1972	3.418.347	307.311	8,99	3.111.036	91,01	35.763.568	10,46
1973	3.571.731	371.495	10,40	3.200.236	89,60	37.543.405	10,51

Com és palès, **Mallorca** ostenta la major quantitat de turistes arribats a les Balears. Cal destacar que el lobby turístic mallorquí i les autoritats feixistes ja havien iniciat una forta campanya per promoure el negoci turístic a l'illa des de feia més d'una dècada, just acabada la Segona Guerra Mundial (Buades, 2004; Vives, 2005). Una peça clau del procés, tal com s'ha exposat en apartats anteriors, és l'adaptació de les infraestructures de transport a la funcionalització turística de l'illa. Així tenim que l'obertura de l'aeroport internacional de Son Sant Joan al 1960 suposà una passa important en la "gran transformació" socioeconòmica de l'illa. Abans de l'obertura, el 1960, s'allotjaven als establiments d'hostalatge de Mallorca unes 361 mil persones i a partir d'aquell moment se produeix un increment constant. El pols del negoci turístic batejava amb forta intensitat i les infraestructures aeroportuàries no eren suficients per tal de cobrir les expectatives del turisme xàrter. El setembre de 1965 s'iniciaven les obres d'ampliació de la pista i la construcció d'una nova terminal que foren inaugurades l'abril de 1967. Emperò aquesta ampliació responia a un projecte de 1962 i el 1965 se posa en marxa un nou projecte d'ampliació de les infraestructures aeroportuàries amb la construcció d'una segona pista i una nova terminal destinada als vols xàrter, coneguda com la Terminal B. Aquestes obres començaren el 1970 i s'inauguraren el 1972 (AENA, 2001). Sens dubte, aquestes adaptacions de les infraestructures ens poden ajudar a entendre l'important salt que es produeix entre el 1970 i el 1973 quan hi havia a Mallorca uns 2,84 milions de turistes allotjats en establiments d'hostalatge. La ràtio entre els turistes allotjats en establiments d'hostalatge i la població resident a les illes era de 0,99 al 1960 i al 1970 s'havia elevat a 4,22.

En el cas d'**Eivissa** l'obertura de l'aeroport des Codolar al 1961 i la seva adaptació al trànsit internacional, al juliol de 1966, són elements essencials per a l'explosió turística a l'illa. Els poders locals sabien que sense aquesta peça no podien sumar-se al potosí turístic que gaudien els mallorquins. És per aquest motiu que el 1963 a la Primera Assemblea Nacional de Turisme celebrada a Madrid, les elits eivissenques aconseguiren que s'aprovàs la transformació de l'aeroport en internacional (Ramon Fajarnés 2001:92). La pressió del Tour Operador alemany, Touropa, que exercí sobre el Subsecretari de Turisme, Antonio J. Rodríguez Acosta, serveix de mostra per veure fins a quin punt els capitals internacionals estaven interessats en la petita illa de la Mediterrània (Pack, 2006). L'evolució dels turistes a Eivissa és constant entre el 1960 i el 1973, tot passant de 30,1 mil turistes a 131,6 mil. Això implica una taxa mitjana d'increment interanual del 26,44% i una multiplicació del nombre de turistes de 18,83 vegades. En el cas eivissenc el salt important es produeix el 1968 quan es passa de 161,8 mil turistes a 263,5 mil el 1969.

Per altra banda, a Formentera<sup>547</sup> l'evolució dels turistes fou gradual, però experimentà un important salt cap a finals dels anys 1960. Així tenim que al 1960 hi havia uns 1166 turistes, amb la qual cosa la ràtio turistes/residents era de 0,41. Ja a l'any 1970 s'havien assolit els 11864 turistes que suposaven una ràtio de 4,11 turistes per cada resident. Cal destacar el fet que a Formentera en tan sols tres anys, pràcticament es duplicà el nombre de turistes allotjats en establiments d'hostalatge. S'ha de tenir present, tal com apuntàvem a l'apartat sobre energia, que l'electricitat no arribà a Formentera fins el 1968 i per tant les possibilitats d'expansió del negoci turístic estaven limitades en certa manera. Aquestes xifres espectaculars tenen al darrere l'explosió, per una banda, del turisme de masses de la industrialització turística fordista conduïda pels Tour Operadors però, també i sobretot, la conversió de les illes d'Eivissa i Formentera en paradisos del moviment hippy (Nieto, 1977; Rozenberg, 1990; Cerdà i Rodríguez, 1999).

Els moviments contraculturals que explotaren arreu en les contestacions socials del 1968, cristal·litzaren en noves formes de viure, però també de viatjar. Del malestar social vers la societat del consum de masses, domesticada per la fàbrica fordista i l'Estat protector, va sorgir un potent moviment que cercaria rompre amb aquells patrons socials rígids. Segons Valero (2001:66) "el mite internacional d'Eivissa, que va tenir principalment en el moviment hippy dels anys setanta el seu màxim impulsor i difusor, fou creat als anys trenta per intel·lectuals i artistes [com Walter Benjamin] que feren de l'illa un espai alternatiu, tal vegada un poc per casualitat, però un espai en el que era possible escriure o pintar lliurement, banyar-se despullat, prendre haixís i, sobretot, sentir-se intèrpret de la naturalesa en una espècie d'Arcàdia perduda i feliçment trobada". Cal afegir a més que la vida a l'illa era molt barata en comparació als llocs de procedència dels "fugitius de la modernitat". Sembla que aquests "fugitius" seguien els impulsos que emanaven dels potents altaveus de la cultura de masses, els *mass media*, que havien situat les Pitiüses en el mapamundi de la contracultura. Segons Rozenberg (1990:7) el cinema i alguns best sellers de finals dels 1960<sup>548</sup> "converteixen a Eivissa en la meta d'un viatge iniciàtic on s'adquireix l'experiència d'una vida alternativa".

L'illa de **Formentera** es situava en la ruta que anava de San Francisco a la Índia, en la que Eivissa no era més que un punt intermedi com d'altres (p.ex. París, Creta, Goa o Istanbul) (Cerdà i Rodríguez, 1999). Encara que alguns empresaris, com Josep Tur Cardona de la Fonda Pepe, pensassin que "és un perjudici treure aquests joves, perquè tenen diners i els deixen" (Cerdà i Rodríguez 1999:10), el règim va reforçar la Guàrdia Civil formenterena per tal d'aturar els hippies. Sembla que la preocupació sobre els hippies no era compartida per la major part de la població i n'hi havia molts que hi veien un filó de negoci, mostra d'això és la proliferació de construccions il·legals a Formentera (Cerdà i Rodríguez 1999:26-27)<sup>549</sup>.

Cerdà i Rodríguez (1999:27) exposen com "les autoritats franquistes s'adonaren que el fenomen hippy era vist amb complicitat, i fins i tot simpatia, per una notable part de la població de Formentera, i per això endegaren un pla amb l'objectiu de crear, amb les especificitats del moment, un estat d'opinió contrari als hippies". Entre finals del 1968 i el 1969 la repressió es va enfortir i entre els mesos d'agost i setembre de 1969 s'inicià una potent campanya mediàtica en

<sup>547</sup> Hem de destacar la tesi sobre el turisme a l'illa de Formentera i els seus impactes culturals de principis dels anys 1970 realitzada per l'antropòleg José Antonio Piñero (1975), a la New School for Social Research de New York. Hem pogut tenir accés al text que Nieto (1977) publicà a la Revista Española de la Opinión Pública. Aquell treball s'inseria dins de les coordenades teòriques i metodològiques d'altres treballs en antropologia i sociologia del turisme d'aquells moments, com per exemple els d'Erik Cohen, Emanuel de Kadt o Mario Gaviria. Nieto (1977) realitza una anàlisi crítica sobre la transformació social de Formentera de la mà del turisme de masses. Segons Nieto, el turisme de masses a Formentera estava controlat pels Tour Operadors, tot convertint-se aquests i els guies turístics en potents "culture brokers", en el sentit d'exercir d'intermediaris culturals entre els visitants i els amfitrions. Nieto distingeix entre diferents tipologies de turistes: turistes vacacionals, turistes residents i peluts. D'acord amb la seva anàlisi, la introducció del turisme provocà una ruptura sociocultural d'enorme transcendència, tot essent una de les més importants la monetització de les relacions socials, és a dir la plena incorporació a les lògiques del capitalisme. Es pot dir que és un dels treballs pioners, es podria dir que a escala mundial, sobre els impactes socioculturals del turisme de masses. Malauradament, aquest treball no es troba a cap biblioteca de les Illes Balears.

<sup>548</sup> La sociòloga francesa apunta la pel·lícula de 1969, *More*, del director francès Barbet Schroeder en la que es feia un cant a les drogues i la sexualitat lliure i que comptava amb la banda sonora del grup psicodèlic Pink Floyd; així com les novel·les *Savoir revivre* o *Le gout du temps qui passe*. També podem afegir, entre d'altres, el conegut disc del grup psicodèlic King Crimson *Islands* de 1971, que comença amb el tema "Formentera Lady".

<sup>549</sup> Cerdà i Rodríguez (1999) assenyalen que a Formentera hi havia un clima, relativament relaxat durant el franquisme, en el que al manco no hi havia forta repressió policial. Per això, alguns intel·lectuals i artistes s'hi refugiaren.

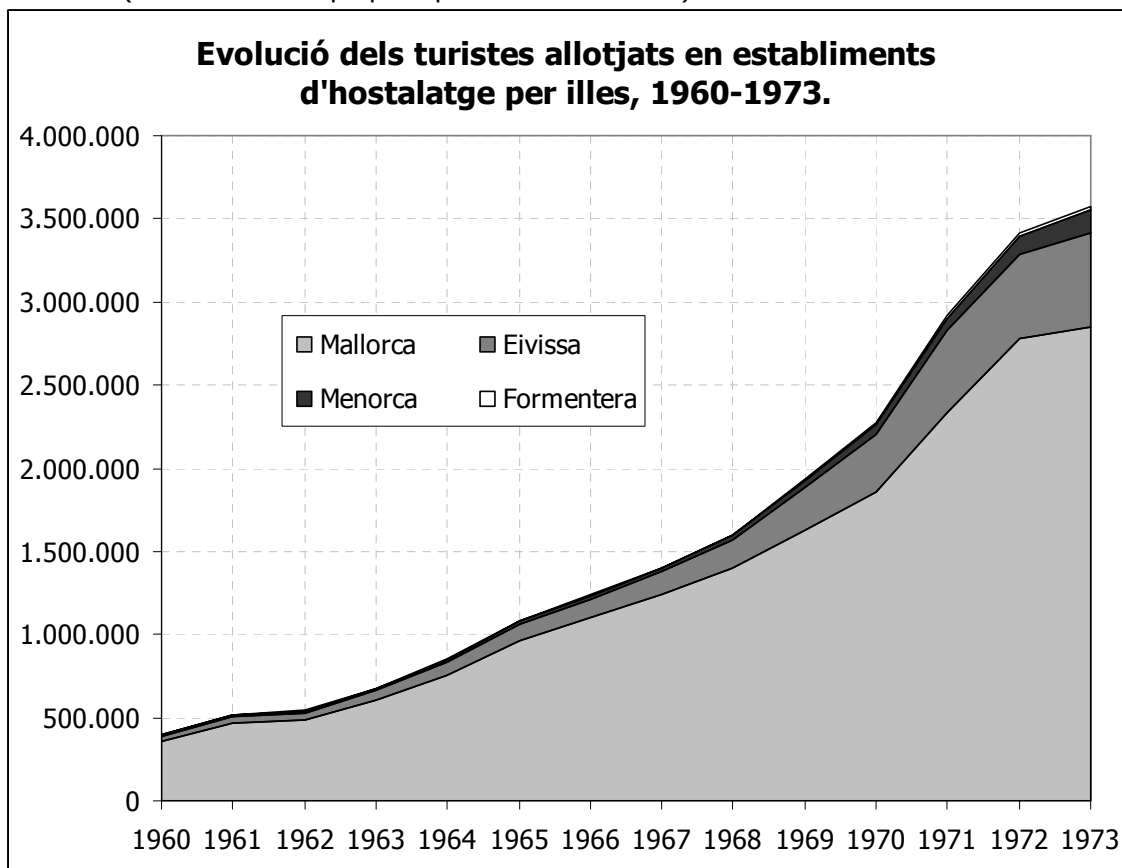
contra dels hippies a través del *Diario de Ibiza*<sup>550</sup> i els de tirada estatal, *ABC*, *SP* i *Madrid* (Rozenberg, 1990). L'ídíl·lica relació entre els "peluts" i els eivissencs es trencava. La Guàrdia Civil, amb el sergent Langa, actuà amb contundència sobre els "peluts" que amenaçaven amb trastocar l'ordre social a Formentera, i a més alguns veïns formenterencs s'uniren a la "lluïta" contra els hippies (Cerdà i Rodríguez, 1999). El juliol de 1971 es va produir una batalla campal a Santa Eulària entre els hippies i la policia. Segons Rozenberg (1990:170-171) "diversos diaris europeus s'apoderaren de l'incident i del seu costat anecdòtic (el capellà de Sant Carles va prendre el partit dels revoltosos) per erigir-lo en esdeveniment simbòlic de la lluita antifranquista". Finalment, es pot dir que el moviment hippy arribà a ser funcional al règim turístic-franquista, ja que contribuï a posicionar l'arxipèlag pitiús dins del mapa del turisme global. La marca hippy fou adoptada pel poder com a reclam. El Foment del Turisme d'Eivissa i Formentera pagava els bitllets dels hippies expulsats –al 1970 s'expulsaren de les illes unes 3000 persones–, per "netejar" les illes, al temps que aprofitava la seva imatge per tal de promocionar-les (Cerdà i Rodríguez, 1999).

La iugoslava Smilja Mihailovitch, creadora de la moda Adlib –d'*Ad Libitum*– fou una de les que capitalitzà la relació entre Eivissa i el moviment hippy (Planells, 1980). El 1971 totes les forces vives, des del Foment del Turisme al Ministeri d'Informació i Turisme, impulsaren el primer certamen de Moda Adlib. Com ens diu Ramon Fajarnés (2001:121) "com és lògic, el Foment no concebia aquesta activitat com un trampolí per implantar una indústria tèxtil a les Pitiüses, sinó com una palanca de promoció turística a l'exterior". Per altra banda, tal com exposen Cerdà i Rodríguez (1999:42) "molt probablement, el hippisme [...], va esdevenir, sense saber-ho ni pretendre-ho, el primer moviment d'oposició al franquisme a les Pitiüses".

En el cas de **Menorca** hom pot assenyalar que la seva turistització no assolí les magnituds de les illes veïnes, fonamentalment per dues raons: la primera fou que les elits franquistes apostaren per donar continuïtat a les activitats de industrials-comercials i agroindustrials; i la segona fou per mor de la tardana obertura de l'aeroport de Sant Climent al març de 1969. Així i tot, tal com s'ha exposat anteriorment, els polítics-empresaris menorquins, com per exemple Joan Victory, ja havien iniciat activitats turístiques que els vinculaven amb els Tour Operadors. Entre el 1960 i el 1968 es passa de 7652 turistes a 29579, una xifra realment modesta si la comparem amb els 161855 turistes que rebia Eivissa. El 1970, un any després de la inauguració de l'aeroport s'assoliren uns 56117 turistes, quasi duplicant la xifra de 1968. Menorca s'havia incorporat plenament al turisme xàrter, a més amb forta presència dels interessos del capital internacional representat en bona part de les cadenes hoteleres. Menorca esdevé, entre les Balears, l'illa amb un perfil més ben delimitat per les estructures del gran capital representat pels Tour Operadors i algunes cadenes hoteleres espanyoles, entre d'elles les mallorquines. S'havia passat d'una ràtio de 0,18 turistes per cada menorquí al 1960 a 1,15 el 1970. L'any en que s'inicià la crisi del capitalisme regulat, el 1973, es comptabilitzaven uns 131625 turistes allotjats en establiments d'hostalatge a Menorca, una xifra que multiplicava per 3,35 el nombre de turistes de l'any de l'obertura del nou aeroport.

<sup>550</sup> El *Diario de Ibiza* era editat pels germans Francisco i Juan Verdera Ribas. Els dos estaven vinculats al Foment de Turisme i Juan Verdera Ribas era el batle d'Eivissa (Cerdà i Rodríguez 1999:38).

Gràfic 38. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 156).



**Taula 156. Evolució dels turistes allotjats en establiments d'hostalatge a les Balears per illes, 1960-1973 (Font: elaboració pròpia a partir de Barceló 1969 pels anys 1960-1964 i Aguiló 1981 pels anys 1965-1973).**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera
1960	361.092	7.652	30.119	1.166
1961	467.029	6.952	41.253	1.489
1962	486.079	9.781	44.413	1.841
1963	607.978	11.081	55.984	2.160
1964	750.588	11.086	84.678	2.353
1965	961.954	14.439	102.582	3.391
1966	1.099.595	21.425	113.595	3.468
1967	1.241.038	21.129	135.810	4.179
1968	1.401.844	29.579	161.855	6.525
1969	1.625.036	39.259	263.575	7.233
1970	1.853.282	56.117	350.603	11.864
1971	2.330.480	73.199	493.788	15.996
1972	2.774.514	109.375	515.052	19.406
1973	2.849.632	131.625	567.179	23.295
Taxa d'increment interanual (%)	17,52	26,00	26,44	27,05
Increment 1960-1973 (núm. vegades)	7,89	17,20	18,83	19,98

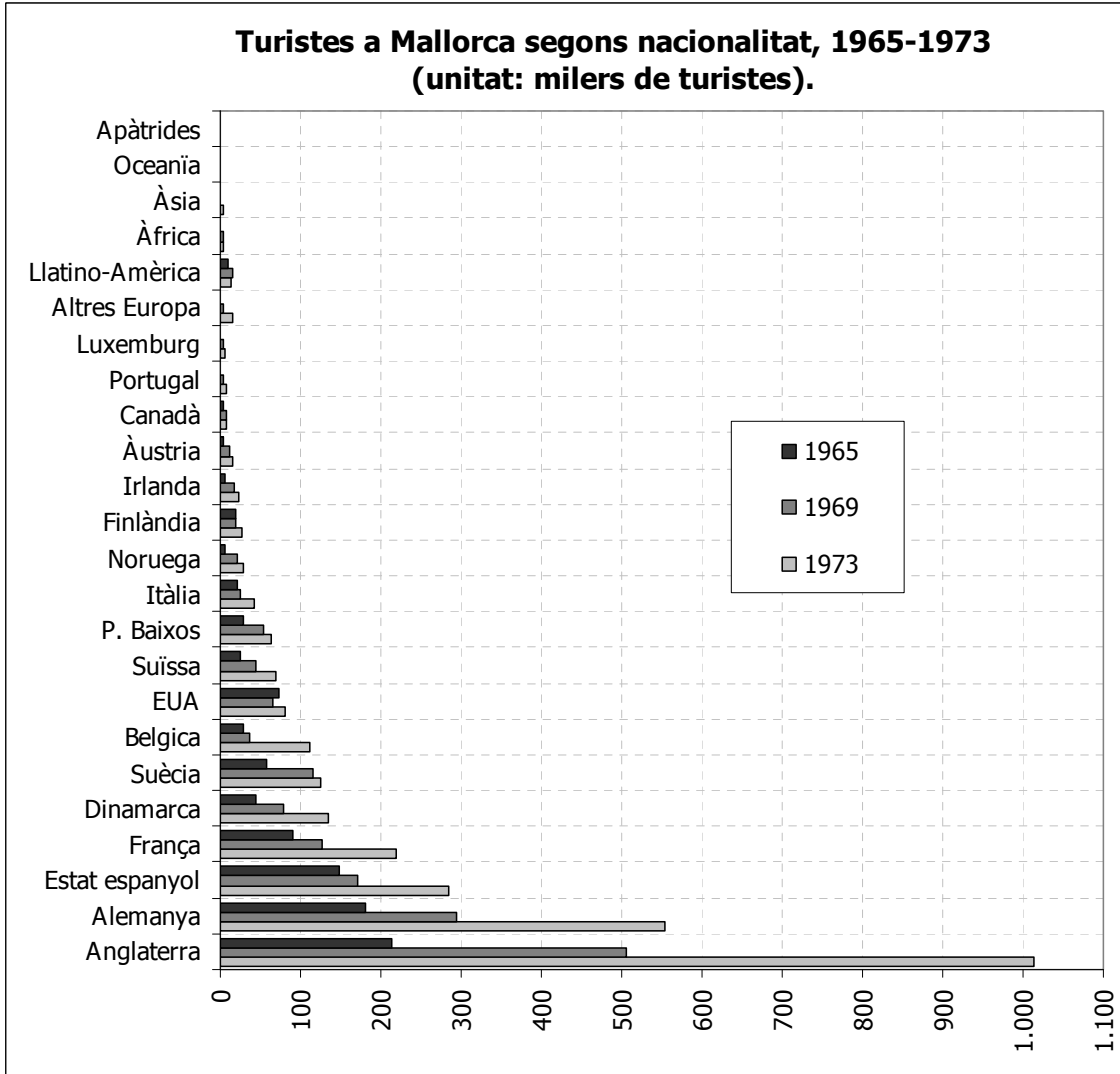
- “Turisme xàrter”: composició dels turistes per nacionalitat (1959-1973).

A continuació s'analitzarà l'evolució dels turistes segons nacionalitat per cadascuna de les illes entre el 1965 i el 1973. En el cas de Mallorca podem veure com el nombre de turistes allotjats en establiments d'hostalatge passaren de 961,9 mil al 1965 a 2,8 milions el 1973. Al llarg d'aquest període es pot veure com es produeix un canvi substancial en la composició dels turistes en funció de la seva nacionalitat. El 1965 es pot veure com els principals clients procedien d'Anglaterra amb el 22,19% del total (213 mil), Alemanya (RFA) amb el 18,72% (180 mil) i l'Estat espanyol amb el 15,3% (147 mil). Els turistes anglesos són els que s'incrementaren amb major intensitat, tot multiplicant-se per 4,75 entre el 1965 i el 1973, fins assolir poc més del milió de turistes al 1973. Una autèntica explosió que estava fortament vinculada a l'expansió dels Tour Operadors britànics –que cap a finals dels 1960 estaven encapçalats per Clarksons, Thomson, Horizon, Thomas Cook/Lunn-Poly i Thomson–. Però també per les fortes transformacions en l'aeronàutica –nous motors i models d'avions (p.ex. Boeing 737) com l'aparició de companyies xàrter independents (p.ex. Britannia Airways)– i el fet que el petroli fos barat (Bray i Raitz, 2001; Lyth, 2009).

Per altra banda, pel que fa als fluxos turístics procedents de l'Alemanya occidental cal apuntar el fet que, tal com s'ha dit anteriorment, les cooperatives de viatges dels sindicats alemanys havien inclòs l'Espanya franquista dins dels seus destins de vacances al 1965 i, a més, la creació de TUI el 1968, un vertader gegant dels Tour Operadors, va tenir fortes repercussions en els fluxos turístics des de la RFA cap a l'arxipèlag. D'aquesta manera tenim que els turistes alemanys passen de 180 mil al 1965 a 554 mil al 1973, és a dir es tripliquen. Podem destacar com els turistes espanyols representaren el tercer grup de turistes per nacionalitat. Emperò, es pot veure com aquests no experimenten el creixement espectacular que si experimentaren els procedents dels països europeus amb divises fortes. Així i tot, els espanyols quasi es duplicaren, tot assolint els 284 mil turistes al 1973. Pel que fa a la promoció de la “cultura de l'oci” entre els espanyols d'aquells temps, cal destacar l'aparició dels primers Tour Operadors espanyols cap a finals dels anys 1960, encapçalats per Tiempo Libre SA, Club de Vacaciones SA i Pullmantour SA, que conjuntament formarien el lobby OTA (Operadores Turísticas Asociados) al 1971. Podem destacar que Viajes Iberia de la família Fluxà entrà a l'accionariat de Pullmantour SA al 1971 i al de Tiempo Libre SA al 1973 i aquest darrer any ja crearen el seu propi Tour Operador, Viajes Iberojet (Fernández-Fúster, 1991; González-Soria, 1999). Els turistes escandinaus representaven un altre grup important de clients-turistes i, al 1973, es comptabilitzaven uns 314 mil, essent els danesos i suecs els majoritaris. Així mateix, cal assenyalar que la rellevància dels turistes segons la seva nacionalitat era diferent en funció de les diferents zones turístiques de l'illa que quedaven definides, en gran mesura, en funció dels interessos dels Tour Operadors i les cadenes hoteleres (Juan et al., 1970).



Gràfic 39. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 157).



**Taula 157. Turistes segons nacionalitat a Mallorca, 1965-1973 (Font: Aguiló 1981:90) (unitat: turistes).**

	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Anglaterra	213.412	288.273	347.595	411.438	505.057	543.326	788.085	1.003.379	1.012.802
Alemanya (RFA)	180.086	223.364	251.536	263.792	293.438	390.050	479.745	539.413	554.024
Estat espanyol	147.202	152.417	155.460	162.364	171.364	184.211	198.732	231.959	284.516
França	90.843	89.925	101.524	111.552	126.038	150.390	191.261	216.195	218.915
Dinamarca	44.424	53.031	65.945	72.486	79.290	92.392	107.687	149.129	134.322
Suècia	57.290	69.183	91.259	107.348	115.081	99.281	95.118	120.826	124.554
Bèlgica	28.581	26.727	30.030	33.495	36.793	83.415	108.619	102.091	112.200
EUA	72.235	52.745	38.343	44.214	65.412	93.548	90.005	90.359	81.261
Suïssa	25.912	32.371	32.747	34.089	43.533	47.816	64.241	66.910	68.910
P. Baixos	28.329	33.900	45.337	52.912	54.032	52.300	67.977	61.949	63.299
Itàlia	21.676	17.039	18.091	22.738	24.311	19.689	22.158	41.203	42.074
Noruega	6.592	9.096	10.317	15.560	20.563	12.098	20.209	24.302	29.261
Finlàndia	18.860	11.351	14.134	16.367	19.180	17.496	17.092	25.169	25.979
Irlanda	4.932	8.407	7.044	11.589	16.465	18.083	23.940	38.259	22.426
Àustria	3.519	4.297	4.676	6.245	11.298	11.154	11.452	15.340	16.340
Canadà	4.087	4.297	3.264	5.412	8.476	9.612	12.149	10.322	7.188
Portugal	1.786	1.597	1.928	2.375	3.253	2.731	2.938	4.254	6.951
Luxemburg	1.366	1.855	2.091	3.051	3.573	2.873	3.761	6.055	6.607
Grècia	562	767	1.155	1.358	309	551	586	1.512	1.521
Altres Europa	748	1.749	1.575	4.103	4.117	2.917	4.539	7.603	14.541
Llatino-	9.512	10.994	11.255	12.542	15.401	12.557	13.763	10.578	12.728

Amèrica									
Àfrica		3.515	2.536	3.515	4.382	2.914	2.894	2.855	3.552
Àsia		1.467	1.811	1.550	2.307	1.446	1.802	2.600	3.429
Oceania		1.066	883	1.193	1.080	1.359	1.051	1.686	1.852
Apàtrides		162	502	556	283	1.073	676	566	380
<b>Total</b>	<b>961.954</b>	<b>1.099.595</b>	<b>1.241.038</b>	<b>1.401.844</b>	<b>1.625.036</b>	<b>1.853.282</b>	<b>2.330.480</b>	<b>2.774.514</b>	<b>2.849.632</b>

**Taula 158. Turistes segons nacionalitat a Mallorca, 1965-1973 (Font: Aguiló 1981:90)  
(unitat: percentatge)**

	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Anglaterra	22,19	26,22	28,01	29,35	31,08	29,32	33,82	36,16	35,54
Alemanya (RFA)	18,72	20,31	20,27	18,82	18,06	21,05	20,59	19,44	19,44
Estat espanyol	15,30	13,86	12,53	11,58	10,55	9,94	8,53	8,36	9,98
França	9,44	8,18	8,18	7,96	7,76	8,11	8,21	7,79	7,68
Dinamarca	4,62	4,82	5,31	5,17	4,88	4,99	4,62	5,37	4,71
Suècia	5,96	6,29	7,35	7,66	7,08	5,36	4,08	4,35	4,37
Bèlgica	2,97	2,43	2,42	2,39	2,26	4,50	4,66	3,68	3,94
EUA	7,51	4,80	3,09	3,15	4,03	5,05	3,86	3,26	2,85
Suïssa	2,69	2,94	2,64	2,43	2,68	2,58	2,76	2,41	2,42
P. Baixos	2,94	3,08	3,65	3,77	3,32	2,82	2,92	2,23	2,22
Itàlia	2,25	1,55	1,46	1,62	1,50	1,06	0,95	1,49	1,48
Noruega	0,69	0,83	0,83	1,11	1,27	0,65	0,87	0,88	1,03
Finlàndia	1,96	1,03	1,14	1,17	1,18	0,94	0,73	0,91	0,91
Irlanda	0,51	0,76	0,57	0,83	1,01	0,98	1,03	1,38	0,79
Àustria	0,37	0,39	0,38	0,45	0,70	0,60	0,49	0,55	0,57
Canadà	0,42	0,39	0,26	0,39	0,52	0,52	0,52	0,37	0,25
Portugal	0,19	0,15	0,16	0,17	0,20	0,15	0,13	0,15	0,24
Luxemburg	0,14	0,17	0,17	0,22	0,22	0,16	0,16	0,22	0,23
Grècia	0,06	0,07	0,09	0,10	0,02	0,03	0,03	0,05	0,05
Altres Europa	0,08	0,16	0,13	0,29	0,25	0,16	0,19	0,27	0,51
Llatino-Amèrica	0,99	1,00	0,91	0,89	0,95	0,68	0,59	0,38	0,45
Àfrica	0,00	0,32	0,20	0,25	0,27	0,16	0,12	0,10	0,12
Àsia	0,00	0,13	0,15	0,11	0,14	0,08	0,08	0,09	0,12
Oceania	0,00	0,10	0,07	0,09	0,07	0,07	0,05	0,06	0,06
Apàtrides	0,00	0,01	0,04	0,04	0,02	0,06	0,03	0,02	0,01

En el cas de Menorca, se pot observar com es produeix un canvi radical en quant a la composició dels turistes arribats a l'illa. Mentre que al 1965 predominaven els turistes espanyols que amb uns 7586 turistes, quasi duplicaven als anglesos que eren el segon grup majoritari. L'any en que s'inaugurà el nou aeroport de Menorca, al 1969, els turistes espanyols i anglesos eren pràcticament equivalents, amb 16396 turistes i 15365 respectivament. Just l'any posterior a l'obertura de l'aeroport, el 1970 els turistes anglesos s'havien duplicat respecte de l'any anterior tot assolint els 31517, i es situaven al capdavant en quant als turistes segons la seva nacionalitat. Aquesta circumstància respon, fonamentalment, a les estratègies dels capitals turístics internacionals que havien aterrat a l'illa, cridats per les elits franquistes (Bray i Raitz, 2001). Farré-Escofet et al. (1977:258) apuntaven que Menorca comptava amb una oferta hotelera oligopòlica i "poca introducció dels operadors estrangers en la seva indústria hotelera". Aquest fet era relativament cert al 1975 quan el magnat de l'Opus Dei, Ruíz Mateos, va adquirir els hotels del Tour Operador Clarkson. Emperò això no ens ha de fer oblidar que la forta turisticació menorquina és a càrrec, sobretot, dels agents internacionals que actuen en unes condicions clarament oligopolístiques. Això ve demostrat pel fet que al 1973 els turistes anglesos assolien els 87877 i representaven el 66,76% dels turistes allotjats a l'illa.

**Taula 159. Turistes segons nacionalitat a Menorca, 1965-1973 (Font: Aguiló 1981:91)  
(unitat: turistes).**

	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Anglaterra	3.555	5.970	4.722	11.104	15.365	31.517	40.166	73.698	87.877
Estat espanyol	7.586	11.225	11.554	12.328	16.396	18.243	19.954	20.304	22.923
Alemanya (RFA)	985	1.943	2.383	3.432	4.262	3.826	8.131	10.694	16.240
França	661	585	810	945	1.059	570	942	1.136	1.111
EUA	482	505	414	426	435	403	687	641	691
P. Baixos	42	80	55	110	169	191	955	1.334	584
Bèlgica	64	44	47	53	73	86	70	142	558
Itàlia	730	561	601	645	752	637	662	211	433
Suïssa	55	190	203	145	127	117	776	234	230
Irlanda	17	5	16	32	64	110	289	88	118
Canadà	19	15	30	36	55	44	105	151	106
Àustria	17	36	35	42	51	22	36	31	59
Suècia	92	109	64	92	101	72	88	61	59
Portugal		12	4	13	19	10	20	22	20
Finlàndia	9	5	5	10	28	19	13	4	12
Luxemburg	0	0			2	12	0	10	10
Grècia	0	5	1	2	3	2	4	5	5
Noruega	10	5	7	10	13	6	3	2	5
Llatino-Amèrica	35	31	57	62	127	63	106	180	244
Altres Europa	29	45	60	23	69	95	81	260	100
Àfrica	14	15	20	21	36	34	64	70	102
Oceania	24	25	22	22	24	29	18	43	68
Àsia	13	14	15	23	27	8	18	27	51
Apàtrides			4	3	2	1	11	27	19
<b>Total</b>	<b>14.439</b>	<b>21.425</b>	<b>21.129</b>	<b>29.579</b>	<b>39.259</b>	<b>56.117</b>	<b>73.199</b>	<b>109.375</b>	<b>131.625</b>

**Taula 160. Turistes segons nacionalitat a Menorca, 1965-1973 (Font: Aguiló 1981:91)  
(unitat: percentatge)**

	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Anglaterra	24,62	27,86	22,35	37,54	39,14	56,16	54,87	67,38	66,76
Estat espanyol	52,54	52,39	54,68	41,68	41,76	32,51	27,26	18,56	17,42
Alemanya (RFA)	6,82	9,07	11,28	11,60	10,86	6,82	11,11	9,78	12,34
França	4,58	2,73	3,83	3,19	2,70	1,02	1,29	1,04	0,84
EUA	3,34	2,36	1,96	1,44	1,11	0,72	0,94	0,59	0,52
P. Baixos	0,29	0,37	0,26	0,37	0,43	0,34	1,30	1,22	0,44
Bèlgica	0,44	0,21	0,22	0,18	0,19	0,15	0,10	0,13	0,42
Itàlia	5,06	2,62	2,84	2,18	1,92	1,14	0,90	0,19	0,33
Suïssa	0,38	0,89	0,96	0,49	0,32	0,21	1,06	0,21	0,17
Irlanda	0,12	0,02	0,08	0,11	0,16	0,20	0,39	0,08	0,09
Canadà	0,13	0,07	0,14	0,12	0,14	0,08	0,14	0,14	0,08
Àustria	0,12	0,17	0,17	0,14	0,13	0,04	0,05	0,03	0,04
Suècia	0,64	0,51	0,30	0,31	0,26	0,13	0,12	0,06	0,04
Portugal	0,00	0,06	0,02	0,04	0,05	0,02	0,03	0,02	0,02
Finlàndia	0,06	0,02	0,02	0,03	0,07	0,03	0,02	0,00	0,01
Luxemburg	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,02	0,00	0,01	0,01
Grècia	0,00	0,02	0,00	0,01	0,01	0,00	0,01	0,00	0,00
Noruega	0,07	0,02	0,03	0,03	0,03	0,01	0,00	0,00	0,00
Llatino-Amèrica	0,24	0,14	0,27	0,21	0,32	0,11	0,14	0,16	0,19
Altres Europa	0,20	0,21	0,28	0,08	0,18	0,17	0,11	0,24	0,08

Àfrica	0,10	0,07	0,09	0,07	0,09	0,06	0,09	0,06	0,08
Oceania	0,17	0,12	0,10	0,07	0,06	0,05	0,02	0,04	0,05
Àsia	0,09	0,07	0,07	0,08	0,07	0,01	0,02	0,02	0,04
Apàtrides	0,00	0,00	0,02	0,01	0,01	0,00	0,02	0,02	0,01

A Eivissa tenim una evolució dels turistes segons nacionalitat semblant a la de Mallorca. Així, es passa d'una estructura al 1965 predominada pels turistes anglesos que amb 43712 turistes representaven el 42,61% del total, seguits dels espanyols amb 21250 turistes (20,72%) i en tercer lloc s'hi troben els alemanys amb 14152 turistes (13,8%). Ramon Fajarnés (2001:95) destaca com els turistes francesos que havien estat els més importants en nombre, varen anar perdent posicions al llarg dels anys fins arribar a representar el 2,85% del total al 1973. A l'illa d'Eivissa es poden veure els efectes de l'obertura del nou aeroport que permeté, especialment, que les aeronaus dels vols internacionals arribassin més fàcilment. Així, tenim que els turistes anglesos arribaren a 251120 el 1973 (5,74 vegades més que al 1965) i també es pot veure en el cas dels alemanys amb 138572 al 1973 (9,79 vegades més que al 1965).

**Taula 161. Turistes segons nacionalitat a Eivissa, 1965-1973 (Font: Aguiló 1981:92) (unitat: turistes).**

	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Anglaterra	43.712	53.745	81.359	99.035	170.835	181.490	252.863	245.113	251.120
Alemanya (RFA)	14.152	12.942	12.151	13.287	17.901	47.730	95.751	127.708	138.572
Estat espanyol	21.250	20.104	18.838	22.435	28.792	40.766	47.425	52.976	61.385
França	10.009	10.078	7.764	8.325	9.889	18.437	21.719	14.678	21.058
Bèlgica	1.066	1.053	1.069	1.075	2.347	4.246	8.829	10.358	18.062
P. Baixos	1.239	4.058	1.625	3.210	5.732	15.573	15.909	10.379	16.885
Dinamarca	352	593	1.438	1.635	4.689	13.198	16.314	17.115	15.340
Suècia	3.787	4.536	4.766	5.120	8.598	7.816	8.721	10.882	13.951
Suïssa	2.054	2.310	2.082	2.125	3.356	5.698	7.788	8.607	8.892
Noruega		343	331	410	1.328	1.379	1.630	1.947	4.127
EUA	2.040	1.985	1.708	1.805	3.319	6.273	5.789	3.877	3.904
Finlàndia	120	153	101	170	343	210	400	519	3.400
Irlanda	472	265	676	815	1.879	1.151	3.102	2.772	2.941
Itàlia	755	355	797	910	1.347	2.252	2.321	2.609	2.145
Canadà	210	231	313	570	1.006	1.457	1.593	1.545	1.389
Àustria	147	170	163	264	902	840	1.005	896	969
Grècia	10	15	7	8	18	22	20	119	503
Luxemburg	29	18	42					332	287
Altres Europa	254	123	258	232	422	467	1.057	1.325	883
Llatino-Amèrica	635	262	201	245	460	982	910	754	697
Àfrica	96	78	4	36	114	367	219	290	272
Àsia	85	74		31	65		217	126	182
Oceania	108	104	117	112	187	192	129	111	140
Apàtrides					46	57	77	14	75
<b>Total</b>	<b>102.582</b>	<b>113.595</b>	<b>135.810</b>	<b>161.855</b>	<b>263.575</b>	<b>350.603</b>	<b>493.788</b>	<b>515.052</b>	<b>567.179</b>

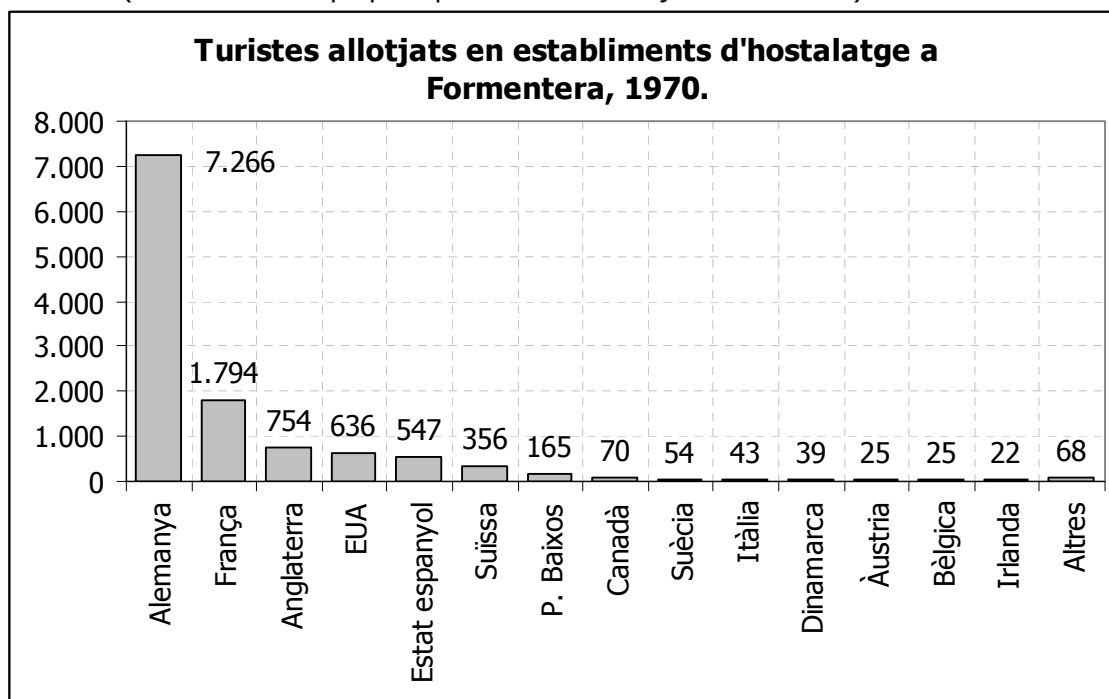
**Taula 162. Turistes segons nacionalitat a Eivissa, 1965-1973 (Font: Aguiló 1981:92) (unitat: percentatge)**

	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
Anglaterra	42,61	47,31	59,91	61,19	64,81	51,77	51,21	47,59	44,28
Alemanya (RFA)	13,80	11,39	8,95	8,21	6,79	13,61	19,39	24,80	24,43
Estat espanyol	20,72	17,70	13,87	13,86	10,92	11,63	9,60	10,29	10,82
França	9,76	8,87	5,72	5,14	3,75	5,26	4,40	2,85	3,71
Bèlgica	1,04	0,93	0,79	0,66	0,89	1,21	1,79	2,01	3,18

P. Baixos	1,21	3,57	1,20	1,98	2,17	4,44	3,22	2,02	2,98
Dinamarca	0,34	0,52	1,06	1,01	1,78	3,76	3,30	3,32	2,70
Suècia	3,69	3,99	3,51	3,16	3,26	2,23	1,77	2,11	2,46
Suïssa	2,00	2,03	1,53	1,31	1,27	1,63	1,58	1,67	1,57
Noruega	0,00	0,30	0,24	0,25	0,50	0,39	0,33	0,38	0,73
EUA	1,99	1,75	1,26	1,12	1,26	1,79	1,17	0,75	0,69
Finlàndia	0,12	0,13	0,07	0,11	0,13	0,06	0,08	0,10	0,60
Irlanda	0,46	0,23	0,50	0,50	0,71	0,33	0,63	0,54	0,52
Itàlia	0,74	0,31	0,59	0,56	0,51	0,64	0,47	0,51	0,38
Canadà	0,20	0,20	0,23	0,35	0,38	0,42	0,32	0,30	0,24
Àustria	0,14	0,15	0,12	0,16	0,34	0,24	0,20	0,17	0,17
Grècia	0,25	0,11	0,19	0,14	0,16	0,13	0,21	0,26	0,16
Luxemburg	0,62	0,23	0,15	0,15	0,17	0,28	0,18	0,15	0,12
Altres Europa	0,01	0,01	0,01	0,00	0,01	0,01	0,00	0,02	0,09
Llatino-Amèrica	0,03	0,02	0,03	0,00	0,00	0,00	0,00	0,06	0,05
Àfrica	0,09	0,07	0,00	0,02	0,04	0,10	0,04	0,06	0,05
Àsia	0,08	0,07	0,00	0,02	0,02	0,00	0,04	0,02	0,03
Oceania	0,11	0,09	0,09	0,07	0,07	0,05	0,03	0,02	0,02
Apàtrides	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02	0,02	0,02	0,00	0,01

Finalment, tan sols tenim la composició dels turistes allotjats en establiments d'hostalatge a l'illa de Formentera per a l'any 1970. En aquesta illa, la major proporció, amb força diferència, correspon als turistes alemanys amb el 61,24% del total. També podem destacar el fet que els turistes francesos eren els segons en ordre d'importància numèrica i que els nord-americans superaven als espanyols.

Gràfic 40. (Font: elaboració pròpia a partir de Ramon Fajarnés 2001:133).



*f) La potent transformació sociodemogràfica que acompanyà al boom turístic del Franquisme.*

Les onades de turistes i les fortes transformacions territorials que es varen dur a terme a les illes, presentaren una altra dimensió sovint ocultada o poc atesa com és la profunda transformació sociocultural que experimentà la seva societat (Bennàssar, 2001). Aquesta transformació es va sentir en els moviments migratoris entre diferents zones de les mateixes illes, caracteritzades per l'èxode rural; l'arribada de treballadors peninsulars; les alteracions culturals que anaven vinculades a la indústria turística i la repressió feixista –en especial sobre els aspectes lingüístics–; i sobre l'estructura de la població activa, destacant el progressiu abandonament dels treballs agraris (Amer, 2002; Barceló, 1970; Benítez et al., 1994; Bisson, 1977; Riutort et al., 2003).

La població de les Balears va experimentar un notable increment entre el 1955 i el 1975. Es va passar de 429 mil persones al 1950 a unes 597,7 mil persones al 1975, el que implica un increment del 39,29% (taula 163). Per illes, Mallorca i Eivissa foren la que manifestà el major increment entre el 1955 i el 1975, en que la població passà de 348,8 mil persones a 492,2 mil a Mallorca i de 34,4 mil a 48,3 mil a Eivissa, amb un increment del 41,12% i 40,2% respectivament. En segon lloc, tenim Formentera on l'increment demogràfic fou del 29,4% i Menorca del 24,3%. La distància, en termes demogràfics, entre Menorca i les Pitiüses s'anava retallant, quan Menorca històricament havia presentat una població superior. El 1975 la població menorquina era un 3,16% superior a la de les Pitiüses. El municipi en el que experimentà el trasbals sociodemogràfic més important fou Calvià on la població entre el 1955 i 1975 s'incrementà en un 243,6%, tot passant de 2356 persones a 8096. Els altres municipis que presentaren els majors increments demogràfics foren els de Palma (81,16%), Eivissa (80,13%), Sant Antoni de Portmany (63,96%), Capdepera (59,87%) i Son Servera (51,75%). Així i tot, el 1975 els deu primers municipis en quant a població seguien essent pràcticament els mateixos que el 1955. D'aquesta manera tenim que el 1955 els deu primers municipis eren: Palma (145142 persones), Manacor (19024), Maó (16139), Inca (12926), Ciutadella (12382), Felanitx (11910), Eivissa (11220), sa Pobla (9973), Lluçmajor (9877) i Sóller (9568). I, el 1975 eren els següents: Palma (26948 persones), Manacor (24250), Maó (20670), Eivissa (20211), Inca (17711), Ciutadella (16729), Lluçmajor (12643), Felanitx (12547), sa Pobla (10084) i Santa Eulària (9973).

Es pot veure com entre el 1955 i el 1960 el creixement demogràfic de les Balears està fortament relacionat amb l'activació socioeconòmica de Mallorca que és l'única illa que enregistrà increment demogràfic, tot passant de 348 mil habitants el 1955 a 362 mil el 1960, és a dir un 3,8%. Mentre que a Menorca i Eivissa presentaven una reducció de l'1,76% i 0,36% respectivament. Fins el 1965 Mallorca fou l'illa que experimentà l'augment demogràfic més rellevant i entre el 1960 i el 1965, quan ja s'havia obert l'aeroport de Son Sant Joan, l'increment fou de l'12,09%. Entre el 1960 i el 1965 les altres illes també començaven a experimentar un notable increment, que fou del 7,23% a Menorca i 10,1% a Eivissa. Hom pot destacar com entre el 1965 i el 1970, quan l'aeroport d'Eivissa ja s'havia adaptat a les exigències del turisme xàrter, és quan les taxes de creixement demogràfic són més elevades i la taxa d'increment demogràfic a l'illa d'Eivissa era del 12,28%. El primer quinquenni dels anys 1970 encara es mantén el fort ritme de creixement demogràfic. Mallorca i Eivissa segueixen mantenint taxes d'increment semblants a les del quinquenni anterior, mentre que Menorca, amb el nou aeroport a ple rendiment, experimentà la major taxa d'increment que fou del 9,69%; i Formentera, després de l'arribada de l'electricitat, enregistrà un creixement demogràfic del 19,16%.

**Taula 163. Evolució de la població a les Balears, 1955-1975 (Font: elaboració pròpia a partir l'INE, Alteracions dels municipis en els Censos de Població des de 1842 [www.ine.es/intercensal/intercensal.do](http://www.ine.es/intercensal/intercensal.do), maig 2009; 1955 i 1965 a partir de Barceló, 1970; 1975 a partir de Sastre, 1982).**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
1955	348.805	43.061	34.463	2.778	429.107
1960	362.202	42.305	34.339	2.886	441.732
1965	406.007	45.365	37.811	2.887	492.070

1970	438.656	48.817	42.456	3.017	532.946
1975	492.256	53.548	48.315	3.595	597.714

Figura 80. (Elaboració pròpia).

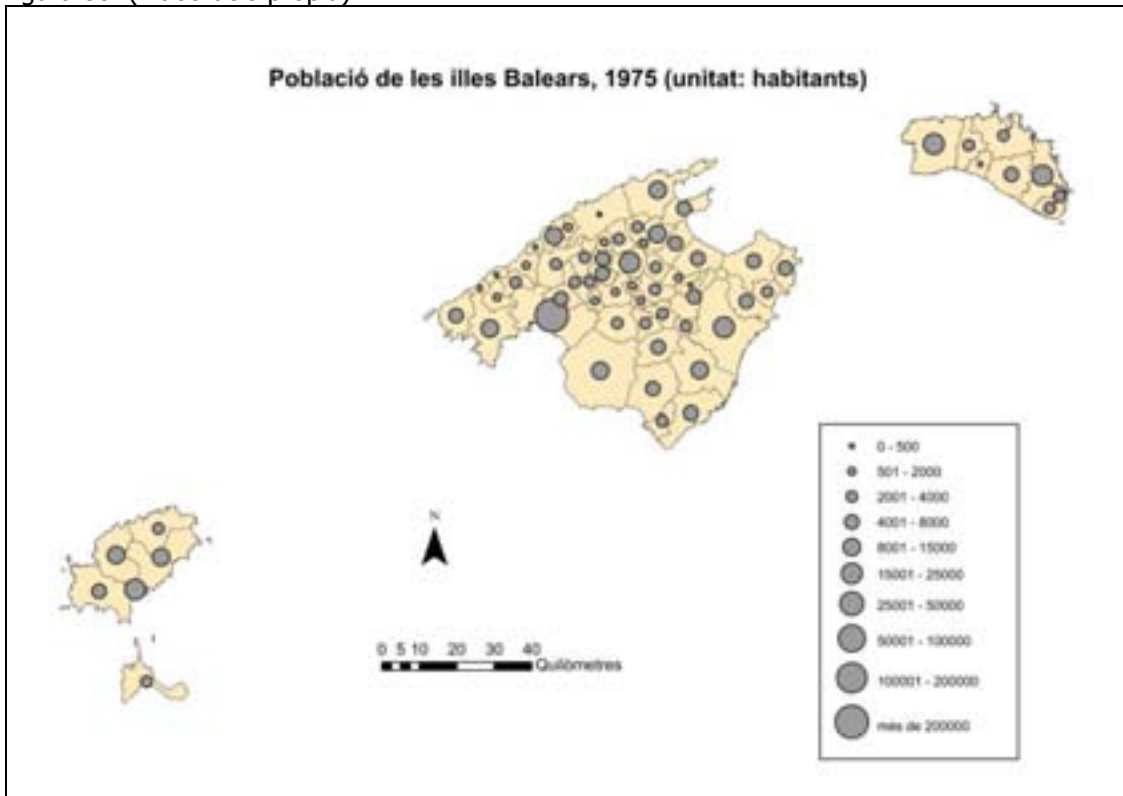
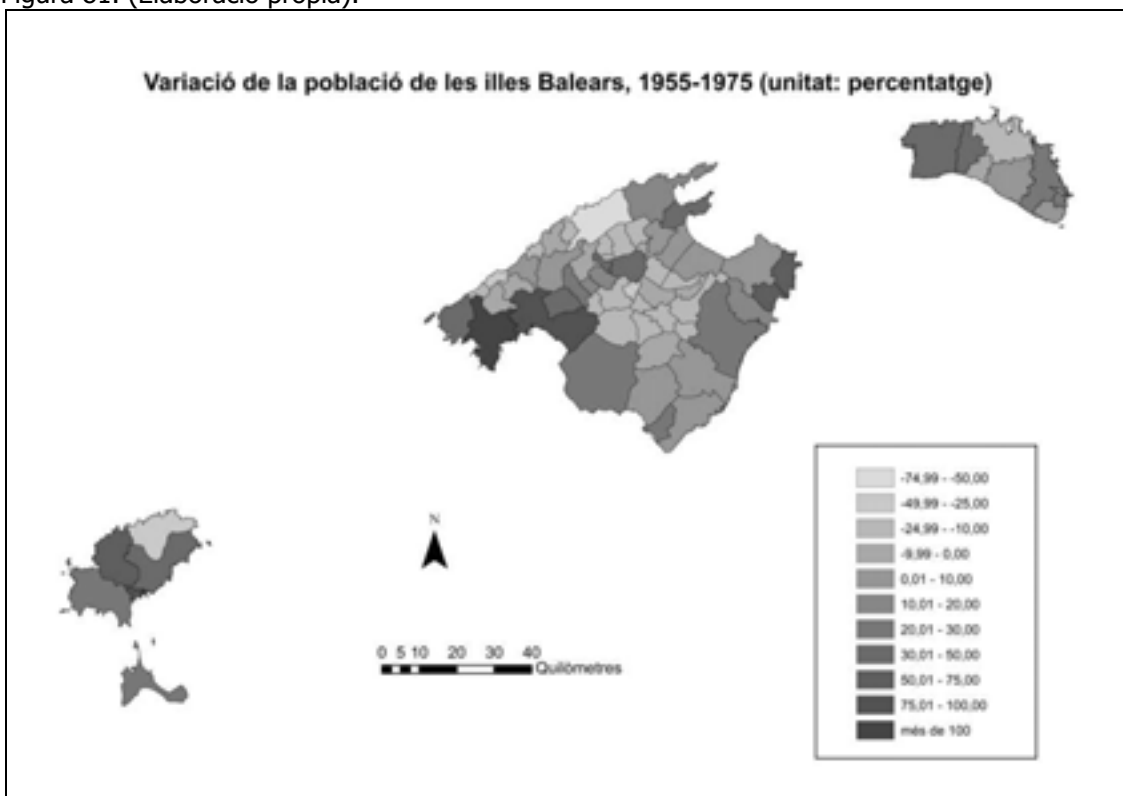


Figura 81. (Elaboració pròpia).



- La turistització de les Balears requereix abundant mà d'obra (barata): les Balears esdevenen un imant demogràfic.

L'espectacular increment demogràfic de les Balears fou alimentat, fonamentalment, pels fluxos migratoris que procedents, sobretot, de les regions meridionals de la Península, acudien a les illes a la cerca de treball<sup>551</sup>. Entre el 1951 i el 1955 el saldo migratori de les Balears encara era negatiu, amb unes 766 persones (Salvà, 1992). Si ho analitzam per illes podem destacar les Pitiüses amb un saldo migratori negatiu de 1650 persones (Salvà, 1992). D'acord amb Joan Carles Cirer (2005) la major part dels eivissencs i formenterencs que emigraren entre finals dels anys 1940 i principis dels 1950 s'adreçaren a l'illa de Mallorca. Menorca també presentava un saldo migratori negatiu de 407 persones (Salvà, 1992). A Mallorca, s'ha de destacar Palma amb un saldo migratori positiu de 4050 persones, mentre que la resta de Mallorca experimentà un saldo migratori negatiu d'un total de 2768 persones. La capital seguí jugant un paper com a centre d'atracció de la població rural que protagonitzà un important èxode rural al llarg del segle XX (Salvà, 1992; Escartin, 2001).

En el quinquenni 1955-1960 Menorca seguí manifestant fluxos emigratoris nets d'un total de 1455 persones i aquest resultat al quinquenni següent quan es produí un canvi de signe de les migracions (286 persones)<sup>552</sup>. Segons Barceló (1970:118) això "obeeix fonamentalment a l'increment de la indústria de la construcció, que està relacionada amb la demanda de nous habitatges i la iniciació de l'activitat turística". Per altra banda, Mallorca a partir del segon quinquenni de la dècada dels 1950 manifestà un saldo migratori positiu de 5719 persones. Palma és el gran pol d'atracció de persones amb un balanç migratori positiu de 7243 persones, mentre que la part forana enregistra un saldo negatiu de 1524 persones. Segons Barceló (1970:116) la immigració es va concentrar a les àrees d'influència de Palma i Inca. En aquests moments els municipis turístics de la Badia de Palma –Palma i Lluçmajor– i el ponent de l'illa –Calvià i Andratx– comencen a rebre importants contingents migratoris. Així, tenim que Lluçmajor presenta un saldo migratori positiu de 898 persones i Calvià de 712. Eivissa presenta també un saldo migratori positiu, fet que representa una autèntica ruptura de l'evolució sociodemogràfica finisecular (Buades, 2008). Al cas eivissenc, la "modernització" turística i el seu corol·lari sociodemogràfic es manifestà més intensament a la ciutat d'Eivissa i al municipi de Sant Antoni (Barceló, 1974; Barceló, 1990).

A partir del darrer quinquenni dels anys 1960 és disparà el procés migratori cap a les Balears. La població de les zones de la península més deprimides en termes socioeconòmics varen acudir al "potosí turístic" del règim franquista. Moltes zones de l'arxipèlag experimentaren una autèntica revolució sociodemogràfica i urbano-territorial, en un lapse molt curt de temps. Així, podem veure com el saldo migratori de les Balears entre el 1965 i el 1975 fou d'un total de 81 mil persones. La industrialització turística –facilitada per petroli barat i abundant– va comportar un canvi de signe definitiu en els saldos migratoris de l'arxipèlag. En termes absoluts, els majors saldos corresponen a Mallorca. Palma segueix absorbint la major part de la immigració, essent el saldo migratori estimat per Palma entre el 1965 i el 1975 de 57 mil persones. Els altres termes municipals que representen, en aquests anys, els saldos migratoris positius més elevats foren: Calvià (2680 persones), Manacor (2225); Andratx (2103), Marratxí (1629), Felanitx (1572), Lluçmajor (1436) i sa Pobla (1068). A Eivissa destaca el municipi d'Eivissa amb 1231 persones, seguit de Santa Eulària (666), Sant Antoni (602), Sant Josep (482) i Sant Joan (441). I a Menorca Maó presentaria un saldo positiu de 1882 persones i Ciutadella de 978. Cal advertir que l'impacte de la immigració a les Balears devia ser superior al que les estadístiques oficials enregistren ja que bona part dels treballadors en el sector turístic eren temporers que sovint s'allotjaven en les pròpies instal·lacions hoteleres (Bennàssar, 2001; Ginard, 2005). A

<sup>551</sup> Volem apuntar que les dades dels saldos migratoris que presenta Bartomeu Barceló (1970) pels períodes 1955-1960 i 1960-1965 no coincideixen amb els saldos migratoris que el mateix Barceló publicà al 1990. Probablement, el motiu d'aquesta diferència estriba en que els resultats de la seva tesi s'obtenen en funció de la població de fet, mentre que els de Barceló (1990) han estat obtingudes a partir de la població de dret. Així mateix, el treball realitzat per Dubon (1993) sobre les migracions a Menorca també dóna resultats diferents als de Barceló pel cas de Menorca. En aquest darrer cas els càlculs es realitzen en funció de la població de dret. Mentre que la publicació de Farre-Escofet et al. (1977) ens dóna uns resultats molt propers als de Barceló (1970). Per a les Pitiüses, per exemple, tenim que segons Barceló (1990) el saldo migratori al quinquenni 1965-1970 fou de 3165 persones, mentre que segons Bernat Joan i Marí (1999:1008) fou de 5185 persones.

<sup>552</sup> Barceló (1990:152) i Dubon (1993:118) presenten uns altres resultats per aquest quinquenni, segons els quals el saldo migratori seguiria essent negatiu. El primer el calcula en -160 persones i la segona en -72 persones.

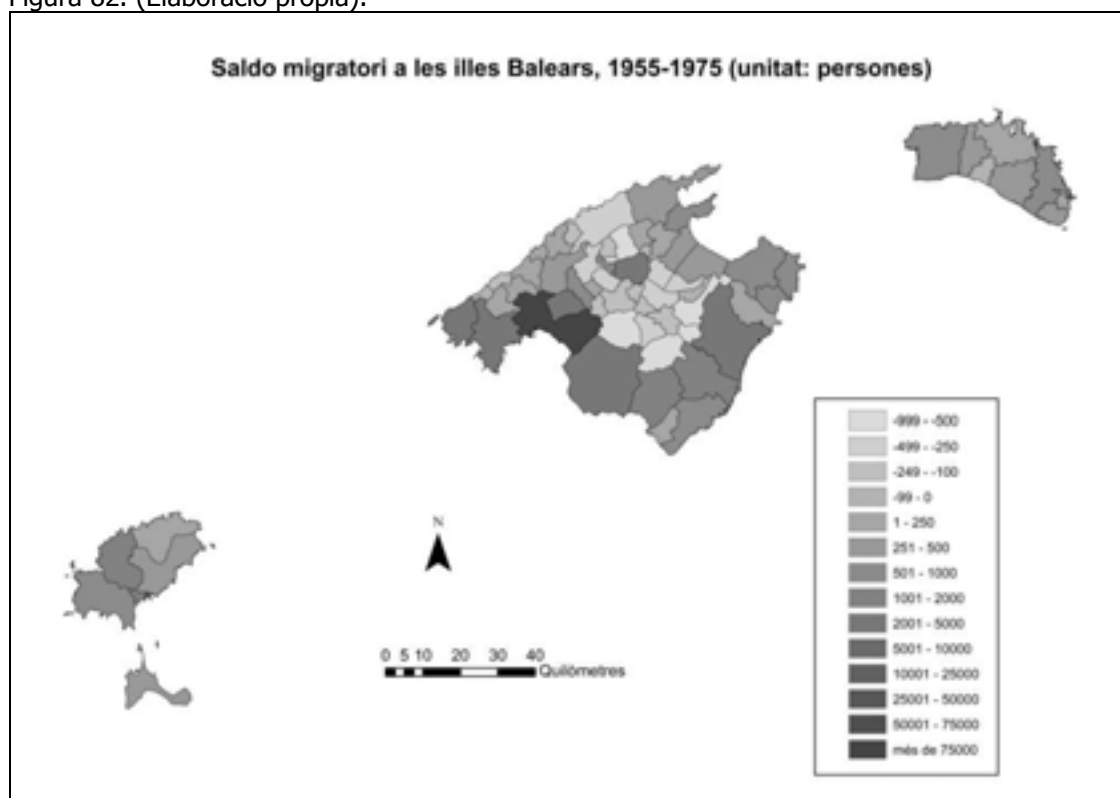


més, caldria tenir present que hi havia cap a finals dels anys 1960 un nombre important d'estrangers –i alguns espanyols–, entre la comunitat hippy, que tampoc quedaven reflectits en els registres demogràfics oficials (Cerdà i Rodríguez, 1999; Rozenberg, 1990).

**Taula 164. Estimació dels saldos migratoris de les Balears, 1955-1975 (Font: elaboració pròpia a partir de Barceló 1970 pels períodes 1955-1960 i 1960-1965; i a partir de Sastre 1982 pels períodes 1965-1970 i 1970-1975)<sup>553</sup>.**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
1955-1960	5.719	-1.455	-883	-126	3.255
1960-1965	28.513	286	1.936	236	30.971
1965-1970	33.740	1.979	1.620	83	37.421
1970-1975	39.743	2.143	1.801	93	43.780

Figura 82. (Elaboració pròpia).



La turistització balear, amb les peculiaritats de cada illa, com s'ha dit comporta un potent canvi sociodemogràfic. Aquest ve expressat per l'intens augment de la població i pel canvi de signe de la migració, amb la irrupció i consolidació dels fluxos migratoris vers les illes. Uns fluxos que no arribaven a tots els indrets, sinó a les principals zones d'industrialització turística. Aquestes actuaven al mateix temps com a imans per als residents a les illes, així s'anà redistribuint una part important de la població; al temps que les zones que no participaven de la reactivació econòmica, experimentaven un progressiu declivi sociodemogràfic en quant al nombre d'habitants, i l'envelliment del seus efectius. Emperò, cal advertir que la proliferació de diverses zones d'industrialització turística junt amb la progressiva adopció del transport motoritzat anà fent que els moviments pendulars (commuters) a les illes anassin guanyant importància (Bisson, 1977; Quintana, 1979). Quintana (1979) pel cas de Mallorca arribà a definir l'illa com una àrea globalment urbana, en termes funcionals, amb la qual cosa la identificació entre espai rural i funció agrària s'anava diluint progressivament. D'acord amb

<sup>553</sup> Els saldos migratoris dels períodes 1965-1970 i 1970-1975 s'han calculat a partir de les taxes dels saldos migratoris publicats per Sastre (1982:42-45), la població empadronada als anys 1965 (a partir de Barceló, 1970), la població de dret de 1970 (a partir de [www.ine.es/intercensal/intercensal.do](http://www.ine.es/intercensal/intercensal.do), maig 2009) i la població empadronada el 1975 (a partir de Sastre 1982:38-39). S'ha optat per realitzar aquestes estimacions per tal de tenir una base detallada a escala municipal.

Quintana (1979), al 1970, "inclús als municipis amb forta dedicació hotelera posseeixen sovint una població activa insuficient per a la mateixa, tot havent de recórrer a la migració pendular diària o a la immigració estacional durant la temporada turística". Pel cas de Mallorca, Quintana (1979:113) constata que la població seguia "preferint les velles localitzacions".

A la taula 165 hom pot apreciar l'evolució de la població de les Balears segons el lloc de naixement, on s'evidencia la transformació sociodemogràfica de les illes. Així, tenim que el 1950 el 91,06% de la població balear havia nascut a les illes i un 7,94% era de la Península. Al 1975 un 22,12% de la població de les Balears havia nascut a la Península i assolien unes 132 mil persones. Així mateix, mentre que la població nascuda a les Balears havia crescut un 19,6% entre 1950 i 1975, la nascuda a la Península s'havia incrementat en un 294,5%. Així mateix, val la pena assenyalar que la major part dels immigrants peninsulars se concentraren en uns espais urbans, generalment, caracteritzats per la mala qualitat dels barris i dels habitatges (Capellà, 1977; Miró, 1978; Bennàssar, 2001).

**Taula 165. Estructura de la població de les Balears per origen, 1950-1975 (Font: elaboració pròpia a partir de Barceló 1970:140 pels anys 1950 i 1965; i Sastre 1982:50 per l'any 1975).**

	1950		1965		1975		Increment (%)
	Població	Percentatge	Població	Percentatge	Població	Percentatge	
Balears	384.354	91,06	416.283	84,60	457.610	76,56	19,06
Península	33.514	7,94	67.412	13,70	132.214	22,12	294,50
Estranger	4.221	1,00	8.365	1,70	7.890	1,32	86,92
Total	422.089	100	492.060	100	597.714	100	41,61

L'arribada massiva de persones del SE peninsular i de les castelles va estar promogut, en part, pels empresaris locals que anaren a reclutar treballadors (Capellà, 1977; Ramon Fajarnés, 2001). Ramon Fajarnés (2001:108) escriu que a Eivissa "en els anys 68, 69 i 70 hi hagué tal necessitat de mà d'obra a l'illa que els hotelers anaven a reclutar treballadors pels pobles d'Extremadura i Andalusia. La necessitat era tan desesperada que, per exemple, els amos de l'hotel Ibiza Playa llogaren un avió per portar fusters, perquè tenien ja les places venudes i havien d'acabar de construir a qualsevol preu". En un primer moment, el viatge d'anada dels treballadors el pagava el propi empresari, però al cap de poc temps, l'Estat es feia càrrec dels costos del viatge, sempre i quan el treballador presentàs una carta d'oferta laboral (Ramon Fajarnés 2001:116).

Barceló (1970:157) en analitzar l'evolució de la població de les Balears entre el 1900 i el 1965 apuntava com una de les principals característiques "el procés d'envelliment de la població insular", així com una gran proporció d'adults. El 1965 el 50,66% de la població de les Balears pertanyia a la franja d'edat menor de 35 anys i els majors de 60 anys eren el 16,6% (Barceló, 1970); deu anys més tard, la proporció era del 52,68% pels menors de 35 anys i del 17,12% pels majors de 60 anys (Sastre, 1982). Es combinen per una banda la disminució de les taxes de mortalitat i, per una altra banda, l'increment de les taxes de natalitat. En concret, la taxa mitjana anual de natalitat passà del 14,5 per mil al quinquenni 1950-1955 a unes taxes mitjanes anuals de natalitat del 20,32 per mil i 21,01 per mil en els quinquennis 1965-1970 i 1970-1975 (Barceló, 1990). Al darrera de l'increment de la natalitat que caracteritzà el "baby boom" de les Balears, entre el darrer quinquenni dels 1960 i el primer dels 1970, es troben, entre d'altres motius, la política natalista franquista impregnada del fonamentalisme catòlic que promovia una elevada natalitat sota arguments religiosos i patriòtics –tot enfonsant altres plantejaments laics i més conscients (Masjuan, 2000)–, d'aquesta manera l'Estat franquista es desentenia de les qüestions relacionades amb la reproducció social que quedaven relegades a l'àmbit familiar, i més concretament a càrrec de les dones (Roca, 2005). Aquestes suportaven més intensament les pressions de les estructures de poder dictatorial i patriarcal, tant en l'esfera pública com en la privada. Per una altra banda, l'increment de la natalitat es va deure per la immigració de població jove, que seria generalment explotada per la indústria turística i de la construcció (Bennàssar, 2001). Les activitats turístiques, especialment, requerien mà d'obra, tant masculina com femenina. I, a la població immigrant i jove s'havia d'afegir el fet que els joves mallorquins havien deixat d'emigrar. Aquests elements feren que la natalitat fos especialment elevada.

- El reflex del canvi sociodemogràfic en l'estructura laboral.

El canvi sociodemogràfic es manifesta clarament en la composició de la població activa per branques d'activitat. La població activa va passar de les 183 mil persones de 1955 a 222 mil el 1975, aquest darrer any ja en plena crisi global es registraren 17,8 mil actius menys que el 1971, quan la població s'havia incrementat en unes 50,9 mil persones (taula 166). Es pot destacar la creixent incorporació de la dona al món del treball assalariat. Al 1965, les 8477 dones incorporades al mercat de treball representaven el 3,43% de les dones de les Balears (247093) i el 4,04% de la població activa (Barceló, 1970). I deu anys més tard, al 1975, la situació havia canviat de manera abrupta, tenim unes 51039 dones actives suposaven el 16,84% de les dones de l'arxipèlag (303058) i el 22,97% de la població activa (Sastre, 1982). La turístització requeria mà d'obra femenina per a la realització de bona part de les tasques, i a més, amb la incorporació de la dona, s'assegurava una mà d'obra més dòcil i més barata que la masculina. La baixa remuneració dels treballadors poc qualificats a la indústria turística, era encara més accentuada en el cas de les dones. Així, David Ginard (2005:321) extreu d'un informe sobre les condicions laborals a l'hoteleria –enviat pel PCE illenc a la direcció estatal el 19/04/1973– es comentava que el treball de cambrera “sol ser en molts de casos l'antesala de la prostitució”.

Hom pot apreciar com al llarg dels vint anys que van del 1955 al 1975 els actius del sector primari pràcticament es redueixen a la meitat. Els actius en el sector primari passaren de representar el 40,16% de la població activa al 1955 al 17,03% el 1975. Bona part de la població agrària havia acudit als principals centres urbano-turístics per cobrir, assalariadament, les tasques servils als turistes o per construir les infraestructures urbano-turístiques. Nogensmenys, bona part d'aquella població d'arrels pageses va combinar el treball remunerat i depenent en els sectors de la construcció i turístic, amb les tasques agràries, molt sovint fora de les relacions de mercat. Tal com han apuntat alguns autors, la transformació rural anava més enllà de la dualitat camp-ciutat, turisme-agricultura (Bisson, 1977; Quintana, 1979; Binimelis i Ordines, 2008).

Així mateix la població industrial es va mantenir en torn a les 40 mil persones al llarg dels vint anys que van de 1955 a 1975, tot passant de representar el 23,58% dels actius al 1955 al 20,34% el 1975. Per altra banda, es pot destacar el fet que el nombre d'establiments industrials varen augmentar de manera significativa (Manera i Petrus, 1991b), un increment que no es tradueix proporcionalment en el nombre de treballadors. Així, tenim que el 1974 el 16,61% dels establiments industrials corresponien al subsector del cuir i el calçat, encara que aquest ocupava el 31,87% dels treballadors industrials; mentre que el subsector de la fusta amb el 39,03% dels establiments industrials ocupava el 16,42% dels seus treballadors (Banco de Bilbao, 1977). Nogensmenys, tal com apuntava Alenyar (1984:70) es podia observar com les activitats industrials que havien estat les més importants abans de la industrialització turística es començaven a contreure (pell, calçat, confecció, tèxtil i transformats metàl·lics), mentre que les activitats més vinculades als sectors de la construcció i turístic guanyaven força (energia, aigua, minerals no metàl·lics, paper, premsa i arts gràfiques).

En qualsevol cas s'ha de destacar la important disparitat entre illes, tot passant d'una Menorca que mantenia un pes rellevant del sector industrial (Farré-Escofet et al., 1977), a una Eivissa amb feble activitat industrial i on molts establiments industrials es desmantellaren (Manera i Petrus, 1991), o una Mallorca on algunes activitats industrials persistien en clar retrocés junt amb la incorporació de noves (Quintana, 1979; Manera i Petrus, 1991). També cal destacar el fet que la coneguda via particular del creixement menorquí (Farré-Escofet et al., 1977) caracteritzada per un major pes del sector industrial dins de la composició dels agregats monetaris i de l'ocupació, oculta en certa manera el fet que, per exemple al 1975 un 17,12% de la població activa corresponia al subsector de la construcció; mentre que la població activa en els altres subsectors industrials amb 6158 actius representaven el 31,08% de la població activa ; i els 7285 actius en el sector serveis un 36,77%. En realitat els actius de la indústria sense comptar la construcció havien minvat de 6421 persones al 1965 a 6158 al 1975 (Barceló, 1970; Farré-Escofet et al., 1977). A Menorca, el subsector del calçat seguia essent encara predominant, amb un total de 2480 empreses el 1974 (un 27,71% menys que el 1965) i 59043 treballadors (un 11,76% més que el 1965). Així doncs, la via menorquina presentava una certa resistència de les activitats industrials amb vocació exportadora però, sobretot, presentava una creixent activació dels sectors bessons de la construcció i turístic.

La intensificació del negoci turístic, sota les lògiques industrials fordistes, va repercutir de manera notable sobre l'estructura sociolaboral amb un increment important dels actius en el sector de la construcció i de serveis. Les dues peces angulars de la industrialització turística. Encara que el nombre d'actius treballant en el sector de la construcció i turístic devia ser superior al que ens indiquen les xifres oficials, degut al frau empresarial generalitzat (Capellà, 1977). Així, tenim que els actius en la construcció es multiplicaren per 2,5 entre el 1955 i el 1975, tot passant de 12240 persones a 31403. Els actius a la construcció passaren de representar el 6,67% de la població activa al 1955 al 14,14% al 1975, quasi la mateixa proporció que els actius del sector primari. Mentre que la població activa del sector serveis havia passat de 54335 persones (29,59% del total) a 107750 el 1975, any en que ja pràcticament la meitat dels actius corresponien al sector terciari. Emperò, entre assalariats del sector terciari cal destacar com els corresponents a l'epígraf hostaleria i similars amb unes 43620 persones, representaven al 1975 el 41,73% del total. Els treballadors de l'hostaleria s'havien multiplicat per 1,9 entre el 1964 i el 1975. Mentre que al 1964 els assalariats en la construcció i en l'hostaleria eren pràcticament equivalents –20608 a la construcció i 22806 a l'hostaleria–, ja al 1975 el nombre de treballadors a l'hostaleria era 1,5 vegades superior als de la construcció (Alenyar 1984:32-33). En qualsevol cas, el major nombre de treballadors al 1975 es situaven, i a molta diferència, en els sectors de la construcció i hostaleria. Serà en aquestes activitats on es manifestaran les principals conflictivitats sociolaborals i on s'organitzarà el moviment sindical clandestí (Capellà, 1977; Ginard, 1997; Ginard, 2005).

**Taula 167. Evolució de les principals variables sociolaborals de les Balears, 1955-1975 (Font: elaboració pròpia a partir d'Alenyar 1984 pels anys 1955, 1960, 1971 i 1975; i Barceló 1970 per l'any 1965).**

	Població resident	Població Activa	Agricultura i pesca	Indústria	Construcció	Serveis	Població aturada
1955	430.628	183.622	73.746	43.301	12.240	54.335	779
1960	440.780	186.303	70.443	46.533	14.164	55.163	834
1965	492.070	209.388	53.676	44.277	26.586	80.016	788
1971	539.689	239.986	52.748	49.592	26.763	110.883	628
1975	590.638	222.164	37.830	45.181	31.403	107.750	3.482

**Taula 168. Evolució de les principals variables sociolaborals de les Balears, 1955-1975 (Font: elaboració pròpia a partir de la taula C).**

	Població activa sobre població resident (%)	Agricultura i pesca sobre població activa (%)	Indústria sobre població activa (%)	Construcció sobre població activa (%)	Serveis sobre població activa (%)	Població aturada sobre població activa (%)
1955	42,64	40,16	23,58	6,67	29,59	0,42
1960	42,27	37,81	24,98	7,60	29,61	0,45
1965	42,55	25,63	21,15	12,70	38,21	0,38
1971	44,47	21,98	20,66	11,15	46,20	0,26
1975	37,61	17,03	20,34	14,14	48,50	1,57

- L'explotació i les condicions de vida dels obrers de les fàbriques turístiques.

Les condicions de vida dels treballadors de la construcció i l'hoteleria, particularment les dels immigrants, eren realment penoses, al temps que els salaris que percebien eren tremendament baixos i les condicions contractuals més que qüestionables, essent generalitzat el frau empresarial (Capellà, 1977; Bennàssar, 2001; Garcias et al., 1990; Ginard, 2005). Emperò, la disciplina político-empresarial<sup>554</sup> feia que es mantingués la pau social, en unes condicions de quasi plena ocupació. La connivència entre el poder empresarial i el polític s'explicita, entre d'altres, en el fet que per a totes les Balears tan sols hi havia quatre inspectors

<sup>554</sup> Un dels principals representants del moviment obrer de Mallorca i fundador de CCOO, Rafael Azorín exposava que a la construcció, "per cada quatre obrers posaven un encarregat que es mantenia dret, vigilant la feina, les deu o dotze hores de jornal..." (conversa amb Rafael Azorín a Capellà 1977:47).

de treball, amb la qual cosa es feia la vista grossa a tots els abusos empresarials (conversa de Francesc Obrador amb Llorenç Capellà 1977:92). Generalment els hotels tenien dormitoris col·lectius on s'amuntegaven els treballadors peninsulars. Molts d'aquests, després de realitzar la temporada turística tornaven al seu lloc d'origen. Oliver et al. (1973:21) en el treball sobre la situació urbanística del terme municipal de Calvià denunciaven que "l'allotjament del servei d'hoteleria, quasi sempre en el mateix edifici de l'hotel, no reuneix, moltes vegades, unes mínimes condicions humanes d'habitabilitat". De fet el PGOU de Calvià de 1970 cobria sobradament la dimensió turístico-immobiliària amb la projecció de 21282 places turístiques, però segons Oliver et al. (1973) no abordava adequadament la qüestió de les pèssimes condicions d'habitabilitat de la major part dels treballadors d'hoteleria. Cal tenir present que en ple estiu a Calvià a principis dels 1970 hi podia arribar a haver-hi fins 80 mil persones diàries, de les quals hi havia uns 4939 residents i prop de 4 mil treballadors en hoteleria, la major part immigrants (Oliver et al., 1973)<sup>555</sup>.

Els problemes de salubritat i les males condicions en que se trobaven molts dels treballadors de l'hoteleria repercutia en la seva salut. Així, Francesc Obrador deia que al "sanatori antituberculós de Caubet [...] la majoria de malalts són putes i empleats d'hostaleria. I si demanes a un metge especialitzat en malalties d'estómac, a quin ofici pertanyen la major part dels seus malalts, et dirà que de cada quatre, tres són d'hoteleria" (Capellà 1977:92). D'acord amb Ginard (2005:321) a Eivissa cap a principis dels anys 1980 encara hi havia una important proporció dels treballadors de l'hoteleria que eren temporers i vivien a les mateixes "fàbriques turístiques", els hotels. Tal com exposava Aguiló (1981:138) tenim que el 1977 el 72% dels treballadors del sector turístic a les Balears procedien de fora de les illes, mentre que "a partir de 1970 anà disminuint el nombre de treballadors autòctons, que passaren a altres sectors bàsicament de serveis, com el comerç, la Banca, etc., essent ocupades les vacants per treballadors immigrants".

Ginard (2005:328) exposa com mentre al conjunt de l'Estat, pujava la temperatura de l'oposició antifranquista i de les lluites obreres, a les Balears "ni el nucli relacionat amb el PCE ni el vinculat a l'Església Catòlica foren capaços d'impulsar uns nivells d'agitació comparables amb els que es registraven a altres indrets de l'Estat espanyol". Això no obstant, a les Balears cap a finals dels 1960, i sobretot en els 1970, el moviment obrer es començà a articular i es donaren les primeres manifestacions i vagues. El 1968 es varen constituir les Comissions Obreres de les Balears (Domínguez, 2009), que segons Ginard (2005:322) "no eren la conseqüència d'una autèntica expansió de la representació obrera de base. En realitat, es tractà principalment del resultat d'una decisió política impulsada el 1968 per l'organització clandestina del PCE [Partit Comunista Espanyol], que al seu torn tenia una implantació molt limitada a l'arxipèlag". El 1968 els treballadors de la construcció protagonitzaren algunes mesures de pressió per tal d'aconseguir millores sociolaborals, destacant la vaga de Son Cladera en contra de Construcciones Agal (La Finisterre) que devia mig milió de pessetes als treballadors en concepte d'hores extra (Capellà, 1977; Ginard, 2005)<sup>556</sup>.

En l'organització del moviment obrer es pot destacar el paper que jugaren els capellans obrers<sup>557</sup>. A partir de 1968, a les principals zones turístiques, es crearen "acolliments" (centres d'acollida) emparats per l'acció social de l'Església. Una església influenciada pel context generat arran del Concili Vaticà II i la irrupció de la teologia de l'alliberació. Entre els capellans obrers vinculats a l'hostaleria cal destacar, entre d'altres, Francesc Obrador, Jaume Santandreu i també s'hauria de destacar la figura del delegat diocesà de turisme Bartomeu Bennàssar (Capellà, 1977; Bennàssar, 2001; Ginard, 2005). Cap a principis dels anys 1970 es començaren a manifestar conflictes sociolaborals en diferents hotels<sup>558</sup>, essent el més important el de l'Hotel

<sup>555</sup> Ginard (2005:321) cita alguns exemples com l'Hotel Palma Nova (Calvià) on hi vivien 72 treballadors dels 89 de plantilla; a l'Hotel Bolero (Calvià) hi vivien 84 treballadors dels 92 de plantilla.

<sup>556</sup> A finals del franquisme, el principal grup opositor era el PCE que aglutinà persones de diverses ideologies (Ginard, 1997). Un dels punts àlgids de la mobilització antifranquista a l'Estat fou el de rebuig al procés de Burgos (1970). A Palma, el desembre de 1970 es feu una tancada a l'Església de Sant Nicolau com a protesta a dit procés (Ginard, 2005).

<sup>557</sup> A l'informe redactat per la Delegació Provincial Sindical, "Nota informativa sobre la situació político-social correspondiente al año 1971", s'identificaven a Carmel Bonnín, Ferran Bonnín, Jaume Santandreu, Francesc Obrador, Sinoforosa Garcia, Magdalena Juan i Maria Bonnín (Ginard 2005:327). Molts dels eclesiàstics que s'incorporaren a treballar a l'hoteleria havien passat alguns anys per Sud Amèrica (Bennàssar, 2001).

<sup>558</sup> El setembre de 1971 hi va haver una aturada a l'Hotel Neptuno (s'Arenal); el juny de 1972 a l'Hotel Badia (Sant Antoni de Portmany); el juny de 1973 els treballadors de l'Hotel Pueblo (Sant Lluís) demanaven increments salarials; Hotel Vikingo, Hotel Playa Moreia, Hotel Palma Nova, etc (Ginard, 1975).

Bellver de Sebastià Escarrer. En el Bellver hi havia una comissió obrera impulsada pels cristians obrers, entre dels quals destacà na Maria Bonnín i Cortès. Els treballadors d'Escarrer li reclamaven un augment d'unes dues mil pessetes, quan el salari que percebien era d'unes 6800 pessetes. Els treballadors iniciaren una vaga de treball lent, amb un fort component de gènere, ja que les cambres de pisos hi jugaren un paper molt destacat. La mobilització aconseguí una important repercussió pública. Escarrer va acomiadar a les dues treballadores que havien encapçalat la protesta, Maria Bonnín i Julia Écija. Els treballadors guanyaren el judici i aconseguiren un increment salarial de 600 pessetes, i l'acomiadament d'Écija fou considerat improcedent (Capellà, 1977; Ginard, 2005; Juan, 4/05/2009)<sup>559</sup>. Finalment, cal dir que la política franquista d'extermini de les diferències culturals a l'Estat, junt amb la política econòmica que promogué les intenses mobilitats arreu de l'Estat, varen repercutir sobre elements culturals de les Balears, essent el "problema lingüístic" un dels més destacats (Moll, 1990; Joan, 1999).

*10.5.6.4. La crisi del capitalisme regulat i la mort del Dictador. Lífting de la indústria turística balear: rearticulació i adaptació als nous temps.*

Aquest període de crisi sociopolítica i socioeconòmica abraça un llarg període al llarg del qual el capitalisme mundial es va rearticulant vers l'adopció d'un nou marc que donarà lloc a una nova etapa d'acumulació del capital sota el règim financer i/o flexible, amb unes lògiques productives anomenades postfordistes i la ideologia neoliberal. A les Balears, s'ha definit aquest període com el del Segon Boom al llarg del qual es produeixen uns canvis socioinstitucionals i polítics de gran calat, caracteritzats per la mort del dictador (1975) i la fi de la dictadura (1977), la instauració de l'autonomia (1983) dins del marc constitucionalista de l'Estat espanyol (1978) i la posterior inserció en la Unió Europea (1986). El període d'adaptació del capital balear a les noves lògiques globals abraça el període de crisi global dels anys 1970, i experimentà un nou període d'expansió entre el 1982 i el 1988. Cal tenir present que aquest període de transició cap al capitalisme global neoliberal presenta unes fronteres difuses, amb la qual cosa la seva periodització és laxa, en el sentit que, malgrat que el 1988 es produeix un canvi de tendència en certs aspectes, fins a principis dels anys 1990 es duen a terme processos corresponents a aquesta etapa, la qual a l'àmbit global vendrà definida per la caiguda del Mur de Berlín al novembre de 1989, el cop d'Estat i la implosió de la URSS el 1991 i la Guerra del Golf entre el 1990 i el 1991 (Rullan, 1998; Rullan, 2002; Picornell i Picornell, 2002; Riutort et al., 2003).

*a) Crisi del capitalisme regulat i revolució neoliberal.*

A finals dels anys 1960 es començaven a manifestar símptomes d'esgotament de l'època gloriosa del capitalisme regulat. La plena ocupació havia deixat de ser l'oasi de la pau social i a diferents indrets del planeta es produïa una creixent conflictivitat social que ja no estava centralitzada únicament per la qüestió laboral. El pacte de postguerra entre el capital i el treball, en un context de gran força sindical, es va traduir en constants guanys sociolaborals. Això sí, només a uns pocs països del planeta (Silver, 2005). Algunes de les economies del capitalisme avançat arribaren a principis dels anys 1970 amb una situació de taxes de benefici decreixents. La situació no afectava per igual a tots els països del capitalisme avançat, sinó que era més aguda als EUA i Regne Unit, mentre que Alemanya occidental i Japó –amb millor tecnologia i mà d'obra més barata– presentaven un model diferenciat amb mercaderies barates que inundaven els mercats internacionals (Brenner, 2003; Brenner, 2006). La geoeconomia mundial de l'acord de postguerra, sota l'hegemonia dels EUA, amb les finances sotmeses al Sistema de Bretton Woods i el comerç internacional al GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) es va anar deteriorant, fins que els EUA decidiren trencar unilateralment les regles del joc que havien presidit el règim d'acumulació nord-americà (Arrighi, 1999).

---

<sup>559</sup> Un altre cost ocult relacionat amb el treball a Eivissa fou el desastrós accident aeri de l'avió d'Iberia que cobria la ruta València-Eivissa. El 7 de gener de 1972 les 104 persones que ocupaven l'avió moriren a l'accident que va tenir lloc a prop de les Roques Altes (Sant Josep). La major part dels ocupants eren treballadors peninsulars que retornaven a l'illa després d'haver passat les vacances de Nadal als seus llocs d'origen.

La Guerra de Vietnam<sup>560</sup>, amb un creixent dèficit públic, junt amb el deteriorament de la posició internacional dels EUA –crisi del dòlar i balança de pagaments deficitària i també deteriorament de la seva hegemonia político-militar– varen conduir a rompre amb l'ordre econòmic internacional i a instaurar-ne un de nou. La ruptura del sistema de tipus de canvi fixos de Bretton Woods i l'abandonament de la paritat dòlar-or varen obrir la porta, entre d'altres, a la reforma neoliberal (Harvey, 2007), que en el plànol del capital es caracteritzaria per una creixent financiarització de l'economia global sota el que s'anomenarà RDWS (Règim Dòlar Wall Street) (Gowan, 2000; Fernández-Durán, 2003). Cal dir que les reformes que els EUA realitzaven en clau interna tenien profundes repercussions a les altres vores de l'Atlàntic. Les monedes de Japó i de la RFA es revaloritzaven front al dòlar, els costos de producció s'incrementaven i la seva posició comercial internacional es deteriorava. Però els models japonès i alemany, caracteritzats per un major intervencionisme estatal, resistiren millor la crisi (Brenner, 2003; Brenner, 2006).

Per altra banda, cal tenir present que els anys gloriosos del capitalisme regulat s'havien produït en un context de petroli barat i de control del cru per part del capital dels espais centrals. Cap a finals dels 1960, després de la Guerra dels sis dies (1967) entre Israel (recolzat pels EUA) i la coalició àrab (Egipte, Jordània, Iraq i Síria), es produeix un canvi substancial en la geopolítica internacional, adquirint especial rellevància la zona del Pròxim Orient i Orient Mitjà. L'OPEP (Organització de Països Exportadors de Petroli) que s'havia constituït el 1960, començà a guanyar força i es consolidà com a òrgan d'expressió dels interessos dels països petrolers, majoritàriament àrabomusulmans. A finals dels 1960 s'inicià la nacionalització de reserves petroleres que fins aleshores havien estat controlades per les corporacions energètiques occidentals i l'OPEP començà a influir en la definició dels preus del petroli. L'octubre del 1973 es desfermà la Guerra del Yom Kippur, entre Israel i Egipte i Síria, per tal de recuperar els territoris ocupats per Israel el 1967. El recolzament dels EUA a Israel desencadenà la reacció dels països àrabomusulmans (i petrolers) que acordaren realitzar un embargament de petroli als països occidentals, la qual cosa desfermà la pujada de preus del petroli. Aquell mateix 1973 els EUA se retiraren i es trencava el sistema de canvi fix. La suma d'elements va fer que el 1973 se convertís en la data de finalització dels "Trenta gloriosos" i l'inici d'una profunda crisi global que duraria quasi vint anys (Gowan, 2000; Fernández-Durán, 2008). La crisi araboisraeliana i l'embargament de l'OPEP es convertiren en el boc expiatori ideal per al poder, que aconseguí així desviar l'atenció cap a les causes exteriors, el món araboislamà. Dit això, l'efecte de l'augment del preu del petroli sobre la taxa d'inflació dels països del capitalisme avançat entre el 1973 i el 1979, tan sols permetia explicar un 11% d'aquell increment (Bowles et al. 1989:66).

Malgrat la complexitat del procés que conduí a la finalització de l'època daurada, els *Think Tanks* del capital aconseguiren articular l'explicació a la crisi en torn a un "excés de democràcia"<sup>561</sup>, per mor de les victòries aconseguïdes pel treball sobre del capital (Tello, 2005). La tesi oficial sobre les causes de la crisi s'articulà en torn al fet que la regulació i intervenció de l'Estat i les excessives prestacions salarials i drets laborals, havien estrangulat el capital (Bowles et al., 1989). Les sortides a la crisi es plantejaren en diversos plànols, en els quals podem destacar l'adopció de criteris de flexibilitat negativa del treball, tot adoptant diferents estratègies. Una d'elles, i de profundes conseqüències, fou de caràcter tècnològic-organitzatiu, amb la progressiva mecanització dels processos industrials, tot substituint les tasques de fabricació manuals per màquines i s'hi afegiren tasques de supervisió que a més estaven més ben remunerades. Així, se consolidava la situació d'atur estructural que es vinculava amb la precarització laboral i s'aconseguia desactivar el conflicte laboral als espais centrals (Silver, 2005). Una altra opció fou a través de solucions espacio-temporals, mitjançant la deslocalització empresarial cap a les perifèries del sistema-món capitalista, on se desplaçarien les tasques més intensives en treball i recursos naturals (Harvey, 2004; Silver, 2005). Aquelles transformacions tècnico-organitzatives del capital estaven íntimament lligades a l'ús de petroli que esdevindria cada cop més vital per tal de mantenir les lògiques productives de l'empresa en la xarxa global (Fernández-Durán, 2010). També cal recordar que a principis dels anys 1970, amb l'ascens del moviment ecologista i antidesenvolupista, varen aparèixer tota una sèrie de treballs –ja

<sup>560</sup> Segons Arrighi (1999:357) "l'ajuda militar als governs estrangers i les despeses militars directes dels EUA a l'exterior, amb un volum que va créixer constantment entre 1950 i 1958 i una altra vegada entre 1964 i 1973, proporcionaren a l'economia-món tota la liquiditat que necessitava per expandir-se".

<sup>561</sup> Un dels textos principals d'aquestes tesis és l'informe de la Comissió Trilateral realitzat per M.J. Crozier, S.P. Huntington i J. Watanuki (1975) sobre la crisi de la democràcia.

comentat al capítol 4– que exposaven clarament que hi havia unes limitacions biofísiques a l'expansió infinita del capital, com ara el conegut Informe del Club de Roma sobre els límits del creixement (Meadows et al., 1972).

Al llarg dels anys 1970 i 1980 es produeixen una sèrie de modificacions profundes en el sistema-món capitalista que varen tenir el seu epicentre als EUA i Regne Unit. La construcció del consens s'articulà en torn a les tesis del dogma neoliberal que prioritzava les lògiques especulativo-financeres i consolidava la precarització laboral als espais centrals, alhora que les formes del poder esdevenien cada cop més dures. Els fantasmes de la "Gran Transformació" que havia analitzat Karl Polanyi (1968) i que havien conduït a la Gran Depressió de 1929 i a les guerres mundials s'havien esvaït i el poder es tornava a rearticular sobre unes bases molt semblants a les que havien conduït a les crisis de la primera meitat del segle XX (Arrighi, 1999; Harvey, 2007). La de mitjans anys 1970, en comptes de socavar l'hegemonia del dòlar, el reforçaren. El poder del capital financer va enfortir les places de Londres i Wall Street. Les reformes neoliberals que es varen dur a terme guanyaren força cap a finals de la dècada dels 1970, caracteritzada per la nova política monetària de la Reserva Federal –el "Xoc" de Paul Volcker a l'octubre del 1979 que consistí en l'increment dels tipus d'interès del dòlar–, la progressiva lliure circulació de capitals –aquests havien estat més o menys controlats entre el 1945 i el 1975– i l'ascens al poder de Margareth Thatcher al Regne Unit (1979) i Ronald Reagan als EUA (1980) (Gowan, 2000; Fernández-Durán, 2003; Reitan, 2003; Brenner, 2003; Harvey, 2007).

L'impuls de les polítiques neoliberals es veren reforçades per la coneguda com a segona crisi energètica, arran de la revolució iraniana del 1979 i l'inici de la guerra Iran-Iraq el 1980 (Harvey, 2007; Fernández-Durán, 2008). Cap a finals dels 1970, amb els acords de Camp David entre Egipte i Israel (1979) es rompia la unitat del bloc arabomusulmà i s'inicià el debilitament polític de l'OPEP, al temps que es posava en marxa l'extracció de petroli de nous jaciments, molts d'ells fora de l'òrbita dels països àrabs i musulmans de l'OPEP. Un cas exemplar és el petroli del Mar del Nord. Thatcher i Reagan comptaren amb el paper que aquest "nou petroli" jugaria a favor de la refundació de la geoeconomia i geopolítica global. Així, es desmantellaven els principals focus de confrontació social als EUA i, sobretot, a Regne Unit. La mà dura contra els potents sindicats de la mineria i transports britànics no seria comprensible sense la nova situació energètica britànica. S'iniciaven els 20 anys de petroli barat que caracteritzà el període de rearticulació del capitalisme global i que donà lloc a la globalització (Fernández-Durán, 2008). Emperò, la rearticulació del capitalisme global va estar molt vinculada a l'escalada bèl·lica que jugà un doble paper: per una banda es disparava el keynesianisme militar, especialment als EUA; i per una altra banda, es desplegaven les forces militars –via OTAN– a nombrosos punts del planeta, i de manera particular en aquells que comptaven amb abundants recursos naturals, concretament energètics (Gowan, 2000; Brenner, 2003; Fernández-Durán, 2003).

Les polítiques monetaristes adoptades pels EUA el 1979 tingueren un efecte rebot en els principals països exportadors de productes manufacturats, especialment la RFA (República Federal Alemanya) i el Japó, que experimentaren una reactivació de les seves exportacions. En el primer cas, s'ha de tenir en compte que la seva tradició capitalista, conegut també com a *capitalisme corporatiu*, combinava una major integració entre el sector financer i industrial amb una important participació dels sindicats en la política econòmica, així com un major desplegament de les polítiques de l'Estat del Benestar. A més, les crisis dels anys 1970 coincidiren a l'RFA amb els governs dels socialdemòcrates Willy Brandt (1969-1974) i Helmut Schmidt (1974-1982), amb la qual cosa les polítiques neoliberals no s'adoptaren en una intensitat equivalent a la del Regne Unit (Bathelt i Gertler, 2005; Brenner, 2006). Emperò aquells canvis en la política monetària permetien una nova redefinició del poder global dels EUA sobre els països perifèrics que s'havien endeutat al llarg dels anys 1970, en temps de petrodòlars abundants i uns tipus d'interès del dòlar baixos. Amb l'augment dels tipus d'interès –Xoc de Volcker– s'entrà en una espiral d'endeutament al que no poden fer front aquells països, especialment a Amèrica Llatina. Això va anar vinculat amb la política exterior-militar dels EUA que combinà el recolzament de cops militars amb la imposició de polítiques d'ajustament estructural, a través dels organismes multilaterals (FMI i Banc Mundial), per tal que aquells països fessin front al deute i, sobretot, establissin unes condicions favorables a l'entrada de capitals estrangers, especialment nord-americans. L'època dels 1980 pels països de la perifèria és coneguda com la "dècada perduda", ja que les potents transformacions que es donaven



varen fer que al llarg del període d'adaptació a les lògiques del capitalisme global, s'implantàs una situació de caos sistèmic que es traduiria ja als 1990 en la nova etapa colonitzadora (Gowan, 2000; Harvey, 2004).

A l'**Estat espanyol** i les Balears, la crisi del capitalisme regulat coincidí amb els darrers anys del franquisme. Aleshores el règim persistia en la seva crònica violència<sup>562</sup>, alhora que la conflictivitat social s'expandia arreu de l'Estat. L'any de la crisi energètica, el president del govern, Luís Carrero Blanco, saltava pels aires (20/12/1973) i es trencava la successió directa del dictador. Franco "després d'enterrar a Carrero, homenejar-ho i dir en públic a propòsit de l'atemptat que "no hi ha mal que per bé no vengui", allunyà del govern a tots els homes de l'almirall i destapà el camí cap a una monarquia més pròxima al prototipus promogut des de Washington" (Garcés 2008:165). Juan Carlos de Borbón es perfilà definitivament com el seu nou successor. Les mobilitzacions a les Balears foren magres en relació a d'altres indrets de l'Estat (Ginard, 1997; Buades i Serra, 2000). Això no significa que fossin inexistents. A les dures condicions de vida i explotació dels treballadors, s'hi afegia l'atur que s'expandia a les illes, com a la resta de l'Estat. D'acord amb Ginard (1997:45) "la incorporació de les Balears a la lluita per la democràcia es produí de manera clara al llarg de 1976". La sort havia fet que el dictador desaparegués biològicament cap a finals de 1975, tot coincidint amb l'agreujament de la crisi econòmica. El 1976 fou un any d'importants mobilitzacions que foren durament reprimides pel règim feixista, amb els mateixos càrrecs que quan Franco era viu però sota la cobertura de la monarquia absoluta. Les vagues i manifestacions que se succeïren des del gener de 1976, culminaren amb l'assassinat, per part de la policia, de cinc manifestants i 100 ferits de bala a Vitoria-Gasteiz el 3 de març de 1976. Els assassinats de 1976 motivaren que el president Arias Navarro –conegut com el "carnisser de Màlaga" pel seu paper atroç durant la Guerra Civil–, fos substituït pel Ministre Secretari General del Movimiento, Adolfo Suárez (CRI, 1975; Estefania 2007:119; López i Rodríguez, 2010).

Després de les eleccions generals de juny de 1977 (en què Adolfo Suárez fou elegit president –i el PSOE va obtenir sorprenentment, uns resultats electorals excel·lents<sup>563</sup>–), es van posar les bases per a la consecució de la "pau social" a l'Estat, en plena crisi econòmica i amb una forta contestació social als carrers (Fernández-Durán, 1996; Garcés, 2008). D'aquesta manera, tot apel·lant a la responsabilitat col·lectiva, es duia a terme una teràpia de xoc seguint la definició de Naomi Klein (2007), amb la devaluació de la pesseta el mes de juliol de 1977 i amb els Pactes de la Moncloa a l'octubre d'aquell mateix any, que tenien en l'horitzó la lluita contra l'estagflació. Els Pactes de la Moncloa suposaren tota una sèrie d'ajustaments, dictats per les institucions econòmiques internacionals, i que reforçarien els poders dominants. És a dir, es retallaven de cop les expectatives socials generades pel suposat canvi polític i se posaven les bases del model neoliberal amb l'objectiu d'entrar a la CEE. Emperò, al mateix temps es desactivava la contestació social ja que les mesures que s'adoptaven aconseguïen "millorar", en certa manera, alguns aspectes que les reprimides classes populars no havien aconseguit durant la llarga nit de la dictadura (Martínez-Alier i Roca, 1988; Etchezarreta, 1991; Fernández-Durán, 1996; Naredo, 2001; Navarro, 2006).

A les **Balears** se succeïren diverses mobilitzacions i accions en les que es conjugaven l'esperit antifranquista amb les demandes per resoldre la greu situació social. Una situació que era pitjor a les illes que a la resta de l'Estat, pel fet d'estar molt més vinculada al comportament de les economies europees a causa de la turistització (Payno, 1985; Riutort et al., 2003). El 1974 Carlos de Meer havia estat elegit com a governador civil de Balears, càrrec que ocupà fins el gener de 1976 (Casasnovas i Ginard, 2006). Segons Buades i Serra (2000:236) el seu nomenament "farà que l'aparell repressiu del règim intensifica la persecució dels seus opositors"<sup>564</sup>. Començaren a sorgir diversos moviments d'oposició antifranquista i d'articulació política (Ginard, 1997; Marimon i Serra, 1998; Buades i Serra, 2000; Garcia et al., 2010)<sup>565</sup>.

<sup>562</sup> El 27 de setembre de 1975 eren afusellats José Huberto Baena, Ramón García Sanz i José Luis Sánchez Bravo, activistes del FRAP (Front Revolucionari Antifeixista i Patriota), així com Juan Paredes Manot i Àngel Otaegui d'ETA.

<sup>563</sup> Aquests resultats s'han d'interpretar en relació a la promulgació del Reial Decret Llei 20/1977, de 18 de març, sobre Normes Electorals (BOE núm.70 de 23/03/1977). Aquest Reial Decret, i les seves posteriors transposicions, resultà una peça clau de la construcció del bipartidisme estatal.

<sup>564</sup> Un dels casos més destacats de la repressió de Carlos de Meer fou la detenció d'Antoni Tarabini (març 1975), al que se li imputaren els càrrecs d'atemptar contra la unitat espiritual, nacional, política i social d'Espanya. Tarabini fou condemnat a pagar 150 mil pessetes (Buades i Serra, 2000).

<sup>565</sup> Algunes d'aquestes foren: la Comissió Cívica (1971), la Mesa Democràtica (1972), la Junta Democràtica de les Illes (1974) o la Plataforma Tramuntana (1975) (Ginard, 1997; Buades i Serra, 2000).

Entre les mobilitzacions es poden destacar: les estudiantils; l'ocupació dels locals dels sindicats verticals per grups d'aturats (20/02/1974 a 26/04/1974); les mobilitzacions contra l'execució del llibertari Salvador Puig Antich al 1974; les manifestacions de protesta pel procés 1001/72 – empresonament de la direcció estatal de CCOO– el febrer de 1975; les protestes laborals amb la reducció del ritme de treball en empreses com Estructuras Metálicas Adrover, Hotel Barbados, Hotel Pueblo, Hotel Jumbo Park, Hotel Illetas, Hotel Gran Fiesta, Hotel Don Benito, Hotel El Paso, Hotel Carrusel, Hotel Bali i Hotel Bellver a l'estiu de 1975; la tancada a l'Església de Sant Miquel de Palma el gener de 1976 per part de treballadors en atur; les manifestacions pro-amnistia; etc (Capellà, 1977; Ginard, 1997; Buades i Serra, 2000; Ginard, 2005)<sup>566</sup>. El 12 de novembre de 1976 la Coordinadora d'Organitzacions Sindicals va convocar una jornada de mobilització en contra de la política econòmica governamental. A les Balears uns 20 mil treballadors participaren a la vaga i la manifestació de Palma fou durament reprimida per les "forces de l'ordre" sota el comandament de Carlos de Meer. D'acord amb David Ginard (2005:347) "Mallorca fou un dels llocs d'Espanya on es produïren incidents de major violència". Sembla que Mallorca deixava de ser l'illa de la calma.

A més de les mobilitzacions obreres caldria afegir d'altres, com, per exemple, les que es realitzaren contra l'especulació urbanística i a favor de la preservació ecològica de s'Albufera des Grau (Menorca), les mobilitzacions veïnals contra l'especulació del Parc de la Mar (Palma) i de denúncia per les males condicions de vida als barris (Puig de Sant Pere), etc (Miró, 1978; Ginard, 1997; Buades i Serra, 2000). Així mateix, cal destacar l'aparició de col·lectius pertanyents als nous moviments socials, com per exemple el grup naturalista i conservacionista GOB (Grup Balear d'Ornitologia), fundat a Mallorca el 1973 (Rayó, 2004); l'Associació de Dones de Mallorca (1976) (Buades i Serra, 2000); o el sorgiment de diversos grups llibertaris, vinculats a l'ecologisme social o polític, com Terra i Llibertat, Kroak, Talaiot Corcat o Denúncia i Control (Garcia, 2008). El 1977 segueix la forta contestació social a les illes i podem destacar tres fites que marcarien, en part, els debats sociopolítics posteriors: primer, el 4 de juny el sindicat ASUDTH (Alternativa per un Sindicat Unitari i Democràtic de Treballadors d'Hostaleria)<sup>567</sup> convocà una vaga en el sector hotelier que fou secundada per unes 30 mil persones, en resposta a la precarietat laboral i als baixos salaris; segon, l'*okupació* de sa Dragonera per part dels grups llibertaris al 7 de juliol de 1977 i que encetà la posició central que el debat territorial-ambiental assolirà en la societat balear fins avui; tercer, la Diada per l'Autonomia el 29 d'octubre de 1977 amb una manifestació d'unes 20 mil persones pels carrers de Palma (Buades i Serra, 2000; Ginard, 1997; Garcia, 2008).

Una menció especial es pot fer al, poc estudiat, moviment anarcosindicalista. A Mallorca, aquest jugà un cert paper en les mobilitzacions sociopolítiques del moment conegut com a "transició democràtica". Entre les mobilitzacions encapçalades per la CNT (Confederació Nacional del Treball) cal destacar la llarga vaga a l'Hotel Lotus Playa el 1979 que es va estendre des del mes d'agost a l'octubre. Les accions foren múltiples com per exemple: vaga de fam de 5 treballadors, encadenaments de treballadors, manifestacions, etc. Finalment, el 21 d'octubre la majoria dels treballadors foren readmesos, i tan sols 7 acomiadaments foren declarats procedents –d'una plantilla d'uns 60–. Així mateix, la CNT participà activament en el suport a l'Assemblea d'Aturats que conjuntament amb els gitanos de Son Banya ocuparen l'Ajuntament de Palma i feren una vaga de fam. La CNT fou molt activa en el sector de les benzineres i de la construcció, tot protagonitzant nombroses jornades de vaga (Garcia, 2010b; Garcia et al., 2010). El moviment anarcosindicalista va perdre força per múltiples causes, entre d'elles la institucionalització del sistema d'eleccions sindicals que privilegià als dos sindicats majoritaris –i suposà l'escissió de la CNT amb l'aparició de la CGT (Confederació General del Treball)–, però també la criminalització que patí arran de l'atemptat terrorista a la sala de festes barcelonina Scala (cas Scala) el 1978 (Cañadas, 2008; Garcia, 2010b; Garcia et al., 2010).

El juny de 1978, abans de l'aprovació de la Constitució, es va crear l'òrgan preautonòmic, el CGI (Consell General Interinsular). El CGI fou presidit per Jeroni Albertí de

<sup>566</sup> Encara que la major part de les mobilitzacions obreres estaven encapçalades pels sindicats majoritaris, especialment CCOO, cal destacar la presència d'altres sindicats com Comissions Obreres Anticapitalistes o la reorganització de la CNT (Ginard, 2005). El pacte de la transició espanyola aconseguí reduir el ventall d'alternatives i propostes sociopolítiques, reduint pràcticament la representació i mobilització sociolaboral a aquells sindicats vinculats als partits polítics amb representació parlamentària.

<sup>567</sup> L'ASUDTH resultà de l'escissió dels membres d'hoteleria de CCOO, encapçalats per Francesc Obrador. El novembre de 1977 es fusionà amb l'UGT (Ginard, 2005).

l'UCD (Unió de Centre Democràtic). El cunyat de Gabriel Escarrer havia presidit la cadena Hoteles Mallorquines i es separà dels negocis hotelers d'Escarrer el 1971 (Amer, 2006). Per aquells moments ja havia iniciat altres aventures corporatives, tot preparant-se de cara al neocorporativisme de l'Espanya tardofranquista i postfranquista (Martínez-Alier i Roca, 1988). Així, al 1970 fou elegit president d'ASIMA (Associació Sindical d'Industrials de Mallorca)<sup>568</sup>, càrrec que ocupà fins el 1983. L'empresari mallorquí inicià la seva activitat política al 1977 quan es presentà a les eleccions generals de juny de 1977 per UCD, aconseguint l'escó de senador per Mallorca. Segons Mosquera (1994:21) "la política illenca d'UCD depenia en gran mesura del Banc de Crèdit Balear, el president del qual, Miquel Nigorra, va arribar a controlar-la indirectament". Amb les eleccions locals de 1979 es constitueix de nou el CGI, presidit per Albertí, i es creen els consells insulars de Mallorca –presidit per Jeroni Albertí, UCD–, de Menorca –presidit per Francesc Tutzó, UCD– i el d'Eivissa i Formentera –presidit per Cosme Vidal, Agrupació d'Electors Independents Eivissa<sup>569</sup>–. Val la pena recordar que Francesc Tutzó era un dels homes de confiança de Pedro Montañés Villalonga –un dels majors empresaris menorquins– i el propi Tutzó estava estretament vinculat al món dels negocis<sup>570</sup>, mentre que l'Aliança Popular eivissenca girava en torn d'Abel Matutes Juan i dels seus interessos. La Banca March sostenia l'Aliança Popular de les illes, que només va treure un senador per Eivissa i Formentera, Abel Matutes (Miró, 1978; Cerdà i Uli, 1994; Mosquera, 1994; Marimon i Nadal, 2003).

Aquesta etapa coincidí amb el que fou la transició del règim d'acumulació regulat al flexible, al temps que es construïa l'arquitectura institucional de l'Estat espanyol, amb el desplegament de les comunitats autònomes i l'entrada a la Comunitat Econòmica Europea. En el cas concret de les Illes Balears aquest procés cristal·litzà en l'establiment d'unes pràctiques polítiques de tipus clientelar sota discursos "agraristes" (o tradicionalistes), al temps que convivien en les praxis pròpies del capital del moment, tot essent molts dels alts càrrecs polítics membres de l'oligarquia balear. El marc institucional va ser recompost amb la promulgació de l'Estatut d'Autonomia al 1983 i la constitució de la Comunitat Autònoma de les Balears. Buades i Serra (2000) sostenen que de resultes del fallit cop d'Estat del 23 de febrer de 1981 es va alentir el procés autonòmic. Finalment, els resultats de les eleccions autonòmiques del 1983 foren prou ajustats entre les dues principals forces polítiques d'abast estatal –després de la desfeta de la UCD–: el PSOE i AP amb 21 escons i UM obtingué 6, tot essent la clau pel govern. Front al "perill" que es conformà un govern presidit per Fèlix Pons (PSOE), Carlos March Delgado –nét de Joan March Ordines–, convocà a Gabriel Cañellas (AP)<sup>571</sup> i Jeroni Albertí (UM)<sup>572</sup> per proposar que aquests arribassin a un acord. Aquesta reunió se coneix com el Pacte de Madrid (Marimon i Nadal, 2003; Amer, 2006). Tal com s'ha exposat anteriorment, Gabriel Cañellas –licenciat en dret i economia– estava emparentat amb una de les famílies més influents de Mallorca (i Eivissa) durant el segle XX, la família Salas. De fet, Cañellas amb importants interessos empresarials, especialment relacionats amb l'especulació immobiliària (p.ex. gerent de l'empresa urbanitzadora Ibifor), inaugurà una etapa coneguda com el "Cañellisme" que es caracteritzaria per una contundent política desenvolupista i per múltiples

<sup>568</sup> ASIMA, constituïda al 1964, fou la primera associació empresarial de les illes que es configurà fora del Consell Econòmic, Social i Sindical i va tenir com a principal objectiu el d'urbanitzar els Polígons de Son Castelló i Can Valero que s'inauguraren el 1967. El polígon de Son Castelló s'aixecà, fonamentalment, sobre els terrenys de la possessió de Son Castelló. Josep Roses Montis va vendre 59,6 Ha per 53 milions de pessetes a ASIMA, tot constituint el 62,27% de la superfície del polígon ([www.asima.com](http://www.asima.com), desembre 2009; Amer, 2006; Fernández-Legido, 7/02/2010).

<sup>569</sup> Cosme Vidal Juan havia estat un dels principals creadors d'opinió a les Pitiüses durant el franquisme, degut al seu paper destacat al *Diario de Ibiza*. El *Diario de Ibiza* va tenir el monopoli de la informació/propaganda a les illes, des de la Guerra Civil fins el 1977, any en que es va editar el setmanari *Uc*. Entre el 1977 i el 1978 fou delegat del Govern a Eivissa i Formentera. A les eleccions autonòmiques de 1983, Cosme Vidal es presentà sota les sigles d'AP (Alianza Popular). Fou president del Consell Insular d'Eivissa i Formentera fins el 1987 (Ramon Fajarnés, 2001; Casasnovas, 2007; [www.eeif.es](http://www.eeif.es), desembre 2009).

<sup>570</sup> Entre d'altres participà en l'ampliació de capital de la societat Inverbroker Baleares –Tutzó mantenia una estreta relació amb els germans Jaume i Rafel Monjo Carrió–, embrió de Brokerval i que acabà esclatant en un conegut cas de corrupció polític-empresarial a mitjans dels 1990 (Feliu, 31/07/1994; Manresa, 1998).

<sup>571</sup> Cañellas s'havia presentat a les eleccions municipals de 1979 per Alianza Popular, sense aconseguir ni un sol regidor. Manuel Fraga, després del desastre, li encomanà la tasca de reorganitzar el partit a les Balears (Amer, 2006).

<sup>572</sup> Unió Mallorquina fou fundat el 1982 arran de la desfeta d'UCD i fou presidit per Jeroni Albertí entre el 1982 i el 1988 (Dolç, 1993). UM va néixer a casa de Gabriel Escarrer, en un dinar entre Albertí, Escarrer i l'influent advocat José Maria Lafuente que ocupà el número dos a les llistes autonòmiques de 1983. Aquell partit naixia com a resultat de la crisi de l'UCD i el confrontament entre Albertí i Santiago Rodríguez Miranda d'UCD (Riera, 20/07/2009).

casos de presumpta corrupció político-empresarial i múltiples escàndols<sup>573</sup>, fins a l'esclat del cas Túnel de Sóller que forçà la dimissió de Cañellas al 1995 (Mosquera, 1994; Manresa, 1998; Marimon i Nadal, 2003; Amer, 2006).

*b) Crisi del treball i desactivació del conflicte sociolaboral.*

Un dels principals aspectes a destacar d'aquesta etapa és la ruptura del règim de producció fordista caracteritzat, entre d'altres, per la plena ocupació i l'aparició (i consolidació) de l'atur estructural. Després de la mort del dictador s'inicià la regulació d'aspectes vinculats amb les relacions laborals com per exemple la negociació col·lectiva, la vaga, l'acomiadament, modalitats de contractació, etc. Els canvis que s'operaven estaven encaminats a adaptar-se al sistema jurídic de la majoria de països de l'entorn europeu i s'inspiraven en el principi de liberalització de les relacions de treball (Herrero, 1991). Els Pactes de la Moncloa de 1977 imposaven una política de contenció salarial i la Constitució de 1978 establí que la llei regularia l'Estatut dels Treballadors. Jesús Albarracín (1991:405-406) apuntava que els Pactes de la Moncloa introduïen una novetat en la negociació col·lectiva, ja que marcava el límit del creixement salarial en funció de la inflació programada pel govern per a l'any següent. Fins aquell moment, l'increment salarial havia superat el cost de la vida de l'any precedent.

El 1979 hi ha una profunda mobilització sindical en contra de l'Estatut a tot l'Estat. La jornada de vaga estatal del 12 de desembre de 1979 fou seguida a les Balears per uns 30 mil treballadors (Herrero, 1991; Serra, 2000). Finalment, el febrer de 1980 el ple del Congrés aprovà l'Estatut dels Treballadors (BOE 14/03/1980) que introduí noves modalitats contractuals que aprofundien en la precarització laboral, especialment amb els contractes de duració determinada (temporal, en pràctiques, en formació) que a més estaven vinculats a reduccions notables en la Seguretat Social; flexibilitzà l'acomiadament amb l'ampliació de les possibilitats de rescissió contractual, reduint les indemnitzacions i afavorint els acomiadaments a la petita empresa que estarien recolzats pel Fons de Garantia Salarial; i també flexibilitzà les condicions de treball (p.ex. horaris flexibles, mobilitat funcional i geogràfica, etc). Segons Herrero (1991:380) "l'Estatut dels Treballadors se va a configurar com una peça bàsica en l'ordenament laboral del nou sistema [...], va a convertir-se en el pretext legislatiu que el capital necessita per a liberalitzar i precaritzar les condicions de treball, d'acord amb l'esperit de flexibilització del mercat laboral i restricció de l'acció sindical que aquell encoratja al llarg de la crisi econòmica. A través d'aquesta llei, importants drets, tant formals com fàctics, de l'etapa del franquisme i els primers anys de la transició són suprimits o limitats en el seu abast" (Herrero 1991:380)<sup>574</sup>. El fantasma de la crisi feu que els criteris flexibilitzadors s'introduïssin, més o manco, fàcilment i en tot cas la contrapartida que les classes treballadores obtingueren fou una certa reducció de la jornada laboral (Herrero, 1991; Albarracín, 1991). A partir de 1980 la mobilització obrera disminuí abruptament, en part per la por a la pèrdua dels llocs de feina i l'augment de l'atur, però també per la creixent participació dels partits de l'esquerra institucional en els acords

<sup>573</sup> Entre aquests es poden destacar la seva vinculació amb les empreses Promociones Zeus SA i Construcciones Torcal SL, que foren les adjudicatàries de les obres del Parlament de les Illes Balears i de moltes altres obres vinculades amb l'administració; concessions irregulars de subvencions de la Conselleria de Comerç i Indústria a persones vinculades amb Alianza Popular (p.ex. familiars del conseller d'Economia i Hisenda, Cristòfol Soler, varen ser beneficiats) o de la Conselleria d'Agricultura (p.ex. el cunyat de Cañellas, Manuel Rotger i la seva germana varen rebre importants ajudes pel conreu farratger; altres dirigents del partit de Cañellas també rebren importants subvencions, com Bonaventura Rubí de Sencelles, i la família Alabern de Calvià; subvencions pel conreu de l'olivera a la família March –Elionor March i Carmen Delgado– i adreçades al propi Cañellas per la finca de s'Alqueria d'Avall). També hi hagué importants polèmiques per la col·locació de persones afins als conservadors, ideològicament i/o familiarment, a nombroses àrees de l'Administració Autònoma. La cunyada de Cristòfol Soler, Catalina-Regina Gelabert, fou destituïda en descobrir-se que ocupava el lloc de coordinadora en matèries de consum i sanitat, sense comptar amb la titulació requerida. L'empresari agrícola, turístic i aiguatinent, Ventura Rubí Servera fou un dels assessors més ben pagats i estava al darrera de moltes de les polèmiques subvencions agrícoles. Un altre escàndol polític fou el de l'operació realitzada per José M. Saiz que deixà momentàniament el seu càrrec de conseller d'Obres Públiques per prendre possessió de la plaça d'enginyer de l'Ajuntament de Calvià. L'audiència va anul·lar el nomenament de Saiz com a funcionari de l'Ajuntament de Calvià, per haver incorregut en un frau de llei. El 1991 esclatà el cas agricultura que consistí en la polèmica desfermada arran de l'adquisició de la seu de la conselleria d'agricultura al soci de Cañellas, Andreu Roig. El 1992 arribà un dels primers escàndols que va tenir repercussions judicials notables, el Cas Calvià (Mosquera, 1994; Manresa, 1998).

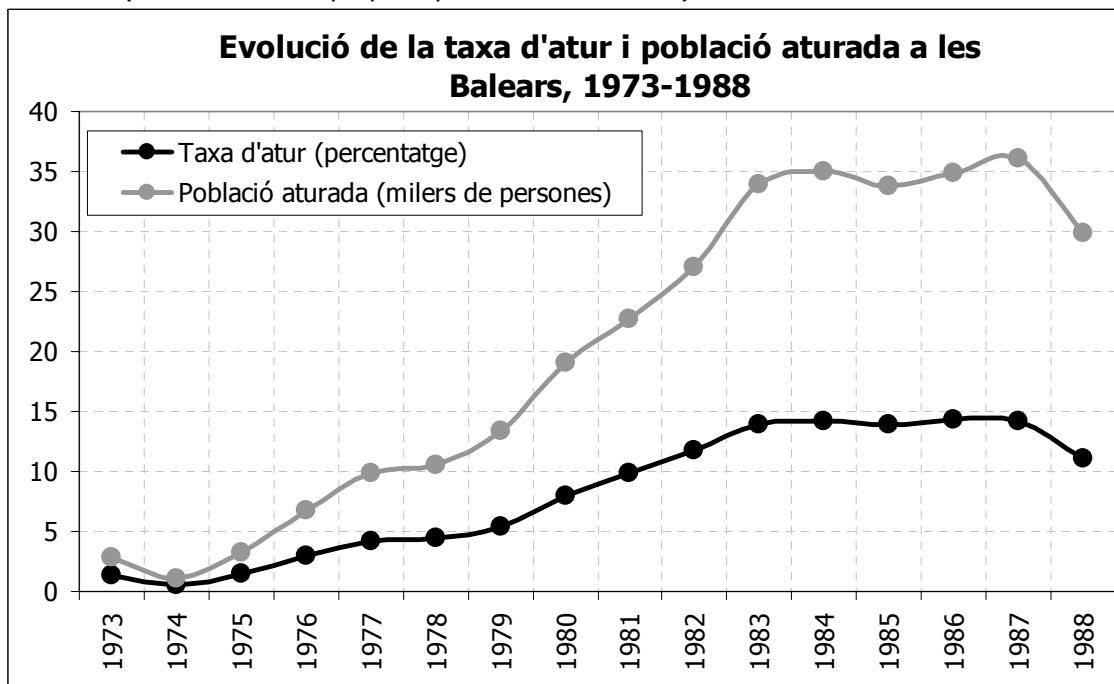
<sup>574</sup> Altres aspectes a destacar són: la Llei Bàsica del Treball del 1979 que lligava el període de cotització amb el de prestació; Acord Bàsic Interconfederal (1979), Acord Marc Interconfederal (1980-1981), Acord Nacional de Treball (1982).

polítics i dels sindicats majoritaris en la concertació laboral, a més de les confrontacions entre aquests que finalment resultaria en un major pes d'UGT sobre les CCOO (Albarracín, 1991).

Després del fallit cop d'Estat del 23 de febrer de 1981 i en situació de crisi econòmica se produí la victòria electoral del PSOE a les eleccions generals de 1982. Albarracín (1991) apunta que el cop d'Estat motivà la paralització de molts processos i reforçaren la contrareforma neoliberal. El PSOE es feu càrrec de la gestió de la crisi i continuà amb les polítiques d'ajustament i sanejament iniciades per l'UCD, però amb l'arribada del partit socialdemòcrata se desactivava en bona mesura el conflicte sociolaboral. S'iniciaren polítiques de reconversió industrial i s'aprofundiren les polítiques de flexibilització i precarització laboral (Albarracín, 1991; Herrero, 1991). A les Balears, entre el 1973 i el 1983, període abraçat per les dues crisis petroleres, la taxa d'atur passà de l'1,29% al 13,9%, tot afectant a 2,8 mil persones i 33,9 mil persones respectivament (taula 169). L'atur s'incrementà a partir del darrer trimestre de 1977 (Sastre, 1982), tot coincidint amb els canvis socioinstitucionals que es donaven a l'Estat espanyol que eren vists per les oligarquies empresarials amb cautela (Cabrera, 2003). La situació fou molt més dura per a les Balears que pel conjunt de l'Estat ja que el ritme d'increment de l'atur era superior per mor del monocultiu turístic. El 1979 les Balears eren "la Comunitat Autònoma amb el major grau de polarització interna de l'activitat econòmica, és a dir, d'especialització productiva" (Payno 1985:37).

El 1975, amb l'aturada de la construcció desenfrenada d'establiments hotelers, tenim que el major nombre de persones aturades corresponien al sector de la construcció que representaven el 47,9% del total, mentre que els aturats del sector serveis eren el 37,1% del total (Payno, 1985). En canvi, el 1981 la major part dels aturats corresponien al sector serveis amb un 70,3% de la població aturada (Payno, 1985), i concretament els del subsector d'hoteleria, comerç i restauració suposaven el 49,9% de tots els aturats (Sastre, 1982). Al 1983 els aturats del sector serveis representaven el 79,9% del total (Reig i Picazo, 1998).

Gràfic 41. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 169).



**Taula 169. Evolució de variables sociolaborals a les Balears, 1973-1983 (Font: Reig i Picazo 1998:286-287).**

	Població Activa (milers de persones)	Taxa d'activitat (percentatge)	Població ocupada (milers de persones)	Població aturada (milers de persones)	Taxa d'atur (percentatge)
1973	217,6	51,95	214,8	2,8	1,29
1974	221	51,94	219,9	1,1	0,50
1975	219,1	50,69	215,9	3,2	1,46
1976	223,9	50,35	217	6,8	3,04
1977	238	52,05	228,1	9,9	4,16
1978	237,1	50,68	226,6	10,5	4,43
1979	249,2	52,02	235,8	13,4	5,38
1980	241,1	50,75	222	19,1	7,92
1981	231,1	48,41	208,5	22,7	9,82
1982	230,4	47,61	203,4	27	11,72
1983	243,7	49,77	209,7	33,9	13,91
1984	247,7	49,84	247,7	35	14,13
1985	243,4	48,47	243,4	33,8	13,89
1986	242,9	48,04	242,9	34,8	14,33
1987	254,5	49,57	254,5	36,1	14,18
1988	267,6	51,46	267,6	29,8	11,14

Entre el 1984 i el 1985 es produeix un canvi substancial que ve expressat per l'augment de la població ocupada que passà de 209,7 mil persones a 247,7 mil (taula 169). En aquells moments es reactivaven els fluxos de treballadors temporers que arribaven cap el mes d'abril i es retornaven cap a l'octubre. Un flux que era d'unes 20 mil persones, moltes de les quals s'allotjaven "al mateix establiment on es desenvolupa la seva feina, el qual no té uns mínims d'habitabilitat i higiene" (Sastre i Sastre 1987a:141). La sentència anterior esdevé esclaridora de les condicions de vida dels temporers de l'hoteleria, ja a mitjans de la dècada dels 1980, pel fet que apareix publicada en l'estudi oficial del *Llibre Blanc del Turisme* (Aguiló, 1987). Per altra banda, la població aturada es congelava en torn a les 30 mil persones, la xifra major de la segona meitat de segle XX fins aleshores (taula 169). La crisi i el canvi de model sociolaboral va comportar, per altra banda, la proliferació de la drogodependència –són els anys daurats de l'heroïna– i la "delinqüència" com a mecanisme de redistribució de la renda (Fernández-Durán, 1996; Bennàssar, 2001). A les Balears, els barris abandonats per les administracions públiques es converteixen en els engolidors del lumpen social dels principals nuclis urbans (p.ex. sa Gerreria, sa Calatrava<sup>575</sup> o Son Banya a Palma; sa Penya a Eivissa; etc), però també a les zones hiperturistitzades (Carbonero et al., 2001).

El canvi de tendència vist a partir de 1984 està motivat per les noves polítiques econòmiques i laborals. El 1984 es modificà l'Estatut dels treballadors, tot permetent encara més la possibilitat de contractar temporalment i s'ampliaven les bonificacions a les quotes de seguretat social en els contractes precaritzadors i al 1985 se modificà la llei de pensions que reduïa l'import de les prestacions en incrementar el nombre d'anys necessaris per calcular el salari de referència. El 20 de juny de 1985 es duia a terme la primera vaga general, sense la participació d'UGT (Herrero, 1991). José Luís Herrero (1991) apuntava, a més de la regularització laboral de tall neoliberal, un altre aspecte sobre el paper de l'Estat en matèria laboral com era la deixadesa en matèria de control, vigilància i sanció de les irregularitats. Així tenim que al llarg d'aquells anys l'economia submergida es va expandir de manera considerable arreu de l'Estat, assolint una dimensió estructural (Herrero, 1991). Segons els càlculs de Mauleón i Sardà (1997) l'economia submergida espanyola passa de presentar el 12,3% del PIB legal al 1973 a un màxim del 18,5% al 1979, i al llarg dels anys 1980 es mantindria entre el 17,9% de 1980 i el 15,5% del 1986.

A les Balears la mobilització sociolaboral de principis dels anys 1970 fructificà, al manco, en increments salarials. Així es pot veure a la taula 170 com es passà d'un salari mitjà a

<sup>575</sup> Veure Franquesa (2010) per un estudi, des de l'antropologia social, sobre el barri de sa Calatrava.

l'hoteleria d'unes 7950 pessetes just a les portes de la mort de Franco a unes 24000 mil pessetes just l'any després dels Pactes de la Moncloa, per tant el salari mitjà a l'hoteleria s'havia triplicat en termes nominals. Fins i tot, l'increment salarial era superior a la mateixa inflació, cosa que va ocórrer arreu de l'Estat i en altres sectors (Herrero, 1991). Des de la patronal s'argumentava que l'alça salarial afectava als preus de l'allotjament turístics que s'incrementaven i això era interpretat com a pèrdua de competitivitat. Des del 1975 els preus hotelers començaren a incrementar-se, i el 1977 s'instaurà el règim de preus comunicats que suposava una incipient liberalització de les tarifes hoteleres que seria plena a partir de 1978. Fou aquesta liberalització dels preus hotelers el que permeté que l'empresariat començàs a incrementar-los (Payno, 1985; Esteve i Fuentes, 2000).

A la dècada dels 1980 i en plena adaptació al marc regulatori flexibilitzador es veu com l'evolució dels salaris mitjans de les Balears s'enquadren en una tessitura en la que els increments salarials s'ajusten als increments dels preus al consum –i no als augments de productivitat tal com s'havia donat als espais centrals arran durant el règim fordista–, amb la qual cosa el poder adquisitiu dels treballadors de l'hoteleria quedava pràcticament inalterat. Un element important a tenir en compte és que les despeses de personal que representaven el 33,7% dels costos de l'empresa hotelera mitjana el 1975, passaren a representar prop del 44,5% al 1980 (Aguiló 1981:46). Emperò, al llarg de la dècada dels 1980 la participació de la despesa de personal en el total de les despeses de l'empresa hotelera minvaren lleugerament, fins a situar-se en torn al 37,4% del 1986 (Sastre, 1992).

Al llarg d'aquesta etapa es du a terme un procés de flexibilitat negativa del treball que s'assoleix gràcies a la introducció de noves fórmules d'organització de la "producció" turística menys exigents en treball, com són els apartaments turístics, molts d'ells en situació il·legal (Rullan, 1998; Rullan, 2002). D'acord amb Sastre i Sastre (1987a:97) tenim que les despeses de personal en la "producció" turística en apartaments eren de tan sols el 15% del total. Aquesta fou una de les raons clares per les quals hi va haver una important migració de capitals vers els apartaments turístics. Altres qüestions que afectaren a la reducció dels costos laborals –i la introducció de mecanismes de disciplina i obediència social– foren els processos d'integració vertical i horitzontal dels capitals, tot destacant la consolidació de les grans cadenes hoteleres (Sastre, 1992; Riutort et al., 2003).

A més, caldria considerar la racionalització-reorganització de la producció amb l'eliminació de les activitats més intensives en treball i la substitució per d'altres menys intensives, com per exemple la substitució de restaurant per bufet o l'increment del treball per treballador (p.ex. major nombre d'habitacions per personal de neteja) –el que el pensament econòmic ordinari defineix com increment de productivitat–, la mecanització de certes activitats i l'inici de la subcontractació (Sastre i Sastre, 1987a; Riutort et al., 2003). L'altre via per la qual el capital balear incrementà la flexibilitat negativa del treball fou mitjançant els processos de deslocalització industrial, destacant la progressiva deslocalització de les cadenes hoteleres, primer cap a d'altres indrets de l'Estat i llavors amb la internacionalització (Riutort et al., 2003; Buades, 2006). Mentrestant, les organitzacions sindicals majoritàries de les Illes seguiren pressionant per tal d'obtenir millors condicions sociolaborals, com els convenis col·lectius de 1982, 1986 i 1989, que establien dos dies lliures per setmana, l'obligatorietat de tenir 5 setmanes de vacances per any, la regulació de la mitjana dels contractes de 180 dies pels fixos discontinus, etc (Vives, 2002). En aquells moments, alguns dels líders sindicals començaven a abandonar la trajectòria sindicalista per iniciar-se en l'univers dels partits polítics, tot capitalitzant la seva etapa prèvia.

<b>Taula 170. Evolució dels salaris mitjans a l'hoteleria a les Balears, 1973-1988 (Font: elaboració pròpia a partir de: salari mitjà de Mallorca 1973-1980 d'Aguiló 1981:48; salari base 1981-1988 de Díaz-Bustamante 1998:85; IPC Balears 1973 a 1976 de Costa (1977:135); IPC Balear 1977 d'Oleza 1978:139; IPC 1978 correspon al de l'Estat a partir de www.bde.es; IPC Balear 1979-1988 a partir de Reig i Picazo 1998:290).</b>					
	Salari mitjà. Hoteleria Mallorca (pessetes corrents)	Increment anual en termes nominals (%)	IPC Balears (%)	Salari mitjà (pessetes constants 1988)	Increment anual en termes reals (%)
1973	7.950		15,7	27.175	
1974	7.950	0,00	26,2	25.092	-7,66

1975	11.088	39,47	28,1	31.880	27,05
1976	11.088	0,00	36,3	27.855	-12,63
1977	18.000	62,34	22	41.260	48,12
1978	24.000	33,33	19,77	50.268	21,83
1979	31.972	33,22	15,97	61.859	23,06
1980	37.588	17,57	14,16	67.403	8,96
1981	34.682	-7,73	14,75	57.076	-15,32
1982	37.846	9,12	14,23	56.898	-0,31
1983	42.576	12,50	11,83	58.972	3,65
1984	49.654	16,62	11,29	63.170	7,12
1985	53.986	8,72	8,35	64.173	1,59
1986	58.866	9,04	9,24	64.535	0,56
1987	62.987	7,00	4,89	65.973	2,23
1988	66.766	6,00	4,74	66.766	1,20

Les reformes de signe neoliberal començaren a fructificar a mitjans dels anys 1980, donant lloc al que s'ha conegut com el quinquenni de l'eufòria que coincideix amb l'entrada de l'Estat espanyol a la CEE –Acta d'Adhesió signada el 12/06/1985 i entrada en vigor l'1/01/1986– i que resultarà en la progressiva integració de l'economia espanyola en el nou capitalisme europeu (i internacional), amb una acceleració dels fluxos de capitals estrangers vers l'Estat (bàsicament de caràcter adquisitiu i especulatiu) i el foment del comerç exterior, alentit pel desmantellament aranzelari i els efectes que el petroli barat tingué sobre el comerç internacional. Això sí, la inserció en aquestes lògiques implicava una sèrie d'ajustaments (i sacrificis), essent alguns dels més destacables la forta reconversió industrial i la reorganització/desmantellament de les activitats agràries (Montes, 1991; Montes, 1993; Fernández-Durán, 1996). El procés de finançarització anà acompanyat d'una creixent bombolla immobiliària que situava a Madrid en un lloc preeminent en l'adaptació del capitalisme espanyol als nous temps (Naredo, 1996). L'entrada a la CEE anava acompanyada de la permanència en un altre "club", el de l'OTAN que resultava clau en el manteniment de l'alineament amb els EUA (Garcés, 2008).

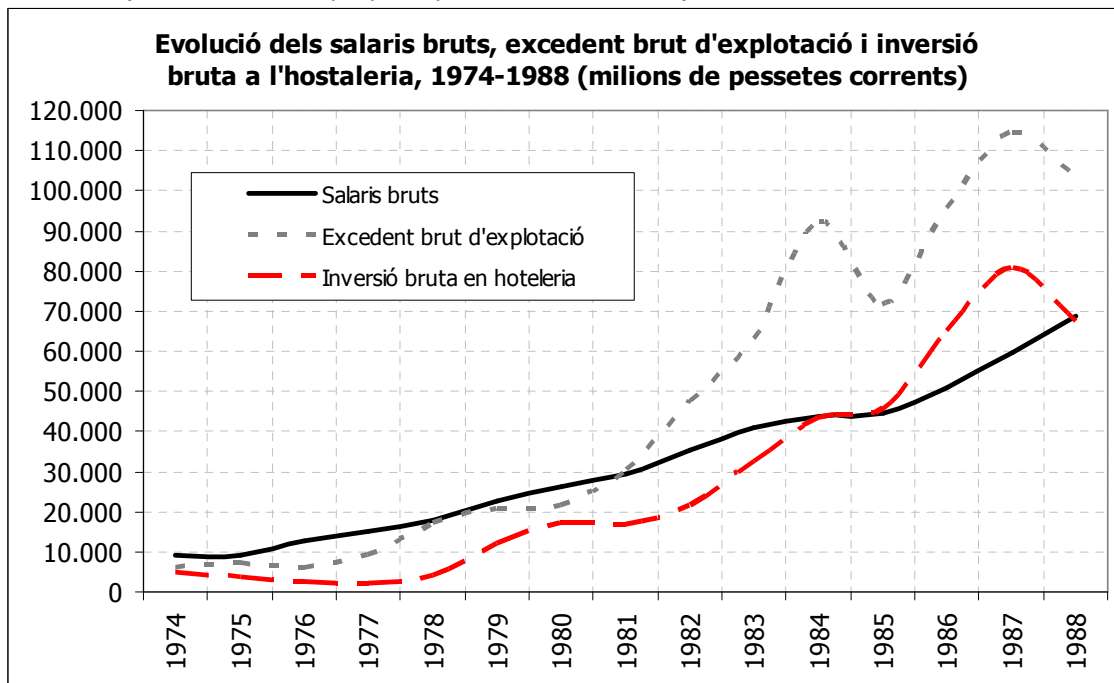
Això suposà un revés social important, ja que la no adhesió a l'OTAN havia estat un dels principals eslògans del PSOE –junt amb l'entrada a la CEE–. Emperò el govern presidit per Felipe González acabà fent campanya a favor de l'OTAN i el referèndum es realitzà pocs mesos abans de les eleccions de 1986, que foren guanyades de nou pel PSOE. Els profunds canvis socioeconòmics i el plantejament de la política exterior suposaren un cert desgast electoral pels socialdemòcrates. Les estretes relacions entre PSOE i UGT es trencaren durant la segona legislatura del PSOE (Albarracín, 1991). L'adopció de les regles del joc neoliberal començaren a tenir efectes en l'economia espanyola i balear, tot recuperant la senda del creixement econòmic en termes de PIB, tot i que la distribució de la renda es va anar deteriorant des del 1977 pels treballadors assalariats (Roca, 1991). El malestar social, malgrat l'expansió del consum i el treball de mala qualitat, desembocà en la vaga general del 14 de desembre de 1988 en la que els dos sindicats majoritaris actuaren conjuntament. Aquesta vaga va ser secundada a les Balears per un gran nombre de treballadors. No obstant això, l'actuació sindical cada cop restava més allunyada dels treballadors, mostra d'això fou una decreixent afiliació sindical (Albarracín, 1991). Per altra banda, el govern del PSOE es centrava en promoure una imatge triomfal de l'Estat, destinant esforços en el que acabarien sent les festes del 1992: Exposició Universal de Sevilla, Madrid Capital Cultural i els Jocs Olímpics de Barcelona (Fernández-Durán, 1996; Naredo, 2001).

El mercat laboral de les Balears ha estat qualificat d'exemplar en l'aplicació de les polítiques flexibilitzadores del nou capitalisme que es perfilava en els anys 1980 (Reina, 1998; Valdivielso, 1999; Miquel i Reina, 2001; Riutort et al., 2003). Un dels elements centrals del model balear se sustenta en una elevada inestabilitat laboral que es manifesta en les noves modalitats contractuals aparegudes arran de les regulacions efectuades al llarg de la dècada dels 1980. D'aquesta manera tenim que el 1988 dels 199.640 contractes de treball, un 27,53% eren de foment de l'ocupació i un altre 20,33% eren fixos discontinus, mentre que els contractes indefinits eren tan sols el 0,6% del total (Mascaró, 1989). A partir de 1985 la



contractació temporal anà guanyant importància per sobre dels contractes de fixos discontinus (Sastre i Sastre 1987a:141). Els contractes de foment de l'ocupació presentaven una elevada precarietat pels treballadors, al temps que importants avantatges pels empresaris, especialment pel que fa als acomiadaments (Herrero, 1991). Segons Alenyar (1990a:29) entre el 1973 i el 1981 "es reduí l'ocupació mitjana de mà d'obra. A aquest fi es desplaçaren treballadors al grup de fixos discontinus i es reduí la contractació de personal eventual i d'hores extres" i entre el 1981 i el 1987 "els empresaris aconseguixen que la productivitat del treball torni a augmentar (3,41%) [...] D'altre banda, l'ocupació augmenta (2,6%) menys que la producció real (6,1%)". És a dir la plusvàlua que el capital obtén dels treballadors és cada cop major. Com es pot veure al gràfic 42 i a la taula 171, l'adopció de les noves regles del joc aplicades al món del treball, després de l'impàs de crisi i petits guanys salarials per part dels treballadors, es torna a un escenari en que els excedents bruts del negoci de l'hostaleria superen amb escreix les remuneracions salarials brutes, amb un màxim al 1984 quan l'excedent brut fou d'un 110% superior als salaris bruts. Bona part d'aquell excedent se col·locà en noves inversions al sector de l'hostaleria, que alimentaren una nova fase expansiva de la construcció i un canvi en el model productiu turístic balear, amb la proliferació d'apartaments.

Gràfic 42. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 171).



**Taula 171. Evolució dels salaris bruts, excedent brut d'explotació i inversió bruta a l'hostaleria<sup>576</sup>, 1974-1988 (unitat: milions de pessetes corrents) (Font: elaboració pròpia a partir d'Alenyar 1990b:292 i 295).**

	Salaris bruts	Excedent brut d'explotació	Excedent brut respecte salaris bruts hotel·leria (%)	Inversió bruta en hotel·leria	Inversió bruta respecte excedent brut (%)
1974	9.095	5.845	-35,74	4.745	81,19
1975	9.286	7.261	-21,81	3.687	50,78
1976	12.540	5.892	-53,02	2.397	40,69
1977	15.091	9.121	-39,56	1.976	21,66
1978	17.850	17.218	-3,54	4.055	23,55
1979	22.711	20.596	-9,31	11.768	57,14
1980	26.121	21.282	-18,52	17.167	80,66

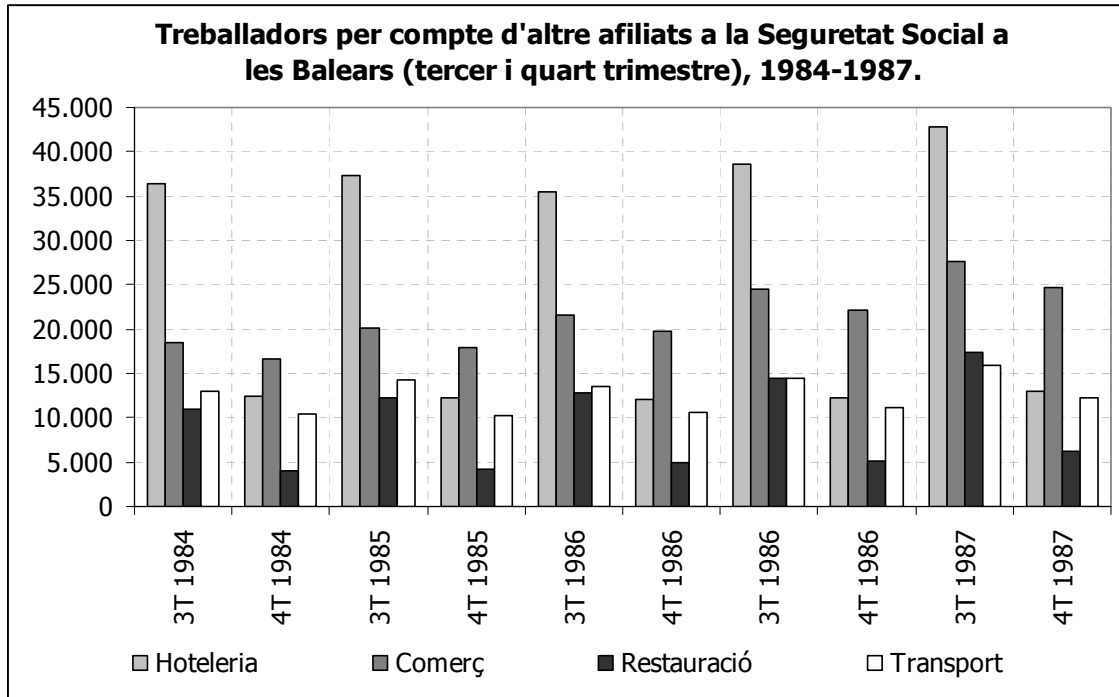
<sup>576</sup> En la categoria d'hostaleria s'inclourien altres places que no només les estrictament hotel·leres (p.ex. hostals, hotel-residència, ciutat de vacances, apartaments, etc).

1981	29.212	30.709	5,12	16.641	54,19
1982	35.561	47.609	33,88	21.517	45,19
1983	40.828	63.317	55,08	32.477	51,29
1984	43.724	92.216	110,90	43.247	46,90
1985	44.635	71.404	59,97	45.806	64,15
1986	50.698	95.798	88,96	65.292	68,16
1987	59.540	114.608	92,49	80.767	70,47
1988	68.902	103.557	50,30	67.409	65,09

A les Balears, el nombre mitjà d'assalariats per compte d'altre afiliats a la Seguretat Social, passà de 139,9 mil persones al 1983 a unes 186,4 mil al 1988, és a dir un increment del 33,2%. Hom pot observar com els treballadors a la indústria pràcticament no han variat al llarg d'aquest període; en canvi, els de la construcció experimentaren un increment notable, tot passant de 15,7 mil persones al 1983 a 22,25 mil al 1988, la qual cosa expressa el dinamisme que adquirí la construcció a partir de mitjans anys 1980 (Rullan, 2000; Navinés, 2008). Les principals activitats vinculades al sector turístic (hoteleria, comerç i restauració) han presentat una evolució ascendent entre el 1983 i el 1988, essent l'hoteleria la que presenta l'increment menor. El 1988 el nombre de treballadors legals en el sector de la construcció superava als de l'hoteleria, en una economia que es deia que era fonamentalment turística (taula 172). Un aspecte important a assenyalar és la diferència entre el nombre de treballadors per compte d'altre afiliats a la Seguretat Social entre el tercer trimestre (en plena temporada turística) i el quart trimestre de l'any (en temporada baixa). Així, tenim que en el cas de l'hoteleria els treballadors afiliats al tercer trimestre entre el 1984 i el 1987 eren de mitjana el triple dels que estaven afiliats al quart trimestre. Els treballadors afiliats en la restauració al tercer trimestre eren 2,7 vegades superiors als del tercer trimestre, els del transport un 29,75% i els del comerç un 11,18% (gràfic 43). També cal apuntar el creixent nombre de treballadors afiliats a la Seguretat Social per compte pròpia –autònoms– que passen de 60,8 mil al 1986 persones a 65,5 mil al 1988. El major nombre corresponen al sectors del comerç, restauració i construcció, mentre que a hoteleria no s'arriba al miler (taula 173).

Galán (1999) exposa com el caràcter estacional del treball assalariat a les Balears no esdevingué com a quelcom nou a mitjans dels 1980, però les reformes del 1984 el varen accentuar. La forta estacionalitat dels serveis relacionats amb el turisme explica que l'atur en el sector serveis fos majoritari, assolint quasi estructuralment el 70% de les persones aturades. Les bases del capitalisme balear s'estructuraven d'aquesta manera sobre un treball precari i estacional vinculat a un fort intervencionisme públic que es feia càrrec de la cobertura de bona part de la renda dels treballadors mitjançant subsidis. Una situació que afectaria també a la qüestió de les pensions (Galán, 1999).

Gràfic 43. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 172, Annex Capítol X).



**Taula 172. Nombre mitjà de treballadors per compte d'altre afiliats a la Seguretat Social en règim general (sense agricultura i pesca) a les Balears, 1983-1988 (Font: Sastre, 1984; Sastre, 1985; Sastre, 1986; Sastre, 1987; Sastre, 1988 i Mascaró, 1989).**

	1983	1984	1985	1986	1987	1988	Increment (%)
Indústria	29.190	28.314	27.435	27.846	28.868	29.851	2,26
Construcció	15.719	15.100	14.515	16.105	18.681	22.257	41,60
Comerç	17.391	18.633	19.963	22.507	25.191	28.475	63,74
Restauració	7.389	8.058	8.118	9.470	11.150	12.820	73,50
Hoteleria	25.259	25.590	23.747	26.047	28.087	30.382	20,28
Transport	11.471	12.003	11.825	12.790	13.474	15.429	34,50
Altres serveis	33.536	34.049	35.273	40.404	44.159	47.229	40,83
<b>Total</b>	<b>139.955</b>	<b>141.746</b>	<b>140.875</b>	<b>155.168</b>	<b>169.610</b>	<b>186.443</b>	<b>33,22</b>

**Taula 173. Nombre mitjà de treballadors per compte propi i totals afiliats a la Seguretat Social en règim general (sense agricultura i pesca) a les Balears, 1983-1988 (Font: Sastre, 1987; Sastre, 1988 i Mascaró, 1989).**

	Treballadors afiliats a la Seguretat Social per compte pròpia (sense agricultura i pesca)				Total treballadors afiliats a la Seguretat Social (sense agricultura i pesca)			
	1986	1987	1988	Increment (%)	1986	1987	1988	Increment (%)
Indústria	7.083	7.181	7.310	3,20	34.929	36.049	37.161	6,39
Construcció	9.250	9.454	9.760	5,51	25.355	28.135	32.017	26,27
Comerç	18.388	17.077	17.705	-3,71	40.895	42.268	46.180	12,92
Restauració	8.828	9.551	10.244	16,04	18.298	20.701	23.064	26,05
Hoteleria	830	833	849	2,29	26.877	28.920	31.231	16,20
Transport	4.046	4.212	4.360	7,76	16.836	17.686	19.789	17,54
Altres serveis	12.436	12.656	15.343	23,38	52.840	56.815	62.572	18,42
<b>Total</b>	<b>60.861</b>	<b>60.964</b>	<b>65.571</b>	<b>7,74</b>	<b>216.029</b>	<b>230.574</b>	<b>252.014</b>	<b>16,66</b>

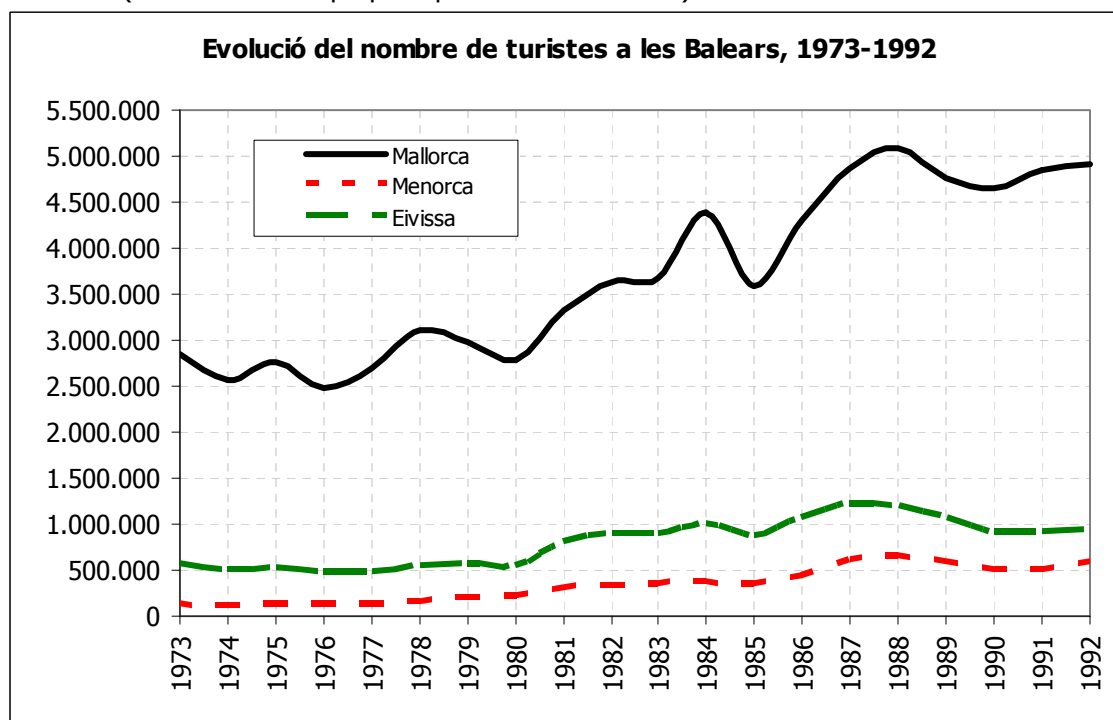
*c) La caiguda dels Tour Operadors a principis dels 1970 i articulació de la nova expansió turística en el trànsit cap el turisme neoliberal.*

Al gràfic 44 podem observar l'evolució del nombre de turistes arribats a les Balears, que respon quasi directament al pols de la conjuntura de l'economia internacional i en bona mesura del que esdevenia al Regne Unit i la República Federal Alemanya, les dues peces claus de l'expansió del capital a les Balears. Hom pot apreciar com en els primers anys 1970 i fins el 1980 la situació turística balear es mantén en una senda d'estabilitat en torn als 3 milions de turistes que a partir de 1981 s'incrementarien progressivament fins arribar als 6,9 milions de 1988, any a partir del qual disminueixen lleugerament fins arribar al punt més baix de 1990 amb 6,06 milions, tot iniciant-se una nova etapa de redefinició del projecte turístic balear, en un context d'alteracions del capitalisme global. Es pot apreciar al gràfic 44 una davallada en el nombre de turistes arribats que correspon bàsicament a una minva en el nombre de turistes britànics. Segons Méndez (1999) la depreciació de la lliura esterlina al 1985, ja durant el segon mandat de Thatcher i després de la Guerra de les Malvines, feu que les vacances a les Balears s'encaressin pels britànics, tot desmotivant-ne el flux turístic britànic. L'any següent la lliura es revaluà, la qual cosa unida a la proliferació de nous productes turístics, comercialitzats mitjançant els paquets turístics dels Tour Operadors, feu que el flux turístic britànic es recuperàs. Hom pot destacar el fet que la major part dels fluxos turístics cap a les Balears, procedents de l'estranger, foren vehiculats pels Tour Operadors que seguiren sent una peça clau del desenvolupisme turístic de les Balears, al mateix temps que un lobby potent que exercien una forta pressió sociopolítica pel manteniment de l'estatus quo (Picornell, 1978; Aguiló, 1981; Sastre i Benito, 2001).

El 1980 els Tour Operadors controlaven aproximadament el 75% dels turistes estrangers arribats a les Balears (Aguiló, 1981), mentre que al 1992 aquesta xifra era de prop del 70,2% (Sastre, 1995). Emperò les magnituds manejades pels Tour Operadors passaren de 2,3 milions de turistes estrangers al 1980 a uns 3,8 milions al 1992, és a dir els paquets turístics s'havien incrementat en un 67,21%. El canvi que es produí al llarg d'aquest període de trànsit des del capitalisme regulat amb estructures productives fordistes, al capitalisme flexible i postfordista s'expressa en la composició dels turistes en base al règim d'allotjament ja que mentre al 1980 el 73,3% dels turistes a les Balears s'allotjaven en hotels i un 13,6% en apartaments (Aguiló, 1981); ja al 1989 la proporció es va veure notablement alterada amb un 57,3% de turistes allotjats en hotels i un 33,9% en apartaments (Sastre, 1995). L'apartament s'havia convertit en una de les principals solucions espaiotemporals per a l'absorció de capitals i es convertia en una de les noves fronteres d'acumulació que activava el procés especulativo-immobiliari de les illes (Rullan, 2000). A més, la proliferació de nous productes oferts pels Tour Operadors va permetre que es passàs d'un 51,7% de turistes en règim de pensió completa al 1980 a un 30,4% al 1989; mentre que els que tan sols adquirien el paquet turístic amb transport i habitació passaren de representar el 10,9% al 1980 a un 30,4% al 1989 (Aguiló, 1991; Sastre, 1995). A continuació s'intentaran analitzar els principals fluxos de turistes segons la seva nacionalitat i apuntar alguns aspectes relacionats amb els principals Tour Operadors<sup>577</sup>.

<sup>577</sup> Cal advertir que l'anàlisi de l'evolució turística i dels Tour Operadors s'ha ampliat fins el 1992 degut al fet que comptam amb informació relativa als Tour Operadors d'aquell any, però l'anàlisi més complet de la crisi de finals dels 1980 es tractarà amb més profunditat en propers apartats.

Gràfic 44. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 174).



**Taula 174. Evolució del nombre de turistes britànics a les Balears, 1973-1992 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló 1981 pels anys 1973-1980; Aguiló i Sastre 1987 pels anys 1981-1986; Navinés 1988 per 1987; Navinés 1989 i Sastre 1995 per 1988; Alenyar 1990c per 1989; Sastre 1995 per 1990; Alenyar 1992 per 1991; Sastre 1995 per 1992)\*.**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Balears
1973	2.849.632	131.625	568.686	3.549.943
1974	2.555.137	114.767	496.664	3.166.568
1975	2.765.178	121.410	524.913	3.411.501
1976	2.479.355	125.923	485.481	3.090.759
1977	2.705.528	129.845	471.790	3.307.163
1978	3.103.134	159.407	534.574	3.797.115
1979	2.986.283	187.519	555.819	3.729.621
1980	2.781.525	209.934	534.402	3.525.861
1981	3.323.641	304.541	814.626	4.442.808
1982	3.623.151	332.056	881.789	4.836.996
1983	3.675.145	341.082	900.915	4.917.142
1984	4.388.172	373.866	997.216	5.759.254
1985	3.579.630	343.363	879.548	4.802.541
1986	4.310.500	442.900	1.059.300	5.812.700
1987	4.872.100	598.400	1.213.000	6.683.500
1988	5.081.800	656.600	1.196.700	6.935.100
1989	4.761.700	582.600	1.071.400	6.415.700
1990	4.653.300	494.500	920.900	6.068.700
1991	4.852.200	499.900	917.000	6.269.100
1992	4.918.900	580.000	945.400	6.444.300

Cap a principis dels anys 1970 s'havia desfermat entre els Tour Operadors britànics una autèntica cursa per l'obtenció de nous clients que se sustentava amb una constant davallada de preus. La guerra de preus va tenir com a efecte col·lateral la desaparició d'alguns operadors, especialment aquells més petits, que eren engolits pels gegants. Les turbulències en torn a la qüestió petrolera ja havia fet que les autoritats monetàries britàniques devaluessin la lliura

esterlina el 1967, i la pujada de preus del cru entre el 1973 i el 1974 que fou del 252%<sup>578</sup> va suposar un important cop a les estructures corporatives dels operadors turístics (Cals, 1974; Gaviria, 1975; Fernández-Fúster, 1991; Bray i Raitz, 2001).

No obstant això, la caiguda dels Tour Operadors estava anunciada abans de la pujada de preus del petroli. Entre el 1968 i el 1974 unes 44 companyies de viatges britàniques havien cessat la seva activitat amb uns deutes d'uns 65 milions de lliures esterlines (Gaviria, 1975). Entre les principals causes que permeten explicar la desaparició d'alguns Tour Operadors britànics, Mario Gaviria (1975:11), a més de la guerra de preus i l'efecte del preu del petroli, enumera les següents: sobreoferta d'aeronaus, sobrecost desmesurat degut a la informatització de les operacions i una gestió corrupta per part de les companyies. En aquest sentit, podem apuntar l'afirmació que fan Roger Bray i Vladimir Raitz (2001:180) quan sostenen que els "grans" utilitzaven les companyies de viatges per netejar els capitals procedents de la venda fraudulenta d'or sud-africà. A més, en el cas del Regne Unit, cal destacar que al 1971 s'eliminava la Provision One Minimum que establia uns preus mínims, cosa que encalenti encara més la guerra de preus entre els Tour Operadors (Bray i Raitz, 2001). En els primers mesos del 1974 diverses companyies escandinaves feren fallida com per exemple l'escandinava Startours, la companyia xàrter noruega Mey Air i el seu Tour Operadors Sunway o les xàrter finlandesa Spear Air i el seu Tour Operador Spear Tours (Cals, 1974). Entre el 1974 i el 1976 se seguiren produint nombroses fallides de Tour Operadors i en "determinats casos se produeixen fallides fictícies, ja que dites empreses reapareixen després amb un altre nom amb la finalitat d'evitar el pagament de determinats deutes" (Aguiló 1981:72).

- La fallida i l'escàndol de Court Line.

Hom pot destacar, especialment, el cas de l'escàndol de la Court Line que feu fallida en ple mes d'agost de 1974 (Cals, 1974; Gaviria, 1975; Bray i Raitz, 2001). Clarksons, una de les companyies que havien adoptat els criteris més agressius, va haver de ser adquirida pel conglomerat empresarial Court Line a l'abril de 1973 (Gaviria, 1975; Bray i Raitz, 2001). Court Line, fundada al 1905, era una companyia dedicada al negoci navilier –petroliers i construcció naval–, i amb la industrialització turística s'introduí al negoci aeri al 1965 i en l'activitat hotelera al Carib a principis dels 1970. Cap a finals dels 1960, Clarksons havia dut a terme importants inversions hoteleres a l'Estat espanyol, particularment a Benidorm i les Balears. Les operacions hoteleres de Clarksons es feien a través de Sunotel que tenia junt amb el Banco del Noroeste la societat espanyola Cristaltours SA. Les estranyes operacions financeres de Clarksons, per tal de diluir-ne responsabilitats, feren que decidís llogar els hotels de Cristaltours a la també filial espanyola de Clarksons, Servicios del Sol SA (Gaviria, 1975).

El funcionament de Clarksons es fonamentava en distribuir els beneficis entre les filials del grup, amb la qual cosa no pagava impostos, i els avançaments realitzats pels seus clients (fets amb uns 6 mesos d'avanç) se prestaven als hotelers espanyols. Els problemes financers de Clarksons el convertiren en pressa fàcil, i feren que diversos capitals s'interessessin per ell, com per exemple American Express i Thomson Holidays. El lobby format pels principals Tour Operadors britànics –Tour Operators' Study Group– a l'any 1973 presentava conjuntament unes pèrdues de 6,7 milions de lliures esterlines, de les quals 4,8 milions corresponien a Clarksons. Finalment l'abril de 1973 Court Line comprà el 85% de Clarkson per una lliura esterlina. L'amenaça de la fallida de Clarkson que era el principal client de la Court Line Aviation Ltd., l'obligà a fer-se amb el Tour Operador (Gaviria, 1975; Bray i Raitz, 2001). El febrer del 1974 Court Line es va fer amb la major part d'Horizon Holidays que presentava també pèrdues, amb col·laboració amb el principal creditor d'Horizon, el National Westminster Bank que aturà el seu recolzament creditici (Cals, 1974). Cals (1974) i Gaviria (1975) exposen com Court Line es quedà amb el Tour Operador, però deixà de fer front a bona part dels seus deutes, quedant sense fer-se càrrec dels 200 milions de pessetes que devia als hotelers espanyols. Horizon Midland havia estat venuda a entitats públiques el 1972 abans de la desfeta del grup turístic i el 1974 la secció hotelera espanyola d'Horizon, Hoteles Anglo-Españoles SA amb hotels a

<sup>578</sup> Segons British Petroleum es passà de 3,29 \$/barril petroli al 1973 a 11,58 \$/barril petroli. Expressat en termes reals suposa que es passa de 16,01 \$ constants 2008/barril al 1973 a 50,78 \$ constants 2008/barril al 1974 ([www.bp.com/productlanding.do?categoryId=6929&contentId=7044622](http://www.bp.com/productlanding.do?categoryId=6929&contentId=7044622), gener 2010).

Torremolinos, fou adquirida per José Luís Martín Lorca qui havia estat el director de diversos hotels de la companyia (Fernández-Carrión, 2005c).

Segons Mario Gaviria (1975) la fallida de Court Line va ser fraudulenta, atesa la preparació de l'esdeveniment per part de la companyia. Així, Court Line en els mesos anteriors es va desfer dels hotels del Carib (p.ex. els de Bahames passen a Halcyon), transferí els hotels que tenia a Espanya a les societats espanyoles participades pel grup britànic, i un mes abans de la fallida sol·licità, al Ministerio de Información y Turismo, l'anul·lació del seu delegat personal, per tal d'evitar futures responsabilitats. Els avions de la companyia restaren aparcats a l'aeroport de Luton per a que no poguessin ser embargats a l'exterior i es preparava l'embargament dels petroliers a l'espera que carregassin petroli. Pel que fa a les drassanes, el govern laborista poc abans de la desfeta, després de la visita dels responsables de la Court Line, va anunciar la seva intenció de nacionalitzar-les. Així i tot la companyia va seguir amb la venda de paquets turístics fins a darrera hora i al moment de la fallida, al 15 d'agost de 1974, havia cobrat les vacances a 100 mil futurs turistes (Gaviria, 1975).

La caiguda del gegant britànic fou coberta pel sistema de garanties que s'havia constituït a principis dels anys 1970. Primer fou el TOSG (Tour Operators Study Group) que creà un sistema de garanties al 1970, aquest fou seguit per l'ABTA (Association of British Travel Agents) Retailer's Fund de 1972 i afectava a tots els membres de l'ABTA. Aquests havien de desemborsar un 5% dels paquets venuts en concepte de garantia, mentre que els que no eren membres de l'ABTA havien de desemborsar un 10% del volum de les operacions al fons de garanties de la CAA (Civil Aviation Authority). La CAA impulsà havia impulsat a principis dels 1970 l'ATOL (Air Travel Organizer's License) que obligava als operadors a abonar una garantia per tal de poder comptar amb llicència. Segons Bray i Raitz (2001) hi va haver importants reticències per part dels grans operadors en quant a la seva implementació, sobretot perquè obligava a presentar una comptabilitat transparent dels negocis, més que per la qüestió de les garanties. Així mateix, aquella norma contribuiria a concentrar la propietat dels majoristes turístics britànics, ja que les garanties suposaven una càrrega molt elevada als petits Tour Operadors (Fernández-Fúster, 1991). Quan Court Line va col·lapsar es va veure que les seves garanties –com a Tour Operadors tan sols eren suficients per cobrir el retorn dels prop de 40 mil clients que es trobaven a l'estranger, però insuficient per retornar els pagaments dels prop de 100 mil clients que encara no havien sortit de vacances. El govern britànic, amb el Secretari d'Indústria Tony Benn, establí un fons (Air Travel Reserve Fund) dotat amb uns 15 milions de lliures esterlines per fer front als deutes que havia contret amb els que no havien arribat a sortir de vacances que s'elevaven a uns 7 milions de lliures. Aquell fons es va cobrir mitjançant la imposició d'un impost de l'1% sobre cada paquet turístic al 1975 i del 2% al 1976 (Bray i Raitz, 2001). Gaviria (1975) sostén que el govern laborista sortí enfortit de la crisi de la Court Line que a la vegada li serví per implantar l'ATOL i enfortí els sistemes de garanties dels turistes britànics.

Per l'altra banda, la fallida de Court Line deixà sense cobrir el deute que la companyia tenia amb els hotelers espanyols que ascendia a uns 200 milions de pessetes (Gaviria, 1975). Cal apuntar que les Balears jugaven un paper central en el negoci dels operadors turístics britànics. Així tenim que el novembre de 1973 l'ABTA realitzà la seva convenció anual a l'Auditori de Palma (Vives, 2005), que fou pagada en bona mesura pels hotelers espanyols i per l'Estat (Gaviria, 1975). I quan esclatà el cas Court Line l'ABTA i el TOSG acordaren que establirien a Palma una oficina al Sindicat Provincial d'Hoteleria i Turisme, per resoldre els abonaments de les factures referents als serveis prestats als clients de la Court Line (Cals, 1974).

Podem veure a la taula 175 com el nombre de turistes britànics davallaren notablement entre el 1973 i el 1977, anys que coincideixen amb fortes redefinicions dins del panorama dels Tour Operadors britànics. El pes del turisme britànic i dels Tour Operadors britànics queda reflectit en la proporció dels turistes britànics en cadascuna de les illes. El 1973, a Mallorca i Eivissa la proporció de turistes britànics respecte del total era del 35,54% i del 44,16% respectivament, però al cas de Menorca amb un 66,76% era quasi absolut. Un predomini que està vinculat a la presència dels interessos corporatius de Clarksons –amb nombrosos hotels a l'illa–. Després de la crisi de la Court Line el nombre absolut de turistes britànics disminuí notablement (taula 175), així com el seu pes proporcional respecte del total de turistes (taula 176). El 1974, any de la caiguda de Court Line, el nombre de turistes britànics que arribaren a les Illes fou un 25,34% inferior que al 1973. Val la pena assenyalar que al 1974, l'Estat

espanyol amb el 56% ITC (Inclusive Tour Charter) era la primera destinació dels turistes britànics que viatjaven amb Tour Operadors. Emperò, si agafàssim les Balears i la comparàssim amb la resta de països, resultaria que l'arxipèlag amb el 29% dels ITC era el primer destí, mentre que l'Estat espanyol sense Balears seria el segon amb el 27% dels ITC i Itàlia el tercer amb el 10%. Aquell any, el 66% dels turistes britànics que viatjaven amb Tour Operadors a les Balears ho feien amb la Court Line –27% Clarksons i 39% Horizon–, el 42% amb Thomson i el 14% amb Cosmos (Fernández-Fúster 1991:864-865). Tant la Court Line com Thomson tenien companyies hoteleres a l'Estat, amb hotels a les Balears.

**Taula 175. Evolució del nombre de turistes britànics a les Balears, 1973-1992 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló 1981 pels anys 1973-1980; Aguiló i Sastre 1987 pels anys 1981-1986; Navinés 1988 per 1987; Navinés 1989 i Sastre 1995 per 1988; Alenyar 1990c per 1989; Sastre 1995 per 1990; Alenyar 1992 per 1991; Sastre 1995 per 1992)\*.**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Balears
1973	1.012.802	87.877	251.120	1.351.799
1974	764.361	56.188	188.614	1.009.163
1975	830.227	52.702	203.387	1.086.316
1976	734.029	32.685	176.589	943.303
1977	575.055	59.804	125.177	760.036
1978	682.453	49.965	139.127	871.545
1979	738.969	65.688	161.380	966.037
1980	725.713	99.552	198.870	1.024.135
1981	1.044.154	184.857	297.956	1.526.967
1982	1.259.197	209.608	377.537	1.846.342
1983	1.286.926	209.164	390.025	1.886.115
1984	1.480.766	237.418	498.058	2.216.242
1985	1.089.995	196.201	366.334	1.652.530
1986	1.629.300	273.500	500.500	2.403.300
1987	1.822.800	411.200	593.200	2.827.200
1988	1.753.400	438.800	547.100	2.739.300
1989	1.599.200	399.200	520.800	2.519.200
1990	1.212.600	289.600	355.000	1.857.200
1991	1.130.400	269.600	332.600	1.732.600
1992	1.223.500	344.200	368.500	1.936.200
Increment (%)	20,80	291,68	46,74	43,23

\* Cal tenir present que les dades del 1973-1980 fan esment als turistes allotjats als establiments d'hostalatge; i les de 1981-1992 corresponen als turistes arribats als aeroports.

**Taula 176. Percentatge dels turistes britànics respecte del total de les Balears, 1973-1992 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló 1981 pels anys 1973-1980; Aguiló i Sastre 1987 pels anys 1981-1986; Navinés 1988 per 1987; Navinés 1989 i Sastre 1995 per 1988; Alenyar 1990c per 1989; Sastre 1995 per 1990; Alenyar 1992 per 1991; Sastre 1995 per 1992)\*.**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Balears
1973	35,54	66,76	44,16	38,08
1974	29,91	48,96	37,98	31,87
1975	30,02	43,41	38,75	31,84
1976	29,61	25,96	36,37	30,52
1977	21,25	46,06	26,53	22,98
1978	21,99	31,34	26,03	22,95
1979	24,75	35,03	29,03	25,90
1980	26,09	47,42	37,21	29,05
1981	31,42	60,70	36,58	34,37
1982	34,75	63,12	42,81	38,17
1983	35,02	61,32	43,29	38,36
1984	33,74	63,50	49,94	38,48



1985	30,45	57,14	41,65	34,41
1986	37,80	61,75	47,25	41,35
1987	37,41	68,72	48,90	42,30
1988	34,50	66,83	45,72	39,50
1989	33,58	68,52	48,61	39,27
1990	26,06	58,56	38,55	30,60
1991	23,30	53,93	36,27	27,64
1992	24,87	59,34	38,98	30,05

- Després de la tempesta de la Court Line ve la calma: concentració oligopolística dels operadors britànics.

La crisi de la Court Line no afectà per igual a tot el món dels negocis turístics britànics. De fet, Gaviria (1975) ens mostra que després de la caiguda de la Court Line, el periòdic *The Sunday Times* publicà un llistat dels resultats dels membres del TOSG (Tour Operators Study Group). El TOSG presentava conjuntament uns guanys d'uns 785 mil lliures esterlines, mentre que les empreses matrius dels grups empresarials a les que pertanyien els Tour Operadors presentaven uns beneficis conjunts de 357 milions de lliures. Dels cinc Tour Operadors que presentaven pèrdues, tan sols en un cas l'empresa matriu presentava també pèrdues. Es tractava de Blue Sky Holidays de la companyia aèria British Caledonian. Emperò, la sacsejada de la Court Line encetà noves oportunitats per l'expansió d'altres grups, molt particularment Thomson Holidays. No de bades, les veus més crítiques sobre la qüestió de la Court Line procediren dels diaris controlats per Roy Herbert Thomson, com és el cas del *The Times* o *The Sunday Times* (Gaviria, 1975; Bray i Raitz, 2001). El propi Thomson llançà una clara advertència als hotelers espanyols que en cas d'incrementar els preus hotelers –degut fonamentalment a la finalització de la dictadura i la creixent pressió sociolaboral per incrementar els salaris–, no hi hauria cap problema en abandonar el país i adreçar-se a noves colònies turístiques amb preus més baixos. Entre els nous espais a colonitzar turísticament assenyalava Turquia, Xipre, Grècia, Portugal i Algèria. Emperò la conflictivitat i inestabilitat sociopolítica en aquells països, junt amb una planta hotelera insuficient per absorbir el flux turístic que s'adreçava al territori espanyol, feia que aquella amenaça llançada pels Tour Operadors britànics no es pogués materialitzar (Gaviria, 1975).

En els anys 1970 anaren guanyant protagonisme els agents turístics britànics: Thomson, Intasun i Laker (Bray i Raitz, 2001). Les tres companyies havien aparegut amb el boom del turisme de masses. Les tres companyies estaven relacionades amb companyies d'aviació: Thomson amb Britania Airways que havia començat a operar el 1962 i que fou adquirida pel grup Thomson al 1965; Intasun de Harry Goodman amb Air Europe, fundada al 1978; i la companyia de Freddie Laker que començà amb el negoci de l'aviació al 1948 i al 1966 fundà Laker Airways i al 1968 adquirí el Tour Operador Arrowsmith Holidays i al 1974 el Tour Operador Lord Brothers. Així mateix, cal tenir present que hi havia diversos Tour Operadors de propietat pública que es trobaven entre els grans, com per exemple Enterprise i Sovereign de la British Airways o Horizon Midlands que va constituir la seva pròpia companyia xàrter el 1980, Orion Airways (Bray i Raitz, 2001).

La crisi sistèmica fou aprofitada pels capitals turístics per introduir nous productes que a la vegada els hi permetien explorar nous espais per a l'expansió de l'acumulació del capital. Així tenim com el Tour Operador Cosmos llançà, a mitjans dels 1970, la marca Cheapies per tal d'oferir paquets turístics el més rebaixats possible, la qual cosa implicava que els seus clients ja no tendrien tot allò que havien gaudit en temps del turisme fordista, ara havien de davallar les expectatives i conformar-se amb unes condicions més precàries i ajustades al preu (p.ex. mitja pensió, allotjament sense menjar, etc). El gegant Thomson va respondre amb la seva pròpia marca Wanderers que ofería la possibilitat de viatjar a molt baix cost, així tenim que mentre que el preu d'un paquet turístic ordinari a Espanya era d'unes 97,8 £ (Gaviria, 1975), el d'un paquet Wanderer era de 59 £ (Bray i Raitz, 2001). Cap a la segona meitat dels anys 1970 proliferà el que Fernández-Fúster (1991:927-928) ha definit com un mercat negre de vols xàrter amb contracte fictici d'allotjament, que permetien vols barats al marge de les companyies de bandera. Aquest fet seria un dels elements explicatius de la pràctica generalitzada de l'overbooking –teòricament els avions xàrter portaven clients que havien contractat el paquet

complet de viatge i allotjament–, ja que molts dels clients dels Tour Operadors tanmateix no s'adreçaven a l'oferta d'allotjament turístic reglat, o al manco viatjaven sense tenir assegurat el seu allotjament.

D'aquesta manera, amb les diferents modalitats de productes turístics empaquetats s'aconseguia omplir tots els seients dels avions i així evitaven volar amb seients buits tal com havia passat als anys de la crisi. Els Tour Operadors començaren a oferir nous productes turístics que alhora els permetia sumar nova clientela, al temps que sorgien noves solucions espacio-temporals per a l'acumulació del capital ja que a les destinacions turístiques espanyoles, i particularment a les Balears, es produirà una intensa transformació turístico-immobiliària amb la construcció massiva i irregular d'apartaments turístics (Rullan, 2002). Un dels altres elements a destacar és la constitució del que podríem anomenar la primera companyia "low-cost" promoguda per Freddie Laker al 1972, Skytrain. Laker fou un dels anomenats "golden boy" de na Margareth Thatcher (Bray i Raitz, 2001). El 1980 uns 750 mil turistes britànics havien viatjat a les Balears amb Tour Operadors, una xifra que representa el 73,23% de tots els turistes britànics que aquell any viatjaren a les Balears i un 27% de tots es turistes britànics que viatjaven amb Tour Operadors en aquell any, amb la qual cosa seguia essent un dels principals destins dels Tour Operadors britànics per sobre de països com Itàlia que tan sols comptava amb el 13% dels ITC (Inclusive Tourist Charter). La principal companyia era Thomson que portava a les Balears uns 200 mil turistes, seguida de Intasun, Cosmos i els operadors de la British Airways amb prop de 100 mil turistes cadascun (taula 177).

<b>Taula 177. Turistes britànics arribats a Balears segons Tour Operador i percentatge respecte del total de turistes britànics arribats a Balears al 1980 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló, 1981).</b>		
	Milers de turistes	Percentatge sobre el total de turistes britànics
Thomson	200	19,53
Intasun	110	10,74
Cosmos	100	9,76
Enterprise i Sovereign	90	8,79
Horizon Midalnds	60	5,86
Global	40	3,91
Altres	150	14,65
Total Tour Operadors	750	73,23
Total turistes britànics	1.024	100

En els primers anys 1970 havien aparegut dos Tour Operadors que amb els anys anirien guanyant importància, Airtours de David Crossland que inicià la seva activitat al 1972 i al 1987 ja va ser col·locada a la Borsa de Londres i Owners Abroad al 1973, així com d'altres anirien desapareixent. La desaparició de molts Tour Operadors es devia, sobretot, als ràpids i intensos processos de fusions i adquisicions que es duen a terme i que anaven conformant mitjançant les integracions horitzontals els gegants dels Tour Operadors, entre dels quals destaca Thomson. Aquest esdevé descomunal després de l'adquisició de Horizon Travel –nom que agafa Horizon Midlands al 1980– al 1988. I Horizon també havia adquirit diversos operadors anteriorment. Paga la pena apuntar que aprofitant el context que s'inaugurava de major facilitat de circulació dels capitals i la seva privatització, a finals dels 1970 es produí un fet que podria ser qualificat d'insòlit, en introduir-se els Tour Operadors escandinaus Tjaereborg –que també operava a la RFA– i Vingressor en el mercat britànic. Emperò, més inèdit fou el fet que Thomson adquirís Vingressor i Owners Abroad a Tjaereborg. D'aquesta manera es trencava un dels pilars del negoci turístic fordista als països centrals, que era que cada país comptava amb les seves pròpies corporacions i aquestes presentaven una escassa mobilitat. D'aquesta manera, els Tour Operadors britànics controlaven els Tour Operadors escandinaus més importants (Bray i Raitz, 2001).

A principis dels anys 1980, Freddie Laker, un dels "golden boys" de Thatcher va desaparèixer de l'escena turística. Els efectes de la segona crisi petroliera i les batalles amb les companyies de bandera britàniques i nord-americanes no foren esmorteïdes per Laker que feu fallida al 1982 i els seus operadors turístics foren adquirits per altres companyies (Bray i Raitz, 2001). El 1985 els paquets turístics britànics cap a les Balears estan controlats per dues grans

companyies: Thomson Holidays i Intasun Holidays, amb el 30% cadascuna. Mentre que Thomson controlava totes les parts del negoci turístic, amb hotels propis (Thomson Hotels) i agència pròpia (Viajes Cresta); Intasun comptava com a receptiu amb l'agència de viatges de la família Fluxà, Viajes Iberia. Després d'aquests Tour Operadors tenim en ordre d'importància: Horizon (10%); els de British Airways (Enterprise-Sovereign, 7%; Martin Rooks, 3%); i Cosmos (8%) (Sastre i Sastre, 1987b).

L'altra promesa dels operadors britànics de principis dels 1970, Harry Goodman que havia fundat el Tour Operador Sunair –llavors ILG (International Leisure Group)– i la companyia aèria Air Europe, va treure la companyia a la Borsa de Londres al 1981 i començà una important cursa d'adquisicions d'altres companyies fins que al 1991 va fer fallida (Bray i Raitz, 2001). Així mateix, cal advertir que Thatcher s'havia proposat "alliberar" l'economia de les cadenes de l'administració pública, així procedí a privatitzar una de les joies de la corona, la British Airways i el seu corollari de societats. La British sortí a la Borsa de Londres el 1987 i els Tour Operadors de la companyia aèria foren adquirits per Vic Fatah, propietari del Tour Operador Sunmed Holidays –llavors Inspirations–. Sunmed fou fundada al 1972 i es convertí en el principal Tour Operador britànic amb paquets turístics cap a Grècia. A mitjans anys 1980, l'altra gran companyia aèria, British Caledonian també es va desfer dels seus Tour Operadors, Blue Sky fou adquirida per Rank i Arrowsmith per Owners Abroad (Allen, 1985; Bray i Raitz, 2001). A la taula 178 es pot veure com els turistes britànics que viatjaven a les Balears amb Tour Operadors representaven un 73,45% de tots els turistes britànics arribats als aeroports de les illes. Els principals operadors britànics de principis dels 1990 eren Thomson amb uns 480 mil turistes (24,79% del total), Airtours amb 350 mil turistes (18,08%) i Owners Abroad amb 280 mil turistes (14,46%).

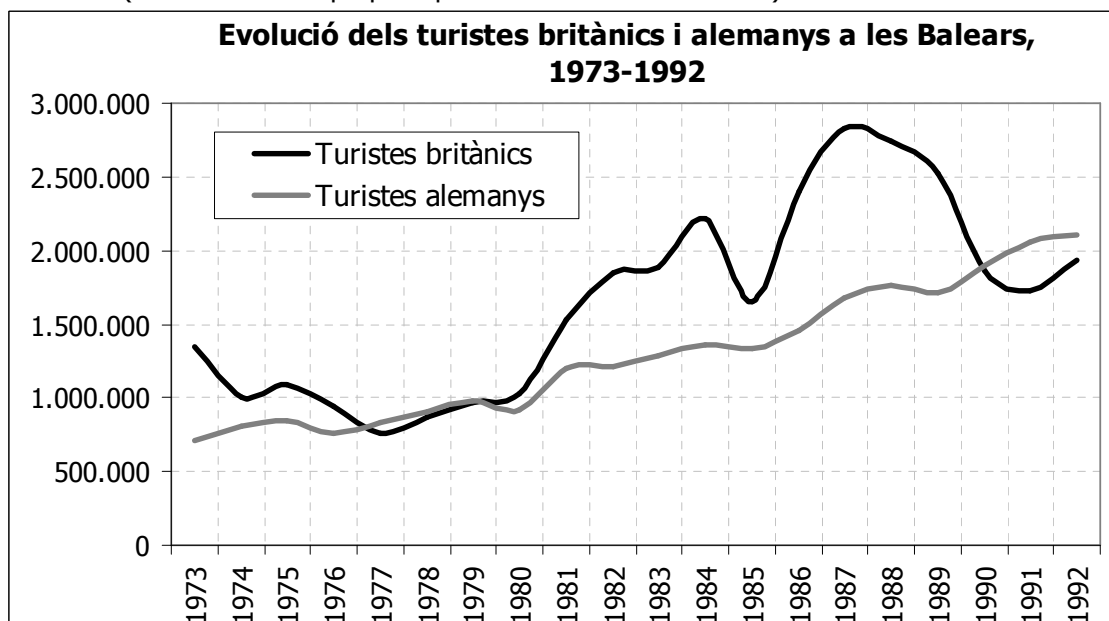
**Taula 178. Turistes britànics arribats a Balears segons Tour Operador i percentatge respecte del total de turistes britànics arribats a Balears al 1992 (Font: elaboració pròpia a partir de Sastre, 1992).**

	Milers de turistes	Percentatge sobre el total de turistes britànics
Thomson	480	24,79
Airtours	350	18,08
Owners Abroad	280	14,46
Sunworld	90	4,65
Altres	222	11,47
Total Tour Operadors	1.422	73,45
Total turistes britànics	1.936	100

- A principis dels 1990 els turistes alemanys superen per primer cop als britànics: els efectes de la contrarevolució Thatcheriana i la reunificació alemanya.

El segon grup de turistes en ordre d'importància a les Balears era el conformat pels alemanys. Tal com s'ha exposat anteriorment, la crisi dels anys 1970 va ser menys severa a la RFA (República Federal Alemanya) que al Regne Unit, la qual cosa es pot comprovar en l'evolució dels turistes procedents de la RFA que experimentaren un lleuger alentiment entre el 1975 i el 1976 com a resultat de la primera crisi petrolera i un altre lleugera disminució entre el 1979 i el 1980. Fins a finals de la dècada dels 1970 els turistes alemanys foren pràcticament equivalents als britànics, la qual cosa resultava una autèntica novetat en el negoci turístic de les Balears, per després seguir una tendència alcista. Els turistes alemanys que no havien passat del 20% dels turistes arribats a les Balears entre el 1965 i el 1973, representaven el 25,59% del total al 1974 i a partir de 1990 –just després de la reunificació alemanya– els turistes alemanys ja superen als britànics.

Gràfic 45. (Font: elaboració pròpia a partir de les taules 175 i 179).



**Taula 179. Evolució del nombre de turistes alemanys a les Balears, 1973-1992 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló 1981 pels anys 1973-1980; Aguiló i Sastre 1987 pels anys 1981-1986; Navinés 1988 per 1987; Navinés 1989 i Sastre 1995 per 1988; Alenyar 1990c per 1989; Sastre 1995 per 1990; Alenyar 1992 per 1991; Sastre 1995 per 1992)\*.**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Balears
1973	554.024	16.240	138.572	708.836
1974	639.927	27.384	143.146	810.457
1975	659.316	31.894	150.067	841.277
1976	603.089	35.397	115.671	754.157
1977	666.568	37.572	123.020	827.160
1978	702.616	52.960	152.935	908.511
1979	762.492	39.790	173.250	975.532
1980	714.558	45.752	157.584	917.894
1981	863.797	43.482	288.956	1.196.235
1982	902.912	40.569	263.846	1.207.327
1983	948.431	45.382	295.279	1.289.092
1984	1.062.023	43.868	255.751	1.361.642
1985	1.028.965	48.523	261.952	1.339.440
1986	1.126.100	51.300	276.200	1.453.600
1987	1.316.800	60.500	297.300	1.674.600
1988	1.376.700	75.600	308.200	1.760.500
1989	1.351.300	80.300	277.300	1.708.900
1990	1.542.300	77.300	278.000	1.897.600
1991	1.697.200	75.800	281.300	2.054.300
1992	1.755.800	81.400	266.000	2.103.200
Increment (%)	216,92	401,23	91,96	196,71

\* Cal tenir present que les dades del 1973-1980 fan esment als turistes allotjats als establiments d'hostalatge; i les de 1981-1992 corresponen als turistes arribats als aeroports.

**Taula 180. Percentatge dels turistes alemanys respecte del total de les Balears, 1973-1992 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló 1981 pels anys 1973-1980; Aguiló i Sastre 1987 pels anys 1981-1986; Navinés 1988 per 1987; Navinés 1989 i Sastre 1995 per 1988; Alenyar 1990c per 1989; Sastre 1995 per 1990; Alenyar 1992 per 1991; Sastre 1995 per 1992)\*.**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Balears
1973	19,44	12,34	24,37	19,97
1974	25,04	23,86	28,82	25,59
1975	23,84	26,27	28,59	24,66
1976	24,32	28,11	23,83	24,40
1977	24,64	28,94	26,08	25,01
1978	22,64	33,22	28,61	23,93
1979	25,53	21,22	31,17	26,16
1980	25,69	21,79	29,49	26,03
1981	25,99	14,28	35,47	26,93
1982	24,92	12,22	29,92	24,96
1983	25,81	13,31	32,78	26,22
1984	24,20	11,73	25,65	23,64
1985	28,75	14,13	29,78	27,89
1986	26,12	11,58	26,07	25,01
1987	27,03	10,11	24,51	25,06
1988	27,09	11,51	25,75	25,39
1989	28,38	13,78	25,88	26,64
1990	33,14	15,63	30,19	31,27
1991	34,98	15,16	30,68	32,77
1992	35,69	14,03	28,14	32,64

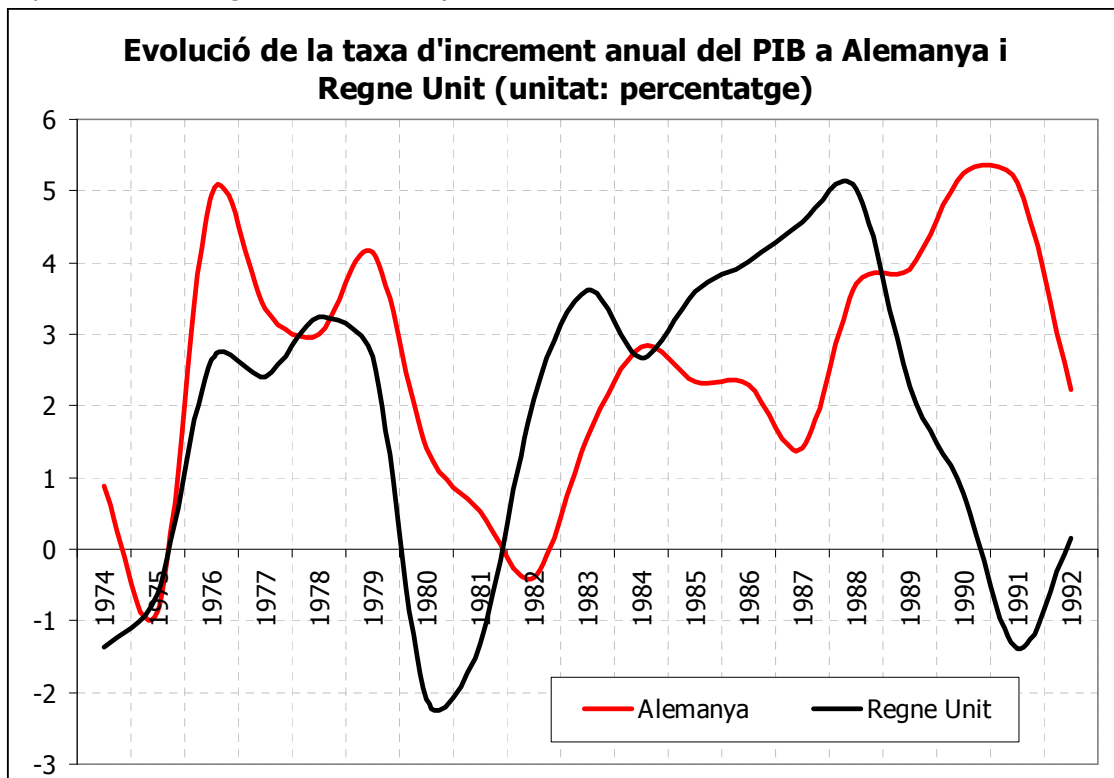
Si hom observa el que ocorria a les economies alemanya i britànica pot veure com l'evolució dels turistes d'aquells països cap a Balears guarden una estreta relació amb la salut i comportament de les seves economies. Mentre que Thatcher junt amb Reagan foren pioners en la promoció de la financiarització de l'economia, la RFA es seguí articulant en torn als pilars del capitalisme corporatiu germànic, tot adoptant paulatinament les estratègies organitzatives del capital de tipus postfordista. Això es traduí al cas britànic amb una progressiva reorganització del capital –privatització i financiarització– i la destrucció de les organitzacions obreres, així com una creixent terciarització de l'economia. Una terciarització que conduïa a la precarització del treball ja que se sustentava amb la fragmentació de les tasques productives en un marc de noves regulacions laborals i mitjançant l'explosió de les subcontractacions que a la seva vegada erosionaven encara més el poder dels treballadors. S'expandia la societat dels propietaris, mitjançant la privatització dels *council estates* (habitatges municipals de lloguer), i dels turistes-consumistes, al temps que s'expandia el grup de desheretats. Thatcher imprimí el seu dogma: "no hi ha societat, tan sols individus". Hi afegí que també hi havia les famílies. I aquestes rebien per una banda la violència de l'Estat i del capital, i per altra banda rebien la promesa de vacances barates a la Mediterrània, gràcies a l'expansió del crèdit que facilitava l'ampliació del consum i, per tant, del capital. Emperò, els ajustaments neoliberals que dugué a terme Thatcher només es pogueren dur a terme plenament, després de la Guerra de les Malvines (1982), que serví de detonant per aplicar la Doctrina del Xoc pregonada per Milton Friedman i assumida pel gabinet de la "Dama de Ferro" (Gowan, 2000; Brenner, 2003; Brenner, 2006; Harvey, 2007; Klein, 2007).

Per altra banda, la RFA fou sacsejada en major mesura per la segona crisi petrolera que per la primera. La política alemanya estava fortament tensionada pel que feia a la posició geoestratègica del país i el seu rol com a bastió dels EUA a l'Europa central, especialment durant els anys de forta reactivació de la Guerra Freda que es materialitzà, particularment, en la crisi dels euromíssils (1979). L'oposició a la instal·lació dels euromíssils suposà una greu crisi dins del partit socialdemòcrata (SPD) que aleshores governava, amb Helmut Schmidt de president. En aquell context, la RFA passà a ser presidida pel democristià Helmut Kohl (1982-1998) qui va iniciar una sèrie de reformes de tall neoliberal –però més moderades que les del

Regne Unit– que suposarien l’ajustament de la societat i l’economia a les noves regles del joc del capitalisme financer global. Kohl a la seva entrada al govern, així com feua Thatcher a la seva, va suprimir el control als capitals internacionals. Emperò, les reformes neoliberals rebien una gran contestació social a Alemanya, la qual cosa impedia el seu total desplegament (Harvey, 2007). A més, les polítiques financeres globals varen tenir un especial impacte a l’economia germànica ja que els Acords del Plaza de 1985 que es varen prendre per tal de reactivar l’activitat industrial i exportadora dels EUA, mitjançant la depreciació del marc i el ien respecte del dòlar, varen repercutir negativament sobre l’economia real alemanya (Brenner, 2003; Brenner, 2006).

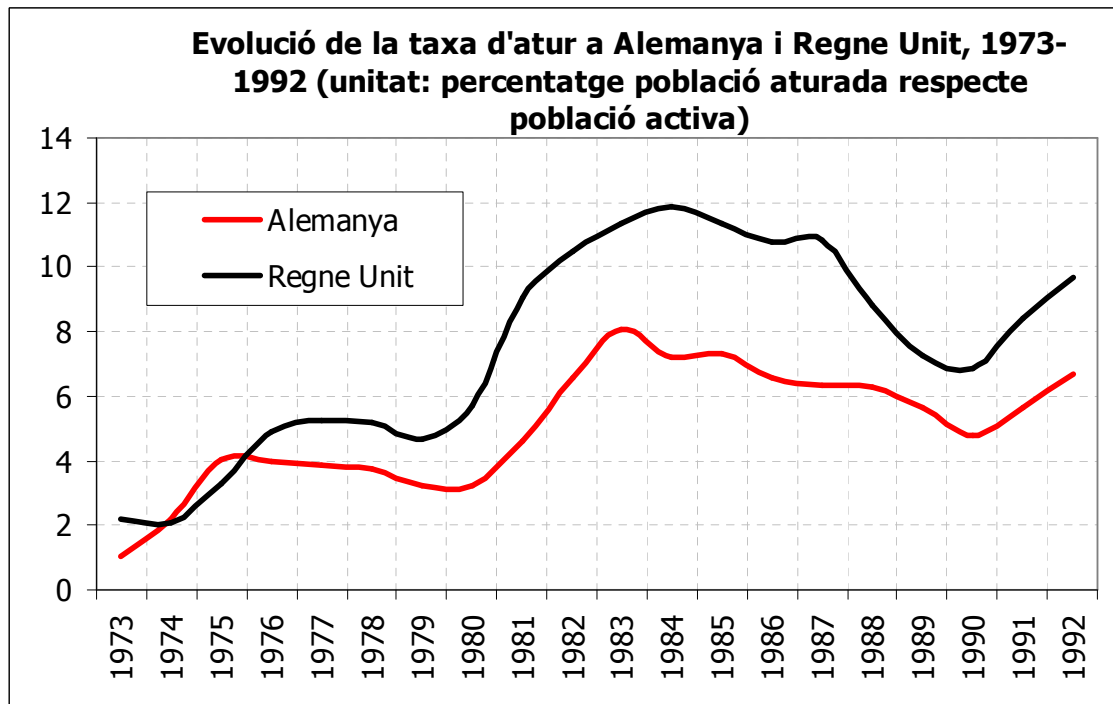
D’acord amb les dades de l’OECD<sup>579</sup>, entre el 1973 i el 1992 el PIB britànic va passar de 0,85 bilions de dòlars a preus constants de 2000 a 1,18 bilions, el que implica un creixement del 38,08%; mentre que l’alemany s’incrementà en un 59,6%, tot passant de 1,17 bilions de dòlars a preus constants de 2000 a 1,86 bilions. No obstant, si observam el gràfic 46, podem veure com les dues economies presentaren importants oscil·lacions que coincidiren amb les redefinicions del capitalisme global, vinculades amb les crisis petrolieres globals de finals dels 1970 i finals dels 1980, amb epicentre al Golf Pèrsic. No obstant això, en aquest període hi ha un altre element que marca una substancial diferència entre el Regne Unit i la RFA, ja que el primer comptava amb el petroli del Mar del Nord i gaudia de les avantatges que en l’economia global tenien els països petroliers (Fernández-Durán, 2008). La situació social als dos països vendria marcada per la inauguració de l’atur estructural, superior al Regne Unit, que es lluità amb la reducció de la protecció social pròpia de l’Estat del benestar –una reducció molt major a Regne Unit que a Alemanya– i l’expansió de noves fórmules de contractació laboral, sota l’amenaça per part del capital de la deslocalització vers les perifèries del capitalisme global (Brenner, 2007; Harvey, 2007). I, una major o menor protecció social tendria sèries repercussions en els fluxos turístics vers les Balears, ja que permetria o no que la classe treballadora britànica o de la RFA tingués diners per viatjar, ni que fos a preu cada cop menor, vers la Mediterrània.

Gràfic 46. (Font: elaboració pròpia a partir del servei estadístic de la OECD <http://stats.oecd.org>, desembre 2009).



<sup>579</sup> <http://stats.oecd.org>, desembre 2009

Gràfic 47. (Font: elaboració pròpia a partir del servei estadístic de la OECD <http://stats.oecd.org>, desembre 2009).



En el cas alemany el negoci dels paquets turístics estava més concentrat que al Regne Unit i a diferència d'altres països, els Tour Operadors alemanys funcionaven amb acords amb les companyies aèries xàrter, sense absorbir-les o constituir-les (Duning i McQueen, 1982; Fernández-Fúster, 1991). Els operadors alemanys TUI i NUR (Neckermann und Reisen) dominaven l'escena turística alemanya. El 1976 l'empresa de grans magatzems que tenia participacions a TUI, Karstadt va vendre la seva part per adquirir NUR i una altra corporació de grans magatzems alemanya, Horten AG, va adquirir les participacions de Karstadt a TUI (Hauser, 10/07/2009). Així tenim com els grans operadors alemanys estaven estretament vinculats als temples del consumisme de l'Alemanya occidental, els grans magatzems comercials. Una qüestió rellevant a destacar pel que fa a les Balears és que al 1972 TUI entrà formalment a la propietat de la cadena hotelera mallorquina de Guillermo Cryns, Iberotel, i al 1977 ho feu a la cadena Riu. El 1971 TUI va constituir la companyia Robinson Club i inaugurava el primer establiment a Fuerteventura aquell mateix any i el 1975 el Robinson Club Cala Serena a Felanitx (Hauser, 10/07/2009; Obrador, 16/01/2010). A l'any 1982 TUI que ja tenia el 40% d'Iberotel es va fer amb la totalitat de la cadena hotelera. TUI també adquirí a principis dels 1980 l'agència de viatges espanyola Ultramar Express (El País, 10/08/1982; Hauser, 10/07/2009). El 1980 la major part dels turistes que anaven a les Balears ho feien amb TUI (38,13%) i NUR (21,79%), essent el tercer grup el danès Tajereborg amb 60 mil turistes i el quart l'ITS (International Tourist Services) amb 55 mil turistes (taula 181).

Hom pot destacar que Neckermann i ITS eren dos Tour Operadors vinculats als magatzems comercials Neckermann i Kaufhof, respectivament (Fernández-Fúster, 1991). El 1985, el 38% dels paquets turístics procedents d'Alemanya occidental ho feien amb TUI i el 20% amb NUR. Cal advertir que mentre els interessos de TUI eren representats a les illes per Ultramar Express –propietat del mateix Tour Operador–, els de NUR eren representats pel receptiu de la família Fluxà, Viajes Iberia (Sastre i Sastre, 1987b). De fet, NUR participava, a través de CYRASA Internacional amb seu a l'arxipèlag canari, en el conglomerat empresarial turístic dels Fluxà (Vila-Fradera, 1997). El 1992 els turistes alemanys arribats a Balears eren quasi el triple dels de 1973, tot assolint uns 2,1 milions de turistes, dels quals un 79,89% viatjava amb paquet turístic. Els gegants Tour Operadors alemanys havien augmentat considerablement el nombre turistes duts a les Illes, però la proporció de turistes alemanys que viatjaven amb TUI respecte de 1980 havia disminuït lleugerament, tot passant del 38,13% de tots els turistes alemanys al 1980 al 28,53% al 1992 (taula 181).

**Taula 181. Turistes alemanys arribats a Balears segons Tour Operador i percentatge respecte del total de turistes alemanys arribats a Balears, 1980-1992 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló 1981 per 1980 i Sastre 1995 per 1992).**

1980			1992		
Tour Operador	Milers de turistes	Percentatge sobre el total de turistes alemanys	Tour Operador	Milers de turistes	Percentatge sobre el total de turistes alemanys
TUI	350	38,13	TUI	600	28,53
NUR	200	21,79	NUR	450	21,40
Tjaereborg	60	6,54	ITS	150	7,13
ITS	55	5,99	Transair	80	3,80
ADAC	40	4,36	Hetzel	50	2,38
Hetzel	40	4,36	Fischer	40	1,90
Altres Tour Operadors	30	3,27	Altres Tour Operadors	310	14,74
Total Tour Operadors	775	84,43	Total Tour Operadors	1680	79,89
Total turistes	918	100	Total turistes	2.103	100

El tercer grup de turistes en ordre d'importància a les Balears eren els mateixos espanyols. Aquesta qüestió no havia passat desapercebuda ja pels poders franquistes que havien impulsat paral·lelament a la propaganda "Spain is different", el "Conozca usted España". Es pot veure com els turistes espanyols passaren dels 368,8 mil al 1973 a 944,3 mil al 1992, és a dir s'havia incrementat en un 156%. Així, els turistes espanyols passaren de representar el 10,39% del total al 1973 al 14,65% el 1992. El 1985 els principals Tour Operadors que comercialitzaven les Balears en el mercat espanyol eren Iberojet amb el 25% dels paquets turístics, Club de Vacaciones amb el 25%, Turavia amb el 20% i Mundicolor amb el 10% (Sastre i Sastre, 1987b). El 1992 el 74,13% dels turistes espanyols que arribaven a les Balears ho feien a través d'un Tour Operador. Els principals Tour Operadors al 1992 eren Travelplan amb el 19,06% dels turistes espanyols arribats a les illes; Soltour el 15,88%; Iberojet el 10,59%; Club de Vacaciones el 8,47%; Mundicolor el 6,35% i Turavia el 5,29% (taula 184).

Val la pena apuntar algunes alteracions i modificacions que varen tenir lloc en les estructures empresarials turístiques al llarg d'aquest període i que apunten cap a la direcció de la constitució de grans grups corporatius que adquireixen (i adquiriran) un enorme poder. Així tenim que el primer Tour Operador del 1992, Travelplan, és la companyia majorista fundada al 1988 per l'empresari salmantí, Juan José Hidalgo que també fundà l'agència de viatges Halcón Viajes el 1971. Hidalgo havia constituït el 1984 la societat Air España SA que realitzava vols xàrter sota la marca comercial d'Air Europa. Aquesta companyia estava participada pel gegant britànic ILG (International Leisure Group) –que comptava amb la companyia xàrter Air Europe– i la fallida d'ILG al 1991 va permetre que Hidalgo es fes amb la totalitat de la companyia aèria (Seguí, 1995; Vila-Fradera, 1997). El 1978, Pablo Piñero, inspector de la policia de l'aeroport de Palma procedent de Múrcia, fundava el Tour Operador Levantur SA amb seu a Múrcia –llavors Soltour–. El 1992 Soltour ja era el segon Tour Operador en ordre d'importància pel que fa als paquets turístics espanyols cap a les Balears. Un ascens meteòric del que serà un dels majors empresaris turístics fincats a Mallorca i del que no se sap gaire cosa, més que les informacions del propi grup (Gran Empresa, 3/09/2009)<sup>580</sup>. La família d'industrials mallorquins Fluxà<sup>581</sup>, que tenien Viajes Iberia, representaren els interessos de NUR (Neckermann und Reisen) a partir de 1972 i a l'any següent varen constituir el Tour Operador Iberojet. Es pot advertir que les relacions empresarials entre el grup turístic dels Fluxà i el Tour Operador alemany han estat molt estretes (Buades, 2006). Iberojet era al 1992 ja el tercer Tour Operador de les Balears pel que fa a paquets turístics espanyols.

<sup>580</sup> [www.grupo-pinero.com](http://www.grupo-pinero.com) (gener 2010).

<sup>581</sup> Aquest és un dels casos més coneguts i destacables de transvasament des de l'activitat industrial a la turística. L'imperi sabater dels Fluxà, que com la resta d'industrials mallorquins varen viure una època daurada durant la Guerra Civil, es va expandir cap al florent negoci turístic.



El quart i cinquè Tour Operador espanyols de Balears eren Club de Vacaciones i Tiempo Libre. Als anys 1970 Club de Vacaciones comptava al seu accionariat amb la companyia xàrter Spantax<sup>582</sup>, Viajes Marsans, Viajes Meliá i Viajes Internacional Expreso (VIE); mentre que Tiempo Libre tenia entre el seus principals accionistes a la companyia aèria Iberia, Viajes Marsans, Viajes Meliá i Viajes Internacional Expreso (VIE) (Fernández-Fúster, 1991). La composició de l'accionariat d'aquests Tour Operadors es veurà alterada al llarg de la dècada dels 1980. El 1977 el grup Meliá feu fallida i els seus actius, entre d'ells Viajes Meliá, passaren al Banco Coca que a la vegada fou absorbit pel Banesto (Albert et al., 1999). El grup Meliá fou adquirit el 1987 pel grup financer luxemburguès Interpart, presidit per l'italià Giancarlo Parretti. Aquest s'havia iniciat en el món dels negocis en empreses hoteleres i en l'edició de premsa a Sicília i ja havia protagonitzat destacats escàndols econòmics. Parretti es va introduir al món dels negocis turístic-immobiliaris espanyols després d'una estada a les Pitiüses de Matutes, amb el que volgué fer negocis a Formentera; al cap de pocs mesos de comprar el grup Meliá, va vendre la secció hotelera a Gabriel Escarrer. El 1991, Parretti era acusat a Itàlia per la fallida fraudulenta del diari napolità *Il Diario* i també als EUA per la compra fraudulenta de la companyia cinematogràfica Metro Goldwyn Mayer (ABC, 25/10/1985; El Mundo, 19/10/1995; Cerdà i Uli, 1996; Uriol, 2001).

Amb l'arribada del PSOE al govern de l'Estat es produïren dues convulsions importants que afectaren al poder empresarial turístic. Per una banda, la privatització de Viajes Marsans – propietat de l'INI des de 1964– el 1985 donà lloc a un potent grup encapçalat per Gonzalo Pascual i Gerardo Díaz. Just quan els propietaris de Trapsa es feren amb Viajes Marsans constituïren la companyia aèria Spanair, junt amb la companyia aèria sueca SAS (Scandinavian Airlines System); i el 1991 es feren amb el 100% dels dos principals Tour Operadors espanyols, Pullmantours i Club de Vacaciones, i també amb importants posicions dins Tiempo Libre<sup>583</sup> (Zaragoza, 1999). L'altra convulsió fou l'expropiació i privatització del grup RUMASA que, entre d'altres, afavorí que l'agència de viatges de RUMASA, VIE (Viajes Internacional Expreso), passàs a engreixar les empreses de Gonzalo Pascual Arias i Gerardo Díaz Ferrán. L'origen de l'imperi turístic de Pascual es remunta als anys del desenvolupisme franquista, amb el transport interurbà a Madrid. La veloç expansió dels negocis Pascual Arias i Díaz Ferrán es va atribuir a les bones connexions que aquells tenien amb el règim feixista, ja que Gonzalo Pascual era nebot del capitost del règim Carlos Arias Navarro (batle de Madrid i President del Govern de Franco) (Montoya, 2010). Aquests empresaris madrilenys establiren la base d'operacions de Spanair a Mallorca i el 1992 constituïren la cadena hotelera Hotetur, també amb seu a Mallorca (Albert et al., 1999). Finalment, l'empresa de la família Barceló, Viajes Barceló aprofità els vents de la crisi dels anys 1970 per fer-se amb un Tour Operador espanyol, Turavia. Aquesta adquisició marcava el rumb de l'expansió internacional del grup turístic mallorquí (Serrano, 2006; Buades, 2009a). Aquest era propietat del banc industrial Bankunion que era gestionat per dos coneguts homes de negocis catalans, Josep Ferrer Bonsoms i Pablo Bofill de Quadras, ambdós pertanyents a l'Opus Dei (Humanes, 11/04/1982)<sup>584</sup>. I tal com ha exposat Joan Buades (2009:28), era molt probable que Gabriel Barceló fos també membre d'aquesta poderosa secta. Turavia havia començat a operar per Amèrica Llatina i a través seu "Barceló podrà començar a moldejar mercats captius lluny de les Balears" (Buades 2009:47).

<sup>582</sup> Spantax va desaparèixer el 1988 i participava en el Tour Operador Club de Vacaciones i tenia dos hotels a Mallorca (Hotel Alcina de 170 places a Palma i el Verdemar de 507 places a Santa Ponça. La seva història esta plena de desastrosos accidents d'aviació, destacant el de l'aeroport de Los Rodeos de Tenerife al 12/03/1972 en el que moriren els 155 ocupants (Ortega Figueiral, 2009).

<sup>583</sup> L'any 2003 Viajes Marsans que posseïa el 38,8% de Tiempo Libre es va fer amb el 100% del Tour Operador, tot adquirint el 37,8% que posseïa Globalia i el 18,7% a Iberia (Europa Press, 11/06/2003).

<sup>584</sup> Les modificacions reglamentàries que afectaren a la banca industrial espanyola i la crisi petroliera que afectà al principal negoci de Bankunion –construcció d'autopistes– provocaren la seva caiguda. Bankunion fou adquirit al 1984 pel Banco Hispano Americano (Humanes, 11/04/1982).

**Taula 182. Evolució del nombre de turistes espanyols a les Balears, 1973-1992 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló 1981 pels anys 1973-1980; Aguiló i Sastre 1987 pels anys 1981-1986; Navinés 1988 per 1987; Navinés 1989 i Sastre 1995 per 1988; Alenyar 1990c per 1989; Sastre 1995 per 1990; Alenyar 1992 per 1991; Sastre 1995 per 1992)\*.**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Balears
1973	284.516	22.923	61.385	368.824
1974	297.086	24.016	68.579	389.681
1975	316.756	26.979	73.252	416.987
1976	335.013	48.881	106.920	490.814
1977	379.875	22.964	111.418	514.257
1978	384.007	46.938	137.022	567.967
1979	401.131	69.508	103.398	574.037
1980	307.243	56.318	82.632	446.193
1981	389.000	65.000	83.000	537.000
1982	407.000	71.000	86.000	564.000
1983	425.000	75.000	88.000	588.000
1984	730.000	78.000	91.000	899.000
1985	385.000	80.000	98.000	563.000
1986	417.000	88.000	107.000	612.000
1987	434.600	91.700	111.500	637.800
1988	577.000	98.000	125.200	800.200
1989	546.600	65.500	82.700	694.800
1990	672.200	87.700	120.200	880.100
1991	749.900	97.600	115.500	963.000
1992	751.900	88.100	104.300	944.300
Increment (%)	164,27	284,33	69,91	156,03

\* Cal tenir present que les dades del 1973-1980 fan esment als turistes allotjats als establiments d'hostalatge; i les de 1981-1992 corresponen als turistes arribats als aeroports.

**Taula 183. Percentatge dels turistes espanyols respecte del total de les Balears, 1973-1992 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló 1981 pels anys 1973-1980; Aguiló i Sastre 1987 pels anys 1981-1986; Navinés 1988 per 1987; Navinés 1989 i Sastre 1995 per 1988; Alenyar 1990c per 1989; Sastre 1995 per 1990; Alenyar 1992 per 1991; Sastre 1995 per 1992)\*.**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Balears
1973	9,98	17,42	10,79	10,39
1974	11,63	20,93	13,81	12,31
1975	11,46	22,22	13,96	12,22
1976	13,51	38,82	22,02	15,88
1977	14,04	17,69	23,62	15,55
1978	12,37	29,45	25,63	14,96
1979	13,43	37,07	18,60	15,39
1980	11,05	26,83	15,46	12,65
1981	11,70	21,34	10,19	12,09
1982	11,23	21,38	9,75	11,66
1983	11,56	21,99	9,77	11,96
1984	16,64	20,86	9,13	15,61
1985	10,76	23,30	11,14	11,72
1986	9,67	19,87	10,10	10,53
1987	8,92	15,32	9,19	9,54
1988	11,35	14,93	10,46	11,54
1989	11,48	11,24	7,72	10,83
1990	14,45	17,74	13,05	14,50
1991	15,45	19,52	12,60	15,36

1992	15,29	15,19	11,03	14,65
------	-------	-------	-------	-------

**Taula 184. Turistes espanyols arribats a Balears segons Tour Operador i percentatge respecte del total de turistes espanyols arribats a Balears, 1992 (Font: elaboració pròpia a partir de Sastre, 1995).**

Tour Operador	Milers de turistes	Percentatge sobre el total de turistes espanyols
Travelplan	180	19,06
Soltour	150	15,88
Iberojet	100	10,59
Club de Vacaciones	80	8,47
Tiempo Libre (Mundicolor)	60	6,35
Turavia	50	5,29
Altres Tour Operadors	80	8,47
Total Tour Operadors	700	74,13
Total turistes espanyols	944,3	100

- Turistes espanyols i els negocis turístics amb la "tercera edat".

En el turisme espanyol cap a les Balears fou destacable el desplegament dels viatges per la gent gran organitzats per l'INSERSO (Institut Nacional de Serveis Socials), a partir de 1985, amb un programa pilot estatal que fou adjudicat a Invierno Balear SA, vinculada a Viajes Ceres (Zaragoza, 1999). Es tractava de peces del nomenat Estat del Benestar espanyol que se desplegava de manera particular, sota govern socialdemòcrata, amb fortes dosis de disciplina neoliberal (Etxezarreta, 1991). Els viatges de la gent gran, així com altres activitats adreçades a la gent gran, es convertien en importants bressols de vots. La temporada 1985-1986 Arribaren a Mallorca unes 11600 persones que hi passaren unes tres setmanes. Els següents anys el programa s'amplià, amb la qual cosa l'empresariat de les Balears gaudí dels beneficis d'aquell turisme social. Els viatges de l'INSERSO es distribuïen en tres lots: el primer corresponia a Andalusia i Múrcia, el segon a Balears i el tercer al Llevant peninsular i Catalunya (Zaragoza, 1999). Les temporades següents, els turistes de l'INSERSO a les Balears s'incrementaren de manera destacada –40771 la temporada 1986-1987; 54115 la temporada 1987-1988; 93750 la temporada 1988-1989; 110664 la temporada 1989-1990–, però l'estada mitjana es reduí a dues setmanes (Alenyar, 1990c). Entre el 1986 i el 1990 l'adjudicatària fou Viajes Ceres, de la que Juan Bautista Calatayud era un dels principals accionistes (Cortés i Manresa, 14/06/1991; Zaragoza, 1999). Segons La Vanguardia (2/06/1991:19) Viajes Ceres havia estat constituïda per "destacats dirigents mallorquins del PSOE"<sup>585</sup>.

Precisament, Viajes Ceres va declarar suspensió de pagaments a finals de setembre de 1990 i alguns hotelers mallorquins denunciaren que l'agència els hi devia uns 1500 milions de pessetes (Guijarro, 27/09/1990). Posteriorment, es començaren a destapar notícies relacionades amb el presumpte desviament d'uns 833 milions de pessetes a la filial de Filesa, l'aparthotel Aguamar SA (Candia, 31/05/1991). El cas de Viajes Ceres –amb un 6% propietat de Filesa– es convertí en una peça més del cas Filesa de finançament il·legal del PSOE. En el Diario de Mallorca un article es titulava: "Viajes Ceres, la connexió mallorquina del caso Filesa" (Morales 6/05/1995:8). Viajes Ceres comptava amb conegudes personalitats del món dels negocis de les illes. Segons Morales (6/05/1995) el cervell mallorquí de la connexió mallorquina de Filesa era Lluís Oliveró Capellades. Oliveró era el responsable de l'àrea de Llevant de Filesa, accionista de Viajes Ceres i el principal accionista del complex turístic Aguamar SA de Cales de Mallorca (Manacor). El complex turístic passà de forma opaca de les mans d'Oliveró a Viajes

<sup>585</sup> Segons la premsa del moment, a més del ja citat Juan Bautista Calatayud, s'hi destaquen: Juan Piña Oliver, Emilio Alonso, Javier López Blanco, Emilio Salgueiro, Bernat Quetglas i Lluís Oliveró Capellades (Clemente, 6/06/1991; Córcoles, 25/06/1992). Cortés i Manresa (14/06/1991b) assenyalen que segons un informe de Lluís Oliveró figuraven al 1989 a Viajes Ceres SA el llavors secretari general del PSOE de Balears Joan March Noguera i el senador del PSOE Joan Nadal. El representant legal de Viajes Ceres era Antonio Mata que també era el president de Central Managers i Oasis International Airlines. En aquesta darrera compartia accionariat amb Pedro Pueyo i Banesto (Barrios, 6/03/2000). Antonio Mata que procedia de l'alta direcció de Rumasa i Viajes Marsans, estarà sempre al voltant de societats que han protagonitzats escàndols empresarials, com per exemple el d'Aerolíneas Argentinas (crisi a mitjans de 2008 i reestatització) i Air Comet (fallida a finals de 2009) (Fontevicchia, 11/05/2008).

Ceres. El 1989 figurava com a president i conseller de Viajes Ceres, l'hoteler Miquel Capó Oliver de la cadena Sur Hoteles SA –aquest fou president de l'Agrupació de Cadenes Hoteleres de les Balears entre el 1985 i 1990–. També trobam a Capó a Kartel de Inversiones SA, empresa que controlava el 60,8% de l'Aparthotel Aguamar SA i a la companyia xàrter Hispania Líneas aéreas. L'advocat Juan Bautista Calatayud Montell era vicepresident i conseller de Viajes Ceres. Calatayud participava en un nodrit grup de societats, entre d'altres en la cadena hotelera Royaltur, al Consell d'Administració de Telemundi España SA, aquesta darrera vinculada amb l'Expo 92 de Sevilla, i diverses societats amb ramificacions a paradisos fiscals. L'empresari mallorquí Pedro Pueyo<sup>586</sup>, que també participava a la cadena hotelera Royaltur, es va fer el 1988 amb Andalucía International Airways –Oasis International Airlines– en la que també trobam a Calatayud. Pueyo fou un dels homes de Mario Conde que utilitzà el Grupo Oasis per maquillar pèrdues de Banesto.

Miquel Capó i Halcón Viajes varen vendre a principis de 1990 el 90,5% de la seva participació a Kartel de Inversiones a Luseh Holding, companyia que tenia la seu al paradís fiscal luxemburguès. Kartel de Inversiones tenia el 60,8% d'Aparthotel Aguamar i amb aquella operació es traspassava la propietat a una societat luxemburguesa de la qual l'accionista majoritari era Juan Bautista Calatayud i al cap de poc, aquest va vendre Kartel de Inversiones a Filesa. Els moviments continuaren fins que Kartel de Inversiones, ja en mans de Filesa, fou traspasada a Mallorca Service SA que estava controlada per Manuel Entrena (ex militant del PSOE) i d'aquesta manera s'esfumava la possibilitat que els creditors cobressin el deute mitjançant l'únic actiu immobiliari –establiment de 1300 places i valorat en 2300 milions de pessetes i una extensió de 43000 m<sup>2</sup>– de Viajes Ceres (Candia, 31/05/1991; Cortés i Manresa, 14/06/1991a; García-Abadillo, 8/09/1994; Ekaizer, 21/02/1994; Ekaizer, 6/05/1995; Carcar i Aizpeolea, 12/11/1997; Santero et al.; 12/11/1997; ABC, 24/02/2000). Després de la desaparició de Viajes Ceres, la temporada 1990-1991 dels viatges subvencionats de la gent gran fou adjudicada a Viajes Iberia dels Fluxà; la temporada següent els adjudicatari foren Halcón Viajes de Juan José Hidalgo, Viajes Barceló dels germans Barceló i Viajes Iberia. Aquests constituïren Mundosocial al 1991 a la que s'uniria Viajes Marsans el 1992, i serien els que a partir de llavors es farien amb els viatges de l'INSERSO (Zaragoza, 1999).

- Els Tour Operadors i els turistes d'altres països minoritaris.

Finalment, a la taula 185 es presenten el pes els principals Tour Operadors pels anys 1980 i 1992 de França, Països Escandinaus (Dinamarca, Finlàndia, Noruega i Suècia), Països Baixos i Bèlgica. En primer lloc, es pot veure com a França al 1980 el 66,1% dels turistes arribats a les Balears ho feien amb els paquets turístics dels Tour Operadors, mentre que al 1992 la proporció de turistes francesos que arribaven a les Balears amb Tour Operadors eren el 59,7% del total. Hom pot destacar com mentre al 1980 hi havia tres Tour Operadors que aglutinaven la major part dels paquets turístics, al 1992 FRAM (Fer-Route-Air-Mer) ja era el major de tots amb el 21,1% de tots els turistes francesos arribats a les Illes. Segons les dades d'Aguiló (1981) al 1980 tendríem que el 100% dels turistes escandinaus viatjaven a les Balears amb paquet turístic. Els principals Tour Operadors al 1980 eren Tjaereborg, Spies i Vingresor. Aquests estaven lligats a les companyies aèries SAS (Scandinavian Airlines System), Conair i Sterling Airlines, respectivament. Cal dir que segons Bray i Raitz (2001) entre finals dels 1970 i mitjans anys 1980 els dos principals operadors suecs passaren a mans de capitals britànics: Vingresor a Thomson i Tjaereborg a Owners Abroad. Mentre que un dels grans Tour Operadors escandinaus, RESO –propietat dels sindicats suecs– feu fallida el 1976 (Vasallo, 1999).

El 1992, d'acord amb Sastre (1995) els turistes escandinaus que viatjaven a les Balears amb Tour Operadors eren uns 160 mil, la qual cosa representa el 50,57% dels turistes escandinaus arribats. Els dos principals Tour Operadors eren Spies i Vingresor. En el cas dels turistes procedents dels Països Baixos, a l'any 1980 el 86,43% ho feia amb Tour Operador i destacava Holland International (Hint) amb el 47,14% dels turistes holandesos arribats. Hint sorgí de la fusió de petits grups, de manera semblant a TUI a Alemanya (Fernández-Fúster, 1991). El 1992 el nombre de turistes holandesos que viatjava a les Balears amb paquet turístic

<sup>586</sup> Pedro Pueyo el trobarem a Cuba i a Cancún a principis dels 1990 al capdavant del Grupo Oasis amb la cadena hotelera Oasis Internacional, el Tour Operador Club América o la companyia xàrter Aerocancún (Ekaizer, 21/02/1994; Orea, 12/03/2004).

era de 85 mil, la qual cosa suposava un 71,31% de tots els turistes holandesos arribats a les Illes. El 1992 el principal Tour Operador holandès, Hint portava el 25,17% dels turistes holandesos a Balears però aquest havia perdut la seva hegemonia. Així, el Tour Operador belga Sunair, de Rudolf Vanmoerkerke, i el Tour Operador holandès Arke portaven cadascun d'ells el 16,78% dels turistes holandesos cap a les Balears. Finalment, els turistes belgues que viatjaven amb Tour Operador a les Balears al 1980 eren el 91,35% del total. Els principals Tour Operadors eren el ja citat Sunair (33,65%) i Intop (28,85%). Aquest darrer era el grup belga format pels Tour Operadors Airtours, Centrair i Suncomfort (Fernández-Fúster, 1991).

<b>Taula 185. Els Turistes francesos, escandinaus, holandesos i belgues arribats a Balears segons Tour Operador, 1980-1992 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló, 1981 i Sastre, 1995).</b>					
<b>França</b>					
<b>1980</b>			<b>1992</b>		
Tour Operador	Milers de turistes	Percentatge respecte total turistes francesos	Tour Operador	Milers de turistes	Percentatge respecte total turistes francesos
Voyages Conseil	50	15,37	Fram	60	21,10
Euro-7	45	13,84	Jet Tours	30	10,55
Fram	40	12,30	Altres Tour Operador	80	28,13
Jet Tours	20	6,15	Total Tour Operador	170	59,77
Altres Tour Operador	60	18,45	Total turistes francesos	284,4	100
Total Tour Operador	215	66,10			
Total turistes francesos	325,26	100			
<b>Països Escandinaus</b>					
<b>1980</b>			<b>1992</b>		
Tour Operador	Milers de turistes	Percentatge respecte total turistes escandinaus	Tour Operador	Milers de turistes	Percentatge respecte total turistes escandinaus
Tjaereborg	100	31,75	Spies	55	17,38
Spies	75	23,81	Vingresor	40	12,64
Vingresor	40	12,70	Always	30	9,48
Atlas	30	9,52	Altres Tour Operador	35	11,06
Altres Tour Operador	69	21,90	Total Tour Operador	160	50,57
Total Tour Operador	314	100	Total turistes escandinaus	316,4	100
Total turistes escandinaus	314	100			
<b>Països Baixos</b>					
<b>1980</b>			<b>1992</b>		
Tour Operador	Milers de turistes	Percentatge respecte total turistes holandesos	Tour Operador	Milers de turistes	Percentatge respecte total turistes holandesos
Holland International	60	47,14	Holland International	30	25,17
Arke	20	15,71	Sunair	20	16,78
Altres Tour Operador	30	23,57	Arke	20	16,78
Total Tour Operadors	110	86,43	Altres Tour Operadors	15	12,58
Total turistes holandesos	127,27	100	Total Tour Operadors	85	71,31
			Total turistes holandesos	119,2	100

<b>Bèlgica</b>					
<b>1980</b>			<b>1992</b>		
Tour Operador	Milers de turistes	Percentatge respecte total turistes belgues	Tour Operador	Milers de turistes	Percentatge respecte total turistes belgues
Sunair	35	33,65	Sunair	30	28,09
Intop	30	28,85	Altres Tour Operadors	25	23,41
Altres Tour Operadors	30	28,85	Total Tour Operadors	55	51,50
Total Tour Operadors	95	91,35	Total turistes belgues	106,8	100
Total turistes belgues	104	100			

**Taula 186. Evolució dels turistes segons nacionalitat a Mallorca, 1973-1992 (unitat: milers de turistes) (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló 1981 pels anys 1973-1980; Aguiló i Sastre 1987 pels anys 1981-1986; Navinés 1988 per 1987; Navinés 1989 i Sastre 1995 per 1988; Alenyar 1990c per 1989; Sastre 1995 per 1990; Alenyar 1992 per 1991; Sastre 1995 per 1992)\*.**

	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Anglaterra	1.012,8	764,4	830,2	734,0	575,1	682,5	739,0	725,7	1.044,2	1.259,2	1.286,9	1.480,8	1.090,0	1.629,3	1.822,8	1.753,4	1.599,2	1.212,6	1.130,4	1.223,5
Alemanya	554,0	639,9	659,3	603,1	666,6	702,6	762,5	714,6	863,8	902,9	948,4	1.062,0	1.029,0	1.126,1	1.316,8	1.376,7	1.351,3	1.542,3	1.697,2	1.755,8
Estat espanyol	284,5	297,1	316,8	335,0	379,9	384,0	401,1	307,2	389,0	407,0	425,0	730,0	385,0	417,0	434,6	577,0	546,6	672,2	749,9	751,9
França	218,9	195,6	207,0	232,2	330,2	283,4	288,8	315,5	268,1	261,0	232,8	238,6	227,4	234,3	249,7	282,0	269,8	292,9	322,0	251,4
Dinamarca	134,3	106,6	138,5	103,2	127,6	117,6	91,8	91,8	91,7	89,9	83,4	91,9	86,3	113,6	133,4	121,6	96,5	87,2	64,9	62,0
Suècia	124,6	99,4	114,7	76,3	120,7	167,8	105,5	130,7	75,2	101,0	79,6	92,1	90,8	90,0	109,5	167,1	162,4	150,2	162,9	148,2
Noruega	29,3	24,6	26,3	23,1	27,3	38,6	33,9	21,1	31,1	43,1	57,7	66,8	75,0	123,8	149,5	110,5	69,1	78,7	69,0	65,4
Finlàndia	26,0	30,5	40,8	29,3	44,2	44,0	34,2	26,4	0,0	28,7	39,6	47,5	44,5	52,8	51,1	64,4	61,5	50,5	42,4	20,0
Belgica	112,2	105,9	110,5	81,8	78,4	86,9	120,0	94,5	0,0	83,7	73,8	74,2	53,1	68,0	77,7	79,3	79,5	82,2	81,7	83,4
P. Baixos	63,3	72,7	90,4	83,6	84,8	143,0	114,8	118,1	155,2	127,6	110,6	110,9	110,0	115,2	133,2	147,2	121,8	97,8	103,7	95,6
Luxemburg	6,6	5,8	6,7	5,1	10,6	10,7	17,5	6,4	18,8	17,9	17,5	18,5	17,4	20,8	25,0	26,0	25,2	25,5	30,6	29,2
Suïssa	68,9	65,3	69,3	58,6	88,3	156,6	76,5	75,7	113,1	112,1	119,8	128,2	125,8	137,5	152,6	150,3	150,5	160,1	172,7	180,6
Itàlia	42,1	26,6	27,1	21,3	26,2	25,7	25,1	37,0	19,1	26,6	57,3	102,8	95,0	99,7	98,6	106,5	90,5	85,7	96,1	113,5
Irlanda	22,4	17,0	20,4	16,5	12,4	8,8	13,0	5,6	35,7	42,9	25,7	40,3	32,1	28,6	45,5	52,5	47,4	31,1	34,0	36,6
Àustria	16,3	16,0	26,7	19,1	28,4	31,3	43,5	34,5	0,0	35,1	35,8	35,8	38,2	34,6	37,5	39,8	60,5	48,3	62,7	60,5
Altres	133,4	87,6	80,6	57,0	104,9	219,7	119,1	76,8	218,8	84,6	81,1	67,9	80,3	19,2	34,6	27,5	29,9	36,0	32,0	41,3
Total	2.849,6	2.555,1	2.765,2	2.479,4	2.705,5	3.103,1	2.986,3	2.781,5	3.323,6	3.623,2	3.675,1	4.388,2	3.579,6	4.310,5	4.872,1	5.081,8	4.761,7	4.653,3	4.852,2	4.918,9

\* Cal tenir present que les dades del 1973-1980 fan esment als turistes allotjats als establiments d'hostalatge; i les de 1981-1992 corresponen als turistes arribats als aeroports.

**Taula 187. Evolució dels turistes segons nacionalitat a Menorca, 1973-1992 (unitat: milers de turistes) (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló 1981 pels anys 1973-1980; Aguiló i Sastre 1987 pels anys 1981-1986; Navinés 1988 per 1987; Navinés 1989 i Sastre 1995 per 1988; Alenyar 1990c per 1989; Sastre 1995 per 1990; Alenyar 1992 per 1991; Sastre 1995 per 1992)\*.**

	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Anglaterra	87,9	56,2	52,7	32,7	59,8	50,0	65,7	99,6	184,9	209,6	209,2	237,4	196,2	273,5	411,2	438,8	399,2	289,6	269,6	344,2
Alemanya	16,2	27,4	31,9	35,4	37,6	53,0	39,8	45,8	43,5	40,6	45,4	43,9	48,5	51,3	60,5	75,6	80,3	77,3	75,8	81,4
Estat espanyol	22,9	24,0	27,0	48,9	23,0	46,9	69,5	56,3	65,0	71,0	75,0	78,0	80,0	88,0	91,7	98,0	65,5	87,7	97,6	88,1
França	1,1	0,9	1,3	1,6	1,2	1,5	1,2	1,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Dinamarca	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,3	2,9	1,6	2,0	1,6	0,0	0,0
Suècia	0,1	0,1	0,4	0,2	0,2	0,1	1,3	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,8	6,3	5,8	5,8	3,8	3,1	2,6
Noruega	0,0	0,0	0,4	0,8	0,5	0,7	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,4	4,7	4,2	0,9	2,7	2,5	2,6
Finlàndia	0,0	0,0	0,1	0,7	0,1	0,6	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Belgica	0,6	2,3	2,6	0,2	2,2	0,4	0,2	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,9	2,3	2,2	3,5	3,8
P. Baixos	0,6	1,8	0,8	0,5	0,8	1,5	4,6	1,5	3,8	3,9	3,7	4,1	4,5	7,2	8,7	12,0	9,0	5,9	5,3	5,1
Luxemburg	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Suïssa	0,2	0,2	0,9	1,7	1,5	2,8	2,8	1,9	2,0	2,4	3,7	4,0	4,0	4,8	5,6	6,4	5,2	5,9	11,4	11,5
Itàlia	0,4	0,3	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,1	2,3	5,0	5,9	10,9	23,9	32,8
Irlanda	0,1	0,2	0,7	0,5	0,4	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,6	3,9	6,5	5,3	3,8	3,3	2,7
Àustria	0,1	0,1	0,7	0,3	0,5	0,1	0,2	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,9	0,6	0,8	1,2	3,0	3,8	4,8
Altres	1,4	1,3	1,6	2,1	1,7	1,4	1,7	1,5	5,4	4,5	4,2	6,5	10,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,4
Total	131,6	114,8	121,4	125,9	129,8	159,4	187,5	209,9	304,5	332,1	341,1	373,9	343,4	442,9	598,4	656,6	582,6	494,5	499,9	580,0

\* Cal tenir present que les dades del 1973-1980 fan esment als turistes allotjats als establiments d'hostalatge; i les de 1981-1992 corresponen als turistes arribats als aeroports.



**Taula 188. Evolució dels turistes segons nacionalitat a Eivissa, 1973-1992 (unitat: milers de turistes) (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló 1981 pels anys 1973-1980; Aguiló i Sastre 1987 pels anys 1981-1986; Navinés 1988 per 1987; Navinés 1989 i Sastre 1995 per 1988; Alenyar 1990c per 1989; Sastre 1995 per 1990; Alenyar 1992 per 1991; Sastre 1995 per 1992)\*.**

	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Anglaterra	251,1	188,6	203,4	176,6	125,2	139,1	161,4	198,9	298,0	377,5	390,0	498,1	366,3	500,5	593,2	547,1	520,8	355,0	332,6	368,5
Alemanya	138,6	143,1	150,1	115,7	123,0	152,9	173,3	157,6	289,0	263,8	295,3	255,8	262,0	276,2	297,3	308,2	277,3	278,0	281,3	266,0
Estat espanyol	61,4	68,6	73,3	106,9	111,4	137,0	103,4	82,6	83,0	86,0	88,0	91,0	98,0	107,0	111,5	125,2	82,7	120,2	115,5	104,3
França	21,1	16,1	15,0	16,0	17,6	16,2	10,2	8,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,8	7,9	8,4	12,3	14,3	25,3	33,0
Dinamarca	15,3	12,1	11,7	14,1	23,0	24,8	18,7	20,0	20,5	21,9	14,7	19,1	17,2	18,7	21,0	14,6	14,4	12,5	9,6	8,9
Suècia	14,0	10,7	13,8	8,9	14,8	16,5	32,3	20,6	16,9	20,8	18,0	19,5	5,0	3,2	2,6	2,6	2,6	2,6	2,3	4,6
Noruega	4,1	2,4	3,2	2,7	2,5	6,0	6,9	2,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,9	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0
Finlàndia	3,4	4,3	4,4	1,3	2,8	3,4	4,0	1,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,3	11,8	15,2	12,1	9,6	2,8	2,1
Belgica	18,1	15,5	17,1	12,1	13,5	10,4	8,9	9,2	0,0	13,9	11,1	15,0	14,0	14,5	18,6	18,2	16,3	19,1	21,5	19,6
P. Baixos	16,9	16,8	11,4	10,5	9,7	7,3	10,2	7,7	29,7	32,1	21,5	29,8	32,4	31,7	40,3	36,8	33,4	21,8	20,9	18,5
Luxemburg	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,6	2,7	4,4	2,3	3,6	2,5	2,8
Suïssa	8,9	6,6	8,8	8,4	9,1	6,0	7,6	7,5	14,3	14,0	24,4	19,4	21,2	21,2	21,5	23,8	18,1	15,2	17,6	19,3
Itàlia	2,1	1,8	2,5	1,4	1,8	2,6	2,7	2,6	0,5	1,6	3,7	16,6	28,1	48,9	56,9	61,5	52,9	50,4	66,6	79,9
Irlanda	2,9	2,8	1,2	2,1	1,8	2,0	5,0	3,4	17,3	17,2	14,1	15,5	10,0	10,9	17,8	14,8	9,7	3,1	1,2	0,9
Àustria	1,0	1,0	3,0	2,8	3,9	4,6	5,8	6,3	0,0	12,1	9,5	10,2	10,0	10,4	9,4	14,3	12,6	10,7	13,0	14,2
Altres	8,0	6,4	6,0	5,8	11,7	5,8	5,4	5,6	45,5	20,7	10,5	7,3	15,4	0,5	0,5	1,6	3,7	4,8	4,3	2,8
Total	568,7	496,7	524,9	485,5	471,8	534,6	555,8	534,4	814,6	881,8	900,9	997,2	879,5	1.059,3	1.213,0	1.196,7	1.071,4	920,9	917,0	945,4

\* Cal tenir present que les dades del 1973-1980 fan esment als turistes allotjats als establiments d'hostalatge; i les de 1981-1992 corresponen als turistes arribats als aeroports.

**Taula 189. Evolució dels turistes segons nacionalitat a les I. Balears, 1973-1992 (unitat: milers de turistes) (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló 1981 pels anys 1973-1980; Aguiló i Sastre 1987 pels anys 1981-1986; Navinés 1988 per 1987; Navinés 1989 i Sastre 1995 per 1988; Alenyar 1990c per 1989; Sastre 1995 per 1990; Alenyar 1992 per 1991; Sastre 1995 per 1992)\*.**

	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Anglaterra	1.351,8	1.009,2	1.086,3	943,3	760,0	871,5	966,0	1.024,1	1.527,0	1.846,3	1.886,1	2.216,2	1.652,5	2.403,3	2.827,2	2.739,3	2.519,2	1.857,2	1.732,6	1.936,2
Alemanya	708,8	810,5	841,3	754,2	827,2	908,5	975,5	917,9	1.196,2	1.207,3	1.289,1	1.361,6	1.339,4	1.453,6	1.674,6	1.760,5	1.708,9	1.897,6	2.054,3	2.103,2
Estat espanyol	368,8	389,7	417,0	490,8	514,3	568,0	574,0	446,2	537,0	564,0	588,0	899,0	563,0	612,0	637,8	800,2	694,8	880,1	963,0	944,3
França	241,1	212,7	223,3	249,8	349,0	301,1	300,2	325,3	268,1	261,0	232,8	238,6	227,4	240,1	257,6	290,4	282,1	307,2	347,3	284,4
Dinamarca	149,7	118,7	150,2	117,4	150,6	142,4	110,5	111,8	112,2	111,8	98,2	111,0	103,5	135,6	157,3	137,8	112,9	101,3	74,5	70,9
Suècia	138,6	110,2	129,0	85,4	135,6	184,4	139,1	151,4	92,1	121,8	97,6	111,6	95,8	99,0	118,4	175,5	170,8	156,6	168,3	155,4
Noruega	33,4	27,0	29,9	26,6	30,4	45,4	40,9	23,4	31,1	43,1	57,7	66,8	75,0	131,1	154,2	114,7	70,2	81,4	71,5	68,0
Finlàndia	29,4	34,8	45,3	31,4	47,0	48,0	38,3	27,9	0,0	28,7	39,6	47,5	44,5	57,1	62,9	79,6	73,6	60,1	45,2	22,1
Belgica	130,8	123,6	130,3	94,1	94,1	97,6	129,2	104,0	0,0	97,6	84,8	89,2	67,1	82,5	96,3	99,4	98,1	103,5	106,7	106,8
P. Baixos	80,8	91,3	102,6	94,6	95,4	151,8	129,5	127,3	188,6	163,6	135,8	144,8	146,9	154,1	182,2	196,0	164,2	125,5	129,9	119,2
Luxemburg	6,9	5,9	6,7	5,2	10,6	10,7	17,5	6,5	18,8	17,9	17,5	18,5	17,4	23,4	27,7	30,4	27,5	29,1	33,1	32,0
Suïssa	78,0	72,0	79,0	68,7	98,9	165,3	87,0	85,0	129,4	128,6	147,8	151,6	151,0	163,5	179,7	180,5	173,8	181,2	201,7	211,4
Itàlia	44,7	28,7	30,0	23,2	28,4	28,5	28,2	40,0	19,6	28,2	61,1	119,4	123,1	150,7	157,8	173,0	149,3	147,0	186,6	226,2
Irlanda	25,5	20,0	22,3	19,1	14,5	10,9	18,1	9,2	53,0	60,1	39,9	55,8	42,1	41,1	67,2	73,8	62,4	38,0	38,5	40,2
Àustria	17,4	17,1	30,3	22,2	32,9	35,9	49,4	42,1	0,0	47,2	45,3	46,0	48,2	45,9	47,5	54,9	74,3	62,0	79,5	79,5
Altres	142,9	95,3	88,2	64,9	118,3	226,9	126,2	83,9	269,7	109,8	95,7	81,7	105,8	19,7	35,1	29,1	33,6	40,9	36,4	44,5
Total	3.549,9	3.166,6	3.411,5	3.090,8	3.307,2	3.797,1	3.729,6	3.525,9	4.442,8	4.837,0	4.917,1	5.759,3	4.802,5	5.812,7	6.683,5	6.935,1	6.415,7	6.068,7	6.269,1	6.444,3

\* Cal tenir present que les dades del 1973-1980 fan esment als turistes allotjats als establiments d'hostalatge; i les de 1981-1992 corresponen als turistes arribats als aeroports.

*d) De la "fàbrica hotelera" a l'apartament i a la colonització de nous espais.*

Cap a finals de la dècada de 1960, des del Sindicato vertical d'hoteleria ja es parlava de sobreoferta turística, de la necessitat d'establir uns criteris urbanístics i territorials, així com de la important quantitat del que es denominava oferta extrahotelera, que estava quantificada en unes 50 mil places (Juan et al., 1970). En un informe del tardofranquisme sobre les línies d'actuació econòmica pels anys 1970 –*Situación actual y perspectivas de desarrollo de Baleares*–, es partia del diagnòstic que l'administració "tractà de no impedir l'augment indispensable de l'oferta d'allotjaments per acollir a un nombre creixent de turistes [...]" i que "[...] si era precís, se passarien per alt aquelles disposicions legals que en certa manera podrien constituir-se en un obstacle immediat [...]" i l'empresari "[...] gaudiria en les seves actuacions d'un considerable marge de llibertat pel que fa a noves realitzacions" (Barceló i Pérez-Manrique 1974c: 295).

La febre constructora dels anys del boom dels 1960 havia deixat als ajuntaments dels municipis turístics en una situació delicada ja que no podien fer front a unes creixents exigències de manteniment i dotació de serveis, degut a notables problemes financers, ja que els beneficis de l'explosió turística no els havien repercutit proporcionalment i la urbanització s'havia dut a terme a gran velocitat i amb grans dèficits infraestructurals. Entre les propostes que es realitzaven a l'informe podem destacar: estimular l'associacionisme entre hotelers, reducció de la fiscalitat, major control de les inversions estrangeres, i control de l'oferta extrahotelera (Barceló i Pérez-Manrique 1974c:299-302).

Quan esclatà la crisi del 1973, la febre constructora s'alentí considerablement. Els capitals que participaven en aquell negoci, emparats pel marc institucional autoritari, començaren a cercar sortides a aquella situació. Un dels aspectes a destacar és l'organització de l'empresariat. El nou context polític, després de la mort del dictador, mobilitzaren a l'empresariat que cercà noves formes de pressió per tal d'assegurar-se els privilegis que havia atresorat a la dictadura, front al temor que un excés de democràcia els afectàs negativament (Cabrera, 2003). Així, el 1976 es constitueix el principal lobby hotelier, la Federació Empresarial Hotelera de Balears<sup>587</sup>, que no seria legalitzat fins el 1977 amb la Llei 19/1977, d'1 d'abril, sobre regulació del dret d'associació sindical. Aquest lobby va estar presidit entre el 1977 i el 1989 per l'hotelier Miquel Codolà Camps (Amer, 2006). Els hotelers també fundaren, el mateix any, COFEBA (Cooperativa de la Federació Empresarial Hotelera Balear) que s'encarregava de centralitzar les compres, per tal de reduir els costos d'explotació (Sastre i Sastre, 1987a). En realitat més que un grup empresarial balear era mallorquí, així el 1978 els cosins Abel Matutes Juan i Abel Matutes Tur, impulsaven la Federació Hotelera d'Eivissa i Formentera (Ramon Fajarnés, 2001). La federació pitiüsa va ser presidida per Gonzalo Miragall, qui ocupà el càrrec fins el canvi de segle. A Menorca, els hotelers encapçalats per Gabino Sintés Pons es varen agrupar en torn d'ASHOME (Associació Hotelera de Menorca)<sup>588</sup> al maig de 1978. Entre els membres fundadors d'ASHOME s'hi trobava l'hotelier Joan Casals Thomàs que havia participat en el Contuberni de Munic (juny 1962) i també Francesc Tutzó Bennàssar, un home sempre vinculat al poder.

Junt amb la legalització de la Federació, es constitueix el 1977 la CAEB (Confederació d'Associacions Empresariales de Balears) que comptà entre els seus socis fundadors amb Gabriel Barceló, del Grup Barceló, qui ocuparia la presidència entre el 1977 i el 1981. En aquell grup embrionari de la CAEB s'hi trobaven, entre d'altres, Fernando Alzamora de Can Alzamora i Carlos Cañellas Fons, diputat del Partit Popular i germà del que serà el president de la Comunitat Autònoma entre el 1983 i el 1995, que seria conegut com "l'amo" (CAEB, 2002; Buades, 2009a). I es constituïa l'Agrupació de Cadenes Hoteleres de les Balears que també estaria presidida per Gabriel Barceló fins el 1980, per després estar presidida per un dels seus homes de confiança al grup empresarial, José Lorenzo Mulet Sans –Director General de Barceló Hotels, 1970-1985–, fins el 1982. Els hotelers varen emprendre les seves accions de pressió amb el que es va conèixer com la *Marxa a Madrid* (30/09/1976) en la que els hotelers

<sup>587</sup> El 1984 es passa a dir Federació Empresarial Hotelera de Mallorca (Amer, 2006).

<sup>588</sup> Els membres de l'Assemblea Constituent d'ASHOME foren: Gabino Sintés Pons, Josep Casals Thomàs, Joan Casals Thomàs, Gunther Hegman, Jorge Garriga Carbonell, Fernando Allés Serra, José M. Estarli Coll, Mario Sauvalle Gonzáles, Sebastià Ferrà Llull, Juan Coll Ponsetí, Francesc Tutzó Bennàssar, Jesús Coll Allés, Josep M. Ginabreda García, Josep Casanovas Alina, Juan Martín Alba, Josep Pons Meliá ([www.empresabalear.com/nr14/menor.htm](http://www.empresabalear.com/nr14/menor.htm), gener 2010).

mallorquins, acompanyats pels d'altres zones turístiques, feren arribar les seves exigències al Ministeri d'Informació i Turisme i al d'Hisenda (La Vanguardia Española, 26/09/1976; Amer, 2006). Després de l'acció dels empresaris, els treballadors de l'hoteleria anunciaren que també realitzarien una marxa a Madrid per tal de plantejar les seves reclamacions que giraven en torn a la millora de les condicions laborals, tot aprofitant el suposat canvi en quant a la violència de l'Estat vers les persones treballadores. La marxa es realitzà a peu des de Barcelona a Madrid, i els primers en passar per Osca foren detinguts per la Guàrdia Civil i retornats a Mallorca (La Vanguardia Española, 10/10/1976; La Vanguardia Española, 16/10/1976; ABC, 23/10/1976).

- Noves mercantilitzacions turístiques i expansió de l'economia fraudulenta.
- Amb la crisi s'eliminen hotels, i es "modernitzen" d'altres. La "modernització" hotelera es tradueix en més places.

La pressió per tal d'adaptar el marc normatiu a les exigències del capital va fructificar en diverses actuacions, entre les que podem destacar diferents plans de modernització hotelera (Decret 2623/1974 de 9 d'agost; Decret 2394/1976 de 16 de setembre; Decret 1023/1977 de 15 d'abril, etc); la consideració del turisme com activitat exportadora, amb la creació del Registre Especial d'Empreses Turístiques Exportadores (Ordre de 27 de setembre de 1974), amb la qual cosa es podien beneficiar dels préstecs a l'exportació (de millors condicions que els altres); i el recolzament financer per part de les administracions públiques a les inversions turístiques a l'exterior (Decret de 9 d'agost de 1974) (Esteve i Fuentes, 2000).

La bogeria de la construcció de finals dels anys 1960 i principis dels 1970, engreixada pel finançament dels Tour Operadors, havia deixat un panorama marcat per uns profunds dèficits infraestructurals als espais turístics, però també en els propis establiments hotelers de les illes que s'havien aixecat amb rapidesa. És per aquest motiu que les autoritats llançaren potents plans de modernització hotelera, posant a disposició de l'empresariat mitjans financers amb condicions favorables (Cals, 1974; Esteve i Fuentes, 2000). Hom pot apreciar a la taula 190 com es produeix un canvi substancial en l'orientació del crèdit turístic oficial, tot passant de la prioritització del crèdit hotelier, encara vigent en el 1974, a la modernització hotelera a partir de 1975. Així, tenim que el crèdit hotelier passa de 326 milions de pessetes el 1974 –75,64% del crèdit turístic a les Balears–, a 32 milions de pessetes el 1979 –28,83% del crèdit turístic a les Balears–; mentre que el crèdit oficial per a la modernització hotelera fou molt important en els anys 1975 amb 296 milions de pessetes (53,91% del crèdit turístic) fins arribar al màxim el 1978 amb 462 milions de pessetes (94,67% del crèdit turístic). Així mateix, es pot veure la rellevància que tenia el crèdit turístic oficial per a la modernització dels establiments hotelers de les Balears respecte del conjunt estatal, ja que en el 1975 les Balears acapararen el 40,8% del total estatal, el 1976 el 30,4% i el 1978 el 29%.

<b>Taula 190. Crèdit Turístic concedit per la Banca Oficial a les Illes Balears, 1974-1979 (Font: Aguiló 1981:40).</b>							
		1974	1975	1976	1977	1978	1979
Crèdit hotelier	Milions pessetes	326	169	96	15	13	32
	Percentatge sobre el total espanyol	9,6	6,8	6,2	1	1,2	2,7
Modernització hotelera	Milions pessetes		296	225	72	462	79
	Percentatge sobre el total espanyol		40,8	30,4	9,7	29	18,6
Zones turístiques	Milions pessetes	105					
	Percentatge sobre el total espanyol	72					
Habitatges estrangers	Milions pessetes		84	2		13	
	Percentatge sobre el total espanyol		53,8	1		68	
Total crèdit turístic	Milions pessetes	431	549	323	87	488	111
	Percentatge sobre el total espanyol	12,2	15,5	11,2	3,8	18,1	6,6

El 6 de febrer de 1986 es va modificar la reglamentació de la política creditícia en matèria turística. Per tal de poder accedir als crèdits turístics s'havia d'obtenir la declaració prèvia d'interès turístic que era atorgada per la Secretaria General de Turisme, òrgan ministerial i per tant vinculat a l'administració central de l'Estat. Els informes de les Comunitats Autònomes eren vinculants a l'hora de fer la declaració d'interès turístic. El crèdit oficial del Banc Hipotecari podria cobrir un màxim del 60% dels projectes de construcció, ampliació, modernització i condicionament dels establiments turístics. Entre el 1987 i el 1988 el crèdit turístic s'orientà a finançar les infraestructures turístiques que havien d'acompanyar als megaesdeveniments del 1992 (p.ex. Jocs Olímpics de Barcelona, Expo de Sevilla, Any Xacobeo) (Esteve i Fuentes, 2000).

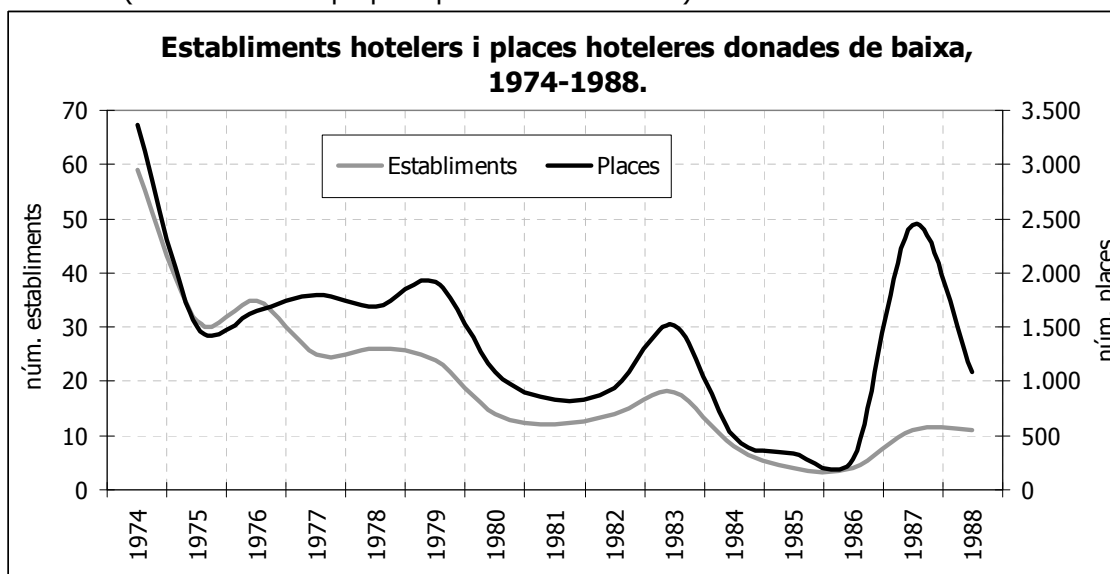
A partir de 1974 es dona un fet insòlit en el que havia estat la història recent del capitalisme balear, marcada per l'eufòria constructora d'establiments hotelers. Així, tenim que entre el 1974 i el 1988 es tancaren un total de 296 establiments hotelers que sumaven unes 20934 places. La major part d'aquests tancaments correspongueren a l'illa de Mallorca amb el 95,27% dels establiments i 96,11% de les places, mentre que Menorca era l'illa on s'enregistrà un menor nombre de tancaments amb tan sols 2 establiments que sumaven unes 134 places (gràfic 48 i taula 191). La diferència, pel que fa a la qüestió dels tancaments, entre Mallorca i Menorca rau en el fet del model de "producció" turística que eren clarament diferenciats: mentre a Mallorca hi havia una gran pluralitat de formes d'organització empresarial, amb nombrosos hotels independents, a Menorca predominava el model d'explotació de la gran cadena hotelera, que es fonamentava en unitats productives de major envergadura i una racionalització de les tasques productives, basades en els criteris financers i economies d'escala pròpies del gran capital. Segons Payno (1985:238), entre el 1973 i el 1980 es produïren 259 fallides d'empreses a les Balears, la major part de les quals foren a Mallorca (239 fallides), mentre que a Menorca hi va haver 2 empreses fallides. Entre els hotels que tancaren les seves portes es trobaven l'emblemàtic Hotel Mediterráneo i l'Hotel Alcina del Passeig Marítim de Palma (La Vanguardia Española, 1/04/1975; Verd, 8/04/1975).

També una empresa dedicada a les activitats turístiques i immobiliàries feu fallida, es tractava de Unipromociones que feu suspensió de pagaments el juny de 1975, amb uns deutes de 1300 milions de pessetes. Aquesta societat duia a terme a Alcúdia un "complex industrial turístic" de 19 blocs d'apartaments i 12 mil places turístiques. Les ajudes rebudes per les administracions feixistes no aconseguiren salvar la societat que, després de fracassar les negociacions amb Club Mediterranée, acabà presentant la suspensió de pagaments (La Vanguardia Española, 6/06/1975).

Malgrat es torni a analitzar la qüestió dels **apartaments** més endavant, convé assenyalar, tal com apuntava Aguiló (1981:65), que s'havia observat "en determinades zones un procés de transformació d'hotels en apartaments". La reconversió dels establiments hotelers en apartaments presentava certs atractius de cara a l'empresariat ja que per una banda se reduïen els costos d'explotació, en reduir dràsticament els costos de personal; i per una altra banda, en trobar-se en una espècie de limbe legal, en molts de casos la "producció" turística en les noves "fàbriques" (blocs d'apartaments), permetien evitar les càrregues fiscals que havien de fer front les altres formes d'explotació turística, molt més controlades i regulades (Aguiló, 1981)<sup>589</sup>.

<sup>589</sup> Els emblemàtics Hotel Mediterráneo, Hotel Fénix i Hotel Príncipe Alfonso es reconvertiren en apartaments (Seguí-Aznar 2001:136).

Gràfic 48. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 191).



**Taula 191. Establiments hoteleres donats de baixa a les Balears, 1974-1988 (Font: elaboració pròpia a partir de Sastre 1995:41)**

	Mallorca		Menorca		Eivissa		Balears	
	Establiments	Places	Establiments	Places	Establiments	Places	Establiments	Places
1974	55	3.206	1	34	3	128	59	3.368
1975	30	1.460			1	41	31	1.501
1976	31	1.408			4	237	35	1.645
1977	25	1.791					25	1.791
1978	26	1.690					26	1.690
1979	23	1.911			1	10	24	1.921
1980	14	1.088					14	1.088
1981	12	825					12	825
1982	13	841	1	100			14	941
1983	18	1.521					18	1.521
1984	8	502					8	502
1985	4	330					4	330
1986	4	282					4	282
1987	10	2.351			1	96	11	2.447
1988	9	914			2	168	11	1.082
Total	282	20.120	2	134	12	680	296	20.934

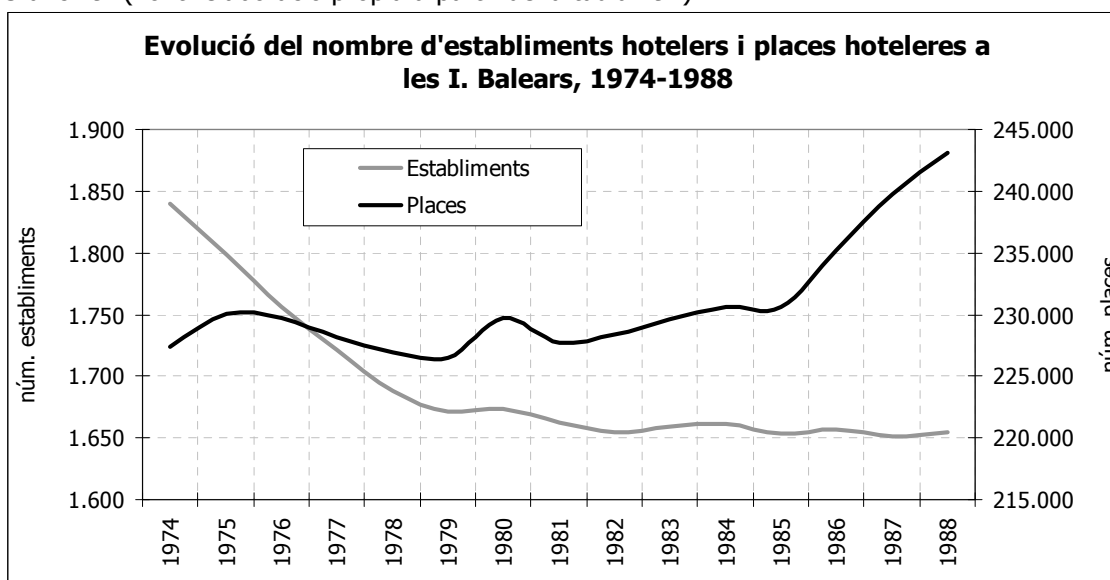
Si hom es fixa en el gràfic 49 (taules 192, 193, 194) sobre l'evolució de la planta hotelera, pot veure com al llarg dels anys 1970 es produeix una brusca caiguda del nombre d'establiments hotelers, tot passant de 1840 el 1974 a uns 1674 el 1980, i el nombre d'establiments se mantén en torn als 1650 al llarg dels 1980. Això no és un fenomen que es produeixi per igual a totes les illes, sinó que és a Mallorca on es produeix una reducció constant del nombre d'establiments, mentre que Menorca experimenta un tímid increment i a Eivissa i (especialment) Formentera es produeix un nou boom en la construcció d'establiments hotelers. Per altra banda, mentre el nombre d'establiments disminueix, el nombre total de places hoteleres passaren de 227406 el 1974 a unes 243062 el 1988, accelerant-se de manera significativa cap a mitjans de la dècada dels 1980, precisament just després de la incorporació de l'Estat espanyol a la CEE.

La situació de cada illa és diferent, així tenim com a Mallorca el nombre de places hoteleres va disminuir significativament durant tot el període i tan sols a la segona meitat dels 1980 es construeixen noves places; a Menorca, es passa de 13172 places el 1974 a unes 14746 el 1988; però és a les Pitiüses on el ritme de construcció de noves places hoteleres és més

intens ja que entre el 1974 i el 1988, a Eivissa es passa de 34414 places a 46451 i a Formentera de 1997 a 3726. A més, es pot veure com es tendeix a totes les illes, amb l'excepció de Formentera, cap a la consolidació dels establiments de més de 150 places de mitjana.

El 1974 Menorca era l'única illa on la mitjana dels establiments hotelers eren de 151,4 places, la qual cosa té a veure amb l'organització de l'explotació turística en base al gran capital. Mentre que, Eivissa i Mallorca presentaven una ràtio mitjana lleugerament per damunt de les 120 places, símptoma d'una major diversitat organitzativa. Així doncs, tenim que cap a finals dels 1980 la diversitat empresarial s'havia anat, en certa manera, retallant. I això tindrà les seves repercussions territorials i sobre les relacions de poder. En el finançament de les noves construccions hi entrarà el sector bancari, així com d'altres inversors que se sentirien atrets pel negoci turístic (Payno, 1985; Aguiló-Lluna, 1990; Alenyar, 1990a). Per altra banda, les taxes d'amortització eren molt baixes –la meitat del que seria recomanable segons Aguiló-Lluna (1990)–, amb la qual cosa la planta hotelera s'anà envellint. Tanmateix, el capital realitzava altres operacions turístiques i immobiliàries que li asseguraven majors rendibilitats immediates, tot seguint les lògiques especulatives.

Gràfic 49. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 192).



**Taula 192. Evolució de les places hoteleres i assimilats a les Illes Balears, 1974-1988 (Font: elaboració pròpia a partir de Garau, 1975; Fleixes, 1976; Fleixes, 1977; Garau, 1978; Mulet, 1979; Mulet, 1980; Mulet, 1981; Navinés, 1982; Navinés, 1983; Navinés, 1984; Navinés, 1986; Navinés, 1987; Navinés, 1988; Navinés, 1989)<sup>590</sup>**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
1974	177.823	13.172	34.414	1.997	227.406
1975	178.437	13.141	35.723	2.712	230.013
1976	178.171	13.294	35.463	2.748	229.676
1977	176.697	13.338	35.387	2.782	228.204
1978	175.052	13.417	35.632	2.782	226.883
1979	174.737	13.393	35.568	2.777	226.475
1980	174.700	14.434	37.642	2.989	229.765
1981	173.184	13.520	37.978	3.052	227.734
1982	173.668	13.417	38.212	3.061	228.358
1983	174.428	13.539	38.498	3.156	229.621
1984	175.278	13.539	38.586	3.167	230.570
1985	175.267	13.530	38.700	3.167	230.664
1986	177.136	13.642	40.871	3.536	235.185
1987	177.886	14.455	43.914	3.518	239.773

<sup>590</sup> En els anuaris de SA NOSTRA es comptabilitzen com a oferta hotelera: hotels, hostals, hotels-residència, hostals-residència, ciutats de vacances, cases d'hostes.

1988	178.139	14.746	46.451	3.726	243.062
Variació (%)	0,18	11,95	34,98	86,58	6,88

**Taula 193. Evolució dels establiments hotelers i assimilats a les Illes Balears, 1974-1988 (Font: elaboració pròpia a partir de Garau, 1975; Fleixes, 1976; Fleixes, 1977; Garau, 1978; Mulet, 1979; Mulet, 1980; Mulet, 1981; Navinés, 1982; Navinés, 1983; Navinés, 1984; Navinés, 1986; Navinés, 1987; Navinés, 1988; Navinés, 1989)**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
1974	1.433	87	281	39	1.840
1975	1.390	86	281	42	1.799
1976	1.352	87	273	44	1.756
1977	1.323	88	266	45	1.722
1978	1.283	90	266	45	1.688
1979	1.265	92	267	47	1.671
1980	1.251	94	283	46	1.674
1981	1.233	95	287	47	1.662
1982	1.223	94	289	49	1.655
1983	1.225	97	287	50	1.659
1984	1.225	97	288	51	1.661
1985	1.219	96	288	51	1.654
1986	1.222	91	292	52	1.657
1987	1.219	91	289	52	1.651
1988	1.215	93	295	52	1.655
Variació (%)	-15,21	6,90	4,98	33,33	-10,05

**Taula 194. Evolució de la ràtio places hoteleres i assimilats/establiment hotelier i assimilats a les Illes Balears, 1974-1988 (Font: elaboració pròpia a partir de Garau, 1975; Fleixes, 1976; Fleixes, 1977; Garau, 1978; Mulet, 1979; Mulet, 1980; Mulet, 1981; Navinés, 1982; Navinés, 1983; Navinés, 1984; Navinés, 1986; Navinés, 1987; Navinés, 1988; Navinés, 1989)**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
1974	124,09	151,40	122,47	51,21	123,59
1975	128,37	152,80	127,13	64,57	127,86
1976	131,78	152,80	129,90	62,45	130,79
1977	133,56	151,57	133,03	61,82	132,52
1978	136,44	149,08	133,95	61,82	134,41
1979	138,13	145,58	133,21	59,09	135,53
1980	139,65	153,55	133,01	64,98	137,26
1981	140,46	142,32	132,33	64,94	137,02
1982	142,00	142,73	132,22	62,47	137,98
1983	142,39	139,58	134,14	63,12	138,41
1984	143,08	139,58	133,98	62,10	138,81
1985	143,78	140,94	134,38	62,10	139,46
1986	144,96	149,91	139,97	68,00	141,93
1987	145,93	158,85	151,95	67,65	145,23
1988	146,62	158,56	157,46	71,65	146,87
Variació (%)	18,15	4,73	28,57	39,93	18,83

Els plans de modernització i les reglamentacions que s'anirien articulant en quant a l'ordenació de l'oferta hotelera afavoriren l'ampliació dels establiments, així com la reorganització empresarial. És el cas del Decret 2482/1974, de 9 d'agost, sobre Mesures d'Ordenació de l'Oferta Turística, elaborada en temps de Pío Cabanillas al front del Ministeri, del qual emanarien els plans d'ordenació de l'oferta turística. Però podem destacar d'aquest Decret la seva insistència en la promoció de noves "solucions turístiques" –terme adoptat a partir del concepte de Harvey (2004) de solució espaiotemporal– amb la promoció de complexos turístics –particularment ports esportius i estacions d'esquí a l'Estat–, i, a més, la potenciació de les agrupacions empresarials, rebent beneficis fiscals aquelles de més de 5 mil places (Cals, 1974). Aquella mateixa llei introduïa a l'article tercer els territoris de preferent ús turístic, que serien posteriorment regulats pel Reial Decret 1077/1977, de 28 de març, segons el qual es declaraven 71 municipis de preferent ús turístic. Segons Esteve i Fuentes (2000:224) aquest decret "constitueix quelcom semblant a una declaració de "zona saturada" en la que es



controlarà amb major rigor pel seu desenvolupament front a l'aparició d'oferta". Els 71 municipis se trobaven al litoral de les Balears (26)<sup>591</sup>, Alacant (3), Almeria (2), Barcelona (9), Castelló (1), Girona (11), Guipúscoa (1), Huelva (1), Màlaga (6), Las Palmas (2), Santa Cruz (3), Tarragona (2), València (1), Granada (1), Lleida (1) i Osca (1) (aquestes tres darreres relacionades amb el negoci turístic de muntanya). En definitiva, es tracta de les zones d'industrialització turística històriques de l'Estat: Catalunya, País Valencià, Balears, Andalusia i Canàries. En qualsevol cas, es pot destacar el fet que la major part dels municipis corresponen a les Illes Balears i en aquestes val la pena assenyalar que la totalitat dels municipis de les Pitiüses se declararen com a territori de preferent ús turístic.

- La legalització dels apartaments turístics: l'emergència de noves "fàbriques turístiques".

La Constitució espanyola de 1978 preveia, entre d'altres, la transferència de les competències de promoció i ordenació turística, ordenació del territori, urbanisme i habitatge, a les Comunitats Autònomes. Alguns autors han apuntat que les competències del govern central en quant a política turística quedaven reduïdes a un aspecte testimonial, però no s'ha de perdre de vista que la política fiscal, monetària i laboral, restaven en mans de l'executiu central i aquestes resulten fonamentals a l'hora d'impulsar el negoci turístic. Uns dies abans que Felipe González (PSOE) guanyés les eleccions generals, es va aprovar el Reial Decret 2877/1982, de 15 d'octubre, d'Ordenació d'Apartaments Turístics i Habitatges Vacacionals<sup>592</sup>, la qual cosa posava en evidència el fet que la realitat de la proliferació d'aquests ja no es podia ocultar (Esteve i Fuentes, 2000). Una problemàtica que era present a les principals zones d'industrialització turística. El debat en torn a la sobreoferta d'allotjament turístic (i la seva mala qualitat) centrà, en part, el Primer Congrés Turístic de Mallorca del gener de 1979. És en aquell context en que es realitzaren una sèrie de propostes que val la pena apuntar: Pla d'ordenació de l'oferta turística de Menorca i Eivissa i Formentera, elaborada per Maver Consult i la SET (Secretaria d'Estat de Turisme) al 1978; Pla d'ordenació de l'oferta turística de Mallorca, elaborada per Maver Consult i la SET (Secretaria d'Estat de Turisme) al 1978; o l'Estudi sobre la Qualitat de l'Oferta Turística de Mallorca, dut a terme per GADESO i el Foment del Turisme de Mallorca al 1979 (Mulet, 1980; Aguiló, 1981).

El govern autonòmic<sup>593</sup> es va constituir el 1983, després de la intervenció dels poderosos March per tal d'evitar un govern format per Unió Mallorquina i PSOE. Després del Pacte de Madrid, l'empresari vinculat a negocis immobiliaris Gabriel Cañellas Fons (Aliança Popular) i el vinculat al món del turisme Jeroni Albertí Picornell (Unió Mallorquina) iniciaren l'etapa político-empresarial del Cañellisme (Marimon i Nadal 2003; Amer, 2006). Cañellas, bon amic del president de la Federació Hotelera en aquells moments, Miquel Codolà, li demanà que proposàs el conseller de turisme, un dels càrrecs més sensibles i amb més competències en l'estructura administrativa. Entre els homes proposats es trobava el soci empresarial de l'hotelier Miquel Codolà Camps<sup>594</sup>, Jaume Cladera. En el moment en que fou proposat com a conseller, Cladera era vicepresident de la Federació Hotelera (1979-1983), vicepresident del Foment del Turisme de Mallorca i president del lobby hotelier espanyol ZONTUR —Agrupació Hotelera de les Zones Turístiques— (1982-1983), però "independent" políticament; així i tot acceptà el càrrec (Vives, 2005; Amer, 2006).

<sup>591</sup> Els municipis de les Balears eren: Alcúdia, Andratx, Artà, Capdepera, Felanitx, Lluçmajor, Manacor, Muro, Palma, Pollença, Sant Llorenç, Santa Margalida, Santanyí, ses Salines, Sóller i Son Servera a Mallorca; Sant Lluís, es Mercadal i Ciutadella a Menorca; Formentera, Eivissa, Sant Antoni, Sant Joan, Sant Josep i Santa Eulària a les Pitiüses (Calderón 2001:33).

<sup>592</sup> Els apartaments turístics ja havien estat regulats amb l'Ordre del Ministeri d'Informació i Turisme del 17 de gener de 1967, sobre apartaments, bungalows i d'altres allotjaments semblants de caràcter turístic (Esteve i Fuentes, 2000).

<sup>593</sup> La Comunitat Autònoma de les Illes Balears es constitueix amb la Llei Orgànica 2/1983, de 25 de febrer, per la qual s'aprova l'Estat d'Autonomia.

<sup>594</sup> Actualment Miquel Codolà és propietari de la cadena hotelera Valentín Hotels i Jaume Cladera d'Stil Hotels SA. La primera es va constituir el 1966 i la segona el 1984. D'acord amb la informació corporativa, Stil Hotels es va expandir entre el 1984 i 1991 amb l'adquisició d'establiments a Mallorca, Menorca i Tenerife ([www.stilhotels.com/home/theme.aspx?id=24](http://www.stilhotels.com/home/theme.aspx?id=24); [www.valentinhotels.com/es/acerca-valentin.html](http://www.valentinhotels.com/es/acerca-valentin.html), març 2010). Els accionistes d'Stil Hotels SA són Mallorcotel SA, Playamar y Turismo SA i Los Laureles SL, totes elles controlades per la família Cladera (<http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, març 2010).

La doble dimensió de Cladera, empresarial i política, fou objecte d'una comissió d'investigació parlamentària el 1988. Els grups parlamentaris PSOE, CDS i PSM-EEM (Partit Socialista de Mallorca-Entesa de l'Esquerra de Menorca) posaren especial esment en tota una sèrie d'aspectes que desvetllaven les estretes connexions entre la facció empresarial i la política del conseller de turisme. Molt particularment pel que feia a la seva vinculació a la societat Mallorcotel SA, amb el 20%, en la que era soci de Miquel Codolà. El principal motiu del conflicte polític estrebava en la rapidesa amb que es va tramitar la llicència per la construcció de l'Hotel Bonsai (Can Picafort) de 450 places i 72 apartaments amb 108 places, just abans de que s'aprovàs el Decret Cladera II (octubre 1987) que incrementava la superfície mínima per plaça turística de 30 m<sup>2</sup> a 60 (Diari de Sessions del Parlament de les Illes Balears núm.37, 19 d'octubre pp.1314-1341)<sup>595</sup>. La premsa estatal en fer-se ressò d'aquest i d'altres casos de la política i els negocis a les Balears titulava la següent notícia: "Un gobierno de media jornada. Miembros del Ejecutivo balear compaginan sus cargos públicos con negocios privados" (Martín 04/03/1990). Aquesta compaginació ha estat un tret fonamental de la política i els negocis de les illes.

La crisi encetada a principis dels 1970 havia returat el ritme expansiu que havia experimentat l'economia balear a la dècada anterior. En aquell context de crisi, els capitals – locals i estrangers– cercaren noves estratègies d'acumulació, essent una de les principals la construcció massiva d'apartaments, tant a zones turístiques ja consolidades com a noves urbanitzacions. La nova solució espacio-temporal va permetre que les importants sumes acumulades al llarg dels "anys gloriosos" del capitalisme regulat es materialitzassin en l'espai, tot permetent donar sortida a tot tipus de capital –fins i tot el fraudulent i criminal–, i al mateix temps aquella solució espacio-temporal en forma de bloc d'apartaments es convertia en una nova "mina turística" ja que permetia captar un flux important de renda, mitjançant la comercialització d'aquells apartaments als mercats internacionals i estatals. A més, aquella activitat era majoritàriament fraudulenta, ja que s'escapava de les obligacions amb l'Hisenda pública. S'inicià d'aquesta manera un "cercle viciós" pel qual els capitals acumulats mitjançant la comercialització dels apartaments turístics –legals o il·legals– es tornaven a dipositar sobre el territori. El 1980 ja tenim un total de 1527 blocs d'apartaments a les Balears que representaven un total d'unes 186888 places, de les quals unes 86365 places eren d'ús turístic. És a dir, les places turístiques ofertes en apartaments a les Illes equivalien al 37,59% de les places hoteleres. Això no obstant, unes 48622 places turístiques en apartaments eren il·legals. És a dir, el mercat negre turístic representava el 20,13% de l'oferta turística legal (taula 195).

<b>Taula 195. Apartaments a les Balears, 1980 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló, 1981)</b>						
		<b>Mallorca</b>	<b>Menorca</b>	<b>Eivissa</b>	<b>Formentera</b>	<b>Balears</b>
Legalitzats	Blocs	243	21	122	12	398
	Apartaments	7.529	591	3.053	582	11.755
	Places	23.862	2.312	9.893	1.676	37.743
No legalitzats	Blocs	845	52	218	14	1.129
	Apartaments	30.411	3.642	9.005	336	43.394
	Places	110.799	10.568	26.770	1.008	149.145
Total	Blocs	1.088	73	340	26	1.527
	Apartaments	37.940	4.233	12.058	918	55.149
	Places	134.661	12.880	36.663	2.684	186.888
Places en apartaments d'ús turístic il·legals		36.763	4.188	7.671	0	48.622
Places apartament d'ús turístic respecte places hoteleres (%)		34,70	45,03	46,66	56,07	37,59

Entre el 1970 i el 1980, una dècada marcada per la incertesa en termes socioeconòmics, tenim que el parc d'habitatges, segons les dades del cens d'habitatges (taula

<sup>595</sup> A més es discutia: la construcció d'un hotel i apartaments al CITN (Centre d'Interès Turístic Nacional) Las Gaviotas (Platja de Muro), per part de Lagotel SA que era de Vicente Cuevas Pérez, Juan Bonnemaïson Sánchez i la Sociedad Técnica y Obras SA, que no complia amb els requisits mínims d'infraestructura turística; l'aprovació de l'expedient de la ciutat de vacances Club Europa (1000 places), promoguda per Antonio Caldés Pinilla a Peguera (Calvià); i els moviments accionaris a l'empresa Aparthotel club Pollença SA, protagonitzats per Mallorcotel SA.

196), s'havia incrementat de manera espectacular. Així es passa de 213378 habitatges el 1970 a 274114 el 1981, amb un increment del 31,4%. A totes les illes l'increment és del 31,4%, excepte Mallorca on fou del 25,07%. Un aspecte rellevant a destacar és que hi ha un increment molt important dels habitatges secundaris que passaren de 31843 unitats al 1970 a 74237 el 1981, és a dir s'havien incrementat en un 133,13% i aquests passaven a representar el 27,08% de tot el parc d'habitatges. A Formentera tenim la major proporció d'habitatges secundaris que representaven el 53,05% del parc, però a més es passa d'una situació en que tan sols hi havia comptabilitzats 82 habitatges secundaris. Maria Socias Fuster (1988) estudià el tema de les segones residències, tot desmitificant allò de l'enriquiment generalitzat dels illencs i la seva conseqüent adquisició de segones residències, ja que el 1981 tan sols 27,56% de les segones residències eren utilitzades pels residents, mentre que el 72,44% restant eren d'ús turístic. És a dir, la proliferació de segones residències tenia una clara vocació turística. Tal com exposa Aguiló (1981:66) "a algunes zones existeixen una sèrie d'immobiliàries que dominen l'oferta [d'apartaments], emprant el sistema de lloguer a la temporada d'estiu a un particular, o a un tour operator, el qual l'explota turísticament. Algunes [immobiliàries] tenen en propietat més de mil apartaments". En aquell estudi sobre el turisme a Balears s'exposava, clarament, l'existència d'unes estructures empresarials perfectament organitzades, que s'encarregaven de l'explotació fraudulenta i sistemàtica del nou filó d'explotació turística, els apartaments turístics. Molts d'aquells apartaments d'explotació turística engreixaven les estadístiques oficials de segones residències.

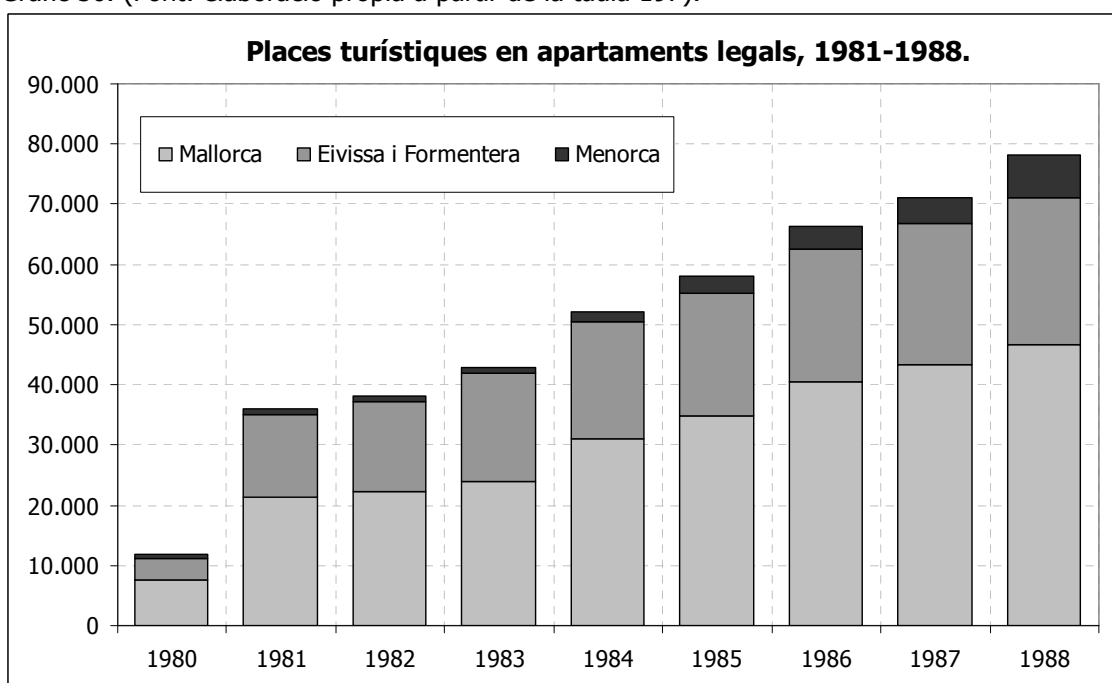
<b>Taula 196. Evolució dels habitatges de les I. Balears, 1970-1981 (Font: elaboració pròpia a partir d'INE 1971 i INE 1986).</b>						
		Habitatges principals		Habitatges secundaris		Total
		núm. Habitatges	Percentatge sobre total habitatges	núm. Habitatges	Percentatge sobre total habitatges	
Mallorca	1970	126.802	71,42	27.112	15,27	177.533
	1981	164.347	74,02	57.695	25,98	222.042
	Increment (%)	29,61		112,80		25,07
Menorca	1970	13.511	75,10	2.937	16,32	17.991
	1981	16.862	71,33	6.779	28,67	23.641
	Increment (%)	24,80		130,81		31,40
Eivissa	1970	11.390	67,16	1.712	10,09	16.959
	1981	17.419	67,59	8.352	32,41	25.771
	Increment (%)	52,93		387,85		51,96
Formentera	1970	813	71,42	82	15,27	895
	1981	1.249	46,95	1.411	53,05	2.660
	Increment (%)	53,63		1.620,73		31,40
Balears	1970	152.516	71,42	31.843	15,27	213.378
	1981	199.877	72,92	74.237	27,08	274.114
	Increment (%)	31,05		133,13		31,40

Onofre Rullan (1999) destaca el fet que la segona llei que emanà del Parlament de les Illes Balears fou la referent a l'ordenació de l'oferta extrahotelera, mitjançant la qual es volia legalitzar tota aquella part de l'oferta clandestina. Aquesta resposta institucional simbolitzaria un dels principals conflictes socioeconòmics del moment. La Llei 2/1984, de 12 d'abril, sobre allotjaments extrahotelers (albergs, campaments, bungalows, vil·les, xalets, apartaments o establiments similars), tot deixant fora de l'objecte de la llei els habitatges turístics vacacionals. El secretari d'ASHOME (Associació d'Hoteleria de Menorca), Joan Juanico, exposava com en aquella regulació s'havia fet la important ommissió de no incloure els habitatges turístics vacacionals (Parlament de les Illes Balears, 10/05/1990). Una ommissió que possiblement no era innocent, atesa la rellevància que tenia el sector de la construcció a les Illes, la inversió estrangera en immobles, els forts moviments especulatiu i les, no menys importants, estretes relacions entre els capitosts del Govern Cañellas i l'empresariat de la construcció i especulació immobiliària (Amer, 2006). En l'Informe-Estudi de l'Oferta No Legalitzada realitzat pel Parlament

de les Illes Balears (10/05/1990) es recollia el testimoni de diversos batles i persones vinculades amb el negoci turístic, del que podem destacar les declaracions del batle de Pollença (Martí March i Vives), segons el qual al poble hi havia unes 3000 cases convertides en explotacions turístiques (Parlament de les Illes Balears 10/05/1990:3176), o les de representants menorquins que es lamentaven de la situació a l'illa on aquesta via d'acumulació turístico-immobiliària tenia ja unes importants dimensions (Parlament de les Illes Balears, 10/05/1990).

Al llarg dels anys 1980 es du a terme un procés de legalització de la planta d'apartaments turístics, un procés que fou més intens a partir de l'aprovació de la l'esmentada llei sobre allotjaments extrahotelers. Si al 1980 hi havia 11755 places turístiques legals en apartaments, el 1983 ja hi havia unes 38063 places, és a dir un nombre superior al nombre de places que l'estudi de principis dels 1980 (Aguiló, 1981) havia detectat com a places d'ús turístic il·legal en apartaments. Emperò la xifra de places turístiques legals en apartaments no s'aturà de créixer, fins assolir al 1988 la magnitud de 78067 places turístiques, la qual cosa representava el 24,31% de l'oferta d'allotjament turístic legal de les Balears. Les places legals en apartaments turístics tenien un major pes respecte del total de places turístiques a Menorca i Pitiüses, on aquestes representaven el 32,12% i 32,73% del total de places d'allotjament turístic legal, respectivament.

Gràfic 50. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 197).



**Taula 197. Les places legals en apartaments turístics, 1980-1988 (Font: elaboració pròpia a partir de Mulet, 1981; Navinés, 1982; Navinés, 1983; Navinés, 1984; Navinés, 1986; Navinés, 1987; Navinés, 1988; Navinés, 1989).**

	Placés legalitzades en apartaments turístics				Placés hoteleres i assimilats	Total places turístiques legals
	Mallorca	Menorca	Eivissa i Formentera	Balears	Balears	Balears
1980	7.529	591	3.635	11.755	229.765	241.520
1981	21.321	907	13.660	35.888	227.734	263.622
1982	22.294	907	14.862	38.063	228.358	266.421
1983	23.956	1.081	17.922	42.959	229.621	272.580
1984	31.123	1.708	19.326	52.157	230.570	282.727
1985	34.701	2.849	20.528	58.078	230.664	288.742
1986	40.488	3.774	21.993	66.255	235.185	301.440
1987	43.439	4.367	23.358	71.164	239.773	310.937

1988	46.674	6.980	24.413	78.067	243.062	321.129
Increment (%)	519,92	1.081,05	571,61	564,12	5,79	32,96

- La distribució dels allotjaments turístics a les Balears, 1988.

A la taula 198 es presenta l'estimació de la distribució municipal de les places turístiques legals a les Balears. En primer lloc hom pot veure com la major part de les places hoteleres se concentren a Palma (58845 places), Calvià (51959 places), Santa Eulària des Riu (20643 places), Alcúdia (15519 places), Sant Josep de sa Talaia (14909 places), Capdepera (14597 places), Sant Antoni de Portmany (14291 places), Eivissa (13984 places), Lluçmajor (12333 places) i Sant Llorenç (11150 places). Podem accentuar el fet que entre els 10 primers municipis en quant a capacitat d'allotjament turístic legal, quatre eren d'Eivissa, la més petita de les tres grans illes de Balears. Mentre que les places turístiques legals de Palma i Calvià superaven les 50 mil unitats, és a dir més que duplicaven la capacitat d'allotjament turístic total de Menorca. Els municipis turístics on l'increment de la capacitat d'allotjament turístic entre el 1973 i el 1988 fou major, varen ser: es Migjorn Gran (254,45%); Formentera (140%); es Mercadal (139,43%)<sup>596</sup>; Felanitx (127,94%); Son Servera (124,62%); Santa Eulària des Riu (99,22%); Sant Josep de sa Talaia (97,71%); Maó (97,44%); Ciutadella (97,62%) i Alcúdia (90,33%). Val la pena anotar aquells municipis on la capacitat d'allotjament turístic en apartaments era superior a les illes: Calvià (16056 places); Palma (7842 places); Sant Josep (6715 places); Alcúdia (6363 places); Eivissa (5748 places); Santa Eulària (4397 places); Sant Antoni (4258 places); Ciutadella (3671 places); Sant Llorenç (3221 places); i Formentera (2842 places). A més, també podem veure a quins municipis la capacitat d'allotjament turístic en apartaments legals presentava la major proporció respecte del total de la capacitat d'allotjament turístic: es Migjorn Gran (47,78%); Sant Josep (45,04%); Formentera (43,27%); Eivissa (41,1%); Alcúdia (41%); Muro (37,55%); Calvià (30,9%) i Ciutadella (33,92%). En canvi municipis com Santa Margalida, Lluçmajor, Sóller, ses Salines, Palma, Ferreries, Santanyí, Maó, Capdepera, Manacor, Felanitx i Pollença presentaven una proporció de capacitat d'allotjament turístic legal en establiments hotelers o assimilats que era superior al 80% de la capacitat d'allotjament turístic legal total.



Figura 83. Hotel Castell Playa a s'Arenal d'en Castell

Val la pena apuntar alguns comentaris sobre la construcció del major establiment d'allotjament turístic de les Balears i de tot l'Estat espanyol que precisament es realitzà a mitjans dels 1980, el Bellevue del Port d'Alcúdia (Lago Esperanza). Cap a principis dels 1970, Juan Obregón Toledo Construcciones SA (Construcciones Jotsa) inicià les obres del complex turístic Bellevue i la urbanització annexa. Juan Obregón Toledo, a més de ser el padrí d'una de les "famoses" de la premsa rosa i la faràndula espanyola com és Ana García Obregón, estava molt ben relacionat amb el poder franquista, la qual cosa el va convertir en un dels empresaris d'èxit del desenvolupisme espanyol. A mitjans dels 1970, el complex passà a mans del Banco Coca, degut a dificultats econòmiques de Construcciones Jotsa. Cap a finals de 1982, amb la fusió del Banco Coca amb el Banesto, l'establiment s'integrà en els actius de la Corporación Banesto, a través de les filials Inmobiliaria Flavia i la societat Tarteya. La major part dels apartaments se construïren entre 1983 i 1984, és a dir quan ja estava en mans de Banesto. A partir de mitjans dels 1980 el Bellevue serà l'establiment turístic més gran de les Illes Balears, amb uns 1474 apartaments i unes 4191 places turístiques. El complex turístic constava de 18 edificis, una superfície construïda de 115000 m<sup>2</sup> i 220000 m<sup>2</sup> de terreny. El Bellevue s'aixecà en base a un Pla Parcial de 1972, és a dir correspon a l'urbanisme franquista i com s'ha dit el seu primer propietari estava molt ben relacionat amb el poder

<sup>596</sup> A s'Arenal d'en Castell (es Mercadal) s'obrien les portes d'un dels majors establiments de Menorca, l'Hotel Castell Playa (501 places). Aquest establiment era propietat del polític-empresari Abel Matutes i entrava a formar part de la cadena Doliga.

franquista. Així i tot, la construcció d'alguns d'aquells edificis va incomplir aquella normativa. En concret, 17 edificis es trobaven fora d'ordenació (La Vanguardia Española, 24/11/1974; González-Besada, 27/10/1988; Cacho, 1/12/1988; Lázaro, 3/07/1992; Morales, 24/12/1994; Valladares, 6/12/2009).

<b>Taula 198. Estimació de la capacitat d'allotjament turístic legal a les Illes Balears el 1988 i variació respecte de 1973 (Font: elaboració pròpia a partir del catàleg hoteler 2002 de la Conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears i taules anteriors)</b>						
	<b>Apartaments</b>		<b>Hotels i assimilats</b>		<b>Total</b>	<b>Variació 1973-1988</b>
	Places	Percentatge respecte del total	Places	Percentatge respecte del total	Places	Percentatge
Alaró	0	0,00	16	100,00	16	0,00
Alcúdia	6.363	41,00	9.156	59,00	15.519	90,33
Andratx	553	24,20	1.732	75,80	2.285	27,97
Artà	32	36,02	57	63,98	89	89,20
Banyalbufar	0	0,00	195	100,00	195	88,21
Bunyola	0	0,00	68	100,00	68	126,32
Calvià	16.056	30,90	35.903	69,10	51.959	44,98
Campos	0	0,00	78	100,00	78	0,00
Capdepera	2.598	17,80	11.999	82,20	14.597	19,41
Deià	0	0,00	459	100,00	459	51,18
Escorca	0	0,00	98	100,00	98	27,19
Esporles	0	0,00	16	100,00	16	-5,86
Estellencs	0	0,00	140	100,00	140	35,82
Felanitx	1.044	19,88	4.207	80,12	5.251	127,94
Inca	0	0,00	60	100,00	60	-3,22
Lloseta	0	0,00	11	100,00	11	0,00
Llucmajor	517	4,19	11.816	95,81	12.333	16,03
Manacor	1.987	18,07	9.007	81,93	10.994	21,13
Muro	1.561	37,55	2.596	62,45	4.157	69,29
Palma	7.842	13,33	51.003	86,67	58.845	13,66
Pollença	975	20,43	3.797	79,57	4.772	86,94
Porreres	0	0,00	9	100,00	9	124,65
Puigpunyent	0	0,00	11	100,00	11	-63,15
sa Pobla	0	0,00	20	100,00	20	5,25
Sant Llorenç	3.221	28,89	7.929	71,11	11.150	75,18
Santa Margalida	276	2,96	9.057	97,04	9.333	15,16
Santanyí	1.305	15,50	7.116	84,50	8.421	41,93
ses Salines	230	8,99	2.327	91,01	2.557	16,51
Sóller	216	6,22	3.255	93,78	3.471	7,52
Son Servera	1.807	23,29	5.953	76,71	7.760	124,62
Valldemossa	90	65,28	48	34,72	138	30,16
<b>Mallorca</b>	<b>46.674</b>	<b>20,76</b>	<b>178.139</b>	<b>79,24</b>	<b>224.813</b>	<b>34,54</b>
Alaior	619	25,56	1.802	74,44	2.421	50,58
Ciutadella	2.838	38,18	4.594	61,82	7.432	97,62
es Castell	273	22,36	948	77,64	1.221	45,20
es Mercadal	809	30,25	1.865	69,75	2.674	138,08
es Migjorn Gran	879	47,78	961	52,22	1.840	254,45
Ferrerries	122	13,12	808	86,88	930	25,29

Maó	171	16,56	862	83,44	1.033	98,98
Sant Lluís	1.269	30,40	2.906	69,60	4.175	48,52
<b>Menorca</b>	<b>6.980</b>	<b>32,13</b>	<b>14.746</b>	<b>67,87</b>	<b>21.726</b>	<b>82,30</b>
Eivissa	5.748	41,1	8.236	58,9	13.984	62,77
Sant Antoni	4.258	29,79	10.034	70,22	14.291	38,91
Sant Joan	453	10,8	3.741	89,2	4.194	18,11
Sant Josep	6.715	45,04	8.195	54,97	14.909	97,71
Santa Eulària	4.397	21,3	16.246	78,7	20.643	99,22
Formentera	2.842	43,27	3.726	56,73	6.568	140,06
<b>Pitiüses</b>	<b>24.413</b>	<b>32,73</b>	<b>50.177</b>	<b>67,27</b>	<b>74.590</b>	<b>73,19</b>

Figura 84. (Elaboració pròpia).

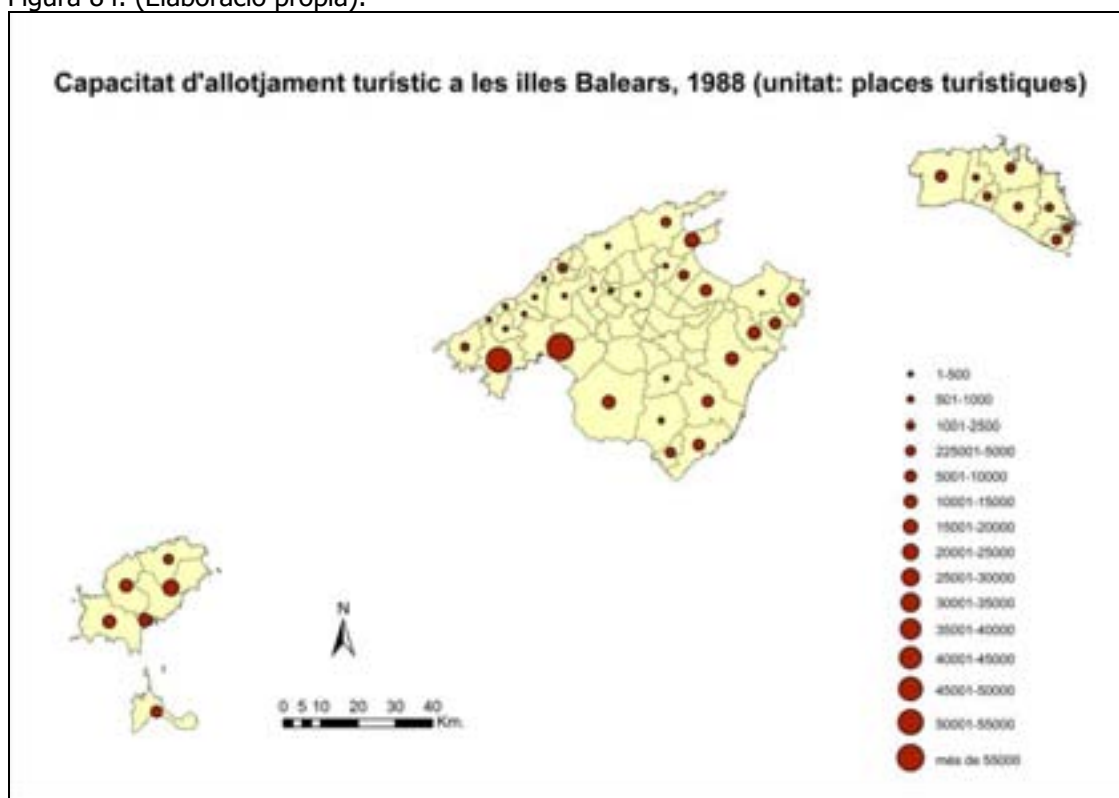
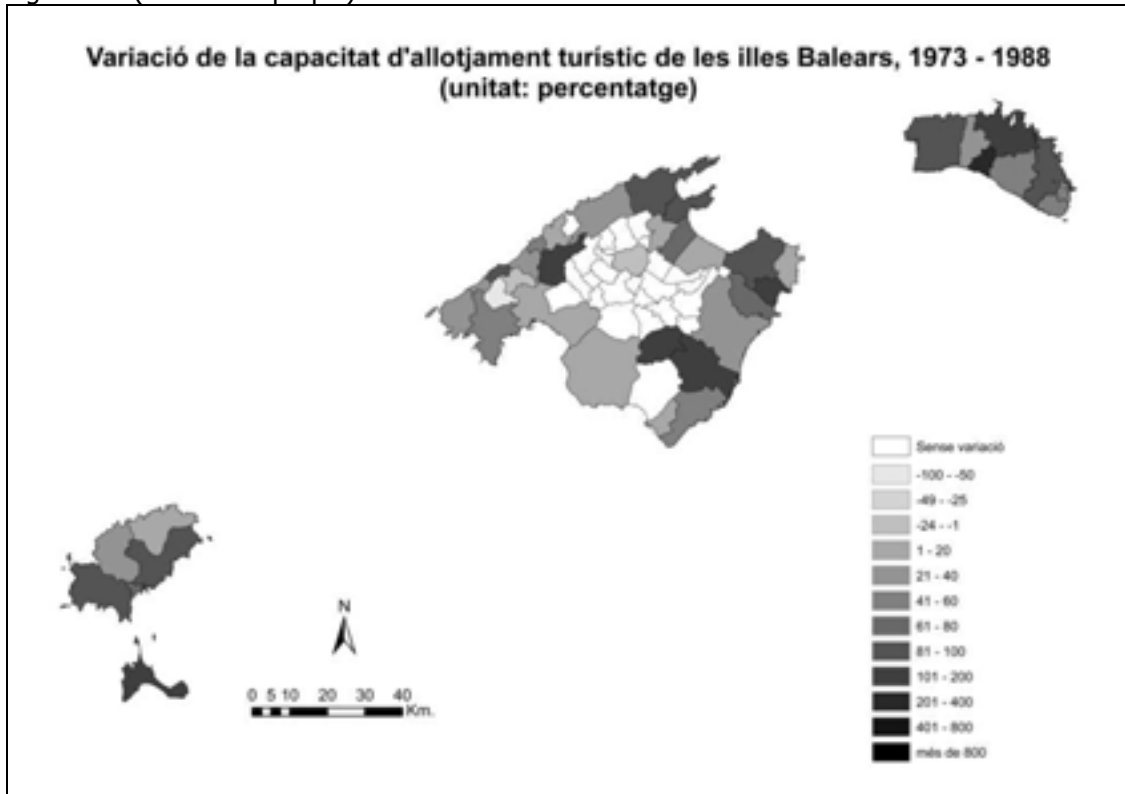


Figura 85. (Elaboració pròpia).



- Reconversió turística: els Decrets Cladera.

Els problemes detectats a les "fàbriques" turístiques va motivar que l'empresariat i els polítics encarregats de la política turística engegessin un procés adreçat a la reconversió de la planta d'allotjament turístic. Jaume Cladera –empresari hotelier i ex-directiu de lobbies turístics– va escometre la tasca de promulgar una sèrie de mesures per tal de rectificar la deficient qualitat dels establiments turístics, així com de les zones d'industrialització turística. Així, el 1984 s'aprovà el que s'ha conegut com a Decret Cladera I –Decret 30/1984, de 10 de maig, de mesures d'ordenació d'establiments turístic i d'allotjament turístic–, segons el qual s'exigia que cada nou establiment turístic havia de comptar amb una ràtio de 30 m<sup>2</sup> de solar per a cada nova plaça i a més s'introduïa, per tal de millorar la mercantilització turística, la necessitat de crear zones verdes, instal·lacions recreativo-esportives i piscines (Rullan, 1999; Amer, 2006). Segons Amer (2006) la voluntat dels hotelers, representada per Cladera, era la d'emprendre profundes reformes urbanístiques, però per manca de consens entre el capital de la construcció i el turístic feu que finalment s'optés per aquesta solució. Cal tenir en compte que, en aquells moments, el lobby de la construcció (Associació de Promotors i Constructors de les Balears) estava presidit per un bon company dels polítics conservadors, l'aparellador i empresari, Jaume Gibert. L'escenificació de la confrontació intercapitalista arribà al punt que la CAEB –la Federació Hotelera no hi estava integrada en aquells moments– presentà un recurs contra el Decret Cladera I, tot entenent que la Conselleria de Turisme no tenia competències en la matèria que abordava el decret. Finalment, els tribunals resolgueren a favor de la Conselleria de Turisme (Amer, 2006). L'aparició d'aquest decret posa en evidència els enormes dèficits que el desenvolupisme turístic-franquista havia comportat. Uns dèficits que si eren importants a les mateixes zones industrials en termes urbanístics i arquitectònics, encara ho eren molt més en matèria social (Carbonero et al., 2001; Riutort et al., 2003).

A la segona meitat dels anys 1980 el debat sobre la necessitat de frenar la construcció d'allotjaments turístics i l'expansió urbanística fou recollit tant pels Tour Operadors que reclamaven una contenció, com per exemple en els informes de les entitats financers, com és el cas de Sa Nostra, en el qual es deia que "no resulta desgavellat, sinó tot el contrari, defensar propostes de creixement zero pel que respecte al creixement de l'oferta turística" (Navinés 1987:107). El Decret Cladera I no fou suficient per resoldre el caos urbano-turístic, per la qual



cosa es va dur a terme una nova regulació, en aquest cas més estricta, per tal de millorar la qualitat de les zones d'industrialització turística. El 1987 s'aprovava el Decret Cladera II –Decret 103/1987, de 22 d'octubre, de mesures transitòries d'ordenació d'establiments hotelers i allotjaments turístics– que duplicava la ràtio mínima per la construcció o ampliacions de places turístiques fins a 60 m<sup>2</sup>/plaça. Aquella norma estava precedida per l'elaboració del *Llibre Blanc del turisme a Balears* que avançava el que havia de ser la futura regulació turística (Aguiló, 1987). Entre les conclusions del *Llibre Blanc del turisme a Balears* es poden destacar: la intenció de regular l'oferta, al temps que es fa palesa la constatació que "l'activitat turística genera desequilibris diversos" (conclusió 1), l'existència de dèficits infraestructurals i de serveis (conclusió 16), i, fins i tot, que s'estableix "la necessitat d'una política que delimiti el creixement" (conclusió 2). A més, se conclou "la disponibilitat de recursos naturals com a factor limitant del turisme" (conclusió 4) i "la situació urbanística com a factor limitant de l'oferta" (conclusió 5). A la conclusió 17 apareixen els suggeriments de propostes legislatives on s'avançava la voluntat de dur endavant l'ordenació turística i territorial (Aguiló, 1987).

El Decret Cladera II es va reconvertir en la llei 7/1988, d'1 de juny, de mesures transitòries d'ordenació d'establiments i d'allotjaments turístics. Aquesta llei es presentava com un conjunt de mesures transitòries fins a l'aprovació del pla d'ordenació de l'oferta turística (Rullan, 1999; Amer, 2006). Aquesta llei (article 2) estableix que "per a construccions de nova planta, i les ampliacions d'establiments hotelers o d'allotjament turístic, així com els canvis d'ús d'edificacions amb finalitat d'utilització turística, serà necessària l'autorització prèvia de la Conselleria de Turisme"; "una superfície en m<sup>2</sup> de sòl edificable, no inferior al resultat de multiplicar per 60 el màxim nombre de places que pugui albergar aquest establiment" (article 3); "la Conselleria només concedirà autoritzacions prèvies de noves construccions d'hotels de cinc i quatre estrelles, de ciutats de vacances de tres estrelles, d'apartaments de quatre i tres claus i de càmpings de luxe i primera categoria" (article 6); "els establiments hotelers obsolets que adquireixin el compromís en dret de donar-se de baixa turística amb posterior demolició de l'immoble, podran ésser substituïts per nous hotels o ciutats de vacances en la mateixa zona turística i de categoria mínima de tres estrelles" (article 8); etc. És a dir, la nova regulació perseguia congelar la construcció de nous establiments d'allotjament turístic, reconstruir i/o renovar l'oferta existent. Un dels aspectes rellevants de la llei fou que a partir d'aquell moment, per a dur a terme la construcció de qualsevol nova "fàbrica turística" (establiment d'allotjament turístic), era imprescindible l'autorització de la Conselleria de turisme per tal d'obtenir la llicència municipal. Segons Rullan (1999) una de les grans novetats d'aquella llei fou la introducció (i incentiu) de la reconversió de la planta d'allotjament obsoleta –aquella de més de 10 anys–<sup>597</sup>.

Al llarg dels anys 1970 i 1980, el sector de la construcció experimentà un nou boom expansiu. La construcció d'habitatges va guanyar molta importància, atesa la seva forta vinculació amb la condició de zona de "producció" turística de les Illes Balears. La forta expansió dels habitatges visats pel Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears responia a factors tant exògens com endògens. Per una banda, la revisió i adaptacions dels planejaments motivaren que augmentessin els visats d'habitatges ja que el capital perseguia esquivar qualsevol mesura legal que suposàs restriccions a les situacions heretades del franquisme o postfranquisme. Un exemple d'això fou el vinculat amb la revisió del PGOU de Palma de setembre de 1983 arran de que va suspendre provisionalment les llicències d'obra. El mateix havia passat just abans de l'aprovació del Pla Ribas Piera. Per altra banda, en el marc preparatiu per a l'entrada a la CEE, es despleguen nous incentius fiscals per a l'adquisició d'habitatges (desgravació del 17% per a l'adquisició d'habitatges) i per altra banda la imposició de l'IVA al 6% als habitatges de protecció oficial a partir de 1986. Els habitatges de protecció oficial que havien adquirit un cert impuls i rellevància a principis dels 1980, resultaren fortament afectats pel canvi de plantejament de la política econòmica estatal que estimulava el sector de la construcció. A més, l'entrada en vigor del nomenat Decret Boyer –Reial Decret-Llei 2/1985,

<sup>597</sup> D'acord amb Rullan (1999:419) "l'aprovació d'aquestes regulacions [Decrets Cladera i Llei 7/1988] generà alguna que altra descoordinació entre les administracions turística i urbanística, les exigències de turisme no tenien perquè estan contemplades en els plans municipals, amb la qual cosa es podien donar casos d'edificis legalitzats urbanísticament i il·legalitzats turísticament". El Decret 60/1989, de 22 de maig, pel qual es regula el procediment d'expedir autoritzacions prèvies i d'obertura per a construccions, obres i instal·lacions de les empreses i activitats turístiques (BOCAIB núm.70, 8/06/1989), venia a regular els tràmits necessaris per a l'obertura d'un allotjament turístic nou (autoritzacions prèvies de l'administració turística). Sense l'autorització no se podria aconseguir la llicència municipal.

de 30 d'abril, sobre mesures de política econòmica– afectava, entre d'altres, el règim d'arrendament, tot suprimint la pròrroga forçosa dels contractes de lloguer i es liberalitzaven les inversions estrangeres. Aquell nou paquet de mesures econòmiques foren claus en quant a la gir neoliberal i adaptació a les regles del nou règim d'acumulació flexible que s'estava imposant internacionalment (Albertí, 1990; Fernández-Durán, 1996; Naredo, 1996).

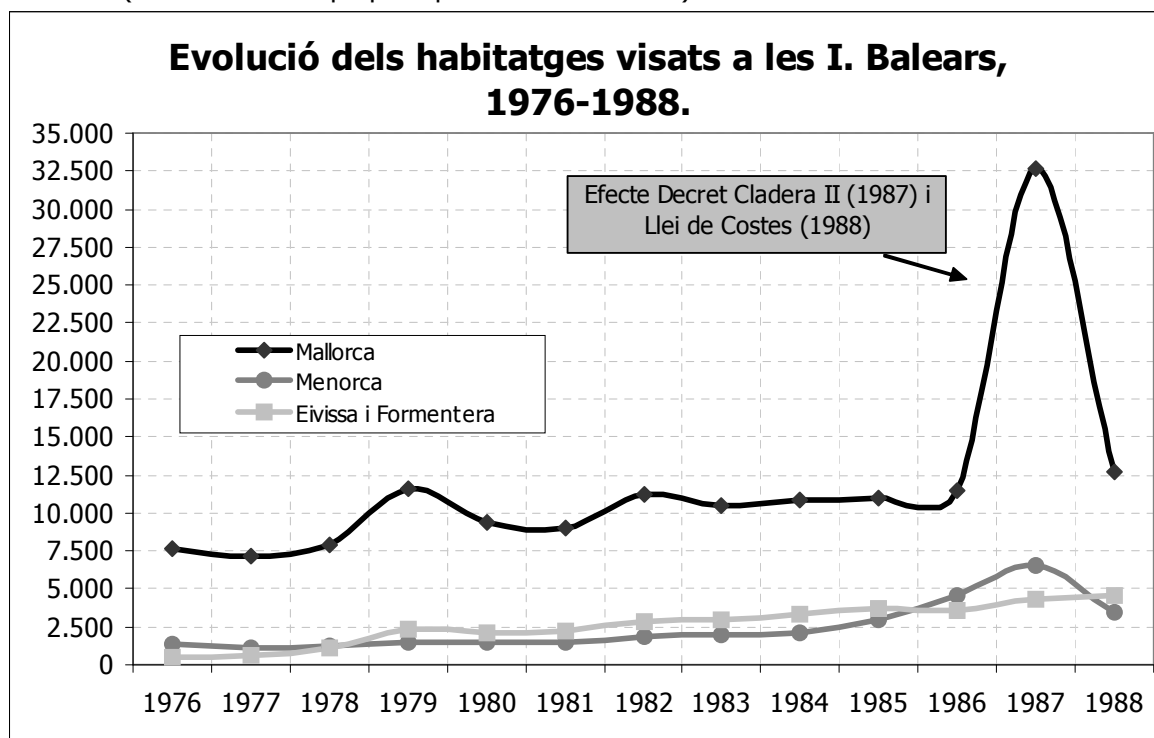
En el cas del territori balear caldria considerar altres particularitats, per tal de poder entendre la vigrositat del sector de la construcció en aquells moments (gràfic 51). Cal tenir present que en paral·lel a les obres legals hi havia una important quantitat d'obres il·legals de les quals es desconeixen les seves dimensions. Així, per exemple crida l'atenció que a la més urbanitzada Eivissa hi hagués, en alguns anys, un nombre menor d'habitatges visats que a Menorca. Les regulacions que s'anunciaven i que afectarien, en certa manera, a la "llibertat" empresarial, catalitzaren un allau important de sol·licituds de visats d'obra. Així, "la difusió anticipada de les intencions del Govern, va provocar que, com a mínim, setmanes abans de la seva publicació es presentessin un gran nombre de sol·licituds a l'empara de l'antiga normativa, menys exigent que la que s'estava gestant i, a través d'aquest mecanisme, e va produir un atípic i extraordinari impuls a la promoció turística d'allotjaments en hotels i apartaments turístics i també mitjançant edificacions residencials destinades a usos turístics" (Barceló et al. 2008:27). Això és el que s'ha conegut com a "Efecte Decret Cladera", que consisteix en l'avanç per part de les elits empresarials<sup>598</sup>, en quant a la sol·licitud de visats, a l'entrada en vigor del Decret Cladera II, que com hem vist havia d'introduir mesures de racionalització i contenció. Abans d'entrar en vigor es sol·licitaren visats per aixecar unes 71300 places, i les sol·licituds per 23 mil places es realitzaren en tan sols 3 dies (20 al 23 d'octubre de 1987) (Negrón, 1987a).

José Negrón (1987b) escrivia al Diario de Mallorca: "el divendres per la tarda els despatxos de la conselleria de Turisme ja no donaven abast. Treballant hores extraordinàries i quasi sense aixecar la mirada entre els papers [...] se tractava d'esgotar els últims instants per intentar evitar els efectes de la nova normativa que entraria en vigor en poques hores més" (citada a Amer 2005:395)<sup>599</sup>. L'anunci de l'entrada en vigor de la Llei de Costes, també motivà que els capitals s'avançassin a dita llei. Segons Barceló et al. (2008:37) "el 1988 també es produeix un altre efecte institucional notable amb la tramitació parlamentària de la Llei de costes, Llei 22/1988, de 28 de juliol, que entre altres mecanismes d'ordenació, va ampliar a 100 metres cap a l'interior la franja de servitud de protecció, si bé a les zones urbanitzables es mantenia l'amplària de 20 metres de l'anterior servitud de salvament. Tot això va accelerar la promoció d'edificacions als solars que varen o podrien quedar afectats pel futur marc legal, amb la finalitat de consolidar els drets edificadors presents". D'aquesta manera, es pot veure com el 1987 els habitatges visats s'elevaren a 43472, 2,21 vegades superior als del 1986. A més, si ens fixam amb la tipologia dels habitatges visats en aquest any, tenim que el 66,12% eren industrials –entre dels quals s'inclouen els allotjaments turístics–, això significa que el gruix d'habitatges visats corresponien als destinats a un aprofitament turístic (Albertí, 1990; Barceló et al., 2008).

<sup>598</sup> Sebastià Serra en el debat parlamentari del 6 d'octubre de 1988 sobre els criteris generals del Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística exclamava: "criticam profundament a la Conselleria o al Govern el fet que quan vostès fan un projecte de Decret, el coneixen primer els sectors implicats [és a dir l'empresariat] que els instruments polítics que vertaderament l'haurien de conèixer i aprovar" (Diari de sessions del Parlament de les Illes Balears, núm.35, 6/10/1988:1251).

<sup>599</sup> Entre els projectes entrats a darrera hora es poden comptar els de: Cala Barca Trencada, a Santanyí, en una finca de 15,14 Ha on es pretenia edificar 400 apartaments i estudis amb capacitat per 1750 places; els de Cala Anguila, Cala Mandia i Cala Estany, a Manacor, on es volia aixecar el projecte Punta Reina (dos edificis per apartaments de 1273 places i 1043 places, en un solar de 4,1 Ha i 3,3 Ha) i un hotel de 424 places (José Negrón a Amer 2005:395).

Gràfic 51. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 199).



**Taula 199. Evolució dels habitatges visats a les I. Balears, 1976-1988 (Font: Albertí i Barceló, 1983; Albertí, 1990).**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Balears
1976	7.664	1.413	446	9.523
1977	7.127	1.169	659	8.955
1978	7.848	1.257	1.133	10.238
1979	11.632	1.507	2.310	15.449
1980	9.386	1.438	2.118	12.942
1981	8.988	1.458	2.199	12.645
1982	11.161	1.887	2.783	15.831
1983	10.466	2.015	2.989	15.470
1984	10.786	2.074	3.275	16.135
1985	10.995	2.912	3.737	17.644
1986	11.478	4.600	3.630	19.708
1987	32.651	6.549	4.272	43.472
1988	12.669	3.481	4.593	20.743

**Taula 200. Habitatges visats a les I. Balears segons tipologia, 1982-1988 (Font : elaboració pròpia a partir d'Albertí 1990:191).**

		1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
Mallorca	Habitatges visats lliures	8.232	7.756	8.295	5.786	6.908	8.042	9.930
	Habitatges visats industrials	1.543	1.200	971	2.439	2.555	22.847	2.152
	Habitatges visats de protecció oficial	1.386	1.510	1.520	2.770	2.015	1.762	587
Menorca	Habitatges visats lliures	402	1.723	1.596	2.501	3.078	1.579	1.350
	Habitatges visats industrials	1.169	250	350	123	1.464	4.881	2.067
	Habitatges visats de protecció oficial	316	42	128	288	58	89	64

Eivissa i Formentera	Habitatges visats lliures	2.575	2.831	2.936	3.492	1.395	3.139	2.886
	Habitatges visats industrials				19	2.145	1.016	1.598
	Habitatges visats de protecció oficial	208	158	339	226	90	117	109
I. Balears	Habitatges visats lliures	11.209	12.310	12.827	11.779	11.381	12.760	14.166
	Habitatges visats industrials	2.712	1.450	1.321	2.581	6.164	28.744	5.817
	Habitatges visats de protecció oficial	1.910	1.710	1.987	3.284	2.163	1.968	760

**Taula 201. Percentatge d'habitatges visats a les I. Balears segons tipologia respecte del total d'habitatges, 1982-1988 (Font : elaboració pròpia a partir d'Albertí 1990:191).**

		1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
Mallorca	Habitatges visats lliures	73,76	74,11	76,91	52,62	60,18	24,63	78,38
	Habitatges visats industrials	13,82	11,47	9,00	22,18	22,26	69,97	16,99
	Habitatges visats de protecció oficial	12,42	14,43	14,09	25,19	17,56	5,40	4,63
Menorca	Habitatges visats lliures	21,30	85,51	76,95	85,89	66,91	24,11	38,78
	Habitatges visats industrials	61,95	12,41	16,88	4,22	31,83	74,53	59,38
	Habitatges visats de protecció oficial	16,75	2,08	6,17	9,89	1,26	1,36	1,84
Eivissa i Formentera	Habitatges visats lliures	92,53	94,71	89,65	93,44	38,43	73,48	62,83
	Habitatges visats industrials	0,00	0,00	0,00	0,51	59,09	23,78	34,79
	Habitatges visats de protecció oficial	7,47	5,29	10,35	6,05	2,48	2,74	2,37
I. Balears	Habitatges visats lliures	70,80	79,57	79,50	66,76	57,75	29,35	68,29
	Habitatges visats industrials	17,13	9,37	8,19	14,63	31,28	66,12	28,04
	Habitatges visats de protecció oficial	12,06	11,05	12,31	18,61	10,98	4,53	3,66

- El "mercat negre" d'allotjament turístic.

El 1988, la forta expansió del sector de la construcció, accelerada per la inversió-especulació –internacional i domèstica– i pel fet que molts d'habitatges esdevenen un nou jaciment de "producció" turística al marge de la llei, era ja ineludible. Així, per exemple, el Grup Parlamentari Socialista presentà el 12/05/1988 una proposició no de llei relativa a l'oferta turística no legalitzada. La proposició fou aprovada i d'aquella sorgí la "Comissió No Permanent d'Enquesta sobre l'Oferta Turística No Legalitzada". Finalment, el 10 de maig de 1990 es publicava al Butlletí Oficial del Parlament de les Illes Balears, l'Informe-Estudi Sobre l'Oferta Turística No Legalitzada en base a dades del 1988 i entrevistes realitzades tant a responsables empresarials com polítics. La qüestió del mercat negre d'allotjament turístic ja havia estat abordada al *Llibre Blanc del Turisme* (Aguiló, 1987), on aquest es quantificava en torn a unes 71167 places, la qual cosa representava el 20,59% de les places legals. Allà on el turisme fraudulent era més elevat, d'acord amb dita publicació, era Menorca, on representava el 42% de les places legals<sup>600</sup>. En el treball del Parlament de les Illes Balears, en base a dades del 1988, s'arribà a uns resultats extraordinàriament superiors que xifraven el mercat negre

<sup>600</sup> Un estudi elaborat per Gabriel Cortès (1990) per a l'Institut Menorquí d'Estudis quantificava l'oferta turística clandestina en torn a unes 8 mil places, discrepant amb el resultat que presentava l'estudi del Parlament de les Illes Balears.

d'allotjament turístic en torn a 307 mil places, la qual cosa representava el 95,79% de l'oferta legal. És a dir, la magnitud il·legal era quasi idèntica a la legal. Emperò a Menorca, l'oferta il·legal quasi triplicava a la legal.

<b>Taula 205. Comparació entre l'oferta d'allotjament turístic legal i el mercat negre d'allotjament turístic, 1986-1988 (Font: Sastre i Sastre, 1987c; Parlament de les Illes Balears, 10/05/1990)</b>						
	1986			1988		
	Places d'ús turístic il·legals	Places turístiques legals	Il·legals respecte legals (%)	Places d'ús turístic il·legals	Places turístiques legals	Il·legals respecte legals (%)
Mallorca	41.833	217.624	19,22	195.092	224.813	86,78
Menorca	7.316	17.416	42,01	60.178	21.726	276,99
Eivissa i Formentera	22.018	110.662	19,90	52.337	74.590	70,17
Balears	71.167	345.702	20,59	307.607	321.129	95,79

Emperò més enllà de les xifres, el que resulta interessant d'aquell estudi elaborat per la comissió del Parlament són els testimonis d'algunes de les persones que es citen. La persecució del frau turístic resultava complicada, es deia, perquè les encarregades de gestionar els establiments havien de ser empreses i en el cas de ser un propietari individual no s'hi podia fer res. Un argument aquest que s'eternitzarà en el temps. Els inspectors turístics només actuen sobre allò que és turístic. Així, Fernando Perelló i Santander, en representació del Foment de Turisme de Mallorca, exposava que "crec que hauríem de definir què és oferta il·legal, i crec que no és gaire fàcil" i a continuació explicava el canvi produït ja que "les xifres dels avions no coincideixen de cap de les maneres amb les xifres d'ocupació dels hotels, i no coincideixen perquè cada vegada hi ha més persones que compren places d'avió per ocupar-les, no per anar amb el paquet turístic que inclou els trasllats, l'hotel, no, al contrari, només inclou la plaça d'avió, i aquesta plaça està destinada no solament al propietari del xalet" (Parlament de les Illes Balears 10/05/1990:3181).

Cal destacar el fet que alguns batles (p.ex. Antoni Salvador i Caules de Ciutadella, Bartomeu Pont i Estelrich de Sant Llorenç, Antoni Gelabert i Portell –Tinent de Batle d'Alcúdia, etc) es lamentaven de les dificultats que el turisme il·legal els ocasionava en la gestió municipal. Així, per exemple, el batle de Sant Llorenç exposava prou clarament que "els hotelers són els primers que han usat els apartaments il·legals" (Parlament de les Illes Balears 10/05/1990:3175) i Francesc Obrador, batle de Calvià, sostenia que era freqüent trobar hotels amb el doble de places que les legals i que les places clandestines en apartaments duplicaven els càlculs presentats al *Llibre Blanc del turisme* (Parlament de les Illes Balears 10/05/1990:3178). Sembla doncs, que un dels gran beneficiaris del mercat negre d'allotjament turístic eren els propis hotelers, encara que no tots. El representant del Foment del Turisme (Fernando Perelló) exposava que "si l'hotelier per construir necessita 60 m, i el mateix hotelier per construir cases davant que després llogarà, tal vegada necessita 20, està clar que no construeix als 60 [...] mentre nosaltres puguem fer un hotel aquí només amb 60 m, i repetesc, un apartament aquí amb la meitat o una tercera o una quarta part, el lògic és que vostè construeixi de l'altre tipus i no del primer [...] lògicament que l'apartament estigui legalitzat o no importarà molt poc". La poca voluntat d'acabar amb el frau per part del Govern de les Illes Balears es fa palesa pel fet que es comptava amb tan sols 12 inspectors per a totes les Illes, la qual cosa fou criticada per Josep Forteza Rey en nom de la Federació Hotelera (Parlament de les Illes Balears 10/05/1990:3175). El propi batle de Ciutadella exposava que havien denunciat entre 700 i 800 apartaments i deia "no tenim constància que la Conselleria hagi actuat d'una manera eficaç en aquest tema, ha tancat, ha precintat apartaments, però no forçosament tots els que hem denunciat" (Parlament de les Illes Balears 10/05/1990:3187).

Des de la Federació Hotelera de Mallorca, Josep Forteza Rey, explicava que havien detectat 430 edificis il·legals que comercialitzaven els Tour Operadors. La major part d'aquells es localitzaven a la costa nord de Mallorca, de Pollença a Can Picafort, Cales de Mallorca i Peguera. En aquest document també surten les veus dels representants dels Tour Operadors que eren els altres grans beneficiaris de l'oferta clandestina. Joan Pascual Garau, representant de NUR (Neckermann Und Reisen) exposava que "a nosaltres ningú no ens ha dit que si no

tenim uns permisos damunt la taula no podem firmar un contracte, aleshores, si ens interessa el producte o les condicions, si aquell empresari que ens ofereix això ens pareix una persona seriosa i ens entenem, feim el contracte” (Parlament de les Illes Balears 10/05/1990:3180). És a dir, el de menys era la legalitat del procés. En resposta a les manifestacions dels Tour Operadors, Jaume Cladera (Conseller de Turisme) deia que “els tour operadors fan una mica de beneït per no reconèixer una il·legalitat” (Parlament de les Illes Balears 10/05/1990:3174). Josep Forteza Rey exposà prou clarament que “si vostès [Parlament de les Illes Balears] i la Conselleria [de Turisme] són capaços que aquests grans senyors [Tour Operadors] deixin de contractar aquestes indústries il·legals, s’haurà acabat el tema” (Parlament de les Illes Balears 10/05/1990:3175). En definitiva, cap a finals dels 1980, el diagnòstic sobre el mercat negre turístic era prou clar i també les mesures a prendre. L’únic problema era que aquelles afectarien als baluards del poder, i per tant no es tocarien més que meridianament. La problemàtica del frau turístic-immobiliari quedava com una constant que es reforçaria en dècades posteriors (Seguí, 1998; Rullan, 1999; Salvà, 2005).

- Les cadenes hoteleres saluden a la crisi dels 1970 i comencen l’aventura global als 1980.

L’esclat de la crisi del capitalisme regulat va propiciar l’inici d’un procés de concentració empresarial en el sector turístic global. En el cas de les Balears, aquest es va manifestar de manera notable en el capital hotelier. La crisi dels 1970, per una banda afectà a nombroses societats que tancaren les portes, al temps que unes eren absorbides per d’altres. Per altra banda, la crisi dels Tour Operadors també va tenir repercussions sobre l’organització empresarial hotelera. El 1977 finalitzaven els darrers contractes de finançament de la construcció hotelera (Payno, 1985). Aquest fet no es pot desvincular de la profunda reorganització corporativa dels Tour Operadors europeus. Mario Gaviria (1975) s’estranyava de l’escassa pressió que exerciren els hotelers espanyols en motiu de la fallida de la Court Line i l’enorme deute que aquesta tenia amb aquells. Gaviria es demanava (1975:26): per què es conformen (o així ho sembla) els hotelers espanyols amb perdre 600 milions de pessetes endeutades per les companyies angleses fallides?

Segons Gaviria (1975:26-27) hi hauria una sèrie d’explicacions, entre de les quals podem apuntar: 1) el problema dels hotelers no és només de deutes, sinó de preus, així que la fallida dels Tour Operadors els alliberava dels baixos preus; 2) tal volta els danys no són tan alts ja que molts dels hotelers tenien crèdits que encara no estaven del tot amortitzats i dipòsits amb la garantia de l’ocupació hotelera que podrien cobrir en part els deutes; 3) molts hotelers tenien una comptabilitat primària i opaca, tot restant en mans de la comptabilitat dels Tour Operadors; 4) es podria donar el cas que molts hotelers no saben exactament quins eren els deutes pendents; 5) en certs casos els hotelers s’estimen més no mostrar la seva comptabilitat ni explicar-se, ja que bona part dels diners prestats havien entrat il·legalment; 6) alguns hotelers eren testaferrós i per tant no podien protestar; 7) la fallida de Court Line davant d’una temporada difícil, permetria demanar crèdits al Ministeri d’Informació i Turisme i acomiadar al personal sense greus problemes; 8) els hotelers no protestaren per temor a ser inclosos a la llista negra del TOSG (Tour Operator Study Group). En el cas de les Pitiüses, Ramon Fajarnés (2001:119) ens explica com, front a la fallida de la Court Line que afectà a uns 30 hotels, “els dipòsits de garantia salvaren molts hotelers de la catàstrofe, perquè a pesar de veure com se n’anaven els turistes contractats pels touroperadors en fallida, els hotels reberen compensacions econòmiques”.

Així doncs, les pràctiques que havien conduït al boom turístic de finals del 1960, permeteren que la crisi dels Tour Operadors fos, en certa manera, profitosa per alguns empresaris hotelers ja que accelerava la desconexió de la dependència financera respecte dels Tour Operadors. No obstant, aquells seguien, tal com s’ha exposat anteriorment, controlant la major part dels fluxos turístics (Gaviria, 1975; Picornell, 1978; Bray i Raitz, 2001). A partir de la dècada dels 1980, un cop superada la crisi i reactivat un nou cicle expansiu, el finançament hotelier es faria, en bona part, en base a les entitats financeres, entre de les quals destacaria el Banc de Bilbao. Poc a poc, les entitats financeres de les illes entrarien dins del joc (Alenyar, 1990a). Així, el 1987 i 1988 del finançament total un 27,8% i un 22,6% corresponia a aportacions pròpies, mentre que un 60,7% i un 74,31% corresponia a finançament bancari (Aguiló-Lluna 1990:258). A més, a la dècada dels 1980, tal com indicava Antoni Aguiló-Lluna

(1990:256) "qüestions d'aspecte fiscal, aflorament de diner negre, entrada d'inversors aliens al món turístic, però seduïts per ell (professionals, industrials, etc.), i una deficient estructura financera, degut a unes excel·lents expectatives i a diner barat, s'arriba al fenomen [...] d'un nou boom de construcció hotelera, sense una base real, que desemboca [...] en una situació crítica en disminuir la rendibilitat econòmica".

Això no obstant, no vol dir que les corporacions estrangeres es retirassin del negoci turístic i de les societats espanyoles. Ans al contrari, els interessos de les empreses turístiques estrangeres es troben ben representats en l'accionariat de moltes de les grans companyies espanyoles. Així, per exemple, a les Balears tenim que a l'any 1988: NUR (Neckermann und Reisen) era propietària del 45% de Viajes Iberojet (Família Fluxà), 25% de la cadena hotelera Royaltur (Jaume Moll), 25% d'Iberostar (Família Fluxà); TUI tenia el 60% d'Iberotel (Guillermo Cryns), el 40% de la cadena Riu (Família Riu), 77% d'Ultramar Express; Alpitour tenia prop del 5% d'una sèrie d'hotels (Royal Playa de Palma, Royal Magalluf, Royal Terranova, Royal Fortuna, Royal Cuspido, Royal Cristina) i el 25% de Viajes Jumbo Tours; FRAM Voyages amb el 100% de l'Hotel Pamplona a Palma; Vingressor tenia el 99,9% de la cadena Sunwing; LTU amb el 25% de la cadena Prinsotel; Holland International Group amb el 10% d'Ultramar Express; etc (Doxa, 1989). Per altra banda, podem apuntar que a partir del moment en que l'Estat espanyol s'incorporà en la CEE, o estava a punt de fer-ho, és quan els capitals hotelers de les illes comencen a internacionalitzar-se. Cal tenir present que a partir de la crisi dels anys 1970, les entitats bancàries anaren entrant en el negoci turístic, però la seva presència es faria més important després de la crisi de finals dels 1980, ja sigui per l'execució d'hipoteques o per la participació directa en el capital turístic (Such-Devesa, 2006).

La nova situació socioeconòmica que precipità el procés de concentració hotelera fou reforçat també per part de l'administració franquista. Així, el ministre d'Informació i Turisme Pío Cabanillas, explicità en el Decret 2482/1974, de 9 d'agost, sobre Mesures d'Ordenació de l'Oferta Turística, (article 5.1), la intenció de potenciar els complexos turístics, les agrupacions empresarials amb objecte determinat i les xarxes o cadenes d'allotjament o de serveis turístics. Els beneficis que gaudirien aquests serien: preferència en l'accés als crèdits hotelers i per construccions turístiques; ajudes amb càrrec als Pressuposts Generals de l'Estat; Accions concertades (p.ex. plans de promoció); beneficis fiscals que emanen del Decret 2910/1971, de 25 de novembre, sobre concentració i integració d'empreses; per a poder gaudir d'aquells privilegis la cadena o agrupació havia de comptar amb una capacitat d'allotjament no inferior a 5000 places (Cals 1974:236-237).

El recolzament al capital turístic espanyol i la seva expansió internacional es va veure reforçat amb l'adopció del Decret 2525/1974, de 9 d'agost, sobre capital circulant d'empreses turístiques exportadores. A partir de llavors s'aplica a l'exportació dels serveis turístics el mateix recolzament que rebien les activitats exportadores de béns i mercaderies. Això es traduïa en la possibilitat d'accedir a crèdits en condicions favorables, les mateixes que hi havia en els crèdits per a l'exportació. A més s'aprojava el Decret 2530/1974, de 9 d'agost, sobre finançament d'inversions a l'exterior relacionades amb l'activitat turística, que potencià les inversions turístiques a l'exterior amb crèdits que no podien excedir el 60% de dites inversions (Esteve i Fuentes, 2000). S'iniciava així una etapa de forta promoció i recolzament als interessos del capital turístic a l'estranger que es veurien reforçats en els anys següents ja fos des de les instàncies del propi govern central (p.ex. constitució d'INPROTUR, Institut de Promoció del Turisme d'Espanya, al 1984) o dels governs autonòmics.

Com es pot apreciar a la taula 207, entre el 1975 i el 1986 les places hoteleres en mans de les cadenes hoteleres augmenten considerablement, tot passant de 59436 places el 1975 a 86989 places el 1986. És a dir, s'incrementen en un 46,35%. El major increment de places concentrades en les cadenes es produeix a les Pitiüses on aquestes s'incrementen un 56,8%, tot passant de 11421 places el 1975 a unes 17910 places el 1986. Mentre que a Menorca, les places en mans de les cadenes hoteleres, segons les dades de Sastre, disminuïren en tron a un 9%, tot passant de 5394 places el 1975 a 4909 places el 1986. A Mallorca es passa de 42621 places propietat o gestionades per cadenes hoteleres al 1975 a unes 64170 places, el que representa un increment del 50,55%. Es pot observar com el 1975 les cadenes hoteleres controlaven el 25,84% de l'oferta d'allotjament turístic de les Balears, que passa a ser del 31,35% el 1980 i del 29,2% el 1986. La disminució del pes proporcional de la capacitat d'allotjament turístic en mans de les cadenes el 1986, respecte de 1980, respon al fet que en aquells anys s'anaven legalitzant nombrosos apartaments turístics, molts dels quals no estaven

controlats directament per les cadenes, o simplement aquestes no les incorporaven dins la seva cartera. No obstant això, la proporció de places hoteleres controlades per les cadenes experimentà una progressiva concentració, tot passant del 27,8% el 1975 al 37,55% el 1986. Si ho miram per illes, podem veure com a Menorca, on hi havia ja una forta vertebració de la industrialització hotelera en torn a les cadenes, aquestes controlaven més del 42,16% de places turístiques de l'illa fins el 1980, però amb la legalització de les places en apartaments el seu pes en el conjunt de l'illa davallà fins el 28,19% del total el 1986 –però controlaven el 35,98% de les places hoteleres–. A Eivissa i Formentera es passa d'una situació en la que les cadenes controlaven el 29,72% al 1975 a una altra en la que el 44,24% de les places estaven en mans de les cadenes al cap de cinc anys, però amb la legalització de les places en apartaments es redueix al 28,49% el 1986 (sense comptar Formentera), i el 1986 les cadenes hoteleres controlaven el 43,8% de les places hoteleres eivissenques. I a Mallorca, les cadenes passen de controlar el 23,89% de les places el 1975 al 29,49% el 1986, en aquesta illa la legalització dels apartaments no va tenir un impacte tan fort com a la resta pel que fa al pes de les cadenes hoteleres en la propietat dels allotjaments turístics. El 1986, les cadenes hoteleres controlaven el 36,23% de les places hoteleres mallorquines, tot incrementant el seu pes proporcional en 11,03 punts respecte del 1975.

La crisi dels 1970 havia afavorit l'expansió dels gegants hotelers, al temps que havia suposat la desaparició de molts hotelers individuals. Així mateix, les "fàbriques hoteleres" presentaven unes dimensions superiors que la resta d'establiments hotelers, tot essent la dimensió mitjana dels establiments de les cadenes al 1986 d'unes 355,9 places/establiment, front a la dimensió mitjana del conjunt d'establiments hotelers que era de 252,2 places/establiments. En el conjunt de les illes sobresurt Menorca on hi ha les dimensions mitjanes superiors dels establiments en mans de les cadenes que eren al 1986 d'unes 560,8 places/establiment (Sastre 1995:60).

**Taula 207. Les places turístiques en mans de les cadenes hoteleres, 1975-1986 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló 1987 i Sastre 1995).**

		Mallorca	Menorca	Eivissa i Formentera	Balears
1975	Places	42.621	5.394	11.421	59.436
	% sobre places turístiques	23,89	41,05	29,72	25,84
	% sobre places hoteleres	25,2	42,8	33,8	27,8
1980	Places	49.809	6.335	19.583	75.727
	% sobre places turístiques	27,33	42,16	44,24	31,35
	% sobre places hoteleres	28,51	43,89	48,20	32,96
1986	Places	66.982	6.169	20.446	93.597
	% sobre places turístiques	29,49	28,19	28,49	29,20
	% sobre places hoteleres	36,23	35,98	43,82	37,55

El 1988 se seguia apreciant una intensa concentració hotelera a l'Estat espanyol i les cadenes hoteleres comptaven amb una capacitat d'allotjament hoteler d'unes 200 mil places, la qual cosa representava el 31% de la capacitat d'allotjament hoteler. En els arxipèlags balear i canari estava localitzada el 38,9% i 14,1% de la capacitat d'allotjament hoteler de les cadenes hoteleres espanyoles, tot essent els principals indrets en ordre d'importància pel que fa a presència de les cadenes (Doxa, 1989). Sastre (1990) estimava que el 1989, la capacitat d'allotjament de les cadenes hoteleres a les Balears era de 99179 places hoteleres i 19246 places en apartaments, la qual cosa representava el 41,84% de les places hoteleres i el 21,83% de les places legals en apartaments turístics. Així mateix, la progressiva legalització dels apartaments turístics va fer que, al manco, en un primers moments el pes de les cadenes hoteleres respecte del total de la capacitat d'allotjament turístic de les Illes disminuís.

- Evolució de les principals cadenes hoteleres entre els 1970 i els 1980.

L'any 1980 les cadenes hoteleres de les Balears estaven encapçalades per **Hoteles Sol**, de Gabriel Escarrer amb 11543 places (4,78% de les places turístiques de les Balears). La major part de les places de la cadena Sol es trobaven a l'illa de Mallorca, on les seves places



representaven el 6,11% de l'oferta mallorquina. Cal advertir que un cop mort el dictador, moltes protestes sociolaborals afectaren als negocis turístics d'Escarrer a Mallorca, per la qual cosa decidí "diversificar riscos". Esther Uriol (2001:43) ens diu que "Escarrer, a qui li costava acceptar aquest tipus de situacions, ja havia decidit que no volia tenir tot el negoci a l'illa i per això comença a obrir hotels a altres zones turístiques fora de Balears". Primer de tot pega el salt a Tenerife on adquireix l'hotel Parque de San Antonio i llavors amb 4 hotels a la Costa del Sol (Màlaga) i cinc establiments a la Manga del Mar Menor (Múrcia). La cadena que aleshores es deia Hoteles Mallorquines canvià de nom pel de Cadena Sol, en vistes a la seva projecció exterior, i es convertí en una de les principals cadenes de la Costa del Sol i de la Manga del Mar Menor (Uriol, 2001; Fernández-Carrión, 2005a). L'expansió de la cadena a Múrcia i Màlaga anà acompanyada de la instal·lació de plataformes logístiques i, a més, el grup constituí Fruit Sol i Carma per abastir de fruita i carn als seus establiments hotelers (Uriol, 2001).

Es pot veure com el 1980 la cadena **Hoteles Agrupados**, del grup Rumasa, sumava un total de 5188 places, que representaven el 2,15% de les places turístiques de les Balears, però el seu pes era realment espectacular a Menorca on les seves 2148 places representaven el 14,30% de les places de l'illa. El 1983 el govern espanyol expropià Rumasa (Reial Decret-Llei 2/1983, de 23 de febrer, d'expropiació, per raons d'utilitat pública i interès social, dels bancs i altres societats que componen el grup Rumasa SA)<sup>601</sup> i l'imperi de José M. Ruíz Mateos es va enfonsar. L'escàndol de Rumasa afectà positivament a Escarrer que es va fer amb la cadena del grup, Hotasa (Hoteles Agrupados) el 1984. Cal tenir present que Escarrer gaudia d'unes excel·lents relacions amb el nou poders polítics. De fet, el seu cunyat i antic soci a la cadena hotelera, Jeroni Albertí, havia estat senador per la UCD a Madrid (1977-1979), president del Consell General Interinsular (1978-1981) i era president del Consell de Mallorca (1983-1987) en el moment de l'expropiació.

En motiu de la crisi dels 1970, Ruíz Mateos havia dut, entre d'altres, una estratègia d'adquisició-apropiació de nombrosos establiments hotelers, com per exemple els que eren propietat de Clarksons a Mallorca (p.ex. Los Mirlos i Los Tordos) i Menorca (p.ex. Los Gavilanes, Los Cóndores, Los Milanos, Los Pingüinos). Però també havia adquirit altres establiments a les Canàries (p.ex. Hotel Tamarindos a Gran Canària i Hotel Botànic a Tenerife) o València (Hotel Rey Don Jaime). L'any 1983 Hotasa era la segona cadena hotelera espanyola en nombre de places amb 17033, just al darrera de la cadena Sol que comptava amb unes 28450 places. A més, Hotasa comptava amb un hotel a Miami. Un cop expropiat el grup d'empreses de Rumasa, s'inicià un procés de reprivatització, essent l'encarregat d'aquest el banc d'inversió amb seu a Nova York, First Boston (Bayón i Hernández, 1999; Uriol, 2001). En un primer moment, la millor oferta fou la del Grup Barceló i segons Bayón i Hernández (1999:141) "curiosament la cadena Sol que no estava en el seu millor moment econòmic-financer i que tenia problemes amb la Seguretat Social, no va semblar interessada per la compra d'Hotasa".

Escarrer va contactar amb Aresbank del grup inversor kuwaití KIO (Kuwait Investment Office), per tal de realitzar l'operació de compra d'Hotasa, Lavanderías Turísticas i el Casino Tamarindos. Les altres companyies que pitjaven eren la cadena HUSA de la família Gaspart que acudia junt amb el grup financer Al Zahra dels Emirats Àrabs Units i el Grup Barceló que acudia junt amb Enrique Masó, ex-batle de Barcelona i president de l'Hotel Palace (El País, 7/01/1984). D'acord amb Bayón i Hernández (1999:141) "First Boston decideix, tot sembla apuntar, per indicació o ordre directa de les més altes instàncies del Govern, l'adjudicació a favor d'Hotels Sol". Finalment, l'opció guanyadora Sol-Kio es comprometia a adquirir les accions per 1115 milions de pessetes i a realitzar una ampliació de capital de 6885 milions de pessetes, a més dels quals el Grup Kio aportava 2400 milions de pessetes. El consorci Sol-Kio va rebre un préstec, per part del Govern de Felipe González, de 12407 milions de pessetes a un tipus d'interès del 10% a tornar en 10 anualitats, per tal de finançar la part del passiu assumit. Aquest va ser de 13800 milions de pessetes, per compte de la Direcció General del Patrimoni. Entre les condicions de la privatització es trobava la de mantenir les condicions de treball dels prop de cinc mil treballadors d'Hotasa, que havien vist una millora substancial pel que fa als drets sociolaborals, mentre la companyia havia estat en mans de la Direcció General de Patrimoni (Cacho, 28/06/1987; Bayón i Hernández, 1999; Uriol, 2001). Els sindicats es

<sup>601</sup> Entre les causes de l'expropiació es poden apuntar: opacitat de les operacions, obstrucció a les inspeccions del Banc d'Espanya; elevat risc en les adquisicions i inversions del grup, però el detonant fou l'elevat deute contret amb la Seguretat Social.

mobilitzaren en contra de la privatització, tot defensant la seva continuïtat com empresa pública (EFE, 24/02/1984).

Bayón i Hernández (1999:142) sostenen que "sembla que hi va haver un segon contracte o una segona redacció del contracte amb modificacions substancials, com la condonació dels 2400 milions invertits en els hotels [la Direcció General de Patrimoni havia invertit abans de la privatització aquesta suma per a realitzar obres de millora] o la reducció o anulació de l'obligació de quedar-se amb tot el personal". Al cap de poc temps, els nous propietaris duen a terme una profunda regulació d'ocupació que afectaria a bona part de la plantilla (Bayón i Hernández, 1999). El grup kuwaití que agafa presència en el nou capitalisme espanyol, proposà treure a la Borsa el 30% d'Hotasa. Això motivà que Escarrer fes al 1987 una contraoferta per tal d'adquirir la part dels kuwaitís. En aquesta operació KIO va obtenir una plusvàlua d'uns 5000 milions de pessetes (Cacho, 28/06/1987).

En la cursa de les privatitzacions capitanejades pel ministre del PSOE, Miguel Boyer, l'Estat va procedir a vendre d'Entursa (Empresa Nacional de Turismo). El grup d'Escarrer també es va beneficiar d'aquesta privatització amb l'adquisició al 1986 del Gran Hotel Sarrià (Barcelona) i l'Hotel Iberia (Las Palmas). Els altres beneficiaris foren NH i la cadena Hoteles de Lujo SA, formada per HUSA i Giga Hoteles, que foren els que es feren amb la major part dels hotels d'Entursa (Bayón i Hernández, 1999; Uriol, 2001).

Hom pot veure com després de l'adquisició d'Hotasa, Hoteles Sol passen a ser amb molta diferència la principal cadena hotelera de les illes amb 23510 places hoteleres que representaven el 7,89% de la capacitat d'allotjament turístic. A més, es pot destacar el fet que el grup d'Escarrer es convertí de cop en la principal cadena hotelera de Menorca on tenia unes 3056 places hoteleres, tot representant el 17,55% de la capacitat d'allotjament de l'illa (taula 210 i taula 211). Aquesta enorme presència de Sol a les Balears, es deu també al fet que el 1986 Escarrer va adquirir els hotels de la Compañía Hotelera del Mediterráneo –fins llavors de la British Caledonian– que tenia onze hotels localitzats a les Balears i Canàries (Uriol, 2001). El 1987, Escarrer també es va fer amb els hotels del grup Meliá. Segons dades de Sastre (1990) el 1989 era ja la principal cadena hotelera espanyola i la de més importància a les Balears on tenia unes 21824 places hoteleres (9,2% de les places hoteleres de les Balears) i 1380 places en apartaments turístics (1,56% de les places legals en apartaments turístics).

Una cosa que cal destacar d'aquests moments, en relació al grup liderat per Escarrer és que el 1986 inicià el procés d'expansió internacional. Esther Uriol (2001:95) ens diu que "Escarrer va començar el seu procés d'internacionalització a 17000 quilòmetres d'on tenia el seu despatx, a l'Indonèsia illa de Bali, un exòtic lloc que en aquell moment quasi ningú sabia situar en el mapa". Nogensmenys, la CIA havia recolzat el 1965 al general Suharto<sup>602</sup> per tal de fer-se amb el poder d'Indonèsia, un país amb petroli que havia estat incorporat dins del mapa del control geopolític i geoconòmic dels EUA. Indonèsia fou un dels camps d'experimentació del dogma neoliberal i de la política dels colpistes xilens capitanejats per Pinochet. En l'establiment d'un clima favorable als negocis i la "pau social" hi jugaren un paper rellevant la coneguda com a "mafia de Berkeley" que eren els economistes indonesis formats a la universitat californiana, gràcies a les ajudes rebudes per la Fundació Ford. Segons Naomi Klein (2007:104) "el cop [d'estat] no només va eliminar l'amenaça nacionalista sinó que transformà Indonèsia en un dels llocs més agradables i còmodes pels inversors estrangers del món". Indonèsia es convertí en un dels principals "tigressos asiàtics" i el dictador aconseguí acumular una important fortuna. En aquell lloc privilegiat per als inversors estrangers i de la mà del dictador Suharto, Gabriel Escarrer inaugurà l'hotel Bali Sol. L'origen de l'aventura indonèsia es remunta a una visita d'empresaris indonesis a Espanya l'any 1983, en la que proposaren a Escarrer aixecar un hotel a una zona verge de l'illa, Nusa Dua. Per això, Escarrer constituí junt amb empresaris xinesos la companyia PTSAI (PT Suryalaya Anindita Internacional) i amb el recolzament del Banc Mundial aixecà l'hotel de Bali (Uriol, 2001).

Sebastià Escarrer comentava respecte de l'hotel de Bali: "record que Bali fou una aposta inicial del Banc Mundial i del Fons Monetari Internacional, essent Sol Meliá la primera empresa internacional en desenvolupar aquest centre. Actualment hi ha 110 companyies hoteleres internacionals allà, però la visió del nostre president [Gabriel Escarrer] ens va

<sup>602</sup> Suharto en aquells moments "envià els seus soldats a caçar els quatre o cinc mil esquerranosos que apareixien a les seves "lístes d'execucions"". Les massacres indiscriminades de Suharto comptaren amb el suport de la CIA, especialment de Robert J. Martens (Klein 2007:101).

permetre ser els primers” (Morales i Ruíz-Collado 2008:36). Els Escarrer col·laboraren amb el Banc Mundial en l’elaboració del Pla General de Desenvolupament de la zona Nusa-Dua. Aquest projecte fou llançat pel Banc Mundial ja en els anys 1970, en plena crisi del capitalisme regulat en moments de fortes tensions geopolítiques a la calor de la Guerra Freda. Tal com han evidenciat alguns autors, el projecte turísticador de les perifèries del plaer va tenir fortes vinculacions amb l’expansió del control geopolític dels EUA durant la Guerra Freda. El 1979 la població de Bualu fou rebatejada com Nusa Dua, els seus habitants desplaçats i els manglars arrabassats. El Master Plan preveia el “sacrifici” al negoci turístic d’unes 425 hectàrees de “paradís” en el que entrarien els capitals internacionals, i on s’hi situaren els interessos empresarials de membres de la família de Suharto (Shaw i Shaw, 1999; Alter-Eco, 2007).

Una de les persones més destacades en la projecció turística a través del Banc Mundial fou el seu president (1968-1981), Robert McNamara. McNamara havia estat Secretari d’Estat de Defensa dels EUA entre el 1961 i el 1968 i va incloure la divisió turística dins del Banc Mundial com a eina geopolítica al servei dels interessos dels EUA. Segons Goldstone (2003:103) “molts analistes, sobretot en els cercles acadèmics, veuen una relació directa entre Robert McNamara, el Banc Mundial i la globalització del negoci del sexe”. Cap a finals dels 1970 els escàndols dels projectes turístics finançats pel Banc Mundial obligaren al Banc Mundial a reagrupar la seva unitat de turisme, especialment després d’haver atorgat 16 milions de dòlars a un projecte a Bali que aixecava molts de dubtes (Goldstone, 2003). El cas de Nusa-Dua s’establia com un exemple paradigmàtic del que serien les operacions de colonització turística planetària per part del capital hotelier procedent de les Balears. Així, se duen a terme operacions que en indrets amb una societat civil activa i sense la repressió de les armes dels militars no serien acceptables. S’exportava el model no només de negoci, sinó també de la política turística (si es que es poden separar) que havia fet possible el miracle turístic espanyol i balear durant la llarga nit del franquisme, tot aprofitant el context geopolític i geoeconòmic global i les condicions excepcionals que es donaven a llocs molts concrets del planeta (Buades, 2006; Buades, 2009a; Amer, 2009).

Cal destacar que l’estratègia d’internacionalització del capital hotelier de les illes, a part de captar capitals internacionals, comptaren amb la Banca March com a principal font de finançament. Tal com s’ha exposat anteriorment, el recolzament financer de la Banca March als capitals hotelers de les illes fou batejat com “l’efecte Galmés”, en referència a l’alt directiu Simó Galmés. La Banca March que havia dut a terme una sèrie d’operacions que no acabaven de funcionar, trobaren en la internacionalització hotelera una taula de salvament i reviscolament (Urreiztieta, 2008).

Per altra banda, a l’any 1987 Hoteles Sol va adquirir Hoteles Meliá. El grup Meliá que havia estat absorbit a finals dels 1970 pel Banco Coca –després Banesto– amb el que el grup turístic tenia importants deutes. Posteriorment, el desembre de 1986, el grup fou adquirit per l’empresari italià (i delinqüent econòmic) Giancarlo Parretti, a través d’una societat domiciliada al paradís fiscal de la UE Luxemburg. Parretti va adquirir tot el Grup Meliá per uns 7500 milions de pessetes i al cap de pocs mesos el va vendre a Sol per 12500 milions de pessetes. Amb aquesta operació s’afegien a la cartera del grup: Meliá Don Pepe a Marbella; Meliá Madrid; 25 apartaments del Meliá Castilla; 3 apartaments del Meliá Alicante; Meliá Torremolinos; Meliá Puerto de la Cruz (Tenerife); Meliá Córdoba; Meliá Granada; Meliá Sol y Nieve (Granada); Meliá Caballo Blanco (Cadis); Meliá Hidalgo (Valdepeñas, Ciudad Real); etc. Un aspecte que val la pena assenyalar és que Meliá, amb MIH (Meliá International Hotels) va ser el primer en iniciar als anys 1970 la colonització turística internacional amb l’Hotel Meliá Caribe i el Puerto la Cruz a Venèçuela, l’Hotel Pereira a Colòmbia, Meliá Bagdag, Meliá Jersualen i l’Al-Mansour a Iraq (Cacho i Cebrián, 3/09/1987; Hernáez i Torres, 1999; Uriol, 2001). L’adquisició de Meliá posicionava internacionalment a la cadena d’Escarrer i li atorgava a la cadena Sol un llinatge de prestigi turístic, Meliá. Uriol (2001:127) ho explicita quan diu que “Escarrer havia adquirit, per tant, un conjunt de bons hotels, però sobretot una marca i un prestigi que s’havia construït amb el nom d’un empresari”.

En aquells mateixos anys en que Sol va creixent, a força d’absorbir altres companyies, es quan es produeix el trasbals de la crisi del deute extern i la imposició dels criteris del Consens de Washington a molts de països de la perifèria, especialment a Amèrica Llatina. Un dels països més afectats per les noves dinàmiques del capitalisme global financer fou Mèxic que patí un important xoc financer que l’obligà a introduir tot un paquet de mesures d’ajustament – Doctrina del Xoc– que aplanaven el camí al capital internacional. Mèxic va engegar un potent

pla de turísticització que venia a reforçar l'iniciat a finals dels anys 1960. De fet la mercantilització turística de Cancún, la "producció" de la ciutat turística mexicana per excel·lència, fou una construcció impulsada directament, als anys 1960, per les institucions públiques –Fonatur i Infratur–, amb el recolzament financer del Banc Interamericà de Desenvolupament. Cancún havia de servir de vàlvula d'escapament de la pressió turística que rebia Acapulco aleshores, però també tenia un component geopolític com a cinturó de seguretat front les influències revolucionàries de Cuba i dels països veïns de Centreamèrica. Emperò la reformulació de la política turístico-immobiliària mexicana va rebre un nou impuls arran de la crisi econòmico-financera dels 1980, que es traduí en la constitució d'unes condicions favorables i atractives pel capital internacional (Hiernaux, 1999; Clancy, 2001; Jiménez-Martínez, 2009).

És en aquells moments quan la cadena Sol va adquirir deute públic mexicà –"a millor preu que el nominal" (Uriol 2001:99)– i després l'intercanvià amb l'Estat mexicà per terrenys, materials de construcció, mà d'obra i terrenys per a construir quatre hotels que s'aixecaren a la vegada. L'encarregat de l'operació fou José Luís Zoreda de la Rosa<sup>603</sup> que llavors ocuparia la vicepresidència del lobby turístic espanyol Exceltur. Entre el 1986 i 1987 s'inauguraren els hotels: Meliá Cancún, Meliá Cabo Real (Baja California Sur), Meliá Puerto Vallarta i Meliá Turquesa (Cancún) (Uriol, 2001). Cap a finals dels 1980, en plena crisi dels països del socialisme real, el govern cubà començà a pensar en l'opció turística per sostenir el règim castrista. En aquells moments començaren els primers contactes entre Escarrer i Fidel Castro. Això no era problema per a que al mateix temps la cadena mallorquina es fes amb la gestió de l'Hotel Sol Orlando (Disneyworld) i obrís oficines a diverses ciutats estatunidenques (Uriol, 2001)

El segon grup hotelier en importància a l'any 1980 era el del polític-empresari eivissenc, Abel Matutes Juan i el seu cosí Abel Matutes Tur. Els **Matutes** comptava amb 9592 places hoteleres, repartides entre les cadenes Doliga i Orpisa. La flota hotelera dels Matutes representava el 3,97% de la capacitat d'allotjament turístic de les Balears i el 20,54% d'Eivissa i Formentera. El 1986 les cadenes hoteleres dels Matutes, Doliga (Abel Matutes Juan) i Maturisa (Abel Matutes Tur) sumaven 7576 places hoteleres, tot representant el 2,54% de la capacitat d'allotjament turístic de les Balears. Emperò, les places hoteleres dels Matutes representaven el 11,25% de la capacitat d'allotjament d'Eivissa (taules 208 i 210).

Matutes que havia estat elegit senador en les primeres eleccions (15/06/1977), fou elegit vicepresident del partit conservador Alianza Popular al 1979. La seva carrera política fou meteòrica i a finals del 1985 era anomenat membre de la Comissió Europea, presidida pel socialdemòcrata francès Jacques Delors. Primer ocupà la cartera de Crèdits, Inversions, Enginyeria Financera i Política de la Petita i Mitjana Empresa i el 1988 quan fou reelegit com a comissari europeu s'ocupà de la de Relacions amb els països del Mediterrani, Amèrica Llatina i Àsia (1988-1992). En els moments en que ocupà aquella cartera que l'obligava a viatjar, especialment, a Amèrica Llatina, el Grup Matutes engendrà la seva estratègia d'internacionalització empresarial. L'entrada dels Matutes Juan, Abel i Antonio, a la República Dominicana es gestà el 1986 just quan Joaquín Balaguer assumia la presidència del país. El 1987, els Matutes adquiriren uns terrenys (500 Ha) a Bávaro per tal d'aixecar-hi un complex hotelier, una adquisició que arribà als tribunals. El president del grup financer Banco Dominicano Hispano SA, Víctor Livio Cedeño, acusà a l'empresa de Matutes, Fiesta Bávaro SA, d'haver incomplert les seves obligacions i la justícia dominicana arribà a embargar els béns de la cadena. Finalment, la justícia dominicana donà la raó als Matutes. Per altra banda, el 1989 adquiriren un establiment a Santo Domingo, el Dominican Fiesta que seria el centre d'operacions del grup (Cerdà i Ull, 1994; Buades, 2006; Morales i Ruíz-Collado, 2008).

Segons Morales i Ruíz-Collado (2008:76) "Balaguer va estar deu anys al front del país, un període fonamental pel desenvolupament turístic del país". Cal dir que el trujillista Balaguer ja havia assumit la presidència al 1961 quan fou elegit com a successor del sanguinari dictador Rafael Trujillo. El seu càrrec durà poc, per mor de la "inestabilitat" sociopolítica del país amb l'eclosió de les demandes democràtiques que dugueren al poder a Juan Bosch del partit d'esquerres PRD (Partido Revolucionario Dominicano). Les aspiracions democràtiques foren tallades en sec amb el cop d'estat militar de 1965, recolzat pels EUA. Els EUA no es podien permetre l'aparició d'una nova Cuba. Balaguer tornà a ocupar la presidència del país entre el

<sup>603</sup> José Luís Zoreda (Palma, 1950) s'incorporà al grup Sol al 1984, després d'haver estat un alt càrrec del grup Banesto ([www.exceltur.org/excel01/contenido/portal/cv\\_zoreda.htm](http://www.exceltur.org/excel01/contenido/portal/cv_zoreda.htm), febrer 2010).

1966 i el 1978, període conegut com el "Balaguerisme" en el que desapareixen moltes persones amb idees contràries al règim tutelat pels EUA. Entre el 1978 i 1986 el govern del país passà al PRD (Partido Revolucionario Dominicano) amb les presidències d'Antonio Guzmán Fernández (1978-1982) i Salvador Jorge Blanco (1982-1986). La crisi global del capitalisme regulat, les dures condicions que obligaven a l'adopció de les polítiques d'ajustament i la corrupció del PRD varen facilitar les coses per a que el conservador Balaguer tornàs al poder<sup>604</sup>. La caiguda de l'economia agroexportadora basada en el sucre a mitjans dels 1970 va fer que des del poder es cercàs una nova via d'inserció en el sistema-món capitalista. L'opció resultant fou la d'estimular la transformació industrial en zones franques (màquiles), que s'estendria als serveis; la turisticació potenciada amb la devaluació del peso, incentius fiscals, estímul de les obres públiques proturístiques, etc. ; i l'emigració, tot convertint-se les remeses dels emigrants als EUA en una peça fonamental del sosteniment de l'economia del país. Entre la segona meitat dels 1980 i principis dels 1990 s'introduïren tota una sèrie de canvis normatius que perseguien posicionar el país en el mapa del turisme global. Entre les mesures destacades està el recolzament oficial a la construcció d'infraestructures amb els fons FIDE (Fondo de Inversiones para el Desarrollo Económico) i INFRATUR –Departamento de Infraestructura Turística–. El govern creà unes favorables condicions financeres a través d'Infratur que canalitzà el finançament procedent del Banc Central del 80% del cost dels hotels. El creixement hotelier es produí fonamentalment a la zona de Bávaro-Punta Cana (Ceará-Hatton, 2005; Isa, 2011; Portoreal i Morales, 2011).

En tercer lloc, hom pot destacar les cadenes hoteleres controlades parcial o quasi totalment pel gegant operador alemany TUI: **Iberotel** i **Riu**. TUI havia entrat a l'accionariat d'Iberotel al 1971 amb una participació minoritària que amplià al 1982 quan es feu amb el control de la cadena. En aquells moments, Iberotel tenia 32 hotels i 14 mil places repartides entre les Balears i les Canàries (El País, 12/08/1982). El 1980 Iberotel era la tercera cadena hotelera de les Balears en nombre de places, amb unes 7351 places a les Balears (3,04% de la capacitat d'allotjament turístic) i el 1986 ocupava la segona posició amb unes 6131 places (2,06% de la planta turística). Per altra banda, la cadena Riu amb forta presència a la Platja de Palma i al Llevant de Mallorca, comptava amb unes 3470 places el 1980 (1,44% de la planta turística de Balears) i 4445 places el 1986 (1,49% de la capacitat d'allotjament turístic). És a dir, el 1986 el Tour Operador alemany comptava a les Balears amb unes 10576 places hotelers, representant el 3,55% de la capacitat d'allotjament turístic de les Illes (taules 209 i 211).

Cal apreciar que en el cas de Riu, un dels hotels més emblemàtics de Formentera – entre d'altres coses, pel seu gran impacte paisatgístic–, com és l'Hotel Riu Club La Mola de més de 600 places no apareix a les taules 208 i 210, degut al fet que no apareixia a la font emprada (Sastre, 1995). Cap a principis dels 1990 els hotels espanyols de la cadena Iberotel s'integrarien a la cadena Riu i Iberotel explotà a partir de llavors hotels a Egipte, Turquia, Tunísia, Emirats Àrabs, etc<sup>605</sup>. Cap a mitjans dels 1980, la cadena Riu obria el primer hotel fora de les illes, i triava un lloc ja explorat i conegut per part de TUI, el "paradís fiscal" espanyol de les Illes Canàries<sup>606</sup> amb l'Hotel Riu Palmeras (Gran Canarias). Cal recordar que en aquells moments, Iberotel ja tenia més hotels a les Canàries que a les Balears. El 1989, a remolc dels altres empresaris de les illes, la família Riu va adquirir el 1989 uns terrenys amb una superfície de 80 Ha a Punta Cana (República Dominicana) per tal d'aixecar-hi cinc hotels enmig del no res. Els terrenys dels Riu eren pròxims als d'Escarrer (Sol Meliá), Fluxà (Iberostar) i els Matutes (Doliga), però tenien l'inconvenient que no comptaven amb carreteres per accedir-hi. Per això, els empresaris encarregaren al 1990, la construcció d'una carretera al altres hotelers mallorquins del Grup Barceló. La carretera va rebre l'oposició dels veïnats que rebutjaven el pas de la carretera per les seves finques i Lluís Riu fou empresonat (una nit) per realitzar les obres sense autorització. A més, la major part dels treballadors eren haitians que treballaven en

<sup>604</sup> CIDOB (Centro de Estudios y Documentación Internacionales de Barcelona) "Líderes por país. República Dominicana" (a [www.cidob.org/es/documentacion/biografias\\_lideres\\_politicos/%28filtro%29/pais/%28pais%29/1120](http://www.cidob.org/es/documentacion/biografias_lideres_politicos/%28filtro%29/pais/%28pais%29/1120), febrer 2010).

<sup>605</sup> [www.iberotel.com/en/about](http://www.iberotel.com/en/about) (febrer 2010).

<sup>606</sup> Alguns autors sostenen que el marc normatiu canari, motivat pel seu allunyament respecte de la Península i la condició ultraperifèrica de la UE, ha configurat un marc especial que l'aproxima a una mena de paradís fiscal ja que hi ha importants beneficis fiscals per a les empreses –p.ex. a la Zona Especial Canària (ZEC) la tributació del Impost sobre Societats és del 4% (uns 26 punts menys que a la resta de l'Estat); la Reserva per Inversions a Canàries (RIC) estableix importants bonificacions fiscals (fins el 90% de l'Impost de Societats dels beneficis no distribuïts) i aquests s'han de reinvertir a les Canàries; o el Règim Específic d'abastament (REA), etc (Aguilera-Klink, 2006; Buades, 2006).

condicions irregulars, sota duríssimes condicions i nuls drets. Aquests treballadors que serien en bona part els que aixecarien les obres dels hotelers de les Balears a la zona, construïren el batey<sup>607</sup> –barri misèria– conegut com Petit Haití (Morales i Ruíz-Collado, 2008).

En quart lloc, podem destacar la cadena **Sur Hoteles SA** que el 1980 comptava amb 5730 places hoteleres, totes elles ubicades a Mallorca, que representaven el 2,37% de les places de Balears; i el 1986 tenia 5807 places hoteleres (1,95% de les places de Balears), majoritàriament a Mallorca amb 5453 places i un hotel de 354 places a Eivissa. Resulta extraordinàriament sorprenent la poca informació que es té d'una cadena hotelera que era en ordre d'importància, pel que a places hoteleres, la tercera de les Balears al 1980 i 1986. La societat també comptà amb algun hotel a les Canàries<sup>608</sup>. Miquel Capó Oliver fou el director d'aquesta companyia i, tal com ja hem apuntat anteriorment, ocupà el càrrec de president de l'Agrupació de Cadenes Hoteleres de les Balears (1985-1990), a més de participar en d'altres "aventures" empresarials, tot destacant la relacionada amb Viajes Ceres. Tal com apareix al Registre Mercantil de Palma de Mallorca<sup>609</sup>, la societat es va constituir a partir d'un capital social d'un milió de pessetes distribuït en 20 accions, 18 de les quals corresponien a Benita Mir Pocoví –però subscrietes per Miquel Capó a nom de Mir Pocoví–, mentre que Miquel Capó i el conegut advocat mallorquí Miquel Mulet Bauzá<sup>610</sup> subscripiren una acció cadascun. Entre finals dels 1970 i principis dels 1980 s'afegiren a la societat: l'economista Lluïll Hopewell<sup>611</sup> amb domicili a Madrid; Pedro Juan Lull, Alberto Hernández Illada i Hernando Toledo Suárez amb domicili a Tenerife; el president de la companyia aèria danesa Sterling Airways, Anders Helgstrand, el danès Hans Hansen i el finlandès Helmut Holmström; i Paulina Bisbal Alomar. Aquesta companyia va fer suspensió de pagaments a principis dels 1990 i deixà d'operar. Probablement els problemes derivats del cas Viajes Ceres i els viatges de la Insero en els que es va veure involucrat Miquel Capó Oliver, acabaren per afectar a la cadena hotelera.

En cinquè lloc, tenim la cadena hotelera **Barceló** que el 1980 tenia unes 4438 places hoteleres, que representaven el 1,84% de les places turístiques de les Balears. Val la pena apuntar que la cadena mallorquina al 1980 concentrava el 8,43% de les places de Menorca, tot essent la segona cadena de l'illa, després de la de Ruíz Mateos (taula 208). El 1986 el nombre de places hoteleres a les Balears, en mans dels Barceló va disminuir a 3851 places (taula 210) i al 1989 seguí davallant fins a 3236 places (Sastre, 1990), tot coincidint amb l'expansió del grup fora de les Balears (Serrano, 2006; Buades, 2009a). La crisi dels 1970 fou aprofitada pels Barceló per fer el salt a les Canàries.

Segons Serrano (2006:105) "en aquelles situacions hi ha qui opta per abandonar, i altres opten per prendre el relleu dels qui abandonen. Barceló troba en aquesta decisió l'oportunitat d'ampliar el seu negoci hoteler a les Illes Canàries". El 1975, els Barceló compraren a Caja Insular de Canarias l'Hotel Las Margaritas a la Playa del Inglés (Gran Canària) (Grimalt et al., 1995; Serrano, 2006). En els anys 1970, l'empresa constructora del grup –Construcciones Arte canvià de nom per Construcciones Barceló SA al 1971– durà a terme nombroses actuacions tant a les Balears com a fora i feia tant obres relacionades amb el negoci hoteler com amb d'altres tipologies. La constructora aixecà xalets a Sometimes (Platja de Palma), construccions al Polígon de Son Castelló (p.ex. Garatge Autocars Barceló i blocs d'habitatges) a Palma; Edifici del Banco Unión Condal i habitatges a l'Avinguda Alexandre Rosselló (Palma); Edifici Passeig Marítim (Palma); reconversió del Gran Hotel Mediterráneo en habitatges Edifici Mediterráneo i Sala de Festes Club Mediterráneo al Passeig Marítim (Palma); etc (Grimalt et al., 1995). A més, el canvi de situació sociopolítica arran de la mort del dictador era observada, també pels Barceló amb temor, per la qual cosa calia diversificar riscos i evitar els excessos democràtics (Pla, 1993; Buades, 2009a). La nova situació sociopolítica "obligà" als Barceló i altres

<sup>607</sup> Els bateys allotjaven els haitians que anaven a treballar com a "braceros" a la collita de la canya de sucre a la República Dominicana. Les condicions de vida en aquests barris misèria eren duríssimes. L'avanç de la indústria turística va anar acompanyat de l'avanç de nous bateys relacionats amb aquella nova indústria (Trucchi, 5/08/2010).

<sup>608</sup> Això es pot deduir de l'expedient sancionador núm.93/90 incoat per la Direcció Territorial de Salut de Santa Cruz de Tenerife a Sur Hoteles SA, amb Alberto Hernández Illada (propietari de l'Hotel La Paz) (Boletín Oficial de Canarias núm.120, dimecres 11/09/1991, p.5362 a [www.gobcan.es/boc/1991/120/boc-1991-120-010.pdf](http://www.gobcan.es/boc/1991/120/boc-1991-120-010.pdf) febrer 2010).

<sup>609</sup> Registre Mercantil de Palma de Mallorca. Registrador: Eduardo López Angel 22/01/2010. Fulla número 5704; Tom 497, secció 3, llibre 419 i fulla 5704-N.

<sup>610</sup> Miquel Mulet Bauzá fou el lletrat del Parlament de les Illes Balears des del moment de la seva constitució al 1983 fins el 1991. Mulet fou el corresponsal a les illes del Banco Hipotecario de España (Diario de Mallorca, 3/04/2008).

<sup>611</sup> Hopewell fundà el gabinet d'advocats Soler-Padro, v. Hohenlohe, Hopewell al 1967, amb forta presència a Barcelona, Balears, Madrid, Màlaga i Canàries ([www.bsp-abogados.com/el-bufete/origen-historia-es.php](http://www.bsp-abogados.com/el-bufete/origen-historia-es.php), febrer 2010).

empresaris a haver de prendre accions encaminades a la defensa dels seus interessos. Per això, Gabriel Barceló impulsà la creació del lobby empresarial CAEB el 1977; però també impulsà, junt amb Abel Matutes Juan i la família Domènech de les galletes Quely, la creació d'un mitjà de propaganda i creació d'opinió propis, amb la fundació del diari *El Día de Baleares* el 1981 (Amer, 2006; Buades, 2009a).

Un dels trets a assenyalar dels Barceló és el relacionat amb la seva expansió internacional, ja que foren els primers hotelers de les Balears que iniciaren la colonització turística planetària (Buades, 2006). Una peça clau en la internacionalització dels Barceló fou l'adquisició del Tour Operador Turavia el 1981. Turavia que era propietat del banc industrial Bankunion, fou venuda degut a les dificultats econòmiques que passava l'entitat bancària, arran de les crisis dels anys 1970. Aquest Tour Operador no només tenia oficines per tota la península, sinó que comptava amb oficines a Amèrica Llatina (p.ex. Brasil, Veneçuela, Argentina i Mèxic) i Londres (Vidal, 2001; Buades, 2009a). El 1999 Turavia era "líder en l'emissió a Amèrica" i comptava amb 21 oficines repartides pels països Llatinoamericans (González-Soria 1999:864). Serrano (2006:108) exposa com "la principal virtut que va tenir l'adquisició de Turavia fou la de traslladar a Gabriel i Sebastià Barceló el convenciment de que havien d'iniciar una etapa d'expansió internacional" i, d'acord amb Buades (2009:47), podem dir que "a través de Turavia, Barceló podrà començar a moldejar mercats captius lluny de les Balears". En els moments en que els Barceló es feren amb Turavia, entre el 1981 i el 1982, llogaren dos hotels mexicans: Barceló Panoramic a Acapulco i Barceló Club Las Perlas a Cancún (Buades, 2009a).

El 1980 els Barceló, en un viatge organitzat per la Cambra de Comerç de Palma a Puerto Rico, es desviaren fins al país veí de la República Dominicana. Aquell viatge es feu a recomanació d'una influent persona, quasi sempre a l'ombra, en el negoci turístic de les Balears, l'advocat Damià Barceló<sup>612</sup>. Damià Barceló fou qui organitzà el viatge de 100 empresaris mallorquins a Puerto Rico (Jaume, 6/02/1980). L'advocat mallorquí va posar en contacte a Sebastià i Gabriel Barceló amb Gabriel Ferrer (Gabito)<sup>613</sup>, dominicà descendent de mallorquins i que tenia junt amb altres socis –la major part eren cubans exiliats i dominicans– uns terrenys al litoral verge de Bávaro. Al cap de poc temps, a l'agost de 1980, els Barceló adquireixen les 700 hectàrees de la finca de Bávaro. El lloc era ideal i tan sols s'havia de resoldre el problema dels accessos, ja que era una zona paradisiàca, aïllada i sense cap tipus de comunicació terrestre. Els periodistes Mario Morales i Juan Luís Ruíz-Collado (2008) han denominat al grup d'empresaris liderats pels Barceló com els "visionaris del Carib". La qual cosa queda ben reflectida en les explicacions de Gabriel Barceló quan deia que: "ens adonarem que Dominicana és la Mallorca d'Amèrica, de tot el Carib, ja que està a quatre hores d'avió de 300 milions d'habitants. Des de Canadà a Brasil se troba en el centre geogràfic del continent americà. I, el més important, és que resulta que tenim la millor propietat" (Morales i Ruíz-Collado 2008:22-24)

La notícia de l'adquisició dels terrenys de Bávaro per part dels Barceló motivà que Rafael Suberví, polític dominicà que seria Secretari d'Estat de Turisme, es desplaçés a Mallorca per entrevistar-se amb els empresaris felanitxers i oferir-se en cas que el seu partit – el PRD (Partido Revolucionario Dominicano) de suposada tendència socialdemòcrata– guanyés les eleccions. El 1982 guanyava les eleccions el PRD i el president Salvador Jorge Blanco engegà el programa compromès amb el capital turístic internacional, al temps que s'havia d'impulsar l'ajustament socioeconòmic d'acord amb la doctrina neoliberal (Morales i Ruíz-Collado, 2008; Barceló, 6/05/2009; Buades, 2009a). La situació social del país havia empitjorat després del pas de l'huracà Allen el juliol del 1980 i aquest "desastre natural" aprofundí l'adopció de "mesures de xoc" per implantar reformes neoliberals, entre les que destaquen la proliferació de zones franques. El 1984 s'iniciaren les obres de l'Hotel Bávaro Beach de 400 habitacions disposades en quatre blocs i un edifici central (Casa Club) que obria les portes al febrer de 1985. I acte seguit se construïren 200 habitacions més. Aquest establiment no era més que la transposició del model "Pueblo" al Carib, és a dir una modalitat de captura turística quasi complet (Vidal, 2001; Buades, 2009a). En un 15% de la propietat de l'hotel s'hi troben capitals mexicans, d'aquells que ja havien participat amb els Barceló a Mèxic (Vidal, 2001; Buades, 2009a). Així

<sup>612</sup> El 1995 Damià Barceló publicava *Perspectives del turisme en Llatinoamèrica*.

<sup>613</sup> Gabriel Barceló (6/07/2009:8) ens diu que "vaig veure una platja verge a la que no havia estat ni en Colón [...] Vaig arribar als terrenys gràcies a Gabito Ferrer, un dominicà fill de mallorquins oriünds de Sóller que parlava perfectament mallorquí".

mateix, cal destacar la presència en la profunda transformació socioterritorial de la zona de la figura de Frank Rainieri al capdavant de CODDETREISA (Compañía de Desarrollo Turístico Residencial e Industrial SA), la principal personalitat en el món dels negocis de la regió (Buades, 2009a).

El fet d'estar apartat, enmig del no res, va fer que els Barceló haguessin de construir una central tèrmica i depuradora pròpies. El govern dominicà s'havia compromès a construir la carretera de 10 km que connectàs l'hotel amb la carretera Higüey-Punta Cana (Morales i Ruíz-Collado, 2008) i a construir l'aeroport internacional de Punta Cana que s'havia inaugurat el 1984, precisament quan els Barceló iniciaven les obres del seu hotel (Buades, 2009a). Resulta complicat desxifrar qui assumí els costos de la construcció d'aquell aeroport que inicià les obres el 1982, just quan Salvador Jorge Blanco assumí la presidència. Joan Buades (2009:51-52) atribueix els costos al propi govern dominicà. En qualsevol cas, la construcció de l'aeroport fou una de les obres que impulsaren el grup d'empresaris encapçalats per Frank Rainieri i serà el seu grup empresarial, GRUPO PUNTACANA SA –abans CODDETREISA–, el que es feu càrrec de la seva gestió. L'aeroport internacional de Punta Cana, de gestió privada, arribarà a ser el principal aeroport de la República Dominicana a principis del segle XXI (Lora, 15/12/2006).

Rainieri, que treballava de traductor, entrà en el negoci turístic de la mà de capitals dels EUA (Unió de Marins Mercants). L'arribada del capital dels EUA a la zona s'ha d'enquadrar dins l'estratègia geopolítica del president Johnson en plena Guerra Freda i com mostra del seu recolzament al govern de Balaguer, resultant del cop d'estat de 1965. A partir de llavors el poder de Rainieri a la regió va guanyar força, quan a través de CODDETREISA, dirigida per Frank Rainieri i l'advocat estatunidenc Theodore W. Kheel, va adquirir el 1969 unes 5788 Ha, és a dir una superfície quasi idèntica a la del municipi mallorquí d'Alcúdia. El 1971 construeixen el Punta Cana Club i el 1978 s'inaugura el Club Mediterráneo que l'empresa francesa construeix associada amb el grup de Rainieri. El 1986 quan el negoci turístic-immobiliari guanyarà força importància al país, coincideix amb el fet que el germà de Rainieri fou designat Secretari d'Estat de Turisme del govern del president Balaguer. Una condició que jugaria a favor de la zona que els Barceló, i llavors la resta d'hotelers de les Balears, triaren per expandir-se. El 1997 al GRUPO PUNTACANA SA s'afegien altres socis que val la pena destacar: el cantant i personatge de la premsa del cor, Julio Iglesias; i el modista i dissenyador, Óscar de la Renta (Ceara-Hatton, 2005; Lora, 15/12/2006; Punta Cana Resort & Club, febrer 2010).

Els Barceló aixecaren posteriorment un nou establiment, l'Hotel Bávaro Garden (1987) de 400 habitacions, i tan sols a l'illa caribenya ja tenia unes 1800 places hoteleres. Així mateix, cal apuntar que el Grup Barceló havia obert una agència de viatges a Miami el 1984 per tal d'atreure els clients nord-americans (Serrano, 2006). Mentre que els turistes europeus arribaven gràcies als contactes directes i estrets dels hotelers mallorquins amb els Tour Operadors europeus. Així, David Crossland d'Airtoours organitzà el 1987 els primers xàrters des de Londres i Manchester cap a la República Dominicana; i després dels britànics arribarien els alemanys (Morales i Ruíz-Collado, 2008).

En sisè lloc, es pot assenyalar com en aquells moments es constituïa una de les cadenes hoteleres que esdevindria al cap de pocs anys en una de les principals cadenes hoteleres de les illes, amb un fort protagonisme pel que fa a la internacionalització hotelera: **Iberostar**. La família Fluxà, propietària de Viajes Iberia i Viajes Cyrasa amplià el negoci turístic en plena crisi dels anys 1970. El 1972 comencen a assessorar al Tour Operador alemany NUR (Neckermann un Reisen) i el 1973 constitueixen el Tour Operador Viajes Iberojet i el 1979 signà un acord amb NUR, segons el qual els Fluxà es converteixen en els receptius espanyols del Tour Operador alemany. Posteriorment, el 1983, Neckermann i els Fluxà constitueixen la companyia hotelera Iberostar. Així mateix cal destacar el fet que el grup turístic dels Fluxà va aprofundir en la dimensió internacional el 1970 amb l'obertura d'Iberotravel Ltd<sup>614</sup> –agència receptiva amb delegacions a Londres i Manchester– i el 1980 constitueix l'agència receptiva Visit US Inc amb seu als EUA i amb sucursals a Miami i Orlando (Doxa, 1989; Iberostar Hotels & Resorts, 2010; Grupo Iberostar, 2010). El 1986 la cadena hotelera dels Fluxà i Neckermann comptava tan sols amb 1135 places hoteleres (taula 210), però al 1989 ja comptava amb 3870 places, de les quals 2735 eren places en apartaments turístics (Sastre, 1990).

<sup>614</sup> Aquesta canviarà el nom pel d'Iberoservice.



Així mateix, **Royaltur**, la cadena del contrabandista mallorquí Jaume Moll Triay<sup>615</sup> i participada també per Neckermann, comptava amb 964 places hoteleres el 1980 (taula 208) i el 1986 amb 1345 places hoteleres (taula 210); mentre que al 1989 ja era la quarta cadena hotelera de les Balears amb unes 5222 places, de les quals unes 3877 places eren en apartaments turístics (Sastre, 1990). Jaume Moll, en una entrevista al Diari de Mallorca, exposava que practicà el contraban "mentre va ser falta administrativa, perquè pagant seràs feliç, i vaig penjar les sabates quan passà a ser delictes. Per aquells moments tenia una fortuna, perquè mil milions [de pessetes] eren molt en aquells temps. Gràcies a això vaig poder fer la inversió de Novo Sancti Petri [Chiclana de la Frontera], que equival al tres per cent del PIB de Cadis" (Vallés 19/10/1997:7). Així mateix, el 1986 hom pot destacar a Mallorca que Stil Hotels, la cadena de Jaume Cladera, conseller de turisme en temps de Cañellas, comptava amb unes 3542 places a Mallorca, essent la setena cadena de les Balears (taula 210). Altres cadenes hoteleres que paga la pena assenyalar són la Companyia Hotelera de Sant Jordi amb 3046 places el 1986 i la Companyia de Cala Millor amb 3278 places –probablement aquesta és la cadena Hipotels– (taula 210).

Finalment, podem destacar algunes de les cadenes hoteleres que encara que no tenien un pes important pel conjunt de les Balears, si que el tenien a les illes allà on operaven. Per una banda tenim Uninsa, presidida per Eduardo Molas Pujol, a Menorca on el 1980 hi tenia 1260 places hoteleres, tot representant el 8,39% de la capacitat d'allotjament turístic de l'illa. Aquesta companyia ja no la trobam al 1986. Per altra banda, cal destacar una sèrie de cadenes hoteleres amb forta implantació a les Pitiüses al 1980, com per exemple la del Grup Notaris amb 1195 places (2,7% de les places de les Pitiüses); Viajes Isla Blanca amb 1192 places (2,69%) i Viajes Ibiza amb 533 places hoteleres (1,2%) (taula 208). El 1986 podem destacar a Eivissa la presència de les cadenes hoteleres Juan Guasch amb 2380 places (3,79% de les places turístiques eivissenques) i Hoteles Ibiforme amb 1234 places (1,96% de les places eivissenques) (taula 210). No tenim notícies dels propietaris d'aquelles cadenes, però sabem que el nomenat Grup dels Notaris era l'empresa Naviera de Formentera SA (Cerdà i Uli, 1994). Aquesta era propietat d'un grup d'homes de negocis –José Cruz Carrasco, Higiní Pi Banús, Antoni Hernández, Jaume Mauri, Antoni Marí Viñas, Joan Mayans, Joan Ferrer, Joan Coll Pons, Adrià Gomila, Jaume Riera Serra, Joan Tur Riquer, Marià Llobet, Bernat Cardona, Manuel Villangómez, Josep Cerdà i Joan Torres Juan<sup>616</sup>. Naviera de Formentera deixà d'operar el 1989, desbancats per les altres companyies –Sercomisa, Umafisa i Flebasa– que havien introduït la navegació ràpida entre Eivissa i Formentera, amb la incorporació de ferrys.

El 1980 Alonso Marí Calbet era el Director General de Viajes Isla Blanca i Vicent Juan Guasch era el Director General de Viajes Ibiza SA (Promarca, 1980). Ramon Fajarnés (2001:112) descriu com Juan Guasch i Marí Calbet eren els dos grans hotelers que completaven el club dels principals hotelers de les Pitiüses, junt amb Abel Matutes Juan i Abel Matutes Tur. Vicent Juan Guasch fundà la cadena hotelera VISA Hotels que llavors es passaria a dir INVISA i Alonso Marí Calbet fundà la cadena Insootel Hotel Group que queda agrupada dins del Grupo de Empresas Alonso Marí SA. Alonso Marí era el principal hotelier de Formentera on havia construït a principis dels 1970 de forma il·legal l'Hotel Formentera Playa<sup>617</sup> de 422 places i el 1972 aixecà l'Hotel Club Maryland d'unes 900 places també a Formentera. Mentre que el primer respon a una tipologia constructiva de gran buc en altura just a la vorera de la mar, el segon respon a una tipologia diferent en base a petits bungalows de baixa altura. Hom pot destacar com cap a finals de la dècada dels 1980 la Banca March, a través de la Corporación Financiera Alba, entrà en l'accionariat de la cadena d'Alonso Marí, quan aquell ocupava alts càrrecs polítics a les files del Partit Popular (Miró, 1978; Promarca, 1980; Cerdà i Uli, 1994)<sup>618</sup>.

<sup>615</sup> Jaume Moll també fundà l'empresa industrial "Hierros y Aceros de Mallorca" que va vendre posteriorment a Cristòfol Ferrer Pons (Diari de Cádiz, 16/02/2009).

<sup>616</sup> [www.eeif.es](http://www.eeif.es) (febrer 2010). José Cruz Carrasco, Higiní Pi Banús i Josep Cerdà Gimeno eren notaris; Marià Llobet i Bernat Cardona, advocats (informació de Joan Cerdà).

<sup>617</sup> Segons Joan Cerdà, la il·legalitat d'Alonso Marí (Hotel Formentera Playa) es va resoldre a través de la Llei 46/1977, de 15 d'octubre, d'amnistia. Una polèmica llei que sembla que va afectar aspectes que anaven més enllà de la restitució de la dignitat de les persones perseguides pel franquisme.

<sup>618</sup> Aquesta informació s'ha completat amb l'Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera [www.eeif.es](http://www.eeif.es) (febrer 2010).

**Taula 208. Nombre de places de les cadenes hoteleres a les Balears, 1980 (Font : elaboració pròpia a partir de Sastre, 1995).**

Nom CH	Mallorca	Menorca	Eivissa i Formentera	Balears
Sol	11.141	0	402	11.543
Iberotel	5.999	279	1.073	7.351
Sur-Intursa	5.730	0	0	5.730
Hoteles Agrupados (Hotasa)	2.552	2.148	488	5.188
Doliga	0	501	4.393	4.894
Orpisa	0	0	4.698	4.698
Barceló	2.665	1.267	506	4.438
Consultores Hoteleros del Mediterráneo SA	930	880	2.099	3.909
Riu	3.470	0	0	3.470
Thomson	2.094	0	972	3.066
Universal	2.047	0	0	2.047
Hogeba	1.971	0	0	1.971
Hot. Cala Millor	1.566	0	0	1.566
Husa	575	0	933	1.508
Operadora Turística –OPTURSA– (Hoteles Globales)	1.500	0	0	1.500
Reydon	1.342	0	0	1.342
Uninsa	0	1.260	0	1.260
G. Notaris	0	0	1.195	1.195
Viajes Isla Blanca	0	0	1.192	1.192
Meliá	1.178	0		1.178
Hawai	0	0	1.099	1.099
Fraesho	1.037	0	0	1.037
Sunwing	1.021	0	0	1.021
Royaltur	964	0	0	964
H. Vasco Catalana	580	0	0	580
Hawai	560	0	0	560
Gran Isla	560	0	0	560
Viajes Ibiza	0	0	533	533
Dorado	327	0	0	327
<b>Total</b>	<b>49.809</b>	<b>6.335</b>	<b>19.583</b>	<b>75.727</b>

**Taula 209. Proporció de les places en mans de les cadenes a les Illes Balears, 1980 (unitat: percentatge) (Font : elaboració pròpia a partir de Sastre, 1995).**

Nom CH	Mallorca		Menorca		Eivissa i Formentera		Balears	
	% respecte total places	% respecte places hoteleres	% respecte total places	% respecte places hoteleres	% respecte total places	% respecte places hoteleres	% respecte total places	% respecte places hoteleres
Sol	6,11	6,38	0,00	0,00	0,91	0,99	4,78	5,02
Iberotel	3,29	3,43	1,86	1,93	2,42	2,64	3,04	3,20
Sur-Intursa	3,14	3,28	0,00	0,00	0,00	0,00	2,37	2,49
Hoteles Agrupados	1,40	1,46	14,30	14,88	1,10	1,20	2,15	2,26
Doliga	0,00	0,00	3,33	3,47	9,92	10,81	2,03	2,13
Orpisa	0,00	0,00	0,00	0,00	10,61	11,56	1,95	2,04
Barceló	1,46	1,53	8,43	8,78	1,14	1,25	1,84	1,93
Consultores Hoteleros del Mediterráneo SA	0,51	0,53	5,86	6,10	4,74	5,17	1,62	1,70

Riu	1,90	1,99	0,00	0,00	0,00	0,00	1,44	1,51
Thomson	1,15	1,20	0,00	0,00	2,20	2,39	1,27	1,33
Universal	1,12	1,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,85	0,89
Hogeba	1,08	1,13	0,00	0,00	0,00	0,00	0,82	0,86
Hot. Cala Millor	0,86	0,90	0,00	0,00	0,00	0,00	0,65	0,68
Husa	0,32	0,33	0,00	0,00	2,11	2,30	0,62	0,66
Operadora Turística –OPTURSA– (Hoteles Globales)	0,82	0,86	0,00	0,00	0,00	0,00	0,62	0,65
Reydon	0,74	0,77	0,00	0,00	0,00	0,00	0,56	0,58
Uninsa	0,00	0,00	8,39	8,73	0,00	0,00	0,52	0,55
G. Notaris	0,00	0,00	0,00	0,00	2,70	2,94	0,49	0,52
Viajes Isla Blanca	0,00	0,00	0,00	0,00	2,69	2,93	0,49	0,52
Meliá	0,65	0,67	0,00	0,00	0,00	0,00	0,49	0,51
Hawai	0,00	0,00	0,00	0,00	2,48	2,70	0,46	0,48
Fraesho	0,57	0,59	0,00	0,00	0,00	0,00	0,43	0,45
Sunwing	0,56	0,58	0,00	0,00	0,00	0,00	0,42	0,44
Royaltur	0,53	0,55	0,00	0,00	0,00	0,00	0,40	0,42
H. Vasco Catalana	0,32	0,33	0,00	0,00	0,00	0,00	0,24	0,25
Hawai	0,31	0,32	0,00	0,00	0,00	0,00	0,23	0,24
Gran Isla	0,31	0,32	0,00	0,00	0,00	0,00	0,23	0,24
Viajes Ibiza	0,00	0,00	0,00	0,00	1,20	1,31	0,22	0,23
Dorado	0,18	0,19	0,00	0,00	0,00	0,00	0,14	0,14
<b>Total</b>	<b>27,33</b>	<b>28,51</b>	<b>42,16</b>	<b>43,89</b>	<b>44,24</b>	<b>48,20</b>	<b>31,35</b>	<b>32,96</b>

**Taula 210. Nombre de places de les cadenes hoteleres a les Balears, 1986 (Font : elaboració pròpia a partir de Sastre i Sastre, 1987c).**

CH	Mallorca	Menorca	Eivissa*	Total
Sol	17.465	3.056	2.989	23.510
Iberotel	5.058	0	1.073	6.131
Sur Hoteles	5.453	0	354	5.807
Doliga	0	501	4.970	5.471
Riu	4.445	0	0	4.445
Barceló	1.681	1.352	818	3.851
Stil	3.542	0	0	3.542
Hot. Cala Millor <sup>619</sup>	3.278	0	0	3.278
Sant Jordi	3.046	0	0	3.046
Thomson	2.062	0	972	3.034
J. Guasch	0	0	2.380	2.380
Saint Michel	2.298	0	0	2.298
Matura	0	0	2.105	2.105
Marina Balear	1.971	0	0	1.971
Med Hotel	529	0	1.015	1.544
Oliver	1.501	0	0	1.501
Royaltur	1.345	0	0	1.345
Sunworld	1.342	0	0	1.342
Ibiforme	0	0	1.234	1.234
Sunwing	1.168	0	0	1.168

<sup>619</sup> En els treballs dels germans Sastre apareix la cadena Hotels Cala Millor. Però, no s'ha pogut saber exactament quina cadena era ni a qui pertanyia. Donada la seva rellevància pel que fa al nombre de places, probablement es tractaria de la cadena fundada per Joan Lluís Juan el 1985 Hipotels. En un primer moment, aquesta cadena estava formada pels hotels: Hipocampo, Hipocampo Playa, Said i Don Juan.

Iberostar	1.135	0	0	1.135
Bahía Palma	1.049	0	0	1.049
Continental	1.023	0	0	1.023
Club Mediterranée	872	0	0	872
Alfa	862	0	0	862
Trust House Forte	664	0	0	664
Eurotel Esp.	464	0	0	464
Andalucia	458	0	0	458
Robinson	420	0	0	420
Hawai	400	0	0	400
Sheraton	325	0	0	325
HUSA	238	0	0	238
Mapotel	76	0	0	76
<b>Total</b>	<b>64.170</b>	<b>4.909</b>	<b>17.910</b>	<b>86.989</b>

\* Les dades que apareixen al Llibre Blanc del Turisme no inclouen les places hoteleres propietat o gestionades per cadenes hoteleres a Formentera.

<b>Taula 211. Proporció de les places en mans de les cadenes a les Illes Balears, 1986 (unitat: percentatge) (Font : elaboració pròpia a partir de Sastre i Sastre, 1987c).</b>								
Nom CH	Mallorca		Menorca		Eivissa*		Balears	
	% respecte total places	% respecte places hoteleres	% respecte total places	% respecte places hoteleres	% respecte total places	% respecte places hoteleres	% respecte total places	% respecte places hoteleres
Sol	8,03	9,86	17,55	22,40	4,75	7,31	7,89	10,15
Iberotel	2,32	2,86	0,00	0,00	1,71	2,63	2,06	2,65
Sur Hoteles	2,51	3,08	0,00	0,00	0,56	0,87	1,95	2,51
Doliga	0,00	0,00	2,88	3,67	7,91	12,16	1,84	2,36
Riu	2,04	2,51	0,00	0,00	0,00	0,00	1,49	1,92
Barceló	0,77	0,95	7,76	9,91	1,30	2,00	1,29	1,66
Stil	1,63	2,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1,19	1,53
Hot. Cala Millor	1,51	1,85	0,00	0,00	0,00	0,00	1,10	1,42
Sant Jordi	1,40	1,72	0,00	0,00	0,00	0,00	1,02	1,31
Thomson	0,95	1,16	0,00	0,00	1,55	2,38	1,02	1,31
J. Guasch	0,00	0,00	0,00	0,00	3,79	5,82	0,80	1,03
Saint Michel	1,06	1,30	0,00	0,00	0,00	0,00	0,77	0,99
Matura	0,00	0,00	0,00	0,00	3,35	5,15	0,71	0,91
Marina Balear	0,91	1,11	0,00	0,00	0,00	0,00	0,66	0,85
Med Hotel	0,24	0,30	0,00	0,00	1,61	2,48	0,52	0,67
Oliver	0,69	0,85	0,00	0,00	0,00	0,00	0,50	0,65
Royaltur	0,62	0,76	0,00	0,00	0,00	0,00	0,45	0,58
Sunworld	0,62	0,76	0,00	0,00	0,00	0,00	0,45	0,58
Ibiforme	0,00	0,00	0,00	0,00	1,96	3,02	0,41	0,53
Sunwing	0,54	0,66	0,00	0,00	0,00	0,00	0,39	0,50
Iberostar	0,52	0,64	0,00	0,00	0,00	0,00	0,38	0,49
Bahía Palma	0,48	0,59	0,00	0,00	0,00	0,00	0,35	0,45
Continental	0,47	0,58	0,00	0,00	0,00	0,00	0,34	0,44
Club Mediterranée	0,40	0,49	0,00	0,00	0,00	0,00	0,29	0,38
Alfa	0,40	0,49	0,00	0,00	0,00	0,00	0,29	0,37
Trurthouse forte	0,31	0,37	0,00	0,00	0,00	0,00	0,22	0,29
Eurotel Esp.	0,21	0,26	0,00	0,00	0,00	0,00	0,16	0,20

Andalucia	0,21	0,26	0,00	0,00	0,00	0,00	0,15	0,20
Robinson	0,19	0,24	0,00	0,00	0,00	0,00	0,14	0,18
Hawai	0,18	0,23	0,00	0,00	0,00	0,00	0,13	0,17
Sheraton	0,15	0,18	0,00	0,00	0,00	0,00	0,11	0,14
HUSA	0,11	0,13	0,00	0,00	0,00	0,00	0,08	0,10
Mapotel	0,03	0,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,03
<b>Total</b>	<b>29,49</b>	<b>36,23</b>	<b>28,19</b>	<b>35,98</b>	<b>28,49</b>	<b>43,82</b>	<b>29,20</b>	<b>37,55</b>

\* Les dades que apareixen al Llibre Blanc del Turisme no inclouen les places hoteleres propietat o gestionades per cadenes hoteleres a Formentera.

- L'herència urbanística franquista i la nova mercantilització urbano-turística de l'espai. El capital vol engolir els espais privilegiats (naturals) que havien quedat al marge del procés turístic-urbanitzador del Franquisme.

La qüestió urbanístico-territorial a les Balears està molt estretament relacionada amb la proliferació dels apartaments turístics i la urbanització turística, especialment en indrets que, per diversos motius, no havien estat objecte dels interessos del capital durant la llarga nit feixista. Aquests espais adquiriren un atractiu especial per a l'absorció del capital excedent, acumulat durant el boom de finals dels 1960. El tema territorial i turístic fou central en el debat polític de les Balears al llarg del període caracteritzat com del Segon Boom (Rullan, 1999; Amer, 2006). L'any de la mort de Franco es promulgà la Llei 19/1975, de 2 de maig, de Reforma de la Llei sobre el Règim del Sòl i Ordenació Urbana i llavors el Reial Decret 1346/1976, de 9 d'abril, pel que s'aprova el text refós de la Llei sobre Règim del Sòl i Ordenació Urbana. Amb la reformulació de la normativa urbanística, teòricament (o retòricament), es pretenien establir nous mecanismes per tal de gestionar el caos urbanístic del desenvolupisme del franquisme, que a les Balears havia estat encapçalat per la industrialització turística massiva. Entre d'altres, s'introduïren noves classificacions del sòl (urbà; no urbanitzable; urbanitzable programat i urbanitzable no programat), s'establien les figures dels Plans Directores Territorials de Coordinació i limitava la discrecionalitat dels PGOUs. A partir d'aquesta reforma ja no es podrien fer plans generals únicament per a les peces territorials destinades a l'especulació, tal com havia ocorregut sistemàticament, sinó que el planejament havia d'abastar a tot el terme municipal. Emperò tot això no es duia a terme sobre una *tabula rasa*, sinó que les classes propietàries havien acumulat tota una sèrie de privilegis urbanístics, al llarg del règim feixista, que resultarien pràcticament inamovibles (Aguiló i Verger, 1982).

Tampoc fou una casualitat que el règim de Franco, que havia redactat la Llei 28/1969, de 26 d'abril, sobre costes, no desplegués el reglament que l'havia de desenvolupar. A la Llei de Costes de 1969 se definia prou ambiguament el domini públic marítim –i es pot destacar el fet que no hi afegeix la part terrestre– i reconeixia la propietat privada sobre el litoral, regulant tan sols algunes qüestions com les servituds de pas, de salvament (20 metres), i de vigilància (6 metres). Així doncs, la costa es convertí en un terreny abonat a la impunitat i als abusos urbano-turístics. Finalment, la Llei 7/1980, de 10 de març, sobre Protecció de les Costes Espanyoles, pretenia desplegar i fer complir aquella llei de 1969, amb la tipificació d'infraccions i determinació de sancions, sense aprofundir en una ampliació de la protecció del litoral i l'accés públic (Esteve i Fuentes, 2000).

- Expansió de la urbanització i aparició del moviment ecologista.

Relacionat amb la reflexió sobre l'expansió de la urbanització turístic-immobiliària, està la forta i creixent contestació social respecte a la transformació i degradació territorial. Una contestació social que fou també una plataforma d'alfabetització política radicalment democràtica, contrària a la cultura política dominant en aquells moments (Riutort i Valdivielso, 2004). Just en els moments en que els efectes de la crisi petroliera eren més severs, sobre la major part de la societat, varen aparèixer, a les illes, una sèrie de projectes urbano-turístics que tengueren una forta repercussió internacional. Una repercussió motivada, justament, per l'oposició social amb la que es trobaren. En primer lloc, podem destacar la urbanització de Shangri-la a **s'Albufera des Grau** (Maó), promoguda per Sigfrid Federman. Molt probablement al darrera d'aquella urbanització s'hi trobaven grans capitals financers catalans. Trobam a

Federman al Consell d'Administració de la societat Urbanitzadora El Grao SA, on hi havia importants capitals catalans. Aquella urbanització comptava amb el recolzament dels poders locals i, fins i tot, el de l'embaixador espanyol a Anglaterra, el propi Manuel Fraga. Emperò la forta oposició social i la repercussió de la campanya feu que les autoritats feixistes ho paralitzassin. S'havien donat les primeres passes del moviment ecologista menorquí. Finalment, s'Albufera des Grau fou declarada Parc Natural el 1995 (García-Pérez, 5/01/1977; Miró, 1978; Rayó, 2004). Resulta interessant assenyalar que la comercialització de l'espai natural menorquí ja s'havia iniciat. Tal com apuntava García-Pérez (5/01/1977) "és molt possible que moltes de les mil parcel·les ja hagin estat venudes preferentment a estrangers. En un fulletó editat a Gran Bretanya, distribuït per "Sole U K Agents, Euroalliance, Overseas Investments. Propietors: Godfrey Alien and Partners Ltd." s'especifiquen els bancs londinencs i maonesos en els que els futurs clients poden liquidar l'import del seu tros de sòl menorquí".



Figura 86. Cartells de la campanya ecologista per la protecció de sa Dragonera.

Mentrestant a Mallorca, a **sa Dragonera** es projectava una descomunal urbanització turística. El contrabandista andritxol, Joan Fleixas havia venut el 1974 l'illa a la societat catalana PAMESA (Patrimonial Mediterrànea SA) –vinculada a Banca Mas Sardà i Caves Codorniu–. El 1976 s'aprovà el PGOU d'Andratx, el Pla Parcial i el Pla Especial de sa Dragonera. El PGOU s'havia posat a informació pública el 1974, però la seva aprovació fou retardada perquè s'havia descuidat la inclusió de la urbanització de sa Dragonera. El megaprojecte de sa Dragonera pretenia transformar unes 75 Ha (26% de la superfície de l'illa) i incloïa, entre d'altres, cinc nuclis

turístics, un port esportiu i un port de serveis. A Mallorca s'havia iniciat el moviment de conservació de la natura el 1973 amb la constitució del GOB. El GOB junt amb d'altres col·lectius, com el Col·legi d'Arquitectes i, fins i tot, el Foment de Turisme, presentaren al·legacions en contra de la urbanització de sa Dragonera. Però, foren els col·lectius llibertaris, els que realment protagonitzaren la lluita política en contra de la urbanització de sa Dragonera. Els col·lectius llibertaris –Terra i Llibertat, Kroak, Talaiot Corcat– constituïts el 1977 –i dissolts al cap de pocs anys– iniciaren tot un seguit d'accions anti-institucionals –les primeres accions directes a les Balears– amb l'objectiu de despullar el poder, entre les que destaca l'*okupació* de sa Dragonera el 7/07/1977. Les accions arribaren a resultar una amenaça al projecte urbanitzador, fins el punt que Talaiot Corcat rebé amenaces anònimes. Emperò, la lluita per sa Dragonera aviat transcendí l'escala local, fàcilment controlable pels poderosos, i al cap de poc ja s'havia instal·lat en els mitjans de comunicació espanyols i, fins i tot, internacionals. La llarga i constant lluita social i jurídica, aconseguí aturar el megaprojecte turístic. Finalment, el Consell Insular de Mallorca l'adquirí el 1987 i el 1995 fou declarada Parc Natural (Rayó, 2004; GOB, 2007a; Garcia, 2008)<sup>620</sup>.

Emperò, la lluita política de sa Dragonera tenia un major abast polític que la d'evitar la seva destrucció en mans dels urbanitzadors, tal com es pot desprendre del primer comunicat de l'*okupació*, on es podia llegir: "és precís insistir davant els que continuen apel·lant al miracle del turisme i al progrés que suposadament condueix; tenim ja experiència, bé coneixem ja els exclusius i beneficiaris del turisme: els "tour operators" estrangers. I tot això no només en perjudici del treballador temporer impunement contractat i explotat a escarada, sinó també, en contra del nostre camp i de la pagesia. Aquells que mai varem conèixer la riquesa del progrés, varem conèixer el seu preu: la destrucció i/o apropiació privada de les zones més belles de les nostres illes i la degradació del medi ambient imprescindible per la nostra supervivència.

<sup>620</sup> Per veure una història sobre l'okupació de sa Dragonera es recomana el llibre de Pere Josep Garcia (2008) *Dragonera pes dragons! Història de la lluita ecologista per salvar sa Dragonera (1974-1995)*. Plaguetes del Raval, Col·lecció Sol i Llibertat, Palma de Mallorca.

Nogensmenys, el cinisme de les empreses urbanístiques no té fi. El seu pretès respecte per la naturalesa és un insult més a la nostra dignitat i integritat [...] En vista de tot això és inevitable manifestar-se resoltament en contra dels privilegis i les servituds d'un sistema basat en la propietat privada, origen de situacions absurdes i incontrolables [...] Amb tot, el vergonyós espectacle d'edificar moles de ciment i acer en una zona suposadament "protegida" per la "lleï" i declarada "paisatge pintoresc" posa de relleu la incongruència i inutilitat d'unes lleis sotmeses als interessos de la classe propietària. La "lleï" doncs, se'ns presenta com una mera justificació als capritxos especulatius de Poder, exercit sobre i contra nosaltres" (Primer Comunicat de l'Okupació de sa Dragonera a Garcia 2008:53-54).

El 1978, un any després de l'okupació de sa Dragonera, es produeix una de les primeres crisis a les institucions polítiques, al sí del CGI (Consell General Interinsular), presidit per l'empresari Jeroni Albertí (UCD). La conselleria d'Ordenació del Territori, amb Emilio Alonso del PSOE, i la de Transports, amb el Duc de Maura, Ramiro Pérez-Maura (UCD), xocaren en motiu del model territorial defensat per l'equip d'Alonso<sup>621</sup>. Ramiro Pérez-Maura havia estat el governador civil en els temps cavernícoles i reconegut defensor dels interessos del capital, entre dels quals destaca el seu paper actiu en favor dels Salas a les Pitiüses (Miró, 1978). El geògraf i professor de la UIB, Albert Quintana Peñuela, que formava part de l'equip de la Conselleria d'Ordenació del Territori, redactà els "Criterios Generales de Trabajo". Aquests pretenien establir unes bases sòlides per resoldre el caos territorial derivat de la forta especulació urbanística facilitada pel clima franquista, al temps que proposava nous instruments per abordar un model socioterritorial més raonable. En els "criterios" s'apunta que l'eina bàsica havia de ser el Pla Director Territorial Coordinat, i el planejament municipal s'havia d'adaptar aquell pla de rang superior, però a més abordava la qüestió de l'habitatge des d'una perspectiva revolucionària pel que havia estat la realitat insular, replantejava la problemàtica del transport i advocava per una "massiva participació de la població" (Quintana Peñuela, octubre 1978) Segons el propi document, es volien establir les bases territorials per una futura societat socialista (Quintana Peñuela, octubre 1978).

Com era d'esperar els poders hegemònics de l'illa, amb el desplegament mediàtic "oportú", truncaren aquella iniciativa i al gener de 1979 els consellers del PSOE –Emilio Alonso, Josep Caules, Manuel Mòra i Fèlix Pons– dimitien com a mostra del seu desacord. La dimissió estava motivada a més per la negativa de l'UCD a protegir diversos espais naturals. D'acord amb Rayó (2004:34) "la causa: UCD es negà a aprovar la conservació de l'illot [sa Dragonera]". El diputat de l'UCD, Miquel Duran, oposat a les propostes de la Conselleria d'Ordenació del Territori, va al·legar, per tal de deslegitimar la proposta de protecció de determinats espais, que "el tema de l'ecologia era un "boom" i un "bluf" motivat per les multinacionals" (Verd 17/01/1979:15). Així doncs, la reacció pro-especulativa defensada per l'UCD, no tan sols soterrà els "criterios", sinó que llançà al foc de l'especulació i degradació territorial nombrosos espais de l'arxipèlag com per exemple sa Dragonera, s'Albufera d'Alcúdia, es Trenc, ses Salines d'Eivissa, Cala Mondragó, s'Albufera des Grau, Cala Macarella, etc. Molts d'aquests topònims protagonitzaran les principals campanyes del moviment ecologista de les illes, ara encapçalades pel GOB, fruit tant de la desaparició dels col·lectius ecologistes llibertaris com de la seva influència quant a mètodes de denúncia social (Rayó, 2004).

Els interessos especulatius sota operacions urbano-turístiques foren molt intensos en la segona meitat dels 1970. Fins i tot els diners procedents del petroli s'interessaren pel sòl mallorquí, el jaciment del "petroli turístic-immobiliari". El 1977 el banquer i membre de la família reial kuwaití, el xeic Mubarak Abdulasif al Hassawi, va adquirir de la mà del seu administrador, Martí Ferriol Font, entre d'altres finques, Capocorb Nou (Llucmajor), ses Planes (Calvià) i Son Jaumell (Capdepera). El kuwaití volia convertir aquells terrenys en urbanitzacions turístiques. En el cas de Capocorb inicià una urbanització de 9411 places residencials i 2950 places hoteleres, promoguda per la societat Cala Cristal SA. A principis dels 1980 la Comissió Provincial d'Urbanisme denegà el Pla Parcial de la urbanització i s'inicià un procés pel qual els seus promotors lluitaren per poder dur a terme la seva urbanització. Una demanda que evidentment fou acceptada pel govern de Cañellas el 1984 que aprovà el Pla Parcial. El GOB i el Col·legi d'Arquitectes impugnaren davant l'Audiència Provincial aquell Pla Parcial. Rullan (1997:294) exposava com aquell Pla Parcial vulnerava un dels criteris bàsics establerts pel Pla

<sup>621</sup> L'equip estava format per Alberto Quintana Peñuela, Beatrice Zitroni, Pere Costa, Francesc Moll, Manuel Cabellos, Felipe Sánchez-Cuenca i Joan López-Gaya.

Provincial d'Ordenació de Balears (100 litres d'aigua potable/habitant/dia), la qual cosa no fou impediment per a que el govern de Cañellas hi donàs el seu vist-i-plau (Manresa, 4/09/1992; Manresa, 1998).

Segons el periodista Andreu Manresa del diari *El País*, Martí Ferriol administrava les propietats d'al Hassawi valorades en uns 50 miliards de pessetes i manejava grans sumes de diners, amb els quals realitzava la compra de voluntats polítiques per tal de realitzar els seus projectes. Finalment, la Llei d'Espais Naturals declarà la zona com ANEI (Àrea Natural d'Especial Interès), tot paralitzant la urbanització. Una paralització que fou recorreguda per l'empresa urbanitzadora. El 1999 el Tribunal Suprem desestimà finalment els recursos de Cala Cristal SA (Manresa, 4/09/1992; Manresa, 1998; GOB 16/11/1999). El 1992, al Hassawi denuncià a Ferriol per una estafa d'uns 5 miliards de pessetes. A partir de llavors es va destapar molta informació sobre el funcionament d'un dels principals homes d'èxit de les Balears. Ferriol –amb tres passaports falsos i diversos carnets d'identitat– tenia en marxa operacions especulatives d'uns 3 miliards de pessetes i un patrimoni d'uns 2 miliards de pessetes, comptava amb uns 100 comptes bancaris a Palma, a més de nombroses comptes bancaris a Suïssa, paradisos fiscals europeus i americans. El 1992 fou detingut i empresonat a Londres, llavors fou traslladat a la presó de Palma i al psiquiàtric. Al cap de 2 anys fou trobat mort al carrer, amb 600 mil pessetes a la butxaca (Manresa, 4/09/1992; Manresa, 1998).

- El planejament urbanístic democràtic consolida els privilegis urbanístics adquirits durant el franquisme (amb algunes excepcions).

A principis dels anys 1980 es va dur a terme la revisió, adaptació o redacció dels planejaments urbanístics de la major part dels termes municipals de les Balears. Els nous planejaments el que farien, fonamentalment, seria adaptar-se a les noves exigències legals emanades de la Llei del Sòl de 1976, sense alterar per res les expectatives d'expansió del procés urbanitzador (Rullan, 1987). La memòria històrica de l'urbanisme feixista quedava segellada, i el nou ordre anomenat democràtic pràcticament deixaven inalterats els privilegis urbanístics que l'oligarquia havia adquirit al llarg dels quasi quaranta anys de règim autoritari. Rullan (1999) exposa com el 1992, en motiu de la publicació d'un estudi realitzat per la Conselleria d'Obres Públiques i Ordenació del Territori, les expectatives expansives de la urbanització eren pràcticament idèntiques a les de 1981. El 1981 es comptabilitzaren unes 16104 Ha de sòl, de les quals 9949,68 Ha corresponien a urbanitzacions turístiques. Fins aleshores s'havia sacrificat el 40% d'aquelles hectàrees –urbanitzacions turístiques–, restant la resta de superfície de les urbanitzacions turístiques pendent d'urbanitzar. Aguiló i Verger (1982:32) esmentaven que "amb els recursos actuals de sòl edificable [16104 Ha] tenim suficient fins a l'any 2006 (25 anys)".

A més, s'afegia més matèria primera –sòl per desenvolupar– al procés urbanitzador. El sòl per desenvolupar s'elevava a unes 22546 Ha (taula 206). Al respecte de les hectàrees afegides, Aguiló i Verger (1982:35) deien que "suposarien edificació per uns altres 67 anys". És a dir, l'herència de l'urbanisme feixista i de l'anomenada Transició, era la de posar a disposició dels especuladors del sòl unes 38463 Ha. S'assegurava el negoci turístic-immobiliari pels propers 92 anys, és a dir fins el 2073 (Aguiló i Verger, 1982). Per termes municipals, es pot apreciar com a Mallorca, els que tenien major superfície de sòl edificable eren els de Palma (2473 Ha), Manacor (1795 Ha), sa Pobla (865 Ha), Santanyí (897 Ha), Artà (807 Ha) i Calvià (748 Ha). Emperò, els municipis on el "sòl per desenvolupar" era major eren precisament els del litoral, amb fortes expectatives de negoci turístic-immobiliari, com per exemple Lluçmajor (2081 Ha), Palma (1919 Ha), Calvià (1314 Ha), Felanitx (905 Ha) o Campos (889 Ha). En els cas de Menorca sobresurt de manera cridanera el terme de Ciutadella amb 678 Ha de sòl edificable i 5155 Ha de sòl per desenvolupar. No és casual que aquest municipi sigui la principal zona d'industrialització turística de Menorca (Murray, 2006). Finalment, a Eivissa els municipis amb més sòl edificable eren Sant Joan amb 224 Ha i Eivissa amb 150 Ha, mentre que les majors expectatives urbanístiques estaven als municipis de Sant Joan amb 843 Ha "sòl per desenvolupar" i Sant Josep amb 831 Ha (Aguiló i Verger, 1982).



<b>Taula 206. Superfície a urbanitzar a les I. Balears, 1981 (Font: elaboració pròpia a partir d'Aguiló i Verger 1982:33-34).</b>				
	Sòl edificable (Sòl Urbà i Urbanitzable amb Pla Parcial Aprovat)		Sòl per desenvolupar (Sòl Urbanitzable sense Pla Parcial aprovat)	
	Superfície (Ha)	Places	Superfície (Ha)	Places
Mallorca	13.397,49	2.200.076	12.276,65	921.307
Menorca	1.780,15	228.325	7.517,53	268.841
Eivissa	877,98	137.061	2.564,27	242.347
Formentera	49,03	10.453	187,98	13.622
<b>Balears</b>	<b>16.104,65</b>	<b>2.575.915</b>	<b>22.546</b>	<b>1.446.117</b>

A algunes de les grans ciutats de l'arxipèlag, la reflexió sobre el seu futur fou rellevant i en aquells moments els anomenats arquitectes progressistes participaren en l'elaboració d'alguns PGOU's com els de Palma (1985), Maó (1986) i Ciutadella (1988) (Seguí-Aznar, 2000; Gomila, 2005; González, 2006; Murray, 2006; Rullan, 2007). També es va dur a terme la revisió i adaptació del PGOU d'Eivissa (1987) –revisió del PGOU de 1972–, que va comportar una important polèmica política ja que el batle Enric Mayans Tur (PSOE) que havia entrat a la batlia al 1987, precisament el mateix any que s'aprovà el PGOU, es mostrà en clar desacord amb la vocació expansionista del pla, que havia estat redactat quan ell estava a l'oposició. A més de l'ordenació d'unes mil hectàrees, el pla preveia la ordenació de les barriades degradades del casc històric (p.ex. sa Penya, la Marina, Dalt Vila, etc). En aquest cas, l'arquitecte redactor del PGOU, Luís Rodríguez Avial, pertanyia a l'escola desenvolupista, a diferència dels equips dels altres PGOU's de les principals poblacions (p.ex. Palma o Maó). Mayans i el PSOE que s'havien posicionat en contra d'aquell planejament, en comptes de rebutjar la revisió del PGOU del 1972, l'aprovà el desembre de 1987, sense ser revisat fins el 2009. La ciutat eivissenca quedava així, sentenciada amb un pla desenvolupista facturat durant els temps feixistes amb tan sols l'adaptació a les exigències que la nova llei del sòl marcava. La polèmica urbanística, entre d'altres, motivà que Aliança Popular i Centre Democràtic i Social, duguessin a terme una moció de censura contra el batle Mayans al 1989 (Laguera, 12/12/1987; Seguí-Aznar, 2000; Rullan, 2006).

El planejament de Palma fou elaborat per arquitectes joves encapçalats per Manolo Cabellos, oposats als cànons de l'estatus quo, quan l'Ajuntament estava governat pel PSOE, amb Ramon Aguiló com a batle (1979-1991). Segons Jesús González (2006:175) "una excel·lent generació d'arquitectes i un primer govern municipal en coalició PSOE-PCE generaren l'ambient propici per projectar ambiciosos plans municipals i especials". Els criteris generals de la revisió se presentaren el 1980 al document *Línies bàsiques de revisió del PGOU de Ciutat*. La revisió del Pla Ribas-Piera no tan sols incidia en l'expansió quantitativa de la ciutat, tot reduint el que s'anomena sostre de població fins a unes 700 mil persones –front al milió que preveia l'anterior pla–, sinó que introduïa novadors aspectes d'acord amb un plantejament que entenia l'urbanisme com un instrument d'incidència social. D'acord amb Rullan (1987:299) "el PGOU de Palma descansa en una filosofia no desenvolupista quant al dimensionat i contrària al *zoning* quant a l'estructura urbana". Així, el PGOU de Palma intentà combatre la segregació monofuncional de la ciutat, a més d'actuar sobre l'espai urbà de l'Eixample que presentava elevats dèficits sociourbans, en especial pel que fa a equipaments<sup>622</sup>.

En quant a l'interior de la ciutat, el pla proposava la recuperació i revitalització d'espais urbans degradats (p.ex. sa Calatrava, Sindicat –Barri Xinès–, el Temple o es Jonquet). La filosofia dels artífexs del PGOU ja es feu palesa en la lluita veïnal per la recuperació integral de la barriada del Puig de Sant Pere, en contra del projecte de demolició de diversos edificis i reconversió elitista de la zona. Així, els veïnats del Puig i el Col·legi d'Arquitectes de les Illes Balears (COAIB) col·laboraren estretament per la defensa d'aquell espai. L'oposició veïnal, i el recolzament tècnico-polític del COAIB, aconseguí modificar les propostes del PGOU de 1973. El 1980 s'aprovà definitivament el PERI (Pla Especial de Reforma Interior) del Puig de Sant Pere, el primer de tot

<sup>622</sup> En quant a la planificació urbana que afectava a la platja de Palma, el 1984 s'aprovà la revisió del PGOU de Lluçmajor. Aquest va delimitar la zona urbanitzable des de la costa fins el circuit estratègic militar; rebaixar el nombre de plantes permeses a la zona Residencial Intensiva Alta dels 30 metres (10/11 plantes) fins a 4/5 plantes, segons l'amplada del carrer; suprimir la possibilitat de tancament complet de les terrasses amb vidrieres a les zones intensives i urbana jardí (Cabellos, 2009).

l'Estat espanyol i elaborat des d'una perspectiva no elitista, sinó socialment compromesa. En un context de polítiques urbanes d'esquerres, s'aprovà el PEPRI (Pla Especial de Protecció i Reforma Interior) des Jonquet el 1985 i el de sa Calatrava el 1989. Mentre que el de sa Gerreria no s'aprovaria fins el 1995. En qualsevol cas, aquests PEPRIs que s'executaren a la dècada dels 1990, se centraren en la recuperació física dels espais urbans degradats, però abandonaren qualsevol preocupació de caire social. Això es deu al fet que aquells plans de reforma interior es varen dur a terme quan el paradigma urbanístic de Palma havia fet un gir important, ja que el 1991 l'empresari de la construcció Joan Fageda passà a ocupar la batlia i amb ell es produí un gir empresarialista i elitista en la formulació de les polítiques urbanes (González, 2002c; González, 2006; Franquesa, 2007; Franquesa, 2010).

Per altra banda, des del Govern Balear s'imposà la via de transport terrestre motoritzat de gran capacitat que envoltava la ciutat, tot desvirtuant en gran part les pretensions del pla. La ronda de circumval·lació que hipotecarà el futur de Palma s'havia definit el 1966 amb el "Planeamiento de la Red Arterial de Palma" i la seva modificació de 1977 que ja incloïa un segon cinturó a Palma, que seria el tercer si considerem les Avingudes com un primer cinturó. El 1985, el mateix any que s'aprovà la revisió del PGOU de Palma, el Consell de Govern, és a dir Gabriel Cañellas, aprovà el Pla Viari de Palma. Aquest enllaçava els principals centres de "producció" turística, especialment aeroport i zones turístiques, tot actuant els cinturons viaris com a eixos de redistribució dels fluxos del transport terrestre motoritzat (Llauger, 1992). En aquells moments, d'entrada a la CEE, s'esperaven importants arribades d'ajudes per a la construcció i ampliació d'infraestructures que permetrien a l'Estat espanyol i les Balears escalar posicions en el mapa del capital i consolidar, en el cas de les Balears, la seva especialització turístic-immobiliària (Bauzá, 2008; López i Rodríguez, 2010).

A Maó s'havia dut a terme una interessant reflexió urbanística que cristal·litzà en l'obra *La ciutat des del carrer* (Domènech et al., 1983). El 1982 Joan Gomila, Montserrat Domènech, Albert Martínez i Núria Seguí, a l'article "arquitectura desocupada", denunciaven l'abandonament de la ciutat que es reflectia en els 632 habitatges buits i la vintena d'edificis singulars buits, a l'espera del procés especulatiu (Gomila, 2005). La reflexió encetada pels joves arquitectes obrí un debat sobre la degradació morfològica i socioeconòmica de la ciutat, així com del fort impacte que havia causat la penetració del transport motoritzat dins la trama urbana i la introducció dels estils arquitectònics universals que desvirtuaven la ciutat. El 1984 l'equip format per A. Ferrer, J. Sabaté, I. Castañeira, E. Serra i L. Vives, iniciaven la revisió del PGOU de 1976 de Mateu Seguí. S'ha de dir que aleshores, el consistori maonès estava presidit per Borja Carreras Moysi (PSOE), i el PSOE en aquells moments seguia en certa manera postulats urbanístics diferents als de la dreta desenvolupista. En aquella revisió s'introduïren moltes de les consideracions de *La ciutat des del carrer*. Segons Gomila (1995:95) "se tracta d'un excel·lent treball urbanístic que contempla la ciutat com un tot, s'oblida de la zonificació i se preocupa, per primera vegada, de valorar la forma de la ciutat com una característica més de la seva concepció".

En aquest cas, el PGOU anterior definia una important deformació de la ciutat per la implantació d'una xarxa de transport terrestre que disseccionava la ciutat. La xarxa de transport es va redefinir amb el disseny de la via de circumval·lació. El pla atacà l'interior de la ciutat, així com l'exterior amb el redimensionament d'alguns plans parcials i sectorials (p.ex. reordenació del sector urbanitzable des Peixitó que comptava amb Pla Parcial aprovat) (Gomila, 1998; Gomila, 2005; Murray, 2006). A Ciutadella s'havia aprovat el 1974 el PGOU redactat per Xavier Surinyach, de tall ultradesenvolupista. El 1988 s'aprovà el nou PGOU redactat pels arquitectes progressistes, Albert Puigdomènech i Carles M. Ribas, quan l'ajuntament estava governat per Antoni Salvador Caules (PSOE). El nou PGOU reduïa les expectatives expansionistes de l'anterior, encara que així i tot seguia en la senda del creixement (p.ex. urbanització de Son Xoriguer). En el cas de Ciutadella, el casc històric s'havia conservat en bon estat, degut a la seva declaració com a Conjunt Històric-Artístic el 1964, i al fet que gran part d'aquest espai urbà està ocupada per les cases senyorials de l'aristocràcia ciutadellenca (Gomila, 1998; Murray, 2006).

- conflicte territorial i friccions en l'ordre urbanístic-territorial dominant: la protecció de certs espais naturals.

Les resistències socials al procés d'especulació urbano-turística va fer que algunes "peces" del "monopoly" territorial s'haguessin de modificar, o fins i tot retirar. El 1981 a partir de l'Inventari Obert d'Espais Naturals de Protecció per la Conservació de la Naturalesa realitzat

per l'ICONA (Institut per a la Conservació de la Naturalesa), es va proposar en l'Avanç de modificació del Pla Provincial d'Ordenació de les Balears, la protecció de les següents àrees: s'Albufereta, s'Albufera, península de la Victòria, els penya-segats de Ferrutx i sa Talaia, el Puig de Santa Magdalena, es Trenc-Salobrar de Campos, sa Dragonera i l'estany de ses Gambes i sa Vall de Santanyí, a Mallorca; penya-segats del migjorn de Menorca, es Verger, s'Albufera des Grau i l'illa d'en Colom, a Menorca; ses Salines d'Eivissa; ses Salines i estanys de Formentera i sa Mola de Formentera. Aquella mesura no es va arribar a aprovar i el 1983 es va suspendre el planejament de 9 polèmics espais –es Trenc-Salobrar de Campos, penya-segats de Ferrutx i sa Talaia d'Artà, sa Dragonera, s'Albufereta, s'Albufera, la Victòria i la franja del litoral des de Cap Blanc a s'Arenal, a Mallorca; penya-segats del migjorn de Menorca, es Verger, s'Albufera des Grau i l'illa d'en Colom, a Menorca– fins a l'aprovació de les corresponents normes subsidiàries i complementàries. Aquella decisió la va prendre el CGI setmanes abans de la seva dissolució (Rullan, 1987; Rullan, 1999; Rayó, 2004).

Mayol (2005:39) exposa que "el Consell General Interinsular [...] deixava al primer govern autonòmic un expedient obert certament compromès: les Normes Subsidiàries impulsades pel conseller Miquel Pascual, que promovien l'anul·lació dels plans urbanístics sobre els espais naturals més significatius". El juliol de 1983 –un mes després de la investidura de Cañellas com a president del Govern i Jeroni Albertí del Consell Insular de Mallorca–, es celebrà un debat al Consell de Mallorca, a proposta de Sebastià Serra (PSM), sobre la suspensió definitiva dels projectes d'urbanització de diverses zones de l'illa. Els d'Aliança Popular s'oposaren a la protecció des Trenc i sa Dragonera. El 22 d'agost del 1983 el Consell del Govern Balear aprovà les normes subsidiàries i complementàries d'aquells atractius espais. Amb l'aprovació d'aquelles normes es reduïen lleugerament les elevades expectatives de negoci, però seguia latent la potencial transformació urbano-turística de molts d'aquells espais, destacant-ne sa Dragonera, es Trenc-Salobrar de Campos o ses Salines d'Eivissa i Formentera (Rullan, 1987; Rullan, 1999; Amer, 2006). La carta blanca a la urbanització, entre d'altres, des Trenc fou aplaudida per la patronal, representada per la CAEB, però contestada socialment en la manifestació que convocà el GOB el 30 de setembre de 1983, a la que hi assistiren unes 10 mil persones. La ciutadania s'havia mobilitzat (Amer, 2006).

Cal tenir present que el govern de Cañellas presentava una important debilitat, en quant a la defensa dels interessos de la plutocràcia, ja que el Pacte de Madrid no pogué fer que es configuràs una majoria parlamentària en mans d'un sol partit, sinó que les decisions s'havien de sostenir en pactes, que s'havien de materialitzar fonamentalment amb els socis d'Unió Mallorquina. Segons diversos investigadors, aquest fou un aspecte clau per entendre les fortes tensions sociopolítiques que hi havia i, sobretot, per a que no es poguessin posar en marxa plenament els mecanismes d'urbanització massiva (Blázquez, 1996; Rayó, 2004; Mayol, 2005). Així doncs, a disgust d'Aliança Popular, el 1984 el Parlament Balear aprovà la primera llei emanada de la institució: Llei 1/1984, de 14 de març, d'Ordenació i Protecció d'Àrees Naturals d'Interès Especial (ANIE). Aquesta llei s'aprovà amb els vots a favor dels partits de l'oposició (PSOE i PSM) i del soci de govern del partit de Gabriel Cañellas, UM-PDL. De fet es coneix com la Llei Triay, en referència al paper que hi jugà el diputat del PSOE Francesc Triay en la seva defensa (Mayol, 2005).

A partir d'aquella llei marc es declararen 12 ANIEs, cadascuna d'elles havia de ser declarada particularment a través d'una Llei del Parlament Balear<sup>623</sup>. La resistència popular a la destrucció-urbanització des Trenc, estimulà al legislatiu per triar-ho com el primer espai a protegir amb la declaració d'ANIE mitjançant la Llei 3/1984 de 31 de maig de 1984, de declaració des Trenc-Salobrar de Campos com Àrea Natural d'Especial Interés. La declaració des Trenc-Salobrar de Campos com ANIE, provocà una forta reacció dels cacics de Campos i de bona part de la classe político-empresarial de l'illa que veien alterades les seves expectatives de negoci. El batle campaner, Guillem Mas –primer d'UCD i llavors d'Unió Campanera– fou un dels principals avaladors

<sup>623</sup> Els ANIE declarats foren: 5 a Mallorca (Es Trenc-Salobrar de Campos –Llei 3/1984, de 31 de maig–; Sa Punta de n'Amer –Llei 8/1985, de 17 de juliol–; Sa Canova d'Artà –Llei 9/1988, de 21 de setembre–; Mondragó –Llei 1/1990, de 22 de febrer–; Sa Marina de Lluçmajor –Llei 4/1990, de 31 de maig–); 2 a Pitiüses (Ses Salines d'Eivissa-Formentera –Llei 5/1985, de 2 de maig–; S'Estany des Peix –Llei 5/1988, d'11 de maig–); 5 a Menorca (S'Albufera des Grau –Llei 4/1986, de 7 de maig–; Costa sud de Ciutadella, entre l'arenal de Son Xoriguer i Cala Galdana –Llei 1/1988, de 7 d'abril–; Es Barranc d'Algendar –Llei 2/1988, de 28 d'abril–; Atalis, Barranc de sa Vall i Barranc des Bec, i platges de Son Bou –Llei 11/1988, de 26 d'octubre; zona costanera entre Cala Mitjana i platges de Binigaus, i altres barrancs –Llei 4/1989, de 29 de març).

del megaprojecte urbanístic des Trenc i tal com deia Francesc Moll (13/11/1983:10) "donà mostres d'un interès molt personal en la posta en marxa de la urbanització de "Ses Covetes SA"". La CAEB defensà amb fermesa el megaprojecte, però sobretot els preocupava que les decisions territorials i urbanístiques, les veritablement importants, poguessin resultar alterades per la mobilització social, és a dir per un excés de democràcia. El clima al poble del Migjorn es va espessir fins al punt que les amenaces als que s'oposaven a la urbanització foren massa freqüents. El batle, Guillem Mas, mostrà la seva força i determinació. I, entre d'altres, procedí a enviar a la policia municipal per denunciar als nudistes de la platja d'escàndol públic, als qui posaria multes de 25 mil pessetes. Així mateix el "Colectivo Campos", format per defensors de la urbanització, protagonitzaren actes de coacció i pressió per tal d'aconseguir la urbanització, la qual cosa generà un profund malestar social. Els hotelers de la Colònia de Sant Jordi rebutjaren els actes mafiosos que tenien lloc a la zona. Fins i tot, la premsa estatal es feu ressò d'aquell clima social (Garrido, 30/03/1984; Riera, 3/06/1984; Garrido, 4/07/1984; Candia, 5/07/1983; Alcaraz i Mas, 2008a; Alcaraz i Mas, 2008b; Alcaraz i Mas, 2008c; Alcaraz i Mas, 2009).

Un dels principals promotors de la urbanització del Trenc fou Miquel Contestí –president del RCD Mallorca, 1978-1992–. Contestí feu ràpides operacions de compravenda de terrenys a la zona que li reportaren pingües beneficis. En concret, el 1969 adquirí sa Barrala Nova (125 Ha) dividida en cinc parcel·les, a la família Burguera Mesquida, per 1,8 milions de pessetes i posteriorment va vendre quatre parcel·les de la finca per 3 milions de pessetes a la societat Ses Covetes SA. Contestí actuava en nom d'un tercer, és a dir en nom de Ses Covetes SA. Les societats promotores de la urbanització eren Ses Covetes SA i Skandiplan AB. El 1969, Ses Covetes SA estava presidida pel noruec Ole Jacob Bach i el suec Goran Josef Olsson de vicepresident. El protagonista públic de la urbanització –del qual es feien ressò els mitjans de comunicació– fou Skandiplan AB, representada a les Balears per l'advocat mallorquí Josep Mir Cerdó<sup>624</sup>. Emperò, la persona que apareixia davant dels mitjans de comunicació era el Senyor Bekassy que aparentment era el representant de la companyia (Balears, 18/12/1983).

La urbanització des Trenc s'inclouïa en el planejament de principis dels anys 1970 (p.ex. Pla Provincial i PGOU). De fet, el PGOU de Campos del 1974 "és finançat per diversos grups estrangers" (Moll 13/11/1983:10). La Comissió Provincial d'Urbanisme aprovà els Plans Parcial de Ses Covetes i Ses Covetes Foresta, d'un milió de metres quadrats, el 1974 i el 1975. Els canvis sociopolítics i la crisi enfonsaren aquell megaprojecte. Posteriorment, el projecte d'urbanització que es presentà el 1979 fou denegat. Finalment, l'agost de 1983, amb el Govern Autòmic recent estrenat, Jeroni Saiz donava el vist i plau a les Normes Subsidiàries que permetien la urbanització des Trenc-Salobrar de Campos. Posteriorment a la conservació des Trenc a partir de la Llei 1/1984, la promotora escandinava interposà demandes judicials, tot sol·licitant compensacions milionàries. El Tribunal Superior de Justícia de les Balears dictà una primera sentència al 1989 en la que es declarava el dret dels promotors a una indemnització de 1100 milions de pessetes. Aquesta sentència finalment fou revocada per una altra sentència del Tribunal Suprem (17/02/1998), segons la qual es declarava un dret a indemnització de com a màxim 121 milions de pessetes (Blasco, 2003).

Posteriorment, l'Ajuntament de Campos aprovà el Projecte d'Urbanització de Ses Covetes (1993), amb 13 blocs d'apartaments just a primera línia de mar, tot incomplint la Llei de Costes de 1988. El 1995, les accions judicials iniciades pel GOB i el PSM, aconseguiren que les obres es paralitzessin per resolució judicial. A partir de llavors començà un prolongat camí judicial, al llarg del qual l'empresa feu fallida i els seus béns passaren a capitals locals. L'Ajuntament de Campos abanderà també la batalla judicial en favor de la urbanització. Aquest ha recorregut, fins el 2007, 15 vegades les decisions dels tribunals que confirmaven la il·legalitat de les obres. El costos per l'ajuntament prourbanitzador, en mans del Partit Popular i presidit per Andreu Prohens, s'havien elevat en torn a uns 720 mil euros (Moll, 13/11/1983; Balears, 18/12/1983; GOB, 2007b; Manresa, 9/06/2007; Alcaraz i Mas, 2008a; Alcaraz i Mas, 2008b; Alcaraz i Mas, 2008c; Alcaraz i Mas, 2009).

En els anys 1980 segueix la tendència de la impunitat urbanística, a la que se li afegí la pressió que exercirà, a partir de llavors, el capital estranger. Aquest, a partir de l'entrada de l'Estat espanyol a la CEE (Comunitat Econòmica Europea), començarà a penetrar de manera significativa en l'espai balear, tot col·locant-se de manera significativa en immobles (Conselleria d'Economia i

<sup>624</sup> Josep Mir Cerdó ja era funcionari de l'Ajuntament de Palma. Curiosament el trobam en els serveis jurídics de l'àrea d'urbanisme de Cort.

Hisenda, 1989; Seguí, 1998). No obstant això, la creixent pressió social feu que les pràctiques de l'urbanisme autoritari remetessin, per donar pas a un marc normatiu que establís algunes fronteres en quant a l'expansió de la urbanització (Rayó, 2004; Rullan, 2007). Fins i tot, el clergat catòlic – particularment de la mà del bisbe Teodor Ubeda– i el Foment del Turisme de Mallorca– es significaren en favor de la conservació d'alguns espais (Bennàssar, 2001; Amer, 2006).

A la Serra de Tramuntana, els germans Salas que ocuparen la batlia de Deià durant 16 anys –Josep Salas Santos (UM) batle entre el 1986 i el 1987; Francesc Xavier Salas Santos (UM i PP) batle entre el 1987 i el 2003– varen autoritzar cap el 1987 la construcció de xalets a Llucalcari<sup>625</sup>. Uns xalets que s'aixecaven en una zona protegida, precisament per una norma del tardofranquisme, segons la qual la Serra de Tramuntana havia estat declarada Paratge Pintoresc<sup>626</sup> i, a més, el 1985 havia estat declarada BIC (Bé d'Interès Cultural). L'empresa encarregada fou Bancals SA, d'Axel Ball –un dels principals especuladors de la zona– i del multimilionari britànic Richard Branson, propietari de la transnacional Virgin i de l'Hotel La Residencia a Deià. A més, s'intentava privatitzar una part del litoral (i el camí d'accés) pels clients de l'Hotel La Residencia (GOB, 1988).

En aquells moments començà una llarga lluita social que denuncià l'especulació urbanística, el tancament i privatització d'espais públics i la degradació d'aquell indret. Però aquelles denúncies socials eren extensibles a molts d'altres indrets de la Serra. En base a la declaració de BIC de la Serra, el GOB va interposar un contenciós administratiu contra la concessió de quatre llicències d'obra dins de sòl no urbanitzable a Llucalcari (Deià) i la construcció d'un camí. El Tribunal Superior de Justícia de les Illes Balears –sentència 179 de 6/05/1992– anul·lava aquelles llicències, i es començava un perllongat plet sobre la construcció d'aquelles edificacions que finalment es realitzaren en contra de les sentències. L'ajuntament de Deià i la societat mercantil Bancals SA (GOB, 1988), varen sol·licitar l'empara del Tribunal Constitucional a l'any 2005, front a la sentència ferma del Tribunal Suprem de 1999 que ordenava la demolició dels xalets, la qual cosa va fer que no es dugés a terme la demolició<sup>627</sup>. L'abril de 2009, el Tribunal Superior de Justícia de les Illes Balears condemnà al batle de Deià, Jaume Crespí Deya (PP), a pagar una multa diària de 600 euros fins que no enderrocàs els xalets il·legals de Llucalcari (Garcia, 7/04/2009).

Al Migjorn de Mallorca, l'ajuntament de Santanyí amb Cosme Adrover (PP) com a batle, aprovà al 1985 s'aprovà el Pla Parcial de la zona de Mondragó coneguda com sa Barca Trencada. Cala Mondragó havia gaudit de la condició de CITN (Centres d'Interès Turístic Nacional), una condició que havia estat derogada feia poc temps. Els CITN eren porcions territorials en les que s'establien unes condicions extraordinàries per a la seva urbanització turística. En aquells moments s'estaven revisant o replantejant altres CITN, alguns dels quals foren bastant polèmics, com per exemple el de sa Canova d'Artà –projecte de capital belga, Bahía Nova SA– o el de Cales de Mallorca –projecte del Banco Exterior– (Massot, 7/01/1988). El 1988 a sa Barca Trencada, la societat Cala Barca SA –empresa administrada per Marta Coloma i llavors absorbida per Iberostar– ja havia construït blocs d'apartaments amb una capacitat d'unes 1800 places. L'empresari alemany Josef Schörghuber, amb la companyia Agroland SA, va presentar quatre plans parcials per dur endavant la urbanització de Mondragó. Entre els projectes hi havia el d'aixecar un "country club" amb un hotel i "villas" que sumarien en total unes 1300 places, a més d'un camp de golf de 18 forats. Schörghuber era el propietari de la cervesa Paulaner i distribuïdor de la Coca Cola a Alemanya, també realitzà el megaprojecte urbanístic Arabellapark a Munic el 1965 i fundà la

<sup>625</sup> Entre 1986 i 1987 la Comissió de Patrimoni Artístic (Conselleria d'Educació i Cultura) i la Comissió Provincial d'Urbanisme (Conselleria d'Obres Públiques i Ordenació del Territori) autoritzaren 4 xalets a nom de Gabriel Vidal Vargas (en representació d'Ana Schwartz), Gabriel Vidal Arcas, Bancals SA i Bartolomé Mayol Coll (Ruíz de Galarreta, 8/04/2005).

<sup>626</sup> Decret 984/1972, de 24 de març, mitjançant el qual es declara Paratge Pintoresc la costa nord-oest de l'illa de Mallorca. Posteriorment, amb la Llei 16/1985, de Patrimoni Històric Espanyol, la Serra de Tramuntana era catalogada com a BIC (Bé d'Interès Cultural).

<sup>627</sup> Els representants legals dels propietaris de les cases il·legals de Llucalcari, Jaime Lamas i Carlos Pipino, apunten per a la resolució de la il·legalitat dels edificis dels seus defensats, segons el que recollia Joan Frau (9/04/2005:29) al *Diario de Mallorca*: "si l'administració vol, existeixen solucions polítiques" pel cas de Llucalcari i citaren l'exemple d'un xalet construït a Eivissa pel músic romanès Cretu, amb una sentència ferma de demolició que ha quedat en suspens perquè el Govern aprovà el 2003 una llei que possibilitava la seva legalització. Una altra possible solució, afegien, seria "l'expropiació de l'efecte de la sentència", una operació que implicaria indemnitzar al GOB, l'associació que va denunciar els xalets de Llucalcari".

cadena hotelera Arabella Hoteles de España SA (Manresa, 22/05/1995)<sup>628</sup>. Des del 1984 hi va haver una forta oposició a la urbanització de Mondragó, mentre que el projecte urbanístic era recolzat per les principals institucions de les illes que rebutjaren qualsevol proposta de protecció. El dia en que el ple de l'Ajuntament de Santanyí aprovava la urbanització, no només s'hi concentraren més de 300 persones reclamant la seva protecció, sinó que el regidor Maties Barceló va dimitir de les files del Partit Popular. Tanmateix, les pressions socials per impedir la urbanització de la zona foren astutament aprofitades pels polítics-empresaris. Així, dies després d'haver-se aprovat la urbanització de la cala, el Govern Balear presidit per Cañellas, va decidir comprar els terrenys per uns 3500 milions de pessetes. D'aquesta manera se retribuïen els drets acabats d'adquirir per part dels especuladors (Hostelmarket, 1996; Amer, 2006; Barceló, 11/11/1989; Blázquez, 1992; GOB, 1989).

Joan Amer (2006:76) defineix la jugada de Mondragó com "un exemple d'acció del govern de Gabriel Cañellas", en tant que pretén acontentar els promotors urbanístics i els ciutadans contraris a la construcció de Mondragó. No obstant, cal tenir present que la Federació Hotelera, amb Josep Forteza Rey de president, s'oposà enèrgicament a la urbanització de Mondragó. Així doncs, el conflicte intercapitalista hauria de ser considerat a l'hora d'avaluar la decisió final de Cañellas, en decantar-se cap a la protecció i adquisició d'aquells terrenys. Per altra banda, s'ha de dir que només comprà una petita part, la corresponent a la societat participada majoritàriament per Josef Schörghuber. Els veïnats que no foren "premiats" pel Govern Cañellas, culpabilitzarien a la posterior protecció –Mondragó fou declarat Parc Natural el 1992– de la impossibilitat de materialitzar dinàmiques especulatives del sòl en aquell entorn. I, d'aquesta compra i posterior declaració de Parc Natural, sorgí un moviment anti-parc format per propietaris de sòl.

Entre el 1978 i el 1985 es varen elaborar dos catàlegs que recollien i delimitaven els espais d'alt valor ecològic, és a dir els que potencialment podrien convertir-se en "espais naturals protegits". El primer catàleg fou elaborat per l'ICONA, que inicià al 1978 el "Inventario abierto de Espacios Naturales de Protección para la Naturaleza. Baleares" i que finalitzà al 1984. L'altre és l'elaborat per l'INESE (Institut d'Estudis Ecològics), titulat "Àrees a protegir a Balears", publicat al 1985 i finançat pel Govern Autonòmic. Aquells dos inventaris serviren de base de l'inventari d'espais naturals a protegir que finalment realitzà el Govern Balear al 1987 – "Propuesta de áreas naturales de protección especial"–, delimitant els espais naturals a la baixa respecte dels altres dos inventaris (Blázquez et al., 1991). El 5 de desembre de 1989 el govern autonòmic, presidit per Cañellas (PP), va aprovar unes Normes Subsidiàries, a l'espera de l'aprovació del catàleg d'espais naturals, que suspènien cautelarment els planejaments urbanístics que afectaven a les zones de Mallorca i Menorca incloses en la Proposta d'Àrees Naturals de Protección Especial. Quedaven excloses de dita suspensió les àrees d'Eivissa i Formentera que sí estaven incloses a dita Proposta (Frau, 17/12/1989; Blázquez, 1996).

Mentre que a Menorca, els principals conflictes socioterritorials se resolien, en molts casos favorablement per la conservació dels espais naturals sobre els que penjava algun tipus de projecte urbano-turístic (p.ex. Cala'n Turqueta, Macarella i Macarelleta), a Eivissa i Formentera la situació era radicalment contrària. No de bades, les cultures polítiques eren bastant diferents i Menorca comptà amb majoria del PSOE en el Consell Insular, mentre que el d'Eivissa estava al dictat de Matutes i la classe político-empresarial conservadora agrupada en torn del PP o el Foment de Turisme (Cerdà i Uli, 1994; Rayó, 2004). En el cas de les Pitiüses, s'explicitaven unes relacions de poder molt més arcaïques i personalitzades en unes quantes personalitats fortes de l'illa, com Abel Matutes Juan, Abel Matutes Tur, Alonso Marí Calbet i Vicent Juan Guasch, promotors del diari conservador, El Mundo d'Eivissa i Formentera, a través de Ibiza de Publicaciones SA (Diario de Ibiza, 2/03/2010). El caos urbanístic era majúscul i els interessos dels principals capitals de les illes restaren pràcticament inqüestionats, fins que el 1982 sorgí el Grup d'Estudis de la Naturalesa d'Eivissa. Aquest col·lectiu protagonitzà el 1983 la protesta contra dos blocs d'apartaments aixecats sobre les dunes des Codolar, que finalment s'enderrocaren i el 1984 *okuparen* l'illot Tagomago on es volien construir cinc xalets. El 1986 el

<sup>628</sup> Schörghuber era propietari de gran part de la urbanització de Son Vida i de la constructora i immobiliària Vibelba. Va iniciar a finals dels 1980 un procés d'adquisicions d'habitatges i edificis al centre de Palma (p.ex. Frontón Balear al Passeig Mallorca) i també a la zona de Son Dureta. El maig de 1995 va adquirir el 91% de les accions de l'Hotel de Son Vida, que eren propietat de la família Gaspart (Husa), mentre que la resta seguia en mans de Ashraf Marwan (4%) i altres accionistes mallorquins. L'empresari alemany va promoure la urbanització de Son Muntaner, Son Quint i Son Xigala a Palma (de Benito, 24/05/1995; Jaume, 11/11/1989).

grup presentà el treball *Salvem ara ses Pitiüses* en el que exposava la situació urbanística a les illes (Rayó, 2004).

Emperò, el cas més destacat fou la forta confrontació sociopolítica que girà en torn al projecte d'urbanitzar ses Salines. L'Institut d'Estudis Eivissencs, ja reclamava el 1977 la protecció de ses Salines sota el lema: *Ses Salines, Parc Natural*. El 1986 s'aprovaren les Normes Subsidiàries de Sant Josep, les quals permetien aixecar 92 noves urbanitzacions a la costa, entre d'elles les de ses Salines, i entre el 1986 i el 1989, a un ritme frenètic, s'aprovaren 10 urbanitzacions amb una superfície de 210 hectàrees (Ramon Fajarnés, 2001). El 1986, Matutes començava les obres de la urbanització de Sal Rossa. Tal com s'ha esmentat anteriorment, ses Salines d'Eivissa i Formentera eren terrenys intocables, en el sentit que la seva sort feia temps que havia estat decidida. Els seus propietaris, la família Matutes i Cañellas-Salas, amb les empreses Salinera Española, Ibifor SA, Palm Beach i Fomento de Turismo Ibicenco SA, tenien prou clar que aquell indret paradisiac havia de convertir-se en un excel·lent producte urbano-turístic (Miró, 1978; Cerdà i Uli, 1994; Manresa, 1998; Rayó, 2004).

La lluita social per evitar la degradació urbano-turística de ses Salines fou una constant que es va estendre des dels temps cavernícoles del franquisme fins a mitjans dels anys 1990, i sempre amb els mateixos protagonistes a la banda del capital; els dos capitosts del Partit Popular: els Salas (vinculats amb Cañellas) i Matutes. Les zones muntanyoses que es volien urbanitzar veinades de ses Salines d'Eivissa no estaven incloses a les Normes Subsidiàries sobre les àrees a protegir aprovades pel Govern el 1989. Aquest fet motivà la creació de la coordinadora *Salvem ses Salines* al 1990. A Formentera, Abel Matutes que tenia interessos especulativo-urbanístics va vendre uns terrenys d'unes 250 hectàrees a l'Estany des Peix i Punta Pedrera. El comprador fou el grup luxemburguès Interpart, encapçalat pel polèmic empresari italià Giancarlo Parretti, que pretenia aixecar un camp de golf i allotjaments de superluxe. L'italià pagà uns mil milions de pessetes per uns terrenys inurbanitzables i quan es destaparen els escàndols financers de l'italià resultà que aquells diners procedien de l'evasió de divises que efectuà Parretti, calculada en uns 16000 milions de pessetes (Miró, 1978; Cerdà i Uli, 1994; Manresa, 1998; Rayó, 2004).

Les tensions urbano-territorials es deia que eren motivades, entre d'altres, per la manca d'un marc normatiu clar que permetés guiar les actuacions sobre el territori d'una manera més assenyada. D'aquesta manera s'aprovà la Llei 8/1987, de l'1 d'abril, d'Ordenació Territorial de les Illes Balears, coneguda com la LOT. Onofre Rullan (1987:311), en aquells moments, ens deia que "la construcció dins del SNU [Sòl No Urbanitzable] es duu a terme mitjançant parcel·lacions, que quasi mai no es diferencien visualment de les urbanitzacions". És a dir, el descontrol en el que era la major part del territori insular era absolut. D'acord amb Rullan (1999) aquella llei estableix, quasi exclusivament, figures d'ordenació supramunicipal. La LOT suprimí els PDTC (Plans Directors Territorials de Coordinació) i els substitueix per les DOT (Directrius d'Ordenació Territorial). De les DOT havien d'emanar tres nous instruments: els Plans Territorials Parcial (PTP), els Plans Directors Sectorials (PDS) i els Plans d'Ordenació del Medi Natural (POMN). Rullan (1995:162) entenia que la COPOT (Comissió Provincial d'Ordenació del Territori) i el Consell de Govern "podien redactar un PDTC (Pla Director Territorial de Coordinació) sense necessitat de la LOT. En tot cas els PDTCs en establir determinacions front als criteris de les DOT representen una opció més interventora i dura que la desenvolupable des d'unes directrius, més toves, esquemàtiques, indicatives i acords amb l'època que vivim". Per tant, sembla que el discurs de les classes dirigents sobre la incapacitat de governar el territori per manca d'instruments, era merament retòrica. Tanmateix, el desenvolupament de la LOT quedà pràcticament congelat, ja que les DOT no s'aprovarien fins el 1999, la qual cosa pot ser entesa com una clara mostra de la voluntat de posar en marxa aquells instruments. La Conselleria d'Obres Públiques i Ordenació del Territori en mans de Jeroni Saiz Gomila (1983-1993), rebutjà qualsevol mesura de regulació del creixement. Saiz fou un dels grans companys de files de Cañellas, companys de classe a l'escola de Montision amb Cañellas i també condemnat pel cas de corrupció político-empresarial del Túnel de Sóller. També fou el dissenyador de diversos ports esportius (Pla, 1989; Garrido, 1992; Manresa, 1998; Rullan, 1999; Amer, 2006).

El 1988 es declarà el primer Parc Natural de les Balears, s'Albufera d'Alcúdia. Una declaració precedida d'intensos conflictes socioterritorials. Tal com s'ha exposat anteriorment, aquell indret havia estat fortament transformat per la seva conversió en espai d'oci i per la

transformació energètica<sup>629</sup>. El 1975 l'Informe Parcial sobre la dessecació i destrucció de s'Albufera, elaborat per Ives Hennechart i Gabriel Pomar, denunciava que les cendres procedents de la Central Tèrmica d'Alcúdia estaven dessecant la zona humida –Estany des Ponts i “Las Gaviotas”–. En base a aquell informe, el GOB i l'OCB (Obra Cultural Balear) denunciaren aquests fets al 1975 davant del Ministeri de la Vivenda, que procedí a aturar els abocaments. Aquests fets assoliren una important repercussió a nivell estatal i internacional. Per altra banda, a mitjans dels 1970 es planificà la construcció d'una nova central tèrmica (es Murterar) a les immediacions de s'Albufera, per tal d'abastir uns creixents requeriments energètics de les economies mallorquina i menorquina (Jurado, 1985; Barceló, 1986; Mayol i Machado, 1992; Blázquez, 1996; Blázquez, 2000).

El 1976 s'inicià una forta campanya en defensa dels valors naturals de s'Albufera, i en contra de la seva transformació urbano-industrial. Emperò la decisió ja estava presa. Per una banda, GESA, és a dir l'Estat, iniciava la construcció de la nova central tèrmica al 1978; i, per una altra banda, l'ICONA (Institut de Conservació de la Naturalesa), també l'Estat, sol·licitava al Departament de Geografia de la UIB un estudi sobre els valors ecològics de s'Albufera. La Central fou inaugurada el 1981, mentre que l'estudi no es feu públic fins el 1985. La declaració de Parc Natural va anar acompanyada prèviament –a més de la forta campanya en defensa de la seva protecció, i en contra de la seva urbanització (Estany Gran, Estany des Ponts i “Las Gaviotas”)–, per la compra de bona part dels terrenys –efectuada per l'ICONA (400 Ha), la CAIB (830 Ha), i l'Ajuntament de Muro (80 Ha)–. El 77,5% de la superfície del Parc Natural era de propietat pública. D'aquella manera, la classe propietària s'aconseguí desfer d'uns terrenys que passaven a ser “improductius” des del punt de vista urbano-turístic. L'empresariat agrupat en torn a la CAEB i l'Ajuntament de Muro interposaren un recurs contenciós administratiu en contra de la declaració de Parc Natural, que finalment no prosperà (Jurado, 1985; Barceló, 1986; Mayol i Machado, 1992; Blázquez, 1996; Blázquez, 2000)<sup>630</sup>.

El mateix any que se declarava el Parc Natural de s'Albufera, s'aprovà la Llei 22/1988, de 28 de juliol, de Costes i tal com s'ha esmentat anteriorment, els principals capitals turístico-immobiliaris de les illes s'avançaren a dita llei, tot sol·licitant multitud de llicències, per tal d'evitar els seus efectes a la que seria la nova zona de servitud de 100 metres<sup>631</sup> en la que es prohibeix la construcció d'edificis destinats a residència o habitació (Esteve i Fuentes, 2000; Barceló et al., 2008). Per altra banda, el 1988 es donava carta blanca a la mercantilització urbano-turística de l'espai mitjançant la llei 12/1988, de 17 de novembre de camps de golf. Emperò, abans de l'aprovació de la llei ja s'havia construït a les illes 9 camps de golf: Son Vida Club de Golf a Palma (1964), Club Golf Costa de los Pinos a Son Servera (1967), Club de Golf Santa Ponça a Calvià (1976), Club de Golf Poniente a Calvià (1978), Club de Golf Vall d'Or a Santanyí (1986), Club de Golf Bendinat a Calvià (1986), Club de Golf Pollença (1986), a Mallorca; Club de Golf Son Parc a es Mercadal (1977), a Menorca; i Club de Golf Rocallisa a Santa Eulària (1971), a Eivissa (Salvà i Socias, 1987).

En el nou context polític, ja no es podien aixecar els camps de golf d'acord als paràmetres propis d'un règim totalitari. A l'exposició de motius de la llei de camps de golf s'explicita clarament quin era el problema: “per definició un camp de golf no pot situar-se en un entorn urbà, si es té en compte que requereix un fort contacte amb la naturalesa així com la considerable superfície de sòl que es necessita per a practicar aquest esport. Per tot això, els camps de golf existents en aquestes illes no han tingut més opció que tramitar-se segons les normes contemplades en l'article 85 de la Llei del Sòl, reguladores de la implantació d'instal·lacions i construccions en sòl no urbanitzable o urbanitzable no programat, prèvia la declaració d'interès social per part de la Comissió Provincial d'Urbanisme, i això feia que, en aplicació estricta d'aquesta normativa, no es poguessin autoritzar més que la instal·lació del mateix camp de golf i dels serveis imprescindibles afectes al mateix” (Blasco 2007:477).

<sup>629</sup> Barceló (1986:211) escrivia que “la Família Gual va vendre 230 parcel·les amb un total de 315 Ha. Una de les parcel·les solsament tenia una enorme extensió d'unes 198 Ha, i aquesta es convertí en una de les primeres àrees urbanitzades amb propòsits turístics, l'Hotel Golf Alcúdia”.

<sup>630</sup> El llistat complet de conflictes socioterritorials a Mallorca seria molt gran. En aquells anys s'haurien d'afegir: sa Canova, Punta de n'Amer, Cala Agulla, Cala Galiota, Cabrera, etc (Rayó, 2004).

<sup>631</sup> La disposició transitòria tercera de la llei indica que en “els terrenys classificats com a sòl urbà a l'entrada en vigor de la present llei estaran subjectes a les servituds establertes en ella, amb l'excepció que l'amplada de la servitud de protecció serà de 20 metres”.



És a dir, d'acord amb la llei tan sols es podia aixecar el camp de golf. A la mateixa exposició de motius, es dona a entendre una tendència per part dels promotors dels camps de golf de realitzar frau, en tant i en quant solen construir il·legalment oferta d'allotjament turístic associada a les instal·lacions turístico-esportives. Així doncs, aquesta llei s'aprovà per tal de donar carta blanca a la construcció d'allotjament turístic vinculat als camps de golf. Els promotors dels camps de golf, prèvia declaració d'interès social per part de les comissions d'urbanisme, podrien aixecar legalment hotels o apartaments de fins a 450 places. El president de la Comunitat Autònoma manifestava que l'objectiu era triplicar aproximadament les "disponibilitats actuals" (Cañellas 1992:157). D'aquesta manera, s'obria la porta a la penetració del negoci turístic dins del territori que fins aleshores tenia vocació agrícola, al temps que l'entrada a la CEE i la seva política agrària contribuïa sobre el camp i el món pagès, tot accelerant la seva pèrdua. Un món pagès que ja es trobava en delicada situació després de quasi trenta anys d'industrialització turística (Binimelis, 2000; Etxezarreta, 2006).

- Entrada de capital estranger i expansió de la construcció.

Un dels elements clau per entendre l'expansió de la construcció a les Balears, així com a d'altres parts del litoral de l'Estat, és l'afluència de capitals estrangers. Aquest aspecte ja fou assenyalat per Mario Gaviria et al. (1974) per diverses zones de "turisme xàrter" a l'Estat espanyol i sobretot per Francisco Jurdao (1990 [1979]) en el cas de Mijas (Màlaga). L'entrada de capitals estrangers contribuïa a accelerar per una banda el boom de la construcció i, per l'altra, l'augment dels preus de l'habitatge, tot generant una important bombolla immobiliària que acabaria esclatant com a traca final de les festes del 1992 (Fernández-Durán, 1996; Naredo, 1996). Hom pot destacar que amb motiu de la crisi del règim d'acumulació fordista i els seus efectes, es va revisar la normativa d'inversions estrangeres directes a l'Estat espanyol, la qual cosa es traduí en l'eliminació, mitjançant el Decret 2495/1973 d'11 d'octubre, del marc excepcional que oferí el Decret 701/1963 de 18 d'abril que liberalitzà les inversions estrangeres i eliminava qualsevol traba en nombroses branques d'activitat, entre d'elles l'explotació hotelera i la construcció. A partir de 1973 s'inicià una certa reglamentació de les inversions estrangeres que fonamentalment posava de manifest el desgavell dels anys del desenvolupisme feixista (Muñoz et al., 1978; Calvo, 2008).

El 1973 hi havia unes 35 disposicions generals que afectaven al tema de les inversions estrangeres a l'Estat. Per això, es varen promulgar el Decret 3021/1974, de 31 d'octubre, que refon les disposicions legislatives sobre inversions estrangeres; Decret 3022/1974, de 31 d'octubre, sobre el Reglament de les Inversions Estrangeres a Espanya; i el Decret 3023/1974, de 31 d'octubre, sobre l'exempció d'autorització prèvia a determinades activitats. La participació per part dels capitals estrangers en una societat espanyola inferior al 50% del seu capital, no requeria autorització administrativa, la qual cosa fou aprofitada pels capitals estrangers que adquirien major control mitjançant inversions indirectes o de segon grau. Aquest tipus d'inversions indirectes s'escapaven del control administratiu i representaven el gruix de les inversions (Álvarez-Pastor, 1974). Amb la nova norma del 1974 s'intentà establir un major control sobre les inversions de segon grau i també s'intentà posar ordre en les inversions immobiliàries, tot diferenciant les de tipus empresarial de les de tipus familiar o individual. Mentre que en les primeres s'establien nous mecanismes de regulació, les segones no necessitaven autorització. En el cas de les inversions immobles, s'estimava com a activitat empresarial: l'adquisició de finques rústiques, solars o més de tres habitatges en un mateix edifici. La nova legislació sobre les inversions estrangeres no suposà una limitació a la seva futura expansió, ans al contrari l'assegurà ja que va intentar resoldre els conflictes que se podien derivar dels abusos que permetia l'anterior situació (Álvarez-Pastor, 1974; Muñoz et al., 1978; Esteve i Fuentes, 2000).

El Decret Boyer –Reial Decret-Llei 2/1985, de 30 d'abril, sobre mesures de política econòmica– també incidia en l'aprofundiment de la liberalització de les inversions estrangeres cap a l'Estat espanyol, tot preparant el terreny per a l'entrada a la CEE. Aquell nou marc regulatori quedà explicitat en el Reial Decret legislatiu 1265/1986, de 27 de juny, sobre inversions estrangeres a Espanya. Aquesta regla posà especial esment en potenciar, entre d'altres, les entrades de capitals estrangers vers el mercat immobiliari espanyol. Óscar Carpintero (2005:494) destaca l'impacte que en aquest sentit va tenir la incorporació de l'Estat espanyol a la CEE ja que "els 1,7 bilions de pessetes que figuren, per exemple, com inversió

directa a Espanya en el quadrienni 1986-1989, ja superaven en un 70 per 100 als fluxos rebuts per aquest concepte en els 25 anys anteriors". A més, tal com han apuntat Naredo (1996, 2006) i Carpintero (2005), des de l'entrada a la CEE, la major part de les entrades de capitals estrangers anaven adreçats, fonamentalment, a l'adquisició i compra d'empreses, instal·lacions o immobles ja existents. És a dir, es tractava bàsicament de canvis de titularitat. A més, amb l'entrada de l'Estat espanyol a la CEE s'eliminava una de les normes que suposaven, en certa manera, un fre a l'expansió de la inversió immobiliària dels capitals estrangers. Així doncs, els ciutadans dels estats membres ja no haurien de sol·licitar l'autorització al Ministeri de Defensa per a poder adquirir terrenys a les Balears. S'aixecava d'aquesta manera una de les limitacions a la inversió estrangera en immobles a tot l'Estat (Mayol i Machado, 1992). En tan sols un any, de 1985 a 1986, les inversions estrangeres cap a l'Estat passaren de 529 milions de pessetes a 1128 (Conselleria d'Economia i Hisenda, 1989).

En el cas de les Balears, es pot veure com la inversió estrangera directa en immobles era notablement superior a la resta d'inversió estrangera directa (taula 202). Això respon a la condició turística de l'espai balear dins del context de la macroregió europea, ja que l'aval d'anys com a solàrium dels turistes del Centre i Nord d'Europa servien d'estímul i propaganda per a l'entrada de capitals adreçats a l'adquisició d'immobles. Els capitals estrangers ja havien tengut un paper important en les transformacions socioeconòmiques de les illes i, a més, tal com apareix en el treball "La economia de Baleares a la hora de la CEE", en els anys 1980 es deia que "caldría esperar un cert increment de les inversions immobiliàries, a la llum, així mateix, de les quantioses inversions en terrenys ja realitzades. Se tracta d'inversions que s'han vengut realitzant mitjançant l'adquisició indirecta per estrangers a través d'intermediaris nacionals que figuren com els propietaris legals" (Payno 1985:143). Precisament, aquelles adquisicions, generalment, fraudulentos s'acceleraren a partir del 1973, moments de la crisi del capitalisme regulat en la qual capitals excedentaris se col·locaren en propietats immobles – edificis i solars– (Payno, 1985).

<b>Taula 202. Estimació del capital estranger entrat a les Balears (Font: elaboració pròpia de Payno 1985:139 –anys 1975-1981– i Conselleria d'Economia i Hisenda, 1989 –anys 1985-1988–).</b>				
	Inversió Estrangera Directa (IED) sense immobles		Inversió Estrangera Directa (IED) en immobles	
	Milions de pessetes	Percentatge respecte PIB Balears	Milions de pessetes	Percentatge respecte PIB Balears
1975	599	0,44	2.705	2,00
1976	562	0,36	1.924	1,25
1977	584	0,31	2.405	1,27
1978	1.182	0,48	4.568	1,87
1979	1.674	0,56	5.132	1,72
1980	1.461	0,42	5.664	1,63
1981	1.863	0,46	7.686	1,88
1982	sd	sd	sd	sd
1983	sd	sd	sd	sd
1984	sd	sd	sd	sd
1985	3.031	0,41	sd	sd
1986	5.812	0,67	10.687	1,23
1987	12.119	1,20	sd	sd
1988	12.016	1,09	sd	sd

sd: sense dades

La Conselleria d'Economia i Hisenda (1989) elaborà un interessant informe sobre les inversions estrangeres en immobles a les Balears amb dades del 1986, en el qual es reflecteix la especial transcendència que començà a assolir l'adquisició de propietats immobles per part de capitals estrangers. Cal tenir en compte que aquestes xifres només reflecteixen les entrades legals de capitals estrangers, tot quedant fora d'aquestes les transaccions opaques a Hisenda. El 1986 les inversions estrangeres directes en immobles a l'Estat espanyol sumaven uns 194,9

miliards de pessetes, essent les principals províncies receptores: Màlaga (22,2%), Alacant (21,1%) i Balears (10,9%). Emperò, el municipi de Calvià era el tercer municipi de tot l'Estat amb major inversió estrangera en immobles amb uns 4053,2 milions de pessetes (40% del total de Balears). El primer municipi espanyol era Marbella amb 10426,7 milions de pessetes (44,8% del total de Màlaga) i el segon era Torreveja amb 4709,3 milions de pessetes (22,7% del total d'Alacant). La resta de municipis corresponien al litoral espanyol sacrificat a l'especulació turística-immobiliària: Mijas amb 3632 milions pessetes (15,6% del total de Màlaga); Arona amb 3124 milions de pessetes (33,5% del total de Tenerife); Estepona amb 3072 milions de pessetes (13,2% del total de Màlaga); Adeje amb 2677 milions de pessetes (28,7% del total de Tenerife); Dènia amb 2293 milions pessetes (11,1% del total d'Alacant); Orihuela amb 2260 milions de pessetes (10,9% del total d'Alacant); San Bartolomé de Tirajana amb 2051 milions de pessetes (34,4% del total de Las Palmas).

L'any 1986 la inversió estrangera directa en immobles a les Balears era de 10125 milions de pessetes. La major part d'aquestes es concentraven al terme municipal de Calvià amb un total de 4053 milions de pessetes, xifra que representa el 40,03% del total. A molta distància de la posició destacada de Calvià tenim: Palma amb 937 milions de pessetes (9,25% del total); Maó amb 619 milions de pessetes (6,12% del total); Andratx amb 490 milions de pessetes (6,1% del total). Pot cridar l'atenció el fet que els fluxos adreçats als municipis menorquins de Maó i es Mercadal fossin superiors als dels municipis eivissencs. Això resulta difícil d'explicar i les seves raons podrien estar vinculades a que per una banda, a Menorca hi hauria importants inversions immobles per part dels grans grups turístics que exploten establiments hotelers a l'illa, mentre que a Eivissa la major part de la planta hotelera era propietat de capitals eivissencs; i, per una altra banda, al fet que a Eivissa les inversions immobles opaques i fraudulentess fossin superiors. Santa Eulària fou, el 1986, el principal municipi eivissenc en quant a recepció d'inversió estrangera legal en immobles, amb un total de 434 milions de pessetes.

Pel que fa la procedència dels capitals cal destacar el lloc que ocupa el Regne Unit amb un total de 4094,9 milions de pessetes que representava el 40,44% del total, mentre que els capitals procedents de la República Federal Alemanya sumaven uns 2816 milions de pessetes (27,81% del total) (taula 203). En els casos de Maó, es Mercadal, Alcúdia i Pollença els capitals procedents del Regne Unit eren superiors al 60%. En canvi, a Calvià, els capitals britànics i alemanys representaven el 36,5% i 34,3%, respectivament. A Palma és interessant assenyalar l'escassa rellevància dels capitals alemanys que representaven el 10,1% de la inversió immobiliària estrangera, mentre que els capitals francesos i els del paradís fiscal de Mònaco representaven el 21,7% –l'informe ofereix les dades de França i Mònaco conjuntament–. Una qüestió que val la pena apuntar és la presència dels capitals d'Àrabia Saudita amb un total de 153 milions de pessetes, però que si sumam els 65,16 milions de pessetes procedents de Kuwait i els 10,3 milions procedents dels Emirats Àrabs Units, sumen un total de 228,46 milions de pessetes, amb la qual cosa els fluxos procedents de la península Àrabica serien els quarts en ordre d'importància. Així mateix, hom pot destacar que els capitals invertits en immobles procedents de paradisos fiscals el 1986, sumaven 432,44 milions de pessetes, la qual cosa representava el 4,27% del total (Conselleria d'Economia i Hisenda, 1989). Per altra banda, si analitzam les tipologies de la inversió estrangera en immobles, tenim que uns 6905 milions de pessetes es col·locaren en apartaments o estudis, el que representa el 68,2% del total, seguit de les inversions en xalets o habitatges familiars amb 1483,7 milions de pessetes (14,65% del total), mentre que la inversió en establiments hotelers sumà 179,5 milions de pessetes que pertanyen a una sola operació realitzada a Palma (Conselleria d'Economia i Hisenda, 1989).

**Taula 203. Inversions estrangeres en immobles als municipis de Balears segons país de procedència, 1986 (unitat : milions de pessetes) (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria d'Economia i Hisenda, 1989).**

	R. Unit	Alemanya (RFA)	Suïssa	França i Mònaco	EUA i Puerto Rico	Panamà	Espanyols residents a l'estranger	Àrabia Saudita	Resta	Total
Calvià	1.478,4	1.388,7	212,5	60,7	65,7	118,9	36,8	91,2	600,3	4.053,2
Palma	235,2	95,1	77,3	203,4	111,9	66,0	7,5	11,1	129,6	937,1
Maó	490,4	44,4	8,4	5,0	16,8	16,2	10,1	9,9	18,0	619,2
Andratx	327,8	98,5	36,7	65,0	6,4	0,0	0,0	0,0	83,0	617,4

Mercadal	398,0	1,5	9,1	0,6	0,0	0,0	0,0	17,6	16,3	442,9
Sta. Eulària	74,0	155,7	35,0	33,9	10,1	4,2	5,5	3,3	112,7	434,4
Alcúdia	199,9	62,5	8,5	4,0	0,0	0,0	3,5	0,0	51,4	329,8
Pollença	228,5	29,6	3,2	31,5	2,7	0,0	3,4	0,0	20,9	319,8
Resta	662,6	940,5	210,9	141,3	43,9	12,3	90,8	19,9	249,8	2.372,1
<b>Total</b>	<b>4.094,9</b>	<b>2.816,4</b>	<b>601,6</b>	<b>545,4</b>	<b>257,5</b>	<b>217,6</b>	<b>157,6</b>	<b>153,0</b>	<b>1.282</b>	<b>10.125,9</b>

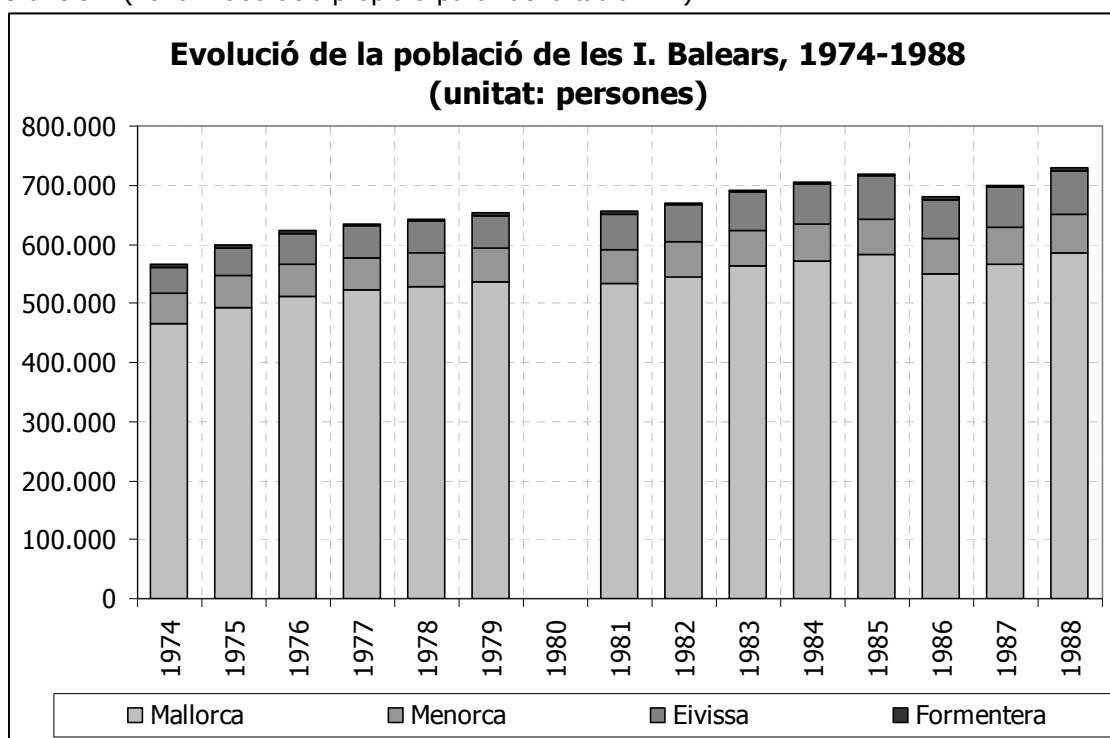
**Taula 204. Inversions estrangeres en immobles als municipis de Balears segons tipologia, 1986 (unitat : milions de pessetes) (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria d'Economia i Hisenda, 1989).**

	Apartament /estudi	Xalet/hab. Unifamiliar	Solar i edificació	Solar/ parcel·la	Local comercial	Hotel/residència	Altres	Total
Calvià	3.303,7	345,8	28,8	256,0	27,2	0,0	91,7	4.053,2
Palma	501,2	96,0	3,7	62,8	38,7	179,5	55,3	937,1
Maó	327,4	225,8	7,0	56,5	1,3	0,0	1,3	619,2
Andratx	331,2	156,8	47,0	71,8	3,6	0,0	7,1	617,4
Mercadal	366,0	58,2	7,7	11,0	0,0	0,0	0,0	442,9
Sta. Eulària	208,2	75,8	56,9	88,2	0,6	0,0	4,6	434,4
Alcúdia	272,5	33,7	2,8	11,6	6,0	0,0	3,2	329,8
Pollença	282,0	14,7	0,0	23,0	0,0	0,0	0,2	319,8
Resta	1.313,5	477,0	225,3	308,7	18,8	0,0	28,8	2.372,1
<b>Total</b>	<b>6.905,6</b>	<b>1.483,7</b>	<b>379,2</b>	<b>889,6</b>	<b>96,2</b>	<b>179,5</b>	<b>192,1</b>	<b>10.125,9</b>

*e) Síntomes de la nova transformació sociodemogràfica: cap a una "Nova Califòrnia".*

Al llarg del període que va de 1974 a 1988 la població de les Balears segueix una tendència creixent, tot passant de 564741 habitants a uns 728167, la qual cosa implica un increment del 28,94%. Aquest increment demogràfic resultà molt més intens a les Pitiüses on s'enregistrà un increment del 59,3% a Eivissa i del 48,72% a Formentera, tot essent la transformació sociodemogràfica molt més profunda a les Pitiüses que a les altres illes (Buades, 2010). Mallorca i Menorca presentaren un increment demogràfic del 26,28% i 24,67%, respectivament. La transformació sociodemogràfica no afectà per igual a tots els municipis de les illes. Així tenim municipis que segueixen experimentant un buidament demogràfic, mentre que d'altres experimenten un increment vertiginós de la seva població. Entre els municipis que experimenten un major increment demogràfic destaca de manera particular Calvià que passa de 4798 habitants el 1974 a 18667 el 1988, amb un increment del 289,05%. Altres municipis que experimentaren un increment important foren: Son Servera (97,28%), Alcúdia (85,23%) i Marratxí (59,55%) a Mallorca; es Castell (85,23%), Sant Lluís (31,9%) i Ciutadella (27,02%) a Menorca; Sant Josep (78,44%), Santa Eulària (77,5%), Eivissa (57,25%), Sant Antoni (53,79%) i Formentera (48,72%) a les Pitiüses (taula 212). Mentre que els municipis que presenten disminucions demogràfiques majors foren: Sencelles (-20,13%), Sineu (-16,22%), Montuiri (-14,91%), etc. En el cas de Petra, tenim que Ariany es constituí com a municipi el 1982, amb la qual cosa la minva poblacional de Petra ha de contemplar la suma dels dos termes municipals que entre el 1974 i el 1988 fou de -11,42%. En definitiva, a Mallorca tendríem una expansió demogràfica notable en els municipis turístics del litoral (p.ex. Calvià, Alcúdia, Santa Margalida, Capdepera, etc) i de l'àrea d'influència de Palma (p.ex. Marratxí, Bunyola, Esporles, Puigpunyent), mentre que molts de municipis del Pla i del Raiguer, a més d'algun de les àrees muntanyoses (p.ex. Banyalbufar), presentarien un tendència a la inversa, és a dir a despoblar-se. A Menorca, es dona un major increment demogràfic en els municipis de major vocació turística, amb zones de "producció" turística al Migjorn de l'illa (p.ex. Sant Lluís, Ciutadella, Ferreries), i al municipi des Castell. Mentre que es Mercadal, Ferreries i Maó presentaven els increments demogràfics més baixos. Però a Menorca no hi ha cap municipi que perdi efectius demogràfics. Finalment, a les Pitiüses es produeix un creixement demogràfic generalitzat i d'unes grans magnituds, amb l'excepció del terme més septentrional d'Eivissa, Sant Joan, on l'increment demogràfic enregistrat fou del 6,35%.

Gràfic 52. (Font: Elaboració pròpia a partir de la taula 211).



**Taula 211. Evolució de la població a les I. Balears, 1974-1988 (Font: elaboració pròpia a partir de Buchens, 1975; Garau, 1976; SA NOSTRA, 1977; Campins, 1978; Buchens, 1979; Salvà, 1980; Salvà, 1981; Sastre, 1982; Sastre, 1983; Sastre, 1984; Sastre, 1985; Sastre, 1985; Sastre, 1986; Sastre, 1987; Sastre, 1988; Mascaró, 1989).**

	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
1974	464.055	51.804	45.820	3.169	564.848
1975	492.247	53.548	48.315	3.595	597.705
1976	512.342	54.643	51.303	3.637	621.925
1977	522.513	55.405	52.672	3.658	634.248
1978	529.019	55.984	53.974	3.725	642.702
1979	535.506	56.928	55.506	3.807	651.747
1980	sd	sd	sd	sd	sd
1981	534.511	57.243	59.933	4.222	655.909
1982	545.171	58.416	62.033	4.319	669.939
1983	562.193	60.006	65.228	4.513	691.940
1984	572.232	61.080	67.700	4.597	705.609
1985	581.546	61.967	70.813	4.725	719.051
1986	550.962	59.583	64.157	4.734	679.436
1987	567.191	61.284	67.109	4.731	700.315
1988	586.002	64.460	72.992	4.713	728.167
Increment (%)	26,28	24,43	59,30	48,72	28,91

**Taula 212. Distribució municipal de la població de les I. Balears, 1974-1988 (Font: Buchens, 1975; Mascaró, 1989).**

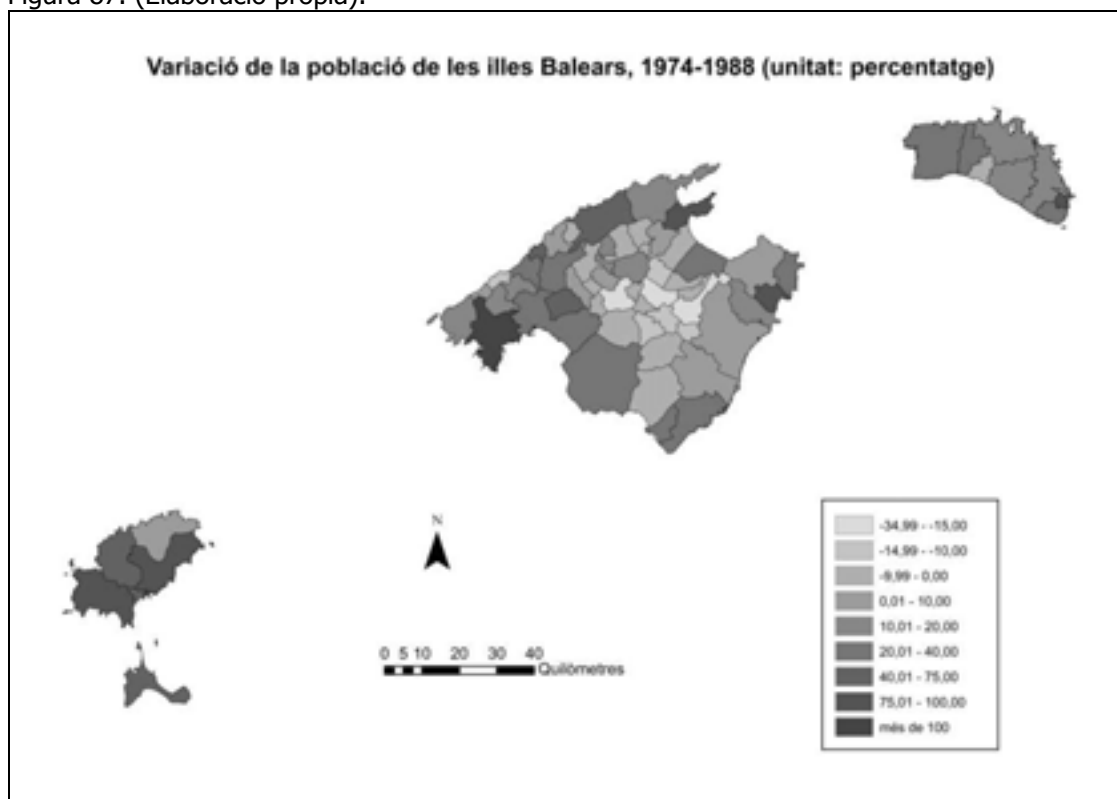
	1974	1988	Variació (%)
Alaró	3.575	3.565	-0,28
Alcúdia	4.180	7.497	79,35
Algaida	3.230	3.110	-3,72
Andratx	5.703	6.622	16,11
Ariany	—	944	—

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Artà	5.544	5.810	4,80
Banyalbufar	513	443	-13,65
Binissalem	4.645	4.692	1,01
Búger	1.021	1.014	-0,69
Bunyola	2.695	3.718	37,96
Calvià	4.798	18.667	289,06
Campanet	2.267	2.232	-1,54
Campos	6.763	6.600	-2,41
Capdepera	4.646	6.381	37,34
Consell	2.050	2.007	-2,10
Costitx	746	739	-0,94
Deià	361	534	47,92
Escorca	162	247	52,47
Esporles	2.642	2.946	11,51
Estellencs	328	331	0,91
Felanitx	12.981	14.023	8,03
Fornalutx	533	532	-0,19
Inca	18.867	22.061	16,93
Lloret de Vistalegre	901	811	-9,99
Lloseta	4.073	4.487	10,16
Llubí	2.183	1.955	-10,44
Llucmajor	12.680	16.584	30,79
Manacor	24.273	26.577	9,49
Mancor de la Vall	835	923	10,54
Maria de la Salut	2.053	1.886	-8,13
Marratxí	6.754	10.776	59,55
Montuïri	2.542	2.163	-14,91
Muro	6.084	5.887	-3,24
Palma	235.932	314.608	33,35
Petra	4.020	2.617	-34,90
sa Pobla	10.134	10.323	1,87
Pollença	10.156	12.160	19,73
Porreres	4.685	4.483	-4,31
Puigpunyent	1.003	1.134	13,06
Sant Joan	2.039	1.788	-12,31
Sant Llorenç des Cardassar	3.936	4.377	11,20
Santa Eugènia	1.031	931	-9,70
Santa Margalida	4.023	5.516	37,11
Santa Maria del Camí	3.944	4.069	3,17
Santanyi	5.475	6.823	24,62
Selva	3.055	3.013	-1,37
Sencelles	1.952	1.559	-20,13
ses Salines	2.330	3.024	29,79
Sineu	3.139	2.630	-16,22
Sóller	9.745	10.238	5,06
Son Servera	3.240	6.392	97,28
Valldemossa	1.135	1.370	20,70
Vilafranca	2.453	2.185	-10,93
<b>Mallorca</b>	<b>464.055</b>	<b>586.004</b>	<b>26,28</b>
Alaior	5.209	6.184	18,72
es Castell	2.708	5.016	85,23
Ciutadella	15.857	20.141	27,02
Ferrerries	2.801	3.505	25,13
Maó	19.971	23.318	16,76
Mercadal	2.938	3.236	10,14
Sant Lluís	2.320	3.060	31,90
<b>Menorca</b>	<b>51.804</b>	<b>64.460</b>	<b>24,43</b>
Eivissa	19.110	30.050	57,25
Sant Antoni de Portmany	8.922	13.721	53,79
Sant Joan de Labritja	3.370	3.584	6,35
Sant Josep de sa Talaia	5.413	9.659	78,44

Santa Eulària des Riu	9.005	15.984	77,50
<b>Eivissa</b>	<b>45.820</b>	<b>72.998</b>	<b>59,31</b>
<b>Formentera</b>	<b>3.169</b>	<b>4.713</b>	<b>48,72</b>

Figura 87. (Elaboració pròpia).



Un dels trets importants de la transformació sociodemogràfica rau en el paper que han jugat les persones procedents d'altres indrets de l'Estat espanyol, particularment del Sud peninsular, que acudiren a les illes per a treballar en els sectors del turisme i la construcció i que finalment acabaren per establir la seva residència a les illes. La dinàmica migratòria dels anys 1960 fou interrompuda per la crisi dels 1970. Així, entre el 1973 i el 1977 hi va haver prop de 100 mil immigrants que retornaren al seu lloc d'origen (Bennàssar 2001:143). Val la pena advertir que a partir del 1976 molts d'immigrants "se censaren en el municipi on residien des de feia anys, entre altres causes per les distintes consultes electorals i pels descomptes realitzats als residents en els viatges a la Península" (Sastre 1982:32). En conseqüència, els increments demogràfics que enregistraven les estadístiques oficials del moment, el que reflectien realment era més aviat la nova situació administrativa dels treballadors peninsulars que residien – temporalment o tot l'any– a les Balears. Un cop es reactivà l'economia, els fluxos migratoris es tornaren a dinamitzar, però a partir dels 1980 les persones que acudeixen a les illes ja no són només fruit de l'èxode rural, sinó que en aquells moments hi haurà importants contingents de persones que havien estat expulsades també per la reconversió industrial espanyola. Molts d'ells ja és la segona vegada que emigren, primer de les zones rurals a les ciutats industrials, i d'aquelles a les zones d'industrialització turístic-immobiliària. Aquest nou moviment i transformació sociodemogràfica anà acompanyada de nous conflictes socials, especialment en moments d'activació de les polítiques neoliberals a l'Estat (Barceló, 1990; Salvà, 1990).

El 1981 hi havia unes 153835 persones que havien nascut a d'altres comunitats autònomes, el que representava el 23,45% de la població de les Balears<sup>632</sup> i al 1986 aquesta població s'havia incrementat fins a 170913 persones, tot representant el 25,15% de la població balear (IBAE, 1989). El 1986 es comptabilitzaven a Eivissa i Formentera un total de 24405 persones nascudes en altres comunitats autònomes, xifra que representava el 35,42% de la població de les illes, és a dir 10 punts per sobre la mitjana de Balears. Per altra banda, a

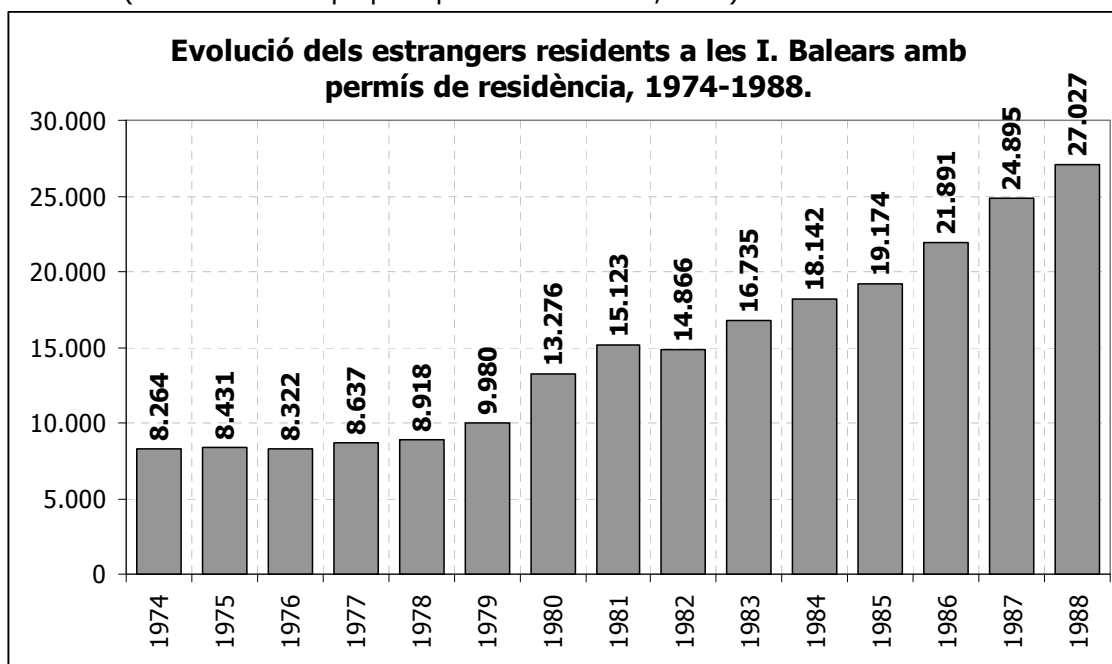
<sup>632</sup> Dades obtingudes a partir del Cens de població de 1981 i Cens de població de 1991 ([www.ine.es](http://www.ine.es), gener 2010).

Menorca els habitants nascuts a d'altres comunitats autònomes representaven el 17,33% del total, 7,8 punts per davall de la mitjana de les Balears (IBAE, 1989). La transformació sociodemogràfica fou particularment intensa als indrets de major industrialització urbano-turística, com per exemple Calvià (Miranda, 2001) o les Pitiüses (Buades, 2010). El 1986, pel que fa a la proporció d'habitants nascuts a d'altres comunitats autònomes, podem destacar els següents municipis: a Mallorca, tenim Calvià amb un 45,31% de la població nascuda a d'altres comunitats autònomes, Son Servera amb un 34,54%, Alcúdia amb un 32,15%, Palma amb un 31,27%, Andratx amb un 30,01%, Capdepera amb un 30,1%, Lluçmajor amb un 27,98%; a Eivissa tenim, Vila d'Eivissa amb un 43,7%, Sant Antoni de Portmany amb un 38,6% i Santa Eulària des Riu un 30,4%; mentre que a Menorca la major proporció de nascuts fora de la comunitat autònoma es dona a Maó amb un 21,8% (IBAE, 1989).

Finalment, cal anotar el nou element de transformació sociodemogràfica a les Balears, com és la irrupció de la creixent presència d'estrangers residents, la major part dels quals procedeixen dels espais centrals de la CEE. En aquells moments, les Balears comencen a perfilar-se com una "Nova Califòrnia" (Salvà, 1998). Els canvis en el marc socioinstitucional, arran de l'entrada a la CEE, no tan sols permeteren que els fluxos de capitals estrangers cap a les illes s'acceleressin, sinó que també es començà a produir un canvi substancial en el conjunt de la societat, per la creixent presència de residents estrangers a les illes. Entre el 1974 i el 1988 la població estrangera resident a les Balears, d'acord amb el registre d'estrangeria, passà de 8264 persones a 27027, és a dir és més que triplicà (gràfic 53). Així tenim que la població estrangera resident passà de representar l'1,46% de la població de les illes al 1974 al 3,71% el 1988 (Carretero, 2000). A l'any 1986 tenim una gran disparitat per illes en quant a la proporció dels residents estrangers respecte del total. Formentera presenta la major proporció amb un 7,78% de residents estrangers respecte de la població de l'illa, en segon lloc estava Eivissa amb un 5,81% de població estrangera, Mallorca amb un 3,29% i Menorca amb un 2,59% (IBAE, 1989). A part de Palma que és allà on hi ha el major nombre de residents estrangers, la presència dels residents estrangers seria particularment important a certs municipis turístics, com per exemple el de Calvià que precisament és el que rebia les inversions estrangeres en immobles més voluminoses i la que havia experimentat el major increment demogràfic i tenia la major proporció de residents procedents d'altres comunitats autònomes. Els municipis on el pes dels residents estrangers era més important al 1986 eren: Deià (24,1% del total), Sóller (11,61%), Calvià (9,4%) i Andratx (7,65), a Mallorca; es Castell (7,49%), a Menorca; Sant Josep (8,54%), Formentera (7,78%) i Santa Eulària (7,26%), a Pitiüses (IBAE, 1989). En determinats casos tenim que estrangers que ja residien a les illes, passen a omplir els registres oficials d'estrangers residents, com és el cas dels "fugitius de la modernitat" que quedaren atrapats a Eivissa (Rozenberg, 1990) o a pobles com Deià (Waldren, 2001). Però també en aquests mateixos indrets es produeix una nova arribada d'estrangers, alguns cridats per la mitologia dels llocs emblemàtics, i d'altres amb plantejaments distints als dels "immigrants de la utopia" (Rozenberg, 1990; Waldren, 2001).



Gràfic 53. (Font: elaboració pròpia a partir de Carretero, 2000).



**Taula 213. Població estrangera a les I. Balears segons les principals nacionalitats, 1983-1988**  
(Font: elaboració pròpia a partir de Carretero, 2000)

	<b>1983</b>	<b>1984</b>	<b>1985</b>	<b>1986</b>	<b>1987</b>	<b>1988</b>
R. Unit	7.174	7.557	7.993	7.811	7.937	8.658
Alemanya (RFA)	2.803	3.053	3.155	4.257	5.151	5.624
França	1.137	1.195	1.329	1.539	1.826	1.993
P. Baixos	720	783	875	1.001	1.156	1.280
EUA	577	593	553	625	676	710
Bèlgica	488	524	502	661	820	910
Argentina	387	552	625	908	970	992
Suècia	335	376	421	461	668	704
Itàlia	270	290	325	353	529	577
Resta de països	2.844	3.219	3.396	4.275	5.162	5.579
<b>Total</b>	<b>16.735</b>	<b>18.142</b>	<b>19.174</b>	<b>21.891</b>	<b>24.895</b>	<b>27.027</b>

10.5.6.5. Dels feliços 1990 a la crisi global: aprofundiment de la mercantilització turístico-immobiliària a les illes Balears i colonització turística mundial per part del capital balear.

*a) L'explosió glocal del desordre neoliberal.*

- Col·lapse soviètic i Nou Ordre Internacional sota les regles del joc del neoliberalisme.

El període que va des de finals de la dècada dels 1980 a la primera dècada del segle XXI es caracteritza per la redefinició de les lògiques del capitalisme global, així com la inauguració d'un Nou Ordre Internacional. Les rearticulacions del règim d'acumulació al llarg dels anys 1970 i bona part dels 1980, trobaran encara certes friccions i resistències, tant als espais centrals com als perifèrics. A bona part de la perifèria global, es parla d'una dècada perduda que resultà de l'impacte devastador causat, en bona part, per la crisi del deute extern. Aquesta dècada perduda va servir per implantar, especialment a Amèrica Llatina, una teràpia de xoc, tot seguint els dictats del Consens de Washington (Klein, 2007). És a dir, s'imposaren programes d'ajustament, per tal d'eixugar el deute contret, que posaven les bases per una nova fase expansiva del capital, cada cop més financiaritzat i desregulat (o reregularitzat).

Aquesta situació va marcar les condicions del que seria el fort procés de transnacionalització de moltes corporacions. Les espanyoles jugarien a partir d'aleshores un paper cabdal a Amèrica Llatina, protagonitzant una autèntica recolonització. Emperò, perquè el procés d'expansió internacional del capital espanyol es duqués a terme, es varen haver de prendre tota una sèrie de reformes al sí de l'Estat, entre les que destaquen les privatitzacions de les grans corporacions que serien llavors les principals transnacionals espanyoles (Gavaldà, 2003; Durán-Herrera, 2005).

Cap a finals dels 1980 i principis dels 1990 s'inaugurava una nova etapa de crisi global, marcada de nou pels conflictes geopolítics a l'Orient Mitjà, amb el tema del petroli com a node del conflicte mundial. L'esclat de la Primera Guerra d'Iraq (1990-1991) inaugurava el Nou Ordre Internacional, caracteritzat per l'hegemonia dels EUA (Riutort, 2003), un "Nou Imperialisme" (Harvey, 2004). El Nou Segle Americà que anuncià George Bush a la campanya electoral de 1988 (Garcés, 2008).

No obstant, aquell conflicte geopolític no hagués tengut la transcendència que va tenir si no hagués anat acompanyat del col·lapse i implosió dels països del socialisme real. A Xina, Deng Xiaoping ja havia iniciat el camí que conduiria al gegant asiàtic cap a una via particular de capitalisme, fins a convertir-se en la gran fàbrica global i un nou actor geopolític global de primer ordre. I la massacre de Tian'anmen el juny de 1989 explicità que fes el que fes internament no hi hauria problemes amb Xina, sempre i quan acceptàs les regles del capitalisme global (Harvey, 2007; Arrighi, 2007). La caiguda del Mur de Berlín el novembre de 1989 i la posterior desfeta de la URSS el desembre de 1991, després del cop d'Estat de l'agost, tendria una enorme transcendència mundial i repercutí de ple a les lògiques del poder mundial. Unes repercussions que foren especialment intenses a Europa (Hobsbawm, 2006). Cal tenir present que el col·lapse de la URSS hi jugà un paper important l'estrangulament financer degut al context d'un preu del petroli barat, tot estant l'economia soviètica fortament vinculada a la sort de l'or negre, i les fortes despeses militars dels anys de l'escalada bèl·lica entre els EUA de Reagan i la URSS de Brezhnev. Curiosament la crisi del capitalisme regulat, dels "Trenta gloriosos", semblà la llavor del col·lapse soviètic ja que amb l'agudització de la crisi als anys 1980, proliferaren les manifestacions socials en contra d'un règim controlat per les elits de la *nomenklatura* (Hobsbawm, 2006; Fernández-Durán, 2008).

Sota aquestes condicions els *think tanks* conservadors anunciaven el "final de la història" i el "final de la geografia", tal com hem vist al capítol 4. Es preveia una època sense friccions per a l'expansió de les lògiques d'acumulació del capital, cada cop més financiaritzat, atès que semblava que s'evaporaven les possibles tensions socials i geopolítiques, que havien impedit fins aleshores una expansió veritablement mundial o global. S'inaugurava una època fructífera per al capitalisme financer global i les ETN (Empreses Transnacionals), els "feliços noranta" que ha dit Joseph Stiglitz (2003) o la "globalització dolça" definida per Fernández-Durán (2003). Aquesta etapa ha estat protagonitzada pel dòlar, Wall Street i les grans ETN dels EUA. No obstant, la desfeta dels països del socialisme real, durant els feliços noranta (i encara

actualment) no va suposar un camí de roses, especialment pels pobles que havien format part d'aquells estats centralitzats i governats amb mà dura.

En el nou context, a la mateixa Europa, el projecte europeu abraçà completament el projecte neoliberal. El xoc de la caiguda del Mur va donar peu al procés de reunificació alemanya. Es diu que aquesta implicà que l'Alemanya capitalista assumís els costos de la reunificació, però el que no sol aparèixer tant és el fet que amb el Tractat d'Amistat i Cooperació entre la URSS i Alemanya (13/09/1990), s'ampliava el radi comercial alemany més enllà dels Urals (Garcés, 2008). Els conflictes bèl·lics a partir de 1991, amb guerres civils, se propagaren per les ex-repúbliques soviètiques, amb l'excepció d'aquelles on la URSS havia estacionat armament nuclear (Bielorrússia, Ucraïna i Kazajstan) (Garcés, 2008). Peter Gowan (2000:404) exposava que "sense entendre el paper de les potències occidentals en l'esclat i conducció de la crisi és difícil explicar la desintegració de Iugoslàvia. No obstant això, la literatura especialitzada ha passat per alt el paper desenvolupat per Occident". La progressiva adopció de les regles del joc del capitalisme global i el fort endeutament amb les institucions financeres globals activaren conflictes interns, amb diferents incidències territorials, que resultaren en respostes nacionalistes en la cerca de la independència<sup>633</sup>. Iugoslàvia es trobava pràcticament en fallida financera i el 1991 s'iniciava la guerra—a la civilitzada Europa— que duraria fins el desembre 1995 quan es signaren els Acords de Dayton. Emperò, quedaren altres conflictes vius com el de Kosovo. El conflicte iugoslau també posà de manifest les redefinicions del poder global. Els EUA estaven preocupats en que es complís la teràpia de xoc imposada pel Fons Monetari Internacional i el Banc Mundial, però també estaven interessats en que Alemanya no aconseguís fer-se amb una ampla zona d'influència a l'Europa central i oriental fora de control de l'eix anglosaxó (Gowan, 2000)<sup>634</sup>.

El canceller democratacristià, Helmut Kohl, seguí aplicant l'agenda particular del capitalisme alemany, notablement distanciat de l'ultraliberal dels EUA i del Regne Unit. No obstant això, les lògiques financeres i l'adopció dels Acords del Plaza al 1985 de revaluació del marc front al dòlar —que afavorien a les monedes europees—, havia erosionat la capacitat industrial i exportadora alemanya, amb el conseqüent reflex en el món del treball i les classes populars. La coalició liberal-conservadora que formà govern entre el 1982 i 1998 posà en marxa tota una sèrie de mesures de regulació jurídica del treball sota les noves regles del joc del capitalisme financer global, caracteritzades per la introducció dels criteris de flexibilitat negativa<sup>635</sup>. D'acord amb Dombois (1999:102) "la desregularització jurídica a Alemanya també resultà molt moderada en comparació amb altres països; fou realitzada de manera bastant contradictòria, poc sistemàtica i més bé "titubejant o fins i tot semicordial", amb la qual cosa retornà aquella continuïtat peculiar que diferencia al "capitalisme renà" amb el seu ample espectre de consens polític i el seu model relativament estable de compromís social, de règims neoliberals com el thatcherisme". Aquella situació s'aguditzava pel fort impuls de la fàbrica oriental, especialment del SE asiàtic i la reunificació alemanya. És per això que al 1995 s'arribaren als Acords del Plaza Invers que suposaren una devaluació del marc alemany i el reimpuls de la seva indústria i les seves exportacions. El 1997 Kohl introduí mesures d'austeritat en el Programa dels 50 punts que introduïa moltes de les reformes de l'Informe Standort, amb

<sup>633</sup> Gowan (2000:405) ens diu que "tots aquells intents de reemplaçar el vincle col·lectivista entre els dirigents i el poble amb noves ideologies inspirades en els símbols i els discursos del nacionalisme burgès de la Iugoslàvia anterior a 1945 no constituïen un fenomen específicament iugoslau: el mateix va ocórrer a tot el bloc de l'Est amb l'aplaudiment de les potències occidentals, que consideraven que els intents efectuats pels antics partits comunistes per mantenir el vincle social amb la base obrera constituïen el principal enemic a combatre".

<sup>634</sup> Segons Gowan (2000:415) "la interpretació estatunidenca de la política de Genscher de forçar la desintegració de Iugoslàvia anava més enllà de considerar-la una mera concessió a l'electorat catòlic alemany i a l'editor del *Franfurter Allgemeine Zeitung*. Per respondre a aquest repte, Washington va decidir recuperar el lideratge de la crisi iugoslava. Però de la mateixa manera que els principis i objectius declarats d'Alemanya no estaven al servei del poble iugoslau, sinó al d'incrementar la influència política germànica, EUA no entrà per suposat en el teatre iugoslau per calmar la tempesta guerrera i proporcionar de nou seguretat a l'atenció de la població de Iugoslàvia. Tot el contrari. L'administració Bush va aparèixer en escena per decantar a un costat a Alemanya i la Unió Europea, encara que en fer-ho posàs les bases per una nova guerra iugoslava molt més salvatge".

<sup>635</sup> En principi, la flexibilitat del treball no comporta una valoració per sé. De fet, hi ha demandes sociolaborals que pretenien assolir una major flexibilitat, per tal de rompre amb les lògiques del treball fordista extremes que dificultaven qualsevol alteració d'un marc laboral rígid. En aquest sentit, la possibilitat d'alterar l'horari per diferents motius (p.ex. lactància) o el lloc de feina (p.ex. possibilitat de treballar a casa) són mesures de flexibilitat que pot considerar-se positiva. Emperò, la major part de les alteracions del mercat de treball realitzades en nom de la flexibilitat, s'han dut a terme, tot entenenent que les condicions laborals eren excessivament rígides pel capital i aquest exigia major flexibilització de les condicions laborals. Aquest tipus de flexibilitat del treball seria una flexibilitat negativa.

fortes repercussions sobre la precarietat i flexibilitat del treball. S'alterava el consens capital-treball característic del capitalisme alemany, fins aleshores, i es donà una situació caracteritzada per una creixent conflictivitat sociolaboral.

El 1998 arribà a la cancelleria alemanya la coalició entre els Verds de Joschka Fischer i els socialdemòcrates (SPD) de Gerhard Schröder. Aquests acordaren el document programàtic "Sortida i Renovació" que recollia propostes d'ambdós partits, com per exemple el compromís de creació de 100 mil llocs de feina, reforma de la llei de nacionalitat, introducció d'un impost ecològic sobre l'energia, al temps que reduïen la fiscalitat sobre la renda, etc. Les reformes del govern de la coalició del SPD i Els Verds hagué d'afrontar la nova situació de crisi derivada del refredament del capitalisme global, després dels atemptats de l'11 de setembre de 2001. Malgrat el desgast polític que suposà la participació militar a Kosovo (1998) i Afganistan (2001), la coalició guanyà les eleccions el 2002. El nou govern d'Schröder i Fischer llançaren l'Agenda 2010 que recollia un atapeït programa d'ajustament sota les regles del joc neoliberal amb retalls de pensions, retalls fiscals, contenció del dèficit i reducció de despesa pública, retard de l'edat de jubilació, reforma laboral, etc. Resulta prou simbòlic el fet que els criteris per la reforma laboral fos encomanada a una comissió presidida per Peter Hartz, director de recursos humans de Volkswagen. Les lleis que emanaren d'aquesta comissió es coneixen com les Lleis Hartz, que aprofundeixen en la flexibilització negativa de les relacions laborals a Alemanya. Unes lleis que foren fortament contestades a tota Alemanya i que soccavaren la coalició SPD-Verds. Finalment, el 2005 s'arribà a la Gran Coalició entre la CDU i el SPD, amb Angela Merkel de cancellera, mentre que Schröder passà a treballar a les files del gegant energètic rus Gazprom. La nova situació política hauria de permetre consolidar el projecte neoliberal ja iniciat pels Verds i socialdemòcrates. Un projecte que adoptava cada cop més les lògiques especulativo-financeres, tot representant definitivament una ruptura en el paper que havia jugat la banca alemanya (Upchurch, 2000; Lütz, 2000; Brenner, 2003; Brenner, 2006; Anderson, 2009).

Les condicions de crisi i reestructuració del capitalisme global facilitaren l'acceptació del Pla Delors (1989), elaborat pel president de la Comissió Europea Jaques Delors, com a base de la construcció del projecte de la UEM (Unió Econòmica i Monetària), de vocació neoliberal i amb l'objectiu de consolidar la UE com a superpotència global de la mà de la moneda única, l'euro. El 1992 se signava el Tractat de Maastricht que profunditzava i ampliava el projecte europeu. Just el mateix any que se signava Maastricht, el projecte de la moneda única es va haver de endarrerir degut al fet que algunes monedes del SME (Sistema Monetari Europeu) – especialment la lliura esterlina, la lira, la pesseta i l'escut portuguès – foren víctimes dels atacs especulatius del *hedge fund Quantum*, propietat del multimilionari nord-americà George Soros. Emperò, el projecte europeu també presentava fortes debilitats polítiques, especialment després del "no" danès a l'euro i les resistències franceses. Els estats membres havien d'assumir els criteris de convergència, no importava el cost intern de cada estat. En el nom de Maastricht i de les bondats futures de l'euro, s'introduïren les reformes neoliberals als estats membres, tot aprofitant la situació de crisi de principis dels 1990. Però el sacrifici era major als estats perifèrics, tot consolidant-se unes profundes diferències al sí de la pròpia Unió. El projecte europeu se seguí ampliant i aprofundint en els 1990 (p.ex. Tractat d'Amsterdam, 1997; Tractat de Niça, 2001), fins arribar a la formulació del Tractat de la Constitució Europea (Roma, 2004) que en vistes al gran rebuig social que rebé, fou substituït pel Tractat de Lisboa (2007). Aquest darrer, pràcticament idèntic al que havien rebutjat els holandesos i francesos, ja no hagué de passar per consulta popular (Montes, 1993; Fernández-Durán, 1996a; Fernández-Durán, 2005).

- L'adaptació del capitalisme espanyol al *diktat* neoliberal.

Entre finals dels 1980 fins a l'actualitat, a l'Estat espanyol s'han dut a terme una sèrie de transformacions de gran transcendència, moltes de les quals ja s'havien impulsat anteriorment, particularment des de l'entrada a la CEE. L'anomenada transició espanyola quedava d'aquesta manera definida com el trànsit del règim fordista-franquista a la ronda neoliberal emanada des de les institucions europees, tot passant pels coneguts Pactes de la Moncloa. El 1989 en una situació de fort "escalfament" del capitalisme espanyol, caracteritzat per fortes dinàmiques especulatives i amb un elevat dèficit comercial, es va procedir a aplicar polítiques de "refredament" amb l'elevació dels tipus d'interès. Amb aquestes mesures, i en el context de crisi internacional a partir de 1989, es creaven noves expectatives de cara als

capitals estrangers que es veien reforçades per l'ingrés de la pesseta al SME (Sistema Monetari Europeu), el mateix 1989. En aquest sentit no és causalitat que el president de la Comissió Europea impulsés, front els consorcis empresarials, l'eslògan "ne soyez pas myopes, l'Espagne es en vente"<sup>636</sup> (Garcés 2008:457). També resulta important assenyalar, tal com s'ha vist al capítol 8, el fet que el 1990 el saldo de turisme i viatges tan sols cobria el 48% del dèficit comercial, quan feia molt pocs anys aquell dèficit quedava eixugat completament pel saldo de turisme i viatges. A principis dels 1990, quan es produeix una caiguda de la bombolla immobiliària i borsària espanyola, els capitals estrangers, aprofitant uns tipus d'interès alts, s'adreçaren a l'adquisició de deute públic, la qual cosa va revaluar la pròpia pesseta.

El govern espanyol posà en marxa el Pla de Convergència per tal de poder entrar en el grup de països que adoptarien la moneda única. Aquest Pla de Convergència aniria més enllà de les exigències de Maastricht (p.ex. dèficit públic de l'1%, front el 3% de Maastricht; deute acumulat que no superàs el 45% del PIB, front el 60% de Maastricht). Emperò la crisi dels 1990, intensificada a partir del 1991, va provocar un augment constant de l'atur, i en matèria financera els atacs especulatius de 1992, forçaren introduir mesures de rescat amb la dotació de 2,6 bilions de pessetes de la reserva de divises, fins a l'establiment de restriccions al lliure moviment de capitals. La pesseta va perdre la posició de moneda forta del SME després de successives devaluacions -5% el setembre de 1992, 6% el novembre de 1992, 8% el maig de 1993 i 7% el març de 1995-, però les turbulències financeres que afectaren al SME varen permetre que la pesseta no en sortís, ja que aquesta no era l'única moneda afectada. El govern socialista per tal de demostrar el seu compromís amb el projecte europeu va assumir la tasca de l'ajustament de l'economia espanyola, tot essent la reforma laboral de 1992 ("Decretazo") una peça angular, tema sobre el que tornarem més endavant. Per altra banda, aquells anys sortiren a la llum molts dels escàndols político-empresarials, el que va donar lloc a la denominació de la "cultura de la pilotada" (p.ex. Mario Conde, els Albertos, De la Rosa, Roldán, Filesa, etc). El 1995 s'aprovà el Pacte de Toledo, segons el qual es revisava el sistema de la Seguretat Social que permetria introduir les lògiques financeres en l'administració dels fons públics de pensions. En aquells moments se reactivava ja de nou el capitalisme espanyol, sobre unes bases cada cop més especulatives -després del primer assaig de 1985-1993-, particularment sustentada en les activitats financeres i immobiliàries, tot consolidant-se l'Estat en una de les peces claus del circuit secundari d'acumulació del capital global. Les bombolles patrimonials han activat, mitjançant l'efecte riquesa, el consum i paral·lelament els agregats de renda. Emperò la desactivació d'aquestes bombolles arrossegava la caiguda de l'efecte riquesa i conseqüentment del consum i del PIB (Montes, 1993; Fernández-Durán, 1996b; Naredo, 1996; Naredo, 2001; Carpintero, 2005; López i Rodríguez, 2010).

El cicle socialista acabà el 1996 quan el Partit Popular, amb el lideratge de José M. Aznar, guanyà les eleccions generals. El primer mandat d'Aznar va estar condicionat per la necessitat d'establir pactes amb els partits de la dreta nacionalista (Convergència i Unió, Partit Nacionalista Basc i Coalició Canària). Aznar recollí els fruits dels ajustaments neoliberals imposats com a teràpia de xoc al llarg de la primera meitat de la dècada dels 1990. La teràpia de xoc aprofundí la precarietat i flexibilitat del treball assalariat amb successives reformes laborals: el 1992 se redueixen les prestacions d'atur i s'enforteixen les condicions per accedir a dites prestacions; el 1994 s'incrementaren les causes pels acomiadaments col·lectius procedents i es crea un nou contracte d'aprenentatge, es regulen les ETT (Empreses de Treball Temporal) i s'estén el contracte a temps parcial; el 1997 s'arriba a l'Acord Interconfederal per a l'Estabilitat en el Treball -amb l'acord de patronal, sindicats i govern- que entre d'altres abaratia l'acomiadament laboral i profunditzava la flexibilitat del treball; el 2001 s'aprova una reforma laboral que pretenia frenar l'elevada temporalitat; i el 2002 arribà el nomenat "Decretazo" que abaratia de manera significativa els acomiadaments, quan l'euro era la moneda de curs legal. El "Decretazo" fou declarat anticonstitucional i fou substituït per la reforma laboral de 2006. Cal tenir present que les condicions sociopolítiques del 2002 eren nítidament diferents a les de 1997 quan hi hagué un acord entre els sindicats majoritaris i el govern d'Aznar, i és que el 2000 el PP governava amb majoria absoluta amb una política neoconservadora i ultraliberal que es va reforçar després dels atemptats de l'11 de setembre de 2001.

Durant aquest període, l'economia espanyola va viure un autèntic boom que va estar molt vinculat a l'entrada de capitals estrangers, per l'atractiu de la Borsa espanyola com a

<sup>636</sup> No sigueu miops, Espanya està a la venda.

plataforma cap a la UE dels capitals dels EUA i també cap a Amèrica Llatina per a la resta de capitals de la UE, així com una forta expansió del negoci turístic i immobiliari. L'alentiment de les lògiques especulativo-financeres arran de la crisi de la *New Economy* de 2000, va motivar que una part important dels capitals especulatius es redirigissin cap el sector immobiliari. Un redireccionament que estava impulsat per les administracions públiques i pels guardians de l'ortodòxia monetària. A partir d'aquells moments la bombolla especulativo-immobiliària començà a assolir unes dimensions extraordinàries, que estaven també alimentades per la particular política urbanística espanyola. Conjuntament, la introducció de l'euro, la internacionalització del crèdit i la política urbanística singular espanyola donaren com a resultat el *tsunami urbanístic espanyol*. Aquest període d'eufòria s'ha sustentat sobre uns creixents impactes socioecològics i territorials, al temps que ha llançat a la societat cap a escenaris d'enorme vulnerabilitat i polarització. A més de manifestar-se enormes dèficits democràtics en aquesta etapa, sense els quals, pràcticament, hagués estat inviable la seva vigoroïtat i dimensió (Naredo, 1996; Naredo, 2001; Fernández-Durán, 2003; Vázquez-Montalbán, 2003; Carpintero, 2005; Etchezarreta, 2006; Fernández-Durán, 2006; Naredo, 2006; Agudo i Iglesias, 2007; Naredo i Aguilera, 2009; Naredo, 2010; López i Rodríguez, 2010; Naredo i Montiel, 2011).

- Balears SA. La política i els negocis sota el Cañellisme<sup>637</sup>.

Entre el 1989 i el 2010, etapa d'esplendor del neoliberalisme fins la crisi sistèmica del capitalisme global iniciada a l'estiu de 2007, s'han dut a terme (i consolidat) una sèrie de transformacions geohistòriques transcendents en el capitalisme balear. La temperatura de la conjuntura econòmica es va anar intensificant a partir de mitjans anys 1990. Aquest fet, junt amb els canvis socioinstitucionals i la consolidació de les lògiques sistèmiques del capitalisme financer global, donarien pas a la reactivació i transformació de les dinàmiques del capitalisme balear. Es pot destacar per una banda l'engegament d'una bombolla turístic-immobiliària, de la mà del que s'ha denominat turisme residencial o immobiliari i dels processos especulatius, que resultarà en la proliferació d'un important "mercat negre turístic"; i per una altra banda, la deslocalització de la indústria turística balear cap a d'altres perifèries del plaer, tot refermant un procés iniciat a la dècada dels 1980. A més caldria destacar el gran canvi sociodemogràfic que es dona a les Balears en aquest període que està marcat per les fortes mobilitats globals i la creixent presència de persones procedents dels estats enriquits de la UE i també per persones del Sud Global, tot representant la societat balear una expressió de la forta polarització socioterritorial global. Així mateix, el capitalisme balear s'ha sustentat en una creixent flexibilitat del treball –aconseguida mitjançant les noves normes laborals i l'explotació de mà d'obra fora de l'arxipèlag– i uns creixents impactes ecològics, emmarcats en una progressiva deslocalització de les exigències biofísiques del metabolisme socioeconòmic balear. La mercantilització turístic-immobiliària de l'espai insular transformarà constantment el territori balear, al temps que serà font d'importants conflictes socioecològics. La intensa transformació del capitalisme balear, així com ha ocorregut al conjunt de l'Estat, anà acompanyada d'una profunda i ràpida transformació sociodemogràfica amb un augment molt important dels residents estrangers tant del Nord Global, com molt particularment del Sud Global. El que Pere Salvà ha definit com el trànsit del model "Nova Florida" al de "Nova Califòrnia" (Seguí, 1998; Binimelis, 2002; Blázquez et al., 2002; Riutort et al., 2003; Salvà, 2004; Salvà, 2005; Artigues et al., 2006; Buades, 2006; Rullan, 2007; Buades, 2009).

Al llarg d'aquest període se donen una sèrie de controvèrsies político-empresarials que al llarg de la primera meitat dels 1990, tendran com a epicentre al polític i empresari Gabriel Cañellas Fons. El periodista d'El País, Andreu Manresa (1998, 2005) ha definit aquest modus operandi com Balears SA, definit per la relació del poder polític amb els negocis. Cañellas fou reelegit president de la CAIB el 1991 amb una coalició electoral amb Unió Mallorquina i el 1995 en solitari, tot guanyant les eleccions per majoria absoluta. Cañellas va ser president de la comunitat autònoma durant tres legislatures. Unes legislatures marcades per intenses polèmiques pel que fa a les estretes distàncies entre la cosa pública i els interessos privats dels responsables polítics. Finalment, el 1995 Cañellas va haver de dimitir degut al cas de corrupció

<sup>637</sup> Gabriel Cañellas Fons (Partit Popular) fou el president de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears entre el 1983 i el 1995.

del Túnel de Sóller. A més es poden destacar altres casos de corrupció o presumpte corrupció, majoritàriament vinculats amb els conservadors, com per exemple el cas Zeus i Torcal (1984), cas Funció Pública (1991), cas Ricci (1991), cas Calvià (1992), cas Brokerval (1994), cas Bon Sosec (1996), cas Agricultura (1996), etc<sup>638</sup>. Fonamentalment, el debat sociopolític girava en torn a la qüestió turística i urbanística. Dues qüestions que han estat estretament vinculades al llarg del procés turístic. I per això, des de la mort del dictador, els principals conflictes socials i confrontacions sociopolítiques s'han articulats en torn a aquestes qüestions. Vinculat a aquells temes s'ha de tenir present la crítica social als dèficits democràtics que han impregnat a la societat balear durant aquests anys. Una mescla d'herència del feixisme, una cultura político-empresarial caciquil i clientelar, adobada amb el dogma del neoliberalisme.

En aquell clima sociopolític, cal situar el fet que el 1994, després de la ruptura entre PP i UM, el Consell Insular de Mallorca passà a estar controlat pel PSOE, PSM i la dreta regionalista UM, encara que presidit per Joan Verger del PP. Cañellas mantenia la majoria amb el suport dels seus 27 diputats, de dos trànsfugues d'UM i d'un altre trànsfuga del PSOE, Jaume Peralta. El 1995 després de les eleccions autonòmiques, en les que el PP assolí la majoria absoluta, el Consell Insular de Mallorca fou governat per una coalició formada per UM, PSOE i PSM, i presidit per Maria Antònia Munar. Mentre que els de Menorca i Eivissa i Formentera restaven en mans del PP, presidits per Cristòfol Triay Humbert i Antoni Marí Calbet, respectivament. Entre el 1995 i el 1999 hi ha un important debat territorial i turístic, que es salda amb l'aprovació de nombroses lleis, com per exemple el POOT (Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística), les DOT (Directrius d'Ordenació Turística) o la Llei General Turística, etc (Manresa, 1998; Rullan, 1999a; Marimon i Nadal, 2003; Amer, 2006; Casasnovas, 2007).

A la segona meitat dels 1990, la temperatura del debat sociopolític augmentà notablement, especialment arran de la destitució de Gabriel Cañellas, per tal que no destorbàs la campanya d'Aznar que denunciava els casos de corrupció del PSOE (p.ex. cas Juan Guerra, cas Filesa, cas Roldán, cas Mariano Rubio, cas Fons Reservats, cas GAL, cas UGT-PSV, etc) i no es podia permetre que els escàndols de Balears el destorbassin. Cal dir que alguns dels escàndols del PSOE estatal varen tenir ramificacions a les Balears, com per exemple el cas Viajes Ceres, vinculat al cas Filesa, o el de la Marina de Magaluf, vinculada amb el cas UGT-PSV. Cañellas fou substituït breument per Cristòfol Soler, entre l'agost de 1995 i el maig de 1996. Soler, que volgué introduir modificacions reglamentàries (p.ex. llei d'incompatibilitats d'alts càrrecs) i formes polítiques diferents a les dels capitosts del partit, fou destituït i reemplaçat per Jaume Matas. Matas es convertia en el tercer president autonòmic de la legislatura 1995-1999. Mentrestant, la premsa publicava quasi diàriament els escàndols associats a la gestió pública del Partit Popular al front del Govern, però també a d'altres institucions com per exemple l'Ajuntament de Palma presidit per Joan Fageda, empresari de la construcció i polític conservador (PP).

<sup>638</sup> El cas Zeus i Torcal està relacionat amb l'adjudicació d'obres oficials a dues empreses vinculades a Cañellas, Construcciones Zeus i Promociones Torcal; el cas Funció Pública consistí en la contractació irregular de l'esposa del conseller d'Agricultura Pere J. Morey com a funcionària, per part del conseller de Funció Pública, Joan Simarro; el cas Ricci consistí en la condemna al trànsfuga Carles Ricci Febrer per calumnies contra altres cinc parlamentaris; el cas Calvià resultà de la denúncia del regidor calvianer, José Miquel Campos (PSOE), en la que es denunciava l'intent de suborn per part d'alts càrrecs del PP, entre d'ells Francesc Gilet (conseller adjunt de Presidència), Andreu Bordoy (vicepresident PP Calvià) o Miquel Deyà (responsable d'Ordenació del Territori del PP); el cas Brokerval fou un cas de corrupció financera (malversació de diners, blanqueig de capitals, frau fiscal, etc) en el que es varen veure implicades nombroses institucions públiques, així com els principals capitals de les illes, Francesc Berga Picó i Francesc Tous Aguiló foren condemnats; del cas Brokerval es va desprendre el cas Túnel de Sóller que consistí en l'adjudicació de les obres a Antoni Cuat (soci de Cañellas en altres empreses) i el pagament de suborns que anaren a la Fundació Illes Balears i al finançament de campanyes electorals del PP; el cas Bon Sosec esclatà per mor de l'operació de salvament amb diners públics de l'empresa Bon Sosec SA, en la que participava el batle de Palma Joan Fageda; el cas Agricultura està relacionat amb l'adquisició per part del Govern de les Illes Balears de la seu de la Conselleria d'Agricultura a l'empresa Es Sementé SA, del soci de Cañellas Bernadí Roig, Esquerra Unida denuncià que Cañellas s'havia quedat presumptament amb 9 milions de pessetes (era la tercera vegada en el 1996 que Cañellas acudia al Tribunal Superior de Justícia de Balears) (Manresa, 1998; Ferrer, 19/10/2008).

Els principals donants de la Fundació Illes Balears foren: Riu Hotels (31 milions ptes); Viajes y Hoteles Barceló (25 milions ptes); Viajes Iberia-Grup Fluxa-Camper (16 milions ptes), Sol Meliá (16 milions ptes); Ultima Hora, Roxa, Formentera Interplan, Orisba, Crédito Balear, Banca March, La Caixa, Banco de Ibiza, Banca Catalana, Fontanet, Banco Atlántico, Banco Central i Gesa aportaren 15 milions de pessetes cadascun; Case Rio (18 milions ptes); Pryca (11 milions ptes); Preciados (5 milions ptes); Grup Matutes (8 milions ptes); Publicidad Malla (10 milions ptes); Nimbus (2 milions ptes). Les contractistes de les obres quan Cañellas era president (p.ex. Focsa, Degremont, Acsa, Ferroviaria, Agromán i Dragados) també feren importants contribucions a la Fundació (Manresa, 17/07/1996).

- Transició del cañellisme al matisme (1995-1999). De l'estil pagès a la sofisticació tecnòcrata neoliberal, tot passant pel Pacte de Progrés (1999-2003).

El 1999, enmig d'aquella confrontació, el Partit Popular manifestà un cert desgast que afavorí que perdés la majoria absoluta i se realitzassin coalicions a les principals institucions de les Balears, tot deixant fora el PP. Així, el Govern de les Illes seria presidit per Francesc Antich (PSOE) fruit de la coalició entre els partits d'esquerra i la dreta regionalista. El PSIB-PSOE, PSM-Entesa Nacionalista, Esquerra Unida-Els Verds-Esquerra de Menorca, Pacte Progressista d'Eivissa, UM i la COP (Coalició d'Organitzacions Progressistes de Formentera) signaren el juliol de 1999, l'acord programàtic conegut com a Pacte de Progrés<sup>639</sup>. Els consells insulars també s'escaparen del control del Partit Popular. Així, el Consell Insular de Menorca seria presidit per Joana Barceló (PSOE), el d'Eivissa per Pilar Costa (Pacte Progressista d'Eivissa) i el de Mallorca per Maria Antònia Munar (UM) (Manresa, 1998; Marimon i Nadal, 2003; Casanovas, 2007).

Un cop iniciada la legislatura del Pacte de Progrés es varen establir com a temes prioritaris els relacionats amb l'ordenació del territori, la protecció de la biodiversitat, l'ús racional dels recursos naturals, la cohesió social, el gir del model turístic, entre d'altres. Entre els compromisos del Pacte, la que llavors es coneixeria com a "ecotaxa" no era més que un punt de l'apartat de l'acord programàtic sobre finançament autonòmic que deia: "s'iniciaran els estudis per a la instauració d'un impost o taxa turística. El Govern promourà consultes i promourà un debat ciutadà, amb la màxima participació possible". Emperò allò que era un satèl·lit del Pacte es convertí en l'autèntic planeta de la legislatura, tot eclipsant moltes de les qüestions de fons que s'havien de desenvolupar i que finalment no s'assoliren. L'ecotaxa serví també de plataforma del conflicte del poder a les illes, tot resultant la batalla de l'ecotaxa una clara mostra de força del grups hegemònics de l'illa, encapçalats per la majoria dels hotelers (i Tour Operadors internacionals) i acompanyats pel Partit Popular que governava amb majoria absoluta el Govern espanyol. Un govern que comptava amb Jaume Matas com a Ministre de Medi Ambient (Valdivielso, 2001; Murray, 2005a; Amer, 2006).

En aquells instants sortí a la llum pública el cas Bitel d'espionatge electrònic. El secretari de Jaume Matas, Sebastià Vallori, rebia al seu ordinador els correus electrònics que enviava el Conseller Insular d'Urbanisme i president de la Comissió Insular d'Urbanisme del Consell Insular de Mallorca, Francesc Quetglas (PSOE), cap a finals de l'anterior legislatura (1995-1999). D'aquesta manera, Matas estava al corrent de les operacions que es duïen a terme des del Consell Insular de Mallorca que era de diferent color polític i en moments de confrontació política en matèria territorial. El 14 d'octubre de 1998 Jaume Matas va mostrar, en el Parlament de les Illes Balears, un document rebut per correu electrònic sobre el que havia de ser el futur Pla Territorial de Mallorca. Finalment, la directora general de Presidència, Francisca Pascual, i el funcionari del gabinet personal del president, Sebastià Vallori, foren absolts del delictes de revelació i descobriment de secrets, en la modalitat d'espionatge electrònic. No obstant això, els magistrats del Tribunal Suprem varen emetre en la seva sentència una reprovació als encausats en la que deien: "s'ha d'afirmar també que l'actuació jutjada no pot considerar-se ètica, ni jurídicament indiferent, i que les comunicacions del querellant foren interferides de manera certament il·legítima, encara que, segons s'ha fet veure, no qualificable com a delictes" (Armendáriz i EFE 5/07/2006:3). Els magistrats interpretaren que els correus interceptats eren públics i qualsevol persona podria accedir-hi. En qualsevol cas, Jaume Matas va restar blindat en aquesta ocasió per la seva condició d'aforat (Manresa, 14/07/2001; Armendáriz, 27/05/2005; Bosch, 31/05/2005). El maig de 1999 Jaume Matas mostrà al Parlament de les Illes Balears un correu electrònic del propi Quetglas.

El 2001 esclatà l'escàndol polític sobre la presumpta captació irregular de vots per part del govern Matas a l'Argentina i Uruguai, conegut com a cas Mapau o cas Formentera. Cinc dies abans de les eleccions autonòmiques de les Balears de juny de 1999, sortí a la llum pública que 74 persones descendents d'illencs a Santa Fe (Argentina) havien estat inscrits a la circumscripció de Formentera. L'operació s'inicià el 1998 quan fou contractada Maria de la Pau Segura a la Conselleria de Presidència –amb Rosa Estaràs com a consellera–, per tal d'aconseguir i assegurar-se el vot dels descendents de balears a Sudamèrica pel Partit Popular. El fiscal pitius, Antoni Torres obrí la instrucció per presumpte frau electoral. A la causa hi arribà

<sup>639</sup> [www.mallorcaweb.com/News/cat/finestres/pactedeprogres.html](http://www.mallorcaweb.com/News/cat/finestres/pactedeprogres.html) (març 2010).



a haver-hi fins a 12 imputats –Maria de la Pau Segura, Miquel Segura, Antoni Pastor, Josep Joan Cardona, entre d'altres–, sense arribar a imputar al Ministre de Medi Ambient Jaume Matas, i la diputada al Congrés dels Diputats, Rosa Estaràs. Aquest cas es va allargar fins el juliol de 2005, després que s'arxivés en diverses ocasions, fins que el Tribunal Superior de Justícia de Balears va exculpar a Matas i Estaràs. No obstant això, les tensions al sí del TSJB es manifestaren en el fet que es va haver de convocar la Sala de la Discòrdia del TSJB, degut a l'empat a dos al sí de la sala del Civil i el Penal del TSJB. Tres del set jutges de la Sala de la Discòrdia del TSJB varen emetre el vot particular, amb un dur informe en el que es defensava l'acusació de Matas i Estaràs en entendre que hi havia indicis de diversos delictes (p.ex. prevaricació, malversació, electoral i falsedat documental)<sup>640</sup>. Finalment, els polítics aforats i contractats de confiança que suposadament havien participat a la trama no resultaren afectats pel procés judicial, que tan sols afectà als funcionaris que participaren a la trama, pel que fa la contractació irregular de Maria de la Pau Segura (Rosa Grijalba, Àngel Gallego, Joan Fortuny i Salvador Fortuny) (Goñi, 27/03/2001; Serrano i Eza, 25/03/2001; Manresa, 26/03/2001; Goñi, 13/04/2005; Armendáriz, 30/07/2005; Vallés, 9/07/2006; Armendáriz, 30/03/2007; Armendáriz, 29/02/2008).

Durant la legislatura del Pacte de Progrés, a banda de les pressions realitzades pels lobbies empresarials (p.ex. Federació Empresarial Hotelera de Mallorca, Federació Agrícola i Ramadera de Balears, Asaja, etc), s'anaren erosionant les relacions entre els socis polítics del Pacte. Un deteriorament que va tenir en quasi totes les ocasions les contradictòries visions entre els seus membres, expressades sobretot per Unió Mallorquina que s'oposà a les polítiques territorials (p.ex. modificació de les DOT i Llei de Quotes) i ambientals (p.ex. Llei d'Impacte Ambiental) dels seus socis de govern (Eza, 18/05/2003; Artigues, 22/05/2003). Emperò també hi va haver fortes tensions entre els altres partits, com per exemple la que desembocà en la ruptura del Pacte Progressista d'Eivissa, amb l'expulsió dels Verds de l'equip de govern del Consell Insular. La combinació de múltiples elements contribuïren a erosionar encara més la governabilitat a les Illes Balears. Entre d'aquests podem destacar: l'alentiment del capitalisme global arran de l'explosió de la bombolla especulativo-financera de la nova economia i els efectes de l'11 de setembre de 2001; reestructuració del capitalisme alemany i l'alentiment en la seva expansió; la reorientació política cap a postures neoconservadores, especialment a l'Estat espanyol amb la majoria absoluta d'Aznar el 2000, que va dur a la participació a la invasió d'Iraq i l'adopció de formes de poder dur a l'interior de l'Estat; etc . Cal dir que Jaume Matas durant aquest temps, a part dels escàndols polítics de Balears, protagonitzà importants conflictes socials a l'Estat, al capdavant de la cartera ministerial de medi ambient, especialment amb el Pla Hidrològic Nacional i la crisi de l'enfonsament del petrolier Prestige (Casasnovas i Ginard, 2005; Casasnovas, 2007).

La campanya per a les eleccions autonòmiques del 2003 evidencià alguns aspectes destacables sobre les relacions de poder a les illes. El Partit Popular presentà com a candidat a Jaume Matas i el Govern espanyol i el PP estatal s'abocaren intensament en la recuperació del bastió balear (Eza, 3/05/2003). Un dels exemples de la política d'Estat exercida per l'administració Aznar fou la referent al finançament d'infraestructures de transport terrestre motoritzat que quedaren paralitzades amb el Pacte de Progrés. Els 346,5 milions d'euros compromesos per l'administració central de l'Estat només estaven disponibles en cas de fer-se els megaprojectes viaris dissenyats per l'anterior executiu de Jaume Matas. La reorientació en matèria de mobilitat va rebre com a represàlia l'aturada del flux de finançament (Guijarro, 4/05/2003). Les relacions entre el Govern de les Illes Balears i els hotelers es varen refredar encara més del que ho estaven. Un mes abans de l'inici del cobrament de l'ecotaxa, a l'abril de 2002 Pablo Piñero –del Grupo Piñero que compta amb Viajes Soltour SA i el grup hotelier Levhotel SA–, a les jornades "Pasión por el Turismo", va dir que "s'ha de llevar el president [Francesc Antich] o matar al conseller [Celestí Alomar]" (Goñi 27/04/2002). Un altre conegut empresari turístic, Miquel Fluxà, manifestà a l'estiu del 2002, que "no tenim intenció de que el Govern segueixi en no estar capacitat" (Morales 11/08/2002:12). Els hotelers prepararen l'artilleria en contra del govern del Pacte durant el 2002 i entraren plenament en joc durant la campanya electoral de 2003. Així, a principis de maig Fluxà deia que "el Govern fa dels creadors de riquesa els dolents" i denunciava que "no s'havia generat confiança en qui comercialitza el

<sup>640</sup> Per veure un extracte del vot particular dels magistrats Antonio Federico Capó Delgado, Francisco Javier Muñoz Jiménez i Fernando Nieto Martín es pot consultar al Diario de Mallorca (30/07/2005:5-6).

85% del trànsit a les illes [els Tour Operadors]" (Morales 6/05/2003:7). A les Pitiüses hom pot destacar la implicació d'Abel Matutes Juan en la campanya electoral a favor dels conservadors. Fins i tot, la família Matutes, amb la filla de l'ex-ministre, Estela Matutes, concorria a les eleccions com a número tres a la llista pel Consell Insular d'Eivissa i Formentera del Partit Popular (Revelles, 17/11/2002; Vallés, 26/05/2003).

Val la pena destacar que els grans hotelers eivissencs Abel Matutes Juan, Alonso Marí Calbet, Abel Matutes Tur i Vicenç Juan Guasch varen promoure l'edició del diari *El Mundo de Ibiza y Formentera*, a través d'Ibiza de Publicaciones SA. L'aparició d'aquest rotatiu fou el 2001 en plena campanya en contra de l'ecotaxa i el govern del Pacte. A finals d'octubre de 2004, després de que les eleccions de 2003 fossin guanyades pels conservadors, el Mundo fou condemnat per la seva campanya de difamació i desprestigi contra la que havia estat la presidenta del Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Pilar Costa (El País, 29/10/2004; R.L., 3/03/2010). Emperò, la figura central de la campanya electoral fou el president de Sol Meliá, Gabriel Escarrer. En una conferència del 12 de maig a l'hotel Palas Atenea, Gabriel Escarrer reclamava el restabliment del que l'empresariat entenia com a diàleg i que per això no hi podia tornar a haver la figura de Celestí Alomar (Morales, 13/05/2003). Per altra banda, en plena campanya, el GOB denunciava el 16 de maig de 2003 que el Pacte de Progrés havia fracassat en matèria urbanística i territorial, tot realitzant una acció directa a davant del Consolat de Mar amb l'aixecament d'una "paret de bloquets" (Terrasa, 17/05/2003).

En el final de campanya els conservadors varen recórrer al llenguatge de la por –per la pèrdua dels llocs de feina– i Matas va concloure el darrer meeting electoral dient que "el 25-M ens jugam els llocs de treball. Hem jugat amb les coses de menjar" (Goñi 24/05/2003:2). Es recorria de nou a un imaginari construït des del poder, al llarg de tota la llarga nit feixista. Segons aquest s'identificava el miracle turístic balear com una proesa protagonitzada pels empresaris de les illes que havia permès superar un suposat llarg passat històric fosc de fam i mancances, encara que els estudis d'història social i econòmica evidencien altres passats (Amer, 2002; Manera, 2006).

Finalment, el Partit Popular assolí la majoria absoluta. Una victòria que s'aconseguí gràcies al diputat formenterenc del PP. S'ha de tenir en compte que el 1999 el Partit Popular es va quedar a un escó per aconseguir la majoria absoluta quan a Eivissa i Formentera el PP aconseguí 6 diputats i el Pacte Progressista d'Eivissa 7). Mentre que el 2003 la relació es va invertir en 8 diputats pel PP i 5 pel Pacte. En canvi a Mallorca i Menorca els resultats electorals pràcticament no variaren respecte de 1999<sup>641</sup>. Al llarg de la campanya electoral quasi no es feu menció als casos Mapau i Bitel, i paradoxalment fou Formentera la que permeté obtenir la majoria absoluta, mentre que El Consell Insular pitiús retornava al PP, el de Menorca restava en mans del PSOE i el de Mallorca quedava pendent de futurs pactes. S'havien trencat totes les previsions de les enquestes electorals que donaven majoria pels partits del Pacte. Els mitjans de comunicació apuntaren que aquella cita electoral es va celebrar en una atmosfera d'eleccions generals, amb la qual cosa els partits majoritaris i de representació estatal resultaven reforçats. De fet en aquelles eleccions, a escala estatal, el PSOE recollí més vots que el PP. Contra tot pronòstic, la forta onada de mobilitzacions d'aquells anys (p.ex. contra la guerra d'Iraq, contra el Pla Hidrològic, per la crisi del Prestige, etc) no tingueren un clar efecte en els resultats electorals que foren millors pel PP de l'esperat. A més, el Govern Aznar es va prendre seriosament la tasca d'evitar la reproducció de possibles pactes semblants al balear a d'altres comunitats autònomes (Vallés, 25/05/2003; EFE, 25/03/2003).

- Jaume Matas SA i neoliberalisme *avant la lettre*: saqueig i explosió de la corrupció político-empresarial (2003-2007).

Amb la victòria del PP, Jaume Matas anuncià que el primer que faria seria eliminar l'ecotaxa (Eza/EFE/Europa Press, 27/05/2003). A la celebració de la victòria dels populars als carrers de Palma es vitorejava: "¡A sacar a los invasores!" (Manso 27/05/2003). El 26 de juny de 2003, a l'acte d'investidura de Jaume Matas com a president del Govern de les Illes Balears,

<sup>641</sup> A Mallorca es comptabilitzaren: a l'any 1999 16 diputats pel PP, 8 pel PSOE, 4 pel PSM, 3 per UM i 2 per Esquerra Unida-Els Verds; i el 2003 16 pel PP, 9 pel PSOE, 3 pel PSM, 3 per UM i 2 per Esquerra Unida-Els Verds. A Menorca es comptabilitzaren: a l'any 1999 6 diputats pel PP, 5 pel PSOE, 1 pel PSM i 1 per Esquerra Unida; i el 2003 6 pel PP, 6 pel PSOE i 1 pel PSM ([www.caib.es/ibae/dades/catala/eleccions.htm](http://www.caib.es/ibae/dades/catala/eleccions.htm), març 2010)

el president exposà al seu discurs: "estic molt orgullós de venir aquí a defensar als empresaris perquè ells creen el 95% dels llocs de feina" (Eza 27/06/2003:2)<sup>642</sup>. El 2005 en una conferència que Jaume Matas feu a la Cambra de Comerç de Barcelona, i publicada al suplement d'economia del diari El Mundo, s'exposaven els motius pels quals havia decidit suprimir l'ecotaxa. En aquell discurs es poden veure algunes de les línies mestres de la seva política que d'acord amb al dogma neoliberal defensaven més mercat, més propietat privada i menys Estat, al temps que utilitzava subtilment el llenguatge com a instrument de dissuasió. Segons Matas (2005) "l'ecològic i el mediambiental, venen i no fa falta que em convencin d'això després de la meva apassionant experiència com a ministre de Medi Ambient,. I venen per obligació i devoció [...] tots som ecologistes, tots compartim els seus fins, tots apreciam la seva funció [del moviment ecologista] de consciència moral de la societat [...] Des del primer moment, l'ecotaxa té un problema seriós: on i com es recapta [...] llavors se residència en els hotelers la funció de recaptació de l'impost. En els hotelers o en els touoperadors, ja que la major part del turisme vacacional ve a través de "paquets turístics" que paga al tourperador, la qual cosa els hi planteja –a hotelers i touoperadors– la incòmoda funció de cobrar als turistes un preu que no és el fixat pel "paquet" [...] És necessària l'ecotaxa? Vull dir: l'objectiu que persegueix, requereix d'aquest gravamen o, pel contrari, el mercat té mecanismes suficients per assolir aquesta protecció mediambiental que està en la mateixa base justificadora de l'ecotaxa? [...] Els mecanismes per una eficient política mediambiental són de tres ordres: primer d'ordenació urbanística, fixant els espais naturals a preservar; segon, de practicar el que s'anomena "ecologia de mercat" [el subratllat és nostre] i que consisteix en la combinació indissociable d'economia i ecologia, consolidant drets de propietat i donant valor d'ús a les terres protegides; i, tercer, practicant el que podríem anomenar "ecologia de consens" [el subratllat és nostre] entre els propietaris dels espais naturals –el 90% dels quals són de propietat privada– i les institucions autonòmiques" (Matas, 15/02/2005).

A més, es comprometien, entre d'altres, a impulsar megainfraestructures de transport terrestre motoritzat, el sector de la construcció sota la promesa electoral de facilitar l'accés a l'habitatge per a tothom, l'eliminació de les moratòries urbanístiques i la reducció de les càrregues fiscals. Es començaren les negociacions per formar les majories per tal de governar les institucions. Finalment, Unió Mallorquina i el Partit Popular pactaren el govern del Consell Insular de Mallorca que seguiria estant presidit per Maria Antònia Munar. Els acords PP-UM també fructificaren en l'obtenció de la batlia del segon municipi més poblat de les Balears, Calvià. Aquest passà a ser presidit per Carlos Delgado Truyols (PP) i s'aconseguí desbancar a Margarita Nájera (PSOE). De fet, quasi un any abans de les eleccions s'iniciava una llarga cursa d'imputacions que afectarien a la candidata del PSOE i que finalment serien arxivades al cap d'uns anys (Agudo i Iglesias, 2007; Casanovas, 2007; Iglesias, 2007; Armendáriz, 20/05/2010). A més, Nájera sostenia que, en el municipi turístic i amb una elevada proporció de residents comunitaris, "si restam el vot comunitari que ha aportat 800 vots al PP, PSOE hauria guanyat per uns 600 vots" (Frau 31/05/2003).

El període que abraça la sisena legislatura autonòmica (2003-2007), amb el pacte entre PP i UM, es caracteritzà per l'impuls d'un potent projecte ultraliberal, amb una intensa intervenció pública en favor dels interessos empresarials i molt particularment a favor de l'empresariat hotelier, immobiliari-constructor i agroramader. Una política que entonava perfectament dins del dogma neoliberal i neoconservador emanat del Nou Imperi de George W. Bush, però també desplegat per José María Aznar (Harvey, 2004; Taibo, 2008). Aquest projecte, encara que amb certs matisos respecte dels EUA de Bush, també era el de la UE, reflectit en el Tractat Constitucional Europeu, entre d'altres (Fernández-Durán, 2005).

El Govern de les Illes Balears era presidit per l'ex-ministre de Medi Ambient, Jaume Matas (PP), el Consell Insular de Mallorca per Maria Antònia Munar (UM), el Consell Insular d'Eivissa i Formentera per Pere Palau (PP) i el Consell Insular de Menorca per Joana Barceló

<sup>642</sup> L'adjunt a la direcció del Diario de Mallorca, Matías Vallés (26/06/2003:7), titulava el seu article sobre l'acte d'investidura "Matas serà el president de tots els ciutadans que siguin empresaris". En ell es podia llegir que "ningú dubta que el triplet Escarrer-Barceló-Fluxà seria més eficaç que un Govern extret dels bancs del PP", tot fent esment al paper jugat pels grans hotelers en les eleccions autonòmiques. Així mateix, el mateix article acabava amb una sentència que podria interpretar-se com a premonitòria: "[Jaume Matas ] De guiar-se per la disciplina de la seva presentació, creu que pot governar Balears amb una sola mà. El problema està en saber que farà amb l'altra mà" (Vallés 26/06/2003:7). Com veurem més endavant, a partir de 2007 començaren a sortir a la llum presumptes casos de corrupció polític-empresarial, fins a implicar directament al propi Matas.

(PSOE). En primer terme es va derogar l'ecotaxa, s'impulsaren megainfraestructures de transport terrestre motoritzat a Mallorca i Eivissa; es varen suspendre les moratòries de ports esportius i de camps de golf; es reduïren les superfícies dels parcs naturals aprovats a l'anterior legislatura; s'eliminà la prohibició d'edificar en els espais naturals d'Eivissa i Formentera i s'intentaren legalitzar obres il·legals; i s'aprovaren els plans territorials de Mallorca (2004) i Eivissa i Formentera (2005) de perfil desenvolupista, amb la conseqüent suspensió de les moratòries urbanístiques. L'adopció d'aquest nou rumb va motivar una important mobilització social que s'oposà a la majoria de megaprojectes, amb l'explosió de plataformes de resistència i defensa que a Mallorca s'aglutinaren en torn de la plataforma "Salvem Mallorca"<sup>643</sup> i a Eivissa en torn a la Plataforma Antiautopista. La societat civil protagonitzà importants mobilitzacions i accions, entre les que es poden destacar la manifestació del 14 de febrer de 2004 sota el lema "Qui estima Mallorca, no la destrueix" a Palma o la del 17 de febrer de 2006 la manifestació a Eivissa sota el lema "No volem autopistes". L'acció de la societat civil desembocà en la presentació d'una Iniciativa Legislativa Popular<sup>644</sup> el 16 d'octubre de 2006 que fou rebutjada per 29 vots del PP (amb 28 vots a favor de la resta de partits) i la manifestació del 17 de març de 2007 a la que hi assistiren unes 50 mil persones (Blázquez, 2006b; Rullan, 2007; Blázquez et al., 2007; Murray i Blázquez, 2010).

Un altre aspecte que cal tenir present és que després dels atemptats terroristes de Madrid de l'11 de març de 2004, es va produir un tomb electoral important a escala estatal, amb la pèrdua del poder per part del Partit Popular, que havia governat entre el 2000 i el 2004 amb majoria absoluta, i l'ascens del PSOE al poder, amb José L. Rodríguez Zapatero com a president. En aquest sentit, les relacions entre el govern de la comunitat autònoma i el govern de l'Estat deixaren de ser tan fluïdes com ho havien estat en els mesos en que coincidiren els governs de Matas i Aznar. No obstant això, el govern Matas, amb coalició amb UM, va seguir amb el seu projecte desenvolupista i revengista. El juliol de 2004 sortia a la llum pública l'escàndol del cas Rasputín. Una comitiva de polítics del Govern de les Illes Balears acudiren al prostíbul moscovita Rasputín i llavors passaren les despeses a l'erari públic. L'escàndol es saldà amb la dimissió de Juan Carlos Alía que ocupava el càrrec de gerent de l'Ibatur (Institut Balear de Turisme), però no es va saber res dels altres acompanyants, entre dels quals se suposava que se trobaven altres alts càrrecs del govern (Vallés i Goñi, 9/07/2004). Cal tenir present que Alía era el portaveu de Preussag (TUI) i una de les veus crítiques contra l'ecotaxa del Pacte de Progrés i en ser destituït tornà a les files del Tour Operador (Morales, 22/03/2002; Hosteltur, 21/02/2005).

Les sospites sobre les interferències públicoprivades a les Balears, des del temps del cañellisme, i la intensitat del negoci turístic-immobiliari motivaren que el Fiscal General de l'Estat, Cándido Conde Pumpido, nomenàs a Joan Carrau com el primer fiscal anticorrupció i antimàfia de Balears. En el mateix moment se crearen les fiscalies anticorrupció de Màlaga i Alacant, dues províncies sacsejades pel tsunami urbanitzador (Armendáriz/EFE, 15/12/2004). Al llarg d'aquesta etapa es produeixen una sèrie de canvis significatius en les lògiques d'acumulació del capital, amb la incorporació de mecanismes cada cop més sofisticats de la mà de la financiarització que es desplega de manera particular gràcies a la irrupció de les NTIC (Noves Tecnologies de la Informació i Comunicació). Per altra banda, una administració pública, més sofisticada que la dels principis autonòmics, semblava que havia desplegat noves fórmules que teòricament havien d'impedir certs abusos de poder. No obstant això, les noves lògiques del poder, sota el paradigma neoliberal, consolidaren el que s'ha anomenat com a *crony capitalism*, és a dir capitalisme d'amics (Harvey, 2007). Les curtes distàncies entre el poder públic i l'econòmic, en un entorn de forta expansió de l'acumulació financer-immobiliària, abonaren el terreny per a què fructificassin a les Illes Balears, però també a la resta de l'Estat, múltiples casos de corrupció político-empresarial.

A partir d'aquells moments començaren a sortir a la llum pública múltiples casos de corrupció, presumpta corrupció i altres escàndols político-empresarial, quasi sempre relacionats amb els negocis immobiliaris. Un dels primers casos fou el **cas factures**, que consistí en l'emissió de factures falses per part del constructor Jaume Ferragut al cap de la Guàrdia Civil, Javier García Peña que l'ingressà uns 12 mil euros que llavors tornarien al cap militar en un sobre. La cúpula de la Guàrdia Civil fou condemnada a penes de presó (Vallés i

<sup>643</sup> Per veure les diferents plataformes: GOB (hivern 2007a) "Especial Plataformes" a *L'ecologista* núm.40, pp.7-14.

<sup>644</sup> Es pot consultar el text de la ILP a: [www.salvemmallorca.org/ilp.htm](http://www.salvemmallorca.org/ilp.htm) (març 2010).

Goñi, 1/09/2006; Mestre i Armendáriz, 26/02/2009). Emperò, la cursa de la corrupció s'encetà amb el **cas Andratx** (Operació Voramar) que esclatà el 27 de novembre de 2006 quan foren detinguts el batle d'Andratx i ex-guàrdia civil, Eugenio Hidalgo (PP), el Director General d'Ordenació del Territori –que havia estat el cap d'urbanisme d'Andratx fins el 2003–, Jaume Massot (PP)<sup>645</sup>, i el zelador d'obres de l'Ajuntament d'Andratx, Jaume Gibert<sup>646</sup>. El primer va ser caracteritzat com l'executor de la trama, el segon com el cervell i el darrer el missatger. Cal destacar el fet que Massot al capdavant de la direcció general d'ordenació del territori, justament en uns temps de forta conflictivitat político-territorial, va estar al darrera d'unes 264 modificacions urbanístiques (p.ex. informe de la modificació del PGOU de Palma per construir Son Espases), a més de la redacció del projecte de llei del sòl. Entre aquestes modificacions podem destacar la reclassificació des Caülls a Marratxí que permetia urbanitzar unes 52 Ha i aixecar uns 671 habitatges, del Grup Fer (Fausto Ferrero) a través de Es Caülls Nou SA. El batle d'Andratx va destruir abundant informació, després d'haver-se reunit amb Jaume Matas (president del Govern de les Illes Balears) i amb el José M. Rodríguez (conseller d'Interior) dies abans de la detenció i també després de rebre una telefonada de Rodríguez.

Les irregularitats havien estat denunciades des de particulars, partits polítics, moviment ecologista (GOB), fins els propis agents forestals de la Conselleria de Medi Ambient del Govern. Dita conselleria tardà 11 mesos en tramitar una denúncia que un agent forestal havia realitzat sobre la construcció de blocs d'apartaments de Monport. El sindicat de Comissions Obreres denuncià que els agents que denunciaven presumptes irregularitats, rebien pressions per part dels alts càrrecs de la conselleria. Hom pot destacar el fet que els fiscals anticorrupció de Balears, Joan Carrau i Pere Horrach, reberen un frontal atac per part del CGPJ (Consell General del Poder Judicial) controlat per magistrats ultraconservadors. Així mateix, es pot destacar com el conegut advocat i empresari Miquel Coll Carreras (1915-2008) també va ser imputat en el cas degut a l'assessorament que aquest realitzava a l'empresa S'Almudaina Dos SL (Mariano Vives Tristà)<sup>647</sup> que pretenia construir en sòl rústic al Port d'Andratx i reclamava 34 milions d'euros al Govern en concepte d'indemnització per no haver pogut dur endavant el projecte. Coll Carreras era a la vegada el president del Consell Consultiu des del 1993, l'òrgan jurídic més alt de Balears. Aquesta causa es va arxivar el setembre de 2007.

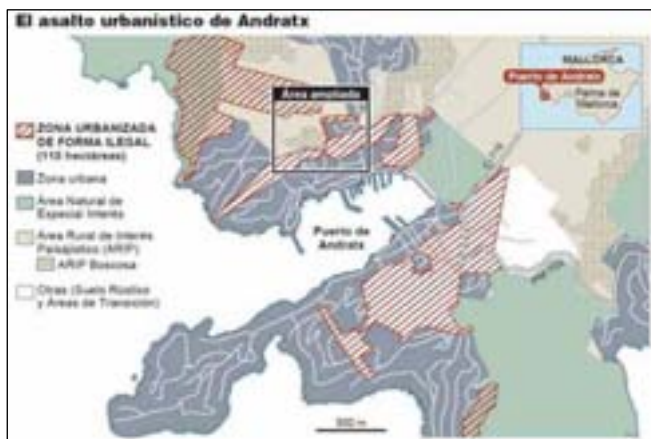


Figura 88. La urbanització d'Andratx (Font: Mercado, 9/02/2007).

principals problemes d'Hidalgo<sup>648</sup>. En aquells moments, la dreta político-empresarial i els seus

L'estiu de 2006 el batle d'Andratx va obrir un expedient per infracció urbanística contra el GOB per les obres de reforma de La Trapa. Una denúncia que arribava després que el GOB denunciàs les irregularitats urbanístiques i d'una tensa reunió entre Eugenio Hidalgo amb Macià Blázquez i Miquel Àngel March. És a dir, s'havia d'interpretar en clau d'amenaça. Segons les escoltes telefòniques realitzades a José M. Rodríguez durant la investigació de la trama d'Andratx, el conseller d'Interior aconsellà a Hidalgo (i s'oferí per ajudar-lo) sobre la manera com fer callar al GOB, que era un dels

<sup>645</sup> El març de 2009 Jaume Massot, abans de ser condemnat a presó (juliol 2009), havia d'impartir el Curs Bàsic d'Urbanisme organitzat al Col·legi Oficial d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Mallorca. En aquest curs Massot havia d'explicar aspectes relacionats amb la legalitat urbanística quan ell mateix ja estava condemnat a 8,5 anys per delictes contra l'ordenació del territori, prevaricació administrativa i prevaricació urbanística (Olaizola, 24/03/2008).

<sup>646</sup> Per veure el perfil de cadascun dels detinguts veure Manso i Gutiérrez (28/11/2006).

<sup>647</sup> L'empresa Territorio Asesores SL vinculada amb Jaume Massot assessorà també a S'Almudaina Dos SL, per reclamar una major indemnització (Candia, 16/05/2007). A través de la seva assessoria, Jaume Massot desviava capitals a les Illes Caiman. En aquest cas la mare de Jaume Massot apareix vinculada a Mar de Sant Elm SL que podria estar relacionada amb San Telmo Marinas y Puertos Deportivos Inc amb domicili a les Caiman (Jiménez i Candia, 7/06/2007).

<sup>648</sup> A les transcripcions entre E. Hidalgo i J.M. Rodríguez es poden llegir les maniobres contra March. Hidalgo: "[...] ya que este señor del GOB que viene a arreglar Andratx [Miquel Àngel March], la costa de Andratx, tiene que arreglar su pueblo, y miren ustedes su pueblo cuál es y te voy a sacar todo, digo: *no lo olvides, que yo no me voy a cansar*,"

media iniciaren una campanya de desprestigi en contra del secretari general del GOB, Miquel Àngel March. El militant del PP, Joan Mateu, denuncià que March havia dut a terme obres il·legals a la seva finca de Lassarell (Pollença). S'iniciava així una campanya de desprestigi continuat contra March que s'afegia a la que es duia en contra d'Eberhard Grosske (Esquerra Unida), del que es deia que havia fet obres il·legals a la seva casa de Sencelles. Finalment les dues denúncies i campanyes, després d'ocupar nombroses planes de la premsa conservadora, es diluïren per la manca de credibilitat (Aguiló, 26/07/2006; Gutiérrez i Frau, 22/09/2006; Armendáriz i Mestre, 28/11/2006; Manso i Peris, 3/12/2006; Adrover, 4/12/2006; Frau, 6/12/2006; Armendáriz, 19/12/2006; EFE/Armendáriz, 23/01/2007; Mercado, 10/02/2007; Armendáriz, 13/04/2007; Agencias, 12/04/2007; Armendáriz, 13/03/2007; Adrover i Goñi, 10/05/2007; Armendáriz, 25/09/2007; GOB, hivern 2007; Armendáriz, 13/02/2008).



Figura 89. Detenció d'Eugenio Hidalgo.

abans d'aquesta mesura el consistori atorgava una llicència per a construir habitatges plurifamiliars a la urbanització de Cala Moragues a l'empresa d'Eugenio Hidalgo, Automóviles Eucar SL.

El juliol de 2006 el fiscal de delictes urbanístics i mediambientals, Adrián Salazar, denuncià l'Ajuntament d'Andratx en detectar indicis de delicte en la concessió de llicències per la construcció de 20 blocs d'apartaments per 150 habitatges a Monport, una zona que era sòl rústic protegit amb la figura d'ARIP (Àrea Rural d'Interès Paisatgístic) des de l'aprovació de la Llei d'Espais Naturals el 1991. Aquesta llicència, concedida el 2006 i avalada pels tècnics de l'Ajuntament, va ser votada favorablement per tots els partits polítics (PP, UM i PSOE), mentre que el Consell Insular de Mallorca va estimar que es produïa una greu irregularitat, tot denunciant-ho al Tribunal Superior de Justícia de les Balears. El fiscal també denuncià, arran de la denúncia d'un policia municipal (Joan Enseñat), que Hidalgo havia aixecat de manera irregular un habitatge dins una parcel·la de 3000 m<sup>2</sup>, classificada com ARIP, a Son Moner (Andratx). Per això, va sol·licitar una llicència d'obra per ampliar un magatzem agrícola, que tampoc existia. El projecte d'ampliació fou elaborat per l'enginyer Gabriel Cañellas Rotger, fill de l'expresident autonòmic, que certificà l'existència d'edificacions a aquella parcel·la, tot resultant imputat en el cas. Posteriorment, es va denunciar que el germà d'Eugenio Hidalgo, Carlos Hidalgo, va obtenir una llicència de reforma, amb la qual aixecà un restaurant en una ANEI (Àrea Natural d'Especial Interès) i també es denunciaven dues edificacions realitzades per l'empresa d'Hidalgo a Cala Moragues, atorgades en unes condicions excepcionals i que superaven l'alçada permesa. En total s'investigava prop d'un centenar d'irregularitats urbanístiques entre les que podem destacar, a més de les de Monport i les de la casa del batle i restaurant del seu germà, la de Cala Llamp (licència concedida el 2005 per construir 24 habitatges unifamiliars a sòl rústic comú, on només es pot construir un habitatge cada 14000 m<sup>2</sup>), la d'Aldea Blanca (licència concedida el 2005 per construir sis blocs d'apartaments a Cala d'Egos del Port d'Andratx en sòl rústic comú), una llicència concedida per construir 4 habitatges plurifamiliars adossats al carrer Almudaina (Port d'Andratx) a sòl rústic comú, una llicència per

La normativa urbanística d'Andratx era del tardofranquisme (Normes Subsidiàries de 1976) i no s'havia adaptat a les posteriors normatives urbanístiques i territorials, per la qual cosa tota la qüestió urbanística es regia per unes altes dosis de discrecionalitat i permissivitat. Enmig de la polèmica urbanística d'Andratx, el consistori andritxol, cap a principis de juliol de 2006, va suspendre cautelarment les llicències d'habitatges plurifamiliars que afectava a uns 28 polígons repartits entre els nuclis de Sant

Elm, Port d'Andratx i Camp de Mar. Dies

Rodríguez: "Perdono, perdona una segundito. Y no le dijiste [a March]: inclusive tu casa; Hidalgo: Sí, sí, no. Se lo dije: ¿dónde tienes tu casa en un ANEI? Digo la va, la, dijo [March]: *la he reformado, pero he hecho menos de lo que podía hacer*" (Diario de Mallorca 13/02/2008).

ampliar un habitatge en un ANEI de Sant Elm on no n'hi havia cap, llicència per construir un hotel a Cala Blanca o la reconversió de naus agrícoles en habitatges. El batle, Eugenio Hidalgo, i el zelador d'obres, Jaume Gibert, havien realitzat conjuntament negocis immobiliaris per valor d'1,8 milions d'euros a través d'un complex entramat societari<sup>649</sup> (Gutiérrez, 5/06/2006; Frau, 15/07/2006; Frau i Armendáriz, 4/08/2006; Domblás, 23/08/2006; P.A.M., 8/11/2006; Adrover, 28/11/2006; Adrover, 30/11/006; Armendáriz i Mestre, 1/12/2006; Mestre i Armendáriz, 2/12/2006).

L'1 de desembre Eugenio Hidalgo i Jaume Gibert ingressaven a la presó, es prenen mesures cautelars contra Massot i el nombre d'imputats s'elevava a 56, entre d'ells hi havia nombrosos advocats, arquitectes, constructors i promotors immobiliaris, i fins i tot un alt funcionari de la Comunitat Autònoma. Els constructors relacionats amb Gibert i Hidalgo, Felipe Seguí Torrandell (Construcciones Felipe Seguí SL) i Manuel Zapata López eren detinguts en relació al pagaments de suborns als caps de la trama i també era detingut el germà del batle, Carlos Hidalgo, en relació a un presumpte delictes contra l'ordenació del territori per la construcció del restaurant Il Grillo en una ANEI. La investigació del cas Andratx feu un gir important quan Jaume Gibert pactà, el març de 2008, un acord amb la fiscalia anticorrupció. Gibert es declarava culpable a canvi d'una rebaixa de la pena i aportar informació per esclarir la trama. El cas Andratx es compon d'unes 70 peces separades amb nombrosos delictes: contra l'ordenació del territori i el medi ambient, prevaricació, suborn, etc. El judici per la primera peça –la conversió de la nau agrícola d'Hidalgo en un habitatge– s'iniciava el 5 de maig de 2008: Eugenio Hidalgo era condemnat a 4 anys de presó, Jaume Massot a 3 anys i mig; Jaume Gibert a 4 mesos de presó i l'assessor jurídic Ignasi Mir a un any. El judici per la segona peça –construcció del restaurant Il Grillo en una ANEI– es celebrà el 28 d'octubre de 2008 i es saldà amb 5 anys de presó a Massot, 1,5 anys de presó per Carlos Hidalgo i 7 anys d'inhabilitació per Eugenio Hidalgo. Hidalgo i Massot ingressaven a presó a finals del 2009, mentrestant continuaven els judicis per les restants peces del cas. Cap a principis de 2007, El jutge instà que l'àrea de territori del Consell Insular de Mallorca, encapçalada per Bartomeu Vicens, assumís les competències d'urbanisme d'Andratx, cosa que era inviable d'acord amb la legislació urbanística. El que si podia fer el Consell era assumir certes competències urbanístiques, concretament la redacció del planejament urbanístic. Aleshores, el Consell va suspendre cautelarment les llicències d'obra major fins a l'aprovació de l'instrument de planejament. L'abril de 2007<sup>650</sup> s'aprovà la modificació de les Normes Subsidiàries d'Andratx en les que se subsanaren 46 deficiències de les anteriors normes (Armendáriz i Mestre, 15/12/2006; Adrover, 16/12/2006; Guijarro, 17/01/2007; Reynés i Urreiztieta, 7/02/2007; Armendáriz i Mestre, 8/02/2007; Armendáriz i Mestre, 9/02/2007; Gómez i Manresa, 18/02/2007; Gutiérrez i Moure, 21/03/2007; Gob, hivern 2007b; Armendáriz, 31/01/2008; Armendáriz i Guijarro, 11/03/2008; Mestre, 6/05/2008; Mestre i Armendáriz, 27/05/2008; Olaizola, 29/10/2008; Armendáriz i Mestre, 20/11/2008; Manso, 21/11/2009; Armendáriz i Mestre, 29/12/2009)<sup>651</sup>.

La trama de corrupció d'Andratx protagonitzada pels alts dirigents del PP conduí a un altre cas de corrupció (**cas Llamp**) de dobles vendes de solars a Cala Llamp (Andratx), blanqueig de capitals i evasió fiscal. El sumari judicial es va dividir en 16 peces diferents i hi

<sup>649</sup> La trama d'Andratx funcionava amb una complexa xarxa societària a través de la qual es realitzaven els pagaments i s'ocultava la participació d'Hidalgo i Gisbert. Spanish Investment i Proyectos Promestar SL realitzaven pagaments a Hidalgo i Gisbert. Prollamp de Ponent SL manté relació amb Proyectos Promestar SL i Spanish Investment. L'administrador de Prollamp i Proyectos Promestar fou el promotor Manuel Zapata que aconseguí llicència per construir a Cala Llamp dins sòl rústic. Hidalgo, Zapata i l'esposa de Gibert (Antònia Garí) foren socis en diverses empreses. Prollamp de Ponent SL i Casas de Cala Moragues SL realitzaren transmissions de participacions a l'empresa d'Hidalgo Automóviles Eucar SL. I Automóviles Eucar SL estava vinculada amb Lageland SL, Sandborg Balear SL i Soltoft Balear SL, controlades per l'arquitecte Miguel Arenas Gou, aquest considerat com a testaferro d'Hidalgo i Gisbert. Segons les investigacions judicials Hidalgo i Gisbert serien socis d'aquestes tres darreres empreses i a través d'elles rebrien pagaments. A través d'Inversiones Bruja SL, administrada pel promotor Antoni Mascaró Gomila, Antònia Garí (esposa de Jaume Gibert) rebia pagaments (Bosch, 29/11/2006). Antoni Mascaró que fou un alt càrrec de la Banca March als anys 1990 va estar vinculat a l'escàndol polític-empresarial de Bon Sosec. Una de les empreses investigades, Inversiones Bruja SL, va crear la societat d'inversions de capital variable, Inversiones Chut Sicav SA que estava gestionada per Fernando Areal Montesinos, cunyat de Jaume Matas. Jaume Massot tenia l'empresa Balear Helvética de Inversiones SA, empresa tapadora pel blanqueig de capitals per les operacions realitzades per l'alt càrrec del Govern (Bosch, 30/11/2006; Manso, 1/12/2006).

<sup>650</sup> Acord d'aprovació definitiva parcial relatiu a la les NNSS de planejament del municipi d'Andratx (BOIB núm.70, 10/05/2007 pp.106-184 a <http://boib.caib.es/pdf/2007070/mp106.pdf>, abril 2010).

<sup>651</sup> Per veure ample informació sobre el cas Voramar: <http://disurbia.blogalia.com/categorias/Operacio%20Voramar> (març 2010).

estaven encausats, entre d'altres, els principals integrats d'un conegut despatx d'advocats de Palma, el Bufet Feliu. La major part de les finques que foren venudes fraudulentament varen ser propietat de la societat Detursa, la qual tenia al darrera el bufet Feliu. El 25 de febrer de 2009 el jutge que instruïa el cas Llampec va establir una fiança de responsabilitat civil de 154 milions d'euros al matrimoni britànic dels Hore i a un dels advocats del Bufet Feliu<sup>652</sup> i el juny de 2009 una fiança d'1,8 milions d'euros a la cantant del grup de pop espanyol Mecano, Ana Torroja, per presumptes delictes fiscals relacionats amb la trama del cas Llampec. Entre les persones vinculades a la xarxa de blanqueig s'hi trobava el banquer rus, Konstantin Kozhevnikov, que havia estat l'amfitrió de la comitiva del govern a Moscou quan visitaren el prostíbul Rasputín. A més, el cas desvetllava alguns dels mecanismes emprats en l'adquisició de propietats immobiliàries, tot fent un extraordinari ús dels paradisos fiscals. Les investigacions d'aquest cas inquietaren als principals capitals turístics i immobiliaris de les illes, particularment pel que pogué tenir a veure amb la utilització dels paradisos fiscals. Així, les operacions immobiliàries dels Hore es realitzaren bàsicament a través de dits paradisos (p.ex. adquisició de Son Bunyola); o el polèmic hospital de Bon Sosec (Marratxí) que va ser adquirit per les empreses Lazy Developments Inc i Pretroria Financial SA situades al paradís fiscal de Panamà, operació investigada al sí del cas Llampec (Armendáriz et al., 27/04/2007; Armendáriz et al., 28/04/2007; Manresa, 28/04/2007; Armendáriz et al., 6/07/2007; Armendáriz, 6/07/2007; Andújar, 8/03/2009; Armendáriz i Mestre, 30/06/2009; Armendáriz, 3/09/2009).

El juliol de 2005 es feia públic el que es va conèixer com el **cas Cavallistes**, al terme municipal de ses Salines. El batle de ses Salines, Sebastià Vidal (PP), va construir il·legalment una casa en sòl rústic a la finca na Fonda (ses Salines). En teoria es tractava de les instal·lacions hípiques (club social) de l'Agrupació Cavallista de ses Salines. Vidal va aconseguir la declaració d'interès general per part del Consell Insular en un intent de legalitzar les construccions. Vidal comptà amb l'aval de la Conselleria de Turisme, la de Medi Ambient, la d'Agricultura i Presidència. Per justificar les activitats de l'agrupació, rebé el suport de batles i altres càrrecs del Partit Popular que certificaren que l'Agrupació Cavallista havia participat en diferents actes als seus respectius pobles. Aquests certificats asseguraven actes realitzats abans de la constitució de l'agrupació. L'agost de 2005 el Consell Insular retirà l'interès general i Vidal va dimitir el setembre.

A finals de 2008 es va celebrar un macrojudici pel cas Cavallistes amb 14 imputats, tot jutjant falsedat documental. Entre els imputats hi havia 10 batles o ex-batles del Partit Popular: Sebastià Vidal Bonet, ex-batle de ses Salines; Andreu Prohens, ex-batle de Campos; Miquel Vidal Vidal, batle de Santanyí; Joan C. Jaume, batle en funcions de Lluçmajor; Catalina Soler Torres, ex-batlessa de Felanitx; Antoni Serra Mir, ex-batle de sa Pobla; Antoni Del Olmo, ex-batle de Santa Margalida; Joan Rotger Seguí, Batle de Selva; Gabriel Matas Alcover, batle de Montuïri; Joan Jaume Ramis, ex-batle de Lloret. Finalment el Tribunal Superior de Justícia de Balears va dictà una sentència absolutòria pels 14 acusats. La sentència rebutjava que existís falsedat documental. El judici es va centrar en esbrinar si els documents aportats per les acusacions eren falsos o no, i els magistrats varen dir que esbrinar la legalitat o il·legalitat de les edificacions no era competència de la seva anàlisi. En definitiva els documents no eren falsos, encara que segons els magistrats "el concepte de falsedat en dret penal no equival a mentir o relat incompatible amb la veritat, sinó que a més d'existir mentides, s'ha alterat l'essència o autenticitat del document" (Obrador, 27/08/2005; Barceló, 25/06/2006; Frau, 30/11/2008; Moure et al., 16/12/2008).

L'octubre de 2005 sortí a la llum pública un presumpte cas de frau fiscal a Montuïri, el **cas Rent a Car**. El batle de Montuïri, Gabriel Matas (PP) i l'empresari Salvador Llinàs Bauzà estaven imputats per una presumpta trama d'evasió fiscal relacionada amb els cotxes de lloguer, tot esdevenint el municipi en una mena de paradís fiscal pels cotxes de lloguer i les

<sup>652</sup> El juny de 2010 Gabriel Feliu era condemnat a 3 anys i 10 mesos i una multa de 600 mil euros per delictes fiscals. Feliu havia assessorat el milionari suec resident a Dubai, Jan Peter Granlund, en aquest delictes. El suec que cooperà amb la fiscalia anticorrupció fou condemnat a un any de presó i 135,4 mil euros de multa. El tercer acusat fou Francisco Alcover que actuava de testaferro i fou condemnat a 1 any i 3 mesos de presó i 135,4 mil euros de multa (Armendáriz, 2/06/2010). El matrimoni Hore, Christian i Martha Mónica, negocià un pacte amb la fiscalia per tal d'evitar l'ingrés a presó, tot reconeixent-se culpables i pagant una multa d'uns 12 milions d'euros. Alejandro Feliu, del gabinet d'advocats palmèsà i considerat el cervell de la trama Llampec, assolí un pacte amb la Fiscalia Anticorrupció per tal d'evitar l'ingrés a presó i la inhabilitació com advocat. A canvi, Feliu es declararà culpable i haurà de pagar una important multa (Mestre, 11/07/2010).



empreses nàutiques. L'empresari Salvador Llinàs Bauzà matriculava anualment uns 2 mil cotxes a l'any i el presumpte frau fiscal es calculava en uns 18 milions d'euros i els cotxes sense haverlos emprats es revenien posteriorment a empresaris italians (Frau, 29/04/2006; Candia, 15/09/2006). Finalment, l'Agència Tributària va rebutjar que hi hagués delictes fiscals. Felipe Armendáriz (12/10/2006:18) exposava com "el dictamen suposa un gir copernicà en els plantejaments inicials d'aquesta causa, que esquitxà al batle de Montuïri pel Partit Popular, Gabriel Matas, i assegura que el grup d'empreses de *rent a car* vinculat a l'empresari Salvador Llinàs no perpetrà delictes alguns en obtenir la devolució de més de 10,5 milions d'euros en concepte d'IVA dels exercicis de 2003 a 2005". El 2007 la taxa de motorització de Montuïri era de 2844,98 vehicles/1000 habitants, mentre que la mitjana de Balears era de 852,48 vehicles/1000 habitants. Cal tenir present que la taxa de motorització de Balears era la més alta de totes les comunitats autònomes, tot essent la mitjana espanyola de 670,94 vehicles/1000 habitants (Murray, 2010).

L'estiu del 2006, Esquerra Unida-Els Verds havien denunciat fins a 15 casos de presumpte corrupció, la major part d'ells relacionats amb qüestions urbanístiques (Goñi, 23/08/2006). Un dels que va tenir més ressò mediàtic fou el projecte de l'hospital de Son Espases que fou contestat per nombrosos col·lectius, entre d'ells la plataforma Salvem La Real (Vallés, 21/11/2005). Un altre fou l'anomenat **cas Lluçmajor** de presumpta malversació de diners públics per part del regidor i ex-policia, Joaquín Rabasco (ASI, Agrupación Social Independiente) i del batlle del municipi, Lluç Tomàs (PP), amb el desviament de diners públics a empreses vinculades a Rabasco. El novembre de 2008 Lluç Tomàs era condemnat a 3 anys de presó i 8 anys d'inhabilitació per malversació de diners públics, Joaquín Rabasco a 6 anys de presó i 8 anys d'inhabilitació per malversació i aixecament de béns i Maria del Amor Aldao Muiño (ex-secretària d'API) a 3 anys de presó i 6 d'inhabilitació. A més estaven obligats a tornar a l'ajuntament de Lluçmajor una indemnització de 681,4 mil euros més els interessos (Cañellas, 3/09/2008; Moure et al., 18/11/2008; Cañellas, 5/12/2008).

La fiscalia del TSJB investigà el juny de 2006 el nomenat **cas Cintes**<sup>653</sup> que implicava al batle de Santa Margalida, Antoni del Olmo (PP), amb el presumpte cobrament de suborns relacionats amb requalificacions durant la revisió de les Normes Urbanístiques i una forta polèmica relacionada amb presumptes suborns per les concessions de les gandules de les platges, tot estant ell mateix junt la seva dona vinculats amb aquest negoci. El jutge decretà una fiança d'1,25 milions d'euros a Del Olmo i la seva dona al juny de 2006, arran de la querella interposada per Gabriel Moranta (ex-soci de la parella a Playas Mar Balear SL). Del Olmo va dimitir el gener de 2007 enmig de la crisi del presumpte cas de corrupció. El juny de 2007, el tinent-fiscal de Balears, Ladislao Roig, va arxivar el cas en no veure indicis delictius (Ferrer, 22/06/2006; Ferrer, 29/06/2006; Ferrer, 31/08/2006; Ferrer, 14/09/2006; Ferrer, 21/02/2007; Ferrer, 6/02/2007; Ferrer, 13/06/2007).

Cap a mitjans 2006, el Consell Insular de Mallorca celebrà un concurs públic per vendre el solar de **Can Domenge** (52600 m<sup>2</sup> de solar, 49025 m<sup>2</sup> edificables que podrien acollir 602 habitatges) i urbanitzar-ho. Can Domenge es troba just al costat de l'Hospital Psiquiàtric de Palma i en una zona on s'estaven duent a terme importants reformes urbanes (p.ex. la construcció del parc sa Falca Verda i del Velòdrom Palma Arena, etc). La societat civil denuncià que la institució insular impulsava un projecte urbanístic elitista, en comptes de destinar aquell sòl a la resolució dels problemes d'habitatge social a la ciutat. I també es denuncià un presumpte tracte de favor cap a les empreses guanyadores del concurs. La investigació d'aquest cas s'inicià quan l'empresari català Josep Lluís Núñez interposà una querella contra el presumpte tracte de favor relacionat amb la concessió del concurs de Can Domenge a la UTE (Unió Temporal d'Empreses) formada per la promotora catalana Sacresa Terrenos Promoción SL, de la família Sanahuja, i la mallorquina Construcciones Ferrà Tur SA. Aquests estaven disposats a construir una urbanització de luxe (258 pisos), dissenyada per l'arquitecte estrella Jean Nouvel. Les investigacions varen treure a la llum que Nouvel havia començat a treballar en el projecte abans que es publicés el concurs. Per altra banda, cal dir que aquesta UTE estava assessorada (i domiciliada) pel bufet d'advocats Fiol, de la família del que en aquells moments era conseller d'educació del Govern de les Illes Balears, Francesc Fiol. Santiago Fiol, germà del conseller, resultà imputat. Aleshores, Francesc Fiol no treballava en el bufet per la

<sup>653</sup> Rep el nom de Cas Cintes en al·lusió a unes gravacions en les que es recollia l'entrega de 6 mil euros per part de batle de Santa Margalida Antoni Del Olmo (PP) a l'ex-batle Jaume Ribot (UM).

incompatibilitat en la seva condició de conseller. Núñez denuncià que els solars es varen vendre molt per davall del seu valor (30 milions d'euros) i posteriorment l'Agència Tributària calculà el seu valor en torn a 60 milions d'euros. Un nodrit nombre de polítics: 4 consellers d'Unió Mallorquina i 16 del Partit Popular, responsables del Consell Insular de Mallorca, foren imputats. Els responsables de les empreses de la UTE guanyadora –Sacresa i Ferra Tur– i del Grup Fer de Fausto Ferrero, que havia participat al concurs a través de la societat Es Puig des Falcó SL, també estaven imputades. La que llavors era presidenta del Consell Insular de Mallorca, Maria Antònia Munar, Miquel Nadal (vicepresident del Consell), Bartomeu Vicens (Conseller Executiu de Territori) i Miquel Àngel Flaquer (Conseller d'Economia i Hisenda) eren imputats per un presumpte delictes de prevaricació, malversació i frau a l'administració. La jutgessa decretà una fiança a Flaquer i a la UTE de 38,5 milions d'euros. Els directius de Sacresa havien confessat que havien pactat el concurs. El 2007 després de les eleccions autonòmiques i amb la pèrdua del control del Consell Insular per part d'UM PP, es va anunciar que es rescindiria el contracte de Can Domenge i es replantejà el projecte per tal de construir-hi habitatges de protecció oficial. El gener de 2009 es va rescindir el contracte i el Consell recuperà els terrenys després de pagar 35,8 milions d'euros a les empreses de la UTE. Sacresa s'havia declarat insolvent feia poc temps (Torres, 27/04/2005; Eza, 14/01/2009; Armendáriz, 14/01/2009; Colom i Urreiztieta, 25/05/2009; Armendáriz i Mestre, 26/06/2009; Armendáriz, 4/09/2009; Mestre i Armendáriz, 22/10/2009; Armendáriz, 14/11/2009; Armendáriz i Mestre, 17/11/2009; Colom i Urreiztieta, 27/11/2009; Manso, 11/03/2010; Armendáriz i Mestre, 12/03/2010; Eza, 19/03/2010).

A principis del 2007 el GOB i Esquerra Unida-Els Verds varen remetre un dossier a la fiscalia anticorrupció que presentava una presumpta trama de corrupció urbanística a Felanitx, el **cas Llicències**. Aquest cas sorgeix per la querrela interposada pel PSOE, PSM i Esquerra Unida-Els Verds que denunciaven la concessió de permisos d'obra durant el període de tramitació d'una norma urbanística complementària que reduïa l'edificabilitat del PGOU de 1969 en prop d'un 50%. Crida l'atenció que l'urbanisme de Felanitx es regia per una normativa feixista. Un període de tramitació que fou inusualment perllongat: des del juny de 2004 a l'agost de 2005. Segons els denunciants, l'ajuntament presidit per Catalina Soler (PP) hauria tramitat unes 31 llicències, de manera sospitosa, amb les quals es podrien aixecar 140 habitatges en edificis plurifamiliars, que en cas d'haver-se tramitat després de l'entrada en vigor de la norma s'haurien vistes dràsticament reduïdes a quasi la meitat. A més, hi havia unes molt estretes vinculacions entre les promotores que havien aconseguit les llicències i molts de membres del Partit Popular felanitxer. El juny de 2009 el cas va ser arxivat en entendre la jutgessa que no hi havia elements constituents de delictes de prevaricació administrativa per part de l'ex-batlessa Catalina Soler (Barceló, 3/02/2007; Barceló, 6/02/2007; Armendáriz, 2/06/2009).

Un dels altres casos de presumpte corrupció que esquitxà la vida social fou el relacionat a la concessió de subvencions del Consell Insular de Mallorca governat per una coalició entre UM i PP. A principis de 2006 el jutjat obria diligències per esbrinar si alts càrrecs del Consell, concretament Maria Antònia Munar i Dolça Mulet, havien comès irregularitats en l'atorgament de subvencions a entitats vinculades a UM –Fora Vila, Associació de Conservació i Difusió del Patrimoni, Centre Cultural de Campos, Associació d'Activitats Socioculturals i Associació d'Associacions de Caçadors–. L'abril de 2008 el jutge arxivà parcialment el **cas Ajudes**, tot exculpant a la cúpula d'UM implicada i deixant la causa oberta contra els responsables de les entitats que seguien imputats per presumpta falsedat documental i presumpte delictes fiscal. Nogensmenys, la fiscalia anticorrupció reclamà que la causa contra els alts càrrecs polítics es reobris (Armendáriz, 24/03/2006; Armendáriz, 14/11/2007; Armendáriz, 10/04/2008; Armendáriz i Mestre, 13/05/2008).

A Sineu, el maig de 2006, la recaptadora municipal, Martina Gelabert, es va apropiari indegudament d'uns 700 mil euros que, en bona part, havien estat convertits en propietats immobiliàries. La fiscalia pactà una pena de 4 anys i l'Audiència Provincial condemnà al Banc de Crèdit Balear a reemborsar 315 mil euros, més els interessos, en considerar que l'entitat era responsable de la custòdia dels diners extrets per Gelabert (Manresa, 14/05/2006; Mestre i Armendáriz, 12/07/2009; Córcoles, 6/02/2010).

La que fou batlessa de Calvià **Margarita Nájera** (PSOE), entre el 1991 i el 2003, tenia oberts uns quants fronts judicials entre el 2002 i el 2007, arran de les querelles interposades pel Partit Popular. De fet la campanya electoral de 2003 del PP calviàner, en la que es presentava Carlos Delgado Truyols de cap de llista, va tenir com a eix central la denúncia a les

presumptes pràctiques corruptes de la líder del PSOE. Hi havia 7 causes contra Nájera, interposades pel PP, que estaven majoritàriament vinculades amb la qüestió urbanística. La primera d'elles coneguda com cas Solars de Santa Ponça en la que el PP i el promotor Juan Barrachina acusaren a Nájera d'irregularitats en un expedient urbanístic, en el que es trobava implicat el grup HPT Instal; el cas Western Park en el que foren acusats regidors del PSOE i tècnics de l'ajuntament de Calvià per haver concedit una llicència per a l'ampliació del parc; el cas Supermercat Syp, en el que es denunciava un presumpte cas de corrupció urbanística vinculat a un solar on es va construir un supermercat de la cadena Syp; els cas Son Caliu denunciat per l'ex-regidor Anselmo Martín (Alternativa Calvià); cas Jaume Riera sobre un presumpte tracte de favor al recaptador municipal (J. Riera) en la venda d'un solar a un preu inferior al de mercat a l'ex-marit de Nájera, Manuel Baraja. A més, el PP denuncià un presumpte delictes per malversació de diners públics i el cas Estratègia Local de presumpte malversació en la contractació d'una assessoria externa. Tots els casos han estat arxivats, excepte el cas Jaume Riera que ha estat reobert per l'Audiència Provincial (Iglesias, 2007; Olaizola; 4/05/2008).

A Eivissa també esclataren una sèrie de casos judicials vinculats als abusos urbanístics. Entre aquests podem assenyalar el **cas de Ses Torres de Talamanca** (Santa Eulària). El batle de Santa Eulària, Vicent Guasch (PP) va pactar amb la promotora Lloma Talamanca SL que classificaria uns terrenys amb 95000 m<sup>2</sup> com a urbans, mitjançant el Pla de Delimitació de Sòl Urbà per tal que aquella pogués dur a terme una urbanització. La promotora s'havia compromès a cedir, a canvi, 13000 m<sup>2</sup>. Una sentència del TSJB de 1997 anul·lava aquell pla ja que aquesta no podia crear nous sòls urbans. L'ajuntament aprovà el Pla Parcial per iniciar una primera fase de la urbanització de ses Torres. En la investigació judicial el batle en ser preguntat si sabia que era un Pla Parcial, va respondre que no. Vicent Guasch duia 23 anys al capdavant de la batlia de Santa Eulària en el moment d'aprovar el citat pla. La justícia paralitzà les obres i el promotor i el batle foren imputats. El desembre de 2006 el jutge ordenà que Vicent Guasch, Vicent Riera (regidor d'urbanisme), Josep M. Roig (assessor legal del batle) dipositessin cadascun una fiança de 125 mil euros i de 500 mil euros a Lomas Talamanca SL. El juny de 2009 la jutgessa encarregada del cas va arxivar la causa que fou recorreguda per part de la fiscalia (Ferrer, 18/02/2005; Ferrer, 17/05/2005; Ferrer, 31/03/2009; Roig, 31/03/2009; Ferrer, 17/06/2009; Ferrer, 1/07/2009).

Un dels altres casos importants fou el **cas Cretu**, en referència a la casa que el músic Michael Cretu s'havia construït en una ANEI (Àrea Natural d'Especial Interès), on està prohibida l'edificació<sup>654</sup>. L'Ajuntament de Sant Antoni de Portmany atorgà la llicència d'obres per a la construcció d'un estudi de gravació i habitatge a Barloo Music" (Michael Cretu) en una ANEI situada en un cim a la parròquia de Santa Agnès. El grup ecologista GEN GOB-Eivissa ho denuncià el 1999 i el 2000 va interposar un contenciós administratiu en contra de l'ajuntament de Sant Antoni. El Govern de les Illes Balears, mitjançant la llei d'acompanyament dels pressuposts de 2004 (Llei 10/2003, de 22 de desembre, de mesures tributàries i administratives) va intentar regularitzar les edificacions de Cretu, malgrat tenir una ordre ferma de demolició des del novembre de 2001. Cap a finals de 2005 i mitjans 2006, front a la negativa d'executar la demolició, la fiscalia imputà a Cretu, el batle de Sant Antoni (Antoni Marí Tur del PP), regidors de la comissió de govern i l'aparellador municipal. El jutjat va decretar l'arxivament del cas cap a finals de 2006, però al 2008 es va reobrir per mor d'un recurs interposat pel GEN i el 2009 s'enderrocaven les edificacions (Revelles i De Lamo, 7/09/2004; Rodríguez, 5/12/2006; Ferrer, 30/08/2008).

El 2004 la fiscalia eivissenca investigava els presumptes delictes contra la ordenació del territori i el medi ambient en la urbanització **Los Parques de es Cubells**. Aquesta s'aixecava en sòl rústic protegit i per tant no eren urbanitzables. L'aparellador municipal (Julio Blanco) i l'arquitecte municipal (Antonio Huerta), l'arquitecte de la urbanització (Juan Carlos Ibarra) i el seu promotor (Jacques Portrat) foren imputats. El 2006 el Jutjat d'Instrucció d'Eivissa arxivava el cas en entendre que els terrenys tenien la condició urbana, malgrat tenir una altra classificació urbanística. Emperò el maig del 2007 el Tribunal Superior de Justícia de Balears desestimava un recurs presentat per l'empresa Los Parques de Es Cubells per a aconseguir que dues àrees fossin declarades com a sòl urbà, la qual cosa posava en entredit el fallo del Jutjat

<sup>654</sup> Per veure un recull exhaustiu de notícies relacionades amb aquest cas: <http://disurbia.blogalia.com/documentos/Recopilacions/recopil01.html> (març 2010).

d'Instrucció eivissenc, per la qual cosa es sol·licità la reobertura del cas. La fiscalia de medi ambient i urbanisme reobrí el cas l'abril de 2008 en veure indicis de delictes. El 2006 el fiscal sol·licitava la pena de presó pel batle de Sant Josep, Josep Serra Escandell, i els altres cinc regidors que integraven la comissió de govern el 1992, en relació a un presumpte delictes de prevaricació urbanística en haver atorgat una llicència de construcció en sòl protegit. La sentència de l'Audiència Provincial els va absoldre per haver prescrit el delictes. En el municipi de Sant Josep de sa Talaia hi havia múltiples denúncies urbanístiques i obres paralitzades (p.ex. ses Serretes de Cala Carbó per haver aixecat una planta l'alçada autoritzada; la urbanització de Cala Molí per envair una àrea natural, etc). El 2003 el Col·legi d'Arquitectes de les Illes Balears contractà detectius per tal d'investigar l'arquitecte municipal José Huerta. L'octubre de 2008 Huerta i la seva família ingressaven a la presó. L'arquitecte municipal, el seu fill Julian Huerta i la nora Maria del Pilar Fernández, ambdós arquitectes, havien realitzat mig centenar de projectes urbanístics i obres a Sant Josep, molts dels quals havien estat denunciats o paralitzats per les seves irregularitats. Huerta utilitzava el despatx de l'ajuntament per la seva trama. A la seva esposa, Rosario Chamorro se li atribuïa un presumpte delictes de blanqueig de capitals. Arran d'aquestes detencions s'obria el cas Huerta (Ferrer, 13/11/2004; Ferrer, 21/12/2005; Ferrer, 24/01/2006; Rodríguez, 2/09/2006; Ferrer, 9/12/2006; Rodríguez, 31/05/2007; Ferrer, 5/04/2008; Rodríguez, 11/10/2008; Ferrer, 25/05/2009).

La família **Matutes** jugà un destacat paper en la vida social i política de les Pitiüses entre el 2003 i el 2007, per la constant presència d'Abel Matutes Juan als mitjans de comunicació degut a la reacció social en contra dels seus interessos empresarials, així com pel fet que la seva filla Stella Matutes va ser la Consellera d'Obres Públiques al Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Tal com s'ha exposat anteriorment, les polèmiques de les autopistes eivissenques posaren al punt de mira a la família Matutes. En primer lloc, Abel Matutes participava en els consells d'administració de la constructora de les autopistes (FCC); en segon lloc, els Matutes comptaven amb participacions de la pedrera d'on s'extreien els materials de la carretera; en tercer lloc, els traçats de les autopistes evitaven les propietats dels Matutes; en quart lloc, els terrenys dels Matutes que s'havien de convertir en un camp de golf rebien gratuïtament les terres de les excavacions; i finalment, el Grup Matutes adquirí uns terrenys que foren reclassificats i llavors expropiats, amb la qual cosa el valor de l'expropiació es multiplicaren per 60. En relació als moviments de terra hi havia obertes diligències penals contra Stella Matutes i també s'obrí una causa contra el funcionari José Ramón García Ledesma i el regidor de Sant Josep Manuel Pulido (PP) per un presumpte delictes de falsedat documental en les obres dels accessos a l'aeroport (Ortega Dolz, 19/02/2006; Goñi, 16/04/2006).

Finalment, a Eivissa cal assenyalar el **cas Eivissa Centre** que esclatà just abans de les eleccions autonòmiques i municipals de 2007. L'ex-secretari del PSOE eivissenc, Roque López, denuncià a Xicu Tarrés (ex-batle d'Eivissa), Josep Marí (PSOE), Pedro Campillo (PSOE) i Miquel Mestre (PSOE) d'un presumpte delictes de falsedat documental, el presumpte cobrament de comissions i finançament il·legal del partit. El cas està relacionat amb el Projecte Eivissa Centre de reforma del casc urbà de Vila<sup>655</sup>, impulsat per la societat mixta ITUSA (Iniciativas y Transformaciones Urbanas SA) en la que hi participa el Grupo Bruesa i l'empresa municipal IMVISA (Iniciativas Municipals de Vila SA). Xicu Tarrés fou elegit president del Consell Insular d'Eivissa i Formentera com a resultat de les eleccions autonòmiques i municipals de 2007 i l'octubre de 2008 el ministeri fiscal l'imputava en relació a la investigació d'aquest cas (Ferrer; Rodríguez i M.M., 27/04/2007; Revelles, 28/09/2007, Ferrer, 30/10/2008).

A Menorca, a finals de setembre de 2005, PSOE, PSM i el Fòrum Ciutadà entregaven a la fiscalia anticorrupció documentació sobre presumptes irregularitats urbanístiques a Ciutadella. Esclatava el que es va conèixer com el **cas Solar de ses Rates**, relacionat amb la presumpta irregularitat en la permuta de solars. L'empresari mallorquí Antoni Picó adquirí uns terrenys de 109 m<sup>2</sup> al Camí de Maó i al cap de poc l'Ajuntament oferí a Picó la permuta dels seus solars i 20 mil euros addicionals, per uns solars municipals de 105 m<sup>2</sup> (i edificables), situats al carrer Glosador Vivó. Els partits de l'oposició a l'ajuntament de Ciutadella varen denunciar el tracte de favor dispensat a l'empresari que d'aquella manera intercanviava uns solars pels que havia pagat uns 110 euros/m<sup>2</sup> per uns altres valorats en uns 1200 euros/m<sup>2</sup>. El fiscal anticorrupció, Joan Carrau, presentà una querrela contra el tinent de batle d'urbanisme de

<sup>655</sup> Per veure una explicació del projecte anar a: [www.eivissa.es/portal/index.php?option=com\\_content&view=article&id=608&Itemid=591&lang=es](http://www.eivissa.es/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=608&Itemid=591&lang=es) (març 2010).

Ciutadella, Avel·lí Casanovas (PP) pels presumptes delictes d'estafa, tràfic d'influències, frau, negociació prohibida a funcionaris públics i abús de la funció pública. El 2009 la fiscalia demanava penes de presó pels dos ex-regidors d'urbanisme de l'ajuntament de Ciutadella Llorenç Casanovas (Partit Menorquí, PMQ) i Avel·lí Casanovas (PP), l'empresari Antoni Picó, el que fou gerent d'urbanisme Xavier Quintana, l'assessora jurídica municipal Filomena Salord i l'arquitecte municipal Marian Castro (Es Diari, 2/10/2005; Es Diari, 14/05/2006; Es Diari, 16/04/2009).

A Ciutadella saltà a la llum un altre presumpte cas de corrupció político-empresarial al 2006, el **cas Nerer**. El PSOE denunciava un cas de presumpta corrupció relacionat amb l'adquisició municipal del Palau Can Saura Morell i la permuta d'un solar. L'empresa Nerer Inmobiliària, constituïda l'octubre de 2003, havia adquirit el palau el 2004 per uns 2 milions d'euros el juliol de 2004. L'ajuntament oferí uns terrenys de 4200 m<sup>2</sup> situats a primera línia de mar—coneguts com "la joia de la corona"—, a canvi del palau i valorats en uns 3 milions d'euros. L'octubre de 2007 la promotora menorquina Gel-Flux SL va comprar aquests terrenys per un valor de 3,09 milions d'euros. Tot semblava indicar que la política urbanística d'Avel·lí Casanovas havia beneficiat a les empreses de José M. Gelabert i Francesc Cavaller, la promotora Gel-Flux SL i Fetosi Desarrollos. Amb el canvi de color polític a l'Ajuntament de Ciutadella, a l'octubre de 2007 s'inicià una comissió d'investigació, la qual va remetre a la fiscalia anticorrupció els seus resultats cap a finals de 2008 (Es Diari, 5/02/2006; El Mundo/El Día, 30/10/2007; EFE, 3/09/2008)<sup>656</sup>.

A Ciutadella també esclatà el **cas Hortals** que tenia a veure amb l'edificació irregular d'habitatges a la zona d'horts. El juny de 2006 el SEPRONA denuncià presumptes edificacions il·legals en sòl rústic. L'ajuntament de Ciutadella inicià un procés de legalització de dites edificacions que fou posteriorment paralitzat quan s'inicià la instrucció judicial que afectaria a unes 79 persones. La regidora del PP Antònia Salord i 78 persones més estaven imputats per presumptes irregularitats urbanístiques a la zona dels horts que podien constituir un delictes contra la ordenació del territori i el medi ambient. Posteriorment, també sortí a la llum que Avel·lí Casanovas (PP) tenia una casa a dita zona en la que també semblava que s'havien comès irregularitats urbanístiques. El mes de març de 2008 se celebrà el primer judici del "cas hortals", l'imputat que era constructor i promotor fou condemnat a sis mesos de presó, una multa de 7300 euros i inhabilitació com a promotor i constructor durant sis mesos (Pérez Atienza, 10/02/2007; Es Diari, 6/05/2007; C.M.C., 1/05/2007; Cunill, 28/02/2008; L.B., 27/11/2008).

Per altra banda, a Maó esclatà l'escàndol de l'**Edifici Estribor**, relacionat amb el que fou batle socialista de Maó, l'arquitecte Borja Carreras. Quan aquell era batle, a l'any 1987 va requalificar uns terrenys que passaren de zona lliure i aparcaments a edificables. Posteriorment, el 1997 la societat Andén de Levante SL en la que Carreras participava en un 10% es va fer amb el solar on aixecà habitatges de luxe, tot produint un excés d'edificació de 1704 m<sup>2</sup>. Aquests fets foren denunciats profusament pel diari conservador El Mundo i el 2007 el redactor Miguel Ángel Ruíz Coll i el director Eduardo Inda foren condemnats per un delictes de calumnies. No obstant, el febrer de 2010 l'Audiència Provincial va absoldre als periodistes, i la sentència considerà que les informacions dels periodistes sobre els negocis immobiliaris de Carreras eren certes (Fèlix, 20/02/2010)

- Final de la "festa": crisi sistèmica global, col·lapse immobiliari i nou Pacte de Progrés (2007-maig 2011).

En un clima de crispació social a les Illes Balears, particularment a Mallorca i Eivissa, s'arribà a les eleccions autonòmiques de 27 de maig de 2007. Entre els principals elements de tensió es trobaven els megaprojectes que els conservadors duïen o volien dur a terme (p.ex. autopistes d'Eivissa, autopistes de Mallorca, Hospital de Son Espases, Façana Marítima de Palma, etc), però també les formes polítiques dominants caracteritzades per una baixa qualitat democràtica caracteritzades en la seva màxima expressió pels casos de corrupció, presumpte corrupció i altres escàndols político-empresarials abans apuntats.

<sup>656</sup> Es pot consultar un dossier de premsa sobre aquest cas a: [www.psm-menorca.org/documents/nerer\\_dossier\\_premsa.pdf](http://www.psm-menorca.org/documents/nerer_dossier_premsa.pdf) (març 2010).

De nou els resultats electorals foren molt ajustats: el PP aconseguí 191517 vots i 28 escons; el PSOE 113139 vots i 16 escons; PSOE i Eivissa pel Canvi 19008 vots i 6 escons; Bloc per Mallorca 37455 vots i 4 escons; Unió Mallorquina 28082 vots i 3 escons; PSM-Els Verds de Menorca 3326 vots i 1 escó; i Agrupació Independents Popular de Formentera 1769 vots i 1 escó. El Partit Popular, malgrat que aconseguí la majoria, resultà ser el derrotat d'aquests comicis, en no assolir la majoria absoluta. El deteriorament de les relacions polítiques amb Unió Mallorquina, feien molt complicat que es reeditàs en una segona volta l'aliança entre els dos partits conservadors (Manresa, 24/06/2007). Matas havia dut una estratègia semblant a la que dugué a terme Cañellas quan destituí a Maria Antònia Munar el 1992 i intentà acabar amb el partit regionalista, per aglutinar suports en torn a la seva candidatura. Finalment la major part dels partits amb representació parlamentària –UM, Bloc per Mallorca, PSOE, PSOE-Eivissa pel Canvi, PSM-Verds de Menorca–, sense el PP, varen signar al mes de juny, l'*Acord per a l'estabilitat política i el futur sostenible de les illes Balears*<sup>657</sup>.

Les principals institucions de les Balears –Govern de les Illes Balears, Consell Insular de Mallorca, Consell Insular de Menorca, i Consell Insular d'Eivissa– passaren a ser presidides pel PSOE, mentre que la presidenta d'UM<sup>658</sup>, Maria Antònia Munar, ocupava la presidència del Parlament de les Illes Balears, i el Consell Insular de Formentera anà a parar a mans de la coalició Gent per Formentera-PSOE i presidit per Jaume Ferrer Ribas. A més, les principals ciutats de les illes també quedaren fora del control dels conservadors. Aquests havien perdut dues importants places: Palma que passà a ser presidida per Aina Calvo de batlessa, fruit de la coalició entre els partits d'esquerra i UM; i Ciutadella on l'escissió del PP, amb l'aparició del UPQM (Unió d'es Poble de Ciutadella de Menorca), afavorí la coalició PSOE-PSM amb Pilar Carbonero com a batlessa.

- Degoteig d'escàndols de corrupció polític-empresarial heretats de l'etapa Matas (2003-2007) i del nou Pacte de Progrés (2007-2011), enmig de la tempesta de la crisi. Corrupció com quelcom més que una anomalia del capitalisme neoliberal balear.

En aquell context de crisi i amb el canvi de govern a les institucions autonòmiques es produeix, a part d'alguns canvis normatius, un autèntic allau de casos de corrupció relacionats, majoritàriament, amb l'anterior legislatura. Uns casos de corrupció que en moltes ocasions estaven estretament relacionats amb les lògiques especulativo-financeres del nou capitalisme de signe neoliberal. Aquest requeria una potent intervenció per part de les administracions públiques per tal de poder dur-se a terme i el neoliberalisme seria pràcticament incompreensible sense pràctiques corruptes o aquelles en les que les distàncies entre el públic i el privat són molt curtes, sempre actuant a favor dels poderosos (Harvey, 2007; Aguilera-Klink i Naredo, 2009).

Cap a finals del 2007 la fiscalia investigava, arran de la denúncia d'Àngel Ochando Javaloyas (Ochanko SL), un presumpte cas de corrupció vinculat amb la reclassificació d'uns terrenys de rústic a industrial, just a les proximitats de l'aeroport de Son Sant Joan, el **cas Son Oms**. La gestació del Polígon Industrial de Son Oms s'inicià a principis dels 1990. Ochando que tenia 97 mil metres quadrats, denuncià que Morales i Vicens li exigiren la cessió del 15% dels seus terrenys a canvi d'aconseguir la reclassificació. Entre els promotors es trobaven destacats dirigents d'Unió Mallorquina, Bartomeu Vicens i Maximilià Morales. Aquests promogueren el projecte entre el 1990 i el 1995 quan el varen traspasar a l'advocat Jaume Montis (Montis Abogados). La superfície del polígon era d'uns 670 mil metres quadrats i s'estimava que el valor del sòl passà de 10-12 euros/m<sup>2</sup> en els anys 1990, quan eren rústics, a uns 800 euros/m<sup>2</sup> una vegada reclassificats com urbanitzables, amb la qual cosa revalorització dels terrenys ascendia a uns 355 milions d'euros.

El maig de 2008 la fiscalia se querellava contra Bartomeu Vicens que era el portaveu d'UM al Parlament, Antònia Martorell (esposa de Vicens), Maximilià Morales (ex-dirigent d'UM) i l'advocat Jaume Montis. La querella era per un presumpte delictes de tràfic d'influències, suborn, estafa, frau fiscal i falsedat documental. S'investigava si l'empresa Metalumba SL, vinculada amb Vicens i la seva dona, havia rebut comissions procedents dels suborns per la requalificació

<sup>657</sup> Veure: [www.blocpermallorca.cat/documentos/pactegovern07\\_80.pdf](http://www.blocpermallorca.cat/documentos/pactegovern07_80.pdf) (31 d'agost de 2009).

<sup>658</sup> Munar ocupà la presidència d'UM entre 1992 i el desembre de 2007.

dels terrenys de Son Oms i abonats per Montis. La suma dels presumptes suborns s'elevava a prop d'1,2 milions d'euros. Vicens ocupà càrrecs de responsabilitat al Consell Insular de Mallorca a partir de 2000 i el 2003 fou designat responsable de l'àrea d'ordenació del territori. Morales, procedent de l'UCD, va ser un dels fundadors d'UM amb Jeroni Albertí el 1982. Després d'ocupar la presidència del Consell Insular de Mallorca (1982-1983) es retirà de la primera línia política i es dedicà als negocis privats fins el 1999 en que fou nomenat president del Parlament de les Illes Balears. Morales va compartir despatx de negocis amb l'advocada i política Maria Antònia Munar (UM), l'advocat i polític Bartomeu Vicens (UM), Bartomeu Cerdà que fou regidor de Cort entre el 1987 i el 1992 (CDS) i amb l'economista i ex-membre d'UCD Francesc Truyols<sup>659</sup>. La fiscalia anticorrupció va incloure en la seva querella a Elisabet Diéguez com a presumpte testaferro de Vicens i els empresaris Miquel Munar<sup>660</sup> i Bernat Febrer. Els dos com a promotors del polígon junt amb Morales i Vicens que actuaven a través d'una densa xarxa de societats –Gestora Desarrollo Son Oms SL, Polinversora SL, Promotora Balear de Polígonos SL–. El setembre de 2008 la policia arrestà al comptable de Metalumba, Tomás Martín, i l'empresari John Leaners relacionats amb l'emissió de factures falses a Vicens. La investigació de Son Oms desvetllà que Vicens, mentre era Conseller Executiu de Territori del Consell, havia adquirit béns per valor de 723 mil euros i havia invertit 54 mil euros al paradís fiscal de les Illes Caiman. Mentre s'investigava el cas Son Oms, Vicens mantenia la seva condició d'aforat en mantenir el seu escó al Parlament de les Illes Balears i així conservar la seva condició privilegiada d'aforat. Cap a finals d'octubre de 2008 fou suspès de militància, tot passant al grup mixt. El novembre de 2008 el Tribunal Superior de Justícia de Balears imposava a Vicens una fiança de 100 mil euros per eludir la presó preventiva i una fiança de 8,17 milions d'euros per responsabilitat civil, mentre que la seva dona diposità una fiança de 54 mil euros. El comptable de Vicens que decidí col·laborar amb la justícia explicà al TSJB com a principis de 2007 va plagiar, per encàrrec de Vicens, un informe sobre el valor del sòl a Mallorca pel que cobrà 12 mil euros (Armendáriz, 22/12/2007; Armendáriz i Mestre, 30/05/2008; Mestre i Armendáriz, 30/05/2008; Andújar, 30/05/2008; Armendáriz i Mestre, 31/05/2008; Ferrer, 4/06/2008; Armendáriz i Mestre, 5/06/2008; Armendáriz i Mestre, 19/09/2008; Armendáriz i Mestre, 21/10/2008; Armendáriz i Mestre, 23/10/2008; Ferrer, 28/10/2008; Armendáriz i Mestre, 12/11/2008; Armendáriz, 23/12/2008; Armendáriz i Palau, 27/05/2009).

Bartomeu Vicens abandonà el seu escó a principis de desembre de 2009 just després de ser condemnat a 4 anys i mig de presó i 8 d'inhabilitació absoluta per un delictes de malversació de diners públics, en referència al plagi d'un informe sobre el valor del sòl a Mallorca realitzat pel seu comptable Tomás Martín, condemnat a una pena de 9 mesos. La sentència també condemnava a Damià Nicolau que aleshores era secretari general d'UM, i que havia estat director general al Consell amb Bartomeu Vicens, a una pena de 2 anys i 3 mesos i 4 d'inhabilitació. La instrucció del cas Son Oms va investigar empreses relacionades amb Miquel Nadal (vicepresident del Consell Insular de Mallorca 2003-2007 i president d'Unió Mallorquina, desembre 2007-juny 2009; conseller de turisme, octubre 2008-desembre 2009; regidor de l'Ajuntament de Palma, 2007-febrer 2010) i Bartomeu Vicens. Totes elles vinculades directa o indirectament amb els negocis immobiliaris. Vipasima SL (46% de la família Gea) havia pagat 12,8 mil euros a Metalumba SL, la presumpta tapadora de Vicens; Inversora Idueña SL (família Gea), investigada en el sumari per vendes per valor d'1,74 milions d'euros a Ranum SL (l'empresa de Miquel Munar Munar, espòs de Maria Antònia Munar Riutord) i Nova Singladura SL (24,83% de Metalumba SL; 25,5% d'Inversora Idueña SL; 24,83% de Consultair SL; 24,83% de Mozalbeta SL). Consultair SL era l'empresa de Miquel Nadal i Mozalbeta SL de Maria Rosario

<sup>659</sup> Alguns dels seus negocis han estat molt vinculats amb l'escena política i els escàndols, com per exemple al 1992 quan Malla Publicidad (empresa participada per Grespa, presidida per Morales) va aconseguir un contracte de publicitat de la conselleria de cultura el 1992. La consellera de cultura era Maria Antònia Munar, que a la vegada era sòcia de Morales en un bufet de relacions públiques, constituït per advocats ben posicionats en el poder. Després que Morales fos conseller d'indústria al govern preautonòmic, s'adjudicà a ITEMA, vinculada a Morales, la inspecció tècnica de vehicles (ITV). El 1995 el Tribunal Suprem va declarar la nul·litat de dita adjudicació per la incompatibilitat del soci de Morales, és a dir Munar que havia votat la pròrroga de la concessió (Manresa, 14/02/2010). Morales, en plena investigació dels pressumptes suborns de Son Oms, estava duent a terme importants negocis immobiliaris. Un total de 25 projectes repartits entre Mallorca, Eivissa i Polònia, a través de les empreses Grupo Inmobiliario Riera Marsà, Formentor Investments, Wildebest SL (participada per Guepardo 2005 SL de Morales). A Polònia duia a terme una promoció de 48 xalets a Varsovia i a Mallorca la rehabilitació d'importants edificis del casc històric de Palma que els reconvertien en habitatges de luxe (p.ex. reconversió del Palau Bisbe en 11 habitatges) (Urreiztieta, 12/03/2008).

<sup>660</sup> Aquest empresari, Miquel Munar Munar, ha estat confós amb l'espòs de Maria Antònia Munar que té el mateix nom.

Martín que també es presentà a les llistes al Parlament amb Unió Mallorquina i era la secretària de la presidenta del Parlament, Munar. Nova Singladura SL va realitzar promocions immobiliàries a Palma i Ciutadella (Colom, 5/11/2008; Urreiztieta i Colom, 3/11/2009; Armendáriz i Eza, 18/12/2009).

El cas Son Oms feu un gir amb els escorcolls realitzats a les seus de 7 empreses relacionades amb Nadal i Vicens al mes d'octubre de 2009. Esclatava l'**operació Maquillatge** sobre un presumpte cas de corrupció político-empresarial que afectava a empreses audiovisuals que s'haurien pogut beneficiar de contractes privilegiats procedents dels mitjans audiovisuals controlats pel Consell Insular, és a dir UM. Entre les persones investigades es trobaven el matrimoni format per Elisabet Diéguez i Alfredo Conde, com a presumptes testaferros de Vicens; i Mariia José Sard, esposa de Nadal, i Miquel Sard Vicens, administrador únic de Consultair i cosí polític de Nadal. Les investigacions es centraren en torn a dues empreses productores audiovisuals: Studio Media Comunicació i Video-U. Aquestes dues empreses s'havien expandit arran de la constitució de la radio i televisió local (TV Mallorca). La fiscalia investigava els pagaments efectuats a aquestes empreses i filials seves que s'elevaven a uns 10 milions d'euros (3,25 a Studio Media Comunicació i 6,7 a Video-U) i els presumptes desviaments irregulars de diners públics que podien ascendir a prop d'un milió d'euros. En el sumari del cas Maquillatge hi havia 15 imputats, entre d'ells es trobaven: Maria Antònia Munar, Miquel Nadal, Bartomeu Vicens, Miquel Àngel Flaquer (ex-conseller d'Economia i Hisenda i president d'UM entre juliol 2009 i desembre 2009) i Miquel Àngel Grimalt (ex-director insular del Territori del Consell Insular de Mallorca i conseller de Medi Ambient, juliol 2007-febrer 2010). El desembre de 2009, Miquel Munar Munar<sup>661</sup>, espòs de Maria Antònia Munar, era imputat en la instrucció del cas Maquillatge i també a Coloma Munar Vallespir, presumpta testaferro de M.A. Munar, i Maria Rosario Martín Piris. El jutge va prendre mesures cautelars contra els dos ex-presidents d'UM, Miquel Nadal i Miquel Àngel Flaquer i Bartomeu Vicens. També es varen prendre mesures cautelars vers els gerents de les empreses audiovisuals: Lluïsa Almiñana, Miquel Oliver, Ramon Rullan, Alfredo Conde. El febrer de 2010 el jutge d'instrucció interposava unes elevades fiances: 600 mil euros a Nadal, 600 mil euros a Alfredo Conde, 835 mil euros a Ramon Rullan, etc. Les investigacions judicials destaparen un presumpte finançament irregular d'UM. Miquel Nadal confessà que ell i M.A. Munar participaven a l'empresa Vídeo U a través de dos testaferros<sup>662</sup>: Miquel Sard, cosí polític de Nadal, i Víctor Garau, cosí polític de Munar. Segons el testimoni de Nadal, s'havia utilitzat Vídeo U per desviar uns 250 mil euros pel finançament de les campanyes electorals d'UM. La productora va contractar persones per a realitzar dites campanyes. Emperò no era aquesta l'única empresa que contractava alliberats d'UM, també sortí el cas de la constructora Melchor Mascaró que contractà a persones recomanades per UM. Melchor Mascaró ha estat vinculada amb altres cassos de presumpte corrupció a les Balears, al temps que va ser una de les grans empreses beneficiàries dels megaprojectes de l'etapa Matas. El març de 2010 Munar dimitia del seu càrrec de presidenta del Parlament de les Illes Balears i el jutge l'acusà de desviar uns 5 milions d'euros de diners públics, per la qual cosa decretà presó eludible amb fiança de 350 mil euros. Munar era acusada d'haver realitzat tot un seguit de presumptes delictes: prevaricació, malversació de cabals públics, falsedat, negociacions prohibides als funcionaris, electorals i suborns (Armendáriz i Mestre, 22/10/2009; Armendáriz i Mestre, 1/12/2009; Armendáriz i Manso, 3/12/2009; Armendáriz i Mestre, 12/12/2009; Manresa, 19/12/2009; Armendáriz i Mestre, 19/01/2010; Armendáriz i Palau, 23/01/2010; Armendáriz i

<sup>661</sup> L'espòs de M.A. Munar es dedicava a múltiples activitats empresarials, lligades amb la indústria de la construcció i la promoció immobiliària, totes elles domiciliades al número 6 del Carrer Major de Costitx. Ranum SL dedicada a les inversions immobiliàries; Trasiego de Carbones Alcúdia SL que suministra carbó a Gesa-Endesa. Bamusa SA, d'excavacions i transport de materials, que tenia l'exclusiva del transport de grava de la pedrera de Montision i va tenir un època daurada amb la construcció de carreteres. S'investigaven operacions immobiliàries per part de Miquel Munar, en la compra d'immobles a Inversora Iduèña el maig de 2006: una nau industrial a Marratxí (332 mil euros) i tres finques al carrer Jaume III de Palma (1,17 milions d'euros). Anteriorment, entre 1999 i 2007, havia adquirit dues naus industrials a Marrtxí i una altra al Polígon de Son Castelló (500 mil euros). Entre maig de 2006 i 2007 va adquirir cinc immobles per 2,4 milions d'euros. Molts dels pagaments de Munar es realitzaven en efectiu (Urreiztieta i Colom, 6/11/2009; Armendáriz i Mestre, 29/01/2010). Segons Armendáriz i Mestre (29/01/2010) els Munar varen vendre BAMUSA SA el 2004. Emperò, d'acord amb la base de dades SABI, el 2008 aquesta empresa pertanyia en un 85% a Miquel Munar Munar i un 15% a Maria Antònia Munar i Trasiego de Carbones Alcúdia SL presentava la mateixa composició accionarial (<http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, abril 2010).

<sup>662</sup> Armendáriz i Mestre (27/02/2010:6) encapçalaven el titular del Diario de Mallorca amb "Nadal: "Munar me dio 300000 euros para que comprara Vídeo U". Segons Nadal, Munar li havia entregat 300 mil euros, en un viatge amb cotxe oficial, per adquirir el 50% de Vídeo U.



Mestre, 17/02/2010; Armendáriz, 27/02/2010; Armendáriz i Mestre, 27/02/2010; Olaizola i Armendáriz, 27/02/2010; Armendáriz i Mestre, 5/03/2010; Manso i Capó, 5/03/2010; Armendáriz i Mestre, 18/03/2010; Armendáriz, 19/03/2010).

El 12 de desembre de 2007 la fiscalia del TSJB denuncià un presumpte cas de corrupció relacionada amb l'aprovació del **Pla Territorial de Mallorca** (PTM) el 13 de desembre de 2004, per part del Consell Insular de Mallorca governat per UM i PP. Les diligències de la investigació s'iniciaren el novembre de 2006, arran d'una denúncia del GOB, i se centraven amb les operacions de compravenda de determinats terrenys que amb l'aprovació del PTM passaven a ser Àrees de Reconversió Territorial (ART), tot convertint-los en urbanitzables. En l'autoria intel·lectual de dites operacions urbanístiques es poden destacar la participació de Jaume Massot, director general d'Ordenació del Territori del Govern i implicat al cas Andratx, i Bartomeu Vicens, conseller del Territori del Consell i implicat en múltiples casos de corrupció. Aquestes operacions consisteixen en el transvasament dels aprofitaments urbanístics d'un determinat solar a un altre, ja fos al mateix municipi o un altre. Les operacions que s'investigaven era el transvasament de l'edificabilitat de dos hotels –l'Hotel Don Pedro de la Cala Sant Vicenç i Hotel Rocamar del Port de Sóller– a sa Ràpita (Campos), a les finques de sa Vinyola on es permetria aixecar una urbanització i complex turístic d'unes 2,1 mil places; la transformació de la vaqueria de Son Durí (sa Ràpita) en una urbanització d'unes 2,2 mil places; l'edificabilitat de dos sectors urbanitzables d'Alcúdia es traslladaren a la finca de Son Crever (Marratxí) que passà de rústica a poder allotjar una urbanització d'unes 3,6 mil places. Durant la redacció de PTM es varen avortar la designació de les ART de Son Massot (Calvià) vinculada al grup mediàtic Serra, on s'havia de traspasar l'edificabilitat procedent de l'esbucament d'un hotel al Port de Sóller; la de ses Planes (Calvià) que proposava esbucar un hotel al Castellot (Calvià) i traspasar l'edificabilitat a ses Planes. La fiscalia anticorrupció quantificà que les plusvàlues derivades de les polèmiques ART sumaven uns 297 milions d'euros: 76,5 milions d'euros per sa Vinyola, 65,8; milions d'euros per Son Durí; 93,4 milions d'euros per es Crevers; i 44 milions d'euros vinculats a d'altres operacions. El jutge imputà als empresaris Vicenç Grande del Grup Drac i Mateu Sastre<sup>663</sup> i Cristobal Sastre d'Ibercon, en relació a l'ART des Crevers (Marratxí). La fiscalia investigava si els grans promotors immobiliaris havien comptat amb informació privilegiada. Grande adquirí la finca per 15 milions d'euros el 2002 i el juny de 2004 va vendre el 60% a Sastre per 41 milions d'euros. Jaume Font (conseller de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears, 2003-2007) i Bartomeu Vicens (conseller executiu de Territori del Consell Insular de Mallorca) també eren imputats en la presumpta trama de corrupció político-empresarial.

Alguns dels empresaris vinculats amb les ART de Campos eren: Federico Serratosa de Zarpimi SA; Damià Tomàs i Rafel Mas de Mirador des Trenc SL; Pedro Ferrà Tur i Jaume Bibilioni Rosselló de Cases de sa Ràpita SL. La finca de Son Durí havia estat propietat de Cosme Maria Oliver (can Cosmet) que és un dels principals terratinents de Campos i pes pesat del Partit Popular del poble. L'ex-batle de Muro i empresari turístic-immobiliar, Miquel Ramis Martorell també va tenir part de la finca de Son Durí. L'empresari i polític conservador de Muro ja anuncià el 1998 la seva intenció d'aixecar 1200 places hoteleres en els seus terrenys de sa Ràpita. Posteriorment, els terrenys foren adquirits per altres pesos pesats del PP local, entre d'ells Rafel Mas Vanrell que és un dels accionistes de la societat Mirador des Trenc. La fiscalia calculava que les plusvàlues derivades de l'operació de Son Durí s'elevaven a 65,8 milions d'euros. Les declaracions dels imputats donaven a entendre que les ART resultaven dels acords polítics entre PP i UM. Arran d'una demanda presentada per l'Associació de Veïns de Cala Blava, el Tribunal Superior de Justícia de Balears obligà al Consell Insular de Mallorca a suspendre parcialment una ART de s'Arenal de Lluçmajor, propietat de Javier Cabotà del grup immobiliari Maioris. L'ART de s'Arenal amb una extensió de 92,68 Ha, havia d'allotjar 5562 places residencials i hoteleres. El TSJB obligà reclassificar 21 Ha de zona boscosa com a sòl rústic general forestal. L'abril de 2009 el TSJB invalidava l'ART des Crevers. Un dels compromisos de

<sup>663</sup> Mateu Sastre contractà a l'arquitecte José Luís Burgos que havia estat un dels tècnics de la UTE MECSA-IDOM, encarregada de la redacció del Pla Territorial de Mallorca. Segons Armendáriz i Mestre (14/05/2008:2) "fitxà en Burgos després que aquest, suposadament, li facilitàs diverses informacions sobre les finques que li interessava comprar". Sastre va adquirir el 14 de novembre de 2003 la fina AS16 d'Alcúdia. Aquesta fou inclosa a l'aprovació inicial del PTM dins d'una ART, just 16 dies després de la seva adquisició. L'ART s'havia de dur a terme a uns terrenys rústics de la zona de Palma d'es Secar de la Real, justament en uns terrenys que Sastre havia comprat entre 2001 i 2002 (Armendáriz i Mestre, 14/05/2008).

l'acord de govern entre els diferents partits d'esquerra i UM, era el de modificar el Pla Territorial de Mallorca i particularment eliminar les polèmiques ART. El 2008 el GOB es lamentava que el Consell Insular de Mallorca no hagués dut a terme encara la modificació del PTM i que encara es mantinguessin les ART. L'octubre de 2010 el jutge Miquel Florit va dictar el sobreseïment provisional del cas per manca de proves incriminatòries, malgrat que els fiscals sostenien les seves sospites sobre presumptes comissions pagades pels promotors imputats a dirigents del PP i UM en relació a les ART (Morales, 23/09/1998; Adrover, 10/12/2006; Armendáriz i Mestre, 12/12/2007; Guijarro, 17/12/2007; Urreiztieta i Colom, 24/04/2008; Colom i Urreiztieta, 24/04/2008; Armendáriz i Manso, 24/04/2008; Armendáriz i Vallés, 26/04/2008; Urreiztieta i Marina, 7/05/2008; Mestre i Armendáriz, 13/05/2008; GOB, juliol 2008; Ferrer, 2/07/2008; Olaizola i Armendáriz, 12/12/2008; Ferrer i Armendáriz, 27/04/2009; Armendáriz, 30/10/2010; Armendáriz, 4/11/2010).

A Eivissa també esclatà un presumpte cas de corrupció político-empresarial relacionat amb el **Pla Territorial d'Eivissa i Formentera**. Arran de la denúncia presentada pel grup ecologista GEN-GOB Eivissa, el juliol de 2007 el fiscal d'urbanisme i medi ambient del TSJB va presentar una denúncia en la que demanava la imputació d'alts càrrecs del Partit Popular: Stella Matutes (consellera d'Obres Públiques, 2003-2007), Joan Marí Tur (conseller de Patrimoni, 2003-2007), Antoni Marí Tur (ex-batle de Sant Antoni i ex-parlamentari del PP) i Josep Sala (batle de Sant Antoni). Els presumptes delictes que se'ls imputaven eren de prevaricació, tràfic d'influències, activitats prohibides a les autoritats i contra l'ordenació del territori. El sector de ses Variades estava classificat com a urbanitzable al PGOU de Sant Antoni de 1987, però fou desclassificat per les Directrius d'Ordenació del Territori (DOT) al 1999. Les modificacions reglamentàries de diferents normes territorials duta a terme pel Govern Matas i el Pla Territorial d'Eivissa i Formentera permeteren que aquells terrenys es tornassin a classificar com urbanitzables. El Pla Territorial d'Eivissa i Formentera també atorgà la condició d'urbanitzables a terrenys d'Antoni Marí Tur i Antoni Marí Tur a Cala Tarida, en uns terrenys que feia 14 anys que el pla parcial havia perdut la seva vigència i que havien passat a ser rústics (Ferrer, 7/07/2007; Olaizola, 4/05/2008; Rodríguez, 30/05/2008).

Durant la legislatura 2003-2008 Palma fou un dels epicentres de la política dels megaprojectes (p.ex. Palma Arena, Hospital Son Espases, Parc de ses Vies, Ses Fontanelles, Façana Marítima, Segon Cinturó, Torres Grande, etc) i a més es dugueren a terme importants modificacions normatives que atorgaven al consistori palmès una quasi total autonomia en matèria urbanística, al marge del control de la Comissió Insular d'Urbanisme (Consell Insular de Mallorca), amb l'aprovació de la Llei 23/2006, de 20 de desembre, de capitalitat de Palma. La política urbanística es va caracteritzar per la seva agressivitat, tot definint un clar projecte de ciutat emprenedora o corporativa. No obstant això, el projecte urbà neoconservador i neoliberal va ser fortament contestat per la societat civil (p.ex. Salvem sa Real, Salvem ses Fontanelles, Salvem sa Façana, No al Segon Cinturó, Parc de les Vies, etc) (Blázquez et al., 2007).

El novembre de 2007, amb Aina Calvo (PSOE) de batlessa, es destapa un presumpte delictes de corrupció a l'Ajuntament de Palma. Dos funcionaris de Cort, Aurelio Viñals i Miquel Amengual eren socis en la promotora Eina Urbana SL i Viñals participava en diverses companyies a través de la constructora Sinèctica d'Obres SL, que era l'empresa pantalla ja que no podia participar per incompatibilitat del seu lloc de feina a l'Ajuntament. S'investigaven els presumptes delictes de cobrament de suborns, tràfic d'influències i negociacions prohibides a funcionaris públics. El febrer de 2008 la policia detenia l'aparellador de l'Ajuntament de Palma, Aurelio Viñals. Viñals i Amengual han estat imputats per presumptes cobraments de suborns en l'agilització de les llicències d'obra, a l'àrea d'urbanisme de Cort. Unes activitats que s'haurien dut a terme entre 2004 i 2007 quan el regidor d'urbanisme era Javier Rodrigo de Santos (PP) (Capó, 20/11/2007; Capó, 23/11/2007; Capó, 22/02/2008; Armendáriz i Mestre, 19/03/2008).

El 12 de març de 2008 esclatava el **cas Rodrigo De Santos**. Aquest estava relacionat amb el que fou tinent de batle i regidor d'urbanisme de Cort entre el 2003 i 2007, durant la batlia de Catalina Cirer (PP). Anteriorment, ja s'havia investigat l'actuació de De Santos, arran de la querella que Esquerra Unida-Els Verds i la patronal de discoteques van posar contra De Santos, per la manca d'actuació del regidor vers la discoteca irregular Arenal Megapark, propietat del gegant del negoci nocturn, Bartomeu Cursach. El cas Rodrigo de Santos gira en torn a la malversació de cabals públics. De Santos gastà 52583 euros públics, principalment en prostíbuls –Casa Alfredo– i cocaïna que foren carregats a la targeta VISA de l'EMOP (Empresa

Municipal d'Obres i Projectes Urbans de Palma) entre 2006 i 2007. El jutge condemnà a De Santos a dos anys de presó per malversació<sup>664</sup>.

L'agost de 2008, la fiscalia denuncià a De Santos per un presumpte delictes de prevaricació en la construcció d'un castell infantil al Parc de sa Riera. El seu cost passà de 1,1 milions d'euros a 1,4 i el nou consistori palmèsà es negà a pagar, pel seu sobrecost –un peritatge independent valorà el seu cost en 750 mil euros– i perquè el contracte es feu sense concurs públic. L'empresa que fabricà el castell fou la sueca Hags Aneby Ab, en comptes de la concessionària del parc, Acciona. Finalment, el jutge va arxivar la causa el desembre de 2009. Per altra banda, De Santos havia estat detingut el juny de 2008 per suposades agressions sexuals a menors i el 2009 l'Audiència de Palma imposà una condemna de 13,5 anys a De Santos pels abusos sexuals als menors. De Santos que es declarà incapacitat per gestionar l'àrea d'urbanisme per mor de la seva drogodependència, fou protagonista d'una de les etapes de major confrontació social i transformacions urbanes de Palma. A més, De Santos representava a la perfecció el perfil dels nous polítics de la dreta: ultraconservador en els aspectes morals, fins i tot vinculat a grups religiosos radicals, i ultraliberal en la gestió, caracteritzada pel lema "sense complexos" (Armendáriz i Mestre, 20/03/2008; Galán, 27/06/2008; Armendáriz i Mestre, 28/06/2008; Capó et al., 2/08/2008; Manso i Mestre, 16/08/2008; Galán, 12/03/2009; Moure, 12/09/2009; Capó, 25/09/2009; Armendáriz, 29/10/2009; Moure i Capó, 29/10/2009; Mestre i Armendáriz, 3/12/2009).

El 19 d'abril de 2008 la policia detenia a Damià Vidal, que fou el director gerent de l'empresa pública Bitel (2003-2007), esclatava el **cas Bitel 2**. Vidal havia malversar com a mínim uns 700 mil euros de l'empresa pública per cobrir despeses personals i cinc persones més varen ser detingudes. L'ex-gerent va reconèixer els fets que se li imputaven i fou posat en llibertat condicional amb una fiança de 200 mil euros. A Vidal i els altres 5 imputats –Ivan i Alexandre Guàrdia, Juan Antonio i Sebastià Romaguera, Ramón de la Iglesia Vidal (dirigent de Noves Generacions Illes Balears del PP)– se'ls imputaven els presumptes delictes de suborn, malversació, falsedat i frau (Armendáriz i Mestre, 20/04/2008; Manso i Mestre, 20/04/2008; Armendáriz i Mestre, 22/04/2008; Manresa, 27/04/2008). Val la pena assenyalar que Damià Vidal fou segons Manso i Eza (20/04/2008:4) que "Damià Vidal fou l'home que salvà la cara a l'ex-president Jaume Matas en el cas d'espionatge al socialista Francesc Quetglas [el cas Bitel 1] [...] La tasca de Damià Vidal com a pèrit de la defensa resultà essencial per a que el Tribunal Suprem es decalaràs incompetent per interrogar a Jaume Matas com imputat".

El maig de 2008 el Govern denuncià presumptes irregularitats en el consorci **Turisme Jove**. L'ex-cap de serveis i instal·lacions de Turisme Jove, Juan Francisco Gosálbez (PP), va llogar amb un contracte blindat fins el 2019, una oficina seva a l'ens públic. Mitjançant aquest lloguer es finançava l'adquisició del local. La trama cobrava comissions que podien arribar al 20% de les factures i s'estimava que s'haurien apropiat d'uns 800 mil euros. El mes d'agost els principals responsables de Turisme Jove entre el 2003 i 2007 foren detinguts: Damià Amengual, ex-gerent del consorci; Juan Francisco Gosálbez, ex-cap d'instal·lacions i serveis; Jaume Cerdà, comptable de Turisme Jove; Maria Auxiliadora Pérez, esposa de Gosálbez i administradora de Grupo Fanodi Gestión SL; i el constructor Marcos Pérez (Mallorquina de Construcciones y Obras). El jutge decretà presó incondicional per Gosálbez i condicional amb fiança de 12 mil euros per Amengual. Juan Francisco Gálvez (PP), que havia estat secretari personal de Jaume Matas i director general de Joventut, fou detingut en relació al cas Turisme Jove (Ferrer, 10/05/2008; Mestre i Ferrer, 12/08/2008; Ferrer i Palau, 15/08/2008; Menéndez, 13/08/2008; Canals i Palau, 18/08/2008; Ferrer, 19/08/2008).

La màfia russa també operava a Mallorca. El 13 de juny de 2008 la policia detenia, en l'**operació Troika**, a Gennadios Petrov, presumpte cap de l'organització mafiosa Tambovskaya, junt amb altres tres persones. Petrov residia en una casa valorada en uns 20 milions d'euros a la luxosa urbanització Sol de Mallorca (Calvià). Entre les activitats relacionades amb la màfia

<sup>664</sup> El 2 de juliol es posava en marxa l'Operació Kabul, mitjançant la qual es desearticulaven els clans de "La Paca" i "El Moreno" del poblat de Son Banya, que controlaven la venda de droga. La policia va detenir 25 persones, entre d'elles l'ex-cap de la Policia del Grup d'Atracaments, José Gómez (Pepote), i la seva companya i advocada, María Ángeles López que extorsionaven a "La Paca", tot sol·licitant un suborn de 2,4 milions d'euros. Després d'ingressar a la presó es varen trobar amagats al poblat uns 3 milions d'euros enterrats (diners i joies) i la comptable de La Paca fou detinguda acusada de blanquejar capitals. La Paca des de la presó havia donat ordres de convertir els diners de la droga en "totxo". La comptable havia invertit en propietats immobiliàries per diferents racons de l'illa (Mestre i Peris, 3/07/2008; Palau i Ollés, 15/01/2009; Mestre i Palau, 28/02/2009; Mestre, 29/11/2009).

rusa es trobaven en un lloc destacat les relacionades al blanqueig de capitals a través de l'adquisició d'immobles. Petrov administrava unes 8 societats amb seu espanyola, dues de les quals es dedicaven directament a activitats immobiliàries: Immobiliària Calvià 2001 i Immobiliària Balear 2001. Petrov tenia unes quantes propietats immobiliàries al litoral on els grans capitals russos han protagonitzat adquisicions immobiliàries notables amb propietats per damunt dels 6 milions d'euros. La primera operació de la Tambov fou en el sector turístic, amb l'adquisició de l'Hotel Palmira Beach de Calvià, per part de Petr Vassetski, amb diners procedents del KGB i del PCUS (Partit Comunista de la Unió Soviètica). No obstant això, la major part dels negocis de la Tambov se efectuaven fora de Mallorca, aquesta era només el centre d'operacions. Posteriorment, l'Audiència va dictar l'ordre de captura contra el diputat rus Vladislav Réznik del partit de Putin (Rússia Unida) i president del Comitè de Mercats Financers de la Duma, per les seves vinculacions amb Petrov. Réznik també tenia una luxosa casa a la urbanització de El Toro (Calvià) que havia comprat a Petrov. A principis de 2010 Petrov sortia de la presó després de dipositar una fiança de 600 mil euros, després que els serveis secrets russos enviassin un informe sobre Petrov en el que es deia que no tenien constància oficial de la pertinença de Petrov a cap xarxa mafiosa (Armendáriz, 14/06/2008; Mestre, 14/06/2008; Europa Press, 15/06/2008; Manresa, 15/06/2008; Vallés, 15/06/2008; Gómez, 16/08/2008; Peris i Ollés, 19/10/2008; Gómez, 19/10/2008; Mestre, 17/02/2010).

El 29 de setembre de 2008 Antònia Ordinas (ex-gerent del Consorci pel Desenvolupament Econòmic de les Illes Balears i militant del PP) era detinguda, junt amb altres persones en el mateix dia i dies posteriors. Esclatava el **cas Scala**, en el que s'investigava la presumpte malversació d'uns 7,5 milions d'euros durant la legislatura 2003-2007. Entre les primeres persones detingudes i/o implicades es trobaven, a més d'Antònia Ordinas: l'ex-director general de Promoció Industrial, Kurt Viaene (PP); l'esposa d'Ordinas, la cantant i empresària Isabel Rosselló (Gabinete Alays SL); l'empresari Joan Rosselló, la seva esposa Crescencia Molina i el seu cunyat Francisco Molina (Estudi Joan Rosselló SL i Fires Geremi SL); l'empresari i polític del PP, Jaime Julio Fernández Abad (Sayju 205 SL i Franco Galaica de Inversiones SL) i la seva esposa Daniela Beamont; l'empresari i regidor de Lloseta pel PP, Felipe Ferré Bravo (Gourmet and Boutique Islands SL i Comarca Global Consulting); l'empresari Juan Jaime Velasco Juan (Divulgalia SL); Jaume Gil Cuenca (ex-director general del PP i regidor de Porreres) i la seva esposa Maria Victòria Garcia Mas (Taller Gràfic 3+1 SL); l'empresari valencià Francisco Garcia Cerrato (NTC Consultores SL), etc. A principis d'octubre de 2008, Antònia Ordinas i Isabel Rosselló, desenterraven del jardí de casa seva una llauna de Cola-Cao que contenia 200 mil euros. Una imatge que contenia una potent simbologia. Ordinas, Rosselló i Viaene estaven en presó. El cas derivà del cobrament de comissions per part dels implicats que podien arribar al 40% de cada contracte –Ordinas s'hauria pogut quedar uns 2 milions d'euros en comissions–, a un de presumpte finançament irregular del Partit Popular –pagament per part del CDEIB de l'enviament de propaganda electoral del Partit Popular i de l'Agrupació Independent de Formentera des de Palma a Eivissa i Formentera–. L'ex-conseller d'Indústria, Comerç i Energia i president pitiús del PP, Josep Juan Cardona, també fou imputat. La jutgessa, Piedad Marín, considerava que hi havia indicis que Cardona havia desviat milions d'euros en benefici propi, així com havia carregat despeses del PP al CDEIB. El maig de 2010, el magistrat del Tribunal Superior de Justícia de Balears va establir una fiança civil de 2,9 milions d'euros a Josep Joan Cardona. Aquest gaudia del privilegi de l'aforament per ocupar un escó al Parlament de les Illes Balears. Cap a finals de juny de 2010 Cardona abandonava el seu escó al Parlament, tot essent el tercer polític que abandonava el Parlament per estar immers en processos judicials relacionats amb la corrupció (Armendáriz i Mestre, 30/09/2008; Mestre i Armendáriz, 30/09/2008; Mestre i Armendáriz, 2/10/2008; Armendáriz i Mestre, 3/10/2008; Mestre i Armendáriz, 4/10/2008; Mestre i Armendáriz, 5/10/2008; Mestre i Armendáriz, 6/10/2008a; Mestre i Armendáriz, 6/10/2008b; Armendáriz i Mestre, 16/10/2008; Ferrer i Armendáriz, 17/10/2008; Armendáriz i Mestre, 17/12/2008; Martín, 21/04/2010; Armendáriz, 1/05/2010; Eza, 25/06/2010).

El febrer de 2009 Miquel Àngel Bonet (PP), ex-secretari de l'**Ibatur** (Institut Balear de Turisme) durant la legislatura 2003-2007 i gerent del consorci IB-Blau (2007-febrer 2009) era detingut per un presumpte cas de corrupció. L'alt càrrec va reconèixer que s'havia apoderat de prop de 85 mil euros entre el 2006 i el 2007. El jutge decretà presó eludible amb una fiança de 85 mil euros a Bonet, acusat de malversació de diners públics i falsedat documental. La fiscalia investigava l'abonament de prop d'uns 4,6 milions d'euros anuals per part de l'Ibatur a Match

Golf Consulting SL i Reial Pula Golf SL, afins al PP, per tal d'organitzar un torneig internacional de golf a les instal·lacions del Golf de Pula (Son Servera) (Armendáriz i Mestre, 14/02/2009; Eza, 14/02/2009; Manresa, 14/02/2009; Armendáriz i Mestre, 19/02/2009; Armendáriz i Mestre, 21/02/2009; Andújar, 20/09/2009).

El Director Insular de Carreteres del Consell Insular de Mallorca, Gonzalo Aguiar González, era detingut junt amb altres 17 persones el 18 de març de 2009. La premsa es feia ressò del presumpte cas de corrupció –**cas Peatge**– de cobrament de suborns i un desviament pressupostari d'uns 23 milions d'euros relacionats amb les obres del desdoblament de la carretera Palma-Manacor, realitzades entre el 2004 i el 2006. Aguiar havia estat el d'una de les empreses de la UTE, Melchor Mascaró SA, fins que fou nomenat director insular del Consell. La fiscalia interposà una querella contra el vicepresident del Consell i conseller d'Obres Públiques i empresari, Antoni Pascual (Armendáriz i Mestre, 17/03/2009; Armendáriz i Mestre, 19/03/2009; Armendáriz i Mestre, 27/03/2009). El juny de 2009 l'alt càrrec del PP, Óscar Collado Edo (ex-gerent de l'Empresa Funerària Municipal de Palma) era detingut acusat de lucrar-se amb les tombes dels cementeris. Collado ocupà la gerència de la Funerària durant més de 20 anys. També estava imputat l'aparellador i constructor Joan Perelló Gayà (Estudio de Arquitectura



Figura 90. Jaume Matas al velòdrom Palma Arena i "ascensor a cap lloc" del Palma Arena.

Técnica Perelló SL i Westie Inversiones SL) que presumptament col·laborava Collado. Abans Collado i la regidora del PP i ex-presidenta de la funerària Marina Sans, havien hagut de retornar 3069 euros i 6800 euros, respectivament, de viatges privats que havien estat carregats a la Funerària. El jutge decretà presó eludible amb fiança de 100 mil euros per Collado i imputà a Marina Sans. El fill d'Óscar Collado, Pau Collado que havia estat un alt càrrec del Govern Matas –gerent de la Fundació pel Desenvolupament Sostenible de Balears, 2004-2007– va ser imputat a la trama de presumpte corrupció del cas Gürtel que afectava al Partit Popular estatal (Manso, 11/02/2009; Capó et al., 12/06/2009; Armendáriz i Mestre, 13/06/2009; Galán i Armendáriz, 26/06/2009).

Un dels casos més espectaculars de presumpte corrupció político-empresarial ha estat el relacionat amb la construcció del velòdrom **Palma Arena**, realitzada entre el 2005 i el 2007. El juliol de 2008 sortí a la llum que la fiscalia anticorrupció investigava els increments pressupostaris en la construcció del velòdrom que en un principi havia de costar uns 48,3 milions d'euros i finalment s'elevaren a uns 110 milions d'euros. Les presumptes irregularitats en la construcció del velòdrom

per part de la UTE FCC Construcción SA/Melchor Mascaró SA s'elevaven a uns 13595467 euros –com per exemple: 192,1 mil euros de partides que haurien d'assumir les constructores; 238,8 mil euros corresponents a partides cobrades dues vegades; 8,6 milions d'euros per partides cobrades el doble del licitat; 1,46 milions d'euros per partides cobrades però no realitzades o executades parcialment–. Així i tot, les instal·lacions presentaven greus dèficits estructurals, a més del fet que la pista no era homologable per competicions esportives. Per a la construcció del velòdrom es contractà, irregularment i sense concurs públic, a un dels arquitectes més prestigiosos en la construcció de velòdroms, Ralph Schürman que construí el de Laoshan pels Jocs Olímpics de Pekín. El Consorci per a la Construcció del Velòdrom de Palma<sup>665</sup> va acomiadar a Schürman el març de 2006, tot al·legant retards injustificats en l'obra. Mentre que, per altra banda, Schürman denuncià que el pressionaren per augmentar fictíciament els costos de l'obra. En el seu lloc foren contractats l'arquitecte Sander Douma i els germans Jaume i Luís García-Ruíz. Aquests darrers s'encarregaren de la direcció tècnica de les obres a través de l'empresa GR 1-1 SL. La UTE encarregada de les obres del Palma Arena estava formada per FCC Construcción SA (Fomento de Construcciones y Contratas) i Melchor Mascaró SA, coneedora

<sup>665</sup> Aquest consorci estava constituït per l'Ajuntament de Palma, el Consell Insular de Mallorca i el Govern de les Illes Balears.

de la impossibilitat d'executar l'obra en el temps estipulat i en base al pressupost oficial. El compromís per tenir les obres enllestides abans de les eleccions autonòmiques de 2007 es forjà entre Jaume Matas i el president de FCC, Marcelino Oreja. Oreja fou un destacat polític del PP que entre d'altres càrrecs, havia substituït a Abel Matutes Juan com a comissari europeu de transports i energia el 1994. Abel Matutes Juan també és vocal del consell d'administració de FCC Construcción SA<sup>666</sup>. Així mateix, Melchor Mascaró SA fou una de les grans beneficiàries de la construcció d'obra pública durant l'etapa Matas (Frau i Tugores, 10/07/2008; Guijarro, 20/11/2008; Armendáriz i Mestre, 6/12/2008; Ferrer, 12/12/2008; Armendáriz i Mestre, 13/12/2008; Manso et al., 26/08/2009; Menéndez, 29/08/2009).

Entre el 5 i el 6 d'agost de 2008 esclatà l'**operació Espasa** i eren detinguts l'ex-director general d'Esports, Pepote Ballester; l'ex-regidor d'esports de Cort, Rafa Duran; l'ex-gerent del consorci públic del velòdrom, Jorge Moisés; l'arquitecte, Ignacio Antonio Sáez; el publicista de l'empresa Nimbus Publicidad SL, Mquel Romero; l'enginyer de la UTE, Miguel Ángel Verger; Antoni Palerm, ex-director insular d'esports del Consell Insular de Mallorca i empresari – les seves empreses facturaren al Palma Arena uns 840 mil euros–. Els germans García-Ruíz havien estat contractats de manera irregular per uns 8,5 milions d'euros i hagueren de pagar una fiança de responsabilitat civil d'1,2 milions d'euros. Dulce Linares, cap del gabinet de Jaume Matas, i Jane King, secretària general tècnica de la vicepresidenta del Govern, Rosa Estaràs, també han estat imputades en aquest presumpte cas de corrupció. La major part dels testimonis apuntaven que el principal responsable era Jaume Matas. El 24 d'agost el jutge imputava 15 noves persones, entre d'elles hi havia 3 alts càrrecs del PP. Les investigacions del Palma Arena conduïren a la imputació de membres de la cúpula de la conselleria de Turisme: Raimundo Alabern (ex-director de l'Ibatur); Javier Cases (ex-secretari general de la Conselleria); Joan Miquel Bauzà (ex-assessor) i la funcionària Joana Ballester. S'investigava el presumpte pagament de factures falses i el desviament de diners públics des d'Ibatur a Nimbus Publicidad SL, per finançar la campanya electoral del PP de 2007. Una campanya potent sota el lema "funciona", organitzada per l'empresa madrilenya Over MCW i de la que Nimbus s'encarregà de la publicitat. Aquesta havia pagat comissions al gerent del consorci del Palma Arena, Jorge Moisés i s'havia encarregat de realitzar la publicitat de múltiples temes i esdeveniments relacionats amb el Govern, tot destacant els vinculats amb el Palma Arena (p.ex. publicitat del Campionat del Món de Ciclisme en pista 2007 per 845,5 mil euros). Emperò també facturà activitats que s'allunyaven de la seva raó social.

La fiscalia anticorrupció investigava el pagament de 71 mil euros en negre a Nimbus, abonats per Fernando Areal. Aquest era el tresorer del Partit Popular, gerent de la conservadora Fundació Antoni Maura, directiu de Bancaja i cunyat de Jaume Matas. Fernando Areal era el gestor bancari de diverses Societats d'Inversions de Capital Variable (SICAV) de grans capitals de les illes, entre d'elles les dels principals constructors i promotors immobiliaris de les illes com per exemple la de Melchor Mascaró i Vicenç Grande. Melchor Mascaró va invertir 1,2 milions d'euros a Balear Ahorro SICAV SA, la societat d'inversions gestionada per Fernando Areal. Aquesta SICAV arribà a gestionar uns 62,7 milions d'euros procedents de grans capitals de les illes. El jutge investiga no només els presumptes enriquiments personals dels polítics i empresaris implicats, sinó a veure si hi ha hagut un finançament irregular del Partit Popular. El que fou director general de Comunicació del Govern de Matas, Joan Martorell també ha estat imputat en la peça secreta sobre presumpte finançament irregular del PP en la instrucció del Palma Arena. Martorell contractà el periodista conservador Antonio Alemany –El Mundo/El Día de Baleares, Libertadbalear– que també ha estat imputat i a ambdós se'ls han imposat mesures cautelars (retirada de passaport i fiança civil de 250 mil euros). Alemany havia estat contractat a través de Nimbus per tal de redactar, entre d'altres, els discursos de Jaume Matas. Les declaracions de Martorell conduïren a la imputació de Maria Umbert, ex-directora de la televisió pública autonòmica IB3<sup>667</sup>, en relació a la contractació del bufet d'advocats Estudios Jurídicos y Procesales. Aquest bufet pagà, entre setembre i octubre de 2007, a Jaume Matas 31320 euros,

<sup>666</sup> "José Mayor Oreja, presidente de FCC Construcción, SA" a [www.fcc.es/fcc/corp/esp/sdp\\_n\\_ddln\\_52.htm](http://www.fcc.es/fcc/corp/esp/sdp_n_ddln_52.htm) (abril 2010).

<sup>667</sup> La fiscalia anticorrupció també investigava possibles suborns a directius d'IB3 i alts càrrecs del Govern Matas, procedents dels proveïdors. Luís Velasco, ex-director de programes d'IB3, declarà que Matas cobrà una comissió d'entre 200 i 250 mil euros el 4 de setembre de 2005, presumptament pagats per l'empresari José Luis Moreno. A l'auto de mesures cautelars contra Jaume Matas, el jutge José Castro apuntava que s'aprofundiria en les investigacions sobre presumptes irregularitats relacionades amb IB3, dins del cas Palma Arena (Armendáriz, 27/12/2008; Armendáriz, 3/06/2009; Olaizola, 31/03/2010).

tot podent incórrer en una irregularitat d'acord amb la Llei d'incompatibilitats (Mestre et al., 6/08/2009; Ferrer i Palau, 7/09/2009; Palau i Ferrer, 15/08/2009; Ferrer i Palau, 14/08/2009; Manso et al., 22/08/2009; Ferrer et al., 23/08/2009; Manso et al., 25/08/2009; Manresa, 1/09/2009; Manso i Armendáriz, 2/09/2009; Mestre i Armendáriz, 15/01/2010; Colom i Urreiztieta, 3/02/2010; Armendáriz i Mestre, 18/02/2010; Mestre i Armendáriz, 20/02/2010; Mestre i Armendáriz, 21/02/2010).

Una de les principals qüestions a esbrinar en relació al Palma Arena és veure qui ha guanyat amb l'operació i quant. És per aquest motiu que el jutge que instrueix el sumari decidí investigar el patrimoni dels principals imputats. En aquest punt cal assenyalar que abans de les eleccions autonòmiques del 2007 el PSOE denuncià que Jaume Matas havia incrementat desproporcionalment el seu patrimoni en els darrers anys, tot apuntant cap un possible enriquiment irregular del president autonòmic. Entre les adquisicions, destacava la d'una casa senyorial, Can Sales Menor, al casc històric de Palma (Carrer Sant Feliu), que havia estat adquirida a un preu molt més baix que el de mercat. En aquells moments, el Partit Popular va desafiar al PSOE a anar als tribunals per dirimir si s'havia produït alguna irregularitat. Després de les eleccions autonòmiques Matas decidí deixar la política i el sector públic, per dedicar-se a activitats empresarials (Goñi, 28/03/2007; Eza, 12/05/2007a; Eza, 12/05/2007b; Canals, 22/06/2007; Armendáriz, 24/10/2009).

El setembre de 2007, Matas entrà a treballar pel grup turístic Barceló i es desplaçà als EUA, per ocupar el seu nou lloc d'executiu a Barceló Crestline. La seva activitat havia de consistir en l'obtenció de nous actius hotelers als EUA, el Carib (Buades, 2009). Cal tenir present que abans de treballar pel Grup Barceló, aquest va aconseguir un important megaprojecte turístic del Govern Matas. Així, el febrer de 2007 es va adjudicar la construcció del Palau de Congressos de Palma a la UTE formada per Barceló (50%), Globalia (20%), Acciona (15%), Sampol (15%) i Iberostar (10%). Un contracte per uns 42 anys i una inversió prevista de 130 milions d'euros. Les administracions públiques hi posaven gratis el solar i 44 milions d'euros. Poc a poc, els socis de la UTE anaren abandonant i Barceló es quedà com el grup dominant (Buades, 2009). Al mateix temps que treballava per Barceló, Matas va rebre uns 63609 euros (prop de 5 mil euros mensuals), entre el juliol de 2007 i el juny de 2008, procedents del Partit Popular. Aquest flux es va tallar després del Congrés del PP celebrat a València, quan Maria Dolores Cospedal substituï a Ángel Acebes al front de la secretaria general del partit (Matas, 22/02/2009; Cerdó i Remírez de Ganuza, 30/03/2010). Matas va deixar de treballar pel Grup de Barceló a principis de 2009 i el juliol de 2009 la multinacional Pricewaterhouse Coopers el contractà com expert en medi ambient i canvi climàtic, també als EUA. Aquesta consultora havia facturat al Govern Matas devers 1,16 milions d'euros durant el mandat de Matas (Ferrer, 11/07/2009).

El 2008 la fiscalia anticorrupció inicià la investigació sobre les despeses realitzades per Jaume Matas en relació a l'equipament del seu habitatge al carrer Sant Feliu. Aquesta es va batejar com **operació Buckingham**. Posteriorment, aquesta operació es va estendre a tot el patrimoni de Matas –Can Sales Menor, un apartament a la Colònia de Sant Jordi i un pis a l'elitista barri de Salamanca a Madrid– i els costos de la reforma de Can Sales Menor. El valor d'aquests immobles i els costos de la reforma de cap manera es podrien cobrir amb el sou de president autonòmic. El juliol de 2009 el fiscal general de l'Estat, Cándido Conde Pumpido, va interrompre la investigació sobre el patrimoni de Jaume Matas i denegà perllongar diligències informatives. El setembre de 2010 el jutge instructor del cas Palma Arena, José Castro, va assumir les investigacions sobre el patrimoni de Matas, tot estimant un possible enriquiment il·lícit vinculat als sobrepostos del Palma Arena i a presumptes suborns per les obres de l'hospital de Son Espases. El jutge investigava el patrimoni de Jaume Matas i del seu cunyat Fernando Areal. La promotora Nova Labritja SL –Joan Buades i Maria Teresa Castellà– va vendre el 2004 el casal senyorial de Sant Feliu a Jaume Matas per un valor de 963 mil euros, però l'escriptura s'endarrerí fins l'octubre de 2006 per la qual cosa fou penalitzat amb 50 mil euros més, tot sumant 1016500 euros. És a dir, prop d'1,4 milions per davall de la valoració feta per l'Agència Tributària. A més, Matas i la seva esposa Maite Areal haurien realitzat múltiples despeses en metàl·lic que sumaven unes elevades sumes: 16,8 mil euros en mobles, 70 mil euros en joies i rellotges, 92 mil euros en la reforma de Can Sales Menor, 106 mil euros en elements de decoració, etc (Armendáriz, 23/12/2008; Armendáriz, 28/01/2009; Mestre i Armendáriz, 6/02/2009; Mestre i Armendáriz, 3/07/2009; Armendáriz, 11/09/2009; Armendáriz, 18/09/2009; Armendáriz i Manso, 24/09/2009; Armendáriz, 25/09/2009; Manresa, 27/03/2010).

L'octubre de 2009 el jutge José Castro citava Jaume Matas, Maite Areal, Fernando Areal i Bartomeu Reus en qualitat d'imputats en relació al cas Palma Arena. Bartomeu Reus va ser conseller d'Obres Públiques (1993-1996) i de Medi Ambient (1996-1997) del Govern, càrrec que deixà per entrar a presidir el consell assessor de la privatitzada companyia d'electricitat GESA. Reus abandonà el seu lloc a GESA quan fou imputat. Segons el jutge, Reus actuava com a presumpte testaferra de Matas en la seva qualitat de propietari del pis que la família Matas-Areal tenien arrendat al barri de Salamanca a Madrid. El pis de Madrid fou adquirit a la constructora Sacyr Vallehermoso, empresa que havia realitzat importants obres per encàrrec de Matas quan era ministre com les obres del transvasament de sa Costera que costà 12,8 milions d'euros més del previst i el centre d'interpretació de Cabrera a ses Salines. La reforma del casal senyorial fou tassada per un valor d'uns 2 milions, mentre que el constructor Joan Serra (Construcciones AJ Serra) facturà tan sols 92 mil euros. Matas pagà en "diners negres" al constructor Joan Serra, a través del seu cunyat. Els pagaments fraudulents es varen estendre a molts dels empresaris que participaren en la reforma de la casa –fusters, electricista, llanterner, pintor, etc–. Una reforma de la que es feu càrrec el decorador Antoni Obrador de l'empresa Denario, que feu els pagaments en "negre". Miquel Amengual Martorell i Miquel Martorell Oliver de la consultoria Martorell Asociados foren imputats per presumpte blanqueig de capitals procedents de suposats suborns i comissions de Matas. Aquesta empresa havia contractat a Maite Areal com a relacions públiques del departament de marketing entre el 2005 i 2006, amb un sou net de 2 mil euros mensuals, tot estimant el jutge que aquella contractació era una suposada tapadora per tal de cobrar diners negres. L'ex-polític i empresari Miquel Ramis Martorell (Grupotel) també contractà Maite Areal per desenvolupar tasques de relacions públiques de l'Hotel Valparaiso a Palma, entre 2006 i 2007 i amb un sou brut d'uns 60 mil euros anuals. L'instructor del cas Palma Arena, jutge José Castro, veia indicis de presumptes delictes vinculats a les contractacions de Maite Areal.

En la compareixença davant del jutge el 25 de març de 2010, Matas va admetre que la reforma de Can Sales Menor pujava a uns 400 mil euros, la major part dels quals havien estat pagats amb diners procedents d'estalvis no declarats a hisenda. La seva defensa es fonamentà en confessar un enorme delicte fiscal. La fiscalia anticorrupció acusà a Jaume Matas de cometre 13 presumptes delictes: falsedat documental en relació a les actes de la junta rectora de l'Illesport; prevaricació administrativa en la contractació dels arquitectes del Palma Arena; frau en la contractació de les empreses de la UTE FCC/Melchor Mascaró; malversació de cabals públics en el pagament d'obres no realitzades en el Palma Arena; delicte electoral en relació a despeses electorals que Nimbus no hauria cobrat i facturat; simulació d'un expedient per contractar el periodista Alemany i malversació de cabals públics per unes subvencions destinades a una empresa d'aquell periodista; malversació de diners públics pel desviament pressupostari del Palma Arena; blanqueig de capitals relacionats amb l'increment patrimonial familiar; delicte fiscal; etc. El magistrat ordenà una fiança de 3 milions d'euros a Jaume Matas per tal d'eludir l'ingrés a presó i retirada de passaport, mentre que a Fernando Areal se li retirà el passaport i se li prohibí sortir de l'Estat sense permís judicial (Armendáriz, 15/10/2009; Armendáriz, 16/10/2009; Guijarro, 31/10/2009; Peris, 9/11/2009; Armendáriz i Mestre, 10/11/2009; Armendáriz i Mestre, 25/11/2009; Armendáriz i Mestre, 26/11/2009; Mestre i Armendáriz, 4/12/2009; Armendáriz i Mestre, 16/12/2009; Colom i Urreiztieta, 24/12/2009; Armendáriz i Mestre, 2/02/2010; Armendáriz i Mestre, 13/02/2010; Armendáriz i Mestre, 23/02/2010; Mestre i Armendáriz, 3/03/2010; Manso et al., 26/03/2010; Vallés, 28/03/2010; Armendáriz i Mestre, 31/03/2010; Manresa, 31/04/2010; Armendáriz i Mestre, 29/06/2010).

El mateix mes que es citava l'ex-president Jaume Matas com imputat en relació al cas Palma-Arena, també s'imputava a l'ex-president Gabriel Cañellas en relació a un presumpte desviament de fons i altres irregularitats en la gestió de la Torre de Sant Elm, propietat de la Fundació Illes Balears. En el **cas Sant Elm** també foren imputats els dos ex-batles andritxols del Partit Popular, Eugenio Hidalgo i Jaume Porsell. En relació a aquest cas –subvenció de 50 mil euros a la fundació de Cañellas–, el jutge també imputà a l'ex-conseller de turisme, Joan Flaquer (PP), pels presumptes delictes de prevaricació, malversació i tràfic d'influències. El març de 2011 el Tribunal Superior de Justícia de Balears va decretar el sobreseïment provisional de la imputació a Flaquer en relació a aquest cas (Armendáriz i Eza, 30/10/2009; Gutiérrez i Moure, 14/02/2010; Eza, 24/06/2010; Armendáriz, 18/03/2011).

A principis de febrer de 2010 esclatà un cas de corrupció político-empresarial del Govern Antich (legislatura 2007-2011), el **cas Voltor**. Alts càrrecs de la conselleria de Turisme



del Govern de les Illes Balears, en mans d'Unió Mallorquina, eren detinguts en relació a la presumpte concessió de contractes a empresaris afins a UM i un presumpte finançament irregular del partit. L'ex-gerent d'Inestur (Institut d'Estratègia Turística de les Illes Balears), Antoni Oliver (UM), dos treballadors de l'Inestur i dos empresaris pollencins, Mateu Mairata i la seva esposa (Viajes Pollença Balear i la immobiliària Grupo Pollença Balear), eren detinguts el 3 de febrer. A partir d'aquestes detencions es desfermà una cadena de detencions de polítics i empresaris, el dia següent eren detinguts, entre d'altres, Joan Sastre (director general de Promoció Turística); Antoni Rebassa Rosselló (director de l'àrea d'inversions per a la Millora de l'Entorn Turístic i regidor d'UM a Alaró); Álvaro Llopart Adrover (responsable econòmic d'Inestur) i Tomàs Bartomeu Plomer (regidor d'UM a Sóller). El 5 de febrer Francesc Antich va destituir els membres d'UM del Govern i Armengol del Consell, i el mateix dia la policia va detenir als dos darrers presidents d'UM: Miquel Nadal i Miquel Àngel Flaquer. Flaquer, Nadal, Sastre i Oliver sortiren en llibertat sota fiança de 100 mil euros per hom i de 75 mil euros per Llopart. S'estimava que s'haurien pogut desviar prop d'1,2 milions d'euros. Segons les investigacions judicials unes 80 persones pertanyents a UM, cobraven d'empreses proveïdores de serveis al Consell Insular de Mallorca i Inestur. Aquelles empreses rebien els contractes a canvi de contractar gent del partit, sense que aquella hagués de treballar per l'empresa. El mes de març eren detinguts l'ex-conseller de Turisme, Francesc Buils (UM), l'empresari dels audiovisuals i promotor immobiliari, Jacint Farrús i els empresaris de Minser (Mallorca Informàtica de Servicios), Juan Carlos Escuer i Gabriel Rivas. S'acusava que l'empresa de Farrús Provista Consulting hauria aconseguit una subvenció de 90 mil euros de forma irregular i en el cas de Minser, l'alt càrrec d'UM, Eugeni Losada (gerent del Consorci d'Informàtica Local de Mallorca), declarà que havia rebut un suborn de 60 mil euros de Minser, la meitat del qual hauria estat suposadament entregada a Buils. Buils, Farrús, Escuer i Rivas foren posats en llibertat amb una fiança de 100 mil euros per hom (Armendáriz i Mestre, 4/02/2010; Mestre i Armendáriz, 5/02/2010; Manso i Ferrer, 6/02/2010; Guijarro, 6/02/2010; Mestre i Armendáriz, 7/02/2010; Armendáriz i Mestre, 7/02/2010; Armendáriz i Mestre, 4/03/2010; Mestre i Armendáriz, 18/03/2010).



Figura 91. Protesta i manifestació contra la corrupció a Palma (desembre 2009 i març 2010).

Els polítics menorquins, Joana Barceló (PSOE) i Marc Pons (PSOE) varen ser imputats arran d'una querrela interposada per l'empresari Valeriano Allés Canet. El 2004, l'empresari va aixecar sense llicència una nau industrial per fabricar blocs de formigó a la pedrera. Una construcció dins sòl rústic, on no estan permeses aquestes activitats d'acord amb la normativa territorial i urbanística. L'empresari que havia comès infraccions urbanístiques denuncià el maig de 2007 –pocs dies abans de les eleccions autonòmiques i municipals– a Joana Barceló i Marc Pons que llavors eren la presidenta del Consell Insular de Menorca i conseller d'Urbanisme i Ordenació del Territori del Consell, respectivament, per un possible delictes de prevaricació administrativa en relació al tancament de la pedrera de Son Sintes (Ciutadella), propietat de Valeriano Allés. El 2010, l'empresari havia aconseguit dues sentències contràries a la seva querrela. Finalment, el mes de juny de

2010, el Jutjat de Primera Instància i Instrucció número 3 de Maó arxivà la querrela contra Joana Barceló i Marc Pons (J.B., 24/11/2005; Agencias, 6/03/2010; L.M.F., 18/06/2010; Pons Fraga, 23/02/2010).

Cap a principis de 2010 els polítics i familiars imputats sumaven unes 70 persones, a més d'un bon nombre d'empresaris i professionals vinculats als casos de corrupció que procedien, sobretot, dels negocis immobiliaris, audiovisuals i la publicitat. Després que Jaume Matas abonàs la fiança de 3 milions d'euros, la suma de les fiances que polítics i alts càrrecs de

l'administració pública havien dipositat, s'elevava a 5,5 milions d'euros, una xifra que pot donar una idea de la magnitud del saqueig a les arques públiques. La societat civil protagonitzà el 17 de març de 2007 una de les majors manifestacions realitzades a Mallorca, organitzada per la Plataforma Salvem Mallorca, en la que unes 50 mil persones varen recórrer els carrers de Palma sota el lema "Prou Destrucció. Salvem Mallorca", en la que es reclamava no només mesura en les relacions socioecològiques, sinó que també es posava l'accent en la denúncia de la corrupció i la necessitat de "netejar" la política. L'encadenament dels escàndols político-empresarials posteriors ha rebut un fort rebuig social, fortament present als mitjans de comunicació, i la societat civil ha organitzat diferents actes com a mostra de rebuig a aquestes pràctiques político-empresarials. Així, a través de les xarxes socials virtuals (p.ex. Facebook, Twitter, etc) s'organitzà una protesta contra la corrupció que congregà un miler de persones el 12 de desembre de 2009; el 4 de març de 2010 la Plataforma contra la Corrupció que agrupa unes 120 entitats i recent creada organitzà un acte en el que participaren unes 2 mil persones; i el 20 de març unes 4 mil persones es manifestaven a Palma en contra de la corrupció sota el lema "Contra la corrupció. Participació ciutadana!" (Guijarro, 18/03/2007; Manresa, 1/11/2009; Manso, 13/12/2009; Olaizola, 26/03/2010; Ferrer, 28/02/2010; Torres Blasco, 5/03/2010; Adrover, 21/03/2010; Armendáriz, 8/04/2010)<sup>668</sup>.

El 14 d'abril de 2010 sortia a la llum l'**operació Bomsai** sobre una presumpta trama de corrupció en torn a l'empresa Caib Patrimoni SA i presumptes cobraments de suborns, relacionats amb la construcció del Parc Central de Bombers de Palma i la seu de la Conselleria de Salut del Govern de Jaume Matas. Els dos edificis es construïren amb la modalitat del "peatge a l'ombra" i les empreses adjudicatàries foren: la UTE formada per Gerens Management Group, Constructora San José, Llabrés Feliu, Estel Ingeniería y Gestión de Proyectos Balear pel parc de bombers (pressupost inicial de 25 milions d'euros)<sup>669</sup>; i Sampol Ingeniería y Obras, Brues y Fernández Construcciones SA per la seu de la conselleria de Salut (pressupost inicial de 6 milions d'euros). La policia arrestà l'ex-director general de Tributs, Jorge Sainz de Baranda (PP); l'ex-director gerent de Caib Patrimoni SA, Jaume Vidal Ladaria (PP); l'ex-director general d'Emergències, Joan Pol (PP); l'empresari Miquel Llabrés Feliu de la constructora del mateix nom; Federico Rodríguez Cerdà del Grupo Gestión de Proyectos Balear; etc. L'adjudicació de la construcció dels edificis comptava amb una clàusula segons la qual les empreses adjudicatàries del concurs havien de pagar l'1,8% del pressupost d'execució a les societats Atlas Capital Close Brothers i DLA Piper Spain. Joan Pol i Jorge Saiz de Baranda quedaren en llibertat sota fiança de 30 i 50 mil euros, respectivament. El que fou conseller d'Economia i Hisenda del Govern de Matas, Lluís Ramis d'Ayreflor (PP), va haver de pagar una fiança de 50 mil euros per evitar l'ingrés a la presó, en ser acusat dels presumptes delictes de malversació, suborn i prevaricació relacionats a l'Operació Bomsai (Armendáriz i Manso, 14/04/2010; Armendáriz, 15/04/2010; Manso, 15/04/2010; Armendáriz i Marina, 17/04/2010; Colom, 20/04/2010).

L'Institut Balear de Turisme (Ibatur) que havia gestionat uns 100 milions d'euros entre el 2003 i el 2007, fou objecte de la investigació de la fiscalia anticorrupció. Entre els projectes finançats per l'Ibatur es podrien destacar el patrocini del torneig de golf Mallorca Classic amb uns 4,64 milions d'euros anuals<sup>670</sup>; la campanya Honey Moon de 300 mil euros, llançada per

<sup>668</sup> Els casos de presumpta corrupció político-empresarial apuntats tan sols abracen els que han tengut major transcendència social fins a principis d'abril de 2010. Cal dir que se poden apuntar altres escàndols com per exemple les obres irregulars en sòl rústic realitzades pel regidor d'urbanisme d'Inca, Bartomeu Seguí (PP), al municipi d'Alcúdia (Frau, 25/02/2010); les realitzades pel batle de ses Salines, Sebastià Burguera (PSOE), al municipi de Campos (Colom, 24/02/2009); o les de l'ex-batle de Campos, Andreu Prohens (PP), a Campos (Obrador, 4/10/2008).

<sup>669</sup> El 2006, l'Ajuntament de Palma signà un conveni amb CAIB Patrimoni, ambdós governats pel Partit Popular, segons el qual llogaria el parc de bombers durant un període de 30 anys. El cost d'aquest lloguer s'eleva a 121 milions d'euros, és a dir 4,84 vegades superior al cost de construcció. Aquesta situació ha estat denunciada pel consistori palemsà el 2010, presidit pel PSOE, i el tinent de batle d'Hisenda, Andreu Alcover, manifestà la intenció de negociar el rescat de la concessió, la qual cosa implicaria un important estalvi municipal. Segons Alcover si la construcció del parc s'hagués fet de la forma habitual, mitjançant un préstec a pagar en 15 anys, el cost total s'hauria elevat a uns 50 milions d'euros, és a dir 2,42 vegades menys que amb la fórmula elegida del "peatge a l'ombra" (Capó, 8/07/2010).

<sup>670</sup> El compromís del Govern Matas era el de finançar el Mallorca Classic fins el 2014. El Govern de les Illes Balears pagà a les empreses promotores del torneig –Match Golf Consulting i Reial Pula Golf– uns 17 milions d'euros fins el 2009. El Govern Antich (2007-2011) que havia decidit rompre l'acord de patrocinar el Mallorca Classic, el subvencionà amb uns 9,2 milions d'euros entre el 2007 i el 2009 (Ferrer i Mestre, 1/07/2010). La policia denuncià que 1,7 milions d'euros dels 4 milions d'euros destinats al torneig de golf de 2007 no estaven justificats i la resta s'havia acreditat simplement amb dues factures (Urreiztieta i Colom, 6/08/2010).

captar les parelles xineses, i en la que també hi participà el CDEIB; o la campanya promocional del campionat mundial de ciclisme al Palma Arena el 2007 que realitzà l'empresa de publicitat Nimbus. Les investigacions dels casos Ibatur, Scala (Centre de Desenvolupament Econòmic de les Illes Balears) i Palma Arena desembocaren a finals de juny de 2010 en l'**Operació Passarel·la**. Aquestes investigacions es realitzaren a partir de les confessions de Miquel Àngel Bonet (cas Ibatur), ex-secretari de l'Ibatur i ex-cap del departament jurídic, i de Felip Ferré (cas Scala), ex-regidor de Lloseta pel Partit Popular i que realitzà factures falses al CDEIB. El 30 de juny de 2010, en la primera fase de l'operació, eren detingudes 10 persones, entre elles els màxims responsables de l'Ibatur durant la legislatura de Matas: Juan Carlos Alía (ex-director gerent d'Ibatur fins el 2004 quan va haver de dimitir pel cas Rasputín), Raimundo Alabern (ex-director gerent d'Ibatur, 2004-2007)<sup>671</sup> i Miquel Àngel Bonet (ex-secretari de l'Ibatur). Els treballadors de l'Ibatur interrogats confessaren que hi havia un entramat organitzat per donar un tracte de favor a determinades empreses, entre d'elles l'empresa de publicitat Clave de Publicidad SA i les seves filials (La Moderna, Quid Gràfic, Iruo i Basse de Diseny). Posteriorment eren detinguts els propietaris de Clave, Juan José Velasco i Albert Vergès; el propietari de Gestora Balear de Negocios, José Calvo; i l'empresari de relacions públiques, Kamal Dorai i la seva esposa. Les empreses investigades havien rebut un tracte de favor en nombrosos contractes realitzats per l'Ibatur –preparats per Bonet–, a canvi d'abonar presumptament comissions als càrrecs públics implicats i a més varen emetre factures falses –José Calvo va emetre factures falses per valor de 2,5 milions d'euros–. Alía, després de l'escàndol del Rasputín i un cop abandonat el seu càrrec públic, va facturar tres treballs a l'Ibatur per 34 mil euros, uns treballs d'assessoria turística. No va aparèixer cap informe relatiu a aquests treballs i s'estimà que es contractà a Alía en compensació per la seva dimissió en relació a l cas Rasputín. El jutge imputà diversos delictes contra l'Hisenda Pública i dictà presó eludible amb fiança contra: Raimundo Alabern (fiança de 350 mil euros); Miquel Àngel Bonet (fiança de 250 mil euros); Juan Velasco (fiança de 100 mil euros); Juan Carlos Alía (fiança de 30 mil euros) (Ferrer, 27/06/2010a; Ferrer, 27/06/2010b; Ferrer i Mestre, 1/07/2010; Ferrer et al., 2/07/2010; Ferrer et al., 3/07/2010; Manso et al., 3/07/2010; Ferrer i Mestre, 4/07/2010).

Les investigacions policials han destapat la presumpta vinculació entre aquest cas i la trama Gürtel. La Fundació pel Desenvolupament Sostenible de les Illes Balears, dirigida per Pau Collado entre el 2004 i el 2007, també és investigada al sí de l'operació. Aquesta Fundació i l'Ibatur contractaren Over Marketing MCW, que ja era investigada en el cas Gürtel. Segons les investigacions judicials, Over Marketing probablement hauria desviat fons a Easy Concept. Aquesta és una de les empreses, propietat de Francisco Correa, amb les que operava la xarxa de corrupció Gürtel. Altres empreses com Clave Publicidad SA i Match Golf Consulting també havien fet pagaments a Easy Concept. Pau Collado després de les eleccions de 2007 retornà a l'empresa privada, com a director general d'Easy Concept i posteriorment fou imputat en el cas Gürtel. Per altra banda, cal tenir present que Over Marketing MCW havia estat l'encarregada de les espectaculars campanyes electorals del PP del 2003 i 2007. La policia investigava un presumpte finançament il·legal del PP, ja que després de les eleccions de 2003, Over Marketing va aconseguir contractes amb la major part de les conselleries del Govern i la major part dels ajuntaments controlats pel PP (Manso i Mestre, 1/07/2010; Manso et al., 2/07/2010; Mestre et al., 3/07/2010).

Arran de les investigacions del cas Passarel·la es varen produir noves detencions. Entre aquestes es poden destacar les de l'empresari Guillem Deyà d'Espiral Producciones Televisión SL i la de l'administrador del Centro de Comunicación Creativa, Bartomeu Morey. El jutge acusava Deyà, que havia estat l'encarregat de la part tècnica de la campanya electoral del PP de 2007, d'un presumpte delicte de suborn. El jutge decretà presó sota fiança de 100 mil euros per Deyà i llibertat amb càrrecs per Morey. Els investigadors sospitaven que la campanya del PP s'hauria pogut realitzar a base de favors empresarials a través d'Ibatur. Després de Deyà i Morey, la policia va detenir l'empresari del negoci de l'espectacle, Miquel Jaume (Grup Trui), encarregat del muntatge de la majoria dels estands de promoció turística d'Ibatur. La policia sospitava que aquesta empresa hauria estat beneficiada de nombrosos concursos públics

<sup>671</sup> Val la pena assenyalar que Raimundo Alabern havia desenvolupat la seva activitat professional al sí del grup Iberostar. Recordem que Miquel Fluxà, propietari d'Iberostar, junt amb els altres grans empresaris turístics de les Illes, tingueren un paper destacat en l'ecobatalla o batalla de l'ecotaxa (Amer, 2006). El 2003, Alabern fou nomenat director comercial nacional d'Iberostar fins que el 2004 ocupà el càrrec públic en substitució d'Alía (Llibertat Balear, 6/02/2007).

manipulats. En aquesta ocasió, el jutge dictà presó sota fiança de 15 mil euros per Jaume que era acusat també del presumpte pagament de suborns. Després de les declaracions de Morey que delatà al jutge que pagava comissions entre el 10% i el 15% a Juan Carlos Alía<sup>672</sup> –recaptació que suposadament va seguir fent després d'abandonar el càrrec públic–, l'ex-gerent de l'Ibatur ingressava a la presó<sup>673</sup>. El soci d'Alía a l'empresa Amengual & Pino Consultores SL, Antoni Ramonell, també fou imputat en relació aquest cas. Ramonell era un alt dirigent del Partit Popular, havia ocupat la batlia de Montuïri i havia estat el director general d'Obres Públiques del Govern de les Illes Balears (Mestre, 14/07/2010; Mestre, 20/07/2010a; Mestre, 20/07/2010b; Mestre, 22/07/2010; Mestre, 23/07/2010; Mestre i Magro, 10/08/2010; Mestre, 15/07/2010).

Cap a finals de 2010 esclatà un nou cas de presumpta corrupció, **Mar Blau**, relacionat amb el suposat arranament de concursos als ports d'Eivissa i Maó. Aquestes operacions se suposa que s'haurien dut a terme mentre Joan Verger ocupava la presidència de l'Autoritat Portuària de les Balears (2003-2007) i les beneficiàries haurien estat les empreses relacionades amb el Grupo Marsans de Gerardo Díaz Ferrán i Gonzalo Pascual. En aquesta ocasió resultaven imputades conegudes persones de la política illenca com els històrics Joan Verger (PP) i Francesc Triay (PSOE), així com el conegut empresari espanyol Gerardo Díaz Ferrán (Mestre, 16/12/2010; Armendáriz i Mestre, 17/12/2010; Armendáriz, 18/12/2010).

El gener de 2011 saltà a la llum els **cas Claveguera** sobre presumptes irregularitats en l'àrea de residus del Consell Insular de Mallorca realitzades quan Unió Mallorca controlava dita àrea. La fiscalia investigava presumptes desviaments detectats per una sobrefacturació de 3,15 milions d'euros en la recollida selectiva dels residus urbans a diversos pobles mallorquins. Entre d'altres, la policia va detenir l'alt càrrec polític Guillem Riera d'Unió Mallorca –exdirector insular de residus–; l'empresari i militant d'UM, Simó Galmés (Ses Nostres Eines SL); els representants de les empreses de construcció i serveis de recollida de residus, Melchor Mascaró SA i FCC Limpiezas Urbanas de Mallorca SA; així com alguns funcionaris. Simó Galmés, responsable de s'havia d'encarregar de controlar la recollida de residus. Entre les persones imputades per presumptes delictes de malversació i suborn estava l'exconsellera de medi ambient del Consell Insular de Mallorca, Catalina Julve (UM) (Mestre, 15/01/2011; Ferrer, 15/01/2011; Ferrer i Armendáriz, 8/03/2011).

El febrer de 2011 esclatava un nou cas de presumpta corrupció, **cas Pínic**, sobre una xarxa clientelar per captar simpatitzants i afiliats d'Unió Mallorca a través de l'IMFOF (Institut Municipal de Formació, Ocupació i Foment) i la regidoria de medi ambient de l'Ajuntament de Palma. Aquest cas sortí arran d'una auditoria sobre la gestió l'IMFOF entre el 2008 i el 2009, quan estava controlat per Unió Mallorca. La policia va detenir alts càrrecs d'Unió Mallorca: Cristina Cerdó, ex-tinent d'alcalde de Cort; Mateu Cañellas, ex-conseller d'Esports del Govern de les Illes Balears (2007-2010) i que fou responsable de la campanya d'UM a Cort per les eleccions de 2007; Paula Cortès, ex-coordinadora de l'àrea de medi ambient; Catalina Payeras, ex-gerent de l'IMFOF; i Salvador Maimó, assessor municipal (Capó, 26/02/2011; Manresa, 26/02/2011; Mestre, 26/02/2011; Magro, 1/03/2011). Aquests dos casos relacionats amb Unió Mallorca sortiren a la llum després de ser expulsada del Govern de les Illes Balears, el Consell Insular de Mallorca i de l'Ajuntament de Palma, al mes de febrer de 2010. El jutge va imposar una fiança d'1,6 milions d'euros a Unió Mallorca que l'acusava d'haver-se apropiat d'1,2 milions d'euros de l'Ajuntament de Palma per dur endavant l'activitat electoral dels afiliats del partit que havien estat contractats com agents ambientals. L'executiva d'Unió Mallorca va dimitir i decidiren canviar les sigles del partit –a partir d'ara Convergència per les Illes–, per tal d'evitar el pagament de la fiança i poder presentar-se a les eleccions autonòmiques i municipals de 2011 (Adrover, 1/03/2011; Magro, 2/03/2011; Mestre, 1/04/2011).

Finalment, a finals de març de 2011, esclatà el **cas Xoriguer** a Ciutadella sobre una presumpta trama de desviament de fons públics. La policia va detenir a l'ex-alcalde de

<sup>672</sup> Segons l'Agència Tributària, Alía i Morey de Comunicació Creativa, més altres 3 persones, obriren un compte corrent conjuntament el 23 d'octubre de 2008. La investigació del presumpte desviament de fons de l'Ibatur esbrinà que Comunicació Creativa va rebre de l'Ibatur contractes per valor d'uns 2 milions d'euros (Colom i Urreiztierra, 6/08/2010).

<sup>673</sup> A finals d'octubre de 2010, Alía sortia de la presó després d'haver pagat una fiança de 150 mil euros. Les acusacions sobre l'ex-gerent de l'Ibatur era dels presumptes delictes de suborn, falsedat documental, prevaricació i malversació de diners públics (Armendáriz, 29/10/2010).

Ciudadella, Llorenç Brondo, i els ex-tinents d'alcalde Avel·lí Casasnovas i Gabriel Cardona, tots ells del Partit Popular, així com el responsable de la consultoria SAP Tourisme Environment & Tech Consultants SL i l'ex-gerent de la fundació municipal CITUR (Ciudadella Turisme). En aquest cas<sup>674</sup> s'investiguen els presumptes delictes de malversació, frau, prevaricació i falsedat documental que hauria estat comesa a través de CITUR amb l'ajuda de proveïdors, per un valor aproximat a 500 mil euros (Armendáriz i Mestre, 30/03/2011; Candia, 1/04/2011)<sup>675</sup>.

- S'acaba la festa: Crisi.

El mes d'agost de 2007 s'anunciava la fallida d'entitats de crèdit dels EUA, s'iniciava el que es coneixerà com la crisi sistèmica del capitalisme financer global. La construcció de la crisi es va articular fonamentalment en les hipoteques d'alt risc dels EUA, les hipoteques subprime, mentre que la principal causa de la crisi quedava pràcticament inqüestionada. Aquella era la creixent desregularització financera, l'excessiva expansió de la dimensió financera i les seves lògiques mitjançant la titulització. I, la crisi tenia l'epicentre als països que havien apostat decididament per l'especulació immobiliària com a via preferent d'acumulació (Naredo, 2010). Una crisi que s'iniciava dos mesos després d'haver-se signat l'acord polític per governar les institucions de les Balears i quasi un any abans de les eleccions generals espanyoles.

En el context europeu, les turbulències econòmico-financeres serviren de palanca per tal de signar el Tractat de Lisboa el mes de desembre de 2007. Un Tractat que sorgí, tal com s'ha indicat, per tal de fer front al fracàs del Tractat Constitucional rebutjat pels francesos i holandesos. Emperò, el Tractat de Lisboa tampoc rebia el recolzament irlandès, ja que en el referèndum de 2008 la ciutadania ho rebutjà. Posteriorment, el govern irlandès, un dels més castigats de la UE per la crisi, el va signar (a canvi de una sèrie de contrapartides) i el Tractat entrà en vigor el desembre de 2009. El miratge especulativo-financer es va trencar quan s'inicià un procés continuat d'increment del preu del cru que després es va estendre a les matèries primeres. La crisi que es pensava localitzada i controlada –en torn als actius tòxics vinculats a les subprime– es va anar agreujant de manera significativa fins la segona setmana de setembre de 2008, batejada com la "setmana negra". Durant aquesta setmana va caure un dels símbols del capitalisme especulativo-financer, el banc d'inversions dels EUA Lehman Brothers. Malgrat la posada en marxa d'un potent keynesianisme financer, la crisi financera es va propagar a tot el sistema bancari i financer internacional, extremadament connectat, i posteriorment acabà afectant al que es coneix com a economia real (Carpintero, 2009; Foster i Magdoff, 2009; Lordon, 2009; Murray i Blázquez, 2009; Naredo, 2009; Ramonet, 2009; Torres, 2009; Naredo, 2010).

Entre els estats que s'havien de veure més afectats per aquesta profunda crisi econòmico-financera es trobava l'espanyol. Aquest havia moldejat el miracle econòmic dels feliços noranta i principis de la dècada dels 2000 en base a la indústria de la construcció i la promoció immobiliària –ambdues estretament lligades a la turística–, tot presentant la seva economia un elevat dèficit corrent. El 2005 l'Estat espanyol era el més deficitari del món en termes relatius, amb un dèficit exterior de la balança per compte corrent del 7,4% del PIB i el 2008 aquest ja suposava un 11% del PIB. Tal com venia apuntant José Manuel Naredo des de feia temps, l'Estat espanyol s'havia convertit en líder mundial en risc immobiliari, i conseqüentment en un dels països del capitalisme avançat més vulnerables al caos sistèmic (Carpintero, 2009; Naredo, 2010; Seminari d'economia crítica Taifa, 2010).

L'ampliació del procés d'acumulació del capital a l'Estat espanyol es va alimentar fonamentalment d'un fort endeutament exterior, ja que s'havia recorregut a recursos financers de l'exterior per finançar-se, però un cop arribada la crisi aquesta font de finançament es refredà. Probablement, la proximitat de les eleccions generals de març del 2008, feren que

---

<sup>674</sup> Aquesta investigació sorgí arran de la investigació –Comissió CITUR– que s'obrí al sí de l'ajuntament de Ciudadella en la que es detectaren 51 irregularitats. Aquesta documentació fou remesa a la fiscalia anticorrupció el febrer de 2010. Aquesta investigació només es va poder dur a terme amb el canvi de govern de l'ajuntament de Ciudadella que havia estat controlat pel PP (2003-2009), arran de la moció de censura feta pel PSOE, PSM i UPCM (Unió des Poble Ciudadella de Menorca).

<sup>675</sup> L'agost de 2011 esclatà un nou cas de presumpta corrupció, l'operació Ossifar, sobre un presumpte desviament de fons públics d'EMAYA (Empresa Municipal de Aguas y Alcantarillado) de l'Ajuntament de Palma i els responsables polítics de l'empresa, membres d'Unió Mallorquina, eren detinguts, junt amb tècnics de l'empresa i alguns empresaris. Aquest cas no ha estat analitzat ja que ha aparegut quan ja s'havia tancat la redacció d'aquest text.

Rodríguez Zapatero esquivà el tema, fins que aquest ja afectava plenament a l'economia real i es disparaven els senyals d'alarma social com per exemple les fallides de grans empreses de construcció i promoció, expedients de regulació d'ocupació i un galopant atur. Després de les primeres reunions del G-20, els països pertanyents a aquest club varen dur a terme una sèrie de mesures per tal de reactivar el procés d'acumulació mitjançant potents paquets d'estímul financers i monetaris. Després de la cimera del G-20 de Londres d'abril de 2009, els estats es comprometeren a llançar un paquet de salvament públic de prop de 5 bilions de dòlars. Unes mesures que es presentaven, per tal de desviar l'atenció pública, junt amb la retòrica d'atacar les retribucions dels executius i els paradisos fiscals, mentre que es diluïa qualsevol qüestió relacionada amb una nova regulació financera (Carpintero, 2009; Foster i Magdoff, 2009; Lordon, 2009; Murray i Blázquez, 2009; Naredo, 2009; Ramonet, 2009; Torres, 2009; Naredo, 2010).

- o Primera fase de la crisi: keynesianisme financer-immobiliari.

En el cas espanyol s'havien posat en marxa mecanismes anticrisi, a través de diferents decrets-llei, amb diferents mesures expansives de la despesa pública després de les eleccions generals del 2008. Aquestes mesures s'enquadren dins del Plan E (Plan Español para el Estímulo de la Economía y del Empleo)<sup>676</sup>, dotat de més de 100 mesures diferents aprovades des dels començaments de la crisi. En primer lloc, a l'abril de 2008 el ministre d'economia presentava el "Plan Solbes"<sup>677</sup> amb 11 mesures i quantificat en 24,2 miliards d'euros en 2 anys, dels quals 10,2 miliards correspondrien al 2008. En aquell primer pla es va materialitzar la promesa electoral de la reducció fiscal de 400 euros en la declaració de l'IRPF, a més d'altres reformes fiscals que incorporaven noves deduccions. El Pla Solbes pretenia impulsar el sector de la construcció i immobiliari, després del col·lapse de la bombolla immobiliària, amb la promoció dels habitatges de protecció oficial, a través d'avalos destinats a la seva adquisició. La potenciació o protecció del sector de la construcció a través d'aquell pla també es materialitzava en la reducció de l'IVA per dur a terme obres de rehabilitació; en l'ampliació gratuïta dels terminis hipotecaris, una mesura aquesta darrera que pretenia compensar els efectes dels increments dels tipus d'interès; i en la promoció d'obra pública (p.ex. Infraestructura de conducció entre el Consorci d'aigües de Tarragona i el Sistema Ter-Llobregat). El Pla recollia altres mesures per tal de proporcionar liquiditat a les empreses i també per tal de recol·locar treballadors del sector de la construcció (Pérez, 19/04/2008)

L'estiu de 2008 els comptes de l'Estat entraven per primera vegada en dèficit després de 3 anys de superàvit. El 23 de juny de 2008 Rodríguez Zapatero presentava un nou paquet de mesures anticrisi valorat en uns 18 miliards d'euros. Aquestes mesures incorporaven per una banda la reducció de despesa pública en 250 milions d'euros –reducció del 70% de l'oferta pública de treball, supressió de 20 milions d'euros de despesa corrent i congelació salarial d'alts càrrecs– i altres mesures com la dotació de línies de recolzament de l'ICO (Institut de Crèdit Oficial) i del Tresor Públic per finançar la petita i mitjana empresa i la construcció/promoció d'habitatges de protecció oficial (35 miliards d'euros); un pla de renovació d'habitatges i infraestructura hotelera (2,5 miliards d'euros); o un pla de recolzament a la indústria del motor per promoure la substitució de vehicles de més de 15 anys (1,5 miliards d'euros) (Gobierno de España, 23/06/2008).

L'agost de 2008 es tornava a anunciar un nou paquet de mesures anticrisi, ja era el tercer des del mes d'abril. Entre les mesures, es presentava la supressió de l'Impost sobre el Patrimoni. En aquest nou paquet s'anuncià l'aprofundiment en el procés de liberalització econòmica amb la transposició de la directiva europea de serveis que suposaria la modificació d'unes 80 lleis; reducció de burocràcia en tràmits administratius; reduccions fiscals als transportistes; l'eliminació de les traves administratives que suposaven les declaracions d'impacte ambiental, tot rebaixant els terminis de la seva tramitació; etc (Garea i Bolaños, 13/08/2008; Bolaños i Delgado, 15/08/2008; Méndez, 24/09/2009).

L'octubre de 2008 es varen establir una sèrie de mesures, amb diners públics, per tal de recolzar la banca espanyola. Unes mesures que arribaven després del col·lapse del Lehman Brothers i que anaven destinades a un sistema bancari fortament vinculat al sector immobiliari,

<sup>676</sup> Plan E (Plan Español para el Estímulo de la Economía y del Empleo): [www.plane.gob.es](http://www.plane.gob.es) (juny 2010).

<sup>677</sup> Reial Decret-Llei 2/2008, de 21 d'abril, de mesures d'impuls a l'activitat econòmica (BOE de 22 de abril de 2008)

que experimentava un col·lapse precipitat<sup>678</sup>. Fins aleshores el capital financer espanyol i les autoritats monetàrio-econòmiques repetiren que la banca espanyola no estava contaminada pel contagi de les subprime, la qual cosa podia ser certa, però no explicaven que la situació espanyola era equivalent a la dels EUA pel que fa a l'expansió del virus de l'especulació immobiliària i la participació de la banca en la "festa del totxo". La banca es lamentava de la seva situació de feblesa respecte d'altres entitats que havien rebut importants injeccions de liquiditat, resultant de les intervencions públiques per rescatar el sector a l'estranger<sup>679</sup>. Després de la reunió que Rodríguez Zapatero va mantenir amb alts executius bancaris –Alfredo Sáenz del BSCH; Francisco González del BBVA; Ángel Ron del Banco Popular; Miguel Blesa de Caja Madrid; Isidre Fainé de La Caixa; i Braulio Medel d'Unicaja–, l'octubre de 2008, el Govern va crear un Fons d'Adquisició d'Actius Financers (FAAF) a càrrec del Tresor Públic de 30 miliards d'euros (ampliable a 50) per comprar actius a les entitats financeres, i així reactivar, teòricament, la concessió de crèdits. També es procedia a desplegar mecanismes per assegurar la liquiditat i agilitzar el crèdit a través de l'atorgament d'aval a operacions de finançament fins a 100 miliards d'euros, per recolzar l'emissió de deute bancari; i s'ampliava la garantia dels dipòsits per titular i entitat de 20 mil euros a 100 mil euros, per la cobertura del Fons de Garantia de Dipòsits i del Fons de Garantia d'Inversions<sup>680</sup>. El paquet d'ajuda pública a la banca de 150 miliards d'euros, quedava realment petit en comparació a l'alemany que ascendia a 470 miliards d'euros o el francès de 360 miliards d'euros (Pérez i Noceda, 7/10/2008; Bremner i Charter, 13/10/2008; De Barrón i Bolaños, 19/10/2008).

La situació de la banca anà empitjorant a mesura que la bombolla immobiliària es desinflava i s'incrementava la morositat, particularment de les grans promotores que anaven desapareixent de manera sostinguda. La major part del risc financer immobiliari corresponia a les caixes d'estalvi, 23 caixes d'estalvi crearen el vehicle financer ACSI (Ahorro Corporación Soluciones Inmobiliarias). Les entitats traspasaven els actius immobiliaris –sòl, edificis i habitatges– que anaven acumulant, valorats en un 3 miliards d'euros, a ACSI; i així es diluïa el risc financer de les caixes ja que netejaven els seus balanços una vegada traspasats els actius immobiliaris considerats "tòxics". La multinacional de la gestió immobiliària, Gerens Hill, va promoure Aliancia per tal de gestionar la cartera immobiliària de les entitats financeres. La Caixa reactivà la seva divisió immobiliària (Servihabitat), Caja Madrid a través de Reser Subastas y Servicios Inmobiliarios, Bancaja a través de Bancaja Habitat o el Banco de Santander a través de la seva filial Altamira Real State a impulsaren plans, amb importants rebaixes, per tal de desfer-se dels actius immobiliaris acumulats i que s'anaven devaluant. Les entitats bancàries s'havien convertit el 2009 en vertaderes promotores immobiliàries (Blázquez, 26/04/2009).

El 28 de novembre de 2008, el Consell de Ministres aprovava un nou paquet de mesures anticrisis<sup>681</sup> que fonamentalment incidia sobre la fiscalitat per tal de reduir les retencions de l'IRPF, l'ampliació del termini per materialitzar el saldo del compte d'estalvi-habitatge, i la moratòria en el pagament dels préstecs hipotecaris, entre d'altres. Aquell mateix dia s'aprovava el Fons d'Inversió Local dotat amb 8 miliards d'euros destinats a la realització d'obres públiques als ajuntaments i el Fons Especial de l'Estat per a la Dinamització de

<sup>678</sup> A l'estudi elaborat per Santiago López Díaz pel Credit Suisse ("Los precios inmobiliarios nunca caen. ¿De verdad?") s'estimava que l'exposició de bancs i caixes d'estalvi als promotors immobiliaris s'elevava a 300 miliards d'euros (Europa Press, 8/12/2008)

<sup>679</sup> Als EUA s'havien injectat 19,8 miliards d'euros al Bank of America, 19,8 miliards d'euros al Citigroup, 19,8 miliards d'euros al JP Morgan, 19,8 miliards d'euros al Wells Fargo, 7,9 miliards d'euros al Goldman Sachs, 7,9 miliards d'euros al Morgan Stanley. Al Regne Unit s'havien injectat 25,2 miliards d'euros al Royal Bank of Scotland i 21,44 miliards d'euros al Lloyds/HBOS. A Bèlgica, Holanda i Luxemburg s'injectaren 11,2 miliards d'euros al Fortis i a Holanda 10 miliards d'euros a ING. Alemanya injectà 5 miliards d'euros al Bayern LB. França, Bèlgica i Luxemburg injectaren 6,4 miliards d'euros al Dexia; i Suïssa 3,7 miliards d'euros al UBS (Maíllo, 27/10/2008).

<sup>680</sup> Reial Decret-Llei 6/2008, de 10 d'octubre, pel que se crea el Fons per l'Adquisició d'Actius Financers. Reial Decret-Llei 7/2008, de 13 d'octubre, de Mesures Urgents en Matèria Econòmico-Financiera en relació amb el Pla d'Acció Concertada dels Països de la Zona Euro. (BOE núm.248, 14/10/2008); Reial Decret 1642/2008, de 10 d'octubre, pel que se fixen els imports garantits a que se refereix el Reial Decret 2606/1996, de 20 de desembre, del Fons de Garantia de Dipòsits d'Entitats de Crèdit i el Reial Decret 948/2001, de 3 d'agost, sobre sistemes d'indemnització dels inversors (BOE núm.278, 18/11/2008).

<sup>681</sup> Reial Decret 1975/2008, de 28 de novembre, sobre les mesures urgents a adoptar en matèria econòmica, fiscal, de treball i d'accés a l'habitatge (BOE núm.290, 2/12/2008).

l'Economia i el Treball<sup>682</sup> dotat amb 3 miliards d'euros, dels quals 630 milions d'euros anaven a la indústria de la construcció i 800 a finançar la indústria de l'automòbil<sup>683</sup>. Amb aquest pla es pretenien generar 300 mil llocs de feina. Després del paquet de mesures de novembre de 2008 s'aprovaven les mesures per la prevenció del frau fiscal, i s'aprovava la llei que introduïa tota una sèrie de modificacions fiscals, entre d'elles l'eliminació de l'impost sobre el patrimoni. I en els Pressuposts Generals de l'Estat de 2009 se reduïa l'oferta de treball públic i es procurava la "moderació" salarial, amb la intenció d'estalviar uns 2,5 miliards d'euros (Bolaños, 28/11/2008)<sup>684</sup>.

Cap a finals de 2008, malgrat les mesures de rescat i recolzament bancari, el crèdit seguia eixut i la patronal exigia al Govern el llançament de línies de crèdit públic, a través de l'Institut de Crèdit Oficial (ICO). Entre les mesures emanades del Plan E a destacar, està la posta en marxa de diverses línies de finançament a través de l'ICO. Aquest es convertia en una vertader banc públic, tot entrant en plena contradicció amb les retòriques del pensament únic del neoliberalisme. Aquestes línies responien, fonamentalment, a les exigències de la patronal que es lamentaven de la sequera de crèdit i s'engegaven tant per dotar de liquiditat a les empreses com per dur a terme actuacions vinculades amb el sector de la construcció i el turisme (p.ex. ICO-Turisme dotat amb 150 milions d'euros per a la reconversió-renovació d'establiments turístics i destins turístics). Entre les mesures a destacar estarien la línia ICO-PIME (10 miliards d'euros) o línia ICO-Liquiditat (10 miliards d'euros), fins un total de 24 línies. Es preveia que el 2009 les línies de l'ICO sumarien uns 35 miliards d'euros, una xifra que suposava segons el president de l'ICO, Aurelio Martínez Esteve, el 45% de les necessitats de finançament de l'economia espanyola. Així doncs, l'aportació de l'ICO es convertia en la més important de tot l'Estat, per damunt de qualsevol altre entitat financera (Pérez i Noceda, 7/10/2008; De Barrón i Bolaños, 19/10/2008; Barciela, 26/04/2009; Martínez-Esteve, 17/05/2009)<sup>685</sup>.

Al llarg del 2009 es seguiren aprovant paquets de mesures anticrisis, que a grans trets seguien la via d'estímul de la despesa pública i reducció fiscal, mentre que des del poder s'anunciava que s'albiraven "brots verds" de l'economia, és a dir el final del túnel de la crisi. Així, en el mes de març de 2009 es presentava un nou paquet –el sisè des de l'inici de la crisi– que tenia com a principals eixos: la transposició de la Directiva Europea de Serveis, Directiva Bolkestein, i la liberalització dels serveis<sup>686</sup>; dotació de 40 miliards d'euros en assegurances de crèdit per cobrir el risc d'impagaments de les PIME; reducció dels recàrrecs en el retard dels pagaments d'imposts; i modificació de la Llei Concursal per facilitar el refinançament del deute de les empreses concursades i permetre accelerar l'acomiadament dels treballadors perquè aquells poguessin cobrar més ràpidament; i una sèrie de mesures que s'anunciaven com a de foment del treball, particularment en els casos de regulació de l'ocupació, amb la bonificació de part de les quotes empresarials a la Seguretat Social, i protecció de les persones aturades<sup>687</sup>.

<sup>682</sup> Reial Decret-Llei 9/2008, de 28 de novembre, pel que es creen un Fons Estatal d'Inversió Local i un Fons Especial de l'Estat per a la Dinamització de l'Economia i el Treball i s'aproven crèdits extraordinaris per atendre al seu finançament (BOE núm.290, 2/12/2008).

<sup>683</sup> El Pla es desagregava en 8 mesures: Fons d'Inversió Pública (8 miliards d'euros) ([www.mpt.es/prensa/actualidad/noticias/2008/12/20081210.html](http://www.mpt.es/prensa/actualidad/noticias/2008/12/20081210.html), juny 2010); Pla Integral d'Automoció (800 milions d'euros); Rehabilitació de cases quarter i comissaries (380 milions d'euros); Rehabilitació d'habitatges (110 milions d'euros); Infraestructures de transport (140 milions d'euros); Actuacions mediambientals (575 milions d'euros); I+D+i (490 milions d'euros); Turisme social (30 milions d'euros); transferència de 400 milions d'euros a les Comunitats Autònomes per finançar les mesures derivades de l'aplicació de la Llei de la Dependència ([www.plane.gob.es/fondo-especial-del-estado-para-la-dinamizacion-de-la-economia-y-el-empleo/](http://www.plane.gob.es/fondo-especial-del-estado-para-la-dinamizacion-de-la-economia-y-el-empleo/), juny 2010).

<sup>684</sup> Reial Decret 1804/2008, de 3 de novembre, pel que se desenvolupa la Llei 36/2006, de 29 de novembre, de mesures per la prevenció del frau fiscal, se modifica el Reglament per l'aplicació del règim fiscal de les entitats sense fins lucratiu i dels incentius fiscals al mecenatge, aprovat pel Reial Decret 1270/2003, i se modifiquen i aproven altres normes tributàries (BOE núm.278, 18/11/2008); Llei 4/2008, de 23 de desembre, per la que se suprimeix el gravamen de l'Impost sobre el Patrimoni, se generalitza el sistema de devolució mensual en l'Impost sobre el Valor Afegit, i s'introdueixen altres modificacions en la normativa tributària (BOE núm.310 25/12/2008).

<sup>685</sup> [www.ico.es/web/contenidos/6/0/1779/index.html](http://www.ico.es/web/contenidos/6/0/1779/index.html) (juny 2010).

<sup>686</sup> La transposició de la Directiva Bolkestein que estableix la liberalització dels serveis es materialitzà en la Llei Paraigües (Llei 17/2009, de 23 de novembre, sobre el lliure accés a les activitats de serveis i el seu exercici –BOE núm.283, 24/11/2009) i la Llei Omnibus (Llei 25/2009, de 22 de desembre, de modificació de diverses lleis per a la seva adaptació a la llei sobre el lliure accés a les activitats de serveis i el seu exercici –BOE núm.1308, 23/12/2009).

<sup>687</sup> Reial Decret-Llei 3/2009, de 27 de març, de mesures urgents en matèria tributària, financera i concursal davant l'evolució de la situació econòmica (BOE núm.78, 31/03/2009); Reial Decret-Llei 2/2009, de 6 de març, de mesures urgents pel manteniment i el foment de l'ocupació i la protecció de les persones aturades (BOE núm.57, 7/03/2009).



També s'havia aprovat una moratòria temporal parcial de les quotes hipotecàries, per la qual cosa es dotava una nova línia d'ajudes a través de l'ICO<sup>688</sup>. Cap a finals de març s'aprovaven noves línies de finançament a través de l'ICO (3 miliards d'euros) perquè les petites empreses i autònoms poguessin cobrar les factures que els ajuntaments els hi devien.

El mes de maig de 2009 al debat sobre l'Estat de la Nació, Rodríguez Zapatero tornà a llançar una nova bateria de mesures anticrisis. La CEOE va qualificar que les mesures anaven en "bona direcció". Les mesures proposades es poden sintetitzar en: el retall de despesa pública en un miliard d'euros –la major part corresponia al Ministeri de Ciència i Innovació amb el 30% de l'ajustament–; subvencions a la indústria de l'automòbil amb el finançament de 500 euros per la compra d'un vehicle per part de l'Estat, als que les Comunitats Autònomes havien d'afegir uns altres 500 euros; l'ampliació del Fons d'Inversions Locals amb 5 miliards d'euros, destinat a obres als municipis; la reducció de l'impost de societats a les PIMES de menys de 25 treballadors i un volum de vendes inferior a 5 milions d'euros, que mantinguessin la seva plantilla; la proposta de reforma de la llei del lloguer d'habitatges per impulsar el mercat de lloguer, amb l'equiparació de la deducció fiscal del lloguer amb la compra d'habitatge<sup>689</sup>; el retall a la deducció de l'IRPF per compra d'habitatge a partir de 2011, per aquelles rendes superiors a 24 mil euros anual; el xec-transport per treballadors, que suposaria una rebaixa fiscal en el cost del transport públic; l'exempció del pagament de les taxes aeroportuàries a les companyies aèries que augmentessin el nombre de passatgers; les matrícules gratuïtes pels titulats universitaris en situació d'atur per a que puguin cursar un màster. L'anunci de la retirada de les deduccions en l'adquisició de l'habitatge pel 2011 pretenia agilitzar el mercat de l'habitatge, per tal que entitats financeres i promotores es poguessin desfer de l'enorme estoc d'habitatges buits acumulats. En aquesta mateixa sessió també s'anuncià el que havia de ser un dels projectes estrella del Govern, la Llei d'Economia Sostenible. Aquesta llei havia d'establir, teòricament, les bases pel canvi de model econòmic (EFE, 28/03/2009; Peláez, 20/04/2009; Agencias, 13/05/2009; González, 17/05/2009; García-Montalvo, 17/05/2009).

El juny de 2009 s'aprovava la primera mesura anticrisi que incrementava la càrrega impositiva, particularment del tabac i dels hidrocarburs. Aquesta mesura era criticada per les organitzacions de consumidors, pel fet que es tractava d'imposts indirectes, i afectaven a les persones de rendes més baixes. Juntament amb el Reial Decret-Llei que introduïa aquelles modificacions fiscals, s'establien noves línies de finançament amb la concessió de crèdits extraordinaris i suplementes de crèdit per valor de 19,82 miliards d'euros. La major part dels quals anaven destinades al Servei Públic de Treball Estatal, amb 16,89 miliards d'euros, per fer front a les creixents despeses socials; 1,8 miliards d'euros destinats a les Comunitats Autònomes, en compensació a l'eliminació de l'impost sobre el patrimoni; etc<sup>690</sup> (Magro, 14/06/2009).

El mes de juny de 2009 també s'aprovà el Fons de Reestructuració Ordenada Bancària (FROB) per tal d'engegar, tal com el seu nom indica, el procés la reordenació del sistema bancari espanyol. El fons estava dotat amb 9 miliards d'euros a càrrec dels Pressuposts Generals de l'Estat i dels Fons de Garantia de Dipòsits i permetia la possibilitat d'endeutar-se amb avals fins a 90 miliards d'euros, és a dir un màxim de 99 miliards d'euros<sup>691</sup>. L'octubre de 2008 ja s'havia dut a terme la primera reestructuració quan les sis caixes d'estalvi de Castella i Lleó (Caja Duero, Caja España, Caja de Burgos, Caja de Ahorros del Círculo Católico, Caja Segovia y Caja de Ávila) s'uniren en el Grupo Cajas Castilla y León. En plena tempesta

<sup>688</sup> Reial Decret 97/2009, de 6 de febrer, pel que se modifica el Reial Decret 1975/2008, de 28 de novembre, sobre les mesures urgents a adoptar en matèria econòmica, fiscal, d'ocupació i d'accés a l'habitatge (BOE núm.33, 7/02/2009).

<sup>689</sup> El novembre de 2009 s'aprovà la llei que ha estat batejada com la Llei dels desnonaments express –Llei 19/2009, de 23 de novembre, de mesures de foment i agilització processal del lloguer i de l'eficiència energètica dels edificis (BOE núm.283, 24/11/2009). Aquesta llei ha estat fortament criticada pels moviments socials ja que retalla de manera important el dret dels llogaters, al temps que atorga molt més poder als propietaris. Amb la reforma es retallen els terminis per agilitzar la demanda de desnonament i basta que el llogater endarrereixi un mes el pagament per a que el propietari pugui iniciar el desnonament (Ríos, 23/12/2009). Aquesta llei parteix del plantejament que l'escassa incidència del lloguer a l'Estat espanyol es deu al fet que els propietaris estan desprotegits, quan el problema estriba en que la compravenda i especulació d'habitatges ha alimentat el mercat immobiliari espanyol, tot deixant de banda altres sistemes de gestió del parc immobiliari (Naredo et al., 2007; Rullan i Artigues, 2007).

<sup>690</sup> Reial Decret-Llei 8/2009, de 12 de juny, pel que se concedeixen crèdits extraordinaris i suplementes de crèdit, per import total de 19,821,28 milions d'euros, i se modifiquen determinats preceptes de la Llei 38/1992, de 28 de desembre, d'Imposts Especials (BOE núm.143, 13/06/2009).

<sup>691</sup> Reial Decret-Llei 9/2009, de 26 de juny de 2009, sobre reestructuració bancària i reforçament dels recursos propis de les entitats de crèdit (BOE núm.155, 27/06/2009). Veure: [www.frob.es](http://www.frob.es) (juny 2010).

financera, els principals bancs (BBVA i BSCH) anunciaven beneficis i es feien públics els escandalosos guanys del president del BBVA, Francisco González, que el 2009 s'embutxacava 16,57 milions d'euros, i del conseller delegat, José Igancio Goirigolzarri, amb 10,37 milions (De Barrón, 11/02/2009).

Entre les entitats financeres, les caixes d'estalvi eren les que presentaven un major risc, per la qual cosa es proposava la unió d'aquestes, entre "caixes d'estalvis tòxiques" i "caixes d'estalvi sanes", i d'aquesta manera diluir el risc. L'expansió del poder financer de les caixes d'estalvi espanyoles ha estat espectacular des de la dècada dels 1990 fins al col·lapse de la bombolla immobiliari –p.ex. els dipòsits han passat de 467875 milions d'euros el 1994 a 800996 milions d'euros el 2009; els crèdits concedits han passat de 99967 milions d'euros el 1994 a 900585 milions d'euros el 2009– (De Barrón, 25/04/2010). Un dels casos paradigmàtics el representa Caja Castilla-La Mancha que estava profundament afectada per l'increment de la morositat i per la seva participació en projectes immobiliaris d'elevat risc financer és el cas de l'operació urbanística Reino de Don Quijote i l'aeroport privat de Ciudad Real, amb fortes vinculacions entre el poder financer i polític i els promotors (Naredo, 2010). El Banc d'Espanya va haver d'acudir al rescat de Caja Castilla-La Mancha, després que els intents de fusió amb Unicaja fracassassin. La caixa castellana havia atorgat uns 8 miliards d'euros de crèdit a promotors i la intervenció pública fou de 9 miliards d'euros. Emperò la intervenció de Caja Castilla-La Mancha, així com les fortes tensions al sí de Caja Madrid, cristal·litzaven el fet que aquelles entitats estaven fortament vinculades als aparells de poder dels grans partits polítics estatals (De Barrón, 22/02/2009; El País, 29/03/2009; El Mundo, 29/03/2009; Noceda, 5/04/2009). Abans de la intervenció de l'entitat castellana, les caixes d'estalvi ja acaparaven el 74% dels 19,3 miliards d'euros procedents del Fons d'Adquisicions d'Actius Financers (FAAF) llançat pel govern i de les 54 entitats sol·licitants tan sols hi havia 7 bancs (OTR, 25/02/2009).

Al Consell de Ministres celebrat a Palma el 24 de juliol de 2009, Rodríguez Zapatero anuncià un paquet d'ajudes a la indústria turística d'un miliard d'euros, dels quals 500 milions d'euros anirien al Pla FuturE, 100 dels quals es destinaven a Canàries per la seva condició ultraperifèrica. Per això es llançà la línia de finançament ICO-FuturE que podien cobrir fins el 100% de les inversions i un import màxim de 2 milions d'euros. Aquest pla s'afegia a l'anterior Pla Renove Turisme aprovat pel Consell de Ministres del 21 de novembre de 2008, dotat amb 400 milions d'euros i ampliat en 600 milions d'euros més el 29 de maig de 2009 (Eza, 25/07/2009)<sup>692</sup>.

L'estiu del 2009, malgrat els "brots verds", no es recuperava l'ocupació i l'atur ja era molt pronunciat, a més s'afegia el fet que moltes persones aturades començaven a acabar les prestacions o subsidis d'atur. En vistes a això, Rodríguez Zapatero anuncià al Consell de Ministres celebrat a Palma que llançaria un programa temporal de protecció d'atur i inserció, amb el que s'establí un subsidi d'uns 420 euros mensuals per aturat sense prestació d'atur per un període màxim de 6 mesos<sup>693</sup>.

En els temps d'eufòria econòmica, l'Executiu havia aprovat una reforma fiscal el 2006 amb la que modificava la fiscalitat sobre les rendes del capital, tot unificant la tributació en el tipus únic del 18%. És a dir, s'abandonava el criteri progressiu en la fiscalitat sobre el capital, mentre que aquest es mantenia en les rendes del treball. La reforma de 2006 també reduïa la fiscalitat dels impostos de societats i també el tipus màxim de l'IRPF<sup>694</sup>. Unes mesures que foren criticades per afavorir les classes dominants i la gran empresa (ATTAC, 10/11/2006). Arran de la crisi i front el deteriorament fiscal de l'Estat, l'executiu anuncià una nova reforma fiscal. En els anuncis del Govern es plantejà modificar la fiscalitat sobre el capital, sense plantejar-se en cap moment afectar als grans patrimonis agrupats a les SICAV (Societats d'Inversió de Capital Variable) que tributen a l'1% l'impost de societats, ni recuperar l'impost sobre el patrimoni, així com tampoc es plantejava la fiscalitat ecològica.

La reforma fiscal, publicada als Pressuposts Generals de l'Estat 2010, afectà tímidament a les rendes del capital, tot incrementat el tipus impositiu de les rendes inferiors a 6 mil euros al 19% i les superiors al tipus únic del 21%. La reforma també comptava amb un increment

<sup>692</sup> Pla Renove Turisme: [www.mityc.es/turismo/es-ES/Sostenibilidad/destinosmaduros/planrenoveturismo/Paginas/planrenoveturismo.aspx](http://www.mityc.es/turismo/es-ES/Sostenibilidad/destinosmaduros/planrenoveturismo/Paginas/planrenoveturismo.aspx) (juny 2010).

<sup>693</sup> Reial Decret-Llei 10/2009, de 13 d'agost, pel que se regula el programa temporal de protecció per atur i inserció (BOE núm.197, 15/08/2009).

<sup>694</sup> Llei 35/2006, de 28 de novembre, de l'Impost sobre la Renda de las Personas Físiques i de modificació parcial de les lleis dels Imposts sobre Societats, sobre la Renda de no Residents i sobre el Patrimoni (BOE núm.285, 29/11/2006).

notable de la fiscalitat indirecta, amb l'augment de l'IVA – manteniment del tipus superreduït en el 4%; el tipus reduït passava del 7% al 8% i el general del 16% al 18%–. En canvi, reduïa l'impost de societats per petites i mitjanes empreses que mantinguessin o incrementassin els llocs de feina, del 25% al 20%. La mateixa reducció s'aplicava als autònoms en quant a reducció de l'IRPF, amb la mateixa condició de mantenir o incrementar els llocs de feina. A dita reforma també s'eliminava la deducció dels 400 euros a l'IRPF, que havia estat una de les promeses electorals del PSOE (Abellán, 27/09/2009).

Per altra banda, el mes d'octubre de 2009<sup>695</sup> s'aprovà la Llei de les SOCIMI (Societats Anònimes Cotitzades d'Inversió en el Mercat Immobiliari), la versió espanyola dels REITS (Real Estate Investment Trusts) que permeten canalitzar fluxos financers cap a la inversió immobiliària, però també dirigir els actius immobiliaris acumulats cap a noves societats i així treure'ls de balanç, especialment en moments en que es desinflava la bombolla immobiliària. Entre d'altres, les SOCIMI presenten notables avantatges fiscals. Entre d'altres: cotitzen a un 18% a l'Impost de Societats, front el general del 30%; tenen unes bonificacions de fins el 20% quan més del 50% dels actius es destinin al lloguer; els dividendes queden exempts de l'IRPF quan els socis siguin persones físiques i paguen una quantitat reduïda en cas de societats mercantils; etc (Rodríguez, 9/11/2009).

El 27 de novembre de 2009, la ministra d'Economia i Hisenda, Elena Salgado, presentava l'avantprojecte de Llei d'Economia Sostenible –el Consell de Ministres aprovà el Projecte de Llei d'Economia Sostenible el 19 de març de 2010<sup>696</sup>–. Aquesta proposta normativa es presentava com el marc per reorientar el model econòmic espanyol en l'horitzó temporal de 10 anys. Des de la premsa propera al Govern es criticava el fet que "el Plan E no ha anat precisament en la direcció més ecològica", ja que les importants injeccions de diners públics no havien aportat massa canvis respecte de les lògiques dominants, de caràcter bàsicament anticològic (Méndez 6/09/2009:14).

La Llei d'Economia Sostenible<sup>697</sup> es convertia en un recipient per introduir múltiples qüestions i futures reformes, tot destacant la pretensió de regular mitjançant dita llei els drets de propietat intel·lectual i les descàrregues d'internet, la qual cosa provocà fortes crítiques per part de col·lectius socials i l'aplaudiment per part de l'SGAE (Societat General d'Autors i Editors) (Abellán, 28/11/2009). En quant a la conceptualització d'economia sostenible, aquesta resultava ser suficientment abstracta i ampla com per donar cabuda a qualsevol tipus d'interpretació, tot seguint les lògiques descrites en el capítol 5 sobre la construcció sociopolítica del concepte de sostenibilitat. L'article segon del Projecte de Llei<sup>698</sup> defineix com economia sostenible "un patró de creixement que conciliï el desenvolupament econòmic, social i ambiental en una economia productiva i competitiva, que afavoreixi el treball de qualitat, la igualtat d'oportunitats i la cohesió social, i que garanteixi el respecte ambiental i l'ús racional dels recursos naturals, de forma que permeti satisfer les necessitats de les generacions presents sense comprometre les possibilitats de les generacions futures per poder atendre les seves pròpies necessitats".

Des de les organitzacions ecologistes Amigos de la Tierra, Ecologistas en Acción, Greenpeace, SEO/BirdLife i WWF (2010) s'ha denunciat que la Proposta de Llei d'Economia Sostenible incideix de manera abusiva sobre el creixement econòmic i la competitivitat del capital, mentre que la dimensió ecològica ha quedat relegada en un segon terme. A més, la qüestió ecològica expressada en la norma resulta esbiaixada, ja que s'identifica quasi exclusivament amb la qüestió del canvi climàtic, tot deixant de banda molts altres aspectes. Per altra banda, la proposta contempla l'eliminació de la deducció de l'IRPF pel 2011 a la compra d'habitatge per a les rendes de més de 24 mil euros i diu que persegueix l'impuls del mercat del lloguer. Cal destacar que el gener de 2010 va entrar en vigor el Fons d'Economia Sostenible. Aquest fons s'articulà a través de l'Institut de Crèdit Oficial (ICO) amb una dotació de 10 miliards d'euros i tenia com a objectiu preferent el finançament de la rehabilitació d'habitatges.

L'estímul del sector de la construcció, en gran mesura responsable junt amb les entitats financeres de la crisi, es reforçà amb l'agilització de les inversions previstes en el PEIT (Pla

<sup>695</sup> Llei 11/2009, de 26 d'octubre, per la qual es regulen les societats anònimes cotitzades d'inversió en el mercat immobiliari (BOE núm.259, 27/10/2009).

<sup>696</sup> Veure: [www.economiasostenible.gob.es](http://www.economiasostenible.gob.es) (juny 2010).

<sup>697</sup> Finalment la llei fou aprovada el 2011: Llei 2/2011, de 4 de març, d'Economia Sostenible (BOE núm.55, 5/03/2011).

<sup>698</sup> Ministeri d'Economia i Hisenda: Projecte de Llei d'Economia Sostenible ([www.meh.es/Documentacion/Publico/GabineteMinistro/Varios/29-03-10%20PROYECTO%20LEY%20ES.pdf](http://www.meh.es/Documentacion/Publico/GabineteMinistro/Varios/29-03-10%20PROYECTO%20LEY%20ES.pdf), juny 2010).

Estratègic d'Infraestructures i Transports) i tal com s'exposava a la web oficial del Plan E "el 2009 es tancarà amb prop de 19 miliards d'euros d'inversió, la qual cosa constitueix el rècord històric d'inversió en infraestructures de transport d'Espanya"<sup>699</sup>. El recolzament a la indústria de la construcció es materialitzà també en l'aprovació del Pla Extraordinari d'Infraestructures (PEI) presentat el mes d'abril de 2010. Aquest pretenia agilitzar la inversió en infraestructures de transport, en avançat estat de tramitació, per valor de 17 miliards d'euros, xifra que equivalia a l'1,7% del PIB espanyol. Aquestes inversions es realitzaven mitjançant el sistema de pagament denominat "peatge a l'ombra", amb un sistema de concessions a empreses privades per un període de 25 o 30 anys.

Aquest pla (PEI) es presentà com un model de col·laboració entre l'empresa privada i el sector públic. Emperò, des dels diferents moviments socials es criticà que aquell representava un avanç en les exigències de la patronal per la privatització de les infraestructures de transport (p.ex. carreteres, ferrocarrils, aeroports, etc)<sup>700</sup>. Així, segons el Govern espanyol, aquestes despeses no afectarien el dèficit públic, ja que les empreses adjudicatàries i la banca haurien d'avançar els diners. Finalment en el finançament del Pla hi participaven les entitats públiques de l'Institut de Crèdit Oficial (ICO) que es fa càrrec del 30% de la inversió (5,1 miliards d'euros) i el Banc Europeu d'Inversions del 12,35% (2,1 miliards d'euros), a més de la banca privada. A la presentació del Pla hi assistí la plana major de la patronal de la construcció: David Taguas (Seopan i ex-membre del govern de Zapatero), Baldomero Falcones (FCC), Florentino Pérez (ACS), José Manuel Entrecanales (Acciona), Luís del Rivero (Sacyr Vallehermoso), Joaquín Ayuso (Ferrovial). La premsa reflectia com "el Pla d'Infraestructures era acollit amb satisfacció pel sector de la construcció" (Ministerio de Fomento, 7/04/2010; Recuero, 8/04/2010; EFE, 8/04/2010; Ministerio de Fomento, 29/04/2010).

- Segona fase de la crisi: crisi del deute sobirà i teràpia de xoc neoliberal.

Entre finals de 2009 i al llarg de la primera meitat del 2010 es produïren continuats atacs especulatiu, protagonitzats pels capitals financers (p.ex. fons d'inversió, fons de pensió, bancs d'inversió, *hedge funds*, etc), en contra del deute sobirà d'alguns estats de la Unió Europea, però també contra els valors borsaris<sup>701</sup>. Els atacs foren especialment intensos en contra d'aquells països que el Financial Times batejà com a PIIGS (Portugal, Itàlia, Irlanda, Grècia i Espanya). Els atacs especulatiu anaren acompanyats per la reducció de la qualificació del deute públic d'aquests països, elaborada per les agències de qualificació de risc (o rating) – p.ex. Moody's, Fitch, Standard & Poors; Merrill Lynch– que a la vegada havien estat còmplices de la crisi de les subprime, en haver-les qualificat amb la màxima puntuació fins el moment del seu col·lapse. Els atacs especulatiu es produïren just després que la banca nord-americana i europea es recuperàs als mateixos nivells que abans de la crisi desfermada amb la caiguda del gegant nord-americà Lehman Brothers de setembre de 2008. Cal dir que dita recuperació fou efectiva gràcies a les ajudes públiques que aquestes entitats havien rebut (Pérez, 31/08/2009). Els recursos públics aportats o garantits per salvar la banca als països del G-20, entre el juny de 2007 i el desembre de 2009, sumaven uns 9,6 bilions de dòlars, un 21% del seu PIB. No obstant això, eren les economies dels països del capitalisme avançat del G-20 –Austràlia,

<sup>699</sup> Acceleració de l'obra pública: [www.plane.gob.es/aceleracion-de-la-obra-publica/](http://www.plane.gob.es/aceleracion-de-la-obra-publica/) (juny 2010).

<sup>700</sup> En motiu de la crisi es torna a posar sobre la taula una nova ronda privatitzadora. Durant la primera ronda (1984-1996) es varen obtenir uns 13,2 miliards d'euros; i a la segona (1996-2002) uns 22 miliards d'euros quan es varen vendre les anomenades "joies de la corona". Des del 2002 s'han venut participacions residuals i petites empreses per valor de 2 miliards d'euros. El que quedava per privatitzar en el moment de la crisi, i amb fortes pressions del capital transnacional, eren particularment les infraestructures de transport terrestre, marítim, aeri i elèctric. El 27 de març de 2009 el Consell de Ministres aprovà el Projecte de Llei de Modificació de la Llei 48/2003, de 26 de novembre, de Règim Econòmic i de prestació de serveis en els ports d'interès general. Una modificació, consensuada entre els partits polítics majoritaris (PSOE i PP), establerta des dels preceptes del dogma neoliberal (i la utopia empresarial) de la competitivitat, privatització, liberalització i flexibilització. El President de Puertos del Estado, Fernando González Laxe, manifestava que "amb la llei reforçam l'autonomia funcional i financera; és a dir, cada port és una empresa" (González, 3/01/2010; Mars, 22/05/2010; Rodríguez, 23/05/2010).

<sup>701</sup> El 8 de febrer de 2010, Monness, Crespi, Hardt & Co organitzà un sopar a una casa privada de Manhattan en la que convidà els principals *hedge fund*. El motiu d'aquell sopar era coordinar l'estratègia especulativa contra l'euro i els països de la UE. Entre els *hedge fund* que participaren en aquell sopar-reunió es trobaven: SAC Capital Advisors LP, Greenlight Capital Inc, Soros Fund Management LLC, Paulson & Co. L'objectiu dels atacs especulatiu era que l'euro es depreciés front el dòlar, dels 1,37 dòlars/euro a 1 dòlar/euro (Puliam et al., 26/02/2010; Reuters, 3/03/2010).

Canadà, França, Alemanya, Itàlia, Japó, Corea del Sud, Regne Unit i EUA– les que havien dotat la major part, amb 9,5 bilions de dòlars (29,8% del seu PIB).

Entre l'octubre de 2008 i el març de 2010, la Unió Europea es va dotar uns 4,13 bilions de dòlars (32,6% del seu PIB), per acudir al rescat de la banca (Missé, 30/05/2010). Hom pot destacar el fet que les pèrdues reconegudes en el sector bancari europeu eren el maig de 2010 d'uns 1,62 bilions de dòlars. De totes maneres, cal assenyalar que tot el que fa referència a les pèrdues bancàries i els rescats públics han estat coberts per una elevada opacitat, una opacitat que, es deia des del poder, era per evitar atacs especulatiu més intensos (Álvarez i Medialdea, 2009).

Després dels rescats bancaris, i especialment amb les successives injeccions de liquiditat del Banc Central Europeu (i els diferents bancs centrals estatals), les entitats bancàries que havien accedit a liquiditat a un tipus d'interès de l'1% iniciaren un procés d'adquisició de deute públic a uns tipus d'interès molt més elevats (entre el 3% i el 4%), convertint-se aquell pla en un excel·lent regal a la banca però que no aconseguia dinamitzar el crèdit, cosa per la que teòricament s'havia impulsat. A més, no tan sols s'havien posat en marxa plans de rescat del sector financer, tal com s'ha exposat, sinó que d'altres sectors fortament vinculats al boom econòmic també eren rescatats, com per exemple la indústria de l'automòbil o el sector de la construcció i de la promoció immobiliària (De Barrón, 7/02/2010; Medialdea, 2010).

En aquest context, molts d'Estats membres de la UE es saltaren les regles del joc de la UE neoliberal, reflectides al Pacte per a l'Estabilitat i el Creixement (dèficit fiscal del 3% i deute públic del 60%), amb un dèficit fiscal que es començà a disparar. El nivell d'endeutament mitjà dels països de la UE-27 era al 2009 del 73,6% i el dèficit públic mitjà del 6,8%. Tan sols Suècia, Finlàndia, Dinamarca, Luxemburg i Estònia presentaven un dèficit fiscal inferior al 3%. En aquella situació la majoria de països de la UE començaren a programar plans d'ajustament mitjançant la reducció de la despesa pública (Bolaños, 20/12/2009; Missé i Pérez, 16/05/2010).

El cas paradigmàtic ha estat **Grècia** amb un deute públic el 2009 del 113,4% del PIB i un dèficit fiscal del 12,7% –un dèficit pràcticament idèntic al dels EUA–. La situació de Grècia fou aprofitada pels capitals especulatiu i sucumbí a la Unió Europea en una profunda crisi política, fins al punt de plantejar deixar que el país sortís de l'Eurogrup, fonamentalment per la negativa de Merkel de rescatar Grècia. El 23 d'abril de 2010 el Govern grec de Yorgos Papandreu sol·licitava el paquet de rescat establert per la Unió Europea i el Fons Monetari Internacional d'uns 45 miliards d'euros –15 miliards d'euros aportats pel FMI al 3,75% i la resta en forma de préstecs bilaterals amb Estats membres de la UE a un tipus del 5%–. Emperò el rescat només es feia sempre i quan Papandreu imposàs un potent paquet de mesures d'ajustament, dictat fonamentalment pel FMI i els principals creditors, és a dir Alemanya. El 28 d'abril de 2010 la suma s'elevava a 110 miliards d'euros ja que els 45 inicials no havien aconseguit aturar les dinàmiques anteriors –disminució de la qualificació del deute i atacs especulatiu–<sup>702</sup>. Grècia havia de dur a terme un ajustament d'uns 25 miliards d'euros mitjançant la retallada de la despesa pública –davallada dels salaris dels funcionaris, reducció de les pensions, etc–, l'increment d'imposts –augment de l'IVA es 2 punts–, flexibilització-precarització del treball i una nova ronda privatitzadora. Unes mesures que eren rebutjades pel 80% de la població i que foren durament contestades als carrers amb potents mobilitzacions socials i successives vagues generals –entre febrer i maig es convocaren 4 vagues generals– (González, 22/11/2009; González, 14/02/2010; Missé, 24/04/2010; Agencias, 29/04/2010; Vradis i Dalakoglou, 2011).

El "divendres negre", 7 de maig de 2010, els atacs especulatiu contra el deute sobirà de Grècia, Portugal i Espanya amenaçaven la viabilitat del projecte de l'euro i es parlava d'una imminent crisi sistèmica<sup>703</sup>. El 9 de maig de 2010, front al temor de contagi al sistema financer de la UE i col·lapse de l'euro, la Comissió Europea va aprovar la creació del Mecanisme Europeu d'Estabilitat Financera, dotat amb 750 miliards d'euros –500 miliards aportats pels països de la

<sup>702</sup> El FMI aporta 30 miliards d'euros; Alemanya 22,33 miliards d'euros; França 16,77 miliards d'euros; Itàlia 14,73 miliards d'euros; l'Estat espanyol 9,79 miliards d'euros; i la resta de països de la UE 16,38 miliards d'euros (Missé, 4/05/2010).

<sup>703</sup> Belkaïd (2010:7) ens diu que "les tempestes que sacsegen els mercats els divendres rarament són fortuïtes. Són els bancs i els grans fons d'inversió els que organitzaren tot d'amagats [en referència al "divendres negre"]. L'objectiu era obligar als governs a reaccionar durant el cap de setmana, impedit un sever descompte del deute grec, i també de l'espanyola i portuguesa, que hagués enfonsat el balanç de bancs i els hagués impedit deixar-se diners els uns als altres en el mercat interbancari".

UE i 250 miliards pel FMI–, per tal d'adquirir títols dels deutes privats i públics de països en dificultats de la zona euro. Aquest mecanisme seria emprat per tal de rescatar països en dificultats i així evitar la repetició del succeït a Grècia. L'objectiu del mecanisme era estabilitzar els anomenats "mercats financers", un concepte emprat des del poder político-mediàtic per referir-se als capitals especulativo-financers. En aquesta situació i amb aquest mecanisme el poder del Banc Central Europeu es reforçava, ja que es converteix en l'autèntic guia de les polítiques socioeconòmiques a seguir pels Estats membres, especialment aquells que hagin de recórrer al mecanisme. D'aquesta manera, s'ha arribat a desplaçar el tractament de la crisi sistèmica des de la necessitat d'elaborar regulacions per tal de modificar les regles del joc del capitalisme financer, a la qüestió del deute públic. Un desplaçament que ha estat qualificat com un nou triomf de l'ortodòxia neoliberal (Missé i Pérez, 16/05/2010).

La solució presa per la Comissió Europea el 9 de maig de 2010 anava acompanyada de l'exigència als Estats membres de regir-se estrictament pels criteris d'austeritat emanats del Pla d'Estabilitat i Creixement: dèficit fiscal del 3% del PIB i deute públic del 60% del PIB (Martínez de Rituerto, 22/05/2010). A partir d'aquells moments el deute d'alguns països es començà a incrementar, particularment dels PIIGS, i les agències de qualificació de deute anaven disminuint les seves avaluacions. El 24 de maig de 2010 els capitals especulatiu apostaren contra el deute públic portuguès i el govern de José Socrates va emprendre dures mesures d'ajustament. Portugal havia iniciat la ronda de mesures d'ajustament neoliberals des de principis del 2010 i seguien els paràmetres de l'ortodòxia: reducció de despesa pública, reforma laboral i augment d'impostos indirectes (Relea, 25/05/2010). Els plans d'ajustament s'han començat a aplicar no tan sols als països de la perifèria de la UE, sinó que la teràpia de xoc també ha estat aplicada als països centrals com Alemanya, França o el Regne Unit (Sánchez, 8/06/2010; Jiménez Barca, 13/06/2010; Oppenheimer, 23/06/2010; González, 30/05/2010).

Segons el McKinsey Global Institute (2010) la quantitat total del deute espanyol –deute públic i privat– el 2008 equivalia al 342% del PIB. Aquest deute es desglossava de la següent manera: 47 punts de deute públic; 75 punts corresponents a les institucions financeres; 85 punts corresponents al finançament de les llars; i 136 punts destinats a finançar activitats empresarials no financeres. D'aquesta quantitat, el 29% del deute espanyol era de propietat estrangera i era equivalent al 100% del PIB. El 2009 el deute públic espanyol s'elevava al 53,2%, és a dir encara no superava el 60% del Pla d'Estabilitat, i el dèficit fiscal se situava en torn a l'11,2%, 8,2 punts per damunt del permès. El Fons Monetari Internacional (2010) i el McKinsey Global Institute (2010) apuntaven l'elevat risc financer de l'Estat espanyol, derivat del col·lapse de la bombolla immobiliària i el deteriorament econòmic-financer resultant. Tot això ha conduït a què les condicions de finançament hagin empitjorat i, a més, el fet que bona part del valor dels actius –immobiliaris i valors borsaris d'empreses relacionades amb el sector de la construcció– comencin a caure, ha afectat especialment a les caixes d'estalvi. Aquest panorama ha estat aprofitat espectacularment per part dels capitals especulatiu<sup>704</sup>. Segons alguns analistes, el problema principal del capitalisme espanyol no era tant el nivell d'endeutament públic que estava per davall de la mitjana de la UE-27, sinó l'elevat endeutament privat i la seva vinculació d'aquest a un sol sector, l'immobiliari. El deute extern espanyol el 2009 era del 167,5% del PIB (uns 1,76 bilions d'euros) i els principals creditors externs eren els bancs de l'eurozona amb uns 727 miliards de dòlars, tot destacant entre aquests els bancs francesos amb 248 miliards de dòlars, els alemanys amb 202 miliards de dòlars i els britànics amb 140 miliards de dòlars. Tal com informava el Banc de Pagaments Internacional, tan sols un 19,35% del deute contret amb les entitats franceses corresponia a deute públic; amb els bancs alemanys, el

<sup>704</sup> El febrer de 2010 el Centre Nacional d'Intel·ligència (CNI) investigava els atacs especulatiu contra el deute espanyol. Fins i tot la ministra espanyola d'economia, Elena Salgado, visità el Financial Times per tal de "generar confiança" en els "mercats financers" i així evitar els atacs especulatiu (Pérez, 14/02/2010). El juny de 2010 els moviments especulatiu a la Borsa espanyola sumaven uns 2575 milions d'euros. Els moviments de capitals a curt termini feren apostes baixistes contra 38 companyies cotitzades. La posició baixista més important era contra el BBVA en el que els fons d'alt risc tenien invertits a la baixa 575 milions d'euros (1,7% del capital del banc). Els altres moviments especulatiu de major volum eren els de: Banco Santander (335 milions d'euros), Banco Popular (311 milions d'euros), Banco Sabadell (193 milions d'euros) i ACS (168 milions d'euros). En termes relatius la major pressió especulativa era contra: Banco Popular (5,26% de les accions), Grifols (5,26%), BME (4,52%), Banco Sabadell (4,31%) i Indra (4,13%) (Fernández, 29/06/2010). El principal protagonista en les apostes a la baixa de la Borsa espanyola fou el Deutsche Bank. Aquest era l'únic banc europeu que atacava la Borsa espanyola, acompanyat dels "habituals" fons anglosaxons: John A. Griffin, Harbinger Capital, Mason, Marshall Wallace, etc (Tudela, 20/06/2010; Tudela et al., 7/07/2010).

deute públic tan sols representava el 16,33%; i en el cas dels britànics el 6,43%. Així doncs, se posava l'accent en que el vertader problema financer no era el del deute públic, sinó el deute privat emès fonamentalment per les entitats financeres i constructores espanyoles (BIS Quarterly Review, 2010; Pérez, 28/02/2010; Montero-Soler, 3/07/2010).

Al llarg del 2010, en plena crisi grega, les agències de qualificació de risc amb seu als EUA –Standard & Poors, Fitch i Moddy's– davallaren la valoració del deute públic espanyol. I, en resposta a les dinàmiques de l'anomenat "mercat", el deute públic s'incrementà i el dèficit fiscal seguí ascendint. Abans d'entrar en vigor el Mecanisme Europeu d'Estabilitat Financera, les previsions de la Comissió Europeu sobre el dèficit públic espanyol es situaven en torn al 9,8% pel 2010 i les de deute públic en el 64,9%. La setmana en què es negociava la configuració d'aquell mecanisme s'aprofità per atacar a la borsa espanyola i el deute públic espanyol, tot disparant-se la prima de risc del deute públic. El capital financer internacional i els seus aparells –mitjans de comunicació i agències de rating– posaven en circulació els seus dubtes sobre la incapacitat del capital espanyol i de l'Estat de poder satisfer el pagament del deute (públic i privat) en un context de contracció econòmica, motivada per la reducció de l'activitat econòmica –bàsicament immobiliària– però també per la previsible reducció del valor dels actius (Doncel, 6/05/2010; Missé, 6/05/2010; Bolaños, 9/05/2010).

Abans del "divendres negre" (7 de maig de 2010), el Govern espanyol ja havia iniciat polítiques de reducció del dèficit a inicis de 2010. Així, el Consell de Ministres del 29/01/2010 aprovà el Pla d'Acció Immediata 2010 i el Pla d'Austeritat General de l'Estat 2010-2013. El primer pretenia aconseguir una reducció de la despesa pública pressupostada en un 0,5% del PIB, és a dir uns 5 miliards d'euros i establia la reducció de l'oferta de treball públic al 10% de la taxa de reposició, la qual cosa equivalia a unes 13 mil places de l'Administració General de l'Estat i havia de suposar un estalvi d'uns 280 milions d'euros. El Pla d'Austeritat General de l'Estat 2010-2013 perseguia la reducció del dèficit públic en 5,7% el PIB, és a dir uns 50 miliards d'euros, per a que el 2013 el dèficit es situés en torn al 3% del PIB. La reducció del 5,2% del PIB de despesa pública correspondria a l'Estat i el 0,5% restant a les Comunitats Autònomes que els hi corresponia un retall d'uns 10 miliards d'euros fins el 2013. Entre les mesures d'ajustament es procedia a reduir la despesa farmacèutica en 1,5 miliards d'euros<sup>705</sup>. Per altra banda, les modificacions fiscals recollides als Pressuposts Generals de l'Estat de 2010 amollaven un increment dels ingressos: 5,7 miliards d'euros derivats de la supressió de la deducció dels 400 euros a l'IRPF; 5,15 miliards d'euros de l'increment de l'IVA; i, tan sols, 800 milions d'euros de l'augment de la tributació del capital (Gobierno de España, 29/01/2010; Abellán i Alcaide, 23/03/2010).

Cal destacar, entre les mesures anticrisi que suposen un recolzament a la indústria de la construcció i la promoció immobiliària, el Pacte de Zurbano del març de 2010. La premsa propera al PSOE deia que "el Govern [de Rodríguez Zapatero] recorr de nou a la construcció per crear ocupació" (Díez i Aizpeolea, 2/03/2010)<sup>706</sup>. El pacte fou acordat el mes d'abril entre els grans partits polítics, i amb l'abstenció de Iniciativa Catalunya Verds, Izquierda Unida, Bloque Nacionalista Gallego i Nafarroa Bai. Entre les mesures del Pacte de Zurbano destaquen: la implementació de mecanismes per agilitzar els processos de fusió de les caixes d'estalvi a través del FROB (Fons de Reestructuració Ordenada Bancària) i la clarificació del règim dels Sistemes Institucionals de Protecció (SIP), coneguts com a "fusions fredes"; la deducció a l'IRPF per les obres de rehabilitació d'habitatge de fins el 10% del valor de les obres i fins un màxim de 4 mil euros per contribuent i 12 mil euros per habitatge; l'aplicació del tipus reduït d'IVA a les obres de millora o renovació d'habitatges; l'agilització de les línies de crèdit ICO de recolzament a les petites i mitjanes empreses i als autònoms; la modificació de la Llei de Contractes del Sector Públic i de la Llei de Subvencions perquè les empreses que sol·licitin un concurs voluntari de creditors puguin mantenir relacions contractuals amb l'administració i seguir rebent subvencions; la reducció dels terminis per reclamar la devolució de l'IVA en el cas de factures impagades; les mesures per impulsar la titulització del dèficit de la tarifa elèctrica; subvenció al transport aeri amb la reducció de taxes aeroportuàries; l'impuls i el recolzament a la internacionalització del capital espanyol amb garanties cobertes per CESCE (Compañía

<sup>705</sup> Reial Decret-Llei 4/2010, de 26 de març, de racionalització de la despesa farmacèutica amb càrrec al Sistema Nacional de Salut (BOE núm.75, 27/03/2010).

<sup>706</sup> Reial Decret-Llei 6/2010, de 9 d'abril, de mesures per l'impuls de la recuperació econòmica i l'ocupació (BOE núm.89, 13/04/2010).

Española de Seguros y Crédito a la Exportación)<sup>707</sup>, entre d'altres (Díez i Garea, 8/04/2010; Ministerio de Economía y Hacienda, 20/04/2010; Garea, 21/04/2010)<sup>708</sup>.

El 9 de maig de 2010 des de la Unió Europea s'exigia que el Govern espanyol duqués a terme un pla d'ajustament d'acord amb el criteris del Pla de Competitivitat i Creixement, tot havent de reduir el dèficit públic fins el 3% del PIB pel 2013. El 2010 el dèficit s'ha de reduir fins arribar al 9,3% del PIB (5 miliards d'euros), el 2011 el dèficit s'hauria de situar en el 6% (10 miliards d'euros), el 2012 en el 4,4% del PIB i el 2013 en el 3% del PIB.

El 12 de maig de 2010 Rodríguez Zapatero, després de rebre una cridada telefònica de Barack Obama que li recomanava actuar contra la crisi, presentava un paquet de mesures extraordinàries per reduir el dèficit. Un dèficit que en paraules del president espanyol s'havia incrementat també per mor del llançament de polítiques anticíclics des de la tardor de 2008, a més de la reducció dels ingressos públics. Una de les principals mesures de reducció del dèficit ha estat la reducció salarial dels treballadors públics, amb una reducció mitjana del 5%, i una rebaixa salarial dels alts càrrecs polítics del Govern espanyol entre el 8% i el 15%. Aquestes rebaixes salarials implicarien una reducció d'uns 2,3 miliards d'euros el 2010 i el congelació salarial pel 2011 suposaria un estalvi de 4,3 miliards d'euros. El paquet de mesures suspèn la revalorització de les pensions contributives, mesura amb la que es preveu un estalvi de 1,5 miliards d'euros; s'elimina el nomenat "xec-bebé" de 2500 euros per naixement a partir del gener de 2011, amb la qual cosa s'estima una possible reducció d'uns 1,25 miliards d'euros; redueix les despeses farmacèutiques, fet que podria suposar una reducció de 275 milions d'euros el 2010 i de 1,27 miliards el 2011; redueix l'ajuda al desenvolupament de 300 milions d'euros el 2010 i de 500 milions d'euros el 2011; elimina el règim transitori per la jubilació parcial, tot modificant els mecanismes de prejubilació; elimina la retroactivitat al pagament de prestacions per dependència; redueix la inversió pública en 6045 milions d'euros, una mesura que afectava fonamentalment a la construcció d'infraestructures. Per altra banda, les Comunitats Autònomes i Ajuntaments també havien de dur a terme els seus plans de retall de despesa pública, a l'entorn d'1,2 miliards d'euros, un miliard correspondria a les Comunitats Autònomes i 200 milions d'euros a les Entitats Locals. A més, s'estableix que aquestes darreres no es puguin endeutar fins el 2012. El Reial Decret-Llei<sup>709</sup> del paquet de mesures fou aprovat al Congrés de diputats gràcies als vots a favor del PSOE i l'abstenció de Convergència i Unió, Coalición Canaria i Unión del Pueblo Navarro. Mentre que els altres 8 partits de la cambra votaren en contra (Agencias, 12/05/2010; Ministerio de Economía y Hacienda, 20/05/2010; Pérez, 21/05/2010; Garea, 27/05/2010).

Les propostes de retall i ajustament han estat criticades des dels moviments socials i partits d'esquerra, fins a mitjans de comunicació i intel·lectuals propers al PSOE. La dreta política també ho ha fet, però tan sols per motius electorals i no per la dimensió neoliberal de moltes mesures aprovades. Entre els periodistes propers al partit del Govern es pot exposar el cas de Joaquín Estefanía (16/05/2010:5) que argumenta que "en poques ocasions s'ha vist tan meridianament clara la dictadura dels mercats: tant sols fa una setmana que el propi Zapatero havia explicat que la reducció del dèficit anava a ser més gradual, més perllongada en el temps, perquè l'economia espanyola acabava de sortir de la recessió [...], la qual cosa era un argument lògic [...]. A la seva intervenció davant del Congrés, el president utilitzà un metallenguatge d'injustícia necessària o d'injustícia obligatòria: havia d'aplicar un paquet de mesures que ell no

<sup>707</sup> En els moments en que es discutien els paquets de mesures d'ajustament a l'Estat espanyol, des del Govern es llançava la Lei 11/2010, de 28 de juny, de reforma del sistema de recolzament financer a la internacionalització de l'empresa espanyola (BOE núm.157, 29/06/2010). Mitjançant aquesta llei es creava el Fons per a la Internacionalització de l'Empresa (FIEM). Un instrument públic que es posa a disposició per a una nova ronda d'acumulació per desposseïció a mans del capital transnacional espanyol i que ha estat criticat per les organitzacions que han vingut denunciant els abusos de les transnacionals espanyoles al Sud Global, com per exemple l'ODG (Observatori del Deute i la Globalització) o OMAL (Observatori de Multinacionals a Amèrica Llatina). A més, aquesta llei s'aprovava després d'haver-se reduït dràsticament l'anomenada Ajuda Oficial al Desenvolupament (Vargas et al., 10/06/2010).

<sup>708</sup> La disposició final segona de l'Avantprojecte de Llei d'Economia Sostenible modificava la disposició transitòria tercera del Reial Decret Legislatiu 2/2008, de 20 de juny, pel que s'aprova el Text Refós de la Llei del Sòl (BOE núm.154, 26/06/2008). Aquest aspecte era un dels més rellevants de la Llei del Sòl 2007 que obligava a reconsiderar la valoració del sòl urbanitzable en el termini de 3 anys des de l'entrada en vigor de la llei al maig de 2007, la qual cosa implicaria una disminució del valor dels sòls urbanitzables. Amb aquesta nova disposició ara s'ampliava el termini fins a 6 anys, la qual cosa fou criticada per nombrosos col·lectius que denunciaven que la mesura era un "baló d'oxigen" pels tenidors de sòl, és a dir les entitats financeres i els grans promotors (Ecologistas en Acción, 21/01/2010). Finalment, la Llei 2/2011, de 4 de març, d'Economia Sostenible no va recollir aquella disposició final segona de l'avanprojecte.

<sup>709</sup> Reial Decret-Llei 8/2010, de 20 de maig, pel que s'adopten mesures extraordinàries per la reducció del dèficit públic.



hagués volgut, ja que aquell ajustament dur no era compartit. Però els mercats li han imposat l'ajustament i no s'ha pogut resistir a aquella política de *rigor mortis* que conduirà a la reducció d'unes dècimes en el creixement, per la qual cosa novament es tornarà a la contracció, amb els efectes que tindrà sobre la inversió, el consum i la creació de llocs de feina, fins ara la gran prioritat. Però no només Espanya és un país intervingut. Tots ho són i han d'actuar com les empreses molt endeutades, que no poden moure un sol paper sense l'autorització dels seus creditors". Així mateix, hom pot destacar el fet que els retalls han estat aplaudits des de Brussel·les, la Casa Blanca i el Fons Monetari Internacional. El director gerent del FMI, Dominique Strauss-Kahn, visità a Zapatero, per tal de mostrar la seva aprovació i el recolzament als pla d'ajustament estructural dut a terme. Segons el polític francès, membre del Partit Socialista francès, "les reformes del Govern espanyol posen les bases per dues dècades de creixement" (Bolaños 19/06/2010:22).

La política d'austeritat va ser resposta tímidament per part de la societat civil. El 8 de juny de 2010, els sindicats majoritaris convocaren una vaga del sector públic i manifestacions a tot l'Estat. Segons les dades de la Secretaria d'Estat per la Funció Pública, tan sols un 11,85% dels treballadors públics seguiren aquella vaga, mentre que els sindicats calculaven que el seguiment fou del 75%<sup>710</sup>. La resposta dels treballadors del sector públic fou titllada com d'extremadament tímida, cosa que reforçava les mesures preses pel govern i, molt especialment, obria la porta a l'aprofundiment dels retalls socials. En aquells moments, des del Banc Mundial i des de la Comissió Europea s'exigeixen més "esforços" per retornar a la senda del creixement i per poder satisfer el pagament dels deutes. Per això s'exigia que el paquet de mesures es completàs amb la reestructuració bancària i la reforma laboral amb la introducció de mesures de flexibilitat negativa del treball, tema que s'aborda en un altre apartat (Gómez i Abellán, 9/06/2010; Agencias, 10/06/2010; Agencias, 16/06/2010).

En aquella situació de risc de col·lapse financer sistèmic és quan el procés de reordenació bancària es va dinamitzar de manera vertiginosa. El governador del Banc d'Espanya, Miguel Ángel Fernández Ordóñez, va instar que les entitats agilitzessin les fusions. Un any després de l'aprovació del FROB (Fons de Reestructuració Ordenada Bancària) hi havia negociacions entre les entitats, però encara no s'havien dut a terme cap procés de concentració. Segons alguns aquest procés obria les portes a la privatització de les caixes d'estalvi, una proposta que el Fons Monetari Internacional havia repetit reiteradament des de feia anys, fins i tot abans de la crisi i que continuava exigint. El Banc d'Espanya va intervenir a través del FROB Cajasur el 22 de maig de 2010 amb una injecció de 523 milions d'euros, la caixa d'estalvis del clergat andalús molt vinculada amb el negoci immobiliari. Pocs dies abans de la intervenció de Cajasur, caixes d'estalvi catalanes Caixa Catalunya –presidida per Narcís Serra (PSOE)–, Caixa Manresa i Caixa Tarragona anunciaren la seva fusió per la qual cosa sol·licitaven 1250 milions d'euros al FROB; i per altra banda les caixes de Terrassa, Sabadell i Manlleu s'unien sota la denominació Unnim, tot sol·licitant uns 380 milions d'euros del FROB. Posteriorment, la CAM (Caja de Ahorros del Mediterráneo), Cajastur, Caja Extremadura i Caja Cantabria pactaven fusionar-se amb mitjançant la figura del SIP (Sistema Institucional de Protecció), conegut també com a "fusió freda"<sup>711</sup>, per la qual sol·licitaren del FROB 1,5 miliards d'euros. Les dues majors caixes de l'Estat, La Caixa –271,8 miliards d'euros en actius i 20,27% dels actius de les caixes d'estalvi– i Caja Madrid –191,9 miliards d'euros en actius i 14,31% dels actius de les caixes d'estalvi–. La Caixa que es fusionava amb la Caixa de Girona. I Caja Madrid, presidida per Rodrigo Rato (PP), inicià un procés de "fusió freda" amb Caja Insular Canarias, Caja Ávila, Caja Segovia, Caja La Rioja i Caixa Laitena, per la qual cosa sol·licitaria uns 4,4 miliards d'euros al FROB. Aquesta fusió es saldava amb la prejubilació de 3400 persones i el tancament d'unes 500 sucursals. Sa Nostra Caixa de Balears inicià un procés de "fusió freda" amb Caja Murcia, Caixa Penedés i Caja Granada, per la qual cosa demanaren uns 915,5 milions d'euros al FROB. Amb aquesta fusió es preveia la reducció de plantilla en un milenar de persones (11,62% de la plantilla) i la clausura d'unes 170 sucursals (10% de les oficines)<sup>712</sup>.

<sup>710</sup> El Govern espanyol anuncià que no cobriria 10600 vacants de funcionaris amb la qual cosa s'estalviarien uns 250 milions d'euros en 3 anys (Aizpeolea, 3/07/2010).

<sup>711</sup> Els SIP consisteixen en la integració dels riscos, liquiditat i recursos en un holding, però mantenen separats els consells d'administració i part de les xarxes comercials.

<sup>712</sup> El desembre de 2010 Sa Nostra aprovà definitivament la integració en la nova entitat financera, el Banc Mare Nostrum, juntament amb Cajamurcia, Caja Granada i Caixa Penedés. Amb la nova operació es tanquen 171 oficines de

L'altra entitat que aprovà un procés de fusió fou Caixa Rural de Balears que s'integrà en el Grupo Cooperativo Cajamar, amb seu a Almeria. La primera "fusió freda" (SIP) aprovada pel Banc d'Espanya, a finals de 2009, fou la de Cajamar amb les entitats valencianes Caja Campo, Caja Rural de Casinos i Caixa Albalat dels Sorells. L'horitzó que es preveia era passar de les 45 caixes d'estalvis existents abans del procés de reestructuració a una vintena un cop aquest hagi finalitzat, la qual cosa podria suposar la reducció de 30 mil llocs de feina i el tancament de 6 mil oficines (Agencias, 18/05/2010; De Barrón, 23/05/2010a; De Barrón, 23/05/2010b; Maíllo, 25/05/2010; Pérez i Pozzi, 25/05/2010; De Barrón, 25/05/2010; De Barrón, 30/05/2010; Magro, 3/06/2010; Magro, 4/06/2010; EFE, 12/06/2010; EFE, 16/06/2010; Europa Press, 16/06/2010; Segovia, 16/06/2010; Magro, 20/08/2010).

A principis de juliol de 2010 es va aprovar la Llei d'Òrgans Rectors de les Caixes d'Estalvi (LORCA)<sup>713</sup>, segons la qual s'iniciava una profunda revisió i reformulació del funcionament de les caixes d'estalvi, tot aprofundint en la seva liberalització i privatització. Una reforma acordada entre el PSOE i el PP, que arribava després que es dugués a terme un important rescat i reordenació de les Caixes fet amb diners públics. Amb aquesta reforma, les Caixes podran recórrer als anomenats mercats financers per cercar capitalització, mitjançant l'emissió de quotes participatives. Aquestes podran arribar al 50% del patrimoni de les Caixes, tot desapareixent la limitació que fins aleshores estava establerta en el 5% del capital de caixa en un sol partícip. La reforma parteix del supòsit que la despolitització de les Caixes d'Estalvi és quelcom positiu, per la qual cosa es redueix la participació de les administracions públiques, amb la qual cosa s'aprofundeix en la privatització de tot el sistema financer. Així mateix, cal tenir present que molts dels membres de l'alta política, un cop deixada aquesta, han passat a ocupar càrrecs de responsabilitat a les empreses transnacionals espanyoles, entitats financeres, consultores transnacionals, lobbies corporatius, etc. Entre els casos més destacats d'aquestes "portes giratòries" podríem destacar: Felipe González, José María Aznar, Miguel Boyer, Narcís Serra o Rodrigo Rato. Un altre aspecte a destacar és la definició de nous models d'exercici de l'activitat, tot introduint la possibilitat que les Caixes d'Estalvi vagin desapareixent, per integrar-se en entitats bancàries, amb la possibilitat de mantenir algunes funcions (p.ex. obra social, cartera industrial, etc). Emperò, aquesta reforma no aborda les arrels que han dut a que les Caixes fossin les principals protagonistes en el finançament de la bombolla immobiliària, per tal d'evitar-ne una repetició, sinó que es planteja fonamentalment ampliar la captació de finançament per apropar-se més al funcionament dels bancs (De Barrón, 10/07/2010).

La forta intervenció pública per rescatar la banca, i evitar els atacs especulatius del capital financer, obrien la porta a la futura privatització de les caixes d'estalvi amb la seva conversió en bancs. El que no quedava clar era si la futura regulació de les caixes d'estalvi serviria per evitar la reproducció de les causes que motivaren la present crisi, és a dir la participació desmesurada d'aquestes entitats en el negoci immobiliari i la seva contribució activa a generar bombolles financeres<sup>714</sup>, i tampoc es plantejava la recuperació de la banca pública, malgrat que l'ICO s'hagués convertit en la principal entitat financera de l'Estat. El juny de 2010, el dia abans de la reunió del G-20 a Toronto<sup>715</sup>, el president dels EUA, Barack Obama, acordava la reforma del sistema financer dels EUA que introduïa, entre d'altres, restriccions (encara que tímides) als derivats financers, els fons d'alt risc i el capital risc. Un dels principals objectius de la reunió del G-20 pareixia que havia de ser l'establiment d'imposts al sector financer, però finalment no s'arribà a cap acord al respecte, tot deixant que cada Estat faci el que vulgui (Caño, 26/06/2010; García-Montalvo, 27/06/2010; Bolaños, 27/06/2010).

---

les entitats sòcies, 17 de les quals de Sa Nostra; es duren a terme 1049 prejubilacions, 239 a Sa Nostra (Magro, 17/12/2010; Magro, 18/12/2010).

<sup>713</sup> Reial Decret-Llei 11/2010, de 9 de juliol, d'òrgans de govern i altres aspectes del règim jurídic de les Caixes d'Estalvis (BOE núm.169, 13/07/2010).

<sup>714</sup> La SPA (Sociedad Pública de Alquiler) del Ministeri de l'Habitatge i la CECA (Confederació Espanyola de Caixes d'Estalvi) signaren un acord el 24 de maig de 2010 a través del qual es donava sortida a una part important de l'estoc d'habitatges buits heretats de l'eufòria especulativo-immobiliària. Segons aquest acord, les caixes d'estalvi destinaven a la SPA uns 137 mil habitatges a tot l'Estat, la qual cosa aporta una idea de l'acumulació d'habitatges per part d'aquestes entitats (Ministerio de Vivienda, 24/05/2010).

<sup>715</sup> Des de l'esclat de la crisi financera el G-20 s'ha reunit en repetides ocasions (Washington el novembre 2008; Londres l'abril 2009; Pittsburg el setembre 2009; Toronto el juny 2010 i Seul el novembre de 2010). Es va dir que la funció d'aquelles reunions era la de formular un *new deal global*. En les primeres reunions el focus d'atenció se centrà en la reforma financera, mentre que a la darrera es centrà en la cerca de fórmules per generar la "confiança dels mercats", és a dir dels capitals especulativo-financers, tot abandonant la retòrica de les primeres trobades.

El juliol de 2010 es presentaren les anomenades proves d'estrés o resistència de la banca europea. Se presentaren d'aquesta manera les proves de 91 entitats financeres que representaven el 65% del sistema bancari de la UE. L'objectiu era calmar el capital especulativo-financer, en aquest sentit Trichet, president del Banc Central Europeu declarava que "és bo que els mercats financers vegin els resultats dels exàmens. Contribuirà a establir la confiança" (Missé i De Barrón 11/07/2010:24). Abans de les proves, el Govern espanyol modificà la Llei del FROB (Fons de Reestructuració Ordenada Bancària)<sup>716</sup> per tal de poder cobrir les possibles exigències de capitalització, amb diners públics, de les entitats financeres un cop publicats els resultats de les proves de les 27 entitats espanyoles avaluades (EFE, 14/07/2010). Les entitats que no passaren les proves foren Espiga/Caja España-Caja Duero, Diada/Caixa Catalunya, Unnim/Caixa Sabadell, Banca Cívica i Caja Sur; mentre que un bon nombre d'entitats aprovaren de manera ajustada les proves –Banco Pastor, Caja Sol, Caixa Pollença, CAI/CCC Burgos, Banco Guipuzcuano. Ibercaja, Caja de Ontinyent i Júpiter/Caja Madrid– (Noceda, 24/07/2010). Curiosament, un dels bancs en pitjor situació era l'alemany Hypo Real State –rescatat el 2008 pel govern alemany de Merkel– que requeria una recapitalització de 1245 milions d'euros, dels 3500 milions d'euros estimats per tota la banca (Oppenheimer i Rituerto, 24/07/2010). Front als resultats de les proves, el governador del Banc d'Espanya celebrava que "ara queda demostrat que el sistema financer és sòlid" (De Barrón, 24/07/2010:18).

Malgrat els esforços per tal de recuperar "credibilitat" front als capitals especulativo-financers, la crisi tornà a accelerar-se a la UE cap el mes de novembre de 2010. Aquesta vegada la "víctima" era un dels alumnes més avantatjats de l'ortodòxia neoliberal: Irlanda. El nomenat "tigre celta" –per la seva similitud als tigres asiàtics– va veure com el seu model socioeconòmic s'enfonsava. El miracle irlandès s'havia basat, entre d'altres, en baixes càrregues fiscals a les empreses per tal d'atreure capitals estrangers, elevat endeutament privat, potenciació del sector financer i promoció d'una potent bombolla immobiliària. Amb l'esclat de la bombolla immobiliària, l'Estat va rescatar els bancs (Anglo Irish Bank, Allied Irish Bank i Irish Nationwide Building Society), el setembre de 2010, amb una capitalització de 50 miliards d'euros. Després d'aquest primer rescat, el novembre de 2010 arribà el pla de rescat d'Irlanda de la UE a través del Mecanisme Europeu d'Estabilitat Financera i el FMI. Cal tenir present que la banca irlandesa havia superat les proves de solvència coordinades pel Comité Europeu de Supervisors Bancaris (CEBS). El nomenat "mercat financer" havia aprofitat la situació per realitzar nous atacs especulatius contra la zona euro. El Govern irlandès acceptà dur endavant un potent pla d'ajustament amb retalls de despeses i drets socials, sempre i quan no es tocàs l'impost de societats del 12,5%, definit pel ministre de finances com la "línia vermella" del que estarien disposats a acceptar. El que s'havia de tapar era un forat bancari d'entre 45 i 90 miliards d'euros. El Pla d'Ajustament consistí en un paquet d'ajudes de 85 miliards d'euros per 3 anys, dels quals 35 miliards anirien directament al sistema bancari. L'Estat irlandès havia de retallar 15 miliards d'euros en 4 anys i reduir el dèficit públic fins el 3%, d'un dèficit del 32% el 2010. Els objectius del pla d'ajustament s'haurien d'aconseguir mitjançant l'increment de l'IVA, l'acomiadament de 24750 funcionaris i la reducció del 12% del salari mínim. Les respostes del govern liberal irlandès foren contestades durament als carrers de Dublín (Cuartas, 20/11/2010; Pérez, 21/11/2010; Pérez, 28/11/2010; Agencias, 25/11/2010; Agencias, 27/11/2010).

Cap a finals de novembre de 2010, amb el rescat irlandès es tornaren a desfermar processos especulatius sobre les economies menys estables de l'euro, és a dir la portuguesa i l'espanyola. Tal com exposava el premi nobel d'economia, Paul Krugman: "el plat fort del mercat és Espanya, Grècia, Irlanda i Portugal són només l'aperitiu" (citada a Vogelsanger 2/12/2010:36). Les primes de risc del deute sobirà lús i espanyol es dispararen de bell nou, així com els valors borsaris presentaren tendències baixistes. En aquest context, les principals institucions vigilants de l'ortodòxia neoliberal –Banc d'Espanya, Organització per la Cooperació i Desenvolupament Econòmic, Banc Central Europeu– reclamaven un nou pla d'ajustament al govern espanyol. Abans de plantejar cap proposta, el president Rodríguez Zapatero es reuní el 27 de novembre de 2010 amb les elits empresarials de l'Estat<sup>717</sup>. Les empreses convocades

<sup>716</sup> Disposició addicional única (Reforçament dels recursos propis de les entitats de crèdit) del Reial Decret-Llei 11/2010, de 9 de juliol, d'òrgans de govern i altres aspectes del règim jurídic de les Caixes d'Estalvi (BOE núm.169, 13/07/2010).

<sup>717</sup> A continuació s'apunten els empresaris convocats, tot destacant que els de la secció turística eren de les Balears. Comunicació, Tecnologia i Mitjans de Comunicació: César Alierta (Telefónica); Francisco Javier Monzón (Indra); Petra Mateos (Hispasat); José Manuel Lara (Planeta); Alejandro Echevarría (Telecinco). Sector financer: Emilio Botín (BSCH);

representaven el 40% del PIB espanyol i tenien un milió de treballadors. De la reunió sortiren reforçades les postures adreçades a potenciar la bancarització de les caixes d'estalvi, reformar sectors estratègics com l'energètic o els transports i aprofundir les reformes laborals i modificar el sistema de pensions. L'executiu espanyol esperà promulgar el nou pla d'ajustament a que passassin les eleccions autonòmiques catalanes celebrades el 28 de novembre de 2010 i en les que es pronosticava una forta caiguda del PSC i que el tripartit perdria la Generalitat. Així doncs, a principis de desembre es presentava el nou pla d'ajustament del Govern<sup>718</sup>, després que el PSC perdés la presidència de la Generalitat de Catalunya. El nou paquet de mesures incorporava la futura privatització de la gestió aeroportuària –es crea la societat estatal AENA-Aeropuertos i es preveu privatitzar-ne el 49% i l'obertura al capital privat dels aeroports de Madrid i Barcelona– i de les loteries –es crea la societat estatal Loterías y Apuestas del Estado i es preveu privatitzar-ne un 30%–, sota la retòrica de la modernització i liberalització, amb les que es preveu rebre uns 14 miliards d'euros. El pla desplega un ventall de mesures de reducció fiscal a les empreses que es presenten com a palanca per a l'activació de l'economia: generalització de la llibertat d'amortització de l'Impost de Societats fins el 2015; reducció de l'Impost de Societats amb l'ampliació del nombre d'empreses que poden acollir-se al tipus reduït (25%), tot passant de les empreses que facturaven un màxim de 120 mil euros a un nou límit de 300 mil euros; incentius fiscals per noves inversions; exoneració de l'Impost sobre Transmissions Patrimonials i Actes Jurídics Documentats en les operacions de creació, capitalització i manteniment d'empreses. S'incrementa la fiscalitat sobre el tabac (Impost sobre les Tasques del Tabac) per tal de recaptar uns 780 milions d'euros addicionals. Una de les mesures més polèmiques fou l'eliminació de l'ajut de 426 euros als aturats de llarga durada que no rebessin cap altra ajuda (PRODI –Programa Extraordinari de Protecció per Atur i Inserció). A canvi, es preveia "flexibilitzar" i facilitar la creació d'empreses, es regulen les agències privades de col·locació de feina, i s'augmenta la plantilla d'orientadors laborals en 1500 noves incorporacions (EFE, 24/11/2010; Noceda, 28/11/2010; Garea, 2/12/2010; Vogelsanger, 2/12/2010).

Enmig de la polèmica del nou paquet de mesures del Govern, els controladors aeris, després d'un llarg conflicte amb el Govern, iniciaren una vaga ferotge que fou resposta amb la militarització del control aeri i la promulgació del decret de l'estat d'alarma (Otero i Mars, 4/12/2010). Les mesures foren aplaudides pel Banc d'Espanya i el Banc Central Europeu entre d'altres, però encomanaven mesures més contundents per tal de "guanyar credibilitat front els mercats", en paraules de Trichet (Doncel 114/12/2010). La mesura proposada fou la modificació del sistema de pensions i l'allargament de la vida activa, és a dir l'ajornament de l'edat de jubilació. El Govern es comprometé a modificar el sistema de pensions i ajornar fins els 67 anys l'edat de jubilació, entre d'altres. Unes mesures que per l'OCDE eren insuficients i reclamava que l'edat de jubilació superés els 67 anys. El 28 de gener de 2011 el Govern aprovà, amb l'acord de la patronal i els sindicats majoritaris, la reforma del sistema públic de pensions que consisteix fonamentalment en l'ajornament de l'edat de jubilació, l'augment del nombre d'anys cotitzats a 37, ampliació dels anys per calcular la base reguladora de 15 a 25 anys, restringir i ajornar l'edat per a les prejubilacions, etc. Un dels efectes immediats de la mesura fou l'activació del negoci dels plans de pensions privats. Immediatament després de l'aprovació de la reforma de les pensions, la patronal exigí continuar amb el pla de desmantellament del que restava del pacte capital-treball dels temps de l'estat de benestar, tot exigint la modificació, quasi supressió, de la negociació col·lectiva (Jiménez, 21/12/2010; García, 19/12/2010; Aizpelo, 31/12/2010; Magro, 24/01/2011; Sánchez-Silva, 30/01/2011).

Entre finals del 2010 i principis de 2011, els anomenats mercats financers tornaren a atacar els deutes dels estats perifèrics de l'eurogrup, amb la qual cosa els poders polítics de la

---

Francisco González (BBVA); Ángel Ron (Banco Popular); Rodrigo Rato (Caja Madrid); Isidre Fainé (La Caixa). Construcció: Florentino Pérez (ACS); José Manuel Entrecanales (Acciona); Luis Fernando del Rivero (Sacyr); Juan Miguel Villar Mir (OHL); Rafael del Pino (Ferrovial); Baldomero Falcones (FCC). Energia: Ignacio Sánchez Galán (Iberdrola); Borja Prado (Endesa.); Antoni Brufau (Repsol); Salvador Gabarró (Gas Natural Fenosa); Santiago Bergareche (Cepsa); Jorge Calvet (Gamesa). Turisme i hoteleria: Sebastián Escarrer (Sol Meliá); Juan José Hidalgo (Globalia); Luis Riu Guell (Riu Hoteles). Assegurances: José Manuel Martínez (Mapfre). Sector tèxtil i distribució: Pablo Isla (Inditex); Isidoro Álvarez (El Corte Inglés); Antonio Hernández Barrera (Ebro Foods). Aerolínie: Antonio Vázquez (Iberia). Farmacèutiques: Víctor Grifols (Grifols). Cooperatives: José María Aldecoa (Grupo Mondragón). Automoció: Francisco Javier García (Anfac).

<sup>718</sup> Reial Decret-Llei 13/2010, de 3 de desembre, d'actuacions a l'àmbit fiscal, laboral i liberalitzadores per fomentar la inversió i la creació de llocs de feina (BOE núm.293, 3/12/2010).

UE tornaren a llançar nous paquets de reformes. El març de 2011 l'eix franco-alemany (Sarkozy-Merkel) imposà el Pacte de l'Euro als països de la zona euro. Entre d'altres, el Pacte de l'Euro establia l'ampliació del Fons Europeu per a l'Estabilitat Financera de 440 miliards d'euros; la creació d'un Fons de rescat permanent de 500 miliards d'euros a partir de 2013; la introducció de mesures de control del dèficit a través de modificacions de les respectives constitucions o a través de lleis; l'actuació sobre el dèficit amb la reducció d'una vintena part de l'excedent del deute que superi el 60% del PIB; l'enfortiment de les sancions als que incompleixin el Pacte d'Estabilitat; la fixació dels salaris a la productivitat, tot abandonant la vinculació amb l'inflació. En definitiva, l'objectiu prioritari era assegurar i controlar el deute dels estats de l'eurozona, tot obrint la porta a noves retallades socials (Missé, 12/03/2011; Lordon, 2011). El març de 2010 Rodríguez Zapatero es reuní amb les elits empresarials per tal de definir les noves mesures d'ajustament, en base al Pacte de l'Euro, al temps que anunciava la seva retirada de cara a les eleccions generals del 2012 (Noceda i Aizpeolea, 27/03/2011). El mes d'abril Portugal acudí al rescat financer de 80 miliards d'euros a canvi d'un profund paquet d'ajustament i Grècia anunciava nous ajustaments, enmig de profundes tensions socio-polítiques (Missé, 9/04/2011; Missé i Relea, 16/04/2011).

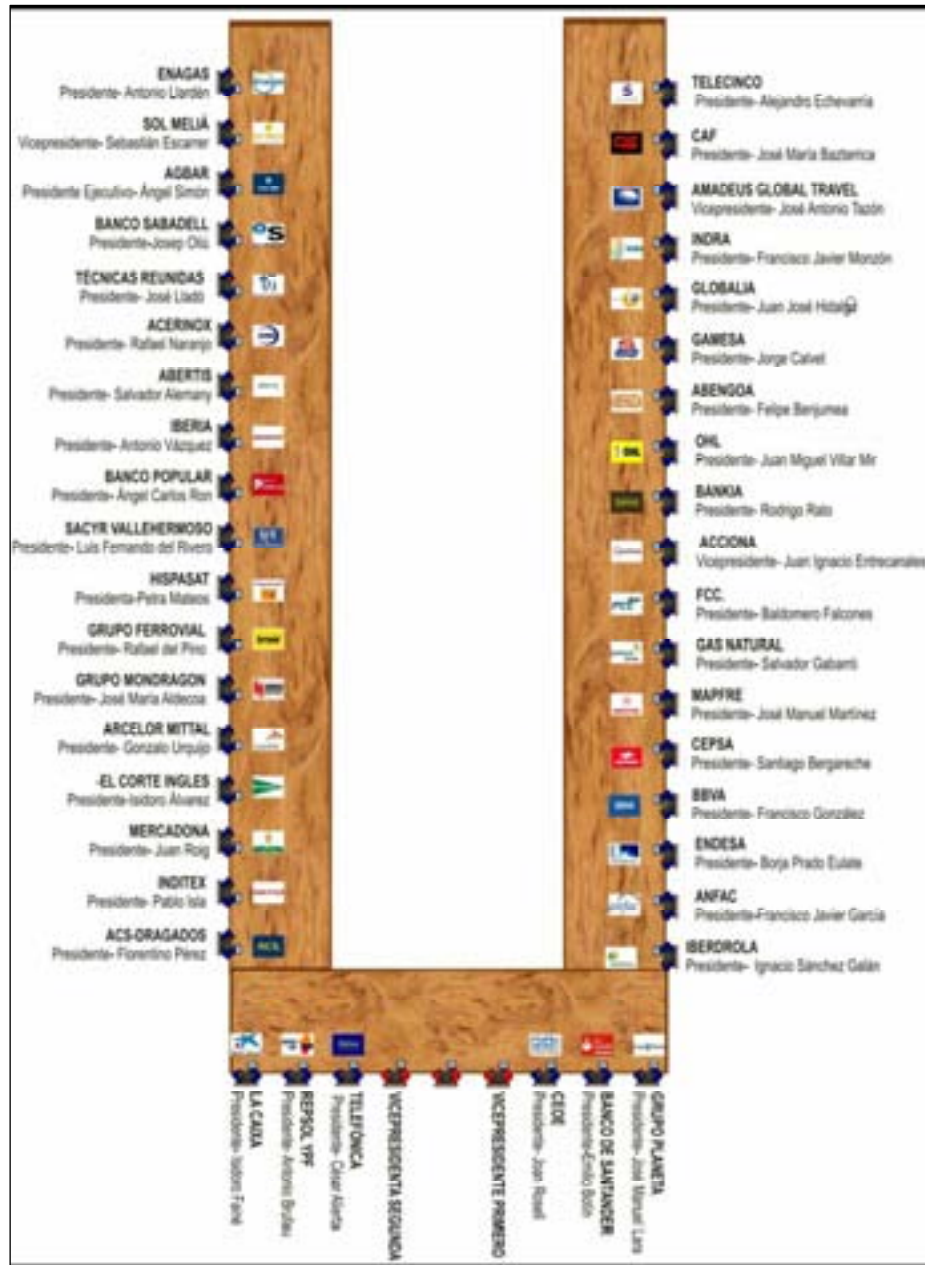


Figura 92. Taula reunió Zapatero i elits empresarials 26 de març 2011 (Font: [www.elpais.com/elpaismedia/ultimahora/media/201103/26/espana/20110326elpepuna\\_c\\_1\\_Pes\\_PDF.pdf](http://www.elpais.com/elpaismedia/ultimahora/media/201103/26/espana/20110326elpepuna_c_1_Pes_PDF.pdf), maig 2011).

A principis del 2011 es va reactivar i agilitzar el procés de reforma del sistema financer espanyol, per tal de convertir les caixes d'estalvi en bancs. El Govern aprovà el Reial Decret-Llei 2/2011, de 18 de febrer, pel reforçament del sistema financer (BOE núm43, 19/02/2011) mitjançant el qual elevà entre el 9% i el 10% el capital principal per a les entitats que superin el 20% de finançament majorista (fons captats en el mercat per donar crèdit) o que no hagin col·locat un 20% dels seus títols a inversors privats, mentre que la resta d'entitats haurien de tenir un capital mínim del 8%. Per tal d'assolir aquests capital mínim, les entitats haurien d'acudir als inversors institucionals o al FROB (Fons de Reestructuració Ordenada Bancària), tot deixant un termini fins el març de 2012 per dur a terme la reestructuració per a que aquelles entitats que surtin a Borsa. En cas que una caixa sol·liciti un préstec al FROB, aquesta haurà de convertir-se en banc i les entitats que no puguin aconseguir el capital suficient per assolir els mínims de capital exigits seran estatualitzades de manera transitòria durant 5 anys. Aquest procés havia de ser conduït pel Banc d'Espanya que assoleix d'aquesta manera un paper cabdal en la reestructuració financera i la reconversió de les caixes d'estalvi en bancs, tot podent dictar

imposicions en l'obra social de les caixes, entre d'altres (Pérez i Jiménez, 20/02/2011; De Barrón, 27/02/2011). Les entitats que presentaven les situacions més delicades eren: Unnim (6,4% de *core capital* o capital principal); CatalunyaCaixa (6,7%); SIP Caja Madrid (6,8%); Caja Duero-Caja España (7,1%) i Nova CaixaGalicia (dades no disponibles) (De Barrón, 27/01/2011; De Barrón, 30/01/2011; Pérez, 19/02/2011). A finals de gener de 2011, el grup cotitzat de La Caixa, Critería CaixaCorp es convertí en el banc de La Caixa sota el nom CaixaBank i present a la Borsa. Al cap d'uns dies l'entitat presidida per Rodrigo Rato, Caja Madrid, també anuncià la sortida a Borsa per tal de cercar el capital exigít (Pellicer, 29/01/2011; De Barrón, 1/02/2011).

La principal incògnita a destapar al respecte del sistema financer espanyol era la seva exposició al risc immobiliari. La "festa del totxo" analitzada al capítol 8 havia estat possible per l'abundant liquiditat deguda a l'expansió del crèdit i la integració del sistema financer global, reforçat en el cas espanyol per la pertinença a l'euro. A part dels 4 miliards d'euros de crèdits ja qualificats com a fallits i coberts amb provisions, l'exposició al risc immobiliari de les entitats financeres espanyoles era d'uns 143,28 miliards d'euros, el que equival al 13,48% del PIB espanyol de 2010. La composició del risc immobiliari es distribueix entre un 42,97% d'actius immobiliaris adquirits (61,57 miliards d'euros) o adjudicats i un 57,02% en concepte de crèdits en situació de risc (84,08 miliards d'euros) (taula 213). En el cas dels actius immobles, val la pena destacar que els terrenys i solars sumaven uns 28,37 miliards d'euros, mentre que les edificacions construïdes o en construcció uns 33,2 miliards d'euros. Aquests actius immobles procedeixen, bàsicament, de les promotores i constructores que no pogueren fer front als seus crèdits i en el cas dels sòls, molts d'ells no eren ni tan sols urbanitzables, però en temps d'eufòria immobiliària s'acumularen en previsions expansives i valorades a futur, és a dir en base a la seva urbanització potencial. D'aquesta manera, els actius immobles del sector financer són especialment sensibles a la caiguda de les expectatives futures de reprendre la senda de l'especulació immobiliària, així com a les valoracions que depenen del que estableix la nova Llei del Sòl. Les caixes d'estalvi tenien el maig de 2011 unes 555 societats immobiliàries que s'encarregaven, sobretot, de gestionar els immobles que es van adjudicant pels impagaments. A més, moltes entitats que tenien participacions en societats immobiliàries durant el boom, quan la bombolla esclatà, decidiren comprar més accions, amb la qual cosa assumien la major part del capital i per tant del risc. Així, per exemple, les dues primeres promotores espanyoles, Colonial i Matronassa, passaren a ser controlades per La Caixa i Penco Popular al primer cas i BBVA, BSCH, Banc de Sabadell, Caja Madrid, Barclays, La Caixa i Banco Popular a la segona. En el cas dels crèdits de risc, aquests representaven el 34,01% dels concedits a la construcció i promoció immobiliària i d'aquests hi havia 41,95 miliards d'euros qualificats com a dubtosos o morosos i 61,57 miliards d'euros en risc d'impagament. La distribució del risc immobiliari presenta una forta diferència entre les caixes d'estalvi i els bancs. En concret, les caixes fusionades tenien el 55,29% dels "actius immobles tòxics", la banca el 32,64% i les caixes d'estalvis sense fusionar el 12,08%. Per ordre d'importància podem destacar: Bankia, encapçalat per Caja Madrid, amb un 17,94% del risc immobiliari (26,16 miliards d'euros); BSCH amb un 13,56% (17,52 miliards d'euros); CatalunyaCaixa, encapçalat per la Caixa de Catalunya, amb un 8,83% (8,89 miliards d'euros); BBVA amb un 7,78% (10,71 miliards d'euros); i CaixaBank, de La Caixa, amb un 7,55% (10,38 miliards d'euros) (Jiménez, 6/02/2011; Pellicer, 15/05/2011).

<b>Taula 213. El risc immobiliari del sector financer espanyol, 2011 (unitat: milions d'euros) (Font: elaboració pròpia a partir de Jiménez 6/02/2011:8-9; Pellicer, 15/05/2011:6).</b>											
Nom entitat (número de filials immobiliàries)	Composició	Crèdit a la construcció i promoció immobiliària					Immobles adjudicats			Exposició immobiliària potencialment problemàtica	
		(A) Exposició a crèdit promotor	(B) Crèdit construcció/i mmobiliari dubtós (morós)	(C) Crèdit construcció/i mmobiliari subestàndar (risc d'impagament)	(D=B+C) Crèdit construcció/i mmobiliari de risc	(E) Crèdit de Risc immobiliari respecte crèdit total construcció/i mmobiliari	(F) Edificis i immobles (sense sòl)	(G) Sòl	(H=F+G) Immobles adjudicats	(I=D+H) Total. "Actius immobiliaris tòxics"	Percentatge respecte total
Bankia (138)	Caja Madrid, Bancaja, La Caja de Canarias, Caixa Laietana, Caja Rioja, Caja de Àvila i Caja Segovia)	41.280	7.370	7.742	15.112	36,61	5.936	5.112	11.048	26.160	17,94
Banco Base (14)	CAM, Cajastur, Caja de Extremadura i Caja Cantabria	23.286	5.222	4.564	9.786	42,03	2.771	1.437	4.208	9.294	6,83
CatalunyaCaixa (54)	Caixa Catalunya, Caixa Tarragona i Caixa Manresa	12.774	1.794	1.663	3.457	27,06	2.236	3.199	5.435	8.892	8,83
NovacaixaGalicia (39)	Caixa Galicia, Caixanova	11.150	2.527	1.911	4.437	39,80	1.977	1.548	3.525	7.962	5,72
Mare Nostrum (22)	Caixa Penedés, Caja Murcia, Sa Nostra, Caja Granada.	11.554	1.216	1.530	2.746	23,77	1.588	1.361	2.949	5.695	4,79
Banca Cívica (40)	Caja Navarra, Caja Canarias, Caja de Burgos i Cajasol	9.187	1.168	2.200	3.368	36,66	1.314	736	2.050	5.418	3,33
Caja Duero-España (5)	Caja España, Caja Duero	8.067	1.677	1.338	3.015	37,37	795	288	1.083	4.098	1,76
BBK+Cajasur (77)	BBK, Cajasur	3.574	1.622	888	2.510	70,21	591	561	1.152	3.662	1,87
Unnim (59)	Caixa Manlleu, Caixa Sabadell i Caixa Terrassa.	3.598	642	599	1.241	34,49	1.325	660	1.985	3.226	3,22
Caja 3 (9)	Caja Inmaculada, Caja Círculo i Caja de Badajoz.	3.576	493	1.632	2.125	59,42	237	372	609	2.734	0,99
<b>Caixes fusionades (457)</b>		<b>128.047</b>	<b>23.730</b>	<b>24.067</b>	<b>47.797</b>	<b>37,33</b>	<b>18.770</b>	<b>15.273</b>	<b>34.043</b>	<b>77.140</b>	<b>55,29</b>
CaixaBank (5)	La Caixa	26.284	4.081	1.657	5.737	21,83	2.239	2.412	4.651	10.389	7,55
Ibercaja (13)	Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Zaragoza, Aragón y Rioja.	4.636	580	718	1.298	28,00	353	610	963	2.261	1,56
Unicaja (12)	Unicaja i Caja Provincial de Ahorros de Jaen.	2.948	365	550	915	31,04	473	512	985	1.900	1,60



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Kutxa (61)	Gipuzkoa eta Donostiako Aurrezki Kutxa	1.714	441	320	761	44,41	222	324	546	1.308	0,89
Vital (7)	Caja Vital Kutxa	1.253	162	211	373	29,77	153	138	291	664	0,47
Caixes sense fusionar (98)		36.835	5.628	3.456	9.084	24,66	3.440	3.997	7.437	16.521	12,08
Caixes (555)		164.881	29.359	27.523	56.881	34,50	22.210	19.270	41.480	98.361	67,36
BSCH		27.334	4.636	4.932	9.568	35,00	4.608	3.740	8.348	17.916	13,56
BBVA		16.608	3.543	2.381	5.924	35,67	2.532	2.261	4.793	10.717	7,78
Banco Popular		17.840	2.587	2.642	5.229	29,31	2.435	1.254	3.689	8.918	5,99
Banco Sabadell		10.170	1.544	2.174	3.718	36,56	1.147	1.733	2.880	6.598	4,68
Bankinter		2.452	291	99	390	15,92	268	118	386	776	0,63
Banesto		7.959	1.346	1.031	2.377	29,87	1.558	1.473	3.031	5.408	4,92
Bancs*		74.404	12.601	12.228	24.829	33,37	10.990	9.106	20.096	44.925	32,64
TOTAL*		239.285	41.960	39.751	81.711	34,15	33.200	28.376	61.576	143.287	100,00

\* En el total dels bancs i en el total no s'inclouen les dades del Banesto ja que aquestes estan integrades a les del BSCH.

El març de 2011 el Banc d'Espanya comunicà a 12 entitats que havien d'incrementar el seu capital per tal de complir l'establert al Reial Decret-Llei 2/2011. Aquestes entitats havien d'aconseguir 15152 milions d'euros per assolir el coeficient de capital principal establert (taula 214) i la major part correspon a les caixes d'estalvi (92,9% del total). El FROB creat el juny de 2009 havia deixat fins el març de 2011 uns 11559 milions d'euros al sistema bancari espanyol i a partir d'aquests moments les entitats haurien de recórrer o bé al FROB o a inversors institucionals. En aquest segon cas, si s'aconseguia col·locar el 20% del capital social a tercers, es podria aconseguir reduir el coeficient de capital principal del 10% al 8% (Banco de España, 10/03/2011). En aquests moments, els poders espanyols iniciaren tota una sèrie de contactes internacionals per tal d'aconseguir capitals per resoldre els problemes de les entitats financeres. D'aquesta manera, en els moments en que esclataven les revoltes populars al món àrab, Juan Carlos de Borbón viatjà a Kuwait i Rodríguez Zapatero realitzà una gira per les petromonarquies del Golf Pèrsic, tot aconseguint el compromís dels Emirats Àrabs de destinar 150 milions d'euros, amb el fons sobirà ADIA (Abu Dhabi Investment Authority), i Qatar 300 milions d'euros, a través del fons sobirà QIA, a les caixes espanyoles. El president del Govern també viatjà a Xina per aconseguir capitals del gegant xinès pel sistema financer espanyol. El fons sobirà xinès CIC (China Investment Corporation) es comprometé a injectar una important quantitat de capital al sistema financer espanyol (González i Galaz, 19/02/2011; Cruz, 2/03/2011; Fernández, 17/04/2011).

Malgrat els intents d'aconseguir capitals de les petromonarquies i Xina, els capitals privats no mostraren gaire interès en les caixes d'estalvi. Cal destacar que una de les entitats més exposades al sector immobiliari, la valenciana CAM (Caja de Ahorros del Mediterráneo), resultà que presentava una situació de major risc de la que en un principi s'havia estimat, per la qual cosa les altres entitats que formaven Banco Base votaren en contra de la integració de les 4 entitats. La CAM sol·licità al FROB 2,8 miliards d'euros, una xifra que duplicava a l'estimada pel Banc d'Espanya pel Banco Base, amb la qual cosa la caixa es passa a dir Banco CAM i l'Estat es converteix en el seu principal accionista (Biot i De Barrón, 2/04/2011; De Barrón, 3/04/2011). Una de les altres entitats especialment exposada al risc immobiliari, Bankia presidida per Rodrigo Rato, decidí crear un "banc dolent" que agrupàs tots els actius tòxics, mentre que Bankia sortiria a Borsa amb els actius més "sans" (Maíllo, 6/04/2011). Pel que fa a Mare Nostrum, entitat en la que s'integrà la caixa balear Sa Nostra, cal dir que tenia uns actius immobiliaris tòxics de 5,69 miliards d'euros i havia de menester uns 637 milions d'euros per assolir el capital principal exigint pel Banc d'Espanya. Mare Nostrum comunicà al Banc d'Espanya que cercarà capitals privats per a la seva recapitalització. Paradoxalment, els responsables de Mare Nostrum anunciaren que dos *hedge fund* dels EUA, els fons especulatius i principals responsables de la crisi financera mundial, entrarien al seu capital. Es tractava dels fons de capital risc nord-americans Cerberus Capital Management i Paulson & CO (Magro, 29/03/2011). Per altra banda, el pla de reestructuració del sistema financer suposa la reducció del nombre de sucursals i també de personal, amb el desplegament de profundes retallades de plantilla, expedients de regulació de l'ocupació, que es sustenten bàsicament amb un ample programa de prejubilacions. En concret, s'estima que s'han d'eliminar entre 20 i 25 mil llocs de feina, per tal de passar dels 126 mil treballadors a uns 100 mil. El Ministeri de Treball estimà que la retallada laboral del sector bancari suposarà un cost en concepte de prestacions d'atur d'uns 700 milions d'euros. A més, el Banc d'Espanya podrà exigir nous ajustaments a les entitats intervingudes, fonamentalment retallades salarials (Gómez, 15/05/2011)<sup>719</sup>.

<sup>719</sup> Encara que no es desenvolupi en profunditat al llarg del text, cal tenir present que just a les portes de les eleccions autonòmiques i municipals del maig del 2011 va esclatar a tot l'Estat espanyol un fort moviment de contestació en contra de la classe dirigent, particularment els partits majoritaris i el capital financer. Neixia el moviment 15-M –en referència a la manifestació celebrada aquell dia– i al cap de pocs dies un eixam de persones acampava i okupava les principals places de les ciutats. S'iniciava així un nou moviment social, batejat pels mitjans de comunicació com els indignats, que recuperava l'espai públic pel debat públic, és a dir per a la política.

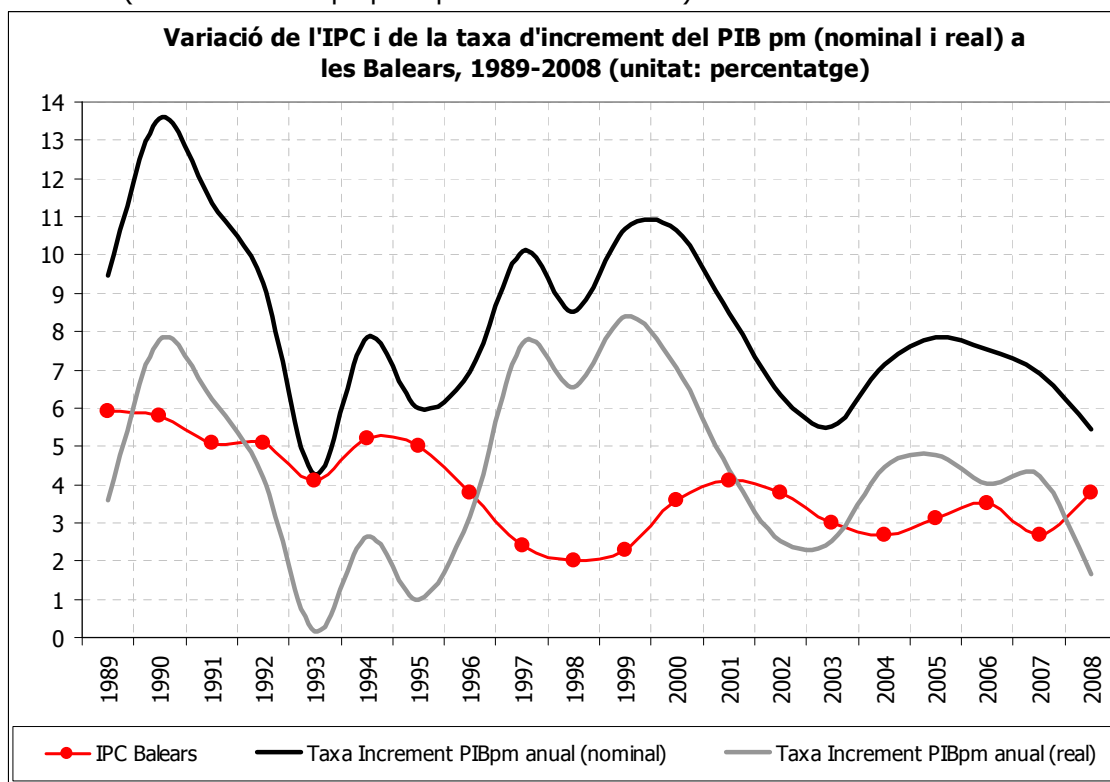
**Taula 214. Necessitats de finançament de les entitats espanyoles, 2011 (Font: Banco de España, 10/03/2011).**

	Situació de partida de capital principal (milions euros)	Coefficient de capital principal a complir (%)	Necessitats de capital addicional per assolir el coeficient de capital (milions euros)
Bankinter	2.144	8	333
Barclays Bank SA	1.005	8	552
Deutsche Bank SAE	729	8	182
Bankpyme	24	8	8
<b>Bancs</b>	<b>3.902</b>	<b>8</b>	<b>1.075</b>
Bankia	14.125	10	5.775
Base	6.582	10	1.447
Cívica	3.687	10	847
Mare Nostrum	3.343	10	637
CatalunyaCaixa	3.148	10	1.718
Novacaixagalicia	2.851	10	2.622
Caja España de Inversiones	2.062	10	463
Unnim	1.150	10	568
Caixes d'estalvi	36.948	10	14.077
<b>Total</b>	<b>40.850</b>	<b>—</b>	<b>15.152</b>

*b) Consolidació del treball sota les lògiques neoliberals. Les Balears com una "màquila" turístic-immobiliària.*

Cap a finals de la dècada dels 1980 el capitalisme balear començava a presentar símptomes d'esgotament i es perfilaven les condicions, domèstiques i internacionals, del que seria la crisi de principis dels 1990 que serviria de plataforma per a la plena adopció de les regles del joc del capitalisme neoliberal. Les Balears entraven en una situació de alentiment i congelació de l'expansió dels agregats de renda. Així, es pot veure com el PIBpm (Producte Interior Brut a preus de mercat) arribà a caure fins una taxa de creixement en termes reals del 0,17% entre el 1992 i el 1993. Després dels ajustaments socioeconòmics de principis dels 1990 i un cop superada la crisi global, el capitalisme balear experimentà una fase de progressiva expansió que es reflectia en els agregats de renda i les seves taxes d'increment. La tendència dels feliços 1990 es va veure trencada, en certa manera i molt tímidament, pels efectes de la crisi borsària vinculada a l'esclat de la bombolla especulativo-financera dels valors tecnològics, pels esdeveniments de l'11 de setembre de 2001 i la crisi del capitalisme alemany. Posteriorment es va reactivar de nou l'economia, especialment vinculada al boom del sector de la construcció, i els agregats de renda seguiren una tendència expansiva fins el 2005, quan la taxa d'increment es començà a alentir fins el moment en que es propagà la crisi del capitalisme especulativo-financer global i afectà plenament el capitalisme balear. De totes maneres, cal apreciar el fet que la taxa mitjana d'increment real del PIB a preus de mercat entre el 1994 i el 2007 ha estat del 4,98% (i del 8,06% en termes nominals), per la qual cosa les Balears podrien ser qualificades com uns autèntics "dragons mediterranis", tot fent al·lusió als anomenats "dragons asiàtics". La taxa mitjana d'increment anual del PIB espanyol, en termes nominals, entre el 1994 i el 2007 havia estat del 7,86%, i del 3,84% a la locomotora europea, Alemanya. En referència a l'expansió dels agregats de renda i el creixement demogràfic, es pot destacar que els primers s'han incrementat a un ritme molt superior a la demografia. Així, mentre el PIBpm s'ha multiplicat per 4,39, en termes nominals, entre el 1989 i el 2008, tot passant de 6,24 miliards d'euros a 27,47 miliards d'euros, respectivament; la població de les Illes s'ha multiplicat tan sols per un factor de l'1,4, tot passant de 750,9 mil habitants el 1989 a 1,06 milions el 2008.

Gràfic 54. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 214).



<b>Taula 214. Evolució del PIB a preus de mercat i l'IPC a les Illes Balears, 1989-2008*</b>				
	PIB pm (milions euros corrents)	Taxa Increment PIBpm anual (nominal) (%)	IPC Balears (%)	Taxa Increment PIBpm anual (real) (%)
1989	6.248	9,48	5,92	3,56
1990	7.096	13,58	5,8	7,78
1991	7.901	11,34	5,1	6,24
1992	8.633	9,27	5,13	4,14
1993	9.001	4,26	4,09	0,17
1994	9.707	7,84	5,24	2,60
1995	10.290	6,00	4,96	1,04
1996	11.005	6,96	3,8	3,16
1997	12.118	10,11	2,35	7,76
1998	13.151	8,53	2	6,53
1999	14.559	10,70	2,34	8,36
2000	16.110	10,65	3,63	7,02
2001	17.475	8,47	4,1	4,37
2002	18.582	6,34	3,8	2,54
2003	19.609	5,53	3	2,53
2004	21.011	7,15	2,7	4,45
2005	22.661	7,85	3,1	4,75
2006	24.366	7,53	3,5	4,03
2007	26.051	6,92	2,7	4,22
2008	27.473	5,46	3,8	1,66

\* Font: PIB a preus de mercat a comptabilitat regional d'Espanya, [www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=%2Ft35%2Fp010&file=inebase&L=0](http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=%2Ft35%2Fp010&file=inebase&L=0); IPC: 1989-2000 a partir de Manera 2001c:177; IPC 2001-2008 a partir de l'apartat Índex de preus del consum [www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=%2Ft25%2Fp138&file=inebase&L=0](http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=%2Ft25%2Fp138&file=inebase&L=0), febrer 2010).

- La crisi de principis dels 1990 com excusa per la teràpia de xoc contra els treballadors.

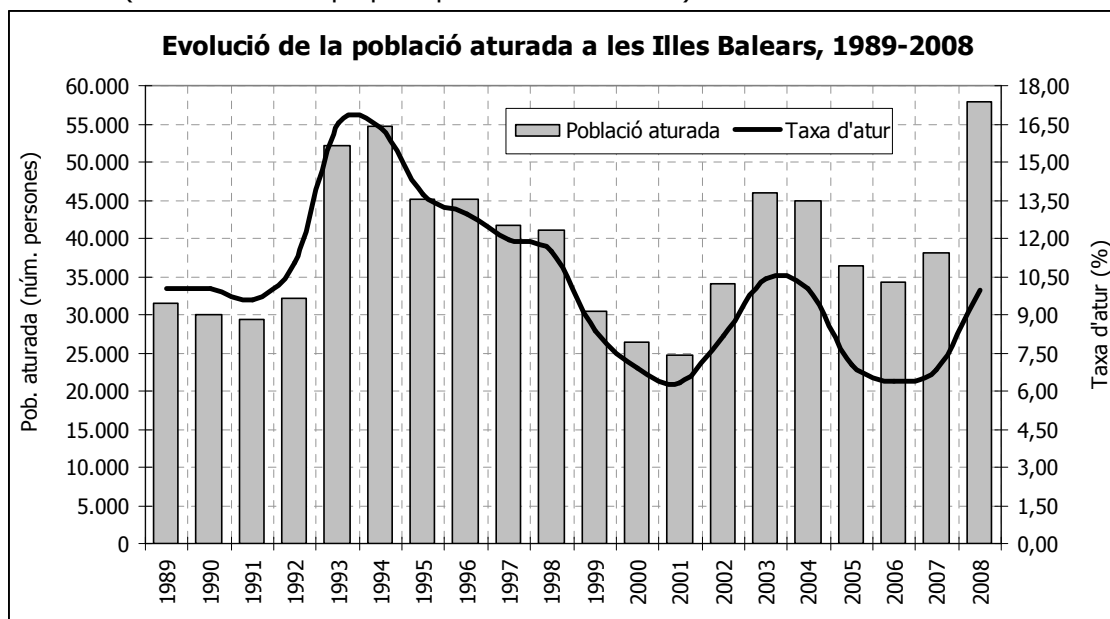
La crisi de principis de la dècada dels 1990 es va reflectir en un increment substancial del nombre d'aturats, tot superant les 50 mil persones entre el 1993 i el 1994, el que representava una taxa d'atur de més del 16% (taula 215 i gràfic 55). Hom pot apreciar com la major part dels aturats a les Balears eren aturats de llarga durada, és a dir aquells que feia més d'un any que estaven en condició de cerca de treball. Si hom analitza la població aturada en funció del gènere es pot adonar que entre el 1989 i el 1994 el 55,1% de la població aturada era femenina i la taxa mitjana d'atur femení (18,27%), entre el 1989 i el 1994, era 1,83 vegades superior a la taxa mitjana d'atur masculina (9,97%) (taula 215). Així doncs, l'increment de l'atur en aquells anys fou especialment intensa en la població femenina. Cal tenir present, per una banda que més enllà de la població aturada hi havia els anys 1993 i 1994, 28342 i 29159 persones que demandaven treball però que no estaven a l'atur, amb la qual cosa la borsa de persones cercant un treball assalariat s'elevava significativament; i que per una altra banda, molts dels treballadors en actiu perseguien canviar de feina per una altra de millors condicions (Horrach i Mascaró, 1998).

El 1992 fou un any, que a part dels espectacles político-mediàtics lligats a megaprojectes urbanístics (p.ex. Expo de Sevilla i Jocs Olímpics de Barcelona), va estar caracteritzat per profundes redefinicions del capitalisme espanyol amb els citats plans d'ajustament que afectaven de manera intensa les relacions de treball. En aquella situació es varen aprovar una sèrie de regulacions que aprofundien la flexibilitat del treball assalariat, el conegut "Decretazo" –Reial Decret-Llei 1/1992, de 3 d'abril i la posterior Llei 22/1992, de 30 de juliol, de mesures urgents sobre foment del treball i protecció per atur–. S'imposava un programa d'ajustament sociolaboral en nom de la competitivitat i per fer front a les exigències de Maastricht, per tal d'entrar a l'eurogrup. Amb aquelles reformes s'iniciava un procés de progressiva eliminació de la protecció d'atur. Per això, s'ampliava el període mínim de cotització per tenir accés a la prestació d'atur de 6 a 12 mesos; es reduïa la quantia de les prestacions de manera gradual; es va reduir el mínim de prestació contributiva que passà del 100% al 75% del Salari Mínim Interprofessional; es suprimí l'exempció fiscal de les prestacions d'atur, tot passant a ser considerades aquestes com a rendiments del treball de cara a Hisenda; s'ampliaren els mecanismes d'extinció del dret a la prestació; i s'establiren majors exigències per tal de poder accedir al subsidi d'atur. Tota una sèrie de reformes que afectaven de manera notable en les relacions capital-treball, amb l'Administració laboral en clara retirada en favor del capital (Díaz-Bustamante, 1996; Valdivielso, 1999; Etxezarreta, 2006).

Les reformes laborals sota el paradigma neoliberal foren contestades socialment fins culminar en la vaga general del 28 de maig de 1992, que va ser amplament seguida a tot l'Estat i també a les Balears. Una vaga que coincidia amb l'inici de la temporada turística. A més de la vaga general, es celebraren importants vagues del sector d'hoteleria que foren amplament seguides pels treballadors: el 16 i 17 d'abril, tot coincidint amb la Setmana Santa, una altra vaga de 6 dies entre finals de juliol i principis d'agost i finalment una altra pel mes d'octubre. L'empresariat turístic de les illes expressava que "els sindicats estan malament del cap" (Morales 16/05/1992:28) i els "hi falta seny" (Mato 16/05/1992:27), el president del Foment de turisme de Mallorca, Ferran Perelló, arribà a expressar la seva disconformitat dient que "els sindicats volen governar" (Mato 30/04/1992:29). Així mateix, els Tour Operadors estrangers també expressaren la seva disconformitat respecte de les vagues organitzades pels treballadors. Recordem que els majoristes mantenien unes estretíssimes connexions societàries amb els principals capitals de les illes (Morales, 16/05/1992). La raó per la qual els sindicats i els treballadors de l'hoteleria es mobilitzaren era que l'acord marc estatal que regulava les relacions laborals del sector datava de 1944. A més, des del Consell de Ministres es donava per derogada aquella ordenança laboral, amb la qual cosa els sindicats denunciaven que se produïa un buit legal que perjudicava els treballadors. Els sindicats proposaven arribar a un acord marc del sector a escala estatal, una proposta que era rebutjada per la patronal. A l'Estat, els treballadors del sector d'hoteleria i restauració eren els que percebien els salaris mitjans més baixos i entre els que la contractació temporal era major (un 70% dels 660 mil treballadors) (Francés, 8/04/1992; Fernández, 15/04/1992; Diario de Mallorca, 19/04/1992). L'alteració de "l'ordre social" va ser contestat per la policia i els agents de seguretat privada d'alguns

establiments hotelers. En concret, els guardes jurat del Palas Atenea (Sol Meliá) expulsaren i colpejaren a un membre d'un piquet informatiu (Morales, 17/04/1992).

Gràfic 55. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 215).



	Total	Taxa d'atur (%)	Homes	Taxa d'atur masculí (%)	Dones	Taxa d'atur femení (%)	Aturats de llarga duració (més d'un any)	Aturats de llarga duració (més d'un any) respecte total aturats (%)
1989	31.550	10,04	12.087	7,02	19.463	17,01	12.900	40,89
1990	29.925	9,99	12.093	7,21	17.832	16,17	11.475	38,35
1991	29.325	9,60	12.057	6,83	17.268	15,62	10.725	36,57
1992	32.225	11,04	16.509	9,36	15.716	15,47	9.250	28,70
1993	52.100	16,51	26.607	15,26	25.493	21,96	18.225	34,98
1994	54.575	16,34	25.748	14,14	28.827	23,40	25.825	47,32
1995	45.125	13,69	22.070	11,85	23.055	17,97	20.250	44,88
1996	45.200	12,97	19.047	9,61	26.153	18,81	18.050	39,93
1997	41.775	11,91	17.943	8,51	23.832	16,60	15.550	37,22
1998	41.075	11,46	17.668	8,11	23.407	16,04	15.200	37,01
1999	30.475	8,35	13.214	5,87	17.261	11,24	10.150	33,31
2000	26.475	6,89	10.830	4,52	15.645	9,38	7.350	27,76
2001	24.700	6,33	10.878	4,30	13.822	8,36	5.350	21,66
2002	34.125	8,16	16.587	6,25	17.538	9,50	5.750	16,85
2003	45.950	10,42	21.601	7,86	24.349	12,11	8.625	18,77
2004	45.000	9,99	21.350	7,54	23.650	11,23	7.175	15,94
2005	36.350	7,03	15.040	5,20	21.310	9,92	5.750	15,82
2006	34.325	6,37	15.586	5,12	18.739	8,28	4.225	12,31
2007	38.100	6,86	18.249	5,79	19.851	8,42	3.850	10,10
2008	57.800	9,94	31.252	9,70	26.548	10,80	6.250	10,81

\* Font: Enquesta de la Població Activa de l'INE - [www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=/t22/e308\\_mnu&file=inebase&N=&L=0](http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=/t22/e308_mnu&file=inebase&N=&L=0); Observatori del

Treball de les Illes Balears,  
[www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?idsite=282&cont=10648&lang=ca&camp=es](http://www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?idsite=282&cont=10648&lang=ca&camp=es).

A finals de 1993 es va dur a terme una nova ofensiva neoliberal en matèria de regulació del treball assalariat<sup>720</sup> que fou contestada socialment i desembocà en una nova vaga general el 27 de gener de 1994. Aquesta nova regulació s'anunciava com a "absolutament necessària" per tal de trencar amb la "rigidesa" del mercat laboral espanyol. Emperò, segons Albert Recio (1994) el 1993 el mercat laboral espanyol ja era el més flexible de tots els països del capitalisme avançat, just al darrera dels EUA. Les reformes laborals de 1994 implicaven un retall important de drets laborals, tot ampliant i consolidant la precarietat en el treball i aprofundint la contenció salarial<sup>721</sup>. Amb dita reforma s'atorga un paper destacat a l'empresariat –"concepció de que l'empresari és garant del creixement econòmic i de l'estabilitat, en una espècie de bé públic" (Díaz-Bustamante 1996:16), tot definint la retirada de l'Estat en les relacions laborals. Aquest aspecte tenia especial incidència en quant a la regulació salarial que queda subjecta a les lògiques del mercat. L'excusa del foment del treball i la suposada necessitat d'eliminar rigideses va donar peu a la creació de noves formes contractuals com els d'aprenentatge, en substitució del contracte de formació, que foren batejats com a "contractes fems" –es podien fer fins els 28 anys, la retribució podria ser inferior al 75% del Salari Mínim Interprofessional, no gaudirien dels beneficis de la Seguretat Social i de l'assegurança d'atur– i els contractes a temps parcial que serien una de les peces angulars del treball precari.

La gestió del mercat de treball, particularment els contractes precaris, va recaure en les recents constituïdes ETT (Empreses de Treball Temporal). Aquestes s'ajustaven al model francès, caracteritzat per fer-se càrrec del treball precari, més que al model alemany que es caracteritzava per fer-se càrrec de treball especialitzat. Un altra qüestió que s'abordà fou la de l'abaratiment dels acomiadaments i la flexibilització en les condicions d'acomiadament, amb l'increment de les causes per realitzar acomiadaments individuals i la introducció de la figura de l'acomiadament individual plural, tot desapareixent a la pràctica la figura de l'acomiadament improcedent. Les noves formes d'acomiadament i de mobilitat geogràfica dels treballadors contribuïen a trencar les possibilitats d'acció conjunta, ja que la reforma permetia a l'empresariat escometre dites accions de manera atomitzada. Finalment, la reforma va establir punts que no podien ser modificats pels convenis col·lectius, tot quedant aquests fortament limitats en el seu abast (Recio, 1994; Malo i Toharia, 1997; Albarracín, 1999; Lapuente i Ortíz de Villacian Rebollo, 2000; Maillo et al., 2004; Etxezarreta, 2006).

Entre el 1994 i el 1997 la reactivació del capitalisme global sota les lògiques especulativo-financeres va repercutir en el capitalisme espanyol i balear, tot presentant un reflex positiu en el nombre de contractacions laborals, el que no significà una millora de la qualitat del treball. Es va passar de 166,5 mil contractes el 1994 a 260,6 mil el 1997. No obstant això, si s'observa quin són els tipus de contractes predominants, tenim que aquests estan presidits pels contractes de durada determinada, és a dir aquells que, segons els estudiosos del món del treball, instal·laven als treballadors assalariats en una situació de precarietat i inestabilitat. Els contractes de durada determinada amb 237,7 mil contractes representaven el 91,2% del total el 1997. Entre aquests contractes els més emprats eren els denominats "eventuals per circumstàncies de la producció a temps complet" que sumaven uns 118,8 mil contractes, mentre que els contractes a temps parcial de durada determinada sumaven uns 51,4 mil (21,64% dels contractes de durada determinada). Per altra banda, els contractes indefinits amb 22,9 mil unitats, comptaven amb un 29,91% de fixos discontinus i un 11,34% a temps parcial. És a dir, la contractació està dominada per aquelles formes adaptades a les exigències de l'empresariat balear i per tant amb molt poques garanties pel treballador. Així s'arriba al 1997 amb 60895 contractes a temps parcial, una xifra que representa el 23,36%

<sup>720</sup> Reial Decret 2317/1993, de 29 de desembre, pel que se desenvolupen els contractes en pràctiques i d'aprenentatge i els contractes a temps parcial; Llei 10/1994, de 19 de maig, de mesures urgents de foment d'ocupació, i Llei 11/1994, de 19 de maig, de reforma de l'Estatut dels Treballadors, de la Llei de Procediment Laboral i de la Llei sobre Infraccions i Sancions a l'Ordre Social; Llei 14/1994, d'1 de juny, per la que se regulen les empreses de treball temporal.

<sup>721</sup> José Luís Reina (2004) analitza com l'organització del treball, des del capitalisme fordista o regulat al capitalisme postfordista o flexible, ha presentat una deriva al llarg de la qual s'han anat retallant espais d'incidència per part dels treballadors que al mateix temps han anat perdent constantment tota una sèrie de drets. En quant a l'organització del treball i el sindicalisme des del Franquisme a l'anomenada Transició es pot veure el treball de Reina (1999).

de la contractació (gràfic 56 i taula 216). Balears s'havia convertit en un autèntic laboratori i paradís de les noves relacions sociolaborals del paradigma neoliberal (Valdivielso, 1999).

En aquell context i en vistes del fracàs de la reforma laboral de 1994, es va intentar arribar a un acord entre l'Estat, la patronal i els sindicats majoritaris (CCOO i UGT), per tal de dur endavant noves reformes laborals que arribarien el 1997 amb l'Acord Interconfederal per a l'Estabilitat en el Treball, l'Acord Interconfederal sobre Negociació Col·lectiva i l'Acord sobre la Cobertura de Buits<sup>722</sup>. Teòricament la reforma volia introduir criteris per millorar l'estabilitat laboral a l'Estat, on la taxa de temporalitat era del 33%, front el 10% de mitjana dels estats de la UE. La retòrica de millorar les condicions laborals ocultava, entre d'altres, l'exigència per part de la patronal d'aconseguir que els acomiadaments poguessin resultar molt més barats, tot conduint-los majoritàriament per la via de l'acomiadament objectiu (Albarracín, 1999; Etxezarreta, 2006). Així, es modificà l'article 52c de l'Estatut dels Treballadors sobre els acomiadaments. D'aquesta manera s'intenta facilitar l'ús de la figura de l'acomiadament individual plural per causes procedents, en les que s'introdueixen noves causes com les organitzatives o circumstàncies de la producció. Això implicaria que en comptes d'haver de fer front al pagament de 45 dies per any treballat i un màxim de 42 mensualitats en el cas dels improcedents, es pogués rebaixar notablement tant pel que fa a dies per any treballat (20 dies/any) com en el màxim de mensualitats (12 mensualitats).

A més, en el cas d'empreses de menys de 25 treballadors, els Fons de Garantia Salarial s'encarregaria d'abonar una part substancial de les despeses empresarials derivades dels acomiadaments. Sota aquestes circumstàncies se produeix també una autèntica explosió empresarial, amb una creixent atomització de les empreses que va de la mà de la proliferació de les subcontractacions. D'aquesta manera tenim que entre el 1997 i el 2008 el nombre d'empreses de Balears va passar de 36700 a 93335 empreses<sup>723</sup>. Malgrat aquest increment del nombre d'empreses tenim que el nombre mitjà de treballadors per empresa ha passat de 7,1 el 1997 a 3,89 el 2008. Les empreses d'un sol treballador es triplicaren, tot passant de 15216 el 1997 a 47167 el 2008; i les de 2 a 5 treballadors es multiplicaren per un factor del 2,65, tot passant de 13702 a 36414. Mentre que les empreses de més de 50 treballadors han minvat en un 1,75%, tot passant de 676 empreses el 1997 a 664 el 2008. Així doncs, tenim un sistema empresarial altament fragmentat, la qual cosa no significa necessàriament que hi hagi una elevada quantitat de petits empresaris o treballadors autònoms amb una corresponent dissolució del poder, sinó que el que s'ha donat ha estat una facturació i/o proliferació de societats integrades dins de l'anomenada empresa en xarxa sota personalitats jurídiques diferents i la fragmentació de les empreses matrius en múltiples societats com a mecanisme de dissolució de responsabilitat empresarial.

També es varen definir noves figures contractuals, particularment el denominat contracte pel foment de la contractació indefinida, conegut popularment com el "fix barat" ja que la indemnització d'acomiadament vinculada amb aquest contracte era notablement inferior a la dels altres contractes indefinits. El suposat objectiu de la reforma era que la major part dels contractes temporals passassin a ser d'aquesta categoria, però la tendència fou que els nous contractes indefinits s'emmarcarien dins d'ella, tot apuntant cap a una major precarització laboral. Els costos d'acomiadament dels "fixos barats" eren molt menors que els dels altres contractats indefinits (33 dies/any treballat i màxim de 24 mensualitats); i, a més, s'incentiva l'empresariat per a què contractés "fixos barats", mitjançant rebaixes de les cotitzacions en la Seguretat Social durant dos anys. En moltes ocasions, al cap dels dos anys, un cop finalitzades les bonificacions, s'acabava la relació contractual. La proliferació d'aquestes figures contractuals també varen tenir un fort impacte pel que fa a l'organització col·lectiva dels treballadors, ja que aquests són cada cop més fragmentats i el seu poder de pressió també diluït. Un altre aspecte que val la pena apuntar és el fet que en aquells moments es començà a produir un transvasament de treballadors del sector de l'hoteleria al de la construcció, tot essent el conveni col·lectiu molt millor que el d'hoteleria. Mentre que treballadors immigrants s'incorporaven al sector de l'hoteleria, tot tenint aquests un poder de negociació molt menor i per tant el poder de l'empresari sortia reforçat per tal d'introduir reformes que erosionessin més les condicions

<sup>722</sup> Reial Decret Llei 8/1997, de 16 de maig, de mesures urgents per la millora del mercat de treball i el foment de la contractació indefinida; Reial Decret Llei 9/1997, de 16 de maig, pel que se regulen incentius en matèria de Seguridad Social i de caràcter fiscal pel foment de la contractació indefinida i l'estabilitat en el treball.

<sup>723</sup> Les dades de 1997 procedeixen d'Horrach i Mascaró (1998) i les de 2008 del DIRCE (Directorio Central de Empresas) de l'INE ([www.ine.es/inebmenu/mnu\\_empresas.htm](http://www.ine.es/inebmenu/mnu_empresas.htm), abril 2010).



laborals. (Malo i Toharia, 1997; Díaz-Bustamante, 1998; Albarracín, 1999; Lapuente i Ortíz de Villacian Rebollo, 2000; Maillo et al., 2004; Etxezarreta, 2006).

- Política laboral sota paradigma *neocom*: flexibilitat, precarietat i autoritarisme (2000-2004).

El 2001 s'aprovà una nova reforma laboral, duta a terme pel Govern de José María Aznar, que de nou volia fer front, retòricament, a l'elevada temporalitat del treball<sup>724</sup> i promulgava l'objectiu de millorar el mercat de treball. Aquesta reforma arribava en un nou context polític en el qual el Partit Popular governava amb majoria absoluta i apostava per la unilateralitat i ruptura d'allò anomenat "diàleg social". Més enllà de la retòrica, la reforma de 2001 seguí aprofundint en els mecanismes de flexibilització laboral, tot abaratint encara més l'acomiadament per un major ventall de causalitats (33 dies/any treballat i màxim 24 mesos). A més, s'ampliava el contracte de formació a un major nombre de subjectes, tot permetent un major desplegament d'aquesta forma contractual que implicava uns retalls dels drets laborals importants; se creà el contracte d'inserció laboral; i se regularen els fixos discontinus –dividits entre aquells de cridada certa i els de cridada incerta–, amb la qual cosa molts d'ells passarien a la qualificació de treballadors a temps parcial periòdic. I la reforma també introduïa tot un paquet de bonificacions en les quotes empresarials a la Seguretat Social. Moltes de les noves figures contractuals i continguts de la reforma tenien com a objectiu facilitar el reclutament barat de molta de la mà d'obra immigrant procedent dels Suds (Etxezarreta, 2006; Ruíz-Galacho, 2006).

En la segona legislatura de José María Aznar (2000-2004) es produí un canvi significatiu en les polítiques del Govern espanyol, amb un notable gir cap a postures extremadament neoconservadores. Unes polítiques que foren amplament contestades socialment. Així, l'any 2002 es va dur a terme una nova reforma laboral<sup>725</sup> que venia a consolidar els canvis introduïts el 2001. Aquesta reforma coneguda com el "Decreto" fou fortament contestada socialment i el 20 de juny de 2002 es convocà una vaga general. Aquesta vaga s'ha d'emmarcar, com s'ha esmentat, dins d'un clima de gran contestació social contra les polítiques del Govern Aznar (p.ex. manifestacions contra transvasament de l'Ebre, manifestacions contra l'Europa del Capital en motiu de la presidència espanyola de la UE, etc) i que desembocaren en l'explosió ciutadana en contra de la Guerra d'Iraq amb les multitudinàries manifestacions del 15 de febrer de 2003. I, el 10 d'abril de 2003 es celebrà una altra vaga general en contra de la guerra.

Entre les principals mesures, introduïdes per la reforma de 2002, es troben aquelles que retallaven el dret a prestació d'atur de molts de treballadors, entre d'ells els eventuais agraris i els fixos discontinus de cridada certa. En el primer cas tendria molta incidència a regions com Andalusia i Extremadura, mentre que la segona tenia especial incidència a les Balears ja que suposava un important canvi en quant a les relacions sociolaborals. Es permetia retallar sensiblement la possibilitat de moltes persones a accedir a les contraprestacions d'atur, en esser equiparats els fixos discontinus de cridada certa als contractes a temps parcial que no cobren l'atur en els moments d'inactivitat. La reforma laboral també aprofundia en facilitar les condicions d'acomiadament per a l'empresariat, sota l'excusa d'eliminar rigideses del mercat de treball. Mentre que per una banda se retallava el dret al subsidi d'atur, per l'altra s'inflaven les bonificacions dels costos de la Seguretat Social de l'empresariat (Etxezarreta, 2006; Ruíz-Galacho, 2006).

Així mateix, cal destacar que el 2002 s'adaptà el reglament 1987/2000 aprovat per la Comissió Europea que obligava a redefinir el concepte de persona aturada i conseqüentment afectava als càlculs de població aturada. La nova definició deixava fora de la comptabilitat de població aturada a un important contingent de persones que a partir d'aleshores passarien a formar part de la població inactiva. Aquesta nova conceptualització suposà una reducció de la població legalment aturada de prop del 20% de mitjana estatal i del 13% a les Balears (García Serrano, 2003).

<sup>724</sup> Llei 12/2001, de 9 de juliol, de mesures urgents de reforma del mercat de treball per l'increment del treball i la millora de la seva qualitat.

<sup>725</sup> Reial Decret Llei 5/2002, de 24 de maig, i la Llei 45/2002, de 12 de desembre, de mesures urgents per la reforma del sistema de protecció per atur i millora de l'ocupació.

El març del 2007, el Tribunal Constitucional va anul·lar la reforma laboral de 2002, entre d'altres qüestions, el Constitucional no considera adequada la via de la urgència emprada per dur a terme reformes laborals (EFE, 31/03/2007). El pols de la conjuntura econòmica i les reformes laborals va fer que el nombre de contractes s'elevàs de manera important entre el 1997 i el 2006, tot passant de 260,6 mil contractes a 439,86 mil, respectivament. Els contractes temporals i formatius varen passar de representar el 91,2% el 1997 al 86,37%, degut especialment a l'aparició dels "fixos barats". Es veu doncs que tot el suposat intent d'incrementar l'estabilitat laboral, tan sols havia implicat un retall de 4,8 punts en els contractes temporals entre el 1997 i el 2006. L'any 2006 hi havia un 20,45% dels contractes que eren de temps parcial i un 2,9% que eren fixos discontinus. Precisament, tal com s'ha advertit, la contractació a temps parcial suposava una minva de drets laborals molt destacable (taula 216). Així mateix, al llarg del període d'eufòria econòmica (i de canvis normatius), es va produir una disminució important de la taxa d'atur que passà del 12,97% el 1996 al 6,37% el 2006 (taula 215). Emperò aquesta disminució de la taxa d'atur anava acompanyada d'un augment important de la rotació contractual i l'augment de les figures contractuals que atorgaven una major precarietat al treballador. Així tenim que el 1996 un 68,59% dels contractes realitzats a les Balears tenien una durada inferior als 6 mesos i el 2,91% entre 6 i 12 mesos (Horrach i Mascaró, 1998), mentre que el 2006 el 42,59% eren per una durada inferior a 3 mesos i un 19,58% entre 3 i 12 mesos<sup>726</sup>. És a dir, més del 60% dels contractes realitzats a Balears eren de durada inferior a l'any. El 2004, en ple procés de deslocalització industrial del capital turístic balear, protagonitzat sobretot per les cadenes hoteleres transnacionals (Buades, 2006), aquelles projectaren tancar més hotels als mesos hivernals, tot oferint als treballadors triar entre dues possibilitats: "passar-se a fixos-discontinus o anar-se'n a les Canàries" (Guijarro 9/07/2004:7).

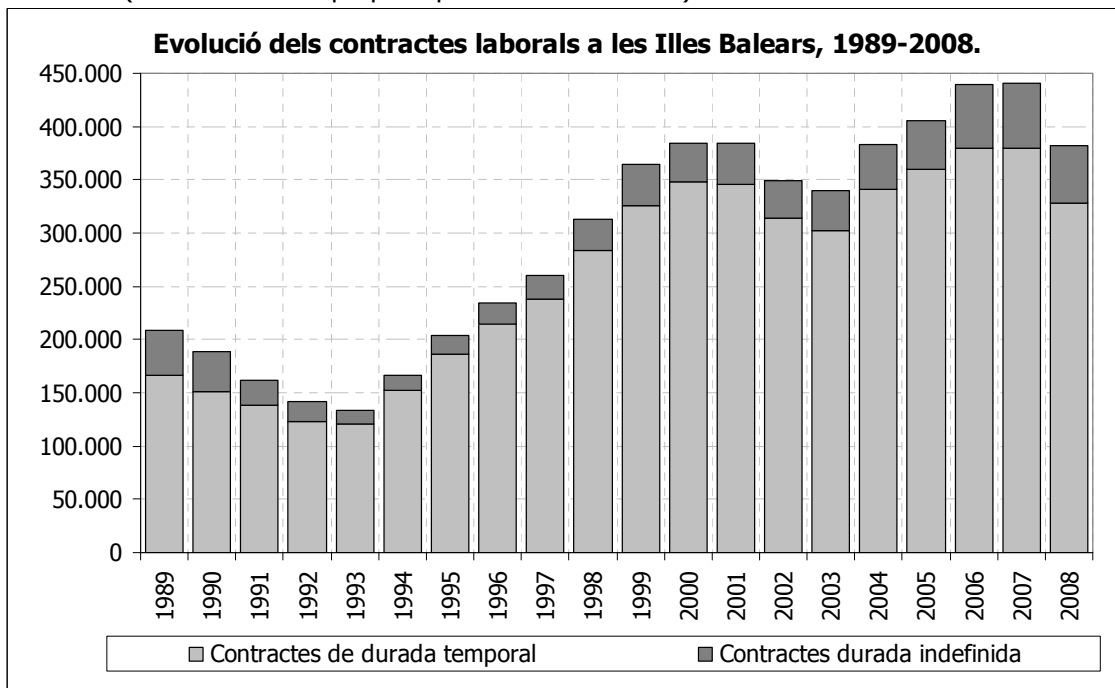
- Recuperació del "diàleg social" amb Rodríguez Zapatero i manteniment de la flexibilitat i precarietat laboral (2004-2008).

El Govern del PSOE presidit per José Luís Rodríguez Zapatero va emprendre una nova reforma laboral que fou aprovada el 2006<sup>727</sup>. Aquesta reforma recull l'Acord per la Millora del Creixement i el Treball fruit del procés negociador entre la patronal (CEOE i CEPYME), sindicats majoritaris (CCOO i UGT) i Govern. Aquest darrer presentà dita reforma com un triomf del denominat "diàleg social" (Declaració pel diàleg social, competitivitat, treball estable i cohesió social de 8/07/2004), trencat en temps d'Aznar. Segons Etxezarreta (2006) aquesta reforma donava continuïtat a la de 1997 i es presentà com un triomf per l'esforç de concertació. Nogensmenys, les línies mestres s'emmarquen dins dels criteris de la competitivitat esgrimits pel dogma neoliberal. A grans trets, aquesta reforma pretenia que augmentàs el nombre de persones contractades amb un contracte indefinit, amb la qual cosa s'obliga a fer fix tot aquell que hagi encadenat dos o més contractes temporals amb durada superior a dos anys en un període de 30 mesos. I també se facilita que contractes temporals es converteixin en contractes de foment a la contractació indefinida, els "fixos barats" que presenten la particularitat que la indemnització per acomiadament improcedent és més barata que en els indefinits ordinaris (33 dies/any amb un màxim de 24 mensualitats front 45 dies/any i màxim de 42 mensualitats). S'eliminen alguns dels aspectes més polèmics relacionats amb els contractes de formació i també s'eliminà el contracte d'inserció que podia donar lloc a abusos. La reforma també introdueix una sèrie de bonificacions en les cotitzacions a la seguretat social, mentre que per altra banda augmentava les prestacions del FOGASA (Fons de Garantia Salarial) i s'ampliaven algunes prestacions d'atur (p.ex. subsidi per major de 45 anys sense responsabilitats familiars). En el cas dels fixos discontinus s'introdüïren una sèrie de millores, respecte de la situació de 2002. Els autors que han realitzat una valoració crítica d'aquesta reforma, exposen que aporta pocs canvis en les relacions laborals i en tot cas abandona la senda del 2001, però s'entronca en el paradigma neoliberal de la reforma de 1997 (Etxezarreta, 2006; Grupo Sindical de Espacio Alternativo, 2006).

<sup>726</sup> Dades procedents de l'OTIB (Observatori del Treball de les Illes Balears): [www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08100212155817041390&lang=CA&cont=15909](http://www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08100212155817041390&lang=CA&cont=15909) (abril 2010).

<sup>727</sup> Reial Decret Llei 5/2006, de 9 de juny, per la millora del creixement i del treball.

Gràfic 56. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 216).



<b>Taula 216. Evolució de les contractacions laborals a les Illes Balears segons les principals tipologies, 1989-2008 (unitat: milers contractes)*</b>																				
<b>Tipus</b>	<b>1989</b>	<b>1990</b>	<b>1991</b>	<b>1992</b>	<b>1993</b>	<b>1994</b>	<b>1995</b>	<b>1996</b>	<b>1997</b>	<b>1998</b>	<b>1999</b>	<b>2000</b>	<b>2001</b>	<b>2002</b>	<b>2003</b>	<b>2004</b>	<b>2005</b>	<b>2006</b>	<b>2007</b>	<b>2008</b>
Obra i serveis	17,99	16,96	15,71	0,00	16,71	24,53	32,59	41,50	46,16	57,22	72,46	79,51	82,08	74,12	71,98	78,63	85,16	95,48	96,68	78,74
Eventual circumstàncies producció temps complet	74,56	65,42	62,04	84,05	63,42	75,87	92,82	103,73	118,84	148,24	176,70	191,74	185,61	162,08	148,34	160,28	171,01	177,47	173,40	141,88
Interins	4,09	4,00	3,39	0,00	5,64	6,77	7,81	9,06	9,17	10,70	13,66	14,77	14,54	14,49	15,74	20,78	21,52	22,12	23,03	25,71
Temps Parcial i temporals	13,51	13,54	12,77	15,76	20,51	28,29	35,36	41,28	51,44	61,91	57,79	57,56	58,19	58,85	61,80	76,20	78,77	81,59	84,02	79,45
Temporals	38,64	38,11	34,08	19,51	10,33	5,51	0,99	0,83	0,41	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Formació, pràctiques, aprenentatge	11,68	10,13	6,68	2,89	1,39	6,16	5,72	5,99	5,51	5,68	4,65	3,52	2,80	3,26	3,09	3,11	3,03	2,69	2,23	1,60
Altres	6,52	3,05	3,08	0,78	2,92	5,31	11,15	11,67	6,17	0,39	0,41	0,50	0,00	1,64	0,84	1,59	0,54	0,60	0,74	0,78
Total durada determinada	166,98	151,21	137,75	122,98	120,93	152,44	186,44	214,06	237,71	284,14	325,67	347,59	346,29	314,44	301,79	340,58	360,03	379,95	380,10	328,15
Indefinits	1,57	1,86	2,01	0,00	11,01	12,49	15,26	4,39	11,51	17,47	22,52	21,51	24,71	20,49	21,01	23,02	25,29	37,46	36,69	29,03
Indefinits a temps parcial	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	2,74	2,60	2,72	3,08	3,87	3,67	5,04	5,57	5,99	6,46	8,38	9,40	8,52
Discontinus	39,01	34,38	19,31	0,00	0,00	0,00	0,00	7,41	6,86	7,07	10,33	9,19	8,89	9,59	10,76	12,12	11,92	12,82	13,35	14,42
Altres	1,53	1,14	2,76	0,00	2,21	1,59	1,67	5,62	1,95	1,51	2,71	2,55	0,30	0,19	1,02	1,13	1,73	1,27	1,09	1,33
Total durada indefinida	42,10	37,38	24,07	18,88	13,21	14,08	16,93	20,15	22,92	28,77	38,63	37,11	37,57	35,30	38,36	42,26	45,39	59,92	60,54	53,30
<b>Total</b>	<b>209,09</b>	<b>188,59</b>	<b>161,82</b>	<b>141,86</b>	<b>134,14</b>	<b>166,52</b>	<b>203,38</b>	<b>234,21</b>	<b>260,62</b>	<b>312,90</b>	<b>364,30</b>	<b>384,70</b>	<b>383,85</b>	<b>349,74</b>	<b>340,15</b>	<b>382,84</b>	<b>405,41</b>	<b>439,87</b>	<b>440,64</b>	<b>381,46</b>

\* Font: anys 1989-1995 a partir de Blázquez i Murray, 2003; 1996-1997 a partir d'Horrach i Mascaró, 1998; 1998, 1999 i 2000 a partir de Reina, 1999, 2000; any 2001 a partir de Blázquez i Murray, 2003; any 2002 a partir de CES, 2003; 2003-2008 a partir de l'OTIB (Observatori del Treball de les Illes Balears) [www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08100212155817041390&lang=CA&cont=15909](http://www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08100212155817041390&lang=CA&cont=15909) (abril 2010), a l'epígraf "informe-contractes-balears!".

- El treball a les Illes Balears: un Silicon Valley turístic? Una de les cares amargues del capitalisme balear.

A la taula 217 es presenta l'evolució de la població ocupada per sectors a les Illes Balears, on es pot veure com un 72,54% de mitjana de la població ocupada entre el 1989 i el 2008 corresponia als treballadors del sector serveis. Es pot apreciar com la població ocupada en el sector serveis passà de 171,5 mil persones el 1989 a unes 166 mil en els anys centrals de la crisi de principis dels 1990, i posteriorment s'incrementà fins els 378,35 mil efectius el 2008. Aquest darrer any ja es començaven els efectes de la crisi del capitalisme global (i espanyol fortament vinculat a la "indústria del totxo"), però la crisi no afectà en el nombre de persones ocupades en aquest sector. En canvi si hom contempla l'ocupació del sector de la construcció, es pot veure com les persones ocupades disminuïren de 31,5 mil efectius el 1989 a 23,64 mil persones el 1993 degut al fet que la crisi de principis dels 1990 va tenir també com un dels principals epicentres l'esclat de la bombolla especulativo-immobiliària (Naredo, 1996). Emperò, posteriorment la població ocupada en el sector de la construcció passà de 27,5 mil persones el 1994 a unes 80,6 mil persones el 2007.

L'important sobredimensionament del sector de la construcció acabà col·lapsant cap a finals del 2007 i a partir de 2008 el nombre d'ocupats descendiren en 1650 persones. Entre el 2007 i el 2008 també es produí una important reducció de les persones ocupades en el sector industrial (5275 persones), aspecte relacionat amb els ajustaments i deslocalitzacions industrials, així com en l'efecte rebot que la crisi immobiliària tenia sobre les activitats industrials fortament connectades amb la "indústria del totxo". Es pot veure com la taxa d'assalariatització es situa per sobre del 70%, tot i que els darrers anys de la dècada dels 2000 aquesta disminueix fins arribar al 71,39%. Cal tenir present que una part significativa dels treballadors per compte propi, coneguts com autònoms, no tenien cap assalariat, tot passant aquest grup del 52,8% dels autònoms el 2002 al 58,6% el 2008 (CES, 2003 ; CES, 2009). Entre aquest col·lectiu es troben molts dels que s'han denominat com a "falsos autònoms", amb la qual cosa aquesta figura laboral es converteix en una nova via d'aprofundir els mecanismes de flexibilitat i precarietat dins del món del treball assalariat. Mitjançant la contractació de "falsos autònoms", l'empresa es desatén de moltes de les seves responsabilitats, fins arribar a casos extrems en que la cadena de subcontractacions són pràcticament indesxifrables i per tant la responsabilitat empresarial també ho és<sup>728</sup>.

**Taula 217. Evolució de la població ocupada a les Illes Balears, 1989-2008\*.**

	Agricultura	Indústria	Construcció	Serveis	Total	Població assalariada	Taxa d'assalariatització (%)
1989	11.828	46.665	31.555	171.500	261.548	202.028	77,24
1990	8.998	39.575	32.225	172.943	253.740	204.056	80,42
1991	9.325	41.243	34.965	176.305	261.838	201.016	76,77
1992	11.215	39.385	29.943	166.678	247.220	188.667	76,32
1993	9.943	40.035	23.643	166.445	240.065	182.178	75,89
1994	8.545	37.110	27.515	179.690	252.860	188.203	74,43
1995	6.180	33.263	28.770	202.605	270.818	199.619	73,71
1996	6.805	40.778	29.540	211.340	288.463	209.069	72,48
1997	6.435	37.153	33.865	219.755	297.208	235.300	79,17
1998	7.185	34.228	36.150	227.235	304.798	255.000	83,66

<sup>728</sup> L'autocupació a les Balears en el darrer quadrimestre de 2009 suposava el 16,7% de la població ocupada, mentre que la mitjana de la UE-27 era de 10,4% (OTIB, [www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST282ZI69404&id=69404](http://www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST282ZI69404&id=69404), abril 2010). Aquestes xifres poden servir de mostra de la forta implantació d'aquest tipus de ocupació a les Illes, amb una proporció equivalent a l'Espanyola, i la distància entre la mitjana balear i la de la UE-27 ens pot indicar un marge ocupat en bona part per falsos autònoms. Entre aquests autònoms es troben els "falsos autònoms", per la qual cosa el Consell de Ministres en el Pla Integral de Prevenció i Correcció del Fraude fiscal, laboral i de Seguretat Social aprovat el 9 de març de 2010, introdueix com un dels eixos centrals la detecció dels falsos autònoms ([www.agenciatributaria.es/AEAT/Contenidos Comunes/La Agencia Tributaria/Sala de Prensa/Plan int prev corr frau de.pdf](http://www.agenciatributaria.es/AEAT/Contenidos Comunes/La Agencia Tributaria/Sala de Prensa/Plan int prev corr frau de.pdf), abril 2010).

1999	7.995	41.220	40.830	234.735	324.780	276.500	85,13
2000	7.148	36.768	51.368	255.678	350.960	295.600	84,23
2001	7.163	35.268	57.563	262.190	362.183	308.600	85,21
2002	7.365	34.498	57.558	278.958	378.378	314.400	83,09
2003	7.750	36.915	53.090	289.005	386.760	315.200	81,50
2004	8.450	35.600	57.958	297.060	399.068	321.000	80,44
2005	9.325	38.300	73.750	346.650	468.025	341.600	72,99
2006	8.850	41.875	71.950	373.300	495.975	360.000	72,58
2007	11.025	48.775	80.600	367.575	507.975	371.400	73,11
2008	8.950	43.500	78.950	378.350	509.750	363.900	71,39

\* Població ocupada a partir de l'Enquesta de Població Activa: anys 1989-1994 a partir d'INE: [www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=/t22/e308\\_mnu&file=inebase&N=&L=0](http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=/t22/e308_mnu&file=inebase&N=&L=0) (abril 2010); 1995-2008 a partir de l'Observatori del Treball de les Illes Balears: [www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08100212155817041390&lang=CA&cont=15909](http://www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08100212155817041390&lang=CA&cont=15909) (abril 2010). Població assalariada a partir Mascaró (1991) pels anys 1989-1990; de Mascaró (1992) per l'any 1991; Reina (2001) pels anys 1992-2000; i l'Observatori del Treball de les Illes Balears: [www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08100212155817041390&lang=CA&cont=15909](http://www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08100212155817041390&lang=CA&cont=15909) (abril 2010).

La memòria del Consell Econòmic i Social de les Illes Balears de 2008 exposava que "si ens fixam en les deu ocupacions que registren més contractació, no hi ha gairebé canvis respecte a anys anteriors pel que fa a l'estructura ocupacional del mercat de treball de les Illes Balears. Així doncs, es repeteix la concentració de contractes en unes poques ocupacions que es caracteritzen per ser de baixa qualificació i per estar englobades dins el sector de serveis i de la construcció" (CES 2009:355). El comentari de l'informe institucional sobre la situació social i econòmica de les Illes no deixa lloc a dubtes. Les 10 primeres ocupacions han absorbit entre el 75% del total dels contractes del 2000 i el 66% el 2004. Per l'any 2004 comptam amb dades en funció del gènere (taula 219), a partir de la qual es pot veure que la contractació femenina està encara molt més concentrada en les 10 primeres ocupacions que no la masculina. En qualsevol cas, hom pot veure a la taula 218 com el sistema productiu de les Illes Balears, fonamentalment dependent de l'empresa capitalista en la generació de llocs de feina (amb més del 85% de llocs de feina vinculats al sector privat), genera fonamentalment contractes de neteja d'oficines i hotels amb més del 12% de contractes, un percentatge que no ha variat entre el 2000 i el 2008 i prop de 50 mil contractes. En segon lloc es troben els cambrers que sumen en torn a uns 45 mil contractes i al voltant del 12% del total. En tercer lloc estan els picapedrers que el 2000 sumaven uns 43 mil contractes, mentre que el 2004 aquests ja havien disminuït a 33 mil contractes i el 2008 a 27 mil contractes.

<b>Taula 218. Les ocupacions més contractades a les Illes Balears, 2000-2008.</b>		
Any 2000 (Font: Reina, 2001)		
	Núm. contractes	% respecte total
Personal de neteja d'oficines i hotels	48.995	12,74
Cambrers i semblants	45.653	11,87
Picapedrers	43.345	11,27
Taquígrafs i mecanògrafs/administració en general	33.509	8,71
Dependent/a de comerç	29.645	7,71
Peó de la construcció	26.482	6,88
Peó del transport i la descàrrega	23.495	6,11
Operadors de maquinària	18.282	4,75
Cuiners i preparadors de menjar	13.250	3,44
Taxistes i conductors d'automòbils	6.608	1,72
10 primeres ocupacions	289.264	75,19
Total	384.704	100
Any 2004 (Fon: CES, 2005)		
	Núm. contractes	% respecte total

Personal de neteja d'oficines i hotels	51.350	13,50
Cambrers i semblants	45.793	12,04
Picapedrers	33.052	8,69
Taquígrafs i mecanògrafs/administració en general	30.166	7,93
Dependent/a de comerç	29.443	7,74
Peó de la construcció	22.223	5,84
Peó del transport i la descàrrega	15.663	4,12
Cuiners i preparadors de menjar	13.767	3,62
Operadors de maquinària	6.625	1,74
Taxistes i conductors d'automòbils	6.268	1,65
10 primeres ocupacions	254.350	66,88
Total	380.329	100
<b>Any 2008 (Fon: CES, 2009)</b>		
	Núm. contractes	%
Personal de neteja d'oficines i hotels	48.151	12,65
Cambrers i semblants	47.955	12,60
Dependent/a de comerç	28.248	7,42
Picapedrers	27.520	7,23
Cuiners i preparadors de menjar	17.743	4,66
Peó de la construcció	17.506	4,60
5 primeres ocupacions	187.123	49,15

**Taula 219. Les ocupacions més contractades a les Illes Balears segons gènere, 2008 (Font: CES, 2009)**

Homes			Dones		
	Núm. contractes	% respecte total		Núm. contractes	% respecte total
Picapedrers	27.520	13,64	Personal de neteja d'oficines i hotels	38.419	21,47
Cambrers i semblants	22.873	11,33	Cambreres i semblants	25.082	14,02
Peons de la construcció	17.506	8,67	Dependentes de comerç	22.667	12,67
Cuiners i preparadors de menjar	10.557	5,23	Cuineres i preparadors de menjar	7.186	4,02
Personal de neteja d'oficines i hotels	9.732	4,82	Auxiliars administratives	6.722	3,76
Peó del transport i la descàrrega	8.996	4,46	Taquígrafes i mecanògrafes	6.686	3,74
Dependent de comerç	5.581	2,77	Auxiliars d'infermeria en hospitals	5.067	2,83
Taxistes i conductors d'automòbils	4.129	2,05	Animadores comunitàries	3.754	2,10
Peons d'indústries manufactureres	3.642	1,80	Recepcionistes d'establiment distint d'oficina	3.525	1,97
Conductors de camions	3.399	1,68	Infermeres	3.333	1,86
10 primeres ocupacions	113.935	56,46	10 primeres ocupacions	122.441	68,44
Total	201.805	100	Total	178.905	100

A més de tenir en compte l'anterior categorització de les ocupacions més contractades a les Illes Balears, s'ha de tenir present el fet que el treball invisible (pel mercat) i que les estadístiques oficials recullen dins dels apartats de població inactiva, se troben totes aquelles tasques incloses dins de la categoria "feines de la llar". Així doncs la població "inactiva"

dedicada a les feines de la llar ha oscil·lat entre 93 mil persones el 1989 i 101 mil el 2008. S'ha de tenir en compte que la major part d'aquestes són dones i la seva activitat constitueix una de les pedres angulars sobre la que se sostén la societat. És a dir, aquesta se sostén precisament sobre activitats no remunerades, fora del mercat i invisibilitzades. Les activitats relacionades amb la resolució de les *cures*<sup>729</sup> ha pivotat generalment i històricament sobre el treball no remunerat de les dones, tot definint-se una divisió sexual del treball clara entre els homes vinculats al mercat de treball, amb treballs remunerats, i les dones dedicades a cobrir les cures del conjunt familiar. Les lògiques sistèmiques durant el règim d'acumulació flexible, han conduït no tan sols a la crisi ecològica global, sinó que també (i de manera bastant lligada) a una "crisi de les cures" (Pérez-Orozco, 2006).

Segons Pérez-Orozco (2006) la "crisi de les cures" als països del capitalisme avançat – accentuada per l'envelliment de la població, l'accés de la dona al mercat laboral i el desmantellament de l'estat del benestar– s'ha cobert amb noves dosis de precarietat i a través de mecanismes reaccionaris. Una de les principals opcions ha estat la de cobrir aquella crisi a través del treball femení immigrant que quasi sempre es realitza de manera clandestina. De fet, a moltes dones immigrants dels Suds no els hi ha quedat altre remei que treballar d'aquesta manera, ja que les polítiques d'agrupament familiar no contemplaven la incorporació de la dona al mercat de treball (Holgado, 2008). Segons Castelló (2009) tenim que a la Nova Divisió del Treball se li ha d'afegir una Nova Divisió del Treball de la Reproducció, amb un important repercussió sobre la dones. Aquesta Nova Divisió del Treball de la Reproducció té profundes conseqüències tant als països de procedència de les dones immigrants, com als països d'acollida on es genera una triple discriminació en funció al gènere, ètnia i classe (Castelló, 2009).

El Govern de Rodríguez Zapatero llançà dues lleis que pretenien abordar els conflictes derivats de la desigualtat de la dona, així com la càrrega que aquesta havia de suportar en les tasques invisibilitzades de les cures: la Llei d'igualtat i la Llei de dependència<sup>730</sup>. Malgrat el canvi que suposava la introducció d'aquestes noves regulacions, aquestes lleis reberen fortes crítiques per part dels col·lectius feministes. La primera per centrar-se fonamentalment en la igualtat en el mercat capitalista de treball i la segona per emmarcar-se bàsicament en les persones amb autonomia restringida, amb la qual cosa la major part de les cures segueixen quedant immerses en l'àmbit domèstic-familiar i a càrrec de les dones. A més, s'advoca en part per la l'expansió de les lògiques del mercat amb el que s'ha definit com la professionalització del treball domèstic, un treball protagonitzat generalment per dones immigrants en unes condicions bastant precàries (Baeza i Pérez-Orozco, 2007).

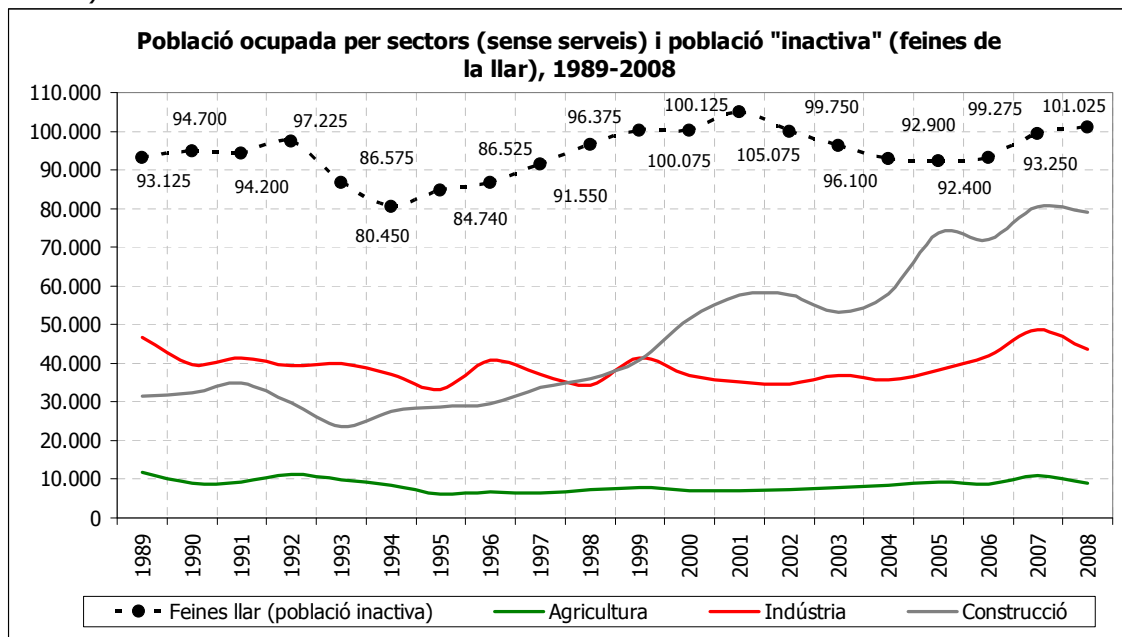
Amaia Pérez-Orozco i Paula Baeza (2006:14) sostenien que "la Llei de "dependència" se configura com una resposta a una situació d'emergència social, derivada de la crisi de les cures, però no com una eina per revertir les injustícies històriques en el repartiment dels treballs i negació de drets socials: el dret tenir una vida digna en la que es respecti i valori la diversitat funcional, i el dret a elegir i es desitja o no cuidar". Cal apuntar, a més, que un dels punts crítics de la llei de la dependència és el referent al seu finançament. El fet que aquesta llei hagi entrat en vigor quan el boom de l'especulació immobiliària finalitzava, ha fet que la crisi econòmica hagi repercutit negativament en l'aplicació d'aquesta llei, amb una desigual aplicació per comunitats autònomes. Així, l'Associació Estatal de Directors i Gerents de Serveis Socials d'Espanya en el IV Dictamen sobre l'aplicació de la Llei de la Dependència, al gener de 2010, establí que sis comunitat autònomes suspensien en la seva aplicació: Comunitat Valenciana amb 0 punts; Canàries amb 0,5 punts; Múrcia amb 1 punt; Madrid amb 2 punts; les Illes Balears amb 3 punts; Ceuta i Melilla amb 3,5 punts i Extremadura 4 punts (Barriga et al., 2010).

<sup>729</sup> Les economistes es refereixen a *cures* (en castellà cuidados) com aquell treball invisible que abraça des del manteniment i cura de la llar, fins a la cura de persones, definit també com un "treball fet per amor". Treballs que es guien per la lògica de la cura, amb l'objectiu directe de satisfer necessitats, sense estar mediat per cap objectiu intermig. Són treballs que a més requereixen una forta càrrega afectiva i relacional, tot anant més enllà de la simple prestació d'un servei. Emperò, aquesta perspectiva també incorpora una forta anàlisi de les relacions de poder relacionades amb les cures, tot afectant majoritàriament a les dones. L'objectiu d'aquest enfocament és el de donar visibilitat a l'economia de les cures, al temps que contraposar-ho a les lògiques del mercat capitalista i les estructures del poder patriarcal (Pérez-Orozco i del Río, 2002).

<sup>730</sup> Llei orgànica 3/2007, de 22 de març, per a la igualtat efectiva de dones i homes (BOE núm.71, 23/03/2007) i Llei 39/2006, de 14 de desembre, de Promoció de l'Autonomia Personal i Atenció a les persones en situació de dependència (BOE núm. 299, 15/12//2006). A les Balears els intents d'ampliar la protecció social s'han materialitzat també en l'aprovació de la Llei 4/2009, d'11 de juny, de serveis socials de les Illes Balears (BOIB núm.89, 18/06/2009).

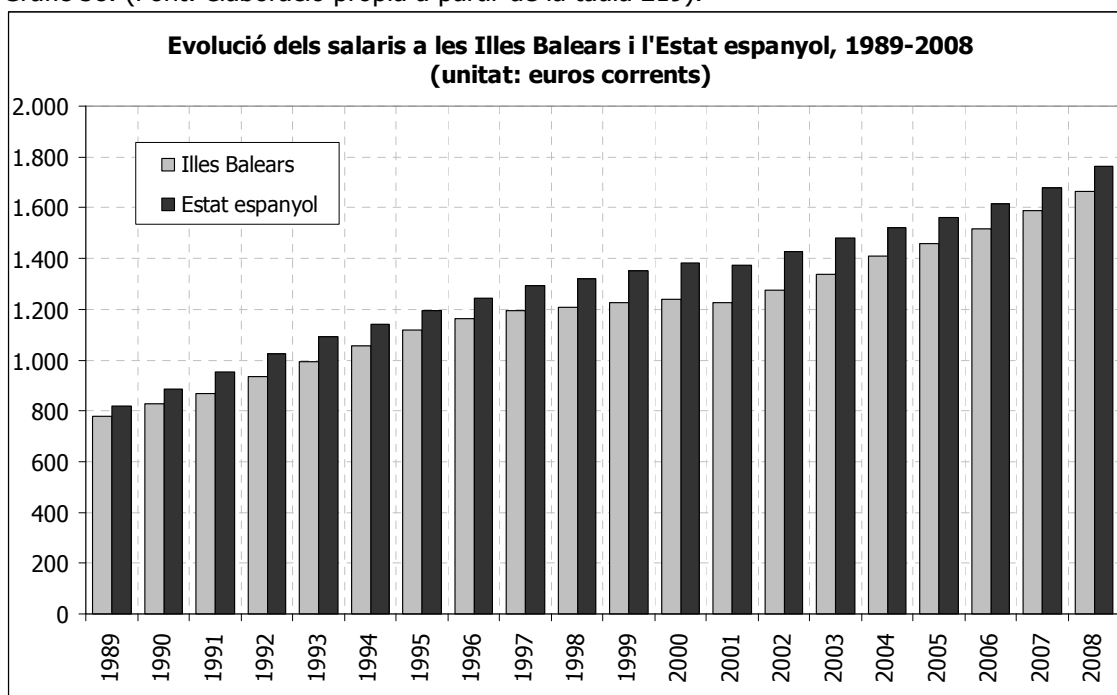


Gràfic 57. (Font: Enquesta de la Població Activa, INE i Observatori del Treball de les Illes Balears).



El model econòmic balear ha generat tal com s'ha vist anteriorment un mercat de treball protagonitzat per ocupacions de baixa qualificació i aquesta condició es reflecteix en el fet que els salaris mitjans de les Illes han estat inferiors a la mitjana de l'Estat espanyol. En concret els salaris mitjans Balears respecte de la mitjana espanyola han estat entre el 1989 i el 2008 un 7,76% inferiors, arribant en alguns moments a situar-se 10 punts per davall en alguns anys (taula 219 i gràfic 58). Els baixos salaris que perceben la major part dels treballadors a les Balears fou un dels principals arguments que exposaren els responsables del Govern de les Illes Balears per tal d'atreure inversions estrangeres a l'arxipèlag a la "Guía práctica para negocios e inversiones" (Valdivia, 2006). En aquesta guia es presentava el fet que el cost mitjà de la ma d'obra per hora a les Illes era de 12,55 euros, front als 15 euros de mitjana espanyola i sobretot els 22,13 euros de mitjana de la UE o els 26,34 euros d'Alemanya (Valdivia 2006:70). A les "avantatges comparatives" del mercat de treball balear, s'afegia en dita guia el fet que la fiscalitat espanyola respecte del PIB era de les més baixes de la UE, amb una càrrega fiscal del 35,3% respecte del PIB front al 47,3% belga o el 45,4% francès (Valdivia 2006:72). Així mateix, cal destacar que mentre els agregats de renda han presentat una taxa d'increment anual mitjà entre el 1989 i el 2008 del 4,37% (taula 214), el poder adquisitiu del salari mitjà balear tan sols ha experimentat un increment anual mitjà del 0,34% (taula 219). Aquesta és, entre d'altres, una de les claus del miracle econòmic balear que presentà una pràctica congelació en la productivitat del treball. Un miracle aquest que s'ha forjat en base a treballadors polivalents, condicions laborals precàries, i una molt baixa formació. A més, el que s'ha anomenat com a formació professional contínua ha estat objecte de crítiques per la seva qualitat i per la seva inserció en les retòriques neoliberals (p.ex. gestió de recursos humans) (Reina, 1998; Reina, 1999).

Gràfic 58. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 219).


**Taula 219. Evolució del salari mitjà a les Illes Balears i l'Estat espanyol, 1989-2008\***

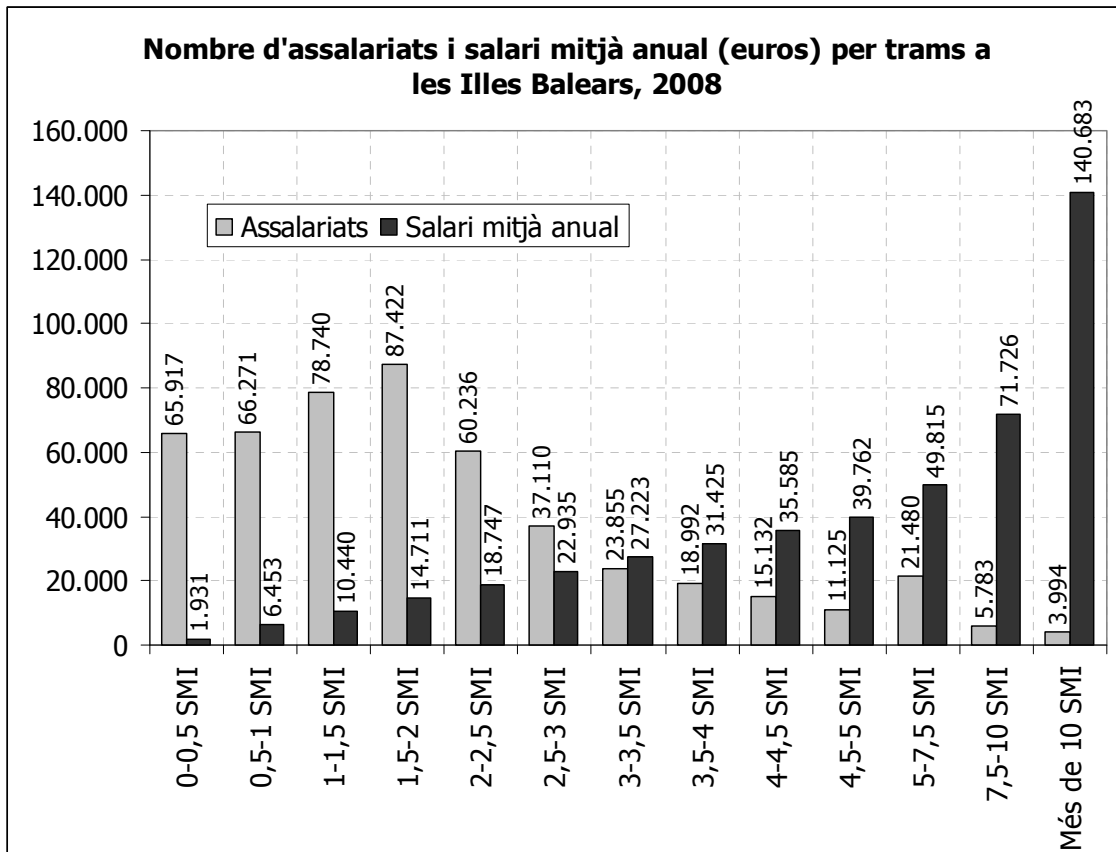
	Illes Balears					Estat espanyol	Salaris Balears respecte mitjana estatal (%)
	Salari mitjà (euros corrents)	IPC (%) (a)	Variació anual salari (%) (b)	Poder adquisitiu (%) (b-a)	Evolució de la productivitat del treball (euros 1995 respecte 1989)	Salari mitjà (euros)	
1989	780,67	5,92	—	—	100,00	818,85	-4,66
1990	826,80	5,8	5,91	0,11	107,45	886,20	-6,70
1991	870,00	5,1	5,22	0,12	116,47	953,40	-8,75
1992	935,40	5,13	7,52	2,39	129,77	1.025,40	-8,78
1993	993,00	4,09	6,16	2,07	135,10	1.090,20	-8,92
1994	1.056,00	5,24	6,34	1,10	134,32	1.142,40	-7,56
1995	1.117,13	4,96	5,79	0,83	127,90	1.193,71	-6,42
1996	1.165,20	3,8	4,30	0,50	125,65	1.245,60	-6,45
1997	1.196,40	2,35	2,68	0,33	119,93	1.291,08	-7,33
1998	1.208,71	2	1,03	-0,97	117,54	1.320,78	-8,48
1999	1.226,65	2,34	1,48	-0,86	116,95	1.350,88	-9,20
2000	1.238,93	3,63	1,00	-2,63	116,13	1.381,95	-10,35
2001	1.224,07	4,1	-1,20	-5,30	114,90	1.372,38	-10,81
2002	1.274,69	3,8	4,14	0,34	114,36	1.425,37	-10,57
2003	1.339,87	3	5,11	2,11	115,74	1.480,17	-9,48
2004	1.408,48	2,7	5,12	2,42	117,39	1.520,94	-7,39
2005	1.460,36	3,1	3,68	0,58	113,87	1.560,20	-6,40
2006	1.517,19	3,5	3,89	0,39	110,31	1.613,67	-5,98
2007	1.587,39	2,7	4,63	1,93	109,62	1.676,70	-5,33
2008	1.664,01	3,8	4,83	1,03	110,86	1.762,78	-5,60

\* Font: elaboració pròpia a partir de Blázquez et al. (2002) pels salaris mitjans de 1989; Díaz-Bustamante (2001) per salaris 1990-1999; OTIB (Observatori del Treball de les Illes Balears) pels anys 2000-2008 ([www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08100212155817041390&lang=CA&cont=15912](http://www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08100212155817041390&lang=CA&cont=15912), abril 2010).

A més si hom observa la distribució de la massa salarial total entre els assalariats de les Illes Balears, es pot adonar de la forta polarització social existent en funció de la seva distribució. Dels 496056 assalariats de 2008 hi havia un 72,29% que percebia entre 0 i 2,5

vegades el SMI (Salari Mínim Interprofessional) que fou de 8400 euros. Aquest conjunt d'assalariats es feren amb el 42,53% de la massa salarial i tendríem que el salari mitjà anual d'aquest conjunt de persones se situaria en torn a 10575 euros, amb la qual cosa tendríem que de mitjana hi hauria unes 358 mil persones assalariades que rebrien una contrapartida salarial mensual de 881 euros. Per altra banda, a l'altre extrem de la jerarquia salarial hi hauria un 6,3% dels assalariats que percebrien un salari que es situaria com a mínim cinc vegades per damunt del SMI. Aquests 31257 assalariats rebrien el 22,95% de la massa salarial balear, tot percebent un salari mitjà anual de 65478 euros, és a dir 5456 euros/mes (gràfic 60). A més, el model econòmic balear per la seva condició turística es sustenta, a diferència d'altres comunitats autònomes, amb una important contingent de mà d'obra femenina que com s'ha vist anteriorment desenvolupen bàsicament els treballs de neteja d'hotel i oficines i de cambreres. A les Illes Balears el 2008 les dones assalariades eren un 16,87% inferiors als homes, xifra que contrasta amb Castella-La Manxa on aquestes eren un 33% menys que els homes assalariats. La importància de la incorporació de la dona al mercat de treball, més enllà de la dimensió relacionada a l'autonomia de la dona, rau en el fet que aquestes rebien una contrapartida salarial que era un 22,53% inferior al salari mitjà dels homes (taula 220).

Gràfic 60. (Font : Agència Tributària Espanyola – Estadístiques tributàries – Mercat de Treball i Pensions a les Fonts Tributàries)<sup>731</sup>



<sup>731</sup>[www.aeat.es/wps/portal/Estadisticas?channel=cb7c694a367f8010VqnVCM10000050f01e0a&ver=L&site=56d8237c0bc1ff00VqnVCM100000d7005a80&idioma=es ES&menu=1&img=8](http://www.aeat.es/wps/portal/Estadisticas?channel=cb7c694a367f8010VqnVCM10000050f01e0a&ver=L&site=56d8237c0bc1ff00VqnVCM100000d7005a80&idioma=es ES&menu=1&img=8), abril 2010.

**Taula 220. Les diferències salarials segons gènere i segons nacionalitat, 2008 (Font : Agència Tributària Espanyola – Estadístiques tributàries – Mercat de Treball i Pensions a les Fonts Tributàries)<sup>732</sup>**

	Illes Balears		Estat espanyol	
	Assalariats	Salari mitjà anual	Assalariats	Salari mitjà anual
Dones	225.186	15.512	8.402.803	15.620
Homes	270.870	20.024	10.907.824	21.596
Dones respecte homes (%)	-16,87	-22,53	-22,97	-27,67
Nacionalitat estrangera	94.769	10.818	2.167.169	11.062
Nacionalitat espanyola	401.287	19.666	17.143.458	19.999
Estrangers respecte espanyols (%)	-76,38	-44,99	-87,36	-44,69

- La flexibilitat i precarització laboral s'alimenta de la població estrangera. Els immigrants dels Suds com a "contenedors de força de treball" a explotar quan les coses "van bé" (i a expulsar quan van malament).

Un darrer aspecte que cal tenir en compte en l'anàlisi de la configuracions de les relacions sociolaborals en el règim d'acumulació postfordista i la seva expressió a les Balears, és el paper que han jugat els treballadors estrangers i, entre aquests, els extracomunitaris. L'explosió de les mobilitats al llarg de les darreres dècades ha conduït una important transformació social de molts dels espais del capitalisme avançat que han vist com l'estructura sociodemogràfica s'ha vist enriquida per una enorme diversitat de persones amb múltiples procedències. No obstant això, aquesta explosió ha anat vinculada a unes potents desigualtats socials que s'han fet palpables a les regions metropolitanes, tot configurant un autèntic desenvolupament geogràfic desigual caracteritzat per una plena obertura pels grups socials privilegiats i un munt de barreres (físiques també) pels desprotegits del planeta (Colectivo Ioé, 1999; Capel, 2001; Colectivo Ioé, 2008). Les Balears, per la seva condició semiperifèrica i la seva especialització turístico-immobiliària, s'han convertit en un espai amb forta incidència dels fluxos migratoris de doble direcció. És a dir, un procedent del Nord Global i un altre del Sud Global (Salvà, 2004; Miralles et al, 2009). Això ha fet que les illes s'hagin convertit al mateix temps, segons Pere Salvà (2004), en una "Nova Florida" (immigració per motius turístico-residencials) i una "Nova Califòrnia" (immigració per motius laborals)

L'arquitectura institucional ha delimitat, a través de la normativa d'estrangeria, un panorama social en el que se poden diferenciar les persones en funció de la seva condició de ciutadans, amb l'aparició d'amples sectors de la població que són invisibles, tot trobant-se en la cúspide de la piràmide social dels invisibles els anomenats "sense papers" (Colectivo Ioé, 2008). L'Acord de Schengen definia l'espai europeu en el qual se diluïen els controls transfronterers i instaura la lliure mobilitat de persones dins d'aquest espai, i dels països adherits –Islàndia, Suïssa i Noruega–. Emperò, la dissolució de la fronteres internes ha anat lligada a la construcció de megafronteres als límits de l'espai europeu (p.ex. la tanca de Ceuta i Melilla).

Fins l'entrada a la UE, la normativa espanyola respecte l'entrada i establiment d'estrangers estava poc regulada i en general hi havia una regulació laxa. En aquells moments s'aprovà la Llei Orgànica 7/1985, d'1 d'octubre, de drets i llibertats dels estrangers "centrada principalment en el control dels fluxos des del prisma de l'ordre públic" (Colectivo Ioé 1999:127). Aquella llei suposava importants retalls a drets fonamentals, com el de reunió. La pedra angular de la legislació d'estrangeria girava (i gira) en torn el fet que l'autorització del permís de residència està vinculada a un permís de treball, amb la qual cosa se creà un autèntic cercle viciós que acabà alimentant l'economia irregular amb mà d'obra immigrant i sense drets. Teòricament, la "demanda" espanyola de mà d'obra hauria de contractar en origen als treballadors extracomunitaris. Aquests es converteixen únicament en contenidors de treball. Entre el 1985 i al llarg dels 1990 es varen dur a terme tres processos de regularització (1985, 1991 i 1996), al temps que es duen a terme mesures per restringir les entrades d'aquells procedents de països potencialment emissors (p.ex. Marroc, Perú, República Dominicana). El

<sup>732</sup>[www.aeat.es/wps/portal/Estadisticas?channel=cb7c694a367f8010VqnVCM10000050f01e0a &ver=L&site=56d8237c0bc1ff00VqnVCM100000d7005a80 &idioma=es ES&menu=1&img=8](http://www.aeat.es/wps/portal/Estadisticas?channel=cb7c694a367f8010VqnVCM10000050f01e0a&ver=L&site=56d8237c0bc1ff00VqnVCM100000d7005a80&idioma=es ES&menu=1&img=8), abril 2010.

juny de 1994 s'eliminava la figura de refugiat que s'inclouïa dins la d'asil, tot suposant una minva important en el nombre de sol·licituds i concessions a partir d'aleshores. Un canvi que s'insereix dins les lògiques de lluita contra la immigració (Rodríguez-Ugarte, 2006; Amorós et al., 2008).

A principis de 2000 quan estava a punt de finalitzar el primer mandat d'Aznar es va aprovar la Llei Orgànica 4/2000, d'11 de gener, sobre drets i llibertats dels estrangers a Espanya i la seva integració social. A partir d'aquella llei s'impulsà un procés extraordinari de regularització d'immigrants establerts a l'Estat, sota una sèrie de condicions que foren durament criticades per part dels moviments socials i els partits a l'oposició (Cerdeiriña, 2001). Aquella llei fou aprovada amb l'oposició del Partit Popular i després de les eleccions en les que va obtenir majoria absoluta la modificà profundament, tal com havia promès a la campanya electoral (Lucas, 2003; Colectivo Ioé, 2008). La Llei 8/2000, de 22 de desembre, modificava la LO 4/2000 amb la negació de drets socials i polítics als immigrants (Miquel, 2002)<sup>733</sup>, tot generant un important rebuig social vers aquesta regulació que a les illes es va visualitzar, entre d'altres, amb el tancament de "sense papers" a les parròquies de Santa Catalina Thomàs i l'Encarnació a Palma, i la de Santa Creu a Eivissa (Salvà 2004:44). Aquella llei delimitava, entre d'altres, una frontera pel que fa a drets entre els immigrants amb papers i els "sense papers".

Una segona reforma de la Llei 4/2000, ja en ple context post-11 de setembre i la "guerra global contra el terrorisme", fou la Llei 14/2003, de 20 de novembre, que afegí aspectes relacionats amb l'expulsió dels immigrants "sense papers", així com un enfortiment de les condicions de reagrupament familiar. Aquests passaven a ser considerats quasi com a delinqüents (o terroristes) i el recurs policial com l'instrument de gestió de la immigració. El que Javier de Lucas ha definit com una política "Blade Runner". La regulació de la immigració establí un nexa clar entre immigració i criminalitat que es propagà a través dels *media* (Lucas, 2002; Lucas, 2003; Lucas, 2005). Les modificacions de la Llei 4/2000 ha estat declarada inconstitucional en diversos aspectes, com el de la llibertat sindical dels estrangers. Amb l'arribada del PSOE al capdavant del Govern es va dur a terme una nova modificació de la llei d'estrangeria (Reial Decret 2393/2004, de 30 de desembre) que canviava alguns dels aspectes més criticats de la regulació anterior, especialment pel que fa a la regularització dels "sense papers" (Colectivo Ioé, 2008). En aquell context es va dur un nou procés de regularització extraordinària d'immigrants, mitjançant el qual poc més de 600 mil estrangers abandonaren la condició de "sense papers", tot i que es calculava que hi havia uns 750 mil sense regularitzar en tot l'Estat (Lucas, 2005).

D'acord amb les dades dels treballadors estrangers afiliats a la Seguretat Social a les Illes Balears tenim que aquests han passat 23404 el 2000 a 83079 el 2008, és a dir s'hauria multiplicat per 3,5. Mentre que el 2000 el 57,64% dels treballadors estrangers pertanyien a la UE, el 2008 els no comunitaris eren el 56,18%, amb la qual cosa s'havia invertit pràcticament la proporció. A més, es pot veure com els treballadors estrangers de la UE s'han multiplicat per 2,7 entre el 2000 i el 2008, mentre que els de fora la UE ho han fet per 4,71. Es pot veure com el procés de regularització extraordinari de 2005 va tenir un efecte notable en quant al nombre de treballadors estrangers fora de la UE amb un increment del 58%. En quant a les principals nacionalitats dels treballadors afiliats podem veure que el 2008 en primer lloc estan els alemanys (23,5% del total), en segon lloc els equatorians (19,8%), en tercer lloc els marroquins (19,27%), en quart lloc els britànics (14,29%) i en cinquè lloc els italians (13,52%) (taula 221). Així mateix, hom pot destacar el fet que el mercat de treball balear, especialitzat en tasques poc qualificades, mal remunerades i una elevada estacionalitat<sup>734</sup>, tenim que el 2008 els estrangers suposaven un 18,37% de tots els afiliats a la Seguretat Social (taula 221), però el que també cal apuntar i destacar és el fet que el salari mitjà que rebien els assalariats estrangers a les Illes Balears era d'uns 10818 euros, és a dir un 44,99% inferior al dels treballadors de nacionalitat espanyola (taula 220).

<sup>733</sup> Es recomana consultar l'apartat d'immigració de la memòria socioeconòmica i laboral del Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, 2001-2008.

<sup>734</sup> D'acord amb Riera-Tur (2009a) les principals ocupacions dels treballadors estrangers coincideixen a grans trets amb les dels treballadors de nacionalitat espanyola.

**Taula 221. Evolució dels treballadors estrangers afiliats a la Seguretat Social a les Illes Balears, 2000-2008 (Font: 2000 a partir de Cerdeiriña, 2001; 2001 i 2002 a partir d'OTIB – Observatori del Treball de les Illes Balears dades SOIB sobre afiliació a la Seguretat Social- ; 2003 a partir de CES, 2004 ; 2004 a partir de CES, 2005 ; 2005-2008 a partir de Riera-Tur, 2009a).**

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Alemanya	5.807	—	—	14.554	14.896	15.676	17.012	18.598	19.528
Equador	427	—	—	9.628	7.860	14.726	18.132	17.746	16.446
Marroc	—	—	—	7.194	10.262	12.958	14.912	16.216	16.008
Regne Unit	2.926	—	—	10.186	10.446	10.830	11.112	11.726	11.868
Itàlia	1.170	—	—	6.274	6.998	7.924	9.104	10.662	11.234
Colòmbia	—	—	—	3.400	4.970	8.358	10.194	10.646	11.108
Argentina	510	—	—	4.224	4.130	7.748	9.456	9.736	9.840
Romania	—	—	—		326	2.786	3.976	4.898	6.320
Bulgària	—	—	—	1.174	1.716	3.400	4.336	4.714	4.962
França	1.170	—	—	3.504	3.514	3.656	3.926	4.220	4.236
Xina	448	—	—	1.506	1.810	2.594	3.396	3.630	3.894
Països UE	13.490	19.623	19.552	20.543	21.668	23.301	26.195	35.290	36.405
Països de la UE respecte del total (%)	57,64	58,67	50,28	47,96	46,92	37,56	35,53	43,06	43,82
Països fora de la UE	9.914	13.821	19.336	22.291	24.509	38.736	47.531	46.664	46.674
Països fora de la UE respecte del total (%)	42,36	41,33	49,72	52,04	53,08	62,44	64,47	56,94	56,18
Total estrangers	23.404	33.444	38.889	42.833	46.177	62.038	73.725	81.954	83.079
Total estrangers respecte total afiliats (%)	6,33	8,70	9,96	10,91	11,57	14,73	16,71	17,98	18,37

- La crisi sistèmica i la seva repercussió sociolaboral. Que la paguin els treballadors!

La crisi multidimensional desfermada a l'estiu del 2007 ha tengut unes intenses repercussions sobre l'economia espanyola i balear. Unes repercussions que alguns autors veien aproximar-se sense cap mena de dubtes, però que els gurús del capitalisme especulativo-financer ignoraren. Aquella crisi havia de ser particularment profunda a l'Estat espanyol que havia apostat decididament per l'especulació immobiliària i la construcció de grans infraestructures com a principal via d'acumulació, és a dir l'especialització en el circuit secundari d'acumulació (Naredo, 2009b; Naredo, 2010; López i Rodríguez, 2010). Entre el 2007 i el 2008 la variació real del PIBpm fou de l'1,66% i la taxa d'atur es situà en torn al 9,94%, tot incrementant-se la població aturada en un 5,71%. El 2008 la població aturada assolí unes 57,8 mil persones. La dimensió social de la crisi es presentava ja de certa magnitud el 2008, però aquesta s'aniria intensificant al llarg del 2009 quan s'assoliren 105,2 mil aturats amb una taxa d'atur del 21,97%<sup>735</sup>. Cal advertir, com seria d'esperar, que l'increment més espectacular es produí en el sector de la construcció en el que es passà de 5,17 mil aturats el 2007 a 23,6 mil aturats el 2008, és a dir s'havien multiplicat per un factor de 4,5. Així i tot, la mitjana de població ocupada el 2008 en el sector de la construcció fou encara de 78950 persones, però el 2009 aquesta xifra davallà fins a 65225 persones. Cal advertir que el 1999, en el moment d'expansió del boom constructor i immobiliari, la població ocupada al sector de la construcció era de 40830 persones<sup>736</sup>. Per altra banda, cal destacar que front els 40 procediments concursals (concurso de creditors) del 2007, el 2008 aquests s'elevaren a 129 (35,6% d'empreses de construcció) i el 2009 a 214 (25,7% d'empreses de construcció)<sup>737</sup>.

<sup>735</sup> El 2010 la població aturada fou de 120 mil persones i la taxa d'atur de 20,37%.

<sup>736</sup> Les dades de 2009 procedeixen de l'OTIB – Principals indicadors del mercat de treball: [www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08100212155817041390&lang=CA&cont=10655](http://www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08100212155817041390&lang=CA&cont=10655) (abril 2010).

<sup>737</sup> Estadística del procediment concursal: [www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=%2Ft30%2Fp219&file=inebase&L=](http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=%2Ft30%2Fp219&file=inebase&L=) (abril 2010).

Un dels sectors de la població més afectats per la crisi fou els dels treballadors estrangers. Així, mentre la població afiliada a la Seguretat Social a les Balears disminuï el 6,54% entre el 2008 i el 2009 –de 452244 persones a 422638 persones–; la població estrangera afiliada a la Seguretat Social ho feu en un 10,88% –83079 persones entre el 2008 i 74033 i el 2009–<sup>738</sup>. El 2008, la situació dels estrangers a l'atur era especialment delicada a les Balears on s'enregistrà la taxa d'atur de població estrangera més elevada de tot l'Estat amb un 26,23% de tots els aturats, quan la mitjana estatal era de l'11,4% (Riera-Tur, 2009a). En canvi el 2009 les persones estrangeres ja representaven el 42,78% de la població aturada de les Balears, mentre que la mitjana estatal era del 25,18%<sup>739</sup>. A partir de l'estudi sobre les persones estrangeres en el mercat de treball a les Illes Balears del 2008 tenim que els sectors on la població estrangera experimentà més atur foren els de la construcció, on els estrangers representaven el 38,7% de tots els aturats en el sector; i el d'hoteleria en el que els estrangeres eren el 33,19% de tots els aturats en hoteleria (Riera-Tur, 2009a). Si atenem a la nacionalitat de la població estrangera hom pot adonar-se que són precisament els extracomunitaris els que sumen un major contingent de persones aturades estrangeres, amb el 68% dels estrangers aturats (10,3 mil persones) el 2008 i el 75,65% el 2009 (34 mil persones)<sup>740</sup>. Per nacionalitat, a l'any 2008, la marroquina i equatoriana foren les que presentaren un major nombre de persones aturades, amb un 20,88% i un 11,26% de la població estrangera aturada, respectivament (Riera-Tur, 2009a).

Així doncs, la crisi es presentava especialment crítica en dos fronts molt lligats: el sector de la construcció i la població estrangera. I junt amb aquests dos aspectes cal destacar la forta presència de processos d'acumulació que pertanyen al que es coneix com a economia submergida. Aquesta ha estat íntimament lligada al capitalisme espanyol i balear durant la darrera etapa d'eufòria econòmica. L'economia submergida ha estat especialment vinculada a l'especulació immobiliària, l'economia criminal o delictiva i el blanqueig de capitals per mor de l'entrada en vigor de la moneda única, entre d'altres. L'economia submergida espanyola ha passat de representar aproximadament el 15,5% del PIB el 1980 (Alañón i Gómez de Antonio, 2004), al 20,5% el 2004 quan la mitjana dels països de l'OCDE era de 14,8% (Shneider, 2007). En els mesos previs a l'entrada en vigor de l'euro es blanquejaren a les Balears uns 330 milions d'euros, el que significava aproximadament un 2% del PIB del 2001. La major part d'aquelles operacions s'efectuaren en l'adquisició d'immobles, la qual cosa hauria suposat un frau fiscal de 76 milions d'euros el 2001. La Junta de Personal de l'Agència Tributària a Balears feu un comunicat el 2006 en el que denunciaven la forta pressió i control que rebien els assalariats i petits empresaris per part de l'Agència Tributària, mentre que aquella pràcticament es desentenia dels grans defraudadors. El 2008 varen prescriure 300,54 milions d'euros defraudats a Hisenda per operacions immobiliàries realitzades, principalment amb bitllets de 500 euros, i en les que participaren un nodrit nombre d'empreses del sector. També relacionat amb el sector immobiliari es trobava un important frau degut a la gran quantitat de lloguers il·legals que a les Balears, a diferència d'altres comunitats autònomes no turístiques, s'afegia la particularitat del denominat turisme residencial, bona part en "negre" (Guijarro, 25/05/2006; Guijarro, 12/10/2006; Guijarro, 23/03/2008; Marina, 17/07/2008; Canals i Olaizola, 27/11/2009; Smith, 3/02/2010).

Segons les dades del sindicat GESTHA (Sindicat de Tècnics del Ministeri d'Hisenda) el frau del lloguer a les Balears afectava a uns 33126 habitatges –aproximadament el 50% dels habitatges de lloguer– i s'elevava a 78 milions d'euros. El frau fiscal del lloguer d'habitatges a l'Estat s'elevava a uns 2,5 mil milions d'euros, tot representant l'1,04% del frau total. El nexa entre el capitalisme criminal o delictiu, el frau i la corrupció político-empresarial s'ha fet especialment visible a bona part del territori espanyol i en especial a les Balears. El 2008 la Conselleria d'Economia del Govern de les Illes Balears arribaren a un acord de col·laboració per controlar les operacions de compravenda immobiliària de gran valor i el març de 2010 el Consell de Ministres aprovà un Pla Antifrau que es centrava fonamentalment en millorar la coordinació entre l'Agència Tributària i la Tresoreria de la Seguretat Social. L'Organització Professional

<sup>738</sup> Les dades de 2009 procedeixen de l'OTIB – Principals indicadors del mercat de treball: [www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08100212155817041390&lang=CA&cont=10655](http://www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?mkey=M08100212155817041390&lang=CA&cont=10655) (abril 2010).

<sup>739</sup> Les dades de la població aturada segons nacionalitat de 2009 procedeixen de l'EPA (Enquesta Població Activa): [www.ine.es/jaxiBD/menu.do?L=0&divi=EPA&his=1&type=db](http://www.ine.es/jaxiBD/menu.do?L=0&divi=EPA&his=1&type=db) (abril 2010).

<sup>740</sup> Les dades de la població aturada segons nacionalitat de 2009 procedeixen de l'EPA (Enquesta Població Activa): [www.ine.es/jaxiBD/menu.do?L=0&divi=EPA&his=1&type=db](http://www.ine.es/jaxiBD/menu.do?L=0&divi=EPA&his=1&type=db) (abril 2010).

d'Inspectors d'Hisenda de l'Estat ha criticat aquest pla, per la insuficiència de les mesures adoptades en no abraçar qüestions com la fiscalitat al gran capital (p.ex. les Societats d'Inversió de Capital Variable) (Guijarro, 25/05/2006; Guijarro, 12/10/2006; Guijarro, 23/03/2008; Marina, 17/07/2008; Canals i Olaizola, 27/11/2009; Smith, 3/02/2010).

La crisi va intensificar el funcionament de la "caixa B" del procés d'acumulació del capital balear. Els inspectors d'hisenda calcularen que l'economia submergida de Balears el 2009 fou d'uns 5500 milions d'euros (19,2% del PIB), en una clara tendència ascendent. La major part del frau estava relacionat amb el sector immobiliari i l'hoteler. Els inspectors de treball detectaren el 2009 unes 4327 persones que treballaven de manera irregular, mentre que els inspectors d'Hisenda seguien denunciant que el 95,7% de les 1370 societats que facturen entre 1,8 i 6 milions d'euros se lliuren del pla de lluita contra el frau. Tal com s'ha dit abans, aquesta lluita es centrava sobre el treball irregular (Magro, 31/01/2010; Europa Press, 2/04/2010). Durant el boom econòmic va ser habitual que algunes empreses tinguessin treballadors estrangers en situació irregular, particularment als sectors de la construcció i de l'hoteleria i/o restauració. Segons Alexandre Miquel (2009:35) "les possibilitats d'inserció en l'economia submergida són un altre factor que [...] marca molt les línies del que podríem denominar *model mediterrani d'immigració*". Miquel (2009) apunta com aquestes economia informal, submergida i la semilegal es donen fonamentalment als centres agrícoles, urbanístics i turístics<sup>741</sup>. Així, per exemple, tenim que el desembre de 2006 dos empresaris, de la restauració amb establiments a Palma, foren detinguts com a presumptes autors d'un delictes contra els drets dels treballadors, ja que tenien uns 60 treballadors estrangers sense contracte; o un constructor fou condemnat a mig any de presó i multa per tenir un treballador en situació irregular. Cal destacar el fet que alguns dels treballadors estrangers que segons la llei d'estrangeria estaven en situació irregular ("sense papers"), foren objecte de certs abusos pel fet de la seva condició irregular, tot essent el cas més extrem el de les treballadores del sexe, fortament perseguides policialment<sup>742</sup>. En el desembre de 2009 fou desarticulada a Palma una xarxa que venia contractes de treball falsos a immigrants a través de Grupo Azga, en la que un agent de la Brigada d'Estrangeria resultava imputat (Peris, 1/12/2006; M.O.I./Peris, 13/12/2009).

A Eivissa, l'hoteler català Fernando Ferré, de la cadena Grupo Playa Sol –la major d'Eivissa–, fou denunciat per tenir contractades unes 300 persones, la major part d'elles procedents de Polònia, Romania i la República Txeca. Aquestes eren contractades en irregulars condicions amb un salari de 319 euros mensuals –en aplicació, segons l'empresari, dels criteris de la Directiva Bolkestein–. Alguns dels treballadors estrangers vivien en unes condicions infrahumanes als soterranis i corredors dels propis establiments turístics de Ferré, amb unes 5 persones per habitació de 10 m<sup>2</sup>, i que a més havien de pagar. El juny de 2009, arran de la denúncia interposada per UGT, Ferré fou sancionat amb una multa de 3,98 milions d'euros per la contractació irregular de treballadors procedents de l'Est d'Europa (Rodríguez, 22/05/2008; Ferrer, 6/01/2009). Posteriorment, Ferré fou condemnat una altra vegada a 2 anys de presó i una multa de 22800 euros, junt amb Francisco Ramos (2 anys de presó i 900 euros de multa), Jaume Bennàssar (2 anys de presó i 900 euros de multa), Nourradine El Berdi (2 anys de presó i 1740 euros de multa) per delictes contra els drets dels treballadors. Aquests empresaris tenien a treballadors estrangers en situació irregular per treballar a les obres dels hotels San Remo i s'Estanyol de Port des Torrent a Sant Josep de sa Talaia. Aquests realitzaven unes jornades setmanals de 63 hores i un sou de 3,22 euros/hora, 10 vegades inferior a l'estipulat (Rodríguez, 22/05/2008; García-Gálvez, 19/11/2009). Ferré havia contractat a falsos autònoms i de forma irregular a unes 300 persones procedents de la República Txeca, Romania i Polònia a través d'una empresa de treball temporal txeca que era propietat del propi Ferré. A més Ferré havia estat sancionat múltiples vegades i condemnat per realitzar obres il·legals i el Consell d'Eivissa

<sup>741</sup> Curiosament, tal com apunta Miquel (2009:36) "aquella informalitat causant de problemes en altres contextos, eviten i frenen xocs més forts". I és que no tan sols són els immigrants els que treballen en l'economia informal i a més dita economia informal era prèvia a la immigració.

<sup>742</sup> Es calcula que la prostitució, exercida fora del sistema per unes 2500 persones, generava uns 54 milions d'euros (Magro, 31/01/2010). A Palma s'han vist desplaçades cap a indrets fora del centre de la ciutat (p.ex. Hipòdrom de Son Pardo) i en el cas de Calvià, per exemple, el batle Carlos Delgado el 2004 va treure una ordenança municipal que intensificava la persecució de la prostitució al carrer, practicada fonamentalment per africanes (Moire, 20/08/2009). Per aprofundir en el coneixement de la prostitució a les Balears es recomana consultar el treball *Sexe en venda a Mallorca. La prostitució femenina a Mallorca* (Diversos Autors, 2006).



havia decretat el tancament d'alguns establiments per irregularitats administratives i urbanístiques. El 28 de maig de 2010, en el marc de l'Operació Tro, la policia va detenir a Fernando Ferré Cardó i el seu fill Fernando Ferré Garnacho. Els dos detinguts eren acusats d'un presumpte frau fiscal d'entre 15 i 20 milions d'euros, blanqueig de capitals i falsedat documental (Ferrer et al., 29/05/2010; De Lama, 6/06/210; Manresa, 6/06/2010). L'abril de 2011 la societat de capital risc Hiperion Capital Management anuncià el seu interès per Grupo Playa Sol. Hiperion Capital Management, fundada el 2009, està especialitzada en l'adquisició d'empreses amb dificultats, el que és coneix com un fons voltor (Sánchez, 13/04/2011).

Mentrestant, els líders polítics de la dreta de les Balears es dedicaven a preparar un clima social de rebuig a l'extern. D'aquesta manera, el president de la Comunitat Autònoma, Jaume Matas, apuntava el 2007 que "la gran expansió demogràfica és el principal risc de la nostra societat" (Goñi 23/02/2007:2); i Maria Antònia Munar, presidenta del Consell Insular de Mallorca, alertava que "a Mallorca ja no hi cap més gent [...] Tot té els seus límits i la nostra capacitat d'acollida també" (Domblás 13/09/2006:22). S'apuntava a l'immigrant del Sud Global, no ja com a contenidor de treball, sinó com a contenidor de conflictivitat social, tot al·legant la seva baixa educació i formació. Emperò, cal advertir que els immigrants residents a les Illes superaven en nivell de formació al dels espanyols residents. Així, tenim que per exemple mentre que els espanyols amb batxillerat superior eren els 13,13% dels espanyols residents, en el cas dels sud-americans era el 25,66%; o pel que fa a estudis universitaris, un 10,49% dels espanyols residents els havien cursat, front l'11,67% dels sud-americans (Guijarro, 11/02/2007).

L'arribada de la crisi econòmica ha anat acompanyada d'una nova ronda de modificacions normatives que afecten als estrangers extracomunitaris que arriben a la UE i a l'Estat espanyol per motius laborals o com a refugiats. Així, el juny de 2008 el Parlament Europeu aprovà l'anomenada Directiva Retorn per tal de "lluitar contra la immigració il·legal", definida pels moviments socials com la "directiva de la vergonya" (Lucas, 2008). La directiva preveu el retorn dels estrangers en situació irregular, per la qual cosa podran ser retinguts en Centres d'Internament d'Estrangers (CIE), fins un màxim de 18 mesos en règim de privació de llibertat i dèbils garanties. Segons Javier de Lucas (2008:3) el missatge de la directiva està "adreçat a l'opinió pública europea per convèncer als ciutadans de que es tracta de protegir-los front a la creixent "amença" de la immigració descontrolada". El Govern espanyol aprovà el 2008 el Reial Decret-Llei 4/2008, de 19 de setembre, sobre l'abonament acumulat i de forma avançada de la prestació contributiva per atur a treballadors estrangers no comunitaris que retornin voluntàriament als seus països d'origen (BOE núm.228, 20/09/2008). Els treballadors extracomunitaris que s'acollissin a aquesta llei perdien els permisos de residència i treball, a més de renunciar tornar a l'Estat espanyol en el termini de 3 anys. Aquesta mesura no va tenir gaire ressò en un principi, però a mesura que la crisi s'allargava, majors contingents d'estrangers s'han acollit a aquesta normativa. Aquest retorn "forçós", definit com a voluntari, implica també tot un seguit d'alteracions personals, familiars i en definitiva socials, en les persones afectades, tant al seu lloc de residència-treball (Balears), com als seus llocs d'origen<sup>743</sup>.

El 2009 s'aprovava una nova llei d'estrangeria que acollia les noves directives europees i l'esperit de la política europea de creació de fronteres i expulsió dels "il·legals"<sup>744</sup>. Entre els missatges que se podien entrellegir de la nova situació socioeconòmica i política, segons col·lectius d'immigrants, ONGs i sindicats, era que part de la responsabilitat de la crisi era dels immigrants i, entre d'altres coses, es convidava a aquests a retornar als immigrants en atur als seus països d'origen i el reagrupament familiar es limitava considerablement. La UE ha presentat una tendència generalitzada a disminuir el reconeixement i admissió de refugiats, cosa que també ha ocorregut a l'Estat espanyol on el 2009 les sol·licituds han disminuït un 61% respecte de 2007. A més, cada cop minva la concessió d'asil, així per exemple el 2008 de 4516 sol·licituds, 151 foren concedides. Mentre que el nombre de persones desplaçades no s'atura de créixer, fins arribar a 47 milions el 2009 –per motius polítics, de gènere, bèl·lics, ambientals, etc–, les forteses del Nord Global posen més barreres a la seva entrada, fins arribar a la

<sup>743</sup> La Creu Roja gestiona el Pla Retorn Voluntari d'Immigrants. El 2009 Creu Roja de Balears es va encarregar de 477 peticions, quan el 2008 foren 76. Mentre que el 2010 en el mes de juliol ja havia exhaurit el pressupost destinat a ajudar al retorn d'immigrants (Vallespir, 7/07/2010).

<sup>744</sup> Llei orgànica 2/2009, d'11 de desembre, sobre drets i llibertats dels estrangers a Espanya i la seva integració social ([www.mir.es/SGACAVT/derecho/lo/lo04-2000.html#motivo3](http://www.mir.es/SGACAVT/derecho/lo/lo04-2000.html#motivo3), abril 2010).

paradoxa que els principals països receptors de refugiats són del Sud Global i Alemanya que és el primer país del capitalisme avançat en recepció de refugiats es situa en el lloc 26è. El 2009 també es va modificar la llei d'asil, amb importants restriccions pel que fa a les condicions que donen lloc al dret d'asil<sup>745</sup> (Lucas, 2009; Lucas, 2010). El 2009 el Govern estatal va presentar la instal·lació de radars SIVE (Sistema de Vigilància Exterior) per tal de lluitar contra l'arribada de pasteres procedents del Nord d'Àfrica (Dènia; Eivissa; Son Bou a Menorca; es Penyal Blanc a Cabrera; Cala Figuera a Santanyí; Porto Colom a Felanitx; na Penyal a Sant Llorenç; na Tudosa a Artà) (Canals, 26/09/2009)<sup>746</sup>.

Per altra banda, la situació de crisi també ha anat acompanyada de noves demandes per part de la patronal a través de la CEOE (Confederació Espanyola d'Organitzacions Empresariales) que exigeix una nova reforma laboral que incideixi en unes millors condicions del capital front als treballadors, tot en nom de la flexibilitat. A la demanda de la patronal s'afegia la del Banc d'Espanya, la del Fons Monetari Internacional i també de l'OCDE que reclamaven un ajustament sever en el mercat de treball espanyol. El governador del Banc d'Espanya Miguel Ángel Fernández Ordóñez advertia que el major risc per a la banca espanyola era l'atur massiu i recomanava la reforma laboral i la moderació salarial com a medicina contra la crisi, mentre que els capitals especulativo-financers i la seva regulació no havien estat objecte de discussió. L'advertència de l'autoritat monetària es feia després que la major part dels treballadors de l'Estat, en situacions d'elevada precarietat laboral, s'hagués endeutat per alimentar la bombolla immobiliària; i posteriorment a les operacions realitzades per l'Estat destinades a protegir els interessos del capital financer, immobiliari i constructor.

Entre les demandes de la patronal se troben les que poden ser qualificades com a "clàssiques": abaratiment de l'acomiadament i aplicació dels ERO (Expedients de Regulació d'Ocupació) sense control (o menor control) de l'administració laboral i judicial; reducció de les prestacions d'atur i retall de la cotització a la Seguretat Social; abaratiment del contracte de les persones joves amb retall de drets sociolaborals; privatització de la intermediació laboral en base a la Directiva Bolkestein; etc. L'estiu de 2009 es van trencar les negociacions entre Govern i patronal –el nomenat "Diàleg Social"– per dur endavant les reformes estructurals que basculaven fonamentalment sobre el factor treball. Podria qualificar-se de simbòlic el fet que l'interlocutor de la patronal passa per grans dificultats empresarials i per un greu deteriorament de legitimitat en relació a la gestió de les seves empreses. Gerardo Díaz Ferrán, junt amb Gonzalo Pascual, és el responsable del gegant turístic, Grupo Marsans, que ha protagonitzat diversos escàndols empresarials al llarg dels darrers anys (p.ex. Aerolíneas Argentinas, Air Comet, Seguros Mercurio, Viajes Marsans)<sup>747</sup>. Poc abans de que esclatessin els escàndols empresarials de Díaz Ferrán, aquest instava al Govern a abaratir l'acomiadament dels treballadors, tot dient que a davant "problemes excepcionals s'han de prendre mesures excepcionals".

A principis del 2010 el Govern va reprendre les negociacions amb la patronal i en aquells moments el president de la CEOE va afirmar que l'esborrany de la reforma laboral "anava en la direcció adequada". La proposta de reforma laboral es deia que es presentava per tal de resoldre l'elevat atur i evitar-ne la seva expansió, així com per tal de resoldre la qüestió

<sup>745</sup> Llei 12/2009, de 30 d'octubre, reguladora del dret d'asil i de la protecció subsidiària.

<sup>746</sup> Les pasteres amb persones procedents del Nord d'Àfrica començaren a arribar a les costes de l'arxipèlag després que les mesures policials s'intensificassin a la zona de l'Estret de Gibraltar. L'1 d'octubre de 2006 arribaren 3 persones a Cala Binisafuller (Menorca). Al llarg de 2007 eren detinguts nombrosos estrangers que arribaren amb pastera a Mallorca. L'1 de gener arribaren 9 persones a Porto Colom; el 26 d'abril arribaren unes 4 persones al Cap Salines; el 30 d'abril unes 31 persones prop de Cala Mondragó (Santanyí); l'1 de juny de 2007 unes 10 persones a Cala Figueretes (Santanyí); el 19 de juliol unes 13 persones a s'Estalella (Llucmajor); el 15 d'agost unes 4 persones al Nord de Formentera; el 19 de setembre a Can Picafort. El 10 de gener de 2008 19 persones arribaven a Cala s'Almunia (Santanyí); l'11 de gener 15 persones a prop del Cap Salines; el 16 de gener a ses Salines d'Eivissa; etc (Moure i Guijarro, 20/07/2007; Moure et al., 10/01/2008; Guijarro, 17/01/2008).

<sup>747</sup> El mes de juny de 2010, hores després que Gonzalo Pascual i Gerardo Díaz Ferrán sol·licitassin al jutjat el concurs voluntari de creditors, l'empresari Ángel de Cabo va adquirir Marsans per 600 milions d'euros, mitjançant la societat Posibilitum Business SL, creada expressament per l'operació. De Cabo es va fer amb les agències de viatges Marsans, Crisol i Rural Tours; la companyia aèria Air Comet; la companyia d'assegurances Seguros Mercurio; la cadena hotelera mallorquina Hotetur; i la companyia de serveis aeroportuaris de terra (handling) Newco. L'adquisició del Grup Marsans també incloïa l'assumpció dels prop de 600 milions de deute del grup. De Cabo és conegut per dedicar-se a la necrofàgia empresarial, en el sentit d'adquirir empreses en estat terminal, és a dir en estat de fallida. La primera mesura que anunciaren els nous propietaris fou la reducció de la plantilla de 2079 treballadors a uns 600 o 900, és a dir una retallada d'entre el 56% i el 71% dels llocs de treball (Recuero, 11/06/2010; Mars, 13/06/2010; Mars, 19/06/210).

de la temporalitat laboral. Per això es presenten com a principals propostes: la lluita contra la temporalitat amb majors costos per aquelles empreses que més utilitzin aquesta modalitat; l'incrementar el treball dels joves; l'augment de les condicions per estendre els contractes de foment de la contractació indefinida cap a totes les edats (en comptes del vigent adreçat als menors de 30 anys i als majors de 45 anys), una mesura que permetria abaratir significativament l'acomiadament; impuls del treball estable a temps parcial; l'augment de l'edat màxima fins a la qual es poden realitzar contractes de formació; l'establiment d'un nou sistema de bonificacions per incentivar la contractació indefinida i dels joves; l'establiment d'un fons d'indemnització per acomiadament que el treballador pot dur d'una empresa a l'altra (model austríac); etc<sup>748</sup>. A més, dins de l'ajustament governamental, es presentà la intenció de reformar el sistema de pensions, tot destacant la mesura d'intentar augmentar l'edat legal de jubilació de 65 a 67 anys. El 23 de febrer de 2010 es realitzaren nombroses mobilitzacions en contra del "Pensionazo". Les mesures del pla anticrisi del mes de maig que retallaven el salari dels treballadors del sector públic foren contestades amb una vaga del sector públic el 8 de juny que com s'ha esmentat va tenir un escàs seguiment (Agencias, 26/09/2008; Agencias, 20/11/2008; Manresa i Gómez, 25/07/2009; Abellán, 17/01/2010; El País, 5/02/2010; Abellán, 21/02/2010; EFE, 24/02/2010; Noceda i Abellán, 3/04/2010; Díaz-Ferrán, 3/03/2010; Mars, 21/03/2010; Doncel, 11/04/2010; Agencias, 14/04/2010; Agencias, 15/04/2010).

Quan s'assoliren més de 4 milions de persones aturades i una taxa d'atur del 20% es va imposar la reforma laboral. L'enorme "exèrcit industrial de reserva" era una de les principals claus per tal de desactivar el conflicte social en torn del treball, tot aconseguint redreçar el debat des de les condicions sociolaborals i el dret dels treballadors, a simplement a la qüestió de l'accés al treball assalariat depenent. En els moments en que s'aplicava una nova "teràpia de xoc" a l'Estat espanyol, el Fons Monetari Internacional seguia insistint en aquell no era suficient si no es completava amb una profunda reforma laboral. Finalment el nomenat "diàleg social" – entre patronal, govern i sindicats majoritaris– es va trencar i Rodríguez Zapatero anuncià que la reforma laboral es presentaria el 16 de juny de 2010<sup>749</sup>. Una data que no es triava a l'atzar, sinó que coincidia en el dia que l'equip de futbol espanyol s'estrenava al Mundial de Sud-Àfrica, mentre la gran part de la població celebrava les aventures del joc diví al davant dels altars televisius. A més, la data triada per la gran reforma laboral s'establí després del fracàs de la mobilització social en contra del retall salarial als treballadors del sector públic. La reforma laboral recollia les principals exigències de la patronal, sota la retòrica de presentar-se com una eina eficaç per lluitar contra l'atur i l'alta taxa d'eventualitat en la contractació. Segons la premsa propera al Govern espanyol (El País), "l'abaratiment i l'agilització en l'acomiadament constitueixen les fórmules clau que posa en marxa la reforma laboral per escurçar la temporalitat excessiva" (Abellán 17/06/2010: 10).

Entre les mesures aprovades es pot destacar, pel que fa al foment de la contractació indefinida, la generalització del contracte indefinit de foment –ampliant-ho a col·lectius que fins ara quedaven exclosos d'aquesta modalitat– que recull una indemnització per acomiadament improcedent de 33 dies, front als 45 dies del contracte indefinit ordinari que ve a substituir. La reforma introdueix nous mecanismes de flexibilització del treball i permet saltar-se els augments salarials acordats als convenis col·lectius. Aquests darrers han quedat pendents de majors redefinicions, tot essent un dels objectius perseguits per la patronal la desarticulació dels mecanismes de negociació col·lectiva, que volen que es centrin a negociacions internes de cada empresa i no a nivell sectorial, amb la qual cosa s'aconseguiria una major desarticulació i fragmentació de la capacitat d'incidència dels treballadors. Sens dubte un dels punts més polèmics de la reforma és el que fa referència al nomenat acomiadament objectiu per l'acomiadament econòmic procedent que segons l'articulat es diu que "s'entén que concorren causes econòmiques quan els resultats de l'empresa se desprengui una situació econòmica negativa". La vaga redacció d'aquest motiu d'acomiadament ha estat un dels principals fronts de batalla per part dels sindicats que perseguien una major precisió i sobretot unes millors condicions pels treballadors, però també per part de la patronal que perseguia la màxima indefinició. En aquests casos les persones acomiadades amb aquest procediment rebran una

<sup>748</sup> Per veure els aspectes bàsics de la reforma: [www.elpais.com/elpaismedia/ultimahora/media/201002/05/economia/20100205elpepueco\\_2\\_Pes\\_PDF.pdf](http://www.elpais.com/elpaismedia/ultimahora/media/201002/05/economia/20100205elpepueco_2_Pes_PDF.pdf) (abril 2010).

<sup>749</sup> Reial Decret-Llei 10/2010, de 16 de juny, de mesures urgents per la reforma del mercat de treball (BOE núm.147, 17/06/2010).

indemnització de 20 dies per any treballat (33 o 45 dies en cas d'acomiadament improcedent). Emperò, no tota la indemnització aniria a càrrec de l'empresari, sinó que l'Estat a través del FOGASA (Fons de Garantia Salarial) es faria càrrec de 8 dies. Aquesta mesura estarà vigent fins l'entrada en funcionament del Fons de Capitalització que s'haurà de fer càrrec de finançar parcialment l'acomiadament, recolzant-se es diu en el model austríac, segons el qual cada treballador es diu que durà una "motxilla" a sobre en la que s'acumularan els recursos financers per poder fer front al seu acomiadament. Una mesura aquesta que no es sap com es finançarà ja que la llei estableix que no s'incrementaran les cotitzacions empresarials. El Congrés va convalidar la reforma laboral el 22 de juny de 2010 amb tan sols els vots a favor del PSOE (168 vots), 173 abstencions i 8 vots negatius<sup>750</sup> (Gómez, 25/05/2010; Agencias, 16/06/2010; Abellán, 17/06/2010; Abellán, 20/06/2010; Garea, 23/06/2010).

L'estiu del 2010 el ministre de Treball, Celestino Corbacho, anuncià la pròrroga de mig any de les ajudes de 426 euros per a les persones a l'atur que haguessin esgotat les prestacions d'atur, però també anuncià l'enfortiment dels requisits per poder rebre aquests ajuts. En concret, les persones aturades entre 30 i 45 anys d'edat que no tinguessin càrregues familiars no podrien comptar amb aquest ajut, la qual cosa representaria unes 70 mil persones menys<sup>751</sup>, i el que era més important pel Govern a les ordres del capital financer i les institucions financeres, uns 100 milions d'euros menys de despesa pública (Gómez, 21/08/2010). Mentrestant, els sindicats convocaren una vaga general pel 29 de setembre de 2010 i malgrat que els líders sindicals opinassin que era "la vaga més necessària de la democràcia" (Noceda 26/09/2010:12), i vista l'escàs ressò i seguiment Zapatero reforçà la seva postura de continuar amb la reforma laboral (Aizpeolea, 2/10/2010).

Economistes de reconegut prestigi, del propi *establishment*, ens ajuden a entendre els motius que hi havia al darrera de la reforma laboral. Mentre que en anteriors crisis s'havia procedit a reprendre la senda del creixement per la combinació de polítiques monetaristes, amb les corresponents devaluacions, i reformes laborals, amb les corresponents rondes de flexibilització, en aquesta ocasió les autoritats espanyoles es veien privades del mecanisme de devaluació monetària. Per això, Paul Krugman recomanava una deflació del 20% de preus i salaris, una medicina que provocaria una situació d'autèntic caos social. Guillermo de la Dehesa expressava que "els salaris espanyols haurien de créixer durant molts d'anys per davall de la zona euro (a l'igual que han crescut per damunt durant bastant de temps); la productivitat d'Espanya hauria de superar la mitjana de l'eurozona de la mateixa manera que du molts d'anys per davall) i hauria de reduir els costos salarials (cotitzacions a la Seguretat Social)" (García-Vega 8/11/2009:26). Tal com ens recorden Nacho Álvarez i Bibiana Medialdea (2009) la situació de crisi es manifesta i el "keynesianisme financer" (o neoliberalisme keynesià) s'articula com un potent instrument per a l'ajustament salarial. Un ajustament que en el cas espanyol contribueix a aprofundir en la desconvergència social europea analitzada per Vicenç Navarro (2006).

El juny de 2011 s'aprovà la reforma de la negociació col·lectiva<sup>752</sup>. Aquesta reforma arribà després que el "diàleg social" es trencàs i el Ministeri de Treball presentà finalment una proposta molt propera a les exigències del capital. La modificació del conveni col·lectiu persegueix disminuir el poder dels treballadors front el capital en la definició de les condicions sociolaborals a l'àmbit sectorial i provincial, tot atomitzant la negociació cada cop més a l'àmbit d'empresa, amb la qual cosa es redueix la capacitat d'incidència dels sindicats. A grans trets, l'objectiu principal és el de dotar de flexibilitat interna a les empreses per tal d'alterar els acords establerts als convenis en cas que les condicions socioeconòmiques s'alterin (Abellán, 11/06/2011a). Paral·lelament, el mateix juny s'aprovà el reglament que regulava els ERO (Expedients de Regulació d'Ocupació)<sup>753</sup> amb l'objectiu de facilitar l'acomiadament de treballadors segons el previst a la reforma laboral que permetia una indemnització de 20 dies per any treballat als casos en que les empreses realitzin l'ERO per motius econòmics (Abellán, 11/06/2011b).

<sup>750</sup> El 9 de setembre el Congrés dels Diputats va aprovar definitivament la Llei 35/2010, de 17 de setembre, de mesures urgents per a la reforma del mercat de treball (BOE, 18/09/2010, núm.227).

<sup>751</sup> A les Balears, els sindicats estimaven que l'aplicació d'aquesta mesura afectaria a unes 5 mil persones aturades (Guijarro, 2/09/2010).

<sup>752</sup> Reial Decret-Llei 7/2011, de 10 de juny, de mesures urgents per la reforma de la negociació col·lectiva (BOE núm.139 de 11/06/2011).

<sup>753</sup> Reial Decret 801/2011, de 10 de juny, pel que s'aprova el Reglament dels procediments de regulació d'ocupació i d'actuació administrativa en matèria de trasllats col·lectius (BOE núm.141 de 14/06/2011).

*c) Els fluxos turístics en temps del neoliberalisme: estrangers que ja no són només turistes i els Tour Operadors que són més poderosos.*

- Sortida de crisi de principis dels 1990 i nova ronda d'expansió turística. Tot segueix igual, però amb més quantitat i intensitat.

El període que abraça la transició del capitalisme regulat al capitalisme global sota el paradigma neoliberal està presidit per una sèrie de transformacions socioinstitucionals, geopolítiques i geoeconòmiques que han tengut una forta repercussió en els fluxos turístics cap a les Balears. Aquestes transformacions s'interconnecten per tal de donar forma a una nova i potent expansió de l'acumulació del capital a les Balears, tot essent el comportament del negoci turístic i els fluxos de turistes un dels seus clars exponents. Entre els elements a destacar està el fet que amb la incorporació a la Unió Europea, l'Estat espanyol va tenir accés a una potentíssima via de finançament, especialment pel que fa a les infraestructures, per així adaptar el seu territori a les exigències del capitalisme global. En aquest sentit, cal emmarcar la forta inversió pública adreçada a l'ampliació d'aeroports, particularment el de Son Sant Joan, tal com s'ha apuntat anteriorment. Els fons europeus subvencionaven amb uns 180 milions d'euros el negoci turístic balear, amb la construcció del mega-aeroport de Son Sant Joan, tot cobrint el 75% del seu cost (Utrilla, 2002; Bauzà, 2008). A més, aquella solució espacio-temporal anava acompanyada del procés de liberalització de l'espai aeri europeu, que propicià l'aparició dels vols crematísticament barats (Low Cost), però amb una elevada factura climàtica i socioecològica (Gámir i Ramos, 2002; Gössling et al., 2008; Buades, 2009). La configuració de l'espai europeu permetia una lliure i creixent mobilitat de les persones i capitals, la qual cosa repercutí en la consolidació del territori espanyol com un dels espais preferits per l'oci, inversió i residència de les classes privilegiades dels Estats membres de major renda (Mazón i Aledo, 2005).

Així mateix, cal destacar que s'obria un nou mercat turístic d'enormes dimensions i amb una creixent capacitat adquisitiva a l'Alemanya de l'altra banda del mur. L'illa de Mallorca fou el primer destí turístic que visitaren els alemanys de l'Est després de la caiguda del Mur. Durant la setmana de novembre en que el Mur va caure, el conseller de turisme, Jaume Cladera, es trobava a la convenció anual organitzada per l'associació alemanya d'agències de viatge DRV (Deutsche ReiseVerband). En aquella convenció Cladera feu una oferta segons la qual el Govern de les Illes Balears pagaria l'estada de 10 mil turistes de l'Alemanya Oriental, mentre que les agències de viatge s'havien de fer càrrec dels costos del transport aeri. L'abril de 1990 arribaren els primers alemanys de l'Est que havien estat seleccionats per la Creu Roja. Els operadors encarregats de l'operació foren els gegants TUI i Neckermann i el destí triat la Platja de Palma (Morales, 1/11/2009). Emperò, tal com exposa Tomás Méndez (2002:68) amb la reunificació la inflació i el dèficit públic alemany augmentaren i el PIB es va contreure fins a taxes negatives el 1993.

Cap a finals dels anys 1980 i principis dels 1990 se consolidà el Nou Ordre Internacional amb unes regles del joc marcades pel capitalisme financer i el domini geopolític global dels EUA. És a dir, Wall Street i Pentàgon marcaven la fulla de ruta del capitalisme global, tot essent la Primera Guerra del Golf, tal com expressà George H. Bush, una prova del nou ordre mundial (Fernández-Durán, 2003; Riutort, 2003; Harvey, 2004). En aquells moments de rearticulació, l'economia balear entrà en crisi, una crisi amb components internacionals, però també locals, especialment els derivats de la forta expansió de la construcció d'establiments d'allotjament turístic –per tal d'evitar les mesures turístico-urbanístiques que s'anunciaven–, tot desembocant en una crisi de sobreoferta. El president de la Comunitat Autònoma, Gabriel Cañellas exposava el 1990 que "el creixement ha provocat un excés d'oferta que alguns volen traduir com a crisi turística, i el problema és que no hi ha crisi turística, perquè el descens d'un 3 per 100 en el número de visitants ha ocorregut moltes vegades i no és important" (Cañellas 1990:363).

Per altra banda, el seu conseller d'Economia i Hisenda, Alexandre Forcades, alertava del context internacional, la guerra de preus britànica que havia alimentat increments constants dels turistes britànics fins a finals dels 1980 quan aquells començaren a disminuir, i la necessitat d'emprendre un procés de reconversió hotelera a les illes degut a la sobreoferta (Forcades, 1990). Així mateix, cal tenir present que la potent moneda britànica va perdre poder adquisitiu cap a finals de la dècada dels 1980 i principis dels 1990, degut a les exigències monetàries que

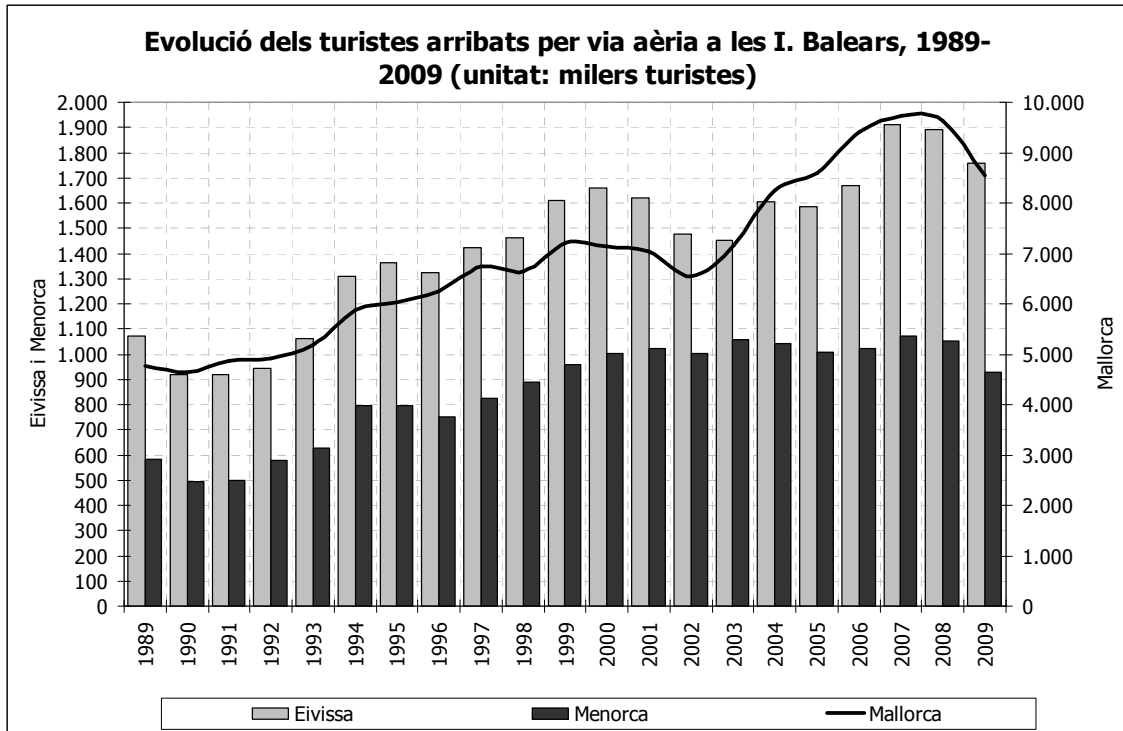
feien que la pesseta s'hagués d'apreciar per tal d'entrar al SME (Sistema Monetari Europeu). La crisi del SME a principis dels 1990 forçà la devaluació de la pesseta en successives ocasions —4 vegades entre el 1992 i el 1995—, cosa que repercutí positivament en la mercantilització turística espanyola, ja que de nou tornava a ser un destí barat en comparació als preus dels països del Nord i Centre d'Europa (Montes, 1993; Méndez, 2002). Eugeni Aguiló (1990) assenyalava que un dels motius de la crisi turística espanyola de principis dels 1990 era, en part, que la incorporació de l'Estat espanyol a la UE havia anat acompanyada d'uns increments progressius dels preus, la qual cosa afectava negativament en una activitat que fonamentava la seva "competitivitat" en el fet que els destins turístics espanyols se venien barat. Així mateix, Aguiló (1990:144) ens deia que "queden poques excepcions [als preus cada cop majors], com són els reduïts preus de l'allotjament —tant hotel·ler com d'apartaments—, degut a la forta pressió oligopolística dels tour-operadors i a l'excés d'oferta".

Així mateix, alguns investigadors en matèria turística i els lobbies turístics han conclòs que un altre component de la crisi d'aquells moments es devia a allò que han definit com els "canvis de gustos dels turistes" (Exceltur, 2003). Unes interpretacions que obviaven el fort component oligopolístic del negoci turístic i les redefinicions del capitalisme global, amb la integració de noves perifèries del plaer a la "producció" turística (Ioannides i Debbage, 1998). A les Balears, entre el 1989 i el 1990, el nombre de turistes passaren de 6,41 milions a 6,06 milions, respectivament. A partir de 1991 ja s'assoliren 6,26 milions i el 1992, amb 6,44 milions de turistes, ja es superava la xifra del 1989 (gràfic 61). Els nombres indicaven la recuperació del negoci turístic. Així mateix, la despesa turística es situà en torn a 387167 milions de pessetes corrents el 1992, tot superant la de 1989 que fou de 371112 milions de pessetes corrents (Bardolet, 2000). La situació per illes varià sensiblement. Així, a Mallorca on la presència del turisme alemany guanyava progressivament més importància, la davallada de turistes no fou tan notable com a les altres illes. A Mallorca, el turistes alemanys passaren de representar el 28,38% el 1989 al 35,69% el 1992, mentre que els britànics passaren de representar el 33,58% el 1989 al 24,87% el 1992. Mentre que Menorca i Eivissa, amb forta presència del turisme britànic, amb un 68,52% i 48,61% des turistes arribats el 1989 a cadascuna d'elles, experimentaren una disminució dels turistes en aquests primers anys de la dècada i no seria fins el 1993 en que es tornarien a les magnituds de 1989. El 1993 arribaven a Menorca uns 580 mil turistes i a Eivissa 1,06 milions. És a dir, les illes més depenents dels fluxos turístics britànics foren les més castigades per la reducció del flux turístic, el "flux sanguini" del capitalisme balear (veure taules 222 a 226). Encara que no es tinguin dades sobre el nombre de turistes a Formentera, podem subratllar el fet que a partir de principis dels 1990 hi haurà un important boom amb l'arribada massiva de turistes italians. Un gir que tingué de protagonista l'empresari Alonso Marí Calbet que contactà amb el Tour Operador italià Going "que va propiciar que l'illa experimentàs, des d'aleshores, una invasió d'italians durant els mesos de juliol i agost" (Ramon Fajarnés 2001:180).

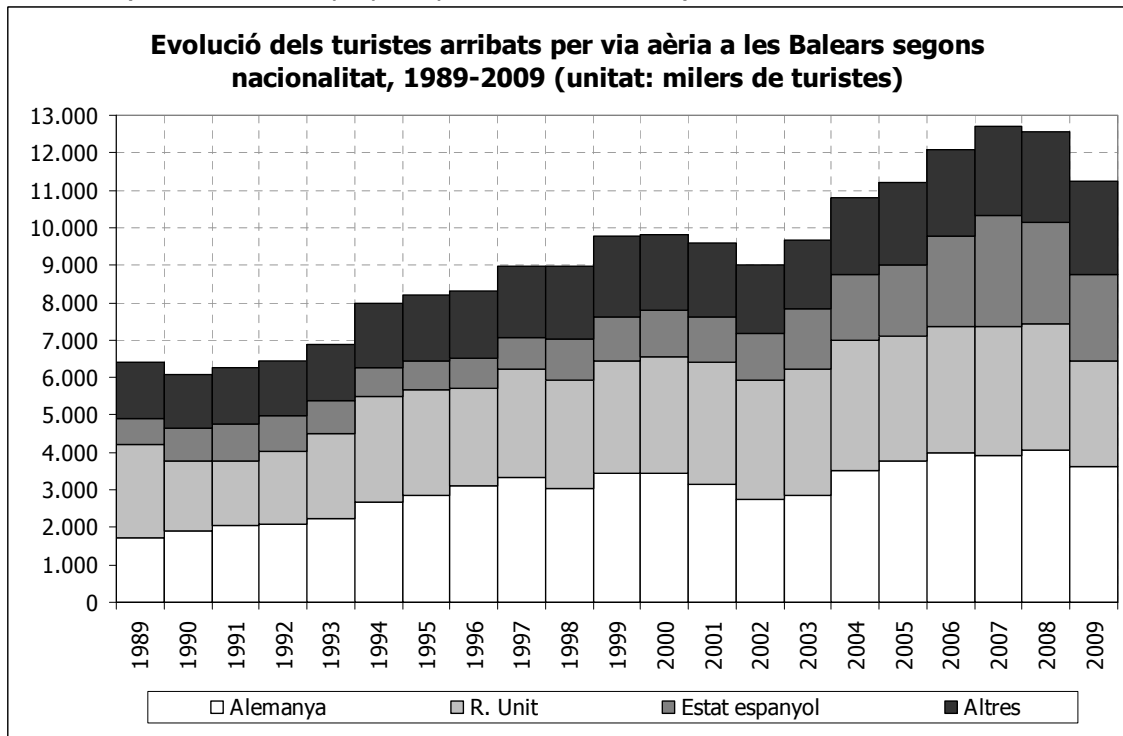
Cal destacar que entre els elements que esmoreïren la crisi turística es troba l'efecte que tingué la guerra i profunda crisi de l'ex-Iugoslàvia. L'estiu de 1991 la premsa comunicava que "la crisi de Iugoslàvia provoca el desviament de turistes cap a Balears" (EFE 16/07/1991:4). El 1990, el periodista Miloje Popovic escrivia que Iugoslàvia era un oasi d'hospitalitat i repòs i un any després a *The Economist* (15/06/1991) apareixia l'article titulat "sun, sea and civil war". La costa adriàtica havia estat batejada com la "Florida iugoslava" i presentava un gran potencial turístic i immobiliari. Els turistes arribaven majoritàriament per via terrestre, per l'autopista de l'Adriàtic que havia estat construïda amb finançament del Banc Mundial, tot havent-se convertit l'estat comunista en un camp de proves de la geopolítica turística del Banc Mundial, i per tant dels EUA (Buades, 2009b). Cap a finals de la dècada dels 1980 Iugoslàvia era la quarta potència turística europea, al darrera de França, l'Estat espanyol i Itàlia. Iugoslàvia havia adoptat l'estratègia turística com a passaport al capitalisme, tot contribuint a la definició d'un desenvolupament geogràfic desigual (Allock, 1986; Buades, 2009b). El primer any de la guerra s'esperava una reducció de les reserves del 50%, però la reducció real de turistes internacionals fou del 85%. Els prop de 9 milions de turistes internacionals que arribaven a l'estat balcànic, passaren a 1,46 milions el 1991, l'any de la guerra. El 1995 les repúbliques que resultaren de la desintegració iugoslava reberen uns 1,5 milions de turistes estrangers i cap a finals de la dècada hi arribaven uns 4 milions, quasi tots a la República de Croàcia. Una de les primeres actuacions que es varen dur a terme a les repúbliques de l'ex-Iugoslàvia, especialment a Croàcia, fou la de reprendre els fluxos turístics amb l'obertura de l'aeroport de Pula i el primer

servei de les Aerolíniees croates amb Londres al març de 1993 i a l'any 1994 els governs croata i eslovè animaven els inversors internacionals a invertir a les seves costes (Hall, 1995; Garau i Manera, 2005).

Gràfic 61. (Font: elaboració pròpia a partir de les taules 223, 224 i 225).



Gràfic 62. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 222).



**Taula 222. Evolució del nombre de turistes arribats per via aèria a les Illes Balears segons nacionalitat, 1989-2009 (unitat: milers turistes)\***

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Alemanya	1.708,9	1.897,6	2.054,3	2.103,2	2.231,2	2.682,2	2.868,3	3.130,7	3.339,4	3.038,0	3.440,3	3.429,3	3.163,0	2.731,4	2.839,9	3.514,2	3.758,0	3.985,9	3.901,8	4.052,6	3.614,1
R. Unit	2.519,2	1.857,2	1.732,6	1.936,2	2.261,8	2.804,6	2.811,5	2.595,8	2.879,6	2.888,9	3.009,3	3.107,4	3.255,4	3.215,5	3.403,7	3.488,7	3.333,9	3.371,2	3.468,9	3.373,3	2.829,2
França	282,1	307,2	347,3	284,4	303,6	340,1	334,5	345,5	319,6	297,8	325,3	298,9	260,2	234,5	243,4	270,6	286,0	216,2	262,0	317,3	295,9
Itàlia	149,3	147,0	186,6	226,2	248,7	254,8	229,8	201,9	219,3	228,9	258,0	273,9	260,2	337,2	368,0	425,9	417,6	463,1	459,6	426,7	410,4
Suïssa	173,8	181,2	201,7	211,4	205,6	215,1	206,9	175,0	197,1	201,5	196,1	206,1	187,9	153,1	127,3	150,2	180,4	254,4	255,5	223,7	264,6
Bèlgica	98,1	103,5	106,7	106,8	131,9	147,5	142,4	154,2	161,9	164,3	187,9	162,8	134,2	114,4	125,5	116,0	115,2	111,0	103,5	98,6	0,0
Suècia	170,8	156,6	168,3	155,4	110,9	122,2	124,1	141,2	169,1	206,9	232,1	192,4	215,1	175,6	154,0	152,1	142,1	172,3	187,5	188,5	0,0
P. Baixos	164,2	125,5	129,9	119,2	113,6	155,2	145,7	131,7	163,6	150,8	185,4	164,5	162,0	143,9	147,7	137,3	159,2	178,4	181,2	218,8	0,0
Àustria	74,3	62,0	79,5	79,5	84,1	95,8	103,8	107,3	111,1	109,1	115,1	103,5	102,4	78,3	88,1	30,2	143,1	184,8	161,4	150,0	0,0
Irlanda	62,4	38,0	38,5	40,2	55,8	75,7	94,1	112,3	104,5	116,0	137,4	163,7	184,2	190,0	181,8	229,5	174,6	183,3	171,4	197,4	0,0
Dinamarca	112,9	101,3	74,5	70,9	64,2	71,2	84,4	101,7	91,0	89,8	107,1	92,3	98,2	86,0	82,5	96,9	105,3	128,6	170,9	170,8	0,0
Noruega	70,2	81,4	71,5	68,0	61,2	58,5	62,9	66,1	79,7	90,3	99,3	83,8	95,5	87,1	89,2	103,9	95,9	109,3	119,9	118,0	0,0
Luxemburg	27,5	29,1	33,1	32,0	30,7	43,5	47,3	18,6	21,7	50,3	54,6	50,1	51,3	48,4	36,2	27,3	29,0	27,7	33,9	34,7	0,0
Portugal	0,0	0,0	0,0	0,0	14,8	20,9	24,0	30,1	36,5	51,1	63,9	74,4	58,2	53,5	55,7	70,1	91,8	78,5	49,3	49,3	0,0
Finlàndia	73,6	60,1	45,2	22,1	12,3	13,3	13,7	64,0	61,5	22,6	27,4	15,8	17,9	16,1	15,6	21,1	21,1	24,3	26,8	34,6	0,0
Rússia	0,0	0,0	0,0	0,0	4,0	10,0	10,0	10,7	15,1	10,6	9,7	9,7	13,3	10,0	8,4	19,6	21,8	27,8	29,3	36,0	0,0
Altres	33,6	40,9	36,4	44,5	59,5	84,9	110,9	117,2	151,2	152,7	156,3	148,0	110,3	83,4	113,0	216,3	197,1	138,5	155,3	166,7	1.503,2
Estrangers	5.720,9	5.188,6	5.306,1	5.500,0	5.993,9	7.195,5	7.414,3	7.504,0	8.121,9	7.869,6	8.605,2	8.576,6	8.369,3	7.758,5	8.080,0	9.070,0	9.272,0	9.655,4	9.738,3	9.857,0	8.917,5
Estat espanyol	694,8	880,1	963,0	944,3	886,4	781,4	774,7	808,8	865,5	1.114,9	1.174,6	1.251,4	1.216,3	1.233,6	1.590,2	1.734,1	1.917,0	2.432,4	2.959,2	2.719,2	2.311,5
I. Balears	6.415,7	6.068,7	6.269,1	6.444,3	6.880,3	7.976,9	8.189,0	8.312,8	8.987,4	8.984,5	9.779,8	9.828,0	9.585,6	9.019,1	9.670,2	10.898,0	11.189,1	12.087,8	12.697,5	12.575,2	11.229,0

**Taula 223. Evolució del nombre de turistes arribats per via aèria a Mallorca segons nacionalitat, 1989-2009 (unitat: milers turistes)\***

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Alemanya	1.351,3	1.542,3	1.697,2	1.755,8	1.886,7	2.264,9	2.425,7	2.655,4	2.859,7	2.617,1	2.945,1	2.830,5	2.621,0	2.284,9	2.456,3	3.143,3	3.379,0	3.607,1	3.548,1	3.738,1	3.335,0
R. Unit	1.599,2	1.212,6	1.130,4	1.223,5	1.408,5	1.679,2	1.658,1	1.590,4	1.768,1	1.741,5	1.820,7	1.873,4	2.003,9	2.026,3	2.210,2	2.301,8	2.230,0	2.269,6	2.343,1	2.319,8	1.872,6



França	269,8	292,9	322,0	251,4	267,8	281,2	273,0	270,5	240,4	219,2	240,4	210,6	190,6	175,9	186,9	216,9	238,1	180,9	219,5	257,2	230,2
Itàlia	90,5	85,7	96,1	113,5	125,2	115,1	103,2	84,5	84,9	82,1	86,0	90,3	95,3	106,9	123,5	141,6	134,6	159,9	158,3	135,7	113,7
Suïssa	150,5	160,1	172,7	180,6	172,0	181,3	170,2	144,2	158,6	156,3	153,5	166,3	155,9	123,9	107,1	123,2	159,9	230,2	230,8	197,7	235,9
Bèlgica	79,5	82,2	81,7	83,4	102,2	105,4	101,7	112,4	118,4	116,2	134,5	114,1	95,7	81,5	93,6	93,6	94,3	89,3	83,6	77,9	0,0
Suècia	162,4	150,2	162,9	148,2	110,9	122,2	124,1	141,2	169,1	204,0	227,0	187,5	203,2	163,6	143,0	137,9	129,0	162,0	175,4	176,5	0,0
P. Baixos	121,8	97,8	103,7	95,6	89,0	116,4	111,5	101,1	127,1	112,9	139,3	122,7	121,3	112,6	118,1	100,1	119,3	151,4	148,0	177,7	0,0
Àustria	60,5	48,3	62,7	60,5	63,8	76,1	82,1	83,8	89,8	87,0	90,4	80,8	81,0	58,9	72,5	10,7	125,9	164,7	146,6	136,3	0,0
Irlanda	47,4	31,1	34,0	36,6	50,5	67,1	84,9	75,9	66,4	72,6	82,5	114,8	128,4	133,6	133,1	183,0	136,3	152,2	143,8	158,0	0,0
Dinamarca	96,5	87,2	64,9	62,0	57,5	65,7	80,8	96,8	87,1	86,6	103,8	87,5	94,9	83,4	79,8	90,9	95,9	123,8	167,5	164,6	0,0
Noruega	69,1	78,7	69,0	65,4	61,2	58,5	62,9	66,1	79,7	90,3	99,3	74,4	90,5	85,1	85,5	98,8	92,8	105,5	117,8	113,9	0,0
Luxemburg	25,2	25,5	30,6	29,2	27,7	40,4	42,9	16,7	19,4	45,6	51,5	45,8	46,2	44,5	33,4	25,3	27,3	26,8	32,6	33,3	0,0
Portugal	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	46,5	59,4	66,3	53,1	48,9	48,1	61,8	82,9	73,3	46,7	43,4	0,0
Finlàndia	61,5	50,5	42,4	20,0	12,3	13,3	12,9	64,0	61,5	22,6	27,4	15,6	17,9	16,1	15,6	17,7	18,5	23,1	20,7	24,8	0,0
Rússia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,3	13,1	10,0	7,9	17,4	17,9	26,0	26,4	32,1	0,0
Altres	29,9	36,0	32,0	41,3	27,6	24,8	33,0	43,2	61,4	74,2	67,4	117,8	92,8	66,3	92,8	150,5	138,8	102,7	114,7	122,4	1.268,6
Estrangers	4.215,1	3.981,1	4.102,3	4.167,0	4.462,9	5.211,6	5.367,0	5.546,3	5.991,7	5.774,5	6.328,1	6.206,9	6.104,8	5.622,6	6.007,3	6.914,5	7.220,7	7.648,4	7.723,6	7.909,5	7.056,0
Estat espanyol	546,6	672,2	749,9	751,9	728,8	662,9	664,0	691,9	748,0	859,1	883,1	937,6	921,5	888,8	1.152,9	1.240,2	1.375,6	1.747,6	1.992,5	1.722,5	1.489,5
Mallorca	4.761,7	4.653,3	4.852,2	4.918,9	5.191,7	5.874,5	6.031,0	6.238,2	6.739,7	6.633,6	7.211,1	7.144,5	7.026,2	6.538,4	7.160,2	8.248,7	8.596,2	9.396,0	9.716,1	9.631,1	8.545,6

**Taula 224. Evolució del nombre de turistes arribats per via aèria a Menorca segons nacionalitat, 1989-2009 (unitat: milers turistes)\***

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Alemanya	80,3	77,3	75,8	81,4	80,5	106,5	106,7	116,3	118,2	112,8	131,4	155,8	141,0	103,2	97,5	94,2	94,7	93,1	75,1	51,5	47,9
R. Unit	399,2	289,6	269,6	344,2	397,7	531,9	530,4	466,6	521,8	538,9	554,6	595,4	613,9	589,8	602,6	566,2	519,9	514,1	481,6	436,3	390,4
França	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6,7	3,9	0,4	2,5	2,9	3,4	3,6	4,8	5,3	5,8	1,7	2,8	3,6	4,2
Itàlia	5,9	10,9	23,9	32,8	34,8	41,4	36,5	29,3	34,9	35,8	45,7	41,8	41,6	49,3	56,8	56,7	66,0	56,7	57,5	64,0	52,2
Suïssa	5,2	5,9	11,4	11,5	11,9	13,2	16,4	11,9	15,5	17,2	16,6	10,8	7,7	6,5	5,8	7,5	5,6	7,3	6,4	7,4	8,6
Bèlgica	2,3	2,2	3,5	3,8	2,4	2,5	1,4	1,5	3,0	2,2	7,8	8,5	7,6	6,6	7,3	6,0	7,1	6,7	5,6	5,7	0,0
Suècia	5,8	3,8	3,1	2,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,5	12,0	11,0	12,2	11,3	9,2	9,9	7,9	0,0
P. Baixos	9,0	5,9	5,3	5,1	4,1	6,9	7,7	7,7	10,9	14,1	16,9	16,9	15,9	13,2	12,8	11,7	12,9	11,8	13,2	19,1	0,0

Àustria	1,2	3,0	3,8	4,8	5,6	6,6	6,1	4,7	3,2	5,6	3,8	3,0	2,3	0,7	0,8	1,5	2,5	1,5	0,4	0,3	0,0
Irlanda	5,3	3,8	3,3	2,7	3,0	3,1	3,6	25,1	27,3	29,5	37,7	18,6	27,0	27,1	23,5	20,4	14,3	8,6	7,6	14,1	0,0
Dinamarca	2,0	1,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,1	2,3	3,4	2,2	2,1	1,9	3,0	0,0
Noruega	0,9	2,7	2,5	2,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,5	2,5	1,9	3,7	4,4	1,8	1,6	0,4	0,1	0,0
Luxemburg	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,7	2,1	1,1	0,8	0,6	0,2	0,1	0,2	0,1	0,0
Portugal	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	0,9	1,7	1,6	0,6	0,8	0,8	0,0
Finlàndia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,3	0,2	3,9	1,7	0,0
Rússia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	0,4	0,2	0,3	0,5	0,0
Altres	0,0	0,1	0,1	0,4	0,3	0,1	0,1	0,1	0,7	0,1	0,3	0,0	0,0	2,8	5,7	10,5	11,9	6,0	10,2	7,8	48,2
Estrangers	517,1	406,8	402,3	491,9	540,3	712,2	708,9	670,0	739,4	756,8	817,1	858,0	873,5	820,2	836,4	803,0	758,5	721,4	677,9	624,0	551,5
Estat espanyol	65,5	87,7	97,6	88,1	87,4	81,5	83,8	81,4	87,0	133,4	143,1	142,7	148,2	183,1	221,7	240,2	248,7	300,3	393,1	428,6	375,7
Menorca	582,6	494,5	499,9	580,0	627,7	793,7	792,7	751,4	826,4	890,2	960,2	1.000,7	1.021,7	1.003,3	1.058,0	1.043,1	1.007,2	1.021,7	1.070,9	1.052,6	927,1

**Taula 225. Evolució del nombre de turistes arribats per via aèria a Eivissa segons nacionalitat, 1989-2009 (unitat: milers turistes)\***

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Alemanya	277,3	278,0	281,3	266,0	264,0	310,8	335,9	359,1	361,5	308,1	363,9	441,9	401,0	343,3	286,0	276,8	284,3	285,8	278,6	263,1	231,2
R. Unit	520,8	355,0	332,6	368,5	455,6	593,5	623,0	538,7	589,7	608,5	634,1	642,0	637,6	599,4	590,9	620,7	583,9	587,5	644,2	617,2	566,2
França	12,3	14,3	25,3	33,0	35,8	58,9	61,5	68,3	75,3	78,2	82,4	80,7	66,2	55,0	51,7	48,4	42,1	33,7	39,7	56,4	61,5
Itàlia	52,9	50,4	66,6	79,9	88,7	98,3	90,1	88,1	99,5	111,0	126,3	140,3	158,2	180,9	187,8	227,6	217,0	246,5	243,8	226,9	244,5
Suïssa	18,1	15,2	17,6	19,3	21,7	20,6	20,3	18,9	23,0	28,0	26,0	27,0	24,3	22,8	14,4	19,5	14,9	16,9	18,3	18,6	20,1
Bèlgica	16,3	19,1	21,5	19,6	27,3	39,6	39,3	40,3	40,5	45,9	45,7	36,0	31,0	26,2	24,6	16,3	13,7	14,9	14,3	15,1	0,0
Suècia	2,6	2,6	2,3	4,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,9	5,1	4,4	3,4	0,0	0,0	2,0	1,8	1,1	2,2	4,0	0,0
P. Baixos	33,4	21,8	20,9	18,5	20,5	31,9	26,5	22,9	25,6	23,8	29,2	25,7	24,8	18,1	16,8	25,5	26,9	15,3	20,0	22,0	0,0
Àustria	12,6	10,7	13,0	14,2	14,7	13,1	15,6	18,8	18,1	16,5	21,0	20,0	19,2	18,8	14,7	18,1	14,8	18,6	14,4	13,4	0,0
Irlanda	9,7	3,1	1,2	0,9	2,3	5,5	5,6	11,3	10,7	13,9	17,3	27,6	28,8	29,4	25,2	26,1	24,1	22,4	20,1	25,3	0,0
Dinamarca	14,4	12,5	9,6	8,9	6,7	5,5	3,6	4,9	3,9	3,2	3,3	4,3	3,3	0,5	0,4	2,6	7,2	2,7	1,4	3,1	0,0
Noruega	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,7	2,5	0,0	0,0	0,8	1,3	2,2	1,8	4,0	0,0
Luxemburg	2,3	3,6	2,5	2,8	3,0	3,1	4,4	1,9	2,3	4,7	3,1	2,8	3,0	2,7	2,0	1,4	1,5	0,9	1,1	1,3	0,0
Portugal	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,6	4,5	4,6	5,1	4,4	6,6	6,6	7,2	4,6	1,8	5,1	0,0
Finlàndia	12,1	9,6	2,8	2,1	0,0	0,0	0,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,0	2,2	1,0	2,2	8,2	0,0

Rússia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,5	1,7	3,4	1,6	2,6	3,4	0,0
Altres	3,7	4,8	4,3	2,8	2,3	2,9	3,8	4,4	4,3	8,7	9,1	19,1	17,5	14,3	14,6	55,4	46,4	29,9	30,4	36,5	186,4
Estrangers	988,7	800,7	801,5	841,1	942,6	1.183,7	1.230,4	1.177,5	1.254,4	1.258,0	1.370,8	1.480,5	1.426,0	1.315,8	1.236,4	1.352,5	1.292,9	1.285,6	1.336,9	1.323,5	1.309,9
Estat espanyol	82,7	120,2	115,5	104,3	118,3	125,0	134,9	145,7	166,9	202,6	237,7	176,4	191,7	161,7	215,6	253,7	292,7	384,5	573,5	568,1	446,3
Total	1.071,4	920,9	917,0	945,4	1.060,9	1.308,7	1.365,3	1.323,2	1.421,3	1.460,6	1.608,5	1.656,9	1.617,7	1.477,4	1.452,0	1.606,2	1.585,7	1.670,1	1.910,4	1.891,6	1.756,3

\* Elaboració pròpia a partir de: Conselleria de Turisme, 1999; Conselleria de Turisme, 2000; Conselleria de Turisme, 2001; Conselleria de Turisme, 2002a; Conselleria de Turisme, 2002b; Conselleria de Turisme, 2003; Conselleria de Turisme, 2004; Conselleria de Turisme, 2005; Conselleria de Turisme, 2006; Conselleria de Turisme, 2007; Conselleria de Turisme, 2008; Conselleria de Turisme, 2009; Conselleria de Turisme, 2010.

<b>Taula 226. Evolució del nombre de turistes arribats a Formentera segons nacionalitat, 2007-2009 (unitat: milers turistes)**</b>			
	2007	2008	2009
Alemanya	6.812	17.397	17.398
R. Unit	8.417	17.560	10.173
França	550	1.723	7.438
Itàlia	15.370	57.324	75.021
Suïssa	346	957	1.355
Altres	2.834	5.774	9.367
Estat espanyol	28.111	26.933	38.746
<b>Total</b>	<b>62.440</b>	<b>127.668</b>	<b>159.499</b>

\*\* Elaboració pròpia a partir de: Conselleria de Turisme, 2008; Conselleria de Turisme, 2009; Conselleria de Turisme, 2010.

La crisi de principis dels anys 1990 es convertí en la plataforma ideal per llançar una potent teràpia de xoc adreçada a reactivar el negoci, amb un seguit de polítiques, que probablement no haguessin estat acceptades en condicions diferents –seran exposades més endavant– (Rullan, 1999a; Amer, 2006; Seguí, 2006). En tot cas paga la pena apuntar algunes de les línies que alguns autors apuntaven per tal de sortir de la crisi turística. Aguiló (1990:149-150) escrivia que “el sector turístic hauria de patir un procés de reconversió tendent a la reducció de l’oferta tradicional d’allotjaments en favor de l’oferta complementària i de la de segones residències” i “s’han de redoblar els esforços per analitzar quina pot ser una prudent expansió d’oferta complementària, especialment camps de golf i ports esportius”. En aquells moments, la major part dels turistes estrangers arribaven a les Balears amb paquet turístic (85% del total el 1989), controlat aquest pels Tour Operadors, bàsicament pels britànics i pels germànics (Bardolet, 1990).

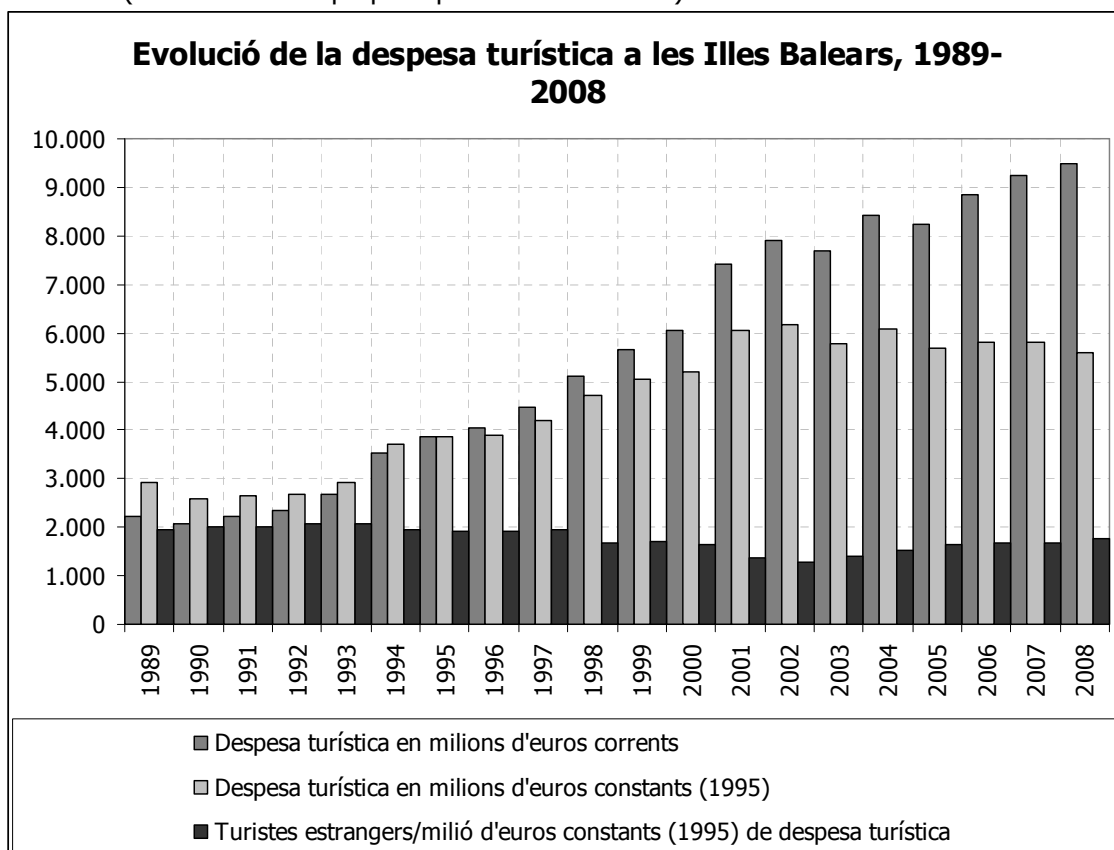
Un dels objectius del capital balear fou el de cercar vies d’acumulació que poguessin escapar-se del control dels operadors turístics i és en aquesta tessitura en la que es pot entendre que Gabriel Cañellas a la sessió d’investidura com a president de la Comunitat Autònoma, després d’aconseguir la majoria absoluta (juny 1991)<sup>754</sup>, anuncià que “vol convertir les Illes Balears en la segona residència d’Europa” (Amer 2006:223). Així mateix, cal tenir en compte que en la planificació turística, tant estatal com autonòmica, la investigació sobre els anomenats mercats turístics rebran un fort impuls, tot resultant fonamentals per a l’empresariat. A més, la comercialització turística també rebia una forta ajuda pública a través d’aquells plans (p.ex. Pla Futures I i II, PICTE, Pla Turisme Espanyol Horitzó 2020). D’aquesta manera s’intentava resoldre el problema que el president de la Federació Empresarial Hotelera de Mallorca apuntava quan deia que “la mancança que té l’hoteler és la manca d’informació sobre els mercats” (Macías 16/06/1995:62).

La major part de la despesa turística a la dècada dels 1990 es realitzava al país d’origen, tot passant del 58,8% el 1990 al 65,16% el 2000. Una proporció que quedava bàsicament en mans dels Tour Operadors (Conselleria d’Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme, 1990; Conselleria d’Economia, Comerç i Indústria i Conselleria de Turisme, 2001). Tal com es pot observar al gràfic 63 i la taula 227, la despesa turística<sup>755</sup> a les Illes Balears presentava un cert estancament a principis dels 1990, però a partir de 1994 aquesta es va reprendre amb la reactivació del nou cicle expansiu del capitalisme global dels “feliços noranta”. La tendència al llarg dels 1990 presenta una reducció del nombre de turistes estrangers que es requerien per obtenir un milió d’euros en concepte de despesa turística. Així, es passa de 1999 turistes estrangers/milió d’euros constants 1995 a l’any 1990 a uns 1701 turistes estrangers/milió d’euros constants 1995 a l’any 1999. És a dir, al llarg dels 1990 per a l’obtenció del mateix milió d’euros de despesa turística s’havia reduït la intensitat turística en 298 turistes estrangers.

<sup>754</sup> Un any abans, entre el 4 i el 7 de juny de 1990, es celebrà a Palma el “Coloquio Internacional Desarrollos de Segunda Residencia” organitzat pel minsiteri d’Obres Públiques i Transport (Valenzuela, 2006).

<sup>755</sup> Cal tenir present que la despesa turística s’ha obtingut de diferents fonts. En primer lloc entre el 1989 i 2001 procedeix de les publicacions sobre la despesa turística que realitzava el Govern de les Illes Balears i feia referència tant al turisme estranger com l’espanyol. A partir del 2002 desapareix aquesta font oficial i tenim les dades de l’EGATUR realitzades per l’IET (Institut d’Estudis Turístics del Ministeri d’Indústria, Comerç i Turisme). Per tant, els resultats en fonamentar-se en metodologies diferents no són homologables. No obstant això, és l’única possibilitat que de moment tenim per oferir una sèrie que abraci aquest període. Així mateix, cal dir que la Memòria del Consell Econòmic i Social publica dades de despesa turística elaborades pel CITTIB (Centre d’Investigacions i Tecnologies Turístiques) que guarden certa relació amb les elaborades pel Govern a la dècada dels 1990. A mode d’exemple, tenim que la despesa turística del 2002 segons les dades de l’estudi realitzat per la UIB i publicades a la memòria del CES, era de 6615 milions d’euros, mentre que les dades de l’Institut d’Estudis Turístics amollaven una despesa turística, tan sols dels turistes estrangers, de 7910 milions d’euros.

Gràfic 63. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula227).



**Taula 227. Evolució de la despesa turística a les Illes Balears, 1989-2008 (Font: Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1990-1998); Conselleria d'Economia, Agricultura, Comerç i Indústria i Conselleria de Turisme, 1999; Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria i Conselleria de Turisme, 2000-2002); IET, 2002, 2003; IET, 2004b, 2005a, 2006a, 2007a, 2008b)**

	Despesa turística en milions d'euros corrents	Despesa turística en milions d'euros constants (1995)	Turistes estrangers/milió d'euros constants (1995) de despesa turística
1989	2.230	2.928	1.954
1990	2.071	2.596	1.999
1991	2.224	2.659	1.996
1992	2.327	2.663	2.065
1993	2.666	2.915	2.056
1994	3.515	3.699	1.945
1995	3.853	3.853	1.924
1996	4.053	3.899	1.925
1997	4.465	4.191	1.938
1998	5.115	4.698	1.675
1999	5.652	5.059	1.701
2000	6.050	5.196	1.651
2001	7.411	6.061	1.381
2002	7.910	6.169	1.262
2003	7.683	5.761	1.403
2004	8.405	6.075	1.508
2005	8.232	5.695	1.628
2006	8.850	5.813	1.661
2007	9.231	5.814	1.675
2008	9.470	5.604	1.759

- Tour operadors en els temps del capitalisme global: els guardes de la porta d'entrada a les Balears.

Ens cal veure el que passava en aquells moments en el món dels Tour Operadors, ja que tal com s'ha vist anteriorment, a la dècada dels 1970 i 1980 s'havien dut a terme fortes redefinicions en l'empresariat dels operadors turístics que conduïen cap a la configuració d'una estructura extremadament oligopolística. En el context europeu els grans Tour Operadors protagonitzaren al llarg de la dècada dels 1990 un procés de forta concentració empresarial, mitjançant estratègies d'integració horitzontal –processos de fusions i adquisicions d'altres Tour Operadors–, però també en processos d'integració vertical amb la participació a diferents segments de la GCC (Global Comodity Chain) turística (p.ex. línies aèries, cadenes hoteleres, agències de viatge, lloguer de vehicles, promoció immobiliària, etc). Mentre que a la dècada dels 1980 s'havia dut a terme un procés de reestructuració empresarial en la indústria dels Tour Operadors en la que es consolidaren els grans Tour Operadors alemanys i britànics, a la dècada dels 1990 es produirà una nova dinàmica en la que els grans operadors germànics es faran amb el control quasi absolut de la indústria. Aquell procés s'inicià amb la crisi de principis de la dècada dels 1990 que generà les condicions idònies per a la neteja empresarial, amb algunes fallides com la de ILG (International Leisure Group) el 1991, i per a emprendre els processos de fusió i/o adquisició (Williams, 1995; Ioannides, 1998; Bray i Raitz, 2001; Sastre i Benito, 2001).

Tal com es pot veure a la taula 228 la major part dels turistes estrangers arribats a les Balears ho feien amb paquet turístic, amb el 80,8% de tots els turistes estrangers i el 44,75% dels turistes espanyols. Per companyies destacava l'alemanya **TUI** amb el 26% dels turistes arribats a les Balears el 2000 (taula 228). Aquesta companyia passà de vendre uns 600 mil paquets turístics cap a les Balears el 1992 (Sastre i Benito, 2001) a uns 2,2 milions de paquets el 2000, la qual cosa implica que el seu volum de negoci s'havia multiplicat per 3,7. Wolf Michael Iwand, un dels alts càrrecs de TUI, afirmava que la seva companyia a l'any 1995 era responsable del 10% del PIB balear (Sastre i Benito 2001:79). L'operador alemany ha protagonitzat al llarg de la dècada dels 1990 una cursa vertiginosa en un procés adquisitiu que l'ha convertit en el major operador turístic europeu amb presència a nombrosos països, a més de l'expansió del negoci cap a l'Alemanya Oriental. El 1990 TUI inicià un programa de reestructuració que consistí per una banda en l'expansió territorial a d'altres països europeus (p.ex. Països Baixos, Bèlgica, Àustria, Suïssa), adquisició d'agències de viatges a diferents països i participació en cadenes hoteleres. Cap el 1992 es va dur a terme la batalla pel poder de la companyia entre diferents grups. En aquells moments, els principals accionistes eren Deutsches Resiebüro GmbH (DER) i Amtliches Bayerisches Reisebüro GmbH (ABR), ambdues controlades pel Deutsche Bundesbahn; la companyia aèria i de logística Hapag Lloyd; el grup editorial Axel Springer Verlag; Walter Kahn Verwaltungs-GmbH & Co; Quelle; Horten AG; i Beteliligungs KG. Westdeutsche Landesbank que tenia part de l'operador turístic alemany LTU, es va intentar fer amb el control de TUI, després de l'oferta que li feu el grup de Walter Kahn. L'octubre de 1993 s'arribava a un acord que posava fi a la batalla pel control de TUI, en el que entrava el Deutsche Bundesbahn i hi havia el grup LTU, Hapag Lloyd i Quelle. El 1997 el conglomerat industrial Preussag AG, un terç del qual era propietat del banc Westdeutsche Landesbank (West LB), anuncià la intenció de fer-se amb Hapag Lloyd que a la vegada era accionista de TUI. Entre el 1997 i el 1998 es produeixen intensos moviments corporatius. Per una banda, el grup Schickedanz, que havia format C&N Condor Neckermann Touristik AG amb Lufthansa, va vendre la seva part de TUI a Hapag Lloyd. Al cap de poc Pressuag es feia amb el control absolut TUI (Bray i Raitz, 2001; Hosteltur, 15/11/2001; Sastre, 2002a; Hosteltur, 18/03/2004; Miller, 2004a; Manso, 4/06/2005; Fleta, 9/12/2006; Hauser, 10/07/2009; TUI, 14/05/2010).

El 2000 el gegant alemany realitzà una operació que el permeté absorbir el Tour Operador britànic Thomson<sup>756</sup>, amb la qual cosa passava a controlar també bona part del negoci turístic britànic. I aquell mateix 2000, també es feia amb el 34,4% de la francesa Nouvelles Frontieres, que serà del 100% el 2002. Pressuag també s'havia fet amb el control de Thomas Cook (60% de les accions) el 2000, però la Comissió Europea l'obligà a desfer-se de la

<sup>756</sup> Thomson Travel havia adquirit el 1998 els operadors Crystal, Blakes Holiday Boating, Magic Travel Group Fritidresor I el 1999 Simply Travel, Headwater, Spanish Harbour Holidays, Scan group i Via group (Bray i Raitz, 2001).

seva participació per tal d'evitar una situació monopolística. Al llarg de la dècada dels 2000 TUI AG es va seguir expandint, amb l'adquisició (total o parcial) d'altres operadors o la constitució de nous (p.ex. Holland International), i es fixava l'objectiu d'iniciar l'aventura cap a l'orient, amb TUI China Europe el 2003, la *joint venture* TUI Mostravel Rússia el 2004, la Índia amb l'adquisició del 50% del receptiu indi Le Passage to India el 2005. Al mateix temps que aprofundia en el negoci turístic, Preussag es despenia de les divisions industrials i energètiques. Tal com s'exposava en el capítol 7, l'expansió de TUI a través dels processos d'integració vertical i horitzontal varen anar acompanyats de dràstiques reduccions de plantilla. La crisi de principis de segle XXI, després de l'11 de setembre de 2001, fou aprofitada pels centres de comandament del Tour Operador alemany, per introduir un dur ajustament laboral que afectà especialment als treballadors britànics, amb una reducció de 2600 llocs de feina i a l'Estat espanyol les alteracions laborals –retalls de plantilla, canvis de torn, trasllat de personal– motivaren la interposició d'una denúncia per part del sindicat USO contra TUI España davant de la Inspecció de Treball de Balears. Així mateix, cal destacar que en l'escenari post-11S TUI apostà per la divisió naviliera, teòricament menys susceptible que la turística en moments de "guerra global contra el terrorisme" i en uns moments de forta expansió del comerç internacional, vinculat amb la potència industrial-comercial xinesa (Bray i Raitz, 2001; Hosteltur, 15/11/2001; Sastre, 2002a; Hosteltur, 18/03/2004; Miller, 2004a; Manso, 4/06/2005; Fleta, 9/12/2006; Hauser, 10/07/2009; TUI, 14/05/2010).

El segon Tour Operador en quant a turistes estrangers el 2000 fou **Thomas Cook**. Thomas Cook amb 1,63 milions de turistes estrangers portats a Balears concentrava el 19% del negoci del turisme estranger amb Balears (taula 228). El mític operador de viatges britànic, una de les joies de la corona turística britànica, va passar a mans dels Tour Operadors alemany C&N Touristic AG. El 1991 el banc West LB i el grup de la xàrter alemanya LTU adquiriren Thomas Cook que en aquells moments era propietat del Midland Bank. En els anys 1990 Thomas Cook es fusionà amb Carlson Leisure Group i adquirí Sunworld, Time Off and Flying Colorurs. Després de l'intent fallit per part de Preussag per fer-se amb el control de Thomas Cook, la corporació alemanya C&N Touristic AG, propietat de la companyia de grans magatzems Karstadt Quelle i la companyia aèria Lufthansa, es feu amb el control de Thomas Cook i el 2001 canvià el nom de la societat pel de Thomas Cook AG. Un dels aspectes a destacar en les operacions de concentració empresarial de Thomas Cook està l'adquisició, a l'any 1996, del Tour Operador que la família Fluxà (Viajes Iberia) tenia al Regne Unit, Sunworld (Bray i Raitz, 2001).

El tercer Tour Operador en quant a nombre de turistes estrangers arribats a Balears era el britànic **My Travel** que el 2000 portava a Balears 1,47 milions de turistes estrangers, el 17,14% dels turistes estrangers arribats a les illes. Airtours fou reanomenat com My Travel Grup Plc a l'any 2002. L'operador constituït per David Crossland inicià al llarg dels 1990, després de la seva sortida a la Borsa de Londres i aprofitant la crisi de principis dels 1990, una dinàmica expansiva amb l'adquisició d'altres Tour Operadors<sup>757</sup>, la constitució de la cadena d'agències de viatge Going Places i el llançament de la companyia xàrter Airtours International. El 1996 entrava dins de l'accionariat d'Airtours, amb l'adquisició del 30% de les accions, la major companyia de creuers del món, Carnival Cruise Line. Airtours també penetrà de manera important en el negoci dels creuers turístics. Cal assenyalar el fet que Airtours al llarg dels anys 1990 intentà fer-se en dues ocasions amb el control d'un dels grans operadors turístics britànics, Owners Abroad (que es dirà First Choice a partir de 1994). Els intents de fer-se amb First Choice foren desaprovat per la Comissió Europea (Bray i Raitz, 2001; Sastre, 2002a; Miller, 2004b; Cohen, 10/07/2009).

Hom pot destacar les relacions corporatives entre el Grup Barceló i el Tour Operador britànic **First Choice**. Aquest s'encarregava de portar a Balears, a l'any 2000, uns 320 mil turistes britànics, xifra que representava un 10,3% dels turistes britànics (taula 228). Cap a mitjans de la dècada dels 1990 el Grup Barceló va establir una "aliança estratègica" amb First Choice Holidays Plc, amb la qual cosa Viajes Barceló es convertia en el representant del Tour Operador britànic. En aquells moments, el Grup Barceló inicià una sèrie de canvis estratègics en la seva direcció, amb la incorporació el jove Simón Pedro Barceló Vadell com a vicepresident de les divisions de Viatges i Diversificació i de les activitats a Europa i EUA, tot coincidint amb la

<sup>757</sup> Spies (Escandinàvia), Tjaereborg (Escandinàvia), Scandinavian Leisure Group AB (Escandinàvia), Sunquest Vacation (Canadà), Silverwing Holidays (EUA), Suntrip (EUA), Vacation Express (EUA), Sun International SA (Bèlgica), Frosch Touristik (Alemanya), Aspro (Irlanda), Panorama Holidays (Irlanda), etc.

jubilació de Gabriel Barceló el 1993. Simón Pedró Barceló abans d'entrar a treballar en el negoci familiar havia ocupat càrrecs polítics del Partit Popular<sup>758</sup>. La relació amb First Choice s'ha d'emmarcar dins les estratègies expansives de la família-empresa mallorquina. First Choice cotitzava a la Borsa de Londres i obria les portes no només al mercat turístic britànic, i fins i tot canadenc, sinó que permetia connectar-se a noves i potents fonts de finançament. El 2000 el Grup Barceló es convertí en el soci majoritari de First Choice, en fer-se amb el 21,3% de les accions del Tour Operador, mitjançant una operació d'intercanvi d'accions derivada de la incorporació de Viajes Barceló en l'estructura del Tour Operador, i Simón Pedro Barceló passava a ocupar un lloc en el Consell d'Administració de First Choice. El Grup Barceló es convertia en el principal accionista del gegant britànic. La resta d'accionistes eren: Prudential Plc i filials (10,6%), Aegon UK Plc Group of companies (5%), Barclays Plc (4,1%), Aviva Plc (4,1%), Legal & General Investment Management Ltd (3%) (Miller, 2004c; Serrano, 2006; Buades, 2009a).

En el cas del turisme espanyol es pot veure com dels 1,25 milions de turistes que arribaven a les Illes Balears el 2000, un 44,75% ho feien mitjançant Tour Operador (taula 228). El primer operador era **Travelplan** amb el 10,39% dels turistes espanyols arribats a les illes. Travelplan fou creat per Juan José Hidalgo (Globalia), Herminio Gil i Javier Rodríguez a l'any 1986. El 1989 el Tour Operador alemany ITS va adquirir l'operador espanyol, però el 1994 Travelplan es declarà en fallida tècnica i Hidalgo i Gil el tornaren a adquirir. Grupo Globalia traslladà la seva seu social de l'empresa des de Salamanca a Mallorca a l'any 2004 (Hosteltur, 5/12/2003; Medrano, 2004). El segon operador turístic en importància pel que fa a turistes espanyols portats a les Balears el 2000, fou **Soltour** amb 100 mil turistes (7,99% dels turistes espanyols arribats a Balears) (taula 228). Soltour és l'operador turístic fundat per Pablo Piñero el 1975 i del que derivaria posteriorment el grup turístic Grupo Piñero, amb seu a Palma de Mallorca (Tamargo, 2004). El tercer operador espanyol fou el de la família Fluxà, **Iberojet**, que portà a Mallorca uns 90 mil turistes espanyols, és a dir un 7,19% dels turistes espanyols arribats a les Balears (taula 228).

La família Fluxà, a través de Viajes Iberia a la península i Balears i Viajes Cyrasa a Canàries, havien signat un acord amb el majorista alemany Neckermann el 1979, segons el qual es convertien en els representants de l'empresa alemanya a l'Estat espanyol. També havien constituït el Tour Operador Viajes Iberojet, cap a principis dels 1970. El 1998 es fundà el Tour operador **Viva Tours** format per Iberia –a través d'Air Nostrum– que tenia el 51% de les accions, Sol Meliá el 22%, Iberostar el 15% i Globalia el 7%. El 2004 Iberojet va adquirir el 51% de Viva Tours a Iberia i passà a controlar el 81% de la companyia, mentre que el 19% restant estava en mans de Sol Meliá (Hostelmarket, 1/11/1998a; Gil, 2004; Hostelmarket, 1/01/2004). El quart operador turístic en nombre de turistes espanyols arribats a les Balears el 2000 era **Turavia**, amb 70 mil turistes, xifra que representa el 5,59% dels turistes espanyols arribats a les Balears (taula 228). Aquest operador turístic era de la família Barceló i amb l'entrada dels Barceló dins de l'accionariat de First Choice, Turavia passà a mans de dita companyia. Finalment, cal apuntar que dins la categoria altres es trobaven aquells turistes que visitaven les Illes amb els programes de turisme social de la gent gran promoguts per l'IMSERSO. Tenim dades del 2003 que ens indiquen que els turistes espanyols del programa de l'IMSERSO representaven el 9,4% dels turistes espanyols (CES, 2003). Val la pena assenyalar el fet que l'operador encarregat d'aquests viatges de la gent gran era **Mundo Social**, que llavors es dirà Mundo Senior. Aquesta companyia estava controlada a parts iguals per: Viajes Halcón de Globalia (25%), Viajes Barceló (25%), Viajes Marsans (25%) i Viajes Iberia (25%). Un monopoli que ha estat motiu de polèmiques des dels seus inicis quan esclatà el citat cas Viajes Ceres (Buades, 2009a; de la Rosa, 29/09/2009).

<sup>758</sup> El 1987 fou president de Noves Generacions del Partit Popular de les Illes Balears; entre el 1989 i el 1993 fou senador per Mallorca i també fou membre de la Junta Directiva Nacional del Partit Popular (Buades, 2009a).



<b>Taula 228. Els principals Tour Operadors per països i turistes arribats a les Illes Balears, 2000</b> (Font : elaboració pròpia a partir de Sastre 2002a:475).					
Alemanya	Turistes (milers)	Percentatge respecte total turistes alemanys	Regne Unit	Turistes (milers)	Percentatge respecte total turistes britànics
TUI	1.140	33,24	My Travel	1020	32,82
Thomas Cook (ex-Neckermann)	960	27,99	TUI Thomson	830	26,71
ITS	320	9,33	Thomas Cook	510	16,41
My Travel	240	7,00	First Choice	320	10,30
Altres	120	3,50	Altres Total	80	2,57
Total Tour Operadors	2.780	81,07	Total Tour Operadors	2760	88,82
Total turistes alemanys	3.429	100	Total turistes britànics	3.107	100
Escandinàvia	Turistes (milers)	Percentatge respecte total turistes escandinaus	França	Turistes (milers)	Percentatge respecte total turistes escandinaus
My Travel	210	54,64	V. Fram	80	26,76
TUI Friendsreson	90	23,42	Altres	130	43,49
Altres	60	15,61	Total Tour Operadors	210	70,26
Total Tour Operadors	360	93,68	Total turistes francesos	298,9	100
Total turistes escandinaus	384,3	100			
Itàlia	Turistes (milers)	Percentatge respecte total turistes italians	Suïssa	Turistes (milers)	Percentatge respecte total turistes suïssos
Alpitours	130	47,46	Kuoni	50	24,26
Altres	120	43,81	TUI	30	14,56
Total Tour Operadors	250	91,27	Altres	90	43,67
Total turistes italians	274	100	Total Tour Operadors	170	82,48
			Total turistes suïssos	206	100
Països Baixos	Turistes (milers)	Percentatge respecte total turistes neerlandesos	Bèlgica	Turistes (milers)	Percentatge respecte total turistes belgues
TUI	80	48,63	Thomas Cook	110	67,57
Thomas Cook	50	30,40	Altres	40	24,57
Altres	30	18,24	Total Tour Operadors	150	92,14
Total Tour Operadors	160	97,26	Total turistes belgues	163	100
Total turistes neerlandesos	165	100			
Àustria	Turistes (milers)	Percentatge respecte total turistes austríacs			
TUI	60	57,97			
Altres	30	28,99			

Total Tour Operadors	90	86,96			
Total turistes austríacs	104	100			
Turistes estrangers	Turistes (milers)	Percentatge respecte total turistes estrangers	Estat espanyol	Turistes (milers)	Percentatge respecte total turistes espanyols
TUI	2.230	26,00	Travelplan	130	10,39
Thomas Cook (ex-Neckermann)	1.630	19,01	Soltour	100	7,99
My Travel	1.470	17,14	Iberojet	90	7,19
Altres	1.600	18,66	Turavia	70	5,59
Total Tour Operadors	6.930	80,80	Altres	170	13,58
Total turistes estrangers	8.577	100	Total Tour Operadors	560	44,75
			Total turistes espanyols	1.251	100

- La Hidra turística. Tour operadors i cadenes hoteleres a les Illes Balears, unes relacions fraternals.

Després d'haver repassat breument el conflicte de l'ecotaxa, passarem a analitzar les relacions entre Tour operadors i hotelers. En qualsevol cas, la distinció entre hoteler illenc i Tour operador estranger resulta cada cop més complicada (i buida de sentit) en el context de la globalització capitalista amb processos d'integració corporativa de caràcter transnacional. En qualsevol cas, tal com apuntà Joan Amer (2006) resulta prou complicat establir una categoria única per a classificar l'empresariat hotelier (com en d'altres sectors), ja que hi conviuen des de petites empreses familiars a potents conglomerats industrials transnacionals. En qualsevol cas, ens interessa fixar-nos en la classe empresarial amb un major component transnacional. El grup Barceló tenia unes estretes relacions amb el Tour operador britànic First Choice, del que posseïa un 21,3% del capital, mentre que Barceló havia venut el 2000 al Tour Operador Barceló Viajes i Barceló Business Travel. Per suposat, aquest era el principal client de Barceló Hotels & Resorts. El 2003 First Choice decidí posar a la venda la divisió d'agències minoristes (327 oficines a Espanya, Portugal, Argentina i Mèxic) i fou en aquells moments quan el grup Barceló va exercir el dret de recompra que s'havia reservat. Barceló Viajes i Barceló Business Travel foren adquirides a First Choice per part de Barceló Hotels & Resorts. Amb aquella operació el 25% de Mundosocial tornava al grup Barceló. Cal assenyalar el fet que First Choice va tenir l'opció de dur a terme una *joint venture* amb Barceló per tal de crear una divisió hotelera, opció que finalment no executà. El setembre de 2003, Peter Long (conseller delegat de First Choice) i Simón Pedro Barceló (director del Grup Barceló) es reuniren amb el president de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, Jaume Matas i el seu conseller de turisme, Joan Flaquer, als que felicitarren per haver eliminat l'ecotaxa. A partir del 2003 el grup mallorquí inicià un procés de desinversió al Tour operador, fins que liquidà tota la seva participació a First Choice en el febrer de 2007. Al temps que tancava la seva participació a First Choice, el grup Barceló a través de la seva filial nord-americana, Barceló Crestline, es feia amb el 49% d'Apple Leisure Group, propietat de la família Mullen<sup>759</sup>. Aquest grup comptava amb un dels principals Tour operadors dels EUA, Apple Vacation, la cadena hotelera Amresorts i l'aerolínia USA 3000. La mirada cap a socis nord-americans, per part dels Barceló, va fructificar en la fusió entre Barceló Business i American Express Viajes de Empresa, per tal de constituir American Express-Viajes Barceló. La nord-americana tenia el 65% i la mallorquina el 35% de la nova societat (Miller, 2004c; Miller, 4/09/2003; Serrano, 2006; Mosedale, 2011; Noriega, 30/10/2007; De la Rosa, 18/01/2008; Buades, 2009a).

<sup>759</sup> El desembre de 2009 la família Mullen, propietària de Apple Leisure Group, es tornava a fer amb el 100% de la companyia.

També cal apuntar que First Choice, a través de les societats Barceló Construcciones SL i Ceva SL, tenia el 2003 el 9,37% del grup turístic Globalia, una participació que fou adquirida per Hidalgo a la primavera de 2004. Per altra banda, Globalia Corporación Empresarial, presidida per Juan José Hidalgo, va adquirir el 2003 a la companyia Carlson Wagonlit Travel (CWT), la divisió minorista Viajes Ecuador i el Tour operador Iberotours. El 2005, la família Hidalgo es va fer amb el 100% de Globalia després de comprar el 2,5% que tenia la cadena Accor. Al cap de poc temps entraven a l'accionariat de Globalia el Banco Popular (9,9%) i Unicaja (7%). El 2007, el grup d'Hidalgo adquirí el 50% del Tour operador nord-americà, MK Tours, especialitzat en la comercialització turística de la República Dominicana als nord-americans de Miami. Una adquisició que responia a l'expansió de les divisions turístiques del grup, particularment l'hotelera, a l'illa caribenya (Medrano, 2004; Cebrián, 29/05/2005; Morales, 28/07/2005; Europa Press, 10/12/2005; Globalia, 2009).

Turavia que havia estat adquirida per First Choice, amb la compra de Viajes Barceló, fou comprada el 2003 pel grup de Fluxà, a través de la filial Viajes Iberojet. I, Viajes Iberojet es feu el 2004 amb el 100% del Tour operador espanyol, Viva Tours. Ens interessa destacar, sobretot, el fet que el 2003 el 40% de la divisió hotelera d'Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA) i el 40% de la divisió receptiva d'Iberostar (Iberoservice) eren propietat del Tour operador alemany Thomas Cook (Gil, 2004). Tal com assenyala Jan Mosedale (2011) la creació de la divisió hotelera de la família Fluxà –Iberostar Hotels & Resorts (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)– va néixer de la unió el 1985, dels capitals originaris d'Inca i els del Tour operador alemany Neckermann. La divisió hotelera d'Iberostar va rebre un fort impuls quan la cadena Royaltur, participada també per Neckermann, feu fallida i alguns dels seus hotels s'integraren dins Iberostar (Hostelmarket, 2000b). Després de les eleccions autonòmiques de 2003, el mes de juliol, Stefan Pichler (president de Thomas Cook) i Miquel Fluxà (president d'Iberostar) es reuniren el president del Govern de les Illes Balears, Jaume Matas. Els empresaris oferiren a Matas el seu "recolzament actiu" per tal de reactivar el turisme cap a les Balears. A més, Pichler va portà amb ell un grup d'onze periodistes de mitjans de comunicació alemanys per tal que informessin del canvi de rumb en la política turística de les Illes Balears, amb l'anunciada retirada de l'ecotaxa (Miller, 22/07/2004). El 2004 Miquel Fluxà es feu amb les 65 oficines de la divisió receptiva de TUI a l'Estat espanyol. Cal recordar que aquelles oficines corresponien al que fou la companyia de Cryns, Ultramar Express. Aquesta havia estat adquirida per TUI a principis de la dècada dels 1980 (Hosteltur, 7/01/2004).

El soci dels Fluxà, Thomas Cook, participà d'altres negocis hotelers a l'Estat espanyol. Així, el 2001 es va associar amb el grup Fierro March<sup>760</sup> per dur endavant inversions hoteleres a Andalusia. El Tour Operador va constituir INHOVA SA (Inversora de Hoteles Vacacionales SA) junt amb tres caixes d'estalvi espanyoles (Ibercaja, Caixa Galicia i SA NOSTRA). Thomas Cook posseïa el 41,5%, mentre que el 59,5% restant es repartia a parts iguals entre les caixes d'estalvi. El principal objectiu d'aquesta societat era ampliar el procés d'acumulació turístico-immobiliària cap a la vorera oriental de la Mediterrània, especialment a Croàcia on una de les seves primeres operacions fou la d'aconseguir la privatització del complex hotelier Cavtiat el 2002 (1361 places i 4,5 Hectàrees de terreny). El juny de 2006 Thomas Cook i Ibercaja sortiren d'INHOVA i en el seu lloc entraren Iberostar i Caja Madrid. L'accionariat quedà distribuït en parts iguals entre Iberostar, Caja Madrid, Sa Nostra Caixa d'estalvis de Balears i Caixa Galicia. L'acció del grup adreçà la seva mirada cap a les costes del Nord d'Àfrica, especialment a Marroc –més endavant es reprendrà aquesta part– (Hosteltur, 25/09/2001; Hosteltur, 25/09/2001; Hosteltur, 24/05/2006; Buades, 2006). El 2006 Iberostar va participar en la fundació de la companyia aèria de baix cost Clickair. L'accionariat d'aquesta companyia estava format a parts iguals del 20% per: Iberia; Iberostar; Nefinsa de la família Serratosa –aquesta tenia interessos en el sector de la construcció, p.ex. Uralita–; Cobra, filial del grup de construcció ACS –participada per la família March–; i el fons de capital risc Quercus Equity, que pertany a la corporació Agrolimen de la família Carulla. El 2008 Iberostar sortí de l'accionariat de Clickair i aquesta companyia es fusionà al cap de poc amb l'altra companyia de baix cost –i propietat de capital risc–, Vueling (Hosteltur, 11/06/2008).

<sup>760</sup> Els Fierro March pertanyen a la nissaga del banquer i contrabandista Joan March. Aquesta branca dels March procedeix del matrimoni entre la néta de Joan March Ordinas i filla de Bartomeu March Servera, Marita March Cencillo, i Alfonso Fierro Jiménez Lopera, del grup industrial familiar que va guanyar molta importància gràcies a les seves bones relacions amb Franco (Urreiztieta, 2008).

Un canvi d'orientació important en els negocis del Grup Iberostar va ocórrer el 2006, quan la família Fluxà i Thomas Cook varen decidir posar la venda bona part del grup, tot concentrant la seva activitat en la divisió hotelera. Cap a finals juliol de 2006 les filials emissores d'Iberostar, el Tour operador Iberojet i les marques Viva Tours, Turavia i Solplan; la companyia aèria xàrter Iberworld, la xarxa d'oficines de Viajes Iberia (600 oficines); i Iberojet Cruceros eren venuts per uns 800 milions d'euros. La compra fou realitzada pels fons de capital risc: l'estatunidenc, The Carlyle Group (60%)<sup>761</sup>; el del Banco Santander Central Hispano, Vista Capital (35%); i el 5% restant de les accions quedava en mans dels directius de la companyia<sup>762</sup>. La companyia recent creada, Orizonia i dirigida per Gabriel Subías –aquest directiu posseïa el 2,8% del capital–, es va comprometre a mantenir uns estrets vincles amb el Grup Iberostar. Des de la seva constitució, Orizonia es plantejà una estratègia expansiva frenètica: el 2006 adquireixen el portal d'internet de viatges Viajar.com; el 2007 comprà el 50% del portal Rumbo.es a Ya.com (filial espanyola de Deutsche Telecom), compartint amb Telefonica que posseeix l'altre 50%, i el Tour operador Condor Viajes, fundà la companyia aèria Orbest i realitzà una *joint venture* amb Carnival Cruises per fundar Iberocruceros; el 2008 constituí la divisió hotelera Luabay Hotels & Leisure<sup>763</sup>; i el 2009 adquirí el Tour operador Emprendre Viajes<sup>764</sup>. Els darrers moviments d'Orizonia s'han dirigit cap Viajes Marsans. La venda de la divisió minorista, propietat de Gonzalo Pascual i Gerardo Díaz Ferrán, en situació crítica després del tancament de la seva companyia aèria Air Comet, s'ha convertit en l'única via possible que tenien els empresaris madrilenys per resoldre els seus escàndols empresarials. Orizonia presentà a principis de 2010 una demanda judicial contra el Grup Marsans per un valor de 40 milions d'euros, corresponents a un deute avalat pel complex turístic Bellevue al Port d'Alcúdia –el major establiment d'allotjament turístic de Balears amb unes 4200 places– de la cadena Hotetur, propietat de Díaz Ferrán i Pascual<sup>765</sup>. La situació de crisi, ha fet que els fons de capital risc, propietaris d'Orizonia, reduïssin la seva agressivitat empresarial. L'impuls adquisitiu d'Orizonia, encapçalat per Subías, es va relaxar. D'aquesta manera, les intencions d'adquirir Viajes Marsans es congelaren, i posteriorment Carlyle va acomiadar al director general, Gabriel Subías (Ruiz, 2/08/2006; Hosteltur, 8/01/2007; Hosteltur, 10/01/2007; Savia, 2007; Sáenz, 25/08/2009; Diario de Mallorca, 16/02/2010; Doncel, 21/03/2010; De la Rosa, 15/04/2010).

El Tour operador britànic My Travel va adquirir el 2000 el 50% de la cadena hotelera del Grup Marsans, Hotetur, per uns 48 milions d'euros. My Travel també controlava la cadena Hoteles Sunwing, a través de la filial sueca SLG. De fet la cadena hotelera mallorquina que era propietat del Tour operador suec, passà a la companyia britànica quan aquella absorbí la sueca. L'operador britànic va adquirir, a l'any 2000, el 50% de la cadena hotelera Hotetur a Grupo Marsans i els establiments de Siva Hoteles s'integraven dins Hotetur. El 2000 la cadena Consulting Hotelero Balear –que operava sota la marca Siva Hoteles–, participada en un 50% pel Tour operador alemany Frosch Touristik International (FTI) i un altre 50% per Bernat

<sup>761</sup> The Carlyle Group s'ha enriquit de manera notable arran de l'escenari post-11S i la Guerra d'Iraq. Les seves inversions estaven molt relacionades amb la indústria de la guerra (armamentística i aeroespacial). Els falcons de la guerra, encapçalats per G.W. Bush estaven molt connectats amb aquest fons de capital risc. El propi Bush havia treballat per ell, quan el seu pare era president dels EUA. Carlyle gestionava els patrimonis de les famílies Bush, Bin Laden i de la família Bin Laden. També cal destacar la presència en aquest grup de l'especulador George Soros (Leser, 24/04/2004; Perkins, 2005).

<sup>762</sup> A l'Estat espanyol hi havia unes 5 companyies turístiques que estaven controlades total o parcialment per fons de capital risc: Parques Reunidos (Advent International), Vueling (Apax Partners), Occidental Hoteles (Mercapital), la cadena hotelera High Tech (Dinamia) i el portal de viatges Edreams (TA Associates).

<sup>763</sup> El maig de 2011 tenia els hotels: Luabay Abity Spa (La Manga, Múrcia); Luabay Tenerife, Apartamentos Florida, Apartamentos Florida Plaza, Luabay Costa Los Gigantes (Tenerife, Illes Canàries); Luabay Lanzarote Beach (Lanzarote, Illes Canàries); Hotel Alea (Mallorca, Illes Balears).

<sup>764</sup> Part de la informació sobre Orizonia Corporación s'ha obtingut de: [www.orizonia.com/es/orizoniahistoria.html](http://www.orizonia.com/es/orizoniahistoria.html) (juny 2010).

<sup>765</sup> L'abril de 2010 l'Associació Internacional del Transport Aeri (AITA) va retirar a Marsans la llicència per la venda de bitllets d'avió. Per recuperar-la havia de dipositar un aval de 20 milions d'euros. Una quantitat difícil d'aconseguir, sobretot si es tenen en compte els abultats deutes de la companyia del president de la patronal espanyola (Agencias, 21/04/2010). El juny de 2010 la naviliera Grimaldi i el grup hotelier canari Arrecife presentaren una petició d'insolvència contra el grup turístic de Marsans –Viajes Marsans, Crisol, Tiempo Libre, Ruraltours– a davant dels tribunals. Viajes Marsans devia uns 80 mil euros a Grimaldi i 280 mil a Arrecife. Altres empreses –Ricoh, Florazar, Avis, Mapatours, H10, etc– també presentaren peticions d'insolvència contra el grup Marsans que restaven pendents d'admissió en els tribunals (EFE, 1/06/2010). Tal com s'ha exposat anteriorment, Marsans fou adquirida a principis de juny de 2010 per Àngel de Cabo a través de Posibilitum Business SL per 600 milions d'euros i es feia càrrec dels 600 milions d'euros de deute de Marsans.

Quetglas Riego, passà a ser controlada totalment per My Travel, després de fer-se amb el 100% de FTI i adquirir l'altra part a Bernat Quetglas. Siva Hoteles comptava ja amb un notable desplegament internacional de la seva flota hotelera. La meitat de la compra es feu en metàl·lic (29 milions d'euros) i l'altra meitat en accions del Tour operador. El 2000, la filial de My Travel, Airtours Resort Mallorca SL, es va fer amb el control de la cadena Hoteles Globales. Airtours adquirí el 100% de les accions de l'Hotel Don Pedro (Pollença) i va llogar per 15 anys amb opció de compra els establiments de la cadena. La seva gestió passà el 2002 a mans d'Hotetur que es convertí en una de les principals cadenes hoteleres de l'Estat espanyol. Hoteles Globales era propietat de José Luís Carrillo (OPTURSA), que també tenia la companyia aèria Air Madrid, i el propi Carrillo era un dels accionistes més significatius de My Travel amb el 5,6% de les accions. Val la pena destacar el fet que My Travel, amb l'entrada dins del capital hotelier espanyol, no només guanyava poder al propi Estat espanyol, sinó que expandia els seus tentacles cap el Carib i d'altres zones turístiques. Així, amb l'adquisició de Siva Hoteles es feia amb 6 hotels a Balears, 8 a Cuba, 2 a Calàbria, 2 a Gàmbia i 1 a Xipre; Sunwing Hoteles comptava amb 27 establiments a Balears, Canàries i la Costa del Sol; amb Hotetur es feia amb 14 establiments a l'Estat espanyol, 4 a Cuba i 3 a la República Dominicana; i Hoteles Globales disposava de 24 establiments a Balears, 4 a la Costa del Sol i 2 a Canàries (Hostelmarket, 2000a; Hostelmarket, 1/04/2000; Merino, 2002; Merino, 2005a; Hosteltur, 25/02/2005; Hostelmarket, 2005a; Guede, 22/11/2006; Guede, 5/06/2007; Coello, 1/07/2007).

My Travel tenia també el 50% de la societat Tenerife Sol SA, mentre que la cadena Sol Meliá tenia l'altre 50%. Tenerife Sol comptava amb 3 hotels (Sol Elite Tenerife, Sol Lanzarote i Sol Jandía Mar) a l'arxipèlag canari. El 2005 l'estratègia hotelera de My Travel baratà i va rescindir el contracte de gestió d'Hoteles Globales que passaven a ser gestionats de nou per Carrillo (OPTURSA); el grup Marsans, a través de la societat patrimonial TEINVER SA, va recomprar el 50% de la cadena Hotetur Club SL a My Travel per 29 Milions d'euros, front els 48 milions d'euros que pagà My Travel; i Sol Meliá es va fer amb el 100% de Tenerife Sol SA. La desinversió hotelera de My Travel se realitzà per tal de fer front al forat financer que aleshores l'operador arrossegava. El 2006 My Travel acordà gestionar directament els 26 hotels de la cadena Hoteles Globales que tenia arrendats des del 2000, per la qual cosa creà la marca Hi Hotels International –Resorts Mallorca Hotels International SL–. Hi Hotels International comptava amb unes 11564 places i 26 hotels (12 a Mallorca, 9 a Menorca, 1 a Eivissa, 3 a Màlaga i 1 a Tenerife) (Hostelmarket, 2000a; Merino, 2002; Merino, 2005a; Hosteltur, 25/02/2005; Hostelmarket, 2005a; Guede, 22/11/2006; Guede, 5/06/2007; Coello, 1/07/2007).

El conglomerat turístic TUI AG era un dels que feia més temps que participava en el negoci hotelier mallorquí des de que establí la seva relació amb la família Riu, a començaments del boom del turisme de masses. TUI participa a la cadena Riu amb el 50% de la societat RIUSA II SA, des del 1993, i el 49% de Riu Hotels SA, des del 1976, mentre que la resta d'accions corresponen a la família Riu. L'expansió internacional de la cadena Riu va estar motiva i vinculada al fet que TUI incorporà bona part de la cartera hotelera de la cadena Iberotel a Riu. Cal recordar que Iberotel fou adquirida per TUI el 1971 quan es va fer amb el 50% de la cadena mallorquina propietat de Guillermo Cryns i el 1989 TUI ja es va fer amb el 100%. Fou després quan Iberotel, controlada totalment per TUI, inicià la seva expansió cap a Turquia i Tunísia. RIUSA II SA és la companyia encarregada de gestionar els establiments de les cadenes Riu i part dels d'Iberotel. El 1999 TUI va constituir junt amb polític i empresari Miquel Ramis Martorell<sup>766</sup> la cadena Grupotel Dos, amb el 50% de la societat. A part de les dues cadenes mallorquines, TUI creà la cadena Gran Resort Hotels de la que posseeix el 50%, junt amb les cadenes hoteleres Med Playa (25%) i Mar Confort (25%); la cadena canària Nordotel (100%) que adquirí quan es va fer amb el control de Thomson. A més, cal tenir en compte que TUI

<sup>766</sup> La figura de Miquel Ramis Martorell resulta exemplar del procés d'acumulació lligada als negocis turístic-immobiliari a Mallorca. No hi ha pràcticament informació sobre ell, però a partir de fonts orals s'ha pogut esbrinar com aquesta persona que començà a treballar a La Caixa, ha acabat per convertint-se en un dels majors hotelers de les Balears. El seu pas per l'entitat financera i per la política han esdevingut fonamentals a l'hora de teixir les seves relacions i articular una xarxa de favors i interessos. Així, moltes persones de Muro participen com a socis minoritaris en la propietat dels hotels dels quals Ramis és l'accionista majoritari i que són gestionats per la cadena Grupotel. Pràcticament cada establiment de la cadena pertany a una societat diferent. Així, per exemple, el 2006 trobam les següents societats propietàries d'establiments, participades majoritàriament per Ramis: Hotel Taurus Park SL, Cia. Hotelera de Alcudia SA, Muro Vert SL, La Flora Mallorquina SA, Hotel Farrutx SA, Hotel Amapola SA, Hootels de Platja SA, Sol de Alcudia SA, Cia. Hotelera Playas de Muro SA, Casursa SA, Surme SA, Dunamar CB, Inverprom SA, Valparaiso SA, S'Arenal Blau SL, Blau de Menorca SA o Segasx SA (Hostelmarket, 2006c).

posseïa el 100% del Robinson Club, cadena que comptava amb el Robinson Club Cala Serena a Mallorca, a més de 2 establiments a Fuerteventura, 1 a Granada i un altre a Algarve (Portugal) (Hostelmarket, 2000b; Robledo, 1/12/2004; Comas, 5/12/2004; Manresa, 5/12/2004; Hostelmarket, 2005b; Buades, 2006; Mosedale, 2011).

El 2000 TUI controlava aproximadament un 5,7% de les places d'allotjament hoteler de les Balears, tot superant Sol Meliá que era la primera cadena hotelera de les illes. Una de les operacions empresarials que més ressò mediàtic va tenir fou l'entrada de capital espanyol en el Tour operador germànic, TUI. L'estiu de 2004 el banc d'inversió dels EUA Morgan Stanley, es va fer amb el 10% de TUI i Michael Frenzel, president de TUI, denunciava l'interès que els capitals especulatius –Hedge Funds– tenien en fer caure la cotització de les accions de TUI per llavors actuar de rapinyaires i fer-se amb el control de la companyia. Els directius alemanys per fer front a l'OPA (Oferta Pública d'Adquisició) hostil, cercaren nous accionistes. Cap a finals del 2004, després de presentar els resultats de la temporada turística que permetien reduir el deute de la companyia en 1100 milions d'euros, es va dur a terme la venda del paquet d'accions que fins aleshores ostentava el Westeddeutsche Landesbank. El grup hotelier mallorquí Riu –i soci de TUI– acudí a la crida del Tour operador, i va adquirir el 10% de les accions de TUI per valor de 310 milions d'euros, tot convertint-se en el principal accionista. Junt amb Riu hi acudiren el Grup Matutes que es va fer amb el 2,4% (75,5 milions d'euros) i la Caja de Ahorros del Mediterráneo (CAM) es feu amb el 4,9% (155 milions d'euros). Un aspecte a tenir en compte és que la CAM s'havia quedat amb el que havia estat la Banca Matutes el 1998. El capital espanyol ostentava el 17,3% del gegant alemany. Cal destacar el fet que si sumam les habitacions de TUI, Fiesta i Riu, TUI es convertia en una de les principals cadenes hoteleres del planeta. Per altra banda, la CAM es posicionava fortament en el negoci turístic-immobiliari amb aquella operació. Hom pot assenyalar que en aquells moments, la CAM ja comptava amb participacions a la cadena hotelera Sol Meliá (5%), la companyia d'equipament d'hoteleria Hotec (12,5%), el parc temàtic valencià Terra Mítica (20,63%) o la naviliera Trasmediterranea (16,4%). La família Riu durant el 2005 va vendre el 4,9% d'accions de TUI per valor de 175 milions d'euros, tot aconseguint unes plusvàlues de 23 milions d'euros (Hostelmarket, 2000b; Robledo, 1/12/2004; Comas, 5/12/2004; Manresa, 5/12/2004; Hostelmarket, 2005b; Buades, 2006; Mosedale, 2011)<sup>767</sup>.

- La batalla de l'ecotaxa: cop d'estat empresarial (1999-2003).

Després d'haver apuntat la importància dels Tour Operadors en la "producció" de la mirada turística balear i la mercantilització turística de les Illes, ja que el 2000 aquests controlaven el gruix del flux turístic cap a les Illes, volem apuntar alguns elements relacionats amb la confrontació política de l'ecotaxa<sup>768</sup>, com un cas de colpisme empresarial<sup>769</sup> analitzat per diversos autors, en el que els grans Tour Operadors estrangers i les Cadenes Hoteleres transnacionals amb seu a les Balears encapçalaren la confrontació (Valdivielso, 2001; Murray, 2005a; Amer, 2006). El que ens demanam és sobre els motius que conduïren a aquell confrontament i perquè cadenes hoteleres i Tour Operadors orquestraren conjuntament aquell fort combat polític. La batalla de l'ecotaxa, o ecobatalla tal com la definí Valdivielso (2001), s'inicià el desembre de 1999 quan el conseller d'Hisenda del Govern de les Illes Balears, Joan Mesquida (PSOE), inicià les converses amb AENA i el Ministeri de Foment, presidit per Rafael Arias-Salgado (PP)<sup>770</sup>. El ministeri s'oposà a la possibilitat de cobrar l'ecotaxa als aeroports (Valdivielso, 2001).

La *plataforma empresarial antiecotaxa*, tal com la definí Joaquín Valdivielso (2001:18), estava constituïda per les patronals locals vinculades o no al turisme –Federacions Empresarials

<sup>767</sup> El setembre de 2011 l'accionista majoritari de TUI AG era el multimilionari rus Alexei Mordashnov que posseïa el 25,06% de les accions, a través de S-Group Travel Holding. Mordashnov, de tan sols 46 anys, és un dels homes de Vladimir Putin. Matutes va vendre la seva part a Mordashnov, mentre que Riu i la CAM tenien el 5,1% i 3,28% de l'accionariat, respectivament (Buades, 2/10/2011).

<sup>768</sup> Ciutats com Tokio, París, New York, San Francisco o Viena, entre d'altres, graven als turistes que les visiten amb una taxa.

<sup>769</sup> Casos de cop d'estat empresarials ben estudiats són el de la participació de International Telephone & Telegraph (ITT) en el cas de Xile amb l'enderrocament de Salvador Allende el 1973 (Klein, 2007); o la United Fruit Company a Guatemala amb l'enderrocament de Jacobo Arbenz Guzmán el 1954 (Chapman, 2007).

<sup>770</sup> Aquest és el fill de Gabriel Arias Salgado, ministre franquista d'Informació i Turisme (1951-1962).

Hotelera de Mallorca, Menorca i Eivissa; la CAEB (Confederació d'Associacions Empresariales de Balears); la patronal de les agències de viatges, AVIBA; la patronal dels cotxes de lloguer i la de les companyies aèries, AECA–; els Foments de Turisme de cada illa<sup>771</sup>; la Cambra de Comerç; els grans Tour Operadors, TUI i Condor & Neckermann (llavors Thomas Cook); l'IFTO (International Federation of Tour Operators); la CEOE (Confederación Española de Organizaciones Empresariales); la patronal estatal de zones turístiques, ZONTUR; el lobby turístic Exceltur; l'ABTA (Association of British Travel Agents); la DRV (Deutsche ReiserVerband); etc. En l'oposició a l'ecotaxa guanyaren protagonisme polític-mediàtic els propietaris de les Cadenes Hoteleres transnacionals, sobretot Gabriel Escarrer i en menor mesura Miquel Fluxà; el president de la FEHM, Pere Cañellas; així com els principals responsables dels Tour Operadors, Michael Frenzel (president de TUI), Ralph Corsten (portaveu del Consell d'Administració de TUI) i Wolf Michael Iwand (director executiu de gestió ambiental de TUI)<sup>772</sup>, Martin Brackenbury (president d'IFTO), Alan Flook (secretari general de la IFTO), Stefan Pichler (president de Thomas Cook AG) –i el seu soci mallorquí Miquel Fluxà del grup Iberostar– o Klaus Laepple (president de la Federació d'Agències de Viatges alemanyes, DRV). Val la pena assenyalar que un dels portaveus antiecotaxa, Juan Carlos Alía (director TUI-Espanya), fou fitxat posteriorment pel govern de Jaume Matas, després de les eleccions de 2003 que foren guanyades per majoria absoluta pel Partit Popular. Alía fou nomenat gerent de l'empresa pública IBATUR, càrrec que hagué de deixar el 2004, en sortir a la llum pública l'escàndol del pagament amb diners públics de serveis del prostíbul Rasputín a Moscú. Alía tornà a l'empresa privada, com alt càrrec de TUI-Espanya.

Per part del Govern de les Illes Balears de l'anomenat Pacte de Progrés (1999-2003), Celestí Alomar, conseller de Turisme, fou el cap visible de l'ecobatalla, tot quedant el conseller d'Hisenda, Joan Mesquida, i el president, Francesc Antich, en segon terme. De fet, aquests dos, i principalment Antich, intentaren jugar un paper negociador front al colpistes empresarials (Valdivielso, 2001; Amer, 2006). Valdivielso (2001) exposa la dificultat de parlar d'un front proecotaxa, ja que entre els partidaris de la regulació i fiscalitat ecològica hi havia moltes diferències. Unes diferències que s'anaren incrementant a mesura que se definia el projecte d'ecotaxa, tema sobre el que tornarem més endavant (Valdivielso, 2001; Amer, 2005). En qualsevol cas cal indicar que bona part dels moviments socials estaven a favor de la fiscalitat ecològica, i fins i tot els sindicats majoritaris (CCOO i UGT) i l'associació de la Petita i Mitjana Empresa de Mallorca (Pimem) mostraren el seu recolzament a l'ecotaxa del Pacte de Progrés (Morales, 16/02/2000).

Valdivielso (2001:11) ens diu que "el catecisme del front antiecotaxa és probablement el suplement local dels dimarts, *Economia Balear*, d'aquest diari [El Mundo/El Día de Baleares], amb la marca del propi [Antonio] Alemany". Cal tenir present que entre els accionistes d'aquest diari es trobaven importants hotelers de les Balears. Gabriel Barceló va fundar el 1981, junt amb Abel Matutes i la família Domènech (galetes Quely), el diari conservador "El Día de Baleares" a través de la societat Rey Sol SA (Buades, 2009). El 1993 es convertiria en El Mundo/El Día de Baleares, resultat de l'aliança amb El Mundo. Els Domènech i Matutes s'havien retirat del projecte i la propietat del diari quedà en mans de Rey Sol (49%), és a dir el Grup Barceló, i la matriu editorial de El Mundo, Unidad Editorial SA (51%). El 2002 es va ampliar el capital amb la qual cosa la participació quedà de la següent manera: Rey Sol (33,33%) i Unidad Editorial SA (66,74%). La secció pitiusa del diari conservador era propietat de Ibiza de Publicaciones SA, controlada pels hotelers de l'illa a través de Grupo de Empresas Alonso Marí

<sup>771</sup> En el cas del Foment del Turisme de Mallorca, durant l'ecobatalla estava presidit per Miquel Vicens (1996-2005). Crida l'atenció que Miquel Vicens protagonitzàs crítiques en contra de l'ecotaxa quan la major part del seu negoci hotelier es trobava a les Illes Canàries i no a les Balears. La seva societat Green Services SA (amb seu a Las Palmas de Gran Canària), explotadora de la cadena hotelera Green Oasis, tenia 2 hotels a Mallorca, 2 a Eivissa, 2 a Lanzarote, 3 a Fuerteventura i 2 a Gran Canària. Aquesta societat feu suspensió de pagaments el 15 d'octubre de 2004. El 2006 Vicens va arribar a un acord amb els creditors per tal de fer front als deutes que originàriament ascendien a 7,6 milions d'euros (Hosteltur, 21/10/2004; Manso, 30/10/2005; Morales, 11/01/2006).

<sup>772</sup> Iwand tenia prou clares les idees sobre les interferències públiques sobre el negoci turístic i sobre la política ambiental a seguir a les zones industrials turístiques en les que opera TUI: "no exigim als governs que promoguin mesures sostenibles, sinó que d'això ens encarregam nosaltres a través d'un control anual dels establiments que contractam per veure si milloren o no". Continuava dient, contradictòriament, que "la responsabilitat primera [sobre la gestió i les infraestructures ambientals] sempre és de l'autoritat local. Els viatgers no són el seu convidat particular, sinó clients que cerquen bones infraestructures, seguretat alimentària, un servei amable, platges cuidades,..." (Pellicer 17/07/2004).

SA (33,33%), Matur SL de Abel Matutes Tur (33,33%) i FST Hotels SL d'Abel Matutes Juan (23%) i Rey Sol (10%)<sup>773</sup>.

A la plataforma empresarial antiecotaxa també s'hi afegí, especialment després de les eleccions generals de 2000, l'executiu de José Maria Aznar, en el que Jaume Matas havia estat anomenat Ministre de Medi Ambient. La patronal hotelera sol·licità al ministre d'Economia Rodrigo Rato que l'executiu espanyol interposàs un recurs contra l'ecotaxa (Valdivielso, 2001; Ruíz-Collado, 10/04/2001; Amer, 2006). Tal com ha exposat Joaquín Valdivielso (2001) mentre que el Partit Popular assumia les tesis de la patronal hotelera i dels Tour Operadors a les Balears, proposava la implantació de la fiscalitat ecològica en d'altres àmbits i regions. El 1999 abans de la batalla de l'ecotaxa, tan sols un 11,5% dels habitants de les Balears s'oposava a la implantació d'una ecotaxa i Jaume Matas després d'haver perdut les eleccions autonòmiques organitzava unes jornades de debat sobre la fiscalitat ecològica. Així mateix cal recordar que a finals dels 1980, el conseller de turisme del Govern de Cañellas, Jaume Cladera, va llançar la idea d'aplicar una taxa ecològica adreçada als turistes. En comptes d'aplicar un impost sobre els turistes, el 1991 el Govern Cañellas va aprovar l'Isiquiema (Llei 12/1991, de 20 de desembre, reguladora de l'impost sobre instal·lacions que incideixin en el medi ambient) per tal de recaptar fons per dur a terme projectes d'adquisició patrimonial i "renovació" turística, que es carregaren sobre les empreses que tenien grans instal·lacions que afectaven l'entorn (p.ex. Gesa-Endesa, Centro Logístico de Hidrocarburos, Repsol Butano, Cepsa, BP Oil, Telefónica, Airtel, etc). Aquelles empreses varen recórrer la llei i l'impost fou suprimit per la sentència 289/2000 del Tribunal Constitucional en considerar que aquell impost gravava el mateix concepte que l'IBI (Impost de Béns Immobles). En motiu de la suspensió de l'Isiquiema es varen haver de modificar els pressuposts de la Comunitat Autònoma que comptava amb 19 milions d'euros procedents de l'impost anul·lat. A més, l'administració pública es va haver d'endeutar per tal de tornar els 36 milions d'euros recaptats i 18 milions d'euros en concepte d'interès. Així i tot, en aquell context en que es perdia la capacitat recaptadora a través de l'Isiquiema i es debatia l'ecotaxa, es detectava el 2001 un frau fiscal a les Illes Balears que ascendia a 186,28 milions d'euros. Una quantitat que era unes 10 vegades superior al que es pretenia recaptar el en concepte d'Isiquiema i 3,47 vegades superior al cobrat amb l'ecotaxa el 2003 (Morales, 22/11/1989; Serra, 23/10/1999; Rotger, 14/11/1999; Guijarro, 16/02/2002; Buades, 2003; Ruíz-Collado, 27/05/2005; Torres, 3/09/2009).

La patronal hotelera va instar als seus socis a pagar unes 500 pessetes per plaça turística per tal de preparar la campanya antiecotaxa, valorada en uns 100 milions de pessetes (600 mil euros). Un 20% del pressupost anava destinat a pagar un estudi que havia de demostrar la pèrdua de quota turística de l'economia balear. L'estudi fou elaborat per la consultora Ernst&Young i partia de la premissa que l'aplicació de l'ecotaxa implicava la caiguda en el nombre de turistes d'un 5% i que per tant suposava unes pèrdues d'uns 100 milions de pessetes (6 milions d'euros) (Valdivielso, 2001). Economistes de la UIB calcularen que l'aplicació d'un impost turístic motivaria la caiguda de 117113 turistes estrangers, en base a dades de 2000. L'elasticitat del preu mitjana estava calculada en torn a l'1,03% (Aguiló et al., 2005). De totes maneres, els autors d'aquell estudi diuen que "no hem computat les possibles pressions oligopolístiques que els Tour Operadors poden exercir sobre els preus hotelers" (Aguiló et al 2005:364). I precisament, tal com han exposat múltiples autors, són aquelles pressions polítiques per part dels Tour Operadors les que marquen el rumb dels preus hotelers (Britton, 1991; Ioannides, 1998). Així mateix, cal assenyalar que si els fluxos turístics fossin tan sensibles a una elasticitat del preu del paquet de l'ordre de l'1%, llavors seria mal d'explicar el fet que el 1999 els preus hotelers s'incrementaren un 7% respecte de 1998 i el nombre de turistes s'incrementaren en un 9,34%; el 2000 els preus hotelers s'incrementaren un 6,4% sense afectar el nombre de turistes; i entre el 2001 i el 2002 el preu del paquet turístic britànic s'incrementà una mitjana del 5% i l'alemany en torn a un 10% (Comas i Lucas, 2000; Valdivielso, 2001; Togoies, 17/12/2002)<sup>774</sup>.

A més de pagar l'estudi que recolzàs "tècnicament" el negatiu impacte de l'ecotaxa, la patronal encomanà, al bufet Uría Méndez Abogados, l'elaboració d'un informe jurídic per

<sup>773</sup> Base de dades SABI: <http://0-sabi.bvdep.com.lull.uib.es> (maig 2010).

<sup>774</sup> D'acord amb l'Institut Nacional d'Estadística els preus hotelers i d'altres allotjaments variaren un 4% entre el 2001 i el 2002 (0,2 punts per damunt de l'IPC general) i un 3,4% entre el 2002 i el 2003 (0,4 punts per damunt de l'IPC general) ([www.ine.es/jaxiBD/tabla.do](http://www.ine.es/jaxiBD/tabla.do), maig 2010).



demostrar la inconstitucionalitat de l'ecotaxa (Valdivielso, 2001). L'argument principal consistia en que l'ecotaxa suposadament es solapava amb l'IVA, la qual cosa implicaria una doble càrrega impositiva; i pel fet que era discriminatori, en no ser d'aplicació universal. L'abril del 2001 el Parlament de les Illes Balears aprovà l'ecotaxa –Llei 7/2001, de 23 d'abril, de l'impost sobre les estades a empreses turístiques d'allotjament, destinat a la dotació del fons per la millora de l'activitat turística i la preservació del medi ambient (BOIB núm.52 d'1 de maig de 2001)– i el juliol de 2001 el govern d'Aznar va decidir recórrer l'ecotaxa a davant del Tribunal Constitucional. El Constitucional va suspendre cautelarment l'ecotaxa, una suspensió que s'aixecà el gener de 2002, amb la qual cosa continuava la tramitació de la llei amb l'elaboració del reglament pel seu futur funcionament (Manresa, 23/07/2001; Amer, 2006).

La patronal també destinà recursos financers a pagar una campanya mediàtica en contra de l'ecotaxa, en concret el 30% dels diners recaptats per la FEHM per la campanya antiecotaxa anaven destinats a aquest objectiu. A partir d'aleshores sorgeix publicitat als mitjans de comunicació d'una nova associació que alertava dels desastres de la política turística, Sociedad y Turismo Nuevo Milenio. El govern autonòmic es lamentà de l'agressiva campanya mediàtica en contra de la seva política turística. El 2002 la patronal hotelera instà als seus socis a aportar 6 euros per plaça turística, per tal de recaptar uns 2,5 milions d'euros i poder dur una campanya propagandística per tal de, en paraules dels hotelers, "regenerar la imatge de Balears" (Valdivielso, 2001; Morales, 20/02/2002; Torres Blasco, 27/07/2002; Amer, 2006). Per la seva banda, els Tour Operadors també posaren en marxa la seva maquinària de distracció mediàtica i la premsa groga britànica i alemanya activà una potent campanya en contra de l'ecotaxa. El diari sensacionalista Bild Zeitung, amb uns 10 milions de lectors, instà als seus clients a escriure una carta a Juan Carlos de Borbón per mostrar la seva queixa de l'ecotaxa d'un euro diari per estada de mitjana. Val la pena apuntar que el Bild Zeitung és propietat d'Axel Springer AG, la companyia editorial que havia format part de l'accionariat del Tour Operador TUI (Val i Roque, 19/04/2001). TUI i Thomas Cook expressaven (irònicament, podríem afegir) que el Govern de les Illes Balears "hauria de pensar en informar millor sobre l'ecotaxa per tal de contrarestar la campanya de desprestigi de Balears en els mitjans de comunicació alemanys" (Ruíz-Collado 20/04/2001:16). Els *tabloids* britànics també carregaren les seves tintes en contra de l'ecotaxa. Així, es podia llegir en el diari de major tirada britànica, The Daily Telegraph: "Majorca eco-tax is an insult, say tourists" (l'ecotaxa de Mallorca és un insult, diuen els turistes) (Abram, 23/02/2002).

En aquest punt val la pena assenyalar l'observació que Stephen Britton (1991:457-458) realitzà sobre el poder dels Tour Operadors, tot dient que "ells són capaços de canviar els fluxos turístics des d'una destinació a una altra o un subministrador per un altre mitjançant el producte turístic (paquet turístic) que ells construeixen i promouen". Així, un dels directors executius de TUI, Peter Rothwell, exposava com davant l'aplicació de l'ecotaxa "els turistes han triat viatjar a d'altres destinacions espanyoles per evitar pagar" (Morgan 2005:359). Alguns dels capitosts del Partit Popular sostenien, abans d'entrar en vigor l'ecotaxa i en plena batalla, que "els competidors de Balears s'estan fregant les mans, i és que el turisme de Balears ha descendit i és l'únic lloc d'Espanya on cau" (Valdivielso 2001:28-29). Stefan Pricher, president de Thomas Cook AG, exposà dos mesos abans de l'aprovació de l'ecotaxa, que en cas de continuar els plans del Govern, d'imposar l'ecotaxa, el seu grup desviaria uns 500 mil turistes a d'altres destinacions. El febrer de 2001, Pichler i Miquel Fluxà se reuniren amb el president de la CAIB, Francesc Antich, per tal de notificar-li els riscos de continuar amb un dels projecte estrella del seu govern (Hosteltur, 23/02/2001).

Abans de l'entrada en vigor de l'ecotaxa, s'intensificaren les negociacions entre el Govern de les Illes Balears i la patronal hotelera i Tour Operadors. El febrer de 2002 tota la patronal hotelera compartí el mateix objectiu: la retirada de l'ecotaxa. Així, el grup d'hotelers<sup>775</sup> més disposats a establir una posició negociadora, més que de confrontació, s'uniren a la posició majoritària. El mes de març de 2002 els hotelers manifestaven la seva convicció de que el govern ajornaria l'ecotaxa i, per altra banda, els Tour Operadors manifestaven que havien aconseguit rebaixes en els preus dels hotels entre el 10% i el 20%. El Govern negocià directament amb l'IFTO l'ajornament de l'ecotaxa a canvi de cinc compromisos explícits per part dels Tour Operadors. Al cap d'uns dies els Tour Operadors desautoritzaren a la IFTO i es

<sup>775</sup> Aquell grup estava encapçalat per Ferran Porto (Club Pollentia), Pedro Pascual (Viva Hotels), Miquel Amengual (MAC Hotels), Bernat Quetglas (BQ Hotels) i Jaume Cladera (Stil Hotels).

negaren a assumir cap compromís, tan sols exigien l'ajornament i/o eliminació de l'ecotaxa. A la Fira de Turisme de Berlín, els Tour Operadors llançaren un clar missatge segons el qual les Balears deixarien de ser el primer destí turístic dels alemanys (Togores, 1/02/2002; Togores et al., 15/02/2002; Togores, 19/03/2002; Togores, 20/03/2002; Morales i Eza, 21/03/2002; Morales, 22/03/2002; EFE/EPA, 25/03/2002; Eza, 31/03/2002).

Després que el Tribunal Superior de Justícia de Balears, a l'abril de 2002, desestimàs el recurs interposat per la Federació Empresarial Hotelera de Mallorca en contra del reglament de l'ecotaxa, entrà en vigor l'ecotaxa l'1 de maig de 2002. Els establiments d'allotjament turístic havien d'inscriure's en un cens i s'obria la possibilitat de fer el pagament del tribut a través de dues modalitats: pagament per mòduls o repercutint la factura al client. Pocs dies abans de l'entrada en vigor de l'ecotaxa, a les jornades "Pasión por el turismo", organitzades pel Grup Taramay, de Rafael Caballero –editor de les revistes Desarrollo i Preferente–, els directors de les oficines de turisme de Londres i Berlín preveien una davallada del nombre de turistes entre un 5% i un 15% (Goñi i Togores, 27/04/2002). En aquella jornada, a la que hi acudiren alts càrrecs del Partit Popular i de l'empresariat, el director del grup turístic Piñero –Soltour, Piñero Hoteles i Bahía Príncipe Clubs & Resorts–, Pablo Piñero, exclamà que "s'ha de llevar al president [Francesc Antich] o matar al conseller [Celestí Alomar]" i continuava dient que "fa vergonya sentir-se mallorquí a les fires. Quan Euskadi empra el castellà, nosaltres, el mallorquí. És que són subnormals?" (Goñi, 27/04/2002:3). El dia anterior a l'entrada en vigor de l'ecotaxa hotelers de les illes denunciaven les pressions rebudes per part dels Tour Operadors en cas de cobrar l'ecotaxa, en concret de Alltours i LTU-ITS (Guijarro, 30/04/2002). Quan l'ecotaxa entrà en vigor, els grans hotelers –Sol Meliá, Iberostar i Barceló– decidiren no cobrar l'ecotaxa als turistes i assumir-la ells directament, mentre que d'altres cobrarien l'ecotaxa a canvi de compensacions als turistes (p.ex. Riu). Molts empresaris seguiren l'exemple dels grans hotelers i la patronal seguí la batalla en els tribunals. L'administració pública preveia recaptar uns 30 milions d'euros en el primer any d'implantació de l'ecotaxa i uns 60 milions en els propers anys (Guijarro, 1/05/2002; Amer, 2006).

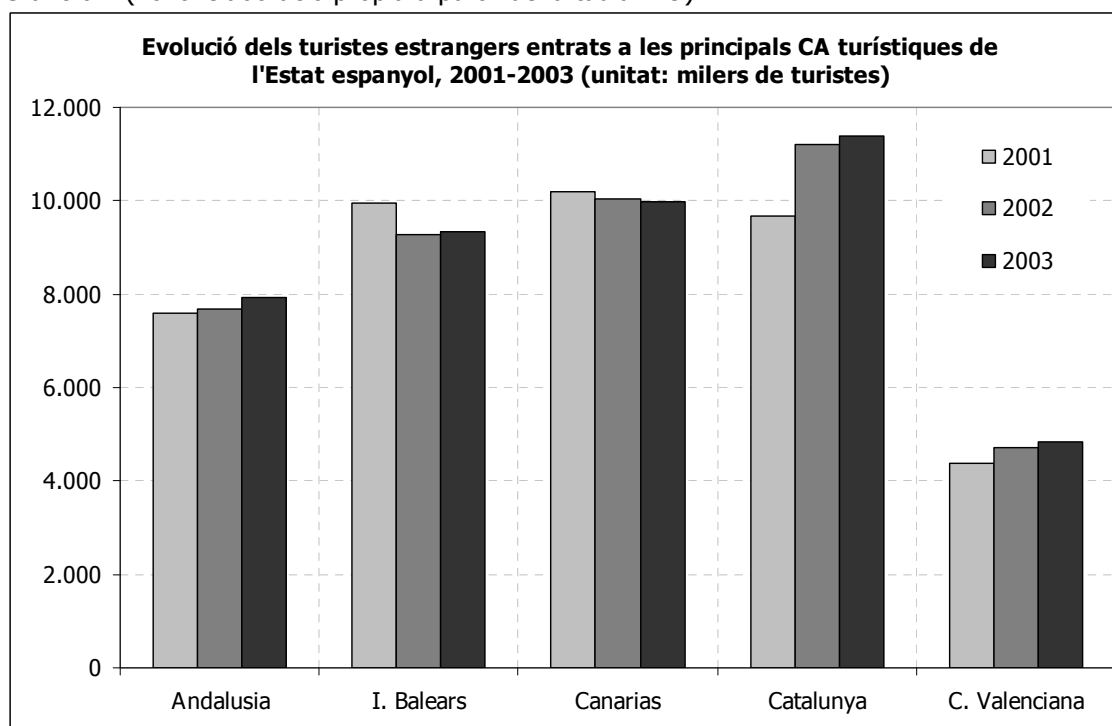
En els moments d'implantació de l'ecotaxa es produïren una sèrie de sacsejades importants en les estructures del procés d'acumulació del capital que indicaven el final de la "globalització feliç" (Fernández-Durán, 2003). En concret, els efectes dels atemptats suïcides de l'11 de setembre marcaren un gir radical en la geopolítica i la geoeconomia planetàries que afectaren, directa o indirectament, a tots els racons del planeta. Una de les activitats econòmiques més afectades fou la del transport aeri, i per tant el negoci turístic. L'escalada constant dels preus del petroli fou un dels altres efectes que comportaria el canvi d'ordre mundial, amb la inauguració del nou estat de guerra global permanent. Una situació geopolítica que arribava en el moment que els científics havien proclamat el final del petroli barat i l'imminent assoliment del zenit del petroli o *peak oil*. Encara que l'ecobatalla es plantejà, fonamentalment en claus interpretatives domèstiques, hi va haver alguna veu que apuntava que la situació post-11S incidia en el turisme internacional. Així, Peter Long, president executiu de First Choice, qualificà d'irresponsables al govern pel fet d'aplicar l'ecotaxa després dels atemptats de l'11S (Guijarro, 24/03/2002)

A més, l'entrada en vigor de l'euro suposà un canvi radical en el paper que jugava la perifèria turística balear, caracteritzada per ser una destinació relativament barata en comparació amb les monedes dels estats centrals de la UE. En el treball de camp realitzat al sí del projecte "Els indicadors de sostenibilitat del turisme a les Illes Balears", amb la realització d'enquestes als usuaris de les platges de les Balears, hom va poder constatar el fet que la major part de turistes alemanys, que també havien adoptat l'euro, es lamentaven dels elevats preus (Blázquez i Murray, 2003). Així mateix, cal assenyalar el fet que l'esclat de la bombolla de la *New Economy* i les intervencions de la Reserva Federal dels EUA després de l'11-S, reforçaren l'euro respecte de dòlar, amb la qual cosa el gran capital de la UE, i la seva capacitat inversora-financera, sortia enfortit i la capacitat adquisitiva dels països de l'euro s'incrementava respecte dels béns i serveis de l'exterior. Emperò no dels interiors, ja que les exportacions en sortiren perjudicades, tot entrant el turisme dins d'aquella categoria (veure capítol 8). Els grans Tour Operadors eren ben coneixedors d'aquesta situació. D'aquesta manera, els dirigents de Thomas Cook afirmaven que "Balears s'ha convertit tan car com passar unes vacances a Alemanya" (Ruíz-Collado 20/04/2001:16).

Al llarg de la batalla de l'ecotaxa, els Tour Operadors exposaven que els turistes alemanys preferien països com Bulgària, Croàcia o Turquia. Precisament uns països on no

s'havia implantat la moneda única. Mentrestant, tal com s'ha esmentat anteriorment, Alemanya passava per una reestructuració socioeconòmica de fort calat, amb la introducció de paquets de mesures neoliberals. En aquella situació, el nombre d'alemanys que sortiren del seu país, segons les dades de la World Tourism Organisation (2005), passaren de 76,4 milions de turistes el 2001 a 73,3 milions el 2002 i no es fins el 2004 en que se superà la xifra del 2001 quan s'assoliren 77,4 milions de turistes alemanys cap a l'estranger (WTO, 2010). Les entrades de turistes estrangers a l'Estat espanyol, segons les dades de Frontur, passaren de 48,56 milions de turistes el 2001 a 50,33 milions el 2002 i 50,85 milions el 2003. Sembla doncs que els anys del conflicte de l'ecotaxa hi havia prou elements en joc en l'escena internacional com per pensar que l'ecotaxa no podia ser l'element explicatiu del que alguns han titllat com a "gran crisi social" (Seguí 2006:43). Si analitzam la situació a les 4 Comunitats Autònomes –Illes Balears, Andalusia, Illes Canàries, Comunitat Valenciana i Catalunya– que acolliren entre el 2001 i el 2003 prop del 85% dels turistes estrangers arribats a l'Estat. Entre el 2001 i el 2002 els dos arxipèlags varen perdre turistes internacionals, Balears un 6,9% i Canàries un 1,58%; mentre Catalunya i la Comunitat Valenciana, experimentaven un increment del 15,78% i 7,15%, respectivament (taula 229).

Gràfic 64. (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 229)



**Taula 229. Turistes estrangers entrats a l'Estat espanyol i les principals Comunitats Autònomes turístiques, 2001-2003 (unitat: milers) (Font: elaboració pròpia a partir de Frontur, [www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es) maig 2010)**

	E. espanyol	Andalusia	I. Balears	Canàries	Catalunya	C. Valenciana	Percentatge sobre el total
2001	48.565	7.592	9.962	10.209	9.683	4.388	86,14
2002	50.331	7.686	9.274	10.047	11.212	4.702	85,28
2003	50.854	7.919	9.329	9.972	11.374	4.823	85,38

S'ha de tenir en compte que la entre el 2001 i el 2002 l'increment en 1,7 milions de turistes estrangers a l'Estat espanyol es va deure fonamentalment a l'augment d'1,27 milions de turistes francesos i 537 mil britànics<sup>776</sup>, aquests darrers no s'havien vist afectats per l'impacte de l'euro. A la taula 230 hom pot veure l'evolució del turisme internacional, pel que fa a nombre

<sup>776</sup> Entrades de turistes per país de residència de Frontur, [www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es) (maig 2010).

de turistes estrangers arribats, a les principals Comunitats Autònomes turístiques de l'Estat. En primer lloc, es pot veure com Catalunya que experimentà un increment notable de turistes entre el 2001 i el 2002, la major part d'aquest increment es deu al fort creixement dels turistes francesos que passaren de 2,2 milions el 2001 a 3,13 milions el 2002. La Comunitat Valenciana, molt més dependent del turisme britànic que no de l'alemany va incrementar el seu nombre de turistes estrangers, però els turistes alemanys davallaren en un 5%, mentre que els britànics s'incrementaren en un 21,23%. Andalusia també va veure com el nombre de turistes alemanys disminuïen de 1,32 milions el 2001 a 1,29 milions el 2002, mentre que els britànics s'incrementaven en un 9,73%. Els dos arxipèlags que experimentaren reduccions en el flux turístic internacional entre el 2001 i el 2002 resultaven ser molt més dependents dels clients alemanys i britànics, però també resultaven ser les dues comunitats autònomes de l'Estat més dependents dels Tour Operadors, on els turistes estrangers arribats amb paquet turístic pràcticament duplicaven la mitjana espanyola (IET, 2002; IET, 2003).

En el cas de Canàries els turistes alemanys davallaren un 5,47% i a les Balears, on el percentatge dels turistes alemanys respecte del total era superior que el de Canàries, disminuïren un 13,58%. En canvi, els turistes britànics s'incrementaren un 2,4% a les Canàries, mentre que a les Balears disminuïren un 1,15%. Caldria assenyalar el fet que així com la major part dels fluxos turístics que acudien a les Balears i Canàries estaven controlats pels Tour Operadors, bona part de l'allotjament hotelier estava controlat pel capital hotelier de les Balears. De fet, les Canàries s'havien convertit en un laboratori de les transnacionals de les Balears per a fer el salt a la colonització de les perifèries turístiques del planeta (Buades, 2006). Així doncs, hom podria plantejar la hipòtesi que, degut al fet que els Tour Operadors controlaven la major part dels fluxos turístics i que les grans cadenes hoteleres balears tenien bona part de la seva flota hotelera espanyola fora de les illes, haurien pogut desviar alguns turistes, com a mesura de pressió durant l'ecobatalla. A més, tal com apunta Joan Amer (2006) en els moments de l'ecobatalla, les grans cadenes hoteleres balears es trobaven en plena expansió internacional, per la qual cosa comptaven amb el recolzament del govern de l'Estat, és a dir de José Maria Aznar. Segons Amer (2006:170) "les cadenes hoteleres mallorquines tenen un paper destacat en el plans de desenvolupament econòmic de la Agencia Española para la Cooperación Internacional (AECI)".

<b>Taula 230. Turistes estrangers segons país de procedència a les principals Comunitats Autònomes turístiques de l'Estat espanyol, 2001-2003*</b>			
<b>Turistes estrangers a Catalunya</b>			
Milers de turistes	2001	2002	2003
França	2.270	3.132	3.074
R. Unit	1.279	1.379	1.728
Alemanya	1.197	1.313	1.232
Altres	4.937	5.387	5.339
Total	9.683	11.212	11.374
Percentatge	2001	2002	2003
França	23,44	27,93	27,03
R. Unit	13,20	12,30	15,20
Alemanya	12,37	11,72	10,83
Altres	50,99	48,05	46,94
<b>Turistes estrangers a Canàries</b>			
Milers de turistes	2001	2002	2003
Alemanya	2.927	2.767	2.782
R. Unit	3.971	4.067	4.116
Holanda	515	506	487
Altres	2.795	2.708	2.587
Total	10.209	10.047	9.972
Percentatge	2001	2002	2003
Alemanya	28,67	27,54	27,90
R. Unit	38,90	40,48	41,28

Holanda	5,05	5,03	4,89
Altres	27,38	26,95	25,94
<b>Turistes estrangers a la Comunitat Valenciana</b>			
Milers de turistes	2001	2002	2003
R. Unit	1.490	1.806	2.281
Alemanya	757	719	593
França	627	719	603
Altres	1.515	1.458	1.346
Total	4.388	4.702	4.823
Percentatge	2001	2002	2003
R. Unit	33,94	38,40	47,30
Alemanya	17,26	15,30	12,30
França	14,28	15,30	12,50
Altres	34,52	31,00	27,90
<b>Turistes estrangers a Andalusia</b>			
Milers de turistes	2001	2002	2003
Alemanya	1.326	1.299	1.269
R. Unit	1.395	1.531	1.770
França	802	885	986
Altres	4.068	3.971	3.894
Total	7.592	7.686	7.919
Percentatge	2001	2002	2003
Alemanya	17,47	16,90	16,02
R. Unit	18,38	19,92	22,35
França	10,56	11,51	12,45
Altres	53,59	51,67	49,18
<b>Turistes estrangers a les I. Balears</b>			
Milers de turistes	2001	2002	2003
Alemanya	3.765	3.254	3.279
R. Unit	3.875	3.830	3.930
Itàlia	310	402	425
Altres	2.012	1.788	1.695
Total	9.962	9.274	9.329
Percentatge	2001	2002	2003
Alemanya	37,79	35,08	35,15
R. Unit	38,90	41,30	42,12
Itàlia	3,11	4,33	4,56
Altres	20,20	19,28	18,17

\* Font: elaboració pròpia a partir de Frontur, [www.iet.tourspain.es](http://www.iet.tourspain.es) maig 2010; Institut d'Estadística de Catalunya, [www.idescat.cat/economia/inec?tc=3&id=0315&dt=200304&x=7&y=9](http://www.idescat.cat/economia/inec?tc=3&id=0315&dt=200304&x=7&y=9), maig 2010; Instituto Canario de Estadística, [www2.gobiernodecanarias.org/istac/estadisticas/php/saltarA.php?mid=/istac/estadisticas/turismo/area\\_11\\_a\\_frame.html](http://www2.gobiernodecanarias.org/istac/estadisticas/php/saltarA.php?mid=/istac/estadisticas/turismo/area_11_a_frame.html), maig 2010; Agència Valenciana de Turisme, 2002; 2003, 2004; Instituto de Estadística de Andalucía a [www.juntadeandalucia.es:9002/eoh/infoiea/eohind.htm](http://www.juntadeandalucia.es:9002/eoh/infoiea/eohind.htm), maig 2010; Conselleria de Turisme, 2002a, 2002b, 2003).

El 2003 era any d'eleccions autonòmiques i ja s'havia aplicat l'ecotaxa a la temporada turística del 2002. Cap a principis d'any es calculava que un 65,12% dels establiments d'allotjament turístic havien pagat uns 12,57 milions d'euros, mentre que el 34,8% restant que havia decidit no cobrar l'ecotaxa devia uns 24,13 milions d'euros. Dins d'aquest darrer grup d'empresaris d'allotjament turístic n'hi havia que havien recorregut per la via del contenciós administratiu l'ecotaxa i tenien ajornat el pagament de l'ecotaxa a l'hisenda pública, tot presentant avals bancaris (Ruíz-Collado, 27/05/2005; Rivera, 27/05/2005). La campanya político-empresarial en contra de l'ecotaxa i del Pacte de Progrés s'engegà en el primer any en

que es cobrà l'ecotaxa. En aquell context els grans hotelers (p.ex. Gabriel Escarrer, Miquel Fluxà, etc) protagonitzaren la campanya mediàtica en contra de les mesures plantejades, enteses com una intervenció inadmissible en les qüestions de la "cosa nostra" turística. És a dir, quelcom que anava més enllà de l'impost i que s'havia de llegir en referència a les relacions de poder i la capacitat del capital a l'hora de dictar la política, tal com havia succeït històricament, al manco des del cop d'estat de Franco. L'estiu del primer any d'aplicació de l'ecotaxa, en situació de rearticulació del capitalisme alemany i la situació post-11S, Miquel Fluxà reclamava que "el Govern sempre ha d'actuar en una crisi, en aquest sector o un altre, per això està, per ajudar subsidiàriament" i que el sector turístic (és a dir els lobbies empresarials i les grans cadenes) "no tenim intenció de que segueixi [el Govern del Pacte de Progrés] perquè creim que no està capacitat" (Morales 11/10/2002:13).

El 2003 es realitzà a l'Hotel Palas Atenea (Sol Meliá) el cicle de conferències "El turismo, nuestra razón de ser", organitzades per PRIVATUR –l'Agència de notícies turístiques de Rafael Caballero<sup>777</sup>– i patrocinades per Caja de Ahorros del Mediterráneo (CAM), accionista de Sol Meliá. Un cicle de conferències que simbolitzaren un pols de poder amb els partits polítics del Pacte de Progrés. En ell desfilaren els grans empresaris de les illes i els principals responsables dels Tour Operadors internacionals. En aquest cicle hi participà Klaus Laepple, president de l'Associació d'Agències de Viatge alemanya (DRV) que es lamentà de no ser convidats a realitzar el seu congrés el 2004 a Mallorca, ja que l'havien realitzat el 1984 i el 1994 (Hosteltur, 29/04/2003) o el president de Thomas Cook, Stefan Pichler (Hosteltur, 20/03/2003).

Les dues conferències més destacables d'aquell cicle foren les impartides per Miquel Fluxà (Iberostar) i Gabriel Escarrer (Sol Meliá). Miquel Fluxà exposà al llarg de la seva exposició que "per les meves relacions amb els Tour Operadors [Thomas Cook], puc dir que no s'ha generat confiança en qui comercialitza el 85% del tràfic de les illes" i va concloure dient que "esper que encertem en les eleccions [autonòmiques]" (Manso 6/05/2003:7). El 12 de maig, Gabriel Escarrer pronuncià una conferència, en el cicle abans esmentat, en la que exigí que el nou Govern que sorgís de les eleccions hauria de "restablir el diàleg i fer-ho a través d'un interlocutor vàlid", tot referint-se a Celestí Alomar (Morales 13/05/2003:16). Un dels aspectes dels que es lamentaven els empresaris turístics era el referent a la promoció turística, és a dir la subvenció pública de la propaganda turística. En aquest sentit cal destacar que els pressuposts destinats a aquesta finalitat, recordem que finançada amb diners públics, passà de 9,07 milions d'euros el 1999 a 18,88 milions d'euros el 2002. És a dir, durant els anys de l'ecobatalla les subvencions a la propaganda turística s'havien més que duplicat (Morales, 11/05/2003).

En el final de la campanya electoral, el candidat del Partit Popular, Jaume Matas, conclougué que "el 25-M ens jugam els llocs de feina. Hem jugat amb les coses del menjar" (Goñi 24/05/2003:2). El Partit Popular aconseguí la majoria absoluta gràcies a l'obtenció de l'escó de Formentera, a través de la "marca" Agrupació Independent Popular de Formentera (AIPF). De fet, la victòria del Partit Popular se forjà, fonamentalment, en la remuntada dels populars a les Pitiüses, on Matutes jugà un paper destacat. El Partit Popular i AIPF aconseguiren 22199 vots a Eivissa i Formentera, mentre que els partits d'esquerra 18380; a Mallorca, on l'ecobatalla fou especialment intensa, el Partit Popular recollí 155067 vots, els partits d'esquerra 142167 i Unió Mallorquina 31721; i a Menorca, el Partit Popular va tenir 18380 vots i els partits d'esquerra 22199 (Vallés, 26/05/2003; Planas i Sanmartí, 26/05/2003; Vallés, 27/05/2003). Els membres del Partit Popular de Mallorca realitzaren el seguiment dels resultats electorals a l'Hotel Palas Atenea (Sol Meliá), amb la presència de Gabriel Escarrer (Sol Meliá) i del president de la patronal (CAEB) i de la cadena Confort Hoteles, Josep Oliver (Guijarro, 26/05/2003). Dos dies després de les eleccions, Jaume Matas anuncià que la seva primera mesura com a president seria la retirada de l'ecotaxa i la introducció de "mesures de xoc" per "salvar" la temporada turística (Eza/EFE/Europa Press, 27/05/2003).

El president de la Federació Empresarial Hotelera de Mallorca, Pere Cañellas, manifestava que "tenim afinitats amb el PP, i si duen a terme les nostres propostes ens entendrem" (Morales 27/05/2003:14). Des de la Federació Hotelera, Pere Cañellas proposà la realització d'un viatge a Alemanya, conjuntament amb Jaume Matas, per donar a conèixer el

<sup>777</sup> 20 Canarias SL amb seu a Tenerife, és la societat que està al darrera de Grupo Preferente. Aquest s'encarrega de les revistes Preferente, Desarrollo de turismo y economía de Baleares, Caribe hispano Caribepreferente.com; el diari mallorcadiario.com; els programes televisius Zona VIP i Paral·lel 40 que s'emtten a la televisió autonòmica IB3TV ([www.preferente.com/index.php?option=com\\_content&task=view&id=40&Itemid=73](http://www.preferente.com/index.php?option=com_content&task=view&id=40&Itemid=73), juny 2010).

canvi de situació política de les Balears i les mesures preses pel nou equip de govern, especialment la supressió de l'ecotaxa (Morales, 29/05/2003). Klaus Laepple, president de DRV, arribà a celebrar l'arribada dels que qualificà com a "professionals", referint-se al Partit Popular, i la partida dels que titllà com "aficionats", en referència a l'executiu del Pacte de Progrés (Eza, 18/07/2003). Crida l'atenció, tal com s'ha exposat anteriorment, que els "professionals" que qualificà Laepple, protagonitzaren una de les etapes més fosques de la història recent de les Balears, caracteritzada per nombrosos casos de corrupció i pel saqueig de les arques públiques. Els principals lobbies turístics internacionals anunciaren, amb la victòria del Partit Popular, que celebrarien les seves reunions futures a Mallorca. Brackenbury, president d'IFTO (International Federation of Tour Operators), anuncià la reunió dels principals Tour operadors europeus pel 30 d'octubre de 2003; l'ABTA (Air British Travel Agents) anuncià la seva reunió per la tardor de 2003; i Laepple comunicà que el congrés de la DRV (Associació d'Agències de Viatge d'Alemanya) es faria a Mallorca l'octubre de 2004. Els "controladors" dels fluxos turístics, els grans Tour operadors, asseguraven la recuperació turística pel 2004, tot donant a entendre públicament la seva capacitat d'incidir en ells (Miller, 14/07/2003; Miller, 21/07/2003).

Així mateix, hom pot destacar les "receptes" emeses des del Foment del Turisme de Mallorca que reclamava, entre d'altres: incrementar les inversions en promoció turística, la construcció d'autopistes, l'obertura d'un tercer forn d'incineració de residus urbans, la connexió en cable elèctric amb la península, l'aixecament de la moratòria per a construir camps de golf i l'ampliació de ports esportius (Morales, 27/05/2003). Aquestes demandes foren recollides per l'executiu de Jaume Matas al llarg de la legislatura autonòmica 2003-2007, caracteritzada per grans canvis normatius, la promoció de megaprojectes i una forta contestació social (Blázquez, 2006b; Blázquez et al., 2007).

El Govern conservador aprovà la Llei 7/2003, de 22 d'octubre, per la qual es deroga la Llei 7/2001, de 23 d'abril, de l'impost sobre les estades a empreses turístiques d'allotjament, destinant a la dotació del fons per a la millora de l'activitat turística i la preservació del medi ambient (BOIB núm. 148, 25/10/2003). Una llei que conté un article únic i una exposició de motius en la que es sostén que les inversions en matèria de medi ambient no requereixen l'impost i que se seguiran fent. D'aquesta manera, Matas complia la promesa electoral feta als poders econòmics. L'ecotaxa se derogà per la via d'urgència, així i tot es va seguir cobrant la temporada turística de 2003, cosa que hagueren d'acceptar el capital turístic, sempre i quan el Govern conservador duqués a terme posteriorment la fulla de ruta marcada. Un aspecte a destacar és que quan Matas derogà l'ecotaxa, l'executiu espanyol estava presidit per José Maria Aznar, amb la qual cosa es confiava que es podrien dur a terme importants inversions que serien finançades a càrrec dels pressuposts de l'Estat, o com a mínim facilitades per les bones relacions entre les dues administracions sota el mateix signe polític. El canvi polític en l'executiu estatal després de les eleccions de 2004, truncaren, parcialment, les expectatives de grans inversions.

En el moment de la derogació de l'ecotaxa hi havia interposats 6900 recursos i tan sols s'havien efectuat unes 3000 liquidacions de l'impost (Diari de Sessions del Ple del Parlament de les Illes Balears núm.10, 2003). En el debat sobre la derogació de l'ecotaxa al Ple del Parlament de les Illes Balears, el conseller d'Economia i Hisenda, Lluís Ramis d'Ayreflor, exposà com amb l'ecotaxa no "hi va haver consens amb els majoristes de viatges que canalitzen la majoria del total de turistes que arriben a les Illes Balears i que per cert, aquesta setmana passada a un congrés a Tunísia els agents alemanys aplaudiren el fet de què avui s'acabi amb l'ecotaxa en aquest Parlament. És a dir, el primer aplaudiment ja es va produir la setmana passada a Tunísia" (Diari de Sessions del Ple del Parlament de les Illes Balears núm.10, 2003:361). Els dirigents populars celebraven l'acceptació dels Tour operadors internacionals a les mesures preses en el Parlament de les Illes Balears, que aprovà la derogació de l'ecotaxa amb 30 vots a favor, 26 en contra i 3 abstencions. Per la banda dels empresaris de les Balears, Josep Oliver, president de la CAEB, manifestà als mitjans de comunicació que "la derogació [de l'ecotaxa] suposa el retorn a la normalitat; a nosaltres [la patronal] mai ens va semblar be" (Togores 22/10/2003:3). És a dir, des de la patronal celebraven el retorn a la normalitat que a les Balears havia estat caracteritzada per la forta capacitat d'influència de l'empresariat sobre les polítiques públiques, tal com posà de manifest Joan Amer (2006) a la seva tesi doctoral sobre l'empresariat hotelier de Mallorca.

L'aplicació de l'ecotaxa va suposar una recaptació de 82,34 milions d'euros: 28,75 milions d'euros de maig a desembre de 2002; 53,59 milions d'euros de gener a octubre de

2003. Emperò, una part important dels establiments d'allotjament turístic havien recorregut per la via del contenciós-administratiu l'impost. Per aquest motiu no havien fet efectius els pagaments. Quan es derogà l'ecotaxa restaven per cobrar uns 52,31 milions d'euros, és a dir un 63,53% del total. El 2004 dues de les cadenes hoteleres més importants de les illes, Iberostar i Barceló, renunciaren a continuar amb el recurs contenciós-administratiu, la qual cosa implicà l'abonament de 8,5 milions d'euros endarrerits de l'ecotaxa. La seva aportació ens pot donar una mostra de la importància d'aquests grans grups, ja que entre els dos representaven el 10,34% de l'import total recaptat amb l'ecotaxa (Ruíz-Collado, 27/05/2005). Cap a principis de 2006, la sala del contenciós-administratiu del Tribunal Superior de Justícia de Balears (TSJB) va sentenciar que l'ecotaxa no era inconstitucional, ja que aquella no es solapava amb l'IVA (Armendáriz, 29/03/2006). Després de la sentència del TSJB, molts d'empresaris sol·licitaren, a la Conselleria d'Economia i Hisenda, l'ajornament del pagament de l'ecotaxa per un període de 3 anys i un tipus d'interès del 5%; mentre que d'altres es decantaren per l'opció de no pagar i avalar bancàriament el pagament, amb la qual cosa han hagut de desemborsar anualment un 25% més. El maig de 2009 l'empresariat renuncià a continuar la via judicial per no efectuar els pagaments de l'ecotaxa, amb la qual cosa haurà de fer efectius els 19,07 milions d'euros pendents de l'ecotaxa (Ruíz-Collado, 18/09/2006; Candia i Ruíz-Collado, 25/05/2009).

- De la "Pax turística" a la crisi sistèmica global. Governança empresarial i "caribització" del negoci turístic balear.

L'any 2004 hi havia unes 10,8 milions de turistes a les Balears. Una magnitud que era un 11,72% superior a la del 2003. L'increment en el nombre de turistes que fou de 1,13 milions entre el 2003 i el 2004, es va deure fonamentalment als de nacionalitat alemanya que sumaven unes 674 mil persones. Els turistes alemanys s'havien incrementat en un 23,74% entre el 2003 i el 2004. Des del 2004 fins el 2007 les xifres de turistes s'han superat any rere any. Aquests increments estaven motivats per múltiples causes, entre d'altres podríem destacar: la situació de reactivació econòmica als països del capitalisme avançat, especialment Alemanya i l'efecte riquesa lligat a l'expansió de la bombolla immobiliària i financera (p.ex. Estat espanyol); crisi energètica amb l'increment del preu dels combustibles que ha incidit en el preu del turisme transcontinental; epidèmia SAR (grip aviar) i les seves repercussions sobre els fluxos turístics cap a Àsia; la conflictivitat bèl·lica a l'Orient Mitjà i l'ascens del terrorisme internacional; a més d'altres qüestions domèstiques com per exemple l'efecte derivat de la construcció de les megainfraestructures aeroportuàries i la liberalització del transport aeri, etc. Així, el 2007 arribaven a les Balears uns 12,69 milions de turistes, és a dir corresponien uns 12,32 turistes per habitant. Hom pot destacar que aquell mateix any, a l'Estat espanyol, un dels més turístics del planeta, la ràtio turistes/habitant era d'1,29.

A partir de 2008, quan es propaga la crisi econòmico-financera mundial, els turistes arribats a l'arxipèlag balear començaren a disminuir fins arribar a 11,22 milions de turistes i des del poder es parla de profunda crisi. Podem apuntar que el 2009 els turistes arribats multiplicaven per 1,75 els 6,41 milions del 1989 i per 1,15 els 9,78 milions de 1999. Entre el 1989 i el 2009 es pot destacar un canvi destacable en quant a la composició dels turistes per nacionalitat. Així, tenim que els turistes alemanys han passat de representar el 26,63% del total el 1989 al 32,18% el 2009; els britànics han passat de representar el 39,26% al 25,19% del total. En aquest període, els alemanys s'han multiplicat per 2,11, tot passant de 1,7 milions el 1989 a 3,61 milions el 2009. I els turistes britànics s'han mantingut entre els 2,51 milions de 1989 i els 2,82 milions de 2009. Un dels aspectes rellevants a tenir en compte és la forta expansió dels turistes espanyols que han passat de representar el 10,82% el 1989 al 22,03% el 2009. Els turistes espanyols arribats a les Illes s'han multiplicat per 3,32 entre el 1989 i el 2009 (taula 222).

Segons les dades de l'Instituto de Estudios Turísticos (IET) del Ministerio de Industria, Turismo y Comercio dels moviments turístics en fronteres (FRONTUR), expressades a la taula 231, tenim que al llarg del període que va del 2003 al 2009 es va anar consolidant una tendència generalitzada: per una banda se traduïa en una minva dels turistes estrangers que arribaven a les Balears mitjançant el tradicional paquet turístic, generalment controlat pels grans Tour operators; i per l'altra banda, s'ha produït una minva important en quant als turistes estrangers que s'adreçaven al establiments d'allotjament hotelier i d'altres semblants –



generalment coneguts com oferta reglada—, mentre que s’ha incrementat de manera substancial el nombre de turistes que s’han adreçat a l’oferta d’allotjament extrahotelera (o no reglada). Aquesta darrera ha contribuït a l’expansió d’un potent mercat negre turístic, font d’un important frau fiscal, i ha actuat com una de les principals motivacions de la forta especulació i construcció immobiliària recents. Entre el 2003 i el 2007 els turistes estrangers allotjats en establiments hotelers i semblants a les Balears passaren de 7,75 milions a 7,91 milions, tot representant el 80,69% el 2003 i el 77,33% el 2007. El 2009 ja en plena crisi sistèmica global, els turistes estrangers allotjats en establiments hotelers i semblants sumaven 6,54 milions, xifra que representava el 72,46% dels turistes estrangers. Per altra banda, els turistes estrangers que arribaven a les Balears amb paquet turístic sumaven uns 6,5 milions el 2002, tot davallant a 5,34 milions el 2007. Emperò el 2009 els turistes estrangers arribats amb paquet turístic just arribaven a 4,44 milions. Cal recordar que el 2000 els turistes estrangers que anaven a les Balears amb paquet turístic eren 8,57 milions, és a dir 1,93 vegades els de 2009.

Paral·lelament a la minva de turistes estrangers amb paquet turístic i els allotjats a establiments hotelers i semblants, s’ha incrementat notablement, tal com ja s’ha exposat, els turistes arribats amb Companyies de Baix Cost (CBC). Segons l’IET (2002, 2009a) les Companyies de Baix Cost (CBC) han passat de transportar 409 mil turistes cap a les Balears el 2002 a 6,66 milions el 2009, tot passant de representar el 4,54% dels turistes estrangers al 74%, respectivament. Fins i tot en temps de crisi, les CBC ha experimentat un increment continuat entre el 2008 i el 2009, amb un creixement del 20,79%. Per altra banda, els turistes allotjats en establiments extrahotelers (o no turístics) passaren de representar el 19,31% el 2003 al 27,54% el 2009<sup>778</sup> (taula 231). Aquest canvi en quant a la comercialització turística i la modalitat d’allotjament turístic ens podria fer pensar que s’ha produït un desplaçament en el poder turístic, “tradicionalment” ostentat per Tour operadors i hotelers, en favor dels transportistes aeris i promotors turístic-immobiliaris. Més endavant tornarem a tractar aquesta qüestió, però podem avançar que una de les característiques del capitalisme neofordista o postfordista, pel que fa a l’organització del capital, és la seva enorme plasticitat i flexibilitat, tot donant lloc a GCC (Global Commodity Chains) i estructures cada cop més oligopolístiques.

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Hotels i semblants (%)	80,69	81,26	78,22	77,18	77,33	74,19	72,46
Habitatge gratuït (%)	11,70	12,14	13,87	14,73	16,05	17,42	14,71
Habitatge llogat (%)	5,28	4,62	5,26	5,93	4,11	6,65	9,79
Altres allotjaments (%)	2,33	1,97	2,66	2,16	2,47	1,76	3,05
Extrahotelers (%)	19,31	18,73	21,79	22,81	22,64	25,81	27,54
<b>Total (milers)</b>	<b>9.608</b>	<b>9.805</b>	<b>9.640</b>	<b>10.107</b>	<b>10.233</b>	<b>10.066</b>	<b>9.037</b>
Turistes amb paquet turístic (%)	67,65	69,30	60,40	58,70	52,20	45,00	49,2

- La *pax turística* i l’ascens del Tot Inclòs.

La *pax turística* arribà amb l’ascens de Jaume Matas al Govern de les Illes Balears, un equip de govern que havia rebut l’extraordinari recolzament de l’empresariat hotelier i dels principals Tours operadors. Poc abans de les eleccions autonòmiques de 2003, a la fira turística de Berlín (ITB), Thomas Cook exigia que els preus turístics de Balears havien de reduir-se dràsticament, per fer front a la competència d’altres destinacions turístiques (Hosteltur, 12/03/2003). Un cop finalitzada la temporada turística de 2004 a la fira turística de Frankfurt,

<sup>778</sup> La proporció de turistes allotjats en l’oferta convencional i legal versus els allotjats en oferta no reglada (fora del circuit de comercialització turística oficial) ha estat objecte de debat polític i també comptable. Així, per exemple, l’estudi realitzat pel GaaT i Integral Consultores (2000) per a la Conselleria de Turisme va estimar que els turistes residencial suposava un 25% dels fluxos turístics arribats a les Balears el 1999. Els investigadors del Centre de Recerca Econòmica establiren que percentatge de turisme residencial a les Illes Balears passà del 30,9% el 1997 al 39,1% el 2005. El 2005 la major proporció de turistes residencials es localitzava a Menorca amb un pes del 49,6% dels turistes; Pitiüses amb un 47,1%; i Mallorca amb un 35,1% (Riera i Mateu, 2007). La Cambra de Comerç de Mallorca (2006) va estimar que els turistes-residents eren a l’any 2004, el 44,42% dels turistes arribats a les Balears o un 79,92% dels turistes allotjats en establiments turístics legals.

Hans Müller, director de contractació de Thomas Cook, manifestava que "l'etapa d'exigir preus més baixos als hotelers ha acabat" (Togores 7/11/2004:7). Emperò, un cop les aigües del temporal de l'ecobatala es varen calmar, es començà a fer palès el fet que l'adopció de l'euro havia convertit l'Estat espanyol i les seves zones d'explotació turística en un lloc car per passar les vacances. A més, els grans grups turístics havien ajudat a construir nous districtes industrials turístics alternatius als espanyols, però fora de l'òrbita de l'euro (p.ex. Romania, Bulgària, Egipte, Turquia, Tunísia o Croàcia). És a dir, destinacions on es complia una de les màximes de la industrialització turística i és que aquests han de ser barats per ser funcionals al capital (el que alguns anomenen com a competitivitat). Romania, per exemple, va rebre un 40% més de turistes estrangers respecte del 2003 i, entre el 2003 i el 2004, es construïren 30 nous hotels –21 d'ells al Mar Negre– (Cebrián, 3/10/2004). L'estiu del 2004, en situació de "guerra global" i després dels atemptats a Madrid de l'11 de març, es parlava de nou de crisi turística a les Illes Balears. I a algunes zones turístiques hi havia establiments d'allotjament turístic tancats en plena temporada turística (p.ex. Apartaments Cala Park a Cales de Mallorca o l'Hotel Colombo a s'Illot) (Mas, 11/06/2004).

Les alteracions geoeconòmiques i geopolítiques mundials havien dut a que els grans grups turístics iniciassin a principis de segle XXI, importants processos de reestructuració. Una reestructuració que es traduí en la penetració del negoci turístic en nous espais de la perifèria i semiperifèria global, però també amb la rearticulació de la indústria turística subjecte a processos de forta integració corporativa (horizontals, verticals i diagonals) i aprofitant totes les possibilitats que aportaven els processos d'acumulació cada cop més financiaritzats, amb l'ús habitual dels paradisos fiscals. En aquelles circumstàncies, els Tour operadors exerciren la seva pressió per a que els establiments d'allotjament turístic de les Balears adoptessin la modalitat del **Tot Inclòs** (TI), com a única via possible per lluitar pels turistes que segons els Tour operadors es movien fonamentalment pel preu (Morales, 17/07/2004). Es procedia d'aquesta manera a la "caribització" gradual de les Balears, amb l'adopció d'una modalitat de "producció" turística pròpia dels indrets amb escàs teixit socioeconòmic vinculat a la "producció" turística. El turista s'anirà convertint cada cop més en captiu del gran capital turístic a les instal·lacions d'allotjament turístic. En canvi, les Balears presentaven una complexa estructura socioeconòmica "minifundista", expressada sobre els espais urbano-turístics, però que funcionaven, en bona mesura, fora del control del capital transnacional, cada cop més financiaritzat.

El discurs empresarialista s'assentava sobre la consideració que els preus hotelers, i especialment els de l'anomenada oferta complementària eren massa elevats, especialment si es comparava amb els espais turístics de fora de la zona euro. Emperò, una qüestió important a tenir present és que amb la comercialització del Tot Inclòs, els grans conglomerats turístics es podien apropiat de pràcticament tota la despesa turística en origen, tallant la seva circulació a la destinació, i això retroalimentava les lògiques especulativo-financiers dels grans capitals turístics. Per contra, els que sortien més perjudicats eren aquells segments de la cadena de "producció" turística fora del control del gran capital, especialment bars i restaurants, però també els petits hotelers amb major poder de negociació (Alomar, 14/08/2004). L'estiu del 2004 saltà a les pàgines de la premsa local la polèmica sobre la implantació de la modalitat del Tot Inclòs, especialment a certes zones de les illes on el poder dels Tour operadors era més important<sup>779</sup>. El Llevant de Mallorca fou una de les zones que sofrí més intensament el cop del Tot Inclòs (Riera, 31/10/2004).

D'acord amb Alegre i Pou (2006) els turistes que en temporada alta havien comprat paquet turístic Tot Inclòs per fer les seves vacances a les Balears representaven el 9,58% del total, xifra que s'augmentà fins el 16,32% el 2004. Si el 1999 hi havia 20 establiments hotelers que aplicaven la modalitat del tot inclòs a Mallorca, el 2004 ja n'hi havia uns 153 amb unes 62555 places, xifra que representava el 21,85% de la capacitat d'allotjament turístic de l'illa (Riera, 11/11/2004; CES 2005:163). Entre l'empresariat hotelier es va produir certa tensió entre els petits hotelers i les cadenes hoteleres respecte del Tot Inclòs, ja que mentre les cadenes n'eren partidàries, els primers s'hi oposaven. El secretari general de la Federació Española de Hosteleria (FEHR), Emilio Gallego, afirmà el novembre de 2004 que adoptar el Tot Inclòs

<sup>779</sup> El servei d'inspecció de la conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears va detectar 154 establiments a Mallorca que oferien la modalitat del Tot Inclòs. La sanció podia arribar a suposar el tancament total o parcial de l'establiment, a més d'una multa de fins a 30 mil euros (Hosteltur, 11/08/2004).

suposava "un harakiri pel turisme espanyol" (EFE 24/11/2004:11). Alegre i Pou (2006) analitzaren la mercantilització turística a través del paquet Tot Inclòs. En base a dades de 2004 quan un 16,32% dels turistes en temporada alta a les Balears es passejaven amb polseretes –element distintiu d'aquells que han contractat el paquet Tot Inclòs–, tenim que la despesa mitjana dels turistes Tot Inclòs era de 90,93 euros/dia, la menor de totes les modalitats de mercantilització turística. Un aspecte que val la pena destacar és el fet que la despesa feta a les Balears, en el cas del Tot Inclòs, era un 33,9% de la feta al país d'origen i captada pels Tour operadors. A l'altre extrem tenim aquells que s'allotgen a un hotel de tres estrelles però que tan sols han contractat el transport en origen. En aquest cas, la despesa mitjana diària era de 142,12 euros –un 56,9% superior al Tot Inclòs–, però a més tenim que la despesa feta a les Balears era un 241,47% de la feta al país d'origen. Els turistes alemanys que contractaren els seu viatge a Balears amb Tot Inclòs passaren de representar el 9,3% el 2002 –en plena batalla de l'ecotaxa–, a representar el 21,5% del total el 2004, just després de l'ecobatalla i quan els gegants dels Tour operadors havien promès retornar el favor a Jaume Matas. En canvi, els britànics amb Tot Inclòs passaren del 9,7% el 2002 al 12,4% el 2004. Així i tot, el 2004 la principal modalitat contractada seguia essent la de mitjà pensió amb el 52% dels alemanys, el 35,2% dels britànics, el 38,7% dels espanyols i el 29,8% de les turistes d'altres nacionalitats (Alegre i Pou 2006:24).

Si hom es fixa en el preu mitjà del paquet turístic amb allotjament a un hotel de 3 estrelles, per l'any 2004, es pot adonar que la diferència entre el Tot Inclòs i el règim de pensió completa era del 13,18% en el cas dels turistes britànics i del 2,85% en el cas dels alemanys. Emperò, a més, cal destacar el fet que el preu del Tot Inclòs en els paquets dels alemanys era tan sols 10,36 euros/dia inferior al règim d'allotjament amb berenar. És a dir, la clau de l'important increment de turistes alemanys en règim de Tot Inclòs rau en el fet que els hi sortia només un 11,7% més car anar amb la polsereta –menjar i beure a voler– que el règim d'allotjament i berenar (taula 232). Llorenç Pou (11/05/2006) conclou que "l'augment de la demanda del tot inclòs no s'ha generat per un canvi de preferències *ex ante* dels turistes, sinó com a part d'una estratègia deliberada de preus per part dels tour operadors".

**Taula 232. Despesa turística mitjana diària segons modalitat de serveis contractats a un hotel de 3 estrelles i preu mitjà paquet turístic a un hotel 3 estrelles, 2004 (Font: Alegre i Pou 2006: 8, 18)**

Serveis contractats en origen	Despesa mitjana (€/dia)			Despesa mitjana a Balears respecte despesa en origen (%)	Preu mitjà paquet turístic a un hotel de 3 estrelles (€/dia).	
	Total	A l'origen	A les Balears		Britànics	Alemanys
Només transport	142,12	41,62	100,5	241,47	—	—
Transport i allotjament	118,76	69,63	49,13	70,56	—	—
Berenar	127,37	70,76	56,61	80,00	118,85	88,53
Mitja pensió	106,76	69,41	37,35	53,81	122,43	86,61
Pensió completa	110,18	74,52	35,66	47,85	130,27	96,15
Tot Inclòs	90,93	67,91	23,02	33,90	147,44	98,89

L'hivern del 2004 i en motiu de les tensions interempresarials –petita i mitjana empresa de bars, restauració i altres segments de la mercantilització de l'oci amb hotelers i Tour operadors– generades per la implantació del Tot Inclòs a certes zones turístiques, Jaume Matas es va comprometre que duria a terme la regularització d'aquesta modalitat de comercialització turística. La patronal hotelera –Confederación Española de Hoteles y Alojamientos Turísticos (CEHAT) i la Federació Empresarial Hotelera de Mallorca– opinaven que era absurda la regulació del Tot Inclòs (Togores, 11/11/2004). Posteriorment, la Conselleria de Turisme va promulgar el Decret 38/2005, de 22 de abril, de creació, organització i funcionament de la Comissió

d'Experts<sup>780</sup> per a l'Estudi i el Seguiment del Tot Inclòs (BOIB núm.66, 30/04/2005), "amb la finalitat d'elaborar un informe sobre la conveniència o no de la regulació del Tot Inclòs i, en el seu cas en quin termes, per posteriorment elevar-lo a consideració del Consell de Govern" (article 1).

Els Tour operadors alemanys varen complir la seva paraula i augmentaren les contractacions de paquets turístics cap a les Balears (Togores, 15/03/2005; Togores, 28/05/2005). Emperò, aquells increments responien, de manera notable, a l'increment del turisme "low cost" i el turisme Tot Inclòs. Els hotelers cobraven entre 40 i 50 euros per allotjament i mitja pensió, més un suplement d'uns 10 euros pel Tot Inclòs. Una quantitat aquella que suposava pèrdues en alguns casos (Morales, 20/08/2006). La mercantilització turística a través del Tot Inclòs afectà tan sols als hotelers, que havien d'ajustar preus, però al cap de poc els Tour operadors es varen comprometre estendre aquella modalitat a locals fora del recinte hotelier. Així, TUI anuncià que el 2006 els seus clients dels hotels Chico i Bali tendrien inclosa la consumició a la discoteca Oberbayern i a la cerveseria Bierkönig<sup>781</sup> (Schönborn, 7/11/2005). Aquests dos locals són dos dels temples de la nit de la Platja de Palma, ambdós situats a la Schinkenstrasse (carrer del pernil), coneguda junt amb la Bierstrasse pels locals germànics i pels turistes en estat etílic.

- Després del soterrament de l'ecotaxa neix la targeta verda.

Després de la victòria electoral de Jaume Matas i amb la promesa de suprimir l'ecotaxa, es va proposar treure un nou instrument que permetés rendibilitzar aquella mesura i alhora donàs nous rèdits propagandístics a la nova política turístico-ambiental: la **targeta verda**. Aquesta targeta fou plantejada com un instrument propagandístic de la nova cultura política de tall neoliberal. A diferència de l'ecotaxa, la targeta verda naixia amb el vist-i-plau del capital turístic, i així es presentava a les principals fires turístiques. Unes presentacions que es feien més de cara a la clientela electoral balear que no altra cosa. Els responsables del Govern de les Illes Balears contractaren gent de la faràndula, tots ells connectats d'alguna manera amb les illes i representants de les elits internacionals amb propietats immobiliàries. L'actor nord-americà Michael Douglas amb casa a s'Estaca (amb obres il·legals)<sup>782</sup>, la top model Claudia Schiffer amb casa al Camp de Mar (Andratx), el tenista Boris Becker amb casa a Artà (amb obres il·legals) o la tenista Anna Kurnikova (aquesta darrera contractada pels organitzadors del Mallorca Classic Golf de Pula)<sup>783</sup>, foren els encarregats de vendre el producte turístic de les Illes Balears a les fires turístiques internacionals (Togores, 2/05/2005; Ruíz-Collado i Torres, 10/03/2006; Alomar, 3/06/2006; Togores, 7/03/2007). Un dels fitxatges més destacats fou el de Michael Douglas. Aquest era interpretat com a part del tracte al que arribà el Govern amb l'actor i empresari. El 2004 l'executiu balear adquirí el centre de cultura Costa Nord (Valldemossa) per uns 4,2 milions d'euros i a canvi, Douglas es comprometé a fer propaganda turística de les Illes. Douglas havia construït Costa Nord com a contrapartida per les obres il·legals realitzades a la seva finca de s'Estaca (Valldemossa). El juliol de 2004 el Govern de les Illes Balears va constituir la Fundació pel Desenvolupament Sostenible de les Illes Balears, amb seu a Costa Nord i amb la tasca de promoure la Targeta Verda. Aquesta era el substitut de l'ecotaxa que el nou govern autonòmic llançà després d'eliminar-la. El patronat de la Fundació estava constituït en un primer moment pel Govern de les Illes Balears i diverses entitats financeres (Caixa de Balears Sa Nostra, Fundación Bancaja, La Caixa, Caja de Ahorros del

<sup>780</sup> La Comissió d'Experts estava integrada per: Esteve Bardolet Jané, Josep Iganci Aguiló Fuster, Joan Fuster Lareu i Ina Martínez Cañellas, a petició del Govern; Joan Buades Feliu, a petició del Partit Popular; Antoni Serra Cantallops, a petició del PSOE; Mateu Picornell Cladera, a petició del PSM; Christopher Langley Kirke, a petició d'Esquerra Unida-Els Verds; Francesc Albertí Jaume, a petició del Grup Mixt (Malone, 31/12/2005).

<sup>781</sup> Els locals d'oci, Oberbayern i Bierkönig, són propietat dels mallorquí Miquel Pascual Bibiloni. Miquel Pascual Bibiloni i Onofre Pascual Vera són propietaris dels Hotels Chico i Bali, integrats a la cadena Pabisa Hoteles, que foren adquirits a la cadena Riu el 2005. Pascual Bibiloni també és propietari del camp de minigolf, Golf Fantasia situat a Palma Nova (Calvià) (Malone, 5/04/2006; Hostelmarket, 16/07/2007).

<sup>782</sup> Michael Douglas posseeix també una casa a Bahames (Longford House) i és copropietari d'un complex turístic a les Bermudes, Ariel Sands. Dins del cas de corrupció Llampec, va sortir a la llum la utilització de societats, per part de Michael Douglas, localitzades al paradís fiscal panameny.

<sup>783</sup> L'executiu balear subvencionà anualment el Mallorca Classic Golf de Pula amb 4,6 milions d'euros entre el 2007 i el 2010. En total es comprometeren uns 18,5 milions d'euros. Uns abonaments que eren investigats per la fiscalia anticorrupció dins del cas de corrupció político-empresarial de l'Ibatur (Institut Balear de Turisme).

Mediterráneo, Banca March, Caja Duero, Caixa Rural de Balears i Colonya Caixa d'Estalvis de Pollença)<sup>784</sup>.

El novembre de 2004 el Govern de Jaume Matas construïa una imatge distorsionada de la realitat insular. L'executiu autonòmic junt amb Michael Douglas es presentaven a davant dels mitjans sota el següent titular: "Balears acudeix a la World Travel Market de Londres amb el medi ambient per bandera" (Rivera 8/11/2004:13). Mentrestant, la realitat al territori balear era ben diferent i l'executiu havia modificat lleis per eliminar espais naturals protegits i també havia posat en marxa megaprojectes d'infraestructures viàries, entre d'altres. Unes polítiques desenvolupistes que reberen una fortíssima contestació social amb la irrupció de múltiples plataformes ciutadanes i una gran manifestació als carrers de Palma el 14 de febrer de 2004 sota el lema "Qui estima Mallorca no la destrueix" (Blázquez et al., 2007).

La Fundació pel Desenvolupament Sostenible de les Illes Balears es va constituir amb l'aportació del centre Costa Nord (4,2 milions d'euros), la finca de Son Real (11,9 milions d'euros adquirida amb diners de l'ecotaxa) i 30 mil euros per part del Govern i 2,62 milions d'euros aportats per les entitats financeres<sup>785</sup> (Morales, 9/07/2004). L'executiu anuncià que no aportaria més finançament que l'inicial i que la fundació s'hauria d'autofinançar (Togores, 5/11/2004). Al seu capdavant es posà Pau Collado, que posteriorment ha estat imputat en el cas de corrupció Gürtel. La Targeta Verda fou presentada a la Fira Turística de Madrid (FITUR), a principis de 2005, amb la presència dels principals hotelers de les illes: Escarrer, Barceló, Fluxà i Piñero, entre d'altres. S'informà que la targeta costaria uns 10 euros i amb la seva adquisició se publicitaven descomptes que anaven del 10% al 50% en diversos serveis turísticorecreatius (p.ex. camps de golf, bus turístic, serveis ferroviaris, itineraris culturals guiats, visita a espais naturals, museus, parcs aquàtics, aparcaments, etc) i, fins i tot, es regalaven 15 minuts gratuïts en cridades telefòniques nacionals i internacionals. Teòricament, els diners recaptats havien de ser destinats a inversions ambientals (Togores, 28/01/2005). Els hotelers de les Illes es varen comprometre a comprar un milió de targetes per valor de 8 euros i les vendrien per 10 euros, amb la qual cosa obtendrien teòricament unes plusvàlues de 2 milions d'euros (Morales, 3/02/2005). Els grans Tour operadors expressaren la seva intenció de col·laborar amb el projecte de la Targeta Verda, però, a diferència dels hotelers, sense comprometre's en adquirir-la per avançat. TUI es comprometé a comercialitzar 100 mil targetes a través de les seves oficines i els hotels del grup (Riu, Grupotel i Robinson), però sense comprar-les per avançat (Togores, 15/03/2005; Togores, 30/07/2005).



Figura 93. Acte de promoció turística amb Claudia Schiffer, Jaume Matas i Joan Flaquer.

El 2 de maig de 2005 s'estrenà la Targeta Verda i s'esperava vendre unes 300 mil unitats, tot obtenint uns beneficis d'1,3 milions d'euros. En el moment del seu llançament, la Targeta Verda era rebutjada en molts dels centres que teòricament l'havien d'acceptar (Togores, 21/04/2005; Togores, 5/05/2005). A principis de 2006, després de la primera temporada turística amb Targeta Verda, no es tenia coneixement dels ingressos efectuats per la seva venda. Des del Govern es comunicà que s'havien distribuït unes 325456 targetes a turistes i 4956 a residents, però no es sabia exactament quantes havien estat venudes. Els costos per posar en marxa la Targeta Verda –sense comptar amb els de la propaganda efectuada per celebritats com Michael Douglas o Claudia Schiffer– s'elevaven a 530 mil euros. Emperò, a més hi havia una important despesa corresponent a la propaganda dels famosos a les fires turístiques o la de l'adquisició del centre de cultura Costa Nord que no es tenia en compte (Morales, 17/02/2006). El juny de

<sup>784</sup> El maig de 2006 s'incorporaren al patronat els dos gegants de la banca espanyola: BBVA i BSCH (veure [www.targetaverda.com/pres.php?idioma=esp](http://www.targetaverda.com/pres.php?idioma=esp), juny 2010) i el 2007 la promotora immobiliària Kühn & Partner que aportava una suma de 3 mil euros. Amb aquesta aportació, Mathias Kühn explicava als mitjans de comunicació que "participar en els projectes de la Fundació Balears Sostenible és automàticament prendre la responsabilitat que ha de prendre un empresari conscient, és a dir, protegir la nostra terra pel futur dels nostres fills" (EFE 3/01/2007:10). Segons la base de dades SABI els ingressos de Kühn & Partner s'elevaren a uns 7,9 milions d'euros, una magnitud que contrasta significativament amb la "responsabilitat d'un empresari conscient" que és el 0,03% dels seus ingressos.

<sup>785</sup> Sa Nostra 900 mil euros; Bancaja 750 mil euros; La Caixa 450 mil euros; CAM 150 mil euros; Banca March 150 mil euros; Colonya 75 mil euros; Caja Duero 75 mil euros; Caixa Rural de Balears 75 mil euros; Colonya Caixa d'Estalvis de Pollença 75 mil euros (Morales, 9/07/2004).

2006 es va donar a conèixer que els ingressos de la Targeta Verda sumaven uns 2,4 milions d'euros, xifra que corresponia a multiplicar les targetes distribuïdes per 8 euros, que era el preu de la targeta després del descompte que es feia als distribuïdors, per la qual cosa els partits de l'oposició mostraren els seus dubtes sobre la veracitat d'aquesta informació (Alomar, 3/06/2006; Domènech, 3/06/2006). La Fundació pel Desenvolupament Sostenible de les Illes Balears va engegar 9 projectes el 2005 valorats en uns 1,65 milions d'euros. La meitat d'aquest pressupost anà a parar al projecte de "millora de les condicions generals del parc, amb especial atenció a l'accessibilitat dels visitants" del Parc Natural de s'Albufera de Mallorca<sup>786</sup>. Cap a principis de 2006 els grups ecologistes GOB i Greenpeace denunciaren que la fusta emprada en les passarel·les de s'Albufera finançada per la Fundació procedia de tals il·legals de fusta tropical (Córcoles, 1/03/2006)<sup>787</sup>.

El mateix any en que entrava en vigor la Targeta Verda, el govern autonòmic, llançà la proposta d'un nou instrument impositiu: l'autotaxa. L'executiu proposà una taxa sobre els vehicles de lloguer per aconseguir un finançament extra –calculat en uns 12,5 milions d'euros– destinat a cobrir despeses sanitàries. Emperò, també es deia que mitjançant aquesta mesura es pretenia controlar les empreses de rent a car, entre les que s'enregistrava un important frau vinculat a la compra-venda de vehicles. Molts d'aquells vehicles eren comprats per destinar-se teòricament al seu lloguer amb les corresponents exempcions de l'impost de circulació, devolució de l'IVA i descomptes per adquisicions massives, però en realitat eren venuts a d'altres països sense haver realitzat ni un sol quilòmetre. A les Balears el 42,25% de les vendes de turismes a les Balears havien estat realitzades per companyies de rent a car, quan la mitjana estatal era del 14,4%. I el 80% de les compres a l'Estat estaven concentrades en les grans multinacionals de rent a car (Mestre 25/10/2005; Mestre, 26/10/2005; Manso, 11/11/2005). La proposta fou durament contestada per part de la patronal, particularment de les grans companyies. Mentre que les petites empreses estaven a favor de la regulació del sector, tot entenent que aquella mesura serviria a tal finalitat (Manso, 27/10/2005 ; Manso, 26/04/2006). Miquel Vicens, dies abans de deixar la presidència del Foment del Turisme de Mallorca, declarava que "l'impost als cotxes de lloguer és un "bodrio" pitjor que l'ecotaxa" (Rivera 26/10/2005:13). A diferència de l'ecotaxa, en el cas de l'autotaxa alguns dels economistes balears la recolzaren, tot sostenint que la seva aplicació no afectaria a l'afluència turística (Guijarro, 6/11/2005). L'autotaxa que havia d'entrar en vigor el gener de 2006 fou ajornada i finalment suspesa després que les grans empreses llançassin missatges clars en contra d'aquella mesura, entre d'elles TUI (Eza, 29/10/2005; González, 7/11/2005).

Les perspectives turístiques pel 2006 foren qualificades d'extraordinàries per a les Balears. Els lobbies turístics anunciaren, abans de temporada alta, unes vendes extraordinàries cap a les Balears que es veien motivades per la coincidència de diversos factors, entre dels quals destacava la grip aviària (SAR) a països com Turquia i també el clima de por vers el terrorisme islàmic, arran de la polèmica desfermada amb la publicació de caricatures de Mahoma al diari danès Jyllands-Posten i llavors reproduïdes per diversos diaris europeus (Togores, 9/03/2006). Cap a principis de 2006, tal com s'ha dit anteriorment, es feia pública la sentència que confirmava la constitucionalitat de l'ecotaxa i que per tant els empresaris que no l'havien pagada i que l'havien recorregut als tribunals, haurien de satisfer el seu pagament. En aquell context i a un any vista de les eleccions autonòmiques, el candidat del PSOE, Francesc

<sup>786</sup> Els projectes de la Fundació pel Desenvolupament Sostenible de les Illes Balears el 2005 foren: Parc Natural de s'Albufera de Mallorca (841274 euros) de millora de l'accessibilitat; Castell de Sant Nicolau a Ciutadella (189190 euros) de rehabilitació; vaixell solar "Solemar" (72000 euros) de divulgació i educació ambiental; Finca de Son Real a Santa Margalida (35250 euros) de millora de l'accessibilitat i atenció als visitants; sa Duaia a Artà (240035 euros) de reforestació; s'Albufera des Grau a Menorca (6000 euros) d'atenció als visitants i compra de bicicletes; Tallers Verds a les platges de les illes (94470 euros) d'educació ambiental; compra de bicicletes pels aparcaments municipals de Palma (17420 euros); formació i sensibilització empresarial. La web de la fundació només conté aquests projectes, amb la qual cosa hom pot entendre que tan sols s'han dut a terme els projectes de 2005. (veure [www.targetaverda.com/pres.php?nav=&idioma=esp&cod\\_proyecto=1](http://www.targetaverda.com/pres.php?nav=&idioma=esp&cod_proyecto=1), juny 2010).

<sup>787</sup> Arran d'una auditoria realitzada el 2008 a la Fundació pel Desenvolupament Sostenible de les Illes Balears es va saber que dels 1,1 milions d'euros ingressats per la Fundació, tan sols 13,5 mil euros procedien de la venda de la Targeta Verda i 27723 euros de patrocinis, tot procedint la resta del Govern de les Illes Balears i del Consell Insular de Mallorca. El 2006 la despeses de la Fundació foren de 5,3 milions d'euros; el 2007 de 2,5 milions d'euros; i el 2008 de 2,4 milions d'euros. Mentre que les pèrdues foren de: 1,8 milions d'euros el 2006; 70 mil euros el 2007; 1,3 milions d'euros el 2008. Els auditors destacaren el fet que no es tenia constància del nombre exacte de Targetes Verdes venudes. Es calculava que els hotelers devien a la Fundació uns 400 mil euros per la Targeta Verda (Manso et al., 5/07/2010; Manso, 6/07/2010).

Antich anuncià que renunciava a l'ecotaxa en el seu programa electoral i que pretenia recuperar el diàleg amb l'empresariat turístic (Goñi, 4/03/2006). El novembre de 2006 a la fira turística de Frankfurt, Peter Frankhauser, directiu Thomas Cook, manifestà el seu recolzament al Govern de Jaume Matas de cara a les eleccions autonòmiques de 2007, tot dient que "com empresa estrangera no em vull ficar en política interna però el que ha fet be la seva feina, la pot seguir fent" (Manso 5/11/2006:10). Mesos abans de les eleccions, a la fira turística de Berlín, Reiner Hoffman, directiu de Rewe-LTU, manifestà que "les eleccions són d'aquí poc i tots els que treballam en turisme sabem molt bé a qui hem d'elegir" (Togores 8/03/2007:8). Les declaracions del directiu del Tour operador alemany donaven a entendre que això de les eleccions autonòmiques era qualsevol cosa menys un acte democràtic.

- Crisi global i resposta turística.

El 2007 quan el capitalisme global encara es trobava en expansió, però a les portes de la crisi sistèmica, es produí una forta convulsió en les estructures del poder turístic europeu. El febrer de 2007 Thomas Cook va adquirir el Tour operador britànic My Travel, tot constituint el gegant Thomas Cook Group Plc. Aquella operació va anar precedida per l'adquisició realitzada per KarstadtQuelle de part de la companyia a Lufthansa per per 800 milions d'euros, amb la qual cosa dita KarstadtQuelle es convertia en l'accionista majoritari. El març de 2007 la divisió turística de TUI AG i First Choice Travel Plc es fusionaren, tot resultant la societat TUI Travel Plc. Es constituïa d'aquesta manera un potentíssim duopoli en el turisme europeu (Casamayor, 25/03/2007).

La crisi sistèmica global ha afectat també el negoci turístic i després del rècord turístic de 2007 quan s'enregistraren 12,69 milions de turistes, es va davallar fins 11,2 milions de turistes el 2009. Les receptes per sortir a la crisi han girat, fonamentalment, en l'exigència d'introduir rebaixes en els preus turístics (Morales, 14/03/2009). Entre les estratègies per a la reducció de costos s'ha seguit aprofundint en l'expansió de la modalitat del Tot Inclòs. Segons dades de la Conselleria de Turisme el 2009 hi havia uns 205 establiments d'allotjament turístic amb Tot Inclòs que sumaven unes 100667 places a Mallorca (35,3% de les places turístiques). D'aquells establiments n'hi havia uns 157 (78376 places) que venien el Tot Inclòs junt amb d'altres modalitats, mentre que n'hi havia 48 que es comercialitzaven exclusivament sota la modalitat del Tot Inclòs. El nombre d'establiments amb Tot Inclòs, pràcticament duplicaven als existents el 2003 (Ruíz-Collado, 5/05/2010)<sup>788</sup>. Els Tour operadors reclamaven com a mesura de xoc contra la crisi l'establiment del "All Inclusive All Around", el que significa ampliar-ho a establiments més enllà dels d'allotjament turístic. Dins l'estratègia corporativa dels gegants turístics podem destacar la constitució de les cadenes hoteleres: Sensimar per part de TUI i Sentido Hotels per Thomas Cook (García i Colmenero, 13/03/2009).

Emperò, els gegants turístics no només llançaven noves estratègies per aprofundir en el negoci hotelier, sinó que també avançaven la seva expansió dins d'altres branques del negoci turístic com per exemple en el cas de TUI és la mercantilització turística residencial (Manso, 30/07/2006) o la promoció immobiliària per tal de vendre segones residències al Regne Unit junt amb l'empresa immobiliària Parador Properties (Mosedale, 2011)<sup>789</sup>. Dues de les grans empreses de promoció immobiliària de les Balears, Kühn & Partner i Engel & Völkers, anunciaren la seva intenció de contactar amb els grans grups turístics per vendre segones residències de les Balears (Juncosa, 2/06/2005). Per altra banda, cal destacar el fet que els grans Tour operadors tampoc han deixar escapar la possibilitat de participar en el creixent negoci de les companyies aèries de baix cost. Així, el setembre de 2007 Air Berlin<sup>790</sup> va anunciar l'adquisició de la xàrter alemanya Condor, que era propietat de Thomas Cook i a canvi el Tour operador tendria el 29,9% de la companyia de baix cost (Morales, 21/09/2007). L'operació no fructificà i el 2008 Thomas Cook es feia amb el control absolut de Condor després de comprar la participació de Lufthansa. Thomas Cook compta amb dues aerolínies de baix cost Thomas

<sup>788</sup> Cal destacar que no hi ha dades oficials sobre l'oferta del Tot Inclòs a Menora, Eivissa i Formentera. Agustí Sintès (4/05/2010) del diari El Mundo/El Día de Balears informava que el 65% de les places hoteleres de Menorca se venien sota la modalitat del Tot Inclòs.

<sup>789</sup> Thomson (propietat de TUI) a través de la seva xarxa de 750 agències de viatges del Regne Unit comercialitzava habitatges de les Balears (Ruíz-Collado, 1/06/2005).

<sup>790</sup> El Director General d'Air Berlin España, Álvaro Middelmann, també era representant de la companyia de promoció immobiliària S&R Immobiliengesellschaft (CAEB, 8/07/2009).

Cook Airlines amb base a l'aeroport de Manchester i Condor amb base a l'aeroport de Munic<sup>791</sup>. Per la seva banda, TUI comptava amb la companyia de baix cost TUIfly, constituïda el 2007, resultat de la fusió entre Hapagfly i Hapag-Lloyd Express. Després de la fallida fusió entre Air Berlin i Condor, es va anunciar l'acord entre TUI i Air Berlin segons el qual les dues companyies havien de realitzar una participació creuada del 19,9%, el que significa que TUI Travel es converteix en el propietari del 19,9% d'Air Berlin i a la vegada Air Berlin del 19,9% de TUIfly. Finalment, després de passar per la comissió de la competència, la participació fou rebaixada al 9,9% (Europa Press, 31/03/2009; Air Berlin, 9/09/2009) .

La situació de crisi va anar seguida d'una sèrie de mesures que han rebut l'atenció per part del capital turístic. Així, el Govern de l'Estat llançà la iniciativa d'incrementar l'IVA (Impost del Valor Afegit) Turístic. En els Pressuposts Generals de l'Estat de 2010 varen incloure un increment de l'IVA d'hoteleria, restauració i transport del 7 al 8% i el dels paquets turístics del 16 al 18%. Aquesta mesura ha d'entrar en vigor l'1 de juliol de 2010. Els lobbies turístics de l'Estat han reaccionat durament contra la mesura ja que segons ells va en contra del seu negoci. El que no comenten aquests lobbies és que la pujada de l'IVA afecta també a tots els residents de l'Estat<sup>792</sup>. En canvi no s'han dut a terme, ni plantejat, reformes fiscals que afectin al capital financer, als grans patrimonis, a les rendes elevades, etc. La Consellera de Turisme del Govern de les Illes Balears, Joana Barceló, anuncià que realitzaria gestions per demanar que no es pujàs l'IVA turístic (Morales, 5/03/2010).

Front a la situació de crisi global, el capital turístic exigí que s'incrementassin les partides de diners públics destinats a la propaganda turística. Així, el pressupost del que es coneix com a promoció turística assolí la quantitat de 30,5 milions d'euros en els pressuposts de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears de 2010<sup>793</sup>. Entre les despeses estrella cal destacar la contractació del tenista i multimilionari manacorí, Rafel Nadal, per realitzar tasques de propaganda turística entre el 2009 i el 2011, a canvi d'una remuneració de 6 milions d'euros. Cal recordar que el 2002 la suma destinada a la propaganda turística feta amb diners públics era de 18,8 milions d'euros i el 2010 la classe dirigent (polítics i empresaris) reclamaven que la despesa pública en propaganda turística hauria d'eleva-se fins a 50 milions d'euros, la qual cosa implicaria aproximadament uns 5 euros per turista, quasi el mateix que s'ingressava per turista amb l'extinta ecotaxa. El 2010 el pressupost en propaganda turística era el segon més alt de totes les comunitats autònomes, superat només per Andalusia que hi destinava 88 milions d'euros (Morales, 23/12/2008; Ruíz-Collado, 6/11/2009). Val la pena recordar que els ex-consellers de Turisme, Miquel Nadal i Francesc Buils foren detinguts dins l'operació en la lluita contra la corrupció político-empresarial relacionada amb l'INESTUR (Institut d'Estratègia Turística de les Illes Balears), el cas Voltor. Per altra banda, Joan Flaquer fou imputat en relació al cas Sant Telm i bona part de la seva cúpula de l'Ibatur fou detinguda en relació a l'Operació Passarel·la.

Front a l'anunci de la pujada de l'IVA turístic, Sebastià Escarrer –vicepresident de Sol Melià i president del lobby Exceltur– exposava que "la pujada d'impostos és contrària al que fan altres països" (Ferriol 1/10/2009:14). El 2010 la crisi econòmico-financera a la UE –motivada per les lògiques especulatives dominants– va mutar en crisi fiscal i del deute sobirà –després de fortes injeccions de liquiditat per sanejar la toxicitat del sistema financer que incrementà el deute públic i el dèficit fiscal–. Els estats membres de la UE han implementat, en resposta, potents programes d'ajustament estructural. Aquests programes representaven una forta retallada de despesa pública i de serveis socials, quasi sempre dictades per les institucions financeres i altres agents que havien tengut un paper central en la confecció de la crisi global (p.ex. Fons Monetari Internacional, Banc Mundial, Banc Central Europeu, entitats financers o les agències de qualificació –rating–). Dins d'aquest context s'ha de destacar la persecució de noves línies de finançament per part dels Estats i entre aquestes hom pot assenyalar l'anunci per part dels governs alemany i britànic<sup>794</sup> d'establir impostos a la navegació aèria. El juny de 2010 la canceller alemanya, Angela Merkel, anuncià que establiria un impost ecològic sobre el transport aeri, per tal de lluitar contra el canvi climàtic. La proposta estableix un impost d'entre

<sup>791</sup> [www.thomascook.com/about-us/](http://www.thomascook.com/about-us/) (juny 2010).

<sup>792</sup> Els Pressuposts de l'Estat del 2010 estableixen, entre d'altres, l'increment de l'IVA general que passa del 16% al 18% a partir de l'1 de juliol de 2010.

<sup>793</sup> <http://pressuposts.caib.es/www/ant/pr2010/archivos/eppl.htm> (juny 2010).

<sup>794</sup> En el cas britànic l'Air Passenger Duty fou establerta el 1994 i el 2010, després de successives reformes, el govern format pels conservadors i liberals pretenien augmentar-la (Manso, 11/06/2010).



8 i 14 euros per passatger, depenent de les emissions de CO<sub>2</sub> i l'impacte acústic. La idea explícita que hi havia al darrera era la possibilitat de recaptar prop de mil milions d'euros amb dita mesura que anirien destinats a eixugar el dèficit públic dins del pla d'ajustament alemany. La mesura de Merkel permetria recaptar uns 50 milions d'euros anuals dels turistes que visiten les Balears, pràcticament la mateixa quantitat que es pretenia recaptar amb l'ecotaxa balear (Magro, 12/06/2010). El Govern de les Illes Balears, el Govern espanyol i la patronal turística – companyies aèries, hotelers, etc– anunciaren la lluita contra l'ecotaxa alemanya (Adrover, 13/06/2010; Adrover, 18/06/2010).

Cap a principis de juny de 2010, el Parlament de les Illes Balears aprovava una sèrie de projectes de llei de mesures de reducció del dèficit públic –en resposta al Reial Decret-Llei 8/2010, de 20 de maig, pel qual s'adopten mesures extraordinàries per a la reducció del dèficit públic–. Entre aquests projectes de llei podem destacar el de l'Impost sobre Instal·lacions que incideixen en el Medi Ambient (BOPIB núm. 133 - 18 de juny de 2010), un impost que s'inspira amb l'Isiquiema de Cañellas (Llei 12/1991, de 20 de desembre, reguladora de l'impost sobre instal·lacions que incideixin en el medi ambient). La proposta de l'impost ambiental pretén evitar els problemes legals que feren abandonar l'Isiquiema i es planteja un tipus impositiu de l'1% per grans empreses contaminadores, fonamentalment energètiques i de telecomunicacions. Aquesta proposta conté les excepcions de les instal·lacions excepte les de titularitat pública –Estat, CAIB, Consells Insulars i ajuntaments–, les destinades a la circulació de ferrocarrils, les d'incineració de residus per la transformació energètica, els parcs eòlics i solars de menys de 500 KV i les de producció i emmagatzematge d'energia per a consum propi<sup>795</sup>.

*d) La indústria turística balear en temps de la globalització neoliberal: intensificació i extensificació del negoci turístic-immobiliari.*

- Crisi de sobreproducció turística de finals dels 1980 i principis dels 1990.

Com s'ha vist anteriorment, l'aprovació del Decret Cladera II el 1987 anà precedit d'un allau de llicències de construcció que tenien per objectiu absorbir l'excedent del capital amb unes condicions de màxima rendibilitat, amb la qual cosa s'evitaven les friccions al procés d'acumulació que podien suposar les normatives més restrictives. A les portes de la dècada dels 1990 les classes dirigents exclamaven (de nou) que hi havia una crisi de sobreoferta. És a dir, sostenien que hi havia massa oferta d'allotjament turístic, que aquesta estava massa atomitzada, que era de baixa qualitat i poc "competitiva" (Cañellas, 1990; Cladera, 1995). El conseller de turisme, Jaume Cladera (1995), a les Jornades de Geografia del Turisme realitzades el 1993, exposava que el principal problema es devia a la saturació turística, que s'evidenciava en el desbordament del que anomenà capacitat de càrrega. El conseller de turisme deia que s'inspirava en la figura de l'arquitecte funcionalista Walter Gropis per dur endavant les seves propostes de racionalització de l'oferta turística i la rehabilitació de les zones

<sup>795</sup> El Govern de les Illes Balears aprovà la Llei 6/2010, de 17 de juny, per la qual s'adopten mesures urgents per a la reducció del dèficit públic (BOIB núm 94, 22/06/2010). El projecte de llei de mesures urgents preveu una reducció del dèficit públic en 103 milions d'euros. Aquesta magnitud s'ha d'aconseguir mitjançant la reducció del 5% de les retribucions dels funcionaris i treballadors públics; 9% del president del Govern; 8% consellers i membres de la Sindicatura de Comptes; 7% de la resta de càrrecs. La norma també preveu retallar un 5% el pressupost de les entitats instrumentals del sector públic autonòmic. Per altra banda, en el Projecte de Llei pel qual s'adopten Mesures Tributàries Addicionals per a la Reducció del Dèficit Públic (BOPIB núm. 133 de 18 de juny de 2010) es proposa incrementar l'impost de transmissions patrimonials del 7 al 8% quan el valor de l'immoble és superior a 450 mil euros (es mantén reduït al 3% per a joves, famílies nombroses i discapacitats); afegeix un nou tram a l'escala autonòmica de l'impost sobre la renda de les persones físiques del 22,5% aplicable a les bases liquidables superiors a 100 mil euros; i també es pretén incrementar el tipus de tributació de les herències entre cònjuges i de pares a fills. Fins els 2010 l'import de successions era extraordinàriament baix, amb un 1% amb independència de l'import heretat. La modificació estableix a les classes propietàries un tipus impositiu de l'1% fins una base liquidable de 600 mil euros i que serà progressiu fins arribar al 20% a la base liquidable superior a 3 milions d'euros.

La victòria del Partit Popular a les eleccions autonòmiques de maig de 2011 ha anat acompanyada de la formulació de polítiques que per una banda representen ajustaments de despesa pública, bàsicament sobre les partides dels serveis socials públics; i per una altra, per l'anunci de la recuperació de polítiques empresarialistes o emprenedores – flexibilització de la normativa urbanística i turística– que engeguin la maquinària del creixement i la reactivació del cycle turístic-immobiliari. Aquesta darrera fase no ha estat analitzada ja que el gruix de la recerca i redacció del text es va tancar l'abril de 2011, just abans de les eleccions i abans de la irrupció del 15-M.

turístiques saturades (degradades). Un dels objectius de la política turística en els moments de la crisi de finals dels 1980 era el d'eliminar 50 mil places turístiques que teòricament sobraven, per la qual cosa s'implementaria un pla financer d'ajuda a l'empresariat (Cladera, 1995; Rullan, 1999; Ramon Fajarnés, 2001).

El 23 de febrer de 1989 el Parlament de les Illes Balears aprovà el Criteris Generals del Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística de les Illes Balears (BOPIB núm.52, 7/04/1989). Aquells criteris que marcaven les directrius del que havia de ser el Pla sorgien en absència de la definició de les Directrius d'Ordenació del Territori, que teòricament havien de guiar les actuacions posteriors sobre el territori. No obstant això, la disposició transitòria única de la Llei d'Ordenació del Territori (LOT) aprovada el 1987 establí que si no s'havien aprovat encara les Directrius d'Ordenació del Territori, es podria procedir a elaborar per la seva urgència el Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística. En aquests criteris s'apuntava el risc d'un desbordament immediat de la construcció d'allotjaments turístics –sempre i quan no se produïssin canvis i/o ruptures en les lògiques globals d'acumulació del capital– i s'apuntava la urgència d'atacar la degradació del litoral i planificar territorialment els nuclis turístics costaners, fins i tot independentment de les seves capçaleres municipals. Segons aquests criteris generals la conselleria de Turisme havia de redactar immediatament un Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística que tingués especial esment en la reconversió urbano-turística. Els grups parlamentaris que no formaven part de l'executiu elaboraren tota una sèrie d'esmenes als "Criteris". La del grup PSM-EEM proposava que "el Pla d'Oferta Turística preveurà una moratòria de cinc anys a l'increment de les places turístiques hoteleres i extra-hoteleres"<sup>796</sup>. La proposta de moratòria presentada pel PSM-EEM no fou compartida per cap altre partit polític. Francesc Triay del PSOE exposava al respecte que "la veritat és que una intervenció d'aquest tipus directament sobre les autoritzacions i a més d'una manera tan dràstica, la veritat és que no ens sembla ni prudent ni realista"<sup>797</sup>. Triay considerava que els "Criteris" el que venien a fer era redundar en l'aplicació d'aspectes que ja estaven recollits a d'altres lleis, però que no s'aplicaven, com per exemple les dotacions mínimes d'infraestructures. Des del PSOE es considerava que aquests "Criteris" seguien la senda del desenvolupisme, heretat des del franquisme, i reclamava la suspensió cautelar dels sòls urbanitzables sense pla parcial aprovat. La redacció d'aquests criteris havien d'anar seguits de l'aprovació del Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística, però aquest pla s'enredà més de cinc anys (Amer, 2006).

Entre el 1988 i el 1990 es va experimentar un explosiu increment del nombre de "fàbriques turístiques" a les Illes Balears, tot passant de 2458 establiments a 2758 (taules 233, 236, 239, 242 i 245). És a dir, en tres anys s'havien aixecat o obert, 300 establiments d'allotjament turístic. Una explosió que es reflectí sobretot en els establiments d'apartaments turístics que passaren de 796 el 1988 a 1053 el 1990, és a dir un increment de 257 establiments. Així mateix els hotels passaren, entre el 1988 i el 1990, de 752 unitats a 821, amb un increment de 69 hotels. Si es mira l'evolució de la capacitat de "producció" turística en funció de les places d'allotjament turístic, tenim que aquestes passaren de 323246 el 1988 a 386311 places el 1990, és a dir unes 63065 places turístiques noves. La premsa es va fer ressò del nomenat "Efecte Cladera" que fou la resposta del capital front a les "restriccions" que representaria l'entrada en vigor del Decret Cladera II, tot exposant que el nombre de places turístiques sol·licitades just abans d'entrar en vigor dita norma s'elevaven a unes 71 mil. En quant al nombre de places construïdes per tipologies en aquest moment escapista del capital, es pot apreciar com les places d'apartaments turístics passaren de 78067 el 1988 a 109985 el 1990, amb un increment de 31918 places. Mentre que les places hoteleres s'incrementaren en 31105 places, tot passant de 190673 places el 1988 a 221778 el 1990.

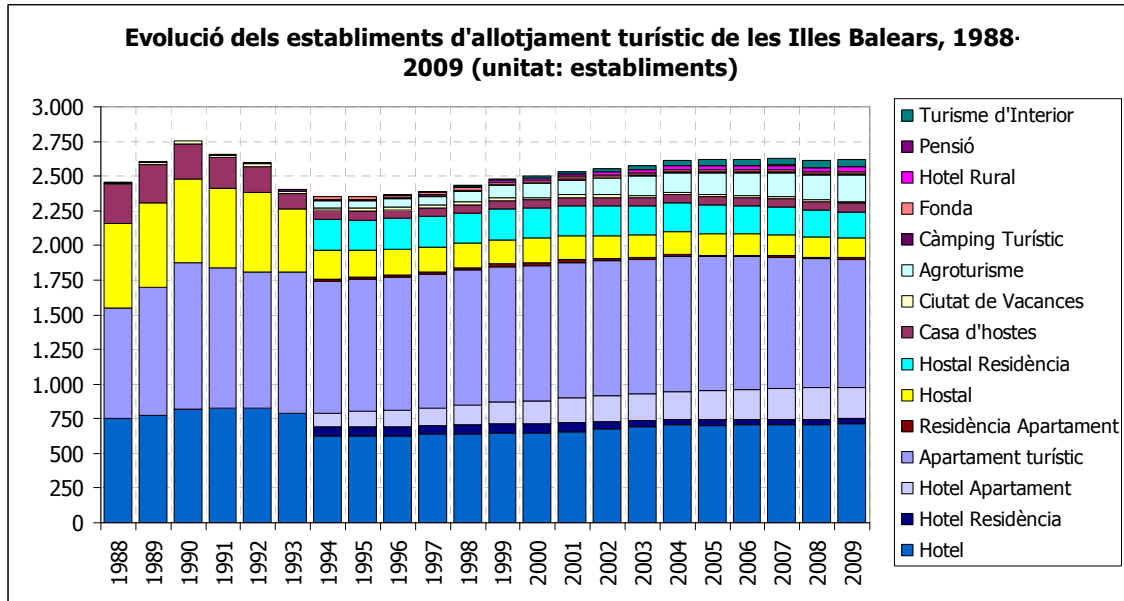
Es pot dir que el boom en la construcció d'allotjament turístic de finals dels 1980, moments en que ja es parlava repetidament de sobreoferta i saturació, respon fonamentalment a criteris poc identificables amb els que suposadament haurien de guiar les lògiques inversores de l'empresariat shcumpeterià. A més, tal com s'ha vist anteriorment, en aquells moments de crisi i rearticulació del capitalisme global, es refredaren els fluxos turístics cap a les Illes, tot

<sup>796</sup> La Mesa del Parlament de les Illes Balears, en reunió celebrada el dia 7 de febrer de 1989, acordà d'admetre a tràmit les Propostes de Resolució R.G.E. núm.118/89 presentades pel Grup Parlamentari PSM-EEM, en relació amb els criteris generals del Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística (BOPIB núm.49, 27/02/1989).

<sup>797</sup> Propostes resolució criteris per a l'elaboració del Pla Director de l'Oferta Turística. RGE núms.116/89 dels Grups Parlamentaris CDS, Socialista i PSM-EEM (Dari de Sessions del Ple del Parlament de les Illes Balears núm..49, 23/02/1989).

entrant el capitalisme balear en crisi. En canvi, aquella estratègia inversora respon més a una fuga cap endavant del capital, tot acudint a les "velles" solucions espacio-temporals del procés d'acumulació. Unes solucions que evitaven les "limitacions" que hauria d'implicar el nou marc normatiu emanat del Decret Cladera II. En aquells moments, capitals procedents d'altres activitats econòmiques i capitals opacs se col·locaren en les "fàbriques turístiques"<sup>798</sup>. Antoni Aguiló (1990:254) explicava que per "qüestions d'aspecte fiscal, aflorament de diners negres, entrada d'inversors aliens al món turístic, però seduïts per ell (professionals, industrials, etc), i una deficient estructura financera, degut a unes excel·lents expectatives i a diner barat, s'arriba al fenomen [...] d'un nou *boom* de construcció hotelera, sense una base real, que desemboca [...], en una situació crítica en disminuir la rendibilitat turística"<sup>799</sup>.

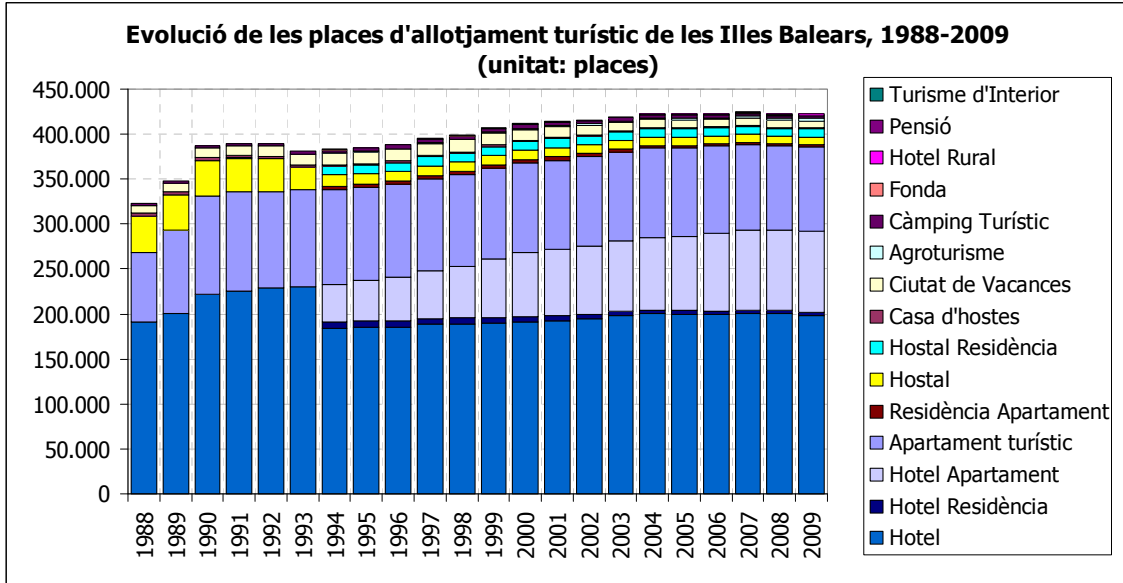
Gràfic 65. (Font: elaboració pròpia a partir de la Conselleria de Turisme, 2009).



<sup>798</sup> Miquel Alenyà i Ferran Navinés (2010 :126) en la seva anàlisi de l'economia balear exposen com l'empresariat de les illes s'ha guiat per "l'efecte retrovisor" com el "mecanisme [...] per què els empresaris s'equivoquen sistemàticament a l'hora de programar les seves inversions [...] són aquests errors el que es troben com la causa principal que permet explicar la dinàmica cíclica del creixement de l'economia de mercat". En el cas de l'Efecte Cladera II caldria esbrinar si es tracta realment d'un error de càlcul, o simplement d'un empresariat que es mou fonamentalment per l'oportunisme i els abusos del poder, molt lluny d'aquell "agent racional" que la teoria econòmica ens diu que és l'empresari.

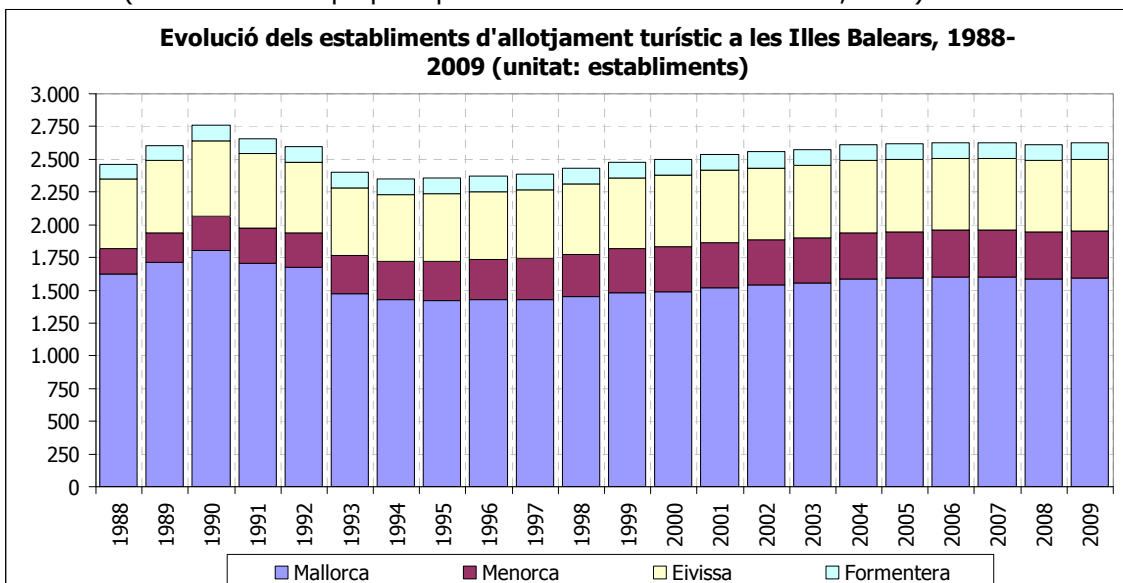
<sup>799</sup> El 1988 el finançament bancari representava el 74,31% del finançament hoteler. És a dir, la participació de la banca en el finançament turístic es consolida com la via de finançament més important (Aguiló, 1990).

Gràfic 66. (Font: elaboració pròpia a partir de la Conselleria de Turisme, 2009).

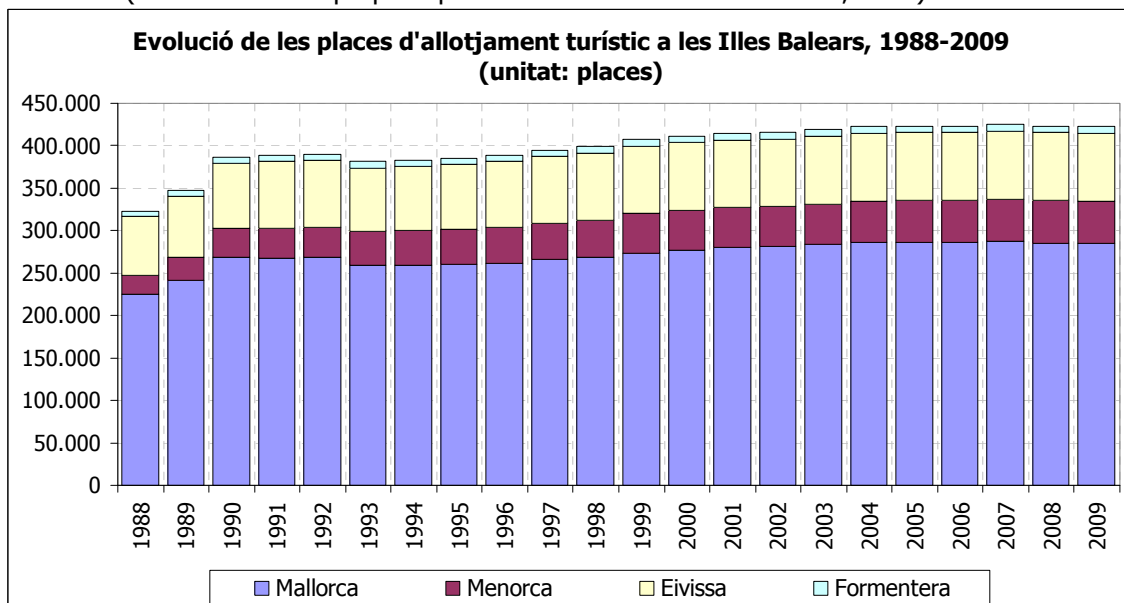


Si analitzam el boom de construcció i/o obertura d'establiments d'allotjament turístic per illes, entre 1988 i 1990, tenim que en termes proporcionals el major increment en quant a establiments es dona a Menorca on el nombre d'establiments de 1990 era un 35,56% superior al de 1988 (69 establiments més), fins assolir la xifra de 263 establiments d'allotjament turístic. Pel que fa al nombre de places, Menorca també experimentà el major increment, que fou del 51,9% respecte les de 1988 (11741 places més). Mallorca fou la segona illa amb el major increment relatiu que fou: del 10,96% en els establiments, amb 178 establiments més respecte de 1988; i del 19,2% pel que fa a places, amb un increment de 43190 places respecte de 1988. Eivissa experimentà un increment del 8,11% del nombre d'establiments, fins arribar a 573 el 1990, i del 12,05% del nombre de places, tot assolint unes 77224 places el 1990. Formentera passà de 110 establiments el 1988 a 120 el 1990, amb un increment del 9,09%; mentre que les places hoteleres passaren de 6795 el 1988 a 7264 el 1990, amb un augment del 6,9%. En qualsevol cas, convé destacar que a totes les illes de l'arxipèlag s'enregistraren increments de la capacitat de "producció" turística (taula 233, 236, 239, 242 i 245).

Gràfic 67. (Font: elaboració pròpia a partir de la Conselleria de Turisme, 2009).



Gràfic 68. (Font: elaboració pròpia a partir de la Conselleria de Turisme, 2009).



**Taula 233. Establiments d'allotjament turístic a Balears, 1988-2009 (Font: Conselleria de Turisme, 2009).**

Codi	Tipologia	Categoria	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 LI	530	586	627	609	588	576	518	508	504	493	495	495	494	487	489	473	471	468	462	459	450	445
A	Apartament turístic	2 LI	203	253	316	296	289	317	304	302	304	306	305	307	301	297	294	294	293	289	286	282	280	269
A	Apartament turístic	3 LI	63	85	110	112	106	122	134	146	153	165	171	174	179	187	193	200	207	205	201	196	195	199
A	Apartament turístic	4 LI	0	0	0	0	0	1	1	2	2	2	4	4	4	3	4	3	6	6	7	8	8	8
A	Apartament turístic	Total	796	924	1.053	1.017	983	1.016	957	958	963	966	975	980	978	974	980	970	977	968	956	945	933	921
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	3	5	7	8	9	14	16	19	20	23	27	30	33	32	34	37
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	1	47	50	56	62	73	87	98	110	124	137	146	155	166	174	177	189
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	5	5	11	15	24	32	38	44	45	47	51	57
CT	Càmping Turístic	T	1	1	1	1	2	2	2	3	3	2	2	2	2	2	1	1	1	1	2	2	2	2
CT	Càmping Turístic	S	2	2	2	2	4	4	4	4	5	4	4	4	4	4	3	3	3	3	2	1	1	3
CT	Càmping Turístic	P	3	3	3	3	3	3	3	3	3	4	4	4	4	3	3	3	3	3	2	3	3	2
CT	Càmping Turístic	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
CT	Càmping Turístic	Total	6	6	6	6	9	9	9	10	11	10	10	10	10	9	7	7	7	8	7	7	7	8
CV	Ciutat de Vacances	1*	8	8	8	8	8	8	8	7	7	6	6	6	4	4	3	2	1	1	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	2*	4	5	5	5	5	4	5	6	6	6	6	6	6	6	5	5	5	5	5	5	5	5
CV	Ciutat de Vacances	3*	2	2	4	4	4	6	7	8	8	9	9	9	9	9	9	8	8	7	7	7	7	7
CV	Ciutat de Vacances	Total	14	15	17	17	17	18	20	21	21	21	21	21	19	19	18	15	14	13	12	12	12	12
H	Hotel	1*	228	225	222	212	205	142	102	87	77	69	67	65	58	55	55	53	51	49	50	46	47	41
H	Hotel	2*	184	190	199	200	192	184	138	129	128	122	116	108	112	111	112	110	109	102	94	92	89	88
H	Hotel	3*	271	291	325	329	348	401	328	345	353	360	359	365	362	362	363	368	371	374	374	373	372	367
H	Hotel	4*	63	64	69	76	78	59	50	59	65	81	89	95	106	114	129	140	150	155	162	172	173	186
H	Hotel	5*	6	6	6	6	6	5	5	6	6	6	9	11	11	14	19	20	23	23	24	25	26	29
H	Hotel	Total	752	776	821	823	829	791	623	626	629	638	640	644	649	656	678	691	704	703	704	708	707	711
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	24	23	23	24	22	21	21	21	17	15	14	13	13	13	13	13
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	19	21	21	17	20	20	17	16	13	12	12	12	13	13	13	13
HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	16	16	14	14	18	19	18	18	15	13	11	10	10	10	10	10
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	7	7	7	8	8	9	8	10	5	4	3	3	3	3	4	4
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	1	1	1	2	0	2	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	67	68	66	65	68	71	66	67	50	44	40	38	39	39	40	40
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	2	2	2	2	2	2	2	10	2	3	3	3	3	3	3	4
HA	Hotel Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	12	14	14	14	13	12	13	14	15	13	13	14	14	14	14	12
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	75	81	85	88	94	100	100	100	103	108	109	109	113	111	107	103
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	7	10	14	21	30	39	47	55	63	70	75	82	85	91	97	104
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	2	2	2	2	2	4	4	4	4
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	96	107	115	125	139	154	164	181	185	196	202	210	219	223	225	227
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	6	6	6	6	6	6	6	6	5	5	4	3	3	3	3	3
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	4	4	4	4	3	4	6	6	5	4	4	3	3	4	4	4
RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	3	3	3	4	4	4	5	5	3	3	3	3	3	3	3	3
RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	2	2	3	3	1	1	1	1	1	1	1	1

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	14	14	14	15	15	16	20	20	14	13	12	10	10	11	11	11
HS	Hostal	1*	400	396	394	375	373	292	133	120	117	106	101	99	97	97	93	92	90	88	88	84	80	80
HS	Hostal	2*	193	192	191	183	180	150	62	62	60	61	62	61	62	60	58	56	58	59	57	57	56	54
HS	Hostal	3*	17	18	17	16	15	13	10	12	12	12	14	14	15	14	14	14	13	12	13	13	10	10
HS	Hostal	Total	610	606	602	574	568	455	205	194	189	179	177	174	174	171	165	162	161	159	158	154	146	144
HSR	Hostal Residència	1*	1	1	1	1	1	1	143	137	139	138	136	136	133	133	130	128	126	123	120	119	117	111
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	0	76	74	75	77	76	78	76	76	77	76	75	73	72	73	72	72
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	3	5	5	5	6	6	6	6	6	7	7	7	7	7	7	7
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HSR	Hostal Residència	Total	1	1	1	1	1	1	223	216	219	220	218	221	216	215	213	210	208	203	199	199	196	190
CH	Casa d'hostes	Total	279	276	258	218	190	111	67	66	64	64	64	64	62	62	61	61	62	62	61	60	59	60
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	0	22	19	15	15	16	16	15	15	15	15	15	14	15	15	15	15
PENS	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
<b>TOTAL</b>			<b>2.458</b>	<b>2.604</b>	<b>2.758</b>	<b>2.656</b>	<b>2.597</b>	<b>2.402</b>	<b>2.351</b>	<b>2.355</b>	<b>2.370</b>	<b>2.390</b>	<b>2.434</b>	<b>2.478</b>	<b>2.499</b>	<b>2.534</b>	<b>2.555</b>	<b>2.577</b>	<b>2.614</b>	<b>2.619</b>	<b>2.624</b>	<b>2.627</b>	<b>2.614</b>	<b>2.623</b>

**Taula 234 Places turístiques a les Illes Balears, 1988-2009 (Font: Conselleria de Turisme, 2009).**

Codi	Tipologia	Categoria	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 LI	32.713	36.936	39.446	39.574	38.397	33.382	31.462	29.749	29.891	29.634	30.122	30.186	30.135	29.746	29.995	28.738	28.735	28.287	27.911	27.565	26.946	25.928
A	Apartament turístic	2 LI	26.178	33.596	43.287	42.534	41.932	45.714	44.790	42.865	42.315	40.978	41.332	39.998	38.484	38.256	38.115	38.181	38.126	37.893	37.490	36.496	35.589	33.911
A	Apartament turístic	3 LI	19.176	22.303	27.252	27.837	26.470	28.791	28.925	29.491	29.854	30.414	29.758	29.797	29.429	29.907	30.684	31.273	31.674	31.506	30.816	29.390	28.842	31.885
A	Apartament turístic	4 LI	0	0	0	0	0	450	450	882	882	882	939	939	939	919	965	533	980	980	1.186	2.122	2.122	2.122
A	Apartament turístic	Total	78.067	92.835	109.985	109.945	106.799	108.337	105.627	102.987	102.942	101.908	102.151	100.920	98.987	98.828	99.759	98.725	99.515	98.666	97.403	95.573	93.499	93.846
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	76	76	186	211	261	446	541	638	706	797	926	992	1.119	1.082	1.176	1.264
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	8	442	489	542	619	720	951	1.118	1.272	1.517	1.745	1.921	2.054	2.249	2.356	2.440	2.688
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	22	56	56	123	176	310	404	470	546	562	593	651	727
CT	Càmping Turístic	T	309	309	309	309	409	409	409	760	760	400	400	400	400	400	100	100	100	100	400	400	400	400
CT	Càmping Turístic	S	749	749	749	749	1.678	1.678	1.678	2.249	2.649	1.969	1.969	1.969	1.969	1.969	1.469	1.469	1.688	1.688	1.188	939	939	1.049
CT	Càmping Turístic	P	1.025	1.025	1.025	1.025	1.025	1.025	1.025	1.049	1.049	1.449	1.449	1.449	1.449	1.049	1.049	1.049	1.049	1.049	674	923	923	1.188
CT	Càmping	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	500	500	500	500	500

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	Turístic																							
CT	Càmping Turístic	Total	2.083	2.083	2.083	2.083	3.112	3.112	3.112	4.058	4.458	3.818	3.818	3.818	3.818	3.418	2.618	2.618	2.837	3.337	2.762	2.762	2.762	3.137
CV	Ciutat de Vacances	1*	4.703	4.703	4.679	4.679	4.679	5.320	5.320	4.660	4.660	4.148	4.148	4.148	2.624	2.624	1.674	1.274	562	562	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	2*	3.780	4.380	4.849	5.222	5.222	2.965	3.287	3.987	3.987	4.027	4.027	4.027	4.027	4.027	4.027	3.467	3.397	3.397	3.397	3.441	3.441	3.441
CV	Ciutat de Vacances	3*	691	691	1.441	1.441	1.441	3.905	4.341	4.627	4.627	5.515	5.515	5.515	5.515	5.515	5.515	5.003	5.003	4.717	4.439	4.439	4.439	4.439
CV	Ciutat de Vacances	Total	9.174	9.774	10.969	11.342	11.342	12.190	12.948	13.274	13.274	13.690	13.690	13.690	12.166	12.166	11.216	9.744	8.962	8.676	7.836	7.880	7.880	7.880
H	Hotel	1*	34.998	33.932	33.265	32.030	30.436	17.027	14.594	11.491	9.182	8.231	7.753	7.150	5.893	5.585	5.536	5.244	5.112	4.513	4.560	3.941	3.971	3.393
H	Hotel	2*	45.550	47.568	50.028	51.062	47.336	45.493	33.589	30.011	28.713	26.951	25.474	23.714	24.578	23.979	23.751	22.915	22.618	20.525	18.088	17.590	16.840	15.865
H	Hotel	3*	88.102	96.694	113.369	113.154	120.939	146.112	115.154	119.907	122.221	122.775	121.657	121.291	119.570	119.311	118.164	119.791	119.884	121.041	120.432	119.425	118.774	115.122
H	Hotel	4*	20.347	20.587	23.440	27.839	28.517	20.776	19.337	22.123	24.100	29.341	32.347	35.113	38.836	40.410	43.637	46.168	48.018	49.118	50.567	53.761	54.616	57.826
H	Hotel	5*	1.676	1.676	1.676	1.676	1.764	1.159	1.159	1.191	1.191	1.245	1.857	2.683	2.683	3.469	4.081	4.138	4.775	4.775	5.534	5.879	5.927	6.214
H	Hotel	Total	190.673	200.457	221.778	225.761	228.992	230.567	183.833	184.723	185.407	188.543	189.088	189.951	191.560	192.754	195.169	198.256	200.407	199.972	199.181	200.596	200.128	198.420
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	1.617	1.580	1.518	1.772	1.513	1.361	1.361	1.361	1.093	1.003	921	882	819	819	819	819
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	2.422	2.538	2.456	1.912	2.357	2.357	1.962	1.751	1.530	1.429	1.539	1.539	1.621	1.621	1.621	1.621
HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	2.515	2.527	2.215	1.543	1.941	2.093	1.990	1.990	1.778	1.548	1.306	1.184	1.184	1.184	1.184	1.184
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	546	532	532	551	628	644	606	732	436	381	251	251	251	251	374	374
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	24	24	24	58	0	58	58	58	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	7.124	7.201	6.745	5.836	6.439	6.513	5.977	5.892	4.837	4.361	4.017	3.856	3.875	3.875	3.998	3.998
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	106	106	106	106	106	106	106	769	106	210	210	210	210	210	210	820
HA	Hotel	2*	0	0	0	0	0	0	3.107	3.609	3.609	3.609	3.135	3.178	3.793	3.829	3.952	3.026	3.026	3.095	3.095	3.095	3.095	2.546



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	Apartament																								
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	34.882	37.322	38.369	39.697	42.493	45.360	45.206	45.083	45.861	47.574	47.882	47.362	48.697	48.128	45.671	43.866	
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	3.380	4.296	6.562	10.123	11.463	15.546	20.819	22.603	24.298	27.088	28.369	30.790	32.772	35.363	38.692	41.148	
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	958	1.176	1.176	1.176	1.282	1.282	1.282	1.512	1.512	1.510	1.510	
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	41.475	45.333	48.646	53.535	57.197	65.148	71.100	73.460	75.393	79.180	80.769	82.739	86.286	88.308	89.178	89.890	
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	557	557	557	557	557	557	557	557	428	428	388	172	172	172	172	172	
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	1.876	1.876	1.876	1.876	1.320	1.443	1.807	1.807	1.684	1.264	1.264	1.080	1.080	1.264	1.264	1.264	
RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	1.125	1.125	1.125	1.486	1.486	1.486	1.744	1.744	1.054	1.054	1.054	1.054	1.054	1.054	1.054	1.054	
RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	202	202	202	202	244	244	290	290	42	42	42	42	42	42	42	42	
RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	3.760	3.760	3.760	4.121	3.607	3.730	4.398	4.398	3.208	2.788	2.748	2.348	2.348	2.532	2.532	2.532	
HS	Hostal	1*	23.870	23.357	23.229	22.643	22.668	14.533	7.471	6.474	6.450	5.907	5.507	5.278	5.153	5.161	4.820	4.732	4.619	4.463	4.369	4.236	4.019	3.975	
HS	Hostal	2*	13.802	13.891	13.650	13.055	12.801	8.939	4.296	4.142	3.784	3.817	3.763	3.765	3.873	3.741	3.633	3.486	3.599	3.674	3.557	3.555	3.424	3.329	
HS	Hostal	3*	2.042	2.122	1.972	1.989	1.935	1.025	910	1.090	1.054	817	1.037	1.008	1.086	1.042	1.042	1.034	954	830	912	912	682	815	

HS	Hostal	Total	39.714	39.370	38.851	37.687	37.404	24.497	12.677	11.706	11.288	10.541	10.307	10.051	10.112	9.944	9.495	9.252	9.172	8.967	8.838	8.703	8.125	8.119
HSR	Hostal Residència	1*	34	34	34	34	34	34	6.265	5.905	5.897	5.967	5.820	5.854	5.680	5.680	5.536	5.474	5.404	5.276	5.183	5.154	5.065	4.759
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	0	3.695	3.580	3.652	4.036	3.824	3.964	3.815	3.815	3.832	3.804	3.724	3.608	3.573	3.601	3.587	3.615
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	138	224	224	224	238	245	245	245	245	245	324	324	324	324	324	324
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	55	0	0	0	0	55	55	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HSR	Hostal Residència	Total	34	34	34	34	34	34	10.153	9.709	9.773	10.227	9.882	10.118	9.795	9.740	9.613	9.523	9.452	9.208	9.080	9.079	8.976	8.698
CH	Casa d'hostes	Total	3.501	3.466	3.252	2.459	2.078	2.363	1.398	1.401	1.359	1.378	1.378	1.378	1.338	1.338	1.327	1.326	1.339	1.339	1.323	1.316	1.297	1.307
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	0	581	525	419	347	387	395	385	385	385	385	385	389	374	419	389	389
PEN S	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23
TOTAL			323.246	348.019	386.952	389.311	389.761	381.108	383.127	385.265	388.822	394.785	399.117	407.188	411.441	414.432	415.576	419.127	422.943	423.112	423.259	425.097	423.054	422.918

**Taula 235. Placets turístiques/establiment d'allotjament turístic a les Illes Balears, 1988-2009 (Font : Conselleria de Turisme, 2009).**

Codi	Tipologia	Categoria	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 LI	62	63	63	65	65	58	61	59	59	60	61	61	61	61	61	61	60	60	60	60	60	58
A	Apartament turístic	2 LI	129	133	137	144	145	144	147	142	139	134	136	130	128	129	130	130	130	131	131	129	127	126
A	Apartament turístic	3 LI	304	262	248	249	250	236	216	202	195	184	174	171	164	160	159	156	153	154	153	150	148	160
A	Apartament turístic	4 LI	0	0	0	0	0	450	450	441	441	441	235	235	235	306	241	178	163	163	169	265	265	265
A	Apartament turístic	Total	98	100	104	108	109	107	110	108	107	105	105	103	101	101	102	102	102	102	102	101	100	102
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	25	15	27	26	29	32	34	34	35	35	34	33	34	34	35	34
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	8	9	10	10	10	10	11	11	12	12	13	13	13	14	14	14	14
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	11	11	11	11	12	13	13	12	12	13	13	13	13
CT	Càmping Turístic	T	309	309	309	309	205	205	205	253	253	200	200	200	200	200	100	100	100	100	200	200	200	200
CT	Càmping Turístic	S	375	375	375	375	420	420	420	562	530	492	492	492	492	492	490	490	563	563	594	939	939	350
CT	Càmping Turístic	P	342	342	342	342	342	342	342	350	350	362	362	362	362	350	350	350	350	350	337	308	308	594
CT	Càmping Turístic	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	500	500	500	500	500
CT	Càmping Turístic	Total	347	347	347	347	346	346	346	406	405	382	382	382	382	380	374	374	405	417	395	395	395	392
CV	Ciutat de Vacances	1*	588	588	585	585	585	665	665	666	666	691	691	691	656	656	558	637	562	562	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	2*	945	876	970	1.044	1.044	741	657	665	665	671	671	671	671	671	671	693	679	679	679	688	688	688

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

CV	Ciutat de Vacances	3*	346	346	360	360	360	651	620	578	578	613	613	613	613	613	625	625	674	634	634	634	634	
CV	Ciutat de Vacances	Total	655	652	645	667	667	677	647	632	632	652	652	652	640	640	623	650	640	667	653	657	657	657
H	Hotel	1*	154	151	150	151	148	120	143	132	119	119	116	110	102	102	101	99	100	92	91	86	84	83
H	Hotel	2*	248	250	251	255	247	247	243	233	224	221	220	220	219	216	212	208	208	201	192	191	189	180
H	Hotel	3*	325	332	349	344	348	364	351	348	346	341	339	332	330	330	326	326	323	324	322	320	319	314
H	Hotel	4*	323	322	340	366	366	352	387	375	371	362	363	370	366	354	338	330	320	317	312	313	316	311
H	Hotel	5*	279	279	279	279	294	232	232	199	199	208	206	244	244	248	215	207	208	208	231	235	228	214
H	Hotel	Total	254	258	270	274	276	291	295	295	295	296	295	295	295	294	288	287	285	284	283	283	283	279
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	67	69	66	74	69	65	65	65	64	67	66	68	63	63	63	63
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	127	121	117	112	118	118	115	109	118	119	128	128	125	125	125	125
HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	157	158	158	110	108	110	111	111	119	119	119	118	118	118	118	118
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	78	76	76	69	79	72	76	73	87	95	84	84	84	84	94	94
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	24	24	24	29	0	29	29	29	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	106	106	102	90	95	92	91	88	97	99	100	101	99	99	100	100
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	53	53	53	53	53	53	53	77	53	70	70	70	70	70	70	205
HA	Hotel Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	259	258	258	258	241	265	292	274	263	233	233	221	221	221	221	212
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	465	461	451	451	452	454	452	451	445	441	439	435	431	434	427	426
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	483	430	469	482	382	399	443	411	386	387	378	375	386	389	399	396
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	958	588	588	588	641	641	641	378	378	378	378
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	432	424	423	428	411	423	434	406	408	404	400	394	394	396	396	396
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	93	93	93	93	93	93	93	93	86	86	97	57	57	57	57	57
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	469	469	469	469	440	361	301	301	337	316	316	360	360	316	316	316
RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	375	375	375	372	372	372	349	349	351	351	351	351	351	351	351	351
RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	202	202	202	202	122	122	97	97	42	42	42	42	42	42	42	42
RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	269	269	269	275	240	233	220	220	229	214	229	235	235	230	230	230
HS	Hostal	1*	60	59	59	60	61	50	56	54	55	56	55	53	53	53	52	51	51	51	50	50	50	50
HS	Hostal	2*	72	72	71	71	71	60	69	67	63	63	61	62	62	62	63	62	62	62	62	62	61	62
HS	Hostal	3*	120	118	116	124	129	79	91	91	88	68	74	72	72	74	74	73	69	70	70	68	82	
HS	Hostal	Total	65	65	65	66	66	54	62	60	60	59	58	58	58	58	58	57	57	56	56	57	56	56
HSR	Hostal Residència	1*	34	34	34	34	34	34	44	43	42	43	43	43	43	43	43	43	43	43	43	43	43	43
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	0	49	48	49	52	50	51	50	50	50	50	49	50	49	50	50	50
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	46	45	45	45	40	41	41	41	41	41	46	46	46	46	46	46
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	55	0	0	0	0	55	55	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HSR	Hostal Residència	Total	34	34	34	34	34	34	46	45	45	46	45	46	45	45	45	45	45	45	46	46	46	46
CH	Casa d'hostes	Total	13	13	13	11	11	21	21	21	21	22	22	22	22	22	22	22	22	22	22	22	22	22
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	0	26	28	28	23	24	25	26	26	26	26	26	26	27	28	26	26
PENS	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23
TOTAL			132	134	140	147	150	159	163	164	164	165	164	164	165	164	163	163	162	162	161	162	162	161

**Taula 236. Establiments d'allotjament turístic a Mallorca, 1988-1989 (Font: Conselleria de Turisme, 2009).**

Codi	Tipologia	Categoria	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 LI	226	252	260	247	237	212	173	166	165	159	161	160	159	155	157	146	146	144	141	139	131	125
A	Apartament turístic	2 LI	134	163	206	186	177	186	173	171	168	166	163	164	160	156	154	153	152	151	149	146	141	136
A	Apartament turístic	3 LI	46	65	84	83	77	95	98	103	105	105	107	106	104	109	113	117	119	117	114	110	108	112
A	Apartament turístic	4 LI	0	0	0	0	0	1	1	2	2	2	4	4	4	3	4	3	5	5	6	7	7	7
A	Apartament turístic	Total	406	480	550	516	491	494	445	442	440	432	435	434	427	423	428	419	422	417	410	402	387	380
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	3	5	6	7	5	10	12	14	15	17	21	23	25	25	27	30
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	0	42	45	49	52	62	73	83	94	105	116	122	131	142	149	151	158
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	5	5	11	14	23	31	37	42	43	45	48	54
CT	Càmping Turístic	T	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	S	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	P	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
CT	Càmping Turístic	Total	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1	2	1	1	1	1
CV	Ciutat de Vacances	1*	7	7	7	7	7	7	7	6	6	5	5	5	3	3	2	1	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	2*	2	2	2	2	2	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1
CV	Ciutat de Vacances	3*	0	0	0	0	0	1	2	3	3	4	4	4	4	4	4	3	3	2	1	1	1	1
CV	Ciutat de Vacances	Total	9	9	9	9	9	9	10	11	11	11	11	11	9	9	8	5	4	3	2	2	2	2
H	Hotel	1*	193	190	186	176	168	104	77	69	61	53	51	49	43	41	41	39	37	36	37	33	33	30
H	Hotel	2*	147	153	160	159	151	143	109	98	97	90	84	76	79	77	77	77	76	70	63	61	60	60
H	Hotel	3*	196	212	240	239	257	305	249	264	271	279	278	283	280	281	286	291	294	299	297	295	293	289
H	Hotel	4*	50	51	54	61	63	48	42	50	55	65	73	79	89	97	109	118	128	131	137	145	146	155
H	Hotel	5*	6	6	6	6	6	4	4	5	5	5	8	10	10	13	17	18	21	21	22	22	23	24
H	Hotel	Total	592	612	646	641	645	604	481	486	489	492	494	497	501	509	530	543	556	557	556	556	555	558
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	13	11	12	12	12	11	11	11	7	5	5	4	5	5	5	5
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	10	11	10	9	9	9	8	7	4	3	3	3	3	3	3	3

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	10	10	8	8	11	12	11	11	8	6	4	3	3	3	3	3
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	5	5	5	5	5	6	5	8	3	2	1	1	1	1	2	2
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	1	1	1	2		2	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	39	38	36	36	37	40	37	39	22	16	13	11	12	12	13	13
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	3
HA	Hotel Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	11	13	13	13	11	9	10	11	12	10	10	11	11	11	11	9
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	63	68	71	74	79	83	82	82	85	88	89	89	92	90	85	82
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	5	7	9	14	21	28	36	43	49	55	56	62	64	69	74	80
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	3	3	3	3
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	81	90	95	103	113	122	131	139	149	156	158	165	172	175	175	177
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	3	3	3	3	3	3	3	3	2	2	1	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	2	2	2	2	1	2	2	2	1	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	2	2	2	2	2	2	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	8	8	8	8	7	8	9	9	3	2	1	0	0	0	0	0
HS	Hostal	1*	287	283	282	265	264	200	93	82	80	72	69	66	65	65	61	60	60	58	58	54	51	51
HS	Hostal	2*	144	142	140	133	129	102	45	43	41	43	44	43	44	42	41	39	39	40	39	39	38	36
HS	Hostal	3*	10	11	10	9	8	7	5	7	7	7	8	9	9	8	8	8	7	6	6	6	5	4
HS	Hostal	Total	441	436	432	407	401	309	143	132	128	122	121	118	118	115	110	107	106	104	103	99	94	91
HSR	Hostal Residència	1*	0	0	0	0	0	0	94	86	86	83	81	81	77	77	75	74	72	69	67	66	64	59
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	0	45	43	43	40	38	40	38	38	40	39	39	38	38	38	38	37
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	1	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HSR	Hostal Residència	Total	0	0	0	0	0	0	141	132	132	126	122	125	119	118	118	116	114	110	108	107	105	99
CH	Casa d'hostes	Total	175	173	164	134	129	53	23	23	23	24	24	24	22	22	21	20	21	21	20	20	19	19
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	0	13	10	9	9	10	10	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9
PENS	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
TOTAL			1.624	1.711	1.802	1.708	1.677	1.471	1.429	1.425	1.429	1.426	1.452	1.480	1.491	1.517	1.543	1.559	1.586	1.596	1.604	1.603	1.587	1.592

Taula 237. Places turístiques a Mallorca, 1988-2009 (Font: Conselleria de Turisme, 2009).																								
Codi	Tipologia	Categoria	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 LI	14.138	16.134	16.407	16.328	15.675	12.726	11.032	10.017	10.171	9.763	10.187	10.131	10.101	9.780	10.081	9.021	8.999	8.705	8.530	8.394	7.925	7.374
A	Apartament turístic	2 LI	17.221	21.444	27.552	26.369	25.914	26.382	25.009	23.593	22.861	22.220	22.293	20.923	19.533	19.305	19.263	19.217	19.169	19.144	18.706	17.808	16.750	16.125
A	Apartament turístic	3 LI	15.315	18.285	22.770	22.914	21.788	23.483	22.476	22.770	22.783	22.868	22.012	21.770	20.715	21.192	21.656	22.106	22.238	21.895	21.241	20.201	19.572	19.958
A	Apartament turístic	4 LI	0	0	0	0	0	450	450	882	882	882	939	939	939	919	965	533	951	951	1.157	2.093	2.093	2.093
A	Apartament turístic	Total	46.674	55.863	66.729	65.611	63.377	63.041	58.967	57.262	56.697	55.733	55.431	53.763	51.288	51.196	51.965	50.877	51.357	50.695	49.634	48.496	46.340	45.550
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	76	76	154	179	138	323	418	499	567	640	769	807	887	887	981	1.069
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	0	398	445	484	523	615	805	959	1.105	1.305	1.489	1.623	1.743	1.920	2.010	2.082	2.236
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	22	56	56	123	160	294	388	454	514	530	561	607	683
CT	Càmping Turístic	T	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	S	500	500	500	500	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	500	500	500	500	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	P	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	500	500	500	500	500
CT	Càmping Turístic	Total	500	500	500	500	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	500	500	500	1.000	500	500	500	500
CV	Ciutat de Vacances	1*	4.141	4.141	4.117	4.117	4.117	4.758	4.758	4.098	4.098	3.586	3.586	3.586	2.062	2.062	1.112	712	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	2*	2.446	2.446	2.446	2.446	2.446	560	560	1.220	1.220	1.220	1.220	1.220	1.220	1.220	1.220	660	660	660	660	660	660	660
CV	Ciutat de Vacances	3*	0	0	0	0	0	840	1.958	2.244	2.244	2.756	2.756	2.756	2.756	2.756	2.756	2.244	2.244	1.958	1.118	1.118	1.118	1.118
CV	Ciutat de Vacances	Total	6.587	6.587	6.563	6.563	6.563	6.158	7.276	7.562	7.562	7.562	7.562	7.562	6.038	6.038	5.088	3.616	2.904	2.618	1.778	1.778	1.778	1.778
H	Hotel	1*	28.374	27.750	27.047	25.594	23.972	12.720	10.282	9.163	7.680	6.464	5.932	5.409	4.779	4.526	4.477	4.185	4.053	3.591	3.638	2.958	2.958	2.694
H	Hotel	2*	34.853	36.600	38.335	39.309	35.583	32.910	25.083	20.853	19.897	18.123	16.646	14.886	15.513	14.859	14.436	14.073	13.776	12.187	10.496	9.998	9.818	9.818
H	Hotel	3*	58.228	64.986	78.918	76.722	84.241	107.627	82.429	85.858	87.609	89.537	88.419	87.887	85.912	85.859	86.140	88.184	88.277	89.913	88.910	87.882	86.965	84.900

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

H	Hotel	4*	16.23 3	16.47 3	17.81 1	22.21 0	22.88 8	16.58 9	16.08 5	18.81 5	20.18 3	23.09 9	26.10 5	28.87 1	32.25 2	33.97 4	35.85 8	37.49 9	39.34 9	39.76 4	40.77 9	43.49 7	44.35 2	46.49 0
H	Hotel	5*	1.676	1.676	1.676	1.676	1.764	1.055	1.055	1.075	1.075	1.129	1.741	2.567	2.567	3.353	3.811	3.868	4.505	4.505	5.264	5.264	5.312	5.553
H	Hotel	Total	139.3 64	147.4 85	163.7 87	165.5 11	168.4 48	170.9 01	134.9 34	135.7 64	136.4 44	138.3 52	138.8 43	139.6 20	141.0 23	142.5 71	144.7 22	147.8 09	149.9 60	149.9 60	149.0 87	149.5 99	149.4 05	149.4 55
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	815	709	757	757	739	587	587	587	319	229	229	190	209	209	209	209
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	1.084	1.070	878	774	723	723	651	440	219	118	228	228	228	228	228	228
HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	1.155	1.167	855	741	1.008	1.160	1.057	1.057	845	615	373	251	251	251	251	251
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	263	249	249	249	326	342	304	514	218	163	33	33	33	33	156	156
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	24	24	24	58		58	58	58	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	3.341	3.219	2.763	2.579	2.796	2.870	2.657	2.656	1.601	1.125	863	702	721	721	844	844
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	106	106	106	106	106	106	106	106	106	106	106	106	106	106	106	716
HA	Hotel Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	2.519	3.021	3.021	3.021	2.277	2.107	2.722	2.758	2.881	1.955	1.955	2.024	2.024	2.024	2.024	1.475
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	29.55 1	31.47 1	32.24 0	33.59 3	36.29 9	38.35 0	38.07 5	37.95 2	38.73 0	39.49 6	39.80 4	39.28 4	40.45 1	39.88 2	37.24 1	35.62 0
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	2.440	3.177	4.700	7.136	8.296	11.98 0	17.25 3	18.98 8	20.44 3	23.08 7	23.25 1	25.41 6	27.03 2	29.47 7	32.50 4	34.58 9
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	218	218	218	218	218	218	448	448	448	448
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	34.61 6	37.77 5	40.06 7	43.85 6	46.97 8	52.54 3	58.37 4	60.02 2	62.37 8	64.86 2	65.33 4	67.04 8	70.06 1	71.93 7	72.32 3	72.84 8
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	385	385	385	385	385	385	385	385	256	256	216	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	976	976	976	976	420	543	543	543	420	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	690	690	690	690	690	690	690	690	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	202	202	202	202	202	202	248	248	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	2.253	2.253	2.253	2.253	1.697	1.820	1.866	1.866	676	256	216	0	0	0	0	0
HS	Hostal	1*	18.09 2	17.60 9	17.47 9	16.89 9	16.95 2	10.10 6	5.633	4.851	4.862	4.448	4.205	3.898	3.851	3.851	3.482	3.394	3.394	3.238	3.187	3.054	2.882	2.880

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

HS	Hostal	2*	10.73 9	10.63 2	10.29 7	9.989	9.707	6.002	3.114	2.794	2.436	2.470	2.530	2.532	2.640	2.508	2.436	2.289	2.289	2.364	2.286	2.284	2.153	2.058
HS	Hostal	3*	1.482	1.562	1.412	1.429	1.375	684	536	748	712	475	617	666	666	622	622	614	534	410	410	410	382	331
HS	Hostal	Total	30.31 3	29.80 3	29.18 8	28.31 7	28.03 4	16.79 2	9.283	8.393	8.010	7.393	7.352	7.096	7.157	6.981	6.540	6.297	6.217	6.012	5.883	5.748	5.417	5.269
HSR	Hostal Residència	1*	0	0	0	0	0	0	3.790	3.430	3.424	3.421	3.274	3.308	3.086	3.086	2.976	2.940	2.871	2.743	2.680	2.651	2.562	2.330
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	0	1.982	1.892	1.882	1.818	1.632	1.724	1.575	1.575	1.670	1.642	1.642	1.554	1.554	1.554	1.554	1.526
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	47	133	133	133	133	140	140	140	140	140	140	140	140	140	140	140
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	55	0	0	0	0	55	55	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HSR	Hostal Residència	Total	0	0	0	0	0	0	5.874	5.455	5.439	5.372	5.039	5.227	4.856	4.801	4.786	4.722	4.653	4.437	4.374	4.345	4.256	3.996
CH	Casa d'hostes	Total	1.506	1.492	1.367	696	599	1.283	645	645	639	675	675	675	635	635	627	588	601	601	585	585	566	566
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	0	364	308	291	232	246	254	244	244	244	244	244	248	248	248	248	248
PENS	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0	0	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23
TOTAL			224.9 44	241.7 30	268.1 34	267.1 98	268.0 21	259.1 75	258.9 48	260.1 80	261.8 26	265.7 20	268.5 64	273.6 37	276.6 61	279.7 97	281.3 16	283.4 36	285.7 18	286.4 08	286.2 31	287.4 38	285.3 70	285.0 65

**Taula 238. Places turístiques/establiment d'allotjament turístic a Mallorca, 1988-2009 (Font : Conselleria de Turisme, 2009).**

Codi	Tipologia	Categoria	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 LI	63	64	63	66	66	60	64	60	62	61	63	63	64	63	64	62	62	60	60	60	60	59
A	Apartament turístic	2 LI	129	132	134	142	146	142	145	138	136	134	137	128	122	124	125	126	126	127	126	122	119	119
A	Apartament turístic	3 LI	333	281	271	276	283	247	229	221	217	218	206	205	199	194	192	189	187	187	186	184	181	178
A	Apartament turístic	4 LI	0	0	0	0	0	450	450	441	441	441	235	235	235	306	241	178	190	190	193	299	299	299
A	Apartament turístic	Total	115	116	121	127	129	128	133	130	129	129	127	124	120	121	121	121	122	122	121	121	120	120
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	25	15	26	26	28	32	35	36	38	38	37	35	35	35	36	36
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	0	9	10	10	10	10	11	12	12	12	13	13	13	14	13	14	14
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	11	11	11	11	11	13	13	12	12	12	12	13	13
CT	Càmping Turístic	T	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	S	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	0	0	0
CT	Càmping Turístic	P	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	500	500	500	500
CT	Càmping Turístic	Total	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500
CV	Ciutat de Vacances	1*	592	592	588	588	588	680	680	683	683	717	717	717	687	687	556	712	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	2*	1.223	1.223	1.223	1.223	1.223	560	560	610	610	610	610	610	610	610	610	660	660	660	660	660	660	660
CV	Ciutat de Vacances	3*	0	0	0	0	0	840	979	748	748	689	689	689	689	689	689	748	748	979	1.118	1.118	1.118	1.118
CV	Ciutat de Vacances	Total	732	732	729	729	729	684	728	687	687	687	687	687	671	671	636	723	726	873	889	889	889	889
H	Hotel	1*	147	146	145	145	143	122	134	133	126	122	116	110	111	110	109	107	110	100	98	90	90	90



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

H	Hotel	2*	237	239	240	247	236	230	230	213	205	201	198	196	196	193	187	183	181	174	167	164	164	164
H	Hotel	3*	297	307	329	321	328	353	331	325	323	321	318	311	307	306	301	303	300	301	299	298	297	294
H	Hotel	4*	325	323	330	364	363	346	383	376	367	355	358	365	362	350	329	318	307	304	298	300	304	300
H	Hotel	5*	279	279	279	279	294	264	264	215	215	226	218	257	257	258	224	215	215	215	239	239	231	231
H	Hotel	Total	235	241	254	258	261	283	281	279	279	281	281	281	280	273	272	270	269	268	269	269	269	268
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	63	64	63	63	62	53	53	53	46	46	46	48	42	42	42	42
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	108	97	88	86	80	80	81	63	55	39	76	76	76	76	76	76
HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	116	117	107	93	92	97	96	96	106	103	93	84	84	84	84	84
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	53	50	50	50	65	57	61	64	73	82	33	33	33	33	78	78
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	24	24	24	29	0	29	29	29	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	86	85	77	72	76	72	72	68	73	70	66	64	60	60	65	65
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	53	53	53	53	53	53	53	53	53	53	53	53	53	53	53	239
HA	Hotel Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	229	232	232	232	207	234	272	251	240	196	196	184	184	184	184	164
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	469	463	454	454	459	462	464	463	456	449	447	441	440	443	438	434
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	488	454	522	510	395	428	479	442	417	420	415	410	422	427	439	432
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	218	218	218	218	218	218	149	149	149	149
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	427	420	422	426	416	431	446	432	419	416	414	406	407	411	413	412
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	128	128	128	128	128	128	128	128	128	128	216	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	488	488	488	488	420	272	272	272	420	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	345	345	345	345	345	345	345	345	345	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	202	202	202	202	202	202	124	124	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	282	282	282	282	242	228	207	207	225	128	216	0	0	0	0	0
HS	Hostal	1*	63	62	62	64	64	51	61	59	61	62	61	59	59	59	57	57	57	56	55	57	57	56
HS	Hostal	2*	75	75	74	75	75	59	69	65	59	57	58	59	60	60	59	59	59	59	59	59	57	57
HS	Hostal	3*	148	142	141	159	172	98	107	107	102	68	77	74	74	78	78	77	76	68	68	68	76	83
HS	Hostal	Total	69	68	68	70	70	54	65	64	63	61	61	60	61	61	59	59	59	58	57	58	58	58
HSR	Hostal Residència	1*	0	0	0	0	0	0	40	40	40	41	40	41	40	40	40	40	40	40	40	40	40	39
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	0	44	44	44	45	43	43	41	41	42	42	42	41	41	41	41	41
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	47	44	44	44	44	44	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	55	0	0	0	0	55	55	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HSR	Hostal Residència	Total	0	0	0	0	0	0	42	41	41	43	41	42	41	41	41	41	41	40	41	41	41	40
CH	Casa d'hostes	Total	9	9	8	5	5	24	28	28	28	28	28	28	29	29	30	29	29	29	29	29	30	30
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	0	28	31	32	26	25	25	27	27	27	27	27	28	28	28	28	28
PENS	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0	0	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23	23
TOTAL			139	141	149	156	160	176	181	183	183	186	185	185	186	184	182	182	180	179	178	179	180	179

**Taula 239. Establiments d'allotjament turístic a Menorca, 1988-1989 (Font: Conselleria de Turisme, 2009).**

Codi	Tipologia	Categoria	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 LI	72	86	106	108	109	132	125	121	120	117	118	119	119	118	117	117	116	116	114	116	116	
A	Apartament turístic	2 LI	27	42	53	54	54	62	61	60	63	62	63	63	62	62	62	61	61	61	61	60	61	60
A	Apartament turístic	3 LI	3	3	4	4	5	5	10	14	18	26	28	32	38	41	41	41	43	45	45	45	45	46
A	Apartament turístic	4 LI	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
A	Apartament turístic	Total	102	131	163	166	168	199	196	195	201	205	209	214	219	222	221	219	221	222	222	219	222	222
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	3	3	3	3	4	4	4	5	4	4	4
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	1	3	3	4	5	5	7	8	9	10	10	10	10	10	11	11	11
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	2	2	2	3	3
CT	Càmping Turístic	T	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
CT	Càmping Turístic	S	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0
CT	Càmping Turístic	P	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
CT	Càmping Turístic	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	Total	0	0	0	0	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
CV	Ciutat de Vacances	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	3*	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
CV	Ciutat de Vacances	Total	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
H	Hotel	1*	7	7	8	9	10	10	9	6	6	4	4	5	5	5	5	5	5	5	5	4	5	4
H	Hotel	2*	8	7	8	7	7	7	3	4	3	4	4	4	4	4	6	4	4	4	4	4	4	3
H	Hotel	3*	17	20	24	27	28	31	25	26	27	26	26	26	26	26	24	26	26	26	26	26	25	26
H	Hotel	4*	4	4	5	5	5	4	3	3	3	8	8	8	8	8	8	8	8	8	9	10	10	11
H	Hotel	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1
H	Hotel	Total	36	38	45	48	50	52	40	39	39	42	42	43	43	43	44	44	44	44	45	45	45	45
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1
HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	3	3	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	4	5	5	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	5	5	6	6	6	8	8	8	8	8	8	8	9	9	9	9
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	2	3	5	6	7	9	9	9	9	9	13	14	15	16	17	17
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	8	9	12	13	14	19	19	19	19	19	23	24	26	27	28	28
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2

RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	3	3	3	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
HS	Hostal	1*	25	24	24	24	23	18	8	7	7	6	6	6	6	6	6	5	5	6	6	5	5	
HS	Hostal	2*	9	10	10	9	10	8	6	7	7	6	6	6	6	5	5	6	6	5	5	5	5	
HS	Hostal	3*	3	3	3	3	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	1	
HS	Hostal	Total	37	37	37	36	36	28	16	16	16	14	14	14	14	14	13	13	13	13	13	13	11	11
HSR	Hostal Residència	1*	0	0	0	0	0	10	10	11	11	11	11	11	11	11	10	10	10	10	10	10	10	
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	3	4	4	7	7	7	7	7	6	6	6	6	6	6	6	6	
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
HSR	Hostal Residència	Total	0	0	0	0	0	13	14	15	18	18	18	18	18	17	16	16	16	16	16	16	16	
CH	Casa d'hostes	Total	18	17	17	15	7	12	4	4	5	5	5	5	5	4	4	4	4	4	4	4	5	
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	3	3	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	2	2	2	
PENS	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
TOTAL			194	224	263	266	264	295	293	294	304	315	323	336	342	347	345	343	349	352	355	354	357	358

**Taula 240. Places turístiques a Menorca, 1988-2009 (Font: Conselleria de Turisme, 2009).**

Codi	Tipologia	Categoria	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 LI	4.177	4.984	6.621	6.699	6.739	8.038	8.592	7.656	7.615	7.654	7.686	7.806	7.806	7.734	7.701	7.713	7.657	7.657	7.417	7.531	7.468	
A	Apartament turístic	2 LI	2.403	4.711	7.474	7.840	7.840	10.647	10.791	10.365	10.455	9.361	9.595	9.595	9.550	9.550	9.550	9.529	9.520	9.520	9.678	9.582	9.559	9.524
A	Apartament turístic	3 LI	400	400	554	554	578	518	1.197	1.300	1.618	2.095	2.181	2.488	3.348	3.593	3.577	3.541	3.603	3.840	3.840	3.840	3.849	4.109
A	Apartament turístic	4 LI	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
A	Apartament turístic	Total	6.980	10.095	14.649	15.093	15.157	19.203	20.580	19.321	19.688	19.110	19.462	19.889	20.704	20.949	20.861	20.771	20.836	21.017	21.175	20.839	20.939	21.101
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	91	91	91	91	91	109	109	109	156	119	119	119
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	8	27	27	33	41	41	62	75	83	101	101	101	101	103	120	120	120
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16	16	16	16	32	32	32	44	44
CT	Càmping Turístic	T	0	0	0	0	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
CT	Càmping Turístic	S	0	0	0	0	429	429	429	1.000	1.000	720	720	720	720	720	720	720	939	939	939	939	939	
CT	Càmping Turístic	P	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	939

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

CT	Càmping Turístic	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	Total	0	0	0	0	529	529	529	1.100	1.100	820	820	820	820	820	820	820	1.039	1.039	1.039	1.039	1.039	1.039
CV	Ciutat de Vacances	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	3*	440	440	440	440	440	816	440	440	440	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816
CV	Ciutat de Vacances	Total	440	440	440	440	440	816	440	440	440	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816
H	Hotel	1*	2.090	2.090	2.126	2.377	2.405	1.307	2.256	636	636	175	175	251	251	251	251	251	251	251	175	205	175	175
H	Hotel	2*	3.024	2.820	3.408	2.828	2.828	3.217	277	783	277	289	289	289	289	289	762	289	289	289	289	289	289	113
H	Hotel	3*	6.443	7.974	9.544	10.660	10.926	11.756	9.984	10.997	11.503	10.459	10.459	10.459	10.459	9.986	10.459	10.459	10.459	10.070	10.101	9.797	8.981	
H	Hotel	4*	1.223	1.223	1.875	1.875	1.875	1.406	754	770	770	2.741	2.741	2.741	2.741	2.741	2.741	2.741	2.741	3.175	3.354	3.354	4.054	
H	Hotel	5*															154	154	154	154	154	154	154	154
H	Hotel	Total	12.780	14.107	16.953	17.740	18.034	17.686	13.271	13.186	13.186	13.664	13.664	13.740	13.740	13.740	13.894	13.894	13.894	13.894	13.939	14.073	13.799	13.477
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	29	65	65	111	111	111	111	111	111	111	111	111	29	29	29	29
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	82	82	82	82
HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	472	472	472	220	220	220	220	220	220	220	220	220	220	220	220	220
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	501	537	537	331	331	331	331	331	331	331	331	331	331	331	331	331
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel	2*	0	0	0	0	0	0	588	588	588	588	588	588	588	588	588	588	588	588	588	588	588	588

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	Apartament																								
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	2.401	2.401	2.679	2.654	2.654	3.426	3.426	3.426	3.426	3.426	3.426	3.426	3.594	3.594	3.594	3.594	
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	940	1.119	1.862	1.952	2.112	2.511	2.511	2.511	2.511	2.511	3.628	3.884	4.250	4.396	4.698	4.698	
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	958	958	958	958	1.064	1.064	1.064	1.064	1.064	1.062	1.062	
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	3.929	4.108	5.129	5.194	5.354	7.483	7.483	7.483	7.483	7.589	8.706	8.962	9.496	9.642	9.942	9.942	
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	72	72	72	72	72	72	72	72	72	72	72	72	72	72	72	72	
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	
RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	435	435	435	796	796	796	796	796	796	796	796	796	796	796	796	796	
RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	1.323	1.323	1.323	1.684	1.684	1.684	1.684	1.684	1.684	1.684	1.684	1.684	1.684	1.684	1.684	1.684	
HS	Hostal	1*	1.171	1.047	1.047	1.067	1.039	633	243	226	241	192	192	192	192	192	192	192	153	153	192	192	147	147	
HS	Hostal	2*	417	461	461	210	238	345	290	301	301	300	300	300	300	300	300	264	264	303	303	264	264	264	
HS	Hostal	3*	135	135	135	135	135	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	32	32	
HS	Hostal	Total	1.723	1.643	1.643	1.412	1.412	1.028	583	577	592	542	542	542	542	542	506	506	506	506	506	506	443	443	
HSR	Hostal	1*	0	0	0	0	0	0	390	390	416	395	395	395	395	395	395	369	368	368	387	387	387	387	

	Residència																							
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	0	112	153	137	302	302	302	302	302	224	224	224	224	224	224	224	224
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HSR	Hostal Residència	Total	0	0	0	0	0	0	502	543	553	697	697	697	697	697	619	593	592	592	611	611	611	611
CH	Casa d'hostes	Total	666	645	645	597	495	243	68	68	82	81	81	81	81	81	67	67	67	67	67	67	67	77
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	0	75	75	7	22	22	22	22	22	22	22	22	22	7	52	22	22
PEN S	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOTAL			22.589	26.930	34.330	35.282	36.067	39.513	41.828	41.305	42.670	43.002	43.605	46.258	47.086	47.355	47.311	47.319	48.719	49.172	49.962	49.931	49.976	49.826

**Taula 241. Places turístiques/establiment d'allotjament turístic a Menorca, 1988-2009 (Font : Conselleria de Turisme, 2009).**

Codi	Tipologia	Categoria	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 LI	58	58	62	62	62	61	69	63	63	65	65	66	66	66	66	66	66	66	66	65	65	64
A	Apartament turístic	2 LI	89	112	141	145	145	172	177	173	166	151	152	152	154	154	154	156	156	156	159	160	157	159
A	Apartament turístic	3 LI	133	133	139	139	116	104	120	93	90	81	78	78	88	88	87	86	84	85	85	85	86	89
A	Apartament turístic	4 LI	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
A	Apartament turístic	Total	68	77	90	91	90	96	105	99	98	93	93	93	95	94	94	95	94	95	95	95	94	95
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	30	30	30	30	30	27	27	27	31	30	30	30
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	8	9	9	8	8	8	9	9	9	10	10	10	10	10	11	11	11
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16	16	16	16	16	16	16	15	15
CT	Càmping Turístic	T	0	0	0	0	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
CT	Càmping Turístic	S	0	0	0	0	429	429	429	1.000	1.000	720	720	720	720	720	720	720	939	939	939	939	939	0
CT	Càmping Turístic	P	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	939
CT	Càmping Turístic	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	Total	0	0	0	0	265	265	265	550	550	410	410	410	410	410	410	410	520	520	520	520	520	520
CV	Ciutat de Vacances	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	3*	440	440	440	440	440	816	440	440	440	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816
CV	Ciutat de Vacances	Total	440	440	440	440	440	816	440	440	440	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816
H	Hotel	1*	299	299	266	264	241	131	251	106	106	44	44	50	50	50	50	50	50	50	44	41	44	44

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

H	Hotel	2*	378	403	426	404	404	460	92	196	92	72	72	72	72	72	127	72	72	72	72	72	72	38
H	Hotel	3*	379	399	398	395	390	379	399	423	426	402	402	402	402	402	416	402	402	402	387	389	392	345
H	Hotel	4*	306	306	375	375	375	352	251	257	257	343	343	343	343	343	343	343	343	343	353	335	335	369
H	Hotel	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	154	154	154	154	154	154	154	154
H	Hotel	Total	355	371	377	370	361	340	332	338	338	325	325	320	320	320	316	316	316	316	310	313	307	299
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	29	33	33	56	56	56	56	56	56	56	56	56	29	29	29	29
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	82	82	82	82
HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	157	157	157	110	110	110	110	110	110	110	110	110	110	110	110	110
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	125	107	107	83	83	83	83	83	83	83	83	83	83	83	83	83
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	588	588	588	588	588	588	588	588	588	588	588	588	588	588	588	588
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	480	480	447	442	442	428	428	428	428	428	428	428	399	399	399	399
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	470	373	372	325	302	279	279	279	279	279	279	279	277	283	275	276
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	958	958	958	958	1.064	1.064	1.064	1.064	1.064	1.062	1.062
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	491	456	427	400	382	394	394	394	394	399	379	373	365	357	355	355
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	72	72	72	72	72	72	72	72	72	72	72	72	72	72	72	72
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816	816
RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	435	435	435	398	398	398	398	398	398	398	398	398	398	398	398	398
RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	441	441	441	421	421	421	421	421	421	421	421	421	421	421	421	421
HS	Hostal	1*	47	44	44	44	45	35	30	32	34	32	32	32	32	32	32	32	31	31	32	32	29	29
HS	Hostal	2*	46	46	46	23	24	43	48	43	43	50	50	50	50	50	53	53	51	51	53	53	53	53
HS	Hostal	3*	45	45	45	45	45	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	32	32
HS	Hostal	Total	47	44	44	39	39	37	36	36	37	39	39	39	39	39	39	39	39	39	39	39	40	40
HSR	Hostal Residència	1*	0	0	0	0	0	0	39	39	38	36	36	36	36	36	36	37	37	37	39	39	39	39
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	0	37	38	34	43	43	43	43	43	37	37	37	37	37	37	37	37
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HSR	Hostal Residència	Total	0	0	0	0	0	0	39	39	37	39	39	39	39	39	36	37	37	37	38	38	38	38
CH	Casa d'hostes	Total	37	38	38	40	71	20	17	17	16	16	16	16	16	16	17	17	17	17	17	17	17	15
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	0	25	25	7	11	11	11	11	11	11	11	11	11	7	26	11	11
PENS	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOTAL			116	120	131	133	137	134	143	140	140	137	135	138	138	136	137	138	140	140	141	141	140	139

**Taula 242. Establiments d'allotjament turístic a Eivissa, 1988-2009 (Font: Conselleria de Turisme, 2009).**

Codi	Tipologia	Categoria	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 LI	177	188	197	190	178	165	156	158	157	155	154	154	154	151	152	148	146	146	143	144	141	142
A	Apartament turístic	2 LI	39	45	54	53	54	61	62	63	65	70	71	72	71	71	70	72	72	69	68	68	70	65
A	Apartament turístic	3 LI	14	16	20	23	21	20	23	25	26	29	31	31	32	32	34	37	40	38	37	36	37	36
A	Apartament turístic	4 LI																	1	1	1	1	1	1
A	Apartament turístic	Total	230	249	271	266	253	246	241	246	248	254	256	257	257	254	256	257	259	254	249	249	249	244
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	2	2	2	2	3	3	3	3	3
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	0	2	2	3	5	6	7	7	7	9	11	14	14	14	14	14	19
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	T	1	1	1	1	1	1	1	2	2	1	1	1	1	1					1	1	1	1
CT	Càmping Turístic	S	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1			3
CT	Càmping Turístic	P	3	3	3	3	3	3	3	3	3	4	4	4	4	3	3	3	3	3	2	3	3	1
CT	Càmping Turístic	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	Total	5	5	5	5	5	5	5	6	7	6	6	6	6	5	4	4	4	4	4	4	4	5
CV	Ciutat de Vacances	1*	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1				
CV	Ciutat de Vacances	2*	2	3	3	3	3	3	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
CV	Ciutat de Vacances	3*	0	0	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	3	3	3	3
CV	Ciutat de Vacances	Total	3	4	6	6	6	6	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
H	Hotel	1*	27	27	27	26	26	26	14	10	8	9	9	8	7	6	6	6	6	5	5	6	6	4
H	Hotel	2*	29	30	31	34	34	34	26	27	28	28	28	28	29	30	29	29	29	28	26	26	24	24
H	Hotel	3*	57	58	60	62	62	64	53	53	54	54	54	55	55	54	52	50	50	48	50	51	53	51
H	Hotel	4*	8	8	9	9	9	6	4	5	5	6	6	6	7	7	10	12	12	14	14	15	15	18
H	Hotel	5*	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	4
H	Hotel	Total	121	123	127	131	131	131	98	96	96	98	98	98	99	98	98	98	98	96	96	100	100	101
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	10	10	9	10	8	8	8	8	8	8	7	7	7	7	7	7
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	9	10	11	8	11	11	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9
HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	3	3	3	4	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	2	2	2	3	3	3	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	24	25	25	25	27	27	25	24	24	24	23	23	23	23	23	23
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8		1	1	1	1	1	1	1
HA	Hotel Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	7	8	8	8	9	9	10	10	10	12	12	12	12	12	13	12
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	2	2	3	5	6	6	6	6	6	6	7
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	7	8	8	9	12	13	14	23	17	21	21	21	21	21	22	22
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	3	3	3	3	3	2	2	3	3	3
RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1



RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	3	3	3	3	4	4	7	7	7	7	7	6	6	7	7	7	
HS	Hostal	1*	61	62	62	62	62	52	16	16	15	14	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	13	
HS	Hostal	2*	36	36	37	37	37	35	8	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	
HS	Hostal	3*	3	3	3	3	3	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	2	
HS	Hostal	Total	100	101	102	102	102	90	26	27	26	25	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	23	24
HSR	Hostal Residència	1*	1	1	1	1	1	1	33	35	36	38	38	38	39	39	38	38	38	38	38	38	38	38	37
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	0	27	26	27	27	28	28	28	28	28	28	28	28	28	27	27	26	27
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
HSR	Hostal Residència	Total	1	1	1	1	1	1	61	62	64	66	68	68	69	69	68	68	68	68	67	67	66	66	
CH	Casa d'hostes	Total	70	70	61	55	41	34	30	30	27	27	27	27	27	27	28	29	29	29	29	28	28	28	
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	0	4	4	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	
PENS	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
TOTAL			530	553	573	566	539	513	508	516	518	529	539	542	546	550	547	555	559	552	546	550	549	552	

**Taula 243. Places turístiques a Eivissa, 1988-2009 (Font: Conselleria de Turisme, 2009).**

Codi	Tipologia	Categoria	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 LI	12.016	13.190	13.695	13.769	13.205	10.637	9.917	10.167	10.223	10.233	10.265	10.265	10.244	10.176	10.196	10.037	10.044	9.946	9.745	9.775	9.511	9.107
A	Apartament turístic	2 LI	6.008	6.895	7.715	7.779	7.592	7.891	8.196	8.113	8.205	8.603	8.650	8.686	8.607	8.607	8.508	8.641	8.643	8.435	8.312	8.312	8.486	7.468
A	Apartament turístic	3 LI	3.461	3.573	3.802	4.243	3.954	4.664	5.082	5.239	5.271	5.205	5.319	5.293	5.120	4.876	5.205	5.380	5.587	5.525	5.489	5.103	5.175	7.572
A	Apartament turístic	4 LI	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	29	29	29	29	29	29
A	Apartament turístic	Total	21.485	23.658	25.212	25.791	24.751	23.192	23.195	23.519	23.699	24.041	24.234	24.244	23.971	23.659	23.909	24.058	24.303	23.935	23.575	23.219	23.201	24.176
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	32	32	32	32	32	48	48	48	48	76	76	76	76	76
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	0	17	17	25	55	64	84	84	84	111	155	197	210	226	226	226	320
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	T	309	309	309	309	309	309	309	660	660	300	300	300	300	300	0	0	0	0	300	300	300	300
CT	Càmping Turístic	S	249	249	249	249	249	249	249	249	649	249	249	249	249	249	249	249	249	249	249	0	0	1.049
CT	Càmping Turístic	P	1.025	1.025	1.025	1.025	1.025	1.025	1.025	1.049	1.049	1.449	1.449	1.449	1.449	1.449	1.049	1.049	1.049	1.049	674	923	923	249

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

CT	Càmping Turístic	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
CT	Càmping Turístic	Total	1.583	1.583	1.583	1.583	1.583	1.583	1.583	1.958	2.358	1.998	1.998	1.998	1.998	1.598	1.298	1.298	1.298	1.298	1.223	1.223	1.223	1.598
CV	Ciutat de Vacances	1*	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	2*	1.334	1.934	2.403	2.776	2.776	2.405	2.727	2.767	2.767	2.807	2.807	2.807	2.807	2.807	2.807	2.807	2.737	2.737	2.737	2.781	2.781	2.781
CV	Ciutat de Vacances	3*			750	750	750	750	750	750	750	750	750	750	750	750	750	750	750	750	1.312	1.312	1.312	1.312
CV	Ciutat de Vacances	Total	1.896	2.496	3.715	4.088	4.088	3.717	4.039	4.079	4.079	4.119	4.119	4.119	4.119	4.119	4.119	4.119	4.049	4.049	4.049	4.093	4.093	4.093
H	Hotel	1*	4.452	4.010	4.010	3.945	3.945	2.845	1.901	1.537	711	1.373	1.427	1.271	609	554	554	554	554	417	417	554	554	270
H	Hotel	2*	7.673	8.148	8.285	8.925	8.925	9.366	8.229	8.375	8.539	8.539	8.539	8.539	8.776	8.831	8.553	8.553	8.553	8.049	7.254	7.254	6.684	5.885
H	Hotel	3*	22.782	23.085	24.258	25.123	25.123	26.120	22.132	22.229	22.895	22.565	22.565	22.731	22.985	22.779	21.824	20.934	20.934	20.455	21.238	21.228	21.798	21.027
H	Hotel	4*	2.209	2.209	3.072	3.072	3.072	2.158	1.875	1.915	1.915	2.269	2.269	2.269	2.611	2.463	3.806	4.696	4.696	5.381	5.381	5.678	5.678	6.050
H	Hotel	5*						104	104	116	116	116	116	116	116	116	116	116	116	116	461	461	461	507
H	Hotel	Total	37.116	37.452	39.625	41.065	41.065	40.593	34.241	34.172	34.176	34.862	34.916	34.926	35.097	34.743	34.853	34.853	34.418	34.406	35.175	35.175	33.739	
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	773	806	696	904	663	663	663	663	663	663	581	581	581	581	581	581
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	1.338	1.468	1.578	1.138	1.634	1.634	1.311	1.311	1.311	1.311	1.311	1.311	1.311	1.311	1.311	1.311
HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	888	888	888	582	713	713	713	713	713	713	713	713	713	713	713	713
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	283	283	283	302	302	302	302	218	218	218	218	218	218	218	218	218
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	3.282	3.445	3.445	2.926	3.312	3.312	2.989	2.905	2.905	2.905	2.823	2.823	2.823	2.823	2.823	2.823
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	663	0	104	104	104	104	104	104	104
HA	Hotel	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	270	483	483	483	483	483	483	483	483	483	483	483

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	Apartament																								
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	2.930	3.450	3.450	3.450	3.540	3.584	3.705	3.705	3.705	4.652	4.652	4.652	4.652	4.652	4.836	4.652	
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1.035	1.055	1.055	1.055	1.104	1.344	1.490	1.490	1.490	1.490	1.490	1.490	1.861	
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	2.930	3.450	3.450	4.485	4.865	5.122	5.243	5.955	5.532	6.729	6.729	6.729	6.729	6.729	6.913	7.100	
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	84	84	84	84	84	84	448	448	448	448	448	264	264	448	448	448	
RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	258	258	258	258	258	258	258	258	258	258	
RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	42	42	42	42	42	42	42	42	42	42	42	42	
RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	184	184	184	184	226	226	848	848	848	848	848	664	664	848	848	848	
HS	Hostal	1*	3.079	3.173	3.173	3.173	3.173	2.592	669	563	514	466	387	387	387	395	395	395	395	395	395	395	395	353	
HS	Hostal	2*	2.263	2.415	2.509	2.473	2.473	2.114	618	773	773	773	659	659	659	659	659	659	659	659	659	659	659	659	
HS	Hostal	3*	380	380	380	380	380	257	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	16	200	
HS	Hostal	Total	5.722	5.968	6.062	6.026	6.026	4.963	1.487	1.536	1.487	1.439	1.246	1.246	1.246	1.254	1.254	1.254	1.254	1.254	1.254	1.254	1.070	1.212	
HSR	Hostal	1*	34	34	34	34	34	34	1.809	1.809	1.781	1.875	1.875	1.875	1.923	1.923	1.889	1.889	1.889	1.889	1.889	1.889	1.889	1.815	

	Residència																								
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	0	1.521	1.455	1.553	1.791	1.765	1.813	1.813	1.813	1.813	1.813	1.813	1.813	1.778	1.778	1.764	1.820	
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	57	57	57	57	71	71	71	71	71	71	71	71	71	71	71	71	
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
HSR	Hostal Residència	Total	34	34	34	34	34	34	3.387	3.321	3.391	3.723	3.711	3.759	3.807	3.807	3.773	3.773	3.773	3.773	3.738	3.738	3.724	3.706	
CH	Casa d'hostes	Total	1.082	1.082	993	936	765	626	540	546	496	497	497	497	497	497	508	546	546	546	546	539	539	539	
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	0	84	84	63	63	89	89	89	89	89	89	89	89	89	89	89	89	
PEN S	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
TOTAL			68.918	72.273	77.224	79.523	78.312	74.708	74.969	76.311	76.885	78.424	79.309	79.654	80.020	79.606	79.247	80.675	80.810	79.864	79.398	80.032	80.000	80.319	

**Taula 244. Places turístiques/establiment d'allotjament turístic a Eivissa, 1988-2009 (Font : Conselleria de Turisme, 2009).**

Codi	Tipologia	Categoria	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 LI	68	70	70	72	74	64	64	64	65	66	67	67	67	67	68	69	68	68	68	68	67	64
A	Apartament turístic	2 LI	154	153	143	147	141	129	132	129	126	123	122	121	121	122	120	120	122	122	122	122	121	115
A	Apartament turístic	3 LI	247	223	190	184	188	233	221	210	203	179	172	171	160	152	153	145	140	145	148	142	140	210
A	Apartament turístic	4 LI	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	29	29	29	29	29	29	29
A	Apartament turístic	Total	93	95	93	97	98	94	96	96	96	95	95	94	93	93	93	94	94	94	95	93	93	99
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	32	32	32	32	32	24	24	24	24	25	25	25	25	25
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	0	9	9	8	11	11	12	12	12	12	14	14	15	16	16	16	17
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	T	309	309	309	309	309	309	309	330	330	300	300	300	300	300	0	0	0	0	300	300	300	300
CT	Càmping Turístic	S	249	249	249	249	249	249	249	249	325	249	249	249	249	249	249	249	249	249	249	0	0	350
CT	Càmping Turístic	P	342	342	342	342	342	342	342	350	350	362	362	362	362	350	350	350	350	350	337	308	308	249
CT	Càmping Turístic	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	Total	317	317	317	317	317	317	317	326	337	333	333	333	333	320	325	325	325	325	306	306	306	320
CV	Ciutat de Vacances	1*	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	562	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	2*	667	645	801	925	925	802	682	692	692	702	702	702	702	702	702	684	684	684	695	695	695	695
CV	Ciutat de Vacances	3*	0	0	375	375	375	375	375	375	375	375	375	375	375	375	375	375	375	375	437	437	437	437
CV	Ciutat de Vacances	Total	632	624	619	681	681	620	577	583	583	588	588	588	588	588	588	588	578	578	578	585	585	585
H	Hotel	1*	165	149	149	152	152	109	136	154	89	153	159	159	87	92	92	92	92	83	83	92	92	68

H	Hotel	2*	265	272	267	263	263	275	317	310	305	305	305	305	303	294	295	295	295	287	279	279	279	245	
H	Hotel	3*	400	398	404	405	405	408	418	419	424	418	418	413	418	422	420	419	419	426	425	416	411	412	
H	Hotel	4*	276	276	341	341	341	360	469	383	383	378	378	378	373	352	381	391	391	384	384	379	379	336	
H	Hotel	5*	0	0	0	0	0	104	104	116	116	116	116	116	116	116	116	116	116	116	116	231	231	127	
H	Hotel	Total	307	304	312	313	313	310	349	356	356	356	356	356	355	355	356	356	356	356	359	358	352	352	334
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	77	81	77	90	83	83	83	83	83	83	83	83	83	83	83	83	
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	149	147	143	142	149	149	146	146	146	146	146	146	146	146	146	146	
HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	296	296	296	146	143	143	143	143	143	143	143	143	143	143	143	143	
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	142	142	142	101	101	101	101	109	109	109	109	109	109	109	109	109	
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	137	138	138	117	123	123	120	121	121	121	123	123	123	123	123	123	
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	83	0	104	104	104	104	104	104	104	104	
HA	Hotel Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	270	242	242	242	242	242	242	242	242	242	242	242	
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	419	431	431	431	393	398	371	371	371	388	388	388	388	388	372	388	
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1.035	528	528	528	368	269	248	248	248	248	248	248	266	
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	419	431	431	498	405	394	375	259	325	320	320	320	320	320	314	323	
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	84	84	84	84	84	84	149	149	149	149	149	149	132	149	149	149	
RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	258	258	258	258	258	258	258	258	258	258	
RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	42	42	42	42	42	42	42	42	42	42	42	42	
RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	61	61	61	61	57	57	121	121	121	121	121	121	111	111	121	121	
HS	Hostal	1*	50	51	51	51	51	50	42	35	34	33	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	27	
HS	Hostal	2*	63	67	68	67	67	60	77	86	86	86	73	73	73	73	73	73	73	73	73	73	73	73	
HS	Hostal	3*	127	127	127	127	127	86	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	16	100	
HS	Hostal	Total	57	59	59	59	55	57	57	57	58	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	47	51	
HSR	Hostal Residència	1*	34	34	34	34	34	34	55	52	49	49	49	49	49	49	50	50	50	50	50	50	50	49	
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	0	56	56	58	66	63	65	65	65	65	65	65	65	65	66	66	67	
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	57	57	57	57	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
HSR	Hostal Residència	Total	34	34	34	34	34	34	56	54	53	56	55	55	55	55	55	55	55	55	55	56	56	56	
CH	Casa d'hostes	Total	15	15	16	17	19	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	19	19	19	19	19	
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	0	21	21	21	21	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	
PENS	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
TOTAL			130	131	135	141	145	146	148	148	148	148	147	147	147	145	145	145	145	145	145	145	146	146	

**Taula 245. Establiments d'allotjament turístic a Formentera, 1988-2009 (Font: Conselleria de Turisme, 2009).**

Codi	Tipologia	Categoria	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 LI	55	60	64	64	64	67	64	63	62	62	62	62	62	62	62	62	62	62	62	62	62	62
A	Apartament turístic	2 LI	3	3	3	3	4	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

A	Apartament turístic	3 LI	0	1	2	2	3	2	3	4	4	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
A	Apartament turístic	4 LI	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
A	Apartament turístic	Total	58	64	69	69	71	77	75	75	74	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75	75
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	T	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	S	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	P	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	3*	1	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
CV	Ciutat de Vacances	Total	1	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
H	Hotel	1*	1	1	1	1	1	2	2	2	2	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
H	Hotel	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1
H	Hotel	3*	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
H	Hotel	4*	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
H	Hotel	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
H	Hotel	Total	3	3	3	3	3	4	4	5	5	6	6	6	6	6	6	6	6	7	7	7	7
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HS	Hostal	1*	27	27	26	24	24	22	16	15	15	14	13	14	13	13	13	13	12	12	11	11	11
HS	Hostal	2*	4	4	4	4	4	5	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	4	4	4	4	4

HS	Hostal	3*	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	2	2	2	2	2	3	3	3	3
HS	Hostal	Total	32	32	31	29	29	28	20	19	19	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18
HSR	Hostal Residència	1*	0	0	0	0	0	0	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	5	5	5	5
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	0	1	1	1	3	3	3	3	3	3	3	2	1	1	2	2	2
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HSR	Hostal Residència	Total	0	0	0	0	0	0	8	8	8	10	10	10	10	10	10	10	10	9	8	9	9	9
CH	Casa d'hostes	Total	16	16	16	14	13	12	10	9	9	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	0	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
PENS	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOTAL			110	116	120	116	117	123	121	120	119	120	120	120	120	120	120	120	120	119	119	120	121	121

**Taula 246. Places turístiques a Formentera, 1988-2009 (Font: Conselleria de Turisme, 2009).**

Codi	Tipologia	Categori a	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 LI	2.38 2	2.62 8	2.72 3	2.77 8	2.77 8	1.98 1	1.92 1	1.90 9	1.88 2	1.98 4	1.98 4	1.98 4	1.98 4	1.98 4	1.98 4	1.97 9	1.97 9	1.97 9	1.97 9	1.97 9	1.97 9	1.97 9
A	Apartament turístic	2 LI	546	546	546	546	586	794	794	794	794	794	794	794	794	794	794	794	794	794	794	794	794	794
A	Apartament turístic	3 LI	0	45	126	126	150	126	170	182	182	246	246	246	246	246	246	246	246	246	246	246	246	246
A	Apartament turístic	4 LI	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
A	Apartament turístic	Total	2.92 8	3.21 9	3.39 5	3.45 0	3.51 4	2.90 1	2.88 5	2.88 5	2.85 8	3.02 4	3.02 4	3.02 4	3.02 4	3.02 4	3.02 4	3.01 9	3.01 9	3.01 9	3.01 9	3.01 9	3.01 9	3.01 9
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	12
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	T	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	S	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	P	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

CV	Ciutat de Vacances	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
CV	Ciutat de Vacances	3*	251	251	251	251	251	1.499	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	
CV	Ciutat de Vacances	Total	251	251	251	251	251	1.499	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	1.193	
H	Hotel	1*	82	82	82	114	114	155	155	155	155	219	219	219	254	254	254	254	254	254	254	254	254	254	
H	Hotel	2*																				49	49	49	49
H	Hotel	3*	649	649	649	649	649	609	609	823	214	214	214	214	214	214	214	214	214	214	214	214	214	214	214
H	Hotel	4*	682	682	682	682	682	623	623	623	1.232	1.232	1.232	1.232	1.232	1.232	1.232	1.232	1.232	1.232	1.232	1.232	1.232	1.232	
H	Hotel	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
H	Hotel	Total	1.413	1.413	1.413	1.445	1.445	1.387	1.387	1.601	1.601	1.665	1.665	1.665	1.700	1.700	1.700	1.700	1.700	1.700	1.700	1.749	1.749	1.749	1.749
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HS	Hostal	1*	1.528	1.528	1.530	1.504	1.504	1.202	926	834	833	801	723	801	723	723	751	751	677	677	595	595	595	595
HS	Hostal	2*	383	383	383	383	383	478	274	274	274	274	274	274	274	274	274	274	348	348	348	348	348	348
HS	Hostal	3*	45	45	45	45	45	34	124	92	92	92	170	92	170	170	170	170	170	170	252	252	252	252
HS	Hostal	Total	1.956	1.956	1.958	1.932	1.932	1.714	1.324	1.200	1.199	1.167	1.167	1.167	1.167	1.167	1.195	1.195	1.195	1.195	1.195	1.195	1.195	1.195
HSR	Hostal Residència	1*	0	0	0	0	0	0	276	276	276	276	276	276	276	276	276	276	276	276	227	227	227	227
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	0	80	80	80	125	125	125	125	125	125	125	45	17	17	45	45	45
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	34	34	34	34	34	34	34	34	34	34	113	113	113	113	113	113
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HSR	Hostal Residència	Total	0	0	0	0	0	0	390	390	390	435	435	435	435	435	435	435	434	406	357	385	385	385
CH	Casa d'hostes	Total	247	247	247	230	219	211	145	142	142	125	125	125	125	125	125	125	125	125	125	125	125	125
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	0	58	58	58	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30
PEN S	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOTAL			6.795	7.086	7.264	7.308	7.361	7.712	7.382	7.469	7.441	7.639	7.639	7.639	7.674	7.674	7.702	7.697	7.696	7.668	7.668	7.696	7.708	7.708

**Taula 247. Places turístiques/establiment d'allotjament turístic a Formentera, 1988-2009 (Font : Conselleria de Turisme, 2009).**

Codi	Tipologia	Categoria	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
A	Apartament turístic	1 Ll	43	44	43	43	43	30	30	30	30	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32
A	Apartament turístic	2 Ll	182	182	182	182	147	99	99	99	99	99	99	99	99	99	99	99	99	99	99	99	99	99
A	Apartament turístic	3 Ll	0	45	63	63	50	63	57	46	46	49	49	49	49	49	49	49	49	49	49	49	49	49
A	Apartament turístic	4 Ll	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
A	Apartament turístic	Total	50	50	49	50	49	38	38	38	39	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40
HR	Hotel Rural	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
AG	Agroturisme	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	12
TI	Turisme d'Interior	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

CT	Càmping Turístic	T	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	S	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	P	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	LUXE	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CT	Càmping Turístic	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
CV	Ciutat de Vacances	3*	251	251	251	251	251	750	597	597	597	597	597	597	597	597	597	597	597	597	597	597	597	597
CV	Ciutat de Vacances	Total	251	251	251	251	251	750	597	597	597	597	597	597	597	597	597	597	597	597	597	597	597	597
H	Hotel	1*	82	82	82	114	114	78	78	78	78	73	73	73	85	85	85	85	85	85	85	85	85	85
H	Hotel	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	49	49	49	49
H	Hotel	3*	649	649	649	649	649	609	609	412	214	214	214	214	214	214	214	214	214	214	214	214	214	214
H	Hotel	4*	682	682	682	682	682	623	623	616	616	616	616	616	616	616	616	616	616	616	616	616	616	616
H	Hotel	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
H	Hotel	Total	471	471	471	482	482	347	347	320	320	278	278	278	283	283	283	283	283	283	250	250	250	250
HR	Hotel Residència	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HR	Hotel Residència	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HA	Hotel Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	1*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	3*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	5*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
RA	Residència Apartament	Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
HS	Hostal	1*	57	57	59	63	63	55	58	56	56	57	56	57	56	56	58	58	56	56	54	54	54	54
HS	Hostal	2*	96	96	96	96	96	96	91	91	91	91	91	91	91	91	91	91	87	87	87	87	87	87
HS	Hostal	3*	45	45	45	45	45	34	124	92	92	92	85	92	85	85	85	85	85	84	84	84	84	
HS	Hostal	Total	61	61	63	67	67	61	66	63	63	65	65	65	65	65	66	66	66	66	66	66	66	66
HSR	Hostal Residència	1*	0	0	0	0	0	0	46	46	46	46	46	46	46	46	46	46	46	46	45	45	45	45
HSR	Hostal Residència	2*	0	0	0	0	0	0	80	80	80	42	42	42	42	42	42	42	23	17	17	23	23	
HSR	Hostal Residència	3*	0	0	0	0	0	0	34	34	34	34	34	34	34	34	34	34	57	57	57	57	57	
HSR	Hostal Residència	4*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

HSR	Hostal Residència	Total	0	0	0	0	0	0	49	49	49	44	44	44	44	44	44	44	43	45	45	43	43	43
CH	Casa d'hostes	Total	15	15	15	16	17	18	15	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16
F	Fonda	Total	0	0	0	0	0	0	29	29	29	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30
PENS	Pensió	2*	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOTAL			62	61	61	63	63	63	61	62	63	64	64	64	64	64	64	64	64	64	64	64	64	64

- El capital ha esgotat les mines turístiques balears. El poder parla de saturació turística, modernització i reconversió.

Tal com hem comentat, des del poder turístic –empresariat i governants polítics– es plantejava ja a finals dels 1980 la problemàtica de la saturació turística, una problemàtica que podria revertir negativament en els marges de benefici. Per això, es volia actuar sobre la futura industrialització turística litoral mitjançant la promulgació del Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística. Emperò, l'altra qüestió a abordar de manera immediata era la del parc turístic ja construït. Bona part d'aquest parc es trobava en males condicions –degut a l'escassa reinversió destinada al manteniment de les infraestructures turístiques per part de l'empresariat– o era qualificat com a obsolet, d'acord amb els estàndards del moment. Per això, es va aprovar la Llei 3/1990, de 30 de maig, per la qual es crea i regula el **Pla de Modernització d'Allotjaments Turístics existents a Balears** (BOCAIB núm. 74, 19/06/1990). D'acord amb l'article primer d'aquesta llei, "tots els establiments d'allotjament turístic hotelier i extrahotelier existents a les Illes Balears, la sol·licitud de construcció o d'obertura dels quals hagi tingut lloc abans de dia 5 de juny del 1984 [Decret Cladera I], han de superar la inspecció tècnica del pla de modernització que es crea i es regula mitjançant aquesta llei". Els establiments que no superassin la inspecció tècnica, havien de dur a terme les obres i adaptacions que els inspectors dictassin. La llei establia que els establiments que no superassin la inspecció tècnica, podrien eximir-se del compliment de la llei si presentaven la baixa definitiva com a explotació turística. Els impulsors d'aquest pla de modernització entenien que "l'eliminació de tota una sèrie de places antiquades, i ja amortitzades, contribuiria al sanejament de l'oferta" (Amer 2006:102). Un sanejament que afectaria, bàsicament, al que podríem denominar com a "minifundisme turístic", és a dir aquells petits establiments turístics que sovint restaven fora del control del gran capital turístic, exemplificat bàsicament per les grans cadenes hoteleres.

La patronal hotelera i la de la construcció s'oposaren al Pla de Modernització. Aquest era un fet quasi insòlit des dels inicis del Cañellisme, ja que Cañellas i els seus consellers havien dictat una política sempre favorable als interessos empresarials, uns interessos dels que ells en formaven part. El principal entrebanc en opinió de la patronal hotelera era la condició obligatòria del Pla i la manca de mecanismes de finançament favorables a l'empresariat. Mentre que per a la patronal de la construcció, el Pla era poc ambiciós ja que esperaven que amb aquest es duria a terme una profunda reconversió de les infraestructures turístiques i que aquella servís de paracaigudes a la crisi en la que entrava el conjunt de l'economia balear, i particularment el sector de la construcció (Amer, 2006). Un sector molt sensible a la disminució dels marges de benefici. El 1990 la patronal hotelera suggeria que a Mallorca es podrien donar de baixa unes 24 mil places d'allotjament turístic, sempre i quan s'aconseguissin resoldre certs esculls normatius (p.ex. urbanístics, fiscals i laborals). Si la patronal aconseguia les condicions desitjades, aquesta defensava la reconversió dels establiments turístics en habitatges (Guijarro, 24/11/1990).

Emperò, no només eren les "fàbriques turístiques" les que estaven obsoletes o degradades, sinó que totes les zones d'industrialització turística seguien presentant greus dèficits infraestructurals i un elevat grau de degradació urbana. Crida l'atenció el fet que l'economista de la patronal CAEB, Vicent Tur Tur (1990:85) explicava com en l'estratègia empresarial a les Pitiüses, "les amortitzacions es varen confondre amb massa facilitat amb els beneficis i la reinversió per mantenir-se presentables brillava per la seva absència. Zones com Sant Antoni i, en menor grau, Platja de'n Bossa o es Canar, estan pagant ara les conseqüències, i molts negocis es troben davant d'una situació insostenible". Aquesta mateixa anàlisi era traslladable a d'altres punts de l'arxipèlag, i fins i tot podria qualificar-se com un dels principals eixos del comportament empresarial. Podríem dir, d'acord amb Karl W. Kapp (1966), que els costos socials de l'empresa privada, en aquest cas turística, es reflectien especialment en la pertorbació i degradació dels espais urbano-turístics. Uns espais que s'havien construït durant la llarga dictadura, al llarg de la qual el gran capital havia estat protegit, entre d'altres amb unes mínimes responsabilitats tributàries.

Per això, el Govern conservador aprovà la Llei 7/1990, de 19 de juny, de crèdit extraordinari per al finançament del pla extraordinari d'inversions i millores d'infraestructures de les zones turístiques (BOCAIB núm.81, 5/07/1990). Aquesta llei va donar lloc a **Plans d'Embelliment de les Zones Turístiques de les Balears**. Segons aquesta llei la Comunitat

Autònoma de les Illes Balears es faria càrrec del 60% del cost dels projectes, mentre que el 40% restant aniria a càrrec dels municipis. D'aquesta manera el sector públic posava en marxa recursos financers, tot aprofitant la situació de crisi i la retòrica de la modernització de la mà d'Europa, per fer front als costos socials de l'empresa privada que havia aixecat blocs de ciment pel litoral illenc, sense que les autoritats públiques –sovint eren els mateixos empresaris o persones afins– obliguessin a dotar de les infraestructures i equipaments necessaris. La llei aprovava la dotació d'un crèdit especial per import de 8500 milions de pessetes, amb la qual cosa els ajuntaments haurien d'aportar uns altres 5600 milions de pessetes. L'any en que entrà en vigor la llei es mobilitzaren uns 14232 milions de pessetes (uns 85,34 milions d'euros) que es distribuïren entre: Mallorca amb 9023 milions de pessetes (prop de 54,14 milions d'euros); Menorca amb 1073 milions de pessetes (prop de 6,44 milions d'euros); Eivissa amb 3601 milions de pessetes (uns 21,61 milions d'euros); i Formentera amb 533 milions de pessetes (uns 3,2 milions d'euros). Els principals municipis beneficiaris d'aquest pla extraordinari a Mallorca foren: Calvià amb 2003 milions de pessetes (uns 12 milions d'euros)<sup>800</sup> i el 22,2% del pressupost total del pla a Mallorca per la remodelació de l'àrea urbana de Magaluf, la construcció del Passeig Marítim de Palma Nova i la construcció d'infraestructures viàries a Peguera; Alcúdia amb 998,5 milions de pessetes (5,9 milions d'euros) i l'11,06% del pressupost total a Mallorca –urbanització i embelliment de la platja d'Alcúdia des del port al carrer Acàcies, zones de Tucan i Av. Pere Mas i Reus, i la urbanització de Maristany; Son Servera amb 678 milions de pessetes (4,07 milions d'euros) i 7,52% del pressupost del Pla a Mallorca, per reformes urbanes a Cala Millor. A Menorca el municipi de Sant Lluís es feia amb el 31,06% del pressupost del Pla correspon a Menorca –per infraestructures viàries i obres urbanes– i el de Ciutadella el 26,08% –zona vera i reforma a Cala Morell, pavimentació i obres viàries a Cala Blanca, Serpentina, Cales Piques, Torre de'n Blanes, Cala'n Bosch i Cap Artutx–. Mentre que a Eivissa els dos municipis amb major dotació pressupostària per executar les inversions en infraestructures eren el de Sant Antoni de Portmany amb el 30,38% del pressupost del Pla a Eivissa –obres del Passeig Marítim i dotacions urbanes del nucli urbà– el de Santa Eulària des Riu amb el 30,33% –obres en infraestructures a la zona turística es Canà, Cala Llonga, urbanització Siesta i la zona turística de Santa Eulària– (Alenyar, 1991).

– Crisi de principis dels 1990 i fallides empresarials.

Els inicis de la dècada dels 1990 varen estar presidits per la crisi econòmica amb la que es varen tancar definitivament les portes a la possible implantació de l'anomenat Estat del Benestar a l'Estat espanyol, i a partir de la qual s'imposaria definitivament i absolutament el projecte neoliberal. En aquella situació, a més de la ja vista destrucció del treball depenent i assalariat, es produeix una intensa transformació en el món empresarial. L'estiu de 1990 la central lletera Agama, amb uns 220 treballadors, presentava suspensió de pagaments. Una suspensió que s'articula en el nou marc institucional derivat de l'entrada a la Comunitat Europea i la quasi definitiva desarticulació de bona part del món agrari de les Illes (EFECOM, 16/08/1990). Una de les altres grans empreses que presentava suspensió de pagaments fou Astilleros de Mallorca SA cap el mes d'octubre de 1990. El 1991 les empreses que sol·licitaren suspensió de pagaments o es declararen en fallida varen créixer notablement respecte de 1990. La major part de les empreses corresponien al sector de la construcció, l'hoteler i petites empreses del comerç de tipus familiar. Entre les empreses de la construcció i promoció immobiliària es podrien destacar: Construcciones Tiffany SA, Construcciones Christie's, ELP Construcciones, Construcciones Triangle SA, Formentera Mar y Sal SA, etc. Altres societats vinculades al sector de la construcció també varen desaparèixer o hagueren de reestructurar-se, com per exemple Prefama (Prefabricados de Mallorca SA) que declarà suspensió de pagaments o Cristalerías Mallorquinas Reunidas que feu fallida. També es pot destacar la suspensió de pagaments d'Orisba Internacional, la societat de promoció immobiliària de Javier Cabotá, que feu suspensió de pagaments el 1993, arrossegada per l'escàndol Brokerval. Posteriorment, aquest empresari fundà el Grup Maioris, dedicat a la urbanització i promoció

<sup>800</sup> Cap a principis dels 1990 les zones d'industrialització turística de Calvià es trobaven fortament degradades. La batlessa Margarita Nájera (PSOE) va promoure un potent projecte per tal de renovar l'espai turístic, degradat per l'empresa privada. Associacions empresarials, sindicats, Ajuntament de Calvià i Administracions Autònoma i Central impulsaren el Pla d'Excel·lència Turística, finançat amb diners públics (Prats, 1999).

immobiliària amb una important difusió internacional. Una altra societat immobiliària que feu fallida fou Las Casas de Bendinat SA, també vinculada a Brokerval. L'empresa Compañía Concesionaria del Túnel de Sóller SA, d'Antoni Cuart, involucrada en el conegut cas de corrupció del Túnel de Sóller també feu fallida cap a mitjans dels 1990, per causes notablement diferents a la crisi de principis de la dècada (Armendáriz, 9/09/1991; Armendáriz, 11/01/1992; Vallés i Olivares, 30/11/1994; Manresa, 1998).

A Eivissa, la crisi fou molt profunda i fins i tot l'emblemàtica discoteca KU –propietat de Javier Iturrioz, Antonio Santamaría i José Luís Anabitarte– tancà les portes a principis dels 1990, després que el jutge dictàs la seva fallida per impagament de deutes valorats en uns 500 milions de pessetes. Betanza SA, propietat de José M. Etxainz, comprà KU per 130 milions de pessetes i al cap de poc es va saber que Bahía de San Antonio SA, del Grup Matutes, acordà participar a parts iguals en la gestió de KU que després es passaria a dir Privilege (Cerdà i Uli, 1996; Ramon Fajarnés, 2001; Ferrer, 17/08/2009).

En quant al sector turístic cal destacar les fallides o suspensions de pagaments de grans empreses: Viajes Ceres, Club Europa Mallorca, Club Sa Coma SA, Sol y Turismo SA i Sur Hoteles. La primera ja ha estat analitzada anteriorment, i es pot destacar com la connexió insular del cas Filesa. El Club Europa Mallorca estava localitzat a Peguera i comptava amb unes enormes instal·lacions turístiques amb prop d'un milenar d'habitacions d'allotjament turístic (Armendáriz, 9/09/1991; Armendáriz, 11/01/1992). En el cas del Club Sa Coma SA, propietari del complex hotelier Torreblanca, el BBV li reclamava 324 milions de pessetes, per la qual cosa s'acordà posar a la venda 9 solars edificables que sumaven uns 9506 m<sup>2</sup> i estaven valorats en 426 milions de pessetes, situats a sa Coma (Sant Llorenç des Cardassar)<sup>801</sup>. El setembre de 1990 la policia de delinqüència econòmica va arrestar a Antonio Hernández Muñoz, Luís Javier Ausere Alijarde i Pedro López Baños Luís Javier Ausere Alijarde. Esclatava el cas d'estafa relacionat amb l'empresa de la construcció Muravi SL. Entre els negocis que va dur a terme aquesta xarxa de delinqüents econòmics es trobà l'adquisició del Club Sa Coma SA amb 1000 milions de pessetes, tot emprant pagarés falsos avalats en la finca Can Mercè (urbanització Valls Altes de Sitges) que fou tassada en 1000 milions de pessetes, quan el seu valor era de 20 milions. Posteriorment, els estafadors empraren el complex hotelier Torreblanca com a garantia per aconseguir altres préstecs en base a una valoració manipulada del complex de 2500 milions de pessetes. Aquest grup també va adquirir diversos edificis d'apartaments (Candia, 5/09/1990; Riutord, 5/09/1990; EFE, 5/09/1990).

Sol y Turismo SA que tenia arrendat l'Hotel Belvedere Park (Sant Agustí, Palma) a la companyia Hoteles Reunidos de Poniente SA, també feu fallida. L'Hotel Belvedere Park, amb quasi 800 places, era un dels més grans de Mallorca. Segons Comissions Obreres hi havia indicis que les dues societats estaven controlades per les mateixes persones, segons ells l'arquitectura societària estava configurada per separar les responsabilitats entre una empresa propietària i una altra explotadora. Ricardo Caro, secretari general d'Hoteleria de Comissions Obreres, denuncià que l'empresa presentà un expedient de regulació d'ocupació que afectava a bona part de la plantilla i el que preparava era l'extinció dels contractes per tal d'abandonar l'activitat turística. L'expedient de regulació d'ocupació no fou acceptat per la Direcció Provincial de Treball ja que considerà que els problemes econòmics de l'empresa eren de caire conjuntural, tot acceptant una suspensió temporal dels contractes. L'empresa devia uns 150 milions de pessetes –a treballadors, creditors, hisenda i seguretat social– i des de la patronal hotelera es comunicà que el Belvedere es trobava entre els hotels víctima dels impagaments de Viajes Ceres. La crisi servia de coartada per introduir mesures per reduir llocs de feina, amb l'objectiu de treure tota la plantilla, i per després sol·licitar la conversió de l'hotel en habitatges (Guijarro, 6/11/1990; Guijarro, 31/01/1991).

Sens dubte el major trasbals empresarial el protagonitzà la cadena hotelera de Miquel Capó Oliver, Sur Hoteles SA, junt amb la resta d'empreses del seu conglomerat empresarial (Eurochef SA, Felicis SA, Industrias Turísticas Asociadas SA i Hotel Olympic SA). Aquesta cadena hotelera era la segona en quant a nombre de places de Mallorca a l'any 1986 amb unes 5453 places, tot essent la primera la de la família Escarrer (Sol Hoteles). Tal com s'ha apuntat anteriorment, Capó participà en d'altres negocis turístics, entre dels quals destaca la seva vinculació amb Viajes Ceres. El març de 1991 el jutjat decretà la fallida necessària de Sur Hoteles que en aquells moments comptava amb 13 hotels a Balears –12 a Mallorca situats a

<sup>801</sup> Aquesta informació procedeix del BOE núm.169, 16 de juliol de 1990, pp.20519-20520.

Cala Major, s'Arenal, Palma Nova i Platja de Muro; i un altre a Santa Eulària, a l'illa d'Eivissa– i tenia una plantilla d'uns mil treballadors. Entre les causes que motivaren la fallida de la cadena hotelera es parlava dels efectes que va tenir l'expansió de Sur Hoteles a l'arxipèlag canari, amb l'adquisició de 3 hotels al Puerto de la Cruz (Tenerife) i els apartaments turístics Castillo del Mar a Fuerteventura. Aquesta expansió coincidí amb el moment de crisi econòmica de principis dels 1990, amb la qual cosa les expectatives de negoci no es compliren, tot arrossegant l'empresa que els posà a la venda.

Segons Miquel Capó, el desencadenant de la fallida calia situar-ho en un aval de 23 milions de pessetes que signà per una altra societat, i davant la falta de pagament d'aquell aval se li va exigir a ell que cobrés el deute. El dia després de la declaració de fallida de Sur Hoteles, tan sols restava obert l'Hotel Santa Ana amb uns 60 treballadors –molts d'ells treballant a l'hotel des de la seva obertura, feia 25 anys<sup>802</sup>–, però que no era de la seva propietat. Els treballadors de l'hotel no foren comunicats de la fallida i reclamaven el seu lloc de feina. De fet, el comissari de la fallida de Sur Hoteles va considerar que els hotels de la cadena continuassin oberts, per tal de poder fer front d'aquesta manera als deutes contrets. El març de 1991 la cadena hotelera Saint Michel es feu amb els hotels Geminis i Alejandría de la Platja de Palma. El maig de 1991 la cadena IR Hoteles (Inter Rental Hoteles) es va quedar amb els hotels de Sur Hoteles situats a Cala Major, La Cala i Playa Cala Major –més endavant es feu amb l'Hotel Santa Ana–. En aquells moments, Diario de Mallorca informà que IR Hoteles era una filial de la multinacional nord-americana RCI (Resort Condominiums International), la qual era una de les majors empreses del món en el negoci del *time sharing* o multipropietat, modalitat d'explotació turística segons la qual el client adquireix part de l'immoble i el pot gaudir per torns. IR Hoteles estava formada per capital mallorquí, presidida per Pere Vidal Amengual, i aleshores ja explotava els hotels Majorica, Augusta i Acapulco a s'Arenal. El mes d'agost de 1991, 4 mesos després de la declaració de fallida de Sur Hoteles, els treballadors de l'Hotel Leo, explotat encara per Sur Hoteles, denunciaven que no havien cobrat els seus sous des del mes de juny. Poc a poc els hotels de Sur Hoteles passaren a mans d'altres empreses, tot desapareixent qualsevol rastre del que fou una de les majors cadenes hoteleres de Mallorca (Olivares, 18/04/1991; Diario de Mallorca, 18/04/1991; Olivares, 19/04/1991; Olivares, 25/04/1991; Olivares, 14/05/1991).

El 1991, amb la implementació del Pla de Modernització i en motiu de la crisi, es donaren de baixa 135 hotels (4621 places) i 272 blocs d'apartaments (15269 places) (Alenyar, 1992). I, cap a finals del 1992 s'havien donat de baixa unes 31816 places turístiques a les Balears –319 hotels (15080 places) i 297 blocs d'apartaments (14735 places)–, de les quals hi havia 4992 places en situació de baixa temporal –45 hotels (4274 places) i 7 blocs d'apartaments (716 places)– (Morales, 25/12/1992). Hom pot destacar el fet que molts dels establiments d'allotjament turístic que es donaren de baixa, la major part d'ells amortitzats, es convertiren en habitatges. Així per exemple, al Port de Sóller els hotels Costa Brava –obert el 1952 i de 94 places– i el Mare Nostrum –obert el 1956 i de 113 places– es convertiren en habitatges. Emperò el casos més espectaculars els trobam a Palma. Les eleccions municipals de 1991 foren guanyades per l'empresari de la construcció i polític conservador Joan Fageda, després d'una forta campanya de l'empresari de la comunicació Pere Serra en contra de Ramon Aguiló (batle de Palma, 1979-1991) que es negà a concedir-li la gestió del Teatre Municipal (Colom, 25/11/2009).

Fageda des de la seva entrada al consistori va realitzar nombroses i polèmiques modificacions puntuals del PGOU de Palma. Una d'aquelles modificacions fou la que permetia que els edificis d'allotjament turístic construïts abans de l'aprovació del PGOU de Palma, és a dir abans de 1985, es podrien convertir en habitatges o oficines, tot mantenint el mateix volum d'edificabilitat, malgrat que aquest fos superior al permès segons la normativa urbanística. I també permetia reconvertir l'ús dels edificis inacabats. Entre els primers casos es pot destacar la conversió en habitatges de grans hotels localitzats a la zona turística ja degradada de Cala Major: el Pullman de 386 places; el Torremayor de 458 places i l'Impala de 1000 places. Entre els segons casos, es pot destacar la conversió de l'inacabat hotel California, començat a principis dels 1980, en habitatges, oficines i comerços. Aquest edifici, situat a El Terreno, tenia 10 plantes, més de les permeses segons el PGOU, i la seva conversió no obligava l'esbucament

<sup>802</sup> Segons Antonio Muñoz, membre del comitè d'empresa de l'Hotel Santa Ana, abans de la fallida era habitual que l'empresari no pagàs als treballadors en el moment que corresponia. Cada vegada que això ocorria, els treballadors feien aturades, concentracions, etc., tot pressionant per poder cobrar el seu salari (Olivares, 19/04/1991).

de part del seu desmesurat volum, motiu pel qual els veïnats varen protestar i recórrer la decisió municipal (Goñi, 27/03/1992; Capó, 10/03/1997).

Per altra banda, Joan Carles Cirer (2001:82) pel cas d'Eivissa, ens diu que "la pràctica totalitat de la caiguda [del nombre de places d'allotjament turístic] obeïa al tancament d'apartaments d'una clau. Molts d'ells realment no havien arribat a obrir mai, obtenien l'autorització administrativa però no tenien clients". D'acord amb Cirer (2001), a principis dels 1990, hi havia una sobreoferta de 20 mil places turístiques a les Pitiüses. El 1990 es calculava que l'oferta il·legal a les Pitiüses era de 40 mil places, la major part d'elles corresponents a apartaments. A les Pitiüses, el 1994 hi havia 23195 places en apartaments turístics de 3 claus i 9917 en apartaments d'una clau. Així, respecte de 1991 quan s'assoleix el major nombre de places, havien "desaparegut" 2596 places en els apartaments de tres claus i 3852 places en els apartaments d'una clau. La pregunta que ens hauríem de fer, arribats a aquest punt, és veure que va passar amb aquelles edificacions, ja que la seva desaparició del registre d'establiments d'allotjament turístic no vol dir que aquests desapareguessin de la trama urbana. Seria plausible estimar que moltes d'aquelles construccions passaren a incrementar el parc turístic il·legal, a més de convertir-se en habitatges. Tal com exposa Ramon Fajarnés (2001) per les Pitiüses, aquest moment de forta expansió del parc d'allotjament turístic de finals dels 1980 i principis dels 1990, va coincidir amb la conversió i consolidació de certes zones turístiques com a espais de turisme *hooligan* (p.ex. West End a Sant Antoni). En el cas de Mallorca es poden destacar la conversió de Punta Ballena (Magaluf, Calvià) al turisme *hooligan* britànic o el Ballermann 6 de s'Arenal (Palma) al turisme *hooligan* alemany.



Figura 94. West End (Sant Antoni), Ballermann 6 (s'Arenal) i Punta Ballena (Magaluf).

- Convulsions en el món polític-empresarial turístic: el primer Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística i la dimissió del president de la patronal hotelera Josep Forteza Rey.

Després de les eleccions de maig de 1991, en les que Gabriel Cañellas assolí la majoria absoluta, el president de la Federació Empresarial Hotelera de Mallorca, Josep Forteza Rey, va dimitir per les profundes desavinences amb la política turística de Jaume Cladera. Forteza Rey, elegit president de la FEHM el 1988, estava recolzat per les grans cadenes hoteleres i reclamava l'aprovació urgent del Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística i una potent reconversió hotelera. El president de la FEHM, junt amb d'altres hotelers, s'havien posicionat en contra de la política urbanística de Cañellas, fins el punt que Forteza Rey encapçalà la pancarta d'una de les manifestacions més importants celebrada a Palma sota el lema Prou d'Urbanitzacions del 5 de juny de 1990. El grup contrari a Forteza Rey estava encapçalat pels fundadors i antics dirigents de la Federació, coneguts com els "coronels", entre els que es trobaven l'ex-soci de Jaume Cladera, Miquel Codolà, Joan Camps, José Luna i Pedro Hoz. Els opositors de Forteza Rey denunciaren que aquest era proper al PSOE, cosa que consideraven del tot inadmissible en una organització empresarial. Al darrera de la dimissió de Josep Forteza Rey estava la interferència directa de Gabriel Cañellas, la qual cosa motivà la queixa pública del president de la CAEB, Francesc Albertí. Finalment, Ferran Porto succeí a Josep Forteza Rey al front de la Federació Hotelera. L'empresari pollencí, Ferran Porto, es deia que també era proper al PSOE, però que mantindria l'ordre dins de la patronal (Jaume, 18/06/1991; Mato, 23/06/1991; Amer, 2006).

El febrer de 1992 es presentà públicament el Pla Director de l'Oferta Turística de les Illes Balears (Àmbit illa de Mallorca). Cañellas lliurà en primer lloc el POOT a la patronal, per a que dictàs el seu veredict. Emperò, al sí de la CAEB (Confederació s'Associacions Empresariales de Balears) no s'arribà a un consens entre constructors-promotors i el sector turístic (hotelers,



agències de viatge, etc) (Alenyar, 1993a). Segons Amer (2006:113), Gabriel Cañellas "evita el desgast polític entregant a la CAEB el pla, i així no és el Govern el que ha de posar d'acord hotelier i constructor". El president de la Federació Hotelera, Ferran Porto, defensava la ràpida aprovació del POOT, tot entenent aquest com un instrument de planificació urbanística de les zones litorals turístiques. Aquesta planificació, segons el president de la FEHM, hauria d'afectar a l'oferta turística i també a la immobiliària, i en alguns casos plantejava la reurbanització completa de zones turístiques. Porto proposava que per dur a terme aquelles accions se podria posar en marxa organismes mixtes públic-privats. Per altra banda, la patronal de la construcció, a través la Federació Balear d'Empreses Auxiliars de la Construcció (FEBAC)<sup>803</sup> i la Comissió d'Urbanisme i Habitatge de la CAEB, expressà la seva disconformitat amb el POOT. Segons els constructors la planificació de l'oferta turística hauria de servir per impulsar l'activitat de la construcció que es veia immersa en una situació de crisi, després d'uns anys d'intensa activitat. Els constructors sostenien que el POOT tan sols es podria considerar en moments que no hi hagués crisi, ja que entenien que comportaria la recessió forçosa del sector de la construcció. En canvi, Jaume Cladera i la Federació Hotelera ho entenien a la inversa, ja que "el mercat immobiliari es troba pràcticament paralitzat. La qual cosa no significaria, a priori, massa sacrificis per constructors" (Ferret 10/05/1992:11). La patronal de la construcció s'oposà a que el POOT pogués desclassificar sòls urbanitzables, suspendre llicències o establir zones de protecció costanera. Un altre argument que exposaven era que el POOT establiria una sèrie de condicions que limitarien la possibilitat que molts establiments d'adaptar-se, la qual cosa podria implicar l'envelliment forçat d'aquests, i per contra aniria a favor d'altres establiments de majors dimensions i amb més possibilitats d'adaptar-se a les exigències del pla. Així doncs, l'esborrany del POOT preveia l'eliminació d'unes 37 mil places turístiques a Mallorca<sup>804</sup> (Rosselló, 24/04/1992; Candia, 30/04/1992; CAEB, maig 1992).

Les negociacions entre la patronal turística i la de la construcció no fructificaren en una posició de consens. Un dels principals esculls entre les dues era el fet que el POOT es plantejés com un instrument d'ordenació territorial i en concret en la proposta de desclassificar sòls urbanitzables. En vistes que la CAEB no resolía el conflicte polític que Cañellas els havia transferit, des del Govern es va decidir obrir el debat a d'altres col·lectius –sindicats i partits polítics a l'oposició parlamentària–, a més de les associacions empresarials, encara que aquesta opció no era la que més agradava a Cañellas. En aquesta segona fase de negociació, iniciada el maig de 1992, el sector turístic, en una reunió mantinguda amb Cañellas, manifestà que no participaria de la Comissió del POOT. Els membres del sector turístic declaraven que "no té sentit la nostra participació a la comissió ja que consideram urgent l'aprovació inicial del POOT per preservar la naturalesa i evitar l'especulació del sòl que es pogués generar arran del retard en la seva aplicació" (Candia 5/05/1992:18). Cap a principis de juny de 1992 es posava en marxa la Comissió Tècnica del POOT formada per: el president de la CAEB, Gabriel Cañellas; el conseller de Turisme, Jaume Cladera; el conseller d'Economia, Alexandre Forcades; el conseller d'Obres Públiques, Jeroni Saiz; els partits polítics PP, PSOE, UM, PSM i Independents; els sindicats majoritaris CCOO i UGT; la confederació empresarial CAEB, la PIMEM i l'Associació de Promotors i Constructors. L'esborrany que es presentà als membres de la comissió rebé l'aprovació dels constructors, ja que recollia les seves demandes (Hernández, 2/06/1992).

El Consell de Govern aprovà el Decret del POOT, després de negociar-ho quasi un any. Emperò, aquest decret no arribà a ser aprovat pel Parlament, ja que Cañellas canvià d'opinió i finalment decidí retirar el POOT engegat per Jaume Cladera. Segons Amer (2006) el POOT-Cladera hauria tingut notables repercussions urbanístiques a les 37 zones turístiques de Mallorca. El juny de 1993 Gabriel Cañellas va dur a terme una profunda remodelació del seu equip de govern. Cañellas va destituir cinc consellers, entre dels que es poden destacar: Jeroni Saiz (conseller d'Ordenació del Territori i Obres Públiques), Alexandre Forcades (Conseller

<sup>803</sup> La patronal de la construcció agrupava a 10 associacions (construcció, auxiliars de la construcció, magatzems, promotors, pintors, llanterners i calefactores, electricitats, manufacturadors de pedra natural, indústries de l'elaboració de fusta i indústries metal·lúrgiques) i estava presidida pel promotor immobiliari, Jaume Gibert. Gibert mantenia unes molt bones relacions amb Gabriel Cañellas. Gibert amb els seus socis Pedro Valencia i José Campins, del fallit negoci del cementeri Bon Sosec, aportaren uns 14,3 milions de pessetes a la Fundació Illes Balears. Una fundació privada creada i gestionada pel propi Cañellas. Part d'aquestes aportacions es feren dies abans que el Govern de les Illes Balears declaràs l'interès social del projecte del cementeri (Manresa, 1998; Amer, 2006).

<sup>804</sup> Els costos de l'aplicació del POOT Mallorca estaven quantificats en uns 63000 milions de pessetes (Candia, 30/04/1992).

d'Economia) i Jaume Cladera (conseller de Turisme). Aquests foren substituïts per joves polítics conservadors que en el futur tendrien un fort pes en les files conservadores: Jaume Matas (conseller d'Economia), Joan Flaquer (conseller de Turisme), Bartomeu Reus (conseller d'Ordenació del Territori i Obres Públiques), Rosa Estaràs (vicepresidenta) i Catalina Cirer (Governació). La principal raó per la qual es va substituir Jaume Cladera fou la desavinença entre Cañellas i Cladera respecte del POOT. Cal tenir present que ambdós tenien interessos empresarials en el sector de la construcció i promoció immobiliària en el cas de Cañellas, i en l'hoteleria en el de Cladera (Jaume, 13/02/1994; Marimon i Nadal, 2003; Amer, 2006).

El diputat del PSM, Pere Sampol, alertava que l'aprovació del POOT el que podria implicar seria el transvasament de la pressió turístico-immobiliària des de les zones turístiques litorals, a les zones rurals de l'interior. Per aquest motiu reclamava abordar la qüestió de l'ordenació territorial i turística des d'una perspectiva integral que afectàs al conjunt de tota l'illa (Diario de Mallorca, 14/03/1992). El 1991 es regulava per primera vegada el turisme rural i l'agroturisme<sup>805</sup>. Els espais rurals s'incorporaven al procés d'acumulació turística i la frontera de la "producció" turística saltava del litoral a les zones de l'interior de les illes. Cap a finals de 1992 hi havia inscrites 5 explotacions en el Registre d'Activitats Agroturístiques que sumaven unes 43 places: Can Faveta (Alcúdia), Son Ferrà (Esporles), Son Maiol (Felanitx), es Rafal Pudent (Manacor) i Son Terrassa (Orient). A partir d'aquells moments es produirà un constant increment dels establiments d'allotjament turístic ubicats als espais rurals de les illes (Alenyar, 1993a).

Cap a finals de setembre de 1993, amb Joan Flaquer de conseller de Turisme, s'aprova inicialment el Pla Director d'Ordenació de l'Oferta Turística de les Illes Balears (Àmbit illa de Mallorca). Aquest POOT era el resultat de les modificacions introduïdes per la Comissió Tècnica, és a dir aquelles que satisfieien al lobby de la construcció. Al mateix moment es va aprovar una moratòria<sup>806</sup> que suspenia les llicències d'obra de tot tipus d'establiment hotel·ler, excepte els de 5 estrelles i els ubicats als nuclis urbans de Palma, Maó i Eivissa. Aquesta moratòria també contemplava la suspensió de les llicències concedides per la Conselleria de Turisme que en el termini de tres mesos no aconseguissin llicència municipal per començar les obres (Alenyar, 1994). Diverses organitzacions realitzaren al·legacions al POOT. Segons Alenyar i Fuada (1995:72) "les grans patronals, especialment la d'hostaleria i la de promotors i constructors, col·laboraren en la tasca d'estudi de les al·legacions, la qual cosa facilità l'apropament d'actituds". Així, a les fases finals del POOT Mallorca les dues faccions més importants de la patronal havien reduït les seves diferències. Crida especialment l'atenció que la patronal participàs tan activament en una tasca que correspon a l'administració pública, com és la revisió d'al·legacions.

- El parc d'allotjament turístic, 1990-1994.

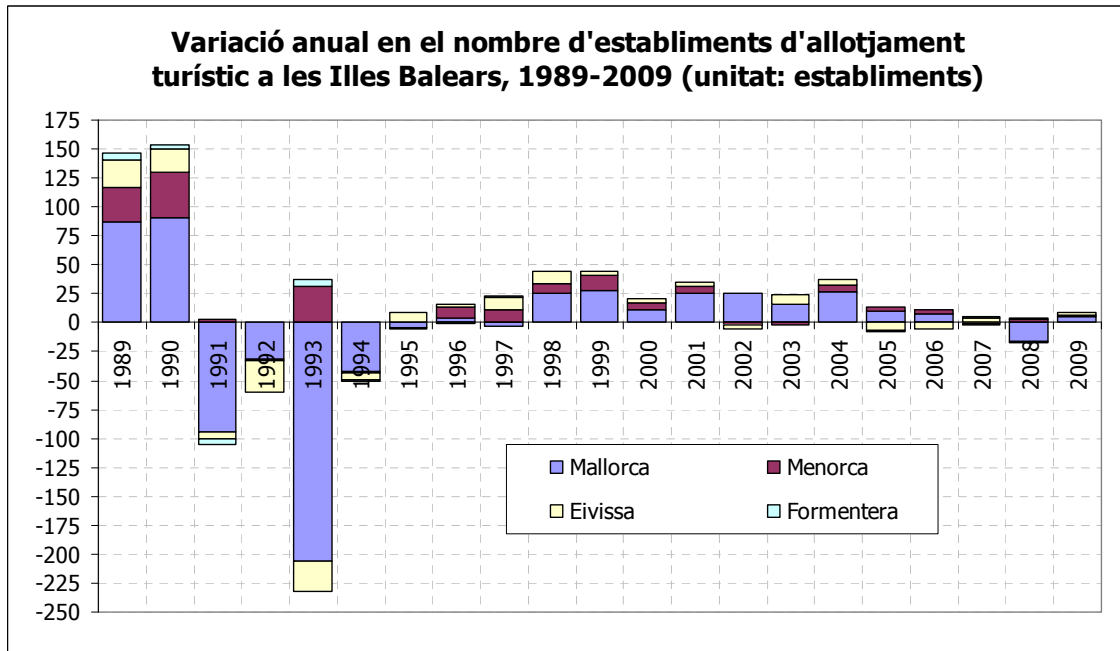
Entre el 1990 i el 1994 el nombre d'establiments d'allotjament turístic a les Illes Balears va disminuir, tot passant de 2758 establiments a 2351. A partir de 1994 el nombre d'establiments d'allotjaments turístic anirà augmentant any rere any. Entre les tipologies d'allotjament turístic que experimentaren una major disminució podem destacar: els hostals amb una diferència de 794 establiments entre el 1990 i el 1994; els hotels amb una diferència de 396 establiments; els blocs d'apartaments turístics amb una diferència de 192 establiments; i les cases d'hostes amb una diferència de 191 establiments. Per illes, com és de suposar, és Mallorca on s'enregistrà el major descens d'establiments d'allotjament turístic amb 373 establiments menys el 1994 respecte de 1990, seguit d'Eivissa amb 65 establiments menys, Menorca amb 30 establiments menys i Formentera comptava un establiment més. En canvi, en termes relatius l'ordre era lleugerament diferent, a Mallorca hi havia el 1994 un 14,79% menys establiments d'allotjament turístic que el 1990; a Menorca un 10,98%; i a Eivissa un 5,75%. Pel que fa al nombre de places d'allotjament turístic, aquestes experimentaren una ràpida expansió

<sup>805</sup> Decret 30/1991, de 4 d'abril, pel que es regula l'activitat d'Agroturisme i Turisme Rural a les Illes Balears (BOCAIB núm.48, 16/04/1991). Modificat pel Decret 44/1992, de 8 de juliol (BOCAIB núm.85, 16/07/1992). Aquesta modificació simplificava els tràmits i s'atribuí a la Conselleria de Turisme la responsabilitat de determinar la norma amb les condicions per a la inscripció en els registres de turisme rural i agroturisme, així com la facultat d'atorgar les autoritzacions.

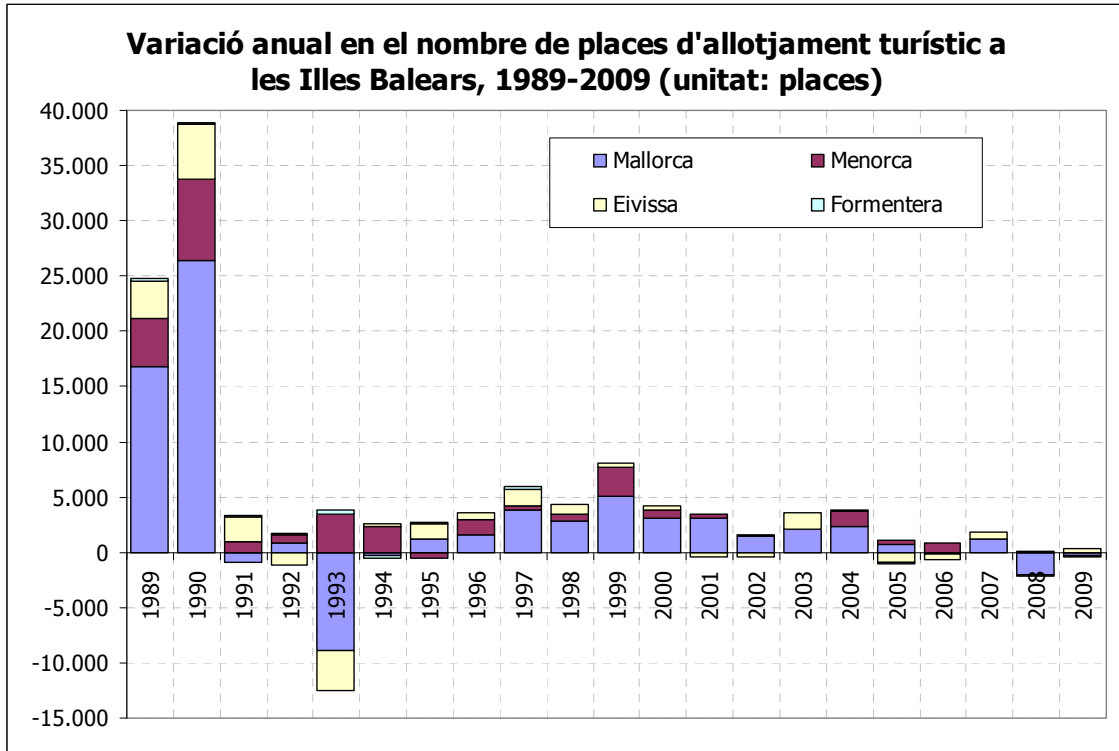
<sup>806</sup> Decret 106/1993, de 30 de setembre, sobre suspensió i caducitat d'autoritzacions prèvies per construccions, obres i instal·lacions d'empreses i activitats turístiques (BOCAIB núm.199, 1/10/1993).

entre el 1988 i el 1992, tot passant de 323246 places a 389761, respectivament. És a dir, amb tan sols 4 anys hi havia 66515 places més. Per fer-nos una idea de la magnitud d'aquest increment ho podem comparar amb la Platja de Palma que el 1989 tenia unes 32 mil places (Picornell i Picornell, 2002). Així doncs, l'increment de la capacitat d'allotjament turístic de les Balears en aquells 4 anys era equivalent a l'aparició de dues noves "platges de Palma". En canvi, en un sol any, entre el 1992 i el 1993, el nombre de places d'allotjament turístic disminueixen en 8653 unitats (2,2% del total). Aquesta quantitat equivalia aproximadament a les places turístiques de Ciutadella al 1988. A partir de 1993 s'iniciaria un procés d'increment constant en el nombre de places d'allotjament turístic. Per categories hom pot destacar el fet que, entre el 1992 i el 1993, les places en hostals disminueixin unes 12907 unitats, les d'hotel d'una estrella unes 13409 places i els apartaments d'una clau unes 5015 places. En canvi, les places en apartaments de 2 claus s'incrementaren en 3782 unitats i els de 3 claus en 2321; i les d'hotels de tres estrelles en 25173. En quant a les illes, el comportament fou molt diferent. Mentre que a Mallorca i Eivissa, entre el 1992 i el 1993, es comptabilitzava la reducció de 8846 places i 3604 places, respectivament; a Menorca les places d'allotjament turístic de 1993 s'havien incrementat en 3446 unitats respecte les del 1992. De fet, mentre que Mallorca i Eivissa experimentaren una reducció constant en el nombre de places entre els anys 1992 i 1993, Menorca i Formentera varen tenir una situació totalment inversa (taules 233, 236, 239, 242 i 245).

Gràfic 69. (Font: elaboració pròpia a partir de les taules 233, 236, 239, 242 i 245).



Gràfic 70. (Font: elaboració pròpia a partir de les taules 233, 236, 239, 242 i 245).



- Paradoxa turística: ens despertam de la crisi de principis dels 1990 amb més establiments d'allotjament turístic.

Tal com acabam de veure, la crisi de finals dels 1980 i principis dels 1990, en comptes de desmotivar la dinàmica inversora del capital privat, es va caracteritzar per ser un fèrtil període per una nova ronda inversora. Aquesta es va guiar més per l'efecte retrovisor del que ens parlen Alenyar i Navinés (2010) que per uns càlculs freds i racionals, que són els que se suposa que guien als capitalistes. Aquest efecte retrovisor va tenir un element detonant com fou l'anunci de noves polítiques que pretenien incrementar els ràtios de superfície per plaça turística. Aquelles polítiques teòricament havien de beneficiar al capital turístic. Així i tot, en uns pocs anys es varen col·locar els excedents de capital en la indústria turística, per així evitar les futures restriccions. Unes restriccions que suposadament havien de contribuir a millorar el "producte turístic" balear. Una qüestió que hom podria plantejar a mode d'hipòtesi és el fet que en aquells moments de crisi hi hagués una sortida important de capitals fraudulents que se "netejen" en la indústria turística. A més, els anuncis d'establir "números clausus" en el futur immediat feia encara més atractiva aquesta inversió.

Així mateix, la massiva obertura de noves places d'allotjament turístic en pocs anys, va anar seguida d'una política turística que perseguia eliminar aquelles "fàbriques turístiques" qualificades com obsoletes, enteses com aquelles que no s'ajustaven als criteris del confort postfordista. Aquelles "fàbriques" també podien optar a reformar les seves instal·lacions, però la menor capacitat financera dels petits empresaris turístics, que a més foren els que patiren més severament la crisi de principis dels 1990, feu que a la pràctica molts abandonessin el negoci turístic. I, tal com veurem més endavant, aquell procés va fructificar en un aprofundiment de la concentració empresarial, tot atorgant un creixent poder a les cadenes hoteleres.

Durant els anys de la crisi de finals dels 1980 i principis dels 1990 es va argumentar que la inversió s'havia contret a les Illes (Alenyar, 1993a; Alenyar, 1994b). Se suposava, tal com resa la teoria econòmica convencional, que la crisi refredava la inversió privada i aquell refredament era responsable de l'augment de l'atur. Emperò, s'ha de tenir present que els darrers anys de la dècada dels 1980 el ritme inversor havia estat frenètic, especialment en el sector immobiliari. Així doncs, no és d'estranyar una contracció del "múscul" inversor derivada de la reducció de les expectatives de reproducció ampliada del capital que arribaven amb la crisi

global, així com l'esgotament de les expectatives relacionades amb el propi "clima" de negocis balear. Emperò, si hom observa la taula 248 se pot adonar que entre el 1988 i el 1990 la inversió bruta total de les Balears va seguir una tendència ascendent i fou a partir de 1990 quan aquesta començà a disminuir. Un aspecte a destacar és que si el 1988 el 71,24% de la inversió bruta a les Illes corresponia a l'habitatge, en el 1994 aquest representava el 35,81% del total. Per altra banda, les altres construccions que representaven el 14,29% de la inversió bruta el 1988, s'elevaren fins el 30,27% el 1994. És a dir, la crisi balear havia motivat un increment de la inversió pública. Bona part d'aquella inversió anava adreçada a preparar el territori per a noves fases d'expansió del capital, com per exemple les inversions en infraestructures aeroportuàries (p.ex. les obres d'ampliació de l'aeroport de Palma s'iniciaven el 1993) o reparacions de zones turístiques degradades pel negoci turístic. Així mateix, es pot destacar el fet que les empreses públiques GESA i Telefónica, just bans de privatitzar-se, varen dur a terme importants projectes inversors a les Balears: entre 1991 i 1994 GESA inverteix uns 295,2 milions d'euros; i Telefónica uns 162,5 milions d'euros. Unes inversions fetes, evidentment amb diners públics. Entre elles es poden destacar les obres de les centrals tèrmiques de Maó, Eivissa i es Murterar (Alcúdia).

	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	Variació 1988-1994 (%)
1. Habitatge	2.541,0	2.420,0	2.101,3	1.651,3	1.093,4	836,3	794,9	-68,72
2. Altres construccions	509,6	646,2	650,9	642,1	614,4	487,7	672,0	31,85
2.1. Infraestructures viàries	41,8	64,8	74,6	74,2	59,0	48,5	50,5	21,02
2.2. Infraestructures hidràuliques públiques	22,9	30,8	31,9	26,5	42,1	35,0	49,9	117,77
2.3. Infraestructures ferroviàries	0,6	0,6	0,5	0,4	0,8	0,6	0,1	-76,99
2.4. Infraestructures aeroportuàries	34,7	23,5	28,5	35,1	10,5	26,3	57,6	66,17
2.5. Infraestructures portuàries	14,7	17,2	16,0	12,8	15,2	15,7	22,6	53,34
2.6. Infraestructures urbanes de Corporacions Locals	32,7	38,5	49,6	31,7	30,6	36,8	21,0	-35,91
2.7. Altres	362,2	470,7	449,8	461,3	456,1	324,9	470,2	29,82
3. Equipament de transport	328,0	333,0	436,1	473,4	420,0	400,9	470,7	43,51
3.1. Vehícles de motor	143,1	135,9	110,9	92,8	103,6	90,3	133,8	-6,49
3.2. Altre material de transport	184,9	197,1	325,1	380,6	316,4	310,7	336,9	82,21
4. Maquinària, material d'equipament i altres productes	188,0	232,4	239,8	235,0	268,4	199,2	282,2	50,11
4.1. Productes d'agricultura, ramaderia i pesca	1,6	1,2	0,5	0,5	0,6	0,6	0,9	-46,99
4.2. Productes metàl·lics i maquinària	159,3	195,1	200,1	189,3	221,4	150,0	216,3	35,73
4.2.1. Productes metàl·lics	11,3	13,9	13,6	12,2	18,8	10,3	15,7	38,86
4.2.2. Maquinària i equipament mecànic	54,5	64,9	62,1	50,7	70,6	33,7	51,6	-5,40
4.2.3. Maquinària d'oficina i equipament informàtic	4,3	5,4	5,9	6,6	6,5	6,1	9,1	108,89
4.2.4. Altra maquinària i equipament	89,1	110,9	118,5	119,8	125,6	100,0	139,9	56,94

4.2.4.1. Comunicacions	37,8	44,6	48,0	39,7	35,1	35,9	54,6	44,39
4.2.4.2. Altres	51,3	66,3	70,6	80,1	90,4	64,2	85,3	66,20
4.3. Altres productes	27,1	36,1	39,2	45,1	46,4	48,7	65,1	140,40
4.3.1. <i>Software</i>	17,6	23,9	27,5	31,8	32,9	32,8	48,7	176,14
4.3.2. altres	9,4	12,2	11,7	13,3	13,5	15,9	16,4	73,66
Total	3.566,7	3.631,5	3.428,1	3.001,9	2.396,2	1.924,2	2.219,9	-37,76

El 1993 i el 1994 foren qualificats com els anys de la recuperació econòmica a les illes Balears. Per una banda, es reactivava l'afluència turística i el 1994 s'assolien uns 7,97 milions de turistes (15,93% més que el 1993); i per una altra banda, el PIB sumava uns 9707 milions d'euros (7,84% més que el 1993). Encara que des del poder es parlàs de recuperació econòmica, el paisatge social era molt diferent ja que el 1994 és quan s'assoleix la major xifra de persones aturades fins el moment de la història de les Balears, amb 54575 persones i una de les majors taxes d'atur (16,34%). Si es mira l'evolució de la planta d'allotjament turístic entre el 1988 i el 1994 per municipis se pot apreciar un increment generalitzat que pel conjunt de les Illes Balear fou del 18,61%<sup>807</sup>. Per Illes, Menorca fou la que experimentà el major increment de places turístiques. El 1994 es comptabilitzaven 40967 places, un 88,56% més places de les que hi havia a Menorca just en el moment en que s'inicià la crisi (1988). Cal destacar que la major part de les places d'allotjament turístic de Menorca corresponien als apartaments turístics, que suposaven el 50,23% del total de places. Per municipis, hom pot destacar com entre el 1988 i el 1994, la capacitat d'allotjament turístic del principal municipi turístic de l'illa, Ciutadella, es va incrementar en un 128%, fins assolir unes 16952 places el 1994 i era el municipi de les Balears amb major proporció de places en apartament turístics, amb el 66,05% del total. Alaior es va convertir en el segon municipi turístic de l'illa i fou el que experimentà el major increment de places d'allotjament turístic (144,54%) de l'illa. En el cas d'Alaior es varen obrir, entre el 1988 i el 1994, grans establiments d'apartaments turístics (p.ex. Bahía Park, Siestamar, San Jaime III, Els Girasols). Les places d'allotjament turístic es varen incrementar a tots els altres municipis menorquins, excepte es Castell amb una disminució del 10,16%. En quant a la dimensió mitjana dels establiments d'allotjament turístic a Menorca es pot destacar que al terme des Migjorn Gran era de 234 places, la major de l'illa.

A Mallorca s'enregistra un increment de les places d'allotjament turístic del 15,22% entre 1988 i 1994, tot arribant unes 259028 places. En el cas de Mallorca, a diferència de Menorca, la major proporció de places d'allotjament turístic corresponien als establiments hotelers i assimilats que representaven el 76,67% del total, mentre que les places en apartaments turístics representaven el 22,76%. Per termes municipals, l'increment més espectacular es dona a Artà (595,5%), degut a l'obertura del càmping turístic Club San Pedro (500 places) a la Colònia de Sant Pere, propietat d'UPA SA dels germans Gelabert Vicens. En el càmping s'aixecaren 88 bungalows de formigó sense llicència d'obres, que a més contradeien la legislació turística respecte dels càmpings. Les instal·lacions tan sols comptaven amb un permís provisional de 1991. El 2002 es va decretar el tancament del càmping, arran d'una denúncia del regidor d'Esquerra Unida-Els Verds d'Artà (Julen Adrián), però el 2004 l'ajuntament deixà caducar l'expedient de disciplina urbanística. El 2005 la Comissió Insular d'Urbanisme (CIU), del Consell Insular de Mallorca, va imposar una sanció de 703 mil euros UPA SA<sup>808</sup> i el 2006 ordenà la demolició dels 88 bungalows. Crida l'atenció que la defensa dels infractors la realitzà Josep Melià Ques, que havia estat conseller d'Ordenació del Territori (2002-2003) del Consell Insular

<sup>807</sup> S'ha de tenir present que les dades de places d'allotjament turístic per municipi per l'any 1988 són una estimació realitzada a partir del Catàleg d'establiments d'allotjament turístic (2002) de la Conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears i dels estudis de l'evolució econòmica realitzats per Sa Nostra. Aquells resultats ens donen unes 321127 places front a les 323246 places que informaria posteriorment la Conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears en les publicacions "El turisme a les Illes Balears. Dades informatives (diversos anys)". Les dades de 1994 publicades per la Conselleria de Turisme (Gelabert Vich, 1995) donaven un total de 380876 places per les Balears, mentre que la publicació "El turisme a les Illes Balears. Dades informatives (diversos anys)" ens donava 383127 places. Com es pot veure en els dos anys analitzats hi ha una diferència d'unes 2000 places, per la qual cosa els resultats s'han de prendre amb certa precaució.

<sup>808</sup> La Sala del Contenciós-Administratiu número 2 de Palma del Tribunal Superior de Justícia de Balears, a la Sentència núm.110/2008, davallà la sanció a 510778 euros ([www.arta-web.com/eu-ev/docs/comunicats/maig\\_08/sentencia110\\_2008\\_procediment\\_ordinari248\\_2005\\_jutjatcontenciosadministratiu\\_num2001.pdf](http://www.arta-web.com/eu-ev/docs/comunicats/maig_08/sentencia110_2008_procediment_ordinari248_2005_jutjatcontenciosadministratiu_num2001.pdf), juliol 2010).

de Mallorca i que fou elegit president d'Unió Mallorquina el gener de 2010 (Riera, 2/06/2005; Cerdà, 14/02/2006; Els Verds-Esquerra d'Artà, 4/06/2007).

Entre els municipis turístics de l'illa hom pot destacar els de Muro, Alcúdia i Sant Llorenç des Cardassar, pel que fa al fort ritme de creixement de la planta d'allotjament turístic. Fins aleshores, des dels inicis del turisme de masses, la major part dels capitals turístics s'havien focalitzat a les zones de la Badia de Palma (Llucmajor, Palma i Calvià). Aquests espais turístics presentaven ja forts signes de deteriorament, per la qual cosa el litoral de la Badia d'Alcúdia va rebre una forta dinàmica inversora i constructora. A Muro la capacitat d'allotjament es va incrementar un 180,63% en tal sols 6 anys, fins arribar a 11665 places el 1994. La major part de les places corresponen als Aparthotels. Les zones turístiques de Muro –Platja de Muro i Las Gaviotas– són les que presenten els majors establiments de les Balears, amb una major dimensió mitjana que era d'unes 448,65 places/establiment. L'augment de les places turístiques de Muro està fortament relacionat amb l'obertura dels establiments del grup Iberostar (Alcudia Park de 800 places; Albufera Park de 783 places; Playa de Muro de 752 places; Albufera Playa de 661 places; Dunas Park de 547 places), l'Aparthotel Alcudia Pins de 2202 places; i Lagotel Club de 545. Val la pena apuntar que l'Alcudia Pins de 2202 places era el segon establiment més gran de l'arxipèlag, juntament amb l'establiment d'apartaments turístics Club Bellevue de 4191 places, també a Alcúdia. Iberostar tenia el 1994 unes 3684 places d'allotjament turístic a la Platja de Muro, quasi les mateixes places que hi havia a tota la zona el 1988 quan es comptabilitzaven unes 4164 places. Cal dir que en el cas de Muro, el 1987 l'hotelier Miquel Ramis Martorell –propietari de Grupotel i polític de Convergència Democràtica Murera– va entrar a presidir l'Ajuntament, càrrec que ocupà entre 1987 i 1995 i després entre 1999 i 2006.

En el cas d'Alcúdia es registra un increment de les places d'allotjament turístic del 66,92%, fins arribar a 25905 places el 1994. El 1994 el 51,3% de les places eren d'apartaments turístics i el 48,66% d'hotels i assimilats. Aquí tornam a trobar l'obertura de grans "fàbriques" turístiques com són: l'Aparthotel Ciudad Blanca d'Iberostar (920 places); el bloc d'apartaments Tropic Garden (602 places); el bloc d'apartaments Alcudia Garden (550 places); el bloc d'apartaments de la cadena d'Escarrer, Sol Alcudia Centre de la cadena (542 places), etc. En el cas d'Alcúdia i Muro crida l'atenció que molts dels nous establiments d'allotjament turístic es mercantilitzin fent referència al recent creat Parc Natural de s'Albufera (1988). Aquest parc natural exercirà paradoxalment d'excusa per a una nova ronda de mercantilització turística de l'espai, tot resultant funcional als interessos del capital turístic que s'asseguren d'aquesta manera un entorn proper de qualitat. La capacitat d'allotjament turístic de Sant Llorenç, amb les zones turístiques de Cala Millor, s'Illot i sa Coma, es va incrementar en un 78,71% entre el 1988 i el 1994. Aquest municipi passà d'ocupar el sisè lloc en quant a places d'allotjament turístic el 1988 (11172 places) a ocupar el quart lloc el 1994 (19926 places), just al darrera d'Alcúdia. Entre els establiments que s'inauguren en aquells anys es poden destacar: el bloc d'apartaments turístics Club Bouganvilla Park de 1604 places; l'aparthotel Club Royal Mediterráneo de 794 places, propietat de l'ex-contrabandista Jaume Moll (Royaltur); l'aparthotel Palmeras Playa de 714 places de Protur (Promociones Turísticas de Cala Millor); l'hotel Sa Coma Playa de 552 places de Protur (Promociones Turísticas de Cala Millor); o l'aparthotel Iberostar Cala Millor Park de 518 places; etc.

Per altra banda, a Mallorca, tenim alguns municipis que perden places turístiques entre el 1988 i el 1994. Cal destacar els termes de Palma i Llucmajor que experimenten una disminució de places d'allotjament turístic del 24,11% (14187 places) i del 7,34% (905 places), respectivament. Aquestes disminucions corresponen principalment a dos motius: en primer lloc, el tancament d'establiments d'allotjament turístic considerats obsolets, la major part d'ells hostals, fondes o cases d'hostes; en segon lloc, hotels i blocs d'apartaments donats de baixa a les zones turístiques degradades de Cala Major i la Platja de Palma; i en tercer lloc, per la transformació d'establiments d'allotjament turístic en habitatges com per exemple els detectats a zones com Cala Major. Els municipis de la Serra de Tramuntana, la joia de la corona turística d'abans del boom, també presentaren importants disminucions en el nombre de places d'allotjament turístic. Així, a Deià la reducció fou del 30,07%, on es va tancar un dels establiments històrics (Can Gelat); a Estellencs la reducció fou del 27,86% (tancament de Son Llarg); i a Sóller del 21% (tancament del Mare Nostrum, Costa Brava, Brasilia, Vistamar, etc).

A l'illa d'Eivissa el nombre de places d'allotjament turístic varen créixer un 8,05% entre el 1988 i el 1994, fins assolir unes 73499 places. El 1994 hi havia 5478 noves places turístiques respecte de 1988, una xifra prou important si la comparem amb les 10773 places que el 1990

tenia la Platja d'en Bossa (Cirer, 2001), una de les principals zones turístiques d'Eivissa. El major increment de places turístiques es va dur a terme al municipi de Sant Josep –amb les zones turístiques de Platja d'en Bossa, Port des Torrent, Sant Agustí des Vedrà, ses Salines, badia de Sant Antoni i Sant Josep–, que fou del 20,91% i s'assoliren unes 18027 places, tot situant-se molt a prop del primer municipi turístic en nombre de places, Santa Eulària. Entre els establiments oberts en aquells moments es poden destacar els oberts a les cales de l'oest del terme (p.ex. Cala Tarida, Cala Codolar, etc): l'Aparthotel Tarida Beach (804 places) de la cadena Insotel, d'Alonso Marí Calbet, a Cala Tarida; el Calimera Delfín Playa (736 places) a Cala Codolar; el Green Oasis Cala Tarida (370 places) de la cadena mallorquina de Miquel Vicens, a Cala Tarida; Aparthotel Nereida (346 places) al Port des Torrent; Tarida Playa (345 places), etc. La part occidental del terme de Sant Josep es va urbanitzar de manera extraordinària durant aquells anys. Així mateix, a la ja saturada Platja d'en Bossa s'inauguraren tres establiments d'enormes dimensions: Fiesta Palace (863 places), el Fiesta Club Palm Beach (817 places) i l'aparthotel Club Garbí (596 places). Els dos primers eren propietat dels Matutes, mentre que el tercer era de la família Palau Escandell. Un dels establiments més espectaculars i polèmics que s'obriren en aquells anys fou el Fiesta Palace (863 places) a la Platja d'en Bossa. El Fiesta Palace era un dels majors establiments de tota l'illa. Aquest establiment el construï, a finals dels 1980, el polític i empresari eivissenc Abel Matutes, just als límits de la que havia de ser (i estava en plena discussió política i social), l'àrea natural protegida de ses Salines. Com s'ha comentat anteriorment, tant Gabriel Cañellas com Abel Matutes tenien importants interessos familiars-empresarials en aquells terrenys. Després que Matutes aixecàs l'hotel, al cap d'un any, el va llogar a la multinacional francesa Club Méditerranée que el va mantenir fins el 2005 (Cerdà, 14/08/1991a; Cerdà, 14/08/1991b).

El segon terme municipal on l'increment del nombre de places d'allotjament turístic fou més important va ser Sant Antoni de Portmany, amb les zones turístiques de Sant Antoni, Cala Gració, es Molí i la Badia de Sant Antoni. El 1994 se sumaven unes 2583 places a les 14291 places de 1988. La major part de la capacitat d'allotjament turístic es localitza a Sant Antoni amb més del 75% de les places. De fet, la major part dels nous establiments inaugurats en aquest curt període de temps es localitzaven a Sant Antoni. Els majors establiments inaugurats foren: Hotel Es Pla (334 places) de la cadena Invisa de Vicente Juan Guasch; el bloc d'apartaments Marvell Complex (258 places) de Explotaciones Marí SL de Vicent Marí Prats<sup>809</sup>; el bloc d'apartament Ibiza Mar (208 places); etc. Per altra banda, Santa Eulària des Riu que comptava amb el major nombre de places d'allotjament turístic de les Pitiüses el 1988, experimentà una lleugera disminució del nombre de places (5,96%), tot passant a comptar amb 19412 places el 1994. Aquestes estaven distribuïdes per les zones de Sant Carles de Peralta, Cala Llonga, es Canà, es Figueral, s'Argamassa i Santa Eulària. D'aquestes zones les més importants eren Santa Eulària, es Canà i Cala Llonga que el 1994 concentraven el 37,11% de les places d'allotjament turístic, el 34,87% i el 17,73%, respectivament. Finalment, a Formentera es passà de 6568 places el 1988 a 7382 el 1994, amb un increment del 12,39%. La totalitat dels nous establiments que s'obriren a l'illa foren apartaments turístics. El 1994, les principals zones turístiques de Formentera eren es Pujols amb 2497 places, la Platja des Migjorn amb 1690 places i la Platja des Arenals amb 1638 places.

<sup>809</sup> Vicent Marí Prats fou el primer batle de Sant Antoni després de la dictadura, entre 1979 i 1983, per l'UCD. El 1998 fundà el partit Democràcia Pitiüsa i a les eleccions de 1999 entrà com a regidor al municipi de Sant Antoni ([www.eeif.es](http://www.eeif.es), juliol 2010).



**Taula 249. Els establiments d'allotjament turístic de les Illes Balears, 1994 (Font: elaboració pròpia a partir de Gelabert Vich, 1995 i taula 198).**

	Apartaments turístics*		Hotels i assimilats**		Altres***		Total			
	Establ.	Places	Establ.	Places	Establ.	Places	Establ.	Places	Places/establiment	Variació places 1988-1994 (%)
Alaró	0	0	1	21	1	4	2	25	12,50	56,25
Alcúdia	45	13.290	36	12.607	1	8	82	25.905	315,91	66,92
Algaida	0	0	1	28	0	0	1	28	28,00	0,00
Andratx	9	896	12	2.277	0	0	21	3.173	151,10	38,86
Artà	1	60	2	27	2	532	5	619	123,8	1.157,30
Banyalbufar	0	0	3	176	0	0	3	176	58,67	-9,74
Bunyola	0	0	2	70	4	33	6	103	17,17	51,47
Calvià	88	12.236	167	44.237	0	0	255	56.473	221,46	8,69
Campanet	0	0	0	0	1	28	1	28	28,00	0,00
Campos	0	0	2	78	5	39	7	117	16,71	50,00
Capdepera	44	3.255	89	14.628	0	0	133	17.883	134,46	22,51
Costitx	0	0	0	0	1	6	1	6	6,00	0,00
Deià	0	0	5	321	0	0	5	321	64,20	-30,07
Escorca	0	0	1	98	0	0	1	98	98,00	0,00
Esporles	0	0	2	53	1	11	3	64	21,33	300,00
Estellencs	0	0	1	101	0	0	1	101	101,00	-27,86
Felanitx	22	1.748	16	3.473	2	24	40	5.245	131,13	-0,11
Fornalutx	0	0	1	10	2	10	3	20	6,67	0,00
Inca	0	0	0	0	1	6	1	6	6,00	-90,00
Lloseta	0	0	0	0	1	13	1	13	13,00	18,18
Llucmajor	1	120	43	11.280	4	28	40	11.428	285,70	-7,34
Manacor	21	4.481	30	8.814	5	49	56	13.334	238,11	21,29
Muro	7	2.726	14	8.439	1	500	26	11.665	448,65	180,63
Palma	19	1.750	233	42.896	1	12	253	44.658	176,51	-24,11
Pollença	29	2.146	37	4.134	2	18	68	6.298	92,62	31,97
Porreres	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00	-100,00
Puigpunyent	0	0	0	0	2	14	2	14	7,00	27,27
sa Pobla	0	0	1	17	0	0	1	17	17,00	-15,00
Sant Llorenç des Cardassar	39	6.569	52	13.357	0	0	91	19.926	218,97	78,71
Santa Eugènia	0	0	0	0	1	10	1	10	10,00	0,00
Santa Margalida	17	862	34	8.835	0	0	51	9.697	190,14	3,90
Santanyí	42	4.824	71	11.435	0	0	113	16.259	143,88	93,08
Selva	0	0	0	0	1	14	1	14	14,00	0,00
Sencelles	0	0	0	0	2	26	2	26	13,00	0,00
ses Salines	12	370	17	2.481	1	12	30	2.863	95,43	11,95
Sóller	3	134	21	2.583	2	25	26	2.742	105,46	-21,00
Son Servera	41	3.410	43	6.105	1	8	85	9.443	111,09	21,68
Valldemossa	1	90	1	16	2	34	4	140	35,00	1,45
Mallorca	441	58.967	938	198.597	47	1.464	1.440	259.028	179,88	15,18
Alaior	20	2.712	11	3.209	0	0	31	5.921	191,00	144,54
Ciutadella	125	11.197	28	5.747	1	8	154	16.952	110,08	128,09
Ferreries	7	711	4	1.231	2	19	13	1.961	150,85	110,93
Maó	1	102	11	1.586	0	0	12	1.688	140,67	63,46
Mercadal	21	2.270	9	3.070	0	0	30	5.340	178,00	99,67
Sant Lluís	15	2.134	11	2.597	0	0	26	4.731	181,96	13,32
es Castell	0	0	9	1.097	0	0	9	1.097	121,89	-10,16
es Migjorn Gran	7	1.454	7	1.823	0	0	14	3.277	234,07	78,14
Menorca	196	20.580	90	20.360	3	27	289	40.967	145,16	88,56
Eivissa	52	5.335	64	9.235	0	0	116	14.570	125,6	4,19

Sant Antoni de Portmany	60	5.302	80	11.572	0	0	140	16.874	120,53	18,07
Sant Josep de sa Talaia	56	5.863	37	12.159	1	5	94	18.027	191,78	20,91
Sant Joan de Labritja	12	736	18	3.880	0	0	30	4.616	153,87	10,06
Santa Eulària des Riu	63	5.959	61	13.066	2	387	126	19.412	154,06	-5,96
Eivissa	243	23.195	260	49.912	3	392	506	73.499	145,25	8,05
Formentera	75	2.885	46	4.497	0	0	121	7.382	61,01	12,39
Illes Balears	955	105.627	1.334	273.366	67	1.883	2.342	380.876	162,63	18,61

\*Apartaments turístics; \*\*Hotels i assimilats: Hotel, Hotel Residència, Ciutat de Vacances, Hostal, Hostal Residència, Fonda, Casa d'hostes, Pensió, Residència Apartament, Hotel Apartament; \*\*\*Altres: Agroturisme, Càmping Turístic, Hotel Rural, Turisme d'Interior.

Figura 95. (Elaboració pròpia).

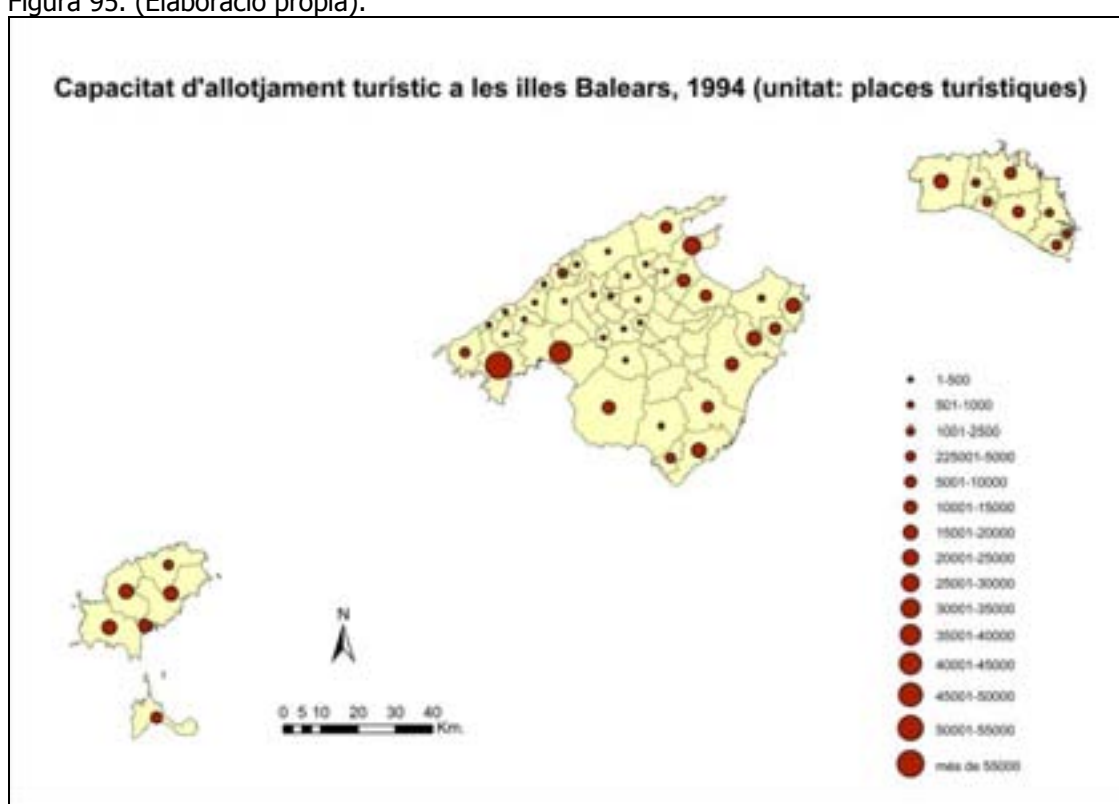
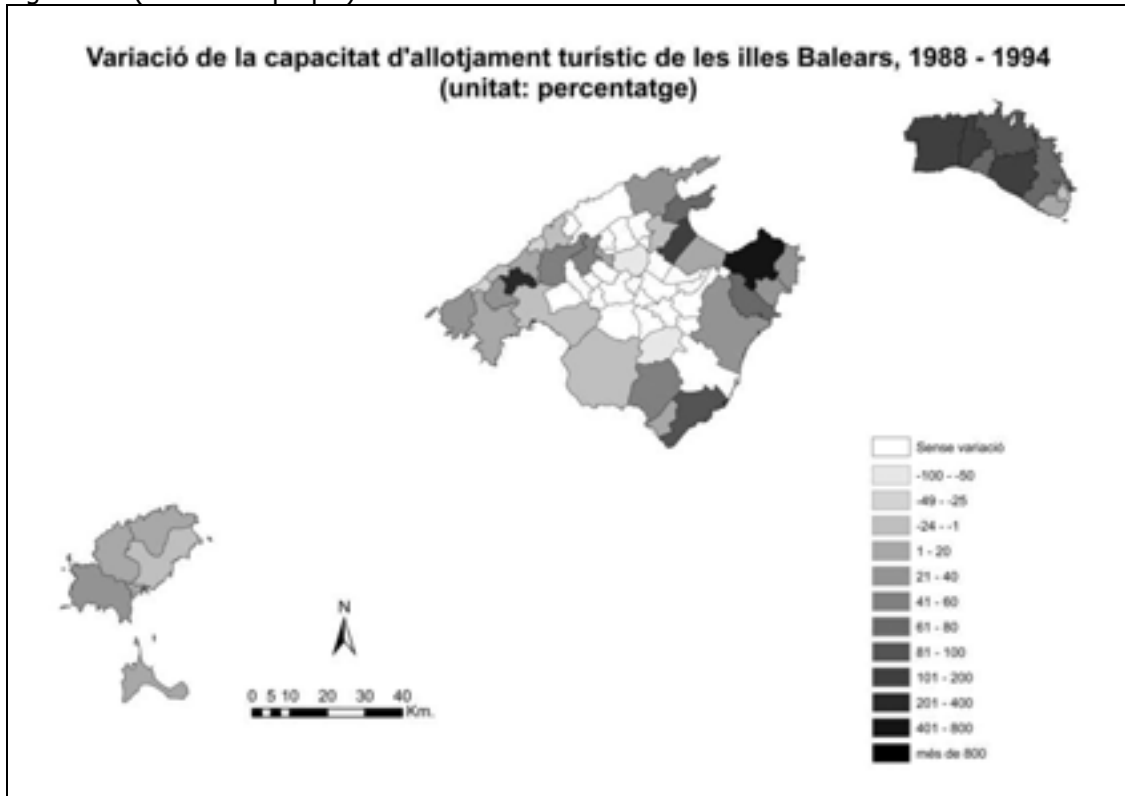


Figura 96. (Elaboració pròpia).



**Taula 250. Establiments d'allotjament turístic segons tipologia a les Illes Balears, 1994 (unitat: nombre d'establiments) (Font : elaboració pròpia a partir de Gelabert Vich, 1995).**

	Agroturisme	Apartament turístic	Càmping Turístic	Casa d'hostes	Ciutat de Vacances	Fonda	Hostal	Hostal Residència	Hotel	Hotel Apartament	Hotel Residència	Hotel Rural	Pensió	Residència Apartament	Turisme d'Interior	Total
Alaró	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2
Alcúdia	1	45	0	0	1	1	6	1	21	5	0	0	0	1	0	82
Algaida	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Andratx	0	9	0	0	0	0	3	1	6	1	1	0	0	0	0	21
Artà	1	1	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	5
Banyalbufar	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	0	0	0	3
Binissalem	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Búger	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bunyola	4	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	6
Calvià	0	88	0	1	1	0	15	21	97	21	9	0	0	2	0	255
Campanet	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
Campos	5	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	7
Capdepera	0	44	0	1	2	1	24	15	34	12	0	0	0	0	0	133
Costitx	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Deià	0	0	0	0	0	1	1	0	2	0	1	0	0	0	0	5
Escorca	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Esporles	1	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	3
Estellencs	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Felanitx	2	22	0	0	0	0	1	3	11	0	0	0	0	1	0	40
Fornalutx	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	3
Inca	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Lloret de Vistalegre	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Lloseta	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Llubí	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Llucmajor	4	1	0	0	1	1	4	5	31	0	1	0	0	0	0	48
Manacor	5	21	0	3	3	0	3	3	17	1	0	0	0	0	0	56
Maria de la Salut	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Marratxí	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Montuiri	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Muro	0	7	1	0	0	0	0	0	8	6	0	0	0	0	0	22
Palma	1	19	0	10	0	3	29	43	120	10	15	0	0	3	0	253
Petra	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Pollença	2	29	0	0	0	1	7	8	16	2	2	0	0	1	0	68
Porreres	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Puigpunyent	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

sa Pobla	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Sant Llorenç des Cardassar	0	39	0	2	0	0	3	6	28	9	4	0	0	0	0	91
Santa Eugènia	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Santa Margalida	0	17	0	0	0	0	3	1	26	3	1	0	0	0	0	51
Santa Maria del Camí	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Santanyí	0	42	0	3	2	2	22	18	17	7	0	0	0	0	0	113
Selva	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Sencelles	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
ses Salines	1	12	0	0	0	0	6	0	10	0	1	0	0	0	0	30
Sineu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Sóller	1	3	0	1	0	0	6	3	10	0	1	1	0	0	0	26
Son Servera	1	41	0	2	0	2	4	10	20	4	1	0	0	0	0	85
Valldemossa	1	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	4
Mallorca	42	441	2	23	10	13	143	141	481	81	38	3	0	8	0	1.426
Alaior	0	20	0	0	0	0	1	2	5	3	0	0	0	0	0	31
Ciutadella	1	125	0	2	1	0	3	4	15	2	1	0	0	0	0	154
Ferrieries	2	7	0	1	0	0	0	0	2	0	0	0	0	1	0	13
Maó	0	1	0	0	0	1	3	3	2	1	1	0	0	0	0	12
Mercadal	0	21	0	0	0	0	2	2	3	1	0	0	0	1	0	30
Sant Lluís	0	15	0	0	0	1	5	0	5	0	0	0	0	0	0	26
es Castell	0	0	0	0	0	0	2	2	4	1	0	0	0	0	0	9
es Migjorn Gran	0	7	0	1	0	1	0	0	4	0	0	0	0	1	0	14
Menorca	3	196	0	4	1	3	16	13	40	8	2	0	0	3	0	289
Eivissa	0	52	0	16	1	0	4	16	19	1	7	0	0	0	0	116
Sant Antoni de Portmany	0	60	0	11	0	0	7	27	24	2	9	0	0	0	0	140
Sant Josep de sa Talaia	1	56	0	1	1	0	4	1	23	3	2	0	0	2	0	94
Sant Joan de Labritja	0	12	0	1	2	0	2	4	9	0	0	0	0	0	0	30
Santa Eulària des Riu	1	63	1	1	3	4	9	14	22	1	6	0	0	1	0	126
Eivissa	2	243	1	30	7	4	26	62	97	7	24	0	0	3	0	506
Formentera	0	75	0	10	2	2	20	8	4	0	0	0	0	0	0	121
Illes Balears	47	955	3	67	20	22	205	224	622	96	64	3	0	14	0	2.342

**Taula 251. Places d'allotjament turístic segons tipologia a les Illes Balears, 1994 (unitat: places) (Font : elaboració pròpia a partir de Gelabert Vich, 1995).**

Tipologia	Agroturisme	Apartament turístic	Càmping Turístic	Casa d'hostes	Ciutat de Vacances	Fonda	Hostal	Hostal Residència	Hotel	Hotel Apartament	Hotel Residència	Hotel Rural	Pensió	Residència Apartament	Turisme d'Interior	Total
Alaró	4	0	0	0	0	0	0	21	0	0	0	0	0	0	0	25
Alcúdia	8	13.290	0	0	456	24	470	55	9.431	1.969	0	0	0	202	0	25.905
Algaida	0	0	0	0	0	0	0	0	28	0	0	0	0	0	0	28
Andratx	0	896	0	0	0	0	146	28	1.889	114	100	0	0	0	0	3.173
Artà	32	60	1.000	0	0	0	27	0	0	0	0	0	0	0	0	1.119
Banyalbufar	0	0	0	0	0	0	75	0	101	0	0	0	0	0	0	176
Bunyola	33	0	0	0	0	0	0	30	0	0	40	0	0	0	0	103
Calvià	0	12.236	0	19	1.118	0	889	853	30.542	9.220	670	0	0	926	0	56.473
Campanet	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	28	0	0	0	28
Campos	39	0	0	0	0	0	0	41	37	0	0	0	0	0	0	117
Capdepera	0	3.255	0	21	1.908	68	2.155	535	6.570	3.371	0	0	0	0	0	17.883
Costitx	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
Deià	0	0	0	0	0	17	14	0	244	0	46	0	0	0	0	321
Escorca	0	0	0	0	0	0	0	0	98	0	0	0	0	0	0	98
Esporles	11	0	0	0	0	0	16	0	37	0	0	0	0	0	0	64
Estellencs	0	0	0	0	0	0	0	0	101	0	0	0	0	0	0	101
Felanitx	24	1.748	0	0	0	0	35	130	3.092	0	0	0	0	216	0	5.245
Fornalutx	10	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	20
Inca	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
Lloseta	13	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13
Llucmajor	28	120	0	0	660	20	330	254	9.904	0	112	0	0	0	0	11.428
Manacor	49	4.481	0	94	1.624	0	169	130	5.044	1.753	0	0	0	0	0	13.334
Muro	0	2.726	500	0	0	0	0	0	4.074	4.365	0	0	0	0	0	11.665
Palma	12	1.750	0	280	0	94	1.984	1.892	32.764	3.465	1.548	0	0	869	0	44.658
Pollença	18	2.146	0	0	0	18	367	318	2.759	488	144	0	0	40	0	6.298
Puigpunyent	14	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	14
sa Pobla	0	0	0	0	0	17	0	0	0	0	0	0	0	0	0	17
Sant Llorenç des Cardassar	0	6.569	0	96	0	0	165	241	8.868	3.716	271	0	0	0	0	19.926
Santa Eugènia	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
Santa Margalida	0	862	0	0	0	0	189	16	7.799	717	114	0	0	0	0	9.697
Santanyí	0	4.824	0	80	1.510	70	1.166	702	3.771	4.136	0	0	0	0	0	16.259
Selva	14	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	14
Sencelles	26	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	36
ses Salines	12	370	0	0	0	0	156	0	2.235	0	90	0	0	0	0	2.863

Sóller	9	134	0	15	0	0	688	175	1.583	0	122	16	0	0	0	2.742
Son Servera	8	3.410	0	40	0	36	216	478	3.963	1.312	60	0	0	0	0	9.443
Valldemossa	2	90	0	0	0	0	16	0	0	0	0	32	0	0	0	140
Mallorca	388	58.967	1.000	645	7.276	364	9.283	5.899	134.934	34.626	3.317	76	0	2.253	0	258.948
Alaior	0	2.712	0	0	0	0	29	96	1.580	1.504	0	0	0	0	0	5.921
Ciutadella	8	11.197	0	30	440	0	75	111	4.392	670	29	0	0	0	0	17.284
Ferrieres	19	711	0	15	0	0	0	0	1.144	0	0	0	0	72	0	1.961
Maó	0	102	0	0	0	45	84	131	278	908	140	0	0	0	0	1.688
Mercadal	0	2.270	0	0	0	0	78	103	1.485	588	0	0	0	816	0	5.340
Sant Lluís	0	2.134	0	0	0	23	229	0	2.345	0	0	0	0	0	0	4.731
es Castell	0	0	0	0	0	0	88	61	689	259	0	0	0	0	0	1.097
es Migjorn Gran	0	1.454	0	23	0	7	0	0	1.358	0	0	0	0	435	0	3.277
Menorca	27	20.580	0	68	440	75	583	502	13.271	3.929	169	0	0	1.323	0	41.299
Eivissa	0	5.335	0	248	400	0	361	646	6.235	517	828	0	0	0	0	14.520
Sant Antoni de Portmany	0	5.302	0	244	0	0	609	1.921	6.710	1.000	1.088	0	0	0	0	16.874
Sant Josep de sa Talaia	5	5.863	0	12	696	0	60	13	9.807	1.110	361	0	0	100	0	18.027
Sant Joan de Labritja	0	736	0	8	912	0	41	224	2.695	0	0	0	0	0	0	4.616
Santa Eulària des Riu	12	5.959	375	28	2.031	84	416	549	8.566	303	1.005	0	0	84	0	19.412
Eivissa	17	23.195	375	540	4.039	84	1.487	3.353	34.013	2.930	3.282	0	0	184	0	73.449
Formentera	0	2.885	0	145	1.193	58	1.324	390	1.387	0	0	0	0	0	0	7.382
Illes Balears	432	105.627	1.875	1.398	12.948	581	12.677	10.144	183.605	41.485	6.768	76	0	3.760	0	381.578

**Taula 252. Dimensió mitjana dels establiments d'allotjament turístic segons tipologia a les Illes Balears, 1994 (unitat: places/establiment) (Font : elaboració pròpia a partir de Gelabert Vich, 1995).**

	Agroturisme	Apartament turístic	Càmping Turístic	Casa d'hostes	Ciutat de Vacances	Fonda	Hostal	Hostal Residència	Hotel	Hotel Apartament	Hotel Residència	Hotel Rural	Pensió	Residència Apartament	Turisme d'Interior	Total
Alaró	4,00	0	0	0	0	0	0	21,00	0	0	0	0	0	0	0	12,50
Alcúdia	8,00	295,33	0	0	456,00	24,00	78,33	55,00	449,10	393,80	0	0	0	202,00	0	315,91
Algaida	0	0	0	0	0	0	0	0	28,00	0	0	0	0	0	0	28,00
Andratx	0	99,56	0	0	0	0	48,67	28,00	314,83	114,00	100,00	0	0	0	0	151,10
Artà	32,00	60,00	500,00	0	0	0	13,50	0	0	0	0	0	0	0	0	123,80
Banyalbufar	0	0	0	0	0	0	75,00	0	50,50	0	0	0	0	0	0	58,67
Binissalem	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Búger	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bunyola	8,25	0	0	0	0	0	0	30,00	0	0	40,00	0	0	0	0	17,17
Calvià	0	139,05	0	19,00	1.118,00	0	59,27	40,62	314,87	439,05	74,44	0	0	463,00	0	221,46

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Campanet	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	28,00	0	0	0	28,00
Campos	7,80	0	0	0	0	0	0	41,00	37,00	0	0	0	0	0	0	16,71
Capdepera	0	73,98	0	21,00	954,00	68,00	89,79	35,67	193,24	280,92	0	0	0	0	0	134,46
Costitx	6,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6,00
Deià	0	0	0	0	0	17,00	14,00	0	122,00	0	46,00	0	0	0	0	64,20
Escorca	0	0	0	0	0	0	0	0	98,00	0	0	0	0	0	0	98,00
Esporles	11,00	0	0	0	0	0	16,00	0	37,00	0	0	0	0	0	0	21,33
Estellencs	0	0	0	0	0	0	0	0	101,00	0	0	0	0	0	0	101,00
Felanitx	12,00	79,45	0	0	0	0	35,00	43,33	281,09	0	0	0	0	216,00	0	131,13
Fornalutx	5,00	0	0	0	0	0	10,00	0	0	0	0	0	0	0	0	6,67
Inca	6,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6,00
Lloret de Vistalegre	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Lloseta	13,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13,00
Llubí	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Llucmajor	7,00	120,00	0	0	660,00	20,00	82,50	50,80	319,48	0	112,00	0	0	0	0	238,08
Manacor	9,80	213,38	0	31,33	541,33	0	56,33	43,33	296,71	1.753,00	0	0	0	0	0	238,29
Maria de la Salut	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Marratxí	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Montuïri	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Muro	0	389,43	500,00	0	0	0	0	0	509,25	727,50	0	0	0	0	0	530,23
Palma	12,00	92,11	0	28,00	0	31,33	68,41	44,00	273,03	346,50	103,20	0	0	289,67	0	176,51
Petra	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Pollença	9,00	74,00	0	0	0	18,00	52,43	39,75	172,44	244,00	72,00	0	0	40,00	0	92,62
Porreres	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Puigpunyent	7,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7,00
sa Pobla	0	0	0	0	0	17,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	17,00
Sant Llorenç des Cardassar	0	168,44	0	48,00	0	0	55,00	40,17	316,71	412,89	67,75	0	0	0	0	218,97
Santa Eugènia	10,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10,00
Santa Margalida	0	50,71	0	0	0	0	63,00	16,00	299,96	239,00	114,00	0	0	0	0	190,14
Santa Maria del Camí	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Santanyí	0	114,86	0	26,67	755,00	35,00	53,00	39,00	221,82	590,86	0	0	0	0	0	143,88
Selva	14,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	14,00
Sencelles	13,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13,00
ses Salines	12,00	30,83	0	0	0	0	26,00	0	223,50	0	90,00	0	0	0	0	95,43
Sineu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Sóller	9,00	44,67	0	15,00	0	0	114,67	58,33	158,30	0	122,00	16,00	0	0	0	105,46



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Son Servera	8,00	83,17	0	20,00	0	18,00	54,00	47,80	198,15	328,00	60,00	0	0	0	0	112,04
Valldemossa	2,00	90,00	0	0	0	0	16,00	0	0	0	0	32,00	0	0	0	35,00
Mallorca	9,24	133,71	500,00	28,04	727,60	28,00	64,92	41,84	280,53	427,48	87,29	25,33	0	281,63	0	181,65
Alaior	0	135,60	0	0	0	0	29,00	48,00	316,00	501,33	0	0	0	0	0	191,00
Ciutadella	8,00	89,58	0	15,00	440,00	0	25,00	27,75	292,80	335,00	29,00	0	0	0	0	110,08
Ferrieres	9,50	101,57	0	15,00	0	0	0	0	572,00	0	0	0	0	72,00	0	150,85
Maó	0	102,00	0	0	0	45,00	28,00	43,67	139,00	908,00	140,00	0	0	0	0	140,67
Mercadal	0	108,10	0	0	0	0	39,00	51,50	495,00	588,00	0	0	0	816,00	0	178,00
Sant Lluís	0	142,27	0	0	0	23,00	45,80	0	469,00	0	0	0	0	0	0	181,96
es Castell	0	0	0	0	0	0	44,00	30,50	172,25	259,00	0	0	0	0	0	121,89
es Migjorn Gran	0	207,71	0	23,00	0	7,00	0	0	339,50	0	0	0	0	435,00	0	234,07
Menorca	9,00	105,00	0	17,00	440,00	25,00	36,44	38,62	331,78	491,13	84,50	0	0	441,00	0	141,75
Eivissa	0	102,60	0	15,50	400,00	0	90,25	40,38	328,16	517,00	118,29	0	0	0	0	125,60
Sant Antoni de Portmany	0	88,37	0	22,18	0	0	87,00	71,15	279,58	500,00	120,89	0	0	0	0	120,53
Sant Josep de sa Talaia	5,00	104,70	0	12,00	696,00	0	15,00	13,00	426,39	370,00	180,50	0	0	50,00	0	191,78
Sant Joan de Labritja	0	61,33	0	8,00	456,00	0	20,50	56,00	299,44	0	0	0	0	0	0	153,87
Santa Eulària des Riu	12,00	94,59	375,00	28,00	677,00	21,00	46,22	39,21	389,36	303,00	167,50	0	0	84,00	0	154,06
Eivissa	8,50	95,45	375,00	18,00	577,00	21,00	57,19	54,08	350,65	418,57	136,75	0	0	61,33	0	145,16
Formentera	0	38,47	0	14,50	596,50	29,00	66,20	48,75	346,75	0	0	0	0	0	0	61,01
Illes Balears	9,19	110,60	458,33	20,87	647,40	26,41	61,84	45,29	295,18	432,14	105,75	25,33	0	268,57	0	162,63

- S'aprova el Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística de Mallorca després de la festa inversora del capital turístic en temps de crisi. S'imposa la retòrica d'ordenar el creixement.

Un mes i mig abans de les eleccions autonòmiques i municipals de 1995, en ple desplegament del cas Túnel de Sóller, es va aprovar el Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística (Decret 54/95, de 6 d'abril, BOCAIB núm.79 22/06/1995). Blasco (2002) destaca que és una norma de gran importància ja que era el primer intent d'ordenació territorial supramunicipal a les Balears. Emperò, hauríem de tenir en compte que el 1978 l'equip de la conselleria d'Ordenació del Territori del CGI (Consell General Interinsular) ja havia intentat impulsar un Pla Director Territorial Coordinat que fou paralitzat per la dreta político-empresarial. El POOT defensat per Joan Flaquer, substituït de Jaume Cladera que retornà al món empresarial, havia perdut molt del seu contingut inicial. L'àmbit d'aplicació del POOT era de caràcter general pel conjunt de l'Illa i específic per a les 37 zones turístiques definides<sup>810</sup>. Amb l'entrada en vigor del POOT es suspenia la moratòria turística de 1993 (Decret 106/1993, de 30 de setembre, sobre suspensió i caducitat d'autoritzacions prèvies per construccions, obres i instal·lacions d'empreses i activitats turístiques). Entre els objectius del pla es troben: millorar l'oferta turística, implantar oferta alternativa, determinar la capacitat d'acollida en funció de la densitat de població, fomentar l'equilibri territorial –això vol dir “equilibrar” la pressió urbano-turística des del litoral a l'interior de l'illa–, fomentar la renovació de les places d'allotjament turístic obsoletes i evitar la urbanització continua del litoral.

El POOT pretenia evitar que la futura expansió de les zones turístiques, tot establint Zones Limítrofes de Protecció Costanera (ZLPC) que són franges de sòl no urbanitzable als límits laterals de cada zona turística i d'una amplària mínima de 1000 metres. A més, les zones turístiques quedarien envoltades per una Àrea de Protecció Posterior (APP) que estaria conformada pels sòls no urbanitzables, amb una franja de com a mínim 500 metres que actuaria de contenció a l'expansió de la zona cap a l'interior. D'aquella manera es deia que les zones turístiques quedaven contingudes dins de l'espai urbano-turístic ja sacrificat. Des del poder es publicitava que amb el POOT es congelava el creixement urbano-turístic de les 37 zones turístiques. El pla també preveia incrementar el Patrimoni Públic de Sòl en aquestes zones. Com es pot apreciar les ZLPC i les APP s'havien de definir sobre sòls no urbanitzables, quan les discussions i propostes anteriors a la seva aprovació incorporaven la possibilitat de desclassificar sòls urbanitzables. Joan Flaquer, conseller de Turisme, declarava a la premsa que “el POOT no desclassificarà el sòl urbanitzable. Se descarta la intervenció en sòl urbà, evitant la desclassificació de solars no construïts, per una opció política i perquè no se pot entrar en la seguretat jurídica” (Amer 2006:119). Aquella seguretat jurídica que no es volia alterar –bona part dels terrenys urbanitzables del litoral– havia resultat dels privilegis atorgats per l'urbanisme franquista, tal com s'ha vist en altres apartats, i en el litoral quedaven encara “solars dorments” a l'espera de ser “promocionats”.

El POOT perseguia limitar la “densitat poblacional” a l'interior de les zones turístiques, entesa aquesta densitat com la capacitat d'allotjament resultant d'aplicar els índexs d'intensitat d'ús turístic i/o residencial que fixen una superfície mínima de parcel·la per unitat d'habitatge o

---

<sup>810</sup> Segons l'article 6 del POOT les zones turístiques són: 1 Palma (Marivent, Cala Major i Cas Català); 2 Calvià (ses Illetes i Cas Català Nou); 3 Calvià (Portals Nous i Costa d'en Blanes); 4 Calvià (Palma Nova, Magaluf i Portals Vells); 5 Calvià (El Toro, Santa Ponça i Costa de sa Calma); 6 Calvià (Peguera i Cala Fornells); 7 Andratx (es Camp de Mar); 8 Andratx (Port i Urbanitzacions adjacents); 9 Andratx (Sant Elm); 10 Sóller (Port de Sóller); 11 Pollença (Cala Sant Vicenç); 12 Pollença (Formentor); 13 Pollença (Port de Pollença); 14 Alcúdia (Badia de Pollença, es Barcarès, es Mal Pas i Bonaire); 15 Alcúdia/Muro (Badia d'Alcúdia i Platja de Muro); 16 Santa Margalida (Can Picafort); 17 Santa Margalida (Son Serra de Marina); 18 Artà (Colònia de Sant Pere i Betlem); 19 Capdepera (Cala Mesquida); 20 Capdepera (Font de sa Cala, es Carregador, sa Pedruscada, Platja de Son Moll, Cala Rajada i Cala Agulla); 21 Capdepera (Platja i Costa de Canyamel); 22 Son Servera/Sant Llorenç (Costa dels Pins, Cala Bona i Cala Millor); Sant Llorenç/Manacor (sa Coma, s'Illot i Cala Moreia); 24 Manacor (Porto Cristo); 25 Manacor (Cala Estany, Portocristo Novo, Platja Romàntica, Cala Anguila, Cala Mendia i Cala Magrana); 26 Manacor (Cales de Mallorca, es Domingos i Cala Murada); 27 Felanitx (Portocolom i Cala Marçal); 28 Felanitx/Santanyí (Cala Ferrera, Cala Serena, Cala Esmaragda, Cala d'Or, Cala Llonga i Cala Gran); 29 Santanyí (Porto Petro); 30 Santanyí (Cala Llombards, Cala Santanyí, Cala Figuera i Cala Mondragó); 31 ses Salines (Colònia de Sant Jordi); 32 Campos/Llucmajor (ses Covetes, sa Ràpita i s'Estanyol de Migjorn); 33 Llucmajor (Cala Pi i Cala Vallgornera); 34 Llucmajor (El Dorado, Bahía Grande, Bahía Azul, sa Torre i Maioris Décima); 35 Llucmajor (Bellavista, Cala Blava, Son Verí, Son Verí Nou i s'Arenal); 36 Palma (Platja de Palma i Can Pastilla); 37 Palma (Cala Gamba i es Molinar).

plaça turística<sup>811</sup>. Així, en els sòls ja ordenats (urbà i urbanitzable amb pla parcial aprovat) el POOT estableix que es mantindrà com a màxim la densitat prevista en el planejament, mentre que en el sòl no ordenat (urbanitzable sense pla parcial aprovat) s'estableix la densitat global màxima que resulti d'entre 60 habitants/hectàrea o, si és menor, la fixada pel planejament general vigent a l'aprovació del POOT. Fins l'aprovació de l'adaptació del planejament al POOT s'aplicaria el límit de densitat de 60 Hab/Ha. En el cas dels establiments d'allotjament turístic futurs s'havien de complir una sèrie de paràmetres: ràtio turística de 60 m<sup>2</sup>/plaça<sup>812</sup>, alçada màxima de planta baixa i tres plantes, coeficient màxim d'edificabilitat neta de 0,8 m<sup>2</sup>/m<sup>2</sup>, volum màxim edificable de 30000 m<sup>3</sup>, piscina i solàrium obligatoris, etc. En la normativa particular de cada zona turística s'establiren altres criteris com per exemple la categoria que haurien de tenir els nous establiments d'allotjament turístic, tot prioritzant-ne els de major categoria (p.ex. hotels de 4 estrelles, ciutat de vacances de 3 estrelles i apartaments turístics de 3 claus). També s'incidí en l'edificació residencial, tot definint les dimensions mínimes de solars i les altures màximes de les diferents zones i subzones turístiques (Rullan, 1999a; Blasco, 2002).

Una altra mesura que introduïa el POOT era la creació de les Zones de Reserva i Dotacional (ZRD) que només podrien acollir equipaments i ús turístic i també les operacions d'intercanvi d'aprofitament urbanístic. El pla posava les eines per dur a terme les operacions anomenades d'intercanvi d'aprofitament i de reconversió, mitjançant les quals se facilitava l'alliberament de les zones saturades i degradades de la primera línia –"esponjament"– i es permetia el trasllat del seu aprofitament urbanístic a d'altres espais a segona línia, a les ZRD, ja fos dins la mateixa zona turística o a una altra. Aquestes operacions s'haurien de realitzar en sòl preferentment urbanitzable, però es deixava la porta oberta per realitzar dita operació a sòl rústic, que haurien de ser requalificats. En el sòl rústic també es podrien aixecar establiments d'allotjament turístic de luxe (5 estrelles), tot essent aquesta una de les noves fórmules de colonització futura del sòl rústic. Aquestes operacions perseguïen premiar els que s'acollissin a aquestes operacions mitjançant operacions d'intercanvi de places. Així, amb les primeres 100 places donades de baixa es podien aixecar 200 de noves, per a les compreses entre 101 i 200 es podien aixecar 175 places, entre la 201 i la 300 150 places i a partir de 301 per cada plaça donada de baixa només es podia aixecar una nova plaça. Així, si per exemple un establiment de 300 places s'acollia a aquest procediment, podria aixecar un nou establiment de 525 places, és a dir un 75% més de les que tenia. L'edifici obsolet hauria de passar a mans de l'administració qui duria a terme el seu enderrocament i posterior reconversió en espai lliure públic o posteriorment es podia reconstruir l'immoble d'acord amb els paràmetres urbanístics vigents a la zona. Així, si l'edifici enderrocats tenia 6 plantes hauria de passar a 4 plantes i hauria de complir la ràtio turística de 60 m<sup>2</sup>/plaça, entre d'altres. El POOT preveia la possibilitat de canviar l'ús dels establiments d'allotjament turístic a no turístic, però només en casos excepcionals<sup>813</sup> (Rullan, 1999a; Blasco, 2002; Picornell i Picornell, 2002).

El POOT establia que el planejament urbanístic dels municipis en els que estiguin situades les zones turístiques s'haurà d'adaptar a aquest pla director sectorial en el termini màxim d'un any a partir de l'aprovació definitiva del POOT. Rullan (1999a:428) exposava com 5

<sup>811</sup> Els instruments de planejament han d'ajustar-se al Decret 27/1993, d'11 de març, sobre regulació de capacitats de població dels instruments de planejament generals i sectorials, modificat pel Decret 58/1994, de 13 de maig. Aquests decrets varen ser substituïts pel Decret 2/1996, de 16 de gener, sobre regulació de les capacitats de població en els instruments de planejament general i sectorial (BOCAIB 30/01/1996).

<sup>812</sup> Cal tenir present que hi havia 16 zones turístiques que presentaven un increment de la ràtio turística que presentava la norma general dels 60 m<sup>2</sup>/plaça. Així, hi havia 11 zones i una subzona amb una ràtio de 70 m<sup>2</sup>/plaça: zona 2, zona 3, zona 4, zona 5, zona 6, zona 13, zona 16, zona 18, subzona 23.2, zona 25, zona 26, zona 35; i 4 amb una ràtio de 70 m<sup>2</sup>/plaça: zona 12 (Formentor), zona 16 (Can Picafort), subzona 20.2 (Sa Font de Sa Cala–Es Carregador–Sa Pedruscada–Platja de Son Moll) i la zona 22 (Costa dels Pins–Cala Bona–Cala Millor).

<sup>813</sup> A l'article 21.4 del POOT es pot llegir que perquè el planejament urbanístic autoritzi el canvi d'usos en els casos de renovació o remodelació de l'edifici previst en l'apartat 1c, haurà de justificar-se el compliment simultani dels requisits següents: s'haurà de permetre només en aquelles zones en què no predominin les construccions d'allotjaments turístics; s'haurà de preveure la major o menor inadequació de l'edifici que s'ha de reconvertir a la normativa urbanística municipal fins aleshores existent i les conseqüències d'aquesta segons el règim dels edificis existents; que l'edifici no estigui fora d'ordenació ni afectat per cap limitació que legalment n'impedeixi el canvi d'ús; s'haurà de preveure necessàriament la previsió d'aparcaments; la superfície mínima d'habitatges resultants, si s'escau, del canvi d'ús, no podrà ser inferior a 90 m<sup>2</sup> de superfície útil; el planejament haurà de resoldre adequadament la inserció de l'edifici renovat en el teixit urbà en què se situa.

anys després de l'aprovació del POOT, la majoria de plans municipals que havien d'adaptar-se al POOT no ho havien fet; i Joan Amer (2006:120) ens deia que "el 2005, deu anys després de l'aprovació del Decret POOT, la majoria de municipis no han modificat encara els seus PGOU". Segons Picornell i Picornell (2002) els objectius del POOT-Flaquer eren: impedir la reconversió i/o construcció dels petits hotels, generalment de gestió familiar, i afavorir el negoci immobiliari amb el foment dels habitatges unifamiliars i plurifamiliars. Per Picornell i Picornell (2002:60) "el POOT sembla fet per i per als promotors de la construcció".

El 1995 hi havia enregistrats 2355 establiments d'allotjament turístic i 385265 places a les Illes Balears. Respecte de 1992 hi havia: a Mallorca 252 establiments 7841 places menys; a Menorca 30 establiments i 5238 places més; a Eivissa 23 establiments i 2001 places menys; i a Formentera 3 establiments i 108 places més. Es pot veure com a grans trets hi ha una disminució important en el nombre de places i establiments d'allotjament turístic. Emperò, això no vol dir precisament que s'haguessin volatilitzat. Així, en el mes d'octubre de 1995 la conselleria de Turisme, amb tan sols 12 inspectors, havia obert 273 expedients sancionadors i imposat multes per valor de 76 milions de pessetes. Les sancions més importants corresponien a l'oferta turística il·legal amb 35 milions de pessetes que corresponien a 16 expedients. Una xifra molt baixa si es compara amb els beneficis reportats per tenir aquells establiments oberts (Guijarro, 16/10/1995). Emperò, cal dir que "en el cas de grans empreses, la Conselleria opta per advertir als seus responsables per a que rectifiquin abans d'obrir el citat expedient" (Guijarro, 16/10/1995:7). D'aquesta manera, hom podria interpretar que continuava havent-hi un important "mercat negre" d'allotjament turístic, bona part del qual estava inserit dins de les pròpies empreses turístiques, tot rebent un tracte de privilegi les més grans.

El desembre de 1994 el periodista del Diario de Mallorca, José Jaume (31/12/1994) escrivia que aquell any preelectoral era "el pitjor any per Cañellas". No només sortien a la llum múltiples escàndols (p.ex. Brokerval, sentència del Tribunal Suprem sobre el cas Calvià, Bon Sosec, Túnel de Sóller, etc), sinó que també s'havia trencat el matrimoni polític entre les dues forces conservadores, el Partit Popular i Unió Mallorquina. El Partit Popular es presentà en solitari a les eleccions autonòmiques i municipals del 28 de maig de 1995. El PP guanyà les eleccions autonòmiques per majoria absoluta. El 1991 les guanyà per majoria absoluta, però amb coalició amb UM. José M. Aznar va fer que Cañellas dimitís del seu càrrec com a president de la Comunitat Autònoma el juliol de 1995, però no abandonà l'escó. A finals de juliol de 1995 Cristòfol Soler fou nomenat president de la CAIB. L'opinió pública presentà a Soler com conservador més moderat i decantat de les formes cañellistes. Quan no feia un any que Soler havia estat nomenat president, fou destituït. Es va intentar fer veure que les intencions de Soler de remodelar l'equip de govern amb la substitució de Flaquer com a conseller de Turisme, per Ina Martínez, no eren acceptades pels hotelers i que aquells haurien pressionat per eliminar Soler (Eza, 31/05/1995; Amer, 2006). Lluny de les teories conspiratives, va ser el propi Cañellas que va moure els fils per tal de substituir Cristòfol Soler per Jaume Matas. Entre els motius del reemplaçament de Soler es trobaven entre d'altres: la remodelació de l'equip de govern amb la retirada dels cañellistes Joan Flaquer i Jaume Matas; les actuacions de Soler que eren desaprovades pels diputats del PP –és a dir, Cañellas– com per exemple la política lingüística, la legislació sobre incompatibilitats d'alts càrrecs, l'establiment de diàleg amb els partits de l'oposició, etc. Soler hagué de presentar la dimissió el 27 de maig de 1995 i Jaume Matas fou investit president el 14 de juny de 1996 (Marimon i Nadal, 2003). Segons Manresa (2/06/1996), el germà de Gabriel Cañellas, Carles, diputat autonòmic, va declarar que "Soler era com un inquilí que se posa a fer obres en un pis sense permís del propietari", és a dir sense el permís de Gabriel Cañellas.

Jaume Matas entrà a presidir les Illes Balears quan feia un mes i mig que José M. Aznar havia accedit a la presidència del Govern espanyol i s'encunyava el lema "España va bien", tot protagonitzant una etapa d'eufòria econòmica. En aquells moments, després de molts d'anys de forta oposició al Cañellisme, Jaume Matas volgué deixar una empremta que el diferenciàs sensiblement de l'ex-president. Així, optà per dur endavant polítiques d'ordenació territorial i turística. En el nou equip de govern que formà Jaume Matas, José María González Ortea va ocupar la cartera de turisme, mentre que Joan Flaquer passà a la d'educació. González Ortea és enginyer de camins, canals i ports, havia militat a la UCD, Unió Liberal i Partit Liberal fins que s'integrà en el Partit Popular. Fou diputat del Parlament de les Illes Balears des del 1987 i entre el 1991 i el 1995 fou el portaveu del Partit Popular en el Parlament de les Illes Balears (Amer, 2006).

- El negoci turístic s'expandeix cap a les zones rurals, mentre la PAC desmunta el que quedava de l'economia pagesa.

Dies després de les eleccions autonòmiques i municipals de 1995 es va aprovar la norma que havia de regular les activitats turístiques als espais rurals. S'aprovava el Decret 62/1995, de 2 de juny, que regula la prestació de serveis turístics en el medi rural de les Illes Balears (BOIB núm.80, 24/12/1995). D'acord amb Seguí (2006:24) "a mesura que pren força aquesta activitat [allotjament turístic al medi rural] i es veu més com un negoci en ell mateix que com una activitat complementària". De fet, quan es promulgà el decret el Decret 30/1991, de 4 d'abril, pel que es regula l'activitat d'Agroturisme i Turisme Rural a les Illes Balears, es perseguia que l'activitat turística pogués aportar uns ingressos extra per augmentar les rendes agràries (Salvà, 1999).

Cap a mitjans de la dècada dels 1990, un cop superada la crisi, es donaven les condicions per a que s'expandís el negoci turístic cap els espais rurals: en primer lloc, el nou marc institucional de la UE permetia agilitzar els fluxos de capitals en la cerca de noves solucions espaciotemporals; en segon lloc, la imposició de la PAC desarticulava el món pagès i s'obria l'espai rural a noves solucions; i en tercer lloc, la crisi recent havia estat motivada per la sobreacumulació de capital industrial turístic al litoral, amb la qual cosa el capital cercava noves vies on col·locar-se. Així mateix, hom hauria de tenir en compte que amb l'entrada a la UE, es promourà el turisme rural a través de diverses modalitats de subvencions procedents d'Europa (p.ex. FEOGA, FEDER, FSE, Programa Leader, etc) (Colombram, 2007). És en aquest context en que es pot entendre l'explosió dels nous negocis de turisme rural a les Balears que va estar protagonitzat, en moltes ocasions, per persones totalment alienes al món pagès, molts d'ells procedents del negoci de la construcció, promoció immobiliària o de l'hoteleria tradicional (p.ex. el promotor Vicenç Grande amb es Figueral Nou o Son Manera a Montuïri; l'hotelier Jaime de Juan amb sa Duaia a Artà; els Matutes amb sa Talaia Hotel Rural a Sant Antoni; o Will Kauffmann amb l'agroturisme de Son Bauló a Lloret). Cal subratllar de nou el fet que retòricament, el turisme rural es presenta com element clau per reforçar les rendes agràries. Probablement un dels casos més extrems de la contradicció entre discurs i praxis està en el cas ja citat de la Reserva Rotana, propietat de l'empresari suís Juan Ramón Theler i la seva esposa l'aristòcrata Loretta zu Sayn-Wittgenstein, a la possessió manacorina de sa Rotana (200 Ha), on han construït un megacomplex turístico-immobiliari format per un hotel rural, un agroturisme, cases ("vil·les") en règim de lloguer o venda, camp de golf i heliport (Terrasa, 8/05/2005).

Una de les figures claus en l'evolució del turisme rural a les Balears ha estat Bonaventura Rubí Servera amb l'agroturisme Ca s'Hereu a Son Servera. Aquest és una de les persones poderoses de Sencelles, històric dirigent del Partit Popular<sup>814</sup>. Un dels escàndols del primer govern cañellista fou el de les subvencions agrícoles i ramaderes i, segons Mosquera (1994:87-88), "entre els subvencionats hi havia alguns assessors del Govern, Bonaventura Rubí (aquest va ser subvencionat amb 997000 pessetes)". D'acord amb Mosquera (1994:97), Rubí que és enginyer tècnic agrícola, fou responsable de les subvencions agrícoles irregulars per l'olivera que es concediren el 1983. Rubí ha presidit, entre el 1986 i el juny de 2010, l'Associació d'Agroturisme de les Balears<sup>815</sup> que es troba integrada a la FEHM (Federació Empresarial Hotelera de Mallorca). Rubí no es dedica només a l'agroturisme, sinó que també és un dels principals aiguatinents de l'illa –Aguas Son Company SL– i des del 2002 és president del lobby Associació d'Empresaris Subministradors d'Aigua Potable de Balears (ASAIB) (Empresa Balear, març/abril 2002)<sup>816</sup>. El 2006 Rubí presentà el projecte de camp de golf de 18 forats, i oferta complementària (allotjament turístic), a la finca de Son Saletes (Binissalem-Sencelles). El 2010,

<sup>814</sup> L'octubre de 2010 el PP de Sencelles elegí com a president de la Junta Local a Ventura Rubí ([www.ppbalears.es/02\\_pag1.php?lng=es&id=323](http://www.ppbalears.es/02_pag1.php?lng=es&id=323), juliol 2010).

<sup>815</sup> Altres associacions empresarials de turisme rural són: Associació de Finques d'Agroturisme de Mallorca PIMEM; Reis de Mallorca; Associació d'Empresaris d'Explotacions Agràries de Menorca (AGRAME); Associació d'Agroturisme i Turisme Rural d'Eivissa i Formentera (AGROTURAL).

<sup>816</sup> Abans de Rubí, el president de la ASAIB fou Fernando Dameto i Cotoner, conegut terratinent i aiguatinent de Mallorca –propietari de Aguas Término de Marratxí SA (Empresa balear, març/abril 1999). Els Dameto també són propietaris de camps de golf com el Golf de Son Termens a Bunyola –Golf Son Termens SA (amb Abel Matutes i Melchor Mascaró a l'accionariat) i Son Termes Gran Chef SL– i el Golf de Ponent a Calvià –Inmobiliària Golf de Poniente SA– (Base de dades SABI, <http://0-sabi.bydep.com.llull.uib>, juliol 2010). El seu fill, Fernando Dameto Fortuny, president de la FAGB (Federación Agrícola Ganadera Balear) fou un dels protagonistes de la lluita contra la protecció de la biodiversitat a les Illes Balears i promotor de protestes dels grans propietaris agraris, tractorades, contra el Pacte de Progrés (1999-2003).

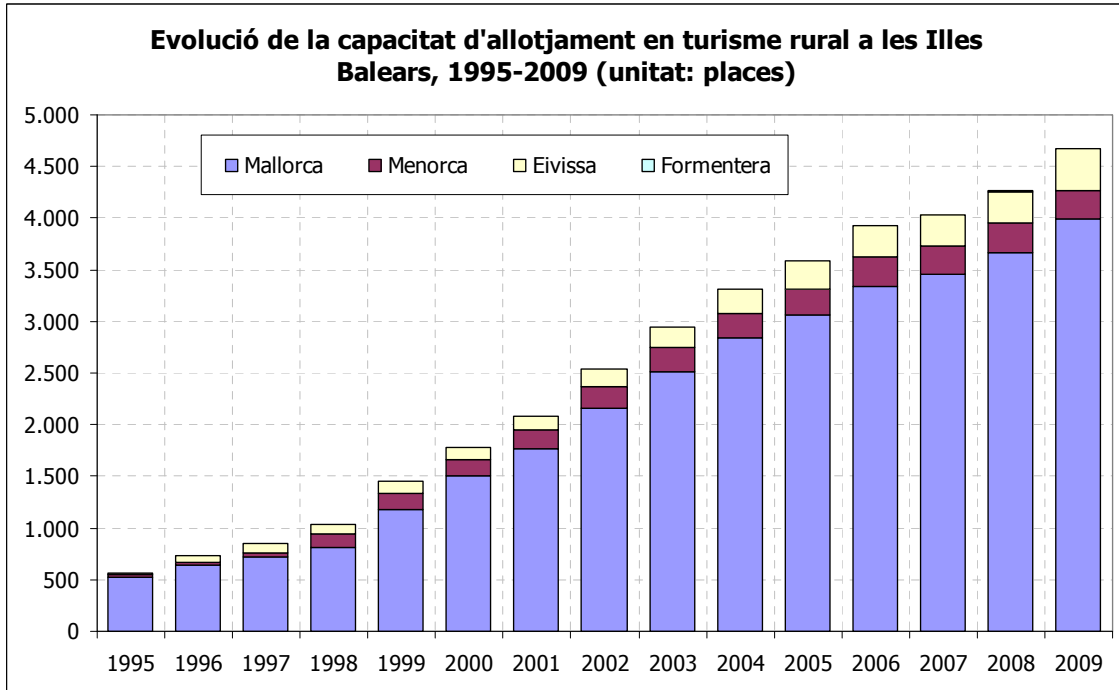
la modificació de les Normes Subsidiàries de Binissalem ha impossibilitat que es duqués a terme la construcció d'aquest camp de golf a l'interior de l'illa (Morales, 29/01/2006; Ballester, 29/05/2010).

El Decret 62/1995, de 2 de juny, regulava el negoci turístic a l'espai rural mitjançant les següents modalitats: Hotel Rural, Agroturisme i Turisme d'Interior. L'Hotel Rural havia de correspondre a un habitatge construït abans del 1940, i amb una parcel·la mínima de 5 Ha en sòl rústic, que podria arribar a tenir un màxim de 50 places. Les habitacions d'aquests establiments havien de cobrir uns alts estàndards de confort gens propis d'aquestes edificacions, com per exemple un bany per habitació i piscina de com a mínim 50 m<sup>2</sup>. En el cas de l'agroturisme haurien de ser en edificis construïts abans del 1960, amb una parcel·la mínima de 2,5 Ha i un màxim de 24 places. A diferència dels Hotels Rurals que no necessiten dissimular que es mantenen les activitats agràries, en els agroturismes se reclama un mínim de mitja UTH (Unitat Treball Home) que equival a 960 hores de feina agrícola/any. És a dir, l'equivalent a 240 dies a mitja jornada d'una sola persona. En qualsevol cas, tal com apunta Jaume Binimelis (2005) "en general, l'obtenció de rendes agrícoles no interessien més que per complir amb els requisits de la normativa i pel màrqueting que suposa mantenir una certa dosi de folklore i d'angelical bucolisme pagès a l'antiga explotació agrària". Finalment, en el cas del turisme d'Interior es permet en edificis construïts abans de 1940, en barris antics de nuclis urbans situats a més de 500 metres de la zona turística més propera i podran tenir una capacitat màxima de 16 places (Colombram, 2007). En aquest darrer cas les condicions de confort són molt elevades, poc adients a aquestes tipologies arquitectòniques. En definitiva, aquestes tipologies s'orienten més aviat cap a un segment elitista que no a d'altres potencials usuaris, com podrien ser els mateixos illencs.

L'evolució de la planta d'allotjament turístic rural a les Illes Balears ha presentat una tendència constant a l'alça, des de les 565 places de 1995, quan s'aprovà el Decret 62/1995, a les 4679 places de 2009. Malgrat el fort increment del turisme rural, aquest tan sols representa el 2009 l'1,1% de la capacitat d'allotjament turístic de les Illes. La major part d'aquesta se concentra a l'illa de Mallorca. La CAEB a principis de segle XXI apuntava el desigual desplegament del negoci del turisme rural a les illes, amb un clar predomini a Mallorca on s'apuntava el seu règim de tinença i les dimensions de les explotacions com a les motivacions que afavorien el seu impuls. Mentre que Menorca amb un règim de tinença de la terra diferent, amb força importància del règim de mitgeria, i un món pagès viu desmotivaven la transformació dels llocs menorquins en agroturisme (Garau, 2002). L'argumentació del cas menorquí sembla anar en contra de la retòrica que cobria l'impuls del turisme rural, ja que teòricament aquell havia de complementar les activitats agràries i no ser aquelles un element ornamental de l'activitat turística. Pel cas d'Eivissa, s'ha apuntat que les dimensions més petites de les propietats dificultava que aquestes se poguessin acollir a les exigències de la normativa de turisme rural (Garau, 2002; Colombram, 2007). Emperò, caldria tenir present que a l'espai rural eivissenc i formenterenc ha proliferat de manera extraordinària un "mercat negre" d'allotjament turístic. Aquest es podria vincular-se en primer lloc, amb una peculiar organització territorial en la que l'hàbitat dispers és un dels elements característics, que ja fou objecte d'admiració per part dels viatgers dels anys 1930 i dels hippies; en segon lloc, amb la sistemàtica vulneració de la legislació, moltes vegades promoguda per les elits locals; i en tercer lloc, amb la promulgació de normativa urbanística i territorial molt més laxa que a les altres illes (Blázquez, 2006). La preferència per les formes opaques de mercantilització turística de l'espai rural haurien afavorit que el turisme rural fos poc rellevant<sup>817</sup>.

<sup>817</sup> El Pla Territorial Insular d'Eivissa i Formentera (BOIB núm. 50, 31/03/2005) modifica el Decret 62/1995 per facilitar la implantació del turisme rural a les Pitiüses. A Formentera es redueix l'exigència de la superfície mínima per hotel rural de 50000 m<sup>2</sup> a 30000 m<sup>2</sup> i per agroturisme de 25000 m<sup>2</sup> a 20000 m<sup>2</sup> (Colombram, 2007).

Gràfic 71. (Font: elaboració pròpia a partir de taula 253).



La distribució dels establiments d'allotjament turístic rural –hotel rural, agroturisme i turisme interior– per municipis ens dona que el 1994 els 10 primers municipis en nombre de places concentraven el 66,34% de les places de turisme rural (taula 254). A Mallorca es comptaven 45 establiments amb 464 places i la major part d'aquelles es localitzaven als municipis de Manacor (5 establiments i 49 places), Campos (5 establiments i 39 places), Valldemossa (2 establiments i 34 places), Bunyola (4 establiments i 33 places), Artà (1 establiment i 32 places), Campanet (1 establiment i 28 places), Lluçmajor (4 establiments i 28 places), Sencelles (2 establiments i 26 places), Sóller (2 establiments i 25 places) i Felanitx (2 establiments i 24 places). Ferreries era l'únic municipi menorquí que es trobava entre els 10 primers municipis amb 2 establiments i 19 places, mentre que l'altre municipi amb establiments de turisme rural era Ciutadella amb 1 establiment. El 2002 hi havia 168 establiments de turisme rural i 2533 places. Els 10 municipis amb major nombre de places de turisme rural representaven el 45,32% del total. El municipis amb major nombre de places eren Manacor (173 places), Sóller (121 places), Lluçmajor (119 places), Campos (111 places) i Santa Margalida (104 places). Ciutadella és el primer municipi de Menorca en nombre de places de turisme rural i vuitè de les Balears i en novè lloc hi havia el municipi eivissenc de Sant Joan de Labritja. En aquest cas es tracta del municipi amb menor pressió turística de l'illa, a diferència de Ciutadella que era el municipi més turístic de Menorca.

El 2002 la premsa va treure a la llum que el Director General de Coordinació Turística, Jaume Garau Salas, era copropietari de l'agroturisme Binicomprat (Algaida), a través de la societat Morgatur, que funcionava sense autorització definitiva i que incomplia la llei de comptabilitats de càrrecs públics. Garau va haver de dimitir arran de l'escàndol, encara que teòricament no incomplia la llei de compatibilitat –havia venut la seva participació a la seva esposa–. El que ens interessa apuntar és el fet que arran d'aquell cas –i el debat entre González Ortea (PP) i Celestí Alomar (PSOE)– es va destapar que molts dels establiments de turisme rural funcionaven sense tenir la llicència d'obertura definitiva, sinó que començaven a funcionar amb una llicència prèvia o provisional (Diari de Sessions de la Comissió de Turisme del Parlament de les Illes Balears, 21/03/2002 número 20, pp.241-248). Segons els empresaris de turisme rural, el 2002 hi havia a les Illes Balears uns 200 establiments de turisme rural il·legals que s'oferien a través dels fulletons dels Tour Operadors i a internet, mentre que els reglats eren 168 establiments (Hosteltur, 1/03/2002).

Posteriorment, el 2009 hi havia uns 283 establiments de turisme rural que sumaven unes 4679 places, una xifra que quasi duplicava les del 2002. Els 10 municipis amb major nombre de places concentraven el 44,84% de les places, tot situant-se al capdavant de la llista

Manacor (28 establiments i 293 places), Campos (17 establiments i 251 places), Sóller (18 establiments i 238 places) i Pollença (12 establiments i 204 places). Entre els 10 municipis amb major nombre de places es troben els eivissencs de Santa Eulària des Riu (10 establiments i 174 places) i Sant Joan de Labritja (8 establiments i 142 places). Val la pena destacar com en el cas de Manacor, l'Associació de Turisme Rural de Manacor (Ruralcor) va denunciar l'increment dels agroturismes i cases rurals il·legals que en el 2009 se quantificaven en torn als 60, és a dir el doble dels legals, i amb unes 1000 places il·legals, 3,4 vegades les legals (Sansó, 30/01/2010). Finalment, es vol apuntar el fet que bona part de les activitats d'allotjament turístic localitzades al sòl rústic no correspon a les modalitats de l'hotel rural o agroturisme, sinó que es tracta de cases particulars, la major part de les quals es mercantilitzen turísticament de manera irregular. A diferència de la major part de les Comunitats Autònomes que compten amb les modalitats de cases rurals o habitatges rurals, a les Illes Balears els habitatges turístics en sòl rústic no s'inclouen dins de les modalitats de turisme rural. Encara que més endavant tornarem sobre la qüestió del turisme residencial, cal dir que el 2006 s'estimava que hi havia uns 650 establiments que correspondrien als habitatges turístics en sòl rústic (Colombram 2007: 161).



<b>Taula 253. Evolució de la capacitat d'allotjament en turisme rural a les Illes Balears, 1995-2009 (Font: Conselleria de Turisme, 2009).</b>																		
			1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	
Illes Balears	Establiment	Hotel Rural	5	7	8	9	14	16	19	20	23	27	30	33	32	34	37	
		Agroturisme	50	56	62	73	87	98	110	124	137	146	155	166	174	177	189	
		Turisme d'Interior	0	0	2	5	5	11	15	24	32	38	44	45	47	51	57	
		<b>Total</b>	<b>55</b>	<b>63</b>	<b>72</b>	<b>87</b>	<b>106</b>	<b>125</b>	<b>144</b>	<b>168</b>	<b>192</b>	<b>211</b>	<b>229</b>	<b>244</b>	<b>253</b>	<b>262</b>	<b>283</b>	
	Places	Hotel Rural	76	186	211	261	446	541	638	706	797	926	992	1.119	1.082	1.176	1.264	
		Agroturisme	489	542	619	720	951	1.118	1.272	1.517	1.745	1.921	2.054	2.249	2.356	2.440	2.688	
		Turisme d'Interior	0	0	22	56	56	123	176	310	404	470	546	562	593	651	727	
		<b>Total</b>	<b>565</b>	<b>728</b>	<b>852</b>	<b>1.037</b>	<b>1.453</b>	<b>1.782</b>	<b>2.086</b>	<b>2.533</b>	<b>2.946</b>	<b>3.317</b>	<b>3.592</b>	<b>3.930</b>	<b>4.031</b>	<b>4.267</b>	<b>4.679</b>	
	Percentatge respecte totes les places turístiques	0,15	0,19	0,22	0,26	0,36	0,43	0,50	0,61	0,70	0,78	0,85	0,93	0,95	1,01	1,11		
Mallorca	Establiment	Hotel Rural	5	6	7	5	10	12	14	15	17	21	23	25	25	27	30	
		Agroturisme	45	49	52	62	73	83	94	105	116	122	131	142	149	151	158	
		Turisme d'Interior	0	0	2	5	5	11	14	23	31	37	42	43	45	48	54	
		<b>Total</b>	<b>50</b>	<b>55</b>	<b>61</b>	<b>72</b>	<b>88</b>	<b>106</b>	<b>122</b>	<b>143</b>	<b>164</b>	<b>180</b>	<b>196</b>	<b>210</b>	<b>219</b>	<b>226</b>	<b>242</b>	
	Places	Hotel Rural	76	154	179	138	323	418	499	567	640	769	807	887	887	981	1.069	
		Agroturisme	445	484	523	615	805	959	1.105	1.305	1.489	1.623	1.743	1.920	2.010	2.082	2.236	
		Turisme d'Interior	0	0	22	56	56	123	160	294	388	454	514	530	561	607	683	
		<b>Total</b>	<b>521</b>	<b>638</b>	<b>724</b>	<b>809</b>	<b>1.184</b>	<b>1.500</b>	<b>1.764</b>	<b>2.166</b>	<b>2.517</b>	<b>2.846</b>	<b>3.064</b>	<b>3.337</b>	<b>3.458</b>	<b>3.670</b>	<b>3.988</b>	
	Percentatge respecte totes les places turístiques	0,20	0,24	0,27	0,30	0,43	0,54	0,63	0,77	0,89	1,00	1,07	1,17	1,20	1,29	1,40		
Menorca	Establiment	Hotel Rural	0	0	0	3	3	3	3	3	4	4	4	5	4	4	4	
		Agroturisme	3	4	5	5	7	8	9	10	10	10	10	10	10	11	11	11
		Turisme d'Interior	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	2	2	2	3	3
		<b>Total</b>	<b>3</b>	<b>4</b>	<b>5</b>	<b>8</b>	<b>10</b>	<b>11</b>	<b>13</b>	<b>14</b>	<b>15</b>	<b>15</b>	<b>16</b>	<b>17</b>	<b>17</b>	<b>18</b>	<b>18</b>	
	Places	Hotel Rural	0	0	0	91	91	91	91	91	109	109	109	156	119	119	119	
		Agroturisme	27	33	41	41	62	75	83	101	101	101	101	103	120	120	120	
		Turisme d'Interior	0	0	0	0	0	0	16	16	16	16	32	32	32	44	44	
		<b>Total</b>	<b>27</b>	<b>33</b>	<b>41</b>	<b>132</b>	<b>153</b>	<b>166</b>	<b>190</b>	<b>208</b>	<b>226</b>	<b>226</b>	<b>242</b>	<b>291</b>	<b>271</b>	<b>283</b>	<b>283</b>	
	Percentatge respecte totes les places turístiques	0,07	0,08	0,10	0,30	0,33	0,35	0,40	0,44	0,48	0,46	0,49	0,58	0,54	0,57	0,57		
Eivissa	Establiment	Hotel Rural	0	1	1	1	1	1	2	2	2	2	3	3	3	3	3	
		Agroturisme	2	3	5	6	7	7	7	7	9	11	14	14	14	14	14	19

		Turisme d'Interior	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		Total	2	4	6	7	8	8	9	11	13	16	17	17	17	17	22
	Places	Hotel Rural	0	32	32	32	32	32	48	48	48	48	76	76	76	76	76
		Agroturisme	17	25	55	64	84	84	84	111	155	197	210	226	226	226	320
		Turisme d'Interior	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		Total	17	57	87	96	116	116	132	159	203	245	286	302	302	302	396
		Percentatge respecte totes les places turístiques	0,02	0,07	0,11	0,12	0,15	0,14	0,17	0,20	0,25	0,30	0,36	0,38	0,38	0,38	0,49
Formentera	Establiment	Hotel Rural	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		Agroturisme	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
		Turisme d'Interior	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
	Places	Hotel Rural	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		Agroturisme	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	12
		Turisme d'Interior	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
		Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	12
		Percentatge respecte totes les places turístiques	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,16

<b>Taula 254. Els 10 primers municipis en capacitat d'allotjament en turisme rural, 1994-2009 (unitat: places) (Font: elaboració pròpia a partir de Gelabert Vich, 1995; Conselleria de Turisme, 2002b; Conselleria de Turisme, 2009).</b>														
1994					2002					2009				
Municipi	HR	AT	TI	Total	Municipi	HR	AT	TI	Total	Municipi	HR	AT	TI	T
Manacor	0	49	0	49	Manacor	0	173	0	173	Manacor	98	195	0	293
Campos	0	39	0	39	Sóller	16	79	26	121	Campos	20	231	0	251
Valldemossa	32	2	0	34	Llucmajor	0	119	0	119	Sóller	16	103	119	238
Bunyola	0	33	0	33	Campos	0	111	0	111	Pollença	46	86	72	204
Artà	0	32	0	32	Santa Margalida	50	54	0	104	Felanitx	74	111	0	185
Campanet	28	0	0	28	Artà	50	8	40	98	Selva	0	124	54	178
Llucmajor	0	28	0	28	Bunyola	0	93	0	93	Santa Eulària des Riu	0	174	0	174
Sencelles	0	26	0	26	Ciutadella	73	14	0	87	Artà	50	61	40	151
Sóller	16	9	0	25	Sant Joan de Labritja	48	36	0	84	Llucmajor	4	141	0	145
Felanitx	0	24	0	24	Campanet	50	33	0	83	Sant Joan de Labritja	48	94	0	142
Ferrerries	0	19	0	19	Felanitx	28	47	0	75	Valldemossa	32	77	28	137
10 primers respecte total (%)	100,00	60,42	0	66,34	10 primers respecte total (%)	44,62	50,56	21,29	45,32	10 primers respecte total (%)	30,70	51,97	43,05	44,84
<b>Total</b>	<b>76</b>	<b>432</b>	<b>0</b>	<b>508</b>	<b>Total</b>	<b>706</b>	<b>1.517</b>	<b>310</b>	<b>2.533</b>	<b>Total</b>	<b>1.264</b>	<b>2.688</b>	<b>727</b>	<b>4.679</b>

\* HR: Hotel Rural; AT: Agroturisme; TI: Turisme d'Interior.

- El camí cap a l'establiment de "numerus clausus" amb la Llei General Turística i la reconstrucció/renovació dels espais urbano-turístics "cremats".

Després d'haver abordat el turisme rural, tornam amb l'evolució del parc d'allotjament turístic i l'evolució del marc normatiu a les Illes Balears. El 1996 s'aprovà la llei que transferia les competències d'ordenació turística als consells insulars<sup>818</sup>. Aquesta llei aprofundia en el procés de descentralització administrativa amb l'atorgament de majors competències als consells insulars. Emperò, només es feia la transferència als consells de Menorca i Eivissa i Formentera. En canvi el Consell de Mallorca, format per una coalició entre Unió Mallorquina, PSOE i PSM, rebutjà les competències en matèria turística en considerar que les transferències estaven mal dotades econòmicament. D'aquesta manera s'estableix una situació que Blasco (2002) ha qualificat d'absurda, en la que l'ordenació turística de Mallorca correspon al Govern de les Illes Balears, mentre que a la resta d'illes correspon als consells insulars. Una situació que s'ha d'entendre en el canvi del clima polític balear que fins aleshores s'havia caracteritzat pel monolitisme del Cañellisme i el Partit Popular. En canvi, els consells de Menorca, presidit per Cristòfol Huguet (PP), i d'Eivissa i Formentera, presidit per Antoni Marí (PP), abraçaren les transferències.

El 1996 s'aprovà una norma per tal d'impulsar la **renovació de l'oferta turística complementària** –restaurants, cafeteries, bars i similars–<sup>819</sup>, després que des del 1990 s'hagués dut a terme la renovació, al manco en el butlletí oficial, dels establiments d'allotjament turístic i de les zones turístiques. Així com els establiments d'allotjament turístic "modernitzats" penjaven les corresponents plaques on es donava a conèixer que s'estava dins d'un establiment "modernitzat", en el cas dels bars i restaurants també es penjaria la seva corresponent placa d'establiment "modernitzat". Si els criteris de "modernització" havien propiciat, en part, la desaparició de petits establiments d'allotjament turístic –el "minifundisme hotelier"–, sota els criteris de la "modernització" aquells establiments de restauració –que podríem definir de personalitat pròpia (poc moderns)– que no s'adaptassin al pla, haurien de tancar les portes.

En aquells moments se reforçaren les polítiques de renovació urbana de les zones industrials turístiques degradades per l'activitat empresarial, el que també es denominen zones turístiques madures. Un dels intents més decidits per reconstruir les zones d'industrialització turística fou el de la batllessa calviàna, Margarita Nájera (PSOE), amb l'aplicació del **Pla d'Excel·lència Turística** i posteriorment amb la implementació de l'**Agenda Local 21**. Dins del Pla d'Excel·lència es va dur a terme el Programa d'Esponjament Urbà, mitjançant el qual es varen enderrocar 12 edificis. El 21 de desembre de 1992 la Secretaria General de Turisme, la Conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears, l'Ajuntament de Calvià i el Grup Promotor d'Empreses Hoteleres signaren un conveni per posar en marxa el Pla d'Excel·lència turística de Calvià. Calvià esdevenia en el primer laboratori per dur endavant les operacions de "cirurgia estètica" de les zones turístiques degradades de l'Estat. Aquest projecte pilot s'inseria dins del Pla Futures (1992-1995) del Ministeri de Comerç i Turisme (Secretaria General de Turisme, 1993; Brunet et al., 2005).

El 1995 s'enderrocà el primer hotel, l'Hotel Playa de Palma Nova, dins del Pla d'Excel·lència. Els 4000 m<sup>2</sup> de solar resultants es convertiren en espai lliure públic (Alenyar et al., 1996). El 1996 es varen enderrocar l'Hotel Atlantic de 5 plantes i 150 places a Magaluf que deixà un solar de 6500 m<sup>2</sup>, destinat després a zona verda, i també l'Hotel Tahití de 4 plantes i 150 places a Palma Nova, els 1500 m<sup>2</sup> resultants es destinaren a zona verda<sup>820</sup>. Entre les línies d'acció de l'Agenda Local estava la de "limitar el creixement i afavorir la rehabilitació integral del territori", per la qual cosa es proposà la revisió del PGOU de Calvià que s'inicià el 1996. El 1995 es va aprovar congelar cautelarment l'aprovació de noves urbanitzacions. El PGOU de 1991 classificava 1748 Ha com a sòl urbanitzable (12,05% de la superfície de Calvià) i 2372,45 Ha de

<sup>818</sup> Llei 3/1996, de 29 de novembre, d'atribució de competències als Consells Insulars de Menorca i Eivissa i Formentera en matèria d'ordenació turística (BOCAIB núm.158, 21/12/1996).

<sup>819</sup> Llei 6/1996, de 18 de desembre, per la qual s'aprova i regula el Pla de Modernització de l'Oferta Turística complementària de les Illes Balears (BOCAIB núm.162, 31/12/1996).

<sup>820</sup> Aquells anys es varen enderrocar alguns hotels a les Illes (Hotel Fortuna a Peguera –Calvià–, Hotel Santa Bàrbara entre Ciutat Jardí i es Molinar –Palma–; Hotel Rembrandt a Corb Marí i Hotel Felipe a s'Arenal –Palma–; annex de l'Hotel Reina Paguera a Peguera –Calvià–; Hotel Cala Mesquida –Capdepera–; etc. Un dels enderrocaments més espectacular fou el de l'hotel inacabat de Monnàber al terme de Fornalutx, just al peu del Puig Major. Aquestes ruïnes s'havien aixecat el 1962 i hagueren de passar quasi 40 anys per ser esborrades del paisatge.

sòl urbà (16,36% de la superfície de Calvià). En sòl urbà encara restaven unes 616,8 Ha per consolidar, és a dir es tractava de sòl urbà vacant. El nou PGOU de Calvià (aprovat inicialment el 1998 i definitivament el 2000) va desclassificar 1660 Ha de sòl urbanitzable que passà a ser qualificat com a sòl rústic, tot desactivant la potencialitat de construir unes edificacions residencials i/o turístiques equivalents a una capacitat d'allotjament d'unes 45 mil places (Alenyar i Fuada, 1997; Prats, 1998; Prats, 2000; Blázquez, 2001; Nájera i Bustamante, 2007)<sup>821</sup>.

Emperò, ens interessa apuntar el fet que a més dels enderrocaments, l'Ajuntament de Calvià va iniciar un procés de rehabilitació urbana que marcaria la fulla de ruta de les futures polítiques urbanístiques a aplicar a la resta de zones d'industrialització turística en estat de forta degradació sociourbana. Entre el 1993 i el 1996, és a dir just abans d'entrar en funcionament el Pla d'Acció de l'Agenda Local 21, s'havien gastat 4300 milions de pessetes (uns 25,84 milions d'euros) dels quals el 70% havia estat aportat per l'Ajuntament i la resta pel Govern de les Illes Balears i el Govern central (Prats, 1998). Entre les obres a destacar tenim la primera fase del Passeig de Calvià que havia estat finançada en base a la Llei 7/1990, amb un cost de 105 milions de pessetes (uns 631 mil euros) (Alenyar i Fuada, 1997). Sembla però que la reconstrucció urbana anava fonamentalment a càrrec de les administracions públiques, sense que el capital acompanyàs gaire el procés. Així, des de l'Ajuntament de Calvià es deia que "els indicadors d'inversió privada no acompanyen l'esforç públic i, segurament, no per manca de capacitat d'inversió. Les millores introduïdes en aquests anys estan afavorint un creixement de la despesa turística per visitant que repercuteix molt positivament a les economies privades. I més bé pareix que la tímida inversora està relacionada amb les estratègies expansives a l'exterior de les grans cadenes hoteleres, o per les indecisions i insuficient confiança en el futur dels petits i mitjans empresaris de la zona" (Prats 1998:42).

La rehabilitació urbana fou impulsada mitjançant l'aprovació del que es va conèixer com a **Pla Mirall** (Pla extraordinari de recuperació i millora del paisatge urbà)<sup>822</sup>. Un pla que reforçaria i potenciaria la renovació urbana de moltes zones turístiques. Segons Seguí (2006:22) el precedent immediat del Pla Mirall el tenim en la Llei 7/1990, de 19 de juny, de crèdit extraordinari per al finançament del pla extraordinari d'inversions i millores d'infraestructures de les zones turístiques<sup>823</sup>. A diferència de la llei anterior, aquest pla arribava en moments de forta reactivació econòmica i la intensa arribada de finançament procedent de la UE (Fons Socials de Cohesió i Fons Estructurals). Bona part d'aquell finançament comunitari aniria destinat a la construcció d'infraestructures (p.ex. transport, sanejament d'aigua, depuració, etc). El Pla Mirall establí dues línies d'actuació: la primera destinada a la reconstrucció i millora d'infraestructures en tots els nuclis urbans i la segona de rehabilitació de façanes. Mitjançant el Pla Mirall se creen un marc de "cooperació" entre diferents administracions públiques (Govern de les Illes Balears, Consells insulars i ajuntaments) i també contempla establir acords entre aquelles i el sector privat, fonamentalment propietaris d'immobles. Per gestionar el Pla Mirall es creen ens formats inicialment pels ajuntaments i el Govern de les Illes Balears. El 1997 es creen els Consorci Mirall Palma Centre i el Consorci Mirall Calvià. Fins el 2002 s'arribaren a constituir fins 19 Consorci Mirall a les capitals insulars (excepte Formentera), capitals comarcals i els principals municipis turístics. Pel volum d'inversions realitzades pel Pla Mirall destacaren sobretot els municipis de Palma<sup>824</sup> i Calvià (Barceló et al., 2008). A les zones

<sup>821</sup> PGOU Calvià: [www.calvia.com/web/plantilles/jstl/Calvia/noticia\\_Cas.plt?KNOTICIA=11&KIDIOMA=2&KNODE=1](http://www.calvia.com/web/plantilles/jstl/Calvia/noticia_Cas.plt?KNOTICIA=11&KIDIOMA=2&KNODE=1) (juliol 2010).

<sup>822</sup> Decret 184/1996, d'11 d'octubre, Pla Extraordinari de Recuperació i Millora del paisatge urbà. Aquest fou modificat pel Decret 1/1997, de 10 de gener, de modificació del Decret 184/1996, d'11 d'octubre, pel qual es regula el Pla extraordinari de recuperació i millora del paisatge urbà (Mirall) (BOIB núm.18, 1/02/1997).

<sup>823</sup> El Decret 39/1996, de 14 de març, pel qual es regulen les inversions de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears en esponsorament i millora de les destinacions turístiques (BOCAIB núm.41, 9/04/1996), volia donar continuïtat al Pla del 1990. A l'article 23 de la Llei 14/1998, de 23 de desembre, de mesures tributàries i administratives de la CAIB regulava les operacions d'esponsorament a les àrees territorials amb immobles obsolets.

<sup>824</sup> A Palma es varen dur a terme nombroses obres de reforma urbana de marcat caràcter electoral i que foren objecte de fortes crítiques per part de diversos col·lectius (p.ex. associacions de veïns, ARCA, partits de l'oposició, etc), per diversos motius com per exemple: la manca de projecte unitari de ciutat, l'excessiva concentració al centre de la ciutat, la potenciació de gentrificació del centre històric, les relacions clientelars d'alguns projectes, etc. Entre els projectes estrella estava el de la recollida pneumàtica dels residus sòlids urbans al centre de Palma. Un projecte pressupostat en 15,3 milions d'euros, dels quals els Fons de Cohesió europeus finançaven el 80%. Un altre gran projecte que s'impulsà a Palma fou el Pla Urban El Temple gestionat pel Consorci Mirall Palma Centre, pressupostat amb 15,26 milions d'euros, el 50% del qual estava finançat pels fons estructurals europeus (FEDER i FSE) (Franquesa, 2010). Val la pena citar la

turístiques s'iniciaren les actuacions mimètiques encaminades a construir passejos marítims,, com per exemple els de Calvià (prop de 18 milions d'euros) o Alcúdia (prop de 6 milions d'euros).

El Pla d'Inversions que l'Ajuntament de Calvià presentà al Pla Mirall va ascendir a 39,36 milions d'euros. Els costos d'aquells projectes havien de ser finançats per l'Ajuntament i pel Govern. A més, s'aconseguien ajudes importants procedents de Brussel·les, per a la realització de projectes de reforma urbana i de dotació d'infraestructures essencials per a la industrialització turística (p.ex. sanejament d'aigua). Un dels projectes estrella de Calvià fou la construcció del Passeig Calvià, pressupostat amb 18,17 milions d'euros (Ajuntament de Calvià, 2000). Aquest projecte pretenia reconvertir la carretera comarcal de 32 km en una via semipeatonal amb trànsit rodat calmat. El Passeig fou inaugurat el 2003 just abans de les eleccions municipals. Des del 2002 el Partit Popular denuncià a Nájera per presumptes casos de corrupció. En aquella ocasió denuncià l'acte d'inauguració, que fou prohibit per la Junta Electoral. Emperò, el jutge arxivà la denuncia que havia realitzat el Partit Popular contra Nájera per presumpta corrupció relacionada amb el Passeig (Iglesias, 2007).

El 1997 s'aprovà el **POOT d'Eivissa i Formentera**<sup>825</sup> que afectava a 11 zones turístiques litorals a Eivissa i 3 a Formentera<sup>826</sup>. Aquest pla segueix les mateixes línies polítiques que el de Mallorca. Se defineixen aquelles zones amb la pretensió d'evitar la seva expansió al llarg de litoral, mitjançant la demarcació de les Zones de Protecció Costanera, i cap a l'interior amb les Àrees de Protecció Posterior. Les normes generals del POOT d'Eivissa i Formentera establí una ràtio turística mínima de 60 m<sup>2</sup>/plaça turística i edificacions d'alçada màxima de 3 plantes més planta baixa. Aquest pla també permetia la construcció d'establiments d'allotjament turístic en sòl no urbanitzable (o sòl rústic). Aquests haurien d'aconseguir la declaració d'interès social i, segons la llei, haurien de ser "iniciatives d'extraordinària qualitat encaminades a la construcció d'hotels de 5 estrelles [120 places com a màxim] i amb una especialitat en l'oferta que obligui al seu emplaçament en el medi rural" (article 19). El POOT de les Pitiüses presentava la mateixa redacció que el mallorquí pel que fa a l'intercanvi d'aprofitament i reconversió i el foment de la reconversió. Es varen designar àrees de reconversió preferents a les següents zones turístiques: la subzona 1.2. (Platja d'en Bossa), la subzona 4.3. (Sant Antoni nucli) i la zona 10 (casc antic de Santa Eulària). Així mateix, tal com ocorria amb el POOT Mallorca, es permetia de manera excepcional la reconversió d'establiments d'allotjament turístic en residencial. En aquest cas es preveia que els municipis que tinguessin algunes de les zones turístiques definides al POOT, haurien d'adaptar el seu planejament urbanístic al Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística, (al manco l'aprovació inicial) en el termini d'un any.

Joan Palou quan deixà la presidència del Foment de Turisme de Mallorca en el 1996 tornava a insistir que sobraven a Mallorca unes 60 o 70 mil places d'allotjament turístic. Per Palou tan sols quedava la via de persuasió per no incrementar el nombre de llits i proposava

---

construcció del projecte del Parc de ses Estacions (Palma) que en un principi havia de costar 9 milions d'euros, ja que tenia previst el soterrament de les Avingudes i la connexió del parc amb la Plaça d'Espanya. Finalment, el projecte es modificà, tot alterant substancialment la proposta inicial de l'arquitecta Carme Pinós, i el seu cost fou de 3,7 milions d'euros. El parc fou inaugurat amb nombroses deficiències el 1999 i després continuaren les obres fins el 2003, ambdues dates es corresponien amb les cites electorals municipals. Després de les eleccions de 1999 continuaren les obres del parc, el cost de les quals fou de 853 mil euros. En aquells moments, Rafael Vidal (tinent de batle d'Urbanisme) manifestà que el cost d'aquelles obres serien finançades amb els diners recaptats dels nombrosos aparcaments que l'Ajuntament realitzava a la ciutat. Quan no feia dos anys que s'havia inaugurat el parc, aquest fou enderrocat per tal de construir l'estació intermodal de Palma. El Consorci del Parc de ses Estacions havia ajornat el pagament de la construcció del parc a l'any 2009. És a dir, el parc es començà a pagar quan aquell ja no existia, sinó que el parc que hi havia el 2009 resultà del nou projecte de l'estació intermodal (Galán, 18/02/2002; Capó, 9/10/2009).

<sup>825</sup> Decret 42/1997, de 14 de març, pel qual s'aprova definitivament el Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística de les Illes d'Eivissa i Formentera (BOCAIB núm.72 12/06/997)

<sup>826</sup> Illa d'Eivissa: zona 1 Eivissa –des de Cap Martinet fins a la Sal Rossa– (Subzona 1.1. casc antic i Passeig marítim d'Eivissa; subzona 1.2. Subzona Platja d'en Bossa (TM Eivissa); subzona 1.3. Talamanca; subzona 1.4. Cap Martinet (TM Santa Eulària); subzona 1.4. subzona Platja d'en Bossa (TM Sant Josep)); zona 2 Es Cubells –Porroig i es Cubells–; zona 3 Sant Josep –de Cala Carbó fins a ses Roques Males–; zona 4 Badia de Sant Antoni –des Penyal fins a Cala Salada– (subzona 4.1. Tm de Sant Josep; subzona 4.2. Sant Antoni Sud; subzona 4.3. Sant Antoni Nucli; subzona 4.4. Sant Antoni Nord; zona 5 Port de Sant Miquel –na Xamena i el port de Sant Miquel–; zona 6 Portinatx; zona 7 Cala Sant Vicenç –des des Clot des Llamp fins a la cala de Sant Vicenç–; zona 8 es Figueral; zona 9 Cala Llenya –Cala Mastella i Cala Llenya–; zona 10 Santa Eulària –es Canar, s'Argamassa, Punta Blanca, Santa Eulària, La Siesta–; zona 11 Cala Llonga –Cala Llonga, Roca Llisa. Illa de Formentera: zona 1 es Pujols –des de sa Roqueta fins a Punta Prima–; zona 2 es Migjorn –es Caló i nuclis de la platja de Migjorn– (subzona 2.1. es Caló i Maryland; subzona 2.2. Ca Mari); zona 3 Cala Saona.

remodelar, restaurar i modernitzar els establiments obsolets, la major part dels quals es trobaven a indrets privilegiats ja que, molts d'ells, es construïren en temps de dictadura política i urbanística (Goñi, 19/05/1996). Recordem que el 1987 el *Llibre Blanc del turisme a les Balears* ja exposava la necessitat de limitar el creixement de l'oferta turística (Aguiló, 1987). Després de la desfeta del govern de Cañellas es coneix que la llista d'establiments d'allotjament turístic amb ordre de tancament s'anava ampliant. Es tractava d'establiments que no comptaven amb la llicència d'obertura. El 1996 es comptabilitzaven uns 22 establiments amb ordre de tancament: 2 a Menorca, 9 a Mallorca, i 11 a Eivissa<sup>827</sup>. La major part d'aquells, malgrat tenir ordre de tancament i alguns d'ells sancions, mantenien les portes obertes. De fet, l'oposició política es lamentà que aquella informació no s'havia fet pública tal com obligava la Llei de Règim Sancionador. Segons Pere Sampol, portaveu del PSM al Parlament de les Illes Balears, des del poder no interessava fer pública aquella informació –es parlava de desobediència consentida–, així com tampoc interessava gaire el tema de les inspeccions (Guijarro, 19/11/1996).

El Govern de Jaume Matas, en moments de saturació de la capacitat de producció d'allotjament turístic de Balears, va culminar el procés legislatiu que havia obert Jaume Cladera amb la **Llei General Turística** (LGT) de 1999<sup>828</sup>. Una llei que s'aprovà en plena campanya electoral i que teòricament havia de ser un compendi de totes les lleis turístiques, al temps que es presentava com la norma d'una nova cultura turística que havia de posar fre a l'expansió de noves construccions turístiques i havia de promoure la renovació de les infraestructures turístiques deteriorades. No obstant, tal com apunten Picornell i Picornell (2002:63-67) la Llei General Turística "és la fórmula inventada, per deixar inactives una sèrie de propostes aprovades al POOT [...] l'únic que fa és derogar o eliminar aquella normativa que actualment significa un fre o dificultat de negoci immobiliari".

Prèviament, el gener de 1998 es va promulgar la moratòria turística<sup>829</sup>. Abans d'apuntar alguns aspectes relacionats amb la moratòria, cal destacar que el mateix dia que se publicava la moratòria turística, s'aprovava el Decret que havia de regular els Habitatges Turístics de Vacances, en els que suposadament s'adreçava bona part del turisme residencial<sup>830</sup>. La moratòria turística pretenia evitar el nomenat Efecte Cladera, és a dir la sol·licitud en massa de llicències per part de l'empresariat, abans de l'aprovació de la llei. Segons la moratòria turística, la creació de noves places turístiques quedava supeditada a l'eliminació de places existents, concretament les anomenades places obsoletes. Les places obsoletes correspondrien als establiments que no complissin l'establert al Pla de Modernització de 1990, que haguessin estat sancionats amb la seva clausura i no haguessin procedit a la seva modernització en el termini de 3 anys des del moment de la sanció. Així doncs, per obtenir l'autorització prèvia de plaça turística, s'havien d'entregar a l'administració turística les places que es donaven de baixa i els edificis turístics dels que procedissin aquelles places haurien de ser donats de baixa en la seva totalitat. I, en cas que els propietaris d'allotjament turístic obsolet no presentassin un projecte de reconversió, els edificis havien de demolir-se. Teòricament es pretenia congelar la capacitat d'allotjament turístic a les Illes. Emperò, s'establien les ràtios compreses a l'article 20.3 del POOT Mallorca (Decret 54/1995, de 6 d'abril), que en realitat permetien incrementar el nombre de places de manera substancial, tal com ja s'ha vist. Així mateix, quedaven exclosos d'aquella moratòria els establiments de turisme rural i aquells que directament des del Consell de Govern, és a dir Jaume Matas, es consideressin d'interès turístic per la Comunitat Autònoma de les Illes Balears. Un cop finalitzada la temporada turística de 1998 hi havia 65 establiments hotelers i 9 blocs d'apartaments que incomplien el Pla de Modernització, mentre que uns 38 establiments

<sup>827</sup> Apartamentos Sea Club II al Port d'Alcúdia; Hotel Playa Náutico a s'Arenal; Hotel Scott's a Binissalem; Apartamentos Cormorán a Peguera; Apartamentos Granada a Cala Rajada; Apartamentos Villa Piccola i Hotel El Coto a la Colònia de Sant Jordi; Hostal Flamenco a Can Picafort; Apartamentos Cala Estany a Cala Estany (Manacor); Apartamentos Alexandra, Apartamentos Atzaro, Apartamentos Palacio Salomón, Apartamentos Palau, Hotel Victoria, Apartamentos Las Terrazas, Hotel Jardines de Palerm, Edificio Balear i Apartamentos Squash a Sant Josep de sa Talaia; Hacienda Encanto del Río a Santa Eulària des Riu; Apartamentos Moncayo a Eivissa; Apartamentos Cornisa a Ciutadella; Apartamentos Isla Paraíso a Mercadal (Guijarro, 19/11/1996).

<sup>828</sup> Llei 2/1999, de 24 de març, General Turística de les Illes Balears (BOCAIB núm.41, d'1 d'abril de 1999).

<sup>829</sup> Decret 9/1998, de 23 de gener, d'aprovació de mesures transitòries relatives al procediment d'expedició d'autoritzacions prèvies i d'obertura de construccions, obres i instal·lacions d'empreses i activitats turístiques (BOIB núm.11, 23/01/1998). El decret es transforma en la Llei Llei 4/1998 de 19 de maig per la qual s'aproven mesures transitòries relatives a l'atorgament d'autoritzacions prèvies de construccions, obres i instal·lacions d'empreses i activitats turístiques (BOIB núm.70, 28/05/1998).

<sup>830</sup> Decret 8/1998, de 23 de gener, pel que se regulen els Habitatges Turístics Vacacionals a l'àmbit de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears (BOIB núm.11, 23/01/1998).

hotelers i 23 d'apartaments presentaven faltes lleus. Si aquests no s'adaptaven al Pla de Modernització serien donats de baixa (Eza, 31/10/1998).

La patronal hotelera, agrupada en torn a la Federació Hotelera, s'oposà a l'esborrany de la llei. Pere Cañellas, que feia poc que havia estat nomenat president de la Federació, es lamentava de la paralització de places hoteleres que suposaria la LGT. En canvi, Gabriel Escarrer aplaudia aquella proposta i recordava que a Lanzarote s'havia congelat el creixement de l'oferta d'allotjament turístic (Morales, 10/06/1998). El gener de 1999 la patronal hotelera escenificà la ruptura amb el Govern de Matas en relació a la Llei General Turística (Ferrer, 15/01/1999). L'empresariat hotelier no es queixava només pel que perseguia la llei, sinó que també ho feia perquè no havia estat consultat durant la seva redacció. La patronal no sintonitzà amb González Ortea de la mateixa manera com ho havia fet abans amb Cladera i Flaquer. Joan Amer (2006) exposa com els hotelers romperen relacions amb el conseller de Turisme, José M. González Ortea, i passaren a negociar directament amb el president, Jaume Matas. Aquest s'encarregà d'arribar a consensos amb la patronal. Després d'uns mesos frenètics i d'intenses negociacions, per la proximitat de les eleccions, Pere Cañellas expressava que "la Federació Hotelera, junt amb la resta d'associacions hoteleres de les Illes, ha complert el seu paper de grup de pressió en una manera que ens afectava de manera molt directa. Les propostes formulades pels hotelers han estat negociades amb el Govern i ara esperam que en el text que s'aprovi estiguin incloses en la seva gran majoria" (Ruíz Collado 7/03/1999:22). De fet, el Grup parlamentari Popular presentà un elevat nombre d'esmenes a l'avantprojecte de llei (50 esmenes escrites i 26 esmenes *in voce*). En el debat parlamentari sobre la Llei General Turística, la portaveu parlamentària del PP, Maria Salom, deia que "avui és un dia important perquè avui aquest parlament aprovarà una llei que crec que és innovadora, i una llei que és la llei que en aquests moments crec que estava demandant el nostre sector" (Diari de Sessions del Ple del Parlament de les Illes Balears núm.148/fascicle 2, sessió 16/03/1999:6444).

La propaganda institucional va defensar que amb la Llei General Turística es posava fi a una època, la de la construcció hotelera i apartamental. I se defensava que s'arribava als nous temps del respecte per l'entorn i la qualitat turística. Tanmateix, el gran capital hotelier de les Balears feia temps que havia fugit de les Balears i les lògiques del nou capitalisme financer global els havia obert noves fronteres d'acumulació que feien que les Balears deixassin de ser atractives per les seves estratègies de reproducció ampliada (Buades, 2006). Sol Melià efectuà la darrera gran inversió a Mallorca el 1984 amb l'Hotel Palas Atenea (Seguí, 2006). Malgrat la llei es presentà com a innovadora per la implantació de *numerus clausus* en l'oferta d'allotjament turístic, el cert era que permetria un increment notable de la planta d'allotjament turístic, sempre i quan hi hagués capital interessat. La construcció de noves places turístiques estaven condicionades al seu intercanvi per places donades de baixa definitivament. Aquestes places no podrien intercanviar-se entre illes, però sí entre zones turístiques. En el debat parlamentari de la Llei General Turística, la diputada Joana Barceló (PSOE), criticà el fet que si les places turístiques s'havien donat de baixa definitivament, no es podia parlar d'intercanvi perquè aquelles places ja no existien (Diari de Sessions del Ple del Parlament de les Illes Balears núm.148/fascicle 2, sessió 16/03/1999)<sup>831</sup>.

Amb les places donades de baixa s'obrien les portes d'un nou mercat (especulatiu) i se posava sobre paper que l'administració turística establiria l'organisme encarregat de gestionar-les, el nomenat banc de places. Emperò, les places obsoletes se podrien adquirir també per altres canals. En quant als "intercanvis" de places, especificats a l'article 51, s'establien uns ràtios que permetien incrementar substancialment la capacitat d'allotjament turística insular: amb un establiment de 100 places de baixa es podien construir 200 noves; amb 200 places de

<sup>831</sup> Joana Barceló exposava que: "Deim en primer lloc, ho hem d'assenyalar, què suposa la supressió del terme i del concepte d'intercanvi que els Poots introdueixen? Per què deim que supreimeix el concepte d'intercanvi? Perquè l'intercanvi de places no es pot fer d'acord només amb llicències administratives no existents, perquè són baixes definitives, per tant, la llicència ja no existeix, sinó que quan deim intercanvi, sempre l'intercanvi es fa sobre bases de llicències en vigor. Per tant, ja partim d'un concepte totalment equivocacat. Si la baixa és definitiva, la baixa definitiva ja no és un intercanvi, perquè ja no existeix, i a partir d'un acte administratiu gratuït, en aquest moment fem l'especulació i el negoci; primera constatació. Segona, parlar d'intercanvi implica no una nova llicència d'obertura sinó la modificació d'una existent, en aquest moment i a partir d'ara, no, tancam, i baixes definitives per obrir d'altres existents, i evidentment també el concepte d'intercanvi de places implicava la continuïtat de l'activitat, ajudar a la competitivitat de l'empresa turística. A partir d'aquí, el que es procura és l'extinció de l'empresa turística i després ja en començarem una altra de nova, amb tot el que implica de concepte de seguretat en el treball, de precarietat en l'ocupació, etc. (Diari de Sessions del Ple del Parlament de les Illes Balears núm.148/fascicle 2, sessió 16/03/1999:6454).



baixa es podien aixecar 375 places noves; amb 300 places de baixa se podrien construir 525 places noves; i a partir de 301 places de baixa, cada plaça nova equivaldria a una de baixa. Un dels grans triomfs del capital en aquesta ocasió fou que la llei no obligava a enderrocar els establiments donats de baixa per tal de destinar la parcel·la resultant al sistema d'espais lliures públics, sinó que aquests podien convertir-se –sempre que el planejament urbanístic ho permetés– en altres usos. Així doncs, l'empresariat podria beneficiar-se doblement: en primer lloc, en vendre les places turístiques donades de baixa; i en segon lloc, en reconvertir l'establiment hotel·ler en habitatges residencials que posteriorment podrien ser venuts o destinats al turisme residencial, tot escapant-se de les obligacions legals de l'oferta turística reglada (Blasco, 2002; Picornell i Picornell, 2002).

En cas que l'establiment donat de baixa s'enderrocàs i la parcel·la passàs al sistema d'espais lliures públics o es qualificàs amb qualsevol qualificació urbanística que suposàs la seva inedificabilitat –però en mans encara del capital privat–, llavors l'anomenat intercanvi de places resultava ser més beneficiós, amb uns ràtios superiors a l'altre cas, que s'incrementaven en un 50%. Així, si s'enderrocava un establiment de 100 places, es podien aixecar 300 places noves; per un de 200 places de baixa, un de 536 places noves; per un de 300 places de baixa, un de 788 places noves; i a partir de 301 places de baixa, amb cada plaça obsoleta es podrien construir 1,5 places noves. Així mateix, la Llei General Turística establí una sèrie d'excepcions que afectaven als segments que presentaven una major potencialitat d'expansió del capital: els de turisme rural; habitatges turístics de vacances; hotels de 4 i 5 estrelles ubicats a nuclis antics o en edificis qualificats com a patrimoni històric; hotels de 5 estrelles amb una ràtio de 70 m<sup>2</sup>/plaça i un mínim de 20 m<sup>2</sup>/plaça destinats a instal·lacions complementàries o bé 100 m<sup>2</sup> de parcel·la per plaça destinats a instal·lacions esportives. En aquest darrer cas, s'hauria de tenir el 70% dels treballadors amb contracte fix i tenir obert 11 mesos a l'any. Aquesta excepció anava adreçada als projectes extravagants com els dels camps de golf o de polo que servien de pretext per la construcció hotelera.

La llei incorporà a la disposició addicional quarta una fórmula per si no s'activava suficientment el mercat de places donades de baixa, es preveia que l'administració pública disposaria d'una borsa de places d'allotjament turístic per tal de permetre la construcció de nous establiments. L'aplicació de la fórmula d'aquella disposició ens donaria que es podrien construir unes 11639 places noves: 1488 places a Mallorca, 2358 places a Eivissa i Formentera i 7793 a Menorca. Així mateix, la llei contemplava –tal com venien fent fins aleshores altres normatives turístiques– que els nous establiments d'allotjament turístic haurien de correspondre als nous estàndards de mercantilització turística sota fórmules de major categoria. Els nous hotels haurien de ser de 4 o 5 estrelles (excepte els de ciutat que podrien ser de 3), els apartaments turístics de 3 o 4 claus i els campaments havien de ser de luxe (disposició addicional cinquena).

Els partits de l'oposició criticaren el fet que amb aquesta llei es permetés seguir incrementant l'oferta d'allotjament turístic. Els Verds proposaren que l'intercanvi fos de 2 places obsoletes per una de nova. Una qüestió important que val la pena apuntar és la manca d'atenció que va rebre el creixent ús turístic de segones residències. En el debat parlamentari sobre la Llei General Turística, la portaveu del Partit Popular, en resposta a esmenes sobre el feble tractament de l'oferta turística il·legal responia dient que: "hi ha xalets que es lloguen, crec que és un producte que existeix al mercat, i com que existeix al mercat, creim que és molt millor ficar-los dins la llei per poder tenir un control i un seguiment d'aquesta activitat" (Diari de Sessions del Ple del Parlament de les Illes Balears núm.148/fascicle 2, sessió 16/03/1999:6446). Les funcions d'inspecció turística recollides a la llei tan sols es concentraven en "comprovar el compliment per les empreses, les activitats i els establiments turístics de les obligacions legals o reglamentàries imposades" (art 62.1). La definició d'empresa turística (art 14-15) –establiments hotelers, apartaments turístics, habitatges turístics de vacances, càmpings turístics, establiments d'hotel rural, de turisme d'interior i d'agroturisme– deixava fora una part creixent d'oferta turística que es concentrava en habitatges. D'aquesta manera els inspectors turístics es limitaven a comprovar el compliment de la llei per part dels establiments contemplats en els registres insulars i generals d'empreses, activitats i establiments turístics, però no tenien competències per perseguir el "mercat negre" d'allotjament turístic fora d'aquelles empreses.

Val la pena apuntar el fet que just abans de l'aprovació de la Llei General Turística, el Govern de les Illes Balears autoritzava el 1998 la construcció d'un establiment hotel·ler de 240 places a Cala Tuent (Escorca), promogut per Hotel Cala Tuent SA, societat formada per capitals

belgues. L'herència urbanística dels anys 1970 i 1980 hoteleres –projectes d'urbanització aprovats de 1978 i 1989– permetia dur endavant la urbanització de 48 Ha de Cala Tuent, on es podrien aixecar uns 260 habitatges i 1950 places hoteleres. L'hotel projectat es pretenia construir a tan sols 40 metres de la línia de costa i constava de 12 blocs d'edificacions. Diferents col·lectius –especialment el GOB– i individus –la sollerica Antònia López– lluitaren per evitar la construcció de l'hotel. Finalment, el Pla Territorial de Mallorca que s'aprovà el 2004 classificà aquells terrenys com a sòl rústic, decisió que fou recorreguda per la promotora davant del TSJB (Tribunal Superior de Justícia de les Balears). Finalment, la sentència del TSJB fou favorable a la protecció de la zona (Frau, 7/06/2008). La concessió d'aquesta llicència explicitava la disparitat entre els discursos i les praxis polítiques, ja que es permetia la construcció d'un hotel en un entorn privilegiat de la Serra de Tramuntana, tot contradient la retòrica de no permetre noves construccions turístiques més enllà de les zones turístiques. Emperò, aquest no seria l'únic projecte turístic que es proposaria aixecar en sòl rústic, com a grans excepcions a les regles del joc establertes (p.ex. Camp de Polo i complex turístico-residencial a ses Rotes Velles de sa Canova a Campos) (GOB, 2003).

- Les “fàbriques turístiques” a principis de segle XXI, deteriorament de les zones industrials turístiques i polítiques de xoc turístic en arribar la crisi (i amb el pretext de la crisi).
- El canvi de segle: una nova era turística?

El 1999 quan es plantejà el “congelament” de la planta d'allotjament turístic a les Balears, la capacitat d'allotjament turístic de les Balears era de 399117 places (273637 a Mallorca, 46258 a Menorca, 79654 a Eivissa i 7639 a Formentera) repartits en 2478 establiments (1480 a Mallorca, 336 a Menorca, 542 a Eivissa i 120 a Formentera). El 1999 la planta d'allotjament turístic de Mallorca s'havia incrementat en 13457 places i 55 establiments nous, des de l'aprovació del POOT de Mallorca el 1995. Un pla que suposadament també havia d'atacar l'excés d'oferta turística. En el cas d'Eivissa i Formentera, des de l'aprovació del POOT el 1997 i la Llei General Turística, la planta d'allotjament turístic havia crescut unes 1230 places i 13 establiments. A continuació s'intentarà analitzar l'evolució de la planta d'allotjament turístic per municipis a partir de les dades oficials i que abracen el 1994 (Gelabert Vich, 1995) i el 2001 (Conselleria de Turisme, 2002a). A partir del 2001 la conselleria de Turisme publica anualment aquesta informació.

Com ja hem dit, suposadament, a la dècada dels 1990 s'havia d'acabar amb l'expansió de les “fàbriques turístiques” ja que el capital turístic havia conclòs, a partir de les anteriors crisis, que hi havia un excés d'oferta. En tot cas, es plantejava la substitució d'establiments per d'altres de major categoria, o bé la transformació dels existents per augmentar la seva categoria. Emperò, entre el 1994 i el 2001 la capacitat d'allotjament turístic s'havia incrementat en un 9,01%, el que significava un creixement de 34299 places. És a dir, en aquest període s'havien obert aproximadament les mateixes places turístiques que hi havia a la zona de la Platja de Palma el 1993, on es comptabilitzaven unes 32782 places (Picornell i Picornell 2002:77). El 2001 hi havia a les Balears un total de 2552 establiments i 415175 places turístiques, el 74,73% corresponien a places hoteleres i assimilats i el 24,03% a apartaments turístics. La política de modernització empresarial –promoguda per l'administració pública– per tal d'incrementar la categoria dels establiments d'allotjament turístic es pot identificar en el fet que els hotels de 4 i 5 estrelles passaren de 20496 places –19337 de 4 estrelles– el 1994 a 47718 places el 2001, de les quals 43637 eren de 4 estrelles. Aquestes places passaren a representar el 24,39% de les places hoteleres, front l'11,16% de 1994. En canvi, la pujada de categoria en els apartaments sembla que no va tenir els mateixos efectes. De fet, les places d'apartaments turístics davallaren de les 105627 places de 1994 a 100741 el 2001. Moltes d'aquelles passaren a alimentar el “mercat negre” turístic. Els apartaments de 3 i 4 claus passaren de 29375 places el 1994 (27,81% dels apartaments turístics) a 31649 places el 2001 (31,42% dels apartaments turístics).

Menorca fou l'illa on l'increment de places turístiques fou major amb un 15,48% entre el 1994 i el 2001. Es va passar de 40967 places el 1994 a 47311 places el 2001, un increment que era pràcticament equivalent a les mateixes places que es trobaven a es Mercadal. En el cas de Menorca les places en apartaments turístics sumaven unes 20861 places, el que significa un

44,09% del total, mentre que les hoteleres i assimilats representaven el 53,73%. El municipi que experimentà el major increment de places entre el 1994 i el 2001 fou Ciutadella, amb un increment del 26,56% (4502 places). Ciutadella comptava el 2001 amb unes 21454 places, el 45,34% de tota l'illa. A Ciutadella s'obrin alguns grans Aparthotels, de més de 300 places, la major part a les zones de Cala'n Bosch i Son Xoriguer, al sud del terme municipal. El major d'aquests és el Princesa Playa amb 427 places. Així mateix cal destacar la important presència dels nous establiments de la cadena del polític i empresari mallorquí, Miquel Ramis Martorell, Grupotel. De fet, entre els majors establiments oberts en aquest període es troben els de Grupotel (Club Menorca, 406 places; Aldea Calan Bosch, 366 places; Playa Club, 316 places).



Figura 97. Grupotel Club Menorca: Princesa Playa. Grupotel Playa Club: Grupotel Aldea Calan Bosch

A n'és Mercadal el nombre de places s'incrementen en un 20,32% entre el 1994 i el 2001 (1085 places noves). Entre els establiments nous construïts es poden destacar els de Cala Tirant –que rep el nom comercial de Playas de Fornells– on s'obrin l'Aparthotel Tramontana Park (278 places) i els Apartaments Turístics Tirant Playa (258 places); i a s'Arenal d'en Castell se construí l'Aparthotel Isla Paraíso (234 places). Tots ells aixecats just a la primera línia de costa. Recordem que el 1988 s'havia aprovat la Llei de Costes que teòricament perseguia acabar amb els desordres urbanístics del litoral dels temps del desenvolupisme fordista-franquista. En el municipi de Sant Lluís el nombre de places turístiques s'incrementà en un 20,5%, fins arribar a 5701 places el 2001. Cal destacar que aquest increment es devia fonamentalment a la construcció de l'Aparthotel Insotel Club Punta Prima (958 places), propietat de la cadena hotelera de l'empresari eivissenc, Alonso Marí Calbet (Insotel Hotel Group).

A Mallorca es passa de 259028 places el 1994 a 281316 places el 2001, un increment del 8,6% (22288 places) i que equivalia a quasi el doble de places turístiques de les de Lluçmajor. En el cas de Mallorca el 18,47% de les places d'allotjament turístic corresponien a apartaments turístics, mentre que el 80,58% eren dels hotels i assimilats. En termes relatius, els increments més importants es donaren a municipis no turístics, en els que els protagonistes eren els establiments de turisme rural (Hotel Rural, Agroturisme i Turisme d'Interior). Així, l'increment de les places turístiques de Puigpunyent fou del 571%, a Selva del 314%, Costitx del 266%, Alaró del 196% i Fornalutx del 182%. Emperò el nombre de places turístiques d'aquests era molt baix: Puigpunyent amb 94 places, Selva amb 58, Costitx amb 22, Alaró amb 83 places i Fornalutx amb 60 places. En canvi si es contemplen els creixements absoluts, aquests es corresponen als principals municipis turístics que lluny de refredar l'increment de l'oferta turística o fins i tot reduir-la, aquesta seguia incrementant-se. El municipi amb el major increment és el de Sant Llorenç on s'obriren entre el 1994 i el 2001 unes 5479 places i el 2001 hi havia unes 25405 places turístiques. Es tracta d'un increment increïble del 27,5% que ens indica que en contra de la retòrica del poder, les zones turístiques d'aquest municipi experimentaven una nova febre turística. Sant Llorenç passa a ser el tercer municipi en quant a places turístiques de Mallorca, tot superant Alcúdia. En aquest període es construeix un dels establiments més grans de Mallorca, l'Aparthotel Safari Park de 1397 places a sa Coma (Sant Llorenç), propietat de Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL). La cadena hotelera és propietat de Jaume Bauzà Andreu, Jaume Nebot Jaume, Martín Martínez Lorca, Margalida Nebot Morey i Dunja Patak Dennstedt, a través de les societats Pionera JBA 2000 SL i Inversora Serverina SL<sup>832</sup>. A la mateixa zona podem destacar la construcció dels apartahotels Vista Badia (500 places) i l'Orient Beach (480 places); i a la zona de Cala Millor corresponent a

<sup>832</sup> Base de dades SABI: <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es> (agost 2010)

Sant Llorenç es pot destacar la inauguració de l'Aparthotel Garbi (448 places) i l'hotel Hipocampo Park (391 places).

En segon lloc, tenim el municipi de Muro on es construïren unes 3668 places noves entre el 1994 i el 2001, tot assolint la xifra de 15333 places. Entre els establiments oberts destaquen els de la cadena hotelera Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL) de Pere Pascual Gual i Bartomeu Plomer Ginard. En aquells anys s'inauguraren els apartaments Viva Bahía de 694 places i el Viva Blue de 504 places. La companyia de Miquel Ramis Puigrós, Garden Hotels, va obrir l'aparthotel Playa Garden de 450 places. Ramis també va ser president de l'Associació Hotelera d'Alcúdia, el principal lobby turístic del nord de l'illa. La cadena Eden Hotels, de José A. Pujadas i Tomàs Llorenç Ques, inaugurà l'aparthotel de 596 places, Eden Playa. Un dels establiments que paga la pena esmentar és el que construï Grupotel just a la porta d'entrada del Parc Natural de s'Albufera, que recordem que havia estat declarat el 1988 després de fortes lluites socials a favor i resistències, en contra, per part del capital turístic-immobiliari. El 1995, Miquel Ramis Martorell, en el darrer any del seu mandat com a batle de Muro, inaugurà l'hotel de 5 estrelles Grupotel Parc Natural que comptava amb 268 places.

Calvià es troba en tercer lloc, en quant a major nombre de places obertes entre el 1994 i 2001. S'ha de tenir present que el municipi de ponent duia una política urbano-turística que es deia que perseguia reduir l'oferta turístic-immobiliària. En aquest municipi s'inauguraren unes 3523 places turístiques noves, el que implicava un increment del 6,24%. Per tal de fer-nos una idea de la magnitud, podem comprovar com el 2001 en tot el municipi d'Andratx es comptabilitzaven 3598 places turístiques. Entre els grans establiments inaugurats en aquests moments es poden destacar l'Hotel Marina Portals (354 places) a Portals Nous i de la cadena Sallés Hotels; l'Aparthotel Voranova (610 places) a Palma Nova; i el complex de luxe Residencias Mardavall (376 places) de la Costa d'en Blanes, propietat de l'Arabella Hotel Holding de la família-empresa Schörghuber que tenen nombrosos interessos turístic-immobiliaris a Mallorca (p.ex. Son Vida). El 2002 el complex es completava amb l'hotel de 5 estrelles Mardavall (262 places). Schörghuber signà una *joint venture* amb la multinacional nord-americana Starwood Hotels & Resorts, una de les més grans del planeta, per comercialitzar els seus hotels sota les marques del gegant hotelier i l'Hotel passà a ser comercialitzat sota la marca Saint Regis Hotels & Resorts (Hosteltur, 16/12/2006).

En quart lloc, a Son Servera s'obriren unes 2410 places noves entre el 1994 i el 2001, amb un increment del 25,52%, tot assolint 11853 places turístiques. Entre els establiments que s'inauguraren es pot destacar l'aparthotel Esperanza Mar de 426 places i propietat del cadena de l'empresari José de Luna Pertínez, Esperanza Hoteles. La cadena Sunwing Hotels inaugurà l'aparthotel Sunwing Cala Bona (418 places). Aquesta cadena havia estat constituïda a mitjans dels 1960 pel Tour Operador suec Vingresor i aquesta passà a mans de la britànica Airtours –My Travel a partir de 2002– en els 1990 quan adquirí el grup suec. La cadena Hipotels, propietat de Joan Lull Juan –de malnom Monget–, inaugurà l'aparthotel Dunas Cala Millor (337 places). Joan Lull és dels més poderosos de la zona de Llevant, enemistat amb el també poderós Jaume Bauzà. El confrontament entre els dos empresaris va fer que Lull es plantejàs fundar un partit polític per tal de poder gestionar i defensar els seus interessos a Son Servera, ja que el Partit Popular defensava els de Bauzà (Mallorciari, 4/03/2007). L'altre establiment de grans dimensions inaugurat en aquest període que podem destacar és l'aparthotel Ciudad Laurel de 418 places.

En cinquè lloc, a Santa Margalida l'increment de places turístiques entre el 1994 i el 2001 fou de 2271 places –quasi les mateixes que hi havia a Sóller el 2001–, tot assolint una capacitat d'allotjament turístic de 11968 places el 2001. En aquest cas es pot destacar la construcció dels grans apartaments: Platja Daurada (596) per part de la cadena Eix Hotels; el Viva Can Picafort de 570 places; i el Grupotel Picafort Beach de 255 places. Com es veu, en ple segle XXI se seguien construint enormes establiments, quan els discursos polític-empresarial semblaven indicar que els "vells temps" havien quedat enrere. En sisè lloc, el municipi de ses Salines experimentà el major increment relatiu de les zones turístiques litorals amb un 35,8%. Es passava de 2863 places el 1994 a 3888 el 2001. Aquest increment respon, fonamentalment, a l'obertura de l'hotel de 4 estrelles Club Colònia de Sant Jordi de 750 places, propietat de la cadena Blau Hotels, la cadena fundada el 1969 per Jordi Rosselló (Grup Roxa). Finalment, a l'altra cara de la moneda, es pot assenyalar el fet que Sóller, que havia estat un dels pioners centres turístics de l'illa, tancà unes 198 places, amb la major disminució relativa de places de Mallorca (7,22%). Aquestes corresponien, fonamentalment al tancament de l'Hotel Rocamar, un

establiment que restarà aixecat en un estat de deplorable deteriorament fins els moments d'escriure aquestes línies (2010) i que fou objecte de la controvertida Àrea de Reconversió Territorial de sa Vinyola (Campos) del Pla Territorial de Mallorca. En els termes municipals de Santanyí i Palma també s'enregistrà una reducció del nombre de places turístiques de 198 i 225 places, respectivament.



Figura 98. Sirenis Seaview Country Club; Invisa Club Cala Verde.

A l'illa d'Eivissa el nombre de places que s'obrin entre el 1994 i el 2001 ascendeix a 5347, el que implica un increment del 7,27%. Les noves places obertes pràcticament equivalien les del terme municipal de Sant Joan de Labritja al 2001 (5272 places). El 2001 hi havia unes 78846 places turístiques, de les quals el 64,59% corresponien a hotels i assimilats, mentre que les places en

apartaments turístics suposaven el 30,32% del total. El major increment en termes absoluts i relatius correspon a Sant Josep de sa Talaia, amb un increment de 5026 places que representa un augment del 27,88% de la capacitat d'allotjament turístic del 1994. En aquest cas s'ha de destacar la construcció de l'espectacular apartahotel Sirenis Seaview Country Club de 1035 places i localitzat al Port des Torrent, a escassos metres de la mar. Sirenis és la cadena propietat d'Abel Matutes Tur, cosí del polític i empresari Abel Matutes Juan. A Santa Eulària des Riu el 2001 hi havia 1180 places turístiques més que el 1994, tot assolint les 20592 places. Aquest increment de places es deu fonamentalment a l'obertura de l'apartahotel Cala Verde de 520 places, de la cadena Invisa –propietat de Vicente Juan Guasch– i el càmping turístic Cala Llonga de 400 places. Per contra, entre el 1994 i el 2001, en els municipis de Sant Antoni i d'Eivissa les places turístiques disminuïren en 1090 i 425 places respectivament. Finalment, a Formentera les places turístiques del 2001 eren un 4,33% superiors a les del 1994. Les 7702 places turístiques de Formentera es distribuïen entre: un 60,74% en hotels i assimilats i el 39,26% restant en apartaments turístics.

**Taula 255. Els establiments d'allotjament turístic de les Illes Balears, 2001 (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria de Turisme, 2002a i Gelabert Vich, 1995).**

	Apartaments turístics*		Hotels i assimilats**		Altres***		Total			
	Establ.	Places	Establ.	Places	Establ.	Places	Establ.	Places	Places/establiment	Variació 1994 -2001 (%)
Alaró	0	0	1	21	2	62	3	83	27,67	232,00
Alcúdia	36	9.624	45	17.227	5	52	86	26.903	312,83	3,85
Algaida	0	0	1	28	2	51	3	79	26,33	182,14
Andratx	3	500	14	3.084	1	14	18	3.598	199,89	13,39
Artà	1	38	4	132	6	598	11	768	69,82	24,07
Banyalbufar	0	0	3	196	1	11	4	207	51,75	17,61
Binissalem	0	0	1	33	0	0	1	33	33,00	0,00
Búger	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00	0,00
Bunyola	0	0	2	68	9	93	11	161	14,64	56,31
Calvià	90	13.647	173	46.307	3	42	266	59.996	225,55	6,24
Campanet	0	0	0	0	3	83	3	83	27,67	196,43
Campos	0	0	2	78	9	111	11	189	17,18	61,54
Capdepera	36	3.089	84	15.360	1	8	121	18.457	152,54	3,21
Costitx	0	0	0	0	2	22	2	22	11,00	266,67
Deià	0	0	5	398	2	32	7	430	61,43	33,96
Escorca	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00	-100,00
Esporles	0	0	2	53	1	11	3	64	21,33	0,00
Estellencs	0	0	1	101	2	26	3	127	42,33	25,74

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Felanitx	27	2.641	16	3.107	5	75	48	5.823	121,31	11,02
Fornalutx	0	0	1	10	4	50	5	60	12,00	200,00
Inca	0	0	0	0	1	6	1	6	6,00	0,00
Lloret de Vistalegre	0	0	0	0	2	38	2	38	19,00	0,00
Lloseta	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00	-100,00
Llubí	0	0	0	0	1	20	1	20	20,00	0,00
Llucmajor	1	120	44	11.268	11	119	56	11.507	205,48	0,69
Manacor	19	2.517	32	11.186	13	173	64	13.876	216,81	4,06
Maria de la Salut	0	0	0	0	1	6	1	6	6,00	0,00
Marratxí	0	0	0	0	1	8	1	8	8,00	0,00
Montuiri	0	0	0	0	3	68	3	68	22,67	0,00
Muro	9	1.604	26	13.699	1	30	36	15.333	425,92	31,44
Palma	19	1.832	213	42.251	2	41	234	44.124	188,56	-1,20
Petra	0	0	0	0	2	10	2	10	5,00	0,00
Pollença	31	2.296	37	4.617	5	68	73	6.981	95,63	10,84
Porreres	0	0	0	0	2	65	2	65	32,50	0,00
Puigpunyent	1	25	0	0	4	69	5	94	18,80	571,43
sa Pobla	0	0	1	11	1	20	2	31	15,50	82,35
Sant Llorenç des Cardassar	35	3.890	66	21.499	1	16	102	25.405	249,07	27,50
Santa Eugènia	0	0	0	0	1	10	1	10	10,00	0,00
Santa Margalida	15	661	41	11.203	4	104	60	11.968	199,47	23,42
Santa Maria del Camí	0	0	0	0	1	41	1	41	41,00	0,00
Santanyí	46	5.307	70	10.727	0	0	116	16.034	138,22	-1,38
Selva	0	0	0	0	4	58	4	58	14,50	314,29
Sencelles	0	0	0	0	2	26	2	26	13,00	0,00
ses Salines	14	442	19	3.387	5	59	38	3.888	102,32	35,80
Sineu	0	0	1	12	3	34	4	46	11,50	0,00
Sóller	2	18	20	2.405	9	121	31	2.544	82,06	-7,22
Son Servera	43	3.714	44	8.091	3	48	90	11.853	131,70	25,52
Valldemossa	0	0	2	126	3	67	5	193	38,60	37,86
Mallorca	428	51.965	971	226.685	144	2.666	1.543	281.316	182,32	8,60
Alaior	23	2.581	11	3.178	1	720	35	6.479	185,11	9,42
Ciutadella	145	11.979	41	9.388	4	87	190	21.454	112,92	26,56
Ferrerries	2	50	3	743	3	119	8	912	114,00	-53,49
Maó	2	122	13	1.715	3	27	18	1.864	103,56	10,43
Mercadal	24	2.636	13	3.789	0	0	37	6.425	173,65	20,32
Sant Lluís	18	2.048	11	3.593	4	60	33	5.701	172,76	20,50
es Castell	0	0	9	1.199	1	15	10	1.214	121,40	10,67
es Migjorn Gran	7	1.445	7	1.817	0	0	14	3.262	233,00	-0,46
Menorca	221	20.861	108	25.422	16	1.028	345	47.311	137,13	15,49
Eivissa	54	5.009	64	9.136	0	0	118	14.145	119,87	-2,92
Sant Antoni de Portmany	62	5.074	79	10.416	2	294	143	15.784	110,38	-6,46
Sant Josep de sa Talaia	59	6.744	49	15.896	3	413	111	23.053	207,68	27,88
Sant Joan de Labritja	15	1.190	18	3.998	5	84	38	5.272	138,74	14,21
Santa Eulària des Riu	68	5.892	61	14.034	5	666	134	20.592	153,67	6,08
Eivissa	258	23.909	271	53.480	15	1.457	544	78.846	144,94	7,27

Formentera	75	3.024	45	4.678	0	0	120	7.702	64,18	4,33
Illes Balears	982	99.759	1.395	310.265	175	5.151	2.552	415.175	162,69	9,01

\*Apartaments turístics; \*\*Hotels i assimilats: Hotel, Hotel Residència, Ciutat de Vacances, Hostal, Hostal Residència, Fonda, Casa d'hostes, Pensió, Residència Apartament, Hotel Apartament; \*\*\*Altres: Agroturisme, Càmping Turístic, Hotel Rural, Turisme d'Interior.

Figura 98. (Elaboració pròpia).

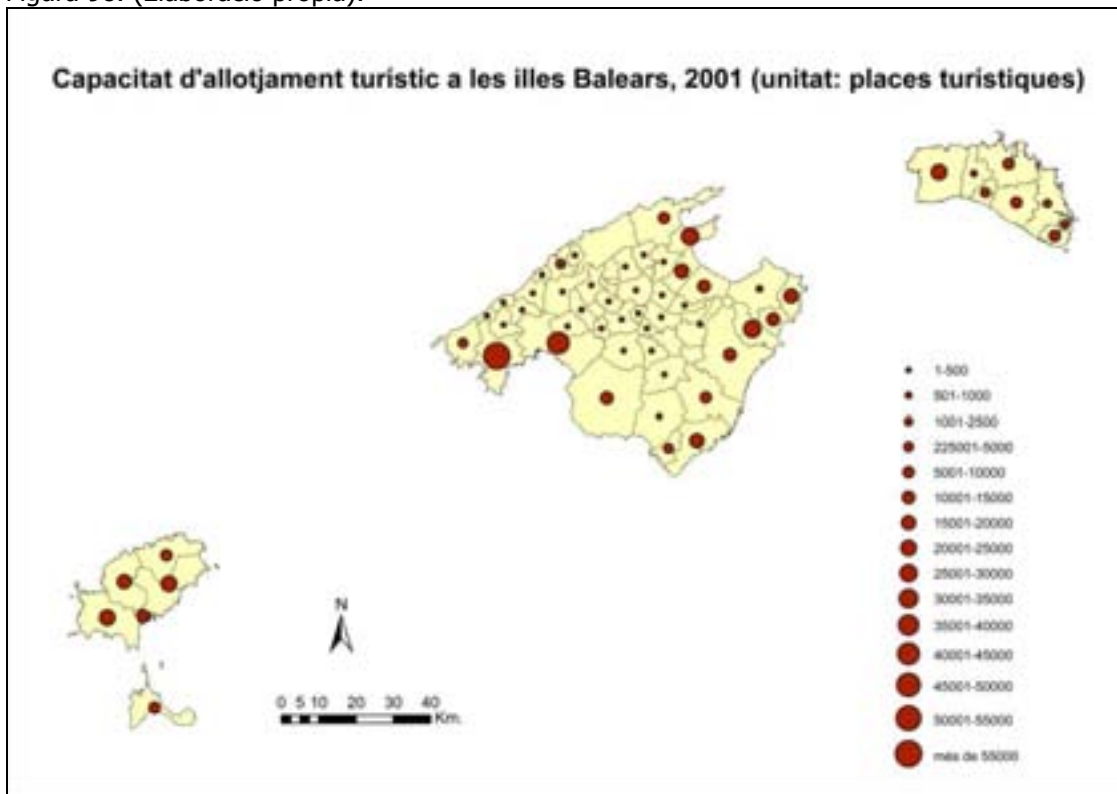
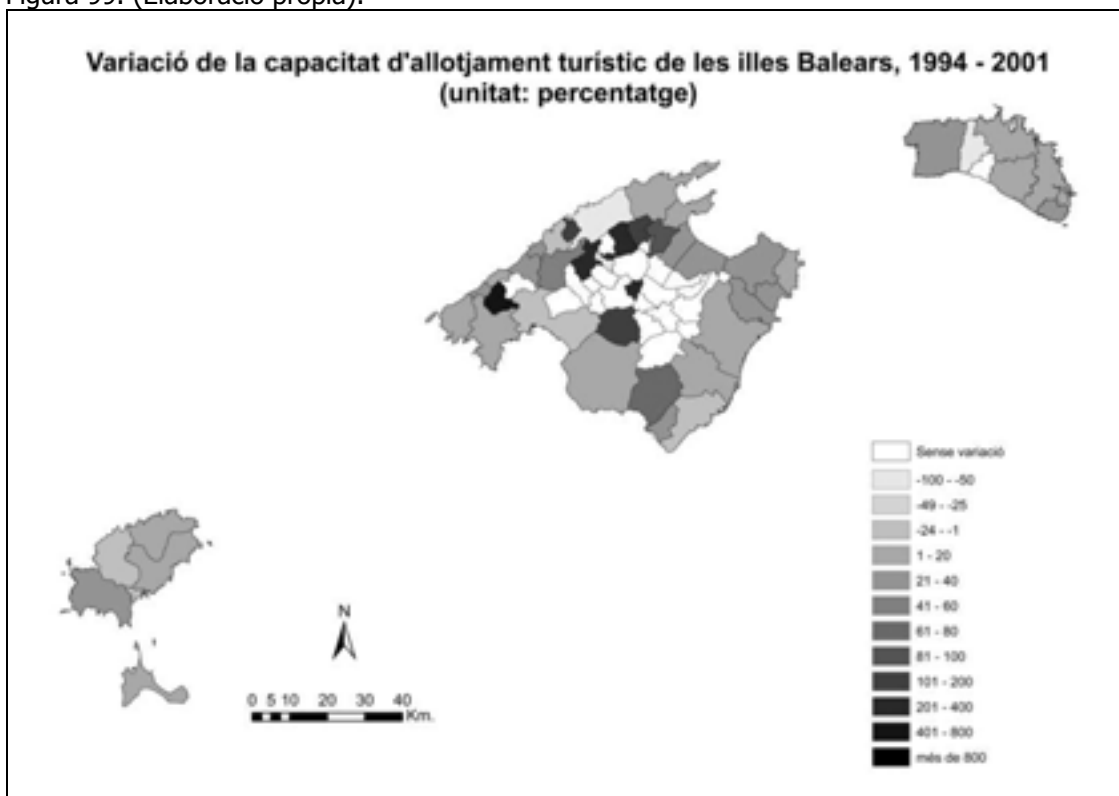


Figura 99. (Elaboració pròpia).





**Taula 256. Establiments d'allotjament turístic segons tipologia a les Illes Balears, 2001 (unitat : nombre d'establiments) (Font : elaboració pròpia a partir de Conselleria de Turisme, 2002a).**

	Agroturisme	Apartament turístic	Càmping Turístic	Casa d'hostes	Ciutat de Vacances	Fonda	Hostal	Hostal Residència	Hotel	Hotel Apartament	Hotel Residència	Hotel Rural	Pensió	Residència Apartament	Turisme d'Interior	Total
Alaró	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	3
Alcúdia	3	36	0	0	0	1	4	2	22	16	0	0	0	0	2	86
Algaida	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	3
Andratx	1	3	0	0	0	0	2	1	8	3	0	0	0	0	0	18
Artà	1	1	1	0	0	0	2	0	1	1	0	1	0	0	3	11
Banyalbufar	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	0	0	1	4
Binissalem	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
Búger	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bunyola	9	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	11
Calvià	3	90	0	1	1	0	16	15	115	22	3	0	0	0	0	266
Campanet	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	3
Campos	9	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	11
Capdepera	1	36	0	0	1	1	19	10	38	15	0	0	0	0	0	121
Costitx	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2
Deià	1	0	0	0	0	1	1	0	3	0	0	0	0	0	1	7
Esporles	1	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	3
Estellencs	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	2	3
Felanitx	4	27	0	0	0	0	1	3	10	0	1	1	0	1	0	48
Fornalutx	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2	5
Inca	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Lloret de Vistalegre	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Llubí	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Llucmajor	11	1	0	0	1	1	3	5	33	1	0	0	0	0	0	56
Manacor	13	19	0	3	3	0	2	2	18	4	0	0	0	0	0	64
Maria de la Salut	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Marratxí	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Montuïri	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	3
Muro	0	9	0	0	1	0	0	0	10	15	0	1	0	0	0	36

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Palma	0	19	0	9	0	1	13	36	133	12	8	1	0	1	1	234
Petra	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2
Pollença	3	31	0	0	0	0	5	6	16	6	2	0	1	1	2	73
Porreres	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2
Puigpunyent	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	5
sa Pobla	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Sant Llorenç des Cardassar	1	35	0	2	0	0	2	5	32	22	3	0	0	0	0	102
Santa Eugènia	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Santa Margalida	3	15	0	0	0	0	4	2	24	11	0	1	0	0	0	60
Santa Maria del Camí	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
Santanyí	0	46	0	3	1	2	19	17	17	9	2	0	0	0	0	116
Selva	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	4
Sencelles	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
ses Salines	4	14	0	0	0	0	6	1	11	1	0	1	0	0	0	38
Sineu	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	3	4
Sóller	6	2	0	1	0	0	4	3	11	0	1	1	0	0	2	31
Son Servera	3	43	0	2	0	1	3	7	20	10	1	0	0	0	0	90
Valldemossa	2	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	5
Mallorca	105	428	1	21	8	9	110	118	530	149	22	15	1	3	23	1.543
Alaior	0	23	1	0	0	0	1	2	5	3	0	0	0	0	0	35
Ciutadella	2	145	0	2	1	0	2	5	19	9	3	2	0	0	0	190
Ferrerries	2	2	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	1	0	8
Maó	3	2	0	1	0	0	2	4	3	2	1	0	0	0	0	18
Mercadal	0	24	0	0	0	0	2	3	3	4	0	0	0	1	0	37
Sant Lluís	2	18	0	0	0	0	4	1	5	1	0	1	0	0	1	33
es Castell	1	0	0	0	0	0	2	2	4	0	0	0	0	1	0	10
es Migjorn Gran	0	7	0	1	0	1	0	0	4	0	0	0	0	1	0	14
Menorca	10	221	2	4	1	2	13	17	44	19	4	3	0	4	1	345
Eivissa	0	54	0	15	0	0	3	17	21	2	6	0	0	0	0	118
Sant Antoni de Portmany	1	62	1	10	0	0	6	30	21	2	9	0	0	1	0	143

Sant Josep de sa Talaia	2	59	1	1	1	0	4	1	24	9	4	0	0	5	0	111
Sant Joan de Labritja	3	15	0	1	2	0	2	4	9	0	0	2	0	0	0	38
Santa Eulària des Riu	3	68	2	1	4	0	9	15	22	4	5	0	0	1	0	134
Eivissa	9	258	4	28	7	0	24	67	97	17	24	2	0	7	0	544
Formentera	0	75	0	8	2	1	18	10	6	0	0	0	0	0	0	120
Illes Balears	124	982	7	61	18	12	165	212	677	185	50	20	1	14	24	2.552

**Taula 257. Places d'allotjament turístic segons tipologia a les Illes Balears, 2001 (unitat: places) (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria de Turisme, 2002a).**

Tipologia	Agroturisme	Apartament turístic	Càmping Turístic	Casa d'hostes	Ciutat de Vacances	Fonda	Hostal	Hostal Residència	Hotel	Hotel Apartament	Hotel Residència	Hotel Rural	Pensió	Residència Apartament	Turisme d'Interior	Total
Alaró	12	0	0	0	0	0	0	21	0	0	0	50	0	0	0	83
Alcúdia	32	9.624	0	0	0	32	207	94	10.341	6.553	0	0	0	0	20	26.903
Algaida	20	0	0	0	0	0	0	0	28	0	0	31	0	0	0	79
Andratx	14	500	0	0	0	0	70	28	2.440	546	0	0	0	0	0	3.598
Artà	8	38	500	0	0	0	27	0	16	89	0	50	0	0	40	768
Banyalbufar	0	0	0	0	0	0	75	0	121	0	0	0	0	0	11	207
Binissalem	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	33	0	0	0	0	33
Búger	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bunyola	93	0	0	0	0	0	0	30	38	0	0	0	0	0	0	161
Calvià	42	13.647	0	19	1.118	0	958	604	33.736	9.595	277	0	0	0	0	59.996
Campanet	33	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	50	0	0	0	83
Campos	111	0	0	0	0	0	0	41	37	0	0	0	0	0	0	189
Capdepera	8	3.089	0	0	840	64	1.753	347	7.598	4.758	0	0	0	0	0	18.457
Costitx	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16	22
Deià	16	0	0	0	0	17	14	0	367	0	0	0	0	0	16	430
Esporles	11	0	0	0	0	0	16	0	37	0	0	0	0	0	0	64
Estellencs	0	0	0	0	0	0	0	0	101	0	0	0	0	0	26	127
Felanitx	47	2.641	0	0	0	0	35	130	2.678	0	48	28	0	216	0	5.823
Fornalutx	25	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	25	60
Inca	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
Lloret de	38	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	38

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Vistalegre																
Llubí	20	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	20
Llucmajor	119	120	0	0	660	20	161	233	9.848	346	0	0	0	0	0	11.507
Manacor	173	2.517	0	94	1.624	0	157	122	5.289	3.900	0	0	0	0	0	13.876
Maria de la Salut	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
Marratxí	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
Montuïri	18	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	50	0	0	0	68
Muro	0	1.604	0	0	286	0	0	0	4.742	8.671	0	30	0	0	0	15.333
Palma	0	1.832	0	283	0	12	802	1.465	34.169	4.439	661	25	0	420	16	44.124
Petra	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	10
Pollença	36	2.296	0	0	0	0	262	275	2.641	1.325	51	0	23	40	32	6.981
Porreres	16	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	49	0	0	0	65
Puigpunyent	22	25	0	0	0	0	0	0	0	0	0	47	0	0	0	94
sa Pobla	20	0	0	0	0	11	0	0	0	0	0	0	0	0	0	31
Sant Llorenç des Cardassar	16	3.890	0	96	0	0	94	192	9.817	11.078	222	0	0	0	0	25.405
Santa Eugènia	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
Santa Margalida	54	661	0	0	0	0	351	64	7.785	3.003	0	50	0	0	0	11.968
Santa Maria del Camí	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	41	0	0	0	41
Santanyí	0	5.307	0	80	560	70	947	604	3.809	4.512	145	0	0	0	0	16.034
Selva	32	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	26	58
Sencelles	26	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	26
ses Salines	41	442	0	0	0	0	156	54	3.021	156	0	18	0	0	0	3.888
Sineu	0	0	0	0	0	0	0	0	12	0	0	0	0	0	34	46
Sóller	79	18	0	15	0	0	216	175	1.877	0	122	16	0	0	26	2.544
Son Servera	48	3.714	0	40	0	18	213	307	4.174	3.297	42	0	0	0	0	11.853
Valldemossa	35	0	0	0	0	0	16	0	0	110	0	32	0	0	0	193
Mallorca	1.305	51.965	500	627	5.088	244	6.540	4.786	144.722	62.378	1.601	567	23	676	294	281.316
Alaior	0	2.581	720	0	0	0	29	96	1.549	1.504	0	0	0	0	0	6.479
Ciutadella	14	11.979	0	30	816	0	47	138	5.409	2.757	191	73	0	0	0	21.454

Ferrerries	19	50	100	0	0	15	0	0	656	0	0	0	0	72	0	912
Maó	27	122	0	14	0	0	82	157	324	998	140	0	0	0	0	1.864
Mercadal	0	2.636	0	0	0	0	78	144	1.485	1.266	0	0	0	816	0	6.425
Sant Lluís	26	2.048	0	0	0	0	188	23	2.424	958	0	18	0	0	16	5.701
es Castell	15	0	0	0	0	0	82	61	689	0	0	0	0	367	0	1.214
es Migjorn Gran	0	1.445	0	23	0	7	0	0	1.358	0	0	0	0	429	0	3.262
Menorca	101	20.861	820	67	816	22	506	619	13.894	7.483	331	91	0	1.684	16	47.311
Eivissa	0	5.009	0	239	0	0	176	669	6.543	730	779	0	0	0	0	14.145
Sant Antoni de Portmany	20	5.074	274	221	0	0	561	2.149	5.825	388	1.088	0	0	184	0	15.784
Sant Josep de sa Talaia	13	6.744	400	12	736	0	60	13	10.674	3.422	399	0	0	580	0	23.053
Sant Joan de Labritja	36	1.190	0	8	912	0	41	330	2.707	0	0	48	0	0	0	5.272
Santa Eulària des Riu	42	5.892	624	28	2.471	0	416	578	8.826	992	639	0	0	84	0	20.592
Eivissa	111	23.909	1.298	508	4.119	0	1.254	3.739	34.575	5.532	2.905	48	0	848	0	78.846
Formentera	0	3.024	0	125	1.193	30	1.195	435	1.700	0	0	0	0	0	0	7.702
Illes Balears	1.517	99.759	2.618	1.327	11.216	296	9.495	9.579	194.891	75.393	4.837	706	23	3.208	310	415.175

**Taula 258. Dimensió mitjana dels establiments d'allotjament turístic segons tipologia a les Illes Balears, 2001 (unitat: places/establiment) (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria de Turisme, 2002a).**

Tipologia	Agroturisme	Apartament turístic	Càmping Turístic	Casa d'hostes	Ciutat de Vacances	Fonda	Hostal	Hostal Residència	Hotel	Hotel Apartament	Hotel Residència	Hotel Rural	Pensió	Residència Apartament	Turisme d'Interior	Total
Alaró	12,00	0	0	0	0	0	0	21,00	0	0	0	50,00	0	0	0	27,67
Alcúdia	10,67	267,33	0	0	0	32,00	51,75	47,00	470,05	409,56	0	0	0	0	10,00	312,83
Algaida	20,00	0	0	0	0	0	0	0	28,00	0	0	31,00	0	0	0	26,33
Andratx	14,00	166,67	0	0	0	0	35,00	28,00	305,00	182,00	0	0	0	0	0	199,89
Artà	8,00	38,00	500,00	0	0	0	13,50	0	16,00	89,00	0	50,00	0	0	13,33	69,82
Banyalbufar	0	0	0	0	0	0	75,00	0	60,50	0	0	0	0	0	11,00	51,75
Binissalem	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	33,00	0	0	0	0	33,00
Búger	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bunyola	10,33	0	0	0	0	0	0	30,00	38,00	0	0	0	0	0	0	14,64
Calvià	14,00	151,63	0	19,00	1.118,00	0	59,88	40,27	293,36	436,14	92,33	0	0	0	0	225,55
Campanet	16,50	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	50,00	0	0	0	27,67

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Campos	12,33	0	0	0	0	0	0	41,00	37,00	0	0	0	0	0	0	17,18
Capdepera	8,00	85,81	0	0	840,00	64,00	92,26	34,70	199,95	317,20	0	0	0	0	0	152,54
Costitx	6,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16,00	11,00
Deià	16,00	0	0	0	0	17,00	14,00	0	122,33	0	0	0	0	0	16,00	61,43
Esporles	11,00	0	0	0	0	0	16,00	0	37,00	0	0	0	0	0	0	21,33
Estellencs	0	0	0	0	0	0	0	0	101,00	0	0	0	0	0	13,00	42,33
Felanitx	11,75	97,81	0	0	0	0	35,00	43,33	267,80	0	48,00	28,00	0	216,00	0	121,31
Fornalutx	12,50	0	0	0	0	0	10,00	0	0	0	0	0	0	0	12,50	12,00
Inca	6,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6,00
Lloret de Vistalegre	19,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	19,00
Llubí	20,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	20,00
Llucmajor	10,82	120,00	0	0	660,00	20,00	53,67	46,60	298,42	346,00	0	0	0	0	0	205,48
Manacor	13,31	132,47	0	31,33	541,33	0	78,50	61,00	293,83	975,00	0	0	0	0	0	216,81
Maria de la Salut	6,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6,00
Marratxí	8,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8,00
Montuïri	9,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	50,00	0	0	0	22,67
Muro	0	178,22	0	0	286,00	0	0	0	474,20	578,07	0	30,00	0	0	0	425,92
Palma	0	96,42	0	31,44	0	12,00	61,69	40,69	256,91	369,92	82,63	25,00	0	420,00	16,00	188,56
Petra	4,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6,00	5,00
Pollença	12,00	74,06	0	0	0	0	52,40	45,83	165,06	220,83	25,50	0	23,00	40,00	16,00	95,63
Porreres	16,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	49,00	0	0	0	32,50
Puigpunyent	7,33	25,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	47,00	0	0	0	18,80
sa Pobla	20,00	0	0	0	0	11,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	15,50
Sant Llorenç des Cardassar	16,00	111,14	0	48,00	0	0	47,00	38,40	306,78	503,55	74,00	0	0	0	0	249,07
Santa Eugènia	10,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10,00
Santa Margalida	18,00	44,07	0	0	0	0	87,75	32,00	324,38	273,00	0	50,00	0	0	0	199,47
Santa Maria del Camí	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	41,00	0	0	0	41,00
Santanyí	0	115,37	0	26,67	560,00	35,00	49,84	35,53	224,06	501,33	72,50	0	0	0	0	138,22
Selva	16,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13,00	14,50

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Sencelles	13,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13,00
ses Salines	10,25	31,57	0	0	0	0	26,00	54,00	274,64	156,00	0	18,00	0	0	0	102,32
Sineu	0	0	0	0	0	0	0	0	12,00	0	0	0	0	0	11,33	11,50
Sóller	13,17	9,00	0	15,00	0	0	54,00	58,33	170,64	0	122,00	16,00	0	0	13,00	82,06
Son Servera	16,00	86,37	0	20,00	0	18,00	71,00	43,86	208,70	329,70	42,00	0	0	0	0	131,70
Valldemossa	17,50	0	0	0	0	0	16,00	0	0	110,00	0	32,00	0	0	0	38,60
Mallorca	12,43	121,41	500,00	29,86	636,00	27,11	59,45	40,56	273,06	418,64	72,77	37,80	23,00	225,33	12,78	182,32
Alaior	0	112,22	720,00	0	0	0	29,00	48,00	309,80	501,33	0	0	0	0	0	185,11
Ciutadella	7,00	82,61	0	15,00	816,00	0	23,50	27,60	284,68	306,33	63,67	36,50	0	0	0	112,92
Ferrieres	9,50	25,00	100,00	0	0	15,00	0	0	656,00	0	0	0	0	72,00	0	114,00
Maó	9,00	61,00	0	14,00	0	0	41,00	39,25	108,00	499,00	140,00	0	0	0	0	103,56
Mercadal	0	109,83	0	0	0	0	39,00	48,00	495,00	316,50	0	0	0	816,00	0	173,65
Sant Lluís	13,00	113,78	0	0	0	0	47,00	23,00	484,80	958,00	0	18,00	0	0	16,00	172,76
es Castell	15,00	0	0	0	0	0	41,00	30,50	172,25	0	0	0	0	367,00	0	121,40
es Migjorn Gran	0	206,43	0	23,00	0	7,00	0	0	339,50	0	0	0	0	429,00	0	233,00
Menorca	10,10	94,39	410,00	16,75	816,00	11,00	38,92	36,41	315,77	393,84	82,75	30,33	0	421,00	16,00	137,13
Eivissa	0	92,76	0	15,93	0	0	58,67	39,35	311,57	365,00	129,83	0	0	0	0	119,87
Sant Antoni de Portmany	20,00	81,84	274,00	22,10	0	0	93,50	71,63	277,38	194,00	120,89	0	0	184,00	0	110,38
Sant Josep de sa Talaia	6,50	114,31	400,00	12,00	736,00	0	15,00	13,00	444,75	380,22	99,75	0	0	116,00	0	207,68
Sant Joan de Labritja	12,00	79,33	0	8,00	456,00	0	20,50	82,50	300,78	0	0	24,00	0	0	0	138,74
Santa Eulària des Riu	14,00	86,65	312,00	28,00	617,75	0	46,22	38,53	401,18	248,00	127,80	0	0	84,00	0	153,67
Eivissa	12,33	92,67	324,50	18,14	588,43	0	52,25	55,81	356,44	325,41	121,04	24,00	0	121,14	0	144,94
Formentera	0	40,32	0	15,63	596,50	30,00	66,39	43,50	283,33	0	0	0	0	0	0	64,18
Illes Balears	12,23	101,59	374,00	21,75	623,11	24,67	57,55	45,18	287,87	407,53	96,74	35,30	23,00	229,14	12,92	162,69

- L'Ordenació de la indústria turística a Menorca, foment del negoci però amb canvis substancials respecte les seves germanes meridionals.

La substitució del Partit Popular al front del Govern de les Illes Balears pel Pacte de Progrés l'any 1999 va provocar una autèntica tempesta política, motivada, en part, pel rebuig del capital turístic a les polítiques turístiques proposades pels nous governants. A l'apartat de turisme del document signat pels partits polítics que conformaven el Pacte, s'establia que "com a mesura immediata, s'haurien de derogar determinats articles de la Llei General Turística amb l'objectiu de: evitar les excepcions (habitatges turístics de vacances, turisme rural...); evitar intercanvis fora de la mateixa zona turística; assegurar l'ús públic dels espais alliberats per esponjament"<sup>833</sup>. El titular de turisme durant el Pacte de Progrés (1999-2003) fou Celestí Alomar (PSOE). Tal com apunta Amer (2006), a diferència de González Ortea, Alomar era una persona prou coneguda per la patronal hotelera ja que havia ocupat diferents càrrecs polítics: en temps de Gabriel Cañellas fou director gerent de l'IBATUR (1990-1991) i director general d'Ordenació Turística (1991-1993) del Govern de les Illes Balears; i amb Felipe González, fou director general d'Estratègia Turística (1994-1996) del Govern espanyol. En la seva estada al ministeri contribuï a promoure plans de qualitat i d'excel·lència turística, dels que es beneficiarien el capital insular. La bona sintonia d'Alomar amb la patronal es va trencar amb la lluita política de l'ecotaxa. D'aquesta manera, l'ecotaxa que era més aviat un satèl·lit de la política turística ocultà el planeta turístic que havia de ser la modificació de la Llei General Turística (Murray, 2005). Aquesta no es va arribar a dur a terme durant tota la legislatura. Millor dit, la modificació de la LGT afectà només a Menorca, on s'aplicaren posteriorment uns criteris notablement diferents als de la resta d'illes, amb la persecució d'un major congelament de la capacitat d'allotjament turístic i residencial (Manchado, 2005; Dubon, 2006).

El desembre de 2002 es modificava, mínimament, la Llei General Turística amb la introducció d'un article únic que afectava a l'illa de Menorca<sup>834</sup>, per a la resta tot seguia igual. Aquest article que s'afegia a l'article 52 de la LGT –el de les excepcions a la disposició general–, elaborat a proposta del Consell Insular de Menorca que en aquells moments tramitava el Pla Territorial –aprovació inicial de l'avanç del Pla Territorial Insular de Menorca, 3/05/2002–<sup>835</sup>, en el que s'incorporava el Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística de Menorca. La proposta menorquina demanava l'excepció de la regla general (art 51 de la LGT), però per motius prou diferents a la resta de les Balears: per reduir la capacitat real d'oferta construïda. Per tant, perseguia evitar els mecanismes generals que permetien incrementar notablement la capacitat construïda, així com les nombroses excepcions a la norma que obrien noves fronteres espacials d'expansió del capital turístic. El Pla Territorial de Menorca delimità 14 Zones Turístiques<sup>836</sup> en les que s'aplicaria uns criteris d'ordenació concrets. Els criteris rectors d'aquestes zones es caracteritzaren per una banda per perseguir la limitació de les dimensions de les zones turístiques i lligar el nombre de places turístiques a les capacitats de càrrega del territori i, per una altra banda, per promoure un model turístic hotelier front l'apartamental que era imperant a l'illa. Mitjançant aquest pla també es perseguia reordenar les zones turístiques amb mesures de redistribució de volums i aprofitaments (Zones de Reordenació) i d'esponjament (Zones d'Esponjament) (Manchado, 2001; CIME, 2003a; CIME, 2003b).

El Pla Territorial Insular de Menorca<sup>837</sup>, aprovat el 25 d'abril de 2003, incorporà la planificació de l'oferta turística amb un plantejament prou diferenciat de la resta d'illes de

<sup>833</sup> Document del Pacte de Progrés (1999): [www.mallorcaweb.com/News/cat/finestres/pactedeprogres.html](http://www.mallorcaweb.com/News/cat/finestres/pactedeprogres.html) (agost 2010).

<sup>834</sup> Llei 9/2002 de 12 de desembre, per a la modificació de la Llei 2/1999, de 24 de març, general turística de les Illes Balears (BOIB núm.153, 21/12/2002).

<sup>835</sup> Pla Territorial Insular. Menorca, un projecte territorial sostenible: [www.cime.es/ca/pti/pti.html#indice1](http://www.cime.es/ca/pti/pti.html#indice1) (agost, 2010).

<sup>836</sup> Les zones turístiques són: 1) Es Canutells-Binidali (Maó) –Cala des Canutells, Binidali–; 2) Sol de l'Est (es Castell); 3) Sant Lluís Sud –, sa Sivina de Baix, Punta Prima, Biniancolla, Binibèquer Vell, Binisafuller, Son Ganxo, Cala Torret, Binibèquer nou, Binisafuller platja, Cap d'en font); 4) s'Algar–Cala Alcafar (Sant Lluís); 5) Cala en Porter (Alaior); 6) Son Bou – Torre-solí – Sant Jaume (Alaior); 7) Sant Tomàs (es Migjorn Gran); 8) es Mercadal nord-est – Son Parc, Arenal d'en Castell, Punta Grossa, Port d'Addaia, Coves noves, Macaret–; 9) Platges de Fornells - ses Salines (es Mercadal); 10) Ferreries Santa Galdana – Serpentina (Ferreries - Ciutadella); 11) Cap d'Artrutx (Ciutadella) –Son Xoriguer, Cala en Bosch, Cap d'Artrutx–; 12) sa Caleta – Santandria (Ciutadella) –Cala Blanca, Santandria, Son Blanc, sa Caleta, Son Carrió, Son Cabrisés–; 13) Torre del Ram (Ciutadella) –Cala en Blanes, Torre del Ram, Cales Piques –; 14) Cala Morell (Ciutadella).

<sup>837</sup> BOIB núm. 69, de 16 de maig de 2003.



l'arxipèlag. S'eliminà la possibilitat de classificar nous sòls urbanitzables a les Zones Turístiques –definides com les zones urbanes del litoral amb predomini d'usos turístics–, es desclassifiquen 12 sòls urbanitzables i en els sòls urbanitzables de les zones turístiques que es trobaven en una situació menys desenvolupada de planejament i/o mancades de serveis es delimiten com a àrees de reconversió territorial en les que es redueixen i resituen els aprofitaments, tot delimitant les zones de major valor ecològic o paisatgístic com a sòl rústic protegit, espai lliure públic o zona verda pública. Aquestes mesures conjuntament permetien reduir el nombre de places turístico-residencials potencials a construir de 80 mil a 20 mil. Així, en aquestes zones turístiques on hi havia en el moment de redactar el pla unes 74199 places i el planejament permetia incrementar fins a 153669 places, es reduïa el creixement previst pel planejament anterior a l'entrada del PTI en unes 60 mil places, fins a congelar el nombre de places a les zones turístiques en unes 94199 places (Manchado, 2005; Dubon, 2006).

En aquestes zones tan sols es permetrà la construcció de dues tipologies edificatòries: hotels i habitatges unifamiliars aïllats. És a dir, no es permetrà la construcció d'habitatges plurifamiliars. L'oferta d'allotjament turístic es podria concretar en les modalitats: habitatges turístics de vacances i hotels. D'aquesta manera, els apartaments turístics quedaven desterrats de la futura construcció d'allotjaments turístics. En el cas dels hotels aquests només podran ser de 4 i 5 estrelles, amb un màxim de 450 places i en edificis de planta baixa més 2. La ràtio turística difereix de les altres illes: per les primeres 150 places s'estableix una ràtio de 60 m<sup>2</sup>/plaça; per les 150 places següents la ràtio ha de ser de 75 m<sup>2</sup>/plaça; i fins les 450 places la ràtio havia de ser de 100 m<sup>2</sup>/plaça. D'aquesta manera, quan major fos l'establiment hoteler, major serien les exigències de superfície mínima edificable de solar per plaça. En el cas dels habitatges unifamiliars aïllats, aquests hauran de tenir planta baixa més una planta i una edificabilitat neta sobre parcel·la de 0,35 m<sup>2</sup>/ m<sup>2</sup>. Les parcel·les que abans del PTI estaven destinades a habitatges plurifamiliars se redefeixen i en la seva reconversió a habitatge unifamiliar es requerirà un mínim de 600 m<sup>2</sup> de parcel·la per habitatge unifamiliar, amb la qual cosa es redueix notablement la pressió edificatòria sobre el territori. Així mateix, a diferència del que disposava la Llei General Turística a la seva disposició addicional cinquena, el Pla Territorial de Menorca establí que els Hotels de Ciutat havien de tenir entre 4 i 5 estrelles, en comptes de les 3 que marcava la Llei General Turística (CIME, 2003b; Machado, 2005).

Sens dubte, un dels elements més novedosos del PTI menorquí és el que fa referència a la programació de les llicències a les zones turístiques, mitjançant l'adopció d'un sistema de quotes anuals per a la construcció d'habitatges unifamiliars. Els dos primers anys de vigència del PTI es podrien sol·licitar un màxim de llicències equivalents a 1052 places i en els següents un total de 858 places anuals, a raó de 3 places per habitatge. En cas de no arribar al màxim establert, aquelles places es "perden", en el sentit que no són acumulables als anys posteriors. Pel que fa a la construcció hotelera s'estableix la possibilitat de construir un màxim de 600 places hoteleres anuals (no acumulables) (Manchado, 2005; Rullan, 2007b). El 2006 es va modificar el Pla Territorial Insular de Menorca (BOIB núm.105, 27/07/2006) i s'alteraven algunes de les disposicions aprovades el 2003. Entre d'altres, es reclassificaven com a urbanitzables alguns terrenys i es modificaven algunes àrees de reconversió territorial, afectant en alguns casos a l'increment del potencial nombre de places a construir, la reclassificació de zones verdes en sòl rústic protegit o en la correcció de les superfícies de les àrees. En tot cas, en relació a la regulació de l'oferta turística, es pot destacar la modificació de l'article 66 –règim de les instal·lacions i els establiments turístics en el medi rural– que introdueix la programació de les autoritzacions d'establiments d'allotjament turístic en el medi rural amb un nombre màxim de 6 establiments per any (CIME, 2006)<sup>838</sup>.

<sup>838</sup> Les modificacions de les Àrees de Reconversió Territorial (ART) es poden sintetitzar en: Sector 14 b platges de Fornells (es Mercadal) –desclassifica 10,78 Ha de terrenys urbanitzables que passen a rústic protegit, l'ús residencial passa de 330 places turístico-residencials en habitatge unifamiliar aïllat a 363; Sector Punta Grossa II (es Mercadal) – reducció de la superfície destinada a zona verda o espai lliure públic de 13,82 Ha a 7,04 Ha; increment de 420 a 525 places turístico-residencials–; Sector S6 de Binbèquer Nou (Sant Lluís) –reducció de la superfície de 5,68 Ha a 4,57 Ha, dels quals 1,12 Ha són zona verda; possibilita construir 45 places turístico-residencials–; Son Ganxo S10 (Sant Lluís) – reducció de la superfície de 3,81 Ha a 3,74 Ha, redueix la zona verda a 0,23 Ha i permet 12 places turístico-residencials–; Sector S2 Cap d'en Font (Sant Lluís) –eliminació de 4,55 Ha de zona verda, increment del nombre de places turístico-residencials de 225 a 321–; Sector Binissafüller Platja S2 (Sant Lluís) –increment del sòl rústic protegit de 14,73 Ha a 16,61 Ha, reducció del sòl urbanitzable de 13,4 Ha a 11,52 Ha, i increment de les places de 114 a 150–; Sector SUP-A3 de Cala Santandria (Ciutadella) –increment de la superfície de 4,36 Ha a 4,84 Ha i increment del nombre de places de 36 a 42–. Aquesta modificació introdueix també una modificació de la matriu d'usos de sòl rústic; regula

**Taula 259. Programació de places d'allotjament a les zones turístiques (Font: CIME, 2003b – Pla Territorial de Menorca, art.41–).**

	<b>Places d'allotjament anuals (2 primers anys)</b>	<b>Places d'allotjament durant els següents anys de vigència del pla</b>
Alaior	109	89
Ciutadella	271	221
es Castell	28	23
es Mercadal	281	229
es Migjorn Gran	12	10
Ferrerries	22	18
Maó	156	127
Sant Lluís	173	141
<b>Total</b>	<b>1.052</b>	<b>858</b>

- Noves polítiques públiques de salvament de les zones d'industrialització turística. Dels plans d'excel·lència al fons de l'ecotaxa.

A més de l'ordenació de l'oferta turística a l'illa de Menorca, entre finals dels anys 1990 i principis dels 2000, es posen en marxa tota una sèrie de plans destinats a renovar i/o restaurar, en certa mesura, les zones d'industrialització turística. En aquest sentit, dins del marc del PICTE (Plan Integral de Calidad del Turismo Español, 2000-2006), que substituï el Pla Futures II, se donava continuïtat a la figura dels Plans d'Excel·lència Turística. Així, s'aprovaren: el Pla d'Excel·lència Turística del Port de Sóller (2001)<sup>839</sup> valorat en 6,76 milions d'euros a pagar a parts iguals entre el ministeri d'Economia, conselleria de Turisme i Ajuntament de Sóller; el Pla d'Excel·lència Turística de la Platja de Palma (2001)<sup>840</sup> amb un pressupost públic de 5,4 milions d'euros; el Pla d'Excel·lència Turística de Punta Prima-Sant Lluís (2003)<sup>841</sup> pressupostat en 2,8 milions d'euros, dividit en 4 parts iguals –ministeri d'Economia, conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears, Consell de Menorca i Ajuntament de Sant Lluís–; el Pla d'Excel·lència Turística de Sant Josep-Cala Bou (2003)<sup>842</sup> pressupostat en 3,6 milions d'euros; el Pla d'Excel·lència Turística de Sant Antoni de Portmany (2004)<sup>843</sup> amb actuacions valorades en 2,1 milions d'euros.

Cal dir que aquests plans se centraven en la promoció d'obres de restauració de les zones turístiques (Brunet et al., 2005), però abraçaven un ample ventall d'accions entre les que destaquen les de propaganda turística. A més, es pot destacar el gran protagonisme que tenen, en els convenis dels plans d'excel·lència turística, els lobbies del capital turístic, mentre que d'altres col·lectius queden totalment marginats (p.ex. associacions de veïnats, sindicats, grups ecologistes, etc). En relació a la restauració dels espais turístics podem destacar els exemples

---

les afeccions de sòl rústic entre Cala en Bosch i Maó per la introducció futura del gaseoducte i la instal·lació d'energies renovables; i estableix determinacions específiques sobre el litoral (CIME, 2006).

<sup>839</sup> Resolució de 19 de gener de 2001, de la Secretaria General de Turisme, per la que se dona publicitat al Conveni de Col·laboració entre el Ministeri d'Economia, la Conselleria de Turisme de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, l'Ajuntament de Sóller, l'Associació de Comerciants i Empresaris del Port de Sóller i l'Associació Hotelera de Sóller, pel desenvolupament d'un Pla d'Excel·lència Turística al Port de Sóller (BOE núm.53, 2/03/2001).

<sup>840</sup> Resolució de 27 de desembre de 2001, de la Secretaria General de Turisme, per la que se dona publicitat al Conveni de Col·laboració entre el Ministeri d'Economia, la Conselleria de Turisme de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, l'Ajuntament de Palma de Mallorca i l'Associació d'Hotelers de la Platja de Palma, pel desenvolupament d'un Pla d'Excel·lència Turística a la Platja de Palma (BOE núm.39, 14/02/2002).

<sup>841</sup> Resolució de 20 de gener de 2003, de la Secretaria General de Turisme, per la que se dona publicitat al Conveni de Col·laboració entre el Ministeri d'Economia, la Conselleria de Turisme de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, l'Ajuntament de Sant Lluís, el Consell Insular de Menorca i l'Associació Hotelera de Menorca pel desenvolupament d'un Pla d'Excel·lència Turística a Sant Lluís-Punta Prima (Menorca) (BOE núm.47, 24/02/2003).

<sup>842</sup> Resolució de 27 d'octubre de 2003, de la Secretaria General de Turisme, per la que se dona publicitat al Conveni de Col·laboració entre el Ministeri d'Economia, la Conselleria de Turisme de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, l'Ajuntament de Sant Josep de sa Talaia i l'Associació Hotelera de la Badia de Sant Antoni, pel desenvolupament d'un Pla d'Excel·lència Turística a Sant Josep-Cala Bou (BOE núm.307, 24/12/2005).

<sup>843</sup> Resolució de 3 de desembre de 2004, de la Secretaria General de Turisme, per la que se dona publicitat al Conveni de Col·laboració entre el Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç, la Conselleria de Turisme de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, l'Ajuntament de Sant Antoni de Portmany i l'Associació Hotelera Badia de Sant Antoni, pel desenvolupament d'un Pla d'Excel·lència Turística a Sant Antoni de Portmany (Eivissa) (BOE núm.12, 14/01/2005).

de Sant Lluís, el Port de Sóller o Cala Bou on les obres dels plans d'excel·lència turística posaven en evidència els enormes dèficits de qualitat urbana de les zones d'industrialització turística. Segons la revista *Hosteltur* (26/02/2001), a Punta Prima (Sant Lluís), "gràcies a aquest pla se procedirà a millorar la circulació a la zona amb la construcció de redones i camins de vianants; s'ampliarà la platja i se rehabilitarà el passeig marítim que passarà a ser de vianants; se soterraran les línies telefòniques i elèctriques de baixa tensió; se substituirà l'enllumenat públic i les aceres, i se procedirà a la plantació d'arbrat; se dotarà de zones verdes; augmentaran els aparcaments; se construiran parcs públics entre altres actuacions". En el cas de Cala Bou (Sant Josep), el president de l'Associació d'Establiments Turístics d'Entreteniment de la Badia de Portmany, Sant Antoni i Sant Josep (Christopher Langley Kirke) explicava que "encara hi ha molts més problemes que afecten tant a les àrees turístiques com les residencials de Cala de Bou no són coses que s'haurien d'incloure en l'actual Pla d'Excel·lència Turística de Cala de Bou. Els problemes de les pèssimes condicions en les que se troben molts de carrers d'accés i d'àrees residencials de Cala de Bou, el caos i la velocitat del tràfic que circula, la manca de taxis i l'escàs servei de transport públic tant per residents com turistes són tot part d'una llarga llista de problemes que necessiten adreçar-se a l'Ajuntament i tant les associacions de comerciants, com hotelers i residents haurien de pressionar a l'Ajuntament per a que inverteixi més en una de les més importants àrees turístiques del municipi de Sant Josep. Per suposat que Cala de Bou necessita centres esportius, centres juvenils, sales de conferència, centres culturals, guarderies, serveis sanitaris, una oficina de correus i molts més parcs i espais verds. Nogensmenys s'hauria de lluitar per aquestes millores sense intentar destruir o desviar diner de l'únic pla d'inversió que l'àrea ha aconseguit en els darrers 20 anys" (Langley , 14/06/2005). En el cas del Port de Sóller, amb el Pla d'Excel·lència es va dur a terme, entre d'altres, una profunda reforma urbana a la zona degradada dels molls que havia estat apropiada pel ministeri de la Guerra des de la Guerra Civil, la reconstrucció de l'oratori de Sant Ramon de Penyalot i el de Santa Catalina, convertits en edificis públics –el primer en sala d'exposicions i centre de la gent gran del Port i el segon en museu de la mar–.

Entre les propostes polítiques destinades a restaurar zones industrials turístiques degradades o a realitzar altres inversions públiques amb finalitat turística destaca l'aprovació de la ja citada ecotaxa el 2001. La llei de l'ecotaxa tenia per finalitat, tal com el seu nom indica Llei 7/2001, de 23 d'abril, de l'impost sobre les estades a empreses turístiques d'allotjament, destinat a la dotació del fons per la millora de l'activitat turística i la preservació del medi ambient (BOIB núm.52 d'1 de maig de 2001)–, recaptar diners per un fons d'inversions turístiques. Segons la pròpia llei, els objectius del fons eren el de remodelar i rehabilitar zones turístiques; adquisició, recuperació, protecció i gestió d'espais naturals; recuperació de patrimoni històric i cultural; i revitalització de l'agricultura. Els dirigents polítics dels Pacte de Progrés feien comptes recaptar uns 130 milions d'euros en cinc anys, període al llarg del qual es pretenia destinar uns 65 milions a projectes finançats amb el fons de l'ecotaxa (Togores, 9/05/2002). Tal com s'ha esmentat anteriorment, el projecte de l'ecotaxa fou eliminat amb el canvi polític resultat de les eleccions autonòmiques de 2003 i fins aleshores s'haurien d'haver recaptat uns 82 milions d'euros. En un primer moment es presentaren una gran quantitat de projectes, dels quals 81 foren seleccionats prèviament pel conseller de Turisme i presentats als anomenats òrgans de participació (Blázquez, 2003). Quan es feren públiques les propostes dels projectes de l'ecotaxa, el moviment ecologista i el món pagès criticaren que aquells es concentraven excessivament en la restauració d'espais turístics i la promoció de nous productes turístics –oferta complementària– i no tant en redreçar les pautes productives cap a unes lògiques més sostenibles en termes socioecològics (Adrover i Togores, 9/05/2002; GOB, 9/05/2002).

Val la pena apuntar que molts dels projectes presentats perseguïen l'adquisició de propietats que per diferents motius, les rústiques per regulacions que les feien urbanísticament inedificables o els edificis abandonats i protegits del casc històric, no tenien gaire possibilitat d'obtenir grans plusvàlues derivades del joc immobiliari-especulatiu vigent. Tal com es pot veure a la taula 260 fins el 2003 s'havien destinat uns 30 milions d'euros als projectes de l'ecotaxa, la major part d'ells es corresponien amb adquisicions de grans propietats immobles, el 92,89% a Mallorca. Una de les adquisicions més importants durant la legislatura del Pacte de Progrés fou la part de la finca de Son Real (Santa Margalida), de la família Morell Magraner, que donava a la mar per uns 11,9 milions d'euros. Paradoxalment, després de la victòria del Partit Popular el 2003, la família Magraner inicià els tràmits per poder construir un camp de golf a la

part de la finca que restava en les seves mans. En contra d'aquest projecte de camp de golf va sorgir la plataforma ciutadana "Son Real no té preu" que aconseguí finalment paraitzar el projecte (GOB, estiu 2008). En base a l'ecotaxa es varen demolir dos edificis en primera línia de mar, l'aparthotel Ditos a cas Català (Calvià) i un bloc d'apartaments a Son Serra de Marina (Santa Margalida), tot generant aquest darrer una forta polèmica ja que s'adquiriren per un preu desproporcionat (2 milions d'euros) uns apartaments sobre la platja que resultaren ser il·legals en termes urbanístics (GOB, 29/01/2003).

Després de les eleccions autonòmiques de 2003 i amb l'ascens del Partit Popular es va derogar l'ecotaxa, però encara quedaven projectes per executar i diners per gastar. Bona part dels diners públics de l'ecotaxa es seguiren destinant a les obres de rehabilitació de les propietats immobiliàries adquirides, al temps que s'afegiren noves adquisicions, moltes d'elles a les Pitiüses (p.ex. plaça de bous d'Eivissa; Can Marroig a Formentera) (taula 260). Entre les actuacions finançades amb diners procedents de l'ecotaxa destaquen la de vigilància obligatòria contra la encefalopatia espongiforme (734 mil euros) i la neteja de platges amb criteris totalment antiecològics (2,4 milions d'euros). Un altre projecte que mereix la pena apuntar és el de la restauració de la pedrera de Can Set que havia estat utilitzada com a abocador il·legal d'enderrocs i tot tipus de residus per part d'ASTRACOMA (Associació de Transportistes de Contenidors de Mallorca), per la qual cosa els 20 empresaris imputats foren condemnats a 2 anys de presó i 12 mil euros de multa per hom (Ferriol, 27/11/2007).

<b>Taula 260. Alguns dels projectes de l'ecotaxa a les Illes Balears.</b>			
<b>Alguns projectes de l'ecotaxa presentats pel Pacte de Progrés (2001-2003) (Font: elaboració pròpia a partir de Togores, 9/05/2002 i Adrover i Togores, 9/05/2002; Mercè, 28/07/2002; Palos, 21/10/2003)</b>			
Projecte	Observacions	Pressupost (milers d'euros)	Executat (milers d'euros)
Pla de recuperació de pedreres	Restauració de pedreres properes a la Platja de Palma	2.317,3	29,4
Assessorament als hotels en estalvi energètic	Platja de Palma i Formentera	154,4	-
Neteja de Torrents	Torrents de Palma (Son Verí, na Clot i dels Jueus)	386,2	-
Carril bici	Alcúdia-Can Picafort	231,7	-
Compra i adequació de Maristany	Zona humida (25 Ha) d'Alcúdia degradada per l'abocament d'enderrocs i residus	1.544,8	1,7
Refugis de muntanya	Ruta de pedra en sec (Serra de Tramuntana)	772,4	-
Adquisició de la Finca sa Coma d'en Vidal	Part de la ruta de la pedra en sec (Estellencs)	1.202,0	1.202,0
Ca s'Amitger	Compra de la finca de ca s'Amitger (Lluc)	231,7	-
Consolidació del Parc de Mondragó	Compra de vuit parcel·les per afegir a la propietat pública del P.N. de Mondragó (Mallorca)	695,2	-
Mil·lores del P.N. de Llevant	Recuperació a les finques d'Aubarca i es Verger de les cases per convertir-les en refugis, centres d'interpretació, camins, marges, etc. (Artà i Capdepera)	1.081,4	-
Compra de Can Weyler	Adquisició de Can Weyler (casc històric de Palma) per convertir-ho en Centre d'interpretació de la Ciutat Gòtica de Palma	772,4	0,9
Rehabilitació de Can Fàbregues	Rehabilitar la casa, propietat del Govern de les Illes Balears, al Casc antic de Palma i convertir-ho en Centre d'Interpretació de Mallorca	336,2	0,1
Museu d'arts decoratives de Can Serra	Adquisició de Can Serra (Plaça Quadrado, Palma)	1.874,4	1.874,4
Rutes cicloturístiques i velòdrom de ses Salines	Xarxa cicloturística des de la Platja de Palma fins a la Colònia de Sant Jordi i velòdrom de ses Salines	1.002,4	1.002,4
Rehabilitació del conjunt paleocristià de Son Fadrinat	Campos	258,7	258,7

Itineraris històrics	Palma	536,2	536,2
Adquisició de la finca de Son Real	Adquisició de les cases i la part de la finca de Son Real propera a la mar (395 Ha) i conversió de les cases en museu (Santa Margalida, Mallorca)	11.960,1	11.960,1
Adquisició del Quarter d'Intendència	Adquisició i rehabilitació del Quarter d'Intendència (Palma) per convertir-ho en centre d'exposicions	2.598,0	2.598,0
Esponjament Son Serra de Marina	Adquisició d'immobles i demolició sobre el sistema dunar de Son Serra (Santa Margalida)	2.063,0	2.063,0
Estalvi energètic i soterrament de línies elèctriques	Illes Balears	435,0	435,0
Agricultura	Plantació i reposició d'arbres a Mallorca i Eivissa	3.056,3	3.056,3
Restauració de la pedrera de Can Set	Abocador il·legal gestionat per ASTRACOMA (Associació de Transportistes de Contenedors de Mallorca) a Lluçmajor	685,0	685,0
Esponjament Cas Català	Adquisició i demolició de l'Aparthotel Ditos (Cas Català, Calvià)	3.471,3	3.471,3
<b>Mallorca</b>		<b>37.666,2</b>	<b>27.941,4</b>
Rehabilitació del Palau Saura	Ciutadella (Menorca)	2.066,2	2.066,2
Redacció del projecte del Camí de Cavalls	Menorca	9,0	9,0
Pla de rutes paisatgístiques i rutes cicloturístiques (Menorca)	Entre el camí de Ferreries i Cala Galdana	12,0	12,0
Recuperació i sedimentació de platges i cales (Menorca)	Actuacions de Punta Prima a sa Caleta	12,2	12,2
Obres de millora a l'amfiteatre de s'Hostal	A les pedreres de s'Hostal (Ciutadella)	15,9	15,9
Reordenació de la zona des Grau	Esponjament a la zona des Grau (Maó)	29,8	-
Compra de terrenys a Caulells		150,2	-
Recuperació de platges		69,6	-
Protecció de Son Bou	Zona humida i dunes de Son Bou (Alaior)	278,5	-
Centre de la Reserva de la Biosfera		324,5	-
Custòdia de terrenys de valor natural		112,9	-
Compra i rehabilitació de Robadones		92,6	-
Compra del convent de Sant Diego		290,1	-
Rehabilitació del far de punta Nati		62,9	-
Restauració de torres de defensa	Port de Maó	18,5	-
<b>Menorca</b>		<b>3.544,9</b>	<b>2.115,3</b>
Zona Verda de Cala de Bou	Sant Josep de sa Talaia (Eivissa)	386,2	-
Restauració de ses Feixes	Zona humida de ses Feixes (Eivissa)	286,2	1,0
Restauració de ses Feixes de Talamanca	Zona humida de ses Feixes de Talamanca (Eivissa)	463,4	0,9
Projecte ambiental a Cala Vedella	Sant Josep de sa Talaia (Eivissa)	154,4	1,2
Protecció de dunes de la platja des Compte	Sant Josep de sa Talaia (Eivissa)	528,3	-

Centre d'interpretació a ses Salines	Església de Sant Francesc de s'Estany	231,7	-
Compra solar per esponjament	Flamingos (Santa Eulària des Riu)	308,9	-
Soterrament de línies elèctriques i telefòniques	Eivissa	231,7	-
Ordenació d'ancoratges a ses Salines	Eivissa	321,7	-
Compra de terrenys a Cala d'Hort	Sant Josep de sa Talaia (Eivissa)	231,7	-
Reguiu amb aigües residuals	Eivissa	231,7	-
Construcció de vial no motoritzat	Formentera	231,7	-
Plaça auditori es Pujols	Formentera	231,7	19,9
Recuperació del circuit hídric de ses Salines	Formentera	231,7	
Recuperació i restauració de Can Marroig	Formentera	231,7	-
<b>Eivissa i Formentera</b>		<b>4.302,7</b>	<b>23,0</b>
<b>Total</b>		<b>45.513,8</b>	<b>30.079,7</b>
<b>Projectes de l'ecotaxa executats després de l'eliminació de l'ecotaxa pel Partit Popular (2003-2003) (Font: Flaquer, 16/03/2006).</b>			
Projecte	Observacions	Pressupost (milers d'euros)	
Rehabilitació i museització del Palau Saura	Ciutadella (Menorca)	1.849,0	
Conveni de col·laboració per a l'execució, control i coordinació del projecte de la rehabilitació del Castell de Sant Antoni	Fornells (es Mercadal, Menorca)	6,3	
Conveni de col·laboració per a l'execució, control i coordinació de l'actuació de redacció del projecte d'electrificació d'explotacions agràries amb energies renovables	Illes Balears	330,0	
Conveni de col·laboració, rehabilitació d'elements patrimonials que formen part del paisatge rural tradicional	Illes Balears	528,0	
Restauració d'elements arquitectònics del poblat talaiòtic Torre d'En Gaumés	Alaior (Menorca)	18,6	
Conveni de col·laboració per a dur a terme el projecte plaça de bous	Vila (Eivissa)	2.774,5	
Xarxa de cicloturisme a les distintes illes	Illes Balears	1.525,2	
Quarter d'Intendència de Palma	Estudis, permisos d'obres, taxes, etc.	326,8	
Itineraris culturals	Palma (Mallorca)	484,3	
Restauració d'un molí	Llubí (Mallorca)	6,0	
Finca de Son Real	Primera fase d'obres de rehabilitació de les cases del garriguer, del refugi, les cases dels senyors, fosses sèptiques i tot un seguit de petites obres	997,9	
Finca de sa Coma de'n Vidal	Petites obres, tancament i neteja de camins	25,1	
Can Serra (Palma)	Tancament, apuntalament i obres imprescindibles de conservació	447,4	
Can Fàbregues	Palma	0,3	
Adquisició de Can Portmany	Sant Antoni de Portmany	376,5	

Plans de neteja de platges	Illes Balears, anys 2003 i 2004	2.507,5
Honoraris de l'arquitecte per a la rehabilitació de la casa rectoral de Sant Francesc	Eivissa	11,7
Actuacions de neteja, embelliment de determinats municipis que no compten amb els ingressos suficients com per poder dur a terme aquestes actuacions de neteja i embelliment	Fonamentalment pel municipi d'Escorca	24,0
Pagament de l'impost de transmissions patrimonials com a conseqüència de l'adquisició de Son Real; de sa Coma de'n Vidal	Son Real (833); sa Coma de'n Vidal (84,6)	917,6
Segona fase d'obres de Son Real	Finca de Son Real (Santa Margalida)	1.072,0
Condicionament i posada en funcionament del Quarter d'Intendència	Palma	2.475,0
Centre d'Interpretació de la Casa Rectoral de Sant Francesc Xavier (Eivissa).	ses Salines d'Eivissa	477,4
Rehabilitació de Can Portmany	Sant Antoni de Portmany	791,3
Arreglar cases de sa Coma de'n Vidal	Estellencs (Mallorca)	327,0
Obres d'emergència de restauració de la Pedrera de Can Set	Pedrera emprada com abocador il·legal per ASTRACOMA (Llucmajor)	796,8
Centre de Recepció a Mondragó	P.N. de Mondragó (Santanyí)	320,0
Actuacions al P.N. de s'Albufera	P.N. de s'Albufera	325,7
Reforma del circuit hídric de Ses Salines d'Eivissa	ses Salines d'Eivissa	231,7
Construcció d'un vial no motoritzat a l'illa de Formentera	Formentera	231,7
Restauració de la Penya de l'Indi, abocador de Puig Mal	es Mercadal (Menorca)	360,6
Parc mediambiental	Sa Pobla	596,7
Reforma de l'edifici de Can Marroig a Formentera per a centre d'interpretació	Formentera	290,0
Uniformització de la senyalització dels espais naturals de les Illes Balears	Illes Balears	514,0
Actuacions de SEMILLA amb PRILAC	SEMILLA (Serveis de Millora Agrària) i PRILAC (Productors Illencs de Lactis)	240,0
Suport a les finques col·laboradores en agricultura integrada, races autòctones, producció agrària ecològica	Illes Balears	308,9
Actuacions de vigilància obligatòria damunt encefalopatia espongiforme transmissibles, llengua blava, malalties del porquí, creació d'un nou registre d'explotacions porcines, classificació dels exemplars equins autòctons	Illes Balears	734,7
Participació de PRILAC en temes de tot allò que és el sector lleter a Mallorca	Mallorca	240,0
Projecte integral d'eficiència energètica	Illes Balears	474,9
<b>Total</b>		<b>23.965,1</b>

- La construcció política de la noció de crisi turística (2003-2005): aparent conflicte intercapitalista entre el capital turístic-hoteler i el turístic-immobiliari.

La planta d'allotjament turístic (reglada) es va dir que quedava pràcticament congelada arran de l'aprovació de la Llei General Turística, i es deia que aquesta el que perseguia seria dinamitzar la reconversió de la indústria, mitjançant l'eliminació i/o reconstrucció dels establiments obsolets. Des dels atemptats de l'11 de setembre de 2001 i les seves repercussions en l'ordre geopolític internacional, arran de la guerra contra el terrorisme global, es començaren a manifestar friccions en el procés d'acumulació del capital turístic internacional

que travessava tota la cadena de "producció" turística i en diferents regions, però principalment als espais centrals. La premsa local apuntava que "el sector turístic balear bloqueja les seves inversions degut a la crisi" (Guijarro 25/02/2003:2). Aquest bloqueig inversor afectava fonamentalment a les reformes i ampliacions dels establiments turístics, més que a la construcció de nous establiments. Aquesta situació no afectava només a les Balears, sinó que es convertia en una qüestió d'Estat, encara que les qüestions d'Estat en matèria turística tenen una forta vinculació amb les Balears. La patronal turística (hotelers, agències de viatges, ZONTUR, etc), els governs autonòmics i el Govern central constituïren un Comitè de Crisi Turístic el març de 2003 (Ruíz-Collado, 26/03/2003).

Paral·lelament, des del lobby Exceltur –presidit aleshores per Simón Pedro Barceló i amb José Luís Zoreda, també mallorquí, com a vicepresident executiu– i altres organitzacions de la patronal, s'apuntaven dos elements domèstics que explicaven la crisi turística espanyola i balear: per una banda, es calculava que en tot l'Estat hi havia unes 150 mil places obsoletes –entre el 10 i el 15% de la planta hotelera espanyola–, amb una part important localitzada a les Balears –la principal Comunitat Autònoma en nombre de places turístiques amb el 21,16% de la capacitat d'allotjament turístic de l'Estat– i on es plantejava la "necessitat" d'eliminar entre un 10% i un 20% de la planta hotelera (Exceltur, 2003; Guijarro, 28/05/2004; Manresa, 8/08/2004; Pérez, 14/08/2004); i, per una altra banda, l'auge immobiliari i la degradació urbano-territorial que l'acompanyava hauria provocat el deteriorament de molts espais turístics (Cebrián, 25/04/2004). Les crítiques de la patronal apuntaven a un conflicte d'interessos entre el negoci turístic fonamentat en l'allotjament hotelier i l'anomenat turisme residencial. Aquesta crítica es va articular en la publicació "Impactos sobre el entorno, la economía y el empleo de los distintos modelos de desarrollo turístico del litoral Mediterráneo español, Baleares y Canarias". En aquesta publicació es defensava la indústria hotelera per ser més rendible en termes socioeconòmics, segons Exceltur, i menys impactant en termes ambientals (Deloitte-Exceltur, 2005).

El lobby turístic havia estructurat d'aquesta manera l'argumentació per a que les administracions públiques actuassin en favor de la indústria hotelera i la restauració de les zones turístiques degradades, mitjançant l'elaboració dels instruments que el propi Exceltur havia proposat el 2003: el Pla Renove pels destins turístics espanyols amb els PRIDET (Projectes de Reconversió Integral de Destins Turístics) (Exceltur, 2003). L'arquitectura administrativa dels PRIDET, proposada per Exceltur, s'havia de plasmar en una "Entitat de Gestió del PRIDET, autònoma, àgil i flexible", amb una presidència que recauria en mans de les institucions públiques; un consell representatiu format pels actors empresarials, institucions públiques dels diferents nivells administratius i altres actors socials interessats (Exceltur 2003:77). Entre els models de gestió se citaven els apareguts en relació als grans megaesdeveniments urbano-turístics, com per exemple la constitució de Gestió d'Infraestructures SA (GISA) per les Olimpíades de Barcelona 1992. El finançament d'aquests instruments hauria de recaure en les Administracions públiques, en els seus distints nivells, amb escenaris de distribució: administració central i autonòmica amb el 40% cadascuna i l'administració local el 20% restant (Exceltur 2003:85).

El que el lobby turístic no esmentava era el fet que bona part del capital turístic espanyol havia cercat noves solucions espacio-temporals, tot abandonant progressivament el negoci hotelier a les zones turístiques degradades. En primer lloc, es produeix una forta vinculació entre el capital turístic tradicional i les promotores immobiliàries i constructores, tot resultant cada cop més complicada la diferenciació entre el negoci turístic i l'immobiliari (Valenzuela, 2006). En segon lloc, el capital turístic transnacional espanyol es trobava en plena fase d'internacionalització (Ramón, 2002; Buades, 2006). Una expansió que, entre d'altres motius, responia al fet que els marges de benefici a les noves perifèries turístiques eren superiors que les del territori espanyol, que havia adoptat la moneda única europea. Així, el marge net<sup>844</sup> en les principals "fàbriques turístiques" era sensiblement diferent: en un hotel de 3

<sup>844</sup> Marge net calculat pels establiments de l'Estat espanyol a partir de la diferència entre ingressos (habitació i pensió, menjar, begudes, supermercat, banquets, altres) i despeses (personal, aliments i begudes, honoraris de gestió, manteniment i reparació, energia, marketing i animació, despeses administració, tributs i assegurances, lloguer, amortització, altres despeses). I, pels hotels del Carib a partir de la diferència entre ingressos (habitació i pensió, altres menjar, begudes, tendes i supermercats, altres) i despeses (personal, aliments i begudes, honoraris de gestió, manteniment i reparació, energia, marketing i animació, despeses administració, tributs i assegurances, lloguer, amortització, altres despeses) (Ernest & Young, 2003a; Ernest & Young, 2003b).



estrelles a l'Estat espanyol –els predominants a l'Estat– era el 2003 del 12,09% per estada turística; mentre que al Carib el marge net en un hotel de 5 estrelles –predominants al Carib– era del 21,03%. A més, el marge net per estada hotelera no només era superior al Carib que a l'Estat espanyol en termes relatius, sinó que en termes absoluts també ho era, tot essent un 3,4 vegades superior –16,47 euros/estada al Carib front 4,8 euros/estada a l'Estat espanyol– (Ernst & Young, 2003a; Ernst & Young, 2003b). A més, a diferència dels hotels espanyols, en els del Carib els capitals espanyols estan en posició de domini, marcant la línia dels preus hotelers, mentre que a l'Estat espanyol, aquells estaven imposats pels grans Tour Operadors i aquests, tal com hem exposat, pressionaven per a reduir els preus hotelers espanyols. A més, el capital turístic balear també establia les regles del joc per facilitar la seva implantació en les regions perifèriques (Buades, 2006; Amer, 2009). Segons els empresaris hotelers un establiment hotelier al Carib s'amortitzava en un període de 4 anys, mentre que a les Balears el període d'amortització era de 20 (Morales, 28/07/2005).

El 2004 es parlava de crisi turística motivada, especialment, per l'excés i la obsolescència de la planta d'allotjament turístic balear i per la dificultat de competir amb les perifèries turístiques fora de l'àmbit de l'euro. En una taula redona organitzada per Diario de Mallorca, Simón Pedro Barceló exposava que "Balears és una història d'èxit i que estam vivint uns moments en els que es planteja com podem continuar essent una història d'èxits els propers 40 o 50 anys" (Redacció Diario de Mallorca 3/10/2004:12). La nova situació, amb el canvi de signe polític a les institucions de les Illes Balears, fou aprofitada pel capital hotelier – especialment les cadenes hoteleres transnacionals– que aconseguí que en els nous marcs normatius d'ordenació del territori s'incorporàs un punt que els podria afavorir significativament (Guijarro, 26/06/2004)<sup>845</sup>. Així, el Pla Territorial de Mallorca (2004)<sup>846</sup> i el Pla Territorial d'Eivissa i Formentera (2005)<sup>847</sup> permetien la conversió de les places d'allotjament turístic en habitatges. Una mesura que era aplaudida per la patronal que estimava que sobraven més de 20 mil places turístiques a les Balears (Guijarro, 27/06/2004; Manresa, 8/08/2004)<sup>848</sup>.

L'Agrupació de Cadenes Hoteleres encarregà al Centre de Recerca Econòmica (Sa Nostra-UIB) l'elaboració d'un estudi sobre l'oferta hotelera balear segons el qual l'establiment típic de les Balears era de 3 estrelles, comptava amb unes 341 places i tenia uns 31,9 anys d'antiguitat. Per tant, es podria dir que es tractava d'unes infraestructures ben amortitzades (Bosch et al., 2005). A les conclusions d'aquell estudi es podia llegir que "el primer clúster estaria compost per un 22% de la mostra<sup>849</sup> i recolliria als establiments de menor categoria. Els establiments d'aquest primer clúster es caracteritzen per la seva baixa pertinença a cadenes hoteleres (només un 35% dels hotels del clúster pertanyen a cadena) i per unes instal·lacions més bé obsoletes (amb una edat mitjana de l'edifici de gairebé quaranta anys) el que condueix a que sigui el clúster amb uns establiments que sofreixen el grau d'estacionalitat més elevat" (Bosch et al. 2005:49). Caldria preguntar-se sobre l'objectiu que perseguien les cadenes hoteleres amb aquell estudi. La patronal no dubtà a sol·licitar que a la llum dels resultats s'establís un nou marc normatiu que agilitzés la "modernització" dels establiments i la possibilitat de reconvertir en pisos part de l'oferta d'allotjament turístic, així com permetre la introducció de noves formes de gestió i tinença de l'oferta d'allotjament mitjançant la reglamentació dels **condohotels**<sup>850</sup>. La reconversió dels establiments turístics en residencials

<sup>845</sup> Segons el periodista del Diario de Mallorca: "les reivindicacions dels hotelers i les propostes de la pròpia conselleria de Turisme per a que s'autoritzàs la reconversió per usos residencials en casos concrets han provocat que finalment aquest sigui un dels punts que se van a modificar en la redacció del citat pla [Pla Territorial de Mallorca]" (Guijarro 2004:2). Aquest pla s'havia iniciat durant l'anterior legislatura (1999-2003) i aquest canvi s'ha d'interpretar en les concessions que es feren al capital turístic durant el mandat Matas-Munar, de forta reactivació de les polítiques corporatives.

<sup>846</sup> Norma 60.2 del Pla Territorial Insular de l'Illa de Mallorca, de 13 de desembre de 2004 (BOIB núm.188, 31/12/2004).

<sup>847</sup> Norma 78.3.6 del Pla Territorial Insular d'Eivissa i Formentera, de 21 de març de 2005 (BOIB núm.50, 31/03/2005).

<sup>848</sup> Quan es debatia el Pla Territorial de Mallorca el 2002 i l'aplicació de les figures de reconversió territorial, el conseller d'Ordenació del Territori del Consell Insular de Mallorca, Rafel de Lacy, anuncià que es preveia demolir unes 30 mil places turístiques, tan sols a Mallorca (Domblás, 4/06/2002).

<sup>849</sup> La mostra era de 311 establiments (23,4% del total) i 93367 places (29,8% del total).

<sup>850</sup> La figura dels condohotels ha guanyat certa notorietat als EUA, des d'on s'ha escampat a d'altres indrets, particularment a Amèrica Llatina i Carib. Condohotel procedeix de la fusió dels termes *condominium* (propietat immobiliària compartida) i hotel, tot essent una figura híbrida entre l'hotelier i el residencial. Aquesta figura permet introduir noves formes de gestió financer-immobiliàries dels establiments d'allotjament turístic. En els condohotels, els copropietaris tenen un dret d'ús restringit de la propietat (p.ex. una habitació) i la inversió es publicita normalment com

els hi permetria obtenir, amb aquesta doble amortització, unes importants plusvàlues, tot aprofitant la fase expansiva de la bombolla immobiliària. Uns dels que més interès tenia en la conversió dels establiments hotelers en apartaments eren els Escarrer que volien convertir 6 hotels de Sol Meliá en apartaments sota la figura de condohotel (Manso, 9/08/2005; Togores, 17/09/2005; Togores, 21/10/2005).

El capital originari de les Balears ha estat pioner a l'Estat espanyol en introduir la figura dels condohotels. Sol Meliá, després d'haver experimentat aquesta nova modalitat del negoci turístic-immobiliari a Amèrica, el va traslladar a l'Estat espanyol amb la divisió de temps compartit Sol Meliá Vacation Club. Sol Meliá establí una sèrie d'acords amb Cendant Corporation, a través de la seva filial RCI, entre els quals hi havia el d'expandir la figura de temps compartit. El 2010, Sol Meliá Vacation Club comptava amb els següents establiments al territori espanyol: el Sol Lanzarote, Meliá Sitges, Meliá Atlanterra (Cadis), Meliá Benidorm, Sol s'Argamassa (Eivissa), Meliá Marbella Dinamar, Meliá Sol y Nieve (Granada), Meliá de Mar (Mallorca), Meliá Madrid Princesa, Meliá Barcelona, Meliá Maria Pita (A Coruña), Tryp Orly (Donostia), Meliá Lebreros (Sevilla), Meliá Gorriones (Fuerteventura), Gran Meliá Palacio de Isora (Tenerife), Gran Meliá Salinas (Lanzarote) i el Meliá Tamarindos (Gran Canària). Així mateix, a Mallorca hi havia l'establiment Illot Suites que ja es comercialitzava com a condohotel. Aquest establiment pertany a la cadena Illot Hotels, presidida per Ignasi Esteve<sup>851</sup>, i era propietat de l'entitat financera Sa Nostra a través de la seva filial Invernostra SL (40%) i la societat neerlandesa Verborghstraeten Beheer BV (60%)<sup>852</sup> (Robledo, 2006a; Munar, 2010).

Abans de modificar les regulacions es va detectar algun cas d'establiment turístic que es venia com a habitatges. Així, els propietaris dels apartaments turístics Espigol Beach de Can Picafort foren sancionats per vendre'ls com a habitatges residencials. A Can Picafort l'hotel Marbella també realitzava obres per tal de convertir-se en apartaments residencials. Una reconversió il·legal, motiu pel qual les obres foren precintades (Ferrer i Soler, 26/08/2006; Ferrer, 18/02/2007). A finals de 2006, els sindicats UGT i CCOO denunciaren el tancament dels hotels gestionats per la cadena IR Hoteles, de Pere i Guillem Vidal Amengual, a Cala Major – Santa Ana, La Cala, Playa Cala Mayor–. Segons els sindicats al darrera del tancament hi havia la intenció de reconvertir els hotels en apartaments residencials, tot acollint-se a les possibilitats que brindava als propietaris el PERI (Pla Especial de Reforma Interior) de Cala Major-Sant Agustí que es redactava aleshores (Capó, 16/02/2006; Ruíz-Collado, 15/12/2006). Per altra banda, en aquell mateix any, l'aprovació inicial de l'adaptació del PGOU de Calvià al Pla Territorial de Mallorca també incloïa la reconversió dels hotels en apartaments residencials. En aquells moments, el PSOE de Calvià denuncià que 6 establiments turístics amb 2800 places – Hotel Buganvilla, Hotel Comodoro, Apartaments Parasol, Apartaments Carolina, Apartaments Magaluf Park i Apartaments Tennis Center– es comercialitzaven com a apartaments residencials per un preu mitjà de 115 mil euros (Frau, 8/07/2006; Moure, 7/02/2007).

Com ja s'ha esmentat anteriorment, el lobby empresarial Exceltur denuncià el boom immobiliari i més concretament el turisme residencial que, parcialment, s'escapava del seu control. El 2004, el president d'Exceltur, Simón Pedro Barceló, demanava el congelament del creixement de l'oferta residencial per a les Balears. Barceló es lamentava que "cada dia arriben més viatgers a l'aeroport, encara que cada cop menys s'allotgen en hotels" (Togores 3/07/2004:2). Tomás Mazón i Antonio Aledo (2005) encerten quan exposen que més que parlar de **turisme residencial**<sup>853</sup>, caldria parlar de **turisme immobiliari**, ja que la seva naturalesa

---

un nou producte financer-immobiliari. El condohotel és gestionat per una empresa hotelera, que no és propietària de tot l'establiment, i la venda dels establiments la realitza un promotor immobiliari (Peterson, 2007). Munar (2010:325) enuncia fins a 9 avantatges del condohotel: és un sistema de finançament flexible; una inversió en un dels sectors més rellevants de l'Estat; una inversió alternativa a la segona residència; un instrument que pot permetre la renovació hotelera; pot millorar la gestió de l'ocupació; pot reduir la dependència respecte d'agents externs; un mecanisme de fidelització del client al destí; un instrument contra l'estacionalitat; genera *cash-flow* per la venda i per les despeses de manteniment. Mentre que per la banda dels problemes n'apunta que: no existeix normativa a l'Estat; dificulta el principi d'unitat d'explotació; tem que pugui ser un sistema de reclassificació de sòls terciaris en residencials; sectors sindicals ho veuen com una amenaça. Munar (2010:327) esmenta com el lobby hotelier de les Balears hagi aconseguit que el Govern de les Illes Balears ha recollit les seves demandes per tal de modificar la Llei General Turística, tot mirant d'incorporar la figura dels condohotels.

<sup>851</sup> Ignasi Esteve fou vicepresident de la Federació Hotelera Empresarial de Mallorca entre el 1997 i el 2007.

<sup>852</sup> Base de dades SABI: <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es> (setembre 2010).

<sup>853</sup> Els primers treballs sobre l'anomenat turisme residencial es remunten als anys 1970 (Gaviria, 1974; Jurdao, 1990 [1979]). Aquells treballs emfatitzaven el paper que els nord-europeus jugaven en la neocolonització de l'espai. Aquesta perspectiva ha perdurat fins avui dia. Un dels treballs que es poden inserir en aquest enfocament és el de l'economista

és essencialment immobiliària, en la que hi participen múltiples agents capitalistes, des de constructors i promotors immobiliaris als propis hotelers. Des d'aquesta perspectiva, el turisme immobiliari<sup>854</sup> s'ha d'entendre en el paper central que adquireix l'Estat espanyol com a peça central en el circuit secundari d'acumulació del capital –"producció" d'habitatges i infraestructures–. Aquesta especialització és la via principal en que s'articula el règim d'acumulació espanyol per adaptar-se a la globalització financera (Naredo, 1996; López i Rodríguez, 2010; Naredo, 2010).

En qualsevol cas, cal tenir present que des del poder ja es preveia que aquesta seria una via important d'acumulació de capital. Segurament la frase més cèlebre fou la que pronuncià Gabriel Cañellas el 1991 quan expressà el desig de convertir les Illes Balears en la segona residència d'Europa (Amer, 2006). Així mateix, ja el 1988 el conseller de Turisme, Jaume Cladera, en el debat parlamentari sobre els "Criteris Generals del Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística de les Illes Balears" exposà clarament que "parlant de l'alliberament del transport, si es produeix un descens de preus en el transport com a conseqüència d'aquest alliberament i del que va passar a Estats Units fa quinze anys, és molt probable que hi hagi un increment potencial de turistes que viatgin, però que no seran turistes d'allotjaments, sinó que la demanda tendirà més sobretot a turistes de segones residències" (Diari de sessions del Parlament de les Illes Balears núm.35 de 6/10/1988:1247).

Les magnituds de **la capacitat d'allotjament turístic no reglat** –entre del qual es troben segones residències i les places il·legals en establiments reglats– a les Illes Balears són a dia d'avui poc precises. Tal com es pot veure a la taula 261, a partir de les dades publicades als informes de Sa Nostra fins el 2000 i entre el 2001 i el 2004 pel Consell Econòmic i Social –a partir de 2004 no es torna a publicar–, la capacitat d'allotjament turístic no reglat a les Balears ha passat de 103 mil places el 1990 a unes 120 mil places el 2004, tot representant les places no reglades el 28,37% de les reglades en el 2004. Altres estudis situen aquesta magnitud molt per sobre d'aquestes xifres. Així, l'estudi de Deloitte-Exceltur (2005:38) estimava que les places de potencial ús turístic a les Illes Balears sumaven 529119 unitats, tot essent un 27,22% superiors a les ofertes legalment. Per altra banda, la Cambra de Comerç de Mallorca (2006) estimava que les que definien com a places turístiques de segona residència assolien la quantitat de 288530, la qual cosa equivaldria a un 68,23% de l'oferta d'allotjament turístic oficial<sup>855</sup>.

---

Joan Seguí (1998) que trasllada el títol de Francisco Jurdao al cas balear (*Les Balears en venda*). Seguí (1998) analitza el procés d'adquisició d'immobles per part d'estrangers. L'extrem de les interpretacions "etno-culturals" de la nova via d'acumulació del capital, han arribat a parlar d'una invasió estrangera (Llano, 1999), tot obviant les relacions de poder que es dibuixen en torn a la nova geografia d'aquesta dimensió del negoci turístic-immobiliari. Encara que es produeixen transformacions socioculturals, com en qualsevol societat i cultura vives, els conflictes i les diferències es defineixen més aviat en torn als diferencials de renda. Mentre que les classes populars compten amb les rendes salarials com a principal font d'ingrès, en el cas de la classe capitalista global –autòctona o estrangera–, que estan més vinculades als mecanismes del capitalisme financer que no als ingressos salarials. Per veure la configuració de la societat de propietaris a l'Estat espanyol i la polarització social constituïda en torn al capitalisme financer-immobiliari espanyol es recomana el treball de López i Rodríguez (2010).

<sup>854</sup> S'ha de tenir en compte que el 2000, potents empreses de promoció immobiliària de l'Estat varen constituir el lobby immobiliari "Live in Spain" ([www.liveinspain.es](http://www.liveinspain.es)) –hi ha unes 40 empreses, entre d'elles Banca Habitat, Polaris World, Fadesa, Avantis, Grupo Reyat, Med Group, Acciona, Grupo LAR o Urbis–. Aquest grup presidit per Manuel Gandarias ha estat una peça clau en "convencer" administracions públiques –especialment a València i Múrcia i Andalusia– per a que apostessin pel turisme immobiliari. El lobby turístic-immobiliari ha tengut, a l'Estat, un paper rellevant a l'hora de "convèncer" als polítics sobre les bondats del golf i de la promoció immobiliària associada (Carrasco et al., 2007; Díaz Loures, 2008).

<sup>855</sup> Segons l'estudi de la Cambra de Comerç de Mallorca (2006) les places turístiques no reglades a Mallorca (213142 places) representaven el 74,59% de les reglades; a Menorca (34814 places no reglades) representaven el 71,46% de les reglades; i a les Pitiüses (40573 places no reglades) representaven el 45,87% de les reglades.

**Taula 261. Evolució de l'oferta reglada i no reglada d'allotjament turístic, 1990-2004 (Font: les dades de l'allotjament reglat procedeix de les fonts oficials recollides a la taula 233; les dades de les places d'allotjament d'ús turístic o no reglades procedeixen d'Alenyar 1991:96; Alenyar 1992:56; Alenyar 1993b:58; Alenyar 1994:57; Alenyar i Fuada 1995:67; Alenyar et al. 1996:75; Alenyar i Fuada 1997:60; Alenyar et al. 1999:91; Alenyar i Pons 2000:91; Alenyar i Català 2001:75; CES 2003:172; CES 2004:129; CES 2005:151).**

	Places turístiques reglades	Places d'ús turístic (no reglades)	Percentatge places no reglades respecte reglades
1990	386.952	103.775	26,82
1991	389.311	100.386	25,79
1992	389.761	93.582	24,01
1993	381.108	91.183	23,93
1994	383.206	92.551	24,15
1995	385.265	96.843	25,14
1996	388.822	98.124	25,24
1997	394.819	101.604	25,73
1998	399.004	106.054	26,58
1999	407.188	109.757	26,95
2000	411.441	113.954	27,70
2001	414.432	115.000	27,75
2002	415.576	115.000	27,67
2003	419.127	115.000	27,44
2004	422.943	120.000	28,37

Així mateix cal tenir present que l'oferta no reglada, no només abraçava la ubicada en el parc residencial, sinó que hi havia una part que es trobava en els propis establiments turístics. La intervenció parlamentària feta per Joan Flaquer en el debat sobre l'ecotaxa és aclaridora en aquest sentit. Aquesta intervenció adquireix més rellevància degut al fet que Flaquer havia estat conseller de Turisme (1993-1996). En ella Flaquer sostenia que l'ecotaxa era injusta degut al fet que "dins el propi sector d'allotjaments, dins del propi sector hotelier, aquest impost està gravant l'activitat precisament de totes aquelles empreses, de totes aquelles activitats que avui en dia estan perfectament regularitzades, estan perfectament legalitzades, i en canvi queden al marge, queden fora del pagament d'aquest impost totes aquelles altres ofertes d'allotjament que no estan dins el que són els circuits legalitzant [sic], dins el que podríem conèixer com l'oferta turística legalitzada" (Diari de Sessions de la Comissió d'Hisenda i Pressuposts del Parlament de les Illes Balears núm.34 de 13/03/2001:767). És a dir, Flaquer apuntava que hi hauria una franja d'establiments que s'escaparien de l'ecotaxa, però a més apuntava cap a una altra direcció: l'existència d'oferta il·legal en els propis establiments turístics reglats. En aquells moments es destapà el temor que si s'incrementaven les inspeccions, relacionades amb l'ecotaxa, es podrien destapar places il·legals en els establiments turístics.

Així, per exemple, abans de l'entrada en vigor de l'ecotaxa, el 2000, es detectaven 1000 places turístiques il·legals en 7 blocs d'apartaments entre Cala Millor i Cala Bona (Son Servera). El 2000 un estudi de la conselleria de Turisme, elaborat en motiu del projecte de l'ecotaxa, va treure a la llum que el 36% dels establiments de Calvià i el 50% de Cala Millor havien realitzat ampliacions no autoritzades. De fet, el president de la Federació Hotelera de Mallorca sostenia que de mitjana hi havia entre 3 i 4 habitacions il·legals per establiment d'allotjament turístic i entre el 2000 i el 2003 es detectaven 2605 places il·legals en 57 establiments. Sol Melià hagué de pagar 60 mil euros de multa per tenir en un dels seus hotels 263 places il·legals (Noguera i Cabaldón, 4/08/2000; Guijarro, 6/01/2007; Togores, 6/01/2007). El 2002 es calculava que només a Mallorca, els empresaris d'allotjament turístic tenien unes 15 mil places il·legals, però que es comercialitzaven junt amb les altres places (Goñi, 19/02/2002). El març de 2002 eren sancionades les empreses Promotora Inmobiliària Cala d'Or SA per explotar 40 apartaments il·legals a l'establiment Las Rocas (Cala d'Or), West Michigan Developments SA per explotar il·legalment 39 apartaments de l'establiment Portonova (Palma Nova) i Poch vi Hotelera de Balears SL era sancionada per haver construït 13 noves habitacions a l'hotel Bahía (Peguera) sense permís (Eza, 23/03/2002). En aquells moments, el conseller de Turisme, Celestí Alomar,

proposà una amnistia per unes 4000 places turístiques il·legals, recollida a l'esborrany de la nova Llei General Turística. Una llei que finalment no es modificà (Togores i Guijarro, 27/02/2002)<sup>856</sup>.

Per altra banda, les conclusions del treball del lobby turístic Exceltur sobre el turisme residencial marcaven, en bona mesura, la fulla de ruta que hauria de seguir el poder polític per tal de crear un bon clima pel negoci turístic. Segons Deloitte-Exceltur (2005), en cas que les administracions públiques no actuessin, l'escenari del 2015 respecte de 2003 pel conjunt de l'Estat seria el d'un increment de les places reglades del 28% i les residencials (principals i secundàries) del 54,9%, mentre que el VAB (Valor Afegit Brut) anual s'incrementaria de mitjana un 1,9% anual. Per tal d'assolir els seus objectius –taxa mitja anual del VAB del 2,4% i increment de les places reglades en un 14% i 16% de les residencials–, Deloitte-Exceltur (2005:56-66) proposava tot un dispositiu de mesures entre dels quals podríem destacar: elevar les aportacions autonòmiques als ajuntaments turístics (Decret de Municipi Turístic); regular el lloguer d'habitatges d'ús turístic o altres tipologies de gestió del parc –p.ex. multipropietat–; reforçar la inspecció per aflorar l'oferta no reglada i introduir un sistema d'incentius a la regularització ("amnisties a l'adaptació a la normativa vigent") i un "sistema d'ajudes a la renovació de les instal·lacions"; "Pla Renove de destins madurs"; diversificar i augmentar els productes turístics i augmentar la promoció turística (pública) per impulsar per aquests nous productes; "invertir en rehabilitació i revalorització urbana" amb "mesures d'esponjament i recuperació de l'espai públic", "mesures de gestió de la mobilitat" i "mesures de regeneració de l'entorn i del paisatge urbà"; "establir un sistema integral de millora de l'oferta d'allotjament".

El 2005 el Govern espanyol constituïa el **Consell Espanyol de Turisme**<sup>857</sup> que tenia com a principal objectiu el de proposar els criteris bàsics dels programes i plans turístics i les prioritats de l'administració pública en matèria turística. L'arquitectura d'aquest nou òrgan de la governança turística seguiria les directrius habituals de la política neoliberal, amb la incorporació dels principals representants del capital. Dels 54 membres del Consell: 4 eren del ministeri, 19 de les comunitats autònomes, 4 de l'administració local, 8 d'empreses, 6 de cambres de comerç, 4 de sindicats majoritaris (UGT i CCOO) i 9 persones de reconeguda experiència i prestigi. És a dir, l'empresariat turístic i els seus experts podien tenir directament 23 membres en el Consell, un 42,6% dels membres. Així, el 2009 s'hi trobaven entre els seus membres Javier Gómez-Navarro Navarrete com a president del Consell Superior de Cambres de Comerç<sup>858</sup>; Joan Gaspart Solves, president de Grup HUSA; Gonzalo Pascual Arias, president del consell de turisme de la CEOE i copropietari del Grup Marsans; Felipe Navio Berzosa, president d'AECA (Associació Espanyola de Companyies Aèries); Juan Molas Marcellés, president de la CEHAT (Confederació Espanyola d'Hotels i Allotjaments Turístics); Antonio Catalan, president d'AC Hoteles; o José Luís Zoreda de la Rosa, vicepresident executiu d'Exceltur (Hosteltur, juliol 2009).

El mateix dia en que es constituïa el Consell Espanyol de Turisme, s'aprojava el Reial Decret 721/2005, de 20 de juny, pel que es regula la iniciativa de modernització de destins turístics madurs (BOE núm.169, 16/07/2005). Amb aquesta iniciativa es constituïa el FOMIT (Fons de Modernització de les Infraestructures Turístiques) per finançar projectes presentats per les administracions locals en els anomenats destins turístics madurs i una línia de crèdits tous administrada per l'ICO (Institut de Crèdit Oficial) per a projectes de modernització turística empresarial<sup>859</sup>. Les propostes de la Mesa del Turisme foren finalment recollides en el Pla del Turisme Espanyol Horitzó 2020<sup>860</sup>, aprovat en el Consell de Ministres del 8/11/2007. Dins

<sup>856</sup> El 2006, a Menorca el Consell Insular i l'Ajuntament de Ciutadella denegaren la sol·licitud de la societat Pueblo Son Xoriguer SA de convertir l'aparthotel Club Pueblo Menorquín en habitatges plurifamiliars. Una petició que no és viable a les zones turístiques on el Pla Territorial Insular només permet habitatges unifamiliars aïllats. L'empresa va presentar un recurs contenciós administratiu contra l'ajuntament i el Consell (Marquès, 24/02/2010). El 2007 a Santa Ponça (Calvià), l'empresa Balear 95 de Inversiones Onubenses fou expedientada per posar a la venda de manera fraudulenta els apartaments de l'aparthotel Parasol (Moure, 31/03/2007). I també a Calvià, els treballadors de l'aparthotel Mallorca Beach denunciaren que la propietat, Proydisco SL, venia els apartaments com a habitatges (Moure, 30/04/2007).

<sup>857</sup> Reial Decret 719/2005, de 20 de juny, pel que es crea el Consell Espanyol de Turisme (BOE núm 175, 23/07/2005).

<sup>858</sup> Javier Gómez-Navarro Navarrete ha estat un destacat polític del PSOE. Arribà a ocupar la cartera de ministre de Comerç i Turisme entre el 1993 i el 1996. Després del pas pel ministeri saltà a la gran empresa.

<sup>859</sup> El FOMIT comptava amb uns 107 milions d'euros. Les administracions públiques podien sol·licitar un préstec del 100% de la inversió a un tipus d'interès del 0,5% i les empreses turístiques podien demanar fins un màxim del 80% de la inversió a un tipus d'interès de 0,5 punts per damunt de l'Euribor. El termini de devolució seria de 15 anys.

<sup>860</sup> [www.turismo2020.es](http://www.turismo2020.es) (setembre 2020).

d'aquell pla s'insereix el Pla de Turisme Espanyol 2008-2012, un pla nascut en el context de crisi financer-immobiliària espanyola al que tornarem més endavant. En qualsevol cas, cal destacar que entre els eixos principals del Pla Hortizó 2020 està el de la "sostenibilitat del model turístic espanyol" dins del qual s'insereixen projectes de modernització integral de destins turístics madurs, tema també que recuperarem més endavant (Secretaria General de Turisme, 2008).

La construcció de la noció de crisi turística del 2004 fructificà en canvis en la política turística i en els òrgans de la governança turística de les illes Balears. Així, el novembre de 2005 el Govern de les Illes Balears constituí la **Mesa del Turisme de les Illes Balears**<sup>861</sup> formada per 11 membres: vicepresidenta del Govern; conseller de Turisme; conseller d'Economia i Hisenda; conseller de Treball i Formació; presidenta del Consell Insular de Mallorca; president del Consell Insular d'Eivissa i Formentera; presidenta del Consell Insular de Menorca; president de la CAEB; president de la PIMEB (Petita i Mitjana Empresa de Balears); secretari general de CCOO i secretari general d'UGT. Jaume Matas anuncià que motivat pels vents de la globalització calia dissenyar un pla estratègic pel turisme del segle XXI, tot comptant amb el recolzament dels agents socials, és a dir empresaris i sindicats majoritaris. Les línies mestres d'aquell pla dibuixaven un escenari en el que es rebaixassin les exigències administratives a les empreses, un major relaxament normatiu i l'aplicació d'avantatges fiscals a les empreses turístiques. Tanmateix aquell pla no fructificà ja que els bons resultats de les temporades turístiques desactivaren aquella proposta que fonamentalment fou una eina propagandística (Guijarro i Morales, 16/03/2005; Morales, 19/07/2005; Ruíz-Collado, 16/11/2005; Togores, 2/02/2007).

El 2004 s'inicià el procés polític que pretenia establir les bases per a la reconstrucció urbano-turística de la **platja de Palma**. Es tracta d'una de les principals zones d'industrialització turística de les Balears, i una de les pioneres del turisme de masses a escala planetària, que administrativament pertanyia als municipis de Palma i Lluçmajor. A finals del 2004 es realitzà el conveni per constituir el Consorci per a la millora i l'embelliment de la Platja de Palma amb un pressupost de 2,66 milions d'euros<sup>862</sup>. Aquest Consorci plantejava dur endavant un Pla de Reforma Integral a imatge dels PRIDET (Projectes de Reconversió Integral de Destins Turístics) del lobby Exceltur. El projecte de salvament públic d'aquest espai turístic degradat es va trobar amb dificultats de gestió i definició, degut fonamentalment a les discrepàncies sobre determinats aspectes entre els membres del Consorci, unes discrepàncies que reproduïen confrontacions entre els partits polítics majoritaris. Així, mentre que la conselleria de Turisme i l'Ajuntament de Palma –ambdós governats pel PP– defensaven que es creàs una nova llei que transferís les competències urbanístiques al Consorci –tal com s'havia fet amb la construcció del Parc Bit– amb la finalitat d'eliminar friccions administratives; des del Consell Insular de Mallorca –governat per UM– es mostraven reticències i es defensava la integració del pla de reforma dins del marc del Pla Territorial de Mallorca com una àrea de reconversió territorial diferida (Guijarro, 20/05/2005).

El control polític del Consorci suscità el conflicte entre el Govern d'Espanya (PSOE) i el Balear (PP). Finalment, el que havia estat batle de Barcelona i en aquells moments ministre d'Indústria i Turisme, Joan Clos, arribà a un acord amb Jaume Matas per estimular el projecte de la platja de Palma. L'acord suposava la constitució d'un nou consorci urbanístic que gestionaria les obres, però que també assumiria les competències urbanístiques. Poc abans de les eleccions autonòmiques de 2007 es signà el conveni segons el qual el Consorci per a la millora i l'embelliment de la Platja de Palma en Consorci Urbanístic de la Platja de Palma<sup>863</sup> (Morales/Modem Press, 15/11/2006; Modem Press, 21/03/2007). Aquest s'incorporava com a

<sup>861</sup> "Mitjançant l'Acord del Consell de Govern de 18 de novembre de 2005 va crear la Mesa de Turisme de les Illes Balears a la qual correspon com a fòrum de diàleg, participació, col·laboració i seguiment, en matèria de turisme, analitzar la situació del sector en l'actualitat i les seves perspectives de futur a mitjà i a llarg termini, i ha d'estudiar les mesures que sigui pertinent adoptar amb la finalitat d'aconseguir la competitivitat del sector turístic en el mercat" (Resolució de la vicepresidenta i consellera de Relacions Institucionals per la qual es designa el secretari de la Mesa de Turisme de les Illes Balears. BOIB núm.187, 13/12/2005).

<sup>862</sup> Conveni de col·laboració entre el Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç, la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, el Consell Insular de Mallorca i els Ajuntaments de Palma i de Lluçmajor per a la constitució del Consorci per a la millora i l'embelliment de la Platja de Palma (BOIB núm.16, 29/01/2005).

<sup>863</sup> Consorci Urbanístic de la Platja de Palma. Conveni de col·laboració entre el Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç, la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, el Consell Insular de Mallorca i els ajuntaments de Palma i de Lluçmajor per a la transformació del Consorci per a la Millora i l'Embelliment de la Platja de Palma en Consorci Urbanístic de la Platja de Palma (BOIB núm.168, 10/11/2007).

prova pilot, junt amb els de la Costa del Sol Occidental (Màlaga) i San Bartolomé de Tirajana (Gran Canària), dins del Pla de Turisme Espanyol 2008-2012. Més endavant tornarem a recuperar el tema del salvament públic de la platja de Palma. També des del ministeri, a instàncies del nou Consell Espanyol de Turisme, s'impulsaven nous Plans d'Excel·lència Turística com el d'Eivissa<sup>864</sup> (3 milions d'euros) i Plans de Dinamització del Producte Turístic (PDPT) com el de Ciutadella<sup>865</sup> (2,9 milions d'euros).

Entre les iniciatives legislatives que va dur a terme el Govern de les Illes Balears en els moments d'eufòria turístico-immobiliària es pot destacar l'intent de regular part del nomenat turisme residencial. El 2004 el Parlament de les Illes Balears va admetre la proposició de llei per regular la "comercialització d'estades turístiques en habitatges". Aquesta proposta feia referència als **Habitatges Turístics de Vacances** contemplats a la Llei General Turística de 1999<sup>866</sup>. Es tractava d'habitatges unifamiliars aïllats, molts d'ells situats a sòl rústic<sup>867</sup>. Cal recordar que anteriorment s'havia aprovat el Decret 8/1998, segons el qual teòricament ja s'havia abordat la qüestió dels habitatges turístics de vacances. Paral·lelament, el 2004 també es va constituir l'Associació de Propietaris d'Habitatges de Vacances amb seu a Pollença, un dels principals pols d'industrialització del turisme immobiliari on s'estimava que hi havia uns mil habitatges de vacances<sup>868</sup> dels 5 mil que es deia que hi havia a Balears. El 2005 s'aprovà la Llei 2/2005, de 22 de març, de comercialització d'estades turístiques a habitatges (BOIB núm.54, 7/04/2005)<sup>869</sup>. Aquests havien de ser habitatges unifamiliars aïllats amb un màxim de 6 dormitoris (12 places) i per a comercialitzar-se havien d'obtenir l'acreditació de la conselleria. En qualsevol cas, cal dir que el nombre d'habitatges que s'acollien a aquest nou marc normatiu resultà ser una mínima part dels que es comercialitzaven turísticament, ja fos perquè molts dels habitatges aïllats comercialitzats turísticament eren il·legals des del punt de vista urbanístic, perquè malgrat ser legals des del punt de vista urbanístic la comercialització fraudulenta permetia evitar les càrregues fiscals o finalment perquè molts d'habitatges turístics no es corresponien amb la tipologia regulada sinó que eren pisos o apartaments (Mateu, 2003; Eza, 27/10/2004; Ruíz-Collado, 15/03/2006; Ruíz-Collado, 25/08/2006).

- Eufòria financer-immobiliària i noves estratègies del capital turístic.

L'estratègia del capital turístic al llarg d'aquests anys –des de principis del segle XXI– no ha estat uniforme, encara que es poden apuntar dues grans tendències. En primer lloc, la venda dels actius immobles per part de les grans cadenes hoteleres, moltes d'elles en procés d'internacionalització, i en segon lloc, la construcció (i/o reforma) d'establiments de luxe que aprofitaven els intersticis que deixava el marc normatiu. Ambdues estratègies estaven, a més, molt lligades a les lògiques financeres que han acompanyat al cicle immobiliari espanyol i

<sup>864</sup> Resolució de 22 de novembre de 2005, de la Secretaria General de Turisme, per la que se dona publicitat al Conveni de Col·laboració entre el Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç, la Conselleria de Turisme de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, l'Ajuntament d'Eivissa, la Federació Hotelera d'Eivissa i la Pimef (Petita i Mitjana Empresa d'Eivissa i Formentera), pel desenvolupament d'un Pla d'Excel·lència Turística a Eivissa (BOE núm.307, 24/12/2005).

<sup>865</sup> Resolució de 20 de novembre de 2006, de la Secretaria General de Turisme, per la que es publica el Conveni de col·laboració entre el Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç, la Conselleria de Turisme de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, i l'Ajuntament de Ciutadella de Menorca, pel desenvolupament d'un Pla de Dinamització del Producte Turístic a Ciutadella de Menorca (Illes Balears) (BOE núm.305, 22/12/2006).

<sup>866</sup> L'article 23 de la Llei General Turística defineix els habitatges turístics de vacances com "l'establiment unifamiliar aïllat, en què es presti servei d'allotjament, amb un número limitat de places, que disposa, per estructura i serveis, de les instal·lacions adequades per a la conservació, l'elaboració i el consum d'aliments dins l'establiment, i que utilitzi les vies habituals de comercialització turística o que ofereixi serveis turístics".

<sup>867</sup> Segons Colombram (2007:233) "la ubicació –sòl urbà o rústic– dels habitatges turístics de vacances més antics –anomenats col·loquialment VTV (viviendas turísticas vacacionales)– no es troba informatitzada en els arxius de la Conselleria de Turisme. És per això que determinar amb exactitud quins es troben situats en sòl urbà i quins en sòl rústic és impossible, atès que no hi figura distinció. No obstant això es considera que al voltant del 80% de les antigues es troben en sòl rústic, i el 90% de les noves, també".

<sup>868</sup> Segons el treball de Jaume Mateu (2003) resulta que la població turística a Pollença en el mes d'agost de 2001 hauria ocupat unes 12735 places residencials, és a dir uns 4298 habitatges. Una magnitud que supera amplement els mil habitatges turístics de vacances que oficialment es comunicaven. Cal advertir que la regularització que es proposava tan sols afectava a habitatges unifamiliars aïllats i no a les múltiples tipologies edificatòries a les que s'adrecen aquests fluxos turístics.

<sup>869</sup> La seva regulació es completà amb el Decret 55/2005, de 20 de maig, pel qual es regulen els habitatges de vacances a l'àmbit de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears (BOIB núm.81, 28/05/2005) i el Decret 17/2006, de 17 de febrer, pel qual es desenvolupa la Llei 2/2005, de 22 de març, de comercialització d'estades turístiques a habitatges (BOIB núm.45, 30/03/2006).

global. El cicle especulatiu immobiliari va tenir el seu reflex en la compravenda d'immobles d'allotjament turístic a l'Estat, tot desencadenant-se nombroses operacions, així com increments importants del preu mitjà de les habitacions hoteleres que passaren, segons Hostelmarket, de prop de 48 mil euros/habitació el 2000 a uns 119 mil euros/habitació el 2004. I les habitacions de l'arxipèlag balear resultaven ser de les més cares de l'Estat, Hostelmarket estimava que eren prop d'un 20% més cares que la mitjana estatal (Hostelmarket, 2000b; Merino, 2005b)<sup>870</sup>.

La venda dels actius hotelers permetia obtenir importants plusvàlues, però sobretot haurien de permetre augmentar el múscul financer de les cadenes amb els seus projectes internacionals i en el procés de reestructuració domèstica vers nous projectes turístico-immobiliaris. Així, a principis de la dècada s'obrien anualment, a l'Estat espanyol, prop d'un centenar d'establiments d'allotjament turístic amb unes 12 mil habitacions. Una de les empreses que lideraven el procés, a l'Estat, era la cadena mallorquina Sol Meliá que el 2000 tenia 24 projectes (7889 habitacions) i una inversió prevista de 689 milions d'euros, per inaugurar al llarg de la primera meitat de la dècada. Aquest procés de difusió empresarial cap a d'altres zones de l'Estat espanyol ens la confirma el fet que les empreses turístiques de les Balears, amb una xifra de negocis el 2005 de 10125 milions d'euros a l'Estat espanyol –sense comptar a la part de l'estranger–, realitzaven el 50,6% dels ingressos fora de l'arxipèlag (CES, 2008). La major part dels projectes eren finançats per altres societats (p.ex. Vallehermoso, Metrovacesa, Grupo Palomo, Grupo Parquesol, etc), mentre que Sol Meliá participava en uns pocs, però els incorporaria a la seva cartera mitjançant contractes de lloguer o franquícia. Moltes de les **operacions de compravenda** no significaren un abandonament de les cadenes hoteleres, sinó que moltes d'elles passaren a gestionar els establiments mitjançant **contractes de gestió, lloguer o franquícia** (Hostelmarket, 2001a; Domènech, 16/05/2005). De tots els projectes tan sols un tenia es realitzava a les Balears, propietat de l'empresa de la construcció Vallehermoso, el Tryp Palma que s'inaugurà el 2002 i responia al segment de turisme de ciutat. Per altra banda, Sol Meliá va posar a la venda alguns dels seus establiments a Balears com per exemple el Sol Mastines i el Sol Chihuahuas a Cales de Mallorca (Manacor) o el Vista Sol a Magaluf (Calvià). Alguns establiments obsolets de Magaluf, per exemple, foren adquirits per Piñero<sup>871</sup> i Hotelería Saint Michel, cadenes menors que ampliaven així la seva cartera i aprofitaven el cicle expansiu financer-immobiliari per fer operacions que els hi permetien obtenir plusvàlues (Hostelmarket, 2000b; Hostelmarket, 2001a; Robledo, 2004; Rija, 2006)<sup>872</sup>.

En la mateixa línia que Sol Meliá, altres grans cadenes hoteleres optaren per desfer-se de part dels actius hotelers, els de menor categoria i més antics. Així, Barceló, el 2005, va treure de la seva cartera els hotels Palma Nova, Torrenova i Jardín del Mar localitzats a Calvià<sup>873</sup>. Aquests foren llogats amb opció de compra per part de la cadena TRH (integrada dins del grup immobiliari madrileny TREMON) (Rija, 2006). El 2001 el Grup Barceló tenia previst realitzar noves inversions a l'Estat espanyol valorades en uns 357 milions d'euros per construir 14 hotels (4707 habitacions) a Punta Umbría (Huelva), Fuerteventura i Barcelona. Mentre que es desprenia dels actius obsolets de les Balears, el Grup Barceló va adquirir l'emblemàtic Hotel Formentor (Pollença) per uns 56,7 milions d'euros i 30 milions d'euros pressupostats per realitzar reformes (Loeda, 2007). Segons Joan Buades (2009) l'adquisició del Formentor s'hauria d'interpretar en clau simbòlica, en la seva tasca per construir la marca Barceló i per dotar-se d'un cert "ennobliment" hotelier amb un suposat compromís amb les Balears, bressol del seu imperi turístic, just quan celebraven els 75è aniversari del grup empresarial. Així mateix, els Escarrer també varen dur a terme una important remodelació en un dels establiments

<sup>870</sup> La intensificació de la compravenda d'immobles hotelers podria tenir relació també amb els importants casos de corrupció i blanqueig de capitals derivats de la festa immobiliària espanyola. Així, per exemple, dies després de l'esclat de l'operació Malaya a Marbella, un grup d'inversors marbellís oferiren a un hotelier eivissenc adquirir el seu establiment pel triple del seu valor de mercat, valorat en uns 4 milions d'euros, tot oferint pagar al mateix moment i la major part en negre (Vallés, 8/04/2006). Moltes de les immobiliàries vinculades amb el cas Malaya varen desviar el seu negoci al sector hotelier (Coello, 2006).

<sup>871</sup> Piñero a la vegada va vendre alguns establiments com per exemple l'Hotel Dalí situat a Cala Major i el Bahía Park a s'Arenal (Robledo, 2006b).

<sup>872</sup> El 2002 Antoni Horrach Moyà anuncià la creació de la cadena HM Hotels que incorporaria els establiments que fins aleshores tenia arrendats a Sol Meliá: el Tryp Jaime III (Palma) i el Sol Tropical (platja de Palma). A més, incorporà altres hotels seus que tenia arrendats a d'altres societats el Martinique (Magaluf) i el Gran Fiesta (platja de Palma) (Robledo, 2002).

<sup>873</sup> Aquest mateix any els Barceló varen vendre a Servigroup un dels seus establiments emblemàtics a la península, el Pueblo Benidorm (Hostelmarket, 2006a).



emblemàtics de Mallorca, l'Hotel de Mar a Illetes (Calvià). Aquesta remodelació, es feia després que la cadena hagués celebrat el 50è aniversari el 2006. Val la pena recordar que l'Hotel de Mar va ser inaugurat el 1964 –aleshores propietat de Hoteles Federados SA– i fou l'hotel 1000 de Mallorca. En aquella festa d'inauguració hi assistiren destacats ministres feixistes: Manuel Fraga (Informació i Turisme), Fernando M. Castiella (Afers Exteriors) i Laureano López Rodó (Indústria) (Buades, 2004). A la inauguració de la remodelació també hi assistiren destacades personalitats de la política, els negocis, i celebritats televisives, entre d'altres. Destaca la presència de Joan Mesquida, com a secretari d'Estat de Turisme, que havia estat el conseller responsable de l'ecotaxa durant el cop d'estat empresarial (Mulet, 1/08/2008).

La família Riu també es va desprendre d'hotels situats a la platja de Palma, com per exemple el Sofia (328 habitacions), el Bali (267 habitacions) i el Chico (96 habitacions) que foren adquirits per l'empresari de les cerveseries Miquel Pascual Bibiloni i foren integrats a la cadena Pabisa Hotels, o el Caballero adquirit per la cadena BG Hotels. Riu també es va desprendre del Riu Camp de Mar (416 habitacions), adquirit per Holimar Hoteles SL. Per altra banda, el 2001, Riu tenia en marxa dos projectes hotelers a l'Estat espanyol, cap d'ells a les Balears –un a Gran Canàries i l'altre a Cadis, amb una inversió prevista de 60 milions d'euros (Hostelmarket, 2001a; Robledo, 2002; Robledo, 2005a; Hostelmarket, 16/07/2007; Pastor, 2008). Iberostar, amb unes inversions previstes el 2001 a l'Estat espanyol de 27 milions d'euros, va vendre a Roc Hotels l'hotel Carolina (198 habitacions) de Cala Provençals (Capdepera), l'aparthotel Cala Millor Park (205 habitacions) a Hipotels i l'hotel Exagon Park (285 habitacions) a un empresari independent. Així mateix, Iberostar llogava nous establiments, de major categoria, com l'Iberostar Vell Marí a Can Picafort i duia a terme reformes a d'altres (p.ex. Club Cala Barca) (Hostelmarket, 2001a; Robledo, 2002; Rija, 2006; Pastor, 2008; Loeda, 25/06/2010; Mota, 2010).

La cadena d'Abel Matutes, Fiesta, també es va desprendre d'actius a les Balears, mentre s'expandia per d'altres comunitats autònomes, internacionalment i amb la incorporació de nous productes (p.ex. la marca urbana Ayre). Cal anotar que el despreniment d'actius de Fiesta no quedaria totalment enregistrat en les estadístiques, ja que incorporà a la seva cartera un dels majors establiments d'Eivissa. Es tracta de l'hotel que fins aleshores tenia arrendat a la cadena francesa Club Méditerranée a la Platja d'en Bossa i que després de reformar-ho es passà a dir Palladium Palace Ibiza Resort (408 habitacions)<sup>874</sup>. Paral·lelament, alguns dels establiments de Fiesta d'Eivissa foren adquirits per Grupo Playa Sol (p.ex. Tívoli, Fiesta San Remo, Fiesta s'Estanyol, Fiesta Fresh Cap Novo, Algarb). El grup de Fernando Ferré Cardó (Playa Sol) protagonitzà un dels ascensos empresarials més destacables al llarg de la dècada dels 2000, un ascens que s'alimentà de l'adquisició de petits establiments d'allotjament turístic de propietaris individuals, d'establiments de la cadena Fiesta, de Vista Sol Hotels o de Green Oasis, entre d'altres (Hostelmarket, 16/04/2005; Hostelmarket, 2006b; Pastor, 2008; Pastor, 2009).

Encara que les grans cadenes hoteleres han protagonitzat una fuga de les Balears, altres cadenes de menors dimensions han presentat diferents comportaments. Una de les cadenes que ha protagonitzat un notable dinamisme en la construcció de nous establiments ha estat Viva Hotels, propietat de Pere Pascual i Bartomeu Plomer, constituïda el 1998 com a resultat de l'escissió de la cadena Garden. Els propietaris d'aquesta cadena construïren un bon nombre d'establiments d'allotjament turístic cap a principis de la dècada dels 2000. Així, per exemple el 2001 inauguraren el seu primer establiment a Menorca, l'aparthotel Viva Menorca (Cala'n Bosch) de 492 places. Després d'aquesta obertura inicià la construcció del Viva Cala Mesquida Suites, de 4 estrelles i 189 habitacions, per la qual cosa va adquirir diversos establiments de petites dimensions i els va demolar, tot seguint els requisits de la Llei General Turística<sup>875</sup>, per tal de d'obtenir el nombre de places necessàries i el 2004 construí l'aparthotel Viva Mallorca (Can Picafort) amb 248 apartaments. A més, Pascual i Plomer varen incloure altres establiments turístics en la seva cartera mitjançant l'adquisició total o parcial de nous establiments (p.ex. adquisició del 50% de Dicumar Balear, propietària del complex Playa Port Vell a Son Servera), al temps que també es desprenia d'altres (Hostelmarket, 2000b;

<sup>874</sup> L'altre establiment que tenia el Club Med a les Balears (Porto Petro) fou adquirit el 2001 per la cadena Blau (família Rosselló) que l'esbucà i en el seu lloc aixecà el Blau Porto Petro (5 estrelles i 319 habitacions) (Robledo, 2006b).

<sup>875</sup> Un altre exemple el tenim amb l'adquisició per part de Globalia de l'hotel Marinella que tancà per obtenir places a canvi i aixecar el Palace de Muro, hotel de 5 estrelles i 143 habitacions (Robledo, 2002).

Hostelmarket, 2000c; Robledo, 2002; Hostelmarket, 2004a). Un altre grup que construí nous establiments turístics fou Grupotel. Aquesta via s'activà amb l'entrada en l'accionariat de la cadena de TUI que es feu amb el 50% de Grupotel el 1998, moment a partir del qual se duen a terme diverses construccions, entre d'elles, el Grupotel Macarella Suites (120 habitacions) i Grupotel Turquesa Mar (192 habitacions) a Son Xoriguer (Menorca); o el Grupotel Playa de Palma Suites & Spa (133 habitacions), tots ells de 4 estrelles (Robledo, 2004).

En aquesta dècada també s'han dut a terme algunes reformes d'establiments d'allotjament turístic, però no es pot dir que hagin constituït un fet rellevant i generalitzat. Així, diversos establiments es donaren de baixa per tal de dur endavant processos de reforma, com per exemple el Robinson Club Cala Serena (Felanitx) –filial de TUI– i amb unes 535 places que tancà les seves portes el 2001 (reobert el 2003) per realitzar una reforma valorada en 30 milions d'euros<sup>876</sup> o el Barceló Pueblo Park –abans Pueblo Palma– que iniciava una profunda reforma el 2003 valorada en uns 12 milions d'euros (Hosteltur, 22/09/2001; Hosteltur, 7/11/2003; Robledo, 2004).

S'ha de tenir en compte que al llarg d'aquests anys s'han produït alguns incidents relacionats amb els immobles d'allotjament turístic. Així, el 2000 s'ensorraven dos blocs d'apartaments turístics: el Sunwing Resort al Port d'Alcúdia i el Picafort Park a Can Picafort (Santa Margalida). En els dos casos no hi va haver pèrdues humanes. Les autoritats polítiques iniciaren inspeccions als edificis, especialment blocs d'apartaments turístics, que s'havien construït amb materials barats i poc resistents cap a finals dels anys 1980 i principis dels 1990 quan es produí el boom de la construcció relacionat amb l'efecte Cladera. Patronal i administració arribaren a l'acord de dur aquelles inspeccions amb total discreció per tal de no perjudicar al negoci turístic. El gener de 2001 es produí un espectacular accident quan s'ensorrà l'Hotel Tívoli (s'Arenal) –propietat de Josep Forteza Rey–, en el que moriren dos treballadors que treballaven en les obres de rehabilitació de l'edifici. El Tívoli s'inaugurà el 1960 i el 1992 fou donat de baixa temporal i declarat en estat ruïnós, tot comptant fins el setembre de 2001 per tal de resoldre les deficiències estructurals. En aquest cas resultà que les obres es realitzaven sense les mesures de seguretat necessàries<sup>877</sup>. El desembre de 2008 s'ensorrava l'Hotel Son Moll (Cala Rajada), propietat de Serrano Hoteles, en el que es realitzaven obres de reforma –l'hotel s'havia construït el 1967 i reformat el 1997–. En aquest cas moriren 4 treballadors i resultà que les obres no comptaven amb la llicència d'obres municipal<sup>878</sup>. El batle de Capdepera, Bartomeu Alzina, fou imputat per un delictes de presumpta prevaricació administrativa per no haver aturat les obres de l'hotel i 6 imputats –arquitecte, aparellador, constructors, cap d'obres, calculador d'estructures– eren imputats per presumpte homicidi imprudent, delictes de lesions imprudents i delictes contra el dret dels treballadors (Hosteltur, 25/01/2001; Guijarro, 27/03/2001; Marina i Capó, 17/12/2008; Manso et al., 17/12/2008; Mas et al., 27/10/2009; Fueris, 23/04/2010; S.S.V./T.O., 29/07/2010).

Entre les noves obertures es poden destacar els establiments que pertanyen a noves tipologies turístiques, com els ja analitzats establiments de turisme rural, així com els que abracen la franja del luxe i l'hoteleria urbana<sup>879</sup>, que eren els que encoratjaven les noves

<sup>876</sup> El TSJB (Tribunal Superior de Justícia de les Balears) declarà il·legal la llicència d'obres municipal concedida el 2001 que permetia ampliar l'establiment fins a 535 places, 209 més de les que legalment podia tenir (Sansó, 29/04/2009).

<sup>877</sup> El promotor de l'obra, Josep Forteza Rey, el constructor Joan Rigo, l'arquitecte Juan Antonio Vila, els aparelladors Carlos Blanco i Angel Martínez, i el responsable de l'empresa Disconsal eren imputats pels presumptes delictes contra la seguretat dels treballadors, per incomplir la normativa sobre seguretat i salut a les obres de construcció, 2 d'homicidi imprudent i 4 de lesions imprudents. Per cada imputat es reclamava una pena de 5 anys i 9 mesos. Les obres de reforma del Tívoli havien obtingut llicència d'obres per reformar una part de l'edifici (ala A), mentre que l'ala B no tenia llicència. Precisament fou aquesta ala la que es va ensorrar (Armendáriz, 5/11/2009; Manso, 11/11/2009).

<sup>878</sup> En el Diario de Mallorca es publicava que "el president i el director de la patronal de constructors de Balears, Sebastià Pastor i Manuel Gómez respectivament, admeteren ahir [18/12/2008] que resulta habitual que les obres per la reforma d'un establiment hotelier s'iniciïn sense comptar encara amb la corresponent llicència municipal, a causa de la lentitud amb que molts Ajuntaments formalitzen aquest tràmit i davant la necessitat que els treballs estiguin conculcades abans que s'iniciï una nova temporada turística. Nogensmenys, s'assegurà que les constructores només actuen d'aquesta forma quan estan "absolutament convencudes" de que han complert amb tots els requisits i que aquesta llicència s'obté" (Guijarro 19/12/2008:5).

<sup>879</sup> L'article 18 de la Llei General Turística (1999) defineix l'hotel de ciutat com aquell que està instal·lat a zones qualificades i ordenades com a nucli antic, en edificis catalogats com a patrimoni històric o catalogats pels instruments de planejament en zona urbana consolidada, o estar projectats d'acord amb els POOTs de Mallorca i Eivissa i Formentera o el Pla Territorial de Menorca. Així doncs, els hotels de ciutat no estan obligats a complir els paràmetres generals de dimensions, altura, ràtios, parcel·la, etc. que afecten a la resta d'establiments, tot quedant regulats pels paràmetres urbanístics de la zona on s'ubiquin (Consorti Platja de Palma 2010:135).

regulacions turístiques. L'article 52 de la Llei General Turística deixava un forat important per on es podia expandir el capital turístic, ja que no havien de complir la regla general: establiments de turisme rural; habitatges turístics de vacances; establiments de 4 o 5 estrelles en zones qualificades com a nucli antic o en edificis qualificats com a patrimoni històric; hotels de cinc estrelles. Entre els establiments de luxe es poden destacar per exemple el de la cadena nord-americana Marriott que havia obert el 1999, el Marriott Son Antem Golf & Resort (151 habitacions) a Lluçmajor i que tenia previst ampliar-lo amb 232 "vil·les" per comercialitzar amb la tipologia de temps compartit i un segon camp de golf, entre d'altres; i el complex turístico-immobiliari Mardavall del grup Schörghuber i Starwood Hotels a la Costa d'en Blanes. El 2002 s'inaugurava l'hotel de 5 estrelles Port Adriano (68 habitacions), al terme de Calvià, i just al costat de diversos camps de golf i on es projectaria i construiria posteriorment un port esportiu per embarcacions de luxe. Aquell any, Miquel Amengual Cifre, propietari de Mac Hotels, pagà 6 milions d'euros pel 51% de la propietat de l'hotel (TR Invest). També es duen a terme algunes adquisicions d'establiments per a fer profundes reformes i augmentar la seva categoria com per exemple el cas de l'emblemàtic hotel Maricel de Cas Català (Calvià), construït el 1948 i clausurat el 1986. La cadena catalana Hospes el va tornar a obrir el 2002, ara de cinc estrelles, després d'una profunda reforma i posteriorment l'amplià amb la construcció de 3 nous edificis que allotjarien 24 noves habitacions, tot sumant 51 habitacions, i altres dotacions pròpies del luxe turístic (p.ex. spa)<sup>880</sup>. Un altre cas és el d'Insotel (Alonso Marí) que comprà a Argentaria l'Hotel Fenicia (Santa Eulària), tancat als anys 1980, amb la finalitat de convertir-ho en un hotel de cinc estrelles que es dirà Insotel Fenicia Prestige. A Eivissa s'han inaugurat dos establiments nous de luxe, el Aguas de Ibiza Spa & Resort (114 habitacions), propietat de Bella Veau (Albert Torres Marí), a Santa Eulària des Riu; i el Sal Ibiza Gran Hotel (164 habitacions) a Eivissa, propietat de Casino de Ibiza SA –Fajarnés Ferrer (Enfivest SL) amb el 12,33%; Pujol Bauzà (Empu SA) i Martí Santandreu Doucet (Perdesa SA) amb el 39,98% cadascuna<sup>881</sup>. Els Fajarnés (Envifest SL) eren també propietaris<sup>882</sup> de l'hotel de cinc estrelles, inaugurat el 2007 a Eivissa, Mirador Dalt Vila (17 habitacions), a l'antiga casa senyorial de la família (Can Fajarnés). A Menorca, Alonso Marí inaugurà l'Insotel Punta Prima Prestige de cinc estrelles a Sant Lluís i la cadena s'Algar Hotels, de la família Sintes Pascual, inaugurà l'hotel de cinc estrelles La Quina Beach Hotel & Spa (86 habitacions) a Son Xoriguer (Ciutadella) (Hostelmarket, 2000b; Robledo, 2002; Robledo, 2004; Urreiztieta, 14/10/2005; Rija, 2006)<sup>883</sup>.

En quant a la hoteleria per les elits es pot destacar l'intent de transformar l'Atalaya Club del Port de Sóller en un luxós hotel. El 1997, Hoteles y Construcciones SA –propietat de Klaus Ch. Ploenzke– va adquirir l'establiment per demolir-ho i aixecar-ne un de nou. L'hotel es localitzava en un penya-segat de la costa sollerica amb un important impacte paisatgístic i en la nova construcció es varen cometre infraccions urbanístiques, motius pels quals des de diferents col·lectius demanaren la seva demolició. Les obres es paralitzaren el 2002 i el 2007, ja caducada la llicència d'obres, el fons immobiliari alemany Deka Immobilien GmbH va adquirir el projecte. La inversió realitzada el 2007 en relació a aquesta operació (936,32 milions d'euros) resultà ser la més elevada de tot l'Estat espanyol. Les obres del Jumeirah Sóller es reiniciaren el 2009 i es tenia prevista l'obertura el 2011. El ball de societats en aquest cas és exemplar del funcionament del capitalisme financer global. L'empresa encarregada de dur endavant el projecte és el fons d'inversió belga WingField Corporation N.V. La premsa exposà que els propietaris de l'establiment eren els fons abans esmentats i que aquests havien arribat a un acord amb la cadena hotelera Jumeirah International Group, propietat del Dubai Holding –i aquest del fons sobirà de Dubai–, que s'encarregaria de l'explotació de l'hotel que havia de ser el més luxós de tot l'Estat. No obstant això, sembla que el vertader propietari és el fons sobirà àrab (GOB, 22/04/2002; Mora, 22/12/2007; Morales, 30/07/2008; Mora, 24/10/2009).

<sup>880</sup> Hospes Maricel. Dossier de premsa ([www.fuenso.com/press\\_room/kits/PRESS\\_KIT\\_HOSPES\\_MARICEL\\_-\\_ES.pdf](http://www.fuenso.com/press_room/kits/PRESS_KIT_HOSPES_MARICEL_-_ES.pdf), setembre 2010).

<sup>881</sup> El 2009 aquesta empresa es va acollir a un concurs voluntari de creditors (Navarro i Ferrer, 16/01/2009; Ferrer, 17/01/2009).

<sup>882</sup> Els hereus d'Enric Fajarnés Ferrer –Enric i Mònia Fajarnés Valls– tenien també la Marina Botafoch i diversos edificis i solars, entre d'altres (Redacció Diario de Ibiza, 27/06/2009).

<sup>883</sup> El 2004 la societat Compañía Inversionista Lombardos SA va obtenir els permisos per iniciar les obres d'un hotel de 5 estrelles al centre de Maó, el Grand Hotel Illa de Menorca. Es tractava del primer hotel urbà de luxe de Menorca que hauria de ser explotat per la cadena IBB Hotels, del menorquí Damià Lluïll. El 2006 Maylamar 2003 SL d'Alfons Garcia Muntané es va fer amb les accions d'aquella Compañía Inversionista Lombardos SA. L'arribada de la crisi financer-immobiliària va fer que el projecte es paralitzàs (Sintes, 8/06/2010).

Val la pena apuntar el fet que alguns dels projectes iniciats durant aquesta dècada procedien dels capitals acumulats per part de grups immobiliaris que diversificaven la cartera inversora en el sector hotelier. Així per exemple, Corporación Inmobiliaria Rustic SL, de Kerstin Englund Sundvall, va constituir la cadena Urban Rustic Hotels. Entre d'altres projectes, va emprendre la reforma de l'edifici del que fou el cinema Palacio Avenida (Palma) per convertir-ho en l'hotel de 4 estrelles Palacio Avenida (68 habitacions) i el UR Misión San Miguel, situat al casc històric Palma. Sens dubte, un dels casos més emblemàtics a les Balears és el protagonitzat per Vicenç Grande, propietari del grup empresarial Drac i president del RCD Mallorca (juny 2005-gener 2009). El 2005, en plena eufòria immobiliària la companyia hotelera de Grande, Drac Hotels SL, va presentar un potent pla d'inversions hoteleres valorades amb uns 150 milions d'euros en 4 projectes hotelers que se sumarien als dos establiments de turisme rural que ja tenia a Montuïri. Entre els projectes que volia dur a terme Grande destaquen l'hotel de 5 estrelles i 90 habitacions a la possessió de sa Torre, la major del terme de Lluçmajor. L'estratègia era que Drac Hotels seria la propietària de l'immoble però la seva explotació aniria a càrrec d'una cadena especialitzada. Grande arribà a un acord amb la nord-americana Hilton i per integrar-ho dins la cartera de dita cadena, amb la gestió a càrrec de l'empresa madrilenya Gestión T3 Hoteles SA. El Hilton sa Torre s'inaugurà el juny de 2008, el mateix mes que el Grup Drac sol·licità el concurs voluntari de creditors, la major suspensió de pagaments de la història de Balears. En motiu del concurs voluntari de creditors, el Hilton sa Torre tancà les portes el novembre de 2009 i posteriorment el març de 2010 Grupo Gestión T3 SA es va fer amb la propietat després d'abonar 29 milions d'euros que corresponia al valor de les hipoteques del Banco de Sabadell, Caixa de Catalunya i Caja de Ahorros el Mediterráneo sobre aquestes instal·lacions. Un altre projecte hotelier que engegà Grande fou el d'un hotel de 4 estrelles al municipi des Castell (Menorca). A finals de 2004 Grande, explorant i explotant les noves formes de governança de l'empresarialisme urbà<sup>884</sup>, signà un conveni urbanístic amb l'Ajuntament des Castell per aconseguir la requalificació del quarter militar Conde Cifuentes per convertir-ho en un hotel de 4 estrelles i a canvi cedia a l'ajuntament 420 mil euros i el quarter Duque de Crillon, ambdós localitzats a la plaça del poble coneguda com s'Esplanada. Aquest projecte també es paralitzà amb el concurs de creditors i el conveni fou assumit el 2010 per una de les principals entitats financeres creditores, Sa Nostra. Un altre projecte de Drac Hotels era la construcció d'un camp de golf i 2 hotels rural de 5 estrelles i un hotel de 5 estrelles a Son Sardina (Palma), en una superfície d'unes 55 Ha. En aquest cas, Grande que mantenia unes molt estretes relacions amb la batlessa de Palma (Catalina Cirer) aconseguí el vist i plau del consistori palmèsà, amb el que es va comprometre a cedir una superfície de 7 Ha en la que es construiria el primer camp de golf públic de les Balears. Aquest projecte rebé fortes crítiques per part dels moviments socials i la crisi del grup l'aconseguí aturar. Un altre projecte hotelier que Grande no pogué acabar fou el de convertir Can Alomar (Palma) en un hotel de luxe (Robledo, 2005b; Capó, 28/04/2005; Mas, 28/04/2005; Hosteltur, 17/06/2008; Guijarro, 17/06/2008; Guijarro, 15/04/2010; Cañellas, 11/06/2010; Ariza, 25/08/2010).

També cal destacar, entre els nous establiments d'allotjament turístic inaugurats al llarg de la dècada dels 2000 els nomenats hotels de ciutat. Després de les profundes reformes urbanes dutes a terme en base als plans de "regeneració urbana"<sup>885</sup> des de la dècada dels 1990, s'ha començat a desplegar de manera destacable l'hoteleria urbana. Aquesta contribueix, al mateix temps i de manera extraordinària, al procés de gentrificació dels barris del casc antic recuperats pel capital, tot consolidant la seva nova condició i les futures expectatives<sup>886</sup>. En aquest cas el llistat d'establiments nous és prou ample i també es pot destacar la presència de capitals aliens al negoci hotelier com per exemple els ja citats de la immobiliària Rustic, el projecte frustrat de Grande a Can Alomar, Vallehermoso amb la construcció del Tryp Palma, o la distribuïdora de licor Comercial Bordoy SL que construí l'hotel Continental a Palma de 4 estrelles i 46 habitacions. La cadena hotelera catalana AC Hoteles, d'Antonio Catalán i en la que Sa Nostra hi participa amb un 5%, inaugurarà també l'hotel AC Ciutat de Palma (Robledo, 2004; Carrión, 20/02/2008). Probablement, un dels establiments que simbolitzen aquesta nova ronda

<sup>884</sup> Sobre l'empresarialisme urbà veure Harvey (1989).

<sup>885</sup> Neil Smith (2008) assenyala com el llenguatge del políticament correcte ha aconseguit imposar el concepte de "regeneració urbana" per explicar les transformacions urbanes derivades de les polítiques neoliberals. El significat paliatiu o mèdic del terme regeneració fa que serveixi de plataforma simbòlica per ocultar dinàmiques que poc tenen a veure amb la cura de l'espai urbà i de les persones que l'habiten.

<sup>886</sup> Un dels casos més ben estudiats ha estat el de sa Calatrava per part de Jaume Franquesa (2010).

d'operacions turístico-immobiliàries és el Puro Hotel, propietat del multimilionari suec Mats Johan Gustaf Wahlstron, inaugurat el 2004 en un antic casal del casc històric de Palma. Wahlstron inicià els seus negocis a les Balears després de vendre la seva multinacional suïssa de pneumàtics. Wahlstron va ser imputat d'un presumpte delictes fiscal per la venda de Puro Hotel SA que transformà en societat patrimonial per reduir la càrrega fiscal del 35% al 15%. Aquesta imputació derivava de les investigacions del cas Llampec –presumpte blanqueig de diners i frau fiscal– (Armendáriz i Mestre, 24/05/2009).

En definitiva, tenim que entre el 2001 i el 2009 s'ha passat de 114 hotels (40410 places) de 4 estrelles i 14 hotels (3410 places) a 186 hotels (57826 places) de 4 estrelles i 29 hotels (6214 places) de 5 estrelles. Això suposa un increment dels hotels de 4 estrelles del 63,15% i dels de 5 estrelles del 107,14%. No obstant això, l'hoteleria de luxe no és ni molt manco majoritària, sinó que els hotels de 4 i 5 estrelles han passat de representar el 19,51% dels hotels i el 22,76% de les places hoteleres el 2001 a representar el 30,24% dels hotels i el 32,27% de les places el 2009. El gruix de la planta hotelera segueix corresponent a la categoria de 3 estrelles que representava el 61,9% de les places hoteleres el 2001 i el 58,02% el 2009 (taula 233).

- La cerca de nous jaciments turístics. Megaports i megacreuers com a nova frontera turística.

Tal com s'ha exposat a l'apartat sobre les infraestructures de transport, les estructures de poder de les Balears han pressionat per tal de dur a terme les solucions espaciotemporals oportunes per tal de posicionar les Balears en un dels segments del turisme de masses que ha guanyat molt de protagonisme en els últims anys: el negoci dels creuers turístics. Per això, cal una potent inversió en ampliar i adaptar les infraestructures portuàries, per la qual cosa s'ha posat en marxa tot l'aparell propagandístic públic –a través de l'Autoritat Portuària– i privat –a través de la Cambra de Comerç– per tal de “convèncer” a l'opinió pública de les bondats i oportunitats d'aquest negoci, al temps que s'indica que el fet de no dur endavant les “necessàries” inversions suposa la pèrdua dels potencials ingressos que resultarien de captar els creuers turístics. Ja s'ha apuntat que una anàlisi més detallada de l'activitat dels creuers turístics amollarien diverses “ombres” que en cap cas han estat contemplades en la propaganda institucional de les Illes, però que d'altres territoris on els creuers turístics són presents des de fa temps ja han estat denunciades (p.ex. les condicions sociolaborals dels treballadors, els impactes ecològics directes i indirectes, fuites –leakages– crematístiques dels ingressos, etc).

Les ampliacions dels ports dels principals dels ports de les Illes se plantejaren en els moments en que la bombolla financer-immobiliària arribava a la seva fi. Les dificultats de col·locar les plusvàlues acumulades pels capitalistes va fer que l'aliança entre l'administració pública i el capital presentà el megaprojecte del Port de Palma amb la novetat de dur endavant la inversió de manera conjunta. D'aquesta manera, les corporacions que es veurien afavorides s'assegurarien no només la construcció del port, sinó també la seva futura gestió. Per la seva banda, la gestió portuària quedaria estrictament sotmesa als criteris de gestió empresarial, amb quasi nul·les possibilitats de reconduir-la. Així mateix, el miliard d'euros estimats que se suposa que costarien les obres també estaria finançat amb diners públics, amb la qual cosa la futura gestió portuària –amb uns escenaris d'elevada incertesa, especialment pel que fa al final del petroli barat– quedaria sotmesa als dictats de les corporacions propietàries dels creuers turístics –que són els grans conglomerats turístics mundials–; i en cas de no donar els resultats esperats, es convertiria en una nova font d'endeutament públic. A la taula 261 es pot veure l'evolució dels creueristes entre el 2000 i el 2009. S'ha passat de 491499 turistes de creuer el 2000 a 992805 el 2009. Val la pena destacar que els 992805 turistes arribaven a bord de 641 vaixells, la qual cosa significa que de mitjana aquestes embarcacions tenien una capacitat de 1548,83 turistes –sense tenir en compte la tripulació–. És a dir, cadascun d'aquests vaixells equivalia aproximadament al poble de Santa Eugènia que el 2008 comptava amb 1562 persones empadronades. També cal destacar el fet que el 75,15% dels turistes desembarcats a les Illes corresponien a creuers de trànsit, amb la qual cosa no arribaven a passar ni 2 dies a l'arxipèlag. L'objectiu que perseguia el poder era el de captar un major nombre de creuers que tinguessin la base a les Balears i això, es deia, només es podia fer si es comptava amb majors i “millors” infraestructures portuàries per tal de poder competir amb el megaport de Barcelona, el primer de l'Estat espanyol en creuers turístics.

<b>Taula 261. Evolució dels creuers a les Illes Balears, 2000-2009 (Font: Memòria Anual de l'Autoritat Portuària, diversos anys; El turisme a les Illes Balears. Dades informatives de la Conselleria de Turisme, diversos anys).</b>											
		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Port de Palma	Creuers base	207	240	231	180	176	165	192	199	235	174
	Passatgers creuers base	135.933	151.755	179.428	187.059	192.704	190.602	254.521	282.645	331.914	246.705
	Creuers trànsit	250	189	230	249	235	298	279	275	260	250
	Passatgers creuers trànsit	240.389	232.906	300.179	369.239	356.609	488.614	424.249	483.930	464.503	564.511
Port d'Alcúdia	Creuers base	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Passatgers creuers base	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Creuers trànsit	0	4	0	0	0	0	0	0	1	0
	Passatgers creuers trànsit	0	136	0	0	0	0	0	0	55	0
Port de Maó	Creuers base	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Passatgers creuers base	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Creuers trànsit	113	146	177	107	86	70	81	120	102	113
	Passatgers creuers trànsit	76.630	82.902	77.340	68.950	67.044	59.950	66.172	90.578	103.574	76.245
Port de Ciutadella	Creuers base	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Passatgers creuers base	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Creuers trànsit	0	0	0	11	13	12	0	2	0	0
	Passatgers creuers trànsit	0	0	0	15.794	18.737	15.821	0	416	0	0
Port d'Eivissa	Creuers base	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Passatgers creuers base	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Creuers trànsit	89	95	76	125	94	109	95	106	83	91
	Passatgers creuers trànsit	37.516	23.087	36.987	65.500	80.105	117.438	69.786	79.904	79.210	103.928
Port de Sant Antoni	Creuers base	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Passatgers creuers base	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Creuers trànsit	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
	Passatgers creuers trànsit	0	0	0	2.085	0	0	0	0	0	0
Port de La Savina	Creuers base	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Passatgers creuers base	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Creuers trànsit	15	30	10	16	5	3	3	8	9	13
	Passatgers creuers trànsit	1.031	1.883	1.657	12.368	751	339	234	498	1.947	1.416
Total	Creuers	674	704	724	689	609	657	650	710	690	641
	Passatgers creuers	491.499	492.669	595.591	720.995	715.950	872.764	814.962	937.971	981.203	992.805
	Estada mitjana (dies)	1,57	1,62	1,61	1,54	1,49	1,5	1,49	1,49	1,49	1,49
	Despesa mitjana (euros/dia)	46,36	48,59	51,09	52,39	55,52	56,91	59	61	62	62,5

- Empresarialisme urbano-turístic: "Palma necessita un Palau de Congressos"<sup>887</sup>.

El paper de l'administració pública en el desplegament de les operacions turístico-immobiliàries als centres urbans no només s'ha materialitzat en l'impuls dels projectes i plans

<sup>887</sup> Des dels mitjans de comunicació massius, els principals partits polítics, l'empresariat turístic i des del món acadèmic s'ha llançat reiteradament la idea que Palma necessitava d'un centre d'aquest tipus per poder competir turísticament.

de reforma urbana (p.ex. Pla Mirall), sinó que també ha apostat per la inversió pública en el turisme d'élits. Així, l'empresa pública Paradores Nacionales projectà la conversió del Castell de l'Almudaina de Dalt Vila en un establiment de luxe (72 habitacions, gimnàs-spa, 2 piscines, etc), amb una inversió prevista de 16 milions d'euros, tot aprofitant la declaració de Dalt Vila com a Patrimoni de la Humanitat per part d'UNESCO (1999) i el fet que l'eivissenc Antoni Costa i Costa (PSOE) fou designat president-conseller delegat de la cadena pública el 2004. Es preveu que després de 16 milions d'euros d'inversió, el Castell es converteixi en el Parador Dalt Vila (Hosteltur, 31/05/2004; Vargas, juny 2007; EFE, 5/04/2009)<sup>888</sup>. Les institucions públiques en la cursa de la competitivitat han llançat les plataformes Mallorca Convention Bureau i Menorca Convention Bureau, patrocinades pels consells insulars, per tal de facilitar la inserció de les Illes en el circuit del nomenat turisme de congressos<sup>889</sup>.

En aquest aspecte, un dels projectes estrella de les institucions és el de la construcció d'un Palau de Congressos<sup>890</sup> i un hotel de luxe a Palma, uns projectes que s'insereixen en el megaprojecte urbanístic de la façana marítima. Els poders empresarials i polítics engegaren la reforma de la façana marítima per tal de dur endavant una important operació turístico-immobiliària recolzada amb la retòrica de la lluita contra l'estacionalitat i la "millora" de l'entorn urbà. El juny de 2003 es va fer una modificació puntual del PGOU, realitzada per l'equip BAU SL encapçalat per Joan Busquets, que afectava al sector de Llevant de Palma per tal de: redissenyar l'autopista de Ponent i desviar els fluxos a través de nous eixos viaris i les rondes de ciutat; convertir la primera línia de costa en un nou eix de creixement urbà en el que s'hi podrien ubicar usos residencials i de serveis, tot reduint l'edificabilitat en un 25%; traslladar part de l'aprofitament urbanístic de primera línia a l'interior –però no de manera equivalent sinó amb un augment considerable de l'edificabilitat–; i destinar un espai a la construcció d'un Palau de Congressos i hotels. En aquella mateixa línia s'aprovà una altra modificació del PGOU de Palma del sector Llevant-Façana Marítima el novembre de 2006 que traslladava la ubicació del Palau de Congressos a una posició més central, cap a la primera línia. El megaprojecte de la Façana Marítima de Palma afectava a una superfície de 40,35 Ha i permetia la conversió de la primera línia de costa, just a l'entrada de la Ciutat, en usos residencials de luxe. De les 41,3 Ha afectades un 15,7% es preveia per usos terciaris –entre aquests hi havia la construcció d'un nou edifici per l'ajuntament de Palma, usos comercials, Palau de Congressos i hotels– i un altre 13,7% a usos residencials. En aquells moments l'empresari català Josep Lluís Núñez adquirí els terrenys propietat de GESA-ENDESA –5,3 Ha per 73,4 milions d'euros–, amb la intenció de demolar l'edifici de GESA i transformar aquell espai en una zona residencial de luxe formada per 3 blocs d'edificis. Front el projecte sorgí la plataforma Salvem sa Façana que integrava des dels veïns de les barriades populars properes, com ses Veles, fins artistes, arquitectes i grups de defensa del patrimoni històrico-arquitectònic (p.ex. ARCA) (Hosteltur, maig 2007; Barceló et al., 2008; Blázquez et al., 2007; Ribelles, 8/10/2007).

<sup>888</sup> Es preveu la seva obertura el 2011.

<sup>889</sup> IBATUR: [www.illesbalears.es/esp/islasbalears/turismo-negocios2.jsp?SEC=TNE&id=00000266&lang=0001](http://www.illesbalears.es/esp/islasbalears/turismo-negocios2.jsp?SEC=TNE&id=00000266&lang=0001) (setembre 2010)

<sup>890</sup> [www.pcongresosdepalma.com](http://www.pcongresosdepalma.com) (setembre 2010).

Figura 100. Usos del sòl proposats pel projecte de Joan Busquets (Font: Barceló et al., 2008).



Paral·lelament, el Govern de les Illes Balears i l'Ajuntament de Palma va convocar un concurs per tal de captar algun arquitecte estel·lar per situar els edificis del Palau de Congressos i l'Hotel en el mapa mundial dels projectes arquitectònics d'aquestes figures. Entre els finalistes s'hi trobaven els coneguts Richard Rogers i Rafael Moneo. Finalment, el projecte guanyador el 2005 fou el de Patxi Mangado sota el títol "Gran pez yacente varado a la orilla del mar". El projecte preveia aixecar el palau en un edifici de 17500 m<sup>2</sup> i l'hotel en un altre de 10500 m<sup>2</sup> i l'arquitecte preveia uns costos d'uns 59,6 milions d'euros. Aquest havia de ser un dels projecte estrella de Jaume Matas, president del Govern, i Catalina Cirer, batlessa de Palma. El gener de 2006 Cort i Govern convocaren un concurs per construir i gestionar el palau de 2000 places, l'hotel de 285 places, un aparcament de 703 places i una superfície comercial de 1800 m<sup>2</sup>, pels propers 40 anys. Al concurs es presentaren dues UTE (Unió Temporal d'Empreses): la primera formada per Barceló Corporación Empresarial SA (50%), Globalia Corporación Empresarial SA (20%), Sampol Ingeniería y Obras SA (15%), Iberostar Hoteles y Apartamentos SL (10%) i Acciona Infraestructuras SA (5%); i la segona per Tremón Servicios Inmobiliarios SL, TRH Hoteles SA, Haus Construcciones REPSA i General Building SAU, tot comptant amb el recolzament explícit de TUI España Turismo SA i Sacyr SAU que s'unirien a la UTE si aquesta aconseguia l'adjudicació. Després que el grup recolzat per TUI fos descartat per problemes administratius, ja només quedà la proposta liderada per Barceló (Centre de Congressos Internacional de Palma SA), pressupostada en 131,3 milions d'euros, 30 dels quals serien subvencionats pel Govern i l'Ajuntament de Palma. Aquest grup d'empreses es feu amb el projecte el febrer de 2007, poc abans de les eleccions municipals i autonòmiques (Capó, 15/06/2005; Morales i Carranza, 16/01/2006; Capó, 9/01/2007; Capó, 30/01/2007; Carranza, 4/05/2007).

El 2007 s'iniciaren les obres de la Façana Marítima valorades en uns 38,8 milions d'euros i dividides en 4 fases. Emperò, en plena campanya electoral de 2007 el megaprojecte urbanístic de la Façana Marítima es va veure parcialment frustrat amb la declaració per part del Consell Insular de Mallorca, presidit per Maria Antònia Munar (UM), de l'edifici de GESA – dissenyat per l'arquitecte Josep Ferragut Pou i d'estil racionalista– com a Bé d'Interès Cultural



(BIC)<sup>891</sup>. Aquesta declaració va rebre al·legacions en contra de la conselleria de Turisme i l'ajuntament de Palma, ambdós en mans del Partit Popular, a més de la CAEB, entre d'altres. La declaració s'inseria dins les lògiques del joc electoral i la lluita entre les dues forces conservadores que havien pactat governar conjuntament el 2003. Des de Cort es denunciava que el Consell no podia realitzar aquella declaració; segons ells, l'aprovació de la Llei de Capitalitat<sup>892</sup> atorgava plenes competències a l'ajuntament palmesà en matèria d'urbanisme, al marge del consell Insular de Mallorca. Amb les eleccions de 2007 els principals defensors del projecte de la façana, Rodrigo de Santos (regidor d'urbanisme de l'ajuntament de Palma) i Catalina Cirer, perderen la seva posició de força i els nous responsables polítics, encapçalats per la batlessa Aina Calvo (PSOE), decidiren baratar el projecte. El juliol de 2007 es suspengueren les llicències d'obra concedides a la primera línia, tot afectant als terrenys de Núñez y Navarro, Mapfre i el solar municipal on es volia construir un centre d'interpretació del casc històric. En aquells moments s'iniciava una llarga negociació entre els taurons immobiliaris i l'ajuntament (Domblás, 14/02/2007; Hosteltur, maig 2007; Galán, 2/09/2007; Capó, 12/07/2007).

També es revisava el projecte del Palau de Congressos, ja que des del moment en que es va tramitar fins que es va adjudicar la seva construcció i gestió, el nombre de places previstes de l'hotel quasi s'havia duplicat –de 144 habitacions a 273 i la seva superfície passà de 10500 m<sup>2</sup> a 19000 m<sup>2</sup>– i la superfície comercial s'havia triplicat. La revisió del projecte va destapar que un dels tres solars on s'havia d'aixecar el complex del palau no era de titularitat pública, amb la qual cosa es va haver de modificar el projecte. El 2008 es realitzà una nova modificació puntual del PGOU de Palma per tal de reordenar la urbanització de la façana marítima, tot eliminant els usos residencials de la primera línia. Amb aquesta reordenació es mantenia l'edifici catalogat de GESA i en comptes dels usos residencials es contemplava la conversió en espai lliure i equipaments públics, amb un gran aparcament subterrani (925 places de vehicles i 200 motos) a la part inferior. Per altra banda, l'aprofitament urbanístic dels solars de primera línia (50000 m<sup>2</sup> de sostre edificable), propietat de Mapfre i Núñez y Navarro, era traslladada a dues parcel·les de l'interior de propietat pública i destinats a equipaments, tot duplicant l'edificabilitat respecte dels solars de primera línia i canviant la qualificació dels solars d'equipament a residencial, equipaments i terciari (Capó, 12/07/2007; Barceló et al., 2008; Calvo, 23/04/2008; Capó, 19/06/2008; Capó, 1/10/2008; Moyá, 11/03/2009; Capó i Moure, 31/10/2009).

El 2008 el projecte del palau i l'hotel era modificat, ja que en comptes de 2 solars tal com s'havia considerat en el projecte adjudicat, tan sols es comptava amb un sol solar de propietat municipal<sup>893</sup>. Aquesta modificació suposà la reducció de l'edificabilitat de 31165 m<sup>2</sup> a 25556 m<sup>2</sup> i afectà especialment l'hotel en el que es passa de 273 habitacions a 270 i s'afegia una nova planta, tot assolint les 9 plantes i 38,6 metres d'alçada –quasi com l'edifici de GESA–<sup>894</sup>. Cal tenir present que la Façana Marítima era presentada dins del projecte urbà "Palma oberta al futur. Model de Ciutat"<sup>895</sup>, presentat sota la retòrica d'obrir la ciutat a la mar, la cerca de la sostenibilitat, però també de la competitivitat en el negoci turístic global. Un cop redefinit el projecte de la Façana Marítima i aprovada inicialment la modificació puntual del PGOU, es va dur endavant una altra modificació puntual del PGOU –totes les modificacions es varen aprovar definitivament l'octubre de 2009– per tal d'incloure els canvis en el Palau de Congressos i l'hotel que afectaven bàsicament a l'alçada de l'edifici. Aquests tenien llicència d'obres adjudicada de manera irregular ja que el solar en que es preveia aixecar no era de titularitat municipal. El 10

<sup>891</sup> Declaració de Bé Catalogat a favor de l'edifici central de GESA, situat al carrer Joan Maragall, núm. 16, de Palma (BOIB núm. 80 de 29 de maig de 2007).

<sup>892</sup> Llei 23/2006, de 20 de desembre, de capitalitat de Palma de Mallorca (BOIB núm. 186 ext. 27/12/2006).

<sup>893</sup> Segons la regidora d'urbanisme, Yolanda Garví (PSOE): "l'adjudicació de la construcció i gestió del palau i hotel annex hagués pogut ser nul·la de ple dret. Els anteriors responsables de Cort i del Govern adjudicaren aquesta infraestructura per 125 milions amb un hotel ampliat sobre un solar que no era de propietat municipal, el projecte del qual no se corresponia amb l'aprovat" (Capó 27/02/2009:10).

<sup>894</sup> El primer projecte preveia que el palau de congressos i l'hotel tingués una alçada màxima de 20 metres pel 70% de la superfície i 30 metres en el 30% restant. La modificació implica passar a una alçada de 20 metres en el palau i 39 metres en un 52% de la superfície de l'hotel i 28 metres en el 48% restant. L'ajuntament de Palma pressionà per a què la modificació del PGOU no fos sotmesa al tràmit de l'avaluació d'impacte ambiental ja que defensaven que els canvis introduïts no eren substancials. En canvi, el Col·legi Oficial d'Arquitectes, entre d'altres, considerava que havia de ser sotmès de nou a l'avaluació d'impacte ambiental (Aguiló, 14/01/2009; Galán, 12/06/2009).

<sup>895</sup> El plantejament estratègic, en la cerca de la marca-model Palma, s'inclouen altres iniciatives com la dotació de tramvia que cobreixi tota la badia de Palma, eixos cívics, corredors verds i també el megaprojecte de reforma de la platja de Palma (Ajuntament de Palma, 2008).

de març de 2009 el ple de l'ajuntament de Palma aprovà la modificació puntual del PGOU que redefinia el projecte Busquets i engegava la nova reordenació de la façana amb l'espai lliure públic de primera línia de 40000 m<sup>2</sup> –amb 3 edificis per equipaments públics que ocuparien un 1% del sòl– batejat com el “corredor de la mar”, permetia augmentar l'alçada de l'hotel i incorporava el conveni entre l'ajuntament i Mapfre per traslladar els aprofitaments de l'asseguradora a la segona línia (Capó, 12/07/2007; Barceló et al., 2008; Calvo, 23/04/2008; Capó, 19/06/2008; Capó, 1/10/2008; Moyá, 11/03/2009; Capó i Moure, 31/10/2009).

A finals de maig de 2008, una setmana abans que començassin les excavacions del Palau de Congressos i de l'hotel annex, Iberostar sortia de l'accionariat de la UTE adjudicatària del palau. La seva participació era adquirida pel grup Barceló que passava a ostentar el 60% de la societat Centre de Congressos Internacional de Palma SA. Després d'Iberostar, Globalia i Sampol anunciaren la seva retirada del projecte, Acciona anuncià que continuaria en l'accionariat fins acabar les obres (Morales i Capó, 17/07/2008). L'abril de 2009 el grup Barceló anuncià la seva intenció d'abandonar el projecte del Palau de Congressos i l'hotel annex. Entre els motius pels quals volia abandonar-ho, escrivia que “resultà que el Concurs Públic, i el projecte arquitectònic corresponent, s'havien plantejat sobre tres solars o parcel·les diferents, resultant que un d'ells no era de titularitat pública en el moment de la licitació del concurs. Aquest fet provocava de manera immediata que el projecte objecte del Concurs no se podia executar tal i com estava previst, i tal i com havia estat valorat en la seva viabilitat econòmica per part de la Societat Concessionària a l'hora de presentar-se al Concurs” (Centre de Congressos Internacional de Palma SA, 28/05/2009).

Segons el grup d'empreses encapçalades per Barceló, els canvis del projecte afectaven al pressupost amb un increment de 3,5 milions d'euros. En els moments en que Barceló anunciava la seva retirada, les administracions públiques havien aportat al projecte turístic uns 20 milions d'euros dels 30 totals de subvenció i els solars públics. A més, Barceló demanava 30 milions d'euros per abandonar la concessió del Palau de Congressos, en concepte de despeses ocasionades des de l'adjudicació del concurs públic el febrer de 2007. El Grup Barceló va interposar un recurs contenciós administratiu contra l'acord de la societat Palau de Congressos SA –formada a parts iguals pel Govern de les Illes Balears i l'Ajuntament de Palma–, segons el qual se desestimava la demanda de Barceló per invalidar el contracte. Cal tenir present que les obres s'havien iniciat el maig de 2008 i finançades estrictament amb els 30 milions d'euros aportats per les administracions públiques. L'abril de 2010 s'anuncià que el finançament (públic) de les obres del Palau de Congressos s'eixugava i aleshores les empreses concessionàries encara no havien desemborsat cap diner. El mateix mes d'agost en que el poder polític celebrava que la construcció estava enllestida en un 50%, l'empresa encarregada de les obres i accionista de l'adjudicatària, Acciona, començà a acomiadar treballadors, fins a quedar-se amb 30 dels 200 que hi treballaven. Una estratègia que s'inseria en els mecanismes de pressió per tal d'obtenir un canvi de les regles del joc i, particularment, una major dotació financera per part de les administracions públiques que no podien deixar un buc de ciment a mig construir just a l'entrada de Palma per l'autopista de l'aeroport. Això seria la targeta de presentació de la marca Palma, de manera que la no-construcció l'allunyaria notablement del món de la competitivitat global. El tinent de batlle de Palma, Eberhard Grosske ho explicitava així: “El Palau de Congressos serà una catàstrofe si no se finalitza”. Cap a finals de 2010, l'Ajuntament de Palma acordà avalar amb un préstec de 30 milions les obres del palau<sup>896</sup> i el Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç signava un conveni amb el Govern de les Illes Balears segons el qual es destinarien 53 milions d'euros a projectes turístics, dels quals 20 milions d'euros anaven a cobrir despeses del palau. Finalment, el febrer de 2011 l'ajuntament de Palma i el Govern arribaren a un acord amb el Grup Barceló, segons el qual la transnacional hotelera renunciava al complex turístic –Palau de Congressos i Hotel– i retornava 4,3 milions d'euros dels 30 milions que havia rebut en concepte de subvenció per part del Govern i Cort. L'administració pública ha assumit la finalització de les obres del complex, continuades per la constructora Acciona. Cal tenir present que aquesta ampliació de la dotació pressupostària pública destinada al negoci turístic s'efectuà en moments de profundes retallades de despeses socials, motivades per la resposta governamental a la crisi financera i que el gegant hotelier no fou sancionat per

<sup>896</sup> L'Ajuntament negociava la sortida de la multinacional Barceló de la concessió, sense executar l'aval de 5,2 milions d'euros dipositat per Barceló, malgrat l'incompliment del conveni. Des de Cort es va acordar també que es demanarien 30 milions d'euros més al govern central (Capó, 22/12/2010).

l'incompliment de les obligacions contractuals (Buades, 2009; Guijarro, 29/05/2009; Juncosa, 30/05/2009; Capó, 28/06/2009; Galán i Capó, 30/09/2009; Adrover, 29/04/2010; Galán, 2/08/2010; Galán, 10/08/2010; Galán, 18/08/2010; Galán, 22/08/2010; Capó, 22/12/2010; Guijarro, 24/12/2010; Capó, 3/02/2011; Capó, 5/02/2011).

En aquest punt hom ha de preguntar-se com és possible que unes corporacions transnacionals amb potents serveis jurídics passassin per alt un aspecte tan rellevant com el que va fer canviar el projecte per "l'error" de contemplar un solar públic de més. Un "error" que també havia passat per alt als serveis tècnics de la pròpia administració controlada pel Partit Popular. Aquí cal advertir les bones relacions entre el co-president del grup Barceló Simón Pedro Barceló Vadell i el líders polítics conservadors, especialment Jaume Matas, que governaven l'ajuntament de Palma i el Govern de les Illes Balears en el moment que es va adjudicar el projecte del Palau de Congressos (febrer 2007). Simón Pedro Barceló havia senador del Partit Popular (1989-1993) i president de Noves Generacions del Partit Popular, abans d'agafar les regnes de l'empresa. El mateix 2007, Jaume Matas, després d'haver perdut el la presidència del govern autonòmic, entrà a treballar com a director de Relacions Institucionals de Barceló Crestline, la divisió nord-americana del grup, i de la societat patrimonial del grup, Playa Hotels & Resorts SL<sup>897</sup>. El fitxatge de Matas per part del grup Barceló suscità renou polític-mediàtic, però no es va iniciar cap investigació per tal d'esbrinar si incomplia la Llei 2/1996, de 19 de novembre, d'incompatibilitats dels membres del Govern i dels alts càrrecs de la comunitat autònoma de les Illes Balears<sup>898</sup>. L'estada de Matas a Washington a les ordres dels Barceló també serví de refugi a Matas, mentre esclataven múltiples casos de corrupció relacionats amb el seu mandat fins el moment que hagué d'acudir personalment als tribunals i pagar una fiança de 3 milions d'euros per evitar l'ingrés a presó. A principis de 2009 Matas va deixar de treballar per Barceló i entrà treballar a la consultora Pricewaterhouse Coopers<sup>899</sup> com expert en medi ambient –una especialització adquirida al seu pas pel ministeri–, tot quedant a residir als EUA. Resulta que la multinacional de la consultoria havia facturat importants sumes al Govern Matas i a més es tractava de la consultora que es va encarregar dels assumptes comptables dels Barceló en un litigi a Nicaragua<sup>900</sup> (Manresa, 8/12/2007; Buades, 2009; L.L.D., 17/02/2009; Q.T./R.L., 18/02/2009; Ferrer, 11/07/2009; Eza i Canals, 11/07/2009).

- Crisi econòmico-financera, el fantasma de l'ecotaxa i salvament públic del negoci turístic en un mar de forta corrupció polític-empresarial i col·lapse social.

En quant a les polítiques turístiques cal destacar el fet que la crisi econòmico-financera desfermada a partir del setembre de 2007, ha propiciat les condicions necessàries per tal d'introduir noves regles del joc que difícilment haurien estat acceptades en els moments d'auge financer-immobiliari. Abans de l'explosió de la crisi, es va voler constituir el banc o borsa de places d'allotjament turístic. Aquest era un dels òrgans que s'havien d'impulsar arran de la Llei General Turística (1999) –article 54.3–, la creació del qual no es va anunciar fins el setembre 2006. A les Balears es comptabilitzaven unes 7500 places donades de baixa que haurien de ser gestionades per l'òrgan encarregat d'administrar la borsa de places. Tal com s'ha exposat anteriorment, per tal d'aixecar nous establiments s'haurien d'adquirir les places donades de

<sup>897</sup> Aquesta societat es concentra en les inversions immobiliàries costaneres, especialment a la regió caribenya, Mèxic i Amèrica Llatina. El càrrec de Matas estava lligat amb l'explotació de les relacions institucionals, unes relacions que havia conreat durant la seva etapa política (Buades, 2009).

<sup>898</sup> L'article 4.4. d'aquesta llei exposa que: "durant l'any següent a la data del seu cesament, els titulars dels càrrecs o llocs de feina a que es refereixen els anteriors paràgrafs d'aquest article no podran realitzar activitats privades relacionades amb procediments sobre els que hagin dictat resolució en els darrers dos anys d'exercici del càrrec o funció corresponent, ni celebrar, durant el mateix termini, contractes d'assistència tècnica, de servei o semblants amb l'administració de la comunitat autònoma".

<sup>899</sup> Un altre fitxatge de la consultora fou la de Jordi Sevilla (PSOE), exministre d'Administracions Públiques (2004-2007).

<sup>900</sup> El juliol de 2009 se publicava l'enteniment entre el Grup Barceló i el Govern de Nicaragua pel litigi del resort Montelimar. La finca de Montelimar, residència del dictador Anastasio Somoza, fou adquirida pels Barceló el 1993 per 5 milions de dòlars, dels quals només en pagà 3. El Govern Sandinista l'havia convertida en complex turístic el 1987, amb un cost d'uns 30 milions de dòlars (Buades, 2009). El contracte d'adquisició establia addicions al preu en cas d'ampliar-se la capacitat del complex. El 2008 la Procuradoria General de l'Estat embargà el Barceló Montelimar Resort i el Govern de Nicaragua reclamà 30 milions de dòlars per incompliment del contracte, censurant les auditories de Pricewaterhouse Coopers, favorable al Grup Barceló. L'acord entre el Govern de Nicaragua i el Grup Barceló s'ha assolit amb la constitució d'una societat de capital mixt, per construir un aeroport internacional turístic al sector de Montelimar (Caribbean News, 2/07/2009).

baixa. Fins aleshores, el mercat de places funcionà en el "mercat lliure" i es denuncià l'especulació que hi havia en les places. Així doncs, la constitució d'aquest ens impulsat per l'administració permetria regular els preus de les places donades de baixa i així evitar processos especulatius. Amb el recaptat s'hauria de constituir un fons per realitzar projectes de rehabilitació o reconstrucció turística. Al darrera de la creació de la borsa de places hi havia l'interès de regularitzar una gran quantitat de places turístiques il·legals que es trobaven en els mateixos establiments d'allotjament turístic. A finals de 2006, la Confederació d'Associacions Empresarials de Balears (CAEB) presentà a la Mesa del Turisme la proposta de regularitzar les places il·legals, tot adquirint places donades de baixa de la borsa de places. El 2007, just abans de les eleccions autonòmiques, ja s'havia arribat a un acord entre lobbies empresarials, sindicats majoritaris i administració per tal de regularitzar unes 10 mil places hoteleres.

El 2008 finalment es va constituir un consorci per la gestió de les places donades de baixa de Mallorca, en el que hi participaven les administracions autonòmica i insular, la patronal (Federació Hotelera i Associació de Cadenes Hoteleres) i els sindicats majoritaris (UGT i CCOO)<sup>901</sup>. S'estimava que el banc comptaria amb unes 7500 places donades de baixa, mentre en els establiments d'allotjament turístic hi havia unes 12 mil o 15 mil places il·legals. El preu de venda de cada plaça seria de 4300 euros i es preveia aconseguir prop de 100 milions d'euros només de la regularització de places il·legals. És a dir per cada plaça donada de baixa, correspondria aproximadament la regularització de dues places il·legals. Uns nombres que resultarien de l'aplicació de les ràtios de la Llei General Turística segons els quals a cada plaça donada de baixa li correspon un equivalent superior (Morales, 8/09/2006; Guijarro, 6/01/2007; Guijarro, 1/03/2007; Eza, 11/10/2008).

El capital turístic pressionà no només per a que es legalitzassin les places il·legals, sinó que també ho feu per aconseguir un entorn normatiu prou flexible com per realitzar obres en els seus establiments. Les demandes del lobby hotelier foren recollides pel Govern, que mantenia una relació cordial amb l'empresariat, per tal de no ser víctima d'un nou cop d'estat corporatiu, tal com va ocórrer amb l'ecotaxa. Així doncs, si el primer Pacte de Progrés (1999-2003) fou el de l'ecobatalla, el segon pacte (2007-2011) podria ser considerat com el de la crisi sistèmica i la *pax turística*. Quan l'Hotel de Son Moll es va ensorrar –recordem que en el moment de l'ensorrament s'hi feien obres de reforma sense llicència municipal–, el debat polític-mediàtic es centrava en la "urgent necessitat" d'adaptar el marc normatiu al context de la crisi i facilitar les inversions turístiques, la qual cosa obligava a flexibilitzar el marc normatiu, especialment en matèria urbanística. Així, el 4/12/2008 es llegia a la premsa mallorquina que "Turisme donarà notables facilitats urbanístiques als empresaris que remodelin els seus hotels" (Morales 4/12/2008:4) i al cap de 13 dies es llegia a la mateixa capçalera: "quatre morts en una reforma il·legal d'un hotel a Cala Rajada" (Marina i Capó 17/12/2008:2). L'accident de Son Moll no serví per aturar la norma que eliminaria barreres administratives, i sobretot urbanístiques, a la inversió turístic-immobiliària.

El gener de 2009 s'aprovava el Decret Nadal<sup>902</sup> –en referència al que aleshores era conseller de Turisme, Miquel Nadal, i que hagué de dimitir per presumpta corrupció– que creava un clima empresarial favorable a les inversions turístic-immobiliàries, tot publicitant-se com una eina per lluitar contra la crisi i permetre reactivar el sector de la construcció amb la intenció d'estimular les obres de reforma. El Decret Nadal establia un gran nombre de normes que flexibilitzaven el marc a favor del capital: el procediment extraordinari per a la regularització de les places turístiques il·legals amb un termini màxim de 8 mesos<sup>903</sup>; dispensava de certs requisits urbanístics i turístics als establiments turístics –hotels, discoteques i restaurants– en un període de 2 anys; al mateix temps es permet incrementar la superfície edificada fins el 10% dels establiments turístics sempre i quan sigui per augmentar la categoria de l'establiment; es permet començar una activitat abans de tenir els permisos pertinents amb

<sup>901</sup> Acord del Consell de Govern de 10 d'octubre de 2008, de creació del Consorci per la Millora de les Infraestructures i pel Foment de la Desestacionalització de l'Oferta Turística de l'Illa de Mallorca, de conformitat amb l'establert a l'article 54 de la Llei 2/1999, de 24 de març, General Turística de les Illes Balears (BOIB núm.147, 18/10/2008).

<sup>902</sup> Decret llei 1/2009, de 30 de gener, de mesures urgents per a l'impuls de la inversió a les Illes Balears (BOIB núm.17 ext., 2/02/2009).

<sup>903</sup> El mes de febrer de 2010 tan sols 6 hotels s'havien acollit a l'amnistia turística del Decret Nadal per tal de regularitzar 155 places il·legals. La qüestió a fer-se rau en esbrinar que ocórrerà amb les prop de 10 mil places turístiques il·legals que no s'havien acollit a dita amnistia. Per aquest motiu l'administració decidí ampliar el termini de regularització fins a 2 anys mitjançant la Llei Barceló (Llei 4/2010, de 16 de juny de mesures urgents per a l'impuls de la inversió a les Illes Balears) (Manso, 3/02/2010).

la "declaració responsable d'inici d'activitat" –abans de l'ensorrament del Son Moll es volia estendre aquesta declaració als permisos d'obres, però finalment no es contemplaren al Decret Llei–; agilitza el desenvolupament urbanístic i edificador en el període de 2 anys mitjançant la possibilitat de sol·licitar la llicència d'obres d'edificació abans de l'acabament de les obres d'urbanització i es podran fer les obres al mateix temps que les d'urbanització, tot suspentent la norma 12.1 del Pla Territorial de Mallorca; establí una nova categoria per agilitzar les inversions turístiques amb la declaració d'interès autonòmic o insular; exceptuava la necessitat d'adaptar el PGOU de Palma i Lluçmajor al Pla Territorial de Mallorca per tal d'agilitzar el projecte de reforma de la platja de Palma; etc. Luís Corral, degà del Col·legi d'Arquitectes de les Illes Balears, declarà que el Decret Nadal convertiria Balears en "un territori sense llei" (Olaizola 6/12/2008:5). El Decret Nadal es completà amb el Decret Grimalt<sup>904</sup> segons el qual s'eliminaven traves administratives en els tràmits ambientals, també amb l'objectiu d'impulsar el negoci turístic-immobiliari i en concret el sector de la construcció.

El desembre de 2009 l'Agrupació de Cadenes Hoteleres de Balears manifestava que un 40% de la planta hotelera de Balears es trobava fora d'ordenació urbanística, per mor de la realització d'obres de millora i ampliació dels establiments. Segons la mateixa agrupació la major part dels establiments fora d'ordenació corresponen als construïts abans de l'aprovació del POOT (1995). Els lobbies hotelers reclamaven que l'estat d'excepció assolit amb el Decret Nadal es perpetués i que no fos només un marc excepcional per temps de crisi i a més reclamaven que els allotjaments fora d'ordenació urbanística fossin legalitzats per tal de poder accedir a les subvencions destinades a les obres de "modernització" turística. Part de les noves demandes del capital turístic foren finalment recollides a la Llei Barceló<sup>905</sup> que ampliava el Decret Nadal tant en continguts com en terminis, tot essent els elements més destacats l'excepcionalitat als paràmetres urbanístics, la possibilitat de dur endavant reformes en edificis amb obres fora d'ordenació i consolidar la seva situació i la simplificació dels tràmits administratius, etc. El GOB demanà al Defensor del Poble que impugnés aquestes lleis i d'altres per ser inconstitucionals segons el grup ecologista (Ferrer, 31/01/2009; EFE, 8/12/2009; Guijarro, 12/01/2010; GOB, 22/07/2010).

Un dels fets rellevants a l'hora d'interpretar la política turística i la seva incidència a les Balears fou el nomenament el 2008 de Joan Mesquida (PSOE) com a secretari d'Estat de Turisme. Mesquida havia estat l'encarregat d'impulsar l'ecotaxa quan ocupà el càrrec de conseller d'Economia i Hisenda durant el primer Pacte de Progrés (1999-2003). La Secretaria d'Estat de Turisme va desaparèixer a principis dels 1980 i la seva recuperació responia a les pressions dels lobbies turístics, la situació de crisi i la pretensió de dur a terme un potent pla de salvament públic de la indústria turística que es perfilà com un dels sectors estratègics per sortir de la crisi, front el sector de la construcció i immobiliari que eren responsables de la crisi. Aquest salvament havia de tenir, inevitablement, una forta repercussió a l'arxipèlag balear. Entre les principals accions a impulsar per Mesquida estaven un Pla Renove de les "fàbriques turístiques" i un altre de les zones turístiques degradades, especialment la platja de Palma (Morales, 15/04/2008; Morales, 23/04/2008).

En plena crisi econòmico-financera i amb una important aturada del sector de la construcció, el govern espanyol aprovà, entre les mesures de xoc contra la crisi, el Pla Renove Turístic 2008<sup>906</sup>. Aquest pla estava dotat amb una línia ICO de 400 milions d'euros a un tipus d'interès fix de l'1,5%, tot cobrint fins el 90% de la inversió i un màxim d'un milió d'euros per projecte. Aquests 400 milions d'euros havien de tenir l'efecte virtuós de renovar les "fàbriques turístiques" espanyoles i donar oxigen financer al sector de la construcció. Al mateix temps, el Govern de les Illes Balears s'oferí a subvencionar als empresaris turístics la meitat dels interessos del Pla Renove. Els empresaris de les Balears es varen fer amb 185 milions d'euros del Pla Renove, tot essent la major part d'aquests préstecs vehiculats a través de la Banca March i Sa Nostra. En un mes s'esgotaren els 400 milions d'euros, amb la qual cosa des del

<sup>904</sup> Decret llei 3/2009 de 29 de maig de mesures ambientals per impulsar les inversions i l'activitat econòmica a les Illes Balears (BOIB núm78, 30/05/2009).

<sup>905</sup> Llei 4/2010, de 16 de juny de mesures urgents per a l'impuls de la inversió a les Illes Balears (BOIB núm.94, 22/06/2010).

<sup>906</sup> Resolució de 26 de novembre de 2008, de la Secretaria d'Estat de Turisme, per la que se publica l'Acord del Consell de Ministres de 21 de novembre de 2008, pel que s'estableix la normativa reguladora dels préstecs prevists en el Pla de Renovació d'Instal·lacions Turístiques (Pla Renove Turisme), del Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç (BOE nú.289, 1/12/2008).

Ministeri es decidí ampliar-ho en 600 milions d'euros<sup>907</sup> (Manso, 25/11/2008; García, 25/02/2009; A.M./EFE, 27/02/2009; Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, 29/05/2009; Morales, 3/06/2009; Guijarro, 18/09/2010).

Així mateix, des del lobby turístic, i més concretament des de les cadenes hoteleres, en vistes de la manca de múscul financer dels empresaris turístics individuals, es sol·licitava que des de les directrius polítiques s'afavorissin els mecanismes de concentració empresarial. És a dir, es defensava no només una reconversió física de la planta hotelera, sinó també una reconversió empresarial, tot afavorint la concentració. Un dels punts importants a l'hora de dur endavant les reformes turístiques era que, tal com ja s'ha dit, molts d'establiments comptaven amb parts dels establiments fora d'ordenació, per la qual cosa s'havia d'estructurar l'arquitectura normativa que permetés dur endavant les reformes subvencionades sense incomplir la llei. És per aquest motiu que el Decret Nadal i llavors la Llei Barceló establiren un nou marc d'excepció urbanística i turística. Entre el 2009 i el setembre de 2010 s'havien presentat 336 projectes de reforma hotelera que afectaven a uns 291,2 mil m<sup>2</sup>. No obstant això, cal destacar que molts empresaris havien sol·licitat els préstecs ICO del Pla Renove ho havien fet per tal d'augmentar la seva liquiditat, però sense realitzar obres de reforma (Manso, 25/11/2008; García, 25/02/2009; A.M./EFE, 27/02/2009; Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, 29/05/2009; Morales, 3/06/2009; Guijarro, 18/09/2010).

Cap a finals de juny de 2009, el president del Govern de les Illes Balears, Francesc Antich signava amb la classe capitalista representada pel president de la CAEB, Josep Oliver, i els representants dels sindicats majoritaris –Lorenzo Bravo per UGT i Katiana Vicens per CCOO– el Pacte per la Competitivitat, l'Ocupació i la Cohesió Social a les Illes Balears (Direcció General de Coordinació i Projectes Estratègics, 2009). Els acords de turisme establien, entre d'altres, llançar un pla de desestacionalització turística que comptava entre d'altres amb l'objectiu de convertir les Illes en centre mundial del Turisme Senior, és a dir d'un segment fortament subvencionat; però també proposava crear infraestructures desestacionalitzadores, en aquest sentit cal tenir present que aquesta és la retòrica habitual darrera de la construcció turístico-immobiliària dels camps de golf. No obstant això, la suposada desestacionalització mitjançant la construcció dels camps de golf rarament es compleix a la pràctica, tal com demostra un informe del GOB (GOB, 7/09/2010). Entre els acords també es fa esment a la reconversió de la infraestructura turística, tot aprofitant els potents plans de salvament turístic llançats des de la cartera ministerial en la que es trobava Joan Mesquida. A part d'acordar seguir subvencionant la propaganda turística i dedicar-hi més esforços, l'acord establia millorar les connexions aèries i marítimes. L'acord en matèria de transport (Acord per la mobilitat en matèria de transport terrestre, marítim i aeri) reforçava aquest acord de la Mesa de Turisme, especialment pel que fa a les infraestructures portuàries. L'acord en matèria de competitivitat i dinàmica empresarial presenta entre les seves prioritats la d'ajudar al capital balear en la seva projecció internacional, fomentar la "cultura emprenedora", "racionalitzar la pressió fiscal i aplicar mesures tributàries que incideixin favorablement en l'activitat productiva de les empreses", i "incrementar l'eficiència dels tràmits amb l'Administració", i potenciar el portal web "per atreure inversió estrangera a les Illes Balears"<sup>908</sup> (Direcció General de Coordinació i Projectes Estratègics, 2009).

Posteriorment, a principis de juliol de 2009 el president de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, Francesc Antich, anuncià que es celebraria un Consell de Ministres a Palma, el primer que es celebrava a Mallorca, i en el que s'havia de tractar íntegrament la qüestió turística. Un fet rellevant és que aquest anunci es realitzà des de la República Dominicana, on el president s'havia desplaçat per visitar els governants de l'Estat caribeny i de



Figura 101. Simón Pedro Barceló, Francesc Antich i Simón Barceló a República Dominicana.

<sup>907</sup> Resolució de 9 de juny de 2009, de la Secretaria d'Estat de Turisme, per la que se publica l'Acord del Consell de Ministres de 29 de maig de 2009, pel que se modifica la normativa reguladora dels préstecs prevists en el Pla de Renovació d'Instal·lacions Turístiques (Pla Renove Turisme 2009), del Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç i s'amplia la seva dotació (BOE nú.140, 10/06/2009).

<sup>908</sup> Invest in Balearics. Guia pràctica para negocios e inversiones: [www.investinbalearics.com](http://www.investinbalearics.com) (setembre 2010).

pas els negocis turístics del capital transnacional balear (R.L./Agencias, 2/07/2009)<sup>909</sup>. En el Consell de Ministres celebrat a Palma el 24/07/2009 es va anunciar la posta en marxa d'un nou programa d'ajudes públiques per impulsar el "turisme sostenible". Les grans famílies hoteleres es reuniren amb els alts responsables polítics<sup>910</sup>, mentre que els representants dels sindicats majoritaris criticaven que les mesures negociades per res tenien en compte el manteniment dels llocs de treball i el moviment ecologista denunciava que mentre es reunien polítics i empresaris per promoure el "turisme sostenible", els mateixos empresaris reunits promovien el Camp de Golf de Son Bosc en una zona humida que havia estat desprotegida pel Govern de



Figura 102. Acció del GOB del 24/07/2009

Jaume Matas. Les mesures adoptades pel Consell de Ministres suposaven una quantitat d'uns 1030 milions d'euros per tot l'Estat, entre les quals es pot destacar l'aprovació del Pla FuturE que establia una línia de crèdit a través de l'ICO de 500 milions d'euros, dels quals 100 es destinaven a Canàries, amb un màxim de 2 milions d'euros per sol·licitud, 12 anys de termini i un tipus d'interès ICO variable més 0,5 punts com a màxim<sup>911</sup>. Per a les Balears es comprometeren unes inversions d'uns 107,6 milions d'euros –30 milions

d'euros per projecte acordats amb els Consells Insulars; 10 milions per la platja de Palma; 38 milions en tecnologies de la informació, etc– (GOB, 24/07/2009; Eza, 25/07/2009; Guijarro et al., 25/07/2009).

- El megaprojecte de la Platja de Palma: laboratori mundial per a la reconstrucció dels espais turístics degradats.

A més de les ajudes directes als empresaris turístics, una de les mesures més rellevants d'aquella reunió fou la decisió d'impulsar el projecte de "regeneració" de la platja de Palma. Quasi un any i mig abans del Consell de Ministres de Palma, el febrer de 2008 l'arquitecte holandès Adriaan Geuze de l'empresa holandesa West8 Urban Design & Landscape Architecture BV, amb un enfocament des de l'arquitectura del paisatge, va guanyar el concurs internacional d'idees per la definició del "Pla Director de Reconversió de la Platja de Palma"<sup>912</sup>. Després de les eleccions generals de 2008, Margarita Nájera fou designada gerent del Consorci de la platja de Palma i Comissionada del Govern d'Espanya per la platja de Palma (Ruíz-Collado, 15/02/2008; Morales, 15/02/2008; Morales, 30/05/2008; Morales, 6/09/2008). Nájera que havia estat l'encarregada de renovar el municipi de Calvià als anys 1990, seria l'encarregada de recuperar aquesta important zona d'industrialització turística. La reforma s'explicava com un "pla-procés", per la qual cosa s'havia de construir una potent governança pròpia del que es podria definir com empresarialisme urbano-turístic, amb una estreta col·laboració público-privada. Es calculava que la reforma costaria uns 3968,1 milions d'euros, dels quals les administracions públiques aportarien uns 1360,45 milions d'euros, amb uns terminis fixats més enllà del 2020. Fins el 2020 la inversió total seria de 2208 milions d'euros, el 54,66% del qual aniria destinada a edificació i mobilitat i el 26,83% a la partida de millora i rehabilitació de l'entorn urbà i turístic (Consorci Platja de Palma, 2009a; Prats, 2010).

<sup>909</sup> Fotografia Francesc Antich, Simón Pedro i Simón Barceló: [www.caib.es/pidip/imatge.do?lang=ca&noming=http://www.caib.es/pidip/annexes/893890.jpg&peufoto=Hotel+Barcel%C3%B3+Bavaro+Beach+%28Barcel%C3%B3%29](http://www.caib.es/pidip/imatge.do?lang=ca&noming=http://www.caib.es/pidip/annexes/893890.jpg&peufoto=Hotel+Barcel%C3%B3+Bavaro+Beach+%28Barcel%C3%B3%29) (setembre 2010).

<sup>910</sup> Hom pot apreciar a través de les declaracions d'alguns dels grans del turisme, l'acceptació empresarial de les polítiques governamentals. Juan José Hidalgo (Globalia) manifestava que "surt molt satisfet. El Consell de Ministres del divendres ha deixat molt bon sabor de boca, que esper que duri tot l'estiu [...] Per jo, les propostes són més que suficients perquè aquestes mesures són les primeres que veig amb tota la meua vida"; Simón Pedro Barceló (Grup Barceló) deia que "ens agradaria anar més ràpid, però l'important és seguir treballant [...] Aquest [projecte de la platja de Palma] és un dels molts projectes que el sector li ha plantejat al Govern. Fou Exceltur el que, quan era president Aznar plantejà els plans "Renove"; Carme Riu (Riu Hotels) deia que " sempre esperes que s'aprovin més coses, però estic contenta en general perquè és el primer pas cap una sèrie de reunions transversals amb altres ministeris per resoldre els problemes que es vagin presentant"; etc (Manso, 26/07/2009).

<sup>911</sup> Resolució de 27 d'agost de 2009, de la Secretaria d'Estat de Turisme, per la que se publica l'Acord pel que s'instrueix a l'Institut de Crèdit Oficial per l'obertura d'una línia de crèdit per la millora de la sostenibilitat del sector turístic Pla FuturE (BOE núm.289, 1/12/2008).

<sup>912</sup> Anunci del Consorci Urbanístic de la Platja de Palma de resolució definitiva del concurs internacional d'idees per a la definició del Pla Director de Reconversió de la Platja de Palma (BOIB núm.33, 6/03/2008).

Segons el Consorci, el pla havia de ser capaç d'atreure uns 2,6 miliards d'euros d'inversió privada, per la qual cosa calia crear un clima inversor favorable i efectuar una important despesa pública. Entre els objectius del pla es trobaven el de reconvertir la zona amb una reducció de les places d'allotjament turístic del 50%, fins arribar a unes 20 mil places, i el d'adreçar-se a una clientela de major capacitat adquisitiva que l'actual, a més de perseguir segons el Consorci la disminució de la càrrega ecològica de la zona, entre d'altres. Entre les principals actuacions per tal d'impulsar la inversió privada el pla defineix "espais tractors": Can Pastilla/ses Fontanelles; Les Meravelles/La Porcíncula; s'Arenal de Palma/s'Arenal de Lluçmajor. Aquests haurien de concentrar "clústers d'activitats transformadores" i és en aquests on s'haurien d'engegar "programes de rehabilitació integral residencial i turística". El pla preveu també la creació de pols d'atracció, anomenats "catedrals turístiques" que serien actuacions urbanes emblemàtiques: Centre del Mediterrani a Can Pastilla; Hotel més "bio" –fa referència a un hotel de marca sostenible i biològic– a les pedreres de marès; Centre benestar a les pedreres de marès; Centre d'alt rendiment esportiu a les pedreres de marès; Hotel Fort de Cap Enderrocat de 6 estrelles; Aquàrium de ses Fontanelles; Museu d'Art Contemporani al Torrent des Jueus. Aquestes peces singulars es presenten per tal d'estimular les lògiques del capital de manera semblant al que s'ha fet a d'altres ciutats, com per exemple Bilbao amb el Guggenheim o Barcelona amb les Olimpíades o les operacions lligades al Fòrum de les Cultures 2004. Cal recordar, tal com han exposat David Harvey i Neil Smith (2005), que els intents de les classes dirigents de renovar les ciutats en relació a projectes "emblemàtics", per tal de diferenciar unes ciutats de les altres i així escalar posicions en la jerarquia del sistema urbà mundial, condueixen en una situació en que aquella suposada diferenciació s'autoelimina per la reproducció ampliada d'ídents processos urbans a escala planetària. El projecte es divideix en 4 fases –immediat, curt (2015), mitjà (2020) i llarg (més enllà de 2020)–, tot essent les primeres actuacions les corresponents als "espais tractors" (Consorti Platja de Palma, 2009a; Prats, 2010).

El principal instrument per dur endavant la reforma és de caràcter urbanístic<sup>913</sup>. Així, el juliol de 2010 el Parlament de les Illes Balears aprovà la Llei 8/2010 de Mesures per a la Revalorització Integral de la Platja de Palma<sup>914</sup>, amb la qual es defineix l'instrument de planejament: el Pla de reconversió de la Platja de Palma. L'objectiu d'aquesta norma era el d'adequar el marc normatiu a les exigències del Pla Director o Masterplan, tot evitant les rigideses de les múltiples normes urbanístiques, territorials i turístiques vigents<sup>915</sup>. La llei es presentà com un instrument per aportar agilitat i flexibilitat a l'hora d'emprendre les actuacions a la zona que per les seves particularitats no quedarien prou explicitades en unes simples modificacions dels PGOUs de Palma i Lluçmajor i a més la tramitació d'aquesta llei era molt més ràpida que la que suposaria la modificació del Pla Territorial de Mallorca i els PGOUs que afecten a la zona<sup>916</sup>. L'instrument urbanístic seria el Pla de Reconversió que afectaria a unes 991,62 Ha –un 61,51% del terme de Palma i un 38,48% de Lluçmajor–. El 2 d'agost de 2010 la junta rectora del Consorci aprovà inicialment el Pla de Reconversió Integral de la Platja de Palma. La proposta d'ordenació del Pla preveia, a més de la protecció de la zona humida de ses Fontanelles (32,61 Ha) –amb una part destinada a centre comercial i una altra part amb diverses actuacions com per exemple el CCM (Centre de consolidació de mercaderies)–, la reordenació dels sectors urbans del PRI (Pla de Reconversió Integral) amb la reclassificació d'alguns d'ells, operacions de "microcirurgia" urbanística, esponjaments, augment dels ràtios per habitatge, augment del sòl destinat a zona verda, etc (Consorti Platja de Palma, 2010).

<sup>913</sup> Les principals línies d'actuació es poden consultar a Consorci Platja de Palma (2009a) *Informes tècnics de las bases para la Revalorización integral de la Platja de Palma*. Consorci Platja de Palma, Palma de Mallorca ([http://consorci.simse.net/attachments/070\\_INFORME.pdf](http://consorci.simse.net/attachments/070_INFORME.pdf), setembre 2010). Es recomana consultar la gran quantitat de documents que ha elaborat el Consorci de la Platja de Palma: <http://consorciplayadepalma.es/> (setembre 2010).

<sup>914</sup> (BOIB núm.112/29/07/2010)

<sup>915</sup> L'article 6 de la llei estableix que els establiments turístics que adoptin mesures per disminuir la càrrega ecològica rebran un segell distintiu. El més rellevant d'això és que aquells que comptin amb aquest segell podran gaudir d'avantatges fiscals. En canvi, els establiments que no compleixin l'establert a la llei seran inscrits en el Registre d'Hotels Turísticament Inadequats.

<sup>916</sup> En motiu de l'aprovació d'aquesta llei, el portaveu parlamentari del PP, Antoni Pastor, exposà que "hauria d'iniciar-se una reflexió sobre si els instruments i fórmules urbanístiques actuals són "àgils o no", degut a que, en la seva opinió, les coses podrien funcionar una mica millor" (Olaizola 10/07/2010:4). D'aquesta manera, es podria interpretar aquesta llei com la porta d'entrada legal a futurs instruments legals molt més àgils per a la producció turística-immobiliària, al temps que se podria iniciar la desarticulació dels marcs normatius més generals, en favor de marcs realitzats ad hoc pels casos particulars.



Hom pot destacar el fet que en el moment de redactar-se el PRI hi havia unes 43109 places turístiques quan segons els PGOUs de Palma i Lluçmajor no n'hi podia haver més de 7585. En algunes zones com Can Pastilla hi havia 34,4 vegades més places turístiques que les que el PGOU de Palma permet. Segons el Consorci les zones d'ordenament turístic dels PGOU pràcticament no coincidien amb els establiments hotelers existents. El PRI potenciava l'ús turístic de la zona tot permetent una capacitat de 21358 places turístiques, la qual cosa suposaria una ràtio de 32,57 m<sup>2</sup>/plaça turística. Una ràtio inferior a l'establerta pel POOT, però que supera en molts de casos l'existent. A més, un bon nombre de places turístiques ubicades dins els nuclis urbans passarien a ser catalogats com hotels de ciutat. Es prohibeix el canvi d'ús turístic dels edificis destinats a allotjament turístic sempre i quan l'ús dominant de la parcel·la sigui el turístic, però permet la rehabilitació o ampliació dels establiments turístics. Així mateix, el PRI estableix que els allotjaments turístics hauran d'ajustar-se en un termini de 3 anys a un procés de millora que implicarà uns ràtios mínims de superfície útil per habitació en funció de la categoria de l'establiment (Consorci Platja de Palma, 2010).

Pel que fa a l'edificació residencial, es preveu passar dels 22038 habitatges que es podien construir d'acord amb els PGOUs, i dels quals n'hi havia 16381 construïts, a uns 14998 amb el PRI. També es preveu augmentar de manera notable els espais lliures públics, tot passant de les 56,71 Ha dels PGOUs a les 140,36 Ha del PRI. A la taula 262 es pot observar que la proposta del PRI preveu un increment del sòl urbà en unes 105,93 Ha respecte el sòl urbà classificat segons els PGOU de Palma i Lluçmajor, fins assolir les 549,73 Ha de sòl urbà. Concretament, es desclassifiquen unes 10,35 Ha de sòl urbà que passen a ser sòl urbanitzable, i es classifiquen unes 116,29 Ha, la major part de les quals estan situades a primera línia de mar al sector oriental de la zona –Son Verí Nou amb 49,64 Ha– i al sector central de la platja –La Ribera amb 30,7 Ha–. En quant al sòl urbanitzable es passa de 239,32 Ha segons els PGOUs a 68,94 Ha amb el PRI i el sòl rústic passa de 308,77 Ha segons els PGOUs a 373,2 Ha amb el PRI. En aquest cas, es pot destacar el fet que els sòls de la part posterior de la zona central de la platja de Palma es reclassifiquen de sòl urbanitzable a sòl rústic –32,62 ha de ses Fontanelles, 23,12 Ha de Son Fangos, 24,63 Ha del SUNP Parcel·les i 12,21 Ha de ses Cadenes–, mentre que es resclassifiquen unes 42,06 Ha de sòl rústic que passen a ser sòl urbà o urbanitzable, la major part a la vessant oriental de la platja de Palma –Torrent des Jueus 13,8 Ha; Bellavista Est 7,41 Ha i a la zona de Son Verí unes 11,31 Ha– (Consorci Platja de Palma, 2010).

El pressupost del Consorci de la Platja de Palma passà de 5 milions d'euros el 2009 a uns 127,7 milions d'euros el 2010, dels quals un 66,48% era per fer inversions en infraestructura pública i serveis (p.ex. recollida d'aigües pluvials) i un 19,57% per adquirir sòl i edificacions obsoletes. Pels propers 10 anys s'estimava una aportació de l'Estat d'uns 100 milions d'euros anuals (Olaizola, 9/03/2010). D'acord amb Prats (2010:90), les actuacions immediates del pla eren: "1) l'esponjament dels primers edificis per iniciar la reurbanització urbana; 2) la posada en marxa de dos concursos d'arquitectes de prestigi internacional per a projectes emblemàtics de les noves "catedrals" turístiques; 3) el compromís d'importantes inversions privades, com la construcció de nous desenvolupaments hotelers de referència internacional i la construcció d'un important centre comercial; 4) el començament de la rehabilitació urbana de deu illes; 5) la presentació de cinc passejos i itineraris en l'entorn de Platja de Palma; 6) la construcció del passeig a Cap Enderrocat; 7) la presentació i posada en marxa del pla de seguretat, així com del pla d'ocupació i formació específics de Platja de Palma".

En motiu de l'exposició pública del PRI (Pla de Reconversió Integral de la Platja de Palma) es van conèixer certs detalls que varen motivar una ràpida contestació per part dels prop de 250 veïnats afectats per futures expropiacions a Can Pastilla. El PRI preveia tota una sèrie de grans actuacions, entre d'elles l'anomenada Born de Can Pastilla<sup>917</sup>. Els veïnats constituïren la Plataforma de veïnats de Cala Estància Can Pastilla afectats pel PRI del Consorci Platja de Palma. L'obertura del born de Can Pastilla –i construcció d'un aparcament subterrani– afectava a dues illetes i implicava enderrocar 91 habitatges, precisament en una de les zones

<sup>917</sup> D'acord amb el PRI, les altres actuacions eren: Remodelació de la relació Can Pastilla i Autopista, Espai natural i platges tranquil·les a ses Fontanelles, Bulevar comercial i platja recuperada de La Ribera, Gran passeig marítim i districte nocturn Les Meravelles, La Porcíncula i els Jardins del Benestar de les pedreres, Bulevar del Torrent dels Jueus, Revalorització del casc urbà mediterrani dels Arenals, Costa magnífica Son Verí-Cap Enderrocat, Expressió de la xarxa viària principal mimetitzada amb el paisatge (Consorci Platja de Palma, 2010).

de menor massificació urbanística de la platja –amb un índex de compactació menor a 2, quan es recomanava actuar en el moment que aquest fos superior a 5– i que Adriaan Geuze havia considerat com a nucli tradicional mediterrani de bona qualitat. La Plataforma destapà el fet que la proposta del born de Can Pastilla del PRI havia format part de la proposta “Mar A Villas” presentada per Ángel García del Jalón al concurs d’idees de 2007 i que havia estat rebutjada. La protesta veïnal es va propagar per la zona, entre veïnats i hotelers, i va tenir una ràpida reacció per part dels partits polítics. Es passava amb molt poc temps d’una mena de matrimoni entre tots els partits polítics i entre aquests i els empresaris turístics a una nova situació conflictiva. El renou mediàtic a pocs mesos de les eleccions autonòmiques i locals feu que els partits polítics s’oposassin al projecte i finalment el president Francesc Antich ordenà la paralització del projecte del born de Can Pastilla. Resultat dels conflictes generats es va decidir dur endavant una reforma de la proposta, tot esperant el pas del temps i així evitar el costos electorals que podrien derivar-se d’actuacions polèmiques (Galán, 20/08/2010; Galán, 25/08/2010; Galán i Moure, 26/08/2010; Galán, 29/08/2010; Plataforma de veïnats de Cala Estància Can Pastilla afectats pel PRI del Consorci Platja de Palma, 31/08/2010; Galán, 1/09/2010; Galán, 3/09/2010; Editorial Diario de Mallorca, 12/09/2010).

**Taula 262. Comparació entre les classificacions segons el PGOU i les propostes pel Pla de Reconversió Integral de la Platja de Palma (Font: Consorci Platja de Palma 2010:97-115-116).**

Sectors	Sòl Urbà			Sòl Urbanitzable			Superfície consolidada		Sòl Rústic		
	PGOU vigent	Proposta PRI	Variació PGOU proposta PRI	S. Urbanitzables/PGOU	S. Urbanitzable proposta PRI	Variació PGOU proposta PRI	Superfície bruta de sòl urbà i urbanitzable amb urbanització consolidada	Proporció superfície bruta de sòl urbà i urbanitzable amb urbanització consolidada respecte sòl urbà i sòl urbanitzable s/PGOU	PGOU vigent	Proposta PRI	Variació PGOU proposta PRI
	Ha	Ha	Ha	Ha	Ha	Ha	Ha	%	Ha	Ha	Ha
Can Pastilla	54,27	63,54	9,27	21,65	16,25	-5,4	62,74	82,64	3,31	0	-3,31
Ses Fontanelles	19,67	25,69	6,02	37,79	0	-37,79	19,75	34,37	5,94	32,62	26,68
La Ribera	20,18	51,33	31,15	42,53	0	-42,53	50,88	81,14	2,63	11,83	9,2
Las Maravillas	70,75	74,69	3,94	40,33	0	-40,33	70,75	63,69	5,45	38,46	33,01
La Porcíncula	77,68	71,74	-5,94	35,23	32,77	-2,46	77,68	68,8	4,91	15,14	10,23
Arenal (Palma)	78,33	85,28	6,95	12,15	0	-12,15	78,33	86,57	26,69	0	-26,69
Resta sòl rústic Palma	0	0	0	0	0	0	0,00	0	50,67	85,9	35,23
Arenal (Llucmajor)	50,37	55,27	4,9	0	19,92	19,92	50,37	100	44,13	0	-44,13
Son Verí	12,6	62,24	49,64	49,64	0	-49,64	62,24	100	45,87	61,36	15,49
Cala Blava-Bellavista	59,95	59,95	0	0	0	0	59,95	100	17,54	16,08	-1,46
Resta sòl rústic Llucmajor	0	0	0	0	0	0	0,00	0	101,63	111,81	10,18
<b>Total platja de Palma</b>	<b>443,8</b>	<b>549,73</b>	<b>105,93</b>	<b>239,32</b>	<b>68,94</b>	<b>-170,38</b>	<b>532,70</b>	<b>77,98</b>	<b>308,77</b>	<b>373,2</b>	<b>64,43</b>

- La situació de les "fàbriques turístiques" al 2009.

Finalment, per acabar l'anàlisi de l'evolució de les "fàbriques turístiques" a les Balears i la seva incidència territorial, analitzarem la distribució territorial –per municipis– de la capacitat d'allotjament turístic reglat el 2009 i la seva comparació amb el 2001. El 2009, després de quasi una dècada caracteritzada per un fort dinamisme del negoci turístic-immobiliari i la retòrica del canvi de model turístic –llegís final dels grans desenvolupaments turístics fordistes–, la capacitat d'allotjament turístic assolí unes 422918 places, la qual cosa implicava un increment de l'1,86% respecte 2001. És a dir, al llarg d'aquests anys s'havien obert unes 7743 places d'allotjament turístic reglat, la qual cosa és pràcticament equivalent a les mateixes places turístiques de l'illa de Formentera el 2009. La distribució per grups de tipologies pràcticament no havia variat: 75,96% de les places corresponien als hotels i assimilats i el 22,19% als apartaments turístics. Per illes, el major increment es produeix a Menorca que fou del 5,32% amb 2515 noves places respecte del 2001, tot assolint 49826 places. A Menorca, els majors increments es donen als dos principals municipis turístics: Ciutadella on es passa de 6479 places el 2001 a 22937 el 2009 i es Mercadal amb un increment de 549 places, tot assolint 6974 places el 2009. A l'illa d'Eivissa es registrà un increment de l'1,87%, tot passant de 78846 places el 2001 a 80319 el 2009. En aquest cas es pot destacar el fet que hi ha els casos dels termes municipals de Sant Josep i de Sant Joan on es produeix una disminució del nombre de places, de 2842 unitats i 263 respectivament. A Mallorca hi ha un increment de places d'allotjament turístic de l'1,33%, tot passant de 281316 places el 2001 a 285065 el 2009.

En termes relatius els increments més importants es donen a municipis no turístics, la qual cosa s'explica per la propagació del turisme rural. Emperò els municipis que experimentaren els increments absoluts més importants seguien essent els turístics, tot destacant Lluçmajor amb un increment de 1365 places, Muro 1188 places, Santa Margalida 1035 places o Manacor 821 places. En aquests principis els increments estan relacionats amb l'expansió de les grans "fàbriques turístiques" (hotels i apartaments). Per altra banda, hi ha una sèrie de municipis en els que la capacitat d'allotjament turístic disminueix, tot essent els casos més destacats els dels dos principals municipis turístics: Palma amb 922 places menys i Calvià amb 723 (taula 263).

**Taula 263. Els establiments d'allotjament turístic de les Illes Balears, 2009 (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria de Turisme, 2002a i Conselleria de Turisme, 2009).**

	Apartaments turístics		Hotels i assimilats		Altres		Total			
	Establ.	Places	Establ.	Places	Establ.	Places	Establ.	Places	Places/establiment	Variació places 2001-009 (%)
Alaró	0	0	1	21	4	92	5	113	23	36,14
Alcúdia	31	8.111	46	18.059	8	88	85	26.258	309	-2,40
Algaida	0	0	1	28	3	61	4	89	22	12,66
Andratx	3	500	14	3.060	2	22	19	3.582	189	-0,44
Artà	1	38	4	132	10	151	15	321	21	-58,20
Banyalbufar	0	0	3	196	3	35	6	231	39	11,59
Binissalem	0	0	1	33	0	0	1	33	33	0,00
Búger	0	0	0	0	1	12	1	12	12	-
Bunyola	0	0	2	68	10	128	12	196	16	21,74
Calvià	82	11.838	172	47.383	4	52	258	59.273	230	-1,21
Campanet	0	0	0	0	4	95	4	95	24	14,46
Campos	0	0	2	78	17	251	19	329	17	74,07
Capdepera	32	2.744	81	15.580	3	68	116	18.392	159	-0,35
Costitx	0	0	0	0	1	16	1	16	16	-27,27
Deià	0	0	5	398	2	32	7	430	61	0,00
Esporles	0	0	2	53	6	105	8	158	20	146,88
Estellencs	0	0	1	101	3	36	4	137	34	7,87
Felanitx	28	2.711	15	3.394	11	185	54	6.290	116	8,02
Fornalutx	0	0	2	62	4	54	6	116	19	93,33
Inca	0	0	0	0	2	36	2	36	18	500,00
Lloret de Vistalegre	0	0	0	0	2	38	2	38	19	0,00
Lloseta	0	0	0	0	2	25	2	25	13	-
Llubí	0	0	0	0	1	6	1	6	6	-70,00
Llucmajor	2	1.056	46	11.671	12	145	60	12.872	215	11,86
Manacor	14	1.765	30	12.639	18	293	62	14.697	237	5,92
Maria de la Salut	0	0	0	0	4	38	4	38	10	533,33

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Marratxí	0	0	0	0	1	16	1	16	16	100,00
Montuïri	0	0	0	0	5	133	5	133	27	95,59
Muro	10	1.688	28	14.303	2	530	40	16.521	413	7,75
Palma	20	2.228	207	40.938	2	36	229	43.202	189	-2,09
Petra	0	0	0	0	3	22	3	22	7	120,00
Pollença	32	2.394	35	4.719	12	204	79	7.317	93	4,81
Porreres	0	0	0	0	4	106	4	106	27	63,08
Puigpunyent	1	25	0	0	4	116	5	141	28	50,00
sa Pobla	0	0	1	11	2	28	3	39	13	25,81
Sant Llorenç des Cardassar	24	2.865	66	21.733	5	118	95	24.716	260	-2,71
Santa Eugènia	0	0	0	0	1	10	1	10	10	0,00
Santa Margalida	11	555	43	12.322	6	126	60	13.003	217	8,65
Santa Maria del Camí	0	0	0	0	3	63	3	63	21	53,66
Santanyí	40	3.801	71	12.932	5	75	116	16.808	145	4,83
Selva	0	0	0	0	10	178	10	178	18	206,90
Sencelles	0	0	0	0	3	57	3	57	19	119,23
ses Salines	14	442	19	3.434	3	42	36	3.918	109	0,77
Sineu	0	0	2	28	4	54	6	82	14	78,26
Sóller	3	100	21	2.406	18	238	42	2.744	65	7,86
Son Servera	32	2.689	46	9.119	5	115	83	11.923	144	0,59
Valldemossa	0	0	2	126	7	137	9	263	29	36,27
Vilafranca de Bonany	0	0	0	0	1	20	1	20	20	-
Mallorca	380	45.550	969	235.027	243	4.488	1.592	285.065	179	1,33
Alaior	25	2.588	11	3.178	1	939	37	6.705	181	3,49
Ciutadella	142	11.794	49	11.047	4	96	195	22.937	118	6,91
Ferrereries	0	0	9	1.197	3	119	9	934	104	2,41
Maó	23	2.603	14	4.359	5	45	21	1.886	90	1,18
Mercadal	7	1.451	7	1.817	1	12	38	6.974	184	8,54
Sant Lluís	3	72	3	743	4	70	33	5.884	178	3,21
es Castell	3	138	13	1.703	2	41	11	1.238	113	1,98
es Migjorn Gran	19	2.455	10	3.359	0	0	14	3.268	233	0,18
Menorca	222	21.101	116	27.403	20	1.322	358	49.826	139	5,32

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Eivissa	53	4.587	75	12.154	0	0	128	16.741	131	18,35
Sant Antoni de Portmany	57	4.580	78	11.086	4	346	139	16.012	115	1,44
Sant Josep de sa Talaia	16	1.260	19	3.607	2	408	101	20.211	200	-12,33
Sant Joan de Labritja	53	5.735	46	14.068	8	142	43	5.009	116	-4,99
Santa Eulària des Riu	65	8.014	63	13.234	13	1.098	141	22.346	158	8,52
Eivissa	244	24.176	281	54.149	27	1.994	552	80.319	146	1,87
Formentera	75	3.019	45	4.677	1	12	121	7.708	64	0,08
Illes Balears	921	93.846	1.411	321.256	291	7.816	2.623	422.918	161	1,86

\*Apartaments turístics; \*\*Hotels i assimilats: Hotel, Hotel Residència, Ciutat de Vacances, Hostal, Hostal Residència, Fonda, Casa d'hostes, Pensió, Residència Apartament, Hotel Apartament;  
 \*\*\*Altres: Agroturisme, Càmping Turístic, Hotel Rural, Turisme d'Interior.

Figura 103. (Elaboració pròpia).

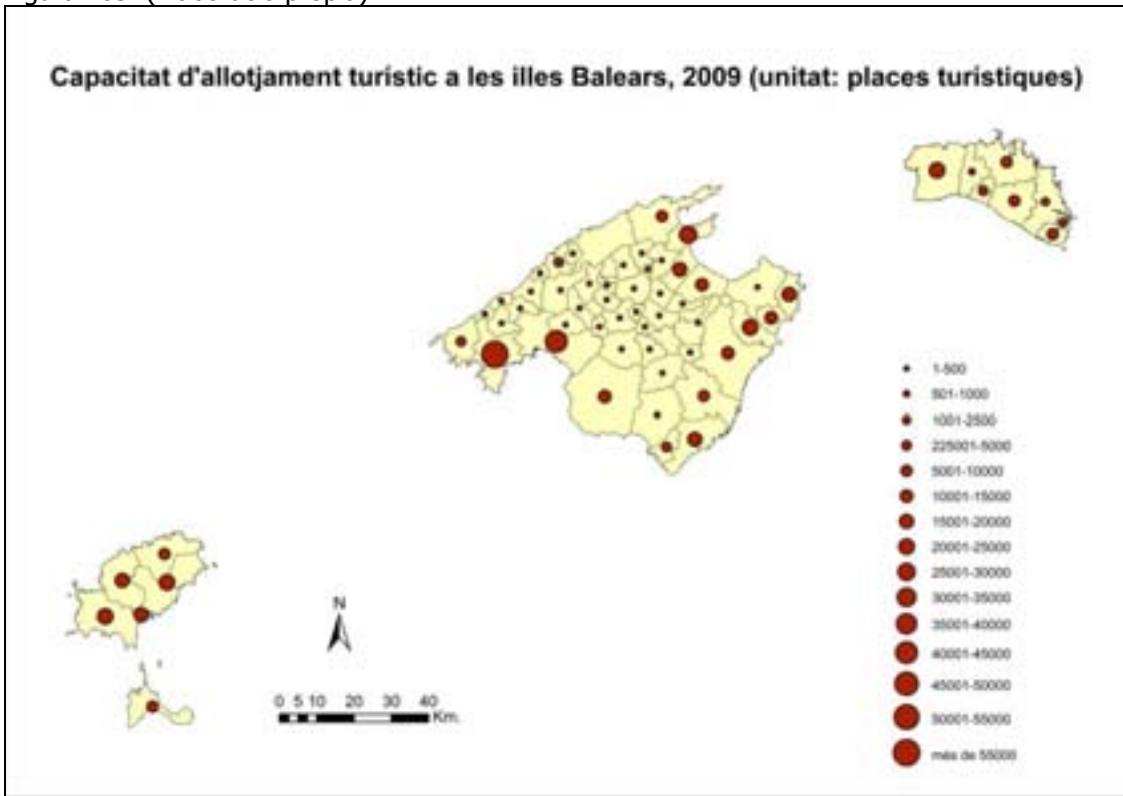
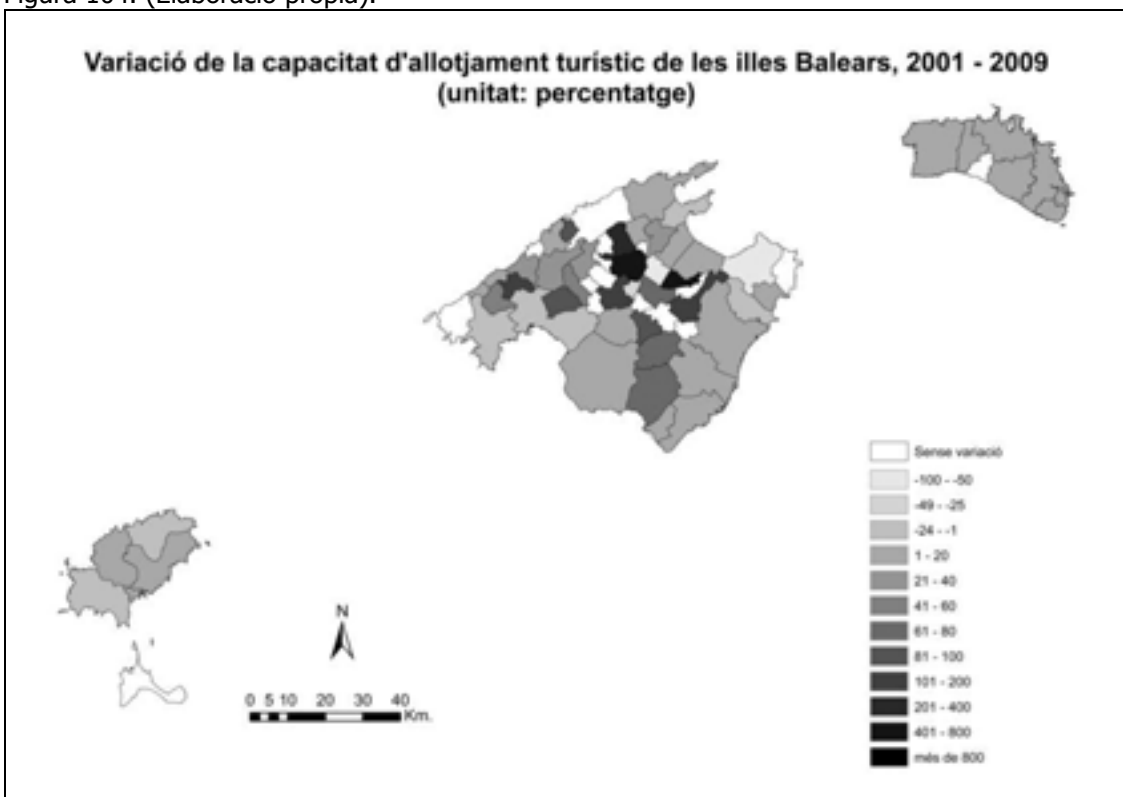


Figura 104. (Elaboració pròpia).





**Taula 264. Establiments d'allotjament turístic segons tipologia a les Illes Balears, 2009 (unitat : nombre d'establiments) (Font : elaboració pròpia a partir de Conselleria de Turisme, 2009).**

Tipologia	Agroturisme	Apartament turístic	Càmping Turístic	Casa d'hostes	Ciutat de Vacances	Fonda	Hostal	Hostal Residència	Hotel	Hotel Apartament	Hotel Residència	Hotel Rural	Pensió	Residència Apartament	Turisme d'Interior	Total
Alaró	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	2	5
Alcúdia	3	31	0	0	0	1	3	2	21	19	0	0	0	0	5	85
Algaida	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	1	4
Andratx	1	3	0	0	0	0	2	1	8	3	0	0	0	0	1	19
Artà	6	1	0	0	0	0	2	0	1	1	0	1	0	0	3	15
Banyalbufar	0	0	0	0	0	0	1	0	2	0	0	0	0	0	3	6
Binissalem	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
Búger	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Bunyola	10	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	12
Calvià	4	82	0	1	1	0	11	15	117	26	1	0	0	0	0	258
Campanet	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	4
Campos	16	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	19
Capdepera	2	32	0	0	0	1	15	9	39	17	0	1	0	0	0	116
Costitx	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Deià	1	0	0	0	0	1	1	0	2	0	1	0	0	0	1	7
Esporles	6	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	8
Estellencs	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	2	4
Felanitx	8	28	0	0	0	0	1	2	12	0	0	3	0	0	0	54
Fornalutx	2	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	2	6
Inca	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2
Lloret de Vistalegre	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Lloseta	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2
Llubí	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Llucmajor	11	2	0	0	1	1	3	5	35	1	0	1	0	0	0	60
Manacor	15	14	0	3	0	0	2	0	19	6	0	3	0	0	0	62
Maria de la Salut	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	4
Marratxí	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Montuïri	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	5
Muro	0	10	1	0	0	0	0	0	11	17	0	1	0	0	0	40
Palma	0	20	0	7	0	1	12	28	140	14	5	1	0	0	1	229
Petra	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3
Pollença	6	32	0	0	0	0	4	5	16	7	2	1	1	0	5	79
Porreres	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	4
Puigpunyent	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	5
sa Pobla	2	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
Sant Llorenç des Cardassar	4	24	0	3	0	0	2	3	35	20	3	1	0	0	0	95
Santa Eugènia	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Santa Margalida	5	11	0	0	0	0	4	2	23	14	0	1	0	0	0	60
Santa Maria del Camí	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	3
Santanyí	3	40	0	3	0	2	15	14	22	15	0	0	0	0	2	116
Selva	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	10
Sencelles	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	3
ses Salines	2	14	0	0	0	0	5	1	12	1	0	1	0	0	0	36
Sineu	1	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	3	6
Sóller	8	3	0	1	0	0	3	2	15	0	0	1	0	0	9	42
Son Servera	3	32	0	1	0	1	3	7	21	13	0	1	0	0	1	83
Valldemossa	4	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	2	9
Vilafranca de Bonany	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Mallorca	158	380	1	19	2	9	91	99	558	177	13	30	1	0	54	1.592
Alaior	0	25	1	0	0	0	1	2	5	3	0	0	0	0	0	37
Ciutadella	2	142	0	2	1	0	2	5	19	17	3	2	0	0	0	195
Ferrieres	2	3	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	1	0	9
Maó	4	3	0	2	0	0	1	3	4	2	1	0	0	0	1	21
Mercadal	0	23	0	0	0	0	2	3	3	5	0	0	0	1	1	38
Sant Lluís	2	19	0	0	0	0	3	1	5	1	0	1	0	0	1	33
es Castell	1	0	0	0	0	0	2	2	4	0	0	1	0	1	0	11

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

es Migjorn Gran	0	7	0	1	0	1	0	0	4	0	0	0	0	1	0	14
Menorca	11	222	2	5	1	2	11	16	45	28	4	4	0	4	3	358
Eivissa	0	53	0	15	1	0	5	18	26	3	7	0	0	0	0	128
Sant Antoni de Portmany	2	57	1	9	0	0	4	29	21	5	9	1	0	1	0	139
Sant Josep de sa Talaia	1	53	1	1	1	0	4	1	22	9	3	0	0	5	0	101
Sant Joan de Labritja	6	16	0	2	2	0	2	4	9	0	0	2	0	0	0	43
Santa Eulària des Riu	10	65	3	1	3	3	9	14	23	5	4	0	0	1	0	141
Eivissa	19	244	5	28	7	3	24	66	101	22	23	3	0	7	0	552
Formentera	1	75	0	8	2	1	18	9	7	0	0	0	0	0	0	121
Illes Balears	189	921	8	60	12	15	144	190	711	227	40	37	1	11	57	2.623

**Taula 264. Places d'allotjament turístic segons tipologia a les Illes Balears, 2009 (unitat: places) (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria de Turisme, 2009).**

	Agroturisme	Apartament turístic	Càmping Turístic	Casa d'hostes	Ciutat de Vacances	Fonda	Hostal	Hostal Residència	Hotel	Hotel Apartament	Hotel Residència	Hotel Rural	Pensió	Residència Apartament	Turisme d'Interior	Total
Alaró	12	0	0	0	0	0	0	21	0	0	0	50	0	0	30	113
Alcúdia	34	8.111	0	0	0	32	147	94	10.341	7.445	0	0	0	0	54	26.258
Algaida	20	0	0	0	0	0	0	0	28	0	0	31	0	0	10	89
Andratx	14	500	0	0	0	0	70	28	2.416	546	0	0	0	0	8	3.582
Artà	61	38	0	0	0	0	27	0	16	89	0	50	0	0	40	321
Banyalbufar	0	0	0	0	0	0	75	0	121	0	0	0	0	0	35	231
Binissalem	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	33	0	0	0	0	33
Búger	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12
Bunyola	128	0	0	0	0	0	0	30	38	0	0	0	0	0	0	196
Calvià	52	11.838	0	13	1.118	0	576	611	33.686	11.352	27	0	0	0	0	59.273
Campanet	33	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	50	0	0	12	95
Campos	231	0	0	0	0	0	0	41	37	0	0	20	0	0	0	329
Capdepera	32	2.744	0	0	0	68	1.456	318	8.085	5.653	0	36	0	0	0	18.392
Costitx	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16	16
Deià	16	0	0	0	0	17	14	0	244	0	123	0	0	0	16	430
Esporles	105	0	0	0	0	0	16	0	37	0	0	0	0	0	0	158
Estellencs	10	0	0	0	0	0	0	0	101	0	0	0	0	0	26	137
Felanitx	111	2.711	0	0	0	0	35	75	3.284	0	0	74	0	0	0	6.290
Fornalutx	25	0	0	0	0	0	0	0	0	62	0	0	0	0	29	116
Inca	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	30	0	0	0	36
Lloret de Vistalegre	38	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	38
Lloseta	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16	25
Llubí	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	6
Llucmajor	141	1.056	0	0	660	20	161	233	10.251	346	0	4	0	0	0	12.872
Manacor	195	1.765	0	94	0	0	157	0	6.819	5.569	0	98	0	0	0	14.697
Maria de la Salut	22	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16	38

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Marratxí	16	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16
Montuïri	38	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	95	0	0	0	133
Muro	0	1.688	500	0	0	0	0	0	4.978	9.325	0	30	0	0	0	16.521
Palma	0	2.228	0	228	0	12	708	1.203	33.992	4.407	388	25	0	0	11	43.202
Petra	16	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	22
Pollença	86	2.394	0	0	0	0	187	247	2.641	1.570	51	46	23	0	72	7.317
Porreres	57	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	49	0	0	0	106
Puigpunyent	20	25	0	0	0	0	0	0	0	0	0	96	0	0	0	141
sa Pobla	28	0	0	0	0	11	0	0	0	0	0	0	0	0	0	39
Sant Llorenç des Cardassar	74	2.865	0	116	0	0	94	105	10.680	10.516	222	44	0	0	0	24.716
Santa Eugènia	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
Santa Margalida	76	555	0	0	0	0	351	64	7.133	4.774	0	50	0	0	0	13.003
Santa Maria del Camí	22	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	41	0	0	0	63
Santanyí	44	3.801	0	80	0	70	674	478	5.195	6.435	0	0	0	0	31	16.808
Selva	124	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	54	178
Sencelles	14	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	39	0	0	4	57
ses Salines	24	442	0	0	0	0	121	54	3.103	156	0	18	0	0	0	3.918
Sineu	20	0	0	0	0	0	0	0	28	0	0	0	0	0	34	82
Sóller	103	100	0	15	0	0	171	87	2.133	0	0	16	0	0	119	2.744
Son Servera	60	2.689	0	20	0	18	213	307	4.068	4.493	0	45	0	0	10	11.923
Valldemossa	77	0	0	0	0	0	16	0	0	110	0	32	0	0	28	263
Vilafranca de Bonany	20	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	20
Mallorca	2.236	45.550	500	566	1.778	248	5.269	3.996	149.455	72.848	844	1.069	23	0	683	285.065
Alaior	0	2.588	939	0	0	0	29	96	1.549	1.504	0	0	0	0	0	6.705
Ciutadella	23	11.794	0	30	816	0	47	137	5.284	4.542	191	73	0	0	0	22.937
Ferreries	19	72	100	0	0	15	0	0	656	0	0	0	0	72	0	934
Maó	29	138	0	24	0	0	37	150	354	998	140	0	0	0	16	1.886
Mercadal	0	2.603	0	0	0	0	78	144	1.485	1.836	0	0	0	816	12	6.974

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Sant Lluís	26	2.455	0	0	0	0	170	23	2.104	1.062	0	28	0	0	16	5.884
es Castell	23	0	0	0	0	0	82	61	687	0	0	18	0	367	0	1.238
es Migjorn Gran	0	1.451	0	23	0	7	0	0	1.358	0	0	0	0	429	0	3.268
Menorca	120	21.101	1.039	77	816	22	443	611	13.477	9.942	331	119	0	1.684	44	49.826
Eivissa	0	4.587	0	270	1.042	0	386	660	7.414	1.326	1.056	0	0	0	0	16.741
Sant Antoni de Portmany	44	4.580	274	212	0	0	337	2.117	5.783	1.365	1.088	28	0	184	0	16.012
Sant Josep de sa Talaia	8	5.735	400	12	780	0	60	13	9.455	3.046	122	0	0	580	0	20.211
Sant Joan de Labritja	94	1.260	0	17	912	0	41	330	2.307	0	0	48	0	0	0	5.009
Santa Eulària des Riu	174	8.014	924	28	1.359	89	388	586	8.780	1.363	557	0	0	84	0	22.346
Eivissa	320	24.176	1.598	539	4.093	89	1.212	3.706	33.739	7.100	2.823	76	0	848	0	80.319
Formentera	12	3.019	0	125	1.193	30	1.195	385	1.749	0	0	0	0	0	0	7.708
Illes Balears	2.688	93.846	3.137	1.307	7.880	389	8.119	8.698	198.420	89.890	3.998	1.264	23	2.532	727	422.918

**Taula 265. Dimensió mitjana dels establiments d'allotjament turístic segons tipologia a les Illes Balears, 2009 (unitat: places/establiment) (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria de Turisme, 2009).**

	Agroturisme	Apartament turístic	Càmping Turístic	Casa d'hostes	Ciutat de Vacances	Fonda	Hostal	Hostal Residència	Hotel	Hotel Apartament	Hotel Residència	Hotel Rural	Pensió	Residència Apartament	Turisme d'Interior	Total
Alaró	12,00	0	0	0	0	0	0	21,00	0	0	0	50,00	0	0	15,00	22,60
Alcúdia	11,33	261,65	0	0	0	32,00	49,00	47,00	492,43	391,84	0	0	0	0	10,80	308,92
Algaida	20,00	0	0	0	0	0	0	0	28,00	0	0	31,00	0	0	10,00	22,25
Andratx	14,00	166,67	0	0	0	0	35,00	28,00	302,00	182,00	0	0	0	0	8,00	188,53
Artà	10,17	38,00	0	0	0	0	13,50	0	16,00	89,00	0	50,00	0	0	13,33	21,40
Banyalbufar	0	0	0	0	0	0	75,00	0	60,50	0	0	0	0	0	11,67	38,50
Binissalem	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	33,00	0	0	0	0	33,00
Búger	12,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12,00
Bunyola	12,80	0	0	0	0	0	0	30,00	38,00	0	0	0	0	0	0	16,33
Calvià	13,00	144,37	0	13,00	1.118,00	0	52,36	40,73	287,91	436,62	27,00	0	0	0	0	229,74
Campanet	16,50	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	50,00	0	0	12,00	23,75
Campos	14,44	0	0	0	0	0	0	41,00	37,00	0	0	20,00	0	0	0	17,32
Capdepera	16,00	85,75	0	0	0	68,00	97,07	35,33	207,31	332,53	0	36,00	0	0	0	158,55
Costitx	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16,00	16,00
Deià	16,00	0	0	0	0	17,00	14,00	0	122,00	0	123,00	0	0	0	16,00	61,43
Esporles	17,50	0	0	0	0	0	16,00	0	37,00	0	0	0	0	0	0	19,75
Estellencs	10,00	0	0	0	0	0	0	0	101,00	0	0	0	0	0	13,00	34,25
Felanitx	13,88	96,82	0	0	0	0	35,00	37,50	273,67	0	0	24,67	0	0	0	116,48
Fornalutx	12,50	0	0	0	0	0	0	0	0	31,00	0	0	0	0	14,50	19,33
Inca	6,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	30,00	0	0	0	18,00
Lloret de Vistalegre	19,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	19,00
Lloseta	9,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16,00	12,50
Llubí	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6,00	6,00
Llucmajor	12,82	528,00	0	0	660,00	20,00	53,67	46,60	292,89	346,00	0	4,00	0	0	0	214,53
Manacor	13,00	126,07	0	31,33	0	0	78,50	0	358,89	928,17	0	32,67	0	0	0	237,05

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Maria de la Salut	7,33	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16,00	9,50
Marratxí	16,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16,00
Montuiri	12,67	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	47,50	0	0	0	26,60
Muro	0	168,80	500,00	0	0	0	0	0	452,55	548,53	0	30,00	0	0	0	413,03
Palma	0	111,40	0	32,57	0	12,00	59,00	42,96	242,80	314,79	77,60	25,00	0	0	11,00	188,66
Petra	8,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6,00	7,33
Pollença	14,33	74,81	0	0	0	0	46,75	49,40	165,06	224,29	25,50	46,00	23,00	0	14,40	92,62
Porreres	19,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	49,00	0	0	0	26,50
Puigpunyent	10,00	25,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	48,00	0	0	0	28,20
sa Pobla	14,00	0	0	0	0	11,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13,00
Sant Llorenç des Cardassar	18,50	119,38	0	38,67	0	0	47,00	35,00	305,14	525,80	74,00	44,00	0	0	0	260,17
Santa Eugènia	10,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10,00
Santa Margalida	15,20	50,45	0	0	0	0	87,75	32,00	310,13	341,00	0	50,00	0	0	0	216,72
Santa Maria del Camí	11,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	41,00	0	0	0	21,00
Santanyí	14,67	95,03	0	26,67	0	35,00	44,93	34,14	236,14	429,00	0	0	0	0	15,50	144,90
Selva	20,67	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13,50	17,80
Sencelles	14,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	39,00	0	0	4,00	19,00
Ses Salines	12,00	31,57	0	0	0	0	24,20	54,00	258,58	156,00	0	18,00	0	0	0	108,83
Sineu	20,00	0	0	0	0	0	0	0	14,00	0	0	0	0	0	11,33	13,67
Sóller	12,88	33,33	0	15,00	0	0	57,00	43,50	142,20	0	0	16,00	0	0	13,22	65,33
Son Servera	20,00	84,03	0	20,00	0	18,00	71,00	43,86	193,71	345,62	0	45,00	0	0	10,00	143,65
Valldemossa	19,25	0	0	0	0	0	16,00	0	0	110,00	0	32,00	0	0	14,00	29,22
Vilafranca de Bonany	20,00	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	20,00
Mallorca	14,15	119,87	500,00	29,79	889,00	27,56	57,90	40,36	267,84	411,57	64,92	35,63	23,00	0	12,65	179,06
Alaior	0	103,52	939,00	0	0	0	29,00	48,00	309,80	501,33	0	0	0	0	0	181,22



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Ciutadella	11,50	83,06	0	15,00	816,00	0	23,50	27,40	278,11	267,18	63,67	36,50	0	0	0	117,63
Ferrerries	9,50	24,00	100,00	0	0	15,00	0	0	656,00	0	0	0	0	72,00	0	103,78
Maó	7,25	46,00	0	12,00	0	0	37,00	50,00	88,50	499,00	140,00	0	0	0	16,00	89,81
Mercadal	0	113,17	0	0	0	0	39,00	48,00	495,00	367,20	0	0	0	816,00	12,00	183,53
Sant Lluís	13,00	129,21	0	0	0	0	56,67	23,00	420,80	1.062,00	0	28,00	0	0	16,00	178,30
es Castell	23,00	0	0	0	0	0	41,00	30,50	171,75	0	0	18,00	0	367,00	0	112,55
es Migjorn Gran	0	207,29	0	23,00	0	7,00	0	0	339,50	0	0	0	0	429,00	0	233,43
Menorca	10,91	95,05	519,50	15,40	816,00	11,00	40,27	38,19	299,49	355,07	82,75	29,75	0	421,00	14,67	139,18
Eivissa	0	86,55	0	18,00	1.042,00	0	77,20	36,67	285,15	442,00	150,86	0	0	0	0	130,79
Sant Antoni de Portmany	22,00	80,35	274,00	23,56	0	0	84,25	73,00	275,38	273,00	120,89	28,00	0	184,00	0	115,19
Sant Josep de sa Talaia	8,00	108,21	400,00	12,00	780,00	0	15,00	13,00	429,77	338,44	40,67	0	0	116,00	0	200,11
Sant Joan de Labritja	15,67	78,75	0	8,50	456,00	0	20,50	82,50	256,33	0	0	24,00	0	0	0	116,49
Santa Eulària des Riu	17,40	123,29	308,00	28,00	453,00	29,67	43,11	41,86	381,74	272,60	139,25	0	0	84,00	0	158,48
Eivissa	16,84	99,08	319,60	19,25	584,71	29,67	50,50	56,15	334,05	322,73	122,74	25,33	0	121,14	0	145,51
Formentera	12,00	40,25	0	15,63	596,50	30,00	66,39	42,78	249,86	0	0	0	0	0	0	63,70
Illes Balears	14,22	101,90	392,13	21,78	656,67	25,93	56,38	45,78	279,07	395,99	99,95	34,16	23,00	230,18	12,75	161,23

e) *Els "capitans" del negoci turístic balear. La consolidació global dels "hoteltinents" balears.*

- Les cadenes en la "producció" turística interna (Illes Balears).
- Principis dels 1990: temps de crisi i reforçament de les cadenes.

Els finals dels anys 1980, tal com s'ha vist, foren de frenètica construcció d'allotjaments turístics. L'ampliació de la capacitat d'allotjament turístic a les Illes es produïa en un clima contradictori en el que la retòrica oficial es referia a la necessitat de contenir l'oferta i millorar la qualitat del ja construït, mentre que el capital aprofitava un marc regulatori encara favorable, per tal d'emprendre noves inversions. A més, tot allò es donava en un moment en que el gran capital turístic de les Illes havia iniciat el seu procés d'internacionalització. Entre el 1986 –abans del Decret Cladera– i el 1992 –en plena crisi–, les places d'allotjament turístic de les Balears havien augmentat en un 30,83%, tot essent l'increment més important a les Pitiüses. Si hom observa les places turístiques controlades per les cadenes hoteleres, pot veure com aquestes havien augmentat les seves places en un 40,11%, és a dir un increment superior a l'increment del total de places. Aquest major increment de les places en mans de les cadenes respon, entre d'altres, al fet que en motiu de la crisi varen desaparèixer petites empreses hoteleres, tal com havia ocorregut en d'altres episodis de reestructuració del capitalisme balear. La seva desaparició contribuï a incrementar el nombre de places de les cadenes.

El 1992, les 121886 places controlades per cadenes hoteleres representaven el 31,27% de les places d'allotjament turístic de les Balears i el 43,89% de les hoteleres. Les 10 primeres cadenes hoteleres controlaven el 24,09% de les places hoteleres de les Balears. Les places en apartaments turístics encara restaven en una organització del capital més disseminada, la qual cosa incidia en el fet que respecte del total de places turístiques el pes de les cadenes fos al voltant del 30%. Val la pena apreciar com la proporció de les places turístiques en mans de les cadenes era molt semblant a totes les illes de l'arxipèlag. Encara que a Menorca el pes de les cadenes hoteleres era més rellevant, ja que el 64,79% de les places hoteleres estaven controlades per aquestes, tot experimentant un important increment respecte de 1986.

<b>Taula 264. Evolució de les places d'allotjament turístic en mans de les Cadenes Hoteleres a les Illes Balears, 1986-1992 (Font: elaboració pròpia a partir de Sastre i Sastre, 1987c; Sastre, 1995; Navinés, 1987 i Conselleria de Turisme, 2009).</b>					
		Mallorca	Menorca	Eivissa i Formentera	Balears
1986	Places	64.170	4.909	17.910	86.989
	% sobre places turístiques	29,49	28,19	28,49	29,20
	% sobre places hoteleres	36,23	35,98	43,82	37,55
1992	Places	84.684	12.885	24.317	121.886
	% sobre places turístiques	31,60	35,73	28,38	31,27
	% sobre places hoteleres	41,71	64,79	44,37	43,89
Increment Places CH	Places	20.514	7.976	6.407	34.897
	Percentatge	31,97	162,48	35,77	40,12
Increment places turístiques	Percentatge	23,17	7,11	36,28	30,83

L'any dels Jocs Olímpics de Barcelona i l'Expo de Sevilla tenim que la primera cadena hotelera de les Illes era la de Gabriel Escarrer. La cadena **Sol** comptava amb unes 21972 places (5,64% de les places turístiques de les Balears i 7,91% de les hoteleres) (taula 265). Es pot assenyalar el fet que les places en mans d'aquest grup a les Balears disminuïren en torn a unes 1538 respecte de 1986, tot indicant la nova trajectòria del grup que estarà marcada per una progressiva internacionalització i retirada de les illes. No obstant això, la cadena d'Escarrer segueix mantenint la primera posició en quant a nombre de places. Una qüestió que crida

l'atenció és que el 1992 no trobam la que el 1986 era la tercera cadena hotelera de les Balears, Sur Hoteles. La cadena de Miquel Capó Oliver va desaparèixer el 1991. Tal com ja s'ha dit anteriorment, la combinació d'una sèrie de factors, entre d'ells l'ampliació en Viajes Ceres i la crisi turística, feren que les empreses de Capó presentassin suspensió de pagaments. La desaparició de Sur Hoteles va servir per a que noves cadenes iniciassin la seva expansió, tot aprofitant els restes deixats. D'aquesta manera, la cadena IR Hoteles i la cadena Saint Michel ampliaren la seva cartera. El 1990 Miquel Capó deixà la presidència de l'Agrupació de Cadenes Hoteleres de les Balears i fou substituït per Joan Palou Cañellas, accionista del grup Royaltur, càrrec que ocupà fins el 1994.

D'acord amb les dades d'Antoni Sastre i Francesc Sastre (1987c) publicades al primer Llibre Blanc del Turisme, la cadena hotelera d'Abel Matutes Juan, **Doliga** (llavors Fiesta), tenia el 1986 unes 5471 places, la major part d'elles a Eivissa on controlava el 7,9% de les places turístiques de l'illa (20% de les hoteleres). El 1992 havia augmentat la seva flota hotelera en unes 3823 places, tot assolint unes 9630 places i convertint-se en la segona cadena en nombre de places a les Illes. La gran majoria d'aquestes se situaven a Eivissa, a excepció d'un hotel a Menorca, i a l'illa-empresa de Matutes arribà a controlar el 10,66% de les places turístiques (16,6% de les hoteleres). En aquest període, Abel Matutes Juan, a part d'augmentar la seva presència hotelera (i ampliar altres negocis), va continuar amb la seva carrera política a Brussel·les com a comissari de relacions amb el Mediterrani i Amèrica Llatina, just en els moments en que es preparava l'arquitectura institucional per abordar la recolonització empresarial d'Amèrica Llatina i alguns països del Sud de la Mediterrània. La cadena d'Abel i Vicenç Matutes Tur (Maduresa), cosins d'Abel Matutes Juan, era la sisena de les Balears i la totalitat dels seus establiments es situaven a Eivissa. D'aquesta manera, els Matutes controlaven 13 mil places a Eivissa, la qual cosa representava el 23,74 de les places hoteleres de l'illa (15,19% de les turístiques).

Després dels Matutes, els dos principals empresaris hotelers de les Pitiüses eren Alonso Marí Calbet (**Insotel**) i Vicent Joan Guasch (**Visa Hotels** que després es dirà Invisa). Insotel tenia unes 2457 places a les Pitiüses, de les quals unes 1500 estaven a Formentera. D'aquesta manera, Insotel controlava el 20,37% de les places turístiques (41,71% de les hoteleres) de Formentera. Val la pena assenyalar que el 1988, la Corporación Financiera Alba, és a dir la poderosa família March, entrà a l'accionariat d'Insotel, una participació que mantindria fins el 1994. Els March entraren en el capital social de Cala Mandia SA, vinculada al grup de Marí, per tal de finançar la construcció del megacomplex hotelier d'un mil places a Cala Mandia (Manacor) (La Vanguardia, 25/11/1988; Urreiztieta, 2008)<sup>918</sup>. Els alts directius de la Banca March també entraren en la societat de Marí: Simó Galmés, Alfredo Lafita, Jaume Prohens i Pau Vallbona. Cal assenyalar que Elongo Marí, a través del seu conglomerat empresarial, controlà, en bona mesura, el transport marítim cap a Formentera a través de l'empresa Sercomisa (Servicios y Concesiones Marítimas Ibicencas SA), sota la marca Trasmapi (Cerdà i Uli, 1994). Per altra banda, la cadena de Vicent Joan Guasch comptava amb unes 2372 places a Eivissa, la qual cosa implicava el 2,77% de les places de les Pitiüses (4,33% de les hoteleres).

Crida l'atenció el fet que la cadena catalana **Med Playa** –propietat de les famílies Codina, Bassó, Gabuleda i Colomeres– es situàs en tercer lloc el 1992, en quant a nombre de places a les Illes Balears, amb unes 5635 places i amb presència a totes les illes, especialment a Mallorca i Eivissa. La tercera cadena hotelera de les Balears el 1992 era **Royaltur**, propietat de Jaume Moll i participada pel Tour Operador Neckermann. Aquesta havia passat de tenir 1345 places turístiques a la Platja de Palma el 1986 a controlar unes 5581 places a les Balears, la major part a Mallorca i 729 places a Menorca (Hotel Royal Son Bou). Els hotels dels Moll es reconeixien per què es denominaven Royal (p.ex. Club Royal Mediterráneo, Royal Mediterráneo, Royal Cristina, Club Royal Magaluf, Royal Cupido, Royal Playa de Palma, Royal Torrenova, Royal Son Bou). El secret de l'expansió de l'imperi turístic de Jaume Moll residia, a més dels diners procedents del contraban i de la venda de Hierros y Aceros de Mallorca, del potent finançament que rebé de la Banca March, sobretot gràcies a les seves bones relacions amb el llavors vicepresident de l'entitat, Simó Galmés (Urreiztieta, 2008). La cadena **Riu**, propietat de la família Riu (60%) i de TUI (40%), comptava amb unes 4713 places a Mallorca, la major part d'elles a la Platja de Palma. Si consideram que Riu i Iberotel –el 1989 TUI passà a controlar el 100% d'Iberotel– eren les cadenes del majorista alemany, tenim que les places que aquest

<sup>918</sup> Insotel Hotel Group a Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera ([www.eeif.es](http://www.eeif.es), octubre 2008).

controlava a el 1992 a les Illes sumaven un total de 81611 places, la qual cosa situaria a TUI en la tercera potència hotelera de les Balears. La cadena de la família **Barceló** es situava en sisè lloc, amb unes 4671 places. El grup Barceló mantenia els gegants inaugurats entre finals dels 1960 i principis dels 1970, els coneguts Barceló Pueblo, a cadascuna de les illes i que comptaven entre 552 places i 964 places. A més, comptava amb altres grans hotels com el Barceló Ponent Playa (860 places) a Cala d'Or (Santanyí).

La cadena britànica **Acorn** International Hotels, propietat de la família Lewis a través de International Hotel Service Ltd, ocupava el vuitè lloc de les Balears amb un total de 3753 places repartides per tot l'arxipèlag –2417 a Mallorca, 880 a Menorca i 456 a Eivissa–. A més d'Acorn, pel que fa a les cadenes propietat de capital estranger es poden destacar la presència de la cadena Compañía Hotelera de Sant Jordi (3046 places), controlada per Alfred Erhart que a la vegada tenia el Tour Operador suís Universal; Sunwing amb 1240 places, propietat aleshores del Tour Operador britànic Airtours; la cadena Belhaven Hotels del grup britànic Ascott, amb 936 places; Prinsotel amb 1140 places i propietat del Tour Operador alemany LTU; o Son Moragues SA (Hotel La Residencia a Deià), propietat del magnat anglès Richard Brandson (Virgin Group Ltd) (taula 265).

També cal destacar el fet que ja el 1992 trobam una sèrie de cadenes hoteleres que assoliran en poc temps una important presència a determinades zones turístiques de les Illes. Entre d'elles es pot destacar la de Francesc Miralles, THB Hotels (3619 places); Intertur (3069 places) d'Antoni Coll Domingo; Hoteles Globales de José Luís Carrillo Benítez (Grup Optursa) comptava ja amb unes 3069 places a Mallorca; la cadena Saint Michel, formada per ample conglomerat de societats, explotava unes 2611 places; Garden Hotels, propietat de Miquel Ramis Puigrós, Pere Pascual i Bartomeu Plomer; Protur Hotels encapçalada per Jaume Bauzá i amb un forta presència al Llevant mallorquí<sup>919</sup>; etc.

En referència a l'establiment més gran de les Balears, el Bellevue d'Alcúdia amb 4191 places, cal apuntar algunes qüestions. En principi, no sembla que aquest aparegui reflectit en les dades sobre les places turístiques controlades per les cadenes hoteleres, realitzada per Sastre (1995). Probablement això es deu al fet que aquell establiment pertanyia a la tipologia d'apartaments turístics i Antoni Sastre (1995) tan sols considerà els establiments hotelers. En qualsevol cas, cal dir que Banesto que l'havia adquirit el 1982 es va despendre d'ell el 1988. El 1988 la Corporación Banesto va vendre el Bellevue per uns 7500 milions de pessetes al multimilionari nord-americà i amb nacionalitat espanyola i israeliana, Marc Rich, copropietari de la cadena hotelera Tryp SA<sup>920</sup>, junt amb Max Mazin. Rich de nacionalitat nord-americana, acumulà una important fortuna amb el comerç de matèries primeres, especialment petroli, i la seva fortuna es disparà quan aprofità per comercialitzar el petroli iranià, tot violant l'embargament dels EUA contra l'Iran de l'Ayatollah Homeini. El fiscal de Nova York Rudolph Giuliani interposà una querrela per frau fiscal, fals testimoni, relacions comercials amb Iran i infracció de la Racketeer Influenced and Corrupt Organizations Act, per la qual cosa Rich hauria de complir cadena perpètua. El 1983 Marc Rich va fugir dels EUA i es refugià en el paradís fiscal de Zug (Suïssa). El 2001, en els darrers dies de la presidència de Bill Clinton el 2001, el president dels EUA indultà Marc Rich, l'escàndol que suscità s'ha conegut com el "pardongate". En els 1990 les empreses de Rich passaren a ser propietat, al manco legalment, dels seus executius, entre d'ells Mazin. Per altra banda, l'empresari Max Mazin era un home molt proper al poder i president de la comunitat jueva de Madrid, una col·lectiu prou influent. La compra del Bellevue es va fer a través de les societats holandeses Tuvor i Beleggingsmaatschapj que pertanyien a l'entramat financer de Rich. Mentre que la cadena hotelera Tryp es va fer càrrec de la gestió de l'establiment (González-Besada, 27/10/1988; Cacho, 1/12/1988; Lázaro, 3/07/1992; Pérez, 11/01/1994; Morales, 24/12/1994; Baratech, 4/02/2001; Vidal Maté i Piquer, 3/02/2001; Reaves, 13/02/2001).

<sup>919</sup> En quant a les cadenes que assoliren una forta presència al Llevant mallorquí cal citar Hipotels de Joan Lull Juan. Encara que no surti al llistat de Sastre (1995), sembla que Hotels Cala Millor podria ser aquella cadena, ja que les places que es diu que té a Mallorca es correspon aproximadament a les que aquella cadena tendria a l'illa (font: comunicació oral amb la secció de Recursos Humans d'Hipotels).

<sup>920</sup> Tryp fou creada el 1973 per Antonio Briones, Maz Mazin i Juan de Arespachaga. Aquest darrer fou un alt càrrec franquista que entre d'altres fou director general de Promoció del Turisme i president de l'Empresa Nacional de Turisme quan Fraga era ministre d'informació i turisme; i també fou batle de Madrid després de la mort del dictador, entre el 1976 i el 1979. Arespachaga també fou consultor per la UNESCO i promotor immobiliari amb les empreses Renta Inmobiliaria SA i Financiera Centauro.

Pel que fa a un dels establiments més emblemàtics de Palma, l'hotel de luxe de Son Vida, encara que amb poques places, es poden apuntar una sèrie de canvis. El 1982, després de la mort de l'accionista Josep Lluís Ferrer Ramonell, l'egipci Asharf Marwan va adquirir la major part de les accions de la societat propietària de l'hotel de Son Vida<sup>921</sup>. Marwan era el gendre del president d'Egipte, Gamal Abdel Nasser, a més d'especulador, financer i traficant d'armes. Marwan va ser Ministre d'Informació i cap dels serveis secrets egipcis, però també treballà com espia doble pel Mossad israelià, la KGB dels soviètics i la CIA dels EUA (Vallés, 21/02/2009). Quan Marwan adquirí part de l'hotel, aquest passà a ser gestionat per la cadena nord-americana Sheraton. El 1990 la societat LIHSA, de la família Gaspard –propietària de la cadena hotelera HUSA– va adquirir per 2600 milions de pessetes el 91% de l'hotel de Son Vida, del que ja tenia una participació de l'1%. L'altre 8% de l'accionariat quedà repartit entre els primers propietaris mallorquins i Marwan, aquest darrer amb prop del 4,2%. El 1991 l'Hotel de Son Vida passà a ser gestionat per la cadena hotelera HUSA Hotels de la família Gaspard, encara que a la taula 265 apareix encara com part de la cartera de LIHSA (Laso i González-Besada, 21/08/1990; Baratech, 31/05/1993).

Per altra banda, a Menorca tenim que les dues majors empreses turístiques de l'illa de principis dels 1990 feren fallida: el grup Doria i Sagetum. El maig de 1991 Sagetum tenia uns deutes acumulats de 500 milions de pessetes i el grup Doria de 1000 milions (EFE, 26/05/1991). Encara que el diari El País informà que el 1991 Sagetum feu fallida, tenim segons les dades de Sastre (1995) que aquesta companyia era el 1992 la segona de Menorca amb unes 1437 places (7,23% de les places hoteleres de Menorca). Així mateix, a Menorca, es pot destacar la cadena hotelera fundada el 1961 pel que fou batle franquista de Maó, Joan Victory Manella, Hoteles Marítimos. Aquesta cadena era propietària dels hotels Port Mahón (Maó) i Rey Carlos III (es Castell), encara que els establiments eren explotats per d'altres societats., per la qual cosa aquesta cadena no apareix en el llistat de cadenes de Sastre (1995). No obstant això, en la societat Hoteles Marítimos SA concursaven importants membres de la classe capitalista: Fundació Rubio i Tudurí-Andròmaco com a principal accionista, amb poc més del 30% de les accions; Matías Montañés –família ex-propietària d'El Caserío–; Ramon Homs Ginès –ex-batle de Maó per UCD, 1979-1983–; Francesc Tutzó Bennassar –primer president del Consell Insular de Menorca per UCD, 1979-1983–; etc (Hosteltur, 24/09/2007).

<b>Taula 265. Places d'allotjament turístic de les Illes Balears en mas de les Cadenes Hoteleres, 1992 (Font: elaboració pròpia a partir de Sastre 1995)</b>				
CH	Mallorca	Menorca	Pitiüses	Balears
Sol	17.441	3.587	944	21.972
Doliga	0	501	9.129	9.630
Med Playa	3.068	530	2.037	5.635
Royaltur	4.852	729	0	5.581
Riu	4.713	0	0	4.713
Barceló	2.517	1.336	818	4.671
Matura (Sirenis)	0	0	3.882	3.882
Acorn	2.417	880	456	3.753
THB	3.619	0	0	3.619
Iberotel	2.423	342	683	3.448
Hot. Cala Millor	3.278	0	0	3.278
Hoteles Globales	3.069	0	0	3.069
Intertur	1.970	0	1.099	3.069
Sant Jordi	3.046	0	0	3.046
Insotel	558	0	2.457	3.015
Saint Michel	2.611	0	0	2.611
Garden	2.440	0	0	2.440
Protur	2.431	0	0	2.431
Visa Hotels (Viajes Ibiza)	0	0	2.372	2.372

<sup>921</sup> L'altra societat de Marwan a Mallorca fou Mini Folies Mallorca SA, dedicada a la promoció immobiliària i explotadora el 1996 de l'aparthotel Mini Folies (513 places distribuïdes en 6 edificis) a Cala Llamp (Andratx) (Hostelmarket, 1996).

Mac	2.208	0	0	2.208
D'Or	2.137	0	0	2.137
Marina Balear	2.014	0	0	2.014
Ola	1.236	0	300	1.536
Eden	1.530	0	0	1.530
Sagetum	0	1.437	0	1.437
Oasis	1.372	0	0	1.372
Tom Hotels	1.240	0	0	1.240
Hot Tener	1.173	0	0	1.173
Grupotel	1.160	0	0	1.160
Prinsotel	719	421	0	1.140
Iberostar	1.138	0	0	1.138
Colonia	1.095	0	0	1.095
IR Hotels	1.063	0	0	1.063
Bahía Palma	1.006	0	0	1.006
Prometursa	0	984	0	984
Sunwing	965	0	0	965
Belhaven Hot.	161	775	0	936
Stil	903	0	0	903
Forte Hotel Group	713	0	0	713
Protumesa	0	614	0	614
Pollentina	600	0	0	600
Can Pastilla	592	0	0	592
Surmensa	0	506	0	506
Explotaciones Turísticas SA	420	0	0	420
Don Juan	343	0	0	343
LIHSA	320	0	0	320
HUSA	0	243	0	243
Sport	0	0	140	140
Son Moragues (Virgin)	123	0	0	123
<b>Total</b>	<b>84.684</b>	<b>12.885</b>	<b>24.317</b>	<b>121.886</b>

**Taula 266. Proporció de les places d'allotjament turístic de les Illes Balears en mas de les Cadenes Hoteleres, 1992 (Font: elaboració pròpia a partir de Sastre 1995)**

Nom CH	Mallorca		Menorca		Pitiüses		Balears	
	% respecte total places	% respecte places hoteleres	% respecte total places	% respecte places hoteleres	% respecte total places	% respecte places hoteleres	% respecte total places	% respecte places hoteleres
Sol	6,51	8,59	9,95	18,04	1,10	1,72	5,64	7,91
Doliga	0,00	0,00	1,39	2,52	10,66	16,66	2,47	3,47
Med Playa	1,14	1,51	1,47	2,67	2,38	3,72	1,45	2,03
Royaltur	1,81	2,39	2,02	3,67	0,00	0,00	1,43	2,01
Riu	1,76	2,32	0,00	0,00	0,00	0,00	1,21	1,70
Barceló	0,94	1,24	3,70	6,72	0,95	1,49	1,20	1,68
Matursa (Sirenis)	0,00	0,00	0,00	0,00	4,53	7,08	1,00	1,40
Acorn	0,90	1,19	2,44	4,43	0,53	0,83	0,96	1,35
THB	1,35	1,78	0,00	0,00	0,00	0,00	0,93	1,30
Iberotel	0,90	1,19	0,95	1,72	0,80	1,25	0,88	1,24
Hot. Cala Millor	1,22	1,61	0,00	0,00	0,00	0,00	0,84	1,18
Hoteles Globales	1,15	1,51	0,00	0,00	0,00	0,00	0,79	1,10
Intertur	0,74	0,97	0,00	0,00	1,28	2,01	0,79	1,10

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Sant Jordi	1,14	1,50	0,00	0,00	0,00	0,00	0,78	1,10
Insotel	0,21	0,27	0,00	0,00	2,87	4,48	0,77	1,09
Saint Michel	0,97	1,29	0,00	0,00	0,00	0,00	0,67	0,94
Garden	0,91	1,20	0,00	0,00	0,00	0,00	0,63	0,88
Protur	0,91	1,20	0,00	0,00	0,00	0,00	0,62	0,88
Visa Hotels (Viajes Ibiza)	0,00	0,00	0,00	0,00	2,77	4,33	0,61	0,85
Mac	0,82	1,09	0,00	0,00	0,00	0,00	0,57	0,79
D'Or	0,80	1,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,55	0,77
Marina Balear	0,75	0,99	0,00	0,00	0,00	0,00	0,52	0,73
Ola	0,46	0,61	0,00	0,00	0,35	0,55	0,39	0,55
Eden	0,57	0,75	0,00	0,00	0,00	0,00	0,39	0,55
Sagetum	0,00	0,00	3,98	7,23	0,00	0,00	0,37	0,52
Oasis	0,51	0,68	0,00	0,00	0,00	0,00	0,35	0,49
Tom Hotels	0,46	0,61	0,00	0,00	0,00	0,00	0,32	0,45
Hot Tener	0,44	0,58	0,00	0,00	0,00	0,00	0,30	0,42
Grupotel	0,43	0,57	0,00	0,00	0,00	0,00	0,30	0,42
Prinsotel	0,27	0,35	1,17	2,12	0,00	0,00	0,29	0,41
Iberostar	0,42	0,56	0,00	0,00	0,00	0,00	0,29	0,41
Colonia	0,41	0,54	0,00	0,00	0,00	0,00	0,28	0,39
IR Hotels	0,40	0,52	0,00	0,00	0,00	0,00	0,27	0,38
Bahía Palma	0,38	0,50	0,00	0,00	0,00	0,00	0,26	0,36
Prometursa	0,00	0,00	2,73	4,95	0,00	0,00	0,25	0,35
Sunwing	0,36	0,48	0,00	0,00	0,00	0,00	0,25	0,35
Belhaven Hot.	0,06	0,08	2,15	3,90	0,00	0,00	0,24	0,34
Stil	0,34	0,44	0,00	0,00	0,00	0,00	0,23	0,33
Forte Hotel Group	0,27	0,35	0,00	0,00	0,00	0,00	0,18	0,26
Protumesa	0,00	0,00	1,70	3,09	0,00	0,00	0,16	0,22
Pollentina	0,22	0,30	0,00	0,00	0,00	0,00	0,15	0,22
Can Pastilla	0,22	0,29	0,00	0,00	0,00	0,00	0,15	0,21
Surmensa	0,00	0,00	1,40	2,54	0,00	0,00	0,13	0,18
Explot. Turísticas SA	0,16	0,21	0,00	0,00	0,00	0,00	0,11	0,15
Don Juan	0,13	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,09	0,12
LIHSA	0,12	0,16	0,00	0,00	0,00	0,00	0,08	0,12
HUSA	0,00	0,00	0,67	1,22	0,00	0,00	0,06	0,09
Sport	0,00	0,00	0,00	0,00	0,16	0,26	0,04	0,05
Son Moragues (Virgin)	0,05	0,06	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,04
<b>Total</b>	<b>31,60</b>	<b>41,71</b>	<b>35,73</b>	<b>64,79</b>	<b>28,38</b>	<b>44,37</b>	<b>31,27</b>	<b>43,89</b>

- Després de la crisi dels 1990, es reforça i concentra el poder de les cadenes hoteleres a les Balears.

La crisi de finals dels 1980 i principis dels 1990 es va resoldre amb una nova fase expansiva del capitalisme global sota predomini de les lògiques financeres. En aquesta nova ronda d'acumulació, el capital turístic balear protagonitzà la expansió internacional del capital turístic espanyol (Ramón, 2002; Buades, 2006). A més de les profundes transformacions del

capital turístic balear, pel que fa la seva projecció internacional i organització empresarial, cal tenir present que a les mateixes Balears, on s’anunciava retòricament que l’univers turístic pràcticament no variava, es produeixen algunes transformacions que val la pena apuntar. Per tal d’analitzar l’evolució de les cadenes hoteleres entre el 1992 i el 2001 es partirà de la base de la informació aportada per Sastre (2002) en motiu de la publicació *Turisme i Societat a les Illes Balears*. A la taula 267 se pot apreciar com la capacitat d’allotjament turístic de les Illes Balears, entre el 1992 i el 2001, es va incrementar en un 6,33%. Un increment que fou de 24671 places, tot assolint unes 414 mil places el 2001. Emperò, si ens fixam en les places turístiques controlades per les cadenes hoteleres a les Illes Balears, resulta que aquestes comptaven amb unes 92 mil places més que el 1992 –si descomptam les places en apartaments–, la qual cosa significa un increment del 75,52%. Si comptam les places en apartaments turístics controlades per les cadenes –el 38,59% de les places en apartaments pertanyien o estaven gestionats per cadenes–, resulta que aquestes controlaven el 2001 el 60,82% de les places turístiques de les Balears. Tan sols, les 15 primeres cadenes controlaven el 28,62% de les places hoteleres de les Illes. Així doncs, es passa, després de la crisi dels 1990, a una situació a principis de segle XXI en que el poder de les cadenes hoteleres a les Illes –a partir del pes en el conjunt de la capacitat d’allotjament turístic– pràcticament duplicava el de 1992 quan les cadenes controlaven el 31,27% de les places. Suposadament, les noves formes d’organització empresarial del capitalisme postfordista havien de permetre l’aparició de noves empreses que havien de repercutir en una disminució del poder del gran capital (Ioannides i Debbage, 1998). Tanmateix, el règim d’acumulació del capital flexible sota les lògiques financeres va desembocar en una etapa de relançament del poder de la gran corporació que alhora s’associa a l’etapa daurada del neoliberalisme (Harvey, 2005).

A més, cal apreciar que entre el 1992 i el 2001 es produeix una transformació substancial en quant al pes de les cadenes hoteleres per illes. Així, les cadenes augmenten de manera notable la proporció de places turístiques sota el seu control respecte del total a Mallorca, tot passant de representar el 31,27% de les places turístiques el 1992 al 57,01% de les places el 2001. En termes absoluts, l’augment més important de places hoteleres controlades per les cadenes es produeix a Mallorca on es passa de 84684 places el 1992 a 159501 places el 2001, és a dir un increment del 88,35%. A les Pitiüses, les places hoteleres en mans de les cadenes hoteleres augmentaren un 48,68% (11838 places) i el seu pes proporcional respecte del total de places turístiques passà del 28,38% el 1992 al 41,42% el 2001. A Menorca, les cadenes hoteleres passaren d’encarregar-se el 1992 d’unes 12885 places (35,73% de les places turístiques), i el 2001 comptaven amb unes 18277 places (38,6% de les places turístiques i 71,97% de les hoteleres) (taula 267).

Així mateix, val la pena avançar el fet que en el moment en que els principals empresaris-hotelers lluitaven en contra de l’ecotaxa balear, les 15 primeres cadenes hoteleres de les Balears comptaven aproximadament amb unes 228 mil places a l’Estat espanyol i les places localitzades a l’arxipèlag balear representaven devers el 51,8% de les seves places a l’Estat. Els casos més destacats són els de Sol Meliá amb el 22,53% de les places de la cadena a l’Estat localitzades a les Balears; Riu Hotels amb el 29,17%; Barceló Hotels amb el 32,99%; i Iberostar amb el 51,82%. Les dues principals comunitats autònomes sense comptar les Balears on es localitza la flota turística de les principals cadenes hoteleres balears eren les Canàries amb el 21,15% de les places i Andalusia amb el 13,41%, tot essent la presència del capital balear en les zones turístiques d’aquestes dues comunitats autònomes molt significativa (taula 270).

<b>Taula 267. Evolució de les places d’allotjament turístic en mans de les Cadenes Hoteleres a les Illes Balears, 1992-2001 (Font: elaboració pròpia a partir de Sastre, 1995; Sastre, 2002; Hostelmarket , 1996 i Conselleria de Turisme, 2009).</b>						
		Mallorca	Menorca	Eivissa i Formentera	Apartaments	Balears
1992	Places	84.684	12.885	24.317	—	121.886
	% sobre places turístiques	31,6	35,73	28,38	—	31,27
	% sobre places	41,71	64,79	44,37	—	43,89



	hoteleres					
2001	Places	159.501	18.277	36.155	38.133	252.066
	% sobre places turístiques	57,01	38,60	41,42	9,20	60,82
	% sobre places hoteleres	70,63	71,97	61,42	—	68,99
	% sobre places apartaments	—	—	—	38,59	—
Increment Places hoteleres CH	Places	74.817	5.392	11.838	—	92.047
	Percentatge	88,35	37,95	48,68	—	75,52
Increment places turístiques	Percentatge	4,39	31,30	1,88	—	6,33

La principal cadena de les Balears el 2001 segueix essent la de la família Escarrer. **Sol Meliá** comptava el 2001 amb unes 16512 places, xifra que representa el 3,98% de les places turístiques de les Balears. Sol Meliá era la principal cadena de Mallorca (11042 places hoteleres) i Menorca (2669 places hoteleres), però amb molt menor presència a Eivissa (1441 places hoteleres) (taula 268). Durant els 1990 es varen dur tota una sèrie de canvis en la companyia per tal d'aprofitar la nova etapa del capitalisme global marcat per les lògiques financeres. A l'equip directiu de Sol Meliá s'incorporaren noves persones de perfil més tecnocràtic d'acord al nou esperit del capitalisme, tot destacant els fills de Gabriel Escarrer –Sebastià i Gabriel Escarrer Jaume–. La seva funció havia de ser la d'adoptar les estratègies d'acumulació pròpies de les corporacions transnacionals. La preparació per als nous temps del capitalisme financer global fructificaren en la sortida a Borsa el 1996 de Sol Meliá. Abans de la sortida a la Borsa, es va dissenyar la nova estructura corporativa del grup, per la qual cosa els directius posaren en marxa un procés d'ajustament i reordenació a partir del 1992. La major part de les grans cadenes hoteleres transnacionals havien fragmentat l'estructura corporativa en una secció gestora dels hotels i una altra propietària dels actius. Els Escarrer agafaren de model Marriott que en aquells moments havia procedit a fragmentar la seva estructura. Finalment, es va dividir la cadena en dues branques: una branca, propietària dels establiments, Hoteles Meliá SA; i una branca gestora dels hotels, Sol Meliá SA (Uriol, 2001; Such, 2006). La segona era la que es proposava per sortir a Borsa. La primera societat, de caràcter patrimonial, assumia la propietat dels immobles, personal i endeutament; mentre que la segona s'encarregava de la gestió hotelera, marques, tecnologia, xarxa comercial, contractes de gestió i franquícia<sup>922</sup> i equip directiu (Pellejero i Martín, 1998; Uriol, 2001; Such, 2006). L'adopció de les noves possibilitats que s'obrien amb l'enginyeria empresarial, mitjançant la fragmentació i deslocalització del grup empresarial, i la sortida a Borsa tenia com objectiu, en paraules de Francisco Cortés (1996:153) "obtenir finançament per subscriure íntegrament una ampliació de capital d'Hoteles Meliá".

El 1995 s'iniciaren els contactes amb diversos bancs d'inversió, tot essent el Banc Central Hispano Bolsa i Argentaria Bolsa els coordinadors generals en la col·locació de les OPS (Oferta Pública de Subscripcions), tot essent l'asseguradora principal BBV Interactivos. Per altra banda, UBS (Unió de Bancs Suïssos) s'encarregà de la col·locació de l'OPS entre els inversors institucionals estrangers. Aquests tenien per objectiu col·locar el 27% de l'OPS a inversors minoristes, un 13% a inversors institucionals espanyols i el 60% restant a inversors institucionals internacionals. Sobretot es perseguia la captació de capitals internacionals. Robles (1996) apunta que una de les majors entitats financeres espanyoles, Santander Investment, no participà en l'operació degut als deutes que Hoteles Meliá tenia amb l'entitat. De fet, Hoteles Meliá havia cancel·lat crèdits per més de 40 miliards de pessetes amb el Santander, mitjançant el traspàs de 12 hotels al banc de Santander, tot mantenint Sol Meliá la seva gestió. El grup d'Escarrer acumulava, al principi de les operacions per sortir a Borsa, un deute d'uns 60 miliards de pessetes, tot havent-ho reduït per tal de preparar-se per sortir a Borsa en uns 25 miliards de

<sup>922</sup> La revista empresarial Hostelmarket (1/07/1999) ens diu que "Hoteles Meliá traspasà per la modesta xifra de 856 milions de pessetes els contractes de gestió i franquícia a l'empresa de nova creació Sol Meliá".

pessetes. A més, el deute s'havia transferit totalment a Hoteles Meliá, mentre que Sol Meliá sortia a Borsa neta de deutes. Així mateix, els bancs col·locadors aportaren un crèdit al grup d'Escarrer de 8000 milions de pessetes just abans de la sortida a Borsa, el 50% procedent d'UBS i el 50% restant a parts iguals entre el BCH i Argentaria. Val la pena assenyalar que en el consell d'administració de la cadena se seuran com a consellers independents influents persones vinculades al món dels negocis i de la política: el que fou Ministre de Relacions per a les Comunitats Europees (1980-1981) amb l'UCD, Eduard Punset; el prestigiós advocat català, Emili Cuatrecasas Figueras; el Secretari d'Estat d'Economia (1993-1995) amb el PSOE, Alfredo Pastor Bodmer; l'influent advocat mallorquí i també polític, José Maria Lafuente López; i l'home de confiança d'Escarrer des dels seus inicis, Joan Vives Cerdà (Robles, 1996; Hostemarket, 1/01/1999; Uriol, 2001).

La sortida a Borsa de Sol Meliá també incorporava algunes novetats en el mercat de renda variable espanyol. Per una banda, era la primera vegada que una empresa sortia amb comptes proforma, la qual cosa significa que els resultats presentats no eren els reals sinó que eren els que hauria tingut l'empresa en cas d'estar fragmentada. D'aquesta manera es presentava una empresa gestora hotelera amb importants beneficis i una empresa gestora de patrimoni immobiliari en una situació inversa. En segon lloc, Sol Meliá sortia a cotitzar amb una oferta d'ampliació de capital, mentre que fins aleshores el que es solia fer era posar a la venda una part del capital social de l'empresa. L'ampliació de capital es definí en l'emissió de 13 milions d'accions a un preu de sortida de 2700 pessetes/acció, és a dir 35,1 miliards de pessetes. El destí dels 35,1 miliards de pessetes estava programat de la següent manera: 16 miliards per adquirir el 19,8% d'Hoteles Meliá; 12 miliards per adquirir participacions minoritàries en hotels a través de filials d'Hoteles Meliá; 1137 miliards de pessetes en despeses dels serveis bancaris; 1097 miliards en despeses diverses i impostos; i la resta destinada a fons de tresoreria (Robles, 1996; Uriol, 2001).

Aleshores, Sol Meliá gestionava uns 182 hotels, amb unes 43 mil habitacions repartides en 82 països. El 1995 havia obtingut uns beneficis de 4,8 miliards de pessetes amb una facturació de 13,3 miliards de pessetes, és a dir unes plusvàlues del 36,09% dels ingressos i que havien augmentat un 45% respecte del 1994. El dia de l'estrena a la Borsa de Madrid –2 de juliol de 1996–, les accions de Sol Meliá augmentaren un 18,7% i es mobilitzaren uns 5,19 milions de títols. En un sol dia, el valor borsari de la companyia havia passat de 83 miliards de pessetes a 99 miliards, sense necessitat d'omplir una sola habitació (Robles, 1996; Uriol, 2001; Vallejo, 2/07/1996).

Amb la reestructuració del grup, la família Escarrer passà a tenir el 54,23% de l'empresa dedicada a la gestió, Sol Meliá SA –a través d'Hoteles Mallorquines Asociados SA (6%); Hoteles Mallorquines en Comandita SA (39,23%); Gabriel Escarrer Julià SC (9%)—; mentre que el 41,9% restant sortia a Borsa. Per altra banda, Hoteles Meliá SA, l'empresa de gestió dels actius immobiliaris, era propietat en un 80,82% dels Escarrer –a través de Hoteles Mallorquines Agrupados SA (9,7%) i Hoteles Mallorquines Consolidados SA (70,5%)– i el 19,8% restant era de Sol Meliá SA. Així mateix, la societat gestora hotelera (Sol Meliá) havia signat un contracte de gestió dels hotels propietat d'Hoteles Meliá per un període de 20 anys, amb la qual cosa asseguraven la seva posició internacional i el seu atractiu com a empresa en la que invertir (Robles, 1996; Vallejo, 2/07/1996; Uriol, 2001).

Posteriorment a la sortida a Borsa, els Escarrer constituïren la societat holandesa Meliá Hospitality NV (Naamloze Vennootschap), que es donà a conèixer amb el nom de Meliá Inversiones Americanas (MIA), a la que es transferiren els 7 hotels que les filials de la companyia tenien a Amèrica Llatina. Aquesta nova societat tenia per objectiu l'adquisició d'immobles a Amèrica Llatina i el Carib, amb l'excepció dels hotels cubans, i eixugar els deutes del grup. Les participacions minoritàries de Sol Meliá a Amèrica Llatina es reagruparen en torn a MIA i aquesta signà contractes de gestió dels seus hotels amb Sol Meliá per 20 anys. A més, a la nova societat holandesa se li transferien uns 16 miliards de pessetes en concepte de préstecs que havien assumit les altres societats del grup (Uriol, 2001; Such, 2006). La seu de la societat s'ubicà als Països Baixos, estat que compta amb tota una sèrie de privilegis fiscals que han fet que s'hagi estat definit com una mena de paradís fiscal. De les 42 mil societats instrumentals ("mailbox") enregistrades als Països Baixos, un 42% tenen la matriu enregistrada a Paradisos Fiscals. La major part d'aquestes societats instrumentals no desenvolupen cap activitat al territori neerlandès, sinó que simplement aprofiten les seves peculiars avantatges fiscals per operar internacionalment (van Dijk et al., 2007; Hernández-Viguera, 2008). En un principi MIA

havia de cotitzar a la Borsa de Nova York per tal de poder accedir, especialment, als fons d'inversió dels EUA. Emperò, finalment l'abril de 1998 sortia a la Borsa de Madrid el 49% del capital de la societat holandesa MIA, just quan aquesta es convertia en una important plaça financera per captar fluxos de capitals adreçats a la colonització empresarial d'Amèrica Llatina. L'altre 51% de la companyia quedava repartit entre Sol Meliá SA i els Escarrer (Guillén, 2006).

Cap a finals de 1998, l'estratègia financer-corporativa dels Escarrer tornà a baratar i decidiren integrar totes les branques del negoci sota el mateix paraigües, una estratègia que suscità polèmica. Entre els motius de la reestructuració estaven les tensions financeres globals produïdes arran del contagi sistèmic que afectava als països perifèrics i que es va veure accelerat per la crisi russa de 1998. Les cotitzacions de MIA varen experimentar una profunda caiguda, ja que Amèrica Llatina formava part de les "zones roges" del sistema financer global (Uriol, 2001; Stiglitz, 2003; Such, 2006). Aleshores, la major part de les grans cadenes hoteleres transnacionals inicien una ronda de reestructuracions amb la reagrupació dels segments de gestió i propietat, mentre que també es produïa una intensa onada adquisitiva d'altres cadenes menys poderoses. En primer lloc, Sol Meliá s'havia de fer amb la propietat de MIA. MIA i Sol Meliá no es podien fusionar ja que les lleis neerlandeses no ho permetien. Per això, es va recórrer a realitzar una OPA (Oferta Pública d'Adquisició d'accions), s'oferia un preu per acció de 6719 pessetes, és a dir un 25% menys del preu de sortida a Borsa, però quasi un 13% superior al valor de les accions en el mercat de valors o bé per cada 10 accions de MIA s'oferien 9 accions de Sol Meliá (més *warrants*). En segon lloc, s'optà per la fusió entre Sol Meliá SA, un cop adquirida MIA, i Inmotel Inversiones SA (nou nom d'Hoteles Meliá SA), per cada acció d'Inmotel corresponien 2,727 accions de Sol Meliá. Al final d'aquestes operacions, que també implicaren ampliacions de capital, la família Escarrer controlava el 65,6% del grup Sol Meliá, valorades aleshores en 250 miliards de pessetes. Després dels Escarrer, el principal accionista del grup, era el banc nord-americà The Chase Manhattan Bank amb el 2,73%. El 1999 s'havia tancat el procés i Sol Meliá ja era un gegant que cotitzava a Borsa i formava part de l'IBEX-35. Mentre es duïen aquestes reestructuracions financeres, també es produïen profundes alteracions en el funcionament de l'estructura productiva de la cadena. Així, Inmotel va redissenyar la seva política de "recursos humans" –treballadores i treballadors–, amb l'acomiadament d'unes 1200 persones (Hostelmarket, 1/01/1999; Uriol, 2001).

Mentre Sol Meliá realitzava totes aquelles operacions financer-corporatives, anava avançant en l'adquisició o gestió d'establiments d'allotjament turístic, tant a l'Estat com internacionalment, tema aquest darrer que tractarem en un altre punt. Pel que fa a la difusió arreu de l'Estat, després de les operacions de reestructuració del grup amb la fusió de les diferents branques, Sol Meliá comptava amb uns 66 hotels repartits per tot l'Estat, dels quals tenia una participació majoritària de 49 (Hostelmarket, 1/07/1999a). El 2000 Sol Meliá tenia previst invertir 14,8 miliards de pessetes per construir 6 hotels: Sol Mediterráneo (Torremolinos); Paradisus Tenerife (Tenerife Sud); Meliá Merida (Mèrida); Meliá Confort (Santander); Meliá Trujillo (Trujillo – Extremadura); i l'ampliació del Sol Elite Gorriones (Fuerteventura). Entre aquells projectes destaca el del Sol Mediterráneo, un complex turístic-immobiliari, en el que Sol Meliá aportava uns 3,7 miliards de pessetes (75% del total), i la resta l'aportava Rafael Rivero Valcarce. El juny de 2004 l'Audiència Nacional condemnà a Rivero a dos anys i quatre mesos de presó per estafa, en relació a uns fets ocorreguts el 1992<sup>923</sup> (Hostelmarket, 1/01/2000a). Per altra banda, el grup preveia desprendre's de determinats establiments, en una sèrie de moviments dels seus actius immobiliaris guiats per les noves formes d'acumulació financer-immobiliàries. Així, per exemple, el 2000 es desprenien de tres establiments hotelers a Canàries pels que obtenia uns 4,2 miliards de pessetes, així com del 75% de la societat Lavanderías Industriales de Guadalajara (Hostelmarket, 1/06/2000).

Sens dubte, la major operació de Sol Meliá del 2000 fou l'adquisició de la cadena Tryp, especialitzada en hoteleria urbana i amb projecció internacional<sup>924</sup>. La cadena Tryp era propietat en aquells moments de Max Mazin, Rufino Calero i Antonio Briones. Cal recordar que al darrera de la cadena s'hi trobava el delinqüent internacional Marc Rich, representat per Mazin. El negoci es tancà amb l'adquisició de Tryp per uns 360 milions d'euros, el 45% es pagava en efectiu i la

<sup>923</sup> La pena fou commutada amb el Reial Decret 853/2010, de 25 de juny, pel que s'indulta a don Rafael Rivero Valcarcel (BOE núm.173, 17/07/2010).

<sup>924</sup> Tryp comptava aleshores amb 45 hotels a l'Estat espanyol, 8 a Tunísia i 3 a Cuba, tot sumant unes 19 mil places (Hostelmarket, 1/09/2000).

resta es canviava per accions de Sol Meliá, amb la qual cosa els propietaris de Tryp es convertien en els segons propietaris de la cadena mallorquina amb el 7,2% del capital a través de la societat Ailemlos. Amb l'operació s'aconseguí una desgravació fiscal de 120 milions d'euros, relacionada amb els contractes de lloguer dels edificis gestionats per Tryp. Resultava que Tryp gestionava els hotels propietat de Equity Inmuebles, que era dels mateixos accionistes de Tryp, i la cadena tenia contractes de lloguer per 75 anys. Sol Meliá també adquiriren dos hotels propietat de Mazin, Hotel Colon (Sevilla) i Hotel Fénix (Madrid), per valor de 75 milions d'euros. Val la pena assenyalar que el finançament de l'adquisició es realitzà mitjançant la col·locació de bonus pe valor de 340 milions d'euros en el mercat de valors del paradís fiscal luxemburguès. Cap a finals del 2001 la caixa d'estalvis valenciana CAM (Caja de Ahorros del Mediterráneo) va adquirir el 3% de Sol Meliá. En els moments de forta expansió del negoci turístic-immobiliari espanyol, associat a la bombolla financer-immobiliària, les caixes d'estalvis s'anaren col·locant en diferents societats molt vinculades a aquells negocis. Una associació que interessava no tan sols a les entitats financeres, sinó també als grans grups empresarials. Aquests, entre d'altres, escurçaven la distància respecte dels poders polítics regionals (Uriol, 2001; Hostelmarket, 1/09/2000; Hostelmarket, 1/11/2001).

Sol Meliá s'havia convertit en aquells moments en la desena cadena hotelera del món en quant a capacitat d'allotjament amb més de 400 establiments i 100 mil habitacions (Uriol, 2001). Joan Buades (2006:69) recorda com "mentre l'imperi Sol Meliá s'expandia pel món, Gabriel Escarrer es convertí en el cap de la resistència dels grans hotelers de Balears en el seu solar patri contra el tímid intent de l'episòdic nou govern de centreesquerra de Balears (1999-2003) d'implantar una taxa de naturalesa ambiental".

La segona cadena hotelera de les Balears era la del polític i empresari eivissenc Abel Matutes Juan, **Fiesta Hotels**. Entre el 1992 i el 2001, Matutes passà de la política comunitària<sup>925</sup> a l'espanyola quan Aznar guanyà les eleccions generals i fou nomenat ministre d'Afers Exteriors (1996-2000). En aquests anys, la capacitat d'allotjament turístic de Matutes a Balears passà de 9630 places el 1992 a 14766 el 2001, de les quals 11344 eren hoteleres. La principal novetat fou la incorporació de nous establiments a Mallorca que sumaven unes 1872 places. Aquestes corresponien a 4 establiments localitzats a Calvià. Fiesta Hotels tenia un contracte de gestió dels hotels amb Inmobiliarias Cala Llonga SA, empresa que també era del mateix Matutes. Matutes controlava el 24,81% de les places hoteleres de les Pitiüses, tot essent la primera cadena. El segon grup hotelier era el del cosí de Matutes, **Sirenis** amb 5630 places (15,57%); en tercer lloc, el grup de Vicent Juan Guasch, **Invisa** amb 2720 places (7,52%); i en quart lloc, el grup d'Alonso Marí, **Insotel** amb 2356 places (6,52%). Cal recordar que aquests empresaris foren els fundadors de la capçalera pitiüsa del diari conservador El Mundo el 2001, amb l'objectiu de defensar els seus interessos turístic-immobiliaris just en el moment en que el govern de les Illes Balears i el Consell Insular d'Eivissa i Formentera havia passat a mans dels partits del Pacte de Progrés (Diario de Ibiza, 2/03/210). Cap a finals dels 1990, el grup Matutes inicià la projecció cap a noves tipologies turístiques, especialment l'urbana, tal com feien molts de grups hotelers. Els Matutes adquiriren el Gran Hotel Colon (Madrid) i el Feria (València) (Hostelmarket, 1/07/1999b). Tal com s'ha vist en apartats anteriors, mentre Matutes ocupava alts càrrecs polítics, no va desatendre els seus negocis, particularment amb la venda de la Banca Matutes i la participació en les principals navilieres que operaven a les Illes (Ferrer, 2004).

**Grupotel**, la cadena hotelera fundada el 1968 per Miquel Ramis Martorell, era la tercera cadena de les Balears. Grupotel Dos, propietat de TUI (50%) i de la família Ramis i Antoni Aguiló Monjo (50%), comptava el 2001 amb unes 10967 places turístiques a les Balears, de les quals 8991 eren hoteleres. La major part d'aquestes es localitzaven a Mallorca amb el 92,94% de les places hoteleres. Val la pena destacar que Grupotel passà de les 1160 places hoteleres de 1992, totes elles a Mallorca, a unes 8991 el 2001. Per altra banda, es pot destacar el fet que Grupotel no comptava amb cap establiment a d'altres indrets de l'Estat espanyol, tot essent la segona cadena amb major nombre de places de Mallorca. S'ha d'assenyalar que el 1999 es va reestructurar la cadena, amb la divisió del negoci en una societat gestora Grupotel Dos, la meitat de la qual és propietat del gegant TUI; i una branca, constituïda per la societat Grupotel SA i multitud de filials que eren propietàries dels establiments explotats, i aquestes

<sup>925</sup> A Brussel·les fou comisari de Cooperació amb la Mediterrània, Amèrica Llatina i relacions Nord-Sud (1988-1992); comisari de Transports i Energia (1992-1994); europarlamentari (1994-1996).

societats tenien com a principal propietari a la família Ramis. Així mateix, convé recordar que Ramis Martorell fou, durant els anys de forta expansió del grup, el batle de Muro entre el 1987 i el 2006 (amb la interrupció 1995-1999), tot essent el nord de Mallorca el principal jaciment d'exploració turística del grup. A la taula 268 no apareix que Grupotel comptàs amb establiments a Eivissa, degut a que ens hem regit pel treball de Sastre (2002). No obstant això, d'acord amb la revista *Hostelmarket* (1/12/1999) tenim que a finals de 1999 la cadena va adquirir els establiments Imperio Playa (210 habitacions) i el Cala San Vicente (120 habitacions). En els dos establiments se realitzaren posteriorment obres de reforma, amb la qual cosa podria ser que per aquest motiu Sastre (2002) no els va contemplar. Entre finals dels 1990 i principis dels 2000, Grupotel dur a terme múltiples operacions de reestructuració de la seva cartera d'establiments, amb la compravenda d'establiments i sobretot la incorporació de nous. Entre d'altres destaca l'adquisició del Playa (286 habitacions), situat a Camp de Mar (Andratx), per uns 29,4 milions d'euros; hotel Nilo (149 habitacions), a Peguera (Calvià), per 12 milions d'euros; o la construcció del Macarella (120 habitacions) a Menorca i l'hotel Santa Eulària (197 habitacions) a Eivissa, per 18 milions d'euros cadascun; etc (*Hostelmarket*, 1/11/2000a; *Hostelmarket*, 2002b).

A principis dels 1990, la cadena de Jaume Moll Triay, **Royaltur**, es va expandir extraordinàriament, tot aprofitant la febre turístico-immobiliària d'aquells anys i en particular a Andalusia en motiu de l'Expo Sevilla 1992. Moll aixecà a Cadis un complex turístic de luxe, Novo Sancti Petri<sup>926</sup>, i formà part de l'empresa llançada per la Societat Estatal per l'Expo-92, CRASA/CORAL (Central Oficial de Reserves d'Allojament de l'Expo), on arribà de la mà de Pedro Pueyo, tot enregistrant importants pèrdues. Es va dir que la crisi de principis dels 1990 va fer que el grup de Moll entràs en números vermells, per la qual cosa hagué de sol·licitar un salvament financer. Per això, sol·licità l'ajuda al seu amic, el vicepresident executiu de la Banca March, Simó Galmés. Galmés, a través de la Banca March, havia estat el principal aliat financer de Moll en les seves operacions turístico-immobiliàries. Aquell li recomanà finançar-se en base al ien japonès que aleshores presentava un cotització molt baixa, situació que canvià al cap de pocs temps i que repercutí sobre les expectatives de Royaltur, que a més sofrí l'impacte de les devaluacions de la pesseta.

El 1993, en plena crisi, els deutes acumulats del grup de Jaume Moll sumaven uns 14 miliards de pessetes (8,4 milions d'euros) –el 50% amb la Banca March i aquesta avalà préstecs a Royaltur procedents de la Banca Jover i del Barclays Bank–. En aquells moments, per mediació de Simó Galmés, Joan Piguillem, president de la immobiliària Alcázar –participada per Sa Nostra, Bancaja i Unicaja–, va acordar assumir el grup hotelier Royal Resort SA (i les seves filials) i el seu passiu a través d'una ampliació de capital (2,4 miliards de pessetes), a través de la seva filial Geinsa, tot quedant-se Moll amb el 10% de la societat de la que surt finalment el 1995. L'acord era que Royaltur havia de sortir a Borsa, es destinarien uns 15000 milions de pessetes (9 milions d'euros) per relançar el grup, i s'establí una opció de recompra segons la qual els hotels podrien retornar a la família Moll un cop superada la crisi. El 1996 Piguillem va incomplir els acords (verbals) amb Moll i posà a la venda els actius de Royaltur. Aleshores, Moll denuncià a Simó Galmés Cerdó (vicepresident de la Banca March), Antoni Mascaró Gomila (director adjunt de Banca March), Joan Piguillem Garcia (conseller delegat d'Alcázar) i Joan Llorens Beltran (director general d'Alcázar) d'estafa, tot reclamant una indemnització de 94 milions d'euros. En el moment en que Moll iniciava el procés judicial contra els alts directius de Banca March i Alcázar, sortien altres escàndols político-empresarials relacionats amb ells. En particular, les dues entitats havien participat a instàncies dels seus directius i a petició del batle de Palma Joan Fageda i el president de les Illes Balears, Gabriel Cañellas, en el finançament del cementeri privat de Bon Sosec. Sa Nostra va acomiadar a Piguillem, acusat de falsejar els balanços d'Alcázar, i la Banca March a Galmés en relació a l'escàndol de Bon Sosec. Després de 12 anys, l'Audiència Provincial de Palma va absoldre als acusats del cas Royaltur<sup>927</sup>. No obstant això, aquest cas serví per cristal·litzar els mètodes emprats per un dels gegants del negoci turístico-immobiliari i també pels que foren els taurons de les finances de l'època, amb ramificacions als paradisos fiscals de les illes del Canal de la Màniga. Així mateix, Jaume Moll,

<sup>926</sup> La urbanització Novo Sancti Petri (Chiclana de la Frontera, Cadis) compta amb una extensió de 4 km<sup>2</sup>. En ella s'hi preveien invertir uns 65750 milions de pessetes (394,5 milions d'euros) i havia de comptar amb una zona residencial, camp de golf, establiments hotelers, complex esportiu, equipaments comercials, etc (Fernández, 17/06/1991).

<sup>927</sup> Sentència 97/09 de l'Audiència Provincial de Palma Secció Segona (<http://estaticos.elmundo.es/documentos/2009/10/09/Royaltur.pdf>, novembre 2010).

comptà amb l'ajuda del que fou cap de la demarcació de Costes a les Illes Balears, Carles Garau que va intercedir per a que Moll aconseguís els permisos pertinents per tal d'aixecar els seus establiments turístics, tant a les Balears com a Cadis. A canvi, Garau va ser bonificat amb accions del grup Royaltur per valor de 360 mil euros (Horcajo, 5/11/1996; Vallés, 2/03/1997; Vallés, 19/10/1997; Manresa, 1998; Manresa, 2005; Urreiztieta, 20/06/2007; Urreiztieta, 2008; Manresa, 22/02/2009; Manso, 8/09/2009; Manso, 11/09/2009)<sup>928</sup>.

**Iberostar** (Hispano Alemana de Management Hotelero SA) comptava el 2001 amb unes 9710 places turístiques a les Illes (2,34% de les places), de les quals unes 8202 eren hoteleres i 1508 en apartaments turístics. La companyia hotelera de Neckermann i dels Fluxà inaugurada cap a principis dels 1980, va multiplicar per 7,2 el nombre de places hoteleres de les Balears respecte de 1992. Tot essent un dels increments més espectaculars protagonitzats per les cadenes hoteleres a les Illes. Així mateix, el 2001 Iberostar ja tenia una projecció internacional i a la resta de l'Estat espanyol tenia unes 9 mil places (2206 a Andalusia i 6820 a Canàries). El fort impuls de la cadena hotelera del grup turístic dels Fluxà està bastant vinculat, entre d'altres, a l'associació amb el Tour Operador alemany i la caiguda d'una de les principals cadenes mallorquines cap a mitjans dels 1990, Royaltur.

En relació a Royaltur, cal assenyalar que el 1995 el Tour Operador alemany Neckermann und Reisen (NUR) va adquirir diversos hotels de la cadena, mitjançant la compra d'un paquet accionarial d'hotels del grup, tot controlant el 95,7% de Royaltur. Finalment, el 1997 els hotels de la cadena Royaltur en mans de Neckermann<sup>929</sup> s'integraren en la societat constituïda entre la família Fluxà, Hispano Alemana de Management (Iberostar Hotels & Resorts), que comptava amb 13 establiments i 5 del Tour Operador. Així doncs, Iberostar integrava el Royal Cupido, Royal Magaluf, Royal Playa de Palma, Royal Cristina a Mallorca i el Royal Andalus Golf a Cadis. En la nova cadena hotelera –Hispano Alemana Management Hotelero– Neckermann comptaria amb el 40% de les accions i la família Fluxà la resta (Morales, 10/03/1997). Iberostar inicià a partir de llavors un potent procés d'expansió tant a l'Estat com a l'estranger. El desplegament de la cadena es centrà, en bona mesura, a la zona adquirida als Moll a Chiclana (Cadis), on construïren l'Iberostar Andalucía Playa (290 habitacions) i ampliaren l'Iberostar Royal Andalus (426 habitacions). Així mateix, la cadena duia a terme importants moviments a Fuerteventura on ja tenia dos establiments (Iberostar Palace Fuerteventura i Iberostar Playa Gaviotas) i construïa un complex d'apartaments de 750 places (Hostelmarket, 1/12/2000a). La forta presència d'Iberostar al "paradis fiscal" espanyol de les Canàries es deu al fet, entre d'altres, que el 2000 adquirí la cadena Sungarden (Bouganville Playa Hoteles SA) que comptava amb 4 establiments a les Canàries i unes 3590 places, tot duplicant la seva presència a l'arxipèlag (Hostelmarket, 1/05/2000). No obstant això, val la pena apuntar que la família Moll, a través de Resort España SA, va mantenir l'explotació i propietat del Royal Sherry Park de Chiclana (173 habitacions) i el 1999 aixecaren l'hotel de cinc estrelles Mallorca Palace a sa Coma (114 habitacions) (Hostelmarket, 1996; Hostelmarket, 2002a).

El 1997 el grup Roxa va adquirir l'establiment insígnia de Royaltur a Mallorca, el Royal Mediterráneo de sa Coma (Sant Llorenç des Cardessar). Jordi Rosselló el comprà a Alcázar per uns 8,7 miliards de pessetes. El grup Roxa havia estat fundat per Jordi Rosselló i Antoni Xamena després de la Guerra Civil, el 1942. Al cap d'uns anys els socis es separaren i Xamena inicià negocis turístic-immobiliaris a Bendinat (Calvià) on inaugurà l'Hotel Bon Sol el 1953. Per altra banda, Rosselló continuà amb el negoci de les tendes de roba i s'expandí al negoci turístic-immobiliar amb la creació de la cadena **Blau Hotels**. Hom pot destacar el fet que aquest grup també comptava amb filials vinculades al negoci immobiliari amb la constructora Construcciones Cañellas Bosch SA i la immobiliària La Llave del Sol, i també en la venda d'automòbils amb el concessionari Blau Motors. Els inicis de la cadena es remunten a la construcció del Lido Palace al Camp de Mar (Andratx) el 1969. A mitjans dels 1990, a mesura

<sup>928</sup> L'any de la desfeta de Royaltur, la família Moll tenia en cartera dos projectes al Carib amb una inversió prevista de 5 miliards de pessetes –Playa Bávaro a la República Dominicana i a Varadero a Cuba–. A través de la filial del grup, ARISA (Agrupación Residencial Inmobiliaria SA) tenia previst aixecar un hotel de luxe d'unies 300 habitacions a l'espai natural de la Torre Picada de Sóller. Aquest projecte estava pressupostat en torn a 3,5 miliards de pessetes i l'índret elegit estava motivat per ser el port de Sóller, un dels principals espais on l'especulador financer-immobiliar, Joan Piguillem, desenvolupà els seus negocis. Aquest arribà a presidir el Club Fútbol Sóller, com a plataforma dels negocis immobiliaris (Hostelmarket, 1996).

<sup>929</sup> El 1997 Neckermann i la Lufthansa constituïren la C&N Condor Neckerman Touristik AG, que es convertirà en el tercer Tour Operador europeu. C&N també participava en la companyia Viajes Iberoservice. El 2001 C&N canvià el seu nom pel de la seva filial Thomas Cook.

que les grans marques de la moda entraren a les Illes i s'expandiren les grans superfícies comercials, els Rosselló decidiren abandonar el negoci del comerç del tèxtil i aprofundir en el turístic-immobiliari i la venda d'automòbils. Així, en els 1990 inauguren l'hotel Punta Reina a Cala Mendia (Manacor) i el Club Colònia de Sant Jordi (Ses Salines) (Amengual, 6/04/1997; Manresa, 24/08/1997; Manresa, 4/04/2006). La cadena de la família Rosselló comptava el 2001 amb unes 5403 places a les Balears, totes elles a Mallorca (taula 269).

El 2001, **Riu Hotels** era el quart grup en ordre d'importància, pel que fa a places turístiques a les Balears. La cadena hotelera RIUSA II SA, del Tour Operador TUI (50%) i la família Riu (50%), comptava amb unes 8580 places a les Illes i aquestes s'havien multiplicat per 1,8 respecte del 1992. Aquest espectacular increment de les places controlades per Riu es deu, en bona mesura, al fet que 11 hotels d'Iberotel, cadena propietat de TUI, s'integraren dins Riu el 1993; i el 1997 Riu absorbia la cadena Belhaven amb 10 hotels, fins aleshores propietat del grup britànic Ascott. D'aquesta manera, ho pot comprovar que les 8580 places de Riu de 2001 s'apropen a les 9 mil places que conjuntament comptaven Iberotel, Belhaven i Riu a les Balears. S'ha de destacar el fet que el 2001, la cadena Riu tenia pràcticament el doble de places turístiques a Canàries (16970 places) que a les Balears i a Andalusia comptava amb unes 3794 places, tot essent la segona cadena hotelera balear amb major nombre de places turístiques a l'Estat fora de les Illes, amb un 70,82% de les places fora de l'arxipèlag (taula 269). Com en el cas d'Iberostar, Riu centrà la seva principal línia de negoci a les Illes Canàries, on es duen importants projectes turístic-immobiliaris a terme durant els moments de represa de la bombolla turístic-immobiliària, a partir de mitjans dels 1990. Entre d'ells destacaria el projecte a la platja de las Meloneras a Gran Canària amb més de 639 habitacions, Club Hotel Riu Gran Canària. Riu i TUI portaren una important cursa d'adquisicions, d'elaboració de projectes turístic-immobiliaris i contractes de gestió per ampliar la seva cartera de negoci a l'Estat. Riu també es va fer amb un dels establiments més emblemàtics de l'imperi financer de Mario Conde, l'Hotel Maspalomas Oasis (368 habitacions) a Gran Canària. Així mateix, s'ha de dir que en aquells moments ja iniciava la retirada de les Illes, amb la venda del Riu Caballero (308 habitacions), localitzat a Can Pastilla, a la cadena BG Hotels. No obstant això, cal dir que també optà per llogar un dels majors establiments d'Andratx, el Club Camp de Mar (412 habitacions), amb la qual cosa es reorganitzava el grup per tal de fer-se amb grans establiments en els que poder introduir les noves fórmules de la gestió hotelera, caracteritzades per la "racionalització" dels costos la qual cosa se traduïa en una progressiva incorporació dels mètodes del tot inclòs (Hostelmarket, 1/02/1999; Hostelmarket, 2002a). A més de Grupotel i Riu, TUI també tenia a Mallorca un dels seus emblemàtics Robinson Club a Cala Serena (Felanitx) amb unes 386 places (taula 268).

La cinquena cadena de les Balears en quant a nombre de places el 2001 era la de Jaume Bauzà Andreu, **Protur Hotels**. Aquesta comptava el 2001 amb unes 6204 places turístiques, 4030 hoteleres i 2174 en apartaments; mentre que el 1992 comptava amb unes 2431 places. Entre els establiments de la cadena es pot destacar la inauguració de l'aparthotel Badia Park (464 places) a sa Coma el 2000. Aquesta cadena, malgrat trobar-se entre les 10 primeres de les Illes, no comptava amb establiments turístics a la resta de l'Estat. Es pot indicar el fet que el conglomerat empresarial encapçalat per Bauzà podria ser qualificat com a d'exemplar pel que fa a l'arquitectura societària d'aquestes cadenes, amb una fragmentació espectacular en múltiples filials i societats, algunes propietàries i d'altres gestores del negoci turístic-immobiliari (p.ex. Promociones Turísticas Cala Millor SA, COTE SA, Canyamel Beach Club SA, Sa Coma Resort SA i Son Floriana SA) (Hostelmarket, 2002a). Una cadena que apareix paral·lelament a la mateixa zona del Llevant és **Hipotels**, propietat de Joan Lull Juan, confrontat a Bauzà. La cadena constituïda per Joan Lull comptava el 2001 amb unes 5764 places a les Balears. Emperò, cal destacar que aquest empresari mallorquí fou dels primers, que junt amb Jaume Moll (Royaltur), arribà a les costes gaditanes. La "producció" turístic-immobiliària de Novo Sancti Petri a Chiclana de la Frontera (Cadis) està estretament lligada a Lull i Moll. Lull construï el primer establiment cap a finals dels 1980 i a la segona meitat dels 1990, un cop espantada la crisi, inicià una nova ronda de construccions. El 2001 comptava amb els establiments: Barrosa Park (384 habitacions), Barrosa Garden (334 habitacions), Barrosa Palace (269 habitacions) i Playa la Barrosa (264 habitacions). Hipotels, a més de Chiclana, s'expandí també cap a les Canàries on en tan sols anys adquirí uns terrenys al sud de Lanzarote i aixecà l'hotel Natura Palace (262 habitacions). Les places d'Hipotels fora de les Balears eren 2336 a Cadis i 3628 a Lanzarote (Hostelmarket, 2002a; Diario de Cádiz, 16/02/2009).

Després de Protur tenim l'**Hotelera Saint Michel** que tenia el 2001 unes 6089 places turístiques a les Illes Balears, i en aquest cas també el 100% de les places que la cadena tenia a l'Estat es localitzaven a les Illes. En aquest cas, la cadena presidida per Joan Colom Quintana, era una marca comercial que estava composta per múltiples societats. L'Hotelera Saint Michel fou una de les beneficiades del procés de desinversió per part de les grans cadenes i també de les operacions de compravenda d'establiments des de la crisi dels 1990. Així, va adquirir tota una sèrie d'establiments que pertanyien a d'altres cadenes com per exemple: el Sol Canarias a Sol Meliá situat a Magaluf (Calvià); el Torreblanca al grup immobiliari Rústicas SA situat a sa Coma (Sant Llorenç); el Lago Park (platja de Muro) a EXMA SA; o el Calas Park a la filial d'ATS Reisen, Bella Hotels, a Cales de Mallorca (Manacor). Segons la revista Hostelmarket (2000b:54) la cadena Saint Michel seria un clar exponent de "l'emergència de diverses cadenes locals, en molts de casos semidesconegudes, que s'especialitzaren en adquirir a bon preu o bé establiments en crisi (en els primers anys noranta) o bé altres amb una certa dosi d'obsolescència". Encara que el 2001 no comptava amb establiments a la península, cal dir que el 1999 aquesta cadena junt amb d'altres cinc cadenes mallorquines (Viva Hotels, Prinsotel, Iberostar, Eden Hotels, Eix Hotels i Portvi), més la marbellí Fuerte Hoteles, constituïren la societat Promociones Turísticas Playa de Salobreña SL. Aquesta signà un protocol amb l'Ajuntament de Salobreña (Granada) per engegar un megaprojecte turístico-immobiliari en una superfície de 90 Ha, unes 4800 places, camp de golf, etc (Hostelmarket, 1/02/2000)<sup>930</sup>.

El 2001 la setena cadena amb seu a les Balears era **Hotetur**, amb unes 6011 places, 4191 de les quals corresponien a apartaments turístics. Hotetur va ser fundada el 1992 per Gerardo Díaz Ferrán i Gonzálo Pascual, propietaris del gegant Viajes Marsans. El Tour operador britànic My Travel (abans Airtorus) va adquirir el 2000 el 50% de la cadena hotelera del Grup Marsans, Hotetur, per uns 48 milions d'euros. El 2000 My Travel, a través de la societat White Horse Mallorca Property, va adquirir el megacomplex turístic del port d'Alcúdia, Bellevue (4191 places), propietat de Banesto –ja en mans del Banco de Santander– per uns 102,75 milions d'euros. La compra es finançà a parts iguals entre Airtours i el seu soci espanyol Hotetur. Aquesta cadena era propietat del grup Marsans, de Gonzalo Pascual i Gerardo Díaz Ferrán. Amb aquella adquisició entraven, a més de l'establiment turístic, dos solars adjacents al complex del Port d'Alcúdia de 2,5 Ha i 5 Ha. L'establiment seria gestionat per la cadena de Pascual i Díaz Ferrán, Hotetur, i la que l'havia gestionat fins aleshores **THB Hotels** (grup Miralles) perdia un dels seus principals negocis turístics. La cadena de Francesc Miralles passà de gestionar uns 3619 places el 1992 a unes 5779 el 2001, però el 1996 quan assumí la gestió del Bellevue arribà a comptar amb unes 10 mil places. Francesc Miralles, a través de Inversiones Grupo Miralles SL, també era el principal accionista de l'hospital privat de Palma, Policlínica Miramar (Agrupación Medica Balear SA).

En referència al Bellevue cal dir que el 1992, Marc Rich i Max Manzin demandaren a Mario Conde per mor de les irregularitats urbanístiques del complex turístic Bellevue (Alcúdia) i sol·licitaren la nul·litat de la venda i uns 15000 milions de pessetes en concepte de devolució del preu i danys i perjudicis. Finalment, el 1994 Conde hagué de pagar 5000 milions de pessetes a Rich, tot retornant el complex turístic al grup Banesto. Val la pena apuntar que el "cas Bellevue" va servir per posar en evidència les relacions financeres entre els dos "taurons" de les finances: Mario Conde i Marc Rich. Així mateix, es pot assenyalar que el 1996 l'advocat que s'encarregà de les gestions de compravenda del Bellevue, entre Banesto i Viajes Iberia que aleshores estava interessada en la seva adquisició, fou Gabriel Cañellas. Quan aquest deixà la presidència del Govern de les Illes Balears el 1995, encara que mantenint el seu escó al Parlament, continuà en el món dels negocis, un món que tanmateix mai havia abandonat (Pérez, 11/01/1994; Manresa, 2/06/1996; El País, 28/01/2000; Hostelmarket, 2000b). Com s'ha posat de relleu anteriorment, el Tour Operador My Travel controlava altres cadenes hoteleres a Balears, entre d'elles Siva Hotels (Consulting Hotelero Balear), els hotels de la qual s'integraren a Hotetur, i Hoteles Sunwing (1825 places el 2001). Quan My Travel es va fer amb el 100% de Siva Hotels, Bernat Quetglas que havia venut el 50% de la cadena al Tour Operador, constituí la cadena BQ Hotels (Side Balear Quality Hotels SL). La cadena de Quetglas, propietari també de Viajes Sidetours SA, tan sols un any després d'haver-se constituït ja comptava, d'acord amb

<sup>930</sup> Finalment el grup constructor-promotor Alcaidesa Holding SA, participada per Banesto (49,93%) i la britànica Costain International Ltd (50,07%) es varen fer amb aquest projecte. El megaprojecte havia quedat paralitzat a l'espera de l'aprovació del PGOU (Hostelmarket, 16/07/2005).



Sastre (2002), amb unes 3866 places turístiques a les Balears, tot situant-se entre les 25 primeres cadenes hoteleres de les Balears. BQ Hotels es va quedar amb 6 hotels que eren propietat de Sidetours i que fins aleshores eren gestionats per Siva Hotels, més altres 3 integrats dins una altra branca del grup, Xema SA (taula 268) (Hostelmarket, 1996; Hostelmarket, 2002a; Robledo, 2002).

La vuitena cadena hotelera de les Balears el 2001 era **Hoteles Globales**, amb seu a Mallorca i propietat de José Luís Carrillo (Grup Optursa). Hoteles Globales tenia unes 5901 places a les Illes, mentre que la resta de places que tenia a l'Estat sumaven unes 1542 places localitzades a Andalusia. En relació a aquesta cadena cal tenir present que My Travel, a través d'Airtoours Resort Mallorca SL, passà a controlar Hoteles Globales després d'haver adquirit l'Hotel Don Pedro i haver subscrit un contracte de lloguer dels establiments de la família Carrillo, amb opció de compra. L'operació d'adquisició de l'hotel i el pagament per avançat del lloguer s'elevà a uns 73,2 milions d'euros. No obstant això, el 2001 aquests establiments encara funcionaren sota la marca Hoteles Globales. Emperò, el 2002 s'integraren en Hotetur. Després d'aquests moviments, Carrillo adquirí la companyia aèria de baix cost Air Madrid el 2004. Finalment, la companyia aèria fundada per Herminio Gili el 2003, feu suspensió de pagaments el 2006 (Hostelmarket, 1/04/2000; Rija, 1/02/2004).

La cadena del **Grup Barceló** es situava en novè lloc pel que fa a nombre de places turístiques a les Illes, amb unes 5824 places, unes 1153 més que el 1992. La divisió hotelera del grup Barceló feia temps que havia iniciat l'expansió territorial del seu negoci, primer a d'altres indrets de l'Estat i llavors al Carib. En qualsevol cas, val la pena assenyalar que el 2001 les places turístiques que Barceló tenia a les Illes tan sols representaven el 32,99% del total a l'Estat (taula 270). Com en la resta de grans cadenes, una part importantíssima de les seves places de l'Estat es localitzaven a l'arxipèlag canari amb unes "avantatges competitives" superiors a les de les Balears: unes condicions fiscals extraordinàries (el paradís fiscal espanyol) i unes condicions climàtiques idònies. Així doncs, a les Canàries hi tenia unes 5636 places, tot seguit d'Andalusia amb 2078 i el País Valencià amb 1060. Cap a mitjans dels 1990, el grup Barceló, així com va ocórrer amb Sol Meliá, inicià una etapa en la que s'incorporaren a les tasques d'alta direcció els fills dels dos fundadors, els germans Sebastià i Gabriel Barceló Oliver. El recanvi generacional anava lligat també a la introducció de les noves fórmules d'acumulació cada cop més financiaritzades, internacionalitzades i complexes en quant a organització corporativa. Joan Buades (2009) assenyala com a mitjans dels 1990 la matriu del grup encara era, després de 30 anys, Hotel Hamilton SA<sup>931</sup>. A principis de 1999 el grup es dividia en diverses branques: Viajes Barceló (100%), Turavia (100%), Interopa (100%), Cruceros de España (33%), Globalia (19,37%); Barceló Internacional SA (100%); Unión Hotelera Barceló SL (100%); Barceló Gestión Hotelera SL (100%); i Grupo Turístico Barceló SL (97,7% propietat d'Unión Hotelera Barceló SL i 2,3% dels directius). La premsa empresarial anuncià que en aquells moments el grup preparava l'arquitectura societària per tal de sortir a Borsa i així poder accedir a noves vies de finançament. La intenció era treure la divisió de viatges per tal d'obtenir finançament per realitzar l'expansió internacional, una opció que finalment es descartà i fou substituïda per d'altres mecanismes (Hostelmarket, 1/11/1998b; Hostelmarket, 1/02/1999b; Hostelmarket, 1/10/1999a).

Entre el 1995 i el 2000 els fundadors del grup Barceló començaren a traspasar els càrrecs de major responsabilitat als seus fills: Simón Pedro Barceló Vadell i Simón Barceló Tous. En aquells moments s'iniciaren tota una sèrie de reestructuracions corporatives, tot orientant-se cap a l'especialització hotelero-immobiliària. Així, es varen desprendre de l'empresa de components elèctrics que tenien a Barcelona, de l'empresa de conserves de Mallorca i d'una part important de les accions que tenien en el diari El Día de Baleares (Serrano, 2006). El 1998 els Barceló varen dur a terme dues importants actuacions: en primer lloc, adquiriren el 19,37% del conglomerat de la família Hidalgo, Globalia; i, en segon lloc, participaren en la fundació del grup hotelier Grubarges. Grubarges estava constituïda per una *joint venture* entre Grupo Turístico Barceló SL (33%), la immobiliària Gesinar de l'entitat financera Argentaria (33%)<sup>932</sup> i Grucysa de la constructora FCC (33%). L'aliança empresarial es presentava com la fórmula

<sup>931</sup> El 23 de juny de 2000, Hotel Hamilton SA, canvia de denominació pel de Barceló Corporación Empresarial SA.

<sup>932</sup> Segons Such Devesa (2006), mitjançant aquesta associació, Argentaria treia el patrimoni immobiliari que havia acumulat com a resultat de la crisi de principis dels 1990 en que moltes entitats financeres es varen quedar amb actius immobiliaris, degut a les fallides d'empreses de la construcció i immobiliàries sobretot.

perfecte per assegurar unes bones expectatives de negoci centrat en la "producció" turístico-immobiliària: Argentaria –integrada en el BBV a partir de 1999–, aportaria el "know-how" financer –a més d'hotels propietat de la mateixa Argentaria–; la transnacional de les Koplowitz el de la construcció; i els Barceló el turístic. Simón Pedro Barceló declarava en una entrevista que "els tres socis hem coincidit en que el sector turístic és el millor per desenvolupar una política d'inversió en els darrers anys" (Hostelmarket, 1/11/1998b). La constitució de Grubarges havia de permetre als Barceló continuar la seva expansió internacional, al temps que diversificava riscos, tot comproment-se a que els nous projectes serien desenvolupats per Grubarges. L'objectiu era establir un pla d'inversions de 600 milions d'euros per adquirir uns 40 hotels, amb la qual cosa Barceló podria duplicar el nombre d'establiments que tenia el 1998. El primer projecte turístico-immobiliari de Grubarges fou el Barceló Punta Umbría (Huelva) amb un hotel de 307 habitacions i en el mateix indret la societat Punta Umbría Turística, participada per Grubarges, havia de construir un camp de golf i zona residencial (Hostelmarket, 1/01/1999b; Hostelmarket 1/03/1999).

Un fet que val la pena subratllar, tal com ha fet Joan Buades (2009:88), és que el 2001, Carlos Hornos Octavio fou nomenat director general de Grubarges. Hornos havia estat el director general de Turespaña –organisme públic de propaganda turística espanyola– durant el primer mandat d'Aznar. Per altra banda, el grup Barceló, paral·lelament al nomenament d'Hornos, va designar com a director de Planificació del grup a Javier Mato. Mato havia estat el cap de comunicació de Matas al capdavant del govern de les Illes Balears i durant un temps fou cap del seu gabinet ministerial. En aquest sentit, les estratègies d'expansió de les grans corporacions s'alimenten del fitxatge de persones que han ocupat llocs centrals del poder polític, tot rendibilitzant al màxim les influències acumulades.

L'expansió del Barceló també aprofità els efectes de la crisi dels 1990 sobre algunes de les hoteleres mitjanes. En concret, la cadena propietat d'Antoni Coll Domingo, **Intertur**, va haver de dur a terme una profunda reestructuració després de les festes de l'Expo 1992. Antoni Coll aixecà un monumental hotel a Sevilla i tercer major de l'Estat, l'Al Andalus (1400 places), i l'any després de l'exposició universal ja no li sortien els comptes. Els directius de la cadena hotelera mallorquina manifestaren que eren víctimes del desastre de la filial de la Societat Estatal de l'Expo, CRASA/CORAL (Central Oficial de Reserves d'Allojament de l'Expo). Coll va sol·licitar convertir la meitat de l'establiment en un hotel privat que ell mateix s'encarregaria de gestionar i així rebaixar la capacitat de l'hotel en una ciutat on la capacitat d'allotjament turístic estava sobredimensionada –es passa de 11,4 mil places el 1989 a 30,8 mil el 1992–. Intertur es va desprendre de 3 establiments a Mallorca que passaren als Barceló, entre d'ells el Barceló Cala Viñas (674 places) a Calvià. El 2001 Intertur tenia 1906 places hoteleres i 540 en apartaments turístics, quan el 1992 comptava amb unes 3069 places hoteleres (Chaves, 12/08/1993; Florencio, 12/08/1993). Els Barceló també adquiriren a mitjans dels 1990 el complex turístico-immobiliari El Castillo ubicat a Fuerteventura. Aquest complex comptava amb 380 apartaments, 17 "vil·les" i a més anava vinculat amb la gestió d'un port esportiu i diversos establiments comercials i la propietat d'una parcel·la de 7,2 Ha. Crida l'atenció el fet que aquest paquet es va adquirir mitjançant la compra de la societat Inver Canary SA, que a la vegada era una filial de la societat estatal alemanya BVS<sup>933</sup>, encarregada de les privatitzacions alemanyes. L'existència d'aquesta filial de la societat estatal alemanya pot ser considerada com un exemple de l'interès que el capital públic o privat ha tengut en el negoci turístico-immobiliari espanyol i especialment canari. Un dels altres espais en els que Barceló entrà fou en el del turisme urbà, amb el lloguer, a través de la societat Barceló Clavel del Barcelona Sants (377 habitacions), propietat de la societat estatal espanyola Renfe (Hostelmarket, 1996).

Per d'altra banda, els Barceló comptaven amb el 49% de Rey Sol SA<sup>934</sup>, tot quedant el 51% restant en mans de Unidad Editorial SA. Aquesta empresa és la propietària de la capçalera balear del diari conservador El Mundo. Tal com havíem exposat anteriorment, els Barceló fundaren juntament amb Matutes i Domènech de les galetes Quely, El Día de Baleares el 1981. Aquest es juntà primer amb Diario 16 el 1988, amb la retirada de Domènech (Galetes Quely) del projecte; i al cap de poc temps, el 1993 s'alià amb El Mundo, dirigit per Pedro J. Ramírez.

<sup>933</sup> BVS: Bundesanstalt für vereinigungsbedingte Sonderaufgaben (Agència Federal per les Tasques Especials de la Unificació Alemanya) (Esser, 1998).

<sup>934</sup> El 2002 Rey Sol SA fa una ampliació de capital i els Barceló es quedaren amb el 33,33% i Unidad Editorial SA la resta.

En aquesta segona jugada, Matutes es retirà de l'accionariat. Aquest diari serà l'altaveu dels interessos de bona part del gran capital de les Illes i jugà una paper rellevant en la lluita contra l'ecotaxa (Amer, 2006; Buades, 2009).

A part de les grans cadenes, cal advertir que al llarg dels 1990 hi ha un bon nombre de mitjanes cadenes que apareixen o que es van consolidant, tot seguint l'estel dels "líders". La revista del sector, *Hostelmarket* (2000:54), assenyalava el 2000 que "en els darrers anys en el sector balear hem assistit a l'emergència de diverses cadenes locals, en molts casos semidesconegudes, que s'especialitzaren en adquirir a bon preu bé establiments en crisi (en els primers anys dels noranta) o bé altres amb una certa dosi d'obsolescència, en els que han dut a terme obres de reforma integrals per la seva modernització". Entre aquestes es poden citar la ja esmentada Hotelera Saint Michel o **Hoteles Piñero** (HOPI SA). La cadena de Pablo Piñero, del Grup Piñero (Viajes Soltours SA), es va fundar el 1994, just en els moments en que es començava a reconstruir el capitalisme global i es reprenia una nova fase d'acumulació a les Balears. Piñero va adquirir, entre d'altres: el 1996, el Perlas (124 places) a Tirasa SL i el Playa d'Or (254 places) a Hoteles Globales, ambdós a la platja de Palma; el 1997, els hotels Bahía de Palma (827 places) i Bahía Park (227 places) a la platja de Palma, al Banco de Urquijo i per uns 900 milions de pessetes, i el Sol Coral Playa (358 places) a Magaluf, a Sol Meliá per uns 800 milions de pessetes. Pablo Piñero també propagà els seus negocis turístic-immobiliaris més enllà de l'arxipèlag balear. A part de la colonització americana que tractarem més endavant, cal considerar la fundació de la filial Hoteles Piñero Canarias SL que va adquirir 2 establiments a Tenerife (Piñero Murillo de 130 habitacions i el Piñero Goya de 48). El 1999 va adquirir uns terrenys de 9 Ha de superfície a Costa Adeje (Tenerife) per aixecar un megacomplex turístic. En aquest cas, crida l'atenció la velocitat en que es dugueren els tràmits i les obres ja que el 2001 s'inaugurava el Bahía Príncipe Costa Adeje amb 480 habitacions i sota la modalitat del tot inclòs, al temps que encara restaven 2 establiments més per ser construïts i completar les 1030 habitacions previstes (*Hostelmarket*, 1996; *Hostelmarket*, 1/02/1999c; *Hostelmarket*, 2002a).

Entre les cadenes de mitjanes dimensions es poden incloure: Marina Balear, presidida per Pedro Marquès Granero, amb unes 5478 places, tot multiplicant per 2,6 les del 1992. Una de les cadenes que val la pena esmentar és Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL), propietat de Pedro Pascual i Bartomeu Plomer. Viva Hotels es fundà el 1998 arran de l'escissió de la cadena Garden Hotels que quedarà en mans de Miquel Ramis Puigrós i els establiments es repartiren entre Ramis per una banda, i Pascual i Plomer per l'altra. El 2001 **Viva Hotels** ja comptava amb unes 3765 places turístiques a les Illes, mentre que **Garden** tenia unes 2202. Es pot apuntar el fet que els dos grups presenten divisions dedicades a la promoció immobiliària i la construcció. El grup empresarial de Pascual i Plomer, a part dels hotels que aquests ja tenien, inicià un potent procés d'expansió per Mallorca i Menorca. El 2001 inaugurà a Menorca l'aparthotel de Cala en Bosch, Viva Menorca i a Mallorca va dur a terme un procés d'adquisicions d'establiments, entre dels que es pot apuntar la compra del 50% de la societat Dicumar Balear SA, propietària dels apartaments turístics Playa Port Vell (324 places) a Son Servera o del Viva Costa Portals (196 places) adquirit a Hospedajes y Comidas. Així mateix, Pascual i Plomer iniciaren les obres de diversos establiments, entre d'ells, el Viva Can Picafort (285 apartaments) el 2000; o el megacomplex Viva Cala Mesquida. Per tal de construir el Viva Cala Mesquida Suites (189 habitacions), varen adquirir diversos establiments obsolets per tal de poder obtenir les places necessàries per aixecar nous establiments: Cala Mesquida (151 places) a Capdepera, Atlantic (32 places) a Cala Mesquida, Calypso (24 places) a Cala Millor, Los Arcos (19 places) a Palma, i Aragón (67 places) a s'Arenal. Després d'aplicar l'àlgebra de la Llei General Turística, els empresaris pogueren aixecar un hotel de 360 places. Cala Mesquida a Capdepera fou el principal pol de "producció" turístic-immobiliària del grup, on inauguraren el 1999, abans de que els pogués afectar la Llei General Turística, un complex turístic compost per dos apartaments sota el nom Viva Cala Mesquida –18 edificis d'apartaments que s'aixecaven sobre la ciutat de vacances de Riu– (*Hostelmarket*, 1/09/1999; *Hostelmarket*, 1/05/2000b; *Hostelmarket*, 1/10/2000; *Hostelmarket*, 1/11/2001b; *Hostelmarket*, 2002a).

Entre les cadenes mitjanes es poden destacar també la del que fou conseller de turisme, Jaume Cladera, Stil Hotels amb 5478 places; D'Or Hotels, de la família Pujol, amb 4183 places; Mac Hotels, propietat de Miquel Amengual Cifre, amb 2836 places; Valentín Hotels, de Miquel Codolà, tenia unes 2828 places a les Balears i el 2001 estava construint a Novo Sancti Petri (Cadis) un megahotel de 1200 places; Ola Hotels, presidida per Antoni Bibiloni i amb accionistes comuns a Viajes Urbis SA, comptava amb unes 2639 places; etc (taula 268). Per

altra banda, a Menorca a part de les grans cadenes, es poden destacar les cadenes de capital menorquí: RTM (Red Turística Menorquina), de la família Díaz Montañés, amb 1536 places; Prometursa (Promotora Menorquina Turismo SA), de la família Saura Guillen, amb 984 places; s'Algar, dels Sintes Pascual, amb 862 places; i Protumesa i Surmensa, amb la família dels Casals entre els accionistes, amb 1116 places (taula 268).

També, entre les cadenes mitjanes, hom pot destacar les que eren filials d'empreses estrangeres com per exemple la cadena Acorn amb 4284 places; Compañía Hotelera de Sant Jordi, filial del Tour Operador suís Universal, amb 3176 places; Allsun Hotels, filial del Tour Operador Alltours Flugreisen, amb unes 1809 places. Així mateix, encara que amb menor nombre de places, cal destacar el fet que el magnat britànic Richard Branson, a través de Virgin, va vendre l'Hotel La Residencia a Deià a una altra gran cadena transnacional, Orient Express. Aquesta adquirí el 2001 la societat Son Moragues SA, propietària de La Residencia (Hostelmarket, 2002a). La venda de La Residencia forma part del procés de fuga de Branson de Mallorca com espai d'acumulació, després que les seves pretensions de convertir la finca de Son Bunyola (Banyalbufar) en un espai turístic-immobiliari de luxe no prosperassin, degut a la introducció de noves regulacions territorials i urbanístiques a les Illes cap a finals dels 1990 (Rullan, 2007). Per aquest motiu posà aquells terrenys a la venda, que tal com s'ha vist foren adquirits posteriorment pel matrimoni dels Hoare, una adquisició vinculada en el cas Llampec i que reflectí alguns dels mètodes emprats pels grans capitals en les compravendes immobiliàries, amb l'ús de paradisos fiscals i evasió fiscal. Una de les majors cadenes del planeta, Marriott, entrava a l'Estat espanyol a través de la porta mallorquina. Marriott inaugurà l'Hotel Mallorca Marriott Son Antelm Golf & Resort al terme municipal de Lluçmajor. L'establiment anava, tal com el seu nom indica, associat a la construcció d'un camp de golf. També es pot destacar la cadena L'Illot Hotels, dirigida per Ignasi Esteve (vicepresident de la Federació Hotelera de Mallorca, 1997-2007), que estava participada per la societat neerlandesa Verborghstraeten Beheer BV (60%) i Sa Nostra, Caixa de Balears (40%).

Per altra banda, també es poden assenyalar alguns canvis al respecte de l'establiment de luxe de Son Vida i el paper que assolirà el grup empresarial dels Schörghuber. Després de les Olimpíades de Barcelona 1992 i l'Expo de Sevilla –moment de forta expansió d'HUSA– i amb la crisi econòmica espanyola, els Gaspert hagueren de posar a la venda les seves accions de l'Hotel de Son Vida que representaven el 91,8% de la societat, a través de la societat suïssa Son Vida Holding AG. No obstant això, HUSA es va seguir fent càrrec de la gestió de l'hotel fins el 2004 (Baratech, 13/12/1999). El 1995, l'empresari alemany Josef Schörghuber, vinculat ja amb diverses operacions especulatives a l'illa, va comprar les accions dels Gaspert en la societat Son Vida Hoteles SA l'hotel de luxe palmès a través de la filial del grup Schörghuber, Vibelba SL. El 1992, la cadena dels Schörghuber –propietaris, entre d'altres, de la cadena alemanya Arabella Hotel Consult–, inaugurà un nou hotel de luxe a l'elitista urbanització de Son Vida (Palma), l'Arabella Golf Hotel. Aquell mateix any, el Govern de les Illes Balears presidit per Gabriel Cañellas va modificar la Llei d'Espais Naturals que s'havia aprovat a finals del 1991, tema sobre el que tornarem més endavant, i amb aquesta modificació els terrenys del magnat alemany –Son Quint i Son Muntaner– passaven de ser considerats espais naturals protegits a ser aptes per urbanitzar (Gob, 5/06/2001; Amer, 2006).

El "miracle" polític-administratiu va permetre que Vibelba pogués iniciar els seus projectes turístic-immobiliaris al voltant de la zona de Son Vida. Així, s'iniciaren els projectes d'ampliació de la urbanització de la zona, vinculada amb la construcció dels camps de golf de Son Muntaner, inaugurat el 2000, i el de Son Quint, inaugurat el 2007 (amb la urbanització Quint 21). En les empreses que han encapçalat la urbanització de Son Vida s'hi troben Alberto Kusak Lambea, descendent del pilot nord-americà Kusak fundador del Son Vida, i la família Schörghuber. El 1998 Arabella formà una aliança (*joint venture*) amb el gegant Starwood Hotels & Resorts i després del fallit projecte de Cala Mondragó, declarada Parc Natural el 1992, Schörghuber, a més dels projectes turístic-immobiliaris al voltant de Son Vida, inicià la construcció d'un megacomplex a Punta Negra (Calvià), a primera línia de costa, amb un hotel de 112 habitacions i 78 apartaments que fou inaugurat el 2002, el Saint Regis Mardavall (Hostelmarket, 1996; Hostelmarket, 2002a; El Mundo, 25/11/2008; Fernández-Legido, 8/02/2010)<sup>935</sup>.

<sup>935</sup> A partir de la base de dades SABI –amb dades corresponents a l'any 2009– es pot dir que els Schörghuber comptaven amb un nodrit nombre de societats espanyoles que a la vegada pertanyen a la societat alemanya Arabella Hotel Holding GmbH. Arabella Hoteles e Inversiones de España SA comptava amb les filials: Arabella Hotel Mardavall

Després d'haver analitzat les grans cadenes hoteleres de les Balears i la seva evolució entre el 1992 i el 2001, val la pena citar alguna qüestió en referència al seu paper social i més concretament en relació al mecenatge "d'obres socials". El 1988 el president de la Comunitat Autònoma, Gabriel Cañellas, fundà l'ens privat Fundació Illes Balears (FIB), amb seu a Son Pax (Palma) –adquisició associada a un presumpte delictes fiscal–. Aquesta entitat presidida pel propi Cañellas sortí a la llum pública en relació al cas de corrupció polític-empresarial del Túnel de Sóller. Dels 1096 milions de pessetes recaptades el 1996, els principals donants eren les grans empreses turístiques de les Illes: Riu Hotels (31 milions de pessetes), Viajes Barceló (25 milions de pessetes), Sol Meliá (16 milions de pessetes), Viajes Iberia (16 milions de pessetes), Roxa (15 milions de pessetes) i Grup Matutes (8 milions de pessetes). A més, les entitats financeres aportaren importants sumes: Banesto (18 milions de pessetes), BBV (18 milions de pessetes), Sa Nostra (18 milions de pessetes), Es Crèdit (15 milions de pessetes), Banco Atlántico (15 milions), Banco Central (15 milions), Banca March (15 milions de pessetes), La Caixa (15 milions de pessetes), etc. Cañellas comptà també amb l'ajuda de José Maria Cuevas, president de la CEOE, per reunir les constructores que treballaven a les Balears per tal d'aconseguir "donatius" per la seva fundació, tot rebent posteriorment quantiosos donatius de Focsa, Degremont, Acsa, Ferrovial, Agromán i Dragados. Entre els donants també es trobaven els promotors del cementeri privat Bon Sosec, que després d'aconseguir l'interès social de l'obra, donaren 14,3 milions de pessetes a la Fundació. A més la Fundació rebé uns 60 milions de pessetes en concepte de subvencions, procedents del Govern. La principal funció de la fundació era la d'adquirir finques i monuments per la seva conservació. Dels més de 1000 milions de pessetes recaptats, Cañellas destinà un 70% en operacions financeres i la resta en adquisicions, entre d'elles propietats de la família del propi Cañellas. Entre les donacions anònimes, d'un total de 70 milions de pessetes, hi havia com a mínim uns 6,5 milions de pessetes procedents de l'empresa concessionària del Túnel de Sóller. Convé recordar que la Fundació Illes Balears també ha estat relacionada amb un dels presumptes casos de corrupció del Govern Matas, cas Torre de Sant Elm, i en la que Gabriel Cañellas ha estat imputat<sup>936</sup> (Manresa, 2/06/1996; Manresa, 17/07/1996; Manresa, 15/09/1996; Manresa, 1998).

L'altra "obra social" que cal citar, entre les encapçalades pels empresaris de les Illes, és la de la constitució el 1997 de la Fundación Turística y Cultural de las Islas Baleares. L'objectiu d'aquesta fundació era el de regalar un nou iot Fortuna a Joan Carles de Borbó, ja que el que li havia regalat el rei Fahd d'Aràbia Saudita el 1979 començava a fallar. Cal dir que el magnífic regal de 3000 milions de pessetes (18 milions d'euros) es realitzava en plena etapa d'internacionalització del capital espanyol, pel qual la tasca diplomàtica del cap d'Estat era molt valuosa, així com de profunda mercantilització turístic-immobiliària de les Balears on el reclam monàrquic s'utilitzaria per atreure les elits per a invertir en actius immobiliaris. La Fundació estava composta inicialment per 25 potentats de les Balears, amb Gabriel Barceló com a tresorer. Cadascú havia d'aportar 100 milions de pessetes en 10 terminis i entre els donants s'hi podien destacar: Sol Meliá, Grup Barceló, Grup Matutes, Roxa, Spanair, Grupotel, Iberostar, Air Europa, Riu Hotels, Hotels Globales, Viajes Soltour, Banca March, Sa Nostra, La Caixa, Gesa, Hora Nova SA –Pere A. Serra Bauzà del grup mediàtic Serra–, Productos Fontanet –d'Antoni Fontanet Obrador–, etc. Per la seva banda, el Govern de les Illes Balears feu un donatiu d'un milió de pessetes (Manresa, 1998).

---

SL; Bayerische Hausbau Española SL; Son Vida Golf SL; Transfer Car Palma SL; Vibelba SL; Son Vida SA; i Son Vida Hoteles SA. En aquesta darrera hi havia 15 accionistes, però els Schörghuber ostentaven més del 90% de les accions. La societat Vibelba SL és el braç immobiliari dels Schörghuber i a través d'ella es varen adquirir diverses propietats immobles, entre d'elles Son Xigala de Palma. El 2009 els Schörghuber comptaven a Mallorca amb els hotels Castell Son Vida, Arabella Sheraton Golf Son Vida, St. Regis Mardavall Resort i els camps de golf Son Vida, Son Quint i Son Muntaner. Per altra banda els descendents del pilot nord-americà Kusak, els trobam a d'altres empreses encarregades de la urbanització de Son Vida. Entre elles, es pot destacar Son Vida SA que presenta la següent distribució accionarial: Son Vida Properties Club de Campo SL –de Kusak Lambea– (49,4%); Arabella Hoteles e Inversiones de España SA –dels Schörghuber– (18,9%); Jaime Mora Antich (16,6%); International Consolidated Investment Company –amb seu al paradís fiscal de Luxemburg– (6,84%) (Base de dades SABI: <http://0-sabi.bvdep.com.lluil.uib.es>, gener 2010).

<sup>936</sup> En relació a les investigacions de l'Agència Tributària es va esbrinar que la Fundació Illes Balears realitzà importants operacions financeres entre el 2005 i el 2007, com per exemple 240 mil euros a Luxemburg o un milió d'euros a Itàlia (Malagón, 3/03/2010).

**Taula 268. Places d'allotjament turístic de les cadenes hoteleres (CH) a les Illes Balears, 2001 (Font: elaboració pròpia a partir de Sastre 2002:367-368; Hostelmarket , 2002; Catàleg d'establiments d'allotjament turístic de la Conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears, 2002).**

	Mallorca	Menorca	Eivissa i Formentera	Balears	Apartaments	Total Balears
Nom CH	Pl. Hotel	Pl. Hotel	Pl. Hotel	Pl. Hotel	Places Apart.	Places turístiques
Sol Meliá SA	11.042	2.669	1.441	15.152	1.360	16.512
Fiesta Hotels & Resorts	1.872	501	8.971	11.344	3.422	14.766
Grupotel (Grupotel Dos SA)	8.356	635	0	8.991	1.976	10.967
Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	8.202	0	0	8.202	1.508	9.710
Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	7.957	0	623	8.580	0	8.580
Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL)	4.030	0	0	4.030	2.174	6.204
Hotelera Saint Michel	4.993	0	0	4.993	1.096	6.089
Hotetur	1.820	0	0	1.820	4.191	6.011
Hoteles Globales (Grup Optursa)	3.967	960	0	4.927	974	5.901
Barcelo Hotels & Resorts	3.670	1.336	818	5.824	0	5.824
THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	4.352	0	779	5.131	648	5.779
Hipotels	3.436	0	0	3.436	2.328	5.764
Sirenis	0	0	5.630	5.630	0	5.630
Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	4.970	0	508	5.478	0	5.478
Blau Hotels (Roxa 1 SL)	5.403	0	0	5.403	0	5.403
Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	1.548	474	2.356	4.378	836	5.214
Stil Hotels SA	3.845	284	0	4.129	342	4.471
Acon Internacional Hotels	2.954	880	450	4.284	0	4.284
D'Or Hoteles (D'OR HOTELES MANAGEMENT SL)	3.085	0	0	3.085	1.098	4.183
Invisa (Hoteles Trinidad SA)	0	0	2.720	2.720	1.262	3.982
BQ Hoteles (Side Balear Quality Hotels SL)	3.528	0	0	3.528	338	3.866
Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	3.285	0	0	3.285	480	3.765
Compañía Hotelera Sant Jordi	3.176	0	0	3.176	0	3.176
Mac Hotels (Hoteles Mac SL)	2.218	304	0	2.522	314	2.836
Valentin Hotels (Valentín Gestión SL)	1.584	1.056	0	2.640	188	2.828
Ola Hotels SA	1.645	0	340	1.985	654	2.639
BG Hoteles (Berger Group Hoteles SL)	1.688	0	808	2.496	0	2.496
Intertur Hotels SA	897	0	1.009	1.906	540	2.446
Piñero hoteles (HOPI SA)	2.228	0	0	2.228	0	2.228
Nodemar SA	2.205	0	0	2.205	0	2.205
Garden Hotels (Cesgarden SL)	614	0	0	614	1.588	2.202
Hoteles Gavimar SA	1.720	0	0	1.720	460	2.180
Esperanza Hotels (Hotel Playa Esperanza SA)	1.857	0	0	1.857	225	2.082
Inturotel (Cala Azul Park SA)	1.391	0	0	1.391	450	1.841
Hoteles Sunwing SA	930	0	0	930	895	1.825
Allsun Hoteles	1.809	0	0	1.809	0	1.809
Confortel Hoteles	0	1.670	0	1.670	0	1.670
JS Hotels	1.284	0	0	1.284	320	1.604
Eurotours Hotels SA	726	0	0	726	857	1.583
RTM Hotels (Red Turística)	0	1.320	0	1.320	216	1.536

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Menorquina SA - Artiem)						
Grupo Batle (Cadena Mar SL)	1.342	0	0	1.342	176	1.518
Sport Hotels	0	0	1.513	1.513	0	1.513
Hoteles Sun Club (Sun Club Eldorado SA)	1.476	0	0	1.476	0	1.476
Prinsotel (Prinz Hoteles SA)	970	480	0	1.450	0	1.450
Palmira Hotels SA	1.399	0	0	1.399	0	1.399
Eden Hotels	1.344	0	0	1.344	0	1.344
Hoteles Gran Isla	496	0	0	496	786	1.282
Green Oasis (Grup Suntuors SA)	243	0	1.032	1.275	0	1.275
Eix Hotels (Platja Dorada SA)	1.260	0	0	1.260	0	1.260
Hoteles Ribas (Grupo Ribas)	1.238	0	0	1.238	0	1.238
Grupo Cabot	827	0	0	827	321	1.148
Grupo Andria Hotels (Club Andria SL)	0	466	0	466	672	1.138
Hoteles Serrano (S'Entrador SL)	1.126	0	0	1.126	0	1.126
Star Hotels SL	778	0	0	778	343	1.121
Soldargent SA	0	0	892	892	189	1.081
Framotel	1.074	0	0	1.074	0	1.074
Hotelera Pollensina	726	0	0	726	320	1.046
Cala Pada Turística SL	0	0	1.042	1.042	0	1.042
Confort Hoteles	886	0	0	886	140	1.026
Club Pollentia (Portvi SA)	1.016	0	0	1.016	0	1.016
Set Hotels SL	0	560	0	560	446	1.006
Prometursa (Promotora Menorquina Turismo SA)	0	984	0	984	0	984
Palia Hotels (Palia Hoteles Management SL)	946	0	0	946	0	946
Playsol Hotels (SIESBU SL)	939	0	0	939	0	939
Hoteleria Alfa	938	0	0	938	0	938
Hoteles y Apartamentos SA (HOTYASA)	403	0	0	403	530	933
Baleste SA	908	0	0	908	0	908
Colors Hotels & Resorts	650	256	0	906	0	906
Explotaciones CEPAL SA	256	0	0	256	631	887
HUSA	495	0	0	495	390	885
Amic Hotels	882	0	0	882	0	882
Ferrer Hotels (Hoteles Ferrer SA)	689	0	0	689	190	879
Club Mediterranée	0	0	863	863	0	863
S'Algar Hotels	0	668	0	668	194	862
Hoteles Moll SL	840	0	0	840	0	840
Hotelera Kristina SL	834	0	0	834	0	834
Hoteles Básicos del Mediterráneo	794	0	0	794	0	794
Azuline Hotels (Aivis Hotelera SA )	0	0	792	792	0	792
Roc Hotels Balear SL	728	0	0	728	60	788
CM Hotels (Hotel Playa del Moro SA)	745	0	0	745	0	745
Hoteles Catalonia	614	130	0	744	0	744
ITC (Rewe Touristik)	0	0	736	0	0	736
Sabina Hotels	709	0	0	709	0	709
Holiday Group	698	0	0	698	0	698
Delfín Hotels (Silvo SL)	676	0	0	676	0	676
Club Stella (CECA SA)	0	0	669	669	0	669
Verser Hotels (Verdera Serra SA)	0	0	425	425	241	666
Ir Hoteles	660	0	0	660	0	660

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Hoteles y Apartamentos Ses Savines y Arenal (Ses Savines Arenal SA)	0	0	538	538	108	646
Bay Hotels (Promocions Hoteleres Menorca SL)	640	0	0	640	0	640
Golden Team Hotels (Havas Team SL)	588	0	0	588	45	633
Princesa Playa (Sagitario Playa SL i Club Son Xoriguer SL)	0	559	0	559	64	623
PROTUMESA (Promoción y Desarrollo Turístico de Menorca SL)	0	614	0	614	0	614
Ibintur SA	0	0	596	596	0	596
Hoteles Levante (Son Lluc SA)	592	0	0	592	0	592
Ponent Hotels (Ponent Mar SA)	370	0	0	370	222	592
Na Taconera Hotel SA	589	0	0	589	0	589
Llucmajor Park	587	0	0	587	0	587
Marins Hotels (Marins Playa SA)	209	0	0	209	362	571
Jet Apartment Complex (ESABA Servicios SA)	0	0	0	0	534	534
Hoteles Hesperia	446	80	0	526	0	526
Bocaccio Alcudia SA	512	0	0	512	0	512
Hotel Playamar SA	508	0	0	508	0	508
Surmensa	0	502	0	502	0	502
Globalia Inversiones Hoteleras SL	496	0	0	496	0	496
Hotel Diamant SA	477	0	0	477	0	477
IBB Hotels (Asesores Turísticos Menorquines SL - ASTURME)	0	476	0	476	0	476
Heliopal SA	446	0	0	446	0	446
Best Western	430	0	0	430	0	430
Inmobiliaria Sa Vinya SA	0	0	0	0	429	429
Explotaciones Turísticas SA	420	0	0	420	0	420
Seetel hotels (Bahía del Sol Santa Ponsa SA)	418	0	0	418	0	418
Hotel Torre del Mar SA	0	413	0	413	0	413
Costador SL	394	0	0	394	0	394
Robinson Hotels (TUI)	386	0	0	386	0	386
Med Playa Hotels (Med Playa Management SL)	0	0	374	374	0	374
L'Illot Hotels	368	0	0	368	0	368
Marriott (Orenol SA)	300	0	0	300	0	300
Hotel Armadams (Vichuquen SL)	289	0	0	289	0	289
Hotel Don Leon SA	240	0	0	240	0	240
Hotel Bon Sol SA	231	0	0	231	0	231
HAZ Hotels	0	0	230	230	0	230
Resort España SA	217	0	0	217	0	217
Cadena Garbí	168	0	0	168	0	168
Arabella Hotels+Starwoods Hotels	165	0	0	165	0	165
Orient Express Hotels (Son Moragues SA)	123	0	0	123	0	123
<b>Total</b>	<b>159.501</b>	<b>18.277</b>	<b>36.155</b>	<b>213.933</b>	<b>38.133</b>	<b>252.066</b>



**Taula 269. Places d'allotjament turístic de les cadenes hoteleres (CH) a les Illes Balears, 2001 (Font: elaboració pròpia a partir de Sastre 2002:367-368; Hostelmarket , 2002; Catàleg d'establiments d'allotjament turístic de la Conselleria de Turisme del Govern de les Illes Balears, 2002).**

	Mallorca	Menorca	Eivissa i Formentera	Balears	Apartaments	Total Balears
	% respecte Pl. Hotel	% respecte Pl. Hotel	% respecte Pl. Hotel	% respecte Pl. Hotel	% respecte Places Apart.	% respecte Places turístiques
Sol Melià SA	4,89	10,51	2,45	4,89	1,38	3,98
Fiesta Hotels & Resorts	0,83	1,97	15,24	3,66	3,46	3,56
Grupotel (Grupotel Dos SA)	3,70	2,50	0,00	2,90	2,00	2,65
Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	3,63	0,00	0,00	2,64	1,53	2,34
Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	3,52	0,00	1,06	2,77	0,00	2,07
Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL)	1,78	0,00	0,00	1,30	2,20	1,50
Hotelera Saint Michel	2,21	0,00	0,00	1,61	1,11	1,47
Hotetur	0,81	0,00	0,00	0,59	4,24	1,45
Hoteles Globales (Grup Optursa)	1,76	3,78	0,00	1,59	0,99	1,42
Barcelo Hotels & Resorts	1,63	5,26	1,39	1,88	0,00	1,41
THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	1,93	0,00	1,32	1,65	0,66	1,39
Hipotels	1,52	0,00	0,00	1,11	2,36	1,39
Sirenis	0,00	0,00	9,56	1,82	0,00	1,36
Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	2,20	0,00	0,86	1,77	0,00	1,32
Blau Hotels (Roxa 1 SL)	2,39	0,00	0,00	1,74	0,00	1,30
Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	0,69	1,87	4,00	1,41	0,85	1,26
Stil Hotels SA	1,70	1,12	0,00	1,33	0,35	1,08
Acon Internacional Hotels	1,31	3,47	0,76	1,38	0,00	1,03
D'Or Hoteles (D'OR HOTELES MANAGEMENT SL)	1,37	0,00	0,00	0,99	1,11	1,01
Invisa (Hoteles Trinidad SA)	0,00	0,00	4,62	0,88	1,28	0,96
BQ Hoteles (Side Balear Quality Hotels SL)	1,56	0,00	0,00	1,14	0,34	0,93
Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	1,45	0,00	0,00	1,06	0,49	0,91
Compañía Hotelera Sant Jordi	1,41	0,00	0,00	1,02	0,00	0,77
Mac Hotels (Hoteles Mac SL)	0,98	1,20	0,00	0,81	0,32	0,68
Valentin Hotels (Valentín Gestión SL)	0,70	4,16	0,00	0,85	0,19	0,68
Ola Hotels SA	0,73	0,00	0,58	0,64	0,66	0,64
BG Hoteles (Berger Group Hoteles SL)	0,75	0,00	1,37	0,80	0,00	0,60
Intertur Hotels SA	0,40	0,00	1,71	0,61	0,55	0,59
Piñero hoteles (HOPI SA)	0,99	0,00	0,00	0,72	0,00	0,54
Nodemar SA	0,98	0,00	0,00	0,71	0,00	0,53
Garden Hotels (Cesgarden SL)	0,27	0,00	0,00	0,20	1,61	0,53
Hoteles Gavimar SA	0,76	0,00	0,00	0,55	0,47	0,53
Esperanza Hotels (Hotel Playa Esperanza SA)	0,82	0,00	0,00	0,60	0,23	0,50
Inturotel (Cala Azul Park SA)	0,62	0,00	0,00	0,45	0,46	0,44
Hoteles Sunwing SA	0,41	0,00	0,00	0,30	0,91	0,44
Allsun Hoteles	0,80	0,00	0,00	0,58	0,00	0,44
Confortel Hoteles	0,00	6,58	0,00	0,54	0,00	0,40
JS Hotels	0,57	0,00	0,00	0,41	0,32	0,39
Eurotours Hotels SA	0,32	0,00	0,00	0,23	0,87	0,38

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

RTM Hotels (Red Turística Menorquina SA - Artiem)	0,00	5,20	0,00	0,43	0,22	0,37
Grupo Batle (Cadena Mar SL)	0,59	0,00	0,00	0,43	0,18	0,37
Sport Hotels	0,00	0,00	2,57	0,49	0,00	0,37
Hoteles Sun Club (Sun Club Eldorado SA)	0,65	0,00	0,00	0,48	0,00	0,36
Prinsotel (Prinz Hoteles SA)	0,43	1,89	0,00	0,47	0,00	0,35
Palmira Hotels SA	0,62	0,00	0,00	0,45	0,00	0,34
Eden Hotels	0,60	0,00	0,00	0,43	0,00	0,32
Hoteles Gran Isla	0,22	0,00	0,00	0,16	0,80	0,31
Green Oasis (Grup Suntours SA)	0,11	0,00	1,75	0,41	0,00	0,31
Eix Hotels (Platja Dorada SA)	0,56	0,00	0,00	0,41	0,00	0,30
Hoteles Ribas (Grupo Ribas)	0,55	0,00	0,00	0,40	0,00	0,30
Grupo Cabot	0,37	0,00	0,00	0,27	0,32	0,28
Grupo Andria Hotels (Club Andria SL)	0,00	1,83	0,00	0,15	0,68	0,27
Hoteles Serrano (S'Entrador SL)	0,50	0,00	0,00	0,36	0,00	0,27
Star Hotels SL	0,34	0,00	0,00	0,25	0,35	0,27
Soldargent SA	0,00	0,00	1,52	0,29	0,19	0,26
Framotel	0,48	0,00	0,00	0,35	0,00	0,26
Hotelera Pollensina	0,32	0,00	0,00	0,23	0,32	0,25
Cala Pada Turística SL	0,00	0,00	1,77	0,34	0,00	0,25
Confort Hoteles	0,39	0,00	0,00	0,29	0,14	0,25
Club Pollentia (Portvi SA)	0,45	0,00	0,00	0,33	0,00	0,25
Set Hotels SL	0,00	2,21	0,00	0,18	0,45	0,24
Prometursa (Promotora Menorquina Turismo SA)	0,00	3,87	0,00	0,32	0,00	0,24
Palia Hotels (Palia Hoteles Management SL)	0,42	0,00	0,00	0,31	0,00	0,23
Playsol Hotels (SIESBU SL)	0,42	0,00	0,00	0,30	0,00	0,23
Hotelera Alfa	0,42	0,00	0,00	0,30	0,00	0,23
Hoteles y Apartamentos SA (HOTYASA)	0,18	0,00	0,00	0,13	0,54	0,23
Baleste SA	0,40	0,00	0,00	0,29	0,00	0,22
Colors Hotels & Resorts	0,29	1,01	0,00	0,29	0,00	0,22
Explotaciones CEPAL SA	0,11	0,00	0,00	0,08	0,64	0,21
HUSA	0,22	0,00	0,00	0,16	0,39	0,21
Amic Hotels	0,39	0,00	0,00	0,28	0,00	0,21
Ferrer Hotels (Hoteles Ferrer SA)	0,31	0,00	0,00	0,22	0,19	0,21
Club Mediterranée	0,00	0,00	1,47	0,28	0,00	0,21
S'Algar Hotels	0,00	2,63	0,00	0,22	0,20	0,21
Hoteles Moll SL	0,37	0,00	0,00	0,27	0,00	0,20
Hotelera Kristina SL	0,37	0,00	0,00	0,27	0,00	0,20
Hoteles Básicos del Mediterráneo	0,35	0,00	0,00	0,26	0,00	0,19
Azuline Hotels (Aivis Hotelera SA )	0,00	0,00	1,35	0,26	0,00	0,19
Roc Hotels Balear SL	0,32	0,00	0,00	0,23	0,06	0,19
CM Hotels (Hotel Playa del Moro SA)	0,33	0,00	0,00	0,24	0,00	0,18
Hoteles Catalonia	0,27	0,51	0,00	0,24	0,00	0,18
ITC (Rewe Touristik)	0,00	0,00	1,25	0,24	0,00	0,18
Sabina Hotels	0,31	0,00	0,00	0,23	0,00	0,17
Holiday Group	0,31	0,00	0,00	0,23	0,00	0,17
Delfín Hotels (Silvo SL)	0,30	0,00	0,00	0,22	0,00	0,16
Club Stella (CECA SA)	0,00	0,00	1,14	0,22	0,00	0,16
Verser Hotels (Verdera Serra SA)	0,00	0,00	0,72	0,14	0,24	0,16

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Ir Hoteles	0,29	0,00	0,00	0,21	0,00	0,16
Hoteles y Apartamentos Ses Savines y Arenal (Ses Savines Arenal SA)	0,00	0,00	0,91	0,17	0,11	0,16
Bay Hotels (Promocions Hoteleres Menorca SL)	0,28	0,00	0,00	0,21	0,00	0,15
Golden Team Hotels (Havas Team SL)	0,26	0,00	0,00	0,19	0,05	0,15
Princesa Playa (Sagitario Playa SL i Club Son Xoriguer SL)	0,00	2,20	0,00	0,18	0,06	0,15
PROTUMESA (Promoción y Desarrollo Turístico de Menorca SL)	0,00	2,42	0,00	0,20	0,00	0,15
Ibintur SA	0,00	0,00	1,01	0,19	0,00	0,14
Hoteles Levante (Son Lluç SA)	0,26	0,00	0,00	0,19	0,00	0,14
Ponent Hotels (Ponent Mar SA)	0,16	0,00	0,00	0,12	0,22	0,14
Na Taconera Hotel SA	0,26	0,00	0,00	0,19	0,00	0,14
Llucmajor Park	0,26	0,00	0,00	0,19	0,00	0,14
Marins Hotels (Marins Playa SA)	0,09	0,00	0,00	0,07	0,37	0,14
Jet Apartment Complex (ESABA Servicios SA)	0,00	0,00	0,00	0,00	0,54	0,13
Hoteles Hesperia	0,20	0,32	0,00	0,17	0,00	0,13
Bocaccio Alcudia SA	0,23	0,00	0,00	0,17	0,00	0,12
Hotel Playamar SA	0,22	0,00	0,00	0,16	0,00	0,12
Surmensa	0,00	1,98	0,00	0,16	0,00	0,12
Globalia Inversiones Hoteleras SL	0,22	0,00	0,00	0,16	0,00	0,12
Hotel Diamant SA	0,21	0,00	0,00	0,15	0,00	0,12
IBB Hotels (Asesores Turísticos Menorquines SL - ASTURME)	0,00	1,87	0,00	0,15	0,00	0,11
Heliopal SA	0,20	0,00	0,00	0,14	0,00	0,11
Best Western	0,19	0,00	0,00	0,14	0,00	0,10
Inmobiliaria Sa Vinya SA	0,00	0,00	0,00	0,00	0,43	0,10
Explotaciones Turísticas SA	0,19	0,00	0,00	0,14	0,00	0,10
Seetel hotels (Bahía del Sol Santa Ponsa SA)	0,19	0,00	0,00	0,13	0,00	0,10
Hotel Torre del Mar SA	0,00	1,63	0,00	0,13	0,00	0,10
Costador SL	0,17	0,00	0,00	0,13	0,00	0,10
Robinson Hotels (TUI)	0,17	0,00	0,00	0,12	0,00	0,09
Med Playa Hotels (Med Playa Management SL)	0,00	0,00	0,64	0,12	0,00	0,09
L'Illot Hotels	0,16	0,00	0,00	0,12	0,00	0,09
Marriott (Orenol SA)	0,13	0,00	0,00	0,10	0,00	0,07
Hotel Armadams (Vichuquen SL)	0,13	0,00	0,00	0,09	0,00	0,07
Hotel Don Leon SA	0,11	0,00	0,00	0,08	0,00	0,06
Hotel Bon Sol SA	0,10	0,00	0,00	0,07	0,00	0,06
HAZ Hotels	0,00	0,00	0,39	0,07	0,00	0,06
Resort España SA	0,10	0,00	0,00	0,07	0,00	0,05
Cadena Garbí	0,07	0,00	0,00	0,05	0,00	0,04
Arabella Hotels+Starwoods Hotels	0,07	0,00	0,00	0,05	0,00	0,04
Orient Express Hotels (Son Moragues SA)	0,05	0,00	0,00	0,04	0,00	0,03
<b>Total</b>	<b>70,63</b>	<b>71,97</b>	<b>61,42</b>	<b>68,99</b>	<b>38,59</b>	<b>60,82</b>

<b>Taula 270. Estimació de les places turístiques de les 15 primeres cadenes hoteleres de les Illes Balears a l'Estat espanyol, 2001 (Font: elaboració pròpia a partir d'Hostelmarket , 2002).</b>																
	Sol Meliá SA	Fiesta Hotels & Resorts	Grupotel (Grupotel Dos SA)	Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL)	Hotelera Saint Michel	Hotetur	Hoteles Globales (Grup Optursa)	Barcelo Hotels & Resorts	THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	Hipotels	Sirenis	Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	Blau Hotels (Roxa 1 SL)	Total
I. Balears	16.512	14.766	10.967	9.710	8.580	6.204	6.089	6.011	5.901	5.824	5.779	5.764	5.630	5.478	5.403	118.618
Andalusia	18.294	0	0	2.206	3.794	0	0	460	1.542	2.078	0	2.336	0	0	0	30.710
I. Canàries	12.422	2.070	0	6.820	16.970	0	0	2.812	0	5.636	410	1.292	0	0	0	48.432
C. Valenciana	6.968	272	0	0	0	0	0	0	0	1.060	0	0	0	0	0	8.300
Madrid	7.606	718	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8.324
Catalunya	5.148	0	0	0	64	0	0	0	0	754	0	0	0	0	0	5.966
Castella - Lleó	1.200	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1.200
Galícia	926	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	926
Castella - La Manxa	848	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	848
Múrcia	660	0	0	0	0	0	0	0	0	312	0	0	0	0	0	972
Aragó	584	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	584
P. Basc	582	0	0	0	0	0	0	0	0	1.282	0	0	0	0	0	1.864
Extremadura	578	0	0	0	0	0	0	0	0	706	0	0	0	0	0	1.284
Navarra	278	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	278
Astúries	260	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	260
Ceuta	246	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	246
Cantàbria	160	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	160
Percentatge de les places a les Balears respecte total a l'Estat	22,54	82,83	100,00	51,83	29,18	100,00	100,00	64,75	79,28	32,99	93,38	61,37	100,00	100,00	100,00	51,80

- Situació a les Illes Balears de les cadenes hoteleres a les portes de la crisi de principis de segle XXI<sup>937</sup>.
  - o Cadenes hoteleres a les Illes. Una lectura de conjunt.

El 2001 quan la "growth machine"<sup>938</sup> turístico-immobiliària del capital balear havia assolit dimensions transnacionals, es varen efectuar els atemptats terroristes de l'11 de setembre de 2001. A partir de llavors s'inaugurava una nova època que alterava les formes del poder, amb la irrupció dels mecanismes de dominació dura. Es passava així del que es definí com una "globalització dolça", els "feliços 1990" d'Stiglitz, a una "globalització dura" amb la definició d'un ordre internacional articulat pel capitalisme financer (Règim Dòlar Wall Street) i apuntalat a "manu militari" (Pentàgon) (Fernández-Durán, 2003; Harvey, 2004). En aquest context, les expectatives d'expansió del negoci turístic a escala planetària es veren retallades momentàniament i la situació desembocà posteriorment en transformacions de la indústria turística, amb una reestructuració cada cop més oligopolística (p.ex. Tour Operadors, línies aèries, etc) (Hostelmarket, 1/12/2001a). Emperò, les tensions geopolítiques, centralitzades en els estats petrolers de l'Orient Mitjà, no afectaren a la progressiva evolució del negoci turístic global, especialment l'hoteler que seguí una tendència paral·lela a l'expansió de la bombolla financero-immobiliària global, amb la qual està íntimament vinculada (Buades, 2006; López i Rodríguez, 2010; Naredo, 2010).

En el cas de les Illes Balears, a pesar de les fortes tensions que bona part de l'empresariat turístic va mantenir amb el govern del Pacte de Progrés, es segueix intensificant la concentració de la "producció" turística en mans de les cadenes hoteleres. Entre el 2001 i el 2007, just abans de la crisi del règim d'acumulació financer, es pot veure com les places controlades per les cadenes hoteleres havien augmentat un 10,17%, quan l'increment total de places turístiques a les Illes havia estat del 2,57%. En aquells moments, la situació era, tal com hem vist, d'escàs increment de places turístiques –però d'increment i no congelament o desmantellament–, encara que les lògiques d'acumulació s'havien desplaçat cap a noves fronteres: "producció" immobiliària (molt vinculada al negoci turístic) i la difusió extrabalear, especialment el procés d'internacionalització. Així, tenim que el 2007 les cadenes hoteleres a les Balears, amb 277708 places, controlaven el 65,33% de les places turístiques. Si ho analitzam per illes es pot observar com la major taxa d'increment de places de les cadenes hoteleres es produeix a Menorca. A Menorca les places de les cadenes s'incrementen entre el 2001 i el 2007 en un 46,84%, tot passant de 18277 places el 2001 a 27015 el 2007. Emperò, les cadenes controlaven a Menorca el 54,1% de la capacitat d'allotjament turístic de l'illa, per davall de la mitjana de les Balears. S'ha de destacar que el major pes de places controlades per cadenes hoteleres es produeix a Mallorca, on aquestes comptaven amb el 70,13% de les places turístiques. En el cas de les Pitiüses –no comptam amb informació desagregada pel 2001<sup>939</sup>– el nombre de places controlades per cadenes hoteleres s'incrementaren un 35,85%, tot passant de 36155 places el 2001 a 49116 el 2007. El 2007 les cadenes comptaven amb el 57,8% de les places turístiques d'Eivissa; mentre que a Formentera aquestes controlaven el 37,08% de les places, tot essent l'illa en la que les proporció de places turístiques gestionades per cadenes era inferior (taula 271).

Les 17 primeres cadenes hoteleres<sup>940</sup>, per nombre de places a les Illes Balears, comptaven amb unes 131298 places d'allotjament turístic a les Balears el 2007, la qual cosa significa el 30,89% de les places de les Balears. Podem destacar que aquestes 17 cadenes tenien a les Balears el 50,3% de les 261013 places que tenien en tot l'Estat espanyol (taula 274). Entre elles es poden destacar els casos de Sol Meliá i Barceló Hotels amb el 19,93% i 18,02% de les seves places de l'Estat localitzades a les Illes; a elles les seguien les altres grans

<sup>937</sup> Les taules que es presenten en aquest punt s'han confeccionat a partir de diverses fonts: webs de les cadenes hoteleres, contactes telefònics, l'Informe Anual d'Hostelmarket 2006, el catàleg d'allotjament turístic de les conselleries de turisme dels Consells Insulars de Menorca, Eivissa, Formentera i del Govern de les Illes Balears. Les taules completes es presentaren en format CD. El treball de recollida de dades es realitzà entre el maig i juny de 2007.

<sup>938</sup> Terme encunyat per Harvey Molotch (1976) al seu conegut article: "The city as a growth machine: toward a political economy of place".

<sup>939</sup> D'acord amb Tomàs Méndez (1999) el 1996 les cadenes hoteleres tenien el 34,62% de les places turístiques d'Eivissa i el 27,88% de Formentera.

<sup>940</sup> Hem comptat les 17 primeres per tal d'incorporar la cadena del grup Barceló que és una de les més importants internacionalment, però amb una presència modesta a les Balears d'acord amb les seves dimensions globals.

cadena transnacional com Riu Hotels amb el 24,74% de les places i Iberostar el 46,2%. Així mateix, hom pot apreciar com entre les primeres cadenes que operen a les Illes, i que a més tenen la seu social a les Illes, n'hi ha que concentren pràcticament el 100% de les places a l'Estat al territori balear: Grupotel, Protur, Grupo Playa Sol, Viva Hotels, Hotelera Saint Michel, Insotel, Sirenis o Blau Hotels.

		Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Eivissa i Formentera	Apartaments	Balears
2001	Places	159.501	18.277	0	0	36.155	38.133	252.066
	% sobre places turístiques	57,63	37,54	0	0	41,42	9,2	60,82
2007	Places	201.577	27.015	46.262	2.854	49.116	—	277.708
	% sobre places turístiques	70,13	54,10	57,8	37,08	55,98	—	65,33
Increment Places turístiques CH	Places	42.076	8.738	0	0	12.961	—	25.642
	Percentatge	26,38	46,84	0	0	35,85	—	10,17
Increment places turístiques	Percentatge	2,73	5,44	0,54	0,29	0,51	—	2,57

\* El 2007 les places d'apartaments estan incorporades en els totals de cada illa. En canvi pel 2001 només tenim dades d'apartaments controlats per cadenes pel conjunt de Balears.

La taula 272 presenta la distribució de les places controlades per les cadenes hoteleres segons la seva tipologia: hotel; hotel apartament; apartament turístic. En els treballs analitzats anteriorment, realitzats per Sastre, se consideraven bàsicament les places hoteleres de les cadenes. L'única dada que tenim abans de 2007 sobre places turístiques gestionades per les cadenes, a més de les hoteleres, és la de Sastre (2002) que contemplava les places en apartaments pel 2001. En aquell any, a les Balears, les cadenes hoteleres tenien el 38,93 de les places en apartaments turístics i el 69,27% de les hoteleres. El 2007 les cadenes controlaven el 73,65% de les places hoteleres i el 49,59% de les places en apartaments turístics. Així mateix, les places en hotels apartament controlades per les cadenes, representaven el 69,82% de les places en aquesta tipologia d'allotjament a Balears. Si ens fixam a la distribució per illes, tenim que la flota hotelera, en base al nombre de places, presenta un màxim de concentració a Mallorca on el 75,81% de les places són de les cadenes hoteleres; en canvi a Formentera, les cadenes controlaven el 51,85% de les places, tot essent l'illa amb menor pes de les cadenes. La major concentració de les places en hotels apartament es produeix a Menorca, on les cadenes hoteleres controlaven el 76,39% de les places; mentre que a la resta d'illes la proporció està en torn al 67%. Finalment, les places en apartaments turístics són les que presenten un menor pes de les cadenes hoteleres. Així, a Menorca i Eivissa les cadenes controlaven en torn al 30% de les places en apartaments i a Formentera aquelles tan sols gestionaven el 14,21%. Emperò, a Mallorca les cadenes arriben a controlar un 58,52% de les places en apartaments turístics. Es pot dir doncs, que l'apartament turístic, que es propagà a la dècada dels 1980 amb una estructura empresarial menys concentrada, ha estat progressivament incorporat a l'estratègia d'acumulació de les cadenes hoteleres.

**Taula 272. La capacitat d'allotjament de les cadenes hoteleres a les Illes Balears segons tipologia d'establiment, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir de taules 275, 277, 279, 281 i 283).**

		Hotel		Hotel Apartament		Apartament	
		Places	Establiments	Places	Establiments	Places	Establiments
Mallorca	Núm.	123.985	343	48.470	104	29.122	102
	Percentatge sobre total	75,81	42,50	69,18	60,47	58,67	24,88
Menorca	Núm.	12.982	36	7.254	17	6.779	28
	Percentatge sobre total	67,69	39,56	76,39	65,38	32,01	12,61
Eivissa	Núm.	35.286	91	4.519	11	6.457	24
	Percentatge sobre total	70,88	34,60	67,16	52,38	27,39	9,64
Formentera	Núm.	2.425	4	0	0	429	5
	Percentatge sobre total	51,85	8,89	0	0	14,21	6,67
Balears	Núm.	174.678	474	60.243	132	42.787	159
	Percentatge sobre total	73,65	39,30	69,82	60,27	49,59	16,63

Com s'ha exposat en altres capítols, les principals cadenes hoteleres mundials han optat progressivament per una especialització en la gestió hotelera i la venda d'imatge (marca), tot essent els règims d'operació que guanyen força els de gestió i franquícia (Ramón, 2002; Endo, 2006; Mosedale, 2011). Tal com es pot veure a la taula 273, en el cas de les Illes, predomina el règim d'explotació en propietat ja sigui de la mateixa empresa matriu o a través d'alguna filial, amb un 36,56% de les places i 25,29% respectivament. Així mateix, hom pot destacar que hi ha una part important de les places turístiques explotades per les cadenes hoteleres que estan subjectes a contractes de gestió, amb un 27,25% del total. En aquest cas, val la pena destacar el fet que molts dels establiments explotats en base a un contracte de gestió, en realitat pertanyen als propietaris de les mateixes cadenes hoteleres, però aquests establiments corresponen a raons socials diferenciades i separades de les matrius. En qualsevol cas, es pot veure com el règim d'explotació varia significativament del de moltes de les principals cadenes mundials, ja que la configuració històrico-política de les corporacions turístiques balears integraren des dels seus inicis la propietat dels establiments al seu sí. En qualsevol cas, amb l'expansió internacional de les cadenes balears s'aniran explorant noves fórmules d'operació i explotació (Ramon, 2002; Buades, 2006).

**Taula 273. Règim d'explotació dels establiments d'allotjament turístic de les cadenes hoteleres, 2006 (unitat: percentatge sobre total) (Font: elaboració pròpia a partir d'Hostelmarket, 2006c).**

		Propietat	Filial	Gestió	Lloguer	Explotació	Total
Mallorca	Establiments	32,06	26,85	30,46	6,21	4,41	100
	Places	35,04	26,51	29,77	5,46	3,22	100
Menorca	Establiments	34,29	15,71	27,14	4,29	18,57	100
	Places	36,25	20,96	27,45	2,65	12,69	100
Eivissa	Establiments	37,90	20,16	19,35	6,45	16,13	100
	Places	39,69	24,03	18,23	6,04	12,01	100
Formentera	Establiments	62,50	0,00	0,00	0,00	37,50	100
	Places	94,55	0,00	0,00	0,00	5,45	100
Balears	Establiments	33,67	24,25	27,82	5,99	8,27	100
	Places	36,56	25,29	27,25	5,24	5,67	100

<b>Taula 274. Places d'allotjament turístic de les 17 primeres cadenes hoteleres de Balears a l'Estat espanyol i comparació amb les places a les Illes Balears, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir de pàgines web cadenes i Hostelmarket, 2006c).</b>																		
	Sol Meliá SA	Fiesta Hotels & Resorts	Grupotel (Grupotel Dos SA)	Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	Hi Hotels (Thomas Cook Group)	Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL)	Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	Hotetur	Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	Viva Hotels (Explotacions Turísticas de les Illes SL)	Hoteleria Saint Michel	Hoteles Globales (Grup Optursa)	Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	Sirenis	Hipotels	Blau Hotels (Roxa 1 SL)	Barceló Hotels & Resorts	Total
I. Balears	14.690	12.375	12.043	10.307	8.961	7.417	7.023	6.699	6.613	6.591	6.351	5.741	5.633	5.630	5.372	5.129	4.723	131.298
I. Canàries	10.982	2.062	0	8.649	1.020	0	0	2.918	14.046	0	0	1.755	0	0	1.568	0	8.053	51.053
Andalusia	18.657	0	0	3.355	1.504	0	0	0	6.004	0	0	1.880	0	0	2.914	0	7.378	41.692
Madrid	9.134	718	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	552	10.404
València	8.376	280	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	482	9.138
Catalunya	4.526	282	168	0	0	0	0	0	64	0	0	0	0	0	0	0	1.436	6.476
P. Basc	574	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1.780	2.354
Castella - Lleó	1.988	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1.988
Galícia	1.314	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	544	1.858
Extremadura	914	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	276	1.190
Aragó	764	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	340	1.104
Múrcia	354	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	508	862
Astúries	498	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	144	642
Castella - La Manxa	290	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	290
Navarra	276	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	276
Ceuta	246	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	246
La Rioja	142	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	142
Places a l'Estat espanyol	73.725	15.717	12.211	22.311	11.485	7.417	7.023	9.617	26.727	6.591	6.351	9.376	5.633	5.630	9.854	5.129	26.216	261.013
Percentatge de les places a les Balears respecte total a l'Estat	19,93	78,74	98,62	46,20	78,02	100,00	100,00	69,66	24,74	100,00	100,00	61,23	100,00	100,00	54,52	100,00	18,02	50,30



El 2007 la principal cadena de les Balears seguia essent **Sol Meliá** que comptava amb unes 14690 places i 23 establiments a les Illes. En relació al 2001, la cadena dels Escarrer tenia 1822 places menys a les Balears, és a dir una reducció de l'11,03%. Els Escarrer tenien establiments a totes les illes menys Formentera. A Mallorca i Menorca acumulaven el 3,95% i 3,79% de les places turístiques i era la primera cadena a Mallorca i la tercera a Menorca; mentre que a Eivissa tenien el 0,55%. Després de la reestructuració del grup duta a terme al llarg de la dècada dels 1990, amb l'entrada del segle XXI es planificà una potent expansió turístico-financera del grup, tot incidint especialment en la dimensió internacional i l'aprofundiment de noves formulacions comercials, així com la introducció de noves tipologies de "producció" turística com l'urbana. Amb el procés de "reestructuració", Sol Meliá es va desprendre d'aquells establiments que suposessin una càrrega a les expectatives de beneficis del grup, tant a les Illes com a d'altres zones de l'Estat. Així, es posaren a la venda establiments de zones com Magaluf, el que fou el feu de la cadena durant l'etapa feixista. Els restes de Sol Meliá foren aprofitats per d'altres empreses que adquiriren els seus establiments i començaren a assolir un cert protagonisme en l'estructura turística de les Illes, com per exemple Hotelera Saint Michel o HOPI (Hoteles Piñero). A més, la venda de certs establiments no suposaria la pèrdua de la seva gestió, ja que en alguns casos es podia mantenir mitjançant contractes de gestió. Les operacions immobiliàries, en plena bombolla immobiliària, permetien obtenir importants plusvàlues que se destinaven a nous projectes hotelers, sovint a l'estranger; mentre que això, no significava perdre la gestió dels establiments (Hostelmarket, 2000b; Hostelmarket, 1/11/2002).

Els Escarrer, al llarg del 2003 i 2004, feren un gir en la seva política corporativa, tot reforçant la dimensió turístico-immobiliària. D'aquesta manera, procediren a la venda de la seva participació (19%) en el Tour Operador Viva Tours SA per uns 2 milions d'euros al Grup Iberostar; del 70% de Lastminute Networks SA per uns 6 milions d'euros a Lastminute, amb la que signà un contracte de comercialització; i del 50% de Meliá Tour SL a Mapfre Asistencia – Viva Tours adquirí el 33% de Meliá Tour el 2006–. Sol Meliá inicià en aquests anys un procés de fragmentació de la "producció" turística, mitjançant l'adopció de nous embolcalls, és a dir marques. Cada marca aniria adreçada a un perfil de consumidor distint, tot estenent el màxim la xarxa i així captar un major nombre de clients (p.ex. Me by Meliá, Tryp, Sol, Paradisus). El 2003 Sol Meliá va establir una aliança amb The Rank Group, propietària de la marca Hard Rock, per tal d'obrir hotels sota aquella marca. Els Escarrer s'encarregarien de la gestió i comercialització, mentre que The Rank Group de la construcció, disseny i finançament. Aquella aliança es trencà el 2006 i tan sols s'havia obert un establiment a Xicago, que havia estat la porta d'entrada de Sol Meliá als EUA. Entre les estratègies de tematització de la "producció" turística destaca l'aliança de Sol Meliá amb la Warner Bros per tal de llançar els Sol The Flintstones Land –dels dibuixos animats Els Picapedra–. El 2005 Sol Meliá aprofundeix en la secció del turisme de luxe amb la participació del 50% a Luxury Lifestyle & Resorts, propietat de The Stein Group, de la que es desprèn el 2008. A més, tal com ja s'havia esmentat, el grup dels Escarrer va explorar la projecció de la dimensió immobiliària, mitjançant l'articulació de la "producció" turística en temps compartit, a través de la Sol Meliá Vacation Club. El 2006 Jaume Matas, que havia assolit la presidència del govern gràcies a l'ajuda d'Escarrer, condecorà amb la medalla d'or de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears a l'hotelier Gabriel Escarrer Julià, per la seva trajectòria empresarial, quan feia cinquanta anys que havia fundat la seva empresa. En plena eufòria immobiliària espanyola i en ple procés d'internacionalització del grup, Sol Meliá va ampliar les seves oficines centrals a Palma. La localització d'una de les transnacionals hoteleres més grans del planeta era al Polígon de Son Castelló (Palma) en el que havia estat l'antiga seu de la cooperativa hotelera Cofeba. Sol Meliá comprà l'empresa Hoteles Batle –propietat de Gabriel Escarrer– que tenia entre d'altres actius immobiliaris, l'edifici annex al de la seu social de Sol Meliá per tal de poder allotjar una plantilla d'unes 500 persones (Merino, 1/07/2003; Hostelmarket, 1/11/2003a; Rija, 1/02/2005; Eza, 30/07/2006; Vallés, 30/07/2006; Robledo, 1/10/2006; Morales, 24/11/2006).

En quant a l'organització de l'empresa cal dir que el 2007 els socis procedents de Tryp – Rufino Calero, Max Mazín i Antonio Briones, agrupats en Ailemlos SL– que comptaven amb el 6,5% de Sol Meliá SA decidiren desprendre's de la seva participació per uns 183 milions d'euros. Aquelles accions es col·locaren al mercat borsari a través de l'entitat ING Wholesale Banking. El 2007 la família Escarrer controlava el 61,25% de les accions –Hoteles Mallorquines Consolidados SA (28,07%), Hoteles Mallorquines Agrupados SL (10,94%), Hoteles Mallorquines

Asociados SL (16,42%), Majorcan Hotels Luxemburg SARL (5,83%)— mentre que la CAM (Caja de Ahorros del Mediterráneo), a través de la seva filial Incomed (Inversiones Cotizadas del Mediterráneo) augmentà la seva participació fins el 6%. Així mateix, cal tenir present que entre els principals inversors institucionals es trobava l'entitat financera nord-americana JP Morgan Chase. Aquell mateix 2007, la companyia adquiria la cadena alemanya Ininside Hotel GmbH (8 hotels i 1072 habitacions) per uns 17 milions d'euros. A continuació presentam l'arquitectura corporativa de Sol Meliá (taula 275) i sense entrar profusament en la seva anàlisi, hom pot destacar la complexa trama que arma l'edifici empresarial de la cadena. Entre d'altres elements, es pot veure la rellevància que assoleixen les societats ubicades en paradisos fiscals –25 societats de 138– com per exemple Panamà, les Antilles Holandeses, les Illes Caiman, Hong Kong, Suïssa, Luxemburg, etc. A més d'haver-hi un bon nombre de societats localitzades als Països Baixos que tal com s'ha esmentat anteriorment també funcionen com una mena de paradís fiscal.

<b>Taula 275. Societats integrades o participades pel grup Sol Meliá (Font: Sol Meliá, 2007)*</b>						
Societat	País	Activitat	Participació directa (%)	Participació indirecta (%)	Participació total (%)	Tenidora participació indirecta
Alcajan XXI SL	Espanya	Holding	100		100	
Aparthotel Bosque SA	Espanya	Propietat i explotació hotel	25		25	
Apartotel SA	Espanya	Gestora	99,73		99,73	
Aptos. Madrid Norte SL	Espanya	Gestora	99,97		99,97	
Bear SA de CV	Mèxic	Propietat i explotació hotelera	100		100	
Bisol Vallarta SA de CV	Mèxic	Propietat i explotació hotelera		99,68	99,68	Cala Formentor SA de CV
Bisol Vallarta SA de CV	Mèxic	Propietat i explotació hotelera		0,01	0,01	Meliá Inv. Americanas NV
Cadlo France SA	França	Gestora		100	100	Sol Meliá France SA
Cadstar France SA	França	Gestora		100	100	Sol Meliá France SA
Cala Formentor SA de CV	Mèxic	Propietat i explotació hotelera		92,4	92,4	Meliá Inv. Americanas NV
Cala Formentor SA de CV	Mèxic	Propietat i explotació hotelera		7,29	7,29	Farandole BV
Calimarest SA	Espanya	Restaurant Calima	100		100	
Caribotel de Mexico SA de CV	Mèxic	Propietat i explotació hotelera		15,13	15,13	Operadora Mesol SA de CV
Caribotel de Mexico SA de CV	Mèxic	Propietat i explotació hotelera		53,7	53,7	Meliá Inv. Americanas NV
Casino Paradisus SA	Rep. Dominicana	Explot. Casino		49,84	49,84	Inversiones Agara SA
Casino Tamaridnos SA	Espanya	Explot. Casino	100		100	
Colón Verona SA	Espanya	Gestora hotel	50		50	
Com. Prop. Meliá Castilla	Espanya	Comunitat de propietaris	29,39		29,39	
Com. Prop. Sol y Nieve	Espanya	Propietat i explotació hotelera	90,71		90,71	
Comp. Tunisienne Gest. Hotelière	Tuníssia	Gestora		100	100	Sol Maninvest BV
Corp. Hot.	Mèxic	Propietat i		9,22	9,22	Cala Formentor

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Hisp. Mex SA de CV		explotació hotelera				SA de CV
Corp. Hot. Hisp. Mex SA de CV	Mèxic	Propietat i explotació hotelera	90,47	90,47		Meliá Inv. Americanas NV
Corp. Hotelera Metor SA	Perú	Propietat i explotació hotelera	59,81	59,81		Meliá Inv. Americanas NV
CP Costa del Sol	Espanya	Comunitat de propietaris	0,33	18,69	19,02	Aparthotel Bosque SA
Credit Control CO	EUA	Gestió risc		100	100	Credit Control Riesgos SL
Credit Control Riesgos SL	Espanya	Gestió risc	100		100	
Des. Hot. San Juan BV	P. Baixos	Holding		99,69	99,69	Meliá Inv. Americanas NV
Desarr. Hotelera del Norte SA	Puerto Rico	Propietat hotel		49,85	49,85	Des. Hot. San Juan BV
Desarr. Hotelera del Norte SA	Puerto Rico	Propietat hotel		49,85	49,85	San Juan Investment BV
Desarr. Turist. Del Caribe NV	Antilles holandeses	Holding		99,69	99,69	Meliá Inv. Americanas NV
Desarrollos Sol SA	Rep. Dominicana	Holding		61,79	61,79	Meliá Inv. Americanas NV
Desarrollos Sol SA	Rep. Dominicana	Holding		20,25	20,25	Dominican Investment NV
Desarrollos Sol SA	Rep. Dominicana	Holding		17,65	17,65	Dominican Mkting Services
Detur Panamá SA	Panamà	Propietat i explotació hotel	32,72	17,21	49,93	MIH SA
Dock Telemarketing SA	Espanya	Oficines vendes	100		100	
Dominican Investment NV	Antilles holandeses	Holding		99,69	99,69	Meliá Inv. Americanas NV
Dominican Marketing Services	Antilles holandeses	Comercialitzadora		65,73	65,73	Dominican Investment NV
Dominican Marketing Services	Antilles holandeses	Comercialitzadora		33,96	33,96	Irton Company NV
Dominios Compartidos SA	Espanya	Propietària		98,79	98,79	Hogares Batle SA
Dorpan SL	Espanya	Prop. De marques	100		100	
Farandole BV	P. Baixos	Holding		99,69	99,69	Meliá Inv. Americanas NV
Gesmesol SA	Panamà	Gestora	100		100	
Gest. Hot. Turística Mesol	Espanya	Exportadora	100		100	
Golf Cocotal SA	Rep. Dominicana	Exportadora		99,69	99,69	Desarrollos SOL Sa
Grupo Sol Asia Ltd	Hong Kong	Holding	60		60	
Grupo Sol Services	Singapur	Serveis		60	60	Sol Asia Ltd.
Guarajuba Emprendimientos SA	Brasil	Propietària		100	100	Guarajuba SA
Guarajuba SA	Panamà	Holding	100		100	
Gupe Inmobiliaria SA	Portugal	Gestora	100		100	
Havana Sol Restauración XXI SA	Espanya	Explotadora	50		50	
Hogares Batle	Espanya	Holding		48,28	48,28	Playa Salinas SA

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Hogares Batle	Espanya	Holding	48,05	48,05	Realtur SA
Hogares Batle	Espanya	Holding	2,98	2,98	Lifestar Hoteles España SL
Hotel Abbaye de Theleme SA	França	Explotadora hotel	100	100	Cadstar France SA
Hotel Alexander SAS	França	Propietat i explotació hotelera	100	100	Sol Meliá France SA
Hotel Bellver SA	Espanya	Propietària hotel	100	100	
Hotel Blanche Fontaine SA	França	Explotadora hotel	100	100	Cadstar France SA
Hotel Colbert SAS	França	Gestora	100	100	Cadstar France SA
Hotel Convento de Extremadura SA	Espanya	Propietat i explotació hotelera	77,63	77,63	
Hotel de Saxe SAS	França	Explotadora hotel	100	100	Cadstar France SA
Hotel François SA	França	Explotadora hotel	100	100	Cadstar France SA
Hotel Madeleine Palace SA	França	Explotadora hotel	100	100	Hotel Metropolitan SA
Hotel Metropolitan SA	França	Explotadora hotel	100	100	Cadstar France SA
Hotel Royal Alma SA	França	Explotadora hotel	100	100	Cadstar France SA
Hoteles Sol Internacional	Panamà	Holding	100	100	
Hoteles Sol Meliá SL	Espanya	Holding	100	100	
Ilha Bela Gestao e Turismo Ltd	Portugal	Gestora	100	100	
Impulse Hotel Development	P. Baixos	Comercialitzadora	100	100	
Inmobiliaria Distrito Cial. SA	Veneçuela	Propietària locals	71,78	71,78	Inv. Inmob. IAR 1997, CA
Inmotel Invers. Italia SRL	Itàlia	Propietat i explotació hotelera	100	100	
Innside Hotel GMBH	Alemanya	Explotació hotelera	100	100	Sol Meliá Deutschland GMBH
Invers. Exp. Turísticas SA	Espanya	Propietat i explotació hotelera	54,64	54,64	
Invers. Inmob. IAR 1997 CA	Veneçuela	Propietat i explotació hotelera	99,69	99,69	Meliá Inv. Americanas NV
Invers. Turist. Del Caribe SA	Rep. Dominicana	Holding	100	100	
Inversiones Agara SA	Rep. Dominicana	Propietat i explotació hotelera	99,69	99,69	Neale SA
Inversiones Areito SA	Rep. Dominicana	Propietària hotel	30	30	Leoford Investment CO
Inversiones Areito SA	Rep. Dominicana	Propietària hotel	70	70	Alcajan XXI SL
Inversiones Guiza SA	Rep. Dominicana	Propietària i explotadora aqüífers	49,84	49,84	Desarrollos SOL SA
Inversiones Hoteleres La Jaquita SA	Espanya	Propietat i explotació hotelera	49,76	49,76	Tenerife Sol SA
Irton Company NV	Antilles holandeses	Gestora d'actius	99,69	99,69	Meliá Inv. Americanas NV
Leoford	Panamà	Holding	100	100	Alcajan XXI SL

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Investment CO						
LH Miami LLC	EUA	Explotació hotelera	50	50	Lifestar LLC	
Lifestar LLC	EUA	Gestió hotelera	50	50	New Continent Ventures CO	
Lomondo Ltd	Regne Unit	Propietat i explotació hotelera	61,2	38,8	100	Hoteles Sol Intnal SA
Luxury Lifestyle H&R	Espanya	Comercialitzadora	50	50		
Marina International Holding	Panamà	Holding	100	100	MIH SA	
Markserv BV	P. Baixos	Gestora i Holding	100	100		
Meliá Brasil Administracao	Brasil	Explotadora hotel	20	20	Sol Maninvest BV	
Meliá Brasil Administracao	Brasil	Explotadora hotel	80	80	Markserv BV	
Meliá Intnal Hoteles SA	Panamà	Gestora i Holding	100	100		
Meliá Inv. Americanas NV	P. Baixos	Holding	82,26	17,43	99,69	Sol Meliá Investment NV
Meliá Management SA	Rep. Dominicana	Gestora	100	100	Inv. Turist. Del Caribe SA	
Melsol Management BV	P. Baixos	Gestora	100	100		
Melsol Portugal Ltd	Portugal	Gestora	80	80		
Moteles Andaluces SA	Espanya	Propietat i explotació hotelera	99,38	99,38		
Neale SA	Panamà	Comercialitzadora	99,69	99,69	Randlestop Corp NV	
New Continent Ventures Inc	EUA	Holding	100	100	MIH SA	
Nexprom SA	Espanya	Propietat i explotació hotelera	17,57	2,51	20,08	Promedro
NYSESA Meliá Zaragoza SL	Espanya	Promotora i explotadora hotel	50	50		
Operadora Costarisol	Costa Rica	Gestora	100	100	MIH SA	
Operadora Mesol SA de CV	Mèxic	Gestora	75,21	24,79	100	Markserv BV
Parque San Antonio SA	Espanya	Propietat i explotació hotelera	100	100		
Playa Salinas SA	Espanya	Propietat de terrenys	49	49		
Playa Salinas SA	Espanya	Propietat de terrenys	50,52	50,52	Realtur SA	
Prodigios Interactivos SA	Espanya	Centre de servei	73,12	73,12	Impulse Hotel Development BV	
Promedro SA	Espanya	Holding	20	20		
Promociones Playa Blanca SA de CV	Mèxic	Propietat i explotació hotelera	33	33	Markserv BV	
PT Sol Meliá Indonesia	Indonèsia	Gestora	100	100	Markserv BV	
Punta Cana Reservations NV	Curaçao	Comercialitzadora	100	100	Alcajan XXI SL	
Randlestop Corporation NV	Antilles holandeses	Holding	99,69	99,69	Meliá Inv. Americanas NV	
Realtur SA	Espanya	Propietària	98,77	98,77		

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

hotel					
Realtur SA	Espanya	Propietària hotel	0,08	0,08	Hogares Batle SA
Realtur SA	Espanya	Propietària hotel	0,21	0,21	Dominios Compartidos SA
Royal Alma Boutique SAS	França	Gestora	100	100	Cadstar France SA
San Juan Invesment BV	P. Baixos	Holding	99,69	99,69	Meliá Inv. Americanas NV
Securisol SA	Espanya	Seguretat	100	100	
Segunda Fase Corp.	Puerto Rico	Propietària hotel	100	100	SM Vacation Club Co
Sierra Parima SA	Rep. Dominicana	Prop. Centre comercial	51	51	
SMVC Dominicana SA	Rep. Dominicana	Gestió Club. Vac.	100	100	SM Vacation Club Co
SMVC España SL	Espanya	Gestió Club. Vac.	100	100	Hoteles Sol Meliá SL
SMVC México SA de CV	Mèxic	Gestió Club. Vac.	100	100	SM Vacation Club Co
SMVC Network España SL	Espanya	Comerc. Club Vac.	100	100	
SMVC Network SARL	Luxemburg	Comerc. Club Vac.	100	100	Hoteles Sol Meliá SL
SMVC Panamá SA	Panamà	Gestió Club. Vac.	100	100	SM Vacation Club Co
SMVC Puerto Rico CO	Puerto Rico	Gestió Club. Vac.	100	100	SM Vacation Club Co
Sol Caribe Tours SA	Panamà	Receptiu	100	100	Gesmesol SA
Sol Group BV	P. Baixos	Holding	100	100	
Sol Group Corporation	EUA	Serveis	100	100	Sol Group BV
Sol Hoti Portugal Hotels Ltd	Portugal	Gestora	45	45	
Sol Maninvest BV	P. Baixos	Gestora i Holding	100	100	
Sol Meliá Comercial	I. Caiman	Gestora	100	100	Sol Meliá Fribourg SA
Sol Meliá Croàcia	Croàcia	Gestora	100	100	Sol Maninvest BV
Sol Meliá Deutschland GMBH	Alemanya	Explotadora hotel	100	100	
Sol Meliá Europe BV	P. Baixos	Emisora bonus conv.	100	100	
Sol Meliá Finance Ltd	I. Caiman	Serveis financers	100	100	Sol Meliá Investment NV
Sol Meliá France SAS	França	Gestora i Holding	100	100	
Sol Meliá Fribourg SA	Suïssa	Comercialitzadora	100	100	
Sol Meliá Funding	I. Caiman	Serveis financers	100	100	Sol Meliá Fribourg SA
Sol Meliá Guatemala SA	Guatemala	Gestora	99,05	99,05	MIH SA
Sol Meliá Guatemala SA	Guatemala	Gestora	0,05	0,05	Markserv BV
Sol Meliá Investment NV	P. Baixos	Holding	100	100	
Sol Meliá Italia SRL	Itàlia	Explotadora	100	100	Inmotel Inv. Italia SRL
Sol Meliá Marruecos SA	Marroc	Gestora	100	100	Markserv BV
Sol Meliá Perú SA	Perú	Gestora	100	100	MIH SA
Sol Meliá SA	Espanya	Propietat i gestora	99,99	99,99	

Sol Meliá SA	Espanya	Propietat i gestora		0,01	0,01	Markserv BV
Sol Meliá Services SA	Suïssa	Gestora		100	100	Sol Maninvest BV
Sol Meliá Suisse SA	Suïssa	Explotadora hotel	100		100	
Sol Meliá Vacation Club Co	EUA	Holding		100	100	Sol Meliá SL
Tenerife Sol SA	Espanya	Propietat i explotació hotelera	50	49,53	99,53	Realtur SA
Travel Dynamic Solutions SA	Espanya	Oficina de vendes		36,56	36,56	Prodigios Interactivos SA
Tryp Blanche Fontaine	França	Gestora		100	100	Cadstar France SA
Tryp François SAS	França	Gestora		100	100	Cadstar France SA
Turismo de Invierno SA	Espanya	Propietat i explotació hotelera	20,2		20,2	
Vacation Club Services Co	EUA	Gestió Club. Vac.		100	100	SM Vacation Club Co

\* En gris estan assenyalades les societats amb seu a algun paradís fiscal.

El 2007, Gabriel Escarrer inicià la cessió del control de la companyia vers els seus fills mascles, Gabriel i Sebastià Escarrer Jaume que foren nomenats copresidents (Morales, 1/08/2007); i el 2007 s'aprova el Pla Estratègic 2008-2010 amb una inversió prevista d'uns 650 milions d'euros per la compra d'establiments i 310 milions d'euros per reformes, elaborat en temps d'eufòria financer-immobiliària i sense preveure la crisi que s'obria cap a finals del 2007 (Morales, 1/03/2008). Precisament aquella estratègia emfatitzava, en paraules de Ruíz-Collado (6/06/2007:29) "els desenvolupaments turístic-immobiliaris, per la qual cosa se potenciarà la divisió hotelera de temps compartit del grup Sol Meliá Vacation Club. Brasil, en aquest sentit, serà el país on s'aniran a centrar els esforços inversors". Així mateix, val la pena destacar que, després que Jaume Matas i el Partit Popular perdessin el govern autonòmic, els Escarrer varen fitxar a Maria Umbert com a directora de comunicació de Sol Meliá (Sol Meliá, 24/07/2007). Umbert havia estat una de les més estretes col·laboradores de Jaume Matas, al capdavant de la direcció de la televisió pública autonòmica IB3. Maria Umbert, tal com hem exposat anteriorment, fou imputada en el cas de presumpte corrupció polític-empresarial Palma Arena.

Un cop desfermat el "contagi" en el sistema financer internacional, després de l'esclat de les subprime als EUA, les cotitzacions del Sol Meliá varen començar una tendència paral·lela a la del sistema borsari, malgrat els resultats de la companyia indicaven una tendència alcista. El 2007 el valor de les accions varen caure un 30,58% i a principis de 2008 les agències de qualificació Moody's i Merrill Lynch revisaven el risc del deute de Sol Meliá, 4 vegades superior al resultat brut de 2007. En aquell context, la família Escarrer ampliaren la seva participació en la companyia fins el 62,69% del capital, tot havent destinat des de l'octubre de 2007 al març de 2008 uns 31,97 milions d'euros. Així i tot, Sol Meliá adquireix el 40% d'Altavista Hotelera SA, propietària de l'Hotel Sky de Barcelona (ME Barcelona); mentre que la resta fou adquirit per tres caixes d'estalvis: CAM a través de GI Cartera SA (40%); Caja Duero a través de Grupo de Negocios Duero SA (6,6%); i Sa Nostra a través d'Invernostra SL (16,4%). Al llarg del 2008, la crisi afectà al gegant hotelier –amb uns beneficis de 51,2 milions d'euros, un 68,4% inferiors als de 2007– i el 2009 canviaren el rumb del projecte expansiu del grup, amb l'adopció d'un Pla de Contingència que consistiria en l'ajornament de projectes. Cap a finals de 2009 Sol Meliá anuncià l'emissió d'obligacions convertibles en accions per un valor màxim de 200 milions d'euros, fórmula a través de la qual aconseguiren reforçar-se financerament. Un cop aconseguit l'oxigen financer, Sol Meliá anuncià que en els propers dos anys la companyia inauguraria un hotel cada 2 setmanes. El 2010 Sol Meliá va vendre la marca Tryp a l'empresa nord-americana Wyndham Hotel Group per uns 36 milions d'euros. No obstant això, Sol Meliá seguirà gestionant els 91 hotels Tryp i podrà emprar la marca Tryp durant els propers 20 anys (Gómez, 18/11/2007; Gómez, 16/03/2008; Ultima Hora, 18/03/2008; Manso, 28/02/2009; Hostelmarket, 19/11/2009; EFE, 2/11/2009; Adrover, 8/06/2010; Sol Meliá, 2010).

La segona cadena hotelera de les Illes era del polític i empresari eivissenc Abel Matutes Juan, **Fiesta Hotels & Resorts**. El 2007 comptava amb unes 12375 places, un 2,91% de les places de les Balears. Fiesta tenia unes 2391 places menys que el 2001. Fiesta llançà una estratègia per tal de segmentar la "producció" turística mitjançant l'adopció de diferents marques, tot destacant la divisió de luxe especialment pensada pels complexos turístics del Sud, Palladium Hotels & Resorts. A Eivissa l'establiment dels Matutes explotat pel Club Med (Club Med Ibiza), un cop finalitzat el contracte de lloguer, fou reintegrat dins la cadena Fiesta amb el nom Palladium Palace Ibiza Resort (420 habitacions). Emperò, també s'endinsà en la "producció" turística urbana a l'Estat, mitjançant la marca Ayres Hoteles en el que s'integrarien l'Hotel Caspe de Barcelona, Hotel Gran Vía a Barcelona, Gran Hotel Colón a Madrid, Hotel Astoria a València, etc (Fiesta Hotel Group, 2010). Mentre que Matutes duia a terme la seva projecció internacional, aprofitava també per desprendre's d'alguns establiments a Eivissa, el seu feu empresarial. Fiesta va vendre els establiments eivissencs: Hotel San Remo, Hotel s'Estanyol, Apartaments Tívoli, Apartaments Lido i Apartaments Fiesta Fresh Cap Nonó. Aquests establiments foren adquirits per Fernando Ferré del Grupo Playa Sol. L'estratègia de Fiesta fou la de continuar amb la venda d'establiments a Eivissa, així a finals de 2007 venia l'Algarb (408 habitacions) a Ferré i el 2009 posava a la venda 4 establiments de les Balears i 3 de les Canàries (Rija, 2006; Hostelmarket, 1/09/2006; Pastor, 2009).

Sens dubte, una de les majors novetats en el panorama del capital turístic balear de principis de segle XXI, és la irrupció meteòrica de la cadena hotelera de Fernando Ferré que es converteix en la segona cadena eivissenca. El 2007 **Grupo Playa Sol** comptava amb unes 7023 places turístiques i 36 establiments a Eivissa, la qual cosa significava el 8,78% de les places i el 6,55% dels establiments. Aquest grup hotelier, sortit com del no res, a partir de 2003 començà a adquirir establiments d'allotjament turístic, molts dels quals procedien de les grans cadenes hoteleres eivissenques com per exemple Fiesta o Invisa (p.ex. Hotel Marco Polo), però també de cadenes mitjanes com Sol Vista Hotels –Club La Noria, Playa Grande, Atzaró–, el Green Oasis Cala Tarida de la cadena de Miquel Vicens Green Oasis Club & Hotels, i tot un seguit d'adquisicions fetes a petits hotelers independents (Hostelmarket, 1/05/2005; Hostelmarket, 2006a). El 2010 Fernando Ferré ja s'havia fet amb el 20% de la planta d'allotjament turístic d'Eivissa, amb unes 15 mil places. Tal com ja s'ha exposat anteriorment, la polèmica ha acompanyat a aquest "emprenedor": el 2005 era arrestat per contractació irregular de treballadors i el 2009 era condemnat a dos anys de presó per delictes contra els drets dels treballadors, a més de tenir diverses causes vinculades a infraccions urbanístiques. A finals de maig de 2010 la policia va detenir Fernando Ferré i el seu fill per un presumpte delicte fiscal, blanqueig de capitals i falsedat documental (Ferrer et al., 29/05/2010; De Lama, 6/06/210; Manresa, 6/06/2010).

Així mateix, a Eivissa hom pot destacar com a més de la importància que encara mantenien les cadenes pioneres de l'illa –Sirenis dels Matutes Tur, Invisa de Vicent Juan Guasch o Insotel d'Alonso Marí Calbet–; la cadena Azuline que el 1996 tan sols tenia l'Hotel Bergantín (486 places) a Sant Antoni de Portmany, el 2007 ja és la cinquena cadena eivissenca amb 2379 places a l'illa. La dinàmica protagonitzada per les grans cadenes al conjunt de les Illes també es reproduïa a Eivissa, així per exemple Sirenis, propietat dels Matutes Tur, mentre duia a terme la seva expansió internacional, es desprenia d'actius hotelers a l'illa. Així, el 2008 va vendre els hotels Atlàntic (195 habitacions) i Coral Playa (255 habitacions) a Hoteles Paraíso. Aquests moviments, com en el cas extrem de Grupo Playa Sol, alimenten com s'ha vist l'aparició i expansió de nous grups (Hostelmarket, 16/05/2008).

La cadena hotelera de Miquel Ramis Martorell, **Grupotel**, era la tercera de les Balears amb un total de 12043 places i 32 establiments. Respecte del 2001, Grupotel havia augmentat el seu nombre de places turístiques a les Illes en unes 1076 unitats. Cal destacar que entre el 2001 i 2007, Grupotel va seguir amb una intensa activitat constructora d'establiments d'allotjament turístic a les Illes, especialment a Menorca. Així, es converteix en la segona cadena de Menorca amb unes 2830 places, però també ocupa la quarta posició a Mallorca amb 7756 places i és la primera cadena mallorquina a Eivissa amb unes 1457 places. La cadena formada per TUI i les famílies Ramis Martorell i Aguiló Monjo protagonitzà diverses inauguracions de nous establiments d'allotjament turístic (p.ex. Grupotel Club Turquesa Mar, Grupotel Platja de Palma). A diferència d'altres grans cadenes, Grupotel concentrava pràcticament tot el seu negoci turístic a l'arxipèlag balear. Val la pena assenyalar que, com molts d'altres grups hotelers (p.ex. Barceló), la família Ramis Martorell també presentava una



branca associada al món de la construcció. En la complexa trama societària del grup, tenim que a través de S'Arenal Blau SL tenia la filial Unaper Cinc SL dedicada a la construcció<sup>941</sup>. Per altra banda, podem recordar que durant l'etapa d'eufòria immobiliària i del govern de Jaume Matas (2003-2007), l'hoteler de Muro va contractar a l'esposa del president de la Comunitat Autònoma, Maite Areal, com a relacions públiques de l'Hotel Valparaiso. Un cop esclatà el cas Palma Arena, el jutge instructor investigà possibles delictes relacionats amb contractacions fetes a Maite Areal per diverses empreses, inclosa Grupotel. Com veurem més endavant, en aquests moments es gestà un conflictiu projecte turístic-immobiliari relacionat amb Grupotel i altres grans empreses turístiques: el camp de golf de Son Bosc (Frau, 21/12/2008; Armendáriz i Mestre, 13/02/2010).

Grupotel començà a explorar les possibilitats de sortir fora de l'arxipèlag, tot coincidint amb el període d'eufòria financer-immobiliària. Així, el 2001 els socis mallorquins de Grupotel signaren un acord amb la cadena catalana Group H10 Hotels, tot constituint la societat conjunta Hotelera Marina Barcelona SL que explotava tres hotels a Barcelona. Posteriorment, el 2006 Grupotel expandí la seva línia de negoci al turisme urbà i a Barcelona amb l'Hotel Gravina. En el moment en que el cicle immobiliari espanyol començà a recular, Grupotel aprofità per fer-se amb edificis a la Ciutat Comtal. D'aquesta manera, Grupotel adquirí un edifici d'oficines –antiga seu de Torraspapel SA– a la immobiliària catalana Habitat, per un preu entre 24 i 28 milions d'euros. Habitat es trobava en suspensió de pagaments (concurso voluntari de creditors), amb un deute de 2300 milions d'euros. L'edifici es localitza a la Gran Via, prop del districte tecnològic-comercial batejat com 22@, del "renovat" barri barceloní Poblenou. L'hotel Grupotel Gran Via 678 s'inaugurà el 2009 i aleshores la cadena mallorquina tenia en marxa un altre projecte hotelier al carrer Girona de Barcelona (Hostelmarket, 2006c; Pellicer, 28/11/2008; Hosteltur, 14/01/2008; Hosteltur, 3/09/2009).

En relació a Grupotel, podem destacar que l'altra cadena participada per TUI, **Riu Hotels & Resorts**, era el 2007 la novena cadena de les Illes, amb unes 6699 places. La cadena hispano-alemanya tenia la major part de la seva flota hotelera a Mallorca, a excepció del Riu La Mola a Formentera. En el cas de Riu es pot destacar l'estratègia d'abandonar l'activitat a les Illes que corria paral·lela a la seva internacionalització, i també a la seva participació junt amb Fiesta i la CAM a l'accionariat del Tour Operador TUI. Així, el 2007 tenia 1881 places turístiques menys que el 2001. Tal com ja s'ha esmentat anteriorment, els hotels Chico, Sofia i Bali, foren venuts a Miquel Pascual i Onofre Pascual, amb els quals es va constituir la cadena **Pabisa Hotels**. Una cadena especialitzada en la modalitat del tot inclòs i amb hotels localitzats a la platja de Palma on els citats empresaris tenien coneguts locals a la Bierstrasse (Robledo, 2005a; Malone, 5/04/2006; Hostelmarket, 16/07/2007; Guede, 26/07/2007).

Per altra banda, crida l'atenció que Riu tingués a l'arxipèlag canari, amb unes 13975 places, poc més del doble de places turístiques que a les Balears. El 2008 els grups ecologistes denunciaren que les pressions fetes per Riu en el Ministeri de Medi Ambient, aconseguiren que aquell subscriuís un acord amb la cadena per tal d'allargar la concessió de costes dels hotels Tres Islas i Oliva Beach de Fuerteventura. Aquells hotels foren aixecats als anys 1970 sobre les dunes de Corralejo (municipi de La Oliva), enmig d'una forta oposició social. Aquell espai fou protegit el 1982 amb la figura de parc natural i posteriorment amb la Llei de Costes (1988) els terrenys sobre els que s'aixecaven els hotels pertanyien al domini marítim-terrestre. El 2003, Riu aconseguí una nova concessió per 60 anys, dies abans que el Tribunal Suprem sentenciàs que els hotels estaven dins domini marítim-terrestre. La continuïtat de les concessions es signà a canvi que Riu cedís a l'Estat la titularitat de Isla de Lobos, integrada en el Parc Natural de Dunas del Corralejo, que havia estat adquirida per la cadena mallorquina a finals dels 1970 (Malone, 5/04/2006; Giráldez, 17/04/2008; Malone, 25/05/2008).

La quarta cadena hotelera en quant a nombre de places a les Illes Balears el 2007 fou la de la família Fluxà Rosselló –Miquel Fluxà amb Sayglo Holding SL (51%), Llorenç Fluxà amb Forch Med SL (24,5%) i Antoni Fluxà amb FYD 2001 SL (24,5%) (Cebrián, 19/09/2004)–, **Iberostar**. La cadena comptava amb unes 10307 places a les Illes, totes elles localitzades a Mallorca. La major part de les places corresponien a Hotels Apartaments (5417 places), seguides de places hoteleres (2840) i en apartaments turístics (2050). La capçalera del grup Iberostar era la societat Iberostar Hoteles y Apartamentos SL, a través de la qual s'articulaven

<sup>941</sup> Informació a partir de Base de dades SABI: <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es/version-20101116/cgi/template.dll> (desembre 2010).

tota una sèrie d'empreses que abraçaven pràcticament tots els àmbits de la "producció" turística: minorista de viatges (Viajes Iberia), majorista (Viajes Iberojet, Solplan, Turavia i Viva Torus), receptiu (Viajes Iberoservice), companyia aèria (Iberworld Airlines), broker aeri (Aerobalear SA), hotelera (Hispano Alemana de Management Hotelero SA), etc. S'ha de dir que tant a la cadena hotelera com al receptiu, els Fluxà compartien accionariat amb el Tour Operador Thomas Cook, amb una distribució del 60% i 40% de les participacions respectivament. Així com la resta dels grans hotelers de les Illes, els Fluxà varen dur a terme una forta estratègia d'internacionalització, al temps que es desprenien d'alguns dels seus establiments de les Illes (p.ex. Iberostar Carolina venut a Roc Hotels) (Rija, 2006).

Hom pot destacar dins del procés de redefinició del grup Iberostar la venda de la divisió de viatges –Viajes Iberia, Iberojet i Iberworld– per uns 800 milions d'euros. Precisament la divisió de viatges havia constituït, des dels inicis, l'eix central de la companyia; mentre que el negoci hotelier del grup era relativament recent. Tal com s'ha apuntat anteriorment, el fons d'inversió Carlyle encapçalà l'adquisició de la divisió de viatges d'Iberostar el 2007, que es transformarà en Orizonia. Mentre que Iberostar intensificà la seva especialització en el negoci hotelero-immobiliari, tot mantenint una estructura empresarial molt complexa amb múltiples filials distribuïdes per nombrosos indrets del planeta. La matriu del grup, Iberostar Hoteles y Apartamentos SL pertanyia a les societats Balear de Inversiones Financieras SL (70,25%) i la luxemburguesa SSB Holding SA (29,75%). Entre les filials del grup es poden destacar: Compañía Agropecuaria de Calviá SL (100%), Gestora de Activos Financieros SL (100%); Gestora de Cruceros SL (100%); Iberoestate Inversiones SL (100%); Hispano Alemana de Management Hotelero SA (60%) a l'Estat espanyol; Hotelera Playamar SA de CV (100%) a Mèxic; Startel Holding BV (100%), Startwin BV (100%), Starwin BV (100%), Iberusa BV (71,34%); Cubacaribe Hoteles SA (50%), Costa Varadero SA (49,9%), Trinidad Hoteles SA (49,87%) a Cuba; etc<sup>942</sup>. Per altra banda, l'expansió internacional del grup anà acompanyada de la construcció de la nova seu de la transnacional. La seu d'Iberostar es construí a l'extraradi de Palma –al costat de la via de cintura i prop del futur hospital de Son Espases–, tot coincidint amb una nova estratègia urbana vinculada a la generació de nous clústers empresarials (Carranza, 30/04/2007).

La potenciació de la inversió hotelero-immobiliària del grup es reforçà el 2006 amb l'entrada d'Iberostar a la societat Inhova SA (Inversora de Hoteles Vacacionales SA). Inhova es va constituir el 2000 i en ella hi participaven Thomas Cook, Ibercaja, Caixa Galicia i Sa Nostra Caixa de Balears. L'entrada d'Iberostar es realitza paral·lelament a la sortida de Thomas Cook i Caja Madrid i partir de llavors l'accionariat quedaria de la següent manera: Iberostar (25%); Sa Nostra (25%); Caja Madrid (25%); i Caixa Galicia (25%). Inhova ja era propietària d'alguns establiments gestionats per Iberostar i a través d'ella es pretenia dur un pla d'expansió hotelera per la Mediterrània meridional i oriental (Robledo, 1/06/2006). Iberostar aprofità el cicle financer-immobiliari per tal d'aprofundir en aquestes vies d'acumulació, així que després d'haver venut la divisió de viatges, adquirí per uns 840 milions d'euros el 5% del gegant de la construcció ACS SA (Actividades de Construcción y Servicios SA). Els Fluxà entraven d'aquesta manera en l'accionariat d'una de les majors constructores de l'Estat i en la que compartien accionariat amb els March. Aquesta estava en procés d'internacionalització amb la compra del 25,1% la constructora alemanya Hotchief i la nord-americana Schiavone Construction, a més d'expandir la seva línia de negoci més enllà de la construcció, tot endinsant-se en el negoci elèctric amb la participació a Iberdrola. L'accionariat d'ACS estava encapçalat el 2007 per: la família March que a través de Corporación Financiera Alba controlava el 22,1%; Corporación Financiera Alcor SA dels Albertos (Alberto Cortina i Alberto Alcocer) el 12,5%; Imvernelin Patrimonio SL, també dels Albertos, l'11,1%; Florentino Pérez, president del club de fútbol Reial Madrid, l'11%; Iberostar el 5%; el BBVA el 4,1%; i la resta de lliure flotació (Alba – Grupo March, 2007; Morales, 13/06/2007). El 2008, Fluxà augmentà la seva participació a ACS amb l'adquisició d'un nou paquet accionarial per uns 511 mil euros i assolí el 5,276% de la companyia (EP, 18/07/2008). Així mateix, cal destacar que en plena crisi global, el 2008, els Fluxà constituïren la divisió Iberostate Golf Villas & Condos amb l'objectiu d'engegar megaprojectes turístico-immobiliaris a les noves perifèries turístiques produïdes pel capital

<sup>942</sup> Informació procedent de la base de dades SABI: <http://0-sabi.bvdep.com.lull.uib.es/version-20101116/cqi/template.dll> (desembre 2010).

transnacional, tot combinant la construcció d'establiments hotelers amb la "producció" residencial<sup>943</sup> (Grupo Iberostar, 2010; de la Rosa, 2010).

Hom pot assenyalar el fet que els Escarrer i els Fluxà coincideixen en dos aspectes. Per una banda, els dos participen en el projecte del RCD Mallorca, després de la crisi de l'equip generada quan el promotor immobiliari Vicenç Grande dimití com a president del club. El 2010 un grup d'empresaris encapçalats per Llorenç Serra Ferrer va adquirir la major part de les accions de l'equip, tot comptant entre els nous accionistes a l'ex-conseller de turisme i hotelier Jaume Cladera (Stil Hotels). El 2009 Sol Meliá signà un conveni amb l'equip que equivalia a uns 250 mil euros i Iberostar signava un altre conveni el 2010 segons el qual el camp de futbol de Son Moix es passava a dir "Iberostar Estadio" (Adrover, 9/09/2009; Iberostar, 27/08/2010).

Per una altra banda, establiments dels dos grups, Sol Meliá i Iberostar, localitzats a Lanzarote varen ser declarats urbanísticament il·legals. El Tribunal Superior de Justícia de Canàries va anular 22 llicències de complexos turístics (7721 places turístiques) concedides pels ajuntaments de Yaiza i Teguisse, tot saltant-se la moratòria turística aprovada el 2000<sup>944</sup>. Entre els establiments il·legals es trobaven l'Hotel Meliá Volcán, propietat de Lanzarote 6 SA i explotat per Sol Meliá; l'Hotel Iberostar Papagayo, l'Iberostar Papagayo Park i l'Iberostar la Bocayna. De fet, 3 dels 5 establiments d'Iberostar eren il·legals. El Cabildo, amb les sentències dictades, inicià un procés legislatiu que contemplava la legalització, tot estudiant cas per cas. A més, molts dels projectes hotelers il·legals havien rebut uns 30 milions d'euros en subvencions procedents de fons europeus entre 1994 i 2006. Per exemple, el Meliá Volcán va rebre uns 3,173 milions d'euros; l'Iberostar Papagayo 1,548 milions d'euros; o l'Iberostar Costa Calera 1,199 milions d'euros. Després de la sentència del Tribunal Suprem que dictava la il·legalitat d'aquells establiments, la Comissió Europea inicià la revisió dels expedients d'aquelles subvencions. Posteriorment, el 2009, José Francisco Reyes, batle de Yaiza –un dels ajuntaments on es trobaven molts dels hotels il·legals–, fou detingut en relació a una presumpta trama de corrupció urbanística, particularment per la concessió irregular de llicències d'obres i pròrrogues a Playa Blanca, per les quals se suposa que hauria rebut suborns procedents d'empresaris interessats en els projectes turístico-immobiliaris<sup>945</sup> (Cabildo de Lanzarote, 7/11/2008; Europapress, 17/03/2008; Méndez, 17/03/2008; Méndez, 22/07/2008; EFE, 30/09/2009; EFE, 4/10/2009; Lusarreta, 14/04/2010; García, 2011).

El 2007, la cinquena cadena de les Balears en nombre de places era **Hi Hotels**, amb unes 8961 places. Aquesta cadena fou constituïda pel Tour Operador britànic My Travel, poc abans de fusionar-se amb Thomas Cook. La cadena es va constituir a finals de 2006 i assumiria uns 26 establiments hotelers i 5410 unitats d'allotjament a l'Estat espanyol, llogats al grup de José Luís Carrillo (Hoteles Globales)<sup>946</sup>. La major part de la capacitat d'allotjament de Hi Hotels se localitzaria a les Balears: 12 establiments a Mallorca (5725 places), 9 establiments a Menorca (2807 places) i 1 establiment a Eivissa (450 places). Així mateix, My Travel tenia també la cadena Sunwing i amb la fusió amb Thomas Cook es converteix en un dels principals hotelers de les Illes ja que comptava també amb el 40% de la cadena Iberostar, després d'absorbir

<sup>943</sup> Veure: [www.iberostate.com](http://www.iberostate.com) (desembre 2010).

<sup>944</sup> La corrupció político-empresarial a Lanzarote ha estat molt lligada al procés turístico-immobiliari. Entre el 2001 i el 2006 es va passar de 50 mil places hoteleres a 72 mil. El 2011 hi havia més de 30 contenciosos que han resultat en sentències que declaren il·legals un important nombre de places hoteleres. En una illa amb 7 municipis hi havia 11 batles i ex-batles imputats (Gómez, 13/02/2011).

<sup>945</sup> La policia detectà un patrimoni sense justificar del batle, J.F. Reyes, valorat en uns 700 mil euros (García, 2011). Un dels hotels que incomplia la normativa urbanística és el Princesa Yaiza Suite Hotel Resort que pertany a Hotel Princesa Yaiza SA, en la que l'empresa balear Promoturist SA tenia el 48% del capital. L'hotel compta amb 5 plantes quan la normativa urbanística tan sols en permetia 3. A més, el batle José Francisco Reyes va donar la llicència d'obres amb informes tècnics contraris. Per altra banda, la societat de l'hotel havia pressupostat la inversió en uns 16,4 milions d'euros, mentre que reberen en concepte de subvencions uns 4,09 milions d'euros procedents dels fons regionals per àrees deprimides de la UE. El Tribunal Superior de Justícia de Canàries anul·là la llicència de l'hotel el 30 de juny de 2008 (Diario de Lanzarote, 7/11/2008).

<sup>946</sup> Els establiments que incorporarà Hi Hotels són: Bouganvilla (514 unitats), Lancaster (318 unitats), Mimosa Park (287 unitats), Cala Viñas (245 unitats), Condes de Alcudia (238 unitats), Honolulu (219 unitats), Palma Nova (210 unitats), Palma Nova Palace (193 unitats), Panoramic (163 unitats), Don Pedro Hotel (147 unitats), Simar (107 unitats), Cala Viñas Apartaments (25 unitats) a Mallorca; Binimar (404 unitats), Lord Nelson (177 unitats), Cala'n Bosch (169 unitats), Cala Blanca (147 unitats), Apartaments Lord Nelson (143 unitats), Apartaments Los Delfines (104 unitats), Cala'n Blanes (103 unitats), Hotel Los Delfines (102 unitats), Marina (89 unitats) a Menorca; Montemar (114 unitats) a Eivissa. El 2008 Hi Hotels tenia 22 establiments que sumaven unes 4318 habitacions a les Balears; mentre que Hotetur es quedà amb 9 establiments amb unes 2711 habitacions (Coello, 1/07/2007; Pastor, 2009).

Neckermann. Thomas Cook controlava d'aquesta manera unes 20174 places, la qual cosa significaria un 4,75% de la capacitat d'allotjament de les Illes (Coello, 1/07/2007).

En relació a l'ascens de Hi Hotels tenim la cadena de José Luís Carrillo, **Hoteles Globales** (Grup Optursa). El 2007, Hoteles Globales comptava amb unes 5741 places a les Illes. Just abans de la constitució de la cadena de Thomas Cook, la cadena de Carrillo era la segona cadena hotelera en nombre de places de les Balears. Tal com ja s'ha esmentat, el 2000 una de les operacions més destacades fou el contracte de lloguer per 15 anys amb opció de compra dels establiments d'Hoteles Globales (OPTURSA), propietat de la família Carrillo, per part del Tour Operador britànic Airtours –llavors My Travel–. Aquells establiments seguiren essent gestionats per Hoteles Globales fins el 2001. El 2002 la cadena Hotetur, propietat de Grupo Marsans (50%) i My Travel (50%), es va fer amb la seva gestió, amb la qual cosa es convertia en una de les principals cadenes hoteleres espanyoles. El 2005, en un context de fortes tensions i transformacions en el capital turístic transnacional, My Travel es va desfer de les seves participacions en l'hoteleria espanyola i els establiments que eren d'Hoteles Globales tornaren a ser gestionats per aquesta cadena (Hostelmarket, 2000; Merino, 2002; Merino, 2005a).

A principis de 2006, la cadena britànica Acorn, present a les Illes des del 1970, va posar a la venda per uns 130 milions d'euros els 10 establiments que tenia a les Balears: Santa Lucía (322 places) i Nova (135 places) a Palma Nova; Pionero (310 places), Santa Ponsa Park (269 places), Playa Santa Ponsa (209 places) i Verdemar (208 places) a Santa Ponça; Borneo (200 places) i Sumba (280 places) a Cala Millor; Playa Real (265 places) a Eivissa; i el Club Almirante Farragut (493 places) a Ciutadella. El principal motiu de la sortida d'Acorn era el mateix que el de les grans cadenes mallorquines, preferia cercar majors rendibilitats a d'altres indrets, especialment el Mar Roig, Europa de l'Est, els EUA i el Carib. Carrillo que havia recuperat la gestió d'Hoteles Globales es va fer amb els hotels d'Acorn a l'estiu de 2006. Així mateix, Carrillo que s'havia convertit en l'únic propietari de la companyia aèria de baix cost Air Madrid, protagonitzà el mateix desembre del 2006 un destacat escàndol empresarial quan la companyia feu suspensió de pagaments. Paradoxalment, la fallida del negoci aeri es produïa paral·lelament a l'expansió turístic-immobiliària (Robledo, 2006b; Robledo, 2007).

Per altra banda, Gonzalo Pascual i Gerardo Díaz Ferrán, Grup Marsans, a l'estiu de 2005 varen recomprar les accions que havia adquirit My Travel Group de la cadena **Hotetur**, tot tornant a controlar el 100% de la cadena. Val la pena assenyalar que My Travel adquirí aquelles accions per uns 48,17 milions d'euros, mentre que Pascual i Díaz Ferrán pagaren 5 anys més tard 29 milions d'euros (Merino, 1/07/2005). El 2006 el grup Marsans va vendre Pullmantur SA –majorista, divisió de creuers, divisió aèria i divisió terrestre– a Royal Caribbean Cruise Lines per uns 430 milions d'euros. Paral·lelament, Díaz Ferrán i Pascual anunciaven la intenció de destinar l'obtingut de la venda en l'expansió hotelera a Canàries, Balears, Mèxic, Cuba i República Dominicana (De la Rosa, 1/09/2006). El 2007, Hotetur era la vuitena cadena de les Illes i comptava amb unes 6613 places turístiques a les Illes –620 més que el 2001–, tot destacant que el 63,37% d'aquelles places corresponien al complex d'Alcúdia Club Bellevue. El 2007 la cadena Hotetur va signar una aliança amb RCI Global Vacation Network, per tal d'engegar la marca de temps compartit (condohotels) Blue Bay Vacation Club que s'inicià primer a Canàries amb el Blue Bay Beach Club (158 apartaments) i que es traslladà progressivament a diferents establiments del grup, entre d'ells el Lago Park (98 apartaments) de Cala Rajada (Loeda, 1/06/2007).

El grup Marsans, tal com hem apuntat anteriorment, ha protagonitzat tota una sèrie d'escàndols empresarials, just en el moment en que Gerardo Díaz Ferrán era el president de la patronal espanyola, tot coincidint amb la crisi econòmica del final del cicle financer-immobiliari. El juny de 2010, Ángel de Cabo, mitjançant l'empresa "voltor" Possibilitum Business SL es va fer amb el grup Marsans per uns 600 milions d'euros (deutes inclosos). La cadena hotelera passà a mans d'aquest empresari especialitzat en desmantellament d'empreses. Possibilitum traspassà la gestió dels hotels de la cadena a Al Andalus Management Hotel de Jamal Satli Iglesias. Jamal Satli Iglesias apareix en el sumari del cas de corrupció urbanística Astapa d'Estepona (Màlaga). L'octubre de 2010, el Jutjat Mercantil número 2 de Palma tramità el concurs necessari de creditors sobre Hotetur –de les filials Horse Mallorca Property SL i Hotetur Club SL–, a instàncies de proveïdors per l'impagament d'uns 350 mil euros. La societat patrimonial Teinver, a través de la qual Possibilitum Business adquirí la major part del grup Marsans, entrà en situació concursal el desembre de 2010. La capçalera hotelera de Marsans, Hotetur, presentà

l'expedient de concurs voluntari de creditors el febrer de 2011. Els pronòstics que s'havien apuntat en els moments en que el fons voltor es va fer amb la cadena es compliren tan sols mig any després de la seva adquisició (Viúdez, 28/05/2010; Manso, 14/10/2010; Loeda, 10/03/2011).

La sisena cadena de Balears el 2007 era la del serverí Jaume Bauzà Andreu, **Protur Hotels**. Protur comptava amb unes 7417 places el 2007, un 19,55% més que el 2001. Una de les particularitats de Protur és que aquesta cadena tenia la totalitat dels seus establiments a Mallorca, i com veurem més endavant aquests es concentraven en el Llevant mallorquí. Aquesta cadena inaugurà el 2010 el nou establiment de luxe a sa Coma, la seva zona d'influència, Protur Biomar Gran Hotel & Spa. Protur forma part del Grup Jaume Bauzà, presidit per Jaume Bauzà Andreu, format per una complexa xarxa d'accionistes i filials. El 2010, dins d'aquest grup s'hi troben també: la promotora immobiliària COTESA; COEMSA (Construcciones Embat SA); Sa Coma Sport Club amb el Club Protur Sa Coma Resort (complex turístic-recreatiu amb 20 Ha d'instal·lacions esportives); Protur Cars de lloguer de vehicles; Residència Restaurant Son Floriania; Biomar SPA; Bugaderia Son Servera; Costera d'Aigües i Serveis, dedicada al subministrament d'aigua potable; benzineres "Can Parrino", de proveïment de combustible a les zones de Sant Llorenç i Son Servera; i Pascual Jocs de màquines recreatives<sup>947</sup>. Tal com es pot observar, el grup d'empreses de Jaume Bauzà abracen les principals àrees de negoci de la particular via d'acumulació balear, i a més les seves activitats estan concentrades al Llevant mallorquí. D'aquesta manera, podem destacar que Bauzà és una de les persones més poderoses d'aquella zona i a més és una figura molt propera al Partit Popular.

L'altra gran cadena del Llevant mallorquí és **Hipotels**, de Joan Llull Juan qui és un altre poder fàctic en aquella zona de l'illa. Aquesta cadena comptava el 2007 amb unes 5372 places a les Balears, totes elles a Mallorca. Entre les operacions dutes a terme per aquesta cadena a Mallorca es pot destacar l'adquisició de la major part del capital de l'hotel Eurotel Golf Punta Rotja (413 places) a Son Servera; el bloc d'apartaments turístics Sunwing Cala Bona (490 places) de la cadena Sunwing, a Son Servera; i també adquirir el Cala Millor Park (518 places) a Iberostar. Emperò, a diferència de Protur, Hipotels havia difós la seva activitat a d'altres indrets de l'Estat, tot concentrat a les Balears el 54,52% de les places; mentre que la resta es trobaven a Andalusia (2914 places) i Canàries (1568 places). Hipotels que ja era fora de les Balears, continuà adquirint establiments d'allotjament turístic a Andalusia – Hotel Flamenco a Cadis i el Royal Sherry Park a Jerez de la Frontera) i també duia a terme projectes propis a Lanzarote, Fuerteventura i Barbate (Cadis). A Cadis és on la cadena de Llull continua més activament la seva expansió, particularment a la costa de Conil (Cadis). Així mateix, hom pot assenyalar que entre els hotels il·legals de Lanzarote abans esmentat, també es trobava l'Hotel Natura Palace (466 places) d'Hipotels, el qual tenia ordre de demolició i havia rebut una subvenció dels fons europeus d'uns 3,055 milions d'euros. Un dels socis de Llull a la societat Isla Playa Blanca SA, era un dels empresaris que presumptament havia subornat el batle de Yaiza, José Francisco Reyes. Així mateix, cal destacar que els altres hotels que Hipotels, a través de Club Lanzarote SA, tenia a les Canàries es trobaven també a Lanzarote: La Geria (244 habitacions) Barcarola Club (135 apartaments) a Puerto del Carmen; Natura Garden (49 apartaments) a Playa Blanca (Rodríguez, 1/10/2003; Álvarez, 18/12/2007; Méndez, 22/07/2008; Garret, 22/01/2010; EFE, 4/10/2009; La Voz de Lanzarote, 26/10/2009).

La desena cadena de Balears el 2007 era la de Pere Pascual (Inversions Pascual SL) i Bartomeu Plomer (Inversions Plomer SL), **Viva Hotels** (Explotacions Turístiques de les Illes Balears SL). Viva Hotels tenia unes 6591 places repartides entre Mallorca (6263 places) i Menorca (328 places). Aquesta cadena, que havia iniciat la seva expansió internacional el 2000 a través de la cadena que constituï conjuntament amb Prinsotel –Excellence Hotels & Resorts–, fou una de les que experimentà un major increment de nombre de places a les Illes. Així, passà de 3765 places el 2001 a les ja citades 6591 de 2007. Entre d'altres, es pot destacar l'obertura de l'hotel Viva Cala Mesquida Suite (189 habitacions) a Capdepera o de l'aparthotel Viva Mallorca (248 apartaments) a Can Picafort. També es pot destacar la forta activitat que la branca constructora del grup va dur durant els anys d'eufòria immobiliària a les Illes. Entre els projectes immobiliaris es poden apuntar: projecte Fonoll Marí, de 14 habitatges de luxe a Cala Rajada, a través de la filial Inversiones Topacio SL; construcció de 25 habitatges al costat del camp de golf de Pollença, a través de la participació a Gelabert Garau SL (25%) –els altres

<sup>947</sup> [www.cotesa-mallorca.com/colaboradores.htm](http://www.cotesa-mallorca.com/colaboradores.htm), agost 2010.

socis eren Negocios Pollensina SL (50%); Naviper SL (12,5%); Tumanon SL (12,5%); projecte Era de Pula, de habitatges de luxe al costat del Golf de Pula (Son Servera) a través de la participació a la societat Proyectos Vilna SL (50%) –junt amb Pula Country Club SL (50%) que era a la seva vegada una filial del grup empresarial liderat per l'ex-conseller Jaume Cladera–; projecte Marina de Calvià en el PERI Sa Porrassa, a través de la participació de Promociones Vistarga SL (50%), junt amb Nesgar Promociones SL (50%); etc (Robledo, 2004; Grupo ETI, 2006; Grupo ETI, 2010).

Per altra banda, la cadena de Miquel Ramis Puigrós en la que anteriorment participaven Pascual i Plomer, **Garden Hotels**, tenia el 2007 unes 4118 places distribuïdes per totes les illes de l'arxipèlag (excepte Formentera). Aquesta cadena quasi duplicà les places que tenia el 2001. L'increment de places turístiques de Garden Hotels es deu, especialment, al fet que fou una de les cadenes que inaugurà un dels majors establiments inaugurats a les Balears el 2002, l'aparthotel Tropic Garden de Santa Eulària des Riu (Robledo, 2004). El Grup Garden inaugurà entre el 2005 i el 2006 els hotels Cabogata Garden i Indiana Garden a Almeria i el Cartaya Garden a Huelva. El grup empresarial de Ramis Puigrós A més, aquest grup, així com Viva Hotels, també es dedicava al negoci immobiliari i a les activitats relacionades al sector de la construcció. Els negocis controlats per aquesta família-empresa se distribuïen entre tres grups i unes 18 filials. Entre d'altres, abraçaven l'activitat de viatges amb el minorista Grup Plantour (Enjoy Travel SA); la de broker aeri amb Brokavia.Com SL; la de solucions informàtiques –però també immobiliària– amb RG Grup (Ramis Garau SA); i fins i tot el negoci hospitalari amb una participació del 32,55% de la societat Servicios Integrales de Sanidad SL, propietària de Clínica Juaneda<sup>948</sup>, etc. Així com les grans cadenes, el grup Garden inaugurà la nova seu a Inca el 16 de novembre 2006, el dijous bo i amb la participació de les autoritats polítiques de les Illes –Jaume Matas i Maria Antònia Munar– (Hostelmarket, 2006c).

Hom pot destacar el fet que els propietaris de **THB Hotels**, Inversiones Grupo Miralles SL, també participaven del negoci hospitalari de les Illes amb la participació majoritària (97,5%) de la societat AMEBA (Agrupación Médica Balear SA), propietària de la Policlínica Miramar<sup>949</sup>. El 2007, THB Hotels comptava amb unes 4661 places turístiques a les Balears, una quantitat que havia estat pràcticament el doble quan gestionà el gegant d'Alcúdia Bellevue. Així mateix, hom pot apuntar com aquesta cadena també estava present a l'arxipèlag canari, tot tenint el major pes de la cadena a Mallorca. Entre el 2001 i el 2007, THB Hotels va dur a terme una reestructuració dels establiments gestionats, tot destacant la venda de l'establiment d'apartaments Eurocalas (394 apartaments) a Nuevos Hoteles Agrupados SL (Hotasa), tot aprofitant els 3 milions de la venda per dur a terme reformes d'altres establiments de la cadena (p.ex. Gran Playa, Guya Playa i Sa Coma Playa) (Hostelmarket, 2006c; Rija, 2006).

Es pot destacar, arran de la recuperació de l'imperi financer i empresarial de Ruíz Mateos (Nueva Rumasa), el retorn de la divisió hotelera del grup (Hotasa – Nuevos Hoteles Agrupados), en el context balear. La família Ruíz Mateos adquiriren, entre d'altres, el Clumba Mar (235 habitacions) i el Sarah (115 habitacions) a la cadena Stil Hotels –de l'ex-conseller Jaume Cladera– i localitzats a Can Picafort; el Santa Fé (144 habitacions) a Can Picafort; l'Euro Calas (394 habitacions) de la cadena THB Hotels, a Cales de Mallorca; el Beverly Playa (443 habitacions) a l'empresa Estancia Hotelera, a Peguera; etc. L'entrada i expansió de Ruíz Mateos s'ha vist reforçada per la crisi financera ja que ha aprofitat el moment per comprar barat i realitzar nombroses operacions<sup>950</sup> (Manso, 21/12/2005; Morales, 6/07/2009; Mota, 2010). Cap a principis de 2010 Ruíz Mateos<sup>951</sup> feu una proposta de compra de THB Hotels i la participació de

<sup>948</sup> Base de dades SABI: <http://0-sabi.bvdep.com.lull.uib.es/version-20101116/cqj/template.dll> (desembre 2010).

<sup>949</sup> En relació a aquesta empresa hospitalària cal apuntar l'esclat del "cas policlínica" d'un presumpte desviament de fons. Socis minoritaris de la clínica interposaren una querrela el 2005 per presumptes delictes societaris i apropiació indeguda per part dels dos màxims responsables i també socis: Cristòfol Pizà i Miquel Dalmau. El 2007 es va dictar l'embargament cautelar de tots els béns mobles i immobles de Dalmau i Pizà. Els problemes jurídic-econòmics varen conduir al suïcidi de Miquel Dalmau el maig de 2010. El desembre de 2010, la fiscalia acusà a Pizà d'un presumpte delicte societari (Adrover i Manso, 1/05/2010; Armendáriz, 2/12/2010).

<sup>950</sup> Entre les operacions dutes a terme cal destacar l'adquisició de la fàbrica formatgera de El Caserío (Maó) adquirida a la multinacional Kraft.

<sup>951</sup> El febrer de 2011 el grup de Ruíz Mateos ocupava les pàgines de la premsa estatal. Es tornava a repetir la història, Nueva Rumasa presentava concurs de creditors i es començava a destapar la trama financera del grup. La cadena del grup, Hotasa, havia adquirit els hotels mallorquins: Eurocalas, Samoa, Santa Fe, Beverly Playa, Sarah i Clumba Mar. Nueva Rumasa devia 13 milions d'euros a THB Hotels per la compra de l'Eurocalas i uns 23 milions a Stil Hotels per la dels hotels Clumba Mar i el Sarah (Muñoz, 18/02/2011; Velert/Agencias, 18/02/2011; Guijarro, 19/02/2011).

Miralles a la Policlínica que finalment fou rebutjada. No obstant això, cap a finals del 2010, Miralles va vendre la major part de les seves accions d'AMEBA al grup Recoletas (Grupo 3a-Recoletas SL). D'aquesta manera, l'empresa hospitalària madrilenya es feia amb el 60% de la propietat i el grup Miralles conservava el 37,5% (Ruíz-Collado, 17/03/2010; Barrasa i Carbonell, 11/12/2010).

L'**Hotelera Saint Michel** tenia el 2007 unes 6351 places, totes elles localitzades a Mallorca, tot convertint-se en l'onzena cadena hotelera de les Illes. La cadena presidida per Joan Colom Quintana estava composta per un conglomerat de societats en les que la majoria dels accionistes eren comuns<sup>952</sup>, totes agrupades sota la marca Saint Michel. Anteriorment ja s'han apuntat algunes qüestions relacionades amb les cadenes que van de l'onzena posició a la quinzena: Hoteles Globales, Insotel, Sirenis i Hipotels. La setzena cadena de les Balears era la de la família Rosselló, **Blau Hotels**, amb unes 5129 places, totes elles localitzades a Mallorca. En tot l'Estat espanyol, aquesta cadena només comptava amb establiments a Mallorca, encara que ja tenia establiments al Carib –a República Dominicana des del 1999 i a Cuba des del 2000–(Hostelmarket, 1/11/2000b). Entre les accions dutes a terme per Blau cal destacar l'adquisició del Club Med de Porto Petro (Santanyí). Els Rosselló després d'enderrocar l'establiment, aixecaren de bell nou el complex turístic Blau Porto Petro, tot ocupant unes 12 Ha i repartit en 12 edificis. Així, la cadena francesa deixava d'operar a Mallorca, on havia arribat el 1968. Cal recordar que aquest grup empresarial també participava del negoci de la construcció i promoció immobiliària (Hostelmarket, 1/02/2002; Morales, 4/04/2006).

Pot cridar l'atenció el fet que un dels gegants hotelers de les Illes, com és la cadena del grup **Barceló**, tan sols comptava amb unes 4723 places a les Balears a l'any 2007, tot situant-se en el lloc dissetè. En aquell mateix any, Barceló tenia unes 4766 a Andalusia i unes 8053 a les Canàries, tot concentrant a les Balears tan sols el 20,36% de la seva flota hotelera de l'Estat espanyol. A continuació s'intentaran apuntar algunes qüestions relacionades amb el grup Barceló, sense aprofundir en la dimensió internacional que serà tractada més endavant. En altres apartats s'han apuntat ja alguns dels moviments duts a terme pel grup Barceló al llarg dels 1990 fins la crisi de finals de la dècada del 2000, especialment pel que fa a la divisió de viatges i les operacions amb First Choice. Després d'abandonar la pretensió de sortir a borsa, el grup Barceló reforçà les estratègies de captació de capital. Per dur endavant la construcció turístico-immobiliària promou diverses aliances empresarials (*joint ventures*), com per exemple la ja citada de Grubarges. La nova estratègia turístico-financera del grup passava per redefinir la seva cartera hotelera i conseqüentment abandonar establiments a les Illes Balears. D'aquesta manera, la cadena de la immobiliària madrilenya Tremon, TRH Hotels, llogà amb opció de compra els establiments de Barceló: Palma Nova (212 habitacions), Torrenova (199 habitacions) i Jardín del Mar (188 habitacions) (Rija, 2006).

Segons Buades (2009) la situació d'inestabilitat posterior als atemptats de l'11 de setembre de 2001 provocaren la redefinició dels projectes que havia de dur a terme Grubarges fins que es congelà la seva activitat i finalment desaparegué a l'octubre de 2003. Grubarges tenia 29 hotels –18 als EUA, 7 a l'Estat espanyol i 4 a Mèxic–, valorats en uns 721 milions d'euros. Els Barceló varen adquirir la major part dels hotels espanyols de Grubarges –Barceló Varadero a Tenerife, Gran Hotel Renacimiento a Sevilla, Barceló La Galea a Lanzarote, Barceló La Bobadilla a Granada, Barceló V Centenario a Cáceres–, pels que pagaren uns 105 milions d'euros. Mentre que el Barceló Punta Umbría (Huelva) era adquirit per Punta Umbría Turística SA, societat en la que Barceló Corporación Empresarial tenia el 15%, i es feien amb la seva gestió mitjançant un contracte de lloguer per 20 anys; i el Barceló Bahía Sur (Cadis) era adquirit per un grup inversor britànic (Hosteltur, 22/10/2003; Pastor, 2004).

Paral·lelament, els Barceló reforçaren la seva posició internacional el mateix any en que es posaven a la venda els actius de Grubarges (Buades, 2009). Un dels principals moviments fou el de l'entrada en el mercat nord-americà, tot aprofitant les avantatges específiques dels EUA pel que fa a major circulació del capital financer i sobretot la possibilitat de participar de les lògiques financeres, precisament en moments de plena expansió de la bombolla financero-immobiliària. Així, cap a mitjans de 2002 Barceló va adquirir la immobiliària nord-americana

<sup>952</sup> P.ex. Hotelera Lluccamar SL; EXMA SA; SEC SA; Hoteles Regana SL; Quinberse SL; Promociones Turísticas de Aucanada SL; Explotadora Europa SL; Explotadora Arenal SL; Explotaciones Hoteleras Lluchmayor SA; Explotadora Paguera SA; Coseque SA; Hotelera Riberña SA; Explotadora Cala Ratjada SA; Blanesa SA; Turistic Madrigal SL; FAM Colom SA; Apartamentos Calas Park SL; Explotaciones Turísticas Zacoma SL; Hotel Manacor SA; Broher SA (Hostelmarket, 2006c).

Crestline Capital Corporation, matriu de la cadena Crestline Hotels & Resorts, per uns 603 milions d'euros. Crestline no era una societat qualsevol, ja que a més de gestionar 32 establiments hotelers i 6 centres de convencions als EUA, cotitzava a la Borsa de Nova York. Amb aquesta adquisició els Barceló entraven a Wall Street de la mà de la nova filial Barceló Crestline Corporation (Hostelmarket, 1/04/2002; Buades, 2009). L'accés al capital financer es va reforçar amb l'adquisició del 4,5% del REIT (Real Estate Investment Trust) –fons d'inversió immobiliari–<sup>953</sup> Highland Hospitality per uns 13,5 milions de dòlars. Una operació realitzada a través de la filial Barceló Crestline Corporation. A través d'aquest fons d'inversió els Barceló s'asseguraven l'expansió hotelera als EUA i sobretot l'accés als mercats financers ja que aquell fons també cotitzava a Wall Street. Pel que fa als establiments que Grubarges tenia als EUA, el grup Barceló va cercar el recolzament de Highland Hospitality per a comprar-los. No obstant això, Barceló tan sols aconseguí adquirir 2 establiments –Sheraton Annapolis i Madisson Barceló– dels 18 de Grubarges als EUA (Hostelmarket, 1/03/2004; Buades, 2009).

Mentre el múscul financer del grup Barceló creixia arran de les operacions als EUA, la seva projecció a certs indrets de l'Estat espanyol –però no a les Balears– seguia una tendència ascendent amb la incorporació progressiva de nous resorts i establiments turístics. Entre d'ells es podrien destacar els del segment d'hoteleria urbana, a més de l'expansió de la "producció" turístico-immobiliària a les zones litorals<sup>954</sup>. Així, a través de la filial Barceló Clavel, el grup construí el Barceló Rambla del Raval a Barcelona. Aquest es presentà per part dels gestors urbans com una peça clau en la "revitalització" del barri barceloní que es trobava en ple procés de gentrificació (Boneta, 31/12/2004; Pastor, 1/01/2006).

L'expansió dels negocis dels Barceló es reforçaren amb l'aliança estratègica que feu el grup amb una de les principals immobiliàries de l'Estat espanyol, Fadesa. La promotora gallega constituïda el 1993 per Manuel Jové experimentà un salt important amb l'expansió de la bombolla immobiliària espanyola i, molt particularment, quan el 2001 el Morgan Stanley Real Estate Situations Fund II es feu amb el 10% del capital de Fadesa (Buades, 2009). El 2004 el grup immobiliari va rompre l'acord havia subscrit el 2000 amb Occidental Hotels, i just després establí l'aliança amb Barceló. Així, Barceló ampliava el seu múscul financer ja que Fadesa cotitzava a Borsa des del 2004. El 2007 la companyia presidida per Manuel Jové, Fadesa, i la presidida per Fernando Martín, Martinsa, es fusionaren, tot donant lloc a un dels grups immobiliaris més grans de l'Estat. El juliol de 2008, amb l'esclat de la bombolla immobiliària, el grup presentà concurs voluntari de creditors i un expedient de regulació d'ocupació. La premsa estatal parlà de la major suspensió de pagaments de la història espanyola. L'acord entre Barceló i Fadesa consistia en que el grup hotelier es feia amb el 16,5% de la societat dels nous projectes i la seva gestió, mentre que l'immobiliària es quedava el 83,5%<sup>955</sup>. Aquesta unió tenia com a principal objectiu l'expansió turístico-immobiliària al Marroc. Emperò, cap a finals de 2007 Barceló comprà per 148 milions d'euros la totalitat dels hotels que tenien a l'Estat espanyol i un a Casablanca (Marroc) (Merino i Pastor, 1/03/2004; El País, 14/07/2008; Hostelmarket, 16/01/2008; El País, 14/07/2008).

El grup Barceló presentà el 2005 el seu Pla Estratègic quinquennal segons el qual la cadena volia arribar a tenir 200 hotels pel 2010, la qual cosa equivaldria a unes 60 mil habitacions (Serrano, 2006). Per aconseguir-ho necessitava explorar noves fórmules empresarials i financeres i ampliar les existents. Com s'ha exposat anteriorment, el grup Barceló

<sup>953</sup> Aquests fons se creen als EUA per dur endavant grans inversions immobiliàries i després s'expandiren a d'altres països. Durant el procés de globalització financera aquests fons han assolit una dimensió internacional. A l'Estat espanyol se denominen SOCIMI (Societats d'Inversió Immobiliària) –Llei 11/2009, de 26 d'octubre, per la que es regulen les Societats Anònimes Cotitzades d'Inversió en el Mercat Immobiliari (BOE núm.259 de 27/10/2009)–.

<sup>954</sup> El 2005 sortí a la llum pública un escàndol que afectà al grup Barceló. La corporació Barceló participava amb un 19% de la societat Royal Mediterránea SA que havia de construir l'hotel Terra Gardens –els Barceló s'havien d'encarregar posteriorment de la seva gestió–, en terrenys públics cedits per la Generalitat Valenciana el 2001 quan governava Zaplana, just a l'entorn del polèmic parc d'atraccions Terra Mítica. A més, resultava que la resta de les accions pertanyien a Pedro Romero Aguilar. Aquest havia estat el perruquer de l'ex-president José M. Aznar i havia creat una dotzena de societats dedicades al negoci immobiliari. A més, el perruquer-empresari havia guanyat importants concursos convocats per institucions governades pel Partit Popular. Una altra qüestió que suscità controvèrsia en relació a aquest projecte era el fet que el propi Simón Pedro Barceló havia estat un alt càrrec del Partit Popular –senador entre 1989 i 1993– (Vallés i Goñi, 23/01/2005).

<sup>955</sup> Quan esclatà el cas Malaya, de corrupció urbanística al municipi de Marbella (Màlaga), es revisaren totes les llicències d'obres atorgades fins aleshores per l'Ajuntament i resultà que l'establiment promogut per Fadesa i gestionat per Barceló, l'hotel Barceló Marbella Golf, es trobava fora d'ordenació urbanística (Martín-Arroyo, 8/08/2006; Morales, 24/08/2006; Coello, 1/10/2006) .



anà abandonant altres iniciatives (p.ex. First Choice) per tal de centrar-se en el negoci hotelero-immobiliari. Així, el 2005, mitjançant la filial Barceló Crestline Corp, llançaren una OPA (Oferta Pública d'Adquisició d'accions) sobre la cadena nord-americana John Q. Hammons –57 establiments i 14 mil habitacions–, una operació que finalment no prosperà. Una de les grans fites dels Barceló la va constituir la creació de la societat patrimonial Playa Hotels & Resorts SL<sup>956</sup> en la que hi participava amb un 21%. En aquesta societat hi trobam també, entre d'altres, la caixa d'estalvis valenciana Bancaja i les entitats financeres nord-americanes especialitzades en inversions especulatives Merrill Lynch i Marathon Asset Management Ltd. L'objectiu d'aquesta societat era la de dur a terme inversions turístic-immobiliàries al Carib i Amèrica Llatina. Per aquest motiu, en un primer moment es va pensar en crear un REIT (Real Estate Investment Trust) amb seu als EUA, però finalment s'optà per una societat patrimonial amb seu a Madrid. No obstant això, les avantatges fiscals associades als REITs no s'esvaïren, sinó que a través de Playa Hotels & Resorts es tenien unes 32 filials: 1 a Mèxic; 3 al paradís fiscal de Dominica; i 28 a la plataforma per l'evasió fiscal dels Països Baixos (Hostelmarket, 1/11/2004).

Joan Buades (2009:108-109) apunta la procedència d'alguns dels administradors de Playa Hotels & Resorts, tot destacant: Bruce M. Wardinski, president de Playa Hotels & Resorts, de Barceló Crestline i de Highlind Hospitality Corporation; el vicepresident de Playa Hotels & Resorts, Douglas M. MacMahon, i els administradors consellers de Playa Hotels & Resorts, Michael B. Fisch i Stephen L. Millham, ocupaven alts càrrecs en el fons d'inversió nord-americà Farallon Capital Management LLC<sup>957</sup>; l'administrador conseller Mark R. Patterson també era el president del fons d'inversió dels EUA MatlinPatterson Global Advisers; i l'ex-administrador conseller Ejaz A. Hashmi –cessà el 24 de juny de 2009– també era executiu del fons sobirà d'Abu Dhabi, ADIA (Abu Dhabi Investment Authority).

El 2006 el Grup Barceló celebrà el seu 75è aniversari, tot celebrant els actes de l'aniversari<sup>958</sup> a Mèxic. El que aleshores era president del govern de les Illes Balears, Jaume Matas, inaugurà dos hotels de Barceló a la zona de la Rivera Maya (R.F.M., 22/05/2006). Aquell mateix any, la cadena Barceló va adquirir l'emblemàtic Hotel Formentor que seria exhibit com a símbol de l'interès de la transnacional per la seva Mallorca (Buades, 2009). El Grup Barceló va plantejar primerament la demolició de l'antic hotel. Emperò, després del rebuig social motivat per aquesta proposta (GOB, 27/04/2007), va plantejar una remodelació que de totes maneres implica un increment substancial de les instal·lacions primeres. En concret, amb una inversió d'uns 20 milions d'euros, es pretenia aixecar 108 noves places fins arribar a 346. Les noves places s'ubicarien fora del vell hotel en blocs dispersos per la zona. A més el projecte preveu la construcció d'un mega-spa i un gran centre de convencions que ocuparia uns 4266 m<sup>2</sup> i una macropiscina que connectaria amb la mar. Totes aquestes edificacions faran que la superfície construïda passi d'ocupar 17900 m<sup>2</sup> a ocupar-ne 21988 m<sup>2</sup>. Aquestes obres seran possibles gràcies a la modificació del PGOU –per a l'adaptació al POOT (Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística)– de Pollença, aprovada en el moment en que es presentà el projecte de l'Hotel Formentor (Frau, 11/04/2008; Frau, 17/04/2008; Frau, 12/04/2008; Frau, 19/05/2008). Paral·lelament, Barceló inicià les obres del camí vell de cala Figuera, a Formentor, sense llicència, motiu pel qual foren paralitzades arran d'una denúncia d'un agent ambiental de la Conselleria de Medi Ambient (Ballester, 8/04/2008; Ballester, 9/04/2008).

En quant a la cartera d'establiments dels Barceló a les Illes cal dir que el grup va a dur a terme importants reformes com les del Pueblo Park a la platja de Palma o del Barceló Cala Viñas a Calvià. En aquest darrer cas, resultà que la transnacional realitzà les obres de reforma integral de l'hotel amb dues llicències municipals d'obra menor, motiu pel qual l'abril de 2006 s'obrí un expedient d'infracció urbanística i el maig de 2006 l'Ajuntament de Calvià ordenà la suspensió de les obres. Aquella suspensió es va fer quan les obres ja estaven finalitzades, la qual cosa fou motiu de polèmica ja que segons el representant de l'oposició al consistori calviàner Antonio Manchado (PSOE), el batle de Calvià Carlos Delgado (PP), no hauria actuat

<sup>956</sup> Veure: [www.playahr.com](http://www.playahr.com) (març 2011).

<sup>957</sup> Farallon Capital Management LLC és un dels principals gestors mundials de *hedge funds*. Buades (2009) exposa com el 2004 saltà l'escàndol relacionat amb les inversions de la Universitat de Yale gestionades per Farallon i adreçades a l'empresa Haliburton. Aquesta companyia petrolera, que havia estat presidida per Dick Cheney (1995-2000), fou una de les grans beneficiàries dels contractes de reconstrucció d'Irak, justament amb Cheney a la vicepresidència dels EUA.

<sup>958</sup> A la festa de celebració realitzada a Mèxic, el grup Barceló prohibí l'entrada dels periodistes del grup mediàtic Serra. Aquest fet quedà recollit a la premsa local de Cancún (Periódico Quequi) i al diari mallorquí del grup Serra, Última Hora (Riera i Prieto, 23/05/2006).

amb celeritat ja que el grup Barceló era el principal accionista del diari conservador El Mundo, que defensava la política de Delgado, i a més sostenia que Delgado abans de ser batle i el copresident del Grup Barceló havien tengut negocis comuns. Barceló també realitzava obres en la zona de domini públic marítim-terrestre. Diverses organitzacions ecologistes –GOB, Greenpeace, Ecologistas en Acción– denunciaren la privatització del litoral per part de Barceló, ja que l'empresa comptava amb autorització per fer treballs d'adequació en zona de domini públic marítim-terrestre, però les obres dutes a terme suposaven una important alteració de la zona, a més d'obrir nous accessos a la platja (Rosselló, 30/04/2006; P.A.M./Rosselló, 12/05/2006; Greenpeace, 2006).

En moments d'eufòria financer-immobiliària i quan els partit conservador (PP) governava la Comunitat Autònoma i l'Ajuntament de Palma, Barceló encapçalà la UTE Centre de Congressos Internacional de Palma SA, adjudicatària del megaprojecte turístic del Palau de Congressos de Palma. Tal com s'ha exposat anteriorment, els Barceló acabarien per quedar-se amb la quasi totalitat de les participacions de dita UTE –contracte de construcció del palau, hotel, centre comercial i aparcaments i la seva gestió durant 40 anys– i posteriorment rebutjaren continuar amb el projecte. En quant a les estretes relacions entre el poder polític i la cadena Barceló, cal recordar que l'expresident de les Illes Balears, Jaume Matas, entrà a formar part de la plantilla de Barceló Crestline Corporation, després de les eleccions autonòmiques de 2007, quan Matas no aconseguí renovar el pacte de govern amb Unió Mallorca<sup>959</sup>. El 2009 Matas deixà de formar part de la plantilla de Barceló, però mantení tal com hem vist la seva residència als EUA, tot coincidint amb l'esclat de múltiples casos de corrupció político-empresarial que l'afectaven directament. El juny de 2009 Simón Pedro Barceló anuncià que el Grup Barceló reduiria un 75% les inversions respecte el 2008, tot passant de 400 milions d'euros a 100. Entre aquestes reduccions se trobaria el motiu pel qual s'abandonà el projecte del Palau de Congressos (Agencias, 11/06/2009).

El 2007 hi havia tot un seguit de cadenes hoteleres mitjanes que comptaven entre unes 4 mil places i 2 mil places a les Balears, moltes de les quals s'havien sumat gràcies a les vendes fetes per les grans cadenes. Entre aquelles cadenes hom podria destacar el fet que algunes d'elles eren de recent constitució com per exemple Inturco i AZ Hotels. Miquel Deyà Ripoll fundà **Inturco** el 2002 i el 2007 ja comptava amb 16 establiments i unes 3894 places a Mallorca. Molts dels establiments eren explotats en règim de lloguer o amb contractes de gestió. Així, per exemple el 2005 va llogar el An-Ba Romaní de Cala Millor a la cadena Green Oasis, després que aquesta presentàs un concurs voluntari de creditors a finals de 2004. Després d'un ascens meteòric d'Inturco i en moments d'intensificació de la crisi econòmica, el propietari de tres establiments –Sunna Park, Comodoro i Luna Tropical Park– va instar contra Inturco Hotels un concurs necessari de creditors per un deute de 10 milions d'euros (Candia, 14/09/2010). Joan Morro (55%) i Carlos Vázquez (45%) constituïren el 2004 la cadena **AZ Hotels** i el 2007 ja comptava amb 12 establiments i 2255 places (Puebla, 2005). A més, aquesta cadena inicià el 2006 un procés d'expansió internacional amb la incorporació del Club Aligio Beach Resort (República Dominicana), Park Napoleone (Itàlia) i La Baia Blu (Croàcia); i a d'altres indrets de l'Estat amb l'Alcazaba Mar a Almeria. El mateix 2007 la cadena IR Hoteles va presentar un concurs voluntari de creditors i un any després la cadena AZ Hotels es va fer amb els seus establiments. Una altra cadena que experimentà un creixement espectacular va ser **Azuline Hotels** de José Antonio Chacón Torres que passà d'explotar 2 hotels i 792 places a Eivissa el 2001 a explotar-ne 7 i 2379 places, totes elles a Eivissa. Una part important dels hotels que incorporà procedien de la cadena Hotelesport SA que cessà la seva activitat com a gestora i explotadora hotelera (Rija, 2006; Guede, 30/07/2007; Hostelmarket, 1/07/2008).

Per altra banda, entre aquestes cadenes cal apuntar que n'hi ha que reduïren la seva flota hotelera a les Illes. Entre aquestes hom podria destacar la de Pablo Piñero, HOPI SA (**Hoteles Piñero**)<sup>960</sup>, que va vendre el 2004 l'Hotel Dali de Cala Major i el Bahía Park de

<sup>959</sup> Es va denunciar que aquesta contractació incomplia l'article 4.4 de la Llei 2/1996, de 19 de novembre, que regula el règim d'incompatibilitats dels membres del Govern i dels alts càrrecs de la comunitat autònoma de les Illes Balears (BOIB núm.150, 5/12/1996) (Manresa, 7/12/2007). Segons aquest article: "durant l'any següent a la data del cessament, els titulars dels càrrecs o llocs de treball a què es refereixen els paràgrafs anteriors d'aquest article no podran realitzar activitats privades relacionades amb procediments sobre els quals hagin dictat resolució durant els darrers dos anys de l'exercici del càrrec o funció corresponent [...]".

<sup>960</sup> HOPI SA amb seu a Palma és una filial de la societat canària Hoteles Piñero Canarias SL. El grup de Piñero està integrat en el holding Levantur SA que participa a les societats: Management Hotelero Piñero SL (Estat espanyol); ZAO

s'Arenal. Així, Piñero comptava el 2007 amb unes 2100 places a Mallorca, però el seu vertader camp d'operacions hoteleres era l'arxipèlag canari on tenia a través de l'empresa Hoteles Piñero Canarias SL –sota la marca Bahía Príncipe Clubs & Resorts– tres hotels localitzats a Tenerife. Piñero va dur a terme la seva projecció internacional a través de la societat canària, fonamentalment a la República Dominicana i Mèxic, sota la marca Bahía Príncipe. Entre finals del 2007 i mitjans del 2008 Piñero va vendre 2 establiments –Las Arenas i el Piñero Playa d'Or de Can Pastilla– a la recent creada cadena Nous Projectes i Càlculs SL, promoguda per Joan Salas Santandreu, Antoni Garau Pou i Antoni Grimalt Oliver. Per altra banda, Piñero va obrir a Palma la immobiliària Inmo PMP, tot aprofitant el moment d'expansió de la bombolla immobiliària (Hostelmarket, 2006c; Rija, 2006; Hostelmarket, 1/05/2008; Grupo Piñero, 29/01/2007).

**Stil Hotels**, encapçalada per Jaume Cladera, entre el 2001 i el 2007 va reduir el nombre de places que tenia a les Balears, tot passant d'un 4471 places a 2933. Entre el 2001 i el 2007, Stil Hotels va adquirir l'hotel Hortizó a Can Picafort a Bernat Quetglas (BQ Hotels) i abandonà la gestió de l'hotel Galatzó a Peguera. El 2001 Stil Hotels llogà l'hotel Galatzó a Internacional Balear SA. Aquesta empresa havia adquirit l'hotel el 1998 i el 2003 Stil abandonà la seva explotació motivada pel deute de 59,8 milions d'euros que Internacional Balear tenia amb l'entitat financera Acchener und Münchener Verischerungen. Aquesta entitat es va quedar amb l'administració d'Internacional Balear SA i la propietat de l'hotel. Així mateix, en aquell mateix any es varen suspendre unes obres a l'hotel que s'havien iniciat sense llicència. En relació al tancament del Galatzó, esclatà un conflicte laboral pel qual els accionistes de la cadena Stil –Jaume Cladera, Pedro J. Cladera, Miguel de Arriba i Bartomeu Morey– foren imputats per un presumpte delictes de falsedat i contra els drets dels treballadors. La plantilla de l'hotel havien acceptat un expedient de suspensió temporal de l'activitat per 3 mesos, mentre es realitzaven obres de reforma. Emperò, ja no retornaren al seu lloc de feina pel trencament del contracte entre Stil i Internacional Balear. Finalment, els accionistes d'Stil foren absolts, tot entenent la magistrada que els responsables del conflicte laboral era Internacional Balear SA. En qualsevol cas, després que Stil abandonàs la gestió del Galatzó, 99 treballadors es quedaren sense el seu lloc de treball. El 2006 Gonzalo Pascual i Gerardo Díaz Ferrán del grup Marsans i Gonzalo Hinojosa de Cortefiel adquiriren l'hotel per uns 14 milions d'euros. Cal destacar també que Stil Hotels havia fet el salt cap a les Illes Canàries, on tenia dos hotels, i a la península, on s'havia iniciat en l'hoteleria urbana amb l'Stil Salamanca, una línia que fou abandonada el 2008 (Hostelmarket, 1/04/2003; Roura, 27/04/2007; Armendáriz, 7/06/2007). BQ Hotels de Bernat Quetglas –propietari també de Viajes Sidetours–, es va desprender de nombrosos establiments, així deixava de gestionar els establiments propietat de Seramar Hotels –Luna Park, Tropical Park, el Comodora Playa i el Sunna Park– i va vendre l'hotel Aguamarina (Hostelmarket, 2006c).

Finalment, caldria assenyalar l'elevat nombre de cadenes que tenien menys de 2000 places. De fet, el 2007 hi havia unes 99 cadenes que sumaven unes 77931 places, la qual cosa representa el 28,06% de les places turístiques en mans de les cadenes hoteleres. A més de les petites cadenes de propietaris de les Illes, es pot apuntar la presència discreta de cadenes hoteleres internacionals. Entre aquestes hom pot apuntar la dels Schrörghuber, Arabella Hotels, que mantenia la seva aliança amb el gegant nord-americà Starwoods. Aquesta cadena integrava tres establiments de luxe – Hotel Arabella Sheraton Golf, Castillo Hotel Son Vida i el Mardavall Hotel & Spa– amb un total de 760 places, a més dels camps de golf de Son Vida i Son Muntaner. A més dels hotels mallorquins, Arabella comptava amb hotels a Alemanya, Suïssa i Sud-Àfrica (Diario de Mallorca, 26/11/2008). Altres cadenes estrangeres que trobam a les Balears el 2007 eren Robinson Club de TUI amb el Robinson Cala Serena (Santanyí) de 535 places; la cadena de Thomas Cook, Sunwing, comptava amb unes 906 places; la cadena del Tour Operador Rewe Touristik, ITC España SA, tenia una ciutat de vacances a Eivissa amb unes 736 places; el Club Stella Maris d'Eivissa de 669 places, de propietat suïssa; la filial espanyola de la cadena alemanya Europe Hotels International tenia un hotel a Mallorca; la prestigiosa cadena nord-americana Marriott que comptava amb el Mallorca Marriott Son Antem a Lluçmajor; o

---

Soltour Este (Rússia); Levhotel SA (Luxemburg); Hoteles Piñero Canarias SL (Estat espanyol); Viajes Soltour SA (Estat espanyol); Grupo Piñero Agencia de Viagens SA (Portugal); Viajes GTI Grupo Turístico Internacional SA (Estat espanyol); Bahía Príncipe Club SA (Argentina); Immo Golden Palma PMP SL (Estat espanyol) (Base de dades SABI: <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es/version-20101227/cgi/template.dll?tpl=reportframe&CONTEXT=ADDO7H&PUSHLINK=0&TS=1342045285&bitnr=286282>, desembre 2010).

l'alemanya Lindner Hotels International GmbH –la divisió hotelera del grup empresarial de l'arquitecte Otto Lindner–, amb el Lindner Golf & Wellness Resort Portals Nous d'unes 200 places (Hostelmarket, 2006). Tal com ja s'ha esmentat, una altra cadena estrangera que s'instal·là a Mallorca fou la coneguda Hilton amb la inauguració del Hilton sa Torre el 2008. En quant a les cadenes amb menys de 2000 places, també n'hi havia algunes amb seu a la península, principalment a Catalunya i en menor mesura Madrid. Així, tenim les cadenes catalanes: Hoteles Catalonia tenia uns 6 establiments amb unes 1168 places; Hoteles Hesperia tenia 3 establiments i 780 places; Med Playa Hotels 1 hotel de 226 places; Husa 2 hotels amb 194 places; i Hospes 1 hotel de 105 places. Entre les madrilenyes podem assenyalar la presència de Confortel amb 3 establiments i 746 places o AC Hotels amb 1 establiment de 170 places.

<b>Taula 275. Capacitat d'allotjament turístic de les cadenes hoteleres a Mallorca, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir de web cadenes; Hostelmarket, 2006c).</b>								
	Hotel		Hotel Apartament		Apartament		Total	
	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments
Sol Meliá SA	10.178	14	542	1	638	2	11.358	17
Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	2.840	5	5.417	7	2.050	3	10.307	15
Grupotel (Grupotel Dos SA)	5.552	15	1.960	5	244	1	7.756	21
Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL)	1.098	4	1.887	4	4.432	9	7.417	17
Hotetur	2.264	7	0	0	4.435	3	6.699	10
Hotelera Saint Michel	5.224	17	314	2	813	4	6.351	23
Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	0	0	5.417	11	846	3	6.263	14
Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	5.990	12	0	0	0	0	5.990	12
Hi Hotels (Resorts Mallorca Hotels International SL)	4.046	10	0	0	1.679	2	5.725	12
Hipotels	2.372	7	2.816	7	184	1	5.372	15
Blau Hotels (Roxa 1 SL)	4.011	4	1.118	1	0	0	5.129	5
Hoteles Globales (Grup Optursa)	3.665	7	0	0	826	2	4.491	9
THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	2.348	9	1.826	3	0	0	4.174	12
Inturco Hotels & Resorts (Industrias Turísticas Consell SL)	3.292	12	0	0	602	4	3.894	16
D'Or Hoteles (D'OR HOTELES MANAGEMENT SL)	2.705	6	582	1	112	1	3.399	8
Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	3.317	8	0	0	0	0	3.317	8
Universal Hotels (Compañía Hotelera Sant Jordi SA)	3.041	10	132	1	96	2	3.269	13
Grupo Batle (Cadena Mar SL)	1.096	2	1.467	4	442	2	3.005	8
Ola Hotels SA	973	3	586	2	1.233	3	2.792	8

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Barcelo Hotels & Resorts	2.773	6	0	0	0	0	2.773	6
Mac Hotels (Hoteles Mac SL)	2.603	4	0	0	0	0	2.603	4
Stil Hotels SA	1.679	7	540	2	209	2	2.428	11
Inturotel (Cala Azul Park SA)	286	1	1.882	5	252	1	2.420	7
Nodemar SA	90	1	2.205	1	0	0	2.295	2
AZ Hotels & Resorts (Alliance AZ Hotels & Resorts SL)	464	4	846	2	945	6	2.255	12
Garden Hotels (Cesgarden SL)	604	2	1.444	4	166	2	2.214	8
Fiesta Hotels & Resorts	0	0	1.872	3	295	1	2.167	4
BQ Hoteles (Side Balear Quality Hotels SL)	2.024	8	0	0	130	1	2.154	9
Piñero hoteles (HOPI SA)	2.100	5	0	0	0	0	2.100	5
JS Hotels	1.749	7	0	0	336	1	2.085	8
Esperanza Hotels (Hotel Playa Esperanza SA)	885	2	972	3	225	1	2.082	6
Eix Hotels (Platja Dorada SA)	404	1	1.037	3	545	1	1.986	5
Prinsotel (Prinz Hoteles SA)	212	1	1.693	3	0	0	1.905	4
Valentín Hotels (Valentín Gestión SL)	1.272	4	312	1	188	1	1.772	6
BG Hoteles (Berger Group Hoteles SL)	1.688	3	0	0	0	0	1.688	3
Eurotours Hotels SA	94	2	632	2	857	3	1.583	7
IHM Hotels (L'Illot Hotels Cia. De Management SL)	1.569	4	0	0	0	0	1.569	4
Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	0	0	1.548	2	0	0	1.548	2
Palmira Hotels SA	1.537	5	0	0	0	0	1.537	5
Eden Hotels	0	0	1.440	3	0	0	1.440	3
Playsol Hotels (SIESBU SL) (Altres 1 càmping 500 places a Mallorca)	736	2	391	1	312	1	1.439	4
HM Hotels (Horrach Moya Hoteles SL)	988	3	0	0	424	1	1.412	4
TRH (TR Hoteles Alojamientos y Hosterías SL)	420	1	980	2	0	0	1400	3
Hotelera Pollensina	860	7	0	0	512	6	1.372	13
Hoteles Gran Isla	646	2	0	0	680	3	1.326	5
Intertur Hotels SA	448	1	449	1	351	2	1.248	4
Grupo Ribas	1.082	4	156	1	0	0	1.238	5
Hoteles Gavimar SA	863	5	153	1	214	2	1.230	8
Hoteles Catalonia	1.212	4	0	0	0	0	1.212	4
Amic Hotels (Hotel Amic Horizonte SA)	1.194	5	0	0	0	0	1.194	5
SOFLATER SL (Sociedad Flaquer Terrasa)	403	1	162	1	530	2	1.095	4

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Roc Hotels Balear SL	386	1	0	0	683	3	1.069	4
Framotel	1.045	3	0	0	0	0	1.045	3
Club Pollentia (Portvi SA)	1.016	2	0	0	0	0	1.016	2
MLL Bay Hotels (Promocions Hoteleres Menorca SL)	1.004	4	0	0	0	0	1.004	4
Hoteles Sun Club (Sun Club Eldorado SA)	984	2	0	0	0	0	984	2
Palia Hotels (Palia Hoteles Management SL)	946	2	0	0	0	0	946	2
Hoteles Serrano (S'Entrador SL)	935	3	0	0	0	0	935	3
Hoteles Stella Polaris SA	918	2	0	0	0	0	918	2
Baleste SA	0	0	908	1	0	0	908	1
Hoteles Sunwing SA	0	0	906	1	0	0	906	1
Explotaciones CEPAL SA	0	0	631	1	256	3	887	4
Beverly (Estancia Hotelera SA i Maspalomas Hoteles SA)	886	1	0	0	0	0	886	1
Ferrer Hotels (Hoteles Ferrer SA)	689	2	0	0	190	3	879	5
Grupo Cabot	759	2	0	0	108	1	867	3
Ponent Hotels (Ponent Mar SA)	0	0	370	1	496	2	866	3
Allsun hotels (Allsun Turística SL)	0	0	840	2	0	0	840	2
Hoteles Moll SL	840	1	0	0	0	0	840	1
Hotelera Kristina SL	834	1	0	0	0	0	834	1
Ir Hoteles	809	3	0	0	0	0	809	3
Delfín Hotels (Silvo SL)	688	3	0	0	109	1	797	4
Jupiter Hotels SL	794	2	0	0	0	0	794	2
Hoteles Hesperia	780	3	0	0	0	0	780	3
Star Hotels SL	163	1	615	1	0	0	778	2
AIT Hotels (Alianza Insular Turística SL)	765	3	0	0	0	0	765	3
Arabella Hotels + Starwoods Hotels	760	3	0	0	0	0	760	3
Magic Hotels (Aldepro SA)	0	0	686	2	72	1	758	3
Confort Hoteles	676	2	0	0	70	1	746	3
CM Hotels (Hotel Playa del Moro SA)	745	2	0	0	0	0	745	2
Hoteles Pabisa SL	666	2	0	0	0	0	666	2
Colors Hotels & Resorts	630	1	0	0	20	1	650	2
Sabina Hotels	644	2	0	0	0	0	644	2
Hoteles Levante (Son Lluc SA)	634	3	0	0	0	0	634	3
Marins Hotels (Marins Playa SA)	209	1	0	0	362	2	571	3
Hotelera Alfa	548	1	0	0	0	0	548	1
Holyday Center SA (Robinson Club)	535	1					535	1

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Ancobo Hotel SL	528	1	0	0	0	0	528	1
Bocaccio Alcudia SA	512	1	0	0	0	0	512	1
Hotel Diamant SA	304	1	202	2	0	0	506	3
Na Tacонера Hotel SA	504	2	0	0	0	0	504	2
Oasis Hotels & Resorts	482	2	0	0	0	0	482	2
Industrias Hoteleras Cora SA	464	2	0	0	0	0	464	2
Apartamentos Holiday Park SA	0	0	0	0	458	2	458	2
Grupo Isern SL	458	1	0	0	0	0	458	1
Heliopal SA (Grup TEKA-Alemanya)	446	1	0	0	0	0	446	1
Apartamentos Holiday Center SL	0	0	0	0	430	2	430	2
Seetel hotels (Bahía del Sol Santa Ponsa SA)	418	1	0	0	0	0	418	1
Costador SL	394	1	0	0	0	0	394	1
Golden Team Hotels (Havas Team SL)	218	1	123	1	0	0	341	2
Europe Hotels (Europe Cadena Hoteles SA)	318	1	0	0	0	0	318	1
Marriott (Orenol SA)	300	1	0	0	0	0	300	1
Hotel Armadams (Vichuquen SL)	289	2	0	0	0	0	289	2
Hoteles Santos	266	1	0	0	0	0	266	1
Green Oasis (Green Service SA)	0	0	243	1	0	0	243	1
Hotel Don Leon SA	240	1	0	0	0	0	240	1
Hotel Bon Sol SA	231	1	0	0	0	0	231	1
Resort España SA	217	1	0	0	0	0	217	1
Lindner Hotels & Resorts (Lindner Hotel Mallorca SA)	200	1	0	0	0	0	200	1
BMC Hotels (BMC Family Clubs SL)	197	1	0	0	0	0	197	1
Explotaciones Hoteleras Es Molí SA	174	1	0	0	0	0	174	1
AC Hotels	170	1	0	0	0	0	170	1
Cadena Garbi (FAGACA SA)	0	0	168	1	0	0	168	1
HUSA	162	1	0	0	0	0	162	1
Orient Express Hotels (Son Moragues SA)	123	1	0	0	0	0	123	1
Hospes Hoteles SL	105	1	0	0	0	0	105	1
IBB Hotels (Asesores Turísticos Menorquines SL - ASTURME)	80	1	0	0	0	0	80	1
RTM Hotels (Red Turística Menorquina SA - Artiem)	0	0	0	0	65	1	65	1
Total Mallorca	123.985	343	48.470	104	29.122	102	201.577	549

**Taula 276. Proporció de la capacitat d'allotjament turístic de les cadenes hoteleres a Mallorca respecte la capacitat d'allotjament turístic a Mallorca, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir de web cadenes; Hostelmarket, 2006c; Conselleria de Turisme, 2009).**

	Hotel		Hotel Apartament		Apartament		Total	
	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)
Sol Meliá SA	6,22	1,73	0,77	0,58	1,29	0,49	3,95	1,06
Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	1,74	0,62	7,73	4,07	4,13	0,73	3,59	0,94
Grupotel (Grupotel Dos SA)	3,39	1,86	2,80	2,91	0,49	0,24	2,70	1,31
Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL)	0,67	0,50	2,69	2,33	8,93	2,20	2,58	1,06
Hotetur	1,38	0,87	0,00	0,00	8,94	0,73	2,33	0,62
Hotelera Saint Michel	3,19	2,11	0,45	1,16	1,64	0,98	2,21	1,43
Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	0,00	0,00	7,73	6,40	1,70	0,73	2,18	0,87
Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	3,66	1,49	0,00	0,00	0,00	0,00	2,08	0,75
Hi Hotels (Resorts Mallorca Hotels International SL)	2,47	1,24	0,00	0,00	3,38	0,49	1,99	0,75
Hipotels	1,45	0,87	4,02	4,07	0,37	0,24	1,87	0,94
Blau Hotels (Roxa 1 SL)	2,45	0,50	1,60	0,58	0,00	0,00	1,78	0,31
Hoteles Globales (Grup Optursa)	2,24	0,87	0,00	0,00	1,66	0,49	1,56	0,56
THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	1,44	1,12	2,61	1,74	0,00	0,00	1,45	0,75
Inturco Hotels & Resorts (Industrias Turísticas Consell SL)	2,01	1,49	0,00	0,00	1,21	0,98	1,35	1,00
D'Or Hoteles (D'OR HOTELES MANAGEMENT SL)	1,65	0,74	0,83	0,58	0,23	0,24	1,18	0,50
Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	2,03	0,99	0,00	0,00	0,00	0,00	1,15	0,50
Universal Hotels (Compañía Hotelera Sant Jordi SA)	1,86	1,24	0,19	0,58	0,19	0,49	1,14	0,81
Grupo Batle (Cadena Mar SL)	0,67	0,25	2,09	2,33	0,89	0,49	1,05	0,50



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Ola Hotels SA	0,59	0,37	0,84	1,16	2,48	0,73	0,97	0,50
Barcelo Hotels & Resorts	1,70	0,74	0,00	0,00	0,00	0,00	0,96	0,37
Mac Hotels (Hoteles Mac SL)	1,59	0,50	0,00	0,00	0,00	0,00	0,91	0,25
Stil Hotels SA	1,03	0,87	0,77	1,16	0,42	0,49	0,84	0,69
Inturotel (Cala Azul Park SA)	0,17	0,12	2,69	2,91	0,51	0,24	0,84	0,44
Nodemar SA	0,06	0,12	3,15	0,58	0,00	0,00	0,80	0,12
AZ Hotels & Resorts (Alliance AZ Hotels & Resorts SL)	0,28	0,50	1,21	1,16	1,90	1,46	0,78	0,75
Garden Hotels (Cesgarden SL)	0,37	0,25	2,06	2,33	0,33	0,49	0,77	0,50
Fiesta Hotels & Resorts	0,00	0,00	2,67	1,74	0,59	0,24	0,75	0,25
BQ Hoteles (Side Balear Quality Hotels SL)	1,24	0,99	0,00	0,00	0,26	0,24	0,75	0,56
Piñero hoteles (HOPI SA)	1,28	0,62	0,00	0,00	0,00	0,00	0,73	0,31
JS Hotels	1,07	0,87	0,00	0,00	0,68	0,24	0,73	0,50
Esperanza Hotels (Hotel Playa Esperanza SA)	0,54	0,25	1,39	1,74	0,45	0,24	0,72	0,37
Eix Hotels (Platja Dorada SA)	0,25	0,12	1,48	1,74	1,10	0,24	0,69	0,31
Prinsotel (Prinz Hoteles SA)	0,13	0,12	2,42	1,74	0,00	0,00	0,66	0,25
Valentin Hotels (Valentín Gestión SL)	0,78	0,50	0,45	0,58	0,38	0,24	0,62	0,37
BG Hoteles (Berger Group Hoteles SL)	1,03	0,37	0,00	0,00	0,00	0,00	0,59	0,19
Eurotours Hotels SA	0,06	0,25	0,90	1,16	1,73	0,73	0,55	0,44
IHM Hotels (L'Illot Hotels Cia. De Management SL)	0,96	0,50	0,00	0,00	0,00	0,00	0,55	0,25
Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	0,00	0,00	2,21	1,16	0,00	0,00	0,54	0,12
Palmira Hotels SA	0,94	0,62	0,00	0,00	0,00	0,00	0,53	0,31
Eden Hotels	0,00	0,00	2,06	1,74	0,00	0,00	0,50	0,19
Playsol Hotels (SIESBU SL) (Altres 1 càmping 500 places a Mallorca)	0,45	0,25	0,56	0,58	0,63	0,24	0,50	0,25
HM Hotels (Horrach Moya Hoteles SL)	0,60	0,37	0,00	0,00	0,85	0,24	0,49	0,25
TRH (TR	0,26	0,12	1,40	1,16	0,00	0,00	0,49	0,19

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Hoteles Alojamiento y Hosterías SL)									
Hotelera Pollensina	0,53	0,87	0,00	0,00	1,03	1,46	0,48	0,81	
Hoteles Gran Isla	0,39	0,25	0,00	0,00	1,37	0,73	0,46	0,31	
Intertur Hotels SA	0,27	0,12	0,64	0,58	0,71	0,49	0,43	0,25	
Grupo Ribas	0,66	0,50	0,22	0,58	0,00	0,00	0,43	0,31	
Hoteles Gavimar SA	0,53	0,62	0,22	0,58	0,43	0,49	0,43	0,50	
Hoteles Catalonia	0,74	0,50	0,00	0,00	0,00	0,00	0,42	0,25	
Amic Hotels (Hotel Amic Horizonte SA)	0,73	0,62	0,00	0,00	0,00	0,00	0,42	0,31	
SOFLATER SL (Sociedad Flaquer Terrasa)	0,25	0,12	0,23	0,58	1,07	0,49	0,38	0,25	
Roc Hotels Balear SL	0,24	0,12	0,00	0,00	1,38	0,73	0,37	0,25	
Framotel	0,64	0,37	0,00	0,00	0,00	0,00	0,36	0,19	
Club Pollentia (Portvi SA)	0,62	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,35	0,12	
MLL Bay Hotels (Promocions Hoteleres Menorca SL)	0,61	0,50	0,00	0,00	0,00	0,00	0,35	0,25	
Hoteles Sun Club (Sun Club Eldorado SA)	0,60	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,34	0,12	
Palia Hotels (Palia Hoteles Management SL)	0,58	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,33	0,12	
Hoteles Serrano (S'Entrador SL)	0,57	0,37	0,00	0,00	0,00	0,00	0,33	0,19	
Hoteles Stella Polaris SA	0,56	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,32	0,12	
Baleste SA	0,00	0,00	1,30	0,58	0,00	0,00	0,32	0,06	
Hoteles Sunwing SA	0,00	0,00	1,29	0,58	0,00	0,00	0,32	0,06	
Explotaciones CEPAL SA	0,00	0,00	0,90	0,58	0,52	0,73	0,31	0,25	
Beverly (Estancia Hotelera SA i Maspalomas Hoteles SA)	0,54	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,31	0,06	
Ferrer Hotels (Hoteles Ferrer SA)	0,42	0,25	0,00	0,00	0,38	0,73	0,31	0,31	
Grupo Cabot	0,46	0,25	0,00	0,00	0,22	0,24	0,30	0,19	
Ponent Hotels (Ponent Mar SA)	0,00	0,00	0,53	0,58	1,00	0,49	0,30	0,19	
Allsun hotels (Allsun Turística SL)	0,00	0,00	1,20	1,16	0,00	0,00	0,29	0,12	
Hoteles Moll SL	0,51	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,29	0,06	
Hotelera	0,51	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,29	0,06	

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Kristina SL									
Ir Hoteles	0,49	0,37	0,00	0,00	0,00	0,00	0,28	0,19	
Delfín Hotels (Silvo SL)	0,42	0,37	0,00	0,00	0,22	0,24	0,28	0,25	
Jupiter Hotels SL	0,49	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,28	0,12	
Hoteles Hesperia	0,48	0,37	0,00	0,00	0,00	0,00	0,27	0,19	
Star Hotels SL	0,10	0,12	0,88	0,58	0,00	0,00	0,27	0,12	
AIT Hotels (Alianza Insular Turística SL)	0,47	0,37	0,00	0,00	0,00	0,00	0,27	0,19	
Arabella Hotels + Starwoods Hotels	0,46	0,37	0,00	0,00	0,00	0,00	0,26	0,19	
Magic Hotels (Aldepro SA)	0,00	0,00	0,98	1,16	0,15	0,24	0,26	0,19	
Confort Hoteles	0,41	0,25	0,00	0,00	0,14	0,24	0,26	0,19	
CM Hotels (Hotel Playa del Moro SA)	0,46	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,26	0,12	
Hotels Pabisa SL	0,41	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,23	0,12	
Colors Hotels & Resorts	0,39	0,12	0,00	0,00	0,04	0,24	0,23	0,12	
Sabina Hotels	0,39	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,22	0,12	
Hoteles Levante (Son Lluc SA)	0,39	0,37	0,00	0,00	0,00	0,00	0,22	0,19	
Marins Hotels (Marins Playa SA)	0,13	0,12	0,00	0,00	0,73	0,49	0,20	0,19	
Hotelera Alfa	0,34	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,19	0,06	
Holyday Center SA (Robinson Club)	0,33	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,19	0,06	
Ancobo Hotel SL	0,32	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,18	0,06	
Bocaccio Alcudia SA	0,31	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,18	0,06	
Hotel Diamant SA	0,19	0,12	0,29	1,16	0,00	0,00	0,18	0,19	
Na Taconera Hotel SA	0,31	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,18	0,12	
Globalia Hotels & Resorts	0,29	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,17	0,12	
Industrias Hoteleras Cora SA	0,28	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,16	0,12	
Apartamentos Holiday Park SA	0,00	0,00	0,00	0,00	0,92	0,49	0,16	0,12	
Grupo Isern SL	0,28	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,16	0,06	
Heliopal SA (Grup TEKA-Alemanya)	0,27	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,16	0,06	
Apartamentos Holiday Center SL	0,00	0,00	0,00	0,00	0,87	0,49	0,15	0,12	
Seetel hotels (Bahía del Sol Santa Ponsa SA)	0,26	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,15	0,06	

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Costador SL	0,24	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,14	0,06
Golden Team Hotels (Havas Team SL)	0,13	0,12	0,18	0,58	0,00	0,00	0,12	0,12
Europe Hotels (Europe Cadena Hoteles SA)	0,19	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,11	0,06
Marriott (Orenol SA)	0,18	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,10	0,06
Hotel Armadams (Vichuquen SL)	0,18	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,10	0,12
Hoteles Santos	0,16	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,09	0,06
Green Oasis (Green Service SA)	0,00	0,00	0,35	0,58	0,00	0,00	0,08	0,06
Hotel Don Leon SA	0,15	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,08	0,06
Hotel Bon Sol SA	0,14	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,08	0,06
Resort España SA	0,13	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,08	0,06
Lindner Hotels & Resorts (Lindner Hotel Mallorca SA)	0,12	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,07	0,06
BMC Hotels (BMC Family Clubs SL)	0,12	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,07	0,06
Explotaciones Hoteleras Es Molí SA	0,11	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,06	0,06
AC Hotels	0,10	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,06	0,06
Cadena Garbi (FAGACA SA)	0,00	0,00	0,24	0,58	0,00	0,00	0,06	0,06
HUSA	0,10	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,06	0,06
Orient Express Hotels (Son Moragues SA)	0,08	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04	0,06
Hospes Hoteles SL	0,06	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04	0,06
IBB Hotels (Asesores Turísticos Menorquines SL - ASTURME)	0,05	0,12	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,06
RTM Hotels (Red Turística Menorquina SA - Artiem)	0,00	0,00	0,00	0,00	0,13	0,24	0,02	0,06
Total Mallorca	75,81	42,50	69,18	60,47	58,67	24,88	70,13	34,25

<b>Taula 277. Capacitat d'allotjament turístic de les cadenes hoteleres a Menorca, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir de web cadenes, Hostelmarket, 2006c).</b>								
	Hotel		Hotel Apartament		Apartament		Total	
	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments
Grupotel (Grupotel Dos SA)	0	0	2.830	7	0	0	2.830	7
Hi Hotels (Resorts Mallorca Hotels International SL)	1.583	6	0	0	1.224	3	2.807	9
Sol Meliá SA	1.891	3	0	0	0	0	1.891	3
Garden Hotels (Cesgarden SL)	816	1	256	1	382	2	1.454	4
BMC Hotels (BMC Family Clubs SL)	0	0	0	0	1.446	5	1.446	5
S'Algar Hotels	638	2	0	0	740	4	1.378	6
Set Hotels SL	631	4	0	0	691	2	1.322	6
Barcelo Hotels & Resorts	1.288	2	0	0	0	0	1.288	2
Protumesa (Promoción y Desarrollo Turístico de Menorca)	1.120	2	0	0	0	0	1.120	2
Valentín Hotels (Valentín Gestión SL)	0	0	1.056	2	0	0	1.056	2
Prometursa	984	2	0	0	0	0	984	2
Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	0	0	958	1	0	0	958	1
Hoteles Globales (Grup Optursa)	800	1	0	0	0	0	800	1
IBB Hotels (Asesores Turísticos Menorquines SL - ASTURME)	442	3	0	0	264	1	706	4
Roc Hotels Balear SL	0	0	0	0	649	2	649	2
Princesa Playa	132	1	427	1	66	2	625	4
Grupo Andria Hotels (Club Andria SL)	67	1	169	1	363	2	599	4
RTM Hotels (Red Turística Menorquina SA - Artiem)	598	2	0	0	0	0	598	2
Prinsotel (Prinz Hoteles SA)	421	1	0	0	172	1	593	2
Promoturist SA	0	0	564	1	0	0	564	1
Fiesta Hotels & Resorts	528	1	0	0	0	0	528	1
Stil Hotels SA	505	1	0	0	0	0	505	1
Grupo Batle (Cadena Mar SL)	0	0	400	1	0	0	400	1
Mac Hotels (Hoteles Mac SL)	368	1	0	0	0	0	368	1
Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	0	0	328	1	0	0	328	1
Eden Hotels	0	0	0	0	308	2	308	2
Confortel Hoteles	0	0	266	1	0	0	266	1
TRH (TR Hoteles Alojamientos y Hosterías SL)	0	0	0	0	258	1	258	1
Hotelera Pollensina	0	0	0	0	216	1	216	1
Hoteles Catalonia	138	1	0	0	0	0	138	1
HUSA	32	1	0	0	0	0	32	1
<b>Total Menorca</b>	<b>12.982</b>	<b>36</b>	<b>7.254</b>	<b>17</b>	<b>6.779</b>	<b>28</b>	<b>27.015</b>	<b>81</b>

**Taula 278. Proporció de la capacitat d'allotjament turístic de les cadenes hoteleres a Menorca respecte la capacitat d'allotjament turístic a Menorca, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir de web cadenes; Hostelmarket, 2006c; Conselleria de Turisme, 2009).**

	Hotel		Hotel Apartament		Apartament		Total	
	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)
Grupotel (Grupotel Dos SA)	0,00	0,00	29,80	26,92	0,00	0,00	5,67	1,98
Hi Hotels (Resorts Mallorca Hotels International SL)	8,25	6,59	0,00	0,00	5,78	1,35	5,62	2,54
Sol Meliá SA	9,86	3,30	0,00	0,00	0,00	0,00	3,79	0,85
Garden Hotels (Cesgarden SL)	4,25	1,10	2,70	3,85	1,80	0,90	2,91	1,13
BMC Hotels (BMC Family Clubs SL)	0,00	0,00	0,00	0,00	6,83	2,25	2,90	1,41
S'Algar Hotels	3,33	2,20	0,00	0,00	3,49	1,80	2,76	1,69
Set Hotels SL	3,29	4,40	0,00	0,00	3,26	0,90	2,65	1,69
Barcelo Hotels & Resorts	6,72	2,20	0,00	0,00	0,00	0,00	2,58	0,56
Protumesa (Promoció n y Desarrollo Turístico de Menorca)	5,84	2,20	0,00	0,00	0,00	0,00	2,24	0,56
Valentín Hotels (Valentín Gestión SL)	0,00	0,00	11,12	7,69	0,00	0,00	2,11	0,56
Prometursa	5,13	2,20	0,00	0,00	0,00	0,00	1,97	0,56
Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	0,00	0,00	10,09	3,85	0,00	0,00	1,92	0,28
Hoteles Globales (Grup Optursa)	4,17	1,10	0,00	0,00	0,00	0,00	1,60	0,28
IBB Hotels (Asesores Turísticos Menorquines SL - ASTURME)	2,30	3,30	0,00	0,00	1,25	0,45	1,41	1,13
Roc Hotels Balear SL	0,00	0,00	0,00	0,00	3,06	0,90	1,30	0,56
Princesa Playa	0,69	1,10	4,50	3,85	0,31	0,90	1,25	1,13
Grupo Andria Hotels (Club Andria SL)	0,35	1,10	1,78	3,85	1,71	0,90	1,20	1,13
RTM Hotels (Red Turística Menorquina SA - Artiem)	3,12	2,20	0,00	0,00	0,00	0,00	1,20	0,56
Prinsotel (Prinz Hoteles SA)	2,20	1,10	0,00	0,00	0,81	0,45	1,19	0,56
Promoturist SA	0,00	0,00	5,94	3,85	0,00	0,00	1,13	0,28
Fiesta Hotels & Resorts	2,75	1,10	0,00	0,00	0,00	0,00	1,06	0,28
Stil Hotels SA	2,63	1,10	0,00	0,00	0,00	0,00	1,01	0,28
Grupo Batle (Cadena Mar SL)	0,00	0,00	4,21	3,85	0,00	0,00	0,80	0,28
Mac Hotels (Hoteles Mac SL)	1,92	1,10	0,00	0,00	0,00	0,00	0,74	0,28
Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	0,00	0,00	3,45	3,85	0,00	0,00	0,66	0,28
Eden Hotels	0,00	0,00	0,00	0,00	1,45	0,90	0,62	0,56
Confortel Hoteles	0,00	0,00	2,80	3,85	0,00	0,00	0,53	0,28
TRH (TR Hoteles Alojamiento y Hosterías SL)	0,00	0,00	0,00	0,00	1,22	0,45	0,52	0,28
Hotelera Pollensina	0,00	0,00	0,00	0,00	1,02	0,45	0,43	0,28
Hoteles Catalonia	0,72	1,10	0,00	0,00	0,00	0,00	0,28	0,28
HUSA	0,17	1,10	0,00	0,00	0,00	0,00	0,06	0,28
<b>Total Menorca</b>	<b>67,69</b>	<b>39,56</b>	<b>76,39</b>	<b>65,38</b>	<b>32,01</b>	<b>12,61</b>	<b>54,10</b>	<b>22,88</b>

<b>Taula 279. Capacitat d'allotjament turístic de les cadenes hoteleres a Eivissa, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir de web cadenes, Hostelmarket, 2006c).</b>								
	Hotel		Hotel Apartament		Apartament		Total	
	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments
Fiesta Hotels & Resorts	9.680	18	0	0	0	0	9.680	18
Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	3.924	20	819	5	2.280	11	7.023	36
Sirenis	4.078	9	1.552	2	0	0	5.630	11
Invisa (Hoteles Trinidad SA)	2.561	5	0	0	0	0	2.561	5
Azuline Hotels (Aivis Hotelera SA )	1.742	6	0	0	637	1	2.379	7
Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	354	1	876	1	345	1	1.575	3
Grupotel (Grupotel Dos SA)	1.457	4	0	0	0	0	1.457	4
Sol Meliá SA	1.441	3	0	0	0	0	1.441	3
Intertur Hotels SA	1.018	2	0	0	249	1	1.267	3
Hoteles Stella Polaris SA	928	3	0	0	328	1	1.256	4
Soldargent SA	892	2	0	0	189	1	1.081	3
Cala Pada Turistica SL	1.042	1	0	0	0	0	1.042	1
BG Hoteles (Berger Group Hoteles SL)	808	2	0	0	0	0	808	2
ITC España SA	736	1	0	0	0	0	736	1
Club Stella	0	0	0	0	669	1	669	1
Verser (Verdera Serra SA)	425	2	0	0	241	1	666	3
Barcelo Hotels & Resorts	662	1	0	0	0	0	662	1
Green Oasis (Green Service SA)	662	2	0	0	0	0	662	2
Hoteles y Apartamentos Ses Savines y Arenal (Ses Savines Arenal SA)	538	2	0	0	108	1	646	3
Ibintur SA	0	0	596	1	0	0	596	1
Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	556	2	0	0	0	0	556	2
Jet Apartment Complex (ESABA Servicios SA)	0	0	0	0	534	2	534	2
THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	279	1	0	0	208	1	487	2
Hoteles Globales (Grup Optursa)	450	1	0	0	0	0	450	1
Garden Hotels (Cesgarden SL)	0	0	450	1	0	0	450	1
Hi Hotels (Resorts Mallorca Hotels International SL)	0	0	0	0	429	1	429	1
Hotel Torre del Mar SA (Matura)	413	1	0	0	0	0	413	1
Ola Hotels SA	322	1	0	0	0	0	322	1
Hoteles Catalonia	318	1	0	0	0	0	318	1
Hoteles Gavimar SA	0	0	0	0	240	1	240	1
Med Playa Hotels (Med Playa Management SL)	0	0	226	1	0	0	226	1
<b>Total Eivissa</b>	<b>35.286</b>	<b>91</b>	<b>4.519</b>	<b>11</b>	<b>6.457</b>	<b>24</b>	<b>46.262</b>	<b>126</b>

**Taula 280. Proporció de la capacitat d'allotjament turístic de les cadenes hoteleres a Eivissa respecte la capacitat d'allotjament turístic a Eivissa, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir de web cadenes; Hostelmarket, 2006; Conselleria de Turisme, 2009).**

	Hotel		Hotel Apartament		Apartament		Total	
	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)
Fiesta Hotels & Resorts	19,44	6,84	0,00	0,00	0,00	0,00	12,10	3,27
Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	7,88	7,60	12,17	23,81	9,67	4,42	8,78	6,55
Sirenis	8,19	3,42	23,06	9,52	0,00	0,00	7,03	2,00
Invisa (Hoteles Trinidad SA)	5,14	1,90	0,00	0,00	0,00	0,00	3,20	0,91
Azuline Hotels (Aivis Hotelera SA )	3,50	2,28	0,00	0,00	2,70	0,40	2,97	1,27
Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	0,71	0,38	13,02	4,76	1,46	0,40	1,97	0,55
Grupotel (Grupotel Dos SA)	2,93	1,52	0,00	0,00	0,00	0,00	1,82	0,73
Sol Meliá SA	2,89	1,14	0,00	0,00	0,00	0,00	1,80	0,55
Intertur Hotels SA	2,04	0,76	0,00	0,00	1,06	0,40	1,58	0,55
Hoteles Stella Polaris SA	1,86	1,14	0,00	0,00	1,39	0,40	1,57	0,73
Soldargent SA	1,79	0,76	0,00	0,00	0,80	0,40	1,35	0,55
Cala Pada Turistica SL	2,09	0,38	0,00	0,00	0,00	0,00	1,30	0,18
BG Hoteles (Berger Group Hoteles SL)	1,62	0,76	0,00	0,00	0,00	0,00	1,01	0,36
ITC España SA	1,48	0,38	0,00	0,00	0,00	0,00	0,92	0,18
Club Stella	0,00	0,00	0,00	0,00	2,84	0,40	0,84	0,18
Verser (Verdera Serra SA)	0,85	0,76	0,00	0,00	1,02	0,40	0,83	0,55
Barcelo Hotels & Resorts	1,33	0,38	0,00	0,00	0,00	0,00	0,83	0,18
Green Oasis (Green Service SA)	1,33	0,76	0,00	0,00	0,00	0,00	0,83	0,36
Hoteles y Apartamentos Ses Savines y Arenal (Ses Savines Arenal SA)	1,08	0,76	0,00	0,00	0,46	0,40	0,81	0,55
Ibintur SA	0,00	0,00	8,86	4,76	0,00	0,00	0,74	0,18
Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	1,12	0,76	0,00	0,00	0,00	0,00	0,69	0,36
Jet Apartment Complex (ESABA Servicios SA)	0,00	0,00	0,00	0,00	2,27	0,80	0,67	0,36
THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	0,56	0,38	0,00	0,00	0,88	0,40	0,61	0,36
Hoteles Globales (Grup Optursa)	0,90	0,38	0,00	0,00	0,00	0,00	0,56	0,18
Garden Hotels (Cesgarden SL)	0,00	0,00	6,69	4,76	0,00	0,00	0,56	0,18
Hi Hotels (Resorts Mallorca Hotels International SL)	0,00	0,00	0,00	0,00	1,82	0,40	0,54	0,18
Hotel Torre del Mar SA (Maturusa)	0,83	0,38	0,00	0,00	0,00	0,00	0,52	0,18
Ola Hotels SA	0,65	0,38	0,00	0,00	0,00	0,00	0,40	0,18
Hoteles Catalonia	0,64	0,38	0,00	0,00	0,00	0,00	0,40	0,18
Hoteles Gavimar SA	0,00	0,00	0,00	0,00	1,02	0,40	0,30	0,18
Med Playa Hotels (Med Playa Management SL)	0,00	0,00	3,36	4,76	0,00	0,00	0,28	0,18
Total Eivissa	70,88	34,60	67,16	52,38	27,39	9,64	57,80	22,91



**Taula 281. Capacitat d'allotjament turístic de les cadenes hoteleres a Formentera, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir de web cadenes, Hostelmarket, 2006c).**

	Hotel		Hotel Apartament		Apartament		Total	
	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments
Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	1.552	2	0	0	0	0	1.552	2
Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	623	1	0	0	0	0	623	1
Paya Hotels (Inmobiliaria Sa Vinya SA)	0	0	0	0	429	5	429	5
IHM Hotels (L'Illot Hotels Cia. De Management SL)	250	1	0	0	0	0	250	1
Total Formentera	2.425	4	0	0	429	5	2.854	9

**Taula 282. Proporció de la capacitat d'allotjament turístic de les cadenes hoteleres a Formentera respecte la capacitat d'allotjament turístic a Formentera, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir de web cadenes; Hostelmarket, 2006c; Conselleria de Turisme, 2009).**

	Hotel		Hotel Apartament		Apartament		Total	
	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)
Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	33,18	4,44	0,00	0,00	0,00	0,00	20,17	2,67
Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	13,32	2,22	0,00	0,00	0,00	0,00	8,10	1,33
Paya Hotels (Inmobiliaria Sa Vinya SA)	0,00	0,00	0,00	0,00	14,21	6,67	5,57	6,67
IHM Hotels (L'Illot Hotels Cia. De Management SL)	5,35	2,22	0,00	0,00	0,00	0,00	3,25	1,33
Total Formentera	51,85	8,89	0,00	0,00	14,21	6,67	37,08	12,00

**Taula 283. Capacitat d'allotjament turístic de les cadenes hoteleres a les Illes Balears, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir de web cadenes, Hostelmarket, 2006c).**

	Hotel		Hotel Apartament		Apartament		Total	
	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments	Núm. Places	Núm. Establiments
Sol Meliá SA	13.510	20	542	1	638	2	14.690	23
Fiesta Hotels & Resorts	10.208	19	1.872	3	295	1	12.375	23
Grupotel (Grupotel Dos SA)	7.009	19	4.790	12	244	1	12.043	32
Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	2.840	5	5.417	7	2.050	3	10.307	15
Hi Hotels (Resorts Mallorca Hotels International SL)	5.629	16	0	0	3.332	6	8.961	22
Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL)	1.098	4	1.887	4	4.432	9	7.417	17
Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	3.924	20	819	5	2.280	11	7.023	36
Hotetur	2.264	7	0	0	4.435	3	6.699	10
Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	6.613	13	0	0	0	0	6.613	13
Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	0	0	5.745	12	846	3	6.591	15
Hotelera Saint Michel	5.224	17	314	2	813	4	6.351	23

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Hoteles Globales (Grup Optursa)	4.915	9	0	0	826	2	5.741	11
Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	1.906	3	3.382	4	345	1	5.633	8
Sirenis	4.078	9	1.552	2	0	0	5.630	11
Hipotels	2.372	7	2.816	7	184	1	5.372	15
Blau Hotels (Roxa 1 SL)	4.011	4	1.118	1	0	0	5.129	5
Barcelo Hotels & Resorts	4.723	9	0	0	0	0	4.723	9
THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	2.627	10	1.826	3	208	1	4.661	14
Garden Hotels (Cesgarden SL)	1.420	3	2.150	6	548	4	4.118	13
Inturco Hotels & Resorts (Industrias Turísticas Consell SL)	3.292	12	0	0	602	4	3.894	16
Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	3.873	10	0	0	0	0	3.873	10
Grupo Batle (Cadena Mar SL)	1.096	2	1.867	5	442	2	3.405	9
D'Or Hoteles (D'OR HOTELES MANAGEMENT SL)	2.705	6	582	1	112	1	3.399	8
Universal Hotels (Compañía Hotelera Sant Jordi SA)	3.041	10	132	1	96	2	3.269	13
Ola Hotels SA	1.295	4	586	2	1.233	3	3.114	9
Mac Hotels (Hoteles Mac SL)	2.971	5	0	0	0	0	2.971	5
Stil Hotels SA	2.184	8	540	2	209	2	2.933	12
Valentín Hotels (Valentín Gestión SL)	1.272	4	1.368	3	188	1	2.828	8
Invisa (Hoteles Trinidad SA)	2.561	5	0	0	0	0	2.561	5
Intertur Hotels SA	1.466	3	449	1	600	3	2.515	7
Prinsotel (Prinz Hoteles SA)	633	2	1.693	3	172	1	2.498	6
BG Hoteles (Berger Group Hoteles SL)	2.496	5	0	0	0	0	2.496	5
Inturotel (Cala Azul Park SA)	286	1	1.882	5	252	1	2.420	7
Azuline Hotels (Avis Hotelera SA)	1.742	6	0	0	637	1	2.379	7
Nodemar SA	90	1	2.205	1	0	0	2.295	2
AZ Hotels & Resorts (Alliance AZ Hotels & Resorts SL)	464	4	846	2	945	6	2.255	12
Hoteles Stella Polaris SA	1.846	5	0	0	328	1	2.174	6
BQ Hoteles (Side Balear Quality Hotels SL)	2.024	8	0	0	130	1	2.154	9
Piñero hoteles (HOPI SA)	2.100	5	0	0	0	0	2.100	5
JS Hoteles	1.749	7	0	0	336	1	2.085	8
Esperanza Hotels	885	2	972	3	225	1	2.082	6

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

(Hotel Playa Esperanza SA)								
Eix Hotels (Platja Dorada SA)	404	1	1.037	3	545	1	1.986	5
IHM Hotels (L'Illot Hotels Cia. De Management SL)	1.819	5	0	0	0	0	1.819	5
Eden Hotels	0	0	1.440	3	308	2	1.748	5
Roc Hotels Balear SL	386	1	0	0	1.332	5	1.718	6
Hoteles Catalonia	1.668	6	0	0	0	0	1.668	6
TRH (TR Hoteles Alojamiento y Hosterías SL)	420	1	980	2	258	1	1.658	4
BMC Hotels (BMC Family Clubs SL)	197	1	0	0	1.446	5	1.643	6
Hotelera Pollensina	860	7	0	0	728	7	1.588	14
Eurotours Hotels SA	94	2	632	2	857	3	1.583	7
Palmira Hotels SA	1.537	5	0	0	0	0	1.537	5
Hoteles Gavimar SA	863	5	153	1	454	3	1.470	9
Playsol Hotels (SIESBU SL) (Altres 1 càmping 500 places a Mallorca)	736	2	391	1	312	1	1.439	4
HM Hotels (Horrach Moya Hoteles SL)	988	3	0	0	424	1	1.412	4
S'Algar Hotels	638	2	0	0	740	4	1.378	6
Hoteles Gran Isla	646	2	0	0	680	3	1.326	5
Set Hotels SL	631	4	0	0	691	2	1.322	6
Grupo Ribas	1.082	4	156	1	0	0	1.238	5
Amic Hotels (Hotel Amic Horizonte SA)	1.194	5	0	0	0	0	1.194	5
Protumesa (Promoción y Desarrollo Turístico de Menorca)	1.120	2	0	0	0	0	1.120	2
SOFLATER SL (Sociedad Flaquer Terrasa)	403	1	162	1	530	2	1.095	4
Soldargent SA	892	2	0	0	189	1	1.081	3
Framotel	1.045	3	0	0	0	0	1.045	3
Cala Pada Turística SL	1.042	1	0	0	0	0	1.042	1
Club Pollentia (Portvi SA)	1.016	2	0	0	0	0	1.016	2
MLL Bay Hotels (Promocions Hoteleres Menorca SL)	1.004	4	0	0	0	0	1.004	4
Hoteles Sun Club (Sun Club Eldorado SA)	984	2	0	0	0	0	984	2
Prometursa	984	2	0	0	0	0	984	2
Palia Hotels (Palia Hoteles Management SL)	946	2	0	0	0	0	946	2
Hoteles Serrano (S'Entrador SL)	935	3	0	0	0	0	935	3
Baleste SA	0	0	908	1	0	0	908	1
Hoteles Sunwing SA	0	0	906	1	0	0	906	1

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Green Oasis (Green Service SA)	662	2	243	1	0	0	905	3
Explotaciones CEPAL SA	0	0	631	1	256	3	887	4
Beverly (Estancia Hotelera SA i Maspalomas Hoteles SA)	886	1	0	0	0	0	886	1
Ferrer Hotels (Hoteles Ferrer SA)	689	2	0	0	190	3	879	5
Grupo Cabot	759	2	0	0	108	1	867	3
Ponent Hotels (Ponent Mar SA)	0	0	370	1	496	2	866	3
Allsun hotels (Allsun Turística SL)	0	0	840	2	0	0	840	2
Hoteles Moll SL	840	1	0	0	0	0	840	1
Hotelera Kristina SL	834	1	0	0	0	0	834	1
Ir Hoteles	809	3	0	0	0	0	809	3
Delfín Hotels (Silvo SL)	688	3	0	0	109	1	797	4
Jupiter Hotels SL	794	2	0	0	0	0	794	2
IBB Hotels (Asesores Turísticos Menorquines SL - ASTURME)	522	4	0	0	264	1	786	5
Hoteles Hesperia	780	3	0	0	0	0	780	3
Star Hotels SL	163	1	615	1	0	0	778	2
AIT Hotels (Alianza Insular Turística SL)	765	3	0	0	0	0	765	3
Arabella Hotels + Starwoods Hotels	760	3	0	0	0	0	760	3
Magic Hotels (Aldepro SA)	0	0	686	2	72	1	758	3
Confort Hoteles	676	2	0	0	70	1	746	3
CM Hotels (Hotel Playa del Moro SA)	745	2	0	0	0	0	745	2
ITC España SA	736	1	0	0	0	0	736	1
Club Stella	0	0	0	0	669	1	669	1
Hotels Pabisa SL	666	2	0	0	0	0	666	2
Verser (Verdera Serra SA)	425	2	0	0	241	1	666	3
RTM Hotels (Red Turística Menorquina SA - Artiem)	598	2	0	0	65	1	663	3
Colors Hotels & Resorts	630	1	0	0	20	1	650	2
Hoteles y Apartamentos Ses Savines y Arenal (Ses Savines Arenal SA)	538	2	0	0	108	1	646	3
Sabina Hotels	644	2	0	0	0	0	644	2
Hoteles Levante (Son Lluc SA)	634	3	0	0	0	0	634	3
Princesa Playa	132	1	427	1	66	2	625	4
Grupo Andria Hotels (Club Andria SL)	67	1	169	1	363	2	599	4
Ibintur SA	0	0	596	1	0	0	596	1

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Marins Hotels (Marins Playa SA)	209	1	0	0	362	2	571	3
Promoturist SA	0	0	564	1	0	0	564	1
Hotelera Alfa	548	1	0	0	0	0	548	1
Holiday Center SA (Robinson Club)	535	1	0	0	0	0	535	1
Jet Apartment Complex (ESABA Servicios SA)	0	0	0	0	534	2	534	2
Ancobo Hotel SL	528	1	0	0	0	0	528	1
Bocaccio Alcudia SA	512	1	0	0	0	0	512	1
Hotel Diamant SA	304	1	202	2	0	0	506	3
Na Taconera Hotel SA	504	2	0	0	0	0	504	2
Oasis Hotels & Resorts	482	2	0	0	0	0	482	2
Industrias Hoteleras Cora SA	464	2	0	0	0	0	464	2
Apartamentos Holiday Park SA	0	0	0	0	458	2	458	2
Grupo Isern SL	458	1	0	0	0	0	458	1
Heliopal SA (Grup TEKA-Alemanya)	446	1	0	0	0	0	446	1
Apartamentos Holiday Center SL	0	0	0	0	430	2	430	2
Paya Hotels (Inmobiliaria Sa Vinya SA)	0	0	0	0	429	5	429	5
Seetel hotels (Bahía del Sol Santa Ponsa SA)	418	1	0	0	0	0	418	1
Hotel Torre del Mar SA (Maturusa)	413	1	0	0	0	0	413	1
Costador SL	394	1	0	0	0	0	394	1
Golden Team Hotels (Havas Team SL)	218	1	123	1	0	0	341	2
Europe Hotels (Europe Cadena Hoteles SA)	318	1	0	0	0	0	318	1
Marriott (Orenol SA)	300	1	0	0	0	0	300	1
Hotel Armadams (Vichuquen SL)	289	2	0	0	0	0	289	2
Hoteles Santos	266	1	0	0	0	0	266	1
Confortel Hoteles	0	0	266	1	0	0	266	1
Hotel Don Leon SA	240	1	0	0	0	0	240	1
Hotel Bon Sol SA	231	1	0	0	0	0	231	1
Med Playa Hotels (Med Playa Management SL)	0	0	226	1	0	0	226	1
Resort España SA	217	1	0	0	0	0	217	1
Lindner Hotels & Resorts (Lindner Hotel Mallorca SA)	200	1	0	0	0	0	200	1
HUSA	194	2	0	0	0	0	194	2
Explotaciones Hoteleras Es Molí SA	174	1	0	0	0	0	174	1
AC Hotels	170	1	0	0	0	0	170	1
Cadena Garbi (FAGACA SA)	0	0	168	1	0	0	168	1
Orient Express Hotels (Son Moragues SA)	123	1	0	0	0	0	123	1

Hospes Hoteles SL	105	1	0	0	0	0	105	1
Total Balears	174.678	474	60.243	132	42.787	159	277.708	765

**Taula 284 . Proporció de la capacitat d'allotjament turístic de les cadenes hoteleres a les Illes Balears respecte la capacitat d'allotjament turístic a les Illes Balears, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir de web cadenes; Hostelmarket, 2006c; Conselleria de Turisme, 2009).**

	Hotel		Hotel Apartament		Apartament		Total	
	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)	Places (%)	Establiments (%)
Sol Meliá SA	5,70	1,66	0,63	0,46	0,74	0,21	3,46	0,88
Fiesta Hotels & Resorts	4,30	1,58	2,17	1,37	0,34	0,10	2,91	0,88
Grupotel (Grupotel Dos SA)	2,96	1,58	5,55	5,48	0,28	0,10	2,83	1,22
Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	1,20	0,41	6,28	3,20	2,38	0,31	2,42	0,57
Hi Hotels (Resorts Mallorca Hotels International SL)	2,37	1,33	0,00	0,00	3,86	0,63	2,11	0,84
Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL)	0,46	0,33	2,19	1,83	5,14	0,94	1,74	0,65
Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	1,65	1,66	0,95	2,28	2,64	1,15	1,65	1,37
Hotetur	0,95	0,58	0,00	0,00	5,14	0,31	1,58	0,38
Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	2,79	1,08	0,00	0,00	0,00	0,00	1,56	0,49
Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	0,00	0,00	6,66	5,48	0,98	0,31	1,55	0,57
Hotelera Saint Michel	2,20	1,41	0,36	0,91	0,94	0,42	1,49	0,88
Hoteles Globales (Grup Optursa)	2,07	0,75	0,00	0,00	0,96	0,21	1,35	0,42
Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	0,80	0,25	3,92	1,83	0,40	0,10	1,33	0,30
Sirenis	1,72	0,75	1,80	0,91	0,00	0,00	1,32	0,42
Hipotels	1,00	0,58	3,26	3,20	0,21	0,10	1,26	0,57
Blau Hotels (Roxa 1 SL)	1,69	0,33	1,30	0,46	0,00	0,00	1,21	0,19
Barcelo Hotels & Resorts	1,99	0,75	0,00	0,00	0,00	0,00	1,11	0,34
THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	1,11	0,83	2,12	1,37	0,24	0,10	1,10	0,53
Garden Hotels (Cesgarden SL)	0,60	0,25	2,49	2,74	0,64	0,42	0,97	0,49
Inturco Hotels & Resorts (Industrias Turísticas Consell SL)	1,39	1,00	0,00	0,00	0,70	0,42	0,92	0,61
Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	1,63	0,83	0,00	0,00	0,00	0,00	0,91	0,38
Grupo Batle (Cadena Mar SL)	0,46	0,17	2,16	2,28	0,51	0,21	0,80	0,34
D'Or Hoteles (D'OR HOTELES MANAGEMENT SL)	1,14	0,50	0,67	0,46	0,13	0,10	0,80	0,30
Universal Hotels (Compañía Hotelera Sant Jordi SA)	1,28	0,83	0,15	0,46	0,11	0,21	0,77	0,49
Ola Hotels SA	0,55	0,33	0,68	0,91	1,43	0,31	0,73	0,34
Mac Hotels (Hoteles Mac SL)	1,25	0,41	0,00	0,00	0,00	0,00	0,70	0,19
Stil Hotels SA	0,92	0,66	0,63	0,91	0,24	0,21	0,69	0,46
Valentin Hotels (Valentín Gestión SL)	0,54	0,33	1,59	1,37	0,22	0,10	0,67	0,30

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Invisa (Hoteles Trinidad SA)	1,08	0,41	0,00	0,00	0,00	0,00	0,60	0,19
Intertur Hotels SA	0,62	0,25	0,52	0,46	0,70	0,31	0,59	0,27
Prinsotel (Prinz Hoteles SA)	0,27	0,17	1,96	1,37	0,20	0,10	0,59	0,23
BG Hoteles (Berger Group Hoteles SL)	1,05	0,41	0,00	0,00	0,00	0,00	0,59	0,19
Inturotel (Cala Azul Park SA)	0,12	0,08	2,18	2,28	0,29	0,10	0,57	0,27
Azuline Hotels (Aivis Hotelera SA )	0,73	0,50	0,00	0,00	0,74	0,10	0,56	0,27
Nodemar SA	0,04	0,08	2,56	0,46	0,00	0,00	0,54	0,08
AZ Hotels & Resorts (Alliance AZ Hotels & Resorts SL)	0,20	0,33	0,98	0,91	1,10	0,63	0,53	0,46
Hoteles Stella Polaris SA	0,78	0,41	0,00	0,00	0,38	0,10	0,51	0,23
BQ Hoteles (Side Balear Quality Hotels SL)	0,85	0,66	0,00	0,00	0,15	0,10	0,51	0,34
Piñero hoteles (HOPI SA)	0,89	0,41	0,00	0,00	0,00	0,00	0,49	0,19
JS Hotels	0,74	0,58	0,00	0,00	0,39	0,10	0,49	0,30
Esperanza Hotels (Hotel Playa Esperanza SA)	0,37	0,17	1,13	1,37	0,26	0,10	0,49	0,23
Eix Hotels (Platja Dorada SA)	0,17	0,08	1,20	1,37	0,63	0,10	0,47	0,19
IHM Hotels (L'Illot Hotels Cia. De Management SL)	0,77	0,41	0,00	0,00	0,00	0,00	0,43	0,19
Eden Hotels	0,00	0,00	1,67	1,37	0,36	0,21	0,41	0,19
Roc Hotels Balear SL	0,16	0,08	0,00	0,00	1,54	0,52	0,40	0,23
Hoteles Catalonia	0,70	0,50	0,00	0,00	0,00	0,00	0,39	0,23
TRH (TR Hoteles Alojamiento y Hosterias SL)	0,18	0,08	1,14	0,91	0,30	0,10	0,39	0,15
BMC Hotels (BMC Family Clubs SL)	0,08	0,08	0,00	0,00	1,68	0,52	0,39	0,23
Hotelera Pollensina	0,36	0,58	0,00	0,00	0,84	0,73	0,37	0,53
Eurotours Hotels SA	0,04	0,17	0,73	0,91	0,99	0,31	0,37	0,27
Palmira Hotels SA	0,65	0,41	0,00	0,00	0,00	0,00	0,36	0,19
Hoteles Gavimar SA	0,36	0,41	0,18	0,46	0,53	0,31	0,35	0,34
Playsol Hotels (SIESBU SL) (Altres 1 càmping 500 places a Mallorca)	0,31	0,17	0,45	0,46	0,36	0,10	0,34	0,15
HM Hotels (Horrach Moya Hoteles SL)	0,42	0,25	0,00	0,00	0,49	0,10	0,33	0,15
S'Algar Hotels	0,27	0,17	0,00	0,00	0,86	0,42	0,32	0,23
Hoteles Gran Isla	0,27	0,17	0,00	0,00	0,79	0,31	0,31	0,19
Set Hotels SL	0,27	0,33	0,00	0,00	0,80	0,21	0,31	0,23
Grupo Ribas	0,46	0,33	0,18	0,46	0,00	0,00	0,29	0,19
Amic Hotels (Hotel Amic Horizonte SA)	0,50	0,41	0,00	0,00	0,00	0,00	0,28	0,19
Protumesa(Promoción y Desarrollo Turístico de Menorca)	0,47	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,26	0,08
SOFLATER SL (Sociedad Flaquer Terrasa)	0,17	0,08	0,19	0,46	0,61	0,21	0,26	0,15
Soldargent SA	0,38	0,17	0,00	0,00	0,22	0,10	0,25	0,11
Framotel	0,44	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,25	0,11
Cala Pada Turistica SL	0,44	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,25	0,04
Club Pollentia (Portvi SA)	0,43	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,24	0,08
MLL Bay Hotels (Promocions Hoteleres Menorca SL)	0,42	0,33	0,00	0,00	0,00	0,00	0,24	0,15
Hoteles Sun Club (Sun	0,41	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,23	0,08

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Club Eldorado SA)								
Prometursa	0,41	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,23	0,08
Palia Hotels (Palia Hoteles Management SL)	0,40	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,22	0,08
Hoteles Serrano (S'Entrador SL)	0,39	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,22	0,11
Baleste SA	0,00	0,00	1,05	0,46	0,00	0,00	0,21	0,04
Hoteles Sunwing SA	0,00	0,00	1,05	0,46	0,00	0,00	0,21	0,04
Green Oasis (Green Service SA)	0,28	0,17	0,28	0,46	0,00	0,00	0,21	0,11
Explotaciones CEPAL SA	0,00	0,00	0,73	0,46	0,30	0,31	0,21	0,15
Beverly (Estancia Hotelera SA i Maspalomas Hoteles SA)	0,37	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,21	0,04
Ferrer Hotels (Hoteles Ferrer SA)	0,29	0,17	0,00	0,00	0,22	0,31	0,21	0,19
Grupo Cabot	0,32	0,17	0,00	0,00	0,13	0,10	0,20	0,11
Ponent Hotels (Ponent Mar SA)	0,00	0,00	0,43	0,46	0,57	0,21	0,20	0,11
Allsun hotels (Allsun Turística SL)	0,00	0,00	0,97	0,91	0,00	0,00	0,20	0,08
Hoteles Moll SL	0,35	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,20	0,04
Hotelera Kristina SL	0,35	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,20	0,04
Ir Hoteles	0,34	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,19	0,11
Delfín Hotels (Silvo SL)	0,29	0,25	0,00	0,00	0,13	0,10	0,19	0,15
Jupiter Hotels SL	0,33	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,19	0,08
IBB Hotels (Asesores Turísticos Menorquines SL - ASTURME)	0,22	0,33	0,00	0,00	0,31	0,10	0,18	0,19
Hoteles Hesperia	0,33	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,18	0,11
Star Hotels SL	0,07	0,08	0,71	0,46	0,00	0,00	0,18	0,08
AIT Hotels (Alianza Insular Turística SL)	0,32	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,18	0,11
Arabella Hotels + Starwoods Hotels	0,32	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,18	0,11
Magic Hotels (Aldepro SA)	0,00	0,00	0,80	0,91	0,08	0,10	0,18	0,11
Confort Hoteles	0,29	0,17	0,00	0,00	0,08	0,10	0,18	0,11
CM Hotels (Hotel Playa del Moro SA)	0,31	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,18	0,08
ITC España SA	0,31	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,17	0,04
Club Stella	0,00	0,00	0,00	0,00	0,78	0,10	0,16	0,04
Hoteles Pabisa SL	0,28	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,16	0,08
Verser (Verdera Serra SA)	0,18	0,17	0,00	0,00	0,28	0,10	0,16	0,11
RTM Hotels (Red Turística Menorquina SA - Artiem)	0,25	0,17	0,00	0,00	0,08	0,10	0,16	0,11
Colors Hotels & Resorts	0,27	0,08	0,00	0,00	0,02	0,10	0,15	0,08
Hoteles y Apartamentos Ses Savines y Arenal (Ses Savines Arenal SA)	0,23	0,17	0,00	0,00	0,13	0,10	0,15	0,11
Sabina Hotels	0,27	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,15	0,08
Hoteles Levante (Son Lluc SA)	0,27	0,25	0,00	0,00	0,00	0,00	0,15	0,11
Princesa Playa	0,06	0,08	0,49	0,46	0,08	0,21	0,15	0,15
Grupo Andria Hotels (Club Andria SL)	0,03	0,08	0,20	0,46	0,42	0,21	0,14	0,15
Ibintur SA	0,00	0,00	0,69	0,46	0,00	0,00	0,14	0,04
Marins Hotels (Marins Playa SA)	0,09	0,08	0,00	0,00	0,42	0,21	0,13	0,11
Promoturist SA	0,00	0,00	0,65	0,46	0,00	0,00	0,13	0,04



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Hotelera Alfa	0,23	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,13	0,04
Holiday Center SA (Robinson Club)	0,23	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,13	0,04
Jet Apartment Complex (ESABA Servicios SA)	0,00	0,00	0,00	0,00	0,62	0,21	0,13	0,08
Ancobo Hotel SL	0,22	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,12	0,04
Bocaccio Alcudia SA	0,22	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,12	0,04
Hotel Diamant SA	0,13	0,08	0,23	0,91	0,00	0,00	0,12	0,11
Na Taconera Hotel SA	0,21	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,12	0,08
Oasis Hotels & Resorts	0,20	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,11	0,08
Industrias Hoteleras Cora SA	0,20	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,11	0,08
Apartamentos Holiday Park SA	0,00	0,00	0,00	0,00	0,53	0,21	0,11	0,08
Grupo Isern SL	0,19	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,11	0,04
Heliopal SA (Grup TEKA- Alemanya)	0,19	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,10	0,04
Apartamentos Holiday Center SL	0,00	0,00	0,00	0,00	0,50	0,21	0,10	0,08
Paya Hotels (Inmobiliaria Sa Vinya SA)	0,00	0,00	0,00	0,00	0,50	0,52	0,10	0,19
Seetel hotels (Bahía del Sol Santa Ponsa SA)	0,18	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,10	0,04
Hotel Torre del Mar SA (Matura)	0,17	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,10	0,04
Costador SL	0,17	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,09	0,04
Golden Team Hotels (Havas Team SL)	0,09	0,08	0,14	0,46	0,00	0,00	0,08	0,08
Europe Hotels (Europe Cadena Hoteles SA)	0,13	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,07	0,04
Marriott (Orenol SA)	0,13	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,07	0,04
Hotel Armadams (Vichuquen SL)	0,12	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,07	0,08
Hoteles Santos	0,11	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,06	0,04
Confortel Hoteles	0,00	0,00	0,31	0,46	0,00	0,00	0,06	0,04
Hotel Don Leon SA	0,10	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,06	0,04
Hotel Bon Sol SA	0,10	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,05	0,04
Med Playa Hotels (Med Playa Management SL)	0,00	0,00	0,26	0,46	0,00	0,00	0,05	0,04
Resort España SA	0,09	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,05	0,04
Lindner Hotels & Resorts (Lindner Hotel Mallorca SA)	0,08	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,05	0,04
HUSA	0,08	0,17	0,00	0,00	0,00	0,00	0,05	0,08
Explotaciones Hoteleras Es Molí SA	0,07	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04	0,04
AC Hotels	0,07	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04	0,04
Cadena Garbi (FAGACA SA)	0,00	0,00	0,19	0,46	0,00	0,00	0,04	0,04
Orient Express Hotels (Son Moragues SA)	0,05	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,04
Hospes Hoteles SL	0,04	0,08	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02	0,04
Total Balears	73,65	39,30	69,82	60,27	49,59	16,63	65,33	29,12

- Cadenes hoteleres a les Illes. Localització de les "fàbriques turístiques" de les cadenes com expressió del seu poder.

Un cop repassada la situació de les cadenes hoteleres pel conjunt de l'arxipèlag balear, passarem a analitzar la distribució dels establiments de les cadenes hoteleres per municipis, per tal d'esbrinar el grau de concentració de la capacitat d'allotjament turístic i conseqüentment el poder de les cadenes, exercit especialment en l'àmbit local. Tal com es pot observar a la taula 285, en els municipis amb major nombre de places turístiques de Mallorca es produeix també una major concentració d'aquelles en mans de les cadenes. A l'illa de Mallorca, Ses Salines al Migjorn, amb la zona turística de la Colònia de Sant Jordi, és el municipi que presenta la major concentració amb el 93,7% de les places turístiques en mans de cadenes. En aquest cas sobresurten dues cadenes: Blau Hotels amb el 47,68% de les places i Universal Hotels amb el 22,33%. A la comarca del Migjorn de Mallorca, en el municipi de Santanyí, el sisè de l'illa en nombre de places turístiques, un 70,78% de les places turístiques pertanyien a cadenes. La principal cadena era Inturotel, propietat de Joan Manresa Oliver, amb el 14,26% de les places, totes elles a Cala d'Or i amb el 100% de les seves 2420 places de Mallorca en aquest indret. Inturotel està integrada dins Inturdor Grup SL que abraça pràcticament tota la cadena de "producció" turístico-immobiliària amb les següents filials: Cala Azul Park SA, Carpinteria Manresa SL, Comercial y Servicios d'Or SA, Edificaciones de Baleares SL, Los Pinos Cala Serena SA, Ses Figueretes SL, Urbanización Punta Grossa SL, Inmobiliaria Turística Cala d'Or SA, Urbanizadora Esmeralda SA<sup>961</sup>. La segona cadena de Santanyí era la de Miquel Fluxà, Iberostar, amb un sol hotel de 1783 places, la qual cosa representava un 10,51% de les places. En canvi, la tercera cadena, Hoteles Gavimar, tenia 6 establiments que sumaven unes 930 places, la qual cosa representava el 5,48% de les places de Santanyí.

El segon municipi amb major concentració turística és Deià que comptava 430 places turístiques el 2007, de les quals un 86,98% eren de cadenes hoteleres, tot destacant l'hotel de luxe La Residencia, propietat d'Orient Express Hotels. El 84,49% de les places turístiques de la platja de Muro, el setè municipi en quant a nombre de places turístiques (16521 places), estaven controlades per les cadenes hoteleres el 2007. La resta de municipis turístics de la Serra de Tramuntana amb presència de cadenes hoteleres presentaven un percentatge inferior a la mitjana mallorquina. Així, a Pollença el 60,25% de les places turístiques eren de les cadenes. En aquest municipi sobresurten dues cadenes: Hotelera Pollensina amb el 17,49% de les places de Pollença i Grupo Cabot amb l'11,71%. En segon lloc, el 50,51 de les places d'Andratx pertanyien a les cadenes, tot destacant Riu Hotels amb el 20,38% de les places, Grupotel el 14,59% i Universal Hotels el 10,7%. En tercer lloc, Sóller amb un 8,05% de les places turístiques en mans d'una sola cadena, Golden Team Hotels, resultava ser el municipi de les Balears amb menor pes de les cadenes hoteleres.

El tercer municipi de Mallorca, amb una major concentració de places turístiques en mans de cadenes hoteleres era Muro. Muro que era el setè municipi de Mallorca en quant a nombre de places (16521 places), presentava una concentració del 84,49%. Les principals cadenes que trobam a Muro són: Iberostar amb el 16,6% de les places turístiques de Muro; Nodemar amb el 13,35%; Viva Hotels el 9,37%; Esperanza Hotels el 7,82%; i Grupotel, la cadena del que fou batle de Muro, el 7,38%. El municipi veí, Alcúdia, presentava una concentració del 80,63% de les places, tot destacant el fet que Alcúdia era el tercer municipi de Mallorca en quant a nombre de places (26481 places). En aquest cas trobam entre les principals cadenes: Hotetur amb el 17,78% de les places; Mac Hotels amb el 7,64%; Iberostar el 5,76%; Viva Hotels el 4,96%; i Grupotel el 4,79%. L'altre municipi de la Badia d'Alcúdia, Santa Margalida, presentava una concentració de les places de l'ordre del 68,14%, és a dir lleugerament inferior a la mitjana de l'illa. En aquest cas les principals cadenes eren: Grupotel amb el 14,49% de les places; Stil Hotels el 10,26%; Viva Hotels el 7,6%; i Iberostar el 7,38%. Així doncs, hom pot comprovar com a la zona nord de Mallorca predominen bàsicament les següents cadenes: Grupotel tenia el 56,45% de les seves places a Mallorca, en aquesta zona; Iberostar el 50,75%; i Viva Hotels el 61,52%. Tal com s'explica al capítol XI, la incidència política d'algunes d'aquestes cadenes, i els seus propietaris, s'ha fet evident en motiu del projecte del camp de golf de Son Bosc (Muro). Aquest camp de golf està promogut per la

<sup>961</sup> (Base de dades SABI <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, agost 2010).

societat Golf Playa de Muro SA en la que hi participen entre d'altres les cadenes Grupotel, Iberostar, Garden Hotels i Viva Hotels (GOB, 22/05/2010). Una altra cadena de la zona que val la pena esmentar és Esperanza Hotels de José de Luna Pertínez. De Luna fou president de l'Associació Hotelera de la Platja de Muro i és un dels principals ressorts del poder del Nord de Mallorca. La seva xarxa empresarial és digna de ser destacada ja que abraça des de les activitats hoteleres (Hotel Playa Esperanza SA; Playas de Mallorca SA), la promoció immobiliària i construcció (Lago Esperanza de Alcudia SA; Lagos Playas SA; Mar Oriental SL), activitats agrícoles i de promoció immobiliària conjuntament (Productora Agrícola Ganadera Balear SA), així com el negoci de l'aigua, a través de FUSOSA (Fuente de Son San Juan SA) que és l'encarregada d'abastir l'aigua potable de Muro<sup>962</sup>.

En el Llevant mallorquí es pot destacar la forta concentració de les places turístiques al municipi de Son Servera, on el 83,62% de les places estaven gestionades per cadenes. En aquest cas sobresurten Protur Hotels de Jaume Bauzà amb el 15,99% de les places i Hipotels amb el 14,73%. A Capdepera el 72,6% de les places pertanyien a cadenes i en aquest cas les places estaven més distribuïdes, tot destacant Viva Hotels de Pedro Pascual i Bartomeu Plomer amb el 8,77% de les places; IHM Hotels d'Ignasi Esteve amb el 7,47%; Soflater, propietat de la família Flaquer –del que fou president d'Unió Mallorquina Miquel Àngel Flaquer i poders fàctics de la zona des del tardofranquisme (Miró, 1978)–; i Hoteles Serrano amb el 5,03%. A Sant Llorenç un 65,83% de les places pertanyien a cadenes, entre les que destaquen Protur Hotels amb el 20,03% de les places i Hipotels el 14,03%. Convé destacar el fet que les dues principals cadenes de la zona, Hipotels i Protur Hotels, tenien totes les seves places de l'illa de Mallorca en aquests municipis, on com s'ha dit anteriorment també tenien una capacitat d'incidència política destacable. A Manacor les cadenes tenien el 68,31% de les places i destacaven Blau Hotels amb l'11,62% de les places, Sol Meliá el 10,85%, Riu Hotels el 8,16%, Insotel el 7,27% i THB Hotels el 7,07%.

En el principal municipi turístic de les Illes, Calvià amb 59289 places el 2007, les cadenes hoteleres concentraven el 74,23% de les places. En aquest cas hi havia un elevat nombre de cadenes turístiques –unes 44 cadenes–. Entre totes elles destaca Sol Meliá que aglutinava l'11,28% de les places del municipi, amb 9 establiments i 6685 places. De fet, a Calvià s'hi trobaven el 58,86% de les places turístiques que els Escarrer tenien a Mallorca. Recordem que Uriol (2001:40-41), en el la biografia d'Escarrer i Sol Meliá, defineix Escarrer com el senyor de Magaluf i aquest es va arribar a plantejar, als anys 1970, la construcció d'un gran arc a l'arribada a la zona per donar la benvinguda als seus dominis turístics. Després hi havia 6 cadenes que tenien entre 2943 places i 2087 places: Hoteles Globales amb el 4,96% de les places de Calvià; Hi Hotels amb el 3,8%; D'Or Hoteles el 3,75%; Hotelera Saint Michel el 3,69%; Fiesta Hotels el 3,65%; i Marina Balear el 3,52%.

En el cas de Palma, segon municipi en nombre de places d'allotjament turístic (44059 places), un 69,21% de les places estaven en mans de les cadenes hoteleres. En aquest cas, com el de Calvià, trobam un elevat nombre de cadenes operant a Palma, tot assolint el 2007 la xifra de 41 cadenes. La llista està encapçalada per Riu Hotels, la cadena que va néixer a la platja de Palma. Riu Hotels tenia 6 establiments a Palma amb unes 2763 places, totes elles a la platja de Palma. De fet, el 46,13% de les places que Riu tenia a Mallorca es localitzaven a la platja de Palma, mentre que la resta es trobaven dispersos per d'altres municipis: Andratx 735 places, Calvià 819 places, Manacor 1224 places i Sant Llorenç 449 places. La segona cadena amb major presència a Palma era Sol Meliá amb el 5,68% de les places. En aquest cas, la major part de les places de la cadena es localitzaven a la zona on es va constituir la cadena, el barri del Terreno i el Passeig Marítim, amb els establiments: Tryp Bellver, Tryp Bosque; Gran Meliá Victoria, Meliá Palas Atenea. En tercer lloc hi ha Grupotel que comptava amb 2055 places a Palma (4,66% de les places turístiques del municipi), amb 4 hotels a la platja de Palma i el Valparaíso Palace (342 places) en el Terreno, a la vessant occidental del terme de Palma. En tercer lloc, BQ Hotels tenia 1814 places a Palma (4,12% de les places turístiques de Palma), el 84,22% de la cadena a Mallorca; en quart lloc, Inturco Hotels comptava amb unes 1518 places a Palma (3,45% de les places turístiques de Palma), el 38,98% de les places de la cadena a Mallorca; i en cinquè lloc, Iberostar tenia 1495 places (3,39% de les places turístiques de Palma), el 14,5% de les places de la cadena a Mallorca.

<sup>962</sup> (Base de dades SABI <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, agost 2010).

A Lluçmajor, el desè municipi de Mallorca en nombre de places turístiques que comparteix amb el de Palma la zona de "producció" turística de la platja de Palma, el nombre de places turístiques controlades per cadenes hoteleres era sensiblement inferior a la mitjana de Mallorca, tot havent-hi un 51,21% de les places turístiques en mas de les cadenes. Les principals cadenes de Lluçmajor eren: la de Pablo Piñero, Piñero Hoteles, amb un 9,36% de les places turístiques i aquest grup tenia la major part de les seves places a Lluçmajor amb el 56,57% de les places de Mallorca, mentre que a Magaluf hi tenia un establiment (358 places) i 2 més a Can Pastilla (554 places). En segon lloc hi ha l'Hotelera Saint Michel amb el 7,28 de les places de Lluçmajor; en tercer lloc, Inturco Hotels amb el 6,52%; en quart lloc, Hoteles Sun Club, de Josep Forteza Rey, amb el 6,3% de les places de Lluçmajor. Pel que fa a la zona turística de la platja de Palma, fortament degradada i en ple procés de "regeneració urbano-turística", tenim que el 2007, segons la revista Hostelmarket, el 65,82% de les habitacions pertanyien a cadenes hoteleres, de les que destacaven: Riu (6,8%), Saint Michel (4,99%), Grup Piñero (4,96%), Grupotel (4,81%), Iberostar (3,58%), BQ Hoteles (3,58%), BG Hotels (3,34%), Inturco (2,81%) i Grupo Ribas (2,72%) (Rija, 2007).

<b>Taula 285. Localització dels establiments d'allotjament turístics de les cadenes hoteleres a Mallorca, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir d'Annex capítol 10).</b>						
Municipi	Zona	Cadena Hotelera	Places	Percentatge respecte total municipi	Establiments	Places/establiment
Alaró	Alaró	Stil Hotels SA	50	50,51	1	50
	Places CH		50	50,51	1	50
	Total places turístiques		99	100,00	4	25
Alcúdia	Alcanada	Hotelera Saint Michel	489	1,85	1	489
		Stil Hotels SA	95	0,36	1	95
		Places CH	584	2,21	2	292
	Badia de Pollença	Club Pollentia (Portvi SA)	1.016	3,84	2	508
		Places CH	1.016	3,84	2	508
	Mal Pas	Prinsotel (Prinz Hoteles SA)	212	0,80	1	212
		Places CH	212	0,80	1	212
	Port d'Alcúdia	Boccaccio Alcudia SA	512	1,93	1	512
		Eden Hotels	844	3,19	2	422
		Eix Hotels (Platja Dorada SA)	404	1,53	1	404
		Ferrer Hotels (Hoteles Ferrer SA)	116	0,44	1	116
		Garden Hotels (Cesgarden SL)	718	2,71	3	239
		Grupo Batle (Cadena Mar SL)	933	3,52	1	933
		Grupotel (Grupotel Dos SA)	1.268	4,79	3	423
		Hi Hotels (Thomas Cook Group)	750	2,83	2	375
		Hoteles Gran Isla	392	1,48	1	392
Hoteles Sunwing SA		906	3,42	1	906	
Hotetur		4.708	17,78	2	2.354	
Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	1.524	5,76	2	762		

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		JS Hotels	799	3,02	2	400
		Mac Hotels (Hoteles Mac SL)	2.022	7,64	1	2.022
		Magic Hotels (Aldepro SA)	402	1,52	2	201
		Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	259	0,98	1	259
		Sol Melià SA	542	2,05	1	542
		Star Hotels SL	615	2,32	1	615
		Stil Hotels SA	513	1,94	1	513
		Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	1.313	4,96	3	438
		Places CH	22.136	83,59	32	692
		Places CH	21.352	80,63	37	577
Total places turístiques		26.481	100,00	85	312	
Andratx	Camp de Mar	BMC Hotels (BMC Family Clubs SL)	197	5,46	1	197
		Universal Hotels (Compañía Hotelera Sant Jordi SA)	200	5,55	1	200
		Grupotel (Grupotel Dos SA)	526	14,59	1	526
		Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	735	20,38	1	735
		Places CH	1.658	45,98	4	415
	Sant Telm	Universal Hotels (Compañía Hotelera Sant Jordi SA)	186	5,16	2	93
		Places CH	186	5,16	2	93
	Places CH		1.844	51,14	6	307
	Total places turístiques		3.606	100,00	19	190
	Calvià	Cala Vinyes	Barcelo Hotels & Resorts	674	1,14	1
Hi Hotels (Thomas Cook Group)			537	0,91	2	269
Places CH			1.211	2,04	3	404
Cas Català		Hospes Hoteles SL	105	0,18	1	105
		Places CH	105	0,18	1	105
Illetes		Barcelo Hotels & Resorts	238	0,40	1	238
		Europe Hotels (Europe Cadena Hoteles SA)	318	0,54	1	318
		Hotel Bon Sol SA	231	0,39	1	231
		Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	819	1,38	2	410
		Roc Hotels Balear SL	234	0,39	1	234
Places CH		1.840	3,10	6	307	

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	Magaluf	Universal Hotels (Compañía Hotelera Sant Jordi SA)	38	0,06	1	38
		Fiesta Hotels & Resorts	2.167	3,65	4	542
		HM Hotels (Horrach Moya Hoteles SL)	424	0,72	1	424
		Hotelera Kristina SL	834	1,41	1	834
		Hotelera Saint Michel	811	1,37	2	406
		Hotetur	370	0,62	1	370
		Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	796	1,34	2	398
		Piñero hoteles (HOPI SA)	358	0,60	1	358
		Playsol Hotels (SIESBU SL)	236	0,40	1	236
		Sol Meliá SA	4.832	8,15	6	805
		TRH (TR Hoteles Alojamientos y Hosterías SL)	398	0,67	1	398
		Places CH	11.264	19,00	21	536
	Palma Nova	AZ Hotels & Resorts (Alliance AZ Hotels & Resorts SL)	610	1,03	1	610
		Universal Hotels (Compañía Hotelera Sant Jordi SA)	411	0,69	1	411
		Delfín Hotels (Silvo SL)	288	0,49	1	288
		D'Or Hoteles (D'OR HOTELES MANAGEMENT SL)	528	0,89	2	264
		Grupo Batle (Cadena Mar SL)	768	1,30	3	256
		Hi Hotels (Thomas Cook Group)	1.717	2,90	4	429
		Hotelera Saint Michel	181	0,31	1	181
		Hoteles Globales (Grup Optursa)	631	1,06	1	631
		Hoteles Gran Isla	254	0,43	1	254
		Intertur Hotels SA	1.104	1,86	3	368
		Inturco Hotels & Resorts (Industrias Turísticas Consell SL)	175	0,30	1	175
Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	498	0,84	1	498		

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		Ola Hotels SA	596	1,01	2	298
		Roc Hotels Balear SL	60	0,10	1	60
		Sol Meliá SA	1.853	3,13	3	618
		TRH (TR Hoteles Alojamientos y Hosterías SL)	420	0,71	1	420
		Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	458	0,77	1	458
		Places CH	10.552	17,80	28	377
	Peguera	Beverly (Estancia Hotelera SA i Maspalomas Hoteles SA)	886	1,49	1	886
		BQ Hoteles (Side Balear Quality Hotels SL)	140	0,24	1	140
		Universal Hotels (Compañía Hotelera Sant Jordi SA)	552	0,93	1	552
		Grupotel (Grupotel Dos SA)	282	0,48	1	282
		Hotelera Saint Michel	836	1,41	4	209
		Hoteles Hesperia	247	0,42	1	247
		Inturco Hotels & Resorts (Industrias Turísticas Consell SL)	399	0,67	2	200
		Palmira Hotels SA	1.240	2,09	4	310
		Valentin Hotels (Valentín Gestión SL)	1.436	2,42	4	359
		Places CH	6.018	10,15	19	317
		Portals Nous	Arabella Hotels+Starwoods Hotels	262	0,44	1
	AZ Hotels & Resorts (Alliance AZ Hotels & Resorts SL)		163	0,27	1	163
	Hotelera Saint Michel		357	0,60	2	179
	Lindner Hotels & Resorts (Lindner Hotel Mallorca SA)		200	0,34	1	200
	Ola Hotels SA		469	0,79	1	469
	Places CH		1.451	2,45	6	242
	Santa Ponça	Apartamentos Holiday Center SL	430	0,73	2	215
		Apartamentos Holiday Park SA	240	0,40	1	240
		AZ Hotels & Resorts (Alliance AZ	620	1,05	1	620

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		Hotels & Resorts SL)				
		Delfín Hotels (Silvo SL)	509	0,86	3	170
		D'Or Hoteles (D'OR HOTELES MANAGEMENT SL)	1.695	2,86	3	565
		Hoteles Globales (Grup Optursa)	2.312	3,90	5	462
		Hoteles Gran Isla	680	1,15	3	227
		Hoteles Hesperia	415	0,70	1	415
		Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	737	1,24	1	737
		Mac Hotels (Hoteles Mac SL)	138	0,23	1	138
		Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	793	1,34	1	793
		Nodemar SA	90	0,15	1	90
		Ola Hotels SA	450	0,76	1	450
		Palmira Hotels SA	297	0,50	1	297
		Ponent Hotels (Ponent Mar SA)	222	0,37	1	222
		Seetel hotels (Bahía del Sol Santa Ponsa SA)	418	0,71	1	418
		TRH (TR Hoteles Alojamientos y Hosterías SL)	582	0,98	1	582
		Places CH	10.628	17,93	28	380
	Son Caliu	Golden Team Hotels (Havas Team SL)	123	0,21	1	123
		Heliopal SA	446	0,75	1	446
		Ponent Hotels (Ponent Mar SA)	370	0,62	1	370
		Places CH	939	1,58	3	313
	Places CH		44.008	74,23	115	383
	Total places turístiques		59.289	100,00	263	225
Capdepera	Cala Mesquida	Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	1.628	8,77	4	407
		Places CH	1.628	8,77	4	407
	Cala Rajada	Garden Hotels (Cesgarden SL)	442	2,38	1	442
		Grupotel (Grupotel Dos SA)	343	1,85	1	343
		Hotel Diamant SA	506	2,72	3	169
		Hotelera Saint Michel	623	3,35	3	208



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		Hoteles Serrano (S'Entrador SL)	935	5,03	3	312
		Hoteles Stella Polaris SA	450	2,42	1	450
		Hotetur	539	2,90	3	180
		IHM Hotels (L'Illot Hotels Cia. De Management SL)	1.387	7,47	3	462
		Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	458	2,47	1	458
		Na Taconera Hotel SA	86	0,46	1	86
		Prinsotel (Prinz Hoteles SA)	753	4,05	1	753
		Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL)	364	1,96	2	182
		SOFLATER SL (Sociedad Flaquer Terrasa)	1.095	5,90	4	274
		THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	873	4,70	4	218
		Places CH	8.854	47,68	31	286
	Canyamel	AZ Hotels & Resorts (Alliance AZ Hotels & Resorts SL)	359	1,93	3	120
		Universal Hotels (Compañía Hotelera Sant Jordi SA)	437	2,35	2	219
		Na Taconera Hotel SA	418	2,25	1	418
		Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL)	17	0,09	1	17
		Places CH	1.231	6,63	7	176
	Font de sa Cala	Hoteles Moll SL	840	4,52	1	840
		Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	543	2,92	1	543
		Roc Hotels Balear SL	386	2,08	1	386
		Places CH	1.769	9,53	3	590
		Places CH	13.482	72,60	45	300
		Total places turístiques	18.571	100,00	118	157
Deià	Deià	Explotaciones Hoteleras Es Molí SA	174	40,47	1	174
	Deià	Orient Express Hotels (Son Moragues SA)	123	28,60	1	123
	Llucalcari	Hotelera Pollensina	77	17,91	1	77
		Places CH	374	86,98	3	125

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	Total places turístiques		430	100,00	7	61
Felanitx	Cala Ferrera	Hoteles Gavimar SA	300	4,74	1	300
		Places CH	300	4,74	1	300
	Cala Serena	Holyday Center SA (Robinson Club)	535	8,46	1	535
		Places CH	535	8,46	1	535
	Portocolom	Colors Hotels & Resorts	650	10,28	2	325
		Hotetur	181	2,86	2	91
		Inturco Hotels & Resorts (Industrias Turísticas Consell SL)	152	2,40	1	152
		JS Hotels	549	8,68	2	275
		Ola Hotels SA	601	9,50	2	301
		Places CH	2.133	33,72	9	237
	Places CH		2.968	46,92	11	270
Total places turístiques		6.326	100,00	54	117	
Llucmajor	Llucmajor	Hotelera Alfa	548	4,32	1	548
		Hoteles Sun Club (Sun Club Eldorado SA)	800	6,30	1	800
		Marriott (Orenol SA)	300	2,36	1	300
		Ola Hotels SA	456	3,59	1	456
		Places CH	2.104	16,58	4	526
	S'Arenal	AIT Hotels (Alianza Insular Turística SL)	253	1,99	1	253
		BQ Hoteles (Side Balear Quality Hotels SL)	200	1,58	1	200
		Grupo Ribas	315	2,48	1	315
		Hotelera Saint Michel	924	7,28	3	308
		Hoteles Catalonia	220	1,73	1	220
		Hoteles Stella Polaris SA	468	3,69	1	468
		Inturco Hotels & Resorts (Industrias Turísticas Consell SL)	828	6,52	3	276
		Piñero hoteles (HOPI SA)	1.188	9,36	2	594
		Places CH	4.396	34,63	13	338
	Places CH		6.500	51,21	17	382
	Total places turístiques		12.693	100,00	60	212
Manacor	Cala Mandia	Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	1.090	7,27	1	1.090
		Places CH	1.090	7,27	1	1.090
	Cala Murada	Inturco Hotels & Resorts (Industrias Turísticas Consell SL)	66	0,44	1	66
		Places CH	66	0,44	1	66
	Cales de Mallorca	Baleste SA	908	6,06	1	908
Hotelera Saint		945	6,30	2	473	

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		Michel				
		Hoteles Globales (Grup Optursa)	636	4,24	1	636
		Palia Hotels (Palia Hoteles Management SL)	386	2,57	1	386
		Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	712	4,75	1	712
		Sol Meliá SA	1.627	10,85	2	814
		THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	878	5,86	1	878
		Places CH	6.092	40,63	9	677
	Portocristo	Blau Hotels (Roxa 1 SL)	1.743	11,62	1	1.743
		Eurotours Hotels SA	84	0,56	1	84
		Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	512	3,41	1	512
		THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	182	1,21	1	182
		Places CH	2.521	16,81	4	630
	S'Illot	Oasis Hotels & Resorts	196	1,31	1	196
		Hoteles Catalonia	278	1,85	1	278
		Places CH	474	3,16	2	237
		Places CH	10.243	68,31	17	603
		Total places turístiques	14.995	100,00	68	221
Muro	Platja de Muro	Eden Hotels	596	3,61	1	596
		Eix Hotels (Platja Dorada SA)	761	4,61	2	381
		Esperanza Hotels (Hotel Playa Esperanza SA)	1.292	7,82	3	431
		Framotel	484	2,93	1	484
		Garden Hotels (Cesgarden SL)	736	4,45	2	368
		Oasis Hotels & Resorts	286	1,73	1	286
		Grupo Batle (Cadena Mar SL)	256	1,55	1	256
		Grupotel (Grupotel Dos SA)	1.219	7,38	4	305
		Hotelera Saint Michel	159	0,96	1	159
		Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	2.743	16,60	4	686
		Nodemar SA	2.205	13,35	1	2.205
		Playsol Hotels (SIESBU SL)	891	5,39	2	446
		Prinsotel (Prinz Hoteles SA)	488	2,95	1	488

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		Stil Hotels SA	295	1,79	1	295	
		Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	1.548	9,37	3	516	
		Places CH	13.959	84,49	28	499	
		Total places turístiques	16.521	100,00	40	413	
Palma	Cala Major	BQ Hoteles (Side Balear Quality Hotels SL)	783	1,78	1	783	
		HUSA	162	0,37	1	162	
		Ir Hoteles	809	1,84	3	270	
		MLL Bay Hotels (Promocions Hoteleres Menorca SL)	200	0,45	1	200	
		Places CH	1.954	4,43	6	326	
	Can Pastilla	Amic Hotels (Hotel Amic Horizonte SA)	344	0,78	2	172	
		Ancobo Hotel SL	528	1,20	1	528	
		BQ Hoteles (Side Balear Quality Hotels SL)	497	1,13	3	166	
		D'Or Hoteles (D'OR HOTELES MANAGEMENT SL)	319	0,72	1	319	
		Framotel	361	0,82	1	361	
		Hotetur	901	2,04	2	451	
		IHM Hotels (L'Illot Hotels Cia. De Management SL)	182	0,41	1	182	
		Industrias Hoteleras Cora SA	464	1,05	2	232	
		Inturco Hotels & Resorts (Industrias Turísticas Consell SL)	493	1,12	2	247	
		Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	242	0,55	1	242	
		Piñero hoteles (HOPI SA)	554	1,26	2	277	
		THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	408	0,93	1	408	
		Places CH	5.293	12,01	19	279	
		Palma (Ciutat)	AC Hotels	170	0,39	1	170
			Amic Hotels (Hotel Amic Horizonte SA)	850	1,93	3	283
	Arabella Hotels+Starwo ods Hotels		498	1,13	2	249	
	BQ Hoteles (Side Balear Quality Hotels		130	0,30	1	130	

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		SL)				
		Esperanza Hotels (Hotel Playa Esperanza SA)	250	0,57	1	250
		Grupotel (Grupotel Dos SA)	342	0,78	1	342
		HM Hotels (Horrach Moya Hoteles SL)	176	0,40	1	176
		Hotel Armadams (Vichuquen SL)	289	0,66	2	145
		Hoteles Catalonia	336	0,76	1	336
		Hoteles Hesperia	118	0,27	1	118
		Hoteles Santos	266	0,60	1	266
		IBB Hotels (Asesores Turísticos Menorquines SL - ASTURME)	80	0,18	1	80
		Sol Meliá SA	2.504	5,68	5	501
		Places CH	6.009	13,64	21	286
	Platja de Palma	AIT Hotels (Alianza Insular Turística SL)	512	1,16	2	256
		Barcelo Hotels & Resorts	752	1,71	2	376
		BG Hoteles (Berger Group Hoteles SL)	1.048	2,38	2	524
		Confort Hoteles	746	1,69	3	249
		Framotel	200	0,45	1	200
		Grupo Isern SL	458	1,04	1	458
		Grupotel (Grupotel Dos SA)	1.713	3,89	4	428
		HM Hotels (Horrach Moya Hoteles SL)	812	1,84	2	406
		Hotelera Saint Michel	778	1,77	3	259
		Hoteles Sun Club (Sun Club Eldorado SA)	184	0,42	1	184
		Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	1.495	3,39	3	498
		Inturco Hotels & Resorts (Industrias Turísticas Consell SL)	421	0,96	1	421
		Jupiter Hotels SL	794	1,80	2	397
		Mac Hotels (Hoteles Mac SL)	443	1,01	2	222
		MLL Bay Hotels (Promocions Hoteleres Menorca SL)	640	1,45	2	320
		Hotels Pabisa SL	666	1,51	2	333

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	2.763	6,27	6	461
		THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	251	0,57	1	251
		Places CH	14.676	33,31	40	367
	S'Arenal	BQ Hoteles (Side Balear Quality Hotels SL)	404	0,92	2	202
		Grupo Ribas	625	1,42	2	313
		Hi Hotels (Thomas Cook Group)	600	1,36	1	600
		Inturco Hotels & Resorts (Industrias Turísticas Consell SL)	604	1,37	1	604
		MLL Bay Hotels (Promocions Hoteleres Menorca SL)	164	0,37	1	164
		Star Hotels SL	163	0,37	1	163
		Places CH	2.560	5,81	8	320
	Places CH		30.492	69,21	94	324
	Total places turístiques		44.059	100,00	231	191
Pollença	Cala Sant Vicenç	Grupotel (Grupotel Dos SA)	171	2,31	1	171
		Hi Hotels (Thomas Cook Group)	517	6,98	2	259
		Places CH	688	9,29	3	229
	Formentor	Barcelo Hotels & Resorts	249	3,36	1	249
		Places CH	249	3,36	1	249
	Pollença	AZ Hotels & Resorts (Alliance AZ Hotels & Resorts SL)	46	0,62	2	23
		Places CH	46	0,62	2	23
	Port de Pollença	AZ Hotels & Resorts (Alliance AZ Hotels & Resorts SL)	162	2,19	2	81
		Grupo Batle (Cadena Mar SL)	568	7,67	2	284
		Grupo Cabot	867	11,71	3	289
		Hotelera Pollensina	1.295	17,49	12	108
		Ponent Hotels (Ponent Mar SA)	274	3,70	2	137
		Valentin Hotels (Valentín Gestión SL)	312	4,21	1	312
		Places CH	3.478	46,97	22	158
	Places CH		4.461	60,25	28	159
Total places turístiques		7.404	100,00	80	93	
Porreres	Porreres	Valentin Hotels (Valentín)	24	29,27	1	24

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		Gestió SL)					
		Places CH	24	29,27	1	24	
		Total places turístiques	82	100,00	3	27	
Sant Llorenç des cardassar	Cala Millor	Hipotels	2.635	10,50	8	329	
		Intertur Hotels SA	144	0,57	1	144	
		Inturco Hotels & Resorts (Industrias Turísticas Consell SL)	688	2,74	3	229	
		Marins Hotels (Marins Playa SA)	54	0,22	1	54	
		Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL)	1.385	5,52	4	346	
		Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	449	1,79	1	449	
		Places CH	5.355	21,33	18	298	
	Sa Coma	Allsun hotels (Allsun Turística SL)	840	3,35	2	420	
		AZ Hotels & Resorts (Alliance AZ Hotels & Resorts SL)	236	0,94	1	236	
		Blau Hotels (Roxa 1 SL)	759	3,02	1	759	
		Eurotours Hotels SA	1.385	5,52	3	462	
		Hipotels	888	3,54	3	296	
		Hotelera Saint Michel	248	0,99	1	248	
		Hi Hotels (Thomas Cook Group)	1.604	6,39	1	1.604	
		Playsol Hotels (SIESBU SL)	312	1,24	1	312	
		Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL)	3.643	14,51	5	729	
		Resort España SA	217	0,86	1	217	
		THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	663	2,64	1	663	
		Places CH	10.795	43,00	20	540	
		S'Illot	Universal Hotels (Compañía Hotelera Sant Jordi SA)	358	1,43	1	358
	Eurotours Hotels SA		20	0,08	1	20	
	Places CH		378	1,51	2	189	
			Places CH	16.528	65,83	40	413
			Total places turístiques	25.106	100,00	98	256
	Santa Margalida	Can Picafort	AZ Hotels & Resorts (Alliance AZ Hotels & Resorts SL)	59	0,45	1	59

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		BG Hoteles (Berger Group Hoteles SL)	640	4,90	1	640
		Eix Hotels (Platja Dorada SA)	821	6,29	2	411
		Ferrer Hotels (Hoteles Ferrer SA)	763	5,84	4	191
		Grupotel (Grupotel Dos SA)	1.892	14,49	5	378
		Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	964	7,38	2	482
		JS Hotels	737	5,65	4	184
		Magic Hotels (Aldepro SA)	356	2,73	1	356
		Stil Hotels SA	1.339	10,26	6	223
		THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	333	2,55	1	333
		Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	992	7,60	2	496
		Places CH	8.896	68,14	29	307
		Total places turístiques	13.055	100,00	61	214
Santanyi	Cala d'Or	Apartamentos Holiday Park SA	218	1,28	1	218
		Barcelo Hotels & Resorts	860	5,07	1	860
		Costador SL	394	2,32	1	394
		D'Or Hoteles (D'OR HOTELES MANAGEMENT SL)	857	5,05	1	857
		Eurotours Hotels SA	94	0,55	2	47
		Explotaciones CEPAL SA	887	5,23	4	222
		Grupo Batle (Cadena Mar SL)	480	2,83	1	480
		Hoteles Gavimar SA	930	5,48	6	155
		Inturotel (Cala Azul Park SA)	2.420	14,26	7	346
		Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	729	4,30	2	365
		Prinsotel (Prinz Hoteles SA)	452	2,66	1	452
		Roc Hotels Balear SL	389	2,29	1	389
		Places CH	8.710	51,34	28	311
	Cala Figuera	THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	196	1,16	1	196
		Places CH	196	1,16	1	196
Cala Mondragó	Iberostar (Hispano Alemana de	1.783	10,51	1	1.783	



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		Management Hotelero SA)					
		Palia Hotels (Palia Hoteles Management SL)	560	3,30	1	560	
		Places CH	2.343	13,81	2	1.172	
	Portopetro	Blau Hotels (Roxa 1 SL)	759	4,47	1	759	
		Places CH	759	4,47	1	759	
	Places CH		12.008	70,78	32	375	
	Total places turístiques		16.965	100,00	118	144	
Ses Salines	Colònia Sant Jordi	Blau Hotels (Roxa 1 SL)	1.868	47,68	2	934	
		Universal Hotels (Compañía Hotelera Sant Jordi SA)	875	22,33	3	292	
		Grupo Ribas	298	7,61	2	149	
		Hotel Don Leon SA	240	6,13	1	240	
		THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	390	9,95	1	390	
	Places CH		3.671	93,70	9	408	
	Total places turístiques		3.918	100,00	36	109	
Sóller	Port de Sóller	Golden Team Hotels (Havas Team SL)	218	8,05	1	218	
	Places CH		218	8,05	1	218	
	Total places turístiques		2.709	100,00	36	75	
Son Servera	Cala Bona	Hipotels	763	6,08	1	763	
		Hoteles Catalonia	378	3,01	1	378	
		Hoteles Levante (Son Lluc SA)	634	5,05	3	211	
		Marins Hotels (Marins Playa SA)	517	4,12	2	259	
		Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL)	1.784	14,21	4	446	
		Places CH		4.076	32,47	11	371
	Cala Millor	Cadena Garbi (FAGACA SA)	168	1,34	1	168	
		CM Hotels (Hotel Playa del Moro SA)	745	5,93	2	373	
		Universal Hotels (Compañía Hotelera Sant Jordi SA)	212	1,69	1	212	
		Esperanza Hotels (Hotel Playa Esperanza SA)	146	1,16	1	146	
		Garden Hotels (Cesgarden SL)	318	2,53	1	318	
		Green Oasis (Green Service SA)	243	1,94	1	243	
		Hipotels		337	2,68	1	337

		Hoteles Globales (Grup Optursa)	912	7,26	2	456
		Iberostar (Hispano Alemana de Management Hotelero SA)	518	4,13	1	518
		Inturco Hotels & Resorts (Industrias Turísticas Consell SL)	68	0,54	1	68
		Ola Hotels SA	220	1,75	1	220
		Protur Hotels (Promociones Turísticas de Cala Millor SL)	224	1,78	1	224
		Sabina Hotels	709	5,65	3	236
		Places CH	4.820	38,39	17	284
		Costa de Son Jordi	Hipotels	413	3,29	1
	Places CH		413	3,29	1	413
	Sa Coma	Hipotels	336	2,68	1	336
		Places CH	336	2,68	1	336
	Son Servera	Esperanza Hotels (Hotel Playa Esperanza SA)	394	3,14	1	394
		Stil Hotels SA	136	1,08	1	136
		Viva Hotels (Explotacions Turístiques de les Illes SL)	324	2,58	1	324
		Places CH	854	6,80	3	285
	Places CH		10.499	83,62	33	318
	Total places turístiques		12.555	100,00	87	144
	Mallorca	Places CH	201.577	70,13	549	367
		Total places turístiques	286.231	100,00	1.603	179

El 2007 el 54,1% de les places turístiques de Menorca estaven controlades per cadenes hoteleres. La major concentració es dona a Maó, on el 71,57% de les 1875 places turístiques del municipi pertanyien a cadenes (taula 286). En aquest cas, tan sols un hotel de la cadena mallorquina Grupotel –Mar de Menorca– representava el 48,43% de les places turístiques del terme. Al vessant oriental de l'illa, també tenim es Castell amb unes 1240 places, el 37,42% de les quals estaven controlades per 2 cadenes: Barceló Hotels amb el Barceló Hamilton que representava el 26,13% de les places; i Set Hotels amb l'Agamenon que representava l'11,29% de les places. Concretament, la cadena de Francisco Mercadal Arguimbau, Set Hotels, era la sisena de Menorca amb 1296 places i comptava amb establiments, a més d'es Castell, a Ciutadella, el Migjorn Gran i Maó. En el cas de Set Hotels, val la pena advertir que el holding dels Mercadal Arguimbau rebia el curiós nom d'Agricultura y Actividades Turísticas SA (Agrytursa) i abraça múltiples branques del negoci turístic-immobiliari: Inversiones menorquinas para adquisición y gestión de inmuebles y otros activos SL; Playas de Binicudrell SA, Set Hotels SL, Hoteles Baleáricos SA, i Imagina SL. En relació a Set Hotels, hom pot assenyalar el cas de l'adquisició de l'hotel Santo Tomàs del terme del Migjorn. El 1999 Agrytursa adquirí les accions que la Fundació Rubió i Tudurí, a través de Inmobiliaria Fiduciaria Minorcense SA, tenien a la societat Hoteles Baleáricos SA que era la propietària de l'hotel. El 2008 el Jutjat de Primera Instància de Maó condemnà al gerent de la Fundació, Hipólito Mercadal Pascual, a pagar més de 350 mil euros a la Fundació, ja que l'operació de venda de l'hotel es va fer sense el beneplàcit del protectorat de la Fundació i amb nombroses irregularitats (Última Hora, 12/05/2008).

El municipi de Sant Lluís, limítrof amb els de Maó i es Castell, amb 6021 places turístiques presentava un 68,33% en mans de cadenes. En aquest cas destaca la cadena menorquina S'Algar Hotels amb 6 establiments i 1378 places, la qual cosa representava el 22,89% de les places de Sant Lluís. S'Algar Hotels, propietat de la família Sintes Pascual, tenia totes les seves "fàbriques turístiques" al terme municipal de Sant Lluís i com el nom de la cadena indica a la zona coneguda com s'Algar. Aquesta família-empresa, així com moltes altres amb cadenes hoteleres, cobrien un ample ventall d'activitats relacionades amb el negoci turístic-immobiliari, amb la participació a les següents societats: Viajes Magón SA; Turis Menorca SA; S'Algar Hotels SA; Cordial Hoteles SL<sup>963</sup>; Urbanización San Luís Mediterráneo SA; Apartamentos Turísticos SA; Xorsa SA; Illa Invest SL; etc<sup>964</sup>. Així mateix, cal destacar que el grup mallorquí Barceló amb l'hotel Pueblo (964 places) ostentava el 16,01% de les places de Sant Lluís; i la cadena eivissenca Insotel, propietat d'Alonso Marí Calbet, amb l'Insotel Club Punta Prima (958 places) tenia el 15,91% de les places del municipi.

El segon municipi pel que fa a concentració de l'allotjament turístic és el de Migjorn Gran. El 2007 hi havia 3268 places, de les quals el 70,65% eren de les cadenes. La major part de les places de les cadenes es localitzaven a la platja de Sant Tomàs i tan sols es comptabilitzen 4 cadenes hoteleres: Set Hotels amb el 25,12% de les places; Hi Hotels, de Thomas Cook, el 19,16%; la cadena mallorquina Stil Hotels el 15,45%; i Sol Meliá el 10,92%.

Ciutadella, el principal municipi turístic de l'illa amb el 45,97% de les places de l'illa (22954 places), era el quart municipi pel que fa a places turístiques gestionades per cadenes hoteleres, amb el 58,7% de totes les places turístiques. En aquest municipi és on se troba un major nombre de cadenes operant amb un total de 18, de les quals tan sols 3 eren de capital menorquí –Grup Andria, Princesa Playa i Protumesa–, però en cap cas ocupaven les primeres posicions. En canvi, el llistat estaria encapçalat per la cadena de Thomas Cook, Hi Hotels que amb 2181 places tenia el 9,5% de les places de Ciutadella; en segon lloc, la cadena mallorquina de la família Ramis, Grupotel, tendria el 8,37% de les places; en tercer lloc Sol Meliá el 6,68%; i Garden Hotels el 6,33%. Per altra banda, la major part de les places turístiques controlades per cadenes hoteleres a Ciutadella es localitzaven a Cala en Bosch amb 4557 places que representaven el 33,82% de les places de les cadenes al municipi; i Cala en Blanes amb 2931 places, el que significa el 21,75% de les places de les cadenes a Ciutadella.

A Ferreries, el municipi amb menor nombre de places turístiques de Menorca, el 47,51% de les places turístiques pertanyien a una sola cadena: RTM Hotels. Aquesta cadena pertany a la família Montañés, una de les més poderoses de l'illa i antiga propietària de la Industrial Quesera Menorquina SA, que comercialitzà amb la marca El Caserío. Les cadenes tenien el 45,54% de les 6647 places turístiques del terme d'Alaior, repartides entre Cala'n Porter i Son Bou. En aquest cas, la cadena mallorquina de Bartomeu Mercet Campins, BMC Hotels, amb 4 establiments i 1446 places representava el 21,75% de les places del municipi. Finalment, es Mercadal és el municipi que presentava la menor concentració de la capacitat de "producció" d'allotjament turístic en mans de les cadenes, ja que el 25,88% de les places pertanyien a cadenes. En aquest municipi destaca Prometursa (Promotora Menorquina de Turismo SA), de la família Saura Guillen, amb els dos establiments que té a l'illa a l'Arenal d'en Castell, tot sumant 984 places (14,13% de les places d'es Mercadal). Val la pena assenyalar, que la urbanització de Son Parc i l'Arenal d'en Castell es varen dur a terme sobre les propietats de la família Saura. Els Saura tenien segons el Registre de la Propietat Expropiable de 1933 unes 544 Ha des Mercadal (Feo Parrondo, 1998). En segon lloc, Abel Matutes amb Fiesta Hotels posseïa un dels majors hotels de la zona, el Castell Playa de 528 places, el que significa el 7,58% de les places del municipi.

<sup>963</sup> A través d'aquesta societat, la família Sintes Pascual explota la fortalesa de sa Mola a Maó.

<sup>964</sup> Base de dades SABI: <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es/version-20101227/cgi/template.dll> (gener 2011).

<b>Taula 286. Localització dels establiments d'allotjament turístics de les cadenes hoteleres a Menorca, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir d'Annex capítol 10).</b>						
Municipi	Zona	Cadena Hotelera	Places	Percentatge respecte total municipi	Establiments	Places/establiment
Alaior	Cala'n Porter	BMC Hotels (BMC Family Clubs SL)	1.446	21,75	4	362
		IBB Hotels (Asesores Turísticos Menorquinas SL - ASTURME)	365	5,49	2	183
		Places CH	1.811	27,25	6	302
	Son Bou	Promoturist SA	564	8,49	1	564
		Valentín Hotels (Valentín Gestión SL)	652	9,81	1	652
		Places CH	1.216	18,29	2	608
	Places CH		3.027	45,54	8	378
	Total places turístiques		6.647	100	34	196
Ciutadella	Cala Blanca	Grupo Andria Hotels (Club Andria SL)	363	1,58	2	182
		Hi Hotels (Thomas Cook Group)	279	1,22	1	279
		IBB Hotels (Asesores Turísticos Menorquinas SL - ASTURME)	341	1,49	2	171
		Princesa Playa	198	0,86	3	66
		Prinsotel (Prinz Hoteles SA)	593	2,58	2	297
		Places CH	1.774	7,73	10	177
	Cala en Blanes	Hi Hotels (Thomas Cook Group)	1.406	6,13	5	281
		Hotelera Pollensina	216	0,94	1	216
		Hoteles Globales (Grup Optursa)	800	3,49	1	800
		Roc Hotels Balear SL	509	2,22	1	509
		Places CH	2.931	12,77	7	419
	Cala en Bosc	Garden Hotels (Cesgarden SL)	1.454	6,33	4	364
		Grupo Andria Hotels (Club Andria SL)	169	0,74	1	169
		Grupo Batle (Cadena Mar SL)	400	1,74	1	400
		Grupotel (Grupotel Dos SA)	212	0,92	1	212
		Hi Hotels (Thomas Cook Group)	496	2,16	2	248
		Princesa Playa	427	1,86	1	427
		Roc Hotels Balear SL	140	0,61	1	140
		Sol Meliá SA	855	3,72	1	855
		Valentín Hotels	404	1,76	1	404

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		(Valentín Gestión SL)					
		Places CH	4.557	19,85	13	351	
	Cala Galdana	Confortel Hoteles		266	1,16	1	266
			Protumesa (Promoción y Desarrollo Turístico de Menorca)	614	2,67	1	614
			Sol Meliá SA	679	2,96	1	679
	Cala Galdana	Places CH		1.559	6,79	3	520
			Grupo Andria Hotels (Club Andria SL)	67	0,29	1	67
			Mac Hotels (Hoteles Mac SL)	368	1,60	1	368
			Set Hotels SL	179	0,78	1	179
	Ciutadella	Places CH		614	2,67	3	205
			Grupotel (Grupotel Dos SA)	1.710	7,45	5	342
			Places CH	1.710	7,45	5	342
	Urb. Cap d'Artrutx	Viva Hotels (Explotacions Turísticas de les Illes SL)		328	1,43	1	328
			Places CH	328	1,43	1	328
			Places CH	13.473	58,70	42	321
Total places turístiques			22.954	100,00	196	117	
Es Castell	Es Castell	Barcelo Hotels & Resorts	324	26,13	1	324	
		Set Hotels SL	140	11,29	1	140	
	Places CH			464	37,42	2	232
	Total places turístiques			1.240	100,00	11	113
Es Mercadal	Fornells	HUSA	32	0,46	1	32	
		TRH (TR Hoteles Alojamiento y Hostelerías SL)	258	3,71	1	258	
		Places CH	290	4,17	2	145	
	Arenal d'en Castell	Fiesta Hotels & Resorts	528	7,58	1	528	
		Prometursa	984	14,13	2	492	
		Places CH	1.512	21,72	3	504	
	Places CH			1.802	25,88	5	360
	Total places turístiques			6.962	100,00	37	188
Es Migjorn Gran	Platja de Sant Tomàs	Set Hotels SL	821	25,12	3	274	
		Sol Meliá SA	357	10,92	2	179	
		Stil Hotels SA	505	15,45	1	505	
		Places CH	1.683	51,50	6	281	
	Es Migjorn Gran (altres)	Hi Hotels (Thomas Cook Group)	626	19,16	2	313	
		Places CH	626	19,16	2	313	
	Places CH			2.309	70,65	8	289
	Total places turístiques			3.268	100,00	14	233
Ferreries	Cala Galdana	RTM Hotels (Red Turística Menorquina SA - Artiem)	458	47,51	1	458	
		Places CH	458	47,51	1	458	

	Places CH		458	47,51	1	458
	Total places turístiques		964	100,00	9	107
Maó	Maó	Grupotel (Grupotel Dos SA)	908	48,43	1	908
		Hoteles Catalonia	138	7,36	1	138
		RTM Hotels (Red Turística Menorquina SA - Artiem)	140	7,47	1	140
		Set Hotels SL	156	8,32	1	156
	Places CH		1.342	71,57	4	336
	Total places turístiques		1.875	100,00	19	99
Sant Lluís	Binissafulla	Eden Hotels	308	5,12	2	154
		Places CH	308	5,12	2	154
	Punta Prima	Barcelo Hotels & Resorts	964	16,01	1	964
		Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	958	15,91	1	958
		Protumesa (Promoción y Desarrollo Turístico de Menorca)	506	8,40	1	506
		Places CH	2.428	40,33	3	809
	S'Algar	S'Algar Hotels	1.378	22,89	6	230
		Places CH	1.378	22,89	6	230
	Places CH		4.114	68,33	11	374
	Total places turístiques		6.021	100,00	34	177
Menorca	Places CH		27.015	54,10	81	334
	Total places turístiques		49.931	100	354	141

A l'illa d'Eivissa les cadenes hoteleres comptaven el 2007 amb uns 126 establiments d'allotjament turístic i unes 46262 places, la qual cosa significa el 58,27% de les places de l'illa (taula 287). A excepció dels municipis de Sant Antoni i Eivissa, la resta presentaven una proporció de places en mans de les cadenes superiors a la mitjana de l'illa. El municipi amb major nombre de places turístiques, Sant Josep de sa Talaia (23212 places), era el que presentava la major proporció de places controlades per les cadenes hoteleres amb un 63,75% del total. La major part de les places de les cadenes es trobaven a la coneguda platja d'en Bossa. En aquest cas sobresurt la cadena del poderós Matutes, Fiesta Hotels, que tenia 8 establiments i unes 5826 places, la qual cosa significa el 25,1% de les places de Sant Josep. En canvi, la segona cadena del municipi, Grupo Playa Sol, de Fernando Ferré, tenia el doble d'establiments, però la meitat de places que Fiesta, amb la qual cosa acumulava el 12,22% de les places del municipi.

Sant Joan de Labritja és el municipi amb el nombre de places turístiques més baix de l'illa, amb unes 5096 places el 2007. Les cadenes tenien un 63,4% de les places del municipi, la major part d'elles a Portinatx. La principal cadena era Hoteles Stella Polaris, propietat de Bernt Gustafsson, que tenia 4 establiments –3 d'ells al port de Sant Miquel– i 1256 places, tot representant el 24,64% de les places del municipi. Val la pena assenyalar que aquesta cadena només comptava amb aquests establiments a les Balears, la qual cosa podria ser un indicatiu de la capacitat d'incidència política d'aquest grup a la localitat, a més d'haver colonitzat pràcticament en solitari la zona del port de Sant Miquel<sup>965</sup>.

<sup>965</sup> L'altra figura a destacar de la zona és Joan Escandell Marí de Turesma SL, a través de la qual explotava el complex San Miguel Park/Esmeralda Mar ([www.sanmiguelpark-ibiza.com](http://www.sanmiguelpark-ibiza.com), gener 2011).



Figura 105. Complex Stella Polaris al port de Sant Miquel (Sant Joan de Labritja) (Font: [www.sanmiquelresort.es](http://www.sanmiquelresort.es), desembre 2010)

A Santa Eulària del Riu hi havia unes 12848 places gestionades per cadenes hoteleres, la qual cosa significa que el 60,43% de les places del municipi estaven controlades per elles. La principal zona d'exploració hotelera del municipi en la que operaven les cadenes era es Canar, amb unes 4588 places gestionades per cadenes. En total hi havia unes 15 cadenes operant en aquest municipi, tot destacant les de la família Matutes Tur, Sirenis, amb 6 establiments i el 10,49% de les places de Santa Eulària; i Invisa, la cadena Vicent Guasch Juan, amb 4 establiments i el 10,4% de les places del municipi. En el municipi de Sant Antoni de Portmany, les cadenes controlaven el 53,1% de les places turístiques. Malgrat hi havia un nombre considerable de cadenes amb allotjament turístic al municipi (11 cadenes), hi ha una notable diferència entre les tres primeres i la resta. El llistat vendria encapçalat per Fiesta Hotels que tenia 6 establiments i 2232 places, la qual cosa equivaldria al 13,59% de les places turístiques del municipi; la cadena eivissenca Azuline Hotels, propietat de José Antonio Cachón Torres, tenia 5 establiments i 1602 places, un 9,75% de les places de Santa Eulària; i finalment Grupo Playa Sol comptava amb 10 establiments i 1175 places, un 7,15% de les places del terme.

Finalment, al municipi d'Eivissa hi havia un 47,47% de les places turístiques que estaven controlades per les cadenes hoteleres. En aquest cas, sobresurt de manera espectacular Grupo Playa Sol que aglutinava el 21,46% de les places del municipi, seguit a molta distància per Siernis que tenia el 10,49% de les places de Vila. Hom pot destacar com les principals cadenes de les illes es repartien les zones turístiques de l'illa: Grupo Playa Sol es trobava principalment a la Badia de Sant Antoni (Sant Josep de sa Talaia i Sant Antoni de Portmany) amb el 21,66% de les places de la cadena a l'illa i la Platja d'en Bossa (Eivissa) amb el 19,96%; Fiesta Hotels es localitza fonamentalment a la platja d'en Bossa amb el 60,19% de les places de la cadena a l'illa; i Sirenis tenia unes 1644 places a Cala Llonga (Santa Eulària des Riu), el que significa el 32,07% de les places de la cadena a Eivissa, i unes 1423 a es Port des Torrent (Sant Josep de sa Talaia) que equival al 27,76% de les places de la cadena a l'illa.

**Taula 287. Localització dels establiments d'allotjament turístics de les cadenes hoteleres a Eivissa, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir d'Annex capítol 10).**

Municipi	Zona	Cadena Hotelera	Places	Percentatge respecte total municipi	Establiments	Places/establiment
Eivissa Vila	Eivissa Vila	Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	304	2,17	2	152
		Soldargent SA	196	1,40	1	196
		THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	279	1,99	1	279
		Places CH	779	5,55	4	195
	Es Viver	Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	225	1,60	1	225
		Places CH	225	1,60	1	225
	Figueretes	BG Hoteles (Berger Group)	246	1,75	1	246

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		Hoteles SL)				
		Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	1.081	7,70	5	216
		Sirenis	517	3,68	1	517
		Verser Hotels (Verdera Serra SA)	666	4,75	3	222
		Places CH	2.510	17,88	10	251
	Platja d'en Bossa	Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	1.402	9,99	3	467
		Sirenis	955	6,80	2	478
		Places CH	2.357	16,79	5	471
	Ses Feixes	Hoteles Globales (Grup Optursa)	450	3,21	1	450
		Places CH	450	3,21	1	450
	Talamanca	Green Oasis (Green Service SA)	342	2,44	1	342
		Places CH	342	2,44	1	342
	Places CH		6.663	47,47	22	303
	Total places turístiques		14.035	100,00	113	124
Sant Antoni de Portmany	Badia de Sant Antoni	Azuline Hotels (Aivis Hotelera SA )	1.296	7,89	4	324
		Fiesta Hotels & Resorts	1.010	6,15	2	505
		Green Oasis (Green Service SA)	320	1,95	1	320
		Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	194	1,18	3	65
		Hoteles y Apartamentos Ses Savines y Arenal (Ses Savines Arenal SA)	295	1,80	1	295
		Intertur Hotels SA	409	2,49	1	409
		Med Playa Hotels (Med Playa Management SL)	226	1,38	1	226
		THB Hotels (Inversiones Grupo Miralles SL)	208	1,27	1	208
		Places CH	3.958	24,09	14	283
		Cala Gració	Club Stella (CECA SA)	669	4,07	1
	Fiesta Hotels & Resorts		880	5,36	2	440
	Places CH		1.549	9,43	3	516
	Es Caló des Moro	Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	180	1,10	1	180
		Places CH	180	1,10	1	180
	Sant Antoni de Portmany	Azuline Hotels (Aivis Hotelera SA )	306	1,86	1	306
		Fiesta Hotels & Resorts	332	2,02	1	332



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	801	4,88	6	134	
		Hoteles y Apartamentos Ses Savines y Arenal (Ses Savines Arenal SA)	351	2,14	2	176	
		Invisa (Hoteles Trinidad SA)	350	2,13	1	350	
		Soldargent SA	895	5,45	2	448	
		Places CH	3.025	18,41	13	233	
	Ses Païsses	Fiesta Hotels & Resorts	10	0,06	1	10	
		Places CH	10	0,06	1	10	
	Places CH		8.722	53,10	31	281	
	Total places turístiques		16.427	100,00	142	116	
	Sant Joan de Labritja	Port de Sant Miquel	Hoteles Stella Polaris SA	928	18,21	3	309
Places CH			928	18,21	3	309	
Portinatx		BG Hoteles (Berger Group Hoteles SL)	562	11,03	1	562	
		Fiesta Hotels & Resorts	350	6,87	1	350	
		Grupotel (Grupotel Dos SA)	430	8,44	1	430	
		Hoteles Stella Polaris SA	328	6,44	1	328	
		Places CH	1.670	32,77	4	418	
Sant Vicent de sa Cala		Grupotel (Grupotel Dos SA)	633	12,42	2	317	
		Places CH	633	12,42	2	317	
Places CH		3.231	63,40	9	359		
Total places turístiques		5.096	100,00	43	119		
Sant Josep de sa Talaia		Badia de Sant Antoni	Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	1.521	6,55	7	217
			Sol Meliá SA	551	2,37	1	551
	Places CH		2.072	8,93	8	259	
	Cala Codolar	ITC España SA	736	3,17	1	736	
		Places CH	736	3,17	1	736	
	Cala Tarida	Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	370	1,59	1	370	
		Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	1.221	5,26	2	611	
		Places CH	1.591	6,85	3	530	
	Platja d'en Bossa	Fiesta Hotels & Resorts	5.826	25,10	8	728	
		Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	380	1,64	4	95	
		Hotel Torre del Mar SA (Matura)	413	1,78	1	413	
		Ibintur SA	596	2,57	1	596	
		Jet Apartment Complex (ESABA Servicios SA)	534	2,30	2	267	

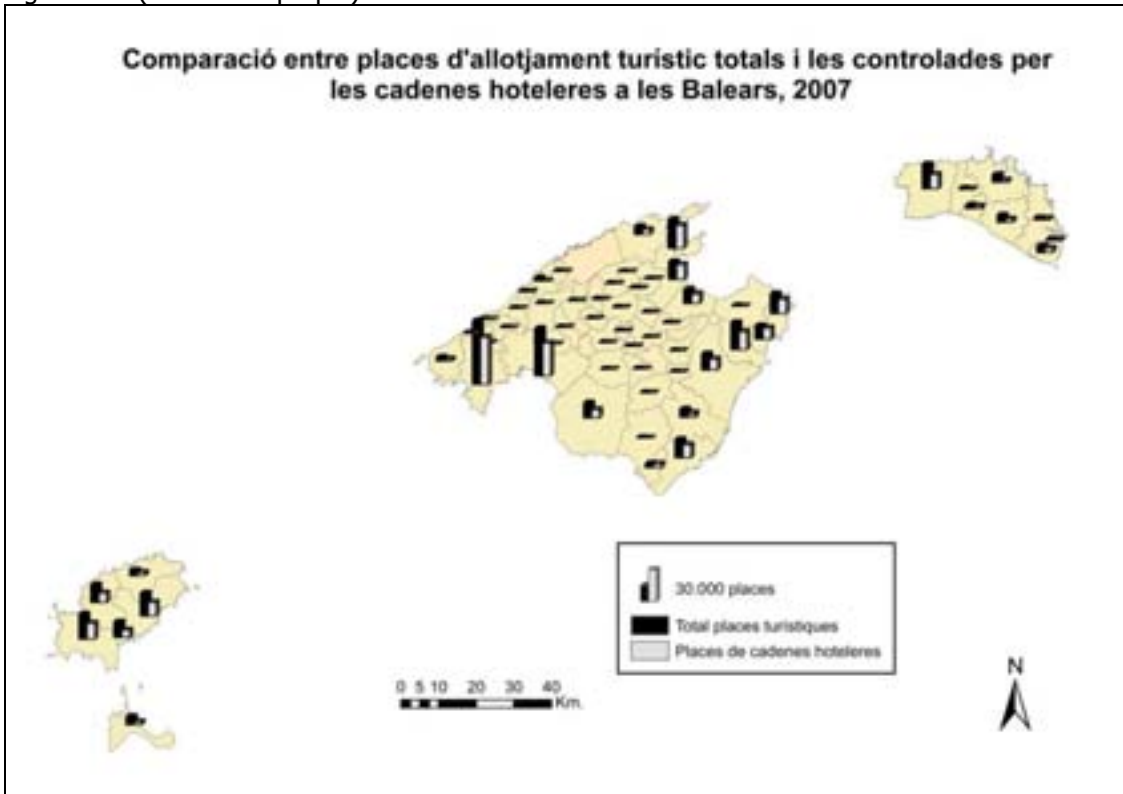
Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

		Places CH	7.749	33,38	16	484	
	Port des Torrent	Barcelo Hotels & Resorts	662	2,85	1	662	
		Grupo Playa Sol (Go Lam Sec SL)	565	2,43	4	141	
		Sirenis	1.423	6,13	2	712	
		Places CH	2.650	11,42	7	379	
		Places CH	14.798	63,75	35	423	
	Total places turístiques		23.212	100,00	113	205	
Santa Eulària des Riu	Cala Llonga	Fiesta Hotels & Resorts	326	1,53	1	326	
		Hoteles Gavimar SA	240	1,13	1	240	
		Hi Hotels (Thomas Cook Group)	429	2,02	1	429	
		Sirenis	1.644	7,73	3	548	
		Places CH	2.639	12,41	6	440	
	Cala Nova	Fiesta Hotels & Resorts	610	2,87	1	610	
		Places CH	610	2,87	1	610	
	Es Canar	Azuline Hotels (Aivis Hotelera SA )	777	3,65	2	389	
		Cala Pada Turística SL	1.042	4,90	1	1.042	
		Intertur Hotels SA	858	4,04	2	429	
		Invisa (Hoteles Trinidad SA)	480	2,26	1	480	
		Marina Balear (Marina Balear Cadena Hotelera SL)	556	2,61	2	278	
		Sirenis	371	1,74	2	186	
		Places CH	4.588	21,58	10	459	
	Platja d'es Figueral	Invisa (Hoteles Trinidad SA)	1.371	6,45	2	686	
		Places CH	1.371	6,45	2	686	
	Sant Carles de Peralta	Ola Hotels SA	322	1,51	1	322	
		Places CH	322	1,51	1	322	
	Santa Eulària des Riu	Garden Hotels (Cesgarden SL)	450	2,12	1	450	
		Grupotel (Grupotel Dos SA)	394	1,85	1	394	
		Hoteles Catalonia	318	1,50	1	318	
		Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	354	1,66	1	354	
		Invisa (Hoteles Trinidad SA)	360	1,69	1	360	
		Sol Meliá SA	890	4,19	2	445	
		Places CH	2.766	13,01	7	395	
	Urb. Siesta	Fiesta Hotels & Resorts	336	1,58	1	336	
		Sirenis	216	1,02	1	216	
		Places CH	552	2,60	2	276	
		Places CH		12.848	60,43	29	443
		Total places turístiques		21.262	100,00	139	153
	Eivissa	Places CH		46.262	58,27	126	367
		Total places turístiques		80.032	100	550	146

En darrer lloc, en el cas de Formentera es pot apreciar com les cadenes hoteleres tan sols aglutinaven el 37,08% de les places turístiques de l'illa (taula 288). En aquest cas hom pot destacar la presència de grans cadenes amb importants establiments com són els casos de l'eivissenca Insotel que té els complexos Club Maryland i Club Formentera Playa que conjuntament sumaven 1552 places, la qual cosa significa un 20,16% de les places de l'illa. Tal com s'ha exposat anteriorment, el propietari de la cadena, Alonso Marí, ha estat una de les figures claus del poder polític-empresarial de les Pitiüses i amb potents interessos empresarials relacionats amb Formentera. Els seus interessos empresarials foren objecte de diverses polèmiques, com la construcció il·legal del Club Formentera als anys 1970. L'altre gran complex hotelier és el de la cadena mallorquina Riu de 623 places, equivalent al 8,1% de les places de l'illa. I, la cadena mallorquina, IHM Hotels, tenia el Club Punta Prima de 250 places (3,25% de les places de l'illa). Tots aquests complexos hotelers de grans dimensions es construïren a la dècada dels 1970, tot aprofitant els darrers moments de les estructures del poder franquista. Finalment, Paya Hotels tenia 5 establiments que sumaven unes 329 places, és a dir un 5,57% de les places de Formentera.

<b>Taula 288. Localització dels establiments d'allotjament turístics de les cadenes hoteleres a Formentera, 2007 (Font: elaboració pròpia a partir d'Annex capítol 10).</b>						
Municipi	Zona	Cadena Hotelera	Places	Percentatge respecte total municipi	Establiment	Places/establiment
Formentera	Es Pujols	IHM Hotels (L'Illot Hotels Cia. De Management SL)	250	3,25	1	250
	Es Pujols	Paya Hotels (Inmobiliaria Sa Vinya SA)	325	4,22	4	81
	La Savina	Paya Hotels (Inmobiliaria Sa Vinya SA)	104	1,35	1	104
	Platja des Migjorn	Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	609	7,91	1	609
	Platja els Arenals	Insotel (Grupo Empresas Alonso Marí SA)	943	12,25	1	943
	Platja els Arenals	Riu Hotels & Resorts (RIUSA II)	623	8,10	1	623
	Places CH			2.854	37,08	9
Total places turístiques			7.696	100,00	120	64

Figura 106 (Elaboració pròpia).



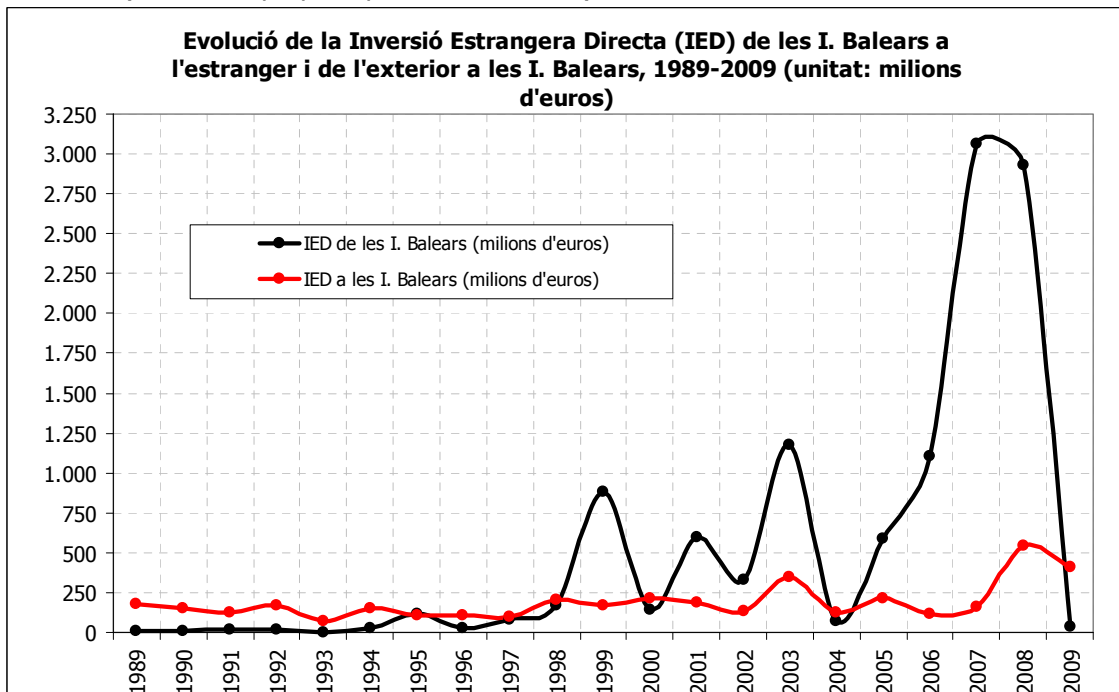
- La colonització turística global de marca Balear. Les cadenes de les Illes com a productores de perifèries turístiques, tot aprofitant els entramats de l'arquitectura financera global.
- La inversió estrangera directa com un pàl·lid reflex de l'expansió del capital turístic balear.

La IED (Inversió Estrangera Directa) és un dels principals indicadors per analitzar la internacionalització del capital. Si bé això és cert en la major part dels casos, per la indústria turística –particularment l'hoteleria–, la internacionalització no sempre ha anat acompanyada de fluxos d'inversió estrangera en el lloc on s'instal·la el capital (Endo, 2006). Cap a principis de segle XXI, en el cas de l'hoteleria espanyola, dominada per les transnacionals de les Balears, s'estimava que el 74% de les operacions de les cadenes hoteleres –instal·lacions d'allotjament– es realitzaven sense IED i el 48% de les inversions es realitzaven a través de localitzacions pont –paradisos fiscals o places financeres centrals amb beneficis fiscals– representaven el 48% (Ramón, 2002).

Tal com es pot observar al gràfic 72 i la taula 289, la Inversió Estrangera Directa (IED) de les Illes Balears cap a l'exterior ha presentat una tendència a l'alça, però amb clars alts i baixos; mentre que la IED rebuda a les Illes Balears procedent de l'exterior ha presentat una evolució més homogènia. Tal com s'exposava al capítol 8, després de l'entrada de l'Estat espanyol a la UE, els fluxos de capitals procedents de l'estranger cap a l'Estat es varen dinamitzar notablement. Després de les reformes estructurals dutes a terme al propi Estat, per tal d'adaptar-se al marc del capitalisme financer global, es varen accelerar els fluxos d'inversió estrangera directa des de l'Estat cap a l'estranger. A la segona meitat dels 1990, un cop superada la crisi de principis dels 1990 i quan ja les reformes del capitalisme espanyol s'havien consolidat, les inversions estrangeres espanyoles fetes a l'estranger superaren a les rebudes a l'Estat. La internacionalització del capital espanyol fou protagonitzada per les grans corporacions espanyoles privatitzades (p.ex. Repsol, Telefònica, etc) i la principal regió mundial receptora fou Amèrica Llatina que es trobava immersa en profunds plans d'ajustament sota el dictat del poder financer global i les institucions multilaterals vigilants de l'ortodòxia neoliberal (p.ex. FMI, Banc Mundial, OMC, etc) (Gavaldà, 2003; Durán-Herrera, 2005; Ortega, 2005; Guillén, 2006).

En el cas de les illes Balears hom pot observar com entre finals de la dècada dels 1980 i principis dels 1990 la IED de l'exterior cap a les Illes era superior a la que sortia des de les Balears, Així, tenim que entre el 1989 i el 1998, els fluxos d'IED rebuda a les Balears era 2,82 vegades superior als fluxos d'IED de les Balears a l'exterior. Mentre que posteriorment la relació s'inverteix. D'aquesta manera, entre el 1999 i el 2009 els fluxos d'IED de les Balears cap a l'estranger han estat 4,15 vegades superiors a la IED rebuda. En relació al PIB de les Illes Balears, tenim que la IED realitzada a les Illes Balears equival aproximadament a l'1,2% del PIB balear entre el 1989 i el 2009, tot essent la mitjana dels fluxos anuals d'IED rebuda a les illes equivalent a l'1,31% del PIB balear; mentre que la IED de les Balears realitzada a l'exterior en el mateix període equival al 3,45% del PIB balear i amb uns fluxos anuals mitjans que equivalen al 2,5% del PIB balear. De totes maneres, cal tenir present que, tal com ja s'ha exposat al capítol 8, els fluxos de capitals estrangers rebuts a les Balears o els procedents d'aquestes cap a l'estranger no tenen una gran rellevància en el conjunt de l'Estat. Això és degut al fet que les principals operacions es realitzen a les principals ciutats de l'Estat i les seves Comunitats Autònomes, on es localitza la major part del capital transnacional espanyol i les filials de les grans corporacions estrangeres.

Gràfic 72. (Elaboració pròpia a partir de taula 289).



**Taula 289. Evolució de la Inversió Estrangera Directa (IED) de les Illes Balears a l'estranger i la IED rebuda a les Illes Balears de l'estranger, 1988-2009 (Font: elaboració pròpia a partir de Perelló (2003) per IED de les Illes Balears a l'estranger entre 1989 i 1992; Blázquez et al. (2002) per la IED a les Balears entre 1989 i 1992; i Ministerio de Industria, Turismo y Comercio –<http://datainvex.comercio.es>, agost 2010– pels anys 1993-2009; dades de PIB procedents de l'INE –Instituto Nacional de Estadística–).**

	IED de les I. Balears (milions d'euros)	Percentatge IED de les I. Balears respecte PIB balear	IED a les I. Balears (milions d'euros)	Percentatge IED rebuda a les Balears respecte PIB balear	IED de les I. Balears a l'estranger respecte la IED rebuda a les I. Balears
1989	9,00	0,14	180,91	2,90	4,97
1990	11,81	0,17	152,42	2,15	7,75
1991	17,56	0,22	122,31	1,55	14,35
1992	21,44	0,25	167,66	1,94	12,79
1993	4,17	0,05	74,54	0,83	5,60
1994	29,47	0,30	151,05	1,56	19,51
1995	113,52	1,10	108,82	1,06	104,32
1996	24,63	0,22	105,45	0,96	23,35
1997	79,87	0,66	95,28	0,79	83,83
1998	170,02	1,29	202,67	1,54	83,89
1999	883,74	6,07	167,78	1,15	526,73
2000	139,09	0,86	214,74	1,33	64,77
2001	594,58	3,40	188,57	1,08	315,31
2002	327,11	1,76	135,23	0,73	241,89
2003	1.174,72	5,99	343,41	1,75	342,08
2004	73,29	0,35	128,21	0,61	57,16
2005	587,24	2,59	215,18	0,95	272,90
2006	1.100,75	4,52	119,59	0,49	920,45
2007	3.060,62	11,75	159,03	0,61	1924,59
2008	2.926,63	10,65	541,35	1,97	540,62
2009	34,34	0,13	411,69	1,56	8,34

A continuació s'intentarà analitzar conjuntament els fluxos anuals d'IED anuals de les Balears a l'estranger en base als principals països receptors i sectors d'activitat econòmica, tal com són recollides les estadístiques oficials del Ministerio de Industria, Turismo y Comercio. Encara que tenim dades per països entre 1989 i 2009, l'anàlisi conjunta entre sectors i països només el podem realitzar pel període 1993-2009 (gràfic 73, taula 290, gràfic 74, taula 291). En el primer període que abraçaria entre el 1993 i el 1998, els principals països receptors dels fluxos de capitals procedents de les Illes Balears eren els Països Baixos amb 58,42 milions d'euros (13,85% del total), Mèxic amb 54,09 milions d'euros (12,83%) i Panamà amb 52,86 milions d'euros (12,54%). Se pot apreciar com dos dels principals destins de la inversió de les Balears eren places financeres peculiars pel tracta fiscalment favorable que gaudeix el capital (van Dijk et al., 2007; Hernández-Vigueras, 2008). Durant aquest període, el 93,3% dels fluxos d'IED anaven adreçats al sector hotelier –epígraf 55 Serveis d'Allotjament–. Si ens fixam en la destinació de la IED balear en el sector de l'allotjament, a partir de les dades del ministeri (<http://datainvex.comercio.es>), hom pot comprovar com entre el 1993 i el 1998: el principal receptor eren els Països Baixos amb 56,24 milions d'euros (28,59% de la IED en allotjament); el segon era Mèxic amb 53,77 milions d'euros (27,33%); i el tercer era Panamà, el paradís fiscal d'Amèrica Central, que rebia uns 52,86 milions d'euros (26,87%), la qual cosa representaria el 56,03% de la IED en serveis d'allotjament feta a l'estranger. Una suma que no es correspon amb les habitacions que els hotelers de les Illes tenien a Panamà, ja que en aquell període no hi tenien ni una sola habitació. Panamà sembla que funcionà com una de les principals peces de l'arquitectura financera del capital turístic transnacional balear (Buades, 2006).

Entre el 1999 i el 2006, anys de forta expansió del capitalisme financer global, és quan els fluxos d'IED sortits de les Balears superen a les entrades d'IED rebuda a les Illes. Els fluxos d'IED acumulada durant aquest període s'adrecen als països que allotgen les principals places financeres mundials. D'aquesta manera el Regne Unit rebia unes 711,11 milions d'euros (14,57% del total), els Països Baixos 543,59 milions d'euros (11,14%) i els EUA 506,7 milions d'euros (10,38%). En canvi, els dos principals països d'Amèrica Llatina amb implantació de les cadenes hoteleres balears, Mèxic i República Dominicana rebien uns 208,15 milions d'euros (4,26%) i 118,04 milions d'euros (2,42%), respectivament. Encara que en alguns d'aquests països s'efectuaren algunes operacions hoteleres com les protagonitzades pel Grup Barceló als EUA (p.ex. Barceló Crestline Corporation), no sempre es correspon la inversió amb la implantació d'establiments d'allotjament turístic en aquests països. Entre els 10 primers països receptors d'IED balear durant aquests anys es troben 3 paradisos fiscals: Virgin Islands (Britàniques) amb 82,63 milions d'euros (1,69%), Panamà amb 28,53 milions d'euros (0,58%) i Luxemburg amb 17,24 milions d'euros (0,35%). El principal sector receptor de la IED balear en aquests anys fou el dels serveis d'allotjament amb 1278,59 milions d'euros (52,39% del total). Si un observa el destí dels fluxos d'IED en el sector de serveis d'allotjament es repeteix en certa mesura el mateix patró que en el període anterior, tot destacant la importància dels Països Baixos que rebien 533,64 milions d'euros en concepte d'IED balear cap el sector de l'allotjament, magnitud que representaria el 41,74% del total en aquest sector. El segon país receptor d'IED balear en el sector de l'allotjament foren els EUA on s'adreçaren 245,66 milions d'euros procedents de les Balears, és a dir un 19,21% del total. Després d'aquests dos destins un tant peculiars però amb importants places financeres, tenim dos dels principals països en els que les cadenes hoteleres balears han deslocalitzat la seva "producció" turística: Mèxic amb 185,74 milions d'euros (14,53%) i la República Dominicana amb 113,12 milions d'euros (8,85%). Entre els 10 primers països receptors de la IED balear en serveis d'allotjament se poden destacar: França (50,55 milions d'euros), Regne Unit (42,77 milions d'euros), Panamà (28,03 milions d'euros), Cuba (17,16 milions d'euros), Marroc (12,72 milions d'euros) i Croàcia (8,39 milions d'euros).

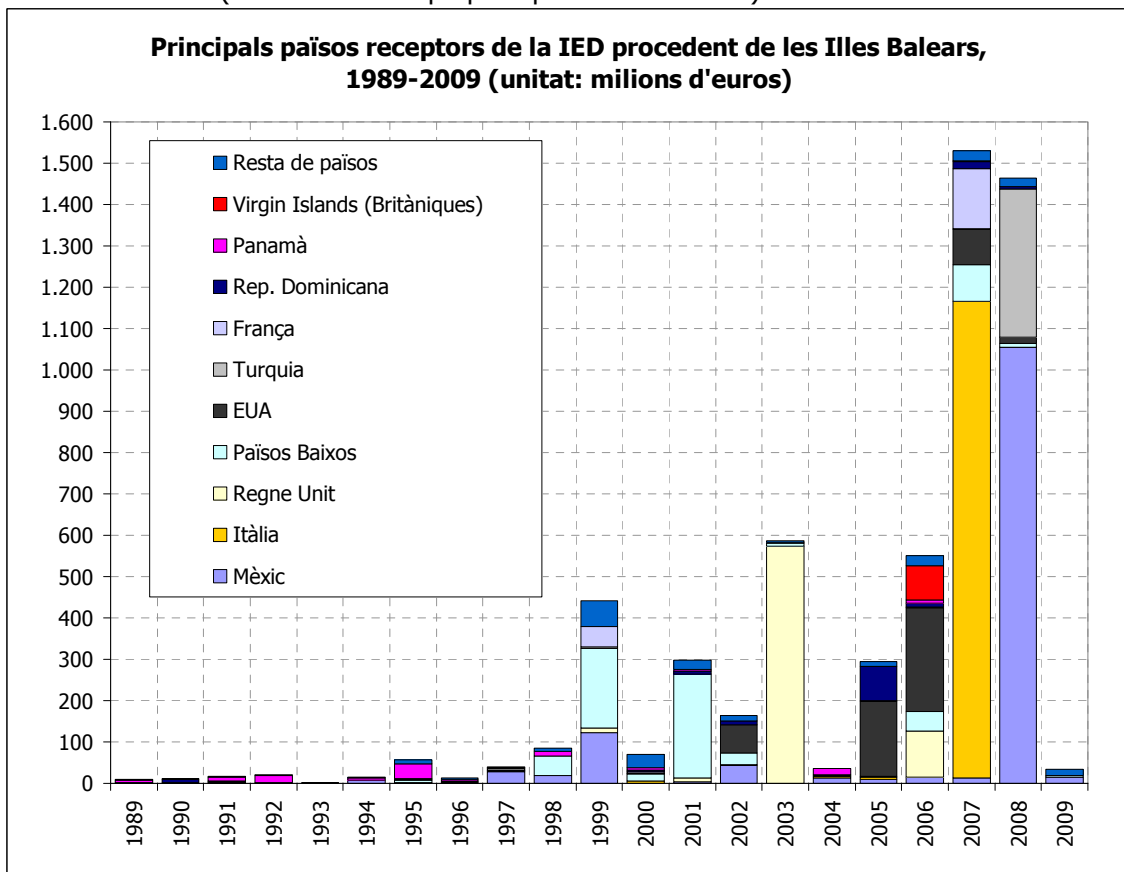
El segon sector d'activitat que rebé una major quantitat de fluxos d'IED balear entre el 1999 i el 2006 fou el del transport aeri amb 552,9 milions d'euros: 550 milions al Regne Unit i 2,99 milions a Itàlia. El tercer sector fou el de serveis de menjar i begudes amb 195,43 milions d'euros d'IED balear, el 95,95% de la qual s'adreçà als EUA. En quart lloc estan els fluxos d'IED balear del sector de la construcció amb 111,04 milions d'euros –Regne Unit (82,32 milions d'euros), Mèxic (29,22 milions d'euros), República Dominicana (4,82 milions d'euros), Costa Rica (1,41 milions d'euros) i Polònia (0,5 milions d'euros)–. En cinquè lloc, tenim el sector dels serveis financers (excloses assegurances i fons de pensió) amb uns 103,24 milions d'euros d'IED balear entre el 1999 i el 2006. Aquest epígraf recull un ample ventall de subsectors com per exemple les inversions col·lectives o les activitats de les societats holding, entre d'altres. Val la pena subratllar que els principals receptors d'aquestes inversions foren els paradisos fiscals: British Island (Britàniques) amb 82,63 milions d'euros; Luxemburg amb 14,27 milions d'euros i Guernsey amb 2,68 milions d'euros.

Entre el 2007 i el 2009, en plena crisi econòmico-financera global, es quan els fluxos d'IED balear a l'estranger són més importants. Aquests es concentren fonamentalment entre la segona meitat del 2007 i el 2008, just quan la crisi de les subprime havia començat a expandir-se. A més, s'ha d'advertir que el sector financer és el principal objectiu d'aquest fluxos de capitals balears. El 2007 es comptabilitzen uns fluxos de 1530,31 milions d'euros i el 2008 de 1463,31 milions d'euros, mentre que el 2009 la xifra disminuï fins uns 34,34 milions d'euros. Cal destacar el fet que en aquest període el principal sector objecte de les inversions estrangeres procedents de les Balears fou el de les assegurances i fons de pensions amb un total acumulat de 2537 milions d'euros. Si hom analitza el destí dels fluxos d'IED balear a l'estranger s'adona que Itàlia és el principal destí amb 1151,5 milions d'euros el 2007 que es corresponen amb el sector de les assegurances i fons de pensions i Mèxic amb uns 1083,7 milions d'euros, dels quals un 93,57% corresponien al mateix sector financer que Itàlia. En aquest mateix sector d'inversió del món de les finances s'han d'afegir 359,07 milions d'euros que s'adreçaven a Turquia, 6,87 milions d'euros a Aràbia Saudí i 6,43 milions d'euros a Algèria. El segon sector d'inversió fou el dels serveis d'allotjament amb 261,88 milions d'euros, és a dir quasi 10 vegades inferior a la primera partida. Quan s'analitzen els fluxos d'IED balear al sector d'allotjament en aquests anys s'observa com els dos primers països receptors eren els EUA amb

101,33 milions d'euros i els Països Baixos amb 97,85 milions d'euros. A molta distància tenim, en el mateix sector de serveis d'allotjament, els següents països: Alemanya (15,7 milions d'euros), República Dominicana (14,28 milions d'euros), Mèxic (13,1 milions d'euros), Marroc (12,05 milions d'euros) i Brasil (4,9 milions d'euros). El tercer sector al que s'han adreçat els fluxos de capitals balears per invertir a l'estranger ha estat el de les activitats auxiliars als serveis financers amb uns 145 milions d'euros; el quart sector era el de la construcció d'edificis amb 60,4 milions d'euros; i el cinquè el de les activitats immobiliàries amb 12,14 milions d'euros.

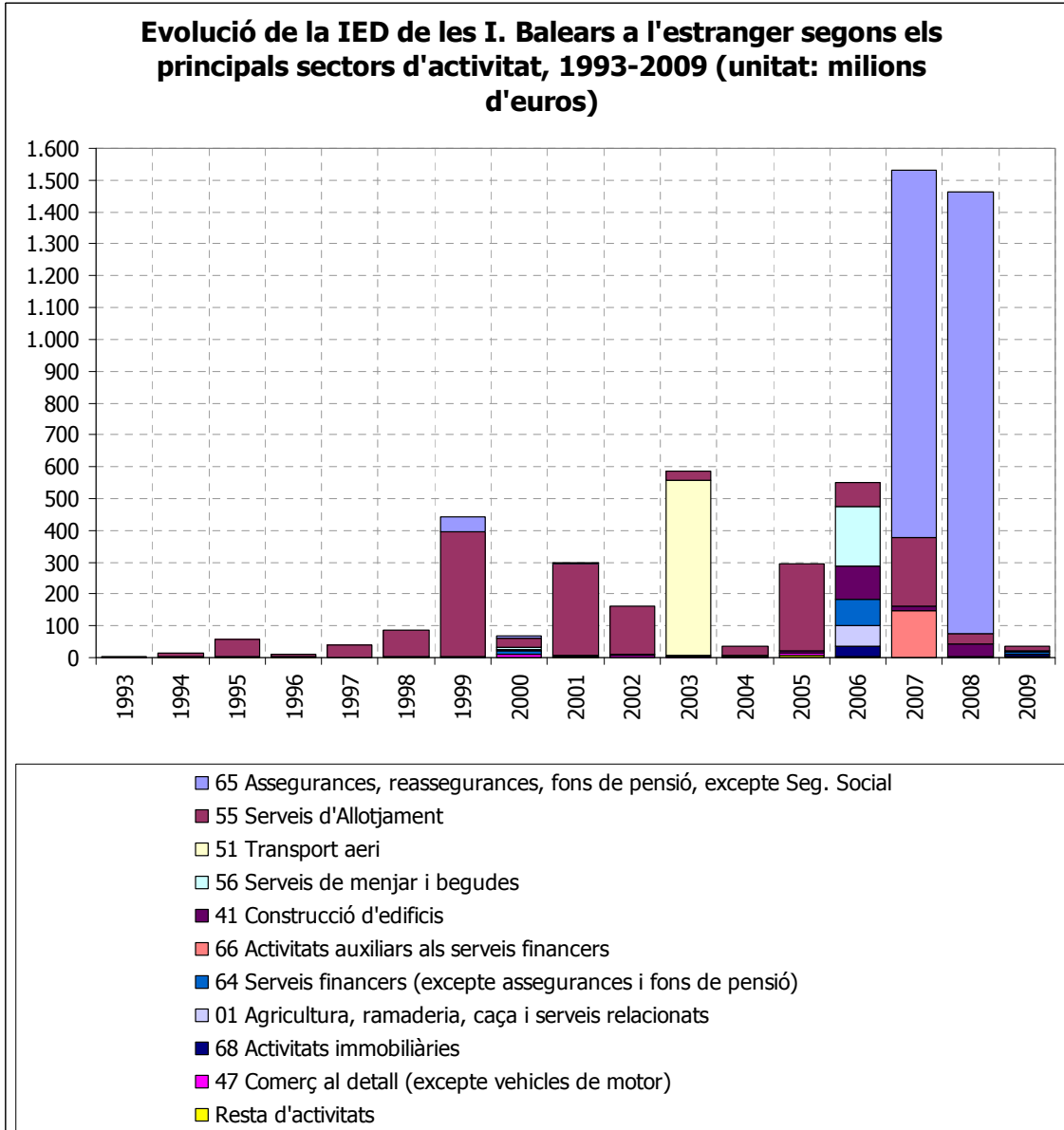
Es pot concloure que el seguiment dels fluxos d'inversió estrangera directa de les Balears a l'exterior no ens condueix exactament a la localització de les principals activitats realitzades pel capital balear, particularment la hotelera. En canvi, tal com han plantejat diversos autors, el seguiment dels fluxos de capitals solen conduir a les plataformes financeres que l'empresa transnacional en xarxa utilitza per tal d'aprofitar els privilegis que el gran capital gaudeix en temps de la globalització neoliberal. Crida l'atenció que en els moments en que semblava que els fluxos de capitals havien d'estancar-se, tot coincidint amb la irrupció de la crisi global, és quan aquests més s'intensifiquen i a més ho fan en inversions estrictament financeres i no en la que semblaria més lògica inversió en capacitat de "producció" turística, atesa la rellevància del capital hotelier transnacional amb matriu a les Illes.

Gràfic 74. (Font: elaboració pròpia a partir de taula 290).





Gràfic 75 (Font: elaboració pròpia a partir de taula 291).



**Taula 290. Evolució de la Inversió Estrangera Directa (IED) de les Illes Balears a l'estranger, 1989-2009 (unitat: milions d'euros) (Font: elaboració pròpia a partir de Perelló (2003) pels anys 1989-1992; i Ministerio de Industria, Turismo y Comercio –<http://datainvox.comercio.es>, maig 2010– pels anys 1993-2009).**

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Mèxic	0	0	0	0	0	7,27	0,02	0,19	28,33	18,28	122,42
Itàlia	0	1,32	2,21	0	0	0,04	0	0	0	0	0,05
Regne Unit	0,14	0,03	0,77	0	0	0	1,37	0,28	0,01	0	10,80
Països Baixos	0	0,01	0,05	0	0,43	0	6,02	2,18	1,45	48,34	193,71
EUA	0,35	0	2,59	0	1,62	0,83	1,55	1,40	2,43	0	0,04
Turquia	0,37	0,28	0	0	0	0	0	0	3,27	0,27	2,53
França	0,58	0	0,55	0,84	0	0,15	1,47	0,10	1,50	0	49,80
Rep. Dominicana	1,39	7,42	0,16	0,77	0	0,14	0,06	1,91	1,90	0	0
Panamà	4,93	1,41	9,02	18,03	0	3,88	35,74	3,01	0,01	10,23	0,04
Virgin Islands (Britàniques)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Portugal	0	0,33	0	0,05	0	0	0	0	0,11	0,63	46,06
Marroc	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,02	0
Alemanya	0,01	0,01	0,29	0	0	0	0,37	0	0,66	0	0
Luxemburg	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,60
Cuba	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6,49
Bèlgica	0,01	0,07	0,06	0	0	0	0	0	0	0	0
Jersey	0	0	0,40	0,22	0	0	9,87	0	0	0	0
Tunísia	1,20	0,38	1,42	0	0	0	0	0	0	2,26	0,08
Grècia	0	0	0	0,04	0	0	0	0	0,13	0,12	4,81
Croàcia	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Costa Rica	0	0,33	0	0	0	0	0,01	3,15	0,01	0	0
Aràbia Saudita	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Suïssa	0	0	0	0	0	0	0	0	0,12	0,12	0,19
Algèria	0	0,05	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Brasil	0	0,10	0,03	0	0	0	0	0	0	0	0
Gàmbia	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3,32	0
Argentina	0	0	0	0	0	0	0	0	0,01	0	0

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Egipte	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Xina	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Cap Verd	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Tanzània	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3,26
Hongria	0,02	0	0	0	0	2,42	0,18	0	0,01	0	0
Guernsey	0	0	0	0	0	0	0,10	0	0	0	0
Sèrbia i Montenegro	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Àustria	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,38	0
Jamaica	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Antilles Neerlandeses	0	0	0	1,50	0	0	0	0	0	0	0
Japó	0	0,02	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Suècia	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Andorra	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Irlanda	0	0	0	0	0,03	0	0	0,06	0	0	0
Polònia	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bulgària	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Veneçuela	0	0,06	0	0	0	0	0	0	0	0,04	0
Indonèsia	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hong-kong	0	0	0	0	0	0	0	0	0,01	0	0
Uruguai	0	0	0,02	0	0	0	0	0,03	0	0	0
Dinamarca	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Illes Caiman	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Equador	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<b>Total</b>	<b>9,00</b>	<b>11,81</b>	<b>17,56</b>	<b>21,44</b>	<b>2,09</b>	<b>14,73</b>	<b>56,76</b>	<b>12,31</b>	<b>39,94</b>	<b>85,01</b>	<b>441,87</b>

Continuació taula 290.

País	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	Total 1999-2009
Mèxic	0	3,04	43,8	0,48	13,38	10,32	14,73	14,04	1.055,11	14,55	1.345,95
Itàlia	4,81	1,31	0	0	2,99	4,18	0,05	1.151,50	0	0	1.168,46
Regne Unit	0,71	9,41	1,02	573,07	0,7	3,15	112,26	0	0	0	713,7
Països Baixos	17	250,99	28,27	7,27	0,26	0,07	46,02	88,25	9,07	4,29	703,69
EUA	1,11	0	68,22	2,68	1,93	180,41	252,3	86,76	14,57	0	618,81

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

Turquia	0	0	0,06	0,07	0	0,77	0,01	0,06	359,07	0	366,75
França	3,81	0	0,83	0	0	0,4	0,77	145,35	0	0	206,14
Rep. Dominicana	5,32	7,47	9,25	0,18	1,43	83,79	10,61	17,8	4,72	0	154,32
Panamà	4,42	2,5	0	0	15	0	6,57	2,71	0	0,04	117,52
Virgin Islands (Britàniques)	0	0	0	0	0	0	82,63	0	0	0	82,63
Portugal	5,66	0,75	0	2,56	0	0	0	0	0	0	56,14
Marroc	0	0	0	0	0	0,14	12,72	4,55	0	7,5	24,93
Alemanya	1,48	1,3	1	0	0	0	0,42	15,7	0	0	21,25
Luxemburg	12,64	2,4	0	0	0,09	0,05	0,46	0	0,2	0	17,44
Cuba	2,39	5,31	0	0	0	0	2,98	0	0	0	17,16
Bèlgica	7,03	0	0	0	0	0	2,07	2,79	0	0,02	12,06
Jersey	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10,48
Tunísia	0	0,03	4,59	0	0	0	0	0	0	0	9,96
Grècia	0	0	2,26	0,98	0,18	0	0	0	0,06	0	8,56
Croàcia	0	8,39	0	0	0	0	0	0	0	0	8,4
Costa Rica	0	0	0	0	0	0	1,41	0,4	0,8	1,37	7,48
Aràbia Saudita	0	0	0	0	0	0	0	0	6,87	0	6,87
Suïssa	0,06	0	0,14	0,03	0	5,97	0	0	0	0	6,63
Algèria	0	0	0	0	0	0	0	0	6,45	0	6,49
Brasil	0	0	0	0	0	0	0	0,02	0	4,9	5,05
Gàmbia	1,73	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5,05
Argentina	0	0	0	0	0	0,42	1,65	0	2,04	0	4,13
Egipte	0	0	0	0	0,59	0	0	0	1,79	1,65	4,03
Xina	0	0	0	0	0	3,07	0,33	0,33	0	0	3,73
Cap Verd	0	3,53	0	0	0	0	0	0,05	0,01	0	3,59
Tanzània	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3,26
Hongria	0	0	0	0	0	0,2	0	0	0	0	2,82
Guernsey	0	0	2,68	0	0	0	0	0	0	0	2,79
Sèrbia i Montenegro	0	0	0	0	0	0	0	0	2,31	0	2,31
Àustria	0	0	0	0,04	0	0,16	0	0	0	0	1,58
Jamaica	0	0	0	0,01	0	0,38	1,16	0	0	0	1,55
Antilles Neerlandeses	0	0	0	0	0,01	0	0	0	0	0	1,51
Japó	0	0	1,42	0	0,07	0	0	0	0	0	1,51

Suècia	0,36	0,86	0	0	0,01	0	0	0	0	0	1,23
Andorra	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,01
Irlanda	0	0	0	0	0	0	0,73	0	0	0	0,82
Polònia	0	0	0	0	0	0	0,52	0	0	0	0,52
Bulgària	0	0	0	0	0	0	0,01	0	0,24	0	0,25
Veneçuela	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,1
Indonèsia	0	0	0	0	0	0,08	0	0	0	0	0,08
Hong-kong	0	0	0	0	0	0,05	0	0	0	0	0,06
Uruguai	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,05
Dinamarca	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,02	0,02
Illes Caiman	0	0	0,01	0	0	0	0	0	0	0	0,01
Equador	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<b>Total</b>	<b>69,54</b>	<b>297,29</b>	<b>163,55</b>	<b>587,36</b>	<b>36,64</b>	<b>293,62</b>	<b>550,38</b>	<b>1.530,31</b>	<b>1.463,32</b>	<b>34,34</b>	<b>5.738,88</b>

**Taula 292. Evolució de la Inversió Estrangera Directa (IED) de les Illes Balears a l'estranger per sector d'activitat, 1993-2009 (unitat: milions d'euros) (Font: elaboració pròpia a partir del Ministerio de Industria, Turismo y Comercio –<http://datainvex.comercio.es>, setembre 2010–).**

Sector	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
65 Assegurances, reassegurances, fons de pensió, excepte Seg. Social	0	0	0	0	0	0	46,05	6,66	0,75
55 Serveis d'Allotjament	2,05	12,11	53,49	8,08	38,16	82,82	393,98	31,53	289,35
51 Transport aeri	0	0	0	0	0	0	0	0	0
56 Serveis de menjar i begudes	0	0	0	0	0	0	0,02	7,89	0
41 Construcció d'edificis	0	0	0	1,22	0	0	0	0,46	0
66 Activitats auxiliars als serveis financers	0	0	0	0	0	0	0	0	0
64 Serveis financers (excepte assegurances i fons de pensió)	0	0	0	0	0	0	1,62	12,64	0
01 Agricultura, ramaderia, caça i serveis relacionats	0	0	0	0	0	0	0	0	0
68 Activitats immobiliàries	0	0	0	0	0,01	0	0	0,36	2,16
47 Comerç al detall (excepte vehicles de motor)	0	0,19	0	0,28	0	0	0	9,99	2,51
46 Comerç majorista i intermediaris comercials (excepte vehicles de motor)	0	0	1,53	0	1,56	1,38	0	0	2,40
28 Fabricació de maquinària i equipament N.C.O.P. (No Coberts a d'Altres Partides)	0	2,42	0,18	0	0	0	0	0	0
79 Activitat agències de viatge, operador turístics, reserves.	0	0,01	1,56	0,47	0,19	0,65	0,08	0	0,10
43 Activitats de construcció especialitzada	0	0	0	0	0	0	0	0	0

78 Activitats relacionades amb el treball	0	0	0	0	0	0	0	0	0
29 Fabricació de vehicles de motor, remolcs	0	0	0	1,33	0	0	0	0	0
93 Activitats esportives, recreatives i d'entreteniment	0	0	0	0,85	0	0	0	0	0
13 Indústria tèxtil	0	0	0	0	0	0	0	0	0
52 Emmagatzement i activitats annexes al transport	0	0	0	0	0,02	0	0	0	0
16 Indústria de la fusta i del suro, excepte mobles i cistelleria	0	0	0	0	0	0	0	0	0
31 Fabricació de mobles	0	0	0	0	0	0	0	0	0
70 Activitats seus centrals; activitats consultoria de gestió	0	0	0	0	0	0,06	0,04	0	0
21 Fabricació de productes farmacèutics	0,03	0	0	0,06	0	0	0	0	0
82 Activitats administratives d'oficina	0	0	0	0	0	0	0,06	0	0,02
73 Publicitat i estudis de mercat	0	0	0	0	0	0,06	0	0	0
50 Transport marítim i per vies navegables interiors	0	0	0	0	0	0	0	0	0
92 Activitats de jocs d'atzar i apostes	0	0	0	0	0	0,04	0	0	0
42 Enginyeria civil	0	0	0	0,03	0	0	0	0	0
69 Activitats jurídiques i de comptabilitat	0	0	0	0	0	0	0,02	0	0
25 Fabricació de productes metàl·lics (excepte maquinària)	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<b>Total</b>	<b>2,09</b>	<b>14,73</b>	<b>56,76</b>	<b>12,31</b>	<b>39,94</b>	<b>85,01</b>	<b>441,87</b>	<b>69,54</b>	<b>297,29</b>

**Continuació taula 292**

Sector	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	1993-2009
65 Assegurances, reassegurances, fons de pensió, excepte Seg. Social	0	0	0	0	0	1.151,50	1.386,30	0	2.591,27
55 Serveis d'Allotjament	154,51	31,49	30,78	271,44	75,52	215,26	34,18	12,44	1.737,19
51 Transport aeri	0	550	2,99	0	0	0	0	0	552,99
56 Serveis de menjar i begudes	0	0	0	0	187,53	0	0	0	195,44
41 Construcció d'edificis	0	0	0	7,47	103,11	17,77	40,30	2,33	172,67
66 Activitats auxiliars als serveis financers	0	0	0	0	0	145,00	0	0	145,00
64 Serveis financers (excepte assegurances i fons de pensió)	2,70	1,50	0	0,05	84,73	0	0	7,01	110,25
01 Agricultura, ramaderia, caça i serveis relacionats	0	0	0	0	64,77	0	0	0	64,77
68 Activitats immobiliàries	0	0	0	0	30,44	0	1,79	10,35	45,10
47 Comerç al detall (excepte vehicles de motor)	6,25	4,12	2,10	8,80	2,34	0	0	0	36,58

46 Comerç majorista i intermediaris comercials (excepte vehicles de motor)	0,03	0,08	0	0,21	0,22	0	0,02	0,04	7,46
28 Fabricació de maquinària i equipament N.C.O.P. (No Coberts a d'Altres Partides)	0	0	0	3,27	0	0,33	0	0	6,19
79 Activitat agències de viatge, operador turístics, reserves.	0,06	0,17	0,10	1,53	0,56	0,40	0	0	5,90
43 Activitats de construcció especialitzada	0	0,01	0,07	0	0	0,05	0,01	2,17	2,31
78 Activitats relacionades amb el treball	0	0,01	0	0,38	1,15	0	0	0	1,54
29 Fabricació de vehicles de motor, remolcs	0	0	0	0	0	0	0	0	1,33
93 Activitats esportives, recreatives i d'entreteniment	0	0	0	0	0	0	0	0	0,85
13 Indústria tèxtil	0	0	0,59	0	0	0	0	0	0,59
52 Emmagatzement i activitats annexes al transport	0	0	0	0,41	0	0	0	0	0,44
16 Indústria de la fusta i del suro, excepte mobles i cistelleria	0	0	0	0	0	0	0,43	0	0,43
31 Fabricació de mobles	0	0	0	0	0	0	0,27	0	0,27
70 Activitats seus centrals; activitats consultoria de gestió	0	0	0	0	0	0	0	0	0,11
21 Fabricació de productes farmacèutics	0	0	0	0	0	0	0	0	0,09
82 Activitats administratives d'oficina	0	0	0	0	0,01	0	0	0	0,08
73 Publicitat i estudis de mercat	0	0	0	0	0	0	0	0	0,06
50 Transport marítim i per vies navegables interiors	0	0	0	0,05	0	0	0	0	0,05
92 Activitats de jocs d'atzar i apostes	0	0	0	0	0	0	0	0	0,04
42 Enginyeria civil	0	0	0	0	0	0	0	0	0,03
69 Activitats jurídiques i de comptabilitat	0	0	0	0	0	0	0,01	0	0,03
25 Fabricació de productes metàl·lics (excepte maquinària)	0	0	0	0,01	0	0	0	0	0,01
<b>Total</b>	<b>163,55</b>	<b>587,36</b>	<b>36,64</b>	<b>293,62</b>	<b>550,38</b>	<b>1.530,31</b>	<b>1.463,32</b>	<b>34,34</b>	<b>5.679,07</b>

- La deslocalització de la "producció" turística balear en l'era de la globalització neoliberal.
- o Les "fàbriques turístiques" de les cadenes hoteleres balears a l'exterior entre la crisi global de principis dels 1990 i el relleu del capitalisme global a mitjans 1990.

En els anys 1980 les principals cadenes hoteleres de les Illes –Sol Meliá, Barceló, Riu i Doliga– iniciaren la deslocalització hotelera cap a d'altres països, amb especial atenció als de la conca caribenya. Es tracta de la primera fase de la internacionalització hotelera espanyola que segons Ramón (2002:168) aniria de 1984 a 1992 i es caracteritza pel fet que unes poques grans cadenes hoteleres espanyoles –la major part d'elles de les Balears– inicien la projecció internacional centrada en el segment de sol i platja. El 1996, quan el capitalisme espanyol havia iniciat una nova fase expansiva i es començava a parlar de globalització, hi havia 7 cadenes hoteleres amb la seu a les Balears que havien iniciat el procés d'internacionalització. Aquestes cadenes comptaven amb uns 367 establiments d'allotjament turístic, el 32,97% dels quals es trobaven a l'estranger. Sens dubte, la posició central l'ocupava la cadena dels Escarrer que després de l'adquisició de Meliá Hotels tenia hotels per diversos indrets del planeta (p.ex. Iraq, Colòmbia i Veneçuela). Encara que Escarrer, abans de l'adquisició de Meliá, ja havia aixecat establiments hotelers a Indonèsia, Mèxic i República Dominicana (Uriol, 2001; Morales i Ruíz-Collado, 2008). El 1990 la cadena Sol Meliá ja ocupava la dissetena posició mundial en quant a capacitat d'allotjament (Seguí, 1995). Sol Meliá tenia el 74,38% dels establiments turístics de les cadenes balears a l'estranger (taula 293).

La distribució de les cadenes hoteleres per ordre d'importància en quant a la deslocalització de la "producció" turística a l'estranger al 1996 era: Sol Meliá amb 90 establiments i 20684 habitacions a l'exterior, el que significaria el 44,12% dels establiments i el 41,41% de les habitacions de la cadena; Barceló amb 16 hotels a l'estranger (44,44%) i 4648 habitacions (44,58%); Riu comptava amb 8 establiments a l'exterior (13,33%) i 2882 habitacions (18,06%); Iberostar tenia 3 establiments (20%) i 1194 habitacions (23,65%); Fiesta Hotels amb 2 establiments a l'estranger (11,76%) i 1221 habitacions (15,3%); Hoteles Piñero amb 1 establiment a l'exterior (8,33%) i 940 habitacions (9,13%); i Hoteles Globales un hotel (4,55%) i 102 habitacions (2,61%).

El principal espai ocupat pel capital turístic transnacional balear fou el de **República Dominicana** on s'hi localitzaven el 1996 uns 23 hotels amb unes 9615 habitacions, la qual cosa significa el 19,01% dels establiments de les cadenes balears a l'exterior i el 30,36% de les habitacions. El 1996, les cadenes balears ja acumulaven el 23,91% de les habitacions turístiques del país (Morales i Ruíz-Collado, 2008). La zona de "producció" turística dominicana era la de la part oriental de l'illa, particularment a l'anomenada Playa Bávaro i Punta Cana, on s'hi troben les cadenes Barceló, Fiesta, Iberostar, Riu i Sol Meliá. Les dues principals cadenes a la República Dominicana eren Barceló amb 8 establiments i 2496 habitacions i Riu amb 6 establiments i 2468 habitacions. Després de l'obertura del primer hotel Barceló a la República Dominicana, el Bávaro Beach (1985) i del Bávaro Garden (1987), s'inauguraren l'Hotel Bávaro Casino (1989) i l'Aparthotel Bávaro Golf (1989). Aquests dos darrers eren de menors dimensions, 236 i 126 habitacions respectivament, però anaven acompanyats de nous productes com el joc o el golf. Aquesta evolució no es pot entendre sense la vocació del president Balaguer per tal de crear un clima empresarial proturístic<sup>966</sup>. Amb la inauguració del Bávaro Palace (1993) els Barceló tenien a la zona un complex turístic amb una capacitat d'unes 4 mil places. Una autèntica fortalesa turística en la que els turistes capturats pels Barceló pràcticament no sortiran de la zona, més que per anar a l'aeroport. Joan Buades (2009:57) exposa com en aquests casos els Barceló comptaren amb la participació de socis locals que

<sup>966</sup> Sebastià Barceló conta que a una reunió que va mantenir amb Joaquín Balaguer va rebre carta blanca a les seves operacions turístiques. D'acord amb Morales i Ruíz-Collado (2008:30), Barceló diu que: "amb Balaguer vaig tenir el 1992 una reunió molt correcta, en la que només me va dir dues paraules claus a les tres preguntes i sol·licituds que li vaig fer: comenci demà" i continuen dient que: "en la conversació, Barceló li demana reconstruir l'hotel, reasfaltar la carretera de Bávaro a Higüey i rebaixar les taxes duaneres per construir més hotels. El president dominicà li dona el "comenci demà" a la reconstrucció de l'hotel, de la carretera i li fa una rebaixa del 10% en el moviment de mercaderies a les duanes per poder iniciar un nou projecte a Bávaro, per a que "comenci demà mateix a construir-ho". Tot això se fa sense cap document oficial, la qual cosa ocasiona més d'un mal de cap al germà de Sebastià, però tot surt bé".



aportaren entre el 15% i el 20% del capital, a excepció del Bávaro Garden que l'empresa dominicana Ron Barceló aportà el 40%. Els Barceló també adquiriren dos hotels de ciutat: Hotel Lina (1989) a Santo Domingo i el Barceló Naranjo (1994) a Higüey (Serrano, 2006; Morales i Ruíz-Collado, 2008; Buades, 2009). Aquest darrer anava acompanyat de la construcció d'un centre comercial a Higüey (Serrano, 2006). En aquesta ciutat, la més propera als complexos turístics de Bávaro, els Barceló "una vegada acabades totes les actuacions a Bávaro Beach, l'empresa va escometre la construcció d'un oratori dedicat a l'advocació de la Verge de Sant Salvador de Felanitx, que fou inaugurat pel bisbe de la diòcesi d'Higüey, província en la que es troba el complex, tot coincidint amb el desè aniversari de la seva posta en marxa" (Serrano 2006:155). Els Barceló seguien fidels a les seves conviccions religioses, tot aportant a la comunitat dominicana i als seus clients el present d'un "establiment" religiós.

El 1991, els Riu inauguraren el Riu Taino el 1991 a Punta Cana. Aquell mateix any, la presidència del grup l'assumeix Lluís Riu Güell que serà l'encarregat de la política d'internacionalització de la cadena. Cal tenir present que aquesta cadena està participada també pel Tour Operador alemany TUI, amb la qual cosa l'arribada de Riu a la República Dominicana suposava l'arribada paral·lela dels clients de TUI. En poc temps els Riu arriben a tenir 6 establiments i 2468 habitacions a la República Dominicana, la major part a la zona de Bávaro-Punta Cana. En relació a l'arribada de Riu a la República Dominicana cal destacar el fet que amb les companyies hoteleres arribava tot un seguit de companyies que complementaven la "producció" turística (p.ex. fusteries, companyies elèctriques, companyies de refrigeració, equipaments de cuina, etc)<sup>967</sup>. Així, el 1991 Sampol Ingeniería y Obras SA, a instàncies de Lluís Riu, construí una primera central elèctrica per dotar d'electricitat el complex de la cadena. En paraules de Sampol: "la zona en la que s'havia de construir la central encara era una zona de mangles, o sigui com una jungla" (Morales i Ruíz-Collado 2008:82). Aquesta seria una altra característica de la major part dels complexos turístics construïts, amb la seva construcció es transformaven completament els fràgils ecosistemes litorals, especialment manglars i sistemes dunars. Sampol, que havia constituït la filial dominicana Macao Caribe Mantenimiento, començà l'expansió al Carib de forma paral·lela a l'arribada dels hotelinents balears. Així, construeix una nova central per Riu a Puerto Plata, una per Piñero a Río San Juan, etc. Una altra constant és que no només el personal tècnic qualificat era de fora del país, sinó que bona part del material procedia de l'Estat espanyol. Així, Sampol comenta que "en els moments més àlgids de l'expansió hotelera balear i espanyola a Dominicana, fou tal la demanda de material elèctric que va haver temporades en les que arribaren a sortir 5 contenidors diaris del port de València a la República Dominicana" (Morales i Ruíz-Collado 2008:83).

Sol Meliá que havia iniciat l'expansió internacional pel Sud-est asiàtic, arribà el 1988 a la República Dominicana, just després que els Barceló, i el 1996 comptava amb 4 establiments i 1569 habitacions. Miquel Fluxà, al capdavant d'Iberostar, inaugurà el primer hotel de la República Dominicana el 1992<sup>968</sup>, el Bávaro Resort, i el 1996 tenia també Bávaro Dominicana tot sumant conjuntament unes 921 habitacions (Morales i Ruíz-Collado, 2008). Els Matutes que comptaven amb el Dominican Fiesta, iniciaren les obres del Fiesta Bávaro el 1992. Cerdà i Uli (1994:100) apunten el fet que els Barceló i els Matutes, socis en el periòdic El Día de Baleares, anaren als tribunals per un conflicte sobre la marca "Bávaro". Els negocis hotelers de Matutes a la República Dominicana foren objecte de polèmica quan el 1992 es va saber que l'Assemblea Paritària entre la CEE i els països ACP (Àfrica, Carib i Pacífic) que reuní a unes persones durant 5 dies es celebrà al Dominican Fiesta, tot essent Abel Matutes comissari europeu. També cal dir que Matutes va rebre ajuda financera del programa d'ajudes al desenvolupament als països ACP (Àfrica, Carib i Pacífic) recollit al Conveni de Lomé. Precisament a Lomé IV (1990-1995), quan Matutes ocupava la cartera a la comissió europea, s'incorpora de manera significativa la inversió turística, i aleshores el BEI (Banc Europeu d'Inversions) amplià el camp d'acció al finançament

<sup>967</sup> Entre aquestes empreses hom pot destacar: Humiclíma, Estel Ingeniería y Obras, Friusa, etc. En el darrer cas, crida l'atenció que un dels bateys s'anomeni Hoyo de Friusa, en referència a l'empresa mallorquina. Originalment els bateys eren els poblats que s'aixecaven en torn a les plantacions de sucre, formats bàsicament per immigrants haitians. Actualment s'anomenen bateys els barris informals on resideixen normalment els haitians irregulars que treballen, entre d'altres, en la construcció dels establiments turístics. Alguns d'aquests bateys es troben als marges de les zones d'industrialització turística, com és el cas de l'Hoyo de Friusa que es troba a l'Avinguda Barceló (en referència a la cadena mallorquina), al costat de la zona turística de Bávaro (Tucchi, 5/08/2010).

<sup>968</sup> El 1992 el grup de Fluxà instal·là noves oficines d'Iberoservice, el receptiu del grup, a Mèxic, Cuba i República Dominicana. El 1995 el Tour Operador del grup, Iberojet, adquirí Viajes Ecuador a Amèrica per tal de potenciar el negoci turístic a Amèrica Llatina (Gil, 2004).

d'actuacions fora de l'àmbit comunitari<sup>969</sup>. A més de Matutes, pot ser que més d'una cadena hotelera balear hagués rebut ajudes públiques per entrar en el país caribeny (Cerdà i Uli, 1994; Buades, 2006).

Finalment, cal destacar el desembarcament d'Hoteles Piñero a la República Dominicana el 1995 amb la constitució de la marca Bahía Príncipe i la inauguració del Bahía Príncipe San Juan de 810 habitacions, tot seguint la modalitat de gueto turístic segons la qual els turistes resten tancats i es comercialitza el producte sota la modalitat del tot inclòs. Val la pena destacar que Pablo Piñero havia constituït la seva cadena hotelera el 1994, tot aprofitant l'oportunitat creada amb la crisi de principis dels 1990, a resultes de la qual varen poder adquirir actius hotelers a baix preu a les Illes Balears i a les Canàries. La primera companyia turística de Piñero havia nascut el 1975, just en plena crisi, dedicada a la venda de paquets turístics destinats al turisme xàrter amb el Tour Operador Viajes Soltour, que va estendre el seu àmbit d'operacions al Carib (Tamargo, 2004). Pablo Piñero diu que "en el meu cas, jo anava protegit perquè la meva expansió se circumscribia on podia anar el majorista Soltour. En el pitjor dels casos jo tenia garantitzat el mercat espanyol i a l'hivern el suplía amb altres mercats" (Morales i Ruíz-Collado 2008:86).

El segon país amb major presència de les cadenes hoteleres era **Cuba**. El 1996 hi havia a Cuba uns 13 establiments hotelers amb unes 4453 habitacions, la qual cosa significa que el capital balear controlava prop del 16,5% de la capacitat d'allotjament turístic de l'illa. Es pot veure una gran diferència en la presència de les cadenes hoteleres a Cuba, ja que els 11 establiments de Sol Meliá contrasten amb Riu i Iberostar que tan sols tenien un establiment per hom. Cal destacar en el cas de Sol Meliá el fet que el 1990 inaugurà a Cuba l'hotel Sol Palmeras. Escarrer va mantenir unes estretes negociacions amb Fidel Castro que fructificaren en la que seria la primera associació amb capital estranger de Cuba. Així com els Barceló obriren el camí per a la penetració del capital balear a la República Dominicana, Escarrer fou l'encarregat de la penetració a Cuba (Uriol, 2001; Vicent, 17/07/1996).

El Decret-Llei 50 de 15 de febrer de 1982 pretenia reorientar la política econòmica cubana, tot inaugurant la potencial obertura als mercats i capitals estrangers que no formaven part dels països del CAME (Consell d'Ajuda Mútua Econòmica). Aquell Decret-Llei regulava la creació d'empreses mixtes entre societats cubanes i estrangeres, les quals no podien superar el 49% del capital. També cap a finals dels 1980 es constitueixen les principals empreses cubanes responsables de l'expansió turística a l'illa i que formaran part de les empreses mixtes amb les empreses estrangeres: Cubanacán de Comercio Exterior y Turismo (1987) i Grupo Gaviota SA (1988)<sup>970</sup>. La caiguda del Bloc Socialista accelerà tota una sèrie de canvis en la política econòmica cubana que, entre d'altres, reforçaren l'opció turística i l'obertura als capitals estrangers que culminaria en l'aprovació de la Llei 77, de 5 de setembre de 1994, de la inversió estrangera (Miranda, 2003; Navarro, 2011).

Escarrer arribà a Cuba de la mà de l'empresari canari Enrique Martín<sup>971</sup>. Martín, president del grup inversor CIHSA (Corporación Interninsular Hispana), signà amb Cubanacán la constitució de l'empresa mixta Cubacan SA, en la que Sol Meliá participava amb un 25% del capital. La societat preveia aixecar 3 hotels –Sol Palmeras, Meliá Varadero i Meliá Las Américas– i 200 bungalows amb capacitat de 1437 habitacions i un centre comercial a Varadero. La inversió prevista era de 50 milions de dòlars i Sol Meliá havia de fer-se càrrec de la gestió dels hotels. L'empresari global Escarrer i el president revolucionari Castro inauguraren conjuntament el Sol Palmeras (607 habitacions) el 1990 i el Meliá Varadero (490 habitacions) el 1991. Al Meliá Las Américas (340 habitacions) hi participava, a més de CIHSA i Sol Meliá, la companyia minera canadense Sherrit. A més, Sol Meliá signà acords amb companyies turístiques cubanes per gestionar els hotels: Sol Club Río de Mares (232 habitacions), Sol Club Río de Luna (232 habitacions) i l'Hotel Cohiba (462 habitacions). Al mateix temps, Sol Meliá iniciava els tràmits per aixecar el Meliá La Habana (492 habitacions). En tan sols una dècada Sol Meliá es feia

<sup>969</sup> Informació procedent d'ASIEX (Asociación Dominicana de Empresas de Inversión Extranjera): "El sector turístico dentro de los programas de financiamiento internacional" ([www.asiex.org.do/pais/tur\\_financiamiento.htm](http://www.asiex.org.do/pais/tur_financiamiento.htm), gener 2011).

<sup>970</sup> Cap a mitjans dels 1990 se crearen altres empreses: Gran Caribe, especialitzada en hotels de 5 i 4 estrelles; Hoteles Horizontes, de 3 i 2 estrelles (dissolta el 2004); Habaguanex; Puerto Sol, marines i activitats nàutiques (dissolta el 2003); Islazul, turisme nacional; Cubamar, mercat juvenil internacional (Navarro, 2011).

<sup>971</sup> Sembla que el primer empresari espanyol que inicià negocis turístics a Cuba, fou el mallorquí Pedro Pueyo d'Oasis, soci de Mario Conde (Fernández i Menéndez, 16/03/2001). Castro informà en persona a Escarrer el 1992 que rompia les relacions amb Oasis de Pueyo i Conde (Uriol, 2001).

càrrec de 15 hotels i cap a finals de 2000 tenia dos hotels en fase de construcció (Vicent, 17/07/1996; Uriol, 2001).

El complex turístic de Varadero, en el que participava Sol Meliá, fou objecte de polèmica a mitjans dels 1990 quan la política nord-americana vers Cuba s'enfortí amb la promulgació de la Llei Helms-Burton (1996)<sup>972</sup>. Els terrenys de 18,8 Ha sobre els quals s'havien construït alguns dels hotels de la cadena Sol Meliá a Varadero pertanyien, abans de la Revolució, a la família nord-americana dels multimilionaris Dupont, per la qual cosa des de la Casa Blanca s'anunciaren mesures contra la cadena hotelera d'Escarrer (Vicent, 17/07/1996).

Mentrestant, Gabriel Escarrer declarava que "operam amb les nostres inversions a tots els països, independentment del color polític, cultural o racial" (Manresa, 17/07/1996) i mantenien la seva decisió de no abandonar Cuba, altres companyies hoteleres espanyoles com Occidental abandonaren l'illa caribenya. Així mateix, Escarrer va advertir que en cas que les pressions dels EUA sobre la cadena Sol Meliá s'incrementassin, abandonaria els hotels que gestionava als EUA: Sol Miami Beach i el Sol Orlando. L'hotelier Abel Matutes, aleshores Ministre d'Afers Exteriors en el primer govern de José M. Aznar<sup>973</sup>, mobilitzà la diplomàcia espanyola per tal que les accions dels EUA no afectassin als interessos de les empreses espanyoles a Cuba, especialment les hoteleres i en particular Sol Meliá. Matutes s'entrevistà personalment amb el líder anticastrista Juan Mas Canosa per tal que aquest intercedís en les decisions de Washington i el president de la Comissió Europea sol·licità la suspensió dels capítols de la Llei Helms-Burton que afectaven a empreses europees. A més, des de la UE es va decidir prendre una sèrie de mesures en contra de la llei nord-americana: recurs contra l'Organització Mundial del Comerç; modificar el règim de visats d'entrada pels empresaris nord-americans amb interessos a la UE; creació d'una llista negra de les empreses que litiguin contra les europees; elaboració de lleis neutralitzadores de la Helms-Burton (Jorba, 23/05/1996; Vidal-Folch i Oppenheimer, 16/07/1996; Cembrero, 14/07/1996; Vicent, 17/07/1996). Mentre que la polèmica de la Llei Helms-Burton i els seus efectes sobre Sol Meliá omplien pàgines de premsa, i la cotització de les accions de Sol Meliá, que havia sortit feia poc a Borsa, davallava un 4,7%. Paradoxalment, l'entitat nord-americana The Chase Manhattan Bank s'havia convertit en un dels principals inversors institucionals internacionals amb el control del 10,3% de les accions de la cadena mallorquina. Les altres entitats que controlaven directa o indirectament la major part de les accions de la cadena eren: Banco Santander de Negocios (10,32%), BBV (6,37%) i BCH (4,61%) (Uriol, 2001).

El tercer país en importància pel que fa a capacitat d'allotjament de les cadenes balears era **Mèxic**. Les cadenes balears tenien 11 establiments i 3052 habitacions, el que significa un 9,09% dels establiments a l'estranger i el 9,64% de les habitacions. Aquestes pertanyien a les cadenes Sol Meliá i Barceló. Hi havia uns 5 establiments i 1542 habitacions de les cadenes balears a l'estat de Quintana Roo, concretament a les zones d'industrialització turística de Cancún, l'anomenada "Riviera Maya" –corredor Cancún-Tulum– i Cozumel. Mentre que a la costa pacífica –Los Cabos (Baja California Sur), Acapulco (Guerrero), Puerto Vallarta (Jalisco) i Ixtapa (Guerrero)– hi havia 6 establiments amb unes 1510 habitacions. Segons Alfonso Jiménez-Martínez (2009:128) els mecanismes disciplinaris imposats pels òrgans multilaterals, en motiu de la crisi mexicana de mitjans dels 1980, potenciaren el desembarcament del capital turístic internacional. Arran dels convenis entre el govern federal i l'FMI, als CPI (Centres Integralment Planejats) i entre aquests especialment Cancún, es permetia la substitució de deute públic per inversió (*swaps*). A més, a principis dels 1990 amb la nova llei d'inversions estrangeres –Ley de Inversiones Extranjeras, 27 de desembre de 1993, es regulava un nou marc per agilitzar les inversions estrangeres. L'efecte combinat de l'expansió del capitalisme financer global junt amb la nova arquitectura institucional a Mèxic resultà en un creixement constant de les inversions estrangeres al país, particularment les turístiques (Jiménez-Martínez,

<sup>972</sup> El 1996, Bill Clinton en plena campanya electoral i en vistes d'aconseguir el vot dels cubans exiliats, anuncià la promulgació d'una llei per castigar el règim Castrista de Cuba. Es tractava de la Llei Helms-Burton (Cuban Liberty and Democratic Solidarity Act) que havia d'entrar en vigor l'agost de 1996, segons la qual es sancionaria a les empreses que "trafiquin" amb antigues propietats estatunidenques a Cuba confiscades per la Revolució.

<sup>973</sup> Mentre Matutes defensava els interessos de les empreses espanyoles a Cuba, i molt particularment les hoteleres, el govern Aznar començava a desenvolupar una política exterior respecte Cuba marcada pel progressiu bloqueig de les relacions. Una de les primeres mesures fou la suspensió de les ajudes de "cooperació" amb Cuba, una cooperació que beneficiava bàsicament a les empreses espanyoles mitjançant els diferents instruments de l'Estat com els crèdits CESCE (Companyia Espanyola d'Assegurança de Crèdit a l'Exportació) o les ajudes FAD (Fons d'Ajudes al Desenvolupament) (Vicent, 4/06/1996).

2009). La crisi financera mexicana de 1994 (Efecte Tequila) propicià l'adopció de tot un paquet de mesures que aprofundirien la via neoliberal, reforçada aquell mateix any per l'entrada en vigor del TLCAN (Tractat de Lliure Comerç d'Amèrica del Nord). Aquell mateix any va irrompre la revolta popular de l'EZLN (Ejército Zapatista de Liberación Nacional) a Chiapas com a reacció a les lògiques neoliberals (Holloway i Peláez, 1998; Stiglitz, 2002).

Els Barceló havien entrat a Mèxic a principis dels 1980 quan llogaren el Barceló Panoramic a Acapulco i el Barceló Club Las Perlas a Cancún, just després que el 1981 es feren amb el majorista de viatges, Turavia que comptava amb una nodrida xarxa d'oficines i que operava a Amèrica Llatina (Buades, 2009). Per altra banda, cal destacar que el conegut empresari mallorquí, Pedro Pueyo, fou l'encarregat de posar Cancún en el mapamundi del capital turístic espanyol. En paraules de Pueyo: "vaig ser el primer que va posar un xàrter des d'Espanya a Cancún. No és per dir-ho, però vaig ser jo qui va posar a Cancún en el mapa d'Europa, a part de situar-ho a Espanya" (Ekaizer, 21/02/1994). El 1991 Pueyo ja tenia hotels a Cancún amb la cadena Oasis Internacional –Oasis Cancún, Oasis Cancún Playa, Oasis Puerto Aventuras i Oasis Akumal– i a més comptava amb el Tour Operador Club Amèrica amb seu a Atlanta (EUA) i la companyia aèria Aerocancún. En una entrevista, Pedro Pueyo explicava com "no solsament varem ser els pioners, sinó que animàrem a altres a venir [a Cancún]. Després del primer tracte, Fonatur [Fondo Nacional de Fomento al Turismo] ens va oferir un altre *swap* i un altre solar, però això ja sobrepassava la nostra capacitat per invertir. Així que li vaig dir a Pedro Joaquín (aleshores director de Fonatur): 'Mira, guarda-m'ho per un amic'. I vaig dur a Gabriel Escarrer per a mirar-ho. Així va ser com els Meliá entraren a Cancún" (Orea, 2004).

En el moment que esclatà el cas Banesto, a finals de 1993, sortiren a la llum les vinculacions de Pueyo amb Mario Conde i el grup Oasis i Banesto. Pueyo era un dels principals accionistes de Banesto amb el 3% del capital, una participació que havia consolidat des de que el 1990 Banesto intercanviàs aquelles accions pel 50% d'Oasis Internacional Group. El Grup Oasis fou assenyalat pel Banc d'Espanya per les opaques relacions amb el banc, segons el qual s'haurien camuflat pèrdues de Banesto i per l'enorme crèdit que l'entitat havia concedit a Oasis (uns 82 miliards de pessetes). A principis dels 1990, Banesto i el grup Oasis varen dur tot un seguit d'operacions financeres de gran complexitat i poca transparència. En un dels informes de la Comissió d'estudi sobre la intervenció del Banesto del Congrés dels Diputats es pot veure com Oasis Internacional Group, fundada el 1988, es caracteritzava per una enorme opacitat, tot destacant el fet que la matriu del grup, Kieselstein Stiftung, es trobava al paradís fiscal europeu de Lietchestein, i que en comptes de ser una societat holding, era una fundació<sup>974</sup>. Aquesta fundació a la seva vegada estava constituïda per diversos fons d'inversió, entre d'ells el de Pueyo (Ekaizer, 21/02/1994; Ekaizer, 6/05/1995; Cortes Generales, 30/09/1994).

El quart país amb major presència de les cadenes hoteleres el 1996 era **Indonèsia** amb uns 8 establiments i 2105 habitacions, la qual cosa representa el 6,61% dels establiments a l'estranger i el 6,65% de les habitacions. En aquest cas tan sols hi trobam una cadena hotelera, Sol Meliá. Sol Meliá que arribà a Bali a mitjans de la dècada dels 1980 es continuà expandint per aquell país, sota la fèrria dictadura de Suharto, i d'acord amb Seguí (1995:126) obrí el Gran Meliá Jakarta juntament amb els mateixos socis amb els que havia construït el de Bali, mitjançant la companyia PTSAI (PT Suryalaya Anindita Internacional). Des d'Indonèsia, continuà la seva expansió cap a d'altres països del Sud-est asiàtic, que era una de les regions del capitalisme global més dinàmiques del moment. El 1996 Sol Meliá tenia un hotel a Malàisia (Meliá Kuala Lumpur), un altre a Tailàndia (Meliá Hua Hin) i un a Vietnam (Meliá Hanoi).

En cinquè lloc, està **Portugal** amb 11 establiments hotelers i 1506 habitacions el 1996, un 9,09% dels establiments a l'estranger i 4,76% de les habitacions. En aquest cas tan sols tenim una cadena, es tracta de Sol Meliá. El primer hotel inaugurat en una ciutat europea fou el Meliá Confort Lisboa (1993) que fou seguit pel Meliá Confort Coimbra (1994). D'aquesta manera, Escarrer iniciava l'expansió del negoci hotelier urbà cap a les ciutats de la UE (Uriol, 2001). El juliol de 1996 Sol Meliá realitzà una *joint venture* amb la cadena portuguesa Hotti Hotels, mitjançant la qual incorporava 9 establiments més a Portugal. Així mateix, en la projecció per les ciutats europees, Sol Meliá va subscriure un acord amb una de les majors

<sup>974</sup> El representant del Grup d'Esquerra Unida a la Comissió d'estudi sobre la intervenció del Banesto del Congrés dels Diputats, Sr. Espasa Oliver, irònicament exposà com la traducció del nom de la fundació propietària d'Oasis, Kieselstein Stiftung, significava "Fundació de la Pasta", ja que Kiese vol dir en alemany grava, però en termes col·loquials també significa "pasta" (diners) (30/09/1994:8578).

immobiliàries alemanyes, AGIB, per construir nous hotels urbans. D'aquesta manera es constituïa la marca Sol Inn, tot inaugurant el primer establiment a Munic fins tenir el 1996 9 hotels amb 1103 habitacions a **Alemanya** (Massot et al, 1997). A més d'Alemanya, Sol Meliá tenia un hotel a Brussel·les, el cor burocràtic de la UE; i la cadena de José L. Carrillo, Hoteles Globales, tenia un altre hotel a Lieja (Bèlgica).

En quant a l'expansió del capital turístic balear cap els països de l'**Europa de l'Est**, cal destacar l'entrada del grup Barceló a Praga amb l'obertura del Barceló Praha. Aquest cas ha estat apuntat per Joan Buades (2009) com una passa clau en les estratègies de difusió internacional del grup. Es tractava d'un establiment de ciutat, cosa poc habitual en els Barceló dedicats a la "producció" massiva de sol i platja. L'entrada a l'Europa de l'Est es feu amb condicions favorables pel capital, ja que els estats estaven desmantellant tot l'aparell estatal amb programes privatitzadors. En aquest cas, els Barceló realitzaren un contracte de gestió. Posteriorment, i degut les extraordinàries condicions del contracte, els Barceló es feren amb la propietat de l'establiment. La projecció cap als països centrals del capitalisme avançat s'amplià amb l'entrada de Sol Meliá i Barceló als **EUA**, cap a principis dels 1990. Les dues cadenes tenien hotels a l'estat de Florida –Miami i Orlando–, on a més hi havia presència de capital turístic balear amb les oficines de viatges obertes a Miami pels Barceló, Fluxà o Pedro Pueyo a mitjans dels anys 1980. Així mateix, hom pot assenyalar que els Barceló havien iniciat la seva entrada en el negoci hotelier nord-americà amb l'obertura del Radison Barceló Washington el 1992, és a dir lluny de les platges però prop del poder (Serrano, 2006; Buades, 2009; Grupo Iberostar, 2010).

Les cadenes balears en aquells anys varen prestar especial atenció als països d'**Amèrica Central** que es trobaven immersos en processos de profundes transformacions, després de les fortes tensions geopolítiques, amb nombroses guerres civils vinculades a les ingerències dels EUA i motivades per les profundes desigualtats socials internes<sup>975</sup>. Els 1990 foren els anys de l'establiment de l'ordre neoliberal en tota la regió, situació aprofitada pel capital turístic. L'any 1989 els Barceló arribaren a **Costa Rica** amb la intenció de produir espais turístics a imatge del que havien transformat a la República Dominicana, Bávaro. El govern costa-riqueny, presidit per Óscar Arias Sánchez, convidà als Barceló per oferir-los la possibilitat d'urbanitzar al golf de Papagayo, a la regió de Guanacaste. Arias fou dels pioners en l'impuls de les polítiques neoliberals a la regió, tot apostant per la substitució del vell model agroexportador per noves formes d'inserció en el sistema-món capitalista, en les quals el turisme hi juga un paper rellevant (Cañada, 2010; Cordero, 2011). Segons Serrano (2006:158) "el visitant [Sebastià Barceló] es va sentir defraudat en conèixer el lloc<sup>976</sup>, però decidí no desaproveitar el viatge". Els Barceló aprofitaren per fer-se amb l'estructura de formigó d'un hotel urbà a la capital procedent d'una empresa fallida i que el Banco Centroamericano havia tret a subhasta, tot quedant aquesta deserta. De manera extraordinàriament ràpida, els Barceló es feren amb aquella propietat que es convertiria en l'Hotel San José Palacio, inaugurat el 1990. Aquest era l'hotel més luxós de Costa Rica i comptava, a més, amb un centre de convencions amb capacitat per unes 1500 persones i un casino (Grimalt et al., 1995; Serrano, 2006; Buades, 2009).

Un cop instal·lats al país, i després que Arias Sánchez inauguràs el primer hotel dels Barceló, els empresaris mallorquins continuaren amb el seu pla d'expansió, però no a l'indret indicat pel govern sinó al que ells triarien. La zona seleccionada foren les platges verges i manglars de la península de Nicoya, Playa Tambor. Els Barceló varen comprar una hisenda ramadera d'unes 2350 Ha que comptava amb 9,5 km de costa, 5 dels quals eren de platja. El pla dels Barceló consistia en construir, mitjançant l'empresa Construcciones Barceló: diversos hotels; 2 camps de golf; una marina per 500 embarcacions; un aeròdrom d'uns 1000 metres de longitud; i un ferry que connectàs Puntarenas amb Paquera per transportar els clients de l'hotel (Grimalt et al., 1995). El 1991 s'iniciaren les obres de l'Hotel Playa Tambor que fou inaugurat l'octubre de 1992. Tal com exposa Buades (2009:61-69) amb l'arribada del conservador Rafael Ángel Calderón a la presidència de Costa Rica, les condicions per dur endavant les inversions

<sup>975</sup> Es poden destacar particularment els casos de: Nicaragua amb la Dictadura dels Somoza (1936-1979) i la posterior Revolució Sandinista amb el conflicte armat que es perllongà fins el 1990; El Salvador amb conflictes armats fins la signatura dels acords de pau el 1992; i Guatemala amb el conflicte armat entre el 1960 i el 1996 (Chomsky, 1988; Chomsky, 2003).

<sup>976</sup> Buades (2009:58) exposa que entre els motius pels quals els Barceló no s'interessaren per aquest indret es trobaven les dificultats d'accés, a més de trobar-se molt a prop de Nicaragua on el conflicte bèl·lic estava encara viu.

del grup milloraren increïblement. En el contracte administratiu pel desenvolupament de la infraestructura del projecte turístic de Playa Tambor (24/07/1991) l'administració de Costa Rica es comprometia a dur endavant importants inversions públiques que beneficiaven als Barceló (Buades, 2009).

En el cas de Playa Tambor, els Barceló trobaren una forta oposició social amb l'Asociación Ambientalista y Naturalista Cuaremarpro de Montezuma i ASCONA (Asociación Costarricense para la protección de la Naturaleza), entre d'altres. La cadena intentà expulsar els habitants de la platja veïna, Montezuma; inicià les obres sense els permisos d'obra pertinents fins al punt que la Sala Constitucional ordenà la suspensió cautelar de les obres l'abril de 1992; va escometre diverses infraccions contra la Llei de la Zona Marítima Terrestre per privatització de l'espai públic costaner i destrucció del sistema dunar<sup>977</sup>; infringí la llei d'aigües per destrucció d'un manglar, drenatge d'un pantà i instal·lació d'una planta de tractament d'aigües residuals al costat del riu Panica sense garanties sanitàries suficients; etc. A més, les denúncies fetes per les diverses organitzacions assenyalaven tracte de favor rebut pels Barceló per part del govern: per la disposició de més línies telefòniques que les comunitats veïnes –unes 1000 front a les 6 línies de les comunitats de Tambor, Cóbano i Montezuma-; per la millora amb diners públics de la carretera de Puerto Paquera a Puerto Tambor; per la construcció per part del govern de 80 habitatges destinats als treballadors de Barceló; per la concessió d'una línia marítima entre Puntarenas i Nicoya que amenaçava una de les principals fonts d'ingressos dels habitants de Paquera que consistia amb el transport marítim mitjançant petites embarcacions (Buades, 2009).

A Costa Rica, després dels Barceló, cap a mitjans anys 1990, Sol Meliá inauguraren el Meliá Playa Conchal a la costa Pacífica i aquest anà seguit de 3 nous establiments a San José. La cadena dels Escarrer també inaugurarà el Meliá Guatemala de cinc estrelles i unes 198 habitacions. Una de les operacions realitzades per les cadenes balears a destacar és la dels Barceló a **Nicaragua**, amb l'adquisició de la que havia estat la finca del dictador Anastasio Somoza, Montelimar. El govern Sandinista havia convertit el 1987 aquella residència en un complex turístic i el govern de dretes de Violeta Chamorro d'Unión Nacional Opositoria (1990-1997) la incorporà en el seu programa de privatitzacions. Buades (2009:69-72) exposa com aquella adquisició fou molt opaca. La valoració de Montelimar era d'uns 19 milions de dòlars, però els Barceló tan sols es comprometeren a pagar uns 5 milions. De fet, no pagaren la quantitat acordada de cop, sinó que quedaren pendents 1,7 milions en funció d'assolir un determinat nombre de clients. El 1993 els Barceló obriren l'hotel Montelimar (Buades, 2009; Cañada, 2010).

El conflicte del cas Montelimar es va reactivar amb el nou govern sandinista presidit per Daniel Ortega de 2007. El govern nicaragüenc reclamava als Barceló el deute d'uns 1,45 milions de dòlars amb la Cornap (Corporaciones Nacionales del Sector Público). El maig de 2008 la Procuraduria General de la República de Nicaragua sol·licità l'embargament preventiu de les instal·lacions del Barceló Montelimar. El conflicte dels Barceló amb el govern de Nicaragua arribà a l'alta diplomàcia espanyola i Daniel Ortega va interposar, front el Centre Internacional d'Arranjament de Diferències Relatives a Inversions (CIADI) del Banc Mundial, una demanda de 30 milions de dòlars contra els Barceló per un suposat incompliment del contracte de compravenda. El representant legal dels Barceló era Tomás Delaney, que fou responsable dels assumptes legals durant la presidència de Violeta Chamorro just quan el Montelimar fou privatitzat. Mentre que l'assoliment de les quotes d'ocupació acordades per efectuar els pagaments posteriors als 3 milions de dòlars desemborsats en un primer moment, havia de ser auditat per una companyia independent. Aquesta fou la coneguda consultoria Price Waterhouse, precisament l'empresa que el 2009 fitxà a Jaume Matas després que aquest deixàs el seu lloc de feina a la multinacional hotelera dels Barceló. El juny de 2009 el govern sandinista de Nicaragua i el grup Barceló arribaven a un acord segons el qual el govern retirà la demanda i es comprometia a crear amb Barceló una societat conjunta per construir un aeroport internacional a Montelimar, els costos de la pista d'aterratge del qual anirien a càrrec de Barceló. Amb aquest acord<sup>978</sup>, la construcció de l'aeroport permetrà posicionar la zona per

<sup>977</sup> Segons Álvaro Fernández-González (1994) els Barceló distribuïren uns 1500 m<sup>3</sup> d'arena blanca sobre la platja, ja que l'arena original era obscura.

<sup>978</sup> L'acord (Entendimiento marco entre el Gobierno de Nicaragua y el Grupo Barceló) es pot consultar a [www.turismo-responsable.org/denuncia/0907\\_barcelo\\_nicaragua.pdf](http://www.turismo-responsable.org/denuncia/0907_barcelo_nicaragua.pdf) (gener 2011).

futurs projectes turístico-immobiliaris, però també s'evaporava la possibilitat de passar comptes a les actuacions sovint opaques de les grans transnacionals (ATR, maig 2008; ATR, juny 2008; El Mundo/El Día de Baleares, 27/06/2008; Trucchi, 10/06/2008; Buades, 2009; ATR, juliol 2009; El Mundo/El Día de Baleares, 5/06/2009; Cañada, 2010).

A **Sudamèrica** les cadenes hoteleres balears tenien 15 establiments i 2567 habitacions, totes elles de Sol Meliá. La major part de la capacitat d'allotjament turístic de Sol Meliá en el subcontinent americà es localitzava a **Brasil**. Els Escarrer inauguraren el 1992 l'hotel Meliá Maceió (340 habitacions), al municipi de Maceió que és la capital de l'estat brasiler d'Alagoas. En molt poc temps, la cadena mallorquina va comptar amb 10 establiments i 1308 habitacions al país. Mentre que el Maceió era de tipus vacacional, la resta eren majoritàriament urbans. En aquest cas es pot destacar el fet que bona part de les inversions turístiques que es feren al país aprofitaren no només les inversions procedents del BID (Banc Interamericà de Desenvolupament), sinó que molts hotels s'aixecaren amb finançament procedents de fons d'inversió o fons de pensions, mentre que les cadenes internacionals s'encarregaven de la gestió. El primer d'ells fou el Sol Meliá Sao Paulo que fou finançat amb capitals procedents del fons d'inversió brasiler Previ (Altés, 2006; Prosérpio, 2007; Gomes, 2009). El cas brasiler es exemplar de la introducció de les polítiques neoliberals a Amèrica Llatina. Després de la dictadura de Castelo Branco (1964-1985) es varen dur tota una sèrie de reformes institucionals d'acord amb els criteris del Consens de Washington, motivades pel deute extern i crisi fiscal del país. Un dels principals artífexs de l'agenda neoliberal fou el ministre d'hisenda (1993-1994), Fernando Henrique Cardoso, que llançà el Plan Real de reformes econòmiques estructurals. Cardoso aprofundí el programa neoliberal a la seva arribada a la presidència del govern del país el 1995 quan impulsà les clàssiques mesures de reforma laboral, privatitzacions, foment de les inversions estrangeres, dolarització, així com nombrosos escàndols polític-empresarials relacionats amb favoritismes vers determinats grups empresarials (Sainz i Calcango, 1999; Sader, 1999).

Després de Brasil cal destacar els establiments de la cadena Sol Meliá a Colòmbia i Venèçuela. L'entrada de Sol Meliá a aquests dos països es feu quan la cadena va adquirir Hoteles Meliá el 1987, ja que aquesta cadena tenia l'Hotel Pereira a Colòmbia i el Meliá Caribe i el Puerto La Cruz a Venèçuela. Escarrer afegí el Meliá de Santa Fé a Bogotà que era l'única franquícia del grup a Amèrica Llatina. La cadena Sol Meliá també s'havia fet amb un establiment a la zona turística d'Uruguai, Punta del Este (Massot et al., 1997).

Cap a finals dels 1980 Sol Meliá va iniciar la seva expansió als països de l'est i el sud de la conca mediterrània. En primer lloc, penetrà a Turquia el 1989 i amb pocs anys arribà a comptar amb 5 establiments i 1369 habitacions, totes elles a Antalya que és una de les principals zones turístiques del país. L'aposta turísticadora de **Turquia** es remunta als temps de la Guerra Freda quan fou integrada en el conjunt de països aliats dels EUA –incorporació a l'OECE, a l'OTAN, recepció d'ajuts nord-americans, etc– i l'activitat turística era plantejada, a més de la seva dimensió crematística, com a vacuna contra el comunisme dels països veïns. Turquia va rebre un tracte preferencial en els projectes de les institucions multilaterals controlades pels EUA, com el Banc Mundial, amb un important pes dels projectes i plans turístics. Un cop superada la crisi dels 1970, Turquia va reprendre l'aposta turística, tot adoptant les noves regles del joc de la globalització neoliberal (Var, 2001; Buades, 2009b). Després d'entrar a Turquia, Sol Meliá penetrà als dos països del Magrib amb règims polítics que assegurassin les inversions internacionals: el **Marroc** de Hassan II i la **Tunísia** sota mandat autoritari de Habib Bourguiba. El clima empresarial d'aquests dos països es va consolidar a la dècada dels 1990 amb l'adopció de nous marcs regulatoris afavoridors de les inversions estrangeres, al temps que la seguretat de les inversions quedava coberta amb els règims autoritaris de Zine Ben Alí a Tunísia a partir de 1987 i Mohamed VI a Marroc des del 1999 (Barbier, 2001; Hazbun, 2008; Buades, 2009b; Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010). Els 2 hotels de Sol Meliá a Tunísia es localitzaven a la zona turística del Port El Kantaoui; mentre que els 4 establiments del Marroc es trobaven a diferents indrets –Agadir, Sémmlalia, Casablanca i Taroudant–.

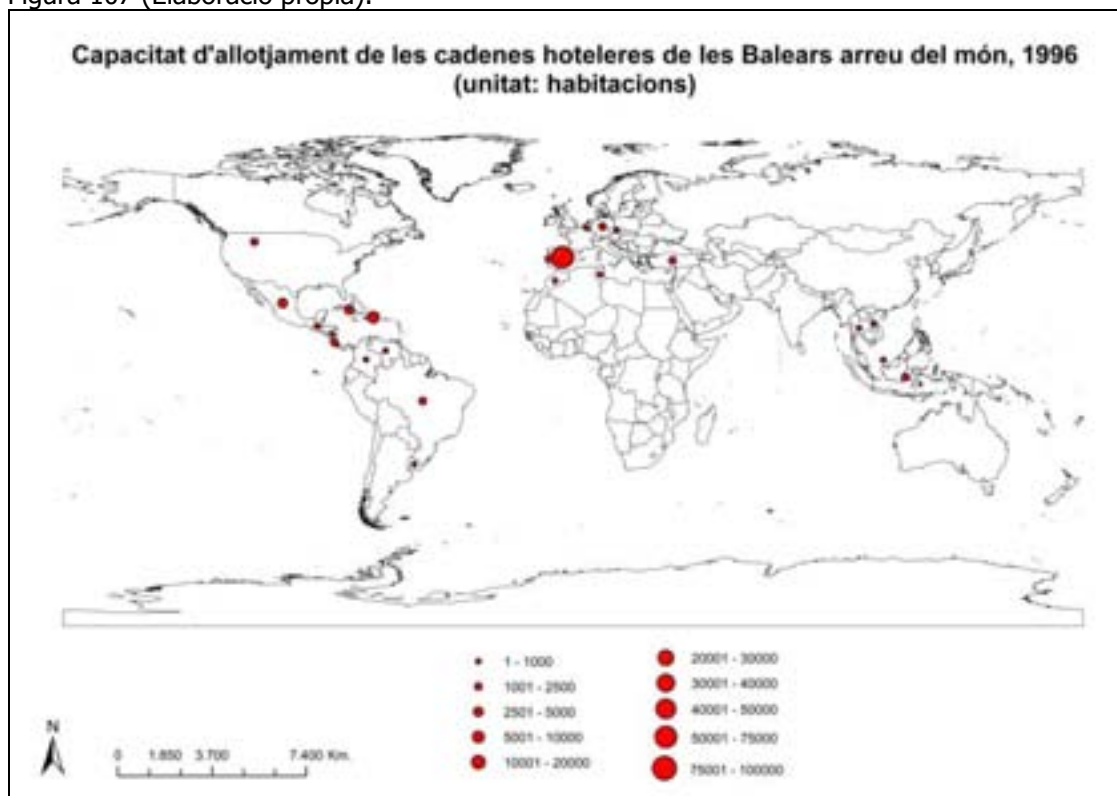
<b>Taula 293. Les cadenes hoteleres Balears i la seva projecció internacional, 1996 (estimació)</b> <b>(Font: elaboració pròpia a partir d'Hostelmarket, 1996; Seguí, 1996; Massot et al., 1997; Hostelmarket, 1999; Uriol, 2001; Serrano, 2006).</b>				
Cadena Hotelera	Establiments	Habitacions	Places	País
Barceló	2	656	1.312	Costa Rica
	2	601	1.202	EUA
	2	392	784	Nicaragua
	1	290	580	Mèxic
	8	2.496	4.992	Rep. Dominicana
	1	213	426	Rep. Txeca
	16	4.648	9.296	Total exterior
	8	2.900	5.800	Resta Estat espanyol
	12	2.878	5.756	I. Balears
	<b>36</b>	<b>10.426</b>	<b>20.852</b>	<b>Total</b>
	44,44	44,58	44,58	Percentatge exterior respecte total
	22,22	27,82	27,82	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	33,33	27,60	27,60	Percentatge I. Balears respecte total
Fiesta Hotels	2	1.221	2.442	Rep. Dominicana
	15	6.758	13.516	I. Balears
	<b>17</b>	<b>7.979</b>	<b>15.958</b>	<b>Total</b>
	11,76	15,30	15,30	Percentatge exterior respecte total
	88,24	84,70	84,70	Percentatge I. Balears respecte total
Hoteles Globales	1	102	204	Bèlgica
	3	687	1.374	Resta Estat espanyol
	18	3.122	6.244	I. Balears
	<b>22</b>	<b>3.911</b>	<b>7.822</b>	<b>Total</b>
	4,55	2,61	2,61	Percentatge exterior respecte total
	13,64	17,57	17,57	Percentatge resta E. espanyol respecte total
Hoteles Piñero	1	940	1.880	Rep. Dominicana
	2	180	360	Resta Estat espanyol
	9	850	1.700	I. Balears
	12	1.970	3.940	Total
	8,33	47,72	47,72	Percentatge exterior respecte total
	16,67	9,14	9,14	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	75,00	43,15	43,15	Percentatge I. Balears respecte total
Iberostar	1	273	546	Cuba
	2	921	1.842	Rep. Dominicana
	3	1.194	2.388	Total exterior
	2	517	1.034	Resta Estat espanyol
	10	3.338	6.676	I. Balears
	<b>15</b>	<b>5.049</b>	<b>10.098</b>	<b>Total</b>
	20,00	23,65	23,65	Percentatge exterior respecte total
	13,33	10,24	10,24	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	66,67	66,11	66,11	Percentatge I. Balears respecte total
Riu	1	268	536	Cuba
	1	146	292	EUA
	6	2.468	4.936	Rep. Dominicana
	8	2.882	5.764	Total exterior



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	31	7.732	15.464	Resta Estat espanyol	
	21	5.346	10.692	I. Balears	
	<b>60</b>	<b>15.960</b>	<b>31.920</b>	<b>Total</b>	
	13,33	18,06	18,06	Percentatge exterior respecte total	
	51,67	48,45	48,45	Percentatge resta E. espanyol respecte total	
	35,00	33,50	33,50	Percentatge I. Balears respecte total	
Sol Meliá	9	1.103	2.206	Alemanya	
	1	108	216	Bèlgica	
	10	1.308	2.616	Brasil	
	3	482	964	Colòmbia	
	4	846	1.692	Costa Rica	
	11	3.912	7.824	Cuba	
	2	421	842	EUA	
	1	198	396	Guatemala	
	8	2.105	4.210	Indonèsia	
	1	302	604	Malàisia	
	4	684	1.368	Marroc	
	9	2.660	5.320	Mèxic	
	11	1.506	3.012	Portugal	
	4	1.569	3.138	Rep. Dominicana	
	1	295	590	Tailàndia	
	2	731	1.462	Tunísia	
	5	1.369	2.738	Turquia	
	1	109	218	Uruguai	
	2	668	1.336	Veneçuela	
	1	308	616	Vietnam	
	90	20.684	41.368	Total exterior	
	78	18.952	37.904	Resta Estat espanyol	
	37	10.308	20.616	I. Balears	
		<b>204</b>	<b>49.944</b>	<b>99.888</b>	<b>Total</b>
		44,12	41,41	41,41	Percentatge exterior respecte total
		38,24	37,95	37,95	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	18,14	20,64	20,64	Percentatge I. Balears respecte total	
Total	121	31.671	63.342	Total exterior	
	124	30.968	61.936	Resta Estat espanyol	
	122	32.600	65.200	I. Balears	
	<b>367</b>	<b>95.239</b>	<b>190.478</b>	<b>Total</b>	
	32,97	33,25	33,25	Percentatge exterior respecte total	
	33,79	32,52	32,52	Percentatge E. espanyol respecte total	
	33,24	34,23	34,23	Percentatge I. Balears respecte total	
	7			Número de cadenes a l'estranger	

Figura 107 (Elaboració pròpia).



- Expansió de la deslocalització turística protagonitzada per les cadenes balears entre mitjans anys 1990 i el 2001.

Des de mitjans de la dècada dels 1990 es va donar una forta expansió del capitalisme global, amb fortes taxes de creixement econòmic, però també amb repetides i successives crisis financeres. L'etapa anomenada dolça de la globalització capitalista fou prou beneficiosa pel capital turístic espanyol en general i balear en particular. L'arquitectura institucional facilitava una forta reactivació del cicle financer-immobiliari espanyol, molt lligat al negoci turístic, així com el capital transnacional espanyol protagonitzava una autèntica cursa, primer a Amèrica Llatina i després a d'altres indrets del planeta, principalment la UE (Fernández-Durán, 2003; Buades, 2006; Guillén, 2006; Carpintero, 2005; Naredo, 2010; López i Rodríguez, 2010). Aquest procés es realitzava, entre d'altres coses, gràcies a una potent intervenció estatal sota la lògica neoliberal, ja fos amb el potent programa privatitzador o amb l'ajuda directa a la internacionalització empresarial (Ortega, 2007; Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010).

Des del 1996 fins el 2001 el nombre de cadenes hoteleres balears a l'exterior quasi es va duplicar, tot passant de 7 a 13. Mentre que el 1996 les cadenes balears havien entrat a un total de 22 països –sense comptar l'Estat espanyol–, el 2001 ja els trobam a 41. I, el que és més important, en aquest curt període de temps passaren de tenir 120 establiments a l'exterior el 1996 (32,78% dels establiments de les cadenes), a tenir-ne 329 el 2001 (43,23%); i les habitacions manejades es multiplicaren per 2,69, tot passant de 31671 el 1996 (32,95% de les habitacions de les cadenes) a 85014 el 2001 (47,02%) (taula 293 i taula 294). Aquesta etapa coincideix, aproximadament, amb la que Ana B. Ramón (2002) defineix com la segona etapa de la internacionalització de les cadenes espanyoles en la que empreses de menors dimensions que les pioneres, segueixen a les líders en la internacionalització, tot aprofitant el nou context del capitalisme global i el marc específic espanyol amb forta projecció de les lògiques financer-immobiliàries.

La principal cadena balear el 2001 és **Sol Meliá** que comptava amb uns 154 establiments i 39066 habitacions a l'exterior, repartits entre 28 països el 2001. Aquesta cadena ja era la més important en quant a projecció internacional el 1996 i el 2001 havia incrementat el seu parc d'establiments hotelers a l'estranger en un 73,03% i les habitacions en un 88,87%.

Cal recordar que a l'estiu de 1996 la cadena Sol Meliá havia sortit a Borsa, tot havent-se desglossat anteriorment l'empresa en una branca gestora i una altra propietària. Al mateix temps, els Escarrer varen constituir als Països Baixos la societat coneguda com a MIA (Meliá Inversiones Americanas) –que en realitat era Meliá Hospitality NV–. La societat neerlandesa dels Escarrer, radicada allà per les seves avantatges financeres i fiscals, s'havia d'encarregar de les adquisicions hoteleres a Amèrica Llatina i el Carib. L'arquitectura empresarial del grup tornà a variar amb la integració de les dues branques en Sol Meliá SA. Una operació que atorgà un paper central a la cadena mallorquina i que la col·locà entre els "top ten" mundials fou l'adquisició de la cadena Tryp. Aquesta darrera era de les més importants de l'Estat espanyol i també tenia una important projecció exterior, amb 12 establiments l'any de la compra (Hostelmarket, 1/09/2000; Uriol, 2001; Martorell, 2002).

Entre les cadenes que havien iniciat la seva difusió internacional a principis dels 1990, cal destacar el fort increment del nombre d'establiments a l'estranger d'**Iberostar**, entre el 1996 i el 2001. La cadena de la família Fluxà i del Tour Operador C&N (Condor and Neckermann) –llavors Thomas Cook– passà de tenir 3 establiments a l'estranger el 1996 a comptar amb una cartera de 26 el 2001, la qual cosa significa un increment del 766,67%. Aquesta forta expansió respon als profunds canvis de la companyia cap el 1998 quan constitueixen la companyia aèria xàrter Iberworld, que tendria entre les destinacions dels seus vols els països allà on es desplaçava la seva "producció" hotelera (p.ex. República Dominicana, Mèxic, Tunísia, etc), però també els països emissors de turistes i seu dels Tour Operadors (p.ex. Alemanya, Regne Unit, etc). Un fet significatiu fou l'acord subscrit entre Iberostar i Neckermann segons el qual la cadena mallorquina es feia càrrec dels establiments hotelers que el Tour Operador tenia a Grècia, Tunísia i al mateix Estat espanyol. La cadena passà d'estar present a 2 països caribenys el 1996 a distribuir la seva flota hotelera en 7 països, tot havent ampliat el seu radi d'acció a la conca mediterrània (Hostelmarket, 1999; Gil, 2004).

La cadena de la família **Riu** també experimentà un fort increment en el nombre d'establiments a l'estranger. Aquesta cadena amplia la seva flota d'establiments a l'estranger en un 337,5%, tot passant de 8 establiments el 1996 a 35 el 2001. La cadena passà d'estar present a 3 països americans el 1996 a localitzar les seves "fàbriques turístiques" a uns 10 països el 2001, tot destacant la incorporació de destins turístics de països de l'est i sud de la Mediterrània. Una de les claus d'aquest increment fou la incorporació dels establiments d'Iberotel a països de la conca mediterrània –Bulgària, Xipre, Egipte i Tunísia– (Hostelmarket, 1999; Hostelmarket, 2000e). La cadena de la família **Barceló** també experimentà un increment notable durant aquests anys, tot passant de 16 establiments (4648 habitacions) a l'exterior el 1996 a 74 establiments (14698 habitacions) el 2001. Mentre que el 1996 estaven presents a 6 països, la major part d'ells a Amèrica Central i Carib, a més dels EUA i la República Txeca; el 2001 ja havien expandit la seva xarxa de "producció" hotelera a 14 països, tot destacant la incorporació de països asiàtics i de la ribera sud del Mediterrani. L'expansió de Barceló va estar molt vinculada a les seves polítiques d'aliances empresarials, tot destacant la seva participació en la societat Grubarges Inversión Hotelera. Aquesta societat en la que participaven Barceló, BBVA i FCC, havia de dedicar-se a la inversió hotelera, tot destacant l'atenció preferent pels EUA i Mèxic (Serrano, 2006; Buades, 2009).

Abel Matutes Juan deixà la seva carrera política en acabar el primer govern de José M. Aznar (1996-2000), durant el qual havia ocupat la cartera d'afers exteriors. En aquests anys els negocis familiars havien prosperat notòriament: venda de Banca Matutes; expansió hotelera internacional; negocis naviliers amb Balearia; etc. **Fiesta Hotels** passà de tenir 2 establiments (1221 habitacions) a l'exterior (República Dominicana) el 1996; a comptar amb 6 establiments (2253 habitacions), repartits entre la República Dominicana, Tunísia i Itàlia. La cadena de Pablo **Piñero** incorporà 2 nous establiments entre el 1996 i el 2001, tot i que tenia un bon nombre de projectes en marxa. El 2000 la cadena de la família Carrillo, **Hoteles Globales**, havia deixat d'operar quan My Travel signà un contracte de lloguer dels seus hotels amb opció de compra. El Tour Operador va passar a controlar la cadena **Siva Hoteles**, després de fer-se amb el Tour operador alemany Frosch Touristik International (FTI). El 1998 FTI, que tenia el 50% de la cadena junt amb el grup Sidetours de Bernat Quetglas, va transferir la gestió de 10 complexos turístics a República Dominicana, Gàmbia, Itàlia i Cuba a Siva Hoteles. Emperò, després de les operacions realitzades per My Travel junt amb el grup Marsans, els establiments de Siva Hoteles passaren a la cartera d'Hotetur, motiu pel qual aquesta cadena experimentà un increment notable en el seu parc d'allotjament turístic, tant a l'Estat com a l'exterior. El 2001

**Hotetur** tenia 12 establiments i 2439 habitacions a l'exterior, repartits entre Cuba i la República Dominicana (Hostelmarket, 1999; Hostelmarket, 2001c).

Un tret significatiu d'aquest moment és la incorporació de noves cadenes en la cursa de la deslocalització de la "producció" turística. A més d'Hotetur, hom pot destacar la cadena balear **Renthotel**. Com en el casos d'Hotetur, Iberostar o Riu, la seva projecció internacional està molt relacionada als interessos dels majoristes de viatges que participen en aquestes societats. Renthotel era la cadena hotelera creada per Jumbo Tours SA. A la seva vegada, aquesta agència de viatges amb seu a Palma i presidida per Basilio Guerra Timoner, era propietat del majorista italià Alpitour, una societat que a la seva vegada era del conglomerat italià FIAT. El 2001 aquesta cadena que tan sols tenia un establiment a les Balears, comptava amb 12 establiments i 1874 habitacions a l'estranger. El 1999 la cadena de la família Rosselló (Grup Roxa), **Blau Hotels**, adquirí el 51% de la propietat del complex dominicà Natura Park per uns 3,5 miliards de pessetes (uns 21 milions d'euros), amb la qual cosa protagonitza el salt de les petites cadenes cap a l'exterior. Posteriorment, el 2000 la cadena **Mac Hotels**, de Miquel Amengual Cifre, va comprar per 24 milions d'euros el complex turístic Mac Bávaro Grand (República Dominicana) a la cadena Allegro Resorts. El 2001 la cadena **Garden**, propietat de Miquel Ramis Puigrós, va llogar a través de la seva filial Garden Tunísia dos establiments hotelers a Tunísia. El 2000, la recent creada cadena **Viva Hotels**, de Pedro Pascual i Bartomeu Plomer, i Prinsotel, d'Antoni Montaner Ferrer, constituïren la cadena Excellence Hotels & Resorts amb l'objectiu d'obrir establiments hotelers al Carib i el 2000 ja comptaria amb el Royal Uvero Alto a la República Dominicana després de desemborsar 6 miliards de pessetes (uns 36 milions d'euros). La cadena d'Abel Matutes Tur, **Sirenis**, inaugurà el seu primer hotel a l'estranger a finals de 2000, el Sirenis Cocotal Beach a la República Dominicana. El 2001 continuà les inauguracions amb l'obertura del Sirenis Tropical Suites, ambdós propietat de la filial del grup Hotelera Sirenis Dominicana SA (Hostelmarket, 1999; Hostelmarket 2000e; Hostelmarket, 2001c; Hostelmarket, 2002a).

El 2001, el país preferit per les cadenes balears seguia essent la **República Dominicana**. Aquestes passaren de controlar uns 23 establiments i 9615 habitacions el 1996, a tenir uns 49 establiments i 17465 habitacions el 2001. El capital balear controlava el 32,32% de les habitacions del país. En aquest temps, havia assumit la presidència de la República Dominicana Leonel Fernández del Partido de la Liberación Dominicana, suposadament socialdemòcrata, que formava part del Frente Popular, recolzat per Balaguer. Aleshores, la taxa d'atur era d'un 30%, el deute extern d'uns 4300 milions de dòlars, una elevada taxa de pobresa i intensa emigració. Durant el mandat de Fernández es va desplegar amplament el paquet de polítiques neoliberals. Al cap de pocs dies d'ocupar la presidència del país, Fernández anuncià un ambiciós pla de privatitzacions i reestructuracions de les empreses públiques, entre d'altres, de la CDE (Corporación Dominicana de Electricidad), el CEA (Consejo Estatal del Azúcar), CORPHOTEL (Corporación de Fomento de la Industria Hotelera) i les de la CORDE (Corporación Dominicana de Empresas Estatales). Les polítiques dutes a terme varen rebre bona resposta per part del capital internacional (p.ex. estímul de zones franques), però la bonança macroeconòmica es traduí en un procés inflacionari que lligat a les polítiques privatitzadores motivà el malestar de les classes populars amb l'esclat de motins als barris populars. Front aquesta situació, el juny de 1998, es va decidir devaluar el peso un 8,5%, per tal d'estimular les exportacions i les entrades de turistes (Isa, 2011; Portoreal i Morales, 2011)<sup>979</sup>. Un dels principals banquers dominicans declarava a la premsa mallorquina el 1999 que "els beneficis dels hotelers en el seu país eren excessius, fins el punt de que s'havien de maquillar per tal d'evitar una revolta popular. Els hotels s'amortitzaven abans d'inaugurar-se" (Togores 2/10/2001:3).

Segons l'informe del Programa de Nacions Unides pel Desenvolupament (PNUD) el "2001 començà una nova etapa per Punta Cana i la Costa Est. En efecte, recolzat per una excel·lent rendibilitat de l'Aeroport Internacional de Punta Cana, el Grupo Punta Cana va convertir el seu hotel en el primer hotel FAP de la zona (Full American Plan –que inclou solsament mitja pensió)" (Ceará-Hatton 2005:69). A més, aquell any s'aprovà la Llei 158-01 de Fomento al Desarrollo Turístico para los Polos de Escaso Desarrollo y Nuevos Polos en

<sup>979</sup> Leonel Fernández Reyna a CIDOB ([www.cidob.org/es/documentacio/biografias\\_lideres\\_politicos/america\\_central\\_y\\_caribe/república\\_dominicana/leonel\\_fernandez\\_reyna\\_gener\\_2011](http://www.cidob.org/es/documentacio/biografias_lideres_politicos/america_central_y_caribe/república_dominicana/leonel_fernandez_reyna_gener_2011)).

Provincias y Localidades de Gran Potencialidad y Creación del Fondo Oficial de Promoción Turística. Aquesta llei establia tot un paquet d'incentius i exempcions fiscals per tal de potenciar nous projectes turístico-immobiliaris (p.ex. exempció del 100% de l'impost sobre la renda, sobre els tributs nacionals i municipals, en els impostos d'importació, sobre l'ITBIS (Impost de Transferència i Importació de Béns i localització de Serveis) per un període de 10 anys. La nova llei també estipulava exempcions fiscals al finançament nacional i internacionals (Ceará-Hatton, 2005:69).

La cadena Barceló passà de 8 establiments (2496 habitacions) a 19 (5051 habitacions) entre el 1996 i el 2001 a la República Dominicana. Durant aquests anys en que s'havia produït el relleu generacional, la família Barceló decideix concentrar-se en el negoci hotelier, tot desprenent-se de les participacions en d'altres activitats –divisió de transports i de viatges–. A part de la internacionalització del grup, els Barceló entraren en l'accionariat del Tour Operador First Choice, la qual cosa els col·locava en Borsa, però sobretot els assegurava un volum de clients, tot convertint-se el Tour Operador en el primer client de la cadena (Serrano, 2006; Buades, 2009). Els Barceló construïren nous establiments a Bávaro (Barceló Villas Bávaro, Barceló Bávaro Village, Barceló Ocean Village) i construí el Barceló Convention Center amb capacitat per unes 5 mil persones, situat dins del complex Barceló Bávaro Beach Resort Golf, Casino & Convention Centre. Aquest complex turístic és una espècie de "comunitat tancada" (gated community) formada per 5 hotels, 15 restaurants, 18 bars, 5 camps de golf, casino, 3 discoteques i múltiples activitats esportives (Hostelmarket, 1/11/2001c).

Així mateix, els Barceló estengueren el seu abast a l'illa, tot ampliant el nombre d'establiments a d'altres indrets, especialment a Juan Dolio on ja tenien el Barceló Capella Beach. El 2001 ja tenien 6 establiments amb un total de 1778 habitacions a Juan Dolio. La principal modalitat aplicada pel capital turístic balear va ser la del tot inclòs, mitjançant la qual capturaven la pràctica totalitat de la despesa turística. Aquesta modalitat es va estendre amb noves formes de "producció" turística, tot incorporant espais d'oci i sobretot de joc que també estarà controlat pel mateix capital balear a través de les seves filials dominicanes.

La cadena Fiesta, quan Matutes encara era ministre d'Afers Exteriors, inaugurà 2 nous establiments a Bávaro (Fiesta Palace i Fiesta Beach) que completaven el complex dels Matutes a la finca de 500 Ha que havien adquirit als anys 1980, just al costat dels altres hotelers balears. Iberostar inaugurà 2 nous hotels, l'Iberostar Punta Cana (Punta Cana) i l'Iberostar Costa Dorada (Puerto Plata); mentre que Riu i Sol Meliá inauguraren un hotel per hom, el Riu Palace Macao i el Meliá Caribe, ambdós a Punta Cana. Val la pena destacar el fet que els Escarrer inauguren una nova fase d'aprofundiment del negoci turístic, tot ampliant-ho a la

dimensió immobiliària. Juntament amb la construcció del Meliá Caribe es va engegar el projecte Palma Real Villas Golf & Country Club. Aquest complex turístico-immobiliari, promogut per Sol Meliá i el soci local Remax Metropolitana, pretenia engegar, a partir d'una inversió d'uns 35 miliards de pessetes (210 milions d'euros), un megacomplex turístico-immobiliari en una àrea d'uns 3 km<sup>2</sup> on construir a més de diversos hotels, un camp de golf de 27 forats, un centre comercial, un casino, un club d'equitació, múltiples piscines i spas, etc. Emperò el seu producte estrella,



Figura 106. Palma Real Villas Golf & Country Club, Sol Meliá

especialment quan es configura la potent bombolla financero-immobiliària mundial, fou el dels habitatges de luxe<sup>980</sup> (i solars) en un indret fortificat, però paradisiac segons la propaganda del grup (Hostelmarket, 1/02/1999d).

<sup>980</sup> Els apartaments es venen entre 175 mil i 400 mil dòlars i les cases entre 450 mil dòlars i 1,5 milions de dòlars ([www.gopuntacanarealestate.com/Cocotal\\_Golf/page\\_2014998.html](http://www.gopuntacanarealestate.com/Cocotal_Golf/page_2014998.html), gener 2011).

Hotetur, la cadena del grup Marsans, entrà a la República Dominicana quan va llogar el Villas Doradas (Playa Dorada) el 1998 i posteriorment llogà el Dorado Club Resort. Playa Dorada es troba al nord del país, a la regió de Puerto Plata, on es construí l'aeroport internacional Gregorio Luperón el 1971 i que fou ampliat entre el 1992 i el 1994. El 2000 la cadena de Díaz Ferrán i Pascual llogaren el complex Boca Chica Beach Resort (Boca Chica), just al costat de l'Aeroport de Las Américas (Santo Domingo). Aquesta cadena també tenia assegurada la clientela ja que comptava amb les diferents divisions del conglomerat empresarial Marsans (agències de viatges, majoristes, companyies aèries, etc). Val la pena destacar que la companyia aèria del grup, Air Comet, incorporà entre els seus destins la República Dominicana, a més d'altres destinacions turístiques americanes. Emperò Hotetur també gaudia dels beneficis de la participació del Tour Operador My Travel i també del fet que Pascual i Díaz Ferrán eren copropietaris de la companyia aèria Spanair que també realitzava vols transoceànics (Hostelmarket, 1/11/1998b; Hostelmarket, 1/04/2000b).

A finals de 2000, Abel Matutes Tur de la cadena Sirenis Hotels va obrir el seu primer resort a la República Dominicana, el Sirenis Cocotal Beach Resort. Matutes adquirí 70 Ha a la Playa de Macao en la que construí 2 complexos turístics amb una inversió conjunta d'uns 9 miliards de pessetes (54 milions d'euros). El complex turístic sota la modalitat del tot inclòs, a més dels 2 hotels, comprenia la construcció de diversos restaurants, sales de festa, piscines, etc. Tot això en una zona que es publicitava com una platja verge. L'explotació de l'hotel i propietat presenta la complexitat característica de l'empresa transnacional en xarxa. Així, la propietat del complex aniria a càrrec de la filial dominicana del grup, Promociones e Inversiones Geranio SA, la gestió a càrrec de la filial Hotelera Sirenis Dominicana SA i la gestió a càrrec de Sirenis Service (Hostelmarket, 1/01/2001).

Cap a finals dels anys 1990 i principis del 2000 hi ha petites cadenes de les Balears que entren a la República Dominicana, totes elles sota la modalitat del tot inclòs tal com feien les grans cadenes balears. El 1999 Blau Hotels de la família Rosselló es va fer amb el complex Natura Park i Mac Hotels de Miquel Amengual Cifre va adquirir per uns 4,8 miliards de pessetes (28,8 milions d'euros) el complex Bávaro Grand que fins aleshores era propietat de la cadena Allegro Resorts (Hostelmarket, 1/07/2000a). El 2000 les cadenes mallorquines Viva Hotels i Prinsotel constituïren a la República Dominicana l'empresa Inversiones El Laurel SA, sota la marca Excellence Hotels & Resorts, amb un primer projecte al país a la Playa Mocal (Santo Domingo), Royal Uvero Alto, pressupostat en uns 6 miliards de pessetes (36 milions d'euros) (Hostelmarket, 1/02/1999d). Pascual, Plomer i Montaner tenien previst desembarcar, amb la companyia dominicana, a la resta de països de la conca caribenya des de la República Dominicana. Finalment, Renthotel, la cadena d'Alpitour, també havia penetrat a la República Dominicana amb l'Aligio Beach Resort (Samaná) (Hostelmarket, 1/10/2000).

Per altra banda, cal destacar que el grup Globalia, presidit per Juan José Hidalgo i amb seu a Mallorca, va constituir la cadena Globalia Hotels & Resorts el 1998 i obria just després l'Orotava Palace (Tenerife), el Palace de Muro (Mallorca) i el Botel Alcudiamar (Mallorca). El grup empresarial de la família Hidalgo comptava amb una nodrida xarxa empresarial que cobria la pràctica totalitat dels àmbits relacionats amb la "producció" turística, des del transport a l'allotjament. S'ha de destacar el fet que Hidalgo, a mitjans dels 1990, inicià una forta campanya de mercantilització dels espais turístics caribenys a través de les seva companyia de viatges Viajes Halcón, amb la campanya "Curro se va al Caribe". S'ha de tenir present que aleshores Viajes Barceló tenia un 5% de Globalia i First Choice, el soci dels Barceló, també tenia unes participacions del 19% de Globalia el 2001 (Medrano, 2004). El 2000 Hidalgo va adquirir uns terrenys de 28 Ha a Bayahíbe (República Dominicana) on volia construir un complex turístic d'uns 17 miliards de pessetes (102 milions d'euros). Aquesta localització responia al fet que al seu costat s'estava aixecant l'aeroport privat de La Romana preparat per rebre vols internacionals (Hostelmarket, 1/10/2000c).

El segon país amb major presència de les cadenes balears el 2001 era **Tunísia**. La dictadura de Ben Alí, acceptada pels poders internacionals a canvi de seguretat, apostà decididament per l'explotació turística de les seves costes. Una explotació que sempre estava vinculada a l'intercanvi de favors que el capital havia de fer amb la família presidencial. Les cadenes hoteleres balears passaren de tenir 2 establiments i 731 habitacions a comptar amb uns 36 establiments i 11204 habitacions el 2001. Una de les claus explicatives d'aquesta expansió al país magrebí deriva del fet que les cadenes mallorquines integren establiments dels seus socis o bé resultants de les operacions d'absorcions d'empreses. El 1997, la cadena

presidida per Miquel Fluxà, Iberostar, incorporà els establiments de la cadena Paradise, filial de C&N, que a la seva vegada era l'accionista de Fluxà a la cadena Iberostar. El 1999 Iberostar integrà 3 nous establiments a Tunísia mitjançant contractes de gestió fins arribar als 7 hotels i 2955 habitacions (Hostelmarket, 1999; Hostelmarket, 1/01/1999c). Així, la cadena Riu va integrar el 1999 els 7 establiments d'Iberotel, cadena propietat de TUI, i al cap d'uns mesos es va fer, mitjançant contractes de gestió, amb els establiments Meari Hammamet i el Residence Mehari Tabarka. El 2001 Riu ja tenia 9 establiments i 2046 habitacions a Tunísia (Hostelmarket, 1/06/1999; Hostelmarket, 1/11/1999).

Els Escarrer tenien 2 establiments (731 habitacions) el 1996 i el 2001 ja comptaven amb 15 hotels i 4710 habitacions, un increment que respon a l'acord que subscripiren amb la cadena tunisiana El Mouradi Hotels. Sol Meliá constituí l'aliança Gestion Hoteliere Tunisienne amb El Mouradi Hotels el 1996. A part de la continuada expansió de Sol Meliá, cal tenir present que quan es va adquirir la cadena Tryp, aquesta darrera tenia 8 hotels a Tunísia explotats en règim de lloguer. El mateix any que Sol Meliá va adquirir Tryp, va afegir 3 nous hotels a Tunísia (Hostelmarket, 1/09/2000; Sol Meliá, 2000). La cadena de Matutes signà un contracte de gestió per fer-se càrrec de l'hotel recent construït Fiesta Safa (Hammamet), el qual comptava també amb un centre comercial (Hostelmarket, 1/03/1999d). A més de les grans cadenes, n'hi ha d'altres mitjanes i petites que també entraren al país africà. Així, Renthotel d'Alpitour comptava amb 2 establiments i 525 habitacions i la cadena Garden, a través de la filial Garden Tunísia, va llogar el 2001 2 establiments amb un total de 668 habitacions. Les principals zones d'explotació turística amb presència de les cadenes balears eren: El Kataoui, on es construï el centre turístic Port El Kantaoui el 1979, on tenien 8 establiments (2856 habitacions); l'illa de Djerba amb 7 establiments (2374 habitacions); Hammamet amb 6 establiments (1230 habitacions); Monastir amb 3 establiments (1682 habitacions); i Mahdia (1191 habitacions).

A més de Tunísia, les cadenes balears eren presents a d'altres països del món àrab, però amb una presència molt menor que a Tunísia. A **Turquia**, a més dels 5 establiments que ja tenia la cadena Sol Meliá a Antalya el 1996, s'han d'afegir els de la cadena Barceló i Iberostar. El 1999 Barceló llogà 6 establiments hotelers (Club Yalikavak, Samdan, Ora Village, Bantur Naz, Pedasa Gardens i Rexene) situats a la costa mediterrània en diferents nuclis propers a la ciutat turística de Bodrum. Emperò, el 2001 havia reduït la seva cartera a 3 establiments – Ora Village, Club Yalikavak i Rexene) amb unes 442 habitacions. A Turquia també hi trobam Iberostar que comptava amb l'Iberostar Paradise Side Beach (285 habitacions) a Manyat i a finals del 2001 anuncià la incorporació de 2 nous hotels (Iberostar Grand Azur de 278 habitacions i l'Iberostar Club Alantur de 354 habitacions) (Hostelmarket, 1/09/2001a). Sol Meliá incorporà el Meliá Riviera a **Beirut** i el Meliá Pharaoh a **Egipte**, a la zona turística del Mar Roig d'Hurghada. Per altra banda, Riu Hotels després incorporà el Sharm El Sheik al Mar Roig egipci, procedent dels establiments d'Iberotel que s'havien incorporat a la cadena mallorquina de la mà del seu soci alemany TUI. Finalment, al **Marroc** trobam els 4 mateixos establiments que Sol Meliá hi tenia el 1996, sense que hi hagués durant aquest període cap nova incorporació per part d'aquesta cadena, ni tampoc cap altra cadena balear que penetràs en el país.

En tercer lloc, destaca el rellevant paper que assolirà **Mèxic** en el procés d'internacionalització del capital balear. El 1996 tan sols hi havia 2 cadenes, Barceló i Sol Meliá, que tenien uns 11 establiments i 3052 habitacions; mentre que el 2001 s'hi afegixen Hoteles Piñero, Iberostar, Riu i Renthotel, tot assolint els 29 establiments i 10644 habitacions. El 2001 hi ha un clar predomini de l'aposta balear pel litoral caribeny amb la "producció" de l'espai turístic de Quintana Roo, especialment a Cancún i la "Riviera Maya" (corredor Cancún-Tulum). Les cadenes balears tenien el 2001 el 26,84% de les habitacions de la Riviera Maya i el 8% de Cancún. Cal advertir que la Riviera Maya –Puerto Morelos, Playa del Carmen, Akumal, Aventuras, Chemuyil i Tulum– es va desplegar fonamentalment a partir de la dècada dels 1990. La "producció" turística d'aquest espai s'articulà en torn a l'eix de l'autopista federal 307 que connectava Cancún amb Tulum. El govern mexicà oferí aquesta porció de la península de Yucatán a la "producció" turística amb el PROEUT (Programa Regional de Ordenamiento Ecológico, Urbano y Turístico del Corredor Cancún-Tulum) de 1989, que es completà amb l'elaboració del Ordenamiento Ecológico para el desarrollo turístico de la Región denominada Corredor Cancún-Tulum (POE), tot invocant la conciliació entre l'activitat turística i l'entorn natural. El PROEUT fou fortament contestat per grups ecologistes ja que va modificar certes àrees per tal d'incloure noves zones turístiques i diversos megaprojectes (p.ex. Ciudad Nizuc,

Punta Maroma i Mayalumm), mentre que eliminava parcs naturals i àrees destinades a usos agropecuaris. El POE es va anar actualitzant a mesura que les pressions turístico-immobiliàries creixien fins que finalment el 2001, s'havien eliminat més espais naturals protegits i traves a la construcció turístico-immobiliària amb l'augment de les densitats turístiques. Així doncs, es va passar d'unes 3950 habitacions a la Riviera Maya el 1989 a 18731 el 2001 (Torres i Momsem, 2005; Jiménez-Martínez, 2009; Dachary, 2008; García-Zamora, 2010).

La cadena balear amb major nombre d'establiments i habitacions a Mèxic el 2001 era Sol Meliá. No obstant això, aquesta només va incorporar el Meliá México Reforma (489 habitacions) a Mèxic DF, respecte dels establiments que tenia el 1996. Tanmateix, la cadena Sol Meliá protagonitzà un important conflicte socioecològic que transcendí internacionalment. Es tracta del projecte de construir resorts turístics a Xcacel al corredor Cancún-Tulum, un espai d'alt valor ecològic, sobretot per ser un espai de desovament de tortugues marines (*Caretta caretta* i *Cheloniemydas*). Sol Meliá adquirí 45 Ha per uns 2,5 milions de dòlars el 1997, on pretenia aixecar diversos complexos, amb una capacitat d'unes 1500 habitacions<sup>981</sup>. Els empresaris mallorquins i els polítics mexicans no esperaven una reacció social com la que hi va haver. De fet, els primers en denunciar-ho foren els del Grupo Ecologista del Mayab (GEMA) que reclamaren des del 1994 la protecció de la zona, protecció que fou denegada per l'INE (Instituto Nacional de Ecología). El polític i empresari hotelier Juan Ignacio García Zaldivea<sup>982</sup> defensà clarament el projecte turístic, tot denunciant que eren els indígenes els responsables de la destrucció de la zona pronunciant la frase "Mayita mata tortuga". A les protestes ecologistes se sumaren els indígenes que cridaven en resposta a García Zaldivea, "Dinero mata Caribe". Emperò el que canvià el rumb del conflicte fou el fet que Greenpeace<sup>983</sup> denunciàs el projecte turístic i la protesta assolís una dimensió global. El 2000 Sol Meliá decidí posposar indefinidament el projecte per tal d'evitar un major deteriorament de la seva imatge i el 2001 la SEMANAT (Secretaría de Medio Ambiente y Recursos Naturales) revocà el permís de construir a la zona (Petrich, 24/04/1998; Petrich, 25/11/1998; Zuñiga, 11/08/2001).

La segona cadena amb major nombre d'establiments a Mèxic el 2001 era Barceló. Si bé el 1996 comptaven amb 2 hotels a Mèxic, un a Cancún i l'altre a Acapulco; el 2001 tenien 6 establiments que sumaven unes 2092 habitacions. L'ampliació de la flota hotelera dels Barceló a Mèxic es feu a través de Grubarges que tenia previst destinar 170 milions d'euros als projectes turístics mexicans. Així, el 2000 Grubarges va adquirir a la cadena Sheraton un hotel a Ixtapa (331 habitacions) i Huatulco (347 habitacions). Precisament, aquests dos establiments es trobaven en dos dels CIP (Centro Íntegramente Planeados) promoguts pel FONATUR a partir de 1974, amb el recolzament del BID (Banco Interamericano de Desarrollo). Així mateix, Grubarges va construir un resort turístic a la "Riviera Maya", el Barceló Maya amb 2 hotels (Maya Beach i Maya Garden) i unes 1020 habitacions. Aquests s'aixecaren al tros de selva tropical amb una franja costanera de 2 km que el grup adquirí el 1997 a l'entitat financera espanyola Banesto. Cal recordar que Banesto havia entrat a Mèxic a través de la filial Oasis Internacional dirigida per Pedro Pueyo. Els Barceló comptaven amb més terrenys, just al costat del Barceló Maya, per aixecar 2400 habitacions més (Hostelmarket, 1/11/1998a; Hostelmarket, 1/01/2000b; Buades, 2009).

Després de Sol Meliá i els Barceló que ja eren a Mèxic el 1996, entraren les cadenes balears Iberostar, Hoteles Piñero amb la marca Bahía Príncipe, Riu i Renthotel. Iberostar entrà a Mèxic el 2000 amb la gestió de 2 hotels a Playa del Carmen i amb unes 700 habitacions, propietat de la família Fluxà. Aleshores Iberostar inicià un megaprojecte turístic a la Riviera Maya pressupostat en uns 40 miliards de pessetes (24 milions d'euros), en que es preveia aixecar 2500 habitacions. El 1999 afegiren un nou establiment a Cozumel i el 2000 dos nous establiments a Playa del Carmen (Paraíso Beach i Paraíso del Carmen). Cap a finals dels 1990 la cadena Riu també entrà a Mèxic, primer a Cancún amb el Club Hotel Riu Tequila (568 habitacions) i després amb la construcció dels resorts a Playa del Carmen: Riu Palace Caribe,

<sup>981</sup> Veure: [www.seaturtle.org/xcacel/](http://www.seaturtle.org/xcacel/); [www.turtles.org/xcacel.htm](http://www.turtles.org/xcacel.htm) (gener 2011).

<sup>982</sup> Juan Ignacio García Zaldivea (Partido de la Revolución Democrática) fou el president municipal de Benito Juárez del que Cancún és la capçalera (2002-2005). El 2005 la policia judicial el va detenir per apropiació indeguda d'uns 97 milions de pesos. Després d'un any d'estar a la presó García Zaldivea sortí de la presó després de pagar una fiança de 70 milions de pesos i amb inhabilitació de 20 anys per qualsevol funció pública (Chetumal, 14/03/2005; Noticaribe, 24/12/2006).

<sup>983</sup> Greenpeace denuncià que l'advocat de Sol Meliá intentà subornar el president municipal de Solidaridad (Calvillo, 19/11/2000).



Riu Playacar i Riu Yucatán (Hostelmarket, 1999; Hostelmarket, 2000e; Hostelmarket, 2001c). Es pot subratllar que el Riu Playacar es comercialitzava sota el règim de temps compartit, és a dir una de les fórmules financero-immobiliàries que adquirirà gran rellevància al Carib i amb capitals procedents, fonamentalment, dels EUA (Hostelmarket, 1/10/2000d; CEPAL, 2009; Jiménez i Sosa, 2011). Una altra cadena que desembarcà a Mèxic fou la de Pablo Piñero que inaugurà el Bahía Príncipe Tulum (810 habitacions) el 1999 i el Bahía Príncipe Akumal a la zona d'Akumal –que significa en llengua maia, lloc de tortugues–, un espai d'alt valor ecològic del corredor Cancún-Tulum (Hostelmarket, 1/07/1999c). Cap gran empresari balear volia perdre l'oportunitat de negoci que hi havia a la "Riviera Maya" i per tant Abel Matutes Juan va adquirir uns terrenys per aixecar 4 complexos turístics amb una inversió de 14 miliards de pessetes (84 milions d'euros), els quals s'anirien inaugurant de forma escalonada a partir del 2002 (Hostelmarket, 2001c).

Des de Mèxic es va difondre el negoci turístic a la resta de costes d'**Amèrica Central**, ja en plena època triomfal del neoliberalisme. El projecte turístic centreamericà rebé un fort impuls des de la Declaració de Montelimar, signada durant la XVIII Reunió de Presidents Centreamericans, de 9 de maig de 1996. Una reunió que va tenir lloc a l'hotel Barceló Montelimar (Nicaragua) i en el que s'acordà impulsar la promoció turística intraregional, comercialització de paquets turístics, adaptació de la legislació al negoci turístic (p.ex. incentius a la inversió estrangera) i l'impuls dels aparells de la governança neoliberal amb forta implicació del capital privat (Gómez, 2008; Cañada, 2010). El país en el que s'experimenta el major increment de la capacitat d'allotjament turístic en mans de les cadenes balears fou **Costa Rica**, on es va duplicar el nombre d'establiments. El 2001 hi havia 12 establiments (1931 habitacions) de cadenes balears, front els 6 (1502 habitacions) del 1996. Encara que trobam les mateixes cadenes que hi havia el 1996, Sol Meliá no afegí cap establiment, mentre que Barceló afegí 6 nous hotels. A la capital, San José, tenia 3 nous establiments (Amón Park Plaza, Rincón del Valle, Parque del Lago), que se sumaven al Barceló San José Palace; mentre que a la costa pacífica afegiren el Barceló Amapola (Jaco de Jarabito), Barceló Los Delfines (Playa Tambor) i Barceló Playa Langosta (Tamarindo) (Hostelmarket, 2001c).

Durant la segona meitat dels 1990 i principis de segle XXI, les cadenes balears penetren en nous països centreamericans. Els Barceló, un any abans dels acords de pau de **Guatemala** de 1996, varen subscriure un acord de gestió de l'hotel Barceló del Lago just a la vorera del llac d'Atitlán. El 2000, Sol Meliá i el grup Barceló també entraren al paradís fiscal centreamericà, Panamà, on tenien algunes filials dels seus grups. En aquest país inauguraren el Meliá Panamà Canal (287 habitacions), tal com deia el mateix grup, l'hotel estava "ubicat en un entorn natural de luxe, disposa d'una ampla oferta esportiva, professional i ecològica al màxim nivell" (Sol Meliá 2000:32); mentre que els Barceló es feren amb un petit hotel, el Dos Ríos (19 habitacions). Els Barceló intentaren expandir el negoci turístic a **El Salvador**. El 2000 es varen associar amb la cadena salvadorenca Siesta per tal de fer-se amb la gestió del Siesta Hotel & Casino, construït els anys 1980, que comptava amb un centre de negocis i salons per convencions, però a més es trobava al bell mig dels principals centres comercials del país. El contracte de gestió signat entre el grup Barceló i el Siesta es va rescindir el desembre de 2001 (Buades, 2009). Finalment, a **Nicaragua** els Barceló seguien amb el ja citat Barceló Montelimar.

El quart país amb major nombre de places turístiques controlades per les cadenes balears fou **Cuba**. Cap a mitjans dels 1990 el Ministeri de Turisme cubà va prioritzar l'aprofundiment de la via turística. Així, s'aprovaren la Política de Desarrollo de la Actividad Turística en Cuba, l'Estrategia de Desarrollo del Turismo i la Regionalización Turística. Fruit d'aquests paquets de mesures, entre d'altres, es pot destacar la definició de 16 regions turístiques: La Havana, Varadero, Jardines del Rey, Nord de Camagüey, Nord d'Holguín, Santiago de Cuba, Costa Sud Central, Los Canarreos, Viñales-San Diego de los Baños, Península de Zapata, Baracoa, Nord de Villa Clara, Granma i Península de Guanahacabibes (Navarro, 2011). S'ha de tenir present que la política turística cubana anà vinculada a una nova política monetària amb la introducció del sistema de canvi dual a l'agost de 1993, que donà lloc al que es va definir com la dolarització de l'economia cubana –substitució parcial del peso pel dòlar EUA– que es va estendre fins el 2004, una mesura que s'ha d'emmarcar amb l'aparició de l'euro en el sistema monetari internacional (Ritter, 2003).

Les cadenes balears passaren de controlar 13 establiments i 4453 habitacions el 1996 a Cuba, a gestionar uns 33 establiments i 10428 habitacions el 2001. D'aquesta manera, les 4

cadenaes balears que operaven a Cuba –Sol Meliá, Hotetur, Iberostar i Riu–, tenien prop del 20,64% de la capacitat d'allotjament turístic de Cuba. Les principals zones en les que les cadenaes balears s'havien posicionat eren Varadero on tenien unes 5470 habitacions, la qual cosa representa el 40,55% de les habitacions de la zona; i La Havana on comptaven amb unes 1589 habitacions, 13,2% de les habitacions de la zona. La principal cadena espanyola a Cuba el 2001 era Sol Meliá que comptava amb 20 establiments (7675 habitacions), una quantitat que quasi duplica la de 1996. Aquest important increment de la presència de Sol Meliá a Cuba s'explica amb bona mesura per l'absorció de la cadena Tryp el 2000. La major part dels establiments de la cadena es localitzaven a Varadero (7 establiments i 3058 habitacions), l'Havana (3 establiments i 1445 habitacions), Cayo Coco (2 establiments i 1017 habitacions), Ciego de Ávila (3 establiments i 791 habitacions), Bahía Naranjo (2 establiments i 464 habitacions), Santiago de Cuba (1 establiment i 302 habitacions), Cayo Largo (1 establiment i 304 habitacions) i Holguín (1 establiment i 294 habitacions).

El 1998 la cadena Hotetur, integrada en el grup Marsans, va llogar el Copey Resort (178 habitacions). Resultava ser la primera vegada que una cadena estrangera operava directament un hotel en règim de lloguer. Al cap d'uns mesos signà contractes de gestió amb la cadena cubana Horizontes Hoteles per fer-se amb els establiments: Tropicoco Beach Club (188 habitacions), Sotavento (107 habitacions), Acuazul (78 habitacions), Varazul (60 habitacions). Posteriorment, Hotetur es va associar al 50% amb la cubana Horizontes Hoteles per tal d'aixecar un nou hotel pressupostat en uns 3,8 miliards de pessetes (22,8 milions d'euros). A més dels contractes duts a terme per Hotetur, s'ha de tenir en compte que quan My Travel entrà a l'accionariat d'Hotetur, transferí els hotels de la cadena Siva Hotels a Hotetur, entre d'ells els que tenien a Cuba. El 2001 aquesta cadena ja tenia 9 hotels i 1563 habitacions a Cuba, 6 dels quals es trobaven a Varadero (Hostelmarket, 1/11/1998b; Hostelmarket, 1/03/1999e). Riu i Iberostar que el 1996 comptaven amb un hotel a Cuba, ampliaren la seva presència tot assolint la quantitat de 2 establiments (416 habitacions) en el cas de Riu i 3 establiments (857 habitacions) en el d'Iberostar.

Cal destacar que en aquests anys, diverses cadenaes ja presents a Cuba el 1996, i altres que no, iniciaren importants plans d'expansió. Així, el 2000 la cadena Iberostar, associada amb la cubana Gran Caribe, anuncià la construcció de 6 hotels (1760 habitacions) pel 2004: Iberostar Habana i Iberostar Packard a l'Havana; Iberostar Varadero; Iberostar Bucanero a Cayo Largo i Iberostar Ancóna Trinidad (Hostelmarket, 1/11/2000d). El 2000, Blau Hotels, a través de les filials Axor Inversiones de la família Rosselló i Cresgar Inversiones de la família Crespí Socias, va constituir l'empresa mixta Cubanablau amb Cubanacan per construir 2 hotels amb una inversió prevista de 10 miliards de pessetes (60 milions d'euros) a Varadero i Cayuelo (Holguín) (Hostelmarket, 1/11/2000b). El grup Barceló també va realitzar les gestions per tal de poder entrar a Cuba. Així, Grubarges va subscriure un acord amb Cubanacán per tal de construir un hotel de 300 habitacions. Val la pena destacar que Grubarges va constituir la societat mixta amb la ja citada Cubanacan (50%) i el soci d'Escarrer a Cuba, l'empresari canari Enrique Martínón amb el 15% de la societat. Aquesta societat tenia per objecte la construcció d'un hotel de 300 habitacions a Cayo Coco (Hostelmarket, 1/12/2000b). La cadena d'Abel Matutes Tur, Sirenis, també inicià les operacions per tal d'entrar a Cuba on tenia previsions d'obrir 3 establiments (1000 habitacions) en els propers anys a Varadero, Cayo Coco i Cayo Guillermo, amb una inversió d'uns 12 miliards de pessetes (72 milions d'euros) (Hostelmarket, 1/03/2001). Per altra banda, el 2001 el capital turístic balear penetra per primera vegada en el Carib anglosaxó amb l'obertura del Riu Tropical Bay a Jamaica. Un complex turístic sota la modalitat de tot inclòs d'un 396 habitacions, diversos bars i restaurants, discoteca, zones esportives, centres de salut, etc (Hostelmarket, 1/03/2001a).

**Croàcia** és el cinquè país amb major nombre d'habitacions turístiques controlades per cadenaes balears. Un cop finalitzada la Guerra de Iugoslàvia (1991-1995), al territori que ja havia experimentat una època turística daurada després de la Segona Guerra Mundial (Allock, 1986), el negoci turístic tornà a guanyar força, tot passant de 2,6 milions de turistes el 1996 a 6,5 milions el 2001, el 20% dels quals eren alemanys. Les bones connexions amb els països centreeuropeus i la nova situació política facilitaren l'inici d'un nou boom turístic. Una nova situació que anà acompanyada de la introducció de l'agenda neoliberal, tot preparant-se per poder entrar a la Unió Europea (Vidovic i Paukovic, 2007). Aquella situació fou aprofitada per Sol Meliá que adquirí el 100% de les accions de Croatian Hotels & Resorts, amb la qual cosa es feia amb la gestió de 10 hotels, 6 complexos d'apartaments i 4 càmpings. Cal destacar que la

cadena croata pertanyia fins aleshores a la Banca de Zagreb i segons la publicació Hostelmarket (1999:38) aquesta adquisició es va fer per "la modesta xifra de 460 milions de pessetes [uns 2,76 milions d'euros]".

L'expansió del capital turístic balear cap als països de l'Europa de l'Est s'havia iniciat amb l'entrada del grup Barceló a la República Txeca on el 2001 encara mantenia el Barceló Praha. L'altre país en el que penetrà de manera notable el capital balear fou **Bulgària**. Després de l'enfonsament del règim de Zhivkov el 1991 el país es va anar integrant dins del bloc únic del capitalisme global, però fou amb el govern de Yordanov quan es va aplicar el paquet de mesures neoliberals el 1997 que conduïren a la integració a l'OTAN el 2004 i a la UE el 2007. Les dues cadenes balears participades pels Tour Operadors alemanys TUI i C&N foren les que entraren a Bulgària. El 2001 Riu, vinculada a TUI, tenia 4 establiments i 754 habitacions a les costes búlgares del Mar Negre; mentre que Iberostar, vinculada a C&N, hi tenia 3 establiments amb unes 683 habitacions. Riu va integrar els hotels d'Iberotel situats a la zona turística d'Albena i Goldstrand, que són de les principals zones turístiques del Mar Negre i molt properes a l'aeroport internacional de Varna. Per altra banda, Iberostar, de la mà de Neckermann, entrà a Bulgària amb 2 hotels situats a Goldstrand i un altre a Elenite (Hostelmarket, 1999; Hostelmarket, 2000e).

El sisè país amb major presència de cadenes balears el 2001 eren els **EUA**. Les cadenes balears passaren de tenir 5 establiments (1168 habitacions) el 1996, a tenir uns 21 establiments (4466 habitacions) el 2001. Cal destacar que en aquests anys, la cadena Sol Meliá amb interessos a Cuba sortí dels EUA, tot restant als EUA Riu i Barceló. Riu passà d'un establiment el 1996 a 3 el 2001, tots ells localitzats a l'Estat de Florida –Riu Pan American Ocean Resort i Riu Florida Beach a Miami; Riu Orlando a Orlando–. El grup Barceló fou el que protagonitzà l'entrada més decidida als EUA. A través de Grubarges, societat composta junt amb el BBVA i FCC, destinaren 400 milions d'euros a l'adquisició d'hotels als EUA. Grubarges signà un acord amb el grup Dallas Bedrock Partners per tal de fer-se amb els 16 hotels que el grup nord-americà tenia als EUA que fins aleshores estaven gestionats per la cadena Wyndham. El grup Barceló s'encarregaria de la gestió, i la comercialització d'aquests establiments es faria a través de diverses vies: Starwood assignaria 13 hotels a la marca Four Points i un a la Sheraton; i Choice comercialitzaria 2 amb la marca Clarion. Els nous hotels de Grubarges se sumaven als que Barceló ja tenia als EUA que es comercialitzaven sota la marca Radisson, a través d'un contracte de franquícia. D'aquesta manera, els Barceló passaren d'estar presents a 2 ciutats (Washington i Orlando) a estar a 21 ciutats dels EUA (Hostelmarket, 1/04/2000c; Serrano, 2006; Buades, 2009).

En setè lloc està **Portugal** on les cadenes balears passaren de controlar 11 establiments (1506 habitacions) el 1996, a tenir una cartera de 16 establiments (2476 habitacions). La major part d'aquests corresponien a Sol Meliá que el 1996 tenia tots els establiments de les cadenes balears a Portugal, als que afegí 2 hotels (189 habitacions). La cadena Riu també entrà Portugal el 1998 amb l'obertura del Riu Falesia a Algarve, al que s'afegí un any més tard el complex d'apartaments Riu Falesia Mar. El 1999 Riu inicià les obres del Riu Palace Madeira que inaugurà el 2001, amb el qual entraven per primera vegada a l'illa portuguesa. Cal destacar que la major part dels establiments que Sol Meliá tenia a Portugal eren urbans, mentre que els de Riu es dedicaven a la mercantilització turística de sol i platja. A més, mentre que Sol Meliá explotava els establiments en règim de gestió, la cadena Riu tenia llogat el Riu Falesia i era propietària dels altres dos (Hostelmarket, 1/04/1999a; Hostelmarket, 2002).

Durant la segona meitat dels anys 1990 i principis dels 2000 s'inicia l'expansió de les cadenes hoteleres balears cap a d'altres **països de la UE**. Un procés que anteriorment havia iniciat la cadena Sol Meliá a Portugal i Alemanya. El 2001, **Alemanya** amb 10 establiments (1236 habitacions) era el país de la UE amb major nombre d'habitacions després de Portugal, tots ells de la cadena Sol Meliá fruit de l'acord subscrit amb la immobiliària AGIB. El tercer país de la UE amb major nombre d'habitacions controlades per cadenes balears fou **Grècia** amb 4 establiments i 1204 habitacions. L'entrada al país mediterrani es feu a través de les cadenes participades per Tour Operadors: Iberostar i Renthotel. El 1997 la cadena Paradise, filial de C&N, va cedir la gestió de 3 hotels a Grècia, un a l'illa de Kos i els altres 2 a Creta. El 2001 Iberostar comptava amb 3 establiments a Creta; Renthotel, del Tour Operador italià Alpitour, tenia un hotel a Alonissos, una illa de l'Egeu menor que Formentera. Per altra banda, Riu havia desembarcat a Xipre amb el Riu Iberotel Cypria Maris, que com el seu nom indica procedeix de

la cadena Iberotel, filial de TUI. En quarta posició es trobava **Itàlia** on el 2001 les cadenes Sol Meliá, Fiesta Hotels i Renthotel comptaven amb un hotel cadascuna, tot sumant unes 727 habitacions. La cadena Sol Meliá inaugurà el 2000 el Meliá Roma Aurelia Antica (270 habitacions) en règim de gestió i tenia en marxa la construcció del Meliá Milano (288 habitacions), aquest darrer en règim de propietat i amb una inversió d'uns 7 miliards de pessetes (42 milions d'euros). La cadena d'Abel Matutes Juan va adquirir la societat siciliana Royal Imera per 21,63 milions d'euros, amb la qual cosa es feia amb l'hotel Garden Beach (282 habitacions) i uns terrenys adjacents per aixecar-hi un nou establiment. A la mateixa illa, Renthotel pretenia aixecar 2 nous hotels. Aquesta cadena, participada per capital italià, ja tenia el Abi d'Oru a Sardenya. Cap a finals dels 1990 la família Escarrer inicià una nova expansió del negoci hotelier cap a les principals ciutats europees, procés que es consolidaria amb el temps i a través del qual s'apropava als principals centres del poder polític i financer europeu. El 1999 entrà a **Londres i París** mitjançant l'adquisició d'establiments. A París adquirí 9 establiments de petites dimensions per 15,33 miliards de pessetes (92 milions d'euros) i a Londres amb el desembors de 15,6 miliards de pessetes (93,6 milions d'euros) es va fer amb el White Horse (722 habitacions). També afegia un nou hotel a Brussel·les, el Meliá Avenue Louise Boutique, en règim de propietat. Es pot veure com les incorporacions de molts dels establiments localitzats a les principals ciutats europees es feien en règim de propietat, la qual cosa permetia al grup participar de l'efecte riquesa derivat de les revaloritzacions immobiliàries a les places segures del capitalisme global (Hostelmarket, 1999; Hostelmarket, 2000e; Hostelmarket, 2001c).

En desè lloc estava **Indonèsia** on les cadenes Balears tenien 9 hotels (1264 habitacions), és a dir un establiment menys que 1996. Tots els hotels pertanyien a la cadena de la família Escarrer que havia entrat al país als anys 1980. A la resta de països del Sud-est asiàtic on operava Sol Meliá –Tailàndia, Vietnam, Malàisia i Filipines– no incrementaren la seva participació respecte del 1996. Una de les causes que estan al darrera de l'escàs moviment a la regió és la profunda crisi financera que va sacsejar tot el Sud-est asiàtic el 1997 i també la profunda crisi político-institucional, tot destacant la crisi Indonèsia amb la pèrdua del poder de Suharto<sup>984</sup> que era un dels principals aliats del capital turístic. La caiguda dels tirans del Sud-est asiàtic, així com d'altres regions del planeta, també va estar motivada per la pèrdua de recolzament per part dels EUA i els seus aliats, que començaren a derivar la seva atenció des de la lluita bruta contra el comunisme a la lluita per les "llibertats", sobretot les financeres i comercials, però que s'imposaven mitjançant la retòrica de la defensa dels drets humans (Harvey, 2007a).

L'única cadena balear, a més de Sol Meliá, que s'aventurà a penetrar a la zona fou Barceló que entrà a **Filipines** el 2000 amb el Royal Mandaya Barceló Hotel i el Barceló Pearl Farm B. Resort. Els Barceló signaren el 2000 un contracte de gestió per 10 anys per l'hotel de luxe Shangai International Convention Center & Hotel –propietat de les empreses públiques de Radio, Televisió i Cinema de Shangai i Shangai Cable Television–, tot convertint-se en la primera cadena espanyola que entrava a **Xina**. Així mateix, els Barceló instal·laren l'oficina d'expansió a l'àrea Àsia-Pacífic a Shangai. L'operació no funcionà tal com els Barceló esperaven i a la primavera del 2001 abandonaren l'hotel i traslladaren l'oficina a Manila (Hostelmarket, 1/04/2000; Buades, 2009). Joan Buades (2009:117-118) explica que l'entrada de Barceló en aquella regió comptà amb una persona clau, Joan Cogul que era el representant del grup a l'àrea Àsia-Pacífic. Cogul, membre del partit UDC (Unió Democràtica de Catalunya), havia estat director del Consorci de Turisme de Catalunya (1992-1995) i el 1998 fou denunciat per malversació de 984,29 milions d'euros, el que es va conèixer com el "cas turisme". El 2003, el dia abans d'haver de tornar a l'Estat espanyol per acudir al judici, Cogul es va suïcidar a Manila, on treballava pel grup Barceló (Tobarra, 30/12/2003; Buades, 2009).

**Veneçuela** era el dotzè país amb major nombre d'habitacions controlades per cadenes hoteleres balears, amb un total de 8 establiments i 1357 habitacions. La cadena Sol Meliá que ja era al país abandonà els 2 establiments que tenia el 1996 (Meliá Caribe i Meliá Puerto la Cruz) i inaugurà l'hotel Gran Meliá Caracas (432 habitacions) el 1999 i el 2000 els apartaments Gran Meliá Caracas (236 unitats), propietat de MIA (Meliá Inversiones Americanas) (Hostelmarket, 1/11/1998d). Els Escarrer abandonaren el Meliá Caribe el 1998 i aquest passà a ser gestionat per Hesperia, però després de l'anomenada Tragèdia de Vargas –inundacions

<sup>984</sup> Els 31 anys que Suharto ocupà el poder li aportaren uns importants beneficis, estimats en uns 15 miliards de dòlars, tot convertint-se en una de les majors fortunes del planeta (Colmey i Libehold, 24/05/1999).

esllavissades de fang arran de les fortes pluges al desembre de 1999–, l’hotel fou abandonat. D’aquesta manera, Sol Meliá passava de gestionar hotels a la costa caribenya a fer-se càrrec d’establiments urbans (El Universal, 3/05/2010). L’hotel que havia aixecat José Meliá a Veneçuela, el Meliá Puerto La Cruz, passà a ser gestionat per l’empresa estatal Venetur SA sota el nom Gran Hotel Puerto La Cruz. Per altra banda, els Barceló entraren a Veneçuela el 1997 amb l’obertura del Barceló Nueva Toledo a Cumaná, a les costes caribenyes (Buades, 2009). El 2000 continuaren amb la seva expansió pel país amb l’obertura del Barceló California a l’illa caribenya Margarita, on al cap d’un any ja tenia 5 establiments i 625 habitacions. Cal destacar que aquesta illa està considerada com a “port franc”, amb la qual cosa el capital turístic gaudeix d’extraordinàries avantatges fiscals. A diferència de Sol Meliá, la cadena dels Barceló es dedica a la “producció” turística del sol i platja (Hostelmarket, 1/10/2000d).

A Sud-amèrica, després de Veneçuela, destaca **Brasil** on el 2001 hi havia 9 establiments i 1264 habitacions, és a dir un establiment menys que el 1996. Sol Meliá comptava amb els mateixos establiments que el 1996 a excepció del Sol Campo do Jordao i el Sol Jangada Fortaleza, i en canvi afegí el Tryp Itaim. La major part de la capacitat d’allotjament turístic de Sol Meliá a Brasil es trobava a Sao Paulo amb 4 hotels i 609 habitacions, seguida de Salvador da Bahia amb 2 hotels i 327 habitacions. Cap a finals de 2001 la cadena Barceló anuncià la incorporació del Barceló Oasis Praia das Fontes (253 habitacions) a l’estat de Ceará i la previsió d’obrir 2 nous hotels a Recife i un altre a Fortaleza (Hostelmarket, 1/12/2000b; Hostelmarket, 1/12/2001b). **Colòmbia** fou el tercer país sud-americà amb major pes de les cadenes balears, on Sol Meliá passà de 3 hotels el 1996 a operar amb 7 hotels el 2001. La cadena mallorquina incorporà el Sol Caribe San Andrés (230 habitacions) i el Sol Caribe Campo (218 habitacions) a l’illa caribenya de San Andrés; el Sol Meliá Chicamocha (192 habitacions) a Bucaramanga, la capital andina del departament de Santander; i el Sol Arhuaco a la ciutat caribenya de Santa Marta. El grup Barceló també intentà entrar a Colòmbia amb la gestió del Torre de Cali (80 habitacions), però cap a finals de 1999 l’abandonà (Hostelmarket, 1/10/1999b). S’ha de tenir present que al llarg dels 1990 els països llatinoamericans havien dut a terme una profunda transformació vers l’adopció de les polítiques neoliberals amb el paquet de mesures característic del Consens de Washington. La implantació d’aquestes polítiques s’intensificà després de les crisis econòmico-financeres que sacsejaren la perifèria global cap a finals dels 1990 –crisi brasilera de 1998-1999– i principis dels 2000 –crisi argentina 2001-2002– (Fernández-Durán, 2003; Sader, 2008).

Finalment, les cadenes balears Sol Meliá i Barceló continuaren la seva expansió per d’altres **països sud-americans**, a molts dels quals el capital transnacional espanyol s’havia beneficiat dels processos privatitzadors amb l’adquisició de nombroses companyies, tot destacant l’emblemàtic cas argentí. En el cas de Sol Meliá cal destacar que la seva inserció fou en l’hoteleria urbana, tot aprofitant el clima de negocis, i obrirà el Tryp Montevideo, el Tryp Buenos Aires i el Meliá Lima. Mentre que Barceló continuava amb la “producció” turística de sol i platja amb el Barceló Punta del Este (Uruguai) i el Barceló Colón Miramar a Playa Salinas (Equador). Buades (2009) assenyala com a Equador i Uruguai, el capital transnacional turístic aprofità els excel·lents privilegis i avantatges fiscals derivats de la Llei Especial de Desenvolupament Turístic (28/01/1997) a Equador i la Llei d’Interès Nacional, Promoció i Protecció (Llei núm.16906, de 20 de gener de 1998) a Uruguai.

Per acabar, val la pena assenyalar l’entrada del capital turístic transnacional balear en **països africans**, més enllà del Magrib. El 2001, la cadena Barceló va adquirir el 15% de la cadena portuguesa Oasis Atlántico i incorporà en règim de gestió diversos hotels a **Cap Verd**: el Barceló Oasis Belorizonte i el Barceló Oasis Novorizonte a la illa de la Sal; el Barceló Oasis Praiamar a la illa de Santiago; el Barceló Oasis Portogrande a la illa de San Vicente; i Barceló Oasis Xaguatè a la illa de Fogo (Hostelmarket, 1/03/2001b; Buades, 2009). Una qüestió que val la pena destacar és que l’encarregat de posar Cap Verd en el mapa turístic del capital turístic balear fou Abel Matutes quan ocupava la cartera ministerial d’exteriors. El gener de 1998 es va donar la coincidència que Abel Matutes realitzà una visita oficial a Cap Verd just al mateix moment que els directius de la seva empresa hotelera visitaven el país per motius de negoci. Matutes anava acompanyat en el viatge oficial de la seva esposa Neus Prats, principal accionista de la cadena hotelera; mentre que la delegació empresarial estava formada per Daniel Pons Lladó, Josep Bonet Ribas, Carmen Matutes Prats, Maria Matutes Prats i Alejandro Monfort Halla. Després de la visita els Matutes compraren terrenys amb una superfície d’uns 3 km<sup>2</sup> a Boavista on el grup anuncià la intenció d’aixecar un complex hotelier. L’escàndol de la coincidència entre

el ministre i els membres de la seva família-empresa motivà que Matutes abandonàs momentàniament l'entrada a Cap Verd (Cembrero, 6/03/1998; García, 20/08/1999; Hostelmarket, 2001c; Buades, 2009). Tal com ha apuntat Joan Buades (2009:120) el desembre de 2005 s'inaugurava el Boa Vista Resort Hotel, propietat de Euroturística Holding SA, una empresa amb seu a Luxemburg i alimentada amb capitals de procedència opaca. Per altra banda, la cadena del Tour Operador Alpitour amb seu a Mallorca, Renthotel, comptava amb 2 hotels (308 habitacions) a l'illa de Zanzíbar (**Tanzània**) i a l'Índic, a les **Illes Maldives**, tenia 3 hotels (236 habitacions). El 2001 aquesta cadena tenia en marxa un bon nombre de projectes, entre d'altres, a Cap Verd, Xina, Tunísia i a les Antilles Menors (Hostelmarket, 2001c).

<b>Taula 294. Les cadenes hoteleres balears i la seva projecció internacional, 2001 (Font: elaboració pròpia a partir d'Hostelmarket, 2001c; Hostelmarket, 2002; Sastre 2002:367-368).</b>				
Cadena Hotelera	Establiments	Habitacions	Places	País
Barceló	5	491	982	Cap Verd
	8	995	1.990	Costa Rica
	1	84	168	El Salvador
	1	90	180	Equador
	18	3.869	7.738	EUA
	2	195	390	Filipines
	1	100	200	Guatemala
	6	2.092	4.184	Mèxic
	1	290	580	Nicaragua
	1	19	38	Panamà
	19	5.051	10.102	Rep. Dominicana
	1	213	426	Rep. Txeca
	3	442	884	Turquia
	1	78	156	Uruguai
	6	689	1.378	Veneçuela
	74	14.698	29.396	Total exterior
	9	5.914	11.828	Resta Estat espanyol
	11	2.912	5.824	I. Balears
	<b>94</b>	<b>23.524</b>	<b>47.048</b>	<b>Total</b>
78,72	62,48	62,48	Percentatge exterior respecte total	
9,57	25,14	25,14	Percentatge resta E. espanyol respecte total	
11,70	12,38	12,38	Percentatge I. Balears respecte total	
Blau Hotels	1	524	1.048	Rep. Dominicana
	5	2.702	5.403	I. Balears
	<b>6</b>	<b>3.226</b>	<b>6.451</b>	<b>Total</b>
	16,67	16,25	16,25	Percentatge exterior respecte total
	83,33	83,75	83,75	Percentatge I. Balears respecte total
Excellence Hotels & Resorts (Viva Hotels + Prinsotel)	1	446	892	Rep. Dominicana
	22	2.608	5.215	I. Balears
	<b>23</b>	<b>3.054</b>	<b>6.107</b>	<b>Total</b>
	4,35	14,61	14,61	Percentatge exterior respecte total
	95,65	85,39	85,39	Percentatge I. Balears respecte total
Fiesta Hotels	1	282	564	Itàlia
	4	1.671	3.342	Rep. Dominicana
	1	300	600	Tunísia
	6	2.253	4.506	Total exterior
	5	1.530	3.060	Resta Estat espanyol
	29	7.383	14.766	I. Balears

	<b>40</b>	<b>11.166</b>	<b>22.332</b>	<b>Total</b>
	15,00	20,18	20,18	Percentatge exterior respecte total
	12,50	13,70	13,70	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	72,50	66,12	66,12	Percentatge I. Balears respecte total
Garden Hotels	2	668	1.336	Tunísia
	9	1.101	2.202	I. Balears
	<b>11</b>	<b>1.769</b>	<b>3.538</b>	<b>Total</b>
	18,18	37,76	37,76	Percentatge exterior respecte total
	81,82	62,24	62,24	Percentatge I. Balears respecte total
Hoteles Piñero	2	1.242	2.484	Mèxic
	1	940	1.880	Rep. Dominicana
	3	2.182	4.364	Total exterior
	3	658	1.316	Resta Estat espanyol
	7	1.114	2.228	I. Balears
	13	3.954	7.908	<b>Total</b>
	23,08	55,18	55,18	Percentatge exterior respecte total
	23,08	16,64	16,64	Percentatge resta E. espanyol respecte total
		53,85	28,17	28,17
Hotetur	9	1.563	3.126	Cuba
	3	876	1.752	Rep. Dominicana
	12	2.439	4.878	Total exterior
	13	1.636	3.272	Resta Estat espanyol
	33	3.006	6.011	I. Balears
	<b>70</b>	<b>9.520</b>	<b>19.039</b>	<b>Total</b>
	17,14	25,62	25,62	Percentatge exterior respecte total
	18,57	17,19	17,19	Percentatge resta E. espanyol respecte total
		47,14	31,57	31,57
Iberostar	3	683	1.366	Bulgària
	3	857	1.714	Cuba
	3	1.034	2.068	Grècia
	5	1.816	3.632	Mèxic
	4	1.784	3.568	Rep. Dominicana
	7	2.955	5.910	Tunísia
	1	285	570	Turquia
	26	9.414	18.828	Total exterior
	14	4.513	9.026	Resta Estat espanyol
	17	4.855	9.710	I. Balears
	<b>57</b>	<b>18.782</b>	<b>37.564</b>	<b>Total</b>
	45,61	50,12	50,12	Percentatge exterior respecte total
	24,56	24,03	24,03	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	29,82	25,85	25,85	Percentatge I. Balears respecte total
Mac Hotels	1	354	708	Rep. Dominicana
	1	238	476	Resta Estat espanyol
	6	1.418	2.836	I. Balears
	<b>8</b>	<b>2.010</b>	<b>4.020</b>	<b>Total</b>
	12,50	17,61	17,61	Percentatge exterior respecte total
	12,50	11,84	11,84	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	75,00	70,55	70,55	Percentatge I. Balears respecte total
Renthotel	1	170	340	Grècia

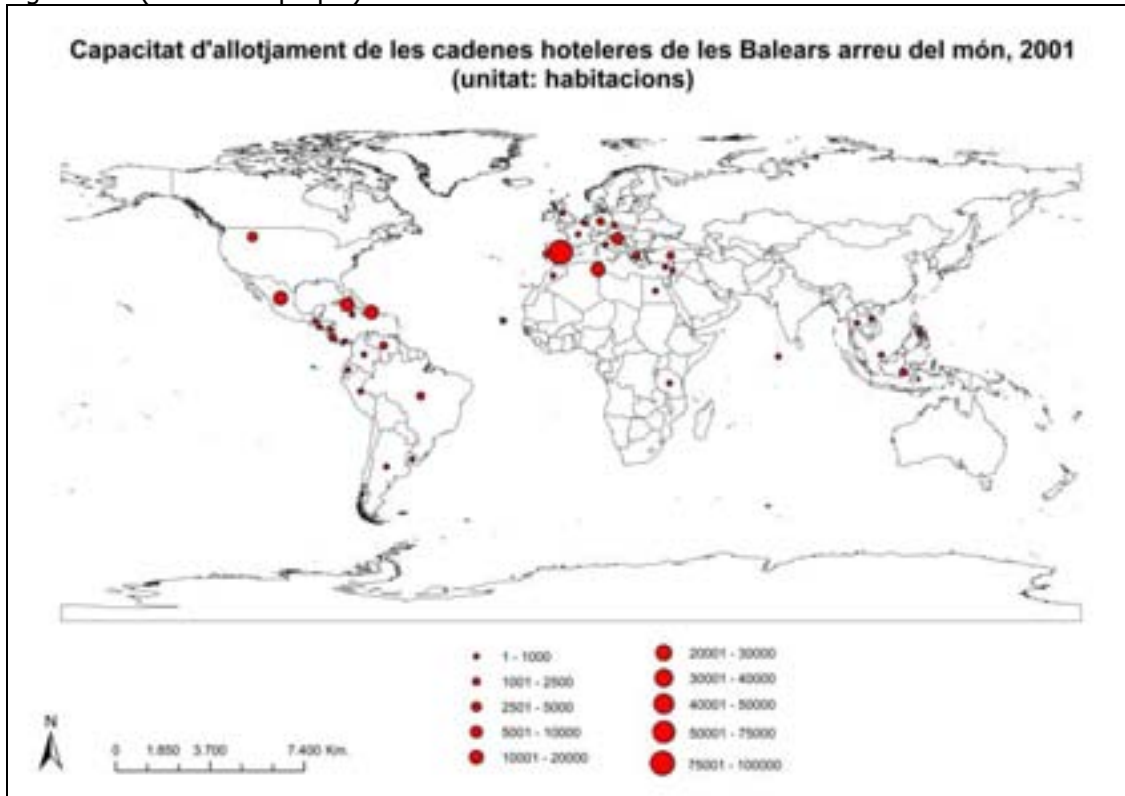
	1	175	350	Itàlia
	3	236	472	Maldives
	2	380	760	Mèxic
	1	80	160	Rep. Dominicana
	2	308	616	Tanzania
	2	525	1.050	Tunísia
	12	1.874	3.748	Total exterior
	1	330	660	Resta Estat espanyol
	1	252	504	I. Balears
	<b>14</b>	<b>2.456</b>	<b>4.912</b>	<b>Total</b>
	85,71	76,30	76,30	Percentatge exterior respecte total
	7,14	13,44	13,44	Percentatge resta E. espanyol respecte total
7,14	10,26	10,26	Percentatge I. Balears respecte total	
Riu	4	754	1.508	Bulgària
	2	416	832	Cuba
	1	254	508	Egipte
	3	597	1.194	EUA
	1	396	792	Jamaica
	4	1.965	3.930	Mèxic
	3	781	1.562	Portugal
	7	2.832	5.664	Rep. Dominicana
	9	2.046	4.092	Tunísia
	1	239	478	Xipre
	35	10.280	20.560	Total exterior
	42	10.414	20.828	Resta Estat espanyol
	16	4.290	8.580	I. Balears
	<b>93</b>	<b>24.984</b>	<b>49.968</b>	<b>Total</b>
	37,63	41,15	41,15	Percentatge exterior respecte total
	45,16	41,68	41,68	Percentatge resta E. espanyol respecte total
17,20	17,17	17,17	Percentatge I. Balears respecte total	
Sirenis	2	816	1.632	Rep. Dominicana
	11	2.815	5.630	I. Balears
	<b>13</b>	<b>3.631</b>	<b>7.262</b>	<b>Total</b>
	15,38	22,47	22,47	Percentatge exterior respecte total
	84,62	77,53	77,53	Percentatge I. Balears respecte total
Sol Melià	10	1.236	2.472	Alemanya
	1	125	250	Argentina
	2	188	376	Bèlgica
	9	1.264	2.528	Brasil
	7	986	1.972	Colòmbia
	4	846	1.692	Costa Rica
	19	6.367	12.734	Croàcia
	20	7.675	15.350	Cuba
	1	346	692	Egipte
	10	658	1.316	França
	1	198	396	Guatemala
	7	1.885	3.770	Indonèsia
	1	270	540	Itàlia
	1	120	240	Líban
	1	302	604	Malàisia
	4	684	1.368	Marroc



Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	10	3.149	6.298	Mèxic
	1	287	574	Panamà
	1	183	366	Perú
	13	1.695	3.390	Portugal
	1	722	1.444	R. Unit
	5	2.091	4.182	Rep. Dominicana
	1	660	1.320	Tailàndia
	15	4.710	9.420	Tunísia
	5	1.369	2.738	Turquia
	1	74	148	Uruguai
	2	668	1.336	Vençuela
	1	308	616	Vietnam
	154	39.066	78.132	Total exterior
	149	28.380	56.760	Resta Estat espanyol
	30	8.256	16.512	I. Balears
	<b>333</b>	<b>75.702</b>	<b>151.404</b>	<b>Total</b>
	46,25	51,60	51,60	Percentatge exterior respecte total
	44,74	37,49	37,49	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	9,01	10,91	10,91	Percentatge I. Balears respecte total
Total	329	85.014	170.028	Total exterior
	237	53.613	107.226	Resta Estat espanyol
	197	42.711	85.421	I. Balears
	<b>763</b>	<b>181.338</b>	<b>362.675</b>	<b>Total</b>
	43,12	46,88	46,88	Percentatge exterior respecte total
	31,06	29,57	29,57	Percentatge E. espanyol respecte total
	25,82	23,55	23,55	Percentatge I. Balears respecte total
		13		Número de cadenes a l'estranger

Figura 108 (Elaboració pròpia).



- Intensificació de la deslocalització hotelera en temps del boom financer-immobiliari, 2001-2007 (i la situació durant els primers anys de la crisi).

Entre el 1996 al 2001 es va produir una intensa transformació en l'arquitectura institucional del capitalisme global, tot consolidant-se les lògiques financeres i el desplegament de l'empresa transnacional en xarxa, entre d'altres. Així mateix, el protagonisme que adquireixen l'empresa transnacional i les institucions públiques avaladores del règim financer fou contestat, especialment, des de les protestes antisistèmiques de Seattle el 1999. Els atemptats de l'11 de setembre de 2001 inauguraren una nova etapa en la que s'imposaren noves formes de poder a escala planetària, tot inaugurant una etapa de domini fort (Fernández-Durán, 2003; Harvey, 2004).

Nogensmenys, la nova situació també va servir per engegar un paquet de mesures financer-econòmiques que possibilitarien la configuració d'un clima empresarial favorable per la materialització de la bombolla financer-immobiliària planetària. Les successives crisis financeres als països perifèrics de la segona meitat dels 1990 i la posterior dels valors tecnològics al centre neuràlgic del poder financer de principis del 2000, alimentaren l'establiment de múltiples paquets de mesures que reforçarien el poder del capital financer i també el de les corporacions transnacionals. En aquest marc, després d'un breu episodi crític derivat de la situació post-11S, es reactivà el procés d'acumulació a escala planetària, però aquesta vegada estava molt vinculat a la ja citada bombolla financer-immobiliària, que a la vegada alimentaria el nomenat "efecte riquesa". I aquest "efecte riquesa" seria el que activaria, en bona mesura, la demanda efectiva amb un fort increment de l'activitat industrial que es realitza fonamentalment a determinats països de la perifèria –particularment Xina–, dels quals alguns passen a ser anomenats com "emergents", els coneguts BRIC (Brasil, Rússia, Índia i Xina). Així mateix, durant aquests anys la protesta global es va anar apagant –en part com a resultat dels mecanismes de domini fort post-11S–, al temps que s'estenia el conflicte armat, molt vinculat al control dels recursos naturals, sobretot petroli (Fernández-Durán, 2006a; Fernández-Durán, 2008; Naredo, 2009b; López i Rodríguez, 2010; Fernández-Durán, 2010).

El període que va des del 2001, any de redefinició del poder global, al 2007, just a les portes de la crisi financer (i llavors sistèmica), el capital transnacional turístic experimentà una forta expansió. Aquesta es produí després de fortes reestructuracions, particularment en el món

dels grans grups turístics, com per exemple en el cas europeu amb la concentració produïda en torn a TUI i Thomas Cook. Les grans empreses hoteleres aprofitaren el nou context, marcat profundament per la financiarització del capital, per expandir-se en el negoci turístic-immobiliari. Una expansió que fou geogràfica, però també d'inserció i aprofundiment en la dimensió immobiliària, tot aprofitant el nou marc regulatori i l'enorme liquiditat, amb l'aparició de múltiples instruments que oferien el sistema financer global (Buades, 2006; Mosedale, 2007; CEPAL, 2008; Bardhan et al., 2008; Ramón, 2010; Mosedale, 2011).

En el cas de les cadenes hoteleres balears es pot veure com se produeix una notable expansió internacional que està protagonitzada per les grans cadenes, pioneres del procés d'internacionalització hotelera espanyola, però a la que s'afegeixen noves empreses. Entre el 2001 i el 2007 el nombre de cadenes balears, això vol dir que tenen la seva raó social a les Illes, ha passat de 13 a 18. A les cadenes que operaven el 2001 s'han d'afegir: AZ Hotels, constituïda el 2004, i que el 2007 ja tenia 3 hotels a l'estranger; la cadena Mar del Grup Batle, de la família Batle Manresa, que inaugurà el seu primer hotel a l'estranger el 2005 sota la marca Majestic Hotels & Resorts; HM Hotels, de la família Horrach Moyà, amb l'obertura de 2 hotels a Mèxic el 2002; Valentín Hotels, dels Codolà, que inaugurà el 2006 un complex hotelier; Hoteles Globales, de la família Carrillo, al cap de poc temps després que tornà a gestionar els seus hotels el 2005, inicià la seva expansió internacional; IBB Hotels, participada per Damià Lull a través de Lull & Pracz SL i Timan Investment BV, del grup immobiliari polonès Von der Heyden Group, va agafar el primer hotel a l'estranger en gestió el 2003 a Polònia i el 2007 ja tenia 4 establiments; i finalment, la cadena del grup Globalia, controlat per la família Hidalgo, inicià el 2003 l'expansió internacional (Hostelmarket, 2004b; Hostelmarket, 2006c).

Per altra banda, el 2004, varen deixar d'operar a l'estranger les cadenes Garden Hotels, que arribà a estar present a Tunísia (Residence Skanes Garden de 495 habitacions) i Malta (138 habitacions), i Mac Hotels, present a la República Dominicana (Mac Bávaro Grand de 354 habitacions). La primera gestionava els establiments amb contractes de lloguer i l'abandonament d'aquells es podria vincular amb un major aprofundiment de l'àmbit de negoci al propi Estat espanyol amb la inauguració de nous establiments a la península (p.ex. Cartaya, Cabogata Garden i Indalia Garden Hotel Clb & Spa), la integració en segments de la producció turística (p.ex. Viajes Plantour) i la participació en el negoci immobiliari que era el sector estrella del capitalisme espanyol, entre d'altres. Mentre que la segona, MAC Hotels, de Miquel Amengual Cifre, va vendre el Mac Bávaro Grand el 2004, al temps que ampliava la seva projecció a les Balears (p.ex. Port Adriano Marina & Spa) (Hosteltur, 2005; Hostelmarket, 2006c).

Entre el 2001 i el 2007, les cadenes balears passaren de comptar amb uns 318 establiments a l'estranger a tenir-ne uns 467, el que implica un increment del 41,95%. En quant al nombre d'habitacions a l'estranger, les cadenes passaren de controlar 85014 habitacions el 2001 a 142469 el 2007, és a dir un increment del 67,54%. Les places turístiques que les cadenes balears controlaven el 2001 a l'estranger equivalien al 41,02% de les places turístiques de les illes Balears; mentre que el 2007 les cadenes balears tenien a l'estranger un equivalent al 67,52% de les places turístiques de les Illes. Tal com s'ha vist anteriorment, les grans cadenes transnacionals balears havien iniciat paral·lelament un procés de venda o abandonament d'alguns hotels a les Balears, el que en llenguatge empresarial se defineix com a reordenació d'actius. El 2007 trobam les marques hoteleres balears a 44 països, mentre que el 2001 estaven presents a 41. En aquests anys les cadenes balears abandonaren El Salvador, Guatemala, Líban i Tailàndia; al temps que s'incorporaven Aruba, Puerto Rico, Bahames, Malta, Montenegro, Romania i Suïssa (taula 296).

La principal cadena balear en nombre d'habitacions a l'estranger el 2007 era **Sol Meliá** que tenia uns 138 establiments i 37429 habitacions, repartits en 25 països. Aquesta cadena era una de les que presentaven una estructura corporativa més complexa, estretament vinculada al sistema financer des de la seva sortida a Borsa el 1996. Després dels atemptats de l'11-S i la posterior conflictivitat que es desfermà en el món àrabo-musulmà, Sol Meliá decidí desfer-se dels establiments que tenien per alguns dels països d'Àfrica del Nord i Pròxim Orient. A partir del 2003 inicià una reestructuració del grup mitjançant la qual es desprenien de les divisions que no eren estrictament hoteleres, al temps que reforçava la dimensió hotelero-immobiliària. Un dels trets destacables dels canvis organitzatius del grup ve marcat per la constitució de la Direcció de Gestió d'Actius el 2004 amb l'objectiu d'iniciar una profunda transformació en la secció del negoci immobiliari del grup. Els 90 establiments (25600 habitacions) i terrenys que Sol Meliá tenia en propietat estaven valorats en uns 4 miliards d'euros. A partir de llavors

s'inicià una dinàmica de compravenda d'actius immobiliaris mitjançant la qual s'obtenien importants plusvàlues<sup>985</sup>, encara que no significava necessàriament la pèrdua de la gestió dels establiments ja que moltes vegades es signaven contractes de gestió o de lloguer. Durant aquest període s'ha insistit en el fet que el gran capital hoteler evolucionava cap a formes d'explotació cada cop més desvinculades de la propietat dels immobles. En el cas de Sol Meliá el règim d'explotació dels establiments pràcticament no ha variat entre el 2004 i el 2007. Es pot veure com en el cas de l'Europa urbana predominen els contractes de lloguer, mentre que a l'Europa vacacional són els de propietat. Així mateix, els contractes de franquícia tan sols s'efectuen a Europa, tot essent poc rellevants. A Amèrica la major part de les habitacions són explotades mitjançant contractes de gestió o directament en propietat. I al cas d'Àsia-Pacífic i Cuba el 100% són contractes de gestió (taula 295). Segons Ramón (2010) el predomini de les formes de gestió sota contractes de franquícia estan dominades per les cadenes nord-americanes, fortament especialitzades en l'hoteleria urbana, mentre que a l'hoteleria vacacional predominen els altres règims d'explotació.

		Propietat (%)	Lloguer (%)	Gestió (%)	Franquícia (%)	Total (habitacions)
2004	Europa Urbana	32,39	41,05	16,42	10,14	22.364
	Europa Vacacional	38,43	8,46	39,39	13,72	33.714
	Amèrica	32,79	1,39	58,49	7,33	16.461
	Àsia-Pacífic	0,00	0,00	100,00	0,00	3.203
	Cuba	0,00	0,00	100,00	0,00	8.716
	<b>Total</b>	<b>30,31</b>	<b>14,52</b>	<b>45,58</b>	<b>9,59</b>	<b>84.458</b>
2007	Europa Urbana	28,15	40,55	18,83	12,47	21.166
	Europa Vacacional	42,13	9,15	44,60	4,12	29.468
	Amèrica	47,62	1,92	50,46	0,00	11.952
	Àsia-Pacífic	0,00	0,00	100,00	0,00	2.198
	Cuba	0,00	0,00	100,00	0,00	10.238
	<b>Total</b>	<b>32,08</b>	<b>15,34</b>	<b>47,45</b>	<b>5,14</b>	<b>75.022</b>

Sol Meliá a partir de 2003 inicià una política d'aliances empresarials entre les que es pot destacar la realitzada amb Cendant Corporation, el líder dels gegants hotelers mundials. La rellevància d'aquest acord radica en el fet que la companyia nord-americana estava especialitzada en el negoci turístic del temps compartit a través de la filial RCI (Resort Condominiums Internationa) i per tant, molt vinculat a la dimensió financer-immobiliària. A partir de llavors s'engegà la divisió SMVC (Sol Meliá Vacation Club) dedicada al negoci del temps compartit i començaren la construcció o transformació d'establiments en condohotels. El 2005 Sol Meliá va comprar el 50% de Luxury Lifestyle & Resorts a The Stein Group, mitjançant la qual 12 establiments de la marca Meliá Boutique Hotel s'integraven a la cartera de la companyia de luxe. El 2006 trencà l'acord amb The Rank Group segons el qual havien d'expandir la marca Hard Rock per Amèrica i Europa i el 2008 va vendre la seva participació a Luxury Lifestyle & Resorts a The Stein Group. Així mateix, la companyia es va expandir mitjançant l'adquisició d'altres cadenes hoteleres com per exemple la de la cadena alemanya Ininside Premium el 2007. El 2007 els directius de Sol Meliá presentaren el Pla Estratègic 2008-2010, amb unes inversions previstes de 1100 milions d'euros i que encara no intuïa l'esclat de la bombolla financer-immobiliària. El pla preveia una forta expansió en la dimensió immobiliària amb la nova divisió Leisure Real Estate amb importants projectes turístic-immobiliaris al Brasil i es preveien destinar uns 325 milions d'euros per a la compra de petites i mitjanes cadenes. El 2009 en plena crisi el grup anuncià un pla de contingència, motivat pel canvi de conjuntura

<sup>985</sup> Entre el 2004 i el 2008 les vendes d'actius sumaren uns 378,72 milions d'euros i unes plusvàlues de 130 milions d'euros (Sol Meliá, 2004a; Sol Meliá, 2005; Sol Meliá, 2006a; Sol Meliá, 2007a; Sol Meliá, 2008).

global. Tal com s'ha esmentat anteriorment, el 2010 el grup va vendre la marca Tryp a la cadena nord-americana Wyndham –la segona major cadena del planeta–, la qual cosa no significà l'abandonament de la gestió dels hotels (Hostelmarket, 1/11/2003a; Rija, 1/02/2005; Robledo, 1/12/2007; Sol Meliá, 29/02/2008; Morales, 1/03/2008; Guede, 3/03/2008).

La segona cadena balear amb major nombre d'habitacions a l'estranger era la del grup **Barceló** que comptava el 2007 amb uns 99 establiments i 25565 habitacions. Mentre que Sol Meliá no havia experimentat un gran increment d'habitacions, sinó més bé el que realitza el que s'anomena "rotació d'actius", en el cas de Barceló les habitacions a l'estranger s'havien incrementat en un 73,94% respecte de 2001. En el cas de Barceló val la pena destacar la seva aposta americana, primer a través de Grubarges i llavors a través de diverses operacions que permetrien a la cadena mallorquina operar en territori nord-americà i aprofitar els instruments financers dels EUA per abordar l'expansió cap el Sud. El 2001 l'expansió per via de Grubarges quedà congelada i al cap de 2 anys es posaren a la venda els actius de la societat que comptava amb 18 hotels als EUA, entre d'altres. Els Barceló canviaren la seva estratègia d'expansió i el 2002 adquiriren la companyia nord-americana Crestline Capital Corporation. Aquella operació introduïa als Barceló en el mercat turístic nord-americà, però també al seu potent mercat financer ja que Crestline cotitzava a Borsa. Posteriorment, el 2004 a través de Barceló Crestline adquirien el 4,5% del fons d'inversió immobiliari Highland Hospitality Corporation dedicat a inversions turístico-immobiliàries als EUA i Carib. Aleshores, els directius de la cadena Barceló decidiren, tal com havien fet els de Sol Meliá, apostar estrictament pel negoci hotelier i immobiliari, tot abandonant progressivament altres branques del negoci turístic (p.ex. First Choice).

L'expansió americana culminà amb la creació del fons d'inversió immobiliària, la societat patrimonial Playa Hotels & Resorts SL el 2006, juntament amb Bancaja i altres entitats financeres nord-americanes. El seu objectiu principal era dur a terme inversions turístico-immobiliàries pel Carib i Amèrica Llatina. La penetració als EUA es refermà amb l'adquisició del 49% d'un dels principals grups turístics del país, Apple Leisure Group<sup>986</sup> el 2007 i la de la companyia Tidewater Hotels & Resorts el 2008 (Hostelmarket, 1/04/2002; Hostelmarket, 1/03/2004; Serrano, 2006; Barceló Corporación Empresarial, 2007; Barceló Corporación Empresarial, 2008; Buades, 2009a). Per altra banda, l'aliança amb la promotora espanyola Fadesa feta el 2004 permetria a Barceló expandir-se, especialment, per l'Estat espanyol i pel Marroc. La propietat dels establiments se repartiria entre Fadesa (83,5%) i Barceló (16,5%), al temps que Barceló s'encarregaria de la gestió dels hotels (Merino i Pastor, 1/03/2004). Els Barceló iniciaren un programa de "rotació d'actius" el que implicà la venda d'establiments obsolets, molts dels quals es trobaven a les Balears i la resta de l'Estat, al temps que anunciaven l'any que celebraven el 75è aniversari que el pla estratègic del grup preveia invertir uns 200 milions d'euros anuals fins arribar a 200 hotels pel 2010. Emperò, el 2009 en plena crisi mundial, Barceló comunicà la reducció del ritme inversor (Gallego i Gómez, 5/02/2007; Agencias, 11/06/2009).

La tercera cadena balear era **Riu** Hotels & Resorts que passà de 35 hotels (10280 habitacions) a l'estranger el 2001 a 63 hotels (23397 habitacions), amb la qual cosa havia més que duplicat la seva presència a l'estranger i era una de les cadenes que havien experimentat un dels increments més notables. La cadena de la família Riu i del Tour Operador TUI va dur a terme una important política expansiva al temps que venien alguns dels establiments més antics de Mallorca. Un dels aspectes més destacats de les operacions de la família Riu fou l'adquisició d'un 9,87% de TUI el 2004 –una operació conjunta amb els Matutes i la Caja de Ahorros del Mediterráneo–, que després es quedà en el 5,1% després de vendre el 4,77%. Amb aquella operació Riu entraven en el quadre de comandament d'un dels grups turístics més grans d'Europa. Paral·lelament, la cadena continuà i accelerà l'expansió hotelera fora de l'espai de l'euro, però prop de la UE –Europa de l'Est i Mediterrani meridional–, així com a Amèrica Central i Carib (Comas, 5/12/2004; Manresa, 5/12/2004; Pastor, 1/06/2005; Fuster et al. 2010).

En quart lloc, la cadena de la família Fluxà i Thomas Cook, **Iberostar**, experimentà una extraordinari increment del nombre de fàbriques turístiques a l'estranger, tot passant de 26 hotels (9414 habitacions) el 2001, a 64 hotels (21201 habitacions) el 2007. Iberostar experimentà una notable expansió des del 2001, però el gran salt el donà quan el 2006 va vendre per 900 milions d'euros la divisió emissora de viatges al grup inversor encapçalat pel

<sup>986</sup> El gener de 2010 Barceló es va desprendre de la participació a Apple Leisure Group (Hostelmarket, 15/01/2010).

fons de capital risc Carlyle, tot donant lloc a l'empresa turística Orizonia. Després de la venda d'aquests segments de negoci, Iberostar es centrà en la potenciació de la divisió hotelera i particularment la seva internacionalització. Paral·lelament, el 2006 es va constituir el fons d'inversió immobiliari Inhova en el que originalment hi participava el soci d'Iberostar, Thomas Cook, i les caixes d'estalvi Ibercaja, Caixa Galícia i Sa Nostra<sup>987</sup>. Després de la constitució d'Orizonia, Thomas Cook i Ibercaja sortiren d'Inhova i en el seu lloc entraren Iberostar i Caja Madrid, i finalment cada soci tendria un 25% de la societat. L'objectiu d'aquesta era l'adquisició d'hotels a la conca mediterrània (p.ex. Estat espanyol, Itàlia, Grècia, Croàcia i Turquia), amb un pla d'expansió pressupostat en uns 259 milions d'euros. Els hotels serien gestionats per Iberostar, de fet aquesta ja es feia càrrec de un aparthotel mallorquí i 3 croates propietat d'Inhova. Les operacions dutes a terme per Inhova són fonamentalment adquisitives, encara que també engeguen nous projectes, com per exemple la compra del grup hotelier marroquí AGA Founty que era propietat de Thomas Cook. D'aquesta manera, Iberostar incrementà notablement el nombre d'establiments i habitacions controlats a l'estranger entre el 2006 i el 2007, tot passant de 46 establiments i 15495 habitacions a 64 establiments i 21201 habitacions. Un altre moviment financer-corporatiu dut a terme pels Fluxà després de la venda del paquet d'empreses que llavors formarien Orizonia, fou el de l'adquisició del 5% de la constructora ACS. El desembarcament dels Fluxà en el negoci immobiliari es completà amb la constitució de l'empresa immobiliària del grup, Iberostate Golf, Villas & Condos. Aquesta s'havia de dedicar a construir complexos residencials dins dels propis resorts hotelers de la cadena. El 2008 la companyia anuncià un programa d'inversions d'un miliard d'euros entre el 2008 i el 2013 repartits entre Brasil, República Dominicana, Mèxic i Marroc. Emperò, amb l'agudització de la crisi financera decidiren moderar la inversió immobiliària (Robledo, 1/06/2006; Hosteltur, 8/01/2007; Morales, 13/06/2007; Amat, 2008; Noriega, 30/01/2009; Hosteltur, 2010).

La cinquena cadena balear amb major nombre d'habitacions el 2007 era **Oasis Hotels & Resorts** que comptava amb 25 hotels i unes 8348 habitacions. L'octubre de 2006, Globalia Hotels & Resorts, de la família Hidalgo, signà un acord amb la cadena Oasis, de Pedro Pueyo, a partir del qual la nova cadena es diria Oasis Hotels & Resorts i integraria els 3 hotels que Oasis tenia a l'Estat espanyol i els 7 del carib mexicà. Hidalgo signà un acord per llogar els establiments de Pueyo i adoptava la marca Globalia. El grup Globalia comptava, entre d'altres, amb la companyia aèria Air Europa, les agències de viatges Halcón Viajes i Viajes Ecuador i el Tour Operador Travelplan. A través d'aquells s'encarregava, especialment, de la comercialització turística dels destins caribenys. L'expansió internacional de la cadena d'Hidalgo s'inicià el 2003 amb la gestió del Globalia Savana (Tunísia) i en el moment de signà l'acord amb Oasis ja comptava amb uns 8 establiments a l'estranger. Per altra banda, Pedro Pueyo<sup>988</sup> feia dècades que estava per Mèxic i en el moment de l'aliança amb Globalia tenia 6 hotels a Cancún. Després de la constitució d'Oasis, el grup Globalia anuncià la futura expansió hotelera amb una intenció d'assolir els 100 hotels i 35 mil llits pel 2010. Per dur endavant aquesta política expansiva la cadena signà acords amb altres companyies com per exemple amb Coral Hoteles a República Dominicana o Gaviota a Cuba. Així mateix, abans de l'acord amb Oasis, Globalia Corporación Empresarial SA i Fadesa Inmobiliaria SA signaren una aliança estratègica per dur endavant projectes turístico-immobiliaris al Marroc, Huelva i Fuerteventura (Hostelmarket, 16/06/2006; Hostelmarket, 1/10/2006; Álvarez, 6/02/2007).

Val la pena assenyalar que en certes ocasions els projectes immobiliaris associats als grans grups turístics són difícilment traçables, i a grans trets predomina la idea que la major part de les cadenes es projecten internacionalment mitjançant contractes de gestió, però es sap poca cosa dels propietaris dels establiments i/o terrenys on operen i la relació d'aquests amb les cadenes, els seus propietaris o possibles testaferros. En el cas de José Hidalgo, hom pot assenyalar la seva estreta vinculació, a títol personal, amb projectes turístico-immobiliaris. Així, per exemple a Estepona (Màlaga), després de la reestructuració organitzativa del grup que donà pas a l'entrada a l'accionariat al Banco Popular –propietari del Banc de Crèdit Balear– i Unicaja, José Hidalgo comprà 62,5 Ha a Unicaja que se sumaven a les 125 Ha que Hidalgo

<sup>987</sup> Sa Nostra amplià la seva participació en el negoci hotelier amb l'adquisició del 30% d'AC Italia, la filial de la cadena espanyola AC Hotels d'Antonio Catalán (Rija, 1/07/2006). El 2008 Sa Nostra comprà el 5% del capital d'AC Hotels per uns 33,5 milions d'euros (Expansión, 19/02/2008).

<sup>988</sup> El periodista Miguel Ángel Noceda (16/11/2011) del diari el País escrivia sobre Pueyo que: "va fixar la seva residència fora d'Espanya després de l'escàndol Banesto, desenvolupa el seus negocis a través d'un complex entramat d'empreses amb diferents domicilis fiscals, en les que normalment apareixen testaferros".

havia comprat al Bisbat de Màlaga, procedents de l'herència de María Nadal Guerrero – Urbanització Arroyo Vaquero–, mentre que Unicaja conservava les 62,5 Ha restants. Hidalgo preveia invertir personalment uns 120 milions d'euros per construir un hotel, un camp de golf i uns 500 apartaments. De fet, a l'Estat espanyol, Globalia estava fortament vinculada al negoci immobiliari a través de la immobiliària Century 21. Per altra banda, Hidalgo també comptava, a títol personal, amb projectes immobiliaris al Carib com per exemple el complex turístic a Tulum (Riviera Maya) compost de 3 hotels on preveia invertir uns 300 milions d'euros. El maig de 2010 Globalia aprofundia la seva vinculació amb el món immobiliari, tot llançant la marca de temps compartit Presidential Suites a la República Dominicana. Globalia realitzarà la inversió, mentre que la cadena dominicana Lifestyle Holiday Vacation Club ho gestionarà. El 2010 Pueyo i Hidalgo varen rompre la seva aliança<sup>989</sup> i arran de la demanda presentada per la filial nord-americana d'Oasis, Travamerica Inc, el jutge dels EUA Timothy C. Batten ordenà suspendre la promoció, per part de Globalia, dels 11 hotels Oasis de Quintana Roo que eren propietat de Pueyo. L'estiu de 2010 els hotels operats per Globalia van canviar la denominació Oasis per la marca Be Live. Finalment, el febrer de 2011 Hidalgo i Pueyo arribaren a un acord mitjançant el qual el grup Globalia a través d'Operadora Globalia México operaria fins l'abril de 2012 3 hotels amb 749 habitacions a Cancún, sense cost de lloguer com a compensació per les pèrdues; mentre que Oasis gestionaria la resta d'establiments (Europa Press, 10/12/2005; Hostelmarket, 2006c; El País, 28/11/2007; Noceda, 30/05/2010; Hosteltur, 16/07/2010; Manso, 11/08/2010; Pielfort, 22/02/2011).

En sisè lloc hi havia la cadena de Pablo **Piñero**, Bahía Príncipe, que el 2007 comptava amb uns 13 establiments i 7749 habitacions, el que implica un increment del 333,33% i 255,13% respecte del 2001. El Grup Piñero (Levantur SA) estava compost en un primer moment pel Tour Operador Viajes Soltour i les cadenes hoteleres Hoteles Piñero i Bahía Príncipe Clubs & Resorts. La cadena de Piñero es va constituir a mitjans dels 1990 i en pocs anys ja s'havia situat al Carib. El 2005 Pablo Piñero va crear el Tour Operador BP USA Travel Inc, amb seu als EUA, adreçat a captar els potencials clients del Sun Belt dels EUA. Al llarg dels 2000, mentre la bombolla financer-immobiliària s'expandia, el grup Piñero inaugurà de manera constant nous resorts turístics. El 2008 l'empresa anuncià l'inici de la divisió immobiliària del grup, el Bahía Príncipe Residencial & Golf Resorts (Tamargo, 2004; Grupo Piñero, 12/12/2008).

La cadena d'Abel Matutes Juan ocupava el 2007 el setè lloc de les cadenes balears a l'estranger en nombre d'habitacions. **Fiesta** Hotels & Resorts duplicà el nombre d'hotels a l'estranger entre el 2001 i el 2007 fins assolir les 12 unitats (6821 habitacions). El 2007 assumí la direcció de la cadena Abel Matutes Prats, fill d'Abel Matutes Juan, i presentà el Pla estratègic 2007-2012 grup que perseguia duplicar el nombre d'habitacions en 5 anys, tot reforçant la política de rotació d'actius el que implicava la progressiva venda dels establiments menys rendibles, és a dir els eivissencs. Les expectatives expansives dels Matutes barataren amb l'arribada de la crisi financer i el 2009 rebaixà les previsions i fins i tot s'obrí a la possibilitat d'entrar a gestionar hotels que no fossin de la seva propietat –aleshores tan sols tenia 3 hotels de 51 sota aquesta fórmula–. Els Matutes també varen engegar projectes immobiliaris pels nous espais turístics del Carib, però la tradicional trajectòria del grup fa que aquests siguin pràcticament indesxifrables (Ferrer i Ferrer, 7/11/2008; Guerrero, 16/02/2010; Fiesta Hotel Group, 2011).

La vuitena cadena balear en nombre d'habitacions a l'estranger el 2007 fou **Hotetur**, la cadena de Díaz Ferrán i Pascual del grup Marsans. Entre el 2001 i el 2007 el nombre d'establiments no varià i mantenien 12 hotels, però les habitacions passaren de 2439 el 2001 a 3485 el 2007. Durant aquests anys Hotetur deixà alguns hotels cubans que foren substituïts per establiments mexicans. El 2007 Hotetur signà un acord de gestió amb RCI del grup Wyndham (abans Cendant), per tal de llançar un nou producte turístic de temps compartit sota la marca Blue Bay Vacation Club. Tal com s'ha dit anteriorment, el juny de 2010 Hotetur a les mans de l'empresa voltor Possibilitum Business, especialitzada en el desmantellament d'empreses, així com la resta del grup Marsans. La gestió dels hotels fou traspasada a la cadena Al Andalus

<sup>989</sup> El tancament de bona part dels hotels mexicans el 2009 en motiu del Grip A, motivà que Hidalgo sostingués que d'acord amb una clàusula del contracte de lloguer amb Pueyo, per causa de força major, el lloguer no podia ser el mateix. Globalia entenia que tenia dret a reduir el lloguer, la qual cosa no fou interpretada en el mateix sentit per Pueyo. Crida l'atenció que Mario Conde va negociar amb Juan José Hidalgo el conflicte amb Pedro Pueyo. Quan esclatà el cas Banesto a mitjans dels 1990, Conde negà la seva relació amb Pueyo, mentre que molts atribuïen a Pueyo el paper de testaferró de Conde (Noceda, 16/11/2011).

Management Hotel i a la tardor de 2010 els jutjat palmèsà tramità el concurs necessari de creditors d'Hotetur (Sobrino, 2007; Viúdez, 28/05/2010; Manso, 14/10/2010).

En novè lloc tenim la cadena d'Abel Matutes Tur, **Sirenis**, que tenia el 2007 5 establiments i 2263 habitacions a l'estranger. La cadena formada per Viva Hotels –Pere Pascual i Bartomeu Plomer– i Prinsotel –Antoni Montaner–, **Excellence** Group Luxury Resorts, passà de tenir un sol establiment el 2001 a tenir-ne 4 el 2007. Mentre que el nombre d'habitacions es multiplicaren per 4,37. El 2007 el capital de la cadena estava format per Viva (40%), Prinsotel (40%), CAM (10%) i Sa Nostra (10%). Fins aleshores els establiments estaven gestionats per la cadena Amresorts del grup nord-americà Apple Leisure Group, però coincidint amb el mateix any en que Barceló adquirí una part important d'aquest grup, les cadenes mallorquines assumiren directament l'explotació dels establiments. Aquest grup presenta una potent divisió immobiliària que penetrà fins i tot en els EUA, participada per les caixes d'estalvi CAM i Sa Nostra sota la marca IXC (Inversiones Para el Caribe)<sup>990</sup> (Hostelmarket, 16/02/2007; Excellence Group, 2009).

La cadena **Renthotel**, participada pel Tour Operador italià Alpitour, no varià pràcticament la seva cartera d'hotels entre el 2001 i el 2007 –incorporà un hotel a Cap Verd i un altre a Tunísia–, tot ocupant el lloc onzè de les cadenes balears. En el lloc dotzè es trobava la cadena de la família Rosselló (Grup Roxa), **Blau** Hotels que incrementà els seus establiments de manera notable entre el 2001 i el 2007 fins assolir els 5 hotels i 1841 habitacions. El grup Batle amb la cadena **Mar** inicià el salt internacional el 2005 amb l'obertura d'un hotel al Carib i el 2007 era la tretzena cadena balear en nombre d'habitacions a l'estranger. Quan José Luís Carrillo del grup Optursa recuperà la gestió dels hotels de la cadena **Hoteles Globales** el 2005 –el 2000 My Travel signà un contracte de lloguer amb opció de compra i el 2002 els hotels passaren a ser gestionats per Hotetur de la qual My Travel era propietària del 50%– i en aquell mateix moment inicià la seva expansió internacional. A diferència de la major part de les cadenes hoteleres balears que deslocalitzaven la producció turística al Carib en "fàbriques" en forma de gran resort i sota la modalitat del tot inclòs, Carrillo inicià l'expansió a ciutats europees, encara que el 2006 donà el salt a Amèrica. L'expansió d'Hoteles Globales es diferencià també en que els establiments a l'estranger pertanyien a la dimensió urbana del negoci hotelier, en comptes del sol i platja. Paral·lelament, Carrillo despleguava la seva companyia aèria de baix cost Air Madrid amb nombroses connexions amb Amèrica Llatina i manifestava que pretenia obrir un hotel a cada destinació a la que els seus avions arribassin. El juny de 2006 Carrillo adquirí els hotels d'Acorn a les Balears per uns 130 milions d'euros i al cap de pocs mesos la companyia aèria Air Madrid i el seu Tour Operador, Alada Tours, presentaven suspensió de pagaments (Manresa, 17/12/2006; Ramón, 20/12/2006).

Finalment hi havia les petites i mitjanes cadenes ja esmentades anteriorment –IBB Hotels, Valentín Hotels AZ Hotels i HM Hotels– que s'havien integrat en el procés d'internacionalització després de 2001. D'aquests val la pena destacar la singularitat de la cadena menorquina IBB Hotels (Asesores Turísticos Menorquinas SL), que en comptes de donar el salt al Carib com la major part de les cadenes balears, el donà cap a països de la UE i en hoteleria urbana. La raó d'aquest fet diferencial estriba en el fet que el grup immobiliari polonès von der Heyden Group, a través de Timan Investments BV, adquirí el 50% de la cadena el 2002, mentre que la resta era de Damià Lull Mancas (Lull & Pracz SL). El 2008 el grup von der Heyden es va fer amb la major part de les accions d'IBB fins assolir el 70% del capital, mentre que la resta es repartia entre Damià Lull (23%), Àngel Lull Mancas (2%) i Javier Erejón Sainz de Maza (3%). En aquells moments es va decidir traslladar les oficines centrals de la cadena des de Maó a Palma (Hosteltur, 1/09/2008; Fuster, 11/09/2008).

i) La "Mediterrània caribenya" està que crema i l'incendi inversor es desplaça al Pacífic. Mèxic, Illes Caribenyes i Amèrica Central.

El 2007 el principal país en nombre d'habitacions controlades per les cadenes balears fou **Mèxic**. Les habitacions de les cadenes balears a Mèxic pràcticament es triplicaren entre el 2001 i el 2007, tot passant de 10644 el 2001 a 30009 el 2007. El cas de Mèxic és paradigmàtic pel que fa a l'acceleració de la producció turística de l'espai de la mà del capital transnacional, amb el suport polític, i la vinculació d'aquella amb la paral·lela expansió de la producció

<sup>990</sup> [www.ixcgroup.com](http://www.ixcgroup.com) (febrer 2011).



immobiliària. L'expansió dels complexos residencials s'explica, en part, a la forta penetració del capital financer (p.ex. fons d'inversió immobiliària) aliat amb les grans promotores mexicanes – moltes d'elles havien sortit a Borsa com per exemple GEO, ARA, Hogar o SARE– i també amb empreses internacionals (p.ex. OHL, Fadesa, etc). També cal destacar la introducció, el 2004, dels REIT (Real Estate Investment Trust) a Mèxic que adopten el nom de FIBRAS –Fideicomisos de Infraestructura y Bienes Raíces– i la creació el 2005, per part de Fonatur de la BMIT (Borsa Mexicana d'Inversions Turístiques) (Hiernaux, 2005; Buades, 2006; CEPAL, 2008; Jiménez, 2009; Jiménez i Sosa, 2011).

L'arribada a la presidència del multimilionari Vicente Fox del PAN (Partido Acción Nacional) suposà un reforçament del programa neoliberal amb un fort estímul a les inversions estrangeres. La política del PAN es centrà de manera especial en intentar resoldre els problemes de seguretat, particularment pel que feia a narcotràfic i control de fronteres, per tal de crear un bon clima empresarial. La política exterior de George W. Bush en la lluita contra el terrorisme global feu que la mirada inversora del capital turístic abandonàs els països on l'amenaça de la yihad fos més evident, al temps que els aliats dels EUA sortien beneficiats. Aquest fou el cas de Mèxic (Mur, 7/06/2005).

L'estiu de 2005, el governador de Quintana Roo, Félix González, assistí a una reunió a Mallorca, celebrada al Meliá Victoria, presidida per Jaume Matas, president del Govern de les Illes Balears, i Gabriel Escarrer, president de Sol Meliá. La premsa turística mexicana es feia ressò dient que entre els 60 assistents estan "els llinatges que en el Carib mexicà figuren sobre els portals d'entrada dels hotels". La major part dels empresaris allà reunits mostraren el seu interès per invertir-hi (Latitud 21, juliol 2005). El pas de l'huracà Wilma, l'octubre de 2005, suposà importants danys a la planta hotelera de Cancún i la Riviera Maya, però ja a finals d'any prop del 90% de la planta hotelera estava operativa. El govern mexicà sol·licità al BID (Banc Interamericà de Desenvolupament) la concessió d'un préstec de 413 milions d'euros per donar crèdits tous als hotelers i anuncià que destinaria uns 2660 milions d'euros a la reconstrucció de la infraestructura turística i els serveis públics. Un dels primers projectes que es varen dur a terme fou el de la reconstrucció de 12 km de platja de la zona hotelera que havia desaparegut amb l'huracà pressupostat en uns 20 milions de dòlars<sup>991</sup>, es destinaven 10 milions de dòlars per una campanya extraordinària de Promoció i Relacions Públiques i es posaven en marxa múltiples projectes<sup>992</sup>. El pas del Wilma va treure a la llum, entre d'altres, el paper que jugaven les companyies asseguradores en el negoci hotelier i en el cas de les cadenes hoteleres balears resultà que la principal companyia era March Correduría de Seguros, és a dir la Banca March. Per altra banda, la Secretaria General de Turisme del govern espanyol assegurà als empresaris espanyols que oferirien crèdits tous a través de l'ICO (Institut de Crèdit Oficial), fins que les companyies rebessin les indemnitzacions per part de les asseguradores. Martínez Fraile, Secretari d'Estat de Turisme espanyol, va comunicar que l'ajuda espanyola se concretaria en incrementar el ritme de recuperació de les zones lúdiques (Relea, 26/10/2005; Tamargo, 2005a; Tamargo, 2005b; Guede, 2005; Hostelmarket, 1/12/2005).

L'Huracà Wilma<sup>993</sup> serví per a que el poder establís les receptes de la "doctrina de xoc"<sup>994</sup>, de manera semblant al que va ocórrer a New Orleans amb el Katrina i la posterior gestió (Jiménez i Sosa, 2006; Jiménez, 2009; Klein, 2007). Mentre que el govern de Fox i els organismes multilaterals acudiren ràpidament a restaurar els espais del negoci turístic, els barris populars i la resta de ciutat restaren, en bona mesura, desatesos<sup>995</sup>. A més, des de la CMT

<sup>991</sup> El 2006 la Profepa (Procuraduría Federal de Protección del Ambiente) multà l'empresa belga Jan de Null Group, encarregada de la reconstrucció de la platja. L'empresa va incomplir les mesures de prevenció ambiental, tot afectant seriosament els esculls coral·lins (EFE, 1/08/2006).

<sup>992</sup> Entre els projectes a destacar que es licitaren entre finals de 2005 i principis de 2006 es troben: la renovació del Boulevard Kukulkan, construcció del Malecón Cancún, construcció del pont Laguna Bojórquez, construcció d'un nou centre de convencions, ampliació de les pistes de l'aeroport de Cancún i la construcció de l'aeròdrom de la Riviera Maya (González, 2006).

<sup>993</sup> Segons Jiménez i Sosa (2011) l'huracà Gilberto de 1988 motivà la modificació del patró d'exploració turística de Cancún, tot derivant cap un model de turisme massiu amb una forta davallada de les tarifes.

<sup>994</sup> Segons Naomi Klein (2007) la doctrina del xoc consisteix en l'aplicació de polítiques que només poden ser acceptades per la població quan aquesta es troba en un estat de xoc (p.ex. una guerra, un "desastre natural", una crisi, un cop d'estat, etc). Aquestes polítiques de per sí impopulars, no serien acceptades de cap manera per la societat en condicions normals. Aquesta ha estat una de les vies a través de les quals s'ha imposat l'agenda neoliberal.

<sup>995</sup> Les 33 colònies de Cancún (p.ex. Tres Reyes, La Libertad, Avante i Santa Cecilia) quedaren totalment devastades. En elles es comptabilitzaven segons fonts oficials unes 40 mil persones, la major part de les quals eren treballadores immigrants. Les autoritats mexicanes els hi negaren ajudes perquè segons les autoritats "oficialment no existeixen". La

(Confederación Mexicana de Trabajadores) es denunciava que molts empresaris aprofitaren la situació per acomiadar treballadors (Hosteltur, 20/10/2006). Entre les mesures de xoc que aplicà el govern mexicà es pot destacar l'estímul de les inversions turístico-immobiliàries, que anaven acompanyades de la flexibilització de les normes de protecció ambiental tal com denuncià el CEMDA (Centro Mexicano de Derecho Ambiental) (CEMDA, 15/10/2005).

Aleshores es va potenciar a la Península de Yucatán, entre d'altres, el PTI (Proyecto Turístico Integral) Costa Maya i Puerto Cancún<sup>996</sup>. Aquest darrer es tracta d'un complex turístico-immobiliari just a les afores de Cancún, a la zona septentrional encara no afectada per les construccions. El megaprojecte de luxe ha de tenir diversos hotels, habitatges unifamiliars, camp de golf, port esportiu, etc. El 2006 l'FBI va detenir a Florida el seu promotor, el nord-americà Michael Eugene Kelly, acusat d'estafa –mitjançant un esquema ponzi– i frau d'uns 428 milions de dòlars a fons de pensió dels EUA. Precisament és en aquest megaprojecte on la promotora immobiliària mallorquina Grupo Maioris, de Javier Cabotà, aixecà la Maioris Tower i té en projecte la construcció de Three Towers, de 20 plantes cada edifici<sup>997</sup> (Gutiérrez, 2005; Morales, 6/07/2006; Noticaribe, 29/12/2006; UNITED STATES DISTRICT COURT NORTHERN DISTRICT OF ILLINOIS EASTERN DIVISION, 2008).

El govern mexicà apostà per la comercialització turística del Pacífic mexicà, amb la seva conseqüent transformació urbano-turística, materialitzat en el Plan Nacional de Turismo 2007-2012. El director del Fonatur (Fondo Nacional de Turismo), John McCarthy, s'adreçà als empresaris espanyols el 2006 per tal de comunicar l'aposta del seu govern per impulsar el megaprojecte turístic del Mar de Cortés<sup>998</sup>, al Golf de Califòrnia (Tamargo, 2006). Aquest projecte turístic pretenia consolidar els CIP (Centro Integralmente Planeado) de Los Cabos i Loreto i crear-ne un de nou, el CIP de "Riviera Nayarit" –amb els polígons integralment planejats Litibú (160 Ha), El Capomo (268 Ha) i La Peñita (445 Ha) que donarien cabuda a unes 14500 habitacions turístiques<sup>999</sup>– (Márquez i Ocampo, 2009). I, a més, es projecta una xarxa de 27 marines (Programa Escalas Náuticas) al Mar de Cortés<sup>1000</sup>. El 2008 Greenpeace denunciava el projecte Escalera Náutica Mar del Cortés i la important expansió de complexos turístico-immobiliaris a la zona. A més, des de l'ASF (Auditoría Superior de la Federación) a l'Informe del Resultado de la Revisión y Fiscalización de la Auditoría Superior de la Cuenta Pública 2006 s'exposava com a la zona s'havia produït una important bombolla immobiliària i que a més els projectes no eren ni tan sols fiscalment rendibles per als municipis (Greenpeace, 1/10/2008). A finals de 2008 s'anunciava la creació del nou CIP (Centro Integralmente Planeado) Costa del Pacífico de Escuinapa-Teacapán que es publicita com un Cancún millorat i ampliat, en el que el govern invertiria 450 milions de dòlars per adaptar-ho a la construcció de 16850 habitacions hoteleres i 16350 segones residències (Cortés, 29/09/2008; Cepal, 2008).

Per altra banda, l'adopció de les polítiques neoliberals i la l'adaptació territorial del país per la competir en el capitalisme global, especialment a través de la via turístico-immobiliària, va reforçar els greus problemes fiscals que arrossegava Mèxic. El 2001, la càrrega fiscal mexicana era de l'11,4% del PIB front a la mitjana del 13,7% de Llatinoamèrica o del 25,9% dels països de l'OCDE. Després de la signatura del TLCAN (Tractat de Lliure Comerç d'Amèrica del Nord), el 1994, els ingressos procedents dels aranzels varen caure dràsticament, amb la qual cosa es plantejava dur a terme una reforma fiscal, però que no afectàs els interessos del poder econòmic (Werner i Ursúa, 2005). La reforma fiscal perseguia augmentar la recaptació, entre d'altres, amb la LICI (Llei d'Impost Contra la Informalitat) que tendria com objectiu la persecució de l'evasió fiscal i l'economia informal; i amb la CETU (Llei de la Contribució Empresarial a Taxa Única) que augmentaria la càrrega fiscal a les empreses. El juliol de 2007 el president espanyol José Luís Rodríguez Zapatero, el president Mexicà Felipe Calderón i els

---

Secretaria de Desenvolupament Social comptabilitzà uns 14 mil habitatges danyats i el govern repartí 5 mil tones d'aliments i 40 mil paquets de cartró per a que construïssin noves barraques (Ballinas i Martoccia, 30/12/2005).

<sup>996</sup> [www.puertocancun.com](http://www.puertocancun.com) (febrer 2011).

<sup>997</sup> [www.maiorisinternacional.com](http://www.maiorisinternacional.com) (febrer 2011).

<sup>998</sup> Mar de Cortés: [www.fonatur.gob.mx/mar\\_de\\_cortes/fst\\_gral.htm](http://www.fonatur.gob.mx/mar_de_cortes/fst_gral.htm) (febrer 2011).

<sup>999</sup> Veure FONATUR (2006) *Libro Blanco: CIP Nayarit*. Fondo Nacional de Turismo, Mèxic ([www.fonatur.gob.mx/libros\\_blanco/plan\\_y\\_asis\\_tec/CIP\\_Nayarit.htm](http://www.fonatur.gob.mx/libros_blanco/plan_y_asis_tec/CIP_Nayarit.htm), febrer 2011).

<sup>1000</sup> A la presentació a internet del projecte "Escalera Náutica del Mar del Cortés: el Megaproyecto turístico del siglo XXI", s'escribia que el president Vicente Fox "considera la indústria turística com un "passaport cap a la modernitat", l'Escalera Náutica representa un megaprojecte crucial i estratègic pel desenvolupament del país, així com permetrà concretar des d'avui dècades de propostes i plans per exponenciar el desenvolupament turístic de la regió nord del país" (FONATUR, 2001).

empresaris espanyols es reuniren a Cancún per abordar la "problemàtica" associada a la nova fiscalitat. Els empresaris espanyols, representats pel president del Consell Superior de Cambres de Comerç espanyoles Javier Gómez Navarro<sup>1001</sup>, varen fer palesa la seva queixa al president Felipe Calderón sobre la nova fiscalitat, al temps que exigiren la construcció del nou aeroport de Tulum (Noticaribe, 15/07/2007).

La producció immobiliària de l'espai s'ha dut a terme fonamentalment en els mateixos espais colonitzats pel capital turístic transnacional<sup>1002</sup>, però també pels diners del narcotràfic, tot donant lloc a una intensa segregació espacial. Molts dels nous espais turístic-immobiliaris presenten un conjunt de peces, entre les quals l'establiment hotelier juga un paper funcional essencial al que s'hi afegeixen camps de golf, marines, etc. La forta transformació de les zones turístiques ha anat acompanyada d'intensos desplaçaments de població procedents de les zones rurals. Aquesta massa de treballadors i treballadores, en condicions d'elevada precarietat en el sector terciari i de la construcció, ha hagut d'ocupar nous espais, uns espais marginals amb enormes dèficits sociourbanístics (Jiménez i Sosa, 2006). La població del municipi de Benito Juárez (Cancún) s'incrementà, segons dades de l'INEGI (Instituto Nacional de Estadística y Geografía)<sup>1003</sup> de manera extraordinària, tot passant de 176765 habitants el 1990 a 572973 el 2005. Emperò, segons Jiménez i Sosa (2006) la població real del municipi s'elevaria a unes 800 mil persones, amb la qual cosa els invisibles serien prop de 300 mil. Més espectacular ha estat el creixement demogràfic que registren les dades oficials del municipi Solidaridad (Riviera Maya), on el desplegament dels complexos turístic-immobiliaris ha estat major (Jiménez, 2009; Jiménez i Sosa, 2011), s'ha passat de 28747 habitants el 1995 a 135512 el 2005. Així, al cas de Cancún tenim que el boom turístic actua de potent imant demogràfic, tal com ha ocorregut per exemple en el cas d'Eivissa descrit per Joan Buades (2010).

El 2007 hi havia 13 cadenes balears amb presència a Mèxic, tot destacant Riu amb 12 hotels i 6030 habitacions; Barceló amb 12 hotels i 4848 habitacions; Oasis amb 9 hotels i 3704 habitacions; Sol Meliá amb 8 hotels i 3435 habitacions; i Iberostar amb 8 hotels i 3068 habitacions. La distribució de la flota hotelera balear a Mèxic presenta una potent concentració a l'Estat de Quintana Roo amb 28 establiments i 13554 habitacions a l'anomenada Riviera Maya, front als 13 establiments i 5019 habitacions de 2001; i amb 25 establiments i 10201 habitacions a Cancún front als 4 establiments i 2008 habitacions de 2001. El 2007, les cadenes balears controlaven el 36,33% de les habitacions turístiques de Cancún i el 53,45% de la Riviera Maya. Mentre que al Pacífic destacaríem els 2 establiments i 1250 habitacions a Nayarit; 3 establiments i 1250 habitacions a Puerto Vallarta; i 3 establiments i 1052 habitacions a Los Cabos.

Riu és la cadena balear amb major presència a Mèxic el 2007. El 2002 la cadena inaugurava el Club Hotel Riu Jalisco (700 habitacions), a Puerto Vallarta, en el que havien invertit uns 30 milions d'euros i se convertia en el major del grup. Am aquest establiment, Riu tenien 5 hotels i 2701 habitacions a Mèxic. Aleshores, les expectatives d'inversió de Riu a Mèxic eren prou elevades. Així, anunciava la construcció del Riu Cancún (714 habitacions) i el Riu Palace Las Americas (450 habitacions), ambdós a Cancún (Hostelmarket, 1/07/2002). Precisament, la construcció d'aquests dos hotels generaren una forta polèmica social a Cancún ja que ambdós foren clausurats per incompliment de la normativa ambiental i presumpta corrupció, conegut com el cas Riu. Les obres del Riu Palace Las Americas estaven quasi acabades quan el Sermanat (Secretaría de Medio Ambiente y Recursos Naturales) el clausurà

<sup>1001</sup> Javier Gómez Navarro és a la vegada un destacat membre del PSOE i fou Secretari d'Estat per l'Esport (1987-1993) Ministre de Comerç i Turisme (1993-1996).

<sup>1002</sup> Entre el capital transnacional que ha desembarcat a Mèxic durant els anys d'eufòria financer-immobiliària cal destacar la presència de les grans empreses immobiliàries espanyoles. El 2006, el lobby espanyol del turisme residencial *Live in Spain* atorgà el premi del mateix nom a John McCarthy, director general del Fonatur, per l'impuls donat a aquest segment del negoci turístic-immobiliari a Mèxic. L'asturiana Grupo Mall (família Noval), que encapçala aquest lobby, inicià els megaprojectes turístic-immobiliaris de Campeche Playa, Golf, Marina & Spa Resort: Els compradors europeus denunciaren a Grupo Mall de frau en relació a aquest megaprojecte. Fadesa també tenia importants projectes turístic-immobiliaris a Mèxic: Paraíso Litibú al CIP Nayarit; Loreto Paraíso a Baja California; Fairway Lofts a Guadalajara. Grupo Trusam encapçalava el projecte La Pesca a Tamaulipas; OHL amb el megaprojecte Mayakoba a la Riviera Maya; etc. El megaprojecte Cabo Cortés (Baja California) de Hansa Urbana fou denunciat per diversos grups ecologistes – Greenpeace, CEMDA i Amigos para la Conservación de Cabo Pulmo –, pel fort impacte ecològic que suposaria la construcció de 2 camps de golf, marina amb 490 amarratges, 30 mil habitacions turístiques –Cancún en té 37 mil–, etc. Aquest megaprojecte es desenvolupa a la zona limítrof del Parc Nacional de Cabo Pulmo (Cepal, 2008; Greenpeace, 2010; Noticaribe 12/02/2010; Jiménez i Sosa, 2011).

<sup>1003</sup> [www.inegi.org.mx/lib/olap/consulta/general\\_ver4/MDXQueryDatos.asp?#Regreso&c=17161](http://www.inegi.org.mx/lib/olap/consulta/general_ver4/MDXQueryDatos.asp?#Regreso&c=17161) (febrer 2011).

per no comptar amb avaluació d'impacte ambiental –MIA, Manifestació d'Impacte Ambiental–. El batle de Benito Juárez, Juan Ignacio García Zaldivea del PVEM (Partido Verde Ecologista de México), atorgà el permís de construcció, malgrat no comptar amb tots els requisits necessaris per dur a terme les obres. Per altra banda, al Riu Cancún es construïren 714 habitacions quan tenia permís per construir-ne 569<sup>1004</sup>. L'administració pública imposà una sanció de 3,5 milions de dòlars per la infracció Riu Palace Las Américas, tot aixecant la clausura de l'hotel i una fiança d'1,3 milions de dòlars pel Riu Cancún. Al mateix temps que esclatà el cas Riu, la cadena mallorquina va adquirir a Cancún, l'hotel Gran Caribe Real –a partir de llavors Riu Caribe– per uns 64 milions de dòlars. Precisament, aquell hotel era propietat de Fernando García Zaldivea, germà del batle de Benito Juárez, per la qual cosa els partits de l'oposició i diversos col·lectius denunciaren un presumpte tràfic d'influències (Sosa, 14/06/2003; Caribbean News, 12/06/2003; Hosteltur, 6/08/2003; Torres, maig 2004). El 2007 Riu ja comptava amb 12 establiments a Mèxic, dels quals 5 estaven a la urbanització Playacar –Riu Palace Riviera Maya, Riu Yucatán, Club Hotel Riu Tequila i Riu Palace México– de Playa del Carmen (Riviera Maya) i posteriorment continuaria inaugurant nous hotels, especialment al Pacífic –Riu Palace Pacífico a Riviera Nayarit i Riu Esmerald Bay a Mazatlán– (Hostelmarket, 16/10/2008).

Una part important de les inversions turístic-immobiliàries del capital balear a Mèxic es destinaren a la Riviera Maya. Segons Jiménez i Sosa (2011) la implantació del negoci turístic a la Riviera Maya i Cancún presenten notables diferències, tot essent la primera aquella en la que predomina la inversió turístic-immobiliària en grans complexos en els que l'hotel, sota modalitat del tot inclòs, tan sols és una peça més del complex construït en grans parcel·les que poden ser de més de 100 Ha. A més, molts dels projectes estaven associats a sospites de presumpta corrupció derivada d'una laxa interpretació de la llei ambiental, especialment pel que fa a la protecció de manglars, que fou denunciada per nombroses organitzacions –Movimiento Ciudadano Ecologista Yax Cutal; Centro Mexicano de Derecho Ambiental, Greenpeace-México, Grupo Ecologista del Mayab–<sup>1005</sup>. Arran de les denúncies dels grups ecologistes es paralitzà un nou projecte turístic a Xcacel-Xcacelito (Noticaribe, 1/08/2006). Escarrer deixà d'interessar-se per Quintana Roo després del conflicte d'Xcacel. El govern mexicà que havia venut els terrenys a Sol Meliá, els hi va intercanviar per uns altres a Playa del Carmen i Gabriel Escarrer manifestà que "aquells set anys [del conflicte d'Xcacel als nous terrenys] ens feren perdre molt de temps" (Latitud 21, juliol 2005). Els nombres absoluts de la planta hotelera de Sol Meliá entre el 2001 i el 2007 pràcticament no varien, però es poden apuntar alguns canvis importants en la gestió del seu parc hotelier. Per una banda, la cadena inaugurà el 2002 el Paradisus Riviera Cancún al corredor Cancún-Tulum i realitzà importants obres de reforma en diversos establiments. El Meliá Turquesa després de les reformes s'integrà dins la marca de luxe del grup i canvià el nom pel de ME Cancún i el Meliá Cabo San Lucas també canvià de nom pel de ME Cabo. Després del pas de l'huracà Wilma es varen dur a terme importants obres de reforma als establiments de Cancún –Gran Meliá Cancún i ME Cancún–, en els que a més s'incrementà el nombre d'habitacions (Sol Meliá, 2007). A més de la variació del nombre d'habitacions i el moviment d'establiments, cal destacar que Sol Meliá inicià la comercialització turística dels seus establiments mitjançant la modalitat del temps compartit, a través de SMVC, (Sol Meliá Vacation Club) a Mèxic i la República Dominicana. Precisament, un bon nombre d'hotels de la cadena s'incorporaren a la cartera de SMVC: Paradisus Riviera Cancún, Gran Meliá Cancún, ME Cancún, Meliá Cozumel, Meliá Puerto Vallarta i el Meliá Cabo Real.

Barceló Hotels & Resorts és la segona cadena balear amb major nombre d'hotels i habitacions a Mèxic. La presència dels Barceló a Mèxic es veurà esperonada després de les operacions nord-americanes. Particularment, l'adquisició de Crestline i la posterior participació en el fons d'inversió immobiliària Highland Hospitality permetia a Barceló gaudir d'enormes facilitats de finançament, al temps que permetia desvincular les operacions immobiliàries de les de gestió hotelera, encara que la família-empresa era present a les dues bandes. Així, el 2005

<sup>1004</sup> La diputada federal Irene Blanco del PAN (Partido Acción Nacional) que presentà la denúncia contra el batle de Benito Juárez en relació als permisos del Riu Cancún manifestà als mitjans de comunicació el seu temor a ser segrestada (Torres, maig 2004).

<sup>1005</sup> Per exemple, el 2006 la Semarnat (Secretaría del Medio Ambiente y Recursos Naturales) va inhabilitar una desena de funcionaris assignats a Quintana Roo en relació a les irregularitats i la presumpta corrupció en relació a projectes turístics a la Riviera Maya, denunciats pels grups ecologistes. En el punt de mira de les campanyes dels ecologistes estava el batle de Solidaridad, Carlos Joaquín González, gran defensor de les inversions turístic-immobiliàries i detractor de la Llei General de Vida Silvestre (Sosa, 15/10/2006).



Figura 109. Barceló Maya Resort (Riviera Maya, Mèxic).

Highland Hospitality adquirí el Barceló Tucancún Beach Resort & Villas que seria gestionat per la cadena Barceló. El president de Highland, James Francis, declarava que amb l'adquisició "podem estrènyer les relacions amb el nostre soci global, Barceló Hotels & Resorts. És la nostra primera adquisició a Mèxic, i una prova de la nostra estratègia consistent en invertir una part del nostre capital en els resorts "tot inclòs", situats a primera línia de platja, fora dels EUA" (Hosteltur, 20/04/2005). Barceló, així com la resta de

cadena hoteleres i grups immobiliaris espanyols, decidiren penetrar a la costa pacífica del país, especialment després de les ofertes dels governants i del Wilma. Així, l'octubre de 2005 adquirí la Jolla de Mismaloya (Puerto Vallarta) i el 2006 el Karmina Palace (Manzanillo) (Barceló Grupo, 16/03/2006).

Sens dubte, la constitució el 2006 de la societat patrimonial Playa Hotels & Resorts SL tenia com un dels seus principals objectius l'adquisició d'actius hotelers al Carib, especialment Mèxic. El 2006 la cadena celebrava el seu 75è aniversari, tot anunciant un pla expansiu al Carib amb l'adquisició de 10 mil habitacions, amb una inversió prevista de 1100 milions de dòlars, canalitzats a través de Playa Hotels & Resorts (Morales, 5/05/2006). La cartera inicial de l'empresa d'inversió immobiliària estava composta pels hotels mexicans de Barceló: Barceló Huatulco Beach, Barceló Ixtapa Beach, Barceló La Jolla de Mismaloya i el Barceló Harmina Palace Manzanillo. Les primeres inversions de Playa Hotels & Resorts foren el Barceló Maya Colonial Beach i el Barceló Maya Tropical Beach, de 476 habitacions cadascun i una inversió conjunta d'uns 70 milions d'euros. Aquests hotels s'integraven en el complex Barceló Maya Beach Resort (Riviera Maya), en el que ja hi havia 2 hotels i al que s'hi afegiria un altre a finals de 2007, el Barceló Maya Palace (756 habitacions) (Loeda, 1/06/2006). Aquest complex comptava amb unes 2724 habitacions, la qual cosa implica el 56,18% de les habitacions del grup a Mèxic. El 1995 els Barceló havien adquirit els terrenys, en zona de manglar, del complex a Carlos Hank González. Aquest era un destacat membre del PRI (Partido Revolucionario Institucional) que ocupà, entre d'altres, la Secretaria d'Estat de Turisme a finals dels 1980 (Galarza, 17/05/2008)<sup>1006</sup>. Val la pena destacar que la inauguració del Barceló Maya colonial i del Maya Tropical Beach es realitzà dins dels actes de celebració del 75è aniversari del grup, tot comptant amb la figura destacada del llavors president del govern de les Illes Balears, Jaume Matas (R.F.M., 22/05/2006).

El 2007 la tercera cadena balear amb major nombre d'hotels a Mèxic era Oasis Hotels & Resorts que havia sorgit de l'acord entre Pedro Pueyo d'Oasis i Juan José Hidalgo de Globalia. Els establiments de la cadena es localitzaven a Cancún (Oasis Cancún, Grand Oasis Cancún, Oasis Palm Beach, Grand Oasis Playa, Grand Oasis Caribbean Resort, Oasis Viva Beach, Oasis Amèrica i Oasis Sens Cancún) i Akumal (Grand Oasis Riviera Maya). El 2005, Hidalgo anuncià la construcció d'un complex turístic a Tulum amb unes 2 mil habitacions i una inversió prevista de 300 milions d'euros. Aquest projecte trobà l'oposició dels grups ecologistes ja que es definia sobre zona protegida del Parc Nacional de Tulum, mentre que els propietaris –entre d'ells Globalia– pressionaven per poder-hi construir. Finalment, el projecte milionari d'Hidalgo quedà paralitzat (Hosteltur, 19/10/2005; Noticaribe, 18/05/2007; Varillas, 1/04/2009). El 2005 Globalia fou una de les principals candidates a l'adquisició d'Aeroméxico que entrava en el paquet de privatitzacions del govern de Fox. Finalment, la divisió mexicana del Citibank, Banamex, i altres capitals mexicans es feren amb la companyia aèria<sup>1007</sup>. L'altra companyia aèria privatitzada,

<sup>1006</sup> Carlos Hank González i els seus fills han estat acusats d'estar relacionats amb l'economia criminal (p.ex. tràfic de drogues, comerç d'espècies exòtiques, blanqueig de capitals, etc). La NDIC (National Drug Intelligence Center) dels EUA a l'Operació Tigre Blanc decretà que Hank González i els seus fills significaven una amenaça criminal pels EUA (Farah, 2/06/1999).

<sup>1007</sup> Aquesta privatització anà acompanyada d'una forta polèmica ja que entre els accionistes mexicans es trobaven Maria Asunción Arambuzabala de l'empresa cervesera Grupo Modelo i esposa de l'ambaixador dels EUA i la família de Fernando Canales que havia estat ministre d'Economia (2000-2006) (Clavijo, 14/05/2010).

Mexicana de Aviación, fou adquirida pel principal grup turístic mexicà, Posadas (El Economista, 18/10/2007).

Entre el 2001 i 2007, Iberostar afegí 3 nous establiments hoteleres a la seva cartera mexicana. Aquests es localitzaven en el complex turístic de Playa Paraíso a la Riviera Maya (entre Playa del Carmen i Puerto Morelos). El 1999 la societat Hotelera Playa Paraíso SA de CV, filial d'Iberostar, va obtenir els permisos per aixecar en els seus terrenys litorals de Playa Paraíso (16,73 Ha) unes 2000 habitacions hoteleres, mentre que als terrenys de l'interior, Loma Bonita (68,18 Ha), podria construir habitatges unifamiliars associats a un camp de golf (Sermanat, 2009)<sup>1008</sup>. Cal dir que Iberostar aprofitava el cicle expansiu financer-immobiliari per penetrar en la comercialització immobiliària de la Riviera Maya, així com farien molts d'altres grups turístics i immobiliaris. Els habitatges, 14 habitatges aïllats i 100 apartaments, de Loma Bonita serien integrats en la divisió immobiliària del grup, Iberostate. Els Fluxà també s'interessaren per expandir el negoci turístic-immobiliari a les noves zones turístiques promogudes pel govern mexicà a la costa Pacífica. Així, Iberostar s'adjudicà una parcel·la del megaprojecte turístic de Litibú del CIP Nayarit<sup>1009</sup>. El complex d'Iberostar a Litibú es denomina Playa Mita i està compost per una secció hotelera amb 3 hotels i una altra residencial amb uns 156 habitatges (Guede, 12/09/2007).

Pablo Piñero aixecà un nou establiment en el complex turístic-immobiliari d'Akumal on s'hi trobaven el Gran Bahía Príncipe Akumal, Gran Bahía Príncipe Tulum i el nou Gran Bahía Príncipe Coba, tot sumant 2532 habitacions. En relació al complex d'Akumal dels Piñero, val la pena destacar el conflicte socioecològic protagonitzat per Piñero i denunciat pel grup ecologista SAVE (Salvamento Akumal de Vida Ecológica)<sup>1010</sup> a l'any 2007. El grup ecologista denuncià tot un seguit d'impactes associats al complex turístic-immobiliari que estava en fase d'expansió amb la construcció del nou projecte Naj K'Aax. Entre aquells es poden destacar: destrucció del manglar; abocament d'aigües residuals a la mar; contaminació d'aigües subterrànies (*cenotes*) degut als composts químics emprats al camp de golf; construcció de barreres geotèxtils marines que alteraven la dinàmica litoral; privatització de la platja del Campamento Aventuras DIF –del SNDIF (Sistema Nacional para el Desarrollo Integral de la Familia)– i els accessos públics a la mar (Carrera, 7/09/2006); ampliació de la platja amb enderroc i roques i el reompliment de la platja amb *sascab* (significa en maia terra blanca), després del pas de l'huracà Dean a l'agost de 2007 (De Rosa, 2008). El *sascab* és una calissa emprada com a material de construcció i triturat serveix de substitut a l'arena en el morter. Les platges d'Akumal –Akumal significa terra de tortugues en maia– són una de les principals zones de nidificació de tortugues –*Caretta caretta* i *Chelonia midas*– i els grups ecologistes denunciaren que les obres a la platja, amb l'ús de maquinària pesada, afectaven perjudicialment les zones de nidificació i que la *sascab* faria una capa encimentada que seria impossible de travessar per part de les tortugues. L'agost de 2007 la premsa anunciava que la Profepa (Procuraduria Federal de Protección del Ambiente) havia aturat les obres del grup Piñero a Akumal per no tenir Manifestació d'Impacte Ambiental. Precisament, l'actuació de la Profepa arribà després que els vigilants privats del Bahía Príncipe agredissin a un turista estranger, Robert Leslie Nelson, que participava amb el grup ecologista SAVE en les tasques de reconeixement de nius de tortuga a la platja (Canal, 26/08/2007; Muñoz i Canal, 30/08/2007).



Figura 110 . Agressió a Robert Leslie Nelson, agost 2007 (Font: De Rosa, 2008).

Malgrat la campanya de SAVE, amb un important seu ressò internacional, el megaprojecte de Piñero continuà. El 2011 Piñero anunciava la construcció del condohotel Gran Bahía Sian Ka'an que es

<sup>1008</sup> Veure Iberostate Playa Paraíso: [http://www.iberostate.comercializa.com/GesPromWeb/0014\\_fichaPromocion.do](http://www.iberostate.comercializa.com/GesPromWeb/0014_fichaPromocion.do) (febrer 2011).

<sup>1009</sup> El grup immobiliari gallec, Fadesa, es va adjudicar també a Litibú una parcel·la on havia d'aixecar un hotel amb capacitat per 640 llits i apartaments residencials per 1248 places (Hostelmarket, 16/07/2006). L'Estat de Nayarit es va convertir en un dels principals destinataris de la inversió turística privada de Mèxic (Cepal, 2008).

<sup>1010</sup> [www.saverivieramaya.org](http://www.saverivieramaya.org) (febrer 2011).

comercialitzava sota la figura de temps compartit (Hosteltur, 31/01/2011)<sup>1011</sup>. El Tribunal Federal de Justícia Fiscal i Administrativa (TFJA), arran del recurs interposat pel CEMDA (Centro Mexicano de Derecho Ambiental) el 2006, va revocar l'autorització d'impacte ambiental que la Semarnat va emetre pel megaprojecte Naj K'aa de Piñero. En definitiva, els permisos concedits permetien construir per sobre del que establia el "Programa de Ordenamiento Ecológico Territorial Cancún-Tulum". Malauradament la resolució del tribunal arribà quan el projecte d'ampliació del camp de golf i noves construccions ja estaven pràcticament acabades (Noticaribe, 14/07/2010; Varillas, 17/07/2010).

El 2002 la cadena d'Abel Matutes Juan, Fiesta Hotels & Resorts, inaugurava el Grand Palladium Colonial Resort & Spa (414 habitacions) i el Grand Palladium Kantenah Resort & Spa (422 habitacions) amb una inversió de prop de 100 milions d'euros. Els Matutes construïren posteriorment un camp de golf i dos nous hotels al mateix complex turístic que com en la major part dels complexos de la Riviera Maya, se construí sobre els terrenys que fins aleshores estaven ocupats per manglars (Hostelmarket, 1/09/2002). El 2005 Matutes inaugurava a les seves propietats, d'unes 122 Ha d'extensió, el Grand Palladium White Sand Resort & Spa (264 habitacions) i el Grand Palladium Riviera Resort & Spa (454 habitacions) amb una inversió conjunta d'uns 70 milions d'euros (Hostelmarket, 2006c). Matutes també acudí a la crida governamental per invertir al Pacífic i el 2006 inaugurà el Palladium Vallarta Resort & Spa (420 habitacions). El 2005, Abel Matutes Tur, cosí d'Abel Matutes Juan, al capdavant de la cadena Sirenis, signà un acord amb la CAM (Caja de Ahorros del Mediterráneo) per construir un complex turístic de 4 hotels i unes 1500 habitacions a Akumal (Riviera Maya), amb possibilitat d'afegir una àrea residencial amb habitatges. Per això varen constituir conjuntament la societat Promociones e Inversiones El Almendro, amb una participació del 60% i 40% respectivament (Hostelmarket, 1/04/2005).

Hotetur, cadena del grup Marsans, comptava amb 6 establiments i 1746 habitacions a Mèxic. Amb l'adquisició del 50% de la cadena per part del Tour Operador britànic, My Travel, Hotetur es va fer càrrec, el 2002, de la gestió dels hotels de la cadena mexicana Blue Bay, que a la vegada estava participada per My Travel (Hostelmarket, 2006c). Excellence Hotels & Resorts, cadena constituïda per les cadenes mallorquines Viva Hotels i Prinsotel, inaugurà l'establiment Secrets Excellence Riviera Cancún (445 habitacions). La construcció es feu a través de la societat Calamagrané SL, filial de Viva Hotels, i la seva gestió anava a càrrec de la cadena Amresorts, propietat d'Apple Leisure Group (Pastor, 2005). El 2005 el grup de Pere Pascual i Bartomeu Plomer tenien projectat un complex turístic-immobiliari a Playa Mujeres en el que a més de l'hotel, es pretenien aixecar segones residències, marina, camps de golf i camp de polo. El 2007 la cadena inaugurà el segon establiment, l'Excellence Playa Mujeres, en el que hi havia uns 600 habitatges i una marina, i aquell mateix any els establiments deixaven de ser operats per Amresorts, tot passant a ser gestionats pel mateix grup. El 2009 la cadena tenia 3 importants projectes a Mèxic: Playa Mujeres (complex hoteler-immobiliari de 950 unitats; hotel de 110 suites i 228 residències); Costa Mujeres (complex hoteler-immobiliari de 3050 habitacions en una superfície de 150 Ha); i Golf Puerto Morelos (camp de golf i 3048 habitatges) (Álvarez, 24/11/2007; Excellence Group, 2009; Grupo ETI, 2010).

Finalment, cal destacar les cadenes HM Hotels, de la família Horrach Moyà, que obrí el Villas HM Paraíso del Mar (36 habitacions) a l'illa de Holbox, que forma part de l'Àrea de Protecció de Flora i Fauna Yum-Balam, i Valentín Hotels, de la família Codolà, que inaugurà el Valentín Imperial Maya (408 habitacions) a la Riviera Maya. Per altra banda, Renthotel no incrementà els seus establiments mexicans respecte de 2001. Paral·lelament a l'esclat de la bombolla financer-immobiliària, el 2009 es va publicitar la irrupció d'una crisi sanitària: la pandèmia del grip A. L'hoteleria mexicana va tancar bona part de la seva planta cap els mes de maig de 2009, inclosos els de les cadenes balears. La crisi sanitària fou emprada per introduir noves mesures d'ajustament corporatiu, amb la "racionalització" (acomiadaments)<sup>1012</sup> de les plantilles, entre d'altres. El mateix mes de maig de 2009 el president del Fideicomiso de Promoción de Cancún, Jesús Almaguer, i l'ambaixador mexicà a l'Estat espanyol, Jorge Zermeno, es reuniren amb els empresaris de les Illes per transmetre la voluntat de crear un millor clima empresarial per tal de resoldre els problemes derivats de la "crisi sanitària". Finalment, cal destacar la visita del governador de Quintana Roo, Roberto Borge del PRI

<sup>1011</sup> [www.bahiaprincipecondohotel.com](http://www.bahiaprincipecondohotel.com) (febrer 2011).

<sup>1012</sup> A l'estat de Quintana Roo s'acomiadaren uns 40 mil treballadors (El Periódico, 14/05/2009).

(Partido Revolucionario Institucional), que de la mà de Juan José Hidalgo visità els principals ressorts del poder de l'Estat en la cerca d'inversors. Borge ofería al capital espanyol una reducció de la càrrega fiscal per tal d'incentivar nous megaprojectes turístico-immobiliaris (Guijarro, 1/05/2009, García, 22/05/2009; El Mundo/El Día de Baleares, 28/05/2009; Manso, 29/01/2011; Cinco Días, 31/01/2011).

El 2007, el segon país amb major presència de cadenes balears era **República Dominicana**. Entre el 2001 i el 2007 el nombre d'habitacions turístiques controlades per les cadenes balears s'incrementaren en un 56,85%, tot passant de 17465 a 27393. En aquest període la capacitat d'allotjament turístic del país ha passat de 54034 habitacions el 2001 a 64640 el 2007<sup>1013</sup>, al temps que les cadenes balears han passat de controlar el 32,32% de les habitacions el 2001 al 42,5% el 2007. La situació del país passà per diversos canvis polítics substancials. El 2000 Hipólito Mejía del PRD (Partido Revolucionario Dominicano) guanyava les eleccions presidencials, tot destacant un discurs de caire socialdemòcrata front al més neoliberal del seu oponent PLD (Partido de Liberación Dominicana). Mejía anuncià reduir les desigualtats socials, en moments d'eufòria econòmica gràcies a les exportacions de les zones franques i el turisme, tot anunciant un programa social de 312 milions de dòlars, augment dels impostos, nous projectes de transport ferroviari, etc. Nogensmenys, el projecte de Mejía aviat topà amb l'oposició del PLD i el poder econòmic, i el 2001 es desfermà una profunda crisi al país, fortament depenent de les exportacions i del turisme. Des del poder es va argumentar que els efectes de l'11-S havien arrossegat l'economia dominicana. El govern llançà un paquet de mesures d'austeritat, al temps que augmentaven la inflació i els tipus d'interès. La situació s'agreuà quan el 2003 saltà a la llum pública l'escàndol bancari del Baninter (Banco Intercontinental) en el que, després de 14 anys d'operacions fraudulentas, es destapava un forat comptable d'uns 2,2 miliards de dòlars. El govern injectà al Baninter prop d'1,67 miliards de dòlars, la qual cosa agreujà el dèficit pressupostari. La crisi del Baninter arrossegà al Banco Nacional de Crédito i al Banco Mercantil. Aleshores el peso es va devaluar notablement, tot passant de 17,56 pesos per dòlar al gener de 2003 a uns 57 pesos per dòlar el gener de 2004. Aquest augment del tipus canviari anà acompanyat d'una creixent inflació i tenia per objectiu evitar el col·lapse financer de l'estat relacionat amb els escàndols bancaris (Ceara-Hatton, 2005; CIDOB, 2005). Així mateix, la contribució del negoci turístic a la millora de les condicions de vida de la població i al finançament públic eren posats en dubte per part del PNUD (Programa de Nacions Unides pel Desenvolupament). Segons aquest organisme dels 2798 milions de dòlars en concepte d'ingressos turístics, tan sols un 2,43% foren càrregues fiscals (Ceara-Hatton 2005:79).

Mejía acudí a l'FMI per resoldre la crisi, tot sol·licitant un préstec d'uns 600 milions de dòlars a canvi de la introducció d'un paquet d'ajustament. A més, el govern va haver de renacionalitzar les empreses elèctriques Edenorte i Edesur que havia adquirit l'espanyola Unió Fenosa, després de les anomenades "apagades financeres" protagonitzades per les elèctriques. El clima social es va deteriorar notablement i el novembre de 2003 la plataforma social Coordinadora Nacional de Unidad y Lucha<sup>1014</sup>, convocà una vaga general de 24 hores i el gener de 2004 una vaga de 48 hores, en les que assassinaren unes 15 persones i centenars resultaven ferides i detingudes. Cap a principis de 2004 l'FMI pressionà per a l'establiment de mesures d'austeritat que se sumaven a la forta devaluació del peso dominicà. En aquell context de crisi, s'intensificà l'emigració de dominicans –especialment l'emigració en pasteres cap els EUA– i el govern que havia de prendre la medicina del Consens de Washington aprovà l'enviament de tropes militars a la invasió nord-americana d'Irak. Aleshores Mejía estava negociant la signatura del CAFTA (Centre American Free Trade Agreement) amb els EUA i països centreamericans<sup>1015</sup> (Galván, 9/02/2004; CIDOB, 2005; Castellanos, 24/04/2006).

<sup>1013</sup> Dades a partir de l'Oficina Nacional de Estadística: [www.one.gob.do](http://www.one.gob.do) (febrer 2011).

<sup>1014</sup> Entre les demandes de la plataforma estaven: rebaixa de la canastra familiar (preus al consum); rebaixa del preu dels combustibles; finalització de les apagades elèctriques; augment del 100% dels salaris; revisió de la Llei d'Hidrocarburs; rebaixa del preu dels medicaments; finalització dels acords amb l'FMI; acabar amb el congelament de la inversió social; construcció de ponts de vianants a l'autopista Duarte; acabament de les execucions extrajudicials (es parla entre 230 i 1000 execucions); persecució de la corrupció; no a la signatura del CAFTA; negativa a la modificació de la llei electoral; retorn de les tropes d'Irak; estabilització de la taxa canviària; aturar l'augment del deute extern; dimissió d'Hipólito Mejía (Galván, 9/02/2004).

<sup>1015</sup> El maig de 2004 es signà el CAFTA-RD entre els EUA, Costa Rica, Nicaragua, Honduras, El Salvador, Guatemala i República Dominicana.



Leonel Fernández tornà a guanyar les eleccions presidencials de maig de 2004, tot presentant-se com un bon gestor de l'economia en funció dels anys daurats del seu primer mandat. La propaganda del PLD (Partido de la Liberación Dominicana) feia servir eslògans com: "vuelve Leonel, vuelve el progreso". Fernández va aprofundir el paquet de mesures d'ajustament reclamades pel FMI –bàsicament austeritat i noves privatitzacions– i aprofundí en la promulgació de mesures encaminades a crear un clima idoni pels negocis, especialment els turístic-immobiliaris. La nova conjuntura del capitalisme global repercutí en l'economia dominicana que tornà a experimentar taxes d'increment dels agregats de renda i fruit de la signatura de l'acord de lliure comerç (CAFTA-RD) es modificarien tot un seguit de lleis per adaptar el corpus normatiu a les exigències de l'acord que entraria en vigor el març de 2007<sup>1016</sup>, encara que amb forta contestació social (CIDOB, 2010a).

Pocs dies després d'haver assumit el càrrec de ministre de Turisme del govern de Leonel Fernández, Félix Jiménez viatjà a Palma per cercar recolzament financer i compromisos inversors per part dels empresaris mallorquins. El polític dominicà sol·licità als empresaris mallorquins que adquirissin 250 milions de dòlars de deute dominicà, xifra que finalment quedà reduïda a 150 milions. Entre les empreses que acudiren a la crida del ministre dominicà es trobaven Iberostar, Piñero, Barceló, Riu o Fiesta, i les transferències es feren a través de Bancaja. Al mateix temps acordaren la fulla de ruta de la nova política turística dominicana, en perspectives de potenciar el turisme nord-americà gràcies als acords comercials establerts (López, 7/09/2004; Domblás, 8/09/2004; Ruíz-Collado, 20/10/2004).

La primera cadena balear a la República Dominicana seguia essent Barceló Hotels & Resorts que tenia unes 4508 habitacions el 2007. La major part de les habitacions del grup es concentraven en complex Barceló Bávaro Beach Resort en el que hi havia unes 2659 habitacions i múltiples extensions del negoci turístic, des de camp de golf a un enorme centre de convencions. Els Barceló no variaren gaire la seva cartera hotelera a la República Dominicana i entre els diferents moviments hom pot destacar la incorporació del Barceló Punta Cana el 2006 que era la primera adquisició que feia el fons Playa Hotels & Resorts. Posteriorment, el 2007 Playa Hotels & Resorts va adquirir l'Occidental Gran Flamenco Puerto Resort que canviaria de nom pel de Barceló Puerto Plata. Ambdós establiments serien gestionats per la cadena Barceló (Barceló Grupo, 30/10/2006; Barceló Grupo, 5/11/2007).

La cadena Riu passà de 2832 habitacions el 2001 a 4108 el 2007. Aquest increment es deu a la incorporació del Club Hotel Riu Bachata (610 habitacions) el 2002 i l'Hotel Riu Palace Punta Cana (612 habitacions) el 2006. Les "fàbriques turístiques" de Riu es localitzaven a Punta Cana amb 6 establiments i 2518 habitacions el 2007, tot conformant el Riu Resort Punta Cana, i Puerto Plata amb 3 establiments i 1590 habitacions, en el Riu Resort Puerto Plata (Bahía Maimón). La tercera cadena balear amb major capacitat d'allotjament a la República Dominicana era la cadena de Pablo Piñero, Bahía Príncipe. El salt que experimentà Piñero fou espectacular, tot passant d'un establiment (940 habitacions) el 2001 a 7 establiments (3589 habitacions el 2007). El 2004 inaugurà les primeres fases del Gran Bahía Príncipe Punta Cana (600 habitacions) i del Gran Bahía Príncipe Bávaro i entre el novembre i desembre de 2006 inaugurà 4 hotels i la renovació del Gran Bahía Príncipe Bávaro, mentre que el 2007 inaugurava 2 nous hotels. El 2005 Piñero anunciava que havia adquirit el 60% de la societat espanyola que tenia la concessió per aixecar dos hotels de luxe als illots de Cayo Levantado i Cayacoa, just al front de Samaná, al nord-est del país.

En motiu de l'esclat del cas Malaya es va saber que Piñero havia comprat el 60% de la societat Greco Development Corporation, de Carlos Sánchez i Andrés Leitor, i que s'havia fet amb la concessió dels hotels de Cayo Levantado i Cayacoa propietat de la societat estatal Corpohoteles (Corporación de Fomento de la Industria Hotelera y Desarrollo del Turismo). Sánchez i Leitor eren investigats, entre d'altres, en relació a la concessió cap a mitjans de 2003 dels terrenys de Cayo Levantado i Cayacoa (Coello, 1/10/2006). Aquests empresaris arribaren a la República Dominicana de la mà de l'empresari espanyol Enrique Sarrasola, amb interessos empresarials a Samaná i una ampla xarxa de relacions amb les estructures de poder del país. Carlos Sánchez compartia diversos negocis amb un dels alts càrrecs del PRD (Partido Revolucionario Dominicano) en el poder entre el 2000 i el 2004 i que es presentava per ocupar la presidència a les eleccions de 2004, Miguel Vargas Maldonado. Precisament en els anys que

<sup>1016</sup> El PNUD (Programa de Naciones Unidas pel Desenvolupament) elaborà dures crítiques sobre les suposades virtuts de l'entrada en vigor del CAFTA-RD (Ceara-Hatton, 2005).

governà el PRD, Sánchez i Léitor feren múltiples operacions turístico-immobiliàries. Quan esclatà el cas Malaya sortiren a la llum les relacions entre el presidenciable i el cas de corrupció marbellí. A través de societats pantalla es varen detectar també relacions empresarials entre Carlos Sánchez, Miguel Vargas i Pablo Piñero<sup>1017</sup> (Montero, 30/10/2006; Agencias, 17/03/2008; Chatillard, 16/05/2008)<sup>1018</sup>.

A Samaná, entre Bahía de Samaná i Bahía Escocesa, Piñero també va adquirir diversos establiments. Entre els motius que hi havia al darrera de la incorporació de Samaná dins dels espais d'expansió de Piñero es trobava el fet que s'estava construint el nou aeroport internacional Juan Bosch de Samaná, inaugurat el febrer de 2007<sup>1019</sup> (Grupo Piñero, 24/05/2005; Hostelmarket, 2006c; Hostelmarket, 1/02/2007). Aquests projectes foren denunciats per diversos col·lectius dels que destaca Samaná Verde, i particularment per José R. Bourget, per haver destrossat el manglar, soterrat residus i per les males condicions laborals dels treballadors de la construcció<sup>1020</sup>. La campanya arribà a ocupar un espai en un dels programes televisius més coneguts del país, El Informe de Alicia Ortega, el gener de 2007.



Figura 111. Foto promocional del complex Playa Nueva Romana (Font: [www.bahiaprincipelaromanagolf.com](http://www.bahiaprincipelaromanagolf.com), març 2011).

El 2007 el grup Coalición para la Defensa de las Áreas Protegidas, integrada per mig centenar d'organitzacions, denuncià que la Secretaria de Turisme atorgà el permís de construcció d'un hotel al Parc Nacional de l'Est al grup Piñero (parcel·la 6-04-10866). El mes de juny de 2007 esclatà l'escàndol de la reordenació del Parc Nacional de l'Est. Els encausats en l'operació Malaya de corrupció polític-empresarial marbellí, Carlos Sánchez Hernández i Andrés Léitor Martínez, a través de la companyia Inversiones Trubia SA, figuraven com els compradors d'aquella

parcel·la situada al parc nacional. El grau de protecció d'aquella parcel·la fou modificada per tal de poder-hi construir projectes turístics i infraestructures hoteleres en base a la Ley Sectorial de Parques Nacionales (Ley 202 del 30 de julio del 2004). Piñero abandonà el projecte quan esclatà l'escàndol. Finalment, l'Advocacia de l'Estat va prendre cartes en l'assumpte i finalment el Tribunal Superior de Tierras del Departamento Central va revocar la compravenda de Sánchez i Leitor (Méndez i Alcántara, 1/06/2007; Méndez, 11/06/2007; Méndez, 3/08/2009).

Cap a finals de 2008 Piñero iniciava la construcció del projecte turístico-immobiliari Playa Nueva Romana, Residencial Marina Golf. Aquest havia de comptar amb 2800 habitacions, 1200 residències de luxe, camp de golf i una marina esportiva, amb una inversió prevista d'un

<sup>1017</sup> Inversiones Izmir estava participada al 33% pels tres. Maldonado a través de testaferrós, Carlos Sánchez a través de CCF SA i Piñero a través de Coconut SA (Montero, 30/10/2006). Segons Miguel Ángel Ordóñez (1/10/2010), autor del llibre *El caso Malaya. Los elefantes asolaron Marbella* (Almed Ediciones, Granada), Miguel Vargas Maldonado no està present en el sumari del cas Malaya. No obstant això, independentment de les imputacions, la informació destapada en el cas demostrava moltes de les pràctiques corporativo-financeres amb cobertura legal, tot transitant per paradisos fiscals i amb una ampla xarxa de societats.

<sup>1018</sup> A finals de 2008, Carlos Sánchez i Andrés Leitor varen engegar el megaprojecte Punta Perla de 6 mil habitatges de luxe a Cabeza de Toro (Higüey). Cap a finals de 2009 el príncep Alberto de Mònaco, el president dominicà Leonel Fernández i el promotor Ricardo Miranda inauguraven l'inici de les obres del megaprojecte Punta Perla Caribbean Golf, Marina & Resort.

<sup>1019</sup> En quant a la construcció de nous aeroports, política engegada per Leonel Fernández, cal destacar que la constructora Sinercón –filial d'Aeropuertos dominicanos Siglo XXI (Aerodom)– adjudicà les obres –sistemes energètics, disseny i enginyeria de les ajudes visuals– dels aeroports dominicans Internacional de Las Américas (Santo Domingo), Gregorio Luperón (Puerto Plata) i Juan Bosch (Samaná) a l'empresa mallorquina Sampol Ingeniería y Obras SA (Togores, 22/05/2005). Aquesta companyia arribà a la República Dominicana de la mà de les cadenes hoteleres i a partir de llavors anà guanyant dimensions (Morales i Ruiz-Collado, 2008). Sampol també fou l'adjudicatari del sistema energètic del polèmic metro de Santo Domingo, un dels projectes estrella de Leonel Fernández i que fou contestat pels moviments socials que reclamaven realitzar més inversions socials abans que aquell projecte (El Mundo/El Día de Baleares, 20/05/2009; CIDOB, 2010a)

<sup>1020</sup> Es recomana consultar el blog de Samaná Verde: <http://terreneros.blogspot.com/search?q=pi%C3%B1ero> (març 2011).

miliard de dòlars. En relació a aquest projecte sorgí l'escàndol respecte de l'adquisició dels terrenys per part de l'empresa Magic Blue Inversiones SA, propietat de Piñero i Rafael López, al CEA (Consejo Estatal del Azúcar). Magic Blue adquirí unes 134 Ha per uns 14,07 milions de dòlars. La premsa dominicana informà que l'adquisició es feu sense l'aprovació del Congrés. A més, la CEA per tal d'afavorir el projecte turístic-immobiliari desallotjà l'assentament camperol 520 que havia estat creat per l'IAD (Instituto Agrario Dominicano), la qual cosa provocà un seriós conflicte amb els camperols desallotjats que presentaren una querrela contra el CEA el febrer de 2009<sup>1021</sup>. La promoció del projecte turístic-immobiliari de Piñero compta amb la potència propagandística que brindà l'anunci de l'adquisició d'una casa per part del tenista manacorí Rafel Nadal<sup>1022</sup> (Hosteltur, 1/10/2007; PRNewsire, 28/07/2009; Senado de la República Dominicana, 2010; Hoy Digital, 17/08/2010).

La quarta cadena balear amb major nombre d'habitacions a la República Dominicana el 2007 és Oasis, d'Hidalgo i Pueyo. Globalia Hotels & Resorts començà a explotar hotels a la República Dominicana el 2006 quan adquirí la societat Ocean Arc. Aquesta societat tenia 6 hotels a la República Dominicana i un a Aruba. Hidalgo comptava a títol personal amb la propietat del Punta Cana Grand i participacions en l'hotel La Hispaniola, ambdós passarien a ser gestionats per Globalia. Així mateix, cal destacar el fet que l'hotel La Hispaniola, que fou propietat del Banco Central fins el 1999, fou adquirit per l'empresa de Carlos Sánchez, implicat en el cas Malaya, i fou objecte d'atenció pública per mor de les presumptes vinculacions empresarials entre Sánchez i el polític Vargas Maldonado (Hostelmarket, 1/03/2006). El 2004 el moviment ecologista dominicà, integrat en bona mesura en la Coalición de Defensa de las Áreas Protegidas de la República Dominicana, s'oposà al projecte d'Hidalgo de construir un complex turístic, el Gran Palace Bayahibe Beach Resort de 1000 habitacions, en terrenys del Parque Nacional del Este. Hidalgo defensava que el president Mejía havia modificat els límits del parc, mitjançant un decret presidencial del 30 d'agost de 2000, per poder dur a terme el projecte en una parcel·la de 24,7 Ha adquirida el 28 d'octubre de 2000 per 3,69 milions de dòlars a la societat Corsario C. por A. (Hosteltur 2004:85).

Segons els ecologistes el decret tenia rang inferior que la Llei 44-00 de Medio Ambiente y Recursos Naturales. La llei 202 del 30 de juliol de 2004 (Ley Sectorial de Parques Nacionales) modificà el grau de protecció de diverses zones dels parcs nacionals –Parque Nacional del Este i del Parque Nacional de Jaragua<sup>1023</sup>– que les convertia en Áreas Nacionales de Recreo, on era possible aixecar complexos turístics. Des de Nacions Unides es demanà que no s'aprovàs la llei perquè "mutilava" els parcs nacionals. Hidalgo també pretenia construir en terrenys del Parque Nacional de Jaragua, a Bahía de las Águilas (Corcino, 2001; Galván, 7/05/2004; Caribbean News, 9/05/2004; Moreno, 10/06/2006; Ecologistas en Acción, juny 2006). La Coalición de Defensa de las Áreas Protegidas de la República Dominicana comunicà als empresaris espanyols, la majoria dels quals eren balears, que als espais naturals protegits dominicans no es podia construir, una notícia que arribà a la premsa mallorquina (E.P./M.M., 27/04/2005). L'oposició social forçà que Hidalgo abandonàs el projecte (Buades, 2006).

El 2007 la inserció de Juan José Hidalgo en els negocis turístics dominicans s'amplià amb la participació del 25% d'Air Dominicana, de la que seria a títol personal el principal accionista i el president de la companyia<sup>1024</sup>. Després de múltiples negociacions, Hidalgo va vendre el 10% de l'accionariat a la companyia aèria mallorquina Futura, però quan aquesta feu fallida el 2008 afectà seriosament a la dominicana que encara no havia començat a volar

<sup>1021</sup> Cal destacar l'articulació del moviment camperol en el "Movimiento de Campesinos Trabajadores Las Comunidades Unidas", entre d'altres.

<sup>1022</sup> El tenista multimilionari junt amb l'ex-jugador de futbol Julen Lopetegui adquiriren un hotel (Aura Cozumel) a Cozumel (Mèxic). A més, Nadal tenia múltiples inversions a l'Estat espanyol, especialment immobiliàries i financeres, moltes d'elles a través de Debamina SL, domiciliada a Donostia i dirigida per Sebastià Nadal. La cadena Oasis es va fer amb la gestió de l'aparthotel Marina Park Playa (Cala Millor, Mallorca), propietat de Rafael Nadal i l'ex-futbolista Miquel Àngel Nadal (Ruiz-Collado, 21/02/2008; Preferente, 7/08/2009; Díez, 17/09/2010).

<sup>1023</sup> A l'informe sobre el desenvolupament humà de República Dominicana 2008 s'analiza la política de protecció d'espais naturals que ha presentat una evolució associada als interessos dels poderosos, tot generant conflictes amb les comunitats rurals. La llei de 2004 presentava un clar favoritisme vers els interessos dels hotelers espanyols (Ceara-Hatton, 2008:320-330).

<sup>1024</sup> Cal destacar que en la composició original de l'accionariat de la companyia es troben les empreses dominicanes Hazoury (5%), Grupo Metro (5%), Corporación Aeroportuaria del Este (2%), Grupo Bermúdez (1%), Amsa Marina (1%) i Promotora Dominicana del Caribe (1%); les espanyoles Ferrocarril de Sóller S.A. (1%), Mallorca Daily Bulletin (1%), Ramsgate Holding (1%), Ecuaciones Industriales D-4 S.A. (4%), Harris Wood Investments (5%) i Caribair Venture (5%) (Tamargo, 1/05/2007).

(Tamargo, 1/05/2007; Hosteltur, 3/05/2008). El 2007 Globalia, ja com Oasis, es va desfer progressivament de la gestió dels hotels d'Ocean Arc, però paral·lelament es va fer amb la gestió de 3 hotels que eren de Coral Hotels & Resorts, filial del Banco Hipotecario Dominicano. El 2008 segueix l'expansió del grup pel Carib quan signà un acord de col·laboració amb Harlequin Hotels mitjançant el qual gestionaria els establiments de la cadena britànica al Carib – Buccament Bay Resort a Sant Vincent, The Merricks Beach Resort a Barbados i el Two Rivers Beach Resort a República Dominicana– (Sobrino, 2007; Hostelmarket, 16/07/2008).

El febrer de 2008 Hidalgo en una entrevista al Diario de Mallorca manifestava que "han anunciat una crisi però no se la veu per enlloc" (Morales 24/02/2008:12). Efectivament, en temps de crisi les inversions d'Hidalgo no s'han aturat, en tot cas prioritzà les turístico-immobiliàries i en canvi reestructurà altres divisions que no donaven els rendiments esperats. Així, cap a finals de 2009 Hidalgo deixava la Air Dominicana, al temps que es feia en subhasta amb l'hotel Sun Village (305 habitacions), mentre que els 213 bungalows del complex foren adquirits per la companyia dominicana Lifestyle Hacienda Resort. El 2010 Globalia signà una aliança amb l'empresa dominicana Lifestyle Hacienda Resorts mitjançant el qual Globalia construiria 500 apartaments al costat dels seus hotels a Santo Domingo, Punta Cana i Puerto Plata. Globalia destinaria uns 68 milions d'euros, mentre que la gestió aniria a càrrec de Lifestyle i es comercialitzarien com a productes turístics de temps compartit sota la marca Presidential Suites. Hidalgo també comptava amb un ambiciós projecte immobiliari, Finca Romana, una urbanització de luxe<sup>1025</sup> amb 4 km de litoral i 7 km de riu navegable (Caribe Preferente, 9/10/2009; Hostelmarket, 14/10/2009; Hosteltur, 24/05/2010; Noceda, 30/05/2010).

Sol Meliá és la cinquena cadena balear amb major nombre d'habitacions a la República Dominicana el 2007. En aquest cas, el nombre d'habitacions no ha variat gaire respecte de 2001, i el 2007 es comptabilitzaven 4 establiments i 2572 habitacions de la cadena; tan sols havia incorporat el Paradisus Palma Real a Punta Cana. El més significatiu és l'inici de la divisió de temps compartit Sol Meliá Vacation Club el 2004 en la comercialització dels establiments Paradisus Palma Real (554 habitacions) i el Meliá Caribe Tropical (1188 habitacions). Així mateix, la divisió immobiliària Desarrollos Sol SA que comptava amb unes 30 Ha annexes als seus hotels de Punta Cana, es dedicava a vendre solars en moments de fort dinamisme del negoci financer-immobiliari a escala planetària que afectava a l'expansió constant dels preus del sòl. En els terrenys annexos al Meliá Caribe Tropical es promocionaven la venda de segones residències, "Palma Real Villas"<sup>1026</sup>, i el 2006 inicià la construcció del centre comercial "Palma Real Village". La constitució de la divisió Leisure Real Estate confirmà l'aprofundiment de la dimensió immobiliària del grup el 2008 (Sol Meliá, 2006; Sol Meliá, 2008). S'ha de tenir present que el govern dominicà anà adaptant el marc normatiu a les noves exigències del negoci turístico-immobiliari i el 2005 aprovà la Ley 108-05 de Registro Inmobiliario o la Ley 171-07 sobre Incentivos Especiales a los Pensionados y Rentistas de fuente extranjera que establia exempcions de fins el 100% en el pagament d'impostos que era aplicable tal com el seu nom indica no tan sols als jubilats, sinó també als rendistes que disposin de rendes estables l'origen de les quals sigui de l'estranger (Cepal, 2008).

La cadena de Fluxà i Thomas Cook, Iberostar, afegí un nou hotel entre el 2001 i el 2007 a la República Dominicana, l'Iberostar Hacienda Dominicus (498 habitacions) a Bayahibe. El grup també es llançà a la producció immobiliària amb el nou producte dominicà, Iberostate Bávaro, de la divisió Iberostate creada el 2008. Aquest estava integrat en el complex hotelier del grup i en la primera fase es construïren 244 apartaments, 30 cases de luxe i un camp de golf que envolta les residències (Iberostate, gener 2010). Fiesta Hotels & Resorts, d'Abel Matutes Juan, realitzà tota una sèrie de reformes en els hotels que tenia a l'illa que consistiren des de l'ampliació del nombre d'habitacions fins a la construcció d'un casino al Dominican Fiesta Hotel. El 2007 tenia 3 hotels (1591 habitacions) a Bávaro, un hotel a Punta Cana (339 habitacions) i un altre a Santo Domingo (304 habitacions). En relació als Matutes s'ha de dir que el 2008 protagonitzaren un escàndol urbanístic a Santo Domingo. Aquest ens posa sobre la pista que els Matutes no es limitaven tan sols a explotar els seus hotels, sinó que duen a terme una important activitat constructora-immobiliària. El novembre de 2008 el Jutjat per Assumptes Municipals de Manganagua (Santo Domingo) dictà una ordre d'arrest contra Antonio Matutes

<sup>1025</sup> [www.lafincalaromana.com](http://www.lafincalaromana.com) (març 2011).

<sup>1026</sup> [www.palmarealvillas.com](http://www.palmarealvillas.com) (març 2011).

Juan i Abel Matutes Prats, el germà i fill del conegut polític i empresari eivissenc. El conglomerat empresarial dels Matutes aixecava, a través de les societats Promociones y Proyectos SA i Adecu Business SA, un complex de 6 gratacels –2 de 100 nivells, 3 de 80 i un de 31– a Santo Domingo conegut com Proyecto Metropoly. Els veïns del barri de los Cazicazgos, organitzats en la plataforma “No a las Torres del Dominican Fiesta”, denunciaren que els Matutes havien aixecat el primer dels gratacels, Torre de Plata, sense llicència en una zona classificada com urbana de baixa densitat –màxim de 6 nivells. L’ajuntament de Santo Domingo havia acordat modificar la qualificació del sòl el 2007. A finals de 2008 aquest megaprojecte ja havia motivat una autèntica tempesta sociopolítica i el 2009 la fiscalia retirà l’acusació contra els Matutes<sup>1027</sup>. Finalment, el màxim òrgan de la justícia dominicana la Suprema Cort de Justícia, després de múltiples moviments del cas per diferents jutjats, rebutjà el recurs dels veïns de Los Cacicazgos. Aquest cas també serveix per exemplificar els mecanismes de fragmentació corporativa i política de subcontractacions, amb la corresponent dissolució de responsabilitats legals. D’aquesta manera, els Matutes responsabilitzaren a la constructora dominicana Ciccarcht, Construcciones Civiles & Arquitectónicas, ja que aquesta havia de fer-se càrrec de l’elaboració del projecte, permisos i construcció (Ferrer, 20/06/2008; Ferrer, 8/11/2008; Méndez, 16/04/2009; Diario de Ibiza, 9/12/2010).

La cadena del grup Marsans, Hotetur, no amplià la cartera d’establiments hotelers a la República Dominicana entre el 2001 i el 2007, tot mantenint 3 hotels i unes 887 habitacions. El 2006 Marsans va vendre el majorista Pullmantur i concentrava bona part de les expectatives expansives del grup en la divisió hotelera, Hotetur, que tenia com objectiu duplicar el nombre d’habitacions pel 2010. El 2006 va adquirir el Villas Doradas Beach Resort, en el complex Playa Dorada (Puerto Plata), que operava en règim de lloguer des del 1998. Aquest establiment sota el nom de Blue Bay Getaway Villas Doradas, s’incorporà dins dels nous productes del grup de temps compartit, resultat de la seva aliança amb el gegant RCI Global Vacation Network, filial de Wyndham Worldwide (De la Rosa, 1/09/2006; Loeda, 1/06/2007).



Figura 112. Portada El Día (República Dominicana) sobre l'estudi del PNUD.

La cadena dels Matutes Tur, Sirenis, no augmentà el nombre d’establiments respecte de 2001 i el 2007 tenia 2 establiments amb 816 habitacions. La cadena de Viva Hotels i Prinsotel, Excellence Hotels & Resorts, inaugurarà l’hotel Sunscape The Beach Punta Cana (616 habitacions) al costat del Secrets Excellence Punta Cana a Uvero Alto. El grup turístic junt amb les caixes d’estalvi Sa Nostra i CAM havia constituït l’aliança IXC (Inversions pel Carib) i segons l’informe anual d’Excellence 2009 hi havia una sèrie de projectes turístico-immobiliaris rellevants com per exemple: urbanització Cabo San Rafael a la província La Altagracia o la Torre da Vinci a Santo Domingo (Excellence Group, 2009). En el cas de la urbanització s’ha de destacar que es projectava al costat d’un dels majors megaprojectes turístico-immobiliaris del país: Cap Cana (Cepal, 2008)<sup>1028</sup>. El 2007 ja tenia dos establiments i el 2005 el Grup Batle (Cadena Mar) va constituir la marca Majestic Resorts, tot integrant-la l’hotel dominicà Majestic Colonial Punta Cana (655 habitacions), inaugurat el gener de 2006.

<sup>1027</sup> Just en el mateix temps que se retirava l’acusació contra els Matutes, el secretari d’Estat de Turisme dominicà, Francisco García Fernández, es reunia amb els empresaris espanyols, entre d’ells Abel Matutes Juan, i s’oferia a “caminar de la mà” amb els empresaris espanyols i els hi deia que “qui porta turistes al país són les empreses, no la Secretaria de Turisme, per tant, el meu paper és recolzar i facilitar l’acció del sector privat” (Diario de Ibiza, 31/03/2009).

<sup>1028</sup> En aquest megaprojecte es pretenen construir 5000 residències, 7 hotels de luxe, 5 camps de golf, un port esportiu per 1000 embarcacions, àrees comercials i d’oci. El megaprojecte està encapçalat per la societat dominicana Abrisa, amb la participació de múltiples capitals procedents de diversos punts del planeta (p.ex. el milionari Donald Trump vol construir un camp de golf, un hotel i habitatges; NH a través de la filial immobiliària Sotogrande vol aixecar un hotel i 352 habitatges; Altabella Hotels vol construir 2 hotels; Marriott vol construir un hotel i 194 habitatges; etc). La caiguda de Lehman Brothers va estar a punt d’arrossegar el megaprojecte per les dificultats d’aconseguir préstecs bancaris (Cepal, 2008).

Blau Hotels, de la família Rosselló, seguia amb el mateix hotel que el 2001, el Natura Park Beach EcoResort & Spa (510 habitacions) a Punta Cana. Crida l'atenció com la cadena AZ Hotels, constituïda el 2004 per Carlos Vázquez i Joan Morro, que experimentà una intensa expansió a Mallorca, el 2006 saltà a la península i Canàries, i llogà l'Aligio Beach Resort (80 habitacions) a Samaná que fins aleshores havia estat explotat per Renthotel. Mac Hotels, propietat de Miquel Amengual Cifre, deixà d'explotar el Mac Bávaro Grand el 2004, amb la qual cosa el 2007 no tenia cap establiment al país.

El 2007 Leonel Fernández tornà a guanyar les eleccions presidencials, tot defensant el seu paper com a bon gestor i promotor del creixement econòmic<sup>1029</sup>. El 2008, Fernández anuncià el compromís dels empresaris balears d'invertir uns 3750 milions d'euros al país i exposà que la seva missió "després de fer referència als governs de Rafael Leonidas Trujillo i Joaquín Balaguer, als que vinculà amb el desenvolupament de les infraestructures del país a pesar de les seves limitacions democràtiques, remarcà la seva intenció de continuar amb l'impuls a la transformació" (EFE 9/06/2008). La crisi econòmico-financera colpejà el país i el novembre de 2009 el FMI aprovà un crèdit *stand by* de 1,7 miliards de dòlars per fer front a les despeses en un context de davallada d'ingressos. Aquest anava associat a un nou programa de reformes estructurals. Dominique Strauss-Khan, director gerent del FMI, declarava que des de l'FMI "apaludim a les autoritats [dominicanes] pel sòlid programa de polítiques, que demostra el compromís de fortificar el marc institucional i l'economia de República Dominicana" (Acosta, 6/10/2009).

Els informes sobre el desenvolupament humà de República Dominicana ens indiquen l'altra cara de la moneda (Ceara-Hatton, 2005; Ceara-Hatton, 2008). Les regions turístiques, principalment al nord –Puerto Plata– i Est –La Altagracia–, experimentaren un notable increment de les places turístiques, així com l'arribada de treballadors procedents d'altres indrets del país, però també d'Haití. Segons l'informe de 2008 el turisme no ha significat un millorament de les condicions de vida per a les comunitats locals, particularment a La Altagracia amb zones turístiques com Bávaro i Punta Cana. De fet a La Altagracia l'índex de pobresa es trobava per damunt de la mitjana estatal i les taxes d'analfabetisme i altres indicadors relacionats amb l'educació eren inferiors a la mitjana estatal. Pel que fa a les condicions de vida, destaca el fet que tan sols l'1,6% de les llars resideixen en habitatges de qualitat a La Altagracia i que només el 14% de les llars d'Higüey, capital de la província, tenien aigua corrent (Ceara-Hatton, 2008; Isa, 2011). Per altra banda, l'informe apuntava que mentre el cost de la cistella de consum d'una família del quintil més pobre era de 6969 pesos mensuals, el salari mínim dels treballadors a l'hoteleria de les empreses grans era de 5575 pesos mensuals, amb la qual cosa, "els salaris mínims establerts per la Secretaria d'Estat de Treball són insuficients per garantir la subsistència mínima de les persones treballadores i els seus depenents" (Ceara-Hatton 2008:265).

Les tensions derivades de l'escàs aprofitament social de la implantació turística, en bona mesura derivat de la baixa fiscalitat i la política empresarialista, afavorí la constitució de barris marginals just a les afores dels centres de producció turística. Tal com s'ha esmentat anteriorment, aquests barris són coneguts amb el nom de *batey* (p.ex. Hoyo de la Friusa a Higüey o Haití Chiquito a Bávaro), en els que hi resideixen sobretot treballadors haitians en situació irregular. La major part dels haitians treballen en el sector de la construcció, per empreses que subcontracta el capital turístic transnacional, és a dir fora de la seva

<sup>1029</sup> En motiu de la publicació dels cables de les ambaixades dels EUA per part de Wikileaks es va poder saber les informacions que l'ambaixador dels EUA a la República Dominicana, Robert Fannin, sobre les pràctiques de les classes dirigents de la República Dominicana, i en les que hi participaven bona part del capital internacional amb interessos al país. Fannin es lamentà dels suborns que hagué de "sofrir" l'empresa nord-americana Advent International, en resultar beneficiària de la privatització de l'empresa pública Aeropuertos Dominicanos Siglo XXI. En els cables es relata com Félix Jiménez, Secretari d'Estat de Turisme, s'oferí a canvi de 10 milions de dòlars a resoldre problemes que tenia la nord-americana Forbes Energy per tal d'aconseguir permisos per una planta d'etanol. Félix Jiménez fou retirat de la cartera de turisme el 2008. El cable de Robert Fannin manifestà el temor a que Jiménez fos anomenat ambaixador dominicà a Washington, per la qual cosa recomanava que se li retirés el passaport (Marirrodiga, 18/12/2010). El 2011 el procurador general de l'Estat de New York preparava un expedient criminal per acusar a Félix Jiménez i Danilo Díaz, ambdós alts càrrecs del PLD (Partido de Liberación Dominicana), d'una presumpta estafa milionària a ciutadans dels EUA en el projecte immobiliari "Pueblo Bávaro" (Cruz, 28/02/2011). La Coalición para la Defensa de las Áreas Protegidas ja havia acusat a Félix Jiménez per presumpta corrupció ja que el polític tenia interessos empresarials en empreses que resultaren beneficiades de les polítiques impulsades per ell mateix amb l'increment de densitat habitacional als terrenys en els que hi tenia interessos i les exoneracions fiscals a les empreses familiars. Els terrenys en disputa eren: Vista Mare, Stanza Mare, Linda Villa Mare i Pueblo Bávaro (Torres, 20/12/2010).

responsabilitat directa. D'acord amb Pável Isa (2011) la "inseguretat ciutadana" s'incrementà a les zones turístiques, amb la qual cosa els complexos turístico-immobiliaris s'han fortificat cada cop més, tot aïllant-se encara més de les comunitats. És per això que el govern dominicà reforçà la Policia Turística (POLITUR)<sup>1030</sup>. La difusió el febrer de 2011 de la informació de l'informe del PNUD<sup>1031</sup> a la premsa dominicana generà un interessant debat sociopolític en torn als beneficis socials del turisme amb el títol "el model turístic RD, en lloc de riquesa, redistribueix pobresa" (Silvestre, 15/02/2011). La patronal hotelera –Asociación de Dueños de Hoteles del Este– es manifestà en contra de la informació extreta dels informes del PNUD i defensà que la pobresa de la zona era deguda a la gran presència de treballadors haitians que, segons la patronal, entren al país per treballar al sector de la construcció, però després es queden al país. Els empresaris reclamaven que l'Estat destinàs més recursos a controlar la zona amb majors inversions en infraestructures, al temps que apareixia als mitjans de comunicació l'escassa contribució del sector turístic a les arques públiques (Lebrón, 14/02/2011; Silvestre, 14/02/2011; Soriano, 15/02/2011; Alba Sud, 28/02/2011).

El 2007, el tercer país amb major presència de les cadenes balears era **Cuba**. Entre el 2001 i el 2007 es passa de 34 establiments i 10511 habitacions a 48 hotels i 17497 habitacions. Els hotelers balears passaren de controlar el 24,59% de la capacitat d'allotjament turístic de Cuba el 2001 al 36,84% el 2007. No obstant això, s'ha d'assenyalar el fet que les cadenes balears amb 12 establiments i 3660 habitacions controlaven el 91,69% de les habitacions del pol turístic Jardines del Rey; amb 3 establiments i 917 habitacions tenien el 73,65% de les habitacions de Cayo Largo; amb 21 establiments i 9255 habitacions tenien el 57,34% de les habitacions de Varadero; i amb 6 hotels i 1923 habitacions controlaven el 16,49% de les habitacions de La Havana<sup>1032</sup>.

Claes Brundenis (2003:267) diu que "el desenvolupament del turisme internacional era vist al començament de la crisi [de principis dels 1990] com una solució temporal a la difícil i creixent esclatxa en la moneda corrent en els comptes estrangers la qual cosa, conjuntament amb una sèrie d'altres alarmants desajustaments econòmics majors, va conduir al que es denominà a Cuba el Període Especial. No obstant això, ara resulta clar que cada vegada més el turisme juga un paper determinant en l'estratègia de desenvolupament a llarg termini". L'arribada del capital transnacional turístic, especialment el balear, havia arribat per quedar-se i les divises turístiques es consolidaven com element fonamental de l'economia cubana. Així mateix, l'arribada del negoci turístic i dels turistes internacionals anà acompanyat de la producció de desigualtats socials i relacions de domini, tot destacant les de gènere que s'expliciten, particularment, en la inserció de Cuba en el circuit internacional del turisme sexual i el "jineterismo" (Clancy, 2002; Alcázar, 2009).

S'ha de destacar el fet que en els primers anys de la dècada dels 2000 les inversions turístiques espanyoles cap a Cuba s'alentiren. Això s'ha d'entendre, tal com exposa Navarro (2011), en un entorn de forta competitivitat entre els diferents països de la regió caribenya, en els que les friccions al procés d'acumulació eren menors que a l'illa governada pel Partit Comunista Cubà. Emperò, també s'ha d'entendre aquell alentiment de les inversions en un context de reforçament de la política nord-americana i europea anticubana, especialment després dels atemptats de l'11-S i la fèrria política exterior dels falcons de la guerra de Bush i l'orientació neoconservadora de la UE de la mà de la dreta espanyola encapçalada per José M. Aznar. Cap a finals del 2005 l'Oficina d'Assumptes Cubans del Departament d'Estat dels EUA notificà als empresaris balears que tendrien prohibida l'entrada al seu país en cas d'explotar propietats confiscades a Cuba, tal com recollia la Llei Helms Burton (Ruíz-Collado, 9/11/2005; Goñi, 20/01/2006).

Així i tot, els turistes internacionals a Cuba passaren de 2,24 milions el 2001 a 3 milions el 2007, la major part dels quals procedien de Canadà (30,68%), Anglaterra (9,67%) i l'Estat espanyol (6,18%). Per altra banda, l'arribada d'Hugo Chávez al govern veneçolà el 1999 va representar l'inici de tota una sèrie de noves aliances del règim cubà amb els països de l'ALBA

<sup>1030</sup> <http://politur.gob.do> (març 2011).

<sup>1031</sup> L'article de Senabri Silvestre (14/02/2011) citava el seminari organitzat per Alba Sud i el Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori de la UIB el juliol de 2011 en el que Pável Isa Contreras presentà els resultats dels informes del desenvolupament humà a la República Dominicana. Els resultats del seminari han estat publicats en el llibre *Turismo placebo* (Blázquez i Cañada, 2011).

<sup>1032</sup> Les dades estadístiques de Cuba s'han aconseguit de l'ONE (Oficina Nacional de Estadísticas República de Cuba): [www.one.cu](http://www.one.cu) (març 2011).

(Alianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América), tot destacant la mantinguda amb Veneçuela de manera particular pel que fa al proveïment de petroli en condicions favorables. També es pot destacar l'aparició de nous socis inversors i comercials del règim cubà, particularment els xinesos, que eren vists amb preocupació per l'AEEC (Associació d'Empresaris Espanyols a Cuba)<sup>1033</sup>. El juliol de 2006 s'anuncià que Fidel Castro, degut a una greu malaltia, delegava provisionalment el càrrec de President del Consell d'Estat i Comandant en Cap al seu germà Raúl Castro (La Vanguardia, 2/11/2005; La Vanguardia, 2007; Sader, 2009). Raúl Castro assegurà que no canviaria res i els empresaris mallorquins declaraven sobre els possibles canvis polítics que "qualsevol situació d'incertesa provoca inquietud, però creim que Cuba no canviarà la seva estratègia respecte del turisme si ocorre un canvi polític" (Morales 2/08/2006).

El 2007, la principal cadena balear a Cuba era Sol Meliá amb 25 establiments i 10032 habitacions, la qual cosa representa una variació neta de 5 establiments i 1385 habitacions respecte de 2001. Alguns dels establiments explotats per Sol Meliá passaren a ser explotats per d'altres cadenes. Així per exemple, el 2003 la cadena mallorquina Blau Hotels passà a explotar el Blau Colonial Cayo Coco (458 habitacions), propietat de Cubanacán, que fins aleshores era explotat per Sol Meliá. Els hotels de Sol Meliá es localitzaven fonamentalment a la zona de Varadero (8 hotels i 3901 habitacions), Jardines del Rey (8 hotels i 3141 habitacions), La Havana (3 hotels i 1323 habitacions), Holguín (3 hotels i 754 habitacions), Cayo Largo (2 hotels i 611 habitacions) i Santiago de Cuba (1 hotel i 302 habitacions). Cap a finals 2006, quan Fidel Castro s'havia retirat temporalment del comandament, Sol Meliá es feia amb la gestió del Paradisus Princesa Mar (434 habitacions), propietat del grup Gaviota SA, i el Meliá Las Antillas (350 habitacions), propietat de Cubanacán SA, ambdós a Varadero. Aquell mateix any Sol Meliá inaugurà el segon major hotel de l'illa, el Meliá Las Dunas de 925 habitacions i situat en el Cayo Santa María. Val la pena destacar que el 2000 havien acabat les obres de la faraònica via connectora Pedraplén Caibarién-Cayo Santa María d'uns 48 km de longitud i que connectava Cuba amb els Cayos del Nord, amb la qual cosa rompia els elements geogràfics de fricció a l'expansió del capital turístic. Per altra banda, Sol Meliá junt amb els socis cubans de Cubanacán i els socis xinesos de Suntime International Economic Trading i l'empresari canari Enrique Martínón anunciaren el 2002 la futura construcció d'un gran hotel a Shangai. Suntime entrava a invertir també a Cuba junt amb Cubanacán en la construcció d'un hotel de 650 habitacions a la Marina Hemingway (La Havana). En motiu d'aquell anunci es va saber també que Cubanacán ja havia participat en inversions fora de l'illa a la Riviera Maya i Lanzarote, juntament amb Sol Meliá (Hosteltur, 15/07/2002; Pastor, 2003; Pastor, 2006).

Iberostar passà de 3 hotels i 857 habitacions el 2001 a 6 establiments i 1707 habitacions el 2007 a Cuba. Els nous establiments que incorporen els Fluxà foren Iberostar Bella Costa (306 habitacions) el 2003, Iberostar Varadero (386 habitacions) el 2006 i Iberostar Playa Alameda (391 habitacions) a Varadero, amb la qual cosa a la principal zona turística de l'illa Iberostar tendria unes 1355 habitacions. Entre les noves incorporacions s'ha de destacar el Grand Hotel Trinidad (40 habitacions) a la ciutat de Trinidad, capital de la província de Sancti Spiritus, just al bell mig de l'illa. El 2009 Iberostar inaugurava el major hotel de la cadena a Cuba, Iberostar Laguna Azul (814 habitacions) situat a Varadero (Pastor, 2006).

El grup Barceló arribà tardanament a Cuba, i el 2007 era la tercera cadena balear amb major nombre d'habitacions, amb 3 establiments i 1467 habitacions. Cap a finals dels 1990, els Barceló intentaren, fallidament, entrar a Cuba de la mà de Grubarges i de la família Martínón. El 2002 els Barceló es varen fer amb la gestió de l'hotel Solymar (525 habitacions) a Varadero, precisament el mateix any en que adquiriren la nord-americana Crestline. Posteriorment, afegiren el Barceló Cayo Largo (306 habitacions) el 2004 i el Barceló Marina Palace Beach Resort (636 habitacions) el 2005. Els Barceló tenien un ambiciós pla d'expansió a Cuba, al mateix temps que guanyaven múscul financer als EUA de Bush. El grup pretenia obrir un total de 3549 habitacions entre el 2006 i el 2010 amb hotels a Cayo Santa María, Cayo Santa Lucía i Guadalavaca (Holguín) (Pastor, 2006). El 2009, a pesar de la crisi i de l'anunci de congelar el pla d'expansió de la companyia, els Barceló estaven construint el Barceló Premium Cayo Santa María (2156 habitacions), el Barceló Premium Flaming Beach Resort (776 habitacions) a Cayo Santa Lucía, el Barceló Varadero Cuba (350 habitacions) i el Barceló La Habana (186 habitacions). Paral·lelament, els Barceló havien abandonat altres projectes hotelers en motiu de

<sup>1033</sup> [www.aeec.cu](http://www.aeec.cu) (març 2011).



la crisi, tot destacant l'hotel Barajas –UTE formada amb Barceló– a Madrid i el Palau de Congressos de Palma (Sobrino, 2009; Rija, 2010).

La cadena de la família Rosselló, Blau Hotels, formà la *joint venture* Cubanablau SA amb la societat estatal Cubanacán, amb l'objectiu de dur endavant nous projectes hotelers a Varadero (Blau Varadero de 340 habitacions) i a la zona protegida de Playa de Guardalavaca a Holguín (Blau Cayuelo, 400 habitacions) pressupostats en 60 milions d'euros i que serien gestionats per Blau durant 50 anys. El 2002 Blau es va fer amb la gestió del Club Blau Horizontes (169 habitacions) a Playa del Este de La Havana i propietat de l'empresa cubana Horizontes Hoteles; el 2003 es feia amb la gestió del Blau Colonial (458 habitacions), propietat de Cubanacán, a Cayo Coco; el 2005 arribà a un acord amb la societat Gaviota per gestionar el Blau Costa Verde (309 habitacions) d'Holguín; i el 2006 obria el Blau Varadero (395 habitacions) (Hosteltur, 12/06/2003; Pastor, 2006).

La cadena formada per Hidalgo i Pueyo, Oasis, incorporà, entre finals de 2006 i el 2007, 4 establiments que sumaven unes 1206 habitacions, el 60,66% a Varadero (Oasis Playa Varadero i Oasis Panorama) i el 29,43% a Cayo Coco (Oasis Playa Coco i Oasis Villa Cayo Coco). La frenètica expansió hotelera del grup se pot veure també en la seva inserció a Cuba ja que el 2008 ja havia incorporat 4 nous hotels: Oasis Brisas del Caribe (444 habitacions), Oasis Turquesa (268 habitacions), Oasis Las Morlas (143 habitacions) a Varadero; i Oasis Brisas Santa Lucia (412 habitacions) a Camagüey. Hotetur que el 2001 tenia 9 hotels i 1563 habitacions, la major part dels quals procedien de l'aliança entre Siva Hotels i la societat cubana Horizontes Hoteles, passà a comptar amb tan sols 3 establiments i 713 habitacions un any després. El 2002 es va ampliar la capacitat de l'Hotel Palma Real de 297 habitacions a 466, propietat d'Horizontes Hoteles. Sirenis, de la família Matutes Tur, anuncià a principis de 2001 la construcció de 3 hotels a Cuba, el primer dels quals s'inaugurà el juliol de 2007, el Sirenis La Salina Varadero Beach Resort (489 habitacions) (Hosteltur, 13/02/2001; Guede, 24/07/2007). Finalment, la cadena Riu comptava amb 2 establiments i 413 habitacions el 2007, sense variar la seva presència respecte de 2001. El 2008 Riu decidí deixar la gestió dels hotels cubans ja que l'empresa tenia com a principal objectiu continuar l'expansió per Mèxic i Amèrica Central. No obstant això, el 2009 Riu anuncià la construcció del megahotel de 1100 habitacions a Varadero, el Riu Varadero (Álvarez, 29/02/2008; Pielfort, 12/02/2009).

Raúl Castro fou elegit president del Consell d'Estat de Cuba el febrer de 2008, moment a partir del qual començà a desplegar mesures tendents a introduir elements de l'economia de mercat capitalista, però també descentralitzadores com per exemple l'entrega de terres ocioses en usdefruit a particulars (Decret-Llei núm.259 de 10 de juliol de 2008), tot avançant cap el que s'ha definit com un sistema d'economia mixta. Un fet rellevant, pel que fa a les relacions exteriors cubanes, fou l'anunci de Barack Obama, president dels EUA a partir de 2009, d'aixecar les restriccions als viatges de familiars i l'enviament de remeses a Cuba, entre d'altres (EFE, 13/04/2009).

El 2010 Raúl Castro presentava els "Lineamientos económicos y sociales"<sup>1034</sup> a discutir al VI Congrés del Partit Comunista de Cuba. En aquest document s'explicitava la nova situació de crisi global, així com problemes estructurals de la pròpia economia cubana a resoldre. Entre d'altres la nova situació podria implicar la reducció del paper de l'Estat en l'economia, tot estimant-se el nombre de persones que podrien perdre el seu lloc de feina en unes 500 mil, i es preveu la incorporació de prop de 2 milions de persones en el sector privat (Vicent, 19/12/2010). Pel que fa al negoci turístic i les inversions estrangeres: per una banda, s'apuntava la possibilitat que els ciutadans dels EUA poguessin viatjar a Cuba, la qual cosa podria implicar un "boom" turístic nord-americà; i per altra banda, la introducció de la producció turística amb noves mercantilitzacions de l'espai amb les modalitats dels camps de golf i megaprojectes residencials. En aquest darrer cas, el 2010 hi havia 12 projectes de camp de golf, amb una oferta residencial de 400 cases i 1200 apartaments de mitjana per camp de golf. Entre els empresaris interessats es trobaven Juan José Hidalgo i Gabriel Escarrer. El 2010 es publicava un nou decret segons el qual se duplicava l'ús de les terres estatals emprades pel capital turístic transnacional, tot passant de 50 a 99 anys. Així mateix, amb aquesta nova llei també es permetia que empreses cubanes adquirissin el dret de construir habitatges per turistes als terrenys estatals (García, 4/08/2010; Hosteltur, 1/09/2010; Navarro, 2011).

<sup>1034</sup> Proyecto Lineamientos Económicos y Sociales: [www.cubadebate.cu/wp-content/uploads/2010/11/proyecto-lineamientos-pcc.pdf](http://www.cubadebate.cu/wp-content/uploads/2010/11/proyecto-lineamientos-pcc.pdf) (març 2011).

Finalment, pot cridar l'atenció el fet que en el cas cubà no s'han detectat els conflictes socioecològics associats al turisme que cristal·litzen a d'altres indrets de la regió caribenya. En canvi, els principals conflictes detectats eren aquells derivats de la reproducció de les desigualtats com per exemple en el cas de les "jineteras" o el que prohibia l'entrada dels cubans als establiments turístics per estrangers, una prohibició que fou abolida per Raúl Castro el 2008. Aquesta situació diferent respecte d'altres indrets de la regió caribenya podria entendre's per les particularitats de la societat i l'economia cubanes –amb una estructura de la propietat en la que participen les societats estatals cubanes–, la dificultat d'accedir a les NTIC i comunicar-se amb la resta de moviments socials a través de l'aldea global, o la creació d'un consens social en torn a la via turística –creació de llocs de treballs i aportació de divises– com a mal menor per tal de sostenir l'esperit de la revolució, entre d'altres.

A la regió caribenya i Centre-Amèrica cal destacar la presència de les cadenes balears a Jamaica, Costa Rica, Aruba, Nicaragua, Bahames i Panamà. Un dels principals espais en el que ha penetrat el capital turístic ha estat **Jamaica** on les cadenes balears passaren de comptar amb un establiment i 396 habitacions el 2001 a 5 establiments i 2748 habitacions el 2007. El 2006 el líder de l'oposició del govern jamaicà, Bruce Golding del JLP (Jamaica Labour Party), i el diputat Edmund Bartlett del mateix partit, realitzaren una visita oficial a les Balears, tot essent rebuts per Rosa Estaràs, vicepresidenta del govern de les Illes Balears. Els dos convidats del govern balear anunciaren la seva predisposició per afavorir el negoci turístic al seu país i que els empresaris espanyols, la major part d'ells balears, tenien previst construir unes 12 mil habitacions a Jamaica, la qual cosa equivaldria al 40% de les existents (R.L./Europa Press, 10/03/2006). El JLP guanyà les eleccions presidencials de setembre de 2007 i el seu partit ocupava el govern després de 15 anys de govern del People's National Party, més a l'esquerra que els laboristes. Godling assumia la presidència i Bartlett la cartera ministerial de turisme. Tan sols uns pocs mesos després d'ocupar la cartera de turisme, Bartlett tornà a Mallorca, convidat per la Cambra de Comerç, per reunir-se amb l'empresariat mallorquí i oferir la illa caribenya per a les seves inversions turístico-immobiliàries (Solano, 19/11/2007).

La cadena Riu fou la primera en entrar a Jamaica el 2001 amb el Riu Tropical Bay, de 396 habitacions comercialitzades sota la modalitat del tot inclòs. El 2004 Riu inaugurà el Club Hotel Riu Negril (420 habitacions) i el 2005 el Club Hotel Riu Ocho Ríos (846 habitacions). Aleshores, Riu havia fet una important aposta expansiva que es caracteritzà per l'entrada en l'accionariat del Tour Operador TUI i per la venda d'hotels, ja fos per l'escàs marge de benefici que els hi oferien (p.ex. Hotel Bali i Hotel Chico a Palma) o per l'oportunitat de participar en l'escalada dels preus dels actius immobiliaris (p.ex. Riu Orlando als EUA) que permetia augmentar l'accés a recursos financers i penetrar en nous territoris (Hostelmarket, 2006c). El 2008 les autoritats municipals de Montego Bay paralitzaven les obres de construcció de l'hotel Riu Montego Bay per haver construït una planta de més sense autorització. Els permisos municipals permetien aixecar un edifici de 3 plantes (14,89 metres), però no més, degut a la proximitat de l'aeroport Sir Donald Sangster. El conflicte de Riu obrí una enclotxa en el debat sociopolític en torn a les inversions estrangeres turístiques. La premsa jamaicana informà sobre diversos aspectes relacionats amb les cadenes balears, tot destacant entre d'altres: el clam popular per una política ambiental i territorial més ferma i que la legislació vigent es compleixi; l'oposició a les fuites financeres (*leakages*) derivades del sistema del tot inclòs; l'incompliment de la normativa per part de Riu –millor dit les empreses subcontractades per Riu per a fer les obres de l'hotel– que realitzava treballs de construcció més enllà dels horaris permesos, entrant en conflicte amb l'hotel veïnat, Sandals; i la contaminació d'aigües per part de Riu a la platja de la badia de Santa Anna. Fruit del conflicte amb Riu, alguns hotelers mallorquins decidiren paralitzar els projectes turístico-immobiliaris, com per exemple Excellence Group a Oyster Bay; mentre que Sol Meliá i els Barceló es lamentaven del clima antagonista als interessos empresarials. Resultava que en una enquesta feta pel Jamaica Observer es veia que hi havia una part important de la població que no aprovava aquest tipus de projectes turístics ni les pràctiques polítiques del capital turístic transnacional (Jamaica Observer, 27/04/2008; Jamaica Observer, 29/04/2008; Hosteltur, 2/05/2008; Silvera, 14/05/2008; Jamaica Observer, 27/05/2008; Blázquez et al., 2011). L'agost de 2008 Riu inaugurà el Riu Montego Bay i posteriorment realitzà obres de reforma del Riu Tropical Bay (Hosteltur, 29/08/2008).

Per tal de rebaixar la tensió entre el capital espanyol i les autoritats jamaicanes, Juan Carlos Borbón realitzà una visita oficial a Jamaica en la que visità el complex hotelier d'Abel Matutes Juan, inaugurat el 2008 (Diario de Ibiza, 21/02/2009). El 2010 el ministre de turisme

jamaicà, Edmund Bartlett, era condecorat amb l'Ordre al Mèrit Civil atorgada per l'ambaixador espanyol a Jamaica, Jesús Silva. Una condecoració que reconeixia la tasca de Bartlett en la generació d'un clima favorable a les inversions turístiques espanyoles (Caribbean News, 13/05/2010).



Figura 113. Vinyeta sobre el conflicte de Riu al Jamaica Observer (28/04/2008)

particularment l'explotació pesquera (Guede, 12/05/2010). Els Matutes exposaren que estaven a punt de començar les obres per construir 800 noves habitacions en uns terrenys de 300 Ha i negociava la construcció d'un nou complex amb camp de golf i port esportiu inclosos, en uns terrenys (500 Ha) propietat del govern jamaicà (Ferrer, 7/03/2010).

El 2007 Iberostar inaugurava a Montego Bay l'hotel Iberostar Rose Hall Beach de 366 habitacions, al que s'hi afegiren el Rose Hall Suites (319 habitacions) i el Gand Hotel Rose Hall (295 habitacions), inaugurats el 2008. El 2007 Pablo Piñero obria el Gran Bahía Príncipe Jamaica de 700 habitacions a Montego Bay. Els grups ecologistes –Jamaica Environment Trust i Northern Jamaica Conservation Association– s'havien oposat a la construcció del megaprojecte turístic de Piñero. El 2005 denunciaren per la via judicial el permís atorgat per la NRCA (Natural Resources Conservation Authority) per construir l'hotel de Piñero a l'espai natural de Peer Tree Bottom. Aquest cas ha estat destacat com una victòria del moviment ecologista jamaicà, ja que els tribunals obligaren a revisar el projecte que permetia la construcció de quasi 2 mil habitacions. Piñero pogué construir la primera fase del projecte de 700 habitacions, però no pogué continuar amb la segona (Jamaica Environment Trust i Northern Jamaica Conservation Association, 2/05/2005; Gilchrist, 4/10/2005; Davis, 17/05/2006; Jamaica Environment Trust, maig 2006).

A part de les illes caribenyes citades, les cadenes balears també entraren, en menor mesura, en d'altres illes. Així, el 2007 a **Aruba** hi havia 3 establiments i 726 habitacions de cadenes balears. La cadena Riu adquirí el complex The Aruba Grand Beach Resort & Casino (186 habitacions) el 2005 i el 2007 la cadena inaugurà a la mateixa zona de Palm Beach, el Riu Hotel Riu Palace Aruba (450 habitacions) amb un cost d'uns 120 milions de dòlars. La cadena ofería a la nova construcció no tan sols l'hotel i un casino propi, sinó que es posava a disposició dels clients una platja privada (Noticaribe, 25/07/2007). Per altra banda, Globalia va incorporar l'hotel Brickell Bay (90 habitacions) a Aruba quan adquirí el 2006 la societat Ocean Arc. Ocean Arc gestionava 5 hotels a la República Dominicana i un a Aruba (Hostelmarket, 1/03/2006). El 2007 Sol Meliá junt amb el grup immobiliari espanyol Trusam fou adjudicatària del concurs ofert pel govern d'Aruba per la construcció d'un complex de luxe –remodelació del Bushiri Beach Hotel– en una parcel·la de 4 Ha, a la capital d'Aruba (Oranjestad). El complex es trobaria just al costat d'una zona –coneguda com "Longest Linear Park in the Caribbean"– en la que el govern engegava un megaprojecte turístic-immobiliari que comptaria amb port esportiu, zones comercials, urbanitzacions, etc. (Sol Meliá, 1/02/2007).

El 2004 a **Puerto Rico** Sol Meliá inaugurà el Paradisus Puerto Rico. El megacomplex de 588 habitacions sota règim de tot inclòs era propietat de la cadena –amb una inversió aproximada de 150 milions de dòlars–, i comptava amb múltiples espais de negoci de l'oci (p.ex. 2 camps de golf, 6 restaurants temàtics, spa, casino, centre de convencions, etc). El 2003 Sol Meliá negocià amb The Cendant Group la constitució d'una nova divisió turístic-

Jamaica fou un dels principals espais oberts al capital turístic balear per Riu en aquesta dècada. Al darrera de Riu arribaren altres cadenes balears (Jamaica Observer, 13/10/2010). El 2005 Abel Matutes Juan adquirí uns terrenys a Montego Bay, en els que hi construï el Grand Palladium Jamaica Resort (540 habitacions) i el Grand Palladium Lady Hamilton (516 habitacions), ambdós inaugurats el 2008. Els Matutes varen rebre el 2010, a Eivissa, una comitiva jamaicana encapçalada pel ministre de turisme Edmund Bartlett, i anunciaren les intencions d'aprofundir en noves fronteres de negoci a l'illa caribenya,

immobiliari, per tal d'aprofundir la dimensió immobiliària, tot donant lloc a l'aliança Sol Meliá Vacation Club. El Paradisus Puerto Rico, orientat a clientela nord-americana, fou el primer de Sol Meliá en vendre unitats de condohotel, a partir de finals de 2005 (Sol Meliá, 2003; Sol Meliá, 2004a; Hostelmarket, 1/03/2004; Hosteltur, 14/11/2005). Riu adquirí el 2004 el Riu Paradise Island (379 habitacions) per uns 30 milions d'euros a les Bahames (Hostelmarket, 1/05/2004). Finalment, Oasis entrava a Saint Vincent (Buccament Bay Resort de 800 habitacions) i Barbados (The Merricks Beach Resort de 1000 habitacions), fruit de l'acord signat amb la cadena britànica Harlequin Hotels & Resorts el 2008 (Mota, 1/09/2008).



Figura 114. El Financiero (Costa Rica) es fa ressò del cas Riu.

Les cadenes balears tenien una menor presència als països de Centre Amèrica i de fet, entre el 2001 i 2007, havien deixat d'explotar hotels a El Salvador i Guatemala. Els grans hotelers balears no estaven gaire interessats en el principal país turístic de la regió, Costa Rica, degut a que la producció turística d'aquests hotelers era en format de gran fàbrica turística (més de 400 habitacions), la qual cosa no s'ajustava al perfil turístic del país (Europa Press, 23/05/2005). El 2005 els ministres de turisme de Costa Rica (Rodrigo Castro), Guatemala (José Miguel Gaytán), El Salvador (Rubén Rochi), Honduras (Thierry de Pierrefeu), Nicaragua (María Nelly Rivas) i Panamà (Carl Nordstroen) es reuniren a la Cambra de Comerç de Mallorca, Eivissa i Formentera –en un encontre sota el títol “La Nueva Centroamérica: haga su inversión”–, amb els principals empresaris mallorquins, en la cerca d'inversions turístico-immobiliàries. Les elits polítiques centreamericanes es comprometeren en construcció d'unes condicions favorables per a la inversió, fonamentalment reduccions fiscals i facilitació d'emplaçaments (Morales, 9/09/2005).

El principal país d'Amèrica Central en el que trobam les cadenes balears a l'any 2007 era **Costa Rica**.

Tot i això, la presència de les cadenes balears en aquest país disminuí dels 12 establiments i 1863 habitacions de 2001 a 8 establiments i 1708 habitacions el 2007. El 2007 seguien operant la cadena Barceló amb 5 establiments i 963 habitacions i Sol Meliá amb 3 establiments i 745 habitacions. Això significa que havia deixat 4 establiments amb els que tenia contractes de gestió i el 2007 tenia 3 hotels a la capital (Barceló Rincón del Valle, Barceló San José Palacio, Barceló Palma Real), un a Tamarindo (Barceló Langosta Beach) i el ja comentat a Playa Tambor (Barceló Tambor Beach). Sol Meliá comptava amb 3 establiments, front els 4 que tenia el 2001. Tant en el cas de Barceló com de Sol Meliá esclataran conflictes relacionats en la qualitat i l'aprofitament de l'aigua. El febrer de 2008, diputats del PAC (Partido de Acción Ciudadana) presentaren, en base a unes anàlisis químiques del 2006, una denúncia a la Fiscalia Adjunta Agrària Ambiental de Costa Rica per contaminació deguda a l'abocament d'aigües residuals que contaminarien els rius Pánica i Zelaya, procedents del Barceló Tambor Beach i del complex residencial Los Delfines<sup>1035</sup>. Arran de la denúncia, el govern procedí a investigar la situació, tot conclouent que no es produïa cap tipus de contaminació per damunt del permès. No obstant això, els diputats de PAC denunciaren que eren perseguits i que els resultats presentats no eren prou fiables. A continuació, l'Asociación de Desarrollo Integral de Paquera (ADIP) recollí mostres de l'aigua als rius i d'acord amb les analítiques d'aquestes mostres es superaven amb escreix els nivells de coliformes permesos per llei (Chacón, 2008). Finalment, ja en plena crisi sistèmica, Barceló anunciava la incorporació de 2 nous establiments a Costa Rica: Barceló Jacó Beach, a Puntarenas, de 150 habitacions i una inversió prevista de 64,5 milions de dòlars; i el complex turístico-immobiliari Barceló Playa Azul,

<sup>1035</sup> La denúncia es pot veure a: [www.turismo-responsable.org/denuncia/0802\\_investigacionbarcelo\\_costarica.pdf](http://www.turismo-responsable.org/denuncia/0802_investigacionbarcelo_costarica.pdf) (març 2011). Cal destacar que anteriorment, el gener de 2008, les organitzacions ecologistes Confraternidad Guanacasteca i Asociación Cuanacsteca Defensora de la Zona Marítimo Terrestre havien denunciat a l'hotel Occidental Allegro Papagayo, de la cadena espanyola Occidental, per abocar aigües residuals a la comunitat veïna de El Gallo de Liberia (Guanacaste). El febrer de 2008 les autoritats sanitàries de Costa Rica clausuraren l'hotel (ATR, gener 2008; ATR, 2008; Cañada, 2010).

a Guanacaste, de 248 habitacions i 50 habitatges (vil·les) amb una inversió prevista de 237 milions de dòlars. Aquest darrer megaprojecte tendria previst incorporar un centre comercial, un centre de salut i bellesa i un hospital, entre d'altres (Pastor, 30/04/2009).

Per altra banda, el 2008 es va difondre internacionalment el conflicte relacionat amb el Paradisus Playa Conchal de Sol Meliá, a Cartagena de Santa Cruz (Guanacaste), sobre l'apropiació de l'aigua de l'aquífer de Nimboyores degut a l'atorgament del primer premi del festival de curtmetratges documentals "Actúa" organitzat per Intermón-Oxfam al documental *Nimboyores*<sup>1036</sup>. Sol Meliá requeria majors dotacions hídriques per dur a terme l'ampliació del negoci, amb la construcció d'un camp de golf. La zona en la que s'aixecava el projecte es caracteritza pel seu dèficit hídric, amb la qual cosa projectà l'extracció d'aigua de l'aquífer de Nimboyores a 16 km de distància de l'hotel. Aquest projecte va rebre una contundent resposta social i després d'una intensa resistència dels veïnats de Santa Cruz i de les diferents organitzacions socials<sup>1037</sup> s'aconseguí protegir l'aquífer (Tribunal Centroamericano del Agua, 2004; ATR, juny 2008; Cañada, 2010). El juny de 2009 després que sortís a la llum el documental sobre la lluita social per la protecció de Nimboyores, premiat al festival d'Intermón-Oxfam, Sol Meliá i l'ONG signaven un conveni de col·laboració. Un conveni que fou denunciat pels moviments socials antagonistes com una estratègia de la transnacional per netejar la seva imatge, així com el paper de les BINGO (Big Non Governmental Organizations) de jugar un paper funcional als interessos de les transnacionals (Gascón, 2010).

A finals de 2007 la cadena eivissenca Sirenis anuncià la construcció d'un hotel d'unes 400 habitacions al pol turístic de Papagayo (Guanacaste) (Álvarez, 3/12/2007). Cap a principis de 2008 la cadena Riu anunciava la promoció d'un megacomplex turístic a la platja de Matapalo (Guanacaste), en uns terrenys de 380 Ha. L'hotel de 701 habitacions fou inaugurat cap a finals del 2009, amb la presència del president de Costa Rica, Óscar Arias Sánchez, a l'acte d'inauguració. L'hotel de Riu es convertia en el major del país (Hostelmarket, 1/02/2008; Nexohotel, 5/11/2009). Emperò, la construcció del Riu Guanacaste està acompanyada d'una intensa conflictivitat, tot derivant en el que es va conèixer com el "cas Riu". El ecologistes i les comunitats locals, agrupats en torn a l'organització Confraternidad Guanacasteca, denunciaren la destrucció del manglar y del bosc sec degut a la construcció de l'hotel, tot contradient la normativa ambiental del país, encara que havia obtingut alguns permisos de les autoritats competents; també es denuncià l'impediment als habitants de la zona per tal d'accedir al litoral, amb el consentiment de les autoritats municipals, el que fou denunciat com una privatització de la costa. Emperò, el major escàndol no fou de tipus ambiental, sinó el relacionat amb la mort del treballador Rafael Pérez Sánchez. Pérez Sánchez treballava per l'empresa subcontractada per Riu, Constructora del Pacífico CCP, encarregada de les obres junt amb les empreses subcontractades ICON, Cumo, Matapalo América Ingeniería y Arquitectura y Concretera y Desarrolladora del Litoral Pacífico. Prop del 75% de les 1200 persones que treballaven en les obres vivien en un campament a les proximitats de l'hotel en construcció, un campament que segons el Ministeri de Salut no complia els requeriments exigibles en matèria de salubritat. Pérez Sánchez morí de problemes intestinals i respiratoris associats a les males condicions higièniques; les autoritats sanitàries havien enregistrat prèviament 200 casos de desordres intestinals entre els treballadors de les obres. A més, la mort del treballador destapà les pràctiques de contractació irregular ("coyotaje laboral"), ja que Pérez Sánchez era nicaragüenc, així com la major part dels treballadors a les obres. El febrer de 2010 la Fiscalia Ambiental de Santa Cruz i agents de l'OIJ (Organismo de Investigación Judicial) entraren a les oficines de l'Ajuntament de Carrillo i confiscaren documentació sobre l'hotel Riu Guanacaste (Bravo, 16/11/2008; Nuestro País Costa Rica, 18/11/2008; Torres, 22/11/2008; Camacho, 1/03/2009; Caribbean News, 4/11/2009; Nuestro País, 20/12/2009; Nuestro País, 5/02/2010; ATR, març 2010).

**Nicaragua** era el segon país centreamericà amb més presència de capital balear. El 2007 hi havia 2 hotels amb unes 408 habitacions. El Barceló Montelimar (292 habitacions) que fou objecte de la polèmica abans descrita sobre les condicions sota les quals es feu amb la privatització d'aquell establiment (Buades, 2009a). El 2009, després del conflicte del Montelimar, els Barceló inauguraren el Barceló Managua (147 habitacions), mitjançant un

<sup>1036</sup> El documental Nimboyores es pot veure a: <http://vimeo.com/11976749> (març 2011).

<sup>1037</sup> Cal destacar el paper de María Rosa Angulo del Comité de Lucha en Defensa de las Aguas Costeras de Santa Cruz.

contracte de gestió amb la societat propietària Grupo Amano Internacional SA (Barceló Hotels & Resorts, 19/02/2009). El 2006 José Luí Carrillo, d'Hoteles Globales, de signà un contracte amb la societat nicaragüenca Impiria SA per tal de gestionar l'hotel Camino Real Managua (116 habitacions). Aleshores, Carrillo que posseïa la companyia aèria Air Madrid manifestà la seva intenció de tenir un establiment a cada destinació a les que la seva companyia volava (Colom, 26/01/2006).



Figura 115. Barceló Las Olas Beach Resort (La Barqueta)

A **Panamà** les cadenes balears passaren de tenir 2 hotels el 2001, un de Barceló i l'altre de Sol Meliá, a comptar amb 1 el 2007. Sol Meliá mantenia el Meliá Panamá Canal de 352 habitacions. Barceló, entre el 2002 i el 2005 incorporà, en règim de gestió, 4 nous hotels: Barceló De Ville (33 habitacions) a la ciutat de Panamá, el Barceló Guayacanes (64 habitacions), Las Olas Beach Resort (48 habitacions) a La Barqueta (Chiriquí) i el Playa Blanca Resort Casino (200 habitacions) a Farallón (Buades, 2009a). En relació a La Olas Beach Resort cristal·litzà un conflicte socioecològic a destacar. En primer

lloc, cal apuntar el fet que el complex turístic, propietat de Juan Araúz Anguizola, va rebre l'ajuda estatal, tot fent-se càrrec dels costos de la construcció de les infraestructures per tal d'accedir al complex (Bocharel, 10/08/2001). En segon lloc, l'hotel gestionat pels Barceló fou el primer de les platges verges de Chiriqui al litoral pacífic de Panamá, amb zones protegides per la seva biodiversitat i especialment pel desovament de la tortuga marina (Refugi de Vida Silvestre Playa La Barqueta Agrícola de 5935 Ha). Per ampliar l'àrea d'acció del complex turístic es va envair la zona protegida i s'expulsà el Comité Ambiental d'Alanje, encarregat de la gestió de la zona. El batle d'Alanje, Javier Contreras, a sol·licitud de l'ANAM (Autoridad Nacional del Ambiente), s'encarregà de enderrocar l'alberg del Refugi, al mateix temps que destruí nombrosos nius de tortugues. Segons el Comité Ambiental d'Alanje, les actuacions del batle d'Alanje i de l'ANAM responien als interessos de Juan Araúz Anguizola, i manifestaven que els terrenys del refugi s'havien pres per tal de ser incorporats a l'hotel. Per altra banda, Araúz Anguizola declarà que comptava amb els títols de propietat d'aquelles terres –la societat Las Olas SA era propietària d'una finca de 56 Ha–, amb la qual cosa procedí al desallotjament de les famílies de pescadors que hi residien. Aleshores esclatà un conflicte sobre la propietat del sòl, ja que no quedava prou clara ni l'extensió ni la ubicació de les terres dels Araúz Anguizola. La Procuraduria de l'Administració sostenia que la reclamació dels Araúz Anguizola no tenia fonament jurídic ja que el títol de propietat datava de 1915 i el domini marítimo-terrestre revertí a l'Estat el 1961 (Palm, 22/04/2002). El 2007 els Barceló ja no explotaven l'hotel de La Barqueta. Mentrestant, el 2008 la Fiscalia Superior de Chiriquí acusà a Juan Araúz Anguizola per haver comès un presumpte delictes ecològic, per la construcció d'un canal a la zona del Refugi de Vida Silvestre Playa Barqueta, per tal de connectar l'hotel amb la mar (Riviera, 5/01/2010).

Per altra banda, el Barceló Playa Blanca Resort Casino fou inaugurat a finals de 2003 en règim de gestió, però segons Joan Buades (2009a:124) l'interessant d'aquell projecte era el negoci immobiliari associat. L'hotel era el primer de tot inclòs a Panamá, s'ubicava en una parcel·la de 85 Ha a la costa Pacífica i en la que tenia previst ampliar el complex amb nous hotels fins arribar a 1000 habitacions, un casino i una urbanització amb 113 cases i 300 apartaments (Velásquez, 8/10/2003). El 2005 Barceló va rescindir el contracte de gestió amb els propietaris del Playa Blanca –Riguiera Gálvez i Sanford Schwartz–, moment en que la part panamenya i els Barceló havien invertit uns 30 milions de dòlars en el projecte immobiliari, quan la inversió de l'hotel havia estat de 12 milions de dòlars (Buades, 2009a). Finalment, cal apuntar que el 2009 la cadena Riu anuncià l'inici d'una línia de negoci hotelier urbà, precisament a la capital del paradís fiscal centreamericà. Els directius de la cadena assenyalaven la idoneïtat geoestratègica de la ciutat com a centre neuràlgic de les operacions financeres i logístiques d'Amèrica. El Riu Panamá Plaza fou inaugurat el 2010, en règim de propietat, pressupostat en uns 85 milions d'euros i amb unes 645 habitacions en un edifici de 35 plantes (Guede, 17/09/2009). A **Guatemala**, entre el 2002 i el 2003, les Sol Meliá i Barceló abandonaren els seus respectius hotels, que explotaven en règim de gestió. A finals de 2008, el grup Barceló

inaugurava el Barceló Guatemala City de 383 habitacions, al bell mig de la principal zona de negocis de la capital. Finalment, a Amèrica Central, els Barceló inauguraren el 2002 el Barceló Playa Real a la costa caribenya d'**Hondures**, primer obert amb 70 habitacions que foren ampliades a 160. El 2004 la cadena mallorquina descartà continuar en el país i l'hotel passà al grup hondureny Playa Real (Buades, 2009a).

ii) La "yihad" turística. La paradoxa turística del món àrab.

Després d'haver recorregut els països caribenys i d'Amèrica Central, es poden analitzar els de la Mediterrània Meridional i del nomenat **món Àrab**, degut al fet que el quart país amb major nombre d'habitacions de les cadenes balears fou Tunísia. Després dels atemptats de l'11 de setembre de 2001 hom podria pensar que el negoci turístic als països arabo-islàmics hauria entrat en un procés de decadència continuada. No obstant això, Waleed Hazbun (2006) exposa com el que és produït fou tot el contrari, un autèntic boom turístic, que ell definí com la paradoxa de l'Orient Mitjà. Aquesta paradoxa vendria marcada primerament pel fet que s'intensificaren els fluxos turístics intraregionals; en segon lloc, la política pública i privada orientà la promoció turística cap al mercat àrab; en tercer lloc, es crearen acords de cooperació regional i s'enfortiren les xarxes regionals per tal de facilitar la circulació de les persones de la regió; en quart lloc, l'espectacular transformació urbano-turística de Dubai actuà de mirall a la comunitat internacional; en cinquè lloc, l'augment dels preus del petroli aportaren una enorme quantitat de liquiditat als països petrolers, amb la qual cosa s'accentuaren els fluxos financers i la seva transformació en projectes immobiliaris i també turístics, especialment entre països de la regió; en sisè lloc, la particularitat de comptar amb règims autoritaris permetia, sense problemes de legitimitat, establir fèrries mesures de seguretat en torn als enclavaments aïllats destinats al negoci turístic-immobiliari; i finalment, un altre factor a tenir en compte és l'augment de turistes a determinats indrets com a resultat dels conflictes bèl·lics a la regió (*war tourism market*), com per exemple la Guerra d'Irak o la Segona Intifada, amb la qual cosa efectius de l'anomenada comunitat internacional (p.ex. periodistes, militars, representants d'empreses transnacionals, ONG, etc) es desplaçaven cap a noves localitzacions, des d'on mantenir un contacte estret amb les zones de conflicte i, precisament, aquests espais segurs resultaren reforçats com a destinacions turístiques (p.ex. Amman a Jordània). La combinació d'aquests elements resultà en un efecte rebot, tot donant lloc a una època daurada pel negoci turístic, profundament vinculat amb les dinàmiques del capital financer global i les empreses transnacionals del sector turístic (Hazbun, 2008). En el cas dels països del Golf Pèrsic es perfilà un boom turístic-immobiliari que es plantejava com la principal via d'inserció en el capitalisme global en substitució de les exportacions petroleres. Nogensmenys, aquesta via resulta ser tremendament petrodepenent i les aberracions en curs només s'han pogut materialitzar gràcies a elevadíssimes dosis energètiques (p.ex. pistes d'esquí en plena zona desèrtica) (Peterson, 2009).

A més, els països del Nord d'Àfrica, i també Turquia, experimentaren durant l'etapa post-11-S una nova etapa expansiva en termes econòmics, degut als convenis de cooperació entre la UE i aquests països que reforçaven el nomenat Procés de Barcelona, de constitució d'una àrea de lliure comerç euromediterrània (Bacaria i Tovias, 1999). Els acords articulaven una sèrie de línies de col·laboració entre els diferents estats segons els quals des de la UE s'asseguraven inversions, mentre que des del poder de l'altra banda de la Mediterrània se comprometien en matèria immigratòria, en la lluita contra el terrorisme yihadista i sobretot en matèria energètica (Fernández-Durán, 2005). Per altra banda, els països àrabs que refermaren la seva aliança amb els EUA i la UE per lluitar contra la yihad, sortiren beneficiats en tant i en quant aprofitaren l'ocasió per enfortir els seus règims, aglutinar més poder en torn a les classes dirigents, tot perseguint i arraconant qualsevol tipus de dissidència sociopolítica (Izquierdo, 2009). Just després dels atemptats de l'11 de setembre de 2001, el capital transnacional balear anuncià els plans d'obrir uns 20 hotels en el Magrib (Díaz, 27/11/2001).

Hazbun (2007) explica com els mass media dels espais centrals (i occidentals) han presentat al "món" el cas de **Tunísia** com una història d'èxit, capitanejada pel general Zine Ben Ali, tot parlant de la versió Gaullista nord-africana (fent referència al general De Gaulle, president de França 1959-1969). En aquesta construcció social de la imatge triomfadora del país del Nord d'Àfrica, la inserció en la divisió internacional del turisme juga un paper rellevant, no tan sols com a via d'acumulació, però també com a instrument legitimador del règim

autocràtic de Ben Ali. Hazbun (2007) recorda com, paradoxalment, molts de treballs acadèmics i la creació d'opinió dels mitjans, han contribuït a difondre la idea que la introducció del turisme juga a favor de la democràcia i una major llibertat del poble tunisià. No obstant això, aquest autor ens demostra com el desplegament del negoci turístic, especialment amb la construcció de nous complexos (p.ex. Port El Kantaoui, Muntaza Tabarka, Cap Gammarth, Yasmina-Hammamet) ha resultat funcional als interessos de les classes dirigents, tot reforçant el règim autoritari, amb forts controls sociopolítics a nivell intern, i cada cop més plutocràtic (Hazbun, 2007/2008; Hazbun, 2009).

Entre el 2001 i el 2007 el nombre d'establiments hotelers en mans de cadenes balears a Tunísia varià poc en termes quantitius, tot passant de 36 establiments i 11204 habitacions el 2001 a 31 establiments i 8901 habitacions el 2007. No obstant això, hi ha alguns canvis qualitius que val la pena assenyalar i que tenen a veure sobretot amb la sortida de les cadenes Fiesta i Garden, i l'entrada de Barceló i Oasis. Encara que també es duen a terme canvis en les carteres d'establiments controlats per les cadenes balears, així com un constant i lleuger increment dels establiments al llarg de la dècada. Aquest increment es produeix després que les turbulències sociopolítiques de la regió minvaren, és a dir un cop establertes les condicions per assegurar les zones front als possibles atemptats terroristes, especialment entre l'11-S de 2001 i la Guerra d'Irak de 2003. Emperò cal tenir present que el gran salt es produí a mitjans dels 1990, junt amb l'expansió de les polítiques neoliberals i del capital transnacional, quan Tunísia fou el país que experimentà en termes relatius el major increment del nombre d'establiments en mans de cadenes balears. La cadena de Matutes sortí de Tunísia el 2003 on explotava fins aleshores l'Hotel Safa mitjançant un contracte de gestió i Garden Hotels deixa d'explotar el Residence Skanes Garden (495 habitacions) i el Penélope Garden (510 habitacions) el 2004 que explotava en règim de lloguer.

El 2007 la principal cadena balear a Tunísia era Iberostar que comptava amb uns 13 hotels i 4416 habitacions. La cadena dels Fluxà i Thomas Cook ha estat la més activa pel que fa a obertures de nous establiments a Tunísia al llarg d'aquest període ja que passà de tenir 7 hotels a tenir-ne 13 el 2007. Cap a finals del 2009 la cadena anuncià la incorporació de 3 nous establiments: Iberostar Diar El Andalous, Iberostar Royal El Mansour i Iberostar Saphir Palace (Pastor, 2003; Hostelmarket, 2006c; Guede, 3/12/2009). La segona cadena balear amb més habitacions a Tunísia el 2007 era Riu que tenia unes 2216 habitacions en 8 hotels. A la segona meitat de la dècada, una vegada superat parcialment el temor yihadista, es quan se reinicià l'expansió de la cadena al país magribí. Així, a finals de 2008 Riu projectà 2 nous establiments: Club Hotel Riu Marco Polo (460 habitacions) a Yasmine i el Riu Palace Hammamet Marhaba (370 habitacions) a Hammamet (Hosteltur, 11/09/2008).

El 2002 el grup Barceló signà un acord amb el grup tunisià Sangho, mitjançant el qual incorporava 5 hotels en règim de franquícia (Barceló Sangho Club Zarzis de 361 habitacions; Barceló Sangho Privilège Tataouine de 86 habitacions; Barceló Sangho Village Djerba de 212 habitacions i Barceló Sangho Le Syphax de 124 habitacions), un acord que es trencà el 2005. No fou fins el 2007 quan el grup incorporà el Barceló Carthage Thalasso mitjançant un acord de gestió signat amb el grup Miramar de Mourad M'Henri i a finals d'aquell any incorporà el Barceló Hammamet, propietat també del grup Miramar (Hostelmarket, 1/10/2002; Grupo Barceló, 11/01/2007; Grupo Barceló, 2/01/2008). El 2007 Sol Meliá tenia 3 establiments i 551 habitacions. Emperò un any abans la cadena havia tengut 13 establiments i més de 5 mil habitacions. A finals de 2006 la cadena finalitzà l'acord que mantenia amb la cadena tunisiana El Mouradi Hotels, des del 1996, i deixà d'explotar els 10 establiments d'aquella cadena. Anteriorment, el 2003 Sol Meliá havia trencat els contractes amb els propietaris de 4 establiments –Meliá Marco Polo, Sol Palma Garden, Meliá Dar Zherait i Sol Golf Residente– a Tunísia, degut als efectes de la tensió geopolítica derivada de la creixent conflictivitat amb el món àrab que culminà amb la Segona Guerra del Golf (Hosteltur, 30/06/2003; Hosteltur, 17/01/2007).

La cadena fundada per Juan José Hidalgo del grup Globalia inicià la seva expansió internacional amb la incorporació de l'hotel Safa de Hammamet –fins aleshores explotat per Matutes–, mitjançant un contracte de lloguer el 2003 que abandonà al cap de poc temps, i posteriorment va llogar el Globalia Savana (245 habitacions) a Hammamet. El mateix any que la família Hidalgo entraven en el mercat turístic tunisià, signaren un acord entre la seva companyia aèria, Air Europa, i Tunisair. D'aquesta manera el grup Globalia posava en pràctica la seva estratègia de penetrar en els nous espais turístics per terra i aire (López, 3/02/2003). A



mitjans del 2006 Hidalgo incorporà l'hotel Habib a Monastir d'unes 200 habitacions (Álvarez, 25/07/2006). Finalment, Renthotel comptava amb 3 hotels i 700 habitacions el 2007, i entre el 2001 i el 2007 havia sumat un nou establiment a Djerba (Telemaque de 175 habitacions).

Entre el 2001 i el 2007 el nombre d'habitacions a **Marroc** s'incrementaren en un 74,42%, tot assolint unes 1193 habitacions repartides en 4 establiments. El 2002, després dels atemptats de l'11-S, Sol Meliá decidí replantejar la seva política d'internacionalització amb la sortida dels països amb major risc d'atacs, és a dir els del món àrab. D'aquesta manera deixà els 4 hotels que operava a Marroc, així com també sortí de Líban, Tunísia i Turquia (Sol Meliá, 2002). El 2007 trobam 3 cadenes hoteleres balears –Barceló, Iberostar i Riu– a Marroc amb 4 hotels, cap d'elles hi era present abans del 2003 fins que aquell any inauguraren els hotels de Riu, Barceló inaugurà el 2006 i Iberostar el 2007. Llevat del Barceló Casablanca (85 habitacions), la resta es trobaven a Agadir: Iberostar Founty Beach (470 habitacions), Riu Club Hotel Riu Tekida Dunas (406 habitacions) i Riu Tikida beach (232 habitacions). Malgrat la presència hotelera fos tímida el 2007, al llarg de la dècada del 2000 se produïren significatius canvis que marcarien el rumb cap un potent desenvolupisme turístic-immobiliari al Marroc, en el qual el capital espanyol juga un paper rellevant (Buades, 2006; Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010).

Mohamed VI en entrar a dominar el país, després de la mort del seu pare Hassan II, es fixà l'objectiu d'emprendre una yihad econòmica, tot adoptant i aprofundint l'aplicació de polítiques de tall neoliberal, combinades amb una fèrria política de control policial de la societat. Així mateix, les relacions hispano-marroquines s'han refermat en els darrers anys, especialment després dels atemptats terroristes de Madrid de l'11 de març de 2004<sup>1038</sup>. El 2001 el govern marroquí llançà el Pla Vision 2010 segons el qual se perseguïen establir les bases fonamentals per un "desenvolupament turístic durador i integrat". A grans trets, el pla perseguia assolir els 10 milions de turistes el 2010 (70% dels quals internacionals); triplicar el nombre d'habitacions d'allotjament hoteler respecte de 2001, fins assolir les 80 mil el 2010; i destinar entre 8 i 9 miliards d'euros a la construcció de 6 nous pols turístics, entre d'altres. En relació al Pla Vision 2010, Mohamed VI llançà el Pla Azur que consisteix en projectar 6 noves zones de producció turístic-immobiliària, especialment adreçades al turisme internacional, tot assolint unes 120 mil places d'allotjament (66,66% hoteleres) en una superfície de 3505 Ha (figura 114). A més de les estacions del Pla Azur projectades al principi, el 2006 s'hi afegí la Mdiq-Fnideq entre Tetuan i Ceuta. Llevat de la darrera de les estacions, les altres es construïen en indrets pràcticament verges i tots els projectes presentaven les peces característiques dels megaresorts turístic-immobiliaris: zona hotelera, promocions immobiliàries, camps de golf, ports esportius, zones d'oci i comercials, etc. Per la producció de les zones turístiques se comptava amb el suport financer del Fons Hassan II pel Desenvolupament Econòmic i Social que havia estat creat el 2000 (Espanya, 2006; Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010; Chaine, 2010). Per altra banda, a mitjans de 2008 –abans de la caiguda del Lehman Brothers i el caos financer sistèmic– es presentava el pla d'expansió turística Visión Aluchemas 2015, pressupostat en uns 740 milions d'euros que consistiria en la renovació dels complexos ja existents Mohamed V Quémado, Souani i Souanita, a més de la creació del projecte turístic-immobiliari Cala Iris (Afrol News, 28/07/2008).

<sup>1038</sup> Segons Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio (2010) els principals acords entre l'Estat espanyol i el marroquí són: Tractat d'Amistat, Bon Veïnatge i Cooperació Hispano-Marroquí (1991); Acord d'Associació amb la UE (1995); Acord de Promoció i Protecció Recíproca de les Inversions (APPRI) (signat el 1997 i entrat en vigor el 2005); Acords de Cooperació Econòmica i Financera (2003). El 2009 el govern espanyol i el marroquí signaren un acord de cooperació en turisme.

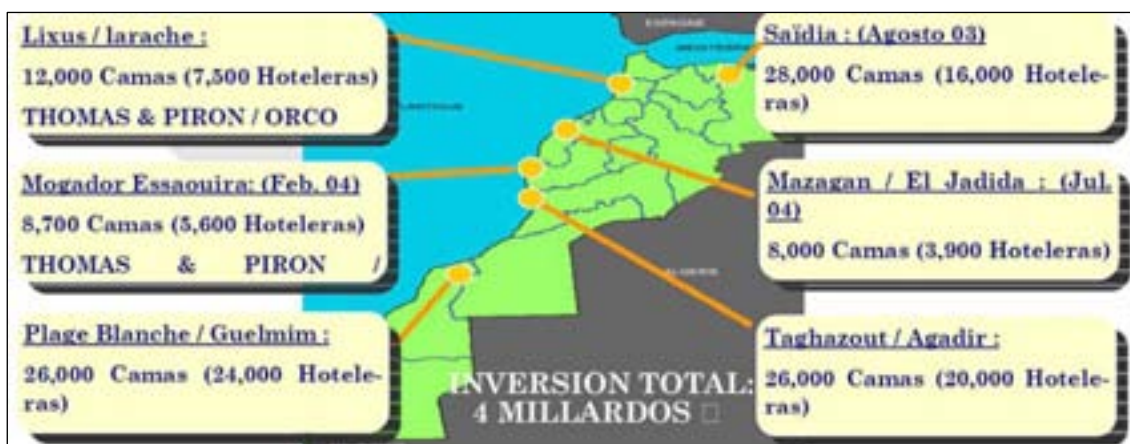


Figura 116. Estacions turístiques del Pla Azur (Font: Español 2006:8).

L'entrada de capitals turístico-immobiliaris al Marroc anà acompanyada d'acords de liberalització del trànsit aeri entre la UE i Marroc. La política de cels oberts amb Marroc resultà en un increment de les rutes aèries entre l'Estat espanyol i Marroc (Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010). A més, el 2001 s'acordà l'intercanvi de deute extern marroquí per inversions turístiques espanyoles. Val la pena apuntar que a la visita oficial del secretari d'Estat de Comerç, Turisme i Pimes, Juan Costa, a Marroc del febrer de 2001, l'acompanyaren els representants de la Cambra de Comerç de Mallorca, Eivissa i Formentera i la Federació Hotelera de Mallorca (Hosteltur, 27/02/2001; Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010). Des de l'administració espanyola es definia Marroc com "l'extensió natural del mercat turístic espanyol



Figura 117. Mohamed VI a la inauguració del complex Mediterrania Saïdia (juny 2009) i maqueta del complex turístico-immobiliar de Saïdia.

més "oberts" del Marroc (Espanya, 2006)<sup>1039</sup>. Així mateix, el projecte "modernitzador" de

de cara als pròxims anys, donada la saturació de certs destins clàssics de turisme a Espanya, com Balears o les Illes Balears. Mercat potencial, amb baix cost de la mà d'obra (el salari mitjà d'un cambrer en un hotel de 4/5 estrelles a Marrakech/Agadir és de 400 euros mensuals)" (Espanya 2006:18). Emperò, a més, es posaven en marxa tota una sèrie d'incentius per tal d'atreure els capitals estrangers, tot essent el sector turístic un dels

<sup>1039</sup> Entre les mesures es poden destacar: exempció de pagament de drets de registre per l'adquisició de terrenys destinats a la realització d'un projecte d'inversió; exempció del pagament d'impost de patent (licència d'exploració de qualsevol establiment comercial) durant 5 anys; exempció dels drets d'IVA aplicables a equipaments, materials i maquinària necessària per fer projectes d'inversió amb una quantitat igual o superior a 18,5 milions d'euros; exempció de l'impost de societats durant 5 anys i exoneració del 50% sobre la xifra de negocis feta en divises; llibertat de repatriació de beneficis nets d'impost de capitals per les inversions fetes en divises; finançament dels programes de renovació hotelera (préstecs a un tipus d'interès del 2%); infraestructures fetes a càrrec del Fons Hassan II; agilització de tràmits administratius; eliminació de taxes locals (espectacles, per tancament tardà o obertura matinerana, sobre bitllets d'accés a instal·lacions esportives); préstec del Banc Mundial de 2,4 milions de dòlars. A més, la crida dels capitals estrangers per invertir en les noves zones turístiques oferia a les empreses licitadores que recuperassin la inversió a partir de la venda dels solars hotelers. L'Estat cedeix als promotors els terrenys rústics a un valor simbòlic (subvencionat al 50%) i un preu de venda màxim de 3 euros/m<sup>2</sup> (Espanya, 2006; Chainé, 2010).

Mohamed VI anava acompanyat d'un potent desplegament de les infraestructures de transport terrestre, marítim i aeri. Entre aquestes obres es poden destacar la construcció del megaport de Tànger-Med; l'ampliació de l'aeroport internacional de Casablanca; la construcció d'autopistes (Casablanca-Tànger, Rabat-Oujda, Casablanca-Agadir, Rabat-Ojuda, Casablanca-Jorf Lasfer, Tetuan-Fnideq, Agadir-Taroudnat); o la construcció de la Via Mediterrània (Tànger-Saïdia) finançada majoritàriament per la UE, etc (Afrikamarket, 2005; Afrikamarket, 2009; Fariña, 2009).

Cal destacar que les grans promotores immobiliàries espanyoles, que havien crescut espectacularment durant la bombolla financer-immobiliària espanyola, resultaren beneficiades de la nova política turística-immobiliària de Mohamed VI. Així per exemple: l'espanyola Idom participa en el projecte de Lixus, junt amb Thomas & Piron de Bèlgica, Colbert-Orco de França i Delta Holding del Marroc; Sopesan i Lopesan en el de Taghazout, junt amb Colony Capital dels EUA; Fadesa en el de Saïdia, junt amb el grup marroquí Addoha (Fariña, 2009; Fernández-Mirada i Ruíz-Rubio, 2010). La fuga del capital espanyol cap al territori magribí representava una típica solució espacio-temporal, que permetia continuar l'expansió del negoci, quan a l'Estat espanyol començava a recular, i a més les barreres socials (p.ex. oposició social als megaprojectes) i reglamentàries (p.ex. regulació ambiental) eren molt menors que a l'Estat espanyol (Fernández-Mirada i Ruíz-Rubio, 2010)<sup>1040</sup>.

Entre els megaprojectes turístico-immobiliaris a destacar tenim el de Saïdia. Aquest fou el primer en adjudicar-se, localitzat a la Mediterrània meridional i amb dos aeroports pròxims – Oujda i Nador–. La promotora gallega Fadesa, propietat de Manuel Jové, fou l'adjudicatària del concurs públic per construir el complex, amb una inversió prevista de 1500 milions d'euros, una superfície de 713 Ha i que havia de comptar amb unes 16 mil places hoteleres, 12 mil places residencials, solars per aixecar habitatges, 3 camps de golf, Palau de Congressos, port esportiu, parc aquàtic, etc. A més, Fadesa volia dur a terme, al costat de l'estació turística, un altre complex estrictament residencial d'uns 3 mil habitatges en una superfície de 68,6 Ha (Merino, 1/09/2003). La producció turístico-immobiliària de Saïdia es completà amb potents campanyes promocionals, tot destacant el fet que la propaganda empresarial exposava com celebritats de Hollywood com Brad Pitt o personatges del negoci del futbol com David Beckham havien invertit en l'anomenada Perla Blava de Marroc (Yrigoy, 2010).

Els projectes turístico-immobiliaris de Fadesa tendran com a socis destacats als grups hotelers mallorquins. Així, el 2004 Fadesa trencà l'acord que tenia amb Occidental Hotels i signà un acord amb el grup mallorquí Barceló. Fruit d'aquesta aliança cal destacar la construcció conjunta de nous hotels a Casablanca i Saïdia, dels quals Barceló tendria una part del capital del 16,5% i s'encarregaria de la gestió (Merino, 1/05/2004). El 2006 el grup Globalia signà un acord amb Fadesa segons el qual Globalia tendria el 10% de la propietat dels hotels i es faria càrrec de la seva gestió. En base a aquest acord, a part dels hotels espanyols –Jandía Golf a Fuerteventura, hotel a la urbanització Costa Esuri Casas & Golf a Huelva–, se duria a terme la construcció d'un hotel al complex de Saïdia (Rija, 1/07/2006). El 2007 la societat Inhova – participada per Iberostar, Caja Madrid, Caixa Galicia i Sa Nostra– va subscriure un acord amb Fadesa per adquirir el 70% de la propietat d'un dels hotels del megacomplex de Saïdia, mentre que el 30% restant restava en mans de la promotora. L'hotel de 485 habitacions havia de ser gestionat per la cadena Iberostar (Hosteltur, 17/04/2007).

El 2007 la promotora Martinsa, presidida per Fernando Martín, absorbí Fadesa, tot donant al gegant Martinsa-Fadesa. Martinsa-Fadesa va subscriure una aliança estratègica (*joint venture*) amb el principal grup immobiliari marroquí, Addoha, per dur a terme projectes turístico-immobiliaris. Posteriorment Addoha adquirí per 114 milions d'euros la meitat de la filial marroquí de Martinsa-Fadesa, Groupe Fadesa Marroc SA (llavors es dirà General Firm of Morocco). A més del projecte de Saïdia, Martinsa-Fadesa tenia múltiples projectes a Marroc, tot destacant el complex Plage Blanche de 695 Ha a la regió de Guelmin-Smara, a les costes atlàntiques (Solano, 12/12/2007). Cap a finals de 2007 la promotora començà a patir les conseqüències de l'esclat de la bombolla financer-immobiliària i inicià un procés de venda

<sup>1040</sup> Paral·lelament als plans turístics es varen posar en marxa diversos programes urbanístico-immobiliaris: programa Villes sans Bidonville; Programa d'Acció contra els Habitatges Insalubres; Programa de Condicionament de Zones de Nova Urbanització (ZUN); Programa d'Hàbitat en el Medi Rural; Programa Especial d'Habitatges Socials per a les Províncies del Sud; Programa Hàbitat Social; Programa de Desenvolupament de Noves Ciutats; Programa Hàbitat Amenat en Ruïna. En pocs anys el virus de l'especulació immobiliària va recórrer el país magrebí (Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010).

d'actius per guanyar liquiditat. Manuel Jove, antic propietari de Fadesa, a través d'Avante Group comprà per 32 milions d'euros 6 hotels espanyols de Martinsa-Fadesa i Barceló va adquirir els 8 hotels que compartia amb Martinsa-Fadesa per uns 148 milions d'euros, entre d'ells el Barceló Casablanca (Hostelmarket, 16/10/2007; Hostelmarket, 16/01/2008). El juliol de 2008 Martinsa-Fadesa presentà concurs voluntari de creditors, la que fou qualificada com la major suspensió de pagaments de la història espanyola (El País, 14/07/2008).

Una de les majors operacions de la immobiliària era la del complex de Saïdia. La premsa gallega exposava com aquest megaprojecte, definit com el "Marina d'Or" marroquí, era el major de la promotora, pressupostat en uns 1500 milions d'euros, i que en el moment de la fallida de la promotora era una mena de ciutat fantasma (Villas, 18/07/2008). Mentrestant, Barceló signà acords amb el banc marroquí Attijariwafa<sup>1041</sup> per construir 6 hotels –a Marrakech, Fez, Tànger i Casablanca– i amb el fons d'inversió marroquí MSF (Maghreb Siyaha Fund), propietat del Banque Marocain du Commerce Extérieur (BMCE), per gestionar dos hotels –a Palmeraie de Marrakech i Port Lixus– (Hostelmarket, 16/09/2008); d'aquesta manera el grup hotelier s'assegurava uns contactes polítics i uns fluxos financers cabdals per continuar l'expansió pel Marroc (Buades, 2009a). Quatre anys abans que es destapassin els cables diplomàtic de wikileaks el 2010, el rei Mohamed condecorava a Manuel Jové, president de Fadesa, per la seva contribució al turisme al país. De fet, tal com sostenen Fernández-Miranda i Rúa-Rubio (2010), les relacions entre el monarca i els directius de Fadesa eren excel·lents. L'estiu de 2009, Mohamed VI inaugurà la primera fase del complex de Saïdia amb els hotels Barceló Mediterrànea Saïdia (614 habitacions) i l'Iberostar Saïdia (485 habitacions), a més de 804 xalets i 502 apartaments, als que s'hi afegí el Be Live Grand Saïdia, propietat del grup Globalia<sup>1042</sup>, un any més tard (Hosteltur, 22/06/2009; Hostelmarket, 30/07/2010; Chaïne, 2010). Malgrat la fèrria disciplina social que imposa la monarquia alauita, en el cas de Saïdia s'han pogut sentir veus dissidents vers el megaprojecte turístic-immobiliari que denunciaren en una campanya internacional els elevats impactes associats al complex, particularment els relacionats a l'alteració de la desembocadura del riu Mouluya, declarada com zona Ramsar, i dels sistemes dunars. El grup Humains et Environnement<sup>1043</sup> fou especialment actiu en la denúncia del megaprojecte. El 2008, la plataforma ecologista, Ecoloplateforme du Maroc du Nord<sup>1044</sup>, llançà una campanya internacional per tal d'aturar el megaprojecte de Saïdia, al manco pel que afectava més directament a la desembocadura del Mouyuda (Ecologistas en Acción, març 2008; Fernández-Miranda i Ruíz-Rubio, 2010). Per altra banda, tal com exposa Yrigoy (2010:53) "el projecte de desenvolupament turístic [de Saïdia] no comportat cap millora urbana de la ciutat veïna", és a dir els possibles beneficis d'una suposada millora urbana derivada del megaprojecte eren nuls.

A part del complex de Saïdia i de les cadenes implicades, cal tenir present que altres cadenes balears també penetraren al Marroc durant aquests anys. Així, Hotetur inaugurà el maig de 2008 el Blue Bay Marrakech amb 256 habitacions distribuïdes entre 13 Ryads –que significa casa d'hostes–. La cadena Riu va assegurar l'expansió al Marroc gràcies a l'acord amb la cadena hotelera marroquina Groupe Tikida Hotel –segons García-Murillo i Tasia (2007) formava part del grup TUI–, així el 2009 inaugurà el Club Hotel Tikida Palmeraie (388 habitacions) a Marrakech i el 2010 anunciaven les futures obertures del Riu Grand Palace Tikida

<sup>1041</sup> L'accionariat del banc està compost per: Grupo Santander (4,6%); Groupe SNI (Société Nationale d'Investissement) (48,4%); personal del Groupe Attijariwafa Bank (1,1%); flotant i altres (15,7%); institucions nacionals (30,3%) ([www.attijariwafabank.com/NousConnaitre/Pages/Actionnariat.aspx](http://www.attijariwafabank.com/NousConnaitre/Pages/Actionnariat.aspx), març 2011). El desembre de 2010 els holdings de la família reial, Groupe ONA (Omnium Nord-Africain) i Groupe SNI, es fusionaren, tot donant lloc al gegant Groupe SNI. Abans de la fusió, els 2 holdings i les empreses filials, en mans de Mohamed VI, representaven el 30% de la capitalització borsària marroquí (Cembrero, 6/06/2010). Els recents cables diplomàtics desvetllats per wikileaks expressaven les alertes dels cossos diplomàtics dels EUA respecte de les pràctiques corruptes de SNI i ONA. Aquestes estaven directament relacionades amb els negocis turístic-immobiliaris i amb Mohamed VI (El País, 2/12/2010; Black, 6/12/2010).

<sup>1042</sup> El 2008, Hidalgo iniciava una nova aventura empresarial amb la constitució d'un nou Tour Operador, Quail Travel Group, amb una participació del 17% i que a més d'estar especialitzat en els destins de la Península Ibèrica i Nord d'Àfrica, s'endinsava en el negoci dels creuers (Hostelmarket, 16/07/2008).

<sup>1043</sup> <http://hee.ouvaton.org> (març 2011).

<sup>1044</sup> La plataforma estava integrada per: L'Espace de Solidarité et de Coopération de l'Oriental; Homme et Environnement (Berkane); Protection des Cigognes Blanches (Berkane); Azir pour l'Environnement (Al Hoceima); ASTICUDE pour la culture et le développement (Farkhana); Les Amis de l'Environnement (Oujda); Les Amis de Tafoghalt (Tafoghalt); MOUBADARA (Zaïo); ANELMA (Madagh); CHEMS (Ahfir) (<http://lapetition.be/en-ligne/petition-1799.html>, març 2011).

Golf (55 habitacions) a Agadir, el Riu Tikida Garden (225 habitacions) a Marrakech i el Riu Palace Tikida Agadir (440 habitacions) (Mota, 1/09/2010). Mentre que les economies dels països del capitalisme avançat, i especialment els de la UE, col·lapsaven, la monarquia alauita recollia els èxits de l'aposta neoliberal que es beneficiava de la situació de crisi global. Així, el 2009 el turisme ja s'havia convertit en la principal font de divises per al Marroc, tot superant les remeses dels emigrants. Els principals representants del capital global elogiaven la tasca de Mohamed VI i el país era destacat per la seva vocació "d'emergent" (Cemberro 6/06/2010; Meyer, 4/07/2010); com per exemple Dominique Strauss-Khan, director de l'FMI, que deia que "està entre els països amb una economia diversificada que millor han resistit a la crisi i que podrien aconseguir un fort creixement" (Cemberro 6/06/2010:22). Marroc s'ha consolidat, en temps de crisi espanyola, en una de les principals plataformes d'inversió, tot rebent el recolzament del govern espanyol i la benvinguda per part de les autoritats marroquines (ICEX, 4/01/2011). Evidentment, les paraules de Strauss-Kahn es feren abans de la publicació dels cables de wikileaks el desembre de 2010, segons els quals es podien intuir quines havien estat les claus de l'èxit alauita.

La presència de les cadenes balears a **Egipte** es limita a la cadena Sol Meliá que passà de 2 hotels i 600 habitacions a 4 hotels el 2001 i 1033 habitacions el 2007. La major part d'aquests es localitzaven a la zona turística de Sharm El Sheikh (3 hotels i 575 habitacions) i un hotel a Hurgahda, ambdós al Mar Roig. El cas d'Egipte, d'acord amb Thomas Rithcer i Christian Steiner (2008), resulta paradigmàtic en quant a la progressiva substitució de les rendes petrolieres per les turístiques en el món àrab, la qual cosa ha acompanyat cap un reforçament de les elits del país que ells defineixen com un Estat neopatrimonial. Egipte, junt amb Tunísia, fou un dels països àrabs pioners en l'anomenada "obertura" econòmica (*infitah*), iniciada després de la Guerra de Yom Kipur i que agafà força durant els 20 anys de petroli barat, a partir de principis dels 1980. L'estratègia neopatrimonialista s'encetà amb l'ascens de Mubarak a la presidència del país el 1981, després de l'assassinat de Sadat. El final de l'ocupació del Sinaí per part d'Israel, permeté que Egipte iniciàs la turístització tant de la península del Sinaí com a les costes del Mar Roig<sup>1045</sup>. Aleshores, les autoritats varen vendre terrenys al simbòlic preu d'un dòlar el metre quadrat, valor que es multiplicà extraordinàriament amb els anys. L'impuls de les noves zones turístiques anà acompanyat de l'aplicació de polítiques de privatització (p.ex. hotels estatals) i liberalització (p.ex. liberalització aèria) (Gray, 1998; Rithcer i Steiner, 2008).

Hosni Mubarak aplicà les receptes del Consens de Washington el 1991, tot combinant-les amb el reforçament de les elits estatals, entre elles el seu cercle familiar i els membres de l'alta administració. De fet, aconseguí un préstec procedent del Fons Monetari Internacional el maig de 1991 i un del Banc Mundial a l'octubre de 1991, al temps que aprovà un pla d'ajustament caracteritzat, entre d'altres, per un ample programa de privatitzacions. Aquestes mesures s'impulsaren just després d'haver participat a la Primera Guerra del Golf, participació que va permetre rebre com a contrapartida la reducció del deute extern (Reuters, 18/05/1991; Gray, 1998). Una de les més conegudes revistes del dogma neoliberal, *The Economist* (18/05/1999), exposava Egipte com l'alumne modèlic del FMI. L'onada turística, pel que fa a inversions hoteleres, fou fonamentalment local i entre el 1990 i el 2001 menys del 14% de les inversions hoteleres eren estrangeres. Nogensmenys, les cadenes estrangeres es feien amb el control dels hotels mitjançant contractes de gestió i adreçaven les seves inversions a les noves zones turístiques del Mar Roig (Gray, 1998; Rithcer i Steiner, 2008).

Les cadenes balears tal com s'ha esmentat no tenien una presència gaire rellevant a Egipte, tot i així Sol Meliá inaugurà un nou hotel el 2010, el Meliá Sharm (456 habitacions), mentre que el 2008 havia donat de baixa el Meliá Pharaoh Hotel & Resort (458 habitacions) a Hurgahda, amb la qual cosa es quedaria amb una capacitat pràcticament idèntica a la que tenia el 2007, però amb la diferència que la totalitat dels establiments es localitzen a Sharm El Sheikh (Solano, 24/08/2010). El 2009 la cadena dels Barceló fou la segona balear en entrar a Egipte amb el Barceló Cairo Pyramids de 262 habitacions (Muñoz, 7/09/2009).

El 2007 les cadenes balears tenien 5 establiments i 1396 habitacions a **Turquia**. Després de l'11 de setembre de 2001, Sol Meliá deixà els 5 hotels que explotava a Antalya. En canvi, Iberostar incorporà 2 nous hotels: Iberostar Grand Azur (285 habitacions) a Marmaris, amb platja privada inclosa, i l'Iberostar Club Alantur (353 habitacions) a Antalya. Per altra

<sup>1045</sup> Val la pena veure com es va dur a terme la producció de l'enclavament turístic de Luxor sota el dictat del Banc Mundial. Un projecte que es construí sobre la base de reproduir i ampliar la segregació socioespacial (Mitchell, 1998).

banda, Barceló tenia 2 hotels a Istanbul i un altre a Antalya, tot sumant 758 habitacions. Turquia havia seguit el dictat dels organismes multilaterals per tal d'adaptar-se a l'agenda neoliberal quan a finals de 2000 esclatà una profunda crisi financera, desencadenada per la insolvència del Demirbank, però que tenia a veure sobretot amb el procés de liberalització financera i els efectes encadenats de les crisis financeres que es propagaren per un bon nombre de països de la perifèria del sistema-món, des del col·lapse del Sud-est Asiàtic. Després de la crisi s'introduïren nous programes d'ajustament dictats per l'FMI, presidits per l'austeritat, les privatitzacions, noves "obertures" econòmiques i l'estabilitat monetària. L'aplicació d'aquestes mesures conduí cap a una nova etapa expansiva, esperonada per les expectatives d'integrar-se a la UE. A la vegada que els poders internacionals aplaudien la "credibilitat" de Turquia, es produïa una profunda refundació del poder oligàrquic en torn al cercle d'interessos del Partit de la Justícia i el Desenvolupament (AKP) d'Erdogan (Ayüz i Boratav, 2003; Yeldan, 2006; Karadag, 2010).

Encara que les condicions semblaven òptimes pel desembarcament dels capitals turístics balears, la situació post 11-S va refredar les expectatives d'expansió, aquestes es varen veure agreujades pels posteriors atemptats terroristes de 2004. De totes maneres, la menor presència de capitals balears a Turquia s'ha d'entendre per la preferència pels països caribenys, on es concentraren la major part dels interessos hotelers. Per altra banda, el govern turc participà en la Segona Guerra del Golf contra Irak. Aquesta decisió estava associada a la seva condició de membre de l'OTAN des del 1952, i pel fet de tenir un conflicte permanent amb el poble kurd, respecte dels qual la participació a la guerra podria servir als interessos turcs vers el Kurdistan. Emperò, Turquia estava subjecte als interessos dels principals creditors i organismes multilaterals del capitalisme global, per la seva condició de deutor després de la crisi de principis de segle. Turquia va rebre 30 mil milions de dòlars, 16 mil milions en ajudes a fons perdut i crèdits tous, i la resta en concepte d'assistència financera de l'FMI (CIDOB, 2010b). No obstant això i malgrat la retòrica del risc terrorista, en el cas de Turquia s'imposa la versió de Hazbun (2006) de la paradoxa de l'Orient Mitjà, ja que segons les dades del servei d'estadística turc entre el 2001 i el 2007 les arribades de turistes estrangers passaren d'11,62 milions a 23,34 milions<sup>1046</sup>. Un cop superada l'extrema inestabilitat de la regió, particularment després de la sortida de George W. Bush de la Casablanca, es reactivaren les expectatives de les cadenes balears vers l'anomenada Riviera Turca, que experimentava un espectacular boom turístico-immobiliari, així com les principals ciutats del país –especialment Istanbul– (Balaban, 2008). De fet, el 2010 el nombre de turistes estrangers arribats a Turquia s'elevaren a 28,63 milions. Així, Iberostar que havia sortit de Turquia el 2008, retornà el 2009 amb la incorporació de l'Iberostar Bellis (600 habitacions) a Belek (Muñoz, 4/05/2009). El 2009 Riu signà un acord amb un dels principals grups empresarials turcs, el Kaya Holding AS, per tal d'explotar diversos hotels: Riu Kaya Belek (506 habitacions) i el Club Hotel Riu Kaya Select (346 habitacions) (Guede, 16/09/2009).

A més dels països citats, cal destacar la forta empenta que reberen els Emirats Àrabs Units (EAU), en quant a transformació turístico-immobiliària, tot destacant el cas de Dubai amb les seves extravagàncies enginyerils (p.ex. "island world") i arquitectòniques (p.ex. la torre Burj Khalifa de 828 metres). Aquest boom de Dubai es va veure reforçat per la combinació de l'efecte de l'expansió del capital financer vers el món immobiliari, durant la bombolla financero-immobiliària global, i l'augment del preu del petroli, particularment, després de la invasió d'Irak el 2003. Tot això es reforçà per l'estrict control social de la població per part dels règims autoritaris de la regió –Dubai va abolir l'esclavitud el 1963, però encara persisteix–. Les terres del somni neoliberal, com les qualifiquen Davis i Monk (2007), presentaven una curiosa combinació en la que els principals capitalistes són les famílies reials de cada emirat (p.ex. la família Makotum de Dubai és la propietària del sòl), propietàries de potents fons d'inversió sobirans. Aquests són una mena de senyors feudals armats amb els potents instruments financers del capitalisme neoliberal. A principis de 2008, quan encara la crisi no havia tocat fons, una expedició espanyola es desplaçà a Dubai i Abu Dhabi. L'expedició fou organitzada per l'ICEX (Institut Espanyol de Comerç Exterior), la CEHAT (Confederació Espanyola d'Hotels i Allotjaments Turístics) i la Cambra de Comerç de Mallorca. Les companyies hoteleres mallorquines establiren nombrosos contactes amb els capitalistes dels Emirats Àrabs, però expressaven l'escàs marge de maniobra degut al fet que la major part dels hotels eren urbans i

<sup>1046</sup> Turkish Statistical Institute: [www.turkstat.gov.tr/VeriBilgi.do?tb\\_id=51&ust\\_id=14](http://www.turkstat.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=51&ust_id=14) (març 2011).

aquests estaven dominats per les cadenes nord-americanes (Álvarez, 2008). Els contactes entre hotelers mallorquins i capital dubaití fructificà en la construcció de l'hotel de luxe de la cadena Sol Meliá, Meliá Dubai de 167 habitacions. La cadena dels Escarrer es convertia en la primera cadena hotelera espanyola que desembarcava als Emirats Àrabs (Sol Meliá, 3/06/2010).

Encara que tot semblava apuntar cap a la "modernització" del món àrab –entesa com l'adopció de les regles del joc del capitalisme neoliberal–, de cop i volta esclatà un tsunami social que es propagà pel territori, des del Marroc a Bahréin. Des de que el jove tunisià Mohamed Bouazzi es va immolar, tot pegant-se foc, a la ciutat de Sidi Bouzid, al centre del país, es desfermà la contestació popular en contra les elits dirigents (Piot, 2011).

Ignacio Ramonet (2011) enumera 5 causes que permeten entendre l'emergència de les revoltes populars àrabs. En primer lloc, exposa una causa històrica, que estaria associada amb la descolonització del món àrab i la creació de l'Estat d'Israel després de la Segona Guerra Mundial. En aquest context, en el Nou Ordre Internacional de la Guerra Freda, Washington i els seus aliats occidentals mantenien els seus objectius principals: petroli i la seguretat d'Israel. Emperò, a canvi es comprometien a protegir els règims autoritaris, instal·lats després d'eliminar la possibilitat d'un "socialisme àrab". En segon lloc, estableix una causa política, lligada a l'establiment de les fèrries dictadures, on l'única forma d'expressió crítica es localitzà a l'únic lloc de reunió no prohibit, la mesquita, i l'únic llibre no censurat, l'Alcorà, fet que enfortí l'islamisme. A més, després de l'11-S les potències occidentals reforçaren els llaços amb les "dictadures amigues", per tal de lluitar contra el terrorisme islamista. En tercer lloc, analitza una causa econòmica. La crisi econòmico-financera repercutí extraordinàriament en les economies familiars, moltes de les quals depenien de les remeses que enviaven els joves emigrats a Europa i que en perdre el seu treball, aquells fluxos s'aturaren. A més, la caiguda dels preus del petroli, per mor de la crisi, va tenir efectes negatius en les balances de pagaments d'aquests països i com a resposta hagueren d'emprendre nous programes d'ajustament dictats pel FMI, la qual cosa es traduí en noves retallades socials. Tot plegat desembocà en increments notables de les taxes d'atur, especialment intensa en la població jove. En quart lloc, hi ha una causa climàtica, degut a les onades de calor i els devastadors incendis que afectaren a Rússia, fet que repercutí a la producció global de cereals i el seu preu. L'augment del preu dels cereals arrossegà els preus de la resta d'aliments, que conjuntament amb els factors econòmics abans descrits empitjorava encara més la situació de les classes populars del món àrab. En cinquè lloc, analitza unes causes socials, que tendrien a veure amb una població eminentment jove, cada cop més formada, i majoritàriament a l'atur que veia impossibilitada l'opció d'emigrar pel blindatge contra la immigració de la potència europea. El paper de les xarxes socials (p.ex. Facebook, Twitter) resultà fonamental a l'hora de saltar-se les formes clàssiques de repressió dels règims autoritaris que concentraven els esforços repressius al carrer. Finalment, les filtracions dels cables diplomàtics dels EUA a través de wikileaks confirmaren que els règims, que fins aleshores les potències occidentals aplaudien pel seu *savoir-faire* econòmic, no eren només autoritaris, sinó que a més eren potents cleptocràcies<sup>1047</sup>. Les diferències entre el ritme de vida de les classes dirigents i el de les classes populars resultaven obscenes.

Les revoltes populars al món àrab presenten matisos importants, en funció del context on es despleguen. Així, Hicham Ben Abdallah El Alaoui<sup>1048</sup> (2011), exposa com les revoltes socials i les respostes del poder seran diferents en funció de les particularitats de cada règim i de cada territori (p.ex. divisions ètniques i la seva distribució territorial). Així, segons Hicham Ben Abdallah (2011), les dictadures difuses, on s'hi han configurat unes xarxes clientelars complexes, amb certes concessions populars, resultarien més difícils de desallotjar que les fèrries.

Les revoltes populars aconseguiren esbucar dos dels règims que l'anomenada comunitat internacional considerava com sòlids i estables: el de Ben Ali de Tunísia a mitjans de gener de

<sup>1047</sup> Mohamed VI que es fa dir el "rei dels pobres" tendria una fortuna d'uns 2 miliards d'euros segons la revista Forbes, a més de controlar el conjunt de l'economia marroquina. A Tunísia era públicament reconeguda la xarxa clientelars de la família de Ben Ali i molt especialment la de seva esposa Laila, els Trabelsi, que estarien controlant prop del 40% de l'economia tunisiana. La fortuna de Mubarak es calculava en torn als 29,5 miliards d'euros. I, la família dels Gadafi controlaven la pràctica totalitat de l'economia líbia. Així com la resta de dictadors, tenien la seva fortuna ben diversificada amb inversions als EUA i la UE, a més de dipòsits a comptes secrets a diversos països del Golf Pèrsic (Rico, 24/02/2011; Mora, 27/02/2011).

<sup>1048</sup> Ben Abdallah és cosí del rei Mohamed VI de Marroc, crític amb el seu règim, membre del consell consultiu de Human Rights Watch i investigador del Freeman Spogli Institute for International Studies de la Universitat de Stanford.

2011 i el de Mubarak d'Egipte a principis de febrer de 2011 (Muñoz, 15/01/2011; González, 13/02/2011)<sup>1049</sup>. Aquests dos països eren les dues principals potències turístiques de la Lliga Àrab –entre el 1991 i el 2008 el nombre de turistes estrangers passaren de 3,2 milions a 7,05 milions a Tunísia; i de 2,2 milions a 12,8 milions a Egipte– i cal destacar el fet que, per exemple, en el cas de Tunísia s'havia produït un profund desenvolupament geogràfic desigual entre les regions costaneres amb fort desplegament de les inversions turístico-immobiliàries i el centre i sud del país, que és precisament on esclatarien les revoltes.

A d'altres països àrabs, les revoltes populars no tengueren els mateixos efectes que les de Tunísia i Egipte, amb l'enderrocament dels dictadors per la via pacífica –sense lluita armada–, sinó que els seus règims les varen reprimir durament. Aquests són els casos de Síria, Bahrein, Yemen, Marroc o Líbia (Cembrero, 20/02/2011). Mohamed VI, monarca de Marroc, amb qui els EUA, la UE i les grans transnacionals tenien unes relacions més que fluïdes, assegurà en un primer moment que "no cediria front a la demagògia" (Cembrero 22/02/2011:12). Després d'un mes de mobilitzacions, Mohamed VI anuncià que iniciaria reformes polítiques per tal d'apagar l'esperit de les protestes. La UE aplaudí i recolzà les reformes del rei marroquí, mentre que havia mantingut el més absolut silenci fins aleshores. En realitat, l'anunci anava adreçat als seus socis internacionals, ja que internament continuava una forta repressió (González, 12/03/2011).

En el cas de Líbia, a part del silenci mantingut per les potències globals, els conflictes han derivat en una autèntica guerra civil. Les relacions diplomàtiques i comercials de la UE amb Líbia encara eren més compromeses que amb d'altres països de la regió, ja que el petroli libi ha resultat fonamental pel sosteniment del capitalisme europeu en els darrers anys. A més, Líbia, la qual cosa és equivalent a dir la família Gadafi, mantenia unes intenses relacions comercials i financeres amb l'Estat espanyol (p.ex. compra d'armes i inversions especulativo-immobiliàries a la Costa del Sol) (Mora, 27/02/2011)<sup>1050</sup>. Després de llargues jornades deliberatives i equilibris entre els poders occidentals i les petromonarquies de la Lliga Àrab, el Consell de Seguretat de les Nacions Unides donà llum verda per atacar Gadafi amb la resolució 1973, segons la qual s'establí una zona d'exclusió aèria sobre Líbia. El 20 de març de 2011 s'iniciava l'Operació Odissea de la Matinada (Caño, 18/03/2011; Caño i Jiménez, 20/03/2011).

Mentrestant, com a contrapartida, les plantes hoteleres de Tunísia i Turquia tancaren les portes, entre d'elles les de les cadenes hoteleres balears, tot redireccionant bona part dels fluxos turístics cap a les Canàries. Per altra banda, l'esclat de la primavera àrab coincidí amb la fira turística internacional de Berlín (ITB) on les classes dirigents de les Balears celebraven els efectes col·laterals de les revoltes populars als països àrabs. Tal com va ocórrer quan esclatà la Guerra de l'ex-Iugoslàvia que coincidí amb la crisi de principis dels 1990, en aquesta ocasió s'esperava una repuntada important del negoci turístic a les Illes Balears, que es xifrava en termes quantitius en torn a un milió de turistes més dels esperats (Guijarro, 2/02/2011; Sánchez, 10/02/2011; De la Rosa, 1/02/2011; Magro, 11/03/2011).

Val a dir que, el paper del govern espanyol de Rodríguez Zapatero ha estat prou discutible (o contradictori), ja que ha aplaudit les revoltes tunisiana i egípcia, ha encoratjat a Mohamed VI a pilotar les reformes al seu país i ha enviat forces militars a la guerra de Líbia, al temps que es desplaçava als Emirats Àrabs i Qatar a la cerca de finançament per salvar el sistema bancari espanyol, d'on s'aconseguien uns 450 milions d'euros i contractes per empreses espanyoles valorats en uns 1400 milions d'euros. El president espanyol fou el primer mandatari europeu en visitar Tunísia després de l'enderrocament de Ben Ali, on oferí l'assistència espanyola per dissenyar una transició política, prenent la transició espanyola com a model (Cruz, 2/03/2011; González, 20/03/2011). La suposada transició modèlica a l'Estat espanyol suposà, entre d'altres, el manteniment de l'estatus quo franquista (Naredo, 2001).

iii) El "somni americà": entrada de capital balear en els EUA.

Els **EUA** semblaven que eren un terreny impenetrable pel capital balear ja que hi operaven les majors cadenes hoteleres del planeta que eren nord-americanes (p.ex. Wyndham

<sup>1049</sup> La família Ben Ali es refugià a Aràbia Saudi i la Mubarak a Abu Dhabi.

<sup>1050</sup> Val la pena apuntar la connexió financera entre els Gadafi i els Escarrer. Els Gadafi amb el Libyan Foreign Bank controlaven el 99,86% d'Aresbank (Banco Árabe Español) –el 0,14% restant era del Crédit Populaire d'Algérie–; i Aresbank tenia el 2009 el 31,49% de la filial de Sol Meliá, amb seu a Panamà, Inversiones Hoteleleras Los Cabos SA (Aresbank, 2009; Vallés, 17/04/2011).



Hotel Group, Hilton Worldwide, Choice Hotels International Inc, Best Western International, Starwood Hotels & Resorts Worldwide Inc, Carlson Hotels Worldwide, Hyatt Hotels Corp., etc). El 2007 hi havia dues cadenes als EUA que tenien un total de 26 establiments i unes 5633 habitacions. Entre les cadenes balears amb projecció als EUA, cal destacar la dels Barceló. El 2001, la cadena dels felanitxers ja comptava amb 18 establiments als EUA, fruit de la seva aliança amb la immobiliària d'Argentaria –llavors integrada al BBVA–, Gesinar, i la constructora Fomento de Construcciones y Contratas: Grubarges SA. Els establiments que explotaven els Barceló als EUA no coincidien amb la resta dels que tenien, ja que en aquest cas es tractava d'hotels urbans, mentre que la seva especialització es centrava en la "producció" turística de sol i platja. Les previsions d'expansió de Grubarges es desinflaren després dels atemptats de l'11-S i a partir d'aleshores es congelaren les inversions fins que a finals de 2003 es va decidir la dissolució de la societat i els seus actius foren venuts. El 2005, dels 18 establiments que tenia Grubarges als EUA, tan sols 2 quedaren en mans dels Barceló (Hostelmarket, 1/03/2004; Buades, 2009a).

Tal com ja s'ha esmentat anteriorment, un dels grans moviments realitzats per Barceló fou el de l'adquisició de la immobiliària Crestline Capital Corporation a l'any 2002. Amb aquesta adquisició no només s'integraven nous hotels, sinó que s'accedia directament al sistema financer dels EUA, ja que Crestline cotitzava a Wall Street. Emperò, els Barceló, tal com ha posat de manifest Joan Buades (2009b), es seguien presentant de cara a l'opinió pública com una empresa familiar, tot donant a entendre que el seu funcionament era distint al dels taurons financers i la gran corporació. Cap a mitjans de 2003 el grup Barceló incorporà en règim de gestió 12 hotels, propietat de la societat Hospitality Properties Trust (HPT) i explotats fins aleshores sota la marca Wyndham, tot assolint els 55 establiments i les 12125 habitacions als EUA, amb la qual cosa tenia més hotels als EUA que a l'Estat espanyol (Hostelmarket, 1/06/2003). La presència dels Barceló als EUA es reforçà amb l'adquisició de la participació del 4,5% del fons d'inversió immobiliari Highland Hospitality, amb l'objectiu d'adquirir nous establiments als EUA que haurien de ser gestionats per la cadena Barceló (Hostelmarket, 1/03/2004). Cap a finals de 2004, els Barceló, a través de Barceló Crestline Corporation, efectuaren una OPA (Opció Pública d'Adquisició) sobre l'hotelera nord-americana John Q. Hammons Hotels Inc., una operació xifrada en uns 65 milions d'euros. Val a dir que aquella es realitzà al mateix temps que Barceló va vendre el 5% del Tour Operador First Choice –encara conservava el 16,2% de les accions– per uns 52 milions d'euros. No obstant això, l'operació no es va tancar ja que, segons Buades (2009a), Hammons acabà cercant nous socis per tal de fer-se càrrec de l'elevat deute de la companyia, malgrat que Barceló elevà la seva primera oferta en torn a un 61,5%. El procés de venda de First Choice se traduí en un increment de la liquiditat del grup Barceló que perseguia augmentar les inversions en el mercat nord-americà. Així, el 2007 Barceló Crestline Corporation va adquirir el 49% d'un dels grans grups turístics dels EUA, l'Apple Leisure Group. Aquest grup que comptava amb la cadena hotelera Amresorts i el Tour Operador Apple Vacation es perfilava com la jugada mestre dels Barceló, per tal d'accedir al control d'un dels principals majoristes nord-americans que comercialitzava els viatges des dels EUA cap a Mèxic i el Carib (Buades, 2009a). El 2007 els Barceló tenien uns 32 establiments i 7562 habitacions als EUA. Emperò aquesta xifra es disparà quan el 2008 Barceló Crestline Corporation adquirí la companyia Tidewater Hotels & Resorts que comptava amb uns 17 hotels i 2392 habitacions, tots ells als estats de Virgínia i Carolina del Nord. L'objectiu de la companyia era assolir els 100 establiments per poder convertir-se en una de les grans dels EUA (Guede, 9/06/2008; Amat, 2008). Cal destacar el fet que la major part dels establiments de Barceló als EUA es situaren al *Sunbelt*, entre Califòrnia i Carolina del Sud. Aquest cinturó fou la principal zona dels EUA on es dispararen els preus immobiliaris i on la febre financer-immobiliària també fou més alta, així com els posteriors efectes de la crisi (Aalbers, 2009).

Riu era la segona cadena balear amb presència als EUA, el 2007, on tenia el Riu Florida Beach (284 habitacions), després d'haver venut el 2006 el Riu Orlando. Sol Meliá intentà entrar en el negoci hotelier nord-americà mitjançant la signatura d'una aliança amb la corporació britànica The Rank Group, per obrir hotels de la marca Hard Rock a Europa i Amèrica. Segons l'acord, Sol Meliá s'havia de fer càrrec de la gestió i comercialització dels hotels, mentre que The Rank Group s'encarregaria del disseny i la captació dels inversors. El 2004 la cadena inaugurava el Hard Rock Chicago, explotat en règim de gestió, però el 2006 les dues companyies varen dissoldre la *joint venture*. A més, el 2007 la companyia va vendre la participació del 17,4% que tenien de l'Hotel Paramount New York –construït el 1947 a la

cèntrica Times Square–, tot deixant la seva gestió. El 2010 Sol Meliá tornà a entrar en el terreny estatunidenc amb l'obertura del Meliá Atlanta. En plena crisi global, Sol Meliá va realitzar algunes operacions per fer front a la nova situació. Entre aquestes cal destacar la venda, el 2010, de la marca Tryp a la cadena nord-americana Wyndham Hotel Group. Aquesta venda permetia a la cadena mallorquí poder entrar en el mercat turístic dels EUA gràcies a l'acord signat entre ambdós grups, segons el qual els hotels de Tryp ja existents, així com els nous serien comercialitzats de forma conjunta; Sol Meliá mantindria el dret a emprar la marca durant 20 anys; Sol Meliá participarà en l'expansió de la nova Tryp by Wyndham. Cap a finals del 2010, Wyndham ja posà en marxa la remodelació del que seria el primer hotel de la marca Tryp by Wyndham: Tryp New York City-Times Square South (173 habitacions) (Merino, 1/07/2003; Sol Meliá, 1/08/2006; Sol Meliá, 2007; Guede, 8/06/2010; Guede, 22/10/2010).

iv) Brasil, ha nascut una estrella (turística). Les cadenes hoteleres balears a Sud-Amèrica<sup>1051</sup>.

Es podria dir que el cas de **Brasil** és un dels més rellevants d'aquest període d'expansió internacional del capital turístic balear. El 2007 Brasil s'havia convertit en el sisè país en nombre d'habitacions gestionades per cadenes balears. Així, es va passar del 2001 quan tan sols estava present Sol Meliá amb 9 hotels i 1264 habitacions, al 2007 amb la presència de Sol Meliá i Iberostar amb un total de 24 establiments i unes 6190 habitacions. En el cas de Brasil cal destacar el fet que la crisi financera de finals dels 1990 i els durs programes d'ajustament impulsats pel govern de Cardoso li provocaren un important desgast, que es va veure agreujat pels atacs especulatius contra el real brasiler a l'estiu del 2002. Aleshores se propagava per Amèrica Llatina una nova onada sociopolítica, molt ampla i diversa, protagonitzada per l'esquerra i en contra dels abusos múltiples del neoliberalisme i les elits. A Porto Alegre havia nascut el Fòrum Social Mundial el 2001 i l'any següent Luiz Inácio Lula da Silva del Partido dos Trabalhadores (PT) guanyava les eleccions presidencials, la primera vegada després d'haver-se presentat en 4 ocasions. Les expectatives posades sobre Lula per a la transformació sociopolítica del país eren elevades, però aquell s'havia compromès abans de les eleccions a respectar les obligacions concretes arran de l'acord subscrit per Cardoso amb l'FMI per accedir a una línia de crèdit de 30,4 miliards de dòlars. Un crèdit que anava vinculat a l'adopció de programes d'ajustament (Toussaint, 2003). Des dels centres del poder global es celebrava que hi hauria més "continuitat que ruptura en relació al govern de Fernando Henrique Cardoso" (Laumonier i Pío 2003:60) i Horst Koehler, director gerent de l'FMI, va dir que estava "profundament impressionant amb el treball de Lula en els primers 100 dies del seu govern [...] té la credibilitat que li falta a altres líders" (Petit i Valenzuela 2004:103). Les polítiques socials que havia promès Lula quedaren fonamentalment supeditades a la política financero-econòmica sota les regles de l'ortodòxia del capitalisme global, la qual cosa situà al capitalisme brasiler entre les locomotores del capitalisme global. Brasil era qualificat des dels centres del poder global com una potència emergent, en el sentit que emergia de les profunditats del "subdesenvolupament" (Sader, 2005).

Segons Buades (2006) el projecte polític de Lula considerà significativament la via turística, vinculada a la immobiliària, com un dels pilars econòmics per consolidar la inserció del Brasil en el capitalisme global, tot reforçant la seva creixent posició com a potència "emergent". El turisme no era tan sols una important via d'acumulació, sinó que també en aquest cas juga un paper important com a legitimador de les polítiques engegades pel Partido dos Trabalhadores. Així, el 2003, una de les primeres decisions dutes a terme pel govern de Lula fou la creació del Ministeri de Turisme i engegà el Plan Nacional do Turismo 2003-2007 (Ministério do Turismo, 2003). A la presentació del pla, Lula manifestava que "resulta innegable la nostra vocació pel turisme [Brasil amb 8,5 milions de km<sup>2</sup>, 190 milions d'habitants i clima

<sup>1051</sup> Encara que no s'hagi abordat la qüestió dels drets laborals i els conflictes treball-capital turístic en relació a la internacionalització de les cadenes hoteleres balears, podem destacar l'informe realitzat per Rel-UITA –Regional Latinoamericana de la Unión Internacional de Trabajadores de la Alimentación, Agrícolas, Hoteles, Restaurantes, Tabaco y Afines–, segons el qual s'analitzava el nivell de sindicalització en els hotels de les cadenes hoteleres espanyoles a Amèrica Llatina. En el cas de Brasil, per exemple, es destaca l'elevada proporció de treball informal (59,23% dels llocs de feina), mentre que en la major part dels països la norma és un baix nivell de sindicalització. Això resulta en una gran fragilitat, i la més freqüent vulneració dels drets sociolaborals que corresponen als quasi institucionalitzats abusos empresarials a la regió (Rel-UITA, 2008).

tropical]. Disposam de totes les condicions necessàries per encantar als nostres visitants". Entre d'altres, el pla pretenia arribar a assolir la xifra de 9 milions de turistes estrangers pel 2007 –front els 3,8 milions de 2002–; arribar a 8 mil milions de dòlars en divises –front els 3,12 mil milions de 2002–; incrementar fins a 65 milions els passatgers de vols domèstics –front els 32,6 milions de 2001–; crear 1,2 milions de nous llocs de feina; i ampliar l'oferta turística del país. L'Estat obrí vies de finançament als projectes turístics mitjançant el Banco do Brasil, Caixa Economica Federais i el Banco Nacional do Desenvolvimento (BNDES). Cal destacar que la producció de les noves zones d'industrialització turística estaven recolzades pel finançament del Banc Interamericà de Desenvolupament (BID), tot destacant el Prodetur Nordest II, Prodetur Sud, Prodetur Centre, Prodetur Amazonia i el Programa Pantanal. De fet, entre el 1969 i el 2005, Brasil havia rebut del BID uns 651 milions de dòlars per projectes turístics, xifra que significa el 42,96% dels projectes turístics finançats pel BID (Altés, 2006). Però sobretot, per dur endavant la turistització brasilera, es potencià la cerca de capitals internacionals per tal que aquests hi invertissin, per la qual cosa s'articulaven tota una sèrie de mesures flexibilitzadores per atreure dits capitals (Prosérpio, 2007; Gomes, 2009).

El 2007 es revisà el Pla Nacional de Turisme –Plan Nacional do Turismo 2007-2010– i a la introducció del qual s'assenyalaven els èxits recollits pels anys anteriors, tot destacant que el turisme s'havia convertit en el "cinquè producte en matèria de generació de divises en moneda estrangera per Brasil" (Ministerio do Turismo 2007:5). El Plan Nacional do Turismo 2007-2010 eleva la qüestió turística a una qüestió d'Estat i es presenta no tan sols com una eina per afavorir el creixement econòmic de determinades regions, sinó com una activitats que hauria de jugar un "important rol en l'educació i en la formació cultural de la societat" (Ministerio do Turismo 2007:8). El Programa de Aceleraçao do Creximento (PAC 2007/2010) preveia destinar 504 mil milions de reials brasilers a inversions, moltes d'elles relacionades amb la dimensió turística, tot destacant el fet que una part important anava adreçada a la infraestructura energètica (54,52% del total), l'ampliació dels 20 majors aeroports del país, la construcció o adequació de 42 mil km de carreteres, 2,5 mil km de ferrocarril, ampliació de 12 ports, etc. El Pla Nacional de Turisme 2007-2010 establí unes inversions públiques de 983,54 milions de reials brasilers per tasques de foment i 5,63 miliards de reials brasilers en infraestructures turístiques. Així mateix, els bancs federals –Banco do Brasil, Caixa Económica Federal, Banco Nacional do Desenvolvimento, Banco do Nordeste i Banco da Amazonia– establíen una línia de finançament al sector privat de 12,55 miliards de reials brasilers. Els mecanismes financers no només s'estenen a les inversions turístiques, sinó que també s'obrin línies de crèdit als jubilats brasilers per fer turisme al Brasil. El Pla també considera la flexibilització dels marcs normatius per tal d'agilitzar els tràmits burocràtics, la millora del clima empresarial (p.ex. Sistema Brasiler de Defensa de la Competència), la reducció i/exoneració de la càrrega tributària, etc. El Pla Nacional de Turisme 2007-2010 perseguia entre d'altres assolir 217 milions de viatges domèstics, crear 1,7 milions de nous llocs de feina, potenciar 65 destinacions turístiques d'acord els estàndards turístics internacionals, assolir els 7,7 miliards de dòlars en divises turístiques, 26,3 mil noves habitacions, etc (Ministerio do Turismo, 2007).

El pla es divideix en macroprogrames: d'infomració i estudis turístics; de planificació i gestió; de logística de transports; de regionalització del turisme; de foment per a la iniciativa privada; d'infraestructura pública; de qualificació dels equipaments i serveis turístics; i de promoció i recolzament a la comercialització. Es designen unes 200 regions turístiques distribuïdes en 3819 municipis. Aquests poden integrar-se en cinc grans regions: Sud (Paraná, Rio Grande do Sul, Santa Catarina); Sud-est (Rio de Janeiro, Sao Paulo, Espíritu Santo, Minas Gérais); Centre-Oest (Districte Federal, Goiás, Mato Grosso, Mato Grosso do Sul); Nord-est (Alagoas, Bahía, Ceará, Maranhao, Paraíba, Pernambuco, Piauí, Rio Grande do Norte, Sergipe); Nord (Amazonas, Mato Grosso, Acre, Roraima, Rondónia, Pará, Amapá, Tocantins). Posteriorment, el 2008 el govern aprovà la Llei núm.11771 de 17 de setembre de 2008 sobre la Política Nacional de Turisme que derogava les anteriors i reforçava l'estratègia de "modernització" turística. Un dels aspectes a destacar, en relació al reforçament del projecte turístic brasiler, és l'aprovació del Prodetur Nacional per un miliard de dòlars, procedents del BID (Oficina Económica y Comercial de España en Brasilia, 2011).

Fins a principis del segle XXI, la major part de la planta hotelera es concentrava al regió Sud-est i les companyies hoteleres internacionals comptaven amb el 60% de les seves habitacions en aquella regió –les cadenes internacionals tenien 90 mil habitacions de les 600 mil del país– (Prosérpio, 2007). El 2007 la major part dels hotels de les cadenes balears se

localitzaven a la regió Sud-est: 14 hotels i 3389 habitacions a Sao Paulo i 2 hotels i 893 habitacions a Rio de Janeiro. A la regió Sud hi havia el Tryp Porto Alegre de 80 habitacions a l'Estat de Rio Grande do Sul; i a la regió Centre-oest Sol Meliá tenien dos hotels amb 530 habitacions, localitzats a Brasília DF. Cal destacar el fet que el 2005 Iberostar inaugurarà el creuer-hotel que navegaria per l'Amazones, amb una capacitat per unes 150 persones (72 camarots). La comercialització turística de l'Amazònia, sota etiquetes com la d'ecoturisme, ha estat també una de les principals apostes del govern brasiler. En el cas de l'Amazònia es va posar en marxa al sí del Pla Nacional de Turisme, el programa Proecotur (Programa de Desenvolupament de l'Ecoturisme a l'Amazònia Legal) que comptà amb el suport financer del Banc Internacional de Desenvolupament (BID) –el programa estava pressupostat en 13,8 milions de dòlars, 11 dels quals procedien del BID– (Altés, 2006). Buades (2006:116) assenyala que el desplegament turístic de l'Amazones també s'aprofitava de la condició de zona franca de Manaus, on l'impost societari era un 40% inferior a la resta de Brasil.

El gener de 2005, quan ja es veia que el projecte de Lula, pel que fa a les expectatives de negoci turístic, generava optimisme entre la classe empresarial i financera internacional, Rodríguez Zapatero i Lula signaren la "Declaració de Brasília sobre la Consolidació de l'Associació Estratègica entre Espanya i Brasil". Segons Triper (9/01/2005:12), del diari *El País*, "recolzar la presència empresarial espanyola és també objectiu prioritari del viatge oficial que realitzarà a Brasil el president del Govern, José Luís Rodríguez Zapatero". Joan Buades (2006:118) apuntava com "sota motius altisonants políticament correctes" apareixien altres objectius vinculats als interessos del capital espanyol en el gegant llatinoamericà. Entre d'aquests podem destacar els relacionats amb l'activitat turística com per exemple el projecte "Desenvolupament Turístic a la Serralada de Capivara"; "Desenvolupament Turístic de la Costa Nord del Brasil"; "Recolzament al Desenvolupament de l'Ecoturisme a la Regió Amazònica"<sup>1052</sup>. Hom pot destacar el fet que just després de la visita de Zapatero es celebrà el Fòrum d'Inversions i Cooperació Empresarial, organitzat per l'ICEX (Instituto Español de Comercio Español) i el Consell Superior de Cambres de Comerç (Sao Paulo, 24-26 de febrer 2005) (Triper, 9/01/2005). El Pla Acquarela, de promoció turística de Brasil a l'exterior, contemplava pel període 2008-2010, destinar 2 milions d'euros a la promoció a l'Estat espanyol, equivalent al 5,88% del pressupost del pla (Noticari, 3/07/2008). La combinació de la constitució del clima empresarial favorable a Brasil amb la creixent inestabilitat climàtica del Carib, particularment després del pas de l'huracà Wilma (octubre 2005), afavorí que, per part dels hotelers balears, s'incrementàs l'interès pel Brasil (Buades, 2006).

La regió Nord-est és una de les que han rebut el major impuls turístic per part de les autoritats brasileres. Aquesta regió era considerada "subdesenvolupada", en relació a les més industrialitzades i econòmicament més dinàmiques del Sud –Rio de Janeiro i Minas Gerais–. Per això mateix, es plantejà la via turística com la principal opció per inserir-se en el procés global d'acumulació. Les condicions de la regió eren molt favorables pel capital turístic internacional ja que per una banda comptava amb un extens litoral verge; i per una altra banda, els salaris de la regió eren inferiors a la mitjana del país. El 1994 s'inicià el potent programa inversor, finançat pel Banc Interamericà de Desenvolupament (BID), Prodotur NE-I, segons el qual es destinaren uns 625 milions de dòlars a la regió, el 46% destinats a infraestructures de transport i el 24% a sanejament ambiental (Silva i Ferreira, 2008; Tavares i Abreu, 2009). El 2002 el govern anuncià la signatura d'un nou contracte amb el BID per una segona fase del Prodotur NE<sup>1053</sup>, pressupostat en uns 400 milions de dòlars –240 aportats pel BID– (Gomes, 2009). Entre el 2003 i el 2007, el 70% dels projectes turístics s'aixecaren en aquesta regió, la major part dels projectes eren de capitals de la península ibèrica, principalment portuguesos, però també de l'Estat espanyol (Silva i Ferreira, 2007; Gomes, 2009).

El 2007 les cadenes balears, Sol Meliá i Iberostar, tenien 4 hotels i 1226 habitacions a la regió Nord-est. Un dels principals espais de "producció" turística d'aquesta regió és el litoral nord de Bahía. Segons Gomes (2009) una de les principals claus a l'hora d'explicar aquest boom turístic de Bahía resideix en l'ampliació de l'aeroport i la posterior ampliació dels vols directes a Europa, tot destacant els que connecten Madrid amb Salvador operats per Air Madrid –fins que

<sup>1052</sup> Declaració de Brasília sobre la Consolidació de l'Associació Estratègica entre Espanya i Brasil: [http://documents.wfp.org/stellent/groups/public/documents/liaison\\_offices/wfp067856.pdf](http://documents.wfp.org/stellent/groups/public/documents/liaison_offices/wfp067856.pdf) (abril 2011).

<sup>1053</sup> Veure Banco do Nordeste. Prodotur: [www.bnb.gov.br/content/aplicacao/prodotur/visao/gerados/prodotur\\_visao\\_geral.asp](http://www.bnb.gov.br/content/aplicacao/prodotur/visao/gerados/prodotur_visao_geral.asp) (abril 2011).

feu fallida a finals de 2006<sup>1054</sup>–, Iberworld i Air Europa. El 2006, els Fluxà inauguraren el Iberostar Bahía a Praia do Forte (Bahía) amb unes 632 habitacions i camp de golf propi. El projecte turístico-immobiliària d'Iberostar a Praia do Forte preveia la construcció de nous hotels –el complex havia de comptar amb 4 hotels–, un camp de golf de 27 forats, zones comercials i una zona residencial. L'octubre de 2008 s'inaugurà l'Iberostar Praia do Forte de 536 habitacions, tot formant part del complex turístico-immobiliari de la cadena iniciat el 2005. El 2008, la cadena, que pretenia destinar una inversió total de 250 milions de dòlars a aquest complex, anuncià que refredava el ritme, tot esperant l'evolució de la crisi (Malone, 3/04/2006; Guede, 28/10/2008).

En el cas d'Iberostar, aquest megaprojecte turístic se localitzava en una àrea d'especial importància ecològica, particularment pel que fa al desovament de la tortuga marina. Val la pena apuntar que els darrers anys en que s'ha intensificat la transformació turística del litoral de Bahía, hi ha hagut un increment de la conflictivitat associada. A més, els plans, que teòricament es presenten com instruments participatius, xoquen amb la major capacitat de seducció i influència exercida pels capitals turístico-immobiliaris internacionals (Tavares i Abreu, 2009). Segons Ester Limonad (2007), malgrat que Brasil comptà amb una avançada legislació de protecció costanera, la manca de recursos i l'escassa capacitat de control fa que molt sovint aquesta no s'apliqui. Tal com han apuntat nombrosos autors, en el cas del Nord-est brasiler, però també a la resta de zones turístiques litorals, hi ha hagut en els darrers anys un potent boom immobiliari que anava de la mà de la inserció en els circuits turístics internacionals i, per suposat, estava alimentat per l'enorme liquiditat global associada a la proliferació de productes financers (Silva i Ferreira, 2007; Silva i Ferreria, 2010)<sup>1055</sup>. D'aquesta manera, Iberostar, mitjançant la seva divisió immobiliària Iberostate, posà en marxa la construcció de 623 unitats –apartaments i cases–, tot ocupant conjuntament una superfície d'unes 350 Ha. El 2009 Iberostar posava a la venda la primera fase dels habitatges turístics –49 apartaments i 49 cases–, i la pròpia cadena oferia la possibilitat de comercialitzar els habitatges quan aquests es trobassin buits (Fernandes, 16/07/2009; Flach, 18/12/2009). La tipologia del complex correspon als coneguts com a megaresorts turístico-immobiliaris tancats, que al Brasil s'anomenen *condominios fechados*, caracteritzats com peces de la nova segregació socioespacial (Mammarella i Barcellos, 2008).

<sup>1054</sup> La política empresarial de Carrillo era la de tenir un hotel a cada destinació on arribava la seva companyia aèria. Així, el 2006 comprà l'hotel Costa do Mar a Fortaleza (Ceará), on també arribava la seva companyia aèria.

<sup>1055</sup> Es recomana consultar les ponències del Simpósio Espaço Metropolitano, Turismo e Mercado Imobiliário (18 – 20 de juny de 2008): <https://sites.google.com/a/metrowiki.net/observat-rio-das-metr-poles-workshop-fortaleza/> (abril 2011). Un dels megaprojectes turístico-immobiliaris més destacats dels que s'han dut a terme a la regió és el Grand Natal Golf (2025 Ha i 4 Km de línia de costa, 2133 unitats hoteleres, 41595 unitats residencials i 5 camps de golf) en el que hi participen la immobiliària catalana Grupo Sánchez i la brasilera Sociedade Potiguar de Empreendimentos Ltda. El seu llançament el 2006 comptà amb les celebritats "obligades": el futbolista Ronaldo Nazário i els actors de Hollywood Antonio Banderas i Melanie Griffith. El megaprojecte fou emprat com a reclam de "modernització", al temps que els tràmits burocràtics foren tremendament ràpids, tot posant en entredit els instruments de planejament ordinaris (Silva i Ferreria, 2010). Cal destacar que Grupo Sánchez va presentar el concurs voluntari de creditors el març de 2008, tot just quan la crisi financer-immobiliari havia començat a caminar (El País, 25/03/2008).



Figura 118. Complex turístic-immobiliari Iberostar Praia do Forte.

La cadena d'Abel Matutes, Fiesta Hotel Group, anuncià la inversió de 100 milions d'euros en el projecte Grand Palladium Imbassaí Resort & Spa. El complex comptaria amb 19 edificis i unes 864 habitacions. En aquest cas, els Matutes seleccionaren, per entrar al Brasil, l'espai natural protegit Reserva Imbassaí (Guede, 16/09/2009). Els Matutes també han adquirit terres a la zona de Massarandupió (Entre Ríos) –amb una ampla platja verge coneguda pels practicants del nudisme a Brasil– per dur endavant un megaprojecte turístic, unes terres que eren propietat de la companyia portuguesa Entre Ríos Villas & Resorts. Precisament en aquesta zona, a principis dels anys 2000 hi va haver importants mobilitzacions socials –campanya SOS Massarandupió– contra el megaprojecte turístic-immobiliari engegat per Entre Ríos Villas & Resorts en una àrea de 5558,9 Ha. Entre d'altres qüestions, es produí un conflicte per l'accés al sòl –desplaçament de famílies– i a la mar (Sousa, 2009).

La presència de Sol Meliá al Brasil majoritàriament es concentrava en el segment urbà. El 2007 la cadena dels Escarrer anuncià que construïren un megacomplex turístic-immobiliari, junt amb la immobiliària brasilera Alphaville i la constructora brasilera Gafisa. El complex es construïria sobre el terreny de 500 Ha corresponents a la Fazenda Genipabu, entre Praia de Gurajuba i Jacuípe –del municipi de Camaçari a l'Estat de Bahia–. La seva construcció, pressupostada en uns 600 milions de dòlars, es realitzarà en diferents fases i es pretenen aixecar unes 1200 habitacions hoteleres, 1800 apartaments, uns 2400 cases residencials, un camp de golf i un centre comercial. Sebastià Escarrer prometia als poders locals que la zona, que era un dels objectius prioritaris de la seva companyia, es convertiria en la Punta Cana brasilera. Aquest projecte quedà paralitzat amb l'esclat de la crisi financera quan Sol Meliá frenà el seu ritme expansiu (Presstur, 22/05/2007; Sobrino, 2009). El 2008 Sol Meliá també signà un acord amb el grup espanyol Paraísos do Brasil Ltda per gestionar el megacomplex turístic-immobiliari Jacumã Beach Resort –al municipi Ceará-Mirim de l'Estat Rio Grande do Norte–. El complex aixecat en unes 15,6 Ha hauria de comptar amb un hotel de 300 habitacions i 3 conjunts residencials amb 521 habitatges (Sol Meliá, 7/05/2008). El 2008 Sol Meliá afegí 2 nous establiments: un urbà a Brasília de 270 habitacions que se sumava al complex que ja tenia a la ciutat; i un vacacional, el Meliá Angra Marina & Convention Centre (Rio de Janeiro) de 200 habitacions (Sol Meliá, 7/05/2008; Sol Meliá, 7/08/2008)<sup>1056</sup>.

Finalment, cal destacar que Brasil es presenta com la nova mina turística d'Amèrica Llatina, i pràcticament del planeta. El govern brasiler ha posat en marxa la maquinària del creixement turístic-immobiliari en motiu de la propera celebració dels megaesdeveniments del Mundial de Futbol 2014 i els Jocs Olímpics de 2016. Per això mateix, s'han engegat línies de

<sup>1056</sup> Les cadenes Barceló i Riu han tengut presència a Brasil, però han abandonat els seus projectes. Així, per exemple, el 2002 Barceló va incorporar l'hotel Barceló Porto Seguro Convention & Spa de 125 habitacions –municipi de Porto Seguro de l'Estat de Bahia– i el Barceló Oasis Praia das Fontes Resort & Aquatic Park de 235 habitacions –al municipi de Berberibe de l'Estat de Ceará–. El 2003 Barceló ja els havia deixat, tot responent a la seva estratègia financero-empresarial de penetrar als EUA. Riu Hotels incorporà, el 2009, en règim de gestió el Riu Enotel Porto Galinhas de 348 habitacions –municipi d'Ipojuca a l'Estat de Pernambuco–.

finançament públic, recolzades pel Banc Interamericà de Desenvolupament i el Banco Nacional do Desenvolvimento (BNDES), entre d'altres, per tal de preparar els megaesdeveniments esportius –per exemple s'ha anunciat destinar 450 milions d'euros a promoció turística (Pla Acuarela 2020) i les autoritats brasileres informaren que només Rio de Janeiro “necessitava” 10 mil noves habitacions hoteleres (Hosteltur 26/01/2011; Hosteltur, 31/01/2011)–. Amb els megaesdeveniments del negoci esportiu a Brasil també es posen en marxa tota una sèrie de mesures securitàries, per tal de crear el clima esportivo-empresarial adequat, tot destacant la col·laboració de l'FBI (Federal Bureau on Investigation) dels EUA amb la policia brasilera, amb l'argument de la lluita contra el terrorisme islàmic (Diário de Notícias, 23/02/2011; Yapp, 3/04/2011).

La presència de les cadenes balears a la resta de països sud-americans era bastant discreta. Així tenim que el 2007 a **Veneçuela** Sol Meliá comptava amb un hotel, el Gran Meliá Caracas de 668 habitacions i el 2008 la companyia anuncià la futura obertura d'un nou hotel a l'illa Margarita. Cal destacar que el grup Barceló, que el 2001 tenia 6 hotels i 689 habitacions, sortí de Veneçuela entre el 2003 i el 2004, moments que coincideixen amb l'aposta financero-empresarial del grup pels EUA. La presència de les cadenes balears a **Argentina** no ha estat molt significativa i el 2007 tan sols comptàvem amb la presència de Sol Meliá amb 3 hotels i 328 habitacions –Meliá Buenos Aires, Tryp Buenos Aires i Meliá Recoleta Plaza Boutique, tots ells a la capital–. El 2006, José Luís Carrillo, Hoteles Globales, va adquirir l'hotel República a Buenos Aires, ciutat on arribava la seva companyia aèria, Air Madrid. El 2007 Barceló i Sol Meliá estaven presents a **Uruguai**, amb 3 hotels i 325 habitacions els Barceló i 1 hotel i 74 habitacions els Escarrer. El 2007, Sol Meliá tenia el Meliá Lima a **Perú** (180 habitacions) i 2 hotels amb 159 habitacions a **Colòmbia**. Entre el 2008 i el 2009, la cadena mallorquina deixà els hotels colombians, però el 2010 anuncià les futures obertures del Tryp Medellín (140 habitacions) de tipologia urbana, i 2 condohotels el Meliá Cartagena (268 habitacions) i el Meliá Barranquilla (253 habitacions) (Hosteltur, 29/12/2009; Hosteltur, 25/02/2010). Finalment, a **Equador** la cadena Barceló comptava amb el Barceló Colón Miramar de 90 habitacions.

#### v) Les cadenes hoteleres balears a la conquesta d'Europa.

Entre el 2001 i el 2007 les cadenes balears han adreçat la seva mirada, de manera significativa, cap als estats de la UE, tot destacant els de l'Europa de l'Est, però també les principals ciutats dels estats locomotora. La presència de les cadenes balears als països europeus ha passat de 74 establiments i 15467 habitacions el 2001 a 135 establiments i 27654 habitacions el 2007. La principal regió europea, amb major capacitat d'allotjament turístic de capital balear, era la de l'**Europa de l'Est** –Bulgària, Croàcia, Montenegro, Polònia, Romania i República Txeca–, on es passà de 27 establiments i 8017 habitacions el 2001 a 40 establiments i 11914 habitacions el 2007. Els estats on més s'ha expandit la flota han estat aquells on les reformes neoliberals, imposades després del disciplinament financer dels 1990 posterior a la desfeta de la URSS i llavors per tal de poder entrar a la UE, han estat més intenses i profundes. En aquests països, així com d'altres que persegueixen entrar a la UE (p.ex. les repúbliques balcàniques), les diferències respecte dels principals estats de la UE són cada cop més profundes, tot destacant la inviabilitat d'assolir uns estàndards mínims d'allò que s'ha anomenat Estat del Benestar, amb la conseqüent articulació i perpetuació d'una UE a diverses velocitats. Per altra banda, el suposat èxit econòmic dels països de l'Europa de l'Est ha anat acompanyat de l'aprofundiment del desenvolupament geogràfic desigual dins cada país (Fernández-Durán, 2005; Toporowski, 2005; Smith i Timár, 2010). Entre el 2004 i el 2007, 10 dels anomenats països comunistes s'incorporaren a la UE: Eslovàquia, Eslovènia, Estònia, Letònia, Lituània, Polònia i la República Txeca el 2004; Bulgària i Romania el 2007. L'ampliació de la UE cap als països de l'Est tendria una forta incidència en la reorganització-ampliació de la indústria turística europea. La irrupció de les línies de baix cost, un marc regulatori flexible i uns preus barats, feren que les inversions dels capitals turístic-immobiliaris procedents de la UE es desapareixin, així com les arribades dels turistes procedents dels estats rics de la UE. La coincidència de diverses condicions, des de l'adopció de les polítiques neoliberals, l'enorme liquiditat global, a la progressiva turistització d'aquests espais, afavorí que també en aquests països s'expandís una important bombolla immobiliària (Hall et al., 2006; Hall, 2008; Smith i Timár, 2010).

Les cadenes hoteleres balears passaren de tenir 7 hotels (1437 habitacions) el 2001 a 17 hotels (5594 habitacions) a **Bulgària**, que entrà a la UE el 2007. En aquest cas la principal

cadena mallorquina és Riu que el 2007 comptava amb 10 establiments i 3146 habitacions. Abans de la incorporació de Bulgària a la UE, Riu realitzà successives incorporacions: el 2004, el Riu Viva (257 habitacions) i el Riu Helios (362 habitacions), ambdues a les zones turístiques del Mar Negre –Golden Sands (Zlatni Pyasatsi) i Sunny Beach (Ianchev Briag), respectivament–; el 2005, el Club Hotel Riu Miramar (500 habitacions), el Riu Helios Bays (282 habitacions) a Obzor i el Club Hotel Riu Bolero (297 habitacions) a Golden Sands. S’ha de tenir present que aleshores, entre finals del 2005 i principis del 2006, Riu es despenia d’alguns establiments a Mallorca i també havia venut part de la participació que havia adquirit de TUI i l’hotel d’Orlando (Hostelmarket, 1/02/2005). El 2008 Riu es va desfer dels hotels Club Hotel Riu Miramar, el Riu Helena Park i el Riu Palace Helena Sands; mentre que mantenia el Riu Helios, el Club Hotel Riu Evrika, Riu Helios Bay i el Luca Helios Bay. Els tres darrers eren propietat del grup búlgar Terra Tour Service Ltd. El 2009 Terra Tour Service Ltd duia a terme la construcció del complex Pravets Golf & Spa Club, amb un hotel de 239 habitacions, camp de golf, xalets i apartaments residencials, localitzat al peu del llac de Pravets. Aquest complex és gestionat per la cadena mallorquina Riu (Hostelmarket, 16/02/2009). El 2011 Riu afegí un nou hotel a Golden Sands, el Riu Dolce Vita (290 habitacions) (Pielfort, 13/04/2011).

Entre el 2001 i el 2007, Iberostar augmentà la seva presència a Bulgària, tot passant de 3 establiments i 683 habitacions a 5 establiments i 2034 habitacions. El 2005 incorporà l’Iberostar Sunny Beach Grand Resort de 636 habitacions, localitzat a la zona turística del Mar Negre, Golden Sands; i el 2007 afegia l’Iberostar Nessebar Palace de 335 habitacions, situat a la ciutat Nessebar del litoral del Mar Negre. El grup Barceló inaugurà el 2005 el seu primer hotel a Bulgària, el Barceló Festa Sofia de 120 habitacions, situat a la capital búlgara<sup>1057</sup>; i el 2007 afegí el Barceló Royal Beach de 294 habitacions, explotat en règim de gestió amb l’acord amb la immobiliària Galaxy Property, a la zona turística del Mar Negre Sunny Beach. Aquest darrer hotel, ha estat el primer dels Barceló explotat en règim de condohotel (El Economista, 5/07/2006). Finalment, el 2007, Sol Meliá realitzà una *joint venture* amb el fons d’inversió búlgar Sigma Capital Investments, segons la qual la cadena mallorquina aportaria el 60% de la nova societat i es faria amb la gestió dels hotels, però també gestaven conjuntament l’expansió turística-immobiliària per l’Europa de l’Est (Sigma Capital, 28/09/2007). El 2008 Sol Meliá incorporà els hotels Sol Nessebar Palace (246 habitacions), Sol Nessebar Bay (197 habitacions), Sol Nessebar Mare Resort (247 habitacions), a la localitat de Nessebar, i el Meliá Grand Hermitage (707 habitacions) a Varna; i el 2009 afegí el Sol Luna Bay Resort (374 habitacions) a Ozbor (Guede, 30/01/2008; Guede, 21/07/2009).

**Croàcia** era el segon país de l’Europa de l’Est amb major presència de les cadenes balears amb 17 hotels i 4879 habitacions. No obstant això, entre el 2001 i el 2007, el nombre d’habitacions de les cadenes balears a Croàcia va disminuir un 23,37%. Aquesta important disminució correspon al fet que el 2003 Sol Meliá va perdre diversos establiments que gestionava al país. A finals de 2002 la cadena arribà a gestionar uns 27 establiments i 12675 habitacions a Croàcia, propietat de Zagrebacka Banka, el major banc de Croàcia<sup>1058</sup>. L’entitat financera va vendre 10 establiments a l’empresa tabaquera croata, Jadran-Turist Roving, que va rompre el contracte de gestió dels hotels per 10 anys amb Sol Meliá (Hosteltur, 19/03/2003). El 2007 Sol Meliá tenia 11 hotels amb 3399 habitacions, totes elles a Umag. A partir de 2010 ha incorporat nous establiments com el Meliá Coral (260 habitacions), Meliá Istrian Villas (180 “villas”) o el bloc d’apartaments Sol Anfora (134 apartaments), tots ells a Umag (Sol Meliá, 6/05/2010; Sol Meliá, 30/03/2011). Iberostar era la segona cadena amb major nombre d’habitacions, amb 3 establiments i 1077 habitacions. L’entrada d’Iberostar a Croàcia s’emmarca en l’estratègia paral·lela del grup Inhova, format en un primer moment per Sa Nostra, Ibercaja, Caixa Galicia i Condor & Neckermann, que anuncià l’adquisició de 3 hotels a Croàcia el 2001. Els establiments de Croàcia adquirits per Inhova passarien a ser gestionats per Iberostar i aquesta cadena, tal com s’ha indicat anteriorment, entrà a l’accionariat d’Inhova el 2006 (Hosteltur, 19/06/2006). Riu inaugurà el Riu Borak (136 habitacions) el 2003 i el Club Hotel Riu Bonaca (236 habitacions) el 2005. El 2008 Riu deixà els dos hotels que operava a Croàcia i el 2009 obrí el Riu Blue Waves (97 habitacions) a l’illa Krk (Guede, 30/05/2009). La

<sup>1057</sup> L’estiu de 2008 Barceló va rescindir el contracte de gestió amb l’hotel Barceló Festa Sofia (Buades, 2009).

<sup>1058</sup> El 2002 UnitCredit Group d’Itàlia va adquirir el Zagrebacka Banka ([www.zaba.hr/home/wps/wcm/connect/zaba\\_en/zabapublic/about\\_the\\_bank/a+short+history/](http://www.zaba.hr/home/wps/wcm/connect/zaba_en/zabapublic/about_the_bank/a+short+history/), abril 2011).



darrera cadena balear que el 2007 tenia hotels a Croàcia era AZ Hotels & Resorts amb La Baia Blu (31 habitacions) a l'illa Brac.

A la resta de països de l'Europa de l'Est, la presència de cadenes balears era més tímida. Es pot destacar la presència d'Iberostar a **Montenegro** amb l'Iberostar Bellevue de 578 habitacions; l'entrada a **Polònia** de la mà d'IBB Hotels –participada pel grup immobiliari Von Der Heyden Group– amb 3 hotels i 327 habitacions; Riu a Romania amb el Riu Fantasy Beach de 305 habitacions; i la **República Txeca** amb el Barceló Praha (231 habitacions). El 2010 la constructora espanyola COMSA Internacional demandà al grup Barceló per haver anul·lat unilateralment l'adquisició d'un hotel de Comsa a Brno (República Txeca). El 2007 Barceló va signar un contracte de compra de l'edifici històric que COMSA havia adquirit el 2005 a l'ajuntament de Brno. Barceló havia de pagar 22 milions d'euros a COMSA després que aquesta realitzàs les obres de reforma del que havia de ser el Gran Hotel de Brno. El setembre de 2010 la cadena Barceló era condemnada a pagar 28 milions d'euros a COMSA per haver incomplert el contracte de compravenda (Candia, 24/09/2010; Adrover, 9/11/2010). La cadena de Fernando Ferré, Grupo Playa Sol, realitzà l'expansió internacional el 2009 a la República Txeca amb la incorporació del Henry (12 habitacions), Hotel Boutique Argosy (12 habitacions), Hostal Altis (90 habitacions) i la Residència Abacta (6 habitacions) (Guede, 25/03/2009). Ferré fou denunciat per contractar irregularment treballadors de l'Europa de l'Est que treballaven als seus hotels a Eivissa i el maig de 2010 Ferré era detingut per la policia acusat de frau fiscal, blanqueig de capitals i falsedat documental (Manresa, 6/06/2010).

La presència de les cadenes balears a l'**Europa Mediterrània** –Itàlia, Grècia, Malta, Portugal i Xipre– passà de 24 establiments i 4646 habitacions el 2001 a 47 establiments i 9370 habitacions el 2007. El primer país de l'Europa Mediterrània fou **Grècia**, on les cadenes passen de controlar 4 establiments i 1204 habitacions el 2001 a 16 hotels i 3334 habitacions el 2007. La principal cadena balear a Grècia el 2007 era Iberostar que comptava amb uns 14 establiments i 2947 habitacions. La major part dels establiments d'Iberostar es localitzen a les illes: Creta amb 6 establiments i 1324 habitacions; l'illa de Kos amb 4 establiments i 783 habitacions; Corfu amb 2 hotels i 453 habitacions; Rodas amb un hotel i 274 habitacions; i Zakynthos amb un hotel i 113 habitacions. Entre el 2008 i el 2011, la cadena ha variat la cartera d'establiments a Grècia. Així per exemple, el 2009 incorporà el Lindo Imperial (450 habitacions) a Rodas i el Odysseus (267 habitacions) a Kos. El 2011 Iberostar tenia 6 hotels a Creta (Hermes, Creta Marine, Mirabello Beach, Mirabello Village, Creta Panorama, Creta Mare) amb 1317 habitacions; i 2 a Kos (Kripiotis Maris i Kripiotis Panorama) amb 373 habitacions. La important presència d'Iberostar a Grècia s'ha d'interpretar en relació al fet que dins de l'accionariat de la cadena hi participa el gegant dels Tour Operadors, Thomas Cook. Un dels principals Tour Operadors europeus que comptava amb interessos hotelers a Grècia, la gestió dels quals fou transferida al seu soci mallorquí, Iberostar. El 2007 a més d'Iberostar, hi havia Riu amb el Luca Falikari (217 habitacions) a l'illa de Rodas i Renthotel amb el Bravo Club Alonissos (170 habitacions) a l'illa Alonissos. El 2008, en plena crisi financera, Sol Meliá incorporà en règim de franquícia el Sol Kipriotis (651 habitacions) a l'illa de Kos i el Meliá Athens (136 habitacions) a Atenes; i el 2010 inaugurava l'hotel de luxe Gran Meliá Resort & Luxury Villas Daios Cove a Creta que comptava amb unes 252 habitacions i 39 cases amb piscina pròpia (Hostelmarket, 1/11/2008; Hosteltur, 27/04/2010).

Cal tenir en compte que el 2004 es celebraren els Jocs Olímpics a Grècia, la qual cosa coincidirà amb la forta expansió de la bombolla turístico-immobiliària, especialment als països turístics del Sud d'Europa. El govern hel·lènic adoptà canvis normatius vers un marc més flexible, per tal de poder dur endavant tota una sèrie de projectes de cara als Jocs Olímpics (p.ex. ampliació d'infraestructures de transport, noves zones urbanes, instal·lacions esportives, reformes urbanes, etc) (Potsiou i Apostolatos, 2006). L'adaptació, especialment d'Atenes, als Jocs Olímpics anà acompanyada d'intensos processos de transformació sociourbanes i especulació financero-immobiliària. Un cop finalitzats els Jocs, es va iniciar un procés de gentrificació intens a les zones del centre de la ciutat que havien restat al marge de la festa dels Jocs (Tzirtzilaki, 12/01/2011).

L'esclat de la crisi financera el 2008 acabà per arrossegar aquells estats, les estructures econòmiques dels quals estaven més lligades al circuit secundari d'acumulació i en una posició subordinada dins de l'Eurogrup. Els anomenats PIIGS (Portugal, Irlanda, Itàlia, Grècia i l'Estat espanyol) han estat, entre els estats membres de la UE, els que han rebut el major impacte de la crisi. Així mateix, aquests països, sobretot l'Estat espanyol i Irlanda, però també Portugal i

Grècia, eren presentats com a model d'èxit –pels bons resultats en termes de PIB– front els països de l'Europa de l'Est que s'incorporaven a la UE. El que havia estat alegria econòmico-financera es convertí en el malson de la crisi del deute sobirà forçat, entre d'altres, pels atacs constants del capital financer-especulatiu. El desembre de 2008 el malestar social inundà el país, immers en la crisi econòmico-política. Després de l'assassinat d'Alexis Grigoropoulos, un estudiant de 15 anys, per part de la policia, els carrers de les ciutats gregues foren presos pels col·lectius de desheretats i sense futur –la Generació dels 700 euros–, amb la zona d'Exarquia (Atenes) com expressió de la rebel·lió grega. La tensió social augmentà a mesura que es deteriorava la situació econòmico-financera internacional i grega, en particular. L'anomenada crisi del deute públic grec es va dir que amenaçava a l'estabilitat de l'euro, motiu pel qual el president Yorgos Papandreu –del PASOK, Moviment Socialista Panhelènic– va emprendre tota una sèrie de mesures d'ajustament estructural que implicaven forts retalls socials (p.ex. retallades salarials, augment de l'IVA, augment de l'edat de jubilació, etc). Aquests paquets de mesures anaren acompanyats de revoltes populars i entre el febrer i el maig de 2010 es realitzaren 4 vagues generals. El mes d'abril de 2010 la UE i el FMI aprovaven un pla de rescat de Grècia de 110 miliards d'euros, un pla que anava condicionat a l'aplicació de noves mesures d'ajustament neoliberal. FMI i UE exigien retalls equivalents a uns 25 miliards d'euros en 2 anys. L'abril de 2011 Yorgos Papandreu anuncià un nou programa d'ajustament d'uns 23 miliards d'euros, tot destacant un potent programa privatitzador (Kaimaki, 2009; Missé, 24/04/2010; Missé, 2/05/2010; Missé i Relea, 16/04/2011; Vradis i Dalakoglou, 2011).

Per altra banda, el poder polític i el capital grecs també celebraven, així com ho feien els espanyols, la primavera àrab i la crisi turística d'aquells països, degut a que els estats mediterranis de la ribera nord es veurien beneficiats. En aquest sentit, el 2011 es preveu que els turistes internacionals augmentin significativament –en torn a un 10%–, al temps que els turistes domèstics presenten una constant caiguda des de l'inici de la crisi grega. L'increment del nombre de turistes també es preveu que es vegi afavorit per la introducció de noves mesures proturístiques com per exemple l'eliminació de les taxes aeroportuàries o la reducció de l'IVA als serveis turístics i restaurants (ICEX, 23/03/2011; Ekathimerini, 3/04/2011)<sup>1059</sup>.

En segon lloc, a l'Europa Mediterrània, tenim **Portugal** on les cadenes hoteleres balears tenien el 2007 uns 16 establiments i unes 2741 habitacions, la qual cosa significa que respecte de 2001 tan sols han augmentat un 10,7% el nombre d'habitacions. El 2007 Sol Meliá tenia 12 establiments i 1511 habitacions a Portugal. La major part dels hotels eren de dimensions mitjanes, de poc més de 100 habitacions, i eren majoritàriament urbans: 3 hotels a Oporto (477 habitacions), 2 hotels a Lisboa (291 habitacions); 2 a Coimbra (190 habitacions); 2 a Castelo Branco (190 habitacions); 1 a l'Algarve (133 habitacions); 1 a Aveiro (128 habitacions); i 1 a Peniche (102 habitacions). A finals de 2008 Sol Meliá inaugurà el Meliá Madeira Mare (220 habitacions), el primer de la cadena a l'illa atlàntica; el 2010 inaugurà, en règim de franquícia, el Meliá Braga (182 habitacions), just al costat del Campus universitari i el laboratori internacional de nanotecnologia de Braga; i tenia previst obrir el Tryp Lisboa Aeropuerto (168 habitacions) el 2013 (Guede, 24/12/2008; Hostelmarket, 28/07/2010). El 2007 la cadena Riu comptava amb 4 establiments i 1230 habitacions: 3 hotels (903 habitacions) a l'Algarve; 1 hotel (327 habitacions) a Madeira. El 2008 Riu inaugurà el Club Hotel Riu Guaraná de 500 habitacions, situat a Olhos d'Água (Algarve), tot essent el primer tot inclòs de la cadena mallorquina a Portugal. Per altra banda, el 2003 la cadena Barceló inaugurà el Barceló Lisboa (83 habitacions), en règim de franquícia i que va mantenir fins el 2005.

Els governants portuguesos imposaren el dictat neoliberal a la societat portuguesa, tot ajustant la política lusitana als marcs establerts per la Unió Europea, tot reforçant el poder de les elits. Mentrestant, la desigualtat social s'incrementava en el país i amples sectors de la societat veien com el somni europeu es desdibuixava<sup>1060</sup>. Això no obstant, no quedava reflectit a les macromagnituds econòmiques. L'esclat de la crisi financera, i particularment la seva gestió, va tenir importants repercussions sobre la societat portuguesa. Portugal ja havia hagut

<sup>1059</sup> Val la pena destacar que els diputats Josef Schlarmann i Frank Schäffler, al Parlament Alemany, proposaren la venda d'illes gregues –*land grabbing*– com a mecanisme per resoldre la crisi financera (Cózar, 13/03/2010). Aquestes mesures s'estan aplicant a molts països de la perifèria, fonamentalment, associats a interessos agroindustrials (von Brau i Meinen-Dick, 2009).

<sup>1060</sup> Per exemple: 500 mil treballadors estaven en risc de pobresa (12% de la població activa); 23% dels menors de 18 anys viuen per davall la línia de la pobresa; 900 mil persones (21,6% de la població activa) tenen falsos "rebutis verds" –contractes precaris–; el 20% més ric guanya 6,1 vegades més que el 20% més pobre; etc (Monteiro, 2011).

d'aplicar plans d'austeritat per ordres del Fons Monetari Internacional el 1977 i el 1983. El 2010 el deute públic portuguès era objecte dels atacs especulatiu i el govern de José Socrates (Partit Socialista) inicià programes d'ajustament que consistien bàsicament en retallades de despesa pública i drets socials per tal de mitigar els efectes dels atacs del capital financer sobre el deute sobirà lusità. El 24 de novembre de 2010 es celebrà una vaga general, la primera des del 1988 en que participaven les dues grans centrals sindicals –Confederació General de Treballadors Portuguesos i Unió General dels Treballadors–. El primer ministre portuguès, José Socrates, presentà la dimissió el 23 de març ja que el Parlament rebutjà el Quart Programa d'Estabilitat i Creixement (PEC-4) que introduïa noves mesures d'austeritat (Loff, 3/04/2011). Un rebuig que arribà després de multitudinàries manifestacions als carrers, protagonitzades pels joves sense futur sota el lema *geraçao à rasca* (generació amb dificultats). El govern portuguès, el mes d'abril, quan Socrates ja havia dimitit, sol·licità el rescat financer a la UE i el FMI que s'estimava que seria d'uns 75 miliards d'euros –50 miliards de la UE i 25 miliards del FMI– (Relea, 27/03/2011; Relea i Missé, 6/04/2011). Paradoxalment, el gran capital espanyol, amb forta presència a Portugal, es mostrava prou tranquil al respecte de la situació del país i no esperaven cap alteració en el funcionament dels seus negocis. En tot cas la banca espanyola era la més afectada ja que tenia el 34% dels actius que la banca internacional tenia en empreses, famílies, bancs i administracions portuguesos, és a dir un terç del deute portuguès estava en mans de la banca privada espanyola. En qualsevol cas, els paquets de mesures d'austeritat, més les noves polítiques de relançament econòmic i la crisi dels països àrabs, feia albirar una possible recuperació del turisme internacional (Mars i Bolaños, 27/03/2011).

El 2007 les cadenes balears tenien 10 establiments i 2089 habitacions a **Itàlia**, la qual cosa significa un increment del 187,35% en nombre d'habitacions respecte del 2001. La principal cadena era Sol Meliá que passà de tenir el Meliá Roma Aurelia Antica (270 habitacions) al 2001 a 5 establiments i 1129 habitacions el 2007, tot incorporant, a més de Roma, Milà, Verona i Sardenya. Entre el 2008 i el 2009 Sol Meliá deixà d'operar els hotels de Sardenya i el 2009 signà un acord amb Italia Turismo –51% d'Invitalia (Agència Nacional per a l'Atracció d'Inversions i Desenvolupament Empresarial) i un 49% de Turismo & Immobiliare (aquesta participada per Gabetti Property Solutions, Grupo Marcegaglia i Pirelli Real Estate)– la gestió d'un hotel de luxe a Sciacca (Sicília), amb 209 habitacions i 246 apartaments, dos camps de golf, etc; mentre que construïa un hotel de 140 habitacions a Roma a l'edifici propietat de la cadena, Castello de Sant Angelo (Hostelmarket, 16/01/2009). La cadena dels Matutes, Fiesta, afegí un nou hotel a Sicília, el Fiesta Hotel Athenée Palace, i el 2007 tenia 2 hotels amb 550 habitacions. Renthotel tenia l'Abi D'Oru (175 habitacions) a Sardenya; Iberostar l'Iberostar Carlos V (170 habitacions) a Sardenya; i AZ Hotels el Park Hotel Napoleono (65 habitacions) a l'illa d'Elba. El 2008, el grup Barceló anuncià la seva futura entrada a Itàlia per fer-se, mitjançant un contracte de gestió amb la companyia Italia Turismo, amb l'explotació del Barceló Simeri Mare (352 habitacions) a la regió de Calàbria (Barceló Hotels & Resorts, 8/07/2008). Per altra banda, es pot destacar que el 2006, l'entitat financera balear Sa Nostra es va fer amb el 30% d'AC Italia, la filial de la cadena hotelera d'Alberto Catalán. Aquesta participació es feu en el moment en que AC feu una ampliació de capital d'uns 25 milions d'euros i coincideix amb l'expansió del grup català a Itàlia. El 2008 Sa Nostra es va desfer de la participació a AC Itàlia i va adquirir el 5% de l'accionariat de la cadena AC Hotels (Rija, 1/07/2006; Hosteltur, 20/02/2008).

En darrer lloc, dins l'Europa Mediterrània, cal destacar la presència de les cadenes balears a **Xipre** on Riu comptava amb 2 hotels (459 habitacions) i Iberostar un hotel (269 habitacions); i l'arxipèlag **maltès** amb un hotel de Barceló (196 habitacions) i un hotel de Riu (282 habitacions). Aquests estats insulars de la Mediterrània foren incorporats a la UE el 2004. Ambdós estats s'independitzaren del Regne Unit a la dècada dels 1960 –encara que el Regne Unit manté una certa presència com per exemple amb les bases militars de Akrotiri i Dhekelia a Xipre– i a partir de llavors es convertiren en importants paradisos turístics i destacats paradisos fiscals (Briguglio i Vella, 1995; Ioannides, 2001; Ioannides i Holcomb, 2001; Sharpley, 2003; Hernández-Vigueras, 2008)<sup>1061</sup>.

<sup>1061</sup> Segons Hernández-Vigueras (2008:171) "turisme i serveis financers són els sectors més importants de Xipre, i, Malta s'ha transformat en un punt de transbordament de mercaderies, centre financer i destinació turística". Els casos de Xipre i Malta, a més dels negocis financers i turístics, són especialment rellevants pel que fa a banderes de conveniència de vaixells. Així, per exemple, les flotes mercants maltesa i xipriota són la tercera i quarta del món en quant a vaixells enregistrats (Hernández-Vigueras, 2008).

Finalment, la presència de les cadenes balears als estats locomotora de la UE – Alemanya, Bèlgica, França i Regne Unit– i Suïssa passaren de 23 establiments i 2804 habitacions el 2001 a 48 establiments i 6370 habitacions el 2007. En primer lloc, cal destacar l'increment de la presència balear al **Regne Unit**, tot passant d'un establiment (722 habitacions) de la cadena Sol Meliá al 2001 a 21 establiments i 3216 habitacions el 2007. El 2010 Sol Meliá signà un acord amb la filial immobiliària del BBVA, Grupo Anida, per adquirir un edifici en construcció a Londres, on s'hi ubicarà el ME London (173 habitacions), per uns 175 milions d'euros. Una adquisició realitzada en previsió de tenir l'establiment finalitzat pels Jocs Olímpics de l'estiu de 2012 (Loeda, 1/10/2010). Emperò, el que crida l'atenció és la incorporació de 20 hotels (2634 habitacions) de la cadena Barceló al Regne Unit. La incorporació dels 20 hotels britànics per part de Barceló correspon al contracte de lloguer per 45 anys que la cadena mallorquina signà el 2007 amb la companyia britànica Dawnay Shore Hotels Plc, propietària de Paramount Hotels (Barceló Hotels & Resorts, 24/08/2007; Morales, 25/08/2007).

Les cadenes balears a **Alemanya** passaren de tenir 10 establiments i 2472 habitacions el 2001 a 15 establiments i 2300 habitacions el 2007. Mentre que el 2001 tan sols hi estava present Sol Meliá, el 2007 s'hi afegeixen IBB Hotels i Barceló. El 2007 Sol Meliá tenia 13 hotels i 1908 habitacions a Alemanya. El desembre de 2007 Sol Meliá adquirí la cadena germànica Ininside Premium Hotels que tenia 8 hotels i 1072 habitacions a Alemanya, més 3 en construcció a Alemanya i un a Varsòvia. D'aquesta manera, el 2008 Sol Meliá tenia 21 hotels i 2980 habitacions a Alemanya (Robledo, 1/12/2007). El 2010 Sol Meliá incorporava l'Ininside Frankfurt (162 habitacions) i l'Ininside Dresden (180 habitacions), mentre que s'inaugurava el Tryp Berlín Mitte (229 habitacions), propietat de Wyndham International Hotels, gestionat per Sol Meliá (Loeda, 22/04/2010; Loeda, 3/12/2010). El 2007 la cadena Barceló entrà a Alemanya amb el Barceló Cologne City Center (301 habitacions), propietat de Losan Hotels Worlds. Barceló signà un acord amb Losan Hotels Worlds per tal de fer-se amb la gestió dels futurs hotels del fons d'inversió immobiliari Losan Hotels World, propietat de César Losada, amb la participació, entre d'altres, de Ahorro Corporación SA i nombroses caixes d'estalvi espanyoles (Barciela, 22/04/2007). Finalment, IBB Hotels entrà el 2006 a Alemanya amb l'hotel IBB Erfurt de 91 habitacions. El 2008 afegí el IBB Passau (129 habitacions) i el 2009 el Grandhotel Römerbad (75 habitacions). L'expansió internacional d'IBB Hotels s'ha dut a terme gràcies a la participació a l'accionariat de la cadena del grup immobiliari Von der Heyden que s'encarregava de dur a terme les operacions de compravenda, mentre que la cadena IBB s'encarregava de la gestió dels hotels (Hosteltur, 19/07/2008; Muñoz, 21/10/2009).

A **França** tan sols hi estava present Sol Meliá que passà de comptar amb 10 establiments i 658 habitacions el 2001 a 8 establiments i 510 habitacions el 2007. El 2008 Sol Meliá donà de baixa el Tryp Boulogne de 75 habitacions, amb la qual cosa el nombre d'establiments de la companyia a França quedà reduït a 7 i 435 habitacions. El 2007, a **Bèlgica** hi havia el Post Hotel & Spa (98 habitacions) d'Hoteles Globales i el Meliá Avenue Louise Boutique Hotel (88 habitacions). El 2008 Sol Meliá deixà l'hotel de Brussel·les; mentre que, per altra banda, el 2009 Sol Meliá entrà per primera vegada a Luxemburg amb l'obertura del Meliá **Luxemburg** de 161 habitacions (Muñoz, 17/06/2009). Finalment a Suïssa hi havia 2 cadenes amb un hotel cadascuna i 166 habitacions: Sol Meliá amb el Tryp Berne (88 habitacions) i Hoteles Globales amb l'Hotel Conti (78 habitacions). En definitiva, hom pot observar com les cadenes Sol Meliá i Barceló, especialment, han dut a terme una política expansiva vers les principals ciutats europees, principalment alemanyes i britàniques. Mentre que aquestes cadenes junt amb d'altres cadenes balears també s'han introduït en altres països europeus, tot destacant els de l'Europa de l'Est que compten amb les zones turístiques del Mar Negre.

vi) Àfrica i Àsia amb poc pes de les cadenes hoteleres balears.

La presència de les cadenes hoteleres balears a Àsia i Àfrica és molt més tímida que a la resta de regions del planeta. Malgrat que Bali fos el primer lloc on Escarrer inicià l'expansió internacional de la cadena Sol Meliá, la regió asiàtica no rebé una afluença tan significativa de capital turístic balear com les altres regions analitzades, especialment Amèrica Llatina i el Carib. Després de la crisi financera de finals dels 1990 del Sud-est Asiàtic es reactivà el turisme internacional a la **regió asiàtica**, tot coincidint amb l'etapa de la bombolla financero-immobiliària i l'ascens del poder xinès a escala planetària. Mentre que els països del Sud-est asiàtic rebien la "medicina" del Fons Monetari Internacional i el Banc Mundial, amb els

corresponents programes d'ajustament, Xina consolidava la seva particular via capitalista dirigida pel Partit Comunista, tot convertint-se en l'hegemó de la regió asiàtica i amb una potent i creixent influència a escala planetària. Les principals zones d'activitat econòmica eren la regió del delta del Yangtsé, Guandong i les ciutats de Beijing i Shangai. Les principals ciutats xineses i les zones d'exportació han experimentat espectaculars creixements urbans i bombolles immobiliàries, tot essent aquestes reforçades pels Jocs Olímpics de 2008 de Beijing i l'Exposició Universal de 2010 de Shangai (Arrighi, 2007; Harvey, 2007; Ross, 2009).

Val la pena assenyalar que el 2006, segons l'UNCTAD (2007), la regió del Sud, Est i Sud-est asiàtic comptava amb el 15% dels hotels que les corporacions transnacionals tenien als països anomenats per Nacions Unides "en vies de desenvolupament". D'aquesta manera, aquella regió era la segona, després d'Amèrica Llatina, amb major presència de les cadenes hoteleres transnacionals. Emperò, s'ha de tenir present que a la regió asiàtica hi havia importants transnacionals turístiques, situades entre les principals del món, d'origen xinès: Shangri-la Asia Ltd, Singaporean Hotel Group City Development Ltd, Hong Kong & Shanghai Hotels Ltd. I, a més, l'expansió de la societat de consum de masses a la regió ha fet que bona part dels turistes fossin de la mateixa regió (UNCTAD, 2007).

El tsunami que colpejà Indonèsia, Sri Lanka, Tailàndia i Maldives el desembre de 2004 obrí les portes per a l'aplicació de polítiques de "teràpia de xoc", tot resultant en un nou desenvolupisme turístic i un doble desplaçament de poblacions rurals, primer pel tsunami i llavors pels complexos turístics (Rice, 2005; Klein, 2007).

A la regió asiàtica, les cadenes balears passaren de tenir 15 establiments i 3586 habitacions el 2001 a 11 establiments i 2789 habitacions el 2007. El 2007, la principal cadena balear a Àsia era Sol Meliá que tenia 7 establiments i 2480 habitacions: 5 hotels i 1872 habitacions a **Indonèsia**; 1 hotel i 306 habitacions a **Vietnam**; i 1 hotel i 302 habitacions a **Malàisia**. El 2011 Sol Meliá anuncià la incorporació per l'any 2013 d'un nou hotel a Indonèsia, el Meliá Adhiwangsa Surabaya de 300 habitacions i que formarà part del complex en el que ja hi ha una zona comercial i un camp de golf. Aquest hotel és propietat del grup immobiliari Bukit Darmo Property, amb el qual Sol Meliá signà un contracte de gestió per 25 anys (Sol Meliá, 21/03/2011). El 2007, a Àsia, després de Sol Meliá, hi havia Renthotel amb 3 establiments i 236 habitacions a **Maldives**; i Barceló amb un hotel i 73 habitacions a **Filipines**.

A principis de 2010, abans de l'inici de l'Exposició Universal de Shangai, Sol Meliá entrà a **Xina** amb la inauguració de l'hotel de luxe Gran Meliá Shangai de 686 habitacions, l'hotel més alt de la ciutat i ubicat en el cor financer de la ciutat, Lujiazui. Cal subratllar que l'empresa promotora de l'hotel està formada per l'empresa cubana Cubanacan, controlada pel Partit Comunista Cubà, i per la xinesa Suntime International Group, controlada pel Partit Comunista Xinès. Val la pena assenyalar que a l'acte d'inauguració, a més de les autoritats xineses, hi assistiren el president de Sol Meliá, Gabriel Escarrer; el president de Suntime, Yue Shiron; el president de Cubanacan, Luís Miguel Díaz; i el ministre cubà de turisme, Manuel Marrero (Loeda, 10/12/2009; Gramma, 3/02/2010). Aquest breu llistat de personalitats ens indica la curta distància que existeix entre el món de l'empresa privada i el dels poders públics, al temps que hom pot deduir que molts dels alts càrrecs públics xinesos i cubans podran formar part dels grans conglomerats empresarials mundials. Cap a finals de 2010, Sol Meliá declarava que "en un context de desplaçament dels fluxos de capital i de turistes cap a orient, i front l'accelerat desenvolupament de la regió, l'hotelera torna a situar un focus estratègic per la seva expansió a països com Indonèsia, Vietnam, Tailàndia i, per suposat, Xina" (Sol Meliá, 10/11/2010). Així, a principis de 2011, Sol Meliá publicità l'aliança estratègica que signà amb Jin Jiang International Hotel Company, la primera cadena hotelera xinesa i entre les quinze primeres del món, amb uns 546 hotels i 89251 habitacions (Loeda, 21/02/2011). La crisi multidimensional global, amb un fort afebliment del dòlar, ha resultat en el reforçament del poder financer i polític xinès, malgrat (o precisament degut a què) aquest no hagi seguit estrictament les regles del joc de l'ortodòxia neoliberal (Bulard, 2008). Emperò, la crisi també ha sacsejat la societat xinesa, tot aprofundint les fortes desigualtats socials (De Bourbon, 2009).

El 2007, la presència de les cadenes balears al continent **africà** es limitava a l'arxipèlag de Cap Verd amb 3 establiments (1236 habitacions) i Tanzània amb 2 establiments (308 habitacions). En el cas de **Tanzània** es tracta de la cadena Renthotel, participada pel Tour Operador italià Alpitour. El 2001 les cadenes balears tenien 5 establiments i 491 habitacions a **Cap Verd**. Totes elles eren gestionades pel grup Barceló que aquell mateix any havia signat un contracte de gestió amb la companyia portuguesa Oasis Atlàntico, de la que tenia una

participació del 15%. Emperò, posteriorment i en motiu de la redefinició expansiva del grup, els Barceló deixaren els establiments de Cap Verd el 2005 (Hosteltur, 23/02/2001; Buades, 2009). El 2002 Renthotel es feia mitjançant un contracte de gestió amb l'Hotel Bravo Club Vila do Farol (236 habitacions) a l'illa de la Sal. La principal cadena a l'arxipèlag capverdès ha estat, sens dubte, la de la família Riu. La cadena Riu inaugura el Club Hotel Riu Funaná de 500 habitacions el 2005 i el 2006 el Club Hotel Riu Garopa també de 500 habitacions, ambdós a l'illa de la Sal; mentre que el 2008 inaugurava a l'illa de Boa Vista, el Club Hotel Riu Karamboa de 750 habitacions i el Luca Kalema de 19 habitacions; i el gener de 2011 inaugurava el Riu Touareg de 785 habitacions també a l'illa de Boa Vista (Robledo, 1/02/2002; Ramón, 13/11/2006; Hosteltur, 30/10/2008; Hosteltur, 14/01/2011).

Cal destacar que el soci dels Riu en l'accionariat al Tour Operador, TUI, Abel Matutes, comptava amb uns terrenys de 300 Ha per aixecar un megacomplex turístic d'unes 3000 habitacions. Les operacions de Matutes a Cap Verd es varen dur a terme quan aquell era ministre d'Afers Exteriors, la qual cosa generà una important polèmica política (Hostelmarket, 2004b; Buades, 2006; Buades, 2009). El 2008 el grup Barceló anuncià que retornava a Cap Verd amb la incorporació del Barceló Isla do Sal, mitjançant un contracte de lloguer. El complex dels Barceló que s'havia d'inaugurar el 2011 tendria unes 500 habitacions i uns 240 apartaments (Barceló Hotels & Resorts, 25/09/2008). El 2009 la cadena dels Fluxà, Iberostar, anuncià l'obertura de l'Iberostar Club Boa Vista de 276 habitacions (Hostelmarket, 9/12/2009).

A finals de 2009, Sol Meliá també anuncià la seva entrada a Cap Verd, a través de l'acord signat amb la companyia The Resort Group Ltd –fundada el 2007 i amb seu al paradís fiscal de Gibraltar–. Sol Meliá incorporaria en base en aquell acord el Meliá Tortuga Beach Resort & Spa i el Meliá Dunas Beach Resort amb un total de 1000 habitacions a l'illa de la Sal i amb previsió d'obertura entre el 2011 i el 2012; i el 2010 Sol Meliá anuncià la incorporació d'un tercer hotel, també resultant de l'acord amb The Resort Group Ltd, el Meliá Llana d'unes 600 habitacions també a l'illa de la Sal (Hostelmarket, 20/11/2009; Sol Meliá, 23/12/2010).

**Taula 296. Les cadenes hoteleres Balears i la seva projecció internacional, 2007 (estimació) (Font: elaboració pròpia a partir d'Hostelmarket, 2006c; Hostelmarket, 1/10/2008; webs de les cadenes hoteleres) –veure annex capítol 10–.**

Cadena Hotelera	Establiments	Habitacions	Places	País
AZ Hotels & Resorts (Alliance AZ Hotels & Resorts SL)	1	31	62	Croàcia
	1	65	130	Itàlia
	1	80	160	Rep. Dominicana
	3	176	352	Total exterior
	1	99	198	Resta Estat espanyol
	12	960	2.255	I. Balears
	<b>16</b>	<b>1.235</b>	<b>2.805</b>	<b>Total</b>
	18,75	14,25	12,55	Percentatge exterior respecte total
	6,25	8,02	7,06	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	75,00	77,73	80,39	Percentatge I. Balears respecte total
Bahía Príncipe (Piñero Hotels)	1	700	1.400	Jamaica
	3	2.532	5.064	Mèxic
	9	4.517	9.034	Rep. Dominicana
	13	7.749	15.498	Total exterior
	3	961	1.922	Resta Estat espanyol
	5	1.107	2.100	I. Balears
	<b>21</b>	<b>9.817</b>	<b>19.520</b>	<b>Total</b>
	61,90	78,93	79,40	Percentatge exterior respecte total
	14,29	9,79	9,85	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	23,81	11,28	10,76	Percentatge I. Balears respecte total
Barceló	1	301	602	Alemanya
	2	414	828	Bulgària
	5	963	1.926	Costa Rica

	3	1.467	2.934	Cuba
	1	90	180	Equador
	32	7.562	15.124	EUA
	1	73	146	Filipines
	1	196	392	Malta
	1	85	170	Marroc
	12	4.848	9.696	Mèxic
	1	292	584	Nicaragua
	20	2.634	5.268	Regne Unit
	10	4.753	9.506	Rep. Dominicana
	1	231	462	Rep. Txeca
	2	573	1.146	Tunísia
	3	758	1.516	Turquia
	3	325	698	Uruguai
	99	25.565	51.178	Total exterior
	47	10.728	21.493	Resta Estat espanyol
	9	2.382	4.723	I. Balears
	<b>155</b>	<b>38.675</b>	<b>77.394</b>	<b>Total</b>
	63,87	66,10	66,13	Percentatge exterior respecte total
	30,32	27,74	27,77	Percentatge resta E. espanyol respecte total
5,81	6,16	6,10	Percentatge I. Balears respecte total	
Blau Hotels	4	1.331	2.662	Cuba
	1	510	1.020	Rep. Dominicana
	5	1.841	3.682	Total exterior
	5	2.364	4.728	I. Balears
	<b>10</b>	<b>4.205</b>	<b>8.410</b>	<b>Total</b>
	50,00	43,78	43,78	Percentatge exterior respecte total
	50,00	56,22	56,22	Percentatge I. Balears respecte total
Excellence (Viva+Prinsotel )	2	890	1.780	Mèxic
	2	1.062	2.124	Rep. Dominicana
	4	1.952	3.904	Total exterior
	21	4.493	9.089	I. Balears
	<b>25</b>	<b>6.445</b>	<b>12.993</b>	<b>Total</b>
	16,00	30,29	30,05	Percentatge exterior respecte total
	84,00	69,71	69,95	Percentatge I. Balears respecte total
Fiesta	2	550	1.100	Itàlia
	5	1.974	3.948	Mèxic
	5	2.234	4.462	Rep. Dominicana
	12	4.758	9.510	Total exterior
	3	1.671	3.342	Resta Estat espanyol
	23	6.160	12.375	I. Balears
	<b>38</b>	<b>12.589</b>	<b>25.227</b>	<b>Total</b>
	31,58	37,79	37,70	Percentatge exterior respecte total
	7,89	13,27	13,25	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	60,53	48,93	49,05	Percentatge I. Balears respecte total
Grupo Batle (Cadena Mar SL)	1	655	1.310	Rep. Dominicana
	9	3.405	1.644	I. Balears
	<b>10</b>	<b>4.060</b>	<b>2.954</b>	<b>Total</b>
	10,00	16,13	44,35	Percentatge exterior respecte total
	90,00	83,87	55,65	Percentatge I. Balears respecte total
HM Hotels (Horrach	1	36	104	Mèxic

Moya Hoteles SL)	4	706	1.412	I. Balears
	<b>5</b>	<b>742</b>	<b>1.516</b>	<b>Total</b>
	20,00	4,85	6,86	Percentatge exterior respecte total
	80,00	95,15	93,14	Percentatge I. Balears respecte total
Hoteles Globales	1	291	582	Argentina
	1	98	196	Bèlgica
	1	116	232	Nicaragua
	1	78	156	Suïssa
	4	583	1.166	Total exterior
	7	1.560	3.635	Resta Estat espanyol
	11	3.034	5.741	I. Balears
	<b>22</b>	<b>5.177</b>	<b>10.542</b>	<b>Total</b>
	18,18	11,26	11,06	Percentatge exterior respecte total
	31,82	30,13	34,48	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	50,00	58,61	54,46	Percentatge I. Balears respecte total
Hotetur	3	852	1.704	Cuba
	6	1.746	3.492	Mèxic
	3	887	1.774	Rep. Dominicana
	12	3.485	6.970	Total exterior
	7	1.020	2.918	Resta Estat espanyol
	10	2.797	6.699	I. Balears
	<b>29</b>	<b>7.302</b>	<b>16.587</b>	<b>Total</b>
	41,38	47,73	42,02	Percentatge exterior respecte total
	24,14	13,97	17,59	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	34,48	38,30	40,39	Percentatge I. Balears respecte total
IBB Hotels	1	91	182	Alemanya
	3	327	654	Polònia
	4	418	836	Total exterior
	4	395	961	Resta Estat espanyol
	6	429	870	I. Balears
	<b>14</b>	<b>1.242</b>	<b>2.667</b>	<b>Total</b>
	28,57	33,66	31,35	Percentatge exterior respecte total
	28,57	31,80	36,03	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	42,86	34,54	32,62	Percentatge I. Balears respecte total
Iberostar	3,00	1165,00	2330,00	Brasil
	5	2.034	4.068	Bulgària
	3	1.077	2.154	Croàcia
	6	1.707	3.414	Cuba
	14	2.947	5.804	Grècia
	1	170	340	Itàlia
	1	366	732	Jamaica
	1	470	940	Marroc
	8	3.068	6.136	Mèxic
	1	578	1.156	Montenegro
	5	2.296	4.592	Rep. Dominicana
	13	4.416	8.832	Tunísia
	2	638	1.276	Turquia
	1	269	538	Xipre
	64	21.201	42.312	Total exterior
	19	5.607	12.004	Resta Estat espanyol



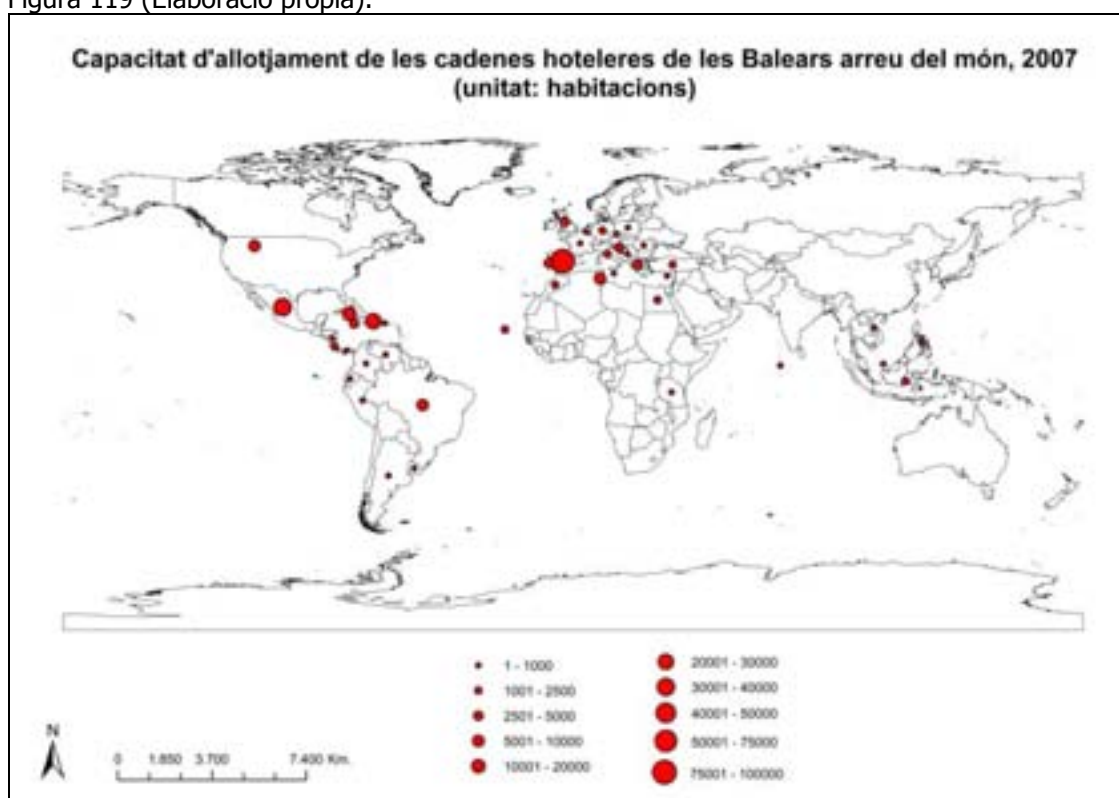
	15	4.437	10.307	I. Balears
	<b>98</b>	<b>31.245</b>	<b>64.623</b>	<b>Total</b>
	65,31	67,85	65,48	Percentatge exterior respecte total
	19,39	17,95	18,58	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	15,31	14,20	15,95	Percentatge I. Balears respecte total
Oasis	1	90	180	Aruba
	4	1.206	2.412	Cuba
	9	3.704	7.408	Mèxic
	9	2.903	5.824	Rep. Dominicana
	2	445	890	Tunísia
	25	8.348	16.714	Total exterior
	7	1.523	3.516	Resta Estat espanyol
	2	241	482	I. Balears
	<b>34</b>	<b>10.112</b>	<b>20.712</b>	<b>Total</b>
	73,53	82,56	80,70	Percentatge exterior respecte total
	20,59	15,06	16,98	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	5,88	2,38	2,33	Percentatge I. Balears respecte total
Renthotel (Alpitour, Promoturist SA, Hotel Princesa Yaiza SA)	1	236	472	Cap Verd
	1	170	340	Grècia
	1	175	350	Itàlia
	3	236	472	Maldives
	2	380	760	Mèxic
	2	308	616	Tanzània
	3	700	1.400	Tunísia
	13	2.205	4.410	Total exterior
	1	385	770	Resta Estat espanyol
	1	252	564	I. Balears
	<b>15</b>	<b>2.842</b>	<b>5.744</b>	<b>Total</b>
	86,67	77,59	76,78	Percentatge exterior respecte total
	6,67	13,55	13,41	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	6,67	8,87	9,82	Percentatge I. Balears respecte total
Riu	2	636	1.272	Aruba
	1	379	758	Bahames
	10	3.146	6.292	Bulgària
	2	1.000	2.000	Cap Verd
	2	372	744	Croàcia
	2	413	826	Cuba
	1	284	568	EUA
	1	217	434	Grècia
	3	1.682	3.364	Jamaica
	1	282	564	Malta
	2	638	1.276	Marroc
	12	6.030	12.060	Mèxic
	4	1.230	2.704	Portugal
	9	4.108	8.216	Rep. Dominicana
	1	305	610	Romania
	8	2.216	4.432	Tunísia
	2	459	918	Xipre
	63	23.397	47.038	Total exterior
	15	9.685	20.114	Resta Estat espanyol

Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear.

	13	3.670	6.613	I. Balears
	<b>91</b>	<b>36.752</b>	<b>73.765</b>	<b>Total</b>
	69,23	63,66	63,77	Percentatge exterior respecte total
	16,48	26,35	27,27	Percentatge resta E. espanyol respecte total
	14,29	9,99	8,96	Percentatge I. Balears respecte total
Sirenis	1	489	978	Cuba
	2	958	1.913	Mèxic
	2	816	1.632	Rep. Dominicana
	5	2.263	4.523	Total exterior
	11	2.338	5.630	I. Balears
	<b>16</b>	<b>4.601</b>	<b>10.153</b>	<b>Total</b>
	31,25	49,18	44,55	Percentatge exterior respecte total
	68,75	50,82	55,45	Percentatge I. Balears respecte total
Sol Meliá	13	1.908	3.816	Alemanya
	3	328	656	Argentina
	1	80	160	Bèlgica
	21	5.025	10.050	Brasil
	2	159	318	Colòmbia
	3	745	1.490	Costa Rica
	11	3.399	8.563	Croàcia
	25	10.032	20.064	Cuba
	4	1.033	2.066	Egipte
	8	510	1.020	França
	5	1.872	3.744	Indonèsia
	5	1.129	2.258	Itàlia
	1	302	604	Malàisia
	9	3.435	6.870	Mèxic
	1	352	704	Panamà
	1	180	360	Perú
	12	1.511	3.155	Portugal
	1	588	1.176	Puerto Rico
	1	582	1.164	Regne Unit
	4	2.572	5.144	Rep. Dominicana
	1	88	176	Suïssa
	3	551	1.102	Tunísia
	1	74	148	Uruguai
	1	668	1.336	Veneçuela
	1	306	612	Vietnam
	138	37.429	76.756	Total exterior
	140	28.360	59.035	Resta Estat espanyol
	23	7.888	14.690	I. Balears
	<b>301</b>	<b>73.677</b>	<b>150.481</b>	<b>Total</b>
	45,85	50,80	51,01	Percentatge exterior respecte total
	46,51	38,49	39,23	Percentatge resta E. espanyol respecte total
7,64	10,71	9,76	Percentatge I. Balears respecte total	
Valentín Hotels	1	408	816	Mèxic
	2	677	1.354	Resta Estat espanyol
	8	1.443	2.828	I. Balears
	<b>11</b>	<b>2.528</b>	<b>4.998</b>	<b>Total</b>
	9,09	16,14	16,33	Percentatge exterior respecte total
	18,18	26,78	27,09	Percentatge resta E. espanyol

				respecte total
	72,73	57,08	56,58	Percentatge I. Balears respecte total
Total	467	142.469	287.079	Total exterior
	256	62.671	131.262	Resta Estat espanyol
	188	48.106	92.750	I. Balears
	<b>911</b>	<b>253.246</b>	<b>511.091</b>	<b>Total</b>
	51,26	56,26	56,17	Percentatge exterior respecte total
	28,10	24,75	25,68	Percentatge E. espanyol respecte total
	20,64	19,00	18,15	Percentatge I. Balears respecte total
		18		Número de cadenes a l'estranger

Figura 119 (Elaboració pròpia).



- Crisi: un punt i a part?

Tal com s'ha pogut observar al llarg de les línies precedents, la crisi econòmico-financera que es desfermà cap a finals de 2007, ha tenguut un reflex poc definit en l'evolució de les grans cadenes hoteleres balears. En el conjunt de l'Estat espanyol, en un primer moment, la crisi va tenir una especial incidència en aquelles cadenes que havien sorgit de la mà de les grans empreses vinculades al sector immobiliari. Així, per exemple, la fallida de la immobiliària madrilenya Nozar afectà als seus actius hotelers (p.ex. Panticosa Resort, Hotel Continental, Termas Tiberio, Gran Hotel); la fallida de la immobiliària Tremón repercutí a la seva filial TR Hoteles Alojamientos y Hosterías; el concurs de creditors del mallorquí Grup Drac afectà a la filial Drachotels; la promotora Aifos, vinculada al cas de corrupció Malaya, també optà pel concurs de creditors i aquesta tenia diversos interessos hotelers; etc (Mota, 2010).

Després d'una primera etapa de reducció de costos per part de moltes companyies turístiques, es va entrar en una fase en que moltes d'elles tancaren les portes<sup>1062</sup>. La major part

<sup>1062</sup> Algunes empreses turístiques espanyoles i estrangeres que han desaparegut amb la crisi: Abba Castellón (E. espanyol), AGH Hoteles (E. espanyol), Air Comet (E. espanyol), Allbury Travel Group (britànic), Aloha Airlines (EUA), Ash Green Travel (R. Unit), ATA Airlines (EUA), Barwell Travel (R. Unit), Budget Travel (Irlanda), Byblos Hotel (E. espanyol), Chase Travel International (Irlanda), Club Vacaciones (E. espanyol), Conquest Vacations (Canadà),

de les companyies que tancaren corresponien a companyies aèries, Tour Operadors i agències de viatges. Mentre que, les grans cadenes hoteleres optaren per replantejar les seves estratègies d'expansió. Així, per exemple, Sol Meliá anuncià el 2009 la modificació dels seus plans expansius, tot adoptant un Pla de Contingència que consistia en l'ajornament de projectes i l'emissió d'obligacions convertibles per un valor màxim de 200 milions d'euros per tal de recapitalitzar-se. La cadena Barceló també anuncià la modificació del pla expansió del grup (Hostelmarket, 19/11/2009). Simón Pedro Barceló, copresident del grup Barceló, anuncià el 2009 que la cadena reduiria els projectes d'expansió i també paralitzaven alguns dels que tenien en marxa (p.ex. hotel de l'aeroport de Barajas o Palau de Congressos de Palma), tot esperant la reactivació del capitalisme global (Hostelmarket, 24/11/2009; Rija, 2010).

En general, les grans cadenes hoteleres balears o grups turístics balears optaren per una banda per desfer-se d'aquelles branques –filials– més exposades a la crisi; i, per una altra banda, procediren a redefinir els seus projectes inversors. Pel que fa a la redefinició de les carteres d'hotels i projectes, cal destacar que durant la crisi es segueix aprofundint la desafecció d'hotels localitzats a zones de l'Estat on les expectatives de beneficis eren menors, tot destacant l'abandonament progressiu de les Balears. Així mateix, es pot subratllar que el capital hotelier espanyol ha resultat potenciat i, a més, ha estat receptor de potents ajudes estatals, tant pel que fa a la reconversió hotelera dins l'Estat, com pel que fa a la internacionalització. El poder polític, tal com s'ha assenyalat, ha apostat pel turisme com un sector estratègic de l'economia espanyola, front la "indústria del totxo", tot obviant l'estreta interconnexió entre ambdues indústries. Un cop superades les primeres etapes de la crisi, i quan es parlava que el capitalisme global començava a repuntar, la indústria hotelera s'ha presentat com una de les opcions inversores de cara al capital financer (Canalis, 2011).

Tal com s'ha vist anteriorment, les cadenes hoteleres balears han seguit inaugurant establiments en temps de crisi. Miguel Manso (1/08/2010:2), a les pàgines del Diario de Mallorca, escrivia que "la crisi posposa projectes, accelera la venda d'establiments poc rendibles i alenteix les obertures, però no detén l'expansió dels empresaris mallorquins lluny de la seva terra natal". Mentre que es parlava de crisi, les cadenes hoteleres transnacionals adreçaren i concentraren els seus objectius expansius cap a certes destinacions estrangeres, tot destacant Brasil, Cuba, Marroc, l'Europa de l'Est i, en menor mesura, la zona d'influència asiàtica del capitalisme xinès (Sobrino, 15/11/2009). A més, molts dels nous establiments que s'incorporaven ho feien mitjançant fórmules diferents a la propietat (p.ex. lloguer, gestió o franquícia). L'estiu de 2010 les cadenes hoteleres mallorquines tenien 33 projectes a l'estranger amb unes 12500 habitacions, tot destacant el fet que 8 d'aquests projectes eren en forma de condohotel o altres fórmules de turisme immobiliari. La major part d'aquests projectes es desenvolupaven a Mèxic (9 projectes), Cuba (7 projectes), Brasil (7 projectes) i Marroc (5 projectes) (Manso, 1/08/2010). Així mateix, les cadenes hoteleres i d'altres grups turístics han optat, en motiu de la crisi, per iniciar processos de concentració i/o per establir d'aliances estratègiques entre grans grups (p.ex. Iberia i British Airways, Sol Meliá i Wyndham, AC i Marriott, etc) (De la Rosa, 2011; Guede, 2011)<sup>1063</sup>.

---

Customflights (R. Unit), Davis World Travel (R. Unit), Difussione Viaggi (Itàlia), EC & S Developments (R. Unit), Eos Airlines (EUA), Flyglobespan (R. Unit), FluLAL-Lithuanian Airlines (Lituània), Freedom Direct Holidays (R. Unit), Futura International Airways (E. espanyol), Gadair European Airlines (E. espanyol), Globespan Group (R. Unit), Goldtrail Travel (R. Unit), Hola Air (E. espanyol), Holiday Options (R. Unit), Hesperia Lucentum (E. espanyol), Hiltol Valencia (E. espanyol), Ibérica (E. espanyol), Intra Group (R. Unit), Isla del Gallo (E. espanyol), Kiss Flights (R. Unit), Las Dunas Hotel (E. espanyol), Lagunair (E. espanyol), MAXjet (EUA), Mundicolor (E. espanyol), Oasis Hong Kong Airlines (Xina), Partner/Aquaria (E. espanyol), PBP Orbis (Polònia), Quantum Air (E. espanyol), Selectta Hotels & Resorts (E. espanyol), Silverjet (R. Unit), ScotTravel Holidays (R. Unit), Seguro Travel (R. Unit), Skybus (EUA), SkyEurope (Eslovàquia), Sterling Airways (Dinamarca), Sun4Udirect (R. Unit), Travel Club of Upminster (R. Unit), Validcraft (R. Unit), Viajes Marsans (E. espanyol), Xcapewithus (R. Unit), XL Leisure Group (R. Unit) (Hosteltur, 2011).

<sup>1063</sup>Aquest capítol no s'ha pogut completar per qüestions de temps. A continuació s'haurien d'haver afegit tres apartats que analitzassin. En primer lloc, la bombolla turística-immobiliària a les Balears i els conflictes socioespacials que l'han acompanyat (L'arxipèlag Balear: el Wall Street del circuit turístic-immobiliari. Bombolla financer-immobiliari, conflictes urbano-territorials i resistències). Aquestes qüestions se tracten, en certa manera, en el capítol XI, però mereixen un major desplegament. En segon lloc, la transformació sociodemogràfica des de principis dels anys 1990 a la crisi, tot explicitant les dinàmiques socioespacials associades, sobretot, als processos migratoris del Nord Global i del Sud Global (Transformació sociodemogràfica, la irrupció del Sud Global a la segona pell de les Illes). Això és tractat, en part, a l'apartat corresponent al món del treball durant aquest període. Finalment, es volia completar l'anàlisi amb un apartat sobre el creixent pes de les importacions del capitalisme balear arran de la seva hiperespecialització turística (L'operació turística i l'escalada a la corba del notari. Fluxos de materials importats a les Balears entre el 1950 i el 2010). Això

## 10.6. BIBLIOGRAFIA.

- A.M./EFE (27/02/2009) "Los negocios turísticos tendrán otros 600 millones para reformas" a *Diario de Mallorca* 27/02/2009, p.5.
- Aalbers, M. (2009) "Geographies of the financial crisis" a *Area* vol.41 núm.1, p.34-42.
- ABC (23/10/1976) "La marcha de los trabajadores mallorquines en paro llegó a Madrid" a *ABC* 23/10/1976, p.9 (<http://hemeroteca.abcdesevilla.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/sevilla/abc.sevilla/1976/10/23/039.html>, gener 2010).
- ABC (25/10/1985) Las acusaciones contra Benegas desataron la polémica del tráfico de influencias" a *ABC* 25/10/1985 (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1987/10/25/042.html>, agost 2010).
- ABC (24/02/2000) "Viajes Ceres, implicada en la trama Filesa, defraudó a Hacienda más de 800 millones" a *ABC* 24/02/2000, p.41. (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/2000/02/24/041.html>, gener 2010).
- Abellán, L. (21/02/2010) "El idilio llega a su fin" a *El País Negocios* 21/02/2010, p.4-6.
- Abellán, L. (27/09/2009) "El peso de la subida de impuestos recaerá en las rentas medias y el trabajo" a *El País* 27/09/2009, p.22-23.
- Abellán, L. (28/11/2009) "El Gobierno deja de lado las grandes reformas en la Ley de Economía Sostenible" a *El País* 28/11/2009, p.20-21.
- Abellán, L. (17/01/2010) "Primeras grietas en la CEOE" a *El País* 17/01/2010, p.28.
- Abellán, L. (17/06/2010) "La reforma laboral abre la veda del despido barato" a *El País* 17/06/2010, p.10-11.
- Abellán, L. (20/06/2010) "La reforma de la letra pequeña" a *El País Negocios* 20/06/2010, p.4-6.
- Abellán, L. (11/06/2011a) "La norma impone el arbitraje forzoso para desbloquear los convenios" a *El País* 11/06/2011, p.25.
- Abellán, L. (11/06/2011b) "El Gobierno endurece la reforma laboral" a *El País* 11/06/2011, p.24.
- Abellán, L. i Alcaide, S. (23/03/2010) "El Gobierno impone un recorte de 10.000 millones a las autonomías" a *El País* 23/03/2010 ([www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/impone/recorte/10000/millones/autonomias/elpepiesp/20100323elpepinac\\_3/Tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/impone/recorte/10000/millones/autonomias/elpepiesp/20100323elpepinac_3/Tes), juny 2010).
- Abram, D. (23/02/2002) "Majorca eco-tax is an insult, say tourists" a *The Daily Telegraph* 23/02/2002 ([www.telegraph.co.uk/travel/723537/Majorca-eco-tax-is-an-insult-say-tourists.html](http://www.telegraph.co.uk/travel/723537/Majorca-eco-tax-is-an-insult-say-tourists.html), maig 2010).
- Acosta, C. (6/10/2009) "Pacto con FMI por US\$1,700 millones" a *Listín Diario* 6/10/2009 ([www.listin.com.do/economia-and-negocios/2009/10/6/117253/Pacto-con-FMI-por-US1700-millones](http://www.listin.com.do/economia-and-negocios/2009/10/6/117253/Pacto-con-FMI-por-US1700-millones), març 2011).
- Adrover, M. (12/06/2005) "Fiscalía archiva la denuncia por extravío de documentos del expediente de Becker" a *Diario de Mallorca* 12/06/2005, p.29.
- Adrover, M. (22/11/2005) "El Govern rechaza ampliar el puerto de s'Estanyol por motivos ambientales" a *Diario de Mallorca* 22/11/2005, p.16.
- Adrover, M. (24/11/2005) "La UE advirtió al Govern de posibles sanciones si se ampliaba el puerto" a *Diario de Mallorca* 24/11/2005, p.22.
- Adrover, M. (8/09/2006) "Grande compra los polémicos terrenos de la frustrada operación de Son Massot" a *Diario de Mallorca* 8/09/2006, p.21.
- Adrover, M. (22/10/2006) "Me han dado 12 millones por el prado" a *Diario de Mallorca* 22/10/2006, p.3.
- Adrover, M. (28/11/2006) "Más de cien irregularidades urbanísticas" a *Diario de Mallorca* 28/11/2006, p.12.
- Adrover, M. (30/11/006) "Licencias ilegales y pisos en área protegida" a *Diario de Mallorca* 30/11/006, p.14.
- Adrover, M. (4/12/006) "Massot intervino en 264 modificaciones urbanísticas de las islas en casi cuatro años" a *Diario de Mallorca* 4/12/006, p.2.
- Adrover, M. (10/12/006) "Massot participó en la negociación de las polémicas áreas de reconversión territorial" a *Diario de Mallorca* 10/12/006, p.2.
- Adrover, M. (12/12/006) "El Consell asumirá urbanismo y dictará una moratoria en todo el municipio" a *Diario de Mallorca* 12/12/006, p.2.
- Adrover, M. (19/01/2007) "El Govern fomentará los cultivos de colza y girasol para producir biodiesel" a *Diario de Mallorca* 19/01/2007, p.8.

---

darrer es tractat en profunditat per l'any 2004 en el capítol XII, però necessitaria un tractament més específic pel període que abraça des dels anys 1950 a l'actualitat.

- Adrover, M. (10/05/2007) "Los cultivos para fabricar biodiésel se ponen en marcha" a *Diario de Mallorca* 10/05/2007, p.13.
- Adrover, M. (9/09/2009) "El grupo Sol Meliá aporta 250000 euros al Mallorca" a *Diario de Mallorca* 9/09/2009, p.37.
- Adrover, M. (21/03/2010) "Más de 4.000 personas tomaron Palma para manifestarse contra la corrupción" a *Diario de Mallorca* 21/03/2010, p.4.
- Adrover, M. (28/03/2010) "El Govern estudia embargar bienes a los infractores por corrupción política" a *Diario de Mallorca* 28/03/2010, p.6-7.
- Adrover, M. (29/05/2010) "En mayo se acaba el dinero para seguir las obras del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 29/05/2010, p.16.
- Adrover, M. (8/06/2010) "La cadena Sol Meliá vende la marca Tryp al grupo hotelero americano Wyndham" a *Diario de Mallorca* 8/06/2010, p.8.
- Adrover, M. (13/06/2010) "El Govern plantará "batalla" a nivel europeo contra la ecotasa aérea alemana" a *Diario de Mallorca* 13/06/2010, p.5.
- Adrover, M. (18/06/2010) "España formará un frente común con Europa contra la ecotasa aérea alemana" a *Diario de Mallorca* 18/06/2010, p.3.
- Adrover, M. (1/03/2011) "UM acuerda cambiar de nombre y su junta ejecutiva dimite en bloque" a *Diario de Mallorca* 1/03/2011, p.4.
- Adrover, M. (9/11/2010) "El juez requiere al Grupo Barceló a que pague 28 millones a una constructora" a *Diario de Mallorca* 9/11/2010, p.9.
- Adrover, M. i Goñi, M. (10/05/2007) "El Consultiu dobló la indemnización a la empresa representada por Coll" a *Diario de Mallorca* 10/05/2007, p.2.
- Adrover, M. i Manso, M. (1/05/2010) "Dalmau, agobiado por la Policlínica, muere en Cap Blanc" a *Diario de Mallorca* 1/05/2010 ([www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/05/01/dalmau-agobiado-policlinica-muere-cap-blanc/566503.html](http://www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/05/01/dalmau-agobiado-policlinica-muere-cap-blanc/566503.html), desembre 2010).
- Adrover, M. i Togores, N. (9/05/2002) "Los payeses tachan los planes de "folclóricos" y para "salir en la foto"" a *Diario de Mallorca* 9/05/2002, p.3.
- AEB (2005) *Anuario estadístico de la banca en España 2005*. Asociación Española de Banca (a [www.aebanca.es/internet/groups/public/documents/publicaciones/18-200903508.pdf](http://www.aebanca.es/internet/groups/public/documents/publicaciones/18-200903508.pdf), novembre 2008).
- AEB (2009) *Anuario estadístico de la banca en España 2009*. Asociación Española de Banca (a [www.aebanca.es/internet/groups/public/documents/publicaciones/22-201005977.pdf](http://www.aebanca.es/internet/groups/public/documents/publicaciones/22-201005977.pdf), maig 2011).
- AENA (2000) *Anuario estadístico 2000. Palma de Mallorca Airport*. AENA, Aeropuerto de Palma de Mallorca, Palma.
- AENA (2001) "Historia de la aviación en Mallorca" a *Anuario estadístico 2000*. AENA, Palma de Mallorca, p.8-16.
- AENA (2005) *Aeropuerto de Palma de Mallorca. Anuario estadístico 2005*. AENA, Palma.
- Aena (26/04/2006) "Aena licita las obras de aparcamiento y urbanización en el Aeropuerto de Menorca" ([www.aena.es/csee/ccurl/Obras en el Aeropuerto de Menorca.pdf](http://www.aena.es/csee/ccurl/Obras%20en%20el%20Aeropuerto%20de%20Menorca.pdf), desembre 2008).
- Aena (30/07/2004) "Adjudicadas las obras de ampliación del edificio terminal del Aeropuerto de Menorca" ([www.aena.es/csee/ccurl/Ampliacion Terminal Menorca julio 04.pdf](http://www.aena.es/csee/ccurl/Ampliacion%20Terminal%20Menorca%20julio%2004.pdf), desembre 2008).
- Afrikamarket (2005) *El sector de la construcción en Marruecos 2005* ([www.seopan.es/ficheros/407d08cdf750bb6216ccfc6e673dc73f.pdf](http://www.seopan.es/ficheros/407d08cdf750bb6216ccfc6e673dc73f.pdf), març 2011).
- Afrikamarket (2009) *Construcción y obra pública. Marruecos* ([www.negociomarruecos.com/doc/Cooperacion/Construccion y obra publica en Marruecos.pdf](http://www.negociomarruecos.com/doc/Cooperacion/Construccion%20y%20obra%20publica%20en%20Marruecos.pdf), març 2011).
- Afrol News (28/07/2008) "Marruecos presenta plan de desarrollo turístico para Alhucemas" a *Afrol News* 28/07/2008 ([www.afrol.com/es/articulos/30007](http://www.afrol.com/es/articulos/30007), març 2011).
- Agència Valenciana del Turisme (2002) *El turismo en la Comunidad Valenciana 2001*. Agència Valenciana del Turisme, Generalitat Valenciana, València.
- Agència Valenciana del Turisme (2003) *El turismo en la Comunidad Valenciana 2002*. Agència Valenciana del Turisme, Generalitat Valenciana, València.
- Agència Valenciana del Turisme (2004) *El turismo en la Comunidad Valenciana 2003*. Agència Valenciana del Turisme, Generalitat Valenciana, València.
- Agencias (10/06/2010) "Bruselas pide a España que recorte su gasto un 1,75 por ciento para 2011" a *Diario de Mallorca* 10/06/2010, p.41.
- Agencias (11/06/2009) "El Grupo Barceló recorta sus inversiones un 75% ante la caída de las ventas turísticas" a *Diario de Mallorca* 11/06/2009, p.4.
- Agencias (12/04/2007) "Grosske anuncia acciones legales contra el PP por 'difamación'" a *Diario de Mallorca* 13/07/2007 ([www.diariodemallorca.es/part-forana/1498/grosske-anuncia-acciones-legales-pp-difamacion/255130.html](http://www.diariodemallorca.es/part-forana/1498/grosske-anuncia-acciones-legales-pp-difamacion/255130.html), abril 2010).

- Agencias (17/03/2008) "La Operación Malaya cruza el 'charco' y salpica a empresas dominicanas" a *El Economista* 17/03/2008 (<http://ecodiario.economista.es/economia/noticias/421151/03/08/La-Operacion-Malaya-cruza-el-charco-y-salpica-a-empresas-dominicanas.html>, març 2011).
- Agencias (26/09/2008) "La patronal insta al Gobierno a abaratar el despido ante la crisis" a *Diario de Mallorca* 26/09/2008, p.46.
- Agencias (20/11/2008) "El Banco de España y la OCDE recetan despidos baratos para combatir la crisis" a *Diario de Mallorca* 20/11/2008, p.46.
- Agencias (12/12/2008) "Kraft cierra la fábrica de El Caserío en Maó y deja en la calle a 215 trabajadores" a *Diario de Mallorca* 12/12/2008, p.46.
- Agencias (19/12/2008) "Zapatero denuncia el "borrado informático" de los datos sobre los vuelos de la CIA" a *Diario de Mallorca* 19/12/2008, p.40.
- Agencias (13/05/2009) "La patronal cree que "muchas" de las medidas de Zapatero van en la "buena dirección"" a *El País* 13/05/2009 ([www.elpais.com/articulo/economia/patronal/cree/muchas/medidas/Zapatero/van/buena/direccion/elpepueco/20090513elpepueco\\_8/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/patronal/cree/muchas/medidas/Zapatero/van/buena/direccion/elpepueco/20090513elpepueco_8/Tes), juny 2010).
- Agencias (6/03/2010) "Barceló declara ante el juez y afirma que actuó siempre desde la "legalidad"" a *Diario de Mallorca* 6/03/2010, p.5.
- Agencias (14/04/2010) "Fernández Ordóñez cree que el "paro masivo" es el mayor riesgo para la banca" a *Diario de Mallorca* 14/04/2010, p.38.
- Agencias (15/04/2010) "El FMI recomienda a España crear un contrato único indefinido" a *Diario de Mallorca* 15/04/2010, p.39.
- Agencias (21/04/2010) "Viajes Marsans pierde la licencia para la venta de billetes de avión" a *Diario de Mallorca* 21/04/2010, p.29.
- Agencias (29/04/2010) "Bruselas eleva a 135.000 millones de euros el coste del rescate de Grecia" a *Diario de Mallorca* 29/04/2010, p.45.
- Agencias (12/05/2010) "Obama urge a Zapatero a tomar medidas para reforzar la economía" a *Diario de Mallorca* 12/05/2010, p.36.
- Agencias (18/05/2010) "Cataluña cambia la geografía de sus cajas de ahorro" a *Diario de Mallorca* 18/05/2010, p.36.
- Agencias (16/06/2010) "CCOO y UGT llaman a la huelga general para el próximo 29 de septiembre" a *Diario de Mallorca* 16/06/2010, p.34.
- Agencias (16/06/2010) "El Banco Mundial considera "muy grave" la situación económica española" a *Diario de Mallorca* 16/06/2010, p.39.
- Agencias (25/11/2010) "Irlanda despedirá a casi 25000 funcionarios, subirá impuestos y reducirá los salarios" a *Diario de Mallorca* 25/11/2010, p.40.
- Agencias (27/11/2010) "Miles de irlandeses se manifiestan contra el plan de austeridad" a *El País* 27/11/2010 ([www.elpais.com/articulo/internacional/Miles/irlandeses/manifiestan/plan/austeridad/elpepuint/20101127elpepuint\\_12/Tes](http://www.elpais.com/articulo/internacional/Miles/irlandeses/manifiestan/plan/austeridad/elpepuint/20101127elpepuint_12/Tes), desembre 2010).
- Agudo, J. i Iglesias, F. (2007) *Urbanismo y democracia. Alternativas para evitar la corrupción*. Fundación Alternativas, Madrid.
- Aguilera, M. i Marina, L. (6/06/2008) "El director de Air Berlin lamenta que en Baleares se trate al castellano como lengua extranjera" a *El Mundo/El Día de Baleares*, 6/06/2008.
- Aguilera-Klink, F. (2006) "Canarias como ultraperiferia de la democracia: rasgos e implicaciones fundamentales del modelo económico victimista" a Aguilera-Klink, F. (ed.) *Calidad de la democracia y protección ambiental en Canarias*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p. 37-56.
- Aguilera-Klink, F. (ed) (2006) *Calidad de la democracia y protección ambiental en Canarias*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Aguilera-Klink, F. i Naredo, J.M. (eds) (2009) *Economía, poder y megaproyectos*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Aguiló, A. (1990) "Estructura económico-financiera de la empresa hotelera" a *Papeles de economía española* núm.8, p.254-262.
- Aguiló, E. (1990) "Baleares" a *Papeles de economía española* núm.45, p.135-150.
- Aguiló, E. (dir) (1981) *El turismo en las Baleares*. Consell Interinsular/Conselleria d'Economia i Hisenda/Banca March, Palma.
- Aguiló, E. (1982) *El urbanismo y el medio ambiente en las Balears*. Conselleria d'Economia i Hisenda, Consell General Interinsular, Palma.
- Aguiló, E.; Riera, A. i Rosselló, J. (2005) "The short-term effect of a tourist tax through a dynamic model. The case of the Balearic Islands" a *Tourism Management* núm.26, p.359-365.
- Aguiló, J.A. (11/03/2009) "Cort aprueba la fachada marítima, pero Bloc y UM no quieren edificios en la zona verde" a *Última Hora* 11/03/2009, p.28-29.
- Aguiló, J.A. (14/01/2009) "Cort pide al Govern que no se realice evaluación ambiental para el hotel del Palacio de Congressos" a *Última Hora* 14/01/2009, p.27.

- Aguiló, M. i Llauger, M.A. (1996) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma.
- Aguiló, M. i Llauger, M.A. (coord) (1996) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma.
- Aguiló, P. (26/07/2006) "Andratx o la destrucció de un paisaje mítico" a *Ultima Hora* 26/07/2006, p.26.
- Air Berlin (9/09/2009) "La Comisión de la Competencia alemana aprueba la absorción del sector de TUIfly city route por parte de Air Berlin" ([www.airberlin.com/site/pressreleases\\_dr.php?LANG=spa&ID=2011](http://www.airberlin.com/site/pressreleases_dr.php?LANG=spa&ID=2011), juny 2010).
- Aixalá, J. (1999) *La peseta y los precios. Un análisis de largo plazo (1868-1995)*. Pressas Universitarias de Zaragoza, Saragossa.
- Aizpeolea, L.R. (3/07/2010) "El Gobierno ahorrará 250 millones al no cubrir 10600 vacantes de funcionarios" a *El País* 3/07/2010, p.12.
- Aizpeolea, L.R. (2/10/2010) "Zapatero asegura con rotundidad que no rectificará la reforma laboral" a *El País* 2/10/2010, p.11.
- Aizpeolea, L.R. (31/12/2010) "Zapatero anuncia la jubilación a los 67 años en 2027 y busca un pacto con Rajoy" a *El País* 31/12/2010, p.12-13.
- Ajuntament de Calvià (2000) Programa d'Actuació- Estudi Econòmic Financer. Revisió del Pla General d'Ordenació Urbana de Calvià. (BOIB núm.88, 18/07/2000) ([www.calvia.com/servlet/model.web.ShowDoc?KARXIU=132&TABLENAME=WEB.DOCUMENTACIO&pageProcessKey=LOADINGDOCUMENT&KDOCUMENTACIO=2344](http://www.calvia.com/servlet/model.web.ShowDoc?KARXIU=132&TABLENAME=WEB.DOCUMENTACIO&pageProcessKey=LOADINGDOCUMENT&KDOCUMENTACIO=2344), juliol 2010).
- Ajuntament de Palma (2008) "Palma obert al futur. Model de ciutat. Dossier de premsa" ([www.palmademallorca.es/IMI/PORTAL/PRD/RecursosWeb/DOCUMENTOS/1/0\\_7265\\_1.pdf](http://www.palmademallorca.es/IMI/PORTAL/PRD/RecursosWeb/DOCUMENTOS/1/0_7265_1.pdf), setembre 2010).
- Akyüz, Y. i Boratav, K. (2003) "The making of the Turkish crisis" a *World Development* vol.31 núm.9, p.1549-1566.
- Alañón, A. i Gómez de Antonio, M. (2004) "Estimación de la economía sumergida en España: un model estructural de variables latentes" a *Fundación de las Cajas de Ahorros. Documento de trabajo* núm. 184/2004 ([www.funcas.ceca.es/Publicaciones/InformacionArticulos/Publicaciones.asp?ID=1072](http://www.funcas.ceca.es/Publicaciones/InformacionArticulos/Publicaciones.asp?ID=1072), abril 2010).
- Alba Grupo March (2007) *Informe anual 2007* (<http://www.cf-alba.com/index.cfm>, desembre 2010).
- Alba Sud (28/02/2011) "Controversia sobre el modelo turístico dominicano" ([www.albasud.org/noticia/164/controv-egrave-rsia-sobre-el-model-turistic-dominic-agrave](http://www.albasud.org/noticia/164/controv-egrave-rsia-sobre-el-model-turistic-dominic-agrave), març 2011).
- Albarracín, J. (1991) "La política de los sindicatos y la dinámica del movimiento obrero" a Etxezarreta, M. (coord) *La reestructuración del capitalismo en España 1970-1990*. Icaria, Barcelona, p.399-425.
- Albarracín, J. (1999) "La política de empleo del neoliberalismo en España" a Valdivielso, J. (ed) *Empleo y política social bajo el neoliberalismo. Baleares como ejemplo*. Escuela Sindical Marcos Peralta - CC.OO Illes Balears, Palma de Mallorca, p.9-51.
- Albert, I.; Bayón, F. i Cerra, J. (1999) "Agencias de viaje" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 815-843.
- Albertí, P. (1990) "El sector de la construcción. Evolución 1981-1988" a *Papeles de economía española* núm.8, p.111-127.
- Albertí, P. i Barceló, A. (1983) "La Construcción" a *Evolución económica 1982. Baleares*. SA NOstra, Banca Catalana, Barcelona, p. 91-101.
- Alcaide, J. (2003) *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo XX*. Fundación BBVA, Bilbao.
- Alcalde, R. (2008) "El caso de la Barcelona Traction. Una revisión" a *Revista de Historia Industrial* núm.36, p.83-107.
- Alcaraz, M. i Mas, F.X. (2008a) *30 anys Salvem es Trenc!*. Programa de Festes Mare de Déu d'Agost 2008, Ajuntament de Campos, Campos.
- Alcaraz, M. i Mas, F.X. (2008b) "30 anys del clam: Salvem es Trenc! (I)" a *Cultura Obrera* núm.25, p.9.
- Alcaraz, M. i Mas, F.X. (2008c) "30 anys del clam: Salvem es Trenc! (II)" a *Cultura Obrera* núm.26, p.9.
- Alcaraz, M. i Mas, F.X. (2009) "30 anys del clam: Salvem es Trenc! (III)" a *Cultura Obrera* núm.27, p.9.
- Alcázar, A. (2009) "Turismo sexual, jineterismo, turismo de romance. Fronteras difusas en la interacción con el otro en Cuba" a *Gazeta de Antropología* núm.25/1 ([www.ugr.es/~pwlac/G25\\_16Ana\\_Alcazar\\_Campos.html](http://www.ugr.es/~pwlac/G25_16Ana_Alcazar_Campos.html), març 2011).
- Alcázar, B. (2002) *Los canales de distribución en el sector turístico*. Escuela Superior de Gestión Comercial y Marketing, ESIC, Madrid.
- Alcover, J. (1966) "Gestiones urbanísticas con fines turísticos" a *Cuadernos de arquitectura* núm.166 (El turismo en la costa II), p.17-21.
- Alcover, J. (1970a) "El turismo" a *Plan Provincial de Ordenación de Baleares. Documentación informativa. Memoria*. Diputación Provincial de Baleares, Palma de Mallorca, p.249-299.
- Alcover, J. (1970b) "Urbanismo" a *Plan Provincial de Ordenación de Baleares. Documentación informativa. Memoria*. Diputación Provincial de Baleares, Palma de Mallorca, p.249-299.



- Alcover, M. (1977) *Converses solleriques*. Ed. Moll, Palma.
- Alcover, R. (1992) *Adan Diehl i Formentor*. Comissió de les Illes Balears per a la commemoració del Vè centenari del descobriment d'Amèrica, Palma.
- Alegre, J. i Pou, Ll. (2006) "El paquete turístico de todo incluido: un análisis de sus implicaciones económicas para el caso de las Islas Baleares" a *DEA Working Papers Series* núm.17 ([www.uib.es/depart/deaweb/deawp/17.htm](http://www.uib.es/depart/deaweb/deawp/17.htm), juny 2010).
- Alemaný, J. (2001) *Els Grans Ports de les Balears. Palma, Alcúdia, Maó, Eivissa, La Savina*. Lunweg Editores, Barcelona.
- Alemaný, L. (1973) "Notas para una pequeña historia de la Banca Balear" a *Banco de Crédito Balear: 1872-1972. Primer centenario*. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p.167-193.
- Alenyà, M. (2001) "Pasado, presente y futuro de "Sa Nostra", una institución clave de las Islas Baleares" a *Estudis d'Història Econòmica* núm.17-18, p.3-16.
- Alenyà, M. i Navinés, F. (coord) (2010) *L'economia balear 1970-2010*. Documenta Balear, Palma.
- Alenyà, M.A.; Barceló, B. i Carlos, P. (1982) "Evolució econòmica" a Barceló, B. (dir.) *Cent anys de la història de Balears*. SA NOSTRA, Caixa d'Estalvis de Balears, Palma de Mallorca, p.43-74.
- Alenyar, M. (1984) *Introducció a l'economia de les Balears*. Edicions Cort, Palma.
- Alenyar, M. (1989) "Les caixes d'estalvi a Mallorca" a Dolç, M. (dir.) *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Promomallorca, Inca, p.359-360.
- Alenyar, M. (1990a) "Turisme i hostaleria" a *Estudis Baleàrics* núm.37/38, p.17-37.
- Alenyar, M. (1990b) "Xifres de turisme, hostaleria i serveis complementaris" a *Estudis Baleàrics* núm.37/38, p.287-299.
- Alenyar, M. (1990c) "El turisme" a *Evolució econòmica 1989. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.101-121.
- Alenyar, M. (1991) "El turisme" a *Evolució econòmica 1990. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.92-119.
- Alenyar, M. (1992) "El turisme" a *Evolució econòmica de Balears 1991*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.53-81.
- Alenyar, M. (1993) "La economía balear tras un lustro de crisis turística" a *Papeles de economía española* núm.55, p.123-136 .
- Alenyar, M. (1993b) "El turisme" a *Evolució econòmica de Balears 1992*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.55-84.
- Alenyar, M. (1994) "El turismo" a *Evolución económica de Baleares 1993*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.54-88.
- Alenyar, M. i Català, M. (2001) "El turisme" a Alenyar, M. (dir) *Informe Econòmic i social de les Illes Balears 2000*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Palma de Mallorca, p.69-109.
- Alenyar, M. i Fuada, M. (1995) "El turisme" a *Evolució econòmica de Balears 1994*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.64-101.
- Alenyar, M. i Fuada, M. (1997) "El turisme" a *Evolució econòmica Illes Balears 1996*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Palma de Mallorca, p.48-77.
- Alenyar, M. i Galmés, J. (1983) "Agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1982*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.64-78.
- Alenyar, M. i Pons, C. (2000) "El turisme" a Alenyar, M. (dir) *Informe Econòmic i social de les Illes Balears 1999*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Palma de Mallorca, p.62-112.
- Alenyar, M. i Servalls, R. (1990) "Vint anys de turisme a Menorca vists per Joan Casals" a *Estudis Baleàrics* núm.37/38, p.191-197.
- Alenyar, M.; Fuada, M. i Oliver, F. (1996) "El turisme" a *Evolució econòmica Illes Balears 1995*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Palma de Mallorca, p.62-111.
- Alenyar, M.; Fuada, M. i Pons, C. (1999) "El turisme" a Alenyar, M. (dir) *Informe Econòmic i social de les Illes Balears 1998*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Palma de Mallorca, p.89-141.
- Allen, R. (2000) "Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800" a *European Review of Economic History*, 3, p.1-25.
- Allen, R. (2001) "The Great Divergence in European wages and prices from the Middle Ages to the First World War" a *Explorations in economic history* núm.38, p.411-447.
- Allen, T. (1985) "Marketing by a Small Tour Operator in a Market Dominated by Big Operators" a *European Journal of Marketing* vol.19, núm.5, p.83-90.
- Allock, J.B. (1986) "Yugoslavia's tourist trade. Pot of Gold or Pig in a Poke?" a *Annals of tourism research* vol.13 núm.4, p.565-588.
- Almirón, N. (2006) *Poder financiero y poder mediático: banca y grupos de comunicación. Los casos del SCH y PRISA (1976-2004)*. Tesi Doctoral, Departament de Periodisme i Ciències de la Comunicació, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona.
- Alomar, C. (14/08/2004) "Todo incluido, una amenaza a la economía del turismo" a *El País* 14/08/2004, p.62.
- Alomar, C. (3/06/2006) "La targeta" a *Diari de Balears* 3/06/2006 ([www.diaridebalears.com/segona.shtml?2819+6+162559](http://www.diaridebalears.com/segona.shtml?2819+6+162559), juny 2006).

- Alomar, G. (19/04/2008) "El Passeig Marítim, medio siglo ganado al mar" a *Brisas* 19/04/2008, p.4-11.
- Alomar, G. (1986) *Memorias de un urbanista, 1939-1979*. Miquel Font, Palma.
- Alomar, G. (2000 [1892]) *La Reforma de Palma. Hacia la renovación de una ciudad a través de un proceso de evolución creativa*. Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears, Palma.
- Alter-Eco (2007) "Nusa Dua's Burdened Past" a *Alter-Econews* núm.3, p.1-2 ([www.wrm.org.uy/actors/CCC/Bali/altereco3.pdf](http://www.wrm.org.uy/actors/CCC/Bali/altereco3.pdf), febrer 2010).
- Altés, C. (2006) *El turismo en América Latina y el Caribe y la experiencia del BID*. Banco Interamericano de Desarrollo, Washington DC.
- Álvarez de Sotomayor, M. (1966) "Distribución de la afluencia turística y de los alojamientos en Mallorca en el año 1964" a *BCOCIN* núm.651-652, p.62-89.
- Álvarez de Sotomayor, M. (1976) "Distribución del turismo en Mallorca en el año 1974" a *Trabajos de Geografía* núm.29, p.53-105.
- Álvarez, C. (25/07/2006) "Globalia incorpora dos nuevos establecimientos a su cartera" a *Hosteltur* 25/07/2006 ([www.hosteltur.com/36446\\_globalia-incorpora-dos-nuevos-establecimientos-su-cartera.html](http://www.hosteltur.com/36446_globalia-incorpora-dos-nuevos-establecimientos-su-cartera.html), març 2011).
- Álvarez, C. (6/02/2007) "Globalia anuncia 100 hoteles para 2010" a *Hosteltur* 6/02/2007 ([www.hosteltur.com/39719\\_globalia-anuncia-100-hoteles-2010.html](http://www.hosteltur.com/39719_globalia-anuncia-100-hoteles-2010.html), novembre 2011).
- Álvarez, C. (24/11/2007) "Excellence abre su segundo establecimiento en Cancún" a *Hosteltur* 24/11/2007 ([www.hosteltur.com/48049\\_excellence-abre-su-segundo-establecimiento-cancun.html](http://www.hosteltur.com/48049_excellence-abre-su-segundo-establecimiento-cancun.html), febrer 2011).
- Álvarez, C. (3/12/2007) "Sirenis prepara su entrada en Costa Rica" a *Hosteltur* 3/12/2007 ([www.hosteltur.com/48305\\_sirenis-prepara-su-entrada-costa-rica.html](http://www.hosteltur.com/48305_sirenis-prepara-su-entrada-costa-rica.html), març 2011).
- Álvarez, C. (18/12/2007) "Hipotels adquiere en Mallorca el Cala Millor Park" a *Hosteltur* 18/12/2007 ([www.hosteltur.com/noticias/48719\\_hipotels-adquiere-mallorca-cala-millor-park.html](http://www.hosteltur.com/noticias/48719_hipotels-adquiere-mallorca-cala-millor-park.html), desembre 2010).
- Álvarez, C. (2008) "Aterrizaje español en Dubai" a *Hosteltur* núm.170,p.24-25.
- Álvarez, C. (29/02/2008) "Riu deja la gestión de sus hoteles de Cuba" a *Hosteltur* 29/02/2008 ([www.hosteltur.com/50821\\_riu-deja-gestion-sus-hoteles-cuba.html](http://www.hosteltur.com/50821_riu-deja-gestion-sus-hoteles-cuba.html), març 2011).
- Álvarez, N. i Medialdea, B. (2009) "Financiarización, crisis económica y socialización de las pérdidas" a *Viento Sur* núm.100, p.21-32.
- Álvarez-Pastor, D. (1974) "Nueva normativa de inversiones extranjeras" a *Revista española de financiación y contabilidad* vol.3 núm.10, p.641-650.
- Amat, M. (2008) "Hotelería española en el exterior. La oferta crece un 8% y alcanza las 225.316 habitaciones" a *Revista Hostelmarket* núm.108 ([www.alimarket.es/noticia/mH108026/HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR](http://www.alimarket.es/noticia/mH108026/HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR), febrer 2011).
- Amengual, B. (6/04/1997) "El sastre sagaz" a *Diario de Mallorca* 6/04/1997, p.10.
- Amengual, J. (17/12/2007) "Manacor. sexto año de excursión reivindicativa en favor de la libertad de paso" a *Diario de Mallorca* 17/12/2007 (a [www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1747\\_3\\_316241\\_Part-Forana-medio-millar-personas-exigen-reapertura-caminos-Fangar](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1747_3_316241_Part-Forana-medio-millar-personas-exigen-reapertura-caminos-Fangar), novembre 2008).
- Amer, J. (2002a) *El turisme com a "pa per viure"*. Treball de Recerca de Doctorat de Sociologia, Universitat de Barcelona (inèdit).
- Amer, J. (2002b) "Turisme i població resident" a Picornell, C.; Sastre, F. i Serra, S. (dirs) *Turisme i societat a les Illes Balears*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.801-816.
- Amer, J. (2006) *Turisme i política. L'empresariat hotelier de Mallorca*. Edicions Documenta Balear, Palma.
- Amer, J. (2008) "Global beaches and local politics" (en premsa).
- Amer, J. (2009) "Emprendedores turísticos locales y su intermediación en la esfera de las políticas públicas: el caso de Mallorca. Una aproximación desde la sociología histórica y política" a *Pasos* vol.7 núm.3, p.371-380.
- Amer, M. i Mestre, J. (1978) "Agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1977*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.107-118..
- Amer, M. i Mestre, J. (1979) "Agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1978*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.145-157..
- Amer, M.; Galmés, J. i Mestre, J. (1985) "L'agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1984*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.55-63.
- Amer, M.; Galmés, J. i Mestre, J. (1986) "La agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1985*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.55-64.
- Amer, M.; Galmés, J. i Mestre, J. (1987) "L'agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1986*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.56-70.
- Amer, M.; Galmés, J. i Mestre, J. (1988) "Agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1987*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.55-64.
- Amer, M.; Galmés, J. i Mestre, J. (1989) "La agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1987*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.56-70.

- Amigos de la Tierra, Ecologistas en Acción, Greenpeace, SEO/BirdLife i WWF (2010) *Propuestas ecologistas para una Ley de Economía Sostenible*. ([www.ecologistasenaccion.org/IMG/pdf\\_informe\\_LES.pdf](http://www.ecologistasenaccion.org/IMG/pdf_informe_LES.pdf), juny 2010).
- Amorós, M.; Forero, I. i Valiente, M. (coord) (2008) *La situación de los refugiados en España. Informe 2008*. Comisión Española de Ayuda al Refugiado, Entimema, Madrid.
- Anderson, P. (2009) "¿Una nueva Alemania?" a *New Left Review* núm.57, p.5-38.
- Andújar, T. (20/09/2009) "Hacienda y la Policía intensifican el cerco sobre el Ibaturo y el golf de Pula" a *Diario de Mallorca* 20/09/2009, p.2.
- Andújar, T. (30/05/2008) "El perfil de los tres principales imputados por la fiscalía" a *Diario de Mallorca* 30/05/2008, p.5.
- Andújar, T. (8/03/2009) "Anticorrupción fuerza a políticos imputados a devolver 2 millones" a *Diario de Mallorca* 8/03/2009, p.2.
- Arbona, M. (1996) *Fent volar l'estel*. Associació Veu de Sóller, Sóller.
- Archiducque Luís Salvador (1984 [1897]) *Las Baleares descritas por la palabra y el dibujo (Die Balearen)* (vol.1). José J. Olañeta Editor, Palma.
- Aresbank (2009) *Aresbank Annual Report 2009* ([www.aresbank.es/memorias/report2009.pdf](http://www.aresbank.es/memorias/report2009.pdf), abril 2011).
- Arespachoga, J. (1965) "La industria turística y la especulación del suelo" a *Estudios Turísticos* núm.8, p.5-18.
- Ariza, F. (25/08/2010) "Sa Nostra hace suyo el convenio entre Grande y Es Castell para los cuarteles de la Esplanada" a *Ultima Hora Menorca* 25/08/2010 (<http://ultimahora.es/menorca/noticia/noticias/local/sa-nostra-hace-suyo-el-convenio-entre-grande-y-es-castell-para-los-cuarteles-de-la-esplanada.html>, setembre 2010).
- Armendáriz, F. (9/09/1991) "Veintitrés empresas mallorquinas han presentado este año suspensión de pagos y quiebras" a *Diario de Mallorca* 9/09/1991, p.3.
- Armendáriz, F. (11/01/1992) "Treinta y siete empresas presentaron en el 91 suspensión de pagos" a *Diario de Mallorca* 11/01/1992, p.12.
- Armendáriz, F. (27/05/2005) "La Audiencia absuelve a Pacual y Vallori de espionaje informático" a *Diario de Mallorca* 27/05/2005, p.2.
- Armendáriz, F. (30/07/2005) "Tres jueces culpan a Matas de dar luz verde a un grave abuso electoral" a *Diario de Mallorca* 30/07/2005, p.2.
- Armendáriz, F. (24/03/2006) "Abren diligencias contra la cúpula del Consell por las subvenciones" a *Diario de Mallorca* 24/03/2006, p.2.
- Armendáriz, F. (29/03/2006) "Fluxà dice que el Govern hace de los "creadores de riqueza" los "malos"" a *Diario de Mallorca* 29/03/2006, p.10.
- Armendáriz, F. (19/12/2006) "El juez sospechó de Rodríguez y pinchó su teléfono nueve días" a *Diario de Mallorca* 19/12/2006, p.2.
- Armendáriz, F. (30/03/2007) "El fiscal pide que cuatro funcionarios sean juzgados por el caso Mapau" a *Diario de Mallorca* 30/03/2007, p.5.
- Armendáriz, F. (13/03/2007) "Denuncian a March, líder del GOB, por supuestas obras ilegales e una finca" a *Diario de Mallorca* 13/07/2007, p.5.
- Armendáriz, F. (13/04/2007) "La Guardia Civil interroga por el caso Andratx a Miquel Coll como imputado" a *Diario de Mallorca* 13/04/2007, p.5.
- Armendáriz, F. (7/06/2007) "Absuelven al ex conseller Cladera por el caso Galatzó" a *Diario de Mallorca* 7/06/2007, p.29.
- Armendáriz, F. (12/06/2007) "Localizan sociedades panameñas para gestionar bienes de Michel Douglass" a *Diario de Mallorca* 12/06/2007, p.5.
- Armendáriz, F. (6/07/2007) "La trama compró Bon Sosec para camuflar inversiones millonarias" a *Diario de Mallorca* 6/07/2007, p.3.
- Armendáriz, F. (13/07/2007) "Los Hore pagaron 17 millones por Son Bunyola en una cuenta de las Antillas" a *Diario de Mallorca* 13/07/2007, p.8.
- Armendáriz, F. (20/09/2007) "Hacienda imputa a la dueña de Son Bunyola delitos fiscales millonarios" a *Diario de Mallorca* 20/09/2007, p.7.
- Armendáriz, F. (25/09/2007) "El juez archiva la causa contra el presidente del Consell Consultiu" a *Diario de Mallorca* 25/09/2007, p.7.
- Armendáriz, F. (14/11/2007) "Malversación o faltas administrativas" a *Diario de Mallorca* 14/11/2007, p.3.
- Armendáriz, F. (20/11/2007) "Los Hore dicen que usan entramados societarios por temor a los delincuentes" a *Diario de Mallorca* 20/11/2007, p.11.
- Armendáriz, F. (22/12/2007) "La fiscalía denunciará en los juzgados de instrucción el polígono de Son Oms" a *Diario de Mallorca* 22/12/2007, p.5.
- Armendáriz, F. (6/01/2008) "El TSJB amplía la responsabilidad en obras ilegales a los constructores" a *Diario de Mallorca* 6/01/2008, p.2.
- Armendáriz, F. (31/01/2008) "Imputan a un alto funcionario del Govern por encubrir el caso Andratx" a *Diario de Mallorca* 31/01/2008, p.7.

- Armendáriz, F. (13/02/2008) "Rodríguez se ofreció a Hidalgo para defenderle contra el Gob y una televisión" a *Diario de Mallorca* 13/02/2008, p.6.
- Armendáriz, F. (29/02/2008) "La jueza del caso Mapau procesa a tres funcionarios por falsedad y prevaricación" a *Diario de Mallorca* 29/02/2008 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1819\\_2\\_335160\\_Mallorca-jueza-caso-Mapau-procesa-tres-funcionarios-falsedad-prevaricacion](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1819_2_335160_Mallorca-jueza-caso-Mapau-procesa-tres-funcionarios-falsedad-prevaricacion), març 2010).
- Armendáriz, F. (10/04/2008) "El juez Barceló archiva el sumario de la cúpula política del anterior Consell" a *Diario de Mallorca* 10/04/2008, p.5.
- Armendáriz, F. (14/06/2008) "Cae en Calvià el 'capo' de la Tambov" a *Diario de Mallorca* 14/06/2008, p.2-3.
- Armendáriz, F. (4/09/2009) "La jueza reclama 38,5 millones de fianza para Flaquer y la UTE" a *Diario de Mallorca* 4/09/2009, p.2.
- Armendáriz, F. (10/09/2008) "Futura dice al juez que sólo puede salvarla un plan de viabilidad" a *Diario de Mallorca* 10/09/2008, p.2.
- Armendáriz, F. (4/11/2010) "El juez no descarta reabrir el caso Plan Territorial si aparecen nuevas pruebas" a *Diario de Mallorca* 4/11/2010, p.3.
- Armendáriz, F. (23/12/2008) "Anticorrupción investiga cómo equipó Jaume Matas su 'palacete'" a *Diario de Mallorca* 23/12/2008, p.7.
- Armendáriz, F. (23/12/2008) "Cerdà desvincula a Munar del negocio para crear el polígono de Son Oms" a *Diario de Mallorca* 23/12/2008, p.6.
- Armendáriz, F. (27/12/2008) "Investigan sobornos a directivos de IB3 y altos políticos del Govern de Matas" a *Diario de Mallorca* 27/12/2008, p.5.
- Armendáriz, F. (14/01/2009) "Nouvel declara que tuvo datos sobre el proyecto 8 meses antes del concurso" a *Diario de Mallorca* 14/01/2009, p.5.
- Armendáriz, F. (28/01/2009) "La Guardia Civil amplía la 'Operación Buckingham' sobre la fortuna de Matas" a *Diario de Mallorca* 28/01/2009, p.5.
- Armendáriz, F. (27/03/2009) "La carretera de los favores" a *Diario de Mallorca* 27/03/2009, p.3.
- Armendáriz, F. (2/06/2009) "La jueza archiva el caso licencias contra la ex alcaldesa Catalina Soler" a *Diario de Mallorca* 2/06/2009, p.17.
- Armendáriz, F. (3/06/2009) "Velasco apunta a José Luis Moreno como pagador de un soborno a Matas" a *Diario de Mallorca* 3/06/2009, p.4.
- Armendáriz, F. (3/09/2009) "La Audiencia ratifica la fianza de 154 millones y el bloqueo de fondos contra los Hore" a *Diario de Mallorca* 3/09/2009, p.5.
- Armendáriz, F. (18/09/2009) "Hacienda ve indicios delictivos en la compra del 'palacete' por Matas" a *Diario de Mallorca* 18/09/2009, p.2.
- Armendáriz, F. (25/09/2009) "Noventa mil euros por la reforma" a *Diario de Mallorca* 25/09/2009, p.3.
- Armendáriz, F. (8/10/2009) "La Audiencia condena a Fausto Ferrero a 2.5 años de cárcel por delito fiscal" a *Diario de Mallorca* 8/10/2009, p.5.
- Armendáriz, F. (15/10/2009) "El juez cita como imputados a Matas y su esposa para marzo" a *Diario de Mallorca* 15/10/2009, p.2.
- Armendáriz, F. (16/10/2009) "Matas alegó para aplazar el pago del 'palacete' que no tenía fondos" a *Diario de Mallorca* 16/10/2009, p.2.
- Armendáriz, F. (24/10/2009) "El juez del Palma Arena investiga el patrimonio de los principales imputados" a *Diario de Mallorca* 24/10/2009, p.9.
- Armendáriz, F. (29/10/2009) "Condena de 13,5 años para De Santos por abusar de menores" a *Diario de Mallorca* 29/10/2009, p.16.
- Armendáriz, F. (5/11/2009) "El fiscal pide 34 años de cárcel para los 6 acusados por el derrumbe del Tívoli" a *Diario de Mallorca* 5/11/2009, p.12.
- Armendáriz, F. (14/11/2009) "El TSJB registra las sedes de la UTE en busca de pagos ilícitos" a *Diario de Mallorca* 14/11/2009, p.2.
- Armendáriz, F. (27/02/2010) "Munar dimite tras ser acusada de financiación ilegal de UM" a *Diario de Mallorca* 27/02/2010, p.2.
- Armendáriz, F. (3/03/2009) "Un testigo dice que Matas cobró un soborno en la gala inaugural de IB3" a *Diario de Mallorca* 3/03/2009, p.5.
- Armendáriz, F. (19/03/2010) "El juez acusa a Munar de desviar 5 millones de euros de fondos públicos" a *Diario de Mallorca* 19/03/2010, p.2-3.
- Armendáriz, F. (8/04/2010) "Matas abona en efectivo los tres millones para no ir a la cárcel" a *Diario de Mallorca* 8/04/2010, p.2.
- Armendáriz, F. (15/04/2010) "Arrestan a otro ex director general de Matas por corrupción" a *Diario de Mallorca* 15/04/2010, p.2.
- Armendáriz, F. (1/05/2010) "Casi 3 millones de fianza para Cardona" a *Diario de Mallorca* 1/05/2010, p.8.
- Armendáriz, F. (20/05/2010) "El juez archiva la última causa penal que quedaba abierta contra Nájera" a *Diario de Mallorca* 20/05/2010 ([www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/05/20/juez-archiva-ultima-causa-penal-queda-abierta-najera/571775.html](http://www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/05/20/juez-archiva-ultima-causa-penal-queda-abierta-najera/571775.html), maig 2010).

- Armendáriz, F. (2/06/2010) "Condena de 3 años y 10 meses para Gabriel Feliu por un delito fiscal" a *Diario de Mallorca* 2/06/2010, p.6.
- Armendáriz, F. (29/10/2010) "Alía sale de la cárcel tras pagar su familia una fianza de 150000 euros" a *Diario de Mallorca* 29/10/2010, p.5.
- Armendáriz, F. (30/10/2010) "El fiscal ve indicios de 'pelotazos' en el Plan Territorial, pero carece de pruebas" a *Diario de Mallorca* 30/10/2010, p.4.
- Armendáriz, F. (2/12/2010) "Dalmau, agobiado por la Policlínica, muere en Cap Blanc" a *Diario de Mallorca* 2/12/2010 (<http://www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/12/02/fiscal-unicamente-acusa-piza-delito-societario-caso-polclinica/625190.html>, desembre 2010).
- Armendáriz, F. (18/12/2010) "Díaz Ferrán explica a la Policía en Madrid sus negocios portuarios en Balears" a *Diario de Mallorca* 18/12/2010, p.4.
- Armendáriz, F. (18/03/2011) "El TSJB exculpa al exconseller Flaquer de desviar fondos a una fundación" a *Diario de Mallorca* 18/03/2011, p.4.
- Armendáriz, F. i EFE (5/07/2006) "El Supremo exculpa a Pascual y Vallori del espionaje electrónico del caso Bitel" a *Diario de Mallorca* 5/07/2006, p.3.
- Armendáriz, F. i Eza, V. (30/10/2009) "El juez imputa al ex president Cañellas por la torre de Sant Elm" a *Diario de Mallorca* 30/10/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Eza, V. (18/12/2009) "Vicens, condenado a 4 años medio de cárcel y Nicolau a 2 años y 3 meses" a *Diario de Mallorca* 18/12/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Frau, J. (24/05/2005) "Calvià y el proyecto de "los bordes de magaluf" incluye hoteles, viviendas y un centro comercial" a *Diario de Mallorca* 24/05/2005 ([www.skyscrapercity.com/archive/index.php/t-216255.html](http://www.skyscrapercity.com/archive/index.php/t-216255.html), juliol 2009).
- Armendáriz, F. i Guijarro, F. (11/03/2008) "Jaime Gibert pacta un acuerdo con la fiscalía para declararse culpable" a *Diario de Mallorca* 11/03/2008, p.32.
- Armendáriz, F. i Manso, M. (25/04/2008) "El juez citará como imputados a Grande y Sastre por el caso PTM" a *Diario de Mallorca* 25/04/2008.
- Armendáriz, F. i Manso, M. (24/09/2009) "El fiscal superior imposibilitó la denuncia contra Matas por cohecho por el palacete" a *Diario de Mallorca* 24/09/2009, p.7.
- Armendáriz, F. i Manso, M. (14/04/2010) "La Policía arresta al director general de Tributos de Matas" a *Diario de Mallorca* 14/04/2010, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Marina, L. (17/04/2010) "Joan Pol y Sainz de Baranda quedan libres con sendas fianzas" a *Diario de Mallorca* 17/04/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (28/11/2006) "Arrestan al alcalde de Andratx y al director general del territorio balear" a *Diario de Mallorca* 28/11/2006, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (1/12/2006) "El juez envía a la cárcel al alcalde de Andratx y al celador municipal" a *Diario de Mallorca* 1/12/2006, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (15/12/2006) "Hidalgo y Jaime Gibert hicieron negocios juntos por casi 2 millones" a *Diario de Mallorca* 15/12/2006, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (8/02/2007) "El constructor Seguí confirma el pago de sobornos en Andratx por licencias" a *Diario de Mallorca* 8/02/2007, p.3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (9/02/2007) "Zapata admite que pagó a Gibert e Hidalgo por buscarle solares" a *Diario de Mallorca* 9/02/2007, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (4/04/2007) "Un pacto extrajudicial pone fin al pleito de 30 años por los pisos de Los Almendros" a *Diario de Mallorca* 4/04/2007 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1491\\_2\\_253716](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1491_2_253716) Mallorca-pacto-extrajudicial-pone-pleito-pisos-Almendros, agost 2010).
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (12/12/2007) "La fiscalía denuncia el PTM por prevaricación y delitos urbanísticos" a *Diario de Mallorca* 12/12/2007, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (14/12/2007) "La denuncia del PTM se hizo días antes de la prescripción del tráfico de influencias" a *Diario de Mallorca* 14/12/2007, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (19/03/2008) "Testigos revelan que Viñals pedía dinero para "obtener licencias en tres meses"" a *Diario de Mallorca* 19/03/2008, p.14.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (20/03/2008) "Anticorrupción ya investigó la gestión de Santos en dos causas distintas" a *Diario de Mallorca* 20/03/2008, p.11.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (19/04/2008) "Anticorrupción cifra los pelotazos el Plan Territorial en 297 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 19/04/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (20/04/2008) "La Policía arresta al ex gerente de Bitel por malversar 700.000 euros" a *Diario de Mallorca* 20/04/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (22/04/2008) "El juez deja en libertad con una fianza de 200.000 euros a Vidal" a *Diario de Mallorca* 22/04/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (8/05/2008) "Los antiguos dueños de es Crevers dicen que Grande les ocultó que podía ser urbanizable" a *Diario de Mallorca* 8/05/2008, p.5.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (13/05/2008) "El fiscal y el PP piden a la Audiencia que reabra el caso de Ayudas para Dolça Mulet" a *Diario de Mallorca* 13/05/2008, p.5.

- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (14/05/2008) "Sastre contrató al técnico del PTM que le dio información" a *Diario de Mallorca* 14/05/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (30/05/2008) "El fiscal se querrela contra Vicens, Morales y Montis por sobornos" a *Diario de Mallorca* 30/05/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (31/05/2008) "Los presuntos sobornos cobrados por la trama se elevan a 1,2 millones" a *Diario de Mallorca* 31/05/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (5/06/2008) "Anticorrupción incluye en su querrela del caso Son Oms a dos empresarios" a *Diario de Mallorca* 5/06/2008, p.7.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (28/06/2008) "Cárcel para De Santos por varios casos graves de corrupción de chicos" a *Diario de Mallorca* 28/06/2008, p.14-15.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (19/09/2008) "Anticorrupción incluye en su querrela del caso Son Oms a dos empresarios" a *Diario de Mallorca* 19/09/2008, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (30/09/2008) "Diez detenidos por malversar 5 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 30/09/2008, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (3/10/2008) "La esposa de Jaime Abad colaboró con la trama por su amistad con Ordinas" a *Diario de Mallorca* 3/10/2008, p.4.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (16/10/2008) "La trama del caso Scala se quedaba con 40 de cada 100 euros pagados por el CDEIB" a *Diario de Mallorca* 16/10/2008, p.8.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (21/10/2008) "Los investigadores descubren una cuenta de Vicens en las islas Caimán" a *Diario de Mallorca* 21/10/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (23/10/2008) "La esposa de Vicens se libra de la cárcel tras pagar cuarenta mil euros de fianza" a *Diario de Mallorca* 23/10/2008, p.3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (12/11/2008) "Vicens elude la prisión preventiva con una fianza de cien mil euros" a *Diario de Mallorca* 12/11/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (20/11/2008) "La audiencia impone 5 años de cárcel a Jaume Massot" a *Diario de Mallorca* 20/11/2008, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (6/12/2008) "El diseñador del velódromo dice que le presionaron para inflar gastos" a *Diario de Mallorca* 6/12/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (13/12/2008) "El arquitecto del Palma Arena niega retrasos en su proyecto" a *Diario de Mallorca* 6/12/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (17/12/2008) "El CDEIB pagó el traslado de folletos del PP y de AIPF en las locales de 2007" a *Diario de Mallorca* 17/12/2008, p.12.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (14/02/2009) "Bonet confiesa más facturas falsas y sale libre con fianza" a *Diario de Mallorca* 14/02/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (19/02/2009) "Bonet dice que en el Ibatur había una trama para favorecer al PP" a *Diario de Mallorca* 19/02/2009, p.5.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (21/02/2009) "El juzgado decreta el secreto del sumario sobre el caso Ibatur" a *Diario de Mallorca* 21/02/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (23/02/2010) "El juez imputa por blanqueo de dinero a los empresarios que contrataron a Maite Areal" a *Diario de Mallorca* 23/02/2010, p.3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (19/03/2009) "Detienen al director insular de Carreteras por corrupción" a *Diario de Mallorca* 19/03/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (17/03/2009) "El fiscal se querrela por corrupción cobntra el vicepresidente del Consell" a *Diario de Mallorca* 17/03/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (27/03/2009) "Investigan cambios de diseño en la C-715 pagados con sobornos" a *Diario de Mallorca* 27/03/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (24/05/2009) "Acusan a un millonario sueco de delito fiscal por la venta de un hotel de lujo" a *Diario de Mallorca* 24/05/2009, p.5.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (13/06/2009) "Acusan a Collado de lucrarse con las tumbas y ataúdes de los cementerios" a *Diario de Mallorca* 13/06/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (26/06/2009) "Hacienda valora los solares de Can Domenge casi al doble que el Consell" a *Diario de Mallorca* 26/06/2009, p.5.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (30/06/2009) "El juez señala una 'fianza para Torroja de 1,8 millones por los delitos fiscales" a *Diario de Mallorca* 30/06/2009, p.3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (3/07/2009) "El fiscal acusa a la trama de extorsionar a particulares afectados por la carretera" a *Diario de Mallorca* 3/07/2009, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (11/09/2009) "El juez asume la investigación sobre el patrimonio de Matas" a *Diario de Mallorca* 11/09/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (22/10/2009) "Anticorrupción registra 7 sedes de empresas vinculadas a Nadal y Vicens" a *Diario de Mallorca* 22/10/2009, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (10/11/2009) "Jaume Matas solo ha justificado el pago del 5% de la reforma de su 'palacete'" a *Diario de Mallorca* 10/11/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (25/11/2009) "El constructor del 'palacete' dice que Matas le pago en 'negro'" a *Diario de Mallorca* 25/11/2009, p.2.

- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (26/11/2009) "Fernando Areal me dio dinero negro de Matas en la sede del PP" a *Diario de Mallorca* 26/11/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (1/12/2009) "Imputan a Munar, Nadal, Vicens, Flaquer y Grimalt por corrupción" a *Diario de Mallorca* 1/12/2009, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (3/12/2009) "Los pagos del Consell a las empresas investigadas suman casi 11 millones" a *Diario de Mallorca* 3/12/2009, p.4.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (12/12/2009) "Los pagos del Consell a las empresas investigadas suman casi 11 millones" a *Diario de Mallorca* 12/12/2009, p.4.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (16/12/2009) "Los instaladores de la cocina y el baño turco del 'palacete' cobraron en 'negro'" a *Diario de Mallorca* 16/12/2009, p.7.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (29/12/2009) "El Supremo ratifica la condena e Hidalgo y Massot van a prisión" a *Diario de Mallorca* 29/12/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (19/01/2010) "El fiscal reclama fianzas de miles de euros para imputados en Maquillaje" a *Diario de Mallorca* 19/01/2010, p.3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (29/01/2010) "El esposo de Munar posee tres naves, oficinas y tres empresas" a *Diario de Mallorca* 29/01/2010, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (2/02/2010) "El juez apunta que Matas pudo quedarse con parte de 50 millones del Palma Arena" a *Diario de Mallorca* 2/02/2010, p.4.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (4/02/2010) "Detenido un director general de UM del Govern por corrupción" a *Diario de Mallorca* 4/02/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (7/02/2010) "Antoni Oliver acusa a Flaquer de ordenarle cambiar al ganador de un concurso" a *Diario de Mallorca* 7/02/2010, p.4.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (13/02/2010) "Jaume Matas pidió a un hotelero que diera un empleo a su esposa" a *Diario de Mallorca* 13/02/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (17/02/2010) "El juez acusa a la trama de desviar casi un millón de fondos del Consell" a *Diario de Mallorca* 17/02/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (18/02/2010) "El juez investiga en una pieza secreta si hubo financiación ilegal del PP" a *Diario de Mallorca* 18/02/2010, p.3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (27/02/2010) "Nadal: "Munar me dio 300.000 euros para que comprara Vídeo U" a *Diario de Mallorca* 27/02/2010, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (4/03/2010) "80 liberados de UM cobraban de proveedores del Consell e Inestur" a *Diario de Mallorca* 4/03/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (5/03/2010) "Los proveedores también pagaron a asesores de UM en el Consell" a *Diario de Mallorca* 5/03/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (12/03/2010) "Un abogado vinculado a la UTE de Can Domenge admite irregularidades" a *Diario de Mallorca* 12/03/2010, p.3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (18/03/2010) "Fianza de 350.000 euros para Munar si quiere eludir la cárcel" a *Diario de Mallorca* 18/03/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (31/03/2010) "El juez dice que hubiera mandado a Matas a prisión de habérselo pedido" a *Diario de Mallorca* 31/03/2010, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (29/06/2010) "El juez ve indicios delictivos en las contrataciones de la esposa de Matas" a *Diario de Mallorca* 29/06/2010, p.9.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (14/11/2010) "Munar declara que todo fue legal y que contaba con el apoyo de los técnicos" a *Diario de Mallorca* 14/11/2010, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (17/12/2010) "La Policía imputa a Triay en el amaño de concursos en puertos" a *Diario de Mallorca* 17/12/2010, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (30/03/2011) "Detenido el exalcalde de Ciutadella implicado en una trama de corrupción" a *Diario de Mallorca* 30/03/2011, p.4.
- Armendáriz, F. i Palau, B. (20/03/2009a) "Una empresa de la UTE no cobró unos cien mil euros en trabajos hechos a Aguiar" a *Diario de Mallorca* 20/03/2009, p.3.
- Armendáriz, F. i Palau, B. (20/03/2009b) "El juez dicta fianzas a Orejudo y Mestre por cohecho y malversación" a *Diario de Mallorca* 20/03/2009, p.2.
- Armendáriz, F. i Palau, B. (27/05/2009) "El ex contable de Vicens le acusa de malversación y devuelve el dinero" a *Diario de Mallorca* 27/05/2009, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Palau, B. (23/01/2010) "Un ex gestor de Video U elude la cárcel abonando una fianza de cien mil euros" a *Diario de Mallorca* 23/01/2010, p.3.
- Armendáriz, F. i Vallès, M. (28/04/2005) "El fiscal anticorrupción investiga a Majorica por blanqueo" a *Diario de Mallorca* 28/04/2005, p.2.
- Armendáriz, F. i Vallés, M. (26/04/2008) "El juez imputa a Grande, Sastre, Font y Vicens por el Plan Territorial" a *Diario de Mallorca* 26/04/2008, p.2.
- Armendáriz, F./EFE (15/12/2004) "Conde Pumpido nombra a Carrau fiscal antimafia y anticorrupción de Balears" a *Diario de Mallorca* 15/12/2004, p.9.
- Armendáriz, F.; Goñi, M. i Vallés, M. (2006) *CIA Airlines. Cómo un periódico local desveló la trama ilegal contra el terrorismo*. Debate, Barcelona.

- Armendáriz, F.; Manso, M. i Frau, J. (28/04/2007) "La presunta red lavaba dinero de actividades criminales" a *Diario de Mallorca* 28/04/2007, p.2-3.
- Armendáriz, F.; Peris, X. i Frau, J. (27/04/2007) "Cae en Mallorca una gran red de blanqueo millonario de dinero" a *Diario de Mallorca* 27/04/2007, p.2.
- Armendáriz, F.; Vallés, M. i Goñi, M. (6/07/2007) "Ligan a la red de blanqueo al anfitrión ruso del 'caso Rasputín'" a *Diario de Mallorca* 6/07/2007, p.2.
- Armengol, A. i Armengol, J. (2005) *La repressió a Inca. La República i la Guerra Civil*. Perifèrics, Palma.
- Armet, L. i Bonet, I. (1974) "Els serveis financers a les Balears" a Garau, V.; Berenguer, E.; Buchens, P. I Pipó, J.A. (dirs) *Mallorca. Una introducció a la seva economia*. Servei d'Estudis de Banca Catalana, Barcelona, p.90-104.
- Arrighi, G. (1999) *El largo siglo XXI. Dinero y poder en los orígenes de nuestra época*. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Arrighi, G. (2007) *Adam Smith in Beijing. Lineages of the twenty-first century*. Verso Books, Londres.
- Arrighi, G. (2009) "Las sinuosas sendas del capital. Entrevista de David Harvey" a *New Left Review* núm.56, p.55-86.
- Arrighi, G.; Hopkins, T.K. i Wallerstein, I. (1999) *Movimientos antisistémicos*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Artigues, A. (22/05/2003) "Asignaturas "obligatorias" pendientes" a *Diario de Mallorca* 22/05/2003, p.8.
- Artigues, A.A. i Miranda, M.A. (2004) "Historical origins and the demolition of the last city walls in Palma de Mallorca" a *The 11th International Planning History Conference. Planning models and the culture of cities*. Barcelona, 14-17 de juliol de 2004 ([www.etsav.upc.es/personals/iphs2004/pdf/137\\_p.pdf](http://www.etsav.upc.es/personals/iphs2004/pdf/137_p.pdf), maig 2011).
- Artigues, A.A. (2006) "Funcionalización turística y proceso de urbanización en la isla de Mallorca" a Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.; Murray, I. i Rullan, O. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.110-162.
- Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.; Murray, I. i Rullan, O. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Aspiroz, L. (1981) "Bases económicas del desempleo en Baleares" a Consell General Interinsular de Balears *Informe sobre la coyuntura del empleo en Baleares*. Consell General Interinsular de Balears, Palma de Mallorca (citada a Payno, 1985).
- Aspiroz, L. (2003) *La economía balear en la era de Franco. La autarquía (1939-1949)*. La Lucerna, Palma.
- ATR (Acció per un Turisme Responsable) (febrer 2008) "El Ministerio de Salud de Costa Rica cierra el Hotel Occidental Allegro Papagayo, de capital español, por contaminación de aguas" ([www.turismo-responsable.org/denuncia/0802\\_urgentepapagayo3\\_costarica.html](http://www.turismo-responsable.org/denuncia/0802_urgentepapagayo3_costarica.html), març 2011).
- ATR (Acció per un Turisme Responsable) (gener 2008) "Organizaciones ecologistas denuncian el vertido ilegal de residuos del Hotel Occidental Allegro Papagayo, de capital español, en Guanacaste (Costa Rica)" ([www.turismo-responsable.org/denuncia/0801\\_occidental\\_costarica.html](http://www.turismo-responsable.org/denuncia/0801_occidental_costarica.html), març 2011).
- ATR (Acción por un Turismo Responsable) (maig 2008) "Embargo preventivo del Hotel Barceló-Montelimar de Nicaragua" ([www.turismo-responsable.org/denuncia/0805\\_barcelo\\_nicaragua.html](http://www.turismo-responsable.org/denuncia/0805_barcelo_nicaragua.html), gener 2011).
- ATR (Acción por un Turismo Responsable) (juny 2008a) "El caso Barceló Montelimar (Nicaragua) lo dirimirá el Banco Mundial" ([www.turismo-responsable.org/denuncia/0806\\_barcelo3\\_nicaragua.html](http://www.turismo-responsable.org/denuncia/0806_barcelo3_nicaragua.html), gener 2011).
- ATR (Acció per un Turisme Responsable) (juny 2008b) "Documental videogràfic sobre la enajenación de agua por parte de la multinacional hotelera Sol Meliá en Costa Rica" ([www.turismo-responsable.org/denuncia/0806\\_melia\\_costarica.html](http://www.turismo-responsable.org/denuncia/0806_melia_costarica.html), març 2011).
- ATR (Acció per un Turisme Responsable) (març 2010) "Hotel Riu en Guanacaste: oposición de la población a sus malas prácticas" ([www.turismo-responsable.org/denuncia/1003\\_riu\\_costarica.htm](http://www.turismo-responsable.org/denuncia/1003_riu_costarica.htm), març 2011).
- ATR (Acción por un Turismo Responsable) (juliol 2009) "Acuerdo entre el Gobierno de Nicaragua y el Grupo Barceló" ([www.turismo-responsable.org/denuncia/0907\\_barcelo\\_nicaragua.html](http://www.turismo-responsable.org/denuncia/0907_barcelo_nicaragua.html), gener 2011).
- ATTAC (10/11/2006) "Ricos, grandes empresas y multinacionales ganan, la ciudadanía pierde" a *Rebelión* 10/11/2006 ([www.rebelion.org/noticia.php?id=41001](http://www.rebelion.org/noticia.php?id=41001), juny 2010).
- Autoritat Portuària de les Balears (2006) *Memoria Anual 2006*. Autoritat Portuària de Balears, Palma de Mallorca (Format CD-ROM).
- AVINA (2001) *Socios y proyectos 2001* ([www.stephanschmidheiny.net/ImagesSts/Project\\_List\\_2001\\_Span.pdf](http://www.stephanschmidheiny.net/ImagesSts/Project_List_2001_Span.pdf), abril 2009).
- Bacaria, J. i Tovas, A. (eds) (1999) *Librecambio euromediterráneo. Impacto del área de libre comercio en el horizonte 2010*. Icaria, Barcelona.
- Baeza, P. i Pérez-Orozco, A. (2007) "Notas críticas a la nueva "Ley de Dependencia"" a *Éxodo* núm.87, p. 17-23.



- Baker, R.W. (1928) "The Balearics, island sisters of the Mediterranean" a *National Geographic* agost 1928, p.177-206.
- Balaban, O. (2008) *Capital accumulation, the state and the production of built environment: the case of Turkey*. Tesi Doctoral, Department of City and Regional Planning, Faculty of Architecture, Middle East Technical Univesity, Ankara (<http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12609418/index.pdf>, abril 2011).
- Balbus, J.M. i Roach, S. (2009) "La contribución de la producción animal a la resistencia bacteriana a los antibióticos en las enfermedades humanas" a *Ecología Política* núm.37, p.70-77.
- Baleares (18/12/1983) "Scandiaplan con un capital de 100.000 pesetas, pretendía invertir 11.000 millones" a *Baleares* 18/12/1983, p.16-17.
- Ballester, E. (8/04/2008) "El alcalde de Pollença para las obras que ejecuta el hotel Formentor en el camino de Cala Figuera" a *Última Hora* 8/04/2008.p.38.
- Ballester, E. (9/04/2008) "Expedienten l'hotel Formentor per les obres il·legals del camí de cala Figuera" a *Diari de Balears* 9/04/2008.p.15.
- Ballester, E. (29/05/2010) "El Consell prohibe los campos de golf en el suelo rústico local" a *Última Hora* 29/05/2010 (<http://ultimahora.es/mallorca/noticia/noticias/part-forana/el-consell-prohibe-los-campos-de-golf-en-el-suelo-rustico-local.html>, juliol 2010).
- Ballinas, V. I Martoccia, H. (30/12/2005) "Declaran inexistentes a miserables de Cancún" a *La Jornada* 30/12/2005 ([www.jornada.unam.mx/2005/12/30/index.php](http://www.jornada.unam.mx/2005/12/30/index.php), febrer 2011).
- Banca March (2007) *Cuentas anuales consolidadas 2007*. (a [www.bancamarch.es/es/index.asp?MP=56&MS=0&MN=1&TR=A&IDR=1&iddocumento=369](http://www.bancamarch.es/es/index.asp?MP=56&MS=0&MN=1&TR=A&IDR=1&iddocumento=369), octubre 2008).
- Banco de Bilbao (1977) *Panorama económica de Baleares*. Servicio de Estudios del Banco de Bilbao, Bilbao.
- Banco de España (10/03/2011) "El Banco de España comunica a 12 entidades que deben aumentar su capital para cumplir con el Real Decreto-ley" ([www.bde.es/webbde/es/secciones/prensa/Notas\\_Informativ/anoactual/presbe2011\\_9.pdf](http://www.bde.es/webbde/es/secciones/prensa/Notas_Informativ/anoactual/presbe2011_9.pdf), maig 2011).
- Baratech, F. (31/05/1993) "Periscopio empresarial" a *La Vanguardia* 31/05/1993, p.51 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1993/05/31/pagina-51/34712587/pdf.html>, juny 2009).
- Baratech, F. (13/12/1999) "Periscopio empresarial" a *La Vanguardia* 13/12/1999, p.75 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1999/12/13/pagina-75/34124504/pdf.html>, juny 2009).
- Baratech, F. (4/02/2001) "Sismograma. Marc Rich. Millonraio prófugo. Fantastic Factory. Infortunios" a *La Vanguardia*. *Revisa* 4/02/2001, p.15 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/2001/02/04/pagina-15/34158594/pdf.html?search=%22marc%20rich%22>, juliol 2010).
- Baratech, F. (2/12/2001) "Movida bancaria en Andorra" a *Dinero. La Vanguardia* 2/12/2001, p.24 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/2001/12/02/pagina-24/34196840/pdf.html?search=Felix%20Escalas>, abril 2009).
- Barbero, M. (1973) "Santa Ponsa, escenario de cambios culturales" a *Banco de Crédito Balear: 1872-1972. Primer centenario*. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p.203-212.
- Barceló Corporación Empresarial (2007) *Memoria anual 2007*. ([www.barcelo.com/Barcelo.portal.Group.Web/Pdf/BarceloMemoria07.pdf](http://www.barcelo.com/Barcelo.portal.Group.Web/Pdf/BarceloMemoria07.pdf), febrer 2011).
- Barceló Corporación Empresarial (2008) *Memoria anual 2008*. ([www.barcelo.com/barcelo.portal.group.web/pdf/MemcomplcastNAV.pdf](http://www.barcelo.com/barcelo.portal.group.web/pdf/MemcomplcastNAV.pdf), febrer 2011).
- Barceló Hotels & Resorts (19/02/2009) "Tras la reciente apertura del Barceló Guatemala City, la cadena mallorquina abrirá mañana las puertas de su segundo hotel en Nicaragua: el Barceló Managua" ([www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2009?NotesDetail=ref05-09](http://www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2009?NotesDetail=ref05-09), març 2011).
- Barceló Hotels & Resorts (8/07/2008) "Barceló Hotels & Resorts desembarca en Italia, el séptimo país europeo en el que tiene presencia" ([www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2008?NotesDetail=Ref34-08](http://www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2008?NotesDetail=Ref34-08), abril 2011).
- Barceló Hotels & Resorts (24/08/2007) "Barceló Hotels & Resorts entra en el Reino Unido, donde operará veinte hoteles" ([www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2007?NotesDetail=20070830](http://www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2007?NotesDetail=20070830), abril 2011).
- Barceló Hotels & Resorts (25/09/2008) "Barceló Hotels & Resorts regresa a Cabo Verde con un hotel de 4 estrellas en primera línea de mar en la Isla de Sal" ([www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2008?NotesDetail=Ref45-08](http://www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2008?NotesDetail=Ref45-08)), abril 2011.
- Barceló, A. (1960) "El auge turístico de Mallorca" a *BCOCIN* núm.629, p.138-141.
- Barceló, A.; Alegre, L. I Roca, E. (2008) *Modificació puntual del PGOU, sector Llevant Façana Marítima (Document de criteris, obkectiu si solucions generals del planejament d'acord amb l'article 125 del Reglament de Planejament RD 2159/1978 de 23 de maig)*. Ajuntament de Palma, Palma de

- Mallorca  
[www.palmademallorca.es/IMI/PORTAL/PRD/fdes\\_d4\\_v1.jsp?contenido=21335&tipo=6&nivel=1400&contraste=0&language=es](http://www.palmademallorca.es/IMI/PORTAL/PRD/fdes_d4_v1.jsp?contenido=21335&tipo=6&nivel=1400&contraste=0&language=es), setembre 2010).
- Barceló, A.; Barceló, C. i Navinés, F. (2008) "Evolució de l'activitat de la construcció 1987-2006" a Navinés, F. (dir) *El sector de la construcció a les Illes Balears*. Consell Econòmic i Social, Palma de Mallorca, p.17-84.
- Barceló, B. (1958) "Banyalbufar. La vida de un municipi de muntanya de Mallorca" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación)* núm.620, pp-95-115.
- Barceló, B. (1959) "El desarrollo del cultivo de la vid en Mallorca" a *BCOCIN* núm.634, pp-83-90.
- Barceló, B. (1961) "La vida económica de Mallorca en el siglo XIX" a *BCOCIN* núm.632, p.168-181.
- Barceló, B. (1962) "Extensión y distribución de la tierra cultivada e inculta en las isla de Mallorca en 1960" a *BCOCIN* núm.635, p.107-109.
- Barceló, B. (1963) "El Terreno. Geografía urbana de un barrio de Palma" a *BCOCIN* núm.640, p.125-178.
- Barceló, B. (1963a) "Estadística. Distribución de la tierra y extensión de los cultivos en Ibiza y Formentera en 1860-1960" a *BCOCIN* núm.639, p.107-109.
- Barceló, B. (1963b) "El Terreno. Geografía urbana de un barrio de Palma" a *BCOCIN* núm.640, p.125-178.
- Barceló, B. (1965) "Realidad y mito de la Albufera" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación)*, núm.648, p. 189-197.
- Barceló, B. (1966a) "El turismo en Mallorca en la época de 1925-1936" a *BCOCIN* núm.651-652, p.47-61.
- Barceló, B. (1966b) "Mallorca: fantasía, realidad y sinrazón del turismo" a *Cuadernos de arquitectura* núm.65 (El turismo en la costa II), p.13-16.
- Barceló, B. (1968) *Les Illes Balears*. Ed. Tàber, Barcelona.
- Barceló, B. (1969) "Origen y evolución de la afluencia turística y la oferta hotelera en las islas Baleares y su distribución en 1965" a *BCOCIN* núm.663-664, p.57-103.
- Barceló, B. (1970) *Evolución reciente y estructura actual de la población en las Islas Baleares*. CSIC, Madrid.
- Barceló, B. (1973) "Mallorca en la década 1960-1970" a *Banco de Crédito Balear: 1872-1972. Primer centenario*. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p.31-47.
- Barceló, B. (1974) "Población y turismo en el municipio de Sant Antoni Abat" a *BCOCIN* núm.683, p.63-102.
- Barceló, B. (1986) "Use and degradation of the marshes. The case of the "Albufera" (Mallorca)" a *IGU-UNESCO Contemporary ecological-geographical problems of the Mediterranean. Proceedings of the VII Symposium of the IGU Commission on Environmental Problems*. IGU-UNESCO, Palma de Mallorca, p.207-213.
- Barceló, B. (1990) "Població i turisme a les Illes Balears" a *Estudis Balearics* núm.37/38, p.141-158.
- Barceló, B. (2000) "Història del turisme a Mallorca" a *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* núm.50, p.31-55.
- Barceló, B. i Frontera, G. (2000) "Historia del turismo en las Islas Baleares" a *Fundació La Caixa (ed) Welcome! Un siglo de turismo en las Islas Baleares*. Fundació La Caixa, Palma de Mallorca, p.15-36.
- Barceló, B. i Pérez-Manrique, A. (Coord.) (1974a) *Situación actual y perspectivas de desarrollo de Baleares (Tom I. Infraestructuras y recursos)*. Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.
- Barceló, B. i Pérez, A. (Coord.) (1974b) *Situación actual y perspectivas de desarrollo de Baleares (Tom II. Análisis de los sectores productivos)*. Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.
- Barceló, B. i Pérez-Manrique, A. (Coord.) (1974b) *Situación actual y perspectivas de desarrollo de Baleares (Tom II. Análisis de los sectores productivos)*. Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.
- Barceló, B. i Pérez-Manrique, A. (Coord.) (1974c) *Situación actual y perspectivas de desarrollo de Baleares (Tom IV. Panorama regional y líneas de actuación)*. Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.
- Barceló, D. (1995) *Perspectivas del turismo en Latinoamérica*. Gràfiques Miramar, Palma.
- Barceló, D. (6/05/2009) "Glosa a la muerte de Sebastián Barceló" a *Diario de Mallorca* 6/05/2009, p.30.
- Barceló, M. (11/11/1989) "Cala Mondragó se urbaniza" a *Diario de Mallorca* 11/11/1989, p.1-
- Barceló, M. (25/06/2006) "Saltos para sortear la legalidad" a *Diario de Mallorca* 25/06/2006, p.26.
- Barceló, M. (22/08/2006) "La alcaldesa abre un segundo expediente de infracción urbanística a Boris Becker" a *Diario de Mallorca* 22/08/2006, p.13.
- Barceló, M. (3/02/2007) "PSOE, PSM y EU-Verds vinculan al PP con una trama de corrupción urbanística" a *Diario de Mallorca* 3/02/2007, p.19.
- Barceló, M. (6/02/2007) "EU-Els Verds y GOB han remitido a fiscalía documentación sobre el 'caso licencias'" a *Diario de Mallorca* 6/02/2007, p.18.
- Barceló, M. (6/05/2007) "UM-PSM reduce la edificabilidad y el crecimiento en 48 pisos por año" a *Diario de Mallorca* 6/05/2007, p.29.

- Barciela, C. (1981) "El estraperlo de trigo en la posguerra" a *Moneda y Crédito* núm.151, p.17-37.
- Barciela, C.F. (1998) "Franquismo y corrupción económica" a *Historia Social* núm.30, p.83-96.
- Barciela, F. (22/04/2007) "Un líder de los inmuebles hoteleros" a *El País* 22/04/2007 ([www.elpais.com/articulo/empresas/sectores/lider/inmuebles/hoteleros/elpepueconeq/20070422e\\_lpegegemp\\_6/Tes](http://www.elpais.com/articulo/empresas/sectores/lider/inmuebles/hoteleros/elpepueconeq/20070422e_lpegegemp_6/Tes), abril 2011).
- Barciela, F. (26/04/2009) "El ICO aún no cumple las expectativas" a *El País Negocios (Extra Bancos y Cajas)* 26/04/2009, p.6.
- Bardhan, A.; Begley, J.; Kroll, C.A. i George, N. (2008) "Global tourism an Real Estate" a *Industry Studies Sloan Industry Studies Conference, Boston, May 2, 2008* (<http://web.mit.edu/is08/pdf/kroll.pdf>, febrer 2011).
- Bardolet, E. (2000) "Turismo y economía" a Fundació La Caixa (ed) *Welcome! Un siglo de turismo en las Islas Baleares*. Fundació La Caixa, Palma de Mallorca, p.101-122.
- Bardolet, E. (Coord.) (1991) *Estudio sobre las características del turismo de la Playa de Palma (Mallorca) 1990*. Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Mallorca, Ibiza y Formentera, Palma.
- Barrasa, F. i Carbonell, S. (11/12/2010) "Miralles vende su mayoría de la Policlínica Miramar a Recoletas" a *Ultima Hora* 11/12/2010 (<http://ultimahora.es/mallorca/noticia/noticias/local/miralles-vende-su-mayoria-de-la-polclinica-miramar-a-recoletas.html>, desembre 2010).
- Barreda, A. (2006) "Impacto ambiental y social global de las megainfraestructuras de transporte" a *Ecología Política* núm.31, p.41-51.
- Barrigia, L.A.; Brezmes, M.J.; García Herrero, G.A. i Ramírez, J.M. (2010) *IV Dictamen del Observatorio (enero 2010). Desarrollo e implementación territorial de la Ley de promoción de la autonomía personal y atención a las personas en situación de dependencia*. Observatorio para el desarrollo de la Ley de promoción de la autonomía personal y atención a las personas en situación de dependencia, Ciudad Real ([www.directoressociales.com/documentos/iv\\_dictamen\\_dependencia.pdf](http://www.directoressociales.com/documentos/iv_dictamen_dependencia.pdf), maig 2010).
- Barrios, M. (6/03/2000) "Ceres en el banquillo (I)" a *ABC* 6/03/2000, p.13.
- Bassa, A. (29/03/2007) "Artà: el ple rebutja Becker com a representant del Govern balear en promoció turística" a *Diari de Balears* 29/03/2007 (a <http://disurbia.blogalia.com/historias/48327>, novembre 2008).
- Bathelt, H. i Gertler, M.S. (2005) "The German Variety of Capitalism: Forces and Dynamics of Evolutionary Change" a *Economic Geography* vol. 82 (1), p.1-9.
- Batle, A. i Pujalte, F. (1997) "LORYC: Industria automovilística mallorquina" a Gesa i Jefatura de Tráfico de Baleares *100 años del automóvil en las Baleares*. Jefatura de Tráfico, Palma de Mallorca, p.227-251.
- Batle-Manresa, A. i Pujalte, F. (1997) "LORYC: industria automovilística mallorquina" a Gesa i Jefatura de Tráfico de Baleares *100 años del automóvil en las Baleares*. Jefatura de Tráfico, Palma de Mallorca, p.227-251.
- Battilani, P. (2005) "El turismo en el Mediterráneo. Una perspectiva comparativa" a *Mediterráneo Económico* núm.7, p.374-389.
- Baulies, J. (1967) *L'illa de Menorca*. (3 vols) Ed. Barcino, Barcelona.
- Bauzà, A. (2006) "Menorca... "is different"" a Artigues, A. et al. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.76-106.
- Bauzà, A. (2008) "El Aeropuerto de Palma de Mallorca. La puerta que abre el proceso de compactación espacio-temporal de la isla" a Caravaca, I.; Fernández, V. y Silva, R. (dirs) *Ciudades, culturas y fronteras en un mundo en cambio. Actas del IX Coloquio y Jornadas de Campo de Geografía*. Consejería de Obras Públicas y Transportes, Junta de Andalucía, Sevilla, p.259-276.
- Bayón, F. (1999) "Desarrollo y transformación 1982-1991" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 133-151.
- Bayón, F. i Fernández-Fuster, L. (1999) "Los orígenes" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p.25-43.
- Bayón, F. i Hernández, C. (1999) "Desarrollo y transformación, 1982-1991" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 133-151.
- BBVA-IVIE (2009) *El stock y los servicios del capital en España y su distribución territorial* ([www.fbbva.es/TLFU/microsites/stock09/fbbva\\_stock08\\_i21.html](http://www.fbbva.es/TLFU/microsites/stock09/fbbva_stock08_i21.html), juliol 2009).
- BCOCIN (1961) "Comemoración del 75 aniversario de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca" a *BCOCIN* núm.633, p.223-242.
- Beevor, A. (2005) *La Guerra Civil española*. Crítica, Barcelona.
- Belkaïd, A (2010) "Pero, ¿por qué ha que salvar a toda costa a la moneda única europea?" a *Le Monde Diplomatique* núm.176, p.6-7.
- Ben Abdallah El Alaoui, H. (2011) "Pueblos contra tiranías" a *Le Monde Diplomatique* núm.185, p.1 i 9.
- Benítez, J.; Ripoll, A. i Serra, S. (ed) (1994) *Turisme, societat i economia a les Balears*. Fundació Emili Darder, Palma.

- Bennàssar, B. (2001) *Procés al turisme. Turisme de masses, immigració, medi ambient i marginació a Mallorca (1960-2000)*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Berg, M. (1987) *La era de las manufacturas, 1700-1820. Una nueva historia de la Revolución industrial británica*. Crítica, Barcelona.
- Bermejo, R. (2005) *La gran transición hacia la sostenibilidad. Principios y estrategias de economía sostenible*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Bernat, C. (1999) *L'ánhel de tornar a Sóller. Emigrants: canvi social i progrés econòmic*. El Tall, Pollença.
- Bernat, M. i Serra, J. (2001) "Ús i control d'una força energètica tradicional a l'Antic Règim: el cas de l'aigua" a Manera, C. (coord) *Història ecològica a les Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*. Lleonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.59-98.
- Bestard, B. (3/05/2009) "Tertulias y el nacimiento del Círculo Mallorquín" a *Diario de Mallorca* 3/05/2008, p.14.
- Betrán, R. (2002) "De aquellos barros, estos lodos. La política de vivienda en la España franquista y postfranquista" a *Acciones e Investigaciones Sociales* núm.16, p. 25-67.
- Bibiloni, J. (2002) *Història del tramvia elèctric*. Ajuntament de Palma, Palma.
- Bidwell, C.T. (1997 [1876]) *Les illes Balears*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Binimelis, J. (1996) *El procés de rururbanització a Mallorca*. Tesi Doctoral UIB, Palma de Mallorca (inèdita).
- Binimelis, J. (2000) "Situació actual i canvis recents a l'agricultura de les Illes" a *Estudis Balearics* núm.66/67, p.173-186.
- Binimelis, J. (2002) "Canvi rural i propietat estrangera a Mallorca" a Picornell, M. i Pomar, A. (eds) *L'espai turístic*. Ed. INESE, Palma de Mallorca, p. 207-237.
- Binimelis, J. (2005) "Realitat o ficció? Reflexions de la darrera aportació sobre el tema del turisme en espai rural a les illes Balears" a *Biblio 3W. Revista bibliogràfica de geografia i ciències socials*, vol.X núm. 583 ([www.ub.es/geocrit/b3w-583.htm](http://www.ub.es/geocrit/b3w-583.htm), juliol 2010).
- Binimelis, J. (2006) "La difusió residencial a l'espai rural de l'illa de Mallorca a la dècada dels noranta. Noves aportacions per a una correcta interpretació de l'anomenat "tercer boom" turístic" a *Scripta Nova* vol. X, núm. 225 ([www.ub.es/geocrit/sn/sn-225.htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-225.htm), novembre 2008).
- Binimelis, J. i Ordinas, A. (2003) "El turismo de reuniones y negocios en Mallorca" a *Cuadernos de Turismo* núm.12, p.35-51.
- Binimelis, J. i Riera, J. (2003) "Postproductivisme i PAC. Retirada de terres (set aside) i ajudes al conreu d'herbacis a Mallorca" a Grimalt, M. i Maroto, M. (Eds.) (2003) *Territori, turisme i medi ambient*. Ed. INESE, Palma de Mallorca, p. 19-24.
- Binimelis, J.; Ginard, A.; Ordinas, A. (2004) "El procés de mecanització agrària a les Illes Balears durant l'autarquia (1946-1960)" a *Estudis d'Història Agrària* 17, p.147-168.
- Binney, P. (1924) "Keeping house in Majorca" a *National Geographic* abril 1924, p.
- Biot, R. i De Barrón, I. (2/04/2011) "La CAM pide 2800 millones y se ve abocada a la nacionalización" a *El País* 2/04/2011, p.24.
- BIRF (1962) *Informe del Banco Internacional de Reconstrucción y Fomento. El desarrollo económico en España*. Oficina de Coordinación y Programación Económica, Madrid.
- BIS Quarterly Review (2010) *International banking and financial market developments. Bank Bank for International Settlements*. Basilea, Suïssa.
- Bisson, J. (1967) "La tierra y el hombre en Menorca" a *BCOCIN* núm.655-656, p.51-114.
- Bisson, J. (1977) *La terre et l'homme aux îles Baléares*. Édusud, Aix-en-Provence.
- Black, I. (6/12/2010) "WikiLeaks cables accuse Moroccan royals of corruption" a *The Guardian* 6/12/2010 ([www.guardian.co.uk/world/2010/dec/06/wikileaks-cables-morocco-royals-corruption](http://www.guardian.co.uk/world/2010/dec/06/wikileaks-cables-morocco-royals-corruption), març 2011).
- Blasco, A. (2002) "Planificación y gestión del territorio turístico de las Islas Baleares" a Blanquer, D.V. (coord.) *Ordenación y gestión del territorio turístico*. Tirant lo Blanch, València, p.215-286.
- Blasco, A. (2003) "El desarrollo territorial sostenible en la Ley del Suelo y en la legislación Balear" a COAB *Urbanismo para un desarrollo más sostenible. Equilibrio territorial. Hacia una utilización más responsable del territorio*. Col·legi Oficial d'Arquitectes Illes Balears, Consejo Superior de los Colegios de Arquitectos de España, Palma de Mallorca (CD-ROM).
- Blázquez, M. (1992) "El Govern Balear i la Llei d'Espais Naturals. De la seva explotació publicitària al buidament del seu contingut" a *El Mirall* núm. 51, p. 14-15
- Blázquez, M. (1996) *L'ús recreatiu i turístic dels espais naturals protegits. L'abast del lleure al medi natural de Mallorca*. Departament de Ciències de la Terra, UIB (tesi doctoral inèdita).
- Blázquez, M. (2000) "La protección de espacios naturales en Baleares: patrimonio común y recurso turístico. Proceso histórico, situación actual y proyección futura" a Valle Buenestado, B. (coord.) *Geografía y espacios protegidos*. AGE, Federación de ENP de Andalucía, Murcia, p. 47-61.
- Blázquez, M. (2001) "Auditorías ambientales de destinos turísticos. Diagnóstico territorial para el desarrollo de Agendas 21 Locales" a *Cuadernos de turismo* núm.8, p.39-59.
- Blázquez, M. (2003) *¿A qué se dedica la ecotasa?* a Santos, X.M. (ed) *La geografía y la gestión del Turismo. VIII Coloquio de Geografía del Turismo, Ocio y Recreación*. Universidad de Santiago de

- Compostela, AGE, Santiago de Compostela (disponible a [www.uaemex.mx/plin/psus/rev7/e01.html](http://www.uaemex.mx/plin/psus/rev7/e01.html), agost 2010).
- Blázquez, M. (2006a) "Eivissa, el paraíso con peor renombre" a Artigues, A. et al. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.238-261.
- Blázquez, M. (2006b) "Matas Megaproyectos, S.L." a *Ecología Política* núm.31, p.53-56.
- Blázquez, M. i Murray, I. (dir.) (2003) *Indicadors de Sostenibilitat del turisme a les Illes Balears. Memòria del projecte 2002-2003*. CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears), Àrea de Sostenibilitat, Palma de Mallorca (versió CD-ROM).
- Blázquez, M.; Garau, J.M. i Murray, I. (2002) *El tercer boom: indicadors de sostenibilitat del turisme de les Illes Balears, 1989-1999*. Ed. Lleonard Muntaner, Palma.
- Blázquez, M.; Murray, I. i Vives, S. (2007) "La conjura contra el territori i la societat. Retalls de la màgia negra autòctona" a *Lluc* núm.855, p.16-22.
- Blázquez, M.; Servera, J. i Picornell, C. (1991) "Problemàtica i tractament legislatiu dels espais naturals de les Illes Balears" a *Primer Congrés Català de Geografia*. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Geografia, Barcelona, p.115-120.
- Blázquez, S. (26/04/2009) "Las entidades financieras venden ladrillos" a *El País Negocios* 26/04/2009, p.16.
- Bocharel, F. (10/08/2001) "Inauguran resort de La Barqueta" a *Crítica* 10/08/2001 ([www.critica.com.pa/archivo/10082001/prov05.html](http://www.critica.com.pa/archivo/10082001/prov05.html), març 2011).
- Bolaños, A. (20/12/2009) "La deuda mete en cintura a Europa" a *El País* 20/12/2009, p.22-23.
- Bolaños, A. (27/06/2010) "El G-20 descarta generalizar los impuestos al sector financiero" a *El País* 27/06/2010, p.18-19.
- Bolaños, A. (28/11/2008) "Zapatero destina 8.000 millones a obras municipales urgentes para crear empleo" a *El País* 28/11/2008, p.23.
- Bolaños, A. (9/05/2010) "La deuda encoge los 'brotes verdes'" a *El País Negocios* 9/05/2010, p.4-6.
- Bolaños, A. (19/06/2010) "Zapatero da por cerrado el plan de recortes para reducir el déficit" a *El País* 19/06/2010, p.22.
- Bolaños, A. i Delgado, C. (15/08/2008) "El Gobierno fuerza la máquina" a *El País* 15/08/2008, p.20.
- Boneta, X. (31/12/2004) "Transformació urbana de l'illa Robadors" a *Territori. Observatori de projectes i debats territorials de Catalunya* ([http://territori.scot.cat/cat/notices/transformaciO urbana de l illa robadors barcelona 1841.ph](http://territori.scot.cat/cat/notices/transformaciO%20urbana%20de%20l%20illa%20robadors%20barcelona%201841.ph) p, desembre 2010)
- Bornstein, F. (19/03/2006) "El Dresdner Bank y el Tercer Reich" a *El Mundo/Nueva Economía* 19/03/2006 (a [www.elmundo.es/suplementos/nuevaeconomia/2006/316/1142722806.html](http://www.elmundo.es/suplementos/nuevaeconomia/2006/316/1142722806.html), octubre 2008).
- Bosch, A. (31/05/2005) "El Consell manifesta que sus correos no son públicos como dice la Audiencia" a *Diario de Mallorca* 31/05/2005, p.5.
- Bosch, A. (19/06/2005a) ""Puerta abierta" a nuevas construcciones" a *Diario de Mallorca* 19/06/2005, p.3.
- Bosch, A. (19/06/2005b) "La nueva ley de puertos no pone límite a las ampliaciones" a *Diario de Mallorca* 19/06/2005, p.2-3.
- Bosch, A. (31/03/2006) "Munar incluirá en la lista las obras viarias "que no sean conflictivas" a *Diario de Mallorca* 31/03/2006, p.3.
- Bosch, A. (5/11/2006) "El Govern tramita 17 parques eólicos en Baleares ubicados en áreas protegidas" a *Diario de Mallorca* 5/11/2006, p.2-3.
- Bosch, A. (29/11/2006) "El entramado societario beneficiaba al alcalde, al celador y a un arquitecto" a *Diario de Mallorca* 29/11/2006, p.5.
- Bosch, A. (30/11/2006) "La empresa de Massot habría servido para blanquear dinero de origen delictivo" a *Diario de Mallorca* 30/11/2006, p.5.
- Bosch, A.; Riera, A.; Ripoll, A.M. i Rosselló, J. (2005) "Anàlisi de l'oferta hotelera balear" a *Mongràfics CRE* núm.3.
- Bote, V. (1999) "El conocimiento científico en España sobre actividad turística (1960-98)" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 541-550.
- Brailovsky, A.E. (2006) *Historia ecológica de Iberoamérica : de los Mayas al Quijote*. Kaicron, Buenos Aires.
- Braudel, F. (1984) *Civilización material, economía y capitalismo. Siglos XV-XIII*. (3 volum), Alianza Editorial, Madrid.
- Bravo, J. (16/11/2008) "Obrero nica muere por brote de diarrea" a *La Prensa* 16/11/2008 ([http://archivo.laprensa.com.ni/archivo/2008/noviembre/16/noticias/sucesos/295240\\_print.shtml](http://archivo.laprensa.com.ni/archivo/2008/noviembre/16/noticias/sucesos/295240_print.shtml), març 2011).
- Bray, R. i Raitz, V. (2001) *Flight to the Sun. The story of the Holiday Revolution*. Continuum, Londres.
- Bremner, C. i Charter, D. (13/10/2008) "Germany and France lead €1 trillion European bailout" a *The Times* 13/10/2008

- ([http://business.timesonline.co.uk/tol/business/industry\\_sectors/banking\\_and\\_finance/article4937516.ece](http://business.timesonline.co.uk/tol/business/industry_sectors/banking_and_finance/article4937516.ece), juny 2010).
- Brendon, J. (1991) *Thomas Cook. 150 years of popular tourism*. Secker & Warburg, Londres.
- Brenner, R. (2003) *La expansión económica y la burbuja bursátil*. Akal, Col. Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Brenner, R. (2006) *The economics of global turbulence*. Verso, Londres.
- Briguglio, L. i Vera, L. (1995) "The competitiveness of the Maltese Islands in Mediterranean international tourism" a Conlin, M. i Baum, T. (eds) *Island tourism: management principles and practice*. John Wiley, Chichester, p.133-147.
- Brown, L.R. (2005) *Outgrowing the Earth*. Earthscan, Londres.
- Brunet, P. (1991) "Aproximació a l'estudi de la propietat comunal a l'illa de Mallorca" a *Estudis Baleàrics* núm.40, p.99-112.
- Brunet, P. (1996) "Evolució històrica dels ferrocarrils" a Aguiló, M. i Llauger, M.A. (coord) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma de Mallorca, p.64-87.
- Brunet, P. i Artigues, A.A. (1996) "Evolució històrica dels mitjans de transport i del trànsit terrestre" a Aguiló, M. i Llauger, M.A. (coord) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma de Mallorca, p.18-39.
- Brunet, P.J.; Almeida, F.; Coll, M. i Monteserín, O. (2005) "Los Planes de Excelencia y Dinamización Turística (PADT), un instrumento de cooperación a favor del desarrollo turístico" a *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* núm. 39, p.201- 226.
- BSCH (2006) *Informe anual 2006* (a [www.santander.com/csgs/StaticBS?blobcol=urldata&blobheader=application%2Fpdf&blobkey=id&blobtable=MungoBlobs&blobwhere=1178831197304&cachecontrol=immediate&ssbinary=true&maxage=3600](http://www.santander.com/csgs/StaticBS?blobcol=urldata&blobheader=application%2Fpdf&blobkey=id&blobtable=MungoBlobs&blobwhere=1178831197304&cachecontrol=immediate&ssbinary=true&maxage=3600), octubre 2008).
- Buades, J. (2003) "Turisme, fiscalitat i sostenibilitat: el laboratori balear" a *Revista Medi Ambient, tecnologia i cultura* núm.34 ([http://mediambient.gencat.net/cat/el\\_departament/revista/34/Turisme\\_fiscalitat\\_i\\_sostenibilitat\\_el\\_laboratori\\_balear.jsp?ComponentID=21782&SourcePageID=21691#1](http://mediambient.gencat.net/cat/el_departament/revista/34/Turisme_fiscalitat_i_sostenibilitat_el_laboratori_balear.jsp?ComponentID=21782&SourcePageID=21691#1), maig 2010).
- Buades, J. (2004) *On brilla el sol. Turisme a Balears abans del boom*. Res Publica Edicions, Eivissa.
- Buades, J. (2005) *Gabriel Buades i Pons. Pol·len llibertari*. Plaquetes del Raval núm.6, Palma.
- Buades, J. (2006) *Exportando paraísos. La colonización turística del planeta*. La Lucerna, Palma.
- Buades, J. (2007) "Balears, paradís turístic: saqueig, aculturació, consens" a Font-Agulló, J. (dir) *Història i memòria: el franquisme i els seus efectes als Països Catalans*, Publicacions de la Universitat de València, València, p.219-238.
- Buades, J. (2009) "Copenhague y después. El turismo y la justicia climática" en *Alba Sud. Opiniones en Desarrollo* núm.4 ([www.albasud.org/publ/docs/23.pdf](http://www.albasud.org/publ/docs/23.pdf), agost 2011).
- Buades, J. (2009a) *Do not disturb Barceló. Viaje a las entrañas de un imperio turístico*. Icaria, Barcelona.
- Buades, J. (2009b) *Mare Nostrum: la geopolítica de la Gguerra Freda, la Mediterrània i les geografies del complex militar turístic*. Memòria d'Investigació (inèdit), Departament de Ciències de la Terra, UIB, Palma.
- Buades, J. (2010) "Pitiüses: la factura demogràfica de la revolució turística" a Mayol, J.; Muntaner, Ll. i Rullan, O. (eds.) *Homenatge a Bartomeu Barceló i Pons, geògraf*. Leonard Muntaner, Palma, p. 557-583.
- Buades, J. (2/10/2011) "TUI KO: Del infarto de petróleo al magnate ruso salvador" a *Alba Sud* ([www.albasud.org/blog/es/229/tui-ko-del-infarto-de-petroleo-al-magnate-ruso-salvador](http://www.albasud.org/blog/es/229/tui-ko-del-infarto-de-petroleo-al-magnate-ruso-salvador), octubre 2011).
- Buades, J. i Serra, S. (2000) "Les Illes Balears des dels anys seixanta al final del franquisme. La transició democràtica i el règim preautonòmic (1960-1983)" a Serra, S. (Coord) *El segle XX a les Illes Balears: estudis i cronologia*. Edicions Cort, Palma de Mallorca, p.219-256.
- Buchens, P. (1975) "La población" a *Evolución económica 1974. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.73-78.
- Buchens, P. (1979) "La población" a *Evolución económica 1978. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.66-71.
- Buckard, C. (7/07/2006) "Der Tod im Inselgarten. Eine andere Geschichte der "deutschen" Urlaubsinsel Mallorca" a *Der Freitag* 7/07/2006 ([www.freitag.de/2006/28/06282301.php](http://www.freitag.de/2006/28/06282301.php), juny 2009).
- Buj, A. (1994) "La cuestión urbana en los informes de la Comisión de Reformas Sociales" a Horacio Capel, José M. López Piñero y José Pardo (coords.) *Ciencia e ideología en la Ciudad (II). I Coloquio Interdepartamental*. Generalitat Valenciana/Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, 1994, vol. II, p. 73-86 (a *Scripta Vetera.*, 32 [www.ub.es/geocrit/reforma.htm](http://www.ub.es/geocrit/reforma.htm), febrer 2009).
- Bulard, M. (2008) "El poder mundial se desplaza" a *Le Monde Diplomatique* núm.157, p.8-9.

- C.M.C. (1/05/2007) "Menorca: La Justicia halla pruebas para condenar a varios propietarios de 'hortals'" a *El Mundo/El Día de Baleares* 1/05/2007 ([www.elmundo-eldia.com/2007/05/01/menorca/1177970400.html](http://www.elmundo-eldia.com/2007/05/01/menorca/1177970400.html), març 2010).
- Cabellos, M. (2009) *Memoria de información urbanística. Evolución histórica y antecedentes de planeamiento*. Consorci Platja de Palma, Palma de Mallorca (<http://consorci.simse.net/PRI/DOCUMENTO%20DE%20INFORMACI%C3%93N%20URBAN%C3%8DSTICA%20DEL%20PRI/TEXTOS/EVOLUCION%20HISTORICA%20PdP%20MEMORIA-2010.pdf>, agost 2010).
- Cabezas, J. (1977) *50 años de Campsa*. Ed. Campsa, Madrid.
- Cabildo de Lanzarote (7/11/2008) *Lanzarote: legalidad urbanística. Efectos de las sentencias que anulan licencias turísticas*. ([http://legalidadurbanistica.org/files/presentacion\\_principal.pdf](http://legalidadurbanistica.org/files/presentacion_principal.pdf), desembre 2010).
- Cabot, J. (30/12/1979) "Huella de Thomas Harris en Mallorca" a *El País* 30/12/1979 ([www.elpais.com/articulo/cultura/Huella/Thomas/Harris/Mallorca/elpepicul/19791230elpepicul\\_5/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/cultura/Huella/Thomas/Harris/Mallorca/elpepicul/19791230elpepicul_5/Tes/), juny 2010).
- Cabrera, M. (2003) "Empresarios y políticos en la democracia. De la crisis económica a las incertidumbres de la transición" a *Economía industrial* núm.349-350, p.51-62.
- Cabrera, M. (2011) *Juan March (1880-1962)*. Marcial Pons, Madrid.
- Cacho, J. (28/06/1987) "El grupo KIO vende a Gabriel Escarrer, de la cadena Sol, su 30% en Hotasa" a *El País* 28/06/1987 ([www.elpais.com/articulo/economia/ESCARRER\\_JULIA/GABRIEL/PRESIDENTE\\_DE\\_SOL-MELIA/SOL\\_MELIA/KUWAIT\\_INVESTMENTS\\_OFFICE/HOTASA/grupo/KIO/vende/Gabriel/Escarrer/cadena/Sol/Hotasa/elpepieco/19870628elpepieco\\_9/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/economia/ESCARRER_JULIA/GABRIEL/PRESIDENTE_DE_SOL-MELIA/SOL_MELIA/KUWAIT_INVESTMENTS_OFFICE/HOTASA/grupo/KIO/vende/Gabriel/Escarrer/cadena/Sol/Hotasa/elpepieco/19870628elpepieco_9/Tes/), febrer 2010).
- Cacho, J. (1/12/1988) "Marc Rich paga 7.500 millones a Banesto por una urbanización" a *ABC* 30/11/1988, p. 53.
- Cacho, J. i Cebrían, B. (3/09/1987) "El grupo Interpart vende Hoteles Meliá a la cadena hotelera Sol por 12.500 millones de pesetas" a *El País* 3/09/1987 ([http://www.elpais.com/articulo/economia/ESCARRER\\_JULIA/GABRIEL/PRESIDENTE\\_DE\\_SOL-MELIA/PARRETTI/GIANCARLO/HOTELES\\_MELIA/SOL/INTERPART-SASEA/grupo/Interpart/vende/Hoteles/Melia/cadena/hotelera/Sol/12500/millones/pesetas/elpepieco/19870903elpepieco\\_14/Tes?print=1](http://www.elpais.com/articulo/economia/ESCARRER_JULIA/GABRIEL/PRESIDENTE_DE_SOL-MELIA/PARRETTI/GIANCARLO/HOTELES_MELIA/SOL/INTERPART-SASEA/grupo/Interpart/vende/Hoteles/Melia/cadena/hotelera/Sol/12500/millones/pesetas/elpepieco/19870903elpepieco_14/Tes?print=1), febrer 2010).
- CAEB (maig 1992) "Plan de la Oferta Turística. Informe de la Comisión de Urbanismo y Vivienda" a Amer, J. (2005) *Turisme i política. L'empresari hotelier de Mallorca. El Període autonòmic de 1983 a 2003*. Volum II, Annex 1. Tesi Doctoral, Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, p.421-429.
- CAEB (2002) "25 años después" a *Empresa Balear* núm.39 (a [www.empresabalear.com/nr39/portok.htm](http://www.empresabalear.com/nr39/portok.htm), febrer 2010).
- CAEB (8/07/2009) "Todas las administraciones deberían acostumbrarse a pagar como máximo a noventa días" (entrevista a Álvaro Middelman) a *Empresa Balear* núm.78 ([www.empresabalear.com/cara-a-cara/todas-las-administraciones-deber-an-acostumbrarse-a-pagar-como-m-ximo-a-noventa-8.html](http://www.empresabalear.com/cara-a-cara/todas-las-administraciones-deber-an-acostumbrarse-a-pagar-como-m-ximo-a-noventa-8.html), agost 2010).
- Cairns, S.; Hass-Clau, C. i Goodwin, P.B. (1998) *Traffic impact highway capacity reductions : Assessment of the evidence*. Landor Publishing, Londres.
- Calafat, M.J.; Cañellas, N.S.; Colom, A.X.; Estaràs, Ll.; Juan, F. i Serrano, P.P. (2009) "L'hoteleria a Valldemossa: una visió de conjunt" a Diversos Autors *Valldemossa a la Miramar. Els primers plecs de cultura popular*. Ed. Moll, Palma, p.409-428
- Calderón, B. (2001) "Entre la hipertrofia normativa y la des-ordenación del territorio: una aproximación a los fundamentos de la ordenación del espacio turístico en España" a *Terra Nueva Etapa* núm.26, p.11-41.
- Calleja, A. (4/10/2006) "Esta es la casa que prefiere Florentino Pérez" a *Mallorca Diario* (a <http://www.lobbyperlaindependencia.org/web12/noticia.php?paramCategoria=50&paramNotid=3609>, novembre 2008).
- Cals, J. (1974) *Turismo y política turística en España. Una aproximación*. Ed. Ariel, Madrid.
- Calvillo, A. (19/11/2000) "De Greenpeace al PAN, sobre Xcace" a *La Jornada* 19/11/2000 ([www.jornada.unam.mx/2000/11/19/correo.html](http://www.jornada.unam.mx/2000/11/19/correo.html), gener 2011).
- Calvo, A. (23/04/2008) "Palma oberta al futur. Model de ciutat" ([www.palmademallorca.es/IMI/PORTAL/PRD/RecursosWeb/DOCUMENTOS/1/0\\_7267\\_1.pdf](http://www.palmademallorca.es/IMI/PORTAL/PRD/RecursosWeb/DOCUMENTOS/1/0_7267_1.pdf), setembre 2010).
- Calvo, O. (2001) "¡Bienvenido mister Marshall! La ayuda económica americana y la economía española en la década de 1950" a *Revista de Historia Económica* núm.19, p.253-275.
- Calvo, O. (2008) "La liberalización de las inversiones extranjeras durante el franquismo" a Tascón, J. (ed.) *La inversión extranjera en España*. Minerva ediciones, Madrid, p.117-140.

- Camacho, A.C. (1/03/2009) "El caso Riu ¿Qué fue lo que ocurrió en la construcción de este hotel español?" a *El Financiero* 1/03/2009 ([www.elfinancierocr.com/ef\\_archivo/2009/marzo/01/enportada1871621.html](http://www.elfinancierocr.com/ef_archivo/2009/marzo/01/enportada1871621.html), març 2011).
- Cámara de Comercio de Mallorca (2006) *Estudio sobre la situación del turismo residencial en las Illes Balears. Conclusiones*. Servicio de Estudios y Publicaciones. Cámara de Comercio de Mallorca, Palma de Mallorca ([www.cambramallorca.com/documentos/Desp\\_323.pdf](http://www.cambramallorca.com/documentos/Desp_323.pdf), setembre 2010).
- Campins, A. (1978) "La població" a *Evolució econòmica 1977. Les Balears*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.91-106.
- Campins, A. (1992) *Cien años de Electricidad y Gas en Menorca 1892-1992*. GESA, Palma.
- Canaan, A. (2010) *Senyor Ahir*. Documenta Balear, Palma.
- Cañada, E. (2010) *Turismo en Centroamérica, nuevo escenario de conflicto social*. Albasud, ([www.albasud.org/publ/docs/32\\_low.pdf](http://www.albasud.org/publ/docs/32_low.pdf), gener 2011).
- Cañadas, X. (2008) *El Caso Scala. Terrorismo de Estado y algo más*. Virus, Barcelona.
- Canal, F. (26/08/2007) "Destruyen nidos de tortugas" a *Periódico Quequi Quintana Roo* 26/08/2007, p.26-27.
- Canalis, X. (2011) "La crisis del cambio de ciclo" a *Hosteltur* núm.201, p.9-12.
- Canals, C. (14/09/2007) "Los "aviones-cárcel" de la CIA son una leyenda como la que dice que Elvis está vivo" a *Diario de Mallorca* 14/09/2007, p.13.
- Canals, C. (18/10/2007) "El precio final del metro subió 77 millones sobre lo reconocido" a *Diario de Mallorca* 18/10/2007, p.2-3.
- Canals, C. (10/05/2008) "Movilidad calcula en 508 millones el coste final del metro, sin contar su reparación" a *Diario de Mallorca* 10/05/2008, p.2.
- Canals, C. (22/06/2007) "Los 25 días que hundan a Matas" a *Diario de Mallorca* 22/06/2007, p.5.
- Canals, C. (5/05/2008) "El desfase monetario del metro de Palma endeuda a Balears hasta el año 2029" a *Diario de Mallorca* 5/05/2008, p.2.
- Canals, C. (12/07/2008) "La desviación presupuestaria de la vía Palma-Manacor superó los 23 millones" a *Diario de Mallorca* 12/07/2008, p.3.
- Canals, C. (25/08/2007) "El informe de SFM apunta a errores de diseño en el metro" a *Diario de Mallorca* 25/08/2007, p.2-3.
- Canals, C. (13/05/2009) "Matutes compró Can Bonafé sólo un día antes de que se firmara la autopista" a *Diario de Mallorca* 13/05/2009, p.11.
- Canals, C. (26/09/2009) "El Gobierno presenta siete nuevos radares para "blindar" Balears contra pateras" a *Diario de Mallorca* 26/09/2009, p.10.
- Canals, C. (4/12/2009) "La crisis no impide al Consell aprobar el plan insular de nuevas carreteras" a *Diario de Mallorca* 4/12/2009, p.6.
- Canals, C. i Olaizola, I. (27/11/2009) "Más de la mitad de los alquileres se pagan a espaldas de Hacienda" a *Diario de Mallorca* 27/11/2009, p.2.
- Canals, C. i Palau, B. (18/08/2008) "La cúpula de Turisme Jove se enfrenta a penas de hasta 23 años" a *Diario de Mallorca* 18/08/2008, p.2.
- Canals, P. (2006) *S'Arenal que he viscut. Hotel Solimar: 50 anys*. Documenta Balear, Palma.
- Candia, P. (5/07/1984) "La policía acosa a los turistas y los "incontrolados" destrozaron un tractor" a *Baleares* 5/07/1984, p.3.
- Candia, P. (5/09/1990) "Detenidas tres personas en Palma que negociaron 3.000 millones en pagarés falsos" a *El País* 5/09/1990 ([www.elpais.com/articulo/espana/Detenidas/personas/Palma/negociaron/000/millones/pagares/falsos/elpepiesp/19900905elpepinac\\_15/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/Detenidas/personas/Palma/negociaron/000/millones/pagares/falsos/elpepiesp/19900905elpepinac_15/Tes/), juliol 2010).
- Candia, P. (31/05/1991) "Varios hoteleros denuncian una extraña operación de Filesa" a *El País* 31/05/1991 ([www.elpais.com/articulo/espana/BALEARES/ESPANA/FILESA/IMSERO /ANTES INSEROS/VIAJE S CERES/PARTIDO SOCIALISTA OBRERO ESPANOL /PSOE/CASO FILES A /PSOE/elpepiesp/19910531elpepinac\\_12/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/BALEARES/ESPANA/FILESA/IMSERO /ANTES INSEROS/VIAJE S CERES/PARTIDO SOCIALISTA OBRERO ESPANOL /PSOE/CASO FILES A /PSOE/elpepiesp/19910531elpepinac_12/Tes/), novembre 2009).
- Candia, P. (30/04/1992) "El Govern insta a la sociedad balear a que cierre filas en torno al Plan de Ordenación" a *Baleares* 30/04/1992, p.17.
- Candia, P. (5/05/1992) "El sector turístico se da de baja en la comisión del POOT creada por Cañellas" a *Baleares* 5/05/1992, p.18.
- Candia, P. (28/07/2006) "Verger dice en la CAEB que sin consenso "no se hará el proyecto del puerto de Palma"" a *Última Hora* 28/07/2006, p.15.
- Candia, P. (15/09/2006) "El fiscal pide prisión para el acusado de la mayor trama de blanqueo de dinero en Balears" a *Última Hora* 15/09/2006, p.31.
- Candia, P. (16/05/2007) "Massot cobró en Barcelona 24.000 euros por el informe que realizó para S'Almudaina" a *Última Hora* 16/05/2007, p.19.
- Candia, P. (14/09/2010) "Instan la quiebra de tres hoteles en Mallorca por una deuda de 10 millones de euros" a *Última Hora* 14/09/2010 (<http://ultimahora.es/mallorca/noticia/noticias/local/instan-la->



- [quiebra-de-tres-hoteles-en-mallorca-por-una-deuda-de-10-millones-de-euros.html](#), desembre 2010).
- Candia, P. (24/09/2010) "Condenan al Grupo Barceló a pagar hasta 40 millones por incumplir un contrato" a *Última Hora* 24/09/2010, p.19.
- Candia, P. (1/04/2011) "Investigan contratos amañados por valor de 500000 euros en la operación Xoriguer" a *Última Hora* 1/04/2011, p.20.
- Candia, P. i Ruíz-Collado, J.L. (25/05/2009) "Los hoteleros de Baleares renuncian a pleitear en el Supremo contra la ecotaxa" a *Última Hora* 25/05/2009, p.16.
- Cañellas, G. (1990) "Necesitamos grandes dosis de imaginación y variar rápidamente la mentalidad de los empresarios del sector turístico" (entrevista) a *Papeles de economía española* núm.8, p.363-364.
- Cañellas, G. (1992) "Turismo: la economía del progreso" a *Boletín de estudios económicos* vol.47 (145), p.143-163.
- Cañellas, M. (3/02/2008) "El Llevant alberga más de la mitad de los parques solares de Mallorca" a *Diario de Mallorca* 3/02/2008, p.22.
- Cañellas, M. (3/09/2008) "El fiscal amplía la acusación y pide ahora 18 años de cárcel para Rabasco y 8 para Tomàs" a *Diario de Mallorca* 3/09/2008, p.2.
- Cañellas, M. (5/12/2008) "Fulminante ingreso en prisión de Rabasco" a *Diario de Mallorca* 5/12/2008, p.18.
- Cañellas, M. (11/06/2010) "El Hilton sa Torre se presenta en sociedad" a *Diario de Mallorca* 11/06/2010, p.20.
- Cañellas, N.S. (2001) *El ferrocarril a Mallorca: la vía del progrés*. Documenta Balear, Palma.
- Caño, A. (26/06/2010) "EEUU acuerda la mayor reforma financiera desde la Gran Depresión" a *El País* 26/06/2010, p.22.
- Caño, A. (18/03/2011) "La ONU da luz verde a atacar Libia" a *El País* 18/03/2011, p.14.
- Caño, A. i Jiménez, A. (20/03/2011) "No podíamos permanecer impasibles" a *El País* 20/03/2011, p.1-4.
- Canyelles, M.; Pujals, M.; Ripoll, S. i Seguí, A. (2003) *Sa Pobla. La gent, el medi, la història*. Ajuntament de sa Pobla, Sa Pobla.
- Capel, H. (1994) "La electricidad en Cataluña, una historia por hacer. Conclusiones" a Capel, H. (dir) *Las Tres Chimeneas. Implantación industrial, cambio tecnológico y transformación de un espacio urbano barcelonés*. FECSA, Barcelona ([www.ub.es/geocrit/sv-13.htm](http://www.ub.es/geocrit/sv-13.htm), febrer 2009).
- Capel, H. (2001) "Inmigrantes extranjeros en España. El derecho a la movilidad y los conflictos de la adaptación: grandes expectativas y duras realidades" a *Scripta Nova* núm.8 ([www.ub.es/geocrit/sn-81.htm#11](http://www.ub.es/geocrit/sn-81.htm#11), abril 2010).
- Capellà, Ll. (1975) *15 empresaris mallorquins*. Ed. Moll, Palma.
- Capellà, Ll. (1977) *Mallorca i el món obrer*. Ed. Moll, Palma.
- Capellà, Ll. (1989) *Diccionari Vermell*. Ed. Moll, Palma.
- Capellà, Ll. (5/01/1986) "Bernat Jofre" a *Memòria Civil Balears* núm.1, 5/01/1986 ([www.fideus.com/bernat\\_jofre\\_roca%20-%20memoria%2001.htm](http://www.fideus.com/bernat_jofre_roca%20-%20memoria%2001.htm), abril 2009).
- Capellà, Ll. (5/10/1986) "Llorenç Roses i Bernat Marqués: Els judicis a la burgesia mallorquina" a *Balears. Memòria Civil*, núm.40 5/10/1986 ([www.fideus.com/rosesimarques%20-%20memoria.htm](http://www.fideus.com/rosesimarques%20-%20memoria.htm), maig 2009).
- Capó, J. (10/03/1997) "La estructura del antiguo hotel California se convertirá en viviendas" a *Diario de Mallorca* 10/03/1997, p.4.
- Capó, J. (13/01/2005) "El tren de Inca llegará a la plaza de España hasta el próximo verano" a *Diario de Mallorca* 13/01/2005, p.2-3.
- Capó, J. (16/03/2005) "El Govern pedirá al Gobierno central que financie tres nuevas líneas de metro" a *Diario de Mallorca* 16/03/2005, p.13.
- Capó, J. (28/04/2005) "Cort informa a favor de un campo de golf con un hotel de 500 plazas y otro rural" a *Diario de Mallorca* 28/04/2005, p.15.
- Capó, J. (28/04/2005) "Cort informa a favor de un campo de golf con un hotel de 500 plazas y otro rural" a *Diario de Mallorca* 28/04/2005, p.2.
- Capó, J. (15/06/2005) "El jurado escoge el proyecto del arquitecto navarro Mangado en una reñida votación" a *Diario de Mallorca* 15/06/2005, p.13-14.
- Capó, J. (1/11/2005) "La planta de biogás de Emaya generará electricidad equivalente a 1000 toneladas de carbón" a *Diario de Mallorca* 1/11/2005, p.14.
- Capó, J. (16/02/2006) "Veinte hoteles de Cala Major podrán convertirse en viviendas" a *Diario de Mallorca* 16/02/2006, p.15.
- Capó, J. (25/11/2006) "De Santos rechaza las cinco propuestas de Grande por desmesuradas" a *Diario de Mallorca* 25/11/2006, p.2-3.
- Capó, J. (9/01/2007) "Barceló y TUI pugnan por la construcción y gestión del futuro palacio de congresos" a *Diario de Mallorca* 9/01/2007, p.12.
- Capó, J. (30/01/2007) "Barceló propone construir y explotar el palacio de congresos por 131,3 millones" a *Diario de Mallorca* 30/01/2007, p.12.

- Capó, J. (13/07/2007) "Cort suspende las licencias en los solares de primera línea de Mapfre y Núñez y Navarro" a *Diario de Mallorca* 13/07/2007, p.16.
- Capó, J. (20/11/2007) "Cort denuncia ante la fiscalía a un funcionario por tráfico de influencias" a *Diario de Mallorca* 20/11/2007, p.13.
- Capó, J. (23/11/2007) "Cort afirma que la información sobre las actividades de Amengual está en la fiscalía" a *Diario de Mallorca* 23/11/2007, p.16.
- Capó, J. (22/02/2008) "La Policía detiene a un aparejador de Cort por presunto cobro de sobornos" a *Diario de Mallorca* 22/02/2008, p.13.
- Capó, J. (18/10/2008) "Cort tramita ya la modificación del hotel del palacio de congresos" a *Diario de Mallorca* 19/06/2008, p.18.
- Capó, J. (19/06/2008) "Núñez y Navarro y Mapfre podrán construir el doble en segunda línea" a *Diario de Mallorca* 19/06/2008, p.14-15.
- Capó, J. (27/02/2009) "Cort rebaja más de la mitad la altura de tres equipamientos de la fachada marítima" a *Diario de Mallorca* 27/02/2009, p.10.
- Capó, J. (28/06/2009) "El grupo Barceló exige 30 millones para "salir" del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 28/06/2009, p.14.
- Capó, J. (25/09/2009) "El juez condena a De Santos a dos años de prisión por malversación" a *Diario de Mallorca* 25/09/2009, p.12-13.
- Capó, J. (9/10/2009) "Cort adeuda la totalidad del primer Parc de les Estacions" a *Diario de Mallorca* 9/10/2009 ([www.diariodemallorca.es/palma/2009/10/09/cort-adeuda-totalidad-primer-parc-les-estacions/511058.html](http://www.diariodemallorca.es/palma/2009/10/09/cort-adeuda-totalidad-primer-parc-les-estacions/511058.html), juliol 2010).
- Capó, J. (8/07/2010) "Cort pagará por el Parque de Bomberos cinco veces más de lo que ha costado" a *Diario de Mallorca* 8/07/2010, p.12.
- Capó, J. (22/12/2010) "Cort avalará un crédito de 30 millones para continuar el Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 22/12/2010, p.13.
- Capó, J. (3/02/2011) "Cort y Govern asumen la finalización de las obras del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 3/02/2011, p.12.
- Capó, J. (5/02/2011) "Barceló y Acciona aceptan el acuerdo del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 5/02/2011, p.18.
- Capó, J. (26/02/2011) "La auditoría hizo saltar las alarmas" a *Diario de Mallorca* 26/02/2011, p.3.
- Capó, J. i Goñi, M. (30/05/2006) "La compra del solar para el hospital disparó la especulación en la zona" a *Diario de Mallorca* 30/05/2006, p.2-3.
- Capó, J. i Mouré, I. (31/10/2009) "El Consell permite construir el hotel del palacio de congresos en un único solar" a *Diario de Mallorca* 31/10/2009, p.15.
- Capó, J.; Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (12/06/2009) "La policía detiene al ex gerente de la Funeraria acusado de corrupción" a *Diario de Mallorca* 12/06/2009, p.2-3.
- Capó, J.; Mestre, J.F. i Guijarro, F. (2/08/2008) "Anticorrupción se querrela contra De Santos por el juego del Castillo de sa Riera" a *Diario de Mallorca* 2/08/2008, p.14.
- Carbonero, M.A. (1991) "Estructura rural i indústria a Palma (1820-1930)" a Manera, C. i Petrus, J.M. (coords) *Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca*, Ajuntament de Palma, Palma de Mallorca, p.91-100.
- Carbonero, M.A. (1992) *L'espai de l'aigua: petita hidràulica tradicional a Mallorca*. Consell Insular de Mallorca, Palma.
- Carbonero, M.A.; Horrach, A.; Mascaró, P. i Santiago, J. (2001) *L'espai social de l'exclusió a les Balears: una proposta d'àrees d'atenció preferent*. Sa Nostra, Caixa de Balears, Palma.
- Carbonero, M.A.; Horrach, A.; Mascaró, P. i Santiago, J. (2001) *L'espai social de l'exclusió a les Balears: una proposta d'àrees d'atenció preferent*. Sa Nostra, Caixa de Balears, Palma.
- Carcar, S. i Aizpeolea, L.R. (17/05/1992) "Antiguos cargos niegan responsabilidad en Ceres, pese a que existen documentos" a *El País* 17/05/1992 ([www.elpais.com/articulo/espana/ESPANA/VIAJES\\_CERES/PARTIDO\\_SOCIALISTA\\_OBRERO\\_ESPA\\_nOL\\_/PSOE/Antiguos/cargos/niegan/responsabilidad/Ceres/pese/existen/documentos/elpepiesp/19920517elpepinac\\_7/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/ESPANA/VIAJES_CERES/PARTIDO_SOCIALISTA_OBRERO_ESPA_nOL_/PSOE/Antiguos/cargos/niegan/responsabilidad/Ceres/pese/existen/documentos/elpepiesp/19920517elpepinac_7/Tes/), novembre 2009).
- Caribbean News (12/06/2003) "Dictan en México multas y fianzas contra hoteles de la cadena RIU" a *Caribbean News Digital* 12/06/2003 ([www.caribbeannewsdigital.com/noticia/dictan-en-mexico-multas-y-fianzas-contras-hoteles-de-la-cadena-riu](http://www.caribbeannewsdigital.com/noticia/dictan-en-mexico-multas-y-fianzas-contras-hoteles-de-la-cadena-riu), febrer 2011).
- Caribbean News (9/05/2004) "ONU pide aplazar aprobación de ley en República Dominicana" a *Caribbean News Digital* 9/05/2004 ([www.caribbeannewsdigital.com/noticia/onu-pide-aplazar-aprobacion-de-ley-en-republica-dominicana](http://www.caribbeannewsdigital.com/noticia/onu-pide-aplazar-aprobacion-de-ley-en-republica-dominicana), març 2011).
- Caribbean News (4/11/2009) "Costa Rica: Hotel Riu Guanacaste se estrena en medio de serias denuncias por daños en su entorno" a *Caribbean News Digital* 4/11/2009 ([www.caribbeannewsdigital.com/noticia/costa-rica-hotel-riu-guanacaste-se-estrena-en-medio-de-serias-denuncias-por-da%C3%B1os-en-su-entorno](http://www.caribbeannewsdigital.com/noticia/costa-rica-hotel-riu-guanacaste-se-estrena-en-medio-de-serias-denuncias-por-da%C3%B1os-en-su-entorno), març 2011).

- Caribbean News (2/07/2009) "Concluye disputa legal entre gobierno de Nicaragua y el grupo Barceló" a *Caribbean News Digital* ([www.noticaribe.com.mx/turism/2009/07/concluye-disputa-legal-entre-gobierno-de-nicaragua-y-el-grupo-barcelo.html](http://www.noticaribe.com.mx/turism/2009/07/concluye-disputa-legal-entre-gobierno-de-nicaragua-y-el-grupo-barcelo.html), 31/08/2009).
- Caribbean News (13/05/2010) "Jamaica: Recibe ministro de turismo un reconocimiento por impulsar inversión española en esta isla" a *Caribbean News* 13/05/2010 ([www.caribbeannewsdigital.com/noticia/jamaica-recibe-ministro-de-turismo-un-reconocimiento-por-impulsar-inversi%C3%B3n-esp%C3%B1ola-en-esta](http://www.caribbeannewsdigital.com/noticia/jamaica-recibe-ministro-de-turismo-un-reconocimiento-por-impulsar-inversi%C3%B3n-esp%C3%B1ola-en-esta), març 2011).
- Caribe Preferente (9/10/2009) "Hidalgo: no al sector aéreo dominicano pero sí al hotelero" a *Caribe Preferente* 9/10/2009 ([www.caribepreferente.com/index.php?option=com\\_content&task=view&id=10170&Itemid=40](http://www.caribepreferente.com/index.php?option=com_content&task=view&id=10170&Itemid=40), març 2011).
- Carpintero, O. (2003) "Los costes ambientales del sector servicios y la nueva economía: entre la desmaterialización y el 'efecto rebote'" a *Economía Industrial*, núm.352, p.59-76.
- Carpintero, O. (2005) *El metabolismo de la economía española. Recursos naturales y huella ecológica (1955-2000)*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Carpintero, O. (2006) "Biocombustibles y uso energético de la biomasa: un análisis crítico" a *El Ecologista* núm.49, p.20-26.
- Carpintero, O. (2009) "El poder financiero de los grandes grupos empresariales. Los nuevos "creadores" de dinero" Aguilera-Klink, F. i Naredo, J.M. (eds) *Economía, poder y megaproyectos*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.79-124.
- Carpintero, O. i Naredo, J.M. (2006) "Sobre la evolución de los balances energéticos de la agricultura española, 1950-2000" a *Historia Agraria* núm.40, p.531-554.
- Carranza, E. (29/01/2006) "Un grupo de eurodiputados hará frente común contra el proyecto de gasoducto" a *Diario de Mallorca* 29/01/2006, p.24.
- Carranza, E. (30/08/2006) "El solar adquirido por Grande permite construir un gran equipamiento deportivo" a *Diario de Mallorca* 30/08/2006, p.14.
- Carranza, E. (30/04/2007) "Grandes corporaciones proyectan sedes emblemáticas en las afueras de Ciutat" a *Diario de Mallorca* 30/04/2007 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1516\\_4\\_259304\\_auge-parques-empresariales](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1516_4_259304_auge-parques-empresariales), desembre 2010).
- Carranza, E. (4/05/2007) "El palacio de congresos prevé recibir 75.000 visitantes durante el primer año" a *Diario de Mallorca* 4/05/2007, p.18.
- Carrasco, R.; Jara, M. i Vidal, J. (2007) *Conspiraciones tóxicas. Cómo atentan contra nuestra salud y el medio ambiente los grupos empresariales*. MR Ediciones, Madrid.
- Carrera, V. (7/09/2006) "Está bajo asedio el Campamento Aventuras DIF al sur de Akumal" a *Noticaribe* 7/09/2006 ([www.noticaribe.com.mx/rivieramayay/2006/09/esta\\_bajo\\_asedio\\_el\\_campamento\\_aventuras\\_dif\\_al\\_sur\\_de\\_akumal.html](http://www.noticaribe.com.mx/rivieramayay/2006/09/esta_bajo_asedio_el_campamento_aventuras_dif_al_sur_de_akumal.html), febrer 2011).
- Carretero, S. (2000) *Població estrangera resident. Característiques demogràfiques 1962-1998*. Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Carrión, P. (20/02/2008) "Sa Nostra entra en AC Hotels con la compra del 5% por 35 millones" a *Cinco días* 20/02/2008 ([www.cincodias.com/articulo/empresas/Sa-Nostra-entra-AC-Hotels-compra-35-millones/20080220cdscdiemp\\_24/cdsemp/](http://www.cincodias.com/articulo/empresas/Sa-Nostra-entra-AC-Hotels-compra-35-millones/20080220cdscdiemp_24/cdsemp/), setembre 2010).
- Carrión, J.; Pi, J.; Mari, J. i Maeso, V. (2011) *Caixes d'estalvis i desenvolupament al Sud*. SETEM Catalunya, Barcelona ([www.odg.cat/documents/novetats/Caixas\\_Estalvis\\_cat.pdf](http://www.odg.cat/documents/novetats/Caixas_Estalvis_cat.pdf), maig 2011).
- Caruana, L. (2006) "El primer franquismo (1939-1949): la posguerra interminable" a González-Enciso, A. i Matés, J.M. (coords) *Historia económica de España*. Ariel, Barcelona, p.687-705.
- Casamayor, R. (25/03/2007) "Duopolio feroz en el turismo europeo" a *El País Negocios* 25/03/2007, p.5.
- Casasnovas, M.A. (1998) *L'economia menorquina en el segle XIX (1802-1914)*. Documenta Balear, Palma.
- Casasnovas, M.A. (2001) *La transformació d'una economia insular. El cas de Menorca (1600-1920)*. Tesi Doctoral, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, UIB, Palma.
- Casasnovas, M.A. (2002) "La industria del calzado en Menorca, 1400-2001" a Manera, C. (dir) *Las islas del calzado. Historia económica del sector en Baleares (1200-2000)*. Lleonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.15-137.
- Casasnovas, M.A. (2005) *L'economia balear (1898-1929)*. Documenta Balear, Palma.
- Casasnovas, M.A. (2006) *Història econòmica de Menorca. La transformació d'una economia insular (1300-2000)*. Ed. Moll, Palma.
- Casasnovas, M.A. (2007) *Història de les Illes Balears*. Editorial Moll, Palma.
- Casasnovas, M.A. i Ginard, D. (2006) *L'època contemporània a les Balears (1780-2005)*. Documenta Balear, Palma.
- Castanyer, J. M. (1981/1982) "Emigración y capital: circuitos de financiación de la industria de Sóller y su coyuntura en el período 1939-1945" a *Trabajos de Geografía* núm.38, p.7-26.

- Castellanos, B. (24/04/2006) "Veinte meses sin que el Gobierno de República Dominicana logre avanzar en el sector eléctrico" a *Observatorio de Multinacionales en América Latina* ([www.omal.info/www/article.php?id\\_article=267](http://www.omal.info/www/article.php?id_article=267), febrer 2011).
- Castelló, J. (1962) "Las minas de plomo argentífero en Ibiza" a *BCOCIN* núm.634, p.34-45.
- Castelló, L. (2009) "La mercantilización y mundialización del trabajo reproductivo: El caso español" a *Revista de economía crítica* núm.7, p.74-94.
- Ceara-Hatton, M. (Dir) (2005) *Informe Nacional de Desarrollo Humano. República Dominicana 2005. Hacia una inserción mundial incluyente y renovada*. Programa de Naciones Unidas Para el Desarrollo, Santo Domingo (<http://odh.onu.org.do/publicaciones/informenacionaldesarrollohumano2005>, desembre 2010).
- Ceara-Hatton, M. (Dir) (2008) *Informe sobre Desarrollo Humano. República Dominicana 2008. Desarrollo Humano una cuestión de poder*. Programa de Naciones Unidas Para el Desarrollo, Santo Domingo (<http://odh.pnud.org.do/sites/odh.onu.org.do/files/indh2008/INDH%20para%20PNUD.pdf>, desembre 2010).
- Cebrián, B. (25/04/2004) "El turismo se queja del caos urbanístico" a *El País* 25/04/2004, p.15.
- Cebrián, B. (19/09/2004) "Una estrella con muchas puntas" a *El País Negocios* 19/09/2004, p.8.
- Cebrián, B. (3/10/2004) "El turismo se quema al sol" a *El País Negocios* 3/10/2004, p.5-6.
- Cebrián, B. (29/05/2005) "Globalia ultima la entrada de socios" a *El País Negocios* 29/05/2005, p.7.
- CECA (2005) *Anuario de las Cajas de Ahorros 2005*. Confederación Española de las Cajas de Ahorro (a [http://hidra5.ceca.es/2000/bacuan.nsf/233663297765EC80C1257360003FB6CC/\\$FILE/anuario2005.pdf](http://hidra5.ceca.es/2000/bacuan.nsf/233663297765EC80C1257360003FB6CC/$FILE/anuario2005.pdf), novembre 2008).
- CECA (2009) *Anuario de las Cajas de Ahorros 2009*. Confederación Española de las Cajas de Ahorro (a [http://hidra5.ceca.es/2000/bacuan.nsf/A29E56731FBA5F71C1257750002A937F/\\$FILE/ANUARIO%202009.pdf](http://hidra5.ceca.es/2000/bacuan.nsf/A29E56731FBA5F71C1257750002A937F/$FILE/ANUARIO%202009.pdf), maig 2011).
- Cembrero, I. (14/07/1996) "EE UU sanciona al grupo Sol-Meliá pese a las gestiones diplomáticas de Matutes" a *El País* 14/07/1996 ([www.elpais.com/articulo/espana/ESTADOS\\_UNIDOS/ESPANA/CUBA/CUBA/ESPANA/ESTADOS\\_UNIDOS/ESTADOS\\_UNIDOS/CUBA/SOL\\_MELIA/LEY\\_HELMS-BURTON/elpepiesp/19960714elpepinac\\_16/Tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/ESTADOS_UNIDOS/ESPANA/CUBA/CUBA/ESPANA/ESTADOS_UNIDOS/ESTADOS_UNIDOS/CUBA/SOL_MELIA/LEY_HELMS-BURTON/elpepiesp/19960714elpepinac_16/Tes), novembre 2010).
- Cembrero, I. (6/03/1998) "Matutes hizo coincidir su viaje a Cabo Verde con la estancia de una delegación de su grupo hotelero" a *El País* 6/03/1998 ([www.elpais.com/articulo/espana/PEREZ\\_VILLANUEVA/JOAQUIN\\_DIR\\_GEN\\_OID/MATUTES/ABEL/CABO\\_VERDE/ESPANA/CABO\\_VERDE/MINISTERIO\\_DE\\_ASUNTOS\\_EXTERIORES/PODER\\_EJECUTIVO/elpepiesp/19980306elpepinac\\_4/Tes?print=1](http://www.elpais.com/articulo/espana/PEREZ_VILLANUEVA/JOAQUIN_DIR_GEN_OID/MATUTES/ABEL/CABO_VERDE/ESPANA/CABO_VERDE/MINISTERIO_DE_ASUNTOS_EXTERIORES/PODER_EJECUTIVO/elpepiesp/19980306elpepinac_4/Tes?print=1), febrer 2011).
- Cembrero, I. (6/06/2010) "El turismo empuja a Marruecos" a *El País Negocios* 6/06/2010, p.22.
- Cembrero, I. (20/02/2011) "Las protestas se extienden por el Magreb" a *El País* 20/02/2011, p.2-3.
- Cembrero, I. (22/02/2011) "La protesta popular de Marruecos se torna violenta en la región del Rift" a *El País* 22/02/2011, p.12.
- CEMDA (15/10/2005) "Manglares desprotegidos, retroceso legal y cheque en blanco" ([www.cemda.org.mx/artman2/publish/Columna\\_Por\\_un\\_mudo\\_Justo\\_58/Dalia\\_Bali.php](http://www.cemda.org.mx/artman2/publish/Columna_Por_un_mudo_Justo_58/Dalia_Bali.php), febrer 2011).
- Centre de Congressos Internacional de Palma SA (28/05/2009) "Nota de prensa Centre de Congressos Internacional de Palma SA (Sociedad Concesionaria del Palacio de Congressos de Palma)" ([www.hosteltur.com/fdb/Comunicado%20Grupo%20Barcel%C3%B3.pdf](http://www.hosteltur.com/fdb/Comunicado%20Grupo%20Barcel%C3%B3.pdf), setembre 2010).
- CEPAL (2009) *La inversión extranjera directa en América Latina y el Caribe 2008*. ([www.eclac.cl/publicaciones/xml/1/36091/LCG2406ef.pdf](http://www.eclac.cl/publicaciones/xml/1/36091/LCG2406ef.pdf), gener 2011).
- Cerdà, J. (14/08/1991a) "El cuarto establecimiento de la multinacional en España" a *Diario de Mallorca* 14/08/1991, p.9.
- Cerdà, J. (14/08/1991b) "El Club Mediterráneo, una 'isla' francesa en Eivissa" a *Diario de Mallorca* 14/08/1991, p.9
- Cerdà, J. (1998) "La transició a les Pitiüses: un llarg i inacabat camí" a Marimon, A. i Serra, S. (coord) *La transició a les illes Balears*. Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, p.115-120.
- Cerdà, J. i Rodríguez, R. (1999) *La repressió franquista del moviment hippy a Formentera (1968-1970)*. Res Pública, Eivissa.
- Cerdà, J. i Ullí, J. (1994) *Abel Matutes. La política. Los negocios*. Editorial Mediterrània, Eivissa.
- Cerdà, M. (14/02/2006) "Artà: el Consell multa con 700.000 euros a un camping que tiene todos los permisos provocando su cierre" (<http://disurbia.blogalia.com/historias/37442>, juliol 2010).
- Cerdeiriña, E. (2001) "Mercado de trabajo e inmigración" a Reina, J.L.(coord) *Mercado de trabajo balear 2000*. Gabinete Técnico CC.OO. Illes Balears, Palma de Mallorca, p.149-166.
- Cerdó, M. i Remírez de Ganuza, C. (30/03/2010) "Matas siguió cobrando del PP cuando ya trabajaba en EEUU" a *El Mundo/El Día de Baleares* 30/03/2010, p.5.
- CES (2003) *Memòria del CES 2002*. Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Palma.
- CES (2004) *Memòria del CES 2003*. Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Palma.
- CES (2005) *Memòria del CES 2004*. Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Palma.

- CES (2008) *L'enquesta de serveis a les Illes Balears*. Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Institut d'Estadística de les Illes Balears, Palma de Mallorca ([www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST16ZI30495&id=30495](http://www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST16ZI30495&id=30495), agost 2010).
- CES (2009) *Memòria del CES 2008*. Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Palma.
- Chacón, V. (2008) "Diputados cuestionan a Grupo Barceló por contaminación" a *Semanario Universidad*, setmana del 13 al 26 de març de 2008, edició 572 ([www.turismo-responsable.org/denuncia/0803\\_barcelo\\_costarica.html](http://www.turismo-responsable.org/denuncia/0803_barcelo_costarica.html), març 2011).
- Chaîne, S. (2010) *Desarrollo turístico del litoral mediterráneo de Marruecos: Saïdia como destino*. Memòria del Master Oficial en Direcció i Planificació del Turisme de la Universitat de Màlaga, Màlaga (inèdit).
- Chapman, P. (2007) *Bananas!: How the United Fruit Company shaped the World*. Canongate Books, New York.
- Chatillard, G. (16/05/2008) "'Malaya' salpica las elecciones dominicanas" a *El Mundo/El Día de Baleares* 16/05/2008, p.51.
- Chaves, D. (12/08/1993) "La mital del hotel Al Andalus se reconverte en hospital como salida a la crisis" a *ABC* 12/08/1993, p.48-49.
- Chetumal, A. (14/03/2005) "Inhabilitan a García Zalvidea por 20 años" ([www.esmas.com/noticierostelevisa/mexico/432337.html](http://www.esmas.com/noticierostelevisa/mexico/432337.html), gener 2011).
- Chomsky, N. (1988) *La quinta libertad: la intervención de los Estados Unidos en América Central y la lucha por la paz*. Crítica, Barcelona.
- Chomsky, N. (2003) *América Latina. De la colonización a la globalización*. Ed. Càtedra, Barcelona.
- Christian, D. (2005) *Mapas del tiempo. Introducción a la gran historia*. Crítica, Barcelona.
- CIDOB (2005) "Hipólito Mejía Domínguez" a *Centre d'Estudis i Documentació Internacionals de Barcelona* ([www.cidob.org/ca/documentacion/biografias\\_lideres\\_politicos/americacentralycaribe/republicadominicana/hipolito\\_mejia\\_dominguez](http://www.cidob.org/ca/documentacion/biografias_lideres_politicos/americacentralycaribe/republicadominicana/hipolito_mejia_dominguez), febrer 2011).
- CIDOB (2010a) "Leonel Fernández" a *Centre d'Estudis i Documentació Internacionals de Barcelona* ([www.cidob.org/ca/documentacion/biografias\\_lideres\\_politicos/americacentralycaribe/republicadominicana/leonel\\_fernandez\\_reyna#5](http://www.cidob.org/ca/documentacion/biografias_lideres_politicos/americacentralycaribe/republicadominicana/leonel_fernandez_reyna#5), febrer 2011).
- CIDOB (2010b) "Recep Tayyip Erdogan" a *CIDOB. Centro de Estudios y Documentación Internacionales de Barcelona* ([www.cidob.org/es/documentacion/biografias\\_lideres\\_politicos/europa/turquia/recep\\_tayyip\\_erdogan#4](http://www.cidob.org/es/documentacion/biografias_lideres_politicos/europa/turquia/recep_tayyip_erdogan#4), març 2011).
- CIME (Consell Insular de Menorca) (2003a) *Menorca, un projecte sostenible. Memòria del Pla Territorial Insular*. Consell Insular de Menorca, Maó.
- CIME (Consell Insular de Menorca) (2003b) *Pla Territorial Insular de Menorca. Normes del Pla Territorial Insular de Menorca*. Consell Insular de Menorca, Maó.
- Cinco Días (31/01/2011) "México tiente a los grupos hoteleros españoles con apoyo fiscal a la inversión" a *Cinco Días* 31/01/2011 ([www.cincodias.com/articulo/empresas/Mexico-tiente-grupos-hoteleros-espanoles-apoyo-fiscal-inversion/20110131cdscdiemp\\_11/](http://www.cincodias.com/articulo/empresas/Mexico-tiente-grupos-hoteleros-espanoles-apoyo-fiscal-inversion/20110131cdscdiemp_11/), febrer 2011).
- Cirer, F. (13/07/2008) "Els 75 anys de l'Hotel Portmany" a *Diario de Ibiza. Dominical* 13/07/2008, p.41 (a [www.diariodeibiza.es/media/suplementos/2008-07-20\\_SUP\\_2008-07-13\\_23\\_55\\_48\\_dom.pdf](http://www.diariodeibiza.es/media/suplementos/2008-07-20_SUP_2008-07-13_23_55_48_dom.pdf), maig 2009).
- Cirer, J.C. (1986) *1790-1920. Demografia i comerç d'Eivissa i Formentera. 130 anys d'una economia viva*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.
- Cirer, J.C. (1998) *L'economia d'Eivissa i Formentera en el segle XIX (1782-1900)*. Documenta Balear, Palma.
- Cirer, J.C. (2001) "Evolució de l'oferta de places turístiques a Eivissa i Formentera. 1950-2000" a *Estudis sobre el turisme a Eivissa i Formentera* núm.2, p.73-93.
- Cirer, J.C. (2002) *L'economia d'Eivissa i Formentera en el segle XX*. Documenta Balear, Palma.
- Cirer, J.C. (2004) *De la fonda a l'hotel*. Documenta Balear, Palma.
- Cirer, J.C. (2005) "La població d'Eivissa i Formentera. 1857-1960. Un segle d'evolució" a *Randa* núm.55, p.111-128.
- Cirer, J.C. (2009a) *Xifres per a una història, una història en xifres*. Sa Nostra, Consell d'Eivissa, Eivissa.
- Cirer, J.C. (2009b) *La invenció del turisme de masses a Mallorca*. Documenta Balear, Palma.
- Cladera, J. (1995) "La reconversió de las zonas turísticas saturadas. El caso de Baleares" a Picornell, C. i Seguí Pons, J.M. (dirs) *La formació, la rehabilitació i les noves modalitats turístiques*. CODEFOC, Departament de Ciències de la Terra (UIB), AGE, Palma de Mallorca, p.65-69.
- Clancy, M. (1998) "Commodity chains, services and development: theory and preliminary evidence from the tourism industry" a *Review of political economy* núm.5, p.122-148.
- Clancy, M. (2001) *Exporting paradise: tourism and development in Mexico*. Pergamon, Oxford.
- Clancy, M. (2002) "The globalization of sex tourism and Cuba: a commodity chains approach" a *Studies in Comparative International Development* vol.36 núm.4, p.63-88.
- Clavijo, D. (14/05/2010) "Los retos para una 'aerolínea bandera'" a *CNNEspañol* 14/05/2010 ([www.cnnexpansion.com/expansion/2010/05/11/y-quien-sera-el-piloto](http://www.cnnexpansion.com/expansion/2010/05/11/y-quien-sera-el-piloto), febrer 2011).

- Clemente, J. (6/06/1991) "El jefe de seguridad de Alfonso Guerra, investigado por la financiación del PSOE" a *ABC* 6/06/1991, p.26 (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1991/06/06/026.html>, gener 2010).
- Coello, C. (1/10/2006) "La conexión turística del caso Malaya" a *Revista Hostelmarket* núm.86 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h086023](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h086023), november 2006).
- Coello, (1/07/2007) "Mytravel se despide creando una nueva cadena desde España" a *Revista Hostelmarket* núm.95 ([www.alimarket.es/noticia/mh095000/MYTRAVEL-SE-DESPIDE-CREANDO-UNA-NUEVA-CADENA-DESDE-ESPANA](http://www.alimarket.es/noticia/mh095000/MYTRAVEL-SE-DESPIDE-CREANDO-UNA-NUEVA-CADENA-DESDE-ESPANA), desembre 2010).
- Cohen, J. (1995) *How many people can the Earth support?* Norton, Nova York.
- Cohen, M.L. (10/07/2009) "Airtours Plc" a [www.answers.com/topic/airtours-plc](http://www.answers.com/topic/airtours-plc) (juliol 2009).
- Col·lectiu Pagès (2001) "La rururbanització observada des d'un altre angle.Mallorca en venda al diari econòmic Trueque" a *Estudis Baleàrics* 68/69, p.171-186.
- Colectivo Ioé (1999) *Inmigrantes, trabajadores, ciudadanos. Una visión de las migraciones desde España*. Patronato Sud-Nord, Valencia
- Colectivo Ioé (2008) *Inmigrantes, nuevos ciudadanos ¿Hacia una España plural e intercultural?* FUNCAS, Madrid.
- Coll, M.A. (2/06/2005) "Trece antiautovía pagan 300 euros cada uno por las protestas a Munar" a *Diario de Mallorca* 2/06/2005, p.27.
- Collado, E. (20/08/2010) "Quaranta anys de declivi industrial" a *Veu de Sóller* 20/08/2010, p.32.
- Collomb, J. (1939) *Armies of spies*. The McMillan Company, New York.
- Colmey, J, i Liebhold, D. (24/05/1999) "Suharto Inc.: all in the family" a *Time Asia* 24/05/1999 ([www.time.com/time/asia/asia/magazine/1999/990524/cover1.html](http://www.time.com/time/asia/asia/magazine/1999/990524/cover1.html), gener 2011).
- Colom, E. (26/01/2006) "Carrillo compra su primer hotel en Centroamérica y dice que habrá uno allí donde llegue Air Madrid" a *El Mundo/El Día de Baleares* 26/01/2006, p.15.
- Colom, E. (28/04/2006) "Alberto Cortina compra por 17 millones de E una finca de 350 hectáreas en Fornalutx" a *El Mundo/El Día de Baleares* 28/04/2006 ([www.elmundo-eldia.com/2006/04/28/part\\_forana/1146175237.html](http://www.elmundo-eldia.com/2006/04/28/part_forana/1146175237.html), novembre 2008).
- Colom, E. (28/06/2006) "Alberto Cortina compra por 17 millones de E una finca de 350 hectáreas en Fornalutx" a *El Mundo/El Día* 28/06/2006 (a [www.elmundo-eldia.com/2006/04/28/part\\_forana/1146175237.html](http://www.elmundo-eldia.com/2006/04/28/part_forana/1146175237.html), novembre 2008).
- Colom, E. (5/11/2008) "Una secretaria de UM participa con otra sociedad inactiva" a *El Mundo/El Día de Baleares* 5/11/2008, p.19.
- Colom, E. (24/02/2009) "Ses Salines: multa y derribo para el chalé del alcalde" a *El Mundo/El Día de Baleares* 24/02/2009, p.6.
- Colom, E. (20/04/2010) "Fianza de 50.000 € a Ramis de Ayreflor" a *El Mundo/El Día de Baleares* 20/04/2010, p.7.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (20/03/2009) "Las carreteras de Pascual se asfaltan con grava que vende su socio Verger" a *El Mundo* 20/03/2009 ([www.elmundo.es/elmundo/2009/03/20/baleares/1237538762.html](http://www.elmundo.es/elmundo/2009/03/20/baleares/1237538762.html), febrer 2010).
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (24/04/2008) "Un 'monopoly' con muy pocos jugadores" a *El Mundo/El Día de Baleares* 24/04/2008, p.9.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (3/12/2008) "El juez cita a Verger y Matías para que aclaren el amaño del concurso de Mahón" a *El Mundo/El Día de Baleares* 3/12/2008, p.10.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (25/05/2009) "El TSJB imputa ahora al administrador de Grup Fer en el 'caso Can Domenge'" a *El Mundo/El Día de Baleares* 25/05/2009, p.10.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (25/09/2009) "El juez del Palma Arena imputa a otros 3 cargos del PP en busca de la financiación ilegal del partido" a *El Mundo/EL Día de Baleares* 25/09/2009, p.4.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (27/11/2009) "La jueza hace el cálculo definitivo del valor del solar partiendo del doble del precio del concurso" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/11/2009, p.4.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (24/12/2009) "El pintor del 'palacete' también dice que cobró 20.000 euros en negro y en sobres" a *El Mundo/EL Día de Baleares* 24/12/2009, p.6.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (3/02/2010) "El juez ordena investigar la Sicav del cuñado de Matas" a *El Mundo/EL Día de Baleares* 3/02/2010, p.6.
- Colom, E. i Urreiztieta, E. (6/08/2010) "Alía abrió una cuenta con el publicista que les sobornaba" a *EL Mundo/El Día de Baleares* 6/08/2010, p.5.
- Colom, J. (25/11/2009) "Pedro Serra, el rey de las bellas y las malas artes" a *Diagonal* núm.113 ([www.diagonalperiodico.net/PEDRO-SERRA-EL-REY-DE-LAS-BELLAS-Y.html](http://www.diagonalperiodico.net/PEDRO-SERRA-EL-REY-DE-LAS-BELLAS-Y.html), juliol 2010).
- Colomar, S. (2009) *Formentera a l'època contemporània (1782-2007)*. Documenta Balear, Palma.
- Colombram, M. (2007) *El turismo en el medi rural a les Illes Balears. Anàlisi de la normativa*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Colonya Caixa Pollença (2007) *Informe Anual 2007*. ([http://colonya.grdar.com/i/Catalan\\_Colonya\\_2007.pdf](http://colonya.grdar.com/i/Catalan_Colonya_2007.pdf), octubre 2008).

- Comas, C. i Lucas, J.M. (2000) "La implantació de l'ecotaxa a les Illes Balears: debat ecologista o debat geopolític interestatal?" a Picornell, M. i Pomar, A.M. (dirs) *Evolució turística de la darrera dècada i disseny de futur*. INESE, Palma de Mallorca, p.139-144.
- Comas, J. (5/12/2004) "Tres españolas ayudana TUI" a *El País Negocios* 5/12/2004, p.9.
- Company, A. (2000) "De la Dictadura de Primo de Rivera a la Guerra Civil (1923-1939)" a Serra, S. (Coord) *El segle XX a les Illes Balears: estudis i cronologia*. Edicions Cort, Palma de Mallorca, p.141-180.
- Consell Insular de Mallorca (2004) *Memoria del Plan Territorial de Mallorca*. Consell Insular de Mallorca, Palma.
- Consell Insular de Mallorca (22/12/2008) "Aprovació de la revisió del Pla Director Sectorial de Carreteres" ([www.conselldemallorca.cat/?id\\_section=466&action=news&id\\_article=7731](http://www.conselldemallorca.cat/?id_section=466&action=news&id_article=7731), desembre 2008).
- Conselleria d'Economia i Hisenda (1985) *La industria en las Baleares*. Govern Balear, Conselleria d'Economia i Hisenda, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1990) *La Despesa Turística 1989*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1991) *La Despesa Turística 1990*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1992) *La Despesa Turística 1991*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1993) *La Despesa Turística 1992*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1994) *La Despesa Turística 1993*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1995) *La Despesa Turística 1994*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1996) *La Despesa Turística 1995*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1997) *La Despesa Turística 1996*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda i Conselleria de Turisme (1998) *La Despesa Turística 1997*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia, Agricultura, Comerç i Indústria i Conselleria de Turisme (1999) *La Despesa Turística 1999*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria i Conselleria de Turisme (2000) *La Despesa Turística 1999*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria i Conselleria de Turisme (2001) *La Despesa Turística 2000*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria i Conselleria de Turisme (2002) *La Despesa Turística 2001*. Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Innovació i Energia (2002) *Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears. Memòria*. Conselleria d'Innovació i Energia, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transports (2006) *Pla Director Sectorial del Transport de la comunitat autònoma de les Illes Balears (PDSTIB)*. Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transports, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca ([www.caib.es/conselleries/opublicues/dqtransp/esdev/pla/pladirector.html](http://www.caib.es/conselleries/opublicues/dqtransp/esdev/pla/pladirector.html), setembre 2007).
- Conselleria de Comerç, Indústria i Energia (2005) Revisió del Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears. Memòria (a <http://dgener.caib.es/user/portaenergia/pdse/docs/memoria.html>, febrer 2008).
- Conselleria de Comerç, Indústria i Energia (2005) Revisió del Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears. Memòria (a <http://dgener.caib.es/user/portaenergia/pdse/docs/memoria.html>, febrer 2008).
- Conselleria de Comerç, Indústria i Energia (2008) *Estadístiques energètiques 2006*. Govern de les Illes Balears, Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, Palma de Mallorca (<http://www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST253ZI42137&id=42137>, gener 2009).
- Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral (1999) *Plan Hidrológico de las Islas Baleares. Memoria*. Govern Balear - Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral, Palma.
- Conselleria de Medi Ambient i Mobilitat (2010) "El tramvia de la badia de Palma" a *Mobilitat i Territori* núm.7, p.6-8 ([www.trambadria.cat/dades/doc13\\_391.pdf](http://www.trambadria.cat/dades/doc13_391.pdf), maig 2011).
- Conselleria de Turisme (1999) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 1998*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2000) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 1999*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.

- Conselleria de Turisme (2001) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2000*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2002a) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2001*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2002b) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2002*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2003) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2003*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2004) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2004*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2005) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2005*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2006) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2006*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2007) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2007*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2008) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2008*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Turisme (2009) *El turismo a les Illes Balears. Dades informatives, any 2009*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria d'Economia i Hisenda (1989) *Inversiones extranjeras en inmuebles en las Islas Baleares*. Govern Balear, Banca March, Palma.
- Conselleria d'Habitatge i Obres Públiques (3/07/2010) "La Conselleria d'Habitatge i Obres Públiques ha informat al Consell de Govern dels resultats de l'auditoria tècnica i econòmica de les obres de les dues autopistes d'Eivissa" ([www.caib.es/govern/sac/fitxa.do?lang=ca&codi=610644&coduo=182](http://www.caib.es/govern/sac/fitxa.do?lang=ca&codi=610644&coduo=182), juliol 2010).
- Consorci Platja de Palma (2009a) *Informes técnicos de las bases para la Revalorización integral de la Platja de Palma*. Consorci Platja de Palma, Palma de Mallorca ([http://consorci.simse.net/attachments/070\\_INFORME.pdf](http://consorci.simse.net/attachments/070_INFORME.pdf), setembre 2010).
- Consorci Platja de Palma (2010) *Memoria de ordenación. Pla Reconversión Integral Platja de Palma. Aprobación Inicial*. Consorci Platja de Palma, Palma de Mallorca ([http://consorciplayadepalma.es/index.php?option=com\\_wrapper&view=wrapper&Itemid=253](http://consorciplayadepalma.es/index.php?option=com_wrapper&view=wrapper&Itemid=253), setembre 2010).
- Corcino, R. (2001) "Historia de unos terrenos muy codiciados" a *Rumbo* núm.371, p.33-36.
- Córcoles, P. (19/01/2006) "Yanko ya planificaba llevarse la producción al extranjero el año 2004" a *Diario de Mallorca* 19/01/2006, p.23.
- Córcoles, P. (1/03/2006) "EU-Els Verds lleva ante la UE el caso de la madera ilegal de s'Albufera" a *Diario de Mallorca* 1/03/2006.
- Córcoles, P. (20/04/2006) "Los trabajadores recurren el auto del juez que permite cerrar Yanko" a *Diario de Mallorca* 20/04/2006, p.22.
- Córcoles, P. (6/02/2010) "Condenan a 'Es Crèdit' a devolver 315.000 euros al Ayuntamiento" a *Diario de Mallorca* 6/02/2010, p.23.
- Córcoles, S. (25/06/1992) "Viajes Ceres se niega a presentar todas sus cuentas al juez que investiga su quiebra" a *ABC* 25/06/1992, p.29 (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1992/06/25/029.html>, gener 2010).
- Cordero, A. (2011) "La vertiente social de los centros históricos del turismo. Los casos de Playas de Coco, Limón y Puntarenas (Costa Rica)" a Blázquez, M. i Cañada, E. (eds) *Turismo placebo. Nueva colonización turística: del Mediterráneo a Mesoamérica y El Caribe. Logicas espaciales del capital turístico*. Editorial Enlace, Managua, p.135-162.
- Correyero, B. (2003) "La propaganda turística española en los años del aislamiento internacional" a *Historia y Comunicación Social* núm.8, p.47-61.
- Cortes Generales (30/09/1994) "Estudio sobre la intervención del Banco Español de Crédito" a *Diario de sesiones del Congreso de los Diputados* núm.292 ([www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/PopUpCGI?CMD=VERLST&BASE=puw5&DOCS=1-1&QUERY=%28CDC199409300292.CODI.%29](http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/PopUpCGI?CMD=VERLST&BASE=puw5&DOCS=1-1&QUERY=%28CDC199409300292.CODI.%29), gener 2011).
- Cortés, F. (29/09/2008) "Nuevo CIP Costa del Pacifico, Cancún corregido y aumentado" a *Noticaribe* 29/09/2008 ([www.noticaribe.com.mx/bitacoras/aca\\_entre\\_nos/2008/09/nuevo\\_cip\\_costa\\_del\\_pacifico\\_cancu\\_n\\_corregido\\_y\\_aumentado.html](http://www.noticaribe.com.mx/bitacoras/aca_entre_nos/2008/09/nuevo_cip_costa_del_pacifico_cancu_n_corregido_y_aumentado.html), febrer 2011).
- Cortés, J.M. i Manresa, A. (14/06/1991a) "Viajes Ceres, del grupo Filesa, está relacionado con empresas radicadas en 'paraísos fiscales'" a *El País* 14/06/1991 ([www.elpais.com/articulo/espana/NAVARRO\\_GOMEZ/CARLOS\\_PSOE\\_FILESA/OLIVERO/LUIS](http://www.elpais.com/articulo/espana/NAVARRO_GOMEZ/CARLOS_PSOE_FILESA/OLIVERO/LUIS)



- [/FILES/ESPANA/FILES/TIME EXPORT/MINISTERIO DE ASUNTOS SOCIALES/IMSERSO /elpepiesp/19910614elpepinac\\_9/Tes](#), novembre 2009).
- Cortés, J.M. i Manresa, A. (14/06/1991b) "Carlos Navarro intercedió ante los acreedores" a *El País* 14/06/1991 ([www.elpais.com/articulo/espana/NAVARRO GOMEZ/ CARLOS /PSOE / FILES/OLIVERO/ LUIS /FILES/MARCH/ JOAN CARLES/ESPANA/FILES/TIME EXPORT/elpepiesp/19910614elpepinac\\_10/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/NAVARRO GOMEZ/ CARLOS /PSOE / FILES/OLIVERO/ LUIS /FILES/MARCH/ JOAN CARLES/ESPANA/FILES/TIME EXPORT/elpepiesp/19910614elpepinac_10/Tes/), gener 2010).
- Costa i Porto, P. (1977) "El comerç" a *Evolució econòmica. Les Balears 1976*. Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de les Balears, Banca Catalana, Barcelona, p. 131-146.
- Costa, A. (1961) "La indústria en Ibiza" a *BCOCIN* núm.630, p.42-47.
- Cózar, A. (13/03/2010) "¿Cuánto vale una isla griega?" a *El País* 13/03/2010, p.6.
- CRI (1975) "La ola represiva de un gobierno "aperturista"" a *Cuadernos del Ruedo Ibérico* núm.43-45, p.155-157.
- Crozier, M.J.; Hungtinton, S.P. i Watanuki, J. (1975) *The crisis of democracy. Report on the governability of democracies to the Trilateral Comisión*. New York University Press, New York.
- Cruz, M. (28/02/2011) "Acusan en NY a Felucho Jiménez y Danilo Díaz de estafa" a *Xtra Digital* 28/02/2011 ([http://xtradigital.net/index.php?option=com\\_content&view=article&id=4538:acusan-en-ny-a-felucho-jimenez-y-danilo-diaz-de-estafa&catid=83:noticias-3&Itemid=457](http://xtradigital.net/index.php?option=com_content&view=article&id=4538:acusan-en-ny-a-felucho-jimenez-y-danilo-diaz-de-estafa&catid=83:noticias-3&Itemid=457), març 2011).
- Cruz, M. (2/03/2011) "Emiratos Árabes aporta 150 millones para las cajas de ahorro" a *El Mundo/El Día de Baleares* 2/03/2011, p.30.
- Cuadernos del Ruedo Ibérico (1972) "RUMASA o los mecanismos del crecimiento español" a *Horizonte Español. Tomo 3 Escándalos financieros*, p.17-40.
- Cuartas, J. (20/12/2009) "Liberta, el primer banco que se hace con una caja" a *La Nueva España* 20/12/2009 ([www.lne.es/economia/2009/12/20/liberta-primer-banco-caja/850475.html](http://www.lne.es/economia/2009/12/20/liberta-primer-banco-caja/850475.html), desembre 2009).
- Cuartas, J. (20/11/2010) "El 'Tigre celta': de modelo virtuoso a amenaza para el euro" a *Diario de Mallorca* 20/11/2010, p.37.
- Cubano, A. (1993) *Un puente entre Mallorca y Puerto Rico: la emigración de Sóller (1830-1930)*. Archivo de Indianos, Clombres.
- Cunill, M. (28/02/2008) "Primera sentencia por los 'hortales': seis meses de prisión y 7.300 euros de multa" a *El Mundo/El Día de Baleares* 28/02/2008, p.28.
- Dachary, A.C. (2008) "Los límites del desarrollo local en una región de turismo global" a *Aportes y Transferencias* vol.1, pp.41-56 (<http://nulan.mdp.edu.ar/362/1/Apo2008a12v1pp41-56.pdf>, gener 2006).
- Dalmau, M. (2009) *La noche del diablo*. Anagrama, Barcelona.
- Davis, M. i Monk, D.B. (eds) (2007) *Evil paradises: dreamworlds of neoliberalism*. The New Press, New York.
- Davis, V. (17/05/2006) "Pinero's Pear Tree Bottom hotel could be in trouble" a *Jamaica Observer* 17/05/2006 ([www.jamaicaobserver.com/news/104782\\_Pinero-s-Pear-Tree-Bottom-hotel-could-be-in-trouble](http://www.jamaicaobserver.com/news/104782_Pinero-s-Pear-Tree-Bottom-hotel-could-be-in-trouble), març 2011).
- Ddiari Balears ([www.fideus.com/memoria\\_14\\_-\\_esporles.htm](http://www.fideus.com/memoria_14_-_esporles.htm), febrer 2009).
- De Barrón, I. (11/02/2009) "El presidente del BBVA ganó 16 millones entre sueldo y pensión" a *El País* 11/02/2009, p.20.
- De Barrón, I. (22/02/2009) "La morosidad acelera las fusiones" a *El País* 22/02/2009, p.23.
- De Barrón, I. (25/04/2010) "El presidente del BBVA ganó 16 millones entre sueldo y pensión" a *El País Negocios Extra Bancos y Cajas* 25/04/2010, p.2-3.
- De Barrón, I. (23/05/2010a) "El Banco de España lanza un aviso para que se aceleren las fusiones" a *El País* 23/05/2010, p.23.
- De Barrón, I. (23/05/2010b) "Cajasur será vendida al mejor postor" a *El País* 23/05/2010, p.20-21.
- De Barrón, I. (25/05/2010) "Cam, Cajastur, Extremadura y Cantabria pactan la mayor fusión del sector" a *El País* 25/05/2010, p.21.
- De Barrón, I. (10/07/2010) "El Gobierno abre la puerta a la privatización total de las cajas" a *El País* 10/07/2010, p.26.
- De Barrón, I. (24/07/2010) "Ahora queda demostrado que el sistema financiero es sólido" a *El País* 24/07/2010, p.18-19.
- De Barrón, I. (27/01/2011) "Las elevadas exigencias de capital penalizarán a la mayoría de las cajas" a *El País* 27/01/2011, p.17.
- De Barrón, I. (30/01/2011) "El Gobierno acelera la nacionalización" a *El País* 30/01/2011, p.22-23.
- De Barrón, I. (7/02/2010) "La crisis también ataca a la banca" a *El País Negocios* 7/02/2010, p.4-6.
- De Barrón, I. (27/02/2011) "El sector afronta la mayor reforma desde 1977" a *El País Negocios* 27/02/2011, p.2-3.
- De Barrón, I. (3/04/2011) "El ladrillo y la política ahogan a la CAM" a *El País* 2/04/2011, p.40-41.
- De Barrón, I. (30/05/2010) "Las cajas (obligadas) se reinventan" a *El País* 30/05/2010, p.28-29.

- De Barrón, I. (1/02/2011) "El banco de Caja Madrid sale a Bolsa para captar capital" a *El País* 1/02/2011, p.20-21.
- De Barrón, I. (10/09/2011) "La familia Ruiz-Mateos vende Nueva Rumasa al gestor que liquidó Marsans" a *El País* 10/09/2011 ([www.elpais.com/articulo/economia/familia/Ruiz-Mateos/vende/Nueva/Rumasa/gestor/liquido/Marsans/elpepieco/20110910elpepieco\\_7/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/familia/Ruiz-Mateos/vende/Nueva/Rumasa/gestor/liquido/Marsans/elpepieco/20110910elpepieco_7/Tes), setembre 2011).
- De Barrón, I. i Bolaños, A. (19/10/2008) "La falta de crédito ahoga a las empresas" a *El País* 19/10/2008, p.20-21.
- De Benito, J. (24/05/1995) "Schörghuber comprará el hotel Son Vida e invertirá 20.000 millones en Palma" a *El Mundo* 24/05/1995 (a [www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1995/05/24/economia/42609.html](http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1995/05/24/economia/42609.html), febrer 2010).
- De Bourbon, T. (2009) "La crisis vista desde China" a *Le Monde Diplomatique* núm.165, p.16-17.
- De Juan, J. (2003) *Los muertos que yo he vivido*. Edita Jaime de Juan i Pons, Palma.
- De la Rosa, J.M. (1/02/2011) "Turquía y Canarias sustituyen a Egipto y Túnez en las agencias españolas" a *Hosteltur* 1/02/2011 ([www.hosteltur.com/0297\\_turquia-canarias-sustituyen-egipto-tunez-agencias-espanolas.html](http://www.hosteltur.com/0297_turquia-canarias-sustituyen-egipto-tunez-agencias-espanolas.html), març 2011).
- De la Rosa, J.M. (1/09/2006) "Marsans invertirá lo cobrado por Pullmantur en duplicar la planta de Hotetur" a *Hosteltur* 1/09/2006 ([www.hosteltur.com/37036\\_marsans-invertira-lo-cobrado-pullmantur-duplicar-planta-hotetur.html](http://www.hosteltur.com/37036_marsans-invertira-lo-cobrado-pullmantur-duplicar-planta-hotetur.html), març 2011).
- De la Rosa, J.M. (18/01/2008) "Barceló y Amex crean la nueva agencia business 'American Express-Barceló Viajes'" a *Hosteltur* 18/01/2008 ([www.hosteltur.com/noticias/49499\\_barcelo-amex-crean-nueva-agencia-business-american-express-barcelo-viajes.html](http://www.hosteltur.com/noticias/49499_barcelo-amex-crean-nueva-agencia-business-american-express-barcelo-viajes.html), juny 2010).
- De la Rosa, J.M. (29/09/2009) "Mundosenior niega que sus accionistas tengan ventajas en las ventas del Imserso" a *Hosteltur* 29/09/2009 ([www.hosteltur.com/noticias/63553\\_mundosenior-niega-sus-accionistas-tengan-ventajas-ventas-imsero.html](http://www.hosteltur.com/noticias/63553_mundosenior-niega-sus-accionistas-tengan-ventajas-ventas-imsero.html), maig 2010).
- De la Rosa, J.M. (15/04/2010) "Carlyle rompe con Subías y ficha para Orizonia el perfil más moderado de Duato" a *Hosteltur* 15/04/2010 ([www.hosteltur.com/noticias/67744\\_carlyle-rompe-subias-ficha-orizonia-perfil-mas-moderado-duato.html](http://www.hosteltur.com/noticias/67744_carlyle-rompe-subias-ficha-orizonia-perfil-mas-moderado-duato.html), juny 2010).
- De la Rosa, J.M. (2010) "Iberostar. Concentración en los hoteles y el receptivo" a *Hosteltur* núm.190, p.56-58.
- De la Rosa, J.M. (2011) "La crisis acelera las fusiones y alianzas en España" a *Hosteltur* núm.201, p.46-48.
- De la Rosa, M.; Guede, A.; Muñoz, X.; Ramón, D.; Marcos, M.; Canalis, X. i Mora, I. (2010) "Tijeretazo en los presupuestos de Turismo" a *Hosteltur* núm.191, p.4-12.
- De la Torre, F. (1999) "Transporte aéreo" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 975-1014.
- De Lama, F. (6/06/2010) "Fernando Ferré: De la granja del molino al imperio hotelero" a *Diario de Mallorca. La Almudaina* núm.476, 6/06/2010, p.1-2.
- De Lamo, J.M. (4/08/2005) "La familia Matutes formaliza ante notario la cesión de terrenos al Consell Insular" a *El Mundo/El Día de Baleares* 4/08/2005, p.25.
- De Rosa, N. (2008) *Esta es una historia de impunidad*. Salvamento Akumal de Vida Ecológica, Akumal ([www.turismo-responsable.org/denuncia/0903\\_pinero\\_mexico.pdf](http://www.turismo-responsable.org/denuncia/0903_pinero_mexico.pdf), febrer 2011).
- De Vries, J. (1987) *La urbanización de Europa 1500-1800*. Crítica, Barcelona.
- Deloitte-Exceltur (2005) *Impactos sobre el entorno, la economía y el empleo de los distintos modelos de desarrollo turístico del litoral mediterráneo, español, Baleares y Canarias*. Exceltur, Madrid ([http://www.exceltur.org/excel01/contenido/portal/encuentro/Sumario\\_residencial\\_completo.pdf](http://www.exceltur.org/excel01/contenido/portal/encuentro/Sumario_residencial_completo.pdf), setembre 2006).
- Diario de Cádiz (16/02/2009) "Juan Llull, Jaime Moll, Rafael Baro y María Bernal, Insignias de Oro" a *Diario de Cádiz* 16/02/2009 ([www.diariodecadiz.es/article/chiclana/351383/juan/llull/jaime/moll/rafael/baro/y/maria/bernal/in-signias/oro.html](http://www.diariodecadiz.es/article/chiclana/351383/juan/llull/jaime/moll/rafael/baro/y/maria/bernal/in-signias/oro.html), octubre 2010).
- Diario de Ibiza (21/02/2009) "Los Reyes visitan un hotel del grupo ibicenco Fiesta en Jamaica" a *Diario de Ibiza* 21/02/2009 ([www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009022100\\_2\\_308592\\_Pitises-i-Baleares-Reyes-visit-an-hotel-grupo-ibicenco-Fiesta-Jamaica](http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009022100_2_308592_Pitises-i-Baleares-Reyes-visit-an-hotel-grupo-ibicenco-Fiesta-Jamaica), març 2011).
- Diario de Ibiza (2/03/2010) "Cierra El Mundo de Ibiza y Formentera" a *Diario de Ibiza* 2/03/2010 ([www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/03/02/cierra-mundo-ibiza-formentera/394433.html](http://www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/03/02/cierra-mundo-ibiza-formentera/394433.html), abril 2010).
- Diario de Ibiza (9/12/2010) "El máximo tribunal dominicano declara legal el rascacielos de Matutes" a *Diario de Ibiza* 9/12/2010 ([www.diariodeibiza.es/portada/2010/12/09/maximo-tribunal-dominicano-declara-legal-rascacielos-matutes/450631.html](http://www.diariodeibiza.es/portada/2010/12/09/maximo-tribunal-dominicano-declara-legal-rascacielos-matutes/450631.html), març 2011).
- Diario de Lanzarote (7/11/2008) "El hotel Princesa Yaiza tiene cinco plantas construidas cuando el plan parcial sólo permite tres" a *Diario de Lanzarote* 7/11/2008 ([www.diariodelanzarote.com/2008/11/07/lanzarote07\\_hotel\\_princesa\\_yaiza.htm](http://www.diariodelanzarote.com/2008/11/07/lanzarote07_hotel_princesa_yaiza.htm), febrer 2011).

- Diario de Mallorca (14/03/1992) "El PSM considera que el plan fomenta la especulación en el mundo rural" a *Diario de Mallorca* 14/03/1992, p.5.
- Diario de Mallorca (18/04/1991) "Hacienda interviene los ingresos de Sur Hoteles" a *Diario de Mallorca* 18/04/1991, p.1.
- Diario de Mallorca (19/04/1992) "Los sindicatos anuncian nuevas huelgas si los empresarios no acceden a negociar" a *Diario de Mallorca* 19/04/1992, p.6.
- Diario de Mallorca (13/02/2008) "¿No le dijiste a March que pasa con tu casa?" a *Diario de Mallorca* 13/02/2008, p.6.
- Diario de Mallorca (3/04/2008) "Fallece Miguel Mulet Bauzá, el letrado del Parlament durante tres legislaturas consecutivas" a *Diario de Mallorca* 3/04/2008 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008040300\\_2\\_345031\\_Mallorca-Fallece-Miguel-Mulet-Bauza-letrado-Parlament-durante-tres-legislaturas-consecutivas](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008040300_2_345031_Mallorca-Fallece-Miguel-Mulet-Bauza-letrado-Parlament-durante-tres-legislaturas-consecutivas), febrer 2010).
- Diario de Mallorca (26/11/2008) "Fallece Stefan Schörghuber, propietario de los hoteles de Son Vida y Mardavall" a *Diario de Mallorca* 26/11/2008, p.11.
- Diario de Mallorca (16/02/2010) "Orizonia ha presentado una demanda judicial contra el Grupo Marsans por 40 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 16/02/2010 ([www.diariodemallorca.es/turismo/2010/02/16/orizonia-presentado-demanda-judicial-grupo-marsans-40-millones-euros/545792.html](http://www.diariodemallorca.es/turismo/2010/02/16/orizonia-presentado-demanda-judicial-grupo-marsans-40-millones-euros/545792.html), juny 2010).
- Diário de Notícias (23/02/2011) "FBI ajuda polícia do Rio de Janeiro a preparar segurança" a *Diário de Notícias* 23/02/2011 ([www.dn.pt/inicio/globo/interior.aspx?content\\_id=1791449&seccao=CPLP](http://www.dn.pt/inicio/globo/interior.aspx?content_id=1791449&seccao=CPLP), abril 2011).
- Díaz de Castro, J.F. i Moll, I. (1979/1980) "El periodismo integrista: El Ancora, Palma de Mallorca (1880-1900)" a Mayurqa, p.189-203.
- Díaz, C. (27/11/2001) "Las cadenas hoteleras de Baleares abrirán casi 20 hoteles en el área del Magreb" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/11/2001 ([www.hosteltur.com/05941\\_cadenas-hoteleras-baleares-abriran-casi-20-hoteles-area-magreb.html](http://www.hosteltur.com/05941_cadenas-hoteleras-baleares-abriran-casi-20-hoteles-area-magreb.html), març 2011).
- Díaz, F. i Loures, M.L. (2008) "La globalización de los mercados inmobiliarios: su impacto sobre la Costa Blanca" a *Ciudad y Territorio* núm.155, p.77-92.
- Díaz-Bustamante, J.M. (1998) "La negociación colectiva en Baleares. Una perspectiva histórica 1980-1997. Apéndice II" a Reina, J.L. (coord) *Políticas de mano de obra en las empresas Baleares*. Gabinete Técnico CC.OO. Illes Balears, Palma.
- Díaz-Bustamante, J.M. (2001) "Los salarios Baleares" a Reina, J.L. (coord) *Mercado de trabajo balear 1998*. Gabinete Técnico CC.OO. Illes Balears, Palma de Mallorca, p.101-110.
- Díaz-Ferrán, G. (3/03/2010) "Propuestas para una reforma laboral eficaz" a *El País* 3/03/2010, p.20-21.
- Díez, A. i Aizpeolea, L.R. (2/03/2010) "El Gobierno recurre de nuevo a la construcción para crear empleo" a *El País* 2/03/2010 ([www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/recurre/nuevo/construccion/crear/empleo/elpepiesp/20100302elpepinac\\_3/Tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/recurre/nuevo/construccion/crear/empleo/elpepiesp/20100302elpepinac_3/Tes), juny 2010).
- Díez, A. i Garea, F. (8/04/2010) "El Gobierno rebaja a 24 medidas el Pacto de Zurbano" a *El País* 8/04/2010 ([www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/rebaja/24/medidas/Pacto/Zurbano/elpepunac/20100408elpepinac\\_19/Tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/rebaja/24/medidas/Pacto/Zurbano/elpepunac/20100408elpepinac_19/Tes), juny 2010).
- Díez, J. (17/09/2010) "Tengo inversiones inmobiliarias en España y en banca estoy con Banesto" a *Cinco Días* 17/09/2010 ([www.cincodias.com/articulo/sentidos/Tengo-inversiones-inmobiliarias-Espana-banca-estoy-Banesto/20100917cdscdscis\\_5/](http://www.cincodias.com/articulo/sentidos/Tengo-inversiones-inmobiliarias-Espana-banca-estoy-Banesto/20100917cdscdscis_5/), març 2011).
- Direcció General de Coordinació i Projectes Estratègics (2009) *Pacte per la Competitivitat, l'Ocupació i la Cohesió Social a les Illes Balears*. Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca ([www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?idsite=265&cont=6376&lang=ca&camp=yes](http://www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?idsite=265&cont=6376&lang=ca&camp=yes), setembre 2010).
- Diversos Autors (1981) *La propiedad rústica en España y su influencia en la organización del espacio*. Departamento de Geografía. Universidad de Alicante, Alacant.
- Diversos Autors (2006) *Sexe en venda a Mallorca. La prostitució femenina a Mallorca*. Leonard Muntaner, Palma.
- Dolç, M. (dir.) (1989) *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Promomallorca, Inca.
- Dolç, M. (dir.) (1993) *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Promomallorca, Inca.
- Domblás, N. (4/06/2002) "España. El Plan Territorial de Mallorca prevé derribar 30000 plazas turísticas" a *Última Hora* 4/06/2002 ([www.hosteltur.com/noticias/9185\\_espana-plan-territorial-mallorca-preve-derribar-30000-plazas-turisticas.html](http://www.hosteltur.com/noticias/9185_espana-plan-territorial-mallorca-preve-derribar-30000-plazas-turisticas.html), setembre 2010).
- Domblás, N. (8/09/2004) "Hoteleros españoles compran 120 millones de deuda dominicana" a *Cinco Días* 8/09/2004 ([www.cincodias.com/articulo/empresas/Hoteleros-espanoles-compran-120-millones-deuda-dominicana/20040908cdscdiemp\\_4/](http://www.cincodias.com/articulo/empresas/Hoteleros-espanoles-compran-120-millones-deuda-dominicana/20040908cdscdiemp_4/), febrer 2011).
- Domblás, N. (23/08/2006) "Denuncian al alcalde de Andratx en Fiscalía por una licencia que obtuvo su hermano" a *Última Hora* 23/08/2006, p.28.

- Domblás, N. (13/09/2006) "Munar asegura en la Diada que en Mallorca ya no cabe más gente" a *Última Hora* 13/09/2006, p.22-23.
- Domblás, N. (14/02/2007) "Los técnicos del Consell piden que se proteja el edificio de GESA y Cort alega irregularidades" a *Última Hora* 14/02/2007, p.18.
- Dombois, R. (1999) "La erosión de las relaciones laborales en Alemania y las nuevas estrategias de empleo" a Prieto, C. (ed) *La crisis del empleo en Europa* (vol.1). Germania, València, p.83-138.
- Domènech, E. (16/05/2005) "Grans cadenes hoteleres de les Balears canvien la seva estratègia" a *Diari de Balears* 16/05/2005, p.4.
- Domènech, E. (3/06/2006) "La targeta verda recapta en un any 2,4 milions pels 52 de l'ecotaxa" a *Diari de Balears* 3/06/2006 ([www.diaridebalears.com/segona.shtml?2817+3+16244](http://www.diaridebalears.com/segona.shtml?2817+3+16244), juny 2006).
- Domènech, M. ; Gomila, J.; Martínez, A. i Seguí, N. (1983) *La ciutat des del carrer. Anàlisi formal, funcional i simbòlic del casc antic de Maó*. Ateneu de Maó, COAB i SA NOSTRA, Maó.
- Domínguez, L. (2009) *Unitat. 30 anys d'Unitat, història de les CCOO a les Illes Balears*. Comissions Obreres de les Illes Balears, Palma.
- Doncel, L. (21/03/2010) "La crisis de Díaz Ferrán, SA" a *El País Negocios* 21/03/2010, p.4-6.
- Doncel, L. (11/04/2010) "España se mira en el espejo austriaco" a *El País* 11/04/2010, p.24.
- Doncel, L. (6/05/2010) "El riesgo español se dispara" a *El País* 6/05/2010, p.20-21.
- Doncel, L. (11/12/2010) "Trichet apremia a España a reformar las pensiones para apaciguar los mercados" a *El País* 11/12/2010, p.25.
- Doxa (1989) "Concentración y asociacionismo empresarial en el sector turístico. Documento de síntesis" a *Estudios Turísticos* núm.103, p.3-33.
- Dubon, M. Ll. (1987) "La emigración menorquina a Argelia en la primera mitad del siglo XIX. Detección y evaluación mediante análisis demográfico directo e impacto sobre la evolución posterior de la población" a *Anales de Geografía de la Universidad Complutense* núm.7, p.177-184.
- Dubon, M. Ll. (1993) *Estudi de la demografia actual menorquina. Les migracions i els seus efectes sobre la població i la societat illenques*. Institut Menorquí d'Estudis, Maó.
- Dubon, M. Ll. (2006) "El Pla Territorial de Menorca" a *Territoris* núm.6, p.125-141.
- Dunning, J.H. (1979) "Explaining changing patterns of international production: in defence of the eclectic theory" a *Oxford economic papers* vol.41, p.269-295.
- Dunning, J.H. i McQueen, M. (1982) *Transnational corporations in international tourism*. UNCTC (United Nations Centre on Transnational Corporations), Nova York.
- Durán-Herrera, J.J. (2005) *La empresa multinacional española. Estrategias y ventajas competitivas*. Minerva ediciones, Madrid.
- E.P./M.M. (27/04/2005) "Advierten a los hoteleros mallorquines que no pueden construir en las reservas dominicanas" a *Diario de Mallorca* 27/04/2005, p.8.
- Ecologistas en Acción (juny 2006) "Hotel ilegal en el Parque Nacional del Este (República Dominicana)" ([www.ecologistasenaccion.org/article5257.html](http://www.ecologistasenaccion.org/article5257.html), març 2011).
- Ecologistas en Acción (març 2008) "Contra proyecto de Fadesa en Marruecos" ([www.ecologistasenaccion.org/article10729.html](http://www.ecologistasenaccion.org/article10729.html), març 2011).
- Ecologistas en Acción (21/01/2010) "Aportaciones de Ecologistas en Acción al Anteproyecto de Ley de Economía Sostenible" ([www.ecologistasenaccion.org/IMG/pdf\\_comentarios\\_EeA\\_anteproyecto\\_LES\\_21-1-10\\_.pdf](http://www.ecologistasenaccion.org/IMG/pdf_comentarios_EeA_anteproyecto_LES_21-1-10_.pdf), abril 2010).
- Editorial *Diario de Mallorca* (12/09/2010) "La reforma de la Platja de Palma necesita altura de miras" a *Diario de Mallorca* 12/09/2010, p.32.
- EFE (24/02/1984) "Ruíz Mateos dejó pasar el 23-F sin hacer sus amenazadoras denuncias" a *La Vanguardia* 24/02/1984, p.46 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1985/05/16/pagina-46/32831480/pdf.html?search=%22hotasa%22>, febrer 2010).
- EFE (5/09/1990) "Desarticulada en Palma de Mallorca una red de estafadores que movía miles de millones" a *ABC* 5/09/1990, p.59 (<http://hemeroteca.abcdesevilla.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/sevilla/abc.sevilla/1990/09/05/059.html>, juliol 2010).
- EFE (26/05/1991) "Quiebra de la empresa Sagetum, que gestiona 3.000 plazas hoteleras de Menorca" a *El País* 26/05/1991 ([www.elpais.com/articulo/economia/SAGETUM/Quiebra/empresa/Sagetum/gestiona/3000/plazas/hoteleras/Menorca/elpepieco/19910526elpepieco\\_3/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/SAGETUM/Quiebra/empresa/Sagetum/gestiona/3000/plazas/hoteleras/Menorca/elpepieco/19910526elpepieco_3/Tes), novembre 2010).
- EFE (16/07/1991) "La crisis de Yugoslavia provoca el desvío de turistas hacia Baleares" a *Diario de Mallorca* 16/07/1991, p.4.
- EFE (26/05/2003) "El PSOE supera al PP en votos" a *Diario de Mallorca* 26/05/2003, p.44.
- EFE (24/11/2004) "La Federación de Hostelería dice que el 'todo incluido' acabará con el turismo" a *Diario de Mallorca* 24/11/2004, p.11.
- EFE (1/08/2006) "Multa Profepa a empresa que realizó recuperación de playas en Cancún" a *Noticaribe* 1/08/2006

- ([www.noticaribe.com.mx/cancun/2006/08/multa\\_profepa\\_a\\_empresa\\_que\\_realizo\\_recuperacion\\_de\\_playas.html](http://www.noticaribe.com.mx/cancun/2006/08/multa_profepa_a_empresa_que_realizo_recuperacion_de_playas.html), febrer 2011).
- EFE (20/02/2008) "El Constitucional anula la condena a "los Albertos" por el "caso Urbanor"" a La Vanguardia 20/02/2008 (a [www.lavanguardia.es/lv24h/20080220/53437824943.html](http://www.lavanguardia.es/lv24h/20080220/53437824943.html), octubre 2008).
- EFE (1/04/2008) "Muere el impulsor del turismo en Benidorm" a La Vanguardia 1/04/2008 (a [www.lavanguardia.es/lv24h/20080401/53451191396.html](http://www.lavanguardia.es/lv24h/20080401/53451191396.html), juliol 2009).
- EFE (9/06/2008) "Empresas de Baleares invertirán 3750 millones en República Dominicana" a *Diario de Mallorca* 9/06/2008, p.36.
- EFE (3/09/2008) "Denuncian ante el fiscal un caso de presunta corrupción en Ciutadella" a *Dario de Mallorca* 3/09/2008 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008090300\\_2\\_389353\\_Mallorca-Denuncian-ante-fiscal-caso-presunta-corrupcion-Ciutadella](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008090300_2_389353_Mallorca-Denuncian-ante-fiscal-caso-presunta-corrupcion-Ciutadella), març 2009).
- EFE (11/12/2008) "Aznar autorizó los vuelos a Guantánamo" a *Diario de Mallorca* 11/12/2008, p.40.
- EFE (28/03/2009) "El Gobierno apueba medidas para crear 200.000 empleos" a *Diario de Mallorca* 28/03/2009, p.38.
- EFE (5/04/2009) "Comienzan las obras en Ibiza del primer parador de turismo de Baleares" a *Diario de Ibiza* 5/04/2009 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009030500\\_2\\_442023\\_Mallorca-Comienzan-obras-Ibiza-primer-parador-turismo-Balears](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009030500_2_442023_Mallorca-Comienzan-obras-Ibiza-primer-parador-turismo-Balears), setembre 2010).
- EFE (13/04/2009) "Obama ordena levantar las restricciones a los viajes y remesas a Cuba" a *El País* 13/04/2009 ([www.elpais.com/articulo/internacional/Obama/ordena/levantar/restricciones/viajes/remesas/Cuba/elpepuint/20090413elpepuint\\_9/Tes](http://www.elpais.com/articulo/internacional/Obama/ordena/levantar/restricciones/viajes/remesas/Cuba/elpepuint/20090413elpepuint_9/Tes), març 2011).
- EFE (30/09/2009) "Detenido el ex alcalde de Yaiza por corrupción urbanística" a *El País* 30/09/2009 ([www.elpais.com/articulo/espana/Detenido/ex/alcalde/Yaiza/corrupcion/urbanistica/elpepuesp/20090930elpepunac\\_11/Tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/Detenido/ex/alcalde/Yaiza/corrupcion/urbanistica/elpepuesp/20090930elpepunac_11/Tes), desembre 2010).
- EFE (31/03/2007) "Declarado inconstitucional el 'decretazo' del PP que provocó una huelga general" a *Diario de Mallorca* 31/03/2007, p.49.
- EFE (4/10/2009) "Prisión para el ex alcalde de Yaiza José Francisco Reyes" a *El Mundo* 4/10/2009 ([www.elmundo.es/elmundo/2009/10/04/espana/1254689294.html](http://www.elmundo.es/elmundo/2009/10/04/espana/1254689294.html), desembre 2010).
- EFE (8/12/2009) "El 40% de los hoteles de Baleares está en situación de ilegalidad" a *Diario de Ibiza* 8/12/2009 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/65327>, setembre 2010).
- EFE (24/02/2010) "Clamor" contra el "pensionazo" a *Diario de Mallorca* 24/02/2010, p.32.
- EFE (8/04/2010) "El Gobierno invertirá 17.000 millones en infraestructuras" a *Diario de Mallorca* 8/04/2010, p.41.
- EFE (1/06/2010) "El juez admite la petición de insolvencia de Viajes Marsans" a *El País* 1/06/2010, p.27.
- EFE (12/06/2010) "Caja Madrid y Bancaja pedirán el lunes la ayuda de 4.465 millones al FROB" a *Diario de Mallorca* 16/06/2010, p.43.
- EFE (16/06/2010) "Caja Madrid y Bancaja prevén prejubilarse a 3.400 empleados con su alianza" a *Ultima Hora* 16/06/2010, p.8.
- EFE (3/07/2010) "Las auditorías de las autovías de Eivissa detectan importantes irregularidades" a *Diario de Mallorca* 3/07/2010, p.18.
- EFE (14/07/2010) "España pedirá una prórroga del FROB para poder recapitalizar bancos y cajas" a *Diario de Mallorca* 14/07/2010, p.35.
- EFE (24/11/2010) "El temor al contagio de Irlanda lastra la bolsa y la deuda españolas" a *Diario de Mallorca* 24/11/2010, p.32.
- EFE/Armendáriz, F. (23/01/2007) "La fiscalía general del Estado apoya a Carrau frente a los ataques del CGPJ" a *Diario de Mallorca* 23/01/2007, p.4.
- EFE/EPA (25/03/2002) "Los grandes TTOO alemanes afirman que la isla dejará de ser su primer destino con la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 25/03/2002, p.6.
- EFECOM (16/08/1990) "La mayor central lechera mallorquina presenta suspensión de pagos" a *El País* 16/08/1990 ([www.elpais.com/articulo/economia/CENTRAL\\_LECHERA\\_DE\\_AGAMA/mayor/central/lechera/mallorquina/presenta/suspension/pagos/elpepieco/19900816elpepieco\\_6/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/CENTRAL_LECHERA_DE_AGAMA/mayor/central/lechera/mallorquina/presenta/suspension/pagos/elpepieco/19900816elpepieco_6/Tes), juliol 2010).
- Eiroa San Francisco, M. (2006) "España en el marco de las crisis mundiales de 1956" a *Historia Actual Online* núm.10, p.135-144.
- Eivissa Redacción (28/03/2007) "Multa de más de 36.000 EUR para 'El Mundo de Ibiza y Formentera' por incumplir una sentencia" a *Diario de Ibiza* ([www.diarioeiviza.es/secciones/noticia.jsp?pNumEjemplar=3024&pIdSeccion=2&pIdNoticia=157798&rand=1175056508598](http://www.diarioeiviza.es/secciones/noticia.jsp?pNumEjemplar=3024&pIdSeccion=2&pIdNoticia=157798&rand=1175056508598), octubre 2008).
- Ekaizer, E. (21/02/1994) "Un oasis en la penumbra. El empresario Pedro Pueyo, presidente de Oasis, explica sus negocios con Mario Conde" a *El País* 21/02/1994 ([www.elpais.com/articulo/economia/PUEYO/PEDRO\\_EMPRESARIO\\_GRUPO\\_OASIS/CONDE/M](http://www.elpais.com/articulo/economia/PUEYO/PEDRO_EMPRESARIO_GRUPO_OASIS/CONDE/M)

- ARIO/OASIS INTERNACIONAL/BANCO ESPAÑOL DE CRÉDITO/BANCO DE SANTANDER/CASO BANESTO/elpepieco/19940221elpepieco\_10/Tes/, diciembre 2010).
- Ekaizer, E. (6/05/1995) "Pueyo reconoce que Banesto y Oasis diseñaron operaciones para maquillar pérdidas del banco" a *El País* 6/05/1995 ([www.elpais.com/articulo/economia/CONDE/MARIO/OASIS INTERNACIONAL/BANCO ESPAÑOL DE CRÉDITO/CASO BANESTO/Pueyo/reconoce/Banesto/Oasis/disenaron/operaciones/maquillar/pérdidas/banco/elpepieco/19950506elpepieco\\_30/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/economia/CONDE/MARIO/OASIS%20INTERNACIONAL/BANCO%20ESPAÑOL%20DE%20CRÉDITO/CASO%20BANESTO/Pueyo/reconoce/Banesto/Oasis/disenaron/operaciones/maquillar/pérdidas/banco/elpepieco/19950506elpepieco_30/Tes/), gener 2010).
- Ekathimerini (3/04/2011) "Tourist arrivals seen jumping 10 percent" a *Ekathimerini* 3/04/2011 ([www.ekathimerini.com/4dcgi/w\\_articles\\_wsite2\\_24667\\_03/04/2011\\_386065](http://www.ekathimerini.com/4dcgi/w_articles_wsite2_24667_03/04/2011_386065), abril 2011).
- El Economista (5/07/2006) "Barceló se estrena gestión de condo-hotel en costa de Bulgaria" a *El Economista* 5/07/2006 ([www.eleconomista.es/empresas-finanzas/noticias/39286/07/06/Barcelo-se-estrena-gestion-de-condo-hotel-en-costa-de-Bulgaria.html](http://www.eleconomista.es/empresas-finanzas/noticias/39286/07/06/Barcelo-se-estrena-gestion-de-condo-hotel-en-costa-de-Bulgaria.html), abril 2011).
- El Economista (18/10/2007) "Un consorcio liderado por Banamex (Citibank) se hace con Aeroméxico por 175 millones" a *El Economista* 18/10/2007 ([www.eleconomista.es/mercados-cotizaciones/noticias/297936/10/07/Economia-Empresas-Un-consorcio-liderado-por-Banamex-Citibank-se-hace-con-Aeromexico-por-175-millones.html](http://www.eleconomista.es/mercados-cotizaciones/noticias/297936/10/07/Economia-Empresas-Un-consorcio-liderado-por-Banamex-Citibank-se-hace-con-Aeromexico-por-175-millones.html), febrer 2011).
- El Mundo (19/10/1995) "La Policía de Los Angeles detiene a Giancarlo Parretti" a *El Mundo* 19/10/1995 (a [www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1995/10/19/economia/68764.html](http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1995/10/19/economia/68764.html), octubre 2008):
- El Mundo/El Día de Baleares (31/05/2007) "Red Eléctrica adjudica por 400 millones de € el cable submarino con la Península" a *El Mundo/El Día de Baleares* 31/05/2007, p.15.
- El Mundo (7/09/2007) "El Consejo de Ministros dará hoy luz verde al nuevo convenio de carreteras" a *El Mundo (Ibiza y Formentera)* 7/09/2007, p.3.
- El Mundo (25/11/2008) "Fallece el empresario alemán Stefan Schörghuber, dueño del hotel Son Vida" *El Mundo* 25/11/2008 ([www.elmundo.es/elmundo/2008/11/25/baleares/1227637892.html](http://www.elmundo.es/elmundo/2008/11/25/baleares/1227637892.html), juny 2010).
- El Mundo (29/03/2009) "Rescate 'in extremis' de CCM" a *El Mundo/El Día de Baleares* 29/03/2009, p.18-19.
- El Mundo/El Día de Baleares (8/09/2006) "Fallece en Ferreries a los 85 años Joan Casals, empresario hotelero y ex diputado en las Cortes" a *El Mundo/El Día* 8/09/2006 ([www.elmundo-eldia.com/2006/09/08/menorca/1157666400.html](http://www.elmundo-eldia.com/2006/09/08/menorca/1157666400.html), febrer 2010).
- El Mundo/El Día de Baleares (30/10/2007) "El PSOE acusa a Nerer de actuar de 'testaferro' en la permuta de Can Saura Morell" a *El Mundo/El Día de Baleares* 30/10/2007 ([www.elmundo-eldia.com/2007/10/30/menorca/1193733162.html](http://www.elmundo-eldia.com/2007/10/30/menorca/1193733162.html), març 2010).
- El Mundo/El Día de Baleares (27/06/2008) "El gobierno de Nicaragua prosigue su ofensiva contra el Grupo Barceló" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/06/2008, p.14.
- El Mundo/El Día de Baleares (28/05/2009) "El embajador de México tranquiliza a los hoteleros de Baleares" a *El Mundo/El Día de Baleares* 28/05/2009, p.9.
- El Mundo/El Día de Baleares (29/05/2009) "Sampol inaugura y abastece el Metro de Santo Domingo" a *El Mundo/El Día de Baleares* 29/05/2009, p.10.
- El Mundo/El Día de Baleares (5/06/2009) "Nicaragua retirará la demanda contra el Grupo Barceló" a *El Mundo/El Día de Baleares* 5/06/2009, p.11.
- El Observador (10/03/2009) "Pedro Arrojo pide en una carta abierta que se le desvincule de Avina tanto a él como a la Fundación Nueva Cultura del Agua (FNCA)" a *El Observador* 10/03/2009 ([www.revistaelobservador.com/index.php?option=com\\_content&task=view&id=2268&Itemid=28](http://www.revistaelobservador.com/index.php?option=com_content&task=view&id=2268&Itemid=28), abril 2009).
- El País (12/08/1982) "Un consorcio alemán adquiere Iberotel" a *El País* ([www.elpais.com/articulo/economia/ESPAÑA/REPÚBLICA FEDERAL ALEMANA/ALEMANIA/consorcio/aleman/adquiere/Iberotel/elpepieco/19820812elpepieco\\_12/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/economia/ESPAÑA/REPÚBLICA%20FEDERAL%20ALEMANA/ALEMANIA/consorcio/aleman/adquiere/Iberotel/elpepieco/19820812elpepieco_12/Tes/), setembre 2009).
- El País (7/01/1984) "Enrique Masó y Gabriel Barceló presentan una oferta conjunta por la cadena Hotasa" a *El País* 7/01/1984 ([www.elpais.com/articulo/economia/BARCELO/GABRIEL/MASO/ENRIQUE/EX ALCALDE BARCELONA/RUMASA/HOTASA/Enrique/Maso/Gabriel/Barcelo/presentan/oferta/conjunta/cadena/Hotasa/elpepieco/19840607elpepieco\\_16/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/economia/BARCELO/GABRIEL/MASO/ENRIQUE/EX%20ALCALDE%20BARCELONA/RUMASA/HOTASA/Enrique/Maso/Gabriel/Barcelo/presentan/oferta/conjunta/cadena/Hotasa/elpepieco/19840607elpepieco_16/Tes/), febrer 2010).
- El País (06/07/1994) "Prisión sin fianza para Barrabés por el 'caso PSV'" a *El País* 06/07/1994 ([www.elpais.com/articulo/economia/FERNANDEZ MARUGAN/ FRANCISCO/PENA/ MARCOS/MORIRAS/ MIGUEL /JUEZ AUDIENCIA NACIONAL/RUIZ-GIMENEZ CORTES/ JOAQUIN/ALMUNIA/ JOAQUIN /PSOE/elpepieco/19940706elpepieco\\_21/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/economia/FERNANDEZ%20MARUGAN/FRANCISCO/PENA/MARCOS/MORIRAS/MIGUEL/JUEZ%20AUDIENCIA%20NACIONAL/RUIZ-GIMENEZ%20CORTES/JOAQUIN/ALMUNIA/JOAQUIN/PSOE/elpepieco/19940706elpepieco_21/Tes/), novembre 2009).
- El País (28/01/2000) "Banesto vende un complejo turístico en Mallorca a Airtours por 17.125 millones" a *El País* 28/01/2000 ([www.elpais.com/articulo/economia/BANCO ESPAÑOL DE CRÉDITO/AIRTOURS /TOUROPERADOR/Banesto/vende/complejo/turistico/Mallorca/Airtours/125/millones/elpepieco/20000128elpepieco\\_20/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/economia/BANCO%20ESPAÑOL%20DE%20CRÉDITO/AIRTOURS/TOUROPERADOR/Banesto/vende/complejo/turistico/Mallorca/Airtours/125/millones/elpepieco/20000128elpepieco_20/Tes/), juliol 2010).

- El País (29/10/2004) "Condena contra 'El Mundo' por publicar falsas imputaciones" a *El País* 29/10/2004 ([www.elpais.com/articulo/sociedad/Condena/Mundo/publicar/falsas/imputaciones/elpepisoc/20041029elpepisoc\\_10/Tes](http://www.elpais.com/articulo/sociedad/Condena/Mundo/publicar/falsas/imputaciones/elpepisoc/20041029elpepisoc_10/Tes), març 2010).
- El País (28/11/2007) "Globalia ultima la venta de su red de inmobiliarias Century 21" a *El País* 28/11/2007 ([www.elpais.com/articulo/economia/Globalia/ultima/venta/red/inmobiliarias/Century/21/elpepueco/20071128elpepueco\\_10/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/Globalia/ultima/venta/red/inmobiliarias/Century/21/elpepueco/20071128elpepueco_10/Tes), febrer 2011).
- El País (25/03/2008) "Grupo Sánchez suspende pagos con deudas de 97 millones" a *El País* 25/03/2008 ([www.elpais.com/articulo/economia/Grupo/Sanchez/suspende/pagos/deudas/97/millones/elpepueco/20080325elpepueco\\_12/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/Grupo/Sanchez/suspende/pagos/deudas/97/millones/elpepueco/20080325elpepueco_12/Tes), abril 2011).
- El País (22/06/2008) "El selectivo se tiñe de rojo" a *El País* 22/06/2008 (a [www.elpais.com/articulo/dinero/selectivo/tine/rojo/elpepueconeg/20080622elpnegdin\\_5/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/dinero/selectivo/tine/rojo/elpepueconeg/20080622elpnegdin_5/Tes/), octubre 2008).
- El País (14/07/2008) "Martinsa-Fadesa anuncia la mayor suspensión de pagos de la historia en España" a *El País* 14/07/2008 ([www.elpais.com/articulo/economia/Martinsa-Fadesa/anuncia/mayor/suspension/pagos/historia/Espana/elpepueco/20080714elpepueco\\_4/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/Martinsa-Fadesa/anuncia/mayor/suspension/pagos/historia/Espana/elpepueco/20080714elpepueco_4/Tes), desembre 2010).
- El País (7/03/2008) "Matutes dice que su coincidencia en Cabo Verde con directivos de su empresa fue casual" a *El País* 7/03/2008 (a [www.elpais.com/articulo/espana/matutes/abel/rodriguez/miguel\\_angel/PP/espana/cabo\\_verde/ministro\\_de\\_asuntos\\_exteriores/poder\\_ejecutivo/gobierno\\_PP/1996-2000/poder\\_legislativo/elpepiesp/19980307elpepinac\\_4/tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/matutes/abel/rodriguez/miguel_angel/PP/espana/cabo_verde/ministro_de_asuntos_exteriores/poder_ejecutivo/gobierno_PP/1996-2000/poder_legislativo/elpepiesp/19980307elpepinac_4/tes), octubre 2008).
- El País (30/03/2009) "Zapatero afirma que había riesgo de que CCM tuviera problemas de solvencia" a *El País* 30/03/2009 ([www.elpais.com/articulo/economia/Zapatero/afirma/habia/riesgo/CCM/tuviera/problemas/solvencia/elpepueco/20090330elpepueco\\_3/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/Zapatero/afirma/habia/riesgo/CCM/tuviera/problemas/solvencia/elpepueco/20090330elpepueco_3/Tes), juny 2010).
- El País (5/02/2010) "La patronal respalda una reforma laboral "positiva y en la buena dirección"" a *El País* 5/02/2010 ([www.elpais.com/articulo/economia/patronal/respalda/reforma/laboral/positiva/buena/direccion/elpepueco/20100205elpepueco\\_17/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/patronal/respalda/reforma/laboral/positiva/buena/direccion/elpepueco/20100205elpepueco_17/Tes), abril 2010).
- El País (2/12/2010) "EE UU sitúa al Palacio Real en la cima de la corrupción en Marruecos" a *El País* 2/12/2010 ([www.elpais.com/articulo/internacional/EE/UU/situa/Palacio/Real/cima/corrupcion/Marruecos/elpepuint/20101202elpepuint\\_20/Tes](http://www.elpais.com/articulo/internacional/EE/UU/situa/Palacio/Real/cima/corrupcion/Marruecos/elpepuint/20101202elpepuint_20/Tes), març 2011).
- El Periódico (14/05/2009) "El turismo en el Caribe mexicano se hunde por el temor a la gripe" a *El Periódico* 14/05/2009 ([www.elperiodico.com/es/noticias/sociedad/20090514/turismo-caribe-mexicano-hunde-por-temor-gripe/print-91937.shtml](http://www.elperiodico.com/es/noticias/sociedad/20090514/turismo-caribe-mexicano-hunde-por-temor-gripe/print-91937.shtml), febrer 2011).
- El Universal (3/05/2010) "Del antiguo hotel Meliá Caribe solo quedan recuerdos y ruinas" a *El Universal* 3/05/2010 ([http://sudoku.eluniversal.com/2010/05/03/grccs\\_art\\_del-antiguo-hotel-me\\_1881384.shtml](http://sudoku.eluniversal.com/2010/05/03/grccs_art_del-antiguo-hotel-me_1881384.shtml), febrer 2011).
- Els Verds-Esquerra d'Artà (4/06/2007) "Guillem Caldentey, regidor de Els Verds-Esquerra d'Artà, critica que Josep Melià, significat membre de UM i misser dels infractors addueix que la sanció del Consell és un cas de persecució política" (comunicat de premsa [http://www.arta-web.com/eu-ev/docs/comunicats/juny\\_07/nota\\_camping040607.pdf](http://www.arta-web.com/eu-ev/docs/comunicats/juny_07/nota_camping040607.pdf), juny 2010).
- EM/ED (25/08/2006) "La casa de la dama altruista y los caballos" a *El Mundo/El Día de Baleares* ([www.elmundo-eldia.com/2006/08/25/cultura/1156456808.html](http://www.elmundo-eldia.com/2006/08/25/cultura/1156456808.html), novembre 2005).
- Empresa Balear (març/abril 1999) "L'experiència té un pes molt específic" (entrevista a Fernando Dameto i Cotoner) *Empresa Balear* núm. 16 ([www.empresabaleares.com/nr16/index.htm](http://www.empresabaleares.com/nr16/index.htm), juliol 2010).
- Empresa Balear (març/abril 2002) "Hi ha uns 150 pous de regadiu que són utilitzats de manera il·legal per subministrar aigua potable" (entrevista a Ventura Rubí) *Empresa Balear* núm. 34 ([www.empresabaleares.com/nr34/asoci.htm](http://www.empresabaleares.com/nr34/asoci.htm), juliol 2010).
- Endo, K. (2006) "Foreign direct investment in tourism- flows and volumes" a *Tourism management* vol.27 núm.4, p.600-614.
- Envalira, C. (1965) "Banca y Opus Dei" a *Cuadernos del Ruedo Ibérico* núm.3, p.117-118.
- EP (18/07/2008) "Fluxà inverte medio millón de euros en aumentar sus acciones en ACS" a *Diario de Mallorca* 18/07/2008, p.11.
- Ernst & Young (2003a) Indicadores económicos de la industria hotelera española. Ernst & Young, Madrid.
- Ernst & Young (2003b) Indicadores económicos en hoteles del Caribe. Ernst & Young, Madrid.
- Es Diari (2/10/2005) "El martes 27 los Grupos de la Oposición en el Ayuntamiento de Ciutadella entregaban en los Juzgados la documentación para el Fiscal Anticorrupción" a *Es Diari. Diario Digital de Menorca* 2/10/2005 ([www.esdiari.com/1947-martes-27-grupos-oposicion-ayuntamiento-ciudadella-entregaban-juzgados-documentacion-para-fiscal-anticorrupcion.html](http://www.esdiari.com/1947-martes-27-grupos-oposicion-ayuntamiento-ciudadella-entregaban-juzgados-documentacion-para-fiscal-anticorrupcion.html), març 2010).
- Es Diari (5/02/2006) "El PSOE de Ciutadella denuncia especulación urbanística en el proceso de adquisición del Palacio Saura por parte del Ayuntamiento" a *Es Diari. Diario Digital de Menorca*

- 5/02/2006 ([www.esdiari.com/3078-psoe-ciudadella-denuncia-especulacion-urbanistica-proceso-adquisicion-palacio-saura-parte-ayuntamiento.html](http://www.esdiari.com/3078-psoe-ciudadella-denuncia-especulacion-urbanistica-proceso-adquisicion-palacio-saura-parte-ayuntamiento.html), març 2010).
- Es Diari (14/05/2006) "El caso de la permuta de la Calle de la Creu con la Calle Glosador Vivó de Ciudadella sigue adelante en el Juzgado" a *Es Diari. Diario Digital de Menorca* 14/05/2006 (<http://www.esdiari.com/4150-caso-permuta-calle-creu-calle-glosador-vivo-ciudadella-sigue-adelante-juzgado.html>, març 2010).
- Es Diari (6/05/2007) "Sigue adelante la investigación por presuntas irregularidades urbanísticas en el domicilio de Antonia Salord, Concejal de Governación del Ayuntamiento de Ciudadella" a *Es Diari. Diario digital de Menorca* 6/05/2007 ([www.esdiari.com/8323-sigue-adelante-investigacion-presuntas-irregularidades-urbanisticas-domicilio-antonia-salord-concejal-governacion-ayuntamiento-ciudadella.html](http://www.esdiari.com/8323-sigue-adelante-investigacion-presuntas-irregularidades-urbanisticas-domicilio-antonia-salord-concejal-governacion-ayuntamiento-ciudadella.html), març 2010).
- Es Diari (16/04/2009) "La Fiscalía Anticorrupción pide cárcel para exresponsables municipales del PP de Ciudadella de Menorca" a *Es Diari. Diario Digital de Menorca* 16/04/2009 ([www.esdiari.com/15703-fiscalia-anticorrupcion-pide-carcel-para-exresponsables-municipales-pp-ciudadella-menorca.html](http://www.esdiari.com/15703-fiscalia-anticorrupcion-pide-carcel-para-exresponsables-municipales-pp-ciudadella-menorca.html), març 2010).
- Escanellas, T.J. (22/06/2003) "Son Banya. Radiografía del gueto de Palma" a *El Mundo/El Día de Baleares* 22/06/2003 ([www.elmundo-eldia.com/2003/06/22/illes\\_balears/1056232811.html](http://www.elmundo-eldia.com/2003/06/22/illes_balears/1056232811.html), gener 2010).
- Escartin, J.M. (1991a) *El procés d'industrialització a Esporles, 1830-1960*. Ajuntament d'Esporles, Esporles.
- Escartin, J.M. (1991b) "Fabricants i treballadors a Esporles, 1830-1960. La significació de la indústria de la llana" a Manera, C. i Petrus, J.M. (coord.) *Del taller a la fàbrica. El procés d'insustrialització a Mallorca*. Ed. Ajuntament de Palma, Palma de Mallorca, p.107-118.
- Escartin, J.M. (2000) "Las mujeres y el trabajo industrial en la Mallorca contemporánea, 1870-19401" a *VII Jornadas de economía crítica*. Albacete, 3-5 febrer 2000 ([www.ucm.es/info/ec/jec7/pdf/com3-4.pdf](http://www.ucm.es/info/ec/jec7/pdf/com3-4.pdf), febrer 2009).
- Escartin, J.M. (2001) *La ciutat amuntegada. Indústria del calçat, desenvolupament urbà i condicions de vida en la Palma contemporània (1840-1940)*. Documenta Balear, Palma.
- Escartin, J.M. (2002) "El calzado en Mallorca, 1800-1939: producción dispersa y mercado de trabajo" a Manera, C. (dir) *Las islas del calzado. Historia económica del sector en Baleares (1200-2000)*. Leonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.217-340.
- Español, M. (2006) *El sector del turismo en Marruecos*. Instituto Español de Comercio Exterior, Oficina Económica y Comercial de la Embajada de España en Rabat ([www.negociomarruecos.com/doc/turismo/ma\\_turismo2006\\_17824\\_.pdf](http://www.negociomarruecos.com/doc/turismo/ma_turismo2006_17824_.pdf), març 2011)
- Esser, J. (1998) "Privatisation in Germany: Symbolism in the Social Market Economy?" a Parker, D. (ed.) *Privatisation in the European Union*. Routledge, Londres, p.101-122.
- Estada, E. (2003 [1892]) *La Ciudad de Palma*. Leonard Muntaner, Palma.
- Estepé, F. (2000) *De tots colors. Memòries*. Edicions 62, Barcelona.
- Estefanía, J. (16/05/2010) "Crecimiento o barbarie" a *El País Domingo* 16/05/2010, p.4-5.
- Estefanía, J. (2007) *La larga marcha. Medio siglo de política (económica). Entre la historia y la memoria*. Ediciones Península, Barcelona.
- Estelrich, A. (6/08/2008) "El Aeropuerto de Palma de Mallorca inicia el derribo de la antigua Terminal B" a *El Mundo* 6/08/2008 ([www.elmundo.es/elmundo/2008/08/06/baleares/1218020024.html](http://www.elmundo.es/elmundo/2008/08/06/baleares/1218020024.html), juny 2009).
- Estevan, A. (2003) *PTM: autovías-parque para una metrópoli insular*. (inèdit).
- Estevan, A. (2005) "La enfermedad del transporte" a Naredo, J.M. i Gutiérrez, L. (eds) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955-2005)*. Universidad de Granada-Fundación César Manrique, Granada, p.343-365.
- Estevan, A. (2008) "Último acto: el coche devora el planeta" en *El Ecologista* núm.56, p.29-33.
- Esteve, R. i Fuentes, R. (2000) *Economía, historia e instituciones del turismo en España*. Ed. Pirámide, Madrid.
- Etxezarreta, M. (coord) (1991) *La reestructuración del capitalismo en España 1970-1990*. Icaria, Barcelona.
- Etxezarreta, M. (coord) (2006) "Del pleno empleo a la plena precariedad" a *Informes de economía* núm.3, Seminari d'economia crítica Taifa, Barcelona.
- Etxezarreta, M. (coord) (2006) *La agricultura española en la era de la globalización*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid.
- Europa Press (23/05/2005) "Cadenas hoteleras mallorquinas descartan realizar más inversiones en Costa Rica" a *Diario de Mallorca* 23/05/2005, p.6.
- Europa Press (10/12/2005) "Unicaja formaliza la adquisición del 7% de Globalia por 31,5 millones" a *Diario de Mallorca* 10/12/2005, p.12.
- Europa Press (11/06/2006) "Marsans compra el 100% del Touroperador Tiempo Libre" a [www.labolsa.com/cronica/6351/](http://www.labolsa.com/cronica/6351/) (gener 2010).
- Europa Press (17/03/2008) "El Tribunal Superior de Justicia Canario declara ilegales las licencias de dos hoteles de Melià e Iberostar en Lanzarote"



- ([www.europapress.es/00288/20080317203620/tribunal-superior-justicia-canario-declara-ilegales-licencias-dos-hoteles-melia-iberostar-lanzarote.html](http://www.europapress.es/00288/20080317203620/tribunal-superior-justicia-canario-declara-ilegales-licencias-dos-hoteles-melia-iberostar-lanzarote.html), desembre 2010).
- Europa Press (15/06/2008) "Conde-Punpido asegura que se ha descabezado a la mafia rusa en España" a *Diario de Mallorca* 15/06/2008, p.4.
- Europa Press (19/11/2008) "La economía sumergida del calzado balear hunde al sector en las Islas" a *El Mundo* 19/11/2008 ([www.elmundo.es/elmundo/2008/11/19/baleares/1227089860.html](http://www.elmundo.es/elmundo/2008/11/19/baleares/1227089860.html), febrer 2009).
- Europa Press (8/12/2008) "La banca española tiene 300.000 millones de euros atrapados en la crisis inmobiliaria" a *Diario de Mallorca* 8/12/2008, p.27.
- Europa Press (31/03/2009) "TUI y Air Berlin intercambiaron el 19,9% de sus acciones" a *Diario de Mallorca* 31/03/2009 ([www.diariodemallorca.es/mallorca/2009/03/31/mallorca-berlin-intercambiaron-acciones/450024.html](http://www.diariodemallorca.es/mallorca/2009/03/31/mallorca-berlin-intercambiaron-acciones/450024.html), juny 2010).
- Europa Press (5/03/2010) "Los inspectores califican el plan antifraude de "insuficiente"" a *Público* 5/03/2010 ([www.publico.es/dinero/300098/inspectores/califican/plan/antifraude/insuficiente](http://www.publico.es/dinero/300098/inspectores/califican/plan/antifraude/insuficiente), abril 2010).
- Europa Press (2/04/2010) "La economía sumergida asciende en Baleares al 19,2% del PIB" a *Diario de Mallorca* 2/04/2010 ([www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/03/02/economia-sumergida-asciende-baleares-192-pib/549924.html](http://www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/03/02/economia-sumergida-asciende-baleares-192-pib/549924.html), abril 2010).
- Europa Press (16/06/2010) "El SIP de Sa Nostra solicita 915,5 millones al FROB a *Diario de Mallorca* 16/06/2010 ([www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/06/16/nostra-solicita-9155-millones-frob/579507.html](http://www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/06/16/nostra-solicita-9155-millones-frob/579507.html), juny 2010).
- Europa Press/EFE (11/06/2008) "Mesquida rechaza "las irresponsables ofensas" a Air Berlin por no usar el catalán" a *Diario de Mallorca* 11/06/2008, p.9.
- Europa Press/R.F. (14/10/2008) "Spanair ultima trasladar a 330 trabajadores y despedir a otros 350 de la base de Palma" a *Diario de Mallorca* 14/10/2008, p.4.
- Europa Press-Palma (12/01/2007) "El cambio climático aumentará la llegada de turistas durante el invierno en Baleares" a *Última Hora* 12/01/2007, p.26.
- Excellence Group (2009) *2009 Annual Report* ([www.ixcgroup.com/annual-report-2009.pdf](http://www.ixcgroup.com/annual-report-2009.pdf), febrer 2011).
- Exceltur (2003) *Plan RENOVE de destinos turísticos españoles*. Exceltur, Madrid (<http://exceltur.org/excel01/contenido/portal/files/PLAN%20RENOVE%20DESTINOS%20TUR%20C3%20%8DSTICOS%20ESPA%20C3%20%91OLES.pdf>, agost 2010).
- Expansión (19/02/2008) "Sa Nostra entra en AC Hotels con la compra de un 5% de su capital por 33,5 millones" a *Expansión* 19/02/2008 ([www.expansion.com/2008/02/19/empresas/1091505.html](http://www.expansion.com/2008/02/19/empresas/1091505.html), febrer 2011).
- Eza, V. (31/05/1995) "Soler cree que la salida de Flaquer del Govern fue lo que más molestó" a *Diario de Mallorca* 31/05/1995, p.6.
- Eza, V. (31/10/1998) "El Govern da de plazo hasta fin de año a 65 hoteles para que se modernicen o los cerrará" a *Diario de Mallorca* 31/10/1998, p.9.
- Eza, V. (23/03/2002) "El Govern sanciona a tres establecimientos hoteleros por explotar plazas ilegales" a *Diario de Mallorca* 23/03/2002, p.16.
- Eza, V. (31/03/2002) "Los hoteleros deberán inscribirse desde el día 6 en el censo para pagar la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 31/03/2002, p.4.
- Eza, V. (3/05/2003) "El PP nacional se vuelca en Baleares para que Matas recupere el Govern" a *Diario de Mallorca* 3/05/2003, p.5.
- Eza, V. (18/05/2003) "Del gran reclamo al fracaso" a *Diario de Mallorca* 18/05/2003, p.10.
- Eza, V. (27/05/2003) "Matas dice que su primera medida como president será eliminar la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 27/05/2003, p.2-3.
- Eza, V. (27/06/2003) "Matas defiende a los empresarios "perjudicados" por la política del Pacto" a *Diario de Mallorca* 27/06/2003, p.2.
- Eza, V. (18/07/2003) "Antich acusa al presidente de las agencias de viajes alemanas de faltar al respeto a la sociedad balear" a *Diario de Mallorca* 18/07/2003 ([www.hosteltur.com/noticias/16060\\_antich-acusa-presidente-agencias-viajes-alemanas-faltar-respeto-sociedad-balear.html](http://www.hosteltur.com/noticias/16060_antich-acusa-presidente-agencias-viajes-alemanas-faltar-respeto-sociedad-balear.html), juny 2010).
- Eza, V. (27/10/2004) "La legalización de oferta turística en chalés supera el primer trámite" a *Diario de Mallorca* 27/10/2004, p.2.
- Eza, V. (29/10/2005) "El Govern aplaza la autotasa mientras negocia con el sector" a *Diario de Mallorca* 29/10/2005, p.2.
- Eza, V. (30/07/2006) "El Rey destaca el papel del turismo en la modernización de Mallorca y del país" a *Diario de Mallorca* 30/07/2006, p.2-3.
- Eza, V. (11/11/2006) "El Govern dice que la nueva central eléctrica deberá cumplir con la legalidad urbanística" a *Diario de Mallorca* 11/11/2006, p.5.
- Eza, V. (12/05/2007a) "El PSIB dice que Matas pagó por "su palacete" 3,8 millones menos de su valor" a *Diario de Mallorca* 12/05/2007, p.2.
- Eza, V. (12/05/2007b) "El PP acusa al PSIB de "calumniar" con la casa de Matas y le reta a ir a los tribunales" a *Diario de Mallorca* 12/05/2007, p.3.

- Eza, V. (25/09/2007) "El PP afirma que el Govern no evitò que se inundara el metro por "intenció política"" a *Diario de Mallorca* 25/09/2007, p.3.
- Eza, V. (11/10/2008) "El Govern crea el consorci para regular 15000 plazas hoteleras" a *Diario de Mallorca* 11/10/2008, p.9.
- Eza, V. (14/01/2009) "Armengol rescinde el contrato de Can Domenge y anuncia que se harán 600 VPO" a *Diario de Mallorca* 14/01/2009, p.4.
- Eza, V. (14/02/2009) "La Policía requisó todos los contratos 'a dedo' de la época de Bonet en el Ibaturo" a *Diario de Mallorca* 14/02/2009, p.3.
- Eza, V. (25/07/2009) "Zapatero promete 83,5 millones para la Playa de Palma si hay presupuesto" a *Diario de Mallorca* 25/07/2009, p.2-3.
- Eza, V. (19/03/2010) "El Consell recupera Can Domenge tras aceptar Sacresa y Ferratur su oferta" a *Diario de Mallorca* 19/03/2010, p.7.
- Eza, V. (24/06/2010) "Flaquer considera "desproporcionada" su imputación en el caso Sant Elm" a *Diario de Mallorca* 24/06/2010, p.2.
- Eza, V. (25/06/2010) "El imputado Cardona renuncia a su escaño y abandona la política" a *Diario de Mallorca* 25/06/2010, p.2.
- Eza, V. i Canals, C. (11/07/2009) "Un funcionario en América" a *Diario de Mallorca* 11/07/2009, p.3.
- Eza, V./EFE/Europa Press (27/05/2003) "Matas dice que su primera medida como president será eliminar la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 27/05/2003, p.2.
- Fajarnés, E. (1961) "Ibiza en los siglos XIX y XX" a *BCOCIN* núm.630, p.20-26.
- Farah, D. (2/06/1999) "Prominent Mexican Family Viewed As Threat to U.S." a *Washington Post Foreign Service* 2/06/1999 ([www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/mexico/stories/hank060299.htm](http://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/mexico/stories/hank060299.htm), febrer 2011).
- Fariña, E. (2009) *El sector de la construcción en Marruecos 2009* ([www.proexca.es/Estudios\\_de\\_Mercado/Marruecos/2009/Informe\\_Construccion\\_Marruecos\\_2009.pdf](http://www.proexca.es/Estudios_de_Mercado/Marruecos/2009/Informe_Construccion_Marruecos_2009.pdf), març 2011).
- Farré, S. i Ruckstuhl, J. (2008) "Las inversiones suizas en España durante el franquismo. De la Guerra Civil a la convención de doble imposición (1936-1966)" a Tascón, J. (ed.) *La inversión extranjera en España*. Minerva ediciones, Madrid, p.141-166.
- Farré-Escofet, E.; Marimon, R. i Suris, J. M. (1977) *La via menorquina del creixement*. Servei d'Estudis Banca Catalana, Barcelona.
- Fayas, J.A. i Novoa, J.M. (1998) "La desalación en las Islas Baleares" a *Ingeniería Civil* 110, p.127-131.
- Feliu, D. (31/07/1994) "La red de Pérez Llorca" a *El Mundo* 31/07/1994 ([www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1994/07/31/nacional/726039.html](http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1994/07/31/nacional/726039.html), desembre 2009).
- Feliu, D. (6/02/1996) "Los dueños de Yanko vendieron las marcas antes de suspender pagos" a *El Mundo* 6/02/1996 (a [www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1996/02/06/economia/83535.html](http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1996/02/06/economia/83535.html), febrer 2009).
- Fèlix, M. (20/02/2010) "La Audiencia confirma que la investigación periodística del 'caso Estribor' fue veraz" a *Última Hora. Menorca* 20/02/2010 (<http://ultimahora.es/menorca/noticia/noticias/local/la-audiencia-confirma-que-la-investigacion-periodistica-del-caso-estribor-fue-veraz.html>, març 2010).
- Felices, A. (1976) "El turismo" a *Evolución económica 1975. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.138-152.
- Felices, A. (1977) "El turismo" a *Evolución económica 1976. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.147-159.
- Feo Parrondo, F. (1998) "Propiedad rústica en Baleares según el Registro de la Propiedad Expropiable (1933)" a *Papeles de Geografía* núm.27, p.41-59.
- Ferández-González, A. (1994) "Ambiente y desarrollo en Costa Rica: el debate a principios de los noventa" a Boyce, J.K.; Fernández-González, A.; Fürst, E.; i Segura Bonilla, O. *Café y desarrollo sostenible: del cultivo agroquímico a la producción orgánica en Costa Rica*. Editorial Fundación UNA, Heredia, p.26-79 ([http://esciencia.ucr.ac.cr/Ambiente\\_y\\_desarrollo\\_en\\_Costa\\_Rica\\_a\\_principios\\_de\\_los\\_noventa.pdf](http://esciencia.ucr.ac.cr/Ambiente_y_desarrollo_en_Costa_Rica_a_principios_de_los_noventa.pdf), gener 2011).
- Fernandes, L.M. (16/07/2009) "Iberostate investe US\$ 1,5 bilhão e apresenta projeto imobiliário para o Brasil" a *Mercado e Eventos* 16/07/2009 ([www.mercadoeventos.com.br/script/FdgDestaqueTemplate.asp?pStrResolucao=&pStrLink=3,28\\_0,46494&IndSeguro=0](http://www.mercadoeventos.com.br/script/FdgDestaqueTemplate.asp?pStrResolucao=&pStrLink=3,28_0,46494&IndSeguro=0), abril 2011).
- Fernández de Castro, I. i Martínez, J. (eds) (1963) *España hoy*. Ruedo Ibérico, París.
- Fernández, D. (29/06/2010) "Los fondos especulativos tienen apuestas por 2.575 millones contra la Bolsa española" a *El País* 29/06/2010 ([www.elpais.com/articulo/economia/fondos/especulativos/tienen/apuestas/2575/millones/Bolsa/espanola/elpepieco/20100629elpepieco\\_6/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/fondos/especulativos/tienen/apuestas/2575/millones/Bolsa/espanola/elpepieco/20100629elpepieco_6/Tes), juny 2010).
- Fernández, D. (17/04/2011) "Donde sí invierte China" a *El País Negocios* 17/04/2011, p.15.
- Fernández, M. (22/07/2006) "Vía libre al nuevo estadio" a *Diario de Mallorca* 22/07/2006, p.50-51.

- Fernández, M. (19/11/2006) "Grande proyecta construir un colegio privado y una clínica en Son Sardina" a *Diario de Mallorca* 19/11/2006, p.20.
- Fernández, P. (15/04/1992) "UGT y CC.OO. consideran irreversible la huelga de la hostelería que empieza mañana" a *La Vanguardia* 15/04/1992, p.40 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1992/04/15/pagina-40/33519675/pdf.html>, abril 2010).
- Fernández-Carrión, M.H. (2005a) "Empresarios del turismo en la Costa del Sol" a *VIII Congreso de la Asociación de Historia Económica*. Universidad de A Coruña, Santiago de Compostela y Vigo, (13-16 de setembre de 2005) ([www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b11\\_fernandez\\_carrion.pdf](http://www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b11_fernandez_carrion.pdf), febrer 2009).
- Fernández-Carrión, M.H. (2005b) "Aproximación a la historia de los empresarios extranjeros en la Costa del Sol, durante el segundo tercio del siglo XX" a *VIII Congreso de la Asociación de Historia Económica*. Universidad de A Coruña, Santiago de Compostela y Vigo, (13-16 de setembre de 2005) ([www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b14\\_fernandez\\_carrion.pdf](http://www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b14_fernandez_carrion.pdf), maig 2009).
- Fernández-Carrión, M.H. (2005c) "Empresas y empresarios del turismo en la Costa del Sol: desde el boom a la crisis del turismo clásico" a *VIII Congreso de la Asociación de Historia Económica*. Universidad de A Coruña, Santiago de Compostela y Vigo, (13-16 de setembre de 2005) ([www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b12\\_fernandez\\_carrion.pdf](http://www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b12_fernandez_carrion.pdf), febrer 2009).
- Fernández-Durán, R. (1996a) (3a ed) *La explosión del orden. La metrópoli como espacio de la crisis global*. Ed. Fundamentos, Madrid.
- Fernández-Durán, R. (1996b) *Contra la Europa del capital y la globalización económica*. Talasa, Madrid.
- Fernández-Durán, R. (2001) "Un recorrido histórico por los procesos antagonistas del siglo XX y perspectivas para el XXI" a Etxezarreta, M.; Fernández-Durán, R. i Sáez, M. *Globalización Capitalista. Luchas y resistencias*. Ed. Virus, Barcelona, p.65-142.
- Fernández-Durán, R. (2003) *Capitalismo (financiero) global y guerra permanente: el dólar, Wall Street y la guerra contra Irak*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2005) *La compleja construcción de la Europa superpotencia. Una aportación al debate sobre el futuro del Proyecto Europeo y las resistencias que suscita*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2006a) *El tsunami urbanizador español y mundial. Sobre sus causas y repercusiones devastadoras, y la necesidad de prepararse para el previsible estallido de la burbuja inmobiliaria*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2007) *De la CEE a la UE "superpotencia mundial" (Roma, 1957-Lisboa, 2007). 50 años de la "Europa" del capital culminan con el nuevo Tratado de Reforma*. CGT, Ecologistas en Acción, Madrid ([www.ecologistasenaccion.org/IMG/pdf/Roma\\_1957-Lisboa\\_2007.pdf](http://www.ecologistasenaccion.org/IMG/pdf/Roma_1957-Lisboa_2007.pdf), gener 2008).
- Fernández-Durán, R. (2008a) *Crisis energética global y colapso civilizatorio*. (en premsa).
- Fernández-Durán, R. (2008b) *El crepúsculo de la era trágica del petróleo. Pico del oro negro y colapso financiero (y ecológico) mundial*. Ed. Virus, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2010) *El Estado y la conflictividad político-social en el siglo XX. Claves para entender la crisis en el siglo XXI*. Ed. Virus, Barcelona
- Fernández-Fuster, L. (1991) *Historia general del turismo de masas*. Alianza editorial, Madrid.
- Fernández-Legido, R. (7/02/2010) "Son Castelló" a *Possessions de Palma. Història i arquitectura del terme de la Ciutat* ([www.possessionsdepalma.net/index.php?option=com\\_content&view=article&id=13%3Ason-castello&catid=3%3Aparroquia-de-sant-jaume&Itemid=15&showall=1](http://www.possessionsdepalma.net/index.php?option=com_content&view=article&id=13%3Ason-castello&catid=3%3Aparroquia-de-sant-jaume&Itemid=15&showall=1), maig 2010).
- Fernández-Legido, R. (8/02/2010a) "Son Morro" a *Possessions de Palma. Història i arquitectura del terme de la Ciutat* ([www.possessionsdepalma.net/index.php?option=com\\_content&view=article&id=17%3Ason-morro&catid=4%3Aparroquia-de-sant-miquel&Itemid=15&showall=1](http://www.possessionsdepalma.net/index.php?option=com_content&view=article&id=17%3Ason-morro&catid=4%3Aparroquia-de-sant-miquel&Itemid=15&showall=1), agost 2010).
- Fernández-Legido, R. (8/02/2010b) "Son Vida" a *Possessions de Palma. Història i arquitectura del terme de la Ciutat* ([www.possessionsdepalma.net/index.php?option=com\\_content&view=article&id=9%3Ason-vida&catid=1%3Aparroquia-de-santa-creu&Itemid=15&showall=1](http://www.possessionsdepalma.net/index.php?option=com_content&view=article&id=9%3Ason-vida&catid=1%3Aparroquia-de-santa-creu&Itemid=15&showall=1), maig 2010).
- Fernández-Miranda, R. i Ruíz-Rubio, R. (2010) *Políticas públicas, beneficios privados. Mecanismos, políticas y actuaciones públicas para la globalización del turismo*. Foro de Turismo Responsable, Madrid.
- Ferragut, J. (1974) "La desamortización de Mendizabal en Mallorca (1836-1846)" a *BCOCIN* núm.684-685, p.125-179.
- Ferragut, M. (2/08/2006) "Cuando el paríso se convirtió en el infierno" a *Diario de Mallorca* 3/08/2006, p.10.
- Ferragut, M. (26/01/2011) "El segundo cinturón de Palma contará con 14 nuevos puentes" a *Diario de Mallorca* 26/01/2011, p.9.
- Ferrer, A. (6/01/2009) "La Inspección de Trabajo sanciona con casi cuatro millones de euros en multas a Fernando Ferré" a *Diario de Ibiza* 6/01/2009

- ([www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009010600\\_2\\_297474](http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009010600_2_297474) Pitises-i-Balears-Inspeccion-Trabajo-sanciona-casi-cuatro-millones-euros-multas-Fernando-Ferre, abril 2010).
- Ferrer, A. (31/03/2009) "Vicente Guasch niega que pactara con el promotor para urbanizar ses Torres" a *Diario de Ibiza* 31/03/2009 ([www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009033100\\_2\\_317927](http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009033100_2_317927) Pitises-i-Balears-Vicente-Guasch-niega-pactara-promotor-para-urbanizar-Torres, març 2010).
- Ferrer, A. (17/06/2009) "Santa Eulària: la juez absuelve a todos los implicados en la urbanización de ses Torres de Jesús" a *Diario de Ibiza* 17/06/2009 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/63497>, març 2010).
- Ferrer, A. (1/07/2009) "Santa Eulària: la Fiscalía recurre la sentencia absolutoria del caso ses Torres porque los acusados "sabían lo que hacían"" a *Diario de Ibiza* 1/07/2009 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/63644>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (2004) "Abel Matutes reprèn el control d'Eivissa" a *El Temps* núm.1049, p.19-23.
- Ferrer, J.Ll. (2007) "El protagonisme de Matutes enfonsa el PP balear" a *El Temps* núm.1204, p.17-19.
- Ferrer, J.Ll. (13/11/2004) "El fiscal pide imputaciones por Los Parques de es Cubells" a *Diario de Ibiza* 13/11/2004 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/23143>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (18/02/2005) "Santa Eulària: los propietarios de ses Torres amenazan con una reclamación de 60 millones de euros" a *Diario de Ibiza* 18/02/2005 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/26810>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (17/05/2005) "Santa Eulària: la instrucción refuerza los "indicios de criminalidad"" en Ses Torres a *Diario de Ibiza* 17/05/2005 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/29799>, març 2010).
- Ferrer, J. Ll. (21/12/2005) "Sant Josep: la Fiscalía pide al juez la imputación de Antonio Huerta por cinco posibles delitos en la obra de Cala Carbó" a *Diario de Ibiza* 21/12/2005 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/35866>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (24/01/2006) "Sant Josep: el Colegio de Arquitectos se persona en las diligencias penales sobre Antonio Huerta" a *Diario de Ibiza* 24/01/2006 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/36820>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (9/12/2006) "El arquitecto de Sant Josep utiliza su despacho público para negocios privados" a *Diario de Ibiza* 9/12/2006 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/45274>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (13/03/2007) "Un consorcio del Consell adjudica a familiares de Palau obras por 2,6 millones" a *Diario de Ibiza* 13/03/2007 ([www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pNumEjemplar=3009&pIdSeccion=2&pIdNoticia=155183&rand=1173764015465](http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pNumEjemplar=3009&pIdSeccion=2&pIdNoticia=155183&rand=1173764015465), juliol 2010).
- Ferrer, J.Ll. (5/05/2007) "El Pacto denuncia a Pere Palau ante la Fiscalía por tráfico de influencias y malversación en el caso Islasfalto" a *Diario de Ibiza* 5/05/2007 ([www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=3061\\_2\\_164226](http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=3061_2_164226) Palau-quiero-pensar-cortina-humo, juliol 2010).
- Ferrer, J.Ll. (7/07/2007) "La Fiscalía pide la imputación de Joan y Antoni Marí Tur, José Sala y Stella Matutes por prevaricación" a *Diario de Ibiza* 7/07/2007 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/50741>, abril 2010).
- Ferrer, J. Ll. (5/04/2008) "Sant Josep: el fiscal pide reabrir el caso Los Parques des Cubells al ver indicios de delito" a *Diario de Ibiza* 5/04/2008 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/56653>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (20/06/2008) "Un juez paraliza un proyecto de varios rascacielos del Grupo Matutes en Santo Domingo" a *Diario de Ibiza* 20/06/2008 ([www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008062000\\_2\\_253713](http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008062000_2_253713) Pitises-i-Balears-juez-paraliza-proyecto-varios-rascacielos-Grupo-Matutes-Santo-Domingo, març 2011).
- Ferrer, J.Ll. (17/08/2009) "Unos descensos que hicieron tambalearse a la economía pitiusa" a *Diario de Ibiza* 17/08/2009 ([www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2009/08/17/descensos-hicieron-tambalearse-economia-pitiusa/352405.html](http://www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2009/08/17/descensos-hicieron-tambalearse-economia-pitiusa/352405.html), agost 2010).
- Ferrer, J. Ll. (30/08/2008) "Sant Antoni: la Audiencia Provincial obliga al juzgado a reabrir la vía penal del caso Cretu" a *Diario de Ibiza* 30/08/2008 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/59167> març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (24/10/2008) "La jueza del caso Cretu recuerda al alcalde que en una semana debe haberse derribado la vivienda" a *Diario de Ibiza* 24/10/2008 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/60153>, novembre 2008).
- Ferrer, J.Ll. (8/11/2008) "El Grupo Matutes hace responsable del proyecto de Santo Domingo a la constructora" a *Diario de Ibiza* 8/11/2008 ([www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008110800\\_2\\_284890](http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008110800_2_284890) Pitises-i-Balears-Grupo-Matutes-hace-responsable-proyecto-Santo-Domingo-constructora, març, 2011).
- Ferrer, J.Ll. (25/05/2009) "Sant Josep: empieza la cuenta atrás para el derribo del próximo 'Can Cretu'" a *Diario de Mallorca* 25/05/2009 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/63203>, març 2010).
- Ferrer, J.Ll. (7/03/2010) "Fiesta Hoteles promueve nuevos complejos turísticos en Jamaica" a *Diario de Ibiza* 7/03/2010 ([www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/03/07/pitiusas-baleares-fiesta-hoteles-promueve-nuevos-complejos-turisticos-jamaica/395508.html](http://www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/03/07/pitiusas-baleares-fiesta-hoteles-promueve-nuevos-complejos-turisticos-jamaica/395508.html), març 2011).

- Ferrer, J.Ll. (9/12/2010) "Seis hermanas para seis hoteles" a *Diario de Ibiza* 9/12/2010 ([www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/12/09/seis-hermanas-seis-hoteles/450574.html](http://www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/12/09/seis-hermanas-seis-hoteles/450574.html), diciembre 2010).
- Ferrer, J.Ll.; Rodríguez, E. i M.M. (27/04/2007) "La Fiscalía investiga un posible soborno por la reforma urbanística de Eivissa" a *Diario de Mallorca* 27/04/2007, p.8.
- Ferrer, J.Ll.; García-Gálvez, N. i M.A. (29/05/2010) "Detenidos el hotelero Fernando Ferré y su hijo por fraude fiscal, blanqueo y falsedad documental" a *Diario de Ibiza* 29/05/2010, p.3.
- Ferrer, L. (17/01/2009) a "La propiedad del Gran Hotel asegura que pagará a proveedores y empleados" a *Diario de Ibiza* 16/01/2009 ([www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009011700\\_2\\_300026\\_Pitiuses-i-Balears-propiedad-Ibiza-Gran-Hotel-asegura-pagara-empleados-proveedores](http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009011700_2_300026_Pitiuses-i-Balears-propiedad-Ibiza-Gran-Hotel-asegura-pagara-empleados-proveedores), setembre 2010).
- Ferrer, M. (14/01/1999) "Duro rechazo de los hoteleros a la ley de turismo por "intervencionista"" a *Diario de Mallorca* 14/01/1999, p.3.
- Ferrer, M. (22/06/2006) "Una grabación recoge la entrega de 6.000 euros al alcalde Del Olmo" a *Diario de Mallorca* 22/06/2006, p.24.
- Ferrer, M. (29/06/2006) "Los redactores de las NNSS admiten que recalificaron solares por "motivos políticos"" a *Diario de Mallorca* 29/06/2006, p.20.
- Ferrer, M. (14/09/2006) "El juez decreta una fianza de 1,2 millones a Del Olmo y su mujer" a *Diario de Mallorca* 14/09/2006, p.22.
- Ferrer, M. (21/12/2006) "La jueza ordena una fianza de 1,8 millones de euros para el ex propietario de Yanko" a *Diario de Mallorca* 13/08/2006, p.26.
- Ferrer, M. (11/01/2007) "Koyan se queda con Yanko" a *Diario de Mallorca* 11/01/2007, p.17.
- Ferrer, M. (18/02/2007) "Dos establecimientos turísticos pasan sus plazas a residenciales ilegalmente" a *Diario de Mallorca* 18/02/2007, p.22.
- Ferrer, M. (21/02/2007) "El ex socio declara que Del Olmo se lucró con la playa de su municipio" a *Diario de Mallorca* 21/02/2007, p.2.
- Ferrer, M. (13/06/2007) "El fiscal archiva el cobro de dinero de la playa por parte del ex alcalde Del Olmo" a *Diario de Mallorca* 13/06/2007, p.20.
- Ferrer, M. (10/05/2008) "El Govern denunciará al juez las irregularidades en Turismo Joven" a *Diario de Mallorca* 10/05/2008, p.2.
- Ferrer, M. (2/07/2008) "El Consell mantiene las polémicas áreas de reconversión aunque las hará inviables" a *Diario de Mallorca* 2/07/2008, p.6.
- Ferrer, M. (19/08/2008) "Matas nombró a Gálvez su secretario personal" a *Diario de Mallorca* 19/08/2008, p.2.
- Ferrer, M. (17/10/2008) "Balears ya cuenta con 50.6 megavatios de potencia de energía fotovoltaica" a *Diario de Mallorca* 17/10/2008, p.12.
- Ferrer, M. (19/10/2008) "Honorable señor imputado" a *Diario de Mallorca* 19/10/2008, p.8.
- Ferrer, M. (28/10/2008) "UM suspende de militancia a Vicens tras negarse a dar su acta de diputado" a *Diario de Mallorca* 28/10/2008, p.3.
- Ferrer, M. (30/10/2008) "La imputación de un diputado del PSOE sube la tensión en el Parlament" a *Diario de Mallorca* 30/10/2008, p.2.
- Ferrer, M. (12/12/2008) "Matas forzó a FCC a acometer la obra 'imposible' del Palma Arena" a *Diario de Mallorca* 12/12/2008, p.2-3.
- Ferrer, M. (11/07/2009) "El Govern de Matas dio un millón en contratos a la empresa que le ha fichado" a *Diario de Mallorca* 11/07/2009, p.2.
- Ferrer, M. (28/03/2010) "La lista de nunca acabar" a *Diario de Mallorca* 28/03/2010, p.6-7.
- Ferrer, M. (27/06/2010a) "Investigan a unas 80 personas por desviar dinero de Turismo" a *Diario de Mallorca* 27/06/2010, p.2.
- Ferrer, M. (27/06/2010b) "El cajón de sastre del Govern que manejó más de 100 millones en cuatro años" a *Diario de Mallorca* 27/06/2010, p.3.
- Ferrer, M. (15/01/2011) "El inspector de la recogida cobró unos 400000 euros sin ninguna justificación" a *Diario de Mallorca* 15/01/2011, p.4.
- Ferrer, M. i Armendáriz, F. (27/04/2009) "El TSJB invalida uno de los mayores 'pelotazos' en el caso Plan Territorial" a *Diario de Mallorca* 27/04/2009, p.6.
- Ferrer, M. i Armendáriz, F. (17/10/2008) "La jueza cita al ex conseller del PP Cardona para declarar como imputado" a *Diario de Mallorca* 17/10/2008, p.7.
- Ferrer, M. i Capó, J. (17/09/2008) "Calvo reclama un "segundo cinturón o ronda" para mejorar los accesos a Palma" a *Diario de Mallorca* 17/09/2008, p.4.
- Ferrer, M. i Ferrer, J.Ll. (7/11/2008) "Un juez dominicano ordena arrestar al hijo y al hermano de Abel Matutes" a *Diario de Mallorca* 7/11/2008, p.11.
- Ferrer, M. i Mestre, J.F. (1/07/2010a) "Detenidos los tres responsables del Ibaturo con el Govern Matas" a *Diario de Mallorca* 1/07/2010, p.2.
- Ferrer, M. i Mestre, J.F. (1/07/2010b) "El actual Govern pagó más de la mitad de los 17 millones que recibió el golf de Pula" a *Diario de Mallorca* 1/07/2010, p.2.

- Ferrer, M. i Mestre, J.F. (4/07/2010) "Fianzas que suman 645.000 euros para cuatro implicados en el Ibatur" a *Diario de Mallorca* 4/07/2010, p.2-3.
- Ferrer, M. i Palau, B. (7/08/2009) "La Policía detiene a un ex director de Deportes del Consell por el Palma Arena" a *Diario de Mallorca* 7/08/2009, p.2.
- Ferrer, M. i Palau, B. (15/08/2008) "Cárcel para el líder de la trama de Turisme Jove y fianza para el ex gerente" a *Diario de Mallorca* 15/08/2008, p.2.
- Ferrer, M. i Palau, B. (14/08/2009) "La número dos de Rosa Estarás en el Govern, imputada por el velódromo" a *Diario de Mallorca* 14/08/2009, p.2.
- Ferrer, M. i Soler, M. (26/08/2006) "Turismo abre un expediente por vender apartamentos como viviendas" a *Diario de Mallorca* 26/08/2006, p.9.
- Ferrer, M. i Vallés, M. (29/09/2007) "Calatrava reclama la maqueta de la ópera que costó 1.2 millones al Govern" a *Diario de Mallorca* 29/09/2007, p.6.
- Ferrer, M.; Manso, M. i Mestre, J.F. (23/08/2009) "La madre de todas las corrupciones" a *Diario de Mallorca* 23/08/2009, p.8.
- Ferrer, M.; Mestre, J.F. i Gutiérrez, L. (28/03/2010) "El juez del caso Andratx investiga a Florentino Pérez por obras ilegales" a *Diario de Mallorca* 28/03/2010, p.2.
- Ferrer, M.; Mestre, J.F. i Palau, B. (1/07/2010) "El ex secretario del Ibatur culpa de la trama a los dos altos cargos del PP" a *Diario de Mallorca* 1/07/2010, p.2-3.
- Ferrer, M.; Mestre, J.F. i Palau, B. (3/07/2010) "La Policía cree que el Ibatur dio contratos al alto cargo del PP que asumió el 'Rasputín'" a *Diario de Mallorca* 3/07/2010, p.14.
- Ferrer, P. (2000) *Joan March. Els inicis d'un imperi financer*. Ed. Cort, Palma.
- Ferrer, P. (2004) *Joan March. La cara oculta del poder (1931-1945)*. Ed. Cort, Palma.
- Ferrer, P. (2008a) *Contraban, República i Guerra*. Documenta Balear, Palma.
- Ferrer, P. (2008b) *Juan March. El hombre más misterioso del mundo*. Ediciones B, Barcelona.
- Ferrer-Abárzuza, A. (1995) *Captius, sarraïns, batejats, persones de talla...Sobre l'esclavitud a l'Eivissa medieval*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.
- Ferrer-Abárzuza, A. (2003) "La història" a GEN GOB-Eivissa *El parc natural de Ses Salines d'Eivissa i Formentera. El tresor ecològic de les Pitiüses*. Genial Edicions Culturals, Eivissa, p. 16-35.
- Ferret, A. (10/05/1992) "La parálisis del mercado inmobiliario es propicia para el POOT" a *Diario de Mallorca* 10/05/1992, p.11.
- Ferriol, R. (27/11/2007) "Los empresarios de Can Set se declaran culpables a cambio de penas inferiores" a *Diario de Mallorca* 27/11/2007 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1727\\_2\\_311327\\_Mallorca-empresarios-declaran-culpables-cambio-penas-inferiores](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1727_2_311327_Mallorca-empresarios-declaran-culpables-cambio-penas-inferiores), agost 2008).
- Ferriol, R. (17/04/2008) "El Govern quiere generar en tres años energía hidráulica en los embalses" a *Diario de Mallorca* 17/04/2008, p.2.
- Ferriol, R. (21/08/2008) "Una compañía en duelo y en crisis" a *Diario de Mallorca* 21/08/2008, p.8.
- Ferriol, R. (1/10/2009) "Escarrer critica que la subida de impuestos es contraria a lo que hacen otros países" a *Diario de Mallorca* 1/10/2009, p.14.
- Ferriol, R. (22/04/2010) "El Módulo C, un enlace hacia Europa" a *Diario de Mallorca* 22/04/2010 ([www.diariodemallorca.es/turismo/2010/04/22/modulo-c-enlace-europa/564037.html](http://www.diariodemallorca.es/turismo/2010/04/22/modulo-c-enlace-europa/564037.html), maig 2010).
- Ferriol, R. i Moure, I. (12/12/2007) "El Govern suspende el PGOU al no proteger un vegetal endémico" a *Diario de Mallorca* 12/12/2007 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1742\\_3\\_315015\\_Part-Forana-Govern-suspende-PGOU-protoger-vegetal-endemico](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1742_3_315015_Part-Forana-Govern-suspende-PGOU-protoger-vegetal-endemico), juliol 2009).
- Fiesta Hotel Group (2010) "Sobre Fiesta Hotel Group" ([www.fiestahotelgroup.com/es/Sobre-Fiesta-Hotel-Group](http://www.fiestahotelgroup.com/es/Sobre-Fiesta-Hotel-Group), desembre 2010).
- Fiesta Hotel Group (2011) "Sobre Fiesta Hotel Group. Historia" ([www.fiestahotelgroup.com/es/Sobre-Fiesta-Hotel-Group](http://www.fiestahotelgroup.com/es/Sobre-Fiesta-Hotel-Group), febrer 2011).
- Flach, N. (18/12/2009) "Iberostate lança seu primeiro complexo residencial na Bahia" a *Brasil Económico* 18/12/2009, p.18.
- Flaquer, J. (16/03/2006) "Compareixença RGE núm. 9611/05, sol·licitada per cinc membres de la Comissió de Turisme, pertanyents al Grup Parlamentari Socialista, del conseller de Turisme, per tal d'informar sobre la destinació que han tengut els diners recaptats pel concepte de l'anomenada ecotaxa" a *Diari de Sessions de la Comissió de Turisme del Parlament de les Illes Balears* núm.17, p.254-256 (<http://contingutsweb.parlamentib.es/Publica/6/comissions/TU-06-017.pdf>, agost 2010).
- Fleta, C. (9/12/2006) "El Banco de España autoriza el cobro de comisiones al receptor de transferencias" a *El País* 9/12/2006, p.62.
- Florencio, M.J. (12/08/1993) "Antonio Coll, de peluquero a creador de un imperio turístico" a *ABC* 12/08/1993, p.48.
- Florit, M.; Roig, A. i Sainz, C. (1989) "Rafal Vell" a *Coneguem la nostra ciutat* núm.4. Ajuntament de Palma, Palma.

- Flyvbjerg, B.; Bruzelius, N. i Rothengatter, W. (2003) *Megaprojects and risk. An anatomy of an ambition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- FONATUR (2001) *Escalera Náutica del Mar del Cortés: el Megaproyecto turístico del siglo XXI*. Fondo Nacional de Turismo, México ([www.escaleranautica.com/general.html](http://www.escaleranautica.com/general.html), febrer 2011).
- FONATUR (2006) *Libro Blanco: CIP Nayarit*. Fondo Nacional de Turismo, Mèxic ([www.fonatur.gob.mx/libros\\_blanco/plan\\_y\\_asis\\_tec/CIP\\_Nayarit.htm](http://www.fonatur.gob.mx/libros_blanco/plan_y_asis_tec/CIP_Nayarit.htm), febrer 2011).
- Font, M. (13/03/2006) "Munar presenta a Fomento el Segundo Cinturón como proyecto irrenunciable pero aplaza el soterramiento del Paseo Marítimo" a *El Mundo/El Día de Baleares* 13/03/2006, p.12.
- Fontevicchia, J. (11/05/2008) "Reportaje a Antonio Mata. Aerolíneas Argentinas hoy no vale nada" a *Diario Perfil* 11/05/2008 ([www.diarioperfil.com.ar/edimp/0259/articulo.php?art=7330&ed=0259](http://www.diarioperfil.com.ar/edimp/0259/articulo.php?art=7330&ed=0259), març 2010).
- Forcades, A. (1990) "Esta es una región con futuro. Estoy plenamente convencido de ello" (entrevista) a *Papeles de economía española* núm.8, p.367-369.
- Foster, G.M. (1999) "Las feixes de Ibiza" a *Territoris* núm.2, p.183-193.
- Foster, J.B. i Magdoff, F. (2009) *The great financial crisis. Causes and consequences*. Monthly Review Press, New York.
- Fraga, M. (1962) *Nuevo horizonte del turismo español*. Ediciones del Movimiento, Madrid.
- Fraga, M. (1966) *Horizonte español*. Ed. Nacional, Madrid.
- Francés, E. (8/04/1992) "UGT y CC.OO. amenazan con prolongar la huelga de hostelería a la Expo y a los JJ.OO." a *La Vanguardia* 8/04/1992, p.72 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1992/04/08/pagina-72/33517191/pdf.html>, maig 2009).
- Franquesa, J. i Morell, M. (2005) "Heritage deviations in relation to town planning in Ciutat de Mallorca" a *Journal of Mediterranean Studies* vol.15 núm.2, p.427-462.
- Franquesa, J. (2007) "Vaciar y llenar, o la lógica espacial de la neoliberalización" a *Reis* núm.11, p.123-150.
- Franquesa, J. (2010) *Sa Calatrava Mon Amour. Etnografía d'un barri atrapat en la geografia del capital*. Documenta Balear, Palma.
- Frau, J. (31/05/2003) "En el 95 Vellibre también sacó más votos que el PSOE" a *Diario de Mallorca* 31/05/2003, p.25.
- Frau, J. (9/04/2005) "Los dueños de los chalés instarán a las instituciones a actuar para evitar el derribo" a *Diario de Mallorca* 9/04/2005, p.29.
- Frau, J. (19/05/2005) "Los dueños del castillo no han abierto la sede cultural ocho meses después de su compra" a *Diario de Mallorca* 19/05/2005, p.20.
- Frau, J. (17/06/2005) "PP y UM aprueban segregar el solar de Nigorra para el centro deportivo" a *Diario de Mallorca* 17/06/2005, p.26.
- Frau, J. (30/07/2005) "El PP aprueba la recepción de Nova Santa Ponça con el voto del transfuga Thomàs" a *Diario de Mallorca* 30/07/2005, p.22-23.
- Frau, J. (9/02/2006) "El PSOE denuncia que el PGOU recalifica un millón de metros cuadrados de Nigorra" a *Diario de Mallorca* 9/02/2006, p.25.
- Frau, J. (10/02/2006) "Nigorra se queja al consistorio al sentirse marginado frente a otros propietarios" a *Diario de Mallorca* 10/02/2006 (a [www.soscanvairret.com/webteccast/Noticias/centrotecnificacion/0206/100206DM.htm](http://www.soscanvairret.com/webteccast/Noticias/centrotecnificacion/0206/100206DM.htm), novembre 2008).
- Frau, J. (29/04/2006) "El alcalde declara ante el juez que no sabía nada de la presunta trama de evasión fiscal" a *Diario de Mallorca* 29/04/2006, p.22.
- Frau, J. (8/07/2006) "El PGOU incluye la reconversión de hoteles en apartamentos" a *Diario de Mallorca* 8/07/2006, p.19.
- Frau, J. (15/07/2006) "El fiscal de delitos urbanísticos denuncia al consistorio por los bloques de Monport" a *Diario de Mallorca* 15/07/2006, p.20.
- Frau, J. (24/10/2006) "Becker dice que esperó la derrota del pacto de izquierdas para no tener más problemas urbanísticos" a *Diario de Mallorca* 24/10/2006, p.21.
- Frau, J. (6/12/006) "Massot tardó sólo dos días en emitir un informe favorable a la recalificación de es Caùlls" a *Diario de Mallorca* 6/12/006, p.7.
- Frau, J. (15/12/2006) "El PSOE denuncia que Nigorra ha ganado 61 millonres con el PP" a *Diario de Mallorca* 15/12/2006, p.22.
- Frau, J. (19/12/2006) "La finca de es Fangar está atravesada por catorce caminos reales documentados" a *Diario de Mallorca* 19/12/2006 (a [www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1386\\_3\\_230737\\_Part-Forana-finca-Fangar-esta-atravesada-catorce-caminos-reales-documentados](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1386_3_230737_Part-Forana-finca-Fangar-esta-atravesada-catorce-caminos-reales-documentados), novembre 2008).
- Frau, J. (26/01/2007) "Majorica supera la crisis y obtiene los primeros beneficios" a *Diario de Mallorca* 26/01/2007, p.2.
- Frau, J. (11/04/2008) "Casi una tercera parte de las plazas del Formentor se ubicará fuera del hotel" a *Diario de Mallorca* 11/04/2008, p.28.

- Frau, J. (12/04/2008) "La reforma del hotel Formentor tendrá una duración aproximada de tres años" a *Diario de Mallorca* 12/04/2008, p.19.
- Frau, J. (17/04/2008) "Barceló quiere iniciar este año la reforma del hotel Formentor" a *Diario de Mallorca* 17/04/2008, p.20.
- Frau, J. (27/04/2008) "Diversas mansiones se construyen en el entorno del hotel, entre las que figura la polémica obra de Alfonso Cortina" a *Diario de Mallorca* 27/04/2008 (a <http://disurbia.blogalia.com/historias/57048>, noviembre 2008).
- Frau, J. (19/05/2008) "El consistorio ingresará más de 600000 euros por la licencia del hotel Formentor" a *Diario de Mallorca* 19/05/2008, p.12.
- Frau, J. (7/06/2008) "El TSJB ratifica la desclasificación de la urbanización de Cala Tuent" a *Diario de Mallorca* 7/06/2008 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008060700\\_3\\_365259\\_PartForana-TSJB-ratifica-desclasificacion-urbanizacion-Cala-Tuent](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008060700_3_365259_PartForana-TSJB-ratifica-desclasificacion-urbanizacion-Cala-Tuent), agost 2010).
- Frau, J. (10/07/2008) "El juez archiva la causa contra Verger por presunta prevaricación" a *Diario de Mallorca* 10/07/2008, p.11.
- Frau, J. (30/11/2008) "Diez alcaldes en el banquillo" a *Diario de Mallorca* 30/11/2008, 22-23.
- Frau, J. (21/12/2008) "El alcalde tiene vínculos empresariales con uno de los promotores de Son Bosc" a *Diario de Mallorca* 21/12/2008, p.20.
- Frau, J. (13/03/2009) "Alcúdia reta al Govern y reclama que el tren llegue al Port por el Sur" a *Diario de Mallorca* 13/03/2009, p.15.
- Frau, J. (25/02/2010) "El Consell ratifica la ilegalidad del chalet del regidor de Urbanismo" a *Diario de Mallorca* 25/02/2010, p.16.
- Frau, J. i Armendáriz, F. (4/08/2006) "Un ingeniero certificó que en el solar de Hidalgo había hasta cinco edificaciones" a *Diario de Mallorca* 4/08/2006, p.17.
- Frau, J. i Tugores, N. (10/07/2008) "Anticorrupción investigará las cuentas del Palma Arena" a *Diario de Mallorca* 10/07/2008, p.2-3.
- Frau, J.M. (17/12/1989) "El Gobierno balear compra una cala para "conservarla" y evitar su urbanización" a *La Vanguardia* 17/12/1989, p.24 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1989/12/17/pagina-24/33088768/pdf.html>, gener 2010).
- Frontera, M. (2006) *Salines de les Balears*. Fundació SA NOSTRA, Palma.
- Fueris, E. (23/04/2010) "La juez imputa al ex alcalde de Capdepera por prevaricación en el caso del Hotel Son Moll" a *El Mundo/El Día de Baleares* 23/04/2010, p.15.
- Fullana, P. (1989) "Les caixes rurals d'estalvis i préstecs de Mallorca" a Dolç, M. (dir) *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, Promomallorca, Inca, p.363.
- Fullana, P. (dir.) (1993) *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Promomallorca, Inca.
- Fullana, V. (2009) *Son Banyà, real i sense mite: la meva experiència*. Campos Mallorca
- Furlough, E. (2009) "Club Méditerranée, 1950-2002" a Segreto, L.; Segreto, L.; Manera, C. i Pohl, M. (eds) *Europe at the seaside. The economic history of mass tourism in the Mediterranean*. Bergham Books, Oxford, p.174-195.
- Fuster, B.; Lillo, B.; Martínez, C. i Ramón, A.B. (2010) "Crecimiento internacional de cadenas hoteleras vacacionales españolas desde una perspectiva global: un estudio de casos" a *Cuadernos de Turismo* núm.25, p.69-97.
- Fuster, F. (1990) "El sector energético" a *Papeles de economía española* núm.8, p.194-208.
- Fuster, X. (11/09/2008) "IBB desplaza su sede a Palma y toma dimensión internacional" a *Diario de Menorca* 11/09/2008 ([www.ibbhotels.com/sites/default/files/IBB-Hotels-article-Menorca-local-newspaper-11092008\\_2.pdf](http://www.ibbhotels.com/sites/default/files/IBB-Hotels-article-Menorca-local-newspaper-11092008_2.pdf), febrer 2011).
- GaaT (Gabinet d'Anàlisi Ambiental i Territorial) i Integral Consultores (2000) *Estudi de recerca dels canals de comercialització de l'oferta turística no regulada*. Centre d'Investigació i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears, Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Gabriel, P. (1973) *El moviment obrer a Mallorca*. Curial, Barcelona.
- Gabriel, P. (1996) *El moviment obrer a les Balears*. Documenta Balear, Palma.
- Galán, F. (1999) "Efectos de la insularidad balear sobre el condicionamiento estacional de su economía, el mercado de trabajo y la cobertura social" a Valdivielso, J. (ed) *Empleo y política social bajo el neoliberalismo. Baleares como ejemplo*. Escola Sindical Marcos Peralta, CCOO Illes Balears, Palma de Mallorca, p.65-80.
- Galán, R. (18/02/2002) "El reformado Parc de ses Estacions tendrá cámaras de vigilancia" a *Diario de Mallorca* 18/02/2002, p.10.
- Galán, R. (2/09/2007) "La fachada marítima en marcha" a *Diario de Mallorca* 2/09/2007, p.14-15.
- Galán, R. (9/12/2007) "El pionero de los polígonos cumple 40 años" a *Diario de Mallorca* 9/12/2007, p.4-15.
- Galán, R. (27/06/2008) "El equipamiento lúdico fue elegido sin concurso" a *Diario de Mallorca* 27/06/2008, p.15.
- Galán, R. (12/03/2009) "El año negro de Rodrigo de Santos" a *Diario de Mallorca* 12/03/2009, p.15.



- Galán, R. (12/06/2009) "El hotel del Palacio de Congresos podrá aumentar su altura a finales de año" a *Diario de Mallorca* 12/06/2009, p.16.
- Galán, R. (2/08/2010) "El grupo Barceló afirma que no quiere dinero sino salir del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 2/08/2010, p.12.
- Galán, R. (10/08/2010) "Acciona despide a 120 trabajadores del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 10/08/2010, p.13.
- Galán, R. (18/08/2010) "Grosske: "El Palacio de Congresos será una catástrofe si no se finaliza"" a *Diario de Mallorca* 18/08/2010, p.11.
- Galán, R. (20/08/2010) "Más de 250 vecinos de Can Pastilla se unen contra el derribo de viviendas" a *Diario de Mallorca* 20/08/2010, p.10.
- Galán, R. (22/08/2010) "Más despidos y obras casi paralizadas" a *Diario de Mallorca* 22/08/2010, p.15.
- Galán, R. (25/08/2010) "Cort se opone al aparcamiento que obliga a derribar 91 viviendas en Can Pastilla" a *Diario de Mallorca* 25/08/2010, p.10.
- Galán, R. (29/08/2010) "Ruleta rusa de los derribos" a *Diario de Mallorca* 29/08/2010, p.14-15.
- Galán, R. (1/09/2010) "Antich ordena a Nájera paralizar el derribo de 91 viviendas de Can Pastilla" a *Diario de Mallorca* 1/09/2010, p.12.
- Galán, R. (3/09/2010) "Los hoteleros dicen a Antich que rechazan la reducción de plazas propuestas por Nájera" a *Diario de Mallorca* 3/09/2010, p.10.
- Galán, R. i Armendáriz, F. (26/06/2009) "La regidora del PP Marina Sans, imputada en el caso de la Funeraria" a *Diario de Mallorca* 26/06/2009, p.12.
- Galán, R. i Capó, J. (30/09/2009) "El grupo Barceló afirma que no quiere dinero sino salir del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 30/09/2009, p.12.
- Galán, R. i Moure, I. (26/08/2010) "El PP también rechaza el bulevar y el parking que obliga a derribar 91 casas" a *Diario de Mallorca* 26/08/2010, p.12.
- Galarza, R.J. (17/05/2008) "Barceló dobla su apuesta en México" a *CNN Expansión* 17/05/2008 ([www.cnnexpansion.com/negocios/2008/05/17/barcelo-dobla-su-apuesta](http://www.cnnexpansion.com/negocios/2008/05/17/barcelo-dobla-su-apuesta), febrer 2011).
- Gallego, J. i Gómez, M. (5/02/2007) "Barceló invertirá 200 millones anuales en la compra de hoteles" a *El Mundo/El Día de Baleares* 5/02/2007, p.50.
- Galván, F. (9/02/2004) "Reporte y Balance desde República Dominicana acerca de la Huelga General de 48 horas" a *Rebelión* 9/02/2004 ([www.rebellion.org/hemeroteca/internacional/040209galvan.htm](http://www.rebellion.org/hemeroteca/internacional/040209galvan.htm), febrer 2011).
- Galván, H. (7/05/2004) "República Dominicana: Desprotegida una vez Más" a *Rebelión* 7/05/2004 ([www.rebellion.org/hemeroteca/ecologia/040507galvan.htm](http://www.rebellion.org/hemeroteca/ecologia/040507galvan.htm), març 2011).
- Gámir, A. i Ramos, D. (2002) *Transporte aéreo y territorio*. Ariel, Barcelona.
- Garau, J. (2002) *Agroturismo y turismo rural en Baleares*. CAEB, Palma.
- Garau, J. i Manera, C. (2005) "El turismo de masas en el Mediterráneo (1987-2002): una oportunidad de crecimiento" a *Mediterráneo económico* núm.5, p.390-412.
- Garau, J.B. (2006) *El turismo de cruceros en las Illes Balears*. INESTUR-CAEB, Palma de Mallorca ([www.inestur.es/documentos/779\\_es.pdf](http://www.inestur.es/documentos/779_es.pdf), novembre 2007).
- Garau, V. (1975) "El turisme" a *Evolució econòmica 1974. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.123-138.
- Garau, V. (1976) "La población" a *Evolució econòmica 1975. Balears*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.80-93.
- Garau, V. (1978) "El turisme" a *Evolució econòmica 1977. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.157-168.
- Garcés, J. (2008) *Soberanos e intervenidos. Estrategias globales, americanos y españoles*. Siglo XXI, Madrid.
- García, C. (2001) "La demanda d'aigua en el sector agrari balear" a Riera, A. (dir) *Actes del I Congrés Balears 2015. L'aigua. Perspectives de futur*. Qüestions de Balears 2015, Sa Nostra, Palma de Mallorca, p.70-79.
- García, Ll. (7/04/2009) "Multa exemplar per al batle de Deià per no esbucar els xalets de Llucalcari" a *Diari de Balears* 7/04/2009, p.16
- García, J. (20/08/1999) "El grupo Matutes prepara la construcción de un gran complejo turístico en Cabo Verde" a *El País* 20/08/1999 ([www.elpais.com/articulo/espana/MATUTES/ABEL/CABO\\_VERDE/ESPANA/CABO\\_VERDE/MINISTERIO\\_DE\\_ASUNTOS\\_EXTERIORES/GRUPO\\_DE\\_EMPRESAS\\_MATUTES/PODER\\_EJECUTIVO/GOBIERNO\\_PP/1996-2000/elpepiesp/19990820elpepinac\\_11/Tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/MATUTES/ABEL/CABO_VERDE/ESPANA/CABO_VERDE/MINISTERIO_DE_ASUNTOS_EXTERIORES/GRUPO_DE_EMPRESAS_MATUTES/PODER_EJECUTIVO/GOBIERNO_PP/1996-2000/elpepiesp/19990820elpepinac_11/Tes), febrer 2001).
- García, M.J. (22/05/2009) "México, a por su reactivación turística: "En Cancún sólo se contagia la alegría"" a *El Mundo/El Día de Baleares* 22/05/2009, p.10.
- García, M.J. (25/02/2009) "Unos 185 millones del Plan Renove se quedan en las Islas" a *El Mundo/El Día de Baleares* 25/02/2009, p.8.
- García, M.J. (4/08/2010) "Globalia y atiene un proyecto para invertir en un campode golf en Cuba" a *El Mundo/El Día de Baleares* 4/08/2010, p.7.

- García, M.J. i Colemenero, R.F. (13/03/2009) "La expansión de la hotelera de TUI en Baleares despierta el temor de las grandes cadenas" a *El Mundo/El Día de Baleares* 13/03/2009, p.4.
- García, P. (19/12/2010) "Los sindicatos amenazan con convocar una segunda huelga general" a *El País* 19/12/2010, p.30.
- García, P.J. (2008) *Dragonera pes dragons. Història de la lluita ecologista per salvar Sa Dragonera (1974-1995)*. Plaguets del Raval, Col·lecció Sol i Llibertat, Palma.
- García, P.J. (2010a) "La lluita contra l'autopista Palma-Inca" a *X Jornades d'Estudis Locals d'Inca, Ajuntament d'Inca*, Inca, p.75-87.
- García, P.J. (2010b) "La CNT mallorquina durant la transició" a *Cultura Obrera* núm.35, p.9.
- García, P.J.; Maíz, J.; Martorell, C.; López, M. i Herranz, A. (2010) *Cent anys construint llibertat. La CNT a Mallorca 1910-1920*. Eldicions El Moixet Demagog, Grup d'Estudis Llibertaris "Els Oblidats", Algaida.
- García, S. (2011) "Corrupción urbanística en Lanzarote" a *El Ecologista* núm.68, p.23-25.
- García-Abadillo, C. (8/09/1994) "Un informe entregado por la Policía a la Fiscalía sugiere que Conde se enriqueció con Oasis" a *El Mundo* 8/09/1994 ([www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1994/09/08/economia/1785.html](http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1994/09/08/economia/1785.html), novembre 2009).
- García-Artiles, P. (1999) "Canarias (1950-1999)" a Bayón, F. (dir) *50 años del turismo español*. Ed. Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p.169-180.
- García-Bellido, J. (2004) "Por una liberalización del paradigma urbanístico español" a *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales XXXVI* (140), p.289-294.
- García-Bellido, J. (2005a) "Por una liberalización del paradigma urbanístico español (II): la jurisprudencia de obras públicas en el límite del paroxismo" a *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales XXXVII* (143), p.5-15.
- García-Bellido, J. (2005b) "Por una liberalización del paradigma urbanístico español (III): el tsunami urbanístico que arrasará el territorio" a *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales XXXVII* (144), p.273-284.
- García-Gávez, N. (19/11/2009) "Ferré elude la prisión pese a ser condenado por la contratación irregular de trece trabajadores" a *Diario de Ibiza* 19/11/2009 ([www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2009/11/19/ferre-elude-prision-pese-condenado-contratacion-irregular/373786.html](http://www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2009/11/19/ferre-elude-prision-pese-condenado-contratacion-irregular/373786.html), abril 2010).
- García-Molinas, J.M. (2005) *La reforma monetaria en Cuba*. CEPAL, Serie de estudios y perspectivas núm.33, Mèxic.
- García-Montalvo, J. (17/05/2009) "Desgravar se va a acabar" a *El País Negocios* 17/05/2009, p.7.
- García-Montalvo, J. (27/06/2010) "Reformas financieras descafeinadas" a *El País Negocios* 27/06/2010, p.9.
- García-Murillo, L. i Tasia, G. (2007) "Turismo y promoción inmobiliaria en Marruecos" a *Boletín Económico del ICE* nº2918, 69-75.
- García-Pérez, A. (5/01/1977) "Un proyecto de urbanización amenaza el equilibrio ecológico de Menorca" a *El País* 5/01/1977 ([www.elpais.com/articulo/sociedad/BALEARES/BALEARES/MENORCA/proyecto/urbanizacion/amenaza/equilibrio/ecologico/Menorca/elpepiscoc/19770105elpepiscoc\\_1/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/sociedad/BALEARES/BALEARES/MENORCA/proyecto/urbanizacion/amenaza/equilibrio/ecologico/Menorca/elpepiscoc/19770105elpepiscoc_1/Tes/), gener 2010).
- Garcías, A.; Pérez, J. i Calvo, P. (1990) "El turismo en las islas, 1970-1990. Una visión sindical" a *Estudios Baleàrics* núm.37/38, p.159-170.
- García-Serrano, C. (2003) "Controvèrsia sobre el mesurament de la desocupació" a Riera, A. (dir) *Informe econòmic i social de les Illes Balears 2002*. Sa Nostra, Palma de Mallorca, p.284-290.
- García-Vega, M.A. (8/11/2009) "¿Es posible una devaluación interna?" a *El País Negocios* 8/11/2009, p.26.
- García-Zaldivar, R. (2008) "La utilización de centros offshore por la banca y los grupos empresariales españoles" a *Temas para el debate* núm.158, p.39-41.
- García-Zamora, H. (2010) "Los programas de ordenamiento ecológico y el turismo en el corredor Cancún-Tulum, Quintana Roo" a *Topofilia* vol.II, núm.1 (<http://topofilia.net/garciaz.pdf>, gener 2011).
- Garea, F. (21/04/2010) "Aprobado sin votos en contra el decreto de Zurbano" a *El País* 21/04/2010 ([http://www.elpais.com/articulo/espana/Aprobado/votos/decreto/Zurbano/elpepunac/20100421elpepinac\\_23/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/Aprobado/votos/decreto/Zurbano/elpepunac/20100421elpepinac_23/Tes/), juny 2010).
- Garea, F. (27/05/2010) "Zapatero salva el plan de ajuste por un voto gracias a la abstención de CiU, CC y UPN" a *El País* 27/05/2010 ([www.elpais.com/articulo/espana/Zapatero/salva/plan/ajuste/voto/gracias/abstencion/CiU/CC/UPN/elpepuesp/20100527elpepunac\\_3/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/Zapatero/salva/plan/ajuste/voto/gracias/abstencion/CiU/CC/UPN/elpepuesp/20100527elpepunac_3/Tes/), juny 2010).
- Garea, F. (23/06/2010) "El PSOE convalida en solitario una reforma laboral provisional" a *El País* 23/06/2010, p.10-11.
- Garea, F. (2/12/2010) "Zapatero asegura que España volverá a crecer en 2011 y lo hará por encima de la media en 2012" a *El País* 2/12/2010 ([www.elpais.com/articulo/espana/Zapatero/asegura/Espana/volvera/crecer/2011/hara/encima/media/2012/elpepuesp/20101202elpepunac\\_3/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/Zapatero/asegura/Espana/volvera/crecer/2011/hara/encima/media/2012/elpepuesp/20101202elpepunac_3/Tes/), desembre 2010).

- Garea, F. i Bolaños, A. (13/08/2008) "Zapatero impulsará hoy medidas para liberalizar la economía ante la crisis" a *El País* 13/08/2008, p.10.
- Garrabou, R. (1975) "La crisi agrària espanyola de finals del segle XIX: una etapa del desenvolupament del capitalisme" a *Recerques* núm.5, p.163-216.
- Garrabou, R. (2001) "Crecimiento agrario, atraso y marco institucional" a Pujol, J.; González de Molina, M.; Fernández-Prieto, L.; Gallego, D. i Garrabou, R. (2001) *El pozo de todos los males. Sobre el atraso en la agricultura española contemporánea*. Ed. Crítica, Barcelona, p.215-243.
- Garrabou, R.; Pujol, S.; Colomé, J. i Saguer, E. (1992) "La crisi finisecular i la recomposició del món rural a Catalunya" a *Recerques* núm.26, p.107-132.
- Garret, J. (22/01/2010) "Hipotels centra su expansión en Conil y planea varios hoteles más" a *Diario de Cádiz* 22/01/2010 ([www.diariodecadiz.es/article/provincia/612294/hipotels/centra/su/expansion/conil/y/planea/varios/hoteles/mas.html](http://www.diariodecadiz.es/article/provincia/612294/hipotels/centra/su/expansion/conil/y/planea/varios/hoteles/mas.html), desembre 2010).
- Garrido, C. (1992) "Baleares, paraíso perdido" a Jurdao, F. (1992) *Los mitos del turismo*. Endymion, Madrid. p.89-115.
- Garrido, C. (2006) *¿Qué pasa en Eivissa?* Ed. Gabriel Quetglas Olin, Palma.
- Garrido, C. (30/03/1984) "Mallorca: dura reacció en contra de la ley que impide la urbanizació de Es Trenc" a *La Vanguardia* 30/03/1984, p.14.
- Garrido, C. (4/07/1984) "Mallorca: el municipio de Campos se opone a la protección de "Es Trenc"" a *La Vanguardia* 4/07/1984, p.15.
- Garrido, C. (26/03/2006) "Eivissa defiende la mesura" a *Diario de Mallorca* 26/03/2006, p.4-5.
- Gascón, J. (2010) "Responsabilidad Social Corporativa en turismo o la estrategia de esconder cadáveres en el armario: el ejemplo de Sol Meliá" a *Revista Pueblos* núm.31 ([www.revistapueblos.org/spip.php?article1839](http://www.revistapueblos.org/spip.php?article1839), març 2011).
- Gavaldà, M. (2003) *La recolonización. Repsol en América Latina: invasión y resistencias*. Icaria, Barcelona.
- Gaviria, M. (1971) *Campo, urbe y espacio del ocio*. Siglo XXI, Madrid.
- Gaviria, M. (coord.) (1974) *España a go-go. Turismo charter y neocolonialismo del espacio*. Ed. Turner, Madrid.
- Gaviria, M. (1975) *El escándalo de la "Court Line". (Bancarrotas del turismo español)*. Editorial Cuadernos para el Diálogo, Madrid.
- Gelabert Vich, J. (1995) *Alojamientos turísticos de Baleares. Litoral y Medio Rural 1994*. Conselleria d'Economia i Hisenda, Conselleria de Turisme, Govern Balear, Palma.
- GEN-GOB (2002) "Macro-Aeroport NO!" ([www.gengob.org](http://www.gengob.org), juny 2009).
- GEN-GOB Eivissa (12/03/2008) "L'ampliació del Port d'Eivissa" a [www.gengob.org/docs/20080316aeroport.pdf](http://www.gengob.org/docs/20080316aeroport.pdf) (abril 2008).
- GEN-GOB (24/07/2009) "El gen presenta al.legacions al Pla Director Sectorial de l'Aeroport d'Eivissa" ([www.gengob.org/cgi-bin/ndpbrowser.asp](http://www.gengob.org/cgi-bin/ndpbrowser.asp), juny 2010).
- GESA (1983) *El sistema eléctrico Ibiza-Formentera. Memoria ejercicio 1982*. GESA, Palma.
- GESA (1985) *El gas canalizado en Baleares*. GESA, Palma.
- GESA (1989) *El consumo de energía en Baleares 1964-1988*. GESA, Palma.
- Gil, A. (2004) "Grupo Iberostar: una fortaleza en expansión" a *Hosteltur* núm.119, p.10-15.
- Gilchrist, C. (4/10/2005) "Environmentalists seek judicial review of hotel construction"
- Gil-Sánchez, L.; Valdés, C.M.; Díaz-Fernández, P. (2002) *La transformación histórica del paisaje forestal en las islas Baleares*. Ministerio de Medio Ambiente (Tercer Inventario Forestal Nacional 1997-2007), Madrid.
- Ginard, A. (1995) *Evolució Històrica de l'abastament d'aigua a Palma (1800-1995): un debat permanent*. Emaya, Palma.
- Ginard, D. (1997) *L'oposició al franquisme a les Balears (1936-1975)*. Documenta Balear, Palma.
- Ginard, D. (1999a) *L'economia balear (1929-1959)*. Documenta Balear, Palma.
- Ginard, D. (1999b) "Els anys de la fam". Una aproximació a l'economia mallorquina durant la postguerra (1939-1951)" a *Randa* núm.43, p.123-152.
- Ginard, D. (2002a) "Las condiciones de vida durante el primer Franquismo. El caso de las Islas Baleares" a *Hispania* LXII/3, núm.212 p.1099-1128.
- Ginard, D. (2002b) "Expansión turística y conflictividad social. Las huelgas del 62 y las Islas Baleares" a Vega, R. (coord) *Las huelgas de 1962 en España y su repercusión internacional*. CCOO de Asturias, Fundación Juan Muñiz Zapico, Oviedo, p.197-220.
- Ginard, D. (2005) "El moviment obrer Balear: del Tardofranquisme a la Transició Democràtica" a Pagès, P. (dir) *La transició democràtica als Països Catalans. Història i memòria*. Publicacions de la Universitat de València, València, p.315-354.
- Ginard, D. (2008) *L'exili balear de 1939*. Documenta Balear, Palma.
- Giráldez, J. (17/04/2008) "Las cesiones a la cadena hotelera RIU invalidan la Ley de Costas" a *Diagonal* 17/04/2008 ([www.diagonalperiodico.net/Las-cesiones-a-la-cadena-hotelera.html?var\\_recherche=la%20ley%20de%20costas%20es%20insuficiente](http://www.diagonalperiodico.net/Las-cesiones-a-la-cadena-hotelera.html?var_recherche=la%20ley%20de%20costas%20es%20insuficiente), novembre 2010).

- Globalia (2009) *Informe anual 2009*. GLOBALIA CORPORACIÓN EMPRESARIAL, S.A. ([www.globalia.com/pdf/Informe Anual ES 1503.pdf](http://www.globalia.com/pdf/Informe%20Anual%20ES%201503.pdf), juny 2010).
- GOB (1988) *Lluçalcari. Un dels paisatges més grandiosos de Mallorca, amenaçat per l'especulació*. GOB, Palma.
- GOB (2003) "Sa Canova, un espai natural amenaçat" ([www.gobmallorca.com/sacanova/introcat.htm](http://www.gobmallorca.com/sacanova/introcat.htm), agost 2010).
- GOB (novembre 2000) *Informe sobre el Pla Energètic de les Illes Balears* (a [www.gobmallorca.com/energia/InformePlaEnergetic.html](http://www.gobmallorca.com/energia/InformePlaEnergetic.html), gener 2009).
- GOB (16/11/1999) "Sentència de Capocorb. El GOB felicita els Serveis Jurídics de la Comunitat Autònoma per la defensa de la protecció de Capocorb" ([www.gobmallorca.com/comuni/com1999/991116b.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com1999/991116b.htm), gener 2010).
- GOB (5/06/2001) "Son Quint, una zona protegida fins l'any 1992, podria ser urbanitzada" a [www.gobmallorca.com/comuni/com2001/010605.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2001/010605.htm) (novembre 2010).
- GOB (27/11/2001) "Pla Director de l'aeroport De Son Sant Joan: cap a la destrucció definitiva de Mallorca?" a *GOB nota informativa de 27/11/2001* [www.gobmallorca.com/transpo/aeroport01.htm](http://www.gobmallorca.com/transpo/aeroport01.htm) (abril 2008).
- GOB (22/04/2002) "El GOB denuncia la destrossa del Port de Sóller als darrers anys" ([www.gobmallorca.com/comuni/com2002/020422a.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2002/020422a.htm), setembre 2010).
- GOB (9/05/2002) "Els projectes de l'ecotaxa inverteixen molt en millorar el turisme i poc en millorar el medi ambient" ([www.gobmallorca.com/comuni/com2002/020509.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2002/020509.htm), agost 2010).
- GOB (29/01/2003) "El GOB demana a Antich que depuri responsabilitats per la compra dels apartaments de Son Serra de Marina" ([www.gobmallorca.com/comuni/com2003/030129.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2003/030129.htm), agost 2010).
- GOB (gener 2004) "Un aeroport per una Menorca Sostenible" a [www.gobmenorca.com/publicacions/estudis\\_informes/informe\\_gob\\_aeroport.pdf](http://www.gobmenorca.com/publicacions/estudis_informes/informe_gob_aeroport.pdf) (abril 2008).
- GOB (5/06/2004) "Aquesta destrossa que veim, és el que espera a altres zones de Mallorca amenaçades per autovies i autopistes" a *GOB nota informativa de 5/06/2004* ([www.gobmallorca.com/comuni/com2004/040605.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2004/040605.htm), desembre 2008).
- GOB (12/07/2004) "El GOB demana a Foment que denunciï unilateralment el Conveni de Carreteres, a la vista del seu incompliment" a *GOB nota informativa 12/07/2004* ([www.gobmallorca.com/comuni/com2004/040712b.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2004/040712b.htm), setembre 2007).
- GOB (24/05/2005) "La urbanització de la marina de Magaluf implicarà destrossar 450.000 m2 de terrenys i edificar 3.000 places turístiques i residencials, a més de centres comercials i d'oci" a [www.gobmallorca.com/comuni/com2005/050524b.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2005/050524b.htm) (juliol 2009).
- GOB (28/01/2006) "El projecte comercial i d'oci de Ses Fontanelles, suposarà saturar més la Platja de Palma i degradar la darrera zona humida de Palma" a *GOB nota informativa de 28/01/2006* ([www.gobmallorca.com/comuni/com2006/060128.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2006/060128.htm), setembre 2006).
- GOB (8/11/2006) "El nou Conveni de Carreteres: més asfalt a damunt el sòl rústic de Mallorca" a *GOB nota informativa de 8/11/2006* ([www.gobmallorca.com/comuni/com2006/061108.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2006/061108.htm), desembre 2008).
- GOB (2007a) *7/07/1977-7/07/2007. 30 anys de l'ocupació de Sa Dragonera* ([www.gobmallorca.com/comuni/com2007/30anyssadragonera.pdf](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2007/30anyssadragonera.pdf), gener 2010).
- GOB (2007b) "Ses Covetes: ha començat el compte enrere per a la seva demolició" a *L'Ecologista* núm.41, p.2.
- GOB (27/04/2007) "El GOB se manifesta contrari a l'ampliació de l'Hotel Formentor" a *GOB nota informativa de 27/04/2007* [www.gobmallorca.com/comuni/com2007/070427b.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2007/070427b.htm), novembre 2008).
- GOB (16/07/2007) "Port de Ciutadella. Avancen les obres del dic de Son Blanc. Les excavadores es mengen el penyal" a [www.gobmenorca.com/campanyes/dicciu/?searchterm=port%20de%20ciutadella](http://www.gobmenorca.com/campanyes/dicciu/?searchterm=port%20de%20ciutadella) (abril 2008).
- GOB (juliol 2008) *Informe. Mallorca, un toc d'alerta*. ([www.gobmallorca.com/informejuliol2008.pdf](http://www.gobmallorca.com/informejuliol2008.pdf), abril 2010).
- GOB (hivern 2007a) "Especial Plataformes" a *L'ecologista* núm.40, p.7-14.
- GOB (Hivern 2007b) "Andratx, destrossat per la corrupció urbanística" a *L'ecologista* núm.40, p.2-3.
- GOB (11/04/2008) "El GOB considera "una broma" l'avantprojecte de reforma de l'Hotel Formentor" a *GOB nota informativa 11/04/2008* ([www.gobmallorca.com/comuni/com2007/080411.html](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2007/080411.html), novembre 2008).
- GOB (estiu 2008) *Informe. Els camps de golf a Mallorca. Estiu 2008* ([www.gobmallorca.com/comuni/com2007/GOLF-INFORME-estiu2008.pdf](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2007/GOLF-INFORME-estiu2008.pdf), desembre 2008).
- GOB (Hivern 2008) "Parcs fotovoltaics en sòl rústic: volem energies renovables però no a qualsevol preu" a *L'Ecologista* núm.42, p.1-2.
- GOB (24/12/2008) "El GOB demana al PSIB i al BLOC on és la diferència promesa en la política de carreteres" a *GOB nota informativa de 24/12/2008* ([www.gobmallorca.com/comuni/com2007/081224.html](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2007/081224.html), desembre 2008).
- GOB (2009) "Aturem el pla de carreteres!" a *L'ecologista* núm.47, p.3.

- GOB (24/07/2009) "El golf no és turisme sostenible" ([www.gobmallorca.com/comuni/com2009/090724.html](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2009/090724.html), setembre 2010).
- GOB (22/05/2010) "El GOB posa el focus en els responsables de la destrucció de Son Bosc" a *GOB nota informativa* 22/05/2010 ([www.gobmallorca.com/comuni/com2010/100522.html](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2010/100522.html), desembre 2010).
- GOB (22/07/2010) "El GOB demanarà al Defensor del Pueblo que impugni les lleis urbanístiques aprovades al Parlament per inconstitucionals" ([www.gobmallorca.com/comuni/com2010/100722.html](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2010/100722.html), setembre 2010).
- GOB (7/09/2010) "El mite del golf de Son Bosc i la desestacionalització de la platja de Muro" ([www.gobmallorca.com/comuni/com2010/100907.html](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2010/100907.html), setembre 2010).
- GOB Menorca (gener 2004) *Un aeroport per a una Menorca sostenible* ([www.gobmenorca.com/publicacions/estudis/informes/informe\\_gob\\_aeroport.pdf](http://www.gobmenorca.com/publicacions/estudis/informes/informe_gob_aeroport.pdf), juny 2009).
- Gobierno de España (23/06/2008) Zapatero presenta un conjunto de medidas para reactivar la economía y un plan de austeridad en la Administración" ([www.la-moncloa.es/ActualidadHome/2008/230608CES.htm](http://www.la-moncloa.es/ActualidadHome/2008/230608CES.htm), juny 2010).
- Gobierno de España (29/01/2010) "Programa de consolidación fiscal para reducir el déficit público al 3% en 2013" ([www.la-moncloa.es/ActualidadHome/2009-2/290110-enlacedeficit](http://www.la-moncloa.es/ActualidadHome/2009-2/290110-enlacedeficit), juny 2010).
- Godefroy, T. i Lascoumes, P. (2005) *El capitalismo clandestino. La obscena realidad de los paraísos fiscales*. Paidós, Barcelona.
- Goldstone, P. (2003) *Turismo. Más allá del ocio y del negocio*. Debate, Barcelona.
- Gomes, L. (2009) "Turismo e internacionalização do litoral norte da Bahia" a Tavares, I. i Abreu, M.M. (coord) *Turismo e desenvolvimento na área de proteção ambiental litoral Norte (BA)*. Superintendência de Estudos Econômicos e Sociais da Bahia, Salvador, p.57-76.
- Gómez, C. (16/03/2008) "Eclipse parcial en Sol Meliá" a *El País Negocios* 16/03/2008, p.6.
- Gómez, C. (18/11/2007) "Sol Meliá purga pecados ajenos" a *El País Negocios* 18/11/2007, p.9.
- Gómez, I. (2008) "Turismo y gestión territorial en Centroamérica: claros y oscuros en un proceso acelerado" a *Aportes para el Diálogo*. Fundación Prisma, San Salvador ([http://prisma2.org.sv/web/publicacion\\_detalle.php?id=329](http://prisma2.org.sv/web/publicacion_detalle.php?id=329), gener 2011).
- Gómez, L. (16/06/2008) "Soy un criminal limpio" a *El País* 16/06/2008, p.14.
- Gómez, L. (19/10/2008) "La Audiencia dicta orden de captura para un diputado del partido de Putin" a *El País* 19/10/2008, p.14.
- Gómez, L. (7/12/2008) "Cambio ladrillo por huerto solar" a *El País* 7/12/2008, p.36-37.
- Gómez, L. (13/02/2011) "La política tiene precio en Lanzarote" a *El País Domingo* 13/02/2011, p.10-11.
- Gómez, L. i Manresa, A. (18/02/2007) "La trama de Andratx" a *El País Domingo* 18/02/2007, p.1-4.
- Gómez, M.V. (25/05/2010) "El Fondo exige una reformma "radical y urgente" del mercado laboral" a *El País* 25/05/2010, p.25.
- Gómez, M.V. (21/08/2010) "El Gobierno endurece los requisitos de la ayuda de 420 euros a parados" a *El País* 21/08/2010, p.14.
- Gómez, M.V. (15/05/2011) "La otra factura pública de las cajas" a *El País Negocios* 15/05/2011, p.4-5.
- Gómez, M.V. i Abellán, L. (9/06/2010) "Escasa incidencia de la primera huelga a Zapatero" a *El País* 9/06/2010 ([www.elpais.com/articulo/espana/Escasa/incidencia/primer/huelga/Zapatero/elpepunac/20100609elpepinac\\_2/Tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/Escasa/incidencia/primer/huelga/Zapatero/elpepunac/20100609elpepinac_2/Tes), juny 2010).
- Gómez-Santos, M. (1991) *Todo avante*. Trasmediterránea, Palma.
- Gómez-Santos, M. (2001) *Gregorio Marañón*. Plaza & Janés, Barcelona.
- Gomila, J. (1998) *Menorca. Guia de arquitectura*. Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears, Delegació de Menorca. Maó.
- Gomila, J. (2005) *Dietari d'arquitectures i altres realitats*. Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears, Delegació de Menorca. Maó.
- Goñi, M. (27/03/1992) "Cort incentiva la transformación de hoteles en viviendas" a *Diario de Mallorca* 27/03/1992, p.8.
- Goñi, M. (19/05/1996) "Sólo queda la vía de la persuasión para no aumentar las camas" (entrevista a Joan Palou Cañellas) a *Diario de Mallorca* 19/05/1996, p.18-19.
- Goñi, M. (27/03/2001) "Contradicciones en la Operación Mapau" a *Diario de Mallorca* 27/03/2001, p.8-9.
- Goñi, M. (19/02/2002) "El PSOE insta a la Federación Hotelera a que expulse a sus socios con plazas ilegales en el mercado" a *Diario de Mallorca* 19/02/2002, p.4.
- Goñi, M. (27/04/2002) "Piñero: "hay que quitar al president o matar al conseller" a *Diario de Mallorca* 27/04/2002, p.3.
- Goñi, M. (24/05/2003) "Cuatro años de tensión en el turismo balear" a *Diario de Mallorca* 24/05/2003, p.2.
- Goñi, M. (24/05/2003) "Matas llama al voto porqué están en juego "los puestos de trabajo"" a *Diario de Mallorca* 24/05/2003, p.2.
- Goñi, M. (24/11/2004) "La CEOE se ofrece para construir dos autopistas en Balears, una de peaje" a *Diario de Mallorca* 24/11/2004, p.50.
- Goñi, M. (13/04/2005) "Inputar o no a Matas y Estaràs" a *Diario de Mallorca* 13/04/2005, p.8.

- Goñi, M. (15/07/2005) "Dos cables eléctricos transportarán unos 400 megavatios a Balears desde Sagunto" a *Diario de Mallorca* 15/07/2005, p.4.
- Goñi, M. (20/01/2006) "Los empresarios tendrán que elegir entre trabajar con EEUU o con Cuba", advierte Aguirre" a *Diario de Mallorca* 20/01/2006, p.4.
- Goñi, M. (24/02/2006) "El Govern ha gastado 258000 euros en la autopista de Inca a Manacor que ahora rechaza" a *Diario de Mallorca* 24/02/2006, p.6.
- Goñi, M. (4/03/2006) "Antich quiere "partir de cero" con los empresarios y buscar acuerdos sin ecotasa" a *Diario de Mallorca* 4/03/2006, p.3.
- Goñi, M. (7/03/2006) "El Consell aprueba retirar la autovía Inca-Manacor del plan de carreteras" a *Diario de Mallorca* 7/03/2006, p.2.
- Goñi, M. (16/04/2006) "La recompensa de Matutes fue un ofrecimiento cont trampa" (Entrevista a Fanny Tur) *Diario de Mallorca* 16/04/2006, p.12-13.
- Goñi, M. (23/08/2006) "EU-Els Verds denuncia 15 casos de corrupción en ayuntamientos del PP" a *Diario de Mallorca* 23/08/2006, p.5.
- Goñi, M. (18/10/2006) "El PP rechaza la iniciativa Salvem Mallorca por su "escasa solvencia"" a *Diario de Mallorca* 18/10/2006, p.2-3.
- Goñi, M. (18/10/2006) "El PP rechaza la iniciativa Salvem Mallorca por su "escasa solvencia"" a *Diario de Mallorca* 18/10/2006, p.2.
- Goñi, M. (23/02/2007) "Matas ve el principal riesgo del futuro en la expansión demográfica" a *Diario de Mallorca* 23/02/2007, p.2.
- Goñi, M. (28/03/2007) "El PSOE pide a Matas que aclare como paga su "palacete" o dimita" a *Diario de Mallorca* 28/03/2007, p.2.
- Goñi, M. (8/05/2007) "Unos 25000 tramos de tubo conducirán el gas natural de la península a Mallorca" a *Diario de Mallorca* 8/05/2007, p.9.
- Goñi, M. i Togores, N. (27/04/2002) "Expertos constatan una caída mundial del turismo organizado" a *Diario de Mallorca* 27/04/2002, p.2.
- González, A. (17/05/2009) "Esto no basta para cambiar el modelo" a *El País Negocios* 17/05/2009, p.8-9.
- González, A. (22/11/2009) "Grecia sucumbe a sus deudas" a *El País Negocios* 22/11/2009, p.20.
- González, A. (3/01/2010) "Privatizar para salir del agujero" a *El País Negocios* 3/01/2010, p.4-6.
- González, A. (14/02/2010) "Lo que Grecia ha enseñado a Europa" a *El País Negocios* 14/02/2010, p.4-6.
- González, A. (30/05/2010) "Europa se aprieta el cinturón" a *El País Negocios* 30/05/2010, p.4-7.
- González, A.T. (7/11/2005) "El gigante TUI lanza un claro mensaje a Matas y Flaquer: "La 'autotasa' creará problemas al turismo de las Islas"" a *El Mundo/El Día de Baleares* 7/11/2005, p.14.
- González, E. (13/02/2011) "El Ejército egipcio toma el mando de una transición llena de incógnitas" a *El País* 13/02/2011, p.1-3.
- González, E. (12/03/2011) "Respaldo europeo a las reformas del rey de Marruecos" a *El País* 12/03/2011, p.11.
- González, J.M. (2002a) "La pérdida de memoria y la degradación urbana. Morfología y patrimonio de un antiguo barrio industrial: la Soledat (Palma de Mallorca)" a *Turismo y Transformaciones Urbanas en el siglo XXI*. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Almería, Almería, p.539-552.
- González, J.M. (2002b) "De la renovación urbana a las políticas de rehabilitación. El caso del casco histórico de Palma I: 1836-1943" a Blázquez, M.; Cors, M.; González, J.M. i Seguí, M. (Coord) *Geografía y Territorio. El papel del geógrafo en la escala local*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p. 143-154.
- González, J.M. (2002c) "De la renovación urbana a las políticas de rehabilitación. El caso del casco histórico de Palma II: 1943-2000" a Blázquez, M.; Cors, M.; González, J.M. i Seguí, M. (Coord) *Geografía y Territorio. El papel del geógrafo en la escala local*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p. 155-164.
- González, J.M. (2006) "La geografía urbana de Palma: la actividad turística en la forma y el desarrollo de la ciudad" a Artigues, A.A. et al. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.164-210.
- González, M. (20/03/2011) "Cuatro F-18 españoles empezarán a patrullar hoy el espacio aéreo libio" a *El País* 20/03/2011, p.5.
- González, M. i Galaz, M. (19/02/2011) "El Rey irá a Kuwait invitado por el emir pese a la revuelta" a *El País* 19/02/2011, p.16.
- González, V.H. (2006) "El Caribe mexicano prosigue su lenta recuperación" a *Preferente* núm.177, p.40-41.
- González, Y. i García, E. (2007) "Historia y creación de la Zona Especial Canaria" a *Hacienda Canaria* núm.18 p.5-51  
([www.gobcan.es/haciendacanaria/downloads/Revista18/RevistaHC\\_18\\_1.pdf?q=jqmodal&go=&form=QBLH&width=100%&height=90%](http://www.gobcan.es/haciendacanaria/downloads/Revista18/RevistaHC_18_1.pdf?q=jqmodal&go=&form=QBLH&width=100%&height=90%), agost 2010).
- González-Besada, J.L. (27/10/1988) "La cadena Tryp compra a Banesto el "complejo Bellevue" por 7.350 millones" a *ABC* 27/10/1988, p.81

- (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1988/10/27/081.html>, setembre 2010).
- González-Portilla, M. i Garmendia, J.M. (2003) "Corrupción y mercado negro: nuevas formas de acumulación capitalista" a Sánchez-Recio, G. i Tascón, J. (eds) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Ed. Crítica, Barcelona, p.237-260.
- González-Ruiz, L. (2006) "La economía en la crisis finisecular (1880-1913)" a González-Enciso, A. i Matés, J.M. (coords) *Historia económica de España*. Ariel, Barcelona, p.463-484.
- González-Soria, J. (1999) "Tour Operadores" a Bayón, F. (dir) *50 años del turismo español*. Ed. Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p.845-865.
- Gordillo, J.L. (1981) *Formentera. Historia de una isla*. Albatros ediciones, València.
- Gössling, S., Peeters, P., i Scott, D. (2008) "Consequences of climate policy for international tourist arrivals in Developing Countries" a *Third World Quarterly* núm.29, p. 873-901.
- Gowan, P. (2000) *La apuesta por la globalización. La geoeconomía y la geopolítica del imperialismo euroestadounidense*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Gramma (3/02/2010) "Ministro cubano de turismo inaugura hotel mixto en China" a *Gramma* 3/02/2010 ([www.gramma.cubaweb.cu/2010/02/03/cubamundo/artic06.html](http://www.gramma.cubaweb.cu/2010/02/03/cubamundo/artic06.html), abril 2011).
- Gran Empresa (3/09/2009) "Siempre me he sentido muy entregado a Mallorca y es muy bonito que te lo reconozcan" (entrevista a Pablo Piñero) a *Gran Empresa* 3/09/2009 (<http://granempresa.info/?p=1302#more-1302>, gener 2010).
- Grau Sancho, P. (2002) "La historiografía de les epidèmies a Mallorca (segles XIII a XIX)" a *Gimbernat* 37, p.195-211.
- Gray, M. (1998) "Economic reform, privatization and tourism in Egypt" a *Middle Eastern Studies* vol.34 núm.2, p.91-112.
- Greenpeace (2006) *Destrucción a toda costa 2006*. Greenpeace, Madrid ([www.greenpeace.org/raw/content/espana/reports/destrucci-n-a-toda-costa-2006.pdf](http://www.greenpeace.org/raw/content/espana/reports/destrucci-n-a-toda-costa-2006.pdf), desembre 2010).
- Greenpeace (1/10/2008) "Fracasos y mentiras de Fonatur en Mar de Cortés" ([www.greenpeace.org/mexico/es/Noticias/2008/Octubre/fracasos-y-mentiras-de-fonatur](http://www.greenpeace.org/mexico/es/Noticias/2008/Octubre/fracasos-y-mentiras-de-fonatur), febrer 2011).
- Greenpeace (2010) *Cabo Cortés: destruyendo el paraíso* ([www.greenpeace.org/espana/Global/espana/report/other/100812-04.pdf](http://www.greenpeace.org/espana/Global/espana/report/other/100812-04.pdf), febrer 2011).
- Grimalt, J.; Torrens, J. i Alemany, A. (1995) *Sebastián Barceló: su vida, su obra, su pensamiento: publicación homenaje en su 65 aniversario*. Fundación Barceló, Palma.
- Grosske, E. (1978-1979) "Diez años de desamortización en Mallorca (1855/65)" a *Trabajos de geografía* núm.35, p. 93-103
- Grunenberg, N. (2007) *Die Wundertäter: Netzwerke der deutschen Wirtschaft 1942 bis 1966*. Pantheon, München.
- Grup d'Opinió d'Arquitectes (6/05/2005) "Un polígon industrial amb vistes" a *Diario de Mallorca* 6/05/2005, p.42.
- Grupo Barceló (16/03/2006) "Barceló Hotels & Resorts adquire otro hotel 5 estrellas en el Pacífico Mexicano" a *Notas de prensa Barceló Hoteles & Resorts* 16/03/2006 ([www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo.htm?Notes=2006?NotesDetail=20060316](http://www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo.htm?Notes=2006?NotesDetail=20060316), febrer 2011).
- Grupo Barceló (30/10/2006) "Barceló Hotels & Resorts prosigue su expansión en el Caribe con la incorporación de su décimo hotel en la República Dominicana" ([www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo.htm?Notes=2006?NotesDetail=20061030b](http://www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo.htm?Notes=2006?NotesDetail=20061030b), març 2011).
- Grupo Barceló (5/11/2007) "Barceló Hotels & Resorts supera las cinco mil habitaciones en la República Dominicana" ([www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo.htm?Notes=2007?NotesDetail=20071105](http://www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo.htm?Notes=2007?NotesDetail=20071105), març 2011).
- Grupo Barceló (11/01/2007) "Barceló Hotels & Resorts entra en Túnez elevando su presencia a 15 países" ([www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2007?NotesDetail=20070111](http://www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2007?NotesDetail=20070111), març 2011).
- Grupo Barceló (2/01/2008) "Barceló Hotels & Resorts dará la bienvenida al 2008 con la apertura el 1 de enero del Barceló Hammamet" ([www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2008?NotesDetail=20080102](http://www.barcelo.com/Group/es-ES/Press/PressNotes/PressNotesBarcelo?Notes=2008?NotesDetail=20080102), març 2011).
- Grupo ETI (2006) *Memòria ETI 2005*. ([www.hotelsviva.com](http://www.hotelsviva.com), octubre 2006).
- Grupo ETI (2010) *Memòria 2009* ([www.hotelsviva.com](http://www.hotelsviva.com), desembre 2010).
- Grupo Iberostar (2010) *Dossier de prensa 2010* (<http://prensa.iberostar.com/kits-de-prensa/dossier-de-prensa/dossier-de-prensa-2010%28166-235-c-1470%29.html>, desembre 2010).
- Grupo Iberostar (2010) *Grupo Iberostar. Nuestra historia*. ([www.grupoiberostar.com/ES/pdf/grupo\\_historia.pdf](http://www.grupoiberostar.com/ES/pdf/grupo_historia.pdf), febrer 2010).
- Grupo Piñero (24/05/2005) "Bahía Príncipe adquire dos nuevos paraísos en República Dominicana" ([www.soltour.es/pdf/soltour\\_05-05\\_01.pdf](http://www.soltour.es/pdf/soltour_05-05_01.pdf), març 2011).

- Grupo Piñero (29/01/2007) *Dossier Grupo Piñero 2007* ([www.grupo-pinero.com/pdf/esp/23 DOSSIER GRUPOPINERO-ESP.pdf](http://www.grupo-pinero.com/pdf/esp/23_DOSSIER_GRUPOPINERO-ESP.pdf), desembre 2010).
- Grupo Piñero (12/12/2008) "Grupo Piñero expande sus áreas de negocio con residenciales en el Caribe" ([www.soltour.es/pdf/soltour\\_08-12\\_01.pdf](http://www.soltour.es/pdf/soltour_08-12_01.pdf), febrer 2011).
- Grupo Sindical de Espacio Alternativo (2006) *Ante la reforma laboral 2006: un examen crítico*. ([www.anticapitalistas.org/node/1521](http://www.anticapitalistas.org/node/1521), abril 2010).
- Goñi, M. (27/03/1992) "Cort incentiva la transformación de hoteles en viviendas" a *Diario de Mallorca* 27/03/1992, p.8.
- Goñi, M. (19/05/1996) "Sólo queda la vía de la persuasión para no aumentar las camas" (entrevista a Joan Palou Cañellas) a *Diario de Mallorca* 19/05/1996, p.18-19.
- Goñi, M. (27/03/2001) "Contradicciones en la Operación Mapau" a *Diario de Mallorca* 27/03/2001, p.8-9.
- Goñi, M. (19/02/2002) "El PSOE insta a la Federación Hotelera a que expulse a sus socios con plazas ilegales en el mercado" a *Diario de Mallorca* 19/02/2002, p.4.
- Goñi, M. (27/04/2002) "Piñero: "hay que quitar al president o matar al conseller" a *Diario de Mallorca* 27/04/2002, p.3.
- Goñi, M. (24/05/2003) "Cuatro años de tensión en el turismo balear" a *Diario de Mallorca* 24/05/2003, p.2.
- Goñi, M. (24/05/2003) "Matas llama al voto porqué están en juego "los puestos de trabajo"" a *Diario de Mallorca* 24/05/2003, p.2.
- Goñi, M. (24/11/2004) "La CEOE se ofrece para construir dos autopistas en Balears, una de peaje" a *Diario de Mallorca* 24/11/2004, p.50.
- Goñi, M. (13/04/2005) "Inputar o no a Matas y Estaràs" a *Diario de Mallorca* 13/04/2005, p.8.
- Goñi, M. (15/07/2005) "Dos cables eléctricos transportarán unos 400 megavatios a Balears desde Sagunto" a *Diario de Mallorca* 15/07/2005, p.4.
- Goñi, M. (20/01/2006) "Los empresarios tendrán que elegir entre trabajar con EEUU o con Cuba", advierte Aguirre" a *Diario de Mallorca* 20/01/2006, p.4.
- Goñi, M. (24/02/2006) "El Govern ha gastado 258000 euros en la autopista de Inca a Manacor que ahora rechaza" a *Diario de Mallorca* 24/02/2006, p.6.
- Goñi, M. (4/03/2006) "Antich quiere "partir de cero" con los empresarios y buscar acuerdos sin ecotasa" a *Diario de Mallorca* 4/03/2006, p.3.
- Goñi, M. (7/03/2006) "El Consell aprueba retirar la autovía Inca-Manacor del plan de carreteras" a *Diario de Mallorca* 7/03/2006, p.2.
- Goñi, M. (16/04/2006) "La recompensa de Matutes fue un ofrecimiento cont trampa" (Entrevisa a Fanny Tur) *Diario de Mallorca* 16/04/2006, p.12-13.
- Goñi, M. (23/08/2006) "EU-Els Verds denuncia 15 casos de corrupción en ayuntamientos del PP" a *Diario de Mallorca* 23/08/2006, p.5.
- Goñi, M. (18/10/2006) "El PP rechaza la iniciativa Salvem Mallorca por su "escasa solvencia"" a *Diario de Mallorca* 18/10/2006, p.2-3.
- Goñi, M. (18/10/2006) "El PP rechaza la iniciativa Salvem Mallorca por su "escasa solvencia"" a *Diario de Mallorca* 18/10/2006, p.2.
- Goñi, M. (23/02/2007) "Matas ve el principal riesgo del futuro en la expansión demográfica" a *Diario de Mallorca* 23/02/2007, p.2.
- Goñi, M. (28/03/2007) "El PSOE pide a Matas que aclare como paga su "palacete" o dimita" a *Diario de Mallorca* 28/03/2007, p.2.
- Goñi, M. (8/05/2007) "Unos 25000 tramos de tubo conducirán el gas natural de la península a Mallorca" a *Diario de Mallorca* 8/05/2007, p.9.
- Guede, A. (2005) "Los hoteles afectados por el Wilma recibirán créditos del Gobierno" a *Hosteltur* núm.142, p.26-27.
- Guede, A. (22/11/2006) "My Travel gestionará los hoteles alquilados a Globales" a *Hosteltur* 22/11/2006 ([www.hosteltur.com/noticias/38503\\_my-travel-gestionara-hoteles-alquilados-globales.html](http://www.hosteltur.com/noticias/38503_my-travel-gestionara-hoteles-alquilados-globales.html), juny 2010).
- Guede, A. (5/06/2007) "My Travel crea la marca Hi Hotels para comercializar los establecimientos alquilados a Globales" a *Hosteltur* 5/06/2007 ([www.hosteltur.com/noticias/42884\\_my-travel-crea-marca-hi-hotels-comercializar-establecimientos-alquilados-globales.html](http://www.hosteltur.com/noticias/42884_my-travel-crea-marca-hi-hotels-comercializar-establecimientos-alquilados-globales.html), juny 2010).
- Guede, A. (24/07/2007) "La cadena española Sirenis abre su primer hotel en Cuba" a *Hosteltur* 24/07/2007 ([www.hosteltur.com/44419\\_cadena-espanola-sirenis-abre-su-primer-hotel-cuba.html](http://www.hosteltur.com/44419_cadena-espanola-sirenis-abre-su-primer-hotel-cuba.html), març 2011).
- Guede, A. (26/07/2007) "Riu dejará de gestionar cuatro establecimientos, dos españoles y dos extranjeros" a *Hosteltur* 26/07/2007 ([www.hosteltur.com/noticias/44488\\_riu-dejara-gestionar-cuatro-establecimientos-dos-espanoles-extranjeros.html](http://www.hosteltur.com/noticias/44488_riu-dejara-gestionar-cuatro-establecimientos-dos-espanoles-extranjeros.html), desembre 2010).
- Guede, A. (30/07/2007) "AZ Hotels amplía su portafolio internacional" a *Hosteltur* 30/07/2007 ([www.hosteltur.com/noticias/44573\\_az-hotels-amplia-su-portafolio-internacional.html](http://www.hosteltur.com/noticias/44573_az-hotels-amplia-su-portafolio-internacional.html), desembre 2010).
- Guede, A. (12/09/2007) "Nuevo proyecto de Iberostar en México" a *Hosteltur* 12/09/2007 ([www.hosteltur.com/45791\\_nuevo-proyecto-iberostar-mexico.html](http://www.hosteltur.com/45791_nuevo-proyecto-iberostar-mexico.html), febrer 2011).



- Guede, A. (30/01/2008) "Bulgaria contará a partir de mayo con tres hoteles de la marca Sol" a *Hosteltur* 30/01/2008 ([www.hosteltur.com/49875\\_bulgaria-contara-partir-mayo-tres-hoteles-marca-sol.html](http://www.hosteltur.com/49875_bulgaria-contara-partir-mayo-tres-hoteles-marca-sol.html), abril 2011).
- Guede, A. (3/03/2008) "Sol Meliá destinará 325 M € a la adquisición de pequeñas y medianas cadenas" a *Hosteltur* 3/03/2008 ([www.hosteltur.com/50889\\_sol-melia-destinara-325-m-adquisicion-pequenas-medianas-cadenas.html](http://www.hosteltur.com/50889_sol-melia-destinara-325-m-adquisicion-pequenas-medianas-cadenas.html), febrer 2011).
- Guede, A. (9/06/2008) "Barceló aumenta un 25% su oferta hotelera en EE UU" a *Hosteltur* 9/06/2008 ([www.hosteltur.com/53478\\_barcelo-aumenta-25-su-oferta-hotelera-ee-uu.html](http://www.hosteltur.com/53478_barcelo-aumenta-25-su-oferta-hotelera-ee-uu.html), març 2011).
- Guede, A. (28/10/2008) "Iberostar invierte 63 M € en su tercer establecimiento en Brasil" a *Hosteltur* 28/10/2008 ([www.hosteltur.com/56769\\_iberostar-invierte-63-m-su-tercer-establecimiento-brasil.html](http://www.hosteltur.com/56769_iberostar-invierte-63-m-su-tercer-establecimiento-brasil.html), abril 2011).
- Guede, A. (24/12/2008) "Sol Meliá inaugura su primer 5 estrellas en Portugal" a *Hosteltur* 24/12/2008 ([www.hosteltur.com/58002\\_sol-melia-inaugura-su-primer-5-estrellas-portugal.html](http://www.hosteltur.com/58002_sol-melia-inaugura-su-primer-5-estrellas-portugal.html), abril 2011).
- Guede, A. (25/03/2009) "Playa Sol da el salto internacional y entra en el segmento urbano" a *Hosteltur* 25/03/2009 ([www.hosteltur.com/59747\\_playa-sol-da-salto-internacional-entra-segmento-urbano.html](http://www.hosteltur.com/59747_playa-sol-da-salto-internacional-entra-segmento-urbano.html), abril 2011).
- Guede, A. (30/05/2009) "Riu regresa a Croacia" a *Hosteltur* 30/05/2009 ([www.hosteltur.com/61168\\_riu-regresa-croacia.html](http://www.hosteltur.com/61168_riu-regresa-croacia.html), abril 2011).
- Guede, A. (21/07/2009) "Sol Meliá amplía su presencia en Bulgaria" a *Hosteltur* 21/07/2009 ([www.hosteltur.com/62246\\_sol-melia-amplia-su-presencia-bulgaria.html](http://www.hosteltur.com/62246_sol-melia-amplia-su-presencia-bulgaria.html), abril 2011).
- Guede, A. (16/09/2009) "El primer complejo de Fiesta en Brasil se abrirá en 2010 y costará más de 100 M €" a *Hosteltur* 16/09/2009 ([www.hosteltur.com/63287\\_primer-complejo-fiesta-brasil-se-abrira-2010-costara-100-m.html](http://www.hosteltur.com/63287_primer-complejo-fiesta-brasil-se-abrira-2010-costara-100-m.html), abril 2011).
- Guede, A. (16/09/2009) "Riu firma un contrato de cooperación para llegar a Turquía" a *Hosteltur* 16/09/2009 ([www.hosteltur.com/63294\\_riu-firma-contrato-cooperacion-llegar-turquia.html](http://www.hosteltur.com/63294_riu-firma-contrato-cooperacion-llegar-turquia.html), març 2011).
- Guede, A. (17/09/2009) "Riu invertirá 85 M € en su primer hotel urbano" a *Hosteltur* 17/09/2009 ([www.hosteltur.com/63313\\_riu-invertira-85-m-su-primer-hotel-urbano.html](http://www.hosteltur.com/63313_riu-invertira-85-m-su-primer-hotel-urbano.html), març 2011).
- Guede, A. (3/12/2009) "Iberostar incorporará tres establecimientos en Túnez" a *Hosteltur* 3/12/2009 ([www.hosteltur.com/65108\\_iberostar-incorporara-tres-establecimientos-tunez.html](http://www.hosteltur.com/65108_iberostar-incorporara-tres-establecimientos-tunez.html), març 2011).
- Guede, A. (12/05/2010) "Fiesta Hotel Group sigue invirtiendo en Jamaica" a *Hosteltur* 12/05/2010 ([www.hosteltur.com/683\\_aena-presenta-fitur-2001-mundo-navegacion-aerea-aeropuertos.html](http://www.hosteltur.com/683_aena-presenta-fitur-2001-mundo-navegacion-aerea-aeropuertos.html), març 2011).
- Guede, A. (8/06/2010) "Sol Meliá vende a Wyndham la marca Tryp por unos 36 M €" a *Hosteltur* 8/06/2010 ([www.hosteltur.com/68858\\_sol-melia-vende-wyndham-marca-tryp-36-m.html](http://www.hosteltur.com/68858_sol-melia-vende-wyndham-marca-tryp-36-m.html), març 2011).
- Guede, A. (22/10/2010) "Tryp by Wyndham abrirá un hotel en Nueva York en 2011" a *Hosteltur* 22/10/2010 ([www.hosteltur.com/71426\\_tryp-by-wyndham-abrira-hotel-nueva-york-2011.html](http://www.hosteltur.com/71426_tryp-by-wyndham-abrira-hotel-nueva-york-2011.html), març 2011).
- Guede, A. (2011) "España: de la atomización a la agregación" a *Hosteltur* núm.201, p.40-44.
- Guerrero, B. (16/02/2010) "Fiesta Hoteles revisa su plan estratégico por la crisis y aminora su crecimiento" a *Cinco Días* 16/02/2010 ([www.cincodias.com/articulo/empresas/Fiesta-Hoteles-revisa-plan-estrategico-crisis-aminora-crecimiento/20100216cdsdiemp\\_23/](http://www.cincodias.com/articulo/empresas/Fiesta-Hoteles-revisa-plan-estrategico-crisis-aminora-crecimiento/20100216cdsdiemp_23/), febrer 2011).
- Guijarro, F. (27/09/1990) "Viajes Ceres se declara en suspensión de pagos ante la falta de acuerdo entre Zontur y Enatcar" a *Diario de Mallorca* 27/09/1990, p.6.
- Guijarro, F. (6/11/1990) "CCOO denuncia graves irregularidades en el intento de despido del personal del hotel Belvedere" a *Diario de Mallorca* 6/11/1990, p.5.
- Guijarro, F. (24/11/1990) "Unas 24.000 plazas hoteleras de Mallorca están dispuestas a darse de baja voluntariamente" a *Diario de Mallorca* 24/11/1990, p.5.
- Guijarro, F. (31/01/1991) "El juzgado admite la quiebra del mayor hotel de Cala Major" a *Diario de Mallorca* 31/01/1991, p.8.
- Guijarro, F. (16/10/1995) "La conselleria de Turismo ha abierto este año 273 expedientes sancionadores" a *Diario de Mallorca* 16/10/1995, p.7.
- Guijarro, F. (19/11/1996) "La cifra de establecimientos abiertos con orden de cierre se amplía" a *Diario de Mallorca* 19/11/1996, p.8.
- Guijarro, F. (27/03/2001) "El Govern inspecciona los hoteles con posibles defectos de estructura" a *Diario de Mallorca* 27/03/2001, p.2.
- Guijarro, F. (16/02/2002) "Hacienda detecta un fraude fiscal en Balears de 186,28 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 16/02/2002, p.5.
- Guijarro, F. (24/03/2002) "First Choice califica de irresponsabilidad aplicar la ecotasa tras el 11 de septiembre" a *Diario de Mallorca* 24/03/2002, p.5.
- Guijarro, F. (30/04/2002) "Los hoteleros reciben presiones, de TTOO para no cobrar la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 30/04/2002, p.2.
- Guijarro, F. (1/05/2002) "El Govern exige a los TTOO que no presionen para evitar la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 1/05/2002, p.2.

- Guijarro, F. (25/02/2003) "El sector turístico balear bloquea sus inversiones debido a la crisis" a *Diario de Mallorca* 25/02/2003, p.2.
- Guijarro, F. (4/05/2003) "La legislatura de los millones perdidos" a *Diario de Mallorca* p.6.
- Guijarro, F. (26/05/2003) "Matas se compromete a trabajar para "devolver la calidad de vida a los isleños"" a *Diario de Mallorca* 26/05/2003, p.8.
- Guijarro, F. (28/05/2004) "Los hoteleros admiten que el producto balear se está quedando obsoleto" a *Diario de Mallorca* 28/05/2004, p.3.
- Guijarro, F. (26/06/2004) "Los hoteles de trece zonas turísticas podrán convertirse en viviendas" a *Diario de Mallorca* 26/06/2004, p.2.
- Guijarro, F. (27/06/2004) "Los hoteleros aplauden al Consell por dejar que sus edificios se conviertan en pisos" a *Diario de Mallorca* 27/06/2004, p.4.
- Guijarro, F. (9/07/2004) "Las cadenas proyectan cerrar más hoteles durante el próximo invierno" a *Diario de Mallorca* 9/07/2004, p.7.
- Guijarro, F. (24/10/2004) "Los mallorquines Juan y Carlos March se sitúan entre las mayores fortunas del Mundo" a *Diario de Mallorca* 24/10/2004, p.3.
- Guijarro, F. (23/04/2005) "Madrid exige que se cambie el plan territorial para ampliar Son Sant Joan" a *Diario de Mallorca* 23/04/2005, p.2-3.
- Guijarro, F. (26/04/2005) "El Gobierno central se compromete a no ampliar el aeropuerto de Palma" a *Diario de Mallorca* 26/04/2005, p.4.
- Guijarro, F. (27/04/2005) "El PSIB cree que Madrid no pagará el soterramiento de vías ni el metro a la UIB" a *Diario de Mallorca* 27/04/2005, p.5.
- Guijarro, F. (20/05/2005) "Discrepancias en el Consorcio sobre el marco legal de la remodelación de la Platja de Palma" a *Diario de Mallorca* 20/05/2005, p.3.
- Guijarro, F. (14/07/2005) "El puerto proyecta una gran estación marítima y el derribo de las existentes" a *Diario de Mallorca* 14/07/2005, p.2.
- Guijarro, F. (27/07/2005a) "El PSM acusa al Govern de "malversación de fondos públicos" en la adjudicación de obras" a *Diario de Mallorca* 27/07/2005, p.3.
- Guijarro, F. (27/07/2005b) "Matas subraya la necesidad de mejorar la red viaria para reducir los accidentes" a *Diario de Mallorca* 27/07/2005, p.2.
- Guijarro, F. (6/11/2005) "Los economistas afirman que la autotaa no perjudicará la afluencia de turistas" a *Diario de Mallorca* 6/11/2005, p.12.
- Guijarro, F. (22/01/2006) "La falta de alcantarillado paraliza las licencias en 40 urbanizaciones" a *Diario de Mallorca* 22/01/2006, p.2.
- Guijarro, F. (25/05/2006) "Unos 330 millones de euros del 'dinero negro' balear van a prescribir en junio" a *Diario de Mallorca* 25/05/2006, p.2.
- Guijarro, F. (6/10/2006) "El Consell añadirá 25 millones de euros a las inversiones viarias del Estado" a *Diario de Mallorca* 6/10/2006, p.3.
- Guijarro, F. (12/10/2006) "El personal de Hacienda denuncia que Balears es un paraíso para el dinero negro" a *Diario de Mallorca* 12/10/2006, p.2.
- Guijarro, F. (6/01/2007) "Hoteleros y Govern negocian regularizar miles de plazas ilegales" a *Diario de Mallorca* 6/01/2007, p.2.
- Guijarro, F. (17/01/2007) "El Consell decide suspender las licencias urbanísticas de Andratx" a *Diario de Mallorca* 17/01/2007, p.2.
- Guijarro, F. (11/02/2007) "Los inmigrantes superan en nivel de formación a los isleños" a *Diario de Mallorca* 11/02/2007, p.2.
- Guijarro, F. (20/02/2007) "El Tribunal Superior de Baleares decide paralizar las nuevas urbanizaciones" a *Diario de Mallorca* 20/02/2007, p.12.
- Guijarro, F. (13/03/2007) "El Constitucional abre la puerta a la ampliación del aeropuerto" a *Diario de Mallorca* 13/03/2007, p.2-3.
- Guijarro, F. (18/03/2007) "Unas 50.000 personas salen a la calle para exigir que no se destruya Mallorca" a *Diario de Mallorca* 18/03/2007, p.2.
- Guijarro, F. (18/03/2007) "Unas 50000 personas salen a la calle para exigir que no se destruya Mallorca" a *Diario de Mallorca* 18/03/2007.
- Guijarro, F. (1/07/2007) "Turismo propondrá en un mes las condiciones para regularizar miles de plazas hoteleras ilegales" a *Diario de Mallorca* 1/07/2007, p.9.
- Guijarro, F. (7/09/2007) "El Consejo de Ministros aprueba hoy el convenio de carreteras" a *Diario de Mallorca* 7/09/2007, p.2-3.
- Guijarro, F. (24/09/2007) "El Govern cerrará el Metro hasta haber solventado todas las deficiencias" a *Diario de Mallorca* 24/09/2007, p.2.
- Guijarro, F. (17/12/2007) "La investigaciones se centran en las áreas de cinco municipios" a *Diario de Mallorca* 17/12/2007, p.3.
- Guijarro, F. (17/01/2008) "Doce arribadas sin una ruta estable, según el Govern" a *Diario de Mallorca* 17/01/2008, p.3.

- Guijarro, F. (23/03/2008) "Alianza del Govern y Hacienda contra el fraude en la venta de casas" a *Diario de Mallorca* 23/03/2008, p.2.
- Guijarro, F. (6/06/2008) "Los propietarios de la finca rechazan formalizar la venta al Govern balear" a *Diario de Mallorca* 6/06/2008, p.9.
- Guijarro, F. (17/06/2008) "Vicenç Grande presenta suspensión de pagos por la 'crisis inmobiliaria'" a *Diario de Mallorca* 17/06/2008, p.2.
- Guijarro, F. (30/06/2008) "Las autopistas del PP en la isla han costado un 66% más de lo pactado" a *Diario de Mallorca* 30/06/2008, p.2.
- Guijarro, F. (23/07/2008) "La reparación del metro ha costado 28 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 23/07/2008, p.2-3.
- Guijarro, F. (26/07/2008) "Medio Ambiente bloquea el polígono industrial de Grande en Marratxí" a *Diario de Mallorca* 26/07/2008([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008072600\\_2\\_379509\\_Mallorca-Medio-Ambiente-bloquea-poligono-industrial-Grande-Marratxi](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008072600_2_379509_Mallorca-Medio-Ambiente-bloquea-poligono-industrial-Grande-Marratxi), noviembre 2008).
- Guijarro, F. (28/07/2008) "El metro de Palma se reabre hoy al público con un precio de 0.90 euros por trayecto" a *Diario de Mallorca* 28/07/2008, p.5.
- Guijarro, F. (18/09/2008) "Son Espases va a elevar el tráfico de la zona en unos 6000 vehículos diarios más" a *Diario de Mallorca* 18/09/2008, p.5.
- Guijarro, F. (20/11/2008) "El Palma Arena se inauguró con deficiencias millonarias" a *Diario de Mallorca* 20/11/2008, p.2.
- Guijarro, F. (18/12/2008) "Los constructores afirman que es habitual iniciar la reforma de hoteles sin licencia" a *Diario de Mallorca* 18/12/2008, p.5.
- Guijarro, F. (1/05/2009) "Las cadenas hoteleras admiten fuertes daños económicos por la situación de México" a *Diario de Mallorca* 1/05/2009, p.5.
- Guijarro, F. (29/05/2009) "Antich no descarta volver a adjudicar la construcción del Palacio de Congresos" a *Diario de Mallorca* 29/05/2009, p.2.
- Guijarro, F. (31/10/2009) "Bartomeu Reus deja hoy la presidencia de Gesa después de 12 años" a *Diario de Mallorca* 31/10/2009, p.9.
- Guijarro, F. (14/11/2009) "Malestar de la mayoría de alcaldes ante los cambios del plan de carreteras" a *Diario de Mallorca* 14/11/2009, p.4.
- Guijarro, F. (6/02/2010) "Armengol destituye a los cargos de UM en el Consell por "pérdida de confianza"" a *Diario de Mallorca* 6/02/2010, p.7.
- Guijarro, F. (15/04/2010) "El Grupo Gestión T3 compra el hotel Hilton sa Torre por 29 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 15/04/2010, p.14.
- Guijarro, F. (2/09/2010) "Unos 5000 parados quedan excluidos de la ayuda de 426 euros, según los sindicatos" a *Diario de Mallorca* 2/09/2010, p.3.
- Guijarro, F. (18/09/2010) "Los hoteleros de Mallorca reactivan las grandes reformas en sus establecimientos" a *Diario de Mallorca* 18/09/2010, p.9.
- Guijarro, F. (12/10/2010) "Las cadenas reclaman a Antich que declare de "interés general" las reformas hoteleras" a *Diario de Mallorca* 12/10/2010, p.5.
- Guijarro, F. (24/12/2010) "El Estado inyecta 54 millones de euros para mejorar el turismo isleño" a *Diario de Mallorca* 24/12/2010, p.3.
- Guijarro, F. (29/01/2011) "El segundo cinturón de Palma contará con 14 nuevos puentes" a *Diario de Mallorca* 29/01/2011, p.2-3.
- Guijarro, F. (2/02/2011) "Barceló y Sol Meliá planean cerrar temporalmente sus hoteles en Egipto" a *Diario de Mallorca* 2/02/2011, p.9.
- Guijarro, F. (19/02/2011) "Los hoteleros cifran la deuda de Nueva Rumasa en la isla en "decenas de millones" a *Diario de Mallorca* 19/02/2011, p.2.
- Guijarro, F. (13/04/2011) "El Consell cambia la Vía Conectora y no tirará las casas de Son Sardina" a *Diario de Mallorca* 13/04/2011, p.3.
- Guijarro, F. i Modem, P. (20/04/2006) "El ministerio de Fomento acepta negociar con los consells un nuevo convenio de carreteras" a *Diario de Mallorca* 20/04/2006, p.5.
- Guijarro, F. i Morales, M. (16/03/2005) "Los economistas dudan que las rebajas fiscales de Matas sean viables" a *Diario de Mallorca* 16/03/2005, p.5.
- Guijarro, F.; Frau, M. i Peris, X. (19/03/2009) "Pascual descarta dimitir y dice que exigirá responsabilidades en su departamento" a *Diario de Mallorca* 19/03/2009, p.5.
- Guijarro, F.; Manso, M. i Eza, V. (25/07/2009) "El sector empresarial espera que los acuerdos sean sólo "un primer paso"" a *Diario de Mallorca* 25/07/2009, p.5.
- Guillén, M.F. (2006) *El auge de la empresa multinacional española*. Ed. Marcial Pons, Madrid.
- Gutiérrez del Castillo, C. (1981) "Una estimación del mercado negro de aceite de oliva en la posguerra española" a *Agricultura y Sociedad* núm.29, p.153-173.
- Gutiérrez, L. (5/06/2006) "El consistorio paraliza las licencias de viviendas plurifamiliares en la costa" a *Diario de Mallorca* 5/06/2006, p.18.

- Gutiérrez, L. i Frau, J. (22/09/2006) "Hidalgo abre un expediente al GOB por infracción en las obras de La Trapa" a *Diario de Mallorca* 22/09/2006, p.22.
- Gutiérrez, L. i Moure, I. (21/03/2007) "El pleno aprueba las NNSS y recupera el área de Urbanismo cedida al Consell" a *Diario de Mallorca* 21/03/2007 ([www.diariodemallorca.es/part-forana/1477/pleno-aprueba-nnss-recupera-area-urbanismo-cedida-consell/250244.html](http://www.diariodemallorca.es/part-forana/1477/pleno-aprueba-nnss-recupera-area-urbanismo-cedida-consell/250244.html), abril 2010).
- Gutiérrez, L. i Moure, I. (14/02/2010) "El PP cierra filas en torno a Porsell tras su imputación" a *Diario de Mallorca* 14/02/2010, p.27.
- Gutiérrez, M. (2005) "Puerto Cancún" a *Revista Obras* núm.392 (<http://dictyog.fi-c.unam.mx/~disyp/lecturas/puertocancun.pdf>, febrer 2011).
- Hall, D. (2008) "From "bricklaying" to "bricolage": transition and tourism development in Central and Eastern Europe" a *Tourism Geographies* vol.10 núm.4, p.410-428.
- Hall, D.; Smith, M. i Marciszewska, B. (eds) (2006) *Tourism in the New Europe: the Challenges and Opportunities of EU Enlargement*. CABI Publishing, Wallingford.
- Hall, D.R. (1995) "Tourism change in Central and Eastern Europe" a Montanari, A. i Williams, A.M. (ed) *European tourism. Regions, spaces and restructuring*. John Wiley & Sons, Chichester, p.221-244.
- Hampton, M.P. (1996) "Sixties child? The emergence of Jersey as an offshore finance centre 1955-71" a *Accounting, Business and Financial History*, vol. 6, p. 51-71.
- Harvey, D. (1989) "From Managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism" a *Geografiska Annaler* vol.71, núm. 1, p. 3-17.
- Harvey, D. (2003) *Espacios de esperanza*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Harvey, D. (2004) *El nuevo imperialismo*. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Harvey, D. (2005) "El arte de la renta: la globalización y la mercantilización de la cultura" a Harvey, D. i Smith, N. *Capital financiero, propiedad inmobiliaria y cultura*. Servei de Publicacions de la UAB, Barcelona, p.29-57.
- Harvey, D. (2006a [1982]) *Limits to capital*. Verso, Londres.
- Harvey, D. (2006b) *Paris, capital of modernity*. Routledge, Nova York.
- Harvey, D. (2007a) *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press, Nova York.
- Harvey, D. i Smith, N. (2005) *Capital financiero, propiedad inmobiliaria y cultura*. Universitat Autònoma de Barcelona, Col·lecció ContraTextos, Barcelona.
- Hauser, E. (10/07/2009) "TUI Group GmbH" ([www.answers.com/topic/tui-group-gmbh](http://www.answers.com/topic/tui-group-gmbh), juliol 2009).
- Hazbun, W. (2006) "Explaining the Arab Middle East Tourism Paradox" a *The Arab World Geographer* vol.9 núm.3, p.201-14.
- Hazbun, W. (2007/2008) "Images of Openness, Spaces of Control: The Politics of Tourism Development in Tunisia" a *Arab Studies Journal* vol.15 núm.2/ vol.16 núm.1, p.10-35.
- Hazbun, W. (2008) *Beaches, Ruins, Resorts. The Politics of Tourism in the Arab World*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Hernández, E. i Torres, J.C. (1999) "La internacionalización de la empresa turística" a Bayón, F. (dir) *50 años del turismo español*. Ed. Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p.1089-1098.
- Hernández Andreu, J. (2005) "El Banco de Menorca (1911-1952)" a *VIII Congreso de la Asociación Española de Historia Económica* (a [www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b23\\_hernandez\\_andreu.pdf](http://www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b23_hernandez_andreu.pdf), octubre 2008).
- Hernández, L. (2/06/1992) "La comisión técnica del POOT se pone en marcha sin los hoteleros" a *Última Hora* 2/06/1992, p.20.
- Hernández-Vigueras, J. (2005) *Los paraísos fiscales*. Akal, Madrid.
- Hernández-Vigueras, J. (2008) *La Europa opaca de las finanzas y sus paraísos fiscales*. Icaria, Barcelona.
- Herranz, A. i Roque, J.M. (2006) *La Segona República a Mallorca. El temps, els fets i els protagonistes*. Miquel Font Editor, Palma.
- Herrera, L. (1999) "La expansión 1962-1972" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 71-104.
- Herrero, J.L. (1991) "Las relaciones de trabajo" a Etxezarreta, M. (coord) *La reestructuración del capitalismo en España 1970-1990*. Icaria, Barcelona, p.371-398.
- Hidalgo, J.R: (23/05/1976) "El poblado gitano de Son Banya, una experiencia fracasada" a *El País* 23/05/1976 ([www.elpais.com/articulo/sociedad/poblado/gitano/Banya/experiencia/fracasada/elpepisoc/19760523elpepisoc\\_10/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/sociedad/poblado/gitano/Banya/experiencia/fracasada/elpepisoc/19760523elpepisoc_10/Tes/), gener 2010).
- Hiernaux, D. (1999) "Cancún Bliss" a Judd, D.R. i Fainstein, S.S. (ed) *The tourist city*. Yale University Press, Londres, p.124-139.
- Hiernaux, D. (2005) "La promoción inmobiliaria y el turismo residencial: el caso mexicano" a *Scripta Nova* vol.IX núm.194 ([www.ub.edu/geocrit/sn/sn-194-05.htm](http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-194-05.htm), febrer 2011).
- Hobsbawm, E. (2006) *Historia del siglo XX*. Crítica, Barcelona.
- Holgado, I. (2008) "Trabajos y estrategias de las mujeres migrantes" a Rodríguez-Martínez, P. (ed) *Mujeres, trabajos y empleos. En tiempos de la globalización*. Icaria, Barcelona, p.87-114.
- Holloway, J. i Peláez, E. (eds) (1998) *Zapatista!: reinventing revolution in Mexico*. Pluto Press, Londres.
- Homar, J.A. (1962) "Los lignitos de Mallorca" a *BCOCIN* núm.635, p.105-111.

- Horcajo, X. (5/11/1996) "Inmobiliaria Alcázar acusa de irregularidades por 1.000 millones al anterior equipo" a *El País* 5/11/1996 ([www.elpais.com/articulo/economia/BANCO\\_DE\\_ESPANA/INMOBILIARIA\\_ALCAZAR/Inmobiliaria/Alcazar/acusa/irregularidades/1000/millones/anterior/equipo/elpepieco/19961105elpepieco\\_16/Te\\_s](http://www.elpais.com/articulo/economia/BANCO_DE_ESPANA/INMOBILIARIA_ALCAZAR/Inmobiliaria/Alcazar/acusa/irregularidades/1000/millones/anterior/equipo/elpepieco/19961105elpepieco_16/Te_s), novembre 2010).
- Horrach, A. i Mascaró, P. (1998) "El mercado de trabajo Balear: datos sobre una segmentación" a Reina, J.L. (coord) *Políticas de mano de obra en las empresas baleares* (Apéndice I). Gabinete Técnico de CC.OO. Illes Balears, Palma.
- Hostelmarket (1996) *Anuario de la hostelería. Hostelmarket 1996*. Publicaciones Alimarket, Madrid.
- Hostelmarket (1/11/1998a) "Grubarges nos permitirá acometer el triple de operaciones con los mismos recursos" (Entrevista a Simón Pedro Barceló) a *Revista Hostelmarket* núm.0 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h000023](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h000023), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/1998a) "Iberia y Sol Meliá crean Viva Tours" a *Revista Hostelmarket* 1/11/1998 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h000003](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h000003), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/1998c) "Hotetur se hace con cuatro hoteles en el Caribe" a *Revista Hostelmarket* núm.0 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h000012](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h000012), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/1998d) "Sol Meliá inaugura hoteles en Cuba y Venezuela" a *Revista Hostelmarket* núm.0 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h000011](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h000011), novembre 2006).
- Hostelmarket (1999) "Las cadenas españolas aceleran su expansión en el exterior" a *Revista Hostelmarket* núm.5, p.34-43.
- Hostelmarket (1/01/1999a) "La familia Escarrer concluye la integración de sus negocios hoteleros" a *Revista Hostelmarket* núm.1, p.22-23.
- Hostelmarket (1/01/1999b) "Grubarges comienza su andadura" a *Revista Hostelmarket* núm.1 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h001041](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h001041), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/01/1999c) "Iberostar, nuevos hoteles en Cuba, R. Dominicana y Túnez" a *Revista Hostelmarket* núm.1 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h001025](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h001025), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/02/1999a) "RIU construirá un hotel de mayor dimensión" a *Revista Hostelmarket* núm.3 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h002002](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h002002), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/02/1999b) "Barceló, nueva estructura para salir a Bolsa" a *Revista Hostelmarket* núm.3 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h002020](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h002020), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/02/1999c) "Grupo Piñero levantará dos hoteles en Tenerife con 1900 camas" a *Revista Hostelmarket* núm.2 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h002016](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h002016), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/02/1999d) "SOL MELIA, complejo en R. Dominicana con 2.400 habitaciones" a *Revista Hostelmarket* núm.2 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h002022](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h002022), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/03/1999c) "Grubarges comienza a desarrollar proyectos propios" a *Revista Hostelmarket* núm.3 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h003006](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h003006), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/03/1999d) "Fiesta incorpora un hotel en Túnez" a *Revista Hostelmarket* núm.3 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h003020](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h003020), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/03/1999e) "Hotetur construirá un hotel en Cuba, junto a HORIZONTES" a *Revista Hostelmarket* núm.3 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h003018](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h003018), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/1999a) "RIU, apertura en El Algarve y proyecto en Madeira" a *Revista Hostelmarket* núm.15 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h015004](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h015004), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/06/1999) "Riu integra los "Iberotel" de Túnez" a *Revista Hostelmarket* núm.6 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h006020](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h006020), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/09/1999) "La nueva VIVA HOTELS abre el "Cala Mesquida" a *Revista Hostelmarket* núm.8 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h008033](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h008033), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/07/1999a) "Sol Meliá pasa a ser propietaria de 66 hoteles en España" a *Revista Hostelmarket* núm.7 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h007008](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h007008), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/07/1999b) "La compra-venta de hoteles movió más de 110.000 M.pts. en 1998" a *Revista Hostelmarket* núm. 7 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h007043](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h007043), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/07/1999c) "Grupo Piñero abre el "Bahía Príncipe Tulum"" a *Revista Hostelmarket* núm.7 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h007018](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h007018), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/1999a) "Barceló decide retrasar su salida a Bolsa" a *Revista Hostelmarket* núm.9 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h009022](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h009022), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/1999b) "Barceló incorpora cinco hoteles en Costa Rica e Isla Margarita" a *Revista Hostelmarket* núm.9 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h009019](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h009019), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/1999) "Riu toma dos nuevos hoteles en Túnez" a *Revista Hostelmarket* núm.10 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h010018](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h010018), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/12/1999) "Grupotel incorpora sus primeros hoteles en Ibiza" a *Revista Hostelmarket* núm.11 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h011001](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h011001), novembre 2006).
- Hostelmarket (2000a) "Airtours se hace con el 50% e Hotetur por 7.850 M." a *Revista Hostelmarket* núm.20, p.4-5.
- Hostelmarket (2000b) "Balears apuesta por el turismo de calidad, tras renunciar a la "masificación"" a *Revista Hostelmarket* núm.16, p.46-57.

- Hostelmarket (2000c) "VIVA integra dos nuevos hoteles mallorquines" a *Revista Hostelmarket* núm.16 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h016005](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h016005), novembre 2006).
- Hostelmarket (2000d) "Hoteles vacacionales. Los touroperadores europeos toman la iniciativa" a *Revista Hostelmarket* núm.14, p.38-45.
- Hostelmarket (2000e) "El número de hoteles de las cadenas españolas en el exterior ha crecido un 35% en sólo un año" a *Revista Hostelmarket* núm.17, p.34-43.
- Hostelmarket (1/01/2000a) "Sol Meliá invertirá 14800 M. para nuevos hoteles en España" a *Revista Hostelmarket* núm.15 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h015001](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h015001), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/01/2000b) "Grubarges compra 4 hoteles en México" a *Revista Hostelmarket* núm.15 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h012026](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h012026), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/02/2000) "Siete cadenas se unen para construir 6 hoteles en Salobreña" a *Revista Hostelmarket* núm.13 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020002](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020002), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/2000a) "Airtours toma el control de HOTELES GLOBALES por 12.200 M." a *Revista Hostelmarket* núm.15 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h056001](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h056001), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/2000b) "Hotetur alquila el dominicano "Boca Chica"" a *Revista Hostelmarket* núm.15 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h015028](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h015028), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/2000c) "GRUBARGES comprará 16 hoteles en EE.UU. por 56.700 M.pts." a *Revista Hostelmarket* núm.4 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h004022](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h004022), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/2000d) "Barceló gestionará en Shangai un hotel de lujo" a *Revista Hostelmarket* núm.15 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h015005](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h015005), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/05/2000b) "VIVA integra dos nuevos hoteles mallorquines" a *Revista Hostelmarket* núm.16 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h016005](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h016005), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/06/2000) "Sol Meliá vende tres establecimientos en Canarias por 4000 M.pts" a *Revista Hostelmarket* núm.17 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h017001](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h017001), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/07/2000a) "MAC HOTELS compra el dominicano "Bávaro Grand" a ALLEGRO" a *Revista Hostelmarket* núm.16 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h016005](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h016005), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/07/2000b) "Iberostar adquiere la cadena SUNGARDEN por cerca de 30000 M pts" a *Revista Hostelmarket* núm.18 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h018003](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h018003), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/09/2000) "Sol Meliá compra Tryp por 60000 M. para reforzar su liderazgo en España" a *Revista Hostelmarket* núm.19 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h019001](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h019001), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/2000a) "VIVA HOTELS ultima el aparthotel "Viva Menorca"" a *Revista Hostelmarket* núm.20 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020012](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020012), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/2000b) "VIVA HOTELS y PRINSOTEL crean la cadena EXCELLENCE" a *Revista Hostelmarket* núm.20 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020027](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020027), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/2000c) "Globalia construirá un complejo de 5E en República Dominicana" a *Revista Hostelmarket* núm.20 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020029](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020029), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/2000d) "RIU abre en México el "Riu Playacar"" a *Revista Hostelmarket* núm.20 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020028](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020028), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/2000e) "Barceló incorpora cinco nuevos hoteles en España y tres en el Caribe" a *Revista Hostelmarket* núm.20 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020011](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h020011), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2000a) "Grupotel adquiere el "Playa" de Camp de Mar por 4900 M" a *Revista Hostelmarket* núm.21 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h021006](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h021006), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2000b) "BLAU HOTELS construirá dos hoteles en Cuba con 800 habitaciones" a *Revista Hostelmarket* núm.21 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h021027](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h021027), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2000c) "Las cadenas internacionales mantienen su débil presencia en la hotelería española" a *Revista Hostelmarket* núm.21 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h021025](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h021025), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2000d) "Iberostar contará con nueve hoteles en Cuba en 2004" a *Revista Hostelmarket* núm.21 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h021025](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h021025), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/12/2000a) "Iberostar abrirá dos nuevos hoteles en Cádiz y Mallorca en 2001" a *Revista Hostelmarket* núm.22 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h022006](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h022006), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/12/2000b) "Barcelo inicia su desembarco en Cuba" a *Revista Hostelmarket* núm.22 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h022029](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h022029), novembre 2006).
- Hostelmarket (2001a) "La inversión hotelera alcanza 1.6 billones, tras crecer un 28%" a *Revista Hostelmarket* núm.28, p.42-58.
- Hostelmarket (2001b) "VIVA HOTELS incorpora el "Playa Port Vell"" a *Revista Hostelmarket* núm.32 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h032003](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h032003), novembre 2006).
- Hostelmarket (2001c) "La planta hotelera española en el exterior crece un 18% y supera las 115000 habitaciones" a *Revista Hostelmarket* núm.29, p.41-50.
- Hostelmarket (1/01/2001) "Sirenis abre su primer hotel en la República Dominicana" a *Revista Hostelmarket* núm.23 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h023001](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h023001), novembre 2006).

- Hostelmarket (1/03/2001a) "Riu inaugura su primer hotel en Jamaica" a *Revista Hostelmarket* núm.25 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h025036](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h025036), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/03/2001b) "Barceló desembarca en Cabo Verde de la mano de Oasis Atlántico" a *Revista Hostelmarket* núm.25 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h025035](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h025035), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/09/2001a) "Iberostar abre dos hoteles en Turquía" a *Revista Hostelmarket* núm.30 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h030028](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h030028), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2001a) "La CAM se hace con el 3% de Sol Meliá por más de 7000 M. pts" a *Revista Hostelmarket* núm.32 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h032014](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h032014), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2001b) "VIVA HOTELS incorpora el "Playa Port Vell"" a *Revista Hostelmarket* núm.32 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h032003](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h032003), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2001c) "BARCELO inaugura el "Bávaro Convention Center" de República Dominicana" a *Revista Hostelmarket* núm.32 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h032037](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h032037), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/12/2001a) "La incertidumbre se adueña del turismo tras el 11-S" a *Revista Hostelmarket* núm.33 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h033046](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h033046), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/12/2001b) "Barceló desembarca en Brasil e incorpora su segundo hotel en Filipinas" a *Revista Hostelmarket* núm.33 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h033033](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h033033), novembre 2006).
- Hostelmarket (2002a) *Informe anual de la hosteleria. Hostelmarket 2002*. Publicaciones Alimarket, Madrid.
- Hostelmarket (2002b) "Sol Melià pone en venta seis hoteles" a *Revista Hostelmarket* núm.43 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h043012](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h043012), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/02/2002) "BLAU HOTELS se hace con el "Club Med Porto Petro" para levantar un 5E" a *Revista Hostelmarket* núm.35 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h035005](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h035005), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/2002) "Barcelo llega a un acuerdo para comprar la americana Crestline Capital por 606 M" a *Revista Hostelmarket* núm.37 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h037000](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h037000), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/07/2002) "RIU abre el "ClubHotel Riu Jalisco", el más grande de su cadena" a *Revista Hostelmarket* núm.40 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h040022](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h040022), febrer 2011).
- Hostelmarket (1/09/2002) "Fiesta abre dos resorts en el Caribe mexicano tras invertir 100 M.EUR" a *Revista Hostelmarket* núm.41 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h041046](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h041046), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/10/2002) "Barceló desembarca en Túnez y Marruecos en régimen de franquicia" a *Revista Hostelmarket* núm.42 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h042034](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h042034), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2002) "Sol Melia pone en venta seis hoteles" a *Revista Hotelmarket* núm.43 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h043012](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h043012), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/2003) "Cierra el mallorquín "Galatzó", tras renunciar Stil Hotels a explotarlo" a *Revista Hostelmarket* núm.48 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h048014](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h048014), desembre 2010).
- Hostelmarket (1/06/2003) "Barceló Hotels toma la gestión de 12 nuevos establecimientos en EE.UU." a *Revista Hostelmarket* núm.50 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h050034](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h050034), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/11/2003a) "Sol Melia firma un acuerdo con Cendant" a *Revista Hotelmarket* núm.54 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h054016](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h054016), novembre 2006).
- Hostelmarket (2004a) "Viva Hotels abre el "Viva Mallorca"" a *Revista Hostelmarket* núm.61 ([www.alimarket.es/noticia/mh061011/](http://www.alimarket.es/noticia/mh061011/), agost 2010).
- Hostelmarket (2004b) *Informe anual hoteles, restauración, turismo y ocio. Hostelmarket 2004*. Publicaciones Alimarket, Madrid.
- Hostelmarket (1/01/2004) "Iberojet compra el 51% de VIVA Tours a Iberia y Air Nostrum" a *Revista Hostelmarket* núm.56 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h056001](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h056001), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/03/2004a) "Barcelo toma un 4,5% del fondo inmobiliario americano Highland Hospitality" a *Revista Hostelmarket* núm.58 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h058018](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h058018), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/03/2004b) "Sol Meliá abre el "Paradisus Puerto Rico" y entra en China" a *Revista Hostelmarket* núm.58 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h058017](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h058017), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/05/2004) "Riu suma Bahamas y Rumanía a su lista de destinos" a *Revista Hostelmarket* núm.60 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h060020](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h060020), març 2011).
- Hostelmarket (1/11/2004) "Barcelo lanza una OPA para adquirir la hotelera estadounidense Hammons" a *Revista Hostelmarket* núm.65 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h065022](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h065022), novembre 2006).
- Hostelmarket (2005a) "El Grupo Marsans recompra el 50% de Hotetur a Mytravel por 29 M.EUR" a *Revista Hostelmarket* núm.73 ([www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/m3228001/EL-GRUPO-MARSANS-RECOMPRA-EL-50--DE-HOTETUR-A-MYTRAVEL-POR-29-M-EUR](http://www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/m3228001/EL-GRUPO-MARSANS-RECOMPRA-EL-50--DE-HOTETUR-A-MYTRAVEL-POR-29-M-EUR), juny 2010).
- Hostelmarket (2005b) "Tui España facturó 360 M.EUR y ganó 22 M. en 2004" a *Revista Hostelmarket* núm. 69 ([www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/mh069014/TUI-ESPANA-FACTURO-360-M-EUR-Y-GANO-22-M--EN-2004](http://www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/mh069014/TUI-ESPANA-FACTURO-360-M-EUR-Y-GANO-22-M--EN-2004), juny 2010).

- Hostelmarket (1/02/2005) "Riu incorporará cuatro hoteles en Bulgaria y Croacia" a *Revista Hostelmarket* núm.68 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h068015](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h068015), novembre 2006).
- Hostelmarket (1/04/2005a) "Sirenis y la CAM levantarán un complejo turístico en Cancún" a *Revista Hostelmarket* núm.70 ([www.alimarket.es/noticia/mh070017/SIRENIS-HOTELS-Y-LA-CAM-LEVANTARaN-UN-COMPLEJO-TURISTICO-EN-CANCuN](http://www.alimarket.es/noticia/mh070017/SIRENIS-HOTELS-Y-LA-CAM-LEVANTARaN-UN-COMPLEJO-TURISTICO-EN-CANCuN), febrer 2011).
- Hostelmarket (1/04/2005b) "La familia Riu vende un 5% de TUI, pero sigue como primer socio" a *Revista Hostelmarket* núm.70 ([www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/mh070001/LA-FAMILIA-RIU-VENDE-UN-5--DE-TUI--PERO-SIGUE-COMO-PRIMER-SOCIO](http://www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/mh070001/LA-FAMILIA-RIU-VENDE-UN-5--DE-TUI--PERO-SIGUE-COMO-PRIMER-SOCIO), juny 2010).
- Hostelmarket (16/04/2005) "GRUPO PLAYA SOL alcanza 31 establecimientos en Ibiza" a *Boletín Revista Hostelmarket* núm.71 ([www.alimarket.es/noticia/m3223018/](http://www.alimarket.es/noticia/m3223018/), agost 2010).
- Hostelmarket (1/05/2005) "Grupo Playa Sol alcanza 31 establecimientos en Ibiza" a *Revista Hostelmarket* núm.71 ([www.alimarket.es/noticia/m3223018/GRUPO-PLAYA-SOL-ALCANZA-LOS-31-ESTABLECIMIENTOS-EN-IBIZA](http://www.alimarket.es/noticia/m3223018/GRUPO-PLAYA-SOL-ALCANZA-LOS-31-ESTABLECIMIENTOS-EN-IBIZA), desembre 2010).
- Hostelmarket (16/07/2005) "Alcaidesa desarrollara 6 hoteles en Salobreña, antes en manos de 7 cadenas" a *Boletín Hostelmarket* núm.229 ([www.alimarket.es/noticia/m3229001/ALCAIDESA-DESARROLLARA-6-HOTELES-EN-SALOBRENA--ANTES-EN-MANOS-DE-7-CADENAS](http://www.alimarket.es/noticia/m3229001/ALCAIDESA-DESARROLLARA-6-HOTELES-EN-SALOBRENA--ANTES-EN-MANOS-DE-7-CADENAS), novembre 2010).
- Hostelmarket (1/12/2005) "Cancún y Riviera Maya se recomponen a marchas forzadas tras el paso de "Wilma"" a *Revista Hostelmarket* núm.77 ([www.alimarket.es/noticia/mh077016/CANCUN-Y-RIVIERA-MAYA-SE-RECOMPONEN-A-MARCHAS-FORZADAS-TRAS-EL-PASO-DE-WILMA](http://www.alimarket.es/noticia/mh077016/CANCUN-Y-RIVIERA-MAYA-SE-RECOMPONEN-A-MARCHAS-FORZADAS-TRAS-EL-PASO-DE-WILMA), febrer 2011).
- Hostelmarket (2006a) "Las cadenas hoteleras tan sólo logran mantener su cuota" a *Revista Hostelmarket* núm.78, p.74-121.
- Hostelmarket (2006b) "Grupo Playa Sol adquiere tres hoteles en Ibiza a FIESTA" *Revista Hostelmarket* núm.78 ([www.alimarket.es/noticia/mh085001/](http://www.alimarket.es/noticia/mh085001/), agost 2010).
- Hostelmarket (2006c) *Informe anual hoteles, restauración, turismo y ocio. Hostelmarket 2006*. Publicaciones Alimarket, Madrid.
- Hostelmarket (1/03/2006) "Globalia toma siete hoteles en Caribe y uno en España" a *Revista Hostelmarket* núm.80 ([www.alimarket.es/noticia/mh080000/GLOBALIA-TOMA-SIETE-HOTELES-EN-CARIBE-Y-UNO-EN-ESPAnA](http://www.alimarket.es/noticia/mh080000/GLOBALIA-TOMA-SIETE-HOTELES-EN-CARIBE-Y-UNO-EN-ESPAnA), març 2011).
- Hostelmarket (12/06/2006) "Globalia y Fadesa gestionarán hoteles al 50%" a *Boletín Hostelmarket* núm.253 ([www.alimarket.es/noticia/m3248001/GLOBALIA-Y-FADESA-GESTIONARAN-HOTELES-AL-50-](http://www.alimarket.es/noticia/m3248001/GLOBALIA-Y-FADESA-GESTIONARAN-HOTELES-AL-50-), febrer 2011).
- Hostelmarket (16/07/2006) "Iberostar y Fadesa se adjudican proyectos en el Pacifico Mexicano" a *Boletín Hostelmarket* núm.250 ([www.alimarket.es/noticia/m3250001/IBEROSTAR-Y-FADESA-SE-ADJUDICAN-PROYECTOS-EN-EL-PACIFICO-MEXICANO](http://www.alimarket.es/noticia/m3250001/IBEROSTAR-Y-FADESA-SE-ADJUDICAN-PROYECTOS-EN-EL-PACIFICO-MEXICANO), febrer 2011).
- Hostelmarket (1/09/2006) "Grupo Playa Sol adquiere tres hoteles en Ibiza a Fiesta" a *Revista Hostelmarket* núm.85 ([www.alimarket.es/noticia/mh085001/GRUPO-PLAYA-SOL-ADQUIERE-TRES-HOTELES-EN-IBIZA-A-FIESTA](http://www.alimarket.es/noticia/mh085001/GRUPO-PLAYA-SOL-ADQUIERE-TRES-HOTELES-EN-IBIZA-A-FIESTA), desembre 2010)..
- Hostelmarket (1/10/2006) "Globalia se asocia con Oasis e incorpora seis hoteles en el Caribe" a *Boletín Hostelmarket* núm.253 ([www.alimarket.es/noticia/m3248001/GLOBALIA-Y-FADESA-GESTIONARAN-HOTELES-AL-50-](http://www.alimarket.es/noticia/m3248001/GLOBALIA-Y-FADESA-GESTIONARAN-HOTELES-AL-50-), febrer 2011).
- Hostelmarket (1/01/2007) "Piñero abre cuatro hoteles 5e en República Dominicana y otro en Jamaica" a *Boletín Hostelmarket* núm.260 ([www.alimarket.es/noticia/m3260006/PINERO-ABRE-CUATRO-HOTELES-5E-EN-REPUBLICA-DOMINICANA-Y-OTRO-EN-JAMAICA](http://www.alimarket.es/noticia/m3260006/PINERO-ABRE-CUATRO-HOTELES-5E-EN-REPUBLICA-DOMINICANA-Y-OTRO-EN-JAMAICA), febrer 2011).
- Hostelmarket (16/02/2007) "Excellence asume la gestión directa de sus hoteles y prepara dos más en Caribe" a *Boletín Hostelmarket* núm.261 ([www.alimarket.es/noticia/m3261001/EXCELLENCE-ASUME-LA-GESTION-DIRECTA-DE-SUS-HOTELES-Y-PREPARA-DOS-MAS-EN-CARIBE](http://www.alimarket.es/noticia/m3261001/EXCELLENCE-ASUME-LA-GESTION-DIRECTA-DE-SUS-HOTELES-Y-PREPARA-DOS-MAS-EN-CARIBE), febrer 2011).
- Hostelmarket (16/07/2007) "Riu dejará dos hoteles en mallorca, uno de ellos adquirido por Pabisa" *Revista Hostelmarket* núm.271 ([www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/m3271001/RIU-DEJARA-DOS-HOTELES-EN-MALLORCA--UNO-DE-ELLOS-ADQUIRIDO-POR-PABISA](http://www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/m3271001/RIU-DEJARA-DOS-HOTELES-EN-MALLORCA--UNO-DE-ELLOS-ADQUIRIDO-POR-PABISA), juny 2010).
- Hostelmarket (16/10/2007) "Fadesa vende seis hoteles a Manuel Jove por 32 M" a *Boletín Hostelmarket* núm.275 ([www.alimarket.es/noticia/m3275001/FADESA-VENDE-SEIS-HOTELES-A-MANUEL-JOVE-POR-32-M-](http://www.alimarket.es/noticia/m3275001/FADESA-VENDE-SEIS-HOTELES-A-MANUEL-JOVE-POR-32-M-), març 2011).
- Hostelmarket (16/01/2008) "Barceló adquiere los hoteles de Martinsa-Fadesa y abre en México y Túnez" a *Revista Hostelmarket* núm.280 ([www.alimarket.es/noticia/m3280006/BARCELO-ADQUIERE-LOS-HOTELES-DE-MARTINSA-FADESA-Y-ABRE-EN-MEXICO-Y-TUNEZ](http://www.alimarket.es/noticia/m3280006/BARCELO-ADQUIERE-LOS-HOTELES-DE-MARTINSA-FADESA-Y-ABRE-EN-MEXICO-Y-TUNEZ), desembre 2010).
- Hostelmarket (1/02/2008) "Riu desembarca en Costa Rica y concluye 2007 con ventas de 1095 M" a *Boletín Hostelmarket* núm.281 ([www.alimarket.es/noticia/m3281014/](http://www.alimarket.es/noticia/m3281014/), Desembre 2010).
- Hostelmarket (1/05/2008) "Nous Projectes adquiere otro hotel de Piñero para su proyecto de cadena" a *Boletín Hostelmarket* núm.287 ([www.alimarket.es/noticia/m3287003](http://www.alimarket.es/noticia/m3287003), desembre 2010).
- Hostelmarket (16/05/2008) "Sirenis se deshace del 'Atlantic' y el 'Coral Playa'" a *Boletín Hostelmarket* núm.288 ([www.alimarket.es/noticia/m3288002/](http://www.alimarket.es/noticia/m3288002/), desembre 2010).



- Hostelmarket (1/07/2008) "AZ Hotels asume la explotacion de los inmuebles de la desaparecida IR" a *Revista Hostelmarket* núm.106 ([www.alimarket.es/noticia/mh106003/AZ-HOTELS-ASUME-LA-EXPLORACION-DE-LOS-INMUEBLES-DE-LA-DESAPARECIDA-IR](http://www.alimarket.es/noticia/mh106003/AZ-HOTELS-ASUME-LA-EXPLORACION-DE-LOS-INMUEBLES-DE-LA-DESAPARECIDA-IR), desembre 2010).
- Hostelmarket (16/07/2008) "Oasis gestionará tres 5 EGL en el Caribe y terminará el año con 53 hoteles" a *Boletín Hostelmarket* núm. 292 ([www.alimarket.es/noticia/m3292002/OASIS-GESTIONARA-TRES-5EGL-EN-EL-CARIBE-Y-TERMINARA-EL-ANO-CON-53-HOTELES](http://www.alimarket.es/noticia/m3292002/OASIS-GESTIONARA-TRES-5EGL-EN-EL-CARIBE-Y-TERMINARA-EL-ANO-CON-53-HOTELES), març 2011).
- Hostelmarket (16/07/2008) "Barceló abre el Barcelonés 'Raval' y firma dos hoteles en Marruecos" a *Boletín Hostelmarket* núm.294 ([www.alimarket.es/noticia/m3294011/BARCELO-ABRE-EL-BARCELONES--RAVAL--Y-FIRMA-DOS-HOTELES-EN-MARRUECOS](http://www.alimarket.es/noticia/m3294011/BARCELO-ABRE-EL-BARCELONES--RAVAL--Y-FIRMA-DOS-HOTELES-EN-MARRUECOS), març 2011).
- Hostelmarket (1/10/2008) "Hotelería española en el exterior. La oferta crece un 8% y alcanza las 225316 habitaciones" a *Revista Hostelmarket* núm.108 ([www.alimarket.es/noticia/mH108026/HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR](http://www.alimarket.es/noticia/mH108026/HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR), febrer 2011).
- Hostelmarket (16/10/2008) "Riu inaugura el "Riu Palace Pacífico"" a *Boletín Hostelmarket* núm.296 ([www.alimarket.es/noticia/m3296018/RIU-INAUGURA-EL--RIU-PALACE-PACIFICO-](http://www.alimarket.es/noticia/m3296018/RIU-INAUGURA-EL--RIU-PALACE-PACIFICO-), febrer 2011).
- Hostelmarket (1/11/2008) "Sol Meliá abrirá en Creta un "Gran Meliá", su tercer hotel en Grecia" a *Boletín Hostelmarket* núm.297 ([www.alimarket.es/noticia/m3297010/SOL-MELIA-ABRIRA-EN-CRETA-UN--GRAN-MELIA---SU-TERCER-HOTEL-EN-GRECIA](http://www.alimarket.es/noticia/m3297010/SOL-MELIA-ABRIRA-EN-CRETA-UN--GRAN-MELIA---SU-TERCER-HOTEL-EN-GRECIA), abril 2011).
- Hostelmarket (16/01/2009) "Sol Meliá i SH no renuevan la franquicia de cinco establecimientos" a *Boletín Hostelmarket* núm.301 ([www.alimarket.es/noticia/m3301001/SOL-MELIA-Y-SH-NO-RENUEVAN-LA-FRANQUICIA-DE-CINCO-ESTABLECIMIENTOS](http://www.alimarket.es/noticia/m3301001/SOL-MELIA-Y-SH-NO-RENUEVAN-LA-FRANQUICIA-DE-CINCO-ESTABLECIMIENTOS), abril 2011).
- Hostelmarket (16/02/2009) "Riu anuncia un nuevo complejo en Bulgaria, el "Riu Pravets", orientado al golf" a *Boletín Hostelmarket* núm.303 ([www.alimarket.es/noticia/m3303017/RIU-ANUNCIA-UN-NUEVO-COMPLEJO-EN-BULGARIA--EL--RIU-PRAVETS---ORIENTADO-AL-GOLF](http://www.alimarket.es/noticia/m3303017/RIU-ANUNCIA-UN-NUEVO-COMPLEJO-EN-BULGARIA--EL--RIU-PRAVETS---ORIENTADO-AL-GOLF), abril 2011).
- Hostelmarket (14/10/2009) "Oasis puja por el 'Sun Village'" a *Boletín Hostelmarket* núm.317 ([www.alimarket.es/noticia/17714/Oasis-paga-3-M-en-la-subasta-por-el-dominicano--Sun-Village-](http://www.alimarket.es/noticia/17714/Oasis-paga-3-M-en-la-subasta-por-el-dominicano--Sun-Village-), març 2011).
- Hostelmarket (19/11/2009) "Sol Meliá refuerza su posición financiera con una emisión de obligaciones convertibles" a *Boletín Hostelmarket* núm.320 ([www.alimarket.es/noticia/20948/Sol-Melia-refuerza-su-posicion-financiera-con-una-emision-de-obligaciones-convertibles](http://www.alimarket.es/noticia/20948/Sol-Melia-refuerza-su-posicion-financiera-con-una-emision-de-obligaciones-convertibles), abril 2011).
- Hostelmarket (20/11/2009) "Sol Meliá gestionará dos 5E de The Resort Group en Cabo Verde" a *Boletín Hostelmarket* núm.320 ([www.alimarket.es/noticia/21159/Sol-Melia-gestionara-dos-5E-de-The-Resort-Group-en-Cabo-Verde](http://www.alimarket.es/noticia/21159/Sol-Melia-gestionara-dos-5E-de-The-Resort-Group-en-Cabo-Verde), abril 2011).
- Hostelmarket (24/11/2009) "Barceló abandona el proyecto del aeropuerto de Barajas y paraliza su expansión" a *Boletín Hostelmarket* núm.320 ([www.alimarket.es/noticia/21359/Barcelo-abandona-el-proyecto-del-aeropuerto-de-Barajas-y-paraliza-su-expansion](http://www.alimarket.es/noticia/21359/Barcelo-abandona-el-proyecto-del-aeropuerto-de-Barajas-y-paraliza-su-expansion), abril 2011).
- Hostelmarket (1/12/2009) "Sol Meliá refuerza su posición financiera con una emisión de obligaciones convertibles" a *Boletín Hostelmarket* núm.320 ([www.alimarket.es/noticia/20948/Sol-Melia-refuerza-su-posicion-financiera-con-una-emision-de-obligaciones-convertibles](http://www.alimarket.es/noticia/20948/Sol-Melia-refuerza-su-posicion-financiera-con-una-emision-de-obligaciones-convertibles), febrer 2011).
- Hostelmarket (9/12/2009) "Iberostar pone en marcha su primer complejo en Cabo Verde" a *Boletín Hostelmarket* núm.321 ([www.alimarket.es/noticia/22570/Iberostar-pone-en-marcha-su-primer-complejo-en-Cabo-Verde](http://www.alimarket.es/noticia/22570/Iberostar-pone-en-marcha-su-primer-complejo-en-Cabo-Verde), abril 2011).
- Hostelmarket (15/01/2010) "Barceló sale del grupo turístico Apple Leisure" a *Boletín Hostelmarket* núm.322 ([www.alimarket.es/noticia/24010/Barcelo-sale-del-grupo-turistico-Apple-Leisure](http://www.alimarket.es/noticia/24010/Barcelo-sale-del-grupo-turistico-Apple-Leisure), febrer 2011).
- Hostelmarket (28/07/2010) "Sol Meliá inaugura el "Meliá Braga", su decimotercer hotel portugués" a *Boletín Hostelmarket* núm.335 ([www.alimarket.es/noticia/41154/Sol-Melia-inaugura-el--Melia-Braga---su-decimotercer-hotel-portugues](http://www.alimarket.es/noticia/41154/Sol-Melia-inaugura-el--Melia-Braga---su-decimotercer-hotel-portugues), abril 2011).
- Hostelmarket (30/07/2010) "Be Live cobra vida en Marruecos" a *Boletín Hostelmarket*, núm.335 ([www.alimarket.es/noticia/41167/Be-Live-Hotels-realiza-en-Marruecos-la-primer-aapertura-bajo-su-nueva-denominacion](http://www.alimarket.es/noticia/41167/Be-Live-Hotels-realiza-en-Marruecos-la-primer-aapertura-bajo-su-nueva-denominacion), març 2011).
- Hosteltur (25/01/2001) "El Tívoli era el único hotel ruinoso de 78 establecimientos en baja temporal" ([www.hosteltur.com/noticias/505\\_tivoli-era-unico-hotel-ruinoso-78-establecimientos-baja-temporal.html](http://www.hosteltur.com/noticias/505_tivoli-era-unico-hotel-ruinoso-78-establecimientos-baja-temporal.html), setembre 2010).
- Hosteltur (13/02/2001) "Sirenis Hotels construirá y explotará tres hoteles en Cuba" ([www.hosteltur.com/00818\\_sirenis-hotels-construira-explotara-tres-hoteles-cuba.html](http://www.hosteltur.com/00818_sirenis-hotels-construira-explotara-tres-hoteles-cuba.html), març 2011).
- Hosteltur (23/02/2001) "Barceló explotará a partir de marzo cinco establecimientos en régimen de gestión en Cabo Verde" ([www.hosteltur.com/00991\\_barcelo-explotara-partir-marzo-cinco-establecimientos-regimen-gestion-cabo-verde.html](http://www.hosteltur.com/00991_barcelo-explotara-partir-marzo-cinco-establecimientos-regimen-gestion-cabo-verde.html), abril 2011).
- Hosteltur (23/02/2001) "El presidente de Neckerman rechaza la ecotasa" ([www.hosteltur.com/noticias/1014\\_presidente-neckerman-rechaza-ecotasa.html](http://www.hosteltur.com/noticias/1014_presidente-neckerman-rechaza-ecotasa.html), maig 2010).
- Hosteltur (26/02/2001) "Fuerte apuesta de Sant Lluís (Menorca) a favor de mejorar Punta Prima" ([www.hosteltur.com/noticias/1038\\_fuerte-apuesta-sant-lluis-menorca-favor-mejorar-punta-prima.html](http://www.hosteltur.com/noticias/1038_fuerte-apuesta-sant-lluis-menorca-favor-mejorar-punta-prima.html), agost 2010).

- Hosteltur (27/02/2001) "Los hoteleros españoles podrán invertir en Marruecos a cambio de deuda externa" ([www.hosteltur.com/01065\\_hoteleros-espanoles-podran-invertir-marruecos-cambio-deuda-externa.html](http://www.hosteltur.com/01065_hoteleros-espanoles-podran-invertir-marruecos-cambio-deuda-externa.html), març 2011).
- Hosteltur (15/03/2001) "La familia Matutes invertirá 14.400 millones en dos hoteles en México" ([www.hosteltur.com/noticias/1371\\_familia-matutes-invertira-14400-millones-dos-hoteles-mexico.html](http://www.hosteltur.com/noticias/1371_familia-matutes-invertira-14400-millones-dos-hoteles-mexico.html), octubre 2008).
- Hosteltur (19/06/2001) "Inhova abre nueva estrategia de inversión hotelera con la adquisición de tres hoteles en Croacia" ([www.hosteltur.com/03044\\_inhova-abre-nueva-estrategia-inversion-hotelera-adquisicion-tres-hoteles-croacia.html](http://www.hosteltur.com/03044_inhova-abre-nueva-estrategia-inversion-hotelera-adquisicion-tres-hoteles-croacia.html), abril 2011).
- Hosteltur (12/09/2001) "Inhova compra el principal complejo hotelero de Dubrovnik en Croacia" ([www.hosteltur.com/noticias/4493\\_inhova-compra-principal-complejo-hotelero-dubrovnik-croacia.html](http://www.hosteltur.com/noticias/4493_inhova-compra-principal-complejo-hotelero-dubrovnik-croacia.html), juny 2010).
- Hosteltur (22/09/2001) "El Robinson Club Cala Serena, de Mallorca, cierra sus puertas" ([www.hosteltur.com/noticias/4721\\_robinson-club-cala-serena-mallorca-cierra-sus-puertas.html](http://www.hosteltur.com/noticias/4721_robinson-club-cala-serena-mallorca-cierra-sus-puertas.html), setembre 2010).
- Hosteltur (24/09/2001) "Club Méditerranée no podrá renovar el contrato de arrendamiento del village de vacaciones de Porto Petro, en Mallorca" ([www.hosteltur.com/noticias/4736\\_club-mediterranee-no-podra-renovar-contrato-arrendamiento-village-vacaciones-porto-petro-mallorca.html](http://www.hosteltur.com/noticias/4736_club-mediterranee-no-podra-renovar-contrato-arrendamiento-village-vacaciones-porto-petro-mallorca.html), agost 2010).
- Hosteltur (12/11/2001) "Thomas Cook y la familia Fierro invertirán 5.000 millones en Cádiz" ([www.hosteltur.com/noticias/5666\\_thomas-cook-familia-fierro-invertiran-5000-millones-cadiz.html](http://www.hosteltur.com/noticias/5666_thomas-cook-familia-fierro-invertiran-5000-millones-cadiz.html), juny 2010).
- Hosteltur (15/11/2001) "Los grandes operadores turísticos europeos empiezan a reducir costes" ([www.hosteltur.com/noticias/5732\\_grandes-operadores-turisticos-europeos-empiezan-reducir-costes.html](http://www.hosteltur.com/noticias/5732_grandes-operadores-turisticos-europeos-empiezan-reducir-costes.html), maig 2010).
- Hosteltur (21/02/2002) "La cadena Orient Express oficializa la compra del complejo hotelero mallorquín "La Residencia"" ([www.hosteltur.com/noticias/7343\\_espana-cadena-orient-express-oficializa-compra-complejo-hotelero-mallorquin-residencia.html](http://www.hosteltur.com/noticias/7343_espana-cadena-orient-express-oficializa-compra-complejo-hotelero-mallorquin-residencia.html), novembre 2008).
- Hosteltur (1/03/2002) "España: Los empresarios de agroturismo y hoteles rurales de Baleares aseguran que la mayoría de la oferta de turismo rural de las islas está en manos de particulares que no cumplen con la ley" ([www.hosteltur.com/noticias/7487\\_espana-empresarios-agroturismo-hoteles-rurales-baleares-aseguran-mayoria-oferta-turismo-rural-islas-esta-manos-particulares.html](http://www.hosteltur.com/noticias/7487_espana-empresarios-agroturismo-hoteles-rurales-baleares-aseguran-mayoria-oferta-turismo-rural-islas-esta-manos-particulares.html), juliol 2010).
- Hosteltur (15/07/2002) "Cuba y China firman acuerdos para desarrollo de proyectos hoteleros en La Habana y Shanghai" ([www.hosteltur.com/09908\\_cuba-china-firman-acuerdos-desarrollo-proyectos-hoteleros-habana-shanghai.html](http://www.hosteltur.com/09908_cuba-china-firman-acuerdos-desarrollo-proyectos-hoteleros-habana-shanghai.html), març 2011).
- Hosteltur (12/03/2003) "Thomas Cook exige bajadas de precios en Baleares" ([www.hosteltur.com/noticias/13866\\_thomas-cook-exige-bajadas-precios-baleares.html](http://www.hosteltur.com/noticias/13866_thomas-cook-exige-bajadas-precios-baleares.html), juny 2010).
- Hosteltur (19/03/2003) "Sol Meliá pierde la gestión de 10 hoteles en Croacia" ([www.hosteltur.com/13983\\_sol-melia-pierde-gestion-10-hoteles-croacia.html](http://www.hosteltur.com/13983_sol-melia-pierde-gestion-10-hoteles-croacia.html), abril 2011).
- Hosteltur (20/03/2003) "Conferencia del presidente de Thomas Cook en Palma de Mallorca" ([www.hosteltur.com/noticias/14007\\_conferencia-presidente-thomas-cook-palma-mallorca.html](http://www.hosteltur.com/noticias/14007_conferencia-presidente-thomas-cook-palma-mallorca.html), maig 2010).
- Hosteltur (29/04/2003) "Alemania: Las agencias alemanas lamentan que no se les invite a hacer su congreso en Palma" ([www.hosteltur.com/noticias/14705\\_alemania-agencias-alemanas-lamentan-no-se-les-invite-hacer-su-congreso-palma.html](http://www.hosteltur.com/noticias/14705_alemania-agencias-alemanas-lamentan-no-se-les-invite-hacer-su-congreso-palma.html), juny 2010).
- Hosteltur (12/06/2003) "Blau Hotels se expansiona en Cuba" ([www.hosteltur.com/15421\\_blaui-hotels-se-expansiona-cuba.html](http://www.hosteltur.com/15421_blaui-hotels-se-expansiona-cuba.html), març 2011).
- Hosteltur (30/06/2003) "Sol Meliá rompe cuatro contratos de gestión en Túnez a raíz de la inestable situación de la zona" ([www.hosteltur.com/15728\\_sol-melia-rompe-cuatro-contratos-gestion-tunez-raiz-inestable-situacion-zona.html](http://www.hosteltur.com/15728_sol-melia-rompe-cuatro-contratos-gestion-tunez-raiz-inestable-situacion-zona.html), març 2011).
- Hosteltur (6/08/2003) "Riu compró el hotel Gran Caribe Real, de Cancún" ([www.hosteltur.com/16332\\_riu-compro-hotel-gran-caribe-real-cancun.html](http://www.hosteltur.com/16332_riu-compro-hotel-gran-caribe-real-cancun.html), febrer 2011).
- Hosteltur (22/10/2003) "FCC, Barceló y BBVA rompen su negocio hotelero" ([www.hosteltur.com/noticias/17539\\_fcc-barcelo-bbva-rompen-su-negocio-hotelero.html](http://www.hosteltur.com/noticias/17539_fcc-barcelo-bbva-rompen-su-negocio-hotelero.html), desembre 2010).
- Hosteltur (7/11/2003) "Barceló Hotels invierte 12 millones de euros en la reforma integral del hotel Barceló Pueblo Park, de Mallorca" ([www.hosteltur.com/noticias/17864\\_barcelo-hotels-invierte-12-millones-euros-reforma-integral-hotel-pueblo-park-mallorca.html](http://www.hosteltur.com/noticias/17864_barcelo-hotels-invierte-12-millones-euros-reforma-integral-hotel-pueblo-park-mallorca.html), setembre 2010).
- Hosteltur (5/12/2003) "Globalia aplaza su traslado a Mallorca hasta septiembre" ([www.hosteltur.com/noticias/18388\\_globalia-aplaza-su-traslado-mallorca-septiembre.html](http://www.hosteltur.com/noticias/18388_globalia-aplaza-su-traslado-mallorca-septiembre.html), maig 2010).

- Hosteltur (27/01/2004) "El Grupo Iberostar compra las 65 agencias de viaje de TUI España" ([www.hosteltur.com/noticias/18800\\_grupo-iberostar-compra-65-agencias-viaje-tui-espana.html](http://www.hosteltur.com/noticias/18800_grupo-iberostar-compra-65-agencias-viaje-tui-espana.html), juny 2010).
- Hosteltur (18/03/2004) "Suiza: Tui AG y Kuoni disuelven su joint venture en TUI Suisse" ([www.hosteltur.com/noticias/20101\\_suiza-tui-ag-kuoni-disuelven-su-joint-venture-suisse.html](http://www.hosteltur.com/noticias/20101_suiza-tui-ag-kuoni-disuelven-su-joint-venture-suisse.html), maig 2010).
- Hosteltur (31/05/2004) "Paradores de Turismo nombra nuevo presidente a Antoni Costa i Costa" ([www.hosteltur.com/noticias/21363\\_paradores-turismo-nombra-nuevo-presidente-antoni-costa-i.html](http://www.hosteltur.com/noticias/21363_paradores-turismo-nombra-nuevo-presidente-antoni-costa-i.html), setembre 2010).
- Hosteltur (11/08/2004) "El Gobierno de Baleares detecta 154 alojamientos que ofrecen el "todo incluido"" ([www.hosteltur.com/noticias/22785\\_gobierno-baleares-detecta-154-alojamientos-ofrecen-todo-incluido.html](http://www.hosteltur.com/noticias/22785_gobierno-baleares-detecta-154-alojamientos-ofrecen-todo-incluido.html), agost 2010).
- Hosteltur (21/10/2004) "Green Service presenta suspensión de pagos" ([www.hosteltur.com/noticias/24063\\_green-service-presenta-suspension-pagos.html](http://www.hosteltur.com/noticias/24063_green-service-presenta-suspension-pagos.html), maig 2010).
- Hosteltur (2005) "Garden Hotels inicia su aventura peninsular con la apertura de dos cuatro estrellas en Andalucía" a *Hosteltur* núm.136, p.48-49.
- Hosteltur (21/02/2005) "Juan Carlos Alía de nuevo portavoz de TUI en España desde el 1 de marzo" ([www.hosteltur.com/noticias/26004\\_juan-carlos-alia-nuevo-portavoz-tui-espana-1-marzo.html](http://www.hosteltur.com/noticias/26004_juan-carlos-alia-nuevo-portavoz-tui-espana-1-marzo.html), març 2010).
- Hosteltur (25/02/2005) "Globales pasa a manos de Optursa, propiedad de José Luis Carrillo, tras la rescisión de contrato con Hotetur" ([www.hosteltur.com/noticias/26080\\_globales-pasa-manos-optursa-propiedad-jose-luis-carrillo-rescision-contrato-hotetur.html](http://www.hosteltur.com/noticias/26080_globales-pasa-manos-optursa-propiedad-jose-luis-carrillo-rescision-contrato-hotetur.html), juny 2010).
- Hosteltur (20/04/2005) "Barceló asume la gestión de su octavo hotel en Cancún" ([www.hosteltur.com/26944\\_barcelo-asume-gestion-su-octavo-hotel-cancun.html](http://www.hosteltur.com/26944_barcelo-asume-gestion-su-octavo-hotel-cancun.html), febrer 2011).
- Hosteltur (19/10/2005) "México: El presidente de Globalia construirá un complejo hotelero de 2.000 habitaciones en la Riviera Maya" ([www.hosteltur.com/30519\\_mexico-presidente-globalia-construira-complejo-hotelero-2000-habitaciones-riviera-maya.html](http://www.hosteltur.com/30519_mexico-presidente-globalia-construira-complejo-hotelero-2000-habitaciones-riviera-maya.html), març 2011).
- Hosteltur (14/11/2005) "Sol Meliá inicia la comercialización de su primer Condo-hotel a partir del lunes" ([www.hosteltur.com/31150\\_sol-melia-inicia-comercializacion-su-primer-condo-hotel-partir-lunes.html](http://www.hosteltur.com/31150_sol-melia-inicia-comercializacion-su-primer-condo-hotel-partir-lunes.html), març 2011).
- Hosteltur (24/05/2006) "Thomas Cook vende su participación en INHOVA a Caja Madrid e Iberostar" ([www.hosteltur.com/noticias/35207\\_thomas-cook-vende-su-participacion-inhova-caja-madrid-iberostar.html](http://www.hosteltur.com/noticias/35207_thomas-cook-vende-su-participacion-inhova-caja-madrid-iberostar.html), juny 2010).
- Hosteltur (20/10/2006) "Cancún muestra desigual recuperación a un año del huracán Wilma" ([www.hosteltur.com/37960\\_cancn-muestra-desigual-recuperacin-ao-huracn-wilma.html](http://www.hosteltur.com/37960_cancn-muestra-desigual-recuperacin-ao-huracn-wilma.html), febrer 2011).
- Hosteltur (16/12/2006) "Arabella Hotel Holding amplia su joint venture con Starwood" ([www.hosteltur.com/noticias/38943\\_arabella-hotel-holding-amplia-su-joint-venture-starwood.html](http://www.hosteltur.com/noticias/38943_arabella-hotel-holding-amplia-su-joint-venture-starwood.html), agost 2010).
- Hosteltur (8/01/2007) "Iberojet se adelanta en internet entre los grandes grupos con la compra de Viajar.com" ([www.hosteltur.com/noticias/39261\\_iberojet-se-adelanta-internet-grandes-grupos-compra-viajarcom.html](http://www.hosteltur.com/noticias/39261_iberojet-se-adelanta-internet-grandes-grupos-compra-viajarcom.html), juny 2010).
- Hosteltur (8/01/2007) "Iberostar compra el grupo hotelero marroquí AGA Founty" ([www.hosteltur.com/39251\\_iberostar-compra-grupo-hotelero-marroqui-aga-founty.html](http://www.hosteltur.com/39251_iberostar-compra-grupo-hotelero-marroqui-aga-founty.html), febrer 2011).
- Hosteltur (10/01/2007) "Orizonia compra el turoperador Cóndor Vacaciones" ([www.hosteltur.com/noticias/39303\\_orizonia-compra-turoperador-condor-vacaciones.html](http://www.hosteltur.com/noticias/39303_orizonia-compra-turoperador-condor-vacaciones.html), juny 2010).
- Hosteltur (17/01/2007) "Sol Meliá deja de gestionar diez hoteles en Túnez" ([www.hosteltur.com/39427\\_sol-melia-deja-gestionar-diez-hoteles-tunez.html](http://www.hosteltur.com/39427_sol-melia-deja-gestionar-diez-hoteles-tunez.html), març 2011).
- Hosteltur (17/04/2007) "Inhova y Fadesa adquieren en Marruecos un hotel que gestionará Iberostar" ([www.hosteltur.com/41476\\_inhova-fadesa-adquieren-marruecos-hotel-gestionara-iberostar.html](http://www.hosteltur.com/41476_inhova-fadesa-adquieren-marruecos-hotel-gestionara-iberostar.html), març 2011).
- Hosteltur (maig 2007) "La Fachada Marítima recupera el uso público junto a la memoria histórica" a *Hosteltur* maig 2007 (*especial La Palma del siglo XXI*), p.4-5 ([www.hosteltur.com/especiales/205-especial-palma-2007.html](http://www.hosteltur.com/especiales/205-especial-palma-2007.html), setembre 2010).
- Hosteltur (24/09/2007) "La empresa catalana García Muntané Maquinaria adquiere Hoteles Marítimos Menorca" ([www.hosteltur.com/noticias/46186\\_empresa-catalana-garcia-muntane-maquinaria-adquiere-hoteles-maritimos-menorca.html](http://www.hosteltur.com/noticias/46186_empresa-catalana-garcia-muntane-maquinaria-adquiere-hoteles-maritimos-menorca.html), desembre 2009).
- Hosteltur (24/09/2007) "La empresa catalana García Muntané Maquinaria adquiere Hoteles Marítimos Menorca" ([www.hosteltur.com/noticias/46186\\_empresa-catalana-garcia-muntane-maquinaria-adquiere-hoteles-maritimos-menorca.html](http://www.hosteltur.com/noticias/46186_empresa-catalana-garcia-muntane-maquinaria-adquiere-hoteles-maritimos-menorca.html), novembre 2010).

- Hosteltur (1/10/2007) "El CEA vende un millón de metros cuadrados de terreno para proyectos turísticos" ([www.hosteltur.com/46401\\_cea-vende-millon-metros-cuadrados-terreno-proyectos-turisticos.html](http://www.hosteltur.com/46401_cea-vende-millon-metros-cuadrados-terreno-proyectos-turisticos.html), març 2011).
- Hosteltur (14/01/2008) "Habitat vende a Grupotel por 28 M € un edificio en el 22@ de Barcelona" ([www.hosteltur.com/noticias/49352\\_habitat-vende-grupotel-28-m-edificio-22-barcelona.html](http://www.hosteltur.com/noticias/49352_habitat-vende-grupotel-28-m-edificio-22-barcelona.html), desembre 2010).
- Hosteltur (20/02/2008) "Sa Nostra adquiere el 5% del capital de AC Hotels" ([www.hosteltur.com/50519\\_sa-nostra-adquiere-5-capital-ac-hotels.html](http://www.hosteltur.com/50519_sa-nostra-adquiere-5-capital-ac-hotels.html), abril 2011).
- Hosteltur (2/05/2008) "Paralizan la obra de un hotel de la cadena Riu por no atenerse a la normativa" ([www.hosteltur.com/52506\\_paralizan-obra-hotel-cadena-riu-no-atenerse-normativa.html](http://www.hosteltur.com/52506_paralizan-obra-hotel-cadena-riu-no-atenerse-normativa.html), març 2011).
- Hosteltur (3/05/2008) "Air Dominicana suspendió su vuelo inaugural por problemas técnicos" ([www.hosteltur.com/52512\\_air-dominicana-suspendio-su-vuelo-inaugural-problemas-tecnicos.html](http://www.hosteltur.com/52512_air-dominicana-suspendio-su-vuelo-inaugural-problemas-tecnicos.html), març 2011).
- Hosteltur (11/06/2008) "Iberostar y Quercus salen del capital de clickair" ([www.hosteltur.com/noticias/53576\\_iberostar-quercus-salen-capital-clickair.html](http://www.hosteltur.com/noticias/53576_iberostar-quercus-salen-capital-clickair.html), juny 2010).
- Hosteltur (17/06/2008) "Hilton abre su sexto establecimiento en España" ([www.hosteltur.com/noticias/53718\\_hilton-abre-su-sexto-establecimiento-espana.html](http://www.hosteltur.com/noticias/53718_hilton-abre-su-sexto-establecimiento-espana.html), setembre 2010).
- Hosteltur (19/07/2008) "IBB Hotels incorpora su segundo establecimiento en Alemania" ([www.hosteltur.com/54549\\_ibt-hotels-incorpora-su-segundo-establecimiento-alemania.html](http://www.hosteltur.com/54549_ibt-hotels-incorpora-su-segundo-establecimiento-alemania.html), abril 2011).
- Hosteltur (8/08/2008) "AENA invierte 300 millones en el aeropuerto de Palma de Mallorca" ([www.hosteltur.com/noticias/55016\\_aena-invierte-300-millones-aeropuerto-palma-mallorca.html](http://www.hosteltur.com/noticias/55016_aena-invierte-300-millones-aeropuerto-palma-mallorca.html), juny 2009).
- Hosteltur (29/08/2008) "Riu abre su cuarto hotel en Jamaica" ([www.hosteltur.com/55421\\_riu-abre-su-cuarto-hotel-jamaica.html](http://www.hosteltur.com/55421_riu-abre-su-cuarto-hotel-jamaica.html), març 2011).
- Hosteltur (1/09/2008) "Von der Heyden se hace con la mayoría accionarial de Ibb" ([www.hosteltur.com/55468\\_von-der-heyden-se-hace-mayoria-accionarial-ibt.html](http://www.hosteltur.com/55468_von-der-heyden-se-hace-mayoria-accionarial-ibt.html), febrer 2011).
- Hosteltur (11/09/2008) "Riu abrirá dos hoteles en Túnez el año que viene" ([www.hosteltur.com/55724\\_riu-abrirá-dos-hoteles-tunez-ano-viene.html](http://www.hosteltur.com/55724_riu-abrirá-dos-hoteles-tunez-ano-viene.html), març 2011).
- Hosteltur (30/10/2008) "Riu incrementa su presencia en Cabo Verde" ([www.hosteltur.com/56833\\_riu-incrementa-su-presencia-cabo-verde.html](http://www.hosteltur.com/56833_riu-incrementa-su-presencia-cabo-verde.html), abril 2011).
- Hosteltur (22/06/2009) "Inauguran el complejo Mediterranea Saïdia, cuya inversión supera los 1.000 M €" ([www.hosteltur.com/61637\\_inauguran-complejo-mediterranea-saidia-cuya-inversion-supera-1000-m.html](http://www.hosteltur.com/61637_inauguran-complejo-mediterranea-saidia-cuya-inversion-supera-1000-m.html), març 2011).
- Hosteltur (juliol 2009) "Los miembros del Consejo Español de Turismo" ([www.hosteltur.com/fdb/CONESTUR,%20listado%20miembros,%20julio%202009.pdf](http://www.hosteltur.com/fdb/CONESTUR,%20listado%20miembros,%20julio%202009.pdf), setembre 2010).
- Hosteltur (3/09/2009) "Grupotel inaugura el Gran Vía de la Ciudad Condal" ([www.hosteltur.com/noticias/63012\\_grupotel-inaugura-gran-via-ciudad-condal.html](http://www.hosteltur.com/noticias/63012_grupotel-inaugura-gran-via-ciudad-condal.html), desembre 2010).
- Hosteltur (29/12/2009) "Sol Meliá aterriza en Colombia y crece en Portugal" ([www.hosteltur.com/65603\\_sol-melia-aterriza-colombia-crece-portugal.html](http://www.hosteltur.com/65603_sol-melia-aterriza-colombia-crece-portugal.html), abril 2011).
- Hosteltur (2010) "Iberostar. Concentración en los hoteles y el receptivo" a *Hosteltur* núm.190, p.36-38.
- Hosteltur (25/02/2010) "Sol Meliá incorpora su tercer hotel en Colombia" ([www.hosteltur.com/66764\\_sol-melia-incorpora-su-tercer-hotel-colombia.html](http://www.hosteltur.com/66764_sol-melia-incorpora-su-tercer-hotel-colombia.html), abril 2011).
- Hosteltur (27/04/2010) "Sol Meliá abre su tercer hotel en Grecia" ([http://www.hosteltur.com/67963\\_sol-melia-abre-su-tercer-hotel-grecia.html](http://www.hosteltur.com/67963_sol-melia-abre-su-tercer-hotel-grecia.html), abril 2011).
- Hosteltur (24/05/2010) "Globalia invierte 68 M € en nuevos complejos hoteleros de República Dominicana" ([www.hosteltur.com/68564\\_globalia-invierte-68-m-nuevos-complejos-hoteleros-republica-dominicana.html](http://www.hosteltur.com/68564_globalia-invierte-68-m-nuevos-complejos-hoteleros-republica-dominicana.html), març 2011).
- Hosteltur (16/07/2010) "Modernización y nueva marca para los hoteles gestionados por Globalia" ([www.hosteltur.com/69652\\_modernizacion-nueva-marca-hoteles-gestionados-globalia.html](http://www.hosteltur.com/69652_modernizacion-nueva-marca-hoteles-gestionados-globalia.html), febrer 2011).
- Hosteltur (1/09/2010) "Cuba duplica el tiempo de uso de las tierras estatales para inversores extranjeros" ([www.hosteltur.com/70501\\_cuba-duplica-tiempo-uso-tierras-estatales-inversores-extranjeros.html](http://www.hosteltur.com/70501_cuba-duplica-tiempo-uso-tierras-estatales-inversores-extranjeros.html), març 2011).
- Hosteltur (2011) "Las empresas que la crisis sepultó, de la A a la Z" a *Hosteltur* núm.201, p.14-28.
- Hosteltur (14/01/2011) "Riu Touareg, el quinto hotel de la cadena en Cabo Verde" ([www.hosteltur.com/72777\\_riu-touareg-quinto-hotel-cadena-cabo-verde.html](http://www.hosteltur.com/72777_riu-touareg-quinto-hotel-cadena-cabo-verde.html), abril 2011).
- Hosteltur (26/01/2011) "Brasil invertirá 450 M € en promoción turística en cinco años" ([www.hosteltur.com/0163\\_brasil-invertira-450-m-promocion-turistica-cinco-anos.html](http://www.hosteltur.com/0163_brasil-invertira-450-m-promocion-turistica-cinco-anos.html), abril 2011).

- Hosteltur (31/01/2011) "El Grupo Piñero proyecta su cuarto hotel en la Riviera Maya" ([www.hosteltur.com/0259\\_grupo-pinero-proyecta-su-cuarto-hotel-riviera-maya.html](http://www.hosteltur.com/0259_grupo-pinero-proyecta-su-cuarto-hotel-riviera-maya.html), febrer 2011).
- Hosteltur (31/01/2011) "Río de Janeiro tendrá que aumentar su oferta hotelera" ([www.hosteltur.com/0263\\_rio-janeiro-tendra-aumentar-su-oferta-hotelera.html](http://www.hosteltur.com/0263_rio-janeiro-tendra-aumentar-su-oferta-hotelera.html), abril 2011).
- Haupt, S. i Rojo, J.C. (2006) "El desarrollo de la gran industria" a González-Enciso, A. i Matés, J.M. (coords) *Historia económica de España*. Ariel, Barcelona, p.521-549.
- Hoy Digital (17/08/2010) "CEA vendió terreno sin la aprobación del Congreso. Magic Blue los adquirió durante gestión Martínez" a *Hoy Digital* 17/08/2010 ([www.hoy.com.do/el-pais/2010/8/17/338369/CEA-vendio-terreno-sin-la-aprobacion-del-Congreso](http://www.hoy.com.do/el-pais/2010/8/17/338369/CEA-vendio-terreno-sin-la-aprobacion-del-Congreso), març 2011).
- Humanes, C. (11/04/1982) "Bankuni3n fue incapaz de superar la crisis econ3mica y adaptarse a las nuevas estructuras bancarias" a *El Pa3s* 11/04/1982 ([www.elpais.com/articulo/economia/BANKUNION/FONDO\\_DE\\_GARANTIA\\_DE\\_DEPOSITOS/Bankunion/fue/incapaz/superar/tesis/economica/adaptarse/nuevas/estructuras/bancarias/elpepieco/19820411elpepieco\\_3/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/economia/BANKUNION/FONDO_DE_GARANTIA_DE_DEPOSITOS/Bankunion/fue/incapaz/superar/tesis/economica/adaptarse/nuevas/estructuras/bancarias/elpepieco/19820411elpepieco_3/Tes/), gener 2010).
- I Asamblea Provincial de Turismo de Baleares (1963) *I Asamblea Provincial de Turismo de Baleares*. Palma.
- IAE (2007) *Key World Energy Statistics 2007*. OECD/IAE, Paris (disponible a [www.iea.org/textbase/nppdf/free/2007/Key\\_Stats\\_2007.pdf](http://www.iea.org/textbase/nppdf/free/2007/Key_Stats_2007.pdf), octubre 2008).
- IBAE (1989) "Les migracions a les Illes Balears" a *Quaderns d'estadística* núm.3. Govern Balear, Funció Pública, Institut Balear d'Estadística, Palma.
- IBAE (2002) *Cens Agrari 1999. Illes Balears*. IBAE, Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria, Conselleria d'Agricultura i Pesca, Palma.
- IBAE (2006) "Dades Balears 1970-1996". Conselleria d'Economia i Hisenda, IBAE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca (CD-ROM).
- Iberostar (27/08/2010) "Iberostar Estadio: nuevo nombre del campo de fútbol de RCD Mallorca" ([http://prensa.iberostar.com/view\\_object.html?obj=155,c,3104](http://prensa.iberostar.com/view_object.html?obj=155,c,3104), desembre 2010).
- Iberostar Hotels & Resorts (2010) *Iberostar Hotels & Resorts. Dossier de Prensa 2010* (<http://prensa.iberostar.com/kits-de-prensa/dossier-de-prensa/dossier-de-prensa-2010%28166-235-c-1470%29.html>, febrer 2010).
- Iberostate (gener 2010) *Iberostate Bávaro. Golf, villas & Condos* ([www.iberostate.comercializa.com/GesPromWeb/MostrarBinario0014Servlet?idBinario=22049](http://www.iberostate.comercializa.com/GesPromWeb/MostrarBinario0014Servlet?idBinario=22049), febrer 2011).
- ICEX (4/01/2011) "El modelo hotelero español potencia el desarrollo turístico marroquí" a *Instituto de Comercio Exterior* 4/01/2011 ([www.icex.es/icex/cda/controller/pageICEX/0,6558,5518394\\_5519005\\_6366453\\_4414574,00.html](http://www.icex.es/icex/cda/controller/pageICEX/0,6558,5518394_5519005_6366453_4414574,00.html), març 2011).
- ICEX (23/03/2011) "Grecia elimina las tasas en sus aeropuertos hasta finales de 2011" a *Instituto Español de Comercio Exterior* 23/03/2011 ([www.icex.es/icex/cda/controller/pageICEX/0,6558,5518394\\_5519005\\_6366453\\_4473355\\_465,00.html](http://www.icex.es/icex/cda/controller/pageICEX/0,6558,5518394_5519005_6366453_4473355_465,00.html), abril 2011).
- IDAE (2005) *Plan de Energías Renovables 2005-2010*. Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid ([http://www.idae.es/index.php/mod.documentos/mem.descarga?file=/documentos\\_PER\\_2005-2010\\_8\\_de\\_gosto-2005\\_Completo.\(modificacionpag\\_63\)\\_Copia\\_2\\_301254a0.pdf](http://www.idae.es/index.php/mod.documentos/mem.descarga?file=/documentos_PER_2005-2010_8_de_gosto-2005_Completo.(modificacionpag_63)_Copia_2_301254a0.pdf), febrer 2008).
- IET (2002) *Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2002*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2003) *Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2003*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2004a) *Los pasajeros de compañías aéreas de bajo coste (CBC's). Año 2003*. Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Instituto de Estudios Turísticos, Madrid ([www.iet.tourspain.es/informes/documentacion/frontur/Temporada/BajoCoste2003Esp.pdf](http://www.iet.tourspain.es/informes/documentacion/frontur/Temporada/BajoCoste2003Esp.pdf), desembre 2008).
- IET (2004b) *Encuesta de Gasto Turístico (EGATUR). Año 2004*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2004c) *Encuesta de Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2004*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2005a) *Encuesta de Gasto Turístico (EGATUR). Año 2005*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2005b) *Encuesta de Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2005*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2006a) *Encuesta de Gasto Turístico (EGATUR). Año 2006*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2006b) *Encuesta de Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2006*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.

- IET (2007a) *Encuesta de Gasto Turístico (EGATUR). Año 2007*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2007b) *Encuesta de Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2007*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2008a) *Turismo, tráfico aéreo y compañías aéreas de bajo coste en el año 2007. Informe anual 2007*. Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Instituto de Estudios Turísticos, Madrid ([www.iet.tourspain.es/informes/documentacion/Cbc/BajoCoste2007.pdf](http://www.iet.tourspain.es/informes/documentacion/Cbc/BajoCoste2007.pdf), desembre 2008).
- IET (2008b) *Encuesta de Gasto Turístico (EGATUR). Año 2008*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2008c) *Encuesta de Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2008*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- IET (2009a) *Encuesta de Movimientos Turísticos en Fronteras (Frontur). Año 2009*. Instituto de Estudios Turísticos, Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- Iglesias, F. (dir) (2007) *Mapa de presuntas irregularidades y actos de corrupción urbanística 2000-2007*. Fundación Alternativas, Madrid.
- IMF (2010) *Global Financial Stability Report. Meeting New Challenges to Stability and Building a Safer System*. International Monetary Fund, Washington, DC.
- INE (1962) *Censo de la vivienda en España 1960*. Instituto Nacional de Estadística, Madrid.
- INE (1966) *Primer censo agrario de España año 1962*. Instituto Nacional de Estadística, Madrid.
- INE (1971) *Censo de la vivienda en España 1970*. Instituto Nacional de Estadística, Madrid.
- INE (1974) *Censo agrario de España 1972. Serie B. Cuadernos Provinciales. Baleares*. Instituto Nacional de Estadística -Ministerio de planificación del desarrollo, Madrid.
- INE (1986) *Censo de viviendas 1981. Tomo III. Resultados por provincias. Baleares*. Instituto Nacional de Estadística, Madrid.
- Ioannides, D. (1998) "Tour operators: the gatekeepers of tourism" a Ioannides, D. i Debbage, K. (eds) *The economic geography of the tourist industry: a supply side analysis*. Routledge, Londres, p.139-158.
- Ioannides, D. (2001) "The dynamics and effects of tourism evolution in Cyprus" a Apostolopoulos, Y.; Loukissas, P.; i Leontidou, L. (eds) *Mediterranean Tourism. Facets of socioeconomic development and cultural change*. Routledge, Londres, p.112-128.
- Ioannides, D. i Debbage, K. (eds) (1998) *The economic geography of the tourist industry: a supply side analysis*. Routledge, Londres.
- Ioannides, D. i Holcomb, B. (2001) "Raising the stakes: implications of upmarket tourism policies in Cyprus and Malta" a Ioannides, D.; Apostolopoulos, Y.; i Sonmez, S. (eds) *Mediterranean Islands and sustainable development. Practices, management and policies*. Continuum, Londres, p.234-258.
- Irujo, J.M. (10/12/2006) "La pista española del "Doctor Muerte"" a *El País* 10/12/2006, (a [www.elpais.com/articulo/reportajes/pista/espanola/Doctor/Muerte/elpepusocdmq/20061210elpdmgrep\\_3/Tes](http://www.elpais.com/articulo/reportajes/pista/espanola/Doctor/Muerte/elpepusocdmq/20061210elpdmgrep_3/Tes), octubre 2008)
- Irujo, J.M. (6/09/2008) "El Gobierno admite al juez la escala de vuelos de la CIA a Guantánamo" a *El País* 6/09/2008, p.11.
- Iruzun, R. (2008) "La energía fotovoltaica en España" a *El Ecologista* núm.59, p.37-39.
- Isa, P. (2011) "Expansión y agotamiento del modelo turístico dominicano. El turismo en los Informes de Desarrollo Humano en la República Dominicana" a Blázquez, M. i Cañada, E. (eds) *Turismo placebo. Nueva colonización turística: del Mediterráneo a Mesoamérica y El Caribe. Logicas espaciales del capital turístico*. Editorial Enlace, Managua, p.11-28.
- ITF (2008) *Introductions by war on want and the ITF* (International Transport Federation, <http://www.waronwant.org/download.php?id=71>, desembre 2008).
- Izquierdo, F. (ed) (2009) *Poder y regímenes en el mundo árabe contemporáneo*. CIDOB, Barcelona.
- J.A.R. (10/01/1978) "Mallorca: el alcalde de Capdepera, procesado" a *El País* 10/01/1978 ([www.elpais.com/articulo/espana/BALEARES/Mallorca/alcalde/Capdepera/procesado/elpepiesp/19780110elpepinac\\_13/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/BALEARES/Mallorca/alcalde/Capdepera/procesado/elpepiesp/19780110elpepinac_13/Tes/), juliol 2009).
- J.A.R. (28/02/1978) "Disuelta una manifestación contra la autopista Palma-Inca" a *El País* 28/02/1978 ([www.elpais.com/articulo/espana/Disuelta/manifiestacion/autopista/Palma-Inca/elpepiesp/19780228elpepinac\\_34/Tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/Disuelta/manifiestacion/autopista/Palma-Inca/elpepiesp/19780228elpepinac_34/Tes), gener 2009).
- J.B. (24/11/2005) "Ciudadella: el Consell paralizará la fábrica de bloques de Son Sintas" a *Menorca* 24/11/2005 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/35038>, juny 2010).
- J.M. (22/11/2006) "Grande presenta les torres" a *Diari de Balears* 22/11/2006, p.32-34.
- J.M.S/G.M. (10/04/2007) "Vicenç Grande compra la finca des Pagos per devers 10 milions" a *Diari de Balears* 10/04/2007 (<http://portalfora.es/blog/?p=112>, novembre 2008).
- Jamaica Environment Trust (maig 2006) "Victory for environmental groups in Pear Tree Bottom case" ([www.jamentrust.org/en/index.php?option=com\\_content&view=article&id=58:victory-for-environmental-groups-in-pear-tree-bottom-case&catid=53:may-2006&Itemid=82](http://www.jamentrust.org/en/index.php?option=com_content&view=article&id=58:victory-for-environmental-groups-in-pear-tree-bottom-case&catid=53:may-2006&Itemid=82), març 2011).
- Jamaica Environment Trust/ orthern Jamaica Conservation Association (2/05/2005) "Environmental Impact Assessment for the Bahia Principe Resort Development Presentation"

- ([www.jamentrust.org/en/index.php?option=com\\_content&view=article&id=97:environmental-impact-assessment-for-the-bahia-principe-resort-development-presentation&catid=46&Itemid=75](http://www.jamentrust.org/en/index.php?option=com_content&view=article&id=97:environmental-impact-assessment-for-the-bahia-principe-resort-development-presentation&catid=46&Itemid=75), març 2011).
- Jamaica Observer (27/04/2008) "Scandal rocks RIU-St James PC investigating mysterious plan being used to build unapproved fourth fl" a *Jamaica Observer* 27/04/2008 ([www.jamaicansforjustice.org/nmcms.php?snippets=news&p=news\\_details&id=321](http://www.jamaicansforjustice.org/nmcms.php?snippets=news&p=news_details&id=321), març 2011).
- Jamaica Observer (29/04/2008) "Spanish hotels do more harm than good to Jamaica's tourism product" a *Jamaica Observer* 29/04/2008 (<http://ehotelier.com/hospitality-news/item.php?id=P13512>, març 2011).
- Jamaica Observer (27/05/2008) "Observer online poll: Big 'no' to relaxing laws for foreign investors" a *Jamaica Observer* 27/05/2008 ([https://www.jamaicaobserver.com/news/136068\\_Observer-online-poll--Big-no-to-relaxing-laws-for-foreign-investors](https://www.jamaicaobserver.com/news/136068_Observer-online-poll--Big-no-to-relaxing-laws-for-foreign-investors), març 2011).
- Jamaica Observer (13/10/2010) "Luis and Carmen Riu — Tourism's game-changers" a *Jamaica Observer* 13/10/2010 ([www.jamaicaobserver.com/business/Luis-and-Carmen-Riu-Tourisms-game-changers\\_8046777](http://www.jamaicaobserver.com/business/Luis-and-Carmen-Riu-Tourisms-game-changers_8046777), març 2011).
- Janer, A. (5/10/2007) "Bernat Jofre i Roca, un mallorquí al servei dels Rockefeller" a *El Temps* 5/10/2007, p.58-60.
- Jaume, J. (6/02/1980) "Cien empresarios mallorquines viajan a Puerto Rico" a *Diario de Mallorca* 6/02/1980, p.15.
- Jaume, J. (11/11/1989) "Un promotor en entredicho" a *Diario de Mallorca* 11/11/1989, p.4.
- Jaume, J. (18/06/1991) "El presidente de la CAEB reprocha a Cañellas su intromisión en los asuntos de las patronales" a *Diario de Mallorca* 18/06/1991, p.4.
- Jaume, J. (13/02/1994) "A Cañellas le dio miedo asumir la responsabilidad del POOT" (entrevista a Jaume Cladera) a *Diario de Mallorca* 13/02/1994, p.11.
- Jaume, J. (31/12/1994) "El peor año para Cañellas" a *Diario de Mallorca* 31/12/1994, p.5.
- Jaume-Miralles, J. (1973) *Evolución social económica agraria. Islas Baleares*. Sa Nostra, Palma.
- Jiménez Barca, A. (13/06/2010) "Francia reduce 45.000 millones de gastot" a *El País* 13/06/2010, p.24.
- Jiménez-Martínez, A. (2009) *Cadenas hoteleras: estrategias y desarrollo en el Caribe Mexicano*. Tesis Doctoral, Universidad Nacional Autónoma de México, México DF.
- Jiménez, A. i Sosa, P. (2006) "Cocktail Cancún: impactos del turismo en la comunidad local" a *VIII Congreso Nacional y 2º Internacional de Investigación Turística*. SECTUR (Secretaría de Turismo), Monterrey ([www.sectur.gob.mx/work/models/sectur/Resource/15944/ALFONSO\\_DE\\_J.JIMENEZ-PRICILA\\_SOSA.pdf](http://www.sectur.gob.mx/work/models/sectur/Resource/15944/ALFONSO_DE_J.JIMENEZ-PRICILA_SOSA.pdf), febrer 2011).
- Jiménez, A. i Sosa, P. (2011) "Del cielo a la tierra y de la tierra al suelo: el turismo residencial en el caribe mexicano" a Blázquez, M. i Cañada, E. (eds) *Turismo placebo. Nueva colonización turística: del Mediterráneo a Mesoamérica y El Caribe. Logicas espaciales del capital turístico*. Editorial Enlace, Managua, p.275-296.
- Jiménez, J. i Candia, P. (7/06/2007) "Las cuentas de Massoot en Islas Caimán estaban a nombre de su madre" a *Ultima Hora* 7/06/2007, p.28-29.
- Jiménez, M. (21/12/2010) "La OCDE pide reformas mñas radicales de las pensiones y el mercado laboral" a *El País* 21/12/2010, p.24.
- Jiménez, M. (6/02/2011) "Las cajas acaparan el riesgo del ladrillo" a *El País Negocios* 6/02/2011, p.8-9.
- Joan, B. (1999) "Canvi demogràfic i substitució lingüística a les Illes Pitiüses" a *Territoris* núm.2, p.103-111.
- Jorba, R. (23/05/1996) "La OCDE llama al orden a Estados Unidos ante sus amenazas de sanciones comerciales" a *La Vanguardia* 23/05/1996, p.67.
- Jover, G. i Morey, A. (2003) "Les possessions mallorquines: una modalitat d'organització de l'espai agrari i de l'explotació del treball" a Congost, R.; Jover, G. i Biagioli, G. (ed) *L'organització de l'espai rural a l'Europa Mediterrània. Massos, Possessions, Poderi*. CCG Edicions, Girona, p.127-238.
- Juan, A.; Rabassa, A.; Cuellar, C.; Villanueva, J.A. i Ballester, P. (1970) *Análisis socio-económico de la hostelería en Baleares*. Organización Sindical de Baleares, Sindicato Provincial de Hostelería y Actividades Turísticas de Baleares, Palma.
- Juan, M. (4/05/2009) "MAR SIS, memòria històrica del cristianisme de base a Mallorca" ([www.xavierdelgado.com/blog/?p=388](http://www.xavierdelgado.com/blog/?p=388), desembre 2009).
- Juan-Vidal, J. (1976) "Las crisis agrarias y la sociedad en Mallorca durante la Edad Moderna" a *Mayurqa* núm.16, p.87-113.
- Juan-Vidal, J. (1989) *El Cens de Floridablanca a les Illes Balears 1786-1787*. Miquel Font Editor, Palma.
- Juárez, J. (2007) *La guarida del lobo. Nazis y colaboracionistas en España*. Malabar, Màlaga.
- Juncosa, M. (2/06/2005) "Grupos turísticos e inmobiliarios negocian colaborar en la venta de casas en Baleares" a *Ultima Hora* 2/06/2005, p.24.
- Juncosa, M. (30/05/2009) "Govern y Cort exigen a Barceló que continúe las obras" a *Última Hora* 30/05/2009, p.16-17.
- Junta de Obras de Puerto (1956) *Memoria relativa al estado y progreso de las obras y servicios del Puerto de Palma*. Junta de Obras de Puerto, Palma.

- Jurado, J.R. (1985) "Intent cronològic sobre la lluita conservacionista per s'Albufera" a *Lluc* núm.720, març-abril 1985, p.31-34.
- Jurdao, F. (1990 [1979]) *España en venta. Compra de suelo por extranjeros y colonización de campesinos en la Costa del Sol*. Endymion, Madrid.
- Kaimaki, V. (2009) "La rebelión de Grecia" a *Le Monde Diplomatique* núm.159, p.1 i 10.
- Kalecki, M. (1979) *Sobre el capitalismo contemporáneo*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Kapp, K.W. (1966) *Los costes sociales de la empresa privada*. Oikos-Tau, Barcelona.
- Karadag, R. (2010) "Neoliberal restructuring in Turkey: from state to oligarchic capitalism" a *Max Planck Institute for the Study of Societies. Discussion Paper 10/7* ([www.mpifg.de/pu/mpifg\\_dp/dp10-7.pdf](http://www.mpifg.de/pu/mpifg_dp/dp10-7.pdf), març 2011).
- Katz, O. (1937) *The nazi conspiracy in Spain*. Victor Gollancz Ltd, Londres.
- Keynes, J.M. (1940) *How to pay for the war* (reimprès a *The collected writings of John Maynard Keynes*, vol.9. Macmillan, Londres, p.367-439).
- Keynes, J.M. (1996) *Tratado del dinero: teoría pura y aplicada del dinero*. Ed. Trotta, Madrid.
- Klein, N. (2007) *La doctrina del Schock. El auge del capitalismo del desastre*. Paidós, Barcelona.
- Kriedte, P.; Medick, H. i Schlumbohm, J. (1986) *Industrialización antes de industrialización*. Crítica, Barcelona.
- Kühn & Partner (2008) *Real estate market 2008. Facts. Figures. Analyses* ([www.kuhn-partner.com/images/downloadfiles/2008-marketreport\\_en.pdf](http://www.kuhn-partner.com/images/downloadfiles/2008-marketreport_en.pdf), novembre 2008).
- L.B. (27/11/2008) "Ciudadella: UPCM denuncia unas obras sin licencia en la vivienda de Avel·lí Casanovas" a *Menorca* 27/11/2008 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/60781>, març 2010).
- L.L.D. (17/02/2009) "Jaume Matas rompe su relación laboral con el grupo Barceló" a *Última Hora* 17/02/2009, p.27.
- L.M.F. (18/06/2010) "Ciudadella: archivada la querrela contra Joana Barceló y Marc Pons" a *Menorca* 18/06/2010 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/67154>, juny 2010).
- La Vanguardia (11/04/1978) "Palma: embargados los bienes de los acusados" a *La Vanguardia* 11/04/1978, p.38 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1978/04/11/pagina-38/33760727/pdf.html>, agost 2010).
- La Vanguardia (18/08/1935) "¿Espionaje internacional?" a *La Vanguardia* 18/08/1935, p.7
- La Vanguardia (5/04/1978) "Mallorca: El príncipe Tchokoua, en libertad bajo fianza" a *La Vanguardia* 5/04/1978, p.41 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1978/04/06/pagina-41/33755750/pdf.html?search=%22parque%20de%20los%20almendros%22>, agost 2010).
- La Vanguardia (6/04/1978) "Mallorca: los acusados recurren contra su procesamiento" a *La Vanguardia* 6/04/1978, p.31 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1979/06/03/pagina-31/33755804/pdf.html?search=banco%20Hispano%20americano>, agost 2010).
- La Vanguardia (25/11/1988) "Uralita adquiere la firma Poliglás por 4000 millones de pesetas" a *La Vanguardia* 25/11/1988, p.61 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1988/11/25/pagina-61/33052675/pdf.html>, novembre 2010).
- La Vanguardia (2/06/1991) "UGT pide control sindical contra el cobro de comisiones ilegales por los partidos políticos" a *La Vanguardia* 2/06/1991, p. 19 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1991/06/02/pagina-19/33480130/pdf.html>, gener 2010).
- La Vanguardia (2/11/2005) "Fidel cambia de amigos" a *La Vanguardia* 2/11/2005, p.60.
- La Vanguardia (2007) *Cuba*. Vanguardia Dossier núm.23, Barcelona.
- La Vanguardia Española (25/04/1958) "Ayer falleció en Tours, repentinamente, don Juan Claudio Güell y Churruca, conde de Ruiseñada" a *La Vanguardia Española* 25/04/1958 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1958/04/25/pagina-3/32752981/pdf.html>, juliol 2009).
- La Vanguardia Española (12/02/1963) "La representante de Suecia, elegida "Miss Naciones Unidas"" a *La Vanguardia Española* 12/02/1963, p.7 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1963/02/12/pagina-7/33532904/pdf.html>, novembre 2009).
- La Vanguardia Española (23/02/1972) "Fallecimiento de don Félix Escalas Chamení" a *La Vanguardia Española* 23/02/1972, p.30 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1961/07/20/pagina-30/34269416/pdf.html?search=Felix%20Escalas%20Chameni>, abril 2009).
- La Vanguardia Española (24/11/1974) "Sismógrafo económico" a *La Vanguardia Española* 24/11/1974, p.17 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1974/11/24/pagina-17/34231719/pdf.html>, juliol 2010).
- La Vanguardia Española (1/04/1975) "Agotada la capacidad hotelera de las Islas Baleares en la pasada Semana Santa" a *La Vanguardia Española* 1/04/1975, p.5 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1975/04/01/pagina-5/34226547/pdf.html?search=%22Hotel%20Mediterraneo%22>, gener 2010).
- La Vanguardia Española (6/06/1975) "Agotada la capacidad hotelera de las Islas Baleares en la pasada Semana Santa" a *La Vanguardia Española* 6/06/1975, p.16



- (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1975/06/06/pagina-16/34190375/pdf.html?search=%22Unipromociones%22>, gener 2010).
- La Vanguardia Española (26/09/1976) "Los hoteleros entregaran sus peticiones a la Administración el día 30" a *La Vanguardia Española* 26/09/1976, p.8 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1976/09/01/pagina-8/33618080/pdf.html?search=marcha%20hoteleros%20mallorquines%20madrid>, gener 2010).
- La Vanguardia Española (10/10/1976) "Mallorca: los empleados de hostelería también quieren manifestarse en Madrid" a *La Vanguardia Española* 10/10/1976, p.9 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1976/09/01/pagina-9/33621793/pdf.html?search=marcha%20hoteleros%20mallorquines%20madrid>, gener 2010).
- La Vanguardia Española (16/10/1976) "Marcha de trabajadores mallorquines en paro a Madrid" a *La Vanguardia Española* 16/10/1976, p.30 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1976/10/12/pagina-30/33623596/pdf.html?search=marcha%20mallorca%20madrid>, gener 2010).
- La Voz de Lanzarote (26/10/2009) "El ex alcalde de Yaiza admitió ante la juez que recibió dinero de cuatro empresarios para agilizar licencias en Playa Blanca" a *La Voz de Lanzarote* 26/10/2009 ([www.lavozdelanzarote.com/article32560.html](http://www.lavozdelanzarote.com/article32560.html), desembre 2010).
- Laguera, F. (12/12/1987) "El alcalde de Ibiza considera excesiva la cantidad de suelo urbanizable prevista en el plan de ordenación" a *La Vanguardia* 12/12/1987, p.25 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1987/02/08/pagina-25/32997051/pdf.html?search=enrie>, gener 2010).
- Landes, D.S. (1979) *Progreso tecnológico y revolución industrial*. Tecnos, Madrid.
- Langley, C. (14/06/2005) "Plan de Excelencia Turística de Cala de Bou" ([www.grijalvo.info/Langley/Plan\\_Excelencia\\_Turistica.htm](http://www.grijalvo.info/Langley/Plan_Excelencia_Turistica.htm), agost 2010).
- Lapiente, J. i Ortiz de Villacian Rebollo, D. (2000) "Las políticas laborales" a Adelantado, J. (coord.) *Cambios en el estado del bienestar: políticas sociales y desigualdades de España*. Icaria, Barcelona, p. 99-134.
- Laso, A. i González-Besada, J.L. (21/08/1990) "El grupo Lihsa compra el hotel Son Vida de Mallorca por 2.600 millones de pesetas" a *ABC* 21/08/1990, p.56 (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1990/08/21/056.html>, juny 2009).
- Latitud 21 (juliol 2005) "El retorno del coloso" a *Latitud 21* núm.28 (<http://latitud21.com.mx/julio05/portada.html>, febrer 2011).
- Laumonier, B. i Pío, C. (2003) "Brasil. De Cardoso a Lula: ¿más semejanzas que diferencias?" a *La Vanguardia Dossier* núm.4, p.59-63.
- Lázar, J.M. (3/07/1992) "Dos firmas holandesas reclaman 15.000 millones a Banesto por la venta de inmuebles en Mallorca" a *El País* 3/07/1992 ([www.elpais.com/articulo/economia/BALEARES/BANCO\\_ESPANOL\\_DE\\_CREDITO/firmas/holandesas/reclaman/15000/millones/Banesto/venta/inmuebles/Mallorca/elpepieco/19920703elpepieco\\_11/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/BALEARES/BANCO_ESPANOL_DE_CREDITO/firmas/holandesas/reclaman/15000/millones/Banesto/venta/inmuebles/Mallorca/elpepieco/19920703elpepieco_11/Tes), juliol 2010).
- Lebrón, R. (14/02/2011) "Hoteleros del este preocupados por número haitianos en Higüey" a *El Día* 14/02/2011 ([www.eldia.com.do/nacionales/2011/2/14/45773/Hoteleros-del-este-preocupados-por-numero-haitianos-en-Higüey](http://www.eldia.com.do/nacionales/2011/2/14/45773/Hoteleros-del-este-preocupados-por-numero-haitianos-en-Higüey), març 2011).
- Lemm, J.J. (1996) "Els túnels a les Balears" a Aguiló, M. i Llauger, M.A. (1996) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma de Mallorca, p.114-131.
- Leser, E. (24/04/2004) "Carlyle Empire" a *Le Monde* 24/04/2004 ([www.culturechange.org/CarlyleEmpire.html](http://www.culturechange.org/CarlyleEmpire.html), juny 2010).
- Libertad Balear (6/02/2007) "Fitur es la gran cita del turismo español" (Entrevista a Raimundo Alabern) a *Economía balear. Libertad Balear* 6/02/2007 ([www.libertadbaleaer.com/wp-content/themes/libertadbaleaer/economia/economia\\_060207/entrevista.htm](http://www.libertadbaleaer.com/wp-content/themes/libertadbaleaer/economia/economia_060207/entrevista.htm), novembre 2010).
- Licthbalu, E. i Johnston, D. (1/12/2008) "Pardon is back in focus for the justice nominee" a *The New York Times* 1/12/2008 ([www.nytimes.com/2008/12/02/us/politics/02holder.html?\\_r=1&ref=marc\\_rich](http://www.nytimes.com/2008/12/02/us/politics/02holder.html?_r=1&ref=marc_rich), juliol 2010).
- Limonad, E. (2007) "O fio da meada. Desafios ao planejamento e à preservação ambiental na Costa dos Coqueiros (Bahia)" a *IX Coloquio Internacional de Geocrítica* Porto Alegre, 28 de maig – 1 de juny de 2007 ([www.ub.edu/geocrit/9porto/esterlim.htm](http://www.ub.edu/geocrit/9porto/esterlim.htm), abril 2011).
- Lindo, J.L. (2003) *Nuevo Aranjuez*. Ayuntamiento de Aranjuez, Cámara de Comercio de Madrid i Asociación de Empresarios del Nuevo Aranjuez, Aranjuez.
- Ll.A.C. (16/05/2011) "Ciudadella estrena su dique tras un siglo de reivindicaciones" a *Menorca.info* 16/05/2011 ([www.menorca.info/menorca/444959/ciudadella/estrena/dique/siglo/reivindicaciones](http://www.menorca.info/menorca/444959/ciudadella/estrena/dique/siglo/reivindicaciones), maig 2011).
- Llano, R. (1999) *La sexta invasión: alemanes en Mallorca*. José J. de Olañeta, Palma.

- Llauger, M.A. (1992) *Les rondes de Ciutat*. Conselleria d'Obres Públiques i Ordenació del Territori, Govern Balear, Palma.
- Llauger, M.A. (1996) "Evolució de la xarxa viària balear" a Aguiló, M. i Llauger, M.A. (coord) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma de Mallorca, p.40-63.
- Llopis, A. (16/04/1968) "El Archiduque Luis Salvador, en Mallorca" a *La Vanguardia Española* (16/04/1968) p. 53 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1968/03/16/pagina-53/34324776/pdf.html>, abril 2009).
- Llordén, M. (2003) "La política de vivienda del régimen franquista: nacimiento y despegue de los grandes constructores y promotores inmobiliarios en España, 1939-1960" a Sánchez-Recio, G. i Tascón, J. (eds) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Ed. Crítica, Barcelona, p. 145-169.
- Lluch i Dubon, F. (1991) *L'epidemia de grip de l'any 1918 a les illes Balears*. El Tall, Palma.
- Llull, P. (1979) *Hotel Formentor. La historia de un producto*. Ed. Inmobiliaria Formentor SA, Port de Pollença.
- Loeda, R.C. (1/06/2006) "Barceló lidera la creación de una empresa de inversión inmobiliaria" a *Revista Hostelmarket* núm.83 ([www.alimarket.es/noticia/mh083005/BARCELO-LIDERA-LA-CREACION-DE-UNA-EMPRESA-DE-INVERSION-INMOBILIARIA](http://www.alimarket.es/noticia/mh083005/BARCELO-LIDERA-LA-CREACION-DE-UNA-EMPRESA-DE-INVERSION-INMOBILIARIA), febrer 2011).
- Loeda, R.C. (2007) "Hotelería vacacional: cumpliendo expectativas" a *Revista Hostelmarket* núm.90, p.36-61.
- Loeda, R.C. (1/06/2007) "Hotetur se alía con RCI para poner en marcha Blue Bay Vacation Club" a *Revista Hostelmarket* núm.94 ([www.alimarket.es/noticia/mh094004/HOTETUR-SE-ALIA-CON-RCI-PARA-PONER-EN-MARCHA-BLUE-BAY-VACATION-CLUB](http://www.alimarket.es/noticia/mh094004/HOTETUR-SE-ALIA-CON-RCI-PARA-PONER-EN-MARCHA-BLUE-BAY-VACATION-CLUB), desembre 2010).
- Loeda, R.C. (10/12/2009) "Sol Meliá inaugura en China el "Gran Meliá Shanghai"" a *Boletín Hostelmarket* núm.321 ([www.alimarket.es/noticia/22772/Sol-Melia-inaugura-en-China-el-Gran-Melia-Shanghai](http://www.alimarket.es/noticia/22772/Sol-Melia-inaugura-en-China-el-Gran-Melia-Shanghai), abril 2011).
- Loeda, R.C. (1/10/2010) "Sol Meliá compra a BBVA el futuro "ME London"" a *Boletín Hostelmarket* núm.337 ([www.alimarket.es/noticia/44398/Sol-Melia-compra-a-BBVA-el-futuro-ME-London](http://www.alimarket.es/noticia/44398/Sol-Melia-compra-a-BBVA-el-futuro-ME-London), abril 2011).
- Loeda, R.C. (21/02/2011) "Sol Meliá firma un alianza estratégica con la china Jin Jiang" a *Boletín Hostelmarket* núm.346 ([www.alimarket.es/noticia/55641/Sol-Melia-firma-un-alianza-estrategica-con-la-china-Jin-Jiang](http://www.alimarket.es/noticia/55641/Sol-Melia-firma-un-alianza-estrategica-con-la-china-Jin-Jiang), abril 2011).
- Loeda, R.C. (22/04/2010) "Sol Meliá añade dos nuevos proyectos en Lisboa y Frankfurt" a *Boletín Hostelmarket* núm.329 ([www.alimarket.es/noticia/32990/Sol-Melia-anade-dos-nuevos-proyectos-en-Lisboa-y-Frankfurt](http://www.alimarket.es/noticia/32990/Sol-Melia-anade-dos-nuevos-proyectos-en-Lisboa-y-Frankfurt), abril 2011).
- Loeda, R.C. (6/07/2010) "Iberostar vuelve a abrir el 'Royal Cupido' y el 'Club Cala Barca', en Mallorca" a *Boletín Hostelmarket* núm.333 ([www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/38597/Iberostar-vuelve-a-abrir-el-Royal-Cupido-y-el-Club-Cala-Barca-en-Mallorca](http://www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/38597/Iberostar-vuelve-a-abrir-el-Royal-Cupido-y-el-Club-Cala-Barca-en-Mallorca), agost 2010).
- Loeda, R.C. (3/12/2010) "Tryp refuerza su posición en Alemania con la apertura del "Berlín Mitte"" a *Boletín Hostelmarket* núm.342 ([www.alimarket.es/noticia/49882/Tryp-refuerza-su-posicion-en-Alemania-con-la-apertura-del-Berlin-Mitte](http://www.alimarket.es/noticia/49882/Tryp-refuerza-su-posicion-en-Alemania-con-la-apertura-del-Berlin-Mitte), abril 2011).
- Loeda, R.C. (10/03/2011) "Hotetur Club presenta expediente de concurso voluntario" a *Boletín Hostelmarket* núm.347 ([www.alimarket.es/noticia/57280/Hotetur-Club-presenta-expediente-de-concurso-voluntario](http://www.alimarket.es/noticia/57280/Hotetur-Club-presenta-expediente-de-concurso-voluntario), març 2011).
- Loff, M. (3/04/2011) "La caída del gobierno de Sócrates y el cinismo neoliberal en Portugal" a *Sinpermiso* 3/04/2011 ([www.sinpermiso.info/textos/index.php?id=4068](http://www.sinpermiso.info/textos/index.php?id=4068), abril 2011).
- Löfgren, O. (2002) *On Holiday. A History of vacationing*. University of California Press, Los Angeles.
- López Crespi, M. (1994) *L'antifranquisme a Mallorca (1950-1970)*. El Tall, Palma.
- López, I. i Rodríguez, E. (2010) *Fin de ciclo. Financiarización, territorio y sociedad de propietarios en la onda larga del capitalismo hispano (1959-2010)*. Traficantes de Sueños, Madrid.
- López, J.M. (3/02/2003) "Air Europa y Tunisair sellan el acuerdo de código compartido en sus vuelos a Túnez" a *Hosteltur* 3/02/2003 ([www.hosteltur.com/13126-air-europa-tunisair-sellan-acuerdo-codigo-compartido-sus-vuelos-tunez.html](http://www.hosteltur.com/13126-air-europa-tunisair-sellan-acuerdo-codigo-compartido-sus-vuelos-tunez.html), març 2011).
- López, S. (7/09/2004) "Félix Jiménez, ministro de Turismo de República Dominicana acuerda una inversión financiera de 250 millones de dólares con los hoteleros españoles" a *Hosteltur* 7/09/2004 ([www.hosteltur.com/23223-felix-jimenez-ministro-turismo-republica-dominicana-acuerda-inversion-financiera-250-millones-dolares-hoteleros-espanoles.html](http://www.hosteltur.com/23223-felix-jimenez-ministro-turismo-republica-dominicana-acuerda-inversion-financiera-250-millones-dolares-hoteleros-espanoles.html), febrer 2011).
- López-Bonet, J.F. i Díaz-García, M.A. (1985) *Del carro "de parell" a la informática: 150 años de la Casa Alzamora : historia económica y social del desarrollo de una gran empresa en Mallorca y su tiempo: 1835-1985*. Alzamora, Palma.
- López-Casasnovas, G. i Rosselló, J. (2002) *L'economia menorquina en el segle XX (1914-2001)*. Documenta Balear, Palma.
- López-Nadal, G. (1990) *El comerç alternatiu : Corsarisme i Contraban (SS.XV-XVIII)*. Institut d'Estudis Balearics, Palma.

- Lora, A.M. (15/12/2006) "De traductor a propietario de Punta Cana" a *Clave Digital* 15/12/2006 ([www.clavedigital.com/App/Pages/Portada/titulares.aspx?id\\_articulo=8812](http://www.clavedigital.com/App/Pages/Portada/titulares.aspx?id_articulo=8812), febrer 2010).
- Lordon, F. (2009) *El porqué de las crisis financieras y cómo evitarlas*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Lordon, F. (2011) "Extensión del ámbito de regresión. Pacto por el euro, impacto sobre salarios" *Le Monde Diplomatique* núm.187, p.4-5.
- Lorenzo, Ll. (3/08/2005) "Medi Ambient i la UIB creen un observatori sobre el canvi climàtic" a *Diari de Balears* 3/08/2005 (<http://soho13.uib.es/premsa/agost05/dia-03/1153456.pdf>, gener 2009).
- Los Amigos de Ludd (2007) *Las Ilusiones Renovables. La Cuestión de la Energía y la Dominación Social*. Muturreko Burutazioak.
- LSIG (2000) "Audiovisual ocupación de territorio de las Illes Balears 1900-1999" a Fundació La Caixa (ed) *Welcome! Un siglo de turismo en las Islas Baleares*. Fundació La Caixa (CD-ROM).
- Lucas, A.M. (2002) *Les activitats agràries, pesqueres i forestals a les Illes Balears*. Monografies de la Conselleria d'Agricultura i Pesca 1, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Lucas, J. (2002) "Política de inmigración: 30 propuestas" a *Claves de razón práctica* núm.121, p. 32-37.
- Lucas, J. (2003) "Política de inmigración en España: modelo Blade Runner" a *Le Monde diplomatique* núm.88, p.3.
- Lucas, J. (2005) "Una obsesión desbordada" a *Le Monde diplomatique* núm.121 (Dossier 10 años de Le Monde diplomatique edición española), p.5.
- Lucas, J. (2008) "Contra la "Directiva de retorno"" a *Le Monde diplomatique* núm.154, p.3.
- Lucas, J. (2009a) "La crisis y la política de inmigración y asilo.Tiempos (más) difíciles" a *Página Abierta* núm.201 ([www.pensamientocritico.org/javluc0409.html](http://www.pensamientocritico.org/javluc0409.html), abril 2010).
- Lucas, J. (2009b) "Refugiados: nuevos problemas, viejas reticencias" a *Le Monde diplomatique* núm.174, p.3.
- Lucas, J. (2010) "Refugiados: nuevos problemas, viejas reticencias" a *Le Monde diplomatique* núm.174, p.3.
- Lusarreta, I. (14/04/2010) "Un testigo declara que Reyes cobró 500.000 euros de un empresario por licencias en el Plan Parcial Playa Blanca" a *La Voz de Lanzarote* 14/04/2010 ([www.lavozdelanzarote.com/article38499.html](http://www.lavozdelanzarote.com/article38499.html), diciembre 2010).
- Lütz, S. (2000) "From managed to market capitalism? German finance in transition" a *Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung Discussion Paper* 00/2 ([www.mpifg.de/pu/mpifg\\_dp/dp00-2.pdf](http://www.mpifg.de/pu/mpifg_dp/dp00-2.pdf), novembre 2009).
- Lyth, P. (2009) "Flying visits: The growth of British Air Package Tours" a Segreto, L.; Manera, C. I Pohl, M. (eds) *Europe at the seaside. The economic history of mass tourism in the Mediterranean*. Bergham Books, Oxford, p.11-30.
- M.F./EFE (23/08/2008) "El GOB pide un debate público y más información sobre la ampliación del puerto de Palma" a *Diario de Mallorca* 23/08/2008, p.7.
- M.O.I./Peris, X. (13/12/2009) "Un policía, imputado por la trama de venta de contratos falsos a inmigrantes" a *Diario de Mallorca* 13/12/2009, p.26.
- Macías, J. (16/06/1995) "La carencia que tiene el hotelero es la falta de información sobre los mercados" (entrevista a Ferran Porto) a *El Día del Mundo* 16/06/1995, p.62.
- Magdoff, M. (1978) *Imperialism: from the Colonial Age to the Present*. Monthly Review, Nova York.
- Magro, A. (31/01/2010) "Los parados que trabajan en negro se duplican en un año" a *Diario de Mallorca* 31/01/2010, p.2-3.
- Magro, A. (3/06/2010) "Una boda mediterránea para salvarlas a todas" a *Diario de Mallorca* 3/06/2010, p.3.
- Magro, A. (4/06/2010) "El grupo de Sa Nostra planea cerrar 170 oficinas y prejubilarse al 11% de la plantilla" a *Diario de Mallorca* 4/06/2010, p.2-3.
- Magro, A. (14/06/2009) "La primera subida fiscal contra la crisis levanta ampollas" a *Diario de Mallorca* 14/06/2009, p.48.
- Magro, A. (12/06/2010) "Alemania implanta una ecotasa aérea que le costará a Mallorca 50 millones al año" a *Diario de Mallorca* 12/06/2010, p.2-3.
- Magro, A. (20/08/2010) "Los socios de Caixa Rural de Balears aprueban la fusión por unanimidad" a *Diario de Mallorca* 20/08/2010, p.5.
- Magro, A. (17/12/2010) "El grupo de Sa Nostra hará todas las jubilaciones antes del final de 2011" a *Diario de Mallorca* 17/12/2010, p.4.
- Magro, A. (18/12/2010) "Sa Nostra ya es Mare Nostrum" a *Diario de Mallorca* 18/12/2010, p.5.
- Magro, A. (24/01/2011) "El miedo a la reforma de la jubilación dispara en Mallorca las ventas de planes de pensiones" a *Diario de Mallorca* 24/01/2011, p.2.
- Magro, A. (1/03/2011) "El fiscal pide prisión con fianza de 300000 euros para Cristina Cerdó" a *Diario de Mallorca* 1/03/2011, p.2.
- Magro, A. (2/03/2011) "Anticorrupción cifra en 1,2 millones el dinero defraudado por UM en Cort" a *Diario de Mallorca* 2/03/2011, p.5.
- Magro, A. (11/03/2011) "Antich prevé que Balears gane "un millón de turistas" y salga la primera de la crisis" a *Diario de Mallorca* 11/03/2011, p.2-3.

- Magro, A. (29/04/2011) "Dos fondos americanos y la salida a bolsa reforzarán el capital del grupo de Sa Nostra" a *Diario de Mallorca* 29/04/2011, p.5.
- Maíllo, J.E. (27/10/2008) "La banca pide protección ante sus rivales públicos" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/10/2008, p.38.
- Maíllo, J.E. (25/05/2010) "La CAM se une 'in extremis' con CajAstur" a *El Mundo/El Día de Baleares* 25/05/2010, p.46.
- Maíllo, J.E. (6/04/2011) "Bankia crea un 'banco malo' para los activos tóxicos" a *El Mundi/El Día de Baleares* 6/04/2011, p.43.
- Maillo, R.; Martín, D. i Villanueva, E. (2004) "De la autonomía obrera a las relaciones laborales individuales" a *Materiales de reflexión CGT* núm.16..
- Maixé, J.C. (2001) "Las cajas de ahorro y el desarrollo económico balear" a *Estudis d'Història Econòmica* núm.17-18, p.103-139.
- Malagón, V. (3/03/2010) "La Agencia Tributaria constata operaciones financieras en la Fundació Illes Balears" a *Última Hora* 3/03/2010 (<http://ultimahora.es/mallorca/noticia/noticias/part-forana/la-agencia-tributaria-constata-grandes-operaciones-financieras-en-la-fundacio-illes-balears.html>, novembre 2010).
- Mallorcadiario (4/03/2007) "Juan Lull se planteó crear un partido político" ([www.mallorcadiario.com/index.php?option=com\\_content&task=view&id=22596&Itemid=31](http://www.mallorcadiario.com/index.php?option=com_content&task=view&id=22596&Itemid=31), agost 2010).
- Malo, M.A. i Toharia, L. (1997) "Economía y derecho del trabajo: las reformas laborales de 1994 y 1997" a *Cuadernos de ICE* núm.63, p.155-174.
- Malone, L. (31/12/2005) "La comisión de expertos del Gobierno balear considera innecesario legislar el todo incluido" a *Hosteltur* 31/12/2005 ([www.hosteltur.com/noticias/32055\\_comision-expertos-gobierno-balear-considera-innecesario-legislar-todo-incluido.html](http://www.hosteltur.com/noticias/32055_comision-expertos-gobierno-balear-considera-innecesario-legislar-todo-incluido.html), juny 2010).
- Malone, L. (3/04/2006) "Iberostar inaugura su primer hotel del resort Praia do Forte en Brasil" a *Hosteltur* 3/04/2006 ([www.hosteltur.com/34174\\_iberostar-inaugura-su-primer-hotel-resort-praia-do-forte-brasil.html](http://www.hosteltur.com/34174_iberostar-inaugura-su-primer-hotel-resort-praia-do-forte-brasil.html), abril 2011).
- Malone, L. (5/04/2006) "Nace Pabisa Hotels con dos establecimientos en Playa de Palma" a *Hosteltur* 5/04/2006 ([www.hosteltur.com/noticias/34261\\_nace-pabisa-hotels-dos-establecimientos-playa-palma.html](http://www.hosteltur.com/noticias/34261_nace-pabisa-hotels-dos-establecimientos-playa-palma.html), juny 2010).
- Malone, L. (19/06/2006) "Barceló se hace con el emblemático Hotel Formentor de Mallorca" a *Hosteltur* 19/06/2006 ([www.hosteltur.com/noticias/35703\\_barcelo-se-hace-emblematico-hotel-formentor-mallorca.html](http://www.hosteltur.com/noticias/35703_barcelo-se-hace-emblematico-hotel-formentor-mallorca.html), novembre 2008).
- Malone, L. (25/05/2008) "Riu negocia en Fuerteventura intercambiar una isla por la gestión de dos hoteles" a *Hosteltur* 25/05/2008 ([www.hosteltur.com/noticias/35234\\_riu-negocia-fuerteventura-intercambiar-isla-gestion-dos-hoteles.html](http://www.hosteltur.com/noticias/35234_riu-negocia-fuerteventura-intercambiar-isla-gestion-dos-hoteles.html), desembre 2010).
- Mammarella, R. i Barcellos, T.M. (2008) "As falácias sedutoras de um novo produto imobiliário globalizado: os condomínios fechados" a *Simpósio Espaço Metropolitano, Turismo e Mercado Imobiliário* (18 – 20 de juny de 2008) (<https://sites.google.com/a/metrowiki.net/observat-rio-das-metr-foles-workshop-fortaleza/trabalhos-apresentados>, abril 2011).
- Manchado, J. (2001) "La ordenación territorial en Menorca y la planificación turística" a *Boletín de la AGE* núm.31, p.215-218.
- Manchado, J. (2005) "La capacitat d'acollida de Menorca amb el Pla Territorial Insular" a Vidal, J.M. i Comas, E. (eds) *Jornades sobre els 10 anys de la Reserva de Biosfera de Menorca* (24 - 27 de març de 2004). Institut Menorquí d'Estudis, Maó, p.63-70.
- Manera, C. (1988) *Comerç i capital mercantil a Mallorca 1720-1800*. Consell Insular de Mallorca, Palma.
- Manera, C. (1999) "Cambio agrario y desarrollo industrial no fabril en la isla de Mallorca, 1830-1930" a *Revista de Historia Económica*, núm.2, p.371-410.
- Manera, C. (2001a) *Història del creixement econòmic a Mallorca (1700-2000)*. Ed. Lleonard Muntaner, Palma.
- Manera, C. (coord) (2001b) *Història ecològica a les Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*. Lleonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.159-177.
- Manera, C. (2002) "La resistencia del calzado mallorquín, 1940-2001: de la crisis de posguerra al desarrollo turístico" a Manera, C. (dir) *Las islas del calzado. Historia económica del sector en Baleares (1200-2000)*. Lleonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.341-470.
- Manera, C. (dir) (2002) *Las islas del calzado. Historia económica del sector en Baleares (1200-2000)*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Manera, C. (2005) "Las cajas de ahorro y el crecimiento económico en Baleares, 1880-2000" a *Papeles de economía española* núm.105/106, p.169-187.
- Manera, C. (2006) *La riqueza de Mallorca. Una historia económica*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Manera, C. i Casanovas, M.A. (1998) "Crecimiento económico y empresa industrial en Menorca durante la segunda mitad del siglo XIX: el caso de la Industrial Mahonesa S.A." a *Revista de Historia Industrial* núm.13, p.149-

- Manera, C. i Escartin, J.M. (1995) *El sector metalúrgico en la Mallorca contemporánea*. Gabinet Tècnic de CCOO, Mercat de Treball núm.6, Palma.
- Manera, C. i Morey, A. (2006) "La empresa en Baleares: flexibilidad y capacidad de adaptación al cambio económico 1850-2000" a García-Ruíz, J.L. i Manera, C. (dirs) *Historia empresarial de España. Un enfoque regional en profundidad*. Palma de Mallorca, p.79-112.
- Manera, C. i Petrus, J. (1991) *Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca*. Ajuntament de Palma, Palma.
- Manera, C. i Petrus, J. (1991b) "El sector industrial i el creixement econòmic de Mallorca, 1780-1985" a Manera, C. i Petrus, J. *Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca*. Ajuntament de Palma, Palma de Mallorca, p.13-54.
- Manera, C. i Riera, A. (2001) "Per una planificació integral de l'economia balear" a Manera, C. (coord) *Història ecològica a les Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*. Lleonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.159-177.
- Manera, C.; Sansó, S. i Sansó, A. (2009) "La industria de la perla. El caso de *Majorica*, fábrica de perlas artificiales (1902-2005)" a *Revista de Historia Industrial* núm.39, p.77-117.
- Manresa, A. (4/09/1992) "Un empresario de Mallorca, acusado de estafar a la familia real kuwaití" a *El País* 4/09/1992 ([www.elpais.com/articulo/espana/BALEARES/ESPANA/KUWAIT/KUWAIT/empresario/Mallorca/acusado/estafar/familia/real/kuwaiti/elpepiesp/19920904elpepinac\\_5/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/BALEARES/ESPANA/KUWAIT/KUWAIT/empresario/Mallorca/acusado/estafar/familia/real/kuwaiti/elpepiesp/19920904elpepinac_5/Tes/), gener 2010).
- Manresa, A. (22/05/1995) "Josef Schöghuber, empresario" a *El País* 22/05/1995 ([www.elpais.com/articulo/agenda/ALEMANIA/Josef/Schoghuber/empresario/elpepigen/19950522elpepiage\\_4/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/agenda/ALEMANIA/Josef/Schoghuber/empresario/elpepigen/19950522elpepiage_4/Tes/), gener 2010).
- Manresa, A. (2/06/1996a) "La guerra africana del PP balear" a *El País* 2/06/1996 ([www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/SOLER/ CRISTOFOL/BALEARES/ESPANA/PARTIDO POPULAR /PP/querra/africana/PP/balear/elpepiesp/19960602elpepinac\\_3/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/SOLER/ CRISTOFOL/BALEARES/ESPANA/PARTIDO POPULAR /PP/querra/africana/PP/balear/elpepiesp/19960602elpepinac_3/Tes/), juny 2010).
- Manresa, A. (2/06/1996b) "Los 1.000 millones de Baleares, SA" a *El País* 2/06/1996 ([www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/BALEARES/ESPANA/PARTIDO POPULAR /PP/1000/millones/Baleares/SA/elpepiesp/19960602elpepinac\\_4/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/BALEARES/ESPANA/PARTIDO POPULAR /PP/1000/millones/Baleares/SA/elpepiesp/19960602elpepinac_4/Tes/), novembre 2010).
- Manresa, A. (17/07/1996a) "Cómo recaudar fondos con la ayuda de la CEOE" a *El País* 17/07/1996 ([www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/CUEVAS/ JOSE MARIA /CEOE/BALEARE S/ESPANA/PARTIDO POPULAR /PP/CEOE /PATRONAL/CASO SOLLER /elpepiesp/19960717elpepinac\\_21/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/CUEVAS/ JOSE MARIA /CEOE/BALEARE S/ESPANA/PARTIDO POPULAR /PP/CEOE /PATRONAL/CASO SOLLER /elpepiesp/19960717elpepinac_21/Tes/), juny 2010).
- Manresa, A. (17/07/1996b) "Una poderosa firma presente en 20 países" a *El País* 17/07/1996 ([www.elpais.com/articulo/internacional/ESCARRER/ SEBASTIAN/SOL MELIA/poderosa/firma/presente/paises/elpepiint/19960717elpepiint\\_10/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/internacional/ESCARRER/ SEBASTIAN/SOL MELIA/poderosa/firma/presente/paises/elpepiint/19960717elpepiint_10/Tes/), novembre 2010).
- Manresa, A. (15/09/1996) "Investigado el supuesto desvío de comisiones ilegales a una fundación de Cañellas" a *El País* 15/09/1996 ([www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/BALEARES/ESPANA/PARTIDO POPULAR /PP/TRIBUNAL SUPERIOR DE JUSTICIA DE BALEARES /TSJB/CASO SOLLER /PP/elpepiesp/19960915elpepinac\\_6/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/BALEARES/ESPANA/PARTIDO POPULAR /PP/TRIBUNAL SUPERIOR DE JUSTICIA DE BALEARES /TSJB/CASO SOLLER /PP/elpepiesp/19960915elpepinac_6/Tes/), novembre 2010).
- Manresa, A. (24/08/1997) "Inmobiliaria Alcázar decide abandonar el negocio hotelero" a *El País* 24/08/1997 ([www.elpais.com/articulo/economia/INMOBILIARIA ALCAZAR/Inmobiliaria/Alcazar/decide/abandonar/negocio/hotelero/elpepieco/19970824elpepieco\\_4/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/economia/INMOBILIARIA ALCAZAR/Inmobiliaria/Alcazar/decide/abandonar/negocio/hotelero/elpepieco/19970824elpepieco_4/Tes/), novembre 2010).
- Manresa, A. (1998) *Balears SA. Lo dicho en El País*. Res Publica Eidicions, Eivissa.
- Manresa, A. (13/01/1999) "El juez archiva la trama oculta del "caso Calvià" que implicaba al PP" a *El País* 13/01/1999 ([www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/DIEGUEZ/ ANTONIO /PSOE/VELLIBRE R OCA/ EDUARDO/ESPANA/BALEARES/CALVIa /BALEARES/PARTIDO POPULAR /elpepiesp/19990113elpepinac\\_18/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/CANELLAS/ GABRIEL/DIEGUEZ/ ANTONIO /PSOE/VELLIBRE R OCA/ EDUARDO/ESPANA/BALEARES/CALVIa /BALEARES/PARTIDO POPULAR /elpepiesp/19990113elpepinac_18/Tes/), novembre 2009).
- Manresa, A. (26/03/2001) "El ministro Matas promovió con fondos públicos la captación de votos en Argentina para el PP balear" a *El País* 26/03/2001 ([www.elpais.com/articulo/espana/ministro/Matas/promovio/fondos/publicos/captacion/votos/Argentina/PP/balear/elpepiesp/20010326elpepinac\\_10/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/ministro/Matas/promovio/fondos/publicos/captacion/votos/Argentina/PP/balear/elpepiesp/20010326elpepinac_10/Tes/), març 2010).
- Manresa, A. (14/07/2001) "El antiguo responsable de Urbanismo del Consejo Insular de Mallorca reitera las denuncias por espionaje" a *El País* 14/07/2001 ([www.elpais.com/articulo/espana/antigo/responsable/Urbanismo/Consejo/Insular/Mallorca/reitera/denuncias/espionaje/elpepiesp/20010714elpepinac\\_4/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/antigo/responsable/Urbanismo/Consejo/Insular/Mallorca/reitera/denuncias/espionaje/elpepiesp/20010714elpepinac_4/Tes/), març 2010).
- Manresa, A. (23/07/2001) "El Gobierno central decide recurrir ante el Constitucional la 'ecotasa' de Baleares" a *El País* 23/07/2001, p.16.
- Manresa, A. (11/11/2003) "Matas "compra" a Michael Douglas" a *El País* 11/11/2003 ([www.elpais.com/articulo/agenda/Matas/compra/Michael/Douglas/elpepigen/20031111elpepiage\\_1/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/agenda/Matas/compra/Michael/Douglas/elpepigen/20031111elpepiage_1/Tes/), novembre 2008).

- Manresa, A. (8/08/2004) "Ni un hotel más" a *El País Domingo* 8/08/2004, p.1-3.
- Manresa, A. (5/12/2004) "Riu pone una pica en Francfort" a *El País Negocios* 5/12/2004, p.9.
- Manresa, A. (2005) *Paratges i personatges de "Balears S.A."* Hiperdimensional, Palma.
- Manresa, A. (28/02/2006) "El Gobierno de Jaume Matas asfalta Baleares" a *El País* 28/02/2006, p.28.
- Manresa, A. (27/03/2006) "Las protestas contra las autovías en Ibiza duran ya dos meses y suman 23 detenidos" a *El País* 27/03/2006 ([http://www.elpais.com/articulo/espana/protestas/autovias/Ibiza/duran/meses/suman/23/detenidos/elpepiesp/20060327elpepinac\\_14/Tes, maig 2006](http://www.elpais.com/articulo/espana/protestas/autovias/Ibiza/duran/meses/suman/23/detenidos/elpepiesp/20060327elpepinac_14/Tes, maig 2006)).
- Manresa, A. (4/04/2006) "Jordi Rosselló, 'Roxa', comerciante y hotelero" a *El País* 4/04/2006 ([www.elpais.com/articulo/agenda/Jordi/Rossello/Roxa/comerciante/hotelero/elpepiqen/20060404elpepiage\\_6/Tes, novembre 2010](http://www.elpais.com/articulo/agenda/Jordi/Rossello/Roxa/comerciante/hotelero/elpepiqen/20060404elpepiage_6/Tes, novembre 2010)).
- Manresa, A. (14/05/2006) "En el pueblo de Martina y Martín" a *El País* 14/05/2006, p.44.
- Manresa, A. (28/05/2006) "'Alemanias" en Mallorca" a *El País* 28/05/2006 ([www.uib.es/premsa/maig06/dia-28/1096768.pdf](http://www.uib.es/premsa/maig06/dia-28/1096768.pdf), novembre 2008).
- Manresa, A. (23/07/2006) "Incendio en el bosque sumergido" a *El País Domingo* 23/07/2006, p.8.
- Manresa, A. (13/08/2006) "Mallorca exclusiva" a *El País* 13/08/2006 ([www.elpais.com/articulo/portada/Mallorca/exclusiva/elpeputec/20060813elpepspor\\_6/Tes, novembre 2008](http://www.elpais.com/articulo/portada/Mallorca/exclusiva/elpeputec/20060813elpepspor_6/Tes, novembre 2008)).
- Manresa, A. (17/12/2006) "Un hotelero invisible. El presidente de Air Madrid pasó de ser camarero a multimillonario" a *El País* 17/12/2006 ([www.elpais.com/articulo/economia/hotelero/invisible/elpepueco/20061217elpepieco\\_4/Tes, febrer 2011](http://www.elpais.com/articulo/economia/hotelero/invisible/elpepueco/20061217elpepieco_4/Tes, febrer 2011)).
- Manresa, A. (4/02/2007) "Majorica va otra vez de perlas" a *El País Negocios* 4/02/2007, p.9.
- Manresa, A. (25/02/2007) "Saga de los Salas, una primera escritura" a *El País* 25/02/2007, p.39.
- Manresa, A. (28/04/2007) "La venta fraudulenta de solares en Andratx destapa la trama de blanque en Baleares" a *El País* 28/04/2007, p.22.
- Manresa, A. (9/06/2007) "Una urbanización de Mallorca recibe 15 autos judiciales en contra" a *El País* 9/06/2007, p.48.
- Manresa, A. (24/06/2007) "El hombre con el que nadie quería pactar" a *El País* 24/06/2007, p.34.
- Manresa, A. (7/07/2007) "La fiscalía balear denuncia por corrupción a una hija de Matutes y tres cargos del PP" a *El País* 7/07/2007, p.27.
- Manresa, A. (7/12/2007) "Jaume Matas trabaja en el grupo al que concedió su proyecto estrella" a *El País* 7/12/2007 ([www.elpais.com/articulo/espana/Jaume/Matas/trabaja/grupo/concedio/proyecto/estrella/elpepuesp/20071207elpepinac\\_7/Tes, desembre 2010](http://www.elpais.com/articulo/espana/Jaume/Matas/trabaja/grupo/concedio/proyecto/estrella/elpepuesp/20071207elpepinac_7/Tes, desembre 2010)).
- Manresa, A. (8/12/2007) "El Gobierno balear investiga la relación de Matas con Barceló" a *El País* 8/12/2007, p.17.
- Manresa, A. (27/04/2008) "Visa/Vidal/Bitel" a *El País. Cataluña* 27/04/2008, p.9.
- Manresa, A. (15/06/2008) "El 'ministerio' de Petrov" a *El País* 15/06/2008, p.22.
- Manresa, A. (14/12/2008) "Merienda con quesitos" a *El País. Cataluña* 14/12/2008, p.4.
- Manresa, A. (25/01/2009) "Historias del metal" a *El País* 25/01/2009, p.4.
- Manresa, A. (14/02/2009) "Detenido un abogado del anterior Gobierno balear por corrupción" a *El País* 14/02/2009, p.15.
- Manresa, A. (22/02/2009) "La 'vendetta' de Jaime Moll" a *El País. Cataluña* 22/02/2009, p.5.
- Manresa, A. (22/03/2009) "El precio de la merienda" a *El País* 22/03/2009, p.4.
- Manresa, A. (5/04/2009) "Dos secuencias de poder" a *El País Cataluña* 5/04/2009, p.4.
- Manresa, A. (9/05/2009) "La piqueta acaba con un lujo de 18 millones" a *El País* 9/05/2009, p.18.
- Manresa, A. (1/09/2009) "Gerente del PP y cuñado de Matas" *El País* 1/09/2009 ([www.elpais.com/articulo/espana/Gerente/PP/cunado/Matas/elpepunac/20090901elpepinac\\_4/Tes, abril 2010](http://www.elpais.com/articulo/espana/Gerente/PP/cunado/Matas/elpepunac/20090901elpepinac_4/Tes, abril 2010)).
- Manresa, A. (1/11/2009) "59 políticos y familiares, imputados en 17 sumarios" a *El País. Cataluña* 1/11/2009, p.1-3.
- Manresa, A. (19/12/2009) "La dimisión del diputado de UM estabiliza al Gobierno balear" a *El País* 19/12/2009, p.18.
- Manresa, A. (14/02/2010) "El ocaso de la 'reina' de Mallorca" a *El País. Domingo* 14/02/2010, p.6-7.
- Manresa, A. (26/02/2010) "Unió Mallorquina abonó visitas con dinero público para captar militantes" a *El País* 26/02/2010, p.14.
- Manresa, A. (27/03/2010) "La desproporción entre ingresos y gastos del matrimonio es notable" a *El País* 27/03/2010, p.11.
- Manresa, A. (6/06/2010) "El empresario sumergido" a *El País Domingo* 6/06/2010, p.13.
- Manresa, A. (26/11/2010) "Records d'abans del 'boom'" a *El País. Extra Balears Turisme* 26/11/2010, p.5.
- Manresa, A. (31/04/2010) "El juez hunde a Matas con un auto de prisión en el que ridiculiza su defensa" *El País* 31/04/2010, p.10.

- Manresa, A. i Gómez, M.V. (25/07/2009) "Zapatero da por roto el diálogo social" a *El País* 25/07/2009, p.20-21.
- Manso, M. (24/02/2007) "La ampliación del puerto podría provocar un aumento de población" a *Diario de Mallorca* 24/02/2007, p.8.
- Manso, M. (5/04/2007) "Kühn pretende vender 50 mansiones de más de 10 millones" a *Diario de Mallorca* 5/04/2007, p.8.
- Manso, M. (15/10/2007) "El Govern deroga la normativa que legalizaba la vivienda de Cretu" a *Diario de Ibiza* 15/10/2007 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/52796>, novembre 2008).
- Manso, M. (10/03/2008) "Marsans ultima su hegemonía sobre los principales puertos de Baleares" a *Diario de Mallorca* 10/03/2008, p.33.
- Manso, M. (17/07/2008) "Los malos presagios se han cumplido" a *Diario de Mallorca* 17/07/2008, p.3.
- Manso, M. (19/09/2008) "Aerolíneas con plomo en las alas" a *Diario de Mallorca* 19/09/2008, p.10.
- Manso, M. (13/11/2008) "Un informe sostiene que Futura sufrió una "descapitalización" de 12 millones" a *Diario de Mallorca* 13/11/2008, p.10.
- Manso, M. (25/11/2008) "El Govern pagará a los empresarios turísticos los intereses del Plan Renove" a *Diario de Mallorca* 25/11/2008, p.4.
- Manso, M. (15/12/2008) "Apostamos por construir una central en cada isla y competir con GESA" a *Diario de Mallorca* 15/12/2008, p.6.
- Manso, M. (22/01/2009a) "Un siglo de historia tirado por el sumidero" a *Diario de Mallorca* 22/01/2009, p.8.
- Manso, M. (22/01/2009b) "Casa Buades anuncia el despido de todos sus trabajadores" a *Diario de Mallorca* 22/01/2009, p.8.
- Manso, M. (24/01/2009a) "Klaus Graf, el hombre que se compró un pueblo" a *Diario de Mallorca* 24/01/2009, p.4.
- Manso, M. (24/01/2009b) "La planta que abrió Teka en China le resta trabajo a la fábrica de BUades" a *Diario de Mallorca* 24/01/2009, p.8.
- Manso, M. (11/02/2009) "Garzón imputa a Pau Collado, director de una fundación del Govern Matas" a *Diario de Mallorca* 11/02/2009, p.6.
- Manso, M. (28/02/2009) "Sol Meliá paraliza las inversiones por la caída de su beneficio un 68%" a *Diario de Mallorca* 28/02/2009, p.8.
- Manso, M. (26/07/2009) "Zapatero se gana a los empresarios turísticos con las ayudas prometidas" a *Diario de Mallorca* 26/07/2009, p.2-3.
- Manso, M. (8/09/2009) "El fiscal concluye que Moll no fue estafado y pide la absolución de los acusados" a *Diario de Mallorca* 8/09/2009, p.4.
- Manso, M. (11/09/2009) "Los acusados de estafa alegan que Moll les amenazó y ocultaba fondos al fisco" a *Diario de Mallorca* 11/09/2009, p.9.
- Manso, M. (11/11/2009) "El constructor carga la responsabilidad del derrumbe del hotel Tívoli en el arquitecto" a *Diario de Mallorca* 11/11/2009, p.2.
- Manso, M. (21/11/2009) "Andratx, lo peor estaba por llegar" a *Diario de Mallorca* 21/11/2009, p.11.
- Manso, M. (13/12/2009) "Protesta contra la corrupción sin protagonistas" a *Diario de Mallorca* 13/12/2009, p.6.
- Manso, M. (11/03/2010) "La empresa adjudicataria del solar de Can Domenge, Sacresa, se declara insolvente" a *Diario de Mallorca* 11/03/2010, p.13.
- Manso, M. (15/04/2010) "Un concesionario tilda de "salvajada" el pago exigido para los asesores del Govern" a *Diario de Mallorca* 15/04/2010, p.4.
- Manso, M. (11/06/2010) "Reino Unido encarecerá los vuelos con la subida impositiva" a *Diario de Mallorca* 11/06/2010, p.11.
- Manso, M. (7/07/2010) "El Govern calcula que los hosteleros deben más de 400.000 euros de la Tarjeta Verde" a *Diario de Mallorca* 7/07/2010, p.3.
- Manso, M. (11/08/2010) "Hidalgo no podrá comercializar sus hoteles del Caribe mexicano por la decisión de un juez de EEUU" a *Diario de Mallorca* 11/08/2010 ([www.diariodemallorca.es/turismo/2010/08/11/hidalgo-podra-comercializar-hoteles-caribe-mexicano-decision-juez-eeuu/593953.html](http://www.diariodemallorca.es/turismo/2010/08/11/hidalgo-podra-comercializar-hoteles-caribe-mexicano-decision-juez-eeuu/593953.html), febrer 2011).
- Manso, M. (14/10/2010) "Los acreedores solicitan el concurso de los hoteles de Hotetur en Mallorca" a *Diario de Mallorca* 14/10/2010, p.4.
- Manso, M. i Armendáriz, F. (1/08/2008) "Grande todavía tiene pendientes de pago 117 millones por treinta fincas" a *Diario de Mallorca* 1/08/2008, p.2.
- Manso, M. i Armendáriz, F. (2/09/2009) "La campaña del faraón" a *Diario de Mallorca* 2/09/2009, p.5.
- Manso, M. i Capó, J. (5/03/2010) "La constructora Melchor Mascaró admite que contrató a "recomendados" por UM" a *Diario de Mallorca* 5/03/2010, p.3.
- Manso, M. i Ferrer, M. (6/02/2010) "Antich echa a Unió Mallorquina y la policía detiene a Nadal y Flaquer" a *Diario de Mallorca* 6/02/2010, p.2-3.
- Manso, M. i Gutiérrez, L. (28/11/2006) "El perfil de los detenidos/El ejecutor, el cerebro y el mensajero esposados" a *Diario de Mallorca* 28/11/2006, p.6.

- Manso, M. i Mestre, J.F. (20/04/2008) "Uno de los supuestos implicados pertenece a la cúpula de las juventudes del PP" a *Diario de Mallorca* 20/04/2008, p.4.
- Manso, M. i Mestre, J.F. (16/08/2008) "El fiscal sugiere que De Santos recibió dádivas por el castillo de sa Riera" a *Diario de Mallorca* 16/08/2008, p.10.
- Manso, M. i Mestre, J.F. (1/07/2010) "El estratega electoral del PP recibió encargos de casi todo el Govern Matas" a *Diario de Mallorca* 1/07/2010, p.6.
- Manso, M. i Peris, X. (3/12/2006) "Hidalgo destruyó documentos horas después de hablar con Matas" a *Diario de Mallorca* 3/12/2006, p.2-3.
- Manso, M. i Vallés, M. (19/06/2006) "El Grupo Barceló aspira a controlar el cien por cien del Hotel Formentor" a *Diario de Mallorca* 19/06/2006, p.5.
- Manso, M.; Marina, L. i Obrador, T. (17/12/2008) "El alcalde de Capdepera dice que exigió hasta tres veces el cese de las obras" a *Diario de Mallorca* 17/12/2008, p.5.
- Manso, M.; Mestre, J.F. i Ferrer, M. (22/08/2009) "Indagan si el Govern pagó facturas falsas al publicista electoral del PP" a *Diario de Mallorca* 22/08/2009, p.2.
- Manso, M.; Mestre, J.F. i Ferrer, M. (26/08/2009) "La constructora facturó trabajos inexistentes y duplicó los costes" a *Diario de Mallorca* 26/08/2009, p.2-3.
- Manso, M.; Mestre, J.F. i Ferrer, M. (2/07/2010) "Los empresarios pagaron a la sociedad de la trama Gürtel dirigida por Collado" a *Diario de Mallorca* 2/07/2010, p.6.
- Manso, M.; Mestre, J.F. i Ferrer, M. (3/07/2010) "Un empresario facilitó la salida de 2,5 millones del Ibaturo con facturas falsas" a *Diario de Mallorca* 3/07/2010, p.15.
- Manso, M.; Mestre, J.F. i Ferrer, M. (5/07/2010) "Una auditoría desvela el descontrol en la venta de la Tarjeta Verde en hoteles" a *Diario de Mallorca* 5/07/2010, p.2.
- Manso, M.; Mestre, J.F. i Palau, B. (26/03/2010) "Matas admite un elevado fraude fiscal en los gastos del palacete" a *Diario de Mallorca* 26/03/2010, p.2.
- Manso, M.; Palau, B. i Mestre, J.F. (25/08/2009) "El juez imputa a la cúpula de Turismo del Govern de Matas" a *Diario de Mallorca* 25/08/2009, p.2.
- March, P.; Cerdà, A. i Salas, P. (2006) *Pollença. La revota contra la rebel·lió*. Documenta Balear, Palma.
- Marglin, S. (1991) "Understanding capitalism: control versus efficiency" a Gustafsson, B. (ed) *Power and economic institutions. Reinterpretations in economic history*. Edward Elgar, Aldershot, p.225-252.
- Marí, J. (1998) *Mis memorias. Juan Marí Marí "Botja"*. Conselleria de Presidència, Govern Balear, Palma.
- Marí, S. (2004) *El retard virtuós. Assaig sobre algunes característiques del desenvolupament turístic de Menorca i sobre les oportunitats que aquestes ofereixen al futur immediat*. Documents Ateneu de Treball, Maó.
- Marichal, J. (1984) "Los banqueros europeos y los empréstitos argentinos: rivalidad y colaboración: 1880-1890" a *Revista de Historia Económica* núm.1, p.47-82.
- Marimon, A. (1993) *Les repercussions de les guerres de Cuba i de les Filipines a les Illes Balears*. Tesi Doctoral, Departament d'Història, UIB, Palma de Mallorca ([www.thesisred.net/TDX-0318108-130951/index\\_cs.html](http://www.thesisred.net/TDX-0318108-130951/index_cs.html), febrer 2009).
- Marimon, A. (2000) "Les Illes Balears entre el canvi de selge i la crisi definitiva de la Restauració (1900-1923)" a Serra, S. (Coord) *El segle XX a les Illes Balears: estudis i cronologia*. Edicions Cort, Palma de Mallorca, p.15-60.
- Marimon, A. i Nadal, A. (2003) *L'Autonomia Balear (1983-2003)*. Documenta Balear, Palma.
- Marimon, A. i Santana, M. (2006) *Els exiliats. Refugiats i exiliats de les Illes Balears a causa de la Guerra Civil del 1936-1939 i de la immediata postguerra*. Hiperdimensional, Palma.
- Marimon, A. i Serra, S. (coord) (1998) *La transició a les illes Balears*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma.
- Marina, L. (17/07/2008) "300 millones de euros evadidos al fisco por inmobiliarias baleares prescriben mañana" a *El Mundo/El Día de Baleares* 17/07/2008, p.12.
- Marina, L. i Capó, B. (17/12/2008) "Cuatro muertos en una reforma ilegal de un hotel de Cala Rajada" a *Diario de Mallorca* 17/12/2008, p.2.
- Marirrodiga, J. (18/12/2010) "La corrupción atenaza la inversión extranjera en República Dominicana" a *El País* 18/12/2010, p.8.
- Marquès, C. (24/02/2010) "El Consell, a los tribunales por negar el uso de vivienda a un aparthotel" a *El Mundo/El Día de Baleares* 24/02/2010, p.16.
- Marquès, D. (29/01/2009) "El cierre de fábricas ya ha destruido el 11% del tejido productivo del calzado en Menorca" a *Última Hora Menorca* 29/01/2009 ([www.ultimahora.es/menorca/segunda-me.dba?3683+2013+461600](http://www.ultimahora.es/menorca/segunda-me.dba?3683+2013+461600), febrer 2009).
- Márquez i Pérez, M. (1886) *Las islas Baleares en 1884. Apuntes varios sobre su producción, actividad comercio y movimiento aduanero*. Imprenta de Juan Colomar y Salas, Palma.
- Márquez, A.R. i Ocampo, J. (2009) "La Riviera Nayarit: una vista general sobre su desarrollo" a *Topofilia. Revista de Arquitectura, Urbanismo y Ciencias Sociales* vol.1 núm.3 (<http://topofilia.net/coloquio09marquez-ocampo.pdf>, febrer 2011).
- Mars, A. (22/05/2010) "El gobierno busca más ingresos en el sistema portuario" a *El País* 22/05/2010, p.27.
- Mars, A. (13/06/2010) "Compro su quiebra S.A." a *El País* 13/06/2010, p.31.



- Mars, A. (19/06/2010) "El dueño de Marsans despedirá entre 1.200 y 1.500 trabajadores" a *El País* 19/06/2010, p.25.
- Martín, C. (21/04/2010) "El conseller viagero recalca ante el juez" a *Diario de Mallorca* 21/04/2010, p.6-7.
- Martín, J. (04/03/1990) "Un gobierno de media jornada" a *El País* 04/03/1990 ([www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/media/jornada/elpepiesp/19900304elpepinac\\_17/Tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/media/jornada/elpepiesp/19900304elpepinac_17/Tes), març 2010).
- Martín, P. (juny 2010) "Ganar capacidad y comodidad" a *Ministerio de Fomento* ([www.fomento.es/NR/rdonlyres/ECE9DAEA-E4ED-4E1B-BF62-00502E454E68/75083/Ju44\\_47.pdf](http://www.fomento.es/NR/rdonlyres/ECE9DAEA-E4ED-4E1B-BF62-00502E454E68/75083/Ju44_47.pdf), juliol 2010).
- Martín, V. O. (1999) "Los grandes propietarios de la tierra ante el desarrollo urbano-turístico en el Sur de Tenerife" a *Ería* núm. 49, p. 185-202.
- Martín, V. O. (2006) "Alojamiento turístico, gran propiedad y renta de la tierra" a *X Coloquio de Geografía del Turismo, Ocio y Recreación: Destinos turísticos: Viejos problemas, ¿Nuevas soluciones?*. AGE, Cuenca, UCLM - UCM - AGE - IUMP, 15 pp (CD-ROM; 84-690-0773-4) (<http://webpages.ull.es/users/capburoc/Victor/ALOJAMIENTO%20TURISTICO.pdf>, desembre 2008).
- Martín-Aceña, P. i Pons, M.A. (2005) "Sistema monetario y financiero" a Carreras, A. i Tafunell, X. (coords) *Estadísticas históricas de España siglos XIX-XX*. Funación BBVA, Bilbao, p.645-706.
- Martín-Arroyo, J. (8/08/2006) "Seis hoteles abiertos durante los mandatos de Muñoz y Yagüe en Marbella carecen de licencia de apertura" a *El País* 8/08/2006 ([www.elpais.com/articulo/andalucia/hoteles/abiertos/durante/mandatos/Munoz/Yague/Marbella/carecen/licencia/apertura/elpepiespand/20060808elpand\\_2/Tes](http://www.elpais.com/articulo/andalucia/hoteles/abiertos/durante/mandatos/Munoz/Yague/Marbella/carecen/licencia/apertura/elpepiespand/20060808elpand_2/Tes), desembre 2010).
- Martínez de la Cruz, B. i Utrilla, L. (1999) *Aeropuertos de Menorca. Medio siglo de historia*. AENA, Aeropuerto de Menorca, Menorca.
- Martínez de Rituerto, R. (22/05/2010) "La UE endurece el plan de estabilidad" a *El País* 22/05/2010, p.24-25.
- Martínez-Alier, J. (1968) *La estabilidad del latifundismo*. Ruedo Ibérico, París.
- Martínez-Alier, J. i Roca, J. (1988) "Economía política del corporativismo en el Estado español. Del franquismo al posfranquismo" a *Reis: Revista española de investigaciones sociológicas*, núm. 41, 1988, p.25-62.
- Martínez-Esteve, A. (17/05/2009) "El papel del ICO en la crisis" a *El País* 17/05/2009 ([www.elpais.com/articulo/primer/plano/papel/ICO/crisis/elpepueconeg/20090517elpneglse\\_8/Tes](http://www.elpais.com/articulo/primer/plano/papel/ICO/crisis/elpepueconeg/20090517elpneglse_8/Tes), juny 2010).
- Martínez-Reynés, R. (2002) "Ports. Carreteres. Trens" a Picornell, C.; Sastre, F. i Serra, S. (dirs) *Turisme i Societat a les Illes Balears* (vol.2), Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, p.577-592.
- Martorell, M. (23/12/1998) "España y el expolio de las colecciones artísticas europeas durante la segunda guerra mundial" a *Informe elaborado para la comisión de investigación de las transacciones de oro procedente del Tercer Reich durante la Segunda Guerra Mundial* (R.D. 1131/1997, de 11 de julio). Ministerio de Asuntos Exteriores ([www.museoimaginado.com/expolio1.htm](http://www.museoimaginado.com/expolio1.htm), maig 2009).
- Martorell, O. (2002) *Cadenas Hoteleras. Análisis del Top 10*. Ariel, Barcelona.
- Marx, K. i Engels, F. (1998 [1848]) *Manifiesto del partido comunista*. Utopías Libros, Madrid.
- Mas, A. i Bolaños, A. (27/03/2011) "El vecino elude el contagio" a *El País Negocios* 27/03/2011, p.8.
- Mas, A.M. (28/04/2005) "Ecologistas y vecinos rechazan la construcción de un campo de golf y dos hoteles en Son Sardina" a *Diario de Mallorca* 28/04/2005, p.3.
- Mas, F. (1997a) "Unidos por la velocidad. Un recorrido por la historia de las asociaciones y clubes del automóvil" a Gesa i Jefatura de Tráfico de Baleares *100 años del automóvil en las Baleares*. Jefatura de Tráfico, Palma de Mallorca, p.42-55.
- Mas, G. (11/06/2004) "La crisis turística obliga a cerrar hoteles en la costa y a despedir trabajadores" a *Última Hora* 11/06/2004, p.32.
- Mas, G.; Serra, M. i V.M. (27/10/2009) "Los otros hundimientos" a *Última Hora* 27/10/2009, p.19.
- Mas, J. (2003) *Els mallorquins de Franco: la Falange i el Moviment Nacional*. Documenta balear, Palma.
- Mas, A.; Jover, G. i Soto, R. (2006) "Colonització feudal i esclavitud, Mallorca 1230-1350" a *Recerques* núm.52-53, p.19-48.
- Mascaró, P. (1989) "Población y ocupación" a *Evolución económica 1988. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.45-55.
- Mascaró, P. (1991) "Població i ocupació" a *Ecolució econòmica de Balears 1990*. Banca Catalana, Sa Nostra, Barcelona, p.46-56.
- Mascaró, P. (1992) "Població i ocupació" a *Ecolució econòmica de Balears 1991*. Banca Catalana, Sa Nostra, Barcelona, p.184-194.
- Mascaró-Pasarius, J. (coord) (1980) *Geografía e historia de Menorca* (Tom I). Ed. J. Mascaró Pasarius, Ciutadella.
- Mascaró-Pasarius, J. (coord) (1981) *Geografía e Historia de Menorca. Tomo II*. Artes Gráficas Cardona, Ciutadella.

- Masjuan, E. (2000) *La ecología humana en el anarquismo ibérico. Urbanismo "orgánico" o ecológico, neomalthusianismo y naturismo social*. Icaria, Barcelona.
- Massot, J. (1978) *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra, 1930-1950*. L'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Massot, J. (1987) *El desembarcament de Bayo a Mallorca: agost-setembre de 1936*. Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Massot, J. (1996) *Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Documenta Balear, Palma.
- Massot, J. (7/01/1988) "Turismo restringe el proyectd oe Calas de Mallorca" a *La Vanguardia* 7/01/1988, p.18 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1988/07/18/pagina-18/33026160/pdf.html?search=%22cala%20mondrago%22>, gener 2010).
- Massot, M.; Veas, L.M. i García, A. (1997) "Sol Meliá: un nuevo paradigma en la gestión hotelera" a Durán-Herrera, J.J. (coord) *Multinacionales españolas II. Nuevas experiencias de internacionalización*. Ediciones Pirámide, Madrid, p.73-110.
- Massutí, M. (1961) "La pesca en Ibiza y Formentera" a *BCOCIN* núm.630, p.55-57.
- Matas, A. (2008) "La Recuperació de la Memòria Històrica a Esporles" a *II Jornades d'Estudis Locals Esporles*. Ajuntament d'Esporles, Esporles (<http://perso.orange.es/arnaumatasmorell/memoriaesporles.pdf>, febrer 2009).
- Matas, J. (15/02/2005) "Por qué suprimimos la ecotasa (I)" a *El Mundo/El Día de Baleares. La economía balear. Semanario de empresas e iniciativas* 15/02/2005 (www2.elmundo-eldia.com/cgi-bin/economia\_noti.php3?codi=2956&revista=1, febrer 2006).
- Matas, P. (22/02/2009) "Matas cobró 5.000 euros cada mes de su partido cuando ya estaba en Washington" a *Ultima Hora* 22/02/2009, p.18.
- Mateos-Ruíz, R.M. et al. (2001) "Contaminación de las aguas subterráneas por nitratos de origen agrario en Baleares" a Riera, A. (dir) *Actes del I Congrés Balars 2015. L'aigua. Perspectives de futur. Qüestions de Balears 2015, Sa Nostra, Palma de Mallorca*, p.121-125.
- Mateu, J. (2003) "Turismo residencial y dispersión urbana en Mallorca (Illes Balears). Un ensayo metodològic en el municipio de Pollença" a *Estudios Turísticos* núm. 155-156, p. 197-218.
- Mato, J. (23/06/1991) "La silla más disputada" a *Diario de Mallorca* 23/06/1991, p.11-12.
- Mato, M. (30/04/1992) "Los responsables del sector turístico de Baleares condenan la huelga del 28 de mayo" a *Diario de Mallorca* 30/04/1992, p.29.
- Mato, M. (16/05/1992) "A los sindicatos les falta seny" (Entrevista a Francisco Albertí, president patronal de la CAEB) a *Diario de Mallorca* 16/05/1992, p.27.
- Matute, I. (22/08/2006) "Casa Escarrer. Una vivienda vanguardista con rasgos clasicistas" a *El Mundo/El Día de Baleares* 22/08/2006 ([www.elmundo-eldia.com/2006/08/22/cultura/1156197601.html](http://www.elmundo-eldia.com/2006/08/22/cultura/1156197601.html), novembre 2008).
- Matutes, A. (2/11/2006) "Ibiza, Empresas Matutes y los desdoblamientos" a *Diario de Ibiza* 2/11/2006 ([www.diariodeibiza.es](http://www.diariodeibiza.es), novembre 2006).
- Mayol, J. (2005) *Autonomía i medi ambient a les Balears (1983-2003)*.
- Mayol, J. i Machado, A. (1992) *Medi ambient, ecologia i turisme a les Illes Balears*. Ed. Moll, Palma.
- Mazón, T. i Aledo, A. (2005) "El dilema del turismo residencial: ¿turismo o desarrollo inmobiliario?" a Mazón, T. i Aledo, A. (eds) *Turismo residencial y cambio social: nuevas perspectivas teóricas y empíricas*. Aguaclara, Alacant, p.13-30.
- Mazón, T. i Aledo, A. (eds) (2005) *Turismo residencial y cambio social*. CAM, Fundación Frax i Universidad de Alicante, Alacant.
- McGuire, B. (2006) *Holiday 2030* ([www.benfieldhrc.org/activities/misc\\_papers/Holiday.2030.pdf](http://www.benfieldhrc.org/activities/misc_papers/Holiday.2030.pdf), octubre 2007).
- McKendrick, N.; Brewer, J. i Plumb, J.H. (eds) (1983) *The birth of a consumer society. The commercialization of Eighteenth-Century England*. Hutchinson, Londres.
- McNeill, W. (1988) *La búsqueda del poder: tecnología, fuerzas armadas y sociedad desde el año 1000 d.C.* Ed. Siglo XXI, Madrid.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J. i Behrens, W.W. (1972) *Los límites del crecimiento*. FCE, México.
- Medialdea, B. (2010) "La UE al desnudo" a *Viento Sur* núm.110, p.47-57.
- Medina, R. (Dir) (2004) *Impactos en la costa española por efecto del cambio climático*. Ministerio de Medio Ambiente, Madrid ([www.mma.es/portal/secciones/cambio\\_climatico/areas\\_tematicas/impactos\\_cc/pdf/fase3\\_costas.pdf](http://www.mma.es/portal/secciones/cambio_climatico/areas_tematicas/impactos_cc/pdf/fase3_costas.pdf), octubre 2007).
- Medrano, P.G. (2004) "Globalia y sus empresas familiares" a *Hosteltur* núm.119, p.25-27
- MEH (20/05/2010) "El Gobierno aprueba un plan de medidas extraordinarias para reducir el gasto público en 15.000 millones más en dos años". Ministerio de Economía y Hacienda, Gobierno de España ([www.meh.es/Documentacion/Publico/GabineteMinistro/Notas%20Prensa/2010/CONSEJO%20MINISTROS/20-05-10%20NP%20RD%20Reduccion%20B3n%20D%20A9ficit%20P%20BAblico.pdf](http://www.meh.es/Documentacion/Publico/GabineteMinistro/Notas%20Prensa/2010/CONSEJO%20MINISTROS/20-05-10%20NP%20RD%20Reduccion%20B3n%20D%20A9ficit%20P%20BAblico.pdf), juny 2010).

- Méndez, F. (11/06/2007) "El caso Marbella rebota en el Parque del Este" a *Diario Libre* 11/06/2007 ([http://diariolibre.com.do/noticias\\_print.php?id=138526&s=86yzisd1c6qqcvrycrxxy2d67vwyakh](http://diariolibre.com.do/noticias_print.php?id=138526&s=86yzisd1c6qqcvrycrxxy2d67vwyakh), març 2011).
- Méndez, F. (16/04/2009) "Fiscalía saca a los Matutes del caso de los Cacicazgos" a *Diario Libre* 16/04/2009, p.10.
- Méndez, F. (3/08/2009) "Tribunal quita a Carlos Sánchez terrenos del Parque del Este" a *Diario Libre* 3/08/2009 ([www.diariolibre.com/noticias\\_det.php?id=209823](http://www.diariolibre.com/noticias_det.php?id=209823), març 2011).
- Méndez, F. i Alcántara, Y. (1/06/2007) "Turismo autorizó construcción de hotel en el Parque del Este" a *Diario Libre* 1/06/2007 ([www.diariolibre.com/noticias\\_det.php?id=137634&page=3](http://www.diariolibre.com/noticias_det.php?id=137634&page=3), març 2011).
- Méndez, R. (17/03/2008) "Una 'Marbella' emerge ne Lanzarote" a *El País* 17/03/2008 ([www.elpais.com/articulo/espana/Marbella/emerge/Lanzarote/elpepiesp/20080317elpepinac\\_1/Te\\_s](http://www.elpais.com/articulo/espana/Marbella/emerge/Lanzarote/elpepiesp/20080317elpepinac_1/Te_s), desembre 2010).
- Méndez, R. (22/07/2008) "La UE pedirá 30 millones por hoteles ilegales de Lanzarote" a *El País* 22/07/2008 ([www.elpais.com/articulo/espana/UE/pedira/millones/hoteles/ilegales/Lanzarote/elpepiesp/20080722elpepinac\\_15/Tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/UE/pedira/millones/hoteles/ilegales/Lanzarote/elpepiesp/20080722elpepinac_15/Tes), desembre 2010).
- Méndez, R. (6/09/2009) "Y ahora...sostenible" a *El País Negocios* 6/09/2009, p.14-15.
- Méndez, R. (24/09/2009) "¿Dónde está el Ministerio de Medio Ambiente?" a *El País* 24/09/2009 ([www.elpais.com/articulo/sociedad/Ministerio/Medio/Ambiente/elpepusoc/20090924elpepusoc\\_12/Tes](http://www.elpais.com/articulo/sociedad/Ministerio/Medio/Ambiente/elpepusoc/20090924elpepusoc_12/Tes), juny 2010).
- Méndez, T. (1999) "Economía del turismo en Eivissa y Formentera" a *Territoris* núm.2, p.131-156.
- Méndez, T. (2002) "El cicle balear en perspectiva" a *Estudis sobre el turisme a Eivissa i Formentera* núm.3, p.65-78.
- Méndez-Vidal, A. (2007) *De la vinya a la ramaderia. El canvi en el model agrari menorquí (1708-2006)*. Tesis Doctoral, Departament d'Economia Aplicada UIB, Palma de Mallorca ([www.tdr.cesca.es/TESIS\\_UIB/AVAILABLE/TDX-0901108-135905/tamv.pdf](http://www.tdr.cesca.es/TESIS_UIB/AVAILABLE/TDX-0901108-135905/tamv.pdf), setembre 2008).
- Menéndez, M. (13/08/2008) "Pagué 60.000 euros de comisión por haver una obra a Turismo Joven" a *El País* 13/08/2008, p.13.
- Menéndez, M. (29/08/2009) "La constructora del Palma Arena facturó 13,6 millones de euros de forma irregular" a *El País* 29/08/2009, p.16.
- Menorca.Info (8/09/2006) "El hotelero y ex diputado por Balears, Joan Casals, falleció" ([www.santlluismenorca.info/news/4334.html](http://www.santlluismenorca.info/news/4334.html), febrer 2010).
- Mercado, F. (9/02/2007) "El Gobierno de Baleares bloqueó una denuncia de sus agentes contra el mayor 'pelotazo' en Andratx" a *El País* 9/02/2007 ([www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/Baleares/bloqueo/denuncia/agentes/mayor/pelotazo/Andratx/elpepuesp/20070209elpepinac\\_1/Tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/Gobierno/Baleares/bloqueo/denuncia/agentes/mayor/pelotazo/Andratx/elpepuesp/20070209elpepinac_1/Tes), abril 2007).
- Mercado, F. (10/02/2007) "El gobierno de Matas admite que retuvo 11 meses una denuncia sobre Andratx" a *El País* 10/02/2007, p.20.
- Mercè, G. (10/02/2007) "23446228 vehicles hi han passat" a *Veu de Sóller. 10 Anys de Túnel* 10/02/2007, p.30-31.
- Mercè, G. (28/07/2002) "Turisme pretén millorar la fisonomia de les Balears amb 75 intervencions" a *Fora Vila Verd. El Mundo/El Día de Baleares* 28/07/2002, p.3-6.
- Merino, M.A. (2002) "Hotetur toma la gestión de Globales y se convierte en la cuarta cadena en España" a *Revista Hostelmarket* núm.37 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h037001](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h037001), novembre 2006).
- Merino, M.A. (1/07/2003) "Sol Melia se alía con Rank Group para abrir hoteles "Hard Rock"" a *Revista Hostelmarket* núm.51 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h051001](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h051001), novembre 2006).
- Merino, M.A. (1/09/2003) "Fadesa, 1.500 M.EUR en Marruecos para levantar 15.750 plazas" a *Revista Hostelmarket* núm.52 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h052007](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h052007), novembre 2006).
- Merino, M.A. (1/05/2004) "Fadesa amplía su acuerdo con BARCELO a otros 10 proyectos" a *Revista Hostelmarket* núm.60 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h060000](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h060000), novembre 2006).
- Merino, M.A. (2005a) "Hoteles Globales vuelve a operar, tras separarse de Hotetur" a *Revista Hostelmarket* núm.69 ([www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/mh069001/HOTELES-GLOBALES-VUELVE-A-OPERAR--TRAS-SEPARARSE-DE-HOTETUR](http://www.alimarket.es/alimarket-portal/noticia/mh069001/HOTELES-GLOBALES-VUELVE-A-OPERAR--TRAS-SEPARARSE-DE-HOTETUR), juny 2010).
- Merino, M.A. (2005b) "Compra-venta de hoteles: más operaciones, con precios a la baja" a *Hostelmarket* núm.73, p.44-51.
- Merino, M.A. (1/07/2005) "El Grupo Marsans retoma el 100% de la cadena balear Hotetur" a *Revista Hostelmarket* núm.73 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h073002](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h073002), novembre 2006).
- Merino, M.A. i Pastor, M. (1/03/2004) "Fadesa se alía con Barcelo, tras romper el acuerdo firmado con Occidental" a *Revista Hostelmarket* núm.58 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h058000](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h058000), novembre 2006).
- Mestre, J. (25/10/2005) "El Govern crea un impuesto para vehículos de alquiler que ayudará a financiar la sanidad" a *Ultima Hora* 25/10/2005, p.20.

- Mestre, J. (26/10/2005) "Cada año llegan a Baleares 20.000 falsos coches de alquiler para ser vendidos" a *Última Hora* 26/10/2005, p.20.
- Mestre, J. (29/03/2006) "Govern y consells pedirán a Fomento que pague carreteras por valor de 700 millones" a *Última Hora* 29/03/2006, p.140.
- Mestre, J. (29/11/2006) "El Govern descarta autorizar una central eléctrica en unos terrenos junto a la UIB" a *Última Hora* 29/11/2006, p.30.
- Mestre, J.F. (17/04/2006) "Los administradores judiciales de Yanko prevén para este mes un gran caos" a *Diario de Mallorca* 17/04/2006, p.12.
- Mestre, J.F. (6/05/2008) "Fue una sorpresa para mí que la nave se convirtiera en una casa" a *Diario de Mallorca* 6/05/2008, p.2-3.
- Mestre, J.F. (14/06/2008) "La entrada de la mafia en el negocio turístico" a *Diario de Mallorca* 14/06/2008, p.7.
- Mestre, J.F. (17/02/2010) "Garzón investiga a la esposa de Petrov por utilizar cuentas bancarias de la mafia rusa" a *Diario de Mallorca* 17/02/2010, p.25.
- Mestre, J.F. (4/07/2008) "La Guardia Civil da por desarticulado el principal mercado de droga de Balears" a *Diario de Mallorca* 4/07/2008, p.28-29.
- Mestre, J.F. (11/07/2010) "El matrimonio Hore acepta pagar más de 12 millones de euros para no ir a la cárcel" a *Diario de Mallorca* 11/07/2010, p.3.
- Mestre, J.F. (14/07/2010) "Detenidos los empresarios que hacían los vídeos y los folletos para Ibatur" a *Diario de Mallorca* 14/07/2010, p.4.
- Mestre, J.F. (15/07/2010) "Investigan si el PP pagó su campaña con favores empresariales de Ibatur" a *Diario de Mallorca* 15/07/2010, p.2.
- Mestre, J.F. (16/12/2010) "Registran la Autoritat Portuària por amañar concursos en la etapa de Verger" a *Diario de Mallorca* 16/12/2010, p.2.
- Mestre, J.F. (20/07/2010a) "Detenido el empresario que organizaba los stands de Ibatur" a *Diario de Mallorca* 20/07/2010, pp.2.
- Mestre, J.F. (20/07/2010b) "Alía reconoció la amistad con el detenido que le delató pero negó las comisiones" a *Diario de Mallorca* 20/07/2010, p.3.
- Mestre, J.F. (22/07/2010) "El juez impone 15000 euros de fianza al dueño de Trui y le acusa de pagar dádivas" a *Diario de Mallorca* 22/07/2010, p.4.
- Mestre, J.F. (23/07/2010) "El juez encarceló a Alía al considerar que era el recaudador del Ibatur" a *Diario de Mallorca* 23/07/2010, p.2.
- Mestre, J.F. (15/01/2011) "El ex director de Residuos y el empresario Galmés, ambos de UM, ante el juez" a *Diario de Mallorca* 15/01/2011, p.2.
- Mestre, J.F. (26/02/2011) "La Policía registra la sede de UM y detiene a tres ex altos cargos de Cort" a *Diario de Mallorca* 26/02/2011, p.2.
- Mestre, J.F. (1/04/2011) "El juez fija una fianza civil de 1,6 millones a UM por el caso Picnic" a *Diario de Mallorca* 1/04/2011, p.2.
- Mestre, J.F. (29/11/2009) "Detenida la contable de La Paca por blanquear dinero procedente de la droga" a *Diario de Mallorca* 29/11/2009, p.27.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (2/12/2006) "La Guardia Civil imputa a 56 personas en el caso de corrupción" a *Diario de Mallorca* 2/12/2006, p.3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (13/05/2008) "Vicens acusa al PP de imponerle los 'pelotazos' a cambio de sus votos" a *Diario de Mallorca* 13/05/2008, p.2.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (30/05/2008) "Investigan si Vicens creó una empresa fantasma para facturar 700.000 euros" a *Diario de Mallorca* 30/05/2008, p.3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (27/05/2008) "Condena ejemplar" a *Diario de Mallorca* 27/05/2008, p.2-3.
- Mestre, J.F. i Ferrer, M. (12/08/2008) "Detenida por corrupción la cúpula de Turismo Joven del PP" a *Diario de Mallorca* 12/08/2008, p.2-3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (30/09/2008) "Uno de los detenidos iba a ser nombrado Defensor del Ciudadano de Calviá" a *Diario de Mallorca* 30/09/2008, p.5.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (4/10/2008) "Un empresario de Valencia es detenido por el caso del CDEIB" a *Diario de Mallorca* 4/10/2008, p.2.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (5/10/2008) "Ordinas entrega su botín" a *Diario de Mallorca* 5/10/2008, p.2-3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (6/10/2008a) "Ordinas declara a la jueza que Viaene le exigía comisiones para Cardona" a *Diario de Mallorca* 6/10/2008, p.2.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (6/10/2008b) "La policía sospecha que Ordinas se embolsó unos dos millones en comisiones" a *Diario de Mallorca* 6/10/2008, p.3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (6/02/2009) "La fiscalía también investiga el coste de la reforma del 'palacete' de Matas" a *Diario de Mallorca* 6/02/2009, p.7.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (26/02/2009) "La Audiencia condena a la cúpula de la Guardia Civil a penas de prisión" a *Diario de Mallorca* 26/02/2009, p.2-3.

- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (3/07/2009) "El fiscal general del Estado para la investigación sobre Jaume Matas" a *Diario de Mallorca* 3/07/2009, p.2.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (22/10/2009) "El TSJB imputa a Maria Antònia Munar por el caso Can Domenge" a *Diario de Mallorca* 22/10/2009, p.2-3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (3/12/2009) "El juez archiva la causa contra De Santos por el castillo del Parc de sa Riera" a *Diario de Mallorca* 3/12/2009, p.17.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (4/12/2009) "Tres profesionales confiesan también que Matas pagó gastos del 'palacete' en negro" a *Diario de Mallorca* 4/12/2009, p.12.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (3/03/2010) "Obrador reconoce que Maite Areal le dio sobres cerrados para pagar a proveedores" a *Diario de Mallorca* 3/03/2010, p.5.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (17/03/2009) "Investigan el desvío de parte de los 900.000 euros que costaron las fiestas de la carretera" a *Diario de Mallorca* 17/03/2009, p.3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (12/07/2009) "La fiscalia ofrece a Martina Gelabert una pena de cuatro años" a *Diario de Mallorca* 12/07/2009, p.22.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (15/01/2010) "Matas cobró de un bufete al que su Govern había contratado" a *Diario de Mallorca* 15/01/2010, p.2.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (5/02/2010) "Detenidos otro director general y tres altos cargos de UM por corrupción" a *Diario de Mallorca* 5/02/2010, p.2.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (7/02/2010) "Nadal y Flaquer slaen libres con fianzas de cien mil euros" a *Diario de Mallorca* 7/02/2010, p.2.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (20/02/2010) "Martorell acusa a Matas de haberle impuesto la contratación de Alemany" a *Diario de Mallorca* 20/02/2010, p.3.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (21/02/2010) "El juez investiga si el expediente de contratación de Alemany fue falsificado" a *Diario de Mallorca* 21/02/2010, p.8.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (18/03/2010) "El juez fija una fianza de 100.000 euros para Buils, que niega los delitos" a *Diario de Mallorca* 18/03/2010, p.5.
- Mestre, J.F. i Armendáriz, F. (2/10/2008) "Detenido un ex director general del Govern Matas por corrupción" a *Diario de Mallorca* 2/10/2008, p.2.
- Mestre, J.F. i Magro, A. (10/08/2010) "Dos empresarios denuncian presiones para no cobrar las deudas al PP" a *Diario de Mallorca* 10/08/2010, p.2.
- Mestre, J.F. i Ollés, M. (23/09/2007) "El metro vuelve a inundarse" a *Diario de Mallorca* 23/09/2007, p.2.
- Mestre, J.F. i Palau, B. (28/02/2009) "Mazao a la Paca y Pepote" a *Diario de Mallorca* 28/02/2009, p.27.
- Mestre, J.F.; Manso, M. i Palau, B. (3/07/2010) "Una testigo protegida desvela la trama Gürtel en Mallorca" a *Diario de Mallorca* 3/07/2010, p.13.
- Mestre, J.F.; Palau, B.; Manso, M.; Ollés, M. i Ferrer, M. (6/08/2009) "Detenidos Rafael Durán y Pepote Ballester por el caso Palma Arena" a *Diario de Mallorca* 6/08/2009, p.2.
- Mestre, J.F. i Peris, X. (3/07/2008) "Gran redada en Son Banya contra los clanes de 'La Paca' y 'El Moreno'" a *Diario de Mallorca* 3/07/2008, p.27.
- Meyer, L. (4/07/2010) "Marruecos, vocación de país emergente" a *El País Negocios* 4/07/2010, p.22-23.
- Miller, C. (14/07/2003) "El presidente de DRV brinda el apoyo del sector turístico alemán al nuevo Govern balear" a *Hosteltur* 14/07/2003 ([www.hosteltur.com/noticias/15963\\_presidente-drv-brinda-apoyo-sector-turistico-aleman-nuevo-govern-balear.html](http://www.hosteltur.com/noticias/15963_presidente-drv-brinda-apoyo-sector-turistico-aleman-nuevo-govern-balear.html), juny 2010).
- Miller, C. (21/07/2003) "IFTO se reúne en septiembre en Palma de Mallorca" a *Hosteltur* 21/07/2003 ([www.hosteltur.com/noticias/16073\\_ifto-se-reune-septiembre-palma-mallorca.html](http://www.hosteltur.com/noticias/16073_ifto-se-reune-septiembre-palma-mallorca.html), juny 2010).
- Miller, C. (22/07/2003) "Thomas Cook aumenta en invierno un 12% el número de vuelos a Baleares" a *Hosteltur* 22/07/2003 ([www.hosteltur.com/noticias/16097\\_thomas-cook-aumenta-invierno-12-numero-vuelos-baleares.html](http://www.hosteltur.com/noticias/16097_thomas-cook-aumenta-invierno-12-numero-vuelos-baleares.html), juny 2010).
- Miller, C. (4/09/2003) "First Choice lleva a Baleares casi el mismo número de turistas que el año pasado" a *Hosteltur* 4/09/2003 ([www.hosteltur.com/noticias/16682\\_first-choice-lleva-baleares-casi-mismo-numero-turistas-ano-pasado.html](http://www.hosteltur.com/noticias/16682_first-choice-lleva-baleares-casi-mismo-numero-turistas-ano-pasado.html), juny 2010).
- Miller, C. (2004a) "TUI AG. El mayor grupo turístico de Europa" a *Hosteltur* núm.119, p.46-51.
- Miller, C. (2004b) "Thomas Cook AG. Nuevas esperanzas con cúpula nueva" a *Hosteltur* núm.119, p.46-51.
- Miller, C. (2004c) "First Choice Holdays Plc. La clave del éxito: flexibilidad y especialización" a *Hosteltur* núm.119, p.62-64.
- Ministerio de Economía y Hacienda (20/04/2010) "Amplio respaldo político en el Congreso a las medidas de impulso para la recuperación económica y el empleo nacidas de los acuerdos de Zurbano" ([www.meh.es/es-ES/Prensa/En%20Portada/2009/Paginas/Amplio\\_respaldo-acuerdos\\_Zurbano.aspx](http://www.meh.es/es-ES/Prensa/En%20Portada/2009/Paginas/Amplio_respaldo-acuerdos_Zurbano.aspx), juny 2010).
- Ministerio de Fomento (13/06/2009) "José Blanco inaugura la ampliación del edificio terminal del Aeropuerto de Menorca" ([www.fomento.es/NR/rdonlyres/02eaaf49-4441-487e-b370-feca86065713/60144/09061301.pdf](http://www.fomento.es/NR/rdonlyres/02eaaf49-4441-487e-b370-feca86065713/60144/09061301.pdf), juny 2009).
- Ministerio de Fomento (7/04/2010) "El Plan Extraordinario de Infraestructuras movilizará 17.000 millones de euros en inversión para los próximos dos años"

- ([www.fomento.es/MFOM/LANG\\_CASTELLANO/OFICINA\\_DE\\_PRENSA/NOTICIAS1/2010/Abril/100407-01.htm](http://www.fomento.es/MFOM/LANG_CASTELLANO/OFICINA_DE_PRENSA/NOTICIAS1/2010/Abril/100407-01.htm), juny 2010).
- Ministerio de Fomento (29/04/2010) "José Blanco firma los acuerdos de financiación del Plan Extraordinario de Infraestructuras" ([www.fomento.es/MFOM/LANG\\_CASTELLANO/OFICINA\\_DE\\_PRENSA/NOTICIAS1/2010/Abril/100429-03.htm](http://www.fomento.es/MFOM/LANG_CASTELLANO/OFICINA_DE_PRENSA/NOTICIAS1/2010/Abril/100429-03.htm), juny 2010).
- Ministerio de Industria, Turismo y Comercio (29/05/2009) "El Plan Renove Turismo contará con 600 millones de euros más" ([www.mityc.es/es-es/gabineteprensa/notasprensa/documents/nuevadotacionrenoveturismo.pdf](http://www.mityc.es/es-es/gabineteprensa/notasprensa/documents/nuevadotacionrenoveturismo.pdf), setembre 2010).
- Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino (2008) *Encuesta de precios de la tierra 2007 (base 1997). Principales resultados*. Subdirección General de Estadísticas Agroalimentarias, Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino ([www.mapa.es/estadistica/pags/PreciosTierra/pdf/Encuesta\\_Precios\\_Tierra\\_2007.pdf](http://www.mapa.es/estadistica/pags/PreciosTierra/pdf/Encuesta_Precios_Tierra_2007.pdf), novembre 2008).
- Ministerio de Vivienda (24/05/2010) "La Sociedad Pública de Alquiler arrendará parte del parque de viviendas de las cajas de ahorros" ([www.spaviv.es/comunicacion\\_archivos/QUARK\\_SPACMS00000000490/24052010\\_NP\\_ACUERDO\\_SPA\\_CECA\\_doc.doc](http://www.spaviv.es/comunicacion_archivos/QUARK_SPACMS00000000490/24052010_NP_ACUERDO_SPA_CECA_doc.doc), juliol 2010).
- Ministério do Turismo (2003) *Plan Nacional de Turismo. Directrices, Metas y Programas 2003-2007*. ([www.lib.utexas.edu/benson/lagovdocs/brazil/federal/turismo/turplanoNacionalEspanhol2003-2007.pdf](http://www.lib.utexas.edu/benson/lagovdocs/brazil/federal/turismo/turplanoNacionalEspanhol2003-2007.pdf), abril 2011).
- Ministério do Turismo (2007) *Plan Nacional de Turismo. Directrices, Metas y Programas 2007/2010. Un viaje de inclusión*. ([www.turismo.gov.br/export/sites/default/turismo/o\\_ministerio/plano\\_nacional/downloads\\_plano\\_nacional/PNT\\_Espanhol.pdf](http://www.turismo.gov.br/export/sites/default/turismo/o_ministerio/plano_nacional/downloads_plano_nacional/PNT_Espanhol.pdf), abril 2011).
- Miquel, A. (2000) *El campo en la cabeza. La pervivencia del agrarismo en la construcción de identidad*. Los libros de La Catarata, Madrid.
- Miquel, A. (2002) "Immigració" a *Memòria del CES sobre l'economia el treball i la societat de les illes Balears 2001*. Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.788-807.
- Miquel, A. (2009) "Migracions actuals a Europa alguns models d'instal·lació" a *Revista d'Afers Socials* núm.2, p.23-37.
- Miquel, A. i Reina, J.L. (2001) *Gatos blancos, gatos negros. Un estudio sobre cultura empresarial*. El Viejo Topo, Madrid.
- Miralles, J.; González-Pérez, J.; Vidaña, J. i Ferragut, G. (2009) *Tercer Boom i migracions contemporànies a les Illes Balears de 1996 A 2008*. Ediciones de la Fundacio Catedra Iberoamericana, Palma.
- Miranda, M. (Comp.) (2003) *Cuba: reestructuración económica y globalización*. Pontificia Universidad Javeriana, Bogotá.
- Miranda, M.A. (2001) "Inmigración y cohesión social en Calvià, Mallorca" a *Scripta Nova* núm. 94 (21) ([www.ub.es/geocrit/sn-94-21.htm](http://www.ub.es/geocrit/sn-94-21.htm), febrer 2010).
- Miró, S. (1978) *Caciquismo y corrupciones municipales en las islas*. Ediciones actuales, Barcelona.
- Missé, A. (12/03/2011) "El Pacto del Euro sale adelante con más medidas para salvar la moneda" a *El País* 12/03/2011, p.23.
- Missé, A. (2/04/2010) "Grecia se rinde y solicita el rescate" a *El País* 24/04/2010, p.22-23.
- Missé, A. (24/04/2010) "Grecia se rinde y solicita el rescate" a *El País* 24/04/2010, p.22-23.
- Missé, A. (4/05/2010) "El BCE aceptará la deuda griega pese a que está al nivel de 'bono basura'" a *El País* 4/05/2010, p.20.
- Missé, A. (6/05/2010) "Bruselas mejora las previsiones económicas de España y de la UE" a *El País* 6/05/2010, p.21.
- Missé, A. (30/05/2010) "Terapia de choque para Grecia" a *El País* 2/05/2010, p.30-31.
- Missé, A. (9/04/2011) "La UE y el FMI exigen a Portugal más ajustes por la ayuda de 80000 millones" a *El País* 9/04/2011, p.26.
- Missé, A. i De Barrón, I. (11/07/2010) "Europa muestra las tripas de su banca para calmar el mercado" a *El País* 11/07/2010, p.24.
- Missé, A. i Pérez, C. (16/05/2010) "El BCE aceptará la deuda griega pese a que está al nivel de 'bono basura'" a *El País Negocios* 16/05/2010, p.4-8.
- Missé, A. i Relea, F. (16/04/2011) "Grecia anuncia un ajuste de 23000 millones para no renegociar su deuda" a *El País* 16/04/2011, p.20-21.
- Mitchell, T. (1998) "Worlds Apart: An Egyptian Village and the International Tourism Industry" a *Middle East Report* núm.196, p.8-23.
- MMA (2000) *Libro blanco del agua*. Ministerio de Medio Ambiente, Madrid ([www.chsegura.es/chs/planificacionydma/libroblancodelagua/](http://www.chsegura.es/chs/planificacionydma/libroblancodelagua/), març 2009).
- Modem Press (21/03/2007) "El convenio de la Playa de Palma se firmó ayer sin cuantificar su coste total" a *Diario de Mallorca* 21/03/2007, p.5.

- Molina, R. (1992) "Capitalisme i història econòmica a la Mallorca contemporània: reflexions per a un debat" a *Estudis Baleàrics* núm.43, p.45-49.
- Molina, R. (1998) "Blat de xeixa i pa de Viena (notes sobre la indústria farinera mallorquina: 1850-1914)" a *Revista d'Estudis d'Història Econòmica* núm.15, p.139-153.
- Molina, R. (2000) "El Ferrocarril a Mallorca, un balanç de la història econòmica" a *Estudis d'Història Econòmica* núm.16, p.5-15.
- Molina, R. (2003) *Treball intensiu, treballadors polivalents (Treball, salaris i cost de la vida, Mallorca, 1860-1936)*. Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Moll, F. (1961) "El Puerto de Ibiza y su comercio" a *BCOCIN* núm.630, p.65-84.
- Moll, F. (13/11/1983) "Es Trenc: historia de una reivindicación" a *Baleares* 13/11/1983, p.10.
- Moll, I. (1989) *Informe sobre agricultura (Mallorca, 1784)* a Diversos Autors *Estructuras agrarias y reformismo ilustrado en la España del siglo XVIII*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid, p.213-233.
- Moll, I. (1990) "Turisme, immigració i ús de la llengua" a *Estudis Baleàrics* núm.37/38, p.171-182.
- Moll, I. i Suau, J. (1979) "Senyors i pagesos a Mallorca 1718-1860/70" a *Estudis d'Història Agrària* núm.2, p.95-170.
- Molotch, H. (1976) "The city as a growth machine: toward a political economy of place" a *The American Journal of Sociology*, vol.82 núm.2, p.309-332.
- Monteiro, S. (2011) "Régimen de austeridad y protesta" a *Le Monde Diplomatique* nºnum.184, p.6-7.
- Montero, D. (30/10/2006) "Operación Malaya: La conexión dominicana" a *Interviu* 30/10/2006 ([www.interviu.es/reportajes/articulos/operacion-malaya-la-conexion-dominicana](http://www.interviu.es/reportajes/articulos/operacion-malaya-la-conexion-dominicana), març 2011).
- Montero-Soler, A. (3/07/2010) "¡Es la deuda privada, estúpido!" a *Público* 3/07/2010 (<http://blogs.publico.es/otrasmiradas/37/%C2%A1es-la-deuda-privada-estupido/>, juliol 2010).
- Montes, P. (1991) "la integración en la Comunidad Económica Europea en el marco de la internacionalización del capitalismo español" a Etxezarreta, M. (coord) *La reestructuración del capitalismo en España 1970-1990*. Icaria, Barcelona, p.239-276.
- Montes, P. (1993) *La integración en Europa. Del Plan de Estabilización a Maastricht*. Trotta, Madrid.
- Montoya, R. (2010) "Air Comet, Díaz Ferrán y la patronal" a *Le Monde Diplomatique* núm.172, p.3.
- Mora, J. i J.F.M. (16/11/2006) "Esther Koplowitz adquiere una finca valorada en 6.5 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 16/11/2006, p.26.
- Mora, J. (22/12/2007) "El hotel más lujoso de España se abrirá en el Port en 2009" a *Diario de Mallorca* 22/12/2007, p.24.
- Mora, J. (24/10/2009) "Los trabajos del hotel Sa Talaia se reanudarán tras un parón de siete años" a *Diario de Mallorca* 24/10/2009, p.21.
- Mora, M. (27/02/2011) "El tirano que compró a Occidente" a *El País Domingo* 27/02/2011, p.2-5.
- Morales, M. (06/05/1995) "Viajes Ceres, la conexión mallorquina del caso Filesa" a *Diario de Mallorca* 06/05/1995, p.8.
- Morales, M. (1/03/2008) "Sol Meliá invierte 1100 millones en comprar 19 nuevos hoteles y reformar la planta actual" a *Diario de Mallorca* 1/03/2008, p.12.
- Morales, M. (1/08/2007) "Sebastián y Gabriel Escarrer compartirán el liderazgo de la cadena Sol Meliá" a *Diario de Mallorca* 1/08/2007, p.5.
- Morales, M. (1/11/2009) "Mallorca fue el primer destino mundial que recibió a turistas de la Alemania comunista" a *Diario de Mallorca* 1/11/2009, p.4-5.
- Morales, M. (10/03/1997) "Los hoteles de Royaltur se traspasan al nuevo grupo de Fluxá y Neckermann" a *Diario de Mallorca* 10/03/1997, p.7.
- Morales, M. (10/04/2007) "El puerto de Palma amplía el muelle de Poniente para recibir grandes cruceros" a *Diario de Mallorca* 10/04/2007, p.5.
- Morales, M. (10/06/1998) "Los hoteleros critican el freno al crecimiento de plazas impuesto por el Govern" a *Diario de Mallorca* 10/06/1998, p.3.
- Morales, M. (10/08/2007) "Empresas privadas financiarán una buena parte de la ampliación del puerto" a *Diario de Mallorca* 10/08/2007, p.10.
- Morales, M. (11/01/2006) "Vicens logra el apoyo de los acreedores y soluciona la crisis de su cadena hotelera" a *Diario de Mallorca* 11/01/2006, p.8.
- Morales, M. (11/05/2003) "Cuatro años de tensión en el turismo balear" a *Diario de Mallorca* 11/05/2003, p.4.
- Morales, M. (11/08/2002) "No tenemos intención de que el Govern siga al no estar capacitado" a *Diario de Mallorca* 11/08/2002, p.12-13.
- Morales, M. (11/08/2002) "No tenemos intención de que el Govern siga al no estar capacitado" (entrevista a Miquel Fluxà) a *Diario de Mallorca* 11/08/2002, p.12-13.
- Morales, M. (11/08/2007) "El Asaja constata que el cultivo de cereal para biodiésel en la isla no es rentable para los payeses" a *Diario de Mallorca* 11/08/2007, p.4.
- Morales, M. (11/09/2008) "Aebal dejará de volar el lunes ya que Spanair devolverá sus cinco aviones" a *Diario de Mallorca* 11/09/2008, p.4.

- Morales, M. (13/05/2003) "Escarrer reclama al pròximo Govern "paz y que cambie la imagen de la isla" a *Diario de Mallorca* 13/05/2003, p.16.
- Morales, M. (13/05/2003) "Escarrer reclama al pròximo Govern "paz y qye cambie de imagen de la isla" a *Diario de Mallorca* 13/05/2003, p.16.
- Morales, M. (13/06/2007) "Miguel Fluxà invierte unos 840 millones al comprar el 5% del capital de la constructora ACS" a *Diario de Mallorca* 13/06/2007, p.10.
- Morales, M. (14/03/2009) "Los TTOO presionan a los hoteleros isleños para bajar sus precios un 30%" a *Diario de Mallorca* 14/03/2009, p.5.
- Morales, M. (15/02/2008) "La Playa de Palma tendrá tranvía y se protegerá totalmente ses Fontanelles" a *Diario de Mallorca* 15/02/2008, p.5.
- Morales, M. (15/04/2008) "Joan Mesquida será el pròximo secretario de Estado de Turismo" a *Diario de Mallorca* 15/04/2008, p.2.
- Morales, M. (16/02/2000) "Los sindicatos animan a Antich "a no ceder al chantaje de los empresarios"" a *Diario de Mallorca* 16/02/2000, p.11.
- Morales, M. (16/05/1992) "Los 'tour operadores' extranjeros creen que la huelga hotelera de julio será gravísima" a *Diario de Mallorca* 16/05/1992, p.27-28.
- Morales, M. (17/02/2006) "La oposición cree que la tarjeta 'verde' que sustituye a la ecotasa "es un fracaso"" a *Diario de Mallorca* 17/02/2006, p.8.
- Morales, M. (17/04/1992) "Un huelguista fue golpeado por vigilantes jurados" a *Diario de Mallorca* 17/04/1992, p.3.
- Morales, M. (17/07/2004) "Los TTOO presionan a los hoteles para aumentar el 'todo incluido'" a *Diario de Mallorca* 17/07/2004, p.2.
- Morales, M. (19/07/2005) "El Govern balear impulsa un plan estratégico para salvar el turismo" a *Diario de Mallorca* 19/07/2005, p.2.
- Morales, M. (19/12/2008) "Spanair será adquirida por inversores catalanes liderados por Joan Gaspart" a *Diario de Mallorca* 19/12/2008, p.8.
- Morales, M. (2/04/2008) "Los puertos deportivos y clubes náuticos están al completo y reclaman 10000 amarres" a *Diario de Mallorca* 2/04/2008, p.2.
- Morales, M. (2/08/2006) "Las empresas radicadas en Cuba están expectantes por la situación en el país" a *Diario de Mallorca* 2/08/2006, p.10.
- Morales, M. (20/02/2002) "La Federación solicita a los hotleros por plaza para competir con el Ibatu" a *Diario de Mallorca* 20/02/2002, p.4.
- Morales, M. (20/08/2006) "Los hoteleros empiezan a deshechar el 'todo incluido' por ser poco rentable" a *Diario de Mallorca* 20/08/2006, p.2.
- Morales, M. (20/12/2008) "La Cámara busca capital mallorquín para Spanair a fin de que la sede quede en Palma" a *Diario de Mallorca* 20/12/2008, p.10.
- Morales, M. (21/09/2007) "Air Berlin compra la chárter alemana Cóndor y fortalece su poder en Palma" a *Diario de Mallorca* 21/09/2007, p.5.
- Morales, M. (21/12/2009) "Sol Meliá tiene previsto inaugurar un hotel cada dos semanas" a *Diario de Mallorca* 21/12/2009, p.28.
- Morales, M. (22/03/2002) "Los TTOO rechazan asumfr la ecotasa y niegan apoyo a IFTO" a *Diario de Mallorca* 22/03/2002, p.2.
- Morales, M. (22/03/2002) "Los TTOO rechazan asumir la ecotasa y niegan apoyo a IFTO" a *Diario de Mallorca* 22/03/2002, p.2.
- Morales, M. (22/11/1989) "El 'impuesto ecológico' sustituirá al ecológico" a *Diario de Mallorca* 22/11/1989, p.5.
- Morales, M. (22/11/1989) "El 'impuesto ecológico' sustituirá al ecológico" a *Diario de Mallorca* 22/11/1989, p.5.
- Morales, M. (17/04/1992) "Un huelguista fue golpeado por vigilantes jurados" a *Diario de Mallorca* 17/04/1992, p.3.
- Morales, M. (16/05/1992) "Los 'tour operadores' extranjeros creen que la huelga hotelera de julio será gravísima" a *Diario de Mallorca* 16/05/1992, p.27-28.
- Morales, M. (25/12/1992) "31.000 plazas turísticas se dieron de baja este año" a *Diario de Mallorca* 25/12/1992.
- Morales, M. (24/12/1994) "Bellevue y Oasis, los dos negocios mallorquines del banquero" a *Diario de Mallorca* 24/12/1994, p.35.
- Morales, M. (06/05/1995) "Viajes Ceres, la conexión mallorquina del caso Filesa" a *Diario de Mallorca* 06/05/1995, p.8.
- Morales, M. (10/03/1997) "Los hoteles de Royaltur se traspasan al nuevo grupo de Fluxá y Neckermann" a *Diario de Mallorca* 10/03/1997, p.7.
- Morales, M. (10/06/1998) "Los hoteleros critican el freno al crecimiento de plazas impuesto por el Govern" a *Diario de Mallorca* 10/06/1998, p.3.
- Morales, M. (23/09/1998) "Grupotel invertirá 10.000 millones en la construcción de dos hoteles en Campos" a *Diario de Mallorca* 23/09/1998, p.8.



- Morales, M. (16/02/2000) "Los sindicatos animan a Antich "a no ceder al chantaje de los empresarios"" a *Diario de Mallorca* 16/02/2000, p.11.
- Morales, M. (20/02/2002) "La Federación solicita a los hoteleros por plaza para competir con el Ibaturn" a *Diario de Mallorca* 20/02/2002, p.4.
- Morales, M. (22/03/2002) "Los TTOO rechazan asumir la ecotaxa y niegan apoyo a IFTO" a *Diario de Mallorca* 22/03/2002, p.2.
- Morales, M. (11/08/2002) "No tenemos intención de que el Govern siga al no estar capacitado" a *Diario de Mallorca* 11/08/2002, p.12-13.
- Morales, M. (11/08/2002) "No tenemos intención de que el Govern siga al no estar capacitado" (entrevista a Miquel Fluxà) a *Diario de Mallorca* 11/08/2002, p.12-13.
- Morales, M. (6/05/2003) "Fluxá dice que el Govern hace de los "creadores de riqueza" los "malos"" a *Diario de Mallorca* 6/05/2003, p.7.
- Morales, M. (11/05/2003) "Cuatro años de tensión en el turismo balear" a *Diario de Mallorca* 11/05/2003, p.4.
- Morales, M. (13/05/2003) "Escarrer reclama al próximo Govern "paz y que cambie la imagen de la isla" a *Diario de Mallorca* 13/05/2003, p.16.
- Morales, M. (27/05/2003) "Los hoteleros quieren ir a Alemania con Matas para anunciar las nuevas medidas" a *Diario de Mallorca* 27/05/2003, p.6.
- Morales, M. (9/07/2004) "La fundación 'verde' nace gracias a una inyección de 2,6 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 20/08/2006, p.6.
- Morales, M. (17/07/2004) "Los TTOO presionan a los hoteles para aumentar el 'todo incluido'" a *Diario de Mallorca* 17/07/2004, p.2.
- Morales, M. (3/02/2005) "Los hoteleros prevén comprar un millón de tarjetas verdes durante este primer año" a *Diario de Mallorca* 3/02/2005, p.5.
- Morales, M. (23/02/2005) "Conflicto en las carreteras: el pago de obras por 244 millones, en el aire" a *Diario de Mallorca* 23/02/2005, p.2.
- Morales, M. (19/07/2005) "El Govern balear impulsa un plan estratégico para salvar el turismo" a *Diario de Mallorca* 19/07/2005, p.2.
- Morales, M. (28/07/2005a) "Juan José Hidalgo firmó ayer la venta del 9,9% de Globalia al Banco Popular" a *Diario de Mallorca* 28/07/2005, p.12.
- Morales, M. (28/07/2005) "Las cadenas quieren vender hoteles isleños por no ser rentables" a *Diario de Mallorca* 28/07/2005, p.2.
- Morales, M. (9/09/2005) "Los ministros de turismo de seis países centroamericanos buscan inversores en Mallorca" a *Diario de Mallorca* 9/09/2005, p.6.
- Morales, M. (11/01/2006) "Vicens logra el apoyo de los acreedores y soluciona la crisis de su cadena hotelera" a *Diario de Mallorca* 11/01/2006, p.8.
- Morales, M. (29/01/2006) "Ventura Rubí construirá un campo de golf de 18 hoyos en su finca Son Saletas" a *Diario de Mallorca* 29/01/2006, p.26.
- Morales, M. (17/02/2006) "La oposición cree que la tarjeta 'verde' que sustituye a la ecotasa "es un fracaso"" a *Diario de Mallorca* 17/02/2006, p.8.
- Morales, M. (4/04/2006) "El fundador del grupo Roxa, Jordi Rosselló, fallece en Palma a los 90 años de edad" a *Diario de Mallorca* 4/04/2006, p.10.
- Morales, M. (5/05/2006) "Barceló comprará 20 hoteles en el Caribe por 1100 millones de dólares" a *Diario de Mallorca* 5/05/2006, p.14.
- Morales, M. (6/07/2006) "El grupo Maioris construirá un edificio de 20 plantas en la ciudad mexicana de Cancún" a *Diario de Mallorca* 6/07/2006, p.10.
- Morales, M. (2/08/2006) "Las empresas radicadas en Cuba están expectantes por la situación en el país" a *Diario de Mallorca* 2/08/2006, p.10.
- Morales, M. (20/08/2006) "Los hoteleros empiezan a deshechar el 'todo incluido' por ser poco rentable" a *Diario de Mallorca* 20/08/2006, p.2.
- Morales, M. (23/08/2006) "La Cámara estudia crear un polígono para descargar los camiones del puerto" a *Diario de Mallorca* 23/08/2006, p.2.
- Morales, M. (24/08/2006) "Un hotel de Barceló en Marbella será sancionado por estar fuera de ordenación" a *Diario de Mallorca* 24/08/2006, p.7.
- Morales, M. (8/09/2006) "El Govern crea un banco de camas que será gestionado con sindicatos y empresarios" a *Diario de Mallorca* 8/09/2006, p.6.
- Morales, M. (23/11/2006) "Grande construirá dos campos de polo para difundir este deporte en la isla" a *Diario de Mallorca* 23/11/2006, p.5.
- Morales, M. (24/11/2006) "Sol Meliá amplía su sede para albergar una plantilla de más de 500 trabajadores" a *Diario de Mallorca* 24/11/2006, p.15.
- Morales, M. (10/04/2007) "El puerto de Palma amplía el muelle de Poniente para recibir grandes cruceros" a *Diario de Mallorca* 10/04/2007, p.5.
- Morales, M. (13/06/2007) "Miguel Fluxà invierte unos 840 millones al comprar el 5% del capital de la constructora ACS" a *Diario de Mallorca* 13/06/2007, p.10.

- Morales, M. (1/08/2007) "Sebastián y Gabriel Escarrer compartirán el liderazgo de la cadena Sol Meliá" a *Diario de Mallorca* 1/08/2007, p.5.
- Morales, M. (10/08/2007) "Empresas privadas financiarán una buena parte de la ampliación del puerto" a *Diario de Mallorca* 10/08/2007, p.10.
- Morales, M. (11/08/2007) "El Asaja constata que el cultivo de cereal para biodiésel en la isla no es rentable para los payeses" a *Diario de Mallorca* 11/08/2007, p.4.
- Morales, M. (25/08/2007) "Barceló supera los 150 hoteles al entrar en Gran Bretaña con 20 establecimientos" a *Diario de Mallorca* 25/08/2007, p.5.
- Morales, M. (21/09/2007) "Air Berlin compra la chárter alemana Cónдор y fortalece su poder en Palma" a *Diario de Mallorca* 21/09/2007, p.5.
- Morales, M. (30/01/2008) "El empresario invirtió 32 millones en su nuevo hotel Hilton" a *Diario de Mallorca* 30/01/2008([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1789\\_2\\_326607\\_Mallorca-empresario-invirtio-millones-nuevo-hotel-Hilton](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1789_2_326607_Mallorca-empresario-invirtio-millones-nuevo-hotel-Hilton), noviembre 2008).
- Morales, M. (15/02/2008) "La Playa de Palma tendrá tranvía y se protegerá totalmente ses Fontanelles" a *Diario de Mallorca* 15/02/2008, p.5.
- Morales, M. (24/02/2008) ""Han anunciado una crisis pero no se la ve por ningún lado"" (entrevista a Juan José Hidalgo) a *Diario de Mallorca* 24/02/2008, p.12-13.
- Morales, M. (1/03/2008) "Sol Meliá invierte 1100 millones en comprar 19 nuevos hoteles y reformar la planta actual" a *Diario de Mallorca* 1/03/2008, p.12.
- Morales, M. (2/04/2008) "Los puertos deportivos y clubes náuticos están al completo y reclaman 10000 amarres" a *Diario de Mallorca* 2/04/2008, p.2.
- Morales, M. (15/04/2008) "Joan Mesquida será el próximo secretario de Estado de Turismo" a *Diario de Mallorca* 15/04/2008, p.2.
- Morales, M. (23/04/2008) "Mesquida incentivará la mejora integral del turismo y la reforma de la Playa de Palma" a *Diario de Mallorca* 23/04/2008, p.8.
- Morales, M. (30/04/2008) "El hotel Jumeirah de Sóller es la mayor inversión extranjera en España en 2007" a *Diario de Mallorca* 30/04/2008, p.5.
- Morales, M. (30/05/2008) "La remodelación de la Playa de Palma costará más de 3000 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 30/05/2008, p.13.
- Morales, M. (7/08/2008) "Aena anuncia una inversión de 300 millones en el aeropuerto tras la polémica de la cogestión" a *Diario de Mallorca* 7/08/2008, p.8.
- Morales, M. (6/09/2008) "Nájera ha sido elegida por unanimidad gerente del consorcio de la Playa de Palma" a *Diario de Mallorca* 6/09/2008, p.4.
- Morales, M. (11/09/2008) "Aeal dejará de volar el lunes ya que Spanair devolverá sus cinco aviones" a *Diario de Mallorca* 11/09/2008, p.4.
- Morales, M. (28/11/2008) "Una empresa isleña producirá combustible a partir de una planta de tratamiento de algas" a *Diario de Mallorca* 28/11/2008, p.11.
- Morales, M. (4/12/2008) "Turismo dará notables facilidades urbanísticas a los empresarios que remodelen sus hoteles" a *Diario de Mallorca* 4/12/2008, p.4.
- Morales, M. (19/12/2008) "Spanair será adquirida por inversores catalanes liderados por Joan Gaspart" a *Diario de Mallorca* 19/12/2008, p.8.
- Morales, M. (20/12/2008) "La Cámara busca capital mallorquín para Spanair a fin de que la sede quede en Palma" a *Diario de Mallorca* 20/12/2008, p.10.
- Morales, M. (23/12/2008) "El Govern contrata a Nadal por seis millones para promocionar Balears" a *Diario de Mallorca* 23/12/2008, p.2.
- Morales, M. (14/03/2009) "Los TTOO presionan a los hoteleros isleños para bajar sus precios un 30%" a *Diario de Mallorca* 14/03/2009, p.5.
- Morales, M. (3/06/2009) "Los hoteleros piden ayudas al Gobierno para reconvertir sus establecimientos" a *Diario de Mallorca* 3/06/2009, p.7.
- Morales, M. (6/07/2009) "Ruíz Mateos inicia en la isla una campaña de inversiones con la compra de dos hoteles" a *Diario de Mallorca* 6/07/2009, p.6.
- Morales, M. (1/11/2009) "Mallorca fue el primer destino mundial que recibió a turistas de la Alemania comunista" a *Diario de Mallorca* 1/11/2009, p.4-5.
- Morales, M. (21/12/2009) "Sol Meliá tiene previsto inaugurar un hotel cada dos semanas" a *Diario de Mallorca* 21/12/2009, p.28.
- Morales, M. (5/03/2010) "Joana Barceló hará gestiones ante el Gobierno para pedir que no suba el IVA turístico" a *Diario de Mallorca* 5/03/2010, p.10.
- Morales, M. i Capó, J. (17/07/2008) "Barceló será el único accionista del futuro palacio de congresos" a *Diario de Mallorca* 17/07/2008, p.13.
- Morales, M. i Carranza, E. (16/01/2006) "Barceló e Iberostar gestionarán juntos el hotel si logran el palacio de congresos" a *Diario de Mallorca* 16/01/2006, p.10.
- Morales, M. i Eza, V. (21/03/2002) "El Govern mantiene la ecotasa tras fracasar las negociaciones" a *Diario de Mallorca* 21/03/2002, p.2.

- Morales, M. i Ruíz-Collado, J.L. (2008) Los visionarios del Caribe. 25 años del inicio de la expansión internacional hotelera española. Editorial y Marketing Turístico, Palma.
- Morales, M./Modem Press (15/11/2006) "Matas y Clos pactan iniciar la reforma de la Playa de Palma" a *Diario de Mallorca* 15/11/2006, p.2-3.
- Morell, J.A. i Quetglas, A. (2008) "Aspectes de l'emigració a Puerto Rico a través de la correspondència de la família *Fiquet*" a *II Jornades d'estudis locals a Sóller*, Ajuntament de Sóller, p.277-291.
- Moreno, R. (10/06/2006) "Los inversionistas españoles son mortales para las zonas protegidas dominicanas" (entrevista a Yvone Arias, presidenta del Grupo Jaragua) a *Diagonal* 10/06/2006 ([www.diagonalperiodico.net/Los-inversionistas-espanoles-son.html](http://www.diagonalperiodico.net/Los-inversionistas-espanoles-son.html), març 2011).
- Morey, B.M. i Aleñar, M. (1962) "La explotación eléctrica en Mallorca en 1960" a *BCOCIN* núm.637, p.222-241.
- Morgan, M. (2005) "Quality and sustainability in established destinations: who pays?" a Theobald, W.F. (ed) *Global tourism: the next decade*. Butterworth Heinemann, Oxford, p.346-362.
- Morro, M. (2005) *Pagesos*. Documenta Balear, Palma.
- Mosedale, J. (2007) *Corporate geographies of transnational tourism companies*. University of Exeter, PhD Thesis, Exeter (<http://eric.exeter.ac.uk/exeter/bitstream/10036/27037/1/MosedaleJ.pdf>, maig 2010).
- Mosedale, J. (2008) "The internationalisation of tourism commodity chains" a Coles, T. i Hall, M. (ed) *International business and tourism. Global issues, contemporary interactions*. Routledge, Londres, p.149-166.
- Mosedale, J. (ed) (2011) *Political economy of tourism: a critical perspective*. Routledge, Londres.
- Mosquera, R. (1994) *El procés autonòmic balear*. Documenta Balear, Palma.
- Mota, P. (1/09/2008) "Oasis crece mediante acuerdos de gestión" a *Revista Hostelmarket* núm.107 ([www.alimarket.es/noticia/mh107000/OASIS-CRECE-MEDIANTE-ACUERDOS-DE-GESTION](http://www.alimarket.es/noticia/mh107000/OASIS-CRECE-MEDIANTE-ACUERDOS-DE-GESTION), març 2011).
- Mota, P. (1/09/2010) "Riu abrirá de la mano de Tikida tres nuevos hoteles en Marruecos" a *Boletín Hostelmarket* núm.336 ([www.alimarket.es/noticia/41992/Riu-abrira-de-la-mano-de-Tikida-tres-nuevos-hoteles-en-Marruecos](http://www.alimarket.es/noticia/41992/Riu-abrira-de-la-mano-de-Tikida-tres-nuevos-hoteles-en-Marruecos), març 2011).
- Mota, P. (2010a) "La hotelería vacacional se resiente" a *Revista Hostelmarket* núm.123, p.20-44.
- Mota, P. (2010b) "La crisis inmobiliaria empujó a las hoteleras al concurso" a *Revista Hostelmarket* núm.122, p.28-30.
- Moure, I. (10/10/2008) "Desestimado el recurso del PSOE contra la polémica recepción de Nova Santa Ponça" a *Diario de Mallorca* 10/10/2008 (a [www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008101000\\_3\\_399576\\_Part-Forana-Desestimado-recurso-PSOE-contra-polemica-recepcion-Nova-Santa-Pona](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008101000_3_399576_Part-Forana-Desestimado-recurso-PSOE-contra-polemica-recepcion-Nova-Santa-Pona), novembre 2008).
- Moure, I. (11/04/2007) "El metro empezará a funcionar el 25 de abril y hoy abren todas sus estaciones" a *Diario de Mallorca* 11/04/2007, p.2-3.
- Moure, I. (16/02/2007) "El PSOE exige que 'se haga justicia' y dice que Delgado debe ser imputado" a *Diario de Mallorca* 16/02/2007, p.23.
- Moure, I. (31/03/2007) "El Govern tramita una sanción a un aparthotel de Santa Ponça por vender habitaciones como pisos" a *Diario de Mallorca* 31/03/2007, p.28.
- Moure, I. (30/04/2007) "Empleados de un aparthotel instan al alcalde a que evite su venta como pisos" a *Diario de Mallorca* 30/04/2007, p.17.
- Moure, I. (16/11/2007) "La ampliación de Port Adriano acabará en 2010 y tendrá un coste de 40 millones" (a [www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1716\\_3\\_308567\\_Part-Forana-ampliacion-Port-Adriano-acabara-2010-tendra-coste-millones](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1716_3_308567_Part-Forana-ampliacion-Port-Adriano-acabara-2010-tendra-coste-millones), abril 2008).
- Moure, I. (31/12/2008) "Los trabajadores de Alarsol 2 piden a Antich que intermedie ante su difícil situación laboral" a *Diario de Mallorca* 31/12/2008, p.14.
- Moure, I. (7/02/2007) "El PSOE denuncia que 2800 plazas turísticas se venden como apartamentos" a *Diario de Mallorca* 7/02/2007, p.19.
- Moure, I. (24/03/2009) "El tranvía al aeropuerto suprimirá dos carriles de Avenidas en sentido al mar" a *Diario de Mallorca* 24/03/2009, p.10-11.
- Moure, I. (20/08/2009) "Los comerciantes denunciarán a las prostitutas por la vía penal" a *Diario de Mallorca* 20/08/2009 ([www.diariodemallorca.es/part-forana/2009/08/20/comerciantes-denunciaran-prostitutas-via-penal/495526.html](http://www.diariodemallorca.es/part-forana/2009/08/20/comerciantes-denunciaran-prostitutas-via-penal/495526.html), abril 2010).
- Moure, I. (17/09/2009) "Ordrigo de Santos pide al jurado que lo juzgue como un 'drogadicto'" a *Diario de Mallorca* 17/09/2009, p.14.
- Moure, I. ; Obrador, T. i Cañellas, M. (16/12/2008) "El TSJB dicta un contundente fallo absolutorio para los catorce acusados" a *Diario de Mallorca* 16/12/2008, p.18-19.
- Moure, I. i Capó, J. (29/10/2009) "La ruina de una promesa" a *Diario de Mallorca* 29/10/2009, p.17.
- Moure, I. i Guijarro, F. (20/07/2007) "Los inmigrantes cambiaron de ropa para ir bien vestidos y llevaban dinero" a *Diario de Mallorca* 20/07/2007, p.3.
- Moure, I.; Armendáriz, F. i S.S. (18/11/2008) "Tomás dimite tras ser condenado a tres años de cárcel por malversación" a *Diario de Mallorca* 18/11/2008, p.18.

- Moure, I.; Olaiola, I. i Peris, X. (10/01/2008) "Novena embarcación en poco más de un año" a *Diario de Mallorca* 10/01/2008, p.3.
- Mucha, M. (25/01/2009) "Del Caserío ya no me fio" a *El Mundo* 25/01/2009 ([www.elmundo.es/suplementos/cronica/2009/693/1232838005.html](http://www.elmundo.es/suplementos/cronica/2009/693/1232838005.html), juliol 2009).
- Mulet, G. (1/08/2008) "Meliá reinventa su emblemático 'Mar'" a *Diario de Mallorca* 1/08/2008, p.31-32.
- Mulet, J.Ll. (1979) "El turismo" a *Evolución económica 1978. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.88-110.
- Mulet, J.Ll. (1980) "El turismo" a *Evolución económica 1979. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.161-182.
- Mulet, J.Ll. (1981) "El turismo" a *Evolución económica 1980. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.123-136.
- Mulet, M.J. i Seguí Aznar, M. (Dir.) (2005) *Fotografía i turisme a les Balears. Josep Planas i Montanyà*. Fundació Sa Nostra i Lunwerg, Palma.
- Munar, G. (1975) *Història de Lloret de Vista Alegre i del seu convent*. Ed. Moll, Palma.
- Munar, P.A. (2010) "Aproximación a la figura del condohotel. Su incompatibilidad con la Ley de derechos de aprovechamiento por turno" a Munar, P.A. (ed) *Turismo residencial. Aspectos económicos y jurídicos*. Dykinson, Madrid, p.323-331.
- Muñoz, B. i Canal, F. (30/08/2007) "Clausuran obra hotelera" a *Periódico Quequi Quintana Roo* 30/08/2007, p.20.
- Muñoz, J. (1969) *El poder de la banca en España*. Zero, Algorta.
- Muñoz, J.; Roldán, S. i Serrano, A. (1978) *La internacionalización del capital en España, 1959-1977*. Cuadernos para el diálogo, Madrid.
- Muñoz, J.M. (15/01/2011) "Túnez acaba con 23 años de dictadura" a *El País* 15/02/2011, p.2-3.
- Muñoz, R. (18/02/2011) "El imperio de Ruiz-Mateos se desmorona de nuevo tras atrapar a miles de inversores" a *El País* 18/02/2011 ([www.elpais.com/articulo/economia/imperio/Ruiz-Mateos/desmorona/nuevo/atrapar/miles/inversores/elpepueco/20110218elpepueco\\_3/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/imperio/Ruiz-Mateos/desmorona/nuevo/atrapar/miles/inversores/elpepueco/20110218elpepueco_3/Tes), febrer 2011).
- Muñoz, X. (4/05/2009) "Iberostar apuesta por Turquía y abre allí su primer hotel" a *Hosteltur* 4/05/2009 ([www.hosteltur.com/60565\\_iberostar-apuesta-turquia-abre-alli-su-primer-hotel.html](http://www.hosteltur.com/60565_iberostar-apuesta-turquia-abre-alli-su-primer-hotel.html), març 2011).
- Muñoz, X. (17/06/2009) "Sol Meliá se estrena en Luxemburgo" a *Hosteltur* 17/06/2009 ([www.hosteltur.com/61544\\_sol-melia-se-estrena-luxemburgo.html](http://www.hosteltur.com/61544_sol-melia-se-estrena-luxemburgo.html), abril 2011).
- Muñoz, X. (7/09/2009) "El Cairo acoge el primer Barceló en Egipto" a *Hosteltur* 7/09/2009 ([www.hosteltur.com/63091\\_cairo-acoge-primer-barcelo-egipto.html](http://www.hosteltur.com/63091_cairo-acoge-primer-barcelo-egipto.html), març 2011).
- Muñoz, X. (21/10/2009) "Ibb Hotels incorpora un 5 estrellas en Alemania" a *Hosteltur* 21/10/2009 ([www.hosteltur.com/64017\\_ibb-hotels-incorpora-5-estrellas-alemania.html](http://www.hosteltur.com/64017_ibb-hotels-incorpora-5-estrellas-alemania.html), abril 2011).
- Muntaner, Ll. (1980) "El turisme a Calvià abans de la Guerra Civil (1930-1936)" a *Treballs de Geografia* núm.37, p. 7-20.
- Mur, R. (7/06/2005) "El nuevo Eldorado de Latinoamérica" a *La Vanguardia* 7/06/2005, p.60.
- Murillo, A. (2003) *La Guerra Civil a Menorca (1936-1939)*. Documenta Balear, Palma.
- Murray, I. (2005) "El pisotón ecológico (y empresarial) en las Islas Baleares" a *Medio ambiente y comportamiento humano: Revista Internacional de Psicología Ambiental*, vol.6, núm..2, p. 123-166.
- Murray, I. (2006) "Menorca y sus ciudades. Otra rareza menorquina en las Baleares" a Artigues, A.A. et al. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.17-75.
- Murray, I. (coord) (2010) *Els indicadors de sostenibilitat socioecològica de les Illes Balears (2003-2008)*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca ([www.uib.cat/ost/estudi/index.html](http://www.uib.cat/ost/estudi/index.html), març 2010).
- Murray, I. i Blázquez, M. (2009) "El dinero, la aguja del tejido de la globalización capitalista" a *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, núm.50, p.43-80.
- Murray, I.; Blázquez, M. i Amer, J. (2010) "Doblers, poder i territori de "marca balear" (1983-2009)" a *Journal of Catalan Studies* núm.13 ([www.anglo-catalan.org/jocs/13/Articles%20&%20Reviews/Versio%20pdf/13%20Murray%20Blazquez%20Amer.pdf](http://www.anglo-catalan.org/jocs/13/Articles%20&%20Reviews/Versio%20pdf/13%20Murray%20Blazquez%20Amer.pdf), juny 2011).
- Nájera, M. i Bustamante, J. (2007) "La experiencia de las Agendas Locales 21 en destinos turísticos: el caso de Calvià (Baleares)" a *Estudios turísticos* núm.172-173, p.97-106.
- Napoleoni, L. (2008) *Economía canalla: la nueva realidad del capitalismo*. Paidós, Barcelona.
- Naredo, J.M. (1981) "La incidencia del "estraperlo" en la economía de las grandes fincas del sur" a *Agricultura y Sociedad* núm.29, p.81-128.
- Naredo, J.M. (1996) *La burbuja inmobiliario-financiera en la coyuntura económica reciente (1985-1995)*. Siglo XXI, Madrid.
- Naredo, J.M. (2001) *Por una oposición que se oponga*. Anagrama, Barcelona.
- Naredo, J. M. (2003) *La economía en evolución. Historias y perspectivas en las categorías básicas del pensamiento económico*. Ed. Siglo XXI, Madrid (3a edició).

- Naredo, J.M. (2004 [1971]) *La evolución de la agricultura en España (1940-2000)*. Editorial Universidad de Granada, Granada (4a edició).
- Naredo, J.M. (2006) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social.. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid (primera edició).
- Naredo, J.M. (2008) "Resumen de mi trayectoria intelectual. Desde la economía y la estadística hacia los recursos naturales y el territorio" a *Scripta Nova* vol.12, núm.270 (<http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-270-156.htm>, desembre de 2008).
- Naredo, J.M. (2009a) "Economía y poder. Megaproyectos, recalificaciones y contratos" a Aguilera-Klink, F. i Naredo, J.M. (eds) *Economía, poder y megaproyectos*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.19-52.
- Naredo, J.M. (2009b) "La cara oculta de la crisis. El fin del boom inmobiliario y sus consecuencias" a *Revista de economía crítica* núm. 7, p. 118-133.
- Naredo, J.M. (2010) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social.. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid (segona edició actualitzada).
- Naredo, J.M. i Montiel, A. (2011) *El modelo inmobiliario español y su culminación en el caso valenciano*. Icaria, Barcelona.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2007) "Boom inmobiliario, ahorro y patrimonio de los hogares: evolución reciente y comparación internacional" a *Cuadernos de Información Económica* núm.200, p.71-91.
- Navarro, C. i Ferrer, L. (16/01/2009) "El Ibiza Gran Hotel suspende pagos por falta de liquidez y se acoge al concurso de acreedores" a *Diario de Ibiza* 16/01/2009 ([http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009011600\\_2\\_299783\\_PITISES-I-BALEARIS-Ibiza-Gran-Hotel-suspende-pagos-falta-liquidez-convoca-concurso-acreedores](http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009011600_2_299783_PITISES-I-BALEARIS-Ibiza-Gran-Hotel-suspende-pagos-falta-liquidez-convoca-concurso-acreedores), setembre 2010).
- Navarro, E. (2011) "Características del desarrollo turístico en Cuba" a Blázquez, M. i Cañada, E. (eds) *Turismo placebo. Nueva colonización turística: del Mediterráneo a Mesoamérica y El Caribe. Logicas espaciales del capital turístico*. Editorial Enlace, Managua, p.75-100.
- Navarro, V. (2006) *El subdesarrollo social de España. Causas y consecuencias*. Anagrama, Barcelona.
- Navinés, F. (1982) "El turismo" a *Evolución económica 1981. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.124-140.
- Navinés, F. (1983) "El turismo" a *Evolución económica 1982. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.102-118.
- Navinés, F. (1984) "El turisme" a *Evolució econòmica 1983. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.94-108.
- Navinés, F. (1985) "El turisme" a *Evolució econòmica 1984. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.96-111.
- Navinés, F. (1986) "El turismo" a *Evolución económica 1985. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.99-113.
- Navinés, F. (1987) "El turismo" a *Evolución económica 1986. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.99-112.
- Navinés, F. (1988) "El turisme" a *Evolució econòmica 1987. Les Balears*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.103-116.
- Navinés, F. (1989) "El turismo" a *Evolución económica 1988. Baleares*. Caixa de Balears SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.102-114.
- Navinés, F. (dir) (2008) *El sector de la construcció a les Illes Balears*. CES, Palma.
- Naylor R.L. ; Steinfeld, H.; Falcon, W.; Gallowan, J.; Smil, V.; Bradford, E.; Alder, J.; Mooney, H. (2005) "Losing the links between livestock and land" a *Science* vol.310 núm.5754, p.1621-1622.
- Negrón, J. (1987a) "71.000 plazas contra 'Cladera 2'" (Economía. Suplemento Semanal del *Diario de Mallorca*) a Amer, J. (2005) *Turisme i política. L'empresari hotelier de Mallorca. El Període autonòmic de 1983 a 2003*. Volum II, Annex 1. Tesi Doctoral, Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, p.394-395.
- Negrón, J. (1987b) "4000 plazas nuevas de apartamentos en Levante" (Economía. Suplemento Semanal del *Diario de Mallorca*) a Amer, J. (2005) *Turisme i política. L'empresari hotelier de Mallorca. El Període autonòmic de 1983 a 2003*. Volum II, Annex 1. Tesi Doctoral, Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, p.395.
- Nexohotel (5/11/2009) "Riu abre su primer resort en Costa Rica, el Hotel Riu Guanacaste en la playa de Matapalo" a *Nexohotel* 5/11/2009 ([www.nexotur.com/nexohotel/riu/abre/su/primer/resort/costa/rica/hotel/riu/guanacaste/playa/matapalo/25125/](http://www.nexotur.com/nexohotel/riu/abre/su/primer/resort/costa/rica/hotel/riu/guanacaste/playa/matapalo/25125/), març 2011).
- Nieto Piñeroba, J.A. (1975) *Tourism: its penetration and development on a Spanish Island*. PhD Dissertation, New School for Social Research, New York.
- Nieto Piñeroba, J.A. (1977) "Turistas y nativos: el caso de Formentera" a *Revista Española de la Opinión Pública* núm.47, p.147-167.

- Nigorra, M. (1973) "A modo de presentación" a *Banco de Crédito Balear: 1872-1972. Primer centenario*. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p.5-7.
- Noceda, M.A. (24/06/2002) "El SCH nombra hoy a Abelló, Matutes y De la Dehesa nuevos consejeros" a *El País* 24/06/2002 a ([www.elpais.com/articulo/economia/SCH/nombra/hoy/Abello/Matutes/Dehesa/nuevos/consejeros/elpepieco/20020624elpepieco\\_4/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/SCH/nombra/hoy/Abello/Matutes/Dehesa/nuevos/consejeros/elpepieco/20020624elpepieco_4/Tes), octubre 2008).
- Noceda, M.A. (5/04/2009) "Ya sé para qué me habéis llamado" a *El País Negocios* 5/04/2009, p.4-6.
- Noceda, M.A. (17/01/2010) "Las dependencias del patrón" a *El País* 17/01/2010, p.29.
- Noceda, M.A. (30/05/2010) "Globalia comparte el lujo. Lanza la marca Presidential Suites de apartamentos turísticos" a *El País Negocios* 30/05/2010 ([www.elpais.com/articulo/empresas/sectores/Globalia/comparte/lujo/elpepueconeg/20100530elpnegemp\\_9/Tes](http://www.elpais.com/articulo/empresas/sectores/Globalia/comparte/lujo/elpepueconeg/20100530elpnegemp_9/Tes), febrer 2011).
- Noceda, M.A. (24/07/2010) "Los ocho grupos bancarios superan el peor escenario" a *El País* 24/07/2010, p.20.
- Noceda, M.A. (26/09/2010) "Es la huelga más necesaria de la democracia" a *El País* 26/09/2010, p.12-13.
- Noceda, M.A. (28/11/2010) "Los empresarios exigen a Zapatero que no le tiemble el pulso" a *El País* 28/11/2010, p.23.
- Noceda, M.A. (16/01/2011) "El intermediario Mario Conde. El ex banquero media a favor de su antiguo amigo y colaborador Pedro Pueyo" a *El País Negocios* 16/01/2011, p.8.
- Noceda, M.A. i Abellán, L. (3/03/2010) "La patronal vuelve a reclamar un contrato fijo con despido más barato" a *El País* 3/03/2010, p.20.
- Noceda, M.A. i Aizpeolea, L.R. (27/03/2011) "Botín pide aplazar el debate sucesorio" a *El País* 27/03/2011, p.1, 20-21.
- Noguera, B. (14/09/2005) "Grande compra la "possessió" de Bànyols y negocia por la montaña de sa Bastida" a *Diario de Mallorca* 14/09/2005, p.19.
- Noguera, J. i Cabaldón, R. (4/08/2000) "Detectan 1000 plazas turísticas ilegales en Cala Millor y Cala Bona" a *El Mundo/El Día de Balears* 4/08/2000, p.14.
- Nombela, G. (17/08/2008) "Aeropuertos españoles: la hora del cambio" a *El País Negocios* 17/08/2008, p.8.
- Noriega, A. (30/10/2007) "Barceló toma el 49% de uno de los grandes mayoristas de EE UU" a *Cinco Días* 30/10/2007 ([www.cincodias.com/articulo/empresas/Barcelo-toma-49-grandes-mayoristas-EE-UU/20071030cdscdiemp\\_2/cdsemp/](http://www.cincodias.com/articulo/empresas/Barcelo-toma-49-grandes-mayoristas-EE-UU/20071030cdscdiemp_2/cdsemp/), juny 2010).
- Noriega, A. (30/01/2009) "Iberostar reduce sus inversiones en su incipiente negocio inmobiliario" a *Cinco Días* 30/01/2009 ([www.cincodias.com/articulo/empresas/Iberostar-reduce-inversiones-incipiente-negocio-inmobiliario/20090130cdscdiemp\\_15/](http://www.cincodias.com/articulo/empresas/Iberostar-reduce-inversiones-incipiente-negocio-inmobiliario/20090130cdscdiemp_15/), febreR 2011).
- Noticaribe (24/12/2006) "Sale libre el "hacho" (www.noticaribe.com.mx/cancun/2006/12/sale\_libre\_el\_chacho.html, gener 2011).
- Noticaribe (29/12/2006) "Arrestan en Florida al empresario Michael Kelly, principal inversionista del proyecto Puerto Cancún" a *Noticaribe* 29/12/2006 ([www.noticaribe.com.mx/cancun/2006/12/arrestan\\_en\\_florida\\_al\\_empresa\\_michael\\_kelly\\_principal\\_in.html](http://www.noticaribe.com.mx/cancun/2006/12/arrestan_en_florida_al_empresa_michael_kelly_principal_in.html), febrer 2011).
- Noticaribe (1/08/2006) "Rechaza Semarnat el proyecto "Bahía Secreta"; quiere Ricardo Juárez "limpiar" su nombre" a *Noticaribe* 1/08/2006 ([www.noticaribe.com.mx/rivieramaya/2006/08/rechaza\\_semarnat\\_el\\_proyecto\\_bahia\\_secreta\\_quiere\\_ricardo\\_juarez\\_limpiar\\_su\\_nomb.html](http://www.noticaribe.com.mx/rivieramaya/2006/08/rechaza_semarnat_el_proyecto_bahia_secreta_quiere_ricardo_juarez_limpiar_su_nomb.html), febrer 2011).
- Noticaribe (14/05/2007) "Tulum, el suculento botín" a *Noticaribe* 14/05/2007 ([www.noticaribe.com.mx/rivieramaya/2007/05/tulum\\_el\\_suculento\\_botin.html](http://www.noticaribe.com.mx/rivieramaya/2007/05/tulum_el_suculento_botin.html), febrer 2011).
- Noticaribe (25/07/2007) "Abre la cadena hotelera RIU hotel en Aruba" a *Noticaribe* 25/07/2007 ([www.noticaribe.com.mx/turism/2007/07/abre-la-cadena-hotelera-riu-hotel-en-aruba.html](http://www.noticaribe.com.mx/turism/2007/07/abre-la-cadena-hotelera-riu-hotel-en-aruba.html), març 2011).
- Noticaribe (12/02/2010) "Demandan británicos a Grupo Mall en Campeche por no entregar residencias" a *Noticaribe* 12/02/2010 ([www.noticaribe.com.mx/turism/2010/02/demandan-britanicos-a-grupo-mall-en-campeche-por-no-entregar-residencias.html](http://www.noticaribe.com.mx/turism/2010/02/demandan-britanicos-a-grupo-mall-en-campeche-por-no-entregar-residencias.html), febrer 2011).
- Noticaribe (14/07/2010) "Revoca Tribunal permisos a hotel y campo de golf del Bahía Príncipe" a *Noticaribe* 14/07/2010 ([www.noticaribe.com.mx/rivieramaya/2010/07/revoca\\_un\\_tribunal\\_autorizacion\\_a\\_hotel\\_y\\_campo\\_de\\_golf\\_de\\_hotel\\_bahia\\_principe.html](http://www.noticaribe.com.mx/rivieramaya/2010/07/revoca_un_tribunal_autorizacion_a_hotel_y_campo_de_golf_de_hotel_bahia_principe.html), febrer 2011).
- Noticaribe (15/07/2007) "Escucha Calderon en Cancún quejas de hoteleros españoles por reforma fiscal e incertidumbre a la inversión" a *Noticaribe* 15/07/2007 ([www.noticaribe.com.mx/cancun/2007/07/escucha\\_calderon\\_en\\_cancun\\_quejas\\_de\\_hoteleros\\_espanoles\\_por.html](http://www.noticaribe.com.mx/cancun/2007/07/escucha_calderon_en_cancun_quejas_de_hoteleros_espanoles_por.html), febrer 2011).
- Noticaribe (3/07/2008) "Brasil invierte más de 2 millones de euros en España para promocionarse" a *Noticaribe* 3/07/2008 ([www.noticaribe.com.mx/turism/2008/07/brasil-invierte-mas-de-2-millones-de-euros-en-espana-para-promocionarse.html](http://www.noticaribe.com.mx/turism/2008/07/brasil-invierte-mas-de-2-millones-de-euros-en-espana-para-promocionarse.html), abril 2011).

- Nuestro País (18/11/2008) "Merino propuso castigar delitos contra derechos de trabajadores" a *Nuestro País* 18/11/2008 ([www.elpais.co.cr/NACIONALES/1108542.html](http://www.elpais.co.cr/NACIONALES/1108542.html), març 2011).
- Nuestro País (20/12/2009) "Hotel Riu y Municipalidad intentan cerrar acceso público a playa Matapalo" a *Nuestro País* 20/12/2009 (<http://elpais.cr/articulos.php?id=17447>, març 2011).
- Nuestro País (5/02/2010) "Fiscalía y OIJ allanaron Municipalidad de Carrillo por caso Riu" a *Nuestro País* 5/02/2010 ([www.elpais.cr/articulos.php?id=18995](http://www.elpais.cr/articulos.php?id=18995), març 2011).
- Núñez, A. (5/04/1978) "El príncipe Tchokotoua compareció ante el juzgado de Palma" a *El País* 5/04/1978 ([www.elpais.com/articulo/espana/BALEARES/PALMA\\_DE\\_MALLORCA/\\_MUNICIPIO/principe/Tchokotoua/comparecio/juzgado/Palma/elpepiesp/19780405elpepinac\\_15/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/espana/BALEARES/PALMA_DE_MALLORCA/_MUNICIPIO/principe/Tchokotoua/comparecio/juzgado/Palma/elpepiesp/19780405elpepinac_15/Tes/), agost 2010).
- Obispo, A.M. (3/12/2008) "Módulos, más servicios y más seguridad en el Cós Nou" a *Diario de Menorca* 3/12/2008, p.6.
- Obispo, A.M. (6/04/2011) "Quesería pretende crear una sociedad laboral como salida" a *Menorca.info* 6/04/2011 ([www.menorca.info/menorca/443339/queseria/prehende/crear/sociedad/laboral/salida](http://www.menorca.info/menorca/443339/queseria/prehende/crear/sociedad/laboral/salida), maig 2011).
- Obrador, T. (27/08/2005) "El Consell suspende el interés general de las cuadras y vivienda de Vidal" a *Diario de Mallorca* 27/08/2005, p.16.
- Obrador, T. (28/10/2007) "Exigen una mayor regulación de los parques solares y eólicos" a *Diario de Mallorca* 28/10/2007, p.20.
- Obrador, T. (29/03/2008) "Precintan la pista de aterrizaje y un almacén tipo hangar del líder de Clau" a *Diario de Mallorca* 29/03/2008 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008032900\\_3\\_343527\\_Part-Forana-Precintan-pista-aterrizaje-almacen-tipo-hangar-lider-Clau](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008032900_3_343527_Part-Forana-Precintan-pista-aterrizaje-almacen-tipo-hangar-lider-Clau), abril 2008).
- Obrador, T. (16/05/2009) "Es Fangar abre pate de sus caminos y ofrece terrenos y ayudas sociales" a *Diario de Mallorca* 16/05/2009, p.18.
- Obrador, T. (16/01/2010) "El Robinson de Cala Serena evoca 35 años de historia y caras famosas" a *Diario de Mallorca* 16/01/2010, p.62.
- Obrador, T. (4/10/2008) "El Consell detecta obras irregulares de Prohens por valor de 140.659 euros" a *Diario de Mallorca* 4/10/2008, p.18.
- Obrador, T. i Capó, B. (28/03/2008) "La línea Manacor-Artá dará servicio a 200000 personas en verano de 2011" a *Diario de Mallorca* 28/03/2008, p.21.
- OCEANA (2003) "Contamination by cruise ships" ([www.oceana.org/fileadmin/oceana/uploads/europe/reports/cruise\\_ships\\_eng.pdf](http://www.oceana.org/fileadmin/oceana/uploads/europe/reports/cruise_ships_eng.pdf), desembre 2008).
- OCLIB (2007) "Actualització Tendències Climàtiques a les Balears" a Direcció General de Canvi Climàtic i Educació Ambiental (Govern de les Illes Balears) ([www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST297Z142410&id=42410](http://www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST297Z142410&id=42410), gener 2009).
- Oficina Económica y Comercial de España en Brasilia (2011) *Brasil. Informe económico y comercial* ([www.oficinascomerciales.es/icex/cma/contentTypes/common/records/viewDocument/0,,00.bin?doc=4257951](http://www.oficinascomerciales.es/icex/cma/contentTypes/common/records/viewDocument/0,,00.bin?doc=4257951), abril 2011).
- Olaizola, I. (25/03/2007) "El Govern tiene paralizados 16 proyectos de parques eólicos" a *Diario de Mallorca* 25/03/2007, p.2-3.
- Olaizola, I. (24/03/2008) "El condenado Massot dará un curso de legalidad urbanística" a *Diario de Mallorca* 24/03/2008, p.3.
- Olaizola, I. (4/05/2008) "Políticos en el banquillo" a *Diario de Mallorca* 4/05/2008, p.6-7.
- Olaizola, I. (6/12/2008) "Los arquitectos denuncian que el decreto para modernizar hoteles se salta todas las normas urbanísticas" a *Diario de Mallorca* 6/12/2008, p.5.
- Olaizola, I. (9/03/2010) "El consorcio invertirá 25 millones este año para comprar suelo y edificaciones" a *Diario de Mallorca* 9/03/2010, p.4.
- Olaizola, I. (31/03/2010) "La investigación de las irregularidades en IB3 no ha hecho más que empezar" a *Diario de Mallorca* 31/03/2010, p.8.
- Olaizola, I. (26/03/2010) "Políticos y cargos han pagado más de 2,5 millones para eludir la cárcel" a *Diario de Mallorca* 26/03/2010, p.11.
- Olaizola, I. (10/07/2010) "El consorcio podrá eliminar totalmente los edificios obsoletos de la Playa de Palma" a *Diario de Mallorca* 10/07/2010, p.4.
- Olaizola, I. (29/10/2008) "Carlos Hidalgo alega que no sabía que su restaurante estaba en ANEI por su incultura" a *Diario de Mallorca* 29/10/2008, p.4.
- Olaizola, I. i Armendáriz, F. (12/12/2008) "Un fallo del TSJB obliga al Consell a proteger 21 hectáreas de zona boscosa en Cala Blava" a *Diario de Mallorca* 12/12/2008, p.10.
- Olaizola, I. i Armendáriz, F. (27/02/2010) "Vídeo U contrató a unas quince personas para hacer la campaña electoral de UM" a *Diario de Mallorca* 27/02/2010, p.7.
- Olaizola, I./EFE (9/05/2009) "Kraft Foods acuerda con Ruíz Mateos la venta de su planta en Maño" a *Diario de Mallorca* 9/05/2009, p.7.
- Oleza, J.Ll. (1978) "El comerç" a *Evolució econòmica. Les Balears 1977*. Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de les Balears, Banca Catalana, Barcelona, p. 133-156.

- Olivares, J.E. (18/04/1991) "El juzgado decretó ayer el estado de quiebra necesaria de la cadena mallorquina Sur Hoteles" a *Diario de Mallorca* 18/04/1991, p.3.
- Olivares, J.E. (19/04/1991) "No queremos ser las víctimas de la crisis" a *Diario de Mallorca* 19/04/1991, p.9.
- Olivares, J.E. (25/04/1991) "Los hoteles de la cadena Sur pueden continuar abiertos, según el comisario de la quiebra" a *Diario de Mallorca* 25/04/1991, p.5.
- Olivares, J.E. (14/05/1991) "La cadena InterRental 'salva' dos de los hoteles de la cadena Sur" a *Diario de Mallorca* 14/05/1991, p.9.
- Oliver, G.; Morey, J. i Roca, J. (1973) *Calvià: estudio de unos fenómenos sociales y urbanísticos cuando el crecimiento se basa casi exclusivamente en el turismo*. Publicaciones del Colegio de Arquitectos de Cataluña y Baleares, La Gaya Ciencia, Barcelona.
- Ontiveros, E. i Valero, F.J. (2003) "El sistema financiero español desde la constitución. Homologación internacional vertebración territorial" a *Economía Industrial* núm.349-350, p.111-126.
- Oppenheimer, W. (23/06/2010) "Londres sube el IVA al 20% y recorta el gasto social para reducir el déficit" a *El País* 23/06/2010, p.24.
- Oppenheimer, W. i Rituerto, R.M. (24/07/2010) "La banca europea suspendida necesita 3500 millones de euros" a *El País* 24/07/2010, p.22.
- Ordóñez, M.A. (1/10/2010) "La conexión dominicana del 'Caso Marbella'" a *Diario Libre* 1/10/2010 ([www.diariolibre.com/noticias\\_det.php?id=262773&l=1](http://www.diariolibre.com/noticias_det.php?id=262773&l=1), març 2011).
- Orea, M. (12/03/2004) "Como los laureles que reverdecen, Oasis vuelve a figurar como uno de los principales protagonistas hoteleros del Caribe mexicano. Al adquirir los antiguos Calinda, el consorcio español se afirma como el segundo operador de la región en número de habitaciones" a *Segundo Aire* núm.12 ([www.latitud21.com.mx/marzo/portada.html](http://www.latitud21.com.mx/marzo/portada.html), desembre 2009).
- Orea, M. (2004) "Segundo Aire" (Entrevista a Pedro Pueyo) a *Latitud 21* núm.12 ([www.latitud21.com.mx/marzo/portada.html](http://www.latitud21.com.mx/marzo/portada.html), gener 2011).
- Ortega Dolz, P. (19/02/2006) "La revuelta contra el asfalto despierta a Ibiza" a *El País* 19/02/2006, p.25.
- Ortega, M. (coord) (2005) *La deuda ecológica española. Impactos ecológicos y sociales de la economía española en el extranjero*. Universidad de Sevilla, Servicio de Publicaciones, Muñoz Moya Editores, Sevilla.
- Ortega, M. (2007) *¿Debe el Estado ayudar a las transnacionales españolas? Impactos ambientales y sociales del apoyo público a la internacionalización*. Muñoz Moya Editores, Sevilla.
- Ortega-Figueiral, J. (2009) "Spantax, 20 años después" a *Airline 92* núm.244, p.17-26 (<http://fam-ib.org/Exposicion/spantax%2020.pdf>, gener 2010).
- Ortiz-Villarejo, J.M. (2006) "The international diffusion of the gas engine: Crossley Brothers and their partners in Spain, 1867-19351" a *78th Session of the XIV International Economic History Congress: "Systems of Small and Middle Size Enterprises in Latin America and Southern Europe (XIX-XX Centuries)"*, Helsinki, 21 to 25 August 2006 ([www.helsinki.fi/iehc2006/papers2/Ortiz.pdf](http://www.helsinki.fi/iehc2006/papers2/Ortiz.pdf), gener 2009).
- OSE (2006) *Cambios de ocupación del suelo en España: implicaciones para la sostenibilidad*. Mundi Prensa Libros, Ministerio de Fomento, Dirección General del Instituto Geográfico Nacional, Madrid.
- Otero, L. (29/06/2008) "El cielo español se privatiza parcialmente" a *El País* 29/06/2008, p.30-31.
- Otero, L. i Mars, A. (4/12/2010) "El Gobierno militariza el tráfico aéreo tras la huelga salvaje de controladores" a *El País* 4/12/2010, p.22-23.
- OTR (25/02/2009) "Las cajas acaparan el 74% del fondo de rescate financiero del Gobierno" a *Diario de Mallorca* 25/02/2009, p.35.
- P.A.M. (8/11/2006) "Nova denúncia contra Hidalgo per una altra presumpta il·legalitat" a *Diari de Balears* 8/11/2006, p.14.
- P.A.M./Rosselló, J. (12/05/2006) "Calvià: Delgado ja sabia el febrer de les obres il·legals de l'hotel Barceló" a *Diari de Balears* 12/05/2006 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/39884>, desembre 2010).
- Pachauri, R.K. i Reisinger, A. (dirs) (2007) *Cambio climático 2007: Informe de síntesis. Contribución de los Grupos de trabajo I, II y III al Cuarto Informe de evaluación del Grupo Intergubernamental de Expertos sobre el Cambio Climático IPCC*, Ginebra ([www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/syr/ar4\\_syr\\_sp.pdf](http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/syr/ar4_syr_sp.pdf), maig 2008).
- Pack, S. D. (2006) *Tourism and dictatorship. Europe's peaceful invasion Franco's Spain*. Palgrave MacMillan, New York.
- Palau, B. i Ferrer, M. (15/08/2009) "Matas encargó en persona la obra del Palma Arena a los arquitectos" a *Diario de Mallorca* 15/08/2009, p.2.
- Palau, B. i Ollés, M. (15/01/2009) "La Paca niega las torturas y dice que pagó 100 millones de pesetas al inspector Gómez" a *Diario de Mallorca* 15/01/2009, p.27.
- Palau, J. (1982) "Urbanismo" a Barceló, B. (dir) *Cien años de la Historia de Baleares*. Sa Nostra, Navarra, p.127-138.
- Palm, M. (22/04/2002) "Lío de tierras en La Barqueta" a *La Prensa* 22/04/2002 ([www.prensa.com/especial/2002/barqueta/532743.html](http://www.prensa.com/especial/2002/barqueta/532743.html), març 2011).
- Palos, J.C. (21/10/2003) "Sentència final de l'ecotaxa al Parlament" a *Diari de Balears* 21/10/2003, p.6.



- Pardo-Bustillo, M. i Iborra Urios, V. (2007) *Puerto del futuro. Palma 2020*. (a [www.cambramallorca.com/documentos/Desp\\_334.pdf](http://www.cambramallorca.com/documentos/Desp_334.pdf), juny 2008).
- París, J.T. (28/01/2009) "El cierre de la quinta empresa en seis meses amenaza al sector del calzado" a *El Mundo* 28/01/2009, p.15.
- Parlament de les Illes Balears (10/05/1990) "Informe-Estudi sobre l'Oferta Turística No Legalitzada" a *Butlletí Oficial del Parlament de les Illes Balears* 10/05/1990, núm.84, p.3134-3215.
- Parron, A. (2008) *La Guerra Civil a Eivissa i Formentera (1936-1939)*. Documenta Balear, Palma.
- Pastor, B. (1977/1978) "Les colonies agrícoles al segle XIX a Mallorca" a *Mayurqa* núm.17, p.175-177.
- Pastor, J. (2008) "Así fue el mayo del 68 español" a *Le Monde Diplomatique* núm.151, p.27.
- Pastor, M. (2003) "Los hoteles en el exterior alcanzan las 151.000 habitaciones, tras crecer un 8,9%" a *Revista Hostelmarket* núm.52 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+H052034](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+H052034), novembre 2006).
- Pastor, M. (2004) "Barcelo se adjudica los hoteles españoles de Grubarges" a *Revista Hostelmarket* núm.61 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h061002](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h061002), novembre 2006).
- Pastor, M. (2005) "La hotelería en el exterior crece un 5% y supera las 162.000 habitaciones" a *Revista Hostelmarket* núm.72 ([www.alimarket.es/noticia/mH072027/LA-HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR-CRECE-UN-5-](http://www.alimarket.es/noticia/mH072027/LA-HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR-CRECE-UN-5-), febrer 2011).
- Pastor, M. (1/06/2005) "La hotelería española en el exterior crece un 5% y supera las 162.000 habitaciones" a *Revista Hostelmarket* núm.72 ([www.alimarket.es/noticia/mH072027/LA-HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR-CRECE-UN-5-](http://www.alimarket.es/noticia/mH072027/LA-HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR-CRECE-UN-5-), febrer 2011).
- Pastor, M. (1/01/2006) "Barcelo sumó 22 hoteles a su cartera en 2005" a *Revista Hostelmarket* núm.78 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h078000](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h078000), novembre 2006).
- Pastor, M. (2006) "La hotelería española, pieza fundamental en el desarrollo del turismo de Cuba" a *Revista Hostelmarket* núm.86 ([www.alimarket.es/noticia/mh086021/LA-HOTELERIA-ESPANOLA-PIEZA-FUNDAMENTAL-EN-EL-DESARROLLO-DEL-TURISMO-DE-CUBA](http://www.alimarket.es/noticia/mh086021/LA-HOTELERIA-ESPANOLA-PIEZA-FUNDAMENTAL-EN-EL-DESARROLLO-DEL-TURISMO-DE-CUBA), març 2011).
- Pastor, M. (2008) "Más hoteles vendidos, pero más baratos: la crisis inmobiliaria marca un punto de inflexión en el mercado de compra-ventas" a *Revista Hostelmarket* núm.103, p.35-55.
- Pastor, M. (2009) "Mercado vacacional: baile de hoteles" a *Revista Hostelmarket* núm.112, p.18-35.
- Pastor, M. (30/04/2009) "Barceló gestionará dos hoteles en Costa Rica en 2010-2011" a *Hostelmarket Noticias* 30/04/2009 ([www.alimarket.es/noticia/8519/](http://www.alimarket.es/noticia/8519/), març 2011).
- Payeras, G. (1973) "Síntesis biográfica del Banco de Crédito Balear" a *Banco de Crédito Balear: 1872-1972. Primer centenario*. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p.213-263.
- Payno, J.A. (dir) (1985) *La economía de Baleares a la hora de la CEE*. Govern Balear, Banco Exterior de España, Madrid.
- Peláez, M. (20/04/2009) "Los proveedores cobrarán la deuda de los municipios a través del ICO" a *El Mundo/El Día de Baleares* 20/04/2009, p.46.
- Pellejero, C. i Martín-Rojo, I. (1998) "Origen, desarrollo y consolidación de un líder hotelero" a *Revue de Tourisme* núm.2, p.48-54.
- Pellicer, Ll. (17/07/2004) "Los hoteles catalanes, salvo excepciones, son poco innovadores" (entrevista a Wolf Michael Iwand, director executiu de medi ambient de TUI) a *El País. Cataluña* 17/07/2004, p.12.
- Pellicer, Ll. (28/11/2008) "Habitat se declara en suspensión de pagos" a *El País* 28/11/2008 ([www.elpais.com/articulo/economia/Habitat/declara/suspension/pagos/elpepueco/20081128elpepueco\\_7/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/Habitat/declara/suspension/pagos/elpepueco/20081128elpepueco_7/Tes), desembre 2008).
- Pellicer, Ll. (29/01/2011) "Las acciones de Critería se disparan al convertirse en el banco de La Caixa" a *El País* 29/01/2011, p.24.
- Pellicer, Ll. (15/05/2011) "Cajas de ahorros...y de la ladrillos" a *El País Negocios* 15/05/2011, p.6.
- Peñarrubia, I. (2001) *L'origen de la Caixa de Balears. Els projectes d'una burgesia modernitzadora*. Documenta Balear, Palma.
- Perelló, D. (2003) *Inversions exteriors a les Illes Balears 1993-2001*. Conselleria d'Economia Comerç i Indústria, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Pérez Atienza, R. (10/02/2007) "Ciudadella: el juez cita a 79 imputados por delito urbanístico en los hortales" a *Menorca* 10/02/2007 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/47048>, març 2010).
- Pérez, C. (14/08/2004) "Las empresas del sector reclaman su propio 'plan renove'" a *El País* 14/08/2004, p.62.
- Pérez, C. (11/11/2007) "Vivir (bien) con el petróleo a 100 dólares" a *El País* 11/11/2007, p.30.
- Pérez, C. (19/04/2008) "Solbes combina recortes fiscales y apoyos al ladrillo contra la crisis" a *El País* 19/04/2008, p.26.
- Pérez, C. (31/08/2009) "La banca recupera los niveles previos a la quiebra de Lehman" a *El País* 31/08/2009, p.14.
- Pérez, C. (14/02/2010) "El CNI investiga las presiones especulativas sobre España" a *El País* 14/02/2010, p.24.
- Pérez, C. (19/02/2011) "El Gobierno amplía hasta marzo de 2012 el plazo para que las cajassalgan a Bolsa" a *El País* 19/02/2011, p.20.

- Pérez, C. (28/02/2010) "La deuda externa atenaza España" a *El País* 28/02/2010, p.26-27.
- Pérez, C. (21/05/2010) "El plan de ajuste recorta el crecimiento medio punto" a *El País* 21/05/2010, p.10.
- Pérez, C. (21/11/2010) "Dublín adelanta la aprobación del recorte para calmar al mercado" a *El País* 21/11/2010, p.33.
- Pérez, C. (28/11/2010) "El modelo liberal atropella a Irlanda" a *El País Negocios* 28/11/2010, p.4-5.
- Pérez, C. i Jiménez, M. (20/02/2011) "El Gobierno exige a las cajas un 'Plan B'" a *El País* 20/02/2011, p.20.
- Pérez, C. i Noceda, M.A. (7/10/2008) "España se compromete a inyectar liquidez y garantizar los depósitos" a *El País* 7/10/2008 ([www.elpais.com/articulo/economia/Espana/compromete/inyectar/liquidez/garantizar/depositos/elpepueco/20081007elpepico\\_2/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/Espana/compromete/inyectar/liquidez/garantizar/depositos/elpepueco/20081007elpepico_2/Tes), juny 2010).
- Pérez, C. i Pozzi, S. (25/05/2010) "El FMI reclama que las cajas sean bancos controlados por una fundación" a *El País* 25/05/2010, p.24.
- Pérez, E. (11/01/1994) "Mario Conde pierde un pleito de 5.000 millones ante Marc Rich" a *La Vanguardia* 11/01/1994, p.55 (<http://hemeroteca.lavanguardia.es/preview/1994/01/11/pagina-55/34424092/pdf.html>, juliol 2010).
- Pérez, P. (2004) "Sóller: Evolució econòmica i social entre 1840 i 1936" a *Església i Societat en la primera meitat del segle XX a Mallorca. VIIè Simpòsium d'Història Social de la Religió*, celebrat a Palma i a Sóller el maig de 2004 (En premsa).
- Pérez-Orozco, A. (2006) "Amenaza tormenta: la crisis de los cuidados y la reorganización del sistema económico" a *Revista de economía crítica* núm.5, p.7-37.
- Pérez-Orozco, A. i Baeza, P. (2006) "Sobre "dependencia" y otros cuentos: reflexiones en torno a la ley de promoción de la autonomía personal y atención a las personas en situación de dependencia (Ley 39/2006, de 14 de diciembre, BOE de 15 de diciembre)" a *Lan harremanak: Revista de relaciones laborales* núm.15, p.13-40.
- Pérez-Orozco, A. i del Río, S. (2002) "La economía desde el feminismo: trabajos y cuidados" ([www.sindominio.net/karakola/antigua\\_casa/textos/trabajocuidado.htm](http://www.sindominio.net/karakola/antigua_casa/textos/trabajocuidado.htm), maig 2010).
- Pericas, J. (13/01/1997) "Zourab Tchkotoua, el príncipe de las mareas" a *El Mundo. Economía* 13/01/1997 ([www.elmundo.es/1997/01/13/economia/13N0077.html](http://www.elmundo.es/1997/01/13/economia/13N0077.html), novembre 2007).
- Pericas, J. (3/03/1997) "Los pucheros de Dios se cocinan en Mallorca" a *El Mundo* 3/03/1997 (a [www.elmundo.es/1997/03/03/economia/03N0066.html](http://www.elmundo.es/1997/03/03/economia/03N0066.html), novembre 2008).
- Peris, X. (24/09/2006) "La Guardia Civil captura en Eivissa un catamarán con 2400 kilos de cocaína" a *Diario de Mallorca* 24/09/2006, p.30-31.
- Peris, X. (1/12/2006) "Agentes de la Policía, durante la inspección realizada el miércoles en La Fornarina" a *Diario de Mallorca* 1/12/2006 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1368\\_10\\_226838\\_Sucesos-Inspecciones-tres-negocios-Palma-descubren-inmigrantes-contrato](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1368_10_226838_Sucesos-Inspecciones-tres-negocios-Palma-descubren-inmigrantes-contrato), abril 2010).
- Peris, X. (9/11/2009) "El piso de Madrid era de la empresa que hizo sa Costera y el centro de Cabrera" a *Diario de Mallorca* 9/11/2009, p.3.
- Peris, X. i Ollés, M. (19/10/2008) "Registran la casa de El Toro de un diputado ruso vinculado con la mafia" a *Diario de Mallorca* 19/10/2008, p.27.
- Peris, X. i Palau, B. (17/07/2008) "Investigan inversiones de "La Paca" en restaurantes de la carretera de Manacor" a *Diario de Mallorca* 17/07/2008 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008071700\\_10\\_376856\\_Sucesos-Investigacion-inversiones-Paca-restaurantes-carretera-Manacor](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008071700_10_376856_Sucesos-Investigacion-inversiones-Paca-restaurantes-carretera-Manacor), novembre 2008).
- Perkins, J. (2005) *Confessions of an economic hitman*. Ebury Press, Londres.
- Peterson, J.E. (2009) "Life after oil: economic alternatives for the Arab Gulf States" a *Mediterranean Quarterly* vol.20 núm.3, p.1-18.
- Peterson, T. (2007) "Condo Hotels: A Conceptual Overview" a Premium Condo Hotels ([www.premiumcondohotels.com/pages/condo-hotels-overview.php](http://www.premiumcondohotels.com/pages/condo-hotels-overview.php), setembre 2010).
- Petit, P. i Valenzuela, P. (2004) *Lula ¡Dónde vas! Brasil, entre la gestión de la crisis y la prometeda transformación social*. Icaria, Barcelona.
- Petrich, B. (24/04/1998) "Xcabel: paraíso amenazado en Quintana Roo" a *La Jornada* 25/04/1998 (<http://www.jornada.unam.mx/1998/04/25/paraiso.html>, gener 2011).
- Petrich, B. (25/04/1998) "Cortina de humo del gobierno de QR en torno de la venta de la Riviera Maya" a *La Jornada* 24/04/1998 ([www.jornada.unam.mx/1998/04/24/cortina.html](http://www.jornada.unam.mx/1998/04/24/cortina.html), gener 2011).
- Picornell, C. (1978) *El turismo com articulador de la dependència a les Illes Balears*. Centre d'Estudis Socialistes Gabriel Alomar, Palma.
- Picornell, C. (1989) *Turisme i territori a les Illes Balears*. Universitat de les Illes Balears, Tesi Doctoral, Palma de Mallorca.
- Picornell, C. i Picornell, M. (2002) "L'espai turístic de les Illes Balears. Un cicle de vida d'una àrea turística? Evolució i planificació a la darrera dècada" a Picornell, M. i Pomar, A.M. (dirs) *L'espai turístic*. INESE, Palma de Mallorca, 31-96.
- Pielfort, P. (12/02/2009) "Riu regresa a Cuba" a *Hosteltur* 12/02/2009 ([www.hosteltur.com/58820\\_riu-regresa-cuba.html](http://www.hosteltur.com/58820_riu-regresa-cuba.html), març 2011).

- Pielfort, P. (22/02/2011) "Un acuerdo entre Globalia y Oasis acaba con todas las demandas hasta la fecha" a *Hosteltur* 22/02/2011 ([www.hosteltur.com/129000-acuerdo-globalia-oasis-acaba-todas-demandas-fecha.html](http://www.hosteltur.com/129000-acuerdo-globalia-oasis-acaba-todas-demandas-fecha.html), febrer 2011).
- Pielfort, P. (13/04/2011) "Riu incorpora su quinto hotel en Bulgaria" a *Hosteltur* 13/04/2011 ([www.hosteltur.com/176500-riu-incorpora-su-quinto-hotel-bulgaria.html](http://www.hosteltur.com/176500-riu-incorpora-su-quinto-hotel-bulgaria.html), abril 2011).
- Pillet, F. (2007) "Catastro y propiedad rústica y urbana (1750-2005) y su relación actual con las Comunidades Autónomas. Una aplicación a Castilla-La Mancha" a *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* núm. 45, p. 213-232.
- Pillet, F. (2008) "El Catastro Inmobiliario Territorial de Urbana y Rústica en España" a *Scripta Nova*. vol. XII, núm. 274 ([www.ub.es/geocrit/sn/sn-274.htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-274.htm), novembre 2008).
- Piña-Homs, R. (19/02/2007) "Pedro Salas, al final el poeta" a *El Mundo/El Día de Baleares* 19/02/2007, p.9.
- Pla, J. (1989) *Las orlas. Memoria de un tiempo feliz. De 1900 a 1975, más de 15.000 historias personales*. P&P Ediciones, Barcelona.
- Pla, J. (1993) *Gabriel Barceló, semblanza de un líder*. Fundación Barceló, Palma.
- Pla, J. (2003) *Miquel Nigorra Oliver : arrels, branques i fruits*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Planas Sanmartí, J. (1978) "Mallorca, los hombres de paja del turismo" a *Triunfo* núm.627, p.33-37.
- Planas i Sanmartí, J. (26/05/2003) "El PP fulmina al 'Pacte'" a *Diario de Mallorca* 26/05/2003, p.5.
- Planells, M. (1980) *Ibiza, la senda de los elefantes* (vol. I). Antigua imprenta Soler, Palma.
- Planells, J. (1991) "Els darrers esclaus d'Eivissa" a *Eivissa* núm.19-20, p.214-218.
- Plataforma de veïnats de Cala Estància Can Pastilla afectats pel PRI del Consorci Platja de Palma (31/08/2010) *Informe de la Plataforma de Veïnats de Cala Estància Can Pastilla afectats pel Pla de Reconversió Integral*. (Inèdit).
- PNUD (2005) *Informe Nacional de Desarrollo Humano. República Dominicana 2005. Hacia una inserción mundial incluyente y renovada*. Programa Naciones Unidas para el Desarrollo, Santo Domingo.
- Polanyi, K. (1968) *The Great Transformation. The political and economic origins of our time*. Beacon Press Books, Boston.
- Pomar, A. (1991) *Anecdotario turístico de Baleares*. Consell Insular de Mallorca i ABPET (Asociación Balear de Periodistas i Escritores de Turismo), Palma.
- Pons de Rosa, I. (3/04/2009) "No se puede castigar a un emprendedor que fracasa e su intento" a *Diario de Menorca* 3/04/2009, p.14
- Pons Fraga, J. (23/02/2010) "Ciudadella: Joana Barceló y el presidente del Consell de Menorca, imputados por presunta prevaricación" a *Última Hora* 23/02/2010 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/66053>, juny 2010).
- Pons, A. (2006) "Hacienda y Finanzas durante la guerra civil" a *Congreso La Guerra Civil Española 1936-1939*. Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales ([http://www.secc.es/media/docs/11\\_1\\_MA\\_Pons\\_Hacienda\\_CIGC.pdf](http://www.secc.es/media/docs/11_1_MA_Pons_Hacienda_CIGC.pdf), desembre 2008).
- Pons, D. (1990) "Estudi preliminar" a Oliver, M.S. *Cosecha periodística (artículos varios)*. El Tall, Palma de Mallorca, p.VII-XXXVIII.
- Pons, D. (1998) *Ideologia i cultura a la Mallorca d'entre els dos segles (1886-1905)*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Pons-Esteva, A. (2003) "Evolució dels usos del sòl a les illes Balears: 1956-2000" a *Territoris* núm.4, p.129-145.
- Portoreal, F. i Morales, M. (2011) "Análisis crítico de la legislación y las políticas turísticas en República Dominicana" a Blázquez, M. i Cañada, E. (eds) *Turismo placebo. Nueva colonización turística: del Mediterráneo a Mesoamérica y El Caribe. Logicas espaciales del capital turístico*. Editorial Enlace, Managua, p.29-52.
- Potsiou, Ch. i Apostolatos, G. (2006) "Legal reforms in land management aspects to support the construction and the continuing use of the Olympic Infrastructure. An example of good practice in Greece" a *XXIII Fédération Internationale des Géomètres Congress, Promoting Land Administration and Good Governance*, Munich (Octubre, 8-13) ([www.fig.net/pub/fig2006/papers/ts65/ts65\\_01\\_potsiou\\_apostolatos\\_0755.pdf](http://www.fig.net/pub/fig2006/papers/ts65/ts65_01_potsiou_apostolatos_0755.pdf), abril 2011).
- Pou-Muntaner, J. (1964a) "Las comunicaciones marítimas en las Baleares en los siglos XIX y XX" a *BCOCIN* núm.642, p.3-34.
- Prats, E. (2001) "L'agricultura a les illes Pitiüses" a Grimalt, M. i Prats, J.A. (coords.) *Les Pitiüses. Terres i gent*. Patronat de l'escola municipal de Mallorca, Manacor, p. 100-112.
- Prats, J.A. (2001) "Població i organització territorial" a Grimalt, M. i Prats, J.A. (coords) *Les Pitiüses. Terres i gent*. Patronat de l'escola municipal de Mallorca, Manacor, p.76-99.
- Prats, F. (dir) (1999) *Calvià Agenda Local 21. La sostenibilitat de un municipio turístico*. Ajuntament de Calvià, Calvià.
- Prats, F. (2001) "Calvià Agenda Local 21. Una apuesta por el futuro: la rehabilitación integral de Calvià" a *Boletín CF+S* núm.15 (a <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n15/afpra.html>, octubre 2008).

- Prats, F. (coord) (2010) *La revaloració de la Platja de Palma: Pla d'Acció Integral*. Consorci Platja de Palma, Palma de Mallorca ([http://consorci.simse.net/attachments/444\\_pla\\_accio\\_integral\\_pai.pdf](http://consorci.simse.net/attachments/444_pla_accio_integral_pai.pdf), setembre 2010).
- Preferente (7/08/2009) "Todos los detalles sobre el hotel de Rafa Nadal en el Caribe" a *Preferente* 7/08/2009 ([www.preferente.com/index.php/hoteles-alojamientos-mainmenu-33/13-hoteles/25856-todos-los-detalles-sobre-el-hotel-de-rafa-nadal-en-el-caribe-mexicano.html](http://www.preferente.com/index.php/hoteles-alojamientos-mainmenu-33/13-hoteles/25856-todos-los-detalles-sobre-el-hotel-de-rafa-nadal-en-el-caribe-mexicano.html), març 2011).
- Presstur (22/05/2007) "Projecto estratégico da Sol Meliá na Bahia vai localizar-se em Guarajuba" a *Presstur* 22/05/2007 ([www.presstur.com/site/news.asp?news=10353](http://www.presstur.com/site/news.asp?news=10353), abril 2011).
- Prieto, P. (15/07/2006) "La Policía Nacional captura en aguas de Eivissa un velero con 717 kilos de cocaína" a *Diario de Mallorca* 15/07/2006, p.28.
- PRNewsire (28/07/2009) "Rafael Nadal adquiere una vivienda en Playa Nueva Romana" (<http://multivu.prnewswire.com/mnr/bahia-principe/39325/>, març 2011).
- Promarca (1980) *Quienes somos en el turismo balear*. Ed. Promarca SA, Palma.
- Prosérpio, R. (2007) *O avanço das redes hoteleiras internacionais no Brasil*. Aleph, Sao Paulo.
- Puche, F. (2009) "El caso de Avina, Ashoka y otras entidades filantrópicas (Aviso para movimientos sociales)" a ([http://alainet.org/images/avina\\_ashoka\\_capitalismo.pdf](http://alainet.org/images/avina_ashoka_capitalismo.pdf), abril 2009).
- Puebla, L. (2005) "Operamos complejos vacacionales especialmente dirigidos a familias" (entrevista a Joan Morro, administrador d'AZ Hoteles) a *Hosteltur* núm.136, p.40.
- Puig, C. (2006) "Majorica. De la crisis a una nueva estrategia competitiva" a *Cercel d'Economia de Mallorca* 23/11/2006 (a [www.cerclmallorca.org/documentos/Presentacion\\_Majorica\\_Cercle\\_40.ppt](http://www.cerclmallorca.org/documentos/Presentacion_Majorica_Cercle_40.ppt), gener 2009).
- Puig, J. (2007) "De los combustibles fósiles y nucleares a los sistemas energéticos limpios y eficientes del siglo XXI" a Sempere, J. i Tello, E. (eds) (2007) *El final de la era del petróleo barato*. Icaria, Barcelona, p.91-114.
- Puig, J. i Corominas, J. (1990) *La ruta de la energía*. Anthropos, Barcelona.
- Puig, N. (2003) "La ayuda económica norteamericana y los empresarios españoles" a *Cuadernos de Historia Contemporánea* núm.25, p.109-129.
- Pujals, M. (2002) *Oci als anys seixanta. Música, cançó i sales de festa*. Ed. Cort, Palma.
- Pujalte, F. (1992) "El factor energético en el proceso de industrialización: una primera aproximación" a *Estudis Baleàrics* núm.43, p.119-137.
- Pujalte, F. (1997a) "Dinámica de matriculación de automóviles en las Islas Baleares. Aparición, difusión e implantación del automóvil (1900-1960)" a Gesa i Jefatura de Tráfico de Baleares *100 años del automóvil en las Baleares*. Jefatura de Tráfico, Palma de Mallorca, p.11-39.
- Pujalte, F. (1997b) "El consumo de los derivados del petróleo en las Baleares (1900-1995)" a Gesa i Jefatura de Tráfico de Baleares *100 años del automóvil en las Baleares*. Jefatura de Tráfico, Palma de Mallorca, p.191-210.
- Pujalte, F. (1999) *Transports i comunicacions a les Balears durant el segle XIX (1800-1898)*. Documenta Balear, Palma.
- Pujalte, F. (2000) "La crisis ferroviaria en Mallorca: de la expansión al desmantelamiento. 1925-1965" a *Estudis d'Història Econòmica* n116, p.97-116.
- Pujalte, F. (2002) *Transport i comunicacions a les Balears durant el segle XX*. Documenta Balear, Palma.
- Pujalte, F. (coord) (2006) *Un segle de llum a Inca*. Documenta Balear, Palma.
- Pujalte, F. i Vives, F. (2006) "El procés d'electrificació de les Illes Balears" a Pujalte, F. (coord) (2006) *Un segle de llum a Inca*. Documenta Balear, Palma de Mallorca, p.67-86.
- Pujol, A. (1995/1996) "Alguns indicis sobre la indústria a Andratx (183?-1960)" a *Estudis Baleàrics* núm.53, p.27-47.
- Pujol, J.; González de Molina, M.; Fernández-Prieto, L.; Gallego, D. i Garrabou, R. (2001) *El pozo de todos los males. Sobre el atraso en la agricultura española contemporánea*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Pulliam, S.; Kellyand, K. i Mollenkamp, C. (26/02/2010) "Hedge Funds Try 'Career Trade' Against Euro" a *The Wall Street Journal* 26/02/2010 (<http://online.wsj.com/article/SB10001424052748703795004575087741848074392.html>, juny 2010).
- Punta Cana Rsort & Club (febrer 2010) "Historia" a [www.puntacana.com/es/nuestras-raices/historia](http://www.puntacana.com/es/nuestras-raices/historia) (febrer 2010).
- Q.T./R.L. (18/02/2009) "El Govern nunca llegó a investigar la incompatibilidad laboral de Jaume Matas" a *Última Hora* 18/02/2009, p.24.
- Quetglas, A. (2008) *Canvi i permanència en un municipi de Mallorca: la Segona República, la Guerra Civil i els primers anys de la Postguerra a Sóller (1931-1945)*. Memòria d'Investigació, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, Palma de Mallorca (en premsa Documenta Balear).
- Quetglas, A. (2009) *L'emigració sollerica: 1836-1936*. Promomallorca Edicions, Palma.
- Quetglas, A. i Bernat, C. (2008) "L'associacionisme a Sóller de 1868 a 1936" a *II Jornades d'estudis locals a Sóller*, Ajuntament de Sóller, Sóller p.293-317.

- Quetglas, A. i Pérez, P. (2006) "Aproximació a la història industrial de Sóller: l'arxiu de la fàbrica de Can Bac (1890-1960)" a *I Jornades d'estudis locals a Sóller*, Ajuntament de Sóller, Sóller p.259-274.
- Quetglas, D. (6/04/1986) "Esporles: una manta sobre un torrent d'entusiasme" a *Memòria Civil*,
- Quetglas, D. (22/06/1986) "Santanyí, contraban i oli de rici" a *Memòria Civil*, núm.25 (*Baleares*, 22/06/1986) ([www.fideus.com/memoria\\_25\\_santany.htm](http://www.fideus.com/memoria_25_santany.htm), octubre 2009).
- Quintana Peñuela, A. (1974) "El Puerto de Palma de Mallorca" a *BCOCIN* núm.682, p.3-27.
- Quintana Peñuela, A. (octubre 1978) "Criterios Generales de Trabajo. Conselleria d'Ordenació del Territori del Consell General Interinsular" a Artigues, A.A.; Blázquez, M.; Gual, J.; Mateu, J.; Murray, I. i Rullan, O. (eds) (2008) *Albert Quintana: el seu temps i la seva obra*. Conselleria de Mobilitat i Ordenació del Territori, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.406-421.
- Quintana Peñuela, A. (1979) *El sistema urbano de Mallorca*. Ed. Moll, Palma.
- Quintana-Petrus, J.M. (1996) "Els plantejaments autonòmics de Menorca durant la Transició" a *La transició a les illes Balears: simposi 25 anys*. Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, 61-71.
- Quintanilla, O. i Blasco, T. (9/03/2005) "Madrid ofrece 560 millones y asumir el control de carreteras" a *Última Hora* 9/03/2005, p.20.
- R.F.M. (22/05/2006) "Barceló se afianza en México" a *Diario de Mallorca* 22/05/2006, p.6.
- R.L. (3/03/2010) "Cierra 'El Mundo de Ibiza y Formentera' tras casi nueve años de publicación" a *Última Hora* 3/03/2010, p.24.
- R.L./Agencias (2/07/2009) "Antich anuncia en el Caribe una reunión del Consejo de Ministros en Baleares" a *Última Hora* 2/07/2009, p.25.
- R.L./Europa Press (10/03/2006) "Cadenas hoteleras de Balears se expanden en Jamaica" a *Última Hora* 10/03/2006, p.19.
- Ramírez, J. (1978) *Las familias más poderosas de España*. Bruguera, Barcelona.
- Ramis, M. i Casanovas, M.A. (2001) "Les energies fòssils a Menorca. Evolució històrica" a Manera, C. (coord) *Història ecològica a les Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*. Leonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.99-120.
- Ramon Fajarnés, E. (2001) *Història del turisme a Eivissa i Formentera 1900-2000*. Genial Edicions Culturals, Eivissa.
- Ramón, A.B. (2002) *La expansión internacional del sector hotelero español*. Ed. Caja de Ahorros del Mediterráneo, València.
- Ramón, A.B. (2010) *Evolución en las estrategias de expansión internacional del sector turístico vacacional: el papel de las empresas españolas en Latinoamérica*. CEPAL, colección Desarrollo productivo núm.189., Santiago de Chile.
- Ramón, D. (13/11/2006) "Riu construirá en la isla de Boavista su tercer hotel en Cabo Verde" a *Hosteltur* 13/11/2006 ([www.hosteltur.com/38328\\_riu-construir-isla-boavista-su-tercer-hotel-cabo-verde.html](http://www.hosteltur.com/38328_riu-construir-isla-boavista-su-tercer-hotel-cabo-verde.html), abril 2011).
- Ramón, D. (20/12/2006) "Cierra Alada Tours, la mayorista de Air Madrid, mientras el Gobierno se plantea reabrir la aerolínea" a *Hosteltur* 20/12/2006 ([www.hosteltur.com/39014\\_cierra-alada-tours-mayorista-air-madrid-mientras-gobierno-se-plantea-reabrir-aerolinea.html](http://www.hosteltur.com/39014_cierra-alada-tours-mayorista-air-madrid-mientras-gobierno-se-plantea-reabrir-aerolinea.html), febrer 2011).
- Ramonet, I. (2009) *La catástrofe perfecta. Crisis del siglo y refundación del porvenir*. Icaria, Barcelona.
- Ramonet, I. (2011) "Cinco causas de la insurrección árabe" a *Le Monde Diplomatique* núm.185, p.1-2.
- Ramos-Martín, J. (2003) "Intensidad energética de la economía española: una perspectiva integrada" a *Economía industrial* núm.351, p.59-72.
- Rayó, M. (2004) *L'ecologisme a les Balears*. Edicions Documenta Balear, Palma.
- Reaves, J. (13/02/2001) "The Marc Rich Case: A Primer" a *Time* 13/02/2001 ([www.time.com/time/nation/article/0,8599,99302,00.html](http://www.time.com/time/nation/article/0,8599,99302,00.html), octubre 2010).
- Recio, A. (1994) "Flexibilidad y desempleo en España (reflexiones al filo de la reforma laboral)" a *Cuadernos de relaciones laborales* núm.5, p.57-74.
- Recuero, M. (8/04/2010) "Zapatero hipoteca al Estado durante 30 años" a *El Mundo/El Día de Baleares* 8/04/2010, p.42-43.
- Recuero, M. (11/06/2010) "Díaz Ferrán vende Marsans a un 'enterrador' de empresas" a *El Mundo/El Día de Baleares* 11/06/2010, p.51.
- Recuero, M. i Garido, L. (19/12/2008) "La Generalitat y el Ayuntamiento de Barcelona entran en Spanair" a *El Mundo/El Día de Baleares* 19/12/2008, p.54.
- Red Eléctrica Española (2009) *El sistema eléctrico español. Avance del informe 2008*. ([http://www.ree.es/sistema\\_electrico/pdf/infosis/Avance\\_REE\\_2008\\_v3.pdf](http://www.ree.es/sistema_electrico/pdf/infosis/Avance_REE_2008_v3.pdf), febrer 2009).
- Red Eléctrica Española (març 2011) *Rómulo. Interconexión eléctrica Península-Baleares* ([www.ree.es/sala\\_prensa/web/inc/fichero.aspx?ruta=especiales/archivos&fichero=6dx0xts390js.pdf](http://www.ree.es/sala_prensa/web/inc/fichero.aspx?ruta=especiales/archivos&fichero=6dx0xts390js.pdf), maig 2011).
- Redacción Diario de Ibiza (20/03/1993) "Perfil de un ibicenco: Francisco Verdera Ribas" a *Diario de Ibiza*, 20/03/1993 ([www.ibizaformentera.com/Ibiza/biografia\\_francisco\\_verdera\\_ribas.html](http://www.ibizaformentera.com/Ibiza/biografia_francisco_verdera_ribas.html), juliol 2009).
- Redacción Diario de Ibiza (27/06/2009) "Muere en Barcelona a los 62 años el empresario Enrique Fajarnés Ferrer" a *Diario de Ibiza* 27/06/2009 ([www.diariodeibiza.es/pitiuses-baleares/2009/06/27/pitiuses-baleares-muere-barcelona-empresario-enrique-fajarnes-ferrer/340234.html](http://www.diariodeibiza.es/pitiuses-baleares/2009/06/27/pitiuses-baleares-muere-barcelona-empresario-enrique-fajarnes-ferrer/340234.html), setembre 2010).

- Redacció Diario de Mallorca (3/10/2004) "Balears siglo XXI, debate abierto" a *Diario de Mallorca* 3/10/2004, p.12-15.
- Reig, E. i Picazo, A.J. (1998) *Capitalización y crecimiento de la economía balear 1955-1996*. Fundación BBV, Bilbao.
- Reina, J.L. (coord) (1998) *Políticas de mano de obra en las empresas Baleares*. Gabinete Técnico CC.OO. Illes Balears, Palma.
- Reina, J.L. (1999) *Apunte sobre sindicalismo y formación profesional*. Ed. Trotta, Madrid.
- Reina, J.L. (coord) (1999) *Mercado de trabajo balear 1998*. Gabinete Técnico CC.OO. Illes Balears, Palma.
- Reina, J.L. (coord) (2000) *Mercado de trabajo balear 1999*. Gabinete Técnico CC.OO. Illes Balears, Palma.
- Reina, J.L. (coord) (2001) *Mercado de trabajo balear 2000*. Gabinete Técnico CC.OO. Illes Balears, Palma.
- Reina, J.L. (2004) *Pesado, contado, dividido. Una aproximación a la organización del trabajo*. La Lucerna, Palma.
- Reitan, E.A. (2003) *The Thatcher revolution. Margaret Thatcher, John Major, Tony Blair, and the transformation of modern Britain, 1979-2001*. Rowman & Littlefield Publishers Inc., Maryland.
- Relea, F. (26/10/2005) "México pide ayuda al Banco Interamericano de Desarrollo" a *El País* 26/10/2005 ([www.elpais.com/articulo/internacional/Mexico/pide/ayuda/Banco/Interamericano/Desarrollo/elpepiint/20051026elpepiint\\_10/Tes?print=1](http://www.elpais.com/articulo/internacional/Mexico/pide/ayuda/Banco/Interamericano/Desarrollo/elpepiint/20051026elpepiint_10/Tes?print=1), febrer 2011).
- Relea, F. (25/05/2010) "Los mercados apuestan a que Portugal será la próxima Grecia" a *El País* 25/05/2010, p.27.
- Relea, F. (27/03/2011) "Portugal no se da por vencida" a *El País Negocios* 27/03/2011, p.4-6.
- Relea, F. i Missé, A. (6/04/2011) "Portugal se rinde y pide el rescate financiero a sus socios europeos" a *El País* 6/04/2011 ([www.elpais.com/articulo/economia/Portugal/rinde/pide/rescate/financiero/socios/europeos/elpeueco/20110406elpeueco\\_6/Tes](http://www.elpais.com/articulo/economia/Portugal/rinde/pide/rescate/financiero/socios/europeos/elpeueco/20110406elpeueco_6/Tes), abril 2011).
- Reuters (18/05/1991) "Egypt to Get an I.M.F. Loan" a *The New York Times* 18/05/1991 ([www.nytimes.com/1991/05/18/business/egypt-to-get-an-imf-loan.html](http://www.nytimes.com/1991/05/18/business/egypt-to-get-an-imf-loan.html), març 2011).
- Reuters (3/03/2010) "U.S. probes hedge fund bets against euro: source" a *Reuters* 3/03/2010 ([www.reuters.com/article/idUSTRE6222HA20100303](http://www.reuters.com/article/idUSTRE6222HA20100303), juny 2010).
- Revelles, G. (17/11/2002) "La hija menor de Abel Matutes será la "número 3" de la lista del PP al Cosell pitiuso" a *El Mundo/El Día* 17/11/2002 ([www.elmundo-eldia.com/2002/11/17/eivissa/1037487600.html](http://www.elmundo-eldia.com/2002/11/17/eivissa/1037487600.html), març 2010).
- Revelles, G. (28/09/2007) "El juez imputa al socialista Marí Ribas por el 'caso Ibiza' y la policía avala la veracidad de las grabaciones" a *El Mundo/El Día de Baleares* 28/09/2007, p.10.
- Revelles, G. (24/06/2008) "Autoridad Portuaria admite que permitió a Semar subir los precios en Ibiza Nueva" a *El Mundo/El Día de Baleares* 24/06/2008, p.27.
- Revelles, G. i De Lamo J.M (7/09/2004) "El Ayuntamiento de Sant Antoni deberá derribar can Cretu en un plazo máximo de 18 meses" a *El Mundo* 7/09/2004 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/21233> març 2010).
- Reynés, L. i Urreiztieta, E. (7/02/2007) "La Guardia Civil detiene ahora al hermano de Hidalgo y le acusa de atentar contra el territorio al construir hace 8 años su mesón" a *El Mundo/El Día de Baleares* 7/02/2007, p.12
- Ribas, P. (4/10/2008) "Entregan al juez Garzón una lista con 200 pitiusos desaparecidos" a *Diario de Ibiza* 4/10/2008 ([www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008100400\\_2\\_277082\\_PitisesiBalears-Entregan-juez-Garzon-lista-pitiusos-desaparecidos](http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008100400_2_277082_PitisesiBalears-Entregan-juez-Garzon-lista-pitiusos-desaparecidos), octubre 2008).
- Ribelles, I. (8/10/2007) "Núñez llevará a Cort a los tribunales por frenar la Fachada Marítima y le reclamará una indemnización millonaria" a *El Mundo/El Día de Baleares* 8/10/2007, p.10.
- Rice, A. (2005) *Post-tsunami reconstruction and tourism: a second disaster?* Tourism Concern, Londres ([www.naomiklein.org/files/resources/pdfs/tourism-concern-tsunami-report.pdf](http://www.naomiklein.org/files/resources/pdfs/tourism-concern-tsunami-report.pdf), abril 2011).
- Rico, M. (24/02/2011) "Las fortunas de la cleptocracia" a *El País* 24/02/2011 ([www.elpais.com/articulo/internacional/fortunas/cleptocracia/elpepiint/20110224elpepiint\\_9/Tes](http://www.elpais.com/articulo/internacional/fortunas/cleptocracia/elpepiint/20110224elpepiint_9/Tes), març 2011).
- Riechmann, J. (2007) "Biomasa y agrocombustibles: veinte tesis" a *Ecología Política* núm.34, p.19-26.
- Riera, A. i Mateu, J. (2007) "Aproximación al volumen del turismo residencial en la comunidad autónoma de las Illes Balears a partir del cómputo de la carga demográfica real" a *Estudios Turísticos* núm.174, p.59-71.
- Riera, C. (2009) *Formentor. La utopía posible*. Grupo Barceló, Barcelona.
- Riera, J. (11/11/2004) "Los límites de la ley" a *Diario de Mallorca* 11/11/2004, p.2.
- Riera, J. (30/01/2009) "Can Ribas y la Soledat" a *Diario de Mallorca* 30/01/2009 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009013000\\_4\\_431314\\_Diario-de-Palma-Ribas-Soledat](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009013000_4_431314_Diario-de-Palma-Ribas-Soledat), febrer 2009).
- Riera, J. (6/07/2009) "Memorias de Mallorca: Gabriel Barceló Oliver (y II)" (entrevista a Gabriel Barceló) a *Diario de Mallorca* 6/07/2009, p.8-9.

- Riera, J. (20/07/2009) "La casa March dijo que Fèlix Pons debía tener paciencia" (entrevista a José María Lafuente) a *Diario de Mallorca* 20/07/2009 ([www.diariodemallorca.es/portada/2009/07/20/casa-march-dijo-felix-pons-debia-paciencia/485981.html](http://www.diariodemallorca.es/portada/2009/07/20/casa-march-dijo-felix-pons-debia-paciencia/485981.html), juliol 2009).
- Riera, J. (3/06/1984) "Desnudarse en Es Trenc puede costar 25.000 pesetas" a *Baleares* 3/06/1983, p.3.
- Riera, J. (13/02/2005) "La larga mano de hormigón de los Nigorra" a *Ultima Hora* 13/02/2005 (a [www.entretots.info/paginas/noticias/20050213a\\_uh.htm](http://www.entretots.info/paginas/noticias/20050213a_uh.htm), octubre 2008).
- Riera, J. i Pritero, P. (23/05/2006) "Una fiesta marcada por las ausencias" a *Ultima Hora* 23/05/2006, p.24.
- Riera, Ll. (31/10/2004) "Vicens logra el apoyo de los acreedores y soluciona la crisis de su cadena hotelera" a *Diario de Mallorca* 31/10/2004, p.5.
- Riera, Ll. (16/04/2005) "El GOB alerta sobre la instalación de parques eólicos en espacios protegidos" a *Diario de Mallorca* 16/04/2005, p.29.
- Riera, L. (2/06/2005) "Artà: un camping de cemento" (<http://disurbia.blogalia.com/historias/30344>, juliol 2010).
- Riera, Ll. (11/02/2007) "La producción de perlas está en Manacor y debe seguir aquí" (entrevista a Carlos Puig, Director General de Majorica) a *Diario de Mallorca* 11/02/2007, p.12-13.
- Riera-Tur, D. (2009a) *Les persones estrangeres en el mercat de treball de les Illes Balears. Any 2008*. Observatori del Treball de les Illes Balears, Conselleria de Treball i Formació, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Riera-Tur, D. (2009b) *Informe sobre el Mercat de Treball a les Illes Balears. Any 2008*. Observatori del Treball de les Illes Balears, Conselleria de Treball i Formació, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Rija, C. (1/02/2004) "Air Madrid comenzará a volar en mayo" a *Hostelmarket* núm.57 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h057000](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h057000), novembre 2006).
- Rija, C. (1/02/2005) "Sol Melia compra a The Stein Group el 50% de Luxury Lifestyle" a *Revista Hostelmarket* núm.68 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h068006](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h068006), novembre 2006).
- Rija, C. (2006) "Sector hotelero en Baleares: las grandes desinvierten" a *Revista Hostelmarket* núm.80, p.56-81.
- Rija, C. (1/07/2006a) "Globalia y Fadesa se alían para gestionar hoteles" *Revista Hostelmarket* núm.84 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h084000](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h084000), novembre 2006).
- Rija, C. (1/07/2006b) "Sa Nostra se hace con un 30% de AC Italia por 25 M.EUR" a *Revista Hostelmarket* núm.84 ([www.alimarket.es/noticia/mh084004/SA-NOSTRA-SE-HACE-CON-UN-30--DE-AC-ITALIA-POR-25-M-EUR](http://www.alimarket.es/noticia/mh084004/SA-NOSTRA-SE-HACE-CON-UN-30--DE-AC-ITALIA-POR-25-M-EUR), febrer 2011).
- Rija, C. (2010) "Las cadenas hoteleras minimizan riesgos" a *Revista Hostelmarket* núm.122, p.72-100.
- Ríos, P. (23/12/2009) "Jaque al moroso con el 'desahucio exprés'" a *El País* 23/12/2009 ([www.elpais.com/articulo/sociedad/Jaque/moroso/desahucio/expres/elpepisoc/20091223elpepiso\\_c\\_1/Tes](http://www.elpais.com/articulo/sociedad/Jaque/moroso/desahucio/expres/elpepisoc/20091223elpepiso_c_1/Tes), juny 2010).
- Ripoll, A. (1991) "Els centres d'interès turístic nacional de Balears" a *Primer Congrés Català de Geografia*, Societat Catalana de Geografia, Barcelona, p.671-683.
- Ritter, A.R.M. (2003) "La unificación de los sistemas monetarios duales y los sistemas de tasa de cambio en Cuba" a Miranda, M. (Comp) *Cuba: reestructuración económica y globalización*. Pontificia Universidad Javeriana, Bogotá, p.117-147.
- Riu Hotels & Resorts (2009) *Prensa Dossier 09* ([www.riu.com/es-us/binaris/Dossier%20de%20prensa%20RIU%2009%20Espa%C3%B1ol\\_tcm54-44966.pdf](http://www.riu.com/es-us/binaris/Dossier%20de%20prensa%20RIU%2009%20Espa%C3%B1ol_tcm54-44966.pdf), novembre 2010).
- Riudavets, P. (1885) *Historia de la isla de Menorca*. Imprenta de Bernardo Fabregues, Maó.
- Riutord, F. (5/09/1990) "El principal responsable de la estafa de Muravi, S.L. acaba de ser detenido en Palma" a *Diario de Mallorca* 5/09/1990, p.5.
- Riutort, B. (ed.) (2003) *Conflictos bélicos y nuevo orden mundial*. Icaria, Barcelona.
- Riutort, B. i Valdivielso, J. (2004) "Canvi social i crisi ecològica a les Illes Balears" en Valdivielso, J. *Les dimensions socials de la crisi ecològica*. Ed. UIB, Palma de Mallorca, p.285-316.
- Riutort, B.; Carbonero, M.A.; Miquel, A.; Nadal, G. i Valdivielso, J. (2003) "Treball, sostenibilitat i cohesió social a les Illes Balears" a Murray, I. (coord) *Estrategia per a la sostenibilitat de les Illes Balears*. Conselleria de Medi Ambient, Palma de Mallorca (CD-ROM).
- Rivera, A. (14/02/2003) "Un pionero del turismo de masas" a *El Mundo* 14/02/2003 ([www.elmundo.es/papel/2003/02/14/opinion/1335686.html](http://www.elmundo.es/papel/2003/02/14/opinion/1335686.html), juny 2009).
- Rivera, A. (27/05/2005) "El Govern ha recaudado 10 millones de euros por la ecotasa en los dos últimos años" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/05/2005, p.18.
- Rivera, A. (26/10/2005) "Miguel Vicens: 'el impuesto a los coches de alquiler es un bodrio peor que la ecotasa'" a *El Mundo/El Día de Baleares* 26/10/2005, p.13.
- Riviera, S.A. (5/01/2010) "Caso La Barqueta, a juicio" a *La Prensa* 5/01/2010 (<http://mensual.prensa.com/mensual/contenido/2010/01/05/hoy/nacionales/2052316.asp>, març 2011).
- Robledo, V. (2002) "El traspaso y la modernización de hoteles suplen la escasez de aperturas en Baleares" a *Revista Hostelmarket* núm.36 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+H036053](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+H036053), novembre 2006).

- Robledo, V. (1/02/2002) "Riu Hotels invertirà 300 M EUR en 21 hoteles hasta 2003" a *Revista Hostelmarket* núm.35 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h035009](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h035009), abril 2011).
- Robledo, V. (2004) "El modelo turístico balear, puesto en duda" a *Revista Hostelmarket* núm.58, p.46-64.
- Robledo, V. (1/12/2004) "Las familias Riu y Matutes, junto a la CAM, adquieren el 17,3% de TUI" a *Hostelmarket* 1/12/2004.
- Robledo, V. (2005a) "RIU vende los complejos mallorquines "Bali" y "Chico"" a *Hostelmarket* núm.74 ([www.alimarket.es/noticia/mh074002/RIU-VENDE-LOS-COMPLEJOS-MALLORQUINES-BALI-Y-CHICO](http://www.alimarket.es/noticia/mh074002/RIU-VENDE-LOS-COMPLEJOS-MALLORQUINES-BALI-Y-CHICO), novembre 2006).
- Robledo, V. (2005b) "DRAC HOTELS invertirà 150 M. en cuatro proyectos en Baleares" a *Revista Hostelmarket* núm.70 ([www.alimarket.es/noticia/mh070004/](http://www.alimarket.es/noticia/mh070004/), setembre 2010).
- Robledo, V. (2006a) "Turismo residencial: durmiendo con su enemigo" a *Revista Hostelmarket* núm.80 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h080019](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h080019), novembre 2007).
- Robledo, V. (2006b) "La rentabilidad de la hotelería vacacional disminuyó en 2005" a *Revista Hostelmarket* núm.79, p.36-59.
- Robledo, V. (1/06/2006) "Iberostar vende su división de viajes al fondo Carlyle" a *Revista Hostelmarket* núm.83 ([www.alimarket.es/noticia/mh083007/IBEROSTAR-VENDE-SU-DIVISION-DE-VIAJES-AL-FONDO-CARLYLE](http://www.alimarket.es/noticia/mh083007/IBEROSTAR-VENDE-SU-DIVISION-DE-VIAJES-AL-FONDO-CARLYLE), febrer 2001).
- Robledo, V. (1/10/2006) "Sol Meliá y The Rank Group cancelan su alianza" a *Revista Hostelmarket* núm.86 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h086001](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h086001), novembre 2006).
- Robledo, V. (2007) "Las grandes cadenas hoteleras continúan perdiendo peso en España" a *Revista Hostelmarket* núm.89, p.98-154.
- Robledo, V. (1/12/2007) "Sol Meliá crece en alemania con la compra de Ininside Premium" a *Revista Hostelmarket* núm.99 ([www.alimarket.es/noticia/mh099004/SOL-MELIA-CRECE-EN-ALEMANIA-CON-LA-COMPR-DE-INNSIDE-PREMIUM](http://www.alimarket.es/noticia/mh099004/SOL-MELIA-CRECE-EN-ALEMANIA-CON-LA-COMPR-DE-INNSIDE-PREMIUM), febrer 2011).
- Robles, F. (1996) "Análisis de las ofertas públicas de venta de acciones en España. El caso de Sol Meliá" a *Icade: Revista de las Facultades de Derecho y Ciencias Económicas y Empresariales*, p.152-166.
- Roca, J. (1992) "Modernització agrícola i desenvolupament industrial. El cas de Mallorca (1850-1950)" a *Estudis Balearics* núm.43, p.109-118.
- Roca, J. (2005) "Los (no) lugares de las mujeres durante el franquismo: el trabajo femenino en el ámbito público y privado" a *Gerónimo de Uztariz* núm.21, oo. 81-99.
- Rodríguez, B. (17/06/1991) "Novo Sancti Petri: cuatro millones de metros cuadrados para turismo de calidad en las playas de Chiclana" a *ABC* 17/06/1991, p.52-53.
- Rodríguez, E. (2/09/2006) "Sant Josep: el juez archiva la causa contra la urbanización de es Cubells" *Diario de Ibiza* 2/09/2006 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/42604>, març 2010).
- Rodríguez, E. (5/12/2006) "Sant Antoni: el fiscal ve "poco común" la decisión del juez de archivar el `caso Cretu'" a *Diario de Ibiza* 5/12/2006 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/45160>, març 2010)
- Rodríguez, E. (31/05/2007) "Sant Josep: el TSJB confirma que Los Parques de es Cubells son "inedificables"" a *Diario de Ibiza* 31/05/2007 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/49868>, març 2010).
- Rodríguez, E. (30/05/2008) "El juez imputa a José Sala y a Stella Matutes por un posible caso de tráfico de influencias" a *Diario de Ibiza* (30/05/2008) (a [www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008053000\\_2\\_248697\\_PitisesiBalears-juez-imputa-Jose-Sala-Stella-Matutes-posible-caso-trafico-influencias](http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008053000_2_248697_PitisesiBalears-juez-imputa-Jose-Sala-Stella-Matutes-posible-caso-trafico-influencias), juny 2008).
- Rodríguez, E. (11/10/2008) "Huerta niega los delitos que le imputan y la autoría de los proyectos de su nuera" a *Diario de Ibiza* 11/10/2008 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/59942>, març 2010)
- Rodríguez, E. (9/11/2008) "La ampliación del aeropuerto prevé el derribo de 8 viviendas habitadas" a *Diario de Ibiza* 9/11/2008 ([www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008110900\\_2\\_285071\\_Pitises-i-Balears-ampliacion-aeropuerto-preve-derribo-ocho-viviendas-habitadas](http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008110900_2_285071_Pitises-i-Balears-ampliacion-aeropuerto-preve-derribo-ocho-viviendas-habitadas), juny 2009).
- Rodríguez, I. (22/05/2008) "más denuncias contra el Grupo Playa Sol: gente sin contrato y alojamientos de pago" a *El Mundo/El Día de Baleares* 22/05/2008, p.29.
- Rodríguez, J. (1/10/2003) "Hipotels toma la mayoría del mallorquín "Eurotel Golf Punta Rotja"" a *Hostelmarket* núm.53 ([www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h053006](http://www.alimarket.es/cgi-bin/Consu.e?Noth+h053006), november 2006).
- Rodríguez, J. (23/05/2010) ""Los puertos serán empresas de servicios"" a *El País Negocios* 23/05/2010, p.12.
- Rodríguez, R. (6/11/2009) "Otro chollo fiscal: las "SOCIMI"" a *Rebelión* 6/11/2009 ([www.rebelion.org/noticia.php?id=94667](http://www.rebelion.org/noticia.php?id=94667), juliol 2010).
- Rodríguez-Arzuza, J. (1956) "La industria en la isla de Menorca" a *Estudios geográficos* núm.62.
- Rodríguez-Perea, A. i Gelabert, B. (2006) "La gestión integrada de los recursos hídricos en las Islas Baleares" a *Investigaciones geográficas* núm.41, p.49-64..
- Rodríguez-Ugarte, J.J. (2006) *La situación de los refugiados en España. Informe 2006*. Los Libros de la Catarata, Madrid.



- Roig, C. (31/03/2009) "Santa Eulària: Un ayuntamiento en el banquillo" a *Ultima Hora* 31/03/2009 (<http://urbanismopatasarriba.blogspot.com/2009/03/santa-eularia-un-ayuntamiento-en-el.html>, març 2010).
- Roman, S. (21/02/2006) "El Dresdner Bank admite su oscuro pasado nazi" a *El Mundo* 21/02/2006 (a [www.elmundo.es/papel/2006/02/21/economia/1933184.html](http://www.elmundo.es/papel/2006/02/21/economia/1933184.html), octubre 2008).
- Romero, P. (14/03/2003) "El caso Urbanor: Una década de pleitos por uno de los mayores "pelotazos" de la era socialista" a *El Mundo* (14/03/2003) (a [www.elmundo.es/elmundo/2003/03/14/economia/1047658419.html](http://www.elmundo.es/elmundo/2003/03/14/economia/1047658419.html), octubre 2008).
- Ross, A. (2009) "Shanghai en el límite" a Smith, N.; Observatorio Metropolitano; Rolnik; Ross, A.; i Davis, M. *Después del neoliberalismo: ciudades y caos sistémico*. ContraTextos, Museu d'Art Contemporani de Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, p.61-77.
- Rosselló, A. (24/04/1992) "La aplicación del POOT colapsaría el sector constructor" a *Diario de Mallorca* 24/04/1992, p.9.
- Rosselló, B. (9/03/2010) "Las citaciones de expropiación por la ampliación del aeropuerto empiezan sin ningún incidente" a *Última Hora Ibiza* 9/03/2010 (<http://ultimahora.es/ibiza/noticia/noticias/local/las-citaciones-de-expropiacion-por-la-ampliacion-del-aeropuerto-empiezan-sin-ningun-incidente.html>, juliol 2010).
- Rosselló, J. (30/04/2006) "Calvià: obres sense permís de Barceló a Cala Vinyes" a *Diari de Balears* 30/04/2006 (<http://disurbia.blogalia.com/historias/39540>, desembre 2010).
- Rosselló, J.M. (2005) "El naturismo libertario en la península ibérica (1890-1939)" a *Ekintza Zuzena* núm.32. ([www.nodo50.org/ekintza/article.php3?id\\_article=310](http://www.nodo50.org/ekintza/article.php3?id_article=310), maig 2009).
- Rosselló Verger, V.M. (1959) "El Prat de Sant Jordi y su desecación" a *BCOCIN* núm.77, p.523-578.
- Rosselló Verger, V.M. (1964) *Mallorca. El sur y el sureste*. Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación, Palma.
- Rosselló Verger, V.M. (1974) *Prehistòria de l'aviació a Mallorca*. Obra Cultural Balear, Palma.
- Rosselló Verger, V.M. (1977) *Les Illes Balears. Resum geogràfic*. Ed. Barcino, Barcelona.
- Rosselló Verger, V.M. (1981) "Canvis de propietat i parcel·lacions al camp mallorquí entre els segles XIX i XX" a *Randa* núm.12, p.19-60.
- Rosselló Verger, V.M. (2006) *Les Illes, redescobertes. Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Rotger, F. (14/11/1999) "Tres de cada cuatro ciudadanos de Baleares apoya el impuesto turístico" a *EL Mundo/El Día de Baleares* 14/11/1999, p.10.
- Roura, M. (27/04/2007) "La fiscal exculpa a Cladera de echar ilegalmente a la plantilla del Hotel Galatzó" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/04/2007, p.24.
- Roura, M. (6/06/2008) "El dueño de Planícia rechaza vender la finca al Govern por los 11 millones que pagó en 2007" a *El Mundo/El Día de Baleares* 6/06/2008, p.24.
- Rozenberg, D. (1990) *Ibiza, una isla para otra vida*. Siglo XXI, Madrid.
- Ruedo Ibérico (1966) *Horizonte español 1966*. Ruedo Ibérico, París.
- Ruiz de Galarreta, C. (8/04/2005) "El derribo de los cuatro chalets ilegales de Llucalcari podría alargarse durante dos años" a *Ultima Hora* 8/04/2005, p.52.
- Ruiz de Galarreta, C. (22/01/2009) "Una empresa de prestigio internacional" a *Última Hora* 22/01/2009, p.23.
- Ruiz, M.A. (26/09/2004) "La comisión que investiga el 'caso Estribor' sólo se ha reunido tres veces en siete meses" a *El Mundo/El Día de Baleares* 26/09/2004 ([www.elmundo-eldia.com/2004/09/26/menorca/1096149600.html](http://www.elmundo-eldia.com/2004/09/26/menorca/1096149600.html), març 2010).
- Ruiz, M.A. (2/08/2006) "Iberostar cierra el acuerdo para vender sus turoperadores y agencias de viaje a Carlyle y el Santander por 800 millones" a *El Mundo/El Día de Baleares* 2/08/2006, p.12.
- Ruiz, M.A. (27/01/2008) "Apenas cinco promotores acaparan todo el suelo en torno a los pueblos de Baleares" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/01/2008 ([www.elmundo-eldia.com/2008/01/27/illes\\_balears/1201457370.html](http://www.elmundo-eldia.com/2008/01/27/illes_balears/1201457370.html), novembre 2008).
- Ruiz-Collado, J.L. (7/03/1999) "Los hoteleros hemos cumplido con nuestro papel de presión en la Ley General de Turismo" a *Última Hora* 7/03/1999, p.22.
- Ruiz-Collado, J. (10/04/2001) "Los hoteleros piden a Rato que el Consejo de Ministros recurra el impuesto turístico" a *Última Hora* 10/04/2001, p.16.
- Ruiz-Collado, J.L. (20/04/2001) "CAEB y sector turístico afirman que Baleares no puede prescindir del turismo de masas europeo" a *Última Hora* 20/04/2001, p.16.
- Ruiz-Collado, J.L. (26/03/2003) "Gobierno, Govern y patronales crean hoy en Madrid el Comité de Crisi Turístico" a *Última Hora* 26/03/2003, p.18.
- Ruiz-Collado, J.L. (20/10/2004) "Dificultades técnicas retrasan los pagos hoteleros balears al Banco Central Dominicano" a *Última Hora* 20/10/2004, p.26.
- Ruiz-Collado, J.L. (27/05/2005) "Los hoteleros todavía tienen pendientes de pago de la ecotasa 43,9 millones de euros" a *Última Hora* 27/05/2005, p.16.
- Ruiz-Collado, J.L. (1/06/2005) "Agencias de viajes británicas venderán chalets y viviendas de Mallorca a los turistas" a *Última Hora* 1/06/2005, p.18.

- Ruíz-Collado, J.L. (9/11/2005) "EEUU veta la entrada a los hoteleros mallorquines con propiedad en Cuba" a *Última Hora* 9/11/2005, p.4.
- Ruíz-Collado, J.L. (16/11/2005) "El Gobierno apoya la iniciativa de modificar el modelo turístico balear" a *Última Hora* 16/11/2005, p.16-17.
- Ruíz-Collado, J.L. i Torres, J. (10/03/2006) "Matas afirma que las Islas son ya líderes turísticos en España" a *Última Hora* 10/03/2006, p.16-17.
- Ruíz-Collado, J.L. (15/03/2006) "La asociación de Viviendas Vacacionales exige al Govern que ultime el decreto regulador antes del inicio de verano" a *Última Hora* 16/15/03/2006, p.24.
- Ruíz-Collado, J.L. (25/08/2006) "El 85% de las viviendas vacacionales de la Isla no ha solicitado su tramitación" a *Última Hora* 25/08/2006, p.24.
- Ruíz-Collado, J.L. (18/09/2006) "Los hoteleros de Baleares todavía adeudan del pagp de la ecotasa 37,1 millones de euros" a *Última Hora* 18/09/2006, p.13.
- Ruíz-Collado, J.L. (15/12/2006) "Denuncian una operación especulativa con hoteles cerrados en Cala Major" a *Última Hora* 15/12/2006, p.23.
- Ruíz-Collado, J.L. (6/06/2007) "Sol Meliá ultima un plan estratégico para incrementar su presencia internacional" a *Última Hora* 6/06/2007, p.29.
- Ruíz-Collado, J.L. (31/08/2007) "La familia Entrecanales compra la emblemática finca de Son Moragues" a *Última Hora* 31/08/2007, p.38.
- Ruíz-Collado, J.L. (27/11/2007) "El Govern paliará la falta de amarres para potenciar el turismo náutico" a *Última Hora* 27/11/2007, p.17.
- Ruíz-Collado (3/12/2008) "LTE presentará un concurso de acreedores el viernes y un ERE que afectará a toda su plantilla" a *Última Hora* 3/12/2008, p.24.
- Ruíz-Collado, J.L. (21/02/2008) "Hidalgo gestionará un aparthotel de la familia Nadal en Cala Millor" a *Última Hora* 21/02/2008, p.27.
- Ruíz-Collado, J. (17/12/2008) "El hotel había sido inaugurado en 1956 y la propiedad quería convertirlo en un cuatro estrellas" a *Última Hora* 17/12/2008, p.9.
- Ruíz-Collado, J.L. (15/02/2008) "El proyecto ganador de la Platja de Palma protege ses Fontanelles y apuesta por el tranvía" a *Última Hora* 15/02/2008, p.22.
- Ruíz-Collado (19/12/2008) "Air Berlín promociona Balears y mejora su posición en Son Sant Joan" a *Última Hora* 19/12/2008, p.27.
- Ruíz-Collado, J.L. (6/11/2009) "El conseller Nadal califica de insuficiente la partida de promoción turística para 2010" a *Última Hora* 6/11/2009, p.21.
- Ruíz-Collado, J.L. (17/03/2010) "Miralles rechaza la oferta de compra de Ruíz Mateos sobre la cadena THB y la Policlínica" a *Última Hora* 17/03/2010, p.24.
- Ruíz-Galacho, E. (2006) "Las reformas laborales en España (1977-2002)" a Revista Laberinto núm.20, p.7-22.
- Rullan, O. (1987) "L'Urbanisme" a Aguiló, E. (coord) *El Llibre Blanc del turisme a les Balears* (vol.I). Conselleria de Turisme, Govern Balear, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.256-330.
- Rullan, O. (1995) "Legislación balear versus territorio y medio ambiente" a Vila, A. i Pujol, J.L. (ed) *Turismo y territorio*. COAB (Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears), Palma de Mallorca, p.153-178.
- Rullan, O. (1998) "De la Cova de Canet al Tercer Boom turístic. Una primera aproximació a la geografia històrica de Mallorca" a Tomàs, B. (coord) *El medi ambient a les Illes balears. Quí és qui?* Ed. Sa Nostra, Palma de Mallorca, p. 171-213.
- Rullan, O. (1999a) "Crecimiento y política territorial en las Islas Baleares" en *Estudios Geográficos*, núm.236 (LX), pp:403-442.
- Rullan, O. (1999b) "La nueva Ley del Suelo de 1998 en el contexto del neoliberalismo postmoderno" a *Investigaciones Geográficas* núm.22, p.5-22.
- Rullan, O. (2002) *La construcció territorial de Mallorca*. Palma de Mallorca, Ed. Moll.
- Rullan, O. (2005) "Una técnica urbanística para contener el crecimiento residencial en espacios con fuerte presión inmobiliaria" a *Scripta Nova* vol. IX, núm. 194 (32) (a [www.ub.es/geocrit/sn/sn-194-32.htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-194-32.htm), octubre 2008).
- Rullan, O. (2006) "La ciudad de Eivissa: de ciudad única a principal centro urbano de la isla" a Artigues, A.A. et al. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.218-237.
- Rullan, O. (2007a) "L'evolució urbana d'Esporles des del segle XIII fins al projecte d'eixample de 1922" a I Jornades d'Estudis Locals. Ajuntament d'Esporles, Esporles, p.25-45.
- Rullan, O. (2007b) *L'ordenació territorial a les Balears (segles XIX-XX)*. Documenta Balear, Palma.
- Rullan, O. i Artigues, A.A. (2007) "Estrategias para combatir el encarecimiento de la vivienda en España. ¿Construir más o intervenir en el parque existente? a *IX Coloquio Internacional de Geocrítica* (Port Alegre, 28 de maig – 1 de juny de 2007) ([www.ub.es/geocrit/9porto/onofre.htm#\\_edn1](http://www.ub.es/geocrit/9porto/onofre.htm#_edn1), juny 2010).
- Rullan, R. (1997) *Alas sobre el mar. Recuerdos de un oficial de tráfico*. AENA, Palma.

- S.S.V./T.O. (29/07/2010) "Seis acusados por el derrumbe del hotel Son Moll serán juzgados por homicidio" a *Diario de Mallorca* 29/07/2010, p.21.
- Sa Nostra (1977) "Agricultura" a *Evolució econòmica de Balears 1976*. SA NOSTRA Caixa d'Estalvis, Banca Catalana, Barcelona, p.98-107..
- Sa Nostra (1977) "La població" a *Evolució econòmica 1976. Les Balears*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.83-97.
- Sa Nostra (2004) *Informe anual exercici 2004*. Sa Nostra, Palma de Mallorca ([www.sanostra.es/recweb/publ016.nsf/b57c872134641585c1256cc30061d582/269f2e0c02498e35c125711d0049abe6/\\$FILE/Informe%20anual%202004-cat.pdf](http://www.sanostra.es/recweb/publ016.nsf/b57c872134641585c1256cc30061d582/269f2e0c02498e35c125711d0049abe6/$FILE/Informe%20anual%202004-cat.pdf), octubre 2008).
- Sachs, W. i Santarius, T. (dirs) (2007) *Un futuro justo. Recursos limitados y justicia global*. Icaria, Barcelona.
- Sader, E. (1999) "Brasil: una historia de pactos entre elites" a Boron, A.A.; Gambina, J.; Minsburg, N. (comps) *Tiempos violentos. Neoliberalismo, globalizacion y desigualdad en America Latina*. CLACSO (Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales), Buenos Aires.
- Sader, E. (2005) "Los contornos de Lula" a *New Left Review* núm.33, p.127-150.
- Sader, E. (2008) "The weakest link? Neoliberalism in Latin America" a *New Left Review* núm.52, p.5-31.
- Sader, E. (Ed) (2009) *Enciclopedia contemporánea de América Latina y el Caribe*. Ed. Akal, Madrid.
- Sáenz, H. (25/08/2009) "Orizonia tiene un nuevo objetivo: Viajes Marsans" a *El Mundo/El Día de Baleares* 25/08/2009, p.7.
- Sáinz, P. i Calcango, A. (1999) *La economía brasileña ante el Plan Real y su crisis*. CEPAL. Temas de Coyuntura, Santiago de Chile ([www.eclac.org/publicaciones/xml/7/4307/lcl1232e.pdf](http://www.eclac.org/publicaciones/xml/7/4307/lcl1232e.pdf), gener 2011).
- Salvà, B. (1980) "La población" a *Evolución económica 1979. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.85-100.
- Salvà, B. (1981) "La población" a *Evolución económica 1980. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.79-87.
- Salvà, P. (1979) "Las funciones residenciales y de ocio como elementos de transformación del espacio rural de la Serra de Tramuntana de la isla de Mallorca" a *Trabajos de Geografía*, núm. 35, p.163-172.
- Salvà, P. (1983) "L'estructura de la propietat de la Serra de Tramuntana de l'illa de Mallorca el 1862-63" a *Estudis d'Història Agrària* núm.6, p.157-186.
- Salvà, P. (1990) "Características geodemográficas actuales" a *Papeles de economía española* núm.8, p.186-193.
- Salvà, P. (1992) "Els efectes de la transició demogràfica illenca sobre el territori: el marc de l'emigració a les Illes Balears entre 1875 i 1955" a *Congrés Internacional d'Estudis Històrics: les Illes Balears i Amèrica*. Institut d'Estudis Baleàrica, Palma de Mallorca vol 3, p.405-411.
- Salvà, P. (1998) "Balears: una "Nova Califòrnia" per als europeus" a *El Mirall* núm.96, p.6-8.
- Salvà, P. (1999) "El turisme rural a les Illes Balears. Acció de desenvolupament rural o factor de rururbanització?" a Diversos Autors. *Professor Joan Vilà Valentí: el seu mestratge en la geografia universitària*. Universitat de Barcelona, Barcelona, p. 1319-1332.
- Salvà, P. (2002). "Les noves funcions no agràries del món rural a les Illes Balears: la seva conversió en espai d'oci per a l'ús de la població urbana" a Picornell, M. i Picornell, C. (ed) *L'espai turístic*. GITTO (Grup d'Investigació del Territori, Turisme i Oci) i INESE (Institut d'Estudis Ecològics), p. 185-206.
- Salvà, P. (coord) (2004) *Una aproximació a la immigració d'estrangers a les Illes Balears*. Sa Nostra, Palma.
- Salvà, P. (2005) "Procesos, pautas y tendencias del turismo residencial en las Islas Baleares: ¿Inmigrantes de lujo o turistas de larga estancia? a Mazón, T. i Aledo, A. (eds) *Turismo residencial y cambio social*. CAM, Fundación Frax i Universidad de Alicante, Alacant, p.281-301.
- Salvà, P. i Socias, M. (1987) "L'oferta d'esports" a Aguiló, E. (coord) *El Llibre Blanc del turisme a les Balears* (vol.I). Conselleria de Turisme, Govern Balear, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.132-137.
- Sánchez, P. (10/02/2011) "Las cadenas mallorquinas cierran hoteles en Túnez y Egipto" a *Hosteltur* 10/02/2011 ([www.hosteltur.com/0031\\_cadenas-mallorquinas-cierran-hoteles-tunez-egipto.html](http://www.hosteltur.com/0031_cadenas-mallorquinas-cierran-hoteles-tunez-egipto.html), març 2011).
- Sánchez, R. (13/04/2011) "La sociedad gestora de capital riesgo Hiperion se propone reflotar GPS" a *Diario de Ibiza* 13/04/2011 ([www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2011/04/13/sociedad-gestora-capital-riesgo-hiperion-propone-reflotar-gps/475457.html](http://www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2011/04/13/sociedad-gestora-capital-riesgo-hiperion-propone-reflotar-gps/475457.html), abril 2011).
- Sánchez, R. (2003) "La indústria de la sal" a GEN GOB-Eivissa *El parc natural de Ses Salines d'Eivissa i Formentera. El tresor ecològic de les Pitiüses*. Genial Edicions Culturals, Eivissa, p. 36-39.
- Sánchez, R. (8/06/2010) "Merkel presiona a sus socios de la UE con el mayor ajuste en 65 años" a *El Mundo/El Día de Baleares* 8/06/2010, p.48.
- Sánchez, V. (11/01/2009) "La cuesta arriba del calzado balear" a *Diario de Mallorca* 11/01/2009 (*La Almudaina* núm.403), p. 1-3.

- Sánchez-Recio, G. (2003) "El franquismo como red de intereses" a Sánchez-Recio, G. i Tascón, J. (eds) (2003) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Ed. Crítica, Barcelona, p.13-22.
- Sánchez-Recio, G. i Tascón, J. (eds) (2003) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Sánchez-Silva, C. (30/01/2011) "Pensiones nuevas para problemas viejos" a *El País Negocios* 30/01/2011, p.4-6.
- Sanmartín, J. (1951) *Los Cien años del Circulo Mallorquín (1851-1951)*. Imprenta Mossén Alcover, Palma.
- Sansó, S. (29/04/2009) "El alcalde negociará con TUI para evitar el pago de indemnizaciones" a *Diario de Mallorca* 29/04/2009, p.14.
- Sansó, S. (30/01/2010) "Los agroturismos ilegales alcanzan las 1.000 plazas y triplican la oferta regulada" a *Diario de Mallorca* 30/01/2010, p.23.
- Santaló, J. (1996) "Introducció a la història de la indústria de les bosses de plata a Menorca" a *Revista d'Estudis d'Història Econòmica* núm.13, p.73-90.
- Santana, M. (2003) *El moviment associatiu a Santa Catalina. Solidaritat i participació ciutadana (1868-1936)*. El Moixet Demagog, Col·lecció Plaguets del Raval núm.1, Palma.
- Santero, F.J.; Rubio, A. i Cerdán, M. (12/11/1997) "La empresa que cobró 6.500 millones de la Expo, vinculada con Filesa" a *El Mundo* 12/11/1997 (a [www.elmundo.es/1997/11/12/espana/12N0025.html](http://www.elmundo.es/1997/11/12/espana/12N0025.html), novembre 2009).
- Sardà, J. i Mauleón, I. (1997) "Estimación cuantitativa de la economía sumergida en España" a *Ekonomiaz* núm.39, p.124-135.
- Sastre, A. (1982) "La población y la ocupación" a *Evolución económica 1981. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.66-78.
- Sastre, A. (1982) *Recursos naturales y humanos de las Islas Baleares*. Conselleria d'Economia i Hisenda, Consell General Interinsular, Banca March, Palma.
- Sastre, A. (1983) "La población y la ocupación" a *Evolución económica 1982. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.54-63.
- Sastre, A. (1984) "La població i l'ocupació" a *Evolució econòmica 1983. Les Balears*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.44-54.
- Sastre, A. (1985) "La població i l'ocupació" a *Evolució econòmica 1984. Les Balears*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.42-54.
- Sastre, A. (1986) "La población y la ocupación" a *Evolución económica 1985. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.42-54.
- Sastre, A. (1987) "La población y la ocupación" a *Evolución económica 1986. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.42-54.
- Sastre, A. (1988) "La població i l'ocupació" a *Evolució econòmica 1987. Baleares*. SA NOSTRA, Banca Catalana, Barcelona, p.42-55.
- Sastre, A. (1990) "La oferta turística y el desarrollo de la oferta complementaria" a *Papeles de economía española* núm.8, p.211-218.
- Sastre, A. (1995) *Mercat turístic balear*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma.
- Sastre, A. (2002) "Empresaris pioners i significatius. Cadenes hoteleres" a Picornell, C.; Sastre, F. i Serra, S. (dirs) *Turisme i societat a les Illes Balears*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma, p.353-368.
- Sastre, A. (2002a) "Els majoristes de viatges" a Picornell, C.; Sastre, F. i Serra, S. (dirs) *Turisme i societat a les Illes Balears*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.465-480.
- Sastre, A. i Sastre, F. (1987a) "La problemàtica laboral i empresarial" a Aguiló, E. (coord) *El Llibre Blanc del turisme a les Balears* (vol.I). Conselleria de Turisme, Govern Balear, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.138-156.
- Sastre, A. i Sastre, F. (1987b) "Relació oferta-demanda" a Aguiló, E. (coord) *El Llibre Blanc del turisme a les Balears* (vol.II). Conselleria de Turisme, Govern Balear, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.2-51.
- Sastre, A. i Sastre, F. (1987c) "L'oferta d'allotjament" a Aguiló, E. (coord) *El Llibre Blanc del turisme a les Balears* (vol.I). Conselleria de Turisme, Govern Balear, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.47-106.
- Sastre, F. i Benito, I. (2001) "The role of Transnational Tour Operators in the Development of Mediterranean Island Tourism" a Ioannides, D.; Apostolopoulos, Y. i Sonmez, S. (ed) *Mediterranean Islands and Sustainable Tourism Development. Practices, Management and Policies*. Continuum, Londres, p.69-86.
- Sastre, F. i Benito, I. (2001) "The role of transnational Tour Operators in the development of Mediterranean island tourism" a Ioannides, D.; Apostolopoulos, Y. i Sonmez, S. (ed) *Mediterranean islands and sustainable tourism development. Practices, management and policies*. Continuum, Londres, p.69-86.

- Sastre, J.M. (16/11/2007) "Manacor pide terrenos en la manzana de Majorica para autorizar las 273 viviendas" a *Última Hora* 16/11/2007, p.48.
- Satorras, F. (1887) *Memoria sobre el estado de la agricultura en la provincia de Baleares*. Arxiu de la Delegació del Ministeri d'Agricultura, Palma.
- Savia (2007) "Carlyle se va de vacaciones con Iberostar" a *Savia* núm.47 ([www.es.amadeus.com/es/documents/aco/spain/es/revista\\_savia/22Carlyle43.pdf](http://www.es.amadeus.com/es/documents/aco/spain/es/revista_savia/22Carlyle43.pdf), juny 2010).
- Sbert, C.M. (2007) *El caciquisme i el seu temps : Santanyí, 1868-1936 : el contraban*. Documenta Balear, Palma.
- Sbert, T. (2002) *Una evolución turística. Historia de la Playa de Palma 1990/2000*. Asociación de Hoteleros Playa de Palma-Can Pastilla-Arenal, Palma.
- Schain, M. (ed.) (2001) *The Marshall Plan: Fifty Years After*. Palgrave, New York.
- Schneider, F. (2007) "Shadow Economies and Corruption all over the World: New Estimates for 145 Countries" a [www.lawrence.edu/fast/finklerm/ShadEconomyCorruption\\_July2007.pdf](http://www.lawrence.edu/fast/finklerm/ShadEconomyCorruption_July2007.pdf) (abril 2010).
- Schönborn, W. (7/11/2005) "TUI plantea que el 'todo incluido' se extienda a locales fuera del hotel" a *Diario de Mallorca* 7/11/2005, p.6.
- Sección Económica (setembre 1967) "Informe sobre la situación de la hostelería" a Juan, A.; Rabassa, A.; Cuellar, C.; Villanueva, J.A. i Ballester, P. (1970) *Análisis socio-económico de la hostelería en Baleares*. Organización Sindical de Baleares, Sindicato Provincial de Hostelería y Actividades Turísticas de Baleares, Palma.
- Secretaría General de Turisme (2008) *Turismo 2020. Plan del Turismo Español Horizonte 2020. Plan del Turismo Español 0812*. Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, Madrid.
- Secretaría General de Turismo (1993) "Plan Futures memoria de incentivos 1992" a Estudios Turísticos, n.º 119-120, p. 83-109.
- Segovia, C. (16/06/2010) "Las fusiones de cajas suprimirán 30.000 empleos y 6.000 oficinas" a *El Mundo/El Día de Baleares* 16/06/2010, p.48.
- Seguí, J. (1997) *El mercat immobiliari a les Balears*. Departament d'Economia i Empresa, Universitat de les Illes Balears, Tesi doctoral, Palma.
- Seguí, J. (1998) *Les Balears en venda. La desinversió immobiliària dels illencs*. Documenta Balear, Palma.
- Seguí, M. (1995) *Les nouvelles Baléares*. L'Harmattan, París.
- Seguí, M. (1996) *El descubrimiento de las Islas Olvidadas. Las Baleares y Córcega vistas por los viajeros del siglo XIX*. Alpha 3, Palma.
- Seguí, M. (2006) *El turisme a les Balears (1950-2005)*. Documenta Balear, Palma.
- Seguí-Aznar, J.M. (2005) Robert Graves y Mallorca: su narrativa breve mallorquina. Tesi Doctoral, Universitat de les Illes Balears, Departament de Filologia Espanyola, Moderna i Llatina, Palma de Mallorca ([www.tesisenxarxa.net/TESIS\\_UIB/AVAILABLE/TDX-0326109-091824/tjmsa1de1.pdf](http://www.tesisenxarxa.net/TESIS_UIB/AVAILABLE/TDX-0326109-091824/tjmsa1de1.pdf), agost 2010).
- Seguí-Aznar, M. (2000) *Urbanisme i arquitectura a les Balears segle XX*. Documenta Balear, Palma.
- Seguí-Aznar, M. (2001) *La arquitectura del ocio en Baleares. La incidencia del turismo en la arquitectura y el urbanismo*. Leonard Muntaner, Palma.
- Seguí-Pons, J.M. (1979/1980) "El transport col·lectiu urbà a Palma a finals del segle XIX" a *Mayurqa* núm.19, p.63-72.
- Seguí-Pons, J.M. (1997) "El transporte colectivo urbano de pasajeros en la ciudad de Palma. Panorámica evolutiva en el siglo XX" a Gesa i Jefatura de Tráfico de Baleares *100 años del automóvil en las Baleares*. Jefatura de Tráfico, Palma de Mallorca, p.57-75.
- Segura, J. (1973) "Santa Ponsa: noticia histórica" a *Banco de Crédito Balear: 1872-1972. Primer centenario*. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p.195-202.
- Seminari d'economia crítica Taifa (2010) "La crisis en el estado español: el rescate de los poderosos" a *Informes de economía* núm.7, Seminari d'Economia Crítica TAIFA, Barcelona.
- Semir, F.D. (1908) *Memoria que eleva al Exmo. Sr. Ministro de Hacienda de la Provincia de Baleares referente al año 1907 y anteriores*. Imprenta José Toys, Palma.
- Sempere, J. i Tello, E. (eds) (2007) *El final de la era del petróleo barato*. Icaria, Barcelona.
- Sen, A. (1983) *Poverty and famines. An essay on entitlement and deprivation*. Oxford University Press, Londres.
- Senado de la República Dominicana (2010) "Coordinación de Comisiones. Síntesis de las reuniones de comisiones. Semana del 02 al 06 de agosto de 2010" ([www.senado.gob.do/senado/Portals/0/Documentos/Comisiones/Sintesis/S%C3%ADntesis%20Semanal%202010/SINTESES201008.pdf](http://www.senado.gob.do/senado/Portals/0/Documentos/Comisiones/Sintesis/S%C3%ADntesis%20Semanal%202010/SINTESES201008.pdf), març 2011).
- Sengupta, K. (21/02/2002) "Branson sells hotels to develop luxury resorts" a *The Independent Business* 21/02/2002 (a [www.independent.co.uk/news/business/news/branson-sells-hotels-to-develop-luxury-resorts-661488.html](http://www.independent.co.uk/news/business/news/branson-sells-hotels-to-develop-luxury-resorts-661488.html), novembre 2008).
- Sermanat (2009) *Manifestación de Impacto Ambiental. Modalidad particular. Servicios complementarios del Hotel Iberostar Playa Paraíso. Golf y Villas*. Secretaría de Medio Ambiente y Recursos Naturales, Méxic

- (<http://sinat.semarnat.gob.mx/dgiraDocs/documentos/qroo/estudios/2002/23QR2002T0007.pdf>, febrer 2011)
- Serra, J. (3/01/1996) "Yanko cesa su actividad comercial e inicia el proceso de desmantelamiento de sus fábricas" a *El Mundo* 3/01/1996 ([www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1996/01/03/economia/75114.html](http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1996/01/03/economia/75114.html), febrer 2009).
- Serra, J.J. (23/10/1999) "Jaume Matas convoca unes jornades de debat empresarial i cívic sobre l'ecotaxa turística" a *Diari de Balears* 23/10/1999, p.7.
- Serra, R. (1980) "Servicios Sociales en el poblado gitano de Son Baña" a *Documentación social* núm.41, p. 223-232.
- Serra, S. i Company, A. (2000) "El turismo en las instituciones y en el debate público" a Fundació La Caixa (ed) *Welcome! Un siglo de turismo en las Islas Baleares*. Fundació La Caixa, Palma de Mallorca, p.70-86.
- Serrano, A.; Bernat, X. i Forteza, A. (1990) "Sóller, principal centro textil de la "part forana" mallorquina. Primeras notas (Finales s. XVIII- primera mitad s. XX)" a *Estudis d'Història Econòmica* núm.1, p.113-135.
- Serrano, J. i Eza, V. (25/03/2001) "Una trama novelesca" a *Diario de Mallorca. El Dominical* núm.55, 25/03/2001, p.1-3.
- Serrano, L. (2006) *Barceló. 75 años. Memoria de un viaje compartido*. La Fábrica, Madrid.
- Serrate, B. (1966) "Teoría económica del turismo y su aplicación al turismo español" a *Ruedo Ibérico Horizonte español 1966* (Tom II). Ruedo Ibérico, París, pp,327-337.
- Serres, J.M. (1961) "La agricultura en Ibiza (I)" a *BCOCIN* núm.631, p.140-148.
- Serres, J.M. (1962) "La agricultura en Ibiza (II)" a *BCOCIN* núm.632, p.8-33.
- Sharpley, R. (2003) "Tourism, modernisation and development on the Island of Cyprus: challenges and policy responses" a *Journal of sustainable tourism* vol.11 núm.2/3, p.246-265.
- Shaw, B.J. i Shaw, G. (1999) "Sun, Sand and Sales': Enclave Tourism and Local Entrepreneurship in Indonesia" a *Current Issues in Tourism* vol.2 núm.1, p.69-81.
- Shor, J. i Shor, F. (1957) "The Balearics are booming" a *The National Geographic Magazine* vol.111 núm.5, p.621-660.
- Sierra, J. (14/01/1978) "Desgravaciones fiscales en Alemania para las ayudas al Tercer Mundo" a *El País* 14/01/1978 ([www.elpais.com/articulo/economia/TERCER\\_MUNDO/ALEMANIA/Desgravaciones/fiscales/Alemania/ayudas/Tercer/Mundo/elpepieco/19780114elpepieco\\_11/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/economia/TERCER_MUNDO/ALEMANIA/Desgravaciones/fiscales/Alemania/ayudas/Tercer/Mundo/elpepieco/19780114elpepieco_11/Tes/), juny 2009).
- Sigma Capital (28/09/2007) "Sigma Capital and Sol Melia enter into Joint Venture" ([www.sigma-holiday-club.com/news.php?newsid=1798](http://www.sigma-holiday-club.com/news.php?newsid=1798), abril 2011).
- Silva, A.C. i Ferreira, A.L. (2008) "Três momentos da urbanização turística: estado, mercado e desenvolvimento regional no Nordeste brasileiro, 1997-2007" a *Scripta Nova* vol. XII, núm.270 (89) ([www.ub.es/geocrit/sn/sn-270/sn-270-89.htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-270/sn-270-89.htm), abril 2011).
- Silva, A.F.C. i Ferrerira, A.L. (2007) "Dinâmica imobiliária e turismo: novas relações, novos riscos" a *Cuadernos metrópole* núm.18, p.109-133.
- Silva, A.F.C. i Ferrerira, A.L. (2010) "Inmobiliário-turístico e políticas territoriais: conflitos, debates e o futuro do litoral nordestino" a *Actas del XI Coloquio Internacional de Geocrítica*, Buenos Aires 2 – 7 de maig de 2010 ([www.filo.uba.ar/contenidos/investigacion/institutos/geo/geocritica2010/535.htm](http://www.filo.uba.ar/contenidos/investigacion/institutos/geo/geocritica2010/535.htm), abril 2011).
- Silver, B. (2005) *Fuerzas de trabajo: los movimientos obreros y la globalización desde 1870*. Ed. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Silvera, J. (14/05/2008) "Spanish shun Jamaica" a *Jamaica Gleaner* 14/05/2008 (<http://jamaica-gleaner.com/gleaner/20080514/lead/lead8.html>, març 2011).
- Silvestre, A. (15/02/2011) "El modelo turístico RD, en vez riqueza, redistribuye pobreza" a *El Día* 15/02/2011 ([www.eldia.com.do/nacionales/2011/2/13/45639/El-modelo-turistico-RD-en-vez-riqueza-redistribuye-pobreza](http://www.eldia.com.do/nacionales/2011/2/13/45639/El-modelo-turistico-RD-en-vez-riqueza-redistribuye-pobreza), març 2011).
- Silvestre, S. (14/02/2011) "Hoteles sólo han aportado RD\$2.8 millones en 7 años" a *El Día* 14/02/2011 ([www.eldia.com.do/nacionales/2011/2/14/45776/Hoteles-solo-han-aportado-RD28-millones-en-7-anos](http://www.eldia.com.do/nacionales/2011/2/14/45776/Hoteles-solo-han-aportado-RD28-millones-en-7-anos), març 2011).
- Simón, X. (1999) "El análisis de los sistemas agrarios: una aportación económico-ecológica a una realidad compleja" en *Historia Agraria*, 19, p.115-136.
- Sintes, A. (15/06/2001) "Varios ex propietarios se oponen a que Aznar veranee en Mongofre" a *El Mundo* 15/06/2001 ([www.elmundo.es/2001/06/15/espana/1010057.html](http://www.elmundo.es/2001/06/15/espana/1010057.html), novembre 2008).
- Sintes, A. (22/06/2001) "Aznar rechaza veranear en Mongofre y busca otro enclave en Menorca" a *El Mundo* 22/06/2001 ([www.elmundo.es/papel/2001/06/22/espana/1012919.html](http://www.elmundo.es/papel/2001/06/22/espana/1012919.html), novembre 2008).
- Sintes, A. (4/05/2010) "El peso del 'todo incluido' en la oferta triplica la media de España" *El Mundo/El Día de Balears* 4/05/2010, p.18.
- Sintes, A. (8/06/2010) "La crisis congela la construcción del hotel de cinco estrellas en sa Punta" a *El Mundo/El Día de Balears* 8/06/2010, p.16.
- Smil, V. (2001) *Energías. Una guía ilustrada de la biosfera y la civilización*. Crítica, Barcelona.

- Smith, A. i Timár, J. (2010) "Uneven transformations: Space, economy and society 20 years after the collapse of state socialism"
- Smith, N. (1996) *The new urban frontier: gentrification and the revanchist city*. Routledge, Londres.
- Smith, N. (2003) *American Empire. Roosevelt's geographer and the prelude to globalization*. University of Californi Press, Berkeley.
- Smith, N. (2008) "La generalització de l'ennobliment: de l'anomalia local a la "regeneració urbana" com a estratègia global urbana" a Gerència de Serveis d'Habitatge (coord) *Ciutats en (re)construcció: necessitats socials, transformació i millora de barris*. Diputació de Barcelona, Sèrie Territori núm.5, p.31-48.
- Smith, S. (3/02/2010) "Spain's Tax-Cheat Landlords Add to Rising State Debt" a *Bloomberg* 3/02/2010 ([www.bloomberg.com/apps/news?pid=20601109&sid=aINZ993NRLw8&pos=11](http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=20601109&sid=aINZ993NRLw8&pos=11), abril 2010).
- Sobrinó, S. (15/11/2009) "Cadenas españolas en el exterior: buscando destinos refugio" a *Revista Hostelmarket* núm.120 ([www.alimarket.es/noticia/18423/CADENAS-ESPANOLAS-EN-EL-EXTERIOR--Buscando-destinos-refugio](http://www.alimarket.es/noticia/18423/CADENAS-ESPANOLAS-EN-EL-EXTERIOR--Buscando-destinos-refugio), abril 2011).
- Sobrinó, S. (2007) "La hotelería española en el exterior sigue descansando en la pujanza del Caribe" a *Revista Hostelmarket* núm.98 ([www.alimarket.es/noticia/mH098036/LA-HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR](http://www.alimarket.es/noticia/mH098036/LA-HOTELERIA-ESPANOLA-EN-EL-EXTERIOR), febrer 2011).
- Sobrinó, S. (2009) "Cadenas españolas en el exterior: buscando destinos refugio" a *Revista Hostelmarket* núm.120, p.64-83.
- Socias, M. (1988) "El desarrollo de segundas residencias en Baleares a partir de 1960" a *Treballs de Geografia* núm.39, p.125-130.
- Socias, J. (14/09/07) "Grande proyecta en la finca de Es Pagos en Porreres el primer campo de Polo del Pla" a *Última Hora* 14/09/07 ([www.porreres.cat/noticies/readpdf.ct.html?id=191982&file=.pdf](http://www.porreres.cat/noticies/readpdf.ct.html?id=191982&file=.pdf), novembre 2008).
- Sol Meliá (2000) *Memoria anual* 2000 ([http://inversores.solmelia.com/view\\_object.html?obj=114,123,c,517&tab=past&year=2000](http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,517&tab=past&year=2000), gener 2011).
- Sol Meliá (2003) *Informe anual* 2003 ([http://inversores.solmelia.com/view\\_object.html?obj=114,123,c,508&tab=past&year=2003](http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,508&tab=past&year=2003), febrer 2011).
- Sol Meliá (2004a) *Informe anual* 2004 ([http://inversores.solmelia.com/view\\_object.html?obj=114,123,c,509&tab=past&year=2004](http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,509&tab=past&year=2004), febrer 2011).
- Sol Meliá (2004b) *Resultados anuales* 2004 ([http://inversores.solmelia.com/view\\_object.html?obj=114,123,c,389&tab=past&year=2004](http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,389&tab=past&year=2004), febrer 2011).
- Sol Meliá (2005) *Informe anual* 2005 ([http://inversores.solmelia.com/view\\_object.html?obj=114,123,c,2825&tab=past&year=2005](http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,2825&tab=past&year=2005), febrer 2011).
- Sol Meliá (2006) *Memoria anual* 2006 ([http://inversores.solmelia.com/view\\_object.html?obj=114,123,c,3511&tab=past&year=2006](http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,3511&tab=past&year=2006), febrer 2011).
- Sol Meliá (1/08/2006) "Sol Meliá y Hard Rock disuelven su joint venture de mútuo acuerdo" ([http://prensa.solmelia.com/view\\_object.html?obj=84,c,2984](http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,2984), març 2011).
- Sol Meliá (2007a) *Sol Meliá Informe Financiero, de Gestión y del Gobierno Corporativo 2007* ([http://inversores.solmelia.com/view\\_object.html?obj=114,123,c,3759&tab=past&year=2007](http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,3759&tab=past&year=2007), desembre 2010).
- Sol Meliá (2007b) *Resultados anuales* 2007 ([http://inversores.solmelia.com/view\\_object.html?obj=114,123,c,3697&tab=past&year=2007](http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,3697&tab=past&year=2007), febrer 2011).
- Sol Meliá (1/02/2007) "Sol Meliá y Grupo Trusam promueven un resort de lujo en Aruba" ([http://prensa.solmelia.com/view\\_object.html?obj=84,c,3262](http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,3262), març 2011).
- Sol Meliá (24/07/2007) "María Umbert, nueva directora de comunicación de Sol Meliá Hotels & Resorts" ([http://prensa.solmelia.com/view\\_object.html?obj=84,c,3585](http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,3585), desembre 2010).
- Sol Meliá (2008) *Sol Meliá Informe Financiero, de Gestión y del Gobierno Corporativo 2008* ([http://inversores.solmelia.com/view\\_object.html?obj=114,123,c,4143&tab=past&year=2008](http://inversores.solmelia.com/view_object.html?obj=114,123,c,4143&tab=past&year=2008), desembre 2010).
- Sol Meliá (29/02/2008) "Sol Meliá, de estreno: la compañía presenta nuevo plan estratégico y modelo organizativo, y descifra las claves de su nuevo modelo de negocio" ([http://prensa.solmelia.com/view\\_object.html?obj=84,c,3707](http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,3707), febrer 2011).
- Sol Meliá (7/05/2008) "Sol Meliá continúa su expansión con la incorporación de cinco nuevos hoteles en Brasil, Grecia y Egipto" ([http://prensa.solmelia.com/view\\_object.html?obj=84,c,3741](http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,3741), abril 2011).
- Sol Meliá (7/08/2008) "Sol Meliá obtuvo un beneficio neto de 36,7 millones de euros en el primer semestre" ([http://prensa.solmelia.com/view\\_object.html?obj=84,c,3793](http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,3793), abril 2011).

- Sol Meliá (2010) *Dossier de prensa Sol Meliá 2010* ([http://prensa.solmelia.com/show\\_annex.html?id=3193](http://prensa.solmelia.com/show_annex.html?id=3193), desembre 2010).
- Sol Meliá (6/05/2010) "Sol Meliá reobre dos resorts de lujo en Croacia bajo la marca Meliá" ([http://prensa.solmelia.com/view\\_object.html?obj=84,c,4376](http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,4376), abril 2011).
- Sol Meliá (10/11/2010) "Sol Meliá gana 72 millones de euros (+51%) en los 9 primeros meses del año y apunta un moderado optimismo" ([http://prensa.solmelia.com/view\\_object.html?obj=84,c,4503](http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,4503), abril 2011).
- Sol Meliá (23/12/2010) "Sol Meliá abrirá su tercer hotel de 5 estrellas en Cabo Verde" ([http://prensa.solmelia.com/view\\_object.html?obj=84,c,4519](http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,4519), abril 2011).
- Sol Meliá (3/06/2010) "Sol Meliá desembarca en Medio Oriente y anuncia el primer hotel español en Dubai" ([http://prensa.solmelia.com/view\\_object.html?obj=84,c,4403](http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,4403), març 2011).
- Sol Meliá (21/03/2011) "Sol Meliá firma su quinto hotel en Indonesia: Melia Surabaya" ([http://prensa.solmelia.com/view\\_object.html?obj=84,c,4574](http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,4574), abril 2010).
- Sol Meliá (30/03/2011) "Sol Meliá amplía su oferta de alojamiento en Croacia con nuevos apartamentoss 4 estrellas" ([http://prensa.solmelia.com/view\\_object.html?obj=84,c,4579](http://prensa.solmelia.com/view_object.html?obj=84,c,4579), abril 2011).
- Solano, S. (19/11/2007) "Jamaica quiere establecer lazos estratégicos con Baleares y emular su modelo turístico" a *Hosteltur* 19/11/2007 ([www.hosteltur.com/47861\\_jamaica-quiere-establecer-lazos-estrategicos-baleares-emular-su-modelo-turistico.html](http://www.hosteltur.com/47861_jamaica-quiere-establecer-lazos-estrategicos-baleares-emular-su-modelo-turistico.html), març 2011).
- Solano, A. (12/12/2007) "Martinsa-Fadesa y Addoha explotarán al 50% sus proyectos inmobiliario-turísticos en Marruecos" a *Hosteltur* 12/12/2007 ([www.hosteltur.com/48544\\_martinsa-fadesa-addoha-explotaran-al-50-sus-proyectos-inmobiliario-turisticos-marruecos.html](http://www.hosteltur.com/48544_martinsa-fadesa-addoha-explotaran-al-50-sus-proyectos-inmobiliario-turisticos-marruecos.html), març 2011).
- Solano, S. (24/08/2010) "Sol Meliá refuerza su presencia en Egipto" a *Boletín Hostelmarket* núm.335 ([www.alimarket.es/noticia/41315/Sol-Melia-refuerza-su-presencia-en-Egipto](http://www.alimarket.es/noticia/41315/Sol-Melia-refuerza-su-presencia-en-Egipto), març 2011).
- Sole, J.M. (17/09/1995) "El escándalo del estraperlo" a *El Mundo* 17/09/1995 ([www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1995/09/17/7dias/65129.html](http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1995/09/17/7dias/65129.html), maig 2009).
- Soler, G. (1/08/2010) "La modernización de Ciutat" a *Diario de Mallorca. La Almudaina* núm.484 1/08/2010, p.1-2.
- Soler, M. (13/08/2006) "Los últimos pasos en la agonía de Yanko" a *Diario de Mallorca* 13/08/2006, p.26.
- Soler, R. (1996) "Un segle i mig dels ports a Balears" a Aguiló, M. i Llauger, M.A. (1996) *150 anys d'obres públiques a les Illes Balears*. SA NOSTRA, Demarcació de Balears del Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Palma de Mallorca, p.171-225.
- Soler, R. (2004) *Crònica dels Ports Balears*. Documenta Balear, Palma.
- Soler, R. (2007) *Les Illes Balears port a port*. Documenta Balear, Palma.
- Soriano, C. (15/02/2011) "Hoteleros del Este rechazan turismo redistribuya pobreza RD" a *Xtra Digital* 15/02/2011 ([www.xtradigital.net/index.php?option=com\\_content&view=article&id=4068:hoteleros-rechazan-informe-sobre-pobreza-en-areas-turisticas-de-albasud-y-culpa-al-gobierno-de-asentamientos-ilegales&catid=37:noticias-1&Itemid=397](http://www.xtradigital.net/index.php?option=com_content&view=article&id=4068:hoteleros-rechazan-informe-sobre-pobreza-en-areas-turisticas-de-albasud-y-culpa-al-gobierno-de-asentamientos-ilegales&catid=37:noticias-1&Itemid=397), març 2011).
- Soriano-Frade, F. (1996) *Pequeña historia del turismo en las Baleares*. Los Iconos de Ferón, Palma.
- Sosa, D. (14/06/2003) "Denuncian a Profepa por levantar clausura a hotel de Cancún" a *La Jornada* 14/06/2003 ([www.jornada.unam.mx/2003/06/14/031n2est.php?origen=estados.php&fly=1](http://www.jornada.unam.mx/2003/06/14/031n2est.php?origen=estados.php&fly=1), febrer 2011).
- Sosa, D. (1/08/2006) "Inhabilitó Semarnat a 10 funcionarios asignados a QR" a *La Jornada* 1/08/2006 ([www.jornada.unam.mx/2003/10/16/041n3est.php?origen=estados.php&fly=2](http://www.jornada.unam.mx/2003/10/16/041n3est.php?origen=estados.php&fly=2), febrer 2011).
- Sousa, M.L.C. (2009) *Interesses na produção do espaço no Litoral Norte da Bahia: Massarandupió e seu entorno*. Dissertação de mestrado submetida ao Programa de Pós-graduação em Geografia, do Instituto de Geociências, da Universidade Federal da Bahia, Salvador ([www.posgeo.ufba.br/disserta%C3%A7oes/Dissertao\\_Maria%20de%20Lourdes%20Costa%20Souza.pdf](http://www.posgeo.ufba.br/disserta%C3%A7oes/Dissertao_Maria%20de%20Lourdes%20Costa%20Souza.pdf), abril 2011).
- Stiglitz, J.E. (2002) *El malestar en la globalización*. Taurus Ediciones, Madrid.
- Stiglitz, J.E. (2003) *Los felices noventa*. Ed. Taurus, Madrid.
- Such Devesa, M.J. (2006) *La financiación de las multinacionales hoteleras españolas*. Delta Publicaciones Universitarias, Madrid.
- Supelmento del CRI (1972) *Horizonte español III: escándalos financieros*. Ruedo Ibérico, París.
- Swissinfo (9/05/2006) "Stephan Schmidheiny: ecoeficiencia empresarial" ([www.swissinfo.ch/spa/swissinfo.html?siteSect=161&sid=6698872&cKey=1147179571000](http://www.swissinfo.ch/spa/swissinfo.html?siteSect=161&sid=6698872&cKey=1147179571000), abril 2009).
- Swissinfo (18/04/2009) "Schmidheiny, construir desde el primer día" ([www.swissinfo.org/spa/noticias/reportajes/Schmidheiny\\_construir\\_desde\\_el\\_primer\\_dia.html?siteSect=119&sid=6637194&cKey=1145951962000&ty=st](http://www.swissinfo.org/spa/noticias/reportajes/Schmidheiny_construir_desde_el_primer_dia.html?siteSect=119&sid=6637194&cKey=1145951962000&ty=st), abril 2009).
- Taibo, C. (2008) *Neoliberales, Neoconservadores, Aznarianos. Ensayos sobre el pensamiento de la derecha lenguaraz*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Tamargo, J.A. (2004) "Grupo Piñero. Un pequeño entre los grandes" a *Hosteltur* núm.119, p.44-45.



- Tamargo, J.A. (2005a) "El capital asegurado en un hotel está en torno a los 50 millones de dólares" (Entrevista a Antonino Ruíz Sobrino, director Técnico de March Correduría de Seguros) a *Hosteltur* núm.140, p.22-23.
- Tamargo, J.A. (2005b) "México trabaja aceleradamente para restañar las heridas" a *Hosteltur* núm.142, p.94.
- Tamargo, J.A. (2006) "México busca inversionistas en España para dos nuevos macroproyectos de desarrollo turístico" a *Hosteltur* núm.147, p.92.
- Tamargo, J.A. (1/05/2007) "Air Dominicana ha sido constituida ayer bajo la presidencia de Juan José Hidalgo" a *Hosteltur* 1/05/2007 ([www.hosteltur.com/42153\\_air-dominicana-ha-sido-constituida-ayer-presidencia-juan-jose-hidalgo.html](http://www.hosteltur.com/42153_air-dominicana-ha-sido-constituida-ayer-presidencia-juan-jose-hidalgo.html), març 2011).
- Tascón, J. (2003) "Capital internacional en España, 1936-1959" a Sánchez-Recio, G. i Tascón, J. (eds) (2003) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Ed. Crítica, Barcelona, p.281-306.
- Tavares, I. i Abreu, M.M. (coord) *Turismo e desenvolvimento na área de proteção ambiental litoral Norte (BA)*. Superintendência de Estudos Econômicos e Sociais da Bahia, Salvador.
- Tello, E. (2005) *La historia cuenta. Del crecimiento económico al desarrollo humano sostenible*. El Viejo Topo, Barcelona.
- Terrasa, J. (2010) "El turisme a Capdepera durant la II República" a *Cap Vermell la revista digital de Capdepera i Cala Rajada* 26/12/2010 ([www.capvermell.org/index.php?option=com\\_content&view=article&id=7040:el-turisme-a-capdepera-durant-la-ii-republica&catid=7:colmlaboracions&Itemid=28](http://www.capvermell.org/index.php?option=com_content&view=article&id=7040:el-turisme-a-capdepera-durant-la-ii-republica&catid=7:colmlaboracions&Itemid=28), desembre 2010).
- Terrasa, M. (8/05/2005) "En la cúspide del turismo" a *Diario de Mallorca* 8/05/2005, p.12-13.
- Terrasa, M. (17/05/2003) "El GOB critica el "fracaso" del Pacto en su objetivo de parar el crecimiento urbanístico" a *Diario de Mallorca* 17/05/2003, p.9.
- The Economist (15/06/1991) "Sun, sea and civil war" a *The Economist* 15/06/1991.
- The Economist (18/05/1999) "The IMF's model pupil" a *The Economist* 18/05/1999 ([www.economist.com/surveys/PrinterFriendly.cfm?story\\_id=319594](http://www.economist.com/surveys/PrinterFriendly.cfm?story_id=319594), març 2011).
- Tilly, R. (1992) *Coerción, capital y los Estados europeos*. Alianza Editorial, Barcelona.
- Tobarra, S. (30/12/2003) "La mujer de Cogul asegura ahora que éste se suicidó" a *El País* 30/12/2003 ([www.elpais.com/articulo/cataluna/mujer/Cogul/asegura/ahora/suicidio/elpepuespcat/20031230el\\_pcat\\_11/Tes](http://www.elpais.com/articulo/cataluna/mujer/Cogul/asegura/ahora/suicidio/elpepuespcat/20031230el_pcat_11/Tes), gener 2011).
- Togores, N. (2/10/2001) "Cuatro cadenas con 600 hoteles en el mundo" a *Diario de Mallorca* 2/10/2001, p.3.
- Togores, N. (1/02/2002) "Parte de los hoteleros desea negociar con Antich el retraso de la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 1/02/2002, p.2.
- Togores, N. (17/02/2002) "Un estudio sitúa entre el 3 y el 10% el aumento de los precios turísticos" a *Diario de Mallorca* 17/02/2002, p.2.
- Togores, N. (19/03/2002) "Los hoteleros afirman que el Govern aplazará la ecotasa" a *Diario de Mallorca* 19/03/2002, p.2.
- Togores, N. (20/03/2002) "El Govern exige a los mayoristas cinco compromisos por escrito" a *Diario de Mallorca* 20/03/2002, p.2.
- Togores, N. (9/05/2002) "La mayoría de proyectos de la ecotasa se sitúa en zonas turísticas" a *Diario de Mallorca* 9/05/2002, p.2.
- Togores, N. (3/07/2004) "Los hoteleros piden que se congele el crecimiento de la oferta residencial" a *Diario de Mallorca* 3/07/2004, p.2.
- Togores, N. (30/07/2005) "El mayorista TUI se compromete a comercializar 100.000 tarjetas verdes" a *Diario de Mallorca* 30/07/2005, p.10.
- Togores, N. (5/11/2004) "La fundación 'verde' no recibirá ni un euro de Turismo en 2005" a *Diario de Mallorca* 5/11/2004, p.2.
- Togores, N. (11/11/2004) "Matas anuncia un proyecto de ley para regular el 'todo incluido'" a *Diario de Mallorca* 11/11/2004, p.2.
- Togores, N. (28/01/2005) "La tarjeta verde costará diez euros y ofrecerá descuentos de hasta el 50%" a *Diario de Mallorca* 28/01/2005, p.12.
- Togores, N. (15/03/2005a) "Mallorca 'roba' este año turistas a Canarias, según Thomas Cook" a *Diario de Mallorca* 15/03/2005, p.8.
- Togores, N. (15/03/2005b) "Los mayoristas prefieren no comprar por adelantado la Tarjeta Verde" a *Diario de Mallorca* 15/03/2005, p.3.
- Togores, N. (21/04/2005) "La fundación 'verde' ganará hasta 1,3 millones si vende 300.000 tarjetas" a *Diario de Mallorca* 21/04/2005, p.2.
- Togores, N. (2/05/2005) "Una promoción de lujo" a *Diario de Mallorca* 2/05/2005, p.3.
- Togores, N. (5/05/2005) "La Tarjeta Verde es rechazada en varios de los centros donde se prevé su uso" a *Diario de Mallorca* 5/05/2005, p.2.
- Togores, N. (22/05/2005) "Adjudican a la empresa mallorquina Sampol obras de tres aeropuertos dominicanos" a *Diario de Mallorca* 22/05/2005, p.7.

- Togores, N. (28/05/2005) "TUI registra un incremento del 38% en las reservas alemanas" a *Diario de Mallorca* 28/05/2005, p.8.
- Togores, N. (17/09/2005) "Los hoteleros piden poder comercializar sus establecimientos como apartamentos" a *Diario de Mallorca* 17/09/2005, p.9.
- Togores, N. (21/10/2005) "El 22% de los hoteles está obsoleto y las cadenas piden la reconversión en pisos" a *Diario de Mallorca* 21/10/2005, p.2.
- Togores, N. (6/01/2007) "Camas fantasma, un problema antiguo" a *Diario de Mallorca* 6/01/2007, p.3.
- Togores, N. (2/02/2007) "Matas propone crear incentivos fiscales para fomentar la desestacionalización" a *Diario de Mallorca* 2/02/2007, p.11.
- Togores, N. (8/03/2007) "Los mayoristas alemanes apoyan la política de Matas en vísperas de las elecciones" a *Diario de Mallorca* 8/03/2007, p.10.
- Togores, N. (9/03/2006) "La crisis de las caricaturas y la gripe aviar lanzan las reservas de Baleares" a *Diario de Mallorca* 9/03/2006, p.2.
- Togores, N. (29/06/2007) "El Govern del PP aprueba pagar 1.2 millones a Calatrava por la Ópera" a *Diario de Mallorca* 29/06/2007, p.2.
- Togores, N. (7/07/2007) "Balears recurre de nuev a Schiffer y Becker para venderse como destino" a *Diario de Mallorca* 7/07/2007, p.11.
- Togores, N. (28/08/2008) "La obra de ampliación del muelle de Ponent arrancará en 2009" a *Diario de Mallorca* 28/08/2008, p.8.
- Togores, N. i Guijarro, F. (27/02/2002) "Turismo ofrece a los hoteleros dos fórmulas para legalizar 4000 camas" a *Diario de Mallorca* 27/02/2002, p.2.
- Togores, N.; Guijarro, F. i Morales, M. (15/02/2002) "El sector turístico cierra filas para pedir la retirada de la ecotaxa" a *Diario de Mallorca* 15/02/2002, p.2.
- Tomàs Arán, J. (2008) "Una vall tacada de sang" a <http://memoriaesporles.balearweb.net> (febrer 2009).
- Toporowski, J. (2005) "Neoliberalism: The Eastern European Frontier" a Saad-Filho, A. i Johnston, D. (eds) *Neoliberalism: a critical reader*. Pluto Press, Londres, p.215-221..
- Torrens, P. (1983) *El despertar del turisme a Pollença*. Ajuntament de Pollença, Pollença.
- Torres, A. (20/12/2010) ""Felucho" Jiménez fue acusado varias veces de corrupción en 2006 y 2007" a *7Días* 20/12/2010 ([www.7dias.com.do/app/article.aspx?id=89459&commentMode=true](http://www.7dias.com.do/app/article.aspx?id=89459&commentMode=true)).
- Torres, J. (27/04/2005) "El Consell traurà a concurs 49.000 metres quadrats edificables a Palma" a *Diari de Balears* 27/04/2005, p.6.
- Torres, J. (maig 2004) "¿Quién quiere secuestrar a Irene Blanco? a *Contralínea* maig 2004 ([www.contralinea.com.mx/archivo/2004/mayo/contenidos/politica/secuestro/secuestro.html](http://www.contralinea.com.mx/archivo/2004/mayo/contenidos/politica/secuestro/secuestro.html), febrer 2011).
- Torres, J. (2009) *La crisis financiera. Guía para entenderla y explicarla*. ATTAC España ([www.altereconomia.org/web/JtorresAgarzon\\_CrisisFinanciera.pdf](http://www.altereconomia.org/web/JtorresAgarzon_CrisisFinanciera.pdf), març 2010).
- Torres, M. (1999) "La dona en la indústria eivissenca" a *Territoris* núm.2, p.113-121.
- Torres, Q. (3/09/2009) "El Govern estudia implantar un impost per a les empreses que més contaminen" a *Diari de Balears* 3/09/2009 (<http://dbalears.cat/actualitat/Balears/el-govern-estudia-implantar-un-impost-per-a-les-empreses-que-mes-contaminen.html>, maig 2010).
- Torres, R.M. i Momsen, J.D. (2005) "Gringolandia: The Construction of a New Tourist Space in Mexico" a *Annals of the Association of American Geographers* vol.95 núm.2, p.314-335.
- Torres, S. (22/11/2008) "Reflexiones tras la muerte de trabajador nicaragüense en construcción de hotel en Costa Rica" a *Rebelión* 22/11/2008 ([www.rebelion.org/noticia.php?id=76329](http://www.rebelion.org/noticia.php?id=76329), març 2011).
- Torres-Blasco, J. (9/07/1995) "El tesoro oculto del virrey balear" a *El Mundo* 9/07/1995 ([www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1995/07/09/7dias/51449.html](http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1995/07/09/7dias/51449.html), setembre 2009).
- Torres-Blasco, J. (8/04/1996) "El "caso Calvià" agrava la crisis del PP balear" a *El Mundo* 8/04/1996 ([www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1996/04/08/nacional/100884.html](http://www.elmundo.es/papel/hemeroteca/1996/04/08/nacional/100884.html), novembre 2009).
- Torres-Blasco, J. (27/07/2002) "El Govern denuncia una campanya de "acoso y derribo" por su política turística" a *El Mundo/El Día de Baleares* 27/07/2002 ([www.elmundo-eldia.com/2002/07/27/illes\\_balears/1027634403.html](http://www.elmundo-eldia.com/2002/07/27/illes_balears/1027634403.html), maig 2010).
- Torres-Blasco, J. (21/02/2004) "De la cumbre financiera al ostracismo social" a *El Mundo/El Día de Baleares* 21/02/2004 ([www.elmundo-eldia.com/2004/02/21/illes\\_balears/1077318002.html](http://www.elmundo-eldia.com/2004/02/21/illes_balears/1077318002.html), setembre 2009).
- Torres-Blasco, J. (5/03/2010) "La ciudadanía se coge de la mano para 'proteger' las instituciones" a *Ultima Hora* 5/03/2010, p.24.
- Tortella, G. i García-Ruiz, J.L. (2003) "Banca y política durante el primer franquismo" a Sánchez-Recio, G. i Tascón, J. (eds) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Ed. Crítica, Barcelona, p.67-99.
- Tortella, T. (2001) "La banca en Baleares. Fuentes para su historia en el archivo del Banco de España" a *Estudis d'Història Econòmica* núm.17-18, p.273-288.
- Tous, J. (2002) *Palma a través de la cartografía (1596-1902)*. Ajuntament de Palma, Palma.
- Toussaint, E. (2003) "Brasil: la actualidad de la auditoría de la deuda y la responsabilidad del gobierno de Lula" a *Observatori del Deute i la Globalització*

- ([www.odg.cat/documents/enprofunditat/Paisos\\_periferia/cadtm\\_auditoria\\_deuda.pdf](http://www.odg.cat/documents/enprofunditat/Paisos_periferia/cadtm_auditoria_deuda.pdf), març 2011).
- Trapiello, A. (26/04/2009) "Hablar de dinero" a *Magazine* 26/04/2009, p.18.
- Triay, F. (27/09/2007) "Pasado, presente y futuro del Puerto de Palma de Mallorca" a *XXV Semana de Estudios del Mar* ([www.asesmar.org/conferencias/documentos/doc\\_semana25/Pasado\\_presente\\_futuro.doc](http://www.asesmar.org/conferencias/documentos/doc_semana25/Pasado_presente_futuro.doc), juny 2008).
- Tribunal Centroamericano del Agua (2004) "Costa Rica – Eventual Explotación del Acuífero de Nimboyores en Santa. Caso: Explotación del Acuífero de Nimboyores., Distritos de Cartagena, Tempate, Tamarindo, Cabo Velas, Cantón de Santa Cruz, Provincia de Guanacaste. República de Costa Rica" ([www.tragua.com/audiencias/2004/pdf\\_rdc/caso\\_acuifero\\_nimboyores.pdf](http://www.tragua.com/audiencias/2004/pdf_rdc/caso_acuifero_nimboyores.pdf), març 2011).
- Triper, J.M. (9/01/2005) "Brasil, la alternativa latinoamericana" a *El País Negocios* 9/01/2005, p.12.
- Trucchi, G. (10/06/2008) "Procuraduría inicia proceso civil contra Grupo Barceló" ([www.rel-uita.org/sectores/hrct/embargo\\_gupo\\_barcelo-2.htm](http://www.rel-uita.org/sectores/hrct/embargo_gupo_barcelo-2.htm), gener 2011).
- Trucchi, G. (5/08/2010) "República Dominicana: un desarrollo turístico a la medida del capital transnacional" ([www.albasud.org/noticia/116/republica-dominicana-un-desarrollo-turistico-a-la-medida-del-capital-transnacional](http://www.albasud.org/noticia/116/republica-dominicana-un-desarrollo-turistico-a-la-medida-del-capital-transnacional), agost 2010).
- Tudela, A. (20/06/2010) "Alemania, en el centro de los ataques a España" a *Público* 20/06/2010 ([www.publico.es/dinero/321976/alemania/centro/ataques/espana](http://www.publico.es/dinero/321976/alemania/centro/ataques/espana), juliol 2010).
- Tudela, A.; A.M.V. i V.Z. (7/07/2010) "Deutsche Bank corrige sus apuestas contra España" a *Público* 7/07/2010 ([www.publico.es/dinero/326516/deutsche/bank/corrige/apuestas/espana](http://www.publico.es/dinero/326516/deutsche/bank/corrige/apuestas/espana), juliol 2010).
- TUI (14/05/2010) "Journey through time" ([www.tui-group.com/dms/konzern/geschichte/journey\\_thorough\\_time/journey\\_thorough\\_time.pdf](http://www.tui-group.com/dms/konzern/geschichte/journey_thorough_time/journey_thorough_time.pdf), maig 2010).
- Tur, V. (1990) "Las Pitiusas: una economía ágil con base en el turismo" a *Papeles de economía española* núm.8, p.83-91.
- Turner, L. i Ash, J. (1991 [1975]) *La horda dorada. El turismo internacional y la periferia del placer*. Endymion, Madrid.
- Tzirtzilaki, E. (12/01/2011) "Athens: A Mapping of Contrasts" a *Greek Left Review* 12/01/2011 (<http://greekleftreview.wordpress.com/2011/01/12/athens-social-ecology-and-territorial-justice/>, abril 2011).
- Última Hora (18/03/2008) "Gabriel Escarrer invierte 6,11 millones de euros en el 0,38% de Sol Meliá y alcanza el 62,69%" a *Última Hora* 18/03/2008, p.16.
- Última Hora (12/05/2008) "La Fundació Rubió perdí 350.000 € con la venta del Hotel Santo Tomás" a *Última Hora*. Menorca 12/05/2008 ([www.menorcaews.com/noticies/news.php?extend.937.9](http://www.menorcaews.com/noticies/news.php?extend.937.9), gener 2011).
- Umbert, J.A. (1991) "El sector extractiu i indústries derivades a Mallorca (1921-1931)" a Manera, C. i Petrus, J.M. (coord.) *Del taller a la fàbrica. El procés d'insustrialització a Mallorca*. Ed. Ajuntament de Palma, Palma de Mallorca, p.159-163.
- UNCTAD (2007) *FDI in tourism: The development dimension*. United Nations Conference on Trade and Development, United Nations, New York i Ginebra.
- UNITED STATES DISTRICT COURT NORTHERN DISTRICT OF ILLINOIS EASTERN DIVISION (2008) "United States of America vs Michael E. Kelly" ([www.justice.gov/usao/iln/pr/chicago/2008/pr0509\\_02a.pdf](http://www.justice.gov/usao/iln/pr/chicago/2008/pr0509_02a.pdf), febrer 2011).
- Upchurch, M. (2000) "The crisis of labour relations in Germany" a *Capital & Class* núm.70, p.65-93.
- Urech i Cifre, C. (1869) *Estudios sobre la riqueza territorial de las Islas Baleares*. Felipe Guasp, Palma.
- Uriol, E. (2001) *Sol Meliá. El viajero universal*. Pirámide, Madrid.
- Urlaubsreisen (11/10/2009) "Pueblo Español. Das spanische Dorf" ([www.urlaubsreisen.com/Thumbnails/text/pueblo.htm](http://www.urlaubsreisen.com/Thumbnails/text/pueblo.htm), octubre 2009).
- Urreiztieta, E. (14/10/2005) "Amengual se desvió dos millones de € del hotel Port Adriano para pagar una deuda personal" a *El Mundo/El Día de Baleares* 14/10/2005, p.13.
- Urreiztieta, E. (15/04/2005) "El Supremo ordena demoler la gasolinera que explotan Verger y Pascual en la Playa de Palma" a *El Mundo* 15/04/2005 (a <http://disurbia.blogalia.com/historias/28826>, abril 2008).
- Urreiztieta, E. (20/06/2007) "Garau asegura que cobró la comisión de Moll con autorización del jefe de Transportes de ZP" a *El Mundo/El Día de Baleares* 20/06/2007, p.14.
- Urreiztieta, E. (2008) *Los March. La fortuna silenciosa*. La Esfera de los Libros, Madrid.
- Urreiztieta, E. (12/03/2008) "Morales y sus socios en el 'pelotazo' de Son Oms invierten sus 'ahorros' en Polonia, Mallorca e Ibiza" a *El Mundo/El Día de Baleares* 12/03/2008, p.15.
- Urreiztieta, E. i Colom, E. (21/04/2008) "La compraventa de Son Massot tras el intento de 'pelotazo' de Munar acaba en los Tribunales" a *El Mundo/El Día de Baleares* 21/04/2008, p.13.
- Urreiztieta, E. i Colom, E. (7/05/2008) "Anticorrupción permite con su denuncia la prescripción de los 'pelotazos' del Plan Territorial que no vincula al PP" a *El Mundo/El Día de Baleares* 7/05/2008, p.8.

- Urreiztieta, E. i Colom, E. (3/10/2008) "Triay admite que Verger fue "negligente" y "no debió" amañar el concurso de Mahón pero se lo adjudica a Trapsa" a *El Mundo/El Día de Baleares* 3/10/2008, p.10.
- Urreiztieta, E. i Colom, E. (22/02/2009) "Todas las gasolineras de Pascual albergan irregularidades" a *El Mundo* 22/02/2009 ([www.elmundo.es/elmundo/2009/02/22/baleares/1235299816.html](http://www.elmundo.es/elmundo/2009/02/22/baleares/1235299816.html), febrer 2010).
- Urreiztieta, E. i Colom, E. (3/11/2009) "Nadal se quedó otros seis inmuebles a precio de ganga en Palma siendo 'número dos' del Consell" a *El Mundo/El Día de Baleares* 3/11/2009, p.4.
- Urreiztieta, E. i Colom, E. (6/08/2010) "La policía denuncia que "no se sabe en qué se han gastado" 1,7 millones del Mallorca Classic" a *EL Mundo/El Día de Baleares* 6/08/2010, p.4.
- Urreiztieta, E. i Colom, E. (6/11/2009) "Munar admite ante notario su vinculación con la empresa con la que logra chollos inmobiliarios" a *El Mundo/El Día de Baleares* 6/11/2009, p.4.
- Urreiztieta, E. i Marina, L. (24/04/2008) "Munar también recalificó 92 Ha rústicas en Cala Blava para permitir 5.500 plazas hoteleras y apartamentos" a *El Mundo/El Día de Baleares* 24/04/2008, p.8.
- Utrilla, L. (2002) *Las puertas del cielo. Historia de los aeropuertos de la isla de Mallorca*. AENA-Aeropuerto de Palma de Mallorca, Ministerio de Fomento, Madrid.
- Utrilla, L. (2009) *Historia del Aeropuerto de Ibiza*. AENA, Eivissa.
- Val, E. i Rogue, J.M. (19/04/2001) "El diario alemán "Bild" incita a escribir al Rey contra la ecotaxa" a *La Vanguardia* 19/04/2001, p.33.
- Valdivia, A. (2006) *Guía práctica para negocios e inversiones*. Direcció General d'Economia, Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Valdivielso, J. (ed) (1999) *Empleo y política social bajo el neoliberalismo. Baleares como ejemplo*. Escola Sindical Marcos Peralta, CCOO Illes Balears, Palma.
- Valdivielso, J. (2001) "Poder y hegemonía en la batalla de la ecotasa" a Valdivielso, J. (comp.) (2001) *¿A qué llamamos ECOTASA?*, p. 9-40. Monograma Editores, Palma de Mallorca, p.9-40.
- Valenzuela, M. (2006) "Cambio turístico y nuevos horizontes residenciales" a Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.M.; Murray, I. i Rullan, O. (eds) *Los procesos urbanos postfordistas. Actas del VIII Coloquio y Jornadas de Campo de Geografía*. UIB, AGE, Palma de Mallorca, p.261-302.
- Valero, G. (29/11/2002) "Son Real" a *Grup Excursionista de Mallorca (GEM)* (<http://www.gemweb.org/modules.php?name=Sections&op=printpage&artid=46>, agost 2010).
- Valero, V. (1/08/2010) "En Sant Antoni empezó lo mejor de Ibiza, pero también lo peor" (entrevista a Vicent Marí Prats) a *Diario de Ibiza* 1/08/2010 ([www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/08/01/sant-antoni-empezo-mejor-ibiza-peor/424480.html](http://www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/08/01/sant-antoni-empezo-mejor-ibiza-peor/424480.html), desembre 2010).
- Valero, V. (7/11/2010) "El turismo en Ibiza fue posible por el empeño de unos pocos aventureros" (entrevista a Vicent Juan Guasch 1) a *Diario de Ibiza* 7/11/2010 ([www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/11/07/turismo-ibiza-posible-empeno-aventureros/443905.html](http://www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/11/07/turismo-ibiza-posible-empeno-aventureros/443905.html), novembre 2010).
- Valero, V. (8/11/2010) "Ibiza necesita mantener lo que ha conseguido en turismo" (entrevista a Vicent Juan Guasch 2) a *Diario de Ibiza* 8/11/2010 ([www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/11/08/vicente-juan-guasch-ii-ibiza-necesita-mantener-conseguido-turismo/444013.html](http://www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/11/08/vicente-juan-guasch-ii-ibiza-necesita-mantener-conseguido-turismo/444013.html), novembre 2010).
- Valladares, J. (6/12/2009) "Quién tenía las pesetas hace 30 años" a *El Mundo Magazine* 6/12/2009 ([www.elmundo.es/suplementos/magazine/2009/532/1259942565.html](http://www.elmundo.es/suplementos/magazine/2009/532/1259942565.html), juliol 2010).
- Vallejo, E. (2/07/1996) "Sol Meliá sale hoy a Bolsa" a *La Vanguardia* 2/07/1996, p.71.
- Vallés, M. (2/03/1997) "Moll perdió 2400 millones y debía 14000 millones el año que se asoció a Alcázar" a *Diario de Mallorca* 2/03/1997, p.10.
- Vallés (19/10/1997) "Antes negaré mi firma que mi palabra. (Jaime Moll. Empresario Turístico)" a *Diario de Mallorca*, 19/10/1997, p.7.
- Vallés, M. (27/05/2003) "Abel Matutes y Joan Buades, al alimón" a *Diario de Mallorca* 27/05/2003, p.15.
- Vallés, M. (26/06/2003) "Matas será el preident de todos los ciudadanos que sean empresarios" a *Diario de Mallorca* 26/06/2003, p.7.
- Vallés, M. (26/05/2003) "El diputado de Formentera da la mayoría absoluta al PP" a *Diario de Mallorca* 26/05/2003, p.2-3.
- Vallés, M. (21/11/2005) "A los vecinos de La Real" a *Diario de Mallorca* 21/11/2005, p.60.
- Vallés, M. (4/12/2005) "Grande se siente Florentino" a *Diario de Mallorca* 4/12/2005, p.80.
- Vallés, M. (8/04/2006) "Inversores marbellíes intentan comprar hoteles ibicencos de un día para otro" a *Diario de Mallorca* 8/04/2006, p.7.
- Vallés, M. (9/07/2006) "Que el Supremo pida perdón a Matas" a *Diario de Mallorca* 9/07/2006, p.88.
- Vallés, M. (30/07/2006) "Gabriel Escarrer, autor de esta Mallorca" a *Diario de Mallorca* 30/07/2006, p.80.
- Vallés, M. (25/05/2008) "El castillo de Bendinat sale a la venta" a *Diario de Mallorca* 25/05/2008, p.80.
- Vallés, M. (7/06/2008) "Doña Carmen, la última matriarca" a *Diario de Mallorca* 7/06/2008, p.3.
- Vallés, M. (14/06/2008) "El mercado inmobiliario mallorquín se desplaza desde Alemania hacia Rusia" a *Diario de Mallorca* 14/06/2008, p.9.
- Vallés, M. (15/06/2008) "Los rusos sólo compran casas de mil millones" a *Diario de Mallorca* 15/06/2008, p.5.

- Vallés, M. (21/02/2009) "El egipcio mallorquí que espiaba para Israel" a *Diario de Mallorca* 21/02/2009 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009022100\\_2\\_438131](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2009022100_2_438131) Mallorca-egipcio-mallorquin-espiaba-para-Israel, juliol 2009).
- Vallés, M. (27/03/2009) "Corrupción sin preservativo" a *Diario de Mallorca. La Almudaina* núm. 413, 27/03/2009, p.1-2.
- Vallés, M. (28/03/2010) "Matas'95: "A mí que me registren"" a *Diario de Mallorca* 28/03/2010, p.4-5.
- Vallés, M. (17/04/2011) "Las cajas de zapatos son más seguras que las cajas de ahorros" a *Diario de Mallorca* 17/04/2011, p.80.
- Vallés, M. (29/07/2001) "La isla de las fortunas" a *Magazine* 29/07/2001, p.24-28.
- Vallés, M. i Armendáriz, F. (4/12/1994) "El "escándalo Brokerval" tiene nombre y apellidos" a *Diario de Mallorca* 4/12/1994, p.12-13.
- Vallés, M. i Armendáriz, F. (28/04/2005a) "Cuatro propietarios a lo largo de seis años vacían el patrimonio de Majorica" a *Diario de Mallorca* 28/04/2005, p.3.
- Vallés, M. i Armendáriz, F. (28/04/2005b) "El fiscal anticorrupción investiga a Majorica por blanqueo" a *Diario de Mallorca* 28/04/2005, p.2.
- Vallés, M. i Goñi, M. (9/07/2004) "Alía dimite sin desvelar los nombres de sus acompañantes al Rasputín" a *Diario de Mallorca* 9/07/2004, p.2.
- Vallés, M. i Goñi, M. (23/01/2005) "Barceló es socio del peluquero de Aznar en un hotel de Terra Mítica" a *Diario de Mallorca* 23/01/2005, p.6.
- Vallés, M. i Goñi, M. (1/09/2006) "Un constructor dio dinero al jefe de la Guardia Civil, según un oficial" a *Diario de Mallorca* 1/09/2006, p.2-3.
- Vallés, M. i Olivares, J. (30/11/1994) "Piden la quiebra para Casas de Bendinat, ligada a Brokerval" a *Diario de Mallorca* 30/11/1994, p.10.
- Vallés, M.E. i Vallés, M. (18/07/2010) "La heredera de L'Oréal se ha refugiado en Formentor" a *Diario de Mallorca* 18/07/2010 ([www.diariodemallorca.es/sociedad-cultura/2010/07/18/heredera-loreal-refugiado-formentor/587558.html](http://www.diariodemallorca.es/sociedad-cultura/2010/07/18/heredera-loreal-refugiado-formentor/587558.html), juliol 2010).
- Vallespir, A.F. (7/07/2010) "Cruz Roja ha agotado su presupuesto para ayudar al retorno de inmigrantes" a *Diario de Mallorca* 7/07/2010 ([www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/07/07/cruz-roja-agotado-presupuesto-ayudar-retorno-inmigrantes/584895.html](http://www.diariodemallorca.es/mallorca/2010/07/07/cruz-roja-agotado-presupuesto-ayudar-retorno-inmigrantes/584895.html), juliol 2010).
- van Dijk, M.; Weyzig, F. i Murphy, R. (2007) *The Netherlands: A Tax Haven?* Centre for Research on Multinational Corporations, Amsterdam.
- Vaquer, B. (1986) *La electrificación de Mallorca (1. Hasta 1927)*. GESA, Palma.
- Vaquer, B. (1987) *La electrificación de Mallorca (2. Desde 1927)*. GESA, Palma.
- Var, T. (2001) "The state, the private sector and tourism policies in Turkey" a Apostolopoulos, Y.; Loukissas, P.; i Leontidou, L. (eds) *Mediterranean Tourism. Facets of socioeconomic development and cultural change*. Routledge, Londres, p.91-111.
- Vargas, A. (juny 2007) "Un legado histórico por descubrir" a *Hosteltur. Especial Ibiza* juny 2007 ([www.hosteltur.com/especiales/206-especial-ibiza-2007.html](http://www.hosteltur.com/especiales/206-especial-ibiza-2007.html), setembre 2010).
- Vargas, M.; García, M. C.; Moya, F.; Tel, E.; Parrilla, G.; Plaza, F. i Lavín, A. (2008) *Cambio climático en el Mediterráneo español*. Instituto Español de Oceanografía, Ministerio de Educación y Ciencia, Madrid.
- Vargas, M.; García, R. i Tarafa, G. (10/06/2010) "El Congreso crea un nuevo Fondo de Internacionalización de la Empresa Española (FIEM) que generará más deuda externa en los países del Sur, permitiendo la violación de derechos humanos e ignorando la reforma de CESCE" ([www.quiendebeaqui.org/IMG/pdf/2010\\_06\\_10\\_NP\\_FIEM.pdf](http://www.quiendebeaqui.org/IMG/pdf/2010_06_10_NP_FIEM.pdf), juliol 2010).
- Varillas, A. (1/04/2009) ""Lagunas jurídicas frenan la inversión"" a *El Universal* 1/04/2009 ([www.eluniversal.com.mx/estados/71309.html](http://www.eluniversal.com.mx/estados/71309.html), febrer 2011).
- Varillas, A. (17/07/2010) "Revocan permisos a Bahía Príncipe" a *El Periódico de Quintana Roo* 17/07/2010 ([www.elperiodico.com.mx/noticias/revocan-permisos-a-bahia-principe-47947.shtml](http://www.elperiodico.com.mx/noticias/revocan-permisos-a-bahia-principe-47947.shtml), febrer 2011).
- Vázquez-Montalbán, M. (2003) *La aznaridad. Por el imperio hacia Dios o por Dios hacia el imperio*. Arena Abierta, Barcelona.
- Vega, P. (2002) "La estrategia de sostenibilidad del transporte de las islas Baleares" a *Jornades sobre Mobilitat Sostenible*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.54-58.
- Vega, P. (2003) "Diagnóstico y estrategias de sostenibilidad del transporte en las Islas Baleares" a Murray, I. (coord.) (2003) *Estratègia per a la sostenibilitat de les illes Balears*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca (CD-ROM).
- Velásquez, A. (8/10/2003) "Turismo: otro "todo incluido" en Playa Blanca" a *Crítica* 8/10/2003 ([www.critica.com.pa/archivo/10082003/economicas.html](http://www.critica.com.pa/archivo/10082003/economicas.html), març 2011).
- Velert, S. (21/11/2004) "Medio millar de personas defiende el tren" a *Diario de Mallorca* 21/11/2004, p.15.
- Velert, S. (23/04/2005) "La plataforma Parc de ses Vies propone un único carril de tráfico restringido" a *Diario de Mallorca* 23/04/2005, p.17.
- Velert, S./Agencias (18/02/2011) "La quiebra de Nueva Rumasa salpica a seis hoteles de Mallorca" a *Diario de Mallorca* 18/02/2011, p.10.

- Verd, S. (8/03/1975) "El Hotel Mediterráneo cierra sus puertas" a *ABC* 8/03/1975, p.46 (<http://hemeroteca.abc.es/detalle.stm>, gener 2010).
- Verd, S. (24/09/1975) "El Plan de Reforma Interior de Ibiza" a *ABC* 24/09/1975 (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1975/09/24/039.html>, octubre 2009).
- Verd, S. (17/01/1979) "Profunda crisis en el "Consell" con la retirada de los socialistas" a *Diario de Mallorca* 17/01/1979, p.15 (a Artigues, A.A.; Blázquez, M.; Gual, J.; Mateu, J.; Murray, I. i Rullan, O. (eds) (2008) *Albert Quintana: el seu temps i la seva obra*. Conselleria de Mobilitat i Ordenació del Territori, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.421).
- Verdera, F. (1973) "Ibiza: un siglo" a *Banco de Crédito Balear: 1872-1972. Primer centenario*. Banco de Crédito Balear, Palma de Mallorca, p.77-100.
- Verger, P. (9/11/2008) "Més a prop de la sortida" a *Diari de Balears* 9/11/2008, p.22-23.
- Vicens, A. (1993) *Sollerics a França. Passions i quimeres (1870-1930)*. El Tall, Palma.
- Vicens, M. (22/08/2008) "Muere en Palma a los 91 años José Constantino Dragan, empresario, mecenas cultural y pionero del europeísmo" a *Diario de Mallorca* 22/08/2008 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008082200\\_16\\_386452\\_Cultura-Muere-Palma-Jose-Constantino-Dragan-empresario-mecenas-cultural-pionero-europeismo](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008082200_16_386452_Cultura-Muere-Palma-Jose-Constantino-Dragan-empresario-mecenas-cultural-pionero-europeismo), juny 2009).
- Vicent, M. (4/06/1996) "Rechazo general del empresariado español a la suspensión de la cooperación con Cuba" a *El País* 4/06/1996 ([www.elpais.com/articulo/espana/ESPANA/CUBA/CUBA/PRESIDENCIA\\_DEL\\_GOBIERNO\\_1996-2000/Rechazo/general/empresariado/espanol/suspension/cooperacion/Cuba/elpepiesp/19960604/elpepinac\\_24/Tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/ESPANA/CUBA/CUBA/PRESIDENCIA_DEL_GOBIERNO_1996-2000/Rechazo/general/empresariado/espanol/suspension/cooperacion/Cuba/elpepiesp/19960604/elpepinac_24/Tes), novembre 2010).
- Vicent, M. (17/07/1996) "Sol-Meliá y la 'herencia' de los Dupont" a *El País* 17/07/1996 ([www.elpais.com/articulo/internacional/ESTADOS\\_UNIDOS/ESPANA/CUBA/CUBA/ESPANA/ESTADOS\\_UNIDOS/ESTADOS\\_UNIDOS/CUBA/SOL\\_MELIA/HOTELES\\_TRYP/LEY\\_HELMS-BURTON/elpepiint/19960717elpepiint\\_15/Tes](http://www.elpais.com/articulo/internacional/ESTADOS_UNIDOS/ESPANA/CUBA/CUBA/ESPANA/ESTADOS_UNIDOS/ESTADOS_UNIDOS/CUBA/SOL_MELIA/HOTELES_TRYP/LEY_HELMS-BURTON/elpepiint/19960717elpepiint_15/Tes), novembre 2010).
- Vicent, M. (19/12/2010) "Cuba, S.A." a *El País Negocios* 19/12/2010, p.20.
- Vidal Maté i Piquer, I. (3/02/2001) "Un fugitivo con amigos y negocios en España" a *El País* 3/02/2001 ([www.elpais.com/articulo/internacional/fugitivo/amigos/negocios/Espana/elpepiint/20010203elpepiint\\_8/Tes?print=1](http://www.elpais.com/articulo/internacional/fugitivo/amigos/negocios/Espana/elpepiint/20010203elpepiint_8/Tes?print=1), novembre 2010).
- Vidal, A. (1991) "Les activitats industrials a Lluçmajor (1870-1936). De les farineres a la importància del calçat" a Manera, C. i Petrus, J.M. (coord.) *Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca*. Ed. Ajuntament de Palma, Palma de Mallorca, p.135-143.
- Vidal, C. (1994) "La planta hotelera a la badia d'Alcúdia a la dècada dels anys seixanta" a Salvà, P.; Sastre, F. i Aguiló, E. (coords) *El desenvolupament turístic a la Mediterrània durant el segle XX*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, p.247-254.
- Vidal, M.M. (2001) "La estrategia de internalización de las empresas de servicios: el caso del Grupo Barceló" a *Dirección y organización: Revista de dirección, organización y administración de empresas* núm. 25, p.36-46.
- Vidal-Bendito, T. (1969) "Evolución de la agricultura y la propiedad rural en la isla de Menorca, a *Revista de Menorca*, Maó.
- Vidal-Bendito, T. (2001) "Fonaments geogràfics de la història (dialèctica home-territori)" en Vidal Hernández, J.M. (dir) *Enciclopèdia de Menorca. Tom IX. Història I: des dels inicis del poblament a l'època talaiòtica*. Obra Cultural de Menorca, Maó.
- Vidal-Folch, X. i Oppenheimer, W. (16/07/1996) "La UE se cebará en las empresas de EE UU que demanden a las europeas por la ley Helms-Burton" a *El País* 16/07/1996 ([www.elpais.com/articulo/internacional/MATUTES/ABEL/BRITTAN/LEON/UNION\\_EUROPEA/ESTADOS\\_UNIDOS/UNION\\_EUROPEA/ESTADOS\\_UNIDOS/CUBA/UNION\\_EUROPEA/ORGANIZACION\\_MUNDIAL\\_DEL\\_COMERCIO/OMC/elpepiint/19960716elpepiint\\_17/Tes](http://www.elpais.com/articulo/internacional/MATUTES/ABEL/BRITTAN/LEON/UNION_EUROPEA/ESTADOS_UNIDOS/UNION_EUROPEA/ESTADOS_UNIDOS/CUBA/UNION_EUROPEA/ORGANIZACION_MUNDIAL_DEL_COMERCIO/OMC/elpepiint/19960716elpepiint_17/Tes), novembre 2010).
- Vidal-Olivares, J. (2005) "Expansión y crisis de las aerolíneas charter españolas: el caso de Spantax 1959-1988" a *VIII Congreso de la Asociación de Historia Económica*. Universidad de A Coruña, Santiago de Compostela y Vigo, (13-16 de setembre de 2005) ([www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b11\\_vidal\\_olivares.pdf](http://www.usc.es/estaticos/congresos/histec05/b11_vidal_olivares.pdf), gener 2010).
- Vidovic, D. i Paukovic, D. (eds) (2007) *Globalization and neoliberalism. Reflections on Croatian society*. Political Science Research Centre, Zagreb.
- Vila Fradera, J. (1961) *Hoteles, hoy*. Editur, Barcelona.
- Vila Fradera, J. (1997) *La gran aventura del turismo en España*. Editur, Barcelona.
- Villardell, J.E. (2005) *La fundación de Georgetown, Menorca 1771. Patrick Mackellar y el urbanismo militar británico*. Col·legi Oficial d'Arquitectes de Balears, Maó.
- Vilàs (1999b) "Corso" a *Enciclopedia d'Eivissa i Formentera*, vol. 3: 331-338.
- Vilà-Valentí, J. (coord.) (1984) *Les activitats agràries. Geografia de les illes Pitiüses*. Institut d'Estudis d'Eivissa, Eivissa.
- Vilà-Valentí, J. (2000 [1950]) "Formentera. Estudio de Geografía Humana" a *Territoris* núm.3, p.65-116.
- Vilà-Valentí, J. (2000 [1953]) "Ibiza y Formentera, islas de sal" a *Territoris*, núm.3, p.117-156.

- Vilà-Valentí, J. (2000 [1960]) "Los llanos de Sant Mateu y Santa Agnés" a *Territoris* núm.3, p.167-180.
- Vilà-Valentí, J. (2000 [1961]) "El polje de Santa Agnes o Corona (Ibiza)" a *Territoris* núm.3, p.183-189.
- Villas, M. (18/07/2008) "A cidade fantasma de Fadesa en África" a *A Nostra Tera* 18/07/2008 ([www.anosaterra.org/index.php?p=nova&id\\_nova=11446](http://www.anosaterra.org/index.php?p=nova&id_nova=11446), març 2011).
- Viñas, A. (1974) *La Alemania nazi y el 18 de julio : antecedentes de la intervención alemana en la guerra civil española*. Alianza, Madrid.
- Viñas, A. i Collado, C. (2002) "Franco's request to the Third Reich for military assistance" a *Contemporary European History* núm.11, p.191-210.
- Viñas, A.; Viñuela, J.; Eguidazu, F.; Pulgar, C.F. i Florensa, S. (1979) *Política comercial exterior en España (1931-1975)*. Banco Exterior de España, Madrid (2 toms).
- Viúdez, J. (28/05/2010) "Un abogado pagó 30.000 euros a un edil de Estepona" a *El País* 28/05/2010 ([www.elpais.com/articulo/andalucia/abogado/pago/30000/euros/edil/Estepona/elpepiespand/20100528elpand\\_15/Tes](http://www.elpais.com/articulo/andalucia/abogado/pago/30000/euros/edil/Estepona/elpepiespand/20100528elpand_15/Tes), desembre 2010).
- Vives, A. (2002) "El món associatiu empresarial i sindical. Els treballadors del turisme" a Picornell, C.; Sastre, F. i Serra, S. (dirs) *Turisme i societat a les Illes Balears*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.337-352.
- Vives, A. (2005) *Història del Foment del Turisme de Mallorca (1905-2005)*. Foment del Turisme de Mallorca, Palma.
- Vives, S. (2011a) "El entramado del poder financiero-inmobiliario en la producción de ciudad neoliberal. El caso de Palma (Mallorca)" a *Comunicación presentada al XXI Congreso de la Asociación de Geógrafos Españoles (AGE)*, 27-29 octubre 2011 Alicante (en premsa)
- Vives, S. (2011b) "Producing a successful city. Neoliberal urbanism and gentrification in the tourist city. The case of Palma (Majorca)" a *Urban studies research* vol.2011, p.1-13 (<http://downloads.hindawi.com/journals/usr/2011/989676.pdf>, setembre 2011).
- Vogelsanger, J. (2/12/2010) "Zapatero privatiza parte de AENA y baja los impuestos a las PYMES" a *Diario de Mallorca* 2/12/2010, p.36.
- Von Braun, J. i Meinen-Dick, R. (2009) "Land Grabbing" by foreign investors in Developing Countries: risks and opportunities" a *International Food Policy Research Institute Policy Brief* núm.13 ([www.ifpri.org/sites/default/files/publications/bp013all.pdf](http://www.ifpri.org/sites/default/files/publications/bp013all.pdf), abril 2011).
- Vradis, A. i Dalakoglou, D. (eds) (2011) *Revolt and Crisis in Greece: Between a present yet to pass and a future still to come*. AK Press Publishing and Occupied London, Londres.
- Wake, J. (1997) *Kleinwort Benson: The History of Two Families in Banking*. Oxford University Press, Nova York.
- Waldren, J. (2001) *Mallorquins, estrangers i forasters. Paradís i realitat a Mallorca. El cas de Deià*. Documenta Balear, Palma.
- Weber, H. (23/01/2008) "El nazi que vivió en Alcúdia" a *Diario de Mallorca* 23/01/2008 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1782\\_9\\_324892\\_Actual-nazi-vivio-Alcudia](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1782_9_324892_Actual-nazi-vivio-Alcudia), maig 2009).
- Werner, A.M. i Ursúa, J.F. (2005) "La reforma fiscal en México: una asignatura pendiente" a *Revista de Información Comercial Española* núm.821, p.31-58.
- Williams, A.M. (1995) "Capital and the transnationalisation of tourism" a Montanari, A. i Williams, A.M. (eds) *European tourism: regions, spaces and restructuring*. Wiley, Chichester, p.163-176.
- Wrigley, E. A. (1993) *Cambio, continuidad y azar: carácter de la revolución industrial inglesa*. Critica, Barcelona.
- WTO (2005) *Yearbook of tourism statistics* (Format CD-ROM), World Tourism Organisation, Madrid.
- WTO (2010) "Outbound tourism by country 2004-2008" ([http://0-www.wtoelibrary.org.lull.uib.es/content/v486k6/?mode=boolean&k=\(Country:\(\"Germany\"\)\)&sort=Country&sortorder=asc](http://0-www.wtoelibrary.org.lull.uib.es/content/v486k6/?mode=boolean&k=(Country:(\), maig 2010).
- Ximénez de Embrún i González Amso, J. (1947) *Estudio Forestal de la Provincia de Baleares*. Conselleria de Medi Ambient, Palma.
- Yapp, R. (3/04/2011) "Brazil latest base for Islamic extremists" a *The Telegraph* 3/04/2011 ([www.telegraph.co.uk/news/worldnews/southamerica/brazil/8424929/Brazil-latest-base-for-Islamic-extremists.html](http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/southamerica/brazil/8424929/Brazil-latest-base-for-Islamic-extremists.html), abril 2011).
- Yárnóz, C. (9/04/1987) "Un informe del CESID afirma que De Meer dijo a Gaddafi que preveía "realizar un golpe de Estado"" a *El País* 9/04/1987 ([www.elpais.com/articulo/espana/LIBIA/ESPANA/LIBIA/informe/CESID/afirma/Meer/dijo/Gaddafi/preveia/realizar/golpe/Estado/elpepiesp/19870409elpepinac\\_3/Tes](http://www.elpais.com/articulo/espana/LIBIA/ESPANA/LIBIA/informe/CESID/afirma/Meer/dijo/Gaddafi/preveia/realizar/golpe/Estado/elpepiesp/19870409elpepinac_3/Tes), maig 2011).
- Yeldan, E. (2006) "Neoliberal global remedies: from speculative-led growth to IMF-led crisis in Turkey" a *Review of Radical Political Economics* vol.38 núm.2, p.193-213.
- Ynfante, J. (1970) *La prodigiosa aventura del Opus Dei. Génesis y desarrollo de la Santa Mafía*. Ruedo ibérico, París.
- Yrigoy, I. (2010) *La huella glocal de los espacios turísticos litorales: el casod e la Platja de Palma. Evolución, reproducción e impactos*. Tesina del Màster en Estudis Territorials i de la Població, Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona (inèdit).

- Zaragoza, P. (1999) "Actuaciones administrativas" a Bayón, F. (dir.) *50 años del turismo español. Un análisis histórico y estructural*. Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, Madrid, p. 125-151.
- Zayas, C. (26/10/1977) "Formentera y su alcalde" a *El País* 26/10/1977 ([www.elpais.com/articulo/opinion/BALEARES/Formentera/alcalde/elpepiopi/19771026elpepiopi\\_1/Tes/](http://www.elpais.com/articulo/opinion/BALEARES/Formentera/alcalde/elpepiopi/19771026elpepiopi_1/Tes/), juliol 2009).
- Zuñiga, J.A. (11/08/2001) "Elogian ONG la decisión de impedir la creación de complejo turístico en Xcabel" a *La Jornada* 11/08/2001 ([www.jornada.unam.mx/2001/08/11/035n1soc.html](http://www.jornada.unam.mx/2001/08/11/035n1soc.html), gener 2011).



## CAPÍTOL XI\*

### LA TRANSFORMACIÓ DE LES COBERTES DEL SÒL DES DE DIFERENTS MIRADES. LA PETJADA TERRITORIAL EFECTIVA DE LES BALEARS

L'interès per la quantitat i qualitat de sòl (territori) disponible ha estat constant en l'estudi geogràfic. Tanmateix, tal com ens recordava Naredo (2005), sembla com en temps de la nomenada geografia quantitativa es va perdre l'interès en quantificar allò que era entès com el principal objecte d'estudi de la geografia: el territori. En un treball recent (Murray et al., 2005a) s'han passat comptes de les principals iniciatives i estudis sobre la comptabilitat territorial, i s'assenyalava que malgrat la proliferació de projectes internacionals (p.ex. LUCC – Land Use Cover Change Programme), resulta bastant complicat obtenir informació de les cobertes i usos del sòl a diferents escales<sup>1</sup>. Posteriorment, en aquell estudi<sup>2</sup>(Murray et al., 2005) que recollia la minsa informació territorial disponible (ja fos per absència d'estudis, com pel segrest propi de la informació) i de l'estreta vinculació entre la transformació territorial i el deteriorament ambiental, es feren públics els resultats del Corine Land Cover 2000, per l'àmbit de la UE (Image & Corine Land Cover 2000) dels que s'encarregà l'AEMA (Agència Europea de Medi Ambient) i que feu públics a través de la seva pàgina web<sup>3</sup>. La mateixa Agència Europea de Medi Ambient ha impulsat la comptabilitat biofísica (indicadors de sostenibilitat forta), dins la qual els comptes territorials hi juguen un paper central (EEA, 2006).

El fet que els resultats del Corine Land Cover no es publicuessin a l'Estat espanyol fins el 2006 (OSE, 2006) tendria a veure, entre d'altres motius, amb el fet que amb la seva publicació es desvetllaria allò que era *vox populi* a l'Estat espanyol: la festa immobiliària estava devorant insaciablement el territori espanyol, essent un dels territoris de la UE on la degradació territorial semblava ser més intensa<sup>4</sup>.

A l'àmbit de les illes Balears, la preocupació sobre l'ocupació del sòl i la comptabilitat territorial, es pot dir que han estat una constant en l'anàlisi geohistòrica de l'arxipèlag, a més d'uns dels eixos centrals de les lluites socials. Tal com exposaven Riutort i Valdivielso (2004), el moviment ecologista –i altres expressions polítiques antagonistes als poders establerts a les Illes– ha centrat bona part de la defensa de la natura en torn, principalment, a la conceptualització de l'escassetat de sòl (territori) i, alhora, en el risc que comporta el seu consum (o millor dit, la seva transformació-degradació). El consum del territori ha esdevingut en el vehiculador de la noció de crisi ecològica i com a expressió de la insostenibilitat de l'economia balear. Aquella conceptualització d'escassetat territorial aniria vinculada al fet insular i també a les elaboracions científico-teòriques fetes per diversos estudiosos i investigadors (però també per nombrosos artistes des de la literatura, la música, les arts visuals, etc).

Els comptes territorials de les Illes es remunten a la segona meitat del segle XIX, amb el treball de Casimiro Urech i Cifre (1869) que recollia la informació del cens de 1860 i en la que l'objectiu principal era "posar de manifest la conveniència de que se millori la proporció en que avui paguen les províncies i els pobles l'impost territorial" (Urech i Cifre 1869:1). De fet, Urech i Cifre, de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País, conclouïa en el seu estudi la recomanació de disminuir l'impost territorial de l'1,53% a l'1,23%. Els seus resultats es detallen a l'apartat de les "mirades agràries".

Les illes Balears, com a "laboratori" geogràfic fou objecte d'interès per part del geògraf francès Jean Brunhes (1911) i el geògraf britànic E.W. Gilbert (1934, 1936) sobre Mallorca i Menorca. Els geògrafs illencs han estat interessats, des del que es podria definir com a "mirada agrària", per la transformació i comptabilitat del sòl, destacant els treballs de Bartomeu Barceló (1962a, 1962b, 1963) sobre l'extensió i distribució de les terres conreades i no conreades al 1860 i 1960 respectivament a Mallorca, i a Eivissa. El geògraf francès Jean Bisson, també

\* Aquest capítol es va escriure al Port de Sóller (acabada la primera versió al novembre de 2007).

<sup>1</sup> Recentment s'ha anunciat el Global Land Project (GLP, 2005) coordinat pel IHDP (International Human Dimensions Programme) i el IGBP (International Geosphere Biosphere Programme).

<sup>2</sup> Aquell estudi fou presentat a l'estiu del 2003 als cursos d'estiu de la Universidad Complutense de Madrid. José Manuel Naredo m'encarregà que impartís una classe amb el títol "La huella territorial de deterioro ecológico" dins del curs *Las cuentas secuestradas*.

<sup>3</sup> European Environmental Agency [www.eea.europa.eu](http://www.eea.europa.eu).

<sup>4</sup> El gener de 2010 es va presentar el Corine Land Cover 2006.

treballà sobre la transformació del sòl com expressió de la transformació "modernitzadora" de les Illes per la via del turisme de masses, que segons ell uniformitzava els espais insulars (Bisson, 1977). Bisson en la preparació de la seva tesi (1964), i amb les seves constants vingudes a les illes Balears, anà analitzant des de la "contribució a l'estudi de la geografia agrària de les illes" els aprofitaments del sòl. Així mateix, l'extensa tesi de Vicenç Rosselló Verger (1964) sobre el Sud i Sud-est mallorquí aporta una detallada anàlisi dels aprofitaments del sòl de la comarca. Finalment, cal destacar el treball realitzat per Salvà (1975) sobre la utilització agrària del sòl a Mallorca que analitzava l'evolució dels aprofitaments agraris a l'illa a partir dels censos agraris de 1860 i 1960. La major part d'aquests treballs es concentren en la mirada agrària, degut, sobretot, a la font disponible (Cens Agrari), al fort pes de la geografia agrària i al fet dels profunds canvis que es produïen en el territori al temps que es realitzaren aquells estudis, en plena explosió del turisme de masses a l'arxipèlag. Aquelles lectures obririen els estudis geogràfics en el que Brunhes (1964) definia com a usos improductius i destructius del territori.

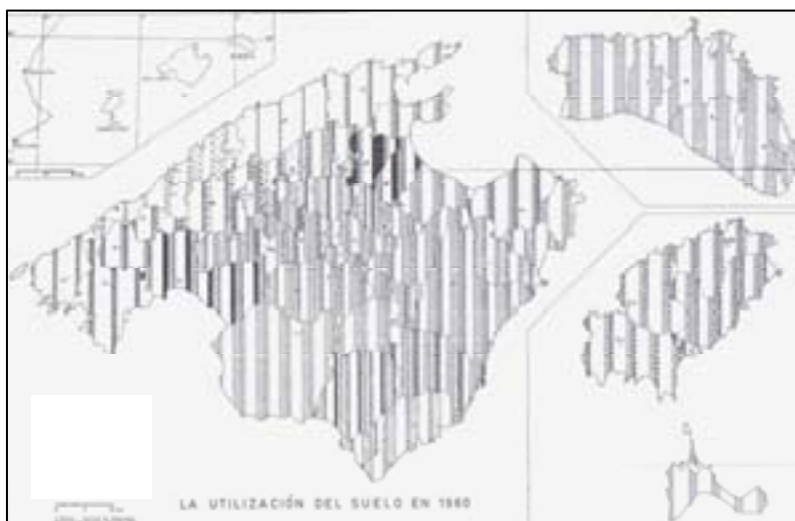


Figura 1. L'aprofitament del sòl a les Balears, 1960 (Font: Bisson, 1964).

Des d'una mirada "urbano-industrial" es podria situar el treball d'Alberto Quintana (1979:20) que sostenia que "aquesta ocupació urbana del sòl per les funcions urbanes, realitzades primordialment a través de l'activitat turística —és a dir, de la producció d'espai per l'oci—, ha contribuït a la seva vegada a un major encolliment del territori, facilitant de nou el procés d'urbanització, en un nou fenomen de creixement espiral i acumulatiu". Quintana (1979) delimità el sòl urbanitzat a partir

de la fotografia aèria de 1973 (escala 1:14000), produint un mapa a escala 1:50000. Considerà com urbanitzat, aquell sòl ocupat per les infraestructures urbano-industrials (assentaments, infraestructures de transports, urbanitzacions sense edificacions, etc).

L'estudi de l'ocupació del territori com expressió de la transformació econòmica i ecològica de l'arxipèlag ha seguit centrant bona part dels estudis geogràfics (Rullan, 2002; Artigues et al., 2006). Emperò, la comptabilitat i localització de les cobertes de sòl no varen rebre l'impuls que hom esperaria després dels exercicis pioners esmentats, i particularment amb l'expansió de les noves oportunitats que brindaven les noves tècniques i tecnologies de la informació aplicades a la geografia (p.ex. teledetecció, sistemes d'informació geogràfica, etc). En motiu de l'elaboració de les DOT (Directrius d'Ordenació del Territori) es va dur a terme, per part del Gabinet d'Anàlisi Ambiental i Territorial (GaaT SL)<sup>5</sup>, un estudi preliminar al 1996 sobre *La problemàtica del sòl no urbanitzable a les Illes Balears. Dinàmica ocupacional en el sòl no urbanitzable. Anàlisi formal*. Aquell estudi elaborà una cartografia a escala 1:50000 de les ocupacions principals de sòl rústic entre 1973 i 1995, anys dels quals es disposava de fotografia aèria (a escala 1:14000 i 1:20000 respectivament).

Arran del treball sobre la petjada ecològica de les illes Balears entre 1989 i 1998 (Murray, 2002) es va detectar la disparitat de la informació territorial i, per tant, la necessitat d'elaborar una informació territorial alfanumèrica (comptes territorials) que a més es presentàs

<sup>5</sup> [www.qaat.es](http://www.qaat.es) (novembre 2007).

cartogràficament i així poder discriminar les ubicacions corresponents de cada coberta del sòl, al temps que permetre de forma sistemàtica l'anàlisi de la seva evolució. En el nostre primer treball sobre la petjada ecològica de les Balears i en posteriors reflexions al respecte (Murray et al., 2005b) s'ha exposat que per consolidar la petjada ecològica com un indicador universal de sostenibilitat forta s'ha aprofundit més en el càlcul del que es podria definir com a petjada "virtual", és a dir la traducció territorial del metabolisme socioeconòmic; però s'ha incidit molt menys en la comptabilitat territorial i les petjades efectives que tenen lloc sobre un determinat territori, és a dir la "petjada efectiva"<sup>6</sup>.

L'oportunitat que brindà el CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears) a Macià Blázquez i Ivan Murray, de codirigir el projecte "Indicadors de sostenibilitat del turisme de les illes Balears" al maig de 2000, va permetre iniciar una comptabilitat integradora -amb variables biofísiques, socials, demogràfiques i monetàries- de l'arxipèlag. Dins d'aquest context es va incloure la comptabilitat territorial. Els geògrafs Miquel Àngel Escanelles i Antoni Pons Esteva (GaaT SL) s'encarregaren de dur el gruix d'aquesta part de la recerca, tot recuperant aquell estudi preliminar de les DOT en el que ells mateixos havien participat. No obstant, la complexitat de dur endavant una comptabilitat i cartografia d'aquest tipus, va fer que no es podes aprofundir massa més en la matèria del que havia estat aquella primera aportació de la segona meitat dels 1990 (Blázquez et al., 2002).

El juny del 2001, dins dels preparatius del *Fòrum per a la sostenibilitat de les illes Balears*, José Manuel Naredo<sup>7</sup>, qui havia participat en l'elaboració del treball "Evaluación de la pérdida de suelo agrícola debido al proceso de urbanización" per la Comunitat de Madrid (García Zaldivar et al., 1984), proposà elaborar instruments d'informació per tal de raonar sobre la "incidència de l'espècie humana sobre els territoris insulars", mitjançant l'elaboració d'inventaris territorials i la cartografia de la "petjada efectiva de deteriorament ecològic". Naredo ajudà a establir una col·laboració entre diferents àrees de l'administració autonòmica (Conselleria de Medi Ambient -*Fòrum per a la sostenibilitat de les illes Balears*-, Conselleria d'Ordenació del Territori -SITBSA- i Conselleria de Turisme -CITTIB-) per dur endavant l'anàlisi territorial<sup>8</sup>. D'aquesta manera es van poder aconseguir els mitjans materials (fotografies aèries i crematístics) i humans per realitzar una lectura diacrònica de les cobertes del sòl de les illes Balears i així detectar els canvis ocorreguts al llarg del procés de "modernització balear" o la via d'inserció del capitalisme balear en el capitalisme global (Blázquez i Murray, 2003a).

Antoni Pons (GaaT SL) coordinà les tasques de fotointerpretació i cartografia de les cobertes del sòl a partir de les fotografies aèries dels anys: 1956, 1973, 1995 i 2000<sup>9</sup>. Tot partint de la base del treball anteriorment esmentat, realitzat pel GaaT al 1996, la cartografia resultant a escala 1:50000 (Pons-Esteva, 2003). Es pot dir que aquest treball presenta un caràcter pioner en el context espanyol, en analitzar un període tan llarg de temps: des de les primeres fotografies aèries disponibles<sup>10</sup>, fins als resultats territorials coincidents amb el període de l'anomenada "bombolla immobiliària" estatal i balear. A més, en el moment d'elaborar i publicar els resultats del citat estudi (Blázquez i Murray, 2003a) no havia senyals en aquells

<sup>6</sup> L'equip liderat per Marina Fischer-Kowalski del IFF vienès està treballant en aquesta línia, intentant vincular el metabolisme socioeconòmic amb les petjades efectives i virtuals. Així mateix, el grup d'historiadors encapçalats per Ramon Garrabou i Enric Tello estan dirigint les seves línies de recerca històrica en direccions properes a les del IFF.

<sup>7</sup> Al Seminari "Noció de sostenibilitat i la seva aplicació a les illes Balears". 21 de juny de 2001, Direcció General d'Arquitectura i Habitatge.

<sup>8</sup> El fet que Ivan Murray coordinàs el *Fòrum per a la sostenibilitat de les illes Balears* i codirigís el projecte "indicadors de sostenibilitat del turisme a les Illes Balears" va facilitar que aquella proposta llançada per Naredo acabàs fructificant.

<sup>9</sup> La fotografia de 1956 era a escala 1:14000, mentre que la resta eren a una escala 1:20000.

<sup>10</sup> L'equip encapçalat per Ricardo García Zaldivar i José Manuel Naredo (2008) ha dut a terme el projecte: "Estudio sobre la ocupación (directa e indirecta) de suelo por usos urbano-industriales, aplicado a la Comunidad de Madrid" mitjançant un conveni entre el Ministeri de Medi Ambient i la Universitat Politècnica de Madrid. Aquest treball és un punt de partida important no tan sols per l'anàlisi de l'evolució de les cobertes del sòl -el que els autors anomenen la petjada efectiva-, sinó que presenta la novetat d'analitzar de forma juxtaposta dita evolució junt amb el que els planejaments diversos preveuen i també es pot comprovar les contradiccions entre el que hi ha sobre el territori i el que la normativa diu que hi ha d'haver.

Paral·lelament al projecte coordinat per Naredo, el GIST (Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori) de la UIB (Universitat de les Illes Balears) ha dut a terme una nova fotointerpretació-cartografia i comptabilitat territorial a partir de la fotografia aèria de l'any 2006, tot adaptant aquesta i les restants bases cartogràfiques a la nomenclatura emprada en el Corine Land Cover. Aquesta informació es va presentar a finals del 2009 -quan aquest capítol ja estava realitzat- i forma part del projecte d'investigació titulat "La funcionalización turística de las Islas Baleares (1955-2000): adaptación territorial y crisis ecológica del archipiélago" (SEJ2006-07256/GEOG) de la Direcció General d'Investigació del Ministeri d'Educació i Ciència, dut a terme entre l'octubre de 2006 i el desembre de 2009.

moments que s'anà a publicar el CLC 2000 (Corine Land Cover 2000), que podia tenir una lectura política gens afalagadora de cara a un Govern espanyol que havia promogut un marc regulatori que intensificava les dinàmiques turístico-immobiliàries.

Finalment, l'OSE (Observatori de la Sostenibilitat a Espanya)<sup>11</sup> publicava a l'any 2006 els resultats del CLC (Corine Land Cover) elaborats per l'Institut Geogràfic Nacional (depenent del Ministeri de Foment). El CLC es va elaborar a partir d'imatges satèl·lit dels anys 1986-1987 i 2000, resultant en una cartografia a escala 1:100000 i amb la unitat mínima cartografiada de 25 Ha i una amplada mínima dels elements lineals de 100 m<sup>12</sup>. Mentre que la cartografia elaborada al sí del CITTIB (Blázquez i Murray, 2003a) contemplava 2 nivells de cobertura del sòl, 3 categories al primer nivell i 11 categories al segon nivell (taula 1); la nomenclatura del Corine Land Cover contemplava 5 nivells, 5 categories al primer nivell, 15 categories al segon nivell, 44 categories al tercer nivell, i 66 categories al cinquè nivell. No obstant, en el cas del CLC, els nivells 1, 2 i 3 es mantenen constants entre el 1987 i el 2000, però en el nivell 5 s'han introduït canvis en la nomenclatura amb la incorporació de 19 noves categories (taula 2).

<b>Taula 1. Llegendes de les cobertes del sòl. Estudi CITTIB (Font: Blázquez i Murray, 2003a).</b>	
<b>Nivell 1</b>	<b>Nivell 2</b>
1. Superfícies artificials	1.1. Usos urbans
	1.2. Pedreres i camps de golf
2. Usos agraris	2.1. Arbrat de secà
	2.2. Secà sense arbrat
	2.3. Oliverar
	2.4. Arbrat de reguiu
	2.5. Reguiu sense arbrat
3. Usos naturals	3.1. Boscos
	3.2. Garriga
	3.3. Carritxeres i roques despallades
	3.4. Zones humides i aigua

<sup>11</sup> OSE: [www.sostenibilidad-es.org](http://www.sostenibilidad-es.org) (juny 2007).

<sup>12</sup> El cost del projecte Image 2000 & Corine Land Cover per l'Estat espanyol ha estat d'uns 3,12 €/Km<sup>2</sup>.

Taula 2. Llegenda del Corine Land Cover des de nivell 1 a nivell 5 (projecte CORINE Land Cover 1990) (Font: OSE, 2006:73).									
núm. CLC1	CLC 1	núm. CLC2	CLC 2	núm. CLC3	CLC 3	núm. CLC5	CLC 5		
1	Superfícies artificials	1	Zones urbanes	1	Teixit urbà continu	1	Teixit urbà continu		
				2	Teixit urbà discontinu	2	Estructura urbana laxa		
		2	Zones industrials, comercials i de transports	3	Zones industrials, comercials i de transport.	4	Zones industrials o comercials		
				4	Xarxes viàries, ferroviàries i terrenys associats.	5	Autopistes, autovies i terrenys associats.		
				5	Zones portuàries	6	Zones portuàries		
				6	Aeroports	7	Aeroports		
		3	Zones d'extracció minera, abocadors i de construcció	7	Zones d'extracció minera	8	Zones d'extracció minera		
				8	Abocadors de residus i enderrocs	9	Abocadors de residus i enderrocs		
				9	Zones en construcció	10	Zones en construcció		
		4	Zones verdes artificials no agrícoles	10	Zones verdes urbanes	11	Zones verdes urbanes		
				11	Instal·lacions esportives i recreatives	12	Instal·lacions esportives i recreatives		
		2	Zones agrícoles	5	Terres de conreu	12	Terres de conreu de secà	13	Terres de conreu de secà
						13	Terrenys regats permanentment	14	Conreus herbacis de reguiu
						15		Altres zones d'irrigació	
6	Conreus permanents			14	Arrossar	16	Arrossar		
				15	Vinyes	17	Vinyes		
				16	Fruiters	18	Fruiters de secà		
						19	Fruiters tropicals		
						20	Cítrics		
21	Altres fruiters en reguiu								
22	Olivars								
7	Prats i prades			18	Prats i prades	23	Praderies		
8	Zones agrícoles heterogènies	19	Conreus anuals associats amb conreus permanents	24	Conreus anuals associats amb conreus permanents				

				20	Mosaic de conreus	25	Mosaic e conreus anuals amb praderies i/o pastures		
				26	Mosaic de conreus permanents				
				27	Mosaic de conreus anuals amb conreus permanents				
			Zones agrícoles heterogènies	21	Terrenys principalment agrícoles però amb importants espais de vegetació natural	28	Terrenys principalment agrícoles però amb importants espais de vegetació natural		
			Zones agrícoles heterogènies	22	Sistemes agroforestals	29	Sistemes agroforestals		
		3	Zones forestals, vegetació natural i espais oberts.	10	Bosc	23	Bosc de frondoses	30	Forestal. Perennifòlies
								31	Laurisilva macaronèsica
								32	Forestal. Caducifòlies
						33	Altres frondoses de plantació		
						24	Bosc de coníferes	34	Forestal. Pinàcies
35	Savines i ginebrons								
25	Bosc mixt			36	Forestal. Bosc Mixt				
11	Espais de vegetació arbustiva i/o herbàcia			26	Pastures naturals	37	Pastures supraforestals		
						38	Altres pastures		
				27	Landa i matollars mesòfils	39	Landa i matollars mesòfils		
						40	Matollar d'ericàcies macaronèsic		
				28	Vegetació esclerofil·la	41	Forestal. Formacions de matollar dens o mig dens		
						42	Matollar subarbustiu o arbustiu molt poc dens		
29	Forestal. Matollar boscós de transició			43	Forestal. Matollar xeròfit macaronèsic				
44	Forestal. Matollar boscós de transició								
12	Espais oberts amb poca o sense vegetació			30	Platges, dunes i arenals	45	Platges, dunes i arenals		
						46	Roques despullades amb fort pendent		
				31	Roquissars	47	Afloraments rocallosos, rossegueres		
						48	Colades làviques quaternàries		
				32	Espais amb vegetació escassa	49	Espais amb vegetació escassa		
						50	Xeroestepa subdesèrtica		
						51	Clots o Zones en procés d'erosió.		
						52	Espais oròfits altitudinals i altres roquissars amb vegetació escassa		
33	Zones cremades	53	Zones cremades						
34	Glacials o neus permanents	54	Glacials o neus permanents						
4	Zones humides	13	Zones humides continentals	35	Zones humides i zones pantanoses	55	Zones humides i zones pantanoses		

			36	Torberes i prats torbosos	56	Torberes i prats torbosos	
		14	Zones humides litorals	37	Maresma	57	Maresma
				38	Salines	58	Salines
				39	Zones planes intermareals	59	Zones planes intermareals
5	Superfícies d'aigua	15	Superfícies d'aigua	40	Cursos d'aigua	60	Rius i cursos naturals
						61	Canals artificials
						62	Llacs i llacunes
				41	Làmines d'aigua	63	Embassaments
		16	Aigües marines	42	Llacunes costaneres	64	Llacunes costaneres
						43	Estuaris
				44	Mar i Oceans	66	Mar i Oceans

A continuació passarem a analitzar l'evolució de la petjada territorial efectiva, les cobertes del sòl de les illes Balears, des de **tres "mirades"** complementàries: la "**mirada forestal**", la "**mirada agrària**" i la "**mirada integradora**". Cadascuna d'aquestes mirades es centra en aquell àmbit d'interès pel qual han estat projectades i dissenyades. Així, els inventaris forestals aixecats per part d'ICONA (Institut de Conservació de la Naturalesa) i posteriorment per la Direcció General de Conservació de la Naturalesa (Ministeri de Medi Ambient) dirigeixen la seva mirada als espais forestals, incidint només de passada en les altres cobertes del sòl. Els censos agraris elaborats per l'INE (Institut Nacional d'Estadística) i els Anuaris estadístics<sup>13</sup> del Ministeri d'Agricultura, Alimentació i Pesca (especialment la part corresponent a l'enquesta anual de superfícies i rendiments dels cultius) aporten una informació molt valuosa sobre l'aprofitament agrari del sòl, amb els seus corresponents rendiments. No obstant, tot allò que no entra en les parcel·les agràries resta fora de la xarxa analítica, i així una creixent part del territori que es va "desagraritzar", va quedant al marge d'aquesta anàlisi. A més, els resultats dels censos agraris es presenten de forma alfanumèrica però no cartogràfica, essent aquesta una desavantatge a l'hora de plantejar uns comptes territorials que tinguin, a més, una cert caire pràctic i "territorialitzat" a l'hora de prendre decisions sobre el territori<sup>14</sup>. En darrer lloc, la mirada "integradora" parteix d'una perspectiva ecosistèmica, a partir de la qual s'analitzen totes les cobertes amb la mateixa intensitat. Nogensmenys, aquesta "mirada integradora" sovint presenta un esbiaix vers les cobertes "urbano-industrials" que són precisament aquelles més desateses per les dues mirades prèviament esbosades. Per tant, seria recomanable la confluència de les tres mirades en una mirada equilibrada que recollís de forma sistemàtica les cobertes del sòl.

Es presentaran els principals resultats<sup>15</sup> de la recollida d'informació a partir de fonts diverses que es corresponen amb les tres mirades exposades, i s'intentarà establir en primer lloc una correspondència entre la mirada forestal i l'agrària, i una lectura final comparativa. Cal recordar que el motiu pel qual es presenta aquest apartat sobre les cobertes del sòl és que seguint la metodologia de la petjada ecològica, exposada inicialment per Wackernagel i Rees (1996), resulta imprescindible una comptabilitat adequada del que els citats autors denominen la *biocapacitat* que vendria definida per les cobertes del sòl. Cada coberta del sòl representa unes determinades bioproduccions, excepte les encimentades que es converteixen en àrees creixentment entròpiques. Finalment, s'acabarà estimant el "repartiment del pastís" territorial i marítim entre la població resident i l'Índex de Pressió Humana (població resident més població flotant) que seria, seguint la nomenclatura descrita per Wackernagel i Rees (1996) la biocapacitat per càpita a les illes.

### 11.1. LES COBERTES DEL SÒL DES DE LA "MIRADA FORESTAL" (1947-2002).

La "mirada forestal" de les illes Balears ens permet cobrir un període que va des del treball realitzat per Joaquin Ximénez de Embrún i González-Arno<sup>16</sup>, enginyer de monts del Districte Forestal de Balears, el 1947 als inventaris forestals dels anys 1971, 1992 i 2002. El treball de Ximénez de Embrún (1947) s'ocupà d'analitzar les interaccions entre les activitats humanes i els sistemes forestals, incidint en els aspectes de l'encara existent economia forestal. La superfície forestal de les Balears era en plena època autàrquica de 123 mil Ha (25% de la superfície balear) que es distribuïa entre: 87 mil Ha a Mallorca (24,1% de la superfície insular); 20,7 mil Ha a Eivissa (36,5% de la superfície insular); 14,2 mil Ha a Menorca (20,5% de la superfície insular); i 1,1 mil Ha (14,6% de la superfície insular) a Formentera. La major part de la coberta forestal es corresponia a formacions boscoses en les que predominava el *Pinus halepensis* amb 43,6 mil Ha (35,4% de la superfície forestal); i el que Ximénez de Embrún (1947) definia com a matollar –(la garriga i la màquia) dominat per l'ullastre, *Olea europaea*, i

<sup>13</sup> Anuari estadístic del MAPA (Ministeri d'Agricultura, Alimentació i Pesca) a [www.mapa.es/es/estadistica/pags/anuario/introduccion.htm](http://www.mapa.es/es/estadistica/pags/anuario/introduccion.htm), juny 2006.

<sup>14</sup> Des de la mirada agrària es compta amb els mapes de conreus i aprofitaments elaborats pel MAPA, disponibles a escala 1:25000, però per períodes de temps massa espaiats.

<sup>15</sup> La informació completa es pot consultar en l'Annex Capítol XI.

<sup>16</sup> Seria oportú i interessant analitzar els treballs i propostes realitzades per aquest enginyer de monts aragonès que recalà a les illes. El seu treball es pot consultar a la Direcció General de Biodiversitat de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears. El biòleg Joan Mayol en un text inèdit ("Parcs, polítics i propietaris: una batalla a Mallorca els anys 40") introdueix la figura de J. Ximénez de Embrún com un dels pioners de la conservació de la natura a les Balears.



les ericàcies- i pasturatge (carritxeres) amb predomini de *Ampelodesmos mauritanica* que han esdevingut en zones de pasturatge després d'un intens procés d'intervenció antròpica. La coberta del matollar i pasturatge cobria unes 50,4 mil Ha (40,97% de la superfície forestal).

		<b>Mallorca</b>	<b>Eivissa</b>	<b>Formentera</b>	<b>Menorca</b>	<b>Balears</b>
<b>Alzinar Pur</b>	Superfície (Ha)	1.338	0	0	0	1.338
	% (forestal illa)	1,54	0	0	0	1,09
<b>Mixt Alzinar i Pins</b>	Superfície (Ha)	7.918	0	0	1.670	9.588
	% (forestal illa)	9,1	0	0	11,75	7,78
<b>Mescla pins</b>	Superfície (Ha)	15.434	0	0	2.147	17.581
	% (forestal illa)	17,73	0	0	15,11	14,27
<b>Pinar pur</b>	Superfície (Ha)	29.654	12.150	600	1.200	43.604
	% (forestal illa)	34,06	58,6	50,85	8,45	35,4
<b>Matollar i pasturatge</b>	Superfície (Ha)	32.690	8.585	580	8.608	50.463
	% (forestal illa)	37,55	41,4	49,15	60,59	40,97
<b>Total forestal</b>	Superfície (Ha)	<b>87.054</b>	<b>20.735</b>	<b>1.180</b>	<b>14.208</b>	<b>123.177</b>

Les posteriors lectures de les cobertes del sòl des de la "mirada forestal" es realitzen a partir de la informació obtinguda dels tres Inventaris Forestals que cobreixen el període que va des de 1965 a 1999. És a dir, cobreixen el període d'inserció de les Balears al turisme de masses i la seva conversió en un espai semiperifèric del capitalisme europeu-global, especialitzat en la funcionalització turístic-immobiliària.

A la taula 4 es presenten els resultats del primer Inventari Forestal Nacional (IFN1) a les illes Balears que fou elaborat a partir de la recollida d'informació del 1965. En aquest inventari es pot veure com la superfície forestal cobria 176,59 Ha (35,22 % de les illes) i que havia augmentat en 53,4 mil Ha la seva extensió respecte de 1947. En quant a l'ocupació de les diferents cobertes forestals es pot veure com les coníferes cobrien 80,6 mil Ha (16,08% del territori balear) amb un increment de 19,4 mil Ha respecte la superfície ocupada per les cobertes de "mescla pins" i "pinar pur" de l'estudi de Ximénez de Embrún (1947). L'alzinar cobria al 1965 unes 16,1 mil Ha (3,22 de la superfície de les Balears) i hauria experimentat una expansió de prop de 5,2 mil Ha respecte de les cobertes de "mixt alzinar i pins" i "alzinar pur" de l'any 1947. Finalment, el matollar i pasturatge, al que hi afegim la coberta d'*Olea europaea*, sumava 79,1 mil Ha (15,78% de les superfície de les Balears) suposant un increment de 28,6 mil Ha entre el 1965 i el 1947. Aquest progressiu avanç de les cobertes forestals està relacionat amb l'abandonament de les activitats agrosilvopastorils (carboneig, pastures, tales per fusta, conreus, etc) que s'ha produït a l'arxipèlag balear en adoptar el "monocultiu turístic" i l'extrema dependència dels combustibles fòssils (Gil-Sánchez et al., 2002).

A més, el IFN1 incloïa les cobertes corresponents a terres de conreu, improductiu (assentaments, infraestructures, pedreres, etc) i les superfícies d'aigua. A grans trets, és a dir sense diferenciar, a l'any 1965 i d'acord amb el IFN1 hi havia unes 284,6 mil Ha de terres de conreu (56,78% de la superfície de les Balears), unes 39,3 mil Ha de sòl improductiu (7,84%) i 804 mil Ha de superfícies d'aigua (0,16%).

		<b>Ha.</b>	<b>%</b>
Coníferes	<i>Pinus halepensis</i>	54.705	10,91%
	Altres coníferes	25.897	5,16%
	<b>Total coníferes</b>	<b>80.602</b>	<b>16,08%</b>

Fronloses	<i>Quercus ílex</i>	16.150	3,22%
	<i>Olea europaea</i>	9.899	1,97%
	Altres frondoses	720	0,14%
	<b>Total frondoses</b>	<b>26.769</b>	<b>5,34%</b>
<b>Matollar i pasturatge</b>		<b>69.219</b>	<b>13,81%</b>
<b>Total forestal</b>		<b>176.590</b>	<b>35,22%</b>
Terres de Conreu		284.698	56,78%
Improductiu		39.308	7,84%
Aigües		804	0,16%
<b>Total</b>		<b>501.400</b>	<b>100%</b>

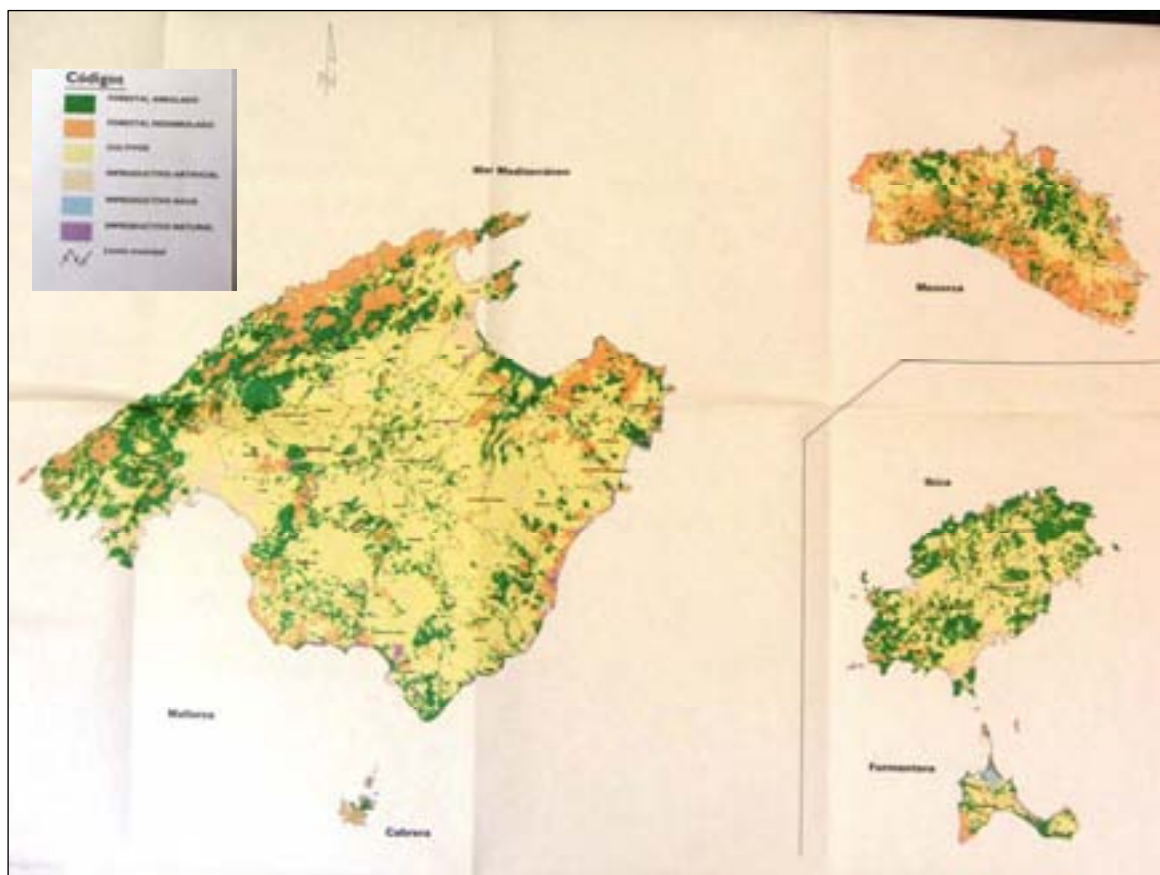
El Segon Inventari Forestal Nacional (IFN2) representà un canvi metodològic respecte del primer, en el que s'adoptaren certes novetats que anaven des d'aspectes metodològics a conceptuals (p.ex. canvis en la definició de certes cobertes forestals). Uns canvis que s'han consolidat en el Tercer Inventari Forestal Nacional, en el que s'han aplicat totes les facilitats que permeten els nous SIG (Sistemes d'Informació Geogràfica), així com la conceptualització dels ecosistemes forestals com quelcom més que "plantacions d'arbres" (Ministerio de Medio Ambiente, 2002). La taula 5 conté la síntesi dels resultats del IFN2, en el que a diferència del IFN1 tenim les dades desagregades per Mallorca, Menorca i Pitiüses. Les cobertes forestals ocupaven al 1987 un total de 203,9 mil Ha (40,85% de la superfície de les Balears) que si ho comparam amb les de 1965, suposa un increment de 27,3 mil Ha. Per illes, els ecosistemes forestals ocupaven el 59% de la superfície de Menorca (41,2 mil Ha), el 45% de les Pitiüses (29,4 mil Ha) i el 37% de Mallorca (133,2 mil Ha). En quant a les cobertes forestals, les arbrades sumaven 122,4 mil Ha (60% del total forestal), mentre que els desarborats sumaven 81,4 mil Ha (40% de la superfície forestal). La proporció arbrat – desarborat és desigual en cadascun dels espais insulars; així Mallorca presenta una proporció semblant a la mitjana de les Balears (60% arbrat, 40% desarborat), mentre que Menorca presentava una proporció inversa amb major pes del forestal desarborat (40% arbrat, 60% desarborat) i les Pitiüses tenien una proporció molt més important de la coberta forestal arbrada (83,1% arbrada i 16,9% desarborada).

En quant a la resta de cobertes del sòl, des de la mirada forestal que ens ofereix el IFN2, a l'any 1987 hi hauria unes 262,5 mil Ha de terres de conreu (52,59% del territori balear) que en el cas de Menorca representaria una fracció inferior a la mitjana balear, essent del 32,7% (22,7 mil Ha), mentre que a Mallorca i Pitiüses era del 57,49% de la superfície mallorquina i 46,43% de la pitiüsa<sup>17</sup>. Finalment, els sòls improductius es presenten desglossats, podent-se diferenciar entre improductiu artificial, natural i d'aigües. La coberta de sòl improductiu (sense aigües) sumaria al 1987 unes 32,1 mil Ha (6,45% de la superfície balear) que seria, d'acord amb els Inventaris Forestals Nacionals, unes 7,1 mil Ha inferiors respecte les de 1965 del IFN1. Aquesta disminució de superfície improductiva detectada, es deu segons Gil-Sánchez et al. (2002) als canvis metodològics esmentats i segons els quals certes superfícies que s'havien comptabilitzat anteriorment com improductives passen a formar part dels sistemes forestals. Si ens centram en els improductius artificials, cal apuntar que aquesta coberta cobriria el 4,39% de la superfície de les Balears (21,89 mil Ha), essent l'illa de Mallorca la més artificialitzada (4,92% del territori) i Menorca la menys (2,16% del territori). Finalment, la coberta "improductiu aigües" presentava una disminució notable respecte de la superfície que aquesta coberta ocupava al 1965, passant de 804 mil Ha al 1965 a 545 mil Ha al 1987.

<sup>17</sup> La informació del IFN2 no ens permet diferenciar entre Eivissa i Formentera, per la qual cosa s'ha d'analitzar aquestes illes com si d'una sola unitat es tractàs, cosa que no encaixa amb la realitat geogràfica que ens obligaria a analitzar cada illa com a unitat.

Taula 5. Cobertes del sòl des de la "mirada forestal", 1987 (Font: IFN2- ICONA/MAPA: 1992: 56)									
		Mallorca		Menorca		Pitiüses		Balears	
		Ha.	%	Ha.	%	Ha.	%	Ha.	%
Forestal	Mixt ( <i>Juniperus phoenicea</i> , <i>Pinus halepensis</i> , <i>Olea europaea</i> ).	8.050	2,21	184	0,26	361	0,55	8.595	1,72
	Fronzoses ( <i>Olea europaea</i> )	4.437	1,22	864	1,24		0,00	5.301	1,06
	Coníferes ( <i>Pinus halepensis</i> )	53.229	14,60	7.702	11,09	24.122	37,06	85.053	17,04
	Mixt ( <i>Pinus halepensis</i> , <i>Quercus ilex</i> , <i>Olea europaea</i> )	9.149	2,51	4.284	6,17	0	0,00	13.433	2,69
	<i>Quercus ilex</i>	7.112	1,95	2.981	4,29		0,00	10.092	2,02
	<b>Total forestal arbrat</b>	<b>81.977</b>	<b>22,48</b>	<b>16.015</b>	<b>23,05</b>	<b>24.483</b>	<b>37,61</b>	<b>122.475</b>	<b>24,54</b>
	<b>Forestal desarborat</b>	<b>51.260</b>	<b>14,06</b>	<b>25.203</b>	<b>36,27</b>	<b>4.965</b>	<b>7,63</b>	<b>81.427</b>	<b>16,31</b>
	<b>Total Forestal</b>	<b>133.237</b>	<b>37</b>	<b>41.218</b>	<b>59,3</b>	<b>29.447</b>	<b>45</b>	<b>203.902</b>	<b>40,85</b>
Terres de Conreu		209.591	57,49	22.719	32,70	30.223	46,43	262.533	52,59
Improductiu artificial		17.931	4,92	1.499	2,16	2.463	3,78	21.893	4,39
Improductiu natural		3.752	1,03	3.939	5,67	2.605	4,00	10.295	2,06
Improductiu aigües		87	0,02	104	0,15	353	0,54	545	0,11
<b>Total (Ha)</b>		<b>364.598</b>	<b>100</b>	<b>69.479</b>	<b>100</b>	<b>65.091</b>	<b>100</b>	<b>499.168</b>	<b>100</b>

Figura 2. Mapa de les cobertes del sòl del IFN2 (ICONA/MAPA, 1992) (escala original 1:250000).



El darrer Inventari Forestal Nacional, publicat pel Ministeri de Medi Ambient el 2002 es realitzà a partir de fotografies aèries dels anys 1997 i 1998 (escala 1:40000) i els treballs de camp a principis de 1999. El propi IFN3 en la introducció metodològica estableix que "s'ha marcat com nou objectiu del IFN3 l'avaluació d'aquells paràmetres dels monts que han de satisfer les citades necessitats antigues i modernes, definint-se com l'inventari dels sistemes forestals en el que s'integraran, amb el mateix rang, els indicadors de les funcions o aspectes productius, protectors ecològics i recreatius que caracteritzen i donen personalitat als espais forestals en els que l'home és un element més encara que, això sí, el més important" (Ministerio de Medio Ambiente 2002:24). És a dir, el IFN3 profunditza en una "nova mirada forestal" que s'allunyà de les mirades que podríem dir de tall "enginyeril", per adoptar un enfocament més ecosistèmic<sup>18</sup>.

A les portes del segle XXI la superfície forestal de les Balears cobria un total de 223,6 mil Ha (40,85% del territori). Aquesta es distribueix, per una banda, entre les superfícies arbrades amb 186,3 mil Ha, de les quals 170,9 mil Ha correspondrien a mont arbrat (bosc), mentre que la resta correspon a mont arbrat dispers (coberta arbòria inferior al 20%) amb 15,4 mil Ha. I per altra banda entre les forestals desarborades amb o sense vegetació superior que assolien 37,2 mil Ha. A diferència dels altres IFN, en el tercer allò que s'havia considerat com improductiu natural s'incorpora dins de les cobertes forestals o en les zones humides i superfícies d'aigua. Si es compara la superfície forestal del IFN3 respecte de la contemplada al IFN2, es pot dir que aquesta coberta de sòl ha crescut entre el 1987 i el 1999 unes 19,6 mil Ha. Si s'observa el mapa del IFN3, es pot veure com els ecosistemes forestals predominants a les Balears són els que en la llegenda apareixen sota la denominació de mixtos (*Pinus halepensis*, *Quercus ilex*, *Olea europaea*, etc) que ocupaven prop de 82,9 mil Ha. En quant a l'anàlisi per illes, es pot contemplar com Menorca i Formentera són les illes en les que la coberta forestal representa una major proporció de tota la superfície insular, amb 39,3 mil Ha (56,6% de tot el territori) i 4,5 mil Ha (54,5% de tot el territori) respectivament.

En quant a l'anàlisi de les superfícies agrícoles, el IFN3 estableix que hi havia un total de 249,85 mil Ha (50,05% de la superfície de l'arxipèlag), experimentant una disminució de 12,6 mil Ha respecte del IFN2 (amb dades de 1987). Aquesta disminució ha estat protagonitzada, sempre seguint com a font dits inventaris forestals, per la major de les illes que ha perdut 15,5 mil Ha; mentre que Menorca ha incrementat la seva superfície agrícola en 3,6 mil Ha i les Pitiüses no han experimentat gairebé cap canvi en quant a l'extensió d'aquesta coberta de sòl. En tot cas, cal assenyalar el que es desprèn dels treballs elaborats al cas de Mallorca per Jaume Binimelis (1999), en el sentit que el predomini de cobertes del sòl agrícoles no vol dir que les funcions (usos) que aquestes allotgen hagin de ser necessàriament de tipus agrari, sinó que tal com apuntà Alberto Quintana a la seva tesi doctoral de la segona meitat dels 1970, les funcions urbano-turístiques s'han anat escampant per tot el territori (Quintana, 1979).

La superfície artificial fa esment a cobertes del sòl improductives per haver estat segellades i/o transformades per l'acció antròpica, però que a diferència de les agrícoles que també són artificials –fetes per la mà de l'home– tenen una bioproduktivitat nul·la (o quasi nul·la). Com es pot veure a la taula 7, la coberta de sòl artificial era de 21,69 mil Ha (4,35% de la superfície balear), que respecte del IFN2 suposa una disminució de 200 Ha. Aquesta dada perd verosimilitud quan durant aquest període s'ha intensificat notablement el procés d'urbanització i artificialització del territori (Rullan, 1999; Rullan, 2002); per la qual cosa la coberta de sòl artificial hauria de ser superior a la detectada al IFN2. Si s'analitza l'evolució del sòl superficial per illes, es pot observar que Menorca i les Pitiüses experimenten un increment de la superfície artificial del 125% (1,87 mil Ha) i del 46% (1,13 mil Ha) respectivament, en el període que cobreix els dos inventaris forestals. Mentre que la superfície artificial a Mallorca s'hauria minvat, d'acord amb aquestes fonts, un 17,9% (-3,2 mil Ha), la qual cosa no quadra amb les dinàmiques turístico-immobiliàries que ha experimentat l'illa.

Finalment, les superfícies d'aigua i les zones humides ocupaven 4016 Ha (0,8% de la superfície de les Balears) quan a l'anterior IFN2, aquesta coberta del sòl només ocupava 545 Ha. El motiu pel qual els comptes d'aquestes superfícies s'han multiplicat per 7,36 és que la conceptualització d'aquest tipus de coberta s'ha vist també alterat. A l'IFN3 no es comptabilitza

<sup>18</sup> El IFN 3 conté un excel·lent estudi sobre la transformació dels ecosistemes forestals i les intervencions antròpiques que hi han tengut lloc a les Illes (veure Gil Sánchez et al., 2002).

només la superfície amb aigua en el moment de realitzar l'inventari, sinó que s'adopta una lectura ecosistèmica amb la superfície que inclou tot l'àmbit corresponent a la zona humida, malgrat no tenguí aigua. D'acord amb l'Inventari de Zones Humides que incloïa el Pla Hidrològic de les Illes Balears (Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral 1999:85-87) la superfície que ocupaven aproximadament les zones humides era de 3789 Ha<sup>19</sup> (amb unes 50 zones humides catalogades) una extensió que s'apropa a la del IFN-3.

<b>Taula 6. Superfície de les zones humides (Font: Inventari de zones humides del PHIB, Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral, 1999).</b>	
Mallorca	2.370 Ha
Menorca	425 Ha
Eivissa	500 Ha
Formentera	494 Ha
<b>Balears</b>	<b>3.789 Ha</b>

<b>Taula 7. Cobertes del sòl des de la "mirada forestal", 1999 (Font: IFN3, Ministerio de Medio Ambiente, 2002)</b>			
		<b>Balears</b>	
		Ha.	%
Sòl forestal (segons espècie dominant)	Fronloses ( <i>Ceratonía siliqua</i> )	4.953	0,99
	Fronloses ( <i>Olea europaea</i> )	36.502	7,31
	Fronloses ( <i>Quercus ilex</i> )	26.549	5,32
	Coníferes ( <i>Juniperus phoenicea</i> )	3.106	0,62
	Coníferes ( <i>Pinus halepensis</i> )	115.267	23,09
	<b>Forestal arbrat</b>	<b>186.377</b>	<b>37,33</b>
	<b>Forestal desarborat (matollar)</b>	<b>30.198</b>	<b>6,05</b>
	<b>Sense vegetació superior</b>	<b>6.992</b>	<b>1,4</b>
	<b>Altres</b>	<b>33,3</b>	<b>0,01</b>
	<b>Total forestal</b>	<b>223.600</b>	<b>44,79</b>
Sòl agrícola (conreus)		249.856	50,05
Sòl artificial		21.693	4,35
Zones humides i aigua		4.016	0,8
<b>Total</b>		<b>499.166</b>	<b>100</b>

<b>Taula 8. Cobertes del sòl des de la "mirada forestal", 1999 (Font: IFN3, Ministerio de Medio Ambiente, 2002)</b>									
		<b>Mallorca</b>		<b>Menorca</b>		<b>Eivissa</b>		<b>Formentera</b>	
		10 <sup>3</sup> Ha.	%	10 <sup>3</sup> Ha.	%	10 <sup>3</sup> Ha.	%	10 <sup>3</sup> Ha.	%
Sòl forestal (segons espècie dominant)	Fronloses ( <i>Ceratonía siliqua</i> )	3,30	0,9	1,41	2,03	0,19	0,33	0,06	0,7
	Fronloses ( <i>Olea europaea</i> )	24,57	6,74	11,65	16,77	0,25	0,44	0,03	0,31
	Fronloses ( <i>Quercus ilex</i> )	21,38	5,86	5,09	7,33	0,08	0,13	0,00	0,01
	Coníferes ( <i>Juniperus</i> )	0,51	0,14	0,33	0,47	1,52	2,67	0,75	9,03

<sup>19</sup> Cal tenir present que l'inventari que incloïa el PHIB (1999) no contemplava l'extensió de moltes zones humides i superfícies d'aigua que segons dit pla havien desaparegut. Entre les absències es troba la zona humida de Ses Fontanelles ubicada a la Badia de Palma i per la que hi ha hagut una intensa lluita ecologista i veïnal (amb la constitució de la Plataforma Salvem ses Fontanelles) en contra de la seva transformació en un espai d'oci i comercial (GOB 28/01/2006). Catalina Cirer ocupant el càrrec de batlesa en funcions, 3 dies després d'haver perdut les eleccions locals de maig de 2007, va atorgar l'aprovació definitiva al projecte d'urbanització de Ses Fontanelles (GOB, 3/10/2007). Amb el canvi de govern fruit de les eleccions autonòmiques i locals de maig de 2007 –Aina Calvo (PSOE) passà a presidir l'Ajuntament de Palma, Francina Armengol (PSOE) el Consell Insular de Mallorca i Francesc Antich (PSOE) el Govern de les Illes Balears– es va suspendre cautelarment el projecte del centre comercial de Ses Fontanelles, mitjançant l'article 4.a. del Decret Llei 1/2007 de 23 de novembre de mesures cautelars fins a l'aprovació de normes de protecció d'àrees d'especial valor ambiental per a les Balears (BOIB nº1176, 24/11/2007).

	<i>phoenicea</i> )								
	Coníferes ( <i>Pinus halepensis</i> )	72,21	19,81	16,64	23,94	23,58	41,52	2,84	34,26
	<b>Forestal arbrat</b>	<b>121,97</b>	<b>33,45</b>	<b>35,12</b>	<b>50,54</b>	<b>25,61</b>	<b>45,09</b>	<b>3,68</b>	<b>44,31</b>
	<b>Forestal desarborat (matollar)</b>	<b>25,82</b>	<b>7,08</b>	<b>3,60</b>	<b>5,18</b>	<b>0,33</b>	<b>0,59</b>	<b>0,44</b>	<b>5,36</b>
	<b>Sense vegetació superior</b>	<b>5,32</b>	<b>1,46</b>	<b>0,60</b>	<b>0,86</b>	<b>0,67</b>	<b>1,18</b>	<b>0,40</b>	<b>4,85</b>
	<b>Altres</b>	<b>0,00</b>	<b>0</b>	<b>0,02</b>	<b>0,03</b>	<b>0,01</b>	<b>0,02</b>	<b>0,00</b>	<b>0</b>
	<b>Total forestal</b>	<b>153,12</b>	<b>42</b>	<b>39,34</b>	<b>56,62</b>	<b>26,63</b>	<b>46,88</b>	<b>4,52</b>	<b>54,52</b>
	Sòl agrícola (conreus)	194,08	53,23	26,33	37,9	26,16	46,06	3,28	39,55
	Sòl artificial	14,72	4,04	3,38	4,86	3,51	6,18	0,08	1,02
	Zones humides i aigua	2,68	0,73	0,43	0,62	0,50	0,88	0,41	4,91
	<b>Total</b>	<b>364,60</b>	<b>100</b>	<b>69,48</b>	<b>100</b>	<b>56,80</b>	<b>100</b>	<b>8,29</b>	<b>100</b>

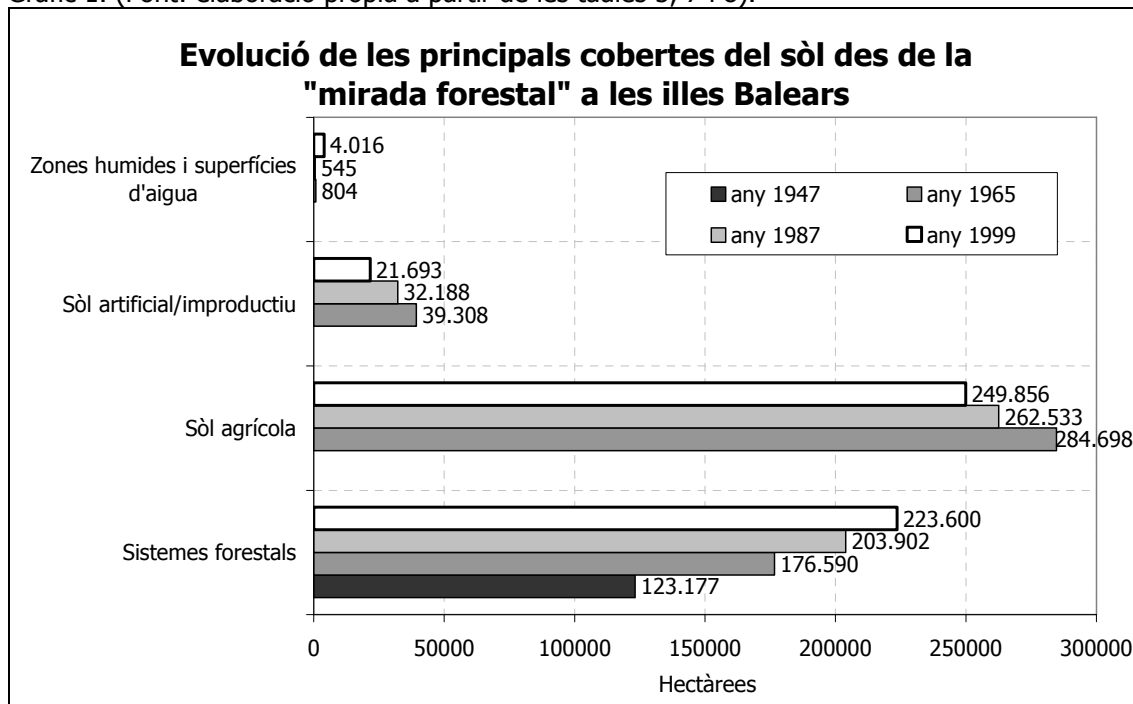
Figura 3. Mapa forestal de les Illes Balears 1999 (Font: Servei de Sanitat Forestal de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears, <http://sanitatforestal.caib.es/sacmicrofront/noticias.do?idsite=149&tipo=859>, octubre 2007).





El gràfic 1 sintetitza els resultats de les diferents comptabilitats territorials realitzades des de la "mirada forestal". Una mirada que ha passat d'enfocaments de caire "enginyeril" o economicista del sistemes forestals, vers un enfocament, de cada cop més, de caire ecosistèmic. Independentment de les modificacions metodològiques a les que s'ha sotmès l'elaboració dels Inventaris Forestals Nacionals, es pot observar com es donen dos processos simultanis al llarg d'aquest període: l'expansió dels ecosistemes forestals i retraïment dels espais agraris. L'expansió dels primers es du a terme per la incorporació d'espais agraris que es van forestant per l'abandonament de les activitats agrícoles i silvícoles. També influeix que la mirada forestal inclou, de cada dia més, superfícies que fins aleshores es consideraven simplement com improductives, ja que no es contemplava la productivitat en criteris amples o ecològics, com per exemple la producció de serveis ecosistèmics diversos, i no els dels aprofitaments forestals estrictament. La mateixa consideració és aplicable a les zones humides, ja que el fet que s'hagi enregistrat un increment comptable és resultat més aviat d'un canvi de criteri comptable que no de la seva expansió real sobre el terreny<sup>20</sup>.

Gràfic 1. (Font: elaboració pròpia a partir de les taules 5, 7 i 8).



## 11.2. LES COBERTES DEL SÒL DES DE LA "MIRADA AGRÀRIA" (1860-2004).

La comptabilitat territorial i la interpretació de la distribució de les cobertes del sòl amb una sèrie diacrònica més llarga és possible amb el que definim com a "mirada agrària". Concretament, el magnífic estudi sobre la riquesa territorial de les Balears realitzat a la segona meitat del segle XIX per Casimiro Urech i Cifre ens aporta un punt de partida excel·lent per a estudiar la profunda transformació del territori de l'arxipèlag. Les altres comptabilitats territorials des de la mirada agrària ens les proporcionen els diferents Censos Agraris (1960, 1970, 1980, 1989, 1999) i les estadístiques oferides per la Conselleria d'Agricultura del Govern de les Illes Balears, que posteriorment són recollides en els anuaris estadístics del Ministeri d'Agricultura del Govern de l'Estat espanyol<sup>21</sup>.

<sup>20</sup> El 2012 es publicarà el quart Inventari Nacional Forestal.

<sup>21</sup> Una de les fonts imprescindibles per a l'anàlisi de les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" és el *Mapa de Cultivos y Aprovechamientos* elaborat pel Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Aquesta cartografia s'inicià a la dècada dels 1970 i la darrera actualització realitzada mitjançant SIG data de mitjans dels 2000. No s'ha pogut accedir a aquesta font ja que no estava disponible en cap de les administracions públiques de la CA.



### 11.2.1. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" de mitjans segle XIX.

La coberta del sòl de la que ens informa Urech i Cifre (1869) ja és la d'una estructura econòmica capitalista, que Cela-Conde (1979:30) exposava pel cas de l'illa de Mallorca, on "la introducció de les relacions de producció capitalistes a l'illa s'efectuen a través de l'entrada de Mallorca en el circuit d'aprofitament colonial del seus productes agrícoles, procés que exigeix, òbviament l'abandonament (relatiu) de la producció orientada a l'autosubsistència i la incorporació de conreus susceptibles de ser col·locats en els mercats exteriors". Urech i Cifre (1869) apuntava el fet que es donava una important fragmentació de la propietat de la terra, amb un augment de la població endeutada i l'especulació sobre les terres, fins i tot aquelles considerades marginals. Cal tenir en compte que les precisions fetes per Urech i Cifre (1869), i analitzades per Cela-Conde (1979), fan referència sobretot a l'illa de Mallorca, extensibles a Eivissa, en canvi no per Menorca on persisteix la gran propietat (Casasnovas, 2006).

Encara que no entrarem en aquest apartat en aquestes qüestions, cal recordar tal com ho féren Naredo (2004 [1971]) i Martínez-Alier (1968) que les estructures i sistemes de producció agrària abans de la Guerra Civil espanyola, fins i tot els propis latifundis espanyols, es corresponien perfectament a les lògiques de producció capitalista, tot contribuint de manera decisiva a "alimentar" el procés "industrialitzador-modernitzador" espanyol de postguerra. Una situació molt semblant es donà a les Balears, on a mitjans del segle XIX, la producció agrària era de tall capitalista i les Illes s'inserien dins del sistema economia-món com a espais perifèrics amb especialització agroexportadora a la que se li afegia un procés industriós molt lligat a la vocació exportadora i semiperifèrica de les illes, però també a les activitats agràries i, en menor mesura, al consum intern. Rullan (2002:195) ho sintetitzà dient: "conreus d'exportació per poder comprar més a l'exterior i així no deixar de créixer". Cela-Conde (1979) analitzà les peculiaritats i els matisos de les formacions socials mallorquines, en les que hi convivia des de terratinents, jornalers-proletaris, i petits propietaris, que alhora treballaven en altres propietats. En aquestes condicions, "la monopolització capitalista del comerç colonial, a través dels seus distints nivells, és capaç d'imposar finalment el control sobre els mitjans de producció sense necessitat de disposar de la propietat formal de la terra" (Cela-Conde 1979:18).

Les taules 9 i 10<sup>22</sup> sintetitzen la informació de les cobertes del sòl a escala insular<sup>23</sup>. A la taula 10 s'ha intentat traduir les cobertes tal com apareixia al text de Urech i Cifre a una nomenclatura semblant a la de resta de comptes territorials des de la "mirada agrària".

L'any 1860 hi havia unes 262,5 mil Ha de terres conreades, de les quals un 2,62% (6,88 mil Ha) eren de reguiu. La major part de les terres de reguiu estaven ocupades per hortalisses (5,4 mil Ha) i fruiters (1,47 mil Ha), localitzant-se principalment a Mallorca (6,1 mil Ha). Els municipis amb major superfície de reguiu eren els de Palma (3325 Ha essent el 18% de la seva superfície), Sa Pobla (854 Ha, i el 15,8% de la seva extensió), Sóller (347 Ha, 8,2% del terme municipal), Muro (307 Ha, 5,7% del terme), Santa Eulàlia (259 Ha, 1,75% del terme) i Maó (168 Ha, 1% del terme).

Les terres de secà ocupaven 255,68 mil Ha, en les que hi predominaven els conreus herbacis –cereals i llavors– amb 180,9 mil Ha. Les principals extensions cerealícoles es trobaven a l'illa de Mallorca que comptava amb 122,26 mil Ha; repartides principalment als termes municipals de Manacor, 16,5 mil Ha; Lluçmajor, 12 mil Ha; Santanyí, 8,65 mil Ha; Campos, 8,38 mil Ha; Palma, 7,84 mil Ha i Felanitx, 7,74 mil Ha. La superfície destinada als conreus herbacis ocupava el 33,76% de la superfície de l'illa; però en els termes municipals de Vilafranca i Maria de la Salut ocupava el 79,27% i 70,4% de la seva extensió respectivament, mentre que a Manacor –terme amb major superfície destinada a aquest conreu– ocupava el 48,5% de la seva

<sup>22</sup> Els comptes de les cobertes del sòl a escala municipal es poden consultar a l'Annex Capítol XI. En aquest text es presenten a la taula 8, les xifres que de forma desagregada (a nivell municipal) presentava el text d'Urech i Cifre, i llavors s'ha intentat traduir aquella nomenclatura a les nomenclatures més habituals que s'empren en els successius censos agraris (Taula 9).

<sup>23</sup> Cal tenir present que la organització administrativa territorial de les Balears ha variat des del Cens de 1860 als nostres dies. Així, s'han donat processos de fragmentació de termes municipals: a Menorca (Maó del que es separen els termes de Sant Lluís i Es Castell entre finals del segle XIX i principis del XX; Mercadal del que es separa Es Migjorn Gran cap al darrer quart del segle XX), a Mallorca (Sant Llorenç es separa de Manacor a finals del segle XIX, Consell que es separa d'Alaró als anys 1920, Lloret de Vistalegre es separa de Sineu a la dècada de 1920, Manacor de la Vall es segrega de Selva als anys 1920, Ses Salines s'independitzen de Santanyí als 1920, i Ariany es segrega de Petra als anys 1980) i el cas de Palma que incorpora Establiments a principis del segle XX.

extensió. Menorca comptava amb 39,54 mil Ha de conreus herbacis que es trobaven als termes de Ciutadella amb 11,35 mil Ha (i tercer terme municipal de Balears amb major superfície destinada a cereals), Maó amb 9,78 mil Ha, Mercadal amb 8,59 mil Ha i Alaior amb 7,67 mil Ha, ocupant prop del 71,5% de la superfície del terme municipal. A les Pitiüses, els termes municipals de Sant Antoni 5,4 mil Ha (43% de la superfície del terme municipal) i Sant Josep amb 5,09 mil Ha (33% del terme) és allà on els conreus herbacis ocupaven una major extensió; mentre que a Formentera els conreus herbacis de secà (cereals) ocupaven unes 2,58 mil Ha (31,2% de la superfície de l'illa), essent el principal i quasi únic conreu de l'illa.

Els conreus de fruiters de secà (de clima temperat, productors de fruits secs com l'ametller i el garrover) ocupaven una extensió de 30 mil Ha (6,08% de la superfície balear), que es localitzaven principalment a Mallorca amb 26,2 mil Ha (7,25% de Mallorca) i Eivissa amb 3,4 mil Ha (6,26% de l'extensió de l'illa); mentre que a Menorca i Formentera aquests conreus eren molt minsos, amb 309 Ha (0,45% superfície) i 16 Ha (0,19% superfície) respectivament. A l'illa de Mallorca, els principals termes municipals en quant a superfície ocupada per fruiters de secà eren Palma amb 1,9 mil Ha (4,13% de l'extensió del terme municipal), Lluçmajor amb 1,7 mil Ha (5,24% de la superfície del terme), Manacor (1,64 mil Ha), Sineu (1,2 mil Ha), Selva (1,1 mil Ha), Algaida (1,1 mil Ha), Pollença (1,1 mil Ha) i Puigpunyent (1,09 mil Ha). Cal apuntar que en el cas de Puigpunyent els fruiters de secà ocupaven el 25,3% de la superfície del terme municipal i a la zona del Raiguer (Binissalem, Lloseta, Santa Maria) aquests conreus ocupaven entre el 25% i el 20% de la superfície dels termes municipals. A Eivissa els fruiters de secà ocupaven 1,08 mil Ha i 905 Ha als termes de Santa Eulàlia i Sant Joan, respectivament.

El conreu de l'olivera cobria una extensió de 28,2 mil Ha (5,73% de la superfície de les Balears) i es localitzava principalment a Mallorca amb 27,38 mil Ha (7,56% de la superfície de l'illa) i a Eivissa amb 889 Ha (5,73% de l'illa). La localització de l'oliverar a Mallorca es concentrava als termes municipals de la Serra de Tramuntana (Bunyola, 3 mil Ha; Alaró, 2,4 mil Ha; Calvià, 2,3 mil Ha; Selva, 2,1 mil Ha; Sóller, 1,7 mil Ha; Andratx, 1,1 mil Ha; Valldemossa, 1 mil Ha; Pollença, 966 Ha) i també els termes de Palma i Marratxí amb 879 Ha i 1,1 mil Ha respectivament. A més, a llevant destaca el terme municipal d'Artà que comptava amb 1,16 mil Ha d'oliverar. Alguns municipis de la Serra de Tramuntana i el Raiguer com Sóller, Deià, Lloseta o Alaró la coberta de sòl per part de l'oliverar representava entre el 40% i 45% de tota l'extensió del terme municipal.

La informació recollida per Urech i Cifre (1869) ens informa, així mateix, de la importància d'un conreu també destinat a l'exportació, la Vinya que ocupava unes 15,89 mil Ha al 1860. Aquest conreu experimentà una important expansió al llarg de la segona meitat del segle XIX, però va caure dràsticament amb la irrupció de la fil·loxera i l'enfortiment de les mesures aranzelàries a França, que era el principal mercat on es dirigien les exportacions (Barceló, 1959; Cela-Conde, 1979). L'expansió del conreu de la vinya coincidí amb l'aparició de la plaga de fil·loxera a França al 1873 i el 1891 quan en aquell país s'acaba la plaga, s'introdueixen les disposicions del govern francès que gravaven fortament les importacions de vinya i alhora arribava la plaga de la fil·loxera a Mallorca.

La distribució d'aquest conreu es concentra a l'illa de Mallorca amb 15,85 mil Ha. A Eivissa el conreu de la vinya era, d'acord amb aquesta font, més aviat testimonial. Els principals termes municipals allà on es conreava la vinya es trobaven en el Migjorn, el Raiguer i també el Pla de Mallorca. En el Migjorn, destaquen els termes de Felanitx amb 3,1 mil Ha (18,36% de la superfície del terme), Porreres amb 1,2 mil Ha (14,06% del terme), Manacor amb 1,13 mil Ha (3,33% del terme) i Lluçmajor amb 1,08 mil Ha (3,31% del terme). En el Raiguer pràcticament tots els termes municipals tenen una part important del seu territori destinada al conreu de la vinya; destaquen les 1,37 mil Ha de Binissalem (47,1% del terme), Santa Maria amb 640 Ha (16,47% del terme), Alaró amb 538 Ha (9,17% del terme) o Inca amb 513 Ha (8,87% del terme). Així mateix, també eren importants els conreus de vinya a la comarca del Pla, en els termes municipals de Sencelles amb 1,3 mil Ha (24,4% del terme), Campos amb 782 Ha (5,3% del terme), Algaida amb 588 Ha (6,5% del terme), Santa Eugènia amb 460 Ha (23,89% del terme) o Petra amb 429 Ha (4,63% del terme), entre els més significatius.

L'estudi presentat per Urech i Cifre (1869), encara que des de la "mirada agrària", ens aporta interessant informació sobre les cobertes del sòl no conreades i la seva distribució municipal. En primer lloc, destaca la coberta forestal –definida en termes no ecosistèmics– que ocupava 112,74 mil Ha, un 22,77% de la superfície de les Balears. Aquesta coberta estava predominada per les formacions de garriga que suposaven unes 91,78 mil Ha, mentre que la

superfície d'alzinars i pinars era de 5,95 mil Ha i 13,49 mil Ha, respectivament. Independentment de la denominació que es donàs a aquelles cobertes del sòl forestals, cal apuntar que si es compara amb els resultats de Ximénez de Embrún (1947) quasi un segle més tard, la superfície forestal al 1860 era unes 10,8 mil Ha inferior. La coberta forestal ocupava a Mallorca prop de 84,3 mil Ha (23,28% de la superfície de l'illa), 13,7 mil Ha a Menorca (20,06% de l'illa), 13,4 mil Ha a Eivissa (24,5% de l'illa) i 933 Ha a Formentera (11,25% de l'illa). La coberta forestal a Mallorca cobria importants extensions de la Serra de Tramuntana (Pollença amb 9,7 mil Ha, Escorca amb 5,4 mil Ha, Bunyola amb 3,44 mil Ha, Andratx amb 3,39 mil Ha), el Migjorn de Mallorca a la Marina de Lluçmajor (Lluçmajor amb 9,7 mil Ha) i Campos amb 3,86 mil Ha, la Marineta de Petra (Santa Margalida amb 5,27 mil Ha i Petra amb 1,95 mil Ha), la zona de Llevant amb Manacor (6,79 mil Ha) o Artà (1,93 mil Ha). A Menorca, el terme municipal d'Es Mercadal, que aleshores anava de Migjorn a Tramuntana comptava amb unes 5,96 mil Ha de sòl forestal (37,08% del terme municipal); la resta de termes municipals comptaven entre 2,2 mil Ha, com el cas de Ciutadella, i 1,77 mil Ha com el cas de Ferreries. A l'illa d'Eivissa, la coberta forestal més extensa es trobava a les zones dels Amunts, les Serres de Portmany i la zona coneguda com a Turons de Santa Eulàlia. En concret, els termes municipals de Santa Eulàlia amb 5,6 mil Ha (42% del terme), Sant Joan amb 4,6 mil Ha (38% del terme) i Sant Antoni de Portmany amb 3,04 mil Ha (23,9%) contenien la major proporció de la coberta forestal de l'illa.

Les terres que segons Urech i Cifre (1869) eren ermes i d'altres que es destinaven a la pastura sumaven un total de 70,75 mil Ha (14,34% de la superfície de l'arxipèlag) i es distribuïen per illes a: Mallorca amb 45,96 mil Ha (12,7% de l'illa), Menorca amb 6,67 mil Ha (9,77% de l'illa), Eivissa amb 15,32 mil Ha (28% de l'illa) i Formentera amb 2,8 mil Ha (33,63% de l'illa). A Formentera, les terres considerades ermes representaven la major coberta del sòl a 1860. A Mallorca, el terme de Calvià presentava la coberta de terres ermes per pastura més abundant proporcionalment, cobrien 7,2 mil Ha que representava el 50,6% de la superfície del terme. A Eivissa, Sant Josep era el terme municipal amb major coberta destinada a pastures amb 6,58 mil Ha (42,65% del terme). I a Menorca, Maó amb 2,79 mil Ha (17,57% del terme) i Ferreries amb 2,03 mil Ha (29,04% del terme) tenien les majors extensions d'aquesta coberta de sòl.

Les cobertes que Urech i Cifre denomina improductives (superfícies d'aigua, zones humides, platges i dunes, roquissars, assentaments humans) definides per la seva escassa aportació econòmica a una economia agrària –per l'escassa producció fotosintètica- resulten un conglomerat massa complex com per tractar-ho conjuntament. Nogensmenys, tal com s'apuntava a la "mirada forestal" també en aquest cas es segueix la tendència de prestar poca atenció a aquests tipus de coberta. En qualsevol cas, l'obra de Urech i Cifre (1869) determina que a mitjans del segle XIX els sòl improductius cobrien 47,68 mil Ha (558 Ha de salines, 34,1 mil Ha d'arenals i roquissars, i 12,95 mil Ha en sòls artificials i superfícies d'aigua), que representava el 9,67% de la superfície de les Balears. Les terres improductives sumaven: 33,65 mil Ha a Mallorca (9,29% de l'illa), 7,52 mil Ha a Menorca (7,52% de l'illa), 4,52 mil Ha a Eivissa (8,29% de l'illa) i 1,97 mil Ha a Formentera (23,76% de l'illa). Entre els sòls improductius, predomina la coberta de roquissars i arenals, que en el cas de Formentera suposava un 23,76% de la superfície de l'illa. Aquesta mateixa coberta a Mallorca ocupava una major extensió als termes municipals de Lluçmajor amb 1,08 mil Ha (7,54% del terme), Manacor amb 854 Ha (1,07% del terme), Alcúdia amb 847 Ha (3,62% del terme); excepcionalment al terme d'Escorca representava el 48,46% de la seva superfície (428 Ha). A Eivissa, la coberta d'arenal i roquissar cobria 2,4 mil Ha a Sant Josep (15,57% del terme) i en el cas d'Eivissa (vila) representava el 22,4% de la superfície (159 Ha). Finalment, a Menorca el terme de Ciutadella tenia 2,87 mil Ha de la coberta d'improductiu (roquissar i/o arenal) (15,47% de la superfície del terme).

La resta de sòl improductiu no resulta prou clar si es pretén emprar les informacions d'Urech i Cifre per clarificar la dimensió de la petjada humana (artificialitzadora) sobre el territori balear a mitjans del segle XIX. Convé apuntar que al 1860, la superfície de les zones humides de Mallorca havia disminuït dràsticament amb la dessecació del Prat de Sant Jordi al 1848 (Palma) amb l'obra de l'enginyer holandès Bouvijn, i a s'Albufera d'Alcúdia que seria objecte de dessecació per part de la companyia "New Majorca Land Company", el 1871, amb els enginyers anglesos J.F. Baterman i W. Hope, que transformà unes 2,1 mil Ha en terres de conreu (Rosselló- Verger, 1959; Barceló Pons, 1965). Segons el Pla Hidrològic de les Illes

Balears (Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral, 1999), al segle XVIII hi devia haver unes 6,5 mil Ha de zones humides (4,5 mil Ha a Mallorca; 1,2 mil Ha a Pitiüses; i 800 Ha a Menorca). Urech i Cifre (1869) aportava xifres d'extensió de les salines que es trobaven als termes municipals de Sant Josep a Eivissa (526 Ha), les mallorquines a Santanyí (55 Ha) i a Menorca 7 Ha (Es Mercadal amb 5 Ha i Maó amb 2 Ha). La resta de sòls improductius mesclen diferents categories del sòl que des de la "mirada agrària" potser es podrien ajuntar degut a la seva quasi nul·la utilitat per a la producció agrícola, però que tenen una naturalesa manifestament antagònica; com puguin ser la de les superfícies d'aigua i les superfícies urbanes. Per aquest motiu, no resulta viable analitzar aquella categoria ja que, més que res, es tracta d'un caixó de sastre.

**Taula 9. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1860 -versió original (Font: Urech i Cifre, 1869).**

		Mallorca		Menorca		Eivissa		Formentera		Balears		
	Categoria	Nom	Ha	(% illa)	Ha	(% illa)	Ha	(% illa)	Ha	(% illa)	Ha	(% Balears)
Reguiú	1	Hortalissa	4.698	1,30	212	0,31	441	0,81	0	0,00	5.352	1,08
	2	Tarongers	330	0,09	15	0,02	0	0,00	0	0,00	345	0,07
	3	Pomeres i altres fruiters	229	0,06	95	0,14	15	0,03	0	0,00	339	0,07
	4	Ametllerar	636	0,18	0	0,00	0	0,00	0	0,00	636	0,13
	5	Figueral	33	0,01	0	0,00	0	0,00	0	0,00	33	0,01
	6	Moreres	89	0,02	0	0,00	0	0,00	0	0,00	89	0,02
	7	Albereda (o pollancreda)	79	0,02	0	0,00	0	0,00	0	0,00	79	0,02
	8	Canyissar (canyet)	11	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	11	0,00
	<b>Total reguiú</b>			<b>6.105</b>	<b>1,69</b>	<b>322</b>	<b>0,47</b>	<b>456</b>	<b>0,84</b>	<b>0</b>	<b>0,00</b>	<b>6.884</b>
Secà	9	Cereals i llavors	122.260	33,76	39.549	57,90	16.526	30,28	2.587	31,18	180.922	36,67
	10	Fruiters diversos	179	0,05	96	0,14	0	0,00	0	0,00	275	0,06
	11	Ametllerar	5.412	1,49	48	0,07	521	0,96	0	0,00	5.981	1,21
	12	Figueral	12.887	3,56	165	0,24	1.181	2,16	16	0,19	14.249	2,89
	13	Oliverar	27.382	7,56	0	0,00	889	1,63	0	0,00	28.272	5,73
	14	Garroverar	7.789	2,15	0	0,00	1.711	3,14	0	0,00	9.501	1,93
	15	Vinyes	15.850	4,38	0	0,00	45	0,08	0	0,00	15.895	3,22
	16	Figueral de moro	362	0,10	227	0,33	0	0,00	0	0,00	589	0,12
	17	Alzinar	5.059	1,40	897	1,31	0	0,00	0	0,00	5.956	1,21
	18	Pinar	10.148	2,80	695	1,02	1.716	3,15	933	11,24	13.493	2,74
	19	Selva (bosc, forest)	1.096	0,30	0	0,00	0	0,00	0	0,00	1.096	0,22
	20	Garriga	68.001	18,78	12.110	17,73	11.677	21,40	0	0,00	91.788	18,61
	21	Erm i altres incultes a pastures	45.961	12,69	6.674	9,77	15.323	28,08	2.790	33,62	70.747	14,34
	22	Salines de particulars	0	0,00	7	0,01	0	0,00	0	0,00	7	0,00
	23	Salines de l'Estat	55	0,02	0	0,00	526	0,96	0	0,00	581	0,12
	24	Roques, arenals, improductius	23.124	6,39	5.529	8,09	3.531	6,47	1.957	23,59	34.140	6,92
	25	Ocupats per població, camins, torrents.	10.480	2,89	1.992	2,92	467	0,86	14	0,17	12.953	2,63
<b>Total secà</b>			<b>356.045</b>	<b>98,31</b>	<b>67.989</b>	<b>100</b>	<b>54.114</b>	<b>99,16</b>	<b>8.297</b>	<b>100</b>	<b>486.444</b>	<b>98,60</b>
<b>TOTAL</b>			<b>362.151</b>	<b>100</b>	<b>68.311</b>	<b>100</b>	<b>54.570</b>	<b>100</b>	<b>8.297</b>	<b>100</b>	<b>493.328</b>	<b>100</b>

<b>Taula 10. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1860 –versió adaptada (Adaptació a partir de taula 8) (Font: Urech i Cifre, 1869)</b>											
		<b>Mallorca</b>		<b>Menorca</b>		<b>Eivissa</b>		<b>Formentera</b>		<b>Balears</b>	
	Categoria	Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)
Herbacs i guarets	1+9	122.260	4.698	39.549	212	16.526	441	2.587	0	180.922	5.351
Fruiters	2+3+4+5+6 +10+11+12 +14	26.267	1.317	309	110	3.414	15	16	0	30.006	1.443
Oliverar	13	27.382	0			889				28.271	0
Vinya	15	15.850	0			45				15.895	0
Altres conreus llenyosos	7+8+16	362	90	227						589	90
<b>Terres llaurades</b>		<b>192.121</b>	<b>6.105</b>	<b>40.085</b>	<b>322</b>	<b>20.874</b>	<b>456</b>	<b>2.603</b>	<b>0</b>	<b>255.683</b>	<b>6.884</b>
Fronloses	17	5.059		897						5.956	0
Coníferes	18	10.148		695		1.716		933		13.493	0
Altres forestal	19+20	69.097		12.110		11.677				92.884	0
<b>Sòl forestal</b>		<b>84.305</b>	<b>0</b>	<b>13.702</b>	<b>0</b>	<b>13.393</b>	<b>0</b>	<b>933</b>	<b>0</b>	<b>112.333</b>	<b>0</b>
Erms per pastures	21	45.961		6.674		15.323		2.790		70.748	0
<b>Pastures</b>		<b>45.961</b>	<b>0</b>	<b>6.674</b>	<b>0</b>	<b>15.323</b>	<b>0</b>	<b>2.790</b>	<b>0</b>	<b>70.748</b>	<b>0</b>
Salines	22+23	55		7		526				588	0
Improductiu (arenals, roquissars)	24	23.124		5.529		3.531		1.957		34.140	0
Improductiu (sòl artificial, torrents)	25	10.480		1.992		467		14		12.953	0
<b>Improductiu</b>		<b>33.659</b>	<b>0</b>	<b>7.528</b>	<b>0</b>	<b>4.523</b>	<b>0</b>	<b>1.971</b>	<b>0</b>	<b>47.681</b>	<b>0</b>
<b>Terres no llaurades</b>		<b>163.924</b>	<b>0</b>	<b>27.904</b>	<b>0</b>	<b>33.239</b>	<b>0</b>	<b>5.694</b>	<b>0</b>	<b>230.761</b>	<b>0</b>
<b>TOTAL</b>		<b>356.045</b>	<b>6.105</b>	<b>67.989</b>	<b>322</b>	<b>54.113</b>	<b>456</b>	<b>8.297</b>	<b>0</b>	<b>486.445</b>	<b>6.884</b>

Els anys que abracen la Segona República i els anomenats "anys de la fam", la superfície conreada de Balears disminuí des de les 271 mil Ha de mitjana enregistrades al període 1931-1935 a 243,03 mil Ha del 1945. Com es pot veure, la major superfície correspon als cereals, seguida dels arbres fruiters en plantació regular. Ginard (1999) assenyala que, a diferència d'altres zones de l'Estat, no hi va haver canvis d'importància en els tipus de cultiu i en qualsevol cas, la major part d'ells patiren unes reduccions moderades com per exemple fou el cas del blat que passà de 49867 Ha entre 1931-1935 a 42662 Ha al 1940.

	<b>1931-1935</b>	<b>1941</b>	<b>1945</b>
Cereals	96.838	87.022	84.211
Lleguminoses	31.139	28.890	27.750
Guaret	—	28.550	24.750
Arrels, tubercles i bulbs	3.554	8.500	7.740
Vinya	8.325	7.575	6.964
Oliveres	22.125	21.748	21.440
Plantes industrials	—	360	323
Horta	3.397	3.417	2.801
Arbres fruiters en plantació regular	55.900	54.313	54.315
Praderies artificials i farratges	—	13.561	12.745
Altres	49.791	—	—
<b>Total</b>	<b>271.069</b>	<b>253.936</b>	<b>243.039</b>

Entre el 1860 i els anys 1930 es varen donar alguns canvis substancials en els tipus de conreus i la superfície que aquests ocupaven, sempre partint de la informació proporcionada per les fonts estadístiques disponibles i tenint present que hi ha canvis de criteri entre les fonts emprades. Amb la cautela que mereix el fet de comptar amb fonts diferents per aquest llarg període de temps, hom pot observar com la categoria agrupada en herbacis i guarets presenta una important disminució ja que en el 1860 es comptaven unes 180 mil Ha de terres destinades a cereals i llavors, mentre que als anys 1931-1935 aquestes terres comprenien unes 96,8 mil Ha, i les hortalisses passaven de 5,3 mil Ha a 3,39 mil Ha. Les superfícies d'olivar, i molt particularment les de la vinya experimentaren una notable reducció, del 21,7% en el primer cas i del 47,62% en el segon. En canvi, i d'acord amb aquestes fonts, tendríem que les superfícies destinades a fruiters passaren de 31,4 mil Ha al 1860 a unes 55,9 mil Ha al 1931-1935. Aquest fet ja ho senyalà Cela-Conde (1979) al respecte dels ametllers, la superfície dels quals s'incrementà de manera molt notable al llarg de la dècada dels anys 1920. A partir dels anys 1940 aquests conreus perdran importància i la seva superfície aniria minvant.

	<b>1860</b>	<b>1931-1935</b>	<b>1941</b>	<b>1945</b>
Herbacis i guarets	186.273	134.928	141.750	135.570
Fruiters	31.449	55.900	54.313	54.315
Oliverar	28.271	22.125	21.748	21.440
Vinya	15.895	8.325	7.575	6.964
Altres conreus llenyosos	679	—	—	—
Altres	—	49.791	—	—
<b>Total conreus</b>	<b>262.567</b>	<b>271.069</b>	<b>225.386</b>	<b>218.289</b>

### **11.2.2. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" a partir dels censos agraris (1962-1999).**

Després de l'obra d'Urech i Cifre (1869) ens hem d'esperar a la publicació del primer cens agrari de 1962 (INE, 1966) que ens informará dels aprofitaments de la terra (cobertes del sòl) des de la "mirada agrària" just en els moments en que s'iniciava el *primer boom turístic* i

s'iniciava la lenta caiguda del món pagès de les Illes (Salvà, 1992; Rullan, 1999). La informació disponible en aquest cas era pel conjunt de les Balears, és a dir sense poder destriar entre les illes, dins cadascuna de les illes. En aquest apartat, convé recordar el que Cela-Conde (1979:4) apuntava quan deia que "si tenim en compte, a més, que les estadístiques oficials fan referència sistemàtica a l'ens provincial (Balears), que tan sols existeix en la imaginació del funcionari, el panorama per l'estudiós que pretengui apropiar-se al coneixement de la societat pagesa de Mallorca és desolador".

#### 11.2.2.1. El cens agrari de 1962.

Malgrat la informació estadística sigui un tant grollera, per la manca de detall, es trasllada la informació que ens aporta el Cens Agrari de 1962 en dues taules diferenciades. La primera taula (taula 13) recull les dades agregades que apareixien recollides al Cens; mentre que la segona taula (taula 14) resulta de la suma dels diferents tipus de conreu que apareixen al Cens de 1962 i que llavors s'han agrupat d'acord amb les principals categories que s'empren en els successius censos agraris<sup>24</sup>. D'aquesta manera s'ha procedit a calcular de manera homogènia les superfícies per cada tipus de conreu i coberta de sòl.

D'aquesta anàlisi, crida l'atenció la diferència existent entre l'ocupació de sòl que representaven les terres llaurades en els càlculs sintetitzats del Cens Agrari 1962 (INE, 1966) i els resultats de sumar tots els conreus de forma individualitzada. La taula 15 recull les terres llaurades segons el Cens (taula 13), que sumaven 246,69 mil Ha (230,97 mil Ha de secà i 15,7 mil Ha de regui); mentre que la suma individualitzada de cada conreu (taula 14) aporta la xifra de 296,65 mil Ha de terres llaurades (279,12 mil Ha de secà i 17,5 mil Ha de regui). El resultat és una diferència global de 49,96 mil Ha (prop del 10% de la superfície de l'arxipèlag). El motiu pel qual hi ha uns resultats tan dispars és, fonamentalment, que els comptes individualitzats per tipus de conreu no ens informen de si aquests ocupen una determinada extensió de forma única o bé ho fan en companyia i/o alternament amb d'altres conreus. En concret, si hom es fixa en la superfície de 111,53 mil Ha (108,6 mil Ha de secà i 2,92 mil Ha de regui) que ocupaven els conreus associats, es pot adonar que l'aparent incoherència d'aquells càlculs individualitzats vendria motivada pel fet que molts d'aquells conreus estarien associats i/o eren successius amb d'altres. De fet, aquesta ha estat la condició habitual en el camp de les Illes en que ha predominat el policultiu tant per qüestions ecològiques (edafoclimàtiques, hidrogeològiques, etc), com institucionals (assegurança de conreus de subsistència i comercials) (Manera, 2006).

Cal advertir que en aquest primer Cens Agrari 1962 la superfície considerada com agrària a les Balears (463,5 mil Ha) cobria pràcticament el 93,79% de tot el territori de l'arxipèlag i es distribuïa entre un total de 41856 explotacions agràries. El predomini del territori agrari que ofereix la "mirada agrària" coincidia amb la pervivència d'un món agrari, encara que no precapitalista tal com s'ha intentat divulgar que era la societat "preturística" de les Balears. Si analitzam conjuntament les dues taules, sempre amb la cautela que mereix el fet de tenir present la doble comptabilitat que impliquen els conreus associats, podem veure com les terres llaurades (246,69 mil Ha) eren, si ho comparem amb les dades d'Urech i Cifre (1869), 15,87 mil Ha inferiors a les de 1860. No obstant, aquí hi hauria probablement molts de criteris diferents a l'hora de catalogar les cobertes. En qualsevol cas, i aquí sembla que no hi hauria d'haver problemes de definició, les terres destinades a regui eren al 1962 unes 15,72 mil Ha, és a dir s'havien multiplicat per un factor de 2,28 respecte les de 1860.

Entre les terres d'herbacis destaca el predomini dels cereals, lleguminoses i conreus farratgers, que segurament formarien part dels conreus associats, i que cobriren el 1962 unes 167,6 mil Ha; a les que caldria afegir els guarets i rostollars que ocupaven 28,87 mil Ha. Tot representant la clàssica rotació mediterrània de cereals-lleguminoses-guaret (Rosselló Verger, 1977). Dels conreus de cereals per a gra (89,1 mil Ha) destaquen els conreus d'ordi (37,8 mil Ha) i Blat (33,2 mil Ha), conreus que solen presentar-se sovint, al menys en part, de forma associada; entre els conreus farratgers (59,13 mil Ha) destacaven la civada (25,6 mil Ha) i l'ordi

<sup>24</sup> L "versió adaptada" només suposa la unificació de les denominacions amb algunes agregacions de dades, però no inferir o estimar dades que els censos no proporcionin. Aquesta adaptació pren com a referent els censos de 1989 i 1999; per tant, suposarà l'esmentada duplictat de les taules dels Censos de 1962, 1972 y 1982. Els tipus de conreus individualitzats estan recollits a l'Annex Capítol XI.



(18,3 mil Ha); i en les lleguminoses per a gra (25,5 mil Ha) de les que les faves ocupaven 19,4 mil Ha. La importància d'aquests conreus respecte de la superfície llaurada en cada illa és diferent. Per exemple pel que fa als cereals per a gra. A Menorca i Formentera els conreus herbacis eren els majoritaris, representant el 94,6% i 85,45% de les terres llaurades respectivament. Mentre que a Mallorca i Eivissa suposaven el 35,4% i 33,5% de les terres llaurades respectivament.

Les hortalisses amb 4,7 mil Ha ocupaven pràcticament la mateixa extensió que un segle enrere. En aquest grup el tipus de conreu que ocupava una major extensió era el del meló que cobria unes 899 Ha. En canvi, una de les grans novetats respecte del 1860 és la ocupació de terra per part dels conreus de tubercles, quasi exclusivament de patata. El conreu de la patata va lligat a la dessecació de part de s'Albufera d'Alcúdia i Sa Pobla on es va introduir el conreu de la patata al llarg del segle XIX i a principis del segle XX –sobretot als anys 1920 amb la introducció de la varietat "royal kidney"–; llavors s'inicià la seva exportació, convertint-se en un dels principals productes de l'agroexportació mallorquina. El conreu d'aquest tubercle cobria una extensió de 5,37 mil Ha, moltes d'elles de reguiu (3,94 mil Ha), que es localitzaven majoritàriament a sa Pobla i en molt menor mesura a Santa Eulària (Eivissa).

La consideració dels conreus llenyosos aporta certes dificultats, en la mateixa línia de les ja esgrimides en els conreus herbacis, ja que l'aprofitament de la terra a les Balears (com a la gran part de la Mediterrània) s'ha caracteritzat pels policultius amb la conseqüent combinació de diversos tipus de conreus, per obtenir un rendiment màxim de les possibilitats del sòl. Per aquest motiu, les terres destinades a fruiters es solen combinar amb conreus herbacis que llavors són pasturats pel ramat "a dent" sense haver de practicar sempre tasques de sega. El conjunt de conreus llenyosos (ametllers, garrovers, cítrics, figueres, oliveres, vinyes) ocupaven al 1960 (aïlladament o conjuntament) unes 82,29 mil Ha, front a les 76,29 mil Ha de 1860.

Entre els conreus llenyosos de fruiters (de clima temperat i productors de fruits secs) destaquen els ametllers amb 43,5 mil Ha (5,26 milions d'arbres), que superen amb escreix les 6,6 mil Ha d'ametllers comptabilitzades el 1860. L'extensió de l'ametller s'intensificà en el període d'entreguerres i va tenir a veure amb la fragmentació de la gran propietat i també, de forma especial, amb la crisi vitivinícola del darrer quart del segle XIX (Bisson, 1977). A més, cal tenir present que l'ametlla adquirí també la condició de producte d'agroexportació però permetia la combinació amb altres conreus herbacis (a diferència de la vinya) i oferia així una contribució important a la dieta pagesa (Cela-Conde, 1979). Els altres conreus fruiters que destacaven al 1960 eren els garrovers (7,5 mil Ha) i les figueres (6,9 mil Ha), els fruits dels quals són considerats d'utilització mixta: aliment humà (figues seques o fresques), pinso pel ramat (garroves i figues) i com producte d'exportació (figues seques, destil·lació alcohòlica de garrova i la goma de garroví).

Cela-Conde (1979:42) apuntava que "la solució a la crisi produïda per l'economia camperola pel final del comerç colonial de la vinya va tenir el seu eix en l'auge de dos nous conreus distints en quant al seu significat sociològic: l'ametller, que proporciona un producte –a l'igual que la vinya– exportable al mercat europeu, i la figuera, base d'una economia ramadera (ramat de porcí), que té també característiques de conreu de subsistència en ser aprofitable el seu fruit pel consum humà i compta, paral·lelament, amb una importància menor en quant a producte d'exportació".

Entre els conreus llenyosos destacava la coberta d'oliverar que el 1960 s'estenia al llarg de 16,46 mil Ha; la qual cosa ens indica que respecte el 1860 aquests conreus havien minvat en 11,8 mil Ha. Rosselló Verger (1977:108) sostenia que "l'oliverar configura encara el paisatge de Muntanya, però obté baixa rendibilitat si no se tracta de plantacions regulars i joves. Hom n'arrabassa 300 o 500 cada any i sembla que només se salvarà per al consum d'olives". Barceló (1968:61) apuntava que a Mallorca, l'olivera a finals dels anys 1960 pervivia a les àrees muntanyenques on les condicions edafològiques i geomorfològiques no donaven gaire opcions per altre tipus de conreu, mentre que a les zones del Pla l'olivera havia estat substituïda per vinya primer, i ametller i figuera després. Entre les causes que motivaren, en plena economia agroexportadora, la substitució de l'oliverar per d'altres conreus llenyosos es trobà la intenció d'escapar-se de la fiscalitat que requeia sobre la producció de l'oli. El conreu d'olivera es trobava principalment a Mallorca, i allà especialment a la Serra de Tramuntana, i també a Eivissa, on a diferència de Mallorca va experimentar un increment destacable entre el 1860 i 1960 (Barceló, 1991).

La vinya cobria al 1960 un total de 3,74 mil Ha, una xifra que contrasta amb les prop de 15,89 mil Ha de 1860, i que arribà a ocupar unes 30 mil Ha al 1890 (Barceló, 1959). Les múltiples causes ja esmentades (fil·loxera, canvi del marc regulatori del mercat francès, etc) motivaren la substitució d'aquests conreus per d'altres orientats igualment a l'exportació. Finalment, els cítrics ocupaven 1,1 mil Ha que implicava un augment important respecte 1860, incorporant-se en nous indrets. Encara que Sóller havia estat important en el conreu (i exportació) de la taronja (Manera, 2006), hi havia extensions destacables en altres àrees irrigades de Mallorca (Inca, Muro, Palma) i Eivissa (Santa Eulària del Riu). Entre els fruiters, caldria considerar també els albercoquers (586 Ha), les pomeres (397 Ha), les pruneres (242 Ha) i pereres (197 Ha).

Les terres agràries no llaurades a l'any 1960, d'acord amb el Cens Agrari 1962, representaven un total de 216,85 mil Ha (43,85% del territori de les Balears). Cal tenir present, que segons les estadístiques censals, el 1960 hi havia (suposant que la superfície de les quatre illes que tenien activitat agrària feia unes 494,54 mil Ha) unes 30,9 mil Ha (6,2% de la superfície) que restaven fora de la xarxa analítica del territori des d'aquesta "mirada agrària".

La coberta forestal de l'arxipèlag comptabilitzada en el Cens Agrari 1962 era de 191,63 mil Ha (42,9% amb espècies arbòries i un 57% de matollar). En comparació a un segle enrere (Urech i Cifre, 1869) tenim –en cas que la definició de coberta forestal fos idèntica- un increment de la coberta vegetal en unes 79,29 mil Ha. Les terres per pastures permanents ocupaven unes 2,1 mil Ha i en aquest cas sembla que el que Urech i Cifre (1869) i el Cens Agrari 1962 (INE, 1966) definien com a prats o pastures permanents difereixen ja que en el primer cas (1860) hi havia 70,74 mil Ha de terres ermes o incultes destinades a les pastures, mentre que els erms a pastures al 1960 eren tan sols 2,1 mil Ha. Nogensmenys, si hom contempla les superfícies pasturades dins dels sistemes forestals s'adona que aquestes assolien la xifra de 145,2 mil Ha. Així doncs, és de suposar que moltes de les terres que en un moment foren considerades com incultes o ermes per pastures, al 1960 fossin considerades superfícies forestals no arbrades pasturades.

Finalment en les terres improductives es mesclen aquelles superfícies que de naturalesa molt diferent no són objecte d'estudi per part dels responsables d'analitzar el territori des de la "mirada agrària", una mirada que encara al 1960 cobria una extensa "taca" del territori de les illes. El 1960 es comptaven dins de la superfície agrària total, unes 23,1 mil Ha que anaven des de superfícies d'aigua i zones humides a carreteres, camins i edificacions. Podem veure com aquesta xifra no encaixa amb la que es suposaria que és la seva corresponent de 1860 quan les terres improductives ocupaven unes 47,68 mil Ha. Una minva que no podria ser atribuïble a la conversió de les terres guanyades a les zones humides després de la seva dessecació, ja que per exemple en la dessecació de s'Albufera d'Alcúdia, de les 2146 Ha dessecades, tan sols 400 foren útils per l'agricultura, mentre que la resta –massa salines- foren recuperades per la formació vegetal original. En qualsevol cas, el que es pot concloure és que mentre sí hi ha una certa coherència i precisió en la definició de les principals cobertes de sòl cultes, en el cas de les incultes es produeix una gran disconformitat en quant a resultats.

			<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
<b>Terres Llaurades</b>		Conreus herbacis i guarets	85.544	12.021	97.565
		Fruiter, oliverar, vinyes	36.822	781	37.603
		Conreus herbacis associats amb fruiters, Oliverar o vinya	107.995	2.906	110.901
		Conreus herbacis associats amb arbres forestals	614	16	630
		<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>	<b>230.975</b>	<b>15.724</b>	<b>246.699</b>
<b>Terres no llaurades</b>	Prats o prades permanents	a. Prats o prades permanents	2.066	39	2.105
	Terres poblades amb espècies arbòries forestals	b.1. Superfície pasturada	61.297		61.297
		b.2. Superfície no pasturada	20.992		20.992
		b. Total forestal espècies arbòries	82.289		82.289
Terres poblades	c.1. Superfície pasturada	83.824		83.824	

	amb espècies espontànies no arbòries	c.2. Superfície no pasturada	25.520		25.520
		c. Total forestal espècies no arbòries	109.344		109.344
	Terres improductives	d. Terres improductives	23.121		23.121
<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>			<b>216.820</b>	<b>39</b>	<b>216.859</b>
<b>Superfície agrària total (A + B)</b>			<b>447.795</b>	<b>15.763</b>	<b>463.558</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte superfície arxipèlag</b>			<b>90,60%</b>	<b>3,19%</b>	<b>93,79%</b>
<b>SAU (Superfície Agrària Útil) (Ha)</b>			<b>233.041</b>	<b>15.763</b>	<b>248.804</b>
<b>Núm. Explotacions</b>			<b>41.856</b>		

**Taula 14. Balears. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1962 –versió adaptada– (Font: elaboració pròpia a partir del Cens Agrari, 1962 –INE, 1966).**

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
<b>Terres llaurades</b>	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	29.908	294	30.202
		Cereals per a gra	84.858	4.284	89.142
		Conreus farratgers	59.136	0	59.136
		Conreus industrials	–	–	207
		Hortalisses	0	4.729	4.729
		Lleguminoses per a gra	23.609	1.961	25.570
		Tubercles	1.426	3.949	5.375
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>198.937</b>	<b>15.424</b>	<b>214.361</b>
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	8.986	30	9.016
		Cítrics	0	1.103	1.103
		Fruiters de clima temperat	7.686	747	8.433
		Fruiters de fruit sec	43.470	74	43.544
		Olivera	16.357	103	16.460
		Vinya	3.692	50	3.742
	<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>80.191</b>	<b>2.107</b>	<b>82.298</b>	
<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>			<b>279.128</b>	<b>17.531</b>	<b>296.659</b>
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures	–	–	–
		Prats o prades permanents	–	–	–
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	<b>2.066</b>	<b>39</b>	<b>2.105</b>
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	82.289	0	82.289
		Matollar	109.344	0	109.344
		<b>Forestal</b>	<b>191.633</b>	<b>0</b>	<b>191.633</b>
	<b>Altres terres</b>	Erm	–	–	–
		Espartar	–	–	–
		<b>Total altres terres</b>	<b>–</b>	<b>–</b>	<b>–</b>
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades	–	–	–
		Erms, eres, construccions.	–	–	–
		<b>Total altres superfícies</b>	<b>–</b>	<b>–</b>	<b>–</b>
	<b>Terres improductives</b>	<b>Terres improductives</b>	<b>23.121</b>	<b>–</b>	<b>23.121</b>
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>			<b>216.820</b>	<b>39</b>
<b>Superfície agrària total (A + B)</b>			<b>495.948</b>	<b>17.570</b>	<b>513.518</b>
<b>Percentatge superfície agrària respecte total superfície arxipèlag</b>			<b>100,34%</b>	<b>3,55%</b>	<b>103,90%</b>

- Vol dir que no hi ha dades. En el cas dels conreus industrials tenim resultats totals i no segons sigui de reguiu o secà.

<b>Taula 15. Càlcul de les diferències entre resultats Cens 1962 i càlculs a partir dels tipus de conreus (sense distingir conreus associats)</b> <b>(Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>			
	<b>Secà (Ha)</b>	<b>Reguiu (Ha)</b>	<b>Total terres llaurades (Ha)</b>
I. Total terres llaurades (Cens Agrari, 1962)	230.975 Ha	15.724 Ha	246.699 Ha
II. Total terres llaurades, càlculs adaptats (a partir de Cens Agrari, 1962)	279.128 Ha	17.531 Ha	296.659 Ha
Diferència (II-I) (Ha.)	48.153 Ha	1.807 Ha	49.960 Ha

#### 11.2.2.2. El cens agrari de 1972.

La següent lectura i comptabilitat territorial que podem fer des de la "mirada agrària" és possible a partir del Segon Cens Agrari 1972 (INE, 1974), un cens que mira unes illes amb unes estructures socials d'acumulació del capital i un territori en profunda transformació, i a les portes de la primera crisi del capitalisme de postguerra. En aquest segon estadi, s'han recollit les dades del cens agrari tal com apareixien sintetitzades en el propi cens, i també s'ha procedit a calcular les superfícies ocupades pels diferents tipus de conreu. De nou, les superfícies que ocupaven els conreus considerats de forma individualitzada (taula 17) ens dona uns resultats superiors als càlculs que ofereixen els comptes agregats del Cens Agrari 1972 (taula 16). El motiu d'aquesta, aparent, contradicció o errada es deu a que en les superfícies dels diferents tipus de conreu no ens indiquen si aquests estan associats o no, o si es tracta de conreus successius. A la taula 18 es recullen els resultats per ambdues metodologies de comptabilitat dels tipus d'ocupació del sòl per part dels conreus. Les terres llaurades segons la comptabilitat adaptada (taula 17) 321,1 mil Ha a les Balears, 70,1 mil Ha superior als resultats dels comptes del Cens Agrari. Aquesta enorme diferència –un poc més gran que l'illa de Menorca- es deu a que moltes de les superfícies comptabilitzades incorren en una doble comptabilitat.

En aquest cas s'incorporen els resultats per les illes de Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera, podent així diferenciar, en termes comptables, les particularitats insulars. Per a l'anàlisi de les cobertes del sòl de principis dels 1970 i des de la "mirada agrària" es procedirà a combinar la informació expressada en les següents taules, tot acudint a les taules incorporades a l'Annex Capítol XI.

Entre 1962 i el 1972, la superfície conreada es va incrementar en un 3,8% (9,38 mil Ha). Recordem que es tracta del moment d'expansió del turisme de masses però de pervivència encara d'un món rural viu (Bisson, 1977). No obstant, la superfície agrària total (terres llaurades i terres agràries no llaurades) va disminuir unes 16,28 mil Ha, degut a la disminució de la superfície de les terres agràries no llaurades que passà de 216,85 mil Ha al 1962 a 191,19 mil Ha al 1972. Així doncs, la superfície agrària total representava al 1972 el 90,49% de la superfície de l'arxipèlag arribant a 447,2 mil Ha que corresponien a 48575 explotacions agràries.

Entre les terres llaurades, els conreus de reguiu es van expandir en unes 3,33 mil Ha, assolint 19,06 mil Ha al 1972 i suposant un increment respecte de 1962 del 21,2%; mentre que les terres de secà augmentaven prop de 6 mil Ha (increment del 2,6%) i assolien 237 mil Ha. Les terres llaurades es distribuïen entre un 76,26% a Mallorca (195,3 mil Ha), un 13,86% a Menorca (35,48 mil Ha), un 9,03% a Eivissa (23,11 mil Ha) i un 0,85% a Formentera (2,17 mil Ha). Si es compara la proporció de les terres conreades respecte de la superfície total insular tendríem a 1972 que a Mallorca (54,2% de l'illa) i Menorca (51,22% de l'illa) la superfície conreada cobriria més de la meitat de la superfície de l'illa; mentre que a l'altre extrem, a Formentera les terres llaurades cobrien un 27% de la superfície de l'illa i Eivissa aquestes cobrien el 40,6% de tota la superfície insular. Les terres de reguiu es localitzaven majoritàriament a Mallorca on hi havia unes 14,93 mil Ha (78,35% de tot el reguiu de Balears); mentre que Menorca i Eivissa comptaven cadascuna amb prop de 2 mil Ha de reguiu.

A continuació es procedirà a analitzar les cobertes que representaven cada tipus de conreu, una anàlisi que es fa prenent les informacions expressades a les diferents taules i que com s'ha esmentat s'han de prendre amb extrema cautela. Cal considerar, emperò, que aquesta informació ens permetrà realitzar comparacions diacròniques i en aquest cas introduir la variable localitzacional, per illa.

Els conreus herbacis ocupaven unes 131,6 mil Ha a les Balears, de les quals 15,6 mil Ha corresponien a terres de reguiu (11,9% de tots els herbacis), constituint els herbacis els conreus majoritaris de reguiu (82,17% de tot el reguiu). Els herbacis estaven a les Balears, com seria d'esperar, dominats pels cereals per a gra (73,12 mil Ha) i els conreus farratgers (55,58 mil Ha). Les lleguminoses, que al 1962 ocupaven el tercer lloc (25,5 mil Ha), passaren a ocupar al 1972 unes 13,3 mil Ha; ja sigui en conreus successius, individuals o associats. Aquesta minva tendria a veure amb l'anomenada "modernització" del camp que anà de la mà dels increments d'insums fitosanitaris i fertilitzants químics que aportà la "revolució verda" i que arribà també a l'Estat espanyol<sup>25</sup> (Naredo, 2004 [1971]), i els guarets sumaven unes 34,7 mil Ha.

Els cereals per a gra presentaven una distribució quasi equitativa respecte de la superfície de cada illa. Mallorca comptava amb el 76,15% de la superfície coberta amb cereals per a gra de Balears (55,68 mil Ha), Menorca amb 10,1 mil Ha (13,8% de la superfície de cereals per a gra de Balears), Eivissa amb 6,4 mil Ha (6,4% de la superfície de cereals per a gra de Balears) i Formentera amb 865 Ha (1,18% de la superfície de cereals per a gra de Balears). A Formentera els conreus herbacis, i dins d'aquests els cereals per a gra (sols o associats amb conreus llenyosos) amb 865 Ha, suposaven la major coberta agrícola de sòl amb 2065 Ha (de les 2178 Ha de terres llaurades).

En quant als conreus farratgers, cal destacar l'important paper que l'economia ramadera tenia a Menorca (20,9 mil caps de vacum i 18,5 mil caps d'oví), un paper que es traduïa en la superfície coberta per aquest tipus de conreus que assolien 20,3 mil Ha i representava el 36,4% de tota la superfície de conreus farratgers de les illes. A Mallorca, amb una notable cabana ramadera (41,9 mil caps de vacum i 224,7 mil caps d'oví) la superfície coberta pels conreus farratgers era d'un 32,36 mil Ha (58,2% de la coberta de conreus farratgers de les Balears). Un altre aspecte a destacar en el cas dels conreus farratgers, és l'adopció de mètodes de reg en aquest tipus de conreus, que al 1962 eren, segons el Cens Agrari de 1962, absents. Al 1972 hi havia unes 8,9 mil Ha regades, que representaria prop del 28% de la superfície regada de les Balears, essent importants a Campos i al Prat de Sant Jordi a Mallorca.

Entre 1962 i 1972 el conreu d'hortalisses va experimentar un salt extraordinari, passant de 4,72 mil Ha al 1962 a les prop de 22,6 mil Ha de 1972. Tanmateix, aquesta xifra hauria de ser matisada per la més que probable doble comptabilitat en que s'incorr per aquest categoria. Les hortalisses foren les protagonistes de l'expansió de les terres de reguiu, ja que aquests conreus sumaven prop del 38,1% de la superfície regada de les Balears; unes terres que es trobaven principalment a les hortes mallorquines (sa Pobla, Muro i Manacor).

El conreu de tubercles, important a Mallorca (83,9% del total), passa d'ocupar unes 5,3 mil Ha al 1962 a 3,5 mil Ha al 1972; una reducció del 34,71%. Els tubercles es cultivaven mitjançant l'aplicació de sistemes de reg, que suposava al 1972 el 91,45% de totes les terres ocupades per tubercles (3,2 mil Ha).

Els conreus llenyosos ocupaven una extensió de 123 mil Ha, de les quals unes 3,39 mil Ha eren de reguiu. Respecte de 1962, es pot veure com es passa de les 148 mil Ha que ocupaven els conreus llenyosos (sols o associats amb herbacis) a les 123 mil Ha de 1972. Aquí es troba una expressió de l'abandonament d'aquelles activitats agrícoles menys rendibles en termes monetaris, com ha estat, per exemple, el progressiu abandonament dels oliverars i ametllerars. En aquest cas (a l'any 1972), malgrat no es disposi de la superfície que ocupaven els ametllerars, es pot aportar la xifra del nombre d'ametllers que al 1972 arribava a 4,7 milions de peus, front als 5,26 milions de peus de 1962. Si 5,26 milions de peus d'ametller ocupaven al 1962 unes 43,5 mil Ha, es podria deduir que al 1972 els 4,7 milions de peus ocuparien teòricament unes 38,9 mil Ha. Les oliveres passaren de cobrir unes 16,4 mil Ha al 1962 a 9,32 mil Ha al 1972; una reducció important d'aquest conreu que a les zones de muntanya avançava la recolonització forestal. La major part de les terres d'oliverar es concentraven a Mallorca amb 9 mil Ha, mentre les restants es trobaven a Eivissa. La vinya es va mantenir pràcticament entre el 1962 i 1972, incrementant-se en 166 Ha (arribant a 3,9 mil Ha) i concentrant-se a l'illa de Mallorca (3,6 mil Ha). Així mateix, l'extensió coberta pels cítrics es mantenia en torn a mil Ha, localitzades majoritàriament a Mallorca.

<sup>25</sup> El creixement de consum d'adobs químics, i especialment els nitrogenats, s'ha destinat en bona mesura a substituir els procediments tradicionals de fertilització: el guaret, l'ús de fems i d'altres residus orgànics i les rotacions amb lleguminoses o altres conreus propis per l'abonat en verd (Naredo 2004:356-357).

Les terres agràries no llaurades cobrien al 1972 unes 191,19 mil Ha, i és en aquesta categoria on es produeix una significant reducció respecte 1962. Una minva de prop de 25,6 mil Ha que entren dins les categories del sòl que no són objecte de consideració per part de la "mirada agrària". La composició de les terres no llaurades correspon en primer terme a les cobertes forestals (espècies arbòries forestals i espècies espontànies no arbòries) que sumava un total de 169,5 mil Ha. Aquest còmput testimonia la minva de la superfície forestal dins de les explotacions agràries respecte de 1962, quan aquestes assolien 191,6 mil Ha. El 1972 i per illes, la coberta forestal ocupava unes 119,9 mil Ha a Mallorca –on el 51,7% corresponia a masses arbòries i el 48,3% a matollars–; 23,5 mil Ha a Menorca –40% amb arbres i 60% matollar–; 22,17 mil Ha a Eivissa –78,8% arbrat i 22,7% matollar–; i 3,7 mil Ha a Formentera –53,6% arbrat i 46,4% matollar–. Els prats permanents varen passar de 2,1 mil Ha al 1962 a 1,08 mil Ha al 1972, és a dir, minvaren a la meitat en deu anys. Finalment, les denominades terres improductives ocupaven unes 20,57 mil Ha, és a dir eren unes 2,5 mil Ha inferiors a la dècada anterior. En tot cas, convé apuntar de nou l'escassa informació que ens aporta aquesta categoria respecte a l'anàlisi territorial i per la comptabilitat de les cobertes del sòl.

		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
<b>Terres llaurades</b>	Conreus herbacis	116.000	15.665	131.665
	Oliverar (sol o associat am conreus herbacis)	8.632	19	8.651
	Vinya (sol o associat amb conreus herbacis)	3.736	30	3.766
	Fruiters (sols o associats amb conreus herbacis)	100.962	3.290	104.252
	Fruiter, Oliverar o vinya associat entre sí	6.371	52	6.423
	Conreus herbacis associats amb arbres forestals	1.321	6	1.327
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>	<b>237.022</b>	<b>19.062</b>	<b>256.084</b>
<b>Terres no llaurades</b>	Prats o prades permanents	1.082	3	1.085
	Terres poblades amb espècies arbòries forestals	91.116	4	91.120
	terres poblades amb espècies espontànies no arbòries	78.410		78.410
	Terres improductives	20.579		20.579
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>	<b>191.187</b>	<b>7</b>	<b>191.194</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>		<b>428.209</b>	<b>19.069</b>	<b>447.278</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte superfície illes</b>		<b>86,64%</b>	<b>3,86%</b>	<b>90,49%</b>
<b>SAU (Superfície Agrària Útil ) (Ha)</b>		<b>238.104</b>	<b>19.065</b>	<b>257.169</b>
<b>Núm. Explotacions</b>		<b>48.575</b>		

		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>	
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	34.739	4	34.743
		Cereals per a gra	71.309	1.815	73.124
		Conreus farratgers	46.658	8.930	55.588
		Conreus industrials	122	33	155
		Hortalisses	10.720	11.956	22.676
		Lleguminoses per a gra	11.254	2.059	13.313
		Tubercles	300	3.209	3.509
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>175.102</b>	<b>28.006</b>	<b>203.108</b>
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	106.548	2.310	108.858
		Cítrics	<b>0</b>	1.015	1.015
		Fruiters de clima temperat	0	0	0
		Fruiters de fruit sec	0	0	0
		Oliverar	9.299	21	9.320
		Vinya	3.861	47	3.908

		<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>119.708</b>	<b>3.393</b>	<b>123.101</b>
	<b>Altres conreus</b>	<b>Total altres conreus</b>	<b>5</b>	<b>0</b>	<b>5</b>
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>		<b>294.815</b>	<b>31.399</b>	<b>326.214</b>
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures	0	0	0
		Prats o prades permanents	0	0	0
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	<b>1.082</b>	<b>3</b>	<b>1.085</b>
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	91.120	0	91.120
		Matollar	78.410	0	78.410
		<b>Forestal</b>	<b>169.530</b>	<b>0</b>	<b>169.530</b>
	<b>Altres terres</b>	Erm	0	0	0
		Espartar	0	0	0
		<b>Total altres terres</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades	0	0	0
		Erms, eres, construccions.	0	0	0
		<b>Total altres superfícies</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>
	<b>Terres improductives</b>	Terres improductives	20.579	0	20.579
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>		<b>191.191</b>	<b>3</b>	<b>191.194</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>		<b>486.006</b>	<b>31.402</b>	<b>517.408</b>	
<b>Percentatge superfície agrària respecte total superfície illa</b>		<b>98,33%</b>	<b>6,35%</b>	<b>104,68%</b>	

**Taula 18. Balears. Càlcul de les diferències entre resultats Cens 1972 i càlculs a partir dels tipus de conreus (sense distingir conreus associats) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
I. Cens Agrari 1972	Total terres llaurades	237.022	19.062	256.084
	Total terres no llaurades	191.187	7	191.194
II. Cens Agrari 1972. Càlculs adaptats	Total terres llaurades	294.815	31.399	326.214
	Total terres no llaurades	191.191	3	191.194
Diferència (I-II)	Total terres llaurades	-57.793	-12.337	-70.130
	Total terres no llaurades	-4	4	0

**Taula 19. Mallorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1972 –versió original (Font: Cens agrari, 1972- INE, 1974)**

		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
<b>Terres llaurades</b>	Conreus herbacis	76.094	11.994	88.088
	Oliverar (sol o associat amb conreus herbacis)	8.392	18	8.410
	Vinya (sol o associat amb conreus herbacis)	3.474	16	3.490
	Fruiters (sols o associats amb conreus herbacis)	85.384	2.864	88.248
	Fruiter, Oliverar o vinya associat entre sí	5.783	37	5.820
	Conreus herbacis associats amb arbres forestals	1.238	6	1.244
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>	<b>180.365</b>	<b>14.935</b>	<b>195.300</b>
<b>Terres no llaurades</b>	Prats o prades permanents	1.003	3	1.006
	Terres poblades amb espècies arbòries forestals	62.065	3	62.068
	terres poblades amb espècies espontànies no arbòries	57.919		57.919
	Terres improductives	14.487		14.487
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>	<b>135.474</b>	<b>6</b>	<b>135.480</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>		<b>315.839</b>	<b>14.941</b>	<b>330.780</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte superfície illa</b>		<b>87,65%</b>	<b>4,15%</b>	<b>91,80%</b>
<b>SAU (Superfície Agrària Útil) (Ha)</b>		<b>181.368</b>	<b>14.935</b>	<b>196.306</b>
<b>Núm. explotacions</b>			<b>41.452</b>	

<b>Taula 20. Mallorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1972 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1972- INE, 1974).</b>					
			<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	22.763	3	22.766
		Cereals per a gra	54.311	1.372	55.683
		Conreus farratgers	25.570	6.795	32.365
		Conreus industrials	103	26	129
		Hortalisses	9.175	10.092	19.267
		Lleguminoses per a gra	9.612	1.972	11.584
		Tubercles	148	2.796	2.944
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>121.682</b>	<b>23.056</b>	<b>144.738</b>
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	90.399	1.940	92.339
		Cítrics	0	943	943
		Fruiters de clima temperat			
		Fruiters de fruit sec			
		Olivera	9.035	20	9.055
		Vinya	3.599	32	3.631
<b>Total conreus llenyosos</b>		<b>103.033</b>	<b>2.935</b>	<b>105.968</b>	
<b>Altres conreus</b>	<b>Total altres conreus</b>	<b>5</b>		<b>5</b>	
<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>			<b>220.264</b>	<b>25.977</b>	<b>246.241</b>
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures			
		Prats o prades permanents			
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	1.003	3	1.006
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	62.068	0	62.068
		Matollar	57.919	0	57.919
		<b>Forestal</b>	<b>119.987</b>	<b>0</b>	<b>119.987</b>
	<b>Altres terres</b>	Erm			
		Espartar			
		<b>Total altres terres</b>			
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades			
		Erms, eres, construccions.			
<b>Total altres superfícies</b>					
<b>Terres improductives</b>	<b>Terres improductives</b>	<b>14.487</b>		<b>14.487</b>	
<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>			<b>135.477</b>	<b>3</b>	<b>135.480</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>			<b>360.197</b>	<b>25.994</b>	<b>386.191</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>			<b>99,96%</b>	<b>7,21%</b>	<b>107,17%</b>

<b>Taula 21. Mallorca. Càlcul de les diferències entre resultats Cens 1972 i càlculs a partir dels tipus de conreus (sense distingir conreus associats) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>				
		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
I. Cens Agrari 1972	Total terres llaurades	180.365	14.935	195.300
	Total terres no llaurades	135.474	6	135.480
II. Cens Agrari 1972. Càlculs adaptats	Total terres llaurades	224.720	25.991	250.711
	Total terres no llaurades	135.477	3	135.480
Diferència (I-II)	Total terres llaurades	-44.355	-11.056	-55.411
	Total terres no llaurades	-3	3	0



		Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
<b>Terres llaurades</b>	Conreus herbacis	33.356	1.972	35.328
	Oliverar (sol o associat am conreus herbacis)			0
	Vinya (sol o associat amb conreus herbacis)			0
	Fruiters (sols o associats amb conreus herbacis)	17	95	112
	fruiter, Oliverar o vinya associat entre sí	1	4	5
	Conreus herbacis associats amb arbres forestals	43		43
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>	<b>33.417</b>	<b>2.071</b>	<b>35.488</b>
<b>Terres no llaurades</b>	Prats o prades permanents	68		68
	Terres poblades amb espècies arbòries forestals	9.536	1	9.537
	terres poblades amb espècies espontànies no arbòries	14.049		14.049
	Terres improductives	2.984		2.984
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>	<b>26.637</b>	<b>1</b>	<b>26.638</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>		<b>60.054</b>	<b>2.072</b>	<b>62.126</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte superfície illa</b>		<b>86,67%</b>	<b>2,99%</b>	<b>89,66%</b>
<b>SAU (Superfície Agrària Útil) (Ha)</b>		<b>33.485</b>	<b>2.071</b>	<b>35.556</b>
<b>Núm. Explotacions</b>		<b>1.467</b>		

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	7.981		7.981
		Cereals per a gra	10.048	66	10.114
		Conreus farratgers	18.610	1.622	20.232
		Conreus industrials	1	0	1
		Hortalisses	334	425	759
		Lleguminoses per a gra	134	8	142
		Tubercles	105	48	153
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>37.213</b>	<b>2.169</b>	<b>39.382</b>
	<b>Conreus llenyosos Altres conreus</b>	Altres conreus llenyosos	18	93	111
		Cítrics	0	5	5
		Fruiters de clima temperat			
		Fruiters de fruit sec			
		Olivera			
		Vinya			
		<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>18</b>	<b>98</b>	<b>116</b>
	<b>Total altres conreus</b>				
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>		<b>37.231</b>	<b>2.267</b>	<b>39.498</b>
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures			
		Prats o prades permanents			
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	<b>68</b>		<b>68</b>
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	9.537	0	9.537
		Matollar	14.049		14.049
		<b>Forestal</b>	<b>23.586</b>	<b>0</b>	<b>23.586</b>
	<b>Altres terres</b>	Erm			
Espartar					

		<b>Total altres terres</b>			
<b>Altres superfícies</b>		Cultivables no llaurades			
		Erms, eres, construccions.			
		<b>Total altres superfícies</b>			
<b>Terres improductives</b>		<b>Terres improductives</b>	<b>2.984</b>		<b>2.984</b>
<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>			<b>26.638</b>	<b>0</b>	<b>26.638</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>			<b>63.869</b>	<b>2.267</b>	<b>66.136</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>			<b>92,18%</b>	<b>3,27%</b>	<b>95,45%</b>

**Taula 24. Menorca. Càlcul de les diferències entre resultats Cens 1972 i càlculs a partir dels tipus de conreus (sense distingir conreus associats) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
I. Cens Agrari 1972	Total terres llaurades	33.417	2.071	35.488
	Total terres no llaurades	26.637	1	26.638
II. Cens Agrari 1972. Càlculs meus	Total terres llaurades	37.213	2.169	39.382
	Total terres no llaurades	26.638	0	26.638
Diferència (I-II)	Total terres llaurades	-3.796	-98	- 3.894
	Total terres no llaurades	-1	1	0

**Taula 25. Eivissa. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1972 -versió original (Font: Cens agrari, 1972- INE, 1974)**

		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
<b>Terres llaurades</b>	Conreus herbacis	4.489	1.695	6.184
	Oliverar (sol o associat am conreus herbacis)	237	1	238
	Vinya (sol o associat amb conreus herbacis)	164	14	178
	Fruiters (sols o associats amb conreus herbacis)	1.5.560	331	15.891
	fruiter, Oliverar o vinya associat entre sí	587	11	598
	Conreus herbacis associats amb arbres forestals	29		29
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>	<b>21.066</b>	<b>2.052</b>	<b>23.118</b>
<b>Terres no llaurades</b>	Prats o prades permanents	11		11
	Terres poblades amb espècies arbòries forestals	17.488		17.488
	terres poblades amb espècies espontànies no arbòries	4.690		4.690
	Terres improductives	2.800		2.800
<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>	<b>24.989</b>	<b>0</b>	<b>24.989</b>	
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>		<b>46.055</b>	<b>2.052</b>	<b>48.107</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte superfície illa</b>		<b>81,00%</b>	<b>3,61%</b>	<b>84,61%</b>
<b>SAU (Superfície Agrària Útil) (Ha)</b>		<b>21.077</b>	<b>2.052</b>	<b>23.129</b>
<b>Núm. explotacions Pitiüses</b>		<b>5656</b>		

**Taula 26. Eivissa. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1972 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1972- INE, 1974).**

		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>	
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	3.235	0	3.235
		Cereals per a gra	6.085	377	6.462
		Conreus farratgers	2.144	512	2.656
		Conreus industrials	18	7	25
		Hortalisses	1.078	1.436	2.514
		Lleguminoses per a gra	1.462	79	1.541
		Tubercles	17	365	382
		<b>Total conreus herbacis i</b>	<b>14.039</b>	<b>2.776</b>	<b>16.815</b>

		<b>guarets</b>			
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	16.130	277	16.407
		Cítrics		67	67
		Fruiters de clima temperat			
		Fruiters de fruit sec			
		Olivera	261	1	262
		Vinya	165	15	180
		<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>16.556</b>	<b>360</b>	<b>16.916</b>
<b>Altres conreus</b>	<b>Total altres conreus</b>				
<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>			<b>30.595</b>	<b>3.136</b>	<b>33.731</b>
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures			
		Prats o prades permanents			
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	11		11
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	17488		17488
		Matollar	4690		4690
		<b>Forestal</b>	<b>22.178</b>	<b>0</b>	<b>22.178</b>
	<b>Altres terres</b>	Erm			
		Espartar			
		<b>Total altres terres</b>			
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades			
		Erms, eres, construccions.			
		<b>Total altres superfícies</b>			
	<b>Terres improductives</b>	Terres improductives	2800		2800
<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>			<b>24.989</b>	<b>0</b>	<b>24.989</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>			<b>55.584</b>	<b>3.136</b>	<b>58.720</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>			<b>97,76%</b>	<b>5,52%</b>	<b>103,27%</b>

**Taula 27. Eivissa. Càlcul de les diferències entre resultats Cens 1972 i càlculs a partir dels tipus de conreus (sense distingir conreus associats) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
I. Cens Agrari 1972	Total terres llaurades	21.066	2.052	23.118
	Total terres no llaurades	24.989	0	24.989
II. Cens Agrari 1972. Càlculs adaptats	Total terres llaurades	30.595	3.136	33.731
	Total terres no llaurades	24.989	0	24.989
Diferència (I-II)	Total terres llaurades	-9.529	-1.084	-10.613
	Total terres no llaurades	0	0	0

**Taula 28. Formentera. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1972 –versió original (Font: Cens agrari, 1972- INE, 1974)**

		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
<b>Terres llaurades</b>	Conreus herbacis	2.061	4	2.065
	Oliverar (sol o associat am conreus herbacis)	3		3
	Vinya (sol o associat amb conreus herbacis)	98		98
	Fruiters (sols o associats amb conreus herbacis)	1		1
	fruiter, Oliverar o vinya associat entre sí			0
	Conreus herbacis associats amb arbres forestals	11		11
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>	<b>2.174</b>	<b>4</b>	<b>2.178</b>
<b>Terres no llaurades</b>	Prats o prades permanents			0
	Terres poblades amb espècies arbòries forestals	2.027		2.027
	terres poblades amb espècies espontànies no arbòries	1.752		1.752

	Terres improductives	308		308
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>	<b>4.087</b>	<b>0</b>	<b>4.087</b>
	<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>	<b>6.261</b>	<b>4</b>	<b>6.265</b>
	<b>Percentatge superfície agrària respecte total superfície illa</b>	<b>77,78%</b>	<b>0,05%</b>	<b>77,83%</b>
	<b>SAU (Superfície Agrària Útil) (Ha)</b>	<b>2.174</b>	<b>4</b>	<b>2.178</b>

**Taula 29. Formentera. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1972 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1972- INE, 1974).**

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	760		760
		Cereals per a gra	865	0	865
		Conreus farratgers	334	1	335
		Conreus industrials			
		Hortalisses	133	3	136
		Lleguminoses per a gra	46		46
		Tubercles	30		30
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>2.168</b>	<b>4</b>	<b>2.172</b>
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	1	0	1
		Cítrics			
		Fruiters de clima temperat			
		Fruiters de fruit sec			
		Olivera	3		3
		Vinya	97	0	97
	<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>101</b>	<b>0</b>	<b>101</b>	
	<b>Altres conreus</b>	<b>Total altres conreus</b>	0		0
	<b>B. TOTAL TERRES LLAURADES</b>			<b>2.269</b>	<b>4</b>
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures			
		Prats o prades permanents			
		<b>Total terres per pastures permanents</b>			0
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	2.027	0	2.027
		Matollar	1.752		1.752
		<b>Forestal</b>	<b>3.779</b>	<b>0</b>	<b>3.779</b>
	<b>Altres terres</b>	Erm			
		Espartar			
		<b>Total altres terres</b>			
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades			
		Erms, eres, construccions.			
<b>Total altres superfícies</b>					
<b>Terres improductives</b>	Terres improductives	308		308	
<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>			<b>4.087</b>	<b>0</b>	<b>4.087</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>			<b>6.356</b>	<b>4</b>	<b>6.360</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>			<b>78,96%</b>	<b>0,05%</b>	<b>79,01%</b>

<b>Taula 30. Formentera. Càlcul de les diferències entre resultats Cens 1972 i càlculs a partir dels tipus de conreus (sense distingir conreus associats)</b> <b>(Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>				
		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
I. Cens Agrari 1972	Total terres llaurades	2.174	4	2.178
	Total terres no llaurades	4.087	0	4.087
II. Cens Agrari 1972. Càlculs adaptats	Total terres llaurades	2.269	4	2.273
	Total terres no llaurades	4.087	0	4.087
Diferència (I-II)	Total terres llaurades	-95	0	-95
	Total terres no llaurades	0	0	0

### 11.2.2.3. El cens agrari de 1982.

A la dècada de 1980 es realitzà un primer cens agrari a l'any 1982, seguint la dinàmica de reeditar aquests censos cada dècada en els anys acabats en 2. L'entrada a la UE i la necessària adaptació del marc comptable i estadístic espanyol a les exigències comunitàries va fer que a finals de la dècada, al 1989, es fes de nou el cens agrari i a partir de llavors es publicarà cada deu anys en els anys acabats en 9, tot adaptant-se al calendari estadístic de la UE. En les següents taules es presenten els resultats del Cens Agrari 1982 per les illes Balears en la versió sintètica (INE, 1984). També s'ha procedit a calcular les cobertes de sòl des de la "mirada agrària", a partir de les dades que aportava aquest Cens de forma desagregada (per tipus de conreu). En quant a la cobertura geogràfica, cal destacar que mentre la informació agregada aportava informació per cadascuna de les illes, en el cas dels tipus de conreu la informació d'Eivissa i Formentera apareixia sota l'epígraf d'illes Pitiüses.

A diferència dels altres censos –1962 i 1972–, els resultats de la que hem definit com a versió adaptada (resultat dels càlculs per tipus de conreu) són pràcticament idèntics als resultats de la versió agregada del Cens Agrari 1982 (taula 32). Es pot veure (taula 33) com les xifres dels càlculs agregats (versió original) eren 78 Ha superiors als resultats que ens surten dels càlculs individualitzats per tipus de conreu. Aquesta diferència es centra principalment a les Pitiüses (58 Ha).

La superfície agrària total (terres llaurades i no llaurades) de les Balears era al 1982 de 409,25 mil Ha, essent un 8,5% (8,5 mil Ha) inferior a 1972, i es distribuïa entre 27680 explotacions agràries (20895 explotacions menys que deu anys enrere). Entre 1982 i 1972, la superfície agrària total es va reduir en totes les illes de l'arxipèlag; més important en termes relatius a les illes de Formentera, amb una reducció del 25,89% (1,6 mil Ha), i d'Eivissa amb una reducció del 16,3% (2,6 mil Ha). Les illes en que "la gran transformació turística" havia estat més intensa fou on els espais agraris (poc rendibles i atractius en comparació al manà del turisme) es varen transformar més ràpidament. Mallorca, malgrat la seva profunda inserció en el turisme de masses, de majors dimensions que Eivissa, va experimentar una reducció de superfície agrària menys important en termes relatius (7,8%); però que fou en termes quantitativs la més significativa, situant-se en torn a les 25,9 mil Ha. L'illa del "retard virtuós" (Marí, 2004) i de la "particular via de creixement" (Farré-Escofet et al., 1975) presentava una reducció de la superfície agrària total del 4,2% (2,6 mil Ha) respecte el 1972.

Les terres llaurades de les Balears varen experimentar una reducció del 8,5% (21,87 mil Ha) entre el 1972 i el 1982. Aquesta reducció de la coberta de terres cultivades fou molt destacable a Eivissa on es va passar de les 23,1 mil Ha de 1972 a les 13,59 mil Ha del 1982 (una disminució del 41,2%); i a Formentera on es passava de 2,17 mil Ha de terres llaurades al 1972 a tan sols 1,04 mil Ha al 1982 (una disminució del 52,2%). A l'illa de Mallorca les terres llaurades van disminuir un 5,7% (11,16 mil Ha) respecte de 1972, tot cobrint unes 184,1 mil Ha. A l'illa de Menorca les terres llaurades pràcticament eren les mateixes que una dècada enrere amb 35,4 mil Ha. Entre les terres llaurades per tipus de conreu, al 1982 el secà secular segueix cobrint la major part de les terres conreades amb unes 211,9 mil Ha, unes 25 mil Ha menys que al 1972. Les terres de secà es mantingueren estables en torn a 33 mil Ha a Menorca; però disminuïren un 43,16% a les Pitiüses (10 mil Ha) passant de 23,24 mil Ha al 1972 a 13,2 mil Ha al 1982, i un 7,4% a Mallorca, on els secans cobrien unes 166,9 mil Ha al 1982 que eren unes 13,4 mil Ha menys que deu anys abans. Les terres conreades amb

mètodes de reg experimentaren un alça del 16,84% (3,2 mil Ha), arribant a un total de 22,2 mil Ha. L'augment de la superfície conreada de reguiu es produí, sobretot, a l'illa de Mallorca on augmentà en 2,23 mil Ha respecte de 1972 i arribava a 17,17 mil Ha. Mentre que a Menorca el reguiu augmentava en 234 Ha i es situava en 2,25 mil Ha, a les Pitiüses disminuïa en 685 Ha, arribant a cobrir 1,37 mil Ha. En el cas eivissenc, la pressió urbanística sobre les millors terres agrícoles ha estat, en termes relatius, superior a la de les altres illes. I en aquest sentit, les zones agrícoles properes als principals nuclis urbano-turístics han experimentat una profunda transformació com és el cas de Ses Feixes de Vila d'Eivissa<sup>26</sup> (Prats, 2001).

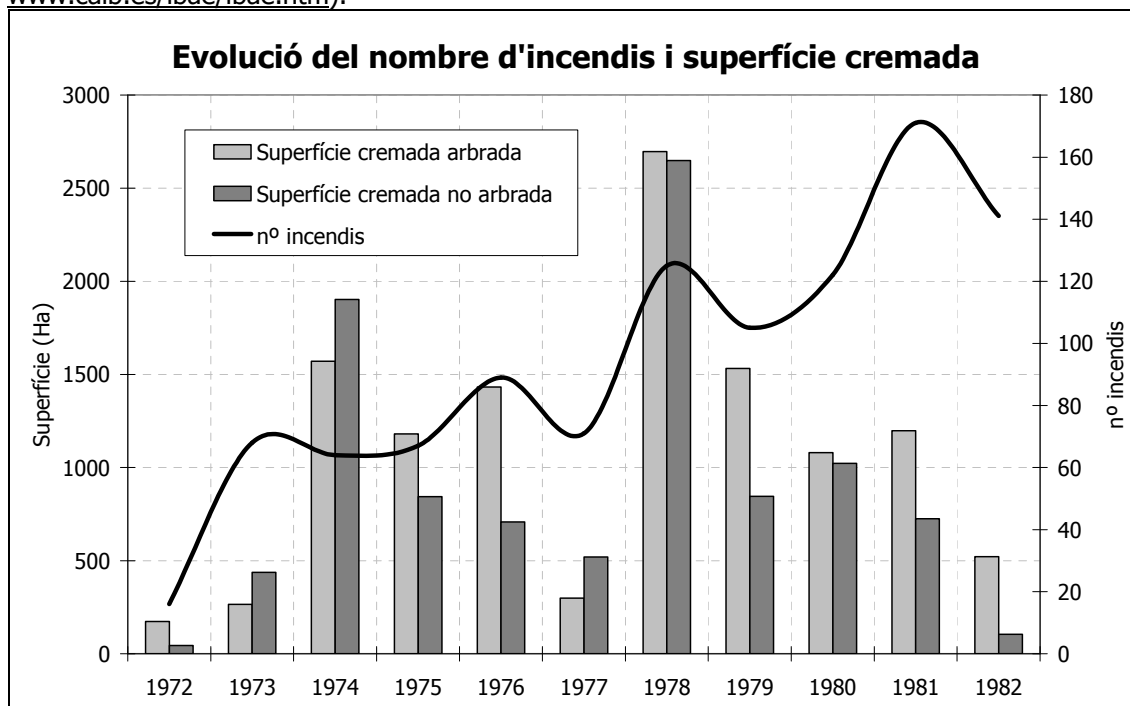
L'any 1982, els conreus herbacis i guarets ocupaven 135,34 mil Ha, a prop de les 131,6 mil Ha que aquests conreus ocupaven al 1972. Les terres destinades a guaret assolien unes 15,76 mil Ha, front a les 34,7 mil Ha del 1972, en detriment dels sistemes de conreu tradicionals del secà mediterrani en els que l'alternança cereal-guaret-lleguminoses era fonamental. Aquesta disminució de superfície estaria motivada per la creixent adopció dels productes químics que venien de la mà de la "revolució verda". En segon lloc, els cereals per a gra (i consum humà), que havien ocupat tradicionalment la major part de les terres d'herbacis, varen passar a ocupar unes 50,8 mil Ha al 1982. En canvi els conreus farratgers passen a ocupar la primera posició dels conreus herbacis amb un total de 59,8 mil Ha, dels quals un 2,14% eren de reguiu. Les hortalisses ocupaven unes 5,56 mil Ha, la major part en terres de reguiu (4,67 mil Ha) i a l'illa de Mallorca (4,59 mil Ha). Les lleguminoses per a gra (3,06 mil Ha) representaven a l'any 1982 una fracció bastant minsca, sobretot si es compara a la que ocupaven (individualment, associades o en conreus successius) al 1962, quan cobrien unes 25,5 mil Ha. Finalment, els tubercles, tal com són presentats al Cens Agrari 1982, cobrien unes 191 Ha. Tanmateix, no poden ser comparats als altres anys perquè han estat incorporats en la categoria "altres conreus" de les terres llaurades, per la qual cosa presentava sota l'epígraf "tubercles" una molt reduïda extensió (191 Ha).

Els conreus llenyosos varen experimentar una reducció important respecte de l'extensió que ocupaven (sols o associats) al 1972, de 123,1 mil Ha al 1972 passen a 96 mil Ha al 1982. Els fruiters (fruits secs, cítrics, etc) passaren d'ocupar 104,2 mil Ha al 1972 a 84,94 mil Ha al 1982, les oliveres passaren de les 8,6 mil Ha de 1972 a 6,8 mil Ha el 1982 que es troben fonamentalment a Mallorca, i la vinya experimentà una reducció de prop de 1,7 mil Ha, arribant a 2,1 mil Ha.

Les terres no llaurades sumaven a l'any 1982 unes 175,05 mil Ha i havien descendit en un 8,4% respecte al 1972, quan aquestes cobrien 191,19 mil Ha. La disminució més important de superfície de les terres agràries no llaurades es donà a Mallorca on aquestes es reduïren en 14,7 mil Ha, per cobrir unes 120,7 mil Ha al 1982. A la resta d'illes, les terres agràries no llaurades ocupaven: unes 24,6 mil Ha a Menorca (reducció de 2,5 mil Ha respecte de 1972); 24,98 mil Ha a Eivissa (reducció de 1,67 mil Ha); i 3,6 mil Ha a Formentera (reducció de 482 Ha). En la categoria de terres agràries no llaurades s'introduïren noves categories que permeten diferenciar amb més precisió els diferents tipus de coberta del sòl: espartar, erms i altres superfícies. La coberta forestal, dins les terres agràries, va passar de 169,53 mil Ha de 1972 a 142,79 mil Ha al 1982 amb una important minva de coberta forestal arbrada (19,9 mil Ha), i en menor mesura de la massa forestal arbustiva -garriga- (6,8 mil Ha). La reducció de la coberta forestal va tenir lloc al temps que s'estenien els incendis forestals a les Illes. En la dècada que va de 1972 a 1982, es van declarar un total de 1039 incendis, la major part a Mallorca, que cremaren un total de 21,74 mil Ha (11,9 mil Ha arbrades i 9,78 mil Ha sense arbres).

<sup>26</sup> El 23 de novembre de 2007 s'aprovà al Consell de Govern (Govern de les Illes Balears) el Decret Llei 1/2007 de 23 de novembre de mesures cautelars fins a l'aprovació de normes de protecció d'àrees d'especial valor ambiental per a les Balears, que afectava a unes 47,03 Ha urbanitzables de Ses Feixes d'Eivissa i que s'hauran de protegir d'acord amb els seus valors paisatgístics (BOIB nº1176, 24/11/2007).

Gràfic 2. Incendis forestals (1972-1982) (Font: IBAE – Conselleria de Medi Ambient, [www.caib.es/ibae/ibae.htm](http://www.caib.es/ibae/ibae.htm)).



**Taula 30. Incendis forestals a les Balears, 1972-1982 (Font: IBAE- Conselleria de Medi Ambient).**

	Mallorca	Menorca	Pitiüses	Balears
núm. Incendis	845	66	128	1.039
Superfície cremada arbrada (Ha.)	9.613	750	1.581	11.944
Superfície cremada sense arbres (Ha.)	8.887	874	37	9.798
Total superfície (Ha.)	18.500	1.624	1.618	21.742

La superfície forestal (dins explotacions agràries) es distribuïa entre: Mallorca amb 100,96 mil Ha, amb unes 19 mil Ha menys que al 1972 (i unes 18,5 mil Ha cremades pels incendis); Menorca amb 19,78 mil Ha que eren unes 3,79 mil Ha menys que el 1972 (on els incendis cremaren unes 1,62 mil Ha); i Pitiüses amb 22,03 mil Ha de coberta forestal al 1982, representant una minva de 3,9 mil Ha respecte de 1972 (els incendis forestals cremaren unes 1,61 mil Ha).

Entre les terres agràries no llaurades cobraren visibilitat les terres per pastures permanents i les terres ermes per pastures que cobrien a l'any 1982 unes 3,94 mil Ha i 14,4 mil Ha respectivament. En la informació dels altres censos la superfície de les terres ermes a pastures es computaven dins de la superfície improductiva; emperò aquestes superfícies i les d'espantar, que conjuntament sumaven 18,02 mil Ha al 1982, han estat tradicionalment pasturades per ramats, especialment ovins i caprins, que en una ramaderia extensiva s'alimentaven "a dent". Nogensmenys, molts d'aquests espais han estat els principals protagonistes dels incendis forestals, degut a la tècnica de gestió de pastures mitjançant el foc, com per exemple és el cas del foc de carritxeres a les Serres de Llevant (Sureda, 1997).

Les pràctiques ramaderes de gestió tradicional que feien servir el foc ampliaren el seu abast arran del retrocès de l'agricultura, fins a l'extrem d'entrar en conflicte amb els espais agraris en gestió i/o explotació. Aquest conflicte es deriva de la transformació socioeconòmica de les Illes, per la qual molta població passà als sectors de la construcció i turístic, mantenint encara certes tasques agràries. No obstant, aquelles tasques no es podien realitzar amb els ritmes i temps que els processos naturals requerien (als que s'havien adaptat aquelles tècniques i pràctiques tradicionals), ja que el temps es convertia en un "recurs escàs". Això derivà en l'abandonament i/o mala gestió dels agroecosistemes i dels ecosistemes forestals. A l'estudi coordinat per Sureda (1997:173) es transcriu la resposta d'un pagès a la pregunta sobre quines espècies de la vegetació de muntanya eren aprofitables i en quina mesura, a la que el

pagès contestà: "hi ha el fenàs mascle, la mata, el xipell [...] que quan treu és molt bo. Però el càrritx és el més adequat; sobretot el primer i el segon any; perquè quan és vell no serveix de res, el càrritx". En ser una espècie piròfita rebrotadora, el càrritx (*Ampelodesmos mauritanica*) rebrotava després del foc i es convertia en el principal aliment dels ramats (ovins i caprins) de muntanya.

Finalment, la categoria d'altres superfícies dins de les terres no llaurades resulta ser massa ambigua com per poder establir cap tipus de precisió analítica. En qualsevol cas, es pot apuntar que aquesta superfície ha disminuït en torn a 10,2 mil Ha entre el 1972 i el 1982. L'explicació és que terres que abans eren agràries no llaurades han passat a comptabilitzar-se i que una part d'aquelles terres agràries no llaurades varen passar a la categoria de no agrària, i per tant quedaren fora de la xarxa analítica de la que s'encarregava la "mirada agrària".

		<b>Mallorca (Ha.)</b>	<b>Menorca (Ha.)</b>	<b>Eivissa (Ha.)</b>	<b>Formentera (Ha.)</b>	<b>Balears (Ha.)</b>
Terres llaurades	Conreus herbacis sols o associat entre sí	94.782	35.186	4.989	982	135.939
	Oliverar (sol o associat amb herbacis)	6.858		10		6.868
	Vinya (sol o associat amb herbacis)	1.940		111	59	2.110
	Fruiters (sols o associats entre sí o amb herbacis)	76.246	249	8.449		84.944
	Fruiters, Oliverar o vinya associats entre sí	2.056	1	22		2.079
	Herbacis associats amb espècies arbòries forestals	2.249		16		2.265
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>	<b>184.131</b>	<b>35.436</b>	<b>13.597</b>	<b>1.041</b>	<b>234.205</b>
Terres no llaurades	Prats i praderes permanents	3.535	126	40	244	3.945
	Erms a pastures	8.875	2.197	3.332		14.404
	Espartar	2.117	44	1.457		3.618
	Matollar	54.217	12.492	4.503		71.212
	Espècies arbòries forestals	46.749	7.297	15.960	1.574	71.580
	Altres superfícies	5.220	1.917	1.368	1.787	10.292
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>	<b>120.713</b>	<b>24.073</b>	<b>26.660</b>	<b>3.605</b>	<b>175.051</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>		<b>304.844</b>	<b>59.509</b>	<b>40.257</b>	<b>4.646</b>	<b>409.256</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte superfície insular</b>		<b>84,60%</b>	<b>85,88%</b>	<b>70,80%</b>	<b>57,71%</b>	<b>82,80%</b>
<b>SAU (SUPERFÍCIE AGRÍCOLA UTILITZADA) (Ha.)</b>		<b>187.665</b>	<b>35.563</b>	<b>12.802</b>	<b>1.061</b>	<b>237.091</b>
<b>Núm. Explotacions</b>		<b>22.330</b>	<b>1.244</b>	<b>4.106 (Pitiüses)</b>		<b>27.680</b>

		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>	
Terres llaurades	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	15.785	18	15.803
		Cereals per a gra	49.786	1.092	50.878
		Conreus farratgers	49.612	10.205	59.817
		Conreus industrials	25	0	25
		Hortalisses	894	4.675	5.569
		Lleguminoses per a gra	1.795	1.265	3.060
		Tubercles	156	35	191
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>118.053</b>	<b>17.290</b>	<b>135.343</b>
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	35.030	1.913	36.943
		Cítrics	0	0	0
		Fruiters de clima temperat	0	0	0
		Fruiters de fruit sec	0	0	0



		Olivera	5.699	2	5.701	
		Vinya	2.026	19	2.045	
		<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>42.755</b>	<b>1.934</b>	<b>44.689</b>	
	<b>Altres conreus</b>	<b>Conreus associats</b>	<b>52.525</b>	<b>1.570</b>	<b>54.095</b>	
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>		<b>213.333</b>	<b>20.794</b>	<b>234.127</b>	
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures				
		Prats o prades permanents	3.945	0	3.945	
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	<b>3.945</b>	<b>0</b>	<b>3.945</b>	
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	71.580	0	71.580	
		Matollar	71.212	0	71.212	
		<b>Forestal</b>	<b>142.792</b>	<b>0</b>	<b>142.792</b>	
	<b>Altres terres</b>	Erm	14.404	0	14.404	
		Espartar	3.618	0	3.618	
		<b>Total altres terres</b>	<b>18.022</b>	<b>0</b>	<b>18.022</b>	
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades	0	0	0	
		Erms, eres, construccions.	0	0	0	
		<b>Total altres superfícies</b>	<b>10.292</b>	<b>0</b>	<b>10.292</b>	
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>		<b>175.051</b>	<b>0</b>	<b>175.051</b>	
	<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>			<b>388.384</b>	<b>20.794</b>	<b>409.178</b>
	<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa (%)</b>			<b>78,58%</b>	<b>4,21%</b>	<b>82,79%</b>
<b>SAU (SUPERFÍCIE AGRÍCOLA UTILITZADA) (Ha.)</b>			<b>237.091</b>			
<b>Núm. Explotacions</b>			<b>27.680</b>			

**Taula 33. Càlcul de les diferències entre resultats Cens 1982 i càlculs a partir dels tipus de conreus (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

		<b>Mallorca (Ha.)</b>	<b>Menorca (Ha.)</b>	<b>Pitiüses (Ha.)</b>	<b>Balears (Ha.)</b>
I. Cens Agrari 1972	Total terres llaurades	184.131	35.436	14.638	234.205
	Total terres no llaurades	120.713	24.073	30.265	175.051
II. Cens Agrari 1972. Càlculs adaptats	Total terres llaurades	184.112	35.435	14.580	234.127
	Total terres no llaurades	120.713	24.073	30.265	175.051
Diferència (I-II)	Total terres llaurades	19	1	58	78
	Total terres no llaurades	0	0	0	0

**Taula 34. Mallorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1982 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1982- INE, 1984) Annex 2.**

		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>	
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	11.261	18	11.279
		Cereals per a gra	40.184	905	41.089
		Conreus farratgers	26.088	8.248	34.336
		Conreus industrials	24		24
		Hortalisses	770	3821	4.591
		Lleguminoses per a gra	1.686	1263	2.949
		Tubercles	40	31	71
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>80.053</b>	<b>14.286</b>	<b>94.339</b>
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	34.830	1.866	36.696
		Cítrics	0		0
		Fruiters de clima temperat			0
		Fruiters de fruit sec			0
		Olivera	5691	2	5.693

		Vinya	1.901	15	1.916
		<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>42422</b>	<b>1883</b>	44.305
	<b>Altres conreus</b>	<b>Conreus associats</b>	44.466	1.002	45.468
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>		<b>166.941</b>	<b>17.171</b>	<b>184.112</b>
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures			
		Prats o prades permanents	3.535		3.535
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	<b>3.535</b>		<b>3.535</b>
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	46.749		46.749
		Matollar	54.217		54.217
		<b>Forestal</b>	<b>100.966</b>		<b>100.966</b>
	<b>Altres terres</b>	Erm	8.875		8.875
		Espartar	2.117		2.117
		<b>Total altres terres</b>	<b>10.992</b>		<b>10.992</b>
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades	0		0
		Erms, eres, construccions.	0		0
		<b>Total altres superfícies</b>	<b>5.220</b>		<b>5.220</b>
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>		<b>120.713</b>	<b>0</b>	<b>120.713</b>
<b>Superfície Agrària Total</b>		<b>287.654</b>	<b>17.171</b>	<b>304.825</b>	
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>		<b>79,83%</b>	<b>4,77%</b>	<b>84,59%</b>	
<b>SAU (SUPERFÍCIE AGRÍCOLA UTILITZADA) (Ha.)</b>		<b>187.665</b>			
<b>Núm. Explotacions</b>		<b>22.330</b>			

**Taula 35. Menorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1982 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1982- INE, 1984) Annex 2.**

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	2.865		2.865
		Cereals per a gra	7.335	107	7.442
		Conreus farratgers	22.607	1.626	24.233
		Conreus industrials			0
		Hortalisses	123	359	482
		Lleguminoses per a gra	42	1	43
		Tubercles	110	3	113
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>33.082</b>	<b>2.096</b>	<b>35.178</b>
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	75	30	105
		Cítrics			0
		Fruiters de clima temperat			0
		Fruiters de fruit sec			0
		Olivera			0
		Vinya			0
	<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>75</b>	<b>30</b>	<b>105</b>	
<b>Altres conreus</b>	<b>Conreus associats</b>	26	126	152	
<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>		<b>33.183</b>	<b>2.252</b>	<b>35.435</b>	
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures			
		Prats o prades permanents	126		126
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	<b>126</b>		<b>126</b>
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	7.297		7.297
		Matollar	12.492		12.492
		<b>Forestal</b>	<b>19.789</b>	<b>0</b>	<b>19.789</b>
	<b>Altres terres</b>	Erm	2.197		2197
Espartar		44		44	

		<b>Total altres terres</b>	<b>2.241</b>		<b>2.241</b>
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades			0
		Erms, eres, construccions.			0
		<b>Total altres superfícies</b>	<b>1.917</b>		<b>1.917</b>
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>		<b>24.073</b>	<b>0</b>	<b>24.073</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>			<b>57.256</b>	<b>2.252</b>	<b>59.508</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa (%)</b>			<b>82,63%</b>	<b>3,25%</b>	<b>85,88%</b>
<b>SAU (SUPERFÍCIE AGRÍCOLA UTILITZADA) (Ha.)</b>			<b>35.563</b>		
<b>Núm. Explotacions</b>			<b>1.244</b>		

**Taula 36. Pitiüses. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1982 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1982- INE, 1984).**

			<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>	
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	1.659		1.659	
		Cereals per a gra	2.267	80	2.347	
		Conreus farratgers	917	331	1.248	
		Conreus industrials	1		1	
		Hortalisses	1	495	496	
		Lleguminoses per a gra	67	1	68	
		Tubercles	6	1	7	
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>4.918</b>	<b>908</b>	<b>5.826</b>	
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	125	17	142	
		Cítrics			0	
		Fruiters de clima temperat			0	
		Fruiters de fruit sec			0	
		Olivera	8		8	
		Vinya	125	4	129	
	<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>258</b>	<b>21</b>	<b>279</b>		
	<b>Altres conreus</b>	<b>Conreus associats</b>	<b>8.033</b>	<b>442</b>	<b>8.475</b>	
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>			<b>13.209</b>	<b>1.371</b>	<b>14.580</b>
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures				
		Prats o prades permanents	284		284	
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	<b>284</b>		<b>284</b>	
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	17.534		17.534	
		Matollar	4.503		4.503	
		<b>Forestal</b>	<b>22.037</b>		<b>22.037</b>	
	<b>Altres terres</b>	Erm	3.332		3.332	
		Espartar	1.457		1.457	
	<b>Total altres terres</b>			<b>4.789</b>		<b>4.789</b>
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades				
		Erms, eres, construccions.				
<b>Total altres superfícies</b>		<b>3.155</b>		<b>3.155</b>		
<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>			<b>30.265</b>		<b>30.265</b>	
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>			<b>43.474</b>	<b>1.371</b>	<b>44.845</b>	
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa (%)</b>			<b>66,98%</b>	<b>2,11%</b>	<b>69,09%</b>	
<b>SAU (SUPERFÍCIE AGRÍCOLA UTILITZADA) (Ha.)</b>			<b>13.863</b>			
<b>Núm. Explotacions</b>			<b>4.106</b>			

#### 11.2.2.4. El cens agrari de 1989.

Com s'ha esmentat anteriorment, l'entrada al "club europeu" implicà que s'avancés en l'elaboració del Cens Agrari, i al 1989 es va publicar el quart cens agrari ja d'acord amb l'estipulat a la UE. L'estructura agrària de les Balears a finals dels 1980 acumulava una successió de factors que feien perdre rellevància progressivament a les activitats agràries i l'aprofitament del sòl, just en el moment en que s'iniciava una sèrie de profunds canvis a escala planetària amb la instauració del NOEI (Nou Ordre Econòmic Internacional) i el triomf de la ideologia neoliberal. Aquesta situació s'anava gestant des de la irrupció del turisme de masses i l'entrada a la CEE, amb l'aplicació de la PAC (Política Agrària Comunitària) (Salvà i Binimelis, 1998; Binimelis, 2000; Gravina, 2001). Tanmateix, en el moment d'elaboració del Cens Agrari 1989 feia tan sols tres anys des de l'ingrés de l'Estat espanyol a la CEE i seria massa agosarat atribuir els canvis de l'ager balear a la política comunitària. L'explicació més complexa és que en aquell moment es donaven una sèrie de causes encadenades: abandonament del camp, descapitalització, escassa formació-investigació, envelliment de la població agrària, competència per l'ús del sòl entre usos urbano-turístics i agraris, etc.

L'any 1989 la superfície agrària total ocupava unes 384,12 mil Ha, és a dir unes 25,1 mil Ha menys que a principis de la dècada dels 1980. La major disminució, en termes relatius i absoluts, de la superfície agrària es comptabilitzava a Mallorca on la superfície agrària total ocupava unes 281,7 mil Ha, la qual cosa implica una reducció del 7,58% respecte de 1982. A Menorca s'enregistrà un descens de 1,96 mil Ha respecte de 1982; però el que és destacable en aquesta illa és que mentre la superfície agrària llaurada minvava en 6,18 mil Ha, la no llaurada s'incrementava en 4,21 mil Ha durant el període intercensal (1982-1989). Eivissa –d'acord amb els censos agraris– experimentà un descens de la superfície agrària total de 715 Ha. Les terres llaurades d'Eivissa es reduïen en torn a 3,09 mil Ha, mentre que les terres agràries no llaurades s'incrementaven en 3,8 mil Ha. Finalment, a Formentera la superfície agrària total era al 1989 de 5,29 mil Ha, el que vol dir que era un 13,97% superior a la de 1982; hi ha un augment de 400 Ha de terres no llaurades, que cobrien unes 4 mil Ha, i de 249 Ha de les llaurades fins a cobrir unes 1,29 mil Ha.

Així doncs, la superfície agrària total es va reduir de forma especial en les terres llaurades. A l'any 1989, aquestes assolien unes 211,28 mil Ha; en tan sols set anys –des del 1982–, s'havien minvat en unes 22,84 mil Ha. Al mateix temps que minvava la superfície agrària total, el nombre d'explotacions augmentava lleugerament entre 1982 i 1989: de 27,68 mil explotacions agràries el 1982 es passà a 28,81 mil al 1989. La reducció de terres llaurades més important es va produir a Mallorca, on aquestes davallaren en unes 20 mil Ha (ocupant unes 164,05 mil Ha), i a Menorca on disminuïren unes 6,1 mil Ha (ocupant unes 29,25 mil Ha). Mentre, les terres llaurades s'incrementaven respecte 1982 a Eivissa, en unes 3,09 mil Ha (cobrint unes 16,68 mil Ha), i a Formentera on es passava de 1,04 mil Ha de 1982 a 1,29 mil Ha al 1989. Entre les terres llaurades, les que experimentaren una major reducció foren les terres de secà que al 1989 cobrien unes 191,18 mil Ha, unes 22,15 mil Ha menys que a l'any 1982. El secà va disminuir molt destacadament a Mallorca on l'any 1989 ocupava unes 166,9 mil Ha, amb una reducció de 19,4 mil Ha i a Menorca amb 26,8 mil Ha i una reducció de 6,3 mil Ha respecte 1982. En canvi, a les Pitiüses el secà es va estendre en unes 3,5 mil Ha entre 1982 i 1989, cobrint unes 13,2 mil Ha (1,29 mil Ha a Formentera i 15,48 mil Ha a Eivissa). Les terres de reguiu a les Balears van passar de 20,79 mil Ha el 1982 a 20,1 mil Ha el 1989, amb una reducció del 7,3%. Aquesta minva fou superior en termes relatius a Eivissa, on se situava en torn al 12,55% i ocupava unes 1,19 mil Ha (172 Ha menys que al 1982). Però a Menorca el reguiu experimentava un lleuger creixement de 128 Ha i cobria 2,38 mil Ha.

Els conreus herbacis i guarets passaren de cobrir unes 135,34 mil Ha a l'any 1982 a cobrir 139,13 mil Ha al 1989, amb un increment de 3,79 mil Ha. Entre aquests conreus cal destacar, com ja s'havia apuntat a l'any 1982, que els conreus farratgers (aliment per ramat) es consolidaven com el principal conreu herbaci amb un total de 57,23 mil Ha, de les quals 9,77 mil Ha eren de reguiu. Els conreus farratgers ocupaven bona part del secà i reguiu de Mallorca i Menorca, destinats a alimentar una cabana ramadera que es va veure afectada per la PAC (Política Agrària Comunitària), mitjançant la implantació de les quotes lleteres. Per exemple, en el cas de Mallorca es traduïa en una reducció de 13,29 mil caps de bestiar boví entre el 1982 i

el 1989, de 41,07 mil caps de 1982 a 27,78 mil caps al 1989<sup>27</sup>. El sacrifici de l'economia ramadera bovina s'efectuà a Mallorca, mentre que Menorca conservava els 22 mil caps de bestiar de 1982. A Mallorca, els conreus farratgers representaven el 22,97% (37,68 mil Ha) de les terres llaurades, mentre que a Menorca aquests conreus suposaven el 63,98% (18,71 mil Ha) de les terres llaurades. Si s'observa l'extensió regada pels conreus farratgers, hom pot comprovar com al cas menorquí els farratges comprenien el 83,7% (1,99 mil Ha) de totes les terres de reguiu, mentre que a Mallorca aquests conreus suposaven el 45,6% (7,53 mil Ha) dels reguius. Eivissa comptava amb 779 Ha de conreus farratgers (6,68% de les terres llaurades), dels quals unes 197 Ha eren de reguiu (16,4% dels reguius de l'illa). La cabana bovina de les Pitiüses també experimentà una notable disminució entre el 1982 i el 1989, de 1,35 mil caps a 753 caps; emperò la cabana ovina va créixer en uns 3,47 mil caps arribant a 19,2 mil caps.

Els següents conreus herbacis experimentaren reduccions: conreus de cereals per a gra amb 45,58 mil Ha (21,57% de les terres llaurades) presentaven una reducció de 5,29 mil Ha respecte de 1982; les hortalisses passaren de 5,56 mil Ha al 1982 a 3,43 mil Ha (83,5% en reguiu) al 1989. En canvi, les lleguminoses per a gra, experimentaren un sensible increment (286 Ha) assolint unes 3,34 mil Ha. Els tubercles<sup>28</sup> cobrien al 1989 unes 1,51 mil Ha, la major part d'elles en reguiu (1,45 mil Ha) i a les zones tradicionals de Mallorca. Mentre, les terres destinades a guaret cobrien unes 27,98 mil Ha, front a les 15,8 mil Ha de 1982. Naredo (2003) apunta en el cas de la Comunitat de Madrid, com moltes de les terres que es van transformant en guaret ja no ho fan amb el propòsit de fer reposar la terra, sinó que es van convertint cada cop més en "guarets urbanístics" en espera de la seva requalificació. De fet, aquesta dinàmica s'ha experimentat també a les Illes (GIST, 2006).

Els conreus llenyosos cobrien a l'any 1989 unes 72,15 mil Ha, quan el 1982 cobrien (individualment o associats) unes 96 mil Ha. Les reduccions més importants de conreus llenyosos –prenent amb cautela la comparativa entre els dos censos agraris 1982 i 1989- s'han produït, en termes absoluts, a les dues illes on els conreus perennes eren més importants: Mallorca amb una disminució de 20,18 mil Ha (23,17%) i per a cobrir 66,9 mil Ha; i Eivissa amb una reducció de 3,5 mil Ha (41,3%) per unes 5,04 mil Ha. Mentre, a l'illa de les pedres – Menorca-, els conreus llenyosos es reduïen a més de la meitat (54,4%), respecte de 1982, i cobrien 114 Ha. En canvi, a Formentera es comptabilitzaren 21 Ha més de llenyosos al 1989 respecte del 1982, ocupant 80 Ha. Els conreus perennes es cultivaven fonamentalment amb pràctiques de secà que representava el 94,6% d'aquests tipus de conreus; mentre que el 3,4% restant de reguiu estava cobert sobretot per cítrics.

Els principals conreus llenyosos eren els fruiters de fruit secs amb 41,7 mil Ha. Els ametllers n'eren els més importants i cobrien unes 40,4 mil Ha al 1989, una extensió 3,1 mil Ha inferior de la que ens informava el Cens Agrari 1962. En segon lloc, l'oliverar que cobria 7,86 mil Ha a les zones de muntanya de Mallorca i Eivissa principalment, i que respecte de 1982 resultaven unes mil hectàrees més d'oliverar. En tercer lloc, els fruiters de clima temperat (pomeres, pereres, albercoquers, figueres, etc) ocupaven unes 5,9 mil Ha, de les que 843 Ha eren de reguiu que corresponien sobretot a pomeres, pereres i melicotoners. Cal destacar que a partir dels còmputos dels censos agraris de 1982 i 1989 es pot comprovar com el primer atribuïa a Eivissa unes 10 Ha d'oliverar, mentre que en el segon s'hi atribuïen unes 111 Ha, la qual cosa es pot deure molt probablement o a un canvi metodològic (i conceptual) i/o una omisió del primer dels censos esmentats. Els cítrics cobrien una superfície de 2,89 mil Ha, totes de reguiu, que es concentraven a l'illa de Mallorca (2,67 mil Ha) i en molta menor mesura a Eivissa (198 Ha). Convé recordar que a la concentració tradicional dels cítrics a la Vall de Sóller (Sóller i Fornalutx) s'hi afegien noves terres a d'altres termes municipals de Mallorca on la superfície dels cítrics anirà guanyant extensió (p.ex. Inca, Muro, Marratxí i Palma). Finalment, la vinya seguia experimentant una minva des de finals del segle XIX, i en el 1989 es comptabilitzaven unes 1,53 mil Ha, la major part a Mallorca (89,5%) i la resta a les Pitiüses.

Les terres agràries no llaurades de les Balears varen disminuir en un 1,27% (2,2 mil Ha) entre el 1982 i el 1989, tot assolint una extensió de 172,83 mil Ha. La coberta forestal dins de les explotacions agràries ocupava unes 136,4 mil Ha a les Balears, amb extensions

<sup>27</sup> A Mallorca la ramaderia ovina consistia en 272,4 mil caps i no va rebre amb tanta intensitat els efectes de la PAC; així i tot mostrava una reducció respecte del 1982 del 9,9% (27 mil caps). En canvi la porcina també va haver d'adaptar-se a les exigències de la PAC, suposant una disminució del 31,6% (59,57 mil caps) respecte de 1982.

<sup>28</sup> Els tubercles al Cens Agrari 1982 no apareixien comptabilitzats individualment. Per aquest motiu no es pot analitzar la seva evolució intercensal.

semblants de les cobertes arbrades i les desarborades amb 68,5 mil Ha i 67,9 mil Ha respectivament. Durant el període intercensal (1982-1989) s'han comptabilitzat unes 6,37 mil Ha menys de coberta forestal, quan durant aquest període uns 875 incendis forestals cremaren unes 6,76 mil Ha.

	<b>Mallorca</b>	<b>Menorca</b>	<b>Pitiüses</b>	<b>Balears</b>
núm. Incendis	685	56	134	875
Superfície cremada arbrada (Ha.)	1.515	47	1.232	2.793
Superfície cremada sense arbres (Ha.)	3.654	228	92	3.975
Total superfície cremada (Ha.)	5.169	275	1.324	6.768

La coberta forestal a les explotacions agràries de Mallorca era de 98,19 mil Ha, el que suposa una disminució de 2,7 mil Ha respecte del Cens Agrari 1982. Els incendis anomenats forestals, que devoren tant coberta forestal com cobertes agràries (p.ex. rostoll) o la vegetació de les zones humides (p.ex. canyet a s'Albufera), varen cremar unes 2,79 mil Ha. A Menorca, la coberta forestal, majoritàriament màquia, cobria unes 18,96 mil Ha (unes 822 Ha menys que el 1982). En aquesta illa, per causes com el manteniment d'un món rural més viu i l'escassa coberta forestal arbrada, els incendis forestals varen ser menys intensos al llarg del període intercensal; es comptaren uns 56 incendis i es cremaren unes 275 Ha. Les Pitiüses, i especialment Eivissa, varen experimentar la disminució de coberta forestal, en termes relatius, més intensa, que fou del 12,5% (2,75 mil Ha) entre 1982 i 1989. A les Pitiüses es varen declarar en aquest període uns 134 incendis forestals que calcinaren unes 1,32 mil Ha; aquesta és una de les causes més rellevants a l'hora de comptabilitzar la minva de la coberta forestal.

Les terres ermes i els espartars (dedicades en bona mesura a pastures) sumaven unes 9,2 mil Ha. Per poder comparar aquests Cens amb els anteriors, cal afegir les terres conreables no llaurades (guaret urbanístic) i aquelles que formant part de les explotacions agràries (eres, construccions, etc), que cobrien unes 18,06 mil Ha. Així, les terres que en les anteriors edicions del cens agrari eren classificades com improductives o "altres superfícies" sumarien a l'any 1989, un total de 27,2 mil Ha, havent-se incrementat respecte del 1982 en unes 2,56 mil Ha. L'epígraf "altres superfícies" i/o "improductives" –al manco al 1989– es corresponien majoritàriament a sòls biològicament productius, ja que de les 27,2 mil Ha apuntades, només unes 6,8 mil Ha pertanyien a la categoria "erms, eres, construccions". En qualsevol cas, des de la "mirada agrària" resulta cada cop més difícil obtenir una lectura completa del territori balear –en aquest cas– perquè es produeix una progressiva transformació del sòl agrari (llaurat i no llaurat) en sòl no agrari. Aquest sòl no agrari probablement podria ser considerat com urbano-industrial, però que la manca d'informació des d'aquesta perspectiva ("mirada agrària") ens requereix precaució i no aventurar cap tipus de conclusió al respecte; ans al contrari ens mostra la necessitat d'establir un enfocament integrador amb el que analitzar el territori.

		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>	
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	27.790	190	27.980
		Cereals per a gra	44.154	1.429	45.583
		Conreus farratgers	47.511	9.726	57.237
		Conreus industrials	7	31	38
		Hortalisses	564	2.867	3.431
		Lleguminoses per a gra	2.775	571	3.346
		Tubercles	65	1.454	1.519
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>122.866</b>	<b>16.268</b>	<b>139.134</b>
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	12.195	8	12.203
		Cítrics	0	2.895	2.895
		Fruiters de clima subtropical	0	21	21
		fruiters de clima temperat	5.085	843	5.928

		fruiters de fruit sec	41.695	15	41.710
		Olivera	7.829	35	7.864
		Vinya	1.510	22	1.532
		<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>68.314</b>	<b>3.839</b>	<b>72.153</b>
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>		<b>191.180</b>	<b>20.107</b>	<b>211.287</b>
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures	7.642	0	7.642
		Prats o prades permanents	1.484	0	1.484
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	<b>9.126</b>	<b>0</b>	<b>9.126</b>
	Terreny forestal	Espècies arbòries	68.531	0	68.531
		Matollar	67.914	0	67.914
		<b>Forestal</b>	<b>136.445</b>	<b>0</b>	<b>136.445</b>
	Altres terres	Erm	8.301	0	8.301
		Espartar	901	0	901
		<b>Total altres terres</b>	<b>9.202</b>	<b>0</b>	<b>9.202</b>
	Altres superfícies	Cultivables no llaurades	11.249	0	11.249
		Erms, eres, construccions.	6.813	0	6.813
		<b>Total altres superfícies</b>	<b>18.062</b>	<b>0</b>	<b>18.062</b>
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>		<b>172.835</b>	<b>0</b>	<b>172.835</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>			<b>364.015</b>	<b>20.107</b>	<b>384.122</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>			<b>73,65%</b>	<b>4,07%</b>	<b>77,72%</b>
<b>SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)</b>			<b>220.495</b>		
<b>Núm. Explotacions</b>			<b>28.810</b>		

**Taula 39. Mallorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1989 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1989- INE, 1991; IBAE, 1991).**

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
Terres llaurades	Conreus herbacis i guarets	Altres conreus herbacis i guarets	15.765	164	15.929
		Cereals per a gra	35.045	1.233	36.278
		Conreus farratgers	30.149	7.536	37.685
		Conreus industrials	7	31	38
		Hortalisses	537	2.295	2.832
		Lleguminoses per a gra	2.561	568	3.129
		Tubercles	51	1.195	1.246
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>84.115</b>	<b>13.022</b>	<b>97.137</b>
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	10.714	8	10.722
		Cítrics	0	2.674	2.674
		Fruiters de clima subtropical		19	19
		fruiters de clima temperat	4.994	734	5.728
		fruiters de fruit sec	38.641	15	38.656
		Olivera	7.718	35	7.753
		Vinya	1.345	21	1.366
<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>63.412</b>	<b>3.506</b>	<b>66.918</b>		
<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>		<b>147.527</b>	<b>16.528</b>	<b>164.055</b>	
Terres no llaurades	Terres per pastures permanents	Altres superfícies per pastures	4.419		4.419
		Prats o prades permanents	1.186		1.186
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	<b>5.605</b>	<b>0</b>	<b>5.605</b>
	Terreny forestal	Espècies arbòries	45.712		45.712
		Matollar	52.483		52.483
		<b>Forestal</b>	<b>98.195</b>	<b>0</b>	<b>98.195</b>
	Altres terres	Erm	4.258		4.258
Espartar		800		800	

		<b>Total altres terres</b>	<b>5.058</b>	<b>0</b>	<b>5.058</b>
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades	5.163		5.163
		Erms, eres, construccions.	3.665		3.665
		<b>Total altres superfícies</b>	<b>8.828</b>	<b>0</b>	<b>8.828</b>
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>		<b>117.686</b>	<b>0</b>	<b>117.686</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>			<b>265.213</b>	<b>16.528</b>	<b>281.741</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>			<b>73,60%</b>	<b>4,59%</b>	<b>78,19%</b>
<b>SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)</b>			<b>169.653</b>		
<b>Núm. explotacions</b>			<b>22.700</b>		

**Taula 40. Menorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1989 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1989- INE, 1991; IBAE, 1991).**

			<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>	
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	5.248	11	5.259	
		Cereals per a gra	4.835	62	4.897	
		Conreus farratgers	16.726	1.993	18.719	
		Conreus industrials				
		Hortalisses	25	176	201	
		Lleguminoses per a gra	7		7	
		Tubercles	13	45	58	
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>26.854</b>	<b>2.287</b>	<b>29.141</b>	
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos				
		Cítrics		23	23	
		Fruiters de clima subtropical				
		fruiters de clima temperat	19	70	89	
		fruiters de fruit sec	2		2	
		Olivera				
		Vinya				
	<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>21</b>	<b>93</b>	<b>114</b>		
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>			<b>26.875</b>	<b>2.380</b>	<b>29.255</b>
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures	3.126	0	3.126	
		Prats o prades permanents	260		260	
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	<b>3.386</b>	<b>0</b>	<b>3.386</b>	
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	7.258		7.258	
		Matollar	11.709		11.709	
		<b>Forestal</b>	<b>18.967</b>	<b>0</b>	<b>18.967</b>	
	<b>Altres terres</b>	Erm	1.368		1.368	
		Espartar	100		100	
		<b>Total altres terres</b>	<b>1.468</b>	<b>0</b>	<b>1.468</b>	
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades	2.836	0	2.836	
		Erms, eres, construccions.	1.632		1.632	
		<b>Total altres superfícies</b>	<b>4.468</b>	<b>0</b>	<b>4.468</b>	
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>			<b>28.289</b>	<b>0</b>	<b>28.289</b>
	<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>			<b>55.164</b>	<b>2.380</b>	<b>57.544</b>
	<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>			<b>79,61%</b>	<b>3,43%</b>	<b>83,05%</b>
<b>SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)</b>			<b>32.731</b>			
<b>Núm. Explotacions</b>			<b>1.129</b>			



<b>Taula 41. Pitiüses. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1989 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1989- INE, 199; IBAE, 1991).</b>					
			<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	6.777	15	6.792
		Cereals per a gra	4.274	134	4.408
		Conreus farratgers	636	197	833
		Conreus industrials	0	0	0
		Hortalisses	2	396	398
		Lleguminoses per a gra	207	3	210
		Tubercles	1	214	215
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>11.897</b>	<b>959</b>	<b>12.856</b>
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	1.481	0	1.481
		Cítrics	0	198	198
		Fruiters de clima subtropical	0	2	2
		fruiters de clima temperat	72	39	111
		fruiters de fruit sec	3.052	0	3.052
		Olivera	111	0	111
		Vinya	165	1	166
<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>4.881</b>	<b>240</b>	<b>5.121</b>		
<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>			<b>16.778</b>	<b>1.199</b>	<b>17.977</b>
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures	97		97
		Prats o prades permanents	38		38
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	<b>135</b>		<b>135</b>
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	15.562		15.562
		Matollar	3.722		3.722
		<b>Forestal</b>	<b>19.284</b>		<b>19.284</b>
	<b>Altres terres</b>	Erm	2.675		2.675
		Espartar	1		1
		<b>Total altres terres</b>	<b>2.676</b>		<b>2.676</b>
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades			
		Erms, eres, construccions			
		<b>Total altres superfícies</b>	<b>4.766</b>		<b>4.766</b>
<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>			<b>26.861</b>	<b>0</b>	<b>26.861</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>			<b>43.639</b>	<b>1.199</b>	<b>44.838</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>			<b>67,23%</b>	<b>1,85%</b>	<b>69,07%</b>
<b>SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)</b>			<b>18.111</b>		
<b>Núm. Explotacions (en aquest cas són de Pitiüses)</b>			<b>4.981</b>		

<b>Taula 42. Eivissa. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1989 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1989- INE, 1991; IBAE, 1991).</b>					
			<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	6.366	15	6.381
		Cereals per a gra	3.531	134	3.665
		Conreus farratgers	582	197	779
		Conreus industrials			
		Hortalisses	1	396	397
		Lleguminoses per a gra	206	3	209
		Tubercles	1	214	215
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>10.687</b>	<b>959</b>	<b>11.646</b>
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	1.481	0	1.481

		Cítrics	0	198	198
		Fruiters de clima subtropical	0	2	2
		fruiters de clima temperat	68	39	107
		fruiters de fruit sec	3.050	0	3.050
		Olivera	111		111
		Vinya	91	1	92
		<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>4.801</b>	<b>240</b>	<b>5.041</b>
		<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>	<b>15.488</b>	<b>1.199</b>	<b>16.687</b>
<b>Terres no llaurades</b>		<b>Terres per pastures permanents</b>	6		6
		<b>Espècies arbòries forestals</b>	14.065		14.065
		<b>Altres terres</b>	2.380		2.380
		<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>	<b>22.855</b>		<b>22.855</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>			<b>38.343</b>	<b>1.199</b>	<b>39.542</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>			<b>67,43%</b>	<b>2,1%</b>	<b>69,54%</b>
<b>SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)</b>			<b>16.694</b>		
<b>Núm. Explotacions</b>			<b>4.524</b>		

**Taula 43. Formentera. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1989 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1989- INE, 1991).**

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	411		411
		Cereals per a gra	743		743
		Conreus farratgers	54		54
		Conreus industrials			
		Hortalisses	1		1
		Lleguminoses per a gra	1		1
		Tubercles			
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>1.210</b>		<b>1.210</b>
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos			
		Cítrics			
		Fruiters de clima subtropical			
		fruiters de clima temperat	4		4
		fruiters de fruit sec	2		2
		Olivera			
Vinya		74		74	
<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>80</b>		<b>80</b>		
<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>			<b>1.290</b>		<b>1.290</b>
<b>Terres no llaurades</b>		<b>Terres per pastures permanents</b>	128		128
		<b>Espècies arbòries forestals</b>	1.497		1.497
		<b>Altres terres</b>	2.380		2.380
		<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>	<b>4.005</b>		<b>4.005</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>			<b>5.295</b>		<b>5.295</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>			<b>65,77%</b>		<b>65,77%</b>
<b>SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)</b>			<b>1.417</b>		
<b>Núm. Explotacions</b>			<b>457</b>		

#### 11.2.2.2.5. El Cens Agrari de 1999.

El darrer Cens Agrari de que disposam en els moments d'escriure aquestes línies correspon a 1999 (IBAE, 2002). Aquest cens recull la informació compilada entre l'1 d'octubre de 1998 i el 30 de setembre de 1999. La metodologia emprada en aquest cas és la mateixa que la del Cens Agrari 1989 i es podria dir que és el primer cop en que es pot realitzar una

comparació estricta i una anàlisi evolutiva del període intercensal, ja que els demés censos presentaven metodologies i fins i tot conceptualitzacions variants.

L'any 1999 es comptaven unes 374,82 mil Ha de superfície agrària, el que vol dir que el 24,16% de la superfície de les Illes no era agrària. La superfície agrària havia disminuït en unes 9,29 mil Ha des de 1989. Aquesta disminució havia estat major en el cas de les terres llaurades, que mostraven una reducció de 11,48 mil Ha; mentre que les terres no llaurades expressaven un increment de 2,18 mil Ha. La dècada dels 1990 és una dècada d'eufòria econòmica i d'expansió del capitalisme global (i financer) que a les illes adquireix preminentment la forma de bombolla turístico-immobiliària. En aquest procés disminueix la superfície agrària total i es produeix un intens procés de concentració de la propietat "agrària". Al 1999 es comptabilitzaren unes 19788 explotacions, unes 9 mil menys que a finals dels 1980. Les úniques explotacions que s'han incrementat han estat les de més de 100 Ha d'extensió que passaren de 682 explotacions al 1989 a 731 al 1999.

La superfície agrària total ha davallat a totes les illes de l'arxipèlag, excepte a Mallorca. A les Pitiüses aquesta disminució ha estat més important. Així, a Eivissa la superfície agrària total passava de 39,54 mil Ha al 1989 a 29,1 mil Ha al 1999, i passava a cobrir aproximadament el 51,2% de tota l'extensió de l'illa. A Formentera, la superfície agrària total experimentava una disminució del 10,2% (539 Ha) respecte 1989 i passava a ocupar unes 4,75 mil Ha (59% de la superfície de l'illa). A Menorca la superfície agrària total passava de 57,54 mil Ha al 1989 a 54,71 mil Ha al 1999, una reducció del 4,9%. En canvi, a Mallorca la superfície agrària total s'incrementava en unes 4,5 mil Ha respecte del 1989, assolint al 1999 unes 286,25 mil Ha. El fet que hagi augmentat la superfície agrària total a Mallorca és degut a un augment de les terres no llaurades de 13,1 mil Ha. malgrat la disminució de les terres llaurades de prop de 8,6 mil Ha. Cadascuna de les illes de l'arxipèlag han experimentat dinàmiques diferents pel que fa a la composició de la superfície agrària total: en primer lloc, Mallorca experimenta un increment de la superfície agrària total que es deu a un increment de les terres no llaurades malgrat la disminució de les llaurades, tal com hem comentat; de la mateixa manera, a Formentera es produeix una reducció de les terres llaurades (765 Ha) i un augment de les no llaurades (226 Ha); en segon lloc, a Menorca es produeix un increment de les terres llaurades (888 Ha) i una reducció de les no llaurades (3,7 mil Ha); i finalment, a Eivissa les terres llaurades i les no llaurades disminueixen la seva cobertura de sòl en 2,9 mil Ha i 7,43 mil Ha respectivament.

Les terres llaurades cobrien unes 199,8 mil Ha que es distribuïen entre les 181,9 mil Ha (91,08% del total) amb pràctiques de secà i les 17,81 mil Ha (8,91% del total) de reguiu. Les terres de secà han baixat en torn a un 1,92% (7 mil Ha) i les de reguiu en torn a un 11,4% (2,29 mil Ha) respecte l'any 1989. Es pot assenyalar que Mallorca i Menorca han mostrat uns comportaments bastant diferents. A la primera les terres de reguiu han descendit un 16,82% (2,78 mil Ha) i han passat de cobrir unes 16,52 mil Ha al 1989 a cobrir unes 13,74 mil Ha al 1999. A Menorca el reguiu s'ha incrementat en torn a un 20,38% (485 Ha) passant d'ocupar unes 2,38 mil Ha a cobrir unes 2,86 mil Ha. Un dels factors explicatius d'aquest canvi està vinculat a la pervivència menorquina i a la decadència mallorquina de la ramaderia bovina i dels conreus farratgers que teòricament<sup>29</sup> l'alimenten: a Mallorca es passa de 27,78 mil caps de bovins al 1989 a 22,24 mil caps al 1999, mentre que a Menorca es passa de 22,66 mil caps de bovins a 24,17 mil caps al 1999. Finalment, a Eivissa la superfície de reguiu no ha variat durant el període intercensal.

L'anàlisi de les terres llaurades per tipus de conreu segueix donant un predomini dels conreus herbacis i guarets amb unes 135,97 mil Ha (3,1 mil Ha menys que a 1989), dels quals la major part eren de secà amb 122,49 mil Ha que es mantien pràcticament la mateixa superfície que el 1989. En canvi els herbacis de reguiu ocupaven unes 13,48 mil Ha amb una reducció de 2,78 mil Ha respecte de 1989 i que explicaria en gran mesura la disminució dels conreus d'herbacis. L'evolució de la coberta de sòl dels herbacis i guarets ha estat diferent a cadascuna de les illes, Menorca és l'única que ha experimentat un increment dels conreus herbacis del 2,92% (852 Ha) entre 1989 i 1999 quan cobria unes 29,99 mil Ha. En canvi, les

<sup>29</sup> Apuntam teòricament la progressiva procedència exterior dels pinsos ramaders ja que cada cop resulta més habitual la fragmentació dels processos productius en funció de les orientacions i recomanacions de tipus financer que prioritzen establir les etapes de major valor afegit en els centres de poder (econòmic, polític, etc) i traslladar aquelles activitats menys rendibles (segons les regles del joc econòmico-financer dominant) a d'altres territoris perifèrics. El cas de la producció agrària i la ramaderia no estan exemptes d'aquestes lògiques i es prioritza l'engreix amb aliments (pinsos) amb una elevada "motxilla ecològica".

reduccions més notables s'han produït a les Pitiüses amb una disminució de 1,8 mil Ha a Eivissa i de 716 Ha a Formentera, on aquests conreus tenien una cobertura de 9,82 mil Ha i 494 Ha respectivament. A Mallorca els conreus herbacis i guarets han disminuït un 1,52% (1,47 mil Ha) entre 1989 i el 1999, amb una cobertura de 95,66 mil Ha al 1999.

A les diferents illes el paisatge agrari varia de forma destacable, degut a processos geohistòrics d'adaptació de les activitats humanes (agràries) a les condicions ecològiques. Les illes de Mallorca i Eivissa són més apropiades pel conreu d'arbrat; així els conreus herbacis representaven el 61,5% i 71,8% de les terres llaurades, i els llenyosos un 38,5% i un 28,2% de dites terres, respectivament; i per una altra banda, a Menorca (humida, pedregosa i ventosa) i a Formentera (seca, arenosa i ventosa), els conreus herbacis i guarets representaven el 99,5% i un 94% de les terres llaurades al 1999.

Entre els conreus herbacis, els cereals per a gra tornen a ser el principal conreu de les illes amb 64,18 mil Ha (18,6 mil Ha més que a l'any 1989). Binimelis i Riera (2003) apunten la forta incidència de les polítiques comunitàries sobre les diferents cobertes de sòl per tipologia de conreu, i en aquest sentit mostren com els cereals varen rebre el 86% de les subvencions que entre 1994 i 1998 passaren de 34,65 mil Ha subvencionades a 45,84 mil Ha subvencionades. A l'illa de Mallorca aquestes hectàrees subvencionades es localitzaven principalment al Pla, però també a zones que eren típicament d'agricultura intensiva (hortes de Sa Pobla i Muro, depressió de Campos) i que com expressen Binimelis i Riera (2003:22) "poc a poc es van convertint en àrees d'agricultura subvencionada de secà"<sup>30</sup>. Entre les terres de cereals, les que han experimentat un major impuls són les de civada (28,14 mil Ha) i ordi (24,54 mil Ha) que a la vegada són destinades en gran mesura a la pastura dels "ramats minvants" de les illes Balears, mentre que les superfícies de blat –altre temps bàsiques per l'alimentació humana- es congelen en torn a les 9 mil Ha.

A l'any 1999 els conreus farratgers s'havien redimensionat a la baixa, passant de 57,23 mil Ha al 1989 a 39,55 mil Ha al 1999. Com s'ha apuntat anteriorment, aquesta reducció va lligada als efectes de la PAC sobre la cabana ramadera que s'ha traduït a Mallorca en un progressiu abandonament de la ramaderia bovina i la proliferació de "vaqueries fantasma" a les contrades de molts de pobles del Migjorn i del Pla, com és el cas de Campos. De fet, és a Mallorca on es produïren les reduccions més importants de conreus farratgers, passant de 37,68 mil Ha al 1989 a unes 20,62 mil Ha al 1999. Malgrat l'augment de la seva cabana ovina, Menorca tenia unes 17,82 mil Ha (894 Ha menys que el 1989). En canvi, les illes Pitiüses experimenten l'evolució inversa amb l'augment dels conreus farratgers; Eivissa amb unes mil Ha (252 Ha més que al 1989) i Formentera amb 80 Ha (26 Ha més que al 1989).

Els guarets ocupaven una extensió de 24,76 mil Ha a l'any 1999, la qual cosa suposa una disminució respecte del 1989 de prop de 3 mil Ha. La major part dels guarets es localitzaven a les illes de Mallorca (14,46 mil Ha) i Eivissa (6,75 mil Ha).

Les hortalisses ocupaven unes 2,95 mil Ha a l'any 1999, la qual cosa ens indica que pràcticament es mantén la superfície que ocupaven al 1989 quan era de 2,83 mil Ha. La major part d'aquests conreus es practiquen sota mètodes de reg al 89,6% de totes les hortalisses. Les principals extensions d'hortalissa es localitzaven a l'illa de Mallorca, a les àrees tradicionals d'horta (Sa Pobla, Muro, Manacor, Petra, Vilafranca de Bonany, Palma i Porreres) i a Santa Eulària a Eivissa. Les terres destinades al conreu de lleguminoses, amb 2,31 mil Ha, varen experimentar una reducció de prop de 1,11 mil Ha: es trobaven fonamentalment a l'illa de Mallorca amb 2,07 mil Ha a les terres del Pla i del Llevant (Sineu, Santa Margalida, Manacor, Sant Joan, Montuïri, Manacor). Els tubercles presentaven més o manco la mateixa extensió: a l'any 1999 era de 1,59 mil Ha -dels quals 1,57 mil Ha eren en reguiu-, unes 97 Ha superior a la de 1989. La major part d'aquest conreu es troba a les terres irrigades de Sa Pobla. Finalment, apuntar l'increment en termes percentuals dels denominats conreus industrials (colza, nap, girasol, etc), que entre el 1989 i el 1999 han experimentat un increment del 565%, cobrint una extensió de 253 Ha. Aquests conreus industrials es localitzaven sobretot a Mallorca (Llubí i Manacor) i Menorca (Maó). Malgrat el seu escàs pes en quant a cobertura de sòl, aquests conreus poden tenir una elevada importància en quant al seu impacte sobre la biodiversitat ja que solen anar lligats a la introducció d'organismes modificats genèticament (OMG). Donat que en l'actualitat se proposen els anomenats conreus energètics (biocombustibles o

<sup>30</sup> Lucas-Vidal (2002) quantifica les ajudes dels fons estructurals al sector agrari entre 1989-1999 en torn a 133,3 milions d'euros.

agrocombustibles) des de les administracions públiques (Carpintero, 2006), podria ser que aquests conreus industrials experimentassin un cert increment, i per tant es podrien produir tota una sèrie de nous impactes i un augment de les incerteses dels agroecosistemes de les Illes.



Figura 4. Ametllerar mallorquí amb pastures.

Els conreus llenyosos perennes que configuren en bona mesura el paisatge rural mallorquí i eivissenc –garroverars, ametllers, figueres, oliveres, etc– s’han associat molt sovint amb conreus cerealícoles. Aquests han esdevingut en una mena de “deveses” illenques, en les que els ramats s’han alimentat de les restes de les collites dels cereals d’hivern i dels fruits dels arbres (figues i garroves). Aquests conreus ocupaven el 1999 unes 63,82 mil Ha. En aquest tipus de cultius es manifesta una reducció important en el període intercensal (1989-1999) que ha estat de prop de 8,32 mil Ha, la major part d’elles en secà. Aquesta disminució ha estat molt important a Mallorca on s’han rebaixat unes 7,13 mil Ha (reducció del 10,66%) de

conreus llenyosos i a Eivissa on aquestes han disminuït en unes 1,17 mil Ha (reducció del 23,36%).

La major part dels conreus llenyosos al 1999 eren de secà (59,5 mil Ha); els de reguius cobrien unes 4,32 mil Ha. Els conreus llenyosos més estesos al 1999 varen ser els fruiters de fruit sec –ametllers– que cobrien unes 34,93 mil Ha, majoritàriament a Mallorca (33,55 mil Ha). Al conjunt de les Illes, la coberta de fruits secs havia disminuït en unes 6,77 mil Ha respecte de 1989. El segon conreu llenyós més important era el del garrover –dins de la categoria “altres conreus llenyosos”– que cobria prop de 13,94 mil Ha. En tercer lloc, l’oliverar s’estenia per 8,37 mil Ha, comptabilitzant-se unes 507 Ha més que a l’any 1989. Els oliverars es trobaven principalment a la Serra de Tramuntana de Mallorca, en els termes municipals de la qual es comptabilitzaven unes 7,38 mil Ha. La coberta de fruiters de clima temperat presentava una reducció d’unes 3 mil Ha (reducció del 50,15%) respecte 1989. Els fruiters de clima temperat cobrien unes 2,63 mil Ha de les quals, un 69,1% eren figueres i es trobaven fonamentalment a Mallorca (Manacor i Sant Llorenç des Cardassar) i Pitiüses. Els cítrics cobrien unes 2,51 mil Ha, amb una sensible disminució respecte de 1989 de 382 Ha; es localitzaven a Mallorca (Inca, Marratxí, Muro, Palma i Sóller) i Eivissa (Santa Eulària des Riu). Finalment, la vinya ha seguit mostrant una tendència a la baixa que es manifesta amb el pas de 1,53 mil Ha de 1989 a les 1,11 mil Ha de 1999. Morro (2005) apunta com l’obtenció de les denominacions d’origen, recuperació de varietats autòctones, l’aparició de nous cellers i les possibilitats comercials que el vi ofereix feien previsible un increment de la seva importància.

Les terres agràries no llaurades varen passar de 172,83 mil Ha al 1989 a 175,02 mil Ha a l’any 1999. La principal coberta de sòl en aquestes terres era forestal, i cobria al 1999 unes 125,76 mil Ha, 10,68 mil Ha menys que deu anys enrere. Durant el període intercensal, es declararen uns 1243 incendis forestals que afectaren a una superfície de 10,42 mil Ha, pràcticament la mateixa extensió de coberta forestal que es transformava.

**Taula 44. Incendis forestals a les Balears, 1990-1999 (Font: IBAE- Conselleria de Medi Ambient).**

	<b>Mallorca</b>	<b>Menorca</b>	<b>Pitiüses</b>	<b>Balears</b>
núm. Incendis	931	45	267	1.243
Superfície cremada arbrada (Ha.)	3.402	176	548	4.126
Superfície cremada sense arbres (Ha.)	6.245	88	34	6.367
Total superfície cremada (Ha.)	9.647	264	581	10.492

La coberta forestal –dins terres agràries no llaurades– experimentaren, segons els censos agraris, una reducció molt important a Eivissa entre 1989 i 1999, en que queden enregistrada la pèrdua de 5,69 mil Ha de coberta forestal (3,8 mil Ha de sòl forestal arbrat i 1,8 mil Ha de sòl forestal de matollar). En aquest període la virulència dels incendis forestals havia estat menys intensa, ja que s’enregistraren uns 267 incendis forestals que cremaren unes 581 Ha. A Mallorca, la superfície forestal passà de cobrir 98,19 mil Ha al 1989 a 92,15 mil Ha al 1999, amb una reducció de 6 mil Ha. En aquesta illa, els incendis forestals foren especialment

intensos al llarg dels anys 1990, especialment entre 1992 i 1994 i també l'any 1999, quan es produïren uns 931 incendis forestals que afectaren unes 9,64 mil Ha, la major part de superfície sense arbres (6,24 mil Ha). Menorca experimentà una reducció de 1,43 mil Ha de coberta forestal, cobrint aquesta coberta de sòl unes 17,52 mil Ha al 1999. Finalment, en el Cens Agrari 1999 es comptabilitzaven unes 3,98 mil Ha de coberta forestal a Formentera. En aquest cas dita superfície resulta, segons la font emprada unes 2,49 mil Ha superior a la detectada al 1989 quan era de 1,49 mil Ha. En qualsevol cas, convé apuntar la més que possible diferència metodològica o bé errada estadística entre ambdues xifres diacròniques.

Les terres destinades a pastures permanents varen passar de 9,12 mil Ha a l'any 1989 a unes 22,31 mil Ha. Segons el Cens agrari 1999 la major part de les terres per pastures permanents es trobaven al 1999 a Mallorca, on es comptabilitzaven unes 22,12 mil Ha. Les terres ermes i els espartars passaren de 9,2 mil Ha de 1989 a 10,76 mil Ha a 1999, de les quals 9,9 mil Ha es trobaven a Mallorca. Finalment, les terres agràries "conreables no llaurades" i les "construccions, eres i erms" cobrien unes 16,18 mil al 1999, el que suposaria una disminució respecte de 1989 de prop de 1,88 mil Ha. Entre aquestes darreres superfícies, les terres agràries cultivables no llaurades es mantenien en torn a les 11 mil Ha, mentre que les corresponents a "erms, eres i construccions" passaren de 6,81 mil Ha al 1989 a 4,97 mil Ha al 1999. La disminució de la superfície de "erms, eres i construccions" podria ser degut al canvi d'ús de moltes superfícies que eren agràries al 1989 i al 1999 es consideren ja com urbanes i, per tant, excloses del Cens Agrari.

En l'expansió de les terres no llaurades incideix un altre element de caràcter institucional, les ajudes públiques per la retirada de terres (*set aside*) que subvenciona l'abandonament de la pràctica agrícola per fomentar la transformació dels espais agraris útils (SAU) –terres llaurades i pastures permanents– en terrenys forestals. Aquest propòsit rebé una mitjana del 8% de les ajudes, passant a afectar de 2,2 mil Ha al 1994 a 6,12 mil Ha al 1998. La major part d'aquestes ajudes es destinaren a les terres més marginals, en quant a rendiment agrícola. A Mallorca, es localitzaven "formant un anell que abasta àrees del Pla (Santa Eugènia, Sencelles, Algaida), del Raiguer i del Migjorn (Llucmajor); una ubicació que alhora és molt propera als processos de colonització urbana que Palma genera" (Binimelis i Riera 2003:22).

			<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	24.845	268	25.113
		Cereals per a gra	60.979	3.207	64.186
		Conreus farratgers	34.164	5.393	39.557
		Conreus industrials	24	229	253
		Hortalisses	306	2.653	2.959
		Lleguminoses per a gra	2.151	164	2.315
		Tubercles	21	1.573	1.594
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>122.490</b>	<b>13.487</b>	<b>135.977</b>
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	13.739	205	13.944
		Cítrics	0	2.513	2.513
		Fruiters de clima subtropical	0	0	0
		fruiters de clima temperat	2.394	561	2.955
		fruiters de fruit sec	34.188	744	34.932
		Olivera	8.255	116	8.371
		Vinya	925	188	1.113
		<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>59.501</b>	<b>4.327</b>	<b>63.828</b>

	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>	<b>181.991</b>	<b>17.814</b>	<b>199.805</b>	
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures	20.970	0	20.970
		Prats o prades permanents	1.340	0	1.340
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	<b>22.310</b>	<b>0</b>	<b>22.310</b>
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	79.214	0	79.214
		Matollar	46.549	0	46.549
		<b>Forestal</b>	<b>125.763</b>	<b>0</b>	<b>125.763</b>
	<b>Altres terres</b>	Erm	10.241	0	10.241
		Espartar	524	0	524
		<b>Total altres terres</b>	<b>10.765</b>	<b>0</b>	<b>10.765</b>
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades	11.204	0	11.204
		Erms, eres, construccions.	4.978	0	4.978
		<b>Total altres superfícies</b>	<b>16.182</b>	<b>0</b>	<b>16.182</b>
		<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>	<b>175.020</b>	<b>0</b>	<b>175.020</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>		<b>357.011</b>	<b>17.814</b>	<b>374.825</b>	
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>		<b>72,23%</b>	<b>3,60%</b>	<b>75,84%</b>	
<b>SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)</b>		<b>222.118</b>			
<b>Núm. Explotacions</b>		<b>19.788</b>			

**Taula 46. Mallorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1999 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1999- IBAE, 2002).**

		<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>		
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	14.532	172	14.704	
		Cereals per a gra	51.324	2.886	54.210	
		Conreus farratgers	17.678	2.943	20.621	
		Conreus industrials	24	148	172	
		Hortalisses	287	2.203	2.490	
		Lleguminoses per a gra	1.914	158	2.072	
		Tubercles	8	1.385	1.393	
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>85.767</b>	<b>9.895</b>	<b>95.662</b>	
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	12.096	173	12.269	
		Cítrics	0	2.252	2.252	
		Fruiters de clima subtropical	—	—	—	
		fruiters de clima temperat	2.203	432	2.635	
		fruiters de fruit sec	32.812	739	33.551	
		Olivera	8.078	98	8.176	
		Vinya	742	159	901	
		<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>55.931</b>	<b>3.853</b>	<b>59.784</b>	
		<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>	<b>141.698</b>	<b>13.748</b>	<b>155.446</b>	
	<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures	20.786	0	20.786
			Prats o prades permanents	1.334	0	1.334
<b>Total terres per pastures permanents</b>			<b>22.120</b>	<b>0</b>	<b>22.120</b>	

	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	56.086	0	56.086
		Matollar	36.066	0	36.066
		<b>Forestal</b>	<b>92.152</b>	<b>0</b>	<b>92.152</b>
	<b>Altres terres</b>	Erm	9.396	0	9.396
		Espartar	519	0	519
		<b>Total altres terres</b>	<b>9.915</b>	<b>0</b>	<b>9.915</b>
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades	3.129	0	3.129
		Erms, eres, construccions.	3.488	0	3.488
		<b>Total altres superfícies</b>	<b>6.617</b>	<b>0</b>	<b>6.617</b>
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>		<b>130.804</b>	<b>0</b>	<b>130.804</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>		<b>272.502</b>	<b>13.748</b>	<b>286.250</b>	
<b>Percentatge superfície agrària total respecte superfície illa</b>		<b>75,62</b>	<b>3,82</b>	<b>79,44</b>	
<b>SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)</b>		<b>177.570</b>			
<b>Núm. Explotacions</b>		<b>15.209</b>			

**Taula 47. Menorca. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1999 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1999- IBAE, 2002).**

			Secà (Ha.)	Reguiu (Ha.)	Total (Ha.)
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	3.352	18	3.370
		Cereals per a gra	8.116	213	8.329
		Conreus farratgers	15.555	2.270	17.825
		Conreus industrials	0	79	79
		Hortalisses	15	151	166
		Lleguminoses per a gra	182	2	184
		Tubercles	11	29	40
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>27.231</b>	<b>2.762</b>	<b>29.993</b>
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	20	1	21
		Cítrics	0	14	14
		Fruiters de clima subtropical			
		fruiters de clima temperat	23	84	107
		fruiters de fruit sec	1	1	2
		Olivera			
		Vinya	3	3	6
	<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>47</b>	<b>103</b>	<b>150</b>	
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>		<b>27.278</b>	<b>2.865</b>	<b>30.143</b>
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures	132	0	132
		Prats o prades permanents	—	—	—
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	<b>132</b>	<b>0</b>	<b>132</b>
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	9.489	0	9.489
		Matollar	8.039	0	8.039
		<b>Forestal</b>	<b>17.528</b>	<b>0</b>	<b>17.528</b>
	<b>Altres terres</b>	Erm	581	0	581
		Espartar	0	0	0
		<b>Total altres terres</b>	<b>581</b>	<b>0</b>	<b>581</b>
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades	5.738	0	5.738
		Erms, eres, construccions.	590	0	590
		<b>Total altres superfícies</b>	<b>6.328</b>	<b>0</b>	<b>6.328</b>
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>		<b>24.569</b>	<b>0</b>	<b>24.569</b>
<b>Superfície Agrària Total (A+B)</b>		<b>51.847</b>	<b>2.865</b>	<b>54.712</b>	



<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>	<b>74,83%</b>	<b>4,13%</b>	<b>78,96%</b>
<b>SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)</b>	<b>30.272</b>		
<b>Núm. Explotacions</b>	<b>1.045</b>		

<b>Taula 48. Eivissa. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1999 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1999- IBAE, 2002).</b>					
			<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	6.754	78	6.832
		Cereals per a gra	1.336	108	1.444
		Conreus farratgers	852	179	1.031
		Conreus industrials	0	2	2
		Hortalisses	2	299	301
		Lleguminoses per a gra	55	4	59
		Tubercles	1	158	159
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>9.000</b>	<b>828</b>	<b>9.828</b>
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	1.622	31	1.653
		Cítrics	0	247	247
		Fruiters de clima subtropical	—	—	—
		fruiters de clima temperat	168	45	213
		fruiters de fruit sec	1.375	4	1.379
		Olivera	177	18	195
		Vinya	150	26	176
		<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>3.492</b>	<b>371</b>	<b>3.863</b>
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>			<b>12.492</b>	<b>1.199</b>
<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures	52	0	52
		Prats o prades permanents	6	0	6
		<b>Total terres per pastures permanents</b>	<b>58</b>	<b>0</b>	<b>58</b>
	<b>Terreny forestal</b>	Espècies arbòries	10.197	0	10.197
		Matollar	1.897	0	1.897
		<b>Forestal</b>	<b>12.094</b>	<b>0</b>	<b>12.094</b>
	<b>Altres terres</b>	Erm	259	0	259
		Espartar	—	—	—
		<b>Total altres terres</b>	<b>259</b>	<b>0</b>	<b>259</b>
	<b>Altres superfícies</b>	Cultivables no llaurades	2.212	0	2.212
		Erms, eres, construccions.	793	0	793
		<b>Total altres superfícies</b>	<b>3.005</b>	<b>0</b>	<b>3.005</b>
	<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>			<b>15.416</b>	<b>0</b>
<b>Superfície Agrària Total</b>			<b>27.908</b>	<b>1.199</b>	<b>29.107</b>
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>			<b>49,08%</b>	<b>2,11%</b>	<b>51,19%</b>
<b>SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)</b>			<b>13.749</b>		
<b>Núm. Explotacions</b>			<b>3.389</b>		

<b>Taula 49. Formentera. Cobertes del sòl des de la "mirada agrària", 1999 –versió adaptada (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens agrari, 1999- IBAE, 2002).</b>						
			<b>Secà (Ha.)</b>	<b>Reguiu (Ha.)</b>	<b>Total (Ha.)</b>	
<b>Terres llaurades</b>	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	207	0	207	
		Cereals per a gra	203	0	203	
		Conreus farratgers	79	1	80	
		Conreus industrials	—	—	—	
		Hortalisses	2	0	2	
		Lleguminoses per a gra	—	—	—	
		Tubercles	1	1	2	
		<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>492</b>	<b>2</b>	<b>494</b>	
	<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	1		1	
		Cítrics	—	—	—	
		Fruiters de clima subtropical	—	—	—	
		fruiters de clima temperat	—	—	—	
		fruiters de fruit sec	—	—	—	
		Olivera	—	—	—	
		Vinya	30	0	30	
		<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>31</b>	<b>0</b>	<b>31</b>	
	<b>A. TOTAL TERRES LLAURADES</b>			<b>523</b>	<b>2</b>	<b>525</b>
	<b>Terres no llaurades</b>	<b>Terres per pastures permanents</b>	Altres superfícies per pastures	—	—	—
Prats o prades permanents			—	—	—	
<b>Total terres per pastures permanents</b>			<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	
<b>Terreny forestal</b>		Espècies arbòries	3.442	0	3.442	
		Matollar	547	0	547	
		<b>Forestal</b>	<b>3.989</b>	<b>0</b>	<b>3.989</b>	
<b>Altres terres</b>		Erm	5	0	5	
		Espartar	5	0	5	
		<b>Total altres terres</b>	<b>10</b>	<b>0</b>	<b>10</b>	
<b>Altres superfícies</b>		Cultivables no llaurades	125	0	125	
		Erms, eres, construccions.	107	0	107	
		<b>Total altres superfícies</b>	<b>232</b>	<b>0</b>	<b>232</b>	
<b>B. TOTAL TERRES NO LLAURADES</b>			<b>4.231</b>	<b>0</b>	<b>4.231</b>	
<b>Superfície Agrària Total</b>			<b>4.754</b>	<b>2</b>	<b>4.756</b>	
<b>Percentatge superfície agrària total respecte total superfície illa</b>			<b>59,06%</b>	<b>0,02%</b>	<b>59,08%</b>	
<b>SAU (Superfície Agrícola Utilitzada) (Ha.)</b>			<b>526</b>			
<b>Núm. Explotacions</b>			<b>145</b>			

### 11.2.3. Recapitulació i síntesi de les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (1860-1999)<sup>31</sup>.

A continuació es presenten els gràfics 3 i 4 i la taula 50 on s'intenten sintetitzar les dinàmiques analitzades anteriorment pel conjunt de les Balears a partir de Ximénez de Embrún i dels censos agraris.

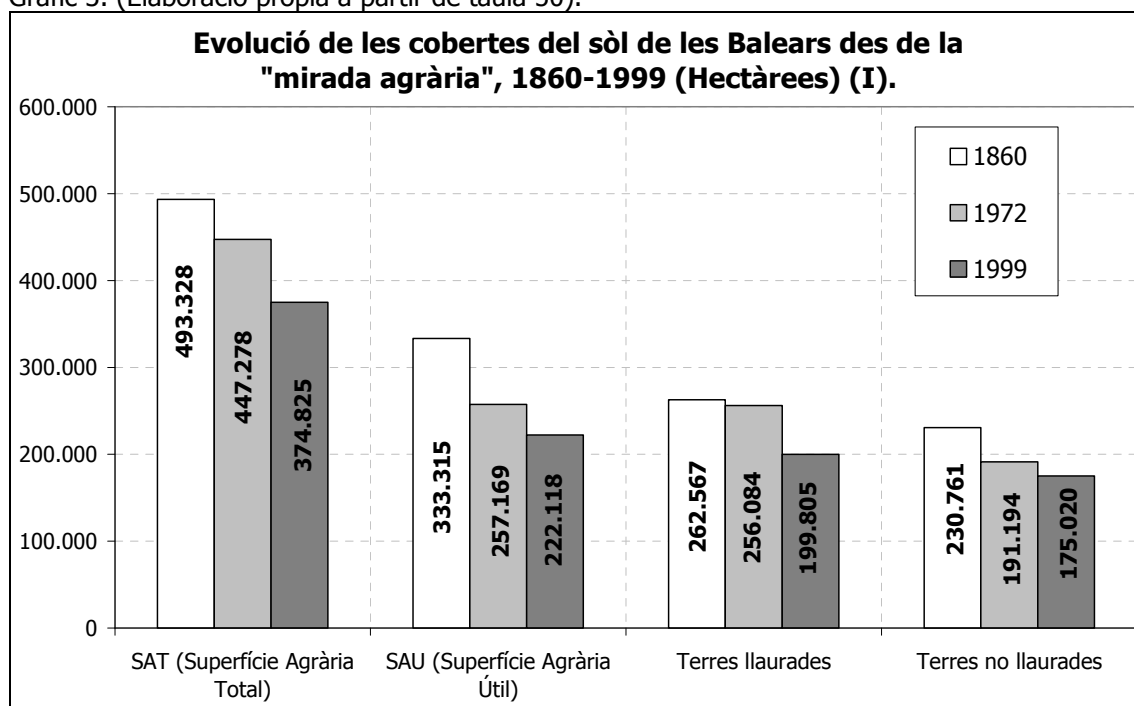
- a. La informació dels diferents censos és dèbilment comparable, ja que al llarg dels períodes intercensals s'han produït canvis metodològics i conceptuals que obliguen a una lectura molt ponderada dels resultats.
- b. La superfície agrària total (terres agràries llaurades més terres agràries no llaurades) disminueix progressivament al llarg dels 139 anys coberts. Es passa d'ocupar pràcticament el 100% del territori al 1860 a cobrir, tan sols, el 75,84% de la superfície de l'arxipèlag al 1999. Una disminució de prop de 118,5 mil Ha. D'aquesta manera, la "mirada agrària" deixa de banda progressivament més sòl de les Illes.
- c. La SAU (Superfície Agrària Útil) formada per les terres llaurades i les pastures permanents minva. Es passa de cobrir el 67,44% de la superfície de les Illes al 1860 al 44,94% al 1999, amb una reducció de 111,19 mil Ha.
- d. Les terres llaurades han disminuït entre 1860 i el 1999 en torn a 62,7 mil Ha, passant de cobrir el 53,12% del sòl de les Illes al 1860 a cobrir el 40,43% al 1999.
- e. Les terres agràries no llaurades s'han reduït en unes 55,7 mil Ha. Aquestes terres cobrien el 46,69% de la superfície de les Balears al 1860 i al 1999 cobrien un 35,41%. Aquesta coberta de sòl és la que presenta més dificultats en l'anàlisi, ja que deixa de ser l'objecte principal de la "mirada agrària" i les categoritzacions esdevenen en alguns casos poc útils i massa ambigües.
- f. Entre les terres llaurades:
  - f.1. Les terres de secà han minvat en torn a 73,69 mil Ha entre 1860 i el 1999. Aquestes han passat de cobrir el 51,73% del sòl de les Balears al 1860 a cobrir el 36,82% al 1999.
  - f.2. Les terres de reguiu representen les úniques superfícies de conreu que han augmentat (unes 10,93 mil Ha) entre 1860 i 1999; però que des de principis dels 1980 han anat a menys. Aquestes han passat de ocupar el 1,39% del sòl de les Balears al 1860 al 3,6% al 1999.
  - f.3. Els conreus herbacis i guarets s'han reduït en unes 50,29 mil Ha, passant de cobrir el 37,69% del territori balear al 1860 a un 27,51% al 1999. A aquesta categoria s'hi han comptabilitzat els llenyosos associats amb herbacis, especialment al Cens de 1962.
  - f.4. Els conreus llenyosos, quasi sempre en policultiu, han rebaixat la seva cobertura en unes 12,46 mil Ha, passant de cobrir el 15,44% de les Illes al 1860 a cobrir el 12,91% al 1999. Però respecte dels moments encara preturístics ha experimentat una reducció molt més dràstica (p.ex. al 1972 cobria unes 123 mil Ha, front a les 63 mil de 1999).
- g. Entre les terres no llaurades:
  - g.1. Les pastures permanents, definides de diferent manera al llarg del període analitzat i per tant prenent la informació amb molta cautela, s'han rebaixat en unes 48,43 mil Ha. Aquestes han passat de cobrir el 14,31% de la superfície de les Illes al 1860 a cobrir el 4,51% al 1999.
  - g.2. La coberta forestal de les explotacions agràries s'ha incrementat en unes 13,43 mil Ha entre 1860 i 1999, passant de cobrir el 22,73% de la superfície de les Illes al 1860, a cobrir el 25,44% al 1999. La coberta forestal es va expandir a mesura que s'abandonaren els usos productius del bosc (p.ex. fusta, energia, pastura, etc) i aquest anà colonitzant espais agrícoles abandonats, especialment a les muntanyes. Des de la dècada dels 1970 la coberta forestal ha experimentat un retrocés de la mà de la proliferació dels incendis forestals.

<sup>31</sup> El 31 d'octubre de 2011, l'INE (Institut Nacional d'Estadística) ha publicat els resultats del Cens Agrari 2009. Aquesta font permetrà ampliar l'anàlisi pel període 1999-2009 ([www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=%2Ft01%2Fp042/E01&file=inebase&L=0](http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=%2Ft01%2Fp042/E01&file=inebase&L=0), novembre 2011).

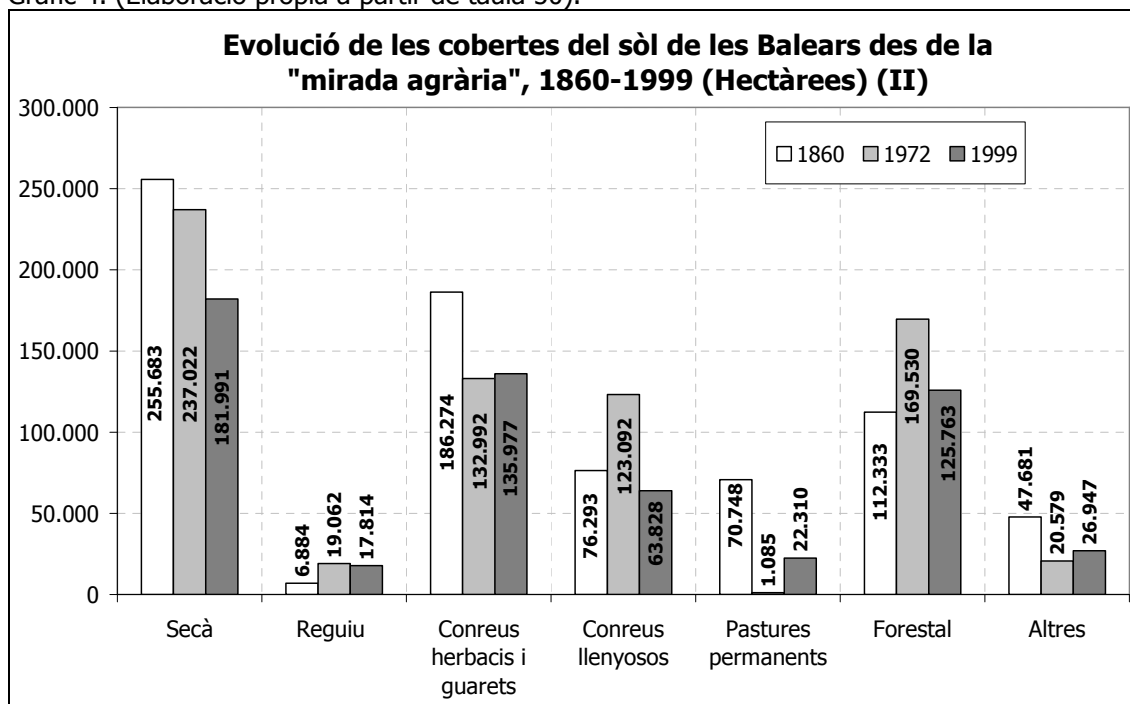
g.3. La categoria "altres" cobreix una gran gama de cobertes (p.ex. zones humides, roquissars, edificacions, etc) que des de la "mirada agrària" s'han definit com improductius i que resulten massa complexos com per poder fer una lectura adequada dels mateixos.

<b>Taula 50. Evolució de les principals cobertes del sòl des de la "mirada agrària", anys 1860-1999</b> (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)						
	<b>1860</b>	<b>1962</b>	<b>1972</b>	<b>1982</b>	<b>1989</b>	<b>1999</b>
Conreus herbacis i guarets	186.274	209.096	132.992	138.204	139.134	135.977
Conreus llenyosos	76.293	37.603	123.092	96.001	72.153	63.828
<b>Total terres llaurades</b>	<b>262.567</b>	<b>246.699</b>	<b>256.084</b>	<b>234.205</b>	<b>211.287</b>	<b>199.805</b>
Secà (Ha)	255.683	279.128	237.022	213.333	191.180	181.991
Reguiu (Ha)	6.884	17.531	19.062	20.794	20.107	17.814
<b>Total terres llaurades</b>	<b>262.567</b>	<b>296.659</b>	<b>256.084</b>	<b>234.127</b>	<b>211.287</b>	<b>199.805</b>
Pastures permanents	70.748	2.105	1.085	3.945	9.126	22.310
Forestal	112.333	191.633	169.530	142.792	136.445	125.763
Altres	47.681	23.121	20.579	28.314	27.264	26.947
<b>Total terres no llaurades</b>	<b>230.761</b>	<b>216.859</b>	<b>191.194</b>	<b>175.051</b>	<b>172.835</b>	<b>175.020</b>
SAT (Superfície Agrària Total)	493.328	463.558	447.278	409.256	384.122	374.825
SAU (Superfície Agrària Útil)	333.315	248.804	257.169	237.091	220.495	222.118

Gràfic 3. (Elaboració pròpia a partir de taula 50).



Gràfic 4. (Elaboració pròpia a partir de taula 50).



#### 11.2.4. Comparació de les cobertes del sòl a partir de les "mirades" forestal (Inventari Forestal Nacional) i agrària (Cens Agrari).

A continuació s'intentarà realitzar una breu comparació (sintètica) de les cobertes del sòl resultats que ens ofereixen per una banda els IFN (Inventaris Forestals Nacionals) i per l'altra els Censos Agraris. A la taula 51 es presenta la comparació entre les principals cobertes del sòl des del que hem denominat la "mirada forestal" i la "mirada agrària", podent-se detectar les principals diferències entre els resultats d'ambdues mirades per les principals cobertes del sòl. Es pot veure com els resultats per cada tipus de coberta de sòl és bastant diferent, així per exemple en la coberta forestal la coberta definida al IFN2 (dades preses al 1987) era 675 km<sup>2</sup> superior de la que ens informava el Cens Agrari 1989 (dades preses entre octubre 1998 i setembre 1989). La coberta de sòl agrícola que contempla el IFN2 s'aproxima a la suma de totes les cobertes de sòl que es contemplen en el Cens Agrari 1989 amb l'excepció del sòl forestal dins explotacions agràries. Partint d'aquest supòsit, es pot observar com la superfície agrícola que diu el IFN2 era uns 149 km<sup>2</sup> de la que ens donava al Cens Agrari.

	Mallorca			Menorca			Pitiüses			Balears		
	IFN2 - 1989*	CA 1989*	Diferència	IFN2 - 1989	CA 1989	Diferència	IFN2 - 1989	CA 1989	Diferència	IFN2 - 1989	CA 1989	Diferència
Sòl Forestal	1.332	982	350	412	190	223	294	193	102	2.039	1.364	675
Terres de Conreu	2.096	1.835	260	227	386	-159	302	256	47	2.625	2.477	149
Conreus herbacis i guarets		971			291			129			1.391	
Conreus llenyosos		669			1			51			722	
Terres per pastures permanents		56			34			1			91	
Altres terres (erms, espartar)		51			15			27			92	

Altres superfícies (erms, eres, construccions, cultivables no llaurades)		88			45			48			181	
Improductiu artificial	179		179	15		15	25		25	219		219
Improductiu natural	38		38	39		39	26		26	103		103
Improductiu aigües	1		1	1		1	4		4	5		5

\* IFN2 (Segon Inventari Forestal Nacional)

\*\* CA1989 (Cens Agrari 1989)

Per poder veure on podrien detectar-se les diferències, ens hem d'adreçar a les definicions i metodologies de cadascuna de les bases de dades emprades. En primer lloc, cal destacar que el Cens Agrari es realitza mitjançant enquestes (procediment censal), mentre que l'Inventari Forestal combina el treball cartogràfic amb el treball de camp. Les definicions per les diferents cobertes serien les següents:

**Les cobertes del sòl des de la "mirada forestal"** (Ministerio de Medio Ambiente, 2002:76):

**Forestal:** la part de la superfície terrestre ocupada per espècies vegetals espontànies i la zona d'influència amb similar actuació humana. Inclou plantacions poc diversificades d'espècies forestals arbòries, excloent les tractades com a conreus. Exclou els parcs urbans encara que estiguin arbrats, jardins botànics i vivers forestals fora de munts.

**Agrícola:** superfície poblada amb sèmbrs o plantacions d'herbacs i/o llenyosos anuals o plurianuals que es treballa amb forta intervenció humana, pot contenir espècies arbòries o arbustives forestals de fruit, però es considera d'ús agrícola sempre que l'actuació humana sigui important. Inclou deveses, munts buits, munts desvesats conreats intermitentment, vivers fora de munts.

**Elements artificials:** fracció del sòl coberta per edificis, parcs urbans, camins, pedreres, línies elèctriques grans, sempre que tinguin cabuda de més de 0,25 Ha.

**Zones humides:** llacunes, zones humides, maresmes i corrents discontinues d'aigua amb presència com a mínim 6 mesos d'aigua.

**Aigua:** rius, llacs, embassaments, canals o estancs amb superfícies continues de més de 0,25 Ha i amb aigua pràcticament tot l'any.

**Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària"** (IBAE, 2002:27-28):

**Terres llaurades:** les que reben atencions culturals, independentment de l'aprofitament que tinguin.

*Herbacs:* plantes la part aèria de les quals té consistència herbàcia. S'inclouen guarets i horts familiars.

*Llenyosos:* plantes la part aèria de les quals té una consistència llenyosa. S'exclouen els arbres forestals i els seus planters.

**Terres per a pastures permanents:** les dedicades de manera permanent (5 anys o més) a la producció d'herba. S'exclouen els cultius farratgers.

**Altres terres:** les que formen part de l'explotació que no s'han inclòs a la SAU

*Erm:* terreny d'escàs rendiment sense aprofitament ramader.

*Espartar:* terreny principalment d'espart que no es recol·lecta.

*Matollar:* predomini d'arbusts.

*Espècies arbòries forestals:* superfícies cobertes per espècies arbòries de les quals s'obté fusta, llenya o altres beneficis forestals (protecció).

*Altres superfícies:* són les que formant part de la superfície total, no pot considerar-se com a part de la SAU i que no pertanyen a cap apartat anterior (cultivables no llaurades, erms, eres, construccions, estables, etc).

A la taula 52 es presenten els resultats dels IFN3 i el Cens Agrari 1999. Es realitzaren, el primer amb fotografies aèries de 1997-1998 i treball de camp al 1999, i el segon entre el 1998-1999. Es pot comprovar com a nivell de Balears, el sòl forestal que cobreix una mirada i l'altra varia en torn a 978 km<sup>2</sup>. La menor diferència correspon a les Pitiüses, mentre que a Mallorca i Menorca és molt considerable (entre el 40% i el 55%). En quant a la superfície

agrícola, es detecten uns 8 km<sup>2</sup> de diferència entre una font i l'altra, però que en el cas de Menorca la superfície agrícola segons el IFN3 era 109 km<sup>2</sup> inferior a la del Cens Agrari 1999, mentre que a les Pitiüses la superfície agrícola segons l'IFN3 era 117 km<sup>2</sup> superior a la que ens donava el Cens Agrari 1999. La resta de cobertes no poden ser comparades ja que, encara que sí entren dins la "mirada forestal", la "mirada agrària" (dels Cens Agrari) les deixa fora del seu objecte d'estudi.

**Taula 52. Comparació entre les principals cobertes del sòl des de les mirades "forestal" i "agrària" de les Balears, 1989 (Font: Elaboració pròpia a partir del Cens Agrari 1989 i de l'Inventari Forestal Nacional 2). (Unitat: Km<sup>2</sup>).**

	Mallorca			Menorca			Pitiüses			Balears		
	IFN3-1999 *	CA 1999 **	Diferència	IFN3-1999 *	CA 1999 **	Diferència	IFN3-1999 *	CA 1999 **	Diferència	IFN3-1999 *	CA 1999 **	Diferència
Sòl Forestal	1.531	922	610	393	175	218	311	161	151	2.236	1.258	978
Terres de Conreu	1.941	1.941	0	263	372	-109	294	178	117	2.499	2.491	8
Conreus herbacis i guarets	0	957	0	0	300	0	0	103	0	0	1.360	0
Conreus llenyosos	0	598	0	0	2	0	0	39	0	0	638	0
Terres per pastures permanents	0	221	0	0	1	0	0	1	0	0	223	0
Altres terres (erms, espartar)	0	99	0	0	6	0	0	3	0	0	108	0
Altres superfícies (erms, eres, construccions, cultivables no llaurades)	0	66	0	0	63	0	0	32	0	0	162	0
Sòl artificial	147	0	147	34	0	34	36	0	36	217	0	217
Zones humides i aigua	27	0	27	4	0	4	9	0	9	40	0	40

\* IFN3 (Tercer Inventari Forestal Nacional)

\*\* CA1999 (Cens Agrari 1999)

### 11.2.5. Una "mirada agrària" complementària: les enquestes anuals de superfícies i rendiments dels conreus (1996-2004)<sup>32</sup>.

Per poder analitzar l'evolució anual de les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" comptam amb la informació que recull l'enquesta anual de superfícies i rendiments dels cultius que s'elabora a nivell de CA (Comunitat Autònoma) a tot l'Estat. Aquestes dades es publiquen anualment en l'anuari d'estadística agroalimentària després que els serveis d'agricultura de les administracions autonòmiques hagin elaborat dita enquesta. Nosaltres, partim de la informació que ens ha proporcionat el servei d'estadística de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears i que abraça el període 1996-2004 (annex Capítol XI). En aquesta ocasió, s'ha procedit a calcular les cobertes de sòl que ocupaven cada tipus de conreu de forma individual i després s'ha intentat agrupar en una sèrie de cobertes que ens permetin la major comparabilitat amb d'altres fonts. En els càlculs individualitzats per cada conreu (veure Annex Capítol XI) es pot observar com per cada pràctica de cultiu (secà i reguiu) es presenten les ocupacions de sòl en diferents formes: ocupació primera o principal, ocupació successiva i ocupació associada. La suma de totes les diferents superfícies ocupades ens dóna un resultat

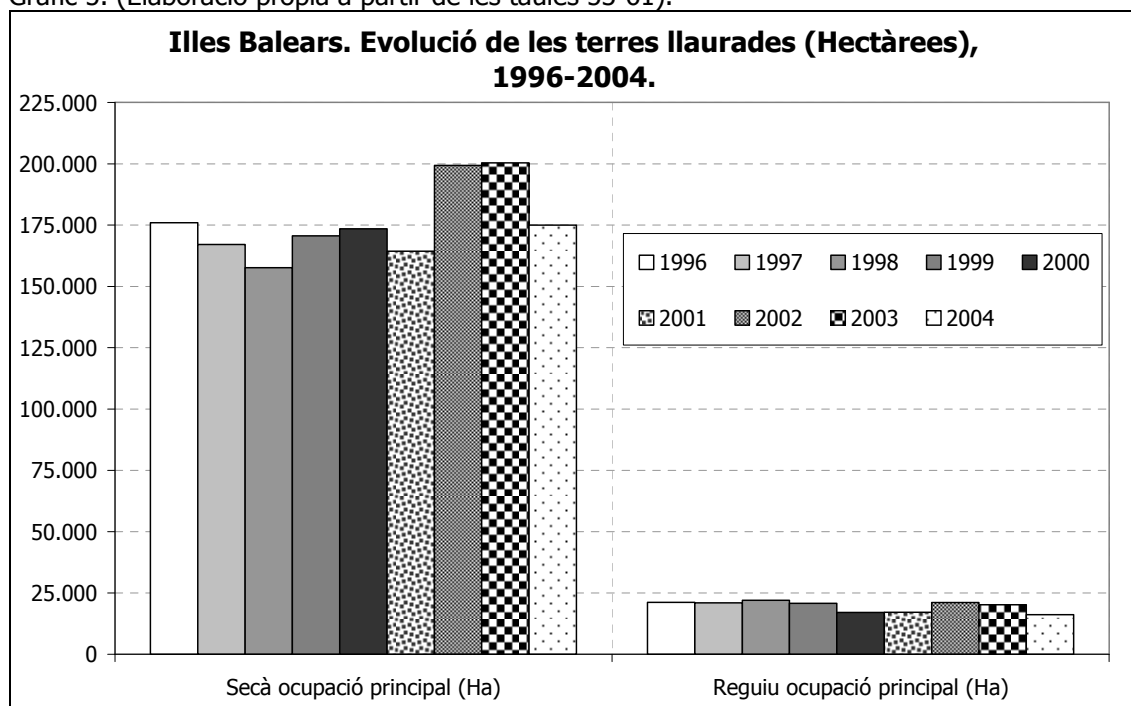
<sup>32</sup> Una font imprescindible per analitzar les cobertes del sòl des de la mirada agrària és el Mapa de Cultivos y Aprovechamientos elaborat per la Direcció General de Recursos Agrícoles i Ramaders del Ministeri de Medi Ambient, i Medi Rural i Marí. Aquesta cartografia s'elaborà als anys 1980 i ha estat actualitzada a la primera dècada dels 2000. La dificultat administrativa per accedir a aquesta font, ha fet que no la tinguéssim en compte. Al llarg de l'elaboració d'aquesta tesi s'ha intentat aconseguir-la i en un futur s'haurà de contrastar amb aquella font.

superior a l'extensió de les Balears. Per a obtenir els càlculs de coberta del sòl, però, s'ha tengut en compte les ocupacions primeres o principals.

La informació que proporcionen les enquestes de superfícies i rendiments són de gran rellevància per una part del nostre objecte d'estudi corresponent a la petjada ecològica de les illes Balears, ja que per a calcular aquest indicador esdevé fonamental tenir no tan sols la informació de les diferents cobertes del sòl, sinó que la productivitat d'aquest sòl és també una informació clau per a realitzar els càlculs, segons els quals els productes agrícoles són transformats en la superfície requerida per a proveir-los. Un dels principals inconvenients que es detecta en aquesta informació és el de presentar de forma agrupada les cobertes i rendiments del sòl sota la "mentida geogràfica" que és la unitat administrativa Illes Balears, ja que com s'ha intentat evidenciar anteriorment, les illes són sensiblement diferents entre elles.

En aquestes línies, s'intentaran exposar els trets principals de les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" en el període 1996-1999 a partir de la síntesi que recullen les següents taules (52-59). Entre 1996 i el 2004 s'ha passat de 197,08 mil Ha de terres llaurades (ocupació principal) a 191,08 mil Ha al 2004, amb un període intermig (2002-2003) en que es van enregistrar un major nombre de terres llaurades segons els conreus principals o en ocupació primera. La superfície llaurada amb pràctiques de secà ha passat dels 175,89 mil Ha (ocupació principal) a 174,9 mil Ha al 2004; mentre que, les terres de reguiu han presentat una tendència a la baixa amb un descens des de les 21,19 mil Ha de 1996 a les 16,18 mil Ha de 2004.

Gràfic 5. (Elaboració pròpia a partir de les taules 53-61).



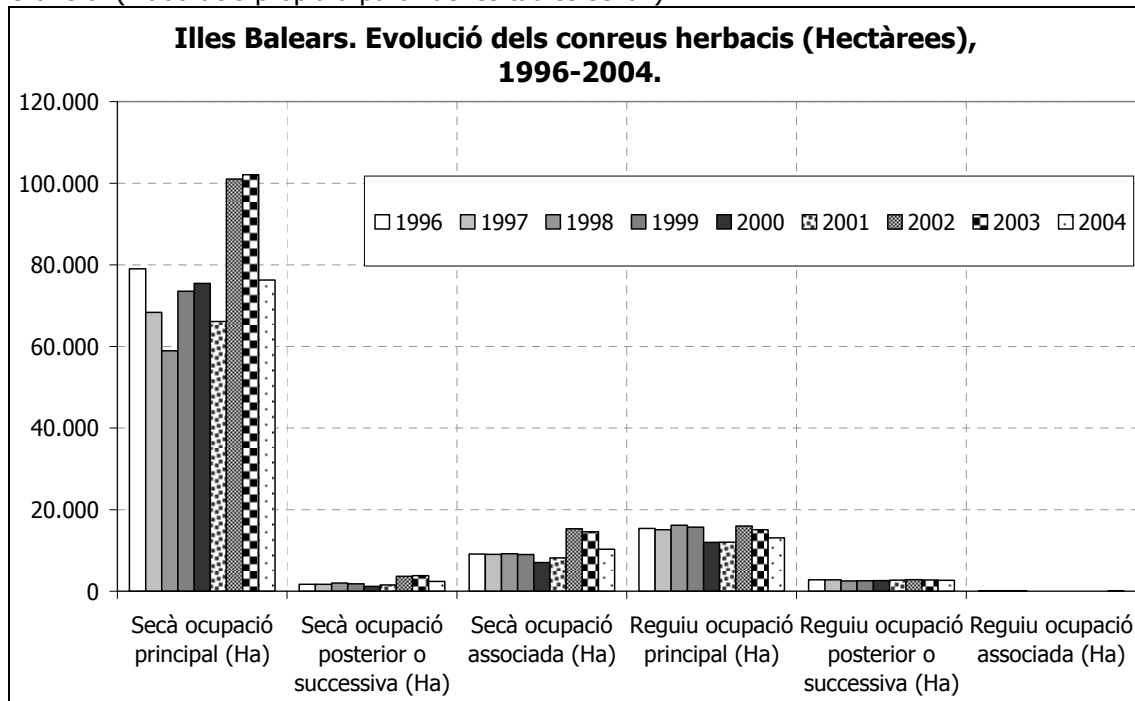
Els conreus herbacis i guarets de secà en ocupació principal han passat de 79,05 mil Ha al 1996 a 76,24 mil Ha al 2004; però a més s'hi haurien d'afegir els conreus successius i/o associats que assolien unes 10,6 mil Ha al 1996 i 12,6 mil Ha al 2004. Entre els principals conreus herbacis de secà es troben els conreus farratgers que han passat de 30,47 mil Ha (ocupació principal) i 4,2 mil Ha (ocupació successiva i/o associada). El principal conreu herbaci de secà ha estat de cereals d'hivern per farratge, que ocupaven al 1996 unes 24 mil Ha en ocupació principal i unes 4,05 mil Ha en ocupació successiva i/o associada; al 2004 cobrien unes 22 mil Ha en ocupació principal i unes 4,1 mil Ha en ocupació successiva i/o associada. En segon lloc, els cereals per a gra han passat de 26,04 mil Ha en ocupació principal i 6,29 mil Ha en ocupació successiva i/o associada al 1996, a cobrir unes 31,35 mil Ha en ocupació principal més unes 8 mil Ha en ocupació successiva i/o associada. Entre els cereals per a gra, els més importants eren la civada (8,72 mil Ha en ocupació principal al 1996 i 8,47 mil Ha en ocupació principal al 2004) i l'ordi (10,02 mil Ha en ocupació principal al 1996 i 14,29 mil Ha en ocupació principal al 2004); amb importants ocupacions successives i/o associades d'entre 3 i 5 mil Ha



per l'ordi i quasi 3 mil Ha per la civada. Convé apuntar el fet que als anys 2002 i 2003 augmentà la importància que adquireixen, segons registre el comptable, els cereals per a gra, que a l'any 2002 més que duplicava la superfície del 2001. Les lleguminoses per a gra són el tercer conreu herbaci en importància dins dels herbacis de secà, amb una ocupació primera al 1996 de 1,88 mil Ha i al 2004 de 2,59 mil Ha. El principal conreu dins d'aquesta categoria és el de les faves seques que han passat de les 1,26 mil Ha de secà al 1996 a 2,12 mil Ha al 2004. Per altra banda, les terres destinades al repòs –guaret- i d'acord amb les xifres de les estadístiques de superfícies i aprofitaments, experimenten un descens destacable als anys 2002 i 2003, quan es comptaren unes 5 mil Ha de guaret de secà, mentre que la resta d'anys es quantificaven per sobre de les 15 mil Ha. En concret, els guarets han disminuït de les 20,41 mil Ha de 1996 a les 15,4 mil Ha del 2004, triplicant així i tot la xifra aportada per l'any 2003.

Els conreus herbacis de reguiu cobrien (ocupació primera) unes 15,37 mil Ha a l'any 1996 i en ocupació successiva i/o associada unes 2,8 mil Ha, mentre que al 2004 els herbacis de reguiu en ocupació primera havien baixat a 13,05 mil Ha i en associada i/o successiva a unes 2,67 mil Ha. Els principals conreus herbacis de reguiu han estat les hortalisses, que han passat de les 4,86 mil Ha d'ocupació primera i 1,4 mil Ha successiva-associada de 1996 a les 4,93 mil Ha d'ocupació primera i 1,76 mil Ha successiva-associada del 2004. En aquests conreus esdevé molt important la dimensió dels conreus successius i associats, que defineixen en gran mesura la cultura de l'horta. Entre les hortalisses, els principals conreus han estat, en superfície, els del meló (829 Ha al 1996 i 692 Ha al 2004) i la tomàtiga (606 Ha al 1996 i 845 Ha al 2004). En les pràctiques de reguiu han estat molt destacables les cobertes de farratges que han ocupat unes 4,6 mil Ha al 1996 i 3,17 mil Ha al 2004, a més de les de cereals per a gra i guarets. Finalment, els tubercles –de gran importància com a productes d'agroexportació i contaminació d'aqüífers- que es conreen en terres de reguiu, han passat de 2,06 mil Ha en ocupació primera al 1996 a 1,69 mil Ha al 2004. El conreu de patates primerenques (amb destí principal al Regne Unit) ocupaven al 1996 unes 1,1 mil Ha al 1996 i 800 Ha al 2004; mentre que les patates tardanes es conreaven posteriorment i ocupaven en ocupació posterior unes 800 Ha al 1996 i 492 Ha al 2004.

Gràfic 6. (Elaboració pròpia a partir de les taules 53-61).

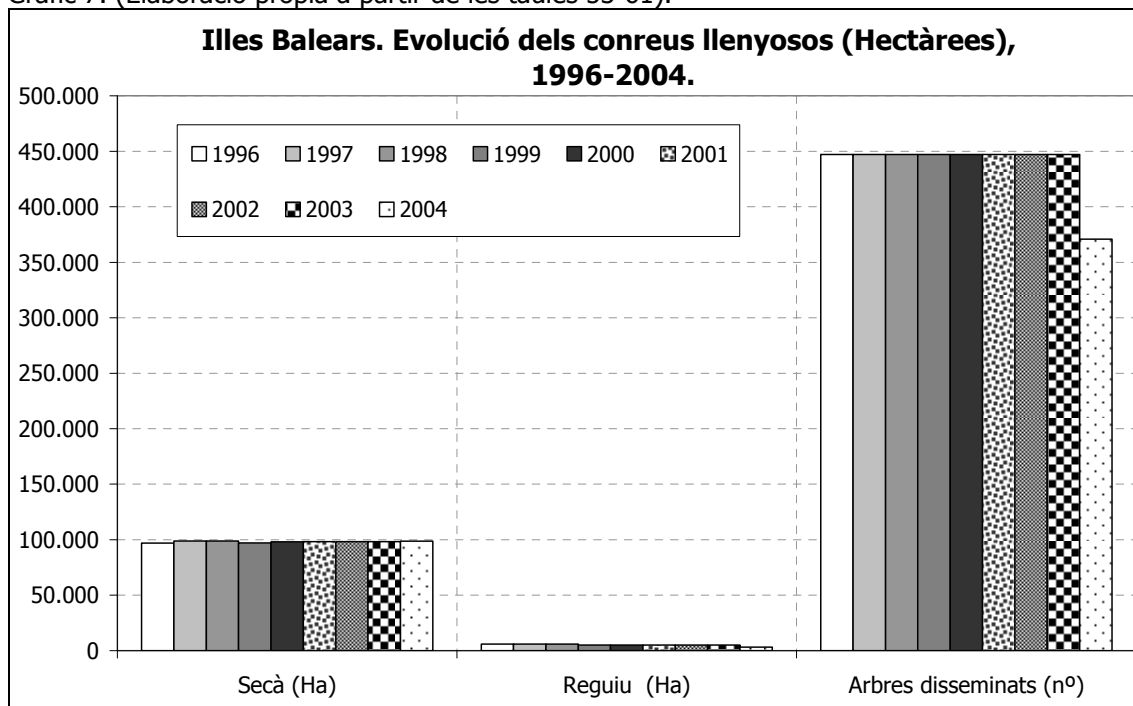


Els conreus perennes de secà s'han incrementat lleugerament entre el 1996 i el 2004, passant de 96,88 mil Ha a 98,65 mil Ha. Mentre, la superfície de reguiu ha disminuït prop del 46,3% entre 1996 i 2004, passant de 5,82 mil Ha a 3,12 mil Ha. La superfície coberta per part dels conreus llenyosos no ha variat gaire al llarg del període analitzat. O al menys, així ens ho informen les variables contemplades en els anuaris estadístics d'agricultura. Els arbres que es

comptaven disseminats pel territori balear han passat de 447 mil exemplars a 370 mil. Els principals conreus llenyosos són els de fruits secs que cobrien al 1996 unes 62,21 mil Ha i al 2004 s'havia incrementat a 63,93 mil Ha (400 Ha de regui), i a més hi havia a l'ordre de 1200,44 mil arbres disseminats. Els ametllers eren els principals conreus dins d'aquesta categoria, amb 63,97 mil Ha i 117,4 mil arbres disseminats al 2004. La segona categoria de conreus perennes amb major superfície eren els "altres conreus llenyosos" en els quals es comptabilitzaven els garrovers. Aquesta categoria s'estenia al 1996 per 14,79 mil Ha (14,1 mil Ha de garrovers) i hi havia uns 62,8 mil arbres disseminats (49,7 mil garrovers) i a l'any 2004 cobria unes 15,02 mil Ha (14,55 mil Ha de garrovers) i hi havia uns 59 mil arbres disseminats (49,7 mil garrovers). El tercer grup de conreus llenyosos en importància eren els fruiters de fruits temperats, que al 1996 cobrien 10,68 mil Ha de secà i 2,14 mil Ha de terres de regui, a més de comptabilitzar-se 149,69 mil arbres; a l'any 2004, la superfície que cobrien aquests conreus era de 10,13 mil Ha de secà i 289 Ha de regui, a més d'uns 101,9 mil arbres disseminats. En aquest grup de conreus s'ha produït (a efectes comptables) una important reducció de la superfície de regui i dels arbres disseminats. Entre aquests conreus, els més destacats a l'any 2004 són: la figuera amb una extensió de 9,36 mil Ha i 28 mil arbres disseminats; l'albercoquer amb una coberta de sòl de 616 Ha i 8 mil arbres disseminats; la prunera amb 234 Ha i 8,6 mil arbres disseminats; i la pomera amb 64 Ha i 10,5 mil arbres disseminats.

El tradicional oliverar ha passat de cobrir unes 8,43 mil Ha al 1996 a 8,07 mil Ha a l'any 2004; a més s'han comptabilitzat unes 17,75 mil oliveres disperses. La vinya ha rebut un fort impuls en els darrers anys, per a l'elaboració dels seus fruits en vi. Ha passat de les 1,43 mil Ha al 1996 a les 1,95 mil del 2004. Un conreu que s'estén per Mallorca i Pitiüses principalment. Els cítrics, que varen tenir molta importància comercial agroexportadora en altres moments, segueixen cobrint una part important dels conreus llenyosos de regui, però minven de 3,24 mil Ha al 1996 (i 74 Ha de secà), a unes 2,25 mil Ha de regui (més 57 Ha de secà) el 2004; el nombre d'arbres disseminats havia descendit des dels 95,7 mil exemplars de 1996 als 69,06 mil del 2004. Tot exemplificant el declivi d'aquest conreu i l'abandonament que es produeix tant a Mallorca com a d'altres indrets de l'Estat, com per exemple a L'Horta valenciana.

Gràfic 7. (Elaboració pròpia a partir de les taules 53-61).



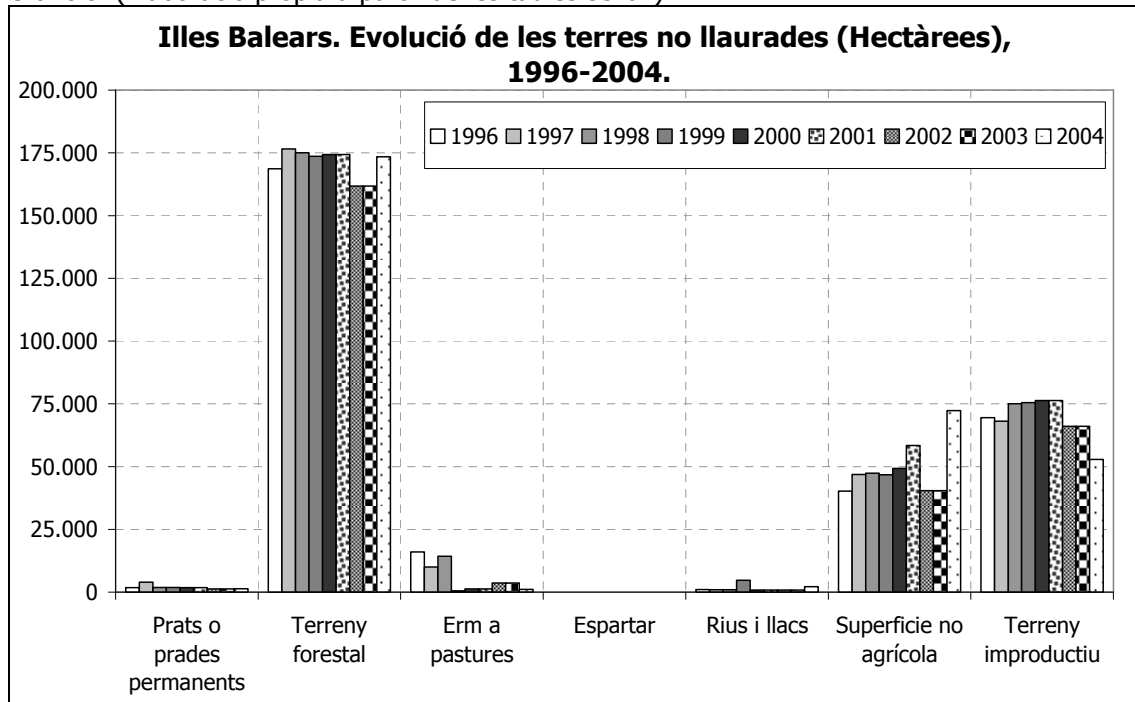
Les terres no llaurades cobrien unes 297,11 mil Ha a l'any 1996, la qual cosa representava prop del 60,1% de la superfície de les illes majors de les Balears, i a l'any 2004 aquestes terres sumaven unes 303,11 mil Ha, és a dir, prop del 61,32% de la superfície balear i un increment de 6 mil Ha (o una reducció de 6 mil Ha de terres llaurades). Des de la "mirada

agrària”, aquesta categoria és la que presenta una menor atenció i/o preocupació que és palesa en salts importants en algunes categories i per alguns anys, com per exemple la superfície de “rius i llacs” que passa de 1,01 mil Ha al 1996 a 2,14 mil Ha al 2004, però que al 1999 es comptabilitzaren unes 4,75 mil Ha i al 2000 unes 842 Ha. En concret, aquesta coberta del sòl que podria ser definida com “zones humides i superfícies d’aigua” no ha variat de la manera que els còmputos que les estadístiques agràries informen.

En qualsevol cas, i d’acord amb aquesta informació, es poden senyalar les cobertes que han augmentat i les que han descendit en aquest període. Entre les que han augmentat la seva coberta es troben: la superfície forestal que ha passat de 168,6 mil Ha al 1996 a 173,36 mil Ha al 2004; la superfície no agrícola –assentaments, camins, carreteres, infraestructures, etc- ha passat de cobrir unes 40,25 mil Ha al 1996 a 72,3 mil Ha al 2004, però en aquesta categoria de coberta del sòl s’han d’apuntar, sobretot, les grans diferències entre els registres interanuals (p.ex. a l’any 2001 es comptaven unes 58,39 mil Ha i al 2003 unes 0,39 mil Ha) quan aquesta coberta de sòl s’hauria d’haver incrementat de forma constant amb el procés immobiliari en ascens; i la superfície de rius i llacs ja esmentada. En quant a les cobertes en les que s’ha enregistrat una disminució hi tendríem: el terreny improductiu –aquell dins de les superfícies agrícoles que no són susceptibles de cap aprofitament agrícola- on s’ha enregistrat una reducció de 16,65 mil Ha entre 1996 i 2004, amb una coberta de 52,8 mil Ha al 2004; els prats permanents han minvat unes 411 Ha, tot passant de 1,75 mil Ha al 1996 a 1,34 mil Ha al 2004; en la coberta de sòls erms destinats a pastures es comptabilitzaven unes 16 mil Ha al 1996, mentre que a l’any 2004 aquesta era de 1,13 mil Ha, la qual cosa implicaria una reducció d’unes 14,87 mil Ha.

En definitiva, cal tenir present que des de la “mirada agrària”, i a partir de les fonts emprades (Cens Agrari i Enquesta de superfícies i rendiments agraris), es detecten dues mancances que consideram importants: per una banda, l’escassa atenció prestada a tot allò que s’escapa de l’objecte d’anàlisi, és a dir les terres no llaurades; i, per l’altra banda, l’escassa rellevància de la ubicació geogràfica de les diferents cobertes del sòl i dels seus rendiments bioproductius. Una part d’aquesta problemàtica vendria resolta pel mapa de conreus i aprofitaments agraris del Ministeri d’Agricultura, que no permet fer una lectura anual sinó plurianual.

Gràfic 8. (Elaboració pròpia a partir de les taules 53-61).



**Taula 53. Balears, 1996. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 1996).**

			Secà ocupació principal (Ha)	Secà ocupació posterior o successiva (Ha)	Secà ocupació associada (Ha)	Total secà (Ha)	Reguiu ocupació principal (Ha)	Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)	Reguiu ocupació associada (Ha)	Total reguiu (Ha)	Total (Ha)	Arbres disseminats (núm.)
	Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra	26.043	1.587	4.704	32.334	1.201	76	0	1.277	33.611	
		Conreus farratgers	30.476	0	4.264	34.740	4.638	509	0	5.147	39.887	
		Conreus industrials	0	12	0	12	154	0	0	154	166	
		Flors i plantes ornamentals				0	212	0	0	212	212	
		Guarets i terres no ocupades	20.419			20.419	2.148			2.148	22.567	
		Hortalisses	187	77	20	284	4.869	1.386	28	6.283	6.567	
		Lleguminose s per a gra	1.880	0	95	1.975	92	12	0	104	2.079	
		Tubercles	0	0	0	0	2.060	800	0	2.860	2.860	
	<b>Conreus herbacis i guarets</b>		<b>79.005</b>	<b>1.676</b>	<b>9.083</b>	<b>89.764</b>	<b>15.374</b>	<b>2.783</b>	<b>28</b>	<b>18.185</b>	<b>107.949</b>	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	14.793			14.793	0			0	14.793	62.819
		Cítrics	74			74	3.245			3.245	3.319	95.700
		Fruiters de clima subtropical	63			63	5			5	68	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.689			10.689	2.148			2.148	12.837	149.690
		Fruiters de fruits secs	61.416			61.416	400			400	62.216	118.440
		Oliverar	8.411			8.411	27			27	8.438	17.750
Vinya	1.439			1.439	0			0	1.439			

Terres llaurades	<b>Conreus llenyosos</b>	<b>96.885</b>			<b>96.885</b>	<b>5.825</b>			<b>5.825</b>	<b>108.535</b>	<b>447.014</b>	
<b>Terres llaurades (ocupació principal)</b>		<b>175.890</b>				<b>21.199</b>				<b>197.089</b>		
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	1.751			1.751					1.751		
	Terreny forestal	168.610			168.610					168.610		
	Altres	Erm a pastures	16.001			16.001					16.001	
		Espartar	0			0					0	
		Rius i llacs	1.016			1.016					1.016	
		Superfície no agrícola	40.253			40.253					40.253	
Terreny improductiu	69.482			69.482					69.482			
<b>Terres no llaurades</b>		<b>297.113</b>			<b>297.113</b>					<b>297.113</b>		
<b>Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)</b>		<b>473.003</b>				<b>21.199</b>				<b>494.202</b>		

**Taula 54. Balears, 1997. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 1997).**

			<b>Secà ocupació principal (Ha)</b>	<b>Secà ocupació posterior o successiva (Ha)</b>	<b>Secà ocupació associada (Ha)</b>	<b>Total secà (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació principal (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació associada (Ha)</b>	<b>Total reguiu (Ha)</b>	<b>Total (Ha)</b>	<b>Arbres disseminats (núm.)</b>
Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra		25.546	1.616	4.772	31.934	2.125	61	0	2.186	34.120	
	Conreus farratgers		22.974	0	4.174	27.148	3.525	504	0	4.029	31.177	
	Conreus industrials		0	4	0	4	262	0	0	262	266	
	Flors i plantes ornamentals					0	211	0	0	211	211	
	Guarets i terres no ocupades		17.599			17.599	1.955			1.955	19.554	

		Hortalisses	192	83	21	296	4.814	1.447	47	6.308	6.604	
		Lleguminoses per a gra	2.023	0	64	2.087	16	12	0	28	2.115	
		Tubercles	0	0	0	0	2.151	779	0	2.930	2.930	
	<b>Conreus herbacis i guarets</b>		<b>68.334</b>	<b>1.703</b>	<b>9.031</b>	<b>79.068</b>	<b>15.059</b>	<b>2.803</b>	<b>47</b>	<b>17.909</b>	<b>96.977</b>	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	16.648			16.648	0			0	16.648	62.819
		Cítrics	74			74	3.319			3.319	3.393	95.700
		Fruiters de clima subtropical	63			63	5			5	68	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.689			10.689	2.148			2.148	12.837	149.690
		Fruiters de fruits secs	61.473			61.473	400			400	61.873	118.440
		Oliverar	8.173			8.173	27			27	8.200	17.750
Vinya		1.574			1.574	0			0	1.574		
Terres llaurades	<b>Conreus llenyosos</b>	<b>98.694</b>			<b>98.694</b>	<b>5.899</b>			<b>5.899</b>	<b>104.593</b>	<b>447.014</b>	
<b>Terres llaurades (ocupació principal)</b>		<b>167.028</b>				<b>20.958</b>				<b>187.986</b>		
Terres no llaurades	Prats o prades permanents		3.938			3.938				3.938		
	Terreny forestal		176.510			176.510				176.510		
	Altres	Erm a pastures	9.972			9.972				9.972		
		Espartar										
		Rius i llacs	972			972				972		
		Superfície no agrícola	46.829			46.829				46.829		
Terreny improductiu		68.069			68.069				68.069			
<b>Terres no llaurades</b>		<b>306.290</b>			<b>306.290</b>					<b>306.290</b>		
<b>Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)</b>		<b>473.318</b>				<b>20.958</b>				<b>494.276</b>		

**Taula 55. Balears, 1998. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 1998).**

			Secà ocupació principal (Ha)	Secà ocupació posterior o successiva (Ha)	Secà ocupació associada (Ha)	Total secà (Ha)	Reguiu ocupació principal (Ha)	Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)	Reguiu ocupació associada (Ha)	Total reguiu (Ha)	Total (Ha)	Arbres disseminats (núm.)
	Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra	25.442	1.741	5.014	32.197	2.216	31	0	2.247	34.444	
		Conreus farratgers	20.686	0	4.089	24.775	3.085	261	0	3.346	28.121	
		Conreus industrials	0	195	0	195	0	0	0	0	195	
		Flors i plantes ornamentals				0	215	0	0	215	215	
		Guarets i terres no ocupades	11.804			11.804	3.236			3.236	15.040	
		Hortalisses	210	92	22	324	5.235	1.477	48	6.760	7.084	
		Lleguminose s per a gra	768	0	65	833	0	12	0	12	845	
		Tubercles	0	0	0	0	2.162	738	0	2.900	2.900	
	<b>Conreus herbacis i guarets</b>		<b>58.910</b>	<b>2.028</b>	<b>9.190</b>	<b>70.128</b>	<b>16.149</b>	<b>2.519</b>	<b>48</b>	<b>18.716</b>	<b>88.844</b>	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	16.648			16.648	0			0	16.648	62.819
		Cítrics	74			74	3.245			3.245	3.319	95.700
		Fruiters de clima subtropical	63			63	5			5	68	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.690			10.690	2.147			2.147	12.837	149.690
		Fruiters de fruits secs	61.511			61.511	400			400	61.911	118.440
Oliverar		8.173			8.173	27			27	8.200	17.750	
Vinya	1.567			1.567	0			0	1.567			

Terres llaurades	<b>Conreus llenyosos</b>	<b>98.726</b>			<b>98.726</b>	<b>5.824</b>			<b>5.824</b>	<b>104.550</b>	<b>447.014</b>	
<b>Terres llaurades (ocupació principal)</b>		<b>157.636</b>				<b>21.973</b>				<b>179.609</b>		
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	1.889			1.889					1.889		
	Terreny forestal	175.053			175.053					175.053		
	Altres	Erm a pastures	14.274			14.274					14.274	
		Espartar	0			0					0	
		Rius i llacs	971			971					971	
		Superfície no agrícola	47.382			47.382					47.382	
Terreny improductiu		75.024			75.024					75.024		
<b>Terres no llaurades</b>		<b>314.593</b>			<b>314.593</b>					<b>314.593</b>		
<b>Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)</b>		<b>472.229</b>				<b>21.973</b>				<b>494.202</b>		

**Taula 56. Balears, 1999. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 1999).**

			<b>Secà ocupació principal (Ha)</b>	<b>Secà ocupació posterior o successiva (Ha)</b>	<b>Secà ocupació associada (Ha)</b>	<b>Total secà (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació principal (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació associada (Ha)</b>	<b>Total reguiu (Ha)</b>	<b>Total (Ha)</b>	<b>Arbres disseminats (núm.)</b>
Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra		25.011	1.705	4.709	31.425	1.496	26	0	1.522	32.947	
	Conreus farratgers		32.728	0	4.056	36.784	2.775	129	0	2.904	39.688	
	Conreus industrials		0	10	0	10	0	0	0	0	10	
	Flors i plantes ornamentals					0	100	0	0	100	100	
	Guarets i terres no ocupades		13.992			13.992	3.236			3.236	17.228	
	Hortalisses		192	79	24	295	5.429	1.557	20	7.006	7.301	



		Lleguminoses per a gra	1.622	0	185	1.807	279	12	0	291	2.098	
		Tubercles	0	0	0	0	2.362	808	0	3.170	3.170	
		<b>Conreus herbacis i guarets</b>	<b>73.545</b>	<b>1.794</b>	<b>8.974</b>	<b>84.313</b>	<b>15.677</b>	<b>2.532</b>	<b>20</b>	<b>18.229</b>	<b>102.542</b>	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	15.273			15.273	0			0	15.273	62.819
		Cítrics	74			74	3.245			3.245	3.319	95.700
		Fruiters de clima subtropical	0			0	11			11	11	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.197			10.197	1.445			1.445	11.642	149.690
		Fruiters de fruits secs	61.553			61.553	383			383	61.936	118.440
		Oliverar	8.173			8.173	27			27	8.200	17.750
		Vinya	1.763			1.763	0			0	1.763	
Terres llaurades		<b>Conreus llenyosos</b>	<b>97.033</b>			<b>97.033</b>	<b>5.111</b>			<b>5.111</b>	<b>102.144</b>	<b>447.014</b>
<b>Terres llaurades (ocupació principal)</b>			<b>170.578</b>				<b>20.788</b>				<b>191.366</b>	
Terres no llaurades	Prats o prades permanents		1.838			1.838					1.838	
	Terreny forestal		173.605			173.605					173.605	
	Altres	Erm a pastures	495			495					495	
		Espartar	18			18					18	
		Rius i llacs	4.750			4.750					4.750	
		Superfície no agrícola	46.700			46.700					46.700	
Terreny improductiu		75.430			75.430					75.430		
<b>Terres no llaurades</b>			<b>302.836</b>			<b>302.836</b>					<b>302.836</b>	
<b>Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)</b>			<b>473.414</b>				<b>20.788</b>				<b>494.202</b>	

**Taula 57. Balears, 2000. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 2000).**

			Secà ocupació principal (Ha)	Secà ocupació posterior o successiva (Ha)	Secà ocupació associada (Ha)	Total secà (Ha)	Reguiu ocupació principal (Ha)	Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)	Reguiu ocupació associada (Ha)	Total reguiu (Ha)	Total (Ha)	Arbres disseminats (núm.)
	Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra	17.280	1.051	2.796	21.127	1.865	26	0	1.891	23.018	
		Conreus farratgers	36.744	0	4.056	40.800	1.874	147	0	2.021	42.821	
		Conreus industrials	0	65	0	65	0	0	0	0	65	
		Flors i plantes ornamentals				0	104	0	0	104	104	
		Guarets i terres no ocupades	19.143			19.143	412			412	19.555	
		Hortalisses	186	75	20	281	5.297	1.616	21	6.934	7.215	
		Lleguminose s per a gra	2.070	0	138	2.208	0	12	0	12	2.220	
		Tubercles	0	0	0	0	2.381	779	0	3.160	3.160	
	<b>Conreus herbacis i guarets</b>		<b>75.423</b>	<b>1.191</b>	<b>7.010</b>	<b>83.624</b>	<b>11.933</b>	<b>2.580</b>	<b>21</b>	<b>14.534</b>	<b>98.158</b>	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	15.503			15.503	0			0	15.503	62.819
		Cítrics	74			74	3.245			3.245	3.319	95.700
		Fruiters de clima subtropical	0			0	11			11	11	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.197			10.197	1.445			1.445	11.642	149.690
		Fruiters de fruits secs	62.328			62.328	383			383	62.711	118.440
Oliverar		8.173			8.173	27			27	8.200	17.750	
Vinya	1.775			1.775	0			0	1.775			

Terres llaurades	<b>Conreus llenyosos</b>	<b>98.050</b>			<b>98.050</b>	<b>5.111</b>			<b>5.111</b>	<b>103.161</b>	<b>447.014</b>	
<b>Terres llaurades (ocupació principal)</b>		<b>173.473</b>				<b>17.044</b>				<b>190.518</b>		
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	1.748			1.748					1.748		
	Terreny forestal	174.262			174.262					174.262		
	Altres	Erm a pastures	1.242			1.242					1.242	
		Espartar	14			14					14	
		Rius i llacs	842			842					842	
		Superfície no agrícola	49.324			49.324					49.324	
Terreny improductiu		76.253			76.253					76.253		
<b>Terres no llaurades</b>		<b>303.685</b>			<b>303.685</b>					<b>303.685</b>		
<b>Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)</b>		<b>477.158</b>				<b>17.044</b>				<b>494.203</b>		

**Taula 58. Balears, 2001. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 2001).**

			<b>Secà ocupació principal (Ha)</b>	<b>Secà ocupació posterior o successiva (Ha)</b>	<b>Secà ocupació associada (Ha)</b>	<b>Total secà (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació principal (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació associada (Ha)</b>	<b>Total reguiu (Ha)</b>	<b>Total (Ha)</b>	<b>Arbres disseminats (núm.)</b>
Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra		22.531	1.349	3.997	27.877	1.790	25	0	1.815	29.692	
	Conreus farratgers		22.695	0	4.056	26.751	1.653	208	0	1.861	28.612	
	Conreus industrials		0	65	0	65	0	0	0	0	65	
	Flors i plantes ornamentals					0	106	0	0	106	106	
	Guarets i terres no ocupades		19.143			19.143	412			412	19.555	
	Hortalisses		184	80	22	286	5.458	1.661	20	7.139	7.425	

		Lleguminoses per a gra	1.554	0	81	1.635	200	12	0	212	1.847	
		Tubercles	0	0	0	0	2.381	779	0	3.160	3.160	
		<b>Conreus herbacis i guarets</b>	<b>66.107</b>	<b>1.494</b>	<b>8.156</b>	<b>75.757</b>	<b>12.000</b>	<b>2.685</b>	<b>20</b>	<b>14.705</b>	<b>90.462</b>	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	15.503			15.503	0			0	15.503	62.819
		Cítrics	74			74	3.245			3.245	3.319	95.700
		Fruiters de clima subtropical	0			0	11			11	11	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.197			10.197	1.445			1.445	11.642	149.690
		Fruiters de fruits secs	62.328			62.328	383			383	62.711	118.440
		Oliverar	8.173			8.173	27			27	8.200	17.750
		Vinya	1.956			1.956	0			0	1.956	
Terres llaurades		<b>Conreus llenyosos</b>	<b>98.231</b>			<b>98.231</b>	<b>5.111</b>			<b>5.111</b>	<b>103.342</b>	<b>447.014</b>
<b>Terres llaurades (ocupació principal)</b>			<b>164.338</b>				<b>17.111</b>				<b>181.449</b>	
Terres no llaurades	Prats o prades permanents		1.748			1.748					1.748	
	Terreny forestal		174.262			174.262					174.262	
	Altres	Erm a pastures	1.242			1.242					1.242	
		Espartar	14			14					14	
		Rius i llacs	842			842					842	
		Superfície no agrícola	58.392			58.392					58.392	
Terreny improductiu		76.253			76.253					76.253		
<b>Terres no llaurades</b>			<b>312.753</b>			<b>312.753</b>					<b>312.753</b>	
<b>Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)</b>			<b>477.091</b>				<b>17.111</b>				<b>494.202</b>	

<b>Taula 59. Balears, 2002. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 2002).</b>												
			<b>Secà ocupació principal (Ha)</b>	<b>Secà ocupació posterior o successiva (Ha)</b>	<b>Secà ocupació associada (Ha)</b>	<b>Total secà (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació principal (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació associada (Ha)</b>	<b>Total reguiu (Ha)</b>	<b>Total (Ha)</b>	<b>Arbres disseminats (núm.)</b>
	Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra	53.774	3.534	11.092	68.400	5.495	131	0	5.626	74.026	
		Conreus farratgers	39.857	0	4.056	43.913	1.653	208	0	1.861	45.774	
		Conreus industrials	0	20	0	20	350	0	0	350	370	
		Flors i plantes ornamentals				0	107	0	0	107	107	
		Guarets i terres no ocupades	5.000			5.000	412			412	5.412	
		Hortalisses	186	83	22	291	5.323	1.685	20	7.028	7.319	
		Lleguminoses per a gra	2.219	0	109	2.328	235	12	0	247	2.575	
		Tubercles	0	0	0	0	2.381	779	0	3.160	3.160	
	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	<b>101.036</b>	<b>3.637</b>	<b>15.279</b>	<b>119.952</b>	<b>15.956</b>	<b>2.815</b>	<b>20</b>	<b>18.791</b>	<b>138.743</b>		
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	15.503			15.503	0			0	15.503	62.819
		Cítrics	74			74	3.245			3.245	3.319	95.700
		Fruiters de clima subtropical	0			0	11			11	11	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.197			10.197	1.445			1.445	11.642	149.690
		Fruiters de fruits secs	62.328			62.328	383			383	62.711	118.440
Oliverar		8.173			8.173	27			27	8.200	17.750	
Vinya		1.956			1.956	0			0	1.956		

Terres llaurades	<b>Conreus llenyosos</b>	<b>98.231</b>			<b>98.231</b>	<b>5.111</b>			<b>5.111</b>	<b>103.342</b>	<b>447.014</b>	
<b>Terres llaurades (ocupació principal)</b>		<b>199.267</b>				<b>21.067</b>				<b>220.334</b>		
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	1.240			1.240					1.240		
	Terreny forestal	161.749			161.749					161.749		
	Altres	Erm a pastures	3.617			3.617					3.617	
		Espartar	14			14					14	
		Rius i llacs	842			842					842	
		Superfície no agrícola	40.392			40.392					40.392	
Terreny improductiu		66.014			66.014					66.014		
<b>Terres no llaurades</b>		<b>273.868</b>			<b>273.868</b>					<b>273.868</b>		
<b>Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)</b>		<b>473.135</b>				<b>21.067</b>				<b>494.202</b>		

**Taula 60. Balears, 2003. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 2003).**

			<b>Secà ocupació principal (Ha)</b>	<b>Secà ocupació posterior o successiva (Ha)</b>	<b>Secà ocupació associada (Ha)</b>	<b>Total secà (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació principal (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)</b>	<b>Reguiu ocupació associada (Ha)</b>	<b>Total reguiu (Ha)</b>	<b>Total (Ha)</b>	<b>Arbres disseminats (núm.)</b>
Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra		54.828	3.698	10.394	68.920	5.316	31	0	5.347	74.267	
	Conreus farratgers		39.857	0	4.056	43.913	1.653	208	0	1.861	45.774	
	Conreus industrials		0	14	0	14	236	0	0	236	250	
	Flors i plantes ornamentals					0	107	0	0	107	107	
	Guarets i terres no ocupades		5.000			5.000	412			412	5.412	
	Hortalisses		192	86	23	301	5.484	1.690	-25	7.149	7.450	

		Lleguminoses per a gra	2.213	0	90	2.303	237	12	0	285	2.588	
		Tubercles	0	0	0	0	1.612	804	0	2.416	2.416	
		<b>Conreus herbacis i guarets</b>	<b>102.090</b>	<b>3.798</b>	<b>14.563</b>	<b>120.451</b>	<b>15.057</b>	<b>2.745</b>	<b>-25</b>	<b>17.813</b>	<b>138.264</b>	
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	15.503			15.503	0			0	15.503	62.819
		Cítrics	74			74	3.245			3.245	3.319	95.700
		Fruiters de clima subtropical	0			0	11			11	11	2.615
		Fruiters de clima temperat	10.197			10.197	1.445			1.445	11.642	149.690
		Fruiters de fruits secs	62.328			62.328	383			383	62.711	118.440
		Oliverar	8.173			8.173	27			27	8.200	17.750
		Vinya	1.956			1.956	0			0	1.956	
Terres llaurades		<b>Conreus llenyosos</b>	<b>98.231</b>			<b>98.231</b>	<b>5.111</b>			<b>5.111</b>	<b>103.342</b>	<b>447.014</b>
<b>Terres llaurades (ocupació principal)</b>			<b>200.321</b>				<b>20.168</b>				<b>220.489</b>	
Terres no llaurades	Prats o prades permanents		1.240			1.240					1.240	
	Terreny forestal		161.749			161.749					161.749	
	Altres	Erm a pastures	3.617			3.617					3.617	
		Espartar	14			14					14	
		Rius i llacs	842			842					842	
		Superfície no agrícola	40.392			40.392					40.392	
Terreny improductiu		66.014			66.014					66.014		
<b>Terres no llaurades</b>			<b>273.868</b>			<b>273.868</b>					<b>273.868</b>	
<b>Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)</b>			<b>474.189</b>				<b>20.168</b>				<b>494.357</b>	

**Taula 61. Balears, 2004. Les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca, 2004).**

			Secà ocupació principal (Ha)	Secà ocupació posterior o successiva (Ha)	Secà ocupació associada (Ha)	Total secà (Ha)	Reguiu ocupació principal (Ha)	Reguiu ocupació posterior o successiva (Ha)	Reguiu ocupació associada (Ha)	Total reguiu (Ha)	Total (Ha)	Arbres disseminats (núm.)
	Conreus herbacis i guarets	Cereals per a gra	31.352	2.071	5.929	39.352	2.394	46	0	2.440	41.792	
		Conreus farratgers	26.761	0	4.263	31.024	3.172	340	0	3.512	34.536	
		Conreus industrials	0	225	0	225	16	26	0	42	267	
		Flors i plantes ornamentals	0	0	0	0	23	0	0	23	23	
		Guarets i terres no ocupades	15.410			15.410	430			430	15.840	
		Hortalisses	136	70	17	223	4.935	1.726	40	6.701	6.924	
		Lleguminose s per a gra	2.590	0	74	2.664	393	0	0	393	3.057	
		Tubercles	0	0	0	0	1.691	492	0	2.183	2.183	
	<b>Conreus herbacis i guarets</b>	<b>76.249</b>	<b>2.366</b>	<b>10.283</b>	<b>88.898</b>	<b>13.054</b>	<b>2.630</b>	<b>40</b>	<b>15.724</b>	<b>104.622</b>		
	Conreus llenyosos	Altres conreus llenyosos	15.026				0			0	15.026	59.002
		Cítrics	57				2.259			2.259	2.316	69.063
		Fruiters de clima subtropical	0				4			4	4	2.600
		Fruiters de clima temperat	10.131				289			289	10.420	101.910
		Fruiters de fruits secs	63.566				417			417	63.983	120.440
		Oliverar	7.917				159			159	8.076	17.750
Vinya		1.957				0			0	1.957		



Terres llaurades	<b>Conreus llenyosos</b>	<b>98.654</b>			<b>0</b>	<b>3.128</b>			<b>3.128</b>	<b>101.782</b>	<b>370.765</b>	
<b>Terres llaurades (ocupació principal)</b>		<b>174.903</b>				<b>16.182</b>				<b>191.085</b>		
Terres no llaurades	Prats o prades permanents	1.340			1.340					1.340		
	Terreny forestal	173.365			173.365					173.365		
	Altres	Erm a pastures	1.130			1.130					1.130	
		Espartar	14			14					14	
		Rius i llacs	2.141			2.141					2.141	
		Superfície no agrícola	72.304			72.304					72.304	
Terreny improductiu	52.823			52.823					52.823			
<b>Terres no llaurades</b>		<b>303.117</b>			<b>303.117</b>					<b>303.117</b>		
<b>Total (llaurades ocupació principal i no llaurades)</b>		<b>478.020</b>				<b>16.182</b>				<b>494.202</b>		

### 11.2.6. Comparació des de la "mirada agrària" entre els resultats del Cens Agrari 1999 i de l'Enquesta anual de superfícies i rendiments de cultius 1999.

A continuació s'intentarà analitzar les dues principals fonts emprades per estudiar l'evolució de les cobertes del sòl des de la "mirada agrària" per l'any 1999 en que tenim els resultats d'ambdues fonts. Cal tenir en compte, que mentre el Cens Agrari es centra en les cobertes i superfícies de les explotacions agrícoles, les enquestes de superfícies i rendiments dels cultius abracen tot el territori de l'arxipèlag. A la taula 62 es poden observar els principals resultats de les cobertes de sòl en el cas de les terres llaurades i la seva distribució per principals tipus de conreu. En el cas de les ocupacions apuntades en els anuaris estadístics del MAPA (Enquesta anual de superfícies i rendiments), s'han escollit aquelles cobertes que venen definides com a ocupació primera o principal, i per tant els conreus successius o associats no queden reflectits.

Les dues fonts emprades presentaven resultats diferents en quant a la coberta de sòl que suposaven les terres llaurades. Així, en el cas de les terres de secà, segons el Cens Agrari aquestes eren de 181,99 mil Ha i segons l'Enquesta de superfícies i rendiments era de 170,57, és a dir unes 11,4 mil Ha de diferència. Una diferència que quedaria en certa mesura compensada en les terres de secà que corresponen als conreus associats i/o successius que eren de 10,76 mil Ha. Mentre que, en el cas de les terres de regui, la superfície que enregistrava l'Enquesta era superior (20,78 mil Ha) de la que apuntava el Cens Agrari (17,81 mil Ha).

En els conreus herbacis i guarets de secà es pot veure com la superfície comptabilitzada en el Cens Agrari, que era 48,94 mil Ha és superior a l'enregistrada en l'enquesta de superfícies; mentre que la superfície de regui d'aquests mateixos conreus era superior a l'enquesta (15,67 mil Ha) vers la del Cens Agrari (13,48 mil Ha). Les majors discrepàncies entre ambdues fonts es contemplen en els conreus de secà, dels que el Cens Agrari enregistra majors extensions: els cereals per a gra, amb una diferència de 35,96 mil Ha; i els guarets amb una diferència de 10,85 mil Ha. En el cas dels conreus herbacis de regui, en el Cens Agrari es comptabilitzaren unes 2,61 mil Ha més de conreus farratgers de regui i 1,71 mil Ha més de cereals per a gra en regui. Mentre que, a l'Enquesta els guarets cobrien 3 mil Ha més en terres de regui, les hortalisses unes 2,77 mil Ha més que en el cens i els tubercles unes 789 Ha que les anotades al Cens.

En els conreus llenyosos, els resultats que aportava el Cens Agrari eren, en general, inferiors als de les Enquestes. Els conreus perennes de secà que es comptabilitzaren a l'Enquesta sumaven unes 97,03 mil Ha, una xifra 37,53 mil Ha superior a la que hi havia en el Cens Agrari del 1999. Les discrepàncies més importants es detecten en: els fruiters de fruits secs que en el cas de l'Enquesta eren unes 27,36 mil Ha superiors a la xifra que oferia el Cens, on es comptabilitzaven unes 34,18 mil Ha; els fruiters de clima temperat cobrien segons el Cens Agrari, unes 2,39 mil Ha, quan el registre d'aquests conreus en l'Enquesta eren unes 7,8 mil Ha superiors a les del Cens. Un altre conreu que és digne de menció per la diferència de prop del 100% entre un registre i l'altre, és el de la vinya que segons el Cens Agrari cobria unes 925 Ha i segons l'Enquesta unes 1,76 mil Ha. En els conreus llenyosos de regui hi ha conreus que segons el Cens Agrari cobrien una major extensió que la que informava l'Enquesta i viceversa. En concret, en "altres conreus llenyosos" el Cens Agrari comptava amb unes 205 Ha de regui més que l'Enquesta, i en fruiters de fruit sec (361 Ha), en oliverar (89 Ha) i en vinya (188 Ha). En canvi, a l'Enquesta s'enregistraven unes 732 Ha més de cítrics en regui i unes 884 Ha de fruiters de clima temperat en regui que no al Cens Agrari.

<b>Taula 62. Taula comparativa. Les terres llaurades a partir del Cens Agrari 1999 i Enquesta de superfícies i rendiments agraris 1999 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>							
		<b>Secà (Ha)</b>	<b>Secà (principal) (Ha)</b>	<b>Secà (Ha)</b>	<b>Regui (Ha)</b>	<b>Regui (principal) (Ha)</b>	<b>Regui (Ha)</b>
		<b>Cens Agrari</b>	<b>Enquesta</b>	<b>Diferèn cia</b>	<b>Cens Agrari</b>	<b>Enquesta</b>	<b>Diferèn cia</b>
<b>Conreus herbacis i guarets</b>	Altres conreus herbacis i guarets	24.845	13.992	10.853	268	3.336	-3.068
	Cereals per a gra	60.979	25.011	35.968	3.207	1.496	1.711

	Conreus farratgers	34.164	32.728	1.436	5.393	2.775	2.618
	Conreus industrials	24	0	24	229	0	229
	Hortalisses	306	192	114	2.653	5.429	-2.776
	Lleguminoses per a gra	2.151	1.622	529	164	279	-115
	Tubercles	21	0	21	1.573	2.362	-789
	<b>Total conreus herbacis i guarets</b>	<b>122.490</b>	<b>73.545</b>	<b>48.945</b>	<b>13.487</b>	<b>15.677</b>	<b>-2.190</b>
<b>Conreus llenyosos</b>	Altres conreus llenyosos	13.739	15.273	-1.534	205	0	205
	Cítrics	0	74	-74	2.513	3.245	-732
	Fruiters de clima subtropical	0	0	0	0	11	-11
	Fruiters de clima temperat	2.394	10.197	-7.803	561	1.445	-884
	Fruiters de fruit sec	34.188	61.553	-27.365	744	383	361
	Oliverar	8.255	8.173	82	116	27	89
	Vinya	925	1.763	-838	188	0	188
	<b>Total conreus llenyosos</b>	<b>59.501</b>	<b>97.033</b>	<b>-37.532</b>	<b>4.327</b>	<b>5.111</b>	<b>-784</b>
	<b>TOTAL TERRES LLAURADES</b>	<b>181.991</b>	<b>170.578</b>	<b>11.413</b>	<b>17.814</b>	<b>20.788</b>	<b>-2.974</b>

A la taula 63 es recullen els resultats del que es podrien definir com les terres agràries no llaurades, que serien totes aquelles superfícies que pertanyen a explotacions agrícoles i/o formen part de la coberta "no urbana". Les terres agràries no llaurades de l'Enquesta de superfícies i rendiments agrícoles s'ha suposat que és tota aquella que no és conreada i que tampoc és "superfície no agrícola". En aquesta anàlisi comparativa, s'han de prendre moltes més precaucions entre els resultats que ens aporten les dues fonts emprades. Les terres agràries no llaurades segons l'Enquesta seria unes 81,11 mil Ha superior a la del Cens Agrari, una superfície manifestament superior pel cas de la coberta forestal, 47,84 mil Ha superior segons l'Enquesta, i les altres superfícies que serien unes 53,74 mil Ha superiors segons l'Enquesta. En canvi les terres destinades a pastures permanents serien majors les del Cens amb 22,31 mil Ha que les de l'Enquesta amb 1,83 mil Ha.

<b>Taula 63. Taula comparativa. Les terres agràries no llaurades a partir del Cens Agrari 1999 i Enquesta de superfícies i rendiments 1999 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>			
	Cens Agrari 1999	Enquesta 1999	Diferència
Terres per pastures permanents	22.310	1.838	20.472
Sòl forestal	125.763	173.605	-47.842
Altres superfícies	26.947*	80.693**	-53.746
<b>Terres agràries no llaurades</b>	<b>175.020</b>	<b>256.136</b>	<b>-81.116</b>

\* Altres superfícies Cens Agrari (Erm, espartar, cultivable no llaurada, eres, construccions). \*\* Altres superfícies Enquesta superfícies i rendiments agrícoles (Erm a pastures, espartar, rius i llacs, terreny improductiu).

En els apartats anteriors s'ha volgut establir uns mecanismes compatibles entre les dues fonts principals emprades: el Cens Agrari i Enquesta de superfícies i rendiments agrícoles ambdues fonts. A la vegada han de ser comparables amb les dades internacionals de la FAO i la pertinència d'aplicar SIG (Sistemes d'informació Geogràfica) en l'anàlisi de les cobertes del sòl agrícola. D'aquesta manera, es podrien establir de forma simultània anàlisis completes – alfanumèrics i la seva distribució espacial georeferenciada- de les cobertes del sòl des de la "mirada agrària". Aquest exercici el cobreix parcialment el mapa de cultius i aprofitaments realitzat pel Ministeri d'Agricultura, Alimentació i Pesca, però aquesta font no repercuteix en la rectificació o millora de les altres dues fonts exposades (Cens i Enquesta).

### **11.3. LES COBERTES DEL SÒL DES DE LA "MIRADA INTEGRADORA".**

Definim com a "mirada integradora", aquella que analitza la totalitat de les cobertes del sòl amb la finalitat d'observar de forma conjunta la seva composició, estructura i evolució. A diferència de les mirades anteriors –"forestal" i "agrària"- aquesta incideix de forma especial en aquelles emprentes territorials de l'acció "urbanitzadora" o "artificialitzadora" del territori. L'artificialització urbano-industrial reemplaça aquells usos bioproductius del territori per uns usos "entròpics", que eliminen quasi per complet la possibilitat de transformar l'energia lumínica en energia química mitjançant la fotosíntesi. És més, les exigències energètiques i de materials d'aquestes noves cobertes són molt elevades, així com els materials de rebuig que es generen en elles. Emperò, a més de contemplar aquelles cobertes urbano-artificials, la "mirada integradora" també contempla la resta de cobertes del sòl. Per analitzar l'evolució del territori balear a partir d'aquest enfocament es recorre a dos estudis ja esmentats: l'anàlisi de les cobertes del sòl realitzat en el marc del projecte de recerca d'indicadors de sostenibilitat del turisme a les illes Balears (Blázquez i Murray, 2003a; Pons Esteva, 2003) i l'estudi del Corine Land Cover per l'Estat espanyol (OSE, 2006). Cal tenir present que els resultats d'aquests estudis són dèbilment comparables ja que la metodologia emprada és sensiblement diferent, amb escales d'anàlisi diferents (1:50000 front 1:100000).

#### **11.3.1. L'evolució de les cobertes del sòl 1956-2000 des de la "mirada integradora". L'estudi del CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears), 1956-2000.**

En aquest apartat s'exposen els resultats dels treballs impulsats al sí del CITTIB amb col·laboració amb la Conselleria de Medi Ambient (Fòrum per a la Sostenibilitat de les Illes Balears) i el SITIBSA (Servei d'Informació Territorial de les Illes Balears SA) que fou dirigit per Antoni Pons Esteva (Pons, 2003, Blázquez i Murray, 2003). Així mateix, s'intenta aportar una visió crítica d'aquell primer estudi, per tal de poder avançar cap a la seva correcció i millora, així com s'han introduït algunes correccions, tot afegint o matisant alguns elements d'aquell estudi, en especial pel que fa a les cobertes artificials.

S'ha intentat adaptar al màxim les nomenclatures del primer estudi esmentat (Blázquez i Murray, 2003a) a la nomenclatura del Corine Land Cover. En aquell estudi es comprenia en la mateixa categoria de coberta l'ocupació per part dels camps de golf i les pedreres o zones d'extracció minera. Aquesta categoria cau en un dels errors esgrimits anteriorment d'establir tipus de coberta massa ambigus en el cas de cobertes del sòl que són prou diferenciades. En dit estudi tampoc es va incloure la coberta de sòl per part de les infraestructures viàries i ferroviàries, degut a la manca d'informació cartogràfica històrica de dites infraestructures. A continuació es presentaran els resultats obtinguts i posteriorment, s'intentarà corregir a mode d'estimació la superfície artificial sumant-hi les infraestructures viàries i ferroviàries i diferenciant els camps de golf de les pedreres, partint de diverses fonts, però sense la seva representació cartogràfica.

Les següents taules recullen la informació referent: en primer lloc, les cobertes del sòl de les illes Balears a partir de la fotointerpretació dels anys 1956, 1973, 1995 i 2000; en segon lloc, s'informa de la coberta de sòl transformada entre 1956 i el 2000; i en tercer lloc, es presenten els canvis de coberta de sòl produïts i les diferents cobertes del sòl afectades. La informació s'estructura en primer terme pel conjunt de l'arxipèlag balear i llavors es presenta la mateixa informació per a cada illa<sup>33</sup>.

El període comprès entre 1956 i 2000 per l'anàlisi de les cobertes del sòl abraça les principals transformacions territorials que s'han produït a les Illes. Unes transformacions, que han estat impulsades per la força motriu del turisme de masses. A més, els anys contemplats, són aquells en que es realitzaren les fotografies aèries, i aquests coincideixen en moments transcendents en la història recent de les Balears. El primer moment comença amb el que Joan Buades (2004) anomena les Illes "abans del boom", l'any 1973 coincidia amb el moment d'inici de la primera crisi del capitalisme mundial de postguerra i en aquella fotointerpretació es

<sup>33</sup> La llegenda CLC1 fa referència a la nomenclatura del primer nivell del Corine Land Cover, el CLC2 al segon nivell, i el CLC3 al tercer nivell. La nomenclatura CITTIB fa esment a les categories emprades en el treball de partida.

poden veure les emprentes del que s'ha definit com a "primer boom turístic", mentre que a les altres dues fotointerpretacions es poden desxifrar les dinàmiques territorials de les successives pulsacions turístiques, anomenades "segon boom" i "tercer boom" (Rullan, 1999; Artigues et al., 2006).

Nogensmenys, convindria tenir present que la lectura de les transformacions formals del territori (canvis de coberta del sòl) ens aporten una valuosa informació sobre els processos geohistòrics, però que no deixen de ser més que una informació parcial de dits processos. De fet, les dinàmiques d'acumulació flexible del capital (amb lògiques cada cop més financeres) es tradueixen no solsament en els canvis formals, sinó també en els canvis funcionals del sòl, per la qual cosa seria interessant una cartografia dels usos o funcions del sòl (p.ex. el sòl agrícola acull en bona mesura usos turístic-residencials, i no agrícoles) (Murray et al., 2005a).

A les Balears, entre 1956 i el 2000, hi hagut unes 52,58 mil Ha que han experimentat una transformació o canvi de cobertura. Aquests canvis no sempre s'han produït dels usos bioproductius cap a usos entròpics, és a dir des de cobertes agrícoles i forestals cap a sòls urbano-industrials, sinó que s'han produït en múltiples direccions, encara que el tret més significatiu és l'avanç imparable de les superfícies artificials.

La superfície que ha experimentat una major transformació del sòl ha estat l'**agrícola**: ha perdut 38,43 mil Ha de superfície, i ha guanyat 21,28 mil Ha. Entre aquestes cobertes, però, es comptabilitzen superfícies agrícoles que canvien de tipus de coberta, com les 5,6 mil Ha de secà sense arbrat de 1956 que al 2000 es converteixen en arbrat de secà, donant-se moltes d'aquestes transformacions entre les diferents tipologies de sòl agrícola. En concret, entre 1956 i 2000, unes 18,79 mil Ha de superfície agrícola es transformen en una tipologia de coberta de sòl agrícola diferent a l'enregistrada originàriament, al 1956.

Les transformacions més importants es detecten en la coberta d'arbrat de secà, en la que es comptabilitza unes pèrdues d'un 16,94 mil Ha que es transformaven principalment en: sòl urbà (6,01 mil Ha), secà sense arbrat (4,34 mil Ha), reguiu sense arbrat (2,44 mil Ha) i bosc (1,67 mil Ha); i aquesta mateixa coberta de sòl, guanyava unes 8,79 mil Ha procedents d'altres cobertes del sòl de 1956: des del secà sense arbrat (5,6 mil Ha), reguiu sense arbrat (933 Ha), garriga (727 Ha), bosc (642 Ha), arbrat de reguiu (170 Ha) i oliverar (158 Ha). En la coberta de secà sense arbrat s'han donat, també importants alteracions, que es tradueixen en una pèrdua bruta de 14,13 mil Ha que es transformen especialment en coberta agrícola d'arbrat de secà (5,6 mil Ha), sòl artificial (3,9 mil Ha), garriga (1,93 mil Ha) i reguiu sense arbrat (1,32 mil Ha). En la coberta agrícola, per la seva significança econòmica i paisatgística –sobretot a Mallorca-, cal destacar la transformació de la coberta d'oliverar que ha experimentat una reducció bruta de 1,71 mil Ha, que han estat ocupades principalment pel bosc (693 Ha) i la garriga (426 Ha).

Les zones agrícoles de les Balears han passat de cobrir unes 303,1 mil Ha (61,4% de la superfície de les Balears) a l'any 1956 a 286,1 mil Ha (57,94% superfície Balears) al 2000. La coberta del sòl per part de les tipologies agrícoles, segons l'estudi de Blázquez i Murray (2003), al 1956 era de poc més del 60% de la superfície insular a Mallorca (62,25%) i Menorca (61,55%); mentre que a les terres més àrides de les Pitiüses, aquestes cobertes es trobaven entre el 57,78% de la superfície d'Eivissa i el 47,48% de Formentera. L'any 2000, la coberta agrícola cobria a totes les illes menys del 60% de la seva extensió (Mallorca, 59,14%; Menorca, 57,67%; Eivissa, 52,57%; Formentera, 44,76%). Aquest lent declivi de la coberta del sòl ocupada pels agrosistemes es pot traduir en una pèrdua de sobirania alimentària.

En aquesta categoria de coberta del sòl, les terres de secà (arbrat de secà, secà sense arbrat i oliverar) han experimentat una notable reducció, de prop de 17 mil Ha, cobrint unes 263,5 mil Ha al 2000; mentre que, les terres de reguiu s'haurien mantingut pràcticament en torn a 22,5 mil Ha al llarg del període analitzat. En termes relatius, la pèrdua més significativa de superfície agrícola s'ha donat a Eivissa, amb una reducció del 9% entre 1956 i 2000, i un total de 2,95 mil Ha. Emperò, Mallorca amb la reducció relativa menys important de totes les illes en coberta agrícola (5%, entre 1956 i 2000), és allà on aquesta ha estat major en termes absoluts, amb un total de 11,18 mil Ha. A Mallorca i Eivissa, la coberta agrícola de conreus llenyosos de secà ha estat la més afectada. En canvi, a Menorca i Formentera s'ha donat una reducció de la coberta agrícola que ha afectat principalment als conreus herbacis de secà –majoritaris en aquestes illes–, que han passat entre el 1956 i el 2000 de 40,93 mil Ha a 38,34 mil Ha a Menorca, i de 3,63 mil Ha a 3,35 mil Ha a Formentera.

Al llarg de la segona meitat del segle XX, la **coberta forestal i la vegetació natural** ha experimentat una transformació molt intensa, que queda palesa en la pèrdua d'un 10,6

mil Ha del sòl forestal que hi havia al 1956, de les quals 7,91 mil Ha es converteixen en superfície artificial i unes 2,43 mil Ha que es converteixen en sòl agrícola. Tanmateix, aquesta coberta ha guanyat unes 6,48 mil Ha; la major part correspon a terres agrícoles que han estat cobertes per les masses de vegetació forestal, degut al procés descrit d'abandonament de les activitats agràries: 1,67 mil Ha passen d'arbrat de secà a bosc, 1,93 passen de secà sense arbrat a garriga i unes 295 de secà sense arbrat passen a carritxeres. Finalment, unes 3,49 mil Ha de coberta forestal i vegetació natural es transforma en una altra coberta d'aquesta mateixa categoria: 1,03 mil Ha passen de bosc a garriga, 1,02 mil Ha passen de garriga a bosc i 219 Ha passen de bosc a carritxera.

La coberta de zones forestals, vegetació natural i espais oberts cobria al 1956 unes 181,25 mil Ha (36,71% de la superfície de Balears) i a l'any 2000 aquesta assolía unes 177,22 mil Ha (35,89% de la superfície de Balears). Dins de la coberta forestal, la superfície de bosc i de garriga han mantingut una proporció de prop del 47% i 35% respectivament, tot i que ambdues cobertes han minvat d'extensió al llarg del període analitzat. En canvi, la coberta de roquissars i carritxeres s'ha incrementat en unes 517 Ha, representant poc més del 17% de la coberta forestal. Pel que fa a la distribució per illes de la coberta de zones forestals, vegetació natural i espais oberts cal dir que, en termes relatius, aquesta és superior a les Pitiüses: a Formentera aquesta coberta ocupava al 2000 prop del 46,58% (3,75 mil Ha) de la superfície insular i a Eivissa un 40,72% (23,14 mil Ha). A Menorca la coberta forestal, vegetació natural i espais oberts cobria al 2000 el 37,02% (25,64 mil Ha) de l'illa i a Mallorca el 34,67% (124,67 mil Ha).

La irrupció del turisme de masses a les Balears ha estat considerada com la via particular d'inserció de l'arxipèlag a la globalització capitalista, gestada després de la Segona Guerra Mundial. Aquest capitalisme avançat potencia la societat de consum, la "imposició" d'economies cada cop més terciaritzades i un procés continu i creixent d'urbanització, vinculat a la progressiva motorització de les poblacions. Totes aquestes dinàmiques tenen una important repercussió territorial que es tradueix en **petjades urbano-industrials**. Les Balears, en convertir-se en espais de producció turística, experimentaren una transformació sense precedents, ja que fins aleshores mantenien en certa mesura una economia agràrio-industrial de base energètica eminentment orgànica –derivada dels productes de la fotosíntesi- i que en l'espai es caracteritzava per una moderada empremta urbano-industrial (Manera, 2006). El turisme de masses imposarà gradualment uns creixents requeriments territorials. En primer lloc, per ubicar les "fàbriques turístiques" (p.ex. hotels, restaurants, centres d'oci, etc). En segon lloc, per allotjar les onades de treballadors i treballadores que arribaven a les Illes. En tercer lloc, per satisfer les creixents exigències territorials de l'ascendent societat de consum de Balears (segones i terceres residències, espais d'oci turístic-residencials, etc). En quart lloc, als espais on ubicar les infraestructures –moltes d'elles nocives- per a mantenir i incrementar la capacitat productiva (turística) de les illes (p.ex. pedreres, abocadors de fems, incineradora, carreteres, ports, aeroports, etc). Finalment, els espais que es converteixen en mercaderia turística mitjançant les estratègies de la mercadotècnia (p.ex. platges convertides en espais de producció turística, zones de muntanya, illots, fars o zones humides convertides en reclam i producte turístic, etc).

Les superfícies artificials (sòls urbans, pedreres, camps de golf) s'han expandit en altres cobertes del sòl que han perdut quasi sempre la seva capacitat bioproductiva, alterant la fesomia i la pròpia geomorfologia del territori. En concret, entre el 1956 i el 2000, els sòls urbans han ocupat unes 21,21 mil Ha que abans eren: arbrat de secà (6,7 mil Ha), secà sense arbrat (4,39 mil Ha), oliverar (189 Ha), reguiu sense arbrat (1,69 mil Ha), bosc (3,88 mil Ha), garriga (3,5 mil Ha), carritxeres (513,8 Ha), zones humides (113,9 Ha) i superfície marina (41,98 Ha). Aquesta coberta, al llarg dels anys 1956 al 2000, ha perdut unes 4,2 Ha que s'han convertit en sòl agrícola arbrat de secà i 5,28 Ha que s'han convertit en sòl forestal o vegetació natural (3,43 Ha en garriga i 1,85 Ha en carritxeres). De totes maneres, la major part d'aquesta coberta de sòl artificial que s'ha transformat en agrícola o natural es corresponia a sòl que a l'any 1956 era cobert per les zones d'extracció minera.

Un dels trets més importants de l'expansió de la taca urbano-artificial a l'arxipèlag Balear és la intensitat que aquesta assoleix en els **espais costaners** que esdevenen els espais de producció turística predilectes de l'adaptació del capitalisme insular a les dinàmiques globals. Com es pot veure a la taula 64, la superfície artificial el 1956 en els primers 500 metres de costa sumaven unes 1,6 mil Ha (27,87% de tota la superfície artificial), sobretot degut a que les

grans ciutats de les illes (Palma, Maó, Ciutadella i Eivissa) es trobaven a primera línia de mar. A l'any 2000 la coberta artificial en la franja dels 500 metres de litoral sumaven unes 9,4 mil Ha (34,98% de tota la coberta artificial de l'arxipèlag) i havent-se multiplicat per un factor del 5,85 entre el 1956 i el 2000, quan la superfície artificial en termes generals es va multiplicar durant el mateix període per un factor del 4,66. S'evidencia així, la major intensitat del procés urbanitzador-artificialitzador a les zones costaneres de les illes.

La franja dels 500 metres del litoral de Balears presenta una extensió aproximada de 42070 Ha, classificat com: litoral en graó, 22,74%; penya-segat estructural, 37,94%; penya-segat marítim, 24,98%; platja de còdols, 0,96%; platja arenosa, 13,34%. La transformació urbano-artificialitzadora de dita franja ha passat de suposar el 3,82% al 1956 a un 22,37% al 2000. Cal tenir present que una part no menyspreable (15965 Ha) correspon a penya-segats estructurals, i aquests han restat en bona mesura al marge del procés urbano-turístic. En qualsevol cas, al litoral balear s'ha produït una artificialització molt superior a l'experimentada pel conjunt de tot el territori de Balears en el mateix període.

<b>Taula 64. Superfície artificial a les Balears, 1956-2000 (Font: Blázquez i Murray, 2003b)</b>				
	<b>1956</b>	<b>1973</b>	<b>1995</b>	<b>2000</b>
Superfície artificial als 500 primers metres de costa (Ha)	1.606	4.683	9.079	9.412
Superfície artificial costa respecte total artificial (%)	27,87%	37,40%	35,67%	34,98%
Superfície artificial costa respecte total costa (500 m) (%)	3,82%	11,13%	21,58%	22,37%



Figura 5. Fotografies aèries del Port d'Alcúdia (anys 1956, 1973, 2000).

La conversió del sòl de l'arxipèlag –en aquelles cobertes que Brunhes (1964) havia definit com a “destructives”– fins a l'arribada de la “civilització turístico-industrial” era d'un 5,76 mil Ha, el que representava un 1,17% de tota la superfície de Balears. Les principals superfícies artificials detectades en la fotointerpretació de la fotografia aèria de 1956 eren les corresponents a les zones urbanes i grans infraestructures (p.ex. ports i aeroports) amb un total de 5,6 mil Ha, mentre que les zones d'extracció minera sumaven unes 164 Ha. Mallorca era l'illa més urbanitzada, amb un 1,33% del seu sòl (4,79 mil Ha) amb cobertes urbano-artificials i on es definia un sistema urbà més complex amb eix gravitatori sobre la capital político-administrativa i econòmica de l'arxipèlag, Palma. Mentre que la resta d'illes presentaven un grau d'artificialització-urbanització del seu territori que es situava per davall de l'1% de la seva superfície, essent Menorca la relativament més urbanitzada amb un 0,78% del seu sòl (541 Ha) amb un sistema urbà bicèfal (Ciutadella-Maó), i Eivissa amb un 0,64% del seu territori urbanitzat (365 Ha) i un sistema urbà macrocefàlic (Vila d'Eivissa), amb assentaments dispersos en el territori.

Entre la situació “abans del boom” i la fotografia aèria de les “portes de la crisi”, l'any 1973, s'intensifica espectacularment la conversió del territori amb un increment pronunciat de les cobertes urbano-artificials. La coberta artificial de 1956 es multiplicà per 2,17 en tan sols 17 anys, tot assolint al 1973 unes 12,5 mil Ha, de les quals 11,87 mil Ha corresponien a la coberta urbana pròpiament dita i 652 Ha a les zones d'extracció minera i a camps de golf. Aquestes darreres s'incrementaren en un 297,5% en aquest període, molt més que no l'increment enregistrat en les zones urbanes. Aquest fet es deu, entre d'altres, al fet que la construcció del nou parc d'allotjament turístic i residencial rompé amb les lògiques constructives anteriors, segons les quals l'extracció dels materials es realitzava el més a prop possible de la zona a urbanitzar, essent habitual extreure els materials del mateix lloc on es pretenia construir. En

rompre's aquesta lògica, s'expandiren els requeriments territorials per al proveïment de materials de construcció, la qual cosa repercuteix en la proliferació de pedreres. A més, es començaren a destruir espais agraris per "construir" camps de golf.

Durant els primers anys de l'explosió turística (1956-1973), en primer lloc, Eivissa és l'illa que experimenta una artificialització-urbanització més intensa del seu territori, podent-se anotar un increment del 237,18% de la coberta urbano-artificial (1,23 mil Ha) que s'estenia més enllà del tradicional nucli urbà de Vila per expandir-se fins a les zones del litoral de Sant Antoni i les zones litorals pròximes a Eivissa dels termes municipals de Sant Josep (Platja d'en Bossa, aeroport des Codolar, es Cavallet, etc) i Santa Eulària (Talamanca, Cala Llonga, Santa Eulària, etc).

En segon lloc, Menorca segueix el que s'ha definit com una via particular d'inserció al règim d'acumulació fordista, per la "via menorquina del creixement" (Farré-Escofet et al., 1975) caracteritzat per un teòric equilibri intersectorial, particularment esperonat per la bona marxa del sector industrial en el que també es comptabilitza el sector de la construcció. Entre el 1956 i el 1973, l'artificialització del sòl s'incrementà en un 196,7%, fins ocupar unes 1,6 mil Ha, especialment a les dues capçaleres urbanes, i més intensament al litoral ciutadellenc.

En tercer lloc, Mallorca quasi duplica la superfície ocupada per les cobertes urbano-artificials entre el 1956 i el 1973, arribant a cobrir unes 9,57 mil Ha. La artificialització fou molt intensa a la zona de la Badia de Palma, on la superfície urbana del terme municipal de Palma passà de 1,77 mil Ha a 2,97 mil Ha (amb un increment del 67,89%), la de Calvià passà de 115 Ha a 825 Ha (amb un increment del 613,6%) i la de Lluçmajor passà de 143 Ha a 482 Ha (amb un increment del 235,5%). A la zona de la Badia d'Alcúdia el sòl urbano-artificial d'Alcúdia passà de 74 Ha al 1956 a 379 Ha al 1973 (increment del 412%), Santa Margalida passà de 76,56 Ha a 253 Ha (increment del 230%) o a Muro passà de 96 Ha a 179 Ha (increment del 85,65%). A més, els principals centres urbans de l'illa com Manacor, Inca, Santanyí o Felanitx, experimentaven notables increments de la superfície de sòl ocupada per les cobertes urbano-artificials. Finalment, a Formentera, es detecta un increment de la superfície artificial del 70%; assolint unes 111 Ha. La més petita de les Balears es manté com la menys artificialitzada, com un "bocí d'història despenjat de la modernitat" –parafrasejant a Walter Benjamin quan definí l'illa d'Eivissa-, motiu pel qual Formentera resultà ser durant aquells anys, refugi de la cultura hippy (Valero, 2001).

L'any 2000 s'enregistren a les Balears les emprentes urbano-industrials (o urbano-turístiques) d'un període al llarg del qual es donen canvis intensos en les estructures socioeconòmiques. El règim d'acumulació del capital passa a ser flexible, caracteritzat pel predomini de les lògiques financeres lligades a la irrupció de les polítiques neoliberals i l'entrada de l'Estat espanyol a l'espai comunitari europeu, la UE.

Si els primers anys de l'explosió turística balear varen rebre la denominació –suposadament per part de la revista francesa *Paris Match*– de *Balearització* que definia la destrucció de la línia de costa per part de les infraestructures turístiques, en el període que anà de 1973 al 2000, de suposada presa de consciència dels impactes territorials de la indústria turística, les superfícies artificials s'expandiren en torn a 14,38 mil Ha i assoliren una extensió d'un 26,9 mil Ha (5,45% de la superfície balear). Si al llarg de la primera andanada turística en temps del Franquisme –entre 1956 i 1973- la superfície artificial es multiplicà per un factor del 2,17; en el període posterior, a les portes de la democràcia i durant aquesta –entre 1973 i 2000-, l'expansió de la superfície artificial es multiplicà per un factor del 2,14. En quant a les diferents cobertes dins la superfície artificial, cal dir que la coberta urbana passava de 11,87 mil Ha al 1973 a 24,68 mil Ha al 2000, amb un increment del 107,95%; i les zones d'extracció de minerals i els camps de golf passaven d'ocupar unes 652 Ha al 1973 a 2,22 mil Ha al 2000, amb un increment del 241,1%.

A **Mallorca** la superfície artificial cobria unes 19,74 mil Ha a l'any 2000, el que implicava un increment de 10,16 mil Ha respecte de 1973. Això vol dir que entre 1973 i el 2000 (27 anys) es va artificialitzar més sòl que en tota la història anterior (i prehistòria) de l'illa, ja que al 1973 es comptabilitzaven unes 9,57 mil Ha. L'expansió dels sòls artificials s'han produït en tota l'illa, amb algunes excepcions on no hi hagut fins el 2000 una pressió artificialitzadora tan intensa com eren els municipis de muntanya -Fornalutx i Estellencs-, els del Pla –Maria de la Salut, Ariany, Llubí, Sineu, Petra, Costitx, Santa Eugènia– i els del Raiguer –Selva, Lloseta,



Campanet<sup>34</sup>. La major intensitat artificialitzadora es detecta en el que es podria definir com àrea metropolitana de Palma<sup>35</sup>, on els termes municipals que la conformarien tenien una superfície artificial a l'any 2000 de: Palma 5,31 mil Ha (increment del 78,74% respecte 1973); Calvià 2,22 mil Ha (increment de 170,29% respecte 1973); Lluçmajor 1,27 mil Ha (increment del 164,72% respecte 1973); i Marratxí 1,25 mil Ha (increment del 302,47% respecte 1973). En aquesta zona es combinen la forta pressió urbanística que respon a motius residencials i especulatius (p.ex. extensió del continu urbà cap a Marratxí i Calvià) amb el fet que la Badia de Palma és un dels principals espais de producció turística de l'illa. El *hinterland* de Palma aglomera la major part de les infraestructures de serveis d'abast insular (p.ex. aeroports, hospitals, dessaladores, centrals tèrmiques, incineradora, dipòsits de CLH -Centro Logístico de Hidrocarburos-, etc) i també moltes de les noves infraestructures d'oci-negoci de l'illa (p.ex. centres comercials, parcs aquàtics, camps de golf, etc) i zones d'extracció minera (p.ex. Pedreres de Puigpunyent, s'Arenal i Calvià).



Figura 6. Fotografies aèries de Marratxí (anys 1956, 1973, 2000). D'espai agrícola a "contínuum urbà" (Palma-Marratxí).

Fora de l'àrea metropolitana de Palma, també es detecten importants increments de la superfície artificial als termes municipals on es troben les principals zones turístiques de l'illa. Així, al Llevant i Migjorn es poden destacar les cobertes urbano-artificials dels següents termes municipals (que s'incrementen especialment als nuclis costaners): Manacor amb 979 Ha (increment del 61,14% respecte 1973) on hi ha les zones turístiques de s'Illot, Cales de Mallorca o Porto Cristo; Santanyí amb 669 Ha (increment del 97,24% respecte de 1973) amb les zones turístiques de Cala d'Or i Porto Petro; Felanitx amb 550 Ha (increment del 96,8% respecte 1973) amb increments importants a Porto Colom; Campos amb 365 Ha (increment de 118% respecte 1973) que es dona a Sa Ràpita i Ses Covetes; Son Servera amb 393 Ha (increment del 337,76% respecte 1973) i Sant Llorenç amb 390 Ha (increment del 278,89% respecte 1973) que comparteixen la zona turística de Cala Millor; Capdepera amb 579 Ha (increment de 249% respecte 1973) i amb les zones turístiques de Canyamel i Cala Ratjada. A la zona nord de l'illa, a les badies d'Alcúdia i Pollença, es detecta un important augment de la superfície artificialitzada. En el cas del municipi de Pollença al 2000, la coberta artificial cobria unes 544 Ha (increment del 176,7% respecte 1973). A la Badia d'Alcúdia, s'enregistraren importants augments de la coberta artificial en els termes municipals d'Alcúdia on aquesta coberta ocupava al 2000 unes 699 Ha (increment del 84,35% respecte 1973), Muro amb 365 Ha (increment del 103,24% respecte de 1973) i Santa Margalida amb 410,5 Ha (increment del 62,1% respecte de 1973).

Finalment, convé destacar que el municipi on va augmentar més la coberta de sòl artificial entre el 1973 i el 2000 va ser Andratx, a l'extrem SW de la Serra de Tramuntana. L'any 2000 es comptabilitzaven unes 432,77 Ha de sòl artificial, el que implica que s'havia multiplicat per un factor del 4,41 entre el 1973 i el 2000, el més alt de tota l'illa. L'ona urbana al terme

<sup>34</sup> El fet que no s'hagi detectat un elevat grau d'artificialització del sòl en alguns d'aquests termes municipals no significa exactament que no s'hagi produït un increment de l'artificialització-urbanització d'aquests. Per exemple, en molts dels municipis de muntanya es converteixen les terres d'oliverar en una mena d'urbanització extensa, i el mateix es podria dir en el cas de moltes terres de secà del Pla de Mallorca. Per a detectar aquestes transformacions caldria afinar els instruments d'anàlisi.

<sup>35</sup> Artigues (2006:139) en parlar cautelosament de l'àrea metropolitana de Palma expressa que: "en el concernent a les afirmacions que aquí se realitzen sobre l'àrea metropolitana palmesana, admetis que ens expressam amb totes les reserves que imposa la circumstància, en el moment d'aquesta redacció, de tenir en fase inicial l'anàlisi empíric que haurà de permetre'ns la seva delimitació i mesura". Per tant, ens adscriuim a dita cautela, a l'espera dels treballs d'Antoni Albert Artigues.

d'Andratx ha devorat gran part del seu litoral; irradiada des del Port d'Andratx, que s'ha convertit al llarg dels 1980 i 1990 en un dels indrets predilectes dels turistes-residents de Centre-Europa, amb celebritats com la model alemanya, Claudia Schiffer, que han promogut (directa i/o indirectament) aquest indret entre els seus compatriotes, per convertir-lo al mateix temps en lloc d'oci-residència i en símbol de status. La bona marxa dels negocis immobiliaris i la progressiva artificialització andritxola varen seguir al llarg del primer quinquenni del segle XXI. Una legislació obsoleta –amb normes subsidiàries dels anys 1970 no adaptada a la normativa territorial de rang superior sorgida en les dècades posteriors– es combinà amb una important trama de corrupció político-urbanística que saltà a la llum pública a finals de l'any 2006. Llavors, ingressaren a presó el batle del PP (Eugenio Hidalgo), el zelador d'obres (Jaume Gibert) i el Director General d'Ordenació del Territori del Govern de les Illes Balears, que havia estat el cap d'urbanisme municipal (Jaume Massot) (Armendáriz i Mestre, 28/11/2006; Gómez i Manresa, 18/02/2007).



Figura 7. Foto del litoral andritxol de B. Perelló i portada de El País Domingo sobre la trama d'Andratx (Gómez i Manresa, 18/02/2007).

Malgrat l'enorme degradació de l'entorn andritxol, no es va actuar fins que les denúncies del GOB, de veïns del municipi i dels agents de medi ambient de la Conselleria de Medi Ambient, foren recollides per la fiscalia anticorrupció que feia molt poc temps s'havia constituït a les Balears (Olaizola, 28/01/2007).

La denúncia de la corrupció a Mallorca, en bona mesura gràcies a la feina dels fiscals anticorrupció, va fer

que àmbits de la dreta político-empresarial i mediàtica iniciessin una "caça de bruixes" en contra del líder del moviment ecologista, Miquel Àngel March, que fou denunciat per presumptes obres il·legals (un galliner) a la finca de Lassarell (Pollença). Aquesta denúncia anà acompanyada d'una potent campanya mediàtica al diari conservador El Mundo/El Día de Baleares. Amb aquesta denúncia, malgrat la seva falsetat, es pretenia desviar l'atenció de l'opinió pública i, així, desprestigiar una de les organitzacions més respectades de l'illa. Finalment, l'escuma aixecada en els àmbits conservadors arran de la denúncia a March, va desaparèixer al cap de poc temps (Armendáriz, 13/03/2007; Adrover i Armendáriz, 14/03/2007).

L'any 2000 la coberta artificial cobria prop del 5,19% (3,59 mil Ha) de **Menorca**, amb un increment d'unes 1,99 mil Ha respecte de 1973 quan aquesta coberta ocupava 1,6 mil Ha. Les majors cobertes artificials del sòl es localitzen en les dues capçaleres urbanes insulars, que concentren gran part del seu creixement en les zones turístiques litorals i no tant en les orles periurbanes. Així, Ciutadella tenia una superfície artificial de 1,04 mil Ha (increment del 120,97% respecte 1973), que es distribueix entre Cala en Blanes, Santandrià, Cap d'Artrutx i les eixamples residencials i industrials, comercials i de serveis de Ciutadella. A la part oriental de l'illa de Menorca: Maó tenia una coberta artificial d'unes 887,69 Ha (increment del 82,2% respecte 1973), Sant Lluís 537,86 Ha (increment del 150,68% respecte 1973) i es Castell 141,92 Ha (increment del 66,24% respecte 19873). Aquests municipis conformen quasi un continu urbà, especialment en les zones litorals del migjorn, des de Punta Prima a Cap d'en Font. En el terme d'Es Mercadal es comptabilitza l'increment en termes percentuals més important de l'illa durant el període que va de 1973 a 2000, del 488,72%. En aquest municipi la coberta artificial passa de cobrir 69,57 Ha al 1973 a 409,57 Ha al 2000, una superfície que es localitza sobretot al litoral (Fornells, Arenal d'en Castell i Port d'Addaia) i a més s'hi troba l'únic camp de golf de l'illa (Son Parc). Els altres municipis de l'illa creixen tant en el seu nucli urbà com en els espais turístics del litoral: Alaior amb 409,8 Ha de superfície artificial (increment de 101,74% respecte 1973) i amb l'espai turístic de Son Bou; Es Migjorn Gran amb 70,5 Ha de superfície artificial (increment del 105,84% respecte 1973) i amb la zona turística de Sant Tomàs; i Ferreries amb 95,22 Ha de superfície artificial (increment del 148,75% respecte 1973) i amb la zona turística de Cala Galdana.

Pel que fa a les **Pitiüses**, l'any 2000 la superfície artificial cobria 5,84% de l'illa d'Eivissa amb unes 3,32 mil Ha (3,15 mil Ha per part dels sòls urbans i 170 Ha per pedreres i camps de golf). A Formentera la superfície artificial era de 258 Ha, representant el 3,2% de la

superfície insular que se troba especialment a les zones turístico-litorals des Pujols, es Ca Marí i es Caló. Entre el 1973 i el 2000 s'ha urbanitzat tant a Eivissa com a Formentera més del que s'havia urbanitzat o artificialitzat fins aleshores. En concret, a l'illa d'Eivissa s'havien artificialitzat unes 1,23 mil Ha fins el 1973, que al 2000 es multiplicaren per un factor del 2,69. Mentre que Formentera arribava al 1973 amb 111 Ha artificialitzades, que al 2000 es multiplicaren per un factor del 2,32. A l'illa d'Eivissa les majors extensions de superfície artificial es trobaven als termes municipals de: Sant Josep amb 1,15 mil Ha (increment del 213,8% respecte 1973) , concentrades a les zones del litoral de Platja d'en Bossa, Es Cubells, Cala Vedella i Cala de Bou; a Santa Eulària amb 1,02 mil Ha de superfície artificial (increment del 187,4% respecte 1973) i que es localitza al llarg de la seva franja costanera (Talamanca, Cala Llonga, Santa Eulària, Es Canar, Es Figueral) a més de comptar amb els dos camps de golf de l'illa existents en el 2000; Sant Antoni comptava amb unes 460 Ha de superfície artificial (increment del 130,75% respecte 1973) que s'expandeix fonamentalment per la Badia de Portmany; Eivissa amb unes 511,4 Ha de sòl artificial (increment del 92,93 respecte 1973) que cobreix prop del 46% de la superfície del terme municipal de només 10 km<sup>2</sup> d'extensió; i finalment, Sant Joan de Labritja amb 164 Ha de sòl artificial (increment del 305,1% respecte 1973) que es localitza sobretot a les zones litorals de Sant Vicenç de sa Cala, Portinatx i Port de Sant Miquel.

<b>Taula 65. Balears. Cobertes d'ocupació del sòl des de la mirada "integradora" , 1956-2000</b> (Font: Blázquez i Murray, 2003a, amb la nomenclatura del Corine Land Cover).							
CLC 1	CLC 2	CLC3	CITTIB	1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)
Superfícies artificials	Zones urbanes + zones industrials o comercials, i de transport.		Urbans	5.600	11.870	23.525	24.684
	Zones verdes artificials, no agrícoles + Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.		Pedreres i camps de golf	164	652	1.926	2.224
<b>Total Superfícies artificials</b>			<b>Ha</b>	<b>5.764</b>	<b>12.521</b>	<b>25.451</b>	<b>26.908</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>1,17</b>	<b>2,54</b>	<b>5,15</b>	<b>5,45</b>
Zones agrícoles	Terres de conreu	Conreus herbacis de secà i altres sense arbrat	Secà sense arbrat	89.141	85.443	82.301	81.641
		Conreus herbacis de reguiu i altres sense arbrat	Reguiu sense arbrat	20.166	18.471	19.626	19.792
	Conreus permanents	Fruiters de Secà	Arbrat de secà	177.490	178.792	169.987	169.405
		Fruiters de reguiu	Arbrat de reguiu	2.406	1.572	2.760	2.796
		Oliverar	Oliverar	13.930	13.382	12.454	12.454
<b>Total zones agrícoles</b>			<b>Ha</b>	<b>303.133</b>	<b>297.660</b>	<b>287.127</b>	<b>286.088</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>61,40</b>	<b>60,29</b>	<b>58,15</b>	<b>57,94</b>
Zones forestals, vegetació natural i espais oberts	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc	86.143	86.140	83.832	83.578
	Espais de vegetació arbustiva o herbàcia	Vegetació esclerofil·la (Garriga)	Garriga	64.904	63.684	63.106	62.918
		Pastures naturals i espais oberts	Roca despullada i carritxeres		30.205	30.159	30.698
<b>Total zones forestals i espais</b>			<b>Ha</b>	<b>181.251</b>	<b>179.984</b>	<b>177.636</b>	<b>177.218</b>

<b>oberts</b>	<b>Percentatge</b>	<b>36,71</b>	<b>36,45</b>	<b>35,98</b>	<b>35,89</b>
Zones humides	Zones humides	3.555	3.558	3.523	3.523
<b>Total Zones humides</b>	<b>Ha</b>	<b>3.555</b>	<b>3.558</b>	<b>3.523</b>	<b>3.523</b>
	<b>Percentatge</b>	<b>0,72</b>	<b>0,72</b>	<b>0,71</b>	<b>0,71</b>
Superfícies d'aigua	Mar	35	14	0	0
<b>Total superfícies d'aigua</b>	<b>Ha</b>	<b>35</b>	<b>14</b>	<b>0</b>	<b>0</b>
	<b>Percentatge</b>	<b>0,01</b>	<b>0,00</b>	<b>0,00</b>	<b>0,00</b>
<b>Total (Ha)</b>		<b>493.738</b>	<b>493.738</b>	<b>493.738</b>	<b>493.738</b>

<b>Taula 66. Balears. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta, 1956-2000 (Font: Blázquez i Murray, 2003a).</b>			
	<b>Superfície guanyada (Ha.)</b>	<b>Superfície perduda (Ha.)</b>	<b>Diferència (Ha.)</b>
Pedreres i Camps de Golf	2.083,39	8,42	2.074,97
Urbans	19.131,38	1,12	19.130,26
Arbrat de secà	8.799,74	16.942,77	-8.143,03
Secà sense arbrat	6.646,22	14.131,53	-7.485,31
Oliverar	241,53	1.717,66	-1.476,12
Arbrat de reguiu	1.432,66	1.043,96	388,7
Reguiu sense arbrat	4.165,43	4.597,10	-431,67
Bosc	4.025,21	6.571,88	-2.546,67
Garriga	4.281,91	6.322,21	-2.040,31
Roca despullada i carritxeres	1.666,43	1.048,00	618,43
Zona humida	113,98	161,24	-47,26
Mar	0	41,98	-41,98
<b>Total</b>	<b>52.587,9</b>	<b>52.587,9</b>	<b>0</b>

\* Annex. Resultats 2006: Segons els resultats de l'anàlisi de les cobertes del sòl a les Balears, realitzat pel GIST (Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori) en el marc del projecte "La funcionalització turística de las Islas Baleares (1955-2000): adaptació territorial y crisis ecológica del archipiélago" (SEJ2006-07256/GEOG) –en aquest projecte es revisa la metodologia emprada anteriorment i la interpretació de les cobertes dels anys anteriors s'adapten a la nova metodologia-, la superfície artificial de les Balears sumaria unes 31 mil Ha, la qual cosa representa el 6,24% de la superfície de l'arxipèlag. D'acord amb aquesta informació, entre el 2000 i el 2006 la superfície artificial hauria augmentat unes 2,2 mil Ha, la qual cosa suposaria un ritme de transformació d'aproximadament 1 Ha/dia.

Les cobertes del sòl de les illes Balears, 2006 (unitat: Ha) (Font: GIST 2009 – Projecte: "La funcionalització turística de las Islas Baleares (1955-2000): adaptació territorial y crisis ecológica del archipiélago" (SEJ2006-07256/GEOG))					
	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
Zona urbana residencial	17.630,32	2.715,72	3.274,15	145,38	23.765,57
Zona urbana industrial, infraestructures i comercial	3.130,99	695,59	539,12	19,87	4.385,56
Pedreres	811,39	119,77	90,35	12,73	1.034,24
Camps de golf i zones verdes urbanes	1.602,31	113,47	118,37	3,70	1.837,86
Superfície artificial	23.175,02	3.644,55	4.021,98	181,68	31.023,23
Zona agrícola sense arbrat	61.929,86	40.352,24	1.258,87	3.797,39	107.338,35
Zona agrícola amb arbres	141.615,77	0,11	25.879,83	0,02	167.495,72
Zones agrícoles	203.545,63	40.352,35	27.138,70	3.797,40	274.834,08
Bosc	62.395,41	13.200,44	22.431,56	1.047,43	99.074,84
Garriga	31.870,60	9.738,25	1.452,49	1.593,06	44.654,41
Roca despullada, carritx	38.817,58	2.471,69	1.695,64	1.196,11	44.181,03
Zones forestals i espais oberts	133.083,59	25.410,39	25.579,69	3.836,61	187.910,27
Zones humides	2549,8559	79,70	480,27	431,11	3.540,94
Masses d'aigua	104,0678	0,00	0,00	0,00	104,07
<b>Total</b>	<b>362.458,16</b>	<b>69.487,04</b>	<b>57.220,65</b>	<b>8.246,79</b>	<b>497.412,64</b>

Les cobertes del sòl de les illes Balears, 2006 (unitat: percentatge respecte de la superfície insular) (Font: GIST 2009 – Projecte La funcionalització turística de las Islas Baleares (1955-2000): adaptació territorial y crisis ecológica del archipiélago" (SEJ2006-07256/GEOG))					
	Mallorca	Menorca	Eivissa	Formentera	Balears
Zona urbana residencial	4,86	3,91	5,72	1,76	4,78
Zona urbana industrial, infraestructures i comercial	0,86	1,00	0,94	0,24	0,88
Pedreres	0,22	0,17	0,16	0,15	0,21
Camps de golf i zones verdes urbanes	0,44	0,16	0,21	0,04	0,37
Superfície artificial	6,39	5,24	7,03	2,20	6,24
Zona agrícola sense arbrat	17,09	58,07	2,20	46,05	21,58
Zona agrícola amb arbres	39,07	0,00	45,23	0,00	33,67
Zones agrícoles	56,16	58,07	47,43	46,05	55,25
Bosc	17,21	19,00	39,20	12,70	19,92
Garriga	8,79	14,01	2,54	19,32	8,98
Roca despullada, carritx	10,71	3,56	2,96	14,50	8,88
Zones forestals i espais oberts	36,72	36,57	44,70	46,52	37,78
Zones humides	0,70	0,11	0,84	5,23	0,71
Masses d'aigua	0,03	0,00	0,00	0,00	0,02
<b>Total</b>	<b>100</b>	<b>100</b>	<b>100</b>	<b>100</b>	<b>100</b>

**Taula 67. Balears. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta en hectàrees (Columnes superfície perduda – files superfície guanyada) (Font: Blázquez i Murray, 2003a).**

<b>Superfície guanyada \ Sup. Perduda</b>	<b>Pedreres i Camps de Golf</b>	<b>Urbans</b>	<b>Arbrat de secà</b>	<b>Secà sens arbrat</b>	<b>Oliverar</b>	<b>Arbrat de reguiu</b>	<b>Reguiu sens arbrat</b>	<b>Bosc</b>	<b>Garriga</b>	<b>Roca despullada i carritxeres</b>	<b>Zona humida</b>	<b>Mar</b>
<b>Pedreres i C. de Golf</b>	155,79	0,00	694,80	490,32	30,63	0,00	126,85	344,49	389,04	7,26	0,00	0,00
<b>Urbans</b>	0,00	5.676,85	6.012,05	3.901,92	158,56	170,51	1.563,17	3.544,93	3.117,74	506,59	113,92	41,98
<b>Arbrat de secà</b>	0,04	0,00	161.282,68	5.610,42	240,99	593,70	933,05	642,92	727,85	50,76	0,00	0,00
<b>Secà sens arbrat</b>	3,09	1,11	4.347,48	76.018,40	22,82	99,64	1.396,16	166,03	411,67	174,07	24,15	0,00
<b>Oliverar</b>	0,00	0,00	30,10	79,24	12.212,51	5,75	32,79	91,63	2,02	0,00	0,00	0,00
<b>Arbrat de reguiu</b>	0,00	0,00	803,33	99,83	0,02	1.361,15	493,84	14,57	21,07	0,00	0,00	0,00
<b>Reguiu sens arbrat</b>	0,00	0,00	2.444,14	1.327,07	73,10	164,58	15.437,06	61,28	72,11	0,00	23,14	0,00
<b>Bosc</b>	0,00	0,00	1.679,48	391,09	693,07	1,59	17,18	80.237,70	1.023,68	219,09	0,03	0,00
<b>Garriga</b>	3,43	0,00	834,71	1.936,32	426,59	0,08	6,85	1.033,70	58.652,13	40,23	0,00	0,00
<b>Roca despullada i carritxeres</b>	1,85	0,00	96,70	295,31	71,86	8,12	15,59	672,34	504,66	30.002,18	0,00	0,00
<b>Zona humida</b>	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	11,61	0,00	52,38	49,99	3.395,17	0,00

Figura 8. (Elaboració pròpia a partir de Blázquez i Murray, 2003a).

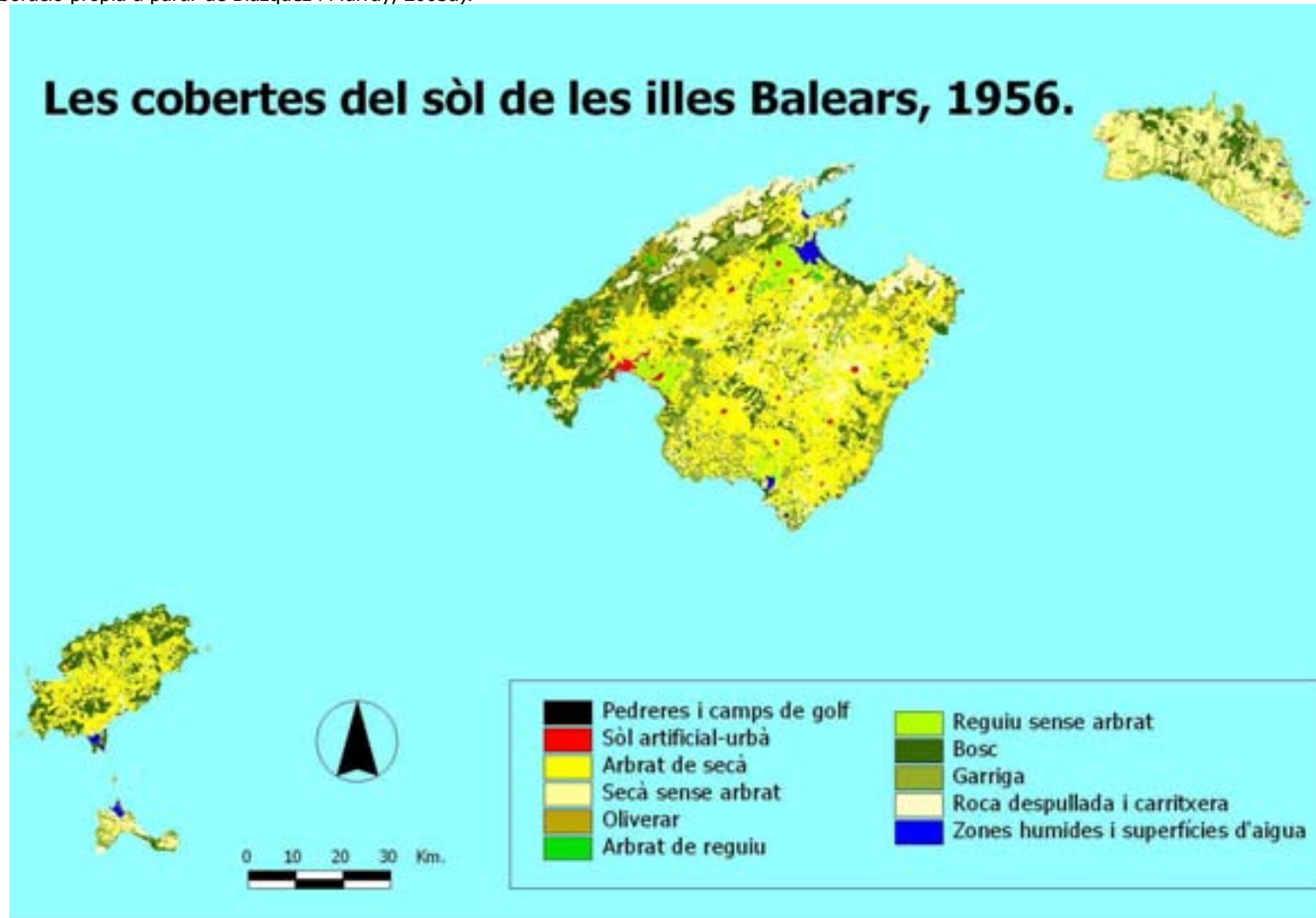


Figura 9. (Elaboració pròpia a partir de Blázquez i Murray, 2003a).

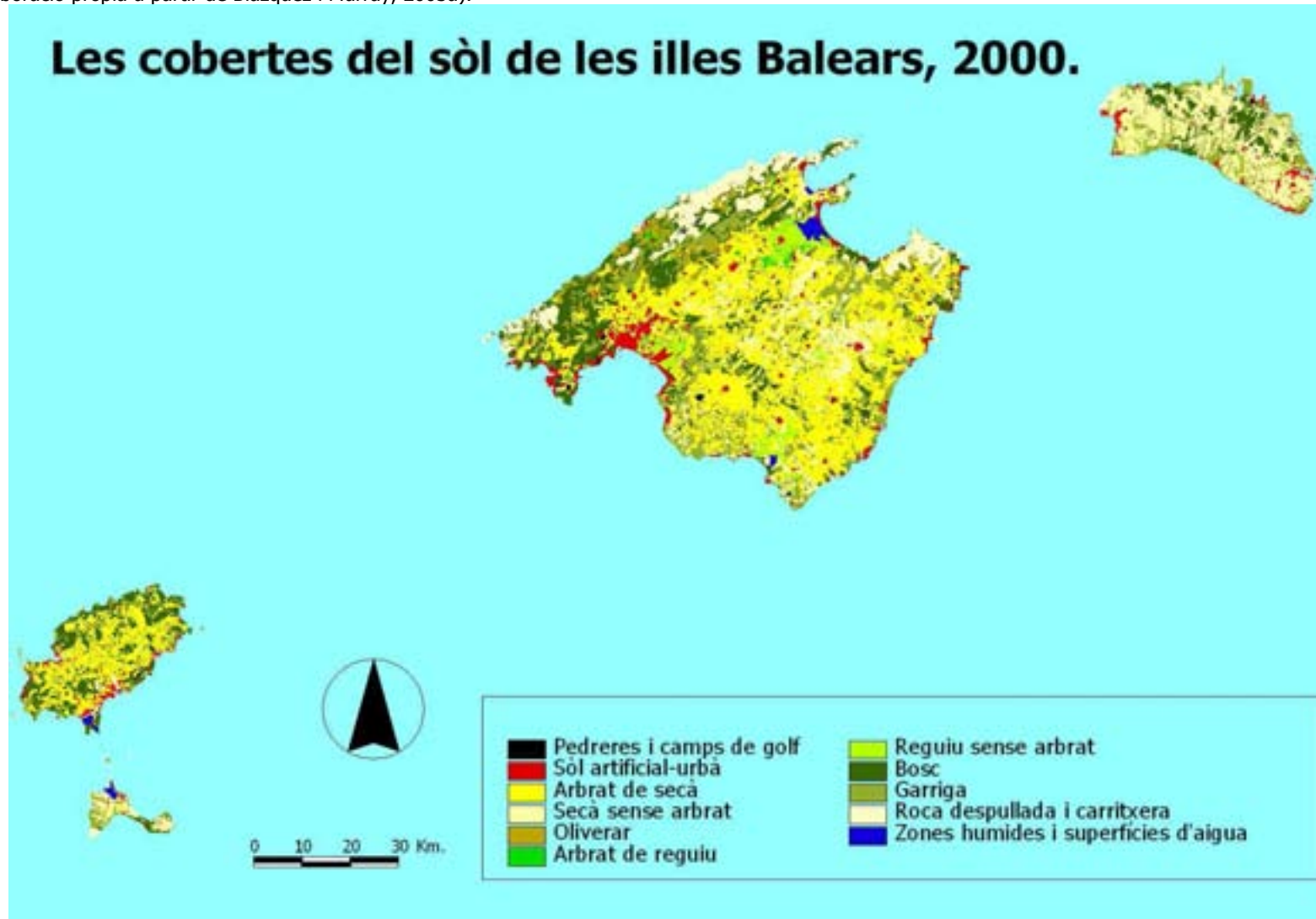
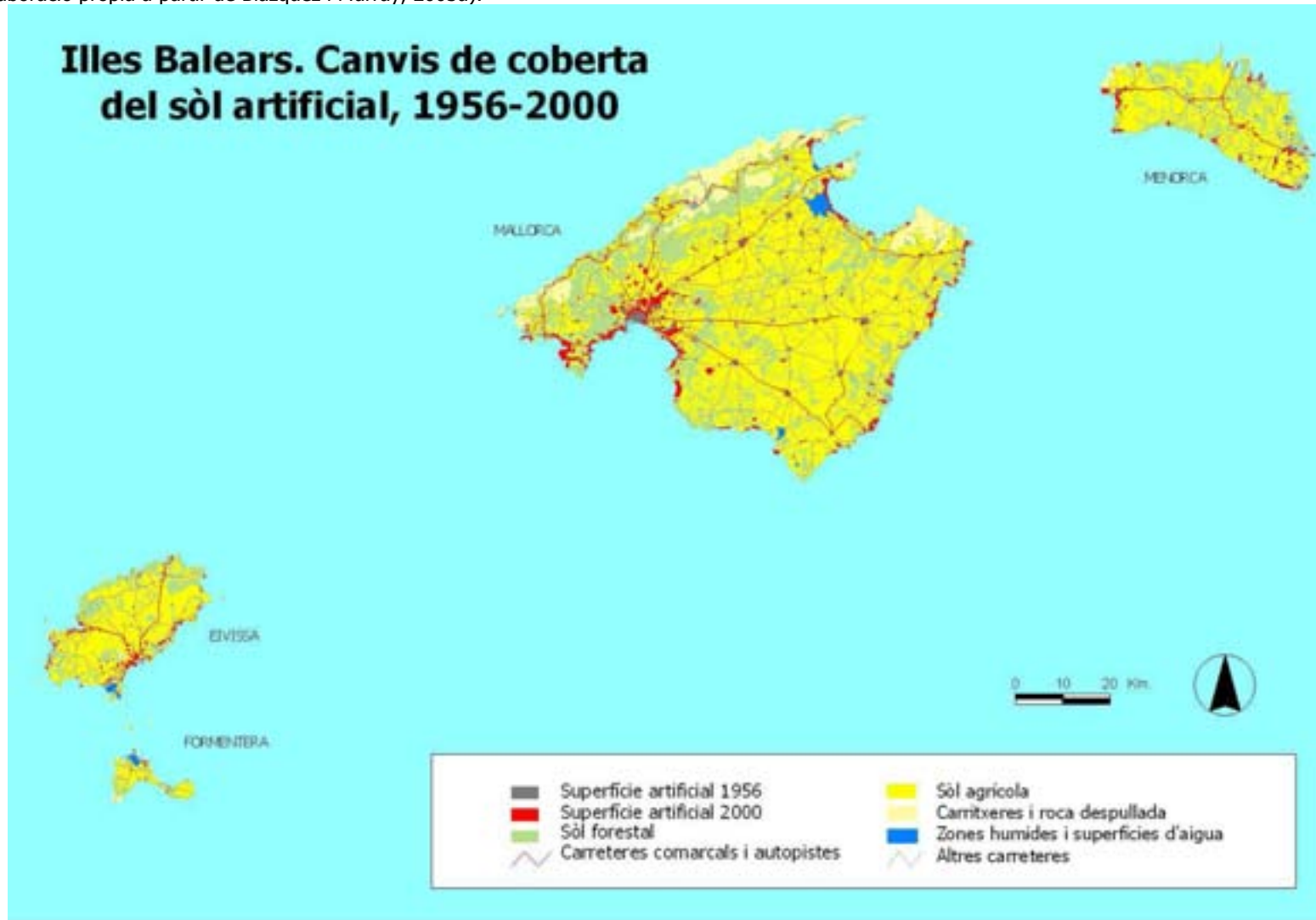




Figura 10. (Elaboració pròpia a partir de Blázquez i Murray, 2003a).



<b>Taula 68. Mallorca. Cobertes d'ocupació del sòl des de la mirada "integradora", 1956-2000</b> (Font: Blázquez i Murray, 2003a).							
CLC 1	CLC 2	CLC3	CITTIB	1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)
Superfícies artificials	Zones urbanes + zones industrials o comercials, i de transport.		Urbans	4.696	9.111	17.068	17.930
	Zones verdes artificials, no agrícoles + Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.		Pedreres i camps de golf	97	464	1.531	1.805
<b>Total Superfícies artificials</b>			<b>Ha</b>	<b>4.793</b>	<b>9.575</b>	<b>18.599</b>	<b>19.735</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>1,33</b>	<b>2,66</b>	<b>5,17</b>	<b>5,49</b>
Zones agrícoles	Terres de conreu	Conreus herbacis de secà i altres sense arbrat	Secà sense arbrat	42.632	40.283	39.107	38.792
		Conreus herbacis de reguiu i altres sense arbrat	Reguiu sense arbrat	17.484	16.250	17.549	17.485
	Conreus permanents	Fruiters de Secà	Arbrat de secà	147.939	149.267	142.004	141.583
		Fruiters de reguiu	Arbrat de reguiu	2.161	1.476	2.495	2.479
		Oliverar	Oliverar	13.602	13.129	12.300	12.301
	<b>Total zones agrícoles</b>			<b>Ha</b>	<b>223.818</b>	<b>220.406</b>	<b>213.455</b>
<b>Percentatge</b>				<b>62,25</b>	<b>61,30</b>	<b>59,37</b>	<b>59,14</b>
Zones forestals, vegetació natural i espais oberts	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc	56.734	56.298	54.285	54.092
	Espais de vegetació arbustiva o herbàcia	Vegetació esclerofil·la (Garriga)	Garriga	44.713	43.603	43.329	43.137
		Pastures naturals i espais oberts	Roca despullada i carritxeres	26.937	27.094	27.375	27.440
<b>Total zones forestals i espais oberts</b>			<b>Ha</b>	<b>128.384</b>	<b>126.995</b>	<b>124.989</b>	<b>124.670</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>35,71</b>	<b>35,32</b>	<b>34,76</b>	<b>34,67</b>
Zones humides			Zones humides	2.535	2.564	2.505	2.505
<b>Total Zones humides</b>			<b>Ha</b>	<b>2.535</b>	<b>2.564</b>	<b>2.505</b>	<b>2.505</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>0,70</b>	<b>0,71</b>	<b>0,70</b>	<b>0,70</b>
Superfícies d'aigua			Mar	19	8	0	0
<b>Total superfícies d'aigua</b>			<b>Ha</b>	<b>19</b>	<b>8</b>	<b>0</b>	<b>0</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>0,01</b>	<b>0,00</b>	<b>0,00</b>	<b>0,00</b>
<b>Total (Ha)</b>				<b>359.548</b>	<b>359.548</b>	<b>359.548</b>	<b>359.548</b>

<b>Taula 69. Mallorca. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta (Font: Blázquez i Murray, 2003a).</b>			
	<b>Superfície guanyada (Ha.)</b>	<b>Superfície perduda (Ha.)</b>	<b>Diferència (Ha.)</b>
Pedreres i Camps de Golf	1.729,36	6,38	1.722,99
Urbans	13.277,27	0,00	13.277,27
Arbrat de secà	7.300,04	13.714,61	-6.414,57
Secà sense arbrat	5.379,96	9.201,45	-3.821,49
Oliverar	241,53	1.543,20	-1.301,66
Arbrat de reguiu	1.194,18	878,56	315,63
Reguiu sense arbrat	3.269,32	3.303,14	-33,82
Bosc	2.662,03	5.267,87	-2.605,83
Garriga	2.763,86	4.349,48	-1.585,62
Roca despullada i carritxeres	1.165,55	664,98	500,57
Zona humida	102,52	132,29	-29,77
Mar	0,00	23,70	-23,70
<b>Total</b>	<b>39.085,6</b>	<b>39.085,6</b>	<b>0</b>

**Taula 70. Mallorca. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta en hectàrees (Columnes superfície perduda – files superfície guanyada) (Font: Blázquez i Murray, 2003a).**

<b>Superfície guanyada \ Sup. Perduda</b>	<b>Pedreres i Camps de Golf</b>	<b>Urbans</b>	<b>Arbrat de secà</b>	<b>Secà sens arbrat</b>	<b>Oliverar</b>	<b>Arbrat de reguiu</b>	<b>Reguiu sens arbrat</b>	<b>Bosc</b>	<b>Garriga</b>	<b>Roca despullada i carritxeres</b>	<b>Zona humida</b>	<b>Mar</b>
<b>Pedreres i C. de Golf</b>	90,12	0,00	613,66	363,47	30,63	0,00	126,85	265,71	324,52	4,51	0,00	0,00
<b>Urbans</b>	0,00	4.757,14	4.610,92	2.029,58	158,56	147,38	1.153,62	2.936,82	1.860,92	267,84	87,94	23,70
<b>Arbrat de secà</b>	0,04	0,00	134.959,63	4.915,52	145,52	471,65	650,10	476,36	590,09	50,76	0,00	0,00
<b>Secà sens arbrat</b>	3,09	0,00	4.123,06	34.432,05	22,82	85,38	836,41	80,58	86,74	120,71	21,18	0,00
<b>Oliverar</b>	0,00	0,00	30,10	79,24	12.059,05	5,75	32,79	91,63	2,02	0,00	0,00	0,00
<b>Arbrat de reguiu</b>	0,00	0,00	648,88	50,14	0,02	1.282,61	468,25	9,13	17,77	0,00	0,00	0,00
<b>Reguiu sens arbrat</b>	0,00	0,00	2.265,21	715,65	73,10	158,61	14.067,24	15,42	18,17	0,00	23,14	0,00
<b>Bosc</b>	0,00	0,00	746,86	222,81	614,09	1,59	15,94	52.132,76	920,65	140,08	0,03	0,00
<b>Garriga</b>	3,25	0,00	584,75	786,34	426,59	0,08	3,46	928,31	40.197,91	31,07	0,00	0,00
<b>Roca despullada i carritxeres</b>	0,00	0,00	91,16	38,70	71,86	8,12	15,59	463,90	476,22	26.841,94	0,00	0,00
<b>Zona humida</b>	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,15	0,00	52,38	49,99	2.402,25	0,00

<b>Taula 71. Menorca. Cobertes d'ocupació del sòl des de la mirada "integradora", 1956-2000</b>							
<b>(Font: Blázquez i Murray, 2003a).</b>							
<b>CLC 1</b>	<b>CLC 2</b>	<b>CLC3</b>	<b>CITTIB</b>	<b>1956 (Ha)</b>	<b>1973 (Ha)</b>	<b>1995 (Ha)</b>	<b>2000 (Ha)</b>
Superfícies artificials	Zones urbanes + zones industrials o comercials, i de transport.		Urbans	506	1.491	3.175	3.346
	Zones verdes artificials, no agrícoles + Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.		Pedreres i camps de golf	34	113	239	249
<b>Total Superfícies artificials</b>			<b>Ha</b>	<b>541</b>	<b>1.604</b>	<b>3.414</b>	<b>3.595</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>0,78</b>	<b>2,32</b>	<b>4,93</b>	<b>5,19</b>
Zones agrícoles	Terres de conreu	Conreus herbacis de secà i altres sense arbrat	Secà sense arbrat	40.939	40.303	38.648	38.348
		Conreus herbacis de reguiu i altres sense arbrat	Reguiu sense arbrat	1.502	1.354	1.434	1.596
	Conreus permanents	Fruiters de Secà	Arbrat de secà	165	76	4	4
		Fruiters de reguiu	Arbrat de reguiu	35	14	18	5
		Oliverar	Oliverar				
	<b>Total zones agrícoles</b>			<b>Ha</b>	<b>42.641</b>	<b>41.747</b>	<b>40.104</b>
<b>Percentatge</b>				<b>61,55</b>	<b>60,26</b>	<b>57,89</b>	<b>57,67</b>
Zones forestals, vegetació natural i espais oberts	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc	9.552	9.541	9.458	9.458
	Espais de vegetació arbustiva o herbàcia	Vegetació esclerofil·la (Garriga)	Garriga	14.715	14.609	14.386	14.358
		Pastures naturals i espais oberts	Roca despullada i carritxeres	1.759	1.696	1.834	1.832
<b>Total zones forestals i espais oberts</b>			<b>Ha</b>	<b>26.026</b>	<b>25.845</b>	<b>25.678</b>	<b>25.648</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>37,57</b>	<b>37,31</b>	<b>37,06</b>	<b>37,02</b>
Zones humides			Zones humides	73	84	84	84
<b>Total Zones humides</b>			<b>Ha</b>	<b>73</b>	<b>84</b>	<b>84</b>	<b>84</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>0,10</b>	<b>0,12</b>	<b>0,12</b>	<b>0,12</b>
Superfícies d'aigua			Mar				
<b>Total superfícies d'aigua</b>			<b>Ha</b>				
			<b>Percentatge</b>				
<b>Total (Ha)</b>				<b>69.280</b>	<b>69.280</b>	<b>69.280</b>	<b>69.280</b>

**Taula 72. Menorca. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta (Font: Blázquez i Murray, 2003a).**

	<b>Superfície guanyada (Ha.)</b>	<b>Superfície perduda (Ha.)</b>	<b>Diferència (Ha.)</b>
Pedreres i Camps de Golf	216,57	2,04	214,53
Urbans	2.841,22	1,12	2.840,10
Arbrat de secà	1,80	162,50	-160,69
Secà sense arbrat	902,73	3.494,13	-2.591,40
Oliverar			
Arbrat de reguiu	0,00	29,63	-29,63
Reguiu sense arbrat	674,82	580,85	93,97
Bosc	162,71	255,91	-93,19
Garriga	1.016,25	1.373,75	-357,51
Roca despullada i carritxeres	240,50	167,84	72,66
Zona humida	11,46	0,00	11,46
Mar	0,00	0,30	-0,30
<b>Total</b>	<b>6.068</b>	<b>6.068</b>	<b>0</b>

**Taula 73. Menorca. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta en hectàrees (Columnes superfície perduda – files superfície guanyada) (Font: Blázquez i Murray, 2002).**

Superfície guanyada \ Sup. Perduda	Pedreres i Camps de Golf	Urbans	Arbrat de secà	Secà sens arbrat	Oliverar	Arbrat de reguiu	Reguiu sens arbrat	Bosc	Garriga	Roca despullada i carritxeres	Zona humida	Mar
<b>Pedreres i C. de Golf</b>	32,17	0,00	0,77	124,27		0,00	0,00	25,79	62,99	2,75	0,00	0,00
<b>Urbans</b>	0,00	520,43	28,20	1.471,98		9,41	126,44	109,33	992,12	103,44	0,00	0,30
<b>Arbrat de secà</b>	0,00	0,00	2,59	1,80		0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
<b>Secà sens arbrat</b>	0,00	1,11	69,42	37.444,80		14,26	441,69	73,24	250,52	52,49	0,00	0,00
<b>Oliverar</b>												
<b>Arbrat de reguiu</b>	0,00	0,00	0,00	0,00		5,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
<b>Reguiu sens arbrat</b>	0,00	0,00	0,00	598,46		5,97	921,41	16,46	53,93	0,00	0,00	0,00
<b>Bosc</b>	0,00	0,00	28,31	119,00		0,00	1,25	9.295,74	14,16	0,00	0,00	0,00
<b>Garriga</b>	0,19	0,00	35,80	940,61		0,00	0,02	30,47	13.366,64	9,16	0,00	0,00
<b>Roca despullada i carritxeres</b>	1,85	0,00	0,00	238,00		0,00	0,00	0,62	0,03	1.709,03	0,00	0,00
<b>Zona humida</b>	0,00	0,00	0,00	0,00		0,00	11,46	0,00	0,00	0,00	72,73	0,00

<b>Taula 74. Eivissa. Cobertes d'ocupació del sòl des de la mirada "integradora", 1956-2000</b> (Font: Blázquez i Murray, 2003a).							
CLC 1	CLC 2	CLC3	CITTIB	1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)
Superfícies artificials	Zones urbanes + zones industrials o comercials, i de transport.		Urbans	332	1.156	3.032	3.150
	Zones verdes artificials, no agrícoles + Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.		Pedreres i camps de golf	33	75	156	170
<b>Total Superfícies artificials</b>			<b>Ha</b>	<b>365</b>	<b>1.231</b>	<b>3.188</b>	<b>3.320</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>0,64</b>	<b>2,17</b>	<b>5,61</b>	<b>5,84</b>
Zones agrícoles	Terres de conreu	Conreus herbacis de secà i altres sense arbrat	Secà sense arbrat	1.935	1.478	1.193	1.151
		Conreus herbacis de reguiu i altres sense arbrat	Reguiu sense arbrat	1.179	867	644	670
	Conreus permanents	Fruiters de Secà	Arbrat de secà	29.197	29.174	27.764	27.606
		Fruiters de reguiu	Arbrat de reguiu	210	83	247	312
		Oliverar	Oliverar	328	253	153	153
<b>Total zones agrícoles</b>			<b>Ha</b>	<b>32.850</b>	<b>31.854</b>	<b>30.001</b>	<b>29.892</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>57,78</b>	<b>56,03</b>	<b>52,77</b>	<b>52,57</b>
Zones forestals, vegetació natural i espais oberts	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc	18.953	19.396	19.204	19.149
	Espais de vegetació arbustiva o herbàcia	Vegetació esclerofil·la (Garriga)	Garriga	3.456	3.322	3.267	3.299
		Pastures naturals i espais oberts	Roca despullada i carritxeres	693	554	701	701
<b>Total zones forestals i espais oberts</b>			<b>Ha</b>	<b>23.102</b>	<b>23.271</b>	<b>23.172</b>	<b>23.149</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>40,63</b>	<b>40,93</b>	<b>40,76</b>	<b>40,72</b>
Zones humides			Zones humides	523	495	495	495
<b>Total Zones humides</b>			<b>Ha</b>	<b>523</b>	<b>495</b>	<b>495</b>	<b>495</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>0,92</b>	<b>0,87</b>	<b>0,87</b>	<b>0,87</b>
Superfícies d'aigua			Mar	16,0	5,0	0,3	0,3
<b>Total superfícies d'aigua</b>			<b>Ha</b>	<b>16,0</b>	<b>5,0</b>	<b>0,3</b>	<b>0,3</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>0,03</b>	<b>0,01</b>	<b>0,00</b>	<b>0,00</b>
<b>Total (Ha)</b>				<b>56.856</b>	<b>56.856</b>	<b>56.856</b>	<b>56.856</b>



<b>Taula 75. Eivissa. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta (Font: Blázquez i Murray, 2003a).</b>			
	<b>Superfície guanyada (Ha.)</b>	<b>Superfície perduda (Ha.)</b>	<b>Diferència (Ha.)</b>
Pedreres i Camps de Golf	137,46	0,00	137,46
Urbans	2.820,33	0,00	2.820,33
Arbrat de secà	1.368,20	2.959,71	-1.591,51
Secà sense arbrat	236,36	1.024,56	-788,20
Oliverar	0,00	174,46	-174,46
Arbrat de reguiu	197,16	135,77	61,39
Reguiu sense arbrat	221,29	713,10	-491,81
Bosc	1.154,38	976,36	178,02
Garriga	298,42	499,32	-200,90
Roca despallada i carritxeres	219,00	108,10	110,90
Zona humida	-17,89	25,52	-43,41
Mar	0,00	17,79	-17,79
<b>Total</b>	<b>6.634,7</b>	<b>6.634,7</b>	<b>0</b>

**Taula 76. Eivissa. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta en hectàrees (Columnes superfície perduda – files superfície guanyada) (Font: Blázquez i Murray, 2003a).**

<b>Superfície guanyada \ Sup. Perduda</b>	<b>Pedreres i C de Golf</b>	<b>Urbans</b>	<b>Arbrat de secà</b>	<b>Secà sens arbrat</b>	<b>Oliverar</b>	<b>Arbrat de reguiú</b>	<b>Reguiú sens arbrat</b>	<b>Bosc</b>	<b>Garriga</b>	<b>Roca despullada i carritxeres</b>	<b>Zona humida</b>	<b>Mar</b>
<b>Pedreres i C. de Golf</b>	33,49	0,00	80,37	2,58	0,00	0,00	0,00	52,99	1,53	0,00	0,00	0
<b>Urbans</b>	0,00	333,94	1.372,93	400,36	0,00	13,73	283,12	498,78	264,70	135,31	25,98	17,98
<b>Arbrat de secà</b>	0,00	0,00	26.320,46	693,10	95,48	122,05	282,95	166,56	137,76	0,00	0,00	0
<b>Secà sens arbrat</b>	0,00	0,00	155,00	4.141,54	0,00	0,00	118,07	12,21	74,41	0,87	2,97	0
<b>Oliverar</b>	0,00	0,00	0,00	0,00	153,46	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0
<b>Arbrat de reguiú</b>	0,00	0,00	154,45	49,69	0,00	73,49	25,60	5,43	3,30	0,00	0,00	0
<b>Reguiú sens arbrat</b>	0,00	0,00	178,93	12,96	0,00	0,00	448,40	29,40	0,00	0,00	0,00	0
<b>Bosc</b>	0,00	0,00	904,31	49,28	78,99	0,00	0,00	18.809,20	88,87	79,01	0,00	0
<b>Garriga</b>	0,00	0,00	214,15	209,37	0,00	0,00	3,37	74,92	5.087,59	0,00	0,00	0
<b>Roca despullada i carritxeres</b>	0,00	0,00	5,53	18,61	0,00	0,00	0,00	207,82	28,42	1.451,20	0,00	0
<b>Zona humida</b>	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	920,19	0

<b>Taula 77. Formentera. Cobertes d'ocupació del sòl des de la mirada "integradora", 1956-2000</b>							
<b>(Font: Blázquez i Murray, 2003a).</b>							
<b>CLC 1</b>	<b>CLC 2</b>	<b>CLC3</b>	<b>CITTIB</b>	<b>1956 (Ha)</b>	<b>1973 (Ha)</b>	<b>1995 (Ha)</b>	<b>2000 (Ha)</b>
Superfícies artificials	Zones urbanes + zones industrials o comercials, i de transport.		Urbans	65	111	249	258
	Zones verdes artificials, no agrícoles + Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.		Pedreres i camps de golf				
<b>Total Superfícies artificials</b>			<b>Ha</b>	<b>65</b>	<b>111</b>	<b>249</b>	<b>258</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>0,81</b>	<b>1,38</b>	<b>3,10</b>	<b>3,20</b>
Zones agrícoles	Terres de conreu	Conreus herbacis de secà i altres sense arbrat	Secà sense arbrat	3.635	3.378	3.354	3.351
		Conreus herbacis de reguiu i altres sense arbrat	Reguiu sense arbrat	0	0	0	41
	Conreus permanents	Fruiters de Secà	Arbrat de secà	189	275	214	212
		Fruiters de reguiu	Arbrat de reguiu				
		Oliverar	Oliverar				
<b>Total zones agrícoles</b>			<b>Ha</b>	<b>3.824</b>	<b>3.653</b>	<b>3.567</b>	<b>3.605</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>47,48</b>	<b>45,37</b>	<b>44,30</b>	<b>44,76</b>
Zones forestals, vegetació natural i espais oberts	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc (frondoses, coníferes i mixt)	Bosc	904	905	885	878
	Espais de vegetació arbustiva o herbàcia	Vegetació esclerofil·la (Garriga)	Garriga	2.020	2.151	2.124	2.124
		Pastures naturals i espais oberts	Roca despallada i carritxeres	815	816	788	749
<b>Total zones forestals i espais oberts</b>			<b>Ha</b>	<b>3.739</b>	<b>3.873</b>	<b>3.797</b>	<b>3.751</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>46,43</b>	<b>48,09</b>	<b>47,15</b>	<b>46,58</b>
Zones humides			Zones humides	425	416	439	439
<b>Total Zones humides</b>			<b>Ha</b>	<b>424,68</b>	<b>415,59</b>	<b>439,14</b>	<b>439,14</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>5,27</b>	<b>5,16</b>	<b>5,45</b>	<b>5,45</b>
Superfícies d'aigua			Mar	0	0	0	0
<b>Total superfícies d'aigua</b>			<b>Ha</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>
			<b>Percentatge</b>	<b>0,00</b>	<b>0,00</b>	<b>0,00</b>	<b>0,00</b>
<b>Total (Ha)</b>				<b>8.053</b>			

<b>Taula 78. Formentera. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta (Font: Blázquez i Murray, 2003a).</b>			
	<b>Superfície guanyada (Ha.)</b>	<b>Superfície perduda (Has.)</b>	<b>Diferència (Has.)</b>
Pedreres i Camps de Golf	0,00	0,00	0,00
Urbans	192,55	0,00	192,55
Arbrat de secà	129,70	105,96	23,74
Secà sense arbrat	127,16	411,39	-284,23
Oliverar	0,00	0,00	0,00
Arbrat de reguiu	41,32	0,00	41,32
Reguiu sense arbrat	0,00	0,00	0,00
Bosc	46,08	71,75	-25,67
Garriga	203,38	99,66	103,72
Roca despullada i carritxeres	41,38	107,08	-65,70
Zona humida	17,89	3,43	14,46
Mar	0,00	0,19	-0,19
<b>Total</b>	<b>799,46</b>	<b>799,46</b>	<b>0,00</b>

**Taula 79. Formentera. Canvis de superfície 1956-2000 segons tipus de coberta en hectàrees (Columnes superfície perduda – files superfície guanyada)**  
**(Font: Blázquez i Murray, 2003a).**

<b>Sup. Perduda</b>	<b>Pedreres i C. de Golf</b>	<b>Urbans</b>	<b>Arbrat de secà</b>	<b>Secà sens arbrat</b>	<b>Oliverar</b>	<b>Arbrat de reguiu</b>	<b>Reguiu sens arbrat</b>	<b>Bosc</b>	<b>Garriga</b>	<b>Roca despullada i carritxeres</b>	<b>Zona humida</b>	<b>Mar</b>
<b>Superfície guanyada</b>												
<b>Pedreres i C. de Golf</b>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<b>Urbans</b>	0	65,34	10,07	57,83	0	0	0	35,54	72,43	16,49	0	0
<b>Arbrat de secà</b>	0	0	82,67	129,70	0	0	0	0,00	0,00	0,00	0	0,19
<b>Secà sense arbrat</b>	0	0	92,22	3.223,69	0	0	0	11,66	22,41	0,87	0	0
<b>Oliverar</b>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<b>Arbrat de reguiu</b>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<b>Reguiu sens arbrat</b>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	41,32	0	0
<b>Bosc</b>	0	0	0	18,94	0	0	0	832,00	0,40	26,74	0	0
<b>Garriga</b>	0	0	4	190,60	0	0	0	0,92	1.920,47	8,19	0	0
<b>Roca despullada i carritxeres</b>	0	0	0	14,32	0	0	0	23,63	0	707,91	3,43	0
<b>Zona humida</b>	0	0	0	0	0	0	0	0	4,42	13,47	421,25	0
<b>Mar</b>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,06

### **11.3.2. Estimació del creixement potencial de la coberta artificial per usos turístic-residencials.**

A partir de diferents regulacions plasmades en diversos planejaments es pot estimar aproximadament la superfície urbano-artificial que es podria afegir a la ja existent al 2000. Entre aquests planejaments tendríem els corresponents als plans directores de les principals infraestructures de transport de connexió amb l'exterior, ports i aeroports, i sobretot els plans territorials insulars (PTI) que fixen el sostre de sòl urbanitzable que es pot afegir al ja existent.

#### *11.3.2.1. Creixement de sòl urbà i urbanitzable potencials.*

Les Directrius d'Ordenació Territorial (DOT) (Llei 6/1999, de les Directrius d'Ordenació Territorial de les Illes Balears i de mesures tributàries, BOIB de 17 d'abril de 1999), s'aprovaven 12 anys després de la Llei d'Ordenació del Territori (LOT) (Llei 8/1987 d'1 d'abril, d'Ordenació Territorial de les Illes Balears, BOIB de 23 d'abril de 1987)<sup>36</sup>, una llei marc que establia les figures de planificació supramunicipal jerarquitzades que quedà aprovada però "aletargada". Les DOT havien de ser el marc normatiu a partir del qual s'havien de formular els plans sectorials (Plans Directores Sectorials) i/o integrals (Plans Territorials Parcials). Rullan (1999:435) senyalava que "plantejades i anunciades com la Constitució del territori, les DOT no han aconseguit el consens necessari que les hagués fet mereixedores de tal qualificació".

Les DOT s'aprovaren 14 dies més tard que la Llei General Turística (LGT) (Llei 2/1999 de 24 de març, General Turística de les Illes Balears, BOIB d'1 d'abril de 1999) i a un mes de les eleccions autonòmiques. Aquesta premura, després d'un lapse com s'ha dit de 12 anys respecte de la LOT, va respondre a les pressions de la societat civil, que culminaren en les manifestacions organitzades pel GOB a Mallorca, Menorca i Eivissa sota el lema "No més urbanitzacions" del 12 de novembre del 1998 (30 mil persones a Palma, 15 mil a Eivissa i 15 mil a Maó) i la preparació d'una Iniciativa Legislativa Popular per part del GOB. Les DOT s'apropien de l'efecte reclassificador de sòl urbanitzable en sòl rústic de la revisió del PGOU de Calvià, l'any 1996, que afectà 1600 Ha, i de la moratòria urbanística decretada pel Consell Insular de Mallorca (governat pel Pacte de Progrés –UM, PSOE, PSM) que afectava a 77 sòls urbanitzables (2200 Ha). Aquella decisió presa al Consell Insular de Mallorca, enraria la situació interadministrativa entre un Consell governat per UM, PSOE i PSM (amb el suport d'EU) i un Govern Balear governat pel PP, amb el tema urbanístico-territorial com a eix de la política institucional balear, però també dels principals conflictes sociopolítics més enllà de les institucions i allà on s'asseuen els principals interessos crematístics insulars, per tant del poder. Acte seguit, el Govern (PP) aprovà al Parlament una "contramoratòria", tot anul·lant la del Consell.

Amer (2006:126) descriu com "la principal oposició a aquestes mesures de protecció territorial (les DOT) no vénen de sectors empresarials com els constructors, sinó del mateix Partit Popular. Un important sector del PP, en què s'inclou Gabriel Cañellas, es mostra contrari a la proposta de les Directrius. El principal escull és la proposta d'establir una franja de protecció de la costa de 500 metres. Cañellas renuncia al seu escó per no haver de votar a favor de les DOT". Les tensions dins les drete político-empresarial de les Illes, personalitzades en la figura de Gabriel Cañellas, quedaren reflectides en l'aprovació de les DOT. Una llei que havia restat dins d'un caixó durant tot el temps que Cañellas (polític i empresari) havia estat president de la CAIB.

Aquesta segona moratòria va ser recollida a la disposició dotzena de les DOT segons la qual es reclassificaven automàticament com a sòl rústic els terrenys d'ús residencial, turístic o mixt classificats com: sòl urbanitzable no programat als PGOU amb vigència superior a 12 anys; sòl urbanitzable o apte per a la urbanització que no tinguin projecte d'urbanització, que formin un nucli aïllat o que s'ubiquin a l'interior de les Àrees de Protecció Territorial (APT) (franja de 500 m del límit interior de la ribera de mar a Mallorca, Menorca i Eivissa i de 100 m a Formentera); sòl urbanitzable programat on s'incompleixin els terminis establerts sense que

<sup>36</sup> L'any 2000 es modificà la Llei d'Ordenació Territorial (Llei 14/2000, de 21 de desembre, d'ordenació territorial). Aquesta modificació atorgava als Consells Insulars les competències en matèria d'ordenació del territori i aquests s'havien d'encarregar de l'elaboració dels Plans Territorials Insulars. Les transferències es feren efectives mitjançant la Llei 2/2001, de 7 de març, d'atribució de competències als consells insulars en matèria d'Ordenació del Territori.

hagin iniciat la tramitació del planejament parcial; i sòl apte per a la urbanització que tengui una vigència igual o superior a 4 anys on no s'hagi iniciat la tramitació del pla parcial. Aquesta reclassificació recull part de la moratòria del Consell, encara que Rullan (1999) apunta que és de menor incidència en la franja costanera que la primera i, a més, aquesta reclassificació que afectava a unes 4500 Ha contenia gran part del ja adoptat per part del Consell al 1998 i per la modificació del PGOU de Calvià al 1996 (Rullan, 2007a). Rullan (1999, 2007a) apunta com la reclassificació de 4500 Ha fou l'element "mediàtico-sostenibilista" de les DOT del primer govern de Jaume Matas (PP), segons el qual se suposava que en aquelles hectàrees hi cabien uns 2,3 milions de places (uns 760 mil habitatges) i d'aquesta manera es reduïa el sostre edificatori potencial de 4 milions de places (1,3 milions d'habitatges) a 1,7 milions de places (uns 560 mil habitatges). Emperò, Rullan (2007a) fa constar com, en cas d'acollir aquelles 4500 Ha els 2,3 milions de places reclassificades, l'edificabilitat hauria de ser equivalent a 519 places/Ha (o 170 habitatges/Ha) la qual cosa seria difícilment assolible ja que d'acord amb el Diagnòstic de les DOT (Taller de Idees 1997:196) les densitats mitjanes en aquests sòls eren d'un 60 places/Ha (o 20 habitatges/Ha). Així, resultaria que les 4500 Ha reclassificades permetien descarregar una pressió immobiliària de 270 mil places (o uns 90 mil habitatges).

*a) El nou sòl urbanitzable.*

Les DOT, a més, a l'article 33 estableixen els sostres de creixement de la taca urbana que en el cas de Mallorca, Eivissa i Formentera poden ser del 10% del sòl urbà i urbanitzable amb pla parcial aprovat al 1999. En canvi, a Menorca que s'havia mantingut al marge de la devoració urbano-turística salvatge de les altres illes, se'ls hi ofería (per compensar el seu retard destructor) un 12% de creixement de la taca urbana. Les noves taques urbanes s'han de localitzar a les àrees de transició (AT), que conformen una orla periurbana de 500 m, com a màxim, al voltant dels nuclis urbans existents el 1999. Aquests sostres de creixement urbanístic havien de ser distribuït entre els municipis pels Plans Territorials Insulars, que es determinaven per un horitzó temporal de 10 anys. L'article 33 de les DOT deixa clar que aquests increments de sòl classificat com urbanitzable o apte per a la urbanització no inclouen les superfícies destinades a grans equipaments. Així doncs, les superfícies comercials, els centres hospitalaris, els centres universitaris, els polígons industrials, els centres d'oci, els parcs temàtics i un llarg etcètera no computen en aquell increment que estableix l'article 33 DOT. Totes aquestes actuacions sobre el territori quedarien sotmeses, tal com estableix el títol II (articles 56-78 de les DOT) sobre sistemes d'infraestructures i equipaments, a les respectives polítiques sectorials materialitzades en els plans directors sectorials.

L'aplicació dels increments potencials de superfície artificial per usos residencials, turístics o mixts previstos a les DOT donava, a partir de les superfícies de sòl urbà i urbanitzable amb pla parcial aprovat al mes d'abril de 1999, un total de 2,7 mil Ha de sòl a afegir a la taca urbano-artificial de les Balears. Aquests increments de sòl potencialment artificialitzable es distribuïen de la següent manera: 1,89 mil Ha a Mallorca, 439,18 Ha a Menorca, 356,04 Ha a Eivissa i 13,45 Ha a Formentera.

<b>Taula 80. Els increments de sòl urbà a partir de l'aplicació de l'article 33 de les DOT</b>			
<b>(Font: Ferrer, 2001)</b>			
	<b>Sòl Urbà (abril 1999) (Ha)</b>	<b>Sòl Urbanitzable amb Pla Parcial aprovat (abril 1999) (Ha)</b>	<b>Increment DOT (Ha)</b>
Mallorca	15.580	3.361,80	1.894,18
Menorca	2.589,22	1.070,63	439,18
Eivissa	2.616,74	943,63	356,04
Formentera	129,30	5,18	13,45
<b>Balears</b>	<b>20.915,26</b>	<b>5.381,24</b>	<b>2.702,85</b>

Tal com estableixen les DOT, no serà fins a l'aprovació dels Plans Territorials Insulars que els ajuntaments podran classificar el sòl. Però la disposició transitòria quarta de les DOT s'establia la possibilitat que els ajuntaments classificassin una part del potencial que els hi

permetia les Directrius<sup>37</sup>, sempre a compte del còmput total. En qualsevol cas, aquests nous creixements s'han de materialitzar en les orles periurbanes i per tant no podran crear nous nuclis aïllats.

Entre el 2003 i el 2005 s'han aprovat els PTI (Plans Territorials Insulars) de les diferents illes de l'arxipèlag. El **Pla Territorial de Menorca**, aprovat el 25 d'abril de 2003, impulsat en el si d'una societat molt conscient de la riquesa ecològica de la seva illa i de la preservació de la cultura pròpia, respon a criteris de caire sostenibilista. No de bades, el procés i resultat final del PTI menorquí és notablement diferent al de les altres illes<sup>38</sup>. Aquest PTI va ser elaborat per part del Consell Insular de Menorca, presidit per Joana M. Barceló (PSOE) i en el que diferents geògrafs hi jugaren un important paper, ja fos des de la vessant tècnica (Rafael Mata Olmo o Josep Manchado), com des de la política (Joana M. Barceló i Maria Lluïsa Dubon). Entre les particularitats d'aquest PTI cal destacar: en primer lloc, que respecte de l'increment potencial del 12% que permetien les DOT a Menorca i que suposava un increment de sòl artificial urbà d'unes 439,18 Ha que seria equivalent a unes 43918 places, el PTI estableix un increment potencial de 10749 places que ocuparien (depenent de la densitat escollida) entre 102 Has (23% de l'atorgat per les DOT) i 179 Has (41% de l'atorgat per les DOT) (Bauzà, 2006).

**Taula 81. Distribució dels creixements de sòl urbà a nivell municipal (Font: CIME, 2003a; CIME, 2003b).**

	Habitatges	Densitat mínima (Habitatge/Ha)	Ocupació màxima (Ha)	Densitat màxima (Habitatge/Ha)	Ocupació mínima (Ha)
Alaior	465	20	23,25	30	15,50
Ciutadella	1.021	20	51,05	40	25,53
Es Castell	347	20	17,35	30	11,57
Ferrerries	256	20	12,8	30	8,53
Maó	1.007	20	50,35	40	25,18
Es Mercadal	176	20	8,8	30	5,87
Es Migjorn Gran	79	20	3,95	30	2,63
Sant Lluís	232	20	11,6	30	7,73
<b>Menorca</b>	<b>3.583</b>		<b>179,15</b>		<b>102,53</b>

El Pla Territorial de Menorca, a més de reduir la potencialitat de creixement urbanístic que oferien les DOT, adopta tota una sèrie de mesures per tal de reduir la pressió urbanística en sòl ja classificat, especialment a les zones turístiques. Per una banda, redueix el nombre de places turístico-residencials potencials de 80 mil a 20 mil, que quedaven en els sòls urbanitzables de les zones turístiques i que es trobaven en una situació menys desenvolupada de planejament i/o mancades de serveis (Dubon, 2006). A més, s'estableixen uns ritmes màxims d'edificació en les zones turístiques amb l'adopció d'un sistema de quotes anuals per a la construcció d'habitatges unifamiliars (Rullan, 2007a), tot prohibint la construcció d'apartaments. Els dos primers anys de vigència del PTI es podrien sol·licitar un màxim de 1052 places i en els següents un total de 858 places anuals. En cas de no arribar al màxim establert, aquelles places es "perden", en el sentit que no són acumulables als anys posteriors. El Pla Territorial de Menorca, a més establia la possibilitat de construir un màxim de 600 places hoteleres anuals (no acumulables).

<sup>37</sup> En concret els ajuntaments podien classificar fins a l'entrada en vigor dels PTI i a partir de l'entrada en vigor de les DOT el menor resultat d'aplicar: el 3% del sòl urbà existent (abril 1999); el 2% del sòl urbà més l'urbanitzable o apte per urbanitzar a l'entrada en vigor de les DOT (abril 1999).

<sup>38</sup> El 16 d'octubre de 2000, el Ple del Consell Insular va aprovar unes Normes Territorials Cautelars (ampliades l'1 d'agost de 2002). Aquesta moratòria, a diferència de les de les altres illes, va tenir continuïtat en la posterior redacció del Pla Territorial Insular. És a dir, el PTI mantén certa coherència amb les moratòries que el precediren.



<b>Taula 82. Programació de places d'allotjament a les zones turístiques (Font: Pla Territorial de Menorca, art.41).</b>		
	<b>Places d'allotjament anuals (2 primers anys)</b>	<b>Places d'allotjament durant els següents anys de vigència del pla</b>
Alaior	109	89
Ciutadella	271	221
Es Castell	28	23
Es Mercadal	281	229
Es Migjorn Gran	12	10
Ferrerries	22	18
Maó	156	127
Sant Lluís	173	141
<b>Total</b>	<b>1.052</b>	<b>858</b>

El **Pla Territorial de Mallorca** fou el segon en aprovar-se, després de prop de dos anys d'esborranys i disputes polítiques entre els principals partits polítics que formaven el conegut Pacte de Progrés (PSOE, UM, PSM, EU-EV). El pacte polític establert entre el PP i UM després de les eleccions del maig de 2003 va permetre desembossar els problemes que suscitava el Pla Territorial de Mallorca, i finalment el Consell Insular de Mallorca, presidit per Maria Antònia Munar (UM) l'aprovà el 13 de desembre de 2004, amb el suport del PP.

El Pla Territorial de Mallorca va estar precedit per dues moratòries urbanístiques: "Norma Territorial Cautelar per la qual s'adopten mesures provisionals per assegurar la viabilitat i efectivitat del Pla Territorial de Mallorca" (aprovada definitivament pel Ple del Consell Insular de Mallorca el 25/10/2000, BOIB núm.132 ext. de 28/10/2000) i una altra "Norma Territorial Cautelar per la que s'adopten mesures provisionals per assegurar la viabilitat i efectivitat del Pla Territorial Insular de Mallorca" (aprovada inicialment pel Ple del Consell Insular de Mallorca el 26/07/2001, BOIB núm.90 de 28/07/2001). Aquestes moratòries incidien en dos aspectes que es consideraren claus per redirigir les lògiques urbanístiques cap a un "refredament" de la seva vigència i potencialitat. Per una banda, aturar aquells sectors urbanitzables sobredimensionats i sense equipaments ni serveis a zones turístiques –una mena de "cèdules dorments urbanístiques"–. I per una altra, aturar la construcció de nous edificis plurifamiliars, excepte els de protecció oficial, en tota una sèrie de municipis de Mallorca.

Finalment, el Pla Territorial de Mallorca no donà continuïtat a l'esperit d'aquelles dues normes –reclassificar els "falsos urbans" i redimensionar densitats– i tan sols a la disposició addicional quarta del PTI es contempla la reclassificació a rústic d'alguns sectors de sòl urbà i urbanitzable de: Son Coll (Port des Canonge), Cala Tuent (Escorca), Sant Elm (Andratx), Colònia de Sant Pere (Artà), Bens d'Avall (Sóller) i Es Pujol (Santanyí). També es modifiquen els usos, aprofitaments i tipologia dels sectors de: sa Pleta de sa Ràpita (Campos), Pas de Vallgonera i Son Granada –Las Palmeras– (Llucmajor) i Punta Reina (Manacor). En canvi, molts dels sectors de "falsos" urbans i/o urbanitzables que suposadament havien de passar a ser classificats com a rústics, són o bé deixats en la mateixa situació o bé passaren a formar part de les ART (Àrees de Reconversió Territorial). El GOB (28/02/2004) proposà la reclassificació de 56 sectors, que en molts de casos malgrat la seva classificació (urbana o urbanitzable) eren espais d'alt valor ecològic. Per exemple les zones humides de l'Ullal (Pollença) i Ses Fontanelles (Palma), o en la zona litoral de la Serra de Tramuntana (Cala Carbó a Pollença, Muleta a Sóller), etc.

El Pla Territorial de Mallorca estableix un potencial creixement de sòl classificat (urbà o urbanitzable) de 1491 Ha, el que suposa que en comptes de les 1894 Ha que possibilitava l'aplicació del 10% d'increment de les DOT sobre els sòls urbans i urbanitzables ordenats, la nova superfície urbana a afegir a l'existent entre 2004-2014 seria del 7,8%. Un 21,2% inferior al que permetien les DOT. Aquests nous sòls es distribueixen entre els sòls corresponents a ART (Àrees de Reconversió Territorial) i Reserves Dotacionals del POOT (Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística) amb unes 683 Ha i per nous creixements urbans no lligats a les àrees de reconversió territorial que s'hauran de localitzar en les AT (Àrees de Transició).

**Taula 83. Creixement potencial segons el Pla Territorial de Mallorca (Font: Consell Insular de Mallorca, 2004).**

	<b>ART/R-D (Àrees de Reconversió Territorial/Reserva i Dotacional POOT) (Ha)</b>	<b>Creixement No Vinculat (Ha)</b>	<b>Total (Ha)</b>
Alaró	0	10,3	10,3
Alcúdia	39	10,19	49,19
Algaida	0	10,31	10,31
Andratx	4,96	0,82	5,78
Ariany	0	3,95	3,95
Artà	0,17	10,22	10,39
Banyalbufar	0	0,78	0,78
Binissalem	0	15,01	15,01
Búger	0	2,45	2,45
Bunyola	0	15,61	15,61
Calvià	99,06	31,04	130,1
Campanet	0	8,06	8,06
Campos	77,62	19,06	96,68
Capdepera	24,04	10,96	35
Consell	0	8,86	8,86
Costitx	0	1,91	1,91
Deià	0	1,79	1,79
Escorca	0	2,8	2,8
Esporles	0	8,93	8,93
Estellencs	0	0,51	0,51
Felanitx	7,13	24,03	31,16
Fornalutx	0	0,6	0,6
Inca	10	38,24	48,24
Lloret	0	2,18	2,18
Lloseta	0	11,43	11,43
Llubí	0	8,46	8,46
Llucmajor	109,84	18,89	128,73
Manacor	16,89	37,43	54,32
Mancor	0	3,35	3,35
Maria	0	7,36	7,36
Marratxí	37	24,16	61,16
Montuiri	0	9,09	9,09
Muro	10,75	15,39	26,14
Palma	111,67	211,53	323,2
Petra	0	9,15	9,15
Pollença	22,1	20,61	42,71
Porreres	0	15,34	15,34
Puigpunyent	0	1,87	1,87
Sa Pobla	0	36,77	36,77
Sant Joan	0	8,46	8,46
Sant Llorenç	21,34	10,21	31,55
Santa Eugènia	0	4,29	4,29
Santa Margalida	24,87	7,64	32,51
Santa Maria	0	14,04	14,04
Santanyí	17,87	22,06	39,93
Selva	0	7,02	7,02
Sencelles	0	7,17	7,17
Ses Salines	6,67	4,73	11,4

Sineu	0	10,64	10,64
Sóller	9,57	18,1	27,67
Son Servera	32,63	13,45	46,08
Valldemossa	0	2,26	2,26
Vilafranca	0	8,73	8,73
<b>Mallorca</b>	<b>683,18</b>	<b>808,24</b>	<b>1.491,42</b>

De totes les propostes del Pla Territorial de Mallorca, les Àrees de Reconversió Territorial (ART) són les que més polèmica han suscitat. Darrera l'aparent neutralitat urbanística de les 808 Ha del nou creixement urbà a ubicar en les àrees de transició dels nuclis urbans, les 683 Ha de les àrees de reconversió territorial comportaven una major dosi d'arbitrarietat urbanística. Aquesta figura s'introdueix a les DOT (Capítol 7) per recuperar espais degradats i reconvertir-los mitjançant Plans de Reconversió Territorial o Projectes de Millora Territorial. Però a la pràctica, tal com senyala Artigues (2006:142), són "una figura de planejament aquesta de les ART que actualment està donant peu a la pràctica de "l'urbanisme a la carta"". En el Pla Territorial de Mallorca s'inclouen dos tipus d'ART, les d'actuació directa i les d'actuació diferida, que es diferencien fonamentalment en que les primeres requereixen una adaptació parcial del planejament municipal sense la necessitat que aquest s'adapti al Pla Territorial, mentre que les segones requereixen incorporar-les al plantejament municipal en el moment de la seva adaptació al Pla Territorial.

Les ART d'actuació directa del Pla Territorial de Mallorca es caracteritzen per ser:

1. Una sèrie d'actuacions en espais naturals:
  - a. Valorització i restauració ecològica i ambiental dels ANEI de: Serra de Tramuntana, Barranc de Son Gual, Barranc de Son Xorrigo, Massís de Randa i Na Borges.
  - b. Connector paisatgístic lineal Na Borges i Massís de Randa.
2. L'adequació ambiental de l'entorn de la cimentera de Lloseta.
3. Altres 7 àrees i elements singulars urbano-turístiques i que han estat motiu de forta polèmica en ser objecte de diferents transvassaments dels aprofitaments d'altres indrets de l'illa. Aquestes són les que a continuació es detallen a la taula 84.

<b>Taula 84. Les ART directes (Font: Pla Territorial de Mallorca. Àrees de Reconversió Territorial, 2004 a <a href="http://www.conselldemallorca.net/platerritorial">www.conselldemallorca.net/platerritorial</a>, visitat agost 2007) .</b>								
<b>ART</b>	<b>DE</b>			<b>A</b>			<b>Increment places %</b>	<b>Projecte</b>
	<b>Nom</b>	<b>Reducció de sòl</b>	<b>Places de baixa</b>	<b>Nom</b>	<b>Nou sòl de creixement</b>	<b>Places d'alta</b>		
Cala Carbó - L'Ullal (Pollença)	Cala Carbó (9,08 Ha)	9,08 Ha	1.634,4	L'Ullal (10,71 Ha)	10,71 Ha	1.927,8	17,95%	Transvasament dels aprofitaments urbanístics de Cala Carbó a l'Ullal (zona humida)
Antiga Central Tèrmica d'Alcúdia				Central tèrmica d'Alcúdia (9,08)				Reconversió de la zona en parc empresarial i serveis.
Hotel Don Pedro (Cala Sant Vicenç - Pollença), Hotel Rocamar (Sóller), Sa Ràpita (Campos)	Cala Sant Vicenç (0,36 Ha) Port de Sóller (0,92 Ha)	1,28 Ha	Hotel Don Pedro (248 places) Hotel Rocamar (156 places donades de baixa al 2002)	Sa Vinyola (Sa Ràpita) Àrea 1 (4,22 Ha) Àrea 2 (20,63 Ha) Àrea 3 (17,62 Ha)	42,47 Ha	Àrea 1 (515 places turístiques) Àrea 2 (1.078 places turístiques) Àrea 3 (702 places residencials)	468%	Transvasament dels aprofitaments urbanístics del Don Pedro i Hotel Rocamar a Sa Vinyola (Sa Ràpita)
Bonaire (Alcúdia) - AS6 (Alcúdia)	Urbanització "Pinares" (5,15 Ha)	5,15 Ha	Sense dades	AS6 (Port d'Alcúdia) (14,68 Ha)	14,68 Ha	Sense dades		Transvasament dels aprofitaments urbanístics de la urbanització Los Pinares (La Victòria) cap al sector AS6 del Port d'Alcúdia (70% per usos hotelers, 30% per comercial serveis i usos esportius privats)
Sa Ràpita Est (Campos)	Son Durí. Antiga vaqueria			Sòl Urbanitzable (35,28 Ha) Sòl rústic (14,62 Ha)	49,9	2.116,8		Es converteix una part (zona 1) on hi havia una vaqueria en centre d'interpretació de l'ANEI del Salobrar i es delimiten dues zones més, Zona 2 per habitatges plurifamiliars i Zona 3 per usos turístic hotelers.

Capítol 11. La transformació de les cobertes del sòl des de diferents mirades.

Son Crever (Marratxí) - UA8 i AS16 (Alcúdia)	UA8 (Urbanitzable del Port d'Alcúdia) (23,44 Ha) AS16 (sòl rústic pendent de resolució judicial) (18,28 Ha)	41,72	1.406,4	Son Crever (32 Ha)	32	3.600	155,90%	Transvasament dels aprofitaments de la UA8 (Port d'Alcúdia) que segons el PGOU havia de destinar-se a esponjament i l'AS16 (Sòl rústic pendent de resolució judicial) a la finca rústica de Son Crever (Marratxí). Constitueix un nucli urbà aïllat.
Arenal Directa (Llucmajor)				Zona 1 (2,08 Ha) Zona 2 (14,84 Ha)	16,92	1.011		Rehabilitació de la via del traçat del tren, cessió d'edificis per ús públic i urbanització. Acabar la façana posterior del nucli vell de s'Arenal i de Son Verí Nou.
<b>Total</b>		<b>57,23</b>	<b>3.444,8</b>		<b>166,68</b>	<b>10.950,6</b>		

Les 7 ART directes corresponents a àrees i elements singulars suposen en la major part dels casos classificar nou sòl urbà o urbanitzable que s'alimenta del fet de transvasar els aprofitaments ("desaprofitats" en alguns casos) d'urbanitzables d'altres indrets de l'illa. Tots els casos podrien qualificar-se com "estranyos". Entre d'altres, podríem destacar el resultat de traslladar les places hoteleres de l'Hotel Don Pedro (Pollença) que s'hauria d'esbucar –sense coneixement del seu propietari– i les de l'Hotel Rocamar (Port de Sóller) –donat de baixa al 2002– cap a Sa Vinyola (Sa Ràpita, Campos). Una altra ART que presenta seriosos dubtes és la formada pels dos sectors de sòl urbanitzable suspesos a d'Alcúdia (UA8 i AS16) que en un primer moment s'havien de traslladar al Secar de la Real (Palma de Mallorca), tal com apareix a l'avanç del PTM del febrer de 2004. Després del conflicte territorial, arran de fer-se pública la decisió d'ubicar l'hospital de referència a Son Espases (junt al monestir de la Real), es va decidir canviar aquella zona per la de Son Crever al terme municipal de Marratxí. Aquesta zona (Son Crever), frega l'incompliment de l'esperit i la lletra de les DOT, ja que recau en un sòl rústic aïllat (entre l'autopista d'Inca i el centre comercial Alcampo), amb just un cantó en contacte amb la urbanització d'Es Garrovers. Per una altra banda, l'Associació de Veïnats, Comerciants i Amics de S'Arenal i l'Associació de Veïnats Bellavista (S'Arenal) presentaren un contenciós administratiu davant del TSJB (Tribunal Superior de Justícia de Balears) contra de l'ART de S'Arenal que preveu traslladar hotels i esponjar habitatges particulars (Adrover, 13/04/2005). En el cas de les ART de sa Ràpita –Sa Vinyola i Son Durí– es va denunciar el fet que en aquelles zones de futura expansió urbana s'hi trobaven quatre jaciments talaiòtics i pretalaiòtics de gran rellevància (Bosch, 4/09/2005).

Figura 11. ART de Son Crever (Marratxí) (Font: Pla Territorial de Mallorca. Àrees de Reconversió Territorial, 2004: pp.92-93 a [www.conselldemallorca.net/platerritorial](http://www.conselldemallorca.net/platerritorial), visitat agost 2007) .



Figura 12. Protesta del GOB a l'aprovació del PTM (desembre 2004)

Les dues ART més controvertides foren eliminades. Una es corresponia al transvasament de les places hoteleres d'un hotel del Port de Sóller (Vistamar - Brisas) que s'havia d'esbucar cap a la finca de Son Massot (Calvià), on s'havien d'aixecar 395 habitatges. En aquest cas, es varen destapar tractes de favor cap a una família-empresa important dels mitjans de comunicació (Grup Serra) i donà lloc al que periodísticament es va batejar com la *pilotada de Son Massot*. La segona ART descartada proposa esbucar l'estructura d'un hotel a Son Castellot (Calvià), que hauria d'haver donat pas a una urbanització de 250 habitatges a ses Planes (Palmanova) (Artigues, 11/12/2004; Eza, 14/12/2004; Eza,

8/05/2005).

L'aplicació de les ART directes i en especial les corresponents a elements singulars varen ser objecte de crítica per part del principal grup ecologista (GOB), de col·legis

professionals (Col·legi d'Arquitectes i Col·legi de Geògrafs) i dels partits polítics en l'oposició (PSOE, PSM, EU-EV) en el moment d'aprovar-se el pla al 2004. Així, el Col·legi d'Arquitectes expressava que "els canvis són una "excusa" per urbanitzar" (Manso i Bosch, 19/08/2005). El mes de desembre de 2007, la Fiscalia Anticorrupció de les Balears va interposar una denúncia per presumptes delictes de tràfic d'influències i de prevaricació vinculats a les ART (Àrees de Reconversió Territorial) del Pla Territorial de Mallorca (Armendáriz i Mestre, 14/12/2007). La presumpta trama de corrupció, vinculada als instruments urbanístics exposats (ART), podria afectar a polítics del PP i UM, responsables de l'aprovació del PTM, a coneguts empresaris del sector immobiliari de les Illes, i també a alts funcionaris o tècnics que participaren en la redacció del PTM<sup>39</sup>. Els fiscals anticorrupció han quantificat les plusvàlues vinculades a les ART investigades en uns 297 milions d'euros, arran de la conversió de rústic a urbà (Armendáriz i Mestre, 19/04/2008)<sup>40</sup>.

Les ART diferides no estaven tan detallades en el Pla Territorial de Mallorca, i en qualsevol cas no presentaven les dosis de discrecionalitat i controvèrsia que les dels elements singulars d'aplicació directa. Entre les ART diferides es poden distingir les següents: àrees degradades en els límits municipals (connexió Palma – Marratxí; connexió Son Servera – Sant Llorenç); operacions estratègiques en els tres nodes territorials de l'illa (façana d'Inca, façana de Manacor, reconversió de la Via de Cintura de Palma); centres històrics degradats (Palma, Inca, Manacor); ART en zones POOT preferents (taula 85). Convé destacar el fet que en cas d'adaptar-se els PGOU al Pla Territorial de Mallorca amb la inclusió d'aquestes ART es podran comptabilitzar 472 Ha noves de sòl classificat urbà o urbanitzable; i de les 12,1 mil places que es donarien de baixa fruit dels intercanvis i/o trasllats d'aprofitaments edificatoris, es podria passar a un nombre de 24,2 mil places. És a dir, la duplicació exacta de les primeres.

ART	Lloc	Nou creixement (Ha)	Places de baixa	Places noves	Increment places
ART Cala Major	Marivent, Cala Major, Cas Català	76,33	229	458	100
ART Palmanova, Magalluf i Portals Vells	Palmanova, Magalluf i Portals Vells	49,23	1.477	2.954	100
ART Santa Ponça	El Toro, Santa Ponça, Costa de la Calma	19,53	586	1.172	100
ART Peguera	Peguera, Cala Fornells	25,6	768	1.536	100
ART Port de Sóller	Port de Sóller	9,56	287	574	100

<sup>39</sup> El jutge del cas ha citat com imputats als que foren en la legislatura 2003-2007: Conseller d'Ordenació del Territori del Consell Insular de Mallorca, Bartomeu Vicens (UM), i Conseller de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears, Jaume Font (PP). Així mateix, també s'han imputat dos coneguts empresaris, el president del RCD Mallorca i propietari del Grup Empresarial Drac ([www.drac.es](http://www.drac.es)), Vicenç Grande, i Mateu Sastre del grup immobiliari Ibercon ([www.ibercon.es](http://www.ibercon.es)) (Armendáriz i Manso, 25/04/2008). La gestió de Vicens dins Ordenació del Territori del Consell de Mallorca va estar banyada d'un altre conflicte que ha trascendit en els jutjats, com és el nomenat cas Can Domenge, denunciat per J.L. Nuñez i Navarro, segons el qual podria haver-se adjudicat de manera fraudulenta el concurs per construir en aquesta parcel·la de Palma, propietat del Consell i que fou adjudicada a la UTE formada per Sacresa-Terrenos y Promociones S.L. i Construcciones Pedro Ferrá Tur. A més, Bartomeu Vicens ha estat imputat en la querella de la fiscalia anticorrupció en el Cas Son Oms de presumptes cobraments de suborns que sumarien uns 1,2 milions d'euros, per la requalificació d'uns terrenys rústics al costat de l'aeroport de Son Sant Joan en industrials. Els presumptes delictes podrien ser els de: tràfic d'influències, estafa, falsat documental, suborns, etc. Junt amb Vicens, la querella de la fiscalia ha imputat també al que fou president del Parlament Balear, Maximilià Morales; la dona de B. Vicens, Antònia Martorell; l'empresari-advocat, Jaume Montis; Elisabet Diéguez com a testaferra; l'empresari Bernat Febrer; i l'empresari Miquel Munar i Munar. Aquest darrer és també el marit de Maria Antònia Munar qui ha estat presidenta del Consell Insular de Mallorca (1995-2007), presidenta d'UM (Unió Mallorquina) entre 1990 i 2007 i del Parlament Balear (2007- ) (Armendáriz i Mestre, 30/05/2008; Armendáriz i Mestre, 31/05/2008; Armendáriz i Mestre, 5/06/2008 ).

<sup>40</sup> El juny de 2010 es va aprovar una primera modificació del Pla Territorial Insular de Mallorca, en la que destaca la reclasseficació de la zona d'es Guix (Escorca), tot impeding la seva urbanització (Acord del Ple del Consell Insular de Mallorca, adoptat en sessió de data 3 de juny de 2010, mitjançant el qual s'aprova definitivament la modificació número 1 del Pla Territorial Insular, BOIB núm.90, 15/06/2010) i el febrer de 2011 s'aprovà la segona modificació del PTI segons la qual s'eliminaven les Àrees de Reconversió Territorial i es creaven 5 Àmbits d'Intervenció Paisagística (AIT) (Acord del Ple del Consell Insular de Mallorca, d'aprovació definitiva de la 'Modificació número 2 del Pla territorial insular de Mallorca, BOIB. Núm.18 Ext., 4/02/2011). El novembre de 2010 el jutge arxivà les diligències del cas Pla Territorial de Mallorca. Els fiscals varen concloure que les Àrees de Reconversió Territorial eren un clar exemple d'urbanisme a la carta i hagueren de sol·licitar l'arxivament del cas degut a que no pogueren aclarir qui subministrà informació privilegiada. No obstant això, l'auto no acceptà el sobreseïment lliure, sol·licitat per la defensa, ja que el jutge entenia que no es podien descartar definitivament la comissió dels fets o delictes denunciats (Armendáriz, 3/11/2010; Armendáriz, 4/11/2010).

ART Cala Sant Vicenç	Cala Sant Vicenç	2,36	71	142	100
ART Can Picafort	Can Picafort	24,86	746	1.492	100
ART Cala Ratjada	Sa Font de sa Cala, Es Carregador, Sa Pedruscada, Platja de Son Moll, Cala Ratjada, Cala Agulla	21,76	653	1.306	100
ART Cala Bona	Cala Bona, Son Servera, Sant Llorenç	35,43	1.063	2.126	100
ART S'Illot	Sa Coma, S'Illot, Cala Moreia	12,56	377	754	100
ART Cala d'Or	Cala Ferrera, Cala Serena, Cala Esmeralda, Cala Llonga, Cala Gran	15,2	456	912	100
ART Can Pastilla - Palma	Platja de Palma - Can Pastilla	87,26	2.618	5.236	100
ART s'Arenal - Lluçmajor	s'Arenal - Lluçmajor	92,68	2.781	5.562	100
<b>Total</b>		<b>472,36</b>	<b>12.112</b>	<b>24.224</b>	<b>100</b>

El darrer Pla Territorial Insular en aprovar-se ha estat el de les illes **Pitiüses** (aprovació definitiva del 21/03/2005, BOIB núm.50 de 31 de març de 2005) que derogà tres normes territorials cautelars aprovades pel Govern de les Illes Balears<sup>41</sup> i el Consell Insular d'Eivissa i Formentera<sup>42</sup> en temps del Pacte de Progrés (1999-2003) a ambdues institucions, i que perseguien introduir mecanismes de "racionalització" (no paralització) del creixement urbanístic, particularment al sòl rústic. L'esperit de les moratòries, a part de refredar la dinàmica urbanitzadora-especuladora, havia de servir teòricament per orientar la definició del Pla Territorial Insular. Emperò el canvi de sigles polítiques en les administracions autonòmica (PP) i insular (PP) va contribuir a que el Pla Territorial d'Eivissa i Formentera hagi estat considerat com el més desenvolupista de tot l'arxipèlag (Blázquez, 2006a).

La norma 37 del PTIEF (Pla Territorial d'Eivissa i Formentera) estableix un creixement del sòl urbà i/o urbanitzable del màxim que els permetia l'article 33 de les DOT. La norma 37.2a del PTIEF estableix que "computaran com superfície de nou creixement les de la totalitat de sòls urbanitzables o aptes per a la urbanització que les adaptacions al PTI mantinguin o classifiquin i que no comptin amb pla parcial definitivament aprovat a l'entrada en vigor de les Directrius d'Ordenació Territorial" amb la qual cosa sembla contradir-se amb l'article 33.2 de les DOT segons el qual, "als efectes de calcular el percentatge màxim de creixement es considerarà el sòl urbà i el sòl urbanitzable o apte per a la urbanització amb pla parcial aprovat definitivament a l'entrada en vigor d'aquestes directrius, exceptuant-ne aquell que quedi reclassificat com a sòl rústic per disposició d'aquesta llei". A més, el PTIEF (art 27.2) recupera 7 sectors de sòl urbanitzable que havien estat derogats per les DOT (disposició adicional dotzena) i que foren "recuperats" -després del canvi de color polític en el Govern de les Illes Balears (PP)- per la seva urbanització a través de la Llei 8/2003, de 25 de novembre de mesures urgents en matèria d'Ordenació del Territori i Urbanisme de les Illes Balears<sup>43</sup> i la disposició adicional 24 de la Llei 10/2003 de mesures tributàries i administratives. A més de recuperar urbanitzables mitjançant la Llei 10/2003, sembla que el PTIEF interpreta que aquests urbanitzables recuperats han de repercutir en la comptabilitat dels nous creixements urbans, el que pareix un incompliment de l'article 33 de les DOT. Uns creixements en els que no es té en compte els corresponents als grans equipaments "que formin part dels sectors, entenenent-s'hi les que suposin el 50% o més de la seva superfície bruta" (norma 37.2.b.)<sup>44</sup>.

<sup>41</sup> Norma Territorial Cautelar prèvia al Pla territorial parcial d'Eivissa i Formentera i relativa a les àrees d'assentament en paisatge d'interès en sòl urbanitzable o apte per a la urbanització definides per la Llei 1/1991 a l'àrea des Amunts d'Eivissa (Aprovat al Consell de Govern de 7 d'abril de 2000).

<sup>42</sup> Norma Territorial Cautelar aprovada el 27/10/2000 i la Norma Territorial Cautelar d'ampliació i modificació de l'anterior aprovada el 20/01/2003.

<sup>43</sup> Aquesta llei "recuperava" la condició d'urbanitzable per sectors que havien quedat reclassificats per les DOT en terrenys a vorera de mar: unes 11 Ha a Ciutadella, 1,5 Ha a Artà (Molí den Regalat) i unes 70 Ha a l'illa d'Eivissa, quasi totes al terme municipal de Sant Josep.

<sup>44</sup> Després de les eleccions autonòmiques i locals de 2007, el govern del Consell Insular d'Eivissa passà a ser governat pel PSOE i Eivissa pel Canvi. A partir d'aleshores es proposaren modificar el Pla Territorial Insular aprovat el 2005 pel govern conservador i que havia estat objecte de fortes polèmiques pel seu caràcter desenvolupista i presumptes tractes de favor amb determinats empresaris i polítics. El 2008 es va aprovar una moratòria segons la qual es reclassificaven 13 sòls urbanitzables que passaven a ser rústic i introduïa tota una sèrie de modificacions per protegir el territori (Acord del Ple del Consell Insular d'Eivissa de dia 9 de juny de 2008, d'aprovació inicial d'una Norma territorial cautelar per la qual s'adopten mesures provisionals per assegurar la viabilitat i efectivitat de la modificació del Pla



En el document realitzat per Ferrer (2001) s'establia un màxim de nou sòl a classificar per part del Pla Territorial d'Eivissa i Formentera (PTIEF) de 369,49 Ha (356 Ha a Eivissa i 13,45 Ha a Formentera). No obstant, l'articulat del PTIEF sembla donar a entendre (ja que no aporta cap taula on s'expliciti el nou sòl urbanitzable resultant) que les noves superfícies a sacrificar seran superiors a les del document de Ferrer (2001). Així, es podran urbanitzar a les Pitiüses, un total aproximat de 400 Ha (8,4% per damunt de l'establert inicialment amb les DOT) que es distribuïrien entre 386,78 Ha a Eivissa (un 8,6% superior als càlculs en base a 1999 i les DOT) i 13,83 Ha a Formentera (un 2,4% superior a l'establert al 1999).

<b>Taula 86. Estimació del potencial màxim de nou sòl classificat segons PTIEF (Font: estimació pròpia a partir de Ferrer, 2001; PTIEF)</b>						
	<b>a. Urbà (abril 1999) (Ha)</b>	<b>b. Urbanitzable amb PP (abril 1999)</b>	<b>c. Urbanitzable amb PP i sense PP (1999)</b>	<b>d. Reclassificació Urbanitzable (Llei 8/2003)</b>	<b>DOT (10%) (s/a+b)</b>	<b>PTIEF (10%) (s/a+c+d)</b>
Eivissa	390,22	160,15	262,84	—	55,04	65,306
Sant Antoni	346,45	51,98	124,65	8	39,84	47,91
Sant Joan	162,46	71,34	71,34	62,4	23,38	29,62
Sant Josep	925,6	248,64	302,48	—	117,42	122,808
Santa Eulària	792,01	411,52	419,35	—	120,35	121,136
<b>Eivissa</b>	<b>2.616,74</b>	<b>943,63</b>	<b>1.180,66</b>	<b>70,4</b>	<b>356,04</b>	<b>386,78</b>
<b>Formentera</b>	<b>129,3</b>	<b>5,18</b>	<b>9,08</b>	<b>—</b>	<b>13,45</b>	<b>13,83</b>
<b>Pitiüses</b>	<b>2.746,04</b>	<b>948,81</b>	<b>1.189,74</b>	<b>70,40</b>	<b>369,49</b>	<b>400,62</b>

*b) El sòl urbà i el sòl urbanitzable potencials.*

Els creixements potencials de sòl artificialitzat de tipus urbà exposats anteriorment són tan sols una part, fins i tot no molt gran, del potencial segellament o artificialització que encara quedava latent als moments de redactar-se els plans territorials. Només en el cas de Menorca, la seva extensió i densitat es va reduir en certa mesura. Mentre que a Mallorca la reclassificació d'aquells sòls era molt tímida i en el cas de Pitiüses es fomentava el seu màxim aprofitament urbanístic-especulatiu. Gràcies als extraordinaris treballs elaborats per la Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transport (Ferrer, 2001; SITIBSA, 2002) tenim una noció aproximada i ben detallada de les potencialitats edificatòries que allotjaven moltes de les "cèdules dorments" de sòl urbà i urbanitzable. Segons els càlculs elaborats per SITIBSA (2002) hi havia a l'any 2001 (a partir de la fotointerpretació de la fotografia aèria 2000/2001) unes 5681 Ha sense edificar, però que potencialment eren urbanitzables d'acord amb la normativa urbanística i que permetrien aixecar unes 817 mil places turístic-residencials (69 mil places turístiques i 693 mil places residencials).

<b>Taula 87. Càlculs de sòl vacant a les Balears (Font: SITIBSA, 2002)</b>				
	<b>Sòl Urbà Vacant (Ha)</b>	<b>Sòl Urbanitzable Ordenat Vacant (Ha)</b>	<b>Sòl Urbanitzable No Ordenat Vacant (Ha)</b>	<b>Total Vacant (Ha)</b>
Mallorca	2.247,63	957,86	422,93	3.628,42
Menorca	278,51	308,21	211,61	798,33
Eivissa	734,78	348,35	146,56	1.229,69
Formentera	21,16	3,64	—	24,80
<b>Balears</b>	<b>3.282,08</b>	<b>1.618,06</b>	<b>781,10</b>	<b>5.681,24</b>

Territorial Insular d'Eivissa, i obertura del període d'informació pública, BOIB núm.81, 10/06/2008). La dreta política i l'empresariat iniciaren llavors una campanya contra la modificació del pla territorial que s'intensificà després de l'aprovació inicial de la modificació (Diario de Ibiza, 17/10/2010). L'octubre de 2010, Xico Tarrés (PSOE), president del Consell Insular, decidí retirar la modificació del Pla Territorial Insular. Això provocà la dimissió del conseller de Política Territorial Miquel Ramon (Eivissa pel Canvi (Rodríguez i Carmona, 22/10/2010).

A la taula 88 es presenten les estimacions potencials de l'expansió de la taca urbano-artificial per usos turístic-residencials de les **Balears** cap a l'any 2015. Els resultats exposats s'han de prendre amb molta cautela, ja que es combinen fonts diferents, per una banda la coberta de sòl artificial urbà a partir de la fotointerpretació i per l'altra la resultant de la classificació del sòl fruit dels instruments de planejaments. Així, per exemple la zona verda del Castell de Bellver de Palma està classificat com a sòl urbà però a la fotointerpretació es computava com a sòl forestal, i l'aeroport de Menorca computat a la fotointerpretació com a artificial urbà està classificat com sòl rústic. També, cal tenir present que no tot el sòl urbà establert en els plans territorials insulars ni el sòl classificat vacant, es segellarà completament. Part d'aquest sòl classificat podria ser formalment, sòl forestal o agrícola (p.ex. horts). Entre el 2000 i el 2015, depenent de la classificació final de sòl a Menorca, la taca urbano-artificial destinada a usos turístic-residencials es podrà incrementar entre 7,67 mil Ha (increment del 31,09% respecte 2000) i 7,75 mil Ha (increment del 31,41% respecte 2000), la qual cosa implicaria assolir unes 32,35 mil Ha o 32,43 mil Ha de sòl artificial urbà.

**Taula 88. Estimació dels potencials de creixement urbanístic a les Balears, 2000-2015**  
(Font: estimació a partir de taules anteriors).

	Sòl artificial urbà <sup>a</sup> (Ha)	Sòl Vacant <sup>b</sup> (Ha)	Creixement PTI <sup>b</sup> (Ha)	Total (Ha)	Increment 2000-2015 (%)
Mallorca	17.930,29	3.628,42	1.491,42	23.050,13	28,55
Menorca	3.346,11	798,42	102,53 – 179,15	4.247,06 – 4.323,68	26,92- 29,21
Eivissa	3.149,81	1.229,69	386,78	4.766,28	51,32
Formentera	257,89	24,8	13,83	296,52	14,98
<b>Balears</b>	<b>24.684,10</b>	<b>5.681,33</b>	<b>1.994,56 – 2.071,18</b>	<b>32.359,99 – 32.436,61</b>	<b>31,09 – 31,41</b>

a) A partir dels canvis de coberta del sòl (Blázquez i Murray, 2003a); b) A partir dels càlculs de sòl vacant (Ferrer, 2001; SITIBSA, 2002); i els diferents Plans Territorials Insulars).

### 11.3.2.2. La mercantilització residencial (i especulativa) del sòl rústic. Dels usos agraris als turístic-residencials.

L'expansió de la taca urbano-artificial per usos turístics i residencials computada més amunt fa esment als sòls classificats, emperò les potencialitats d'expansió de la urbanització difusa en el procés definit de rururbanització (Binimelis, 2002) són molt importants: tant des d'un punt de vista formal com funcional, ja que contribueixen a la conversió de tot allò no urbà en una mena d'urbanització difusa. Es poden determinar aproximadament les potencialitats d'edificació d'allotjament a sòl rústic en base al marc normatiu. Tot, atenent als processos sociopolítics que s'han materialitzat en la complexa legislació al respecte, i últimament en els diferents Plans Territorials Insulars. Així, es dona una notable diferència entre el PTI de Menorca i la resta. El PTI menorquí, que ha estat elaborat en un context de qualitat democràtica més elevada i en la Reserva de la Biosfera de l'arxipèlag balear prohibeix la construcció d'edificis per usos residencials a tot el sòl rústic.

L'edificació en el sòl classificat com a rústic ha estat una constant a les Balears. Encara que, en diferent grau segons l'illa de que es tracti, amb un gradient que aniria de la major intensitat a les Pitiüses a una menor intensitat a Menorca. Sense entrar en les polèmiques suscitées en torn a l'edificació (o urbanització) de l'espai rural (Binimelis, 2006; Rullan, 2007b), tenim que a l'any 1973 hi havia a Mallorca en torn a 36,8 mil edificis aïllats dins sòl rústic, i al 1987 aquests sumaven un total de 53,3 mil edificis (Artigues et al, 1992). Rullan et al. (1998) aplicaren un mètode de regressió lineal i SIG per analitzar la residencialització del SNU (Sòl No Urbanitzable) de les Balears que donava un resultat d'uns 47,3 mil habitatges en edificis aïllats (21,16 mil a Mallorca; 11,6 mil a Menorca; 14,47 mil a les Pitiüses). En el cas de l'illa de Mallorca, Rullan (2007b) estimà a partir de la informació dels treballs a l'abast (Artigues et al., 1992; Rullan et al., 1998; Binimelis, 2007) que a l'any 2002 hi podia haver en sòl rústic uns 74 mil edificis aïllats. Cal dir que el 2001 es calculava que cada any es construïen uns 1500 edificis il·legals en sòl rústic. D'acord amb el Consell Insular de Mallorca entre el 1978 i el 2001 s'havien construït legalment uns 10 mil edificis i il·legalment uns 30 mil (Morey 2007:114-115). En el cas de les Pitiüses i de Menorca, no es coneix cap tipus d'informació al respecte.

Hi ha hagut diferents treballs que han intentat calcular la potencialitat de construcció residencial en sòl rústic. Es poden destacar dues propostes principals. En primer lloc, hi ha el treball que es realitzà en motiu de la redacció de les Directrius d'Ordenació del Territori (DOT) que amb un mètode de regressió lineal i SIG calculava el potencial resultant amb el planejament municipal (Binimelis et al., 1996; Rullan et al., 1998; Rullan et al., 1999). En segon lloc, es pot destacar el treball de Rullan (1999) en el que s'analitza l'evolució del procés turístic-residencial a les Balears, on es presenta un càlcul de la potencialitat edificatòria (residencial) en el sòl rústic. Rullan (1999) calculava la potencialitat existent d'edificació residencial en el que es coneix com a sòl rústic, a partir de l'aplicació de la LEN (Llei 1/1991, de 30 de gener, d'espais naturals i règim urbanístic de les àrees d'especial protecció de les Illes Balears)<sup>45</sup> i la Llei de Sòl Rústic (Llei 6/1997, de 8 de juliol de sòl rústic de les Illes Balears). D'aquell càlcul, resultava una xifra de 580 mil places residencials potencials (193 mil habitatges), amb el supòsit que aquest sòl fos una "tela en blanc" sobre la qual no hi hagués cap habitatge.

Partint de la base metodològica emprada per Rullan (1999) i els càlculs realitzats per Blázquez et al. (2002) tendríem que a l'any 1997, quan es va aprovar la Llei de Sòl Rústic a les Balears, hi havia unes 161,2 mil Ha d'ANEI (Àrees Naturals d'Especial Interès), 27,6 mil Ha d'ARIP (Àrees Rurals d'Interès Paisatgístic) i 3,3 mil Ha d'alzinars que es protegien mitjançant una sèrie de decrets de protecció d'alzinars (Decret 86/1992, de 18 de novembre; Decret 124/1993, de 25 de novembre; i Decret 143/1997, de 14 de novembre). El sòl rústic comú no protegit assolía unes 267,9 mil Ha. Com senyala Blázquez (2006b:165) "la Llei 6/1997 li concedí l'ús genèric d'habitatge al camp, regulant en positiu l'edificació en sòl rústic com un dret de desenvolupar-hi habitatges unifamiliars aïllats".

**Taula 89. Classificació del sòl a les Balears, 1997 (Font: elaboració pròpia a partir de DOT-Diagnòstic, 1997; Blázquez et al., 2002).**

	(Diagnòstic – DOT)	LEN 92 i Decret 143/1997 d'Alzinars			Sòl Rústic Comú 6/1997
	Sòl Urbà i Urbanitzable 1997 (Ha)	ANEI (Ha)	ARIP (Ha)	Protecció Alzinar (Ha)	SRC (Ha)
Mallorca	25.194	111.568	21.751	1.329	200.497
Menorca	4.494	27.043	764	2.046	34.943
Eivissa - Formentera	4.701	22.634	5.107	—	32.468
<b>Balears</b>	<b>34.389</b>	<b>161.245</b>	<b>27.622</b>	<b>3.375</b>	<b>267.908</b>

L'interès immobiliari en el sòl rústic (allò que no és urbà) s'incrementa a mesura que es produeixen una sèrie de canvis en el marc institucional i regulatori (p.ex. entrada a la UE, llibertat de circulació de capitals i persones, etc) i canvis en la situació socioeconòmica de les Illes en el marc de la globalització neoliberal (p.ex. la conformació de turistes-residents-inversors, increment de segones residències-inversions, etc). La principal rendibilitat del sòl en base a la seva explotació immobiliària, ha fet que gran part de la legislació l'interpreti en clau urbana, és a dir en la seva dimensió immobiliàrio-financera, tot establint la forma de parcel·lar-ho. Una situació que a les Balears, així com a Canàries, fou sensiblement diferent a la de la resta de l'Estat on era d'aplicació la Llei del Sòl del "tot urbanitzable"<sup>46</sup> (Llei 6/1998, de 13 d'abril, sobre Règim del Sòl i Valoracions), ja que quedaren fora del seu efecte, sobretot pel que fa a la consideració del sòl no urbà com una categoria residual. La limitació espacial del fet insular atorga un tractament diferenciat a les illes Balears, per la Disposició Addicional 4a d'aquesta llei liberalitzadora. Els dos arxipèlags quedaven sotmesos encara a la Llei del Sòl

<sup>45</sup> Aquesta llei va ser modificada, a la baixa, a l'any 1992 amb el canvi de la conjuntura política. La majoria absoluta del PP de Gabriel Cañellas va permetre modificar la desprotecció dels espais naturals a les Pitiüses, reduint els ràtios d'edificabilitat. La LEN 92, també modificant la delimitació de zones concretes: a Mallorca (reducció de 329 Ha d'ANEI i 40,7 Ha d'ARIP); a Menorca (augment de 3,1 Ha d'ANEI); a les Pitiüses (disminució de 443,7 Ha d'ANEI a Eivissa) (Blázquez et al., 2002).

<sup>46</sup> Aquesta llei en l'exposició de motius s'exposa el que és un dels seus objectius prioritaris: "facilitar l'augment de l'oferta de sòl, fent possible que tot el sòl que encara no ha estat incorporat al procés urbà, en el que no concorrin raons per la seva preservació, pugui considerar-se susceptible de ser urbanitzat".

prèvia (Reial Decret Legislatiu 1/1992, de 26 de juny, pel qual s'aprova el Text Refós de la Llei sobre Règim del sòl i ordenació urbana).

El treball realitzat pel gabinet de geografia aplicada GAAT al 1996<sup>47</sup> i publicat posteriorment (Rullan et al., 1998; Rullan et al., 1999) estimava que a les Balears hi havia en SNU (Sòl No Urbanitzable) o sòl rústic uns 47,3 mil habitatges (21,1 mil a Mallorca; 11,6 mil a Menorca; 14,6 mil a Pitiüses). La residencialització del sòl rústic presentaven una densitat mitjana notablement diferent en el cas de cada illa: a Mallorca hi hauria una mitjana d'1 habitatge cada 20 Ha de sòl rústic (0,05 habitatges/Ha), a Menorca 1 habitatge cada 6 Ha de sòl rústic (0,16 habitatges/Ha) i a les Pitiüses 1 habitatge cada 4,4 Ha de sòl rústic (0,22 habitatges/Ha). Aquestes densitats mitjanes tenen a veure amb els processos geohistòrics d'ocupació i aprofitament del sòl rústic (des de les pràctiques agràries a les de tipus turístic-residencial) que a les Pitiüses tendrien una explicació en el poblament dispers segons el qual els "casaments esdevenen xalets, afavorits per la desprotecció del sòl rústic" (Blázquez 2006a:253).

La normativa vigent a l'any 1997 permetria, segons els nostres càlculs i partint parcialment de la metodologia seguida per Rullan (1999)<sup>48</sup>, la construcció d'uns 217,4 mil habitatges a les Balears. Recordem que es tractaria de 217,4 mil habitatges construïts legalment, tenint present que ja hi havia en aquest sòl a l'ordre de 47 mil habitatges construïts al 1996. El resultat potencial hauria de ser matisat per un càlcul més complex amb la combinació de la diferent normativa (de l'autonòmica a la municipal), la situació real, la informació cadastral, etc. El diagnòstic de les DOT establí que a Mallorca, entre el 1991 i el 1994, es construïen anualment entre 2 mil i 2,5 mil habitatges anuals en sòl rústic, dels quals un 90% s'haurien aixecat de forma irregular (Taller de Idees 1997:200).

En el cas de les Pitiüses, el mateix document informa que "sense disposar de dades sobre la magnitud del fenomen, els resultats són a la vista i duen la tradicional tendència a l'hàbitat disseminat a unes cotes desorbitades i més enllà d'un equilibri territorial adaptat a les característiques del territori" (Taller de Idees 1997:200)<sup>49</sup> i per una altra banda en la memòria del PTIEF es reconeix "la incapacitat del sistema institucional per mantenir la disciplina urbanística" (Blázquez 2006a:255). En canvi, el diagnòstic de les DOT en el cas de Menorca descriu que "la pressió urbanística sobre el sòl no urbanitzable és reduïda, localitzant-se el fenomen de l'habitatge il·legal d'aquests darrers anys a l'entorn del nucli de Ciutadella" (Taller de Idees 1997:200). Entre el 1991 i el 1994, es comptabilitzaven uns 14 habitatges anuals autoritzats en sòl rústic menorquí.

<b>Taula 90. Estimació de la potencialitat d'habitatges a sòl rústic de les Balears, 1997 (Font: elaboració pròpia a partir de taula anterior i a) Rullan et al., 1999).</b>					
	Habitatges existents (model de regressió), 1996 (a)	LEN 92 i Decret 143/1997 d'Alzinars (Ha)		Sòl Rústic Comú 6/1997 (Ha)	Total Habitatges
	Sòl Rústic (o SNU) (Hab.)	ANEI (Hab.)	ARIP (Hab.)	SRC (Hab.)	
Mallorca	21.164	5.021	6.525	128.886	140.432
Menorca	11.666	1.217	229	22.463	23.910
Eivissa - Formentera	14.473	6.790	4.596	41.745	59.131
<b>Balears</b>	<b>47.303</b>	<b>13.028</b>	<b>11.351</b>	<b>193.094</b>	<b>217.473</b>

<sup>47</sup> "Estudi sobre la problemàtica del Sòl No Urbanitzable de les Illes Balears" que formava part de la documentació de l'avanç de les DOT (Directrius d'Ordenació del Territori).

<sup>48</sup> Nosaltres elaboram una estimació a partir de la normativa autonòmica, sense contemplar les especificacions i delimitacions que estableixen els plans municipals. Per aquest motiu es tracta d'una estima a escala autonòmica, i de poc detall. Una aproximació més acurada requeriria l'aplicació d'un SIG amb una metodologia multicriterial en la que es comptés amb informació diversa que aniria des de la legislació autonòmica, planejament municipal, informació cadastral, etc. Pel nostre càlcul es considera que: a) un 10% del sòl rústic està ocupat per instal·lacions urbanes o incompatibles amb l'habitatge (Rullan 1999:21); b) a ANEI parcel·la mínima de 20 Ha a Mallorca i Menorca, a Eivissa de 3 Ha i Formentera de 2,5 Ha (sense comptar amb aquelles d'alt grau de protecció in edificables); c) a ARIP parcel·la mínima de 3 Ha a Mallorca i Menorca, 1 Ha a Eivissa i Formentera; d) a SRC parcel·la de 1,4 Ha a Mallorca i Menorca, 0,7 Ha a Eivissa i 0,6 Ha a Formentera.

<sup>49</sup> El Diagnòstic de les DOT informa que entre el 1991 i el 1994 s'han atorgat 111 autoritzacions per construir habitatges en sòl rústic, uns 28 habitatges anuals autoritzats en sòl rústic.

A finals de la dècada dels 1990 i principis dels 2000 s'aprova un nodrit nombre de lleis per tal d'afrontar la creixent pressió immobiliària sobre el sòl de les Balears. Els elements "tècnics" que permeten esbrinar les pressions reals i potencials responen a processos polítics; uns processos que a la seva vegada estan influenciats per la pressió de la societat civil, i especialment per part dels lobbies empresarials del "totxo", però també dels moviments socials, dels quals en el cas de les Balears, el GOB (Grup Balear d'Ornitologia i Defensa de la Naturalesa) ha estat un actor imprescindible en l'ordenació del territori. El primer govern del Pacte de Progrés va llançar (1999-2003), quan feia pocs mesos que ocupava les institucions, la Llei 9/1999, de 6 d'octubre, de mesures cautelars i d'emergència relatives a l'ordenació del territori i de l'urbanisme de les Illes Balears, segons la qual els ANEI esdevenien in edificables, es prohibia l'ús edificatori a la franja de 500 metres de ribera de mar (100 m a Formentera) i es congelava fins a l'aprovació dels plans territorials insulars l'edificació a finques segregades amb posterioritat a la Llei 6/1997 de sòl rústic. Aquesta llei pretenia adreçar-se a contenir la pressió edificatòria dins del sòl rústic. A més, a principis del 2000 es modificà la LEN (Llei 1/2000, de 9 de març, de modificació de la Llei 1/1991) per tal reclassificar com a sòl rústic els sectors urbanitzables del cap des Pinar<sup>50</sup>, es Canons d'Artà i s'Almudaina d'Andratx. L'aplicació de les diferents normatives de desclassificació de sòl augmentà el sòl rústic en règim general, tal com es pot comprovar a la taula 91. També l'ampliació de la LEN incrementà el sòl protegit de les illes, en concret a Mallorca. En definitiva, a l'any 2000: el sòl urbà i urbanitzable era d'unes 28,9 mil Ha (un 16% inferior que al 1997); el sòl rústic protegit (LEN 2000 i Decret Alzinars) cobria unes 192,4 mil Ha (un 0,1 superior que al 1997); i el sòl rústic comú era de 273,2 mil Ha (un 1,98% superior al 1997).

<b>Taula 91. Classificació del sòl a les Balears, 2000 (Font: elaboració pròpia a partir de Ferrer, 2001; Blázquez et al., 2002).</b>					
	Ferrer (2001)	LEN 2000 i Decret 143/1997 d'Alzinars (Ha)			Sòl Rústic Comú 6/1997
	Sòl Urbà i Urbanitzable, 1999 (Ha)	ANEI (Ha)	ARIP (Ha)	Protecció Alzinar (Ha)	Sòl Rústic Comú 6/1997 (Ha)
Mallorca	21.003	111.780	21.711	1.329	204.516
Menorca	3.966	27.043	764	2.046	35.471
Eivissa - Formentera	3.936	22.635	5.107	—	33.233
<b>Balears</b>	28.905	161.458	27.582	3.375	273.220

A continuació es presenten (taula 92) una estimació del que es podria aixecar en el denominat sòl rústic. Aquesta estimació, però, no compta amb una sèrie de qüestions rellevants com són: l'efecte de la protecció dels primers 500 metres de vorera de mar (100 m a Formentera) i la impossibilitat de segregar les finques després de la Llei 6/1997. En un supòsit de "tela en blanc" (sense comptar l'edificat), i amb l'adopció de les mesures que pretenien calmar la urbanització difusa del sòl rústic, entre 1999 i el 2003, tendríem que es dona una disminució important de potencialitat edificatòria: en sòl protegit (LEN i Alzinars) assoliria la xifra d'uns 11,3 mil habitatges (un 53% inferior al permès al 1997), però en el denominat sòl rústic comú es podrien aixecar a l'ordre de 220 mil habitatges (un 10,28% superior que al 1997). L'adopció de les mesures "tranquil·litzadores" de la dinàmica edificatòria en el sòl rústic rebaixaria les possibilitats de construcció d'habitatges en aquesta categoria de sòl: dels 217 mil habitatges potencials del 1997, als 208,3 mil habitatges potencials del 2000 (una reducció del 4,2%).

No obstant, tal com diuen els informes oficials en matèria d'ordenació del territori (DOT-Diagnòstic, 1997), a Mallorca i les Pitiüses la magnitud del fenomen és desconeguda, i sobretot s'escapa de la legalitat. Una situació que ocorre en uns territoris de poc més de 3603 km<sup>2</sup> (Mallorca), 568 km<sup>2</sup> (Eivissa) i 80 km<sup>2</sup> (Formentera), i en els quals mitjançant la simple

<sup>50</sup> L'article 20 de la Llei 9/1997, de 22 de desembre, de diverses mesures tributàries i administratives modificava la Llei 1/1991 (LEN). Aquesta modificació consistia en la desprotecció de l'ANEI nº4 (La Victòria) per permetre la construcció d'una residència temporal per a personalitats convidades del Govern de la CAIB. Aquesta operació va ser defensada pel President de la CAIB, Jaume Matas, amb el pretext del turisme de qualitat i de situar Mallorca en el mapamundi del poder global. Una jugada político-mediàtica fortament contestada –pels privilegis propis d'un règim feudal- i finalment fou retirat al 2000.

voluntat política, ajudada d'una fotografia aèria, es podria detectar, quantificar i abordar aquesta problemàtica. Nogensmenys, sistemàticament s'ha anat mirant cap a un altre costat. A Mallorca, l'any 2001 es comptabilitzaven uns 30 mil habitatges il·legals dins sòl rústic (Morey 2007:112) i es quantificava que en el sòl rústic encara es podien aixecar legalment uns 10 mil habitatges més (Morey 2007:114). Per altra banda, al 2001 i des del diagnòstic del Pla Territorial de Mallorca es sostenia que 3 de cada 4 construccions en sòl rústic, aixecades entre el 1978 i el 2001, eren il·legals (Morey 2007:123).

<b>Taula 92. Estimació de la potencialitat d'habitatges a sòl rústic de les Balears, 2000 (Font: elaboració pròpia a partir de taula anterior).</b>				
	LEN 2000 i Decret 143/1997 d'Alzinars		Sòl Rústic Comú 6/1997	Sòl Rústic
	ANEI (Habitatge)	ARIP (Habitatge)	SRC (Habitatge)	Total Habitatges
Mallorca	—	6.513	131.475	137.988
Menorca	—	229	22.803	23.032
Eivissa - Formentera	—	4.596	42.739	47.322
<b>Balears</b>	—	<b>11.339</b>	<b>197.017</b>	<b>208.342</b>

El trànsit cap a la redacció i aprovació dels Plans Territorials Parcials o Plans Territorials Insulars va anar acompanyat d'una sèrie de moratòries que havien de dirigir teòricament el model subjacent dels futurs plans. Emperò, l'ordenació del territori és una qüestió política i depèn de les correlacions de forces -visibles (partits polítics) i ocultes (lobbies empresarials)- en un moment determinat. La victòria del Partit Popular amb Jaume Matas com a president (que havia estat ministre de medi ambient, 2000-2002, durant el segon mandat de José M. Aznar) a les eleccions del maig de 2003, es va traduir en un canvi radical en el paradigma que havia de guiar la política territorial, respecte del que l'havia guiat -no sense tensions- fins aleshores. La nova situació es tradueix en una prompta aparició de lleis de desprotecció i retrocés en matèria d'ordenació del territori.

Només, Menorca havia aprovat el seu Pla Territorial Insular abans de dites eleccions, i aquest esdevé fins i tot un model a nivell internacional, essent guardonat amb el Premi Gubbio 2006. Pel que fa al sòl rústic, el Pla Territorial de Menorca prohibeix la construcció d'habitatges; tan sols permet que a les parcel·les de 14206 m<sup>2</sup> existents en el sòl rústic comú abans de l'aprovació del PTI, s'hi podrà construir una caseta d'eines de superfície màxima de 9 m<sup>2</sup> (norma 51) o una construcció ramadera no professional de màxim 20 m<sup>2</sup> (art 52). No obstant, en aquest pla, es formulen les figures de "nucli rural" (articles 53 a 56) amb un total de 26 nuclis, que hauran de ser ordenats mitjançant plans especials i on es permetrà l'ús residencial en habitatges unifamiliars en les parcel·les que estassin inscrites registralment com a finques independentment a l'aprovació del PTI, sense que es pugui fragmentar posteriorment. En qualsevol cas, en nuclis rurals l'edificabilitat màxima serà de 90 m<sup>2</sup> (art 55). El PTI estableix la figura dels horts d'esplai (9 a Ferreries, 1 a Maó) que es podran regularitzar a instància dels propietaris (art 56) i on es podrà edificar, en parcel·les de 1300 m<sup>2</sup>, una caseta d'eines amb una superfície màxima construïble de 40 m<sup>2</sup>.

A Mallorca, finalment el Pla Territorial de Mallorca que s'havia iniciat sota la coalició entre el partit conservador (UM) i els "progressistes" (PSOE, PSM, EU-EV) i finalitzat en una nova conjuntura política en la que UM es mantenia (Presidenta del CIM, Maria Antònia Munar) amb una nova coalició amb el PP, va canviar significativament d'orientació. La que semblava que havia de ser la mesura de no permetre edificar en sòl rústic, va acabar en una proposta (i norma) que seguia permetent la urbanització difusa mallorquina. L'edificació residencial en sòl rústic era permesa a sis categories diferents de sòl rústic (taula 94).

**Taula 94. Construcció residencial en sòl rústic a Mallorca (Font: norma 15.4.3 del Pla Territorial de Mallorca, 2004 i Consell Insular de Mallorca).**

Categories de sòl rústic		Superfície mínima (*1000 m <sup>2</sup> )	Habitatge familiar aïllat	Superfície (Ha)
SRG (Sòl Rústic de Règim General)		14	Condicionat	146.290
AAPI (Àrea d'Assentament dins Paisatge d'Interès)		sd	Condicionat	744
AIA-I (Àrees d'Interès Agrari Intensives)		14	Condicionat	12.127
AT-H (Àrees de Transició d'Harmonització)		14	Condicionat	13.996
AIA-E (Àrees d'Interès Agrari Extensives)		28	Condicionat	4.981
SRG-F (Sòl Rústic de Règim General Forestal)		50	Condicionat	21.040
ARIP (Àrea Rural d'Interès Paisatgístic)		50	Condicionat	17.455
APR (Àrees de Prevenció de Risc)*	Erosió	–	Condicionat	100.087
	Esllavissament	–		68.336
	Incendis	–		98.935
	Inundacions	–		14.644
	Total	–		282.002
AT-C (Àrees de Transició de Creixement)		–	Prohibit	1.201
AANP (Àrees d'Alt Nivell de Protecció)		–	Prohibit	45.044
ANEI (Àrees Naturals d'Especial Interès)		–	Prohibit	71.173
ARIP-B (Àrees Rurals d'Interès Paisatgístic Boscoses)		–	Prohibit	3.355
APT (Àrees de Protecció Territorial)	APT Costa	–	Prohibit	15.383
	APT carreteres	–		6.029
	APT Total	–		21.412

\* Les APR d'incendi si apliquen una sèrie de mesures de seguretat, se'ls aplicarà el règim d'usos prevists en la categoria de sòl rústic en absència del risc d'incendi.

La política territorial desenvolupista de l'entrada de Jaume Matas (PP) al Govern de les Illes Balears, va tenir especial incidència a les Pitiüses, també governades pel PP (amb Pere Palau president el Consell Insular d'Eivissa i Formentera) on la filla del polític-empresari Abel Matutes (Stella Matutes) ocupava la cartera d'ordenació del territori del CIEF. Pocs mesos després d'haver-se constituït el govern conservador, es promulguen lleis que tendran un enorme impacte per tal de facilitar el negoci immobiliari en sòls que s'havien sostret del desenvolupament urbà i on s'havia prohibit l'edificació. La Llei 8/2003, de 25 de novembre de mesures urgents en matèria d'Ordenació del Territori i Urbanisme de les Illes Balears, la Llei 10/2003, de 22 de desembre, de mesures tributàries i administratives (Llei d'acompanyament pels pressuposts de 2004) i la Llei 11/2005, de 7 de desembre, de mesures específiques i tributàries per a les illes d'Eivissa i Formentera en matèria d'ordenació territorial, urbanisme i turisme. Aquestes lleis recuperaven l'edificabilitat dins les ANEI (Àrees Natural d'Especial Interès) de les Pitiüses; es permetia la construcció d'habitatges dins les APR (Àrees de Prevenció de Riscos); modificaven les DOT, reduint les APT (Àrees de Protecció Territorial) de costes, passant dels 500 m a 250 m a Eivissa, i de 100 m a 50 m a Formentera; derogava els efectes retroactius de la llei 9/1999, permetent la segregació de les propietats rústiques amb posterioritat a la formulació de Llei de Sòl Rústic (Llei 6/1997) i així "reparar" els danys causats per aquella llei (Llei 9/1999) als propietaris; i finalment, s'obri les portes a la legalització de les edificacions il·legals (amb manifesta prescripció de la infracció) dins de sòl rústic<sup>51</sup>.

<sup>51</sup> Uns dels casos més destacats de "delinqüència urbanística" en sòl rústic protegit és el conegut com el "Cas Cretu". L'ajuntament de Sant Antoni de Portmany va donar una llicència d'obres per a la construcció d'un estudi de gravació i habitatge a l'entitat "Barloo Music" (Michael Cretu) en una ANEI situada en un cim a la parròquia de Santa Agnès. Per aquest motiu el GEN GOB-Eivissa al 2000, va interposar un contenciós administratiu en contra de l'ajuntament de Sant Antoni. La Llei 10/2003 (Llei d'acompanyament dels pressuposts 2004) intentava regularitzar aquella seudourbanització en ANEI, malgrat tenir ordre ferma de demolició per part dels Tribunals. Finalment, malgrat els recursos interposats per tal d'evitar la demolició, el TSJB (Tribunal Superior de Justícia de Balears) va ordenar la seva demolició. La pèrdua de

Categories de sòl rústic	Illa	Habitatge familiar aïllat	Superfície mínima (*1000 m <sup>2</sup> )
SRG (Sòl Rústic de Règim General)	Eivissa	Condicionat	15
	Formentera	Condicionat	14
SRC-AT (Sòl Rústic Comú- Àrees de Transició)	Eivissa	Condicionat	15
	Formentera	Condicionat	14
SRC-F (Sòl Rústic Comú- Forestal)	Eivissa	Condicionat	25
	Formentera	Condicionat	25
SRP-ARIP (Sòl Rústic Protegit - Àrea Rural d'Interès Paisatgístic)	Eivissa	Condicionat	25
	Formentera	Condicionat	25
ANEI (Àrees Naturals d'Especial Interès)	Eivissa	Condicionat	50
	Formentera	Condicionat	35
AANP (Àrees d'Alt Nivell de Protecció)	Eivissa	Prohibit	–
	Formentera	Prohibit	–
APR (Àrees de Prevenció de Risc)*	Eivissa	Prohibit	–
	Formentera	Prohibit	–
APT (Àrees de Protecció Territorial)	Eivissa	Prohibit	–
	Formentera	Prohibit	–

\* Les APR d'incendi si apliquen una sèrie de mesures de seguretat, se'ls aplicarà el règim d'usos previstos en la categoria de sòl rústic en absència del risc d'incendi.

A continuació s'exposen a mode d'aproximació, les estimacions de la superfície de sòl rústic en el moment d'aprovació dels diferents plans territorials insulars de les Balears, i les seves capacitats edificatòries. Com es pot veure, a les taules anteriors, hi ha una major nombre de categories de sòl rústic protegit i sòl rústic comú, que amb la metodologia emprada no s'han pogut diferenciar ja que no comptam amb la informació alfanumèrica de cadascuna de les categories a cada illa. Per a fer un càlcul més aproximat, s'hauria de recórrer a la cartografia de cadascuna de les categories i mitjançant un SIG es podria aconseguir la informació necessària. A la taula 96 es pot observar un increment del sòl rústic, que anomenam "resta de sòl rústic" perquè segurament n'hi haurà que es trobarà dins de les APT i les APR que juntam amb el Sòl Rústic en Règim General. Aquest increment, que passa de 273,2 mil Ha al 2000 a 274,59 mil Ha, es deu a l'aplicació de normatives –impulsades entre 1999 i 2003- de caire restrictiu en quant a l'edificació i urbanització de determinats espais que han estat reclassificats amb la pèrdua del seu status d'urbà o urbanitzable .

	Sòl Urbà i Urbanitzable (Ha)	Sòl Protegit (AANP, ANEI, ARIP-B, etc) + AT-C.	ARIP	Resta Sòl Rústic (Ha)
Mallorca (2004)	18.942	117.664	17.455	206.157
Menorca (2003)	3.660	29.192	764	35.674
Eivissa – Formentera (2005)	4.006	23.035	5.107	32.762
<b>Balears</b>	<b>26.608</b>	<b>169.891</b>	<b>23.326</b>	<b>274.593</b>

La taula 97 recull les estimacions del que podria arribar a acollir, en quant a edificació residencial unifamiliar, el sòl rústic de les Balears. En primer lloc, cal destacar la reducció de les possibilitats d'aixecar cap habitatge en sòl rústic a Menorca; amb la qual cosa l'aplicació del PTI menorquí implica el trànsit d'una potencialitat d'aixecar fins a 23 mil habitatges a sòl rústic a no

les eleccions autonòmiques de maig de 2007 per part del PP va permetre que una de les primeres actuacions legislatives fou la derogació de la "llei d'amnistia urbanística de Cretu" mitjançant l'article 2 del Decret 1/2007 de 23 de novembre de mesures cautelars fins a l'aprovació de normes de protecció d'àrees d'especial valor ambiental per a les Balears (BOIB nº1176, 24/11/2007).



poder-ne aixecar cap ni un. En segon lloc, l'aplicació del PTI de Mallorca desferma unes potencialitats de construcció d'habitatge en sòl rústic que ascendirien a 136,5 mil habitatges a Mallorca. En tercer lloc, en el cas de les Pitiüses s'han possibilitat noves expansions immobiliàries dins del sòl rústic, consolidant el que Blázquez (2006a:258) denomina "*l'urbà eivissenc*", permetent aixecar fins a 4 mil habitatges en ANEI (abans prohibit), uns 1,8 mil habitatges en ARIP i uns 19,8 mil habitatges en la resta de sòl rústic, arribant prop dels 25,5 mil habitatges.

En definitiva, si atenem a la informació que ens ofereixen els informes oficials publicats en matèria d'ordenació del territori, es comprova com, especialment, a les Pitiüses i a Mallorca la construcció en sòl rústic ha estat una "dimensió desconeguda" en la que les dinàmiques han sobrepassat l'acció de les administracions públiques fins al punt de fer-les còmplices del fenomen. A l'any 1996 es comptabilitzaven uns 47,3 mil habitatges en el sòl rústic, i l'aplicació de la normativa permetia una expansió de fins a 217 mil habitatges (encara que el no legal era majoritari). L'aplicació d'una normativa més restrictiva a l'any 2000 reduïa aquestes potencialitats (sense saber l'evolució real de l'ocupació d'habitatges residencials en sòl rústic) a uns 208 mil habitatges potencials. Finalment, l'increment de la dimensió de les parcel·les per edificar habitatges unifamiliars en la major part de les categories de sòl rústic, junt amb la prohibició de construcció en certes categories i la prohibició total de construcció en sòl rústic a Menorca, ha resultat en una minva de les potencialitats d'edificació en sòl rústic a les Balears que es situaria en torn als 162 mil habitatges potencials. No obstant, les mesures restrictives s'han anat imposant a mesura que les lògiques del mercat ja havien imposat les seves normes, i tan sols es posaven regulacions amb aires limitadores quan ja s'havien sobrepassat els límits d'expansió de rururbanització. Una dinàmica de sobres coneguda, al menys en el context geohistòric balear, que Rullan (1995, 1999) ha analitzat finament.

<b>Taula 97. Estimació de la potencialitat edificatòria dins de sòl rústic, 2005 (Font: elaboració pròpia a partir dels Plans Territorials Insulars – taules anteriors)</b>				
	Sòl rústic protegit (AANP, ANEI,...)+AT-C (Habitatges)	ARIP (Habitatges)	Resta de sòl rústic (Habitatges)	Total estimat (habitatges)
Mallorca	0	3.908	132.630	136.538
Menorca	0	0	0	0
Eivissa - Formentera	4.074	1.839	19.657	25.570
<b>Balears</b>	<b>4.074</b>	<b>5.747</b>	<b>152.287</b>	<b>162.108</b>

En qualsevol cas, els nostres càlculs aproximatius ens poden donar una idea del pes futur que, segons les "regles del joc" establertes, podrà tenir el fenomen de la urbanització difusa en sòl rústic. La dimensió quantificada en termes reals resultaria prioritària per a realitzar una anàlisi detallada de les potencialitats i magnituds del fenomen. A més de les dimensions físiques (quantificables) de l'ocupació i funcionalització residencial del sòl rústic de les Balears, s'hi afegeixen unes dimensions de caire socioeconòmic que tenen a veure amb l'elitització de l'espai per la configuració de gran part del sòl rústic en un espai per a les elits locals, estatals i internacionals (p.ex. el cantant Michael Cretu a Eivissa; l'actor Michael Douglas a Valldemossa; el tenista Boris Becker a Artà; la model Claudia Schiffer a Andratx; el financer Alberto Cortina a Fornalutx; l'empresaria de la construcció Esther Koplovitz a Deià; l'empresari de la construcció Bruno Entrecanales a Valldemossa; o l'expresident del R.C.D. Madrid i president d'ACS, Florentino Pérez a Andratx; etc) entrant en conflicte la rendibilitat agrària de la terra amb la rendibilitat immobiliària-especulativa<sup>52</sup>, donant lloc al que Joan Seguí denominà "les Balears en venda" (Seguí, 1998).

<sup>52</sup> Segons Seguí (1998:93) el frau immobiliari en transmissions de finques rústiques és molt superior al de les finques urbanes, de gairebé el 90%. Seguí (1998:75) aporta la informació que el valor declarat de la compra de la finca de s'Estaca (Valldemossa) per part de Michael Douglas va ser de 60 milions de pessetes, mentre que el preu estimat per alguns agents de la propietat immobiliària era de 600 milions de pessetes.

*11.3.2.3. Algunes matisacions arran de canvis normatius derivats del canvi de govern resultant de les eleccions autonòmiques de maig del 2007.*

Les estimacions realitzades fins aquí haurien de ser matisades arran de les regulacions dutes a terme pel Govern de les Illes Balears i el Consell Insular de Mallorca degut al canvi del color polític en aquestes institucions. El govern de centre-dreta-esquerra (PSOE, UM, BLOC) resultant de les eleccions del maig del 2007 va adquirir el compromís de reconduir les polítiques ultradesenvolupistes llançades per la coalició PP-UM al govern autonòmic i als consells insulars de Mallorca (UM-PP) i Eivissa (PP) al llarg de la legislatura 2003-2007. Així, el Govern de les Illes Balears aprovà el Decret Llei 1/2007 de 23 de novembre de mesures cautelars fins a l'aprovació de normes de protecció d'àrees d'especial valor ambiental per a les Balears (BOIB núm.1176, 24/11/2007) segons el qual es suspènien les llicències, plans parcials o projectes d'urbanització en diferents zones de Mallorca i Eivissa que respectivament sumaven unes 1230,24 Ha i 268,55 Ha<sup>53</sup>. Cal destacar el fet que moltes de les zones afectades per aquesta norma eren zones sobre les que hi havia risc de degradació urbanística quasi imminent, per a qual cosa moltes d'aquests espais havien estat objecte de campanyes ecologistes (p.ex. La Real no té preu, Salvem Muleta, SOS Can Vairet, Ses Feixes sense ciment, Salvem Cala Carbó, etc). Aquest Decret-Llei també derogava la disposició addicional catorzena de la Llei 25/2006 de 27 de desembre, de mesures tributàries i administratives que establia la legalització d'instal·lacions d'establiments de temporada de fins a 150 m<sup>2</sup> en el litoral. Aquella disposició col·loquialment fou coneguda com la de la regularització dels "xiringuitos" de platja. Per altra banda, el Ple del Consell Insular de Mallorca aprovà el 14 de gener de 2008 una norma territorial cautelar segons la que s'adoptaven una sèrie de mesures transitòries fins a la modificació del Pla Territorial de Mallorca. Entre aquestes mesures destaquen les que afectaven a les polèmiques ART (Àrees de Reconversió Territorial), així com a sòls concrets com són els casos de Can Marçal Vell (Felanitx), Biniorella (Andratx), Es Pujols (Santanyí) i Es Guix (Escorca).

El Decret Llei 1/2007 havia d'estar en vigor fins a l'aprovació de la Llei 4/2008 de 14 de maig, de mesures urgents per a un desenvolupament urbanístic sostenible a les Illes Balears<sup>54</sup> segons la qual: es protegeixen els espais ja esmentats a les mesures cautelars; es modifica la LEN (Llei d'Espais Naturals) amb l'ampliació de l'àmbit de protecció d'una sèrie d'espais; es deroguen alguns dels aspectes més polèmics aprovats a través de les lleis d'acompanyament als pressuposts de l'etapa Matas que particularment havien permès la desprotecció de certs espais a Eivissa; es deroga la Llei 12/1988, de 17 de novembre, de camps de golf, per tal d'evitar-ne l'oferta residencial i introduir elements més selectius en l'atorgament de l'interès general d'aquests equipaments turístic-esportius propi de climes temperats humits (p.ex. criteris paisatgístics, dotació hídrica, connectivitat viària, etc); estableix les diferents categories de sòl, i estableix la reserva del 30% del sòl d'ús residencial per a habitatges de protecció oficial; i estableix que al cap d'un any de la seva aprovació, es redactarà un projecte de llei reguladora de l'ordenació territorial i urbanística de les Balears. Finalment, aquesta llei fou aprovada en el Parlament de les Illes Balears el 7 de maig de 2008, en la mateixa setmana en que s'iniciava el macrojudici d'Andratx compost per 64 "peces" judicials i en el que es trobaven asseguts al banc dels acusats, l'ex-batle (E. Hidalgo), el zelador d'obres (J. Gibert), i l'ex-Director General d'Ordenació del Territori (J. Massot) (Eza et al., 7/05/2008).

<sup>53</sup> A Mallorca la norma afecta a Alcanada (20,04 Ha); Son Real (602,65 Ha); Cala Marçal (132,6 Ha); Regana (86,02 Ha); Can Vairet (274,06 Ha); Cala Blanca (21,2 Ha); Montport (25,51 Ha); Muleta (4,61 Ha); El Vilar (6,75 Ha); Cala Carbó (17,55 Ha); i Ses Fontanelles (39,25 Ha). A Eivissa afecta a: Roca Llisa (73,77 Ha); Cala d'Hort (111,56 Ha); Punta de sa Pedrera (21,59 Ha); Benirràs (14,6 Ha); Ses Feixes (47,03 Ha).

<sup>54</sup> Llei 4/2008, de 14 de maig, de mesures urgents per a un desenvolupament territorial sostenible a les Illes Balears. [www.protegiemelterritori.cat/docs/lleimesuresurgentsBOIB.pdf](http://www.protegiemelterritori.cat/docs/lleimesuresurgentsBOIB.pdf) (BOIB nº68, 17/05/2008).

<b>Les àrees afectades i protegides pel Decret Llei 1/2007 i la Llei 4/2008 (Font: Mobilitat i Territori, juny 2008).</b>					
Illa	Nom	Situació anterior Decret Llei 1/2007		Total Protegit amb Decret Llei 1/2007 i Llei 4/2008	Litoral protegit (metres)
		Apte urbanització (Ha)	Total Rústic (Ha)		
Mallorca	Muleta	4,8	0,2	5 Ha ARIP	
	El Vilar	6,6	0	6,6 Ha ANEI	
	Cala Blanca-Sa Roca Llisa	40,5	0	32,8 Ha ANEI; 7,7 HA ARIP	613
	Caló d'en Marçal	9,6	132,5	142,1 HA ANEI	318
	Cala Carbó	14,9	2,7	17,5 Ha ANEI	496
	Regana	15,6	70,4	86 Ha ANEI	1.861
	Montport	25,5	0	25,5 Ha ANEI	
	Can Vairet	274,1	274,1	85,1 HA ANEI; 188,9 Ha ANEI	
	Son Real	602,6	602,6	529 Ha ANEI; 73,7 ARIP	
	La Victòria (Alcanada)	19,7	19,7	19,7 Ha ANEI	
	Ses Fontanelles	39,2		39,2 Ha	
Eivissa	Cap Martinet	68,29	159,9	228,2 Ha ANEI	6.240
	Punta de sa Pedrera	13,2	8,4	21,6 Ha ANEI	1.502
	Cala d'Hort	111,6	111,6	75,5 Ha ANEI; 36,1 Ha ARIP	
	Benirràs	14,6	0	14,6 Ha ARIP	
	Ses Feixes	6,4	40,6	47 Ha	677

Figura 13. Els espais protegits amb el Decret Llei 1/2007 i la Llei 7/2008 (Font: Mobilitat i Territori, juny 2008).



El mateix dia que s'aprovà la Llei de mesures urgents per a un desenvolupament territorial sostenible a les Illes Balears, es va aprovar la Llei 5/2008, de 14 de maig, d'actuacions urgents destinades a l'obtenció de sòl per a habitatge de protecció pública, coneguda com la "Llei Carbonero", tot fent referència al Conseller d'Habitatge i Obres Públiques, Jaume Carbonero (Eza et al., 7/05/2008). Una llei que presenta algunes modificacions no substancials respecte del Projecte de Llei presentat a principis del 2008 (BOPIB –Butlletí Oficial del Parlament de les Illes Balears- núm.27 de 18/01/2008, Projecte de Llei RGE núm.60/08). Els mitjans de comunicació illencs han destacat el fet que es tracta una de les primeres lleis consensuades entre tots els partits polítics i que fou aprovada en el Parlament de les Illes Balears per unanimitat. A l'exposició de motius del Projecte de Llei es fa esment a la "demanda social" d'habitatge, per la qual cosa es pretenen dur a terme 5000 actuacions (habitatges de protecció pública), a les quals s'hi podran afegir unes 5000 actuacions (habitatges) addicionals de promoció lliure, tot permetent saltar-se les restriccions normatives que afecten als sòls classificats que finalment siguin els elegits per dur endavant aquestes actuacions. És a dir, permetent augmentar la capacitat edificatòria dels terrenys triats, per sobre de la permesa pel planejament, fins a màxims de 225 habitants per hectàrea. Aquesta llei va ser ben rebuda per part dels sectors immobiliari i de la construcció que se trobaven en plena recessió després d'un extraordinari i perllongat període expansiu. La "Llei Carbonero" surt com a mesura anticíclica després de l'esclat de la bombolla immobiliària i sorgeix teòricament per tal d'afrontar el greu problema de la dificultat d'accés a l'habitatge per amples sectors de la població, encara que els darrers anys la construcció d'habitatges ha estat desmesurada i el nombre d'habitatges desocupats sigui elevadíssim (Rullan, 11/11/2007).

Des del GOB s'ha interpretat l'aprovació d'aquesta llei com una mesura de tall keynessià (en temps de polítiques neoliberals segons les quals "cada pal ha d'aguantar la seva pròpia vela") que pretén fer front al col·lapse de la bombolla immobiliària, iniciada als EUA a l'estiu del 2007 i que contagià a la resta de països amb una situació semblant. L'Estat espanyol ha estat un dels principals protagonistes de l'eufòria immobiliària mundial i per això la situació de vulnerabilitat és major que d'altres països de la UE. A l'Estat espanyol, les hipoteques concedides a interès variable són les més elevades de la UE, fregant quasi el 100%, mentre que d'altres països, com per exemple els Països Baixos, aquestes suposen poc més del 10%. Per aquest motiu les administracions públiques han començat a desplegar paquets de mesures per tal de fer front al canvi de cicle. És, doncs, dins d'aquesta tesitura en la que es pot llegir l'aprovació de dita llei. Mentre, la concentració de la propietat immobiliària, les borses d'habitatges *desocupats* o *infrautilitzats* (segones residències i habitatges buits), els lloguers turístics residencials al·legals, l'especulació immobiliària, els arrendaments de "pisos pastera", entre d'altres qüestions, no han estat abordats de moment (GOB, 7/05/2008; GOB, 30/04/2008; Naredo, 2008; Naredo et al., 2007; Naredo et al., 2008).

La crida feta per part de l'administració autonòmica, a partir de la "Llei Carbonero", per tal d'aconseguir terrenys en dur a terme la construcció d'habitatges de protecció oficial, però també de promoció lliure, ha tret a la llum algunes qüestions que val la pena assenyalar i que responen a les lògiques d'acumulació dels capitals especulativo-immobiliaris, però també a la de les administracions públiques que s'han encarregat de desfer-se del patrimoni públic de sòl, tot contradient la legislació vigent. La taula 98 recull les propostes fetes pels capitals especulativo-immobiliaris pel que fa al terme municipal de Palma. Com s'ha esmentat anteriorment, l'urbanisme neoliberal s'ha manifestat de manera notable a tot l'arxipèlag, essent especialment significativa la seva acceleració cap a principis del segle XXI, en que l'administració pública – Ajuntament de Palma presidit per Catalina Cirer (PP), Consell Insular de Mallorca presidit per Maria Antònia Munar (UM) i Govern de les Illes Balears presidit per Jaume Matas (PP)– va engegar tota un seguit de megaprojectes (infraestructures, equipaments, normes, etc) que afavoriren especialment l'aparició d'una nova oligarquia molt lligada a l'ascens del negoci immobiliari, entre els quals destaca la figura de Vicenç Grande (Grup Drac). Uns dels projectes més contestats socialment fou el de la construcció d'un nou Hospital a Son Espases i la construcció d'una segona via de ronda de gran capacitat (Segon Cinturó), que hauria de circumvalar bona part de la ciutat. Com s'ha esmentat anteriorment, aquests megaprojectes incentivaren els processos especulatius a tota la zona. Una mostra ens la proporciona, en primer lloc, el fet que de les propostes per a construir els habitatges emanats de la "Llei Carbonero", un 21,21% (3340 habitatges) afectin a solars propers a Son Espases. En segon lloc, el fet que el promotor immobiliari Vicenç Grande, que havia declarat concurs voluntari de

creditors i era investigat per la fiscalia per presumptes casos de frau fiscal i tràfic d'influències, proposava construir uns 5296 habitatges en els seus terrenys, la qual cosa significa un 33,55% de totes les propostes presentades. En tercer lloc, el fet que, encara que la llei prioritza aquelles propostes que afectin a sòls urbans, cal destacar que en aquest cas, la major part de les propostes corresponen a sòls urbanitzables amb un 58,88% del total (9294 habitatges) i sòls rústics amb un 36,49% del total (5760 habitatges).

<b>Taula 98. Propostes presentades per les empreses promotores per a la construcció dels habitatges de protecció oficial i de promoció lliure prevists a la "Llei Carbonero". Propostes referents al municipi de Palma de Mallorca (Font: Guijarro, 15/01/2009)<sup>55</sup>.</b>			
<b>Empresa</b>	<b>Lloc</b>	<b>Classe de sòl</b>	<b>Observacions</b>
Promocions Son Dameto (Ibercon)	La Bonanova	S. Urbà	Proposa 36 Habitatges
Reyal Urbis-Vertix Procam	Son Güells (al costat de l'estadi Balear)	S. Urbà	Proposa 282 habitatges en edificis de 6 altures (densitat 110 habitatges/Ha). Segons el PGOU estan els terrenys estan destinats a equipaments sanitaris i assistencials.
Jaime Bibilioni	Son Güells (al costat de l'estadi Balear)	Sòl Urbanitzable	Proposa 3.174 habitatges. Proposa reduir 20,7 Ha per espai lliure públic a 7,6 Ha.
Iberdrola-Sau	Son Ferriol	S. Rústic	Proposa 352 habitatges.
Jerònima Tugores Crespí	s'Indioteria	S. Urbanitzable	Proposa 136 habitatges en edificis de 6 altures.
Durroboi	Vista Alegre (Platja de Palma)	S. Urbanitzable	Proposa 250 habitatges.
Miguel Reus, Fausto Ferrero y otros	Son Sardina	S. Rústic	Proposa 278 habitatges.
Haras Gestión de Suelo	Son Bordoy (Portitxol)	S. Urbanitzable	Proposa 850 habitatges en edificis de 12 altures. Segons POOT sòl destinat a l'intercanvi d'hotels de primera línia o equipaments.
Promotora Cap de Sa Torre	Son Rullan	S. Rústic	Proposa 548 habitatges
Promotora Reina	Son Ferriol	S. Rústic	Proposa 422 habitatges (densitat 100 habitatges/Ha)
Promotora Reina	Son Puigdorfila	S. Rústic	Proposa 562 habitatges.
Promociones Cavi	es Vivero	S. Rústic	Proposa 125 habitatges (densitat 90 habitatges/Ha).
Son Pacs Property	Son Espases/Secar de la Real	S. Rústic	Proposa 710 habitatges.
Hospitalet de Desarrollos (Rústic)	Son Espases/Secar de la Real	S. Rústic	Proposa 855 habitatges en edificis de 6 altures (densitat 145 habitatges/Ha)
Promocions Son Dameto (Ibercon)	Son Espases/Secar de la Real	S. Rústic	Proposa 801 habitatges en edificis de 6 altures.
Capol	Son Espases/Secar de la Real	S. Rústic	Proposa 325 habitatges.
Hermanos Pomar Miró	Son Espases/Secar de la Real	S. Rústic	Proposa 510 habitatges.
Promociones Coronel Beorlegui	Son Espases/Secar de la Real	S. Rústic	Proposa 72 habitatges.
Promociones Coronel Beorlegui	Son Espases/Secar de la Real	S. Rústic	Proposa 75 habitatges.
Binipuntiró (Drac)	Cala Major	S. Urbà	Proposa 152 habitatges on el PGOU preveu 15 (densitat 100 habitatges/Ha).

<sup>55</sup> El març de 2009 s'aprovaren les següents propostes per a la creació de les reserves estratègiques de sòl: Son Güells (Palma); SUNP 76-01 Son Bordoy (Palma); SUNP/69-01, Son Güells (Palma); Avda. S'Olivera, 62 (Calvià); UA-SP/02 – UA-SP/03 – Santa Ponça (Calvià); PERI – MG del polígon XX, Magaluf (Calvià); Avda. Joan Servera Camps – C/de Davant s'Hort (Son Servera) (Proposta d'acord del Consell de Govern de resolució de la convocatòria pública d'oferta de sòl per a la creació de reserves estratègiques de sòl, Govern de les Illes Balears. Conselleria d'Habitatge i Obres Públiques 6/03/2009 - [www.caib.es/govern/archivo.do?id=391869](http://www.caib.es/govern/archivo.do?id=391869), novembre 2011).

			Zona POOT.
Binipuntiró (Drac)	Cala Major	S. Urbà	Proposa 222 habitatges (densitat 100 habitatges/Ha). ZONA POOT.
Binipuntiró (Drac)	Cala Major	S. Urbà	Proposa 38 habitatges a una zona classificada com equipaments esportius. ZONA POOT.
Binipuntiró (Drac)	Son Gual I (prop d'Algaida)	S. Urbanitzable	Proposa 616 habitatges en edificis de 6 altures.
Binipuntiró (Drac)	Son Gual I (prop d'Algaida)	S. Urbanitzable	Proposa 1.152 habitatges en edificis de 8 altures.
Bivalta (Drac)	Puntiró (camí vell de Sineu)	S. Urbanitzable	Proposa 3.116 habitatges, on la norma permet 287 unifamiliars.
Recapitulació	Sòl Urbà	730 habitatges	4,62% respecte total
	Sòl Urbanitzable	9.294 habitatges	58,88% respecte total
	Sòl Rústic	5.760 habitatges	36,49% respecte total
	Son Espases/La Real	3.348 habitatges	21,21% respecte total
	Drac (V. Grande)	5.296 habitatges	33,55% respecte total

L'obligat seguiment quasi diari dels esdeveniments de la política urbanística i territorial de les Illes, ens fa incloure dins d'aquesta evolució l'aprovació de la Norma Territorial Cautelar eivissenca<sup>56</sup> que requalifica alguns sòls d'urbanitzables a rústic als municipis de Sant Josep (8 sectors) i Sant Antoni (Ses Variades), així com també s'amplien algunes àrees d'especial protecció (Cala d'Hort, Roca Llisa – Cap Martinet, Punta de sa Pedrera, Benirràs, Illa Blanca i Punta de Na Xamena). Aquesta Norma Territorial Cautelar estarà vigent fins a la modificació i rectificació del Pla Territorial Insular d'Eivissa i Formentera. Cal esmentar que el cas eivissenc és el més paradigmàtic en quant a urbanisme neofeudal (Blázquez, 2006) i és allà on el procés de regulació pro-urbanística fou el més intens de les Balears al llarg de la legislatura 2003-2007 presidida per Jaume Matas al govern autonòmic i Pere Palau al Consell d'Eivissa i Formentera. En aquest segon cas pot resultar molt més estreta la vinculació entre els interessos empresarials i els polítics, exemplificats en la família Matutes. Precisament, la filla de l'oligarca Abel Matutes, Stella Matutes, fou la consellera d'Ordenació del Territori i ha estat imputada junt amb el batle de Sant Antoni (Josep Sala) per presumpte tràfic d'influències per afavorir la urbanització de Ses Variades (Sant Antoni). Aquest sector classificat com a urbanitzable al PGOU de Sant Antoni de 1987, fou desclassificat per les DOT al 1999, però la controvertida Llei 10/2003, de 22 de desembre, de mesures tributàries i administratives, va permetre que els plans territorials poguessin recuperar la condició d'urbanitzable als terrenys que agrupassin tota una sèrie de condicions, entre d'elles que es trobava ses Variades. Així doncs, el Pla Territorial Insular d'Eivissa i Formentera va atorgar la condició d'urbanitzable el sector de ses Variades que tenia una forta pressió immobiliària, tot beneficiant al Grup Matutes i la promotora Realia Business que adquirí els terrenys abans de l'aprovació del pla amb la seguretat que seria urbanitzable (Rodríguez, 30/05/2008).

En definitiva, l'aplicació d'aquestes normes, més les modificacions dels plans territorials, afectaran en les potencialitats d'expansió de la taca urbano-artificial, particularment a les illes de Mallorca i Eivissa. Així es palesa com les polítiques ultradesenvolupistes han estat moneda comú en els governs conservadors, mentre que els governs de dreta-centre-esquerra s'han dedicat a frenar la velocitat del deteriorament social i ambiental promogut des de les administracions públiques dels citats governs conservadors.

<sup>56</sup> Acord del Ple del Consell Insular d'Eivissa del dia 9 de juny de 2008, d'aprovació inicial d'una Norma territorial cautelar per la qual s'adopten mesures provisionals per assegurar la viabilitat i efectivitat de la modificació del Pla Territorial Insular d'Eivissa i obertura del període d'informació pública (BOIB nº81, 10/06/2008).

### 11.3.3. Les "altres" transformacions urbano-artificials. Estimació de les superfícies artificials: pedreres i camps de golf.

Els còmputos realitzats en l'estudi dels canvis de les cobertes del sòl esmentat (Blázquez i Murray, 2003a; Pons, 2003) no acabà de considerar correctament o plenament les superfícies artificials. Analitzant críticament aquella primera aproximació, partint dels limitants temporals i pressupostaris, en la que es pretenia realitzar una lectura homologable de l'evolució de la transformació territorial al llarg de la segona meitat del segle XX. Vist en perspectiva, hom s'adona que en aquell treball s'hauria pogut aprofundir una mica més en les cobertes que no eren objecte d'estudi per part de les "mirades forestal i agrària". En els moments de redactar aquestes línies, s'està procedint a modificar i rectificar aquelles primeres fotointerpretacions, s'elabora la fotointerpretació i la corresponent cartografia de les Balears a partir de la fotografia aèria de l'any 2006 per tal de sondejar les dinàmiques territorials durant el primer quinquenni del segle XXI, un quinquenni de gran eufòria immobiliària i urbanitzadora, amb una forta embranzida per part de les administracions públiques a les infraestructures de transport terrestre motoritzat.

A continuació s'intentaran esbossar alguns dels principals elements que contribueixen a entendre la superfície artificial –especialment, camps de golf i les pedreres–, per tal d'estimar la superfície artificial que aquestes implicarien. Mentre que les infraestructures de transport terrestre (xarxa viària i ferroviària) ja han estat abordades al capítol X. Cal tenir present, però, que en algunes ocasions aquestes infraestructures ja hauran estat comptades dins de les superfícies artificials més compactes, per la qual cosa es podria incórrer en doble comptabilitat. El canvi metodològic (fotointerpretació i SIG front a dades estadístiques –alfanumèriques– procedents de diferents fonts) i la doble comptabilitat no fan més que permetre obtenir uns resultats aproximatius, i en tot cas posa en evidència l'encara escassa informació estadística i cartogràfica de les ocupacions del sòl. Així i tot, la consideració de les diferents tipologies de superfície artificial ens permet una aproximació a l'estudi des de l'ecologia política dels conflictes socials, sorgits en torn a unes infraestructures que no sempre van acompanyades de consens social, ni de pràctiques político-empresarials transparents (p.ex. autopista Inca-Manacor, autopista Inca-Sa Pobla, autopistes d'Eivissa, hospital de Son Espases, etc).

#### 11.3.3.1. Les propostes dels plans territorials insulars.

Moltes de les futures expansions urbano-artificials de tipus no residencial ni turístic, correspondrien a les denominades infraestructures i equipaments. Moltes d'aquestes s'inclouen en els plans territorials insulars com a mesures de caràcter directiu que significa –que els instruments d'ordenació corresponents els han de desenvolupar– o com a mesures indicatives que són recomanacions no vinculants, merament propositives. La major part d'aquestes són contemplades en els respectius plans directors sectorials.

A continuació s'exposen les principals infraestructures i equipaments contemplats en els plans territorials. En el cas de **Mallorca**, a mode d'exemple es pot destacar a partir del Pla Territorial de Mallorca:

1. La norma 8.2 del PTM estableix que els municipis de menys de 15 mil habitants podran classificar com a sòl industrial i de serveis una superfície equivalent al 5% del seu sòl urbà, que s'hauria d'ubicar en les àrees de transició, a més d'altres sòls industrials a desenvolupar en les capçaleres de Palma, Manacor i Inca i la possibilitat de traslladar sòls industrials "dorments".
2. Les normes 52, 53 i 54 fan referència a les infraestructures del transport terrestre. En aquests apartats s'assumeixen plenament els dictats del Pla Director Sectorial de

- Carreteres de tall "desenvolupista".
3. A la norma 56 assumir l'article 64 de les DOT de no autoritzar noves infraestructures aeroportuàries fora de la delimitació de la zona de serveis<sup>57</sup>. A mitjans d'abril del 2005, el Ministeri de Foment (PSOE) va exigir la modificació Pla Territorial de Mallorca per tal d'incloure l'ampliació de l'aeroport de Son Sant Joan que seguint les previsions del Pla Director de l'Aeroport (Ordre ministerial del 5 de setembre de 2001, redactat en temps del govern de J.M. Aznar) que preveu un increment dels moviments aeroportuaris fins a 38,5 milions de passatgers de cara al 2015, per la qual cosa es sol·licità la creació d'un espai industrial i comercial de 100 Ha (Guijarro, 23/04/2005). Front a l'exigència del Ministeri de Foment, hi va haver una forta reacció política i de la societat civil, motiu pel qual es va rebutjar finalment ampliar (de moment) l'aeroport de Palma (Guijarro, 26/04/2005).
  4. La norma 55 preveu l'ampliació del Moll de Ponent del Port de Palma<sup>58</sup>.
  5. La norma 57.1 estableix l'hospital general d'Inca, però no el de Palma, que es suposava que havia de ser una remodelació del de Son Dureta i finalment es va adjudicar en els sòls de la finca de Son Espases. La norma 57.2.c possibilita la ampliació del Balneari dels Banys de Sant Joan de la Font Santa a Campos (un balneari turístic), tot afectant a les zones protegides des Salobrar i es Trenc<sup>59</sup>.
  6. La norma 57.3 d'equipaments esportius preveu un ample desplegament: centres i polígons poliesportius a Marratxí, Lluçmajor, Inca, Manacor, zona turística de Cala Millor i zona turística de Palma; hipòdroms a Inca i Manacor; i centres d'entrenament per a cavalls.
  7. La norma 57.4 estableix un nodrit grup d'equipaments "culturals": Palau de Congressos a Palma, Centre d'Investigació de les Cultures a la Mediterrània, Museu del Vi a Binissalem, Museu de la Sabata a Inca, Museu de l'Oli a Sóller, etc.
  8. La norma 57.5 sobre els equipaments educatius fa esment de manera indicativa a la construcció d'escoles oficials d'idiomes i estableix que els equipaments educatius de titularitat pública no computen com a superfície de nou creixement.
  9. La norma 57.7 sobre equipaments comercials proposa un recinte ferial a Palma i un altra a Manacor.
  10. La norma 57.8 preveu tota una sèrie d'equipaments de serveis i emmagatzematge: centre de transformació i comercialització agroalimentària a sa Pobla; polígon agroalimentari a Manacor; centre de transformació agrària a Palma; àrea de valorització, transformació i emmagatzematge de productes manufacturats a partir de materials reciclats a Bunyola.

A més de l'establert en el PTM, cal tenir present el que estableixen els diferents Plans Directors Sectorials, que molt probablement es traduirà en noves ocupacions de sòl. A més del més o menys previst, s'ha de tenir present la debilitat del marc institucional característic del nostre entorn (Amer, 2006). Així com passa en l'altre arxipèlag de l'Estat espanyol, el canari, on com apunta Aguilera-Klink (2006) una gran part de les polítiques que tenen repercussions sobre el sòl van acompanyades d'un enorme dèficit democràtic. Així, per exemple, amb el canvi polític en l'administració autonòmica al maig del 2003 que passà a mans del Partit Popular, amb coincidència amb el Govern Central, es produí un gir polític cap a postures neoconservadores i ultraliberals, que s'emmarquen en el context d'auge de les polítiques de l'hegemonia dels EUA

<sup>57</sup> L'ampliació de les zones de servei dels aeroports hauran d'estar vinculades a un informe vinculant per part de la Comunitat Autònoma (art. 64 de les DOT). Aquesta qüestió és objecte de litigi competencial entre l'Estat i la CAIB (Rullan, 2006).

<sup>58</sup> En quant a les potencialitats d'ampliació de les instal·lacions portuàries, a més de les intencions d'augmentar la superfície del Port de Palma que junt amb el d'Alcúdia són d'interès general de l'Estat (gestionats per Autoritat Portuària), la Llei de Ports (Llei 10/2005, de 14 de juny de Ports de les Illes Balears, BOIB nº100 del 2/07/2005) suspenia la coneguda com "moratòria de ports esportius" (Norma Territorial cautelar prèvia a la tramitació del Pla Director sectorial de ports esportius i instal·lacions nàutiques de les Illes Balears, aprovada per acord del Consell de Govern del 15 de novembre de 2002). La nova Llei de Ports (10/2005) permetia augmentar la capacitat de la superfície ocupada a la mar o de la superfície terrestre de la zona de servei (art.16.2) per davall del 30% dels ports de la CAIB ja existents. L'art.16.1 obri, així mateix, les portes a la promoció de nous ports esportius. Segons el lobby del sector nàutic (la patronal ANADE) a les Balears "faltarien" uns 5 mil amarraments (Bosch, 19/06/2005). Emperò, sense construir aquells 5 mil amarraments que segons ANADE "fan falta" a Balears, al 2007 Balears comptava amb prop de 20 mil amarraments, pràcticament el doble dels de tot Grècia (Guijarro, 28/08/2007).

<sup>59</sup> Mitjançant la Llei d'acompanyament dels pressuposts del 2003, el Govern de les Illes Balears (PP) va modificar les DOT per desclassificar 4 Ha de sòl protegit vora les ANEI des Trenc per tal de construir el complex turístic-sanitari (Planas, 7/06/2006).



de Bush. Aquest gir es manifestà en l'àmbit balear amb la irrupció d'una política "territorívora", clientelar i "sense complexos".

En aquesta nova situació, amb una correlació de forces conservadores i desenvolupistes, es varen proposar (i promoure) alguns megaprojectes de gran impacte. Entre aquests es poden destacar els projectes finalment descartats, entre els quals hi havia el de la construcció d'un parc temàtic d'oci d'unes 90 Ha a Inca, per part de l'empresa danesa TPG (Theme Park Group). Aquest parc havia d'incloure rius, muntanyes nevades i, fins i tot, una reproducció de la Torre Eiffel. Després de que la proposta fos rebutjada pel batlle d'Inca (Pere Rotger, PP), l'empresa va decidir traslladar el megaprojecte a Can Vairet (Calvià), on TPG realitzà una opció de compra. Aquest projecte (modificat amb una reducció a 32 Ha i l'eliminació de moltes de les "atraccions" aquàtiques) va rebre el vist i plau del batlle calviàner (Carlos Delgado, PP), però fou finalment descartat pel Pla Territorial de Mallorca. Segons el diari *El Mundo/El Día de Baleares*, el parc temàtic fou descartat com a revenja del soci de govern al Consell i a l'ajuntament (UM), front a l'eliminació de l'ART (Àrea de Reconversió Territorial) de Son Massot. L'eliminació de l'ART de Son Massot fou un dels primers motius de confrontació entre les dues forces polítiques conservadores (Arrovas i Font, 18/01/2005).

Entre els megaprojectes no descartats, segurament un dels de major impacte (i contestació social) ha estat el de l'Hospital de Son Espases a les afores de Palma, entre la carretera de Valldemossa i el Monestir de la Real, que es va anunciar públicament al 26 de novembre de 2003. La decisió político-empresarial d'ubicar el nou hospital de referència<sup>60</sup> va donar lloc a una forta polèmica que es desfermà arran de destapar-se els mecanismes de la decisió amb informacions privilegiades i augment de l'especulació al voltant dels terrenys de Son Espases Vell (Capó i Goñi, 30/05/2006)<sup>61</sup>. En primer lloc, es denuncià la forma de la compra, segons la qual l'ajuntament de Palma va pagar el sòl de Son Espases Vell a preu de sòl urbanitzable, per 7,2 milions d'euros, quan un peritatge judicial establí un preu de 2,9 milions d'euros (Goñi, 11/05/2006). En segon lloc, no es varen realitzar propostes alternatives a la ubicació a Son Espases Vell. En tercer lloc, no s'avaluà la reforma de Son Dureta, amb la qual cosa s'anava en contra d'una decisió presa i aprovada anteriorment. En quart lloc, la localització de Son Espases afectaria a un entorn rústic d'un alt valor patrimonial –paisatge rústic, Monestir de la Real, patrimoni històric-artístic, etc– just a la perifèria de Palma.

A més, el concurs per construir i gestionar el centre hospitalari va ser objecte de polèmica, ja que l'adjudicació de l'obra fou per l'UTE (Unió Temporal d'Empreses) encapçalades per Dragados i FCC (Fomento de Construcciones y Contractas), quan l'empresa que semblava guanyadora del concurs havia de ser OHL. El concurs d'adjudicació fou avalat per un informe del Consell Consultiu, presidit per Miquel Coll (implicat en el cas de corrupció "Operació Voramar"), amb dos vots particulars en contra (Joan Oliver Araujo i Carmen Fernández) que denunciaven "les sospites de falta de transparència i neutralitat en la instrucció del procediment" i aprovat per un vot de diferència (vots de Rafael Perera, Pedro Aguiló Monjo i Enrique Vicente Martí) (Eza, 5/10/2006). Finalment, l'empresa adjudicatària Dragados-FCC fou triada en base a un informe elaborat pels Col·legi Oficial d'Enginyers de Camins, Canals i Ports (presidit pel polèmic enginyer, Carlos Garau) i el Col·legi Oficial d'economistes, que amb un

<sup>60</sup> El periodista Matías Vallés (21/11/2004) explicava en una de les seves mordents columnes els "orígens" de la decisió de destinar els terrenys rústics de Son Espases per allotjar l'hospital general. Aquests es remunten a un sopar del 10 d'abril del 2002 al restaurant *Sacha* de Madrid, entre polítics conservadors i coneguts empresaris. En aquell sopar, el llavors ministre de medi ambient, Jaume Matas, va anunciar la decisió de traslladar l'hospital de Son Dureta a Son Espases en cas de guanyar les eleccions autonòmiques, en comptes de reformar-ho tal com estava acordat i previst. A partir de llavors, i fins a les eleccions del maig del 2003 es varen produir nombroses opcions de compra dels terrenys veinats.

<sup>61</sup> Per exemple, la família Feliu va vendre, abans del 2003, Son Espases Nou (12,81 Ha) a Inversiones Son Verdadera SL (2,4 milions d'euros), aquesta la va vendre després a Hospitalet de Desarrollos SA (8,04 milions d'euros), l'escriptura pública es feu a nom de Kertin-Monica Englund Sundwall que era l'esposa del propietari de la promotora Rustic. L'empresari Bartomeu Cursach (BCM, Megapark, etc) i Bartomeu Seguí (arquitecte i soci de Cursach) realitzaren una opció de compra per la finca de Son Cabrer (19 Ha) als hereus de Joan Mora Gornals per 13 milions d'euros, just un any abans de l'adquisició de Son Espases Vell i l'operació es va tancar 12 dies abans de l'anunci públic d'aixecar l'hospital a Son Espases Vell. Una operació que es volia completar amb la construcció d'un hospital (privat) geriàtric. Ibercon realitzà una opció de compra amb els propietaris de la finca de La Real, una operació que es va avortar quan es va destapar la conversió d'aquell espai en una ART directa segons l'aprovació inicial del PTM. Aquesta operació (ART) estava vinculada a la compra de la finca de Vell Port al 2002. La finca Can Forners de la família Ramis d'Ayreflor Cardell (Conseller d'Economia del Govern Balear, 2003-2007) fou venuda a Mateu Sastre Juan (propietari d'Ibercon) per 3,2 milions d'euros. La finca de Son Serra Perera fou venuda al 1998 a Construcciones Talayot (però intervingueren també Vallehermoso i Llabrés Feliu) (Capó i Goñi, 30/05/2006).

mètode de baremació diferent a l'emprat inicialment a la Mesa de Contractació recomanà l'adjudicació a Dragados-FCC (Bosch, 5/03/2007). En motiu d'aquella decisió, OHL va recórrer als tribunals (Togores, 4/08/2007).

El cúmul d'elements que pesen sobre la decisió de traslladar l'hospital des de Son Dureta a Son Espases fou fortament contestat per part de la societat civil mallorquina, i molt especialment pels veïnats de l'entorn de la Real –residents i religiosos- que des de la Plataforma Salvem La Real varen mantenir una lluita legal i social permanent per tal d'aturar dit projecte. Finalment, a principis de febrer del 2007 s'iniciaren les obres de construcció de l'hospital, iniciant-se una forta disputa entre diferents administracions (Ajuntament de Palma i Govern de les Illes Balears –PP– i Consell Insular de Mallorca –UM–) tot de cara a les eleccions del mes de maig del mateix any. Els dos partits conservadors que havien pactat les grans línies polítiques durant la legislatura 2003-2007 havien entrat en una lluita electoral en la qual Son Espases va ser un nou element de batalla per tal de "rapinyar" els vots de la dreta molestos amb la decisió i el procés de construcció de l'hospital a Son Espases Vell, amb la destrucció del seu entorn. El canvi de color polític en moltes de les institucions balears després de les eleccions del mes de maig de 2007 (Pacte entre PSOE, UM i Bloc), en gran mesura motivada pel dèficit democràtic i els abusos territorials (corrupció, autopistes, Son Espases, etc), va dur, tal com anunciaven els partits socialdemòcrates (Bloc per Mallorca i PSOE) al llarg de la campanya electoral, la paralització temporal de les obres de l'hospital de Son Espases a principis del mes d'agost de 2007 (Menéndez, 4/08/2007). Després d'una sèrie de modificacions del projecte inicial, les obres continuaren i el març de 2009, el Tribunal Suprem ordenà la suspensió de la modificació del PGOU de Palma que havia possibilitat urbanitzar la zona de Son Espases per construir-hi el complex hospitalari (Olaizola i Armendáriz, 6/03/2009).

La expansió potencial dels polígons i equipaments quedava oberta arran de les DOT (Llei 6/1999), tal com Blázquez apuntava (2006b:165) "cal remarcar que tot i que es posa fre al creixement urbà, que es pot donar en torn dels nuclis urbans actuals, no es posa cap límit a la urbanització per fer nous *polígons industrials, de serveis i d'oci*. Aquesta darrera qüestió no ha estat en absolut regulada fins a dia d'avui, per la qual cosa la promoció urbanística continua forçant el model territorial a cop, sobretot, de nous centres comercials i d'oci a l'estil dels coneguts centres comercials d'oci i camps de golf. Per aquest camí, veiem aparèixer nous complexos urbanístics dependents del trànsit motoritzat, amb la construcció al veïnat de noves carreteres i autopistes. S'il·lustra aquest fenomen per l'aparició prematura de les grans superfícies comercials al cap damunt del carrer del General Riera de Palma, es Coll d'en Rebassa, sa Cabana o es Caülls de Marratxí; tots ells previs a la construcció de viari de gran capacitat i alta velocitat".

En el cas de **Menorca**, el Pla Territorial de Menorca presenta major precisió expositiva que el de Mallorca, així com una major qualitat en la seva redacció, a més de partir d'un paradigma diferent a l'imperant a la resta d'illes de l'arxipèlag balear. Els títols III i IV del Pla Territorial de Menorca (Cime, 2003b) contempen les disposicions sobre equipaments, infraestructures i serveis, que a grans trets es podrien resumir en:

1. Infraestructures portuàries (art.12): trasllat de les instal·lacions d'emmagatzematge de CLH de Cala Figuera a la base naval i construcció d'un port esportiu a Cala en Busquets al Port de Ciutadella. En el Port de Fornells es preveu la construcció de nous amarratges i la prolongació del passeig marítim, entre altres. A més, es preveu la construcció d'instal·lacions d'hivernada d'embarcacions a espais no necessàriament portuaris.
2. Infraestructures aeroportuàries (art.13): s'adapta al Pla Director de l'Aeroport (Ordre Ministerial d'1 d'agost 2001) segons el que es preveu l'increment de la seva capacitat des dels 2,8 milions de moviments aeroportuaris de 2001 fins als 5,01 milions al 2015.
3. Subministrament energètic (art.16): preveu la construcció d'un poliducte i dipòsits d'emmagatzement d'hidrocarburs prop de l'aeroport; a més, es preveu la construcció de tres plantes d'emmagatzement de gas líquid a Ciutadella, Maó-es Castell-Sant Lluís, Ferreries – Mercadal – Migjorn Gran – Alaior).
4. Equipaments educatius (art.16): determina la necessitat d'una escoleta per a cada nucli tradicional; 18 centres nous d'educació infantil de segon cicle; 1 col·legi nou d'educació primària i ampliació de centres; 1 centre nou d'educació secundària i ampliació de 2 centres; 1 centre de formació ocupacional.

5. Equipaments sanitaris (art.17): 1 hospital nou a Maó; unitats sanitàries a Punta Prima (Sant Lluís), a Santa Galdana (Ferreries-Ciutadella) i Cala en Porter (Alaior).
6. Equipaments comercials (art.18): s'explicita la prohibició de grans superfícies comercials, però permet establiments no especialitzats en règim d'autoservei, a les perifèries dels principals nuclis i urbanitzacions litorals de baixa o moderada densitat, i permissió a zones comercials de minicentres comercials (menors de 300 m<sup>2</sup>).
7. Carreteres (art.20): ampliació de la calçada de la xarxa insular primària (11 m), millores d'accessibilitat en els nuclis intermedis travessats per la xarxa insular primària; construcció de carrils addicionals per vehicles lents als trams de la Me-1 (Ciutadella-Maó); ampliació de la calçada a la xarxa secundària (mínim 6 m), etc.
8. Infraestructures hidràuliques (art.21), no preveu la construcció de cap dessaladora (en cas de construcció estableix una sèrie de condicions); i construcció de 4 noves depuradores (Migjorn Gran, Binidali-Maó-Sant Lluís, Zona Nord, Cala en Porter).
9. Infraestructures per a la gestió de residus (art.22): preveu l'ampliació de l'abocador del Milà i la construcció de 3 centres de tractament de residus de construcció i pneumàtics.
10. Equipament social (art.23): residències d'ancians a Sant Lluís, Alaior i Mercadal; centre d'acollida a Maó.
11. Equipament esportiu (art.24): 2 pistes de ciclisme (àrea de Llevant i a Ciutadella); 1 pista de motocròs a Ciutadella; 1 pista de tir amb arc; 2 pistes de cros i bicicleta de muntanya a Santa Eulària; a més, els municipis podran crear les instal·lacions esportives que considerin necessàries (que no podran ocupar una gran porció de sòl rústic).
12. Equipament cultural (art.25): xarxa insular d'espais culturals polivalents; millora de biblioteques; Museu etnològic (Pati de Sa Lluna a Alaior); Arxiu Històric General de Menorca (instal·lacions militars d'Es Castell); Conservatori de Música (Maó i Ciutadella); Palau de Congressos a Ciutadella.
13. Equipaments juvenils (art.26): alberg juvenil a Sa Vinyeta (Ciutadella); Casa de Colònies a S'Enclusa (Ferreries); Alberg a Es Torretó (Ciutadella).

A les **Pitiüses** es concreten i proposen tota una sèrie d'actuacions en equipaments i infraestructures que suposaran, en cas de materialitzar-se, noves ocupacions de sòl (i en alguns casos reutilitzacions de sòls ocupats). Aquestes es poden sintetitzar en:

1. Infraestructures portuàries i instal·lacions marítimes (norma 48): proposa una segona via d'emergència (Eivissa – Formentera) que surti de Sa Canal (Ses Salines) d'Eivissa.
2. Ports esportius i instal·lacions nàutiques (norma 49): es recomana l'increment d'aquestes infraestructures.
3. Infraestructures aeroportuàries (norma 50): preveu l'ampliació de les infraestructures recollint les previsions del Pla Director de l'Aeroport (Ordre Ministerial de 31 de juliol de 2001) contempla incrementar el nombre de passatgers que puguin passar per l'Aeroport d'Es Codolar, dels 4,4 milions del 2001 a 6,9 milions al 2015; per a la qual cosa es vol convertir la pista rodadora en pista d'aterratge. Aquest projecte ha rebut una forta contestació social, per la seva contribució a l'increment del caos turístic-immobiliari sofert per les Pitiüses. A més, es preveuen dos heliports a Formentera.
4. Infraestructures viàries (norma 51): acull el previst al Pla Director Sectorial de Carreteres de la CAIB (Decret 87/1998, de 16 d'octubre) i aporta un llistat de noves actuacions per tal d'incrementar la capacitat (i velocitat) i abast de les carreteres.
5. Les infraestructures de proveïment energètic (norma 53): es recullen les instal·lacions previstes en el PDS Energètic (poliducte de combustibles al Dic de Botafoc, Estació de Conversió de Torrent a Vila d'Eivissa, presa de cable fins a la Estació de Conversió per la Platja de Talamanca, prolongació del subministrament elèctric a diferents zones de Formentera, etc). També es contempla la creació d'un parc d'energies renovables a Santa Eulària.
6. Infraestructures hidràuliques (norma 55): nova dessaladora a Santa Eulària i Sant Josep; connexions arterials entre les dessaladores de Sant Antoni, Eivissa i Santa Eulària; noves estacions depuradores a Sant Miquel, Sant Joan, es Ca Mari, etc.
7. Infraestructures de residus urbans (norma 56): centre de residus a Ca na Putxa (Eivissa),

- Deixalleria a Formentera, tancament de l'abocador del Cap de Barbaria (Formentera) i una estació de transferència provisional a Eivissa.
8. Infraestructures de la resta de residus (norma 56): pels residus de construcció es contempla la restauració de pedreres i altres espais degradats, i en quant als perillosos es diu que s'assegurà la logística necessària.
  9. Equipaments educatius (norma 59): construcció de 8 CP (Centres de Primària) i 3 IES (Instituts d'Educació Secundària), ampliació d'11 CP i 1 IES, conservatori de música a Eivissa i Formentera, escola d'idiomes a Eivissa i Formentera, etc.
  10. Equipament sanitari (norma 60): nou hospital a Formentera, 4 centres de salut, milora de l'hospital de Can Misses, etc.
  11. Equipament comercial (norma 61): construcció d'una cooperativa agrària, instal·lació d'un molí d'oli, construcció d'un recinte ferial.
  12. Equipament social (norma 62) –aquí es repeteixen alguns punts de la norma 60-: 1 residència d'ancians, 2 residències d'alzheimer, 2 residències de malalts mentals, 2 residències i centres especialitzats, etc.
  13. Equipament esportiu (norma 63): 3 poliesportius (Sant Jordi, Formentera i Jesús).
  14. Camps de golf (norma 64): amb l'aixecament de la moratòria dels camps de golf a les Pitiüses s'obren les portes a nous camps amb oferta complementària.
  15. Equipament cultural (norma 65): Palau de Congressos a Santa Eulària, 2 edificis culturals polivalents (Sant Josep, Sant Antoni), centres culturals, etc.
  16. Equipament juvenil (norma 66): alberg juvenil a Sant Josep.

*11.3.3.2. La superfície artificial verda (camps de golf). El sacrifici territorial pel joc de les elits turístiques (i pel negoci dels terratinents i aiguatinents locals).*

La informació a l'abast dels camps de golf (ubicació, any d'obertura, reforma i superfície) s'ha confrontat amb el còmput alfanumèric de la coberta d'ocupació del sòl conjunta de pedreres i camps de golf. A la taula 99 es presenten els diferents camps de golf de les Balears segons any d'obertura, localització i superfície que ocupen. Els camps de golf s'han regulat per la Llei 12/1988, de 17 de novembre, de camps de golf, fins a la seva derogació amb la Llei 4/2008, de 14 de maig, de mesures urgents per a un desenvolupament territorial sostenible a les Illes Balears. Aquest equipament esportiu va esdevenir en una mena de "nou jaciment" turístic a explotar en els moments de saturació de la capacitat productiva turística "clàssica". La Llei permetia que els camps de golf anassin acompanyats d'oferta hotelera o apartamental de quatre estrelles i 450 places com a màxim. Així, els camps de golf s'erigiren com un mecanisme de colonització dels espais agraris de les Illes. A principis de la dècada del 2000 es comptaven uns 21 camps de golf en funcionament, la major part d'ells a Mallorca (18 camps), 2 a Eivissa i 1 a Menorca<sup>62</sup>. La major part d'aquestes instal·lacions són de 18 forats i cobreixen una extensió mitjana d'unes 60 Ha cadascun. El primer camp de golf de les Illes s'inaugurà a Alcúdia al 1934, però al cap de pocs anys, es convertí en camp d'aterratge d'avióetes en motiu del cop d'estat feixista i la guerra civil, tot deixant-se posteriorment (Buades, 2004).

Els camps de golf del turisme de masses es construïren a partir dels anys 1960 i 1970. Però l'eufòria del golf esclatà a finals dels 1980 i continuà al llarg dels 1990. A principis del segle XXI la moda del golf ha rebut un nou impuls. Així, per exemple la Guia *Mallorca Golf* del Consell Insular de Mallorca i a la memòria del Pla Territorial de Mallorca es planteja el "desequilibri territorial" en la distribució dels camps de golf a l'illa, alhora que estableix uns estàndards per la "distribució equitativa" dels camps de golf: 18 forats per cada 200 mil residents i 18 forats per cada 15 mil places turístiques (Consell Insular de Mallorca, 2004). Les elits governants pretenen d'aquesta manera democratitzar l'esport dels milionaris, característic

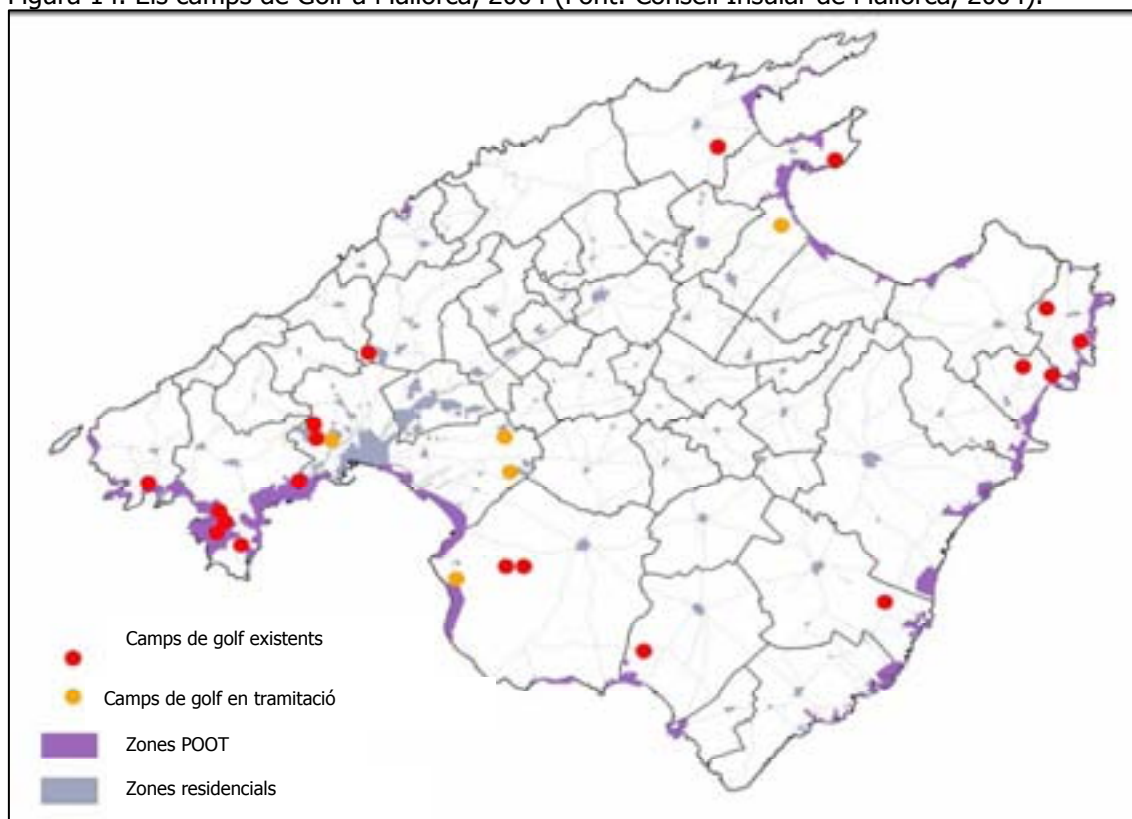
<sup>62</sup> La construcció de la major part dels camps de golf ha anat acompanyada de polèmica social. En un recent informe del GOB (estiu 2008) sobre els camps de golf es diu que molts dels camps de golf de la dècada dels 1990 se construïren en espais que havien estat catalogats com espais naturals a protegir i que gràcies a la modificació per part de la Llei d'Espais Naturals al 1992, es va permetre la seva construcció (p.ex. Vall d'Or; Son Muntaner; Gaieta Gran); en altres casos es vulnera la llei de camps de golf ja que es rega amb aigua dels aquífers (p.ex. Vall d'Or, Pula); i en altres ocasions s'han realitzat diferents obres il·legals o bé el propi camp de golf era il·legal (p.ex. Vall d'Or; Can Porquer; Can Guilló; Golf Park).

de Gran Bretanya, i altres països, amb un clima prou diferent del mediterrani. Hom pot observar com entre el 2006 i el 2008 s'inauguraren uns quants camps de golf, tot coincidint amb un nou impuls per part de l'administració autonòmica sota el domini de les forces conservadores i desenvolupistes. Entre els principals empresaris del golf es troba la família Schörghuber, coneguda per les seves inversions turístic-immobiliàries a Mallorca. Els Schörghuber han construït un complex turístic-residencial elitista envoltat de camps de golf de la seva propietat: Golf Son Vida, Golf Son Muntaner, Golf Son Quint.

**Taula 99. Camps de golf a les Balears (Font: Elaboració pròpia a partir de Garau-Vadell, 2001; Grimalt, 2002; IBAE, 2007; IBESTAT, 2009; Federació Balear de Golf (www.fbgolf.com/index.php; octubre 2009).**

<b>Mallorca</b>					
<b>Nom</b>	<b>Municipi</b>	<b>Any inauguració</b>	<b>núm. forats</b>	<b>Superfície camp (Ha)</b>	<b>Superfície gespa (Ha)</b>
Son Vida Golf	Palma	1964	18	60	19,5
Club de Golf Son Servera	Son Servera	1967	9	23	16
Golf de Santa Ponça I	Calvià	1977	18	73,5	13,1
Golf de Ponent	Calvià	1978	18	55	25
Club de Golf Vall d'Or	Felanitx	1985	18	48	15,45
Reial Golf Bendinat	Calvià	1986	18	60	30
Golf Pollença	Pollença	1986	9	20	10,75
Club de Golf Capdepera	Capdepera	1988	18	70	30
Canyamel Golf Club	Capdepera	1989	18	50	22
Golf d'Andratx	Andratx	1990	18	50	28
Golf de Santa Ponça II	Calvià	1992	18	66	12,13
Marriott Son Antem Est	Llucmajor	1994	18	71,98	32,19
Pula Golf	Son Servera	1996	18	60	30
Club de Golf de Son Termens	Bunyola	1998	18	50	28
Golf Santa Ponça III	Calvià	1999	9	13	3,2
Son Muntaner	Palma	2000	18	80	32
Marriott Son Antem Oest	Llucmajor	2001	18	52,51	30,66
Camp de Golf d'Alcanada	Alcúdia	2002	18	60	45
Golf Maioris	Llucmajor	2006	18	63,3	—
Golf Park Puntiró	Palma	2006	18	66,6	40
Golf Son Quint	Palma	2007	18	40	30
Golf Son Gual	Palma	2008	18	68	42
<b>Menorca</b>					
Club de Golf Son Parc	es Mercadal	1977 (modificat 2006)	9 (18)	49 (45)	11,5 (29)
<b>Eivissa</b>					
Club de Golf Roca Llisa	Santa Eulària	1972	9	20	10,5
Club de Golf Eivissa	Santa Eulària	1990	18	60	39,5

Figura 14. Els camps de Golf a Mallorca, 2004 (Font: Consell Insular de Mallorca, 2004).



L'any 2004, els camps de golf de les Balears ocupaven entre 1,09 mil Ha i 484 Ha, segons si es mira la superfície total del camp o tan sols de la gespa. La major part d'aquesta superfície es troba a Mallorca, on es comptabilitzaven 18 camps; mentre que Menorca i Eivissa amb un i dos camps respectivament presentaven una superfície molt menor ocupada per aquesta coberta verda de sòl artificial. El 2008 hi havia uns 4 camps de golf més a Mallorca, tres d'ells a Palma i un a Lluçmajor. Tots ells vinculats a projectes immobiliaris. A Menorca s'havia ampliat el camp de Son Parc.

<b>Taula 100. Superfície artificial ocupada pels camps de golf, 2004 (Font: Elaboració pròpia a partir de taula anterior)</b>		
	<b>Superfície camp (Ha.)</b>	<b>Superfície gespa (Ha.)</b>
Mallorca	963	423
Menorca	49	12
Eivissa	80	50
<b>Balears</b>	<b>1.092</b>	<b>484</b>

Les previsions "optimistes" sostenen que cap al 2010 hi podria haver a Mallorca uns 30 camps de golf. Això és degut a que a l'any 2006 hi havia els següents projectes de camp de golf en tramitació: es Pujol (Santanyi), Son Saletes (Sencelles), Son Aversó (Son Sardina-Palma), Son Baco (Campos), Son Bosc (s'Albufera a Muro), Son Real (Santa Margalida), es Llobets (Lluçmajor), Cala Romàntica (Manacor), Can Puig – Can Gatul·les (Pollença), Can Guilló (Pollença), Son Claret (Es Capdellà-Calvià), ses Algorfes (Calvià), Son Corb (Son Servera), Costa dels Pins (Son servera) i Son Verí (Marratxi). A més hi havia quatre camps en construcció: Son Quint (Palma), Son Gual (Palma), Puigderós (Lluçmajor) i Sa Vinyola (Campos) (Frau, 25/02/2006; Galán, 16/06/2007; GOB, estiu 2008). Si cada camp de golf requereix unes 60 Ha de mitjana, es podria preveure que en cas d'executar-se tots aquests projectes -en tràmit i

alguns en construcció- hi podrà haver a Mallorca unes noves 1020 Ha ocupades per aquestes infraestructures turístiques<sup>63</sup>.



Figura 15. Fotografia Santa Ponça Golf (Calvià)

Molts dels camps de golf en tramitació estan tenyits d'una enorme conflictivitat social. Alguns d'ells responen a l'habitual pràctica d'opacitat informativa amb elevats dèficits democràtics i una permeabilitat político-empresarial molt elevada. Així, els germans Morell Magraner, promotors del Golf de Son Real, projectat sobre terrenys d'alt valor arqueològic i ecològic, sol·licitaren la paralització temporal dels tràmits per la declaració d'interès general del Camp de Golf de Son Real just una setmana abans que es fessin públiques unes gravacions (21 de juny de 2006) en les que el

batlle de Santa Margalida (Antoni del Olmo, PP) acusava al seu regidor Joan Ferragut d'haver cobrat comissions per tramitar la llicència del camp de golf i de la sospitosa segregació de la finca en 43 parcel·les (Ferrer, 18/02/2006; Ferrer, 27/06/2006).

Aquest projecte de camp de golf va ser objecte d'una forta confrontació social, que fructificà en la plataforma social "Son Real no té preu". A més, aquest camp de golf es pretenia ubicar a la vora de la finca que el Govern de les Illes Balears va comprar amb els diners recaptats amb l'ecotaxa. D'aquesta manera el negoci resultava ser quasi perfecte ja que la iniciativa privada s'assegurava uns suculents ingressos (camp de golf, hotel, xalets), amb la seguretat que les arqueus públiques proporcionarien un entorn privilegiat. Després de les eleccions autonòmiques de maig de 2007, es va promulgar el Decret Llei 1/2007 de 23 de novembre de mesures cautelars fins a l'aprovació de normes de protecció d'àrees d'especial valor ambiental per a les Balears (BOIB núm.1176, 24/11/2007). La finalitat d'aquest Decret Llei era la de protegir diversos espais sobre els que hi havia projectes de transformació i degradació imminents, i que havien estat objecte d'importantes campanyes socials en favor de la seva protecció. Entre els espais protegits estaven els terrenys de Son Real. El juny de 2010 el Consell de Mallorca aprovà la declaració de Bé d'Interès Cultural a la zona arqueològica de Son Real (Consell de Mallorca, 3/06/2010)<sup>64</sup>.

Un altre cas d'operació turístico-inmobiliària lligada a un projecte de camp de golf és el de Son Bosc, en uns terrenys que havien format part del Parc Natural de s'Albufera, i que després de la victòria del PP en les eleccions autonòmiques de maig del 2003 es varen desprotegir per afavorir "l'interès general" del camp de golf<sup>65</sup>. El 22 de desembre de 2006, la Comissió Insular d'Urbanisme del Consell de Mallorca, controlada per Unió Mallorquina, acordà declarar el camp de golf de Son Bosc d'interès general. Aquest camp de golf és promogut per la societat Golf Playa de Muro SA, societat que compta com a soci majoritari a Miquel Ramis Martorell, hotelier (Grupotel) i polític (ex-batlle de Muro per CDM, 1987-1995 i 1999-2007). També participen de la societat promotora la Compañía Agropecuaria de Calvià SL que té al darrera la cadena hotelera Iberostar i el grup hotelier i immobiliari Cesgarden<sup>66</sup> (Guijarro, 22/12/2006; GOB, 21/05/2007). El 2007 el moment àlgid de la polèmica del Golf de Son Bosc, l'empresari Miquel Ramis de Grupotel contractà a Maite Areal, esposa de Jaume Matas que era el president de la CAIB, per treballar com a relacions públiques de l'Hotel Valparaiso a Palma. Segons Ramis, "Matas li demanà el favor el 2006 i li va dir que el treball de la seva esposa era

<sup>63</sup> A més dels camps de golf que apareixen a la taula 97, hom ha d'afegir el camp de Golf de La Reserva Rotana (Manacor) de 9 forats que s'ofereixen junt amb Hotel Rural amb 22 habitacions. Per altra banda, tenim que el 2006 s'inaugurà el Golf Maioris (Llucmajor) de 18 forats; al 2006 també s'inaugura el Golf Park Mallorca o Golf Puntiró (Palma) de 18 forats; el 2007 s'inaugura el Golf de Son Quint (Palma) de 18 forats; i al 2008 el Golf de Son Gual (Palma) de 18 forats (GOB, estiu 2008; [www.fbgolf.com](http://www.fbgolf.com), desembre 2008).

<sup>64</sup> Resolució de 16 de juny de 2010, del Consell Insular de Mallorca (Illes Balears), referent a la incoació d'expedient de declaració de bé d'interès cultural a favor de Son Real, a Santa Margalida (BOE, nº165, 8/07/2010).

<sup>65</sup> Al maig de 2003 es va ampliar la superfície del PN de s'Albufera de Mallorca, afectant als terrenys de Son Bosc (Decret 52/2003, de 16 de maig, de modificació del decret 4/1988, de 28 de gener, de declaració del parc natural de s'Albufera de Mallorca). Després de les eleccions autonòmiques de 2003 i amb la victòria del PP, l'expedient de protecció es paralitzà, quedà l'ampliació de protecció sense efectes i es tornà a la delimitació prèvia. Així es permet el golf a Son Bosc (Salvem Son Bosc a [www.gobmallorca.com/sonbosc/index.htm](http://www.gobmallorca.com/sonbosc/index.htm)).

<sup>66</sup> El camp de golf és una iniciativa de la societat Golf Playa de Muro SA que està integrada per les empreses hoteleres Grupotel SA (43%), Compañía Agropecuaria de Calvià SL (27,5%) (participada per Iberostar) i Cesgarden SL. (29,5%) (Frau i Córcoles, 13/03/2008).

per un any, des de gener a desembre del 2007” (Armendáriz i Mestre 13/02/2010:2). L’Ajuntament de Muro, amb Jaume Perelló com a Batle (UM), va atorgar la llicència d’obres a la construcció del Golf de Son Bosc amb els vots d’UM i de l’oposició (Partit popular i Convergència Democràtica Murera). Aquesta decisió va suposar la ruptura de l’equip de govern a l’ajuntament de Muro, to quedant UM en minoria, i amb la destitució dels socis de govern (PSOE i Entesa) (Frau, 14/03/2008). Les curtes distàncies entre les decisions polítiques i els projectes empresarials es manifestaren novament i de forma abrumadora en aquesta ocasió. El batle de Muro, Jaume Perelló (UM) i l’empresari Miquel Ramis Puigròs (Grup hotelier i immobiliari Garden)<sup>67</sup>, eren socis a la societat Nou Argar XXI SL. Aquesta societat, a més, estava domiciliada en el mateix domicili que Cesgarden (Frau, 21/12/2008). El febrer de 2010 Miquel Ramis Martorell, que havia estat batle durant diverses legislatures, va ser condemnat a 10 anys d’inhabilitació per exercir càrrec públic per un delictes de prevariació relacionat amb l’arxivament a l’any 2006 d’un expedient d’infracció urbanística. L’empresa que havia comès la infracció era Construcciones Es Moyà SL de Jordi Alzamora. Aquest era el pare d’una regidora del mateix partit que Ramis Martorell i també era soci del propi batle a l’Hotel Alcúdia Suite (Córcoles, 4/02/2010).



Figura 16. Acció de denúncia del GOB del Dia Internacional de la Biodiversitat 22/05/2010.

L’explosió de casos de corrupció político-empresarial després de les eleccions autonòmiques de 2007, acabaren afectant al partit frontissa UM. Aquest que era soci de govern dels partits d’esquerra, controlava la Conselleria de Medi Ambient, que jugava un paper important en torn a la possibilitat de dur a terme el camp de golf. La destitució dels membres d’Unió Mallorquina del Govern de les Illes Balears a principis de febrer de 2010 va obrir les portes a noves solucions al camp de golf de Son Bosc, ja que medi ambient passà a ser controlat pel Bloc per Mallorca (coalició integrada per PSM, Esquerra Unida i Els Verds). El Bloc s’havia manifestat contrari a la construcció del golf. En vistes als canvis polítics, els promotors del golf iniciaren les obres. Posteriorment, el 26 de febrer de 2010, el Govern va suspendre les obres del golf i inicià l’elaboració del PORN (Pla d’Ordenació dels Recursos Naturals) del Parc Natural de s’Albufera. Aquest PORN afectava els terrenys colindants de Son Bosc i l’àmbit total del pla abraça unes 1691 Ha, és a dir 45 Ha més que la superfície del parc. Acte seguit els hotelers protestaren energèticament en contra de la decisió de protegir la zona. Aurelio Vázquez, president de l’ACH (Agrupació de Cadenes Hoteleres) manifestava la seva indignació i l’Associació Hotelera de la Platja de Muro, amb Pedro Pascual, també es manifestava en contra. Cal dir que Aurelio Vázquez era el president de la Compañía Agropecuaria de Calvia SL i Pedro Pascual de Viva Hotels també era accionista de la societat promotora del golf i administrador conseller de la mateixa societat (Frau, 18/02/2010; Frau, 27/02/2010; Cañellas, 3/03/2010; Fueris, 3/03/2010).

<sup>67</sup> [www.gardengrup.com](http://www.gardengrup.com) (febrer 2008).





Figura 17. Terrenys en construcció del Golf de Son Bosc (juliol 2010) (Font: Diari de Mallorca, 21/07/2010)

El març de 2010, la dreta política parlamentària, després que diputats de les seves formacions haguessin d'abandonar el Parlament per la seva implicació en casos de presumpta corrupció (p.ex. Joan Cardona, M.A. Munar, Bartomeu Vicens), pressionà des del Parlament de les Illes Balears per defensar els interessos dels capitals implicats en la construcció del golf. Així, Unió Mallorquina presentà una Proposició no de Llei per a que s'eliminàs la protecció d'una part de Son Bosc afectada pel PORN de s'Albufera<sup>68</sup>. I, el Partit

Popular presentà, el març de 2010, en el Parlament de les Illes Balears, una Proposició de Llei per declarar d'interès autonòmic la construcció del camp de golf de Son Bosc<sup>69</sup>. A principis del mes de juliol de 2010 el Govern de les Illes Balears va iniciar el procés per tal d'ampliar la ZEPA (Zona d'Espècial de Protecció de les Aus) de s'Albufera en unes 64 Ha. Aquesta ampliació afectava la superfície de Son Bosc, Ca n'Eixut, el Prat de Son Serra i l'àmbit de la depuradora de Muro-Santa Margalida. Després d'aquest moviment per protegir la zona del projecte del camp de golf promogut pels polítics-empresaris citats, el Partit Popular i Unió Mallorquina aprovaven el 20 de juliol la llei que declarava el golf de Son Bosc d'interès autonòmic. El diputat del PP, Cristóbal Huguet, exposà que la finalitat d'aquesta llei era assegurar que es respectàs la llicència de construcció que comptava el projecte de camp de golf des del 13 de març de 2008 (Frau i Vallespir, 10/07/2010; Adrover, 21/07/2010; Frau, 22/07/2010). El febrer de 2011, el Govern de les Illes Balears amplià la Zona d'Espècial Protecció per a les Aus (ZEPA) de s'Albufera de Mallorca, la qual cosa impedia la construcció del camp de golf<sup>70</sup>.

El projecte de camp de golf de Son Aversó, a Son Sardina, ha estat projectat per Vicenç Grande, promotor immobiliari (Grup Drac, Promotora Proalaró SL) i president del RCD Mallorca. L'Ajuntament de Palma li va informar favorablement l'interès general, essent batllessa Catalina Cirer (PP), que és una de les més afamades aficionades del club mallorquinista. El projecte de golf anava lligat a un hotel de cinc estrelles (500 places), un hotel rural (120 places) i un minicamp de golf que es donaria a l'ajuntament per a que les classes populars poguessin sentir-se milionaris per un instant (Capó, 28/04/2005). Aquest camp es situa en una de les zones de major conflictivitat territorial, i político-social, i de majors expectatives de negoci (p.ex. futur segon cinturó, Hospital de Son Espases, Campus UIB, etc).

En el cas d'Eivissa, la Llei 11/2005, de 7 de desembre, de mesures específiques i tributàries per a les illes d'Eivissa i Formentera, en matèria d'ordenació territorial, urbanisme i turisme (BOIB núm.188, de 15 de novembre de 2005) aixecava, entre molts altres retalls i modificacions d'altres lleis, la moratòria dels camps de golf (Llei 4/2000, de 22 de març, de moratòria de construcció i ampliació de camps de golf a les Illes Pitiüses). Aquesta nou marc legal, permet que al Pla Territorial d'Eivissa i Formentera es proposi a la norma 64 la recomanació de construir camps de golf com a instruments de desestacionalització turística. A l'any 2006 es promovia la construcció de dos camps de golf nous a l'illa d'Eivissa, un a la mateixa zona de protecció de Ses Salines (Sant Josep) promogut pel polític-empresari Matutes, i un altre a Santa Gertrudis que s'ha projectat com annex a un balneari. En el cas eivissenc, el

<sup>68</sup> Unió Mallorquina: Proposició no de llei per tal de que sigui debatuda davant la Comissió d'Assumptes Institucionals i Generals. Títol: Desenvolupament elements turístics camp de golf de Son Bosc (Parlament de les Illes Balears, Registre d'entrada núm.833) (disponible a [www.gobmallorca.com/sonbosc/proposicioum.pdf](http://www.gobmallorca.com/sonbosc/proposicioum.pdf), maig 2010).

<sup>69</sup> Proposició de Llei de Declaració d'Interès Autonòmic de la construcció del camp de golf de Son Bosc a Muro (BOPIB núm.120, 19/03/2010) (<http://web.parlamentib.es/repositori/publicacions/7/bopibs/bopib-07-120.pdf#page=16>, maig 2010).

<sup>70</sup> Acord del Consell de Govern de 25 de febrer de 2011, sobre l'ampliació de la zona d'espècial protecció per a les aus (ZEPA) de s'Albufera de Mallorca (BOIB núm.87, 11/06/2011).

PTIEF permet (a diferència de Mallorca) que els camps de golf (norma 67.2) s'acompanyin d'oferta complementària: "quan les instal·lacions projectades contemplin la construcció d'oferta complementària, hauran de donar compliment a la totalitat de requisits que la Llei 12/1988, de 17 de novembre, de camps de golf, estableix". És a dir, quan el camp de golf té un mínim de 18 forats i un mínim de 60 Ha.

Segons un estudi encarregat pel Consell Insular de Mallorca a l'empresa Mecsa, Mallorca "necessitaria" quatre nous camps de golf (a més dels projectats), que s'haurien de situar a les zones "deficitàries" del Nord de l'illa (tres camps), i al manco un al Pla i Raiguer (Guijarro, 4/08/2007). Guijarro (4/08/2007:3) escrivia en un article al Diario de Mallorca que "en qualsevol cas, des d'Unió Mallorquina es destaca que l'informe de Mecsa permet afirmar que les mesures restrictives acordades pel nou Govern no suposen que a Mallorca existeixi una saturació d'aquest tipus d'instal·lacions, sinó que se vinculen més a una estratègia de protecció territorial". És a dir, des de la ideologia del nou "desenvolupisme ecològic" descrit per Antonio Estevan (1998), el llenguatge converteix en ecològicament i territorialment recomanables la conversió de les terres agroproductives en sòls coberts de gespa, exigents en recursos hídrics, però que no proveeixen ni un gram de matèria orgànica pel consum humà.

L'estudi ambiental dels camps de golf de Mallorca, realitzat per Recio-Espejo (2000) i per encàrrec de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Mallorca, Eivissa i Formentera, es pretenien establir elements de gestió per tal de reduir l'impacte ambiental d'aquestes instal·lacions. Emperò, en el mateix estudi es reconeix, en les conclusions, que el golf "com usuari de grans superfícies de territori, les seves implicacions ambientals són inherents al mateix. Urgeix per tant la realització d'una bona gestió ambiental d'aquests espais, guiats per tècnics especialitzats coneixedors de la problemàtica ecològica, així com amb la posada en marxa de programes propis de gestió i aplicació de la normativa sobre ecogestió i ecoauditories europees existent" (Recio-Espejo 2000: 100).

Un dels principals impactes dels camps del golf és la transformació de la coberta terrestre; un impacte que no queda recollit en aquell estudi, com tampoc queda recollit l'impacte socioambiental dels projectes d'edificació turístic-residencial i comercials que solen anar aparellats al golf tal com permetia la Llei de Camps de Golf de 1988. Així mateix, malgrat la Llei de Camps de Golf establís que aquests s'havien de regar amb aigua depurada, el cert és que s'han regat quasi sistemàticament amb aigües subterrànies, incomplint la normativa i agreujant encara més la fràgil situació dels recursos hídrics de les Illes. Per altra banda, s'ha comparat la superfície del camp de golf com una zona industrial altament contaminant per l'intensiu ús de fertilitzants i biocides emprats (p.ex. bromur de metil, clortalonil, carbaril, etc) que representen una important focus de contaminació dels aqüífers (GOB, estiu 2008). És més, la comparació dels rendiments crematístics (monetaris) que sembla que aporta "sembrar" golf front d'altres tipus de conreu, podria llançar la conclusió que "seria més recomanable la conversió de tot el territori balear en un enorme camp de golf, ja que es podrien extreure unes rendes de 2,98 milions de pessetes del 2000 per hectàrea" (Recio-Espejo, 2000). La qual cosa seria del tot inviable en unes illes del Mediterrani amb un règim climàtic que es correspon a la seva àrea geogràfica i que difícilment podria satisfer els requeriments hídrics de prop de 5000 m<sup>3</sup>/Ha/mes a l'estiu (Taula 101).

<b>Taula 101. Comparació entre els rendiments crematístics i requeriments hídrics de diferents ocupacions del sòl (Font: Recio-Espejo 2000:98).</b>			
	Beneficis (ptes/Ha any)	Treball generat (jornals/Ha any)	Requeriment Hídric (m <sup>3</sup> /Ha any).
Garroverar	99.000	10	-
Ametllerar	-26.000	9	-
Alfals	305.000	10	6.000
Camp de golf	2.980.000	130	5.000

Després de les eleccions autonòmiques i locals del 2007, alguns dels grups governants varen acollir les demandes procedents d'un ample sector de la societat per tal d'evitar una nova onada especulativa sobre sòl rústic de la mà dels camps de golf. En aquest sentit, es va aprovar la Llei 4/2008, de 14 de maig, de mesures urgents per a un desenvolupament territorial sostenible a les Illes Balears, que deroga la desenvolupista Llei de Camps de Golf de 1988, promulgada en temps del polític i empresari Gabriel Cañellas. La nova llei prohibeix els usos

residencials o d'allotjaments turístics vinculats als projectes de camp de golf. Emperò, aquesta limitació afectarà tan sols als projectes que es plantegin a partir de la seva aprovació. Així mateix, aquesta nova norma estableix criteris paisatgístics i ambientals que hauran de guiar la declaració d'interès general d'aquestes instal·lacions turístiques i elitistes. No obstant, molts dels projectes en tramitació podran ser finalment desestimats a partir de l'aplicació dels nous criteris establerts per la Llei 4/2008.

*11.3.3.3. Els paisatges "lunars" de les pedreres a cel obert. L'altra cara de la moneda modernitzadora-urbanitzadora.*

La superfície artificial que es comptabilitzava sota l'epígraf pedreres i camps de golf recollia també aquelles superfícies que són sacrificades per a l'extracció de minerals, que posteriorment són abocats a les zones urbanes també artificials. El procés de "modernització" econòmic-empresarial de les Balears, així com a la major part del litoral espanyol, ha anat de la mà del procés turístic-urbanitzador. Aquest canvi de funció territorial s'ha alimentat d'una elevada dosis de territori sacrificat per a ser urbanitzat, sovint en detriment de sòl d'alt valor agrològic, i de territori que s'ha sacrificat per l'extracció dels materials del subsòl, sovint localitzat en espais d'alt valor ecològic.

L'any 1997 es va aprovar el Pla Director Sectorial de Pedreres (PDSP) de les Illes Balears (Decret 77/1997 d'11 de juny de 1977), que fou revisat posteriorment al 1999 (Decret 61/1999 de 28 de juny de 1999). Aquest Pla pretenia segons el seu article 1er: "regular el planejament, la gestió i la restauració de les pedreres en l'àmbit territorial de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, de manera que ocasionin el menor impacte mediambiental possible".

*a) Les pedreres d'interès etnològic.*

L'activitat minera a les Balears no ha estat objecte d'interès per part dels investigadors de les diferents disciplines i comptam amb escassa informació al respecte<sup>71</sup>. Ramis et al. (2005) han documentat l'existència d'activitats mineres i metal·lúrgiques prehistòriques a la Serra de Tramuntana. J.A. Encinas (a [www.ccmallorca.com](http://www.ccmallorca.com) visitat juny 2006) ha investigat les activitats mineres des de la prehistòria. També s'ofereix certa informació a la web ([www.artifexbalear.org](http://www.artifexbalear.org), visitat juny 2006). A les Illes, l'activitat minera no ha estat de gran rellevància en comparació amb d'altres indrets on aquestes activitats han tengut una major presència geohistòrica. Emperò, així i tot es pot parlar de: explotacions mineres metal·líferes – d'escassa qualitat– (p.ex. plom, ferro, coure, etc) amb els principals jaciments a Bunyola (Mallorca), S'Argentera (Eivissa) o Capifort (Menorca); explotacions carboníferes al Raiguer de Mallorca; i les salines que han jugat històricament un paper cabdal en l'economia de les Pitiüses. Però, les principals explotacions mineres de les Illes han estat vinculades a l'extracció de materials per a la construcció (p.ex. marès, pedra de Santanyí, arena, grava, etc). Com s'esmenta en el capítol X, l'existència de jaciments de carbó –lignits– fou assenyalada per primera vegada al 1833 pel geòleg italià Albert de la Marmora i la seva primera explotació fou al 1864 a Binissalem (Barceló, 1968). La major part dels jaciments de lignits es localitzen al Raiguer –Binissalem, Alaró, Mancor, Lloseta, Selva– i en menor mesura a Sineu, Son Fe (Alcúdia) i Felanitx (Rosselló Verger, 1977).

El Pla es presenta un catàleg de **pedreres d'interès etnològic** que poden ésser declarades BIC (Bé d'Interès Cultural) i la relació de pedreres inactives per les quals es potencia la restauració. Aquest pla incorpora un catàleg de pedreres actives (que compleixen tots els requisits legals), pedreres incorporades al pla (que disposen d'autorització minera i informe favorable de la Comissió Balear de Medi Ambient, pendents d'obtenir llicència municipal) i pedreres en tramitació per a la seva adaptació al pla (que disposen d'autorització minera i tenen en tramitació la seva adaptació al Pla).

<sup>71</sup> Un dels estudis més interessants pel fet de recollir de forma sistemàtica la informació sobre els dipòsits minerals és el realitzat pel geòleg Damià Crespí Bestard al sí del Museu Balear de Ciències Naturals, lloc on es pot consultar l'estudi (Crespí, 1994).

<b>Taula 102. Les pedreres d'interès etnològic de les Balears (Font: Revisió del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears- Decret 61/1999 de 28 de maig de 1999).</b>			
<b>Tipus</b>	<b>Illa</b>	<b>Municipi</b>	<b>Nom pedrera</b>
Prehistòriques	Mallorca	Artà	Sa Canova, Sa Punta de sa Barraca
		Campanet	Son Corró
		Campos	Son Catlar
		Escorca	Mortixet
		Llubí	Sa Verdera
		Llucmajor	Cas Frares, Es Pedregar, Son Antelm, Son Cardell, Can Negret.
		Sant Llorenç	Sa Coma
		Santa Maria	Es Cabàs
		Santanyí	Es Vetlari de Son Danús, Na Timonera, Sa Vallet
		Ses Salines	Camp Lladó, Es Baus
	Total		18
	Menorca	Alaior	Torralba den Salord, Torre den Gaumés
		Ciutadella	Son Catlar
		Es Migjorn	Sant Agustí Vell Gran (II)
Sant Lluís		Binibeca-Es Caló Morlà, Binissafullet	
Total		6	
<b>Total Pedreres Prehistòriques</b>		<b>24</b>	
No prehistòriques	Mallorca	Calvià	Cantera de Portals Vells
		Campos	C. de Marina (Ses Covetes), C. S'Estalella, Son Garau
		Felanitx	C. de Cala sa Nau (Es Ras)
		Llucmajor	Sa Fossa, Son Verí, Es Molar-Sa Punta de sa Dent, Galdent
		Palma	C. Bellver
		Santanyí	C. de Es Cap des Moro, S'Estret des Temps
	Total		12
	Menorca	Alaior	Binixabó, Llucalari, Sa Mola i sa Moleta, Santa Ponça.
		Ciutadella	Montefí-S'Hostal. S'Hectàrea
		Es Castell	P. de Cala Sant Esteva, Santa Anna, Sínia den Robadones, Urb. Sol de l'Est
		Es Migjorn	Sant Agustí Vell (I), Sant Agustí-Na Polida
		Ferrieres	Mitjaneta (Cala Mitjana), Binicalassitx, Binissaid
		Maó	P. Camp de futbol, Curnia Nou, El Paso, Es Fornàs den Torrelló- El Sereno
		Sant Lluís	Alcaufar Vell
	Total		20
	Eivissa	Sant Josep	Punta de Sa Pedrera, Punta de Ses Portes
	Total		2
Formentera	Sant Francesc Xavier	Punta Pedrera, Sa Pedrera	
Total		2	
<b>Total no prehistòriques</b>		<b>36</b>	
<b>Total pedreres d'interès etnogràfic</b>		<b>60</b>	

Per altra banda, una de les principals activitats extractives ha estat l'**explotació salinera** que s'ha desenvolupat en totes les Illes. Emperò sens dubte ha estat a les Pitiüses on aquesta ha revestit de major importància geohistòrica. El professor Vilà Valentí (2001a [1953]; 2001b [1961]) estudià les salines d'Eivissa i Formentera, que passaren a la Corona d'Espanya per "dret de Conquesta" i el 1871 foren venudes a un particular, l'empresa Salinera Española SA que encara avui en dia les explota. Aquesta empresa pertany a la família mallorquina dels Salas.

El que fou president de la Comunitat Autònoma, Gabriel Cañellas (1983-1995), emparentat amb dita família per part de la seva dona, Maria Amparo Rotger Salas, fou secretari del Consell d'Administració de dita companyia. El polític-empresari mallorquí Gabriel Cañellas (Salinera Española i Ibifor SA) hi tenia interessos immobiliaris: "Sal Rossa", "La Revista" i "Sa Canal"; així com Abel Matutes amb terrenys propietat del grup hotelier Doliga i l'immobiliària Palm Beach. Totes elles a l'espai natural de Ses Salines d'Eivissa, motiu pel qual aquest espai fou exclòs del catàleg d'espais naturals de protecció recomanada per la Disposició Addicional 3a de la LEN, a la modificació amb la Llei 7/1992. La LEN de 1991 s'aprovà gràcies a la indisciplina de vot de Miquel Pascual d'UM. Les eleccions del juny de 1991 foren guanyades per la coalició PP-UM, i el President Cañellas retallà aquella Llei, que afectà molt particularment a les Pitiüses. En resposta a les demandes socials que des del 1977 han demanat la protecció de Ses Salines, finalment fou des del Govern Central (en mans del PSOE) des d'on es varen protegir mitjançant la figura de Reserva Natural (agost 1995). Posteriorment la Llei 17/2001 de 19 de desembre de 2001 del Parlament de les Illes Balears les declarà Parc Natural (Manresa, 1998; Ferrer, 2003; Amer, 2006).

L'excel·lent treball documental (bibliogràfic, fotogràfic, cartogràfic, etc) de l'exposició promoguda per la Fundació SA NOSTRA i elaborat per Miquel Frontera (2006) ens aporta una interessant informació sobre les salines de les Balears, que a mode de resum són les següents: a Menorca, les Salines Velles de Fornells o de Tirant que deixaren l'activitat salinera al 1979, Salines de Carbonell abandonades als 1980, Salines d'Addaia abandonades a principis dels 1990 i Salines de Mongofre abandonades als 1950; a Mallorca, Salines dels Estanys o de la Vall en actiu, Salines des Trenc abandonades als 1960, Salines des Salobrar de Campos en actiu, Salines de s'Illot que deixen de funcionar al 1979, Ses Fontanelles que deixen l'activitat al 1965 i Salines de Sa Porrassa que deixen d'extreure al 1961; i a les Pitiüses, Salines d'Eivissa en actiu i Salines de Formentera que deixen d'extreure sal al 1983.

*b) Les pedreres donades de baixa.*

La principal activitat minera a les Balears, ha estat aquella vinculada als minerals de pedrera destinats a la construcció d'habitatges i infraestructures. Primerament abundaven les **extraccions de marès i arena**, especialment en jaciments en els mateixos sistemes dunars o en les plataformes tabulars miocèniques de Mallorca i Migjorn de Menorca. Molts d'aquests jaciments s'abandonaren amb la introducció de noves tècniques edificatòries, amb la generalització del ciment, que substituïren els materials tradicionalment emprats derivats de minerals arenosos pels derivats de calisses.

En aquests moments no es pot parlar amb absoluta precisió sobre les pedreres que es trobaven en actiu a mitjans del segle XX, quan les Balears s'inscririen dins de la dinàmica del turisme de masses i se produí la "gran transformació" territorial-urbana de la mà de la "modernització" econòmica. Tanmateix, les pedreres donades de baixa entre el 1950 i el 1999 comptabilitzades al PDS de pedreres (Decret 61/1999 de 28 de maig de 1999) ens aporten una idea de quins materials eren els de major preferència i la seva ubicació. Però, ens manquen molts elements per a esbrinar adequadament l'evolució de les activitats extractives de les Balears en la història recent; p.ex. quantitat de material extret, superfície ocupada, tipus de relacions laborals, impactes socioambientals, lluites socials, etc. Entre el 1950 i el 1999 (any d'aprovació de la revisió del PDS de pedreres) s'havien donat de baixa un total de 1206 pedreres a les quatre illes de l'arxipèlag. La major part d'elles a Mallorca, amb 1006 pedreres donades de baixa. Si s'analitzen aquestes pedreres segons el tipus de material extret, tenim que les principals activitats es centraven en l'extracció de marès amb 684 pedreres (56,72% de totes les pedreres), calisses amb 269 pedreres (22,31% de totes les pedreres) i arena amb 103 pedreres (8,54% del total).

<b>Taula 103. Pedreres de les Balears donades de baixa entre 1950-1999 per tipus de material (Font: Elaboració pròpia a partir del PDS de Pedreres de les Illes Balears).</b>					
<b>Illa</b>	<b>Mallorca</b>	<b>Eivissa</b>	<b>Formentera</b>	<b>Menorca</b>	<b>Balears</b>
Arena	56	43	1	3	103
Argila	26	—	—	1	27
Calç	2	—	—	—	2

Calissa	199	48	5	17	269
Guix	13	—	—	0	13
Grava	19	16	—	1	36
Marbre	1	—	—	—	1
Marès	623	10	4	47	684
Margues	39	2	—	—	41
Molassa	27	—	—	—	27
Silicats	1	—	—	—	1
<b>Total</b>	<b>1.006</b>	<b>121</b>	<b>10</b>	<b>69</b>	<b>1.206</b>

La distribució de les pedreres donades de baixa al llarg de la segona meitat del segle XX coincideix, com no podria ser d'altra manera, amb les localitzacions allà on es troba el substrat litològic que conté els minerals que han alimentat en gran part a l'edificació balear (veure taules 103-107 i figura 18). Es pot dir que a quasi tots els termes municipals de les Illes hi havia alguna pedrera, degut a la proliferació del transport motoritzat i la mobilització dels minerals cada cop a emplaçaments més distants. Llavors l'extracció es fonamentava en criteris de major proximitat àdhuc d'una menor intensitat extractiva.

Mallorca amb 1006 pedreres, concentrava el 28,93% d'aquestes al terme municipal de Palma on 238 pedreres eren de marès<sup>72</sup> i 15 d'arena. Com es pot comprovar a la figura 11, una gran part d'aquestes es localitzaven a la Badia de Palma just a la zona que es convertirà a partir de 1960 en un dels principals "jaciments turístics" de l'illa: s'Arenal. Els materials sedimentaris s'estenen per tota l'orla litoral del Migjorn i Llevant mallorquí, just a continuació de les pedreres de Palma; on s'exploten les pedreres de: Lluçmajor (60 pedreres de marès), Campos (36 pedreres de marès i 16 d'arena), i Manacor (66 pedreres de marès). A la Badia d'Alcúdia, es troben les zones corresponents a les cubetes tabulars miocenes que reben el nom de marina, com ara la Marina de Petra; s'hi han localitzat pedreres de marès en els termes municipals de Petra (22 pedreres de marès), Alcúdia (10 pedreres), Muro (65 pedreres de marès) i Santa Margalida (31 pedreres de marès).

Les 199 pedreres de calissa a Mallorca es localitzaven en les zones muntanyoses (o als peus de muntanya) de l'illa. Destaca la zona ben connectada del Raiguer, amb Alaró (18 pedreres de calissa), Binissalem (20 pedreres de calissa) i Selva (14 pedreres de calissa). En el terme municipal de Palma que s'estén fins a la part SW de la Serra de Tramuntana s'hi localitzaven unes 15 pedreres de calissa que foren donades de baixa entre 1950 i 1999. A les Serres de Llevant també s'hi localitzaven pedreres que extreien materials calcaris a: Felanitx (19 pedreres), Manacor (12 pedreres), Sant Llorenç (6 pedreres) o Artà (7 pedreres). També hi havia pedreres de calissa en altres municipis de la Serra de Tramuntana: Andratx, Sóller, Pollença, Puigpunyent, Valldemossa, etc.

**Taula 104. Mallorca. Nombre de pedreres donades de baixa entre 1950-1999 per tipus de mineral (Font: Elaboració pròpia a partir del PDS de Pedreres de les Illes Balears).**

	Arena	Argila	Calissa	Guix	Calç	Grava	Marbre	Marès	Margues	Molassa	Silicats
Alaró	—	—	18	—	—	—	—	1	2	—	—
Alcúdia	—	—	2	—	—	—	—	10	1	—	—
Algaida	—	—	3	—	—	1	—	24	—	—	—
Andratx	—	3	5	1	—	—	—	5	—	—	—
Artà	—	—	7	—	—	2	—	2	2	—	—
Banyalbufar	—	—	—	1	—	—	—	1	1	—	—
Binissalem	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—
Bunyola	—	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—
Calvià	1	—	2	4	—	1	1	4	—	1	—
Campanet	—	—	1	—	—	1	—	2	—	—	—
Campos	16	—	2	—	—	—	—	36	—	—	—

<sup>72</sup> El marès resulta d'una formació sedimentària marina del Miocè superior, Tortonà (entre 10,4 i 6,7 milions d'anys A.C.), i/o del Quaternari (1,64 milions d'anys A.C. endavant). Per veure la indústria extractiva al Migjorn i Llevant de Mallorca es recomana consultar l'excel·lent obra de Rosselló-Verger (1964:418-426).

Capítol 11. La transformació de les cobertes del sòl des de diferents mirades.

Capdepera	—	—	4	—	—	2	—	14	1	—	—
Esporles	—	—	2	1	—	—	—	1	—	—	—
Estellencs	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Felanitx	—	3	19	—	—	3	—	11	2	—	1
Inca	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—
Lloseta	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—
Llucmajor	—	—	5	—	—	—	—	60	1	3	—
Manacor	—	3	12	—	1	—	—	66	1	1	—
Mancor de la Vall	—	—	6	—	—	—	—	1	—	—	—
Maria de la Salut	—	—	5	—	—	—	—	—	3	—	—
Marratxí	—	6	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Montuiri	—	—	1	—	—	2	—	1	2	—	—
Muro	6	—	—	—	—	—	—	65	—	1	—
Palma	21	1	15	—	—	—	—	238	3	13	—
Petra	—	6	2	—	—	—	—	22	1	1	—
Pollença	—	—	6	3	—	—	—	10	—	—	—
Porreres	—	—	5	—	—	—	—	2	2	1	—
Puigpunyent	—	—	4	—	—	—	—	—	2	—	—
Sa Pobla	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—
Sant Joan	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
Sant Llorenç	—	—	7	—	—	1	—	4	2	1	—
Santa Margalida	8	—	—	—	—	—	—	31	—	4	—
Santa Maria	—	1	3	—	—	—	—	1	—	—	—
Santanyí	—	—	—	—	—	2	—	3	—	1	—
Selva	—	1	14	1	1	—	—	—	2	—	—
Sencelles	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
Ses Salines	4	—	1	—	—	—	—	4	—	—	—
Sineu	—	—	1	—	—	—	—	1	1	—	—
Sóller	—	—	6	1	—	1	—	—	1	—	—
Son Servera	—	—	4	—	—	3	—	1	1	—	—
Valldemossa	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—
Vilafranca	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<b>Mallorca</b>	<b>56</b>	<b>26</b>	<b>199</b>	<b>13</b>	<b>2</b>	<b>19</b>	<b>1</b>	<b>623</b>	<b>39</b>	<b>27</b>	<b>1</b>

A les Pitiüses es donaren de baixa un total de 131 pedreres entre 1950 i 1999. El 41,98% corresponia a pedreres d'arena (55 pedreres), el 36,64% a pedreres de calisses (48 pedreres), el 12,21% a pedreres de grava (16 pedreres) i el 7,63% a pedreres de marès (10 pedreres). La major part de les pedreres es localitzaven als termes municipals de Sant Josep (45 pedreres), Sant Antoni (26 pedreres), Santa Eulària (25 pedreres) i Sant Joan (21 pedreres). A la figura 11 es pot observar com la major part d'aquestes pedreres inactives actualment es localitzaven a les zones litorals de materials sedimentaris del Quaternari de la meitat meridional; les zones litorals dels termes municipals de Sant Josep, Sant Antoni i sud de Santa Eulària d'on s'extreia principalment arena. A les àrees muntanyenques de les Serres de Es Amunts, els Turons de Santa Eulària i la Serralada de Sant Josep es localitzaven les pedreres de calisses i grava. A Formentera es donaren de baixa unes 10 pedreres entre 1950 i 1999: 4 de marès, 1 d'arena i 5 de calissa.

<b>Taula 105. Pitiüses. Nombre de pedreres donades de baixa entre 1950-1999 per tipus de mineral (Font: Elaboració pròpia a partir del PDS de Pedreres de les Illes Balears).</b>							
	Arena	Argila	Calissa	Calç	Grava	Marès	Margues
Eivissa	—	—	4	—	—	—	—
Sant Antoni de Portmany	7	—	—	—	—	—	—
Sant Antoni de Portmany	—	—	10	—	5	4	—
Sant Joan de Labritja	5	—	13	—	2	1	—
Sant Josep	38	—	5	—	1	—	1
Santa Eulària	4	—	11	—	8	1	1
Formentera	1	—	5	—		4	
<b>Pitiüses</b>	<b>55</b>	<b>0</b>	<b>48</b>	<b>0</b>	<b>16</b>	<b>10</b>	<b>2</b>

A Menorca s'han comptabilitzat unes 69 pedreres donades de baixa entre 1950 i 1999. La major part d'aquestes eren de marès (68,11% del total), calisses (24,63% del total) i arena (4,3% del total). La major part d'aquestes pedreres es localitzaven a la plataforma miocena del Migjorn menorquí, i molt especialment als extrems occidental (Ciutadella) i oriental (Maó, Sant Lluís, Es Castell), a més de la zona d'Alaior. A Ciutadella es localitzaven 31 pedreres de les donades de baixa en el període 1950-1999, la major part de les quals extreien marès (23 pedreres). A l'extrem oriental es comptabilitzaven unes 16 pedreres (Maó, Sant Lluís i Es Castell) de les quals unes 13 eren de marès. Les pedreres de marès menorquines inactives constitueixen un gran patrimoni etnogràfic i paisatgístic que els menorquins han sabut conservar (Florit i Sauleau, 1995; Fornós, 2003). Les pedreres de calisses es localitzaven, sobretot, al terme municipal d'Alaior a les calcàries del Cretaci i Juràssic, just a la meitat septentrional de l'illa, a Ciutadella (5 pedreres de calissa) i Mercadal (3 pedreres de calissa).

<b>Taula 106. Menorca. Nombre de pedreres donades de baixa entre 1950-1999 per tipus de mineral (Font: Elaboració pròpia a partir del PDS de Pedreres de les Illes Balears).</b>						
	Arena	Argila	Calissa	Calç	Grava	Marès
Alaior	—	—	6	—	—	6
Ciutadella	2	—	5	—	1	23
Es Castell	—	—	—	—	—	1
Es Migjorn Gran	—	—	—	—	—	1
Ferrerries	—	—	1	—	—	3
Maó	—	1	1	—	—	3
Mercadal	1	—	3	—	—	1
Sant Lluís		—	1	—	—	9
<b>Menorca</b>	<b>3</b>	<b>1</b>	<b>17</b>	<b>0</b>	<b>1</b>	<b>47</b>

A partir de la taula 107 es pot intuir el procés evolutiu de les pedreres de les Balears segons el període en que aquestes s'anaven donant de baixa. Com es pot comprovar, entre el 1950 i el 1970 es quan un major nombre de pedreres es van donant de baixa, en total unes 1025 pedreres de les quals 883 es trobaven a l'illa de Mallorca.



<b>Taula 107. Nombre de pedreres inactives segons el període de baixa (Font: elaboració pròpia a partir del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears, 1999).</b>						
	<b>1951-1960</b>	<b>1961-1970</b>	<b>1971-1980</b>	<b>1981-1990</b>	<b>1991-1999</b>	<b>Total inactives</b>
Mallorca	552	331	52	48	23	1.006
Menorca	33	25		8	3	69
Eivissa	20	58	14	25	4	121
Formentera	4	2	1	2	1	10
<b>Balears</b>	<b>609</b>	<b>416</b>	<b>67</b>	<b>83</b>	<b>31</b>	<b>1.206</b>

<b>Taula 108. Mallorca. Nombre de pedreres inactives segons el període de baixa (Font: elaboració pròpia a partir del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears, 1999).</b>					
	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999
Alaró	14	6	1	—	—
Alcúdia	5	7	1	—	—
Algaida	16	10	1	—	1
Andratx	8	4	—	2	—
Artà	5	5	—	2	1
Banyalbufar	2	1	—	—	—
Binissalem	14	5	—	—	1
Bunyola	1	1	1	—	—
Calvià	10	3	1	—	—
Campanet	3	1	—	—	—
Campos	15	29	4	4	2
Capdepera	15	6	—	—	—
Esporles	4	—	—	—	—
Estellencs	—	1	—	—	—
Felanitx	17	15	3	—	4
Inca	4	—	—	—	—
Lloseta	7	—	—	—	—
Llucmajor	19	42	4	3	1
Manacor	42	38	1	2	1
Mancor de la Vall	4	3	—	—	—
Maria de la Salut	5	2	1	—	—
Marratxí	7	—	—	—	—
Montuïri	2	3	1	—	—
Muro	44	19	4	5	—
Palma	173	82	19	16	1
Petra	15	9	2	5	1
Pollença	12	6	1	—	—
Porreres	5	2	1	1	1
Puigpunyent	6	—	—	—	—
Sa Pobla	2	1	1	1	—
Sant Joan	2	—	—	—	—
Sant Llorenç	10	4	1	—	—
Santa Margalida	27	7	1	4	4
Santa Maria	2	2	—	1	—
Santanyí	3	1	1	1	—
Selva	15	3	—	1	—
Sencelles	2	—	—	—	—
Ses Salines	1	4	2	—	2
Sineu	2	—	—	—	1

Sóller	6	3	—	—	—
Son Servera	2	6	—	—	1
Valldemossa	3	—	—	—	—
Vilafranca	1	—	—	—	1
<b>Mallorca</b>	<b>552</b>	<b>331</b>	<b>52</b>	<b>48</b>	<b>23</b>

**Taula 109. Menorca. Nombre de pedreres inactives segons el període de baixa (Font: elaboració pròpia a partir del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears, 1999).**

	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999
Alaior	6	5	—	—	1
Ciutadella	12	13	—	5	1
Es Castell	1	—	—	—	—
Es Migjorn Gran	1	—	—	—	—
Ferrerries	1	2	—	1	—
Maó	3	1	—	1	—
Mercadal	2	1	—	1	1
Sant Lluís	7	3	—	—	—
<b>Menorca</b>	<b>33</b>	<b>25</b>	<b>—</b>	<b>8</b>	<b>3</b>

**Taula 110. Pitiüses. Nombre de pedreres inactives segons el període de baixa (Font: elaboració pròpia a partir del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears, 1999).**

	1951-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999
Eivissa	4	—	—	—	—
Sant Antoni de Portmany	5	16	—	5	—
Sant Joan de Labritja	—	16	3	2	—
Sant Josep	2	11	10	18	4
Santa Eulària	9	15	1	—	—
Formentera	4	2	1	2	1
<b>Pitiüses</b>	<b>24</b>	<b>60</b>	<b>15</b>	<b>27</b>	<b>5</b>



Figura 18. Mapa de pedreres inactives del catàleg del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears (Font: Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral del Govern Balear, 1999).

*c) Les pedreres actives.*

El Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears de 1999 conté un catàleg de pedreres actives o en tramitació. Les pedreres actives complien amb tots els requisits legals – concessió minera i adaptació a la planificació vigent– i sumaven un total de 22 pedreres (17 a Mallorca, 3 a Eivissa i 2 a Menorca); 5 pedreres incorporades al PDSP disposen de concessió minera i informe favorable de la Comissió Balear de Medi Ambient, pendent de llicència municipal (2 a Menorca i 3 a Mallorca); 94 pedreres tramitaven la seva adaptació al PDSP (disposen d'autorització minera i tramiten l'adaptació al Pla) (68 a Mallorca, 14 a Menorca, 9 a Eivissa i 3 a Formentera). I un total de 58 pedreres no havien tramitat la seva adaptació al PDSP (43 a Mallorca, 10 a Menorca, 4 a Eivissa i 1 a Formentera).

Les taules 110-115 i les figures 12-13 recullen les principals pedreres de les Balears, ja siguin actives i/o adaptades al PDSP o en tràmits per incorporar-se al PDSP. Comprovam que es donen dues dinàmiques paral·leles: per una banda, les pedreres predominants corresponen a minerals calcaris i molasses, per a la posterior conversió en ciment i grava per a l'activitat constructiva d'edificis i obra pública, i en menor mesura, les pedreres de marès de les quals encara s'extreuen peces de marès i picadís per a la construcció; per una altra banda, es pot contemplar una important concentració del nombre de pedreres en uns pocs termes municipals. No obstant, en no estar disponibles les dades d'ocupació de sòl ni de la quantitat extreta per pedrera, només es pot parlar d'abundància de pedreres per terme municipal, però no de la incidència concreta d'aquestes sobre el territori, el sòl (i subsòl) i les poblacions veïnes.

En el cas de Mallorca<sup>73</sup>, tenim que a l'any 1999 el major nombre de pedreres es localitzaven a les zones de marina de Petra (Alcúdia amb 1 pedrera, Muro amb 7 pedreres, Santa Margalida amb 2 pedreres, Petra amb 17 pedreres); les Serres de Llevant i les marines del Llevant i Migjorn (Artà amb 3 pedreres, Campos amb 5 pedreres, Felanitx amb 17 pedreres, Lluçmajor amb 14 pedreres, Manacor amb 13 pedreres, Palma amb 9 pedreres, Porreres amb 4 pedreres, Santanyí amb 3 pedreres); i el Raiguer (Alaró amb 1 pedrera, Alaró-Lloseta amb 1 pedrera, Binissalem amb 6 pedreres, Mancor amb 1 pedrera, Selva amb 3 pedreres). Les "mossegades" que moltes d'aquestes pedreres han infringit sobre el territori són especialment visibles i impactants, per exemple, a les pedreres de Palma en direcció a Puigpunyent: Can Rosselló i Garrigeta Rassa. Aquest conjunt de pedreres tenien els permisos en tramitació, i en no comptar amb la llicència municipal d'obertura i funcionament, foren paraitzades al 29 de setembre del 2004, després de molts anys de denúncies veïnals, no solsament per la desaparició de la muntanya, sinó pel risc que suposaven les detonacions a la pedrera que llançava pedres, com si d'un volcà es tractàs sobre les cases properes (Galán, 10/04/2005).

**Taula 111. Mallorca. Pedreres catalogades al Pla Director Sectorial de Pedreres de les Balears, 1999 (Font: elaboració pròpia a partir del PDSP de Balears).**

	Pedreres actives	Pedreres incorporades al PDSP	Pedreres en tramitació	Pedreres que no han tramitat el PDSP	Total
Alaró	1	—	—	—	1
Alaró-Lloseta	—	—	—	1	1
Alcúdia	—	—	—	1	1
Algaida	1	—	1	—	2
Artà	2	—	1	—	3
Binissalem	—	—	4	2	6
Calvià	—	—	2	1	3
Campos	—	—	2	2	4
Campos-Felanitx-Porreres	—	—	—	1	1
Capdeper	—	—	—	1	1

<sup>73</sup> Segons dades facilitades per la Direcció General de Qualitat Ambiental del Govern de les Illes Balears, al juny de 2007, a Mallorca hi havia 23 pedreres actives i 55 pedreres incorporades al PDSP.

a					
Esporles	—	—	—	1	1
Felanitx	2	—	11	4	17
Llucmajor	3	—	4	7	14
Manacor	2	—	8	3	13
Mancor de la Vall	—	1	—	—	1
Maria de la Salut	—	—	1	—	1
Marratxí	—	—		1	1
Montuiri	1	—	1	—	2
Muro	1	—	3	3	7
Palma		—	4	5	9
Petra	1	—	11	5	17
Porreres	1	—	3	—	4
Sant Llorenç	—	—	2	—	2
Santa Eugènia	—	—	—	1	1
Santa Margalida	—	—	1	1	2
Santanyí	—	—	2	1	3
Selva	—	—	3		3
Sineu	1	2	1		4
Son Servera	1	—	—	—	1
Valldemossa	—	—	1	—	1
Vilafranca	—	—	2	1	3
<b>Mallorca</b>	<b>17</b>	<b>3</b>	<b>68</b>	<b>42</b>	<b>130</b>

**Taula 112. Mallorca. Pedreres catalogades al Pla Director Sectorial de Pedreres de les Balears, 1999 (Font: elaboració pròpia a partir del PDSP de Balears).**

Tipus	Municipi	Nom de la pedrera	Any d'alta
Pedrera activa	Alaró	Can Negret	1982
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Alaró-Lloseta	San Adrian	1991
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Alcúdia	Ca na Siona	1965
Pedrera activa	Algaida	Can Ferrà	?
Pedreres en tramitació	Algaida	Can Ferrà	1986
Pedrera activa	Artà	Sa Carrossa	1982
Pedrera activa	Artà	Ses Fontanelles	1989
Pedreres en tramitació	Artà	Sa Carbona Morey	1981
Pedreres en tramitació	Binissalem	Ca na Coloma	1954
Pedreres en tramitació	Binissalem	Ca na Marga	1980
Pedreres en tramitació	Binissalem	La Flamenca	1965
Pedreres en tramitació	Binissalem	La Flamenca I	1992
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Binissalem	Morneta II	1988
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Binissalem	Ses Roquetes de Morneta	1978
Pedreres en tramitació	Calvià	Ses Vinyes	1968
Pedreres en tramitació	Calvià	Son Bugadelles	1962
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Calvià	Es Clot den Dalmay	1975

Pedreres en tramitació	Campos	Can Banyeta	1986
Pedreres en tramitació	Campos	Son Toni Amer	1964
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Campos	Catalina	1967
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Campos	Es Turó	1981
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Campos	Son Grau	1967
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Campos-Felanitx-Porreres	Topera	1993
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Capdepera	Son Jaumell	1982
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Esporles	Son Simonet	?
Pedrera activa	Felanitx	Can Xot	1986
Pedrera activa	Felanitx	Can Gallet	1984
Pedreres en tramitació	Felanitx	Can Alou	1965
Pedreres en tramitació	Felanitx	Can Centas	1974
Pedreres en tramitació	Felanitx	Can Gayà	?
Pedreres en tramitació	Felanitx	Cas cirerol	1976
Pedreres en tramitació	Felanitx	Es camp roig	1986
Pedreres en tramitació	Felanitx	Griñan	1992
Pedreres en tramitació	Felanitx	L'estortet	1993
Pedreres en tramitació	Felanitx	Pedro Jaime	1974
Pedreres en tramitació	Felanitx	San Isidro	1990
Pedreres en tramitació	Felanitx	Son Bernardí	?
Pedreres en tramitació	Felanitx	Son Cerdà II	1996
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Felanitx	Pla de Son Cerdà	1989
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Felanitx	Ramonet-Son Parada	1987
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Felanitx	Sa Comerna	1987
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Felanitx	Son Suau	1968
Pedrera activa	Llucmajor	Can Casetes	1982
Pedrera activa	Llucmajor	Matas e Hijos	1984
Pedrera activa	Llucmajor	Son Garcías	1987
Pedreres en tramitació	Llucmajor	Can Set	?
Pedreres en tramitació	Llucmajor	Sa Cabana	1990
Pedreres en tramitació	Llucmajor	Sa Cova	1990
Pedreres en tramitació	Llucmajor	Santa Elena	?
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Llucmajor	Can Romaguera	1957
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Llucmajor	Can Set	1988
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Llucmajor	Milan	1976
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Llucmajor	Ses Praderes	1989
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Llucmajor	Ses Rotes	1990
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Llucmajor	Son Cànaves	1988
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Llucmajor	Son Monjo	1990
Pedrera activa	Manacor	Son Sureda Pobre	1981
Pedrera activa	Manacor	Son Macià	1981

Pedreres en tramitació	Manacor	Herraez	1968
Pedreres en tramitació	Manacor	Magdalena	1995
Pedreres en tramitació	Manacor	Pedrera de'n Nicolau	?
Pedreres en tramitació	Manacor	Sa Murtera	1989
Pedreres en tramitació	Manacor	Sa Plana	1985
Pedreres en tramitació	Manacor	Sa Roca	?
Pedreres en tramitació	Manacor	Santa Bàrbara	1958
Pedreres en tramitació	Manacor	Sa Torre	1957
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Manacor	Es Bessons	1989
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Manacor	Son Coletes	1956
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Manacor	Son Suau	1986
Pedreres incorporades al PDSP	Manacor de la Vall	Sa Tafona	?
Pedreres en tramitació	Maria de la Salut	La Comuna	1975
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Marratxí	Can Guides	1974
Pedrera activa	Montuiri	Coll de Sa Grava- Sant Miquel	1955
Pedreres en tramitació	Montuiri	Sa Pleta	1995
Pedrera activa	Muro	Salas	1983
Pedreres en tramitació	Muro	Son Auba	1973
Pedreres en tramitació	Muro	Son Blai	1979
Pedreres en tramitació	Muro	Son Morey	?
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Muro	Santa Bàrbara	1967
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Muro	Son Bosch	1974
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Muro	Unidos	1985
Pedreres en tramitació	Palma	Can Rosselló	1966
Pedreres en tramitació	Palma	Garrigueta Rassa	1955
Pedreres en tramitació	Palma	Gaspar	1984
Pedreres en tramitació	Palma	La Suerte III	1964
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Palma	Can Morey	1976
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Palma	Can Nu 2a	1963
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Palma	Seu	1970
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Palma	San Francisco	1963
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Palma	Son Sunyer	1958
Pedrera activa	Petra	Es Vilafranquer	1972
Pedreres en tramitació	Petra	Alzamora	1988
Pedreres en tramitació	Petra	Can Bon Jesús	1962
Pedreres en tramitació	Petra	Can Pascual	?
Pedreres en tramitació	Petra	Carbonell	1976
Pedreres en tramitació	Petra	Cirer III	1961
Pedreres en tramitació	Petra	Mayol II	1986
Pedreres en tramitació	Petra	Rosselló	1991
Pedreres en tramitació	Petra	Sa Porrassa	1965
Pedreres en tramitació	Petra	Son Chibeli	1964
Pedreres en tramitació	Petra	Tejar Balear	1977

Pedreres en tramitació	Petra	Vanrell	1988
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Petra	Can Refila	1992
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Petra	Castor	1988
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Petra	Es Pujol	1968
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Petra	Jofre	1969
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Petra	Sa Taulera 1	1973
Pedrera activa	Porreres	Son Amat	1955
Pedreres en tramitació	Porreres	maria	1966
Pedreres en tramitació	Porreres	Montision	1967
Pedreres en tramitació	Porreres	Montision II	1963
Pedreres en tramitació	Sant Llorenç	Can Canonge	1987
Pedreres en tramitació	Sant Llorenç	Sa Punta	1954
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Santa Eugènia	Ses Rotes Velles	1986
Pedreres en tramitació	Santa Margalida	Vernisa Vell	1969
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Santa Margalida	Sa Taulera	1957
Pedreres en tramitació	Santanyí	Pisa Dos	1992
Pedreres en tramitació	Santanyí	Sa Pedrera	1993
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Santanyí	La Cruz	1966
Pedreres en tramitació	Selva	Camp des Pou	1962
Pedreres en tramitació	Selva	Ceramica Insular	1962
Pedreres en tramitació	Selva	Son Odre	1967
Pedrera activa	Sineu	Cas Saboners	1956
Pedreres incorporades al PDSP	Sineu	Son Corpet	?
Pedreres incorporades al PDSP	Sineu	Son Corp	?
Pedreres en tramitació	Sineu	Son Tey	1963
Pedrera activa	Son Servera	El Puente	1963
Pedreres en tramitació	Valldemossa	Pelusa (Sa Cova)	1968
Pedreres en tramitació	Vilafranca	Cas Soradi	1992
Pedreres en tramitació	Vilafranca	Son Durí	1992
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Vilafranca	Castor Pou More	1995

A Menorca, el catàleg del Pla Director Sectorial de Pedreres (PDSP)<sup>74</sup> comptabilitzava a l'any 1999 un total de 28 pedreres, de les quals 2 eren actives, 2 estaven incorporades al pla i 14 es trobaven en el procés de tramitació per a la seva inclusió, mentre que 10 pedreres encara que tenien llicència minera no havien iniciat cap tràmit. La major part de les pedreres catalogades es localitzen a l'extrem occidental de l'illa, Ciutadella amb 15 pedreres; en segon lloc, el terme d'Alaior amb 6 pedreres; i el de Mercadal amb 4 pedreres. A les figures 19 i 20 es pot veure com la major part de les pedreres de l'annex 1 i 2 (pedreres actives i pedreres incorporades al PDSP) i de l'annex 3 i 4 (pedreres en tramitació i pedreres que no han tramitat el PDSP) es corresponen a calcarenites miocenes i quaternàries i a calcàries i dolomies.

<sup>74</sup> Segons dades facilitades per la Direcció General de Qualitat Ambiental del Govern de les Illes Balears, al juny de 2007, a Menorca hi havia 3 pedreres actives i 14 pedreres incorporades al PDSP.



**Taula 113. Menorca. Pedreres catalogades al Pla Director Sectorial de Pedreres de les Balears, 1999 (Font: elaboració pròpia a partir del PDSP de Balears).**

	Pedrera activa	Pedreres incorporades al PDSP	Pedreres en tramitació	Pedreres que no han tramitat el PDSP	Total
Alaior	1	—	5	—	6
Ciutadella	—	2	7	6	15
Ferrerries	—	—	—	1	1
Mercadal	1	—	2	1	4
Sant Lluís	—	—	—	2	2
<b>Menorca</b>	<b>2</b>	<b>2</b>	<b>14</b>	<b>10</b>	<b>28</b>

**Taula 114. Menorca. Pedreres catalogades al Pla Director Sectorial de Pedreres de les Balears, 1999 (Font: elaboració pròpia a partir del PDSP de Balears).**

Típus	Municipi	Nom de la pedrera	Any d'alta
Pedrera activa	Alaior	Sa Moleta	1962
Pedreres en tramitació	Alaior	Loreto	1960
Pedreres en tramitació	Alaior	Llimpet	1965
Pedreres en tramitació	Alaior	Santa Bàrbara	1965
Pedreres en tramitació	Alaior	Seguí	1960
Pedreres en tramitació	Alaior	S'Olivera	1983
Pedreres incorporades al PDSP	Ciutadella	Arisalber	?
Pedreres incorporades al PDSP	Ciutadella	Son Sintes	?
Pedreres en tramitació	Ciutadella	Algaiarens	1977
Pedreres en tramitació	Ciutadella	Ametler II	?
Pedreres en tramitació	Ciutadella	Ses Arenes de dalt	?
Pedreres en tramitació	Ciutadella	Ses Arenetes	1992
Pedreres en tramitació	Ciutadella	Son Àngel	1995
Pedreres en tramitació	Ciutadella	Son Planas	1969
Pedreres en tramitació	Ciutadella	Son Salord	1968
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Ciutadella	Alputze Vell	1979
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Ciutadella	Curniola Vila	1982
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Ciutadella	Los Cuatro	1963
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Ciutadella	Rafal Amagat	1992
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Ciutadella	San Esteban	1962
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Ciutadella	Son Alzina	1979
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Ferrerries	Binicalsitx	1970
Pedrera activa	Mercadal	Losas Monte Toro	1981
Pedreres en tramitació	Mercadal	Sa Tramuntana	?
Pedreres en tramitació	Mercadal	Son Servera	1995
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Mercadal	Tirant Vell	1979
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Sant Lluís	A. Vidal- S'Algar	1968
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Sant Lluís	Del Mallorquín	1962

A les Pitiüses<sup>75</sup> es varen catalogar unes 20 pedreres de les quals 3 eren actives (les 3 al terme de Sant Josep, 2 de calcarenites quaternàries i una de calisses), 12 estaven en tramitació (1 a Eivissa, 2 a Sant Joan, 3 a Sant Josep, 3 a Santa Eulària i 3 a Formentera) i 5 no havien iniciat els tràmits pertinents. El terme municipal de Sant Josep és el que acull un major nombre d'explotacions d'extracció minera (calcarenites i calisses) a les que s'hi han d'afegir ses Salines d'Eivissa que es trobaven en aquest mateix terme municipal. Aquesta mateixa regió (Serralada de Sant Josep, cubetes sedimentàries de l'eix Eivissa-Sant Antoni, i zona litoral de la Platja d'en

<sup>75</sup> Segons dades facilitades per la Direcció General de Qualitat Ambiental del Govern de les Illes Balears, al juny de 2007, a les Pitiüses hi havia 3 pedreres actives i 5 pedreres incorporades al PDSP.

Bossa, Salines i es Codolar) concentra una variada gama d'usos del territori que entren permanentment en conflicte, com pugui ser la infraestructura aeroportuària, zones turístiques, polígons industrials (comercials), zones d'extracció minera i també espais naturals protegits per a la conservació de la biodiversitat. A l'illa de Formentera es comptabilitzaven 4 pedreres, de les quals 3 tramitaven la seva inclusió en el PDSP i 1 no havia fet cap tràmit. A l'illa de Formentera, els agents ambientals de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears han denunciat entre el 2003 i el 2005 la presència de tres pedreres il·legals en les que s'extreia arena dels sistemes dunars protegits (Romaní, 14/07/2005)<sup>76</sup>.

**Taula 115. Pitiüses. Pedreres catalogades al Pla Director Sectorial de Pedreres de les Balears, 1999 (Font: elaboració pròpia a partir del PDSP de Balears).**

	Pedrera activa	Pedreres incorporades al PDSP	Pedreres en tramitació	Pedreres que no han tramitat el PDSP	Total
Eivissa	—	—	1	—	1
Sant Joan	—	—	2	1	3
Sant Josep	3	—	3	3	9
Santa Eulària	—	—	3	—	3
Formentera	—	—	3	1	4
<b>Pitiüses</b>	<b>3</b>	<b>0</b>	<b>12</b>	<b>5</b>	<b>20</b>

**Taula 116. Pitiüses. Pedreres catalogades al Pla Director Sectorial de Pedreres de les Balears, 1999 (Font: elaboració pròpia a partir del PDSP de Balears).**

Tipus	Municipi	Nom de la pedrera	Any d'alta
Pedreres en tramitació	Eivissa	Es Canal den Capità	1963
Pedreres en tramitació	Sant Joan	Can Carabassó	1970
Pedreres en tramitació	Sant Joan	Virgínia	1986
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Sant Joan	Son Toni Salvador	1990
Pedrera activa	Sant Josep	Can Xumeu	1966
Pedrera activa	Sant Josep	Can Berris	1987
Pedrera activa	Sant Josep	S'Arenet	1988
Pedreres en tramitació	Sant Josep	Can Gallego	1982
Pedreres en tramitació	Sant Josep	Can Orvay II	1968
Pedreres en tramitació	Sant Josep	Can Vicent Jeroni	1986
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Sant Josep	Can Gustinet	1992
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Sant Josep	Can March	1990
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Sant Josep	Can Vicent Pou	1986
Pedreres en tramitació	Santa Eulària	Francisca	1998
Pedreres en tramitació	Santa Eulària	Santa Bàrbara	?
Pedreres en tramitació	Santa Eulària	Ses Planes	1980
Pedreres en tramitació	Formentera	Can Pins	1964
Pedreres en tramitació	Formentera	Ses Clutades	1982
Pedreres en tramitació	Formentera	Can Campanitx	1986
Pedreres que no han tramitat el PDSP	Formentera	Trituraciones y vibrados	1974

<sup>76</sup> A mitjans del 2007 aquests casos de delictes ecològics estaven pendents de judici.



Figura 19. Mapa de pedreres actives i incorporades al PDSP del catàleg del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears (Font: Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral del Govern Balear, 1999).

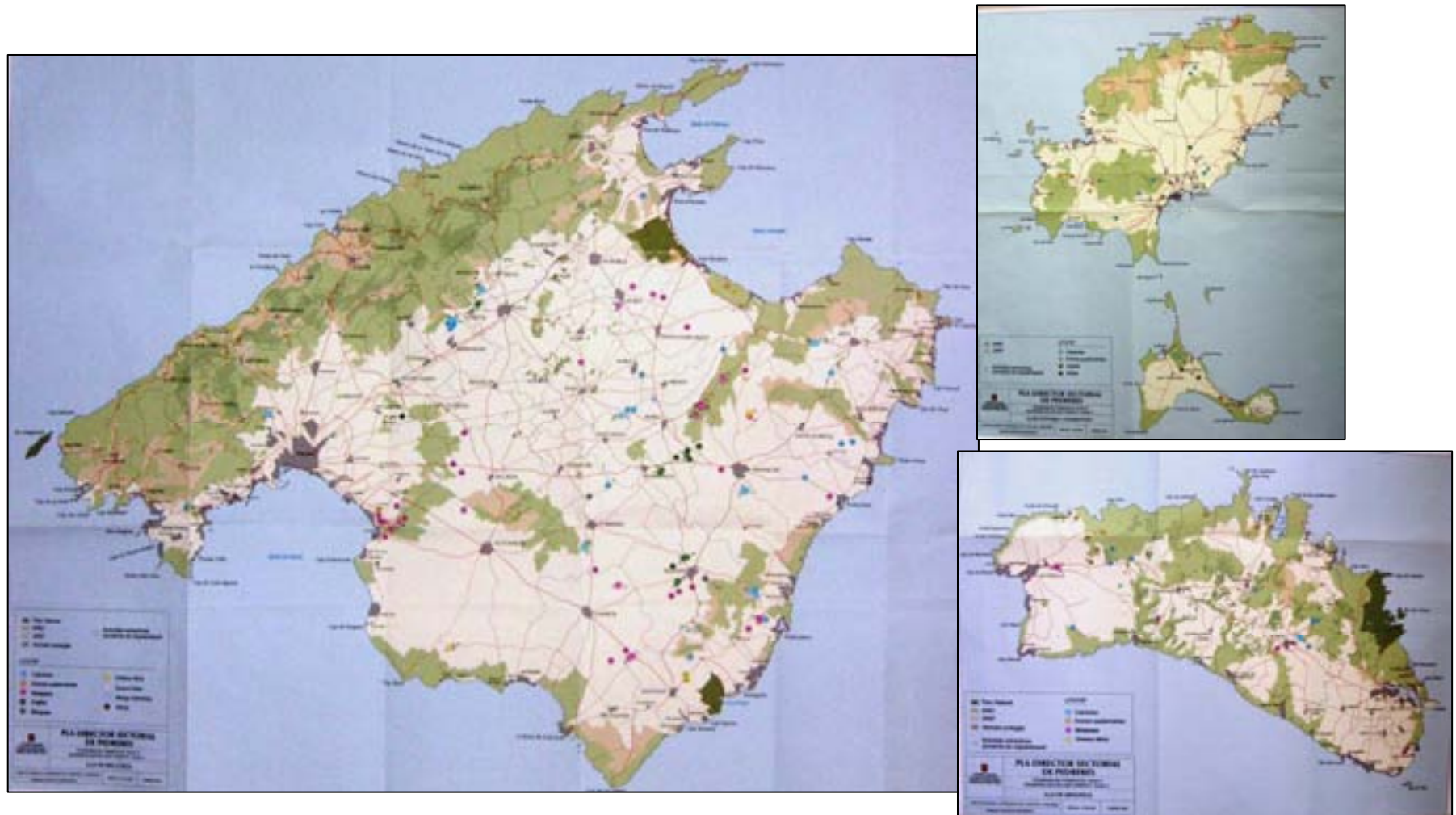


Figura 20. Mapa de pedreres actives i incorporades al PDSP del catàleg del Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears (Font: Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral del Govern Balear, 1999).

De les pedreres que trobam catalogades al 1999: 50 pedreres (33 a Mallorca, 12 a Menorca i 5 a Eivissa) s'havien donat d'alta –és a dir, havien aconseguit la concessió minera– a la dècada de 1960 ; 21 pedreres es donaren d'alta a la dècada dels 1970 –en plena crisi del capitalisme fordista–; als 1980 –de relançament del capitalisme espanyol i global– es tornaren a donar un elevat nombre de llicències mineres i s'obriren unes 53 pedreres –la major part a Mallorca amb 41 i Pitiüses amb 9–; i finalment, a la dècada dels 1990 s'obriren unes 22 noves pedreres.

	1950-1960	1961-1970	1971-1980	1981-1990	1991-1999	sd
Mallorca	13	33	16	41	15	13
Menorca	—	12	4	3	4	5
Eivissa	—	4	1	8	2	1
Formentera	—	1	1	2	—	—
<b>Balears</b>	<b>13</b>	<b>50</b>	<b>22</b>	<b>54</b>	<b>21</b>	<b>19</b>

La "demografia" de les pedreres (taula 117) presenta una tendència de major "mortalitat" que d'incorporació de noves pedreres. No obstant això, en una anàlisi detallada hom s'adona que es produeix una creixent concentració geogràfica de les pedreres en aquelles àrees de majors potencialitats litològiques i que eren les que havien concentrat al llarg de la història un major nombre de pedreres. Per tant es pot resumir que les pedreres es concentren geogràficament i, a més, aquelles augmenten les seves dimensions. A la taula 118 es presenta una aproximació al nombre total de pedreres actives al llarg de la segona meitat del segle XX. Aquesta estimació s'ha realitzat a partir de les pedreres catalogades al PDSP en base a l'any que obtingueren la concessió minera, junt amb les que es donaren de baixa i que formen part del catàleg d'inactives de les que se sap l'any en que es donaren de baixa. Com es pot veure com hi ha hagut una progressiva disminució del nombre de pedreres en totes les illes de l'arxipèlag, més significativa a Mallorca i Eivissa.

	1961	1971	1981	1991	1999
Mallorca	467	169	133	126	130
Menorca	36	23	27	22	28
Eivissa	101	47	34	17	16
Formentera	6	5	5	5	4
<b>Balears</b>	<b>610</b>	<b>244</b>	<b>199</b>	<b>170</b>	<b>178</b>

En el món de l'extracció d'àrids i l'explotació de les pedreres, malgrat la dificultat d'ocultar dites activitats, sembla que també hi ha hagut importants il·legalitats. El 2007 es feia públic que a Mallorca hi havia unes 60 o 64 pedreres, a les Pitiüses unes 20 pedreres i Menorca unes 17. Com podem veure, les pedreres que declaraven les autoritats autonòmiques resulten ser notablement inferiors a les que apareixien al Pla Director Sectorial. De les prop de 90 pedreres que la Conselleria de Comerç, Indústria i Energia deia que hi havia a Balears, només un 20% tenien els permisos en regla (Obrador, 6/12/2007). S'han detectat extraccions il·legals, com per exemple les d'arena a Formentera (Romani, 14/07/2005); casos en que l'empresa deia extreure mineral d'un indret però realment fer-ho en un altre, com l'empresa Marés y Picadís SL que explotava la pedrera de Son Cànaves (Llucmajor) a la que s'anul·là la concessió per extreure en una zona diferent a la permesa (Roura, 5/11/2008). Una de les zones més castigades per l'extracció d'àrids ha estat la que va de Manacor a Petra. Allà, el GOB i PSM+Esquerra+Verds denunciaren la forta transformació i degradació del Puig den Mora degut a les activitats extractives (Obrador, 8/07/2009) i a Porreres s'ordenava el tancament parcial de la pedrera de Son Amat, que havia estat denunciada a la Fiscalia perquè havia invadir una zona protegida (Àrea Natural d'Especial Interès) (Font, 7/10/2009). A Santanyí, el polític d'UM i empresari, Biel Vidal era propietari de la pedrera de Sa Creu. Aquesta no comptava amb

llicència d'obertura i funcionament, per la qual cosa fou clausurada (Roura, 10/09/2008). Segons el GOB, el sector de les pedreres era un dels més irregulars de les Illes. La situació de les pedreres i les irregularitats a elles vinculades arribà a generar un conflicte al sí del Col·legi d'Enginyers Superiors de Mines. El funcionari de la Conselleria d'Indústria, Carlos Garcia fou suspès de sou i treball per haver signat indegudament resolucions relatives a explotacions mineres. Les acusacions sobre el funcionari s'estenien també sobre un presumpte suborn vinculat a la recomanació d'un enginyer de la seva confiança als propietaris de pedreres, a canvi d'agilitzar els tràmits i posteriorment cobrar uns 100 mil euros per cada tràmit i, també, sobre la seva participació en la compravenda de pedreres. Passat els sis mesos de suspensió del funcionari, aquest fou detingut per la policia per una presumpta trama de corrupció amb els càrrecs de suborn i prevaricació (Font, 10/09/2008; Font, 21/10/2008; Ferrer i Armendáriz, 4/05/2009; Armendáriz et al., 6/05/2009; Ferrer, 7/05/2009).

*d) La "restauració" de pedreres i la "gestió" dels residus.*

En qualsevol cas, cal deixar constància del fet que malgrat es paralitzi l'activitat extractiva, les "ferides" que ocasionen aquestes activitats sobre el territori deixen profundes cicatrius que desfiguren el paisatge i afecten el funcionament ecosistèmic del territori en interrompre certs fluxos biogeoquímics, modificar els hàbitats i alterar la geomorfologia. Per motius turístico-paisatgístics i ecològics, el Pla Director Sectorial de Pedreres preveu la restauració de les zones mineres de les Illes. La disposició addicional setena preveu que "el rebliment per a la restauració de les pedreres es durà a termes preferentment amb la utilització de materials inerts provinents d'enderrocs o de restes de materials d'obres, sempre que en compliment de la legislació de residus resultin aptes per a aquesta finalitat". D'aquesta manera, i arran de l'aprovació del Pla Director Sectorial de Residus de Construcció, Demolició, Voluminosos i Pneumàtics fora d'ús de Mallorca (PDSRCDVP) (BOIB núm.59 de 16/05/2002), moltes pedreres han acollit una part significativa dels residus que ha generat la forta activitat constructora (p.ex. promoció immobiliària, infraestructures i equipaments) de finals dels 1990 i inicis de la dècada del 2000. Una gestió que restarà, en gran mesura, en mans de la corporació MAC Insular -vinculada a TIRME<sup>77</sup>-, responent a les lògiques de gestió i política neoliberal, segons la qual es trasllada la suposada actuació pública a potents grups empresarials que actuen en forma quasi monopolista. La gestió dels residus a les Balears quedava segregat pel capital vinculat al sector de la construcció i la generació elèctrica. Emperò també, per les entitats financeres que hi participaven, Sa Nostra i Banca March. Aquesta empresa gestiona les sis plantes de transferència i pretractament (Llucmajor, Inca, Artà, Calvià, Porreres i Manacor) i les dues plantes de tractament (Santa Margalida i Bunyola) d'aquests residus; amb la qual cosa tot aquell residu de construcció que es generi a l'illa de Mallorca ha de passar per aquests punts. Aquesta situació va provocar que a partir de la posada en funcionament de dites plantes sorgís un conflicte de tipus intercapitalista entre MAC Insular i nombrosos transportistes de residus de construcció i demolició. Els últims es lamentaven de l'escalada dels costos que suposaven les taxes a pagar per la deposició en les plantes de transferència i pretractament, al temps que ells mateixos no es podien convertir en gestors, ja que no es contemplava al Pla Director Sectorial altres centres de transferència i pretractament possibles, més allà dels sis establerts i gestionats per MAC Insular.

La manca de "costum" per part de les classes empresarials de respondre a regulacions sobre les seves activitats –i en especial, el sector de la construcció–, es va traduir en una protesta de les classes empresarials de l'illa de Mallorca en contra de la regulació dels residus de construcció i demolició, en resposta al Decret 10/2000 de 4/02/2000 que fixava provisionalment i amb caràcter d'urgència, el triatge i abocament de residus de construcció i demolició. Aquesta protesta empresarial va tenir lloc a l'any 2001 en temps del Govern del

<sup>77</sup> TIRME SA està compost per les empreses: FCC (Fomento de Construcciones y Contratas), ENDESA, IBERDROLA, URBASER SA, ACS. Cal dir que els principal accionista d'ACS és la Corporación Financiera Alba, és a dir la família March. Així mateix, ACS és el principal accionista d'Iberdrola i Urbaser SA ([www.tirme.es](http://www.tirme.es), gener 2008; <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, febrer 2010). Per la seva banda MAC Insular SL pertanyia a: Mac Insular Segunda SL (que és propietat de Tirme SA i Invernostra SL –Sa Nostra–), Tirme SA, ACS actividades de construcción y servicios SA i Gestión del Medio Ambiente Insular SA (aquesta és propietat de Pavimentos y Hormigones Carreras SA; Contratas Bartolome Ramon SA; Melchor Mascaró SA; Ferrer Pons Hermanos SA; Amer e Hijos SA; Construcciones Llabres Feliu SA; Llabres Feliu Medi-Ambient SL; Construcciones Riusech SA) (<http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es>, febrer 2010).

Pacte de Progrés, 1999-2003, (UM, PSOE, PSM, EU, Els Verds), durant la qual els transportistes d'enderrocs es "plantaren" just a davant la seu del Govern de les Illes Balears (Consolat de Mar) i front la Conselleria de Medi Ambient. L'associació mallorquina de transportistes d'enderrocs ASTRACOMA (Associació de Transportistes de Contenedors de Mallorca) va protagonitzar, en aquells mateixos anys, un dels episodis més destacats en matèria d'atemptats ecològics en abocar indiscriminadament residus de construcció i perillosos a la pedrera de Can Set de la zona de s'Arenal (ses Cadenes). Els empresaris imputats foren condemnats a una pena de 40 anys de presó i 240 mil euros de multa, a més d'una indemnització de 2,6 milions d'euros (GOB, 3/11/2001; Ferriol, 27/11/2007).

El capítol quart del Pla Director Sectorial sobre els plans de restauració i la seva tramitació advoca per l'extracció-restauració en el cas de les pedreres en actiu, i per la restauració de les inactives. Aquest aspecte, s'ha convertit en una via de sortida per molts dels productors i transportistes d'enderrocs, per tal de no fer front a les tarifes imposades sobre els residus de construcció i demolició per part dels gestors autoritzats (MAC Insular). El juny de 2007 es comptabilitzaven unes 32 pedreres inactives amb pla de restauració aprovat (taula 119)<sup>78</sup>. Així doncs el sistema de gestió i planificació vigent –responent a la lògica dels compartiments estancs– incentiva l'extracció-abocament per sobre de la reutilització de materials de construcció. La qual cosa significa no tornar-los a emprar en la construcció i malbaratar-los –i mesclar-los amb d'altres residus– per reomplir els cràters provocats per la mateixa activitat extractiva. El PDSRCDVP estableix a l'article 4 un objectiu de "valorització" (terme emprat com a sinònim de reciclatge) dels residus de construcció i demolició del 70% (amb un mínim del 15%). Segons la "Asociación Nacional de Empresarios Fabricantes de Áridos" es varen emprar uns 10,5 milions de tones d'àrids a les Balears dels quals 375 mil tones provenien del reciclat de MAC Insular, un 3,57% del total (Canals, 8/07/2007).

**Taula 119. Pedreres inactives amb Pla de Restauració aprovat i adaptat al PDSP que poden ser rebuides amb inerts de residus de construcció i demolició i materials d'excavació (Font: Direcció General de Qualitat ambiental de la Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, juny 2007).**

Municipi	Núm. pedreres	Nom pedreres
Selva	2	Es Campassos, Son Odre.
Muro	1	Son Parella Vell.
Felanitx	5	Cantó de Massana, La Chumbera, Parcel·les 33-240, Polígon 57, Sa Comerma.
Bunyola	2	Son Garcias, S'Estremera Vella.
Artà	1	L'Ham.
Campos	2	Sa Canoveta, Es Figueral.
Llucmajor	5	Son Verí d'Abaix, Son Verí d'Abaix, Son Verí d'Abaix, Son Verí d'Abaix, Can Aulet d'Abaix.
Palma	1	Can Nuu 2a
Petra	5	Ses Comunes, Constancia, Isabel, Las Comunes, Can Refila.
Sant Joan	2	La Peña, La Grava.
Sóller	1	Es Puig
<b>Mallorca</b>	<b>27</b>	
Alaior	1	Biniguarda Nou.
Ciutadella	1	San Esteban.
Mercadal	1	Llucaitx
<b>Menorca</b>	<b>3</b>	
Sant Joan de Labritja	1	Es Ters
Sant Josep	1	Cala Tarida
<b>Eivissa</b>	<b>2</b>	
<b>Balears</b>	<b>32</b>	

<sup>78</sup> Totes les pedreres actives i les adaptades al PDSP han de tenir un pla de restauració, que és un requisit legal per seguir extraient materials del subsòl.

Segons la informació que ens facilità la Direcció General d'Indústria del Govern de les Illes Balears, el 2004 hi havia a les Balears unes 120 pedreres que havien realitzat activitats extractives que es distribuïen entre: 8 pedreres a Eivissa (4 a Sant Josep de Sa Talaia, 2 a Santa Eulària, 1 a Eivissa, 1 a Sant Antoni i 1 a Sant Joan de Labritja); 3 pedreres a Formentera; 19 pedreres a Menorca (10 a Ciutadella, 6 a Alaior, 2 a Es Mercadal i 1 a Sant Lluís); i 90 a Mallorca (14 a Felanitx, 10 a Petra, 9 a Manacor, 8 a Palma, 7 a Lluçmajor, 4 a Santanyí, 4 a Binissalem, 3 a Calvià, 3 a Artà, 3 a Campos, 3 a Porreres, , 2 a Alcúdia, 2 a Montuïri, 2 a Muro, 2 a Selva, 2 a Mancor, 2 a Sineu, 2 a Santa Margalida, 2 a Vilafranca, 1 a Alaró, 1 a Lloseta, 1 a Sant Llorenç, 1 a Maria, 1 a Son Servera i 1 a Valldemossa). Convé destacar les diferències entre les pedreres obertes sobre el territori, reconegudes en el PDSP i les adaptacions del catàleg de pedreres, de les pedreres de les que informa la Direcció General d'Indústria. Aquest darrer ens administratiu informa de les pedreres que en un determinat any han presentat el pla de tasques d'extracció de la pedrera, deixant fora de càlcul aquelles que no han passat per dit tràmit. Així, tenim que segons les dades de l'IBAE (Institut Balear d'Estadística), que es nodreix de la informació de la Direcció General d'Indústria, a l'any 2001 hi havia unes 103 explotacions mineres, mentre que al 2002 es comptabilitzaven 163.

A finals de l'any 2005 en plena "eufòria constructora" (immobiliària i d'obres públiques) es varen declarar d'interès general un total de 32 pedreres (23 a Mallorca, 8 a Menorca i 1 a Eivissa) mitjançant l'article 48 de la coneguda com Llei d'Acompanyament dels Pressuposts de desembre de 2005 (Llei 13/2005, de 27 de desembre, de mesures tributàries i administratives). Aquesta mesura generà certa polèmica perquè aquesta legalització obvià als ajuntaments i als consells. Totes aquelles pedreres estaven en tramitació d'adaptació al PDSP, per la via procedimental del PDSP, que és la declaració d'interès general després de les pertinents adaptacions al planejament urbanístic municipal i obtenció de la llicència d'activitat municipal, tràmits que han de ser coberts per part dels ajuntaments. També, el consells insulars ho poden fer, tot subrogant-se competències municipals en cas que en un termini de sis mesos els ajuntaments no hagin procedit a fer-ho. No obstant, la solució adoptada pel Govern autonòmic fou la de la Llei d'acompanyaments dels pressuposts, que es sol aprofitar per incloure matèria molt diversa (i sovint polèmica). Així fou el Govern de les Illes Balears qui atorgà la declaració d'interès general i no les administracions competents, a més de saltar-se el tràmit d'informació pública (GOB, 2006). Nogensmenys, tal com sostenen els tècnics de la Conselleria de Medi Ambient, la major part d'aquelles pedreres feia anys que estaven en procés de tramitació i la solució adoptada fou presa per tal de regularitzar unes pedreres que després de finalitzar els tràmits, estaven pendents de la resolució de les llicències municipals.

#### *11.3.3.4. Recapitulació: estimació de la superfície ocupada per pedreres i camps de golf.*

A continuació, s'apunta l'estimació realitzada a partir del treball citat (Blázquez i Murray, 2003a) sobre les cobertes del sòl, realitzat al sí del CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques) en el qual les cobertes artificials inclouen la categoria "pedreres i camps de golf". Per estimar la superfície que ocupen cadascuna de les dues categories de forma separada, s'ha procedit a extreure l'extensió dels camps de golf a l'ocupada per les "pedreres i camps de golf", dels termes municipals allà on es trobaven dites instal·lacions turístico-esportives. En qualsevol cas, es vol deixar constància que aquesta és una estimació que requeriria una anàlisi més rigorosa de les dues categories per separat. A més, el fet de partir de la fotointerpretació per tal d'elaborar la cartografia dels canvis de coberta del sòl, pot haver fet que en les primeres fotografies (1956) no es pogués detectar amb prou claredat la superfície ocupada per les zones d'extracció minera, en un moment en que es comptabilitzarien prop de 610 pedreres que deixaren cicatrius territorials que posteriorment podien ser també detectades. En qualsevol cas, i a partir d'aquesta primera estimació, tendríem que a l'arxipèlag al 1956 les prop de 610 pedreres ocupaven una extensió de 164 Ha, que es trobaven principalment a Mallorca (97 Ha), Menorca (34 Ha) i a Eivissa (33 Ha).

Els anys 1964 i 1972 s'inauguraven els dos primers camps de golf de Balears, a Mallorca i Eivissa respectivament i que ocuparien una superfície d'un 20 Ha cadascun, sumant un total de 40 Ha que foren detectades en el mapa de cobertes del sòl de 1973. En quant a la superfície ocupada per les pedreres a l'any 1973, convé recordar que a les dècades dels 1950 i 1960 es donaren de baixa un nombre important d'explotacions mineres -unes 1016 pedreres- (i,



es donaren d'alta al mateix període unes 63 pedreres). Però això no significa que la seva empremta desapareixes del mapa, i al 1973 es comptabilitzaven unes 612 Ha. La gran diferència entre la superfície ocupada per les pedreres al 1956 i el 1973 (444 Ha) ens fa pensar que seria convenient revisar la superfície ocupada per les pedreres al 1956.

Al llarg dels 27 anys que van del 1973 al 2000 es produeix una intensificació i aprofundiment en les dinàmiques mercantilitzadores de l'espai, amb un important increment de la superfície dels camps de golf que han assolit una superfície estimada de 871 Ha al 2000. Només l'illa de Formentera resta lliure de la febre del golf. La superfície artificial destinada al joc de la gespa es va multiplicar entre el 1973 i el 2000 per un factor de 22. En quant a la superfície estimada ocupada per les extraccions mineres, convé destacar que aquesta, malgrat el nombre de pedreres actives a l'any 2000 (179 pedreres) fos unes 65 explotacions inferiors a les actives de 1971, la seva extensió és bastant superior. Una extensió que des de la fotointerpretació recull totes les pedreres detectades, independentment del seu estatus extractiu; és a dir queden recollides les petjades de totes les pedreres que hi ha sobre del territori de les Balears. En concret, la superfície estimada ocupada per les pedreres s'ha duplicat, passant de 612 Ha al 1973 a 1353 Ha al 2000. El fet que augmenti la superfície de les pedreres està íntimament relacionat al fet que, per una banda, mentre el territori es "buidava" extraient recursos minerals (calisses, molasses, calcarenites, etc.), i per l'altra, les zones urbanes "s'omplien" a la calor de la bona salut del negoci turístic-immobiliari de les Illes. Això, ha provocat que indubtablement els requeriments de materials de construcció provinents de pedreres hagin anat augmentant al llarg de tot el període, i per conseqüent s'hagin anat expandint les "ferides" sobre el territori provocades per les activitats extractives.

<b>Taula 120. Estimació de la superfície artificial en pedreres i camps de golf (Font: elaboració pròpia a partir de Blázquez i Murray, 2003a; i taules anteriors).</b>						
<b>Balears</b>						
<b>CLC1</b>	<b>CITTIB</b>	<b>CLC3</b>	<b>1956</b>	<b>1973</b>	<b>1995</b>	<b>2000</b>
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Camps de Golf	0	40	705	871
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Zones d'extracció minera	164	612	1.221	1.353
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf		164	652	1.926	2.224
<b>Mallorca</b>						
<b>CLC1</b>	<b>CITTIB</b>	<b>CLC3</b>	<b>1956</b>	<b>1973</b>	<b>1995</b>	<b>2000</b>
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Camps de Golf	0	20	576	742
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Zones d'extracció minera	97	444	954	1.063
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf		97	464	1.531	1.805
<b>Menorca</b>						
<b>CLC1</b>	<b>CITTIB</b>	<b>CLC3</b>	<b>1956</b>	<b>1973</b>	<b>1995</b>	<b>2000</b>
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Camps de Golf	0	0	49	49
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Zones d'extracció minera	34	113	190	200
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf		34	113	239	249
<b>Eivissa</b>						
<b>CLC1</b>	<b>CITTIB</b>	<b>CLC3</b>	<b>1956</b>	<b>1973</b>	<b>1995</b>	<b>2000</b>
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Camps de Golf	0	20	80	80
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Zones d'extracció minera	33	55	76	90
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf		33	75	156	170
<b>Formentera</b>						
<b>CLC1</b>	<b>CITTIB</b>	<b>CLC3</b>	<b>1956</b>	<b>1973</b>	<b>1995</b>	<b>2000</b>

Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Camps de Golf	0	0	0	0
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf	Zones d'extracció minera	0	0	0	0
Superfícies artificials	Pedreres i camps de golf		0	0	0	0

#### **11.3.4. Estimació de l'ocupació de sòl per part dels usos "improductius i destructius" al 2015.**

Les següents taules 120-124 recullen de forma sintètica la informació exposada i recollida en els apartats anteriors (i al capítol X), en els quals s'han exposat les evolucions de les cobertes artificials i les potencialitats que es desprenen arran de l'aplicació de les principals polítiques territorials. Cal tenir present que les estimacions futures són sempre a la baixa (ja que són incompletes) i que aquestes es materialitzen com a fruit dels processos socials, les relacions de poder i les resistències que es donin lloc sobre el territori. Així, de la mateixa manera com es projecta la construcció d'una megainfraestructura sobre el territori, es pot eliminar de l'agenda política fruit de les resistències socials que aquella megainfraestructura generi. Encara és més probable la no execució de dites potencialitats artificialitzadores en cas d'un canvi de cicle en el procés d'acumulació del capital. Aquests sobredimensionaments s'han palesat especialment, en el darrer període del capitalisme global en que les solucions espacials han adquirit una forta rellevància, que en el cas de la UE han anat reforçades pels diners públics adreçats a finançar un important nombre d'infraestructures que resultaven cabdals per l'enlairament de les estructures socials d'acumulació del capital de la UE (i les Balears).

Segons les nostres estimacions, al 2015 hi podria haver unes 37,24 mil Ha de superfícies artificials que representarien el 7,53% de tota la superfície de les Balears. Aquesta xifra contrasta amb l'1,5% que representaven aquestes cobertes respecte de tota la superfície de les Balears a l'any 1956. La major part de la coberta de sòl artificial es localitza a Mallorca, on el sòl artificial podrà assolir unes 26,9 mil Ha (7,47% de l'illa), multiplicant per 4,48 la seva extensió del 1956; a Menorca, la coberta artificial podrà assolir les 4,7 mil Ha (6,86% de l'illa), multiplicant-se per 6,2 respecte del 1956; Eivissa podrà comptar amb unes 5,2 mil Ha (9,15% de l'illa), multiplicant-se per 10,1 respecte del 1956; i Formentera podrà tenir unes 329 Ha (4,07% de l'illa), multiplicant-se per 3,35 respecte del 1956. Així doncs, és l'illa d'Eivissa la que ha experimentat un major gran d'artificialització del sòl i és també en aquesta illa on la intensitat del procés ha estat més forta. Aquestes estimacions ha de ser considerades a la baixa ja que tan sols s'han sumat pel cas de les infraestructures viàries les grans obres executades als primers anys de la dècada del 2000 i no s'han inclòs la potencial transformació que podrà suposar el desplegament dels plans directors de carreteres en tramitació d'aprovació cap a finals de la dècada.

A continuació, s'han incorporat els càlculs de l'ocupació urbana a partir dels resultats de la fotointerpretació als que se sumen la potencialitat urbanitzadora en sòl vacant i el potencial creixement atorgat mitjançant els plans territorials insulars. D'aquesta manera es passaria de les 5,6 mil Ha de sòl ocupat per les zones urbanes a l'any 1956, a unes 32,36 mil Ha a l'any 2015, el que suposaria un increment del 477% en aquest període. I un increment del 31% respecte del 2000, any en el que múltiples veus alertaven de l'excessiva colonització del sòl per part de la urbanització i l'edificació. A aquestes dades s'haurien d'afegir les infraestructures noves que es puguin construir al llarg d'aquest període, ja que la fotointerpretació no diferenciava entre usos comercials, aeroportuaris, industrials, etc, per la qual cosa seria ben plausible que la xifra real fos superior.

La construcció i ampliació d'infraestructures de transport terrestre ha rebut un fort impuls al llarg del primer quinquenni dels anys 2000<sup>79</sup>. Les principals infraestructures viàries construïdes ocupen prop de 2,09 mil Ha, front a les 1,79 mil Ha que cobrien al 2000, el que suposaria un increment del 16,6% respecte del 2000. Encara que pugui semblar un increment relativament baix, les 297,8 Ha construïdes en el lapse d'una sola legislatura (2003-2007), contrasten amb les 328 Ha construïdes entre el 1956 i el 2000. Allà on aquestes infraestructures ocupen una major porció de territori és a Mallorca (1568 Ha, amb un increment del 17,2%

<sup>79</sup> Veure capítol X.

respecte del 2000) i Eivissa (229 Ha, amb un increment del 34,8%) on s'han projectat noves carreteres de gran capacitat (autovies, vies parc, autopistes, desdoblaments, rondes de circumval·lació, etc) i s'amplien de velles; mentre que a Menorca la ronda sud de Ciutadella faria incrementar la superfície ocupada per aquestes infraestructures fins a unes 260 Ha. A partir de les obres anunciades en les informacions relatives als PDS de carreteres de cadascuna de les illes, hom pot assegurar que la superfície ocupada per les infraestructures de transport terrestre seran superiors a les aquí presentades, per la qual cosa aquests resultats han de ser entesos com a una infraestimació. A més, es preveu que les infraestructures de transport ferroviari rebin un fort impuls durant aquest període pel que es pot suposar que la superfície ocupada per aquestes (només a Mallorca) augmentaran en unes 207 Ha, arribant a 252 Ha al 2015, una xifra que superaria les 187 Ha de 1956 en els anys de màxim desplegament d'aquest mitjà de transport.

Les superfícies destinades a camps de golf han experimentat una creixent presència i ocupació de territori. La seva lògica i dinàmica ha anat aparellada a l'evolució turístico-immobiliària de les Illes, que com a la resta de l'Estat espanyol, en convertir-se en "paradis turístico-immobiliari", aquestes superfícies han guanyat terreny degut a la seva condició supletòria a les promocions turístico-immobiliàries, sota el supòsit d'oferir "qualitat" i "ecologia" a dits negocis. En cas de seguir les tendències actuals, i amb una previsió bastant cautelosa, es pot considerar que els projectes de camp de golf tramitats i iniciats acabaran per construir-se i que no hi haurà camps de golf que es donin de baixa. En tot cas, aquestes suposicions poden variar significativament, ja sigui per la modificació de la normativa dels camps de golf (o d'altres) o bé per una ruptura del cicle d'acumulació. En els nostres còmputos es contemplen els projectes que al 2007 estaven a damunt de la taula, que permetrien augmentar la superfície d'aquestes cobertes en unes 318 Ha, arribant a 1,18 mil Ha. Els camps de golf han passat de cobrir unes 40 Ha al 1973 (amb camps a Eivissa i Mallorca) a unes 1189 Ha cap al 2015. Cal destacar que els increments previstos tendrien lloc, principalment, a les illes de Mallorca i Eivissa.

Finalment, la superfície ocupada per les zones d'extracció minera a cel obert pel proveïment de matèria primera per a la construcció d'immobles i infraestructures era de prop de 164 Ha al 1956, una quantitat que puja fins a 1,35 mil Ha al 2000. En aquest cas, no es compta amb informació directa, per la qual cosa el seu càlcul (com s'ha comentat) resulta de sostreure els "camps de golf" a la categoria de "camps de golf i pedreres" de l'estudi del CITTIB (Blázquez i Murray, 2003a). La documentació consultada ens condueix a interpretar que a mitjans segle XX, malgrat haver un elevat nombre de pedreres, aquestes eren de menors dimensions i molt localitzades a les localitats amb major dinamisme constructor, especialment a Palma. Abans del boom urbano-turístic, els materials de construcció s'obtenien prop de l'edificació a construir. També, s'ha de tenir present que també es comptava amb un important nombre de grans pedreres, sobretot de marès i arena. La planificació autonòmica de pedreres (PDSP) fa pensar que el criteri majoritàriament perseguit és el de reduir el nombre de pedreres i procedir a la seva restauració. Una situació contemplada, de moment, degut a l'escenari de petroli barat –i mercaderies barates– imperant a la dècada dels 1990, i que afavoreix per una banda la concentració en poques pedreres, l'extracció per sobre del reciclatge i reutilització, i la importació front a l'extracció local. En base al que abans s'ha esmentat, es suposa que la superfície ocupada per les pedreres podrà ser de prop de 1,3 mil Ha al 2015, ja que mentre uns terrenys es "buiden" (extracció de materials), d'altres "s'ompliran" (restauració de pedreres), sempre i quan el petroli segueixi barat i les regles del joc del comerç internacional es mantinguin. En qualsevol cas, convé tenir present que el *ceteris paribus* present a la major part de les prediccions en ciències socials fa que aquelles prediccions sovint mai coincideixin amb el que realment esdevé, ja que el futur es construeix, en bona mesura, socialment. En aquest sentit, el futur de la construcció social del territori balear, acabarà sent definit per la seva societat que serà la que accelerarà o disminuirà la velocitat de la transformació territorial.

<b>Taula 121. Balears, estimació de la superfícies artificial (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)</b>						
		1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)	2015 (Ha)
Zones urbanes, industrials o comercials, i de transport.	Zones urbanes	5.600	11.870	23.525	24.684	32.360
	Xarxes viàries	1.465*	1.613**	1.728	1.793	2.091
	Xarxes ferroviàries	187	109	45	45	252
Zones verdes artificials, no agrícoles	Camps de Golf	0	40	705	871	1.189
Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.	Zones d'extracció minera	164	612	1.221	1.353	1.353
Total		7.416	14.243	27.223	28.746	37.245
% respecte superfície insular		1,5%	2,88%	5,51%	5,82%	7,53%
<b>Taula 122. Mallorca, estimació de la superfícies artificial (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)</b>						
		1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)	2015 (Ha)
Zones urbanes, industrials o comercials, i de transport.	Zones urbanes	4.696	9.111	17.068	17.930	23.050
	Xarxes viàries	1060*	1.179**	1.279	1.338	1.568
	Xarxes ferroviàries	163	95	45	45	252
Zones verdes artificials, no agrícoles	Camps de Golf	0	20	576	742	1.020
Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.	Zones d'extracció minera	97	444	954	1.063	1.063
Total		6.016	10.849	19.922	21.118	26.953
% respecte superfície insular		1,67%	3,01%	5,53%	5,86%	7,47%
<b>Taula 123. Menorca, estimació de la superfícies artificial (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)</b>						
		1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)	2015 (Ha)
Zones urbanes, industrials o comercials, i de transport.	Zones urbanes	506	1.491	3.175	3.346	4.247
Zones industrials, comercials i de transports	Xarxes viàries	222*	241**	246	252	260
Zones industrials, comercials i de transports	Xarxes ferroviàries	0	0	0	0	0
Zones verdes artificials, no agrícoles	Camps de Golf	0	0	49	49	49
Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.	Zones d'extracció minera	34	113	190	200	200
Total		763	1.845	3.660	3.847	4.756
% respecte superfície insular		1,1%	2,66%	5,28%	5,55%	6,86%
<b>Taula 124. Eivissa, estimació de la superfícies artificial (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)</b>						
		1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)	2015 (Ha)
Zones urbanes, industrials, comercials i de transports	Zones urbanes	332	1.156	3.032	3.150	4.766
	Xarxes viàries	150*	160**	170	170	229
	Xarxes ferroviàries	0	0	0	0	0
Zones verdes artificials, no agrícoles	Camps de Golf	0	20	80	80	120
Zones d'extracció minera, abocadors i construcció.	Zones d'extracció minera	33	55	76	90	90
Total		515	1.391	3.358	3.490	5.205
% respecte superfície insular		0,91%	2,45%	5,91%	6,14%	9,15%
<b>Taula 125. Formentera, estimació de la superfícies artificial (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)</b>						
		1956 (Ha)	1973 (Ha)	1995 (Ha)	2000 (Ha)	2015 (Ha)
Zones urbanes, industrials, comercials i de transports	Zones urbanes	65	111	249	258	296
	Xarxes viàries	33	33	33	33	33
	Xarxes ferroviàries	0	0	0	0	0
Zones verdes artificials, no agrícoles	Camps de Golf	0	0	0	0	0
Zones d'extracció minera, abocadors	Zones d'extracció	0	0	0	0	0

i construcció.	minera					
Total		98	144	282	291	329
% respecte superfície insular		1,22%	1,79%	3,51%	3,61%	4,07%

\* Estimació de la superfície artificial de les xarxes viàries al 1956; \*\* estimació de la superfície artificial de les xarxes viàries a partir de la informació de 1979.

Finalment, a la taula 126 s'intenta reconstruir, a partir de fonts indirectes en alguns casos, per l'any 2000 la distribució de les principals cobertes del sòl artificial. De les 28746 Ha de sòl artificial que s'havien comptabilitzat per l'any 2000, hi hauria un 80,9% que seria aquella ocupada per les zones urbanes, i entre les que també s'hi trobarien els polígons industrials-comercials, les zones d'equipaments, etc. La major part de les illes presenten un valor semblant, que es troba entre el 80,36% de Mallorca i el 86,2% de Formentera. En segon lloc, les xarxes viàries representarien el 6,24% del sòl artificial de les Balears, però s'ha de tenir en compte tal com fa Pilar Vega (2003) que l'àrea afectada per aquestes era de 9473 Ha (la coneguda com a zona de protecció i reserva viària). L'any 2000 aquestes infraestructures suposaven entre el 4,87% d'Eivissa i el 11,34% del sòl artificial de Formentera. En tercer lloc, les xarxes ferroviàries que tan sols eren presents a Mallorca on hi havia uns 45 km i representaven el 0,21% del sòl artificial de l'illa. En quart lloc, les infraestructures portuàries que en l'estudi de referència (Pons, 2003; Blázquez i Murray, 2003a) s'havien inclòs dins les zones urbano-industrials, s'han sostret d'aquelles a partir del treball de Soler (2004) sobre els Ports de les Balears, i segons el qual hi havia unes 210 Ha ocupades per aquestes infraestructures, representant el 0,73% de tot el sòl artificial de les Illes. En cinquè lloc, i tal com s'ha fet en el cas de les infraestructures portuàries, s'han sostret d'aquelles a partir del treball de Vega (2003) de la diagnosi per la realització del Pla Director Sectorial del Transport de les Illes Balears, per tal d'establir que les aeroportuàries ocupaven al 2000 unes 1215 Ha, suposant el 4,23% de tot el sòl artificial de les Illes. En sisè lloc, els camps de golf, que s'han inclòs dins d'aquesta categoria de sòls artificials, sumaven al 2000 un total de 871 Ha, representant el 3,03% de l'ocupació artificial. I, en darrer terme, les zones d'extracció minera ocuparien unes 1353 Ha que representa el 4,71% del sòl artificial de les Illes.

<b>Taula 126. Estimació de la superfície artificial a les Balears, 2000 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors; aeroports a partir de Vega, 2003; i ports a partir de Soler, 2004).</b>										
	Mallorca		Menorca		Eivissa		Formentera		Balears	
	Superfície (Ha)	% sobre artificial	Superfície (Ha)	% sobre artificial	Superfície (Ha)	% sobre artificial	Superfície (Ha)	% sobre artificial	Superfície (Ha)	% sobre artificial
Zones urbanes	16.971	80,36	3.124	81,22	2.914	83,49	251	86,20	23.260	80,91
Xarxes viàries	1.338	6,34	252	6,55	170	4,87	33	11,34	1.793	6,24
Xarxes ferroviàries	45	0,21	0	0	0	0	0	0	45	0,16
Ports	142	0,67	32	0,82	29	0,82	7	2,46	210	0,73
Aeroports	817	3,87	190	4,94	207	5,95	0	0	1.215	4,23
Camps de Golf	742	3,51	49	1,27	80	2,29	0	0	871	3,03
Zones d'extracció minera	1.063	5,03	200	5,20	90	2,58	0	0	1.353	4,71
<b>Total</b>	<b>21.118</b>	<b>100</b>	<b>3.847</b>	<b>100</b>	<b>3.490</b>	<b>100</b>	<b>291</b>	<b>100</b>	<b>28.746</b>	<b>100</b>

### 11.3.5. Les cobertes del sòl des de la "mirada integradora" del CORINE LAND COVER 1987-2000 de l'Observatori de la Sostenibilitat a Espanya (OSE, 2006).

En els darrers anys, una de la informació que ha tingut un major ressò mediàtic ha estat la publicació dels resultats del projecte CORINE Land Cover (CLC) que fou publicat pel "Observatorio de la Sostenibilidad en España" (OSE, 2006), en el qual es donaven a conèixer els comptes territorials dels canvis d'ocupació del sòl al territori de l'Estat. La publicació d'aquells

resultats ens permet aprofundir en la recerca dels canvis territorials, i sobretot aporten elements a considerar a l'hora d'introduir millores metodològiques en el projecte de recerca contínua sobre els canvis d'ocupació del sòl duts a terme pel GIST (Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori) de la UIB. Convé assenyalar que les diferències que es detecten en els resultats entre l'estudi dels canvis d'ocupació del sòl 1956-2000 (Blázquez i Murray, 2003a; Pons, 2003) i el del CORINE Land Cover 1987-2000 (OSE, 2006) es deuen, en gran mesura, en importants diferències metodològiques, entre les quals una de les més notables és la diferència en l'escala d'anàlisi que en el primer cas fou d'1/50000 i en el segon 1/100000.

Així i tot, l'estudi del CLC 1987-2000 (OSE, 2006) cobreix un període de temps interessant, i que no havia estat cobert per l'anterior estudi. En concret, el període que va del 1987 al 2000 cobreix el que s'ha denominat el *segon boom turístic* de les Balears (Rullan, 1998). En canvi, l'estudi de Pons (2003) i Blázquez i Murray (2003) en cobrir els períodes 1973-1995 i 1995-2000, deixava un lapse important del procés geohistòric d'incorporació de les Balears en la darrera fase expansiva del capitalisme mundial que a les Balears (i a l'Estat espanyol) ha estat molt vinculat amb la incorporació a la UE, l'any 1986.

Segons les dades publicades per l'OSE (2006) la superfície artificial de les Balears havia passat de 22 mil Ha al 1987 a 31,17 mil Ha al 2000, el que implicaria un increment d'aquesta coberta en un 41,4%. Entre les diferents categories que conformen les superfícies artificials, les urbanitzacions exemptes i/o enjardinades serien les que haurien experimentat una major expansió, amb un increment de 6,87 mil Ha entre 1987 i el 2000. Però, en termes relatius (increment percentual) serien les zones esportives i recreatives les que haurien experimentat un major increment, del 318,3%, passant de 359 Ha al 1987 a 1,5 mil Ha al 2000, de les quals 1,33 mil Ha es correspondrien a camps de golf. Convé assenyalar les limitacions metodològiques del CORINE Land Cover: escala cartogràfica 1/100000; unitat mínima superficial cartografiada de 25 Ha; estructures lineals de menys de 100 m d'amplada<sup>80</sup>. Aquestes limitacions no permeten detectar alguns canvis en l'ocupació del sòl que malgrat no ser molt importants a escala comunitària o espanyola, si que ho són en un territori com el de les Illes Balears. Així, per exemple l'ocupació de la major part de les infraestructures de transport terrestre i algunes infraestructures portuàries no queden reflectides en la coberta de les superfícies artificials.

Entre 1987 i 2000, les zones agrícoles de les Balears s'han disminuït en torn a unes 6,17 mil Ha (un 2,1%), passant de 294,9 mil Ha del 1987 a 288,79 mil Ha del 1990. Entre les zones agrícoles, la coberta dels cultius anuals associats amb cultius permanents és la que ocupa una major extensió, assolint unes 113,4 mil Ha al 2000. Emperò, aquesta mateixa coberta és la que ha experimentat una major reducció en termes absoluts, de 3,46 mil Ha. Una altra coberta que ha experimentat una reducció notable en aquest període, i que tendria a veure amb l'aplicació de la Política Agrària Comunitària (PAC) ha estat la reducció d'un 1,23 mil Ha en les terres de conreu de secà, assolint 45,8 mil Ha al 2000. Les cobertes agrícoles que han incrementat la seva superfície han estat, principalment, la del "mosaic de cultius anuals amb praderes i/o pastures" amb un increment de 600 Ha (assolint 10,27 mil Ha al 2000) i la de "mosaic de cultius anuals amb cultius permanents" amb un augment de 230 Ha (assolint 29,32 mil Ha al 2000). Segons l'OSE (2006:272), la major part de zones agrícoles perdudes, s'han transformat en zones urbanes (3,75 mil Ha) i en zones industrials i comercials (1,4 mil Ha). En canvi, unes 861 Ha de zones forestals s'han convertit en zones agrícoles.

La coberta de "zones forestals i espais oberts" ha sofert una reducció d'un 2,94 mil Ha (1,6%), passant de 181,15 mil Ha al 1987 a unes 178,21 mil Ha al 2000. En aquesta coberta, les categories que han sofert una reducció més important han estat les de: les perennifòlies amb una reducció de 7,5 mil Ha, passant de 12,6 mil Ha al 1987 a 5,02 mil Ha al 2000; i la de "pinàcies", que al 2000 cobriria unes 69 mil Ha (2,84 mil Ha menys que al 1987). Mentre, la coberta de les caducifòlies que no havia estat cartografiada al 1987, al 2000 cobriria unes 7,59 mil Ha. Finalment, les zones humides han experimentat un increment net de 7,7 Ha, passant de 2,82 mil Ha a 2,83 mil Ha; i les superfícies d'aigua haurien passat de cobrir unes

<sup>80</sup> La informació futura sobre l'ocupació del sòl a l'Estat espanyol estarà coberta pel SIOSE (Sistema d'Informació d'Ocupació del Sòl a Espanya). Un dels objectius del SIOSE és el d'obtenir una base de dades de la coberta i usos del sòl amb una escala de referència de 1/25000, a partir d'imatges satèl·lit preses durant el 2005. El CORINE Land Cover europeu preveu incorporar millores metodològiques respecte del CLC 2000, entre les que destaca la d'incloure l'anàlisi de polígons d'una hectàrea a zones urbanes.

886,7 Ha a 899,5 Ha, amb un increment de 12,8 Ha. És a dir, uns canvis quasi imperceptibles en l'escala d'anàlisi en que s'emmarca aquest projecte.

Molts dels resultats del projecte CORINE Land Cover 1987-2000 (OSE, 2006) haurien de ser matisats i comparats amb altres treballs semblants, per veure els punts dèbils d'aquesta metodologia, al menys en la seva aplicació a les Balears. Així es podrien establir mecanismes de correcció en alguns dels seus resultats. Per exemple els canvis de coberta que es detecten en la coberta de les "zones forestals i espais oberts", on la progressiva expansió de les masses forestals a l'arxipèlag no queda reflectida. La publicada reducció de masses forestals de pinàcies i perennifòlies (alzinars) sembla que hauria de ser com a mínim matisada o completada amb informació paral·lela, com pugui ser la derivada del treball de camp o d'altres informacions (p.ex. Inventari Nacional Forestal).

**Taula 127. Canvis en l'ocupació del sòl a les Illes Balears segons el projecte CORINE LAND COVER (CLC) (Font: OSE 2006:278)**

CLC-1	CLC-2	CLC-3	CLC-5	Superfície 1987 (Ha)	Percentatge respecte total, 1987	Superfície 2000 (Ha)	Percentatge respecte total, 2000	Diferència 1987-2000 (Ha)	Increment 1987-2000 (%)	
Superfícies artificials	Zones urbanes	Teixit urbà continu	Teixit urbà continu	7.705	1,54%	8.021,8	1,6%	316,8	4,1%	
		Teixit urbà discontinu	Estructura urbana laxa	134,9	0,03%	149,4	0,03%	14,6	10,8%	
			Urbanitzacions exemptes i/o enjardinades	10.078,1	2,01%	16.955,5	3,38%	6.877,5	68,2%	
	Zones industrials, comercials i de transports	Zones industrials, comercials i de transport.	Zones industrials o comercials	751,2	0,15%	1.425,6	0,28%	674,4	89,8%	
		Xarxes viàries, ferroviàries i terrenys associats.	Autopistes, autovies i terrenys associats.	316,9	0,06%	505	0,1%	188	59,3%	
		Zones portuàries	Zones portuàries	441,3	0,09%	482,8	0,1%	41,6	9,4%	
		Aeroports	Aeroports	1.126,80	0,22%	1.164,60	0,23%	37,8	3,4%	
	Zones d'extracció minera, abocadors i de construcció	Zones d'extracció minera	Zones d'extracció minera	161,8	0,03%	307,5	0,06%	145,7	90,1%	
		Zones en construcció	Zones en construcció	973,9	0,19%	619,4	0,12%	-354,6	-36,4%	
	Zones verdes artificials no agrícoles	Instal·lacions esportives i recreatives	Instal·lacions esportives i recreatives	359	0,07%	1.501,6	0,3%	1.142,7	318,3%	
	<b>Superfícies artificials</b>				<b>22.048,9</b>	<b>4,39%</b>	<b>31.179,1</b>	<b>6,21%</b>	<b>9.130,2</b>	<b>41,4%</b>
	Zones agrícoles	Terres de conreu	Terres de conreu de secà	Terres de conreu de secà	47.061,6	9,38%	45.824,7	9,13%	-1.236,9	-2,6%
Terrenys regats permanentment			Conreus herbacis de reguiu	17.826,1	3,55%	17.567,8	3,50%	-258,3	-1,4%	
			Altres zones d'irrigació	70,6	0,01%	58,3	0,01%	-12,3	-17,4%	
Conreus permanents		Vinyes	Vinyes	254,6	0,05%	254,6	0,05%	0	0%	
		Fruiters	Fruiters de secà	27.534,8	5,49%	27.186	5,42%	-348,9	-1,3%	
			Cítrics	664,6	0,13%	747,3	0,15%	82,7	12,4%	
			Altres fruiters en reguiu	283	0,06%	283	0,06%	0	0%	
Olivars		Olivars	6.208,4	1,24%	6.217,6	1,24%	9,2	0,1%		
Prats i prades		Prats i prades	Praderies	5.271,3	1,05%	4.550,9	0,91%	-720,4	-13,7%	
Zones agrícoles heterogènies		Mosaic de conreus	Conreus anuals associats amb conreus permanents	116.868,3	23,29%	113.405,9	22,6%	-3.462,5	-3%	
	Mosaic i conreus anuals amb praderies i/o pastures		9.610,1	1,91%	10.270,3	2,05%	660,2	6,9%		



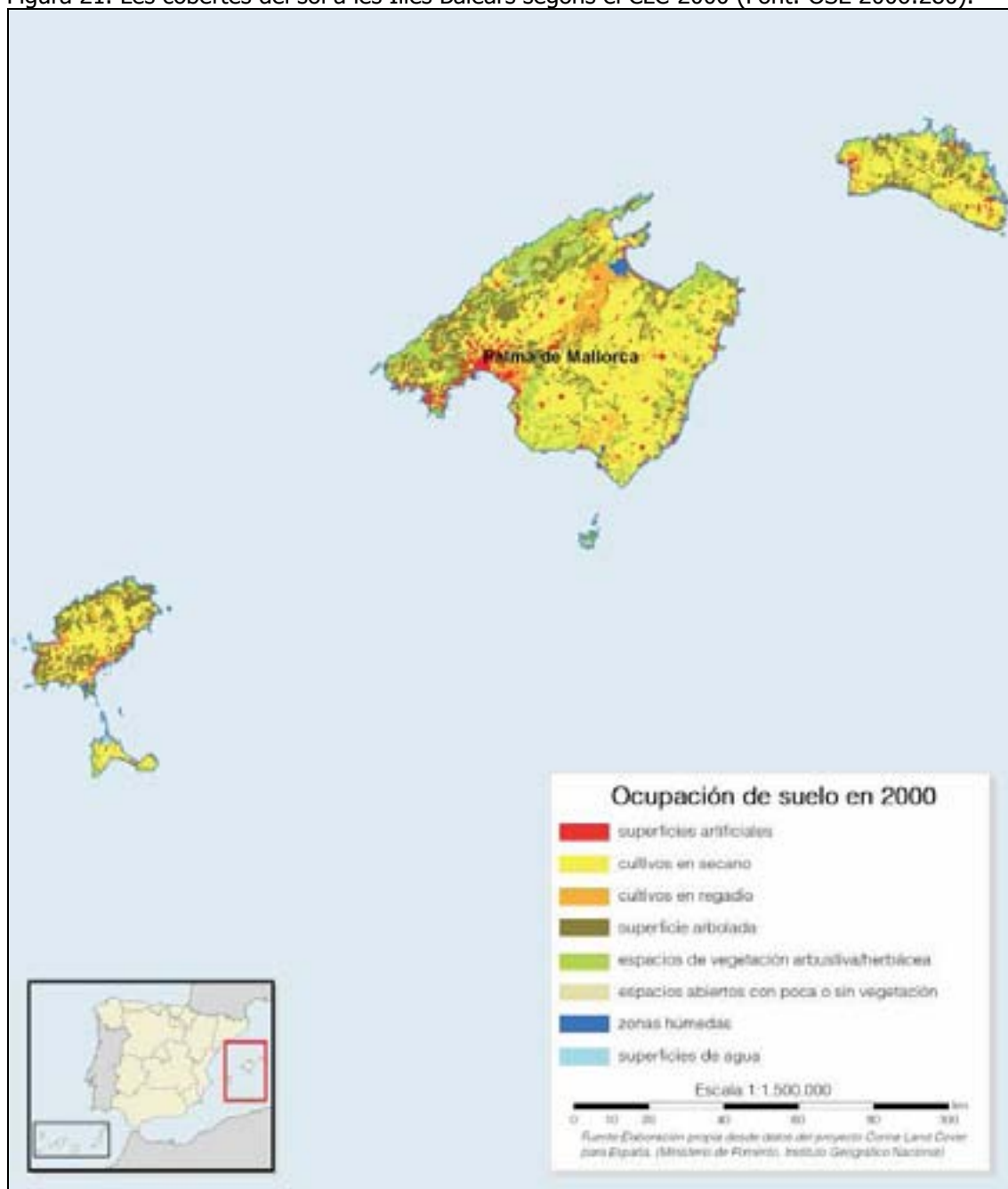
			Mosaic de conreus permanents	3.865,2	0,77%	2.891,3	0,58%	-973,9	-25,2%	
			Mosaic de conreus anuals amb conreus permanents	29.097,6	5,8%	29.328,3	5,84%	230,6	0,8%	
		Terrenys principalment agrícoles però amb importants espais de vegetació natural	Terrenys principalment agrícoles amb vegetació natural	30.355,6	6,05%	30.208,4	6,02%	-147,3	-0,5%	
<b>Zones agrícoles</b>				<b>294.972,1</b>	<b>58,77%</b>	<b>288.794,4</b>	<b>57,54%</b>	<b>-6.177,7</b>	<b>-2,1%</b>	
Zones forestals, vegetació natural i espais oberts.	Bosc	Bosc de frondoses	Forestal. Perennifòlies	12.616,8	2,51%	5.025,9	1%	-7.590,9	-60,2%	
			Forestal. Caducifòlies	0	0%	7.513	1,5%	7.513	1,49%	
		Bosc de coníferes	Forestal. Pinàcies	71.940,7	14,33%	69.096,9	13,77%	-2.843,9	-4%	
		Bosc mixt	Forestal. Bosc Mixt	13.711,2	2,73%	13.977,6	2,78%	266,4	1,9%	
		Pastures naturals	Forestal. Altres praderies	4.618,7	0,92%	4.613	0,92%	-5,8	-0,1%	
		Vegetació esclerofil·la	Forestal. Formacions de matollar dens o mig dens	22.995,6	4,58%	22.809,8	4,54%	-185,8	-0,8%	
			Forestal. Matollar xeròfit macaronèsic	15.690,4	3,13%	16.354,7	3,26%	664,3	4,2%	
			Forestal. Matollar boscós de transició	35.429,9	7,06%	35.100,7	6,99%	-329,2	-0,9%	
	Espais oberts amb poca o sense vegetació	Platges, dunes i arenals	Platges, dunes i arenals	731,7	0,15%	700,7	0,14%	-31,0	-4,2%	
			Roquissars	Roques despulades amb fort pendent	2.267,7	0,45%	2.267,7	0,45%	0	0%
		Espais amb vegetació escassa	Afloraments rocallosos, rossequeres	164,2	0,03%	164,2	0,03%	0	0%	
			Espais oròfits altitudinals i altres roquissars amb vegetació escassa	364,6	0,07%	364,6	0,07%	0	0%	
	Zones cremades	Zones cremades	624,5	0,12%	225,2	0,04%	-399,3	-63,9%		
	<b>Zones forestals, vegetació natural i espais oberts.</b>				<b>181.156,2</b>	<b>36,09%</b>	<b>178.214,7</b>	<b>35,51%</b>	<b>-2.941,4</b>	<b>-1,6%</b>
	Zones humides	Zones humides litorals	Maresma	Maresma	2.073,9	0,41%	2.074,1	0,41%	0,2	0%
Salines			Salines	752,9	0,15%	760,4	0,15%	7,5	1%	
<b>Zones humides</b>				<b>2.826,78</b>	<b>0,56%</b>	<b>2.834,5</b>	<b>0,56%</b>	<b>7,7</b>	<b>0,2%</b>	
Superfícies d'aigua	Superfícies d'aigua	Canals artificials	Canals artificials	4,3	0,00%	4,3	0,00%	0	0%	
		Llacs i llacunes	Llacs i llacunes	26,8	0,01%	26,8	0,01%	0	0%	
		Embassaments	Embassaments	270,2	0,05%	283	0,06%	12,8	4,7%	
		Llacunes costaneres	Llacunes costaneres	585,4	0,12%	585,4	0,12%	0	0%	
	<b>Superfícies d'aigua</b>				<b>886,7</b>	<b>0,18%</b>	<b>899,5</b>	<b>0,18%</b>	<b>12,8</b>	<b>1,4%</b>

\* El gener de 2010 es va publicar el Corine Land Cover 2006 que també revisava les cobertes del sòl de 2000.

<b>Canvis en l'ocupació del sòl a les Illes Balears segons el projecte CORINE LAND COVER (CLC), 2000-2006 (Font: elaboració pròpia a partir de les dades de l'Institut Geogràfic Nacional - <a href="http://www.ign.es/ign/layoutIn/corineLandCover.do">www.ign.es/ign/layoutIn/corineLandCover.do</a>, octubre 2011)</b>						
	Revisió Superfície 2000 (Ha)	Percentatge respecte total, 1987	Superfície 2006 (Ha)	Percentatge respecte total, 2000	Diferència 2000-2006 (Ha)	Increment 2000-2006 (%)
Teixit urbà continu	8.313	1,66	8.492	1,69	179	2,15
Teixit urbà discontinu	15.813	3,15	16.368	3,26	555	3,51
Zones urbanes	24.127	4,81	24.860	4,95	734	3,04
Zones industrials o comercials	751,2	0,15	1.425,60	0,28	674	89,78
Xarxes viàries, ferroviàries i terrenys associats.	316,9	0,06	505	0,10	188	59,36
Zones portuàries	441,3	0,09	482,8	0,10	42	9,40
Aeroports	1.126,80	0,22	1.164,60	0,23	38	3,35
Zones industrials, comercials i de transports	3.794	0,76	4.392	0,88	598	15,75
Zones d'extracció minera	322	0,06	342	0,07	20	6,21
Abocadors	46	0,01	46	0,01	0	0,00
Zones en construcció	650	0,13	801	0,16	151	23,29
Zones d'extracció minera, abocadors i de construcció	1.017	0,20	1.189	0,24	171	16,83
Instal·lacions esportives i recreatives	1.580	0,31	1.817	0,36	237	15,02
Zones verdes artificials no agrícoles	1.580	0,31	1.817	0,36	237	15,02
<b>Superfícies artificials</b>	<b>30.518</b>	<b>6,08</b>	<b>32.258</b>	<b>6,43</b>	<b>1.740</b>	<b>5,70</b>
Terres de conreu de secà	46.159	9,20	45.917	9,15	-242	-0,52
Terrenys regats permanentment	17.073	3,40	16.873	3,36	-200	-1,17
Terres de conreu	63.232	12,60	62.790	12,51	-442	-0,70
Vinyes	255	0,05	255	0,05	0	0,00
Fruiters	27.672	5,51	27.599	5,50	-74	-0,27
Olivars	6.282	1,25	6.282	1,25	0	0,00
Conreus permanents	34.209	6,82	34.135	6,80	-74	-0,22
Praderes	4.571	0,91	4.562	0,91	-9	-0,20
Prats i prades	4.571	0,91	4.562	0,91	-9	-0,20
Conreus anuals associats amb conreus permanents	113.569	22,63	112.900	22,50	-669	-0,59
Mosaic de conreus	42.842	8,54	42.712	8,51	-130	-0,30
Terrenys principalment agrícoles però amb importants espais de vegetació natural	30.727	6,12	30.669	6,11	-57	-0,19
Zones agrícoles heterogènies	187.137	37,29	186.281	37,12	-856	-0,46
<b>Zones agrícoles</b>	<b>289.149</b>	<b>57,62</b>	<b>287.768</b>	<b>57,35</b>	<b>-1.381</b>	<b>-0,48</b>
Bosc de frondoses	12.538	2,50	12.529	2,50	-9	-0,07
Bosc de coníferes	69.321	13,81	69.240	13,80	-81	-0,12
Bosc mixt	14.010	2,79	14.003	2,79	-7	-0,05
Boscos	95.869	19,11	95.771	19,09	-97	-0,10
Pastures naturals	4.598	0,92	4.598	0,92	0	0,00

Vegetació escleròfila	39.293	7,83	39.250	7,82	-43	-0,11
Matollar boscos o de transició	34.646	6,90	34.619	6,90	-27	-0,08
Espais de vegetació arbustiva i/o herbàcia	78.537	15,65	78.468	15,64	-70	-0,09
Platges, dunes i arenals	704	0,14	704	0,14	0	0,00
Roquissars	2.734	0,54	2.734	0,54	0	0,00
Espais amb vegetació escassa	516	0,10	516	0,10	0	0,00
Zones cremades	210	0,04	25	0,01	-185	-88,02
Espais oberts amb poca o nul·la vegetació	4.164	0,83	3.979	0,79	-185	-4,45
<b>Zones forestals, vegetació natural i espais oberts.</b>	<b>178.570</b>	<b>35,59</b>	<b>178.218</b>	<b>35,52</b>	<b>-352</b>	<b>-0,20</b>
Zones humides	27	0,01	27	0,01	0	0,00
Zones humides continentals	27	0,01	27	0,01	0	0,00
Maresma	2.171	0,43	2.171	0,43	0	0,00
Salines	741	0,15	741	0,15	0	0,00
Zones humides litorals	<b>2.912</b>	<b>0,58</b>	<b>2.912</b>	<b>0,58</b>	<b>0</b>	<b>0,00</b>
<b>Zones humides</b>	<b>2.939</b>	<b>0,59</b>	<b>2.939</b>	<b>0,59</b>	<b>0</b>	<b>0,00</b>
Cursos d'aigua	124	0,02	124	0,02	0	0,00
Aigües continentals	124	0,02	124	0,02	0	0,00
Llacunes costaneres	488	0,10	488	0,10	0	0,00
Aigües marines	488	0,10	488	0,10	0	0,00
<b>Superfícies d'aigua</b>	<b>612</b>	<b>0,12</b>	<b>612</b>	<b>0,12</b>	<b>0</b>	<b>0,00</b>

Figura 21. Les cobertes del sòl a les Illes Balears segons el CLC-2000 (Font: OSE 2006:280).



Un dels objectius del CORINE Land Cover és el de disposar d'una informació territorial que sigui comparable en el temps i entre distintes regions i països. En el nostre cas és d'interès comparar l'evolució de la superfície artificial entre les diferents Comunitats Autònomes de l'Estat, per tal de veure a través de l'expansió de la taca urbano-artificial les que han protagonitzat el *tsunami urbanitzador* (Fernández-Durán, 2006).

A la taula 128 es presenten les dades del canvi net en l'extensió de la superfície artificial per CA i la seva dimensió a l'any 2000. Es pot observar com les Illes Balears han experimentat una de les transformacions territorials, en quant a artificialització territorial, més importants de l'Estat. Així, la taca urbano-artificial s'ha incrementat en un 41,4% (9,1 mil Ha) entre el 1987 i el 2000. L'any 2000, la superfície artificial comptabilitzada pel CORINE Land Cover era de 31,17 mil Ha, cobrint prop del 6,2% de tot el territori de les Balears. Només la Comunitat de Madrid supera a les Balears (a excepció de Ceuta i Melilla) en quant a artificialització del territori corresponent a la CA. La dinàmica turístico-immobiliària ha estat una de les principals responsables del progressiu avanç de l'ona urbanitzadora a les Balears, que

com a la resta de l'Estat, i molt especialment als territoris litorals, ha estat vinculada a processos d'especulació immobiliària i corrupció política.

<b>Taula 128. La superfície artificial per Comunitats Autònomes (Font: OSE, 2006).</b>				
	Canvi Net 1987-2000		Superfície artificial 2000	
	Increment (x 1000 Ha)	Percentatge	(x 1000 Ha)	(Percentatge respecte superfície total CA)
Andalusia	38,4	28,1%	175,3	2%
Aragó	7,7	21,6%	43,6	0,9%
Astúries	4,3	25,1%	21,4	2%
Balears	9,1	41,4%	31,17	6,2%
Canàries	2,6	8,4%	33,9	4,6%
Cantàbria	2,6	22,1%	14,79	2,8%
Castella - La Manxa	18,97	32,1%	78,1	1%
Castella - Lleó	29,41	33%	118,42	1,3%
Catalunya	17,7	12,7%	156,1	4,8%
Ceuta i Melilla	0,06	4,9%	1,42	42%
Extremadura	7,17	30,7%	30,47	0,7%
Galícia	8,97	19,9%	53,9	1,8%
La Rioja	0,83	13,2%	7,12	1,4%
Madrid	30,92	47,7%	95,73	11,9%
Múrcia	14	62%	36,59	3,2%
Navarra	3,9	46,3%	12,36	1,2%
País Basc	3,28	13,9%	26,89	3,7%
València	39,9	52,1%	116,6	5%
<b>Estat espanyol</b>	<b>240,16</b>	<b>29,5%</b>	<b>1.054,3</b>	<b>2,08%</b>

#### **11.4. COMPARACIÓ DELS RESULTATS DE LES COBERTES DEL SÒL A PARTIR DE LES DIFERENTS "MIRADES" CAP A FINALS DEL SEGLE XX I PRINCIPIS DEL XXI (anys 1999-2000).**

Al llarg dels apartats anteriors s'ha pogut observar com, depenent dels objectius que perseguien els treballs anteriorment analitzats, s'ha arribat a uns resultats més o menys precisos. Una precisió que era més aproximada al camp (o mirada) a partir del qual es despleguava la lectura del territori. A més, les diferències metodològiques significatives, com per exemple les diferents escales d'anàlisi, instruments o fonts, suposen també resultats diferents. S'ha pogut observar com, malgrat tenir informació de l'evolució de les cobertes del sòl, difícilment es té informació coincident en el temps. Tanmateix, les darreres informacions des de la "mirada forestal" amb el Tercer Inventari Forestal, la "mirada agrària" amb el Cens Agrari del 1999, i la "mirada integradora" es refereixen al 1999-2000 (Blázquez i Murray, 2003a; OSE, 2006). A partir de la qual cosa es pot intentar realitzar una síntesi de les principals cobertes des de les diferents "mirades". D'aquesta manera, hom podrà veure -tot tenint present que es tracta d'informacions amb una comparabilitat dèbil degut a diferències metodològiques- quins són els punts de coincidència i quins són els de divergència.

Les taules 128 i i 129 contenen els resultats exposats i analitzats més amunt. Ens interessa, exposar els resultats obtinguts per cadascuna de les cobertes de sòl a partir de cadascuna de les "mirades" sobre el territori. D'aquesta manera, hom pot detectar les similituds, contradiccions i/o mancances en aquestes aportacions.

En primer lloc, es destaca el fet que tan sols des de les "mirades" que hem definit integradores (OSE, 2006; Blázquez i Murray, 2003a) s'analitzen, més o menys, detalladament les superfícies artificials. Mentre que des de la mirada agrària aquestes o be resten fora de l'anàlisi (Cens Agrari), o be s'inclouen en la categoria de terrenys improductius amb una clara manca d'especificació al respecte. Els resultats de les superfícies artificials que comptam, presenten uns valors que van de les 31,17 mil Ha (CLC-2000), a les 21,69 mil Ha del Tercer Inventari Forestal Nacional, amb una diferència del 30,4%. Aquesta coberta de sòl, que és la que més avança -devorant altres cobertes- i més impactes genera, resulta ser una de les més poc analitzades o tengudes en compte. Nogensmenys, les noves aportacions (OSE, 2006; Pons,

2003) i les anunciades, ja sigui el SIOSE o la del GIST, oferiran una informació de major qualitat al respecte.

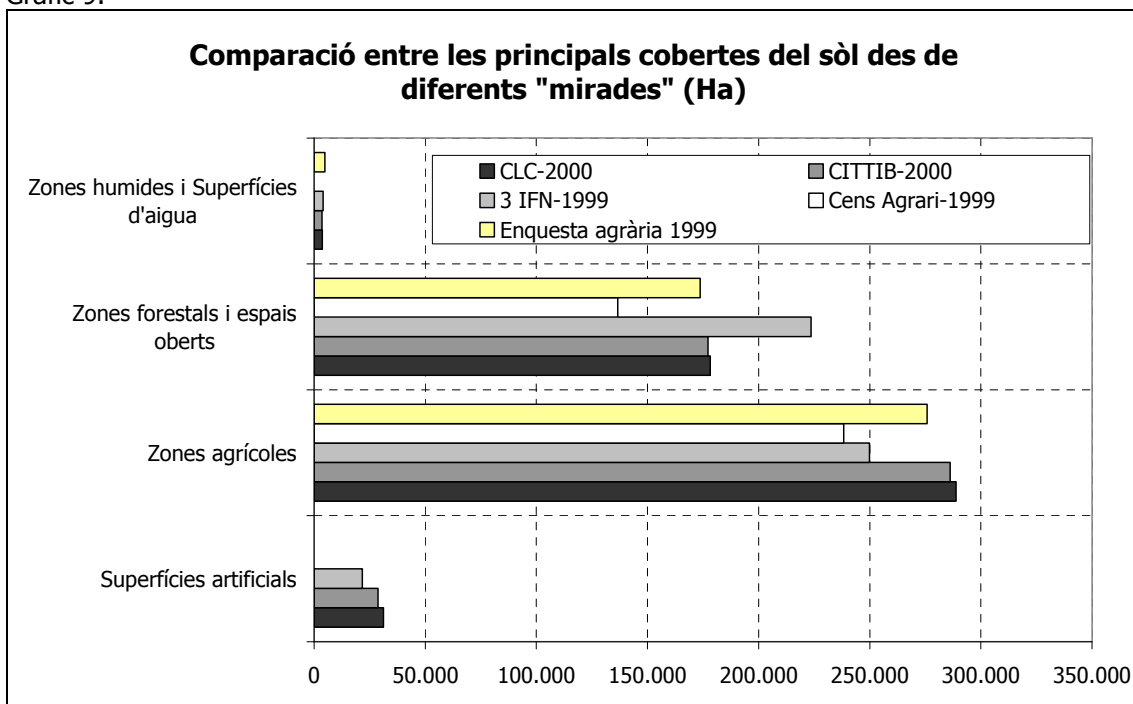
En segon lloc, les cobertes del sòl agrícoles (zones agrícoles) presenten un nivell de detall bastant variat. En aquest cas la "mirada agrària" és la que aporta una "lectura" territorial més detallada en quant a diversitat de cobertes. En aquesta categoria de coberta del sòl es troben importants diferències entre les diferents fonts emprades. Així, des de la "mirada agrària" els valors de les zones agrícoles oscil·len entre les 238,29 mil Ha del Cens Agrari-1999, i les 275,78 mil Ha de l'Enquesta anual de superfícies i rendiments de cultius. Convé apuntar, però, que la diferència entre ambdues fonts rau sobretot en la "difusa" comptabilitat que s'amaga darrera de categories com per exemple la dels terrenys improductius o les terres ermes. En aquesta coberta de sòl, es poden senyalar dos grups de fonts per la semblança dels seus resultats: per una banda, tenim la "mirada forestal" que donava un valor de 249,85 mil Ha de zones agrícoles al 1999 i la "mirada agrària" del Cens Agrari amb unes 238,29 mil Ha; i per una altra banda, hi hauria el grup format per les fonts de la "mirada integradora" amb 288,79 mil Ha segons el CLC-2000 i 286,08 mil Ha segons les dades del CITTIB, i els resultats des de la "mirada agrària" de l'enquesta de superfícies i rendiments dels cultius que donaria una superfície estimada d'unues 275,78 mil Ha. Malgrat es puguin detectar dos grans grups en quant als resultats obtinguts de la coberta de sòl ocupada per les zones agrícoles, quan s'analitza en detall les diferents cobertes que inclou les zones agrícoles, es planteja la conveniència d'homogeneïtzar les diferents categories emprades des de cada enfocament o "mirada".

Les zones forestals i els espais oberts cobrien a l'any 1999-2000, depenent de la "mirada", entre 136,5 mil Ha (Cens Agrari) i 223,6 mil Ha. En canvi, segons la "mirada integradora" i els resultats de l'Enquesta anual de superfícies i rendiments dels cultius, la coberta forestal oscil·laria entre 173 mil Ha i 178 mil Ha. En aquest cas ens trobam, a més de diferències metodològiques, unes diferències teòrico-conceptuals destacables. El que la "mirada forestal" considera sòl forestal, des d'altres "mirades" pot ser considerat com a coberta agrícola. De fet, si ens fixam amb els resultats esgrimits, podem veure com la diferència en la superfície ocupada per les zones agrícoles segons el CORINE Land Cover-2000 era unes 39 mil Ha superior a la superfície agrícola comptabilitzada al Tercer Inventari Forestal; i justament, la superfície forestal comptabilitzada al Tercer Inventari Forestal era unes 45 mil Ha superior a la superfície forestal del CORINE Land Cover 2000.

**Taula 129. Síntesi de les principals cobertes del sòl a partir de diferents "mirades" (Font: elaboració pròpia a partir de taula 130).**

	"Mirada integradora"				"Mirada agrària"				"Mirada forestal"	
	CLC- 2000		CITTIB, 2000		Cens Agrari, 1999		Enquesta anual de superfície i rendiments de cultius, 1999		Inventari Forestal Nacional, 1999	
	*1000 Ha	%	*1000 Ha	%	*1000 Ha	%	*1000 Ha	%	*1000 Ha	%
<b>Superfícies artificials</b>	31,17	6,2	28,74	5,80	0	0	0	0	21,69	4,35
<b>Zones agrícoles</b>	288,79	57,5	286,08	57,73	238,29	47,74	275,78	55,06	249,85	50,05
<b>Zones forestals i espais oberts</b>	178,21	35,5	177,21	35,76	136,52	27,35	173,62	34,66	223,6	44,79
<b>Zones humides i Superfícies d'aigua</b>	3,73	0,8	3,52	0,71	0	0	4,75	0,95	4,01	0,8

Gràfic 9.



<b>Taula 130. Les cobertes del sòl a partir de diferents "mirades": Integradora (CLC-2000; CITTIB, 2000); Agrària (Cens Agrari, 1999; Enquesta, 1999); i Forestal (3 IFN, 1999)</b> <b>(Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>														
<b>"Mirada integradora"</b>						<b>"Mirada agrària"</b>						<b>"Mirada forestal"</b>		
<b>CLC-2000</b>			<b>CITTIB, 2000</b>			<b>Cens Agrari 1999</b>			<b>Enquesta anual de superfície i rendiments de cultius, 1999</b>			<b>Tercer Inventari Forestal, 1999.</b>		
	Superfície (ha)	Percentatge (%)		Superfície (ha)	Percentatge (%)		Superfície (ha)	Percentatge (%)		Superfície (ha)	Percentatge (%)		Superfície (ha)	Percentatge (%)
Zones urbanes	25.127	5,01	Zones urbanes	23.260	4,69									
Zones industrials o comercials	1.426	0,28												
Xarxes viàries, ferroviàries i terrenys associats.	505	0,10	Xarxes viàries	1.793	0,36									
			Xarxes ferroviàries	45	0,01									
Zones portuàries	483	0,10	Ports	210	0,04									
Aeroports	1.165	0,23	Aeroports	1.215	0,24									
Zones d'extracció minera	308	0,06	Pedreres	1.353	0,27									
Zones en construcció	619	0,12												
Camps de golf	1.340	0,27	Camps de Golf	871	0,18									
Resta d'instal·lacions esportives i recreatives	162	0,03												
<b>Superfícies artificials</b>	<b>31.179</b>	<b>6,21</b>	<b>Superfícies artificials</b>	<b>28.746</b>	<b>5,8</b>	<b>Superfícies artificials</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>Superfícies artificials</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>Superfícies artificials</b>	<b>21.693</b>	<b>4,35</b>
Terres de conreu de secà	45.825	9,13	Secà sense arbrat	81.641	16,47	Herbació de secà	122.490	24,72	Herbació de secà	78.929	15,76			
Terrenys regats permanentment	17.626	3,51	Reguiu sense arbrat	19.792	3,99	Herbació de reguiu	13.487	2,72	Herbació de reguiu	16.953	3,38			
Vinyes	255	0,05				Vinyes	1.113	0,22	Vinyes	1.763	0,35			



Fruiters de secà	27.186	5,42	Arbrat de secà	169.405	0,56	Fruiters de secà	50.321	10,15	Fruiters de secà	87.023	17,37			
Fruiters en reguiu	1.030	0,21	Arbrat de reguiu	2.796	34,18	Fruiters en reguiu	4.023	0,81	Fruiters en reguiu	5.158	1,03			
Olivars	6.218	1,24	Oliverar	12.454	2,51	Oliverar	8.371	1,69	Oliverar	8.200	1,64			
Prats i prades	4.551	0,91				Terres per pastures permanents	22.310	4,50	Prats o prades permanents	1.838	0,37			
Mosaic de conreus	155.896	31,06				Cultivables no llaurades	11.204	2,26	Erm a pastures	495	0,10			
Terrenys principalment agrícoles amb vegetació natural	30.208	6,02				Erms, eres, construccions	4.978	1,00	Terreny improductiu	75.430	15,06			
<b>Zones agrícoles</b>	<b>288.794</b>	<b>57,54</b>	<b>Zones agrícoles</b>	<b>286.088</b>	<b>57,73</b>	<b>Zones agrícoles</b>	<b>238.297</b>	<b>48,08</b>	<b>Zones agrícoles</b>	<b>275.789</b>	<b>55,06</b>	<b>Zones agrícoles</b>	<b>249.856</b>	<b>50,05</b>
Bosc de frondoses	12.539	2,50	Bosc	83.578	16,86	Espècies arbòries	79.214	15,98	Terreny forestal	173.605	34,66	Frondoses ( <i>Ceratonia siliqua</i> )	4.953	0,99
Bosc de coníferes	69.097	13,77				Matollar	46.549	9,39	Espartar	18	0,00	Frondoses ( <i>Olea europaea</i> )	36.502	7,31
Bosc mixt	13.978	2,78				Espartar	524	0,11				Frondoses ( <i>Quercus ilex</i> )	26.549	5,32
Pastures naturals	4.613	0,92				Erm	10.241	2,07				Coníferes ( <i>Juniperus phoenicea</i> )	3.106	0,62
Vegetació esclerofíl·la	74.265	14,80	Garriga	62.918	12,70							Coníferes ( <i>Pinus halepensis</i> )	115.267	23,09
Platges, dunes i arenals	701	0,14										Forestal desarborat (matollar)	30.198	6,05
Roquissars	2.432	0,48	Roca despallada i carritxeres	30.722	6,20							Sense vegetació superior	6.992	1,4
Espais oròfits altitudinals i altres	365	0,07										Altres forestal	33,3	0,01

roquissars amb vegetació escassa														
Zones cremades	225	0,04												
<b>Zones forestals i espais oberts</b>	<b>178.215</b>	<b>35,51</b>	<b>Zones forestals i espais oberts</b>	<b>177.218</b>	<b>35,76</b>	<b>Zones forestals i espais oberts</b>	<b>136.528</b>	<b>27,55</b>	<b>Zones forestals i espais oberts</b>	<b>173.623</b>	<b>34,66</b>	<b>Zones forestals i espais oberts</b>	<b>223.600</b>	<b>44,79</b>
<b>Zones Humides</b>	<b>2.835</b>	<b>0,6</b>												
<b>Superfícies d'aigua</b>	<b>900</b>	<b>0,2</b>	<b>Zones humides i superfícies d'aigua</b>	<b>3.523</b>	<b>0,71</b>				<b>Zones humides i superfícies d'aigua</b>	<b>4.750</b>	<b>0,95</b>	<b>Zones humides i superfícies d'aigua</b>	<b>4.016</b>	<b>0,8</b>
									<b>Superfície no agrícola</b>	<b>46.700</b>	<b>9,32</b>			

L'anàlisi de les cobertes del sòl des de diferents "mirades" ens condueix a realitzar una sèrie d'observacions:

- En primer lloc, convé destacar la manca d'estudis i anàlisis, amb l'excepció dels esmentats i emprats, que de forma sistemàtica mantinguin una informació alfanumèrica i georeferenciada de les cobertes del sòl de les Illes.
- En segon lloc, es pot detectar una escassa relació metodològica entre els treballs realitzats en diferents períodes, malgrat s'hagin realitzat des d'una mateixa "mirada". Tampoc s'ha procedit a revisar les anàlisis anteriors amb l'aplicació de les metodologies més depurades introduïdes a les darreres versions (p.ex. Tercer Inventari Forestal Nacional, Cens Agrari 1999). Per aquest motiu, convé parlar –quan analitzam conjuntament aquests treballs– d'una comparabilitat dèbil.
- En tercer lloc, les diferents definicions de certes categories de coberta del sòl ja sigui des d'una mateixa "mirada" que ha canviat els seus continguts teòrics i conceptuals al llarg del temps, sobretot, entre diferents "mirades", fa que siguin difícilment comparables en la seva evolució temporal o bé en una anàlisi creuat entre les diferents "mirades". Per aquest motiu, quan es realitzen les anàlisis diacròniques des d'una mateixa "mirada" o anàlisis creuades amb informacions provinents de les diferents "mirades", també s'ha de parlar en termes de comparabilitat dèbil.
- En quart lloc, convé destacar que la major part de la informació disponible està en format alfanumèric, i només una part d'aquesta informació està disponible, a més, en format cartogràfic. En l'actualitat, en temps del que s'anomena "l'era de la informació" i de l'expansió de les noves tecnologies, resulta curiós com certa informació (p.ex. la informació cartogràfica en format digital per ser tractada amb GIS) està "amagada" en els baguls de les administracions públiques. Mentre, per l'altra banda el "Google Earth" ens permet atracar-nos ja sense traves a mirar el territori (de moment) sense cap altre obstacle que el de tenir accés a internet.

Seria interessant i convenient que, a partir d'un acord interadministratiu, es desenvolupàs una cartografia i comptabilitat territorial per tal de cobrir les notables llacunes informatives detectades. Seria d'interès, a més, que aquest "Sistema d'Informació Territorial" intentàs cobrir des d'una perspectiva multidimensional (aquí denominada com "mirada integradora") l'anàlisi de les cobertes del sòl. Per aquest motiu, s'haurien d'integrar, també, els criteris i definicions que es manegen en les "mirades" agrària i forestal. Aquesta sembla que haurà de ser la tasca desenvolupada per part del SIOSE (Sistema d'Ocupació del Sòl d'Espanya). A més, resultaria de molta utilitat que aquesta informació fós d'ús públic i de fàcil accés.

### **11.5. LA PROTECCIÓ DE LA BIODIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS DES D'UNA PERSPECTIVA TERRITORIAL.**

El procés d'artificialització del sòl ha generat oposició social i tal com s'ha esmentat, la noció de crisi ecològica a les Illes s'ha articulada i definita en torn a les qüestions territorials, turístiques i urbanístiques (Riutort i Valdivielso, 2004). La presa de consciència ecològica a les Illes i la seva expressió política s'ha manifestat en la demanda vers la protecció dels espais naturals. Segons Blázquez (2006b) un dels majors èxits de la mobilització ecologista s'ha traduït en la protecció d'enclavaments d'alt valor ecològic de les Illes. A continuació revisarem la seva importància relativa i la cronologia proteccionista a les illes Balears.

Les dificultoses relacions entre les activitats humanes i els ecosistemes que les sustenten (i proveeixen) han donat com a resultat, entre dels seus principals impactes, un important reducció de la biodiversitat. I sobretot un augment dels riscos sobre la biodiversitat. Wilson (1992) definia la biodiversitat com quelcom més que les espècies, els gens i els hàbitats. De fet, introduí a més les relacions que s'estableixen entre la biocenosi i els biòtops, donant lloc a tota una gama de serveis dels ecosistemes insubstituïbles, per molt que la mà de l'home ho intenti.

Barbier et al. (1994:44) exposen com un dels principals reptes als que s'enfronta la humanitat, en quant a la conservació de la biodiversitat, és "el sosteniment d'una quantitat de biodiversitat per tal que aquesta asseguri la resiliència dels ecosistemes, així com el flux de recursos renovables i serveis ecològics crucials per les societats humanes.

La complexa definició de la biodiversitat i la dificultosa commensurabilitat de la mateixa, ha fet que el debat sobre la conservació de la biodiversitat hagi estat tractat amplament en la literatura científica. Un dels principals mecanismes de protecció de la biodiversitat, ha estat la protecció dels ecosistemes. És a dir, la seva dimensió espacial. D'aquesta manera, es suposa que a través de la protecció d'un determinat espai (continent) s'assegura la conservació de les espècies vegetals i animals que l'habiten (contingut), així com el manteniment de les condicions que assegurin un flux continu de serveis ecològics. En general, a part dels exercicis que persegueixen una valoració monetària de la biodiversitat, s'ha acceptat la superfície protegida com una de les mesures (indicadors) de protecció de la biodiversitat. Segons la UICN (1991) un espai natural protegit seria "una àrea de terra i/o mar especialment dedicada a la protecció de la diversitat biològica, als recursos naturals i culturals associats, que es gestiona mitjançant mesures efectives legals o d'altre tipus".

Nogensmenys, Blázquez (2007) llança una idea suggerent, ja que segons ell, la protecció dels que s'han denominat "espais naturals" (en contraposició a un "oceà d'artificialització-civilització") "no pot assegurar la conservació dels ecosistemes o l'esmoreïment del risc ambiental front les actuals amenaces de deteriorament ambiental. Per aconseguir-ho, s'ha de modificar el sistema productiu, econòmic i social". El propi Blázquez (2007) senyalava com els objectius de protecció de la naturalesa presenten tota una sèrie de similituds amb les dinàmiques extractives dels centres de l'economia-món respecte de les perifèries. Per Martínez-Alier (2004) les fórmules de conservació de la biodiversitat en espais confinats respondrien en gran mesura al que ell denomina el "culte a la vida silvestre" que són inquietuds de les societats acomodades i opulentes dels "Nords" (un ecologisme dels rics). Encara que, afrontar la conservació de la biodiversitat a través d'aquesta estratègia no s'ha traduït en la seva preservació efectiva; com ens demostra el fet que les dinàmiques de deteriorament global han estat creixents i han acabat afectant, fins i tot, allò que s'havia pretès conservar. Ens trobam de nou amb la paradoxa de la curtor de mires, per comptes de prendre la Naturalesa com a model i referent, ens donam per satisfets empotant-la en "conserva"; com l'idiota que es fixa en el dit que senya i no mira la Lluna que ens indica.

Martínez-Alier (2004:188) assenyalava que "mentre la conservació de la biodiversitat "silvestre" en "parcs nacionals" sovint és vista com una idea del "Nord" imposada sobre el "Sud" (el que en certa mesura, és veritat), la conservació de la biodiversitat agrícola *in situ* fou deixada de banda, per molts anys, per les grans organitzacions conservacionistes del Nord. Fou empenya en canvi per ONG específiques tals com RAFI<sup>81</sup> i GRAIN<sup>82</sup>, i també per científics i grups del Sud que desenvolupen una ideologia procamperola".

L'ecòleg espanyol, Fernando Parra ha desenvolupat al llarg de la seva vida professional una important tasca reivindicativa, que reclama una lectura holística del territori. Parra s'ha posicionat de forma manifesta i crítica en contra de les visions simplistes que, en el millor dels casos, es tenen des de les administracions públiques del que hauria de ser una política de conservació de la biodiversitat que anàs més enllà de la declaració d'espais exclosos del "progrés". Així, es contraposen dos enfocaments diferenciats, el de la taxidèrmia contra el de la fisiologia. Parra (2005:225) apunta que "hem de reivindicar que preservar els paisatges implica mantenir la seva "fisiologia", és a dir, els seus processos configurants, incloent els últims o penúltims en aparèixer: les suaus i acomodades extraccions de recursos, com en els casos dels unànimement valorats sistemes silvopastorils de muntanya".

Parra (2005) i Blázquez (2007)<sup>83</sup> coincideixen en apuntar la funció urbana dels denominats "espais naturals", com equipaments i mostradors, que en moltes ocasions formen part de la producció turística de l'espai. Així doncs, els criteris de protecció de la diversitat biològica passarien per múltiples estratègies i polítiques (Barbier et al., 1994), i entre aquestes es trobaria la de protegir uns determinats territoris per tal d'assegurar la pervivència de les

<sup>81</sup> El RAFI (Rural Advancement Foundation International) es va convertir en el 2001 en el Gup ETC (Grup d'Acció sobre Erosió, Tecnologia, Concentració) ([www.etcgroup.org](http://www.etcgroup.org), visitat novembre 2007).

<sup>82</sup> [www.grain.org](http://www.grain.org) (visitat novembre 2007)

<sup>83</sup> La tesi de Macià Blázquez (1996) gira en torn a la producció turístic-recreativa dels espais naturals protegits de Mallorca.

espècies i l'hàbitat on habiten. Evidentment, mentre augmentin les pressions sobre la biosfera, les amenaces sobre la biodiversitat aniran en augment. No obstant això, la protecció de determinats espais sembla ser acceptada com un dels mecanismes per fer front al que s'ha definit com la "sexta extinció". Parra (2005) profunditza i matisa la complexitat que hi ha al darrera de la conservació dels espais naturals, incidint en la direcció de la conservació del territori.

En el context de les illes Balears, el procés d'inserció a la "modernitat" –els booms turístics (Rullan, 1998)– ha comptat amb el procés paral·lel d'increment "sostenible" i sostingut del nombre de turistes que hi acudien en cerca d'espais mediterranis (potser verges) i d'una desenfrenada activitat constructora d'edificis, i destructora del paisatge al que acudien els milions de turistes. La protecció dels espais naturals a les Balears, així com a molts d'indrets de l'Estat espanyol, s'han definit com a mesura "sanitària" contra el virus de la urbanització desfermada. Així, una de les primeres protestes ecologistes a Mallorca fou la del 7/07/1977 amb l'*okupació* de sa Dragonera, com a denúncia en contra de la seva anunciada urbanització, promoguda per PAMESA (Patrimonial Mediterránea Sociedad Anónima). Aquesta lluita ecologista fou impulsada per persones procedents del es va definir com "l'erupció dels col·lectius llibertaris". La protecció de sa Dragonera contra la urbanització formà part de l'estrenada democràcia balear, i fou motiu de conflicte polític. Així, els càrrecs representants de la Federació Socialista Balear-Partit Socialista Obrer Espanyol al Consell General Interinsular varen dimitir al 1979, degut a la negativa per part d'UCD (Unión de Centro Democrático) a protegir l'illot. Aquesta illa, després d'anys en conflicte fou adquirida pel Consell Insular de Mallorca el 1987 i declarada com a "parc natural" el 1995 (Garcia, 2008; Rayó, 2004).

En inaugurar-se la CAIB (Comunitat Autònoma de les Illes Balears), amb competències autonòmiques en matèria d'ordenació del territori, urbanisme i habitatge, la primera llei que es redactà fou la Llei 1/1984, de 14 de març, d'Ordenació i Protecció d'Àrees Naturals d'Interès Especial (ANIE). Aquesta llei anà precedida d'una important confrontació entre la dreta –política (Alianza Popular que s'abstingué a la seva aprovació parlamentària) i empresarial (CAEB, Confederació d'Associacions Empresariales de Balears)– i els partits d'esquerra parlamentària (PSOE i PSM) i els moviments socials. Així mateix cal valorar positivament el paper que jugà Unió Mallorquina-Partit Democràtic Liberal que no s'alineà, en aquesta ocasió, amb els interessos d'Aliança Popular. La declaració de les ANIEs fou molt polèmica i al llarg dels 1980 la lluita social per la protecció d'espais naturals, i contra l'especulació urbanística, fou un dels principals conflictes sociopolítics de les Balears (Rullan, 2007).

L'any 1988 es va declarar el primer Parc Natural de les Illes, en base a la *Ley 15/1975, de 2 de mayo, de Espacios Naturales Protegidos*<sup>84</sup>. El Parc Natural de S'Albufera de Mallorca (Decret 4/1988, de 28 de gener, pel qual es crea el Parc Natural de s'Albufera de Mallorca), als termes municipals d'Alcúdia, Sa Pobla i Muro. El Parc Natural cobreix una extensió d'unes 1721,82 Ha. L'aplicació de la Llei 4/1989, de Conservació dels Espais Naturals i de la Flora i Fauna Silvestres, estableix la gestió d'uns espais que podien estar (o no) ja protegits urbanísticament. Emperò, la protecció de s'Albufera, com en la major part de casos, a més dels seus alts valors ecològics que foren defensats per diversos autors –entre d'ells, el geògraf mallorquí Bartomeu Barceló (Barceló, 1965; Barceló, 1986)– va anar precedida dels conflictes derivats de les pressions "modernitzadores" (p.ex. urbanització, explotació industrial, infraestructures dures, etc) (Jurado, 1985; Barceló, 1986). L'any 2003 es modificà la delimitació del Parc Natural de s'Albufera en uns terrenys que es pretenien convertir en camp de golf (Decret 52/2003, de 16 de maig, de modificació del Decret 4/1988, de 28 de gener, de declaració del parc natural de s'Albufera de Mallorca). Emperò, posteriorment amb el canvi de color polític en el Govern de les Illes Balears, aquella modificació fou eliminada i es va recuperar la delimitació del parc anterior. Segons aquella delimitació, els terrenys de Son Bosc quedaven fora dels límits del Parc Natural. Uns terrenys que, com s'ha comentat anteriorment, es pretenen convertir en camp de golf.

La protecció del territori contra la seva urbanització –però no en contra de la seva edificació– assolí un moment àlgid al 1991, quan gràcies al vot d'un membre dissident d'UM (Miquel Pasqual) es va aprovar la Llei 1/1991, de 30 de gener, d'espais naturals i àrees d'especial

<sup>84</sup> Aquesta llei fou derogada per la *Ley 4/1989, de 27 de marzo, de Conservación de los Espacios Naturales y de la Flora y Fauna Silvestres*, que ho ha estat alhora per la *Ley 42/2007, de 13 de diciembre, de Patrimonio Natural y de la Biodiversidad*.

protecció de les Illes Balears, coneguda com la LEN. La votació al Parlament Balear es va guanyar per 30 vots (PSOE, PSM, CDS i 1 vot dissident d'UM) front a 29 vots (PP-UM). Aquesta llei potser no s'hagués aprovat (o ni tan sols plantejat) a no ser de la forta pressió social que hi havia a finals dels 1980 i que culminà en una gran manifestació al novembre de 1989. Emperò, aquesta llei és sobretot una llei per aturar l'avanç de la llengua de lava urbanitzadora. Així, Blázquez (2003) senyala que no "estam davant una llei d'espais naturals en sentit propi, sinó més be davant d'una llei d'àrees protegides urbanísticament". La LEN impossibilitava la urbanització del 38% del territori balear (Blázquez, 2000).

La LEN establia una classificació d'aquest sòl com a sòl no urbanitzable en diferents categories, i cadascuna d'elles amb diferents característiques (i possibilitats edificatòries):

1. Àrees Naturals d'Especial Interès (ANEI) d'Alt Nivell de Protecció: amb aprofitament edificatori nul; estan conformades per una franja de 100 metres des de la ribera de mar, els sistemes dunars, els illots, les zones humides, els cims, els barrancs, els penya-segats, els penyals significatius, els alzinars, els savinars, els ullastrars i els elements paisatgístics singulars del Pla Provincial d'Ordenació de les Balears aprovat al 1973. Els alzinars, les illes, els illots i farallons tenen un tractament diferenciat a la LEN (art. 3.2) i seran els únics que es delimitaran i protegiran efectivament.
2. Àrees Naturals d'Especial Interès (ANEI): amb aprofitament edificatori en parcel·les mínimes de 20 Ha. Es declararen 54 ANEIs a Mallorca, 19 a Menorca, 18 a Eivissa i 8 a Formentera.
3. Àrees Rurals d'Interès Paisatgístic (ARIP): amb un aprofitament edificatori en parcel·les de 3 Ha.
4. Àrees d'Assentament dins Paisatge d'Interès (AAPI), es tracta d'espais destinats a activitats i funcions de naturalesa urbana, però que la seva qualitat paisatgística o la seva situació es recomanà la seva protecció.

**Taula 131. ANEIs de l'illa de Mallorca (Font: Blázquez et al., 2002).**

1. Puig de Maria	29. Cap Andritxol
2. s'Albufereta	30. Cap de Llamp
3. sa Punta Manresa	31. Es Saulet
4. La Victòria	32. Massís de Randa
5. Puig de Sant Martí	33. Es Fangar
6. Serra de Son Fe	34. Sant Salvador - Santueri
7. S'Albufera	35. Puig de ses Donardes
8. Dunes de Son Real	36. Consolació
9. Sa Canova d'Artà	37. Puig de Sant Miquel
10. Muntanyes d'Artà	38. Son Cós
11. Cala Mesquida - Cala Agulla	39. Garriga de Son Cauelles
12. Sa Punta de Capdepera	40. Puig de Son Seguí
13. Puig Seguer	41. Puig de Son Nofre
14. S'Heretat	42. Puig de Bonany
15. Cap Vermell	43. Puig de Santa Magdalena
16. Torrent de Canyamel	44. Na Borges
17. Serra de Son Jordi	45. Calicant
18. Punta de N'Amer	46. Barrancs de Son Gual i Xorrigo
19. Cales de Manacor	47. Àrees Naturals de la Serra de Tramuntana
20. Sa Punta i s'Algar	47.1. Muntanyes i cims de la Serra
21. Punta Negra - Cala Mitjana	47.2. Formentor i Cavall Bernat
22. Mondragó	47.3. Serra de Gaieta
23. Cap de Ses Salines	47.4. Penya d'en Jeroni
24. Es Trenc - Salobrar de Campos	47.5. S'Estremera
25. Marina de Lluçmajor	47.6. Punta de Sóller
	47.7. De la Punta de Deià al Port des

26. Cap Enderrocat	Canonge 47.8. De la Coma del Rei al Puig d'en Basset
27. Es Carnatge des Coll d'en Rabassa	
28. Cap de Cala Figuera - Refeubeig	

<b>Taula 132. ANEIs a l'illa de Menorca (Font: Blázquez et al., 2002)</b>	
1. Costa Nord de Ciutadella	11. De Biniparratx a Llucalari
2. La Vall	12. Son Bou y Barranc de sa Vall
3. Dels Alocs a Fornells	13. De Binigaus a Cala Mitjana
4. La Mola i s'Albufera de Fornells	14. Costa Sud de Ciutadella
5. Bellavista	15. Son Oliveret
6. D'Addaia a s'Albufera	16. Camí de Baix (Degollador)
7. S'Albufera des Grau	17. Santa Agueda - s'Enclusa
8. De s'Albufera a la Mola	18. El Toro
9. Cala Sant Esteve - Caló d'en Rafalet	19. Penyes d'Egipte
10. De Cala Alcaufar a Punta Prima	

<b>Taula 133. ANEIs a l'illa d'Eivissa (Font: Blázquez et al., 2002)</b>	
1. Puig de Mussona i Puig de s'Eixero	10. Àrees Naturals dels Amunts d'Eivissa 10.1. De cala Salada al Port de Sant Miquel. 10.2. Serra de Sant Mateu d'Aubarca. 10.3. Del Port de Sant Miquel de Balançat a Xarraca. 10.4. De Xarraca a Sant Vicenç de la Cala. 10.5. Punta Grossa. 10.6. Serra Grossa de Sant Joan.
2. Cap Llibrell.	
3. Ses Salines.	
4. Cala Jondal.	
5. Serra de sa Cova Santa i Puig d'en Palleu	
6. Cap Llentrisca - sa Talaiassa.	
7. Cala Compta - Cala Bassa.	11. Massís de Sant Carles 11.1. Serra des Llamp 11.2. Cap Roig 11.3. Talaia de Sant Carles
8. Serra de ses Fontanelles - Serra Grossa	
9. Del Puig d'en Basseta al Puig d'en Mussons	

<b>Taula 134. ANEIs a l'illa de Formentera (Font: Blázquez et al., 2002)</b>	
1. Ses Salines – s'Estany Pudent.	5. Es Pi d'en Català
2. S'Estany des Peix	6. Platja de Migjorn i Costa de Tramuntana
3. Es Cap Alt	7. La Mola
4. Cap de Barbaria	8. Punta Prima

Aquest nou sòl rústic protegit per llei (ANEI i ARIP) va suposar un avanç notable en la protecció contra la urbanització d'una important part del territori de les Illes. Com es pot veure a la taula 135, la protecció dels principals espais naturals –com ANEI–, en base als seus valors ecològics singulars, va representar una proporció de sòl molt superior a la dels agroecosistemes que quedaven recollits en altres classes de sòl (ARIP, AAPI). Restava definit per defecte el SNU (Sòl No Urbanitzable) o sòl rústic comú que quedava desatès (Rullan, 1999)<sup>85</sup>. La protecció territorial legislativa en sòl rústic cobria: a Mallorca un 37,1% del territori insular (83,7% en ANEI i 16,3% en ARIP); un 40,13% a Menorca (un 97,25% en ANEI i un 2,74% en ARIP); i un 35,7% a les Pitiüses (85,4% en ANEI i 14,58% en ARIP). De totes maneres, la proteccionista LEN exclouia expresament tota una sèrie de zones que ja estaven classificades com a urbanitzables amb pla parcial, que teòricament haurien de ser ANEI o ARIP i que estaven recollits en els annexos II i III de la llei.

<sup>85</sup> Entre 1983 i 1989 es desenvoluparen tres Normes Subsidiàries supramunicipals que aixecaven el llistó de l'edificabilitat en sòl no urbanitzable (Rullan, 1999). Les de 1983 delimitaven els Espais Paisatgístics Singulars; les de 1988 afectaven als espais naturals amb planejament municipal no adaptat a la Llei del Sòl de 1976; i les de 1989 varen aparèixer per pal·liar la no aparició del catàleg d'espais naturals (Blázquez, 1996).

	<b>Mallorca (Ha)</b>	<b>Menorca (Ha)</b>	<b>Eivissa (Ha)</b>	<b>Formentera (Ha)</b>	<b>Balears (Ha)</b>
ANEI	111.898	27.040	19.950	3.127,9	162.016
ARIP	21.792	764	5.107		27.664
Sòl rústic protegit respecte superfície insular (%)	37,1%	40,13%	44,1%	38,85%	38,35%
AAPI	2.059	8	85		2.152

La LEN preveia que amb posterioritat a la seva publicació, s'havien de delimitar tota una sèrie d'àrees d'alt valor ecològic al sí del seu àmbit o fora. D'aquests, els que varen prosperar foren els alzinars –que rebéren un tracte directament equivalent a les ANEI a diferència de bona part de la resta d'ANEI-ANP– que quedaren delimitats i protegits posteriorment mitjançant el Decret 86/1992, de 18 de novembre, d'aprovació definitiva de delimitació de les àrees d'alzinar protegides. Es varen delimitar un total de 19,85 mil Ha d'alzinars a les Balears, dels quals 3,37 mil Ha eren noves superfícies que es protegien, mentre que les 16,47 mil Ha restants ja havien estat catalogades en la LEN.

	<b>Mallorca (Ha)</b>	<b>Menorca (Ha)</b>	<b>Eivissa (Ha)</b>	<b>Formentera (Ha)</b>	<b>Balears (Ha)</b>
Alzinar dins LEN	13.931,12	2.546,45	0	0	16.477,57
Alzinar fora LEN	1.329,31	2.045,81	0	0	3.375,12
Total	15.260,42	4.592,26	0	0	19.852,68

L'abril de 1991 es va declarar el Parc Nacional marítime-terrestre de l'arxipèlag de Cabrera (*Ley 14/1991 de declaración del Parque Nacional del Archipiélago de Cabrera*) que abraçava una superfície d'unes 10021,4 Ha (8740,5 marítimes i 1316,9 terrestres). Aquest arxipèlag d'un gran valor ecològic (Alcover et al., 1993) que era de propietat estatal des del 1916 es va proposar que es convertís en un centre turístic-immobiliari a principis dels 1970, però finalment el Govern de l'Estat decidí sacrificar-ho als jocs de la guerra, per a la realització de pràctiques militars entre el 1973 i 1986<sup>86</sup>. En resposta, sorgí un moviment social plural, que denunciava al mateix temps els jocs guerrers i les agressions a un espai d'alt valor ecològic (GOB, 1990). Els jocs de la guerra finalitzaren el 1986, just quan el vaixell de Greenpeace (Sirius) entrà dins del perímetre de tir, durant la que fou la darrera de les maniobres. La forta mobilització social (p.ex. manifestacions a Palma del 5 de novembre de 1987; 16 de març de 1989), el paper que jugaren algunes persones en concret com Xavier Pastor al capdavant de Greenpeace Espanya, i l'actitud d'alguns polítics de l'esquerra de Balears –Francesc Triay del FSB-PSOE, Joan Mayol del PSM i Jaume Carbonero com independent a la candidatura del PSOE– ajudaren que finalment es declaràs Cabrera com a Parc Nacional. El PSOE de González no hi estava massa d'acord, fet que motivà que el 1989 Jaume Carbonero deixàs el seu escó quan s'assebentà que el PSOE pressionava en sentit contrari a la declaració de parc (Rayó, 2004). A l'actualitat, sorprén que les guies i documentació oficial del Parc Nacional ometen tot el procés, gràcies al qual l'espai que els turistes visiten fou preservat de les bombes dels militars. Aquest espai protegit ha estat gestionat per una comissió mixta entre el Govern estatal i la CAIB, encara que es té prevista la transferència a la CAIB<sup>87</sup>.

La Llei 1/1991, LEN, es va aprovar en any electoral, i el resultat de les urnes a les eleccions del juny de 1991 donà la majoria absoluta a la coalició PP-UM i el polític-empresari, Gabriel Cañellas seguí de president de la CAIB per tercera vegada. La defensa dels interessos de l'empresariat constructor i immobiliari que caracteritzà la figura de Cañellas, es manifestà en la

<sup>86</sup> Moreno (2001) escrivia que les primeres maniobres militars "començaren el 1973, hi participaren 1500 homes i s'hi empraren més de 50 tones de munició. Des d'aquest moment i fins al 1986 l'Exèrcit va realitzar maniobres dues vegades l'any".

<sup>87</sup> Aquesta es realitzà el 2009: Reial Decret 1043/2009, de 29 de juny, d'ampliació de les funcions i serveis de l'Administració de l'Estat traspassats a la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, en matèria de conservació de la naturalesa (Parc nacional marítime-terrestre de l'arxipèlag de Cabrera) (BOE núm.157, de 30 de juny de 2009).



modificació cap a la baixa de LEN, abans de complir-se dos anys de la seva existència<sup>88</sup>. L'anunci de la reducció proteccionista de la LEN va ser contestada per part d'un ample sector de la societat, amb el GOB al capdavant, que es manifestaren al 26 novembre del 1992. En referència a aquella manifestació Cañellas replicà: "no n'he vist cap des nostros" (Amer 2006:80).

La Llei 7/1992, de 23 de desembre, de modificació de determinats articles de la Llei 1/1991, de 30 de gener, d'espais naturals i de règim urbanístic de les àrees d'especial protecció de les illes Balears, va imposar dues menes de desprotecció. La primera fou la reducció de la superfície mínima edificable en el sòl rústic protegit (ANEI i ARIP) a les Pitiüses que passà en el cas de les ANEI de 20 Ha en les ANEI, a 3 Ha (Eivissa) i 2,5 Ha (Formentera), i en el cas de les ARIP es passà d'una parcel·la mínima edificable de 3 Ha (Eivissa i Formentera) a una parcel·la mínima d'1 Ha (Eivissa i Formentera). La segona fou la reducció de la superfície delimitada de diverses ANEIs: 5 a Mallorca (Cala Falcó, Sant Salvador – Santueri; Puig de Sant Miquel; Son Vida a la Serra de Tramuntana; i Gaietà Gran a Sa Pobla i dins l'ANEI de la Serra de Tramuntana); a Menorca es redueixen 3 ANEI (Port d'Addaia; de s'Albufera a sa Mola; de Biniparratx a Llucalari), desapareix l'ANEI de Cala Alcaufar a Punta Prima, mentre que augmentà la superfície de l'ANEI de Sant Isidre – Binisermenya dins de l'ANEI 8; a Eivissa es redueixen 2 ANEI (Ses Salines i Cap Llentrisca – Sa Talaïassa) i va desaparèixer l'ANEI de la Serra de sa Cova Santa i Puig d'en Palleu<sup>89</sup>. Per últim, la Llei 7/1992 eliminà Ses Salines d'Eivissa i Formentera de la Disposició Addicional Tercera, que comminava al Govern a declarar-les espai natural protegit d'acord amb el previst a la Llei 4/1989.

El novembre de 1993 s'amplià, per altra banda, la superfície dels alzinars protegits (Decret 124/1993, de 25 de novembre, pel qual es modifica la delimitació d'àrees d'alzinar protegides, aprovada pel Decret 86/1992 de 18 de novembre). La protecció de sòl passà de 193,05 mil Ha amb la LEN 91 més el Decret d'Alzinars del 1992, a una superfície de 192,3 mil Ha amb la modificació de la LEN i el Decret d'Alzinars de 1993. És a dir, una reducció del 0,39%. Si hom observa les reduccions per illes, allà on la reducció fou major, en termes absoluts i relatius, foren les Pitiüses amb una reducció de l'1,76% (443 Ha). En el cas mallorquí, la superfície descatalogada fou de 311 Ha, que responien a uns interessos molt manifestats, tal com ens desvetlla Joan Amer (2006:80-81). Així, els terrenys de Son Vida (Son Quint, Son Muntaner i Son Puigdorfil) eren propietat de la promotora Videlba, de Hans Schroghüber (constructor de la urbanització del camp de golf de Son Vida i de Mondragó) i que tenia en ment repetir la mateixa fórmula en aquells terrenys; Gaietà Gran era d'un sol propietari, qui tenia projectat un camp de golf i un hotel; Sant Salvador – Santueri, es desclassificà per tal de legalitzar un camp de golf en la urbanització il·legal de Vall d'Or; Cala Falcó estava vinculada als interessos empresarials de Marc Rich a la urbanització de Sol de Mallorca; i la finca del Puig de Sant Miquel era propietat de Francisco Conrado de Villalonga (delegat general de La Caixa a Balears) que passava a sòl rústic comú, davallant la seva protecció. En el cas pitiús, gran part de les mesures desprotectores responien als interessos empresarials compartits de Cañellas i Matutes a Ses Salines d'Eivissa.

<sup>88</sup> Amer (2006:79) escriu que en el debat parlamentari sobre la modificació de la LEN, el portaveu del PSIB-PSOE, Francesc Triay denuncià els interessos dels polítics-empresaris, en concret els del mateix Gabriel Cañellas i els de l'eivissenc Abel Matutes Juan. Aquests compartien ideologia (PP) i negocis a la zona de Ses Salines d'Eivissa on tenien projectat construir xalets de luxe.

<sup>89</sup> A Mallorca: reducció de 40,72 Ha de la zona ARIP de sa Font de sa Cala, en les proximitats de l'ANEI-15 (Cap Vermell); reducció de 49,84 Ha de l'ANEI 28 (Cala Falcó) i es produeix una discontinuïtat entre la zona de Cala Falcó i la zona de Cala Figuera; reducció de 34,23 Ha de l'ANEI 34 de Sant Salvador-Santueri; reducció de 9,74 Ha de l'ANEI 37 Puig de Sant Miquel, a la zona al sud de la carretera Palma-Manacor (Montuiri); reducció de 217,94 Ha de l'ANEI de la Serra de Tramuntana en les proximitats de la urbanització Son Vida; reducció de 17,83 Ha de l'ANEI de la Serra de Tramuntana en les proximitats del poble de sa Pobla. A Menorca: reducció de 3,2 Ha al Port d'Addaia (ANEI nº 6), a la franja costanera davant la urbanització; reducció de 48,761 Ha a l'ANEI 8 (de s'Albufera a la Mola) al nord de Maó; augment de 224,14 Ha a l'ANEI anomenat 8-bis (Sant Isidre-Binisermenya); reducció de 65,99 Ha a l'ANEI número 11 (de Biniparratx a Llucalari) que es transforma en dues zones separades, prop de la zona propera a es Canutells; desapareix l'ANEI nº 10 de Cala Alcaufar a Punta Prima (103,07 Ha). A Eivissa: es redueix l'ANEI 3 (ses Salines) en 6,45 Ha, en una petita franja litoral a les proximitats de la platja d'en Bossa; es redueix l'ANEI 6-2 (Cap Llentrisca-sa Talaïassa) en 8,69 Ha; desapareix l'ANEI 5 Serra de sa Cova Santa i Puig d'en Palleu que sumen 428,22 Ha (Font: Blàzquez i Murray, 2003).

<b>Taula 137. Sòl rústic protegit segons la LEN 1992 (Font: Blázquez et al., 2002; Blázquez i Murray, 2003a)</b>					
	<b>Mallorca (Ha)</b>	<b>Menorca (Ha)</b>	<b>Eivissa (Ha)</b>	<b>Formentera (Ha)</b>	<b>Balears (Ha)</b>
ANEI (LEN 92)	111.568	27.043	19.507	3.127,9	161.246
ARIP (LEN 92)	21.752	764	5.107		27.623
Protegit Alzinar Decret 86/1992	1.329	2.046			3.375
Protegit Alzinar 124/1993	58,62				58,62
Total Protegit	134.708	29.853	24.614	3.127,9	192.303
Protegit 92 respecte Protegit 91 (%)	-0,23%	0,01%	-1,76%	0%	-0,38%

El Decret 124/1993 d'Alzinars fou anul·lat per una sentència del Tribunal Superior de Justícia de les Balears al desembre de 1995. Per aquest motiu, la delimitació d'alzinars vigent fou l'establerta el 1992. Posteriorment, el novembre de 1997 es va promulgar un nou Decret d'Alzinars (1433/1997) per tal de reparar les deficiències de l'anterior. Així doncs al 1997, quedaren protegides: un total de 15,29 mil Ha d'alzinars a Mallorca, de les quals 1,33 mil no havien estat classificades dins ANEI; i un total de 4,59 mil Ha d'alzinars a Menorca, 2,04 mil Ha que no havien estat comptats a la LEN.

L'any 1992 es va declarar el Parc Natural de Mondragó (Decret 86/1992, de 18 de novembre, pel qual es crea el Parc Natural de Mondragó) i culminava així un llarg procés de lluita contra la urbanització d'aquest indret. Encara que l'acció coordinada entre ajuntament, govern i propietaris-promotors va resultar en un lucratiu negoci, gràcies a la protecció. L'administració adquirí 97 Ha, sense cap edificació que hi quedaren excloses en "enclavaments" (12% del Parc) a un preu aproximat de 36 milions de pessetes/Ha. La superfície del Parc Natural de Mondragó al terme municipal de Santanyí cobreix una extensió d'unes 748,5 Ha. Emperò, en aquest mateix espai hi ha les zones urbanes de sa Barca Trencada i des Cap des Moro (16,01 Ha), amb dos hotels, un edifici d'apartaments i nombroses residències unifamiliars d'ús turístic (sa Font de n'Alis) i un ús massificat de les platges (Blázquez, 2000; Blázquez et al., 2002; Alemany, et al. 2002).

Gabriel Cañellas (PP) guanyà les eleccions autonòmiques del 28 de maig de 1995 per majoria absoluta (31 escons front als 16 del PSOE), malgrat, els nombrosos casos tèrbols en el que estava embolicat el president Cañellas i el PP (p.ex. Cas Calvià, Cas Brokerval, Cas Bon Sosec i cas Túnel de Sóller). Tanmateix, el conegut Túnel de Sóller fou el taló d'Aquil·les de Cañellas. Les obres del túnel es varen concedir a l'empresa d'Antoni Cuart al 1989 en contra d'informes tècnics desfavorables. Esquerra Unida denuncià el cas per prevaricació i la sentència judicial evidencià que Cuart havia pagat 50 milions de pessetes al Partit Popular. En aquells temps, l'estratègia d'Aznar en la cursa electoral era la d'atacar el PSOE per les seves corrupteles, i es presentava (ell i el seu partit) com els regeneradors de la política estatal. En aquell context, la dimensió mediàtica que assolí la participació del PP balear i de Cañellas en el cas del Túnel de Sóller, va fer que Aznar exigís a Cañellas que dimitís. Cañellas acatà l'ordre i just uns dies després de prendre possessió va dimitir (Marimon i Nadal, 2003; Amer, 2006; Casasnovas i Ginard, 2006). Aquest fet té una certa rellevància pel que fa a la política autonòmica, ja que junt amb Cañellas (representant dels interessos de les classes empresarials de la construcció i especulació) es varen veure banyats altres dirigents conservadors, representants de la "vella guàrdia" dels "bulldòzers" de la dreta, en especial Jeroni Sainz que havia estat Conseller d'Obres Públiques i Ordenació del Territori (1983-1993). Així es produïa un canvi en la dreta política de les Illes. El Tribunal Superior de Justícia de les Balears va dictaminar a l'any 1997 que Cañellas havia comès un delictes de prevaricació, però que ja havia prescrit.

Cristòfol Soler va rellevar a Cañellas en la presidència de la CAIB. Un relleu curt que durà menys d'un any (des del juliol del 1995 al maig de 1996), per mor de les pressions internes del PP que l'obligaren a dimitir. Soler tenia un perfil més moderat amb certes preocupacions culturals i ambientals (com ara la protecció del paisatge) que el situava a les antípodes de molts dels seus companys de partit. El Partit Popular elegí Jaume Matas com a president (1996-1999), encara que les pressions internes del partit seguien vives i amb noves divisions internes a Menorca i Eivissa (Casasnovas i Ginard, 2006). L'entrada de Matas com a president va coincidir amb la victòria electoral de José María Aznar al 3 de març de 1996 que governà amb coalició amb el PNB (Partit

Nacionalista Basc), CC (Coalició Canària) i CiU (Convergència i Unió). Tant Soler com Matas, varen voler diferenciar-se del seu predecessor, i degut a les pressions socials del moment accediren a promoure unes polítiques menys "devastadores". Un element important que obligava a tòrcer el seu braç al PP, fou que el Consell Insular de Mallorca va estar governat al 1995 per una coalició formada pels partits de la dreta regionalista (Unió Mallorquina) i de centreesquerra (PSOE i PSM) amb el suport d'Esquerra Unida. Un avanç de l'experiència del Pacte de Progrés i que donà lloc a una legislatura en la qual les polítiques dutes a terme pel Consell Insular de Mallorca, s'avançaven en matèria d'ordenació i protecció del territori, a les del Govern de les Illes Balears.

El 26 de gener de 1995 es va declarar el Parc Natural de sa Dragonera (Decret 7/1995, de 26 de gener, pel qual es crea el Parc Natural de Sa Dragonera) que junt amb els illots del Pantaleu i na Mitjana ocuparia una extensió d'unes 274,61 Ha terrestres. Aquesta illa situada a uns escassos 780 metres de la costa de Sant Elm (Andratx) es va salvar de ser convertida en un centre turístic-immobiliari de luxe gràcies a les mobilitzacions iniciades al 1977 i continuades posteriorment. De fet, sa Dragonera motivà la irrupció de l'ecologisme polític a Mallorca. Després d'anys en litigi, al 1989 el Consell Insular de Mallorca comprà l'illot i la LEN 1991 el protegí urbanísticament, junt amb la resta d'illots de l'arxipèlag balear.

El mateix 1995 es varen declarar dos espais protegits més, de Menorca i Pitiüses: el Parc Natural de s'Albufera des Grau, l'illa d'en Colom i el Cap de Favàritx; i la Reserva Natural de ses Salines d'Eivissa, les illes des Freus i ses Salines de Formentera. El Parc Natural de s'Albufera des Grau, l'illa d'en Colom i el Cap de Favàritx (Decret 50, 1995, de 4 de maig) a la part septentrional del terme municipal de Maó cobreix una superfície de prop de 1818 Ha i acull la zona humida més important de Menorca, però també la zona turístic-hoteler que evocava a l'exotisme amb la marca comercial de Shangril·la. Aquesta urbanització fou objecte de la primera campanya ecologista a l'illa, quan a principis dels 1970 va haver una forta reacció social en la que coincidí la lluita antifranquista amb la defensa del patrimoni natural com a sinònim d'una altra cultura política i econòmica. Aquella mobilització, a més d'altres elements, fructificà en la constitució del GOB de Menorca al 1977.

Ses Salines d'Eivissa i Formentera foren objecte d'importants mobilitzacions socials que reclamaven la seva protecció front a la seva urbanització i la seva gestió com espais naturals protegits. Però no entraven dins de les previsions proteccionistes dels governs de la CAIB que sempre havien estat en mans de la dreta. Tant és així que la Disposició Addicional Tercera de la Llei 1/1991, LEN, les exclougué a la seva nova redacció derivada de la Llei 7/1992; de manera que aquesta llei no promovia la seva protecció amb figures de conservació de la naturalesa. Entre els motius principals estaven els interessos especulatius del president de la CAIB, Gabriel Cañellas, i del major empresari i destacat polític del Partit Popular eivissenc i estatal, Abel Matutes Juan. Les demandes socials, i segurament la propietat dels dos prohoms de la dreta, moguéren al PSOE des del Gobierno de España a declarar la Reserva Natural de ses Salines d'Eivissa i Formentera (*Ley 26/1995, de 31 de julio, por la que se declara reserva natural las salinas de Ibiza, las islas des Freus y las salinas de Formentera*) amb una superfície protegida de 11231,5 Ha (8608,2 Ha marítimes i 2623,3 terrestres), amparant-se en la seva competència sobre el domini públic marítim i terrestre. El Partit Popular va presentar un recurs d'inconstitucionalitat contra la llei que protegia ses Salines, amb l'argument que aquella declaració corresponia realitzar-la al govern autonòmic. Un recurs que podia durar uns quants anys. El canvi de color polític en el Govern de la CAIB i del Consell d'Eivissa i Formentera va permetre que finalment el Govern de les Illes Balears declaràs Ses Salines com a Parc Natural (Llei 17/2001, de 19 de desembre, de protecció ambiental de ses Salines d'Eivissa i Formentera) amb una superfície de 17262,6 Ha (14034,8 Ha marítimes i 1793,3 Ha terrestres a Eivissa i 1434,8 Ha terrestres a Formentera).

Encara que sigui cert que el període 1996-1999 va representar un canvi en les polítiques autonòmiques que s'allunyava de les polítiques "cañellistes" (Marimon i Nadal, 2003; Amer, 2006), encara hi havia símptomes de la política clientelar, amb avanços del que llavors seria la política ultraliberal i neoconservadora que caracteritzaria al PP estatal i també balear. Un d'aquests símptomes, fou la modificació de la Llei 1/1991 (LEN) mitjançant l'article 20 de la Llei 9/1997, de 22 de desembre, de diverses mesures tributàries i administratives, que permetia la construcció d'una residència temporal per a personalitats convidades per part del Govern de la CAIB al sí de l'ANEI del Cap des Pinar.

Les eleccions autonòmiques del 1999 varen ser guanyades de nou pel Partit Popular amb Jaume Matas com a candidat a la presidència. Emperò va perdre la majoria absoluta, tot aconseguint 28 escons. Les dificultoses relacions del PP amb l'altre partit de la dreta mallorquina

(UM) que ja s'havien manifestat anteriorment amb la coalició que havia permès governar el Consell Insular de Mallorca entre 1995-1999, varen fer que pogués fructificar una nova coalició pel govern de la CAIB entre UM (3 escons), PSOE (16 escons), PSM (6 escons), EU-Els Verds (3 escons) i Coalició d'Organitzacions Progressistes de Formentera (1 escó). A més, els Consells de Menorca i d'Eivissa i Formentera restaren en mans de les forces anomenades "progressistes" que abraçaven des de la "descafeïnada" socialdemocràcia als Verds, passant pels nacionalistes socialdemòcrates (Casasnovas i Ginard, 2006).

Així ens trobam al 1999 amb el que Valdivielso (2001) denominà com a inici de la "modernització política" de les Balears. El canvi polític tenia com a eix central, el creixent descontent social front a la degradació ambiental, l'especulació urbanística i la cultura del "pilotada" per part de les elits político-empresarials de les Illes. Riutort i Valdivielso (2004) exposen com el concepte de canvi ecològic o ambiental a les Balears s'ha construït en torn a la noció de "consum territorial" i que ha donat lloc a una cultura política transformadora que ha fructificat tant en la societat civil com en l'opinió pública, "contaminant" a d'altres sectors de la societat. Així, el Govern del Pacte de Progrés (1999-2003) encetà una sèrie de polítiques que pretenien aprofundir en l'estat del benestar, en la modernització ecològica, la protecció ambiental i la contenció del mercat immobiliari. Una de les primeres lleis redactades pel Pacte de Progrés fou la Llei 9/1999, de 6 d'octubre, de mesures cautelars i d'emergència relatives a l'ordenació del territori i de l'urbanisme de les Illes Balears, que convertia les ANEIs en inedificables i prohibia l'ús edificatori a la franja de 500 metres de ribera de mar (100 m a Formentera). A principis del 2000 es modificà la LEN amb la Llei 1/2000, de 9 de març, de modificació de la Llei 1/1991, mitjançant la qual es desclassificaren els sectors urbanitzables des Canons d'Artà, s'Almudaina d'Andratx i es restablí la protecció del Cap des Pinar i a més s'ampliava l'ANEI de la Victòria amb la desclassificació dels urbanitzables d'Alcanada. El 2001 es va aprovar el Decret 130/2001, de 23 de novembre, pel qual s'aprova la delimitació a escala 1:5000 de les àrees d'alzinar protegit i que derogava els anteriors decrets d'alzinars de 1992 i 1997. La superfície d'alzinar que no estaven delimitats dins la LEN cobrien unes 3,96 mil Ha.

Com es pot veure a la taula 138, la superfície de sòl rústic protegit a principis dels 2000 era de 193 mil Ha; tanmateix "tan sols" un 0,37% superior a la superfície que estava protegida segons la LEN 1992. Emperò, tal com s'ha intentat argumentar, les exclusions contenien una forta simbologia i significació, en ser mostres de les visions de la política que Riutort i Valdivielso (2004:312) definien com a patrimonialistes i corporativistes. Tota modificació tenia un component clar de discrecionalitat.

<b>Taula 138. Sòl rústic protegit segons la LEN 2000 (Font: Blázquez et al., 2002; Blázquez i Murray, 2003a).</b>					
	<b>Mallorca (Ha)</b>	<b>Menorca (Ha)</b>	<b>Eivissa (Ha)</b>	<b>Formentera (Ha)</b>	<b>Balears (Ha)</b>
ANEI (LEN 00)	111.780	27.043	19.507	3.128	161.458
ARIP (LEN 00)	21.711	764	5.107	–	27.582
Alzinar protegit pel decret 130/2001 fora de la LEN	1.702	2.264	–	–	3.966
Total Protegit	135.193	30.071	24.614	3.128	193.006
Protegit 2000 respecte Protegit 1992 (%)	0,30%	0,73%	0 %	0%	0,37%

El Govern del Pacte de Progrés, amb Els Verds a la Conselleria de Medi Ambient (i la consellera "verda" Margalida Rosselló), s'havia compromès a desplegar les figures de protecció i gestió dels espais naturals previstes a la Llei 4/1989 de Conservació dels Espais Naturals i de la Flora i Fauna Silvestres. De fet, la disposició addicional tercera de la LEN establí que altres 7 espais naturals protegits serien declarats d'acord amb alguna de les figures de protecció establertes a la Llei 4/1989. I, el 1999 només n'hi havia 3 (Mondragó, Dragonera i Albufera des Grau), mentre que alguns d'aquells espais -com la Serra de Tramuntana, Es Amunts d'Eivissa, els illots de ponent d'Eivissa, s'Albufereta i Es Trenc-Es Salobrar de Campos- restaven sense desenvolupar (ni plantejar). La declaració d'espais naturals protegits i l'aprovació d'una "Llei de Biodiversitat" eren uns dels objectius principals del Govern. Es pretenien declarar una sèrie de parcs naturals (reserves naturals, monuments naturals, etc) tot complint el previst a l'any 1991 a la

disposició addicional tercera de la LEN. Aquesta línia política fou revolucionària en unes illes on les estructures socials premodernes amb una cultura política i empresarial de tipus caciquil, clientelar i patrimonialista (Miquel, 2000), per la qual cosa va ser objecte de confrontació social. Com a contrapunt interpretatiu, Seguí (2006:43) exposa que el període encetat al 1999 constituí el que ell defineix com "la gran crisi social de 1999". En tot cas, podria ser interpretat com "una gran crisi" de cara als poders hegemònics a les Illes, però altres autors com Riutort i Valdivielso (2004) parlen d'aquell període com a de "modernització política". En qualsevol cas, encara que des de diferents posicions teòriques, no hi ha dubte que el 1999 se produí un cert canvi o alteració en les lògiques del poder insulars.

La reacció de la dreta política, social i intel·lectual trobà un cavall de batalla en el tema dels parcs. Fins i tot, es varen conèixer als col·lectius que s'hi oposaren com els "antiparc"<sup>90</sup>. Membres d'aquest col·lectiu heterogeni, en ocasió d'un ple de l'Ajuntament de Son Servera, varen arribar a agredir al batlle era favorable al que hauria de ser el Parc de Llevant i va haver de sortir escoltat per la policia. Entre les persones que es manifestaven en contra del Parc es trobaven afiliats al Partit Popular i algun alt dirigent de l'associació empresarial hotelera. El principal element de confrontació (i manipulació socio-mediàtica) eren els drets de templeig i retracte contemplats a la Llei 4/1989, basant-se en la idea que la propietat privada corria perill amb la declaració dels parcs. Aquesta campanya "antiparc" tenia el suport de Jaume Matas, que havia estat anomenat Ministre de Medi Ambient a l'any 2000 durant el segon mandat de José María Aznar al Gobierno de España amb majoria absoluta.

Malgrat la forta oposició de la dreta social i política, a partir del 2001 es començaren a declarar una sèrie d'espais naturals protegits: 3 parcs naturals (1 a Mallorca i 2 a Pitiüses), 1 Reserva Natural (Mallorca), i 2 Monuments Naturals (Mallorca).

- En primer lloc, la zona de Ses Font Ufanos fou declarada l'agost del 2001 Monument Natural (Decret 111/2001, de 31 d'agost) a la finca de Gabellí (Campanet) i una extensió de 50,21 Ha.
- En segon lloc, es va declarar la Reserva Natural de s'Albufereta (Decret 121/2001, de 19 d'octubre, pel qual es declara s'Albufereta com a reserva natural) als termes municipals de Pollença (39,3 Ha) i Alcúdia (172,01 Ha) amb un total de 211,3 Ha.
- En tercer lloc, es declarà el Parc Natural de Llevant (16233 Ha terrestres i 5275 Ha marines) i les Reserves Naturals de Cap Farrutx (252 Ha) i del Cap des Freu (13 Ha) (Decret 127/2001, de 9 de novembre, pel qual es declaren el parc natural de la península de Llevant i les reserves naturals de Cap Farrutx i el Cap des Freu) en els termes municipals d'Artà, Capdepera, Son Servera, Sant Llorenç i Santa Margalida a Mallorca.
- En quart lloc, al mes de desembre es derogava la figura de la Reserva Natural de Ses Salines d'Eivissa i Formentera que era molt feble en termes legals, pel fet de basar-se en les competències estatals sobre el domini públic marítim i terrestre, i fou substituïda per la figura de Parc Natural promoguda per part del Govern de les Illes Balears (Llei 17/2001, de 19 de desembre, de protecció ambiental de ses Salines d'Eivissa i Formentera) que cobria una superfície terrestre de 2727,95 Ha (1563,95 Ha a Eivissa i 1164 Ha a Formentera) i 14034,8 Ha marines.
- En cinquè lloc, el febrer de 2002, a Eivissa es protegia la zona del SW de l'illa amb el Parc Natural de Cala d'Hort (2208,8 Ha terrestres i 564,5 Ha marines) i les Reserves Naturals des Vedrà i Vedranell (79,3 Ha terrestres) i dels illots de Ponent (154,94 Ha) (Decret 24/2002, de 15 de febrer, pel qual es declara el parc natural de cala d'Hort, cap Llentrisca i sa Talaia, i les reserves naturals des Vedrà i es Vedranell i dels illots de Ponent).
- En sisè lloc, el maig de 2003 el Torrent de Pareis, del Gorg Blau i de Lluc rebia la denominació de Monument Natural amb una extensió de 445,81 Ha (Decret 53/2003, de 16 de maig, de declaració del monument natural dels torrents de Pareis, del Gorg Blau i de Lluc).
- Finalment, també el maig del 2003 es va ampliar la superfície del Parc Natural de s'Albufera des Grau (Decret 51/2003, de 16 de maig, d'ampliació del parc natural de s'Albufera des Grau i de declaració de les reserves naturals de les illes des Porros, s'Estany,

<sup>90</sup> També es va constituir una Plataforma ProParc de Llevant ([www.mallorcaweb.net/parclewant](http://www.mallorcaweb.net/parclewant), novembre 2007) i amples sectors de la societat civil es pronunciaven en favor d'estendre els espais protegits a les Illes.

la bassa de Morella, es Prat i l'illa den Colom) entre els termes municipals de Maó i es Mercadal. Aquesta nova delimitació es distribuïa entre: Parc Natural de s'Albufera des Grau (3331,46 Ha terrestres i 1735,5 Ha marines), Reserva Natural de les illes des Porros (12,71 Ha), Reserva Natural de s'Estany (13,67 Ha), Reserva Natural de la bassa de Morella (7,22 Ha), Reserva Natural des Prat (27,83 Ha) i Reserva Natural de l'illa den Colom (55,21 Ha).

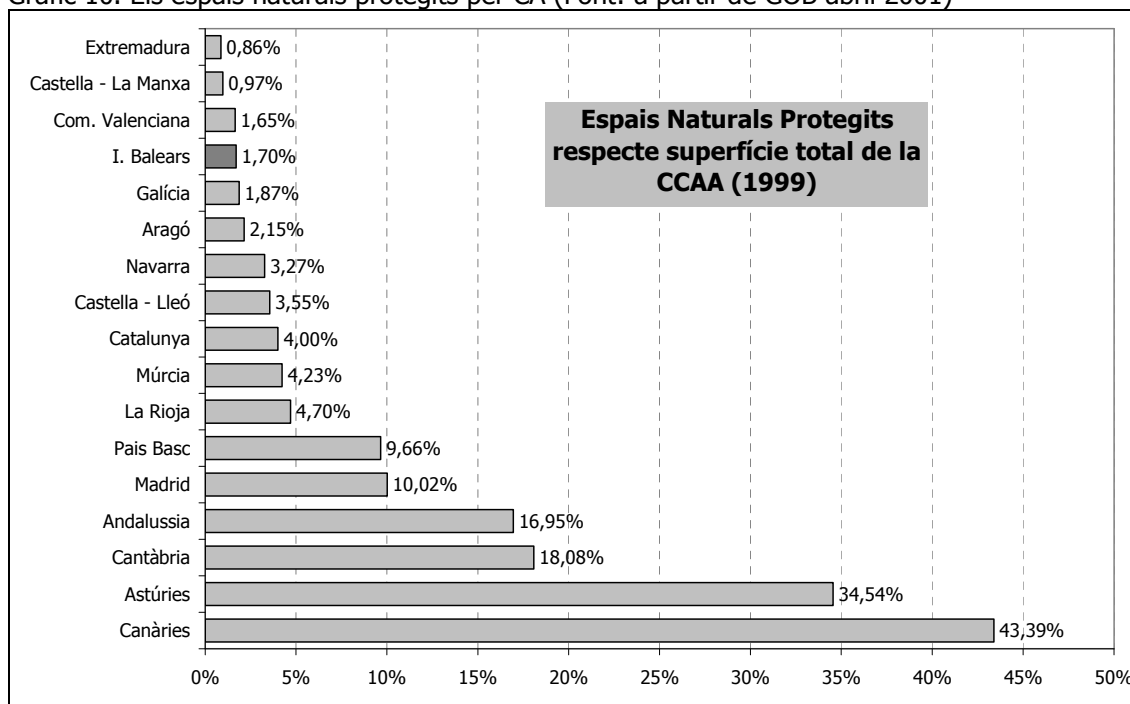
La taula 139 i la taula 140 sintetitzen l'evolució de la protecció dels espais naturals i les diferents situacions, entre el 1999 i el maig del 2003. Com es pot observar, la diferència és notable. Mentre que fins el 1999 s'havien protegit unes 8503 Ha terrestres (1,7% de la superfície de l'arxipèlag balear) i 17348 Ha marítimes, al maig del 2003 s'havien assolit un total de 29886 Ha terrestres (6% de la superfície terrestre de les Balears) i 30350 Ha marítimes. Els increments foren significatius, en concret: la superfície terrestre protegida s'incrementà en un 251,4% i la marítima en un 74,9%. Per illes, Mallorca fou la que més superfície protegida afegí, amb un increment d'aquesta de prop del 423,59% i cobrint prop del 5,9% del seu territori; Menorca i les Pitiüses, incrementaren la seva superfície terrestre protegida, entre 1999 i 2003, en torn al 189% i 97% respectivament.

Al gràfics 10 i 11 es pot veure el lloc que ocupen les Illes Balears en quant a superfície terrestre protegida respecte de les altres comunitats autònomes de l'Estat. Si al 1999 la Comunitat Autònoma de les Illes Balears es situava en el lloc catorzè amb 1,7% del territori protegit (només tenia al darrera a la Comunitat Valenciana, Castella – La Manxa i Extremadura), al maig del 2003 es situava en el lloc novè amb un 6% del territori protegit.

<b>Taula 139. Parcs i Reserves de les Illes Balears fins el 1999 (Font: elaboració pròpia a partir de Blázquez et al., 2002)</b>			
<b>Illa</b>	<b>Figura (any)</b>	<b>Extensió terrestre (Ha)</b>	<b>Extensió marítima (Ha)</b>
<b>Mallorca</b>	P.N. Albufera de Mallorca (1988)	1.721,82	
	P.Na. Arxipèlag de Cabrera (1991)	1.316,9	8.740,5
	P.N. Mondragó (1992)	748,5	
	P.N. Dragonera (1995)	274,61	
	<b>Total</b>	<b>4.061,83 (1,12% territori)</b>	<b>8.740,5</b>
<b>Menorca</b>	P.N. de s'Albufera des Grau, l'illa d'en Colom i el Cap de Favàritx (1995)	1.818,1	
	<b>Total</b>	<b>1.818,1 (2,62% territori)</b>	
<b>Pitiüses</b>	R.N. Ses Salines d'Eivissa i Formentera (1995)	2.623,3	8.608,2
	<b>Total</b>	<b>2.623,3 (4,04% territori)</b>	<b>8.608,2</b>
<b>Balears</b>		<b>8.503,23 (1,7% territori)</b>	<b>17.348,7</b>

(P.N.= Parc Natural; P.Na.= Parc Nacional; R.N.= Reserva Natural).

Gràfic 10. Els espais naturals protegits per CA (Font: a partir de GOB abril 2001)



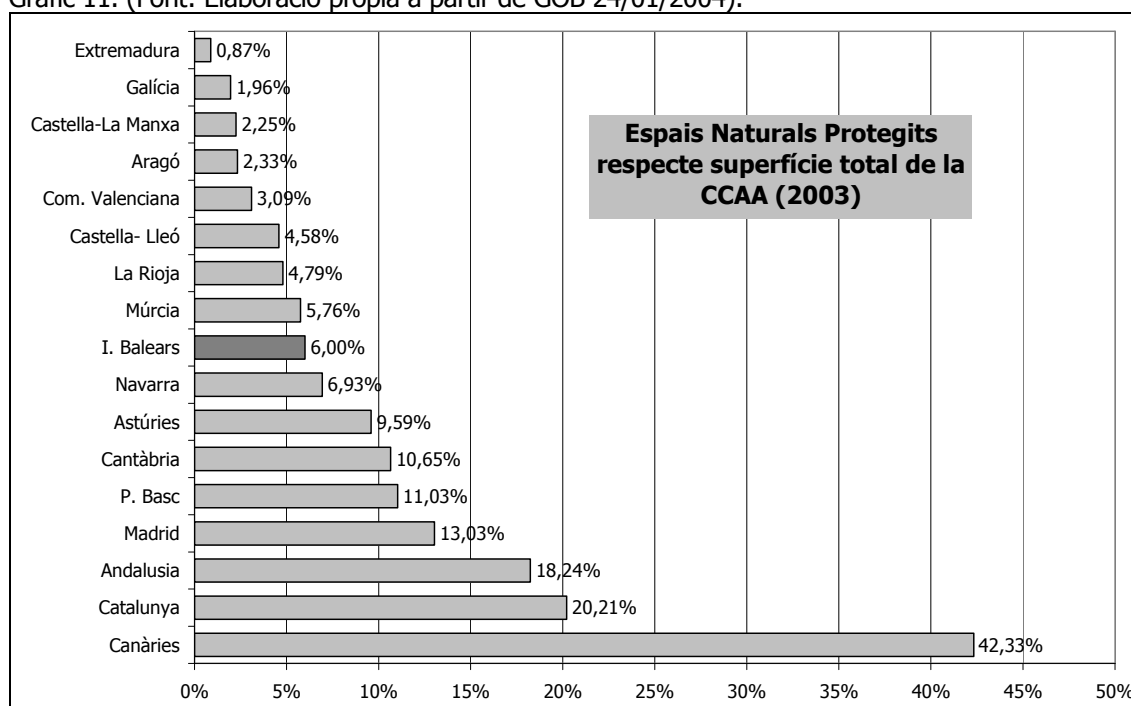
**Taula 140. Parcs i Reserves de les Illes Balears fins el 2003 (Font: elaboració pròpia a partir de Blázquez et al., 2002; Blázquez i Murray, 2003a; i documentació oficial)**

Illa	Figura (any)	Extensió terrestre (Ha)	Extensió marítima (Ha)	% respecte 1999 terrestre	% respecte 1999 marítim
<b>Mallorca</b>	P.N. Albufera de Mallorca (1988)	1.721,82			
	P.Na. Arxipèlag de Cabrera (1991)	1.316,90	8.740,5		
	P.N. Mondragó (1992)	748,50			
	P.N. Dragonera (1995)	274,61			
	M.N. Ses Fonts Ufanos (2001)	50,21			
	R.N. s'Albufereta (2001)	211,30			
	P.N. Llevant (2001)	16.233,00	5.275		
	R.N. Cap Farrutx (2001)	252,00			
	R.N. Cap des Freus (2001)	13,00			
	M.N. Torrent de Pareis (2003)	445,81			
<b>Total</b>		<b>21.267,15 (5,9% territori)</b>	<b>14.015,5</b>	<b>423,59%</b>	<b>60,35%</b>
<b>Menorca</b>	P.N. de s'Albufera des Grau (2003)	3.331,46	1.735,5		
	R.N. illes des Porros (2003)	12,71			
	R.N. de S'Estany (2003)	13,67			
	R.N. de la bassa de Morella (2003)	7,22			
	R.N. des Prat (2003)	27,83			
	R.N. de l'illa den Colom (2003)	55,21			
<b>Total</b>		<b>3.448,1 (4,97% territori)</b>	<b>1.735,5</b>	<b>89,65%</b>	
<b>Pitiüses</b>	P.N. Ses Salines d'Eivissa i Formentera (2001)	1.563,95 (Eivissa) 1.164 (Formentera)	14.034,8		
	P.N. Cala d'Hort (2002)	2.208,8	564,5		
	R.N. es Vedrà i es Vedranell (2002)	79,30			
	R.N. illots de Ponent (2002)	154,94			
<b>Total</b>		<b>5.170,99 (7,96% territori)</b>	<b>14.599,30</b>	<b>97,11%</b>	<b>69,59%</b>

<b>Balears</b>	<b>29.886,24 (6% territori)</b>	<b>30.350,3</b>	<b>251,47%</b>	<b>74,94%</b>
----------------	-------------------------------------	-----------------	----------------	---------------

P.N.= Parc Natural; P.Na.= Parc Nacional; R.N.= Reserva Natural; M.N.= Monument Natural.

Gràfic 11. (Font: Elaboració pròpia a partir de GOB 24/01/2004).

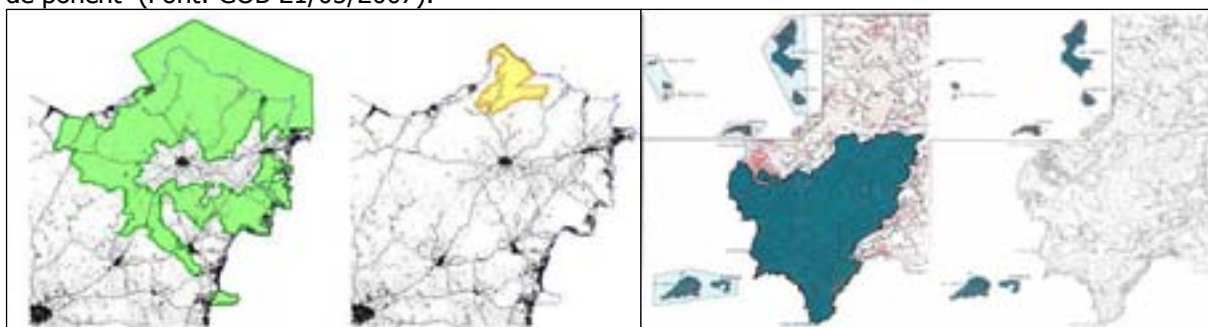


Les eleccions del maig del 2003 varen ser guanyades per majoria absoluta pel Partit Popular, amb un Jaume Matas que havia estat Ministre de Medi Ambient durant el segon mandat d'Aznar. Un mandat de majoria absoluta i d'aplicació del dogma neoliberal i neoconservador, que es traslladava cap a les Illes. Entre les promeses electorals del PP, estava la de "retornar a la normalitat" per tal de reconduir aquella "gran crisi social" de la que Seguí (2006: 43) parlava. Entre les mesures a prendre estava la de retirar les superfícies protegides durant la legislatura anterior (Pacte de Progrés) i establir mecanismes tous i de "creació de consens" de la mà del que fins aleshores havia estat batlle de Sa Pobla, Jaume Font que seria el nou Conseller de Medi Ambient. La promesa electoral de desprotegir els espais naturals, irònicament feta per part del que havia estat Ministre de Medi Ambient, es va efectuar mitjançant la Llei d'acompanyament als pressuposts (Llei 10/2003, de 22 de desembre, de mesures tributàries i administratives). La disposició addicional setzena de la Llei 10/2003 modificava la delimitació del Parc Natural de la Península de Llevant i les reserves naturals des Cap Ferrutx i Cap des Freus, deixant les reserves tal com estaven però reduint la superfície del parc a la de les finques públiques d'Aubarca, es Verger i Alqueria Vella. La qual cosa suposava una reducció de prop del 91,6% respecte de la delimitació primera, i el parc es tancava en una extensió d'uns 1254,05 Ha.

La mateixa Llei 10/2003 en la seva disposició addicional dissetena reduïa dràsticament l'extensió del Parc Natural de Cala d'Hort, Cap de Llentrisca i sa Talaia que quedava limitada a les finques públiques i aquelles finques privades que així ho sol·licitessin. Les reserves naturals des Vedrà, des Vedranell i dels illots de ponent mantenien la mateixa superfície. La superfície protegida total passà de 2443,31 Ha a 249,17 Ha, és a dir una reducció del 89,8%.



Figura 22. Abans i després del retall: Parc Natural de la Península de Llevant i Parc Natural de Cala d'Hort, Cap Llentrisca i Sa Talaia i les reserves naturals des Vedrà, des Vedranell i dels illots de ponent (Font: GOB 21/05/2007).



A la taula 141 s'expressen els resultats de l'aplicació de la reducció d'espais protegits mitjançant la Llei 10/2003 que passà de 29886 Ha abans del retall a finals del 2003, a 12640 Ha amb el retall fet mitjançant la Llei 10/2003. Les fórmules desproteccionistes situaven a la CAIB en el segon lloc per la cua en quant a territori protegit en l'àmbit de l'Estat espanyol, amb un 2,5% del territori protegit, i només superada per la Comunitat Autònoma d'Aragó amb un 2,33% que ocupava el darrer lloc de la llista. La fórmula per la qual es va abordar la reducció dels espais naturals protegits de les Balears fou la d'una llei d'acompanyament als presuposts que s'emprà per fer unes modificacions legals de gran calat en matèria territorial, tot segrestant la possibilitat de participació pública en el seu procés (amb manca d'informació pública) i sense cap tipus d'informe científico-tècnic que avalàs aquella reducció (GOB, 21/05/2007). El retall d'espais naturals protegits a les Balears no és un cas aïllat en l'Estat espanyol, sinó que es duen a terme a d'altres comunitats autònomes, i en especial incidència en les de major intensitat urbanística com per exemple Múrcia (Blázquez, 2007).

Cal recordar que els primers espais naturals protegits declarats a les Balears responien a un moment dominat pel règim d'acumulació fordista o capitalisme regulat, encara que ja es donaven certs símptomes i es produïen certes alteracions cap a un règim d'acumulació flexible. En aquest context, la producció turística en massa va incloure els espais naturals protegits com a elements del propi producte turístic. De fet, aquests espais naturals eren objecte de consum del propi turisme de masses (Blázquez, 1996). Tanmateix, el canvi de règim d'acumulació del capital, que a l'Estat espanyol es va manifestar, sobretot, en l'auge immobiliari, convertia aquells espais naturals en espais d'alt valor immobiliari per l'elevada renda de situació dels habitatges que s'hi pogueren construir, reformar, vendre, llogar, etc. A la sessió d'investidura de Gabriel Cañellas com a president de la CAIB al juny de 1991, i després d'haver-se aprovat la primera versió de la LEN, el propi Cañellas manifestà les seves intencions que anunciaven quina havia de ser la nova vocació de les Illes que es sintetitza en la frase: "volem convertir les illes Balears en la segona residència d'Europa" (Amer 2006:223). Així, la política de protecció es va abandonar per adoptar mesures més flexibles –com és el cas de la Llei del Sòl de 1998, però que no s'aplica als arxipèlags que es regeixen pel text refòs de la preconstitucional Llei del Sòl de 1976– i els espais naturals protegits o bé es desprotegien, o bé s'adaptaven per a permetre la seva conversió en espais de producció turístico-residencial d'alt "standing". Resultant-ne una paradoxa, ja que teòricament se protegien aquells espais en base a la retòrica dels seus valors ecològics, el bé comú i les futures generacions, però en la realitat contribuïen a l'elitització de l'espai, parcel·lant-se i edificant-se sistemàticament. Morgana Pujol (2002) documenta, fins el 1998, la concessió de 171 llicències per a la construcció d'habitatges unifamiliars aïllats a sòl rústic protegit per la LEN.

**Taula 141. Parcs i Reserves de les Illes Balears després dels retalls de la Llei 10/2003 (Font: elaboració pròpia a partir de Blázquez et al., 2002; Blázquez i Murray, 2003a; i documentació oficial).**

Illa	Figura (any)	Extensió terrestre (Ha)	Extensió marítima (Ha)	Reducció superfície terrestre (%) respecte 2003	Reducció superfície marítima (%) respecte 2003
<b>Mallorca</b>	P.N. Albufera de Mallorca (1988)	1.648,48			

	(modif. 2003)				
	P.Na. Arxipèlag de Cabrera (1991)	1.316,90	8.740,50		
	P.N. Mondragó (1992)	748,5			
	P.N. Dragonera (1995)	274,61			
	M.N. Ses Fonts Ufanes (2001)	50,21			
	R.N. s'Albufereta	211,3			
	P.N. Llevant (2001) (modif. 2003)	1.254,05	5.275		
	R.N. Cap Farrutx (2001)	252			
	R.N. Cap des Freus (2001)	13			
	M.N. Torrent de Pareis (2003)	445,81			
	<b>Total</b>	<b>6.214,86 (1,72% territori)</b>	<b>14.015,50</b>	<b>-70,78%</b>	<b>0%</b>
<b>Menorca</b>	P.N. de s'Albufera des Grau (ampliació 2003)	3.331,46	1.735,5		
	R.N. illes des Porros (2003)	12,71			
	R.N. de S'Estany (2003)	13,67			
	R.N. de la bassa de Morella (2003)	7,22			
	R.N. des Prat (2003)	27,83			
	R.N. de l'illa den Colom (2003)	55,21			
	<b>Total</b>	<b>3.448,1 (4,97% territori)</b>	<b>1.735,5</b>	<b>0%</b>	<b>0%</b>
<b>Pitiüses</b>	P.N. Ses Salines d'Eivissa i Formentera (2001)	1.563 (Eivissa) 1.164 (Formentera)	14.034,80		
	P.N. Cala d'Hort (2002) (modif. 2003)	14,93	564,5		
	R.N. es Vedrà i es Vedranell (2003)	79,3			
	R.N. illots de Ponent (2003)	154,94			
	<b>Total</b>	<b>2.977,12 (4,58% territori)</b>	<b>14.599,30</b>	<b>-42,42%</b>	<b>0%</b>
<b>Balears</b>	<b>12.640,08 (2,53% territori)</b>	<b>30.350,3</b>	<b>-57,71%</b>	<b>0%</b>	

Gràfic 12. (Font: Elaboració pròpia a partir de la taula anterior i Anuari Europarc 2005 a Guijarro, 8/04/2006).

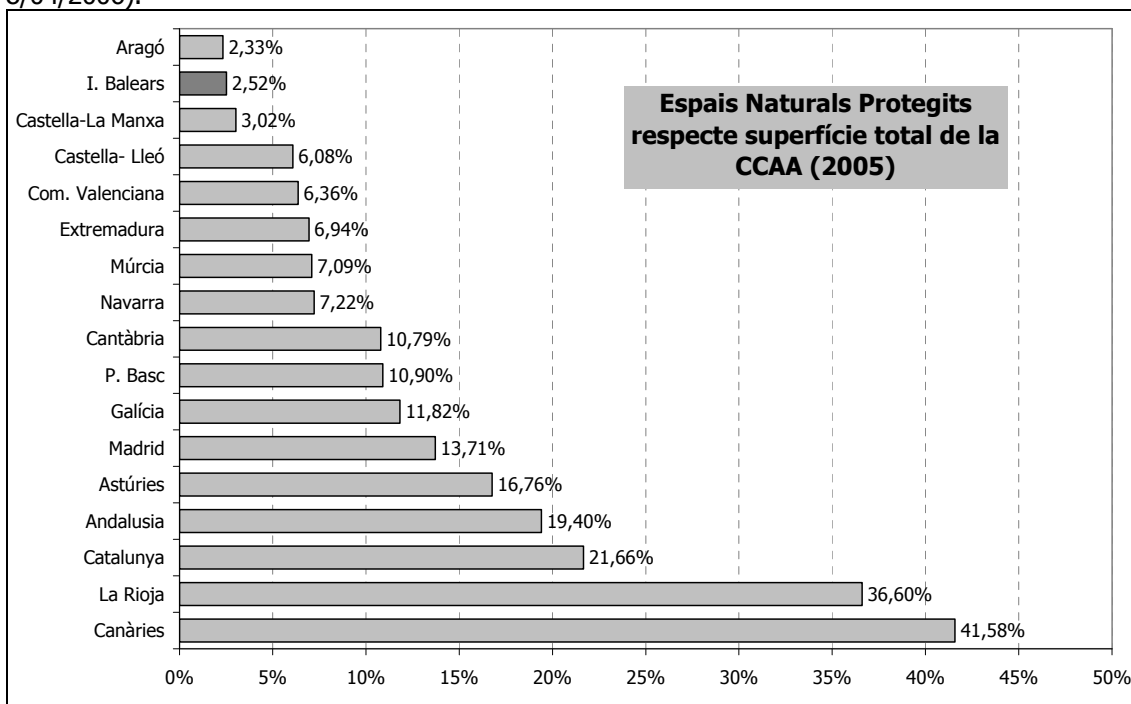


Figura 23. Mapa d'espais naturals protegits de l'Estat espanyol, 2006 (Font: [http://www.mma.es/portal/secciones/biodiversidad/banco\\_datos/info\\_disponible/descargar\\_mapa\\_espacios\\_nat.htm](http://www.mma.es/portal/secciones/biodiversidad/banco_datos/info_disponible/descargar_mapa_espacios_nat.htm), octubre 2007).







Uns dels espais més emblemàtics de Mallorca, tant pel que fa pels seus valors ecològics com a culturals, és la Serra de Tramuntana. La protecció de la Serra de Tramuntana ha estat reclamada per nombrosos col·lectius com el GEM (Grup Excursionista de Mallorca) (DDAA, 1998) o el grup ecologista GOB (GOB, 1998); científics naturals com Joan Mayol (biòleg, funcionari del Govern de les Illes Balears, fundador del GOB) (1980) o l'ecòleg de la UIB, Miquel Morey (1986). La Serra de Tramuntana va ser declarada Paratge Pintoresc el 1972 (Decret 984/1972) en base a la Llei de Patrimoni Històric de 13 de maig de 1933. Aquesta figura quedà recollida a la Llei 15/1975 d'Espais Naturals Protegits i la Llei de Patrimoni Històric Espanyol (Llei 16/1985), segons la qual té consideració de BIC (Bé d'Interès Cultural). L'any 2002 es va publicar la informació sobre la proposta de creació del Parc Natural de la Serra de Tramuntana, per part de la Conselleria de Medi Ambient (Equip SerraT, 2002). El desembre del 2002, la consellera de Medi Ambient, Margalida Rosselló, presentà la proposta del Parc Natural de la Serra de Tramuntana. Aquell projecte havia quedat relegat, en vistes als conflictes generats arran de la declaració del Parc Natural de la Península de Llevant un any abans. La presentació de la proposta del Parc Natural de la Serra de Tramuntana, quasi a finals de legislatura, generà un conflicte important entre els socis del Pacte de Progrés i finalment la proposta fou retirada (Eza, 29/03/2005).

Prèviament a la declaració final de la Serra de Tramuntana com espai natural protegit l'any 2007, el Govern de les Illes Balears va elaborar una nova llei de conservació dels espais naturals, amb la suposada intenció de desplegar completament la Llei 4/1989, de 27 de març, relativa a la conservació dels espais naturals protegits i de la fauna i flora silvestres. La Llei 5/2005, de 26 de maig, per a la conservació dels espais de rellevància ambiental (LECO) desenvolupada per l'administració de Jaume Matas (2003-2007) responia de forma clara a la influència de les corrents neoliberals aplicades, en aquest cas, en la "conservació" de la biodiversitat. Els precedents del conegut Pacte de Progrés (p.ex. Parcs Naturals, esborrany de la Llei de Biodiversitat) i la confrontació de la dreta terratinent amb el risc pels seus interessos de l'extensificació dels espais naturals protegits, es va recollir manifestament a la LECO. Així, els criteris ecològics com element principal per decidir la protecció d'un espai natural, varen ser substituïts pels criteris de titularitat de la propietat del sòl. Segons el capítol tercer de la LECO (art.23), només es podrà declarar un espai natural protegit –parc natural, paratge natural, reserva natural– en terrenys de propietat privada quan aquests siguin aportats voluntàriament pels propietaris que representin més de la meitat de la superfície de la titularitat privada. El conseller de medi ambient, Jaume Font, en el ple del Parlament apuntà que "la LECO neix sense complexes amb la voluntat decidida d'implicar als propietaris en la protecció ambiental" (Eza 18/05/2005:6) –per tant, els no propietaris no hi tenen res a dir-. D'aquesta manera, es bloqueja de manera considerable qualsevol pretensió de protegir espais naturals ja que la major part del sòl de les Illes és de propietat privada, i la major part dels propietaris de grans extensions pertanyen a les elits locals (i internacionals) que difícilment accepten qualsevol "síntoma intervencionista" dins de les seves propietats (donat que entenen la propietat en el context de la *cowboy economy* i el mite del *free rider*). Cal destacar el fet que el rebutjat dret de tempteig i retracte, que semblava ser l'epicentre de les lluites dels "antiparc", va ser inclòs a la LECO (article 27), però deixant-ho en la mínima expressió i quasi sense efecte. Per tant, s'introdueixen els criteris de flexibilitat –de "voluntarietat" com ara la custòdia de territori– en pràcticament tots els àmbits, i que són característics del règim d'acumulació del capital postfordista o flexible.

La LECO defineix les figures de protecció dels espais naturals, diferenciant entre: parc natural, paratge natural, reserva natural integral, reserva natural especial, monument natural, paisatge protegit, lloc d'interès científic i microreserves. Aquesta llei també dedica un títol a la "Xarxa Natura 2000" (art.35-art.39) amb la previsió de definir les ZEC (Zones d'Especial Conservació) –d'acord amb la Directiva 92/43/CE del Consell, de 21 de maig, de conservació dels hàbitats naturals i de la flora i fauna silvestres- i ZEPA (Zones d'Especial Protecció per a les Aus)– d'acord amb la Directiva 79/409/CEE, de 2 d'abril de 1979, de conservació de les aus silvestres). Segons el GOB (21/05/2007) la LECO "rebaixa el grau de protecció dels espais naturals protegits, que fins aleshores tenien el caràcter de sòl rústic protegit tal i com establien les DOT. La LECO estableix que només els parcs naturals, reserves naturals, monuments naturals i les zones de màxima protecció dels paratges naturals tenen aquest caràcter, mentre la resta (especialment la major part de zones dels paratges naturals) no tenen aquesta consideració" i "crea espais naturals "de segona", així les Zones d'especial protecció per les aus (ZEPA) i les Zones especials de conservació (ZEC) no tenen la consideració d'espai natural protegit, i són els anomenats "espais de

rellevància ambiental". En aquests espais, que tampoc tenen la consideració de sòl rústic protegit, bàsicament només s'aplicaran les mesures "de mínims" que marquen les directives europees que han obligat al Govern a declarar-les".

El Ministeri de Medi Ambient va elaborar un informe jurídic sobre la LECO, en el qual s'alertava de la seva possible inconstitucionalitat ja que vulnerava legislació bàsica (Llei 4/1989, de 28 de març, de Conservació dels Espais Naturals i de la Flora i Fauna Silvestres). El fonament d'inconstitucionalitat és que l'article 7.3<sup>91</sup> de la LECO diu que els PORNs (Plans d'Ordenació dels Recursos Naturals) s'hauran d'adaptar a la legislació d'ordenació del territori i urbanística, mentre que la llei estatal apunta precisament cap a la direcció contrària. La nova Llei 42/2007, de 13 de desembre, del Patrimoni Natural i de la Biodiversitat clou aquesta polèmica fent prevaler els PORN als "instruments d'ordenació territorial, urbanística, de recursos naturals i en general física" (art. 18.2). Finalment, el Ministeri de Medi Ambient es lamentava que la LECO "priva en determinats casos a l'Administració insular, de la facultat d'exercir uns drets que el legislador bàsic ha volgut que tinguessin totes les administracions autonòmiques com instruments jurídics al servei de la protecció ambiental" (Goñi, 7/06/2005). Nombrosos col·lectius varen manifestar el seu rebuig a aquesta llei: Esquerra Unida-Els Verds (Rosselló, 26/05/2005), el PSM (Vicens, 9/02/2005) o el GOB (25/11/2004; 31/01/2005). Aquests coincideixen en les seves valoracions, que es podrien concretar: en primer lloc, denunciar la supeditació dels PORNs a la planificació urbanística, que l'acusa per tant de no incidir en la principal pressió de degradació i transformació de la biodiversitat a les Illes, la construcció; en segon lloc, acusen la creació de noves figures de protecció que marquen un ventall de possibilitats de perfil baix; en tercer lloc, critiquen el fet de no anar més enllà que la protecció d'espais naturals per tal de dur endavant una efectiva protecció de la biodiversitat i del paisatge en unes illes turístiques.

Un cop redactada la LECO, i preparat el camí (amb la "construcció de consens") per tal d'escenificar l'absència de conflicte en la declaració d'espais naturals protegits, el Conseller de Medi Ambient anunciava al Parlament al 8 de març de 2005 que havien aconseguit que els propietaris de 25500 Ha de la Serra de Tramuntana havien donat el consentiment per iniciar la protecció de la zona (Cerdó, 9/03/2005). Segons l'administració autonòmica, si a les 25586 Ha (37% de la superfície de la Serra de Tramuntana) se li sumen les finques públiques de la Serra, s'arribava a cobrir el 51% de la superfície de la Serra de Tramuntana que el Govern de les Illes Balears considerava que s'havia de protegir. Precisament, aquest aspecte fou des de l'inici de l'anunci de protecció de la Serra de Tramuntana, el seu punt feble. És a dir, no es considera la Serra de Tramuntana a partir de la seva realitat física (biogeogràfica, geomorfològica, etc), sinó que quedaven importants sectors fora de la superfície delimitada. Sectors tan importants com els municipis de Calvià i Andratx. En comptes d'abraçar als prop de 1039 km<sup>2</sup> (Rosselló Verger, 1998) de superfície de la comarca de la Serra de Tramuntana, la figura de protecció abraçaria uns 626 km<sup>2</sup> (Eza, 19/03/2005).

---

<sup>91</sup> Art.7.3."Dins el marc del que preveuen els apartats 2 i 3 de l'article 5 de la Llei 4/1989 esmentada, el grau de detall i extensió de la regulació del Pla d'ordenació dels recursos naturals ha de ser respectuós, dins l'àmbit terrestre, amb la competència en matèria de l'ordenació del territori i urbanisme i, dins l'àmbit marí amb la competència en matèria de pesca".

El 16 de març de 2007 s'aprovava el PORN de la Serra de Tramuntana (Decret 19/2007, de 16 de març, pel qual s'aprova el Pla d'Ordenació dels Recursos Naturals de la Serra de Tramuntana) i es declarava la Serra de Tramuntana com a Paratge Natural (Acord del Consell de Govern de 16 de març de 2007 pel qual es declara paratge natural la Serra de Tramuntana). Finalment, la delimitació del paratge natural exclou: quasi la totalitat de la superfície dels termes municipals de Calvià (només s'inclou la finca pública de Galatzó) i Andratx (només inclou la finca de La Trapa); els sòls urbans i els sistemes d'infraestructures, equipaments, APT (Àrees de Protecció Territorial) de carreteres previstos al Pla Territorial de Mallorca. D'aquesta manera, a mode d'exemple, el PORN (art.29.2) estableix que no es podran introduir espècies de flora al·lòctones amb caràcter d'invasores a l'àmbit territorial del Pla, però les zones urbanes no entren dins del PORN que és allà on hi ha un major risc d'introducció d'aquestes espècies, vinculades a la jardineria majoritària de tipus generalista o globalitzant. El PORN (art. 48.3) permet, també, la introducció d'organismes genèticament modificats (OGM) a la mateixa zona del Paratge.

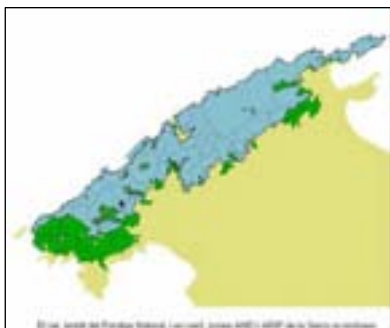


Fig. 25. Àmbit territorial del Paratge Natural de la Serra de Tramuntana en blau (GOB 21/05/2007).

La crítica principal realitzada a la designació de la Serra de Tramuntana com a Paratge Natural i al seu PORN rau en primer lloc, que s'ha optat per una figura de protecció de perfil molt lax ja que no abunda en cap mena de protecció afegida vers la principal pressió ambiental que és la urbanització; i en segon lloc, que la delimitació de l'àmbit territorial del paratge exclou unes 30 mil Ha del que hauria de ser la seva delimitació científica. Finalment, la superfície protegida de la Serra de Tramuntana al març del 2006 seria de 61961 Ha terrestres i 1123 Ha marines.

A finals de la legislatura 2003-2007 es presentaren els càlculs globals de la superfície natural protegida a les Illes Balears, a la que s'hi afegia la superfície que havien de contemplar els PORNs del Parc Natural de la Península de Llevant i del Parc Natural de Cala d'Hort (el 2005 la Conselleria de Medi Ambient inicià la seva redacció) que, aquesta vegada sí amb suport dels propietaris, assolia "suposadament" una extensió de 21142,47 Ha (Olaizola, 29/05/2005) ja que els propietaris d'un total de 7680 Ha acceptaven "entrar" en l'àmbit dels parcs. Emperò, aquells PORNs caducaren en haver transcorregut els dos anys que estableix la LECO per a la seva redacció i aprovació (art. 8.4). Així doncs, al marge de l'aritmètica proteccionista, la superfície terrestre protegida aprovada a finals de la legislatura de Jaume Matas, era de 75414 Ha. Un 496% superior a la que hi havia just abans de la retallada de finals del 2003, realitzada pel mateix equip de govern (PP-UM). Una superfície que s'incrementa sobretot per la incorporació del Paratge Natural de la Serra de Tramuntana, i, en menor mesura, per la compra de les finques de sa Racó i sa Duaia al P.N. de la Península de Llevant

En qualsevol cas, des de diferents sectors s'ha manifestat el canvi significatiu entre una superfície protegida i les altres. Mentre, que per la dreta social i política de les Illes, els nous espais protegits són de més alta qualitat ja que tenen en compte la voluntat de les classes propietàries; pels membres de la comunitat científica i dels grups ecologistes, suposen una important pèrdua de qualitat (GOB, 21/05/2007). De fet el GOB (21/05/2007) denuncià les creixents deficiències en la gestió dels espais naturals protegits (en termes de PORN, plans anuals aprovats o d'existència de direcció en actiu), la caiguda de la participació pública i la utilització mediàtica per part del Govern sobre la protecció dels espais naturals. Tot aprofundint en la línia que Blázquez (2000) defineix com a *paper parks*.

Un exemple diferent d'espai protegit (i la seva gestió) és el que correspon a la finca de La Trapa (Andratx) de 81 Ha d'extensió. L'any 1980 hi havia un projecte de parcel·lació i urbanització de la finca de davant Sa Dragonera, front a la qual el grup ecologista GOB inicià una campanya de recaptació de fons per fer efectiva la compra d'aquest espai. Aquesta compra es realitzà gràcies a les aportacions personals, concerts per recaptar fons i participació d'organitzacions internacionals (p.ex. WWF – World Wildlife Fund-, Schweizerisches Landeskomitee Für Vogelschutz, IUCN – International Union for the Conservation of Nature-, World Monuments Fund i la Frankfurt Zoological Society). La Trapa va ser declarada ZEPA, fou el primer refugi de caça de les Illes, i es va incorporar a la xarxa EUREL (Xarxa Europea de Reserves d'Iniciativa Privada). Aquest espai de propietat col·lectiva, però protegit per iniciativa privada –front a la inactivitat i desinterès de les administracions públiques- es caracteritza pel tipus de gestió i ús, destacant-ne la implicació i



participació del diferents col·lectius, i sobretot dels voluntaris (Els Amics de la Trapa) (GOB, hivern 2005). La finca de la Trapa va ser inclosa dins de la delimitació del Paratge Natural de la Serra de Tramuntana, però la distància en quant als usos, formes de gestió i participació social entre aquesta finca i la resta de la Serra és enorme.

<b>Taula 142. Parcs i Reserves de les Illes Balears, 2007 (Font: elaboració pròpia)</b>					
<b>Illa</b>	<b>Figura (any)</b>	<b>Extensió terrestre (Ha)</b>	<b>Extensió marítima (Ha)</b>	<b>Increment superfície terrestre (%) respecte 2003</b>	<b>Increment superfície marítima (%) respecte 2003</b>
<b>Mallorca</b>	P.N. Albufera de Mallorca (1988)	1.648,48	–	–	–
	P.Na. Arxipèlag de Cabrera (1991)	1.316,90	8.740,50	–	–
	P.N. Mondragó (1992)	748,5	–	–	–
	P.N. Dragonera (1995)	274,61	–	–	–
	M.N. Ses Fonts Ufanès (2001)	50,21	–	–	–
	R.N. s'Albufereta (2001)	211,3	–	–	–
	P.N. Llevant (modif. 2005)	2.067 Compra de les finques de Sa Duaia i Sa Racó	5.275	–	–
	R.N. Cap Farrutx (2001)	252	–	–	–
	R.N. Cap des Freus (2001)	13	–	–	–
	M.N. Torrent de Pareis (2003)	445,81	–	–	–
	Par. N. Serra de Tramuntana (2007)	61.961	1.123	–	–
	<b>Total</b>	<b>68.988,81 (19,5%)</b>	<b>15.138,50</b>	<b>1010,01%</b>	<b>8,01%</b>
	<b>Menorca</b>	P.N. de s'Albufera des Grau (ampliació 2003)	3.331,46	1.735,5	–
R.N. illes des Porros (2003)		12,71	–	–	–
R.N. de S'Estany (2003)		13,67	–	–	–
R.N. de la bassa de Morella (2003)		7,22	–	–	–
R.N. des Prat (2003)		27,83	–	–	–
R.N. de l'illa den Colom (2003)		55,21	–	–	–
<b>Total</b>		<b>3.448,1 (4,97% territori)</b>	<b>1.735,5</b>	<b>0%</b>	<b>0%</b>
<b>Pitiüses</b>	P.N. Ses Salines d'Eivissa i Formentera (2001)	1.563 (Eivissa) 1.164 (Formentera)	14.034,80	–	–
	P.N. Cala d'Hort (2003)	14,93	564,5	–	–

	R.N. es Vedrà i es Vedranell (2003)	79,3	–	–	–
	R.N. illots de Ponent (2003)	154,94	–	–	–
	<b>Total</b>	<b>2.977,12 (4,58% territori)</b>	<b>14.599,3</b>	<b>0%</b>	<b>0%</b>
<b>Balears</b>		<b>75.414,03 (15,07% territori)</b>	<b>31.473,3</b>	<b>496,6%</b>	<b>3,7%</b>

Els "retalls de natura" declarats a les Balears, responen majoritàriament als criteris propis de conservació dels elements singulars d'alt valor de la flora, fauna i hàbitats. I, a més, en la seva evolució –al manco fins a l'actualitat- s'han designat els espais naturals protegits reactivament a la vista de les fortes pressions (i interessos econòmics) que podien alterar seriosament aquells elements singulars. No obstant, tal com apuntava Joan Martínez-Alier (2006), la protecció de la biodiversitat ha avançat en dimensions que han anat més enllà del "culte a la vida silvestre". Així destaca l'enfocament integrador de nous moviments camperols que promou la conservació de la flora i fauna, així com dels hàbitats i serveis dels ecosistemes, a partir d'una adequada utilització dels agroecosistemes que infringeix el menor dany possible. En aquest sentit, a les Balears es pot destacar el fet que la superfície de sòl destinada a la producció agrària ecològica des del 1991-any de reglamentació de l'agricultura ecològica- al 2006 ha passat de 11,9 Ha (tan sols a Mallorca) a 18669 Ha –encara que des de la perspectiva de l'oficialitat de les administracions públiques i els seus reglaments<sup>92</sup>. Tanmateix, la superfície agrària ecològica representa tan sols el 3,73% de tota la superfície de les Balears, de les quals la major part correspon a pastures i farratges, boscos i fruiters secs.

**Taula 143. Superfície d'agricultura ecològica de les illes Balears (Font: Consell Balear de la Producció de l'Agricultura ecològica, 2007 a [www.cbpa.org](http://www.cbpa.org))**

	Mallorca (Ha)	Menorca (Ha)	Eivissa (Ha)	Formentera (Ha)	Balears (Ha)
1991	11,90	–	–	–	11,90
1992	12,56	–	–	–	12,56
1993	836,47	–	–	–	836,47
1994	1.012,27	–	–	–	1.012,27
1995	1.137,46	–	–	–	1.137,46
1996	1.359,33	52,19	13,21	–	1.424,73
1997	1.476,79	59,39	62,55	–	1.598,72
1998	1.777,63	137,89	67,81	–	1.983,33
1999	2.129,51	209,48	79,79	–	2.418,77
2000	2.824,56	684,15	81,69	–	3.590,40
2001	4.748,45	1.272,93	171,60	–	6.192,98
2002	7.377,19	1.395,97	186,19	–	8.959,34
2003	9.539,62	2.013,27	224,23	–	11.777,11
2004	10.665,81	2.348,85	280,42	–	13.295,08
2005	15.192,41	2.642,22	290,95	1,00	18.126,58
2006	15.385,02	2.923,95	359,56	1,00	18.669,53

<sup>92</sup> El Reglament Europeu (CEE) 2092/91 sobre la producció agrària i els aliments ecològics regula el que es coneix a l'Estat espanyol com agricultura ecològica (p.ex. al Regne Unit aquesta es coneix com Agricultura Orgànica). Convé destacar, però, que no totes les pràctiques agroramaderes i silvopastorils que es desenvolupen amb un mínim impacte sobre els ecosistemes i recursos naturals queden recollides sota el control administratiu-polític. De fet, bona part del que s'ha anomenat com a moviment agroecològic s'escapa dels formalismes (i les estadístiques) de les administracions públiques, la qual cosa no vol dir que no practiquin pràctiques sostenibles (p.ex. López-García i López-López, 2003; López-García i Badal, 2006).

A més de la superfície protegida mitjançant les figures de la Llei 4/1989 i de la LECO (Llei 5/2005) d'altres normatives i acords impliquen la protecció de la biodiversitat des d'una perspectiva territorial. Així una la superfície protegida resulta d'aplicar els criteris establerts a la Directiva 79/409/CEE, de 2 d'abril, de conservació de les aus silvestres que preveu la protecció de les aus silvestres i dels seus hàbitats amb el nom de ZEPA (Zones d'Espècial Protecció per a les Aus). També, a partir de la Directiva 92/43/CEE, de 21 de maig, de conservació dels hàbitats naturals i de la fauna i flora silvestres, s'han de declarar els LICs (Llocs d'Interès Comunitari) que són els embrions del que llavors seran les ZECs (Zones Especials de Conservació)<sup>93</sup>. Finalment, les ZEPAs i les ZECs constitueixen la "Xarxa Natura 2000".

Aquestes zones es declaren per tal d'assegurar la protecció de la biodiversitat a escala europea, encara que presenten serioses mancances per tal d'assegurar els seus objectius. Així passa amb la manca de vigilància, la possibilitat de dur a terme transformacions importants dels hàbitats (acudint a la justificació de l'interès general que pot ser per causes econòmiques) i la subjecció a mesures correctores que es desprenguin dels preceptius informes d'avaluació d'impacte ambiental. Així i tot, a pesar de la baixa protecció que condueixen aquestes zones, l'advocat general de la UE sol·licità al Tribunal de Justícia Europeu que condemnàs a l'Estat espanyol per no haver designat suficients ZEPAs a les comunitats autònomes de Balears, Andalusia, Castella-La Manxa, Catalunya, Galícia i València (Bosch, 18/09/2006).

La superfície aproximada –entre 2003 i 2007 hi ha hagut algunes modificacions però les grans xifres no varien gaire- estaria en torn a les 171 mil Ha pels LICs i 122 mil Ha per ZEPAs. Convé precisar, tal com es pot veure als mapes de les figures 29 i 30, que la majoria de LICs, coincideixen amb ZEPAs, i aquestes ho fan amb altres figures de sòl rústic protegit (LEN) o amb alguna figura de protecció d'espais naturals.

<b>Taula 144. Superfície aproximada de LICs i ZEPAs (Font: Blázquez i Murray, 2003a; <a href="http://www.mma.es">www.mma.es</a>)</b>				
	<b>Mallorca</b>	<b>Menorca</b>	<b>Pitiüses</b>	<b>Balears</b>
LICs (Ha)	113.055	28.778	29.806	171.639
ZEPAs (Ha)	74.965	21.604	25.585	122.154

El 28 de juny de 2007, el Tribunal de Justícia de les Comunitats Europees va condemnar a l'Estat espanyol per no haver complert la Directiva d'Aus (Directiva 79/409/CEE, de 2 d'abril), per la qual cosa s'havia d'incrementar les zones protegides per a la conservació de les aus silvestres en una sèrie de comunitats autònomes, entre d'elles la de les Illes Balears. Per aquest motiu, al mes de setembre de 2007 es va procedir a augmentar les ZEPAs de Mallorca (s'afegeixen 9529 Ha) i de Menorca (s'afegeixen 6954 Ha), amb la qual cosa la superfície delimitada com a ZEPA a les Balears assoliria unes 138637 Ha, és a dir unes 16483 Ha més del que s'havia establert en un primer moment (Togores, 28/09/2007).

<sup>93</sup> Els Acords del Consell de Govern de 28 de juliol de 2000, de 23 d'abril de 2004, de 3 de març de 2006 proposen els LICs de Balears. El Decret 20/2006, de 24 de març, aprova l'ampliació de la llista de LIC i ZEPA a l'àmbit de les Illes Balears.

Figura 26. Mapa de les LICs de les Balears, 2007 (Font: Ministeri de Medi Ambient, [www.mma.es/portal/secciones/biodiversidad/rednatura2000/rednatura\\_espaa/lic/lic\\_baleares.htm](http://www.mma.es/portal/secciones/biodiversidad/rednatura2000/rednatura_espaa/lic/lic_baleares.htm), setembre 2007).

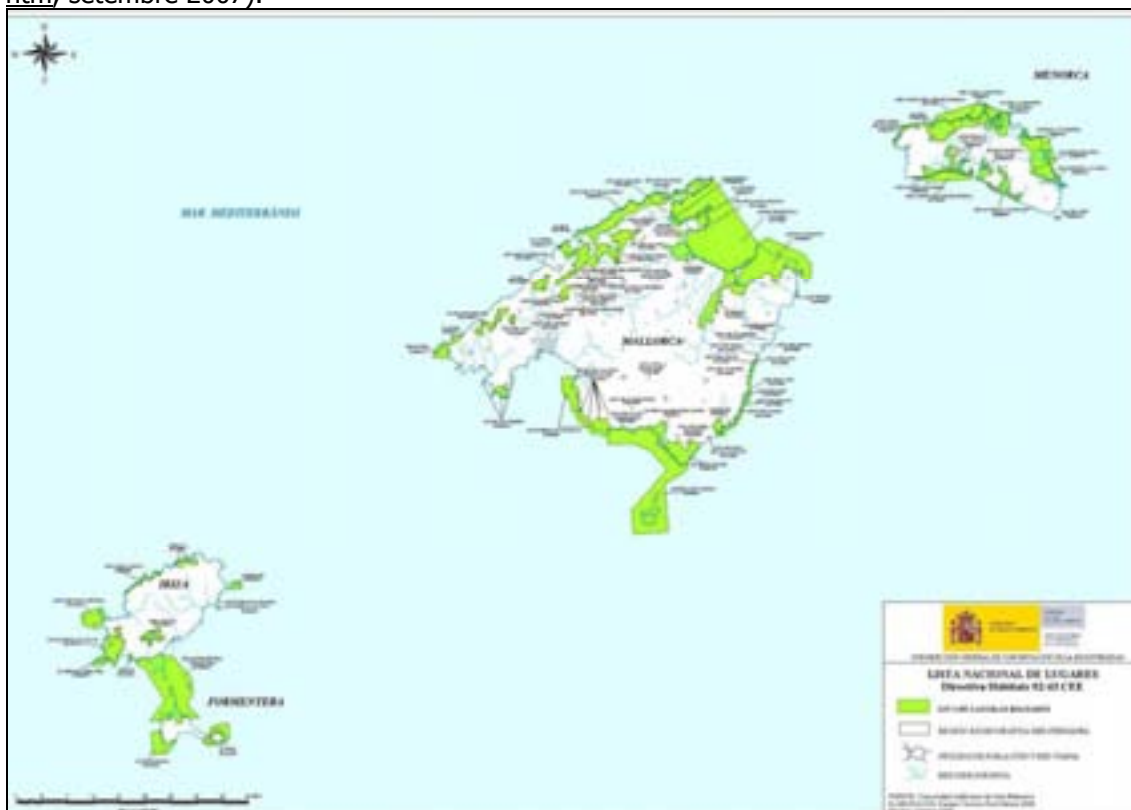
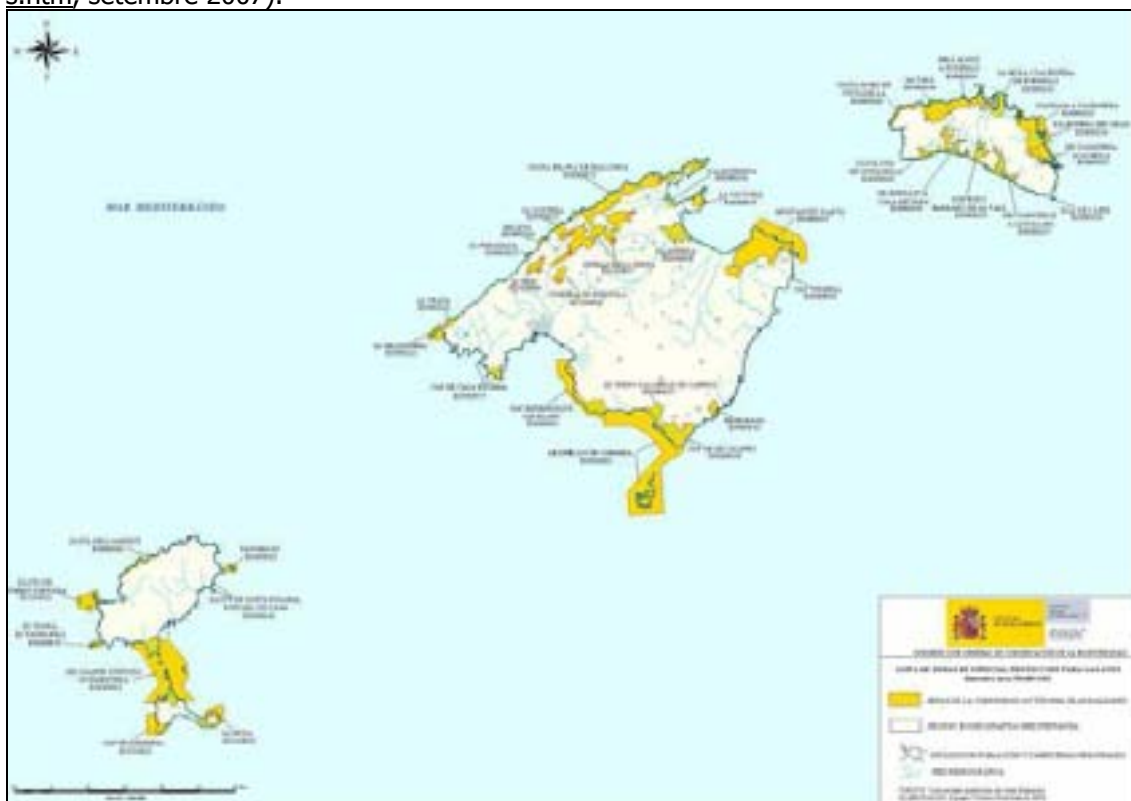


Figura 27. Mapa de les ZEPA de les Balears, 2007 (Font: Ministeri de Medi Ambient, [www.mma.es/portal/secciones/biodiversidad/rednatura2000/rednatura\\_espaa/zec/zec\\_baleares.htm](http://www.mma.es/portal/secciones/biodiversidad/rednatura2000/rednatura_espaa/zec/zec_baleares.htm), setembre 2007).



D'altra banda, el programa Man and Biosphere (MAB) de la UNESCO acceptà la candidatura de Menorca com a Reserva de la Biosfera el 8 d'octubre de 1993, ampliada el 29 d'octubre de 2004. Encara que aquesta figura no impliqui cap obligació, sí suposa un compromís que ajuda a consensuar mesures territorials com les contingudes al Pla Territorial de Menorca (Bauzá, 2006). Un altre tant podem dir de l'atorgament de la figura de Patrimoni Mundial de la Humanitat de la UNESCO en la categoria de Paisatge Cultural a Dalt Vila, part del seu entorn urbà (la Marina, Sa Penya, Es Soto, Ses Feixes, la necròpoli del puig des Molins), les praderies de posidònia de la Reserva Natural de Ses Salines i el jaciment de sa Caleta. L'acord es va prendre a la XXIII sessió del Comitè de Patrimoni Mundial, celebrada del 29 de novembre al 4 de desembre de 1999, a Marrakech.

Un dels aspectes relacionats amb la conservació dels ecosistemes i una apropiada (o sostenible) utilització que no ha rebut gaire atenció han estat aquells relacionats amb els ecosistemes marins. Llevat d'algunes excepcions provinents del camp científic i acadèmic (p.ex. la Catedràtica de biologia marina de la UIB, Isabel Moreno; els oceanògrafs de la família Massutí; els treballs des del IOE -Institut Oceanogràfic Espanyol- o l'IMEDEA -Institut Mediterrani d'Estudis Avançats-), l'atenció de les administracions públiques a les qüestions relacionades amb els ecosistemes marins i els danys infringits des de les illes Balears sobre les aigües del Mediterrani ha estat molt mins. Tampoc el moviment ecologista ni el conservacionista li han dedicat gaire atenció, en comparació l'adreçada als ecosistemes terrestres. En tot cas, convé apuntar el fet que l'antic investigador del IEO (Institut Espanyol d'Oceanografia) de Palma, el biòleg Xavier Pastor fou president del GOB Mallorca i secretari general de Greenpeace Espanya, i actualment és director de la Fundació OCEANA a Europa (especialitzada en temes relacionats amb els ecosistemes marins); la qual cosa ha motivat que des de dita ONG és començàs a incidir social i políticament sobre la degradació del mar balear (OCEANA, 2007). Per una altra banda, des del GOB s'ha aprofundit en l'estudi (Gual, 2006) i en campanyes<sup>94</sup> respecte dels impactes de les diferents activitats antròpiques sobre la mar.

La superfície del promontori balear cobreix una extensió d'uns 45240 km<sup>2</sup>. D'aquest promontori, hi ha uns 4977 km<sup>2</sup> que es corresponen amb les terres emergides de dit promontori. Per tant, la superfície marítima s'estén al llarg d'uns 40263 km<sup>2</sup> (Acosta, 2005). Gràcies a la tesi doctoral de Juan Acosta (2005) tenim una informació excel·lent sobre el Promontori Balear. Acosta (2005) diferencia tres regions fisiogràfiques: en primer lloc, la plataforma continental de Mallorca-Menorca que cobreix una superfície d'uns 6417 km<sup>2</sup>, amb una amplada entre 3 km i 35 km i amb uns 183 m de profunditat en el seu límit exterior, i la plataforma continental de les Pitiüses d'uns 2709 km<sup>2</sup>, una amplada mitjana de 2 km i un límit exterior de 119 m de profunditat; en segon lloc, el talús i glacis que presenten moltes particularitats i diferenciacions, on Acosta (2005) ha detectat importants processos neotectònics i activitat volcànica; i finalment, les conques profundes, amb profunditats superiors als 2000 m. La major pressió pesquera s'efectua sobre la plataforma continental, i en menor mesura sobre el talús. El treball d'OCEANA dirigit per Xavier Pastor (2007) estableix, a partir d'una documentada informació, la necessitat i conveniència de preservar els hàbitats més amenaçats del mar balear, entre els que es troben des de les praderes de posidònia a les comunitats coral·lígenes. Per aquests motius, OCEANA proposava que els límits batimètrics del pla de pesca de la CAIB s'haurien de situar en torn als 1000 m de profunditat, per així poder dur una apropiada gestió des d'un enfocament ecosistèmic. OCEANA considera la superfície coberta pel Promontori Balear com una ecoregió, separada per importants accidents geogràfics que li confereixen una caracterització particular i diferenciada.

---

<sup>94</sup> [www.estimar.es](http://www.estimar.es) (setembre 2007).

Figura 28. Províncies fisiogràfiques del Promontori Balear: plataforma (Vermell), talús i glacis (verd) i conques profundes (blau) (Font: Acosta 2005:126)

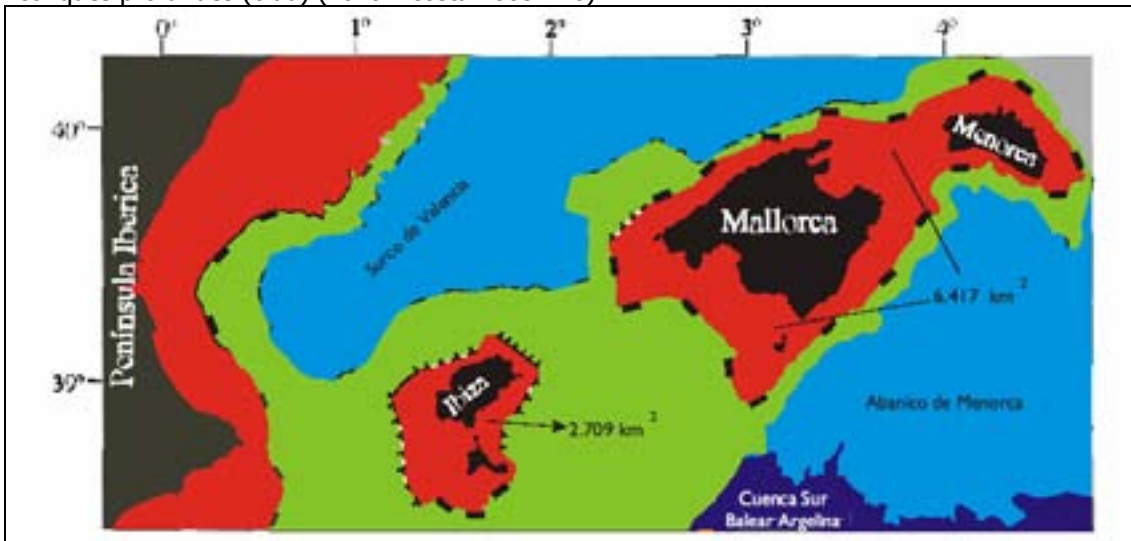


Figura 29. Promontori Balear (CI: Canal d'Eivissa; CM: Canal de Mallorca; CMN: Canal de Menorca; SN: Serra Nord; SL: Serra de Llevant; DC: Depressió o Rift Central) (Font: Acosta 2005:9)

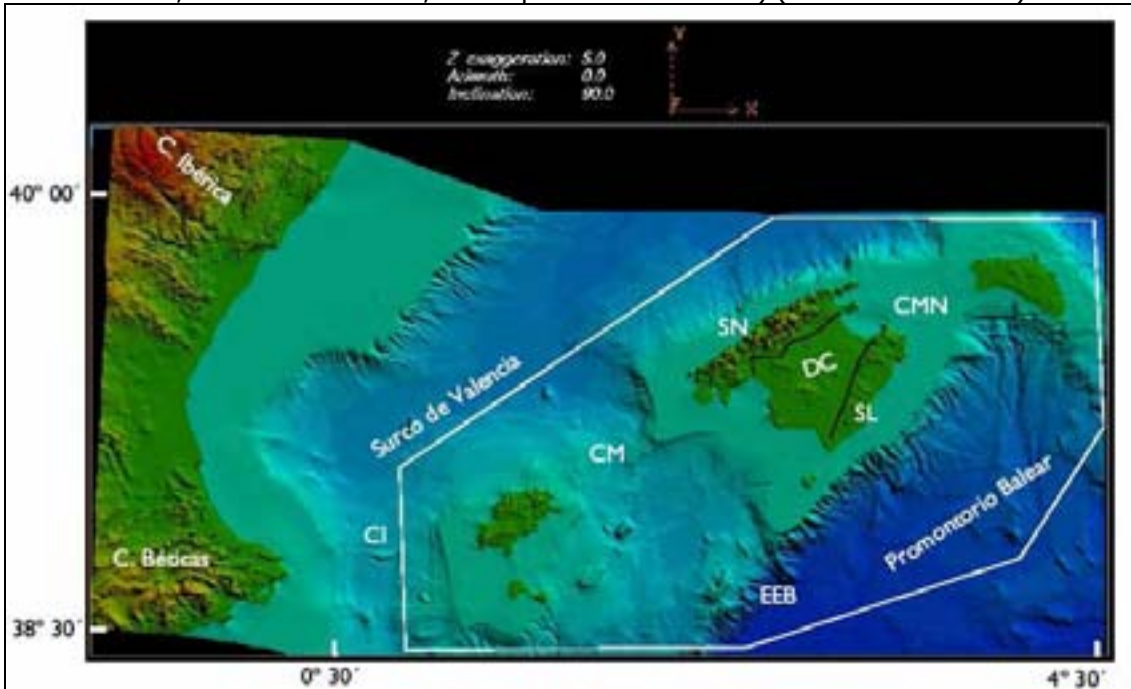
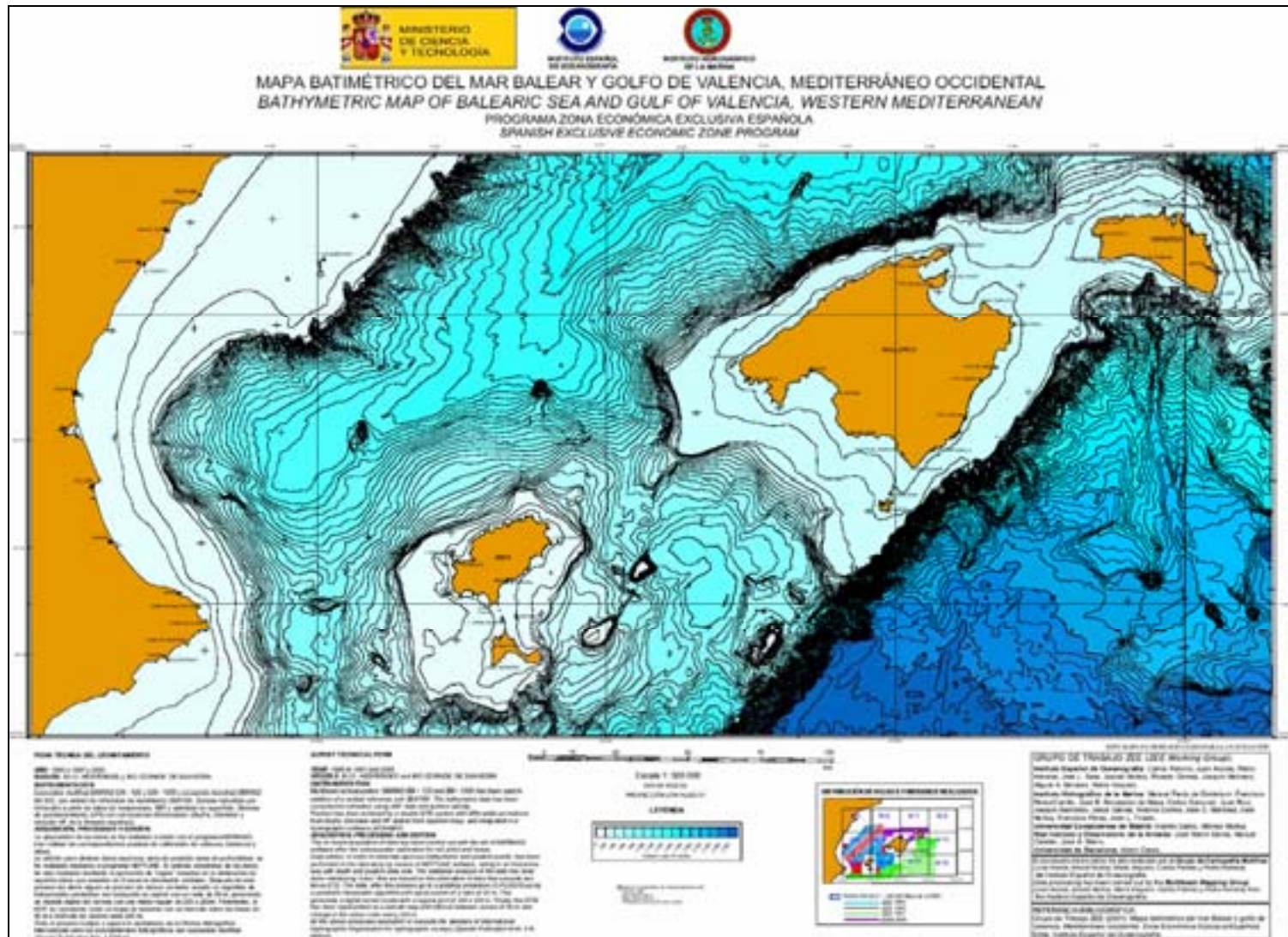


Figura. 30.



La protecció dels ecosistemes marins ha anat al darrera de la dels ecosistemes terrestres. Les competències administratives en la mar ha estat fruit de múltiples polèmiques, ja que es solen produir conflictes multicompetencials. El Decret 91/1997, de 4 de juliol, de protecció dels recursos marins, facultava a la Conselleria d'Agricultura i Pesca a declarar zones protegides i desenvolupar les accions pertinents a la protecció i regeneració dels recursos marins vius. Hi ha hagut diferents figures de protecció marítima, des de diferents administracions: Ministeri de Medi Ambient (Parc Nacional de Cabrera), Conselleria de Medi Ambient (Parc Natural de Ses Salines) o la Conselleria d'Agricultura i Pesca (Reserves Marines).

L'any 1982 (article 1 del Decret del 5 de novembre del 1982), el Consell General Interinsular declarà, a instàncies del sector turístic, la Reserva Marina de la Badia de Palma, però sense regulació. La regulació d'activitats d'aquesta reserva es va efectuar al 1999 i abraçava la superfície marina que anava des del Club Nàutic de s'Arenal fins al Cap de Regana (2394 Ha). Es tracta de l'Ordre del Conseller d'Economia, Agricultura, Comerç i Indústria, de 6 d'agost de 1999, per la que se regulen les activitats a desenvolupar en la reserva marina compresa entre el Club Nàutic de S'Arenal i el Cap de Regana; actualitzada amb l'Ordre de la consellera d'Agricultura i Pesca d'1 de setembre de 2006, per la qual es regulen les activitats a desenvolupar dins la reserva marina de la Badia de Palma, compresa entre el Club Nàutic de s'Arenal i el Cap de Regana). L'any 1999 es produeix un salt significatiu en la política de protecció dels ecosistemes marins amb la declaració de nombroses reserves marines. La segona reserva marina fou la des Freus d'Eivissa i Formentera (Decret 63/1999, de 28 de maig, pel qual s'estableix la reserva marina dels freus d'Eivissa i Formentera), declarada al 1999 quan Ses Salines eren encara Reserva Natural amb plets al Tribunal Constitucional pendents. La superfície de la Reserva Marina dels Freus d'Eivissa i Formentera (13617 Ha) coincideix pràcticament amb la superfície marítima protegida pel Parc Natural de Ses Salines d'Eivissa i Formentera (14035 Ha); per la qual cosa a la taula 145 s'ha contemplat la major superfície protegida, és a dir les 14035 Ha marítimes del Parc Natural per evitar doble comptabilitat.

El mes de juny de 1999 es va declarar la Reserva Marina del Nord de Menorca en la zona compresa entre la Punta des Morter (E), Illa dels Porros i el Cap Gros (W) cobrint una àrea de 5119 Ha (Ordre del conseller d'Agricultura, Comerç i Indústria de 15 de juny de 1999, per la qual s'estableix la reserva marina del Nord de Menorca, compresa entre la punta des Morter, l'illa dels Porros i el cap Gros, i es regulen les activitats a desenvolupar-hi). A aquesta reserva se li suma la superfície marina protegida amb l'ampliació de la superfície protegida del Parc Natural de s'Albufera des Grau al 2003, que abraça unes 1735,5 Ha marítimes.

El 2002 es declarà la segona reserva marina de Mallorca, la Reserva Marina del Migjorn de Mallorca que comprenia una extensió d'un 22332 Ha (Ordre del conseller d'Agricultura i Pesca de 3 de maig de 2002 per la qual s'estableix la reserva marina del Migjorn de Mallorca compresa entre el Cap Blanc, el parc nacional marítim terrestre de Cabrera i Cala Figuera). Al seu si, unes 293 Ha compreses entre Cala Figuereta i Cala s'Almoïna, foren designades com àrea de protecció especial (Ordre de la consellera d'Agricultura i Pesca de 29 d'abril de 2005, per la qual s'estableix una àrea de protecció especial a la reserva marina del Migjorn de Mallorca). L'àrea marítima protegida del sud de Mallorca s'estén, sense solució de continuïtat, fins a les aigües protegides del Parc Nacional Marítim-terrestre de l'Arxipèlag de Cabrera (1991) que abraça unes 8740 Ha.

L'any 2004 es declararen dues reserves marines a les aigües que es correspondrien al terme municipal mallorquí de Calvià. Primer fou la Reserva Marina de l'illa del Toro (100 Ha) (Ordre de la consellera d'Agricultura i Pesca de 28 de maig de 2004, per la que s'estableix la reserva marina de l'illa del Toro, compresa entre Es Clot des Moro, l'illa del Toro i Cala Refeubetx, i se regulen les activitats a desenvolupar). En segon lloc, es declarà la Reserva Marina de les Illes Malgrats amb una extensió d'un 150 Ha (Ordre de la Consellera d'Agricultura i Pesca, de 15 de juny de 2004, per la que s'estableix la reserva marina de les illes Malgrats i se regulen les activitats a desenvolupar).

La darrera reserva marina declarada és la de les costes del NE de l'illa de Mallorca, que correspon a les aigües que banyen els termes municipals d'Artà i Capdepera, i que ha rebut el nom de Reserva Marina de Llevant (Decret 21/2007, de 23 de març, pel que s'estableix la Reserva Marina del Llevant de Mallorca). Aquesta reserva marina abraça una àrea que va des de Cala Mata (prop de Betlem) fins al Cap des Freu (Capdepera) amb una superfície d'un 5900 Ha. Aquesta coincideix, en gran mesura, amb la superfície marítima protegida pel Parc Natural de la Península de Llevant. Cal destacar el fet que al 2006, l'administració autonòmica (Conselleria d'Agricultura i



Pesca) i el Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació varen establir converses per tal de dur a terme una protecció marítima que aniria des de les aigües litorals de competència autonòmica fins a les exteriors de competència estatal que havia d'anar des de Cala Mata fins a la Punta de n'Amer i s'estendria al llarg d'unes 30 mil Ha (Morales, 22/04/2006). El mes d'abril de 2007 el Ministeri d'Agricultura i Pesca (Orden APA/961/2007, de 3 d'abril, que estableix una reserva marina d'interès pesquer de Cala Ratjada) va declarar la Reserva Marina de Cala Ratjada amb una extensió de 11000 Ha que anaven des de les aigües exteriors en línia recta des de Cala Mata (Artà) fins a Cala Pedruscada (Capdepera). Aquesta declaració va servir per obrir un nou conflicte entre l'administració autonòmica (PP) i l'estatal (PSOE), manifestant les divergències polítiques dels dos partits majoritaris. A més, es va crear la "Plataforma de defensa dels usos sostenibles del mar balear" que es postulava en contra de la protecció dels recursos marins (Obrador i Canals, 8/05/2007). A Mallorca, a més, la declaració de la Serra de Tramuntana com a Paratge Natural contemplava la delimitació d'unes 1123 Ha marítimes a la zona del Morro des Fabioler (Andratx), es Cavall (Banyalbufar) i Sa Foradada (Valldemossa-Deià).

Així doncs, la superfície marítima protegida de les illes Balears cobreix unes 73194 Ha, totes elles en la plataforma continental, la qual cosa representa l'1,86% de tota l'àrea marítima de les Balears, l'ecoregió del mar Balear. Tal com s'ha esmentat anteriorment, el grup ecologista OCEANA proposa la conveniència d'estendre la protecció dels ecosistemes marins a l'isòbata de 1000 m de profunditat, quan en l'actualitat difícilment superen la dels 50 m (Pastor, 2007). La distribució de la protecció dels ecosistemes marins per illes és de: 40739 Ha a Mallorca; 5119 Ha a Menorca; i 14600 Ha a les Pitiüses.

<b>Taula 145. Les superfícies marítimes protegides a les Illes Balears (Font: elaboració pròpia a partir de <a href="http://dgpesca.caib.es">http://dgpesca.caib.es</a>, consultada el setembre de 2007; taules anteriors).</b>				
	<b>Nom</b>	<b>Anys</b>	<b>Administració</b>	<b>Superfície (Ha)</b>
<b>Mallorca</b>	R.M. de la Badia de Palma	1982 (1999)	CAIB (Conselleria Agricultura i Pesca)	2.394
	P.Na. Arxipèlag de Cabrera	1991	Ministeri Medi Ambient	8.740
	R.M. del Migjorn de Mallorca	2002 (2005)	CAIB (Conselleria Agricultura i Pesca)	22.332
	P.N. Península de Llevant	2002	CAIB (Conselleria Medi Ambient)	5.275
	R.M. de les Illes Malgrats	2004	CAIB (Conselleria Agricultura i Pesca)	150
	R.M. de l'illa del Toro	2004	CAIB (Conselleria Agricultura i Pesca)	100
	R.M. de Llevant	2007	CAIB (Conselleria Agricultura i Pesca)	5.900
	Paratge N. de la Serra de Tramuntana	2007	CAIB (Conselleria Medi Ambient)	1.123
	R.M. de Cala Ratjada	2007	Ministeri Agricultura i Pesca	11.000
<b>Menorca</b>	R.M. del Nord de Menorca	1999	CAIB (Conselleria Agricultura i Pesca)	5.119
	P.N. s'Albufera des Grau	2003	CAIB (Conselleria de Medi Ambient)	1.736
<b>Eivissa i Formentera</b>	R.M. des Freus d'Eivissa i Formentera	1999	CAIB (Conselleria Agricultura i Pesca)	13.617
	P.N. Ses Salines d'Eivissa i Formentera	2001	CAIB (Conselleria Medi Ambient)	14.035
	P.Na. Cala d'Hort	2002	CAIB (Conselleria Medi Ambient)	565
<b>Balears</b>	<b>Superfície marítima protegida (descomptant les dobles comptabilitats de Llevant i Ses Salines d'Eivissa i Formentera) (Ha)</b>			<b>73.194</b>
	<b>Superfície marítima total (Promontori Balear) (Ha)</b>			<b>4.026.300</b>
	<b>Percentatge superfície protegida (%)</b>			<b>1,86%</b>

La taca urbano-artificial s'estén cap a la superfície marítima del litoral de les Illes. Després de la suspensió de la coneguda com a "moratòria de ports esportius" del 2002 i la promulgació de la nova Llei de Ports del 2005 (Llei 10/2005), s'han començat a anunciar múltiples projectes de construcció i/o ampliació d'instal·lacions nàutico-turístiques (ports esportius) a les Illes (p.ex. Port de s'Estanyol, Port Adriano, Port de Sóller). A Mallorca, en el cas del Port Adriano hi trobam, tal com exposàvem en el capítol X, la família March. Al cas d'Eivissa, al darrera del projectat port esportiu des Viver –prop del P.N. de Ses Salines– amb uns 900 amarraments, hi torna haver la família Matutes en la seva promoció, mitjançant les empreses Matura i Fiesta Hoteles. Com mentre aquest port repercutiria negativament a la zona pertanyent a la "Xarxa Natura 2000" amb una important pradera de *Posidonia oceanica*, la família-empresa Matutes proposava el "transplantament" de 5 Ha de posidònia (Manresa, 23/07/2006). Altres ampliacions i construccions dels ports són el polèmic port de Ciutadella i el de Palma. La capacitat d'acollida de les instal·lacions nàutico-recreatives de les Balears era 2007 d'uns 20 mil amarraments el 2007, una xifra que duplica la de tota Grècia (Guijarro i Manso, 28/08/2007). Malgrat, l'elevat nombre de amarraments, els lobbies del sector han manifestat sistemàticament i històricament el "dèficit crònic" en infraestructures nàutico-recreatives, i molt especialment pel que fa a embarcacions de més 14 m d'eslora, és a dir les sumptuoses (Guijarro, 29/05/2005).

Es pot concloure, en quant a la protecció dels ecosistemes terrestres i marítims i la seva evolució a les illes Balears, que més que respondre únicament als criteris de "culte a la vida silvestre" (Martínez-Alier, 2004), han respost més aviat a la recomanació que feia Georgescu-Roegen (1994[1977]:317): "com a guia per la conducta de la humanitat recoman encaridament que hauríem d'adoptar el *principi de minimitzar els remordiments*".

La comptabilitat de la protecció dels ecosistemes marítims i terrestres forma part de la metodologia de la petjada ecològica exposada ja al capítol V i desenvolupada inicialment per Wackernagel i Rees (1996). Aquesta metodologia parteix de la proposta realitzada pel conegut com Informe Brundtland (WECD, 1987), segons el qual el 12% de la superfície dels ecosistemes haurien de destinar-se a la protecció de la biodiversitat estricta. A la Vuitena Conferència de les Parts del Conveni de Biodiversitat (COP-8) que va tenir lloc a Curitiba (Brasil) al març de 2006, en base a la certificació de l'avanç de la sisena extinció d'espècies, es volia arribar a un acord semblant a l'assolit pel Protocol de Kyoto respecte de les emissions de GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle), per tal de comprometre unes fites fermes per a la protecció de la biodiversitat. Finalment, a la Cimera de Biodiversitat de Curitiba es va arribar a l'acord (recomanació) de protegir el 10% dels ecosistemes marins i terrestres de cara al 2010. Tanmateix, convé tenir present que es tracta d'una recomanació i que en la conferència de les parts hi ha presents 187 països, entre els quals els EUA estan exclosos, així com també ho estan del Protocol de Kyoto (de Benito, 2/04/2006).

Si atenem, a diferència de la metodologia estàndard sobre petjada ecològica (Wackernagel i Rees, 1996; Wackernagel et al., 2004) que proposava el 12%, a la recomanació de la COP-8 de la protecció d'un mínim del 10%, tenim que a les Balears –i sense perjudici de la qualitat i efectivitat de les figures de protecció dels ecosistemes marítims i terrestres–, el balanç en quan a ecosistemes terrestres seria el següent: a Mallorca al 2007 hi havia un 19,5% dels ecosistemes terrestres protegits, però hi havia importants espais d'alt valor ecològic sense cap figura de protecció i conservació (GOB, 21/05/2007); Menorca amb 3448,1 Ha dels ecosistemes terrestres protegides, requeriria ampliar la xarxa d'espais naturals protegits en unes 3489 Ha per assolir el mínim del 10%; i les Pitiüses amb 2977,12 Ha terrestres protegides hauria d'incrementar en 3523 Ha la superfície terrestre protegida per assolir el 10%. Finalment, dels ecosistemes marins de les Balears que ocupaven una extensió d'uns 40263 km<sup>2</sup>, hi havia un 1,77% protegit; per la qual cosa la seva protecció per tal d'assolir el 10% hauria d'estendre's en 3311,72 km<sup>2</sup>. Si ens centram en la protecció de la plataforma continental –que és allà on es concentren el major nombre d'activitats antròpiques– es podria definir la protecció pendent de la següent manera: la plataforma balear (Mallorca i Menorca) amb 6417 km<sup>2</sup> d'extensió presentava al 2007 uns 568 km<sup>2</sup> protegits, per la qual cosa restarien per protegir uns 73,12 km<sup>2</sup> per assolir el mínim del 10%; i en el cas de les Pitiüses, amb una plataforma d'uns 2709 km<sup>2</sup>, dels quals 146 km<sup>2</sup> protegits, restarien uns 124,9 km<sup>2</sup> per assolir el 10%. Així doncs, la nova superfície marítima a protegir (en termes de mínims) de cara al 2010 hauria de cobrir: uns 180,7 km<sup>2</sup> sobre la plataforma i uns 3113,72 km<sup>2</sup> del talús i glacis i de les conques profundes.

<b>Taula 146. Superfícies terrestres i marines protegides al 2007 i objectiu 2010 (10%)</b> <b>(Font: elaboració pròpia)</b>				
	Superfície terrestre protegida (Km <sup>2</sup> )	Superfície terrestre pendent (Km <sup>2</sup> )	Superfície marina protegida (Km <sup>2</sup> )	Superfície marina pendent protecció (Km <sup>2</sup> )
Mallorca	690,62	0	Plataforma: 585,9	Plataforma: 55,8
Menorca	34,48	34,89		
Pitiüses	29,77	35,23	Plataforma: 146	Plataforma: 124,9
<b>Balears</b>	<b>772,22</b>	<b>70,12</b>	<b>Plataforma: 731,9</b>	<b>Plataforma: 180,7 Talús i conques profundes: 3.113,72</b>

### **11.6. REPARTINT EL PASTÍS. EL CàLCUL DE LA BIOCAPACITAT PER CàPITA (RESIDENTS I USUARIS DEL TERRITORI BALEAR).**

Uns dels punts importants, com ja s'ha comentat, en els càlculs de la petjada ecològica és l'elaboració dels comptes territorials i la seva bioproduktivitat. Aquests són essencials per tal de poder dur endavant els càlculs de l'expressió territorial del metabolisme socioeconòmic. Tal com s'ha exposat anteriorment, avui en dia no es compta amb una comptabilitat biofísica prou fiable. Tanmateix, tenim diferents fonts a partir de les quals es pot elaborar una estimació del "pressupost territorial" que és el suport de les activitats econòmiques, "font" dels recursos naturals i serveis ecosistèmics i engolidor dels "excrements" del metabolisme socioeconòmic.

En el cas de les Balears, es dona la particularitat que la principal "producció" econòmica és la de turistes, en totes les modalitats possibles (p.ex. turista d'hotel de tot inclòs, turista d'hotel de luxe, cicloturista, ecoturista, turista-resident, etc). Per aquest motiu, i per tal d'esbrinar quina és la participació de la "producció turística" en el metabolisme socioeconòmic, en comptes d'establir una distribució entre els habitants (residents) a les Illes, s'ha contemplat el "producte-turista" com un usuari més del territori i dels recursos naturals en l'arxipèlag que es tradueix en l'indicador de pressió humana (IPH) (Blázquez et al., 2002; Blázquez i Murray, 2003a). D'aquesta manera, la distribució dels comptes territorials es podrà establir entre tota la població, resident i flotant, de les Illes.

En els nostres càlculs anteriors sobre la petjada ecològica (Murray, 2002) es va calcular la biocapacitat partint dels comptes de l'Enquesta de superfícies i rendiments agrícoles. No obstant, ja en aquella ocasió s'apuntava els buits que hi havia en quant a certes cobertes del sòl, per la qual cosa es recomanava l'elaboració d'una lectura integradora de les cobertes del sòl. Aquelles mancances, com s'ha pogut contemplar es varen resoldre, al manco parcialment, arran de les publicacions del CITTIB (Blázquez i Murray, 2003a; Pons, 2003) i del CORINE Land Cover (OSE, 2006). Emperò, en aquests treballs hi manca la consideració dels aprofitaments agrícoles i l'aprofundiment de les cobertes forestals.

Els càlculs següents es fan a partir de la combinació de les diferents fonts exposades. Els càlculs del metabolisme socioeconòmic i la seva posterior conversió en la seva expressió territorial cobreix el període 1997-2004; en canvi la comptabilitat de les cobertes del sòl des de la major part de les fonts apuntades cobreix períodes més dilatats que no l'anyal. Aquest element, introdueix un factor més de complexitat i dificultat a l'hora d'elaborar i sistematitzar els càlculs de la biocapacitat pel període de 7 anys.

Degut al fet que per a calcular la petjada ecològica i la biocapacitat de les diferents cobertes del sòl és necessiten tant les dimensions de les diferents cobertes com la seva bioproduktivitat, es aconsellable partir de les diferents categories en base a aquelles "mirades" més especialitzades: artificial, agrícola, forestal, marina i protegida. No obstant, tal com s'ha apuntat repetidament la opció més recomanable seria la de combinar amb una mateixa base de dades i SIG (Sistema d'Informació Geogràfica) les cobertes del sòl aportades des de diferents enfocaments. Per aquest motiu, seria molt recomanable poder comptar amb les capes en format digital del "mapa de cultius i aprofitaments" del Ministeri d'Agricultura i combinar posteriorment, aquest amb la capes d'informació geogràfica de les altres cobertes del sòl.

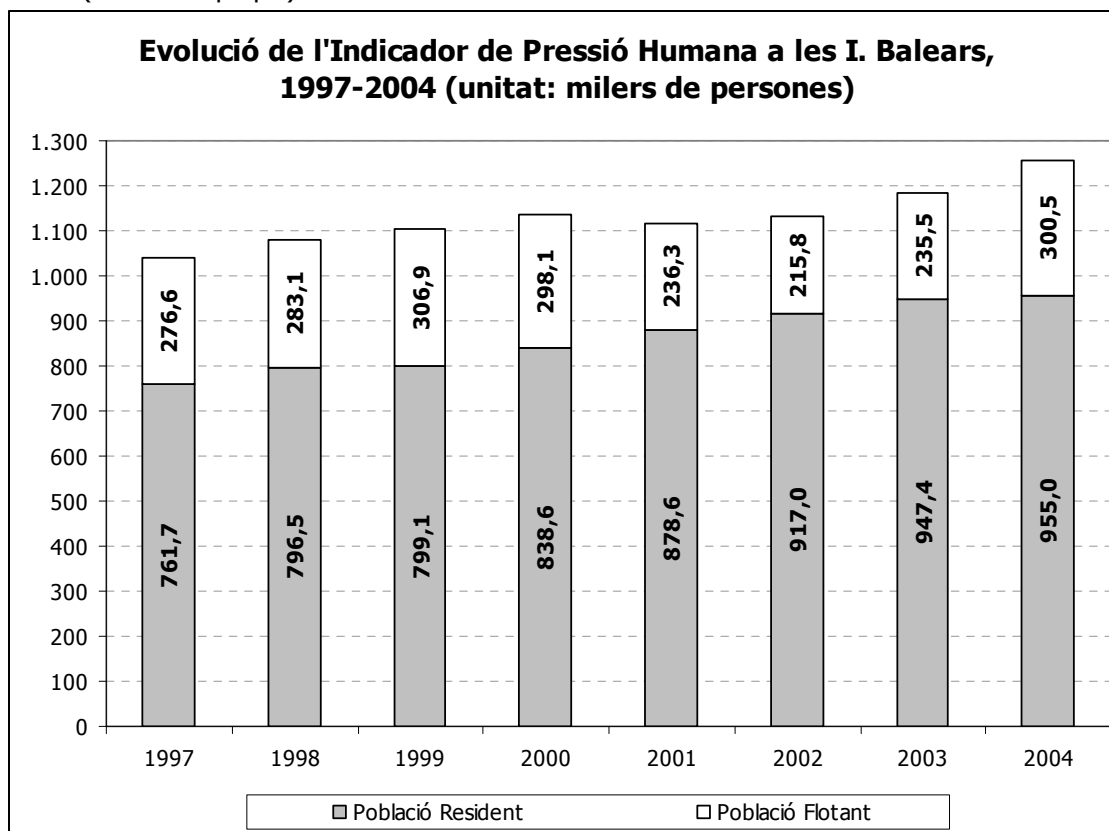
### L'Índex de Pressió Humana (IDH)

En els càlculs de petjada ecològica i metabolisme socioeconòmic es distribueix els resultats obtinguts entre la població de la regió estudiada. En el cas d'una societat hiperturitzada això implicaria desatendre la pressència i la pressió de l'activitat turística.

Per aquest motiu, diversos organismes de les Balears (p.ex. Direcció General de Recursos Hídrics de la Conselleria del Govern de les Illes Balears, Observator Socioambiental de Menorca, Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears, Centre de Recerca Econòmica, Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori, etc) han dut a terme, mitjançant diferents metodologies, els càlculs de la pressió humana a les illes. Aquests càlculs consisteixen, a grans trets, en estimar la població de fet sobre l'arxipèlag que estaria composta pels residents (població resident) i els visitants (població flotant).

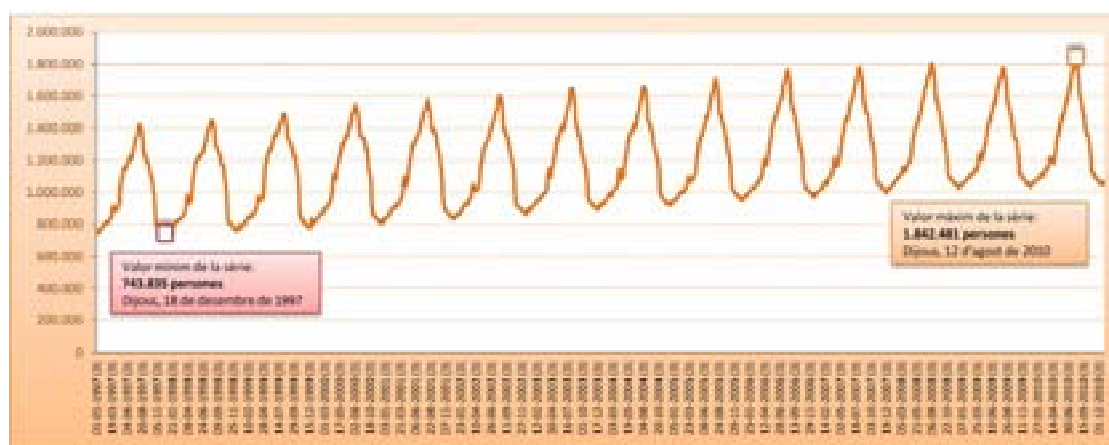
En el nostre cas hem calculat l'Indicador de Pressió Humana de les Balears a partir de la població resident i les estades turístiques s'han traduït en població equivalent anual, tot dividint-les entre 365 dies.

Gràfic. (Elaboració pròpia).



La major part d'aquests càlculs contempnen els fluxos d'entrades i sortides diàries de passatgers a través dels ports i aeroports de les Balears, tot podent estimar la pressió humana diària a les illes (Mateu i Riera, 2006; Marí i Gallofre, 2007; Murray, 2010). El maig de 2011 l'IBESTAT (Institut Balear d'Estadística) ha publicat per primera vegada aquest indicador.

Gràfic. (Font: IBESTAT, maig 2011).



### 11.6.1. El sòl infèrtil per a la fotosíntesi (i fèrtil per l'especulació financero-immobiliària).

En primer lloc, es calcula la coberta de superfície artificial (*built-up land*). La consideració d'aquesta coberta pel període esmentat presenta l'inconvenient de que tan sols tenim dades fiables pels anys 1995 i 2000 (Blázquez i Murray, 2003a), per la qual cosa s'intentarà fer una extrapolació entre els anys senyalats i anotar la part corresponent al període 2000-2004 –suposant una taxa d'artificialització entre el 2000 i el 2004 equivalent a la que hi havia entre 1995-2000-, a la que s'afegeixen aquelles ocupacions de sòl artificial de les que s'ha obtingut la informació de forma indirecta, és a dir no per fotointerpretació.

Les taules 146 i 147 contempnen la distribució de la coberta del sòl per càpita a les illes Balears, tot atenent a la metodologia de la petjada ecològica seguida per Carpintero (2005) que difereix de la metodologia estàndard (Wackernagel et al., 2004) en que no n'unifiquen les unitats globalment. Aquesta metodologia es defensada per Oscar Carpintero (2005:368) "entre les raons per adoptar una metodologia modificada, està l'avantatge de poder emprar dades concretes de rendiments i disponibilitats relatius a l'economia espanyola, sabent que en evitar transformar-los en territori homogeni es perd informació de cara a comparacions internacionals". Així doncs, els nostres resultats ens donen una superfície artificial de 0,031 hectàrees per càpita si es distribueix aquella superfície artificial entre, tan sols, la població empadronada. Emperò, com s'ha esmentat, la pressió sobre els recursos naturals i sobre el territori a les Balears prové de forma molt concreta de la principal activitat econòmica, que és el turisme. Els turistes, en aquest cas es poden convertir en el que abans hem denominat població flotant equivalent, i per tant en "usuaris" dels recursos i del territori. Així doncs, si comptàssim amb la suma de la població empadronada més la flotant, tendríem que anualment corresponen unes 0,024 Ha per càpita (IPH).

	<b>Població resident (Ha/cap)</b>	<b>IPH (Ha/cap)</b>
Zones urbanes.	0,027	0,020
Xarxes viàries	0,002	0,001
Xarxes ferroviàries	0,00015	0,0001
Camps de Golf	0,001	0,001
Zones d'extracció minera	0,002	0,001
<b>Total (Ha)</b>	<b>0,031</b>	<b>0,024</b>

\* IPH: Índex de Pressió Humana.

A la taula 148 es pot comparar la superfície artificial per càpita entre diferents regions mundials, i amb la incorporació de l'Estat espanyol i les Comunitats Autònomes de Catalunya,

Andalusia i Balears. Encara que les dades corresponen a diferents moments, agafant la forquilla temporal que va de 1996 a 2004, podem comprovar com la coberta artificial a les Balears es situa, així com la resta de CA exposades, en torn als valors mitjans mundials d'aquesta coberta que és d'unes 0,033 Ha/càpita. Convé destacar el fet que les anomenades societats "desenvolupades", com la nord-americana (0,209 Ha/càpita), l'australiana (0,13 Ha/càpita) o la de la UE (0,076 Ha/càpita) són les que tenen unes majors petjades artificials. Mentre que són els països africans els que presenten una menor artificialització del seu territori, amb uns valors mitjans de 0,024 Ha/càpita de superfície artificial.

	<b>Font</b>	<b>Any</b>	<b>Ha/càpita</b>
Àfrica	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,024
Orient Mitjà i Àsia Central	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,033
Àsia - Pacífic	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,028
Amèrica Llatina i Carib	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,043
Amèrica del Nord	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,209
Països de la UE	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,076
Països europeus (No UE)	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,033
Mitjana mundial	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,036
Estat espanyol	OSE, 2006	2000	0,026
Catalunya	Mayor et al., 2005	2001	0,033
Andalusia	Calvo i Sancho, 2001	1996	0,026
Balears	A partir de taules anteriors	2004	0,031

\* Els valors que es presenten són en termes d'hectàrees reals. És a dir, sense aplicar els factors d'equivalència que estableix la metodologia estàndard de la petjada ecològica.

### **11.6.2. La terra que es menja. Terra que es converteix en herba i herba que es converteix en carn.**

En segon lloc, es calcula la superfície agrícola i el sòl per pastures (*cropland i grazing land*) a partir de la informació que ens aporta l'Enquesta de superfícies i aprofitaments del Ministeri d'Agricultura, Alimentació i Pesca. Per comptar la superfície agrícola s'ha estimat oportú comptabilitzar, seguint el criteri de realitzar infraestimacions com a mesura cautelosa i no sobrevaloracions, les ocupacions principals dels diferents tipus de conreu. La superfície agrícola –terra llaurada- de les Balears distribuïda entre els seus habitants (població empadronada) dóna uns resultats mitjans d'unes 0,20 Ha/càpita (taula 149). En canvi, si es té en compte la població flotant a través de l'índex de pressió humana (IPH), resulta que la quota mitjana de terra llaurada per càpita (resident i/o turista) era de 0,152 Ha/càpita.

La superfície agrícola, com a terres llaurades, per a la producció d'aliments es distribueix entre un 47% per a conreus herbacis i un 53% per conreus llenyosos. Convé recordar que en el context mediterrani, topodivers i ecotònic, els espais agrícoles destinats als conreus llenyosos –especialment els de fruits secs i oliverars- juguen nombroses funcions i cobreixen múltiples serveis agroecosistèmics, fins i tot es podria parlar d'aquests com una mena de deveses en les que els ramats pasturen, al temps que cooperen (o cooperaven abans de les pràctiques del *agrobusiness*) amb les espècies forestals, aportant fertilitzants a la terra, a canvi de fruits.

	<b>Població resident (Ha/cap)</b>	<b>IPH (Ha/cap)</b>
Cereals per a gra	0,036	0,027
Conreus farratgers	0,032	0,024
Conreus industrials	0,000	0,000
Flors i plantes ornamentals	0,000	0,000

Guarets i terres no ocupades	0,017	0,013
Hortalisses	0,005	0,004
Lleguminoses per a gra	0,003	0,002
Tubercles	0,002	0,001
<b>Conreus herbacis i guarets</b>	<b>0,094</b>	<b>0,071</b>
Altres conreus llenyosos	0,016	0,012
Cítrics	0,002	0,002
Fruiters de clima subtropical	0,000	0,000
Fruiters de clima temperat	0,011	0,008
Fruiters de fruits secs	0,068	0,051
Oliverar	0,009	0,006
Vinya	0,002	0,002
<b>Conreus llenyosos</b>	<b>0,107</b>	<b>0,081</b>
<b>Terres llaurades (ocupació principal)</b>	<b>0,202</b>	<b>0,152</b>

\* IPH: Índex de Pressió Humana.

La distribució de la superfície agrícola (terres llaurades) de les Balears entre la seva població es situa en torn als valors mitjans mundials que pel 2003 eren de 0,24 Ha/càpita. En el context mundial, Amèrica del Nord (0,86 Ha/càpita) i els països europeus (UE amb 0,38 Ha/càpita i no UE amb 0,45 Ha/càpita) són els que tenen una major proporció de sòl agrícola per càpita. La capacitat territorial per la producció d'aliments a les Balears es troba per davall de la mitjana de la que correspon als habitants dels països de la UE (amb l'Estat espanyol inclòs) i de la Comunitat Autònoma d'Andalusia, en canvi està per sobre la capacitat productiva per càpita en termes territorials de Catalunya.

**Taula 150. Comparació entre diferents cobertes del sòl agrícola (terres llaurades) per regions\* (Font: elaboració pròpia).**

	Font	Any	Ha/càpita
Àfrica	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,17
Orient Mitjà i Àsia Central	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,21
Àsia - Pacífic	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,16
Amèrica Llatina i Carib	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,32
Amèrica del Nord	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,86
Països de la UE	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,38
Països europeus (No UE)	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,45
Mitjana mundial	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,24
Estat espanyol	Carpintero, 2005	2000	0,45
Catalunya	Mayor et al., 2005	2000	0,13
Andalusia	Calvo i Sancho, 2001	1996	0,56
Balears	A partir de taules anteriors	2004	0,20

\* Els valors que es presenten són en termes d'hectàrees reals. És a dir, sense aplicar els factors d'equivalència que estableix la metodologia estàndard de la petjada ecològica.

La metodologia de la petjada ecològica parteix del supòsit que les superfícies destinades a pastures seran les que alimentaran principalment els ramats, uns ramats que a la seva vegada es converteixen en carn, llet, ous, llana, etc. Així, tot tros de carn es pot traduir-se en herba, i l'herba en una parcel·la de terra. La superfície de pastura per càpita a les Balears, en el cas de la població resident (segons Padró) era el 2004 d'uns valors mitjans de 0,003 Ha/càpita. I, en cas de contemplar la població resident i flotant alhora, correspondria a cada persona que es trobàs a les Illes de mitjana unes 0,002 Ha/càpita. Nogensmenys, cada cop més es destinen els sòls agrícoles a la producció de cereals i farratges per l'aliment animal, per la qual cosa dels resultats anteriors (sòl agrícola) una part hauria de deduir-se com a sòl per a l'aliment animal. No obstant, la metodologia de la petjada ecològica entén que els animals s'han d'alimentar de les pastures, sense entrar en conflicte amb els usos agrícoles per a la producció

vegetal adreçada directament al consum humà. Això és, sense convertir-ho en calories animals, ja que aquest és un procés molt poc eficient energèticament parlant.

	<b>Població resident (Ha/cap)</b>	<b>IPH (Ha/cap)</b>
Prats o prades permanents	0,001	0,001
Erm a pastures	0,001	0,001
<b>Pastures</b>	<b>0,003</b>	<b>0,002</b>

\* IPH: Índex de Pressió Humana.

La superfície mundial mitjana a l'any 2003 destinada a pastures que correspondria a cada habitant del planeta era de 0,56 Ha/càpita amb les que es suposa que s'havien d'alimentar els animals que serviren d'aliment (i tracció) als 6,3 mil milions de persones que hi havia sobre el planeta. Amèrica Llatina i el Carib era la regió mundial amb major superfície per càpita destinada a pastures, amb unes 2 Ha/càpita. Unes hectàrees que s'han "alimentat", en part, de la progressiva desforestació de molts de boscos tropicals i que en tot cas no es destinen a alimentar de forma exclusiva a la seva població, sinó que converteix a la regió –en especial les terres fèrtils del Con Sud- en proveïdors de carn de les societats obeses dels països "desenvolupats". Es pot destacar el fet que tant el territori de l'Estat espanyol en el seu conjunt, com les comunitats autònomes exposades (Taula 152) presenten una superfície de pastures que es situa per davall de la mitjana mundial. Nogensmenys, convé recordar l'exposat sobre la multiplicitat d'usos de la superfície agrícola –terra llaurada- i la forestal que han estat tradicionalment aprofitades en unes relacions simbiòtiques entre els aprofitaments ramaders, agrícoles, silvícoles i la conservació d'aquestes agroecosistemes.

	<b>Font</b>	<b>Any</b>	<b>Ha/càpita</b>
Àfrica	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,77
Orient Mitjà i Àsia Central	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,56
Àsia - Pacífic	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,17
Amèrica Llatina i Carib	Loh i Goldfinger, 2006	2003	2,00
Amèrica del Nord	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,58
Països de la UE	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,17
Països europeus (No UE)	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,52
Mitjana mundial	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,56
Estat espanyol	Carpintero, 2005	2000	0,37
Catalunya	Ministeri Agricultura i Pesca, 2000	2000	0,07
Andalusia	Calvo i Sancho, 2001	1996	0,24
Balears	A partir de taules anteriors	2004	0,003

\* Els valors que es presenten són en termes d'hectàrees reals. És a dir, sense aplicar els factors d'equivalència que estableix la metodologia estàndard de la petjada ecològica.

### **11.6.3. Les cobertes forestals per càpita (més enllà dels drets de propietat).**

En tercer lloc, agafarem la superfície forestal, partint de la que consideram com la millor informació que és aquella que ens ofereix la "mirada forestal" que apareix reflectida en els Inventaris Forestals Nacionals. Aquesta informació presenta l'inconvenient a l'hora de realitzar els càlculs de la petjada ecològica per un període de temps (1997-2004) que tan sols recull informació d'un any concret. La superfície que prenem com a forestal és la que es correspon amb la que el Tercer Inventari Forestal Nacional defineix com a superfície forestal arbrada. Aquesta va des del mont dens al matollar o mont dispers.

Els Inventaris Forestals Nacionals aporten una important i ampla informació sobre l'estat dels ecosistemes forestals de tot l'Estat. No obstant, aporten informació concreta en talls



sincrònics que alhora presenten certes dificultats analítiques en dur endavant una perspectiva diacrònica, ja que entre els tres Inventaris Forestals Nacionals (IFN) realitzats es donen importants alteracions metodològiques fins arribar al tercer inventari ja discutit quan analitzàvem la "mirada forestal". Les diferents quantificacions que hi ha sobre les cobertes del sòl forestal de les Balears presenten diferències notables. Com es pot comprovar a la taula 153, aquestes diferències van des de les 122475 Ha forestals del IFN2 (1987) a les de la coberta forestal del CORINE Land Cover 1987 que donava una xifra d'unes 177003 Ha, amb una diferència d'unes 54528 Ha per la mateixa coberta al mateix any. S'han intentat calcular i analitzar -amb les dades que hem pogut disposar- les taxes d'increment de la superfície forestal en base a cada font (i la seva metodologia), per llavors intentar cercar una mesura ponderada amb els resultats obtinguts des de cadascuna de les fonts en quant a la coberta forestal. La gran diferència entre els dos resultats de la coberta forestal que donaven els dos inventaris Forestals Anuals (IFN2 i IFN3), donant una taxa increment anual del 4,35% de la coberta forestal ens obliga prendre amb molta prudència aquesta informació, i tal com exposen Gil-Sánchez et al (2002:228-231) ens porten a no prendre aquestes xifres com a indicadores de les taxes d'increment de la coberta forestal ja que entre els dos inventaris hi ha un canvi metodològic.

Així doncs, tenim que: en primer lloc, segons el CORINE Land Cover, entre 1987 i 2000, la coberta forestal s'ha reduït i ha presentat una taxa anual negativa del -0,11%; en segon lloc, segons les dades del CITTIB, tenim que entre 1995 i el 2000, la coberta forestal s'ha mantingut pràcticament estable amb una taxa negativa del -0,06%; i finalment, segons les dades de l'Enquesta de superfícies i rendiments agrícoles, la coberta forestal ha passat de 17510 Ha al 1997 a 17365 Ha al 2004, amb una taxa d'increment anual negativa del -0,02%. A partir d'aquests resultats, s'ha calculat la taxa mitjana d'increment anual de la superfície forestal de les Illes Balears entre 1997 i 2004 que ens dona un resultat del -0,0629%. Aquesta serà la superfície mitjana que s'estimarà que s'expandeix la superfície forestal de les Illes. Una superfície que calcularem a partir de les dades que ens aporta el Tercer Inventari Forestal Nacional.

<b>Taula 153. Càlcul de l'evolució de la superfície forestal entre 1997 i 2004 (Font: elaboració pròpia)</b>		
<b>IFN2 (1987)</b>	<b>IFN3 (1999)</b>	<b>% Increment anual</b>
122.475 Ha	186.377 Ha	4,35%
<b>CORINE LAND COVER 1987</b>	<b>CORINE LAND COVER 2000</b>	<b>% Increment anual</b>
177.003 Ha	174.492 Ha	-0,11%
<b>CITTIB 1995</b>	<b>CITTIB 2000</b>	<b>% Increment anual</b>
146.938 Ha	146.496 Ha	-0,06%
<b>Enquesta de superfícies i rendiments agrícoles</b>	<b>Any</b>	<b>Superfície (Ha)</b>
	1997	174.510
	1998	175.053
	1999	173.605
	2000	174.262
	2001	174.262
	2002	161.749
	2003	161.749
	2004	173.365
	% Increment mitjà anual	-0,02%
<b>Mitjana. Percentatge d'increment anual</b>	<b>-0,0629%</b>	

A la taula 154 s'aporten els resultats d'estimar una taxa d'increment negatiu del 0,0629% a partir de l'any 1999 que és l'any que s'agafa com any base del Tercer Inventari Forestal Nacional. Així doncs, es pot veure que la superfície forestal de les Balears es mantén entre 186 mil Ha i 185 mil Ha. La distribució de la superfície forestal entre la població

empadronada a les Illes, ens dóna que a cada resident li pertocaria entre 1997 i 2004, entre 0,25 Ha/càpita i 0,19 Ha/càpita. Emperò, sin en comptes de repartir la superfície forestal entre els residents, o feim per tota la població de les Illes, les que hi viuen i les que alimenten el negoci turístic (població flotant), llavors resulta que pertocarien unes 0,15 Ha/càpita al 2004.

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
<b>Superfície (Ha)</b>	186.612	186.494	186.377	186.260	186.143	186.026	185.909	185.792
<b>Superfície Població empadronada (Ha/càpita)</b>	0,25	0,23	0,23	0,22	0,21	0,20	0,20	0,19
<b>IPH* (Ha/càpita)</b>	0,18	0,17	0,17	0,16	0,17	0,16	0,16	0,15

\* IPH: Índex de Pressió Humana (Blázquez i Murray, 2003a)

A la taula 155 es compara la superfície forestal que pertoca a cada resident de les Balears amb les d'altres regions del planeta, la mitjana mundial, la mitjana estatal i la d'altres CA. La superfície forestal mitjana mundial en termes reals era al 2003 d'unes 0,57 Ha/càpita, és a dir unes tres vegades superior a la mitjana de Balears. Si es mira la distribució de la superfície forestal per grans regions mundials, tenim que els habitants d'Amèrica Llatina i el Carib són els que teòricament gaudeixen d'una major proporció d'aquesta, amb unes 2,53 Ha/càpita. La situació a l'Estat espanyol a l'any 2000 donava que hi havia 0.31 Ha/càpita, una xifra que està per damunt de les mitjanes de les CA d'Andalusia, Catalunya i Balears en les que la superfície forestal mitjana era d'unes 0,2 Ha/càpita.

	Font	Any	Ha/càpita
Àfrica	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,20
Orient Mitjà i Àsia Central	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,08
Àsia - Pacífic	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,12
Amèrica Llatina i Carib	Loh i Goldfinger, 2006	2003	2,53
Amèrica del Nord	Loh i Goldfinger, 2006	2003	1,96
Països de la UE	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,74
Països europeus (No UE)	Loh i Goldfinger, 2006	2003	2,20
Mitjana mundial	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,57
Estat espanyol	Carpintero, 2005	2000	0,31
Catalunya	Ministeri Agricultura i Pesca, 2000	2000	0,22
Andalusia	Calvo i Sancho, 2001	1996	0,23
Balears	A partir de taules anteriors	2004	0,19

\* Els valors que es presenten són en termes d'hectàrees reals. És a dir, sense aplicar els factors d'equivalència que estableix la metodologia estàndard de la petjada ecològica.

#### **11.6.4. Les "parcel·les" de mar per a la pesca.**

La metodologia de la petjada ecològica (Wackernagel et al., 2004) considera la petjada ecològica que suposen les activitats pesqueres. Aquesta dimensió de la petjada ecològica ha estat una de les menys desenvolupades fins fa poc temps. Talberth et al. (2006a, 2006b) en el marc de l'avanç de la metodologia de la petjada ecològica han establert suggerents millores en els càlculs de la petjada marina (*fishprint*). A nivell mundial, prop del 96,7% de les captures pesqueres tenen lloc en el 8,7% de la superfície aquàtica de la Terra, i aquesta està formada principalment per les zones costaneres i la plataforma continental (Pauly i Christensen, 1995). La major part de les activitats pesqueres de les Balears es desenvolupen entre la cota batimètrica dels primers metres de profunditat fins a una cota de poc més de 800 metres, on es realitza la pesca al talús mitjançant les arts de rossec que capturen fonamentalment crustacis decàpodes (gamba vermella *Aristeus antennatus*– i escamarlà *Nephrops norvegicus*-)

i peixos demersals, entre els que es troba el lluç (*Merluccius merluccius*). Massutí (1994) diferenciava les següents zones de pesca: en primer lloc, la plataforma continental costanera (de 0 a 50 metres de profunditat) s'estén al llarg d'uns 2271 km<sup>2</sup>, on es duen a terme les modalitats de pesca pelàgica (sardina, alatxa, sorell, aladroc, boga, gerret, sirviola), pesca artesanal (sípia, calamar, llagosta, jonquillo, sirviola, bonítol, tonyina, déntol, anfós, sirviola), marisqueig (escopinya gravada i peu de cabrit) i pesca esportiva; en segon lloc, la zona de la plataforma continental (de 50 a 200 metres de profunditat), definida com una àrea multiespecífica, amb una superfície d'uns 8437 km<sup>2</sup>, on es du a terme la pesca d'arrossegament (moll, lluç, etc), i pesca artesanal d'emmallament (llagosta i peixos associats com rap o cap-roig, etc), palangres de superfície (emperador, tonyina, marraix, etc) i encerclament (llampuga), en aquesta zona també s'extreu coral vermell (*Corallium rubrum*); en tercer lloc, la primera zona del talús continental (de 200 a 400 metres de profunditat) que s'estén al llarg de 4402 km<sup>2</sup>, essent una zona de transició entre la pesca d'arrossegament costaner (peix) i la d'arrossegament de talús (gamberes), i a la zona oceànica –aigües superiors sobre fons de més de 200 metres– és habitual el palangre de superfície (emperador, tonyina, marraix, etc); i en quart lloc, la zona profunda del talús continental (400 a 1000 metres de profunditat) amb una extensió de 9871 km<sup>2</sup>, que és on es practica la pesca d'arrossegament amb els decàpodes com espècies objectiu, a més d'algunes espècies de peix com la mòllera, rap o el serrà imperial.

La petjada ecològica de la pesca, elabora els seus càlculs comparant la superfície disponible per a la pesca, que es considera com aquella equivalent a la plataforma continental, amb la superfície requerida per proveir la biomassa marina. En el cas de les Balears, les aigües jurisdiccionals són d'uns 25 mil km<sup>2</sup> i coincideix amb la superfície on es duen a terme les activitats pesqueres (24,98 mil km<sup>2</sup>) exposada per Massutí (1994). En el cas de les Balears, si es repartia tota la superfície marina els seus habitants residents, correspondrien unes 2,62 Ha/càpita al 2004. Mentre que si aquesta es distribueix entre els usuaris i consumidors de les Illes (residents i turistes), resulta que al 2004 correspondrien unes 1,99 Ha/càpita. Emperò, degut al fet que la major part de les captures pesqueres es duen a terme a la plataforma continental, la major part dels treballs sobre la petjada ecològica de la pesca han considerat com aquella la superfície marina productiva. Així doncs, s'ha optat per estimar la superfície marina d'uns 10,7 mil km<sup>2</sup> per a calcular la superfície marina ecològicament productiva per càpita que ens dóna un resultat d'1,12 Ha/cap en el cas de la població resident o de 0,85 Ha/cap si consideram l'IPH.

<b>Taula 156. Estimació de la superfície marina (plataforma continental) de les illes Balears, 1997-2004 (Font: elaboració pròpia).</b>	
	<b>(Ha/càpita)</b>
<b>Superfície per població resident (segons padró)</b>	1,12
<b>Superfície per IPH*</b>	0,85

\* IPH: Índex de Pressió Humana (Blázquez i Murray, 2003a)

La distribució de la superfície de les plataformes continentals a escala planetària donava que al 2003 correspondrien a cada persona, unes 0,39 Ha/càpita de mitjana, essent Nord-Amèrica la regió del món on els seus habitants gaudeixen d'una major proporció de superfície marina bioproductiva i que respon al fet de les enormes dimensions del país i les seves aigües jurisdiccionals. Les Balears, com és d'esperar per la seva condició insular, presenten una gran proporció de superfície marina per càpita, que es situa per damunt de la mitjana global.

<b>Taula 157. Comparació entre diferents superfícies marines per càpita per regions*(Font: elaboració pròpia).</b>			
	<b>Font</b>	<b>Any</b>	<b>Ha/càpita</b>
Àfrica	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,22
Orient Mitjà i Àsia Central	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,22
Àsia - Pacífic	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,31
Amèrica Llatina i Carib	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,58
Amèrica del Nord	Loh i Goldfinger, 2006	2003	1,19
Països de la UE	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,33

Països europeus (No UE)	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,72
Mitjana mundial	Loh i Goldfinger, 2006	2003	0,39
Estat espanyol	Carpintero, 2005	2000	0,30
Catalunya	Mayor et al., 2005	2000	0,29
Andalusia	Calvo i Sancho, 2001	1996	0,54
Balears	A partir de taules anteriors	2004	1,12

\* Els valors que es presenten són en termes d'hectàrees reals. És a dir, sense aplicar els factors d'equivalència que estableix la metodologia estàndard de la petjada ecològica.

Els ecosistemes marins, però, són quelcom més que un "magatzem" amb peixos, i la seva funció va molt més enllà que la d'aportar calories a la ingesta humana. Nogensmenys, la metodologia de la petjada ecològica marina no ha aprofundit gaire en el seu desenvolupament més enllà de la provisió d'aliments per part dels mars i oceans. En el capítol on s'analitza la metodologia de la petjada ecològica, senyalaven com els oceans absorbeixen prop del 30% de les emissions, amb unes 7 Gt CO<sub>2</sub>/any. No obstant això, es produeixen importants alteracions en les condicions físico-químiques dels oceans que poden tenir repercussions, fins i tot en la capacitat d'absorció d'aquests. Gacia et al. (2002) assenyalaven, a més, el paper que juguen –en el nostre cas de les Balears- les praderes de *Posidonia oceanica* en la fixació de carboni i nutrients. Segons els seus càlculs, es produeix –degut a l'acumulació de sediments i restes en la mateixa pradera- una acumulació neta de 182 gr. C m<sup>2</sup>/any o el que és el mateix, 6,67 Tm CO<sub>2</sub> Ha/any. Les Balears compten amb una extensió d'uns 750 km<sup>2</sup> de praderes de *Posidonia oceanica* (Massutí et al., 2000). I, les praderes de *Posidonia oceanica* suposen prop del 2% de la superfície del Mar Mediterrani. Convé recordar que la *Posidonia* es desenvolupa principalment en fons arenosos entre 30 i 40 metres, essent l'extensió present tan sols els restes que han quedat després de la continuada degradació que ha sofert el descuidat medi marí<sup>95</sup>.

S'ha volgut deixar constància de la importància que juguen els fluxos atmosfera - oceans en el cicle del carboni, i la convenient aplicació d'una anàlisi més acurada en la metodologia de la petjada ecològica dels requeriments energètics traduïts en les seves emissions de GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle) i la capacitat d'absorció per part dels diferents ecosistemes (terrestres i aquàtics). De totes maneres, els aspectes relacionats amb el paper del medi marí en els processos de respiració-producció-acumulació de carboni, no han estat plenament incorporats en els càlculs de la petjada ecològica ja que requereixen d'un major aprofundiment en el seu coneixement, i per aquest motiu en els nostres càlculs es prendrà una mitjana d'absorció per part dels oceans que oscil·larà entre el 25% i el 30% de les emissions de CO<sub>2</sub>.

#### 11.6.5. Les "bocinades" de superfície per la protecció de la biodiversitat per càpita.

Finalment, la metodologia de la petjada ecològica pretén incloure als seus càlculs una porció de terra (i mar afegim nosaltres) com a superfície destinada a la protecció de la biodiversitat, que per tant, resta fora de l'aprofitament humà, ja sigui per a la provisió de recursos com per a l'absorció de residus. Les taules 157 i 158 incorporen la distribució de la superfície terrestre protegida (STP) i superfície marina protegida (SMP) de les Balears. D'acord amb la metodologia estàndard de la petjada ecològica (Wackernagel et al., 2004)<sup>96</sup>, aquestes superfícies es suposa que haurien de ser com a mínim del 12% de la superfície dels ecosistemes terrestres. Com hem dit, i en motiu de la darrera conferència de les parts del Conveni de Biodiversitat de NNUU, estimam que és menys compromès i criticable l'objectiu d'assolir un 10% resultant de dita conferència, i per tant es disminueix en un 2% el SMS (Safe Minimum Standard) proposat a l'*Informe Brundtland*. No obstant, en molts dels càlculs de la petjada ecològica es considera tan sols la protecció de la biodiversitat, entesa com a la dels ecosistemes terrestres. Amb la qual cosa, es deixa de banda tot el que fa referència als ecosistemes aquàtics. En contrapartida a la rebaixa del 12 al 10 % de la STP, nosaltres hi afegim el 10% de la SMP.

<sup>95</sup>A mitjans dels anys 2000, es va dur a terme un projecte LIFE per a la conservació de les praderes de *Posidonia oceanica* a les Balears (<http://lifeposidonia.caib.es>, octubre 2007) (Conselleria de Medi Ambient, 2006).

<sup>96</sup> Mayor et al. (2005) en una revisió en el càlcul de la petjada ecològica de Catalunya introdueix la corresponent a la protecció de la biodiversitat en el càlcul. Segons els autors, a partir dels espais de connectivitat i els protegits s'hauria d'assolir una xifra de prop de 11729 km<sup>2</sup> (0,18 ha/cap), el que suposaria el 36,5% del seu territori.

La definició de superfície ecològicament productiva o biocapacitat enunciada en la conceptualització del *pressupost* bioproductiu de l'espècie humana, entén que una porció (12% o 10% segons el cas) hauria de preservar-se estrictament per la supervivència de les altres espècies (a part de la nostra). No obstant, en un espai com les Balears, una bona part dels espais naturals protegits són espais en els que es desenvolupa alguna activitat productiva, i no sempre amb pràctiques toves (o sostenibles). Encara que en molts d'aquests espais les activitats antròpiques directes són poc agressives, i fins i tot hi ha molts d'indrets que resten molt poc pertorbats, com per exemple les zones més inaccessibles de la Serra de Tramuntana de Mallorca. En altres casos, com en les reserves marines, les activitats pesqueres estan controlades i vigilades, de tal manera que s'intenta consensuar els interessos conservacionistes amb els "econòmics". En el cas dels ecosistemes terrestres, la proporció de sòl agrícola és menor que la de sòl forestal i altres formacions vegetals (p.ex. sistemes dunars, cims denudats, zones humides, etc.). Sostreure de la superfície ecològicament productiva (SEP) (o biocapacitat) la de la protecció per la biodiversitat ens dona la que es coneix com a superfície ecològicament disponible (SED). Aquesta resta serà la que farem servir per al càlcul de la petjada ecològica; encara que aquesta proposta resulta, al nostre entendre, una mica reduccionista ja que la protecció de la biodiversitat no depèn tan sols de la superfície protegida, i en alguns casos aquests espais –com les reserves marines- esdevenen mostres exemplars de pràctiques econòmiques que no amenacen a la biodiversitat. A més, la proporció de territori a protegir no s'hauria de limitar majoritàriament als espais naturals actuals, que no són els més fèrtils; donat que l'artificialització agrícola els trià primer. Aquestes zones òptimes són els euclimàtops (Walter, 1998).

A la taula 158 es pot veure la distribució de la STP (Superfície Terrestre Protegida) real a les Balears, i repartida entre la població resident (segons Padró) i la IPH (població resident més població flotant). Es pot observar com entre el 1997 i el 2003, s'incrementa la STP, passant de 0,011 Ha/càpita a 0,032 Ha/càpita. Aquest increment té a veure amb la política conservacionista apuntada anteriorment. Mentre que al 2004 es detecta una important davallada, quasi als nivells del 1997 degut a la important retallada d'espais naturals protegits. En aquest cas no es dedueix un 10% de la superfície terrestre total, sinó que pensam que és més correcte i real el deduir tan sols allò que realment s'havia protegit.

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
STP per població empadronada (Ha/cap)	0,011	0,011	0,011	0,010	0,029	0,030	0,032	0,013
STP per IPH (Ha/cap)	0,008	0,008	0,008	0,007	0,023	0,025	0,025	0,010

La taula 159 presenta el repartiment de la SMP (Superfície Marina Protegida) corresponent a la plataforma continental del Promontori Balear. La distribució de la SMP entre la població ha passat de les 0,023 Ha/càpita (o 0,017 Ha/càpita en el cas del IPH) de l'any 1997 a unes 0,063 Ha/càpita (0,048 Ha/càpita en cas del IPH) del 2004. Un ascens important que es deu a la constant política de protecció dels ecosistemes marins de les Balears. En aquest cas, s'ha comptat també en la SMP real, i no amb el supòsit de comptar un 10% (o 12%) que en tot cas seria fictici.

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
SMP per població empadronada (Ha/cap)	0,023	0,022	0,037	0,036	0,034	0,064	0,064	0,063
SMP per IPH (Ha/cap)	0,017	0,016	0,027	0,026	0,027	0,052	0,051	0,048

Si la superfície protegida es considera que es deixa exclusivament per a la protecció dels ecosistemes i organismes que en ells hi viuen, i per tant es considera que no són d'aprofitament antròpic (cosa que qüestionam), deduint-se de la superfície ecològicament productiva, la superfície que faltaria protegir per assolir el mínim del 10% de superfície marina i terrestre protegida la comptam com a superfície que en comptes de ser comptabilitzada com un actiu ha de ser considerada com un passiu (un deute amb les altres espècies i les pròximes generacions). Per aquest motiu, els resultats de la taula 160 es comptabilitzaran com a part de les petjades ecològiques terrestres i marines importades. En el cas de la STP a protegir –en cas de població resident (padró)-, aquesta ha passat de 0,054 Ha/càpita al 1997 a 0,039 Ha/càpita. En el cas de la Superfície Marina pendent de protegir, aquesta petjada s'ha mantingut –en cas de població resident

(padró)- en torn a 0,25 Ha/càpita entre el 1997 i el 2004. La superfície marina a protegir hauria d'assolir unes 2498 Ha.

<b>Taula 160. Petjada ecològica de la superfície terrestre protegida (STP) i superfície marina protegida (SMP) pendent per assolir el 10% protecció de la biodiversitat pel 2010 (Font: elaboració pròpia).</b>								
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
P.E. STP Pob. Padró (Ha/cap)	0,054	0,052	0,052	0,049	0,027	0,024	0,021	0,039
P.E. STP IPH (Ha/cap)	0,040	0,038	0,037	0,036	0,022	0,019	0,017	0,029
P.E. SMP Pob. Padró (Ha/cap)	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25
P.E. SMP IPH (Ha/cap)	0,19	0,19	0,19	0,19	0,19	0,19	0,19	0,19

A l'any 2004 hi havia a escala planetària, uns 15 milions de km<sup>2</sup> de superfície terrestre protegida que distribuïts entre tots els habitants del planeta (6302 milions de persones) pertocaria a unes 0,239 Ha/càpita. Si hom es detén a mirar la situació a l'Estat espanyol, pot comprovar que la mitjana de l'Estat era de 0,12 Ha/càpita, pràcticament la meitat de la mitjana mundial. Emperò, hi ha sis comunitats autònomes que no arribaven a 0,1 Ha/càpita, essent les Illes Balears la que menys porció de STP per càpita comptava. Està clar, que malgrat el fet que l'Estat espanyol s'ubiqui en l'espai central del capitalisme avançat, això no fa que ni tan sols hagi triomfat el que Martínez-Alier (2005) definia com a ecologisme del "culte a la vida silvestre", ans al contrari es confirma la definició que Antonio Estevan (2002:224) fa de l'Estat espanyol (i les seves CA), que el considera com el "nou vándal ecològic d'Europa".

<b>Taula 161. Anàlisi comparativa de la Superfície Terrestre Protegida al 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de World Resources Institute -<a href="http://www.wri.org">www.wri.org</a>, octubre 2007-; EUROPARC, 2005).</b>		
	<b>STP (Ha/cap)</b>	<b>Milions de persones</b>
<b>Món</b>	<b>0,239</b>	<b>6.302</b>
<b>Estat espanyol</b>	<b>0,120</b>	<b>43,20</b>
Andalusia	0,220	7,69
Aragó	0,089	1,25
Astúries	0,165	1,07
Canàries	0,158	1,92
Cantàbria	0,103	0,55
Castella - Lleó	0,230	2,49
Castella - La Manxa	0,129	1,85
Catalunya	0,102	6,81
Com. Valenciana	0,033	4,54
Extremadura	0,269	1,08
Galícia	0,127	2,75
Illes Balears	0,013	0,96
Madrid	0,019	5,80
Múrcia	0,062	1,29
Navarra	0,129	0,58
P. Basc	0,038	2,12
Rioja (La)	0,628	0,29

#### **11.6.6. Síntesi del càlcul de la superfície terrestre i marina per població resident i IPH.**

En aquest apartat s'intenta recollir tots els càlculs realitzats anteriorment per tal d'esbrinar quina és la proporció de superfície marina i terrestre que correspondria a la població resident, i també a la suma de la població resident i flotant (IPH). Encara que no estam gaire d'acord en fer servir la distribució de les que s'han anomenat biocapacitats entre la població, ja que pensam que en l'actual civilització urbano-industrial de caire globalitzador (no cosmopolita) els territoris són explotats moltes de les vegades per satisfer les exigències consumistes d'aquells que es troben a

milers de quilòmetres d'on es produeix l'activitat econòmica. Nogensmenys, ens interessa aquest càlcul per la dimensió comparativa que ja s'ha anat exposant anteriorment.

La superfície territorial (ST) de les Balears compta amb aquelles terres que són (o poden ser) explotades per a l'aprofitament humà, però també aquells sòls que Wackernagel i Rees (1996) definiren com a de limitada disponibilitat (p.ex. glaceres, orobiomes, deserts, etc) que malgrat presentar una baixa producció primària, contenen funcions i elements d'alt valor ecològic. Per definir la quantia d'aquestes classes de sòl, ens enfrontam al problema que les fonts disponibles (Corine Land Cover, CITTIB, Cens Agrari, Enquesta Agrària, Inventari Forestal) difereixen profundament entre elles. Per aquest motiu, s'ha calculat la ST a partir de la superfície mitjana que resulta de l'Enquesta de cultius i aprofitaments agraris, el que resultaria de sostreure a la superfície total de les Balears les que sí s'han contemplat, i les que el Tercer Inventari Forestal Nacional considerava. D'aquesta manera, tenim que la ST (superfície territorial) en base a la població resident (segons padró) era de 0,5 Ha/càpita al 2004 (o bé de 0,38 Ha/càpita al 2004 d'acord amb l'IPH).

Emperò, per al càlcul de la petjada ecològica, és fonamental saber la capacitat ecològica amb que compta un territori per llavors veure si s'incorr en el que s'ha definit com a dèficit ecològic, o en cas contrari en superàvit. Per això, es calcula la superfície ecològicament productiva (SEP) que al 2004 era de 1,55 Ha/càpita. Si es mira la SEP en el cas de l'IPH tenim que aquesta era de 1,1 Ha/càpita al 2004. Convé destacar un aspecte rellevant en el cas de la SEP, i és que el 72,2% d'aquesta correspon a la superfície marina. Una superfície, la marina, que com recordava Margalef (1992:124) presenta una productivitat primària molt inferior a la dels ecosistemes terrestres i per la qual cosa exposava críticament que "un rendiment tan exigu contrasta amb les esperances posades, en un passat pròxim, en el mar com a magatzem de la humanitat. Sabem que, per unitat de superfície, la mar produeix una tercera part del que produeix terra ferma". La condició insular de les Illes queda reflectida en la rellevància de la SEP marina. Mentre que la dimensió terrestre, presenta unes magnituds clarament inferiors a les marines i esdevé clarament insuficient per abastir de recursos la indústria turística, amb uns 11,48 milions de turistes, i allotjar quasi un milió d'habitants.

La metodologia estàndard de la petjada ecològica, sostreu el 12% de la superfície marina i terrestre total que diu que es destina a la protecció de la biodiversitat. Com s'ha comentat en anteriors paràgrafs, en els nostres càlculs es procedeix a sostreure la superfície realment destinada a aquesta finalitat i no la que entenem que seria una superfície virtual. Tanmateix, el còmput del que restaria per assolir el 10% es computarà en els càlculs com un factor més de la petjada ecològica importada. Així doncs, la superfície ecològicament disponible resulta de restar la SEP (superfície ecològicament productiva) la SP (superfície protegida) real. El resultat final ens donarà que un resident (sense comptar amb la població flotant) a les Balears comptava al 2004 amb 1,47 Ha (la major part marítimes), per cobrir els seus requeriments materials. Si en comptes de considerar la població empadronada, comptam amb tots els usuaris del territori balear i els seus recursos (població resident i flotant) tendríem que al 2004 una persona que es trobàs a les Illes durant tot l'any podria comptar amb 1,12 Ha.

<b>Taula 161. Distribució de la superfície terrestre i marina entre la població resident (segons padró) i l'IPH, 2004 (Font: elaboració a partir de taules anteriors).</b>		
	<b>Població resident (Ha/cap)</b>	<b>IPH (Ha/cap)</b>
Sòl artificial (a)	0,032	0,024
Sòl conreus (b)	0,202	0,152
Sòl pastures (c)	0,003	0,002
Sòl forestal (d)	0,195	0,148
Sòl de limitada disponibilitat (f)	0,068	0,052
<b>I. Superfície Territorial (ST= a+b+c+d+e+f)</b>	<b>0,499</b>	<b>0,378</b>
Superfície terrestre ecològicament productiva (STEP) (g= I-f)	0,431	0,327
Superfície marina ecològicament productiva (SMEP) (h)	1,121	0,853
<b>II. Superfície Ecològicament Productiva (SEP= g+h)</b>	<b>1,552</b>	<b>1,179</b>
STP (Superfície Territorial Protegida) (i)	0,013	0,010
SMP (Superfície Marina Protegida) (j)	0,063	0,048
<b>III. Superfície Protegida (SP=i+j)</b>	<b>0,077</b>	<b>0,058</b>

SED terrestre (k = g-i)	0,418	0,316
SED marina (l = h-j)	1,058	0,805
<b>IV. Superfície Ecològicament Disponible (SED=k+l)</b>	<b>1,476</b>	<b>1,121</b>

A continuació es presenten els resultats de les superfícies ecològicament productives i disponibles, en comparació a la mitjana mundial, la mitjana europea i la mitjana de l'Estat espanyol. L'interès per exposar aquestes variables rau en el fet que a partir de la comparació es pot determinar quan estranya o estàndard és la distribució d'aquestes superfícies en l'àmbit de les Balears. Convé senyalar que estam parlant d'hectàrees reals, ja que no s'incorporen els factors d'equivalència a l'hora de calcular les diferents superfícies. En aquest apartat, es pot veure com les Balears presenten una superfície artificial per càpita semblant a la mitjana espanyola (0,03 Ha/càpita) i lleugerament inferior a la mitjana mundial (0,04 Ha/càpita).

En quan als sòls destinats a pràctiques agrícoles: les terres de conreus de Balears (0,20 Ha/càpita) es troben en torn a la mitjana mundial (0,24 Ha/càpita) però per davall de les mitjanes comunitària (0,38 Ha/càpita) i espanyola (0,45 ha/càpita); però, és en les terres destinades a pastures (l'herba que es transforma en carn) on la superfície contemplada a les Balears esdevé molt baixa, en torn a 0,003 Ha/càpita, front a la mitjana mundial (0,56 Ha/càpita) o la mitjana espanyola (0,38 Ha/càpita). En el cas de la superfície forestal de les Balears, la seva distribució entre la població empadronada ens dona de nou una menor proporció (0,19 Ha/càpita) front a la mitjana mundial (0,57 Ha/càpita), de la UE (0,74 Ha/càpita) o espanyola (0,31 Ha/càpita). Així doncs, la superfície ecològicament productiva per càpita de les Balears (0,43 Ha/càpita) era un 69% inferior que la mitjana mundial (1,41 Ha/càpita) o un 63% inferior que la mitjana espanyola (1,16 Ha/càpita).

En canvi, quan es mira la superfície marina ecològicament productiva, les Balears es situen per damunt de les altres regions, amb una magnitud que pràcticament triplica a la resta. Així, es comptabilitzaven unes 1,12 Ha/càpita a les Balears, front a les 0,33 Ha/càpita de mitjana mundial o les 0,30 Ha/càpita de mitjana a l'Estat espanyol. Pel que fa a la superfície protegida, el cas de les Balears destaca per l'escassa porció de superfícies protegides (0,077 Ha/càpita), amb uns valors mitjans en torn a un 200% per davall de la mitjana mundial (0,23 Ha/càpita) i un 56,8% inferior a la mitjana espanyola (0,12 Ha/càpita).

Finalment, en comptar amb les xifres globals de superfície ecològicament disponible (SED), es pot observar com aquells aspectes que creïm que són rellevants queden dissolts en la magnitud del sumatori. Així, la SED entre les diferents regions queda, més o menys, igualada: la SED per càpita de les Balears (1,47 Ha/càpita) supera lleugerament el resultat de la SED mitjana de l'Estat espanyol (1,34 Ha/càpita), està molt a prop de la mitjana mundial (1,51 Ha/càpita) i per davall de la mitjana de la UE (1,64 Ha/càpita). Val la pena incidir en el fet que malgrat les dimensions siguin semblants, en el cas de les Balears les principals superfícies són marines.

<b>Taula 162. Comparació entre la distribució de la superfície terrestre i marina entre la població (en hectàrees reals) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>				
	Món (2003) Ha/cap	UE (2003) Ha/cap	Estat espanyol (2000) Ha/cap	Balears (2004) Ha/cap
Sòl artificial	0,04	0,08	0,03	0,03
Sòl conreus	0,24	0,38	0,45	0,20
Sòl pastures	0,56	0,17	0,38	0,003
Sòl forestal	0,57	0,74	0,31	0,19
Superfície terrestre ecològicament productiva (STEP)	1,41	1,37	1,16	0,43
Superfície marina ecològicament productiva (SMEP)	0,33	0,39	0,30	1,12
<b>SEP (Superfície Ecològicament Productiva)</b>	<b>1,74</b>	<b>1,76</b>	<b>1,46</b>	<b>1,55</b>
Superfície Protegida (SP)	0,23	0,12	0,12	0,08
<b>SED (Superfície Ecològicament Disponible)</b>	<b>1,51</b>	<b>1,64</b>	<b>1,34</b>	<b>1,47</b>



## 11.7. BIBLIOGRAFIA.

- Acosta, J. (2005) *El promontorio balear: morfología submarina y recubrimiento sedimentario*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, Instituto Oceanográfico Español, Barcelona
- Adrover, M. (13/04/2005) "Vecinos y comerciantes llevan al Consell a los tribunales por el Plan Territorial" a *Diario de Mallorca* 13/04/2005, p.18.
- Adrover, M. (21/07/2010) "PP y UM aprueban el golf de Son Bosc y legalizan el puente del Riuet" a *Diario de Mallorca* 21/07/2010 ([www.diariodemallorca.es/part-forana/2010/07/21/aprueban-golf-bosc-legalizan-puente-riuet/588253.html](http://www.diariodemallorca.es/part-forana/2010/07/21/aprueban-golf-bosc-legalizan-puente-riuet/588253.html), juliol 2010).
- Adrover, M. i Armendáriz, F. (14/03/2007) "Un militante del PP denunció a March por una pocilga-gallinero de 15 metros" a *Diario de Mallorca* 14/03/2007.
- Aguilera-Klink, F. (ed) (2006) *Calidad de la democracia y protección ambiental en Canarias*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Aleman, G.; Bauzá, A.; Cox, J.R.; Garcies, D. i Sampaio, H.S. (2002) "Uso público en el parque natural de Mondragó (Mallorca): régimen jurídico, análisis de la oferta y la demanda y propuestas de actuación" a Fernández, F; Pumares, P. i Asensio, A. (ed.) *Turismo y Transformaciones urbanas en el siglo XXI*. Universidad de Almería, Servicio de Publicaciones, Almería, p.149-162.
- Alcover, J.A.; Ballesteros, E. i Fornós, J.J. (eds) (1993) *Història natural de l'arxipèlag de Cabrera*. Ed. Moll-CSIC, Palma.
- Amer, J. (2006) *Turisme i política. L'empresariat hotelier de Mallorca*. Edicions Documenta Balear, Palma.
- Armendáriz, F. (13/03/2007) "Denuncian a March, líder del GOB, por supuestas obras ilegales en una finca" a *Diario de Mallorca* 13/03/2007, p.5.
- Armendáriz, F. (3/11/2010) "El juez archivará hoy el Plan Territorial por falta de pruebas incriminatorias" a *Diario de Mallorca* 3/11/2010, p.4.
- Armendáriz, F. (4/11/2010) "El juez no descarta reabrir el caso Plan Territorial si aparecen nuevas pruebas" a *Diario de Mallorca* 4/11/2010, p.3.
- Armendáriz, F. i Manso, M. (25/04/2008) "El juez citará como imputados a Grande y Sastre por el caso PTM" a *Diario de Mallorca* 25/04/2008.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (14/12/2007) "La denuncia del PTM se hizo días antes de la prescripción del tráfico de influencias" a *Diario de Mallorca* 14/12/2007, p.6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (19/04/2008) "Anticorrupción cifra los pelotazos el Plan Territorial en 297 millones de euros" a *Diario de Mallorca* 19/04/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (28/11/2006) "Arrestan al alcalde de Andratx y al director general del territorio balear" a *Diario de Mallorca* 28/11/2006, p.2-3.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (30/05/2008) "El fiscal se querrela contra Vicens, Morales y Montis" a *Diario de Mallorca* 30/05/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (31/05/2008) "Los presuntos sobornos cobrados por la trama se elevan a 1.2 millones" a *Diario de Mallorca* 31/05/2008, p.2.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (5/06/2008) "Anticorrupción incluye en su querrela del caso Son Oms a dos empresarios" a *Diario de Mallorca* 5/06/2008, p. 6.
- Armendáriz, F. i Mestre, J.F. (13/02/2010) "Jaume Matas pidió a un hotelero que diera un empleo a su esposa" a *Diario de Mallorca* 13/02/2010, p.2.
- Armendáriz, F.; Mestre, J.F. i Ferrer, M. (6/05/2009) "Investigan si el funcionario del caso Canteras exigía cien mil euros por cada trámite" a *Diario de Mallorca* 6/05/2009, p.6.
- Arrovas, M. i Font, M.A. (18/01/2005) "La promotora danesa TPG no ejecuta la opción de compra de los terrenos y congela el proyecto de parque temático" a *El Mundo/ El Día de Baleares* 18/01/2005, p.10-11.
- Artigues, A. (11/12/2004) "Los trueques del Plan Territorial permiten 7913 plazas residenciales y 3575 hoteleras" a *Diario de Mallorca* 11/12/2004, p.4.
- Artigues, A.A. (2006) "Funcionalización turística y proceso de urbanización en la isla de Mallorca" a Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.; Murray, I. i Rullan, O. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.110-162.
- Artigues, A.A.; Binimelis, J.; Ruiz, M. i Rullan, O. (1992) "Los SIGs y el suelo no urbanizable. Análisis del poblamiento disperso en Mallorca" a *V Coloquio de Geografía Cuantitativa*. Universidad de Zaragoza, Zaragoza, p.9-45.
- Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.; Murray, I. i Rullan, O. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2006) *Memòria Anual 2006*. Autoritat Portuària de Balears, Palma.
- Barbier, E.B.; Burgess, J.C. i Folke, C. (1994) *Paradise Lost? The ecological economics of biodiversity*. Earthscan, Londres.
- Barceló, B. (1959) "El desarrollo del cultivo de la vid en Mallorca" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación)* núm.624, p.83-90.

- Barceló, B. (1962a) "Extensión y distribución de la tierra cultivada e inculta en la isla de Mallorca en 1960" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca)*, núm.635, p.128.
- Barceló, B. (1962b) "Evolución y distribución de la tierra cultivada e inculta en la isla de Mallorca en 1860" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación)* núm.636, p.198.
- Barceló, B. (1963) "Estadística. Distribución de la tierra y extensión de los cultivos en Ibiza y Formentera en 1860-1960" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación)* núm.639, p.107-109.
- Barceló, B. (1965) "Realidad y mito de la Albufera" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación)*, núm.648, p.189-197.
- Barceló, B. (1968) *Les Illes Balears*. Ed. Tàber, Barcelona.
- Barceló, B. (1986) "Use and degradation of the marshes. The case of the "Albufera" (Mallorca)" a *IGU-UNESCO Contemporary ecological-geographical problems of the Mediterranean. Proceedings of the VII Symposium of the IGU Comission on Environmental Problems*. IGU-UNESCO, Palma de Mallorca, p.207-213.
- Barceló, B. (1991) "Geografía de las Islas Baleares" a *Diversos Autores Geografía de España*. Ed. Planeta. Vol.9, p.453-591.
- Bauzá, A. (2006) "Menorca... "is different"" a Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.; Murray, I. i Rullan, O. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.76-106.
- Binimelis, J. (1996) *El procés de rururbanització a Mallorca*. Tesi Doctoral, Departament de Ciències de la Terra UIB, Palma de Mallorca (inèdita).
- Binimelis, J. (1999) "Colonització urbana, mutació als usos del sòl i Hobby agricultura a l'illa de Mallorca" a *Diversos Autores Professor Joan Vilà Valenti. El seu mestratge en la Geografia Universitària*. Universitat de Barcelona, Barcelona, p.801-813.
- Binimelis, J. (2000) "Situació actual i canvis recents a l'agricultura de les Illes" a *Estudis Balearics* núm.66/67, p.173-186.
- Binimelis, J. (2006) "La difusió residencial a l'espai rural de l'illa de Mallorca a la dècada dels noranta. Noves aportacions per a una correcta interpretació de l'anomenat "Tercer Boom" turístic" a *Scripta Nova* vol.X núm.225 ([www.ub.es/geocrit/sn/sn-225.htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-225.htm), novembre 2006).
- Binimelis, J. i Riera, J. (2003) "Posproductivisme i PAC. Retirada de terres (set aside) i ajudes al conreu d'herbació a Mallorca" a Grimalt, M. i Maroto, M. (ed) *Territori, turisme i medi ambient*. INESE-Consell de Mallorca, Palma de Mallorca, p.19-25.
- Bisson, J. (1964) "Utilización del suelo en las islas Baleares. Contribución al estudio de la Geografía Agraria de las Islas" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación)* núm.643, p.61-76.
- Bisson, J. (1977) *La terre et l'homme aux îles Baléares*. Édisud, Aix-en-Provence.
- Blasco, A. (2003) "El desarrollo territorial sostenible en la Ley del Suelo y en la legislación Balear" a *COAB Urbanismo para un desarrollo más sostenible. Equilibrio territorial. Hacia una utilización más responsable del territorio*. Col·legi Oficial d'Arquitectes Illes Balears, Consejo Superior de los Colegios de Arquitectos de España, Palma de Mallorca (CD-ROM).
- Blázquez, M. (1992) "El Govern Balear i la Llei d'Espais Naturals. De la seva explotació publicitària al buidament del seu contingut" a *El Mirall* núm.51, p. 14-15
- Blázquez, M. (1996): *L'ús recreatiu i turístic dels espais naturals protegits. L'abast del lleure al medi natural de Mallorca*. Tesi Doctoral, Departament de Ciències de la Terra UIB, Palma de Mallorca (inèdita).
- Blázquez, M. (2000) "La protección de espacios naturales en Baleares: patrimonio común y recurso turístico. Proceso histórico, situación actual y proyección futura" a Valle Buenestado, B. (coord.) *Geografía y espacios protegidos*. AGE, Federación de ENP de Andalucía, Murcia, p. 47-61.
- Blázquez, M. (2006a) "Eivissa, el paraíso con peor renombre" a Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.; Murray, I. i Rullan, O. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.238-261.
- Blázquez, M. (2006b) "Calmar, contenir i decreixer. Polítiques provades (1983-2003) i possibles de planificació urbanística" a *Territoris* núm.6, p.159-172.
- Blázquez, M. (2007) "Los espacios naturales, "El mango de la sartén va al otro lado"" a *IX Coloquio Internacional de Geocrítica. Los problemas del mundo actual. Soluciones y alternativas desde la geografía y las ciencias sociales*, Porto Alegre, 28 de maig - 1 de juny de 2007 (<http://www.ub.es/geocrit/9porto/macia.htm>, juliol 2007).
- Blázquez, M.; Garau, J.M. i Murray, I. (2002) *El tercer boom: indicadores de sostenibilidad del turismo de les Illes Balears, 1989-1999*. Ed. Lleonard Muntaner, Palma.
- Blázquez, M. i Murray, I. (dir.) (2003a) *Indicadores de Sostenibilidad del turismo a les Illes Balears. Memòria del projecte 2002-2003*. CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears), Àrea de Sostenibilitat, Palma de Mallorca (versió CD-ROM).

- Blázquez, M. i Murray, I. (2003b) "Indicador d'anàlisi diacrònica dels canvis d'usos del sòl de la costa de les illes Balears" a Blázquez, M. i Murray, I. (dirs) (2003a) *Indicadors de Sostenibilitat del turisme a les Illes Balears. Memòria del projecte 2002-2003*. CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears), Àrea de Sostenibilitat, Palma de Mallorca (versió CD-ROM).
- Bosch, A. (15/10/2005) "El sector náutico reclama más amarres para competir en el Mediterráneo" a *Diario de Mallorca* 15/10/2005, p.6.
- Bosch, A. (4/09/2005) "Las urbanizaciones proyectadas en sa Ràpita afectan a restos arqueológicos" a *Diario de Mallorca* 4/09/2005, p.8.
- Bosch, A. (5/03/2007) "El acta de Son Espases obvió la abstención del vocal jurídico" a *Diario de Mallorca* 5/03/2007, p.2-3.
- Brunhes, J. (1911) "A Majorque et à Minorque, Esquisse de géographie humaine" a *Revue de Deux Mondes* (1 de novembre de 1911) (citat a Brunhes, 1964).
- Brunhes, J. (1964) *Geografía Humana*. Ed. Juventud, Barcelona (3a edició).
- Buades, J. (2004) *On brilla el sol. Turisme a Balears abans del boom*. Res Publica Edicions, Eivissa.
- Buchanan, C. (1963) *Traffic in towns. A study of the long-term problems of traffic in urban areas*. Reports of the Steering Group, Ministry of Transport, HMSO (Her Majesty's Stationery Office), Londres.
- Calvo, M. i Sancho, F. (2001) *Estimación de la huella ecológica en Andalucía y aplicación a la aglomeración urbana de Sevilla*. Conserjería de Obras Públicas y Transporte, Sevilla.
- Canals, C. (8/07/2007) "El consumo de áridos para la construcción crece un 8.1%" a *Diario de Mallorca* 8/07/2007, p.12.
- Cañellas, M. (3/03/2010) "Los hoteleros instan al Govern a que reconsidere la protección de Son Bosc" a *Diario de Mallorca* 3/03/2010, p.15.
- Capó, J. (28/04/2005) "Cort informa a favor de un campo de golf con un hotel de 500 plazas y otro rural" a *Diario de Mallorca* 28/04/2005, p.15.
- Capó, J. i Goñi, M. (30/05/2006) "La compra del solar para el hospital disparó la especulación en la zona" a *Diario de Mallorca* 30/05/2006, p.2-3.
- Carpintero, O. (2005) *El metabolismo de la economía española. Recursos naturales y huella ecológica (1955-2000)*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Carpintero, O. (2006) "Biocombustibles y uso energético de la biomasa: un análisis crítico" a *El Ecologista* núm.49, p.20-26.
- Casasnovas, M.A. (2006) *Història econòmica de Menorca. La transformació d'una economia insular (1300-2000)*. Ed. Moll, Palma.
- Casasnovas, M. i Ginard, D. (2006) *L'època contemporània a les Balears (1780-2005)*. Documenta Balear, Palma.
- Cela Conde, C.J. (1979). *L'estructuració ecològica de la Geobiosfera*. Siglo XXI, Madrid.
- Cerdó, M. (9/03/2005) "Font consigue el apoyo necesario para declarar la Serra Paraje Natural: el 51% de los propietarios ha dicho 'sí'" a *El Mundo/El Día de Baleares* 9/03/2005, p.16.
- CIME (Consell Insular de Menorca) (2003a) *Menorca, un projecte sostenible. Memòria del Pla Territorial Insular*. Consell Insular de Menorca, Maó.
- CIME (Consell Insular de Menorca) (2003b) *Pla Territorial Insular de Menorca. Normes del Pla Territorial Insular de Menorca*. Consell Insular de Menorca, Maó.
- Consell Insular de Mallorca (2004) *Memoria del Plan Territorial de Mallorca*. Consell Insular de Mallorca, Palma de Mallorca ([www.conselldemallorca.net/platerritorial/pages/cast/memoria.htm](http://www.conselldemallorca.net/platerritorial/pages/cast/memoria.htm), gener 2007).
- Consell Insular de Mallorca (3/06/2010) "El Consell protege la zona arqueológica de Son Real" ([www.conselldemallorca.net/?id\\_section=1&action=news&id\\_article=12468&id\\_lang=1](http://www.conselldemallorca.net/?id_section=1&action=news&id_article=12468&id_lang=1), juliol 2010).
- Conselleria d'Innovació i Energia (2002) *Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears. Memòria*. Conselleria d'Innovació i Energia, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral (1999) *Plan Hidrológico de las Islas Baleares. Memoria*. Govern Balear - Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral, Palma.
- Córcoles, P. (4/02/2010) "El ex alcalde Ramis, condenado a diez años de inhabilitación" a *Diario de Mallorca* 4/02/2010, p.19.
- Crespí, D. (1994) *Inventari de dipòsits minerals de les Balears*. Conselleria d'Obres Públiques i Ordenació del Territori, Museu Balear de Ciències Naturals, Palma.
- DD.AA (1998) *La Serra de Tramuntana. Aportacions per a un debat*. Sa Nostra, GEM (Grup Excursionista de Mallorca), Palma.
- De Benito, E. (2/04/2006) "La cumbre de biodiversidad recomienda proteger el 10% de zonas de valor ecológico" a *El País* 2/04/2006, p.52.
- Diario de Ibiza (17/10/2010) "La cronología" a *Diario de Ibiza* 17/10/2010 ([www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/10/17/cronologia/439418.html](http://www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/10/17/cronologia/439418.html), maig 2011).
- Dubon, M. Ll. (2006) "El Pla Territorial de Menorca" a *Territoris* núm.6, p.125-141.

- EEA (2006) *Land accounts for Europe 1990–2000. Towards integrated land and ecosystem accounting*. EEA Report núm. 11/2006, Copenague.
- Equip SerraT (2002) *Serra de Tramuntana*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Estevan, A. (1998) "El nuevo desarrollismo ecológico" a *Archipiélago* núm.33, p.47-60.
- Estevan, A. (2002) "Sistema urbano industrial. De Erandio a Doñana: tres décadas de política medioambiental en España" a Naredo, J.M. i Parra, F. (eds.) *Situación diferencial de los recursos naturales españoles*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.191-227.
- Eza, V. (14/12/2004) "Aprobado el Plan Territorial tras quitar la urbanización de Son Massot" a *Diario de Mallorca* 14/12/2004, p.2-3.
- Eza, V. (19/03/2005) "El Govern inicia el proceso para proteger 62623 hectáreas de la Serra de Tramuntana" a *Diario de Mallorca* 19/03/2005, p.6.
- Eza, V. (29/03/2005) "El Parc Natural que nunca vio la luz" a *Diario de Mallorca* 29/03/2005, p.8
- Eza, V. (8/05/2005) "El parque temático que se quería hacer es inviable en cualquier lugar de Mallorca" (Entrevista a Bartomeu Vicens. Conseller d'Ordenació del Territori del Consell Insular de Mallorca) a *Diario de Mallorca* 8/05/2005, p.16-17.
- Eza, V. (18/05/2005) "PP y UM aprueban la ley de conservación con el apoyo mayoritario de los socialistas" a *Diario de Mallorca* 18/05/2005, p.6.
- Eza, V. (5/10/2006) "Sospechas de falta de transparencia y neutralidad" en el concurso del hospital" a *Diario de Mallorca* 5/10/2006, p.2-3.
- Eza, V. et al. (7/05/2008) "El Parlament aprueba las leyes de vivienda y de medidas territoriales con amplio consenso" a *Diario de Mallorca* 7/05/2008, p.6.
- Farré-Escofet, E.; Marimon, R. i Surís, J.M. (1977) *La via menorquina del creixement*. Banca Catalana, Barcelona.
- Fernández-Durán, R. (2006) *El tsunami urbanizador español y mundial. Sobre sus causas y repercusiones devastadoras, y la necesidad de prepararse para el previsible estallido de la burbuja inmobiliaria*. Ed. Virus, Barcelona.
- Ferrer, A. (coord.) (2001) *Estudi del sòl vacant a les Illes Balears (2000)*. Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transport (Direcció General d'Ordenació del Territori), Palma.
- Ferrer, J.L. (2003) "Història d'una reivindicació popular" a GEN-GOB Eivissa (2003) *El Parc Natural de Ses Salines d'Eivissa i Formentera. El tresor ecològic de les Pitiüses*. Genial Edicions Culturals, Eivissa, p.154-163.
- Ferrer, M. (18/02/2006) "PSM y PSOE destapan la parcelación "ilegal" de 43 fincas en el golf de Son Real" a *Diario de Mallorca* 18/02/2006, p.20.
- Ferrer, M. (27/06/2006) "Los promotores del golf de Son Real piden al Consell que suspenda su tramitación" a *Diario de Mallorca* 27/06/2006, p.17.
- Ferrer, M. (7/05/2009) "EL dueño de una cantera dice que el técnico actuó en su contra tras el soborno fallido" a *Diario de Mallorca* 7/05/2009, p.5.
- Ferrer, M. i Armendáriz, F. (4/05/2009) "El dueño de una cantera acusa a un funcionario del Govern de exigirle sobornos" a *Diario de Mallorca* 4/05/2009, p.2.
- Ferriol, R. (27/11/2007) "Los empresarios de Can Set se declaran culpables a cambio de penas inferiores" a *Diario de Mallorca* 27/11/2007 ([www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1727\\_2\\_311327\\_Mallorca-empresarios-declaran-culpables-cambio-penas-inferiores](http://www.diariodemallorca.es/secciones/noticia.jsp?pRef=1727_2_311327_Mallorca-empresarios-declaran-culpables-cambio-penas-inferiores), agost 2008).
- Florit, F. y Sauleau, L. (1995) *Pedreras de marès. Lítica Menorca*. Sa Nostra, Obra Social i Cultural, Palma.
- Font, M.A. (10/09/2008) "Industria echa a un funcionario por falta grave y éste acusa a Minas de corrupción" a *El Mundo/El Día de Baleares* 10/09/2008, p.20.
- Font, M.A. (21/10/2008) "El conflicto de las canteras provoca la escisión en el Colegio de Minas" a *El Mundo/El Día de Baleares* 21/10/2008, p.21.
- Font, M.A. (7/10/2009) "El Govern ordena el cierre parcial de la principal cantera de la Isla" a *El Mundo/El Día de Baleares* 7/10/2009, p.14.
- Fornós, J. (2003) "Lítica: la explotación del "marés" en Rosselló, V.M. et al. (eds) *Introducción a la geografía física de Menorca*. Monogràfic Societat d'Història Natural de Balears núm.10, AGE, Universitat de València i SHNB, Palma. p.203-205.
- Frau, J. (14/03/2008) "La aprobación del golf de Son Bosc provoca la ruptura del gobierno local" a *Diario de Mallorca* 14/03/2008, p.22.
- Frau, J. (25/01/2006) "Quince proyectos de golf y sus respectivos hoteles están en tramitación en la isla" a *Diario de Mallorca* 25/01/2006, p.22.
- Frau, J. (21/12/2008) "El alcalde tiene vínculos empresariales con uno de los promotores de Son Bosc" a *Diario de Mallorca* 21/12/2008, p.20.
- Frau, J. (18/02/2010) "La promotora de Son Bosc acelera la puesta en marcha de las obras del golf" a *Diario de Mallorca* 18/02/2010, p.22.
- Frau, J. (27/02/2010) "El Govern suspende las obras del golf de Son Bosc y elabora un plan para proteger la finca" a *Diario de Mallorca* 27/02/2010, p.19.

- Frau, J. (22/07/2010) "La herida abierta de Son Bosc" a *Diario de Mallorca* 22/07/2010 ([www.diariodemallorca.es/part-forana/2010/07/22/herida-abierta-son-bosc/588511.html](http://www.diariodemallorca.es/part-forana/2010/07/22/herida-abierta-son-bosc/588511.html), juliol 2010).
- Frau, J. i Córcoles, P. (13/03/2008) "Los hoteleros instan a sus socios a asistir hoy al pleno para "apoyar" el golf" a *Diario de Mallorca* 13/03/2008, p.25.
- Frau, J. i Vallespir, F. (10/07/2010) "El Govern amplia la protecció de Son Bosc por su interés ornitológico" a *Diario de Mallorca* 10/07/2010, p.18.
- Frontera, M. (2006) *Salines de les Balears*. Fundació Sa Nostra, Palma.
- Conselleria de Medi Ambient (2006) *Les praderies de posidonia oceanica: Projecte LIFE Naturalesa 2000NAT/E/7303 (Protecció de praderies de Posidonia Oceanica en LICs de Balears*. Servei d'Educació Ambiental de la Direcció General de Caça, Protecció d'Espècies i Educació Ambiental, Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca ([http://lifeposidonia.caib.es/user/index\\_ct.htm](http://lifeposidonia.caib.es/user/index_ct.htm), octubre 2007).
- Fueris, E. (3/03/2010) "Los hoteleros explotan contra la paralización del golf de Son Bosc" a *El Mundo/El Día de Baleares* 3/03/2010, p.14.
- Gacia, E.; Duarte, C.M. i Middelburg, J.J. (2002) "Carbon and Nutrient Deposition in a Mediterranean Seagrass (*Posidonia oceanica*) Meadow" a *Limnology and Oceanography* vol.47 núm.1, p.23-32.
- Galán, R. (10/04/2005) "Los pleitos retrasarán la restauración de las canteras de Establiments durante años" a *Diario de Mallorca* 10/04/2005, p.17-18.
- Galán, R. (16/06/2007) "Comienzan las obras de la urbanización de Son Quint, en la que habrá 62 viviendas" a *Diario de Mallorca* 16/06/2007 p.16.
- Garau-Vadell, J. (2001) *El turismo de golf en Baleares. 2001*. CAEB (Confederació d'Associacions Empresariales de Balears), Palma.
- Garcia, P.J. (2008) *Dragonera pes dragons. Història de la lluita ecologista per salvar Sa Dragonera (1974-1995)*. Plaguetes del Raval, Col·lecció Sol i Llibertat, Palma.
- García Zaldivar, R.; Naredo, J.M.; Gascó, J.M. i López-Linaje, J. (1984) *Evaluación de la pérdida de suelo fértil debida al proceso de urbanización*. D.G. de Acción Territorial y Urbanismo, MOPU (Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo), Madrid.
- Georgescu-Roegen, N. (1977) "¿Qué puede enseñar a los economistas la Termodinámica y la Biología?" a Aguilera, F. i Alcántara, V. (ed) (1994) *De la economía ambiental a la economía ecológica*. Icaria, Barcelona, p.303-320.
- Gil-Sánchez, L.; Valdés, C.M.; Díaz-Fernández, P. (2002) *La transformación histórica del paisaje forestal en las islas Baleares*. Ministerio de Medio Ambiente (Tercer Inventario Forestal Nacional 1997-2007), Madrid.
- Gilbert, E.W. (1934) "The human geography of Mallorca" a *The Scottish geographical magazine* vol.50 núm.3, p.131-147.
- Gilbert, E.W. (1936) "Influences of the British occupation on the Human Geography of Menorca" a *The Scottish geographical magazine* vol.52 núm.3, p.373-390.
- Ginard, D. (1999) "Els anys de la fam". Una aproximació a l'economia mallorquina durant la postguerra (1939-1951)" a *Randa* núm.43, p.123-152.
- GLP (2005) *Science Plan and Implementation Strategy*. IGBP Report núm.53/IHDP Report núm.19. IGBP Secretariat, Stockholm. ([www.glp.colostate.edu/report\\_53.pdf](http://www.glp.colostate.edu/report_53.pdf), setembre 2006).
- GOB (1990) *L'arxipèlag de Cabrera un Parc Nacional en litigi*. Ed. Moll, GOB, Palma.
- GOB (ed.) (1998) *La Serra de Tramuntana, natura i cultura*. Ed. Moll, GOB, Palma.
- GOB (3/10/2001) "El GOB considera que Astracoma ha d'assumir els costos econòmics de restauració de la pedrera de Can Set" a *GOB nota informativa* 3/10/2001 ([www.gobmallorca.com/comuni/com2001/011003.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2001/011003.htm), setembre 2006).
- GOB (2001) *Les Illes Balears, a la coa quant a protecció d'espais naturals*. GOB, Informe Abril, 2001 ([www.gobmallorca.com/enp/Informe ENP.pdf](http://www.gobmallorca.com/enp/Informe ENP.pdf), setembre 2006).
- GOB (24/01/2004) "Després de la pràctica derogació dels Parcs de Llevant i Cala d'Hort el Govern ens ha catapultat a la coa en protecció d'espais naturals" a *GOB nota informativa* 24/01/2004 ([www.gobmallorca.com/enp/Informe ENP gener 2004.pdf](http://www.gobmallorca.com/enp/Informe ENP gener 2004.pdf), setembre 2006).
- GOB (28/02/2004) "El GOB proposa la desclassificació de més de 50 urbanitzacions" a *GOB nota informativa* 28/02/2004 ([www.gobmallorca.com/comuni/com2004/040228.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2004/040228.htm), setembre 2006).
- GOB (25/10/2004) "El GOB llança una campanya final per aconseguir millorar el Pla Territorial de Mallorca" a *GOB nota informativa* 25/10/2004 ([www.gobmallorca.com/comuni/com2004/041025.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2004/041025.htm), setembre 2006).
- GOB (25/11/2004) "El GOB fa una primera valoració del text de la LECO. Una mala llei de conservació per als espais naturals de les illes Balears" a *GOB nota informativa* 25/11/2004 ([www.gobmallorca.com/comuni/com2004/041125.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2004/041125.htm), setembre 2006).
- GOB (31/01/2005) "La Leco: com desprotegir fent veure que es protegeix" a *GOB nota informativa* 31/01/2005 ([www.gobmallorca.com/comuni/com2005/050131.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2005/050131.htm), setembre 2006).
- GOB (hivern 2005) "Es compleixen 25 anys de l'adquisició de la finca de La Trapa" a *L'ecologista* núm.38, Hivern 2005, p.12-13.

- GOB (2006) *Informe Campaña Salvem Mallorca. Una destrucció com mai amenaça el futur de Mallorca*. GOB Mallorca, Palma de Mallorca ([www.salvemmallorca.org](http://www.salvemmallorca.org), juny 2007).
- GOB (28/01/2006) "El projecte comercial i d'oci de Ses Fontanelles, suposarà saturar més la Platja de Palma i degradar la darrera zona humida de Palma" a *GOB nota informativa* 28/01/2006 ([www.gobmallorca.com/comuni/com2006/060128.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2006/060128.htm), setembre 2006).
- GOB (novembre 2006) *Carretera general Maó-Ciutadella. Document d'anàlisi i propostes*. ([www.gobmenorca.com](http://www.gobmenorca.com), juny 2007).
- GOB (21/05/2007) *Jaume Matas i els espais naturals: aprovat en matemàtiques, suspès en gestió*. Informe GOB 21/05/2007 ([www.gobmallorca.com/valoracioespais.pdf](http://www.gobmallorca.com/valoracioespais.pdf), setembre 2007).
- GOB (3/10/2007) "El GOB exigeix un compromís ferm a les administracions per a la protecció de Ses Fontanelles" a *GOB nota informativa* 3/10/2007 ([www.gobmallorca.com/comuni/com2007/071003.html](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2007/071003.html), gener 2008).
- GOB (30/04/2008) "El GOB demana que es resolgui l'accés a l'habitatge amb el que hi ha construït. No cal construir més!" a *GOB nota informativa* 30/04/2008 ([www.gobmallorca.com/comuni/com2007/080430.html](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2007/080430.html), maig 2008).
- GOB (7/05/2008) "El GOB felicita el Govern per la Llei de Mesures Urgents de protecció del Territori però crítica l'aprovació de la Llei Carbonero" a *GOB nota informativa* 7/05/2008 ([www.gobmallorca.com/comuni/com2007/080507.html](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2007/080507.html), maig 2008).
- GOB (estiu 2008) *Informe. Els camps de golf a Mallorca* ([www.gobmallorca.com/comuni/com2007/GOLF-INFORME-estiu2008.pdf](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2007/GOLF-INFORME-estiu2008.pdf), desembre 2008).
- Gómez, L. i Manresa, A. (18/02/2007) "La trama de Andratx" a *El País Domingo* 18/02/2007, p.1-4.
- Goñi, M. (11/05/2006) "Cort pagó más del doble por Son Espases, según una tasación judicial" a *Diario de Mallorca* 11/05/2006, p.2.
- Goñi, M. (7/06/2005) "Narbona apunta en un informe la posible inconstitucionalidad de la LECO" a *Diario de Mallorca* 7/06/2005, p.5.
- Gravina, H. (2001) "La Política Agraria Comunitaria (PAC). Un uso perverso del dinero público europeo" a *El Ecologista* núm.26, p.26-30.
- Grimalt, M. (2002) "Camps de golf. Ports esportius i parcs aquàtics i temàtics" a Picornell, C.; Sastre, F.; Serra, S. (dir.) *Turisme i societat a les Illes Balears*. Conselleria de Turisme, Govern de les Illes Balears, Grup Serra. Palma de Mallorca, p.289-304.
- Gual, A. (2006) *Estudio de los impactos de la actividad económica en Mallorca sobre el mar*. Ed. GOB, Palma.
- Guijarro, F. (22/12/2006) "Un juez ordena al Consell que autorice un golf junto a s'Albufera" a *Diario de Mallorca* 22/12/2006, p.20.
- Guijarro, F. (23/04/2005) "Madrid exige que se cambie el plan territorial para ampliar Son Sant Joan" a *Diario de Mallorca* 23/04/2005, p.2-3.
- Guijarro, F. (26/04/2005) "El Gobierno central se compromete a no ampliar el aeropuerto de Palma" a *Diario de Mallorca* 26/04/2005, p.4.
- Guijarro, F. (29/05/2005) "Los puertos de Baleares tienen ya más del 90% de sus amarres ocupados" a *Diario de Mallorca* 29/05/2005, p.7.
- Guijarro, F. (28/08/2007) "Los ecologistas consideran que Baleares ha tocado techo en materia turística" a *Diario de Mallorca* 28/08/2007, p.3.
- Guijarro, F. i Manso, M. (28/08/2007) "Más de mil barcos fondean sin control según los puertos deportivos y el GOB" a *Diario de Mallorca* 28/08/2007, p.2-3.
- Guijarro, F. (15/01/2009) "Dónde meter 16000 viviendas en Palma" a *Diario de Mallorca* 15/01/2009, p.3.
- IBAE (1991) *Cens Agrari 1989. Illes Balears*. IBAE, Govern de les Illes Balears, Palma.
- IBAE (2002) *Cens Agrari 1999. Illes Balears*. IBAE, Conselleria d'Economia, Comerç i Indústria, Conselleria d'Agricultura i Pesca, Palma.
- IBAE (2007) *Les Illes Balears en xifres 2007*. IBAE, Govern de les Illes Balears, Palma.
- IBESTAT (2009) *Les Illes Balears en xifres 2008*. IBESTAT, Govern de les Illes Balears, Palma.
- IBESTAT (maig 2011) *Població. Indicador de pressió humana (IPH) 1997-2011 (gener)* ([http://ibestat.caib.es/ibfiles//content/files/noticias/2011/IPH%20Principals%20resultats\\_cat.pdf](http://ibestat.caib.es/ibfiles//content/files/noticias/2011/IPH%20Principals%20resultats_cat.pdf), juny 2011).
- ICONA/MAPA (1992) *Segundo Inventario Forestal Nacional (1986-1995). Islas Baleares*. ICONA, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid.
- ICONA/Ministerio de Agricultura (1971) *I Inventario Forestal Nacional (1965-1974). Baleares*. ICONA, Ministerio de Agricultura, Madrid.
- INE (1966) *Primer censo agrario de España año 1962*. INE, Madrid.
- INE (1974) *Censo agrario de España 1972. Serie B. Cuadernos Provinciales. Baleares*. INE-Ministerio de planificación del desarrollo, Madrid.
- INE (1984) *Censo agrario de España 1982. Tomo IV Resultados comarcales y municipales. Baleares*. INE, Madrid.
- INE (1991) *Censo Agrario 1989. Tomo IV Resultados comarcales y municipales. Baleares*. INE, Madrid.
- IUCN (1991) *Caring for the Earth. A strategy for sustainable living*. IUCN (International Union for Conservation of Nature), Gland.

- Jurado, J.R. (1985) "Intent cronològic sobre la lluita conservacionista per s'Albufera" a *Lluc* núm.720, p.31-34.
- Loh, J. i Goldfinger, S. (eds) (2006) *Living Planet Report 2006*. WWF, Zoological Society of London, Global Footprint Network, Gland.
- López-García, D. i Badal, M. (2006) *Los pies en la tierra. Reflexiones y experiencias hacia un movimiento agroecológico*. Ed. Virus, Barcelona.
- López-García, D. i López-López, J.A. (2003) *Con la comida no se juega. Alternativas autogestionarias a la globalización capitalista desde la agroecología y el consumo*. Traficantes de Sueños, Madrid.
- Manera, C. (2006) *La riqueza de Mallorca. Una historia económica*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Manresa, A. (1998) *Balears SA. Lo dicho en El País*. Res Publica Edicions, Eivissa.
- Manresa, A. (23/07/2006) "Incendio en el bosque sumergido" a *El País Domingo* 23/07/2006, p.8.
- Manso, M. i Bosch, A. (19/08/2005) "Los arquitectos dicen que los canjes son una "excusa" para urbanizar" a *Diario de Mallorca* 19/08/2005, p.2
- Margalef, R. (1992) *Planeta azul, planeta verde*. Prensa científica, Barcelona.
- Marí, S. (2004) El retard virtuós. Assaig sobre algunes característiques del desenvolupament turístic de Menorca i sobre les oportunitats que aquestes ofereixen al futur immediat. Documents Ateneu de Treball, Maó.
- Marí, S. i Gallofré, A. (2007) "Nova metodologia per al càlcul de la Pressió Humana a Menorca 2003-2006" a Document de Treball de l'OBSAM 14/2007.
- Marimon, A. i Nadal, A. (2003) *L'autonomia balear (1983-2003)*. Documenta Balear, Palma.
- Martínez-Alier, J. (1968) *La estabilidad del latifundismo*. Ruedo Ibérico, París.
- Martínez-Alier, J. (2004) *El ecologismo de los pobres. Conflictos ambientales y lenguajes de valoración*. Icaria, Barcelona.
- Massutí, E.; Grau, A.M.; Duarte, C.M.; Terrados, J. i Marbà, N. (2000) "Posidonia oceanica. L'alga que no ho és" a *Quaderns de Pesca núm.5*. Direcció General de Pesca, Conselleria d'Agricultura i Pesca, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca ([www.campsdaprenentatqgeib.cat/palmer/cdmaterial/platja/Llibreperlaweb.pdf](http://www.campsdaprenentatqgeib.cat/palmer/cdmaterial/platja/Llibreperlaweb.pdf), maig 2005).
- Mateu, J. i Riera, A. (2006) "Un indicador diari e pressió humana per a les Balears" a *Monogràfics CRE* núm.009, Centre de Recerca Econòmica (UIB-Sa Nostra), Palma.
- Mayol, J. (1980) "El Parc Natural, una alternativa per a la nostra Serra" a *Lluc* 692, p.18-21.
- Mayol, J. (2005) *Autonomia i medi ambient a les Balears (1983-2003)*. Edicions Documenta Balear, Palma.
- Mayor, X.; Quintana, V. i Belmonte, R. (2005) *Aproximació a la petjada ecològica de Catalunya*. Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- Menéndez, M. (4/08/2007) "El Gobierno balear detiene las obras del futuro Hospital de Son Espases" a *El País* 4/08/2007, p.24.
- Ministerio de Medio Ambiente (2002) *Tercer inventario forestal nacional 1997-2006. Illes Balears*. Ministerio de Medio Ambiente, Madrid.
- Miquel, A. (2000) *El campo en la cabeza. La pervivencia del agrarismo en la construcción de identidad*. Los libros de La Catarata, Madrid.
- Mobilitat i Territori (juny 2008) "Llei de mesures urgents per a un desenvolupament territorial sostenible a les Illes Balears" a *Mobilitat i Territori* núm.1 (<http://tib.caib.es/revista/revista1.pdf>, juliol 2008).
- Morales, M. (10/04/2008) "El puerto de Palma amplia el muelle de Poniente para recibir grandes cruceros" a *Diario de Mallorca* 10/04/2008, p.5.
- Morales, M. (22/04/2006) "Cala Rajada albergará la mayor reserva del Mediterráneo español" a *Diario de Mallorca* 22/04/2006, p.2.
- Moreno, J. (2001) "El Parc Nacional i la seva història" a Moreno, J. (coord) *Arxipèlag de Cabrera Parc Nacional*. Lunweg Editores, Barcelona.
- Morey, M. (1986) "A proposal of the Majorcan northern mountain ridge "Serra de Tramuntana" as a natural park" a IGU-UNESCO *Contemporary ecological-geographical problems of the Mediterranean. Proceedings of the VII Symposium of the IGU Comission on Environmental Problems*. IGU-UNESCO, Palma de Mallorca, p.151-159.
- Morey, M. (2007) *Disúrbia. Recull de notícies 2000-2004*. Editor Maties Morey Ripoll, Valldemossa.
- Morro, M. (2005) *Pagesos*. Documenta Balear, Palma.
- Murray, I. (2002) "La petjada ecològica de les Balears (1989-1998)" en *Estudis d'Història Econòmica* núm.19, p.103-151.
- Murray, I. (coord) (2010) *Els indicadors de sostenibilitat socioecològica de les Illes Balears (2003-2008)*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca ([www.uib.cat/ost/estudi/index.html](http://www.uib.cat/ost/estudi/index.html), març 2010).
- Murray, I.; Blázquez, M. i Rullan, O. (2005a) "Los cambios en la cobertura de la Tierra. Una revisión bibliográfica desde la Geografía" en *Biblio3W* vol.X núm.571 ([www.ub.es/geocrit/b3w-571.htm](http://www.ub.es/geocrit/b3w-571.htm), març 2005).
- Murray, I.; Blázquez, M. i Rullan, O. (2005b) "Las huellas territoriales de deterioro ecológico. El trasfondo oculto de la explosión turística en Baleares" en *Scripta Nova* vol.XI núm.199 ([www.ub.es/geocrit/sn/sn-199.htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-199.htm), octubre 2005).

- Naredo, J.M. i Frías, J. (2003) "El metabolismo económico de la conurbación madrileña 1984-2001" en *Economía Industrial* núm.351, p.871-114.
- Naredo, J.M. (2004 [1971]) *La evolución de la agricultura en España (1940-2000)*. Editorial Universidad de Granada, Granada (4a edició).
- Naredo, J.M. (2008) "El aterrizaje inmobiliario. El boom inmobiliario en España y sus consecuencias" a *Boletín CF+S 35* (<http://habitat.aq.upm.es/boletin/n35/ajnar2.html>, maig 2008).
- Naredo, J.M. i Gutiérrez, L. (eds) (2005) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955-2005)*. Universidad de Granada-Fundación César Manrique, Granada.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2007) "Boom inmobiliario, ahorro y patrimonio de los hogares: evolución reciente y comparación internacional" a *Cuadernos de Información Económica* núm.200, p.71-91.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2008) *Patrimonio inmobiliario y balance nacional de la economía española (1995-2007)*. FUNCAS, Madrid.
- Naredo, J.M. i García-Zaldivar, R. (dirs) (2008) *Estudio sobre la ocupación de suelo por usos urbano-industriales, aplicado a la Comunidad de Madrid*. Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, Dpto. Edafología de la Escuela Técnica Superior de Ingenieros Agrónomos de la Universidad Politécnica de Madrid y Dpto. de Ordenación del Territorio y Urbanística de la Escuela Técnica Superior de Arquitectura de la Universidad Politécnica de Madrid, Madrid.
- Obrador, T. (6/12/2007) "Tan sólo el 20% de las canteras tiene todos los permisos en regla" a *Diario de Mallorca* 6/12/2007, p.19.
- Obrador, T. (8/07/2009) "Los ecologistas denuncian el impacto de canteras y la "destrucción" de un monte" a *Diario de Mallorca* 8/07/2009, p.21.
- Obrador, T. i Canals, B. (8/05/2007) "El Govern arremete contra Madrid por sus "imposiciones" en la reserva" a *Diario de Mallorca* 8/05/2007, p.18.
- Olaizola, I. (29/05/2005) "¿Balears protegida?" a *Diario de Mallorca* 29/05/2005, p.12-13.
- Olaizola, I. (12/02/2006) "Plenamente explotados" a *Diario de Mallorca. La Almudaina* 12/02/2006, p.1D-3D.
- Olaizola, I. (28/01/2007) "Quién es quien en el Monopoly andritxol" a *Diario de Mallorca* 28/01/2007, p.10-12.
- Olaizola, I. i Armendáriz, F. (6/03/2009) "El Tribunal Supremo ordena la suspensión cautelar de las obras de Son Espases" a *Diario de Mallorca* 6/03/2009, p.2.
- OSE (2006) *Cambios de ocupación del suelo en España: implicaciones para la sostenibilidad*. Mundi Prensa Libros, Ministerio de Fomento, Dirección General del Instituto Geográfico Nacional, Madrid.
- Parra, F. (2005) "La naturaleza contra el campo: inundaciones, incendios forestales y fragmentación territorial" a Naredo, J.M. i Gutiérrez, L. (eds) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra (1955-2005)*, Universidad de Granada, Fundación César Manrique, Granada, p.223-260.
- Pastor, X. (dir) (2007) *Illes Balears: Propuesta para la gestión de hábitats amenazados y la pesca*. OCEANA, Fundació La Caixa, Madrid.
- Petrus-Bey, J.M. (1990) *El espacio comercial de los Puertos de Baleares (1973-1987)*. Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Mallorca, Ibiza y Formentera, Palma de Mallorca
- Planas, Ll. (7/06/2006) "El GOB insta a restituir les DOT per impedir una "clínica hotel" vora es Trenc" a *Diari de Balears* 7/06/2006, p.14.
- Pons-Esteva, A. (2003) "Evolució dels usos del sòl a les illes Balears: 1956-2000" a *Territoris* núm.4, p.129-145.
- Prats, E. (2001) "L'agricultura a les Illes Pitiüses" a Grimalt, M. i Prats, J.A. (coord) *Les Pitiüses. Terres i gent*. Papers de Sa Torra, Aplecs de Cultura i Ciències Socials núm.59 (Ajuntament de Manacor), p.100-112.
- Pujol, M. (2002). *Espaces naturels et Baléarisation: approche et enjeux de la protection de l'environnement aux Îles Baléares*. Université Montpellier III-Paul Valéry, tesi doctoral inèdita.
- Quintana Peñuela, A. (1979) *El sistema urbano de Mallorca*. Ed. Moll, Palma.
- Ramis, D.; Trias, M.; Hauptmann, A. i Alcover, J.A. (2005) "Metal·lúrgia prehistòrica del coure a les muntanyes d'Escorca-Pollença (Mallorca)" a *Endins* núm.25, p.19-46.
- Rayó, M. (2004) *L'ecologisme a les Balears*. Edicions Documenta Balear, Palma.
- Riutort, B. i Valdivielso, J. (2004) "Canvi social i crisi ecològica a les Illes Balears" a Valdivielos, J. *Les dimensions socials de la crisi ecològica*. Ed. UIB, Palma de Mallorca, p.283-316.
- Rodríguez, E. (30/05/2008) "El juez imputa a José Sala y a Stella Matutes por un posible caso de tráfico de influencias" a *Diario de Ibiza* (30/05/2008) (a [www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008053000\\_2\\_248697\\_PitisesiBalears-juez-imputa-Jose-Sala-Stella-Matutes-posible-caso-trafico-influencias](http://www.diariodeibiza.es/secciones/noticia.jsp?pRef=2008053000_2_248697_PitisesiBalears-juez-imputa-Jose-Sala-Stella-Matutes-posible-caso-trafico-influencias), juny 2008).
- Rodríguez, E. i Carmona, V. (22/10/2010) "Dimite el conseller de Política Territorial" a *Diario de Ibiza* 22/10/2010 ([www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/10/22/dimite-conseller-politica-territorial/440608.html](http://www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2010/10/22/dimite-conseller-politica-territorial/440608.html), maig 2011).
- Romaní, G. (14/07/2005) "El Consell preocupado por las extracciones ilegales de arena en Formentera" a *Ultima Hora*, p.3.



- Rosselló, M. (26/05/2005) "La LECO: un retrocés en la protecció dels espais naturals" a *Diario de Mallorca* 26/05/2005, p.42.
- Rosselló Verger, V. M. (1959) "El Prat de Sant Jordi y su desecación" a *BCOCIN (Boletín Oficial de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación)* núm.77, p.523-578.
- Rosselló Verger, V.M. (1964) *Mallorca. El sur y el sureste*. Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación, Palma.
- Rosselló Verger, V.M. (1977) *Les Illes Balears. Resum geogràfic*. Ed. Barcino, Barcelona.
- Rosselló Verger, V.M. (1998) "La Serra de Tramuntana, comarca geogràfica" a GOB (ed) *La Serra de Tramuntana, natura i cultura*. Ed. Moll-GOB, Palma de Mallorca, p.15-22.
- Roura, M. (10/09/2008) "El TSJIB da la razón al alcalde de Santanyí al cerrar la cantera del concejal de UM por no tener licencias" a *El Mundo/El Día de Baleares* 10/09/2008, p.20.
- Roura, M. (5/11/2008) "Vives anulará la concesión de la cantera de Son Cànaves por extracción ilegal" a *El Mundo/El Día de Baleares* 5/11/2008, p.29.
- Ruiz, M. i Salvà, P. (2000) *Welcome! Un siglo de turismo en las Islas Baleares*. Fundació La Caixa, Barcelona (CD-ROM, Material audiovisual-documentació).
- Rullan, O. (1995) "Legislación balear versus territorio y medio ambiente" a Vila, A. i Pujol, J.L. (ed) *Turismo y territorio*. COAB (Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Balears), Palma.
- Rullan, O (1998) "De la Cova de Canet al Tercer Boom turístic. Una primera aproximació a la geografia històrica de Mallorca" a Tomàs, B. (coord) *El medi ambient a les Illes balears. Quí és qui?* Ed. Sa Nostra, Palma de Mallorca, p. 171-213.
- Rullan, O. (1999) "Crecimiento y política territorial en las Islas Baleares" en *Estudios Geográficos* núm.236, pp:403-442.
- Rullan, O. (2002) *La construcció territorial de Mallorca*. Palma de Mallorca, Ed. Moll.
- Rullan, O. (2006) *Posibilidades y probabilidades de crecimiento residencial. Geografía del cambio territorial reciente en las islas Baleares*. (Inèdit. Treball original d'investigació per l'habilitació per Catedràtic d'Universitat d'Anàlisi Geogràfic Regional codi 1/010/0904).
- Rullan, O. (2007a) *L'ordenació territorial a les Balears (segles XIX-XX)*. Documenta Balear, Palma.
- Rullan, O. (2007b) "Edificis aïllats o residències? Àrees singulars o regions úniques?, "Booms" o desenvolupaments?, espai rural o sòl rústic?" a *Scripta Nova* vol.XI núm.232 ([www.ub.es/geocrit/sn/sn-232.htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-232.htm), febrer 2007).
- Rullan, O. (11/11/2007) "5000 habitatges dins sòl rústic?" a *Última Hora* 11/11/2007 ([www.uib.es/premsa/novembre07/dia-13/12258650.PDF](http://www.uib.es/premsa/novembre07/dia-13/12258650.PDF), octubre 2008).
- Rullan, O. ; Manchado, J. i Marcús, A. (1998) "La captación del gradiente residencial en suelo rústico. Una propuesta metodológica ensayada en las Islas Baleares" a *Ciudad y Territorio. Estudios territoriales* núm.115, p.125-144.
- Salvà, P. (1975) "La utilización agraria del suelo en la isla de Mallorca. Aportación a una metodología para su estudio" a *Mayurqa* núm.13, p.69-99.
- Salvà, P. (1992) "las actividades agrarias en las Islas Baleares en la etapa del turismo de masas" a DDA. *El medio rural español: cultura, paisaje y naturaleza. Homenaje a Don Ángel Cabo Alonso*. Salamanca. Ed. Universidad de Salamanca, p.715-730.
- Salvà, P. i Binimelis, J. (1998) "Situación actual y cambios recientes en el agro balear" a Ruíz-Maya, L.; Muñoz, C. i Molina, M. (coords) *La agricultura en España. Perspectiva autonómica*. MAPA- Mundi-Prensa, Madrid, p.99-119.
- Seguí Pons, J.M. i Martínez-Reynés, R.M. (2008) "Las nuevas pautas de movilidad y su impacto en las infraestructuras de transporte en Baleares" a *Diez años de cambios en el Mundo, en la Geografía y en las Ciencias Sociales, 1999-2008. Actas del X Coloquio Internacional de Geocrítica*, Universitat de Barcelona, 26-30 de maig de 2008 ([www.ub.es/geocrit/-xcol/169.htm](http://www.ub.es/geocrit/-xcol/169.htm), juny 2008).
- Seguí, J. (1998) *Les Balears en venda. La desinversió immobiliària dels illencs*. Documenta Balear, Palma.
- Seguí, M. (2006) *El turisme a les Balears (1950-2005)*. Documenta Balear, Palma.
- Sitibsa (2002) *Estudi de la capacitat d'allotjament del sòl vacant a les Illes Balears*. SITIBSA, Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transports, Govern de les Illes Balears. Palma.
- Soler, R. (2004) *Crònica dels Ports Balears*. Documenta Balear, Palma.
- Sureda, J. (coord.) (1997) *Els incendis forestals a les Balears. Anàlisi de les actituds i proposta de programes de comunicació i educació*. UIB, Palma.
- Talberth, J.; Ventoulis, J. i Wolowicz, K. (2006a) *Recasting marine ecological fishprint accounts*. (Redefining Progress, Oakland ([www.rprogress.org](http://www.rprogress.org), setembre 2007).
- Talberth, J.; Wolowicz, K.; Venetoulis, J.; Gelobter, M.; Boyle, P. i Mott, B. (2006b) *The ecological fishprint of nations. Measuring humanity's impact on marine ecosystems*. Redefining Progress, Oakland ([www.rprogress.org](http://www.rprogress.org), setembre 2007).
- Taller de Idees (ed) (1997) *Directrius d'Ordenació Territorial. Anàlisi i Diagnòstic*. Conselleria de Medi Ambient, Ordenació del Territori i Litoral, Govern Balear, Palma.
- Togores, N. (4/08/2007) "Más de diez años esperando" a *Diario de Mallorca* 4/08/2007, p.5.
- Togores, N. (28/09/2007) "Amplían en casi 10000 hectáreas las zonas de especial protección de aves" a *Diario de Mallorca*, 28/09/2007, p.22.

- Urech i Cifre, C. (1869) *Estudios sobre la riqueza territorial de las Islas Baleares*. Felipe Guasp, Palma.
- Valero, V. (2001). *Experiencia y pobreza. Walter Benjamín en Ibiza, 1932-1933*. Ed. Península, Barcelona.
- Valdivielso, J. (comp.) (2001) *¿A qué llamamos ECOTASA?* Monograma Editores, Palma.
- Vallés, M. (21/11/2005) "A los vecinos de La Real" a *Diario de Mallorca* 21/11/2005, p.60.
- Vega, P. (2003) "Diagnóstico y estrategias de sostenibilidad del transporte en las Islas Baleares" a Murray, I. (coord.) (2003) *Estrategia per a la sostenibilitat de les illes Balears*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca (CD-ROM).
- Vicens, G. (9/02/2005) "La particular interpretació del medi ambient d'un ex ministre" a *Ultima Hora* 9/02/2005, p.33.
- Vilà-Valentí, J. (2001a [1953]). "Ibiza y Formentera, islas de la sal" a *Territoris* núm.3, p.117-153.
- Vilà-Valentí, J. (2001b [1961]). "Las salinas de Ibiza y Formentera" a *Territoris* núm.3, p.191-204.
- Wackernagel, M.; Monfreda, C.; Schulz, NB.; Erb, K.; Haberl, H. i Krausmann, F. (2004) "Calculating national and global ecological footprint time series: resolving conceptual challenges" a *Land Use Policy* vol.21 núm.3, p. 271-278.
- Wackernagel, M. i Rees, W. (1996) *Our Ecological Footprint. Reducing Human Impact on Earth*. New Society Publishers, Canada.
- Walter, H. (1998) *Vegetació i zones climàtiques del món: l'estructuració ecològica de la Geobiosfera*. PPU, Barcelona.
- WECD (1987) *Our Common Future*. Oxford University Press, Oxford.
- Wilson, E.O. (1992) *The diversity of life*. The Penguin Press, Londres.
- Ximénez de Embrún i González Arnao, J. (1947) *Estudio Forestal de la Provincia de Baleares*. Conselleria de Medi Ambient, Palma.

## CAPÍTOL XII\*

### **METABOLISME SOCIOECONÒMIC I PETJADA ECOLÒGICA DEL CAPITALISME BALEAR A PRINCIPIS DEL SEGLE XXI. LES DIMENSIONS FÍSQUES DEL GEGANT TURÍSTIC ANOMENAT BALEARS**

El present capítol pretén comptabilitzar i analitzar el metabolisme socioeconòmic de l'economia balear i la seva expressió territorial coneguda com a petjada ecològica. Per desenvolupar aquesta tasca és fonamental haver desplegat una base teòrico-metodològica a partir de la qual emprendre l'acció empírica. Aquesta primera passa es pot consultar en el capítol V d'aquesta tesi. No obstant, les principals referències per dur endavant aquesta tasca han estat, de forma breu, el treball de Mathis Wackernagel i William Rees (1996) on exposen la petjada ecològica; Adriaanse et al. (1997) i Bringezu i Schütz (2001a, 2001b) que exposen metodològicament i empíricament el metabolisme socioeconòmic aplicat a un grup de països en el primer cas i a la Unió Europea en el segon. Aquestes aplicacions es consolidaren posteriorment en la metodologia unificada del metabolisme socioeconòmic proposada per EUROSTAT (2001). La tesi elaborada per Óscar Carpintero (2005) s'ha convertit en la brúixola del nostre treball, encara que en el nostre cas s'han introduït algunes modificacions respecte de la seva metodologia.

La quantificació dels fluxos que passen per l'economia balear resulta ser una tasca complicada, sobretot per la dificultat amb la què hom es troba en quant a disponibilitat d'informació de base i la qualitat de la mateixa. En un primer moment, teníem la intenció de realitzar l'anàlisi dels fluxos de materials i la seva petjada ecològica pel període que hem anomenat d'explosió turística que aniria des de finals dels anys 1950 a l'actualitat. En vistes a les dificultats, a les que havíem de fer front, ens hem estimat més procedir a establir un càlcul i metodologia aplicable a l'actualitat i que ens podrà servir de base per càlculs en el futur, per la qual cosa s'analitza directament l'any 2004 del qual podíem disposar d'informació homogènia i robusta. I, en tot cas per tal de veure la vinculació entre els fluxos de materials i els cicles econòmics de l'economia balear a partir de la segona meitat del segle XX podem recórrer a diverses fonts pel cas de les Balears que ens informen de la seva evolució a grans trets i realitzar una anàlisi indirecta en el que comptam també amb l'extraordinari treball d'Óscar Carpintero (2005).

El càlcul dels fluxos de materials que recorren per l'economia balear s'ha fonamentat en les categories descrites en el manual d'EUROSTAT (2001) en les que s'agrupen els productes comercials d'acord amb la nomenclatura de les mercaderies (Nomenclatura Combinada -NC) en base a la qual s'estableix l'aranzel comunitari (TARIC -Aranzel Integrat de les Comunitats Europees) i es realitzen les estadístiques comercials<sup>1</sup>. Les dades dels fluxos comercials provenen principalment del servei d'estadística de l'Autoritat Portuària de Balears, a les que s'han afegit les dades dels Ports de Balears depenent de la CAIB (Comunitat Autònoma de les Illes Balears) i dels aeroports (AENA). En els dos darrers casos, la informació dels fluxos comercials no es presenta en base a la Nomenclatura Combinada sinó que se presenten en base a unes definicions pròpies de dits organismes. A més, s'han considerat els fluxos de mercaderies del comerç exterior, a partir de les estadístiques proporcionades per les Cambres de Comerç<sup>2</sup>. El motiu pel qual s'ha tengut en compte aquesta font és degut a que a través de la informació portuària i aeroportuària s'obté la informació respecte de tot allò que ingereix l'economia balear, però la procedència d'aquests fluxos pot quedar difuminada pel fet que molts de materials són descarregats als ports peninsulars des d'on són transportats posteriorment a les Illes. Així, amb aquestes dobles fonts es pot arribar a tenir una noció dels fluxos materials procedents de la resta de l'Estat i els procedents d'altres països. Aquesta consideració fa que els nostres càlculs presentin una major precisió que els elaborats en altres comunitats autònomes (CA) on tan sols s'han contemplat els fluxos comercials enregistrats en les estadístiques de comerç exterior, deixant de banda aquells fluxos entre diferents comunitats autònomes. En el

\* Aquest capítol es va escriure al Port de Sóller (acabada la primera versió al juny de 2008).

<sup>1</sup> Reglament (CEE) n° 2658/87 del Consell, de 23 de juliol de 1987, relatiu a la nomenclatura aranzelària i estadística i a l'aranzel duaner comú (Diari Oficial L 256 de 7/09/1987).

<sup>2</sup> Base de dades del comerç exterior: <http://aduanas.camaras.org> (març 2006).

cas de les extraccions i produccions domèstiques s'ha acudit a un divers grup de fonts, entre de les quals destaquen les procedents del servei estadístic de la Conselleria d'Agricultura i Pesca de la CAIB, de la Conselleria de Medi Ambient de la CAIB (informació forestal i degradació de sòls), Conselleria de Comerç, Indústria i Energia de la CAIB (pedreres i energia), etc.

En el nostre cas, s'ha pres com a unitat d'anàlisi la Comunitat Autònoma de les Illes Balears degut a que la major part de les estadístiques disponibles no presenten un nivell de desagregació major, essent aquesta una feblesa de l'estudi ja que el més adequat seria considerar com a unitat d'anàlisi a cadascuna de les illes. En aquest sentit, els fluxos comercials entre les illes no han estat comptabilitzats per tal de no incórrer en doble comptabilitat. Per exemple, un flux de materials (p.ex. cervesa) que entraven a Eivissa per llavors dirigir-se a Formentera, era comptabilitzat tan sols en una ocasió per no duplicar el valor de dita partida. La nostra anàlisi es desplega en les diferents categories que recull la metodologia estàndard del metabolisme socioeconòmic i la petjada ecològica; estableix en certs casos una anàlisi geohistòrica de la variable analitzada però presentant tan sols els resultats dels RTM (Requeriments Totals de Materials) i de la petjada ecològica per un any concret, el 2004. Per tant, aquest exercici és una mostra de la pressió que exerceix l'economia balear sobre els recursos naturals i la biosfera de principis del segle XXI i particularment en el moment àlgid de la bombolla financer-immobiliària espanyola. A més, s'intenta arribar a una sèrie de conclusions globals a partir de la comparació amb d'altres treballs semblants, i a partir de les aportacions teòriques s'ha intentat fer una anàlisi retrospectiva al llarg del "miracle balear".

### **12.1 EL PAPER DELS RECURSOS NATURALS DINS DEL PROCÉS ECONÒMIC. UN "OBLIT" CONSTANT I ELS ANTECEDENTS DE LA SEVA CONSIDERACIÓ A LES BALEARS.**

L'anàlisi de l'economia balear, al manco des de la inserció de les Illes en els circuits del turisme de masses, s'han centrat en gran mesura en l'anàlisi del funcionament de l'economia en base al motor turístic. En aquest sentit, molts dels estudis llançats des de les ciències socials han intentat analitzar el "miracle balear" des de posicions majoritàriament convencionals o ortodoxes. Els estudis procedents de la història econòmica i la geografia han aportat una lectura més holística de l'evolució socioeconòmica de les Illes, encara que no sempre des de posicionaments crítics (Casasnovas, 2006; Cirer, 2004; Escartín, 2001; Ginard, 1999; Ginard i Casasnovas, 2006; Manera, 2001a; Manera, 2006; Rullan, 2002; Seguí, 2006). Les anàlisis de caire heterodox o crític han estat minoritàries, entre elles es poden destacar les aportacions fetes des de la filosofia política, l'economia radical i teoria de la regulació, la història ecològica, sociologia o la geografia crítiques (Amer, 2006; Artigues et al., 2006; Buades, 2004; Manera, 2001b; Riutort et al., 2003). En general, hi ha una certa coincidència entre els diferents enfocaments en quant a la determinació de l'evolució de les principals magnituds i de les transformacions sectorials ocorregudes, i les discrepàncies es donen sobre les causes, efectes i problemes generats (i/o resultats).

Carpintero (2005:198) apuntava el fet que en el cas espanyol un "buit reflexiu ha envoltat als recursos naturals com a inputs i als costos ambientals com "efectes externs" no desitjats de tot aquest tipus de transformacions. Uns buits que des de fa anys han intentat cobrir –sense gaire recolzament institucional- un col·lectiu plural d'investigadors que van des de José Manuel Naredo, Joan Martínez-Alier, José Gascó, Fernando Parra, Antonio Estevan i un llarg etcètera". En el cas de les illes Balears, els estudis que han incidit en les dimensions ecològiques de les activitats econòmiques han estat més aviat escassos. Emperò, a diferència a d'altres indrets la precoç consciència ecològica a les Illes (Rayó, 2004) va permetre que des de diferents disciplines –biologia i geografia fonamentalment- s'apuntassin els costos socioecològics del desenvolupisme turístic. Un dels primers treballs que intenten sintetitzar les tortuoses relacions entre turisme (capitalisme) i el medi ambient balear on aquell es desenvolupa, és el que signen dos biòlegs illencs, el mallorquí Joan Mayol i el canari Antonio Machado (Mayol i Machado, 1992). Un llibre escrit a l'any que es celebrà la Cimera de Rio i que ja alertava d'una situació que es presentava crítica pel que feia a l'explotació dels recursos naturals i la degradació dels ecosistemes insulars.

Óscar Carpintero (2005:1999) posa damunt de la taula el fet que, quan Solow (1957) sostenia que els factors de treball i capital explicaven tan sols el 13% de les variacions del

producte per hora treballada (sota supòsits d'una funció de producció Cobb-Douglass)<sup>3</sup>, mentre que un 87% corresponia a un factor residual, aquest important factor residual va ser identificat com a progrés tecnològic. Segons Carpintero (2005) els economistes que han vingut explicant el creixement econòmic de l'Estat espanyol han anat consolidant la idea que els inputs – recursos naturals– aporten poc a l'explicació de dit creixement, i que la gran mida del residu és deu al progrés tècnic, a les economies d'escala, a la diferent qualificació del treball, o a la presència de competència oligopolística. En ells es destaca, amb algunes excepcions, que en general hi ha hagut una quasi total absència dels recursos naturals com a factors productius fonamentals.

En el cas de les Balears, el llibre de Reig i Picazo (1998) sobre el creixement econòmic de les Balears entre 1955-1996 s'inscriu en la línia dels treballs d'enfocament neoclàssic que han tractat cercar les explicacions del creixement econòmic de l'Estat i les seves comunitats autònomes. Els autors ja senyalaren la diferència entre el model de creixement balear i l'espanyol, essent el primer molt intensiu en el factor treball. Nogensmenys, Reig i Picazo (1998:239) sostenen que "dels 4,33 punts percentuals de creixement que per terme mitjà enregistrà la producció privada de béns i serveis entre 1964 i 1993, un total de 1,66 poden imputar-se al major ús dels factors de treball –que aporta 0,35 punts de creixement– i capital –responsable de 1,31 punts–, mentre que la resta xifrat en 2,68 punts, és conseqüència del **canvi tecnològic**, en un sentit ample d'aquesta expressió que inclou les millores en l'eficiència productiva". Els autors senyalaren que el residu –progrés tecnològic– de les Balears entre 1955-1993 contribuïa en el creixement de l'economia balear en torn al 61,7%, front al 78,7% de la mitjana espanyola. Amb la qual cosa sostenen que el creixement balear s'havia aferrat més al factor treball que no a la resta de l'Estat, però així i tot el factor residual no deixa de ser molt destacable.

Reig i Picazo (1998:240) sostenen, emperò, que "el progrés tècnic constitueix una espècie de *caixó de sastre* on tenen cabuda totes aquelles circumstàncies que permeten elevar el producte d'una economia". Entre els elements explicatius hi troben: millores en la qualificació de la mà d'obra, acumulació de capital públic (especialment de tipus productiu), o el desplaçament dels recursos productius cap activitats on el treball i el capital exhibeixen una major productivitat conjunta, és a dir en el trànsit cap a la col·locació a les posicions de la part alta de la "corba del notari" descrita per J.M. Naredo (2006). Així doncs, es pot constatar tal com fa Carpintero (2005) pel cas espanyol, que en l'explicació del creixement econòmic de les Balears les corrents dominants de l'economia no han prestat gaire atenció al paper que hi han jugat els recursos naturals, i en canvi aquells components *residuals* van assolint unes dimensions cada cop majors. I, com es veu el denominat residu balear, malgrat ser inferior al de la mitjana espanyola ens fa pensar tal com feu Suárez Bernaldo de Quirós (1992:422) que "la variabilitat a curt termini de l'element residual és massa gran per pensar que pugui obtenir-se correlació entre ell i indicadors tecnològics referits a l'estat de la tècnica o a l'acumulació de capital humà". Així doncs, ens demanam a veure si a darrera del *residu* (progrés tecnològic) no s'hi amaga quelcom més que tecnologia, molt més en el cas de les Balears que no són precisament el "Sillicon Valley".

Des de l'anàlisi geohistòrica de l'economia i societat de les illes Balears, és des d'on s'ha anat constatant la rellevància dels inputs en el procés del creixement econòmic. Així, Quintana (1974) assenyala la rellevància del Port de Palma com a infraestructura bàsica del metabolisme illenc, però també establia l'evolució dels fluxos materials que entraven a l'illa a través seu. Així, el port es converteix en "una magnífica caixa enregistradora dels moviments [...] d'una illa" (Quintana 1974:19). Altrament, Quintana (1974:18) apuntava que mentre les "importacions han variat la seva composició [...] les exportacions no tan sols no han augmentat substancialment de volum, sinó que no han variat la seva composició [...] Els productes que

<sup>3</sup>  $P(K, L) = c L^a K^b$  (a, b i c són constants;  $a+b=1$ ; K= Capital; L= Treball). Aquesta funció fou modificada per la que s'ha conegut com a la variant Solow/Stiglitz i en la qual s'introdueixen els recursos naturals, en termes monetaris, entenen la perfecta substituïbilitat entre els diferents factors. És a dir, els recursos naturals poden ser segons aquesta formulació substituïts per capital  $[Q = K^{\alpha_1} R^{\alpha_2} L^{\alpha_3}]$ ; on Q és la producció; K és l'estoc de capital; R és el flux de recursos naturals; i L és l'oferta de treball.  $\alpha_1 + \alpha_2 + \alpha_3 = 1$ , i  $\alpha_i > 0$ , la qual cosa fou criticat durament per Georgescu-Roegen (1979). Stiglitz i Solow no varen respondre fins al cap de quasi vint anys, una vegada que l'economista romanès havia mort (Solow, 1997; Stiglitz, 1997). Aquesta polèmica, en absència física de Georgescu-Roegen, fou contestada per H.E. Daly (1997) i R. Ayres (1997).

Mallorca ofereix ara són els mateixos que fa mig segle. Productes agraris com les ametlles, les patates primerenques, les garroves i els fruits secs, i manufactures com el calçat [...] L'extraordinari dèficit de la balança comercial només es pot entendre si s'enquadra en la balança de pagaments, en que Mallorca obté l'imprescindible superàvit gràcies als beneficis del turisme. Aquest es converteix així en l'activitat que dirigeix i regula l'economia insular en el seu conjunt".

El treball de Quintana sobre el paper del Port de Palma possiblement inspirà la tesi doctoral de Joana Maria Petrus publicada al 1990, en la que analitzava els fluxos comercials marítics dels ports de Balears entre 1973 i el 1987 -entre finals del primer boom turístic i al llarg del segon-, tot centrant-se en el comerç de cabotatge. Petrus (1990) entén que el trànsit comercial marítim és un factor clau per poder entendre el procés de creixement econòmic de les Illes, sense el qual no hagués estat viable el "miracle turístic". Carles Manera (2001) en el seu llibre *Història del creixement econòmic a Mallorca (1700-2000)* recull la feina de prop de dotze anys d'investigació, en el que incideix sobre els elements estructuradors de l'economia mallorquina. La configuració del capitalisme illenc, lluny de seguir les pautes seculars que suposadament haurien d'haver seguit les economies del capitalisme avançat d'acord amb la teoria del creixement rostownià, s'inscriuen en un ventall multicausal entre el que en destaquen les rendes de localització i una perllongada activitat comercial -es manufactura i produeix per vendre i per exportar-, convertint-se els fluxos comercials (físics i monetaris) com els principals indicadors geoeconòmics del canvi de l'economia balear en el trànsit cap a la societat del consum de masses en la seva expressió turística. Mallorca, tal com manifestà Cela-Conde (1979), adquirí la condició de semiperifèria capitalista, amb l'adaptació (obedient) als requeriments dels mercats majoritàriament exògens. No obstant, això no exclou el fet que al sí de l'illa es configurà una potent classe capitalista tremendament vinculada al poder -protagonista indispensable del cop d'Estat i del règim feixista- i que serà la que pilotarà l'economia i societats illenques en benefici seu i un alt cost sociocultural i polític.

La línia de recerca oberta per Carles Manera s'ha anat consolidant, i es pot destacar el treball de la tesi de Miquel Àngel Casasnovas sobre la història econòmica de Menorca (Casasnovas, 2006) i del treball de Joan Carles Cirer (2004) sobre la gènesi de l'economia turística eivissenca. Un treball que ha passat quasi desapercebut per part de la comunitat científica és el de l'economista asturià Luís Azpiroz -*La economía balear en la era de Franco. La autarquía (1939-1949)*- que veié la llum un any després de la mort de l'autor. Azpiroz (2003) en el seu treball inacabat sobre l'economia balear durant l'autarquia franquista (1939-1949), destacà l'extrema dependència de l'economia balear sobre els inputs que entraven a les Balears -materials biòtics, abiòtics minerals i combustibles fòssils-. Aquesta extrema dependència va fer que en el moment de fractura econòmica -i a les portes de la Segona Guerra Mundial-, la sort de l'economia balear patís una forta embranzida, tot mostrant la rellevància d'aquells inputs (i l'extrema dependència) per al seu funcionament. Així doncs, les illes Balears s'anaren situant de mica en mica en el que Naredo i Valero (1999) denominen la part alta de la "regla del notari".

Encara que la major part dels treballs apuntats, si bé des d'una perspectiva geohistòrica evidenciaven, més enllà de la noció de progrés tecnològic -residu tecnològic-, que la clau de l'èxit econòmic es trobava en una creixent capacitat d'ingesta de recursos que majoritàriament entraven pels ports, no es feia especial incidència en les dimensions i repercussions ecològiques d'aquell procés d'adaptació i inserció a les lògiques del capital. Per una altra banda, alguns dels treballs realitzats sobre la col·lisió entre l'activitat turística i els recursos naturals de les Balears es centraven en els impactes directes de les activitats turístiques sobre el territori balear. Un dels primers treballs sobre els impactes de l'activitat econòmica sobre l'entorn a Balears fou el publicat al BCOCIN (Boletín de la Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Mallorca, Ibiza y Formentera) a l'any 1975 sota el títol ben explícit: "Relación económica entre el desarrollo y la contaminación del ambiente en la Bahía de Palma" (Pascual i Vera, 1975)<sup>4</sup>. Segons els autors la ràpida expansió turística havia conduït a "un deteriorament del medi ambient en múltiples aspectes: contaminació de les aigües, impactes en el paisatge i desequilibris socioeconòmics" (Pascual i Vera 1975:3). Després d'aquest estudi es començaran a publicar d'altres que

<sup>4</sup> A l'estudi hi participà un nodrit grup d'investigadors: D. Pascual (enginyer de Camins), M. Vera (economista), B. Barceló (geògraf), M. Duran (oceanògraf), M. Rodríguez (arquitecte), F. López-Groh (arquitecte), F. Pol (arquitecte) i S. Uñabarroco (sociòloga).

analitzaran les relacions entre el creixement turístic i el deteriorament ecològic com són el de l'INESE (1991) –*Turisme i medi ambient a les illes Balears*– o el de Joan Mayol i Antonio Machado (1992) –*Medi ambient, ecologia i turisme a les Illes Balears*–. Emperò, la major part d'aquests estudis no incidien en la qüestió dels recursos i el seu origen, és a dir els impactes socioecològics associats a les cares ocultes de l'expansió del capitalisme balear. De fet, la construcció social de la noció de crisi ecològica a les Balears –enquadrat en els discursos i campanyes protagonitzats pel GOB– ha estat molt lligada a la dimensió territorial (local) i més concretament en els aspectes urbanístics i conservacionistes (Riutort i Valdivielso, 2004).

Molt probablement, un dels treballs pioners que apuntaren cap a la investigació del procés econòmic des d'un enfocament ecointegrador fou la comunicació de Carles Manera, Onofre Rullan i Macià Blázquez (1999) presentada en el "Seminari Internacional: desenvolupament sostenible a la Mediterrània. Entre la realitat i la utopia" en el març del 1997. El seminari coordinat per Bartomeu Tomàs (1999) –finançat per SA NOSTRA– fou una de les primeres iniciatives per abordar la problemàtica socioambiental des del paradigma de la sostenibilitat, amb una clara dimensió internacional en el marc comú de la Mediterrània. L'article de Manera et al. (1999:145-146) establí l'objectiu exprés "d'obrir una línia d'investigació que involucri a diferents col·lectius i professionals sobre un tema cabdal: la sostenibilitat *real* del model econòmic i territorial de les illes". Els autors, emperò anaven més enllà de proposar l'assignació d'una valoració monetària als recursos naturals i serveis dels ecosistemes, i que advocaven pel desplegament del coneixement de la complexitat sota els preceptes de l'ecologia i la termodinàmica.

En un altre dimensió, reflexionant des de la noció ortodoxa de sistema econòmic, a finals dels 1990 un grup d'economistes encapçalats per Antoni Riera Font varen començar a treballar per tal de comptar (monetàriament) amb aquella dimensió que molts suposen externa de l'economia, com són el medi ambient i els recursos naturals. Entre els exercicis d'economia ambiental realitzats a les Illes, cal destacar el treball d'Antoni Riera Font (1998). Riera aplicà en la seva tesi doctoral el mètode de valoració del cost del viatge per establir un valor monetari dels espais naturals de Mallorca. Aquest treball, encara que sense analitzar les dimensions biofísiques de l'economia mallorquina, va tenir un notable impacte social en posar a damunt de la taula i amb el recolzament de la "mare de les ciències socials" –l'economia–, la rellevància dels espais naturals en el procés de creixement econòmic balear. Riera (1998) en internalitzar aquella "externalitat" incidí sobre la conveniència de la seva preservació, malgrat fos des de la pura lògica capitalista i la racionalitat instrumental de l'*homo economicus*, així com per la seva "pervivència" i assegurar la futura acumulació.

A grans trets es pot dir que fins a les portes del segle XXI, la disponibilitat d'informació ambiental bàsica era pràcticament nul·la en el context balear. Per això, no resulta estrany que la millor (i quasi única) informació disponible era la que realitzava pel cas de Mallorca el Miquel Àngel March al sí del GOB-Mallorca, amb l'informe *Mallorca, una illa saturada. Situació turística i urbanística de Mallorca* (GOB, juny 2000) en el qual es catalogaven quines eren les principals pressions sobre els recursos i el marc institucional que ho propiciava. La SHNB (Societat d'Història Natural de les Illes Balears) va elaborar un dels treballs pioners sobre l'estat del medi ambient a les Balears al 1993 que fou publicat com a col·leccionable de la revista *Brisas*<sup>5</sup>. A finals dels 1990, la SHNB va elaborar diversos treballs sobre l'estat del medi ambient (Pons i Moragues, 2001; Pons et al., 2004). Cal destacar el fet que la publicació corresponent al període 2002-2003 no fou publicada per motius polítics ja que coincidí amb el període del Govern Matas (2003-2007) i es va publicar posteriorment en una versió només accessible per internet (Moragues i Llobera, 2009). Del text original havia desaparegut l'apartat corresponent a l'anàlisi de l'ecotaxa.

Arran de l'article de Manera et al. (1999), vaig dur a terme un intent per a calcular l'impacte de l'economia balear mitjançant un indicador de sostenibilitat forta, la petjada ecològica, que fou la memòria d'investigació del DEA (Diploma d'Estudis Avançats) a la UIB (Murray, 2001). Al mateix temps (cap el segon cap de setmana del mes de maig del 2000) Macià Blázquez va ser sondejat per veure si estava interessat en encapçalat un projecte que establís un sistema d'indicadors de sostenibilitat (múltiples i multidimensionals) per avaluar la

<sup>5</sup> "L'estat del medi ambient a les Balears. 1993" (a [www.sanostra.es/wps/wcm/connect/e70666804bcf9697a9c8b9d656b47a48/Estat+Medi+Ambient+1993+facsimil.pdf?MID=AJPRES](http://www.sanostra.es/wps/wcm/connect/e70666804bcf9697a9c8b9d656b47a48/Estat+Medi+Ambient+1993+facsimil.pdf?MID=AJPRES) (juny 2009).

“salut” de l’economia i societat balears més enllà de les dimensions monetàries a l’ús. Tanmateix, aquella proposta semblava que havia de revestir (en part) un dels projectes estrelles del conegut com a govern del *Pacte de Progrés* (1999-2003), la coneguda com a “ecotaxa”. Macià Blázquez comptà amb la meua col·laboració per a codirigir aquell projecte – *Els indicadors de sostenibilitat del turisme a les illes Balears* – que va rompre el silenci en informació socioambiental a les illes (Blázquez, et al., 2003; Blázquez i Murray, 2002; Blázquez i Murray, 2003). Coetàniament, el novembre de 2000 a Menorca es varen celebrar les “jornades sobre estadística i medi ambient” organitzades per la Conselleria d’Economia del Govern de les Illes Balears<sup>6</sup> i en les que es volia donar un impuls a aquestes estadístiques des de diferents àmbits de l’administració (p.ex. comunitari, estatal, autonòmic, municipal, etc). A més, dins del *Fòrum per a la Sostenibilitat de les Balears*<sup>7</sup> es va encomanar un treball d’investigació per tal d’analitzar els fluxos metabòlics de l’economia balear que fou desenvolupat per l’equip valencià que havia realitzat l’estudi de la Comunitat Valenciana –“La sostenibilidad del desarrollo” (Almenar et al., 2000)–. L’estudi en concret es centrà en l’estudi dels fluxos d’aigua i energia (inputs) i de les emissions atmosfèriques i residus sòlids urbans (outputs) (Diago i Almenar, 2001).

Un comentari a part s’ha de fer pel cas de Menorca, on en el context de ser Reserva de la Biosfera i amb totes les matisacions que es puguin –i s’hagin– de fer en quant a l’efectivitat de la figura (*per se*) (Marí, 2002), on ja fa una sèrie d’anys (des del 1999) en que s’ha consolidat la tasca del OBSAM (Observatori Socioambiental de Menorca) que fou impulsat per l’IME (Institut Menorquí d’Estudis) i en el qual la figura de Sergi Marí, economista heterodox (i dissident), ha estat cabdal per impulsar l’estudi de l’economia menorquina i del seu medi ambient en el context del canvi global. Sergi Marí ha contribuït a fer possible que l’illa de Menorca s’hagi convertit en una bona “atalaia” des de la qual observar els conflictes socioambientals mitjançant un potent sistema d’indicadors que agafen un ventall de 9 àmbits (medi físic; biodiversitat; sistemes naturals; territori i paisatge; patrimoni històric; educació i cultura; demografia i societat; sectors econòmics i energia; residus i impactes; resposta política)<sup>8</sup>. L’OBSAM ha esdevingut una vertadera raresa en el context balear, en certa mesura comprensible per les diferències socials i culturals que separen a la societat menorquina de la resta de l’arxipèlag. O al manco, pel que fa a les classes dirigents.

## 12.2. ELS REQUERIMENTS DE MATERIALS BIÒTICS AGRÍCOLES I LA SEVA PETJADA ECOLÒGICA.

L’anàlisi dels RTM biòtics agrícoles ens permet apropar-nos al metabolisme endosomàtic de la societat balear. Aquesta part del metabolisme se completa amb els requeriments de materials biòtics animals procedents de la pesca, caça i ramaderia. A continuació se realitzen els càlculs i l’anàlisi dels fluxos de materials biòtics agrícoles. Hom pot avançar que una fracció d’aquests recursos van destinats a l’alimentació de la cabana ramadera, amb la qual cosa se trasllada aquella fracció de la producció agrícola a la part corresponent als fluxos de materials biòtics animals. La major part de la informació per a realitzar aquests càlculs procedeix dels serveis estadístics de la Conselleria d’Agricultura i Pesca que posteriorment és emprada en la realització dels anuaris estadístics del Ministeri d’agricultura, Pesca i Alimentació. Una de les principals mancances que hom es trobarà al llarg del treball és la manca de definició de resultats a l’escala d’anàlisi insular. Aquest fet es deu al fet que la major part de la informació estadística disponible està agregada a escala balear, amb la qual cosa es perd informació sensible a les diferències territorials de cadascuna de les illes. Una apreciació que ja feu en el seu moment Camilo J. Cela-Conde (1979) a la seva tesi doctoral, però que no ha estat rectificada.

El càlcul dels fluxos de materials biòtics agrícoles passa per quatre estadis: en primer lloc s’han de calcular els fluxos domèstics directes que són els que normalment ens ofereixen

<sup>6</sup> [www.caib.es/ibae/esdeveniment/jornades/cat/calendari.htm](http://www.caib.es/ibae/esdeveniment/jornades/cat/calendari.htm) (octubre 2007).

<sup>7</sup> Aquest Fòrum es va celebrar entre finals de l’any 2001 i finals del 2002 amb motiu de la celebració de la Cimera de Johannesburg (2002) de Nacions Unides. En aquest fòrum es varen tractar diverses qüestions sobre la sostenibilitat de les Balears i finalment es realitzà un document final anomenat “Pla per a la Sostenibilitat de les Balears”. La suma del Fòrum i del Pla varen formar part de l’Estratègia per la Sostenibilitat de les Balears, una feina que quedà en un calaix en motiu del canvi de color polític a l’administració autonòmica (Murray, 2003).

<sup>8</sup> [www.obsam.cat/indicadors/index.php](http://www.obsam.cat/indicadors/index.php) (octubre 2007).



les estadístiques oficials; en segon lloc, s'han d'estimar els fluxos ocults associats als fluxos domèstics directes que no són tenguts en compte en els sistemes estadístics; en tercer lloc, s'han de calcular els fluxos importats directes; i en quart lloc, els fluxos ocults vinculats als importats directes.

### 12.2.1. Els Requeriments Totals de Materials biòtics agrícoles.

#### 12.2.1.1. Fluxos domèstics directes de materials biòtics agrícoles.

Els fluxos domèstics directes de biomassa agrícola a les Balears, recollits en les estadístiques oficials, a l'any 2004 sumaven un total de 1,04 milions de Tm que en termes monetaris s'expressava en una contrapartida de 399 milions d'euros. Cal destacar que la producció agrícola a les Illes presenta una vocació clarament "animal" ja que la major part dels productes agrícoles obtinguts es dirigeixen a alimentar la cabana ramadera, amb 657 mil Tm destinades a aliment animal, front a les 391 mil Tm destinades a aliment humà. D'aquesta manera, la relació entre producció agrícola per aliment animal front a la destinada a aliment humà era de 1,68, la qual cosa significa que per cada Tm de producte agrícola destinat a aliment humà n'hi havia 1,68 Tm destinades a l'alimentació animal. Així, no és d'estranyar que la major part d'aquests fluxos domèstics directes agrícoles es corresponguessin amb la producció farratgera que assolía unes 589 Tm, i que en els darrers anys ha anat minvant com a resultat de l'aplicació de la PAC i de les regles del joc del capitalisme (financer) global, segons el qual a les regions centrals els hi surt més a compte en termes monetaris (i ecològics locals) importar la carn (ja preparada per menjar), tot deixant els impactes dels residus, de les elevades exigències hídriques, alts impactes sobre la biodiversitat i d'altres (més quan es tracta de productes animals alimentats amb vegetals d'origen transgènic) en altres territoris. Una vegada disminuïda la pressió sobre el territori per a la producció animal –encara que sense reduir el consum de productes animals– es pot destinar el paisatge illenc a la "producció" turística-immobiliària ja sigui mitjançant la conversió directa de l'espai en urbano-turístic o bé mitjançant la conversió del paisatge en mercaderia i instrument publicitari.

El segon tipus de conreu en ordre d'importància en quant a producció –però no en superfície– és el de les hortalisses (228,4 mil Tm) que a la vegada són els conreus que presenten una major rendibilitat monetària (192 milions d'euros). En tercer lloc, es troben els conreus cerealícoles que sumaven unes 88,34 mil Tm, i dels quals es pot observar com una partida important (39,9 mil Tm) es destinaven a l'alimentació animal, reflectint el que es dona a escala global al respecte de l'alimentació animal en la que hi ha una creixent presència de cereals. En quart lloc, els conreus agroexportadors com el de la patata amollava una xifra de 66,2 mil Tm i l'escassa fracció d'aquest producte destinada a l'aliment animal ens delata la seva condició comercial-agroexportadora. Mentre que hi ha una part important dels conreus herbacis que se destinen a l'alimentació animal, els productes dels conreus llenyosos com les garroves es destinen en porcions molt baixes a l'alimentació animal, mentre que la major part de les figues (11,8 mil Tm de 12,49 mil Tm) es destinaven a l'alimentació animal.

**Taula 1. Fluxos domèstics directes de materials biòtics agrícoles a les Balears, 2004 (Font: dades del servei d'estadística de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears).**

	Producció aliment humà (Tm)	Producció aliment animal (Tm)	Total (Tm)	Relació Producció aliment animal/Producció aliment humà	Milions €
Cereals	48.361	39.985	88.346	0,83	12,99
Lleguminoses	3.379	989	4.368	0,29	1,76
Farratges		589.031	589.031	—	55,29
Hortalisses	219.193	9.285	228.478	0,04	192,3
Tubercles	62.322	3.951	66.273	0,06	29,26
Oliva	1.593	0	1.593	—	0,94
Vinya	5.844	0	5.844	—	5,19

Conreus industrials	559	0	559	—	0,31
Cítrics	14.741	0	14.741	—	8,19
Fruiters	18.708	12.322	31.030	0,66	61,05
Altres conreus llenyosos	13.615	1.510	15.125	0,11	4,21
Flors	2.897		2.897	—	27,99
<b>Total</b>	<b>391.212</b>	<b>657.073</b>	<b>1.048.285</b>	<b>1,68</b>	<b>399,49</b>
<b>Pob. Resident (Tm/càpita)</b>	<b>0,41 Tm/càpita</b>	<b>0,69 Tm/càpita</b>	<b>1,10 Tm/càpita</b>		
<b>IPH (Tm/càpita)</b>	<b>0,31 Tm/càpita</b>	<b>0,52 Tm/càpita</b>	<b>0,83 Tm/càpita</b>		

**Taula 2. Fluxos directes domèstics del material biòtic agrícola (per consum humà i animal) a les Illes Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de dades de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears, 2004).**

		Consum Humà (Tm)	Consum animal (Tm)	Total (Tm)
<b>Cereals</b>	Arròs	115		115
	Blat	15.928	3.497	19.425
	Blat d'indis	1.910	818	2.728
	Civada	7.060	8.629	15.689
	Ordi	21.488	21.489	42.977
	Melca	12	9	21
	Triticale	1.848	5.543	7.391
	<b>Total cereals</b>	<b>48.361</b>	<b>39.985</b>	<b>88.346</b>
<b>Lleguminoses</b>	Cigrans	376		376
	Pèsols secs	164	58	222
	Faves seques	2.794	931	3.725
	Mongetes seques	36		36
	Llenties	9		9
	<b>Total lleguminoses</b>	<b>3.379</b>	<b>989</b>	<b>4.368</b>
<b>Hortalisses</b>	Albergínia	8.833	180	9.013
	All	485	36	521
	Api	138	15	153
	Bleda	1.000	53	1.053
	Cabeça (ceba)	615	68	683
	Carbassa	81	4	85
	Carbassí	1.719	91	1.810
	Carxofera	3.261	67	3.328
	Ceba	28.935	895	29.830
	Cogombre	1.086	69	1.155
	Cogombret	73		73
	Col	24.629	3.358	27.987
	Colflori	8.872	274	9.146
	Endívia, escarola	577	12	589
	Espinacs	1.037	55	1.092
	Faves verdes	364	19	383
	Fresa i maduixot	305	3	308
	Lletuga	15.252	311	15.563
	Meló	18.020	361	18.381
	Mongetes verdes	1.856	98	1.954
	Nap	536	28	564
Pastanaga	2.614	109	2.723	
Pebre	12.667	667	13.334	
Pebre coent	130	5	135	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	Pèsols verds	75	4	79
	Porros	426	47	473
	Rave	323	17	340
	Remolatxa de taula	168	5	173
	Síndria	21.182	432	21.614
	Tomàtiga	62.836	1.944	64.780
	Xampinyó	1.099	58	1.157
	<b>Total Hortalisses</b>	<b>219.193</b>	<b>9.285</b>	<b>228.478</b>
<b>Tubercles</b>	Moniato	1.059	44	1.103
	Patata extra primerenca (1)	8.232	168	8.400
	Patata mitja estació (3)	14.082	1.088	15.170
	Patata primerenca (2)	24.621	2.579	27.200
	Patata tardana (4)	14.328	72	14.400
	<b>Total tubercles</b>	<b>62.322</b>	<b>3.951</b>	<b>66.273</b>
<b>Farratges</b>	Cereal d'hivern per farratge		369.336	369.336
	Margall		131.120	131.120
	Alfals		28.887	28.887
	Blat d'indis per farratge		27.189	27.189
	Sulla		20.670	20.670
	Trèvol		6.572	6.572
	Veça per farratge		4.402	4.402
	Melca per farratge		855	855
	<b>Total farratges</b>		<b>589.031</b>	<b>589.031</b>
<b>Oliverar</b>	<b>Oliva</b>	<b>1.593</b>		<b>1.593</b>
<b>Vinya</b>	<b>Vinya</b>	<b>5.844</b>		<b>5.844</b>
<b>Conreus industrials</b>	Cacauet	32		32
	Gira-sol	527		527
	<b>Total c. industrials</b>	<b>559</b>		<b>559</b>
<b>Cítrics</b>	Llimona Verna	761		761
	Taronja blanques comuns	1.993		1.993
	Mandarina satsuma	68		68
	Mandarina - clementina	1.032		1.032
	Taronja salustiana	278		278
	Llimona - "Mesero"	435		435
	Taronja amarga	1		1
	Taronja navel	4.437		4.437
	Taronja navelate	1.157		1.157
	Taronja navelina	2.181		2.181
	Altres taronges blanques selectes	0		0
	Altres mandarines	286		286
	Altres llimones	549		549
	Taronja (pomelo)	77		77
	Taronja valència late	1.350		1.350
	Taronja verna	136		136
	<b>Total cítrics</b>	<b>14.741</b>		<b>14.741</b>
<b>Fruiters</b>	Alvocat	57	3	60
	Palmera datilera	2		2
	Bananer	50		50
	Figuera de moro	17	150	167
	Atzeroler, server i altres	8		8
	Albercoquer	1.887	99	1.986
	Ginjoler	21		21

	Cirerer	58	2	60
	Xirimoier	13		13
	Prunera	582	18	600
	Magraner	98	11	109
	Figuera	625	11.871	12.496
	Pomera	726	80	806
	Melicotoner	260	8	268
	Codony	67	3	70
	Nectarina	326	10	336
	Nesprer	635	33	668
	Perera	301	34	335
	Ametller	12.930		12.930
	Noguer	45		45
	<b>Total fruiters</b>	<b>18.708</b>	<b>12.322</b>	<b>31.030</b>
<b>Altres conreus llenyosos</b>	Taparera	10		10
	Canya vulgar	38	2	40
	Garrover	13.567	1.508	15.075
	<b>Total altres c. llenyosos</b>	<b>13.615</b>	<b>1.510</b>	<b>15.125</b>
<b>Flors</b>	Clavell	34.000 dotzenes flors		
		34		34
	Rosa	1.300.000 dotzenes flors		
		1.300		1.300
	Altres flors	1.594.000 dotzenes flors		
		1.594		1.594
<b>Total flors</b>	2.897.400 dotzenes flors			
	<b>2.897</b>		<b>2.897</b>	
<b>Total</b>		<b>391.211</b>	<b>657.073</b>	<b>1.048.285</b>
<b>Població Resident (Tm/càpita)</b>		<b>0,41 Tm/càpita</b>	<b>0,69 Tm/càpita</b>	<b>1,10 Tm/càpita</b>
<b>IPH (Tm/càpita)</b>		<b>0,31 Tm/càpita</b>	<b>0,52 Tm/càpita</b>	<b>0,83 Tm/càpita</b>

*12.2.1.2. Els fluxos ocults –"residus agraris" i pèrdues de sòl– associats als fluxos domèstics biòtics agrícoles.*

Els càlculs dels fluxos de materials biòtics agrícoles contempnen la fracció de la producció agrícola que malgrat no entrar en els fluxos comercials ni en les estadístiques oficials formen part de la fitomassa obtinguda. De fet, la fracció comercialitzada a escala planetària, una vegada eliminades fulles, arrels, i fruits poc atractius per entrar en el mercat global, és sensiblement inferior al que es defineix com a residus agrícoles (taula 3). A escala planetària, a mitjans dels anys 1990, la fracció corresponents als residus –palla, fulles, tiges, etc- era de 3750 milions de Tm de MS (Matèria Seca), mentre que les collites eren de 2750 milions de Tm de MS. Això vol dir, que per de mitjana, per cada Tm de MS recollida, n'hi havia unes 1,36 Tm de MS sense recollir.

Smil (1999) apunta com les pràctiques agroindustrials prioritzen –amb l'excepció de les palles destinades a aliment i lilit de la cabana ramadera- la crema dels "residus" de collita amb l'excusa de que en cas de deixar-se, dificulten les tasques de sembra posteriors i augmenta el risc de plagues. La crema dels residus de collita comporten una sèrie d'impactes que es materialitzen: per una banda, en la seva aportació a les emissions de GEH (Gasos Efecte Hivernacle); i per una altra banda, en la reducció del contingut de carboni del sòl i la reducció de l'activitat microbiana del sòl en el llarg termini, malgrat que certs estudis mostrin una situació diferent en el curt termini que és on es mou la crematística.

Per contra, Smil (1999) proposa que el reciclatge dels "residus" agrícoles permetria per una banda, tancar els cicles de materials de les activitats agrícoles, amb l'aportació dels

macronutrients que avui en dia són majoritàriament d'origen inorgànic. De fet, els "residus" de collita representarien a escala planetària, el 31% del nitrogen inorgànic, el 28% del fòsfor inorgànic i el 210% del potassi d'origen inorgànic (taula 4). Smil (1999) senyala que la reutilització (o reciclatge) dels "residus" de collita, a més de matèria orgànica, resulten ser un excel·lent aliat per la lluita contra l'erosió i alhora millora la capacitat de retenció d'aigua del sòl. Així doncs, la utilització dels recursos que han rebut la denominació de residus agrícoles s'obtidria un triple benefici: fertilització (gratuïta) del sòl, protecció contra l'erosió i millor retenció de l'aigua. Smil (1999) es lamenta en el seu treball de l'escàs interès per part de les administracions per analitzar aquestes qüestions, i de fet les estadístiques oficials han de ser cobertes per treballs d'investigadors individuals.

**Taula 3. Collites globals i residus globals de l'agricultura a mitjans dels anys 1990 (Font: Smil 1999:300)**

	Collita		Residus de collita Matèria Seca (10 <sup>6</sup> Tm)	Multiplicador residu Residu/Collita (Tm/Tm)
	Matèria Fresca (10 <sup>6</sup> Tm)	Matèria Seca (10 <sup>6</sup> Tm)		
Cereals	1.900	1.670	2.500	1,50
Conreus sucers	1.450	450	350	0,78
Tubercles i arrels	650	130	200	1,54
Hortalisses	600	60	100	1,67
Fruita	400	60	100	1,67
Lleguminoses	200	190	200	1,05
Conreus oleaginosos	150	110	100	0,91
Altres	100	80	200	2,50
<b>Total</b>	<b>5.450</b>	<b>2.750</b>	<b>3.750</b>	<b>1,36</b>

**Taula 4. Contingut de macronutrients dels residus agrícoles i comparació respecte dels fertilitzants inorgànics (Font: Smil 1999:301)**

	Nitrogen (10 <sup>6</sup> Tm)	Fòsfor (10 <sup>6</sup> Tm)	Potassi (10 <sup>6</sup> Tm)
Residus agrícoles	25	4	40
Percentatge sobre la fertilització inorgànica	31,25%	28,57%	210,53%

Carpintero (2005) en la publicació de la seva tesi, analitza l'escassa atenció que ha rebut aquesta fracció tan important de les activitats agrícoles (i ramaderes si miram el fens) que llevat d'estudis dels anys 1970 i 1980 no s'ha tornat a tractar el tema. El boom dels "agrocombustibles" (o biocombustibles) ha ressuscitat el tema dels residus agrícoles, en aquest cas per les potencialitats que podrien tenir per a la seva conversió en "biodiesel" o "bioetanol". Una situació que es veu esperonada pel fet que el PER 2005-2010 (*Plan de Energías Renovables*) preveu que el 56% (11408 ktep) de la producció energètica renovable es farà en base a la biomassa i "biocombustibles", rebent unes ajudes públiques d'uns 6513 milions d'euros, quan la promoció de l'energia solar està previst que rebi uns 1107 milions d'euros (Carpintero, 2006). A més, la UE (Consell Europeu de març de 2007) es va fixar l'objectiu que el 10% dels consums de benzina i gasoil per transport cap el 2020 procedeixi dels "agrocombustibles" (Riechmann, 2007), amb la qual cosa, el marc institucional estableix unes regles segons les quals, són de preveure increments importants, no tan sols dels "residus" de collita emprats com a "agrocombustible", sinó ja de les pròpies collites que es "llevaran de la boca de les persones per donar-les als motors dels vehicles", a més d'afectar en l'escalada dels preus dels aliments bàsics en ser els costos d'oportunitat de l'alimentació molt inferiors respecte dels energètics. Com sostenia Antonio Estevan (2008): "darrer acte, el cotxe devora el planeta".

Els càlculs dels **fluxos ocults** de la producció agrícola es comptabilitzen a partir de: l'erosió associada a les diferents pràctiques de conreu i a la part que es rebutjada de les collites, coneguda també com a residus agrícoles (Bringezu i Schütz, 2001). Carpintero (2005:326)<sup>9</sup> ens indica com en els seus càlculs del RTM de l'economia espanyola, quan calcula

<sup>9</sup> Carpintero (2005:326) a la nota de peu de pàgina núm.83.

els fluxos ocults dels cereals no contempla la palla, ja que passen a computar com a fluxos directes ramaders, degut a que el seu destí majoritari és l'alimentació animal. En el cas de les Balears no comptam amb dades oficials respecte dels **residus de collita**, amb l'excepció del treball de Rosselló-Matas et al. (2007) sobre la utilització dels "residus" de la taronja per a la seva utilització com a fibra dietètica, i per aquest motiu hem adoptat les estimacions que a *grosso modo* estableix Vaclav Smil en el seu article ja citat. S'assumirà, per tant que els "residus" de collita de les Balears es corresponen amb les mitjanes mundials, uns residus que s'adopten tant en el que són els fluxos domèstics com els importats. Tan sols, en els cereals es considera la fracció palla/gra de les estadístiques oficials de l'agricultura balear segons la qual, a cada tona de gra hi correspon 1,15 Tm de palla.

<b>Taula 5. Multiplicador de residu agrícola dels principals tipus de conreu (Font: a) elaboració pròpia a partir de les estadístiques de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears, 2004; b) Smil 1999:300)</b>	
	Multiplicador de residu (Tm residu/Tm producte)
Cereals	1,15 <sup>a</sup>
Llegums	1,05 <sup>b</sup>
Fruiter cl. Temperat	1,67 <sup>b</sup>
Fruit sec	1,67 <sup>b</sup>
Cítrics	1,67 <sup>b</sup>
Farratges	0,00 <sup>b</sup>
Hortalisses	1,67 <sup>b</sup>
Altres conreus llenyosos (garrover sobretot)	1,67 <sup>b</sup>
Oliva	1,67 <sup>b</sup>
Patata	1,54 <sup>b</sup>
Vinya	1,67 <sup>b</sup>
Plantes oleaginoses	0,91 <sup>b</sup>
Conreus sucres	0,78 <sup>b</sup>
Altres conreus	2,5 <sup>b</sup>

Les estadístiques oficials de la producció agrícola de les Illes dona, com s'ha esmentat, una xifra de prop de 1,04 milions de Tm dels quals el 62,68% corresponien a l'alimentació animal. Les estimacions dels fluxos domèstics ocults de residus de collita de la producció agrícola dona un resultat d'unes 699 mil Tm, dels quals les majors quantitats corresponien al 2004 a les hortalisses (380 mil Tm), tubercles (101 mil Tm) i cereals (101 mil Tm). No obstant, com s'ha dit anteriorment, els fluxos ocults dels cereals s'ha considerat que són fluxos domèstics directes de la ramaderia i per tant han de ser restats, amb la qual cosa ens queda que els fluxos domèstics ocults dels "residus" de collita sumen un total de 598 mil Tm. En el cas dels "residus" de collita, tenim una composició diferent en ordre d'importància segons el seu destí al respecte dels domèstics directes, així el 93,7% d'aquests estaven vinculats a la producció agrícola per alimentació humana. La distribució d'aquests fluxos entre la població resident (empadronada) a les Balears l'any 2004, dona un resultat de 0,63 Tm/càpita (0,48 Tm/càpita en cas de comptar l'IPH); i podem senyalar el fet que a cada Tm de biomassa agrícola domèstica directa li correspon de mitjana un flux domèstic ocult de "residu" de collita (sense comptar cereals) de 0,57 Tm (taula 6 i taula 7).

La utilització d'aquests fluxos és molt diversa, i depèn en gran mesura del tipus de pràctica agrícola que es dugui a terme. Així en els conreus extensius del secà de les Illes es sol deixar la tija i la palla en el sòl, que després és aprofitat pels ramats (predominantment ovins). Això mateix també es fa en els conreus d'agricultura ecològica on prima la lògica de tancar els cicles. Mentre que les pràctiques més intensives agroindustrials no solen retornar aquells "residus" a la terra en forma de recurs, i com es pot veure a la taula 7, la major part dels residus correspondrien a dos dels cultius que precisament són els més intensius: hortalisses i patates.

**Taula 6. Síntesi dels fluxos domèstics ocults dels residus de collita dels materials biòtics de l'agricultura a les Balears, 2004 (Font: a partir de taula següent).**

	Flux Ocult Residus Collita (aliment humà) (Tm)	Flux Ocult Residus Collita (aliment animal) (Tm)	Total (Tm)
Cereals	55.745	46.200	101.944
Lleguminoses	3.557	1.041	4.598
Hortalisses	365.323	15.475	380.798
Tubercles	95.880	6.078	101.958
Oliva	1.448	0	1.448
Vinya	9.740	0	9.740
Conreus industrials	508	0	508
Cítrics	14.741	0	14.741
Fruiters	31.180	20.537	51.717
Altres conreus llenyosos	22.692	2.517	25.208
Flors	7.320	0	7.320
<b>Total</b>	<b>608.134 Tm</b>	<b>91.847 Tm</b>	<b>699.981 Tm</b>
<b>Total R. Agrícoles - R. Agrícoles cereals</b>	<b>552.389 Tm</b>	<b>45.648 Tm</b>	<b>598.037 Tm</b>
<b>Població Resident (Tm/càpita)</b>	<b>0,58 Tm/càpita</b>	<b>0,05 Tm/càpita</b>	<b>0,63 Tm/càpita</b>
<b>IPH (Tm/càpita)</b>	<b>0,44 Tm/càpita</b>	<b>0,04 Tm/càpita</b>	<b>0,48 Tm/càpita</b>

**Taula 7. Fluxos domèstics ocults dels residus de collita dels materials biòtics de l'agricultura a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les dades del servei d'estadística de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears; i Smil, 1999).**

	Producte	Flux Ocult Residus Collita (aliment humà) (Tm)	Flux Ocult Residus Collita (aliment animal) (Tm)	Total (Tm)
<b>Cereals</b>	Arròs	133	0	133
	Blat	18.404	4.041	22.444
	Blat d'indis	2.207	945	3.152
	Civada	8.157	9.970	18.127
	Ordi	24.828	24.829	49.657
	Melca	14	10	24
	Triticale	2.135	6.405	8.540
	<b>Total cereals</b>	<b>55.745</b>	<b>46.200</b>	<b>101.944</b>
<b>Lleguminoses</b>	Cigrans	396	0	396
	Pèsols secs	173	61	234
	Faves seques	2.941	980	3.921
	Mongetes seques	38	0	38
	Llenties	9	0	9
	<b>Total lleguminoses</b>	<b>3.557</b>	<b>1.041</b>	<b>4.598</b>
<b>Hortalisses</b>	Albergínia	14.722	300	15.022
	All	808	60	868
	Api	230	25	255
	Bleda	1.667	88	1.755
	Cabeça (ceba)	1.025	113	1.138
	Carbassa	135	7	142
	Carbassí	2.865	152	3.017
	Carxofera	5.435	112	5.547
	Ceba	48.225	1.492	49.717
	Cogombre	1.810	115	1.925
Cogombret	122	0	122	

	Col	41.048	5.597	46.645
	Colflori	14.787	457	15.243
	Endívia, escarola	962	20	982
	Espinacs	1.728	92	1.820
	Faves verdes	607	32	638
	Fresa i maduixot	508	5	513
	Lletuga	25.420	518	25.938
	Meló	30.033	602	30.635
	Mongetes verdes	3.093	163	3.257
	Nap	893	47	940
	Pastanaga	4.357	182	4.538
	Pebre	21.112	1.112	22.223
	Pebre coent	217	8	225
	Pèsols verds	125	7	132
	Porros	710	78	788
	Rave	538	28	567
	Remolatxa de taula	280	8	288
	Síndria	35.303	720	36.023
	Tomàtiga	104.727	3.240	107.967
	Xampinyó	1.832	97	1.928
	<b>Total Hortalisses</b>	<b>365.323</b>	<b>15.475</b>	<b>380.798</b>
<b>Tubercles</b>	Moniato	1.629	68	1.697
	Patata extra primerenca (1)	12.665	258	12.923
	Patata mitja estació (3)	21.665	1.674	23.338
	Patata primerenca (2)	37.878	3.968	41.846
	Patata tardana (4)	22.043	111	22.154
	<b>Total tubercles</b>	<b>95.880</b>	<b>6.078</b>	<b>101.958</b>
<b>Oliva</b>	<b>Oliva</b>	<b>1.448</b>		<b>1.448</b>
<b>Vinya</b>	<b>Vinya</b>	<b>9.740</b>		<b>9.740</b>
<b>C. Industrials</b>	Cacauet	29		29
	Gira-sol	479		479
	<b>Total conreus industrials</b>	<b>508</b>		<b>508</b>
<b>Cítrics</b>	Llimona Verna	761		761
	Taronja blanques comuns	1.993		1.993
	Mandarina satsuma	68		68
	Mandarina - clementina	1.032		1.032
	Taronja salustiana	278		278
	Llimona – "Mesero"	435		435
	Taronja amarga	1		1
	Taronja navel	4.437		4.437
	Taronja navelate	1.157		1.157
	Taronja navelina	2.181		2.181
	Altres taronges blanques selectes	0		0
	Altres mandarines	286		286
	Altres llimones	549		549
	Taronja (pomelo)	77		77
Taronja valència late	1.350		1.350	



	Taronja verna	136		136
	<b>Total cítrics</b>	<b>14.741</b>		<b>14.741</b>
<b>Fruiters</b>	Alvocat	95	5	100
	Palmera datilera	3	0	3
	Bananer	83	0	83
	Figuera de moro	28	250	278
	Atzeroler, server i altres	13	0	13
	Albercoquer	3.145	165	3.310
	Ginjoler	35	0	35
	Cirerer	97	3	100
	Xirimoier	22	0	22
	Prunera	970	30	1.000
	Magraner	163	18	182
	Figuera	1.042	19.785	20.827
	Pomera	1.210	133	1.343
	Melicotoner	433	13	447
	Codony	112	5	117
	Nectarina	543	17	560
	Nesprer	1.058	55	1.113
	Perera	502	57	558
	Ametller	21.550	0	21.550
	Noguer	75	0	75
	<b>Total fruiters</b>	<b>31.180</b>	<b>20.537</b>	<b>51.717</b>
<b>Altres Conreus llenyosos</b>	Taparera	17	0	17
	Canya vulgar	63	3	67
	Garrover	22.612	2.513	25.125
	<b>Total altres conreus llenyosos</b>	<b>22.692</b>	<b>2.517</b>	<b>25.208</b>
<b>Flors</b>	Clavell	85		85
	Rosa	3.250		3.250
	Altres flors	3.985		3.985
	<b>Total flors</b>	<b>7.320</b>		<b>7.320</b>
<b>Total</b>		<b>608.134 Tm</b>	<b>91.847 Tm</b>	<b>699.981 Tm</b>
<b>Total R. Agrícoles - R. Agrícoles cereals</b>		<b>552.389 Tm</b>	<b>45.648 Tm</b>	<b>598.037 Tm</b>
<b>Població resident (Tm/càpita)</b>		<b>0,58 Tm/càpita</b>	<b>0,05 Tm/càpita</b>	<b>0,63 Tm/càpita</b>
<b>IPH (Tm/càpita)</b>		<b>0,44 Tm/càpita</b>	<b>0,04 Tm/càpita</b>	<b>0,48 Tm/càpita</b>

La segona fracció dels fluxos ocults vinculats a la producció agrícola és la derivada dels **fluxos d'erosió**. En el cas dels fluxos ocults dels productes biòtics agrícoles, una vegada es té informació de les taxes d'erosió per tipus de conreu i per superfície que ocupa aquest conreu, es pot traduir com l'erosió associada a l'extracció de productes agrícoles que d'aquell tipus de sòl es realitza. La pèrdua de sòl pels múltiples i acumulatius processos que incideixen sobre el sòl ha donat lloc a una interessant polèmica científica en torn a la qüestió de la desertització (erosió natural) o desertificació (degradació deguda a l'acció humana). Com ja s'ha esmentat anteriorment, per realitzar aquestes estimacions comptam amb els resultats de l'Inventari Nacional d'Erosió de Sòls. Això no obstant, cal tenir present tal com Martínez i Esteve (2005a) sostenen, la USLE (Universal Soil Loss Equation) resulta ser una metodologia inadequada per l'anàlisi de l'erosió a escala regional, ja que aquesta està formulada per a petites parcel·les

agrícoles i no per a fer grans extrapolacions. Romero-Díaz (2002) en un treball sobre l'erosió a la regió de Múrcia conclou que la diferència de la taxa d'erosió entre els resultats d'aplicar la USLE i els d'aplicar mesures de camp, era entre 10 i 60 vegades superiors en el cas de l'equació que de les mesures directes.

D'acord amb Cruz-Díaz i Almorox-Alonso (1994:89) tenim que "la denominació de "pèrdua de sòl" al que seria la taxa d'erosió estimada per l'aplicació de la USLE (Equació Universal de Pèrdua de Sòl, Wischmeier i Smith) pot conduir a error, ja que hauria de preguntar-se on estan o a on van a parar aquelles quantitats de sòl, degut a que la USLE no mesura el transport de sediments al llarg de la xarxa fluvial, ni l'erosió produïda per aquesta", i com s'ha dit per tal de saber el volum de sòl que s'aporta als embassaments o a la mar són necessàries les mesures directes. Naredo (2004:503-504) exposa que "la lamentable manca d'informació i la poca atenció que ha merescut un tema tan capital com és el de la conservació de sòls en el nostre país, historiant la forma en la que han desaparegut o decandeixen les entitats amb competències sobre el tema [...] Aquesta és l'hora que no existeix cap organisme que mantingui una xarxa de parcel·les experimentals capaç de recaptar informació empírica amb cobertura nacional sobre la situació i evolució dels sòls: així, les úniques dades que se presenten amb cobertura nacional sobre el problema de l'erosió responen a meres estimacions teòriques, no a mesuraments directes".

Així i tot, les úniques dades disponibles de taxes d'erosió a les Balears, en els moments de realitzar aquest estudi, provenen de l'Inventari Nacional d'Erosió de Sòls (2002-2012) elaborat pel Ministeri de Medi Ambient (Tragsatec, 2003), resultat de l'aplicació del model RUSLE (*Revised Universal Soil Loss Equation*)<sup>10</sup> i que per tant es tracta d'una estimació teòrica i que no ens informa dels processos de redistribució dels sediments. El balanç físic de l'erosió ens hauria d'informar dels volums de sediment que per una banda són transportats des dels ambients sedimentaris, i dels volums de sediment que són dipositats en els ambients sedimentaris. La taula 8 conté els valors mitjans de pèrdua de sòl (o millor dit mobilització de sòl) per diferents cobertes de sòl, resultant en les cobertes agrícoles una mitjana de 14,06 Tm/Ha/any i en les forestals de 6,86 Tm/Ha/any, amb la qual cosa s'estima que anualment hi ha una "pèrdua" d'uns 5,05 milions de Tm a les Balears.

	Ha	Tm/any	Pèrdua mitjana Tm/Ha/any
Cítrics i fruiters de reguiu	958	5.659	5,91
Cultius herbacis de reguiu	19.896	139.245	7,00
Cultius herbacis de secà	62.359	795.951	12,76
Fruiters	118.608	1.328.804	11,20
Olivar de secà	4.789	167.653	35,01
Altres conreus	31.770	1.035.196	32,58
Praderes i pastures	11.612	48.346	4,16
Vinya	1.472	14.101	9,58
<b>Total Agrícola</b>	<b>251.465</b>	<b>3.534.954</b>	<b>14,06</b>
Forestal arbrat	184.948,32	1.420.460,13	7,68
Forestal desarborat	37.227,26	103.615,92	2,78
<b>Total forestal</b>	<b>222.175,58</b>	<b>1.524.076,05</b>	<b>6,86</b>

En un interessant article de Kosmas et al. (1997) sobre els processos erosius a diferents indrets sota condicions mediterrànies, en els que s'inclouen dos llocs a Portugal (Vale Formoso), dos a Múrcia (El Ardal i Rambla Honda), un a França (Roussillon), Is Olias (Sardenya), Petralona (Tessalònica) i Spata (Atenes) i, s'obtenien uns resultats per diferents cobertes de vegetació que depenen de l'ús del sòl hi haurà una major o menor sensibilitat pel que fa a la seva erosió. A més, la metodologia emprada en base a mesures directes ens dona una informació més apropiada del que són les "pèrdues" de sòl que no les derivades de l'aplicació de la USLE. A la taula 9 es comparen els resultats de les taxes de pèrdua de sòl a les Balears amb el mètode RUSLE i la mitjana de vuit diferents casos en condicions mediterrànies (àrid i semiàrid)

<sup>10</sup>  $A=R*K*LS*C*P$  (A= pèrdues de sòl per unitat de superfície pel període considerat; R= índex d'erosió fluvial; K= factor erosionabilitat del sòl; L= factor longitud del vessant; S= factor pendent; C= factor coberta i maneig; P= factor pràctiques de conservació del sòl).

realitzades a partir de mesuraments directes. Encara que no siguin exactament comparables, Kosmas et al (1999) identifiquen els casos d'estudi com a rellevants a la regió mediterrània amb la qual cosa la comparació d'aquests resultats ens podria donar una idea dels diferents ordres de magnituds resultants de l'aplicació de les dues metodologies. Per exemple, en el cas dels cultius herbacis de secà a les Balears es produeix una pèrdua teòrica anual d'unes 12,76 Tm/Ha, mentre que la mitjana dels casos estudiats a la Mediterrània pels cereals era de 0,17 Tm/Ha/any, amb la qual cosa els resultats RUSLE serien unes 72,5 vegades superiors; en el cas de l'oliverar, els resultats RUSLE per Balears donen una taxa de pèrdua de sòl anual d'unes 35,01 Tm/Ha quan la mitjana dels casos estudiats de la Mediterrània donava un resultat de 0,008 Tm/Ha, és a dir, la taxa resultant amb mètode RUSLE seria unes 4376 vegades superior a l'aplicació de la mesura directa; en el cas de la vinya, la pèrdua mitjana de sòl a les Balears (RUSLE) és d'unes 9,58 Tm/Ha anuals, mentre que la mitjana mediterrània dels vuit casos estudiats seria de 1,42 Tm/Ha/any, així els resultats de pèrdua de sòl amb metodologia RUSLE són 6,71 vegades superiors a la mitjana dels mostrejors; i finalment, en el cas de la vegetació forestal desarborada de Balears (amb RUSLE) es comptabilitzava una taxa d'erosió de 2,78 Tm/Ha/any, quan la mitjana dels casos estudiats per Kosmas et al (1997) era de 0,067 Tm/Ha, i per tant, els resultats RUSLE per Balears serien unes 41,49 vegades superiors a la mitjana mediterrània; encara que en el cas de la coberta forestal desarborada s'ha de tenir en compte que de les 37 mil Ha d'aquesta coberta, un 81,1% correspon a matollar i el 18,8% restant no compta amb vegetació superior. De qualsevol manera, cal sostenir tal com fan Martínez i Esteve (2005b) que en les condicions àrides i semiàrides, el paper que juga el matollar ha estat molt sovint infravalorat, la qual cosa ha conduït a dur a terme polítiques forestals inadequades amb la plantació d'espècies arbòries en detriment de les arbustives, incidint a la vegada en un increment de l'erosió que es pensava evitar.

**Taula 9. Comparació entre taxes de pèrdua de sòl entre Balears (mètode RUSLE) i la mitjana de 8 casos de la Mediterrània (mètode mostreig directe).**

Balears (Font: Tragsatec, 2003)	Mediterrània (Font: Kosmas et al., 1997)		RUSLE/Mesura directa	
	Tm/Ha any	Tm/Ha any		
Cultius herbacis de secà	12,76	Cereals secà	0,176	72,50
Oliverar	35,01	Oliverar	0,008	4.376,25
Vinya	9,58	Vinya	1,428	6,71
Forestal desarborat	2,78	Matollar	0,067	41,49

Un dels casos que més crida l'atenció, en quant a les elevades taxes d'erosió a les Illes, és dels conreus d'oliverar on, segons la metodologia RUSLE, les pèrdues teòriques de sòl són majors amb uns valors mitjans de 35 Tm/Ha/any. No obstant, les investigacions dutes a terme per Miquel Grimalt i l'Equip FODESMA (1998) apunten cap una direcció, la qual no sembla coincidir amb el que es pot extreure de les taxes erosives teòriques de l'olivar com el conreu que més contribueix a l'erosió. Ans al contrari, Grimalt i Equip FODESMA (1998), conviden a entendre que l'enginyeria popular -amb les pràctiques constructives que brindaven les tècniques de la pedra en sec- havia actuat precisament com agent antierosiu. A les zones de muntanya, i en especial a la Serra de Tramuntana, els vessants han estat condicionats mitjançant un sistema de marjades -unes 16500 Ha (Grimalt et al, 1992)- que eviten en termes generals la formació d'escorrentia, mitjançant la permeabilització de marjades i la reconducció de l'escorrentia. Llavors, resulta difícil de sostenir -al manco amb els peus en el terreny- que sigui l'oliverar el tipus de conreu que du associat una major erosió, si precisament aquest tipus de conreu s'ha localitzat majoritàriament a les terrasses de muntanya on les estratègies han estat de tipus antierosiu (Colomar et al, 1995).

La manca d'informació respecte dels processos erosius i la seva anàlisi integral ha estat abordada pel grup de recerca sobre hidrologia i transport de sediment del Departament de Ciències de la Terra (UIB) i dirigit per Cels Garcia<sup>11</sup>. Aquest grup està integrat en la RESEL (Red

<sup>11</sup> [www.uib.es/depart/dctweb/sediment/principal\\_cat.htm](http://www.uib.es/depart/dctweb/sediment/principal_cat.htm) (visitat desembre 2007). El març de 2009, quasi dos anys després d'haver realitzat aquests càlculs, Joan Josep Estrany Bertos del grup de recerca sobre hidrologia i transport de sediment va llegir la tesi doctoral "Hydrology and sediment transport in the agricultural na Borges river basin (Mallorca, Balearic Islands). A Mediterranean groundwater-dominated river under traditional soil conservation practices"

de Estaciones de Seguimiento y Evaluación de la Erosión y la Desertificación) que pertany al Programa d'Acció Nacional Contra la Desertització del Ministeri de Medi Ambient. Aquest grup va iniciar la seva feina en la conca hidrogràfica del Torrent de Na Borges (327 km<sup>2</sup>) que desemboca a la Badia d'Alcúdia, amb un diferencial de cota des dels 490 msnm al propi nivell de la mar. La conca estudiada, rep les aigües de les Serres de Llevant i les Serres Central, i transcorre per la Marina de Petra. Les cobertes del sòl d'aquesta conca ens dóna un predomini de les terres de conreu amb 27 mil Ha (84,65% del total) i entre aquestes, dels conreus de secà (25,6 mil Ha) i en particular de l'arbrat de secà (15,2 mil Ha) (Taula 10). Cal destacar que a la zona d'estudi –amb sòls argilosos i margosos– s'han aplicat tècniques d'enginyeria hídrica tradicional de gestió del sòl, amb un sistema d'albellons<sup>12</sup> que permeten el drenatge i faciliten el conreu cerealícola. Els primers resultats del grup esmentat (Garcia 2005)<sup>13</sup> als que hem pogut accedir, posen de manifest que per una de les zones d'estudi (Estació B05) que cobreix uns 263,4 km<sup>2</sup>, es produïen unes pèrdues mitjanes de sòl de 0,059 Tm/Ha que es distribueixen de manera quasi idèntica entre la càrrega en suspensió i la dissolta. En qualsevol cas, és d'esperar que els resultats d'aquests treballs aportaran una informació que a hores d'ara és absent a les Balears. Les exportacions de sediments calculades per Garcia (2005) pel cas de la conca del Torrent de Na Borges (0,0597 Tm/Ha al 2002-2003) i les estimacions de l'Inventari Nacional d'Erosió de Sòls (10,68 Tm/Ha any) ens posen de manifest dues qüestions que val la pena anotar: la primera, és que els resultats obtinguts amb la metodologia RUSLE poden estar sobredimensionats; i la segona, és que el que a l'Inventari es denomina com a pèrdua, en realitat és un transport de sediment d'un ambient a un altre, per la qual cosa sembla més adient analitzar els balanços físics de pèrdua de sòl per conca hidrogràfica i les variacions en les diferents cobertes del sòl. A més, en el cas de les Balears –així com molts altres indrets de la Mediterrània– les pràctiques agrícoles i l'enginyeria hidràulica tradicional han intervingut en els processos erosius, tot reduint-los, la qual cosa no queda correctament retinguda en els càlculs teòrics.

<b>Taula 10. Cobertes del sòl a la conca del Torrent de Na Borges (Font: Garcia 2005, <a href="http://www.proyectosh2o.upc.es/files/ppts/GARCIAGARCIA.pdf">www.proyectosh2o.upc.es/files/ppts/GARCIAGARCIA.pdf</a>, novembre 2007)</b>			
		Ha	%
Sòl agrícola	Arbrat de secà	15.272,02	47,8
	Herbaci de secà	10.337,80	32,36
	Herbaci de reguiu	1.315,02	4,12
	Arbrat de reguiu	113,15	0,35
	Oliverar	6,04	0,02
	<b>Total agrícola</b>	<b>27.044,03</b>	<b>84,65</b>
Vegetació natural	Garriga	2.544,09	7,96
	Massa boscosa	1.686,12	5,28
	Matollar	19,12	0,06
	<b>Total vegetació natural</b>	<b>4.249,33</b>	<b>13,30</b>
Urbà-artificial	Urbà	407,91	1,28
	Urbà en sòl rústic	225,85	0,71
	<b>Total urbà-artificial</b>	<b>633,76</b>	<b>1,99</b>
Masses d'aigua	<b>Aigües lliures</b>	<b>20,47</b>	<b>0,06</b>

<b>Taula 11. Exportació de sediments de l'Estació B05 (263,4 km<sup>2</sup>) de la conca del Torrent de Na Borges, any 2002-2003 (precipitació mitjana 708 mm) (Font: Garcia 2005 <a href="http://www.proyectosh2o.upc.es/files/ppts/GARCIAGARCIA.pdf">www.proyectosh2o.upc.es/files/ppts/GARCIAGARCIA.pdf</a>, novembre 2007)</b>		
Càrrega Dissolta	Càrrega Suspensió	Total
787,3 Tm	791,4 Tm	1.578,7 Tm
0,0298 Tm/Ha/any	0,299 Tm/Ha/any	0,0597 Tm/Ha/any

(Departament de Ciències de la Terra, UIB). Aquesta tesi realitza una important contribució científica, tot cobrint la important llacuna sobre els processos erosius a Mallorca.

<sup>12</sup> Els albellons són unes síquies subterrànies que generen discontinuïtats en les terres de conreu, drenant les aigües que són conduïdes a síquies superficials que finalment arriben, en aquest cas, al torrent de Na Borges.

<sup>13</sup> [www.proyectosh2o.upc.es/files/ppts/GARCIAGARCIA.pdf](http://www.proyectosh2o.upc.es/files/ppts/GARCIAGARCIA.pdf) (novembre 2007).

En definitiva, convé ser conscient que els resultats de l'aplicació de la RUSLE i que alimenten els inventaris nacionals d'erosió del sòl, han de ser presos amb molta cautela; alhora que convé destacar la llacuna que hi ha a l'Estat i a les Illes respecte d'un dels principals problemes geoambientals com és de l'erosió dels sòls. Les pèrdues de sòl es deuen en termes generals a causes naturals, la transformació del sòl (especialment per la urbanització) i les derivades de les pràctiques i tècniques agrícoles, tot destacant que la major part de l'erosió es produeix a l'Estat en les terres de secà. Tot i que, tal com exposen Martínez i Esteve (2005a:41) "a Espanya el procés que realment està causant major pèrdua irreparable de sòl fèrtil com a recurs natural no renovable, no és l'erosió sinó la urbanització i ocupació de les valls fluvials de reguiu tradicional amb edificacions, carreteres i altres infraestructures".

Per calcular la pèrdua de sòl associada a la producció agrícola s'ha procedit a imputar la taxa d'erosió en base als rendiments del sòl dels diferents tipus de cultiu per així obtenir una taxa de pèrdua de sòl (Tm) per unitat de producte obtingut (Tm). Així, per exemple, les 5,91 Tm/Ha/any de sòl que es "perd" de les terres de cítrics i fruiters de reguiu, si de cada hectàrea de sòl agrícola destinada als cítrics s'extreia al 2004 una mitjana de 6,13 Tm, això suposaria teòricament que per cada tona de flux directe de taronges, hi hauria un flux ocult en forma de pèrdua de sòl d'unes 0,96 Tm (Taula 12). Havent deixat constància de la manca d'anàlisi i dades reals –no teòriques– de l'erosió a les Balears, hem agafat les úniques informacions disponibles per tal d'estimar els fluxos ocults associats als requeriments biòtics agrícoles importats i exportats per part de l'economia balear. Per això, s'ha procedit a calcular, com s'ha dit, l'equivalent als fluxos erosius que suposadament acompanyen a les diferents pràctiques i produccions agrícoles. Respecte de les importacions d'aquests productes, s'estima que tenen associats la mateixa quantitat de fluxos ocults en forma de pèrdues de sòl per unitat física de producte.

<b>Taula 12. Coeficient d'erosió (Tm sòl/Tm producte) segons tipus de conreu (Font: elaboració pròpia a partir de Tragsatec i MAPA).</b>				
	Superfície (Ha)	Rendiment agrícola (Tm/Ha)	Erosió Tm sòl/Tm producte	Tm/Ha
Cítrics	2.316	6,13	0,96	5,88
Altres conreus llenyosos	14.578	0,962	36,38	35,00
Altres fruiters (Figuera de moro)	68	0,10	112,03	11,20
Cereals	41.792	2,11	5,88	12,41
Farratges	34.536	17,06	0,71	12,11
Conreus industrials	267	11,85	5,66	67,07
Fruiter de clima subtropical	4	16,25	0,69	11,21
Fruiters de clima temperat	8.770	1,62	6,90	11,18
Fruiters de fruit sec	57.556	0,21	52,23	10,97
Hortalissa	6.924	33,00	0,22	7,26
Lleguminoses	3.057	1,43	8,41	12,03
Oliva	8.026	0,20	106,45	21,29
Tubercles	2.183	30,36	1,07	32,49
Vinya	1.461	4	2,40	9,60
<b>Total</b>	<b>181.538 Ha</b>	<b>5,77 Mitjana Tm sòl/Ha</b>	<b>2,43 Mitjana Tm sòl/Tm producte</b>	<b>14,06</b>

Els càlculs dels fluxos ocults deguts a l'erosió en el treball sobre els RTM (Requeriments Totals de Materials) de la UE realitzat per Bingezu i Schütz (2001), que ens serveix de guia metodològica com ja s'ha exposat al capítol sobre les mesures de la sostenibilitat (capítol 5), estima unes taxes d'erosió per superfície per determinats conreus que en el conjunt de la UE-15 són inferiors a la mitjana dels espanyols. En el nostre cas, a les Balears i seguint la metodologia abans indicada, es pot veure sintèticament en la taula 13 com la taxa mitjana de "pèrdua" de sòl dels conreus a les Balears és de 14,06 Tm/Ha que és molt semblant a la mitjana dels "altres conreus" de Bingezu i Schütz, i en canvi notablement inferior a la mitjana de l'Estat. Per altra

banda, en el cas dels tubercles (patates prioritàriament) es veu com la mitjana de l'Estat i els resultats que nosaltres hem obtingut s'assemblen bastant.

UE (15 països)		Estat espanyol		Balears	
Tubercles i arrels	17	Tubercles i arrels	31	Tubercles	32,49
Remolatxa sucrera (Sugar Beets)	17	Remolatxa sucrera (Sugar Beets)	31	Conreus industrials	67,07
Remolatxa farratgera (Fodder Beets)	17	Remolatxa farratgera (Fodder Beets)	31	Farratges	12,11
Blat de les Índies per farratge	51	Blat de les Índies per farratge	94	Farratges	12,11
Altres conreus	14	Altres conreus	25	Mitjana conreus	14,06

Els càlculs teòrics dels fluxos ocults domèstics de l'erosió a les Balears (taula 14) ens dona un resultat de poc més de 5 milions de Tm que si es distribueixen entre la població resident, això vol dir que corresponen 5,3 Tm/càpita o 4,03 Tm/càpita en cas de fer-ho en base al IPH (Índex de Pressió Humana). Per tipus de conreu, les majors pèrdues de sòl s'ocasionen en els conreus arboris (majoritàriament de secà) que sumen unes 1,51 milions de Tm i els conreus herbacis amb uns 1,16 milions de Tm, mentre que els altres conreus sumarien unes 850 mil Tm.

	<b>Total Flux Ocult Erosió (Tm)</b>
Cereals	519.363
Lleguminoses	9.713
Hortalisses	85.315
Tubercles	71.131
Farratges	420.562
Oliva	167.653
Vinya	14.101
Conreus industrials	3.165
Cítrics	13.688
Fruiters	774.352
Altres conreus llenyosos	550.109
Flors	7.053
Praderes i pastures	48.346
Altres conreus	850.404
Forestal	1.524.076,05
<b>Total</b>	<b>5.059.030 Tm</b>
<b>Població resident (empadronada)</b>	<b>5,30 Tm/càpita</b>
<b>IPH (Índex de Pressió Humana)</b>	<b>4,03 Tm/càpita</b>

Grup	Producte	Total Flux Ocult Erosió (Tm)
<b>Cereals</b>	Arròs	677
	Blat	114.192
	Blat d'índis	16.037
	Civada	92.232
	Ordi	252.650
	Melca	126
	Triticale	43.448
	<b>Total cereals</b>	<b>519.363</b>

<b>Lleguminoses</b>	Cigrons	155
	Pèsols secs	555
	Faves seques	8.984
	Mongetes seques	15
	Llenties	4
	<b>Total lleguminoses</b>	<b>9.713</b>
<b>Hortalisses</b>	Albergínia	3.396
	All	192
	Api	56
	Bleda	392
	Cabeça (ceba)	249
	Carbassa	32
	Carbassí	673
	Carxofera	1.254
	Ceba	11.190
	Cogombre	428
	Cogombret	28
	Col	10.090
	Colflori	3.431
	Endívia, escarola	222
	Espinacs	406
	Faves verdes	142
	Fresa i maduixot	117
	Lletuga	5.863
	Meló	6.926
	Mongetes verdes	726
	Nap	210
	Pastanaga	1.017
	Pebre	4.959
	Pebre coent	50
	Pèsols verds	30
	Porros	172
	Rave	126
	Remolatxa de taula	65
Síndria	8.143	
Tomàtiga	24.301	
Xampinyó	430	
<b>Total hortalisses</b>	<b>85.315</b>	
<b>Tubercles</b>	Moniato	1.183
	Patata extra primerenca (1)	9.016
	Patata mitja estació (3)	16.282
	Patata primerenca (2)	29.194
	Patata tardana (4)	15.456
	<b>Total tubercles</b>	<b>71.131</b>
<b>Farratges</b>	Cereal d'hivern per farratge	263.702
	Margall	93.618
	Alfals	20.625
	Blat d'índis per farratge	19.413
	Sulla	14.758
	Trèvol	4.692
	Veça per farratge	3.143
	Melca per farratge	610

	<b>Total farratges</b>	<b>420.562</b>
<b>Oliverar</b>	<b>Oliva</b>	<b>167.653</b>
<b>Vinya</b>	<b>Vinya</b>	<b>14.101</b>
<b>Conreus industrials</b>	Cacauet	181
	Gira-sol	2.983
	<b>Total c. industrials</b>	<b>3.165</b>
<b>Cítrics</b>	Llimona Verna	662
	Taronja blanques comuns	1.874
	Mandarina satsuma	63
	Mandarina - clementina	943
	Taronja salustiana	262
	Llimona – "Mesero"	382
	Taronja amarga	0
	Taronja navel	4.170
	Taronja navelate	1.086
	Taronja navelina	2.049
	Altres taronges blanques selectes	0
	Altres mandarines	262
	Altres llimones	482
	Taronja (pomelo)	47
	Taronja valència late	1.278
	Taronja verna	128
	<b>Total cítrics</b>	<b>13.688</b>
	<b>Fruiters</b>	Alvocat
Bananer		34
Albercoquer		13.265
Cirerer		130
Codony		62
Figuera		83.153
Figuera de moro		16.805
Magraner		76
Melicotoner		1.104
Nectarina		2.319
Nesprer		3.623
Perera		1.380
Pomera		4.113
Prunera		3.368
Xirimoier		69
Ametller		644.650
Noguer		167
<b>Total fruiters</b>		<b>774.352</b>
<b>Altres conreus llenyosos</b>	Taparera	364
	Canya vulgar	1.455
	Garrover	548.291
	<b>Total altres c. llenyosos</b>	<b>550.109</b>
<b>Flors</b>	<b>Total flors</b>	<b>7.053</b>
<b>Total</b>		<b>2.373.101 Tm</b>



*12.2.1.3. Els fluxos de materials biòtics agrícoles importats.*

Una vegada s'han comptabilitzat els fluxos domèstics directes i ocults dels materials biòtics de l'agricultura, es passa a analitzar els fluxos importats per tal de poder calcular els RTM (Requeriments Totals de Materials) de biomassa agrícola. La informació dels fluxos comercials de materials biòtic agrícola procedeix de la informació desagregada de l'Autoritat Portuària de Balears (APB) i que s'ha agrupat en els següents grups, el contingut dels quals s'exposen a la taula 16.

Biomassa agrícola (Cereals)
Biomassa agrícola (Tubercles)
Biomassa agrícola (Hortalisses)
Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)
Biomassa agrícola (Fruita)
Biomassa agrícola (Vegetal) (Plantes vives)
Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)
Biomassa agrícola (Altres)
Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)
Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)
Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)
Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).
Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)
Producte acabat biomassa agrícola (Altres)

S'ha de dir que els productes comercialitzats que es compten en els càlculs del metabolisme socioeconòmic són estrictament aquells que la metodologia de l'Eruostat (2001) contempla dins d'aquesta partida, i que per tant hi haurà partides que podrien ser considerades com a biomassa agrícola o millor dit, productes acabats derivats de la biomassa agrícola (p.ex. oli d'oliva) que es comptabilitzen dins de la secció de productes biòtics acabats, malgrat com es pot veure en aquest cas la mateixa metodologia inclou productes acabats de biomassa agrícola. Per tal que els nostres resultats siguin el més ajustats als de la metodologia estàndard, deixarem aquella partida pendent a realitzar més endavant. No obstant, en la recapitulació dels RTM de materials biòtics s'intentarà realitzar una distribució els més aproximada d'aquests fluxos, la qual cosa incidirà en les partides corresponents (biòtics agrícoles, biòtics animals/pastures, biòtics pesca, biòtics forestals).

**Taula 16. Classificació de les mercaderies comercialitzades a les Balears a través dels Ports (Autoritat Portuària), 2004.**

N.C.	Mercaderia Nomenclatura Combinada	Grup Autoritat Portuària	Descripció Grup Aut. Port.	TARIC	Descripció	RTM (descripció material)	Grup RTM	Coefficient erosió (Tm/Tm)	Multiplicador residu collita (Tm/Tm)
1201	Faves de soia -fins i tot partides-	22	Faves i farina de soja	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i ferratges	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	5,66	0,91
1206	Llavors de gira-sol -fins i tot partides-	21	Cereals i la seva farina	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i ferratges	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	5,66	0,91
1207	Altres llavors i fruits oleaginosos -fins i tot partits-	21	Cereals i la seva farina	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i ferratges	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	5,66	0,91
1208	Farina de llavors o de fruits oleaginosos, excepte farina de mostassa	34	Resta de mercaderies	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i ferratges	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	5,66	0,91
1209	Llavors, fruits i espores per a sembra	34	Resta de mercaderies	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i ferratges	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	2,44	2,50
1301	Goma laca; gomes, resines, goma resines i oleoresines (com ara bàlsams), naturals...	34	Resta de mercaderies	13	Gomes, reïnes i demás suc i extractes vegetals	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
1401	Matèries vegetals de les espècies utilitzades principalment en cistelleria o esparteria...	34	Resta de mercaderies	14	Matèries trenables i altres productes d'origen vegetal no expressats a altra banda.	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
1403	Matèries vegetals de les espècies utilitzades principalment per a la fabricació d'escombres, raspalls o brotxes...	34	Resta de mercaderies	14	Matèries trenables i altres productes d'origen vegetal no expressats a altra banda.	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
1404	Productes vegetals no compresos en altres partides	34	Resta de mercaderies	14	Matèries trenables i altres productes d'origen vegetal no expressats a	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

					altra banda.				
1801	Cacau en gra sencer o partit, cru o torrat	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	18	Cacau i els seus preparats	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
4001	Cautxú natural, balata, gutaperxa, guayule, xiclet i gomes naturals similars...	34	Resta de mercaderies	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
5201	Cotó sense cardar ni pentinar	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
5302	Cànem ( <i>Cannabis sativa L.</i> ) en brut o treballat però sense filar, estopes i rebutjos de cànem...	34	Resta de mercaderies	53	Les demás fibres tèxtils vegetals	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
5303	Jute i altres fibres tèxtils del lliber en brut o treballats però sense filar, estopes i rebutjos d'aquestes fibres ...	34	Resta de mercaderies	53	Les demás fibres tèxtils vegetals	Biomassa agrícola (Vegetal) (altres)	Biòtic	sd	sd
0901	Cafè -fins i tot torrat o descafeïnat-; clofolla i pellofa de cafè...	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cafè, te, mate i espècies)	Biòtic	2,43	1,67
0904	Pebres del gènere <i>Piper</i> sp.; pebrots dels gèneres <i>Capsicum</i> sp. i <i>Pimenta</i> sp., ...	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cafè, te, mate i espècies)	Biòtic	2,43	2,50
0907	Clau d'espècia (fruits, clavells i peduncles)	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cafè, te, mate i espècies)	Biòtic	2,43	2,50
0909	Llavors d'anís, anís estrellat, fonoll, coriandre, comí, comí de prat; baies de ginebrer	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cafè, te, mate i espècies)	Biòtic	2,43	2,50
0910	Gingebre, safrà, cúrcuma, farigola, fulles de llorer, curri i altres espècies	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cafè, te, mate i espècies)	Biòtic	2,43	2,50
1001	Blat i mestall	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cereals)	Biòtic	5,88	1,16
1002	Sègol	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cereals)	Biòtic	5,88	1,16
1003	Ordi	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cereals)	Biòtic	5,88	1,16
1004	Civada	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cereals)	Biòtic	5,88	1,16
1005	Blat de moro	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cereals)	Biòtic	5,88	1,16
1006	Arròs	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cereals)	Biòtic	5,88	1,16
1007	Melca en gra	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Vegetal) (Cereals)	Biòtic	5,88	1,16
1008	Fajol, mill i escaiola; altres cereals	21	Cereals i la	10	Cereals	Biomassa agrícola	Biòtic	5,88	1,16

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			seva farina			(Vegetal) (Cereals)			
0801	Cocos, nous del Brasil i anacards frescos o dessecats -fins i tot sense clofolla o pelats-	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	0,69	1,67
0802	Altres fruits de clovella frescos o dessecats -fins i tot sense clovella o pelats-	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	0,69	1,67
0803	Bananes o plàtans frescos o dessecats	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	0,69	1,67
0804	Dàtils, figues, pinyes (ananàs), alcovats, guaiabes, mangos i mangostans, frescos o dessecats	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	0,69	1,67
0805	Cítrics frescos o dessecats	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	0,69	1,67
0806	Raim i panses	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	2,40	1,67
0808A	Codonys frescos	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	6,90	1,67
0809	Albercocs, cireres, préssecs (inclosos els alberges i nectarines), prunes i aranyons, frescos	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	6,90	1,67
0810	Altres fruits frescos	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	6,90	1,67
0811	Fruits cuits amb aigua o vapor o sense coure congelats ...	30	Altres productes alimentaris	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	6,90	1,67
0812	Fruites i altres fruits conservats provisionalment ...	30	Altres productes alimentaris	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	6,90	1,67
0813	Fruita dessecada, ...	30	Altres productes alimentaris	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Vegetal) (Fruita)	Biòtic	6,90	1,67
0601	Bulbs, cebes, tubercles, arrels tuberoses, brots i rizomes en repòs vegetatiu, en vegetació o en flor; plantes i arrels de xicoira...	34	Resta de mercaderies	06	Plantes vives i productes de floricultura	Biomassa agrícola (Vegetal) (pantes vives)	Biòtic	1,07	1,54
0602	Altres plantes vives (incloses les arrels, esqueixos i empelts) i micelis	34	Resta de mercaderies	06	Plantes vives i productes de floricultura	Biomassa agrícola (Vegetal) (pantes vives)	Biòtic	2,43	2,50

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

0603	Flors i poncelles tallades per a rams o guarniment fresques, ...	34	Resta de mercaderies	06	Plantes vives i productes de floricultura	Biomassa agrícola (Vegetal) (pantes vives)	Biòtic	2,43	2,50
0701	Patates fresques o refrigerades	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) (tubercles)	Biòtic	1,07	1,54
0714	Arrels de mandioca (iuca), maranta (Maranta arundinacea), nyàmeres, moniatos i arrels i tubercles ...	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) (tubercles)	Biòtic	1,07	1,54
0702	Tomàquets frescos o refrigerats	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0703	Cebes, escalunyes, alls, porros i altres hortalises al·liàcies frescos o refrigerats	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0704	Cols, cols de cabdell, coliflors, cols arrissades, colinaps i productes comestibles similars ...	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0705	Enciam (Lactuca sativa) i xicoires del gènere Cichorium sp. -fins i tot l'escarola i l'endívia- frescos o refrigerats	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0708	Hortalises amb tavella –fins i tot esbajocades- fresques o refrigerades	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0709	Altres hortalises fresques o refrigerades	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0710	Hortalises congelades cuites o sense coure (al vapor o per cocció)	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0711	Hortalises conservades provisionalment per al consum no immediat ...	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0712	Hortalises dessecades ...	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
0713	Hortalises dessecades sense tavella –fins i tot les esbajocades o partides-	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Vegetal) Hortalises	Biòtic	0,22	1,67
1211	Plantes, parts de plantes, llavors i fruits de les espècies utilitzades principalment en perfumeria, medicina o com a insecticides, plaguicides, fungicides o similars, ...	37	Pinso i farratges	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Vegetal) pastures (pinso i farratges)	Biòtic	2,44	2,50

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

1212	Garrofes, algues, bleda-rave sucrera (remolatxa sucrera) i canya de sucre, fresques, refrigerades, congelades o ....	37	Pinso i farratges	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Vegetal) pastures (pinso i farratges)	Biòtic	2,44	2,50
1213	Palla i capoll de cereals en brut -fins i tot picats, mòlts, premsats o granulats-	38	Pinso i farratges	13	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Vegetal) pastures (pinso i farratges)	Biòtic	sd	sd
1214	Naps farratgers, bleda-raves farratgeres (remolatxes farratgeres), arrels farratgeres, fenc, alfals (userda), trèvol, esparceta, cols farratgeres, llobins (tramussos), garrofes i productes farratgers ...	21	Cereals i la seva farina	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Vegetal) pastures (pinso i farratges)	Biòtic	0,71	sd
1101	Farina de blat i de mestall	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	3,53	0,69
1102	Farina de cereals, excepte blat o de mestall	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	3,53	0,69
1104	Grans de cereals treballats d'una altra forma (com ara, pelats, aixafats, en flocs, perlats, trossejats o triturats), ...	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	5,88	1,16
1105	Farina, sèmola, pols, flocs i granulat de patata. ...	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	5,88	1,16
1108	Midó i fècula; inulina	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	5,88	1,16
1109	Gluten de blat -fins i tot dessecat-	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molinaria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	5,88	1,16
1701	Sucre de canya o de bleda-rave (remolatxa) i sacarosa ...	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	sd	sd
1702	Altres sucres (inclosa la lactosa, maltosa, glucosa i fructosa [levulosa]) químicament pures en estat sòlid; ...	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	sd	sd
1703	Melassa de l'extracció o de la refinació del sucre	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	sd	sd

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

1704	Articles de confiteria sense cacau (inclosa la xocolata blanca)	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	sd	sd
2101	Extractes, essències i concentrats de cafè, te o herba mate i preparats a base d'aquests productes o de cafè, te o herba mate; xicoira torrada ...	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	21	Preparats alimentaris diversos	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	Biòtic	sd	sd
2009	Sucs de fruites i hortalisses...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2203A	Cervesa de malt envasat	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2203B	Cervesa de malt a granel	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2204A	Vi de raïm fresc ...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2204B	Vi de raïm ...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2204E	Vi de raïm fresc ...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2205A	Vermut i altres vins de raïm frescos ...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2206A	Altres begudes fermentades...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2207A	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb un grau alcohòlic volumètric superior o igual al 80% de volum, ...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

2207B	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb un grau alcohòlic volumètric superior o igual al 80% de volum...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2208A	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb grau alcohòlic volumètric inferior al 80% de volum, aiguardents, licors i altres begudes alcohòliques destil·lades....	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2208B	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb grau alcohòlic volumètric inferior al 80% de volum, aiguardents, licors i altres begudes alcohòliques destil·lades....	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2209A	Vinagre comestible i succedanis comestibles del vinagre...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
2209B	Vinagre comestible i succedanis comestibles del vinagre...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (begudes, vins alcohols)	Biòtic	sd	sd
4602	Articles de cistelleria obtinguts directament en la seva forma amb matèries trenables o confeccionats ...	34	Resta de mercaderies	46	Manufactures d'esparteria o de cistelleria	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
5202	Rebutjos de cotó (inclosos els rebutjos de filats i les filagarses)	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
5205	Filats de cotó amb un contingut de cotó superior o igual al 85% en pes, ncvd, excepte de fil de cosir	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
5208	Teixits de cotó amb un contingut de cotó superior o igual al 85% en pes i de gramatge inferior o igual a 200 g/m <sup>2</sup>	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
5209	Teixits de cotó amb un contingut de cotó superior o igual al 85% en pes de gramatge superior a 200 g/m <sup>2</sup>	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures	Biòtic	sd	sd



Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						de cistelleria, tela, fil, etc)			
5210	Teixits de cotó barrejats exclusivament o principalment amb fibres sintètiques o artificials ...	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
5211	Teixits de cotó barrejats exclusivament o principalment amb fibres sintètiques o artificials ...	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
5212	Altres teixits de cotó	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
5311	Teixits d'altres fibres tèxtils vegetals i teixits de filats de paper	34	Resta de mercaderies	53	Les demés fibres tèxtils vegetals	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	Biòtic	sd	sd
2302	Segó, segonet i altres productes residuals del garbellament, mòlta o altres tractaments dels cereals o de les lleguminoses -fins i tot en granulats-	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	Biòtic	sd	sd
2303	Residus de les indústries del midó i residus similars, polpa de bleda-rave (remolatxa), bagàs de canya de sucre i altres deixalles de les indústries sucreres...	21	Cereals i la seva farina	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	Biòtic	sd	sd
2306	Tortós i altres residus sòlids de l'extracció de greixos o olis vegetals -fins i tot mòlts o granulats-, ...	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	Biòtic	sd	sd
2308	Matèries, rebutjos, residus i subproductes vegetals -fins i tot granulats- utilitzats per a l'alimentació animal, ncaa	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	Biòtic	sd	sd
1806	Xocolata i altres preparacions alimentàries amb cacau	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	18	Cacau i els seus preparats	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
1901	Extracte de malt; preparacions alimentàries de	30	Altres	19	Preparacions a base	Producte acabat	Biòtic	sd	sd

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	farina, sèmola, midó, fècula o extracte de malt, que no continguin cacau ...		productes alimentaris		cereals, farina, midó, fècula; productes de pastisseria.	biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).			
1902	Pastes alimentoses -fins i tot cuites o farcides (de carn o altres substàncies) o bé preparades d'una altra forma- com ara espaguetis, fideus, macarrons, tallarines, ...	30	Altres productes alimentaris	19	Preparacions a base cereals, farina, midó, fècula; productes de pastisseria.	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
1904	Productes a base de cereals obtinguts per inflament o torrefacció (fulles petites, flocs de blat de moro); cereals en gra o en forma de flocs o altres grans treballats, excepte blat, i de la farina i sèmola, precuits o preparats d'una altra manera, ncaa...	30	Altres productes alimentaris	19	Preparacions a base cereals, farina, midó, fècula; productes de pastisseria.	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
1905	Productes de fleca, pastisseria o galetaria -fins i tot amb cacau-; hòsties, càpsules per a medicaments, hòsties, pastes dessecades de farina, ...	30	Altres productes alimentaris	19	Preparacions a base cereals, farina, midó, fècula; productes de pastisseria.	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2001	Hortalisses -fins i tot silvestres-, fruites, fruits i altres parts comestibles de plantes, ...	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i d'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2002	Tomàquets preparats o conservats, excepte en vinagre o àcid acètic	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i d'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2003	Bolets i tòfones preparats o conservats, excepte en vinagre o àcid acètic	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i d'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2004	Altres hortalisses congelades ...	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i d'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2005	Altres hortalisses -fins i tot silvestres- ...	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i d'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2006	Hortalisses -fins i tot silvestres-, fruites, altres fruits, les seves peles i altres parts de plantes, confitats amb sucre (candits, setinats o gebrats). ...	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i d'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2007	Compotes, geles, melmelades, purés i pastes de fruits, obtinguts per cocció -fins i tot	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i	Producte acabat biomassa agrícola	Biòtic	sd	sd

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	ensucrats o edulcorats-				di'altres parts de les plantes).	(conserves, pasta, pastisseria, etc).			
2008	Fruits i altres parts comestibles de plantes preparats o conservats d'una altra manera -...	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	Biòtic	sd	sd
2402	Cigars -fins i tot despuntats-, cigars petits i cigarrets elaborats amb tabac o succedanis del tabac	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	24	Tabac i succedanis del tabac elaborats	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (Tabac)	Biòtic	sd	sd
2403	Altres tipus de tabac i succedanis del tabac elaborats, ...	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	24	Tabac i succedanis del tabac elaborats	Producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (Tabac)	Biòtic	sd	sd

sd: Sense dades

Els fluxos directes de biomassa agrícola que havien entrat a través dels ports de Balears gestionats per l'Autoritat Portuària<sup>14</sup> (Palma, Alcúdia, Eivissa, La Savina i Maó) a l'any 2004 sumaren una quantitat de 688,89 mil Tm. S'ha de senyalar que aquests fluxos són els que provenien de ports de fora de les Balears ja que es considera la unitat d'anàlisi de l'arxipèlag; degut a que la producció agrícola només està disponible amb dades respecte de la comunitat autònoma i no per illes, i per tant si és contemplassin els fluxos entre les diferents illes es podria incórrer en dobles comptabilitats en comptabilitzar la producció agrícola en conjunt i els fluxos comercials per separat. Així, per exemple una producció cerealícola de Mallorca comptabilitza com a flux domèstic directe i si aquest es dirigeix al Port de Maó no es considera ja que està comptabilitzat en la producció conjunta. Al mateix temps, si un material entra a través d'un port de Mallorca (Palma o Alcúdia) per després anar a un dels ports de les altres illes, tampoc es considerarà com un flux de materials ja que ha estat comptabilitzada la seva entrada a Mallorca. La partida més important dels fluxos de biomassa agrícola importats corresponen a les begudes amb unes 210 mil Tm, entre les quals, unes 152,3 mil Tm de cerveses es dirigeixen a abastir, en bona mesura, la indústria turística del "hooliganisme", seguides dels vins amb 35,3 mil Tm. En segon lloc, es poden destacar els fluxos directes importats de cereals que sumen unes 122,4 mil Tm i en tercer lloc la fruita amb unes 109 mil Tm. En quart lloc, tenim el conjunt de productes acabats sota la subcategoria de conserves, pastes i pastisseria que en una economia com la balear, fonamentalment abocada al sector terciari, representen una fracció destacable de prop de 65,3 mil Tm. La cinquena partida en ordre d'importància correspon als productes acabats de residus agrícoles que en gran mesura es destinen a l'alimentació animal, amb unes 39,9 mil Tm. Finalment, podem destacar les partides d'hortalisses (34 mil Tm) i les de productes agrícoles sota la rúbrica d'altres (34 mil Tm), entre els quals es troben les farines<sup>15</sup> i sucres (Taula 17).

En els càlculs dels fluxos ocults vinculats als fluxos directes de materials agrícoles importats a les Illes es diferencia entre els corresponents a l'erosió i els "residus" de collita. La imputació de les taxes d'erosió pels diferents productes agrícoles, suposant que els importats presenten les mateixes taxes que les potencials de Balears, ens dona un resultat d'uns 1,66 milions de Tm de fluxos ocults deguts a la pèrdua de sòl, uns fluxos que foren un 241% superiors als directes importats. Per una altra banda, els fluxos ocults dels "residus" de collita assolien una quantitat d'un 491 mil Tm, equivalent al 71,2% dels fluxos directes. S'ha diferenciat entre els **FTMI (Fluxos Totals de Materials Importats)** amb erosió i sense erosió, degut a que d'acord amb Carpintero (2005) hem considerat oportú mantenir les dues mesures per les inconsistències detectades en la metodologia estàndard (EUROSTAT, 2001) que considera com a pèrdues de sòl, el que amb la informació disponible –resultat d'aplicar la RUSLE– no pot considerar-se com una "pèrdua" *strictu sensu*. Així doncs, els FTMI amb erosió ens donarà un resultat de 2,8 milions de Tm, mentre que els FTMI sense l'erosió fou al 2004 de 1,18 milions de Tm.

**Taula 17. Fluxos Totals de Materials Importats a través dels ports de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques d'Autoritat Portuària de Balears- Annex Capítol XII).**

	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Erosió (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Residus Collita (Tm)</b>	<b>FTMI (amb erosió) (Tm)</b>	<b>FTMI (sense erosió) (Tm)</b>
Biomassa agrícola (Cereals)	122.453	719.871	141.486	983.810	263.939
Biomassa agrícola (Tubercles)	15.816	16.975	24.356	57.147	40.172
Biomassa agrícola (Hortalisses)	34.035	7.411	56.839	98.286	90.875
Biomassa agrícola-pastures (pinso i farratges)	13.975	52.880	2.030	68.885	16.005
Biomassa agrícola (Fruita)	109.071	687.065	182.149	978.285	291.220
Biomassa agrícola (Plantes)	20.918	50.895	52.275	124.088	73.193

<sup>14</sup> [www.portsdebalears.com/](http://www.portsdebalears.com/) (desembre 2007).

<sup>15</sup> S'ha considerat que la farina comercialitzada correspon a Farina 000, la qual presenta una taxa d'extracció del 60% a partir de la qual es pot calcular el gra necessari per a la seva obtenció.

vives)					
Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	919	2.238	1.634	4.792	2.553
Biomassa agrícola (altres)	13.038	55.296	16.132	84.466	29.170
Producte acabat biomassa agrícola (begudes, vins alcohols)	210.780	0	0	210.780	210.780
Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	39.943	0	0	39.943	39.943
Producte acabat biomassa agrícola (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	395	0	0	395	395
Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	65.331	0	0	65.331	65.331
Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)	7.555	0	0	7.555	7.555
Producte acabat biomassa agrícola (altres)	34.750	72.009	14.153	120.911	48.903
<b>Total</b>	<b>688.980</b>	<b>1.664.640</b>	<b>491.054</b>	<b>2.844.674</b>	<b>1.180.034</b>
Pob. Resident	0,72 Tm/càpita	1,74 Tm/càpita	0,51 Tm/càpita	2,98 Tm/càpita	1,24 Tm/càpita
IPH	0,55 Tm/càpita	1,33 Tm/càpita	0,39 Tm/càpita	2,27 Tm/càpita	0,94 Tm/càpita

A les Balears, la major part dels fluxos comercials de materials s'efectuen a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, que formen part dels ports d'interès general de l'Estat. No obstant, hi ha dos ports que no són d'interès general i estan gestionats per part del servei de ports de la CAIB (Comunitat Autònoma de Balears)<sup>16</sup> a través dels quals es produeix un important moviment de mercaderies, com són el Port de Sant Antoni a Eivissa i el Port de Ciutadella a Menorca. A partir de la informació Direcció General de Ports (2004) del Govern de les Illes Balears, podem saber per partides tot el que ha entrat i sortit d'aquests dos ports<sup>17</sup>. En el cas del Port de Ciutadella es pot senyalar que la major part dels fluxos comercials provenen del Port d'Alcúdia, mentre que els de Sant Antoni provenen de les costes peninsulars, amb la qual cosa per tal de no incórrer en doble comptabilitat, tan sols es consideren els fluxos al port eivissenc. Com es pot observar a la taula 18, els fluxos directes de materials biòtics agrícoles sumen un total de 9,9 mil Tm, dels quals un 54,75% correspon a begudes alcohòliques. Els resultats dels fluxos materials importats a través d'aquest port assoleixen la quantitat d'unes 29,7 mil Tm si consideram tant l'erosió com els "residus" de collita, o bé de 17,1 mil Tm en cas de comptar amb els fluxos ocults dels "residus" de collita (sense els de l'erosió).

**Taula 18. Fluxos importats de materials biòtics agrícoles a través dels ports de la CAIB, 2004 (Font: : elaboració pròpia a partir Direcció General de Ports de les Balears - Annex Capítol XII)**

	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Erosió (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Residus Collita (Tm)</b>	<b>FTMI (amb erosió) (Tm)</b>	<b>FTMI (sense erosió) (Tm)</b>
Biomassa agrícola (Cereals)	516	3.030	596	4.142	1.111
Biomassa agrícola (Fruita)	1.397	4.650	2.333	8.379	3.729
Biomassa agrícola (Plantes vives)	1.568	3.817	3.920	9.305	5.488
Biomassa agrícola (Hortalisses)	38	24	60	122	98
Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	18			18	18

<sup>16</sup> www.portsib.es (desembre 2007).

<sup>17</sup> L'estadística dels fluxos comercials d'aquests ports no respon a les definicions establertes en l'estandardització europea de la TARIC a través de la NC (Nomenclatura Combinada) per la qual cosa s'ha intentat traslladar aquella estadística a l'estàndard en 2 dígits o 4 dígits quan ha estat possible.

Producte acabat biomassa agrícola (begudes, vins alcohols)	5.464	0	0	5.464	5.464
Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	559	0	0	559	559
Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	24	0	0	24	24
Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)	84	0	0	84	84
Producte acabat biomassa agrícola (altres)	313	1.104	217	1.634	530
<b>Total</b>	<b>9.980</b>	<b>12.625</b>	<b>7.126</b>	<b>29.731</b>	<b>17.106</b>

Finalment, a través dels aeroports de les Illes entren una certa quantitat de mercaderies que convé tenir en compte, malgrat siguin una fracció molt petita del volum total. En el cas dels aeroports hem comptat amb la informació estadística desglossada per categories<sup>18</sup> que el servei d'estadística de l'aeroport de Palma de Mallorca ens va facilitar. En canvi, les magnituds referents als aeroports de Maó i Eivissa les hem hagut d'aconseguir a través de la pàgina d'internet d'AENA<sup>19</sup> amb l'inconvenient de que no oferien les entrades de mercaderies desglossades per tipologies, per la qual cosa s'ha considerat que les arribades a l'aeroport de Palma de Mallorca per les diferents tipologies es corresponien amb la mitjana dels aeroports de les Balears. En el cas dels productes del regne vegetal, que nosaltres identifiquem amb els materials biòtics agrícoles, entrenen pels diferents aeroports (descomptant els fluxos interilles per evitar doble comptabilitat) un total de 359 Tm, als quals se'ls aplica la mitjana de les taxes d'erosió i de residus de collita, amb la qual cosa tendríem que al 2004 els FTIM (amb erosió) eren de 2,1 mil Tm, o bé de 1,2 mil Tm si deduïm l'erosió.

<b>Taula 19. Fluxos importats de materials biòtics agrícoles a través dels aeroports de Balears, 2004 (Font: : elaboració pròpia a partir d'AENA - Annex Capítol XII)</b>					
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Erosió (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Residus Collita (Tm)</b>	<b>FTMI (amb erosió) (Tm)</b>	<b>FTMI (sense erosió) (Tm)</b>
Biomassa agrícola	359	875	898	2.132	1.258

A la taula 20 es pot veure la distribució dels fluxos de materials agrícoles importats a les Illes en base a la "porta" d'entrada. De les 699 mil Tm dels fluxos directes d'aquests materials, un 98,5% entrenen a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, mentre que els aeroports tan sols representaven un 0,05% d'aquests fluxos directes.

<b>Taula 20. Fluxos importats de materials biòtics agrícoles de Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)</b>					
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Erosió (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Residus Collita (Tm)</b>	<b>FTMI (amb erosió) (Tm)</b>	<b>FTMI (sense erosió) (Tm)</b>
Ports de les Balears (Autoritat Portuària).	98,52%	99,20%	98,39%	98,89%	98,47%
Port de Sant Antoni (CAIB).	1,43%	0,75%	1,43%	1,03%	1,43%
Aeroports (AENA).	0,05%	0,05%	0,18%	0,07%	0,10%
<b>Total</b>	<b>699.319 Tm</b>	<b>1.678.140 Tm</b>	<b>499.078 Tm</b>	<b>2.876.537 Tm</b>	<b>1.198.398 Tm</b>

<sup>18</sup> Categories mercaderies AENA: 01) Animals vius i productes animals; 02) Peix i marisc; 03) Productes regne vegetal; 04) Indústria alimentària; 05) Productes químics i farmacèutics; 06) Pells, cuir i manufactures de pell; 07) Premsa i paper; 08) Tèxtils i manufactures; 09) Metalls preciosos, joies, bijuteria; 10) Maquinària i aparells-material elèctric; 11) Material de transport; 12) Aparells d'òptica i precisió; 13) Paquets i varis; 14) Correus.

<sup>19</sup> Veure: <http://estadisticas.aena.es> (juny 2007)

<b>Taula 21. Fluxos Totals de Materials Biòtics Agrícoles Importats.</b>						
		<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Erosió (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Residus Collita (Tm)</b>	<b>FTMI (amb erosió) (Tm)</b>	<b>FTMI (sense erosió) (Tm)</b>
Biomassa agrícola	Total (Tm)	334.121	1.605.027	484.708	2.423.857	818.829
	Pob. Resident (Tm/càpita)	0,35	1,68	0,51	2,54	0,86
	IPH (Tm/càpita)	0,27	1,28	0,39	1,93	0,65
Producte acabat agrícola	Total (Tm)	365.198	73.113	14.370	452.680	379.568
	Pob. Resident (Tm/càpita)	0,38	0,08	0,02	0,47	0,40
	IPH (Tm/càpita)	0,29	0,06	0,01	0,36	0,30
Material biòtic agrícola	<b>Total (Tm)</b>	<b>699.319</b>	<b>1.678.140</b>	<b>499.078</b>	<b>2.876.537</b>	<b>1.198.397</b>
	Pob. Resident (Tm/càpita)	0,73	1,76	0,52	3,01	1,25
	IPH (Tm/càpita)	0,56	1,34	0,40	2,29	0,95

*12.2.1.4. Requeriments Totals de Materials de biomassa agrícola i productes acabats agrícoles.*

Els RTM (Requeriments Totals de Materials) de biomassa agrícola i productes acabats agrícoles, resultat de sumar als fluxos domèstics, les partides importades, donen uns resultats que varien notablement, depenent de si es té en compte o no els fluxos ocults de les "pèrdues" de sòl. Malgrat aquí s'hagi calculat aquest flux hipotètic, pensam que degut a les feblesa a moments d'ara en quant a aquests fluxos detectada per altres autors i que nosaltres compartim, s'ha estimat més oportú no comptar amb aquests fluxos. Nogensmenys, si que creim que és interessant deixar constància de la seva magnitud que resulta de l'aplicació de la metodologia estàndard. Així doncs, els RTM tenint amb compte els fluxos ocults de l'erosió i dels "residus" de collita ens dóna una xifra d'uns 9,5 milions de Tm, dels quals un 18,2% serien directes i la resta correspondrien a la fracció oculta. No obstant, si prescindim dels derivats de la suposada "pèrdua" de sòl, tenim un resultat d'uns 2,8 milions de Tm, dels quals el 61,4% correspondrien als fluxos directes i el 38,6% als ocults. En quant a la procedència dels RTM de materials biòtics agrícoles, cal destacar que el 60% són domèstics, front al 40% que són importats.

<b>Taula 22. Requeriments Totals de Materials Biòtics Agrícoles a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>						
		<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Erosió (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Residus Collita (Tm)</b>	<b>RTM (amb erosió) (Tm)</b>	<b>RTM (sense erosió) (Tm)</b>
Biomassa agrícola domèstica	Total (Tm)	1.048.285	5.059.030	598.037	6.705.352	1.646.322
	Pob. Resident (Tm/càpita)	1,10	5,30	0,63	7,02	1,72
	IPH (Tm/càpita)	0,83	4,03	0,48	5,34	1,31
Biomassa agrícola importada	Total (Tm)	334.121	1.605.027	484.708	2.423.857	818.829
	Pob. Resident (Tm/càpita)	0,35	1,68	0,51	2,54	0,86
	IPH (Tm/càpita)	0,27	1,28	0,39	1,93	0,65
Producte acabat agrícola importat	Total (Tm)	365.198	73.113	14.370	452.680	379.568
	Pob. Resident (Tm/càpita)	0,38	0,08	0,02	0,47	0,40
	IPH (Tm/càpita)	0,29	0,06	0,01	0,36	0,30
Total material biòtic agrícola	<b>Total (Tm)</b>	<b>1.747.604</b>	<b>6.737.170</b>	<b>1.097.115</b>	<b>9.581.889</b>	<b>2.844.719</b>
	Pob. Resident (Tm/càpita)	1,83	7,05	1,15	10,03	2,98

	IPH (Tm/càpita)	1,39	5,37	0,87	7,63	2,27
--	-----------------	------	------	------	------	------

A continuació, passarem a comparar els RTM de material agrícola, encara que per diferents anys, en els casos de la UE-15 (Bringezu i Schütz, 2001), de l'Estat espanyol (Carpintero, 2005) i les Balears (a partir dels nostres càlculs). En primer lloc, es pot veure com els RTM (amb erosió) es mouen entre les 7,9 Tm/càpita de mitjana a la UE-15 al 1997 i les 13,16 Tm/càpita de mitjana a l'Estat al 2000. En aquests càlculs els fluxos ocults derivats de la "pèrdua" de sòl representarien entre el 75% i el 77% de tots els RTM. Pels motius ja exposats anteriorment, pensam que convé deixar aquesta partida de banda, encara que sí creim que convé destacar la capacitat mobilitzadora de sòl fèrtil que acompanya a les activitats agrícoles en una situació global en que un dels principals problemes detectats és el de la degradació dels sòls (Pimentel i Kounang, 1998). Una vegada aplicada aquesta correcció als RTM de materials biòtics agrícoles (sense erosió), es pot veure com la mitjana europea (on no s'han tengut en compte els fluxos ocults dels "residus" de collita) sumava un total de 3,5 Tm/càpita, mentre que la mitjana espanyola es situava lleugerament per davall amb unes 3,24 Tm/càpita al 2000, i a les Balears en torn a 2,98 Tm/càpita. És a dir, els RTM de material biòtic agrícola està entre les prop de 3 Tm/càpita i les 3,5 Tm/càpita, una xifra que en la "Meca" del capitalisme mundial, els EUA, era de 3,2 Tm/càpita el 1994 (Adriaanse et al., 1994).

La lectura dels RTM (sense erosió) ens permet, també, realitzar una anàlisi en base a la procedència d'aquests fluxos. A la protegida Europa –mitjançant la PAC i els aranzels agrícoles–, els fluxos domèstics, és a dir de fronteres a dins, cobrien el 91,4% de tots els RTM de material biòtic agrícola. Mentre que a l'Estat espanyol els fluxos domèstics eren el 86,3% del total. Emperò, a les turistitzades Balears, amb una SAU (Superfície Agrícola Útil) minvant i unes pressions demogràfico-turístiques creixents, la fracció domèstica cobria al 2004 un 57,8% de tots els RTM (sense erosió) de materials biòtics agrícoles.

**Taula 23. Comparació entre els RTM de material biòtic agrícola per càpita entre la mitjana europea, la mitjana espanyola i la mitjana de Balears (Tm/càpita) (Font: Bringezu i Schütz, 2001; Carpintero, 2005; i elaboració pròpia)**

		Flux Directe Tm/càpita	Flux Ocult Erosió Tm/càpita	Flux Ocult Residus Collita Tm/càpita	RTM (amb erosió) Tm/càpita	RTM (sense erosió) Tm/càpita
<b>UE-15 (1997)</b>	Domèstics	3,2	2,9	—	6,10	3,20
	Importats	0,3	1,5	—	1,80	0,30
	<b>Total</b>	<b>3,5</b>	<b>4,4</b>	<b>—</b>	<b>7,90</b>	<b>3,50</b>
<b>Estat espanyol (2000)</b>	Domèstics	2,62	9,91	0,18	12,71	2,80
	Importats	0,30	0,00	0,14	0,44	0,44
	<b>Total</b>	<b>2,93</b>	<b>9,91</b>	<b>0,32</b>	<b>13,16</b>	<b>3,24</b>
<b>Balears (2004)</b>	Domèstics	1,10	5,30	0,63	7,02	1,72
	Importats	0,73	1,76	0,52	3,01	1,25
	<b>Total</b>	<b>1,83</b>	<b>7,05</b>	<b>1,15</b>	<b>10,03</b>	<b>2,98</b>

#### 12.2.1.5. Balanç físic de materials biòtics agrícoles.

Una vegada establerts els RTM de biomassa agrícola de l'economia balear, passarem a analitzar el que es coneixen com a BFM (Balanç Físic de Materials), per la qual cosa s'ha de procedir a calcular els fluxos exportats de material biòtic agrícola des de les Balears. L'any 2004 sortiren de les Balears, des de les diferents "portes" de sortida, unes 34,8 mil Tm d'aquests materials, dels quals el 69,4% corresponia a biomassa agrícola i el 30,6% restant a productes acabats de biomassa agrícola. Als 34,8 mil Tm de fluxos directes exportats, se'ls hi hauria d'afegir un total de 245 mil Tm de fluxos ocults derivats de l'erosió i unes 39,5 mil Tm de fluxos de "residu" de collita. No obstant, com s'ha esmentat anteriorment, la nostra preferència fonamentada amb altres experiències és la d'exposar els fluxos hipotètics derivats de l'erosió, però en plantejar l'anàlisi prescindir d'ell per les febleses detectades. Així doncs, els FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats) de material biòtic agrícola sense comptar amb l'erosió,



assolia la quantitat de 74,36 mil Tm. Així com en el cas de les importacions, la major part de les exportacions es realitzen a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, essent el de Palma el que enregistra els majors volums. El flux principal d'exportacions de material biòtic agrícola correspon als tubercles, ja que el conreu de la **patata** està orientada en gran mesura a l'exportació cap al mercat britànic majoritàriament, aprofitant que en temps de petroli barat –és a dir, transport subvencionat- es comercialitza la patata primerenca de les Illes al Regne Unit on encara no s'han efectuat les primeres collites. Posteriorment, i paradoxalment, les Balears importaren una quantitat lleugerament superior d'aquests tubercles.

<b>Taula 24. Fluxos Totals de Materials Exportats des de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques d'Autoritat Portuària, AENA, i Ports de les Illes Balears - Annex Capítol XII).</b>							
		<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Erosió (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Residus Collita (Tm)</b>	<b>FTME (amb erosió) (Tm)</b>	<b>FTME (sense erosió) (Tm)</b>	
Autoritat Portuària	Biomassa agrícola (Cereals)	55	320	63	438	117	
	Biomassa agrícola (Tubercles)	13.340	14.317	20.543	48.200	33.882	
	Biomassa agrícola (Hortalisses)	329	72	549	949	878	
	Biomassa agrícola-pastures (pinso i farratges)	5.916	214.547	9.851	230.313	15.766	
	Biomassa agrícola (Fruita)	3.452	4.570	5.764	13.786	9.216	
	Biomassa agrícola (Plantes vives)	72	175	180	426	251	
	Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	10	24	25	59	35	
	Biomassa agrícola (altres)	829	61	62	951	891	
	<i>Total Biomassa agrícola</i>	<i>24.001</i>	<i>234.086</i>	<i>37.036</i>	<i>295.123</i>	<i>61.037</i>	
	Producte acabat biomassa agrícola (begudes, vins alcohols)	1.752	0	0	1.752	1.752	
	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	811	0	0	811	811	
	Producte acabat biomassa agrícola (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	26	0	0	26	26	
	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	4.980	0	0	4.980	4.980	
	Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)	132	0	0	132	132	
	Producte acabat biomassa agrícola (altres)	2.914	10.314	2.027	15.255	4.941	
	<i>Total producte acabat biomassa agrícola</i>	<i>10.615</i>	<i>10.314</i>	<i>2.027</i>	<i>22.955</i>	<i>12.641</i>	
	Ports de les Illes Balears (Sant Antoni)	Biomassa agrícola (Cereals)	0	0	0	0	0
		Biomassa agrícola (Fruita)	129	428	215	771	343
		Biomassa agrícola	26	63	65	154	91

	(Plantes vives)					
	<i>Total Biomassa agrícola</i>	<i>155</i>	<i>491</i>	<i>280</i>	<i>925</i>	<i>434</i>
	Producte acabat biomassa agrícola (begudes, vins alcohols)	20	0	0	20	20
	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	19	0	0	19	19
	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	2	0	0	2	2
	<i>Total producte acabat biomassa agrícola</i>	<i>41</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>41</i>	<i>41</i>
AENA	Biomassa agrícola	59	144	148	351	207
Total	Total Biomassa agrícola	24.214	234.721	37.464	296.400	61.678
	Total producte acabat biomassa agrícola	10.655	10.314	2.027	22.995	12.682
	<b>Total</b>	<b>34.870</b>	<b>245.035</b>	<b>39.491</b>	<b>319.395</b>	<b>74.360</b>
	Pob. resident (Tm/càpita)	0,037	0,257	0,041	0,334	0,078
	IPH (Tm/càpita)	0,028	0,195	0,031	0,254	0,059

La comparació entre els materials biòtics agrícoles importats i els exportats a través de la BFM (Balança Física de Materials) ens dona un resultat clarament deficitari. En concret, el dèficit material total agrícola de les Illes (sense comptar amb els fluxos ocults de l'erosió) a l'any 2004 era de 1,12 milions Tm, el que significa que en termes per càpita era en el cas de la població resident de 1,17 Tm, o bé de 0,89 Tm si comptam amb la població flotant amb l'Índex de Pressió Humana. Les importacions de materials biòtics agrícoles, en termes físics, a les Balears superaven en 16,11 vegades el volum de les seves exportacions. En cas de pretendre eliminar aquest dèficit amb un increment de la producció agrícola de les Illes, s'hauria d'augmentar la producció del 2004 en torn a un 47,36%. Tanmateix, hi ha senyals suficients com per entendre que les pràctiques agrícoles actuals s'han fonamentat en tensionar les condicions ecològiques sobre les quals s'han dut a terme, i en gran mesura com recorda Naredo (2004:491) "l'agricultura moderna va aconseguir elevar i estabilitzar els rendiments a base de desestabilitzar la relació dels sistemes agraris amb l'entorn ecològic en el que es desenvolupen i d'accentuar la seva dependència de l'extracció, i el deteriorament, de recursos practicats en altres territoris més llunyans".

**Taula 25. Balanç Físic Comercial dels Materials Biòtics Agrícoles, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

		<b>Flux (Tm)</b>	<b>Pob. Resident (Tm/càpita)</b>	<b>IPH (Tm/càpita)</b>
Biomassa agrícola	Directes	-334.062	-0,35	-0,27
	Ocults erosió	-1.604.883	-1,68	-1,28
	Ocults residus collita	-484.560	-0,51	-0,39
	Total amb erosió	-2.423.506	-2,54	-1,93
	<b>Total sense erosió</b>	<b>-818.622</b>	<b>-0,86</b>	<b>-0,65</b>
Producte acabat agrícola	Directes	-354.543	-0,37	-0,28
	Ocults erosió	-62.799	-0,07	-0,05
	Ocults residus collita	-12.343	-0,02	-0,01
	Total amb erosió	-429.685	-0,45	-0,34
	<b>Total sense erosió</b>	<b>-366.886</b>	<b>-0,39</b>	<b>-0,29</b>
Material biòtic agrícola	Directes	-664.449	-0,69	-0,53
	Ocults erosió	-1.433.105	-1,50	-1,14
	Ocults residus collita	-459.587	-0,48	-0,37

	Total amb erosió	-2.557.142	-2,68	-2,04
	<b>Total sense erosió</b>	<b>-1.124.037</b>	<b>-1,17</b>	<b>-0,89</b>

### 12.2..1.6. La procedència dels fluxos de materials agrícoles importats.

Un aspecte que sovint queda fora de l'anàlisi de les dimensions biofísiques de l'economia és aquell que incideix en la localització de les extraccions (i impactes) que s'associen als fluxos comercials. Els treballs de Giljum i Hubacek (2001) per la UE-12/15 i Carpintero (2005) per l'Estat espanyol tenen l'interès afegit que, en analitzar els fluxos de materials des de les vessants física i monetària, introdueixen la dimensió geogràfica amb l'origen i destí dels fluxos comercials definits en torn a regions mundials. D'aquesta manera es pot discernir, amb la informació més o manco completa, sobre les suposades bondats del comerç internacional en les perifèries del sistema economia-món. En el nostre cas, resulta relativament poc complicat, discernir sobre els orígens dels materials importats a les Illes degut al fet que, en estar aïllades físicament, tot entra per ports i aeroports a diferència dels territoris continentals on els fluxos comercials i la seva determinació són molt més complexes. La major part dels fluxos físics de materials biòtics agrícoles entraven a les Balears a través dels ports d'Autoritat Portuària, en concret un 98,5% del total, per la qual cosa s'analitzaren únicament els ports d'origen d'aquests fluxos que ens poden donar una idea aproximada d'aquest tema.

A la taula 26 es pot veure com els fluxos totals de materials importats a les Balears (sense erosió) partien principalment de ports espanyols, en concret un 92,47% d'aquests fluxos; mentre que del Regne Unit sortien un 6,05% dels FTMI sense erosió i de França el 3,6%, que es corresponien en la seva major part a cereals. En quant als ports espanyols, el principal port comercial d'on provenien els materials



Figura 1. Port de Barcelona i ampliació projectada

biòtics agrícoles cap a les Balears fou el de Barcelona amb un 38,6% de tots aquests fluxos, seguit pels de València, Dènia, Tarragona i Alacant. És a dir, fluxos que provenen del litoral mediterrani peninsular. Però això no significa que s'hagin produït en aquells indrets sinó que aquests ports són les plataformes de la seva distribució. Podem destacar que el Port de Barcelona es presenta a si mateix com aquell que concentra la major oferta logística de la Península Ibèrica i del Sud d'Europa, a més de cobrir la funció de *hub* euromediterrani, tot reproduint el que Adriaanse et al. (1997) definiren com "efecte Rotterdam". El II Pla Estratègic 2003-2015 del Port de Barcelona preveu la seva ampliació física i l'expansió del seu radi d'acció cap a l'Extrem Orient, Nord i Oest d'Àfrica i Amèrica Llatina. Per aquest motiu, podem dir que "l'efecte Barcelona" oculta les procedències dels materials que des d'allà són redistribuïts ja al mercat global<sup>20</sup>. El II Pla Estratègic preveu l'ampliació del port per tal de convertir-se en el primer port del Mediterrani, la qual cosa suposarà duplicar la seva superfície, passant de

558 Ha a unes 1265 Ha. Això sí, l'Autoritat Portuària de Barcelona assegura que es tracta d'una "ampliació amb criteris de sostenibilitat mediambiental"<sup>21</sup>. Un projecte pel qual s'ha interessat gran part del capital transnacional, i molt particularment la coneguda empresa Dubai Ports World, que gràcies al xuclament del petroli del seu subsòl i al seu règim autoritari ha guanyat presència global. Allà, els negocis han florit extraordinàriament i aquelles terres s'han convertit en una de les principals ròtules financeres del capitalisme global, amb forta participació de les finances de la família reial a través dels fons sobirans (Pérez, 7/05/2006)<sup>22</sup>.

<sup>20</sup> Web del Port de Barcelona: [www.apb.es/ca/WELCOME](http://www.apb.es/ca/WELCOME) (desembre 2007)

<sup>21</sup> [www3.apb.es/ca/APB/Prensa/Dossiers/files/Dossier\\_Ampliacio.pdf](http://www3.apb.es/ca/APB/Prensa/Dossiers/files/Dossier_Ampliacio.pdf) (desembre 2007).

<sup>22</sup> El principal empresari del Port de Barcelona, José Mestre Fernández, director general de l'empresa Terminal Cataluña (TERCAT) –en la que hi participa el holding xinès Hutchinson Port Holding– fou detingut acusat de tràfic de drogues (Operació Dalla). Mestre dirigia la terminal portuària de càrrega del Port de Barcelona, considerada la més gran de tot

**Taula 26. Fluxos de Materials Biòtics Agrícoles arribats a les Balears segons port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII).**

País	Port Origen	Flux Directe (10 <sup>3</sup> Tm)	Flux Ocult Erosió (10 <sup>3</sup> Tm)	Flux Ocult residus collita (10 <sup>3</sup> Tm)	FTMI (amb erosió) (10 <sup>3</sup> Tm)	FTMI (sense erosió) (10 <sup>3</sup> Tm)	% (FTMI sense erosió)
E. espanyol	Barcelona	306,31	520,77	149,16	976,24	455,47	38,60
E. espanyol	València	112,63	229,98	112,30	454,91	224,94	19,06
E. espanyol	Dènia	39,08	219,26	61,81	320,16	100,89	8,55
E. espanyol	Tarragona	57,76	163,77	32,35	253,88	90,11	7,64
E. espanyol	Sagunt	49,93	58,94	26,70	135,58	76,64	6,49
E. espanyol	Alacant	31,59	8,43	9,55	49,57	41,14	3,49
R. Unit	Tilbury	18,05	106,09	20,85	144,98	38,90	3,30
R. Unit	Southampton	9,78	57,48	11,30	78,56	21,08	1,79
Canadà	Altres Canadà	8,30	38,27	10,54	57,11	18,84	1,60
Canadà	Sorel	8,12	39,31	10,15	57,58	18,27	1,55
Finlàndia	Kotka	7,33	43,11	8,47	58,91	15,80	1,34
França	Sette	6,10	35,35	7,03	48,48	13,13	1,11
R. Unit	Dover	5,31	31,20	6,13	42,63	11,44	0,97
Ucraïna	Mariupo (Ex Zhadnov)	4,85	28,52	5,61	38,98	10,46	0,89
França	Salaise	4,15	24,41	4,80	33,35	8,95	0,76
França	Altres França	3,78	22,23	4,37	30,38	8,15	0,69
França	Port La Nouvelle	3,00	17,64	3,47	24,10	6,47	0,55
França	Chalon sur Saone	2,73	16,06	3,16	21,95	5,89	0,50
Rússia	Rostov	2,66	0,36	2,74	5,76	5,40	0,46
Argentina	San Lorenzo	2,73	0,00	0,00	2,73	2,73	0,23
Holanda	Eemshaven	1,57	0,00	0,00	1,57	1,57	0,13
Egipte	Damietta	1,41	0,00	0,00	1,41	1,41	0,12
E. espanyol	La Coruña	1,19	0,00	0,00	1,19	1,19	0,10
Costa d'Ivori	Abidjan	0,61	3,48	0,56	4,65	1,17	0,10

Per poder destriar els productes que han estat comprats a l'estranger, es pot acudir a les dades de les balances comercials, a partir de les quals es pot tenir una informació addicional sobre els fluxos comercials de les Balears amb d'altres països<sup>23</sup>. Si acudim a aquesta informació es podrà veure, teòricament, el volum del comerç internacional respecte del total. Així, les Balears importaven de l'estranger al 2004 un flux directe de 120,35 mil Tm, la qual cosa representava el 17,2% de tots els fluxos directes de materials agrícoles importats a les Illes. Podem veure com a través dels Ports de Balears entraven unes 90,4 mil Tm provinents de ports no espanyols, amb la qual cosa es podria dir que unes 30 mil Tm haurien passat per algun dels ports espanyols que han actuat com a plataforma. No obstant, és plausible que moltes de les importacions de materials biòtics agrícoles que provenien de ports espanyols no eren necessàriament "espanyoles", sinó que es podria tractar de revendes de productes de productes

l'Estat espanyol (93 Hectàrees i capacitat per 2,5 milions de contenidors). Mestre es va aliar amb una xarxa internacional de tràfic de cocaïna que emprava les instal·lacions del Port de Barcelona. Pocs mesos abans de la seva detenció, el president de la Generalitat de Catalunya, José Montilla, va guardonar a José Mestre amb el premi al millor empresari nacional del sector de la logística (Duva, 4/07/2010; Trilla, 4/07/2010).

<sup>23</sup>Tota la informació del comerç exterior s'ha aconseguit a partir de la base de dades de comerç exterior (<http://aduanas.camaras.org>, març 2006) de les Cambres de Comerç i l'Agència Estatal d'Administració Tributària.

agrícoles procedents d'altres indrets del planeta. En qualsevol cas, val la pena senyalar la dificultosa traçabilitat dels productes dins de les complexes relacions comercials del capitalisme global. La contrapartida monetària d'aquests fluxos ascendia a uns 57,7 milions d'euros, de mitjana correspondrien a cada tona FTMI (sense erosió) (Flux Total de Material Importat) uns 229,68 €, destacant el fet que els FTMI (sense erosió) que rebien una major contrapartida monetària per unitat importada eren els provinents de Suècia (6,2 mil €/Tm) i d'Alemanya (4,4 mil €/Tm).

Si consideram els fluxos ocults dels "residus" de collita, el volum de les importacions estrangeres de materials biòtics agrícoles fou de 251,4 mil Tm, la qual cosa representaria el 20,9% del total d'aquells fluxos. Es pot observar com poc més del 50% dels fluxos directes de l'estranger provenien del Regne Unit i de França, essent la principal partida la corresponent als cereals amb unes 33,2 mil Tm al R. Unit i 13,9 mil Tm de França. Així mateix, en el cas de Canadà els cereals representen el major flux directe (13 mil Tm directes); el 100% dels fluxos directes provinents de Finlàndia eren els dels cereals; dels Països Baixos el 50% dels fluxos directes eren les hortalisses; en el cas de Perú i Ucraïna, el 100% es corresponen als cereals; de Bèlgica unes 3,41 mil Tm d'hortalisses representaven el 74% de tots els fluxos directes; d'Argentina entraven unes 2,7 mil Tm de residus de pasta de soja que es destina a l'alimentació animal i que molt probablement estiguin relacionades amb l'expansió dels conreus transgènics a la zona de la Pampa; de Rússia les partides eren majoritàriament unes 1,64 mil Tm d'hortalisses i 1,02 mil Tm de residus alimentaris destinats a l'alimentació animal. En concret, la major part dels materials biòtiques agrícoles que entraven a les Balears provinents de l'estranger, en un 65%, corresponien als cereals.

**Taula 27. El comerç internacional dels fluxos importats de material biòtic agrícola, 2004 (Font: Elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII)**

	<b>Pes (Tm)</b>	<b>Valor (10<sup>3</sup> d'euros)</b>	<b>Fluxos Ocults erosió (Tm)</b>	<b>Flux ocult residu collita (Tm)</b>	<b>FTMI (amb erosió) (Tm)</b>	<b>FTMI (sense erosió) (Tm)</b>	<b>€/Tm FTMI (sense erosió)</b>
R. Unit	37.029	9.543	199.029	42.865	278.923	79.893	119,45
França	24.244	10.261	89.618	23.926	137.788	48.170	213,02
Canadà	16.421	2.687	77.577	20.696	114.694	37.117	72,39
Finlàndia	7.366	1.093	43.304	8.511	59.182	15.877	68,82
P. Baixos	5.846	5.672	3.645	7.421	16.912	13.267	427,51
Perú	5.751	829	33.808	6.645	46.204	12.396	66,85
Ucraïna	4.859	496	28.521	5.606	38.986	10.465	47,35
Bèlgica	4.598	3.531	1.964	6.179	12.741	10.777	327,60
Argentina	2.747	642	24	17	2.788	2.764	232,20
Rússia	2.664	443	357	2.739	5.761	5.404	82,00
EUA	1.538	5.097	1.159	2.552	5.250	4.090	1.246,11
Alemanya	1.465	8.171	799	384	2.640	1.841	4.437,62
Egipte	1.450	222	97	100	1.648	1.550	143,39
Itàlia	1.416	3.029	618	978	3.011	2.393	1.265,47
Costa d'Ivori	623	123	3.485	573	4.680	1.196	103,21
Xina	398	580	615	103	1.116	501	1.156,63
Turquia	292	337	999	450	1.741	742	453,71
Tailàndia	193	251	4	16	213	209	1.200,41
Dinamarca	175	547	207	239	620	414	1.322,72
Suècia	174	1.092	1	1	176	175	6.251,32
Israel	155	204	97	16	267	170	1.198,63
Zimbabwe	145	92	100	242	487	387	237,28
Altres	812	2.822	1.069	873	2.754	3.213	878,16
<b>Total</b>	<b>120.359</b>	<b>57.761</b>	<b>487.098</b>	<b>131.133</b>	<b>738.582</b>	<b>251.484</b>	<b>229,68</b>

12.2.1.7. El destí dels fluxos de materials agrícoles exportats.

En quant als fluxos de materials agrícoles sortits de les Balears, podem assenyalar en primer lloc que el 99,3% dels fluxos directes de dits materials sortien a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, o bé un 99% en cas de contemplar els Fluxos Totals de Materials exportats (sense erosió). Per tant, si analitzam els ports als que es dirigeixen aquests fluxos, podrem tenir una idea aproximada del *foreland* comercial de les Illes. A la taula 28 es pot constatar com el principal port allà on es dirigeixen aquests materials és el Port de Barcelona que actua com a porta comercial cap Europa i la resta del món. En segon lloc, i a certa distància es troba el Port de València al que s'hi adreçaven unes 6,13 mil Tm de fluxos directes (12,92 mil Tm de FTME sense erosió). I, finalment estan els altres ports del litoral mediterrani espanyol de Sagunt, Tarragona, Alacant, Dènia i el francès de Sette.

**Taula 28. Fluxos de materials biòtics agrícoles sortits de les Illes Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII).**

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult Erosió	Flux Ocult Residus Collita	FTME (amb erosió) (Tm)	FTME (sense erosió) (Tm)	% respecte FTME (sense erosió)
Barcelona	21.619,03	69.028,30	24.874,75	115.522,08	46.493,77	63,10
València	6.139,42	122.044,07	6.780,66	134.964,15	12.920,08	17,54
Sagunt	3.632,13	25.808,34	3.788,64	33.229,11	7.420,77	10,07
Tarragona	1.452,74	16.148,81	2.086,44	19.687,99	3.539,18	4,80
Alacant	1.113,36	321,02	743,91	2.178,29	1.857,26	2,52
Dènia	537,77	10.920,42	604,30	12.062,49	1.142,08	1,55
Sette	120,00	128,80	184,80	433,60	304,80	0,41

Com s'ha esmentat anteriorment, els fluxos de materials analitzats a través dels ports d'origen i destí ens donen una noció del volum directe de materials i de quins són els principals ports amb els que les Balears tenen relacions comercials, emperò no ens dona gaire informació dels orígens i destins de dits fluxos, especialment si provenen o es dirigeixen a tercers països ja que els macroports del Mediterrani espanyol compleixen una funció de plataforma i redistribució de fluxos. Aquesta llacuna, es coberta parcialment amb la informació dels fluxos comercials internacionals que representen en el cas de les exportacions de material biòtic agrícola una fracció majoritària, en concret el 94,31% de tots els fluxos materials directes exportats. El comerç de material agrícola internacional de les Balears sumava un flux directe de 32,8 mil Tm al que si se li afegixen els fluxos ocults de "residus" de collita la xifra puja a unes 79,5 mil Tm. Hom pot advertir que es produeix una important diferència entre els Fluxos Totals de Materials Exportats (sense erosió) de la taula 24 on es comptabilitzen tots els fluxos de materials sortits de les Illes i els de la Taula 29 on només es contempla els fluxos a l'estranger. De fet, la partida 0701 (patates) sortida dels Ports de Balears sumava (d'acord amb la informació a la que hem tengut accés) unes 13,5 mil Tm, mentre que la quantitat que informava l'estadística de comerç exterior o internacional<sup>24</sup> sumava un total de 24,6 mil Tm de fluxos directes, és a dir unes 11,1 mil Tm de diferència en quant als fluxos directes exportats. Per aquest motiu, els fluxos ocults associats són també sensiblement superiors en el cas del comerç internacional.

La major part dels fluxos de materials biòtics agrícoles procedents de Balears es dirigiren cap al Regne Unit, amb un total de 15,9 mil Tm de fluxos directes (40,4 Tm de fluxos totals sense erosió) que es corresponien quasi integralment a patates, pels quals s'havien desemborsat uns 9,09 milions d'euros. Llavors, els principals països als que s'exportaven els materials agrícoles eren: Dinamarca amb unes 4,7 mil Tm de flux directe, quasi totes corresponents a patates, i unes 12 mil Tm de FTME sense erosió; Alemanya amb uns fluxos directes de 2,72 mil Tm, majoritàriament de patates; Itàlia amb uns fluxos directes provinents de Balears de 1,87 mil Tm que es corresponien a diversos productes agrícoles; els Països Baixos, amb uns fluxos directes de 1,04 mil Tm, distribuïdes quasi a parts iguals entre patates i

<sup>24</sup> <http://aduanas.camaras.org> (març 2006).

garrofes. També volem senyalar el fet que apareguin dos països caribenys, República Dominicana i Mèxic on s'hi dirigien uns fluxos de 564 Tm i 368 Tm respectivament i que es corresponen els principals espais de colonització turística del capital hotelier transnacional de les Balears (Buades, 2006). Finalment, podríem apuntar que en el cas de les contrapartides monetàries, la mitjana de les exportacions de material biòtic agrícola de les Balears rebien de mitjana uns 374 €/Tm de Flux Total de Material sense erosió, essent els materials exportats cap el Japó aquells que rebien una major contrapartida, en concret, de mitjana una Tm de FTME (sense erosió) presentava un valor de canvi de 8,9 mil euros, essent el principal producte el corresponent a la partida 1302 (sucres i extractes vegetals).

**Taula 29. El comerç internacional dels fluxos exportats de material biòtic agrícola, 2004**  
(Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII)

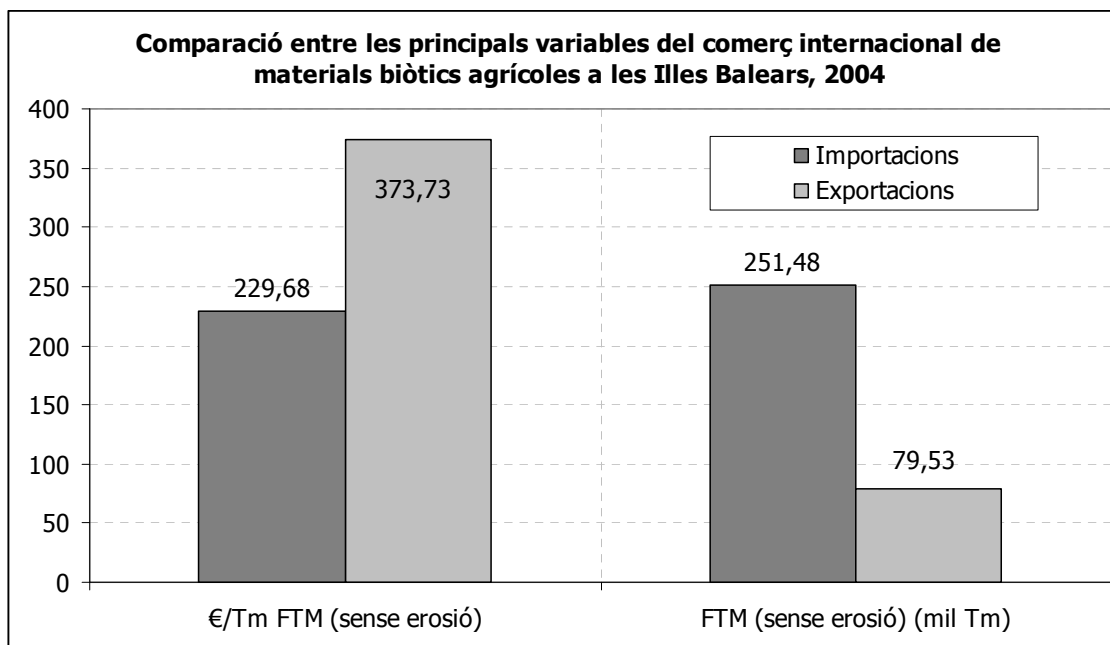
	<b>Pes (Tm.)</b>	<b>Valor (Mils d'euros)</b>	<b>Fluxos Ocults erosió (Tm)</b>	<b>Flux ocult residu collita (Tm)</b>	<b>FTME (amb erosió) (Tm)</b>	<b>FTME (sense erosió) (Tm)</b>	<b>€/Tm FTME (sense erosió)</b>
R. Unit	15.924	9.092	17.216	24.553	57.693	40.478	225
Dinamarca	4.768	2.786	5.075	7.281	17.125	12.049	231
Alemanya	2.724	6.205	2.252	3.124	8.099	5.847	1.061
Itàlia	1.873	620	36	160	2.069	2.034	305
P. Baixos	1.042	1.164	1.545	1.807	4.394	2.849	408
França	884	826	1.500	1.692	4.076	2.576	321
Suïssa	581	418	647	884	2.112	1.465	285
Rep. Dominicana	564	722	40	78	682	642	1.126
Suècia	527	306	580	822	1.929	1.349	227
Mèxic	368	307	781	801	1.950	1.169	263
Portugal	339	1.555	396	467	1.202	806	1.929
Ucraïna	296	155	1.108	475	1.879	771	201
Argentina	294	393	611	626	1.531	920	427
Romania	266	168	93	95	453	361	464
Polònia	215	148	343	381	939	596	249
Egipte	202	110	493	505	1.200	707	155
Finlàndia	198	121	213	306	717	504	240
Japó	176	1.661	9	10	194	185	8.971
Rússia	121	77	206	211	538	332	231
Uruguai	108	55	264	270	642	378	145
Brasil	104	60	251	258	613	362	167
Islàndia	100	35	108	154	362	255	136
Altres països	1.213	4.630	2.438	2.592	6.850	4.413	1.049
<b>Total</b>	<b>32.886</b>	<b>29.724</b>	<b>35.366</b>	<b>46.648</b>	<b>114.900</b>	<b>79.534</b>	<b>374</b>

#### *12.2.1.8. Asimetries físico-monetàries dels fluxos de materials biòtics agrícoles en el comerç internacional.*

Finalment, intentarem analitzar el conjunt dels fluxos de materials biòtics agrícoles del comerç internacional a les Balears al 2004 (gràfic 1). En síntesi, es podria dir que la primera diferència detectada en el comerç internacional dels materials biòtics agrícoles està en el fet que mentre els fluxos directes importats provinents de l'estranger –sempre suposant que són els que provenen directament i no les que són revenudes dins del propi territori de l'Estat- eren al 2004 uns 17,2% de tots els fluxos directes de material biòtic agrícola importat a les Balears; mentre que en el cas de les exportacions, els fluxos directes dirigits a l'estranger sumaven el 94,3% de totes les exportacions de les Illes. En segon lloc, es pot veure com, encara que es pretengui donar la idea d'un sector primari agroexportador, el volum dels FTMI (Fluxos Totals de Materials Importats) sense erosió era 3,16 vegades superiors als FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats) sense erosió. Nogensmenys, les variables emprades majoritàriament per

guiar les activitats econòmiques (Naredo, 2006), ens donen la "falsa" senyal que el valor de les importacions és inferior al de les exportacions, essent la contrapartida monetària mitjana dels FTME sense erosió, amb uns 373,73 €/Tm FTME sense erosió, un 62% superior a la dels FTMI, amb 229,68 €/Tm FTMI sense erosió.

Gràfic 1.



### 12.2.2. La petjada ecològica dels productes agrícoles. La colonització de l'espai pel consum de productes agrícoles.

#### 12.2.2.1. Petjada ecològica domèstica dels productes agrícoles.

Una vegada s'han determinat els fluxos de materials agrícoles de l'economia balear, es pot procedir a calcular la superfície requerida per tal de poder obtenir aquells productes. A diferència d'altres càlculs de la petjada ecològica, i pel fet que teníem informació referent a les quantitats destinades a consum humà i a l'animal, s'ha diferenciat entre aquestes i la part corresponent a l'alimentació animal s'ha interpretat que és la part corresponent a la petjada ecològica domèstica animal terrestre que tractam en el següent apartat. Els conreus agrícoles de Balears destinats a l'alimentació humana ocupaven unes 107,4 mil Ha de les quals s'extreien unes 391,2 mil Tm de collites, amb la qual cosa els rendiments agrícoles promitjats eren de prop de 3,64 Tm/Ha.

La major petjada correspondria als conreus fruiters amb unes 62,15 mil Ha i un rendiment mig de 0,3 Tm/Ha, dels que s'extreien unes 18,7 mil Tm. Aquests conreus estan predominats pels ametllers que ocupen bona part del territori mallorquí. Convé recordar el fet que la petjada ecològica és un instrument que ens indica i ens permet explicar algunes coses respecte de la pressió de les accions humanes sobre els ecosistemes, però que és una eina parcial, com totes les eines. Per això, cal senyalar que les superfícies de conreu destinades als fruiters de secà a Mallorca i Pitiüses especialment, compleixen més funcions que la de simple abastadora de fruits secs. Després de la crisi vitícola del segle XIX, moltes de les terres ocupades per vinya foren substituïdes per ametllers i figuerals, uns conreus que eren compatibles amb la sembra de cereals. Aquestes superfícies cobreixen complexes i diverses funcions, des de la combinació amb d'altres conreus i ser zones de pastura extensiva, a la d'hàbitat de nombroses espècies de flora i fauna, i també ser un dels elements fonamentals del paisatge mallorquí des de mitjans del segle XIX fins a l'actualitat.

Jean Bisson (1977) lligava l'aparició dels conreus d'ametllers i figueres amb l'ascens d'una nova economia pagesa que es desenvolupà coincidint amb la fragmentació de la propietat rural. No obstant, Cela-Conde (1979) matisa el fet que aquesta transformació es va estendre



també a les grans propietats d'oliverar i que el canvi de propietat que apuntava Bisson se perpetrà en un període llarg de temps. Per tant les antigues fragmentacions de la propietat per al conreu de vinya serien progressivament reagrupades per al conreu dels fruiters, en un procés lent i que se tradueix, si més no, en un canvi de propietat. A l'actualitat, la superfície dels conreus d'ametllers va disminuint any rere any, i l'edat mitjana dels arbres supera en un 75% els 50 anys, essent els rendiments mitjans de 0,2 Tm/Ha, front a la mitjana estatal de 0,4 Tm/Ha (Gil-Sánchez et al., 2002). En l'actual marc de globalització neoliberal, els fluxos comercials internacionals subvencionats pel petroli barat (i diners públics) han inundat el mercat, especialment l'ametlla de Califòrnia, amb la qual cosa l'ametlla mallorquina que altre temps tenia fama mundial ha anat perdent rellevància. A aquest fet se li suma la situació derivada dels canvis ocorreguts a les Illes al llarg de la segona meitat del segle XX, al llarg del qual bona part de les activitats agràries s'han anat abandonant i la rendibilitat del sòl, ha passat de ser agrària a cada cop més immobiliària. En aquest context, com s'ha apuntat en l'evolució de les cobertes del sòl, la superfície destinada a ametllerar ha experimentat una constant disminució, que és reemplaçada pel fenomen de la ruderalització definida per Naredo (2004).

Als conreus de fruiters se'ls hi pot afegir la petjada que correspondria, a la part destinada a consum humà, dels que s'han definit com altres conreus llenyosos i que estan presidits pels garrovers. En concret, aquests conreus ocupaven al 2004, unes 14,6 mil Ha, de les quals s'obtenien unes 13,6 mil Tm. Els garrovers (*Certaonia siliqua*) són presents en quasi tots els sistemes naturals i culturals de les Illes, presentant-se sovint aquesta espècie en combinació amb d'altres espècies arbòries, però també herbàcies. El garrofi té un aprofitament mixt, una part destinat a pinso animal (aquí no comptada) i una altra destinada a usos industrials, especialment per a l'extracció de sucs per la confiteria i alcohol, i usos tèxtils. L'oliverar ha experimentat al llarg de la segona meitat del segle XX una caiguda molt notable en quant a la superfície ocupada, i per tant en la seva producció i la transformació d'aquesta en oli. La superfície destinada al conreu d'olivera ha caigut des de les 28,2 mil Ha del 1860 a les 8,07 mil Ha del 2004, sent la producció enregistrada en les estadístiques oficials d'unues 1,59 mil Tm. En el cas de l'oliverar, convé recuperar aquella advertència que es feia al respecte de l'ametllerar i els altres conreus llenyosos de secà, ja que l'oliverar juga un paper cabdal en els agroecosistemes de les Balears que les miops comptabilitats crematístiques difícilment poden informar, essent un element clau en la prevenció del risc d'incendis forestals, un agroecosistema bàsic en la lluita contra l'erosió i també un valor cultural i paisatgístic de primer ordre. En aquest cas, es produeix la irrupció d'olis vegetals procedents d'altres regions del planeta, no necessàriament d'oliva, en els que s'hi aplicaven les pràctiques habituals de la "modernització" agrícola procedents de la revolució verda i la mecanització del camp, que al cas de l'oliverar mallorquí ha resultat molt més difícil. A diferència de l'olivera, el conreu de la vinya, lligat a la creixent moda dels vins, ha experimentat en els darrers anys un fort impuls. No obstant, crida l'atenció comparar la superfície que ocupaven aquests conreus al 1860 amb unes 15,89 mil Ha (Urech i Cifre, 1869) amb les 1,46 mil Ha del 2004 dels que s'aconseguien unes 5,84 mil Tm. Finalment, les 14,74 mil Tm de taronges, llimones i altres cítrics ocupaven al 2004 unes 2,4 mil Ha, essent aquesta superfície superior a l'enregistrada al 1860 i al 1962, és a dir abans del boom turístic i de l'abandonament de l'agricultura, al manco professionalment ja que territorialment és sens dubte la principal coberta i ús del sòl.

Els conreus destinats a la producció cerealícola per consum humà ocupaven a l'any 2004 unes 21,9 mil Ha, de les quals s'obtenien unes 48,36 mil Tm de cereals, el que implica uns rendiments mitjans de 2,2 Tm/Ha. En el cas dels cultius de cereals, un temps bàsicament destinats a l'alimentació humana, es pot destacar que cada cop una major fracció d'aquests conreus són destinats a l'alimentació animal. Els conreus de lleguminoses destinats al consum humà ocupaven unes 2,38 mil Ha de les que s'obtenien unes 3,37 mil Tm. Aquests conreus, a més de proporcionar aliment, permeten una millor gestió del sòl amb la seva capacitat de fixació del nitrogen, però han estat dels que han sofert una major disminució al llarg dels processos de "modernització" agrícola a les Balears. És clar que les seves funcions no alimentàries han estat substituïdes majoritàriament per ensums inorgànics. Així, des del Cens de 1962 a les magnituds que manejam de l'any 2004 la superfície total (per consum animal i humà) de Balears destinada a conreus de lleguminoses ha passat de 25,5 mil Ha a unes 3,05 mil Ha.

Les 219,19 mil Tm d'hortalisses destinades a consum humà ocupaven unes 6,6 mil Ha, amb la qual cosa, el rendiment promig era un dels més elevats de tots els conreus amb unes 32,93 Tm/Ha. Nogensmenys, tal com han anat senyalant Naredo (2004) i Naredo i Carpintero

(2006) aquestes xifres oculten els "vertaders" rendiments que serien aquells que resultassin, entre d'altres, d'elaborar els balanços energètics i hídrics d'aquests cultius. En termes generals, aquesta major rendibilitat, com en el cas dels tubercles, es deu per una banda a una forta dotació hídrica, amb la corresponent contaminació hídrica i pèrdua de sòl vinculades, entre d'altres, a les pràctiques de reguiu que segons el Cens Agrari 1999, el 57% eren per aspersió. La correcta comptabilitat dels rendiments agrícoles hauria de contemplar els inputs totals amb els outputs, que com s'ha dit anteriorment, la mitjana de l'Estat espanyol al 2000 era de 1,27 Kcal d'output per cada Kcal d'input extern, quan al 1950 aquesta relació era de 6,11 Kcal/Kcal (Naredo i Carpintero, 2006).

El conreu de tubercles s'introduïren a Mallorca, procedents de Menorca al darrer terç del segle XIX, i posteriorment a l'illa d'Eivissa. La varietat anglesa "Kidney Royal" que es sembra al gener, es destina majoritàriament a l'exportació, en especial, al Regne Unit. Aquests conreus de vocació agroexportadora han manifestat importants oscil·lacions al llarg del segle XX, coincidint amb les conteses bèl·liques europees, i Cela-Conde (1979:51) escrivia que "la servitud d'un conreu colonial apareix de nou amb la segona guerra mundial, que redueix a zero les exportacions". Després de vendre la patata de major qualitat (la primerenca) als mercats del Nord i Centre d'Europa, les segones sembres de menor qualitat es destinen al mercat interior. El 2004 es recollien unes 62,3 Tm destinades a consum humà, que ocupaven unes 2,06 mil Ha, la major part a la zona de Sa Pobla – Muro. La Unitat Hidrogeològica Pla d'Inca – Sa Pobla és allà on es concentra el major nombre de conreus de reguiu de l'illa i la zona amb major contaminació de nitrats. Finalment, entre els conreus herbacis destinats al consum humà es poden contemplar les 267 Ha destinades als conreus industrials (559 Tm) i les 23 Ha destinades a la producció comercial de flors (2,89 mil Tm).

**Taula 30. Estimació de la petjada ecològica domèstica dels conreus agrícoles destinats a consum humà a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de la Conselleria d'Agricultura i Pesca).**

		<b>Tm</b>	<b>Rendiment (Tm/Ha)</b>	<b>Total (Ha)</b>
Cereals	Arròs	115	3,60	32
	Blat	15.928	2,85	5.586
	Blat d'indis	1.910	8,00	239
	Civada	7.060	1,32	5.351
	Ordi	21.488	2,12	10.113
	Melca	12	4,29	3
	Triticale	1.848	2,98	621
	<b>Total cereals</b>	<b>48.361</b>	<b>2,20</b>	<b>21.945</b>
Lleguminoses	Cigrans	376	1,11	337
	Pèsols secs	164	1,17	140
	Faves seques	2.794	1,50	1.861
	Mongetes seques	36	0,90	40
	Llenties	9	0,90	10
	<b>Total lleguminoses</b>	<b>3.379</b>	<b>1,42</b>	<b>2.388</b>
Hortalisses	Albergínia	8.833	24,69	358
	All	485	6,28	77
	Api	138	17,00	8
	Bleda	1.000	22,89	44
	Cabeça (ceba)	615	25,30	24
	Carbassa	81	17,00	5
	Carbassí	1.719	22,91	75
	Carxofera	3.261	13,00	251
	Ceba	28.935	29,36	986
	Cogombre	1.086	22,65	48
	Cogombret	73	14,60	5

	Col	24.629	42,79	576
	Colflori	8.872	33,75	263
	Endívia, escarola	577	23,56	24
	Espinacs	1.037	23,74	44
	Faves verdes	364	8,91	41
	Fresa i maduixot	305	15,40	20
	Lletuga	15.252	31,50	484
	Meló	18.020	22,98	784
	Mongetes verdes	1.856	9,77	190
	Nap	536	20,14	27
	Pastanaga	2.614	29,92	87
	Pebre	12.667	30,94	409
	Pebre coent	130	15,00	9
	Pèsols verds	75	5,64	13
	Porros	426	19,71	22
	Rave	323	22,67	14
	Remolatxa de taula	168	19,22	9
	Síndria	21.182	33,51	632
	Tomàtiga	62.836	56,09	1.120
	Xampinyó	1.099	150,07	7
	<b>Total Hortalisses</b>	<b>219.193</b>	<b>32,93</b>	<b>6.656</b>
Tubercles	Moniato	1.059	17,51	60
	Patata extra primerenca (1)	8.232	24,00	343
	Patata primerenca (2)	24.621	34,00	724
	Patata mitja estació (3)	14.082	41,00	343
	Patata tardana (4)	14.328	24,00	597
	<b>Total tubercles</b>	<b>62.322</b>	<b>30,13</b>	<b>2.068</b>
Oliverar	<b>Oliva</b>	<b>1.593</b>	<b>0,20</b>	<b>8.026</b>
Vinya	<b>Vinya</b>	<b>5.844</b>	<b>4,00</b>	<b>1.461</b>
Conreus industrials	Cacauet	32	2,00	16
	Gira-sol	527	2,10	251
	<b>Total c. industrials</b>	<b>559</b>	<b>2,09</b>	<b>267</b>
Cítrics	Llimona Verna	761	7,80	98
	Taronja blanques comuns	1.993	6,00	332
	Mandarina satsuma	68	5,90	12
	Mandarina - clementina	1.032	6,00	172
	Taronja salustiana	278	6,05	46
	Llimona – "Mesero"	435	6,50	67
	Taronja amarga	1	6,14	0
	Taronja navel	4.437	6,00	740
	Taronja navelate	1.157	6,26	185
	Taronja navelina	2.181	6,33	345
	Altres mandarines	286	5,90	48
	Altres llimones	549	5,50	100
	Taronja (pomelo)	77	7,00	11
	Taronja valència late	1.350	6,00	225
	Taronja verna	136	6,05	22
	<b>Total cítrics</b>	<b>14.741</b>	<b>6,14</b>	<b>2.402</b>

Fruiters	Alvocat	57	5,00	11
	Bananer	50	5,00	10
	Figuera de moro	17	0,10	170
	Albercoquer	1.887	3,12	605
	Cirerer	58	1,88	31
	Xirimoier	13	10,00	1
	Prunera	582	2,09	279
	Magraner	98	5,00	20
	Figuera	625	1,51	415
	Pomera	726	9,31	78
	Melicotoner	260	6,96	37
	Codony	67	4,49	15
	Nectarina	326	16,00	20
	Nesprer	635	10,51	60
	Perera	301	5,41	56
	Ametller	12.930	0,21	60.290
	Noguer	45	0,80	57
	<b>Total fruiters</b>	<b>18.708</b>	<b>0,30</b>	<b>62.155</b>
Altres conreus llenyosos	Taparera	10	0,50	20
	Canya vulgar	38	5,00	8
	Garrover	13.567	0,95	14.247
	<b>Total altres c. llenyosos</b>	<b>13.615</b>	<b>0,95</b>	<b>14.275</b>
Flors	Clavell	34	170,00	0,2
	Rosa	1.300	162,50	8
	Altres flors	1.594	106,27	15
	<b>Total flors</b>	<b>2.897</b>	<b>124,87</b>	<b>23</b>
<b>Total</b>		<b>391.211 Tm</b>	<b>3,64 Tm/Ha</b>	<b>107.391 Ha</b>
<b>Pob. Resident</b>		<b>0,41 Tm/càpita</b>		<b>0,11 Ha/càpita</b>
<b>IPH (Índex de Pressió Humana)</b>		<b>0,31 Tm/càpita</b>		<b>0,09 Ha/càpita</b>

### 12.2.2.2. La petjada ecològica dels productes agrícoles importats i exportats.

Una vegada s'ha calculat la petjada ecològica dels materials agrícoles domèstics, s'ha de procedir al càlcul de la corresponent als materials agrícoles importats i exportats. En el cas de Balears, a diferència dels càlculs que es poden fer a major escala on una bona part dels productes agrícoles estan sense transformar, com s'ha vist una bona part dels materials agrícoles importats ho fan en la forma de productes acabats. Pels càlculs de la petjada dels productes agrícoles importats i exportats de les Illes, partim del supòsit que la biomassa agrícola s'ha produït amb uns rendiments agrícoles idèntics als de les Illes, així la superfície apropiada seria la que es correspondria en una rèplica idèntica de les productivitats agrícoles de les Illes, amb les pràctiques actuals. Degut a que com hem dit bona part del material biòtic agrícola comercialitzat és en forma de productes acabats, a part dels rendiments agrícoles de la biomassa agrícola de Balears, s'ha hagut de calcular els requeriments territorials per a l'elaboració dels productes acabats agrícoles. En certs casos s'ha pogut estimar a partir de les elaboracions pròpies a les Illes, com per exemple en el cas del vi que tenim que per a elaborar una tona de vi es requerien unes 1,66 Tm de raïm, i posteriorment es calcula la superfície requerida per a conrear el raïm convertit en vi. Emperò, hi ha d'altres casos que no es comptava amb la possibilitat de realitzar els càlculs indirectes, per la qual cosa s'han agafat els resultats de la tesi de l'holandès Gerbens-Leenes (2006) o dels càlculs de la petjada ecològica global del Global Footprint Network (2006) i que s'expressen a la taula 31.

**Taula 31. Grup de materials biòtics agrícoles del comerç exterior –nacional i internacional- de les Balears, 2004.**

<b>N.C.</b>	<b>Mercaderia N.C. (Nomenclatura Combinada)</b>	<b>Grup Autoritat Portuària</b>	<b>Descripció Grup Aut. Port.</b>	<b>TARIC</b>	<b>descripció</b>	<b>Subcategoria</b>	<b>Rendiment (Tm/Ha)</b>	<b>Font</b>
1201	Faves de soia -fins i tot partides-	22	Faves i farina de soja	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Altres)	2,09	Elaboració pròpia
1206	Llavors de gira-sol -fins i tot partides-	21	Cereals i la seva farina	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Altres)	2,09	Elaboració pròpia
1207	Farina de llavors o de fruits oleaginosos, excepte farina de mostassa	21	Cereals i la seva farina	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Altres)	2,09	Elaboració pròpia
1208	Farina de llavors o de fruits oleaginosos, excepte farina de mostassa	21	Cereals i la seva farina	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Altres)	1,95	Gerbens-Leenes, 2006
1209	Llavors, fruits i espores per a sembra	34	Resta de mercaderies	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Altres)	3,64	Elaboració pròpia
1211	Plantes, parts de plantes, llavors i fruits de les espècies utilitzades principalment en perfumeria, medicina o com a insecticides, plaguicides, fungicides o similars, frescos o dessecats -fins i tot tallats, partits o polvoritzats-	34	Resta de mercaderies	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola (Altres)	3,64	Elaboració pròpia
1301	Goma laca; gomes, resines, goma resines i oleoresines (com ara bàlsams), naturals. Fins al 31 de desembre de 1995: goma laca; gomes, resines, goma resines i bàlsams naturals	34	Resta de mercaderies	13	Gomes, reïnes i demés suc i extractes vegetals	Biomassa agrícola (Altres)	1	Global footprint network, 2006
1401	Matèries vegetals de les espècies utilitzades principalment en cistelleria o esparteria (bambú, rotang, canya, jonc, vímet, ràfia, palla de cereals neta, blanquejada o tenyida, i crosta de til·ler)	34	Resta de mercaderies	14	Matèries trenables i altres productes d'origen vegetal no expressats a altra banda.	Biomassa agrícola (Altres)	3,64	Elaboració pròpia
1403	Matèries vegetals de les espècies utilitzades principalment per a la fabricació d'escombres, raspalls o brotxes (melca, piassaba, gram o pita) - fins i tot torçades o en feixos-	34	Resta de mercaderies	14	Matèries trenables i altres productes d'origen vegetal no expressats a altra banda.	Biomassa agrícola (Altres)	3,64	Elaboració pròpia
1404	Productes vegetals no compresos en altres partides	34	Resta de mercaderies	14	Matèries trenables i altres productes d'origen vegetal no expressats a altra banda.	Biomassa agrícola (Altres)	3,64	Elaboració pròpia

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

1801	Cacau en gra sencer o partit, cru o torrat	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	18	Cacau i els seus preparats	Biomassa agrícola (Altres)	0,4	Global footprint network, 2006
4001	Cautxú natural, balata, gutaperxa, guayule, xiclet i gomes naturals similars en formes primàries o en plaques, fulls o bandes	34	Resta de mercaderies	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Biomassa agrícola (Altres)	1	Global footprint network, 2006
5302	Cànem ( <i>Cannabis sativa</i> L.) en brut o treballat però sense filar, estopes i rebutjos de cànem (inclosos els rebutjos de filats i les filagarses)	34	Resta de mercaderies	53	Les demás fibres tèxtils vegetals	Biomassa agrícola (Altres)	1,9	Global footprint network, 2006
5303	Jute i altres fibres tèxtils del lliber en brut o treballats però sense filar, estopes i rebutjos d'aquestes fibres (inclosos els rebutjos de filats i les filagarses), excepte de lli, cànem i rami	34	Resta de mercaderies	53	Les demás fibres tèxtils vegetals	Biomassa agrícola (Altres)	1,9	Global footprint network, 2006
0901	Cafè -fins i tot torrat o descafeïnat-; clofolla i pellofa de cafè; succedanis del cafè que continguin cafè en qualsevol proporció	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	0,7	Global footprint network, 2006
0904	Pebres del gènere <i>Piper</i> sp.; pebrots dels gèneres <i>Capsicum</i> sp. i <i>Pimenta</i> sp., dessecats, triturats o polvoritzats (pebre vermell)	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	0,8	Global footprint network, 2006
0910	Gingebre, safrà, cúrcuma, farigola, fulles de llorer, curri i altres espècies	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	09	Cafè, te, herba mate i espècies	Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	2,6	Global footprint network, 2006
1001	Blat i mestall	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	2,85	Elaboració pròpia
1002	Sègol	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	2,2	Elaboració pròpia
1003	Ordi	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	2,12	Elaboració pròpia
1004	Civada	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	2,12	Elaboració pròpia
1005	Blat de moro	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	8	Elaboració pròpia
1006	Arròs	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	3,6	Elaboració pròpia
1007	Melca en gra	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	2,2	Elaboració pròpia

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

1008	Fajol, mill i escaiola; altres cereals	21	Cereals i la seva farina	10	Cereals	Biomassa agrícola (Cereals)	2,2	Elaboració pròpia
0801	Cocos, nous del Brasil i anacards frescos o dessecats -fins i tot sense clofolla o pelats-	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	0,3	Elaboració pròpia
0802	Altres fruits de clovella frescos o dessecats -fins i tot sense clovella o pelats-	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	0,3	Elaboració pròpia
0803	Bananes o plàtans frescos o dessecats	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	5	Elaboració pròpia
0804	Dàtils, figues, pinyes (ananàs), avocats, guaiabes, mangos i mangostans, frescos o dessecats	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	1,51	Elaboració pròpia
0806	Raim i panses	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	4	Elaboració pròpia
0809	Albercocs, cireres, préssecs (inclosos els alberges i nectarines), prunes i aranyons, frescos	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	3,12	Elaboració pròpia
0810	Altres fruits frescos	23	Fruites, hortalises i llegums	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	3,153	Elaboració pròpia
0811	Fruits cuits amb aigua o vapor o sense coure congelats -fins i tot ensucrats o edulcorats d'una altra manera-	30	Altres productes alimentaris	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	3,153	Elaboració pròpia
0812	Fruites i altres fruits conservats provisionalment (per exemple amb gas sulfurós o amb aigua salada, sulfurosa o addicionada d'altres substàncies) encara impropis per al consum immediat	30	Altres productes alimentaris	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	3,153	Elaboració pròpia
0813	Fruita dessecada, excepte de les partides 0801 a 0806, i mesclades de fruita dessecada o de fruits de clofolla d'aquest capítol	30	Altres productes alimentaris	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	3,153	Elaboració pròpia
0808	Membrillos frescos	30	Altres productes alimentaris	08	Fruits comestibles; escorces d'agres, melons i síndries.	Biomassa agrícola (Fruita)	4,49	Elaboració pròpia
0601	Bulbs, cebes, tubercles, arrels tuberoses, brots i rizomes en repòs vegetatiu, en vegetació o en flor; plantes i arrels de xicoira, excepte arrels de la partida 1212	34	Resta de mercaderies	06	Plantes vives i productes de floricultura	Biomassa agrícola (Plantes vives)	25,3	Elaboració pròpia
0602	Altres plantes vives (incloses les arrels, esqueixos i empelts) i micelis	34	Resta de mercaderies	06	Plantes vives i productes de floricultura	Biomassa agrícola (Plantes vives)	25,3	Elaboració pròpia
0603	Flors i poncelles tallades per a rams o guarniment fresques, seques, blanquejades, tenyides, impregnades o preparades d'una altra manera	34	Resta de mercaderies	06	Plantes vives i productes de floricultura	Biomassa agrícola (Plantes vives)	124,87	Elaboració pròpia
0701	Patates fresques o refrigerades	23	Fruites, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalisses, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Tubercles)	30,13	Elaboració pròpia
0714	Arrels de mandioca (iuca), maranta (Maranta arundinacea), nyàmeres, moniatos i arrels i tubercles similars rics en fècula o en inulina,	23	Fruites, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalisses, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Tubercles)	30,13	Elaboració pròpia

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	frescos, refrigerats, congelats o dessecats –fins i tot trossets o en pèllets-; medul·la de sagú. Fins al 31 de desembre de 1995: només frescos o dessecats)							
0702	Tomàquets frescos o refrigerats	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	56,09	Elaboració pròpia
0703	Cebes, escalunyes, alls, porros i altres hortalises al·liàcies frescos o refrigerats	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	25,3	Elaboració pròpia
0704	Cols, cols de cabdell, coliflors, cols arrissades, colinaps i productes comestibles similars del gènere Brassica sp., frescos o refrigerats	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	42,79	Elaboració pròpia
0705	Enciam (Lactuca sativa) i xicoires del gènere Cichorium sp. -fins i tot l'escarola i l'endívia- frescos o refrigerats	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	31,5	Elaboració pròpia
0708	Hortalises amb tavella –fins i tot esbajocades- fresques o refrigerades	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	32,93	Elaboració pròpia
0709	Altres hortalises fresques o refrigerades	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	32,93	Elaboració pròpia
0710	Hortalises congelades cuites o sense coure (al vapor o per cocció)	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	32,93	Elaboració pròpia
0711	Hortalises conservades provisionalment per al consum no immediat (amb gas sulfurós, aigua salada, aigua sulfurosa o addició d'altres substàncies per a la conservació)	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	32,93	Elaboració pròpia
0713	Hortalises dessecades sense tavella –fins i tot les esbajocades o partides-	23	Fruïtes, hortalises i llegums	07	Llegums i hortalises, plantes, arrels i tubercles	Biomassa agrícola (Hortalises)	32,93	Elaboració pròpia
1212	Garrofes, algues, bleda-rave sucrera (remolatxa sucrera) i canya de sucre, fresques, refrigerades, congelades o dessecades -fins i tot polvoritzades-; pinyols i altres productes vegetals (incloses les arrels de xicoira sense torrar de la varietat Cichorium intybus sativum) emprats principalment en l'alimentació humana, ncaa. Fins al 31 de desembre de 1995: únicament fresques o dessecades	37	Pinso i farratges	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)	0,95	Elaboració pròpia
1213	Palla i capoll de cereals en brut -fins i tot picats, mòlts, premsats o granulats-	37	Pinso i farratges	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)	2,2	Elaboració pròpia
1214	Naps farratgers, bleda-raves farratgeres (remolatxes farratgeres), arrels farratgeres, fenc, alfals (userda), trèvol, esparceta, cols farratgeres, llobins (tramussos), garrofes i productes farratgers similars -fins i tot granulats-	21	Cereals i la seva farina	12	Llavors, fruits oliosos; llavors i fruits diversos; plantes industrials o medicinals; palla i farratges	Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)	17,06	Elaboració pròpia



Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

1101	Farina de blat i de mestall	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molineria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	1,95	Gerbens-Leenes, 2006
1102	Farina de cereals, excepte blat o de mestall	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molineria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	1,95	Gerbens-Leenes, 2006
1104	Grans de cereals treballats d'una altra forma (com ara, pelats, aixafats, en flocs, perlats, trossejats o triturats), excepte d'arròs de la partida 1006; germen de cereals sencer, aixafat, en flocs o mòlt	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molineria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	2,2	Elaboració pròpia
1109	Gluten de blat -fins i tot dessecat-	21	Cereals i la seva farina	11	Productes de molineria; malta; midó i fècula	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	1,95	Gerbens-Leenes, 2006
1701	Sucre de canya o de blada-rave (remolatxa) i sacarosa químicament pura en estat sòlid	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	6,104	Mitjana estat espanyol 61 Tm/Ha, Per una tona de sucre de canya es requereixen unes 10 Tm de canya de sucre
1702	Altres sucres (inclosa la lactosa, maltosa, glucosa i fructosa [levulosa]) químicament pures en estat sòlid; xarop de sucre sense aromatitzants ni colorants; succedanis de la mel -fins i tot mesclats amb mel natural-; sucre i melassa caramel·litzats	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	6,104	Elaboració pròpia
1703	Melassa de l'extracció o de la refinació del sucre	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	6,104	Elaboració pròpia
1704	Articles de confiteria sense cacau (inclosa la xocolata blanca)	30	Altres productes alimentaris	17	Sucres i productes de confiteria	Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	0,83	Gerbens-Leenes, 2006
2101	Extractes, essències i concentrats de cafè, te o herba mate i preparats a base d'aquests productes	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	21	Preparats alimentaris diversos	Producte acabat biomassa agrícola	1,6	Global footprint

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	o de cafè, te o herba mate; xicoira torrada i altres sucedanis del cafè torrat amb els extractes, essències i concentrats					(Altres)		network
2009	Sucs de fruites i hortalisses (inclòs el most de raïm) -fins i tot silvestres- sense fermentar i sense alcohol -fins i tot ensucrats o edulcorats-	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	3,88	Elaboració pròpia a partir de Gerbens-Leenes, 2006
2203	Cervesa de malt envasat	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	11,4	Global footprint network, 2006
2204	Vi de raïm fresc -fins i tot alcoholitzat-; most, excepte de la partida 2009, envasat	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	2,406	Per una tona de vi se requereixen 1,6667 tones de raïm. Per una hectàrea de raïm s'obtenen 4 tones de raïm, i 2,4 de vi
2205	Vermut i altres vins de raïm frescos preparats amb plantes o substàncies aromàtiques, envasat	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	2,406	Elaboració pròpia
2206	Altres begudes fermentades (com ara sidra, sidra de peres o aigües), mesclades de begudes fermentades i mesclades de begudes fermentades i begudes no alcohòliques, ncaa (envasat)	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	2,406	Elaboració pròpia
2207	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb un grau alcohòlic volumètric superior o igual al 80% de volum, alcohol etílic i aigües desnaturalitzats de qualsevol graduació (envasat)	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	7,4	Global footprint network, 2006
2208	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb grau alcohòlic volumètric inferior al 80% de volum, aigües, licors i altres begudes alcohòliques destil·lades. Fins al 31 de desembre de 1995:	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	7,4	Global footprint network, 2006

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	també s'inclouen els preparats alcohòlics compostos utilitzats per a l'elaboració de begudes, envasat							
2209	Vinagre comestible i succedanis comestibles del vinagre obtinguts amb àcid acètic envasat	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	2,406	Elaboració pròpia
4602	Articles de cistelleria obtinguts directament en la seva forma amb matèries trenables o confeccionats amb articles de la partida 4601, i manufactures de lufa	34	Resta de mercaderies	46	Manufactures d'esparteria o de cistelleria	Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	1,3	Global footprint network, 2006
5201	Cotó sense cardar ni pentinar	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	0,6	Global footprint network, 2006
5207	Hilados de algodón (excepto el hilo de coser) acondicionado para la venta al por menor	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	0,6	Global footprint network, 2006
5208	Teixits de cotó amb un contingut de cotó superior o igual al 85% en pes i de gramatge inferior o igual a 200 g/m <sup>2</sup>	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	0,6	Global footprint network, 2006
5209	Teixits de cotó amb un contingut de cotó superior o igual al 85% en pes de gramatge superior a 200 g/m <sup>2</sup>	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	0,6	Global footprint network, 2006
5210	Teixits de cotó barrejats exclusivament o principalment amb fibres sintètiques o artificials amb un contingut de cotó inferior al 85% en pes de gramatge inferior o igual a 200 g/m <sup>2</sup>	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	0,6	Global footprint network, 2006
5212	Altres teixits de cotó	34	Resta de mercaderies	52	Cotó	Producte acabat biomassa agrícola (Manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	0,6	Global footprint network, 2006
2302	Segó, segonet i altres productes residuals del	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries	Producte acabat	2,2	Elaboració

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	garbellament, mòlta o altres tractaments dels cereals o de les lleguminoses -fins i tot en granulats-				alimentàries; aliments preparats per animals.	biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)		pròpia
2303	Residus de les indústries del midó i residus similars, polpa de bleda-rave (remolatxa), bagàs de canya de sucre i altres deixalles de les indústries sucreres, excrements i deixalles de cerveseria o de destil·leria -fins i tot en granulats-	21	Cereals i la seva farina	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	2,2	Elaboració pròpia
2304	Tortós i altres residus sòlids de l'extracció de l'oli de soia -fins i tot mòlts o granulats-	21	Cereals i la seva farina	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	2,2	Elaboració pròpia
2306	Tortós i altres residus sòlids de l'extracció de greixos o olis vegetals -fins i tot mòlts o granulats-, excepte de les partides 2304 o 2305	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	3,64	Elaboració pròpia
2308	Matèries, rebutjos, residus i subproductes vegetals -fins i tot granulats- utilitzats per a l'alimentació animal, ncaa	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)	3,64	Elaboració pròpia
1806	Xocolata i altres preparacions alimentàries amb cacau	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	18	Cacau i els seus preparats	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	0,66	Gerbens-Leenes, 2006
1902	Pastes alimentoses -fins i tot cuites o farcides (de carn o altres substàncies) o bé preparades d'una altra forma- com ara espaguetis, fideus, macarrons, tallarines, lasanyes, nyoquis, raviolis o canelons; cuscús -fins i tot preparat	30	Altres productes alimentaris	19	Preparacions a base cereals, farina, midó, fècula; productes de pastisseria.	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	2,087	Elaboració pròpia a partir de Gerbens-Leenes, 2006
1904	Productes a base de cereals obtinguts per inflament o torrefacció (fulles petites, flocs de blat de moro); cereals en gra o en forma de flocs o altres grans treballats, excepte blat, i de la farina i sèmola, precuits o preparats d'una altra manera, ncaa. Fins al 31 de desembre de 1995: productes de cereals obtinguts per inflament o torrefacció (fulles petites, flocs de blat de moro); cereals en gra precuits, preparats d'una altra manera, excepte	30	Altres productes alimentaris	19	Preparacions a base cereals, farina, midó, fècula; productes de pastisseria.	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	2,2	Elaboració pròpia a partir de Gerbens-Leenes, 2006

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	blat de moro							
1905	Productes de fleca, pastisseria o galeteria -fins i tot amb cacau-; hòsties, càpsules per a medicaments, hòsties, pastes dessecades de farina, midó o fècula, en fulles i productes similars	30	Altres productes alimentaris	19	Preparacions a base cereals, farina, midó, fècula; productes de pastisseria.	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	2,2	Elaboració pròpia a partir de Gerbens-Leenes, 2006
2001	Hortalisses -fins i tot silvestres-, fruites, fruits i altres parts comestibles de plantes, preparats o conservats en vinagre o àcid acètic	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	32,93	Elaboració pròpia
2002	Tomàquets preparats o conservats, excepte en vinagre o àcid acètic	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	32,93	Elaboració pròpia
2003	Bolets i tòfones preparats o conservats, excepte en vinagre o àcid acètic	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	150,07	Elaboració pròpia
2004	Altres hortalisses congelades -fins i tot silvestres- preparades o conservades, excepte en vinagre o àcid acètic, o de productes de la partida 2006. Fins al 31 de desembre de 1995: altres hortalisses preparades o conservades, excepte en vinagre o àcid acètic	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	32,93	Elaboració pròpia
2005	Altres hortalisses -fins i tot silvestres- preparades o conservades, excepte en vinagre o àcid acètic i productes de la partida 2006. Fins al 31 de desembre de 1995: altres hortalisses preparades o conservades, excepte en vinagre o àcid acètic	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	32,93	Elaboració pròpia
2006	Hortalisses -fins i tot silvestres-, fruites, altres fruits, les seves peles i altres parts de plantes, confitats amb sucre (candits, setinats o gebrats). Fins al 31 de desembre de 1995: només fruits, peles de fruites i altres parts de plantes confitats amb sucre (candits, setinats o gebrats)	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	32,93	Elaboració pròpia
2007	Compotes, gelees, mermelades, purés i pastes de fruits, obtinguts per cocció -fins i tot ensucrats o edulcorats-	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	2,2	Elaboració pròpia a partir de Gerbens-Leenes, 2006

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

2008	Fruits i altres parts comestibles de plantes preparats o conservats d'una altra manera -fins i tot ensucrats, edulcorats o amb alcohol- ncaa	27	Conserves	20	Preparats de llegums, hortalisses i fruits (i di'altres parts de les plantes).	Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	2,2	Elaboració pròpia a partir de Gerbens-Leenes, 2006
2402	Cigars -fins i tot despuntats-, cigars petits i cigarrets elaborats amb tabac o succedanis del tabac	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	24	Tabac i succedanis del tabac elaborats	Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)	1,6	Global footprint network, 2006
2403	Altres tipus de tabac i succedanis del tabac elaborats, tabac homogeneïtzat o reconstituït, i extractes i essències del tabac	28	Tabac, cacau, cafè i espècies	24	Tabac i succedanis del tabac elaborats	Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)	1,6	Global footprint network, 2006
1507	Oli de soia amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; cerees d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics (vegetal) (olis)	0,4	Global Footprint Network, 2006
1508	Oli de cacauet amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; cerees d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics (vegetal) (olis)	0,5	Global Footprint Network, 2006
1509	Oli d'oliva amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; cerees d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics (vegetal) (olis)	0,045	Per una tona d'oli d'oliva s'empren unes 3,7 tones d'oliva
1511	Oli de palma amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; cerees d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics (vegetal) (olis)	0,2	Global Footprint Network, 2006
1512	Olis de gira-sol, safranó (càrtam) amb les fraccions en brut sense modificacions químiques -fins i tot refinats-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; cerees d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics (vegetal) (olis)	0,5	Global Footprint Network, 2006
1517	Margarina i mesclades, preparats o fraccions de greixos i olis animals o vegetals alimentaris, excepte greixos, olis alimentaris i les fraccions de la partida 1516	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; cerees d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats (predominantment biòtic) (greixos, olis, gelats, i altres no	0,11	Gerbens-Leenes, 2007

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						contemplats en altres partides)		
2309	Preparacions utilitzades per a l'alimentació animal	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Altres productes biòtics acabats (aliments per animals) (pinsos, farratges, etc)	2,97	

L'any 2004 es podien comptabilitzar unes importacions de materials agrícoles o derivats de materials agrícoles d'un total de 717,3 mil Tm, entre de les quals hi havia unes 68,32 mil Tm que corresponien a pinsos, farratges i altres aliments destinats a la població animal de les Illes. A partir dels càlculs realitzats i tenint en compte els corresponents rendiments agrícoles de les Balears (o de caire global en els casos que no teníem informació pròpia de les Illes), podem constatar que la superfície requerida per a proveir aquests materials biòtics era d'unes 335,5 mil Ha. Això vol dir, que els requeriments territorials dels productes alimentaris i derivats de l'agricultura que s'importaven a les Illes eren d'unes 355,5 mil Ha, és a dir un 61,6% superiors a la SAU (Superfície Agrícola Útil) enregistrada en el Cens Agrari del 1999.

En aquest apartat, però, es deduirà la partida corresponent al pinso i farratges que es comptabilitzarà posteriorment a la petjada ecològica de la carn i la ramaderia. Així, tendríem que les estimacions dels requeriments territorials per a la producció de biomassa agrícola i els seus productes derivats sense pinsos i farratges assolia la superfície d'unes 336,5 mil Ha, de les que s'extreien unes 649 mil Tm de biomassa agrícola que es comercialitzava directament o indirectament com a contingut de biomassa dels productes acabats comercialitzats com per exemple l'oliva de l'oli, el raïm del vi, o el cotó de la roba. Si es distribueixen, estadísticament, els requeriments territorials de la biomassa agrícola tenim que al 2004 a un resident estàndard de les Balears s'estaria apropiant d'unes 0,35 Ha d'altres territoris del planeta (Taula 32). En quant als grups de materials i productes que presentaven les majors petjades ecològiques tendríem: en primer lloc, els olis i greixos, amb unes 163,45 mil Ha per a proveir les 13,23 mil Tm importades; en segon lloc, la fruita amb una apropiació de 48,5 mil Ha que corresponien a la superfície requerida per les 109,07 mil Tm de fruita importada; en tercer lloc, els cereals importats amb unes 122,4 mil Tm per les quals se requerien unes 38,9 mil Ha, i que en aquest cas es podria apuntar el fet que molts dels cereals importats no van adreçats únicament a l'alimentació humana, sinó que una important fracció es destina a la elaboració de pinsos per a l'alimentació animal; en quart lloc, les begudes (suc i begudes alcohòliques) eren la partida de major pes amb unes 210,78 mil Tm, la superfície requerida per a l'obtenció de la fruita que les conformen seria d'unes 33,2 mil Ha; en cinquè lloc, els productes acabats derivats de biomassa agrícola entre els que es troben les conserves o les pastes, les 65,3 mil Tm importades duen associades unes 24,59 mil Ha; en sisè lloc, els productes acabats (altres) entre els que hi tendríem les farines i els sucres, sumaven unes 40,1 mil Tm importades que equivalien a unes 14,8 mil Ha; el tabac i el cafè presentaven unes petjades ecològiques fora de les Balears, corresponents als productes importats, de 4,72 mil Ha i 1,2 mil Ha respectivament; i finalment, les importacions dels materials de cistelleria i roba, les hortalisses, tubercles, plantes vives sumaven uns requeriments territorials de prop de 2911 Ha per satisfer les seves importacions.

	<b>Codi. N.C.</b>	<b>Descripció</b>	<b>TOTAL (Tm)</b>	<b>Rendiment (Tm/Ha)</b>	<b>P.E. (Ha)</b>
<b>Biomassa Agrícola (Cereals)</b>	1001	Blat i mestall	63.686,10	2,75	23.167,79
	1002	Sègol	273,22	2,20	124,19
	1003	Ordi	14.946,35	2,12	7.050,16
	1004	Civada	5.195,22	2,12	2.450,58
	1005	Blat de moro	32.188,01	8,00	4.023,50
	1006	Arròs	3.973,78	3,60	1.103,83
	1007	Melca en gra	442,04	2,20	200,93
	1008	Fajol, mill i escaiola; altres cereals	1.748,76	2,20	794,89
		<b>Total Biomassa agrícola (Cereals)</b>	<b>122.453,47</b>	<b>3,15</b>	<b>38.915,86</b>
<b>Biomassa agrícola (Plantes vives)</b>	0601	Bulbs, cebes, tubercles, arrels tuberoses, brots i rizomes en repòs vegetatiu, ...	20,00	25,30	0,79
	0602	Altres plantes vives (incloses les arrels, esqueixos i empelts) i micelis	20.808,95	25,30	822,49
	0603	Flors i poncelles tallades per a rams o guarniment fresques, seques, blanquejades, tenyides, ...	88,80	124,87	0,71



	<b>Total Biomassa agrícola (Plantes vives)</b>		<b>20.917,75</b>	<b>25,39</b>	<b>823,99</b>
<b>Biomassa agrícola (Tubercles)</b>	0701	Patates fresques o refrigerades	15.791,76	30,13	524,12
	0714	Arrels de mandioca (iuca), maranta ...	24,00	30,13	0,80
	<b>Total Biomassa agrícola (Tubercles)</b>		<b>15.815,76</b>	<b>30,13</b>	<b>524,92</b>
<b>Biomassa agrícola (Hortalisses)</b>	0702	Tomàquets frescos o refrigerats	9,63	56,09	0,17
	0703	Cebes, escalunyes, alls, porros i altres hortalisses al·liàcies frescos o refrigerats	2.381,01	25,30	94,11
	0704	Cols, cols de cabdell, coliflors, cols arrissades, colinaps i productes comestibles similars del gènere Brassica sp., frescos o refrigerats	5.878,50	42,79	137,38
	0705	Enciam (Lactuca sativa) i xicoires del gènere Cichorium sp. -fins i tot l'escarola i l'endívia- frescos o refrigerats	17,00	31,50	0,54
	0708	Hortalisses amb tavella –fins i tot esbajocades- fresques o refrigerades	289,40	32,93	8,79
	0709	Altres hortalisses fresques o refrigerades	13.870,40	32,93	421,21
	0710	Hortalisses congelades cuites o sense coure (al vapor o per cocció)	3.355,14	32,93	101,89
	0711	Hortalisses conservades provisionalment per al consum no immediat (amb gas sulfurós, aigua salada, aigua sulfurosa o addició d'altres substàncies per a la conservació)	3.245,25	32,93	98,55
	0713	Hortalisses dessecades sense tavella –fins i tot les esbajocades o partides-	4.989,13	32,93	151,51
	<b>Biomassa agrícola (Hortalisses)</b>		<b>34.035,46</b>	<b>33,56</b>	<b>1.014,14</b>
	<b>Biomassa agrícola (Fruita)</b>	0801	Cocos, nous del Brasil i anacards frescos o dessecats -fins i tot sense clofolla o pelats-	60,00	0,30
0802		Altres fruits de clovella frescos o dessecats -fins i tot sense clovella o pelats-	4.843,90	0,30	16.146,32
0803		Bananes o plàtans frescos o dessecats	5.657,59	5,00	1.131,52
0804		Dàtils, figues, pinyes (ananàs), alvocats, guaiabes, mangos i mangostans, frescos o dessecats	10,00	1,51	6,62
0806		Ràim i panses	11,00	4,00	2,75
0809		Albercocs, cireres, préssecs (inclosos els alberges i nectarines), prunes i aranyons, frescos	23.171,59	3,12	7.426,79
810		Altres fruits frescos	70.890,01	3,15	22.483,35
811		Fruits cuits amb aigua o vapor o sense coure congelats -fins i tot ensucrats o edulcorats d'una altra manera-	973,80	3,15	308,85
812		Fruites i altres fruits conservats provisionalment (per exemple amb gas sulfurós o amb aigua salada, sulfurosa o addicionada d'altres substàncies) encara impropis per al consum immediat	293,40	3,15	93,05
813		Fruita dessecada, excepte de les partides 0801 a 0806, i mesclades de fruita dessecada o de fruits de clofolla d'aquest capítol	11,00	3,15	3,49
808		Codonys	3.149,03	4,49	701,34

	<b>Total Biomassa agrícola (Fruita)</b>		<b>109.071,32</b>	<b>2,25</b>	<b>48.504,09</b>
<b>Biomassa agrícola (Altres)</b>	1207	Altres llavors i fruits oleaginosos - fins i tot partits-	1.835,60	2,09	878,28
	1209	Llavors, fruits i espores per a sembra	4.102,55	3,64	1.127,07
	1211	Plantes, parts de plantes, llavors i fruits de les espècies utilitzades principalment en perfumeria, medicina o com a insecticides, plaguicides, fungicides o similars, ...	477,10	3,64	131,07
	1301	Goma laca; gomes, resines, goma resines i oleoresines (com ara bàlsams), naturals...	47,13	1,00	47,13
	1404	Productes vegetals no compresos en altres partides	42,00	3,64	11,54
	1801	Cacau en gra sencer o partit, cru o torrat	39,00	0,40	97,50
	4001	Cautxú natural, balata, gutaperxa, quayule, ...	217,80	1,00	217,80
	<b>Total Biomassa agrícola (Altres)</b>			<b>8.112,81</b>	<b>1,94</b>
<b>Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)</b>	901	Cafè -fins i tot torrat o descafeïnat-; clofolla i ...	800,37	0,70	1.143,38
	904	Pebres del gènere Piper sp.; ...	12,00	0,80	15,00
	910	Gingebre, safrà, cúrcuma, farigola, ...	107,00	2,09	51,20
	2101	Extractes, essències i concentrats de cafè, te o herba mate i preparats...	8,00	1,60	5,00
	<b>Total Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)</b>			<b>927,37</b>	<b>0,76</b>
<b>Producte acabat biomassa agrícola (Altres)</b>	1101	Farina de blat i de mestall	14.076,96	1,95	7.218,95
	1102	Farina de cereals, excepte blat o de mestall	593,92	1,95	304,57
	1104	Grans de cereals treballats d'una altra forma...	674,05	2,20	306,39
	1109	Gluten de blat -fins i tot dessecat-	2.687,70	1,95	1.378,31
	1701	Sucre de canya o de bleda-rave (remolatxa) i sacarosa químicament pura en estat sòlid	12.584,89	6,10	2.061,75
	1702	Altres sucres (inclosa la lactosa, maltosa, glucosa i fructosa ...	3.202,45	6,10	524,65
	1703	Melassa de l'extracció o de la refinació del sucre	674,78	6,10	110,55
	1704	Articles de confiteria sense cacau..	162,28	0,83	195,51
	1208	Farina de llavors o de fruits oleaginosos, ...	5.454,18	1,95	2.797,02
	<b>Total producte acabat biomassa agrícola (Altres)</b>			<b>40.111,21</b>	<b>2,69</b>
<b>Altres productes acabats biòtics agrícoles (olis i greix)</b>	1507	Oli de soia amb les fraccions ...	2.490,93	0,40	6.227,31
	1508	Oli de cacauet amb les fraccions...	109,20	0,50	218,40
	1509	Oli d'oliva amb les fraccions...	6.663,04	0,05	148.067,56
	1511	Oli de palma amb les fraccions...	328,36	0,20	1.641,80
	1512	Olis de gira-sol, safranó (càrtam) amb les fraccions ...	3.638,93	0,50	7.277,86
	1517	Margarina i mescles, preparats o fraccions de greixos i olis animals o vegetals alimentaris, ...	2,50	0,11	22,25
	<b>Total altres productes acabats biòtics agrícoles (olis i greix)</b>			<b>13.232,96</b>	<b>0,08</b>
<b>Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins, alcohols)</b>	2009	Sucs de fruites i hortalisses...	12.945,33	3,88	3.336,43
	2203	Cervesa de malt envasat	152.284,98	11,40	13.358,33
	2204	Vi de raïm fresc...	35.369,62	2,41	14.700,59

	2205	Vermut i altres vins de raïm frescos...	37,93	2,41	15,76	
	2206	Altres begudes fermentades...	986,44	2,41	409,99	
	2207	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb un grau alcohòlic volumètric superior o igual al 80% de volum...	4.003,73	7,40	541,05	
	2208	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb grau alcohòlic volumètric inferior al 80% ....	4.674,00	7,40	631,62	
	2209	Vinagre comestible i succedanis ...	478,00	2,41	198,67	
		<b>Total producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins, alcohols)</b>	<b>210.780,02</b>	<b>6,35</b>	<b>33.192,44</b>	
<b>Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).</b>	1806	Xocolata i altres preparacions alimentàries amb cacau	9,50	0,66	14,39	
	1901	Extracte de malt; preparacions alimentàries de farina, sèmola, midó, fècula ...	6,00	2,09	2,87	
	1902	Pastes alimentoses ...	43.170,41	2,09	20.685,39	
	1904	Productes a base de cereals obtinguts per inflament o torrefacció...	112,50	2,20	51,14	
	1905	Productes de fleca, pastisseria o galeteria...	7.377,02	2,20	3.353,19	
	2001	Hortalisses -fins i tot silvestres-, fruites, fruits i altres parts comestibles de plantes, preparats o conservats ...	5.922,68	32,93	179,86	
	2002	Tomàquets preparats o conservats, ...	413,47	32,93	12,56	
	2003	Bolets i tòfones preparats o conservats, ...	279,50	150,07	1,86	
	2004	Altres hortalisses congelades ...	12,00	32,93	0,36	
	2005	altres hortalisses preparades o conservades, ...	7.786,18	32,93	236,45	
	2006	Hortalisses -fins i tot silvestres-, fruites, altres fruits, les seves peles i altres parts de plantes, confitats amb sucre ...	128,89	32,93	3,91	
	2007	Compotes, gelees, mermelades, purés i pastes de fruits, ...	46,39	2,20	21,09	
	2008	Fruits i altres parts comestibles de plantes preparats o conservats ...	66,00	2,20	30,00	
			<b>Total producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).</b>	<b>65.330,54</b>	<b>2,66</b>	<b>24.593,07</b>
	<b>Producte acabat biomassa agrícola (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)</b>	1401	Matèries vegetals de les espècies utilitzades principalment en cistelleria o esparteria ...	152,47	3,64	41,89
1403		Matèries vegetals de les espècies utilitzades principalment per a la fabricació d'escombres, raspalls o brotxes ...	62,42	3,64	17,15	
4602		Articles de cistelleria obtinguts directament en la seva forma amb matèries trenables...	286,03	1,30	220,02	
5201		Cotó sense cardar ni pentinar	29,92	0,60	49,86	
5202		Rebutjos de cotó ...	14,50	0,60	24,16	
5207		Filats de cotó, ...	20,00	0,60	33,33	
5208		Teixits de cotó amb un contingut de cotó superior o igual al 85% en pes ...	0,44	0,60	0,74	
5209		Teixits de cotó amb un contingut de cotó superior o igual al 85% ...	0,70	0,60	1,17	
5210		Teixits de cotó barrejats exclusivament o principalment amb fibres sintètiques o artificials....	5,00	0,60	8,33	

	5212	Altres teixits de cotó	68,50	0,60	114,17
	5302	Cànem ( <i>Cannabis sativa</i> L.) en brut o treballat però sense filar, estopes i rebutjos de cànem ...	5,00	1,90	2,63
	5303	Jute i altres fibres tèxtils del lliber en brut o treballats però sense filar, estopes ...	65,92	1,90	34,69
	<b>Total producte acabat biomassa agrícola (Vegetal) (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)</b>		<b>710,89</b>	<b>1,30</b>	<b>548,14</b>
<b>Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)</b>	2402	Cigars -fins i tot despuntats-, cigars petits i cigarrets ...	1.560,43	1,60	975,27
	2403	Altres tipus de tabac i sucedanis del tabac ...	5.994,68	1,60	3.746,68
	<b>Total producte acabat biomassa agrícola (Tabac)</b>		<b>7.555,11</b>	<b>1,60</b>	<b>4.721,95</b>
<b>Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)</b>	1212	Garrofes, algues, bleda-rave sucrera (remolatxa sucrera) i canya de sucre, ...	13.975,04	6,16	2.270,20
	1213	Palla i capoll de cereals en ...	613,30	2,20	278,77
	1214	Naps farratgers, bleda-raves farratgeres ...	12.146,25	17,06	711,97
<b>Producte acabat biomassa agrícola (residus agrícoles per alimentació animal)</b>	2302	Segó, segonet i altres productes residuals del garbellament, ..	5.181,93	2,20	2.355,42
	2303	Residus de les indústries del midó i residus similars...	5.625,15	2,20	2.556,89
	2304	Tortós i altres residus sòlids de l'extracció de l'oli de soia ...	12.428,27	2,20	5.649,21
	2306	Tortós i altres residus sòlids de l'extracció de greixos o olis vegetals ...	1.405,21	3,64	386,05
	2308	Matèries, rebutjos, residus i subproductes vegetals -...	15.302,57	3,64	4.204,00
<b>Altres productes biòtics acabats (aliments per animals) (pinsos, farratges, etc)</b>	2309	Preparacions utilitzades per a l'alimentació animal	1.643,86	2,97	552,93
<b>Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)</b>	<b>Total Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)</b>		<b>68.321,57</b>	<b>3,60</b>	<b>18.965,45</b>
<b>Total amb pinso i farratges</b>	<b>Total</b>		<b>717.376,24 Tm</b>	<b>2,02 Tm/Ha</b>	<b>355.551,84 Ha</b>
	<b>Població Resident</b>		<b>0,75 Tm/càpita</b>		<b>0,37 Ha/càpita</b>
	<b>IPH</b>		<b>0,57 Tm/càpita</b>		<b>0,28 Ha/càpita</b>
<b>Total sense pinso i farratges</b>	<b>Total</b>		<b>649.054,68 Tm</b>	<b>1,69 Tm/Ha</b>	<b>336.586,4 Tm</b>
	<b>Població Resident</b>		<b>0,68 Tm/càpita</b>		<b>0,35Ha/càpita</b>
	<b>IPH</b>		<b>0,52 Tm/càpita</b>		<b>0,27 Ha/càpita</b>

En quant a la petjada ecològica de les exportacions de materials biòtics agrícoles, aquesta ascendia a unes 19,17 mil Ha que era la superfície requerida per tal de proveir les 47,99 mil Tm exportades. No obstant, en aquest cas estimam que les exportacions de pinsos i farratges computaran en la petjada ecològica de la ramaderia, i per això els requeriments de sòl per a proveir les 41,25 mil Tm de material agrícola (sense pinsos i farratges), eren de 17,8 mil Ha a l'any 2004. La distribució d'aquesta petjada ecològica per categories i per ordre d'importància seria: en primer lloc, la corresponent a la fruita amb unes 3,45 Tm d'exportacions que equivalien a unes 10,2 mil Ha; en segon lloc, els productes acabats de pasta, conserves, productes de pastisseria amb unes 2,09 mil Ha per tal de proveir els materials per a l'elaboració de les 4,98 mil Tm exportades; en tercer lloc, als productes acabats (altres) - farina i sucres - exportaren unes 2,89 mil Tm que equivalien a prop de 1,48 mil Ha; en quart lloc, els olis d'oliva i altres vegetals amb tan sols 45,73 Tm exportades, eren la quarta partida que

representava una major exportació de biocapacitat amb unes 1,17 mil Ha; finalment, la resta de categories de materials biòtics agrícoles exportats sumaven conjuntament unes 2,2 mil Ha (Taula 33).

<b>Taula 33. Petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles exportats de les Balears, 2004</b> (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)					
<b>Categoria</b>	<b>Codi. N.C.</b>	<b>Descripció</b>	<b>TOTAL (Tm)</b>	<b>Rendiment (Tm/Ha)</b>	<b>P.E. (Ha)</b>
<b>Biomassa agrícola (Cereals)</b>	1004	Civada	10,00	2,12	4,72
	1005	Blat de moro	11,00	8,00	1,38
	1006	Arròs	33,50	3,60	9,31
	1008	Fajol, mill i escaiola; altres cereals	0,00	2,20	0,00
	<b>Total Biomassa agrícola (Cereals)</b>			<b>54,50</b>	<b>3,54</b>
<b>Biomassa agrícola (Plantes vives)</b>	0602	Altres plantes vives (incloses les arrels, esqueixos i empelts) i micelis	70,77	25,30	2,80
	0603	Flors i poncelles tallades per a rams o guarniment fresques, ...	1,05	124,87	0,01
	<b>Total Biomassa agrícola (Plantes vives)</b>			<b>71,82</b>	<b>25,60</b>
<b>Biomassa agrícola (Tubercles)</b>	0701	Patates fresques o refrigerades	13.339,55	30,13	442,73
	<b>Total Biomassa agrícola (Tubercles)</b>			<b>13.339,55</b>	<b>30,13</b>
<b>Biomassa agrícola (Hortalisses)</b>	0703	Cebes, escalunyes, alls, porros i altres hortalisses al·liàcies frescos o refrigerats	295,45	25,30	11,68
	0708	Hortalisses amb tavella –fins i tot esbajocades- fresques o refrigerades	0,50	32,93	0,02
	0710	Hortalisses congelades cuites o sense coure (al vapor o per cocció)	32,00	32,93	0,97
	0712	Hortalisses dessecades ...	0,80	32,93	0,02
	<b>Total Biomassa agrícola (Hortalisses)</b>			<b>13.668,30</b>	<b>30,01</b>
<b>Biomassa agrícola (Fruita)</b>	0802	Altres fruits de clovella frescos o dessecats -fins i tot sense clovella o pelats-	3.028,01	0,30	10.093,36
	0803	Bananes o plàtans frescos o dessecats	48,40	5,00	9,68
	0805	Cítrics frescos o dessecats	23,76	6,14	3,87
	0808	Codonys	70,76	4,49	15,76
	0809	Albercocs, cireres, préssecs (inclosos els alberges i nectarines), prunes i aranyons, frescos	23,90	3,12	7,66
	0810	Altres fruits frescos	188,49	3,15	59,78
	0811	Fruits cuits amb aigua o vapor o sense coure congelats ...	10,50	3,15	3,33
	0812	Fruites i altres fruits conservats provisionalment ...	0,90	3,15	0,29
	0813	Fruita dessecada, ...	57,00	3,15	18,08
	<b>Total Biomassa agrícola (Fruita)</b>			<b>3.451,71</b>	<b>0,34</b>
<b>Biomassa agrícola (Altres)</b>	1209	Llavors, fruits i espores per a sembra	24,80	3,64	6,81
	1301	Goma laca; gomes, resines, goma resines i oleoresines...	797,74	1,00	797,74
	<b>Total Biomassa agrícola (Altres)</b>			<b>822,54</b>	<b>1,02</b>
<b>Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)</b>	909	Llavors d'anís, anís estrellat, fonoll, coriandre, comí, comí de prat; baies de ginebrer	10,00	2,60	3,85
	<b>Total Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)</b>			<b>10,00</b>	<b>2,60</b>
<b>Producte acabat</b>	1101	Farina de blat i de mestall	2.813,54	1,95	1.442,84

<b>biomassa agrícola (Altres)</b>	1102	Farina de cereals, excepte blat o de mestall	85,45	1,95	43,82
	1701	Sucre de canya o de bleda-rave (remolatxa) ...	0,10	6,10	0,02
	1208	Farina de llavors o de fruits oleaginosos, excepte farina de mostassa	0,05	1,95	0,03
	<b>Total Producte acabat biomassa agrícola (Altres)</b>		<b>2.899,14</b>	<b>1,95</b>	<b>1.486,71</b>
<b>Altres productes acabats biòtics agrícoles (olis i greix)</b>	1509	Oli d'oliva amb les fraccions ...	23,70	0,05	526,67
	1517	Margarina i mescles, ...	22,03	0,03	647,79
	<b>Total Altres productes acabats biòtics agrícoles (olis i greix)</b>		<b>45,73</b>	<b>0,04</b>	<b>1.174,46</b>
<b>Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)</b>	2009	Sucs de fruites i hortalisses (inclòs el most de raïm) -...	51,00	3,88	13,14
	2203	Cervesa de malt envasat	187,13	11,40	16,41
	2204	Vi de raïm fresc ...	462,66	2,41	192,29
	2205	Vermut i altres vins de raïm frescos ....	6,00	2,41	2,49
	2206	Altres begudes fermentades (com ara sidra, sidra de peres o aiguamel), ...	12,00	2,41	4,99
	2207	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb un grau alcohòlic volumètric superior o igual al 80% de volum, ...	67,60	7,40	9,14
	2208	Alcohol etílic sense desnaturalitzar amb grau alcohòlic volumètric inferior al 80% de volum, ....	965,28	7,40	130,44
	<b>Total Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)</b>		<b>1.751,67</b>	<b>4,75</b>	<b>368,90</b>
<b>Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).</b>	1902	Pastes alimentoses -...	2.466,77	2,09	1.181,97
	1905	Productes de fleca, pastisseria o galetaria -fins i tot amb cacau....	1.969,00	2,20	895,00
	2001	Hortalisses -fins i tot silvestres-, fruites, fruits i altres parts comestibles de plantes, ...	9,00	32,93	0,27
	2003	Bolets i tòfones preparats o conservats,..	0,20	150,07	0,00
	2005	Altres hortalisses -fins i tot silvestres- preparades o conservades, ...	535,02	32,93	16,25
	2008	Fruits i altres parts comestibles de plantes preparats o conservats ...	0,20	2,20	0,09
	<b>Total Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).</b>		<b>4.980,19</b>	<b>2,38</b>	<b>2.093,58</b>
<b>Producte acabat biomassa agrícola (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)</b>	4602	Articles de cistelleria obtinguts directament en la seva forma amb matèries trenables o ...	1,50	1,30	1,15
	5211	Teixits de cotó barrejats exclusivament o principalment amb fibres sintètiques o ...	1,50	0,60	2,50
	5311	Teixits d'altres fibres tèxtils vegetals i teixits de filats de paper	22,00	0,60	36,67
	1403	Matèries vegetals de les espècies utilitzades principalment per a la fabricació d'escombres, raspalls o brotxes (melca, piassaba, gram o pita) ...	6,00	3,64	1,65
	<b>Total Producte acabat biomassa agrícola (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)</b>		<b>31,00</b>	<b>0,74</b>	<b>41,97</b>
<b>Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)</b>	2402	Cigars -fins i tot despuntats-, cigars petits i cigarrets ...	23,00	1,60	14,38
	2403	Altres tipus de tabac i succedanis del tabac ...	108,85	1,60	68,03

	<b>Total Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)</b>		<b>131,85</b>	<b>1,60</b>	<b>82,41</b>
<b>Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)</b>	2309	Preparacions utilitzades per a l'alimentació animal	10,00	2,97	3,36
	1212	Garrofes, algues, bleda-rave sucrera (remolatxa sucrera) i canya de sucre, fresques, ...	5.898,55	3,64	1.620,48
	1214	Naps farratgers, bleda-raves farratgeres (remolatxes farratgeres), arrels farratgeres, fenc, alfals (userda), trèvol, ...	17,13	17,06	1,00
	2302	Segó, segonet i altres productes residuals del garbellament, mòlta o altres tractaments dels cereals o de les lleguminoses -fins i tot en granulats-	807,67	2,20	367,12
	2308	Matèries, rebutjos, residus i subproductes vegetals -fins i tot granulats- utilitzats per a l'alimentació animal, ...	3,38	3,64	0,93
	<b>Biomassa agrícola-pastures (Pinso i farratges)</b>		<b>6.736,73</b>	<b>3,38</b>	<b>1.992,90</b>
<b>Total amb pinso i farratges</b>	<b>Total</b>		<b>47.994,73 Tm</b>	<b>2,5 Tm/Ha</b>	<b>19.177,5 Ha</b>
	<b>Població Resident</b>		<b>0,05 Tm/càpita</b>		<b>0,02 Ha/càpita</b>
	<b>IPH</b>		<b>0,04 Tm/càpita</b>		<b>0,02 Ha/càpita</b>
<b>Total sense pinso i farratges</b>	<b>Total</b>		<b>41.258 Tm</b>	<b>2,40 Tm/Ha</b>	<b>17.184,6 Ha</b>
	<b>Població Resident</b>		<b>0,04 Tm/càpita</b>		<b>0,02 Ha/càpita</b>
	<b>IPH</b>		<b>0,03 Tm/càpita</b>		<b>0,01 Ha/càpita</b>

### 12.2.2.3. Resultats dels càlculs de la petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles.

Una vegada tenim realitzats els càlculs de les estimacions de la petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles domèstics, la de les importacions i exportacions, podem agrupar els resultats i presentar l'estimació de la petjada ecològica dels cultius agrícoles i els productes derivats de les Balears. Convé senyalar, tal com es pot comprovar en la taula 34, que en el cas de la petjada domèstica no es compten els productes derivats (p.ex. oli d'oliva) ja que la metodologia de la petjada entén que els materials requerits (en aquest cas les olives) per a l'elaboració dels productes derivats (oli) ja han estat comptabilitzats, i si es comptabilitzassin de nou s'incorreria en una doble comptabilitat. La petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles (sense pinsos ni farratges) del 2004 ascendia a unes 441 mil Ha. El mateix any, les terres llaurades descomptant les terres destinades a conreus farratgers sumaven unes 156,5 mil Ha. Així doncs, la petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles de les Balears al 2004 era unes 2,8 vegades superiors a les terres llaurades destinades a aquestes finalitats. La petjada ecològica corresponent a les importacions és notòriament superior a les altres, essent unes 2,76 vegades superior a la domèstica i fins a 19,5 vegades superiors a les exportacions.

Per tant, la balança comercial agrícola, en termes territorials, es clarament deficitària i les Balears són en aquest sentit fortament depenents de les capacitats agrològiques d'altres territoris. Uns territoris que formen part del *foreland* agrícola balear degut a la conjuntura de petroli barat i transport motoritzat, sense els quals no seria factible el "miracle balear". Si hom mira quins són els grups de materials biòtics agrícoles amb una major petjada ecològica, s'adona que en primer lloc estarien els productes acabats composts per olis i greixos vegetals amb uns requeriments territorials de prop de 162,2 mil Ha; en segon lloc, la fruita amb unes 117,1 mil Ha; en tercer lloc, els cereals amb unes 60,8 mil Ha; les begudes (suc i begudes alcohòliques) amb una petjada de 32,8 mil Ha; els productes acabats composts de conserves, pastes, productes de pastisseria presentaven una petjada ecològica de 22,5 mil Ha i els productes acabats (altres) entre els que hi hauria la farina i el sucre presentaven una petjada de prop de 13,4 mil Ha; mentre que la resta de categories enregistraven unes petjades

ecològiques inferiors a les 10 mil Ha. Es pot senyalar el fet que la petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles (sense pinsos i farratge) distribuïda entre la població empadronada ens dóna uns resultats al 2004 d'unes 0,462 Ha/càpita, una xifra que s'apropa bastant als resultats de Carpintero (2005) per l'Estat espanyol que eren de 0,423 Ha/càpita. En cas de tenir en compte l'impacte de la població flotant turística, mitjançant l'IPH (Índex de Pressió Humana), resultaria que la petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles seria lleugerament inferior, amb unes 0,351 Ha/càpita.

**Taula 34. Estimació de la Petjada Ecològica dels materials biòtics agrícoles pel consum humà, Balears 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)**

	<b>a) P.E. domèstica (Ha)</b>	<b>b) P.E. Importació (Ha)</b>	<b>c) P.E. Exportació (Ha)</b>	<b>d) P.E. total (Ha) (d=a+b-c)</b>
Cereals	21.945	38.916	15	60.845
Lleguminoses	2.388	0	0	2.388
Hortalisses	6.656	1.014	455	7.215
Tubercles	2.068	525	443	2.150
C. Industrials, flors i plantes vives	290	824	3	1.111
Fruita	78.832	48.504	10.212	117.124
Oliva	8.026	0	0	8.026
Vinya	1.461	0	0	1.461
Biomassa agrícola (Altres)	0	4.180	805	3.376
Biomassa agrícola (Cafè, te, mate i espècies)	0	1.215	4	1.211
Producte acabat biomassa agrícola (Altres)	0	14.898	1.487	13.411
Productes acabats biòtics agrícoles (olis i greix)	0	163.455	1.174	162.281
Producte acabat biomassa agrícola (Begudes, vins alcohols)	0	33.192	369	32.824
Producte acabat biomassa agrícola (conserves, pasta, pastisseria, etc).	0	24.593	2.094	22.499
Producte acabat biomassa agrícola (manufactures de cistelleria, tela, fil, etc)	0	548	42	506
Producte acabat biomassa agrícola (Tabac)	0	4.722	82	4.640
<b>Total</b>	<b>121.666 Ha</b>	<b>336.586 Ha</b>	<b>17.185 Ha</b>	<b>441.068 Ha</b>
<b>Població Resident</b>	<b>0,127 Ha/càpita</b>	<b>0,352 Ha/càpita</b>	<b>0,018 Ha/càpita</b>	<b>0,462 Ha/càpita</b>
<b>IPH (Índex de Pressió Humana)</b>	<b>0,097 Ha/càpita</b>	<b>0,268 Ha/càpita</b>	<b>0,014 Ha/càpita</b>	<b>0,351 Ha/càpita</b>

Cal senyalar, que la petjada ecològica dels materials biòtics agrícoles representa la superfície requerida o conreada per tal d'obtenir els productes destinats a la venda i/o consum, o a l'elaboració de productes acabats provinents d'aquests. Emperò, aquests resultats no es poden considerar equivalents als impactes de les activitats agrícoles ni dels productes en termes globals, ja que per això seria necessari realitzar una comptabilitat de fluxos de materials (p.ex. energia, fertilitzants, biocides, tracció, etc) i els seus requeriments territorials corresponents, de l'activitat agrícola en conjunt, tenint en compte els factors de producció i del cicle de vida de cada producte en particular. En els còmputos de la petjada ecològica de l'economia espanyola realitzat per Carpintero (2005) es pot observar com mentre la petjada ecològica dels conreus agrícoles al 2000 era d'uns 171 mil km<sup>2</sup>, el càlcul de la petjada ecològica dels factors productius –fertilizants, energia, tracció i pinsos- de l'activitat agrària espanyola, ascendia a uns 778 mil km<sup>2</sup>. Així, en els càlculs del cas espanyol, mentre la petjada ecològica dels cultius ha passat de 142 mil km<sup>2</sup> al 1955 a 171 mil km<sup>2</sup> al 2000, amb un increment del 20,25%, la petjada ecològica dels factors productius agrícoles ha passat de 26,3 mil km<sup>2</sup> al 1955 a uns 778 mil km<sup>2</sup>, és a dir 29,6 vegades superior.



Finalment, convé tenir en compte que els instruments emprats (metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica) dels conreus agrícoles ens permeten arribar a determinar certs aspectes de les dimensions dels impactes derivats dels conreus agrícoles i les lògiques comercials i productives associades, però que es tracta d'eines i que per tant tenen les seves limitacions. Especialment, pel que fa a les **qüestions de tipus més qualitatiu**. Algunes d'aquestes no hi tenen cabuda en les metodologies emprades. Emperò, això no vol dir que no siguin rellevants. En aquest sentit, podem destacar que a les Illes hi ha constància de cultius transgènics, en concret de blat de moro (devers 40 Ha), però que no són localitzables ni exactament quantificables a moments d'escriure aquestes línies (Aicart, desembre 2005/gener 2006; Moscardó, 2007). A l'Estat espanyol en general, i a les Balears en particular, no hi hagut pràcticament cap tipus de control sobre la sembra de conreus transgènics. Des del final de la moratòria de la UE als conreus transgènics, imposada al 1998 i fins al 2004, s'obria la porta al que s'ha denominat el "menjar Frankenstein". La Comissió Europea autoritzà al 2004 el blat de les indis BT-11 i amb l'entrada en vigor (18 d'abril de 2004) de la de la normativa sobre liberalització i etiquetatge dels organismes manipulats genèticament s'obria als conreus transgènics, al temps que la seva traçabilitat resulta ser bastant difícil (Bermejo, 2004).

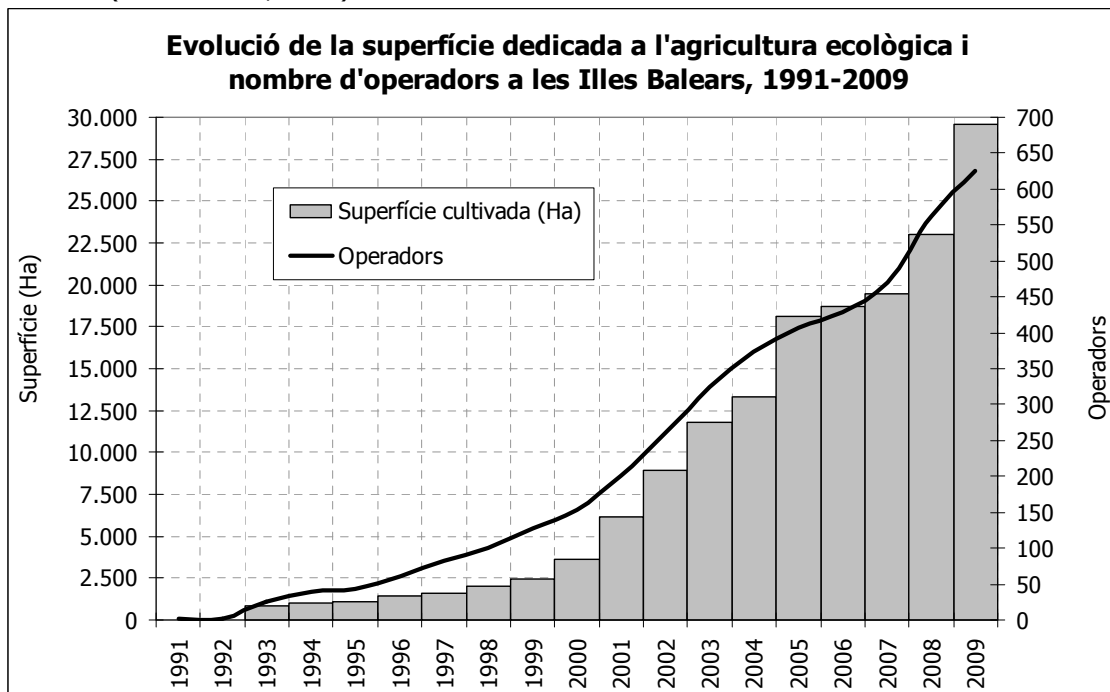
Tal com senyala Bermejo (2004:28) "les noves normes d'etiquetatge i traçabilitat requereixen que s'informi de si els pinsos destinats a alimentació animal contenen transgènics [...] no exigeixen que la llet, els ous i la carn d'animals alimentats amb pinsos transgènics vagin etiquetats com a derivats d'OMG (Organismes Modificats Genèticament). Tenint en compte que la major part dels cultius manipulats genèticament (blat de moro, soja, colza i cotó) se destinen a pinsos composts i entren a la cadena alimentària a través de la cria intensiva de ramat, la gran *trampa* del nou reglament d'etiquetatge és, en efecte, el no exigir l'etiquetatge d'aquestes produccions". Abundant en aquesta qüestió, podem anotar les declaracions que realitzà el president de l'associació empresarial agrària ASAJA (Asociación Agraria de Jóvenes Agricultores), Biel Company, en una entrevista on exposava que "si no entren transgènics a Balears els nostres animals moren" (Mateos, 24/10/2007:31). És a dir, malgrat la major part de la societat desconegui aquest fet, en no existir cap tipus d'informació ni reglamentació que obligui a informar-ne, de les declaracions de Company es pot extreure el fet que bona part de la cabana ramadera de Balears s'alimenta probablement de pinsos transgènics. Els riscos sobre la salut per part dels OMG resulta ser un dels temes més polèmics, i sobre els que hi ha més pressions per part de les grans corporacions del *agrobusiness*<sup>25</sup>. La manca de control i l'elevada incertesa respecte els impactes d'aquests conreus són una constant, així per exemple al 2005 es denunciava la manca de control sobre el blat de moro transgènic Bt10 (Bt: *Bacillus turengensis*) de l'empresa Syngenta, escampat en territori espanyol i prohibit per la UE (Catalan, 27/05/2005) i en un estudi realitzat per la pròpia Monsanto es detectaren riscos per la salut en el producte MON863 (Tristan, 24/05/2005). Bermejo (2004) destaca el fet que en el cas dels transgènics són les pròpies empreses (que es lucren amb la seva venda), les encarregades de demostrar la innocuïtat dels seus productes, amb la qual cosa no es podrà tenir una informació ponderada i sobretot independent al respecte.

Una de les problemàtiques associades amb els conreus transgènics radica, entre d'altres, en que aquests poden contaminar els conreus adjacents, i molt particularment els de l'agricultura ecològica que a les Balears han passat de 11,9 Ha (2 operadors) al 1991 a unes 29569,2 Ha (625 operadors) el 2009 (CBPAE, 2010). Des de diferents col·lectius es va llançar la campanya "Mallorca Lliure de Transgènics" per part de diferents col·lectius (Amics de la Terra, Cooperativa Agrohoritzontal, Unió de Pagesos, GOB, Fundació Deixalles, etc) per reclamar que les institucions prenessin cartes en l'assumpte dels conreus transgènics a l'illa, en el cas de Menorca la proposta fou per part de les pròpies institucions públiques. La major part dels partits polítics (excepte el Partit Popular) votaren a favor de declarar l'illa de Mallorca com a ZLT (Zona Lliure de Transgènics). El maig de 2007 s'aprovà el Decret 66/2007, de 25 de maig pel qual s'estableixen l'organització i les competències en matèria d'utilització confinada i d'alliberament

<sup>25</sup> El setembre del 1998 fou destruïda, per la impremta Penwells, tota una edició de la revista britànica *The Ecologist* que tractava el tema dels transgènics, i en particular els de la ETN Monsanto. Després de tornar-se imprimir en un altre impremta, els dos quioscs més importants del Regne Unit (WH Smith i John Menzies) anunciaren que no vendrien l'exemplar per temor a represàlies per part de Monsanto. En aquest número (*The Monsanto Files. Can we survive genetic engineering?*) s'analiza en detall tant els OMG com l'empresa (Monsanto) que els promou. En el context de la moratòria europea als transgènics, aquell exemplar es convertí un important escull a la legitimació i futura expansió dels conreus "Frankenstein".

voluntari d'organismes modificats genèticament (OMG), i es crea i regula el Registre d'Organismes Modificats Genèticament a la Comunitat Autònoma de les Illes Balears (BOIB 31/05/2007). Amb l'aplicació d'aquest decret es pretén, com a mínim donar a conèixer la localització i dimensions dels OMG, alhora que es crea una Comissió de Bioseguretat com a òrgan d'estudi i assessorament en la matèria.

Gràfic 2. (Font: CBPAE, 2010)



### 12.3. ELS FLUXOS DE MATERIALS BIÒTICS ANIMALS DE L'ECONOMIA BALEAR. CADA DIA MÉS CARN I MÉS PEIX (I CADA DIA MENYS VEGETALS PELS HUMANS I MENYS PEIXOS A LA MAR).

Els fluxos biòtics animals que es computen en els càlculs dels RTM (Requeriments Totals de Materials) d'acord amb la metodologia de l'EUROSTAT (2001) i ja exposada i analitzada de amplament (capítol 5) compta per una banda amb els animals terrestres (biòtic animal/pastures), majoritàriament provinents de les pràctiques agràries, i per una altra banda amb els animals aquàtics derivats de les pràctiques pesqueres (biomassa pesca). En els còmputos biòtics d'animals es poden distingir, a més, entre aquelles partides que podrien considerar-se com a productes sense elaborar (animals vius, peix, carn, etc) (biomassa animal/pastures) i tots aquells productes que han sofert alguna transformació (productes semimanufacturats i productes acabats biòtics d'animal).

#### 12.3.1. Els Requeriments Totals de Materials Biòtics Animals/Pastures: "tota carn és herba".

##### 12.3.1.1. Fluxos domèstics directes de materials biòtics animals/pastura de la ramaderia.

En quant a la biomassa animal domèstica, d'acord amb la metodologia de la RTM, es comptabilitzen per una banda aquells animals que s'alimenten a dent, aprofitant les pastures en terres conreades, superfícies forestals, rostollars, pastures naturals, etc i per una altra banda els aliments vegetals que estan destinats a l'alimentació animal de producció domèstica. I es deixen fora dels còmputos la biomassa animal domèstica criada a Balears per tal de no incórrer en doble comptabilitat, ja que aquesta està inclosa teòricament a la part dels aliments que la nodreixen.

És habitual, encara avui en dia, que els sòls forestals, olivars i altres terres de conreus llenyosos de secà comptin amb ramats d'ovins, cabrum i vacum. No obstant, aquests ramats són alimentats, cada cop més, a base d'ensums externs. Segons les dades a les que hem pogut accedir (Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears), a les Illes hi hauria al 2004 en torn a 1796 Tm de pes viu animal, que pasturaven les superfícies destinades a conreus farratgers, mont i els rostollars principalment (taula 35). De fet, la cooperació entre les activitats ramaderes, agrícoles i silvícoles haurien de permetre –i així havia estat fins a l'adopció de creixents requeriments exògens de l'agricultura- el tancament dels cicles naturals ajudats per les aportacions que en forma de nutrients realitzen els ramats al sòl, i alhora aquests ramats es convertien en una aportació important de proteïnes per a la dieta humana.

<b>Taula 35. Producció animal extensiu a les Balears, 2004 (Font: estadístiques de la Conselleria d'Agricultura, 2004. Recollides a l'Anuari d'estadística agroalimentària del Ministeri d'Agricultura i Pesca).</b>	
	Flux Biomassa Animal en Pastures Directe (Tm de pes viu)
Conreus farratgers pasturats	579
Rostolls pasturats	357
Guarets pasturats	72
Pastures naturals	225
Mont	562
Erm a pastures	1
<b>Total</b>	<b>1.796</b>

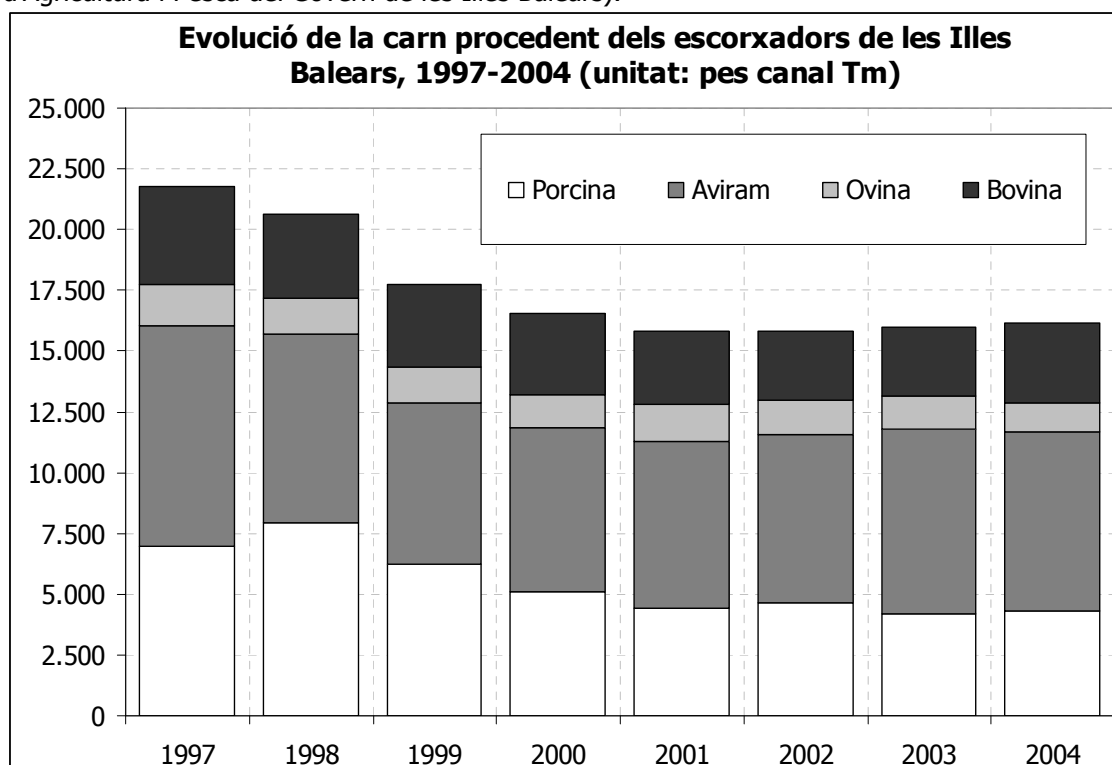
Els càlculs del metabolisme socioeconòmic (EUROSTAT, 2001) només inclouen aquells animals que s'alimenten de forma extensiva i a dent (pastures), i no tots aquells animals establats que estan vinculats a la producció agrícola. Així, la biomassa animal directa domèstica dels animals establats quedaria reflectida en els aliments destinats a la producció animal. Els càlculs dels requeriments animals terrestres domèstics, com s'ha dit al capítol metodològic, contemplen tan sols aquells que s'alimenten del que els hi dona les pastures i tota aquella fracció de cultius que es destinen al nodriment animal ja que tal com Naylor et al. (2005:1621) exposen, "la ramaderia és l'usuari major de sòl del planeta, però el seu ús ha canviat de forma continua i estable des de la pastura cap el consum de conreus agrícoles".

Els còmputos de l'estadística de la CAIB (Comunitat Autònoma de les Balears) que forma part dels resultats dels anuals estadístics del MAPA (Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació) aporten informació sobre la fracció de la producció destinada a l'aliment animal que és la part corresponent als inputs domèstics de materials biòtics animals/pastures, a més de comptar amb la part corresponent a aquells animals que estan pasturant i que al 2004 s'estimava que eren unes 1796 Tm de pes viu, dels que s'estima que pasturant al llarg de l'any s'havien alimentat d'un 17,7 mil Tm de vegetals en pes fresc als que si els afegim la palla dels cereals, assoleixen la xifra total de 119 mil Tm. A l'Estat, el pes viu de la cabana en pastura ascendia a unes 693 mil Tm, que traduït en els seus requeriments de fitomassa més els "residus" de collita (palla de cereal), resultava ser d'uns 18,7 milions de Tm de fluxos domèstics directes (Carpintero, 2005). Si es compara la distribució entre la població resident, la mitjana estatal es situava al 2000 en torn a les 0,46 Tm/càpita, mentre que la mitjana de les Balears del 2004 era d'un 0,13 Tm/càpita. La qual cosa posa en evidència, a partir dels resultats als que ens permet arribar l'estadística oficial, que en el cas de les Illes l'aprofitament de les pastures a dent per part dels ramats resulta ser notablement inferior al de la mitjana de l'Estat on agroecosistemes com per exemple el de les deveses mantenen encara, i en part, aquella simbiosi entre pastura i conservació de l'ecosistema.

<b>Taula 36. Fluxos Domèstics Directes (FDD) Biomassa Animal/Pastures, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de la Conselleria d'Agricultura que conformen l'Anuari Estadístic del MAPA: Annex Capítol XII).</b>	
<b>Categoria</b>	<b>Total Matèria Fresca (Tm)</b>
Animals en pastura (1.796 Tm Pes viu)	17.708
"Residus" agrícoles – palles de cereals	101.944
<b>FDDM Total</b>	<b>119.652</b>
<b>FDDM Població resident (Tm/càpita)</b>	0,13
<b>FDDM IPH (Tm/càpita)</b>	0,10

A la taula 37 i al gràfic 3 s'exposa l'evolució dels animals sacrificats als escorxadors de les Illes, que han estat alimentats a partir de productes agrícoles conreats a les Illes més tots els importats (p.ex. pinso). Es pot observar com cap al 1999 es produeix una davallada important respecte dels animals sacrificats als dos anys anteriors i al llarg dels anys posteriors el pes en canal –després d'haver eliminat pell, budells, etc.- s'ha situat en torn a les 16 mil Tm, el que suposaria que correspondrien a cada habitant de les Illes –sense comptar amb la població flotant turística- uns 16,75 kg de carn a l'any. Si s'agafen els resultats del Panell Alimentari -Ministeri d'Agricultura, Alimentació i Pesca<sup>26</sup>- resulta que la carn sacrificada a les Balears, teòricament cobriria un 39% dels 46 Kg de carn que teòricament pertocuen als illencs (malgrat siguin vegetarians). Un altre aspecte a apuntar, és aquell que fa referència a la importància de la carn dels monogàstrics –p.ex. porcs i pollastres– amb el 71,7% del total, front a la dels ruminants. A més dels productes càrnics, els volums més importants procedents de biomassa animal són els corresponents a la producció làctia amb 80 mil Tm al 2004 (un 21,3% inferior que al 1997) i la producció d'ous que sumaven al 2004 unes 6,5 mil Tm.

Gràfic 3. (Font: Elaboració pròpia a partir de dades del servei d'estadística de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears).



<sup>26</sup> El panell alimentari va ser facilitat pel servei d'estadística del Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació (MAPA).

**Taula 37. Sacrifici d'animals als escorxadors de les Balears (Tm pes canal) i producció de llet i ous (Tm) a les Balears, 1997-2004 (Font: Elaboració pròpia a partir de dades del servei d'estadística de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears).**

	Aviram (Pes Canal Tm)	Porcina (Pes Canal Tm)	Bovina (Pes Canal Tm)	Ovina (Pes Canal Tm)	Equina (Pes Canal Tm)	Caprina (Pes Canal Tm)	Conills (Pes Canal Tm)	Llet (Tm)	Ous (Tm)
1997	9.067	6.978	4.021	1.684	46	36	12	102.121	6.074
1998	7.780	7.909	3.466	1.476	40	32	6	116.825	4.613
1999	6.613	6.264	3.351	1.491	36	35	6	116.479	5.410
2000	6.761	5.086	3.390	1.336	39	36	59	98.388	6.695
2001	6.892	4.397	2.964	1.538	50	27	31	93.887	7.752
2002	6.925	4.628	2.799	1.449	36	27	27	87.286	7.618
2003	7.603	4.187	2.869	1.346	28	32	22	80.351	12.247
2004	7.350	4.306	3.290	1.233	18	21	20	80.345	6.570

### 12.3.1.2. Fluxos domèstics directes de materials biòtics animals de la caça.

A més de comptar amb els inputs domèstics directes de biomassa provinents dels animals vinculats a les activitats ramaderes, hi ha una part que normalment no es sol tenir en compte com són els inputs de biomassa animal degut a la caça. L'extracció de biomassa animal degut a les activitats cinegètiques pot ser considerada com una de les principals activitats "ocultes" de les Balears, encara que nosaltres la computarem en els càlculs dels fluxos domèstics directes. Encara que en els darrers anys s'ha donat un fort impuls a la consideració de la caça, fins i tot amb la modificació del que havia estat una Direcció General d'Educació Ambiental i Mobilitat en una Direcció General de Caça, Protecció d'Espècies i Educació Ambiental<sup>27</sup>, essent un exponent de les polítiques ambientals "oximoròniques" que predominen. Sembla, a més que en el grup social dels "caçadors" s'ha trobat un bon jaciment electoralista i en aquest sentit, és de destacar que el Consell Insular de Mallorca també va adaptar el departament de medi ambient per tal de "promoure i ajudar" al sector de la caça amb l'Oficina Tècnica de Caça. Nogensmenys, tot sembla indicar que a part d'analitzar les característiques de les espècies cinegètiques i regular una activitat recreativa (i lucrativa) que estava un tant desregularitzada, aquest recolzament institucional a la caça i als caçadors ha respost, sobretot, a criteris clientelars típics de la política balear. Així, per exemple al juliol de 2005, la premsa local informava que el Consell Insular de Mallorca (UM – Maria Antònia Munar) havia concedit un total de 217 mil euros a les societats cinegètiques, és a dir un 60% dels 362859 euros adjudicats a través de la convocatòria de subvencions *Mallorca és natural* que teòricament estaven destinades a la protecció i conservació de la biodiversitat. En una altra convocatòria, la "Societat de Societats de Caçadors de Mallorca" va rebre una partida de 250 mil euros per part de l'Oficina Tècnica de Caça (UM), mentre que per una altra banda la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears (PP) havia concedit a l'agost de 2004 uns 300 mil euros a la "Federació Balear de Caça" (Manso, 26/07/2005)<sup>28</sup>.

Encara avui en dia, és impossible accedir a informació pública de qualitat sobre el nombre d'individus caçats de les diferents espècies. És de suposar que arran de l'aprovació del "Decret 72/2004, de 16 de juliol, pel qual es regulen els plans tècnics de caça i els refugis de caça a les Illes Balears" (BOIB núm. 102 de 22 de juliol de 2004)<sup>29</sup> i de la "Llei 6/2006 de 12 d'abril, balear de caça i pesca fluvial" (BOIB 61 de 27 d'abril de 2006) es podrà tenir un millor coneixement sobre les relacions entre les activitats cinegètiques i les seves repercussions sobre

<sup>27</sup> <http://dgcapea.caib.es/ca/public.ca.htm> (novembre 2007).

<sup>28</sup> L'alegria amb que el Consell Insular de Mallorca va anar concedint subvencions a entitats suposadament "amigues", entre les que es trobava la Societat de Societats de Caçadors de Mallorca, ha estat objecte de l'obertura de diligències per part del Jutjat d'Instrucció número 1 de Palma de Mallorca per tal d'aclarir el que havia passat amb un muntant de prop d'un milió i mig d'euros. Aquestes diligències, investigades per la fiscalia anticorrupció, varen ser obertes després d'unes denúncies efectuades per un grup de ciutadans a principis del 2006 contra la cúpula del Consell Insular de Mallorca (M.A. Munar, D. Mulet i G. Ginard) (Armendàriz, 24/03/2006). Però a l'octubre del 2007, els polítics presumptament implicats no havien estat imputats (Eza, 28/10/2007).

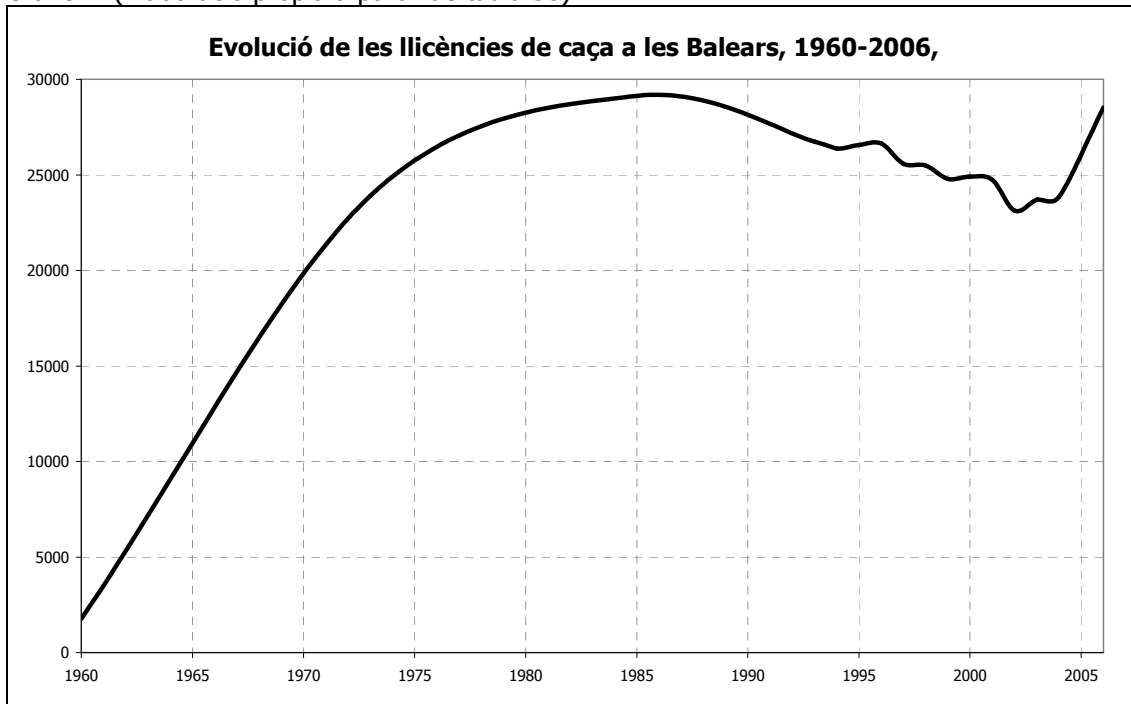
<sup>29</sup> Els Plans tècnics de caça hauran de dur un registre del nombre de peces caçades diàriament, a més de contenir abundant informació sobre els vedats de les Illes.

les espècies i els seus hàbitats, alhora que seria de suposar que dites activitats fossin conduïdes cap a pautes poc danyoses<sup>30</sup>.

El gràfic 4 i la taula 38 ens presenten una imatge aparentment paradoxal, i és que a mesura que la societat balear es converteixen en una societat turística i turístitzada, les llicències per matar animals es desapareixen quan suposadament en el trànsit de les societats rurals a les urbano-industrials pareixeria que les pressions cinegètiques haurien de mostrar una tendència a la baixa. Emperò, les dades disponibles ens informen d'una tendència a l'alça que s'hauria d'enquadrar en el fet que a principis dels anys 1960 i 1970 la regularització de dites activitats, així com el control sobre la possessió d'armes no era tan "estricte" com en les dècades posteriors. Per això, seria plausible que hi hagués més pressió cinegètica en aquells anys de la que hom podria concloure a partir de la lectura del nombre de llicències. De totes maneres, crida l'atenció la recent repuntada de les llicències de caça experimentada ja dins del segle XXI. Un nou impuls a la caça que té a veure amb la cultura del consum de masses i de l'espectacle, que converteix la pretesa "aventura a la natura" i els "safaris balears" en una important mina de negocis privats i, com s'ha vist anteriorment, també en una important mina "electoralista". Així i tot, moltes persones que practiquen la caça a les Illes no responen als "clixés" abans apuntats.

A més de la caça amb arma de foc, hi ha la modalitat –menys atractiva pel negoci i els aficionats al safari– de la caça amb filats que segons les dades de la Conselleria de Medi Ambient hi havia uns 2000 permisos especials per aquesta modalitat. D'acord amb la Memòria Anual 2006 del Servei de Caça (Direcció General de Caça, Protecció d'Espècies i Educació Ambiental, 2007) a les Balears hi havia en torn a unes 2000 permisos especials de caça amb filats. A partir de l'estudi de Santandreu et al. (2002) sabem que les temporades 1996/1997 i 1997/1998 hi havia 1956 i 2049 permisos especials de filats respectivament.

Gràfic 4. (Elaboració pròpia a partir de taula 38).



<sup>30</sup> A la web de la Direcció General de Caça (<http://dgcapea.caib.es/ca/public.ca.htm>) es pot trobar diversa informació sobre la caça a Balears. Un dels estudis més complets sobre el tema data de 1990 i és l'elaborat per EILA-Proyectos SA per la Direcció General d'Estructures Agràries i Medi Natural de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern Balear, titulat "Planificación y ordenación de la caza en las Islas Baleares".

**Taula 38. Llicències de caça a les Balears (Font: Mayol, 1985; Direcció General de Caça, Protecció d'Espècies i Educació Ambiental de la Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, 2006).**

	Mallorca	Menorca	Pitiüses	Balears
1960	sd	sd	sd	1.770
1973	sd	sd	sd	23.894
1985	sd	sd	sd	29132
1993	21.509	2.767	2.466	26.742
2000	20.220	2.624	2.068	24.912
2004	19.423	2.583	1.844	23.850
2006	23.566	2.802	2.148	28.516

A més d'incrementar-se el nombre de llicències de caça al llarg del període d'inserció de les Balears en la societat de l'oci global, es pot comprovar com les superfícies sacrificades a la caça, el que es coneixen com a vedats ha augmentat tant en nombre que ha passat de 973 vedats al 1975 a 1851 vedats al 2006, i la superfície que aquests ocupen ha passat de 192,7 mil Ha al 1975 a 361,8 mil Ha al 2006, sent la superfície destinada a la caça el 73% del total de les Balears.

**Taula 39. Evolució dels vedats i la seva superfície a les Balears (Font: Mayol, 1985; Direcció General de Caça, 2007)**

	Núm. vedats	Superfície vedats (Ha)	Superfície mitjana vedats (Ha/vedat)
1975	973	192.797	198
1984	1.368	313.897	229
2006	1.851	361.888	196

A partir de les dades que hem pogut disposar (Ministeri de Medi Ambient) es pot veure a la taula 40 quina és la pressió cinegètica de la que ens informen les estadístiques oficials, arribant a un total de poc més d'un milió de peces en total i de 781 Tm de pes que a la seva vegada requeririen unes 5,6 mil Tm per alimentar-se. El que implicaria que cada llicència hauria caçat –en cas que tots els que tenien llicència havien anat a caçar- prop de 36 peces al llarg de l'any i que sumarien uns 27,4 kg per llicència, unes xifres que com veurem a continuació podrien ser unes estimacions molt a la baixa degut a l'elevat nombre de llicències –malgrat que no totes les persones amb llicència vagin a caçar- i el baix nombre de captures mitjans per llicència.

**Taula 40. Captures cinegètica a les Balears, 2006 (Font: Ministeri de Medi Ambient, 2007<sup>a</sup>)**

		Captures (peces)	Pes (Tm)	Kg/peça	Estimació requeriments biomassa caça Pes Fresc (Tm) <sup>b</sup>	Peces/Llicència	Kg/Llicència
Caça major	Cabres salvatges	13.340	166,75	12,50	1.703	0,47	5,85
Caça menor	Llebres	13.524	20,29	1,50	131	0,47	0,71
	Conills ( <i>Oryctolagus cuniculus</i> )	413.343	496,01	1,20	3.207	14,50	17,39
Caça volàtil	Perdius ( <i>Alectoris rufa</i> )	71.000	21,30	0,30	138	2,49	0,75
	Guàtleres ( <i>Coturnix coturnix</i> )	5.690	0,85	0,15	5	0,20	0,03
	Tords ( <i>Turdus philomelos</i> )	506.642	76	0,15	491	17,77	2,67

	i altres					
<b>Total</b>	<b>1.023.539</b>	<b>781,2</b>	<b>—</b>	<b>5.676</b>	<b>35,89</b>	<b>27,40</b>

(a) La informació de la caça ha estat facilitada per Bartomeu Seguí, Cap de la Secció de Caça de la Conselleria de Medi Ambient, provinents de Ministerio de Medio Ambiente. Secretaría General para el Territorio y la Biodiversidad, Dirección General para la Biodiversidad.

(b) El càlcul de la matèria fresca requerida per alimentar els animals caçats s'ha estimat suposant una dieta de les mateixes espècies semiestabulada amb els coeficients recollits en els còmputos de la petjada ecològica animal.

A continuació, s'intentarà qüestionar aquestes xifres a partir d'una estimació en el cas de la caça del tord a les Balears. Tenint en compte que la caça, en el cas dels tords abraça un període que va de principis d'octubre fins a finals de gener (la temporada de caça 2007/2008 va del 7 d'octubre al 27 de gener) essent tres els dies hàbils amb escopeta (dijous, dissabtes i diumenges més festius) i cinc en filats a Mallorca i Formentera (dilluns, dimarts, dijous, dissabtes, diumenges i festius) i quatre a Menorca (dilluns, dijous, dissabtes, diumenges i festius), tot començant la caça amb filats una mica més tard, cap a mitjans d'octubre (la temporada 2007/2008 va del 14 d'octubre a Mallorca i el 28 d'octubre a Menorca al 27 de gener). A la gent que pugui estar, més o manco, familiaritzada amb el món de la caça no se li escapa el fet que amb els dies hàbils de la temporada de caça en, per exemple, la caça del tord que arriba a poc més de 50 dies per la caça amb escopeta i de poc més de 70 dies per la de filats, i amb la possibilitat legal de capturar unes 15/17 peces per escopeta i entre 12/17 peces per filat i dia, difícilment es caçaran les peces que les estadístiques ens diuen. A la taula 41 s'ha estimat la pressió cinegètica potencial sobre el tord que és una de les caces més practicades a les Balears. Si suposéssim que els caçadors amb escopeta anessin a caçar uns 30 dies de la temporada –dos dies per setmana més o menys- i que els "filaters" hi anaven uns 45 dies –uns tres dies per setmana- i suposant que cada caçador d'escopeta matava 6,5 tords/dia i els de filats uns 5 tords/dia (Santandreu et al., 2002)<sup>31</sup>, resultaria que al 2006 amb les llicències de caça (escopetes) i els permisos especials (filats) hi hauria una pressió de prop de 5,5 milions de peces –que són animals– mortes amb escopeta i de 450 mil peces amb filats, i tot això sumaria unes 902 Tm. Unes xifres que contrasten amb les exposades a la taula 40 que recullen la informació estadística oficial i que són 11,8 vegades inferiors que les que resulten de la nostra estimació que parteix com s'ha dit de captures que són més d'un 50% menors del permès i unes sortides de caça que són entre un 50% i un 35% inferiors del permès.

En un dels estudis realitzats sobre la caça a les Balears per part de l'Administració autonòmica, i en temps de Gabriel Cañellas com a president (i per tant gens sospitós d'ecologista ni esquerranós) es deia que "la caça d'espècies migratòries és avui la principal (amb l'excepció del conill), i se produeix amb pressions moltes vegades excessives. No existeix consciència alguna entre els caçadors de la necessitat de la seva cura i caça racional; per ells, el que tendeix a anar-se ha d'acabar mort, sense pensar en el llarg termini ni en la necessària solidaritat internacional en aquest aspecte" (EILA-Proyectos SA, 1990:226). Una situació que no vol dir que s'hagi mantingut intacta degut a que per una banda, la creixent conscienciació social respecte les qüestions ambientals ha incidit també en els col·lectius de caçadors; i per una altra banda, el fet que l'administració pública hagi assumit les competències de caça dins dels compartiments administratius ambientals es pot entendre com una senyal del gir que es vol donar a aquestes activitats recreatives.

<b>Taula 41. Estimació del potencial de la caça de tords a les Balears (Font: elaboració pròpia)</b>					
	<b>Escopeta</b>			<b>Filats</b>	
	Peces/escopeta/dia (Màxim Segons llei)	Estimació de captures (peces)	Pes potencial (Tm)	Peces/llicència	Peces/filat/dia (Màxim segons llei)
Mallorca	15	4.595.370	689	195	12
Menorca	17	546.390	82	195	17
Eivissa	17	383.175	57	195	17
Formentera	15	35.685	5	195	12

<sup>31</sup> El treball de Santandreu et al. (2002) estableix que a la temporada 1998/1999, la pressió de la caça del tord amb escopeta a Balears era d'uns 1,5 milions de peces, i en el cas dels filats d'uns 134884 tords. És a dir, més del triple del que l'estadística oficial ens informa.



Balears		5.560.620	834	195	Estimació de captures (peces)	450.000
					Pes potencial (Tm)	67,5

Malgrat haver assenyalat les debilitats dels còmputos presentats per les estadístiques oficials, en els resultats finals de la biomassa animal domèstica de caça, es comptarà amb la xifra facilitada pel Ministeri de Medi Ambient. Un altre aspecte que convé destacar, seguint amb la informació del Ministeri de Medi Ambient, és que a mesura que la caça es va convertint en una activitat recreativa (i lucrativa) important, s'ha anat implantant un model de caça que va precedit de l'amollada d'animals prèviament a la seva captura –quelcom semblant a les famoses pesques del cabdill Franco que li posaven el peix a l'ham– i al 2006 s'havien amollat al voltant de 810 conills (*Oryctolagus cuniculus*), 12770 perdius (*Alectoris rufa*), 11225 guàtleres (*Coturnix coturnix*) i uns 890 faisans (*Phasianus colchicus*). En qualsevol cas, aquest fet evidencia que la pressió cinegètica es superior a la capacitat reproductora de les espècies, convertint-se en una espècie de "caça semiestablada".

### 12.3.1.3. Els fluxos de materials biòtics animals/pastures importats.

Per sabre els RTM (Requeriments Totals de Materials) de biomassa animal de l'economia balear s'han de comptabilitzar també els inputs que entren a les Illes provinents d'altres indrets. La major part dels materials que ingereix l'economia balear entren a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària de Balears (Port de Palma, Port d'Alcúdia, Port de Mao, Port d'Eivissa i Port de la Savina) que són els grans ports comercials de les Illes i que són declarats d'interès general (Alemany, 2001). En canvi, altres ports que han tengut certa rellevància comercial en altres moments històrics (Port de Sóller, Porto Colom, Port d'Andratx, etc) han anat perdent rellevància en l'era del turisme de masses. El port de Ciutadella a Menorca i el de Sant Antoni a Eivissa són els que encara tenen l'activitat comercial més important, un degut a la seva proximitat amb les costes llewantines de la península i l'altra per la seva proximitat amb el Port d'Alcúdia (Soler, 2004). A la biomassa animal arribada a través dels ports, a més s'haurà d'afegir aquella que entre junt amb els turistes a través dels aeroports.

S'han tengut en compte els productes de biomassa animal que contempla la metodologia de l'EUROSTAT (2001), i per la qual cosa s'han deixat una sèrie de productes de biomassa animal en la categoria definida com a "altres productes biòtics acabats". Els fluxos de biomassa animal que ara s'analitzen comprenen les categories expressades a la taula 42 i que es podrien sintetitzar en els següents: animals vius; carns i despulles; i productes acabats de biomassa animal que comprenen la llet i els seus derivats, els ous i la mel, els preparats de carn, la llana, la pell, i seda. Tot sumant un total de 33 productes biòtics animals diferents entrats als ports de les Balears al llarg del 2004.

<b>Taula 42. Importació de materials biòtics. Classificació dels materials biòtics animal/pastures i biomassa de pesca. Entrada/sortida dels Ports de Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de base de dades de l'Autoritat Portuària de Balears veure Annex Capítol XII).</b>								
<b>Nomenclatura Combinada</b>		<b>TARIC</b>		<b>Grup Autoritat Portuària</b>		<b>Tipus Material</b>	<b>Coefficient flux ocult</b>	
<b>Codi</b>	<b>Descripció</b>	<b>Codi</b>	<b>Descripció</b>	<b>Codi</b>	<b>Descripció</b>		<b>Tm/Tm</b>	<b>Font</b>
0101	Cavalls, ases, muls i muls somerins	01	Animals vius	34	Resta de mercaderies	Biomassa agrícola (animal) (Animals vius)	2,5	De Marco et al. (2001)
0102	Bovins	01	Animals vius	34	Resta de mercaderies	Biomassa agrícola (animal) (Animals vius)	2,5	De Marco et al. (2001)
0103	Porcins	01	Animals vius	34	Resta de mercaderies	Biomassa agrícola (animal) (Animals vius)	2,5	De Marco et al. (2001)
0106	Animals domèstics vius, excepte cavalls, ases, muls, muls somerins, bovins, porcins, ovins, cabrú, galls, gallines, ànecs, oques, galls dindis i pintades	01	Animals vius	34	Resta de mercaderies	Biomassa agrícola (animal) (Animals vius)	2,5	De Marco et al. (2001)
0201	Carn de boví fresca o refrigerada	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0202	Carn de boví congelada	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0203	Carn de porcí fresca, refrigerada o congelada	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0204	Carn d'oví o cabrú fresca, refrigerada o congelada	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0205	Carn de cavall, asinina o mular, fresca, refrigerada o congelada	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0206	Despelles comestibles de boví, porcí, oví, cabrú, cavallí, asiní i mular, fresques, refrigerades o congelades	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0207	Carns i despulles comestibles d'ocells de la partida 01.05, fresques, refrigerades o congelades	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0208	Altres carns i despulles comestibles fresques, refrigerades o congelades, excepte d'aviram de la partida 01.05, de boví, porcí, oví, cabrú, cavallí, asiní i mular	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0210	Carns i despulles comestibles salades o en salmorra, assecades o fumades. Farina i pols comestibles de carns i despulles	02	Carn i despulles comestibles	30	Altres productes alimentaris	Biomassa agrícola (animal) (Carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
0401	Llet i nata (crema) sense concentrar, ensucrar o edulcorar	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
0402	Llet i nata (crema) concentrades, ensucrades o edulcorades	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			no expressats ni compresos en altra part.					
0403	Sèrum de mantega, llet i nata quallades, iogurt, quefir i altres llets i nates madurades o acidificades -fins i tot els concentrats-, ensucrats o edulcorats, aromatitzats, amb fruita o cacau	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
0404	Lactosèrum -fins i tot el concentrat, ensucrat o edulcorat;- productes constituïts per components naturals de la llet -fins i tot els ensucrats o edulcorats ncaa	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
0405	Mantega i altres greixos de la llet; productes lactis per untar. Fins al 31 de desembre de 1995: Mantega i altres greixos de la llet	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
0406	Formatges i mató	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
0407	Ous d'ocell amb closca frescos, conservats o cuïts	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
0409	Mel natural	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
0410	Productes comestibles d'origen animal no expressat a cap altra banda	04	Llet i productes lactis; ous d'au; mel; productes comestibles d'origen animal no expressats ni compresos en altra part.	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (llet i derivats, ous, mel)	----	
1601	Embotits i productes similars de carn, despulles o sang, i preparacions alimentàries a base d'aquests productes	16	Preparacions de carn, peix, crustacis i mol·luscs	30	Altres productes alimentaris	Producte acabat de biomassa animal (preparats de carn)	4,5	De Marco et al. (2001)
1602	Altres preparacions i conserves de carn, despulles o sang	16	Preparacions de carn, peix, crustacis i mol·luscs	27	Conserves	Producte acabat de biomassa animal (preparats de carn)	4,5	De Marco et al. (2001)

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

1603	Extractes i sucs de carn, peix, crustacis, mol·luscos o d'altres invertebrats aquàtics	17	Preparacions de carn, peix, crustacis i mol·luscs	28	Conserves	Producte acabat de biomassa animal (conserves de carn o peix)	----	
4101	Cuir i pells de boví o d'equí en brut (frescos o salats, assecats, emblanquinats, piquelats o conservats d'una altra manera, però sense adobar, apergaminar ni preparar d'una altra forma) -fins i tot depilats o dividits-	41	Pells (excepte la pelleteria) i cuiros	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	
4102	Pells d'oví en brut (fresques o salades, assecades, emblanquinades, piquelades o conservades d'una altra manera, però sense adobar, apergaminar ni preparar d'una altra forma) -fins i tot depilades o dividides-, excepte de les excloses en la nota 1 c) d'aquest capítol	41	Pells (excepte la pelleteria) i cuiros	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	
4104	Cuir i pells de boví o d'equí depilats i preparats, excepte de les partides 4108 o 4109	41	Pells (excepte la pelleteria) i cuiros	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	
5006	Filats de seda o de rebutjos de seda i pèl de Messina (crin de Florència).	50	Seda	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	
5101	Llana sense cardar ni pentinar	51	Llana i pèl, filats i teixits de crina	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	
5103	Rebutjos de llana o pèl fi o ordinari (inclosos els rebutjos de filats), excepte de filagarses	51	Llana i pèl, filats i teixits de crina	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	
5111	Teixits de llana cardada o pèl fi cardat	51	Llana i pèl, filats i teixits de crina	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	
5112	Teixits de llana pentinada o pèl fi pentinat	51	Llana i pèl, filats i teixits de crina	34	Resta de mercaderies	Producte acabat de biomassa animal (llana, pell, seda, etc)	----	

A la taula 43 es pot veure el volum de materials biòtics animals (terrestres) entrat a les Balears a través dels ports de les Illes, dels que s'ha descomptat els fluxos que es produeixen entre les mateixes Illes per tal de no incórrer en doble comptabilitat, ja que la nostra unitat d'anàlisi és el conjunt de l'arxipèlag. Encara que seria molt interessant procedir la realització dels càlculs a escala insular, malauradament l'estadística de producció agrícola que disposam tan sols és homogènia si contempen les Illes com un tot. La biomassa animal entrada directament als ports de les Illes gestionats per l'Autoritat Portuària, sumava unes 59,2 mil tones. Com es pot veure, la major part d'aquests materials es corresponen a productes càrnics, el que implica que les despulles i restes de l'animal, i els impactes associats a la cria i engreix dels animals s'han produït lluny de les Balears. De fet, els fluxos ocults que comptabilitzen tot allò que ha estat extret i/o mobilitzat per tal d'obtenir la carn "a punt per posar a taula" i partint de les estimacions fetes per De Marco et al. (2001), tenim que aquelles 59,2 mil tones de fluxos directes tendrien uns fluxos ocults associats de 261,7 mil Tm. És a dir, els fluxos ocults de la biomassa animal serien 4,4 vegades superiors als fluxos directes.

Emperò, convé apuntar tal com apareix a la taula 43 que els productes derivats d'animals, que hem definit com a productes acabats biòtics animals i que representen els fluxos directes animals importats a través dels Ports de l'Autoritat Portuària de Balears més importants, són amb prou diferència els productes lactis. Així doncs, els fluxos directes importats de productes acabats biòtics animals eren 2,8 vegades superiors als fluxos de biomassa animal, sumant un total de 165 mil tones. En aquest cas, en no comptar amb els coeficients ocults dels diferents productes que componen aquestes categories, tenim que tan sols s'han contemplat els fluxos ocults dels preparats de carn (entenent que el coeficient ocult és com a mínim igual al de la carn sense preparar) i per tant estam parlant d'una infraestimació.

En definitiva, tenim que els fluxos directes de material biòtic animal entrats a través dels Ports de Palma, Alcúdia, Eivissa, Maó i la Savina, sumaven un total de 224,3 mil Tm. Aquesta quantitat de materials biòtics animals que entraven a l'economia balear, anaven acompanyats d'un fluxos ocults que eren un 51,5% superiors als fluxos directes, sumant en total uns fluxos importats de 567,88 mil Tm.

<b>Taula 43. Entrades de materials biòtics animals/pastures a través dels Ports de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII)</b>			
	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Importat (Tm)</b>	<b>Flux Total Importat (Tm)</b>
Biomassa agrícola (animal) (Animals vius)	2.450	6.125	8.575
Biomassa agrícola (animal) (Carn)	56.800	255.599	312.398
<b>Total biomassa agrícola (animal)</b>	<b>59.250</b>	<b>261.724</b>	<b>320.973</b>
Producte acabat biòtic animal (llana, pell, seda, etc)	183	0	183
Producte acabat biòtic animal (llet i derivats, ous, mel)	146.483	0	146.483
Producte acabat biòtic animal (preparats de carn)	18.184	78.340	100.011
Producte acabat biòtic (conserves de carn o peix)	237	0	237
<b>Total producte acabat biòtic animal</b>	<b>165.086</b>	<b>78.340</b>	<b>246.914</b>
<b>Total biomassa animal</b>	<b>224.336</b>	<b>340.063</b>	<b>567.887</b>

Encara que la major part dels fluxos comercials de les Illes s'efectuïn a través dels ports d'interès general i gestionats per l'Autoritat Portuària, hi ha dos ports que mostren una certa activitat comercial que cal tenir present: el Port de Sant Antoni a Eivissa i el Port de Ciutadella a Menorca. Aquests dos ports estan gestionats per la Comunitat Autònoma. En primer lloc, es pot senyalar que a partir de l'anàlisi de les sortides de mercaderies des dels diferents ports de

les Balears –a partir de la informació d’Autoritat Portuària- en el cas de la biomassa animal al port de Ciutadella la major part d’ella prové del veïnat Port d’Alcúdia per la qual cosa no es comptabilitza per no duplicar els càlculs. En canvi, el Port de Sant Antoni rep la major part dels fluxos de les terres llevantines i no de les altres illes, per la qual cosa en el cas de la biomassa animal, tan sols sumarem les partides corresponents a aquest darrer port. El 2004, a través del Port de Sant Antoni entraven un total de 2,36 mil Tm de materials de biomassa animal, la major part dels quals es corresponien a productes acabats derivats de la llet amb unes 1,56 mil Tm, en canvi la biomassa agrícola animal en forma d’animals vius o carn sumaven unes 137 Tm. En aquest cas, tan sols s’han pogut calcular els fluxos ocults de la biomassa agrícola animal que sumarien un total de 519 Tm.

<b>Taula 44. Entrades de material biòtic animal/pastures a través dels ports de les CAIB (Sant Antoni), 2004 (Font: elaboració pròpia a partir Direcció General de Ports de les Balears - Annex Capítol XII)</b>			
	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Importat (Tm)</b>	<b>Flux Total Importat (Tm)</b>
Biomassa animal/pastures (Animals vius)	49	122	171
Biomassa animal/pastures (Carn)	88	397	485
<b>Total biomassa animal/pastures</b>	<b>137</b>	<b>519</b>	<b>656</b>
Producte acabat biòtic animal (llet i derivats, ous, mel)	1.562	0	1.562
Producte acabat biòtic animal (llana, pell, seda, etc)	663	0	663
<b>Total producte acabat biòtic animal</b>	<b>2.225</b>	<b>0</b>	<b>2.225</b>
<b>Total material biòtic animal/pastures</b>	<b>2.362</b>	<b>519</b>	<b>2.881</b>

Finalment, malgrat que les entrades de material biòtic animal a través de les portes del trànsit aeri de les Illes no eren gaire importants, intentarem comptabilitzar-les per tal d’apropar-nos el màxim possible a la totalitat d’aquests, per així realitzar l’estimació dels fluxos importats de materials biòtics animals. A la taula 45 apareixen els fluxos importats de materials biòtics animals del 2004 a través dels aeroports, que sumen un total de 852 Tm directes i 342 Tm de fluxos ocults. Essent la major part dels fluxos directes els que corresponen als productes acabats biòtics animals, amb el 71,4% del total.

<b>Taula 45. Entrades de material biòtic animal/pastures a través dels aeroports de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d’AENA - Annex Capítol XII)</b>			
	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Importat (Tm)</b>	<b>Flux Total Importat (Tm)</b>
Animals vius i productes animals	137	342	478
<b>Total biomassa animal/pastures</b>	<b>137</b>	<b>342</b>	<b>478</b>
Productes lactis, ous, mel.	486		486
Pells, cuiró i manufactures de pell	229		229
<b>Total producte acabat biòtic animal</b>	<b>715</b>		<b>715</b>
<b>Total biomassa animal</b>	<b>852</b>	<b>342</b>	<b>1.193</b>

La taula 46 presenta els fluxos biòtics animals importats a les Balears segons els diferents punts d’entrada, d’on es pot veure com les entrades a través dels Ports gestionats per l’Autoritat Portuària de Balears representen la quasi totalitat d’aquests fluxos directes importats amb un 98,8% de les 227 mil Tm. En el cas dels productes de biomassa animal es pot observar com de les 571 mil Tm de fluxos totals, un 59,7% es correspon amb els fluxos ocults que no passen pels comptes comercials (ni l’estadística oficial) però sense els quals no hagués estat possible l’obtenció dels materials animals que sí han entrat a les Illes. És a dir, per cada tona de

carn hi hagut uns animals al darrera dels quals s'ha extret dita carn que s'han alimentat de vegetals que tampoc han estat comptabilitzats. Aquests fluxos ocults evidencien les dimensions de la biomassa animal i l'amplitud des impactes associats.

**"Sobrassada mallorquina amb carn forana"**: en els darrers temps les organitzacions ramaderes -l'empresarial (i conservadora) ASAJA (Asociación Agrária de Jóvenes Agricultores) i el sindicat de treballadors (i d'esquerres) Unió de Pagesos- han apuntat que la ramaderia porcina es trobava en una situació extremadament delicada que es traduïa en la disminució dels caps porcins. En aquest sentit, Biel Torrens d'Unió de Pagesos exposava que "el sector porcí està en un seriós perill de mort. Tenim un problema de comercialització i, mentre, la conselleria d'Agricultura es gasta molts diners en promocionar la sobrassada d'identificació geogràfica protegida en la que més d'un 95% de la seva carn és de fora" per això reclamaven que la sobrassada de denominació d'origen fos de porc mallorquí, en aquest tema el president d'ASAJA (Gabriel Company) corroborava el fet que la carn porcina de les sobrassades provenia de fora de les Balears ja que segons ell "el porc que es produeix en aquests moments a Mallorca no serveix per elaborar sobrassada, que ha de dur una carn més grassa" (Adrover, 5/02/2007). Així doncs, segons les declaracions del dirigent empresarial agrari, els porcs mallorquins han deixat de ser aptes per a l'elaboració de l'embotit mallorquí per excel·lència -de la que es tenen notícies cap al segle XVII-. La presumpta crisi porcina mallorquina, doncs, sembla que més que res és una acomodació de les lògiques productivo-industrials agràries en la cerca de postures a la part alta de la "regla del notari", important carn de porc de baix valor afegit -i deixant tota la contaminació de purins i restes de les despulles fora de les Illes- i exportant sobrassada d'alt valor afegit.

**Taula 46. Entrades de biomassa animal segons punt d'entrada, 2004 (Font: elaboració pròpia)**

	Flux Directe Importat	Flux Ocult Importat	Flux Total Importat
Ports de les Balears (Autoritat Portuària).	98,59%	99,75%	99,29%
Port de Sant Antoni (CAIB).	1,04%	0,15%	0,50%
Aeroports (AENA).	0,37%	0,10%	0,21%
<b>Total biomassa animal</b>	<b>227.550 Tm</b>	<b>340.924 Tm</b>	<b>571.961 Tm</b>

La distribució dels fluxos importats de material biòtic animal entre la població empadronada de les Balears resulta en un total de 0,24 Tm/càpita directes i 0,35 Tm/càpita de fluxos ocults, que en total sumarien un total de 0,59 Tm/càpita. Aquestes xifres serien sensiblement inferiors si en comptes de distribuir-ho entre el total de població resident, ho fèssim entre l'IPH que és la pressió demogràfica formada per la població resident i flotant de l'arxipèlag, assolint una quantitat de flux total importat de 0,46 Tm/càpita.

**Taula 47. Importació de material biòtic animal/pastures a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia)**

		Flux Directe Importat (Tm/càpita)	Flux Ocult Importat (Tm/càpita)	Flux total importat (Tm/càpita)
<b>Població resident (empadronada)</b>	Biomassa animal	0,06	0,27	0,34
	Prod. acabat biòtic animal	0,17	0,08	0,25
	<b>Total biòtic animal</b>	<b>0,24</b>	<b>0,35</b>	<b>0,59</b>
<b>Índex de Pressió Humana (IPH)</b>	Biomassa animal	0,05	0,21	0,26
	Prod. acabat biòtic animal	0,13	0,06	0,20
	<b>Total biòtic animal</b>	<b>0,18</b>	<b>0,27</b>	<b>0,46</b>

Si es comparen els fluxos importats de material biòtic animal entre l'economia balear i l'espanyola (taula 48) se pot veure -malgrat les diferències metodològiques entre les dues propostes ja que Carpintero (2005) inclou el que nosaltres hem definit com a biomassa animal

però no alguns dels capítols que nosaltres denominam productes acabats biòtics animals– com a les Illes els fluxos per càpita (en base a la població resident) de biomassa animal importada són unes 12 vegades superiors a les que s'importen al conjunt de l'Estat, essent en el primer cas de 0,6 Tm/càpita i en el segon de 0,05 Tm/càpita. Un fet que no és estrany ja que la hipertròfia turística i de serveis de les Illes fa que les importacions de biomassa animal siguin molt més elevades que no les de l'Estat espanyol en el seu conjunt.

**Taula 48. Comparació entre els fluxos importats de materials biòtics animal/pastures entre Balears i l'Estat espanyol en base a la població resident (Font: elaboració pròpia i Carpintero, 2005)**

	<b>Flux Directe Importat (Tm/càpita)</b>	<b>Flux Ocult Importat (Tm/càpita)</b>	<b>Flux Total Importat (Tm/càpita)</b>
Balears (2004)	0,24	0,36	0,6
Estat espanyol (2000)	0,01	0,04	0,05

#### 12.3.1.4. Requeriments Totals de Materials de biomassa animal/pastures.

La suma dels fluxos domèstics de material biòtic animal més els importats ens dona com a resultat els RTM (Requeriments Totals de Materials) biòtic animal/pastures. Es pot observar a la taula 49 la síntesi d'aquests càlculs que sumen un total de 693 mil Tm de material biòtic requerit per sostenir la biomassa animal i els seus productes derivats, dels quals el 50,8% es correspondria amb requeriments directes i el 49,2% restant a fluxos materials animals ocults. Si hom analitza l'origen d'aquests fluxos, s'adona que el 81,9% dels requeriments materials biòtics animals es corresponen amb els d'origen importat, essent els domèstics un 18% del total (125 mil Tm) que resulten de la consideració dels requeriments de biomassa vegetal per part dels ramats en pastura (més la palla) i dels animals de caça.

**Taula 49. Requeriments Totals de Materials Biòtics animals/pastures a les Balears, 2004**

	<b>Flux</b>	<b>Total (Tm)</b>	<b>Població Resident (Tm/càpita)</b>	<b>IPH (Tm/càpita)</b>
<b>Fluxos Domèstics biomassa animal.</b>	Directes	125.328	0,13	0,10
	Ocults			
	<b>Totals</b>	<b>125.328</b>	<b>0,13</b>	<b>0,10</b>
<b>Fluxos Importats biomassa animal.</b>	Directes	59.524	0,06	0,05
	Ocults	262.585	0,27	0,21
	<b>Totals</b>	<b>322.109</b>	<b>0,34</b>	<b>0,26</b>
<b>Fluxos Importats Prod. Acabats biòtic animal</b>	Directes	168.026	0,18	0,13
	Ocults	78.340	0,08	0,06
	<b>Totals</b>	<b>246.366</b>	<b>0,26</b>	<b>0,2</b>
<b>RTM (Requeriments Totals de Materials) biòtic animal.</b>	Directes	352.878	0,37	0,28
	Ocults	340.925	0,35	0,27
	<b>Totals</b>	<b>693.803</b>	<b>0,72</b>	<b>0,56</b>

A la taula 50 es comparen els resultats obtinguts en el treball de Bringezu i Schütz (2001) pel conjunt de la UE-15 i que cobreix el període 1980-1997, l'estudi de Carpintero (2005) per l'Estat espanyol entre 1955 i 2000, i el nostre treball que abraça l'any 2004. Es pot veure com segons les fonts emprades, els RTM dels habitants a la UE-15 al 1997 eren de 2 Tm/càpita de mitjana, uns requeriments que eren en la seva totalitat directes i domèstiques. En canvi, en el cas espanyol es veu com al 2000 els RTM de biomassa animal/pastures eren de 0,52 Tm/càpita. És a dir, eren un 74,4% inferiors a la mitjana europea de l'any 1997, i dels quals, el 88,46% eren domèstics. En canvi, a les "europees" i turistitzades Balears, els RTM de biomassa animal per càpita a l'any 2004, es situaven en torn a 0,72 Tm/càpita, essent un 38,5% superiors a la mitjana espanyola. En el cas balear, cal destacar que per la seva condició



d'espai de consum turístic i oci, l'abandonament de l'economia productiva ha fet que en aquest cas el 81,9% dels fluxos biòtics animals hagin estat importats.

**Taula 50. Comparació entre els RTM de biomassa animal/pastures per càpita entre la mitjana europea, la mitjana espanyola i la mitjana de Balears (Tm/càpita) (Font: Bringezu i Schütz, 2001; Carpintero, 2005; i elaboració pròpia)**

	UE-15 (1997)	Estat espanyol (2000)	I. Balears (2004)
Flux Domèstic Directe	2	0,46	0,13
Flux Domèstic Ocult	0	0	0
<b>Total Domèstic</b>	<b>2</b>	<b>0,46</b>	<b>0,13</b>
Flux Importat Directe	0	0,01	0,24
Flux Importat Ocult	0	0,04	0,35
<b>Flux Importat Total</b>	<b>0</b>	<b>0,05</b>	<b>0,59</b>
Flux Directe Total	2	0,47	0,37
Flux Ocult Total	0	0,04	0,35
<b>RTM</b>	<b>2</b>	<b>0,52</b>	<b>0,72</b>

*12.3.1.5. Balanç físic de materials biòtics animals/pastures.*

La comptabilitat física de la biomassa animal de l'economia balear expressada en els RTM pot ser complementada amb els BFM (Balanços Físics de Materials) per la qual cosa es necessari procedir a calcular les importacions de materials biòtics (Taula 51). Els fluxos directes de biomassa animal exportada des de les Balears sumava al 2004, unes 18,3 mil Tm, una xifra que contrasta amb les 286,3 mil Tm entrades al llarg del mateix any. Com es pot observar, els fluxos de materials biòtics animals majoritaris varen ser els que hem agrupat sota la rúbrica de producte acabat biòtic animal de la llet i els seus derivats, ous i mel que representaven el 70,95% de tots els fluxos directes exportats. Els resultats dels fluxos totals de materials exportats, en incorporar els fluxos ocults que no s'han considerat en el cas de la llet i derivats per manca d'informació al respecte, tenim que la relació entre biomassa animal i productes acabats presentaria una relació del 41% i 59% respectivament, sobre el total que era d'un 30,6 mil Tm.

**Taula 51. Sortides de material biòtic animal/pastures de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària, Ports de les Illes Balears (CAIB) i AENA)**

		Flux Directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total Exportat (Tm)
Autoritat Portuària	Biomassa animal/pastures (Animals vius)	1.313	3.283	4.596
	Biomassa animal/pastures (Carn)	1.330	5.986	7.316
	<b>Total biomassa animal/pastures</b>	<b>2.643</b>	<b>9.269</b>	<b>11.912</b>
	Producte acabat biòtic animal (llana, pell, seda, etc)	1.206	0	1.206
	Producte acabat biòtic animal (llet i derivats, ous, mel)	11.473	0	11.473
	Producte acabat biòtic animal (preparats de carn)	528	2.377	2.905
	Producte acabat biòtic animal (conserves de carn o peix)	15	0	15
	<b>Total producte acabat biòtic animal</b>	<b>13.222</b>	<b>2.377</b>	<b>15.599</b>
	<b>Total Biòtic Animal/Pastures</b>	<b>15.865</b>	<b>11.646</b>	<b>27.511</b>
Ports de les Illes Balears (St. Antoni)	Biomassa animal/pastures (Animals vius)	49	122	171
	Biomassa animal/pastures (Carn)	88	397,08	485
	<b>Total biomassa animal/pastures</b>	<b>137,04</b>	<b>519,08</b>	<b>656,12</b>
	Producte acabat biòtic animal (llana, pell, seda, etc)	663		663
	Producte acabat biòtic animal (llet i derivats, ous, mel)	1.562	0	1.562

	<b>Total producte acabat biòtic animal</b>	<b>2.224,57</b>	<b>0,00</b>	<b>2.224,57</b>
	<b>Total Biòtic Animal/Pastures</b>	<b>2.362</b>	<b>519</b>	<b>2.881</b>
AENA	Animals vius i productes animals	40	100	141
	<b>Total biomassa animal/pastures</b>	<b>40</b>	<b>100</b>	<b>141</b>
	Pells, cuiró i manufactures de pell	105		105
	<b>Total producte acabat biòtic animal</b>	<b>105</b>		<b>105</b>
	<b>Total Biòtic Animal/Pastures</b>	<b>145</b>	<b>100</b>	<b>246</b>
	<b>Total biomassa animal/pastures</b>	<b>2.820</b>	<b>9.888</b>	<b>12.709</b>
	<b>Total producte acabat biòtic animal</b>	<b>15.447</b>	<b>2.377</b>	<b>17.824</b>
	<b>Total Biòtic Animal/Pastures</b>	<b>18.372</b>	<b>12.265</b>	<b>30.638</b>

La taula 52 presenta les dades del BFM (Balanç Físic Material) en materials biòtics animals de les Balears, segons el qual es pot despendre que les Balears presenten un dèficit de prop de 537,4 mil Tm o el que seria el mateix, les importacions d'aquests materials al 2004 varen ser 18,64 vegades superiors al que s'exportava des de les pròpies Illes, evidenciant d'aquesta manera l'elevada dependència de l'economia balear respecte d'aquests fluxos.

**Taula 52. Balanç Físic dels Materials (BFM) Biòtics animals/pastures (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

		Flux Total (Tm)	Pob. Resident (Tm/càpita)	IPH (Tm/càpita)
<b>Biomassa animal/pastures</b>	Directes	-56.704	-0,06	-0,05
	Ocults	-252.697	-0,26	-0,20
	<b>Totals</b>	<b>-309.400</b>	<b>-0,32</b>	<b>-0,25</b>
<b>Productes acabats biòtic animal</b>	Directes	-152.093	-0,16	-0,12
	Ocults	-75.963	-0,08	-0,06
	<b>Totals</b>	<b>-228.056</b>	<b>-0,24</b>	<b>-0,18</b>
<b>Total biòtic animal</b>	Directes	-208.797	-0,22	-0,17
	Ocults	-328.660	-0,34	-0,26
	<b>Totals</b>	<b>-537.456</b>	<b>-0,56</b>	<b>-0,43</b>

#### 12.3.1.6. La procedència dels fluxos de materials biòtics animals/pastures importats.

Una vegada analitzats els fluxos de materials biòtics animals importats i exportats a les Balears a l'any 2004, pensam que resultaria interessant no comptar tan sols amb les magnituds d'aquells fluxos, sinó també poder destriar les seves procedències. Com s'ha esmentat anteriorment, el 99,4% dels fluxos materials biòtics animals importats a les Balears entraren a través dels ports de les Balears. D'aquesta manera es pot veure com el 58% dels fluxos totals (148 mil Tm) provenien del Port de València i el 38,25% del Port de Barcelona (65 mil Tm). Els ports d'Alaçant, Sagunt i Tarragona tancaven el grup dels ports des dels quals entraven aquests materials. És a dir, tots els materials biòtics animals importats a les Balears provenien de ports de l'Estat espanyol (Taula 53). No obstant això, aquest fet no significa que s'hagin criat, produït o elaborat a les comunitats autònomes on es troben dits ports, ni tampoc vol dir, fins i tot, que es tracti d'animals i productes derivats produïts a l'Estat espanyol. Sinó que, els ports de Barcelona i de València poden actuar com a plataformes de distribució cap el mercat global, i Mediterrani en particular.

**Taula 53. Lloc d'origen de les importacions de materials biòtics animals/pastures, 2004 (Font: Elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària)**

Port Origen	Flux Directe Importat (10 <sup>3</sup> Tm)	Flux Ocult Importat (10 <sup>3</sup> Tm)	Flux Total Importat (10 <sup>3</sup> Tm)	FTI (% sobre total)
València	148	181	330	58,04
Barcelona	65	152	217	38,25

Dènia	8	6	14	2,52
Alacant	2	0,301	6	1
Sagunt	0,9	0,073	0,973	0,17
Tarragona	0,07	0,033	0,102	0,02

La taula 54 sintetitza el volum de material biòtic animal/pastures importats a les Balears provinents d'altres països i recollit en la informació del comerç internacional i del que podríem destacar que: en primer lloc, els fluxos totals importats enregistrats en el comerç exterior sumava al 2004 unes 26,11 mil Tm que en termes monetaris es traduïa en uns 34,28 milions d'euros (1313 €/Tm de Flux Total Importat de mitjana), el que suposava -en termes físics- un 6% de tots aquests fluxos de materials importats a les Illes. Entre els principals països que exportaven cap a les Balears dits materials, es troben els països de la UE (França, Regne Unit, Alemanya i Països Baixos). Entre les principals partides destaquen la carn d'aviram provinent de França (6,6 mil Tm), d'Alemanya (1,42 mil Tm) i dels Països Baixos (1,2 mil Tm); la carn ovina d'Argentina (0,96 mil Tm); la carn bovina alemanya (0,81 mil Tm); o la mantega de Nova Zelanda (1,05 mil Tm). No obstant, l'efecte Rotterdam o efecte Port de Barcelona podria amagar el fet que part d'aquests fluxos de materials biòtics animals -suposadament estrangers-, hagin estat comprats en alguna altra comunitat autònoma de l'Estat espanyol (p.ex. animals o carn comprada per empreses catalanes a França que llavors revenen a les Balears).

**Taula 54. El comerç internacional dels fluxos importats de material biòtic animal/pastures (Font: Elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII)**

	Flux Directe (10 <sup>3</sup> Tm)	F. Directe (10 <sup>6</sup> euros)	Flux Ocult (10 <sup>3</sup> Tm)	Flux Total Importat (10 <sup>3</sup> Tm)	% FTI	€/Tm FTI
França	2,27	5,31	8,70	10,97	42,03	483
R. Unit	1,37	6,33	2,78	4,16	15,92	1.522
Alemanya	0,92	3,84	2,84	3,76	14,40	1.022
Països Baixos	0,57	2,87	1,99	2,55	9,78	1.123
Nova Zelanda	1,08	2,98	0,00	1,08	4,13	2.762
Argentina	0,18	0,46	0,80	0,97	3,72	468
Brasil	0,13	0,51	0,60	0,74	2,83	689
Irlanda	0,12	1,24	0,51	0,62	2,39	1.984
Itàlia	0,33	7,93	0,09	0,42	1,61	18.849
Bèlgica	0,36	0,81	0,00	0,36	1,40	2.210
Portugal	0,13	0,49	0,01	0,14	0,52	3.583
Altres països	0,12	1,54	0,21	0,33	1,27	4.650
<b>Total</b>	<b>7,58</b>	<b>34,28</b>	<b>18,52</b>	<b>26,11</b>	<b>100</b>	<b>1.313</b>

#### 12.3.1.7. El destí dels fluxos de materials biòtics animals/pastures exportats.

En quant als fluxos de materials biòtics animals/pastures exportats, a part de l'enorme diferència respecte dels importats pel que fa a quantitat, convé apuntar que en aquest cas, un 73% dels fluxos totals de materials biòtics animals/pastures s'han dirigit al Port de Barcelona (20 mil Tm) i un 17% al Port de València (4,7 mil Tm). Com en les importacions d'aquests materials a les Illes, les exportacions sortides dels ports de les Illes, s'adrecen en la seva totalitat a ports de l'Estat.

**Taula 55. Destí de les exportacions de materials biòtics animals/pastures, 2004 (Font: Elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII)**

	Flux Directe (10 <sup>3</sup> Tm)	Flux Ocult (10 <sup>3</sup> Tm)	Flux Total (10 <sup>3</sup> Tm)	FT (% sobre total)
Barcelona	12,42	7,66	20,08	73,00
València	2,20	2,50	4,70	17,07

Dènia	0,35	1,01	1,36	4,95
Sagunt	0,58	0,29	0,87	3,17
Alacant	0,25	0,08	0,33	1,22
Tarragona	0,06	0,10	0,17	0,60

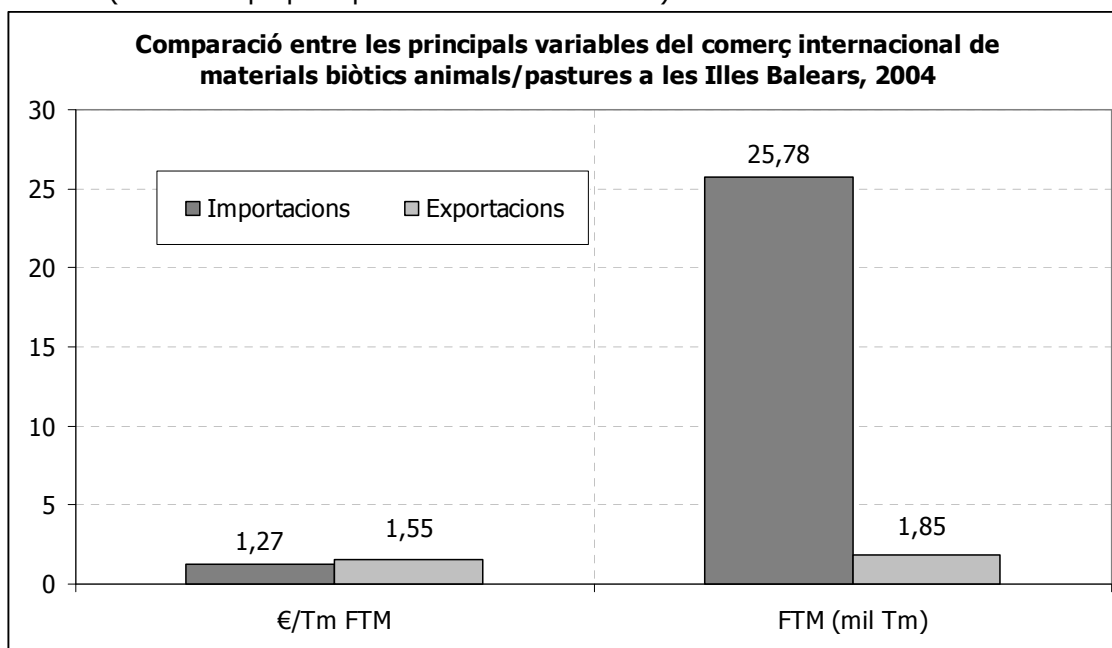
La taula 56 recull les xifres del comerç internacional de les exportacions de material biòtic animal/pastures des de les Balears. En aquest cas, el que surt de les Illes cap a d'altres països representa un 6,05% (1,85 mil Tm) del total de fluxos totals de materials biòtics animals/pastures sortits de les Illes que s'havien comptabilitzat en torn a 30,64 mil Tm. En aquest cas, semblaria que el principal mercat receptor d'aquests productes seria l'estatal i no els mercats internacionals. Les dues principals partides eren les de preparats de carn que anaven cap a França (1,26 mil Tm) i la carn porcina cap al Regne Unit (0,345 mil Tm).

<b>Taula 56. El comerç internacional dels fluxos exportats de material biòtic animal/pastures (Font: Elaboració pròpia a partir de <a href="http://aduanas.camaras.org">http://aduanas.camaras.org</a>, març 2006 - Annex Capítol XII)</b>						
	<b>Flux Directe (10<sup>3</sup> Tm)</b>	<b>F. Directe (10<sup>6</sup> euros)</b>	<b>Flux Ocult (10<sup>3</sup> Tm)</b>	<b>Flux Total Exportat (10<sup>3</sup> Tm)</b>	<b>% FTE</b>	<b>€/Tm FTE</b>
França	0,238	1,423	1,068	1,306	70,46	1.090
R. Unit	0,063	0,131	0,283	0,345	18,64	379
Andorra	0,013	0,057	0,053	0,065	3,52	867
Índia	0,012	0,456	0,000	0,012	0,66	37.089
Grècia	0,013	0,055	0,054	0,067	3,60	829
Portugal	0,009	0,369	0,020	0,029	1,56	12.734
Àustria	0,005	0,033	0,000	0,005	0,26	6.958
Finlàndia	0,002	0,020	0,000	0,002	0,11	10.050
EUA	0,000	0,040	0,001	0,001	0,05	43.889
Turquia	0,000	0,011	0,000	0,000	0,02	26.500
Altres països	0,005	0,289	0,015	0,021	1,11	13.995
<b>Total</b>	<b>0,361</b>	<b>2,884</b>	<b>1,492</b>	<b>1,853</b>	<b>100</b>	<b>1.556</b>

#### *12.3.1.8. Asimetries físico-monetàries dels fluxos de materials biòtics animals/pastures en el comerç internacional.*

La relació entre els materials biòtics animals/pastures importats i els exportats, enregistrada en les estadístiques de comerç exterior, presenten una gran diferència des del punt de vista físic ja que per cada tona exportada s'importaren 13,9 Tm. Pel que fa als comptes monetaris del comerç exterior d'aquests materials, es pot observar com la mitjana del valor pecuniari dels productes exportats va ser d'uns 1,55 mil euros per Tm, front als 1,27 mil euros per Tm de material importat i, per tant, aquesta dimensió presenta una diferència molt escassa (gràfic 5). Aquest fet, teòricament, hauria de servir per replantejar les lògiques de la ramaderia balear, no tan sols per la seva adequació a una dieta saludable dels habitants (i turistes) de les Illes, sinó que hauria de contribuir a la reconducció de les actuals pretensions exportadores cap a una ramaderia destinada cap al consum local ja que pràcticament es paga el mateix pel que s'importa que pel que s'exporta. En un context com el present, d'increment dels preus del petroli i les seves repercussions inflacionistes, podria fer que el diferencial entre els valors monetaris del material biòtic animal importat front als exportats es disparés, al temps que tots els factors materials de producció d'animals i la seva carn també es disparen amb la pujada dels preus generals.

Gràfic 5. (Elaboració pròpia a partir de les taules 54 i 56).



### 12.3.2. La petjada ecològica de la carn, dels animals i dels productes derivats. Si tota la carn és herba, tota la carn és terra.

Una vegada tenim informació sobre quins són els requeriments materials de biomassa animal terrestre, es pot estimar quina seria la superfície necessària per conrear la fitomassa que finalment servirà per engreixar els animals i els seus productes derivats que van a parar a la taula. S'ha de fer constar que la nostra metodologia difereix sensiblement dels de l'emprada per Óscar Carpintero (2005) en el sentit que se compten com a la petjada ecològica domèstica, aquella que es correspon amb tots aquells conreus que van destinats a l'alimentació animal, i per tant no ens fonamentam en càlculs indirectes per a l'obtenció d'aquests resultats. En el cas dels animals en pastura, s'han calculat la superfície requerida per al proveïment de la fitomassa de la seva dieta. I, finalment, en el que són els productes ramaders importats i exportats, es comptabilitzen els requeriments territorials per alimentar la carn i els animals vius comercialitzats, així com les partides de materials biòtics agrícoles destinats a l'alimentació animal (p.ex. pinsos, farratges, etc).

Els fluxos domèstics de biomassa animal poden ser traduïts en la seva petjada ecològica, això és la superfície necessària per a proveir els aliments destinats a alimentar la cabana ramadera de Balears. La taula 57 conté les xifres dels productes vegetals destinats a l'alimentació animal, així com aquells animals que pasturen a lloure i (teòricament) s'alimenten a dent del que la vegetació espontània, sense quasi intervenció antròpica, els ofereix. En aquest segon cas, hem optat per adoptar la metodologia 2 de Carpintero (2005), tot entenent que la ramaderia a l'actualitat es fonamenta en pràctiques agroindustrials. En el cas dels ramats en pastura es donen, majoritàriament, situacions de poca densitat de pastura sense acabar d'aprofitar-se les potencialitats que la biomassa agroforestal permetria. Per aquest motiu, s'ha convertit la producció animal (Tm pes viu) en la biomassa vegetal necessària per a la seva alimentació, procedent de pastures amb la qual cosa s'obté un resultat més proper (1878 Ha) que no les 179 mil Ha que les estadístiques agràries ens diuen que són pasturades.

A grans trets, hom pot observar en primer lloc que la superfície ocupada en territori balear per alimentar la cabana ramadera que llavors es tradueix en carn, llet, ous, cavalls i d'altres animals de companyia vinculats a la cultura del negoci de l'oci, era de 68,3 mil hectàrees (prop del 26% de la superfície de les Illes). Això vol dir, que teòricament a l'any 2004 a cada habitant de les Illes els hi correspondria unes 0,072 Ha/càpita en cas de considerar la població resident (empadronada) o 0,054 Ha/càpita en cas de comptar amb la població flotant (turística) i resident mitjançant l'IPH.

La principal superfície destinada a alimentació animal és la dels conreus farratgers amb unes 34,5 mil Ha. Aquests conreus han experimentat una disminució constant des del 1962 (Cens Agrari 1962) quan es comptabilitzaven unes 59,1 mil Ha de conreus farratgers, una ocupació que es va mantenir fins el 1989 quan hi havia unes 57,2 mil Ha de conreus farratgers. Convé assenyalar que generalment, es sol vincular la disminució dels conreus farratgers als efectes de la política agrària comunitària (PAC), que en establir una "quota lletera" que obligava a reduir la cabana de vacum això es traduïa directament en la minva de la superfície destinada a la seva alimentació. No obstant, també és cert que hi ha hagut un cert gir en el destí de la producció cerealícola i de lleguminoses de les Illes que si tradicionalment anava a abastir l'ingesta humana, cada cop més hi ha una important part d'aquests productes agrícoles que se dirigeixen a l'alimentació animal, assolint al 2004 una extensió de 19,8 mil Ha (taula 57). La fracció de sòl destinat a producció animal corresponent als ramats en extensiu assoleix una superfície d'un 1,65 mil Ha. En aquestes condicions s'assegura –sempre i quan no es sobrepasturi- el bon funcionament dels agroecosistemes ja que "l'abandonament de l'aprofitament a dent del farratge proporcionat per pastures [...], degut a l'estabulació del ramat en granges i engreixadors, ha llevat al camp una aportació d'abundant matèria orgànica en forma de fems espontani, convertint-ho ara en una font de problemes junt a la resta de residus líquids i inorgànics de les granges, degut a les altes concentracions de substàncies perilloses. Així, en comptes d'un *recurs* a emprar, el baix preu dels fertilitzants químics aconseguit artificialment ha fet que en moltes zones l'adob orgànic s'hagi convertit en un *residu* a eliminar, o abocar més o menys incontroladament" (Carpintero 2005:288).

<b>Taula 57. Petjada ecològica de la biomassa animal domèstica (Font: elaboració pròpia a partir d'estadístiques de la Conselleria d'Agricultura i Pesca de l'Anuari Estadístic del MAPA)</b>			
	<b>Consum animal (Tm)</b>	<b>Rendiment (Tm/Ha)</b>	<b>P. Ecològica (Ha)</b>
Blat	3.497	2,85	1.226,52
Blat d'indis	818	8,00	102,25
Civada	8.629	1,32	6.540,09
Ordi	21.489	2,12	10.113,24
Melca	9	4,20	2,14
Triticale	5.543	2,98	1.862,92
<b>Total cereals</b>	<b>39.985</b>	<b>2,01</b>	<b>19.847,15</b>
Pèsols secs	58	1,17	49,38
Faves seques	931	1,50	620,08
<b>Total lleguminoses</b>	<b>989</b>	<b>1,48</b>	<b>669,46</b>
Albergínia	180	24,69	7,29
All	36	6,28	5,74
Api	15	17,00	0,88
Bleda	53	22,90	2,31
Cabeça (ceba)	68	25,30	2,69
Carbassa	4	17,00	0,24
Carbassí	91	22,91	3,97
Carxofera	67	13,00	5,15
Ceba	895	29,36	30,48
Cogombre	69	22,65	3,05
Col	3.358	42,79	78,47
Colflori	274	33,75	8,12
Endívia, escarola	12	23,56	0,51
Espinacs	55	23,73	2,32
Faves verdes	19	8,90	2,13
Fresa i maduixot	3	15,40	0,19
Lletuga	311	31,50	9,87
Meló	361	22,98	15,71

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Mongetes verdes	98	9,77	10,03
Nap	28	20,14	1,39
Pastanaga	109	29,92	3,64
Pebre	667	30,94	21,56
Pebre coent	5	15,00	0,33
Pèsols verds	4	5,67	0,71
Porros	47	19,70	2,39
Rave	17	22,66	0,75
Remolatxa de taula	5	19,20	0,26
Síndria	432	33,51	12,89
Tomàtiga	1.944	56,09	34,66
Xampinyó	58	150,00	0,39
<b>Total Hortalisses</b>	<b>9.285</b>	<b>34,63</b>	<b>268,13</b>
Moniato	44	17,50	2,51
Patata extra primerenca (1)	168	24,00	7,00
Patata mitja estació (3)	1.088	34,00	32,00
Patata primerenca (2)	2.579	41,00	62,90
Patata tardana (4)	72	24,00	3,00
<b>Total tubercles</b>	<b>3.951</b>	<b>36,78</b>	<b>107,42</b>
Cereal d'hivern per farratge	369.336	13,04	28.315,00
Margall	131.120	40,00	3.278,00
Alfals	28.887	22,84	1.265,00
Blat d'indis per farratge	27.189	53,00	513,00
Sulla	20.670	32,50	636,00
Trèvol	6.572	26,50	248,00
Veça per farratge	4.402	16,80	262,00
Melca per farratge	855	45,00	19,00
<b>Farratges</b>	<b>589.031</b>	<b>17,06</b>	<b>34.536,00</b>
Alvocat	3	5,00	0,60
Figuera de moro	150	0,10	1.500,00
Albercoquer	99	3,12	31,73
Cirerer	2	1,88	1,06
Prunera	18	2,09	8,63
Magraner	11	5,00	2,20
Figuera	11.871	1,51	7.882,47
Pomera	80	9,31	8,59
Melicotoner	8	6,96	1,15
Codony	3	4,50	0,67
Nectarina	10	16,00	0,63
Nesprer	33	10,50	3,14
Perera	34	5,41	6,29
<b>Total fruiters</b>	<b>12.322</b>	<b>1,30</b>	<b>9.447,16</b>
Canya vulgar	2	5,00	0,40
Garrover	1.508	0,96	1.569,20
<b>Total altres c. llenyosos</b>	<b>1.510</b>	<b>0,96</b>	<b>1.569,60</b>
<b>Animals en pastura (pes viu)</b>	<b>1.796 Tm pes viu</b>	<b>1,05 Tm pes viu/Ha</b>	<b>1.878</b>
<b>Total</b>			<b>68.323 Ha</b>
<b>Petjada domèstica animal (residents) Ha/càpita</b>			<b>0,072 Ha/càpita</b>
<b>Petjada domèstica animal (IPH) Ha/càpita</b>			<b>0,054 Ha/càpita</b>

La petjada ecològica de la biomassa animal es pot calcular fonamentalment per dos mètodes. El mètode 1 definit per Carpintero, , també conegut com el mètode estàndard, el que fa és computar com a petjada ecològica tot el territori emprat per pastures, amb l'inconvenient de fer coincidir la petjada ecològica amb la superfície disponible. Així la petjada ecològica de la producció animal seria equivalent a la superfície de pastures, una superfície que s'imputaria a les importacions i exportacions com a superfície de pastura importada o exportada. Emperò, aquests càlculs podrien incórrer en una important omisió, i és que la superfície pasturada presenta una tendència a disminuir ja que els animals que es diuen herbívors i ruminants, cada cop més s'alimenten a base de pinsos, cereals i altres aliments concentrats, amb la qual cosa els resultats obtinguts mitjançant aquest mètode podrien ser poc representatius.

Per això mateix, Carpintero (2005) proposa l'aplicació d'un segon mètode<sup>32</sup> (mètode 2) que simula l'aprofitament en règim extensiu o semiextensiu per part dels ramats destinats a la producció de carn i altres productes derivats (p.ex. llet i ous). Per això, a partir de les tones de carn i llet en les seves diferents tipologies, s'ha calculat l'energia que es requereix el procés i així es pot saber la Matèria Seca (MS) que l'animal ha de menjar per aconseguir un certs guanys de pes diari. És a dir, la conversió d'energia vegetal (Kcal) en energia animal (Kcal), que es pot traduir en la superfície necessària per a proveir-la amb els rendiments mitjans dels conreus destinats a l'alimentació animal. A la taula 58 es presenten els diferents factors de conversió kg MS/kg Pes Viu per diferents animals i els seus derivats. Així, en el cas d'un quilogram de boví es requereixen 5,2 kg de MS (Matèria Seca) que s'obtidria amb un 60% de farratge d'alfals amb un 22% de MS i un 40% d'ordi amb un 86% de MS. Una vegada s'ha calculat la MS d'alfals i ordi que es requereix per obtenir un quilogram, per exemple, de vedella, s'ha de calcular la MF (Matèria Fresca) de la qual s'obté la MS i llavors ja bastarà, partint dels rendiments mitjans de dits conreus, amb calcular la superfície necessària per obtenir dita MF d'alfals i ordi. En el cas de la llet es suposa que un animal produeix de mitjana uns 25 kg de llet diaris, per la qual cosa requereix una ingesta diària de MS de prop de 5,2 kg MS (essent aquesta una estimació bastant moderada), així que per cada kg de llet són necessaris uns 0,26 kg de MS. En el cas dels ous, es parteix de la hipòtesi que cada 10 gallines posen una mitjana de 6 ous diaris (cada ou pesa uns 58 grams) i cada gallina ingereix uns 120 grams de MS (Matèria Seca), per la qual cosa per a l'obtenció d'un quilogram d'ous serien necessaris un equivalent de 3,48 kg de MS.

**Taula 58. Factors de conversió de Matèria Seca (MS) per animal (Font: elaboració pròpia a partir de Carpintero, 2005)**

	Factor conversió MS/Kg	Alfals MS/Kg	Alfals MF/Kg	Ordi MS/Kg	Ordi MF/Kg	Conversió MF/kg
Boví <sup>a</sup>	5,2	3,12	14,18	2,08	2,42	16,60
Oví <sup>b</sup>	2,71	1,626	7,39	1,084	1,26	8,65
Caprí <sup>c</sup>	3,2	1,92	8,73	1,28	1,49	10,22
Porcí <sup>a</sup>	2,83	1,698	7,72	1,132	1,32	9,03
Equí <sup>e</sup>	1,5	0,9	4,09	0,6	0,70	4,79
Llet <sup>d</sup>	0,26	0,156	0,71	0,104	0,12	0,83
Ous	3,48	2,088	9,49	1,392	1,62	11,11
Aviram <sup>c</sup>	2,025	1,215	5,52	0,81	0,94	6,46
Conills <sup>a</sup>	2,025	1,215	5,52	0,81	0,94	6,46

Fonts: a) Buxade (1995); b) De Blas et al. (1987); c) Hernández Benedí (1987); d) [www.delaval.es/Dairy\\_Knowledge/EfficientMilking/La\\_vaca\\_lechera.htm](http://www.delaval.es/Dairy_Knowledge/EfficientMilking/La_vaca_lechera.htm); e) National research council. (NRC) (1989) *Nutrient requirements of horse*. National Academy Press. Washington DC.

Per estimar la petjada ecològica dels productes derivats de la llet (formatge i margarina) partirem del treball realitzat per Geebens-Leenes i Nonhebel (2002) sobre els requeriments de sòl derivats de les pautes de consum alimentari. Amb dades sobre Holanda, per produir un kg de formatge es requereien 10,2 m<sup>2</sup>, el que era 8,5 vegades superior als requeriments de sòl necessaris per produir un kg de llet, i en el cas de la margarina aquesta

<sup>32</sup> Aquest mètode de Carpintero (2005) s'aproxima bastant a la metodologia millorada de la Global Footprint Network (2004) *National Footprint and Biocapacity Account 2001. 2004 Academic Edition* ([www.footprintnetwork.org](http://www.footprintnetwork.org)).



requeria 11,5 vegades més sòl que un kg de llet. A partir d'aquests càlculs es podria estimar que en el cas de Balears, a partir de la superfície destinada a la producció de llet, la superfície requeriria per produir el formatge i la margarina equivalia respectivament a 8,5 i 11,5 cops la superfície per la producció de llet. A partir dels fluxos de biomassa animal importats a les Balears es pot estimar la superfície equivalent per obtenir l'energia necessària per alimentar els animals que llavors es transforma en carn, llet o els productes derivats.

La petjada ecològica de la biomassa animal (importada i exportada) no coincideix plenament amb les categories contemplades amb els càlculs dels fluxos importats biòtics animals. La taula 59 recull tots els productes que s'han tengut en compte. La principal limitació a que s'ha hagut de fer front és la manca d'informació per poder transformar tots els fluxos materials biòtics animals importats en la superfície equivalent. Malgrat no es té la informació necessària per a convertir tots els productes en la seva petjada de manera indirecta a partir de transformar-los en la superfície necessària per alimentar els animals dels que es deriven, sí que en alguns casos es podran incloure en els comptes d'emergia (*emergy*) dels béns de consum que s'inclou en la petjada energètica.

<b>Taula 59. Categories considerades en la petjada ecològica biòtic animal (importacions i exportacions)</b>	
NC	Definició
0101	Cavalls, ases, muls i muls somerins
0102	Bovins
0103	Porcins
0106	Animals domèstics vius, excepte cavalls, ases, muls, muls somerins, bovins, porcins, ovins, cabrins, galls, gallines, ànecs, oques, galls dindis i pintades
0201	Carn de boví fresca o refrigerada
0202	Carn de boví congelada
0203	Carn de porcí fresca, refrigerada o congelada
0204	Carn d'oví o cabrú fresca, refrigerada o congelada
0205	Carn de cavall, asinina o mular, fresca, refrigerada o congelada
0206	Despelles comestibles de boví, porcí, oví, cabrú, cavallí, asiní i mular, fresques, refrigerades o congelades
0207	Carns i despelles comestibles d'ocells de la partida 01.05, fresques, refrigerades o congelades
0208	Altres carns i despelles comestibles fresques, refrigerades o congelades, excepte d'aviram de la partida 01.05, de boví, porcí, oví, cabrú, cavallí, asiní i mular
0210	Carns i despelles comestibles salades o en salmorra, assecades o fumades. Farina i pols comestibles de carns i despelles
0401	Llet i nata (crema) sense concentrar, ensucrar o edulcorar
0402	Llet i nata (crema) concentrades, ensucrades o edulcorades
0405	Mantega i altres greixos de la llet; productes lactis per untar. Fins al 31 de desembre de 1995: Mantega i altres greixos de la llet
0406	Formatges i mató
0407	Ous d'ocell amb closca frescos, conservats o cuits
1601	Embotits i productes similars de carn, despelles o sang, i preparacions alimentàries a base d'aquests productes
1602	Altres preparacions i conserves de carn, despelles o sang

La petjada ecològica de la importació de la biomassa animal i dels productes biòtics animals, sumava al 2004 un total de 110 mil hectàrees. Cal destacar el fet que el 57,26% de la petjada ecològica de la biomassa animal importada se corresponia amb els bovins, la carn bovina i els derivats de la llet. En segon lloc, els requeriments territorials dels pinsos i farratges sumaven unes 18,9 mil Ha, amb el 17% del total; i els productes acabats biòtics animals (preparats de carn), en els que es contempen els embotits, representen la segona fracció en ordre d'importància de biomassa animal importada a les Balears i la seva petjada ecològica resultant que era el 9,5% del total.

**Taula 60. Petjada ecològica de la importació de material biòtic animal (Font: elaboració pròpia - Annex Capítol XII)**

		<b>Alfals (Ha)</b>	<b>Ordi (Ha)</b>	<b>Total (Ha)</b>
Autoritat Portuària	Biomassa animal/pastures (Animals vius)	1.062	1.835	2.897
	<i>Equins</i>	<i>104,37</i>	<i>191,98</i>	<i>296,35</i>
	<i>Bovins</i>	<i>765,00</i>	<i>1.402,11</i>	<i>2.167,12</i>
	<i>Porcins</i>	<i>2,67</i>	<i>4,89</i>	<i>7,56</i>
	<i>Resta animals vius</i>	<i>312,39</i>	<i>406,38</i>	<i>718,77</i>
	Biomassa animal/pastures (Carn)	26.662	45.219	71.881
	<i>Equins</i>	<i>31,27</i>	<i>57,52</i>	<i>88,79</i>
	<i>Bovins</i>	<i>20.131,24</i>	<i>36.896,85</i>	<i>57.028,09</i>
	<i>Porcins</i>	<i>7,27</i>	<i>13,32</i>	<i>20,59</i>
	<i>Ovins</i>	<i>0,62</i>	<i>0,81</i>	<i>1,43</i>
	<i>Despulses animals</i>	<i>2,58</i>	<i>3,35</i>	<i>5,93</i>
	Ous	1.075	1.104	2.179
	Llet i derivats	2.032	2.088	4.121
	Producte acabat biòtic animal (preparats de carn)	5.088	5.435	10.523
	Els demés no expressats en cap altra part	0,04	0,48	0,52
Pinso i farratges			18.965,45	
<b>Total</b>	<b>35.919</b>	<b>55.681</b>	<b>110.567</b>	
Port de Sant Antoni (CAIB)	Biomassa animal/pastures (Animals vius)	14,80	19,25	34,05
	Biomassa animal/pastures (Carn)	26,76	34,81	61,58
	Ous	60,38	62,00	122,38
	Llet i derivats	40,07	41,15	81,22
	<b>Total</b>	<b>142</b>	<b>157</b>	<b>299</b>
AENA	Biomassa animal/pastures (Animals vius i carn)	41,45	53,93	95,38
<b>Total (Ha)</b>		<b>35.966</b>	<b>55.741</b>	<b>110.962</b>
P.E. pob. Resident (Ha/càpita)		0,038	0,058	0,116
P.E. per IPH (Ha/càpita)		0,029	0,044	0,088

Mentre que els càlculs dels RTM (Requeriments Totals de Materials) es concentren en la producció biofísica en l'economia analitzada en base al criteri de territorialitat, els càlculs de la petjada ecològica es fonamenten en el consum aparent (Consum Aparent= Producció + Importacions – Exportacions) per la qual cosa resulta imprescindible informar sobre les exportacions que es realitzen des de les Balears. La petjada ecològica de l'exportació de material biòtic animal<sup>33</sup> a l'any 2004 era d'un 10155 Ha i en aquest cas les majors quantitats es corresponien amb els bovins, la carn bovina, els productes lactis i els demés (categoria en la qual hi trobaríem bona part dels embotits de les Illes). En aquest sentit, pot resultar d'interès senyalar el fet que les majors partides de biomassa animal sortiren del Port de Maó i en la forma de productes lactis, derivats de la llet i carn bovina. Així doncs, es podria dir que en bona mesura la cabana ramadera menorquina s'exporta, cap a Barcelona principalment, amb la clara orientació de bona part de la ramaderia i agricultura Balear cap als mercats exteriors.

<sup>33</sup> En la petjada ecològica de les exportacions es tenen en compte les mateixes categories comercials d'acord amb la Nomenclatura Combinada que per les importacions.

<b>Taula 61. Petjada ecològica de la exportació de material biòtic animal (Font: elaboració pròpia - Annex Capítol XII)</b>				
		<b>Alfals (Ha)</b>	<b>Ordi (Ha)</b>	<b>Total (Ha)</b>
Autoritat Portuària	Biomassa animal/pastures (Animals vius)	559	954	1.513
	<i>Equins</i>	47,52	87,40	134,91
	<i>Bovins</i>	376,72	690,46	1.067,19
	<i>Porcins</i>	1,55	2,85	4,40
	<i>Resta animals vius</i>	133,05	173,08	306,13
	Biomassa animal/pastures (Carn)	586	954	1.540
	<i>Equins</i>	1,76	3,24	5,01
	<i>Bovins</i>	360,48	660,70	1.021,18
	<i>Porcins</i>	0,07	0,12	0,19
	<i>Ovins</i>			
	<i>Despulses animals</i>	223,23	290,39	513,62
	Ous	22	22	44
	Llet i derivats	826	874	1.700
	Producte acabat biòtic animal (preparats de carn)	148	158	306
	Els demés no expressats en cap altra part	111	1.399	1.510
	Pinso i farratges			1.993
<b>Total</b>	<b>2.251</b>	<b>4.361</b>	<b>8.606</b>	
Port de Sant Antoni (CAIB)	Biomassa animal/pastures (Animals vius)	1,00	1,30	2,30
	Biomassa animal/pastures (Carn)	0,91	1,18	2,09
	Ous	3,44	3,53	6,97
	Llet i derivats			
	Producte acabat biòtic animal (preparats de carn)			
	<b>Total</b>	<b>5</b>	<b>6</b>	<b>11</b>
AENA	Biomassa animal/pastures (Animals vius i carn)	12,19	15,86	28,05
<b>Total (Ha)</b>		<b>2.268</b>	<b>4.383</b>	<b>10.155</b>
P.E. pob. Resident (Ha/càpita)		0,002	0,005	0,012
P.E. per IPH (Ha/càpita)		0,002	0,003	0,009

Finalment, el càlcul de la petjada ecològica del consum de carn i productes derivats d'animals, el que s'ha denominat com a materials biòtics/pastures, dona un resultat d'unes 169 mil Ha, de les quals uns 68,3 mil Ha corresponen a ocupacions i utilitzacions del sòl domèstiques i unes 110 mil Ha a ocupacions fora de les Illes, essent la petjada de les exportacions de 10,1 mil Ha. Així doncs, la petjada ecològica del consum aparent d'aquests materials cobriria al 2004 uns 169 mil Ha de sòl bioproductiu, la qual cosa equivaldria al 34% de tota la superfície de l'arxipèlag. Si hom distribueix aquesta petjada entre la població empadronada a les Illes, correspondrien unes 0,176 hectàrees a cada persona, i en canvi si es distribueix entre l'IPH (Índex de Pressió Humana) que inclou la població resident i flotant, aquesta seria de 0,133 Ha/càpita (Taula 62). Aquí podríem recuperar aquell vell acudit que diu que "si tenim cinc pollastres i som cinc persones, estadísticament resultarà que cadascun dels presents s'ha menjat un pollastre", cosa poc probable en la realitat on la distribució dels recursos s'estableix a través del poder, sent molt probable que una sola persona posseeixi la major part dels pollastres.

<b>Taula 62. Taula resum de la Petjada Ecològica dels materials biòtics animals/pastures</b> <b>(Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).</b>				
	a) Domèstic	b) Importat	c) Exportat	d) Consum aparent (d=a+b-c)
P.E. biòtic animal (Ha)	68.323 Ha	110.962 Ha	10.155 Ha	169.130 Ha
P.E. biòtic animal (Població resident) (Ha/càpita)	0,072 Ha/càpita	0, 116 Ha/càpita	0,012 Ha/càpita	0,176 Ha/càpita
P.E. biòtic animal (IPH) (Ha/càpita)	0,054 Ha/càpita	0,088 Ha/càpita	0,009 Ha/càpita	0,133 Ha/càpita

Finalment, es voldria esmentar que les pràctiques industrials aplicades a la producció massiva d'aliments derivats d'animals han anat introduint cada cop pràctiques que generen un major risc, si més no elevades incerteses, sobre la salut dels humans, la resta d'éssers vius i dels ecosistemes. Així, un dels productes que pel seu elevat contingut proteínic ha guanyat força als darrers anys ha estat l'alimentació animal a partir de farines de carn, ossos i peix. L'any 2004 a les Balears s'importaren unes 27,78 mil Tm d'aquestes farines, sense discriminar per tipologia, motiu pel qual no les hem pogut comptabilitzar. En qualsevol cas s'ha de tenir present, que aquests concentrats derivats de peix i carn, representen una passa més en la reducció dels EROI (Energy Return on Investment). La crisi alimentària de la EEB (Encefalopatia Espongiforme Bovina) o "malaltia de les vaques boges" dins de la "fortalesa" europea a finals del segle XX, va posar en evidència un fet que gran part de la societat desconeixia. I, és que els animals s'alimentaven de restes d'altres animals, fins i tot de la mateixa espècie, cosa que semblava tenir força relació amb dita epidèmia ja que els prions es trobaven en les massives importacions de restes d'animals procedents d'Àsia cap al Regne Unit <sup>34</sup>.

### 12.3.3. La pesca: requeriments totals de materials.

#### 12.3.3.1. Anàlisi sintètica de l'evolució pesquera de les Balears en el context global.

A grans trets, es pot dir que la pressió extractiva sobre els ecosistemes marins ha ocupat menys espai en els mitjans de comunicació que no la que es materialitza sobre dels terrestres. Així mateix, el paper de certs investigadors i determinats moviments socials com l'ecologista (p.ex Greenpeace) fa dècades que han alertat del deteriorament dels ecosistemes marins. La investigació en biologia marina presenta una llarga tradició, encara que es podria dir que les anàlisis crítiques de d'enfocaments ecointegradors no han estat gaire abundants en relació a l'estudi dels impactes de les transformacions del capitalisme i la seva incidència en la mar i els recursos pesquers. El sector pesquer espanyol, en entrar a les "aigües" de la CEE es presentava amb una flota pesquera sobredimensionada, que pescava a les dues voreres de l'Atlàntic. Gràcies al recolzament de la Dictadura, mitjançant la Llei de renovació i protecció de la flota pesquera, promulgada el 23/12/1961, es va procedir a impulsar l'activitat de la construcció naval i la renovació de la flota pesquera espanyola. Es va aconseguir canviar gran part de la flota pesquera i s'introduïren de manera particular els grans vaixells frigorífics. La corporació pesquera Pescanova apareguda al 1960 i la seva flota, amb el primer gran congelador -el *Lemos*- construït un any després, exemplifica les tendències de la política pesquera i l'activitat pesquera espanyola. Aquella flota va iniciar la colonització de nous espais marítims que fins aleshores no havien rebut la pressió pesquera espanyola (p.ex. el primer viatge del *Lemos* és al sud de Brasil, Argentina i Uruguai) i a més, a l'altra cara de la moneda, la pesca tradicional començava a ser la gran sacrificada (Juárez Casado, 1997).

Pereiro (2002) exposa com aquella sort començaria a canviar cap al 1977, quan es va estendre la jurisdicció nacional sobre les aigües adjacents a les costes de cada país a 200 milles de Zona Econòmica Exclusiva. Cal assenyalar que les 200 milles no són aplicables a la Mediterrània ja que la seva amplada no ho permet en moltes ocasions. Així doncs, la major part dels països riberencs no han definit les seves ZEE i els que si ho han fet (p.ex. Espanya, França i Marroc) tan sols han definit la ZEE per les aigües no mediterrànies. El que si tenim són diferents casos en els que se designen zones marítimes territorials que generalment afecten a

<sup>34</sup> Material sobre la EEB: [www.mad-cow-facts.com/](http://www.mad-cow-facts.com/) i [www.who.int/mediacentre/news/releases/2003/pr5/es/](http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2003/pr5/es/) (desembre 2007).

les a les 12 milles (Cacaud, 2005). Segons Pereiro (2002:300) "aquella xifra elegida de 200 milles de franja costanera es derivà senzillament de la distància màxima a la costa a la que es va arribar a pescar l'anxoveta, una espècie costanera, durant el conflicte [de 1977 quan Perú lluità per aconseguir els drets territorials sobre les aigües on es pescava l'anxoveta]". Per una altra banda, Leonart et al. (1996:13) diuen que aquella franja de 200 milles es remuntava a les intencions de Harry Truman qui considerava "els recursos naturals del subsòl i el llit de la plataforma continental situats sota l'alta mar, però contigus a les costes dels EUA, com pertanyents als EUA i sotmesos a la seva jurisdicció i control". És a dir, responia a la demanda dels EUA per controlar els recursos marins i, sobretot, del subsòl en les plataformes marines (petroli); però també, a la demanda de països del Sud que s'oposaven a l'explotació de les aigües properes a les seves costes per part del capital pesquer internacional. Aquestes tensions geopolítiques sobre l'accés als recursos marins desembocaren en la Convenció de Nacions Unides de la Llei del Mar (UNCLOS – United Nations Convention On the Law of the Sea) que es celebrà entre el 1973 i el 1982 i que entrà en vigor al 1994 quan fou ratificada per 60 països. Entre els països que no han ratificat l'UNCLOS es troben els EUA que paradoxalment foren dels que l'impulsaren<sup>35</sup>.

Als anys 1960, la flota espanyola començà a explotar els bancs de pesca de lluç de Namíbia, Sud-àfrica, Argentina; de cefalòpodes als bancs saharis, Boston i Canadà; de bacallà al Canadà, Noruega, Islàndia i Unió Soviètica; de mariscs a Senegal, Angola, Moçambic i Grenlàndia; a més de les pesqueres del Gran Sol, Marroc i el Banc de les illes Rockall (R. Unit); etc (Salvà, 1987). La flota pesquera espanyola, es va veure afectada per les disposicions normatives sobre la mar, primer amb la delimitació de les ZEE (Zones Econòmiques Exclusives) i llavors amb la incorporació de l'Estat espanyol a la CEE (Comunitat Econòmica Europea). A partir de l'adopció de l'ampliació de la demarcació de les aigües jurisdiccionals (l'Estat espanyol l'adoptà al 1978 amb la Llei 15/1978 de 20 de febrer) va implicar que l'Estat espanyol hagués d'iniciar conversacions amb els països, les aigües dels quals eren objecte d'interès per part de la flota espanyola. Així, es signaren acords bilaterals i es crearen companyies conjuntes amb tercers països, la qual cosa va permetre mantenir la flota espanyola, i ha permès en gran mesura que per exemple Pescanova<sup>36</sup> s'hagi convertit en un dels gegants empresarials de la pesca al planeta.

D'acord amb José Antonio Pereiro (2002:304-305) l'aplicació de la política comunitària en matèria de pesca (Reglament 3760/192 pel que s'estableix un règim comunitari de la pesca i l'aqüicultura) persegueix els objectius que es sintetitzen:

1. No hi pot haver dues polítiques diferents, una relativa a la cura dels recursos i una relativa al desenvolupament dels mitjans d'explotació sense relació entre sí. S'ha d'elaborar una política única en matèria de pesca.
2. S'ha de reconèixer com a principi bàsic que els recursos pesquers es troben en estat generalitzat de sobrepesca. S'entén per sobrepesca un estat en el que:
  - a. No s'aconseguiria una major captura per les flotes pesqueres encara que s'incrementàs el número d'unitats d'extracció;
  - b. S'aconseguiria a llarg termini una major captura si se reduís el número d'unitats d'extracció; al mateix temps, s'augmentaria el rendiment de les unitats restants;
  - c. Una reducció en el nombre de dites unitats no impediria aprofitar-se de períodes de major abundància per fluctuació natural de les poblacions explotades.
3. L'objectiu de la política pesquera entre les 12 i les 200 milles intenta:
  - a. Evitar l'augment de les unitats pesqueres a l'àrea europea de pesca, estabilitzant, com a primer objectiu, el número d'unitats.
  - b. Procedir a una renovació de les flotes que se marqui com objectiu una minimització dels costos d'operació, de manera que els beneficis s'obtinguin mitjançant la maximització de la diferència entre la captura mitjana obtenible a

<sup>35</sup> United Nations. *The United Nations Convention on the Law of the Sea (A historical perspective)*. [www.un.org/Depts/los/convention\\_agreements/convention\\_historical\\_perspective.htm](http://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/convention_historical_perspective.htm) (agost 2009).

<sup>36</sup> Pescanova es trobava al 2006 entre les 10 primeres empreses pesqueres del món. Es trobava a 30 països per la via d'empreses mixtes i compta amb 120 vaixells congeladors. El 2005 va capturar unes 120 mil Tm de peix, i unes 70 mil Tm de peix procedent d'aqüicultura. A Argentina Pescanova accedeix als recursos a través de l'empresa mixta (espanyola-argentina) Argenova SA i Mar de las Palmas SA; a Uruguai mitjançant l'empresa mixta Belnova SA; i a Xile amb Pesca Chile (Santos i Galli, 2006).

- llarg termini i els costos d'operació, que s'han de reduir en el temps, tant pels avanços tecnològics com per un millor aprofitament de la flota en temps d'operació i polivalència front als recursos.
- c. S'ha de consolidar en el temps una situació de *status quo* dels països membres de la UE. Aquesta situació s'haurà d'establir en base a l'activitat històrica d'aquests països en aigües europees, la qual cosa impedirà que els països pesquers comencin activitats a zones on no haguessin pescat prèviament.
  - d. Els països tercers no tendran accés als recursos pesquers europeus, a no ser que ofereixin com a compensació en forma de recursos a les seves pròpies aigües.
  - e. La gestió dels recursos pesquers ha d'avançar cap a un control que permeti tenir la seguretat que es produirà una adequació flota/recursos mitjançant la reducció progressiva de la flota.
4. El preu del producte pesquer és lliure, i depèn del productor. Nogensmenys, es contempla la possibilitat d'un Fons d'Intervenció del producte quan el seu preu caigui per davall d'un llindar predeterminat. En aquest cas, la UE comprarà el producte de la pesca al productor a un preu de garantia.
  5. Se vigila el preu de les importacions per evitar la desestabilització del mercat intern.
  6. S'impulsa l'associació d'organitzacions de pescadors en organitzacions de productors.
  7. Els POP (Plans d'Orientació Plurianual) són els instruments de planificació a mig termini (cinc anys), incidint especialment en la renovació de la flota.

La política comunitària s'havia de traduir en la racionalització de la pesca, com per exemple amb l'establiment de quotes TAC (Total Allowable Catches) que s'haurien de definir temporalment per les diferents regions pesqueres de la UE, i per una altra banda en la reducció de l'esforç pesquer, amb la progressiva eliminació de flota pesquera fins assolir un cert punt d'estabilitat entre esforç/captures. No obstant, en el sector pesquero-industrial espanyol s'han anat donant experiències contradictòries, a part que no s'ha aplicat en la seva amplitud l'esperit de dita normativa com és el cas manifest de les dificultats a l'hora d'establir TACs i vedes. Carpintero (2005:293) senyala, per exemple, com als anys 1980 es va impulsar la construcció naval de les drassanes espanyoles (per evitar el seu tancament) amb la construcció de nova flota pesquera, i en especial per flota d'encerclament i congelament –per tonyines- i palangrers –per peix espasa i esquàlids- i “convertiren a la flota espanyola d'altura en la més nombrosa de la Unió Europea a mitjans dels anys 1990, acumulant el 40% de bucs comunitaris, i convertint-se en un autèntic problema per la seva dependència de pesqueres situades més enllà de la pròpia zona econòmica exclusiva”. En el cas de la Mediterrània, a part del ja esmentat al respecte de les dificultats de definició de les ZEE i la definició de les aigües territorials a les 12 milles de la costa, s'hi ha de sumar el fet que la política de les TAC no ha estat aplicada, precisament per les complexitats geopolítiques de la regió. Tan sols, després de moltes pressions per part de col·lectius socials i científics, s'han establert TAC per la pesca de la tonyina (Dirección General de Asuntos Marítimos y Pesca de la Comisión Europea, 2008; Zino, 2008).

Per una altra banda, la política de subvencions pesqueres ha alimentat no tan sols la modernització de la flota pesquera, sinó que també ha augmentat la seva capacitat d'extracció i, més en concret, la seva capacitat d'extracció pesquera mundial. Així, mentre s'han imposat les quotes pesqueres europees, la diplomàcia pesquera ha anat fent múltiples acords amb tercers països que a través d'empreses mixtes i múltiples pantalles, posen a l'abast de les xarxes de les empreses espanyoles una part significativa dels recursos pesquers mundials. Segons Moreno-Gil (2006) les empreses mixtes permetrien a Europa ser un 25% menys dependent de productes pesquers propis (unes 300 mil Tm). Així, apareixen els bucs d'aquestes empreses –com Pescanova- com si fossin d'un tercer país. És a dir, en els negocis de la pesca imperen els mecanismes d'enginyeria o creativitat pesquera, de la mateixa manera que ocorre al món de les finances, i la comptabilitat tramposa de la PPC (Política de Pesca Comunitària) permet traslladar les extraccions cap als indrets del sud que tenen més recursos pesquers, però menys esforç pesquer.

Entre el 2000-2006, els acords amb tercers països suposaven el 40% del cost total de la PPC (Política de Pesca Comunitària), amb un saldo positiu per a les empreses europees. Del cost mig anual de 270 milions d'euros dels acords, s'obtenien uns beneficis de 2000 milions d'euros. Fins i tot, en casos com és el cas dels països africans, aquests costos es computen com AOD (Ajuda Oficial al Desenvolupament), és a dir no com a despesa de la PPC (Moreno-Gil, 2006). Una posició privilegiada gràcies al poder de la UE i l'euro, que aconsegueix obtenir un elevat rendiment de la línia de subvencions que s'explica pel que José Manuel Naredo (2006) ha definit com a la "regla del notari" que expressa el comerç ecològicament desigual i financerament desequilibrat.

El període 2000-2006, l'IFOP (Instrument Financer d'Orientació de la Pesca) ha destinat uns 357 milions d'euros pel desguàs, front als 570 milions d'euros per a la construcció de nous vaixells i 270 milions d'euros per a la modernització de la flota pesquera existent i tal com exposa Moreno-Gil (2006:68) "el recolzament a la flota no se regeix per criteris ambientals, sinó per les influències polítiques exercides pel sector. Per exemple, en el Mediterrani, entre 1994 i 1998, únicament un 6,7% de les embarcacions d'arts menors (<9 m) varen rebre ajudes per la renovació front un 29,8% de les barques d'arrossegament de fons de més de 12 m". D'aquesta manera, l'esperit de la política pesquera xoca contra la política de subvencions pesqueres que en comptes de recolzar financerament les pràctiques menys agressives, destina la major part als sistemes de pesca amb més impacte sobre els ecosistemes.

Pereiro (2002) apunta algunes diferències entre la pesca a l'Atlàntic i la de la Mediterrània, tot essent la primera de caire més industrial i la segona més artesanal i tradicional. No obstant, també senyala com és té molta més i millor informació de la primera que de la segona, el què al mateix temps redunda en una major capacitat de gestió i control. De totes maneres, les pressions sobre els ecosistemes marins eren de distinta naturalesa, i en particular pel que fa a la pesca a la Mediterrània, aquesta es situava en aigües costaneres i es centrava en juvenils més que no pas en reproductors. Sardà i Coll (2006:58) exposen com la pesca a la Mediterrània<sup>37</sup> s'ha anat industrialitzant progressivament, la qual cosa s'ha traduït en una situació de sobrepesca preocupant, tal com ocorre a nivell mundial (FAO, 2007), en concret "les captures han augmentat fins a mitjans de la dècada de 1990, moment a partir de la qual s'observa una disminució. Aquesta disminució ha anat lligada a un descens del nivell tròfic de l'ecosistema, en la qual cada vegada augmenta més la dominància d'espècies de vida curta i creixement ràpid (p.ex. cefalòpodes i grumers)".

Les illes Balears representen en el cas de la pesca, un excel·lent laboratori des d'on analitzar les relacions entre les activitats pesqueres i la salut dels ecosistemes marins. En aquest sentit, nombrosos investigadors a les Illes, des de l'IEO (Institut Espanyol d'Oceanografia), l'IMEDEA (Institut Mediterrani d'Estudis Avançats) i des d'OCEANA, han abordat des d'una perspectiva ecosistèmica l'estudi de la pesca (FAO, 2003). En aquest sentit, Massutí (2004:26) exposava com per una banda el mar balear és pot considerar com una àrea de pesca individualitzada a la Mediterrània occidental on es compta amb un sector pesquer clarament diferenciat del de la costa peninsular ibèrica, tant pel que fa a les característiques de la pesca, els mètodes de pesca i les espècies objectiu. Segons aquest autor, "les Illes Balears poden considerar-se, per tant, com una àrea privilegiada per a l'estudi del medi marí i la pesca i, de fet, són una de les primeres zones de la mediterrània on s'inicià la investigació pesquera, amb la creació, l'any 1908, del Laboratori Marí de Portopí".

Abans d'entrar a analitzar les dades que es presenten a les taules 63 i 64, cal tenir present que la informació ha de ser presa amb certa prudència ja que els processos de recollida d'informació han millorat notablement al llarg dels darrers anys. En qualsevol cas, es pot veure com al llarg del període 1940-2004, les embarcacions pesqueres han passat de 927 (406 a motor) a 460 amb una disminució del 50,37%. Emperò, aquesta disminució no s'ha d'entendre com una disminució de l'esforç pesquer ja que si es mira el Tonatge de Registre Brut (TRB), aquest s'ha incrementat en un 73,67%, passant d'unes 2287 TRB al 1940 a unes 5000 TRB cap a la dècada dels 1990, mantenint-se més o manco en aquest ordre de magnitud fins entrat el segle XXI, moment en el que s'enregistra una reducció fins les 3972 TRB. Mentre que, la potència mecànica (CV) segons dades oficials, s'ha incrementat entre el 1969 i el 2004 en un 79,76%. El que hom pot abstrure, és que la pressió s'ha reduït de forma notable en el que és

<sup>37</sup> L'activitat pesquera a la Mediterrània es regula, sobretot, pel Reglament (CE) núm.1626/94, pel que s'estableixen determinades mesures tècniques de conservació dels recursos pesquers a la Mediterrània.

la pesca artesanal (arts menors), palangres i encerclament (que són les pesques més selectives) que han passat de 839 embarcacions al 1969 a 396 a l'any 2004. I, en canvi, la major concentració de l'esforç pesquer recau actualment en les embarcacions d'arrossegament. Aquest canvi des de la pesca artesanal cap a la industrial s'ha deixat notar també en les tripulacions que han passat de 2191 persones al 1969 a 855 cap a l'any 2004. Emperò, al 1940 quan s'havia de bogar i cosir constantment les xarxes es comptabilitzaven uns 6737 tripulants (334 dels quals feien treballs a terra). La pesca d'arrossegament industrial requereix molts menys llocs de feina, ja que aquesta és substituïda per la potència mecànica. I, la reducció del nombre d'embarcacions de pesca artesanal fa que també hi hagi una minva important de pescadors, encara que en aquelles embarcacions moltes vegades hi fan feina una o dues persones. Convé apuntar, també, que bona part de les embarcacions d'arrossegament avui dia no respecten sempre la potència establerta legalment (500 CV a la Mediterrània) i és habitual que un bon nombre de barques tinguin una potència d'uns 750 CV, fins i tot a Mallorca al 2007 hi ha dues embarcacions que dupliquen el límit legal<sup>38</sup>. En un estudi del Fòrum Científic per a la Pesca espanyola a la Mediterrània, citat per WWF/ADENA (2003), de 29 barques d'arrossegament analitzades, la mitjana de potència declarada era de 280 CV, quan la real era de 732 CV. Una situació que ha estat possible gràcies al les subvencions comunitàries i a l'escàs control i vigilància que les han acompanyat. Segons OCEANA (setembre 2008) en una carta al Ministeri competent en matèria de pesca exposava que la potència de la flota pesquera espanyola a la Mediterrània triplicava la potència legalment permesa.

**Taula 63. Principals variables de la flota pesquera a Balears, 1989-2004 (Font: Aspiroz, 2003; Barceló-Pons i Pérez-Manrique, 1974b; Rosselló Verger, 1977; Direcció General de Pesca del Govern de les Illes Balears, diversos anys; Lucas, 2002; Massutí, 1994).**

	1940	1950	1969	1973	1989	2000	2004	Variació (%)
Barques arrossegament	sd	sd	68	sd	79	61	64	-5,88
Barques encerclament	sd	sd	839	sd	16	14	11	-52,8
Barques arts menors i palangres	sd	sd		sd	677	607	385	
<b>Total barques de pesca</b>	<b>927 (406 a motor i 521 a vela)</b>	<b>763 (472 a motor i 291 a vela)</b>	<b>907</b>	<b>998</b>	<b>772</b>	<b>682</b>	<b>460</b>	<b>-50,37</b>
Potència CV	sd	sd	17.453	23.929	43.349	38.399	31.375	79,76
TRB	2.287 (1.526 a motor i 761 a vela)	1.851 (1.462 a motor i 389 a vela)	4.029	4.723	5.556	5.104	3.972	73,67
<b>Tripulació</b>	<b>6.737</b>	<b>4.585</b>	<b>2.191</b>	<b>2.410</b>	<b>1.633</b>	<b>769</b>	<b>855</b>	<b>-687,95</b>

sd: sense dades.

En motiu de la pujada dels carburants a escala planetària, arran de la política guerrera dels EUA i l'inici de l'era dels combustibles cars –impulsada també per un increment de la demanda, en especial la xinesa–, els pescadors protagonitzaren al 2005 una vaga per tal d'exigir una solució a aquella situació que esdevenia, segons ells, en el principal problema per tal de sostenir una activitat que de no actuar l'administració es veuria abocada a la seva desaparició. En aquells moments, el biòleg marí Enric Massutí (30/11/2005:36) publicà un

<sup>38</sup> Aquesta informació ha estat facilitada per C.M. (19/03/2008) que treballa en el sector de la pesca (comunicació personal).



encertat article al Diario de Mallorca, on centrava el veritable problema de la pesca a la Mediterrània Occidental. Segons Massutí, l'aplicació de la PPC (Política Pesquera Comunitària) en la vessant de les subvencions no s'ha traduït "en una reducció real de l'esforç, sinó tan sols del nombre de barques. És a dir, s'han canviat vaixells, amb la consegüent pèrdua de llocs de feina, per capital i tecnologia". Això, s'ha traduït en un increment de les exigències energètiques de les activitats pesqueres, que en gran part de la costa mediterrània espanyola han sobrepassat les potències legals de 500CV, la qual cosa fa que segons Massutí (30/11/2005:36) "la potència real de la flota sigui dues vegades i mitja major que la declarada i que el seu consum de combustible s'hagi disparat (a Catalunya s'ha passat de mig milió de tones anuals a principis dels vuitanta a dos milions de tones actuals)". D'acord amb Herrero (2005/2006) les embarcacions d'arrossegament requerien diàriament un mínim d'un litre diari de gas-oil per CV, la qual cosa vol dir que en un dia una barca de 500 CV hauria d'haver emprat uns 500 litres. Nogensmenys, mentre augmenten els inputs energètics, les captures han anat minvant i les poblacions explotades es componen d'exemplars immadurs, és a dir hi ha prou símptomes de sobreexplotació de les pesqueres. Quan el sector pesquer tenia subvencionat la meitat del cost del combustible, segons Massutí les línies on actuar no haurien d'adreçar-se a seguir tapant mitjançant les subvencions els costos reals –sobre la fauna i la flora– de la pesca. Massutí planteja que un dels principals problemes estriba la comercialització de la pesca, una dimensió pot contemplada pel sector. Segons Massutí (30/11/2005:36) una "prova d'això és el fet que, malgrat que algunes de les línies d'ajuts a la comercialització poden finançar fins el 100% dels costos, les inversions en aquest camp han estat poques (no sobrepassen el 10% de les subvencions)".

Al gràfic 6 i la taula 64 s'exposa l'evolució de les captures pesqueres per part de la flota balear dins de les seves aigües. Més concretament, es tracta fonamentalment del peix pescat al mar balear i comercialitzat als principals punts de l'illa, les llotges de peix, és a dir les captures desembarcades i comercialitzades. Al llarg d'aquest període, les captures declarades han passat de 3258 Tm al 1940 a un punt màxim d'unes 5407 Tm al 1973 i des de mitjans dels anys 1980 les captures declarades han anat minvant. El 2004 les captures declarades foren de 3321,87 Tm, és a dir un 1,9% superiors a les de 1940. Així doncs, la quantitat de peix que oficialment s'ha pescat a les Balears en temps de plena "modernització" pesquera és quasi la mateixa que la que es capturava quan les embarcacions eren propulsades, en bona part per la força del vent i els músculs humans. Unes captures que, a més, afectaven a espècies objectiu diferents a les que s'orienta la pesca industrial ja que per exemple al 1934, l'alatxa (*Sardinella aurita*) representava el 40% de les captures, mentre que al 2004 aquesta representava el 4,4%.

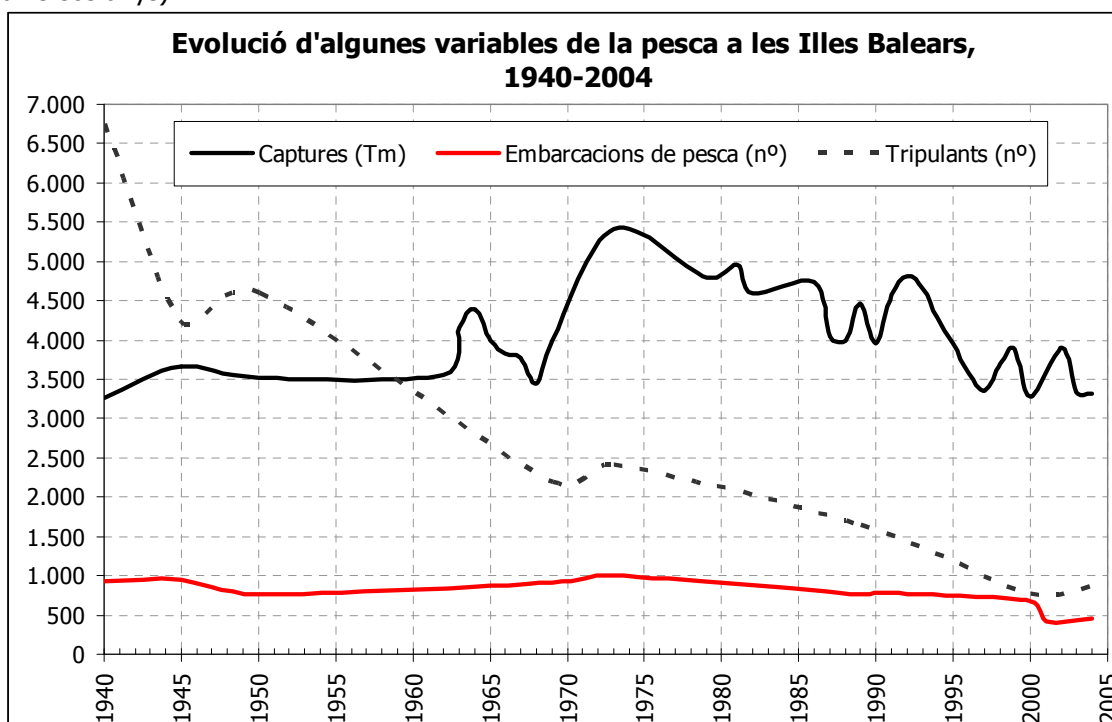
Convé assenyalar que es tracta del peix que es declara, amb la qual cosa queda fora i sense comptabilitzar, ni contemplar, el que s'han denominat com les captures IUU (Illegal, Unregistered i Unregulated)<sup>39</sup>. En aquesta categoria se troben els descarts que són aquella part de la captura que és llançada a la mar per diversos motius i que a escala planetària se calcula que és d'aproximadament el 30% (p.ex. espècies sense interès comercial, espècies d'interès comercial inferiors a la mida reglada o en mal estat, altres organismes, etc) (Alverson et al., 1994; Pauly et al., 2002). Entre les IUU també s'han de contemplar per exemple aquelles fraccions que són desembarcades i comercialitzades de manera il·legal. Així, per exemple, les vendes de peix que es fan per altres vies poden ser realment importants i en alguns casos, com per exemple els ports que es troben en importants nuclis turístics (p.ex. Port d'Andratx o Port de Sóller) i amb una forta presència de restaurants, el peix es du directament al restaurant sense passar per llotja<sup>40</sup>. A nivell internacional, cal destacar les transferències de captures il·legals que es realitzen en aigües internacionals, al marge de la llei, i que són una de les fraccions més lucratives del negoci pesquer en el que hi prenen part des de vaixells que actuen, sovint, sota banderes de conveniència i que suposa una part molt significant de la pesca global. Emperò, al darrera dels complexos entramats que hi ha al darrera de moltes de les corporacions pesqueres de tercers països es troben les grans companyies pesqueres dels països centrals (Kelly et al., 2003). Entre les captures sense registrar, realitzades al marge del control científic-administratiu, se troba per exemple bona part de la pesca recreativa que entraria a formar part de les captures IUU.

<sup>39</sup> Pel tema de la IUU es recomana visitar [www.illegal-fishing.info/index.php](http://www.illegal-fishing.info/index.php) (agost 2009).

<sup>40</sup> En aquests casos, segons C.M. d'una de les confraries de les Illes ens ha comunicat que en temporada turística, aquests fluxos de peix "en negre" pot ser superior al 20% o el 25% de totes les captures de les barques.

La contrapartida monetària –en euros constants de 2004- de les captures pesqueres ha passat de 25,15 milions a l'any 1969 a uns 20,91 milions al 2004, la qual cosa vol dir que el 2004 malgrat l'enorme despesa energètica i la potent mecanització del sector, el seu VAB en termes reals és fins i tot sensiblement inferior al de fa quasi 40 anys. Per una altra banda, les captures mitjanes declarades (en termes físics) per embarcació s'han incrementat en torn a un 63,8% durant el mateix període, la qual cosa pot semblar contradictòria amb l'esperit de la PPC (Política Pesquera Comunitària), i el mateix es pot dir pel cas de les captures per tripulant que s'han augmentat en un 112,89%. Es pot observar a les taules 63 i 64, com al llarg del període de "modernització" de l'economia i societat balears, les captures declarades en termes físics no han variat gaire, mentre el que si ho ha fet ha estat el nombre de persones que treballaven a la mar i el nombre d'embarcacions amb una notable disminució. Això, no significa que hagi disminuït l'esforç pesquer ja que la potència declarada (CV) ha presentat una tendència a l'alça, tot passant de 17453 CV al 1969 a 31375 CV al 2004. Si miram les captures per CV, tenim que mentre al 1969 corresponien 0,22 Tm/CV, al 2004 eren 0,1 Tm/CV. És a dir, l'augment de la potència mecànica va acompanyat d'una reducció del 55% de captures per CV de potència. Finalment, si es distribueix el volum total de captures entre la població empadronada a les Illes, tendríem que al llarg d'aquest període la porció de peix capturat al mar balear per càpita ha disminuït en torn al 51,4%. S'ha passat de 7,16 Kg/càpita anuals al 1969 a 3,48 kg/càpita anuals al 2004.

Gràfic 6. (Font: Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern de les Illes Balears, diversos anys; IBAE [www.caib.es/ibae/dades/dades.htm](http://www.caib.es/ibae/dades/dades.htm), novembre 2007; Barceló-Pons i Pérez-Manrique, 1974b; Rosselló Verger, 1977; Aspiroz, 2003; SA NOSTRA - Evolució econòmica de Balears diversos anys).



**Taula 65. Evolució de les captures pesqueres a les Balears, 1989-2004 (Font: Barceló-Pons i Pérez-Manrique, 1974b; Direcció General de Pesca del Govern de les Illes Balears, diversos anys; Lucas, 2002; Massutí, 1994; IBAE [www.caib.es/ibae/dades/dades.htm](http://www.caib.es/ibae/dades/dades.htm), novembre 2007; Blázquez et al., 2002).**

	1969	1989	2000	2004	Variació 1969-2004
<b>Captures (Tm)</b>	<b>3.998,50</b>	<b>4.459,13</b>	<b>3.289,68</b>	<b>3.321,87</b>	<b>-16,92%</b>
VAB pesca (10 <sup>6</sup> euros corrents)	1,52	19,48	15,68	20,91	1.275,67%
<b>VAB pesca (10<sup>6</sup> euros constants 2004)</b>	<b>25,15</b>	<b>34,07</b>	<b>17,91</b>	<b>20,91</b>	<b>-16,85%</b>

Euros corrents/Tm	380,14	4.369,08	4.767,58	6.294,72	1.555,88%
Euros constants/Tm	6.289,86	7.641,53	5.444,57	6.294,72	0,07%
Captures embarcació (Tm)	4,41	5,78	4,82	7,22	63,8%
Captures tripulant (Tm)	1,82	2,73	4,28	3,89	112,89%
Captures Pob. Resident (Kg/càpita)	7,16	5,94	3,92	3,48	-51,43%

### 12.3.3.2. Els Requeriments Totals de Materials de la Pesca.

A continuació passarem a analitzar els fluxos domèstics de materials biòtics pesqueres que passen per l'economia balear. En aquest cas es tendran en compte els fluxos domèstics directes que estaran formats per totes aquelles captures recollides en les estadístiques oficials, i per una altra banda es tendran en compte els fluxos domèstics ocults que estaran composts per aquells derivats dels descarts de les captures realitzats en la mateixa embarcació i que varien depenent de les arts de pesca manejades. L'arrossegament és la tècnica menys selectiva i que més descarts genera, mentre que les pesques amb encerclament i ham són molt més selectives i afecten a un nombre d'espècies molt menor. A més dels fluxos ocults domèstics procedents dels descarts de la pesca professional, s'introduirà com a flux ocult el total de pesca derivada de les activitats recreatives i que exerceix una pressió creixent sobre els ecosistemes marins que han estat estudiades per Beatriz Morales-Nin et al. (2005). Emperò, degut a la manca d'estudis sobre les vendes no registrades i la pesca il·legal, fa que no poguem considerar aquesta dimensió que tal com algunes persones conexedores del tema –investigadors i professionals de la pesca– indiquen que podria ser de l'ordre del 20%.

#### a) Els fluxos domèstics directes de materials biòtics pesquers.

Les captures pesqueres -recollides en les estadístiques oficials i públiques- realitzades per les embarcacions de pesca professional a l'any 2004 assoliren una quantitat de 3321 Tm de les quals, un 78,84% corresponia als peixos, el 10,2% als crustacis i el 10,9% als mol·luscs. En canvi, les quantitats monetàries es donen una falsa senyal de les extraccions pesqueres efectuades sobre els ecosistemes marins ja que segons aquestes, les captures de la pesca balear seguiria el següent ordre: un 51,9% correspondria a peixos, un 37,4% a crustacis i el 10,6% restant als mol·luscs. Un ordre que com s'ha exposat no es correspon amb l'ordre del nombre total d'extraccions en termes físics. A partir d'aquests càlculs es pot concloure que els fluxos domèstics directes de materials biòtics marins de les Balears serien de prop de 3,48 kg/càpita si es té en compte la població resident, o bé de 2,65 Kg/càpita si es considera l'IPH (Índex de Pressió Humana).

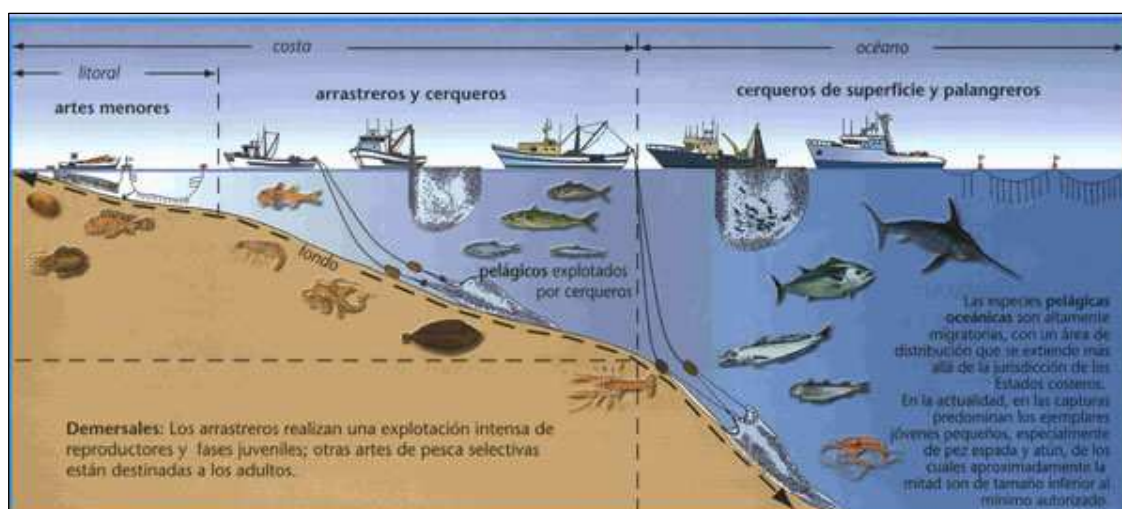


Figura 2. Sistemes de pesca al mar balear (Font: Olaizola 12/02/2006:3).

La tipologia de recursos pesquers i els mètodes pesquers emprats, tendran diferents repercussions sobre el medi marí. L'activitat pesquera a les Balears està dominada pels sistemes de ròssec que se desenvolupen des de la plataforma continental fins al talús, tot afectant les profunditats que van dels 50 metres fins prop dels 800 metres. Convé destacar que prop del 63% de totes les captures pesqueres a les Balears són realitzades per les embarcacions d'arrossegament. És a dir, per 64 embarcacions que representen el 13,9% de tota la flota pesquera de l'arxipèlag (Pastor, 2007). La pesca demersal és una pesca multiespecífica que afecta a un elevat nombre d'espècies que varien segons la profunditat on es desenvolupen les activitats pesqueres. Els ormejos de pesca emprats per les embarcacions d'arrossegament (*francès* i *huelvano*) afecten a diferents fons i espècies objectiu. Mentre que el primer ormeig té per objectiu espècies de peixos demersals (p.ex. lluç, *Merluccius merluccius*) que són capturats majoritàriament a la plataforma continental, el segon té per objecte espècies bentòniques (algunes enterrades) que són aixecades mitjançant la cadena que duen a la relinga i que s'empra per a la captura de crustacis (p.ex. gamba vermella, *Aristeus antennatus*), capturats al talús principalment. La pesca d'arrossegament genera una sèrie d'impactes a destacar: en primer lloc, altera i transforma els fons marins i en modificar el biòtop es modifiquen les condicions per sustentar les espècies que en ell hi habiten, amb la mort de la fauna bentònica s'atreu espècies carronyaires; en segon lloc, la pesca d'arrossegament afecta a la Mediterrània de mitjana a unes 300 espècies de vertebrats i invertebrats, essent tan sols unes poques espècies les que són d'interès comercial; en tercer lloc, amb la destrucció del bentos per l'acció mecànica de la xarxa, pot ocasionar en el seu pas la mort de cries i ous d'espècies d'interès comercial; en quart lloc, en pescar en diferents profunditats, des de nivells batimètrics entre 50 i 200 m fins a prop de 800 m de profunditat, presentant cada nivell batimètric diferents espècies objectiu, s'afecta també a diversos hàbitats. Per altra banda les arts menors que pesquen amb diverses arts (p.ex. tremall, palangre, etc) comparteixen algunes espècies objectiu amb la pesca de ròssec, encara que en molts de casos se dediquen a la pesca d'altres espècies com per exemple la llagosta (*Palinurus elephas*) amb tremall o la llampuga (*Coryphaena hippurus*) amb xarxes d'encerclament. Així mateix, s'ha de tenir en compte la flota pesquera que pesca amb arts d'encerclament les conegudes espècies pelàgiques com la sardina (*Sardina pilchardus*) o l'alatxa (*Sardina aurita*). En quant a la resta d'arts de pesca, la d'encerclament és la més selectiva, afectant a unes 20 espècies, les de palangre poden afectar a unes 47 espècies i les de tremall a unes 70 espècies (Massutí, 1994; Moranta et al., 2000; Pastor, 2007; Moranta et al., 2008).

Un dels aspectes fonamentals a l'hora d'analitzar la pressió de la pesca estriba en veure quines són les principals espècies capturades i els nivells tròfics als que aquestes pertanyen. D'aquesta manera es podrà veure si hi ha un canvi en les tendències pesqueres pel que fa a les espècies objectiu (*target species*) i si es produeix un procés de traspàs de la càrrega extractiva cap a nivells tròfics inferiors (*fishing down food marine webs*) (Pauly et al., 1998; CIESM, 2000). El nivell tròfic de les diferents espècies capturades s'ha aconseguit a partir de l'excel·lent base de dades FISHBASE (Froese i Pauly, 2009)<sup>41</sup>. Com veurem més endavant el nivell tròfic resulta clau per a calcular la PPR (Producció Primària Requerida) per les diferents espècies capturades i que és fonamental pel càlcul de la petjada ecològica de la pesca.

Un element a tenir en compte, i que està directament vinculat a les diferents modalitats pesqueres que es duuguin a terme, és l'efecte que aquestes tenen sobre els diferents nivells tròfics. Pauly et al. (1998; 2002) han alertat de la tendència mundial que ha anat pressionant cada cop més als nivells tròfics inferiors (un cop xuclats al màxim els nivells tròfics superiors), havent-se detectat una disminució entre 1950 i 1995 de les captures desembarcades des d'una mitjana de Nivell Tròfic 3,3 a un Nivell Tròfic del 3,1. Aquests autors han estimat una taxa de reducció global del nivell tròfic en un valors entre 0,05 i 0,1 per dècada (Pauly et al., 2002). A aquest fet se li afegeix una creixent pressió sobre els juvenils que en la seva majoria són zooplànctívors i per conseqüent corresponen a nivells tròfics inferiors que els adults de la mateixa espècie. Coll et al. (2006) han estimat que la pressió pesquera en el Mar Català Sud s'efectua en el Nivell Tròfic 3,12 de mitjana, mentre que la mitjana al Mediterrani Occidental ho feia en el Nivell Tròfic 3,25 i el de tota la Mediterrània, en el Nivell Tròfic 3. Els nostres resultats sobre les captures desembarcades ens dona que la pressió pesquera a les Balears es realitzava de mitjana sobre el nivell tròfic 3,4 (taula 65).

<sup>41</sup> [www.fishbase.org](http://www.fishbase.org) (novembre 2006).

Les captures de peix l'any 2004 foren en total de 2,6 mil Tm que en termes monetaris amollaven una xifra de 10,85 milions d'euros, essent el Nivell Tròfic mitjà de les captures de 3,4. Pel que fa als nivells tròfics on les captures han estat majors, en el cas dels peixos es pot veure com els nivells mitjans (3,5-3,1) presenten les majors extraccions, en torn a 956 Tm (36,49% dels peixos). Però, els peixos corresponents als nivells tròfics superiors són els que reben una major contrapartida monetària (4,76 milions d'euros), tot suposant el 43,93% del valor monetari dels peixos. Així, tenim que aquests reben una contrapartida de l'ordre de 6,35 €/kg, front als 4,14 €/kg de mitjana. En el grup del Nivell Tròfic alt (4,1 - 4,5) les principals captures es corresponien a la llampuga (peix pelàgic de temporada) amb un total de 153 Tm, però es tracta d'un peix d'escàs valor monetari –que varia al llarg de la temporada–, amb una mitjana de 2,9 €/kg; en segon lloc es troba el rap (86,48 Tm) i el lluç (68,46 Tm) que són espècies molt més valorades al mercat, presentant un valor de canvi de 6,6 €/kg i 8,12 €/kg respectivament; en canvi, el déntol, el gall o el cap-roig, amb captures inferiors, presentaven un valor monetari per damunt dels 15 €/kg. En el segon nivell tròfic dels peixos (3,6 - 4) les principals captures foren les de sorell (191 Tm) i gatí (180 Tm), que es pagaren a 0,9 €/kg i 1,19 €/kg, respectivament. Les espècies amb major valor de canvi dins d'aquesta categoria foren la pàguera (17,47 €/kg) i l'anfós (17,23 €/kg). En el tercer grup de peixos (Nivell Tròfic 3,1 – 3,5) es comptabilitzen un total de 956 Tm de peix i en termes monetaris assolia la quantitat de 4,34 milions d'euros (3,85 €/kg). En aquest grup la principal espècie en quant a volum és el gerret amb 429,9 Tm i en segon lloc, tenim el grup d'altres peixos de fons amb unes 167 Tm. Finalment, en el darrer grup dels peixos (Nivell Tròfic 2,6 - 3) es capturaren unes 408,4 Tm de peix que sumaren 613 mil euros, la qual cosa implica una valoració monetària mitjana per unitat física extreta d'1,5 €/kg. Les principals espècies objectiu d'aquest nivell tròfic foren la sardina (207 Tm) i l'alatxa (147 Tm).

Les captures de crustacis foren de 339,75 Tm que es troben de mitjana en el Nivell Tròfic 2,45. Com s'ha esmentat anteriorment la seva repercussió monetària és superior a la pesca de peix, ja que amb 7,9 vegades menys biomassa desembarcada presenta un valor monetari per unitat de biomassa extreta de 23 €/kg de mitjana, la qual cosa vol dir que era 5,5 vegades superior als valors mitjans dels peixos. Entre els crustacis, les principals espècies objectiu són: la gamba vermella amb 198,5 Tm (5,09 milions d'euros), el gambossí amb 55,7 Tm (374 mil euros), la llagosta comú amb 29,8 Tm (1,37 milions d'euros) i l'escamerlà amb 23 Tm (645 mil euros).

Finalment, les captures de mol·luscs es centraren de mitjana en el Nivell Tròfic 2,62 (entre 4,1 i 2,1), essent la major part de les captures efectuades les corresponents al pop que es correspon al Nivell Tròfic 4,1. El pes total d'aquestes captures fou al 2004 de 362,92 Tm, amb un valor monetari de 2,2 milions d'euros, i un valor monetari per unitat de biomassa desembarcada de 6,12 €/Kg.

		Mitjana Nivell Tròfic	Captures (Tm)	Valor Monetari (10 <sup>6</sup> d'euros)	Euros/Kg	Població Resident (Kg/Càpita)	IPH (Kg/Càpita)
Peix	Nivell Tròfic 4,1 - 4,5	4,34	702,72	4,77	6,79	0,74	0,56
	Nivell Tròfic 3,6 - 4	3,77	542,76	1,44	2,65	0,57	0,43
	Nivell Tròfic 3,1 - 3,5	3,41	956,01	4,03	4,21	1,00	0,76
	Nivell Tròfic 2,6 - 3	2,96	408,40	0,61	1,50	0,43	0,33
	Nivell Tròfic 2 - 2,5	2,28	9,31	0,01	0,77	0,01	0,01
	<b>Total peix</b>	<b>3,40</b>	<b>2.619,20</b>	<b>10,86</b>	<b>4,14</b>	<b>2,74</b>	<b>2,09</b>
Crustacis	Total Crustacis	2,46	339,75	7,82	23,02	0,36	0,27
Mol·luscs	Total mol·luscs	2,62	362,92	2,22	6,12	0,38	0,29
<b>Total captures pesqueres</b>		<b>3,41</b>	<b>3.321,87</b>	<b>20,9</b>	<b>6,29</b>	<b>3,48</b>	<b>2,65</b>

<b>Taula 66. Les captures pesqueres de peixos a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria d'Agricultura i Pesca; www.fishbase.org)</b>								
<b>Nom Castellà</b>	<b>Nom Català</b>	<b>Nom científic</b>	<b>Nivell Tròfic</b>	<b>Captures (Tm)</b>	<b>Valor Monetari (mils d'euros)</b>	<b>Euros/Kg</b>	<b>% Pes (respecte total)</b>	<b>% valor monetari (respecte total)</b>
Rémol	Tremolor	<i>Torpedo marmorata</i>	4,5	0,07	2,01	27,74	0,00	0,02
Denton	Déntol	<i>Dentex dentex</i>	4,5	15,95	271,59	17,03	0,61	2,50
Pez de San Pedro	Gall	<i>Zeus faber</i>	4,5	40,54	636,30	15,69	1,55	5,86
Pez Espada	Emperador	<i>Xiphias gladius</i>	4,5	37,91	272,74	7,20	1,45	2,51
Pez Limón/Serviola	Sirviola/Verderols	<i>Seriola dumerillii</i>	4,5	61,33	420,17	6,85	2,34	3,87
Palometón	Palomida	<i>Lichia amia</i>	4,5	4,93	16,46	3,34	0,19	0,15
Marrajo sardinero	Tauró sardiner	<i>Lamna nasus</i>	4,5	0,22	0,46	2,10	0,01	0,00
Marlín del Mediterráneo	Agulla de paladar	<i>Tetrapterus belone</i>	4,5	0,06	0,02	0,30	0,00	0,00
Bacoreta	Bacoreta	<i>Euthynnus alletteratus</i>	4,49	0,39	2,24	5,68	0,02	0,02
Rapes	Rap	<i>Lophius spp.</i>	4,45	86,48	575,79	6,66	3,30	5,30
Merluza Europea	Lluç	<i>Merluccius merluccius</i>	4,42	68,46	555,79	8,12	2,61	5,12
Miracielos (Ratas)	Rata	<i>Uranoscopus scaber</i>	4,38	4,69	44,63	9,51	0,18	0,41
Lampuga	Llampuga	<i>Coryphaena hippurus</i>	4,37	153,07	444,50	2,90	5,84	4,09
Atún común (Cimarrón)	Tonyina comú	<i>Thunnus orientalis</i>	4,31	16,01	78,14	4,88	0,61	0,72
Bonito del Atlántico	Bàcora + Bonítol	<i>Thunnus alalunga+Sarda sarda</i>	4,31	12,85	42,06	3,27	0,49	0,39
Mielgas NEP	Quissona	<i>Squalus acanthias</i>	4,3	2,72	14,51	5,34	0,10	0,13
Cabracho	Cap Roig	<i>Scorpaena scrofa</i>	4,27	46,64	782,23	16,77	1,78	7,21
Rascacio	Escòrpora	<i>Scorpaena porcus</i>	4,27	42,14	239,36	5,68	1,61	2,21
Brótolas NEP	Mòllera (Phycis spp.)	<i>Phycis spp.</i>	4,26	52,62	167,01	3,17	2,01	1,54
Congrio Común	Congre comú	<i>Conger conger</i>	4,26	12,38	14,72	1,19	0,47	0,14
Tiburón azul	Tintorera	<i>Prionace glauca</i>	4,24	1,11	3,29	2,96	0,04	0,03
Quelvacho	Ullàs	<i>Centrophorus granulosus</i>	4,22	2,04	6,08	2,99	0,08	0,06
Aguja	Agulla	<i>Belone belone</i>	4,21	0,17	0,51	3,06	0,01	0,00
Cazon	Ca marí	<i>Galeorhinus galeus</i>	4,21	0,75	1,88	2,52	0,03	0,02
Tollos lucero NEP	Negret	<i>Etmopterus spp</i>	4,2	2,51	9,64	3,84	0,10	0,09

Arañas	Aranya	<i>Trachinus spp</i>	4,18	18,07	133,07	7,37	0,69	1,23
Morenas	Morena	<i>Muraena helena</i>	4,18	4,79	13,46	2,81	0,18	0,12
Chuccla	Xuccla	<i>Spicara maena maena</i>	4,15	0,64	0,26	0,41	0,02	0,00
Melva y Melvera	Mèlvera	<i>Auxis rochei</i>	4,13	13,19	19,82	1,50	0,50	0,18
<b>Nivell Tròfic 4,1-4,5</b>			<b>4,34</b>	<b>702,72</b>	<b>4.768,77</b>	<b>6,79</b>	<b>26,83</b>	<b>43,93</b>
Japuta	Castanyola	<i>Brama brama</i>	4,08	1,18	3,56	3,02	0,04	0,03
Picudas NEP	Espet	<i>Sphyaena spp</i>	4,04	11,54	23,94	2,07	0,44	0,22
Cherna	Xerna	<i>Epinephelus caninus</i>	4,03	0,76	9,22	12,14	0,03	0,08
Bacaladilla	Maira	<i>Micromesistius poutaussou</i>	4,01	65,30	158,49	2,43	2,49	1,46
Pejepuerco blanco	Peix porc	<i>Oxynotus centrina</i>	3,97	0,09	0,20	2,12	0,00	0,00
Musola	Mussola	<i>Mustelus mustelus</i>	3,83	4,02	27,51	6,84	0,15	0,25
Capellan	Capellà	<i>Trisopterus munutus capelans</i>	3,83	0,65	1,64	2,53	0,02	0,02
Gallineta	Serrà imperial	<i>Helicolenus dactylopterus</i>	3,81	26,69	78,80	2,95	1,02	0,73
Meros NEP	Anfós	<i>Epinephelus spp</i>	3,8	1,39	14,26	10,24	0,05	0,13
Mero Moreno	Anfós	<i>Epinephelus marginatus</i>	3,73	7,64	131,67	17,23	0,29	1,21
Pintarroja Bocanegra	Moixina	<i>Galeus melastomus</i>	3,73	26,81	107,66	4,02	1,02	0,99
Corvallo	Escorball	<i>Sciaena umbra</i>	3,7	3,71	22,97	6,19	0,14	0,21
Anguilas	Anguiles NEP	<i>Anguilla spp</i>	3,7	0,02	0,07	2,98	0,00	0,00
Gallos	Bruixa	<i>Lepidorhombus boscii</i>	3,69	15,35	156,84	10,22	0,59	1,44
Alitanes	Gatí	<i>Scyliorhinus canicula</i>	3,69	113,04	134,38	1,19	4,32	1,24
Macabí		<i>Albula vulpes</i>	3,67	0,00	0,00	4,21	0,00	0,00
Argentinas	Polido	<i>Chlorophthalmus agassizi + Argentina sphyraena</i>	3,66	42,57	60,68	1,43	1,63	0,56
Pargo	Pàguera	<i>Sparus pagrus</i>	3,65	17,04	297,63	17,47	0,65	2,74
Begel	Oriola	<i>Trigla lucerna</i>	3,65	0,34	2,88	8,43	0,01	0,03
Caballas Scomber NEP	Barat	<i>Scomber scombrus</i>	3,65	0,69	2,43	3,51	0,03	0,02
Jureles NEP	Sorell	<i>Trachurus spp.</i>	3,64	191,22	184,98	0,97	7,30	1,70
Lucema	Xoriguer	<i>Dactylopterus volitans</i>	3,64	4,76	1,73	0,36	0,18	0,02
Arete	Lluerna Pogora	<i>Chelidonichthys cuculus</i>	3,6	7,95	14,95	1,88	0,30	0,14
<b>Nivell Tròfic 3,6-4</b>			<b>3,77</b>	<b>542,76</b>	<b>1.436,49</b>	<b>2,65</b>	<b>20,72</b>	<b>13,23</b>
Cabetes, Rubios NEP	Oriola, rafel NEP	<i>Triglidae</i>	3,51	1,52	5,71	3,76	0,06	0,05
Rayas Raja NEP	Rajada	<i>Raja spp.</i>	3,5	106,94	294,04	2,75	4,08	2,71

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Percomorfos demersales NEP	Percomorfes demersals NEP	<i>Perciformes</i>	3,5	30,53	233,76	7,66	1,17	2,15
Raya Picuda	Càvec	<i>Raja oxyrinchus</i>	3,5	3,76	8,21	2,18	0,14	0,08
Raya Pintada	Rajada pintada	<i>Raja montagui</i>	3,5	2,76	1,77	0,64	0,11	0,02
Raya de Clavos	Clavell	<i>Raja clavata</i>	3,5	2,36	8,02	3,40	0,09	0,07
Solletas NEP	Palaia	<i>Citharidae</i>	3,5	1,95	6,40	3,29	0,07	0,06
Rodaballos, Rombos, NEP	Pedaços	<i>Bothidae</i>	3,5	0,99	3,25	3,30	0,04	0,03
Viruelas		<i>Lycodes spp</i>	3,5	0,00	0,04	10,98	0,00	0,00
Raya de MacCain	Rajada Maccain	<i>Bathyraja maccaini</i>	3,5	0,00	0,00	6,60	0,00	0,00
Aligote	Besuc	<i>Pagellus acarne + Pagellus bogaraveo</i>	3,48	11,62	18,20	1,57	0,44	0,17
Besugo	Besuc	<i>Pagellus acarne + Pagellus bogaraveo</i>	3,48	5,34	29,52	5,52	0,20	0,27
Lubina	Llop	<i>Morone labrax</i>	3,47	6,02	42,68	7,09	0,23	0,39
Garneo	Rafel	<i>Trigla lyra</i>	3,46	4,73	28,78	6,08	0,18	0,27
Herrera	Mabre	<i>Lithognathus mormyrus</i>	3,42	0,60	2,04	3,43	0,02	0,02
Altres peixos	Altres peixos	Altres peixos	3,41	1,27	10,40	8,16	0,05	0,10
Breca	Pagell	<i>Pagellus erythrinus</i>	3,4	11,46	57,98	5,06	0,44	0,53
Raspallón	Esparrall	<i>Diplodus annularis</i>	3,4	11,02	44,13	4,01	0,42	0,41
Lanzones NEP	Enfú	<i>Gymnammodytes cicerelus</i>	3,4	0,35	1,10	3,11	0,01	0,01
Verrugato fusco/Reig	Reig	<i>Umbrina cirrosa</i>	3,39	0,15	1,34	8,93	0,01	0,01
Raor	Raor	<i>Xyrichthys novacula</i>	3,38	0,47	18,20	38,71	0,02	0,17
Cabrilla	Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>	3,35	46,41	157,70	3,40	1,77	1,45
Serranos NEP	Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>	3,35	2,25	15,49	6,89	0,09	0,14
Lábridos (tordos)	Làbrids (tords, etc) NEP	<i>Labrus spp.</i>	3,31	3,50	10,96	3,13	0,13	0,10
Lenguados NEP	Llenguado	<i>Solea vulgaris</i>	3,3	5,51	80,70	14,64	0,21	0,74
Moritos		Gonostomatidae	3,3	0,70	37,38	53,13	0,03	0,34
Platija Europea	Rèmol De Riu	<i>Platichthys flesus</i>	3,3	0,12	0,35	3,00	0,00	0,00
Chopa	Càntera	<i>Spondyllosoma cantharus</i>	3,27	6,06	42,44	7,01	0,23	0,39
Dorada	Orada	<i>Saprus aurata</i>	3,26	12,03	80,67	6,71	0,46	0,74
Góbidos, Chaparrudos NEP	Cabot	<i>Gobius spp</i>	3,2	13,67	104,38	7,64	0,52	0,96
Peregrino	Pelegrí	<i>Cetorhinus maximus</i>	3,2	5,03	3,89	0,77	0,19	0,04



Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Picareles NEP	Gerret	<i>Spicara smaris</i>	3,16	302,05	727,16	2,41	11,53	6,70
Salmonete de roca	Moll de roca	<i>Mullus surmelatus</i>	3,15	129,35	842,61	6,51	4,94	7,76
Salmonete de fango	Moll de fang	<i>Mullus barbatus</i>	3,15	42,52	319,17	7,51	1,62	2,94
Pejerreyes	Moixó	<i>Atherina boyeri</i>	3,12	0,46	1,11	2,41	0,02	0,01
Peces de fondo NEP	Peixos de fons NEP	<i>Osteichthyes</i>	3,1	167,10	522,01	3,12	6,38	4,81
Chanquete	Jonquillo	<i>Aphia minuta</i>	3,1	15,42	267,60	17,36	0,59	2,47
<b>Nivell Tròfic 3,1-3,5</b>			<b>3,41</b>	<b>956,01</b>	<b>4.029,18</b>	<b>4,21</b>	<b>36,50</b>	<b>37,12</b>
Sargo	Sard	<i>Diplodus sargus</i>	3,04	20,62	146,71	7,11	0,79	1,35
Sargo Mojarra	Variada	<i>Diplodus vulgaris</i>	3,04	3,30	18,11	5,49	0,13	0,17
Sargo picudo	Morruda	<i>Diplodus puntazzo</i>	3,04	0,16	1,17	7,27	0,01	0,01
Oblada	oblada	<i>Oblada melanura</i>	3,03	4,40	9,66	2,19	0,17	0,09
Alacha	Alatxa	<i>Sardinella aurita</i>	3	146,66	158,41	1,08	5,60	1,46
Boga	Boga	<i>Boops boops</i>	2,97	7,24	3,72	0,51	0,28	0,03
Carpa	Carpa	<i>Cyprinus carpio carpio</i>	2,96	0,31	0,19	0,61	0,01	0,00
Boquerón	Aladroc	<i>Engraulis encrasicolus</i>	2,92	18,13	65,44	3,61	0,69	0,60
Sardina Europea	Sardina	<i>Sardina pilchardus</i>	2,61	207,58	210,03	1,01	7,93	1,93
<b>Nivell Tròfic 2,6 - 3</b>			<b>2,96</b>	<b>408,40</b>	<b>613,44</b>	<b>1,50</b>	<b>15,59</b>	<b>5,65</b>
Lizas NEP	Llissa	<i>Chelon labrosus</i>	2,42	4,09	2,47	0,60	0,16	0,02
Morragute	Llissa galta-roja	<i>Liza ramada</i>	2,42	0,03	0,13	4,00	0,00	0,00
Salema	Salpa	<i>Sarpa salpa</i>	2,01	5,19	4,54	0,88	0,20	0,04
<b>Nivell Tròfic 2 - 2,5</b>			<b>2,28</b>	<b>9,31</b>	<b>7,14</b>	<b>0,77</b>	<b>0,36</b>	<b>0,07</b>
<b>Total peixos</b>			<b>Mitjana 3,40</b>	<b>2.619,20</b>	<b>10.855,02</b>	<b>4,14</b>	<b>100</b>	<b>100</b>

**Taula 67. Les captures pesqueres de crustacis a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria d'Agricultura i Pesca; [www.fishbase.org](http://www.fishbase.org))**

Nom Castellà	Nom Català	Nom científic	Nivell Tròfic	Captures (Tm)	Valor Monetari (mils d'euros)	Euros/Kg	% Pes (respecte total)
Langosta comú	Llagosta comú	<i>Palinurus elephas</i>	2,6	29,88	1.373,94	45,99	8,79
Langosta mora	Llagosta blanca	<i>Palinurus mauritanicus</i>	2,6	0,17	5,66	33,03	0,05
Gerlon Mediterráneo	Cranc (geryon longipes)	<i>Geryon longipes</i>	2,6	18,88	106,48	5,64	5,56
Jabas, Nécoras NEP	Cranc	<i>Necora puber</i>	2,6	0,66	0,87	1,30	0,20
Paromola	Cranca de fons	<i>Paromola cuvieri</i>	2,6	0,87	3,01	3,47	0,26
Bogavante	Llomàntol	<i>Homarus spp.</i>	2,6	0,18	4,60	25,09	0,05
Cigala	Escamerlà	<i>Nephrops norvegicus</i>	2,6	23,17	645,99	27,88	6,82
Cigarros NEP	Cigaló NEP	<i>Scyllarus spp</i>	2,6	0,31	15,76	50,51	0,09
Santiaguíño	Cigala	<i>Scyllarus arctus</i>	2,5	0,01	0,11	9,89	0,00
Gamba carabinero	Gambot	<i>Plesiopenaeus edwardsianus</i>	2,3	1,99	60,48	30,43	0,58
Gamba de altura	Gamba Blanca	<i>Parapenaeus longirostris</i>	2,3	7,09	137,15	19,36	2,09
Gamba rosada	Gamba vermella	<i>Aristeus antennatus</i>	2,3	198,55	5.091,56	25,64	58,44
Camarones Pandálicos NEP	Gambosí	<i>Plesionika spp</i>	2,3	55,70	374,62	6,73	16,39
Centolla Europea	Cabra	<i>Maja squinado</i>	2,3	0,17	0,33	2,01	0,05
Centollas, Centollones NEP	Cranques	<i>Maja spp.</i>	2,3	2,11	1,50	0,71	0,62
Decápodos Natantia NEP	Decàpodes Natantia NEP	<i>Natantia</i>	2,2	0,00	0,04	15,00	0,00
<b>Total crustacis</b>			<b>Mitjana 2,45</b>	<b>339,75</b>	<b>7.822,09</b>	<b>23,02</b>	<b>100</b>

**Taula 68. Les captures pesqueres de mol·luscs a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria d'Agricultura i Pesca; [www.fishbase.org](http://www.fishbase.org))**

Nom Castellà	Nom Català	Nom científic	Nivell Tròfic	Captures (Tm)	Valor Monetari (mils d'euros)	Euros/Kg	% Pes (respecte total)	Nom Castellà
Pulpo común	<i>Pop</i>	Octopus vulgaris+Eledone Spp.	4,10	168,67	452,12	2,68	46,48	20,35
Sepia , choquitos NEP	<i>Sípia</i>	Sepia officinalis	3,60	4,01	18,56	4,63	1,10	0,84
Sepia común	<i>Sípia</i>	Sepia officinalis	3,60	50,33	515,68	10,25	13,87	23,22
Calamars NEP	<i>Calamars</i>	Loligo vulgaris	3,30	62,05	1.015,29	16,36	17,10	45,71
Pota Europea	<i>Pota</i>	Todarodes sagittatus	3,20	22,29	58,30	2,62	6,14	2,62
Mejillón común	<i>Musclos</i>	Mytilidae	2,10	49,78	106,55	2,14	13,72	4,80
Concha de pelegrino	<i>Petxina de peregrí</i>	Pecten jacobaeus	2,10	1,28	4,58	3,57	0,35	0,21
Almeja fija	<i>Cloïsa</i>	Ruditapes decussatus	2,10	1,47	14,58	9,94	0,40	0,66
Escupina grabada	<i>cloïssa</i>	Venus verrucosa	2,10	1,69	30,35	18,00	0,46	1,37
Murices	<i>Murex</i>	Murex spp	2,10	1,12	2,32	2,07	0,31	0,10
Ostra Europea	<i>Ostra</i>	Ostrea spp	2,10	0,08	0,55	7,31	0,02	0,02
Mactras NEP	<i>Mactra</i>	Mactra spp	2,10	0,03	0,18	6,51	0,01	0,01
Chirla	<i>Rossellona</i>	Chamalea gallina	2,10	0,02	0,09	5,49	0,00	0,00
Arcas	<i>Peu de cabrit</i>	Arca spp	2,10	0,12	2,10	17,57	0,03	0,09
<b>Total mol·luscs</b>			<b>Mitjana 2,62</b>	<b>362,92</b>	<b>2.221,24</b>	<b>6,12</b>	<b>100</b>	<b>100</b>

b) *Els fluxos domèstics ocults dels materials biòtics pesquers. Descarts i pesca recreativa.*

El càlcul dels fluxos domèstics de la pesca s'ha de completar amb la incorporació de l'estimació dels fluxos ocults, el que generalment es coneix com a descarts (*dicards*). A escala global, Pauly i Christensen (1998) calcularen que els descarts sumaven prop del 30% del total capturat, mentre que a la Mediterrània aquests oscil·len entre el 10% i el 75% del total de captures desembarcades (Moranta et al., 2008). Pauly et al. (2002) han estimat que les captures IUU (Illegal, Unreported or Unregulated) sumen a nivell mundial entre un 25 i un 30% de les captures desembarcades provinents de la pesca comercial.



Fig. 3. Pescada en una barca de bou. Es pot veure la mescla d'espècies just després d'haver tret la xarxa de rossec.

Aquesta dimensió de l'economia pesquera ha estat prou analitzada pel biòleg mallorquí Joan Moranta pel cas de la pesca d'arrossegament en la pesca dels crustacis decàpodes i per diferents batimetries (Moranta et al., 2000). Segons aquest estudi, prop del 42,35% del que entra a la barca es tornat de nou a la mar ja que, o bé són espècies comercials que no fan la mida reglamentària, o bé es tracta d'espècies que no tenen interès comercial (malgrat siguin comestibles). En el cas de les espècies capturades a les Balears se pot veure com en cas de modificar la tipologia de les malles de les xarxes de ròssec –pas de la malla de forma romboïdal per una altra de quadrada– la reducció dels descarts és rellevant. Així, l'aplicació d'aquests canvis podria

suposar una reducció dels descarts que passaria dels valors 18%-45% en el cas de la malla romboïdal a uns valors mitjans que oscil·larien entre el 6% i el 26%, tot depenent de la profunditat i la temporada de l'any (Guijarro i Massutí, 2006). A més, aquests canvis, en general, no impliquen una minva en la captura de les espècies objectius i, en tot cas, el que si suposa és una major selectivitat en els individus capturats que en termes generals, ja que la taxa d'escapament de determinades espècies s'incrementa amb la malla quadrada (Guijarro i Massutí, 2006; Ordines et al., 2006). Els descarts de la pesca artesanal han estat analitzats en el cas de la pesca al Golf de Patraikos (Grècia) (Tzanatos i Somarakis, 2007). A Grècia la pesca realitzada per les embarcacions petites i mitjanes és molt més important que la pesca de ròssec (Moranta et al., 2008). Per això, resulta de gran interès el treball de Tzanatos i Somarakis (2007) ja que ens permet contrastar dos models pesquers diferents. Tzanatos i Somarakis (2007) apunten com l'estudi dels descarts en el cas de la pesca artesanal o pesca de petites embarcacions ha rebut menor atenció que l'estudi de la pesca de ròssec. En el cas de la Mediterrània, el primer estudi publicat és el dels autors grecs que conclouen que de mitjana els descarts equivalen al 10% de les captures desembarcades (Tzanatos i Somarakis, 2007).

Així doncs, per calcular els fluxos ocults de la pesca domèstica se tindrà en compte uns descarts mitjans del 42,35% per aquelles espècies capturades principalment amb les arts de pesca de ròssec i un 10% per aquelles altres espècies pescades amb altres arts més selectives. En el cas de les bivalves no s'ha aplicat cap taxa de descarts. Es pot estimar que les captures pesqueres totals de Balears al 2004 eren d'unes 4392 Tm, de les quals unes 1070,15 Tm corresponien als fluxos ocults dels descarts, és a dir s'escapaven als ulls de les estadístiques oficials però no de les estadístiques dels ecosistemes marins. La major part dels descarts corresponen als peixos amb 805,9 Tm (75,3% dels descarts) i es pot veure com els descarts equivaldrien al 30,7% dels peixos desembarcats. En segon lloc, els descarts dels crustacis sumen unes 134 Tm, xifra que representa el 39,4% dels crustacis desembarcats. I, en tercer lloc, els descarts dels mol·luscs eren foren de 130,16 Tm que equival al 35,87% de les captures. En definitiva, l'estimació dels descarts de les captures pesqueres a les Balears al 2004, ens amolla una taxa de descarts del 32,22%.

**Taula 69. Càlcul dels fluxos domèstics ocults de la pesca comercial a Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria d'Agricultura i Pesca, 2004; Moranta et al., 2000; Tzanatos i Somarakis, 2007).**

Nom Castellà	Nom Català	Nom científic	Nivell Tròfic	Captures (Tm)	Taxa Descarts %	Descarts (Tm)	Total Capturat (Tm)
Pez Limón/Serviola	Sirviola/Verderols	<i>Seriola dumerilii</i>	4,5	61,33	10,00	6,13	67,46
Pez de San Pedro	Gall	<i>Zeus faber</i>	4,5	40,54	42,35	17,17	57,71
Pez Espada	Emperador	<i>Xiphias gladius</i>	4,5	37,91	10,00	3,79	41,70
Denton	Déntol	<i>Dentex dentex</i>	4,5	15,95	10,00	1,59	17,54
Palometón	Palomida	<i>Lichia amia</i>	4,5	4,93	10,00	0,49	5,43
Marrajo sardiner	Tauró sardiner	<i>Lamna nasus</i>	4,5	0,22	10,00	0,02	0,24
Rémol	Tremolor	<i>Torpedo marmorata</i>	4,5	0,07	42,35	0,03	0,10
Marlín del Mediterráneo	Agulla de paladar	<i>Tetrapterus belone</i>	4,5	0,06	42,35	0,02	0,08
Bacoreta	Bacoreta	<i>Euthynnus alletteratus</i>	4,49	0,39	10,00	0,04	0,43
Rapes	Rap	<i>Lophius spp.</i>	4,45	86,48	42,35	36,63	123,11
Merluza Europea	Lluç	<i>Merluccius merluccius</i>	4,42	68,46	42,35	28,99	97,45
Miracielos (Ratas)	Rata	<i>Uranoscopus scaber</i>	4,38	4,69	42,35	1,99	6,68
Lampuga	Llampuga	<i>Coryphaena hippurus</i>	4,37	153,07	10,00	15,31	168,38
Atún común (Cimarrón)	Tonyina comú	<i>Thunnus orientalis</i>	4,31	16,01	10,00	1,60	17,61
Bonito del Atlántico	Bàcora + Bonítol	<i>Thunnus alalunga + Sarda sarda</i>	4,31	12,85	10,00	1,28	14,13
Mielgas NEP	Quissona	<i>Squalus acanthias</i>	4,3	2,72	42,35	1,15	3,87
Cabracho	Cap Roig	<i>Scorpaena scrofa</i>	4,27	46,64	10,00	4,66	51,31
Rascacio	Escòrpora	<i>Scorpaena porcus</i>	4,27	42,14	10,00	4,21	46,35
Brótolas NEP	Mòllera (Phycis spp.)	<i>Phycis spp.</i>	4,26	52,62	42,35	22,29	74,91
Congrio Común	Congre comú	<i>Conger conger</i>	4,26	12,38	10,00	1,24	13,62
Tiburón azul	Tintorera	<i>Prionace glauca</i>	4,24	1,11	10,00	0,11	1,22
Quelvacho	Ullàs	<i>Centrophorus granulosus</i>	4,22	2,04	42,35	0,86	2,90
Cazon	Ca marí	<i>Galeorhinus galeus</i>	4,21	0,75	42,35	0,32	1,06
Aguja	Agulla	<i>Belone belone</i>	4,21	0,17	10,00	0,02	0,19
Tollos lucero NEP	Negret	<i>Etmopterus spp</i>	4,2	2,51	42,35	1,06	3,57
Arañas	Aranya	<i>Trachinus spp</i>	4,18	18,07	42,35	7,65	25,72
Morenas	Morena	<i>Muraena helena</i>	4,18	4,79	10,00	0,48	5,26
Chucla	Xucla	<i>Spicara maena maena</i>	4,15	0,64	42,35	0,27	0,91
Melva y Melvera	Mèlvera	<i>Auxis rochei</i>	4,13	13,19	10,00	1,32	14,51
Pulpo común	Pop	<i>Octopus vulgaris + Eledone Spp.</i>	4,1	168,67	42,35	71,43	240,11
Japuta	Castanyola	<i>Brama brama</i>	4,08	1,18	10,00	0,12	1,29
Picudas NEP	Espet	<i>Sphyraena spp</i>	4,04	11,54	10,00	1,15	12,70
Cherna	Xerna	<i>Epinephelus caninus</i>	4,03	0,76	10,00	0,08	0,84
Bacaladilla	Maira	<i>Micromesistius poutaoussou</i>	4,01	65,30	42,35	27,65	92,95

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Pejepuerco blanco	Peix porc	<i>Oxynotus centrina</i>	3,97	0,09	42,35	0,04	0,13
Musola	Mussola	<i>Mustelus mustelus</i>	3,83	4,02	10,00	0,40	4,42
Capellan	Capellà	<i>Trisopterus minutus capelans</i>	3,83	0,65	42,35	0,28	0,93
Gallineta	Serrà imperial	<i>Helicolenus dactylopterus</i>	3,81	26,69	42,35	11,30	37,99
Meros NEP	Anfós	<i>Epinephelus spp</i>	3,8	1,39	10,00	0,14	1,53
Pintarroja Bocanegra	Moixina	<i>Galeus melastomus</i>	3,73	26,81	42,35	11,35	38,16
Mero Moreno	Anfós	<i>Epinephelus marginatus</i>	3,73	7,64	10,00	0,76	8,40
Corvallo	Escorboll	<i>Sciaena umbra</i>	3,7	3,71	10,00	0,37	4,08
Anguilas	Anguiles NEP	<i>Anguilla spp</i>	3,7	0,02	10,00	0,00	0,03
Alitanes	Gatí	<i>Scyliorhinus canicula</i>	3,69	113,04	42,35	47,87	160,91
Gallos	Bruixa	<i>Lepidorhombus boschii</i>	3,69	15,35	42,35	6,50	21,85
Macabí		<i>Albula vulpes</i>	3,67	0,00	10,00	0,00	0,00
Argentinas	Polido	<i>Chlorophthalmus agassizi + Argentina sphyraena</i>	3,66	42,57	42,35	18,03	60,60
Pargo	Pàguera	<i>Sparus pagrus</i>	3,65	17,04	10,00	1,70	18,75
Caballas Scomber NEP	Barat	<i>Scomber scombrus</i>	3,65	0,69	10,00	0,07	0,76
Begel	Oriola	<i>Trigla lucerna</i>	3,65	0,34	10,00	0,03	0,38
Jureles NEP	Sorell	<i>Trachurus spp.</i>	3,64	191,22	42,35	80,98	272,20
Lucema	Xoriguer	<i>Dactylopterus volitans</i>	3,64	4,76	10,00	0,48	5,23
Arete	Lluerna Pogora	<i>Chelidonichthys cuculus</i>	3,6	7,95	42,35	3,37	11,32
Sepia , choquitos NEP	Sípia	<i>Sepia officinalis</i>	3,6	4,01	42,35	1,70	5,71
Sepia común	Sípia	<i>Sepia officinalis</i>	3,6	50,33	42,35	21,31	71,64
Cabetes, Rubios NEP	Oriola, rafel NEP	<i>Triglidae</i>	3,51	1,52	10,00	0,15	1,67
Rayas Raja NEP	Rajada	<i>Raja spp.</i>	3,5	106,94	42,35	45,29	152,23
Percomorfos demersales NEP	Percomorfes demersals NEP	<i>Perciformes</i>	3,5	30,53	42,35	12,93	43,46
Raya Picuda	Càvec	<i>Raja oxyrinchus</i>	3,5	3,76	42,35	1,59	5,35
Raya Pintada	Rajada pintada	<i>Raja montagui</i>	3,5	2,76	42,35	1,17	3,93
Raya de Clavos	Clavell	<i>Raja clavata</i>	3,5	2,36	42,35	1,00	3,36
Solletas NEP	Palaia	<i>Citharidae</i>	3,5	1,95	42,35	0,82	2,77
Rodaballos, Rombos, NEP	Pedaços	<i>Bothidae</i>	3,5	0,99	42,35	0,42	1,40
Viruelas		<i>Lycodes spp</i>	3,5	0,00	42,35	0,00	0,00
Raya de MacCain	Rajada Maccain	<i>Bathyraja maccaini</i>	3,5	0,00	42,35	0,00	0,00
Aligote	Besuc	<i>Pagellus acarne + Pagellus bogaraveo</i>	3,48	11,62	42,35	4,92	16,54
Besugo	Besuc	<i>Pagellus acarne + Pagellus bogaraveo</i>	3,48	5,34	42,35	2,26	7,61
Lubina	Llop	<i>Morone labrax</i>	3,47	6,02	10	0,60	6,62
Garneo	Rafel	<i>Trigla lyra</i>	3,46	4,73	10	0,47	5,21
Herrera	Mabre	<i>Lithognathus mormyrus</i>	3,42	0,60	42,35	0,25	0,85
Altres peixos	Altres peixos	Altres peixos	3,41	1,27	42,35	0,54	1,81
Breca	Pagell	<i>Pagellus erythrinus</i>	3,4	11,46	10	1,15	12,61

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Raspallón	Esparrall	<i>Diplodus annularis</i>	3,4	11,02	42,35	4,67	15,68
Lanzones NEP	Enfú	<i>Gymnammodytes cicerelus</i>	3,4	0,35	42,35	0,15	0,50
Verrugato fusco/Reig	Reig	<i>Umbrina cirrosa</i>	3,39	0,15	10	0,02	0,17
Raor	Raor	<i>Xyrichthys novacula</i>	3,38	0,47	10	0,05	0,52
Cabrilla	Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>	3,35	46,41	42,35	19,65	66,06
Serranos NEP	Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>	3,35	2,25	42,35	0,95	3,20
Lábridos (tordos)	Làbrids (tords, etc) NEP	<i>Labrus spp.</i>	3,31	3,50	42,35	1,48	4,99
Lenguados NEP	Llenguado	<i>Solea vulgaris</i>	3,3	5,51	42,35	2,34	7,85
Moritos		Gonostomatidae	3,3	0,70	42,35	0,30	1,00
Platija Europea	Rèmol De Riu	<i>Platichthys flesus</i>	3,3	0,12	42,35	0,05	0,17
Calamars NEP	Calamars	<i>Loligo vulgaris</i>	3,3	62,05	42,35	26,28	88,32
Chopa	Càntera	<i>SpondylIOSoma cantharus</i>	3,27	6,06	10	0,61	6,66
Dorada	Orada	<i>Saprus aurata</i>	3,26	12,03	10	1,20	13,23
Góbidos, Chaparrudos NEP	Cabot	<i>Gobius spp</i>	3,2	13,67	42,35	5,79	19,45
Peregrino	Pelegrí	<i>Cetorhinus maximus</i>	3,2	5,03	10,00	0,50	5,54
Pota Europea	Pota	<i>Todarodes sagittatus</i>	3,2	22,29	42,35	9,44	31,73
Picareles NEP	Gerret	<i>Spicara smarís</i>	3,16	302,05	42,35	127,92	429,96
Salmonete de roca	Moll de roca	<i>Mullus surmelatus</i>	3,15	129,35	42,35	54,78	184,12
Salmonete de fango	Moll de fang	<i>Mullus barbatus</i>	3,15	42,52	42,35	18,01	60,52
Pejerreyes	Moixó	<i>Atherina boyeri</i>	3,12	0,46	10	0,05	0,51
Peces de fondo NEP	Peixos de fons NEP	<i>Osteichthyes</i>	3,1	167,10	42,35	70,77	237,86
Chanquete	Jonquillo	<i>Aphia minuta</i>	3,1	15,42	10,00	1,54	16,96
Sargo	Sard	<i>Diplodus sargus</i>	3,04	20,62	10	2,06	22,68
Sargo Mojarra	Variada	<i>Diplodus vulgaris</i>	3,04	3,30	42,35	1,40	4,70
Sargo picudo	Morruda	<i>Diplodus puntazzo</i>	3,04	0,16	10	0,02	0,18
Oblada	oblada	<i>Oblada melanura</i>	3,03	4,40	10	0,44	4,85
Alacha	Alatxa	<i>Sardinella aurita</i>	3	146,66	10,00	14,67	161,32
Boga	Boga	<i>Boops boops</i>	2,97	7,24	42,35	3,07	10,31
Carpa	Carpa	<i>Cyprinus carpio carpio</i>	2,96	0,31	10,00	0,03	0,34
Boquerón	Aladroc	<i>Engraulis encrasicolus</i>	2,92	18,13	10,00	1,81	19,94
Sardina Europea	Sardina	<i>Sardina pilchardus</i>	2,61	207,58	10,00	20,76	228,34
Langosta común	Llagosta comú	<i>Palinurus elephas</i>	2,6	29,88	10,00	2,99	32,86
Langosta mora	Llagosta blanca	<i>Palinurus mauritanicus</i>	2,6	0,17	10,00	0,02	0,19
Gerlon Mediterráneo	Cranc (geryon longipes)	<i>Geryon longipes</i>	2,6	18,88	42,35	8,00	26,88
Jabas, Nécoras NEP	Cranc	<i>Necora puber</i>	2,6	0,66	42,35	0,28	0,95
Paromola	Cranca de fons	<i>Paromola cuvieri</i>	2,6	0,87	42,35	0,37	1,24
Bogavante	Llomàntol	<i>Homarus spp.</i>	2,6	0,18	10,00	0,02	0,20
Cigala	Escamerlà	<i>Nephrops norvegicus</i>	2,6	23,17	42,35	9,81	32,98
Cigarros NEP	Cigaló NEP	<i>Scyllarus spp</i>	2,6	0,31	10,00	0,03	0,34

Santiaguiño	Cigala	<i>Scyllarus arctus</i>	2,5	0,01	10,00	0,00	0,01
Lizas NEP	Llissa	<i>Chelon labrosus</i>	2,42	4,09	42,35	1,73	5,82
Morragute	Llissa galta-roja	<i>Liza ramada</i>	2,42	0,03	42,35	0,01	0,05
Gamba carabinero	Gambot	<i>Plesiopenaeus edwardsianus</i>	2,3	1,99	42,35	0,84	2,83
Gamba de altura	Gamba Blanca	<i>Parapenaeus longirostris</i>	2,3	7,09	42,35	3,00	10,09
Gamba rosada	Gamba vermella	<i>Aristeus antennatus</i>	2,3	198,55	42,35	84,09	282,64
Camarones Pandálicos NEP	Gambosí	<i>Plesionika spp</i>	2,3	55,70	42,35	23,59	79,29
Centolla Europea	Cabra	<i>Maja squinado</i>	2,3	0,17	42,35	0,07	0,24
Centollas, Centollones NEP	Cranques	<i>Maja spp.</i>	2,3	2,11	42,35	0,90	3,01
Decápodos Natantia NEP	Decàpodes Natantia NEP	<i>Natantia</i>	2,2	0,00	42,35	0,00	0,00
Mejillón común	Musclos	<i>Mytilidae</i>	2,1	49,78		0,00	49,78
Concha de pelegrino	Petxina de peregrí	<i>Pecten jacobaeus</i>	2,1	1,28		0,00	1,28
Almeja fija	Cloisa	<i>Ruditapes decussatus</i>	2,1	1,47		0,00	1,47
Escupina grabada	cloïssa	<i>Venus verrucosa</i>	2,1	1,69		0,00	1,69
Murices	Murex	<i>Murex spp</i>	2,1	1,12		0,00	1,12
Ostra Europea	Ostra	<i>Ostrea spp</i>	2,1	0,08		0,00	0,08
Mactras NEP	Mactra	<i>Mactra spp</i>	2,1	0,03		0,00	0,03
Chirla	Rosellona	<i>Chamalea gallina</i>	2,1	0,02		0,00	0,02
Arcas	Peu de cabrit	<i>Arca spp</i>	2,1	0,12		0,00	0,12
Salema	Salpa	<i>Sarpa salpa</i>	2,01	5,19	42,35	2,20	7,39
<b>Total</b>			<b>3,41</b>	<b>3.321,87</b>	<b>32,22</b>	<b>1.070,15</b>	<b>4.392,02</b>

**Taula 70. Càlcul dels fluxos domèstics ocults de la pesca comercial a Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de la taula 69).**

	Nivell Tròfic mitjà	Captures (Tm)	Descarts (%)	Descarts (Tm)	Total (Tm)	
Peixos	Nivell Tròfic 4,1-4,5	4,34	702,72	22,87	160,74	863,46
	Nivell Tròfic 3,6-4	3,77	542,76	39,19	212,68	755,44
	Nivell Tròfic 3,1-3,5	3,41	956,01	40,20	384,38	1.340,39
	Nivell Tròfic 2,6 - 3	2,96	408,40	10,83	44,25	452,65
	Nivell Tròfic 2 - 2,5	2,28	9,31	42,35	3,94	13,25
	Total peix	3,40	2.619,20	30,77	805,99	3.425,20
Total Crustacis		2,46	339,75	39,44	134,00	473,74
Total mol·luscs		2,62	362,92	35,87	130,16	493,08
<b>Total captures pesqueres</b>		<b>3,41</b>	<b>3.321,87</b>	<b>32,22</b>	<b>1.070,15</b>	<b>4.392,02</b>

Emperò, els fluxos ocults de la pesca que ens intenten desvetllar les extraccions reals (o més pròximes a la realitat) dels ecosistemes marins han de tenir en compte la pesca recreativa o esportiva, definida per Joan Moranta (2006) com la "pesca tradicionalment oblidada". Aquest tipus de pesca ha estat generalment practicada en tots els indrets litorals del planeta, primer com a forma de sustent en les societats caçadores-recol·lectores i actualment com una activitat, fonamentalment, lúdica. En el cas de les Balears, on tot s'emmarca en la lògica de l'oci, la pesca ha estat inclosa dins del paquet del consum de l'oci. La pesca recreativa –en barca, de terra, submarina– a les Balears està assolint en els darrers anys un important nombre d'adeptes, que pot venir exemplificat en el número de llicències de pesca expedides per la Conselleria d'Agricultura i Pesca que han passat de 25 mil llicències al 2002 a unes 42 mil llicències al



2004<sup>42</sup>. De totes maneres, Morales-Nin et al. (2005) apunten que les llicències de pesca atorgades, molt probablement són tan sols una part del total de persones que practiquen aquest tipus de pesca. Un aspecte que vendria reforçat pel fet que les embarcacions que s'estima es dediquen a la pesca recreativa ascendeixen a unes 19,5 mil (taula 71). A més, cal tenir en compte que mentre la pesca professional té una sèrie de limitacions en quant a potència, les recreatives no compten amb cap altre límit que la "butxaca" de l'aficionat. En tot cas, cal tenir present que les arts que poden practicar els pescadors recreatius estan limitades per llei, quedant excloses les arts amb tremall, encerclament, arrossegament, palangre, etc. Aquestes són autoritzades només per a la pesca professional.

Tipus d'embarcació		Número
Velers		2.299
Motor	Fins a 7,5 metres	20.765
	7,5 a 12 metres	2.765
	12 a 15 metres	268
	més de 15 metres	184
	Total	23.982
Embarcacions pesca recreativa		19.595

La pesca recreativa afecta a unes 60 espècies de peixos i cefalòpodes, 44 de les quals són objecte, també, de la pesca professional (Morales-Nin et al., 2005). Així, la pesca recreativa s'ha convertit en una important competidora de la pesca professional, tant pel que fa al fet que comparteixen espècies objectiu, com pel fet que alguns pescadors recreatius encobreixen una activitat comercial irregular. Aquesta la practiquen fonamentalment els que es dediquen a la pesca submarina i els pescadors d'altura<sup>43</sup>. En els darrers temps, s'han posat de moda els campionats de pesca. El volum de captures dels campionats de pesca al període 2000-2002 d'un 42,4 Tm, de les quals 33,44 Tm corresponien a campionats de pesca en altura (Morales-Nin et al., 2004). A més, s'ha de fer especial esment al fet que les espècies objectiu de la pesca recreativa coincideixen, majoritàriament, amb aquelles pescades per les embarcacions d'arts menors. Aquest tipus de pesca professional resulta ser doblement vulnerable, ja que per una banda el marc regulatori i institucional ha afavorit el desplegament de les grans embarcacions que es dediquen a les captures demersals; i per una altra banda, en haver de compartir els recursos pesquers amb d'altres practicants no professionals, aquest col·lectiu entra en conflicte per l'accés als recursos pesquers. Uns conflictes que a hores d'ara, tal com sostenien Morales-Nin et al. (2005) no han estat degudament abordats ni a la Mediterrània ni a les Balears. El fet que la pesca recreativa presenta una dimensió crematística que quadruplica el valor afegit de la pesca professional, pot donar una idea del pes i del poder d'aquest sector de l'oci (Grau, 2008).

Els resultats de l'estudi sobre la pesca recreativa a Mallorca (Morales-Nin et al., 2005) ens poden donar una idea de la incidència d'aquesta activitat que es situa en torn a unes captures que oscil·len entre 1209,25 Tm i 2678,81 Tm, que es concentren entre els nivells tròfics 3 i 4 (taula 72). Partint de la xifra més baixa, que és la que recomanen els investigadors, hom pot dir que la pesca recreativa a les Balears representa prop del 27,44% de les captures comercials desembarcades a les Illes, mentre que a la Mediterrània es calcula que aquestes representen en torn a un 10% (Moranta et al., 2008). De nou, aquest fet evidencia la major pressió recreativa sobre els recursos naturals, en aquest cas marins de les Illes. Una pressió que té a veure, en part, a la seva condició de "paradís turístic".

<sup>42</sup> El 2006 hi havia unes 46 mil llicències però des de la Conselleria d'Agricultura i Pesca es pensa que en termes reals hi podria haver a l'ordre d'uns 70 mil pescadors recreatius (Garrido, 8/10/2006; Grau, 2008).

<sup>43</sup> A [www.youtube.com/watch?v=GqAEwQv2xa8](http://www.youtube.com/watch?v=GqAEwQv2xa8) (novembre 2007) es pot veure la venda (il·legal) de peix d'un campionat de pesca d'altura a Porto Colom.

<b>Taula 72. Principals espècies capturades per la pesca recreativa (Font: Morales-Nin et al., 2005; Moranta, 2006).</b>			
Tipologia	Tipologia segons substrat o mètode	Nom vulgar	Nom científic
espècies pescades des de costa	Sobre substrat rocallós i praderes de posidònia	Vaca	<i>Serranus scriba</i>
		Donzella	<i>Coris julia</i>
		Tord	<i>Symphodus tinca</i>
		Esparrall	<i>Diplodus annularis</i>
		Oblada	<i>Oblada melanura</i>
		Salpa	<i>Sarpa sarpa</i>
	Sobre substrat tou	Mabre	<i>Lithognathus mormyrus</i>
		Reig	<i>Umbrina cirrosa</i>
		Orada	<i>Saprus aurata</i>
Des d'embarcació	Sobre posidònia	Vaca	<i>Serranus scriba</i>
		Esparrall	<i>Diplodus annularis</i>
		Tord	<i>Symphodus tinca</i>
		Donzella	<i>Coris julia</i>
	Sobre substrat arenós	Pedaç	<i>Bothus podas</i>
		Aranya	<i>Trachinus draco</i>
		Boixatriada	<i>Synodus saurus</i>
		Raor	<i>Xyrichthis novacula</i>
	Sobre substrat dur	Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>
		Pagell	<i>Pagellus erythrinus</i>
		Besuc	<i>Pagellus bogaraveo</i>
		Pàguera	<i>Pagrus pagrus</i>
		Variada	<i>Diplodus vulgaris</i>
		Càntera	<i>Spondyliosoma cantharus</i>
		Pesca des d'embarcació en marxa	Sorell
	Sirviola/verderol		<i>Seriola durmerilii</i>
	Llampuga		<i>Coryphaena hippurus</i>
	Pesca d'altura	Emperador	<i>Xiphias gladius</i>
		Tonyina	<i>Thunnus thynnus</i>
		Bonítol del Nord (Tonyina blanca)	<i>Thunnus alalunga</i>
Bonítol		<i>Katsuwonus pelamis</i>	
Tintorera		<i>Pironace glauca</i>	
Marraix		<i>Isurus oxyrinchus</i>	
Adults de llampuga - Dorados		<i>Coryphaena hippurus</i>	
Pesca submarina		Anfós	<i>Epinephelus marginatus</i>
	Escorball	<i>Sciane umbra</i>	
	Sard	<i>Diplodus sargus</i>	
	Pop	<i>Octopus vulgaris</i>	

c) *Resultats: els fluxos domèstics totals de materials biòtics pesquers.*

A la taula 73 es sintetitza tota la informació exposada en els paràgrafs i taules anteriors, d'on podem dir que els Fluxos Domèstics de Material Biòtic Aquàtic/Pesca de les Balears es situava al 2004, en torn a unes 5,6 mil Tm. Amb la qual cosa correspondrien de mitjana uns 5,87 kg per cada habitant de les Illes en cas de comptar només amb la població empadronada, o bé uns 4,71 kg si partim del IPH (Índex de Pressió Humana). Els fluxos

domèstics estan composts, en un 56% com a fluxos directes, és a dir el que són desembarcats per les barques de pesca professional, i un 44% de fluxos domèstics ocults que estan formats en un 53,3% pels descarts de la pesca professional i en un 46,7% per la pesca "tradicionalment oblidada" que és la recreativa. Com es pot apreciar a la taula 73 no apareixen els fluxos ocults corresponents a les captures il·legals (p.ex. venda irregular) ja que a moments d'ara no comptam amb estudis que ens puguin informar sobre aquesta dimensió de la pesca balear.

<b>Taula 73. Estimació dels Fluxos Domèstics del Material Biòtic Aquàtic/Pesca de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)</b>					
	Fluxos Domèstics Directes	Fluxos Domèstics Ocults			Total Fluxos Domèstics
	Captura Comercial desembarcada	Captura Comercial Descartada	Captures de Pesca Recreativa	Total Fluxos ocults	
Total (Tm)	3.321,86	1.070,15	1.209,25	2.279,40	5.601,26
Població Resident (Kg/càpita)	3,48	1,12	1,27	2,39	5,87
IPH (Kg/càpita)	2,65	0,85	0,96	1,81	4,46

A tall de comparació, es pot veure a la taula 74, com els fluxos domèstics de materials biòtics aquàtics de la pesca entre la mitjana per càpita de la UE-15, de l'Estat i de les Balears presenten una diferència gens menyspreable. En aquest apartat es pot veure com els fluxos domèstics totals de la pesca a les Balears són unes 5,7 vegades menors que els de la UE-15 (33,7 Kg/càpita) i 4,65 vegades inferiors als de l'Estat espanyol (26,7 kg/càpita).

<b>Taula 74. Comparació entre els Fluxos Domèstics de Materials Biòtic Aquàtic/Pesca entre la mitjana per càpita de l'Estat espanyol i les Balears (Font: Carpintero, 2005; Bringezu i Schütz, 2001; i taules anteriors)</b>			
	Flux Domèstic Directe	Flux Domèstic Ocult	Total Fluxos Domèstics
UE-15, 1997 (kg/càpita)	26,98	6,74	33,73
Estat espanyol, 2000 (kg/càpita)	21,38	5,34	26,73
Illes Balears, 2004 (kg/càpita)	3,48	2,39	5,87

*d) Els fluxos de materials biòtics pesquers importats.*

Una vegada analitzats els fluxos domèstics, s'han de considerar els fluxos biòtics de la pesca importats. Aquests es calculen a partir de les dades de les importacions a través dels ports i aeroports de les Illes. El principal problema que hom troba és la manca de concreció de les espècies importades (taula 76) i per tant ens hem d'atendre al que es presenta tabulat en base als codis de la nomenclatura combinada. Els fluxos importats de materials biòtics aquàtics (peixos, mol·luscs i crustacis) a les Illes Balears a través dels Ports d'interès general (Palma, Alcúdia, Eivissa, La Savina i Maó), els de gestió de la CAIB (Ciutadella i Sant Antoni) i les entrades a través dels aeroports (AENA), sumaven a l'any 2004 unes 17249 Tm. El càlcul dels fluxos ocults importats es realitza a partir de l'aplicació d'un coeficient del 32,2%. Aquest és la taxa mitjana de descarts de les captures desembarcades a les Balears. Així doncs, els fluxos ocults importats de la pesca serien d'un 5560 Tm, amb la qual cosa els fluxos totals importats serien d'un 22809 Tm. En cas de distribuir-se aquests fluxos importats entre la població resident (empadronada), hi hauria uns 23,8 kg de biomassa de pesca importada per càpita, i en cas de comptar amb la població flotant a través del IPH, la xifra descendiria a uns 18,17 kg/càpita. És important assenyalar que els fluxos importats de material biòtic de la pesca són 3,82 vegades superiors a les extraccions domèstiques d'aquests recursos (Taula 75). Un aspecte que esdevé encara més destacable si tenim en compte que les Balears són illes i les seves aigües jurisdiccionals ocupen una superfície marítima de 25 mil km<sup>2</sup>.

**Taula 75. Estimació dels Fluxos Importats del Material Biòtic Aquàtic/Pesca de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària, Ports de les Illes Balears (CAIB) i AENA - Annex Capítol XII)**

	<b>Flux Directe Importat</b>	<b>Flux Ocult Importat</b>	<b>Flux Total Importat</b>
APB (Tm)	16.205	5.222	21.428
AENA (aeroports) (Tm)	1.018	327,99	1.346
Ports de Balears (Sant Antoni) (Tm)	25,70	9,65	35,35
<b>Total (Tm)</b>	<b>17.249</b>	<b>5.560</b>	<b>22.809</b>
Població Resident (Kg/càpita)	18,06	5,82	23,88
IPH (Kg/càpita)	13,74	4,43	18,17

<b>Taula 76. Importació de materials biòtics. Classificació dels materials biòtics animal/pastures i biomassa de pesca. Entrada/sortida dels Ports de Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de base de dades de l'Autoritat Portuària de Balears - Annex Capítol XII ).</b>							
<b>Nomenclatura Combinada</b>		<b>TARIC</b>		<b>Grup Autoritat Portuària</b>		<b>Tipus Material</b>	<b>Coefficient flux ocult (%)</b>
<b>Codi.</b>	<b>Descripció</b>	<b>Codi</b>	<b>Descripció</b>	<b>Codi</b>	<b>Descripció</b>		
0301	Peixos vius	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	34	Resta de mercaderies	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0302	Peix fresc o refrigerat, excepte en filets i altres parts considerades a la partida 0304	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	30	Altres productes alimentaris	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0302A	Peix fresc o refrigerat, excepte en filets i altres parts considerades a la partida 0305	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	30	Altres productes alimentaris	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0302B	Peix fresc o refrigerat, excepte en filets i altres parts considerades a la partida 0306	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	30	Altres productes alimentaris	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0303	Peix congelat, excepte en filets i altres parts considerades a la partida 0304	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	33	Peix congelat	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0303A	Peix congelat, excepte en filets i altres parts considerades a la partida 0305	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	33	Peix congelat	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0303B	Tonyina d'aleta groga ( <i>Thunnus albacares</i> ) congelada, excepte en filets i altres parts considerades a la partida 0304, fetges, ous i llets	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	33	Peix congelat	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0304	Filets i altres parts considerades (incloses les picades), frescos, refrigerats o congelats	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	30	Altres productes alimentaris	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0304a	Filets i altres parts considerades (incloses les picades), frescos, refrigerats o congelats	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	30	Altres productes alimentaris	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%
0306	Crustacis pelats, vius (frescos, refrigerats, congelats, assecats, salats o en salmorra); crustacis sense pelar cuits amb aigua o al vapor (inclosos els refrigerats, congelats, assecats, salats o en salmorra); farina de peix, pols i pilots de peix aptes per al consum humà	03	Peixos, crustacis i mol·luscs (i resta d'invertebrats aquàtics).	30	Altres productes alimentaris	Biomassa aquàtica (pesca) (peixos, crustacis, mol·luscs)	32,2%

A la taula 77 es comparen els valors dels fluxos importats de materials biòtics aquàtics/pesca, en base a la distribució d'aquests entre la població empadronada, de les Balears amb els de la UE-15 i l'Estat espanyol. Es pot comprovar com els fluxos totals importats a les Balears (23,88 kg/càpita) eren un 67,1% superiors a la mitjana de la UE-15 al 1997 (14,29 kg/càpita), però un 34,5% inferiors a la mitjana de l'Estat (36,48 kg/càpita).

	Flux Importat Directe	Flux Importat Ocult	Total Fluxos Importats
UE-15, 1997 (kg/càpita)	11,43	2,857	14,29
Estat espanyol, 2000 (kg/càpita)	29,19	7,30	36,48
Illes Balears, 2004 (kg/càpita)	18,06	5,82	23,88

*e) Els Requeriments Totals de Materials biòtics pesquers.*

Finalment, els RTM (Requeriments Totals de Materials) Biòtics Aquàtics/Pesca de l'economia balear a l'any 2004 sumaven un total de 28410 Tm, que com s'ha dit anteriorment, la major part (22809 Tm) corresponen a fluxos importats. Si es mira la tipologia de flux, podem concloure que el 27,59% correspon als fluxos ocults que respon a totes aquelles captures que es descarten en la pesca comercial i aquelles que no passen per les estadístiques provinents de la pesca recreativa. Encara que si teníem en compte altres dimensions de les captures IUU (Illegal, Unreported i Unregulated) (Pauly et al, 2002), segurament incrementarien més la fracció dels fluxos ocults importats. La distribució dels RTM entre la població empadronada al 2004 ens donaria com a resultat que de mitjana a cada habitant de les Illes li correspondrien 39,75 kg de biomassa aquàtica (peixos, crustacis i mol·luscs), i en cas de comptar amb la població flotant, mitjançant l'IPH, correspondrien uns 22,63 kg a cada persona que es trobes a les Illes en aquell any (Taula 78).

	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Fluxos Totals
Fluxos Domèstics (Tm)	3.322	2.279	5.601
Fluxos Importats (Tm)	17.249	5.560	22.809
<b>RTM (Tm)</b>	<b>20.571</b>	<b>7.839</b>	<b>28.410</b>
Població Resident (Kg/càpita)	21,54	8,21	29,75
IPH (Kg/càpita)	16,38	6,24	22,63

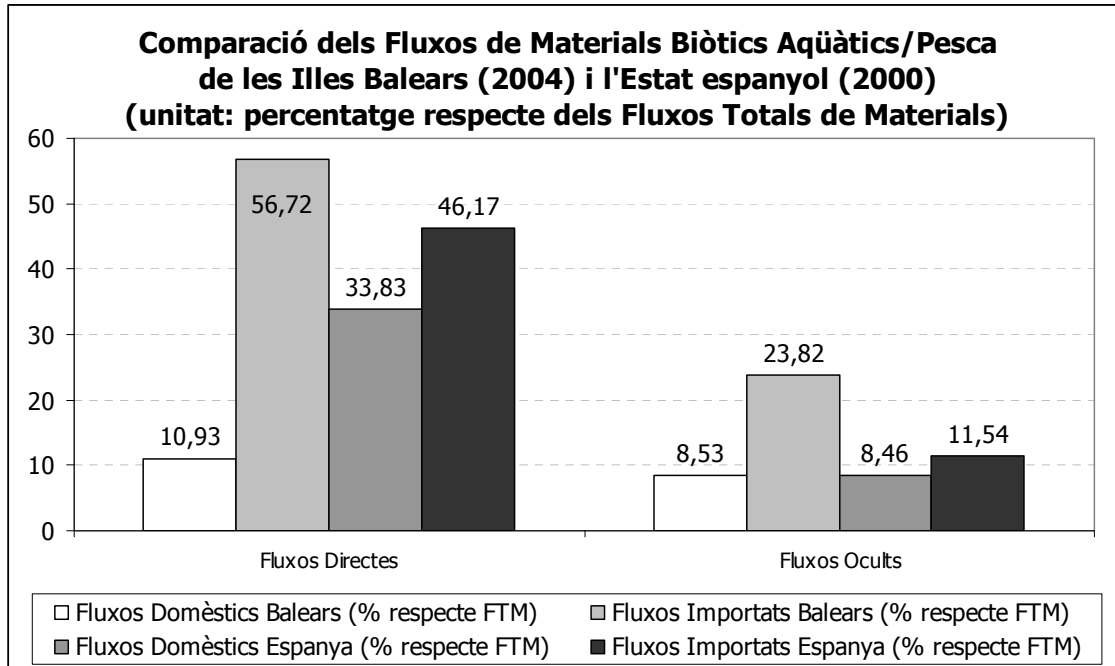
La taula 79 presenta la comparació entre els RTM de materials aquàtics/pesca entre la UE-15, l'Estat espanyol i les Balears, en la seva distribució mitjana entre la població resident, on es pot veure com la mitjana de l'Estat supera en escreix, més que duplicant, els RTM de biomassa marina de les Illes en termes per càpita, i així mateix l'estatal és un 31,6% superior a la mitjana de la UE-15.

	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Fluxos Totals
UE-15, 1997 (kg/càpita)	38,41	9,597	48,02
Estat espanyol, 2000 (kg/càpita)	50,57	12,64	63,21
Illes Balears, 2004 (kg/càpita)	21,54	8,21	29,75

A continuació es comparen els fluxos –domèstics i importats; directes i ocults- de materials biòtics aquàtics/pesca de les Balears i l'Estat espanyol respecte dels RTM de materials aquàtics/pesca (gràfic 7). Es pot observar com: en primer lloc, en el cas de les Balears, els fluxos domèstics directes eren l'11,7% de tots els RTM, mentre que a l'Estat espanyol aquests representaven el 33,8% del total; en segon lloc, els fluxos importats directes a les Balears eren el 60,71% dels RTM, mentre que el cas de l'Estat aquests representaven el 46,1%; en tercer

lloc, els fluxos ocults directes a les Balears eren el 8,03% de tots els RTM de materials aquàtics/pesca, una xifra molt semblant a la mitjana estatal que era el 8,46%; i finalment, els fluxos ocults importats a les Illes representaven el 19,56% de tots els RTM, mentre que pel conjunt de l'Estat era l'11,54%. En definitiva, es pot dir que en termes generals, els RTM de materials aquàtics de les Illes són més depenents de l'exterior que no els de l'Estat espanyol amb la qual cosa s'infringeixen majors pressions (i impactes) en aigües fora dels límits geogràfics de les Balears.

Gràfic 7. (Elaboració pròpia a partir de la taula 79).



**La mercantilització turística dels fons marins.** En termes generals, els ecosistemes marins de la Mediterrània han rebut una forta pressió directe degut sobretot a la sobrepesca (Tudela, 2000a) i indirecte degut als impactes provinents de les zones litorals (EEA, 2006). Com s'ha vist anteriorment, les majors extraccions de recursos pesquers vinculats a l'economia balear es produeixen fora de les seves aigües. Les pressions pesqueres fora de l'àmbit geogràfic balear, amb la deslocalització dels impactes socioecològics associats al metabolisme socioeconòmic de l'arxipèlag, concorda amb la pretensió de "conservar l'escenari balear". Encara que aquest no està lliure de tensions ni impactes socioambientals. El trasllat de la càrrega extractiva a d'altres àmbits geogràfics fa que els ecosistemes marins entrin a formar del procés de mercantilització turística de la natura (*commodification of nature*). Un exemple d'aquest procés ens l'ofereix l'intent d'enfonsar un vaixell de guerra per tal de convertir-ho en atracció turística. A mitjans de la dècada del 2000 s'encetà un debat social en torn a l'enfonsament de la Fragata Baleares a les aigües de l'arxipèlag municipal de Calvià a Mallorca. Paradoxalment, es pretenia enfonsar la fragata just al costat de les reserves marines de les Illes Malgrats i de l'illa del Toro. Aquesta operació, que traslladaria un residu (que quan era un objecte econòmic estava destinat a la guerra) al fons de la mar, s'integra dins de les estratègies de l'espectacle turístic en un municipi com el de Calvià, que després d'haver alterat i degradat de manera notable els ecosistemes terrestres, pretén seguir en la línia ascendent del creixement crematístic, abordar el fons marí, tot infringint la mateixa estratègia aplicada a terra eixuta. Aquest projecte, defensat per les autoritats municipals, va ser rebutjat per bona part de la societat mallorquina, al temps que des del Govern espanyol (amb competències en matèria de costes i aigües marítimes) s'ha oposat també a dit projecte (Moure i Frau, 19/08/2007; Frau, 6/09/2007).

f) *Balanç físic de materials biòtics pesquers.*

Un cop analitzats els requeriments totals de materials de la pesca, procedirem a analitzar les exportacions, el consum aparent i la procedència dels fluxos comercials pesquers. Els fluxos totals de biomassa de pesca exportats de les Illes al 2004 assoliren una quantitat de 583,89 Tm, que sortiren pràcticament en la seva totalitat dels ports de les Illes, essent tan sols 3,51 Tm les que ho feien per via aèria. D'aquests materials, unes 441,68 Tm es comptabilitzen com a fluxos directes, és a dir són els que han quedat enregistrats, essent els fluxos ocults d'un 142,21 Tm (Taula 80). La comparació entre les importacions de material biòtic aquàtic i les exportacions ens dona el BFM (Balanç Físic Material) que en aquest cas presenta un dèficit material d'un 22,2 mil Tm, essent els fluxos totals importats de biomassa de la pesca unes 39 vegades superiors a les seves exportacions (Taula 81). El càlcul del consum aparent per càpita (captures domèstiques + importacions directes – exportacions directes) de biomassa de la pesca en dona un resultat d'uns 29,13 Kg/càpita. El consum aparent directe és de 21,07 kg/càpita, una xifra que s'aproxima bastant a la que ens informa el Panell Alimentari del Ministeri d'Agricultura i Pesca per l'any 2004 que situava els productes pesquers en torn a 19,01 kg/càpita.

	<b>Flux Directe Exportat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Exportat (Tm)</b>	<b>Flux Total Exportat (Tm)</b>
Autoritat Portuària	439,02	141,36	580,38
AENA (aeroports)	2,66	0,85	3,51
<b>Total</b>	<b>441,68</b>	<b>142,21</b>	<b>583,89</b>

	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>Flux Total (Tm)</b>
Importacions (Tm)	17.249	5.560	22.809
Exportacions (Tm)	441,68	142,21	583,89
<b>BFM (Tm)</b>	<b>-16.807</b>	<b>-5.418</b>	<b>-22.225</b>

g) *La procedència dels fluxos de materials biòtics pesquers importats.*

Una vegada s'han estimat els fluxos totals –domèstics, importats i exportats- de biomassa de la pesca (peixos, crustacis i mol·luscs) s'intenta esbrinar la procedència d'aquells materials biòtics de la pesca que entren dins de l'economia balear però que no han estat capturats en les seves aigües. La traçabilitat dels productes ha esdevingut, amb el procés de globalització, en una tasca fonamental per tal d'entendre la deslocalització dels impactes socioecològics per part de les societats dels territoris del capitalisme avançat. Al mateix temps, resulta una tasca summament complexa i difícil. En el cas que ens ocupa, es pot determinar per una banda els ports de procedència d'aquests materials, però això no significa que hagin estat extrets en les seves proximitats. És a dir, el fet que la procedència del 64,88% dels fluxos biòtics importats de la pesca vinguin del Port de Barcelona, això no vol dir que han estat capturats necessàriament a aigües catalanes, sinó que es pot tractar perfectament de captures realitzades a qualsevol indret del planeta però embarcades al port barceloní amb destí a les Balears. Aparentment, la major part dels fluxos de materials biòtics aquàtics/pesca importats a les Illes provenien al 2004 dels ports de Barcelona (64,8% del total), València (22,8% del total) i Dènia (11,9% del total). És a dir de les costes del Mediterrani peninsular on la situació de les pesqueres és encara més preocupant que a les illes Balears.



**Taula 82. Port d'origen de les importacions de material biòtic Aquàtic/Pesca, 2004 (Font: Elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII).**

	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)	Flux Total Importat (%)
Barcelona	10.514,66	3.385,72	13.900,38	64,88
València	3.705,23	1.556,19	5.261,42	22,86
Dènia	1.942,90	625,61	2.568,51	11,99
Alacant	42,60	13,72	56,32	0,26

En el cas dels materials biòtics pesquers, hi ha una part que entra a través dels aeroports, encara que en termes comparatius és molt menor a l'entrada a través dels ports. La major part d'aquests fluxos provenien de l'aeroport de Barcelona (82,29%) mentre que crida l'atenció que el segon punt de partida d'aquells fluxos per via aèria sigui l'aeroport de Madrid, que com se sap no compta amb ports ni flota pesquera. Així doncs, la biomassa pesquera sortida de Madrid serà la que durà una major motxilla ecològica degut als quilòmetres que hauran hagut de recórrer aquests productes des dels ports allà on han estat pescats fins arribar a la capital de l'Estat des d'on es centralitza una part important de les captures per ser comercialitzades. Els altres dos aeroports en importància són els de Santiago (2,27%) i Sevilla (1,95%) des d'on s'envien captures realitzades en les seves comunitats autònomes cap a les Balears, però que presenten un pes molt inferior al de Madrid que és on es dirigeixen moltes de les captures realitzades a Galícia i Andalusia.

**Taula 83. Aeroport d'origen de les importacions de material biòtic Aquàtic/Pesca, 2004 (Font: Elaboració pròpia a partir d'AENA - Annex Capítol XII).**

	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)	Flux Total Importat (%)
Barcelona	837,71	269,91	1.107,62	82,29
Madrid	132,24	42,61	174,85	12,99
Santiago	23,11	7,45	30,55	2,27
Sevilla	19,85	6,40	26,25	1,95
Altres	5,09	1,64	6,73	0,5

Els fluxos comercials internacionals de biomassa aquàtica es poden estimar, a partir de la informació del comerç exterior de les diferents comunitats autònomes de l'Estat espanyol. En el cas de les Balears, els fluxos directes importats (directes més ocults) a través del comerç internacional al 2004 eren d'unes 2373 Tm, tot representant el 13,7% dels fluxos importats directes de biomassa a les Balears. Els fluxos importats totals de biomassa pesquera procedents de l'estranger sumava un total de 3138 Tm. La resta de biomassa aquàtica o bé provenia de les aigües de l'Estat, o bé eren pescades per empreses espanyoles fora d'aigües espanyoles però comercialitzades des del territori estatal. També és possible que aquests fluxos de biomassa de la pesca provinents de l'estranger, després d'haver estat comprats per empreses espanyoles són venuts (amb major valor afegit) per part d'empreses espanyoles des de territori espanyol. Els fluxos importats de biomassa de pesca provinents d'altres països sumaven uns 9,5 milions d'euros, essent el valor mitjà d'aquestes importacions de 3,04 mil €/Tm. Hom pot comprovar com la biomassa aquàtica s'importa principalment des de França (780 Tm) amb costes al mar Mediterrani i a l'Atlàntic, de països europeus amb importants flotes pesqueres (P. Baixos, Suècia, R. Unit, Alemanya, etc), d'Argentina (266 Tm) on pesca part de la flota espanyola i a d'altres països del Sud (Equador, Índia, Nova Zelanda, etc).

**Taula 84. El comerç internacional dels fluxos importats de material biòtic aquàtic/pesca (Font: Elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.cameras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII)**

	Flux Directe (Tm)	F. Directe (10 <sup>3</sup> euros)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Importat (Tm)	% FTI	€/Tm FTI
França	590,2	2.923,30	190,04	780,24	24,86	3.746,65

P. Baixos	384,8	1.045,20	123,91	508,71	16,21	2.054,63
Argentina	201,6	510,4	64,92	266,52	8,49	1.915,09
Índia	178,9	385,9	57,61	236,51	7,54	1.631,67
Suècia	134	498,4	43,15	177,15	5,64	2.813,47
Xina	131,9	367,7	42,47	174,37	5,56	2.108,71
N. Zelanda	118,8	296	38,25	157,05	5	1.884,71
Equador	112,7	180,9	36,29	148,99	4,75	1.214,18
Alemanya	97,4	527,6	31,36	128,76	4,1	4.097,46
R. Unit	88,5	641,4	28,50	117,00	3,73	5.482,19
Portugal	63,2	552,7	20,35	83,55	2,66	6.615,17
Tunísia	47,7	504,3	15,36	63,06	2,01	7.997,22
Canadà	40,9	71,1	13,17	54,07	1,72	1.314,97
Bèlgica	33,3	121,3	10,72	44,02	1,4	2.755,40
Noruega	26,5	82,9	8,53	35,03	1,12	2.366,34
Indonèsia	26,3	96,4	8,47	34,77	1,11	2.772,62
Altres països	25,8	197,1	8,31	34,11	1,09	5.778,77
Mauritània	21,1	239,3	6,79	27,89	0,89	8.578,84
EUA	18,7	31,2	6,02	24,72	0,79	1.262,06
Dinamarca	17,9	127,7	5,76	23,66	0,75	5.396,43
Senegal	13,6	152,3	4,38	17,98	0,57	8.470,90
<b>Total</b>	<b>2.373,80</b>	<b>9.553,10</b>	<b>764,36</b>	<b>3.138,16</b>	<b>100</b>	<b>3.044,17</b>

*h) El destí dels fluxos de materials biòtics pesquers exportats.*

Les exportacions de biomassa aquàtica/pesca des de les Balears s'efectuaren en un 99,4% a través dels ports, i tan sols un 0,6% ho feu a través dels aeroports. Per això, ens limitarem a apuntar els llocs de destí d'aquelles exportacions a través dels ports de les Illes. A la taula 85 podem veure com les exportacions es dirigien als ports de la costa Mediterrània espanyola, essent Barcelona amb un 34,67% de tots els fluxos i València amb el 29,58%, els dos principals ports de destí.

	Flux Directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total Exportat (Tm)	Flux Total Exportat (%)
Barcelona	152,20	49,01	201,21	34,67
València	129,87	41,82	171,69	29,58
Dènia	47,98	15,45	63,43	10,93
Aguilas	38,63	12,44	51,06	8,80
Almeria	24,20	7,79	31,99	5,51
Alacant	19,32	6,22	25,54	4,40
Cartagena	13,33	4,29	17,62	3,04
Altea	9,75	3,14	12,89	2,22
Altres	3,75	1,21	4,96	0,85

Les exportacions de biomassa aquàtica des de les Balears cap a d'altres països era de 279 Tm. La major part se dirigiren a Andorra (71,39%) i França (28,33). Aquests fluxos exportats rebien una contrapartida de 1,6 milions d'euros. Podem veure com la valoració monetària per tona exportada és 1,93 vegades superior que la de la biomassa aquàtica importada a les Balears. Aquests fluxos, representen el 47,79% dels fluxos totals exportats de biomassa pesquera, realitzats des de les Illes. La resta dels fluxos exportats, suposadament, s'adreçarien al mercat nacional.

**Taula 86. El comerç exterior dels fluxos exportats de material biòtic aquàtic/pesca (Font: Elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII)**

	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>F. Directe (10<sup>3</sup> euros)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>Flux Total Importat (Tm)</b>	<b>% FTE</b>	<b>€/Tm FTE</b>
Andorra	150,7	1.315,4	48,53	199,23	71,39	6.602,57
França	59,8	326,7	19,26	79,06	28,33	4.132,53
Altres	0,6	2,5	0,19	0,79	0,28	3.151,79
<b>Total</b>	<b>211,1</b>	<b>1.644,6</b>	<b>67,97</b>	<b>279,07</b>	<b>100</b>	<b>5.893,06</b>

#### 12.3.4. La petjada ecològica de les captures pesqueres. "I, ...tot peix és plàncton".

Una vegada es sap el volum de biomassa que requereix l'economia balear, es pot procedir a calcular la seva petjada ecològica (*fishprint*). En l'anàlisi de la metodologia de la petjada ecològica s'ha exposat com aquesta fracció resulta ser una de les menys desenvolupades, encara que recentment s'han dut a terme importants millores en la metodologia<sup>44</sup>. Per calcular la petjada ecològica de la pesca, Pauly i Crhistensen (1995) proposaren calcular-la en base a la producció primària requerida per sostenir les captures pesqueres. Aquest aspecte varia notablement, depenent del nivell tròfic en el que s'efectuï l'extracció de biomassa. Tudela (2000) va calcular la PPR (Producció Primària Requerida) per sostenir la pesca a la costa central catalana, a partir de les captures comercials desembarcades. La producció primària dels ecosistemes marins a les costes catalanes d'acord amb Tudela (2000) era de 232 Tm C/km<sup>2</sup> any, mentre que Coll et al. (2006) estimaren que aquesta era de 383,68 Tm C/km<sup>2</sup> any. La Producció Primària mitjana de tots els oceans s'estima en torn de 126 Tm C/km<sup>2</sup> (Pauly i Crhistensen, 1995) i la mitjana de la Mediterrània es calcula que és de 148,19 Tm C/km<sup>2</sup> any<sup>45</sup>. Partint de la PP (Producció Primària) exposada per *Sea Around Us* (2007), per ser la més baixa, i comptant amb els 25 mil km<sup>2</sup> de les aigües jurisdiccionals de les Balears, es pot dir que la Producció Primària d'aquestes aigües es situa en torn a unes 3704750 Tm C/any. Aquesta seria la quantitat de carboni inorgànic fixat per part dels organismes vius i que permet la formació dels composts orgànics.

Pauly i Crhistensen (1995) calcularen que l'eficiència en la transferència entre nivells tròfics era del 10%. Així que en cada nivell tròfic per aconseguir una unitat de biomassa es requereien 9 unitats de biomassa del nivell tròfic inferior, i així successivament. D'aquesta manera, formularen l'equació:

$$\text{PPR (Producció Primària Requerida)} = (\text{Captures}/9) \times 10^{(\text{Nivell Tròfic} - 1)}$$

A continuació, s'ha procedit a calcular la PPR (Producció Primària Requerida)<sup>46</sup> per sostenir les pesqueres balears a partir de les captures comercials desembarcades, els descarts estimats, i les captures de pesca recreativa. En concret, aquestes estimacions ens donen que per sostenir les 4705 Tm (en pes fresc) de captures de la pesca comercial se requereixen, com a mínim, unes 352,8 mil Tm de carboni pel seu sosteniment. El 88,42% correspon a les captures de peixos, l'11,22% als mol·luscs i el 0,36% als crustacis. En el cas de les 1209 Tm (en pes fresc) de captures procedents de la pesca recreativa es requereien unes 31,11 mil Tm de Carboni. En suma, es pot dir que com a mínim la pesca a Balears requeria al 2004 unes 383,93 mil Tm de carboni per tal de sostenir les 5,6 mil Tm de pes fresc capturades (taules 87 i 88).

<sup>44</sup> Web Products: Footprint analyses [www.seaaroundus.org/trophiclevel/footprintmain.aspx](http://www.seaaroundus.org/trophiclevel/footprintmain.aspx) (novembre 2007) on Daniel Pauly i els seus col·legues estan aportant importants aspectes sobre l'ecologia marina.

<sup>45</sup> Sea Around Us Project. Fisheries, ecosystems and biodiversity: [www.seaaroundus.org/lme/SummaryInfo.aspx?LME=26#](http://www.seaaroundus.org/lme/SummaryInfo.aspx?LME=26#) (novembre 2007)

<sup>46</sup> La ràtio de conversió de Pes Fresc a carboni és d'1 a 9 (Pauly i Christensen, 1995).

**Taula 87. Estimació de la PPR (Producció Primària Requerida) per sostenir la pesca comercial de Balears, 2004 (Font: a partir de taules anteriors i Pauly i Christensen, 1995)**

Nom català	Nom científic	Nivell Tròfic	Captures Pes Fresc (Tm)	Descarts Pes Fresc (Tm)	Total Captures Pes Fresc (Tm)	PPR* (Tm C)
Tremolor	<i>Torpedo marmorata</i>	4,50	0,07	0,03	0,10	36,33
Déntol	<i>Dentex dentex</i>	4,50	15,95	1,59	17,54	6.163,65
Gall	<i>Zeus faber</i>	4,50	40,54	17,17	57,71	20.278,68
Emperador	<i>Xiphias gladius</i>	4,50	37,91	3,79	41,70	14.650,44
Sirviola/Verderols	<i>Seriola dumerilii</i>	4,50	61,33	6,13	67,46	23.703,51
Palomida	<i>Lichia amia</i>	4,50	4,93	0,49	5,43	1.907,07
Tauró sardiner	<i>Lamna nasus</i>	4,50	0,22	0,02	0,24	85,42
Agulla de paladar	<i>Tetrapterus belone</i>	4,50	0,06	0,02	0,08	27,76
Bacoreta	<i>Euthynnus alletteratus</i>	4,49	0,39	0,04	0,43	148,78
Rap	<i>Lophius spp.</i>	4,45	86,48	36,63	123,11	38.552,66
Lluç	<i>Merluccius merluccius</i>	4,42	68,46	28,99	97,45	28.481,14
Rata	<i>Uranoscopus scaber</i>	4,38	4,69	1,99	6,68	1.780,68
Llampuga	<i>Coryphaena hippurus</i>	4,37	153,07	15,31	168,38	43.856,97
Tonyina comú	<i>Thunnus orientalis</i>	4,31	16,01	1,60	17,61	3.994,68
Bàcora + Bonítol	<i>Thunnus alalunga+Sarda sarda</i>	4,31	12,85	1,28	14,13	3.205,70
Quissona	<i>Squalus acanthias</i>	4,30	2,72	1,15	3,87	856,98
Cap Roig	<i>Scorpaena scrofa</i>	4,27	46,64	4,66	51,31	10.615,02
Escòrpora	<i>Scorpaena porcus</i>	4,27	42,14	4,21	46,35	9.590,29
Mòllera (Phycis spp.)	<i>Phycis spp.</i>	4,26	52,62	22,29	74,91	15.146,02
Congre comú	<i>Conger conger</i>	4,26	12,38	1,24	13,62	2.754,37
Tintorera	<i>Prionace glauca</i>	4,24	1,11	0,11	1,22	236,31
Ullàs	<i>Centrophorus granulosus</i>	4,22	2,04	0,86	2,90	534,50
Agulla	<i>Belone belone</i>	4,21	0,17	0,02	0,19	33,34
Ca marí	<i>Galeorhinus galeus</i>	4,21	0,75	0,32	1,06	191,49
Negret	<i>Etmopterus spp</i>	4,20	2,51	1,06	3,57	629,10
Aranya	<i>Trachinus spp</i>	4,18	18,07	7,65	25,72	4.325,32
Morena	<i>Muraena helena</i>	4,18	4,79	0,48	5,26	885,38
Xucla	<i>Spicara maena maena</i>	4,15	0,64	0,27	0,91	143,10
Mèlvera	<i>Auxis rochei</i>	4,13	13,19	1,32	14,51	2.174,23
Pop	<i>Octopus vulgaris+Eledone Spp.</i>	4,10	168,67	71,43	240,11	33.586,54
Castanyola	<i>Brama brama</i>	4,08	1,18	0,12	1,29	172,92
Espet	<i>Sphyraena spp</i>	4,04	11,54	1,15	12,70	1.547,10
Xerna	<i>Epinephelus caninus</i>	4,03	0,76	0,08	0,84	99,49
Maira	<i>Micromesistius poutaussou</i>	4,01	65,30	27,65	92,95	10.568,34
Peix porc	<i>Oxynotus centrina</i>	3,97	0,09	0,04	0,13	13,90
Mussola	<i>Mustelus mustelus</i>	3,83	4,02	0,40	4,42	332,34
Capellà	<i>Trisopterus minutus capelans</i>	3,83	0,65	0,28	0,93	69,63
Serrà imperial	<i>Helicolenus dactylopterus</i>	3,81	26,69	11,30	37,99	2.725,38
Anfós	<i>Epinephelus spp</i>	3,80	1,39	0,14	1,53	107,37
Anfós	<i>Epinephelus marginatus</i>	3,73	7,64	0,76	8,40	501,47
Moixina	<i>Galeus melastomus</i>	3,73	26,81	11,35	38,16	2.277,29
Escorball	<i>Sciaena umbra</i>	3,70	3,71	0,37	4,08	227,08
Anguilles NEP	<i>Anguilla spp</i>	3,70	0,02	0,00	0,03	1,48
Bruixa	<i>Lepidorhombus boscii</i>	3,69	15,35	6,50	21,85	1.188,81

## Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Gatí	<i>Scyliorhinus canicula</i>	3,69	113,04	47,87	160,91	8.756,93
	<i>Albula vulpes</i>	3,67	0,00	0,00	0,00	0,06
Polido	<i>Chlorophthalmus agassizi</i> + <i>Argentina sphyraena</i>	3,66	42,57	18,03	60,60	3.077,69
Pàguera	<i>Sparus pagrus</i>	3,65	17,04	1,70	18,75	930,36
Oriola	<i>Trigla lucerna</i>	3,65	0,34	0,03	0,38	18,63
Barat	<i>Scomber scombrus</i>	3,65	0,69	0,07	0,76	37,82
Sorell	<i>Trachurus spp.</i>	3,64	191,22	80,98	272,20	13.201,98
Xoriguer	<i>Dactylopterus volitans</i>	3,64	4,76	0,48	5,23	253,69
Lluerna Pogora	<i>Chelidonichthys cuculus</i>	3,60	7,95	3,37	11,32	500,53
Sípia	<i>Sepia officinalis</i>	3,60	4,01	1,70	5,71	252,45
Sípia	<i>Sepia officinalis</i>	3,60	50,33	21,31	71,64	3.169,03
Oriola, rafel NEP	<i>Triglidae</i>	3,51	1,52	0,15	1,67	60,07
Rajada	<i>Raja spp.</i>	3,50	106,94	45,29	152,23	5.348,93
Percomorfes demersals NEP	<i>Perciformes</i>	3,50	30,53	12,93	43,46	1.526,97
Càvec	<i>Raja oxyrinchus</i>	3,50	3,76	1,59	5,35	188,06
Rajada pintada	<i>Raja montagui</i>	3,50	2,76	1,17	3,93	138,16
Clavell	<i>Raja clavata</i>	3,50	2,36	1,00	3,36	117,92
Palaia	<i>Citharidae</i>	3,50	1,95	0,82	2,77	97,34
Pedaços	<i>Bothidae</i>	3,50	0,99	0,42	1,40	49,33
	<i>Lycodes spp</i>	3,50	0,00	0,00	0,00	0,17
Rajada Maccaïn	<i>Bathyraja maccaïni</i>	3,50	0,00	0,00	0,00	0,02
Besuc	<i>Pagellus acarne</i> + <i>Pagellus bogaraveo</i>	3,48	11,62	4,92	16,54	555,16
Besuc	<i>Pagellus acarne</i> + <i>Pagellus bogaraveo</i>	3,48	5,34	2,26	7,61	255,25
Llop	<i>Morone labrax</i>	3,47	6,02	0,60	6,62	217,04
Rafel	<i>Trigla lyra</i>	3,46	4,73	0,47	5,21	166,86
Mabre	<i>Lithognathus mormyrus</i>	3,42	0,60	0,25	0,85	24,83
Altres peixos	Altres peixos	3,41	1,27	0,54	1,81	51,50
Pagell	<i>Pagellus erythrinus</i>	3,40	11,46	1,15	12,61	351,83
Esparrall	<i>Diplodus annularis</i>	3,40	11,02	4,67	15,68	437,71
Enfú	<i>Gymnammodytes</i> <i>cicerelus</i>	3,40	0,35	0,15	0,50	14,02
Reig	<i>Umbrina cirrosa</i>	3,39	0,15	0,02	0,17	4,50
Raor	<i>Xyrichthys novacula</i>	3,38	0,47	0,05	0,52	13,78
Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>	3,35	46,41	19,65	66,06	1.643,32
Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>	3,35	2,25	0,95	3,20	79,60
Làbrids (tords, etc) NEP	<i>Labrus spp.</i>	3,31	3,50	1,48	4,99	113,14
Llenguado	<i>Solea vulgaris</i>	3,30	5,51	2,34	7,85	174,00
	Gonostomatidae	3,30	0,70	0,30	1,00	22,20
Rèmol De Riu	<i>Platichthys flesus</i>	3,30	0,12	0,05	0,17	3,66
Calamars	<i>Loligo vulgaris</i>	3,30	62,05	26,28	88,32	1.958,11
Càntera	<i>Spondyllosoma cantharus</i>	3,27	6,06	0,61	6,66	137,83
Orada	<i>Saprus aurata</i>	3,26	12,03	1,20	13,23	267,54
Cabot	<i>Gobius spp</i>	3,20	13,67	5,79	19,45	342,58
Pelegrí	<i>Cetorhinus maximus</i>	3,20	5,03	0,50	5,54	97,49
Pota	<i>Todarodes sagittatus</i>	3,20	22,29	9,44	31,73	558,71
Gerret	<i>Spicara smarís</i>	3,16	302,05	127,92	429,96	6.905,40
Moll de roca	<i>Mullus surmelatus</i>	3,15	129,35	54,78	184,12	2.889,81
Moll de fang	<i>Mullus barbatus</i>	3,15	42,52	18,01	60,52	949,92
Moixó	<i>Atherina boyeri</i>	3,12	0,46	0,05	0,51	7,40
Peixos de fons NEP	<i>Osteichthyes</i>	3,10	167,10	70,77	237,86	3.327,26

Jonquillo	<i>Aphia minuta</i>	3,10	15,42	1,54	16,96	237,22
Sard	<i>Diplodus sargus</i>	3,04	20,62	2,06	22,68	276,37
Variada	<i>Diplodus vulgaris</i>	3,04	3,30	1,40	4,70	57,25
Morruda	<i>Diplodus puntazzo</i>	3,04	0,16	0,02	0,18	2,15
oblada	<i>Oblada melanura</i>	3,03	4,40	0,44	4,85	57,69
Alatxa	<i>Sardinella aurita</i>	3,00	146,66	14,67	161,32	1.792,47
Boga	<i>Boops boops</i>	2,97	7,24	3,07	10,31	106,87
Carpa	<i>Cyprinus carpio carpio</i>	2,96	0,31	0,03	0,34	3,41
Aladroc	<i>Engraulis encrasicolus</i>	2,92	18,13	1,81	19,94	184,31
Sardina	<i>Sardina pilchardus</i>	2,61	207,58	20,76	228,34	1.033,56
Llagosta comú	<i>Palinurus elephas</i>	2,60	29,88	2,99	32,86	145,37
Llagosta blanca	<i>Palinurus mauritanicus</i>	2,60	0,17	0,02	0,19	0,83
Cranc (geryon longipes)	<i>Geryon longipes</i>	2,60	18,88	8,00	26,88	118,90
Cranc	<i>Necora puber</i>	2,60	0,66	0,28	0,95	4,19
Cranca de fons	<i>Paromola cuvieri</i>	2,60	0,87	0,37	1,24	5,47
Llomàntol	<i>Homarus spp.</i>	2,60	0,18	0,02	0,20	0,89
Escamerlà	<i>Nephrops norvegicus</i>	2,60	23,17	9,81	32,98	145,89
Cigaló NEP	<i>Scyllarus spp</i>	2,60	0,31	0,03	0,34	1,52
Cigala	<i>Scyllarus arctus</i>	2,50	0,01	0,00	0,01	0,04
Llissa	<i>Chelon labrosus</i>	2,42	4,09	1,73	5,82	17,00
Llissa galta-roja	<i>Liza ramada</i>	2,42	0,03	0,01	0,05	0,14
Gambot	<i>Plesiopenaeus edwardsianus</i>	2,30	1,99	0,84	2,83	6,27
Gamba Blanca	<i>Parapenaeus longirostris</i>	2,30	7,09	3,00	10,09	22,36
Gamba vermella	<i>Aristeus antennatus</i>	2,30	198,55	84,09	282,64	626,60
Gambosí	<i>Plesionika spp</i>	2,30	55,70	23,59	79,29	175,78
Cabra	<i>Maja squinado</i>	2,30	0,17	0,07	0,24	0,52
Cranques	<i>Maja spp.</i>	2,30	2,11	0,90	3,01	6,67
Decàpodes Natantia NEP	<i>Natantia</i>	2,20	0,00	0,00	0,00	0,01
Musclos	<i>Mytilidae</i>	2,10	49,78	0,00	49,78	69,63
Petxina de peregrí	<i>Pecten jacobaeus</i>	2,10	1,28	0,00	1,28	1,79
Cloïsa	<i>Ruditapes decussatus</i>	2,10	1,47	0,00	1,47	2,05
cloïssa	<i>Venus verrucosa</i>	2,10	1,69	0,00	1,69	2,36
Murex	<i>Murex spp</i>	2,10	1,12	0,00	1,12	1,56
Ostra	<i>Ostrea spp</i>	2,10	0,08	0,00	0,08	0,10
Mactra	<i>Mactra spp</i>	2,10	0,03	0,00	0,03	0,04
Rossellona	<i>Chamalea gallina</i>	2,10	0,02	0,00	0,02	0,02
Peu de cabrit	<i>Arca spp</i>	2,10	0,12	0,00	0,12	0,17
Salpa	<i>Sarpa salpa</i>	2,01	5,19	2,20	7,39	8,40
<b>Total captures pesca comercial</b>		<b>3,41</b>	<b>3.321,87</b>	<b>1.070,15</b>	<b>4.392,02</b>	<b>352.820,49</b>

\* Producció Primària Requerida: en tones de Carboni.

**Taula 88. Estimació de les captures de la pesca recreativa i la PPR (Producció Primària Requerida) (Font: elaboració pròpia a partir de Morales-Nin et al., 2005; www.fishbase.org, i taules anteriors)**

Nom vulgar	Nom científic	Nivell Tròfic	Captures Pes Fresc (Tm)	PPR (Tm C)
Besuc	<i>Pagellus acarne</i>	3,48	49,27	1.653,27
Boga	<i>Boops boops</i>	2,97	7,62	79,02
Càntera	<i>Spondyllosoma cantharus</i>	3,27	23,83	493,06
Cap Roig	<i>Scorpaena scrofa</i>	4,27	3,02	625,13
Donzella	<i>Corius julis</i>	3,24	55,84	1.078,29

Escorball	<i>Sciaena umbra</i>	3,7	4,70	261,48
Esparrall	<i>Diplodus annularis</i>	3,4	185,53	5.178,01
Fadrí	<i>Thalassoma pavo</i>	3,5	4,53	159,23
Mabre	<i>Lithognathus mormyrus</i>	3,42	43,68	1.276,63
Molls	<i>Mugilidae</i>	3,15	6,33	99,30
Morena	<i>Muraena helena</i>	4,18	14,86	2.499,87
Pagell	<i>Pagellus erythrinus</i>	3,4	22,17	618,63
Reig	<i>Umbrina cirrosa</i>	3,39	7,97	217,48
Salpa	<i>Sarpa salpa</i>	2,01	91,59	104,14
Sard	<i>Diplodus sargus</i>	3,04	30,38	370,11
Serrà	<i>Serranus cabrilla</i>	3,35	372,43	9.263,98
Tord	<i>Symphodus tinca</i>	3,23	34,97	659,83
Tord grívia	<i>Labrus merula</i>	3,52	1,27	46,69
Tord grívia	<i>Labrus viridis</i>	3,52	2,27	83,53
Vaca	<i>Serranus scriba</i>	3,35	201,54	5.013,32
Variada	<i>Diplodus vulgaris</i>	3,4	42,10	1.175,10
Xoriguer	<i>Dactylopterus volitans</i>	3,64	3,33	161,66
<b>Total captures pesca recreativa</b>		<b>3,26</b>	<b>1.209,24</b>	<b>31.117,78</b>

\* Producció Primària Requerida: en tones de Carboni.

Una vegada s'ha calculat la PPR per part de es captures pesqueres es pot sabre quina proporció de la PP (Producció Primària) és requereix pel seu sosteniment. En el cas de les Balears, amb una superfície de 25 mil km<sup>2</sup> d'aigües jurisdiccionals i que equival a unes 3,7 milions de Tm de Carboni anuals, la PPR (Producció Primària Requerida) és equivalent al 10,36% de tota la PP. La PPR pot ser traduïda a la seva vegada en la superfície de mar necessària per a proveir-la, és a dir la seva petjada ecològica que en el cas de les captures pesqueres realitzades a les Balears al 2004 seria d'uns 2590 km<sup>2</sup>. Una superfície apropiada que si es distribueix entre la població resident, pertocarien unes 0,27 Ha/càpita; o bé, unes 0,21 Ha/càpita si es distribueix entre l'IPH (Índex de Pressió Humana) (Taula 89).

<b>Taula 89. Estimació de la Petjada Ecològica (fishprint) i la PPR (Producció Primària Requerida) de les captures pesqueres de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors)</b>		
	<b>Pes Fresc (Tm)</b>	<b>PPR (Tm C)</b>
Total captures pesca comercial	4.705,22 Tm	352.820,49 Tm C
Total captures pesca recreativa	1.209,24 Tm	31.117,78 Tm C
<b>Total captures pesca</b>	<b>5.914,46 Tm</b>	<b>383.938,27 Tm C</b>
	PPR (%)	10,36 %
	Petjada ecològica (km <sup>2</sup> )	2.590,85 km <sup>2</sup>
	Petjada ecològica Pob. Resident (Ha/càpita)	0,27 Ha/càpita
	Petjada ecològica IPH (Ha/càpita)	0,21 Ha/càpita

PP (Producció Primària); PPR (Producció Primària Requerida); IPH (Índex de Pressió Humana).

La PPR per sostenir les pesqueres de les Balears es situa en torn, com ja hem dit, del 10,36% de la PP, una xifra que és troba per damunt de la mitjana global calculada per Pauly i Christensen (1995:257) que estimaven en torn al 8% i que consideraven com un llindar crític "perquè no tenim l'habilitat d'incrementar amb seguretat la producció primària aquàtica, aquests elevats valors de PPR confirmen la superació dels límits de la capacitat de càrrega dels ecosistemes aquàtics, que encara formen la base pel 85% de les captures pesqueres". Els càlculs de la costa catalana realitzats per Tudela (2000) i Coll et al (2006) situaven la PPR per sostenir les captures pesqueres en torn al 38,8% i entre el 36,7% i el 41,9% de la producció primària respectivament. Tudela (2000) i Coll et al (2006) sostenen que els impactes de les captures pesqueres a les costes catalanes són molt elevats, primer per l'elevada PPR que té molt a veure amb les captures d'espècies pelàgiques, i a més, aquest impacte és especialment sensible ja que afecta de manera peculiar als nivells tròfics inferiors amb el risc de

desestabilitzar les estructures tròfiques. Els càlculs de la PPR i la seva petjada ecològica, en comparació amb les costes catalanes ens informa que la situació a les Balears és menys dolenta que a Catalunya. Emperò, cal tenir present que les espècies objectiu no són exactament les mateixes, ni el fet de tenir una PPR del 10,36% vol dir que la situació sigui viable o sostenible. La PPR, tal com Tudela (2000) i Pauly i Christensen (1995) sostenen, tan sols ens informa d'un aspecte de la salut dels ecosistemes marins.

El càlcul de la petjada ecològica es fonamenta amb el criteri del consum aparent. Per la qual cosa els resultats complets han d'estimar la PPR i la petjada ecològica de les importacions i exportacions de biomassa aquàtica. Partint, tal com fa Óscar Carpintero (2005), de la suposició que els requeriments importats haurien de ser satisfets a partir de les pròpies disponibilitats dels ecosistemes de les Illes i que la producció primària requerida pels fluxos comercials serien equivalents als dels fluxos pesquers domèstics. Així doncs, les 22,8 mil Tm de biomassa importada a les Balears requerirà prop de 1,56 milions de Tm C pel seu sosteniment, mentre que les 583 Tm exportades requeririen unes 36,77 mil Tm C. Aquestes magnituds serien equivalents a uns 10,5 mil km<sup>2</sup> i 248 km<sup>2</sup> de superfície marina, respectivament. Així, hom pot observar com la relativa baixa pressió sobre els ecosistemes marins a les Balears està més que compensada per la contribució de la degradació dels ecosistemes marins a d'altres indrets. Tal com s'ha vist anteriorment, bona part de les importacions de materials biòtics aquàtics provenen dels ports del llevant espanyol, on la pressió sobre les pesqueres és notablement més elevada que no pas a les Illes. Una pressió, de la qual l'economia balear resulta ser, molt probablement, una de les responsables.

<b>Taula 90. Estimació de la PP, PPR i petjada ecològica de les importacions i exportacions de biomassa aquàtica a les Illes Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>		
	<b>Importacions</b>	<b>Exportacions</b>
Flux Directe (Tm) Pes Fresc	17.249 Tm	441,68 Tm
Flux Ocult (Tm) Pes Fresc	5.560 Tm	142,21 Tm
Flux Total (Tm) Pes Fresc	22.809 Tm	583,89 Tm
<b>PP (Tm C)</b>	<b>1.563.443,45 Tm C</b>	<b>36.778,95 Tm C</b>
PPR (%)	42,2 %	0,99 %
<b>Petjada ecològica Km<sup>2</sup></b>	<b>10.550,26 Km<sup>2</sup></b>	<b>248,18 Km<sup>2</sup></b>
Petjada ecològica Pob. Resident (Ha/càpita)	1,1 Ha/càpita	0,02 Ha/càpita
Petjada ecològica IPH (Ha/càpita)	0,84 Ha/càpita	0,02 Ha/càpita

Finalment, a la taula 91 es presenten els resultats obtinguts anteriorment i es calcula la petjada ecològica del consum de biomassa aquàtica del metabolisme socioeconòmic balear. Aquest consum aparent era al 2004 d'uns 1,9 milions de Tm C que equivalia al 51,57% de la Producció Primària de la superfície marina de les Balears, és a dir uns 12,89 mil km<sup>2</sup>. La petjada ecològica per càpita seria d'unes 1,35 hectàrees per cada persona resident a les Balears, o bé unes 1,03 hectàrees per cada resident i/o visitant a les Balears. S'ha d'insistir en que en aquest cas, la major part de la petjada ecològica, és a dir l'impacte de l'activitat pesquera, es realitza fora de les Illes.

<b>Taula 91. Petjada ecològica i PPR dels materials biòtics aquàtics/pesca a Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)</b>				
	<b>a) Domèstic</b>	<b>b) Importació</b>	<b>c) Exportació</b>	<b>d) Consum Aparent (d= a+b-c)</b>
PPR (Tm C)	383.938,27Tm C	1.563.443,45Tm C	36.778,95 Tm C	1.910.602,77 Tm C
PPR (%)	10,36 %	42,20 %	0,99 %	51,57 %
<b>Petjada Ecològica (Km<sup>2</sup>)</b>	<b>2.590,85 Km<sup>2</sup></b>	<b>10.550,26 Km<sup>2</sup></b>	<b>248,19 Km<sup>2</sup></b>	<b>12.892,93 Km<sup>2</sup></b>
Petjada ecològica Pob. Resident (Ha/càpita)	0,27 Ha/càpita	1,10 Ha/càpita	0,03 Ha/càpita	1,35 Ha/càpita
Petjada ecològica IPH (Ha/càpita)	0,21 Ha/càpita	0,84 Ha/càpita	0,02 Ha/càpita	1,03 Ha/càpita



## **12.4. ELS REQUERIMENTS DE MATERIALS FORESTALS I LA SEVA PETJADA ECOLÒGICA.**

### **12.4.1. Síntesi històrica de la utilització dels recursos forestals a les Balears.**

Des de l'arribada dels primers humans a les illes Balears, els ecosistemes forestals han jugat un paper cabdal en l'evolució geohistòrica de les Illes. Gil-Sánchez et al. (2002) analitzen, des d'una perspectiva integradora, l'evolució dels boscos i els seus aprofitaments al llarg de la història de les Balears. Malgrat que a l'actualitat els boscos de les Balears compleixin fonamentalment un paper quasi ornamental, el seu aprofitament ha estat intens i també conflictiu. Així, se senyala com amb l'arribada dels catalans al segle XIII s'inicià el període d'intensificació en la utilització dels boscos. S'extreien materials bàsics per a les activitats humanes (p.ex. eines, materials de construcció, mobiliari, etc); els materials per a la construcció naval que era fonamental per a les relacions comercials de l'arxipèlag; un producte comercial de primer ordre com era la pega que s'emprava com a material impermeabilitzador; i, molt especialment, s'extreia la major part dels combustibles destinats a cobrir les exigències energètiques exosomàtiques dels habitants de les Illes i de les activitats artesanals i industrials.

Els aprofitaments forestals i la roturació de terres va infrinir una pressió destacable sobre els recursos forestals. Fins i tot, la SEMAP (Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País) al segle XVIII elaborà tot un seguit d'informes en els quals es lamentaven respecte de les intervencions de la Marina en l'aprofitament dels boscos (Gil-Sánchez et al., 2002). Una de les principals pressions sobre la fitomassa forestal estava vinculada a la construcció naval i als interessos militars que es plantejaven reconstruir la força naval de l'Armada Reial. Així, a l'any 1748 es decretà l'Ordenança per la Conservació i l'Augment dels Monts de Marina, segons la qual s'establí una servitud en la utilització dels recursos forestals. No obstant, tal com assenyalen Gil-Sánchez et al. (2002) a les Balears, l'aplicació d'aquella ordenança presentà unes particularitats respecte de la resta del Regne. En qualsevol cas, la intervenció de l'armada provocà tot un seguit de conflictes entre l'Armada i els propietaris.

Convé assenyalar que la incursió comercial de les Balears que facilità que l'economia de les Illes s'anàs especialitzant en les activitats productives –agràries i manufactureres– de vocació fonamentalment exportadora, tal com ha analitzat l'historiador econòmic Carles Manera (2001; 2006), s'alimentà en bona mesura dels recursos forestals que es trobaven en certa abundància a les Illes. D'aquesta manera, la flota naval de les Balears fou factible gràcies als arbres talats per a la construcció de les naus i l'extracció de la pega pel seu calafatament, l'exportació d'oli fou factible gràcies a la construcció de bótes amb fusta mallorquina, el boom del vi del XIX va dur aparellat un augment de la construcció de bótes per emmagatzemar-ho, etc. Emperò, la situació dels boscos a finals del segle XVIII ja es començava a ser crítica i a tall d'exemple podem exposar com el 1753 es prohibeix l'exportació de pega des d'Eivissa i Menorca. Riudavets (1982-1983) assenyalava, al darrer quart del segle XIX, que la desforestació de l'illa estava fortament relacionada amb les elevades exigències de llenya, que estaven vinculades a les enormes dotacions militars destinades a l'illa que podien superar els 2 mil homes.

Els productes forestals han tengut un paper important en les relacions comercials de les Balears amb l'exterior. A finals del segle XIX, es poden destacar les exportacions de llenya, escorces assaonadores, carbó vegetal, pega, fustes, etc. Per una altra banda, les importacions de productes forestals i derivats esdevenien cada cop més importants, com per exemple les entrades de reines de pi procedent d'Amèrica (198 Tm el 1884) (Gil-Sánchez et al., 2002). El procés industrial a Balears, centrat en l'elaboració de manufactures de vocació exportadora, era molt exigent en productes forestals i els seus derivats. Així, activitats que podria semblar que estaven desvinculades dels recursos forestals, com per exemple la de les pells i les sabates, la seva expansió tingué una important repercussió en les exigències d'escorces que eren emprades per l'assaonament de les pells. L'Arxiduc Lluís Salvador informava sobre la indústria del sabó a la segona meitat del segle XIX, fent especial esment a les demandes de recursos forestals associats. Manera (2006:136) exposa com "l'oli esdevé sabó" –un sabó que s'elaborava i exportava gràcies a creixents quantitats d'oli importat–, però el sabó s'exportava dins caixons de fusta, i per aquest motiu en el Port d'Andratx que era el principal port de sortida del sabó, hi havia dues serradores. L'increment de les manufactures del vidre i de la gerreria es sumaren, per la seva demanda de combustibles, a les pressions sobre els recursos forestals. A

finals del segle XIX, amb expansió de les activitats industrioses i per tant de les exigències dels productes forestals, s'inicià el desplegament de la xarxa ferroviària mallorquina que també requeririen travesses de fusta; encara que no totes eren de les Balears ja que per exemple s'importaren travesses de roure des de Granollers (Gil-Sánchez et al., 2002). Entre finals del segle XIX i principis del segle XX, es produí una intensificació del procés urbanitzador, essent-ne un clar exemple la demolició de les murades de Palma i Ciutadella. Aquest procés urbanitzador va tenir, de retruc, un impacte sobre els ecosistemes forestals de les Illes (i de fora) en incrementar-se la demanda de productes de fusteria. A partir de llavors, i especialment a partir de l'explosió turística, la pressió urbanitzadora es reflectirà en la transformació del territori, amb el sacrifici de les cobertes agrícoles i forestals per la urbanització i les seves servituds (Artigues et al., 2006).

A la segona meitat del segle XIX hi hauria veus crítiques sobre l'explotació forestal. Per exemple el diplomàtic Charles Toll Bidwell al darrer quart del segle XIX (1997 [1873]:65) denunciava que "una de les coses que ens va xocar va ser veure com sacrificaven els arbres abans de que arribin a la meitat de l'alçada que la naturalesa els hi tenia reservada; pins i belles alzines alegrement tallats, per satisfer les demandes del carboner, mentre que la fusta per a tots els usos ha de ser importada de Noruega o Suècia. De cap a cap de les illes, amb poques excepcions, s'utilitza l'antiquat i car sistema de cuinar amb carbó, per la qual cosa hi ha una gran demanda d'aquest costós i malsà combustible; encara que possiblement, quan s'hagin cremat tots els magnífics arbres, com succeirà qualche dia, potser li trobin un substitut, tal com s'ha donat en alguns casos a la capital, amb la substitució de carbó de llenya per coc. Els boixos, arbres pels quals en altre temps aquestes illes foren cèlebres, han estat ja totalment cremats". El propi Arxiduc Lluís Salvador es lamentava de l'absència d'aplicació de tècniques silvícoles a les Illes. A les Pitiüses, M. Gibert (1845) alertava sobre la possibilitat de xuclar i esgotar els ecosistemes forestals darrera del comerç dels productes forestals (llenya, carbó, escorça i pega)<sup>47</sup>.

Durant la primera meitat del segle XX, pel que fa als requeriments de biomassa forestal, es pot destacar la pervivència del que Wrigley (1993) ha definit com a "economia orgànica avançada", essent la major part dels combustibles d'origen orgànic (llenya i carbó vegetal) i molts dels materials emprats provenien també dels ecosistemes forestals. En aquest sentit, Manera (2006:133) assenyala que "les xifres referents a producció de lignits a Balears i les corresponents a entrades de carbons minerals pel port de Palma, presagien que els elements propis d'una economia inorgànica, amb bases clarament minerals, podien dibuixar-se amb certa transparència en torn als anys 1920 i no abans, coincidint a més amb l'existència de fàbriques de dimensions considerables". La progressiva substitució dels combustibles vegetals pels combustibles fòssils i la substitució de certs materials (p.ex. fusta, calç, escorça, etc) per d'altres de sintètics i/o orgànics importats, es va traduir en una minva de la pressió sobre els ecosistemes forestals de les Balears. No obstant, Manera i Escartín (1996) en una anàlisi del sector de la fusta mallorquí, exposen com a finals del segle XIX i principis del XX es donaren dues fases expansives en aquest sector, detectades a través dels fluxos comercials des de la rada palmesana, essent les sortides de fusta i obra de fusta superiors a les entrades. Una situació que canviarà radicalment en els anys posteriors, i en especial amb el procés de turistització de les Illes.

El biòleg Joan Mayol ha rescatat recentment els treballs de l'enginyer de monts aragonès del Districte Forestal de les Balears, Joaquín Ximénez de Embrún i González Arnao. Ximénez de Embrún (1947) elaborà un interessant treball titulat "Estudio Forestal de la Provincia de Baleares" en el que s'aporta una excel·lent base documental estadística i cartogràfica, a més d'una detallada anàlisi. L'enginyer de monts es lamentava de la manca d'interès per a la gestió forestal, i exposava com els incendis forestals eren ja una de les principals causes de desforestació. Ho expressava de la següent manera: "*la impecia forestal del balear son los incendios*" (Ximénez de Embrún 1947:48). Mayol (2006) destaca la figura de Ximénez de Embrún per a la protecció dels ecosistemes forestals de les illes, i el confrontament en el que es va veure embolicat en un conflicte sobre la proposta de declaració de "sitio de

<sup>47</sup> Gilbert al 1845 informava que semblava que el bosc formenterer havia estat arrabassat quasi totalment i el 1852 uns mestres d'aixa eivissencs adreçaren una carta a la Isabel II on li explicaven que la tala d'arbres per aconseguir fusta per la construcció (sabina) havia deixat els boscos eivissencs quasi pelats, però no feien esment a la fusta per fer carbó o llenya (pi) (Cirer, 1998).

interés nacional” de Mirramar (Mallorca) –“Proyecto de declaración de “sitio de interés nacional” con el nombre “Miramar” la zona costera Valldemossa Deya, 1948–. Un conflicte entre “propietaris, que volien talar molt, i les autoritats turístiques, que no volien que es tallassin arbres, pel bé del paisatge. L’home preparà un projecte per fer el “sitio natural” per decantar la batalla en favor del paisatge usant la llei” (Mayol 2006:2). A més, Ximénez de Embrún (1947) defensava una adequada gestió forestal fonamentada en criteris científico-tècnics, tal com es pot veure en el text on exposa: “veim ja clarament que és precís organitzar la propietat forestal om a marc imprescindible on s’ha de desenvolupar una bona explotació. Un exemple aclarirà la nostra idea. Si es tracta de construir un formós pont a la badia de Palma amb calat per grans vaixells i les més modernes instal·lacions de la tècnica i l’enginyer encarregat de projectar-ho se trobàs amb que tota la costa era de propietaris a qui per imperatiu legal no es pogués expropiar i que sense més coneixement marítims i comercials que saber remar se negassin a col·laborar uns amb els altres i s’entossudissin en navegar cadascun en la seva barqueta sense saber res dels demés [...] Què faria davant tal cas l’enginyer encarregat del projecte? De què serviria que calculàs tancat en el seu despatx un magnífic port que llavors no hauria forma d’assentar? Ben segur que començaria per demanar que s’expropiàs a tothom els seus terrenys, o que s’agrupessin tots orgànicament arribant a un acord mitjançant el que se conformessin en amarraments els seus vaixells allà on els hi diguin o viatjar a vapor amb altres [...] però sense remar” (Ximénez de Embrún 1947:32-33).

El que hom pot deduir de les paraules de Ximénez de Embrún, és que trobava serioses dificultats a l’hora d’aplicar els criteris silvícoles marcats des de l’administració (Districte Forestal) a les illes. La figura de Ximénez de Embrún (1951) fou particularment diferenciada a la del gruix del Cos d’Enginyers de Monts espanyols, entre els quals predominaven els criteris productivistes (Gómez-Mendoza i Mata-Olmo, 1994). En un informe de l’ICONA de 1976 –“sobre la problemàtica forestal de Balears”- es destacava l’absència d’espais forestals públics com una de les principals dificultats a la gestió per part d’aquell organisme a les Illes. Gil-Sánchez et al (2002:225) senyalen com l’escassetat de monts públics a Balears fou un dels impediments a les repoblacions. En aquest cas, es podria dir que el règim de propietat del sòl forestal a les Balears va lliurar, paradoxalment, als boscos de les illes de rebre els impactes d’unes pràctiques repobladores que generalment es guiaven per criteris enginyerils-productivistes i no ecosistèmics.

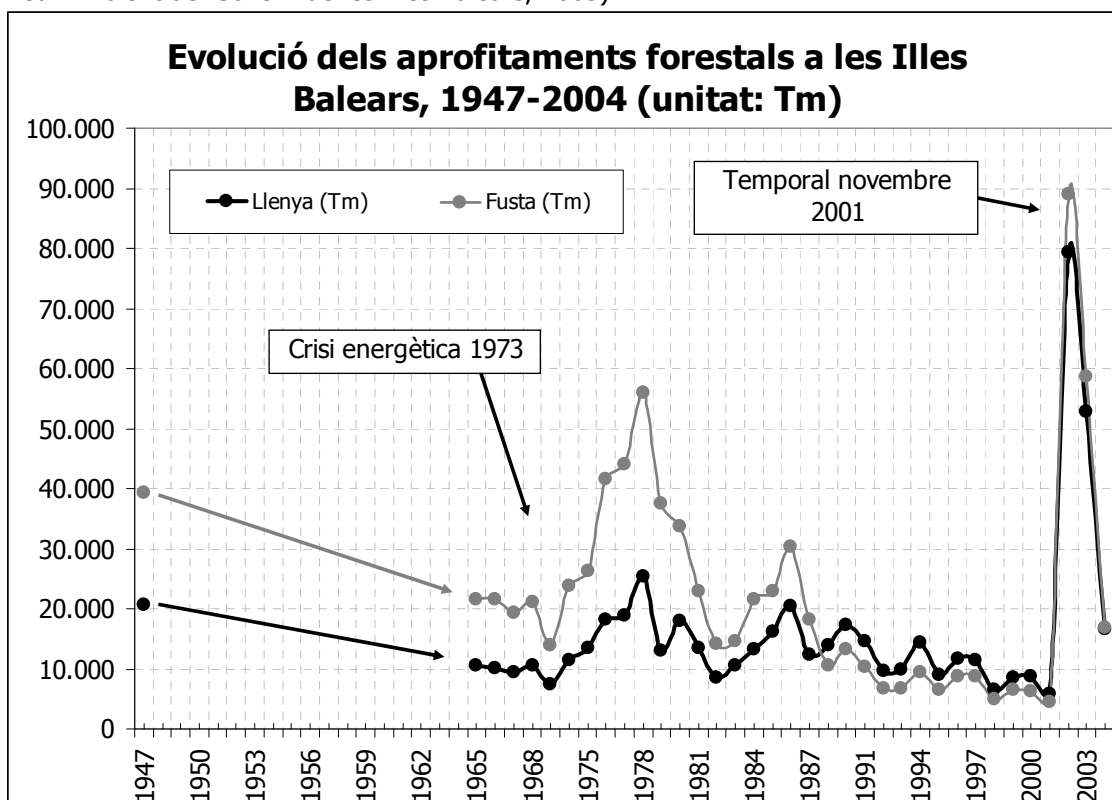
#### 12.4.1.1. Els aprofitaments de materials forestals.

Els principals aprofitaments forestals de Balears, al llarg de la segona meitat del segle XX, per llenya i fusta, han experimentat –sempre seguint les informacions de l’estadística oficial– una reducció important. La suma dels aprofitaments de llenya i fusta al 1947 era d’unes 60 mil Tm, mentre que al 2004 aquesta quantitat era unes 6,48 vegades inferior, situant-se en torn a les 9,3 mil Tm. La caiguda dels aprofitaments forestals ha estat més important en el cas de la fusta que de la llenya. Així en el primer cas s’ha passat de 39 mil Tm al 1947 a unes 3,9 mil Tm al 2004, essent la major part d’aquestes de *Pinus halepensis*, una fusta poc “noble” i poc valorada per la indústria del moble. La fusta de pi s’empra fonamentalment per a l’elaboració de palés, taulons d’obra, etc. Per altra banda, els aprofitaments per a llenya també han caigut al llarg d’aquest període de les 20,6 mil Tm de 1947 a les 5,3 mil Tm del 2004. Al gràfic 8 es pot observar una punta important d’increment dels aprofitaments forestals en temps recents, que es deuen als devastadors efectes d’un fort temporal entre els dies 10 i 12 de novembre de 2001 que afectà severament a les masses forestals de les illes Balears<sup>48</sup>. Els arbres caiguts varen haver de ser retirats ja que la seva presència podia incrementar el risc de plagues, sobretot per part del *Tomicus* en uns anys de sequera en que les espècies forestals (*Pinus halepensis*) estaven bastant debilitades. Per aquest motiu, es produeix una punta que es presenta de forma separada per tal de distingir entre l’evolució sense alteracions i la de l’alteració del temporal del 2001. A més de les extraccions de llenya i fusta, es pot afegir que, tal com Ximénez de Embrún (1947) recollia en el seu treball, a les Balears s’elaboraren a

<sup>48</sup> Entre els dies 10 i 12 de novembre del 2001 un potent cicló a la Mediterrània occidental afectà a les Balears i les costes magrebines. A Algèria hi va haver 737 víctimes mortals i a Balears 4. A les Illes els vents superaren els 140 km/h, les ones eren de 12 metres sobre la costa i les precipitacions foren de més de 400 mm en 24 hores. Els arbres caiguts estimats eren de prop de 200 mil (Alonso, 2005).

mitjans dels anys 1940, unes 1500 Tm de carbó d'alzina i unes 4500 Tm de carbó de pi. A partir de llavors la professió de carboner es va anar esvaint.

Gràfic 8. (Font: Ximénez de Embrún, 1947; Primer Inventari Nacional Forestal; Segon Inventari Nacional Forestal; i Dades facilitades per la Direcció General de Biodiversitat de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears, 2005)



**Taula 92. Evolució dels aprofitaments forestals a les Balears, 1947-2004 (Font: Ximénez de Embrún, 1947; Primer Inventari Nacional Forestal; Segon Inventari Nacional Forestal; i Dades facilitades per la Direcció General de Biodiversitat de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears, 2005 - - Annex Capítol XII)**

	Sense temporal del 2001			Amb temporal del 2001		
	Llenya (Tm)	Fusta (Tm)	Total (Tm)	Llenya (Tm)	Fusta (Tm)	Total (Tm)
1947	20.627	39.402	60.029	20.627	39.402	60.029
1965	10.556	21.515	32.071	10.556	21.515	32.071
1975	13.485	26.227	39.712	13.485	26.227	39.712
1985	16.083	22.975	39.058	16.083	22.975	39.058
1995	9.074	6.519	15.592	9.074	6.519	15.592
2000	8.789	6.374	15.163	8.789	6.374	15.163
2002	2.737	2.117	4.854	79.321	89.098	168.419
2003	4.361	3.378	7.739	52.860	58.662	111.522
2004	5.449	3.939	9.388	16.664	16.847	33.511

A mesura que ha anat avançant el segle XX, i amb ell la suposada "modernització" socioeconòmica de les Balears, les pressions sobre els ecosistemes forestals insulars han anat minvant. Paral·lelament, l'electrificació i mecanització varen permetre que els sectors industrials de la fusta s'anassin consolidant i reforçant, especialment a Manacor i Palma. Aquestes activitats estaven constituïdes, majoritàriament, per empreses de petites dimensions i polivalentes, elaborant fins i tot materials per a la indústria del calçat. Les manufactures de la fusta que acompanyaven a les activitats comercials i industrioses (p.ex. construcció de vaixells, bótes de vi, caixons, tacons, etc) esdeveniren en tallers i fàbriques del moble que abastiren principalment a les exigències de la població il·lenca, però que amb l'explosió del turisme de

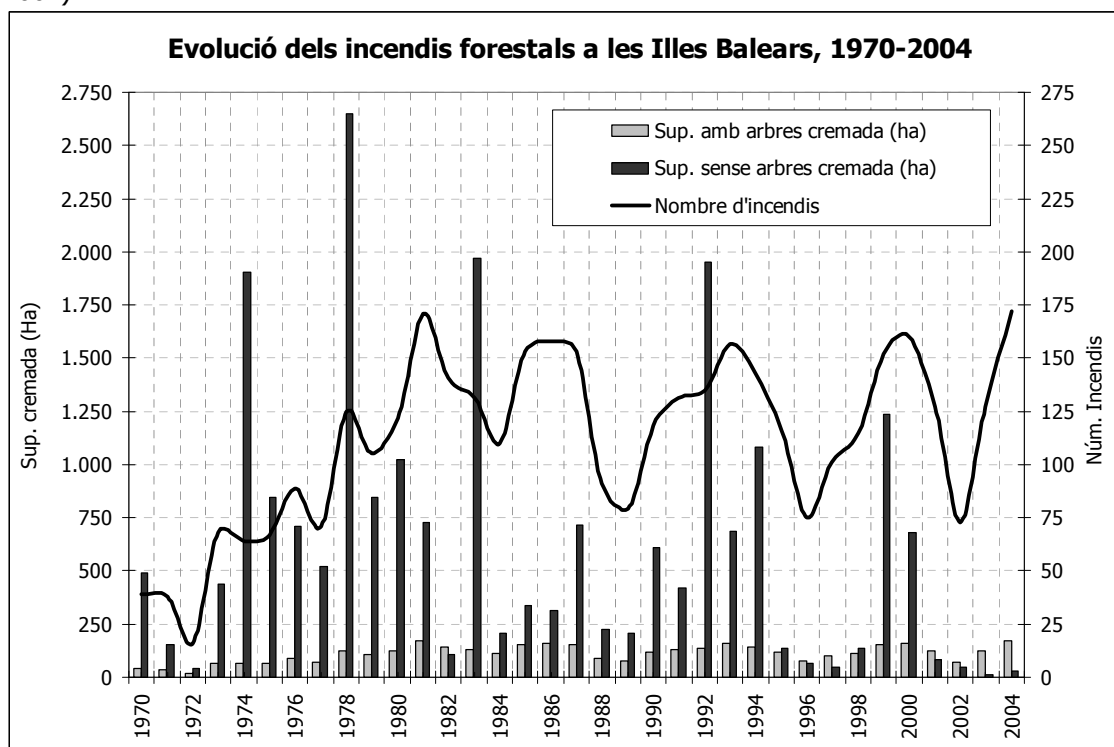
masses, s'abocaran també a fornir les "fàbriques turístiques". Barceló-Pons i Pérez-Manrique (1974b:369) apuntaven que "com a característica més destacada d'aquest sector a escala nacional s'ha de destacar el persistent fort dèficit de fusta. Com a conseqüència d'aquesta mancança de matèries primeres de totes les qualitats, és precís importar un elevat percentatge de la fusta emprada com ensum per la indústria transformadora (les compres a l'exterior a l'any 1968 foren del 45% del consum total, centrant-se especialment en les varietats d'embero, okume, ukola i sapely)" i Rosselló Verger (1977:136) ens deia que "sobre aquest producte grava una especial dificultat de transport, agreujada per la insularitat, més encara comptant que cal importar tota la fusta, que sol venir dels magatzems valencians". És a dir, l'expansió i el manteniment del sector de la fusta ha estat possible gràcies a la creixent pressió exercida sobre els ecosistemes forestals fora de territori balear, i també espanyol.

#### *12.4.1.2. Noves utilitzacions dels espais forestals i la proliferació dels incendis forestals.*

Els canvis de vectors energètics, amb la substitució dels combustibles vegetals (carbó vegetal i llenya) pels derivats dels combustibles fòssils, més la substitució de la fusta dels boscos insulars per fustes d'altres indrets, a més de l'abandonament de les activitats agràries junt amb l'ascens de les activitats terciàries, ha tingut dos efectes simultanis sobre les cobertes forestals que ja han estat apuntats anteriorment. Com mentre proliferen les espècies arbòries forestals, i principalment les piròfites com el *Pinus halepensis*, que ocupen més superfície, s'intensifiquen els incendis forestals. Els incendis forestals apareixen com una "malaltia" associada al procés "modernitzador" ja que les pràctiques agrosilvopastorils es van adaptant a l'economia turística i el treball en altres sectors. Els treballs agraris resten com semi-residuals i, amb l'expansió de la coberta forestal, es produeix un increment destacable de l'accés antròpic a aquests ambients, ja sigui per l'explosió del transport motoritzat i la conversió de tot l'espai en espai turístic, o bé per la colonització dels espais forestals per part dels usos urbans.

La plaga dels incendis forestals ha fetejat durament els boscos de les Balears, especialment a la dècada dels 1970, amb tota una sèrie d'anys amb més de dues mil hectàrees cremades, i amb un total de 3893 incendis forestals i 41746 Ha cremades d'ençà de llavors. Uns incendis que afectaren amb especial virulència a certs municipis, en concret aquells amb majors masses boscoses i en els que, com en el cas d'Artà o Calvià, els factors socials són els principals elements explicatius d'una plaga que sovint es sol caracteritzar de "desastre natural" (Sureda, 1997). No és fins a mitjans de la dècada dels 1990 en que es produeixen canvis institucionals rellevants pel que fa la presa en consideració dels incendis forestals (p.ex. modificacions del codi penal, professionalització del cos de bombers, tasques de prevenció i educació, etc) (gràfic 9). Es pot veure com el 2004 es comptabilitzaven un total de 172 incendis, la xifra més alta de tot el període. Emperò, la seva correcta lectura passa primer per entendre que el protocols de seguretat i actuació actuals fan que s'enregistrin un major nombre d'incendis, malgrat siguin conats; i segon, si es mira la superfície mitjana dels incendis enregistrats, es passa d'una superfície mitjana cremada per incendi de 14,2 Ha/incendi al 1970 (i la màxima de 54,24 Ha/incendi al 1974) a les 0,4 Ha/incendi al 2004 (Taula 93).

Gràfic 9. (Font: elaboració pròpia a partir de [www.caib.es/ibae/territori/incendis.htm](http://www.caib.es/ibae/territori/incendis.htm), desembre 2007).



**Taula 93. Evolució dels incendis forestals a les Balears, 1970-2004 (Font: IBAE [www.caib.es/ibae/territori/incendis.htm](http://www.caib.es/ibae/territori/incendis.htm), desembre 2007 - - Annex Capítol XII)**

	Nombre d'incendis	Sup. Total cremada (Ha)	Sup. Cremada/Incendi (Ha)	Sup. amb arbres cremada (Ha)	Sup. sense arbres cremada (Ha)
1970	39	553,80	14,20	65,30	488,50
1975	67	2.024,00	30,21	1.180,50	843,50
1980	122	2.100,90	17,22	1.078,90	1.022,00
1985	153	576,30	3,77	238,30	338,00
1990	118	1.031,80	8,74	422,20	609,60
1995	116	424,70	3,66	289,70	135,00
2000	160	993,68	6,21	313,40	680,28
2004	172	69,84	0,41	40,74	29,10

*12.4.1.3. Estimació de les extraccions i del malbaratament de biomassa forestal.*

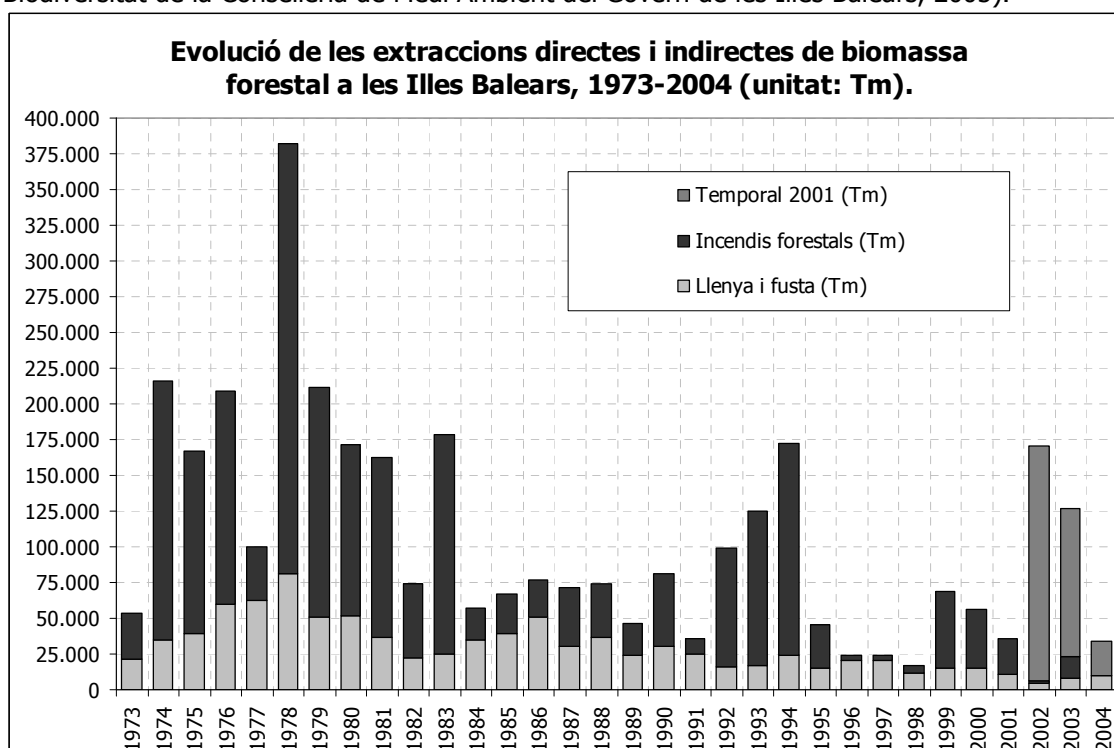
A continuació, passarem a calcular el "malbaratament" dels ecosistemes forestals en que ha incorregut la societat balear entre el 1970 i el 2004, atenent tan sols, des d'una mirada excessivament parcel·lària, a la funció del bosc com a proveïdor de fusta i llenya. A partir dels valors mitjans dels ecosistemes forestals mediterranis aportats per Terrades i Piñol (1996) en el treball sobre l'ecologia del foc, es pot realitzar una estimació del "malbaratament" forestal que va associat als incendis forestals. Essent, no obstant, aquest un dels impactes i, sobretot, una de les incongruències del model econòmic dominant i la seva relació amb la naturalesa. Tal com s'expressa en els treballs que analitzen el sector de la fusta a Balears (Escartín et al., 1996), mentre s'importa la major part de la fusta emprada a Balears, es cremen "les naus" dels boscos insulars.

**Taula 94. Biomassa de les superfícies boscoses mediterrànies (Font: elaboració pròpia a partir de Terrades i Piñol 1996:71; Romano 1999:81)**

	Biomassa forestal en Matèria Seca	Biomassa forestal en Matèria Fresca
Matollars baixos	10 Tm MS/Ha	16 Tm MF/Ha
Garrigues i brolles	10 Tm MS/Ha - 25 Tm MS/Ha	16 Tm MF/Ha - 40 Tm MF/Ha
Pineda clara	50 Tm MS/Ha - 60 Tm MS/Ha	80 Tm MF/Ha - 96 Tm MF/Ha
Pineda densa	60 Tm MS/Ha - 100 Tm MS/Ha	96 Tm MF/Ha - 160 Tm MF/Ha
Alzinar	100 Tm MS/Ha	160 Tm MF/Ha

A partir de les dades dels aprofitaments forestals, la superfície cremada i la biomassa equivalent, i la desforestació causada pel temporal del 2001, es pot estimar l'extracció de biomassa forestal entre 1973 i 2004. Al llarg d'aquest període s'han extret un total de 3,4 milions de Tm de biomassa forestal, dels quals el 64% es correspondria a la vegetació cremada amb els incendis forestals, el 27,5% seria la part corresponent als aprofitaments forestals per llenya i fusta, i finalment el 8,5% correspondria als arbres caiguts durant el temporal de principis de novembre de 2001.

Gràfic 10. (Font: elaboració pròpia a partir de dades procedents de la Direcció General de Biodiversitat de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears, 2005).



**Taula 95. Estimació de les extraccions de biomassa forestal a les Balears, 1973-2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors - - Annex Capítol XII).**

	Llenya i fusta (Tm)	Incendis forestals MF (Tm)	Temporal 2001 (Tm)	Total (Tm)
1973	21.253	32.422		53.676
1980	51.740	119.926		171.666
1990	30.715	50.285		81.000
2000	15.163	40.971		56.134
2002	4.854	1.782	163.565	170.201
2003	7.739	15.225	103.783	126.747
2004	9.388	4.376	24.249	38.013

<b>1970-2004</b>	<b>945.545</b>	<b>2.203.346</b>	<b>291.597</b>	<b>3.440.488</b>
------------------	----------------	------------------	----------------	------------------

## 12.4.2. Els Requeriments Totals de Materials biòtics forestals.

### 12.4.2.1. Els fluxos domèstics de materials biòtics forestals.

Una vegada apuntada l'evolució recent de les exigències en fitomassa forestal de l'economia balear, passarem a analitzar i calcular els RTM (Requeriments Totals de Materials) de biomassa forestal per part de l'economia de les Balears, corresponent a l'any 2004. En primer lloc, es calcularan els fluxos domèstics, directes i ocults; i en segon lloc, els fluxos comercials directes i els ocults associats. Hi ha una important llacuna respecte dels fluxos ocults de la biomassa forestal. De fet, les magnituds manejades són prou disperses. En el treball d'Adriaanse et al. (1997) els fluxos ocults de la biomassa forestal eren de mitjana d'unes 1,5 Tm de flux ocult per cada tona emprada o comptabilitzada, essent en el cas del Japó superior a la mitjana amb uns fluxos ocults de 2,2 Tm/Tm. En un dels pocs treballs realitzats sobre el tema dels fluxos ocults, de Jölli i Giljum (2005), s'estima una mitjana de coeficient ocult de 0,429 Tm per cada tona collita o extreta de biomassa forestal.

Tal com s'ha esmentat anteriorment, a les Illes Balears els anys posteriors al 2001 presenten l'anomalia d'una gran quantitat de peus d'arbres caiguts per mor del temporal del novembre del 2001; per la qual cosa s'han anotat els resultats incloent i sense incloure aquell esdeveniment. Així, en condicions "normals" és a dir, sense els efectes del temporal, el 2004 s'havien extret unes 9388 Tm de llenya i fusta. Aquestes dues associats uns fluxos ocults d'unes 4027 Tm de biomassa forestal, que en gran mesura es deixa en el mateix lloc d'on s'ha extret aquella biomassa. Si es distribueix aquesta biomassa entre la població resident a les Balears, l'empadronada, tendríem que els fluxos domèstics de llenya i fusta assolien la quantitat de 0,01 Tm/càpita. Nosaltres també considerarem la biomassa forestal que s'ha cremat per mor dels incendis com una part oculta dels fluxos domèstics. Aquesta fracció assolia una quantitat de 4376 Tm el 2004, una quantitat lleugerament superior als fluxos ocults domèstics derivats dels aprofitaments per llenya i fusta. Finalment, si considerem com a flux domèstic directe tota aquella fitomassa arrabassada pel temporal de vent del 2001 i recollida al llarg dels anys posteriors, tendríem que aquesta –entre fluxos directes i ocults– sumava un total de 34651 Tm, sens dubte la major fracció dels fluxos domèstics. En definitiva, els fluxos domèstics de biomassa forestal al 2004 fou de prop de 52443 Tm, el 64,1% dels quals eren fluxos domèstics i el 35,8% restants ocults. La distribució d'aquests entre la població empadronada amolla un resultat de 0,05 Tm/càpita, o bé de 0,04 Tm/càpita si ho repartim entre l'IPH (Índex de Pressió Humana) que contempla la població resident i flotant de les Illes.

**Taula 96. Fluxos domèstics de biomassa forestal a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

	Fluxos directes (Tm)	Fluxos ocults (Tm)	Total (Tm)	Flux domèstic Pob. Resident (Tm/càpita)	IPH (Tm/càpita)
Llenya i fusta	9.387,69	4.027,32	13.415,00	0,014	0,011
Temporal 2001	24.249,04	10.402,84	34.651,88	0,036	0,028
Incendis forestals	—	4.376,64	4.376,64	0,005	0,003
<b>Total sense temporal</b>	<b>9.387,69</b>	<b>8.403,96</b>	<b>17.791,64</b>	<b>0,019</b>	<b>0,014</b>
<b>Total amb temporal</b>	<b>33.636,72</b>	<b>18.806,79</b>	<b>52.443,52</b>	<b>0,055</b>	<b>0,042</b>

Les taules per fusta i llenya sumaven un total de 5,4 mil Tm i 3,9 mil Tm respectivament, i un total de 37,6 mil peus. En quant a les principals espècies arbòries, sens dubte, el pi (*Pinus halepensis*) amb 27,8 mil peus talats és la que més destaca, essent l'alzina (*Quercus ilex*) la segona espècie, a molta distància i amb uns 5 mil peus, i en tercer lloc l'ullastre amb uns 3,8 mil peus. Pel que fa a la distribució de les taules, aquestes segueixen l'ordre de les dimensions de cada illa, de Mallorca a Formentera. En quant a les taules per municipis, els resultats poden semblar una mica capritxosos si entenem que el més lògic seria que les zones de major massa boscosa haurien de ser precisament les de major extracció de biomassa forestal. Així, el terme



municipal on s'han autoritzat un major nombre de tales ha estat Lluçmajor (6740 peus); en segon lloc, Ciutadella (3104); en tercer lloc, Bunyola (2017); en quart lloc, Alaior (1933); en cinquè lloc, Sant Joan de Labritja (1613); en sisè lloc, Escorca (1510); en setè lloc, es Mercadal (1237); en vuitè lloc, Sant Josep de sa Talaia (1217); i en novè, Santa Eulària (982). Com es pot comprovar, llevat de Bunyola i Escorca que es troben a la Serra de Tramuntana i Lluçmajor a les marines del mateix nom de l'illa de Mallorca, la resta de termes municipals es troben a Menorca i Eivissa, essent pel que fa a extensió total, com en extensió forestal molt més minses que les de Mallorca.

<b>Taula 97. Localització de les tales de llenya i fusta a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de dades de la Direcció General de Biodiversitat de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears - - Annex Capítol XII).</b>				
	<b>Espècie</b>	<b>Nombre de peus</b>	<b>Fusta (Tm)</b>	<b>Llenya (Tm)</b>
Mallorca	<i>Alzines (Quercus ilex)</i>	4.473	825	349
	<i>Pins (Pinus halepensis)</i>	19.099	2.768	2.254
	<i>Ullastre (Olea europaea sylvestris)</i>	1.920	168	29
	Altres	176	35	28
	<b>Total</b>	<b>25.668</b>	<b>3.797</b>	<b>2.660</b>
Menorca	<i>Alzines (Quercus ilex)</i>	614	70	31
	<i>Pins (Pinus halepensis)</i>	4.154	887	746
	<i>Ullastre (Olea europaea sylvestris)</i>	1.962	263	105
	<b>Total</b>	<b>6.730</b>	<b>1.220</b>	<b>881</b>
Eivissa	<i>Pins (Pinus halepensis)</i>	4.028	343	288
	<i>Savina (Juniperus phoenicea)</i>	650	22	15
	<b>Total</b>	<b>4.678</b>	<b>365</b>	<b>303</b>
Formentera	<i>Pins (Pinus halepensis)</i>	530	61	51
	<i>Savina (Juniperus phoenicea)</i>	43	1	1
	<b>Total</b>	<b>573</b>	<b>62</b>	<b>52</b>
Balears	<i>Alzines (Quercus ilex)</i>	5.087	895	380
	<i>Pins (Pinus halepensis)</i>	27.811	4.060	3.339
	<i>Ullastre (Olea europaea sylvestris)</i>	3.882	432	133
	<i>Savina (Juniperus phoenicea)</i>	693	23	16
	Altres	176	39	70
	<b>Total</b>	<b>37.649</b>	<b>5.449</b>	<b>3.939</b>

#### 12.4.2.2. Els fluxos importats de materials biòtics forestals.

Els càlculs dels RTM de biomassa forestal ens obliga a comptabilitzar els fluxos de materials de biomassa forestal i els productes elaborats o semielaborats derivats d'aquesta, tal com estableix la metodologia de l'EUROSTAT (2001). A la taula 98 es recullen tots els materials d'aquesta grup que han entrat a través dels ports de les Illes administrats per part de l'Autoritat Portuària de les Illes Balears. Aquests materials han estat classificats, a la seva vegada, en subcategories: biomassa forestal (llenya i fusta); productes semielaborats de biomassa forestal (altres); productes semielaborats de biomassa forestal (rebuig de paper); producte acabat de biomassa forestal (fusta, mobles, etc); i producte acabat de biomassa forestal (Paper, cartró, manufactures de paper, etc). En aquesta taula es poden veure, també, els coeficients de flux ocult per a cada categoria. En termes generals s'ha optat per la infraestimació com si de biomassa forestal es tractés i amb un coeficient de 0,429 Tm/Tm. En el cas del paper s'ha partit d'anàlisis de la FAO que estableix que per una tona de paper es requereixen entre 4 Tm i 6 Tm de fitomassa, amb la qual cosa s'ha optat per la xifra més baixa a la que se li han afegit els fluxos ocults associats a l'extracció (0,429 Tm/Tm). Finalment, també d'acord amb estimacions de la FAO, en el cas del carbó vegetal es calcula que per realitzar una tona de carbó vegetal es requereixen prop de 4 tones de fitomassa.

<b>Taula 98. Classificació dels materials de biomassa forestal comercialitzats a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les dades estadístiques d'Autoritat Portuària de Balears de les Balears - Annex Capítol XII)</b>								
<b>Nom. Combinada</b>	<b>Descripció N.C.</b>	<b>Grup Autoritat Portuària</b>	<b>Descripció Grup Aut. Port.</b>	<b>TARIC</b>	<b>Descripció TARIC</b>	<b>RTM (descripció material)</b>	<b>Coefficient Ocult (Tm/Tm)</b>	<b>Font</b>
4401	Llenya, fusta en plaques o partícules, serradures, deixalles i rebutjos de la fusta ...	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Biomassa forestal (fusta i llenya)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4403	Fusta en brut -fins i tot pelada o escairada-	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Biomassa forestal (fusta i llenya)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4404	Fleixos de la fusta, aspres fesos, estaques i estaquetes de fusta, ...	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Biomassa forestal (fusta i llenya)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4402	Carbó vegetal ...	34	Resta de mercaderies	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/008/j0926s/j0926s00.htm#TopOfPage">www.fao.org/docrep/008/j0926s/j0926s00.htm#TopOfPage</a>
4406	Travesses de fusta per a vies fèrries o similars	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4407	Fusta serrada o desbastada ...	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4408	Fulloles per a xapat i...	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4701	Pasta mecànica de fusta	19	Fustes i suro	47	Pastes de fusta o d'altres matèries fibroses	Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4707	Paper o cartó per reciclar (deixalles i rebutjos)	26	Paper i pasta	47	Pastes de fusta o d'altres matèries fibroses	Prod. Semielaborat biomassa forestal (rebuig de paper)	0	
4409	Fusta (inclosos els llistons i frisos per a parquets, ...)	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum, 2005
4410	Taulers de partícules i taulers similars de fusta o ...	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	
4411	Taulers de fibra de fusta o altres matèries llenyoses ...	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jölli i Giljum,

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

								2005
4412	Fusta contraplacada, fusta xapada ...	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jöllli i Giljum, 2005
4413	Fusta densificada en blocs, planxes, taulers o perfils	19	Fustes i suro	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jöllli i Giljum, 2005
4414	Marc de fusta per a quadres, fotografies, miralls i objectes similars	34	Resta de mercaderies	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jöllli i Giljum, 2005
4415	Caixes, caixetes, gàbies, tambors i envasos similars de fusta, ...	34	Resta de mercaderies	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jöllli i Giljum, 2005
4416	Barrils, bótes, tines i altres manufactures de boteria ...	34	Resta de mercaderies	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jöllli i Giljum, 2005
4417	Eines, muntures i mànecs d'eines, muntures de raspalls, pals d'escombres, ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jöllli i Giljum, 2005
4418	Obres i peces de fusteria per a construccions de fusta ...	20	Materials de construcció	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jöllli i Giljum, 2005
4419	Articles de taula o cuina de fusta	34	Resta de mercaderies	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jöllli i Giljum, 2005
4420	Marqueteria, cofres, caixes i estotjos ...	34	Resta de mercaderies	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jöllli i Giljum, 2005
4421	Altres manufactures de la fusta	34	Resta de mercaderies	44	Fusta, carbó vegetal i manufactures de fusta	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jöllli i Giljum, 2005
4501	Suro natural en brut o simplement preparat, ...	19	Fustes i suro	45	Suro i les seves manufactures	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jöllli i Giljum, 2005
4502	Suro natural, decorticat o simplement escairat...	19	Fustes i suro	45	Suro i les seves manufactures	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jöllli i Giljum, 2005
4601	Trenes i articles similars, de matèries trenables ...	34	Resta de mercaderies	46	Manufactures d'esperteria o de cistelleria	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	0,429	Jöllli i Giljum, 2005
4801	Paper premsa en bobines o en fulls	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93">www.fao.org/docrep/93</a>

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

								269s/93269s02.htm)
4802	Paper i cartó, sense estucar ni recobrir, ...	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a> )
4803	Paper de l'utilitzat per a paper higiènic, tovallotes per desmaquillar, ....	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a> )
4804	Paper i cartó kraft, ...	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a> )
4805	Altres papers i cartons, sense estucar ni recobrir,...	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a> )
4806	Paper i cartó sulfuritzats,....	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a> )
4808	Paper i cartó ondulat (fins i tot recoberts per encolatge), ...	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a> )
4810	Paper i cartó, estucat ....	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a> )
4811	Paper, cartó, buata de cel·lulosa i napes de fibres de cel·lulosa, estucats, recoberts, impregnats o revestits, ....	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a> )
4812	Blocs i plaques, filtrants, de pasta	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de	Producte acabat biomassa forestal	5,716	A partir de

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	de paper				pasta de cel·lulosa	(paper, cartró, manufactures de paper)		<a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a>
4814	Paper per decorar i revestiments similars de paper per a parets, paper per a vidrieres	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a>
4816	Paper carbó, paper autocòpia i altres papers per copiar o transferir ...	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a>
4817	Sobres, sobres-carta, targetes postals ...	34	Resta de mercaderies	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a>
4818	Paper del que s'utilitza com a paper higiènic i papers similars, ...	34	Resta de mercaderies	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a>
4819	Caixes, sacs, bosses, paperines i altres envasos de paper, cartó, ...	34	Resta de mercaderies	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a>
4820	Llibres de registre, llibres de comptabilitat, talonaris (de notes, de comandes o de rebuts), agendes, ...	34	Resta de mercaderies	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a>
4822	Tambors, bobines, bitlles i suports similars, de pasta de paper, paper o cartó, fins i tot perforats o endurits	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a>
4823	Altres papers, cartons, buates de cel·lulosa i ...	26	Paper i pasta	48	Paper, cartró; manufactures de pasta de cel·lulosa	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a>

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

								s02.htm)
4901	Llibres, fullets i impresos similars, fins i tot en fulls separats	34	Resta de mercaderies	49	Productes editorials premsa o d'altres indústries gràfiques	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a> )
4902	Diaris i publicacions periòdiques, impresos fins i tot il·lustrats o amb publicitat	34	Resta de mercaderies	49	Productes editorials premsa o d'altres indústries gràfiques	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a> )
4911	Altres impresos, inclosos les estampes, gravats i fotografies	34	Resta de mercaderies	49	Productes editorials premsa o d'altres indústries gràfiques	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	5,716	A partir de <a href="http://www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm">www.fao.org/docrep/93269s/93269s02.htm</a> )

Per tal de saber els fluxos comercialitzats entre les Illes i altres territoris, es comptabilitzaran els fluxos del conjunt de les Balears (i sostraint els que es realitzen entre illes) amb altres ports de l'Estat o de l'estranger, a partir de les estadístiques del servei d'Autoritat Portuària de les Illes Balears, els dels Ports de les Illes Balears que són competència del Govern de les Illes Balears, i finalment la fracció corresponent als materials entrats o sortits a través dels aeroports. Les entrades de fluxos directes de materials biòtics forestals a través dels principals ports de les Illes eren al 2004 de prop de 157,2 mil Tm. La major part d'aquests fluxos es corresponen amb els productes semielaborats i acabats amb 76,8 mil Tm, que es caracteritzen en la seva majoria per ser fustes, parts de mobles o mobles en estadis o fases bastant elaborades. El procés de "modernització" dins del sector de la fusta i del moble, amb les lògiques de la producció postfordista, la fàbrica en xarxa i l'acumulació flexible (tot alimentat per petroli barat) ha permès que la fusteria depengui cada cop menys de la fusta local, que les activitats intensives en treball i recursos naturals s'ubiquin en els llocs on el marc institucional i el sistema reguladori (fiscal, ambiental i laboral especialment) siguin prou "flexibles", és a dir febles, i en canvi que les activitats de major "valor afegit" s'ubiquin als centres, allà on les tasques passen a ser cada cop més d'assemblatge. En aquest sentit, cal destacar el triomf de la "cultura IKEA" o del "Kit" com a màxima expressió d'aquestes lògiques dominants en el sector del moble (Bailly et al., 2007).

Horrach (1996:86) escrivia a mitjans dels anys 1990, just després de la crisi de readaptació del capitalisme a les noves regles del joc neoliberal: "la fabricació per la construcció (finestres, portes, etc.) ha de competir amb els productes procedents de l'exterior (País Valencià, Catalunya, i en menor mesura, Castella La Manxa, específicament Toledo, i d'Itàlia); mentre que el moble auxiliar i desmuntable, de consum domèstic, ha de competir amb noves formes de distribució i de producció (IKEA, TEXAS, etc.) que impliquen un menor cost i certa habilitat per part del consumidor, així com amb la producció d'altres comunitats en les que se fabrica en base a l'especialització per productes i, per tant, poden oferir millors preus, compensant les despeses derivades del transport que suposa la importació". El boom immobiliari de finals del segle XX i principis del XXI ha arrossegat tota una sèrie d'activitats parelles, com és la de la fusteria que havia d'abastir de materials i mobles als nous habitatges.

Finalment, a la fracció corresponent a biomassa forestal (fusta i llenya) de 22 mil Tm, tan sols 2,5 mil Tm correspon a llenya. Els productes acabats de biomassa forestal de paper sumaven un total de 54,4 mil Tm, és a dir el 34,6% del total. D'acord amb la metodologia que hem emprat per calcular els fluxos ocults dels materials biòtics forestals, tenim que la major part d'aquests es corresponen als productes acabats de paper, degut a l'elevada exigència de fitomassa per l'elaboració de la pasta de paper. Així doncs, les 157,2 mil Tm duen associades un fluxos ocults de 358,7 mil Tm, que en un 86,7% es corresponien als productes acabats de biomassa forestal del paper, cartró, etc.

<b>Taula 99. Fluxos de materials biòtics forestals importats, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària - - Annex Capítol XII)</b>			
	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Importat (Tm)</b>	<b>Flux Total Importat (Tm)</b>
Biomassa forestal (fusta i llenya)	22.085	9.474	31.560
Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	55.715	29.065	84.780
Prod. Semielaborat biomassa forestal (rebuig de paper)	3.917	0	3.917
Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	21.100	9.052	30.151
Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	54.436	311.155	365.591
<b>Total</b>	<b>157.252</b>	<b>358.746</b>	<b>515.998</b>

A través de les altres portes d'entrada a les Balears –ports gestionats per l'ens Ports de les Illes Balears de la Conselleria de Medi Ambient i els aeroports gestionats per AENA- entrava un flux directe de materials biòtics forestals de 11,6 mil Tm, corresponent el 79,3% d'aquest a productes acabats en forma de paper, cartró o manufactures de paper. Els fluxos ocults

associats ascendien a unes 53,8 mil Tm, amb la qual cosa els fluxos totals importats de materials biòtics forestals a través dels aeroports i el Port de Sant Antoni (Eivissa) –ja que al de Ciutadella es comptabilitzaven unes 803 Tm provinents d’Alcúdia i per tant no es comptabilitzaven per no fer doble recompte- eren de 65,5 mil Tm a l’any 2004.

		<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Importat (Tm)</b>	<b>Flux Total Importat (Tm)</b>
Ports de les Balears	Biomassa forestal (fusta i llenya)	2.410	1.034	3.444
	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	6.493	37.114	43.607
	<b>Total</b>	<b>8.903</b>	<b>38.148</b>	<b>47.052</b>
AENA	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	<b>2.755</b>	<b>15.749</b>	<b>18.504</b>

#### 12.4.2.3. Requeriments Totals de Materials biòtics forestals.

Les estimacions dels RTM (Requeriments Totals de Materials) de biomassa forestal i els productes derivats (mobles, taulons, laminats, paper, etc) eren al 2004 d’unes 633,9 mil Tm que es distribuïen entre unes 168,9 mil Tm domèstiques i unes 581,5 mil Tm importades. És a dir, les importacions de materials biòtics forestals eren 3,4 vegades superiors als inputs domèstics d’aquests materials. A més, si atenem al tipus de flux, tendríem que de les 633,9 mil Tm de RTM, un 32% dels RTM corresponen a fluxos directes. Els fluxos directes de materials biòtics forestals els podríem dividir entre els corresponents a la fusta, llenya i mobles amb unes 134,9 mil Tm (66,6% del total); i els corresponents al paper i productes derivats del paper, amb unes 67,6 mil Tm (33,4% del total). En canvi, la fracció oculta sumava unes 431,45 mil Tm, prop del 68% de tots els RTM, dels quals la major part corresponia als productes de paper i derivats amb un total de 427,7 mil Tm (Taula 101).

		Biomassa forestal (fusta i llenya)	Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	Prod. Semielaborat biomassa forestal (rebuig de paper)	<b>Total</b>
Flux Directe Domèstic	Total (Tm)	33.637					<b>33.637</b>
	Pob. Resident Tm/càpita	0,035					<b>0,035</b>
	IPH (Tm/càpita)	0,027					<b>0,027</b>
Flux Ocult Domèstic	Total (Tm)	18.807					<b>18.807</b>
	Pob. Resident Tm/càpita	0,020					<b>0,020</b>
	IPH (Tm/càpita)	0,015					<b>0,015</b>
Flux Total Domèstic	Total (Tm)	52.444					<b>52.444</b>
	Pob. Resident Tm/càpita	0,055					<b>0,055</b>
	IPH (Tm/càpita)	0,042					<b>0,042</b>



Flux Directe Importat	Total (Tm)	24.495	55.715	21.100	63.684	3.917	<b>168.911</b>
	Pob. Resident Tm/càpita	0,026	0,058	0,022	0,067	0,004	<b>0,177</b>
	IPH (Tm/càpita)	0,020	0,044	0,017	0,051	0,003	<b>0,135</b>
Flux Ocult Importat	Total (Tm)	10.508	29.065	9.052	364.018	0	<b>412.643</b>
	Pob. Resident Tm/càpita	0,011	0,030	0,009	0,381	0,000	<b>0,432</b>
	IPH (Tm/càpita)	0,008	0,023	0,007	0,290	0,000	<b>0,329</b>
Flux Total Importat	Total (Tm)	35.004	84.780	30.151	427.702	3.917	<b>581.554</b>
	Pob. Resident Tm/càpita	0,037	0,089	0,032	0,448	0,004	<b>0,609</b>
	IPH (Tm/càpita)	0,028	0,068	0,024	0,341	0,003	<b>0,463</b>
RTM directe	Total (Tm)	58.132	55.715	21.100	63.684	3.917	<b>202.548</b>
	Pob. Resident Tm/càpita	0,061	0,058	0,022	0,067	0,004	<b>0,212</b>
	IPH (Tm/càpita)	0,046	0,044	0,017	0,051	0,003	<b>0,161</b>
RTM ocult	Total (Tm)	29.315	29.065	9.052	364.018	0	<b>431.450</b>
	Pob. Resident Tm/càpita	0,031	0,030	0,009	0,381	0,000	<b>0,452</b>
	IPH (Tm/càpita)	0,023	0,023	0,007	0,290	0,000	<b>0,344</b>
RTM	Total (Tm)	87.448	84.780	30.151	427.702	3.917	<b>633.998</b>
	Pob. Resident Tm/càpita	0,092	0,089	0,032	0,448	0,004	<b>0,664</b>
	IPH (Tm/càpita)	0,070	0,068	0,024	0,341	0,003	<b>0,505</b>

Els RTM de biomassa forestal per càpita a les Balears era d'unes 0,6 Tm/càpita (unes 0,5 si es contempla l'IPH), de les quals la major part corresponia en quant a procedència, a fluxos importats (0,46 Tm/càpita) i en quant a tipologia, als fluxos ocults (0,45 Tm/càpita). Si hom compara els RTM de biomassa forestal de l'arxipèlag amb els càlculs realitzats pel conjunt de la UE-15 del 1997 (Bringezu i Schütz, 2001) o de l'Estat espanyol del 2000 (Carpintero, 2005) pot detectar importants diferències, que van més enllà de les alteracions metodològiques entre les propostes presentades. En primer lloc, es pot senyalar la diferència entre uns RTM per càpita diferents segons l'escala d'anàlisi, essent els majors els corresponents a la mitjana de l'Estat amb unes 0,97 Tm/càpita, front a les 0,6 Tm/càpita de les Balears. Cal dir, que els càlculs de Bringezu i Schütz (2001) no incorpora els fluxos ocults de la biomassa forestal, essent els directes de la UE-15 molt superiors als altres dos casos. Tanmateix, els fluxos totals de materials directes per càpita de biomassa forestal de la UE-15 eren 1,7 vegades superiors a la mitjana de l'Estat, i aquests eren dues vegades superiors als de la mitjana de les Balears. Una de les raons que hi ha al darrera d'aquests resultats estriba en que el context de la UE-15 i de l'Estat espanyol es comptabilitzen un major nombre de recursos forestals que després són processats i convertits en altres productes, en canvi a les Balears es solen importar una gran part dels productes ja processats, deixant el serradís a les fàbriques i les branques als boscos d'altres regions. Els majors fluxos directes de la UE-15 respecte de la mitjana de l'Estat espanyol, es deu a la importància del sector de la fusta i la llenya en alguns estats membres del Nord d'Europa que tenen una vocació exportadora, com per exemple Suècia.

En segon lloc, podem destacar el fet com al cas de la UE, i en menor mesura de l'Estat, la major part dels RTM de biomassa forestal per càpita eren coberts en base a les extraccions realitzades sobre les pròpies masses forestals. A la UE-15 al 1997, el 79,4% de tota la biomassa

forestal procedia del propi territori de la UE-15, i en el cas espanyol aquesta fracció era del 68,1% de totes els RTM, mentre que a les Balears aquesta representava el 8,2% de tots els RTM de biomassa forestal. En canvi, els fluxos importats de biomassa forestal al cas de les Balears representava el 69,7% de tots els RTM, front al 31,8% de l'Estat espanyol o el 20,5% de la UE-15. Finalment, en quant a la importància dels fluxos ocults es pot dir que en el cas de les Balears el 68% dels RTM correspon a fluxos ocults (0,452 Tm/càpita), mentre que la mitjana de l'Estat espanyol aquests representaven el 56,1% dels RTM. Es pot dir que la fracció dels fluxos ocults és major quan major és la fracció de productes derivats de la biomassa forestal, i en aquest sentit a les Illes, amb una estructura econòmica quasi totalment terciaritzada, la major part dels productes derivats de la fusta i llenya entren ja a punt per ser emprats, produint serveis mitjançant mercaderies tot recordant Sraffa (1960).

**Taula 102. Comparació entre els RTM de biomassa forestal per càpita entre la mitjana europea, la mitjana espanyola i la mitjana de Balears (Tm/càpita) (Font: a) Bringezu i Schütz, 2001; b) Carpintero, 2005; i c) elaboració pròpia)**

		<b>UE-15, 1997 (a)</b>	<b>Estat espanyol, 2000 (b)</b>	<b>I. Balears, 2004 (c)</b>
<b>Domèstics</b>	Flux directe	0,587	0,302	0,035
	Flux ocult	0	0,361	0,020
	<b>Total</b>	<b>0,587</b>	<b>0,663</b>	<b>0,055</b>
<b>Importat</b>	Flux directe	0,152	0,125	0,177
	Flux ocult	0	0,186	0,432
	<b>Total</b>	<b>0,152</b>	<b>0,311</b>	<b>0,463</b>
<b>RTM</b>	Flux directe	0,739	0,427	0,212
	Flux ocult	0	0,547	0,452
	<b>Total</b>	<b>0,739</b>	<b>0,973</b>	<b>0,664</b>

#### 12.4.2.4. Balanç físic de materials biòtics forestals.

A continuació passarem a calcular el BFM (Balanç Físic de Materials) de la biomassa forestal i els seus productes derivats. Per això, s'ha de comptar amb les exportacions realitzades des de les Balears cap a l'exterior d'aquests materials. La major part dels fluxos directes de les exportacions de les Balears es realitzaren a través dels grans ports de les Illes, d'on sortien el 98,5% de les 69,37 mil Tm de materials biòtics forestals des de les Balears. La major part d'aquests fluxos directes corresponien a la partida de rebutjos de paper, que amb unes 32,9 mil Tm representaven el 47,45% de tots els fluxos directes exportats. De fet, la major part del paper recollit a través dels diferents serveis de recollida de residus de Balears es dirigeix a plantes de tractament situades a la península. L'estimació dels fluxos ocults associats a les 69,37 mil Tm, dona un resultat d'unes 38 mil Tm, amb la qual cosa els fluxos totals de materials biòtics forestals exportats des de les Balears al 2004 eren d'unes 107,49 mil Tm.

**Taula 103. Exportacions de materials biòtics forestals de Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques d'Autoritat Portuària de les Balears; Ports de les Illes Balears del Govern de les Illes Balears; i AENA - - Annex Capítol XII).**

		<b>Flux Directe Exportat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Exportat (Tm)</b>	<b>Flux Total de Materials Exportat (Tm)</b>
Autoritat Portuària	Biomassa forestal (fusta i llenya)	12.588,97	5.400,67	17.989,63
	Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	11.633,44	4.990,75	16.624,19
	Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	7.993,51	3.429,22	11.422,73
	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	3.195,51	18.265,55	21.461,06
	Prod. Semielaborat biomassa forestal (rebuig de paper)	32.923,59	0	32.923,59
	<b>Total</b>	<b>68.335,02</b>	<b>32.086,19</b>	<b>100.421,20</b>

Ports de les Illes Balears (Sant Antoni)	Biomassa forestal (fusta i llenya)	0,85	0,36	1,21
	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	8,7	49,73	58,43
	<b>Total</b>	<b>9,55</b>	<b>50,09</b>	<b>59,64</b>
AENA	Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	1.033,16	5.905,54	6.938,69
<b>Total</b>		<b>69.377,73</b>	<b>38.041,82</b>	<b>107.419,53</b>

El Balanç Físic de Materials (BFM) de la biomassa forestal i dels seus productes derivats de les Balears a l'any 2004, presentava un dèficit de 474,13 mil Tm. Els fluxos totals de materials importats eren unes 5,4 vegades superiors a les exportacions d'aquests materials. Si hom divideix entre fusta, llenya i productes de la fusta per una banda, i paper i productes de paper per una altra, tenim que els fluxos totals de materials dels primers assolien un dèficit de 103,89 mil Tm; mentre que en els segons, el dèficit era de 370 mil Tm. Es pot destacar, així mateix, que la única partida excedentària és la corresponent als residus o rebutjos de paper que com s'ha esmentat eren enviats a terres peninsulars (taula 104).

	<b>Flux directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>Flux Total (Tm)</b>
Biomassa forestal (fusta i llenya)	-11.905,18	-5.106,97	-17.013,16
Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	-44.081,56	-24.074,25	-68.155,81
Producte acabat biomassa forestal (fusta, mobles, etc)	-13.106,49	-5.622,78	-18.728,27
Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	-59.446,63	-339.797,18	-399.243,82
Prod. Semielaborat biomassa forestal (rebuig de paper)	29.006,59	0,00	29.006,59
<b>Total</b>	<b>-99.533,27</b>	<b>-374.601,18</b>	<b>-474.134,47</b>

#### 12.4.2.5 La procedència dels fluxos de materials biòtics forestals importats.

A continuació es procedirà a analitzar els orígens dels fluxos de materials cap a les Balears. Com a la resta de casos analitzats, la major part d'aquests fluxos entraven a través dels ports gestionats per part de l'Autoritat Portuària de les illes Balears, per la qual cosa analitzarem únicament el que entrava a través d'aquests ports (Palma, Alcúdia, Maó, Eivissa i La Savina). A la taula 105 es presenten els fluxos totals de materials biòtics forestals importats a les Balears segons el port d'origen. La major part dels fluxos importats d'aquests materials provenien de ports espanyols, en concret de la costa mediterrània, essent els de Barcelona i València els dos principals amb un 53,93% i 23,86% del fluxos totals de materials arribats a Balears. Nogensmenys, aquesta taula només ens informa des d'on han partit els materials però no d'on provenen, és a dir d'allà on han estat talats.

<b>Port origen</b>	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Importat (Tm)</b>	<b>Flux Total Material Importat (Tm)</b>	<b>FTMI (%sobre total)</b>
Barcelona	59.891,95	218.375,20	278.267,15	53,93
València	44.127,39	78.997,34	123.124,73	23,86
Sagunt	18.977,09	26.936,55	45.913,63	8,90
Alacant	9.881,20	15.914,06	25.795,25	5,00
Lysekil (Suècia)	8.599,33	3.689,11	12.288,44	2,38
Tarragona	2.713,28	8.431,28	11.144,56	2,16

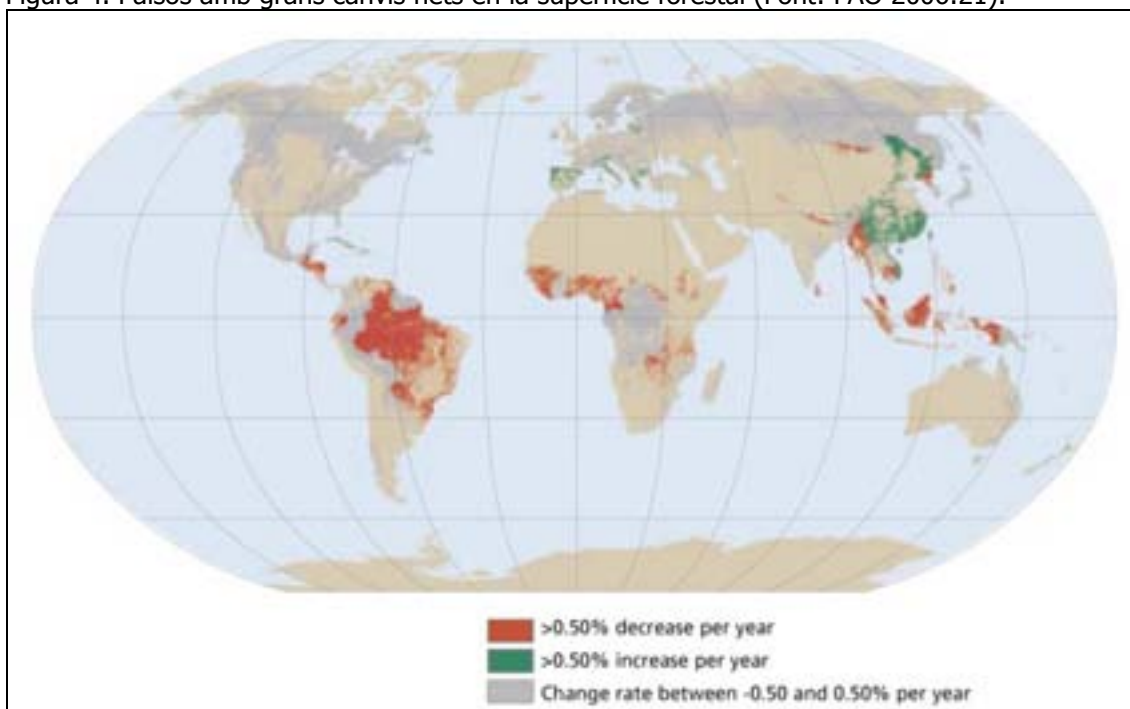
Dènia	6.232,22	3.471,67	9.703,89	1,88
Holmsund (Suècia)	2.859,70	1.226,81	4.086,51	0,79
Mantiluoto (Finlàndia)	1.515,16	650,00	2.165,16	0,42
Altres Espanya	1.164,32	499,49	1.663,81	0,32
Vilanova i la Geltrú	694,51	297,95	992,46	0,19
San Petersburg (Rússia)	440,63	189,03	629,66	0,12
Altres Suècia	67,67	29,03	96,70	0,02
Kotka (Finlàndia)	48,46	20,79	69,25	0,01
Sevilla	35,89	15,40	51,29	0,01
Sette (França)	2,00	0,86	2,86	0,001
Port Everglades (EUA)	1,08	0,46	1,54	0,0003
Southampton (R. Unit)	0,15	0,86	1,01	0,0002
Ajaccio (França)	0,02	0,09	0,10	0,00002

S'ha de tenir present, tal com senyala Carpintero (2005:427) que l'Estat espanyol es troba entre els quatre principals importadors de la UE de fusta tropical, amb la qual cosa, molt probablement, podríem tenir que una bona part de la fusta exportada des dels ports espanyols dirigida a les Balears podrà ser fusta procedent d'altres indrets. En els darrers temps, gran part de la fusta emprada per a l'elaboració de mobles, i molt particularment per mobles d'exterior, procedeixen de boscos tropicals africans, americans o asiàtics, essent les més conegudes les fustes d'iroko (*Chlorophora excelsa*), d'ipé (*Tabebuia ipe*), de teca (*Tectona grandis*) o les de wengue (*Milletia laurentii*). Altres fustes que són prou emprades, aquestes provinents de l'hemisferi nord principalment, són les d'abet (*Abies sps*), d'abet Douglas (*Pseudotsuga menziessi*), roure (*Quercus robur*), etc. Segons el Global Forest Resources Assessment 2005 (FAO, 2006) la superfície forestal mundial ha passat d'ocupar uns 4077 milions d'hectàrees al 1990 a uns 3952 milions d'hectàrees al 2005, essent el ritme de desforestació al darrer quinquenni molt més intens que en la dècada anterior. S'ha passat d'un ritme de desforestació anual de 7,3 milions d'hectàrees anuals entre el 1990 i el 2000, a un ritme de 8,8 milions d'hectàrees entre el 2000 i el 2005, amb una extracció al 2003 d'uns 2,8 milions m<sup>3</sup> de fusta i llenya a nivell mundial. Emperò, aquesta desforestació es concentra a les regions on s'allotgen els boscos tropicals i la major riquesa ecològica del planeta. Com es pot veure a la taula 106, a Àfrica i Sudamèrica, entre el 2000 i el 2005, es superava el ritme de desforestació del conjunt planetari que es compensava per les reforestacions o els avanços de les cobertes forestals de les regions asiàtica i europea (figura 3).

**Taula 106. La superfície forestal a escala planetària i ritme de canvi anual, 1990-2005 (Font: FAO, 2006)**

	Superfície forestal (10 <sup>6</sup> Ha)		Taxa de canvi anual (10 <sup>6</sup> Ha)	
	1990	2005	1990-2000	2000-2005
Àfrica	699,3	635,4	-4,37	-4,04
Àsia	574,5	517,6	-0,79	1,00
Oceania	212,5	206,2	-0,44	-0,35
Carib i Amèrica Central	33,0	28,4	-0,34	-0,23
Sudamèrica	890,8	831,5	-3,80	-4,25
Nord-Amèrica	677,8	677,4	0,01	-0,10
Europa	989,3	1.001,4	0,87	0,66
<b>Món</b>	<b>4.077,3</b>	<b>3.952,0</b>	<b>-8,8</b>	<b>-7,3</b>

Figura 4. Països amb grans canvis nets en la superfície forestal (Font: FAO 2006:21).



La informació estadística del comerç internacional i la dels ports no ens permet saber les espècies que entren dins de les Balears, emperò les informacions del comerç exterior ens podrà donar alguna idea del tipus de fustes importades en base a la seva procedència. Els fluxos directes importats de materials de biomassa forestal eren al 2004 d'unes 168911 Tm, de les quals unes 54138 Tm es comptabilitzaven en el comerç internacional (o exterior), és a dir un 34,2% del total. Això, no obstant, no vol dir exactament que el 65,8% restant procedís exactament dels boscos de l'Estat espanyol, sinó que ho podien fer o bé eren productes o subproductes venuts des de l'Estat. Malgrat la difícil traçabilitat de la major part dels materials que passen per una economia, en aquest cas la Balear, s'ha intentat esbrinar –sense especificar el tipus d'espècie- la procedència dels fluxos de materials des d'altres països. Per això, s'ha procedit a destriar: per una banda, entre els productes de biomassa forestal com és la fusta i la llenya que sumaven un total de 39,2 mil Tm de fluxos directes amb una contrapartida monetària de 25,3 milions d'euros; i per una altra banda, els productes derivats de la biomassa forestal formats per paper, cartró i altres productes de paper i cartró, amb uns fluxos directes de 14,9 mil Tm i un valor monetari de 14,6 milions d'euros.

Els fluxos de biomassa forestal (llenya, fusta, suro) provinents d'altres països era al 2004 d'unes 39,2 mil Tm que duen associades unes 18,8 mil Tm de fluxos associats, el que ens donaria uns fluxos totals importats de biomassa forestal de 58 mil Tm. Així, ens sortiria que per a cada tona importada (directa més oculta) de mitjana hi havia una contrapartida monetària d'uns 436 euros. La procedència dels Fluxos Totals Importats de materials biòtics forestals era: en primer lloc, Europa amb unes 28,3 mil Tm; en segon lloc, Àfrica amb uns FTMI de 13,7 mil Tm; en tercer lloc, Amèrica del Nord amb uns FTMI de 11,67 mil Tm; en quart lloc Amèrica del Sud amb uns FTMI de 2,97 mil Tm; en cinquè lloc Àsia amb uns FTI de 1,29 mil Tm; en sisè lloc, Amèrica Central i el Carib amb uns FTMI de 133 Tm; i finalment Oceania amb unes 30 Tm. Si hom mira la distribució per països (taula 107) s'adona que els principals socis comercials de la fusta amb les Illes eren els països escandinaus, amb Suècia a gran distància de la resta amb 14,4 mil Tm i Finlàndia amb uns fluxos totals de 4,79 mil Tm; en segon lloc hi hauria els EUA, d'on s'importen fustes de coníferes (la fusta de Nord), que és el segon país exportador de fusta a les Balears, amb unes 11,65 mil Tm; en tercer lloc, hi ha els països africans del Golf de Guinea d'on s'importaven grans quantitats de fustes, dels que destaquen la Costa d'Ivori (6,7 mil Tm) i Camerun (5,39 mil Tm); en quart lloc, es poden destacar els FTMI de biomassa forestal procedents dels països europeus, Alemanya amb unes 2,72 mil Tm i França amb 3,7 mil Tm; en cinquè lloc, les importacions de biomassa forestal des dels països d'Amèrica Llatina cap a les Balears més destacables foren les provinents d'Argentina amb unes 2,5 mil Tm (la major

part carbó vegetal) i Brasil amb unes 410 Tm; en sisè lloc, es poden destacar uns fluxos totals importats d'un total de 637 Tm des de Rússia; i finalment, els FTMI de la regió asiàtica provenien sobretot d'Indonèsia (621 Tm) i Xina (494 Tm). Si hom analitza les contrapartides monetàries dels fluxos totals importats de biomassa forestal pot adonar-se que hi ha significatives diferències en determinats països que es distancien bastant de la mitjana que era de 436 euros per tona de FTMI. Així, els FTMI procedents de Xina eren els que tenien una contrapartida per tona importada superiors amb uns 1829,5 €/Tm, seguits dels FTMI de Polònia amb uns 1776,6€/Tm; i en canvi, els FTMI de biomassa forestal que rebien una contrapartida monetària més baixa eren els provinents de Gabon (213,5 €/Tm) i els de Rússia (2233,4 €/Tm).

Com s'ha intentat posar de manifest, malgrat la dificultat d'establir el que se denomina la traçabilitat de la fusta (espècie, origen i pràctiques de tals), es pot veure com aquelles fustes procedents de països tropicals tenen una importància gens menyspreable en el còmput total. Segons la informació recollida a partir dels professionals de la fusta, hem pogut saber que aquestes fustes van adquirint un paper molt rellevant en l'elaboració de mobles, amb uns preus oscil·lants depenent dels conflictes a la zona. Així i tot, les fustes dels boscos temperats –majoritàriament coníferes– segueixen essent importants en el sector del moble i de la construcció, tal com ho testifiquen els fluxos provinents d'Amèrica del Nord i altres països europeus. Encara que resulta difícil fer generalitzacions, amb l'escassa informació de que es disposa, si que es pot apuntar un fet que entenem que sobrepassa el que podríem definir com a dimensió anecdòtica. El mes de febrer de 2006, les organitzacions ecologistes GOB i Greenpeace denunciaren davant de la Fiscalia de Medi Ambient que la fusta de la passarel·la inaugurada al gener de 2006 al Parc Natural de s'Albufera, finançada per la Fundació pel Desenvolupament Sostenible de les Illes Balears, procedien de tals il·legals de l'amazonia brasilenya. La fusta d'Ipé procedia dels boscos de l'Estat de Pará i de l'empresa Madereira de Sao Marcos. Aquesta empresa havia estat sancionada diverses vegades per l'autoritat ambiental brasilenya, l'IBAMA (Institut Brasiler de Medi Ambient), per tals il·legals. Raül Romeva, eurodiputat d'EU-Els Verds, va dur el cas a la Comissió Europea a la qual va sol·licitar que s'investigués el cas (Córcoles, 1/03/2006). Aquest cas<sup>49</sup> pot servir per exemplificar el fet que les fustes tropicals que entren a les Illes poden procedir de tals il·legals, passant per alt fins i tot a les pròpies autoritats ambientals de la Comunitat Autònoma. En el mercat global de la fusta i dels objectes elaborats de fusta, les fustes certificades (p.ex. FSC –Forest Stewardship Council)<sup>50</sup> són les que s'han talat, sense cap mena de dubte, mitjançant pràctiques forestals adequades. A les Balears, Carpinteria Vicens SL<sup>51</sup> treballa amb fusta certificada FSC i, a més de mostrar una sensibilitat vers la procedència de la fusta, és membre de l'associació d'empreses ètiques de les Balears, ETICENTRE (Centre per a la Gestió Ètica de l'Empresa)<sup>52</sup>, tot mostrant també una certa preocupació vers a les relacions humanes que cavalquen junt amb les activitats econòmiques, tractant de vincular l'ètica amb l'economia.

**Taula 107. Comerç exterior. Fluxos totals importats de biomassa forestal (fusta, llenya, suro, mobles etc) -sense paper i productes de paper- a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia partir de base de dades de comerç exterior a <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - - Annex Capítol XII).**

	Flux Directe (Tm)	Valor (10 <sup>3</sup> euros)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Importat (Tm)	FTMI (% sobre total)	Valor FTMI €/Tm
Suècia	10.080	3.954	4.324	14.404	24,80	274,53
EUA	8.154	5.996	3.498	11.651	20,06	514,59
Costa d'Ivori	4.694	3.946	2.014	6.708	11,55	588,18
Camerun	3.776	2.680	1.620	5.396	9,29	496,58
Finlàndia	3.358	1.242	1.441	4.798	8,26	258,88
França	2.602	935	1.116	3.718	6,40	251,45
Alemanya	1.910	1.348	819	2.729	4,70	251,45

<sup>49</sup> Per veure més informació sobre aquest tema veure [www.mallorcaweb.net/salbufera/noticies/fusta\\_ipe.html](http://www.mallorcaweb.net/salbufera/noticies/fusta_ipe.html) (gener 2008).

<sup>50</sup> Veure: FSC Espanya [www.fsc-spain.org](http://www.fsc-spain.org) (gener 2008); FSC internacional [www.fsc.org/en/](http://www.fsc.org/en/) (gener 2008).

<sup>51</sup> Veure: [www.carpinteriavicens.com](http://www.carpinteriavicens.com), gener 2008.

<sup>52</sup> Veure: [www.eticentre.org](http://www.eticentre.org), gener 2008.

Argentina	405	103	2.107	2.512	4,33	493,80
Rússia	446	142	191	637	1,10	223,43
Indonèsia	434	900	186	621	1,07	1.449,53
Xina	345	903	148	494	0,85	1.829,50
Guinea Equatorial	319	313	137	456	0,79	686,86
Congo (República)	295	162	127	421	0,73	384,66
Brasil	287	222	123	410	0,71	541,60
Croàcia	262	105	112	374	0,64	280,34
Àustria	225	211	96	321	0,55	657,47
Itàlia	194	144	83	278	0,48	517,55
República Centreafricana	179	98	77	256	0,44	383,48
Gabon	174	53	75	248	0,43	213,52
República Txeca	148	93	63	211	0,36	438,61
Polònia	141	357	60	201	0,35	1.776,62
Països Baixos	126	307	54	181	0,31	1.697,28
Dinamarca	119	239	51	170	0,29	1.400,17
Altres països	540	916	336	876	1,51	1.046
<b>Món</b>	<b>39.214</b>	<b>25.367</b>	<b>18.860</b>	<b>58.074</b>	<b>100</b>	<b>436,8</b>

Les importacions de materials biòtics forestals de paper, cartró i altres productes de paper procedents de tercers països directament a les Balears, sumaven uns fluxos totals de 100,2 mil Tm, essent la major part d'aquests els corresponents a la fracció oculta amb unes 85,3 mil Tm. L'elaboració de pasta de paper requereix entre quatre i sis vegades el seu volum, per la qual cosa els fluxos ocults d'aquests materials són bastant elevats. La contrapartida monetària dels fluxos de paper i cartró procedents de l'estranger era d'uns 14,6 milions d'euros, per un flux directe de 14,9 mil Tm; amb la qual cosa tendríem de mitjana un valor monetari d'uns 984 euros per cada tona importada. No obstant, seria més correcte tenir en compte el volum total de materials incorporats en els fluxos de materials importats que hem denominat FTMI (Flux Total Importat); amb la qual cosa resultaria que per cada tona importada constituïda per un flux directe i un flux ocult correspondria una valoració monetària mitjana de 146 euros, és a dir 6,7 vegades inferior a la contrapartida resultant per tona importada de flux directe. La major part dels fluxos totals de materials importats de tercers països de paper i cartró provenien de països europeus d'on procedien unes 9,9 mil Tm. Els principals països eren: Suècia amb uns FTMI de 48,6 mil Tm; Finlàndia amb uns FTMI de 14,9 mil Tm; Bèlgica amb uns FTMI de 13,16 mil Tm; Alemanya amb uns FTMI de 9 mil Tm; i França amb uns FTMI de 6 mil Tm. En quant a les contrapartides monetàries dels FTMI de paper i cartró es poden destacar les diferències entre els 73,92 €/Tm en el cas dels fluxos provinents de Suècia i els 1888 €/Tm dels fluxos procedents dels EUA, quan la mitjana era de 146,6 €/Tm. Una diferència que s'explica pel fet que la major part dels productes provinents de Suècia eren bobines de paper, mentre que als EUA es tractava de llibres i altres productes acabats de paper.

**Taula 108. Comerç exterior. Fluxos totals importats de materials biòtics forestals (paper, cartró, productes de paper, etc) a les Balears, 2004 (Font: Font: elaboració pròpia partir de base de dades de comerç exterior a <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - - Annex Capítol XII)**

	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Valor (10<sup>3</sup> euros)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>Flux Total Material Importat (Tm)</b>	<b>FTMI (% sobre total)</b>	<b>Valor FTMI €/Tm</b>
Suècia	7.243	3.596	41.398	48.641	48,53	73,92
Finlàndia	2.224	1.425	12.711	14.935	14,90	95,38
Bèlgica	1.960	1.155	11.202	13.161	13,13	87,73
Alemanya	1.345	3.818	7.687	9.032	9,01	422,65

França	904	598	5.166	6.070	6,06	98,47
Portugal	353	670	2.016	2.369	2,36	282,85
Itàlia	273	624	1.559	1.831	1,83	340,82
Polònia	221	156	1.263	1.484	1,48	104,84
Països Baixos	98	988	557	655	0,65	1.508,38
Regne Unit	51	616	292	343	0,34	1.794,65
Canadà	48	19	273	320	0,32	60,56
Suïssa	44	320	249	293	0,29	1.091,46
Irlanda	31	64	177	208	0,21	306,95
Xina	21	57	119	140	0,14	405,89
EUA	19	239	107	126	0,13	1.888,95
Altres països	93	355	529	621	0,62	571,13
<b>Món</b>	<b>14.924</b>	<b>14.696</b>	<b>85.306</b>	<b>100.230</b>	<b>100,00</b>	<b>146,63</b>

#### 12.4.2.6. El destí dels fluxos de materials biòtics forestals exportats.

Una vegada s'han analitzat els fluxos comercials dels materials biòtics forestals importats a les Balears, es passarà a analitzar els fluxos de materials biòtics forestals exportats des de les Illes al 2004. Convé recordar, com ja havíem apuntat anteriorment, que el flux directe de materials biòtics exportats des de les Balears al 2004 era de 69,37 mil Tm, de les quals unes 32,9 mil Tm estaven catalogades com a rebuig de paper i cartró. La major part dels fluxos de biomassa forestal i els productes derivats (mobles, paper, cartró, etc) es dirigien al Port de Barcelona amb un FTME de 49,78 mil Tm i el 49,57% del total, i la resta de fluxos es dirigien en gran mesura a la resta de ports espanyols mediterranis, Sagunt (18,7 mil Tm), València (15,7 mil Tm) i Alacant (10,1 mil Tm).

**Taula 109. Fluxos Totals Exportats de materials biòtics forestals segons port de destí, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques d'Autoritat Portuària de les Illes Balears - - Annex Capítol XII).**

Port Destí	Flux Directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total Material Exportat (Tm)	FTME (%sobre total)
Barcelona	38.425	11.357	49.782	49,57
Sagunt	12.297	6.472	18.769	18,69
València	12.212	3.541	15.753	15,69
Alacant	2.507	7.609	10.116	10,07
Dènia	553	2.263	2.817	2,80
Altres Itàlia	1.697	728	2.426	2,42
Tarragona	620	69	688	0,69
Sette	13	40	53	0,05
Castelló	11	5	16	0,02
La Goulette	0,09	0,51	0,60	0,0006
Cadis	0,02	0,09	0,10	0,0001

A continuació, s'intentarà esbrinar quina part dels fluxos totals de materials exportats s'adreçaven al territori espanyol, o bé després de passar per territori espanyol s'adreçaven a tercers països. Els fluxos totals de materials exportats de Balears assoliren al 2004 una suma de 107,4 mil Tm, de les quals unes 3,04 mil Tm s'adreçaven a tercers països, és a dir, tan sols un 2,8% dels fluxos totals de materials exportats. Amb la qual cosa es pot suposar que gran part de les exportacions de materials biòtics forestals tenien per objectiu el mercat espanyol. Els fluxos de biomassa forestal en forma de llenya, fusta o mobles sumava unes 74,66 Tm per les quals es rebia una contrapartida monetària de 400 mil euros, essent el principal destí els països europeus i els d'Amèrica Central i Carib (taula 110). La major part dels fluxos de materials biòtics forestals que sortiren de les Balears cap a tercers països són els corresponents als productes derivats dels recursos forestals en forma de paper, cartró i altres productes que



sumaven uns FTME de 2,9 mil Tm amb una valoració d'uns 956 mil euros. Podem destacar el fet que la major part dels FTME d'aquests tipus de materials es dirigien en primer lloc a països europeus (1570 Tm) i en segon lloc a països d'Amèrica Central i el Carib (962 Tm), presentant en aquest segon cas una clara connexió amb les activitats turístico-hoteleres per part del capital transnacional balear que opera en aquella regió.

**Taula 110. Comerç exterior. Fluxos totals exportats de biomassa forestal (fusta, llenya, suro, mobles, etc) -sense paper i productes de paper- des de les Balears, 2004 (Font: Font: elaboració pròpia partir de base de dades de comerç exterior a <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - - Annex Capítol XII)**

	Flux Directe (Tm)	Valor (10 <sup>3</sup> euros)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Exportat (Tm)	FTME (% sobre total)	Valor FTME €/Tm
Bahames	12,1	123	5,19	17,29	23,16	7.113,57
Itàlia	9,7	125,9	4,16	13,86	18,56	9.082,84
França	6,7	43,1	2,87	9,57	12,82	4.501,63
Hondures	1,3	9,1	0,56	1,86	2,49	4.898,53
Mèxic	1,3	15,2	0,56	1,86	2,49	8.182,16
Andorra	1,3	16,5	0,5577	1,85	2,49	8.881,95
EUA	1,2	26,2	0,51	1,71	2,30	15.278,75
Altres països	9,4	41,4	17,25	26,65	35,69	1.553,47
<b>Món</b>	<b>43</b>	<b>400,4</b>	<b>31,66</b>	<b>74,66</b>	<b>100</b>	<b>5.362,66</b>

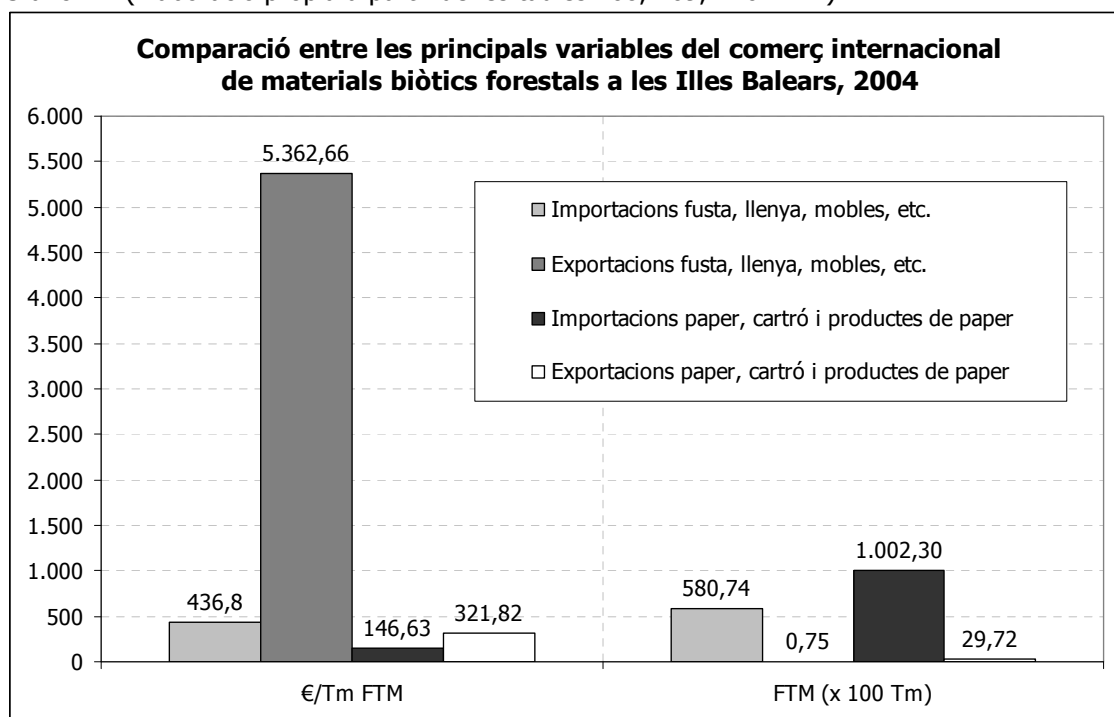
**Taula 111. Fluxos totals exportats de materials biòtics forestals (paper, cartró, productes de paper, etc) des de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia partir de base de dades de comerç exterior a <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - - Annex Capítol XII)**

	Flux Directe (Tm)	Valor (10 <sup>3</sup> euros)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Exportat (Tm)	FTME (% sobre total)	Valor FTME €/Tm
França	205,4	385,0	1.174,1	1.379,5	46,42	279,09
Rep. Dominicana	106,4	212,8	608,2	714,6	24,05	297,80
Mèxic	24,8	96,0	141,8	166,6	5,60	576,38
Tunísia	20,6	3,6	117,7	138,3	4,66	26,02
EUA	9,7	40,2	55,4	65,1	2,19	617,08
Cuba	8,3	16,3	47,4	55,7	1,88	292,41
Marroc	7,1	5,8	40,6	47,7	1,60	121,64
Suïssa	6,4	13,0	36,6	43,0	1,45	302,45
Japó	6,1	32,8	34,9	41,0	1,38	800,63
Turquia	5,5	9,5	31,4	36,9	1,24	257,19
Bulgària	4,7	1,3	26,9	31,6	1,06	41,18
Noruega	3,7	14,9	21,1	24,8	0,84	599,62
Costa Rica	3,5	3,8	20,0	23,5	0,79	161,66
Veneçuela	2,8	6,6	16,0	18,8	0,63	350,97
Croàcia	2,7	2,8	15,4	18,1	0,61	154,41
Andorra	2,6	9,2	14,9	17,5	0,59	526,87
Austràlia	2,5	4,4	14,3	16,8	0,56	262,06
Hong Kong	1,4	6,1	8,0	9,4	0,32	648,77
Altres països	18,3	92,3	104,6	122,9	4,14	751,00
<b>Món</b>	<b>442,5</b>	<b>956,4</b>	<b>2.529,3</b>	<b>2.971,8</b>	<b>100</b>	<b>321,82</b>

*12.4.2.7. Asimetries físico-monetàries dels fluxos de materials biòtics forestals en el comerç internacional.*

Al gràfic 11 es comparen les principals variables del comerç exterior de les Balears al 2004, diferenciant entre aquells productes de la fusta i la llenya i aquells altres de paper. En quant a la valoració monetària d'aquests materials destaquen de sobremanera les exportacions de productes de la fusta (llenya, fusta, mobles, etc) que amb 5362,6 €/Tm era unes 12,2 vegades superior a la contrapartida monetària dels mateixos productes importats a les Illes. En canvi, les valoracions monetàries de les exportacions de productes de paper eren de 321,8 €/Tm, essent 2,2 vegades superiors a la valoració monetària de les seves importacions. Si es miren els fluxos totals de materials biòtics forestals del comerç exterior, les importacions de fusta i els seus productes eren de 58 mil Tm, front a les 74,66 Tm exportades; i en el cas dels productes de paper i cartró, les importacions foren de 100,2 mil Tm, front a les 2,9 mil Tm exportades. En els dos casos, les majors valoracions monetàries de les exportacions d'aquests materials queden compensades per la gran diferència de les partides en termes físics, essent el volum d'aquests materials importats molt superior al de les seves exportacions.

Gràfic 11. (Elaboració pròpia a partir de les taules 108, 109, 110 i 111).



**12.4.3. La petjada ecològica dels productes forestals.**

Una vegada s'han calculat els requeriments de materials biòtics forestals de l'economia balear, es pot passar a estimar quina és la superfície requerida per a abastir els productes forestals que aparentment consumeix l'economia balear. Per aquest motiu, el càlcul de la petjada ecològica forestal parteix del càlcul del consum aparent de materials forestals (extracció domèstica + importacions – exportacions). Els nostres càlculs es fonamenten de nou amb la metodologia seguida per Carpintero (2005), que difereix sensiblement amb la metodologia estàndard, ja que no comptam amb els coeficients de productivitat ni amb els coeficients d'equivalència per tal de reduir les superfícies a una unitat homogènia que es denomina "hectàrea global". En el nostre cas, ens estimam més parlar d'hectàrees físiques de les Balears, i aquestes no s'homogeneitzen entre sí mitjançant cap criteri, ja que el criteri de substituïbilitat entre els diferents ecosistemes no és factible a la llum de l'ecologia, i a més preferim elaborar els càlculs amb les productivitats mitjanes de les Illes, per tal d'estimar la superfície equivalent amb les mateixes condicions dels ecosistemes forestals balears.

La major part dels treballs sobre la petjada ecològica forestal solen fer coincidir les extraccions domèstiques amb la superfície forestal del territori analitzat, tal com es preveu a la metodologia estàndard (Wackernagel i Rees, 1996). Seguint aquesta metodologia, el treball que realitzarem al 2000 sobre la petjada ecològica de les Balears entre el 1989 i el 1999 (Murray, 2002), feia coincidir la petjada de les extraccions amb la superfície forestal. Amb la qual cosa els rendiments d'extracció resultaven ser, evidentment, molt inferiors al volum real de biomassa forestal per hectàrea. Per tal de corregir aquesta subestimació, estimam la possibilitat de calcular la petjada forestal seguint dues metodologies. La primera metodologia (PEF 1) seria aquella segons la qual s'extreu el màxim volum de fusta (VCC –(Volum amb escorça de fusta principal, sense branques i fins al diàmetre de 7,5 cm–) i llenya (VLE – Volum de Llenyes, de branques fins un diàmetre mínim de 7,5 cm–) que hi ha en un ecosistema forestal, resultant d'aquesta pràctica la devastació de dit ecosistema, impossibilitant la capacitat de regeneració de la biomassa forestal. La segona metodologia (PEF 2) parteix del concepte de "rendiment màxim sostenible" o MSY (*Maximum Sustainable Yield*) aplicat al cas dels recursos renovables, que en termes generals seria l'extracció màxima mitjana que pot dur-se a terme sense causar una disminució de l'estoc del recurs.

L'economia forestal es remunta als treballs de l'enginyer forestal alemany Martin Faustman de mitjans del segle XIX, qui reflexionà sobre els torns òptims de rotació a les plantacions forestals, amb la incorporació dels costos d'oportunitat de mantenir l'espai ocupat. Però aquestes reflexions i anàlisis, respecte de l'aprofitament humà dels recursos renovables en general i dels forestals en particular han anat molt més enllà, incorporant elements de valoració que superen notòriament aquells estrictament crematístics i els associats a la simple extracció de fusta i llenya per incorporar-hi criteris de conservació de la biodiversitat i dels cicles ecològics (Martínez-Alier i Roca, 2000; Daly i Farley, 2004). Sembla doncs, que la taxa d'Increment Anual de Volum amb Escorça (IAVC) en el cas de la biomassa forestal podria considerar-se com a la taxa de sostracció màxima que es pot efectuar, sense causar una disminució de l'estoc de biomassa forestal i el deteriorament dels serveis d'aquests ecosistemes. Així doncs, si agafam la IAVC com a taxa de sostracció sostenible o rendiment màxim sostenible, aquests valors serien bastant propers als rendiments d'extracció aportats per Carpintero (2005).

<b>Taula 112. Principals variables forestals pel càlcul de la petjada ecològica dels productes forestals (Elaboració pròpia a partir de IFN3 Ministerio de Medio Ambiente 2002:97-99)</b>							
	<i>Pinus halepensis</i>	<i>Quercus ilex</i>	<i>Olea europaea</i>	<i>Ceratonia siliqua</i>	Altres frondoses	<i>Juniperus phoenicea</i>	<b>Total</b>
Superfície (Ha) (1999)	87.442	31.978	46.753			4.794	170.967
VCC (m <sup>3</sup> )	1.193.614	1.106.405	564.960	98.775	56.809	15.558	3.036.121
VCC m <sup>3</sup> /Ha	13,65	34,60	15,41			3,25	17,76
IAVC m <sup>3</sup>	132.715	18.331	14.615	1.665	3.058	2.661	173.045
IAVC m <sup>3</sup> /Ha	1,52	0,57	0,41			0,56	1,01
VLE (m <sup>3</sup> )	450.027	293.674	121.605	19.367	4.659	4.523	893.854
VLE m <sup>3</sup> /Ha	5,15	9,18	3,11			0,94	5,23

\* VCC (Volum amb escorça de fusta principal, sense branques i fins al diàmetre de 7,5 cm); IAVC (Increment Anual de Volum amb Escorça); VLE (Volum de Llenyes, de branques fins un diàmetre mínim de 7,5 cm).

L'aprofitament dels recursos forestals expressats en els càlculs del metabolisme socioeconòmic de les Balears pot traduir-se en la superfície necessària per a proveir-los. No obstant, hem pensat que valdria la pena apuntar els dos possibles resultats que es podrien obtenir. En primer lloc, tendríem la PEF 1 que resultaria de talar pràcticament tots els peus arboris que es troben de mitjana en una hectàrea. Això comportaria una total destrucció d'aquell ecosistema i no sol coincidir amb les pràctiques forestals més habituals, al manco al context balear. En segon lloc, tenim la PEF 2 seria aquella que respectaria les taxes de renovació de la biomassa forestal i que per tant només extrauria aquella part que se recuperaria de forma natural, donant una visió més aproximada del que són les pràctiques de les tals forestals a les Illes. Seguint el mètode 1 tendríem una petjada ecològica domèstica de 2564 Ha, donant com a resultat una superfície devastada sobre la que ja no hi tornaria a haver pràcticament cap possibilitat d'obtenir més biomassa forestal; en canvi, d'acord amb el mètode

2, tendríem una petjada ecològica forestal d'unes 34130 Ha, essent aquest un resultat més aproximat al que podem definir com a pràctiques forestals més adequades.

<b>Taula 113. Petjada ecològica domèstica dels aprofitaments forestals de les Balears, 2004</b> (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).								
	Fusta (Tm)	Llenya (Tm)	Rendiments totals (Met.1)		Taxa de sostracció sostenible anual (Met.2)		PEF 1 (Ha)	PEF 2 (Ha)
			Fusta (Tm/Ha)	Llenya (Tm/Ha)	MSY Fusta (Tm/Ha)	MSY Llenya (Tm/Ha)		
Pins ( <i>Pinus halepensis</i> )	4.060	3.339	11,37	1,80	1,26	0,20	2.209,49	19.913,55
Alzines ( <i>Quercus ilex</i> )	895	380	41,52	3,86	0,68	0,06	120,11	7.291,12
Ullastre ( <i>Olea europaea sylvestris</i> )	432	133	13,87	1,24	0,37	0,03	138,06	5.189,10
Savina ( <i>Juniperus phoenicea</i> )	23	16	3,25	0,33	0,20	0,02	55,71	923,75
Altres	39	70	17,47	1,81	0,88	0,09	40,95	813,20

El temporal del 2001 va arrasar franges importants dels boscos de les Illes, afectant a una important part de la biomassa forestal. En aquest cas, s'ha disposat de les dades sobre la retirada de fusta i llenya al llarg dels anys posteriors al devastador temporal del novembre de 2001. En aquest cas, i degut al fet que es tracta d'un fenomen inusual i catastròfic –que no respecta els criteris de tala més o manco sostenibles–, hem considerat que les extraccions de biomassa forestal, , haurien d'assumir-se mitjançant l'aplicació de la primera metodologia (P.E.F.1). És a dir, la petjada ecològica forestal del temporal del 2001 imputada a l'any 2004 seria d'unes 7412 Ha. En canvi, si aquests aprofitaments s'haguessin dut a terme de forma planificada, la petjada resultant seria d'unes 67331 Ha (Taula 114).

<b>Taula 114. Petjada ecològica domèstica forestal del temporal del 2001 a les Balears, 2004</b> (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)								
	Fusta (Tm)	Llenya (Tm)	Rendiments totals (Met.1)		Taxa de sostracció sostenible anual (Met.2)		PEF 1 (Ha)	PEF 2 (Ha)
			Fusta (Tm/Ha)	Llenya (Tm/Ha)	MSY Fusta (Tm/Ha)	MSY Llenya (Tm/Ha)		
Pins ( <i>Pinus halepensis</i> )	12.817,37	11.309,55	11,37	1,80	1,26	0,20	7.401,62	66.708,76
Alzines ( <i>Quercus ilex</i> )	85,20	29,82	41,52	3,86	0,68	0,06	9,79	594,04
Altres	5,00	2,10	17,47	1,81	0,20	0,02	1,45	28,75

La taula 115 sintetitza els resultats de la petjada ecològica dels aprofitaments forestals domèstics per part de l'economia balear adoptant el mètode 2, als que s'hi afegeix l'empremta dels impactes del temporal del 2001 imputats al 2004 com a aprofitament de fusta i llenya, però seguint el mètode 1 ja que es tracta d'un fenomen catastròfic, i finalment la superfície forestal cremada en aquell mateix any. La suma d'aquests diferents components ens dona un resultat d'unes 41613 Ha, la distribució de la petjada ecològica forestal domèstica distribuïda entre la població resident resulta en unes 0,04 Ha/càpita, o bé de 0,03 Ha/càpita en cas de contemplar l'Índex de Pressió Humana.

<b>Taula 115. Estimació de la fracció importada de la petjada ecològica forestal de Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)</b>			
	<b>Balears</b>	<b>Pob. Resident</b>	<b>IPH (Índex de Pressió Humana)</b>
	P.E. (Ha)	P.E. (Ha/Càpita)	P.E. (Ha/Càpita)
Incendis forestals	69,84	0,0001	0,0001
Aprofitaments forestals	34.130,72	0,036	0,027
Temporal 2001	7.412,86	0,008	0,006
<b>Total</b>	<b>41.613,41</b>	<b>0,044</b>	<b>0,033</b>

El càlcul de la petjada ecològica dels productes forestals importats a les Balears es deriva, en part, dels càlculs dels fluxos directes importats de materials biòtics forestals analitzats anteriorment. Per a calcular la petjada ecològica dels productes forestals (fusta i llenya) i derivats de biomassa forestal (mobles, paper, llibres, etc) es passa a convertir els productes derivats en el que se denomina com a fusta i llenya equivalent que resulta de contemplar la biomassa forestal associada als productes derivats. Així, per exemple en comptes de comptar amb una tona de pasta de paper el que feim es calcular les quatre tones de fusta i llenya que exigeix l'elaboració d'una tona de pasta de paper. En aquest cas sempre s'opta per escollir les estimacions més moderades, és a dir les que suposin una menor quantitat de biomassa forestal per a l'obtenció del producte derivat. S'ha de tenir en compte que tan sols es comptabilitza la petjada dels recursos forestals vinculats a aquells productes derivats, però no la petjada de les substàncies i materials que també estan vinculats a l'elaboració d'aquells productes al llarg del seu cicle de vida, com per exemple el vernís dels mobles o la tinta dels periòdics i revistes. Per tant, es tracta d'una estimació parcial dels impactes de dits productes. Les importacions de productes forestals era d'unes 375,3 mil Tm de fusta i llenya equivalent, per la qual cosa s'haurien de requerir per a la seva obtenció, sempre contemplant que aquesta se realitza d'acord amb el mètode 2 i amb les bioproductivitats de les Balears, unes 386,6 mil Ha. Això significa que per a cobrir les importacions d'aquests productes es requeririen com a mínim una superfície de 386 mil Ha de bosc idèntic al de les illes Balears, essent 9,3 vegades superior a la petjada domèstica.

<b>Taula 116. Petjada ecològica importada dels productes forestals a Balears, 2004 (Taula: elaboració pròpia a partir de taules anteriors i del Tercer Inventari Nacional Forestal)</b>						
	<b>Fusta i llenya equivalent</b>			<b>P.E. importada</b>		
	<b>Total (Tm)</b>	<b>Pob. Resident (Tm/Cap)</b>	<b>IPH (Tm/Cap)</b>	<b>Total (Ha)</b>	<b>Pob. Resident (Ha/Cap)</b>	<b>IPH (Ha/Cap)</b>
Biomassa forestal (fusta i llenya)	24.495,07	0,027	0,020	25.236,09	0,026	0,020
Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	58.672,18	0,061	0,047	60.447,13	0,063	0,048
Producte acabat biomassa forestal (altres)	21.121,19	0,022	0,017	21.760,15	0,023	0,017
Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	255.347,06	0,267	0,203	263.071,81	0,275	0,210

Prod. Semielaborat biomassa forestal (rebuig de paper)	15.667,26	0,016	0,012	16.141,22	0,017	0,013
<b>Total</b>	<b>375.302,75</b>	<b>0,393</b>	<b>0,299</b>	<b>386.656,41</b>	<b>0,405</b>	<b>0,308</b>

Les exportacions de productes forestals de llenya i fusta equivalents assolia al 2004 unes 180,9 mil Tm. D'aquelles, unes 131,7 mil Tm corresponien als rebutjos de paper que anaven cap a les terres peninsulars per tal de ser tractades, i probablement convertides de nou en pasta de paper. Per tant, l'exportació de fusta i llenya equivalent de les Balears sense els rebutjos de paper era de 49,2 mil Tm. La superfície necessària per abastir aquests recursos naturals era d'un 186,39 mil Ha, en cas de contemplar totes les partides, que en termes per càpita seria d'un 0,2 Ha en base a la població empadronada a les Balears.

<b>Taula 117. Petjada ecològica exportada dels productes forestals de Balears, 2004 (Taula: elaboració pròpia a partir de taules anteriors i del Tercer Inventari Nacional Forestal)</b>						
	Fusta i llenya equivalent			P.E. importada		
	Total (Tm)	Pob. Resident (Tm/Cap)	IPH (Tm/Cap)	Total (Ha)	Pob. Resident (Ha/Cap)	IPH (Ha/Cap)
Biomassa forestal (fusta i llenya)	12.589,82	0,01	0,01	12.970,68	0,01	0,01
Prod. Semielaborat biomassa forestal (altres)	11.633,44	0,01	0,01	11.985,38	0,01	0,01
Producte acabat biomassa forestal (altres)	7.993,51	0,01	0,01	8.235,33	0,01	0,01
Producte acabat biomassa forestal (paper, cartró, manufactures de paper)	16.990,29	0,02	0,01	17.504,28	0,02	0,01
Prod. Semielaborat biomassa forestal (rebuig de paper)	131.718,35	0,14	0,10	135.703,10	0,14	0,11
<b>Total</b>	<b>180.925,41</b>	<b>0,19</b>	<b>0,14</b>	<b>186.398,76</b>	<b>0,20</b>	<b>0,15</b>
Total menys rebuig de paper	49.207,06	0,05	0,04	50.695,67	0,05	0,04

Finalment, passam a estimar la petjada ecològica dels productes forestals de les Balears al 2004 que equival al consum aparent expressat en magnituds físiques i la seva traducció territorial. Així doncs, la petjada ecològica forestal de les Balears era d'un 241,8 mil Ha que seria equivalent al 48,73% de la superfície de les Balears. La distribució de la petjada ecològica dels productes forestals entre la població empadronada de les Balears al 2004 ens donaria un resultat de 0,253 Ha/càpita (o de 0,193 Ha/càpita si es calcula en base al IPH). Aquests resultats contrasten amb els d'Óscar Carpintero (2005) que de mitjana per un habitant de l'Estat era de 0,399 Ha/càpita o la petjada forestal mundial (Global Footprint Network, 2006) que era d'un 0,17 Ha/càpita sense considerar el factor d'equivalència (o bé de 0,228 en cas de considerar dit factor).

**Taula 118. Síntesi de la petjada ecològica dels productes forestals de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

	Balears		Població Resident		IPH (Índex de Pressió Humana)	
	Fusta i llenya equivalents (Tm)	P.E. (Ha)	Fusta i llenya equivalents (Tm/càpita)	P.E. (Ha/càpita)	Fusta i llenya equivalents (Tm/càpita)	P.E. (Ha/càpita)
a) Extracció Domèstica	38.012,68	41.613,41	0,040	0,044	0,030	0,033
b) Importacions	375.302,75	386.656,41	0,393	0,405	0,299	0,308
c) Exportacions	180.925,41	186.398,76	0,189	0,195	0,144	0,148
<b>Consum aparent (a+b-c)</b>	<b>232.390,02</b>	<b>241.871,05</b>	<b>0,243</b>	<b>0,253</b>	<b>0,185</b>	<b>0,193</b>

## 12.5. ELS FLUXOS ABIÒTICS MINERALS DE L'ECONOMIA BALEAR.

En aquest bloc es presenten els fluxos de materials abiòtics que passen per l'economia balear. En aquest treball s'ha optat per diferenciar aquests fluxos en tres grups: en primer lloc, tenim els materials minerals metàl·lics i els no metàl·lics; en segon lloc, tenim els combustibles; i finalment els que es computen dins d'una categoria heterogènia sota la rúbrica d'altres productes acabats que no es presenten en aquest bloc, sinó que se sumaran als resultats obtinguts en el bloc destinat a sintetitzar tots els resultats.

Convé senyalar un aspecte a tenir en compte, i és que mentre la metodologia del metabolisme socioeconòmic que calcula i analitza els fluxos de materials que transcorren per una economia determinada, compta amb les diferents categories de fluxos abiòtics, els càlculs de la petjada ecològica presenta certes limitacions a l'hora de comptabilitzar aquesta fracció importantíssima del metabolisme socioeconòmic. En qualsevol cas, la metodologia estàndard de la petjada ecològica el que fa en molts de casos, i molt particularment en els productes semimanufacturats i acabats, és transformar-los en l'emergia (contingut energètic) vinculada a aquests productes al llarg del seu cicle de vida, amb la qual cosa s'integren únicament en la dimensió energètica. Aquesta és una limitació de la petjada ecològica en quant a la seva capacitat integradora dels impactes que l'espècie humana efectua sobre l'escorça terrestre.

### 12.5.1. Fluxos de materials metàl·lics.

Les activitats extractives i transformadores de minerals (metàl·lics i no metàl·lics) a la segona meitat del segle XX, a les illes Balears, han anat perdent importància fins arribar pràcticament la seva quasi total desaparició. Els treballs realitzats sobre la història econòmica de les diferents illes –Mallorca (Manera, 2001; 2006), Menorca (Casasnovas, 2006) i Eivissa (Cirer, 2004)– ens permeten entendre a partir d'una mirada de llarg recorregut, quina ha estat l'evolució econòmica de cadascuna de les majors illes. Pel que ens interessa en aquest cas, podem assenyalar en primer lloc que els minerals metàl·lics que recolzaren les activitats siderúrgiques i metal·lúrgiques eren importats ja que les Illes no compten amb jaciments de qualitat i quantitat suficients.

Com s'ha exposat al capítol X, els treballs del metall han anat associats a les principals activitats manufactureres i productives de les Balears. El seu desplegament al segle XIX es feu de la mà del canvi agrari i llavors del manufacturer. Les ferreries i obradors reparaven i elaboraven les eines requerides. No obstant, cal tenir present que llevat d'algunes excepcions, la manufactura del metall estava subjecte a les dinàmiques comercials, que alhora depenien dels esdeveniments geopolítics.

Manera i Escartín (1995:42) exposen com "la irrupció del turisme de masses, que transformarà per complet l'estructura econòmica de Mallorca, dotarà al sector metal·lúrgic de noves demandes que satisfer. Però ara serà essencialment el gradual procés de terciarització el que reclami l'especialitzada ajuda dels homes i dones del metall". Bona part de la manufactura metàl·lica s'orientà a cobrir les exigències dels sectors bessons de la construcció i turístic que a partir de la segona meitat del segle XX seran els que empenyeran el creixement econòmic,

àdhuc que unes creixents exigències de materials. Els treballs del metall són cada cop més vinculats a la reparació i assemblatge; i la pràctica totalitat dels productes metàl·lics són importats.

#### *12.5.1. Fluxos de materials metàl·lics importats.*

Els fluxos domèstics de materials metàl·lics a l'any 2004 eren nuls, per la qual cosa en aquest apartat tan sols comptarem amb els importats a les illes Balears. La metodologia per calcular els fluxos de materials d'una economia classifica en diferents grups un ample ventall de materials i productes comercialitzats sota la rúbrica de minerals metàl·lics (veure annex capítol 5). A l'any 2004 els productes minerals metàl·lics, les semimanufactures i els productes acabats predominantment de mineral metàl·lic es representaven en un total de 196 rúbriques de quatre dígits de la Nomenclatura Combinada. En la nostra anàlisi s'ha intentat agrupar aquests productes en els següents subgrups:

1. Minerals metàl·lics.
2. Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (ferro i acer).
3. Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (altres).
4. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (altres).
5. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (per construcció).
6. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).
7. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (bijuteria).
8. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (vehicles).
9. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació aèria).
10. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació marítima).
11. Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (tara contenidors).



<b>Taula 119. Materials que formen part del grup de minerals metàl·lics (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària; EUROSTAT, 2001; Carpintero, 2005; Bringezu i Schütz 2001b; Wuppertal Institute, 28/10/2003; Estevan i Sanz, 1996:342)</b>										
<b>N.C.</b>	<b>Descripció Nomenclatura Combinada</b>	<b>Grup A.P.</b>	<b>Descripció Grup Autoritat Portuària</b>	<b>TARIC</b>	<b>Descripció TARIC</b>	<b>RTM (descripció material)</b>	<b>Coefficient Ocult (RTM) (Tm/Tm)</b>	<b>% Llei concentrat (comercial)</b>	<b>% Llei metall</b>	<b>Ràtio sobrecàrrega-material extret</b>
2601	Minerals de ferro amb els concentrats (incloses les pirites de ferro torrades (cendres de pirites))	8	Mineral de ferro	26	Minerals metàl·lics, escòries i cendres.	Minerals metàl·lics	-	58	58	1,8
2606	Minerals d'alumini amb els concentrats	10	Altres minerals	26	Minerals metàl·lics, escòries i cendres.	Minerals metàl·lics	-	42	23	1,96
2614	Minerals de titani amb els concentrats	10	Altres minerals	26	Minerals metàl·lics, escòries i cendres.	Minerals metàl·lics	-	47	5	2,8
2617	Altres minerals metàl·lics amb els concentrats	10	Altres minerals	26	Minerals metàl·lics, escòries i cendres.	Minerals metàl·lics	-	61	49,1	8
7403	Coure refinat i aliatges de coure, en brut	36	Altres productes metàl·lics	74	Coure i manufactures de coure	Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	300,6	-	-	-
7404	Deixalles i rebutjos de coure	10	Altres minerals	74	Coure i manufactures de coure	Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	-	-	-	-
7406	Pólvores i partícules de coure	10	Altres minerals	74	Coure i manufactures de coure	Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	249	-	-	-
7501	Mates de níquel, productes sinteritzats d'òxid de níquel i altres productes [...]	36	Altres productes metàl·lics	75	Níquel i manufactures de níquel	Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	75,89	-	-	-
7601	Alumini en brut	36	Altres productes metàl·lics	76	Alumini i manufactures d'alumini	Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	5,09	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

7602	Deixalles i rebutjos d'alumini	10	Altres minerals	76	Alumini i manufactures d'alumini	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic	-	-	-	-
7801	Plom en brut	36	Altres productes metal·lúrgics	78	Plom i manufactures de plom	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic	14,6	-	-	-
8108	Titani i manufactures de titani, inclosos els rebutjos i les deixalles	36	Altres productes metal·lúrgics	81	Els demás metalls comuns; cermets"	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic	232	-	-	-
8113	Cermets i manufactures de cermets, inclosos els rebutjos i les deixalles	36	Altres productes metal·lúrgics	81	Els demás metalls comuns; cermets"	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic	-	-	-	-
7201	Fosa en brut i fosa especular, en lingots, blocs o altres formes primàries	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7203	Productes fèrrics obtinguts per reducció directa de minerals de ferro i altres productes de ferro esponjosos, [...]	8	Mineral de ferro	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7204	Deixalles i rebutjos de fosa, de ferro o d'acer (ferralla); lingots de ferralla de ferro o d'acer	11	Ferralla (de ferro)	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7205	Granalles i pólvores de fosa en brut, de fosa especular, de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7206	Ferro i acer sense aliar, en lingots o altres formes primàries, excepte el ferro de la partida 7203	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7208	Productes laminats plans de ferro o d'acer sense aliar, d'amplada superior	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat	3,66	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	o igual a 600 mm, laminats en calent, sense xapar ni revestir					de mineral metàl·lic (ferro i acer)				
7211	Productes laminats plans de ferro o d'acer sense aliar, d'amplada inferior a 600 mm, sense xapar ni revestir	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7213	Fil laminat de ferro o d'acer sense aliar	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7214	Barres de ferro o d'acer sense aliar, simplement forjades, laminades o extrudides en calent [...]	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7215	Altres barres de ferro o d'acer sense aliar	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7216	Perfils de ferro o d'acer sense aliar	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7218	Acer inoxidable en lingots o altres formes primàries i productes semiacabats d'acer inoxidable	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7219	Productes laminats plans d'acer inoxidable, [...]	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7222	Barres i perfils d'acer inoxidable	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

7223	Filferro d'acer inoxidable	13	Productes siderúrgics	72	Fusa, ferro i acer	Productes semimanufacturat de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3,66	-	-	-
7302	Elements per a vies fèrries, de fosa, de ferro o d'acer: carrils, contracarrils i cremalleres, agulles, puntes de cor, [...]	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufactura de ferro i acer)	-	-	-
7303	Tubs i perfils buits, de fosa	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufactura de ferro i acer)	-	-	-
7304	Tubs i perfils buits, sense soldadura, de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufactura de ferro i acer)	-	-	-
7305	Altres tubs, com ara soldats o reblats, de secció circular, [...]	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufactura de ferro i acer)	-	-	-
7306	Altres tubs i perfils buits, com ara soldats, reblats, grapats [...] de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufactura de ferro i acer)	-	-	-
7307	Accessoris de canonada, com ara ràcords, colzes o maneguets, de fosa, de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment	3,66 (Infraestimació, com si	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						de mineral metàl·lic.	fos semimanufatura de ferro i acer)			
7317	Puntes, claus, xinxetes, grapes apuntades, [...], de fosa, de ferro o d'acer, fins i tot amb el cap d'altres matèries, excepte de coure	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7318	Cargols, perns, femelles, tirafons, escàrpies [...], de fosa, de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7323	Articles d'ús domèstic, inclosos els components, de fosa, de ferro o d'acer, llana de ferro o d'acer, fregalls, guants i articles similars per fregar, enllustrar o usos similars, de ferro o d'acer	34	Resta de mercaderies	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7325	Altres manufactures emmotllades, de fosa, de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7326	Altres manufactures de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de ferro i acer)	-	-	-
7407	Barres i perfils de coure	36	Altres productes metal·lúrgics	74	Coure i manufactures de coure	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral	300,6 (Infraestimació, com si fos	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						metàl·lic.	semimanufatura de coure)			
7413	Cables, trenes i articles similars, de coure, sense aïllament elèctric	36	Altres productes metal·lúrgics	74	Coure i manufactures de coure	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	300,6 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de coure)	-	-	-
7508	Altres manufactures de níquel	36	Altres productes metal·lúrgics	75	Níquel i manufactures de níquel	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	75,89 (Infraestimació, com si fos semimanufatura de níquel)	-	-	-
7604	Barres i perfils d'alumini	36	Altres productes metal·lúrgics	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	18,98	-	-	-
7605	Filferro d'alumini	36	Altres productes metal·lúrgics	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	18,98	-	-	-
7606	Xapes i bandes d'alumini, de gruix superior a 0,2 mm	36	Altres productes metal·lúrgics	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	18,98	-	-	-
7615	Articles d'ús domèstic, d'higiene o de tocador, i els components, d'alumini, esponges, fregalls, guants i articles similars per fregar, enllustrar o usos similars, d'alumini	34	Resta de mercaderies	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	18,98	-	-	-
7616	Altres manufactures d'alumini	36	Altres productes metal·lúrgics	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	18,98	-	-	-
7904	Barres, perfils i filferro, de zinc	36	Altres productes	79	Zinc i	Producte acabat	22,1	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			metal·lúrgics		manufactures de zinc	abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	(Infraestimació, com si fos semimanufactura de zinc)			
7905	Xapes, fulls i bandes, de zinc	36	Altres productes metal·lúrgics	79	Zinc i manufactures de zinc	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	22,1 (Infraestimació, com si fos semimanufactura de zinc)	-	-	-
7907	Altres manufactures de zinc	36	Altres productes metal·lúrgics	79	Zinc i manufactures de zinc	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	22,1 (Infraestimació, com si fos semimanufactura de zinc)	-	-	-
8004	Xapes, fulls i bandes, d'estany, de gruix superior a 0,2 mm	36	Altres productes metal·lúrgics	80	Estany i manufactures d'estany	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	6.791 (Infraestimació, com si fos semimanufactura d'estany)	-	-	-
8302	Guarnicions, forellats i articles similars de metalls comuns, per a mobles, portes, escales, finestres, persianes, carrosseries, [...]	34	Resta de mercaderies	83	Manufactures diverses de metalls comuns	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	-	-	-	-
8304	Classificadors, fitxers, caixes de classificació, safates de correspondència, [...]	34	Resta de mercaderies	83	Manufactures diverses de metalls comuns	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	-	-	-	-
8305	Mecanismes per a enquadernació de fulls intercanviables o per a classificadors, agafes, [...]	34	Resta de mercaderies	83	Manufactures diverses de metalls comuns	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	-	-	-	-
8309	Taps i tapadores (inclosos els taps corona, les tapadores roscades i els taps abocadors), [...]	34	Resta de mercaderies	83	Manufactures diverses de metalls comuns	Producte acabat abiòtic predominantment	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						de mineral metàl·lic.				
8310	Plaques indicadores, plaques rètol, plaques de direccions i plaques similars, [...]	34	Resta de mercaderies	83	Manufactures diverses de metalls comuns	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	-	-	-	-
7301	Palplanxes de ferro o d'acer, fins i tot perforades o fetes amb elements acoblats, perfils obtinguts per soldadura, de ferro o d'acer	13	Productes siderúrgics	73	Manufactures de fundició, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7308	Construccions i components de construccions, com ara ponts i components de ponts, comportes de rescloses, torres, castelletes, pilars, columnes, cobertes, teulades, portes, finestres [...], de fosa, de ferro o d'acer, preparats per a la construcció	20	Materials de construcció	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7312	Cables, trenes, eslingues i articles similars, de ferro o d'acer, sense aïllar per a usos elèctrics	20	Materials de construcció	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7314	Teles metàl·liques, incloses les contínues o sense fi, i enreixats de filferro, de ferro o d'acer xapes o bandes esteses de ferro o d'acer	20	Materials de construcció	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7411	Tubs de coure	20	Materials de construcció	74	Coure i manufactures de coure	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)	300,6 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de coure)	-	-	-
7608	Tubs d'alumini	20	Materials de	76	Alumini i	Producte acabat	18,98	-	-	-



Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			construcció		manufactures d'alumini	abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)				
7609	Accessoris de canonada, com ara ràcords, colzes o maneguets, d'alumini	20	Materials de construcció	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)	18,98	-	-	-
7610	Construccions i els components (com ara ponts i els components, torres, castelletes, pilars, [...] xapes, barres, perfils, tubs i similars, d'alumini, preparats per a la construcció)	20	Materials de construcció	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)	18,98	-	-	-
7805	Tubs i accessoris de canonada, com ara ràcords, colzes o maneguets, de plom	20	Materials de construcció	78	Plom i manufactures de plom	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (per construcció)	14,6 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de plom)	-	-	-
7309	Dipòsits, cisternes, cubes i recipients similars per a qualsevol matèria, de fosa, de ferro o d'acer, de capacitat superior a 300 litres, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7310	Dipòsits, barrils, tambors, bidons, caixes i recipients similars, per a qualsevol matèria, de fosa, de ferro o d'acer, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7311	Recipients per a gasos comprimits o líquats, de fosa, de ferro o d'acer	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufac	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						(maquinària, eines i recanvis)	tura de ferro)			
7315	Cadenes i els components, de fosa, de ferro o d'acer	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7321	Estufes, calderes amb fogó, cuines (incloses les que puguin utilitzar-se accessòriament per a calefacció central), [...] de ferro o d'acer	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7322	Radiadors per a la calefacció central, d'escalfament no elèctric, i els components d'aquests aparells, de fosa, de ferro o d'acer, generadors i distribuïdors d'aire calent [...], de fosa, de ferro o d'acer	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	73	Manufactures de fusa, de ferro i d'acer	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	3,66 (Infraestimació, com si fós semimanufactura de ferro)	-	-	-
7611	Dipòsits, cisternes, cubes i recipients similars per a qualsevol matèria, d'alumini, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	18,98	-	-	-
7612	Dipòsits, barrils, tambors, bidons, caixes i recipients similars, d'alumini [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	76	Alumini i manufactures d'alumini	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	18,98	-	-	-
8201	Fangues, pales, aixades, pics, forques, rascles i rasores; destrals, falçs i eines similars amb tall, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària,	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						eines i recanvis)				
8202	Serres de mà i fulles per a serres de totes classes, fins i tot les freses serra i les fulles sense dentar	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8205	Eines de mà (inclosos els diamants de vidrier) [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8206	Eines de dos o més de les partides 8202 a 8205, condicionades en assortiments per a la venda al detall	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8207	Útils intercanviables per a eines de mà, fins i tot mecàniques, o per a màquines eina, com ara d'embotir, estampar, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8211	Ganivets i navalles amb fulla tallant o dentada, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8301	Cadenats, panys i forrellats de claus, de combinació o elèctrics, de metalls comuns, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	83	Manufactures diverses de metalls comuns	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

8303	Caixes de cabals, portes i compartiments blindats per a cambres de seguretat, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	83	Manufactures diverses de metalls comuns	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8402	Calderes de vapor (generadors de vapor), excepte les de calefacció central [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8403	Calderes per a calefacció central, excepte les de la partida 8402	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8405	Generadors de gas pobre (gas d'aire) o de gas d'aigua, fins i tot amb els depuradors; [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8406	Turbines de vapor	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8407	Motors d'èmbol alternatiu o rotatiu, d'encesa per guspira (motors d'explosió)	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8408	Motors d'èmbol, d'encesa per	31	Maquinària, aparells,	84	Reactors nuclears,	Producte acabat	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	compressió (motors dièsel o semidièsel)		eines i recanvis		calderes, artefactes mecànics	abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8409	Components identificables com a destinats, exclusivament o principalment, als motors de les partides 8407 o 8408	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8411	Turboreactors, turbopropulsors i altres turbines de gas	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8412	Altres motors i màquines motrius	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8413	Bombes per a líquids, fins i tot amb dispositiu mesurador, elevadors de líquids	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8414	Bombes d'aire o de buit, compressors d'aire o d'altres gasos i ventiladors, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8415	Condicionadors d'aire que continguin un ventilador amb motor [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes,	Producte acabat abiòtic	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

					artefactes mecànics	predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8416	Cremadors per a l'alimentació de llars, de combustibles líquids, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8417	Forns industrials o de laboratori, que no siguin elèctrics, inclosos els incineradors	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8418	Refrigeradors, congeladors conservadors i d'altres materials, màquines i aparells per a la producció de fred, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8420	Calàndries i laminadores, excepte les de metalls o vidre, i cilindres per a aquestes màquines	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8421	Centrifugadores i assecadores centrífugues, aparells per filtrar o depurar líquids o gasos	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8422	Màquines rentaplats, màquines i aparells per netejar o assecar ampolles i altres recipients, màquines i	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes	Producte acabat abiòtic predominantment	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	aparells per omplir, tancar, tapar o etiquetar ampolles, llaunes o pots, [...]				mecànics	de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8423	Aparells i instruments per pesar, incloses les bàscules i balances [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8424	Aparells mecànics (fins i tot manuals) per projectar, dispersar o polvoritzar matèries líquides o en pols; extintors, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8426	Grues i cables aeris ("blondines"), ponts rodadors, pòrtics de descàrrega [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8427	Carretons apiladors; altres carretons de manipulació amb un dispositiu d'elevació	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8428	Altres màquines i aparells d'elevació, càrrega, descàrrega o manipulació [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8429	Topadores, fins i tot les angulars, anivelladores, tragelles, pales mecàniques, excavadores, carregadores, pales carregadores,	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	piconadores i corrons piconadors, autopropulsats					metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8430	Altres màquines i aparells d'explanació, anivellament, esscarificació, excavació, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8431	Components identificables com a destinats, exclusivament o principalment, a les màquines o aparells de les partides 8425 a 8430	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8432	Màquines, aparells i artefactes agrícoles, hortícoles o silvícoles, per a la preparació o el treball de la terra per al conreu, rodets per a gespa o terrenys d'esport	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8433	Màquines, aparells i artefactes per collir o trillar, incloses les premses per a palla o farratge, talladores de gespa [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8434	Munyidores i màquines i aparells per a la indústria lletera	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8437	Màquines per a la neteja, classificació o crivellat de llavors, grans o llegums secs, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic.	-	-	-	-



Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						(maquinària, eines i recanvis)				
8438	Màquines i aparells no expressats ni compresos en altres partides d'aquest capítol per a la preparació o la fabricació industrial d'aliments o de begudes, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8450	Màquines per rentar roba, fins i tot amb dispositiu d'assecatge	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8457	Centres de mecanització, màquines de llocs fixos i màquines de llocs múltiples, per treballar metalls	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8459	Màquines (incloses les unitats de mecanització de colisses) de trepar, mandrinar, fresar o rÓscar (fins i tot rÓscar) metalls, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8460	Màquines de desbarbar, afilar, amolar, rectificat, rodar, polir o fer altres operacions d'acabat, per a metalls, cermets, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8462	Màquines (incloses les premses) per forjar o estampar, martells piló i martinets, per treballar metalls, màquines (incloses les premses) [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària,	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						eines i recanvis)				
8463	Altres màquines eina per treballar metalls, cermetes, que no treballin per arrencada de matèria	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8465	Màquines eina (incloses les de clavar, grapar, encolar o acoblar d'una altra manera) per treballar fusta, suro, os, cautxú endurit, plàstic o matèries dures similars	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8466	Components i accessoris identificables com a destinats, [...] capçals de rÒscar retractables automàticament, divisors i altres dispositius especials per muntar a les màquines eina, portaeines per a eines de mà de qualsevol tipus	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8467	Eines pneumàtiques, hidràuliques o amb motor incorporat, fins i tot elèctric, d'ús manual	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8470	Màquines de calcular i màquines de butxaca registradores, reproduïdores i visualitzadores de dades, amb funció de càlcul, màquines de comptabilitat, de franquejar, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8471	Màquines automàtiques per al tractament o processament de dades amb les unitats, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

8473	Components i accessoris identificables com a destinats, exclusivament o principalment, a les màquines o aparells de les partides 8469 a 8472, excepte els estoigs, fundes i similars	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8474	Màquines i aparells per classificar, garbellar, separar, rentar, trencar, triturar, moldre, mesclar o malaxar terres, pedres o altres matèries minerals sòlides [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8476	Màquines automàtiques per a la venda de productes, com ara segells, cigarretes, aliments o begudes, incloses les màquines per canviar moneda	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8479	Màquines i aparells mecànics amb una funció pròpia, no expressats ni compresos en una altra part d'aquest capítol	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8480	Caixes de fosa, plaques de fons per a motlles, models per a motlles, motlles per a metalls, carburs metàl·lics, vidre, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8481	Components d'aixetes i òrgans similars per a canonades, calderes, dipòsits, bótes o continents similars, incloses les vàlvules reductores de pressió i les vàlvules termostàtiques	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8484	Juntes metàl·loplàstiques, jocs o	31	Maquinària, aparells,	84	Reactors nuclears,	Producte acabat	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	assortits de juntes de diferent composició presentats en bossetes, sobres o envasos similars, juntes mecàniques d'estanquitat. [...]		eines i recanvis		calderes, artefactes mecànics	abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8485	Components de màquines o d'aparells, no expressats ni compresos en una altra part d'aquest capítol, sense connexions elèctriques, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8501	Motors i generadors elèctrics, excepte els grups electrògens	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8502	Grups electrògens i convertidors rotatius elèctrics	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8504	Transformadors elèctrics, convertidors elèctrics estàtics (com ara rectificadors), bobines de reactància i d'autoinducció	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8505	Electroimants; imants permanents i articles destinats a ser imantats permanentment; plats, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8506	Piles i bateries de piles elèctriques	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8507	Acumuladors elèctrics, inclosos els separadors, encara que siguin quadrats o rectangulars	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8509	Aparells electromecànics amb motor elèctric incorporat, d'ús domèstic	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8511	Aparells i dispositius elèctrics d'encesa o d'arrencada per a motors d'encesa per guspira o compressió [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8512	Aparells elèctrics d'enllumenat o de senyalització, eixugaparabrises, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8513	Làmpades elèctriques portàtils que funcionin amb font d'energia pròpia (com ara de piles, d'acumuladors o electromagnètiques), [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8516	Escalfadors elèctrics d'aigua i escalfadors elèctrics d'immersió, aparells per a la calefacció de locals,	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	del sòl o per a usos similars; [...]					de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8517	Aparells elèctrics de telefonia o telegrafia amb fils, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8518	Micròfons i els suports, altaveus, fins i tot muntats a les caixes, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8520	Magnetòfons i altres aparells d'enregistrament de so, fins i tot amb dispositiu de reproducció	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8521	Aparells d'enregistrament o reproducció d'imatge i so (vídeos), fins i tot amb receptor incorporat de senyals d'imatge i so	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8522	Components i accessoris identificables com a destinats, exclusivament o principalment, als aparells de les partides 8519 a 8521	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8525	Emissors de radiotelefonia, radiotelegrafia, radiodifusió o televisió, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral	-	-	-	-

						metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)				
8526	Aparells de radiodetecció i radiosondatge (radar), de radionavegació i de radiotelecomandament	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8527	Receptors de radiotelefonía, radiotelegrafia o radiodifusió, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8528	Receptors de televisió, fins i tot amb un aparell receptor de radiodifusió o [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8529	Components identificables com a destinats, exclusivament o principalment, als aparells de les partides 8525 a 8528	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8530	Aparells elèctrics de senyalització, de seguretat, de control o de comandament, per a vies fèrries o similars, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8531	Aparells elèctrics de senyalització acústica o visual (com ara timbres, sirenes, taulers anunciadors, avisadors de protecció contra robatoris o incendis), excepte els de les partides	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metà·lic.	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	8512 o 8530					(maquinària, eines i recanvis)				
8536	Aparells per al tallament, el seccionament, la protecció, la derivació, l'empalmament o la connexió de circuits elèctrics ([...])	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8537	Quadres, plafons, consoles, pupitres, armaris i altres suports equipats amb diversos aparells de les partides 8535 o 8536, per al control elèctric o la distribució d'energia elèctrica, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8538	Components identificables com a destinats, exclusivament o principalment, als aparells de les partides 8535, 8536 o 8537	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8539	Làmpades i tubs elèctrics d'incandescència o de descàrrega, inclosos els fars o unitats tancats i les làmpades i tubs de rajos ultraviolats o infrarojos, làmpades d'arc	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8540	Làmpades, tubs i vàlvules electrònics de càtode calent de càtode fred o de fotocàtode([...])	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8543	Màquines i aparells elèctrics amb una funció pròpia, no expressats ni compresos en una altra part d'aquest capítol	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària,	-	-	-	-



Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						eines i recanvis)				
8544	Fils, cables (inclosos els coaxials) i altres conductors aïllats per a electricitat, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8545	Elèctrodes i escombretes de carbó, carbó per a làmpades o per a piles i [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8546	Aïlladors elèctrics de qualsevol matèria	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8547	Peces aïllants totalment de matèria aïllador o amb simples components metàl·lics d'acoblament (com ara casquets roscats) embotides en la massa, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8548	Residus i rebutjos de piles, bateries de piles o acumuladors elèctrics, piles, bateries de piles i acumuladors, elèctrics, inservibles (usats), [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	85	Màquines i aparells elèctrics	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8605	Vagons de passatgers, furgons d'equipatges, vagons de correus i altres vagons especials, per a vies fèrries i similars, excepte els cotxes de la partida 8604	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	86	Vehicles i material per vies fèrries	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

8606	Vagons per al transport de mercaderies sobre carrils	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	86	Vehicles i material per vies fèrries	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
8608	Material fix de vies fèrries i similars, aparells mecànics (fins i tot electromecànics) de senyalització, seguretat, control i comandament, per a vies fèrries i similars [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	86	Vehicles i material per vies fèrries	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (maquinària, eines i recanvis)	-	-	-	-
7114	Articles d'orfebreria i els components, de metalls preciosos, o metalls revestits o xapats de metalls preciosos	34	Resta de mercaderies	71	Perles, pedres i metalls preciosos i bijuteria	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (bijuteria)	-	-	-	-
7117	Bijuteria	34	Resta de mercaderies	71	Perles, pedres i metalls preciosos i bijuteria	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (bijuteria)	-	-	-	-
7118	Monedes	34	Resta de mercaderies	71	Perles, pedres i metalls preciosos i bijuteria	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (bijuteria)	-	-	-	-
8701	Tractors, excepte els carretons tractor de la partida 8709	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumini)	-	-	-
8702	Vehicles automòbils per al transport de deu persones o més, fins i tot amb conductor	32	Automòbils i les seves peces	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic.	3,12 (part corresponent a acer i al·lumini)	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						(vehicles)				
8703	Cotxes de turisme i altres vehicles automòbils projectats principalment per al transport de persones, [...]	32	Automòbils i les seves peces	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8704	Vehicles automòbils per al transport de mercaderies	32	Automòbils i les seves peces	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8705	Vehicles automòbils per a usos especials (excepte els projectats principalment per al transport de persones o de mercaderies), com ara cotxes per a reparacions, camions grua, camions de bombers, [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8706	Xassissos de vehicles automòbils de les partides 8701 a 8705, amb el motor	32	Automòbils i les seves peces	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8707	Carrosseries de vehicles de les partides 8701 a 8705, incloses les cabines	32	Automòbils i les seves peces	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8708	Components i accessoris de vehicles automòbils de les partides 8701 a 8705	32	Automòbils i les seves peces	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8709	Carretons apiladors i altres carretons de manipulació sense dispositiu d'elevació utilitzats en fàbriques, magatzems, ports o aeroports, per al transport de mercaderies a curta distància, carretons tractor utilitzats	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	en estacions amb els components									
8711	Motocicletes, amb pedals o sense, i cicles amb motor auxiliar, amb sidecar o sense, i sidecars	32	Automòbils i les seves peces	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8712	Bicicletes i altres cicles, inclosos els tricicles de repartiment, sense motor	34	Resta de mercaderies	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8713	Cadires de rodes i altres vehicles per a persones amb discapacitat, fins i tot amb motor o un altre mecanisme de propulsió	34	Resta de mercaderies	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8714	Components i accessoris dels vehicles de les partides 8711 a 8713	34	Resta de mercaderies	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8715	Cotxes, cadires i vehicles similars per al transport d'infants, amb els components	34	Resta de mercaderies	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8716	Remolcs i semiremolcs per a qualsevol vehicle, i altres vehicles no automòbils, amb els components	38	Tara plataforma, camió càrrega	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (vehicles)	3,12 (part corresponent a acer i al·lumi)	-	-	-
8802	Altres aeronaus (com ara helicòpters o avions), vehicles espacials (inclosos els satèl·lits), vehicles de llançament i vehicles suborbitals. [...]	34	Resta de mercaderies	88	Navegació aèria i espacial	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (navegació aèria)	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

8805	Aparells i dispositius per al llançament d'aeronaus, aparells i dispositius per a l'aterratge en portaavions i aparells i dispositius similars, simuladors de vol, amb els components	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	88	Navegació aèria i espacial	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (navegació aèria)	-	-	-	-
8902	Vaixells de pesca, vaixells factoria i altres vaixells per al tractament i conservació de productes de la pesca	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	89	Navegació marítima o fluvial	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (navegació marítima)	-	-	-	-
8903	Iots i altres vaixells i embarcacions d'esbarjo i esportives, embarcacions de rem i piragües	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	89	Navegació marítima o fluvial	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (navegació marítima)	-	-	-	-
8904	Remolcadors i vaixells empenyedors	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	89	Navegació marítima o fluvial	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (navegació marítima)	-	-	-	-
8905	Vaixells far, vaixells bomba, dragues, pontons grua i altres vaixells en què la navegació sigui accessòria en relació [...]	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	89	Navegació marítima o fluvial	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (navegació marítima)	-	-	-	-
8907	Artefactes flotants, com ara raïs, dipòsits, caixes, fins i tot d'amarratge, boies i balises	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	89	Navegació marítima o fluvial	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic. (navegació marítima)	-	-	-	-
8609	Contenidors, inclosos els contenidors cisterna i els contenidors dipòsit,	39	Tara de contenidors	86	Vehicles i material per vies fèrries	Producte acabat abiòtic	-	-	-	-

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	especialment projectats i equipats per a un o diversos mitjans de transport					predominantment de mineral metàl·lic. (tara contenidors)				
--	---	--	--	--	--	--	--	--	--	--

El 2004 a les illes Balears, es comptabilitzaven a través dels ports administrats per l'Autoritat Portuària, entrades de materials abiòtics de minerals metàl·lics i de productes derivats predominantment d'aquests minerals. Crida l'atenció el fet que entre tots els minerals metàl·lics i els seus productes, tan sols es comptabilitzaren quatre elements dins del grup de minerals metàl·lics, quan a la metodologia estàndard es compten uns 22 productes diferents. Aquesta és una mostra de que a les Illes els productes importats ho fan en fases de transformació més avançada. En segon lloc, els productes semimanufacturats de mineral metàl·lic entrats a les Balears corresponien a 10 elements de la Nomenclatura Combinada (4 dígits) i un element de la Nomenclatura Combinada (2 dígits). Finalment, la resta de materials importats es corresponen al que a la metodologia estàndard es computen com a productes acabats de minerals metàl·lics. El predomini dels productes acabats incideix de manera important en els resultats, en el que podríem definir com una mena de distorsió a la baixa ja que no es disposa de tot els coeficients per a calcular els fluxos ocults d'aquests productes, i en el cas de comptar amb ells només comptabilitzen en molts de casos una fracció.

A la taula 120 es presenten els resultats sintètics per subgrups dels **fluxos importats de materials abiòtics de mineral metàl·lic** a l'any 2004. Els fluxos directes eren de 1,9 milions de Tm, de les quals convé destacar que una part molt important, el 84,16% d'aquests fluxos corresponien a automòbils, embarcacions i les tares dels contenidors. Els fluxos ocults associats als fluxos directes, en els casos en que ha estat possible fer els càlculs, sumaven un total de 5,4 milions de Tm. El flux total de materials abiòtics de minerals metàl·lics importats fou d'uns 7,3 milions de Tm. Malgrat ja s'hagi explicat (capítol 5) la metodologia per a calcular els fluxos ocults dels minerals metàl·lics, no resulta de menys recordar-ho en aquest apartat. La part comercialitzable dels metalls presenta una concentració (lleï comercial) molt més alta que no pas la que es troba a la boca de la mina (lleï mina); per aquest motiu es calcula la part de la ganga (o fluxos subordinats) que seria resultat de separar el metall de la resta del mineral que l'acompanya que conjuntament constitueixen el que s'anomena mena. A més, hi ha una important contribució del que se coneix com a sobrecàrrega o estèrils que són els minerals que s'han hagut d'extreure fins arribar al mineral metàl·lic. Carpintero (2005:242) exposa la tendència general en l'aprofitament dels minerals metàl·lics, que ens pot donar una falsa idea d'una suposada abundància, degut al fet que cada cop més es recorre a l'extracció de minerals de lleï més baixes, amb la qual cosa la part subordinada és cada cop major. Així, per exemple en el cas del coure de Rio Tinto (Huelva) la lleï de mina ha caigut de l'1%-1,8% de 1930 a unes lleï molt inferiors a l'1% (p.ex. 0,58% a Aznalcóllar). Amb la caiguda de les lleï de mina, es produeix un increment del que es solen definir com a residus, "externalitats" de l'economia de la mineria en forma de ganga i estèrils. Unes "externalitats" que a la llum de la realitat física resulten ser uns subproductes més que lògics d'aquelles extraccions, malgrat no s'expressin en els comptes monetaris.

Els fluxos totals de **minerals metàl·lics importats** sumaven un total de 131 mil Tm; de les quals tan sols unes 7,04 mil Tm corresponien als fluxos directes, tot essent aquests els que rebien una contrapartida monetària. Mentre que les 124 mil Tm de fluxos ocults, són ocultes de cara a la comptabilitat del comerç regional en el que les mesures monetàries són predominants; però no s'oculten als comptes de l'escorça terrestre, a la que s'infringeixen "ferides" per procedir a l'extracció d'uns minerals que es presenten de forma concentrada i en escassos indrets al llarg del planeta. Aquells fluxos ocults, contribueixen a l'alteració geomorfològica del territori, alterant els cicles biogeoquímics, a la desestructuració en la composició de la fauna i flora, generant tota una sèrie d'impactes socioecològics que no queden reflectits en els comptes físics ni monetaris dels fluxos comercials directes. Douglass i Lawson (2001:352) ens diuen que "aquesta ràpida transferència de materials des del medi natural a les àrees urbanes i industrials té un doble impacte: per una banda, remou el material de l'escorça terrestre (un canvi en geomorfologia) i l'acumulació d'un estoc de ciment i altres materials a algun lloc de les ciutats o de les zones industrials (un canvi en la morfologia urbana). Actualment, a molts de llocs, els fluxos de residus provoquen canvis morfològics quan els abocadors ocupen velles pedreres o part de les planes al·luvials o creen noves muntanyes com un aixecament del sòl (un abocament on els dipòsits de materials solen aixecar-se per damunt del nivell general de l'àrea que l'envolta). Així doncs, l'ecologia industrial transforma el paisatge natural, i per això ha de ser considerada com un agent geològic i geomorfològic".

Els productes semimanufacturats de minerals metàl·lics diferencien el que són de ferro i acer de la resta. La partida dels productes semimanufactures de mineral metàl·lic de ferro i acer

presentava uns fluxos directes de 155,3 mil Tm. Aquestes dues associades unes 568,5 mil Tm, sumant en total uns fluxos totals importats de 723,8 mil Tm. Si descomptem els fluxos importats dels vehicles i la tara dels contenidors, aquest resulta ser el flux importat de més rellevància a les Balears on no hi ha cap jaciment de ferro, i per la qual cosa aquesta indústria s'alimenta dels jaciments ubicats en altres territoris. El 2005 es destapà un conflicte entre els empresaris del ferro i l'acer de Balears que ens permet entreveure alguns dels problemes associats a aquests productes semimanufacturats i la seva importació a les Illes. Per una banda, la irrupció de nous demandants de metalls en el terreny de joc de l'economia global, particularment Xina i altres països asiàtics, va fer que es desaparessin els preus dels metalls. Un increment de preus que estava vinculat amb una progressiva escalada dels preus de les matèries primeres, a remolc dels increments dels preus del petroli d'ençà de l'esclat de les "guerres per la justícia duradora" de George W. Bush i els "falcons de la guerra". El president del grup distribuïdor "*Ferro*" es lamentava que cada cop s'importaven més ferros i acers extracomunitaris, principalment de Turquia, Moldàvia, Croàcia i les repúbliques de l'extinta Unió Soviètica. Els ferros extracomunitaris no duen segell de qualitat (AENOR), mentre que els de la UE si ho duen, i degut a una advertència feta des de Xile es va fer saber que els ferros procedents de Turquia eren molt poc dúctils i per tant no presentaven garanties en zones de risc sísmic. Per aquests motius, el president de *Ferro* alertà sobre la creixent importació de ferro i acer extracomunitari (Morales, 17/02/2005). La polèmica fou continuada per el director general del Grup Domènech<sup>53</sup> segons el qual s'havia d'afavorir el lliure comerç i la lliure competència, al·legant que l'escassetat del recurs i l'augment del seu preu els ha empès a importar-ne d'extracomunitari, sense certificar (Manoso, 19/02/2005). Nogensmenys, Tomeu Ordinas –gerent de Ferraceres Ordinas<sup>54</sup> –matisà que tots els ferros i acers que s'importaven a l'Estat espanyol que no compten amb l'acreditació d'AENOR, havien de passar per uns controls tècnics d'acord amb la normativa del Ministerio de Fomento (Última Hora, 21/10/2005).

Convé recordar, tal com fa Carpintero (2005) que s'han de contemplar, junt amb les activitats extractives que deixen importants cicatrius sobre el territori, les bales –moltes convertides en una mena de "llacs"- que acullen els residus líquids procedents del rentat dels metalls i les gegantesques escombreres –"muntanyes"- on es dipositen la ganga i els estèrils que acompanyen a l'extracció dels metalls. Els productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (altres) sumaven un flux directe de 1,9 mil Tm, de les quals el 96,4% corresponia a alumini brut (7601 NC), i els fluxos ocults assolien una quantitat de 16,3 mil Tm, és a dir que per cada tona importada d'aquests productes s'havien hagut d'extreure unes 8,58 Tm de minerals.

Finalment, els **productes acabats abiòtics predominantment de minerals metàl·lics** estan composts per una gran nombre de productes d'acord amb la nomenclatura de la UE pel comerç de mercaderies (Nomenclatura Combinada) i els treballs que ens serveixen de suport metodològic (Bringezu i Schütz, 2001b; Carpintero, 2005) que és d'on s'han aconseguit en gran mesura els coeficients per tal de calcular els fluxos ocults, només tenen en compte els fluxos ocults d'alguns d'ells. Per la resta, tan sols es contemplen els fluxos directes, però cal advertir que de comptabilitzar aquests fluxos ocults la factura biofísica dels fluxos de productes acabats abiòtics de minerals metàl·lics seria més alta. Un dels motius d'aquesta llacuna és a dificultat que hi ha per aconseguir de forma desagregada els materials que componen els productes, sovint per motius de secret industrial. Per aquest motiu seria molt interessant desenvolupar un projecte transdisciplinari en el qual s'establissin els coeficients ocults estàndards per la major part dels productes compresos a la Nomenclatura Combinada<sup>55</sup>.

Els productes de major pes es corresponien als productes d'alumini, ferro i acer dels quals s'han estimat els fluxos ocults, considerant-los com si fossin semimanufactures de dits minerals metàl·lics, amb la qual cosa es tracta d'una infraestimació, mentre que en d'altres casos si que s'han tengut estimacions segons el tipus de producte<sup>56</sup>. No obstant això, s'ha

<sup>53</sup> [www.grupodomenech.net](http://www.grupodomenech.net) (novembre 2007).

<sup>54</sup> [www.ferraceres.com](http://www.ferraceres.com) (novembre 2007).

<sup>55</sup> Un dels pocs intents sistematitzadors al respecte és el realitzat pel Wuppertal Institute en la base de dades MI-Werte *Materials intensity of materials, transport, services* (version 28/10/2003) a [http://www.wupperinst.org/uploads/tx\\_wibeitrag/MIT\\_v2.pdf](http://www.wupperinst.org/uploads/tx_wibeitrag/MIT_v2.pdf) (gener 2008).

<sup>56</sup> Els fluxos ocults dels productes derivats de l'estany, del coure, del plom o del zinc també s'han estimat a partir de la consideració del coeficient ocult pels productes semimanufacturats d'aquests metalls, amb la qual cosa es tracta també d'infraestimacions.



considerat que seria més aproximat infraestimar aquests fluxos que deixar aquests sense cobrir de cap manera. Una part important dels productes acabats de mineral metàl·lic van adreçats a la construcció –edificis i obres públiques- que en els nostres càlculs assumeixen uns fluxos directes al 2004 de prop de 39,8 mil Tm. En segon lloc es comptabilitzaven unes 28,1 mil Tm de flux directe del grup contemplat sota la categoria d'altres en els que predominen els de ferro, l'acer i l'alumini que cobreixen un ample ventall d'usos des de la mecànica, les reparacions o la pròpia construcció; i finalment en la categoria de maquinària, eines i recanvis amb un flux directe de 69,45 mil Tm. A partir de les dimensions que assoleix aquest grup, es pot constatar la importància que han adquirit en els darreres temps –els de la globalització- el comerç de maquinària i peces, front als materials requerits per reparar o elaborar de bell nou la maquinària<sup>57</sup>. D'aquestes tres categories de productes acabats de mineral metàl·lic, hom pot comprovar com la major part dels fluxos ocults corresponien a la categoria "altres" (263,4 mil Tm), en segon lloc als materials per construcció (179,9 mil Tm), mentre que la partida de les eines, maquinària i recanvis presentaven uns fluxos ocults de tan sols 15,12 mil Tm. De nou, aquesta menor quantitat es deu a limitacions d'informació respecte dels components materials de la maquinària importada a les Illes. Així mateix, els productes acabats de minerals metàl·lics de la bijuteria degut a la manca d'informació sobre els materials que composaven aquests productes no ha estat factible calcular els seus fluxos ocults, i en qualsevol cas, els fluxos directes d'aquestes foren al 2004 d'unes 164 Tm.

Una menció especial requereixen els fluxos de productes acabats abiòtics predominantment de materials metàl·lics dels mitjans de transport: vehicles, embarcacions i aeronaus. D'acord amb Estevan i Sanz (1996:342), el 72% del pes d'un vehicle correspon a metalls, fonamentalment acer (68,75% del total) i alumini(3,23% del total), amb la qual cosa es pot estimar quins serien els fluxos ocults vinculats a aquells dos materials dominants dels vehicles. No obstant, no comptam amb els components de materials de les embarcacions i les aeronaus, a partir dels quals es podrien extreure els seus fluxos ocults. Els vehicles terrestres importats a les Balears implicaren un flux directe al 2004 de 1,3 milions de Tm, de les quals es podien estimar uns fluxos ocults de 4,28 milions de Tm associades a l'acer i l'alumini. La resta de mitjans de transport (aeri i nàutic), entrats com a mercaderies a les Balears a l'any 2004, sumaren unes 11,5 mil Tm directes. Finalment, el flux directe de les tares dels contenidors de les mercaderies que entraren per via marítima representaven el tercer volum en ordre d'importància amb un total d'unes 230,2 mil Tm, per les quals no s'han calculat fluxos ocults.

**Taula 120. Fluxos de materials abiòtics de mineral metàl·lics importats a les Balears a través dels ports d'Autoritat Portuària, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII).**

	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTMI (Tm)</b>
Minerals metàl·lics	7.041	124.047	131.088
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (ferro i acer).	155.330	568.508	723.838
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (altres).	1.902	16.333	18.235
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (altres).	28.143	263.412	291.555
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (per construcció)	39.846	179.911	219.757
Producte acabat abiòtic (predominantment de mineral metàl·lic) (bijuteria)	164	0	164
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).	69.451	15.125	84.576
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (vehicles).	1.371.207	4.281.899	5.653.106
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació aèria).	3	0	3

<sup>57</sup> En aquest sentit, en una entrevista feta a Francesc Fiol (Sóller, 2006), llanterner i mecànic d'electrodomèstics que comença el seu ofici als anys 1970, deia que: "abans nosaltres reparàvem les peces de les rentadores, avui amb un poc de sort pots canviar la peça, però el més normal és canviar de rentadora".

Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació marítima).	11.584	0	11.584
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (tara contenidors).	230.251	0	230.251
<b>Total</b>	<b>1.914.920</b>	<b>5.449.236</b>	<b>7.364.157</b>

A més dels fluxos de materials que entren a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, hi ha tot un seguit de materials -encara que representen una fracció poc important respecte del total- que ho fan a través dels ports gestionats per la pròpia Comunitat Autònoma (Port de Ciutadella i Port de Sant Antoni) i a través dels aeroports. La taula 121 recull els fluxos directes arribats per via aèria (AENA) i marítima als ports gestionats per l'administració autonòmica de la CAIB (Comunitat Autònoma de les Illes Balears). Es pot veure com en aquest cas s'incorpora el Port de Ciutadella, a través del qual es detecten importacions provinents de ports diferents del d'Alcúdia. Recordam que en aquest darrer cas, si totes les importacions haurien procedit del port d'Alcúdia, no s'haurien comptabilitzat, ja que la unitat d'anàlisi són les Balears i així s'evitaria una doble comptabilitat. Els fluxos directes importats a través d'aquests dos ports i dels aeroports eren al 2004 de 90 mil Tm, és a dir 21 vegades inferiors als fluxos directes entrats a través dels ports d'Autoritat Portuària. En aquest cas, també és destacable la fracció corresponent als vehicles. Els fluxos ocults associats estimats sumen unes 288,4 mil Tm, amb la qual cosa els fluxos totals importats de materials assolirien unes 378,4 mil Tm.

		<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTMI (Tm)</b>
Ciutadella	Mineral metàl·lic	4	14	17
	Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (ferro i acer)	263	963	1.226
	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (altres)	308	2.640	2.948
	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).	138	38	176
Sant Antoni	Mineral metàl·lic	789	3.016	3.805
	Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (ferro i acer)	3.983	14.579	18.562
	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (altres)	997	8.560	9.557
	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).	673	147	820
	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (vehicles).	80.163	250.327	330.489
AENA	Producte acabat abiòtic (predominantment de mineral metàl·lic) (bijuteria)	63		63
	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).	67	15	82
	Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (transport).	2600	8120	10720
<b>Total</b>		<b>90.047</b>	<b>288.417</b>	<b>378.465</b>

### 12.5.1.2. Requeriments Totals de Materials metàl·lics.

En el cas de Balears, en no comptar amb jaciments propis d'extracció de minerals metàl·lics tenim que els requeriments totals d'aquests materials seran equivalents a les seves importacions. A l'any 2004 l'economia de les Illes va requerir un fluxos directes de materials minerals metàl·lics de 2 milions de Tm, que eren les que quedaven enregistrades a través de les estadístiques comercials i les que rebien una contrapartida monetària. Nogensmenys, allò que quedà al marge de la comptabilitat ordinària suposà uns 5,7 milions de Tm, amb la qual cosa els RTM (Requeriments Totals de Materials) de l'economia balear eren de 7,7 milions de

Tm. Tornam a destacar la rellevància que en el cas de les Balears assoleixen els fluxos del que s'han definit com a productes acabats abiòtics predominantment de mineral metàl·lic, i entre dels quals els vehicles i les tares dels contenidors que porten materials cap a les illes Balears assoleixen una importantíssima dimensió. La distribució estadística d'aquests materials entre la població resident de les Illes ens dóna que a cada resident li pertocaria unes 8,1 Tm/càpita, o bé unes 6,1 Tm/càpita si els càlculs es realitzen en base a l'IPH (Índex de Pressió Humana).

<b>Taula 122. Estimació dels Requeriments Totals de Materials abiòtics de mineral metàl·lic a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors)</b>			
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>RTM (Tm)</b>
Minerals metàl·lics	7.832,63	127.077,11	134.909,75
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	161.478,38	600.382,86	761.861,26
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic	1.835.656,60	5.010.193,36	6.845.850,61
<b>Total</b>	<b>2.004.967,61</b>	<b>5.737.653,33</b>	<b>7.742.621,62</b>
<b>Pob. Resident (Tm/cap)</b>	<b>2,099</b>	<b>6,008</b>	<b>8,107</b>
<b>IPH (Tm/cap)</b>	<b>1,597</b>	<b>4,570</b>	<b>6,167</b>

En el cas dels fluxos de materials metàl·lics es pot accentuar la rellevància dels productes semimanufacturats i els acabats. Així doncs, el fet que a través del comerç puguin importar-se a més de minerals metàl·lics en forma bruta, les semimanufactures i manufactures "dóna la possibilitat d'aconseguir els propis metalls de *manera directa, nets de pols i palla*, com a conseqüència del procés de refinat [...] Aquest mecanisme comercial cada vegada més generalitzat entre els països enriquits permet obtenir els materials desitjats sense incórrer en el cost ambiental d'extracció i concentració, ni en el posterior procés industrial de refinament i elaboració de lingots pel consum o l'exportació. Apareix així una fórmula que permet, poc a poc, eludir als països acabats les pitjors conseqüències ambientals d'algunes activitats extractives reservant per les nacions empobrides la contaminació cada cop major associada a les explotacions mineres" (Carpintero 2005:237-238). L'economia balear requereix unes elevades quantitats de materials metàl·lics que de cap manera podria cobrir en base a les pròpies extraccions, la qual cosa faria pensar que aquests materials escassos serien contemplats des d'aquesta dimensió, cosa que malauradament no ocorre ja que s'imposen els criteris pecuniaris a l'hora de valorar l'escassetat de la major part dels recursos (Naredo, 2006).

A la taula 123 es comparen els resultats obtinguts sobre els RTM de minerals metàl·lics a la UE-15, l'Estat espanyol i les Balears. Els RTM per càpita d'aquests materials a les Balears a l'any 2004 i amb unes 8,1 Tm/càpita, es troben entre les 6,49 Tm/càpita d'un espanyol estàndard al 2000 i les 11,67 Tm/càpita d'un europeu estàndard al 1997. Hi ha alguns elements que convé matisar, en primer lloc es pot veure com en el cas de les Balears els fluxos domèstics són òbviament absents; mentre que en a la UE-15 representaven el 4,2% dels RTM del 1997 i a l'Estat espanyol el 16,5% dels RTM del 2000. En quant a la importància dels fluxos ocults en el resultat total dels RTM tenim que a la UE-15 els metalls preciosos són els que presenten uns fluxos ocults més grans (p.ex. una tona d'or du associada unes 570 mil Tm de materials ocults); mentre que a l'Estat espanyol i a les Balears aquests tenen una menor importància, tot essent els minerals metàl·lics fèrrics i les seves manufactures aquells fluxos de major importància. Si en comptes de ser fluxos de ferro, haguessin estat fluxos de metalls més rars i costosos en termes materials, llavors el flux ocult o motxilla ecològica hauria estat molt superior. Per una altra banda, la diferència entre els fluxos directes de metalls utilitzats per l'economia Balear i els de l'economia espanyola, a partir de la seva expressió en termes per càpita, es deu sobretot al fet que a les Balears s'han contemplat aquells fluxos dels productes acabats predominantment de mineral metàl·lic, la qual cosa fa incrementar aquest flux. En cas contrari, si no s'hagués tengut en compte els productes acabats, llavors s'haurien comptabilitzat tan sols uns fluxos de 0,17 Tm/càpita, quan la major part dels metalls entraven incorporats en altres productes com per exemple planxes de ferro, filferro, tubs d'acer, etc.

En definitiva, els RTM de les Balears en la seva expressió per càpita es pot dir que presenten coherència amb la pròpia estructura econòmica de les Illes, amb un sistema de tall

“fast food” on la major part dels materials penetren en les seves darreres fases d’elaboració, i donant com a resultats uns RTM per càpita molt semblants als de la mitjana estatal, encara que amb uns fluxos ocults bastant més baixos que es podrien explicar per la menor importància del coure en els còmputos totals de les Balears. No obstant això, la dificultat principal estriba en el fet que no és factible a moments d’ara, calcular els fluxos ocults de molts dels productes acabats importats que segurament incrementarien els nostres resultats, per la qual cosa han de ser presos com a infraestimacions que d’acord amb les metodologies seguides es considera aconsellable sempre optar per aproximacions a la baixa.

**Taula 123. Comparació entre els RTM de minerals metàl·lics per càpita de la UE-15 (1997), de l’Estat espanyol (2000), i de les Balears (2004) (Font: a) Bringezu i Schütz, 2001a; Carpintero, 2005; c) taules anteriors).**

		<b>Flux Directe (Tm/càpita)</b>	<b>Flux Ocult (Tm/càpita)</b>	<b>RTM (Tm/càpita)</b>
UE-15 (1997) (a)	Domèstics	0,25	0,24	0,49
	Importats	0,53	10,65	11,17
	Total	0,78	10,89	11,67
Estat espanyol (2000) (b)	Domèstics	0,02	1,05	1,07
	Importats	0,71	4,70	5,41
	Total	0,73	5,76	6,49
Balears (2004) (c)	Domèstics			
	Importats	2,099	6,008	8,107
	Total	2,099	6,008	8,107

### 12.5.1.3. Balanç físic de materials abiòtics minerals metàl·lics.



Figura 5. Ferralla al Port d’Alcúdia per exportar a la península.

Després d’haver calculat els RTM de materials metàl·lics, intentarem analitzar el Balanç Físic de Materials de minerals metàl·lics, per la qual cosa és imprescindible comptar amb les exportacions (Taula 124). Els fluxos directes exportats de materials metàl·lics i els productes acabats predominantment metàl·lics assoliren al 2004 uns 1,74 milions de Tm. No obstant, convé matisar de nou que la major partida comptabilitzada és la corresponent als vehicles que presentava un flux directe de 1,34 milions de Tm i en segon lloc les tares

dels contenidors amb unes 284 mil Tm. Els fluxos ocults s’estimen en uns 4,5 milions de Tm, i de nou s’ha de senyalar que es tracta d’una xifra conservadora ja que no es computen tots els fluxos ocults degut a que la major part de les exportacions corresponen a productes acabats. Un altre qüestió que pot cridar l’atenció és que la fracció d’exportacions de minerals metàl·lics i els seus productes, sense comptar vehicles ni tara de contenidors, presentava un flux directe de 114 mil Tm, de les quals 87 mil Tm eren de ferralla. La suma dels fluxos directes i els ocults en dona un resultat d’uns FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats) de 6,3 milions de Tm.

**Taula 124. Estimació dels Fluxos Totals de Materials abiòtics de mineral metàl·lic exportats des de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Illes Balears, AENA, Ports de les Illes Balears – Govern de les Illes Balears - Annex Capítol XII).**

	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTME (Tm)</b>
Minerals metàl·lics	100	2.459	2.560
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (ferro i acer).	88.159	322.662	410.821
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (altres).	704	4.060	4.764
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (altres).	713	4.137	4.850
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (per construcció)	1.797	6.759	8.557
Producte acabat abiòtic (predominantment de mineral metàl·lic) (bijuteria)	513	0	513
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).	16.918	24.351	41.269
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (vehicles).	1.345.646	4.203.157	5.548.803
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació aèria).			
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació marítima).	5.567	0	5.567
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (tara contenidors).	284.377	0	284.377
<b>Total</b>	<b>1.744.496</b>	<b>4.567.586</b>	<b>6.312.082</b>

Una vegada es té informació sobre les importacions i les exportacions en termes físics, es pot procedir a calcular el Balanç Físic de Materials, en aquest cas dels metàl·lics i els productes acabats. Els BFM presenta un dèficit d'uns 1,4 milions de Tm, que es distribueixen entre un 18,2% de fluxos directes i un 81,8% de fluxos ocults. Es pot apuntar que pràcticament totes les partides són deficitàries, amb l'excepció de les tares dels contenidors que presentava un superàvit de 54 mil Tm. Finalment, es pot assenyalar que la partida dels productes acabats del transport, fonamentalment vehicles, representa la partida més important de totes amb un dèficit total de 451 mil Tm.

**Taula 125. Balanç Físic de Materials (BFM) metàl·lics i productes acabats predominantment de material metàl·lic (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTM (Tm)</b>
Minerals metàl·lics	-7.732	-124.618	-132.350
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	-72.615	-273.661	-346.276
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (eines, construcció, maquinària, etc).	-119.908	-434.600	-554.509
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (transport).	-114.343	-337.188	-451.531
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (tara contenidors).	54.127	0	54.127
<b>BFM Total</b>	<b>-260.472</b>	<b>-1.170.067</b>	<b>-1.430.540</b>

#### 12.5.1.4. La procedència dels fluxos de materials abiòtics minerals metàl·lics importats.

Una vegada realitzats els càlculs dels RTM i la BFM dels minerals metàl·lics i dels productes acabats, intentarem veure des d'on s'importaven aquells productes per tal de mirar d'establir els "socis comercials" de les Balears de dits materials. El 95% dels FTMI (Fluxos Totals de Materials Importats) de materials metàl·lics a les Balears entraven a través dels ports gestionats per part de l'Autoritat Portuària, per la qual cosa analitzant els fluxos de materials a

través d'aquests ports podem tenir una informació aproximada de l'origen d'aquests fluxos. Nogensmenys, els ports d'origen de les exportacions d'aquests materials ens indiquen tan sols quina ha estat la plataforma portuària des d'on s'han embarcat aquests materials, però no ens diu res si aquests han estat extrets o elaborats a la regió a la que pertany el port. Els principals ports des d'on s'embarquen els materials metàl·lics cap a les Balears són, a partir dels seus fluxos directes, els de Barcelona (1 milió de Tm), València (493 mil Tm), Dènia (128 ml Tm), Sagunt (92 mil Tm) i Tarragona (34 mil Tm). Emperò, en el cas d'aquests materials, tal com es pot observar a la taula 126 hi ha relacions comercials amb un ample nombre de ports de diferents països, encara que amb un pes molt inferior al dels ports espanyols.

<b>Taula 126. Fluxos Totals de Materials Importats (FTMI) metàl·lics i productes acabats predominantment de material metàl·lic segons port de procedència, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII).</b>				
<b>Port Origen</b>	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Tm</b>	<b>FTMI Tm</b>	<b>% sobre FTMI</b>
Barcelona	1.051.455	2.872.686	3.924.140	54,91
València	493.693	1.526.175	2.019.868	25,78
Dènia	128.217	405.155	533.372	6,70
Sagunt	92.948	232.512	325.461	4,85
Alacant	57.876	139.261	197.136	2,68
Tarragona	34.273	107.794	142.067	1,79
Sevilla	7.740	28.327	36.067	0,40
Gijon	5.900	21.593	27.492	0,31
Port la Nouvelle (França)	5.742	21.015	26.757	0,30
Almeria	3.930	14.385	18.316	0,21
Huelva	3.200	12.248	15.448	0,17
Altres Espanya	3.148	11.518	14.665	0,16
Genova (Itàlia)	3.016	11.039	14.055	0,16
Altres Portugal (Portugal)	2.881	10.545	13.426	0,15
La Coruña	2.519	9.218	11.737	0,13
Puerto de Pasajes (Guipúscoa)	2.503	9.163	11.666	0,13
Iskenderun, Hatay (Turquia)	2.285	8.364	10.649	0,12
Altres Turquia (Turquia)	795	2.911	3.707	0,04
Sette (França)	1.006	2.688	3.694	0,05
Altres EUA (EUA)	3.151	0	3.151	0,16
Altres R. Unit (R. Unit)	578	2.115	2.693	0,03
Port Everglades (EUA)	1.884	0	1.884	0,10
Southampton (R. Unit)	1.259	292	1.552	0,07
Schiedam (P. Baixos)	1.157	143	1.300	0,06
Derince (Kocaeli) (Turquia)	770	0	770	0,04
Las Plamas de Gran Canaria	707	0	707	0,04
Rotterdam (P. Baixos)	623	50	673	0,03
Ceuta	504	0	504	0,03
Fort de France (Martinica)	331	0	331	0,02
Emden (Alemanya)	281	30	311	0,01
Bremen (Alemanya)	169	3	172	0,01
Tortola (Vrgin Islands)	140	0	140	0,01
Constanza (Romania)	107	0	107	0,01
Ijmuiden (P. Baixos)	63	0	63	0,003
Kaohsiung (Taiwan)	60	0	60	0,003

Sta. Cruz de Tenerife	3	3	6	0,0002
Gibraltar	5	0	5	0,0003
Nassau (Bahames)	3	1	4	0,0001

Com ocorre en la resta de materials analitzats, en el cas dels minerals metàl·lics i els productes acabats predominantment metàl·lics tenim que els resultats obtinguts fins a hores d'ara ens permet saber els RTM de les Balears per una banda, i per l'altra els ports d'origen d'aquests materials. Emperò, el fet d'esbrinar la procedència exacta dels minerals i d'aquells productes, és a dir allà on han estat extrets i/o transformats, resulta quasi inabracable. Per això acudim a les estadístiques del comerç exterior<sup>58</sup> a través de les quals es podrà estimar la fracció d'aquests materials que independentment del port on hagin estat embarcats, procedeixen de fora de l'Estat espanyol. A la taula 127 es presenten els FTMI (Fluxos Totals de Materials Importats) de minerals metàl·lics i productes acabats procedents del comerç exterior amb Balears, on es pot observar que els fluxos directes d'aquests materials presentava una quantitat d'unes 37,2 mil Tm, el que representa el 1,86% de tots els fluxos directes importats estimats. Aquests fluxos directes presentaven una contrapartida monetària d'uns 1,49 miliards d'euros. En canvi, els fluxos ocults associats als directes (i no valorats) serien d'unes 118,4 mil Tm, amb la qual cosa el FTMI del comerç exterior seria de 155,7 mil Tm, un 1,5% de tots els FTMI importats a les Balears.

Dels resultats presentats a la taula 127 es pot posar de manifest el fet que la categoria que aglutina el que s'ha definit com a "producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació marítima)" enregistra una quantitat superior a l'enregistrada a través de les estadístiques d'Autoritat Portuària, Ports de les Illes Balears i AENA, amb un flux directe de 16,38 mil Tm front a les 11,5 mil Tm, i el mateix ocorre en el cas de "producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació aèria)" on les entrades enregistrades a través del comerç exterior serien superiors a les de les altres estadístiques amb un flux directe de 1,8 mil Tm front a les 3 Tm enregistrades a les altres estadístiques. Aquestes discrepàncies es poden deure al fet que en les estadístiques portuàries, aquestes partides s'han pogut registrar en d'altres categories, particularment a les que hem agrupat en el grup d'eines, maquinària i recanvis. Per una altra banda, es pot posar de manifest que el principal flux directe del comerç exterior és el corresponent a "navegació marítima" amb unes 16,38 mil Tm de les quals la major part és la dels iots i embarcacions d'esbarjo.

<b>Taula 127. Importacions de materials abiòtics de minerals metàl·lics i productes acabats predominantment de material metàl·lic del comerç exterior cap a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <a href="http://aduanas.camaras.org">http://aduanas.camaras.org</a>, març 2006)</b>				
	Flux directe (Tm)	Valor monetari (10 <sup>6</sup> €)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)
Minerals metàl·lics	0	0	0	0
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (ferro i acer).	6.054	2,71	22.157	28.211
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (altres).	49	1,28	2.633	2.682
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (altres).	8.043	12,59	87.276	95.319
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (per construcció)	430	1,59	3.321	3.751
Producte acabat abiòtic (predominantment de mineral metàl·lic) (bijuteria)	124	7,67	0	124
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).	3.548	96,40	805	4.353
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (vehícles).	722	6,87	2.255	2.977
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació aèria).	1.828	834,02	0	1.828
Producte acabat abiòtic predominantment de	16.383	529,34	0	16.383

<sup>58</sup> <http://aduanas.camaras.org> (març 2006).

mineral metàl·lic (navegació marítima).				
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (tara contenidors).	105	1,75	0	105
<b>Total</b>	<b>37.286</b>	<b>1.494,23</b>	<b>118.448</b>	<b>155.734</b>

A continuació s'intentarà analitzar els fluxos de materials metàl·lics importats a les Balears procedents del comerç exterior, atenent al país d'origen. Hi ha un grup de països, en els quals els fluxos ocults són nuls o molt escassos, però amb significants fluxos directes com són les Caiman (7,5 mil Tm), Sant Vincent i les Granadines (2,5 mil Tm), Qatar (1,7 mil Tm), Virgin Islands (1,3 mil Tm), Illes Marshall (543 Tm), Gibraltar (302 Tm) i les Bermudes (118 Tm), des de les quals, la totalitat dels fluxos de materials que s'adreçaven a les Balears estaven constituïts per iots i altres embarcacions d'esbarjo. S'ha de destacar, a més, que tots aquests països són paradisos fiscals, amb l'excepció de les Illes Marshall que podrien ser considerades com a sempiparadisos fiscals. Les relacions comercials amb aquests "forats negres" del comerç i finances internacionals poden donar lloc (i encobrir) als mecanismes més opacs del capitalisme global. Els FTMI (Fluxos Totals de Materials Importats), en termes físics, més elevats eren els que provenien dels Països Baixos dels quals la partida de fluxos ocults dels materials de coure feia que els FTMI arribàs a unes 44,9 mil Tm, en segon lloc França amb unes 33,6 mil Tm, en tercer lloc Itàlia amb unes 24,8 mil Tm i en quart lloc Turquia amb 3,1 mil Tm. Si s'analitza l'ordre dels països en base a les valoracions monetàries, tendríem que el país amb el qual l'intercanvi és més elevat són els EUA amb uns 485 milions d'euros que anaven destinats a pagar, sobretot, material de navegació aèria; però en segon lloc estaven les Illes Caiman (325 milions d'euros) pels vaixells de luxe.

**Taula 128. Comerç exterior. Fluxos totals de materials abiòtics de minerals metàl·lics i productes acabats predominantment de material metàl·lic importats a les Balears segons país d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII)**

P. origen	Flux directe (Tm)	Valor monetari (mils €)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)	€/Tm FTMI
I. Caiman	7.584	325.783	0	7.584	42.956,66
França	6.652	256.756	27.032	33.685	7.622,39
Itàlia	4.772	135.302	20.066	24.837	5.447,55
Turquia	3.138	2.407	11.314	14.452	166,56
St. Vincent i les Granadines	2.535	32.239	0	2.535	12.717,51
EUA	1.973	485.683	100	2.073	234.303,57
Qatar	1.706	39.800	0	1.706	23.329,43
Virgin Island (R.Unit)	1.346	37.559	0	1.346	27.897,94
Alemanya	1.288	34.729	3.349	4.637	7.489,47
R. Unit	1.198	47.536	3.096	4.294	11.069,51
Xina	797	3.540	2.406	3.203	1.105,15
P. Baixos	740	7.808	44.191	44.931	173,78
I. Marshall	543	10.750	0	543	19.797,42
Taiwan	353	4.519	73	427	10.594,50
Singapur	352	13.991	7	359	38.969,74
Hongria	312	1.346	57	369	3.646,32
Gibraltar	302	5.000	0	302	16.556,29
Suècia	240	5.011	163	403	12.443,23
Portugal	197	4.059	685	881	4.605,00
Bèlgica	175	6.843	3.047	3.222	2.123,89
Suïssa	129	8.003	164	292	27.362,30
Bermudes	118	3.050	0	118	25.847,46
Canadà	88	3.790	6	94	40.479,58
Índia	76	419	556	632	662,40
Bulgària	72	67	240	312	214,98
Finlàndia	68	741	4	72	10.331,66



Polònia	55	237	74	129	1.826,96
Marroc	51	97	376	427	225,93
Sud-àfrica	45	413	0	45	9.173,33
Indonèsia	38	162	7	45	3.562,31
Rep. Dominicana	37	114	131	168	677,43
Irlanda	33	4.057	0	33	121.834,83
Austria	32	3.027	0	32	93.438,27
Romania	26	84	461	486	171,96
Rep. Txeca	21	303	55	76	3.997,37
Tailàndia	20	1.556	2	22	70.934,79
Vietnam	19	43	69	88	492,94
Corea del Sud	17	425	577	594	714,48
Dinamarca	17	1.607	9	26	61.329,13
Argentina	12	80	13	25	3.163,22
Altres països	111	5.296	118	228	23.196,96
<b>Total</b>	<b>37.286</b>	<b>1.494.228</b>	<b>118.448</b>	<b>155.734</b>	<b>9.594,77</b>

*12.5.1.5. El destí dels fluxos de materials abiòtics minerals metàl·lics exportats.*

Una vegada analitzats els fluxos totals de materials importats segons el port d'origen i en base al país de procedència, es procedirà a realitzar la mateixa anàlisi pel cas de les exportacions dels materials metàl·lics. De bell nou es tendran en compte tan sols els ports de destí de les exportacions realitzades des dels ports administrats per l'Autoritat Portuària de les Balears per dos motius fonamentals: en primer lloc, cal destacar que el 93,27% dels FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats) sortien a través d'aquests ports; i en segon lloc, només és possible tenir informació precisa dels fluxos comercials en base a origen-destí dels productes comercialitzats a través dels ports d'Autoritat Portuària, ja que en el cas dels aeroports no és possible obtenir aquesta informació, així com tampoc és possible en el cas dels ports administrats pel govern autonòmic. De fet, les estadístiques comercials de mercaderies dels aeroports (AENA) són en general bastant deficientes ja que no es computen segons els criteris de la NC (Nomenclatura Combinada) i tan sols és factible comptar amb una estadística de qualitat pel cas de l'aeroport de Sant Joan (Palma de Mallorca), però no pels de Menorca i Eivissa. A la taula 129 es poden veure els ports als que es dirigiren les exportacions de materials metàl·lics (minerals metàl·lics, productes semimanufactures i productes acabats) des dels ports de les Illes. En aquest cas, els principals ports són els de la costa espanyola del Mediterrani: Barcelona (61,5% dels FTME); València (23,67% dels FTME), Dènia (2,91% dels FTME) i Alacant (2,54% dels FTME). En el cas d'aquests materials, es pot veure com hi ha un important nombre de ports i de diferents països, als quals se dirigiren aquests materials, encara que amb una importància molt baixa.

Port Destí	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTME (Tm)	% sobre total FTME
Barcelona	1.014.923,67	2.607.143,13	3.622.066,81	61,52
València	367.816,94	1.026.100,42	1.393.917,36	23,67
Dènia	120.766,90	377.648,83	498.415,73	8,47
Sagunt	70.503	100.974	171.477	2,91
Alacant	45.046,10	104.390,18	149.436,28	2,54
Tarragona	16.156,79	25.355,68	41.512,47	0,71
Sette (França)	1.002,94	2.873,90	3.876,84	0,07
Port Everglades (EUA)	1.384,00	0	1.384,00	0,02
Altres EUA (EUA)	1.021,75	355,20	1.376,95	0,02
Castelló	190,09	537,54	727,63	0,01
Schiedam (P. Biaixos)	686,38	0	686,38	0,01
Sevilla	140,00	437,31	577,31	0,01

Pt. Lázaro Cárdenas (Mèxic)	397,00	0	397,00	0,01
Fort de France (Martinica)	336,00	0	336,00	0,01
Saint Thomas (Charlotte Alelie) (Virgin Islands - EUA)	332,00	0	332,00	0,01
Southampton (R. Unit)	305,55	21,87	327,42	0,01
Bremen (Alemanya)	256,15	17,18	273,33	0,005
Gibraltar (R. Unit)	77,63	79,81	157,44	0,003
Ijmuiden (P. Baixos)	145,00	0	145,00	0,002
Fort Lauderdale (EUA)	123,50	0	123,50	0,002
Emden (Alemanya)	93,40	0	93,40	0,002
Vlissingen (P. Baixos)	88,00	0	88,00	0,001
Cannes (França)	76,00	0	76,00	0,001
Altres Itàlia (Itàlia)	24,00	0	24,00	0,0004
Altres Espanya	4,68	14,60	19,28	0,0003
Livorno (Itàlia)	5,36	10,50	15,86	0,0003
Bilbao	3,38	10,54	13,92	0,0002
Altres Grècia (Grècia)	10,00	0	10,00	0,0002
Las Plamas de Gran Canaria	2,80	2,22	5,02	0,0001

A continuació, passarem a analitzar els fluxos de materials metàl·lics exportats a d'altres països, partint de les estadístiques duaneres del comerç exterior, ja que com s'ha esmentat anteriorment, els resultats dels fluxos comercials a partir de les estadístiques portuàries ens indiquen el port on s'adrecen aquells materials però que no significa que siguin les seves destinacions finals. A la taula 130 tenim els FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats) de materials metàl·lics enregistrats en les estadístiques duaneres amb un flux directe d'unes 32,1 mil Tm, la qual cosa significa que de tots aquests materials exportats un 1,8% corresponia al comerç exterior, i que en termes monetaris assolien una quantitat de 826 milions d'euros. La part no compresa en les estadístiques a ús, la dels fluxos ocults seria d'unes 47,5 mil Tm, amb la qual cosa els FTME serien de prop de 79,6 mil Tm, és a dir un 1,26% de tots els FTME. En el cas de les exportacions d'aquests materials es pot posar de manifest que les dues principals partides en quant a la seva dimensió física foren les corresponents als vehicles amb un flux directe de 14 mil Tm i la de les embarcacions amb un flux directe de 13,2 mil Tm. En aquest segon cas no s'han pogut estimar els fluxos ocults per mor de la manca d'informació al respecte. Nogensmenys, creim que és destacable el fet que les dues principals partides en termes físics siguin les de dues mercaderies en les quals hi ha un potent mercat de lloguer (vehicles i embarcacions) molt vinculat a la indústria turística, que després d'haver passat la temporada turística o bé es posa a la venda una part important del parc de vehicles, o bé es redirigeix el parc, especialment el d'embarcacions d'esbarjo, cap a d'altres destinacions turístiques on continuen amb la temporada turística.

La premsa mallorquina es feu resó de les connexions comercials entre les Balears i molts de Paradisos Fiscals on després de demanar a la Cambra de Comerç sobre el motiu pel qual hi ha aquest important moviment "comercial", aquells responien que "el 90% dels grans iots estan enregistrats a paradisos fiscals per evitar el pagament de certs impostos i per aconseguir "l'anonimat" gràcies a la clàusula de confidencialitat d'aquestes jurisdiccions" (Tugores 29/01/2007:3). En el cas dels impostos sobre transferències de béns (p.ex. iots) "l'interessat en l'elusió fiscal simplement ha de crear una societat mercantil en un paradís fiscal de la que sigui propietari al cent per cent. Aquesta societat estrangera adquireix el bé moble o immoble en qüestió i quan l'interessat decideix vendre, el que fa és transmetre la titularitat sobre dita societat. El cost d'aquesta operació és notablement inferior al procediment habitual de venda ja que se redueix a les despeses d'advocat [...] En relació a l'IVA [...] l'evasió d'aquest tribut és automàtica pels comerciants internacionals que utilitzen una societat mercantil interposada situada en un paradís fiscal. Aquesta compra i ven les mercaderies des de fora dels territoris duaners de tal manera que mai haurà de declarar l'impost sobre el valor afegit ja que aquest només és aplicable a les importacions i a les vendes realitzades des de dins del territori duaner" (Tugores 29/01/2007:3). En definitiva, tot fa pensar i així ho reflectí la premsa

mallorquina que al darrera d'uns dels principals fluxos comercials, en termes monetaris, de les Balears s'oculten importants moviments de capitals, en la cerca de "refugi fiscal", entre d'altres.

<b>Taula 130. Comerç exterior. Fluxos de materials abiòtics de minerals metàl·lics i productes acabats predominantment de material metàl·lic exportats des de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <a href="http://aduanas.camaras.org">http://aduanas.camaras.org</a>, març 2006 - Annex Capítol XII)</b>				
	<b>Flux directe (Tm)</b>	<b>Valor monetari (10<sup>6</sup> €)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTME (Tm)</b>
Minerals metàl·lics	—	—	—	—
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (ferro i acer).	281	1,32	963	1.244
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic (altres).	1	0,06	109	109
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (altres).	863	7,92	954	1.816
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (per construcció)	90	0,50	1.601	1.691
Producte acabat abiòtic (predominantment de mineral metàl·lic) (bijuteria)	107	15,80	0	107
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (maquinària, eines i recanvis).	2.938	33,10	66	3.004
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (vehicles).	14.028	133,12	43.817	57.845
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació aèria).	602	309,35	0	602
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (navegació marítima).	13.240	325,24	0	13.240
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic (tara contenidors).				
<b>Total</b>	<b>32.148</b>	<b>826,42</b>	<b>47.510</b>	<b>79.658</b>

Un cop analitzats els FTME del comerç exterior, passarem a veure exactament a quins països s'adrecen les exportacions dels materials metàl·lics procedents de les Balears (Taula 131). De nou en aquest cas es pot senyalar la importància que tenen els fluxos comercials (i financerament opacs) amb els paradisos fiscals amb els quals la principal mercaderia comercialitzada són els "iots i les embarcacions d'esbarjo", amb les Illes Caiman (flux directe de 7,3 mil Tm), Qatar (flux directe de 1,7 mil Tm), Sant Vincent i les Granadines (flux directe de 1,3 mil Tm), Virgin Islands (flux directe de 984 Tm), Illes Marshall (flux directe de 543 Tm) o Bermudes (flux directe de 409 Tm). En les relacions comercials amb aquests paradisos fiscals (amb l'excepció de les Marshall), es pot detectar, com per exemple en el cas de les Illes Caiman, uns fluxos directes en termes físics molt semblants, de materials importats (7,5 mil Tm) i exportats (7,3 mil Tm), presenten una important divergència crematística. Així, en el cas de les Caiman, mentre les importacions es valoraven en 325 milions euros, les exportacions (per quasi la mateixa quantitat física) presentaven una contrapartida monetària de 184 milions d'euros. Unes diferències crematístiques que es podrien entendre per l'atractiu que resulta pagar car el que d'allà s'exporta com a via escapatòria financera, i en canvi vendre més barat el mateix material a dit "paradís". A més resulta que dites relacions comercials es solen produir, en el cas d'aquestes embarcacions de luxe, dins la mateixa empresa, malgrat tenguí diferent personalitat jurídica.

En segon lloc, es pot senyalar que els països de la UE (Alemanya, Itàlia i França) són amb els que hi ha unes relacions comercials de materials metàl·lics més importants. Finalment, resulta interessant assenyalar que les exportacions de materials metàl·lics a les "colònies turístiques" del capital balear també se situen entre els principals països als quals s'adrecen bona part de les exportacions d'aquests materials, com per exemple el cas de la República Dominicana amb uns FTME de 3 mil Tm, Mèxic amb uns FTME de 1,3 mil Tm o Cuba amb uns FTME de 1,1 mil Tm. La major part dels materials metàl·lics que allà s'exporten corresponen a maquinària (refrigeradors, calderes, aire condicionat, coberts, griferia, etc) i materials de

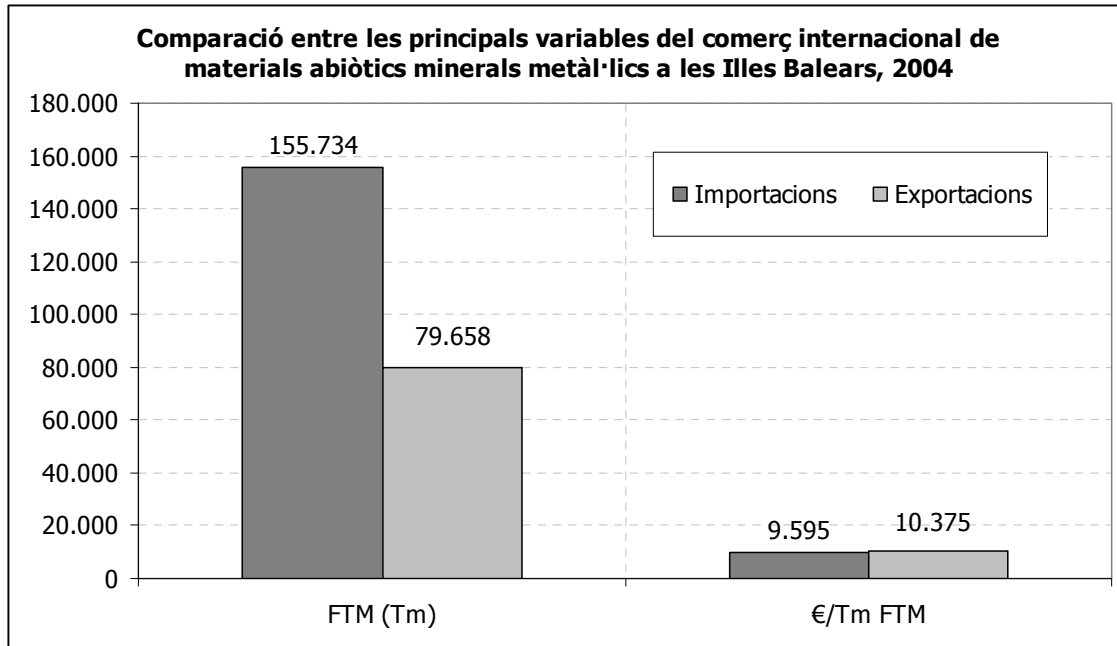
construcció metàl·lic, en definitiva es tracta dels materials requerits per part de les "fàbriques turístiques".

<b>Taula 131. Comerç exterior. Fluxos de materials abiòtics de minerals metàl·lics i productes acabats predominantment de material metàl·lic exportats des de les Balears segons país de destí, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <a href="http://aduanas.camaras.org">http://aduanas.camaras.org</a>, març 2006 - Annex Capítol XII)</b>					
<b>P. destí</b>	<b>Flux directe (Tm)</b>	<b>Valor monetari (mils €)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTME (Tm)</b>	<b>€/Tm FTME</b>
I. Caiman	7.303	184.628	0	7.303	25.282
Itàlia	5.584	75.901	17.216	22.800	3.329
Alemanya	3.659	31.022	10.713	14.372	2.158
França	2.324	33.837	5.980	8.304	4.075
R. Unit	1.753	84.108	4.993	6.746	12.468
Qatar	1.706	39.843	0	1.706	23.355
St. Vincent i Granadines	1.352	19.751	0	1.352	14.614
Rep. Dominicana	1.055	9.455	1.999	3.055	3.095
Virgin Islands (R. Unit)	984	29.726	0	984	30.209
Mèxic	669	5.179	725	1.395	3.714
Polònia	638	11.262	1.671	2.310	4.876
I. Marshall	543	11.042	0	543	20.336
Libèria	487	7.134	0	487	14.648
Bermudes	409	9.550	0	409	23.379
Austria	408	4.415	862	1.271	3.475
EUA	377	35.263	69	446	79.135
Cuba	297	1.807	847	1.144	1.580
Marroc	225	1.010	224	449	2.250
Suècia	158	69.744	0	158	441.975
Gibraltar	155	3.353	0	155	21.704
Hongria	147	1.672	60	207	8.083
Luxemburg	120	824	374	494	1.668
Algeria	112	426	233	345	1.236
Irlanda	102	103.179	2	104	995.014
Canadà	99	4.158	0	99	42.216
P. Baixos	86	1.562	151	236	6.605
Nigèria	81	21	252	332	64
Senegal	75	37	166	240	155
Grècia	68	1.898	0	68	27.792
Uncraina	67	2.029	87	153	13.247
Bèlgica	64	665	127	191	3.487
Veneçuela	62	643	106	168	3.833
Xina	59	14.020	0	59	237.230
Jamaica	58	458	0	59	7.820
Croàcia	58	1.412	0	58	24.310
Suïssa	53	1.008	75	128	7.857
Rep. Txeca	53	15.875	0	53	301.230
Noruega	52	617	0	52	11.767
Altres països	651	7.882	577	1.228	6.419
<b>Total</b>	<b>32.148</b>	<b>826.415</b>	<b>47.510</b>	<b>79.658</b>	<b>10.375</b>

Al gràfic 12 es comparen dues de les principals variables considerades del comerç exterior de materials metàl·lics, per una banda els FTM (Fluxos Totals de Materials) importats i exportats, i per una altra banda el valor monetari unitari dels respectius fluxos. En primer lloc es pot veure com les importacions de l'estranger d'aquests materials eren un 95% superiors a les exportacions; en segon lloc, podem assenyalar que el valor monetari unitari per tona de FTM importat era en el cas de les importacions un 7,5% inferior al de les exportacions, confirmant-se també en el comerç exterior d'aquests objectes el guany en la cadena de valor

després d’haver passat una tona d’aquest material per les illes Balears i d’aquesta manera confirmant la “regla del notari” definida per Naredo (Naredo i Valero, 1999).

Gràfic 12. (Elaboració pròpia a partir de les taules 128 i 131).



### 12.5.2. Els requeriments totals de minerals no metàl·lics.

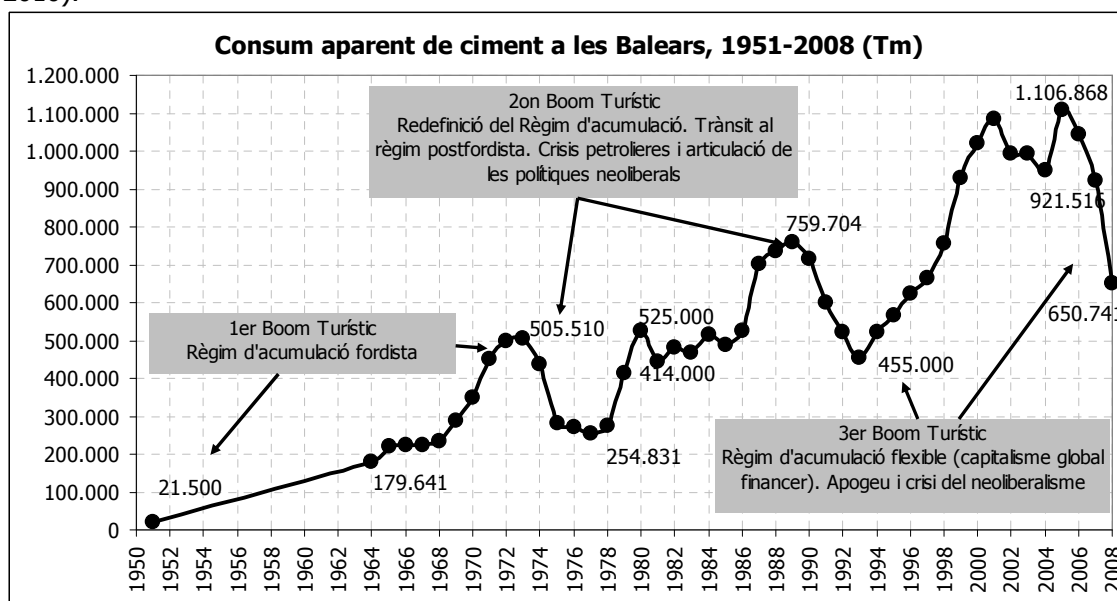
Probablement, una de les vessants més desateses de l’anàlisi geoeconòmica és aquella que fa esment a la contribució dels minerals no metàl·lics al procés econòmic. Dins d’aquest vast grup de materials, hom pot distingir a grans trets: els minerals de pedrera, els minerals industrials i els productes semimanufacturats i acabats d’aquests minerals. Entre aquests minerals es troben alguns tan significants per les Illes com és la sal, mineral que inserí, particularment, a les Pitiüses dins dels circuits comercials des de l’Antiguitat; i els materials de pedrera que en temps de via d’acumulació del capital financer-immobiliari han resultat imprescindibles per a l’expansió del negoci turístic-immobiliari i la construcció de megainfraestructures, tot convertint-se l’Estat espanyol i les seves zones d’industrialització turística en peces claus del circuit d’acumulació global (p.ex. ports, aeroports, carreteres, etc) (Naredo, 2006; Fernández-Durán, 2006; López i Rodríguez, 2010).

L’indicador del consum aparent de ciment ens indica les pulsacions del capitalisme balear al llarg de la segona meitat del segle XX i principis del segle XXI en que les activitats turístic-immobiliàries han estat el seu principal motor. Al gràfic 13 es pot veure la relació entre les fases expansives del capitalisme global i la seva expressió a les Illes, i com aquesta es manifesta, durant el cicle alcista, en els increments en el consum de ciment que s’aboca sobre els quasi cinc mil quilòmetres quadrats de l’arxipèlag. Al llarg del període que va del 1951 -any d’inici de l’obertura del règim feixista a les potències capitalistes- a l’any 2007 es pot veure com s’ha passat d’un consum de 21,5 mil Tm a prop del milió de tones de ciment, el que ha suposat passar de abocar 4,33 Tm/Km<sup>2</sup> al 1951 a unes 185,47 Tm/km<sup>2</sup> al 2007. La crisi financer-immobiliària desfermada el 2007 es reflecteix en la reducció del consum aparent de ciment, tot situant-se aquest en torn a 650 mil Tm el 2008 (130,97 Tm/km<sup>2</sup>). De totes maneres en temps de crisi hi havia un consum aparent de ciment equivalent al de 1997, en els inicis de la bombolla immobiliària. No obstant, cal tenir present que amb l’excepció d’algunes demolicions, la major part del ciment que es consumeix passa a formar part de l’estoc edificat de les Balears, i per tant en la consideració del consum de ciment convindria diferenciar entre el fluxos anuals i el que s’afegeix a dit estoc. Per això, podríem dir que entre el 1951 i el 2008 s’hauria afegit, aproximadament, a l’estoc de ciment un total de 5209,02 Tm/Km<sup>2</sup>.

Convé prestar atenció al fortíssim impuls que es manifesta en el consum de ciment a partir de la segona meitat dels anys 1990 quan teòricament el dinamisme demogràfic havia

arribat a una situació de maduresa i que per tant difícilment podia explicar aquell desafortat consum de ciment, no hi havia cap tipus de reconstrucció per motius bèl·lics o degut als anomenats "desastres naturals", a més hi havia una major consciència social ambiental i s'havien desenvolupat algunes normes per tal de frenar la marxa de la destrucció territorial deguda a l'expansió urbanística (Rullan, 1999). D'aquesta manera es pot veure com els anys 1990 i principis de la dècada dels 2000 han estat els anys d'un nou desenvolupisme que ridiculitza el dut a terme pels feixistes durant la dictadura. Mentre que el de la Dictadura es va dur en un context de forta repressió social, el segon s'ha consolidat amb un fort consens social articulat, en bona part, gràcies als instruments generadors de consens com són els aparells mediàtics i el recurs a tota una bateria d'argumentacions carregades d'un alt poder simbòlic (p.ex. sostenibilitat, cohesió social, etc).

Gràfic 13 (Font: Elaboració pròpia a partir de Ginard i Casasnovas, 2006; Manera, 2001c; IBAE – Les illes Balears en xifres, 2007 i Oficemen, Memòria anual -www.oficemen.com, setembre 2010).



**Taula 132. Consum aparent de ciment a les Balears, 1951-2004 (Font: Elaboració pròpia a partir de Ginard i Casasnovas, 2006; Manera, 2001c; IBAE 2007 – Les Illes Balears en xifres; i Oficemen - www.oficemen.com, setembre 2010).**

	10 <sup>3</sup> Tm	Tm/Km <sup>2</sup>
1951	21,5	4,33
1965	219,75	44,23
1970	348,73	70,19
1975	281,42	56,64
1980	525	105,67
1985	489,04	98,43
1990	715,99	144,11
1995	566,87	114,1
2000	1.020,28	205,36
2005	1.106,87	222,78
2008	650,74	130,98

El motiu pel qual la consideració dels materials minerals no metàl·lics ha estat escassa es deu al que Rosselló Verger (1977:119) apuntava quan deia que "l'activitat minera de les Illes és ben poc considerable, car el valor afegit brut de la seva producció (1973) -307 milions de pessetes- amb prou feines suposa un 0,33% del total i encara el VAB per empleat és inferior a la mitjana -ben poc brillant- de l'Estat". És a dir, la visió crematística dominant ha fet que no es

tingués en compte el paper que han jugat aquests recursos, ben poc valorats monetàriament, però que són una de les cares ocultes més visibles del procés de "producció" de base eminentment turístic-immobiliària. En l'apartat on s'analitza l'evolució de les cobertes artificials de les Balears, es fa un breu repàs sobre les activitats extractives a les Balears i la localització dels jaciments, al temps que s'assenyalen algunes de les principals mancances detectades. Per això, a continuació es procedirà directament a analitzar els RTM d'aquests materials a les Balears.

### 12.5.2.1. Extraccions domèstiques de minerals de pedrera.

#### a) Els fluxos domèstics directes de minerals de pedrera.

Els càlculs dels materials minerals no metàl·lics a les Balears es poden comptabilitzar a partir de la informació proporcionada per la Direcció General d'Indústria del Govern de les Illes Balears<sup>59</sup>. Nogensmenys, i tal com ens han fet notar els seus responsables la quantitat de material enregistrat és el que apareix en els coneguts com a "plans de tasques" i que no sempre tenen perquè respondre a les vertaderes extraccions que es facin. L'única informació a la que s'ha pogut accedir en matèria d'extraccions dels minerals no metàl·lics a les Balears ha estat la ja esmentada de la Direcció General d'Indústria. Per la qual cosa les dades s'han de prendre fonamentalment com a aproximacions, unes aproximacions oficials al manco. Al llarg del període del boom immobiliari de finals del segle XX i principis del segle XXI s'han extret una mitjana de 6 milions de tones anuals, de les quals la major part correspon als àrids, que representen prop del 90% de tots els materials extrets a les Illes (taula 133).

<b>Taula 133. Extraccions de minerals no metàl·lics de pedrera a les Balears, 1997-2004 (unitat: 10<sup>3</sup> Tm) (Font: elaboració pròpia a partir de dades de la Direcció General d'Indústria de la Conselleria de Comerç, Indústria i Energia del Govern de les Illes Balears).</b>								
	<b>1997</b>	<b>1998</b>	<b>1999</b>	<b>2000</b>	<b>2001</b>	<b>2002</b>	<b>2003</b>	<b>2004</b>
Àrids-graves	5.466,58	6.280,73	4.435,39	5.472,14	4.711,34	6.479,86	5.392,56	5.357,86
Arena	55,87	77,97	88,91	117,18	90,32	106,24	89,09	59,87
Argila	81,85	3,00	165,90	190,71	200,33	198,86	302,07	270,66
Guix	31,79	0,00	57,10	10,89	64,12	65,51	19,10	17,40
Marès	234,73	297,59	227,36	202,42	210,16	262,46	309,88	289,12
Margues	2,50	0,00	0,00	4,01	22,35	4,06	3,90	3,90
Silicats	0,00	0,00	15,00	21,30	0,00	22,00	13,45	17,41
<b>Total</b>	<b>5.873,31</b>	<b>6.659,29</b>	<b>4.989,66</b>	<b>6.018,65</b>	<b>5.298,61</b>	<b>7.138,99</b>	<b>6.130,04</b>	<b>6.016,22</b>

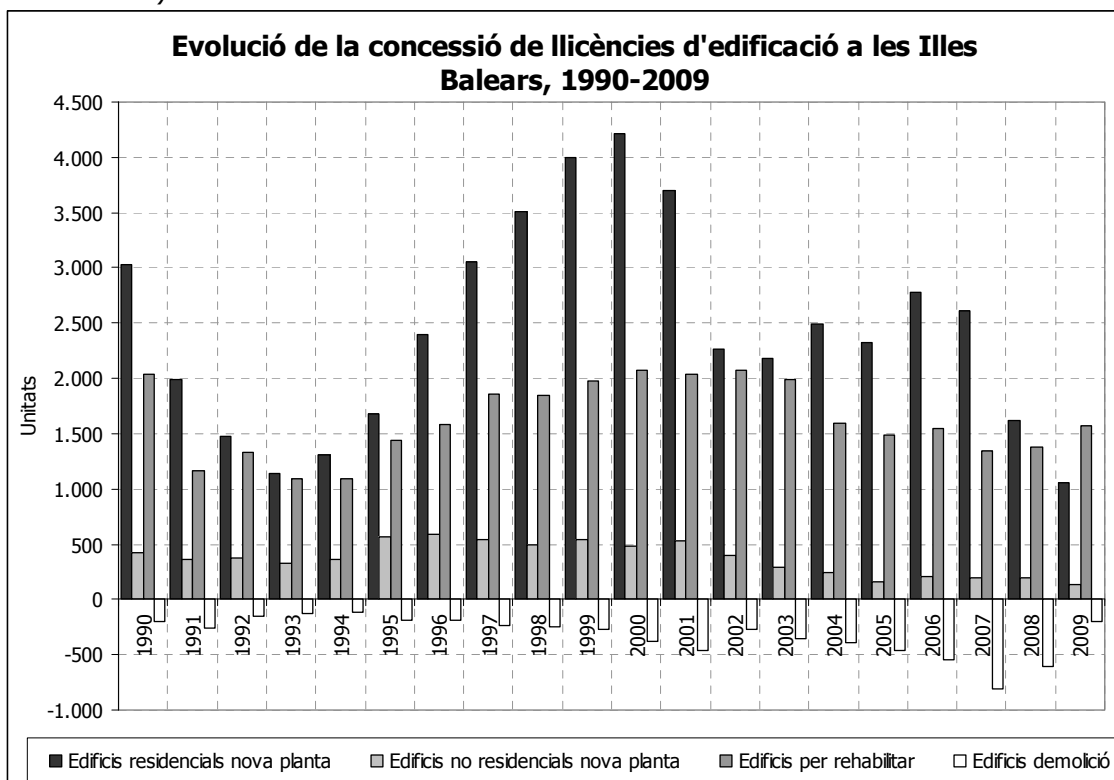
Després de la "crisi" que marcà el pas del règim d'acumulació reglat al règim flexible, el negoci turístic-immobiliari tornà a prendre una forta embranzida. El negoci turístic seguí una tendència ascendent i també la producció immobiliària, tot retroalimentant-se mútuament (Blázquez et al., 2002; GIST, 2006; Rullan, 2007). L'auge del sector de la construcció ha anat vinculat a unes creixents exigències de materials per part d'aquest sector altament devorador. Les estadístiques del Ministeri de Foment<sup>60</sup> presenten les llicències d'obra dels edificis i habitatges que es construiran a l'any de referència. Al gràfic 14 i la taula 134 es pot veure com a finals dels 1990 i el 2001 es quan es produí la màxima intensitat edificatòria, en quant a llicències d'obres de nova planta amb una mitjana de 4366 edificis anuals, 11774 habitatges i uns 2,29 milions de m<sup>2</sup> construïts entre el 1998 i el 2001. Mentre que entre el 2002 i el 2004 la mitjana d'edificis a construir, a partir de la informació procedent de les llicències municipals, va disminuir degut, sobretot, a l'aprovació de moratòries urbanístiques. Entre el 2002 i el 2004 la mitjana anual d'edificis a construir fou de 2688, 6740 habitatges i 1,46 milions de m<sup>2</sup>. A partir del 2004, un cop abolides les moratòries, la construcció es tornà a disparar, tot situant-se fins el

<sup>59</sup> A partir de 2004 aquestes estadístiques es deixen de realitzar. L'única estadística disponible a partir de llavors és la recopilada pel Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç: Estadística Minera ([www.mityc.es/energia/mineria/Estadistica/Paginas/Consulta.aspx](http://www.mityc.es/energia/mineria/Estadistica/Paginas/Consulta.aspx)) (octubre 2010).

<sup>60</sup> Llicències municipals d'obra (construcció d'edificis) a Informació estadística (Anuaris, estadístiques de síntesi i butlletí): [www.fomento.es/http://www.fomento.es/BE/?nivel=2&orden=10000000](http://www.fomento.es/http://www.fomento.es/BE/?nivel=2&orden=10000000) (octubre 2010).

2007 en torn a 2758 edificis de mitjana anual, 10593 habitatges i 1,97 milions de m<sup>2</sup> (Artigues i Rullan, 2007; Rullan, 2007; Navinés, 2008). Les Balears participaven del procés de forta especulació immobiliària generalitzat a tot l'Estat espanyol (Naredo et al., 2007; López i Rodríguez, 2010). El 2009, ja en plena crisi financer-immobiliària, la producció d'edificis era amb 1194 unitats, un 57,49% inferior a la del 2007; els metres quadrats a construir amb 0,67 milions m<sup>2</sup>, era un 69,39% inferior a la de 2007; i els habitatges a construir amb 2008 unitats, era un 83,03% inferior a la de 2007.

Gràfic 14. (Font: elaboració pròpia a partir de dades del Ministeri de Foment, www.fomento.es, octubre 2010).



**Taula 134. Evolució de les concessions de llicències per la construcció d'edificis i habitatges a les Balears, 1997-2009 (Font: elaboració pròpia a partir de dades del Ministeri de Foment www.fomento.es, octubre 2010).**

	Edificis residencials a construir		Edificis no residencials a construir		Habitatges a construir (núm.)	Habitatges a rehabilitar (núm.)	Habitatges a enderrocar (núm.)
	número	10 <sup>3</sup> m <sup>2</sup>	número	10 <sup>3</sup> m <sup>2</sup>			
1997	3.048	1.420	538	227	7.699	534	425
1998	3.513	1.690	492	219	9.587	741	443
1999	3.999	1.901	537	305	10.667	628	371
2000	4.214	2.386	480	276	13.868	899	496
2001	3.694	2.112	534	280	12.973	730	720
2002	2.270	998	404	203	5.103	553	309
2003	2.178	1.105	293	263	5.874	858	373
2004	2.489	1.555	249	283	9.244	1.304	490
2005	2.322	1.572	162	237	9.639	1.090	568
2006	2.776	1.665	203	269	10.307	1.261	946
2007	2.615	1.876	194	316	11.832	1.072	699
2008	1.624	871	195	280	4.916	940	380
2009	1.061	423	133	248	2.008	837	644



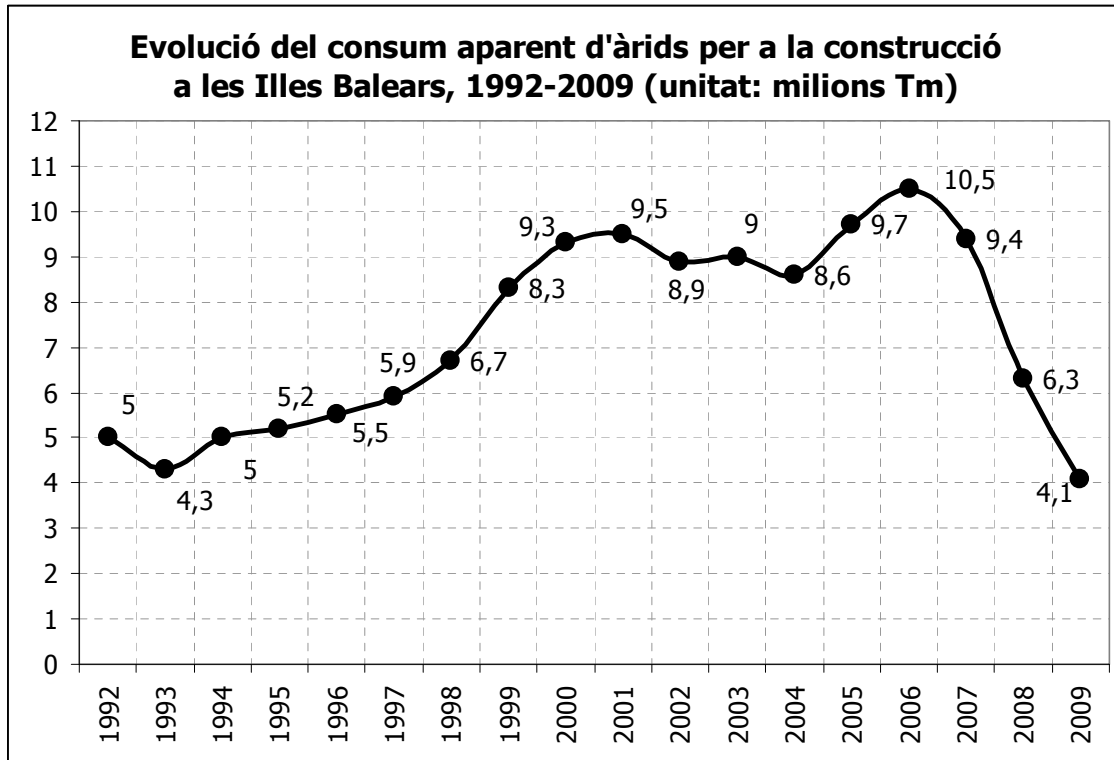
L'any 2004 es trobava de ple en el període del "tsunami urbanitzador" espanyol (Fernández-Durán, 2006) i per tant pot considerar-se com un bon exemple de les extraccions domèstiques de materials minerals de pedrera per al sector de la construcció en dit període d'eufòria immobiliària. La major part de les extraccions corresponen als àrids i les graves que són els materials claus de les pràctiques constructives (p.ex. ciment portland) tant d'edificis com en molta obra pública (p.ex. carreteres). Com s'ha exposat en l'apartat de les cobertes del sòl a la part corresponent a pedreres, es pot veure com a mitjans del segle XX hi havia un nombre de pedreres molt considerable, que es distribuïen al llarg de tot el territori de les Illes, havent nombroses pedreres pròximes a cada localitat. Els canvis en les tècniques constructives i els materials emprats, amb un major predomini del ciment i productes de ciment, i l'explosió del transport motoritzat terrestre va fer que moltes d'aquelles pedreres de menors dimensions i disperses anessin tancant, i en canvi l'extracció de minerals s'ha concentrat en uns quants pols de les Illes, tal com recull el Pla Director Sectorial de Pedreres. A la taula 135 es recullen els fluxos directes de minerals de pedrera per a la construcció que assolien al 2004 uns 6 milions de Tm, als quals els hi correspondria, d'acord amb els coeficients ocults aplicats a la mitjana de l'Estat espanyol per Óscar Carpintero (2005), uns fluxos ocults d'1,89 milions de Tm. És a dir, per a cada tona comercialitzada i declarada a l'administració competent, s'estima que li pertoca un flux ocult associat d'unes 0,3 Tm. La suma total dels materials ocults de les extraccions domèstiques dels materials de pedrera destinats al sector de la construcció ens donaria un resultat d'uns 7,9 milions de Tm.

<b>Taula 135. Estimació dels Fluxos Domèstics Totals de materials abiòtics de pedrera de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Direcció General d'Indústria de la Conselleria de Comerç, Indústria i Energia del Govern de les Illes Balears; Bringezu i Schütz, 2001b; Carpintero, 2005).</b>			
	Flux Domèstic Directe (Tm)	Flux Domèstic Ocult (Tm)	Flux Domèstic Total (Tm)
Àrids-graves	5.357.856	1.768.092	7.125.948
Arena	59.872	8.382	68.254
Argila	270.660	67.665	338.325
Guix	17.402	5.743	23.145
Marès	289.118	40.476	329.594
Margues	3.900	975	4.875
Silicats	17.413	4.005	21.418
<b>Total (Tm)</b>	<b>6.016.220</b>	<b>1.895.339</b>	<b>7.911.559</b>
Pob. Resident (Tm/cap)	6,30	1,98	8,28
IPH (Tm/cap)	4,79	1,51	6,30

Una vegada analitzades les extraccions de minerals de pedrera per la construcció a les Balears, volem contrastar les informacions publicades per les administracions públiques amb aquelles altres manejades pel sector de l'extracció d'àrids, ANEFA (Asociación Nacional Española de Fabricantes de Áridos) que es presenta al gràfic 15. Es pot veure com el consum aparent d'aquests materials presenten una tendència evolutiva ascendent que es relaciona amb la marxa del negoci immobiliari i la construcció d'infraestructures i la caiguda del cicle financer-immobiliari també queda palès en la disminució del consum d'aquests materials que es situaren en 4,1 milions de Tm, front les 10,5 del 2006. Cal esmentar que les magnituds de consum aparent d'àrids són superiors a les extraccions d'acord amb l'administració pública. S'ha de tenir en compte que la informació pública procedeix dels anomenats plans de tasca. Així, contrasta el flux directe d'àrids i graves enregistrat per la Direcció General d'Indústria amb uns 5,3 milions de Tm al 2004 i els consums de 8,6 milions de Tm que ens informa ANEFA. Es podria intuir que les importacions d'aquests materials podrien cobrir la diferència de 3,3 milions de Tm, ja que el consum aparent ve definit per la fórmula Extraccions més Importacions menys Exportacions. Nogensmenys, els elevats costos de transport que suposa el moviment d'aquests materials fa que en termes generals la fracció més important d'aquests sigui la domèstica, essent la fracció importada una part més aviat petita (244 mil Tm a l'any 2004). En conseqüència, es pot dir que hi ha una important llacuna en quant al coneixement real de les extraccions dels materials

principals que alimenten el sector de la construcció, una llacuna que vendria mínimament definida per la diferència entre el que ANEFA diu que es comercialitza a les Illes (8,6 milions de Tm al 2004) i el que són els fluxos directes d'aquests materials (6,2 milions de Tm al 2004). És a dir, uns 2,4 milions de Tm, o el que és el mateix una diferència del 28% que no es sap d'on s'ha extret.

Gràfic 15. (Font: ANEFA, 2007; ANEFA, 2009; ANEFA, 2010)



*b) Altres fluxos domèstics ocults de minerals de pedrera associats a la construcció.*

A l'hora de calcular els fluxos domèstics de materials de construcció, la metodologia estàndard considera aquells fluxos ocults associats amb les activitats de construcció, com per exemple el drenatge de ports, el moviments de terres vinculats a l'excavació per a la construcció dels edificis o infraestructures (p.ex. una carretera). El treball de Bringezu i Schütz (2001b), així com el d'Adriaanse et al. (1997), introdueixen aquest interessant aspecte de la mobilització de materials per part de l'espècie humana, però també assenyalen les mancances, dificultats i, fins i tot, divergències en quant a l'obtenció d'aquests fluxos ocults. Carpintero (2005) en el treball sobre el metabolisme socioeconòmic de l'Estat exposa les dificultats a les que ens hem d'enfrontar a l'hora de poder analitzar aquests fluxos ocults associats a la frenètica activitat de construcció d'immobles i d'obra pública, com a reflex del procés "modernitzador". Un procés que Joaquín Estefanía (2007) defineix pel capitalisme espanyol com la "llarga marxa". Les estadístiques ambientals del país són molt precàries en pràcticament totes les dimensions, però molt probablement la part dels residus és la que queda més mal parada (Del Val, 2002).

Cendrero et al. (2005) analitza les aglomeracions urbano-industrials com unitats geomorfològiques de tipus especial, i a diferència de l'evolució clàssica del relleu del sistema "muntanya-riu-conca de sedimentació" als sistemes urbano-industrials s'hauria de tenir en compte la relació "mina/pedrera-carretera/ferrocarril-ciutat". A la taula 136 es pot veure la síntesi de diverses propostes que han calculat els fluxos d'excavació directament mobilitzats per l'expansió de la taca urbano-industrial segons diferents tipus d'infraestructura o en termes mitjans. Cendrero et al. (2005) estima que anualment a l'Estat espanyol per cada metre quadrat de sòl transformat en urbano-industrial, es mobilitza una mitjana de 8,5 Tm de materials d'excavació, una xifra que assoleix les 6,4 Tm/m<sup>2</sup> al cas del planeta. Aquests autors ens posen

de manifest la rellevància de l'espècie humana com un important agent geomorfològic quan conclouen que "l'efecte directe de les activitats extractives i de construcció a les zones estudiades és equivalent a l'actualitat a una taxa de "denudació" 2-3 ordres de magnitud superior que la deguda als processos naturals en aquelles mateixes zones. Les estimacions realitzades a nivell global suggereixen que la transferència de materials sòlids deguda a dites activitats és un ordre de magnitud (o dos) major que el volum de sediments transportats pels rius del món cap als oceans (en gran part, a la seva vegada, deguts a influències humanes indirectes)" (Cendrero et al. 2005:299).

<b>Taula 136. Coeficients ocults d'excavació de la construcció d'habitatges i carreteres (Font: a) Adriaanse et al., 1997; b) Bringezu et al. 1997; c) Cendrero et al., 2005)</b>			
	Flux excavació edificis/habitatges	Flux excavació carreteres/autopistes	Flux excavació total (edifici i carretera)
Japó (a)	—	—	5,25 Tm/m <sup>2</sup>
P. Baixos (a)	109,5 Tm/habitatge	autopista 105.000 Tm/Km	—
	--	carretera 14.000 Tm/Km	—
Alemanya (b)	3,5 Tm/m <sup>2</sup>	1,9 Tm/m <sup>2</sup>	—
Estat espanyol (c)	—	—	8,5 Tm/m <sup>2</sup> superfície antro-po-geomorfològica
Món (c)	—	—	6,4 Tm/m <sup>2</sup> superfície antro-po-geomorfològica

Segons el PNRC 2001-2006 (Pla Nacional de Residus de Construcció i Demolició, BOE núm.166 de 12 de juliol de 2001) s'estima que per a cada habitant es generen entre 450 Kg/any i 1000 kg/any de residus de construcció i demolició, dels quals no es compta amb els fluxos d'excavació. És a dir, segons el pla els RCD estan formats per aquells que es solen anomenar com "enderrocs" (p.ex. obra de fàbrica, formigó, pedra, metalls, fusta, vidre, plàstic, i altres). Carpintero (2005:264) estima que a aquells RCD s'haurien d'afegir un 40% en concepte de "residus conseqüència del moviment de terres". Amb la qual cosa ens donaria un resultat aproximat d'uns 630 kg/habitant/any. Nogensmenys, els càlculs de la generació d'aquests residus en base a la població mostra un esbiaix que resulta poc clarificador sobre l'impacte d'aquests residus i les alteracions que provoquen. Una aproximació més concreta i més fidel a la realitat hauria de ser la que vincula els RCD i la superfície d'edificis i obres públiques construïdes. A les Balears la pràctica habitual en matèria de gestió dels enderrocs i residus de construcció i demolició, ha estat l'abocament –més o menys descontrolat– i no fou fins ben entrat els anys 1990 en que es començà a prendre el tema de forma més seriosa per part de les administracions públiques. En aquest sentit, a les Pitiüses la gestió d'aquests residus va quedar emmarcada en la gestió general dels RSU (Residus Sòlids Urbans) amb l'aprovació del Pla Director Sectorial per la Gestió dels Residus Urbans d'Eivissa i Formentera (Decret 46/2001, de 30 de març, BOIB núm.45 14/04/2001), a Mallorca es va aprovar el Pla Director Sectorial de Residus de Construcció, Demolició, Voluminosos i Pneumàtics fora d'ús de l'illa de Mallorca (BOIB núm.59 de 16/05/2002) i a Menorca el 2006 s'aprovava el Pla Director Sectorial per a la gestió dels residus no perillosos (BOIB núm.109, 3/08/2006) que modificava el Pla Director Sectorial per la Gestió dels Residus Sòlids Urbans de l'Illa de Menorca (Decret 76/1991, de 24 de juliol –BOIB 15/08/1991–, modificat posteriorment pel Decret 4/1993 de 28 de gener –BOIB de 13/01/1993–).

Els plans estableixen, bàsicament la gestió dels residus de construcció i demolició per la via de l'abocament, restant a les antípodes de dita planificació la consideració de la reutilització dels materials i la reducció de les extraccions de minerals. Una tònica semblant a la del conjunt de l'Estat on a finals de la dècada dels 1990 "es generaven uns 13 milions d'aquests residus (excloent el moviment de terres), dels quals més del 95% tenien com a destí l'abocador i menys del 5% eren reutilitzats o reciclats. Aquestes xifres contrasten amb les d'altres països com Holanda on justament s'inverteixen els percentatges (90% de reutilització i reciclatge)" (Carpintero 2005:252). La pàgina web del Gabinet d'Inspecció de Residus del Consell Insular de Mallorca<sup>61</sup> inicia l'apartat sobre els residus de la construcció amb la frase: "no hi ha dades fidedignes sobre la generació d'aquest tipus de residus a Mallorca, per la qual cosa s'ha

<sup>61</sup> [www.girmallorca.net/documentacio/dades\\_de\\_produccio.php](http://www.girmallorca.net/documentacio/dades_de_produccio.php) (gener 2008)

recorregut a la seva estimació per altres fonts". Aquesta frase exposa de forma clara i concisa la situació de la informació respecte d'aquests "residus" a l'illa, malgrat es suposi que aquest gabinet i els plans elaborats han de passar comptes dels resultats indesitjats de l'economia mallorquina. Aquesta situació esdevé especialment sensible quan les estimacions del Consell de Mallorca donen uns resultats de prop de 1,08 milions de Tm de RCD (Residus de Construcció i Demolició) front a les 473 mil Tm de RSU (Residus Sòlids Urbans). És a dir, els RCD eren, com a mínim, unes 2,28 vegades superiors als RSU.

El Pla Director Sectorial de Residus de Construcció, Demolició, Voluminosos i Pneumàtics fora d'ús de l'illa de Mallorca imposa unes tarifes per a la gestió d'aquests residus (BOIB núm. 188 de 15/12/2005) i per tant seria d'esperar que es començassin a tenir notícies de la seva evolució i composició, per així poder orientar unes polítiques públiques que gestionin adequadament aquest important volum de "residus" i que per una altra banda contribueixin a desincentivar les creixents extraccions de materials de l'escorça terrestre (p.ex. residus de construcció i demolició inerts 51,66 €/Tm). Degut a l'aplicació del citat pla, s'han incorporat les "externalitats" dels RCD als costos de construcció i per aquest motiu el productor del residu s'ha de fer càrrec de les despeses de la seva gestió. Per això mateix, el Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears ha desplegat un programa per tal de calcular la generació de RCD i així poder calcular els costos crematístics (taula 137).

**Taula 137. Coeficients dels residus de la construcció i demolició sense comptar amb els fluxos d'excavació (Font: [www.arquitecturabalear.com/documentos/fitxa\\_41b1.xlt](http://www.arquitecturabalear.com/documentos/fitxa_41b1.xlt), gener 2008)**

	Demolició edifici habitatges (Tm/m <sup>2</sup> )	Demolició edifici industrial (Tm/m <sup>2</sup> )	Reformes i obra nova (Tm/m <sup>2</sup> )
Obra de fàbrica	0,44	0,558	0,015
Formigó i morters	0,3975	0,345	0,032
Petris	0,0515	0,035	0,002
Metalls	0,01	0,0078	—
Fustes	0,0124	0,023	—
Vidres	0,0011	0,0008	—
Plàstics	0,0006	0,0004	—
Betums	0,0005	—	—
Altres	0,0065	0,006	0,001
Embalatges	—	—	0,02
<b>Total</b>	<b>0,92</b>	<b>1,076</b>	<b>0,07</b>

Es poden estimar els fluxos ocults de la construcció i demolició a partir de les dades de la superfície dels edificis enderrocats i els habitatges de nova planta. En el primer cas, partirem dels coeficients de la taula 136, mentre que pel segon cas es pot estimar la mobilització de materials d'excavació considerant que per cada habitatge nou hi ha uns fluxos d'excavació d'unes 109,5 Tm. D'aquesta manera, els nostres resultats es poden apropar al màxim a l'exercici realitzat per l'Estat espanyol (Carpintero, 2005), ja que aquesta és la metodologia que s'ha emprat en el cas espanyol. En quant a les infraestructures, tan sols es comptarà amb la mobilització de materials d'excavació vinculats a les carreteres<sup>62</sup>. Com s'ha esmentat en l'apartat de les cobertes del sòl des de la mirada integradora, la legislatura 2003-2007 en que el Partit Popular i Unió Mallorquina encapçalaren les principals institucions de les illes Balears (amb l'excepció del Consell Insular de Menorca, PSOE) va ser especialment fructífera pel que fa als negocis de l'obra pública amb la construcció de carreteres de gran capacitat. La major part de les carreteres s'iniciaren entre els anys 2004 i 2005, per la qual cosa hem estimat la distribució dels moviments de materials deguts a aquestes infraestructures entre els tres anys en que s'executaren. De nou, la manca generalitzada de dades al respecte ens ha dut a fer una

<sup>62</sup> En el cas de les infraestructures de transport, els moviments de terres associats a la construcció del Metro de Palma implicaria que els fluxos ocults d'excavació s'incrementessin de forma singular. Uns fluxos que no s'han contemplat per manca d'informació al respecte.

estimació, seguint la metodologia aplicada per Carpintero<sup>63</sup>. Així doncs, els 132 km de nova infraestructura viària duria associada una mobilització d'uns 12,49 milions de Tm que distribuïdes entre els tres anys contemplats ens resultaria per al 2004 un flux de 4,16 milions del Tm (taula 138).

<b>Taula 138. Fluxos de materials d'excavació de les principals carreteres a Balears, legislatura 2003-2007 (Font: elaboració pròpia)</b>			
	Longitud (Km)	Excavació (Tm) 2004-2007	Excavació Tm/any (2004-2007)
Autopista Arenal - Lluçmajor	8,5	892.500	297.500
Variant Lluçmajor	6,3	661.500	220.500
3er carril autopista Palma - Inca	4,6	64.400	21.467
Autopista Inca - Sa Pobla	10,3	1.081.500	360.500
Ronda Inca	5,5	577.500	192.500
Palma - UIB	6	630.000	210.000
Autopista Palmanova - Peguera	10	1.050.000	350.000
Ronda Nord Manacor	9	126.000	42.000
Variant Son Ferriol	4,47	62.580	20.860
Palma - Manacor	42	4.410.000	1.470.000
Túnel Sa Mola	1,8	443.891	147.964
<b>Mallorca</b>	<b>108,47</b>	<b>9.999.871</b>	<b>3.333.290</b>
Eivissa - Aeroport	6	630.000	210.000
Eivissa - Sant Antoni	13,6	1.428.000	476.000
Ronda Eivissa	4,2	441.000	147.000
<b>Eivissa</b>	<b>23,8</b>	<b>2.499.000</b>	<b>833.000</b>
<b>I. Balears</b>	<b>132,27</b>	<b>12.498.871</b>	<b>4.166.290</b>

L'any 2004 es comptabilitzaren uns 9255 habitatges a construir segons el Ministerio de Fomento, que si aplicam un flux d'excavació de 109,5 Tm/Habitatge, tenim que hi hauria uns fluxos d'excavació vinculats a aquestes construccions de 1,01 milions de Tm. Per una altra banda, la demolició d'edificis va eliminar uns 261,7 mil m<sup>2</sup> construïts que es convertiren en enderrocs i en conseqüència els comptam com a parts del fluxos ocults del binomi que descriu Naredo (2006) de destrucció-construcció immobiliari. Es pot estimar que aquests enderrocs sumaren una quantitat de 240,7 mil Tm, de les quals el 97,9% es corresponia a materials abiòtics.

<b>Taula 139. Fluxos de materials ocults vinculats a la demolició i construcció (excavació) d'habitatges i edificis (Font: elaboració pròpia)</b>		
Demolició Edificis	261.738 m <sup>2</sup>	240.798,96 Tm (232.685,08 Tm –sense plàstics, metalls, fusta, betums, ni vidres–)
Habitatges Nova Planta	9.255 Habitatges a construir	1.013.422,5 Tm

Finalment, a la taula 140 es sintetitzen els fluxos ocults derivats de les demolicions d'edificis i de les excavacions vinculades a les construcció de carreteres i habitatges. En total, aquests fluxos per l'any 2004 s'estimen en uns 5,4 milions de Tm, la major part dels quals estaven vinculats a l'excepcional boom de les carreteres que es produí a les Balears, millor dit Mallorca i Eivissa, al llarg del període 2003-2007. La distribució d'aquests fluxos ocults vinculats a l'activitat de la construcció d'habitatges, carreteres i demolició entre la població resident de les Balears ens dona que al 2004 corresponien a cada habitant unes 5,67 Tm, mentre que si es distribueix aquest tonatge entre l'IPH (Índex de Pressió Humana) resultaria una mitjana de 4,31 Tm/càpita.

<sup>63</sup> Pel cas del Túnel de Sa Mola de Sóller s'ha pogut consultar l'expedient del projecte aprovat el 19/11/2005 de la UTE – Obras Subterráneas i Contratistas Mallorquines Asociados SA- segons el qual s'estima un moviment de 2591 m<sup>3</sup> de terra vegetal; 196064 m<sup>3</sup> de material d'excavació; 54997 m<sup>3</sup> de rebre.

<b>Taula 140. Fluxos ocults de les excavacions de les carreteres, edificacions i les demolicions, 2004 (Font: elaboració pròpia).</b>			
	Total (Tm)	Pob. Resident (Tm/cap)	IPH (Tm/cap)
Carreteres	4.166.290	4,36	3,32
Demolició	232.685	0,24	0,19
Excavació habitatges	1.013.423	1,06	0,81
<b>Total</b>	<b>5.412.398</b>	<b>5,67</b>	<b>4,31</b>

El boom del negoci immobiliari a les Balears ha exercit una forta pressió en el territori i els recursos naturals de les Illes que seguint aquell esquema descrit per Cendrero et al. (2005) dels sistemes urbano-industrials, la geomorfologia del qual s'explica a partir de la combinació dels elements "mina/pedrera-carretera-aglomeració urbana", li hauríem d'afegir dins de l'aglomeració urbana l'espai d'aglomeració dels "residus" d'aquest sistema. Uns residus, que majoritàriament entren dins de la categoria dels inerts o no perillosos, però entre els que també s'hi troben materials tòxics o perillosos com per exemple pintures, tubs de PVC, plom i altres metalls, etc. A Mallorca se pot destacar dos casos que han constituït delictes ecològics just al costat de la zona de s'Arenal, en el barri de ses Cadenes. El primer és el de l'abocament il·legal de residus –especialment de la construcció– entre 1996 i 2002 a la pedrera de marès de Can Barceló, prop de ses Cadenes, s'hi abocaren uns 115515 m<sup>3</sup> de residus. L'Audiència de Palma condemnà per delictes ecològics els empresaris Pedro Barceló Reus i Montserrat Barceló Reus (Limpiezas Barceló). Pedro Barceló Reus i Montserrat Barceló Reus hagueren de complir pena de presó (7 i 10 mesos respectivament) i varen haver de pagar 126 mil euros de multa, a més dels costos de la regeneració (Armendáriz, 23/04/2005; Armendáriz, 20/04/2007; Candia, 23/04/2005).

El segon cas és el de l'abocament il·legal de residus –majoritàriament de construcció– a la pedrera de Can Set, a la zona de s'Arenal i ses Cadenes (Llucmajor), per part d'ASTRACOMA (Associació de Transportistes de Contenidors de Mallorca), que al llarg dels anys 1990 anaren abocant tot tipus de residus (170 mil m<sup>3</sup>) sense llicència. Les protestes veïnals degut a les combustions internes produïdes pels productes inflamables i les males olors generades, foren pràcticament desoïdes. La Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears –en mans del partit Els Verds– va clausurar l'abocador il·legal al 2002, després de prop d'una dècada de funcionament irregular i coneixement públic de la situació, en un indret prou visible ja que es troba al costat d'una de les principals zones turístiques de Mallorca. Finalment, els responsables empresarials varen ser condemnats per delictes ecològics. La Secció Primera de l'Audiència Provincial de Palma condemnà als 20 empresaris imputats a una pena de 40 anys de presó i 240 mil euros de multa i una responsabilitat civil amb una indemnització de 2,6 milions d'euros (Ferriol, 27/11/2007). A la mateixa zona, s'hi ha d'afegir el cas de la pedrera de Can Casetes també emprada com abocador il·legal, que després de vuit anys de plets entre veïns i propietaris, finalment l'administració va prendre cartes en l'assumpte obligant a restaurar la pedrera que com en els altres casos, els lixiviats i els gasos varen esdevenir en els problemes més greus d'aquesta perllongada il·legalitat (Cañellas, 17/06/2007).

En definitiva, per l'exposat aquí i a apartats anteriors es pot intuir, a partir de l'anàlisi sobre Extremadura realitzat per Naredo et al. (1978), que la zona de la Badia de Palma, entre els termes municipals de Palma i Llucmajor, podria rebre la denominació de "s'Arenal saquejat" (o "la Badia de Palma saquejada"). En aquesta zona s'han ubicat des de les principals infraestructures i equipaments "productius" de Mallorca, i molt particularment tots aquells més molestos i nocius, com per exemple l'aeroport de Sant Joan, la major part de la planta hotelera de l'illa, la central tèrmica de Sant Joan de Déu (i ara la central tèrmica de Cas Tresorer), la major part de les pedreres, dessaladora, abocadors il·legals de residus, dipòsits de combustible de CLH (Centro Logístico de Hidrocarburos), etc. A aquesta zona de l'illa se li ha assignat una vocació absolutament extractiva i s'han localitzat moltes activitats molestes, tot essent un clar exemple d'injustícia ambiental<sup>64</sup>. En els darrers temps, la degradació de la zona, que també s'ha convertit en zona residencial de les classes socials amb pocs recursos, es pretén revertir

<sup>64</sup> Harvey (1996) introdueix el concepte de justícia ambiental i Liu (2001) desenvolupa una metodologia per tal d'analitzar els casos d'injustícia ambiental.

parcialment mitjançant la definició del que s'ha donat a conèixer com el Pla de Rehabilitació Integral de la Badia de Palma, en el que estan cridats a participar diferents administracions públiques (estatal, autonòmica i municipal).

L'exposició dels dos casos espectaculars de delictes ecològics vinculats als residus, i molt particularment als que es coneixen com a residus de construcció, demolició i voluminosos, ve a compte del fet que aquests han protagonitzat un dels conflictes en els que el Ministeri Fiscal ha obert causes per delictes ecològics en aquesta matèria. Però aquestes pràctiques s'han dut a terme de forma quasi habitual en molts altres indrets de les Illes, tot aprofitant pedreres, avencs, etc. L'establiment del nou marc normatiu que intenta frenar la generació de residus de construcció i gestionar el seu abocament, amb el seu trasllat als comptes de resultats empresarials ha destapat de bell nou la polèmica al respecte d'aquestes "externalitats" que són pròpies de l'activitat frenètica del negoci immobiliari. Així doncs, amb l'aparició del "cost privat" que fins aleshores era "social", el Consell de Mallorca ha denunciat davant el Ministeri Fiscal l'existència de 13 abocadors il·legals (Bosch, 12/10/2006); a la qual cosa els constructors denunciaven les "elevades" tarifes que havien de suportar pel tractament dels residus de construcció (Bosch, 13/10/2006).

La situació dels RCD (Residus de Construcció i Demolició) a Mallorca convida a aprofundir en els aspectes institucionals, ja que a banda de la seva regulació, s'ha concentrat la gestió de dits residus en mans d'una potent corporació (MAC Insular) a la qual s'han d'adreçar tots aquests residus, sense pràcticament cap possibilitat alternativa per a un altre tipus de gestió dels mateixos, que fins i tot pugui anar més enllà del triatge i abocament. Aquesta situació ha estat denunciada per membres del sector per la seva condició monopolista. Per això mateix, ha sorgit un important moviment mercantil de pedreres inactives que sota els "plans de restauració" previst en el Pla Director Sectorial de Pedreres, es destinen al triatge per tal de repartir posteriorment els materials inerts a la restauració de la pedrera, i finalment dur la resta de RCD a la planta autoritzada de MAC Insular (Bosch i Guijarro, 14/10/2006). En principi, es preveia que a la planta de tractament de RCD de Bunyola entrarien de mitjana prop de d'un milió de Tm de RCD anuals, dels quals s'havien d'aconseguir unes 600 mil Tm de grava, una grava que el Consell de Mallorca batejà com "ecograva" (DM, 11/03/2006). No obstant, la realitat no s'adequà a les previsions ja que després de poc més de mig any de funcionament, tan sols havien entrat unes 350 mil Tm (Bosch, 12/10/2006).

#### *12.5.2.2. Extraccions domèstiques de sal.*

Una vegada analitzada l'extracció domèstica dels minerals de pedrera, l'altre mineral d'extracció domèstica de significativa importància és la sal. El treball de Frontera (2006) sobre les salines de Balears, exposa l'important nombre d'aquestes "fàbriques" naturals de "producció" de sal comú que eren presents a totes les illes (Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera) i de les quals als inicis del segle XXI tan sols en quedaven dues actives a Mallorca (Salines de la Vall o dels Estanys i Salines des Salobrar de Campos) i una activa a les Pitiüses (Salines d'Eivissa). La sal ha estat un dels principals productes comercials de les Pitiüses, destinant-se bona part d'aquesta al comerç exterior. A més la sal constituí des dels temps medievals una de les principals ocupacions estiuenques dels agricultors, al temps que era una de les principals fonts de finançament de les estructures feudals primer i oligarques després. El poder i la sal, per tant, han estat dos elements constantment units a les Pitiüses. Per altra banda, l'activitat salinera pitiusa va esdevenir en una de les principals activitats comercials de tall capitalista, restant la resta de les relacions socials econòmiques al marge de les regles del joc comercial protocapitalista o capitalista. L'explotació salinera va passar al 1873 a mans de l'empresa Salinera Española SA que des de llavors les ha explotat, una empresa vinculada a nissagues familiars que han tengut (i tenen) un fort protagonisme en la vida política i empresarial de les Balears (Blázquez, 2006).

En el treball de Vilà-Valentí (2001 [1961]) s'estudien les salines i l'activitat salinera de les Pitiüses, i es pot veure com l'extracció de sal entre el 1920 i el 1960 ha estat de mitjana d'un 68 mil Tm, de les quals la major part corresponien a les Salines d'Eivissa. Al llarg d'aquest llarg període, es poden destacar les 111 mil Tm del 1920 com a màxim, i les 2,5 mil Tm de 1942 com a mínim. A principis del segle XXI, entre els anys 2000 i 2004, a les tres salines actives de les Balears s'extreien una mitjana de 63,9 mil Tm anuals, el 91% de les quals corresponien a les salines eivissenques.

Pel cas de l'extracció salinera a les Pitiüses, Vilà-Valentí (2001:198-1999 [1961]) apuntava que "probablement a l'Edat Antiga la sal eivissenca entrà ja en el trànsit amb els països atlàntics [...] El producte que s'exportava cap als mars del Nord i Bàltic era l'anomenada "sal roja", destinada al salament del peix. En l'actualitat [a l'any 1960] quasi tota la producció salinera mantén el mateix destí; només una ínfima quantitat és consumida, a les pròpies illes, com a sal de taula". En temps actuals, Sánchez (2003:39) exposa que "el 95% de la sal que es fa a Eivissa se'n va a l'estranger. Una part va a salar peix, concretament bacallà, a les illes Feroe (Atlàntic Nord), Noruega i Dinamarca. Una altra part de la producció és per desfer la neu de les carreteres, concretament d'Escòcia (Regne Unit). Cada any s'envien unes 30000 tones per salar bacallà i unes 10000 tones al desglaç. Una quantitat molt més petita es destina a una sucursal de la Salinera a Barcelona (2000 tones). La producció que es queda a Eivissa per alimentació, hotels i bugaderies es limita a tan sols 800 tones".

**Taula 141. Producció Salinera a les Balears, 2000-2004 (Font: Direcció General d'Indústria de la Conselleria de Comerç, Indústria i Energia del Govern de les Illes Balears).**

	2000	2001	2002	2003	2004
Salines d'Eivissa	50.000 Tm	69.811 Tm	73.210 Tm	45.344 Tm	52.960 Tm
Salines des Salobrar de Campos	3.800 Tm	3.800 Tm	—	2.600	7.700 Tm
Salines dels Estanys (Ses Salines)	2.000 Tm	2.000 Tm	2.300 Tm	2.500 Tm	1.800 Tm
<b>Total</b>	<b>55.800 Tm</b>	<b>75.611 Tm</b>	<b>75.510 Tm</b>	<b>50.444 Tm</b>	<b>62.460 Tm</b>

En quant als càlculs dels fluxos totals domèstics vinculats a l'extracció de sal a les Balears al 2004, tenim que a les 62460 Tm se'ls hi han d'afegir unes 3435 mil Tm en concepte de fluxos ocults que en conjunt ens dona uns fluxos totals domèstics de 65895 Tm. La distribució d'aquests fluxos totals domèstics entre la població resident de les Balears al 2004, correspondrien a l'ordre d'un 0,69 Tm/càpita (taula 142).

**Taula 142. Estimació dels Fluxos Totals Domèstics de sal, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Direcció General d'Indústria de la Conselleria de Comerç, Indústria i Energia del Govern de les Illes Balears)**

	Flux Directe Domèstic	Flux Ocult Domèstic	Flux Total Domèstic
<b>Total (Tm)</b>	<b>62.460 Tm</b>	<b>3.435 Tm</b>	<b>65.895 Tm</b>
Pob. Resident (Tm/càpita)	0,0654 Tm/cap	0,0036 Tm/cap	0,069 Tm/cap
IPH (Tm/càpita)	0,0497 Tm/cap	0,0027 Tm/cap	0,0525 Tm/cap

### 12.5.2.3. Els fluxos de materials minerals no metàl·lics importats.

Tal com s'ha vengut fent en els càlculs dels Requeriments Totals de Materials de les altres categories de flux, en el cas dels minerals no metàl·lics s'han de computar els fluxos comercials. Per això, s'han tengut en compte els fluxos d'aquests materials que entraven i sortien de les Balears a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, els ports gestionats per l'ens públic Ports de les Illes Balears i finalment ells fluxos a través dels aeroports gestionats per AENA. La caracterització d'aquests fluxos parteix de la metodologia desplegada pel document d'EUROSTAT (2001) i els coeficients ocults de dits fluxos s'han aconseguit a partir de diverses fonts, principalment el treball de Carpintero (2005), el de Bringezu i Schütz (2001b), i la base de dades del Wuppertal Institute. Per altra banda, per tal de fer més entenedors els resultats obtinguts s'ha estimat oportú classificar els diferents materials enregistrats segons la classificació de la Nomenclatura Combinada, en els següents subgrups:

1. Minerals no metàl·lics (sal comú).
2. Minerals no metàl·lics (pedrera).
3. Minerals no metàl·lics (altres).
4. Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (Adobs minerals).
5. Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (ciment).
6. Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (altres).
7. Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció).



- |  |
|--|
| <ol style="list-style-type: none"><li>8. Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica).</li><li>9. Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre).</li></ol> |
|--|

A la taula 143 es poden contemplar els materials que configuren aquestes categories i els coeficients ocults corresponents. Tal com es pot veure al capítol 5 els codis de la Nomenclatura Combinada, és a dir productes, que contempla la metodologia estàndard són més dels que aquí es presenten, ja que en aquesta taula tan sols s'exposen els que al 2004 entraren a través dels ports. Una altra matisació a fer, és que hi ha un bon nombre de productes que no duen cap coeficient ocult associat, la qual cosa es deu a manca d'informació de base. En alguns casos s'han apuntat infraestimacions considerant el flux ocult del material que configura el producte acabat en qüestió.

<b>Taula 143. Materials que formen part del grup de minerals no metàl·lics (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària; EUROSTAT, 2001; Carpintero, 2005; Bringezu i Schütz 2001b; Wuppertal Institute, 28/10/2003; INE, 2003)</b>							
<b>Codi N.C.</b>	<b>Descripció Nomenclatura Autoritat Portuària</b>	<b>Grup Autoritat Portuària</b>	<b>Descripció Grup Aut. Port.</b>	<b>TARIC</b>	<b>Descripció TARIC</b>	<b>Categoria flux</b>	<b>Coefficient Ocult (Tm/Tm)</b>
2501	Sal (inclosa la de taula i la desnaturalitzada) i clorur de sodi pur (...)	25	Sal comú	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (sal comú)	0,055
2505	Sorres naturals de qualsevol classe (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,14
2508	Altres argiles (excepte argiles dilatades de la partida 6806), andalusita, cianita (distena) i sil·limanita (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,25
2514	Pissarra -fins i tot desbastada o simplement trossejada per serrada (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,23
2515	Marbre i travertins, granit d'Écaussines i altres pedres calcàries de talla o de construcció (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,23
2516	Granit, pòrfir, basalt, gres i altres pedres de talla o de construcció - fins i tot desbastats o simplement trossejats, per serrada o d'una altra manera- en blocs o en plaques quadrades o rectangulars	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,23
2517	Palets, grava, pedres recalcaades (dels tipus generalment utilitzats per al formigó o per a la construcció de carreteres, vies fèrries o altres balasts), còdols i pedrenyera (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,33
2520	Guix natural, anhidrita i guixos calcinats (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,007
2521	Castines i pedres per a la fabricació de calç o ciment	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,085
2530	Matèries minerals ncaa	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (pedrera)	0,3
2503	Sofre, excepte sofre sublimat o precipitat i sofre col·loidal	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (altres)	sd
2506	Quars (excepte sorres naturals), quarsita (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (altres)	0,08
2507	Caolí i altres argiles de caolí -fins i tot calcinades-	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (altres)	1,99
2512	Farines silícies fòssils (com ara terra de diatomees ("kieselguhr"), tripolita o diatomita) i altres terres silícies similars, (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (altres)	0,81
2513	Pedra tosca, esmeril, corindó natural, granat natural i altres abrasius naturals (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (altres)	0,23
2519	Carbonat de magnesi natural (magnesita), magnèsia electrofosa, magnèsia calcinada a mort (sinteritzada) (...)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (altres)	0,23
2524	Asbest (amiant)	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Minerals no metàl·lics (altres)	0,23
3103	Adobs minerals o químics fosfatats	16	Adobs	31	Adobs	Producte semimanufacturat de	5,17

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			naturals i artificials			mineral no metàl·lic (Adobs minerals)	
3104	Adobs minerals o químics potàssics	15	Potasses	31	Adobs	Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (Adobs minerals)	7,5
2523	Ciments hidràulics (inclosos els ciments sense polvoritzar o clínquers) encara que estiguin acolorits	18	Ciment i clinker	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (ciment)	1,42
3816	Ciments, morters, formigons i preparats similars refractaris, excepte productes de la partida 3801	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (ciment)	3,1
2522	Calç viva, calç apagada i calç hidràulica, excepte d'òxid i hidròxid de calci de la partida 2825	10	Altres minerals	25	Sal; sofre; terres i pedres; guixos, calç i ciment	Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (altres)	1,55
6801	Llambordes, vorades i lloses per a pavimentació, de pedra natural, excepte la pissarra	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	0,33 (infraestimació)
6802	Pedra de talla o de construcció treballada i les seves manufactures, excepte de pissarra (...)	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	0,33 (infraestimació)
6806	Llana d'escòries, de roca i llanes minerals similars, vermiculita dilatada, argila dilatada, escuma d'escòria i productes minerals similars dilatats, mesclades i manufactures de matèries minerals per a aïllament tèrmic o acústic (...)	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	1,94
6807	Manufactures d'asfalt o de productes similars (per exemple: pega de petroli o brea)	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	1,9 (infraestimació)
6808	Plafons, taulers, rajoles, blocs i articles similars, de fibres vegetals, de palla o d'encenalls, plaques, partícules, serradures o altres rebutjos de fusta, aglomerats amb ciment, guix o altres aglutinants minerals	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	sd
6809	Manufactures de guix o de preparacions a base de guix	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	0,3 (infraestimació)
6810	Manufactures de ciment, formigó o pedra artificial, fins i tot armades	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	1,28
6811	Manufactures d'asbestociment, fibrociment de cel·lulosa o similars	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,51
6815	Manufactures de pedra o altres substàncies minerals, (...)	20	Materials de construcció	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6901	Maons, blocs, rajoles i altres productes ceràmics de farines silícies fòssils, com ara terra de diatomees, trípól o diatomita, o de terres fòssils silícies similars	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

6902	Maons, blocs, rajoles i altres productes ceràmics similars de construcció, refractaris, excepte els de farines silícies fòssils o de terres fòssils silícies similars	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6903	Altres productes ceràmics refractaris, com ara retortes, gresols, mufles i toveres, taps, suports, copel·les, tubs, fundes o varetes, excepte els de farines silícies fòssils o de terres fòssils silícies similars	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6904	Maons de construcció, revoltos, cobertors de bigues i articles similars, de ceràmica	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6905	Teules, elements de xemeneia, conductes de fum, ornaments arquitectònics i altres productes ceràmics de construcció	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6906	Tubs, canonades i els seus accessoris, de ceràmica	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6907	Rajoles i lloses, per a paviments o revestiments, sense vernís o esmalt, (...)	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6908	Rajoles i lloses, de ceràmica per a paviments o revestiments, amb vernís o esmalt, (...)	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	2,88
6910	Piques, lavabos, peus de lavabo, banyeres, bidets, vàters, cisternes, urinaris i aparells fixos similars, de ceràmica, per a usos sanitaris	20	Materials de construcció	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	sd
7003	Vidre colat o laminat, en plaques, fulles i perfils, fins i tot amb una capa absorbent, reflectant o antireflectant, sense treballar d'una altra manera (...)	20	Materials de construcció	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	3,04
7004	Vidre estirat o bufat, en fulles, fins i tot amb capa absorbent reflectant o antireflectant, sense treballar d'una altra manera (...)	20	Materials de construcció	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	sd
7005	Llunes (vidre bufat i vidre escalornat o polit per una cara o totes dues), en plaques o en fulles, fins i tot amb capa absorbent reflectant o antireflectant, sense treballar d'una altra manera (...)	20	Materials de construcció	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	sd
7007	Vidre de seguretat constituït per vidre trempat o format per fulles encolats	20	Materials de construcció	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	sd
7008	Vidrieres aïllants de parets múltiples	20	Materials de construcció	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	d
7019	Fibra de vidre -inclosa la llana de vidre- i manufactures d'aquestes matèries (com ara filats i teixits)	20	Materials de construcció	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	6,22

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

6805	Abrasius naturals o artificials, en pols o en grànuls, (...)	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	sd
6909	Aparells i articles, de ceràmica per a usos químics o altres usos tècnics, (...)	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	sd
6911	Vaixelles i altres articles d'ús domèstic, d'higiene o de tocador, de porcellana	34	Resta de mercaderies	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	sd
6912	Vaixelles i altres articles d'ús domèstic, d'higiene o de tocador, de ceràmica, excepte els de porcellana	34	Resta de mercaderies	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	sd
6913	Estatuetes i altres objectes de decoració, de ceràmica	34	Resta de mercaderies	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	sd
6914	Altres productes ceràmics	34	Resta de mercaderies	69	Productes de ceràmica	Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	sd
7001	Rebutjos i residus de vidre; vidre en massa	34	Resta de mercaderies	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	0,87
7002	Vidre en boles, barres, varetes o tubs sense treballar, (...)	34	Resta de mercaderies	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	3,04
7009	Miralls de vidre amb marc o sense, inclosos els miralls retrovisors	34	Resta de mercaderies	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	sd
7010	Bombones, ampolles, flascons, pots, envasos tubulars i altres recipients per al transport o envasament, de vidre; pots de vidre per a conserves; taps, tapes i altres tanques de vidre	34	Resta de mercaderies	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	sd
7013	Objectes de vidre per al servei de taula, de cuina, de tocador, d'oficina, de decoració d'interiors (...)	34	Resta de mercaderies	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	sd
7017	Articles de vidre per a laboratori, higiene i farmàcia, fins i tot graduats o calibrats	34	Resta de mercaderies	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	sd
7020	Altres articles de vidre	34	Resta de mercaderies	70	Vidre i manufactures de vidre	Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	sd

Els fluxos de materials de minerals no metàl·lics, les seves manufactures i els productes acabats derivats que entraren a través dels ports de les Balears –Autoritat Portuària de Balears i Ports de les Illes Balears- procedents d'altres ports de fora de Balears, sumaren uns fluxos directes importats de 965 mil Tm, de les quals el 96,8% entraven a través dels ports administrats per l'Autoritat Portuària. Aquests fluxos directes duen uns fluxos ocults vinculats, que no entraven pels ports però que es deixaven a les zones d'extracció i transformació, de prop de 1,47 milions de Tm. S'ha d'advertir que aquest resultat és una infraestimació, ja que en el cas dels productes acabats com la ceràmica o de les manufactures de vidre no s'ha comptat amb els coeficients ocults, i pel cas dels materials de construcció s'ha realitzat una valoració a la baixa. La suma dels fluxos directes importats i els ocults ens dona uns FTMI (Fluxos Totals de Materials Importats) d'uns 2,44 milions de Tm (taula 144). Si s'analitzen aquests materials per ordre d'importància, d'acord amb les subcategories establertes, hom es pot adonar de la rellevància de tots aquells fluxos vinculats als materials de construcció. Així, en primer lloc hi ha els que hem denominat productes acabats de mineral no metàl·lic (material de construcció) dels que s'estimaven uns FTMI de 1,26 milions de Tm, essent les principals partides les corresponents a rajoles, lloses, bloquets, teules, etc. En segon lloc hi ha el producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (ciment) amb uns FTMI de 874 mil Tm. I, en tercer lloc hi ha els minerals no metàl·lics de pedrera que sumaven uns FTMI de 244,7 mil Tm. La suma d'aquestes tres subcategories representaven al 2004 el 97,3% de tots els FTMI del grup dels materials abiòtics minerals no metàl·lics.

**Taula 144. Fluxos Totals de Materials Importats (FTMI) de materials abiòtics minerals no metàl·lics a través dels principals ports de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears; Ports de les Illes Balears – Govern de les Illes Balears - Annex Capítol XII).**

	<b>Fluxos Directes Importats (Tm)</b>	<b>Fluxos Ocults Importats (Tm)</b>	<b>FTMI (Tm)</b>
Minerals no metàl·lics (sal comú)	6.872	377,77	7.249,77
Minerals no metàl·lics (pedrera)	201.462	43.283,54	244.744,24
Minerals no metàl·lics (altres)	1.662	686	2.348
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (Adobs minerals)	1.818	10.439	12.257
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (ciment)	361.059	513.012,74	874.071,74
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (altres)	11.445	17.740,00	29.185,00
Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	367.738	893.002,03	1.260.740,40
Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	5.071	0	5.071
Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	7.959	158,00	8.116,91
Producte acabat de mineral no metàl·lic (altres)	4	0	4
<b>Total</b>	<b>965.090</b>	<b>1.478.699</b>	<b>2.443.788</b>

#### 12.5.2.4. Requeriments Totals de Materials minerals no metàl·lics.

Una vegada s'han estimat les extraccions domèstiques i les importacions de materials minerals no metàl·lics, es pot procedir a estimar els Requeriments Totals d'aquests Materials. Els RTM de minerals no metàl·lics al 2004 eren de 15,83 milions de Tm, de les quals un 84,6% corresponien als fluxos domèstics (13,3 milions de Tm) i un 15,4% als fluxos importats (2,4 milions de Tm), essent aquest cas notablement diferent a la majoria dels requeriments de materials de l'economia balear per l'any 2004 en els que la fracció importada era notablement superior a la domèstica. Per una altra banda, si hom analitza la distribució dels RTM segons siguin directes o ocults, pot veure com en aquest cas el 44,5% corresponia als fluxos ocults (7 milions de Tm) i el 55,5% als fluxos directes (8,78 milions de Tm). Finalment, la distribució dels RTM de minerals no metàl·lics entre les diferents categories que s'han establert, és la següent: en primer lloc, els minerals no metàl·lics de pedrera suposen uns 8,15 milions de Tm; en segon

lloc els productes acabats de minerals no metàl·lics com a material de construcció eren de 1,26 milions de Tm; i en tercer lloc, el producte semimanufacturat –ciment- assolia unes 874 mil Tm.

**Taula 145. Requeriments Totals de Materials abiòtic minerals no metàl·lics, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

		Fluxos Domèstics de Materials (10 <sup>3</sup> Tm)			Fluxos Importats de Materials (10 <sup>3</sup> Tm)			Requeriments Totals de Materials (10 <sup>3</sup> Tm)		
		Directes	Ocults	Totals	Directes	Ocults	Totals	Directes	Ocults	Totals
Minerals no metàl·lics	Sal Comú	62,5	3,4	65,9	6,9	0,4	7,2	69,3	3,8	73,2
	Pedrera	6.016,2	1.895,3	7.911,6	201,5	43,3	244,7	6.217,7	1.938,6	8.156,3
	Excavació i demolició	0	5.412,4	5.412,4	0	0	0	0	5.412,4	5.412,4
	Altres	0	0	0	1,7	0,7	2,3	1,7	0,7	2,3
Productes Semimanufacturats	Adobs minerals	0	0	0	1,8	10,4	12,3	1,8	10,4	12,3
	Ciment	0	0	0	361,1	513	874,1	361,1	513	874,1
	Altres	0	0	0	11,4	17,7	29,2	11,4	17,7	29,2
Productes Acabats	Material de construcció	0	0	0	367,7	893	1.260,7	367,7	893	1.260,7
	Ceràmica	0	0	0	5,1	0,0	5,1	5,1	0	5,1
	Vidre	0	0	0	8,0	0,2	8,1	8,0	0,2	8,1
	Altres	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<b>Total (10<sup>3</sup> Tm)</b>		<b>6.078,7</b>	<b>7.311,2</b>	<b>13.389,9</b>	<b>965,1</b>	<b>1.478,7</b>	<b>2.443,8</b>	<b>7.043,8</b>	<b>8.789,9</b>	<b>15.833,7</b>
<b>Pob. Resident (Tm/càpita)</b>		<b>6,36</b>	<b>7,66</b>	<b>14,02</b>	<b>1,01</b>	<b>1,55</b>	<b>2,56</b>	<b>7,38</b>	<b>9,20</b>	<b>16,58</b>
<b>IPH (Tm/càpita)</b>		<b>4,84</b>	<b>5,82</b>	<b>10,66</b>	<b>0,77</b>	<b>1,18</b>	<b>1,95</b>	<b>5,61</b>	<b>7,00</b>	<b>12,61</b>

Un cop realitzat el càlcul dels RTM de minerals no metàl·lics a les Balears, s'intentaran analitzar els resultats per càpita amb els dels treballs de la UE-15 per l'any 1997 (Bringezu i Schütz, 2001a) i els de l'Estat espanyol amb els resultats del 2000 (Carpintero, 2005). Aquests RTM contemplen el que es denominen minerals industrials, minerals de pedrera (o construcció) i els fluxos d'excavació i drenatge. En el nostre cas, i per les especials particularitats de les Balears on bona part dels productes arriben ja en les darreres fases d'elaboració, s'han contemplat també els fluxos de productes acabats de mineral no metàl·lic. Es pot destacar, malgrat les diferències metodològiques i les diferents cronologies, que els resultats obtinguts en els tres casos són molt semblants, girant els resultats entre les 14,2 Tm/càpita de la UE-15 i les 16,58 Tm/càpita de les Balears. Es poden destacar dos elements diferenciadors: per una banda, hi ha la UE-15 i l'Estat espanyol on prop del 92,5% dels RTM per càpita de minerals no metàl·lics es cobria en base als materials domèstics; mentre que en el cas de l'arxipèlag, la fracció domèstica era del 84,5%, és a dir una quota inferior deguda a la condició hiperterciaritzada de les Illes. Per una altra banda, es pot senyalar com a la UE-15 i l'Estat espanyol, entre el 57,7% i el 66% d'aquests RTM corresponien als fluxos directes, mentre que a les Balears els fluxos directes representaven el 44,5%. En definitiva, la condició d'espai hiperterciaritzat –importador i devorador– fa que per una banda els fluxos importats siguin més alts a les Balears, i que els fluxos ocults associats als materials importats siguin molt importants, així com els dels fluxos ocults associats al boom de les infraestructures de transport a les Balears durant el període 2003-2007.

**Taula 146. Comparació entre els RTM de minerals no metàl·lics per càpita de la UE-15 (1997), de l'Estat espanyol (2000), i de les Balears (2004) (Font: a) Bringezu i Schütz, 2001a; Carpintero, 2005; c) taules anteriors).**

		<b>Flux Directe (Tm/càpita)</b>	<b>Flux Ocult (Tm/càpita)</b>	<b>RTM (Tm/càpita)</b>
UE-15 (1997) (a)	Domèstics	8,00	5,10	13,10
	Importats	0,20	0,90	1,10
	Total	8,20	6,00	14,20
Estat espanyol (2000) (b)	Domèstics	9,46	4,23	13,69
	Importats	0,31	0,80	1,12
	Total	9,77	5,03	14,80
Balears (2004) (c)	Domèstics	6,36	7,66	14,02
	Importats	1,01	1,55	2,56
	Total	7,38	9,20	16,58

#### 12.5.2.5. Balanç físic de materials minerals no metàl·lics.

A continuació s'intentarà analitzar el BFM (Balanç Físic de Materials) corresponent als materials abiòtics de minerals no metàl·lics, per la qual cosa hem de saber els FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats). De les illes Balears sortiren, a través dels seus ports, cap a d'altres territoris fora de l'arxipèlag uns fluxos directes de 131,3 mil Tm de materials de minerals no metàl·lics, en diverses modalitats de productes, des de matèries primeres (p.ex. sal comú) com en productes acabats (p.ex. lloses, rajoles, etc.). Aquests fluxos directes s'estima que tenien uns fluxos ocults associats d'unes 65,9 mil Tm, que conjuntament ens donaria uns FTME de 197,26 mil Tm. La major part dels FTME sortien a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, en concret un 99,4% del total. En quant a l'anàlisi de les partides per ordre d'importància es pot destacar que: en primer lloc, la principal partida amb uns FTME de 64,1 mil Tm és la dels productes acabats de vidre, uns fluxos en els que predominaven els rebutjos de vidre que anaven cap a la península pel seu posterior tractament; en segon lloc, hi ha els FTME dels ciments amb unes 62,6 mil Tm; i en tercer lloc, els FTME de sal comú amb unes 53,8 mil Tm. No obstant, convé assenyalar que si s'analitzen els fluxos de materials exportats en base als fluxos directes tenim que la principal partida seria la corresponent a la sal comú amb uns FDE (Fluxos Directes Exportats) de 51 mil Tm, en segon lloc el vidre amb uns FDE de 48,7 mil Tm i en tercer lloc el ciment amb uns FDE de 25,8 mil Tm (taula 147).

**Taula 147. Fluxos Totals de Materials Exportats (FTME) de materials abiòtics minerals no metàl·lics a través dels principals ports de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears; Ports de les Illes Balears – Govern de les Illes Balears - Annex Capítol XII).**

	<b>Fluxos Directes Exportats (Tm)</b>	<b>Fluxos Ocults Exportats (Tm)</b>	<b>FTME (Tm)</b>
Minerals no metàl·lics (sal comú)	51.052	2.808	53.860
Minerals no metàl·lics (pedrera)	1.183	267	1.450
Minerals no metàl·lics (altres)	44	12	57
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (Adobs minerals)			
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (ciment)	25.871	36.737	62.609
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (altres)	22	35	57
Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	4.099	10.735	14.834
Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	276	0	276
Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	48.757	15.370	64.127



Producte acabat de mineral no metàl·lic (altres)			
<b>Total</b>	<b>131.305</b>	<b>65.964</b>	<b>197.269</b>

A la taula 148 es presenta el BFM (Balanz Físic de Materials) de minerals no metàl·lics que presenta un dèficit total –directes i ocults- d'uns 4,69 milions de Tm. En el BFM es detecta un dèficit materials en totes les subcategories, amb l'excepció de la sal comú i el vidre. El fet que aquestes dues categories de productes dins d'aquests materials siguin excedentàries es deu fonamentalment a: en el cas de la sal comú, respon a la vocació exportadora de la sal de les illes, eivissenca principalment; i en el cas del vidre, en comptabilitzar-se les botelles de les begudes dins dels fluxos de materials biòtics (p.ex. una tona de vi no és exactament una tona de vi, sinó que en cas de ser vi embotellat també es comptabilitza en el seu pes la botella que l'acompanya) es pot dir que les importacions de vidre quedarien infraestimades, mentre que quan aquestes botelles són enviades a la península per ser tractades (p.ex. reciclades, reutilitzades, etc) si que es computen en la partida del vidre corresponent.

<b>Taula 148. Balanz Físic de Materials (BFM) abiòtics minerals no metàl·lics de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>			
	<b>Fluxos Directes (Tm)</b>	<b>Fluxos Ocults (Tm)</b>	<b>Fluxos Totals (Tm)</b>
Minerals no metàl·lics (sal comú)	44.180	2.430	46.610
Minerals no metàl·lics (pedrera)	-200.279	-43.016	-243.294
Minerals no metàl·lics (altres)	-1.618	-674	-2.291
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (Adobs minerals)	-1.818	-10.439	-12.257
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (ciment)	-335.188	-476.275	-811.463
Producte semimanufacturat de mineral no metàl·lic (altres)	-11.423	-17.705	-29.128
Producte acabat de mineral no metàl·lic (material de construcció)	-363.639	-882.267	-1.245.907
Producte acabat de mineral no metàl·lic (ceràmica)	-4.795	0	-4.795
Producte acabat de mineral no metàl·lic (vidre i manufactures de vidre)	40.798	15.212	56.010
Producte acabat de mineral no metàl·lic (altres)	-4	0	-4
<b>Total</b>	<b>-1.798.875</b>	<b>-2.891.434</b>	<b>-4.690.307</b>

#### 12.5.2.6. La procedència dels fluxos de materials minerals no metàl·lics importats.

Després d'haver analitzat els Requeriments Totals de Materials i el Balanz Físic de Materials de minerals no metàl·lics de les Balears, s'intentarà analitzar el *foreland* de les Balears en quant a proveïment d'aquests materials que per les seves característiques, elevat volum i elevat cost de transport, fan que molt probablement els ports allà on han estat embarcats aquests materials es corresponguin a les zones d'extracció i transformació d'aquests materials. Un aspecte aquest que és particular d'aquest tipus de materials, respecte de molts d'altres materials comercialitzats. Es pot destacar, tal com es desprèn de la taula 149, que els materials de minerals no metàl·lics importats a les Balears, provenien d'una ampla gama de ports, entre dels quals el Port de Barcelona és el principal però amb una participació menys contundent que en els materials analitzats fins ara, ja que en aquest cas representa el 32,65% de tots els FTMI. Els ports espanyols del litoral Mediterrani són els principals des dels quals sortien la major part d'aquests fluxos –Barcelona, Sagunt, València, Alacant, Tarragona, Dènia, Alcanar o Sant Carles de la Ràpita. No obstant, s'ha de considerar el que es pot dir com un aspecte diferencial respecte dels fluxos de materials importats en base al port d'origen fins a moments d'ara, i és que els fluxos provinents de ports estrangers són en aquest cas prou rellevants, destacant el Port de Barletta (Itàlia) d'on procedien uns FTMI de 351,8 mil Tm corresponents a ciments; i el

Port de Vassiliko (Xipre) d'on procedien uns FTMI de 69,2 mil Tm, també corresponents a ciments.

<b>Taula 149. Fluxos Totals de Materials Importats de minerals no metàl·lics a les Balears segons port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII).</b>				
	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Importat (Tm)</b>	<b>Flux Total Importat (Tm)</b>	<b>% FTMI</b>
Barcelona	262.535	511.885	774.420	32,65
Sagunt	172.732	301.475	474.206	19,99
Barletta (Itàlia)	145.400	206.468	351.868	14,83
València	121.524	187.356	308.880	13,02
Alacant	84.370	65.608	149.978	6,32
Tarragona	64.961	42.630	107.591	4,54
Vassiliko (Xipre)	28.626	40.648	69.274	2,92
Dènia	22.588	41.637	64.225	2,71
Alcanar	11.572	16.432	28.004	1,18
S. Carles de la Ràpita	4.809	6.829	11.638	0,49
Bizerta (Tunísia)	4.600	6.532	11.132	0,47
Sette (França)	1.200	6.204	7.404	0,31
Cartagena	4.100	1.353	5.453	0,23
Cadis	4.101	574	4.675	0,20
Almeria	1.295	1.839	3.134	0,13
Nassau (Bahames)	8,26	0,00	8,26	0,000
Southampton (R. Unit)	0,03	0,00	0,03	0,000
<b>Total</b>	<b>934.421</b>	<b>1.437.470</b>	<b>2.371.891</b>	<b>100</b>

A partir dels fluxos comercials dels ports de les Balears tenim informació dels ports des d'on s'han transportat els materials minerals no metàl·lics, però això no vol dir exactament que aquells materials han estat extrets o transformats en les proximitats d'aquells ports. Degut a la dificultat manifesta a l'hora d'establir la traçabilitat dels materials, això és el seu lloc de procedència i destí, es procedirà a analitzar els fluxos comercials amb l'exterior, és a dir amb tercers països. A la taula anterior, hom pot veure com dels fluxos directes de materials de 934 mil Tm que sortien de les Balears, un 19,24% es dirigia a ports estrangers (Itàlia, Xipre, Tunísia, França, Bahames i Regne Unit), i per tant hom podria entendre que els fluxos directes restants (754,5 mil Tm) tenien com a destí el mercat espanyol. No obstant, la taula 150 mostra com els fluxos directes d'aquests materials sumaven unes 213,8 mil Tm, del que es dedueix que del que sortia de les Illes, en concepte de flux directe, un 22,8% s'adreçava a l'estranger. És a dir, hi havia uns fluxos directes d'unes 33,9 mil Tm que passaven per la "plataforma" dels ports espanyols. En definitiva, els FTMI (Fluxos Totals Importats) dels minerals no metàl·lics, els productes semimanufacturats i acabats, del comerç exterior eren d'unes 508,3 mil Tm, de les quals la contrapartida monetària fou de 19,3 milions d'euros, essent el valor unitari mitjà per tona importada d'uns 38,1 euros. Nogensmenys, cal destacar que els productes acabats com les porcellanes presenten una contrapartida monetària molt més elevada que no els minerals o el ciment. Els principals països dels quals s'importaren materials minerals metàl·lics cap a les Balears al llarg del 2004 foren: Itàlia, Xipre, Tunísia, Turquia i Portugal. El principal producte provinent d'aquells països fou el ciment en el cas dels quatre primers, i de marbre i vidre en el cas de Portugal.

**Taula 150. Comerç exterior. Fluxos de materials abiòtics de minerals no metàl·lics i productes acabats predominantment de mineral no metàl·lic importats a les Balears segons país d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII).**

	Flux Directe (Tm)	Valor monetari (10 <sup>3</sup> euros)	Flux Ocult (Tm)	Flux total Importat (Tm)	€/ Tm FTMI
Itàlia	150.013	9.358,3	210.977	360.990	25,9
Xipre	38.298	1.690,9	54.383	92.681	18,2
Turquia	14.097	984,7	19.641	33.739	29,2
Tunísia	4.600	263,8	6.532	11.132	23,7
Portugal	3.240	984,9	310	3.549	277,5
Alemanya	806	1.447,4	814	1.620	893,7
França	306	424,0	498	804	527,5
Marroc	236	84,7	563	798	106,1
Bèlgica	339	832,1	346	685	1.214,7
Grècia	389	138,6	89	478	289,7
Índia	324	234,9	131	454	517,2
Xina	366	579,0	45	411	1.409,2
Egipte	159	40,5	53	212	191,4
Indonèsia	95	102,8	64	159	647,6
Vietnam	146	100,7	4	150	670,0
EUA	57	906,8	46	104	8.740,4
Suècia	47	100,1	0	47	2.124,0
Romania	43	63,0	0	43	1.478,9
Tailàndia	42	131,0	0	42	3.154,1
P. Baixos	31	75,0	6	37	2.038,0
Taiwan	34	69,8	0	34	2.063,2
Brasil	25	79,6	7	33	2.440,4
Bulgària	24	15,0	6	30	495,5
R. Unit	22	188,2	0	22	8.404,6
Altres països	71	464,6	18	89	5.219,7
<b>Total</b>	<b>213.809</b>	<b>19.360,4</b>	<b>294.532</b>	<b>508.341</b>	<b>38,1</b>

#### 12.5.2.7. El destí dels fluxos de materials minerals no metàl·lics exportats.

A la taula 151 es presenten els ports als quals es dirigiren els fluxos comercials de materials minerals no metàl·lics –productes semimanufacturats i productes acabats- procedents dels ports de les Balears administrats per l'Autoritat Portuària, que representaven el 99,37% de tots els FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats). En aquest cas, de nou, es pot advertir que els principals ports als que se dirigiren aquests tipus de materials foren els peninsulars del litoral mediterrani: Barcelona amb uns FTME de 57,2 mil Tm; Almeria amb uns FTME de 46,7 mil Tm; Santa Pola amb uns FTME de 16,3 mil Tm; València amb uns FTME de 10 mil Tm; i Sagunt amb uns FTME de 9,78 mil Tm, etc. En el cas de Barcelona, la major part dels fluxos corresponen a rebutjos de vidre i a botelles i altres recipients de vidre; al cas d'Almeria la major part corresponia als ciments; a Santa Pola els fluxos corresponien a sal comú; a València era majoritàriament objectes de vidre; mentre que a Sagunt s'hi adreçaven objectes de vidre i materials de construcció. Per una altra banda, i de forma destacable, es pot observar com al Port de Thorshavn, de les Illes Feroe, se dirigien uns FTME d'unes 20,49 mil Tm que corresponen a sal marina, destinada al salament de peix (bacallà). En el cas dels ports del Regne Unit (Londres i Garston), Islàndia (Reikiavik) i Dinamarca (Frederica), els FTME correspongueren també a la sal comú. En definitiva, es pot destacar en el cas dels fluxos totals de materials exportats dels minerals no metàl·lics que el 18,27% d'aquests fluxos es dirigiren al 2004 a ports estrangers, essent aquesta una diferència notable respecte de la major part dels

materials exportats des de les Balears, i que està directament vinculat amb l'exportació de la sal eivissenca.

<b>Taula 151. Fluxos Totals de Materials Exportats de minerals no metàl·lics des de les Balears segons port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII).</b>				
	<b>Flux Directe Exportat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Exportat (Tm)</b>	<b>Flux Total Exportat (Tm)</b>	<b>% Tm FTME</b>
Barcelona	38.287	18.967	57.254	29,21
Almeria	19.325	27.442	46.767	23,86
Thorshavn (I. Feroe - Dinamarca)	19.430	1.069	20.499	10,46
Santa Pola	15.500	853	16.353	8,34
Altres ports Espanya	6.202	8.807	15.009	7,66
València	8.706	1.359	10.065	5,13
Sagunt	5.185	4.598	9.783	4,99
Londres (R. Unit)	4.700	259	4.959	2,53
Garston (R. Unit)	4.285	236	4.521	2,31
Reikiavik (Islàndia)	4.120	227	4.347	2,22
Tarragona	2.301	244	2.545	1,30
Alacant	887	1.245	2.132	1,09
Frederica (Dinamarca)	1.400	77	1.477	0,75
Dènia	182	129	311	0,16
Civitavechia (Itàlia)	6	0	6	0,003
Sette (França)	2	4	6	0,003
La Goulette (Tunísia)	1	0	1	0,0004
<b>Total</b>	<b>130.519</b>	<b>65.513</b>	<b>196.033</b>	<b>100</b>

A la taula anterior es pot veure com de les 196 mil Tm de FTME que sortien des dels ports de les Balears, unes 35,8 mil Tm anaven a ports estrangers (un 18,27% de tots els FTME). A continuació (taula 152) es pot comprovar com els FTME calculat a partir dels fluxos directes enregistrats en les estadístiques de comerç exterior, eren d'unes 48,6 mil Tm. És a dir, hi havia uns FTME d'unes 12,8 mil Tm que anaven a l'estranger, però que eren desembarcats a d'altres ports espanyols que actuaven com a plataforma de redistribució dels fluxos comercials globals. A grans trets es poden distingir dos grups de països, entre els 7 principals països: per una banda, tenim els països on els FTME eren de sal comú i que són els països del Nord d'Europa (Illes Feroe, Regne Unit, Islàndia i Dinamarca); i en segon lloc, tenim els països on els principals FTME corresponen a materials de construcció, objectes de ceràmica i objectes de vidre (Cuba, Mèxic i República Dominicana). Convé destacar que en aquest segon grup de països, es tracta d'aquells als quals s'ha adreçat, en bona mesura, el capital hotelier balear. Aquest ha estat secundat per altres empreses de les Balears, especialment de la construcció i serveis associats (p.ex. enginyeria elèctrica, llanterneria, etc).

Es pot veure com en els països on el material exportat era la sal comú, el valor unitari per Tm de FTME es trobava entre els 14,86 euros/Tm del Regne Unit i els 22,07 euros/Tm de Dinamarca. Mentre que en les exportacions al Carib el valor unitari era superior, entre els 179,6 euros/Tm de Cuba i els 871 euros/Tm de la República Dominicana. Per altra banda, els FTME als EUA i al conjunt dels altres països, són els que reberen una contrapartida monetària més elevada, entre 2045 euros/Tm dels EUA i 3769 euros/Tm als altres països. El motiu pel qual els valors unitaris en aquests dos casos siguin molt superiors als valors mitjans es deu al fet a que la major part dels productes exportats són els més valorats crematísticament, com per exemple estatuetes de ceràmica, objectes de pedra tallada, etc. Aquells que d'acord amb la "regla del notari" se situen en la part alta de la "corba del notari", segons la qual els objectes en les seves darreres fases d'elaboració és on reben la major part de la valoració monetari dins la pròpia cadena del "valor". A part dels països esmentats, convé assenyalar el cas d'Itàlia on s'hi exportaren uns fluxos totals de materials de prop de 1,4 milions de Tm, valorades en 1,02 milions d'euros. Aquests fluxos correspongueren, sobretot, a minerals de pedrera, en concret a

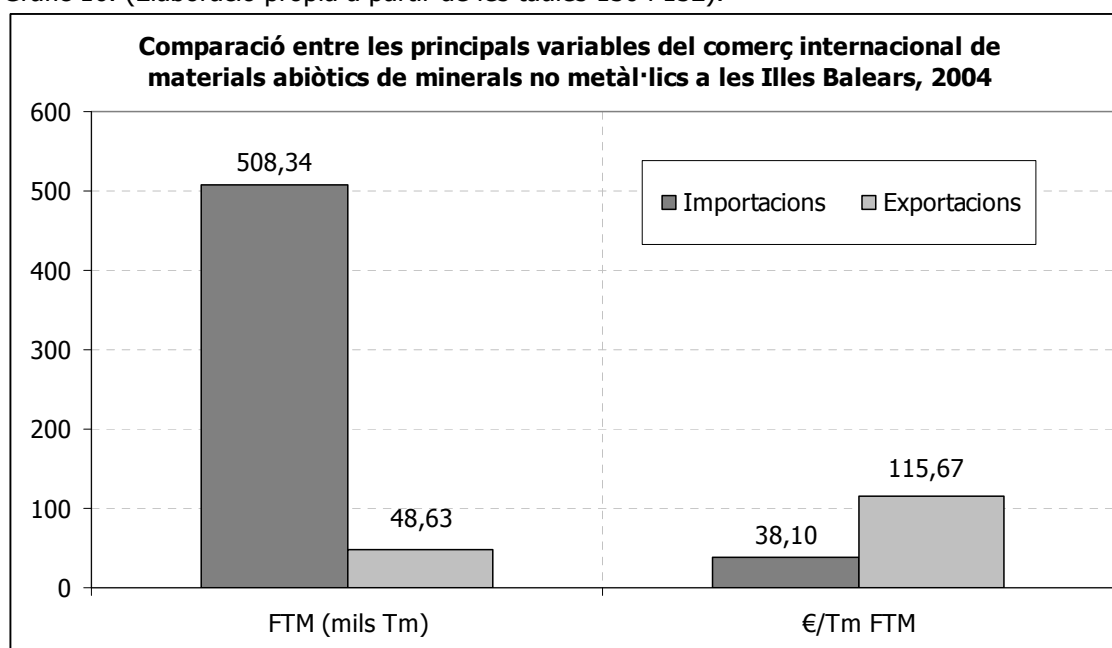
la partida 2515 (marbre i travertins, granit d'Écaussines i altres pedres calcàries de talla o de construcció, ...).

**Taula 152. Comerç exterior. Fluxos de materials abiòtics de minerals no metàl·lics i productes acabats predominantment de mineral no metàl·lic exportats des de les Balears segons país destí, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII).**

	Flux Directe (Tm)	Valor monetari (10 <sup>3</sup> euros)	Flux Ocult (Tm)	Flux total Exportat (Tm)	€/Tm FTME
I. Feroe	19.430	441,6	1.069	20.499	21,54
R. Unit	8.987	140,9	494	9.482	14,86
Islàndia	4.120	92,7	227	4.347	21,33
Cuba	1.052	717,7	2.943	3.995	179,66
Mèxic	689	674,9	1.641	2.330	289,68
Rep. Dominicana	752	1.674,7	1.171	1.923	871,01
Dinamarca	1.400	32,6	77	1.477	22,07
Itàlia	1.172	1.025,5	268	1.440	712,24
Bahames	301	162,6	843	1.144	142,10
Jamaica	200	71,6	576	776	92,27
Cap Verd	187	47,1	539	727	64,81
Rússia	54	23,3	154	208	112,25
EUA	98	270,2	34	132	2.045,79
Brasil	44	11,8	15	59	201,15
Hondures	33	35,9	11	44	817,95
Altres països	39	202,3	14	54	3.769,33
<b>Total</b>	<b>38.558</b>	<b>5.625,4</b>	<b>10.076</b>	<b>48.634</b>	<b>115,67</b>

Si comparem les variables del comerç exterior de materials de minerals no metàl·lics a les Balears al 2004 (gràfic 16) es pot veure com els fluxos totals de materials importats (508,34 mil Tm) superaven en escreix a les exportacions (48,63 mil Tm), en concret eren unes 10,45 vegades superiors. En canvi, la mitjana dels valors unitaris dels fluxos totals d'aquests materials eren superiors en el cas de les exportacions (115,67 euros/Tm), essent unes 3 vegades superiors a la mitjana dels valors unitaris de les importacions, confirmant la "bona" posició de les exportacions balears en la "corba del notari".

Gràfic 16. (Elaboració pròpia a partir de les taules 150 i 152).



## **12.6. ELS FLUXOS ABIÒTICS ENERGÈTICS DEL CAPITALISME BALEAR I LA SEVA PETJADA ECOLÒGICA.**

### **12.6.1. Els requeriments totals de materials energètics.**

#### *12.6.1.1. Fluxos importats i requeriments totals de materials energètics.*

La metodologia del càlcul dels RTM de materials energètics s'integren dins de la categoria dels materials abiòtics. Els recursos energètics de tipus biòtic se considera que ja han estat comptabilitzats en les seves respectives categories, com per exemple en el cas de la llenya que s'ha contemplat dins dels materials biòtics forestals. En el cas de les Balears, com s'ha esmentat al capítol X, no s'utilitzen els recursos energètics abiòtics propis des del 1989 per la baixa qualitat dels lignits mallorquins (7%-9% de sofre i 30%-40% de cendres) i pel baix preu al que se paga la tona de carbó importada. Per aquests motius –absència de recursos i/o mala qualitat dels existents, i baix preu dels combustibles fòssils– tots els materials utilitzats procedeixen de fora de l'arxipèlag. Els materials energètics s'han classificat en combustibles fòssils, que serien les matèries primeres sense transformar, i els productes semimanufacturats que en bona mesura es corresponen amb els que han passat per un procés de refinament. Un refinament que no es realitza a les Illes. Les centrals del refinament del petroli emprat a Balears es troben, principalment, a les costes del Llevant de la península: a Tarragona (Repsol YPF), Cartagena (Repsol YPF) o Castelló (BP Oil Refineria de Castellón).

A continuació s'anoten els materials energètics importats al 2004 amb els diferents subgrups que pensam poden aportar un major poder explicatiu dels mateixos:

1. Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli).
2. Combustibles fòssils (Gas Natural).
3. Productes Semimanufacturats de combustibles fòssils (Fuel-Oil).
4. Productes Semimanufacturats de combustibles fòssils (Gas-Oil).
5. Productes Semimanufacturats de combustibles fòssils (Querosè, benzina, etc).
6. Productes Semimanufacturats de combustibles fòssils (Material de construcció, asfalt).
7. Productes Semimanufacturats de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc).

**Taula 153. Materials que formen part del grup de materials energètics (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària; EUROSTAT, 2001; Carpintero, 2005; Bringezu i Schütz 2001b)**

<b>Codi N.C.</b>	<b>Descripció Nomenclatura Combinada</b>	<b>Grup Autoritat Portuària</b>	<b>Descripció Grup Aut. Port.</b>	<b>TARIC</b>	<b>Descripció TARIC</b>	<b>Classe de flux material</b>	<b>Coefficient Ocult (Tm/Tm)</b>
2701	Hulles i briquetes, ovoides i combustibles sòlids similars obtinguts de l'hulla	12	Carbons i coc de petroli	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	5,752
2703	Torba (inclosa la utilitzada per a llits d'animals i l'aglomerada)	12	Carbons i coc de petroli	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	0,25
2711B	Gas natural líquid	35	Gas Natural	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Combustibles fòssils (Gas Natural)	0,026
2710A	Fuel-Oil	02	Fuel-Oil	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Fuel-Oil)	0,85
2710F	Gas-Oil	03	Gas-Oil	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Gas-Oil)	0,85
2710B	Querosè, benzina, i petroli refinat	04	Gasolina	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Querosè, benzina, etc)	0,85
2714	Betums i asfalts naturals, pissarres i sorres bituminoses, i asfaltites i roques asfàltiques	20	Materials de construcció	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	1,9
2715	Mescles bituminoses a base d'asfalt o betum naturals, betum de petroli, quitrà mineral o brea de quitrà mineral (com ara màstics bituminosos i betum fluidificat)	05	Asfalt	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	0,358
2709B	Aceites crus de petroli o de minerals bituminosos, condensats de gas natural (subpartida 2709.0010)	01	Petroli cru	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2710C	Olis lubricants i altres preparats	06	Altres productes petrolers	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	0,85
2710D	Olis minerals plastificants	06	Altres productes petrolers	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	0,85
2710E	Naftes	06	Altres productes	27	Combustibles, olis i ceres minerals	Prod. Semimanufacturat de combustibles	0,85

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			petroliers		i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	
2713B	Coque de Petróleo calcinado, Betún de petróleo y demás residuos de los aceites de petróleo o de minerales bituminosos	06	Altres productes petroliers	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2711A	Gasos del petroli i demás hidrocarburs gasos excoent els gas natural, butà i propà	07	Gasos energètics del petroli	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2711C	Butà i Propà	07	Gasos energètics del petroli	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2713A	Coc de petroli sense calcinar	12	Carbons i coc de petroli	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2705	Gas de hulla, gas d'aigua, gas pobre i gasos semblants, excepte el gas de petroli i demás hidrocarburs gasosos. y demás hidrocarburos gaseosos.	17	Productes químics	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2706	Quitrans d'hulla, lignit o torba i altres quitrans minerals (inclosos els deshidratats o escapçats i els reconstituïts)	17	Productes químics	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2707	Olis i altres productes de la destil·lació dels quitrans d'hulla d'alta temperatura, i productes similars en què els compostos aromàtics predominin en pes sobre els no aromàtics	17	Productes químics	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd
2709A	Olis crus de petroli o de minerals bituminosos	35	Gas Natural	27	Combustibles, olis i ceres minerals i productes de la seva destil·lació, matèries bituminoses.	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	sd

sd: sense dades



Les importacions de materials energètics abiòtics a les Balears, coincideix exactament amb els seus RTM (Requeriments Totals de Materials). Degut al fet que els càlculs es centren pel conjunt de Balears, els fluxos entre les pròpies Balears no s'han tengut en compte, ja que aquests tan sols han estat comptabilitzats en una sola ocasió per tal de no incórrer en una doble comptabilitat. Així, per exemple, si una tona de querosè és importada a Mallorca a través del Port de Palma i després des d'allà se dirigeix al Port de Maó, tan sols s'ha comptat amb la tona importada a Palma pel fet d'haver entrat ja en el "Sistema Balears". Seria molt convenient realitzar les anàlisis en base al sistema analític insular, és a dir, considerar cada illa com la unitat bàsica d'anàlisi com si d'un ecosistema es tractés. No obstant, les dificultats estadístiques detectades en molta de la informació requerida per fer aquests estudis no permeten, de moment, aprofundir en aquest nivell analític. Una altra qüestió que potser cridi l'atenció és el fet que aparegui el Port de Sant Antoni (Eivissa) i no el de Ciutadella, aquest fet és degut a que els materials energètics entrats al Port de Ciutadella ho feien majoritàriament des del Port d'Alcúdia i per no incórrer en dobles comptabilitats ha quedat exclòs.

Els RTM energètics a les Balears sumaven al 2004 un total de 12,3 milions de Tm, de les quals un 26,7% (3,28 milions de Tm) corresponien a fluxos directes, mentre que el 73,3% restant (9,03 milions de Tm) corresponien al que es denominen fluxos ocults. És a dir, aquella fracció invisible, però imprescindible, que està associada als fluxos directes comercialitzats i que representen una important motxilla de deteriorament ecològic. Així, l'excavació minera del carbó i els accidents laborals que sovint l'acompanyen queden a milers de quilòmetres de les Balears, on el carbó, tan sols, és engolit per fer funcionar la Central Tèrmica d'Es Murterar<sup>65</sup> i la cimentera de Lloseta a Mallorca que utilitza coc de petroli<sup>66</sup>, al temps que se transforma en emissions de GEH (Gasos Efecte Hivernacle).

En quant a les partides dels RTM energètics cal destacar el fet que la principal partida és la corresponent als combustibles fòssils (carbó i coc de petroli) que sumen uns RTM de 8,7 milions de Tm, maldament pels ports de les Illes tan sols es comptabilitzin 1,3 milions de Tm. En segon lloc estan els derivats del petroli (productes semimanufacturats) Fuel-Oil, Gas-Oil i Querosè que conjuntament assoleixen una quantitat d'uns RTM de 3,29 milions de Tm; i finalment hi ha els subconjunt de productes semimanufacturats (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.) on s'hi troben des del butà, propà com els lubricants, ceres i olis, i que presentaven uns RTM de 177390 Tm, i dels que es podria destacar l'escassa rellevància dels fluxos ocults que es deu a la manca d'informació de base sobre els coeficients ocults de la major part d'aquests materials. Finalment, hi hauria els RTM dels productes semimanufacturats de combustibles fòssils que són emprats a la construcció, com per exemple l'asfalt, i que sumaven uns RTM d'unes 89,3 mil Tm. Si hom distribueix els RTM energètics de les Balears entre la població resident, entesa com aquella que estava empadronada al 2004, resultaria que cada persona de les Balears presentava teòricament uns RTM per càpita d'unes 12,9 Tm, i en canvi si es comptava amb la població flotant, a partir del IPH (Índex de Pressió Humana) els RTM per càpita teòrics serien de 9,8 Tm.

---

<sup>65</sup> Segons els balanços de GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle) de l'Administració Pública, la Central des Murterar produïa al 2006 amb 3,18 milions de Tm CO<sub>2</sub>, el 31,95% de les emissions de les Balears (Ferriol, 23/12/2007). La política energètica de les Illes no contempla el desmantellament d'aquesta central altament contaminant, ans al contrari s'han dut a terme importants inversions (45 milions d'euros) per tal de reduir les emissions de SO<sub>x</sub> en un 75%, però per res es contempla l'eliminació de la central o la substitució del combustible (carbó) amb l'arribada del gasoducte (Frau, 14/02/2008). Les dues notícies aparegudes al Diari de Mallorca, entren a formar part del joc de la confusió social provocada per part dels poders públics (Govern de les Illes Balears) i empresarials (GESA-Endesa) ja que en qüestió de dos mesos de diferència es presentava en primer lloc el fet que es Murterar era el causant d'un terç de les emissions de CO<sub>2</sub> i llavors es deia al cap de dos mesos que la transnacional reduiria un 75% les emissions contaminants d'SO<sub>x</sub> des Murterar.

<sup>66</sup> La cimentera de la transnacional mexicana CEMEX SA "produceix" anualment unes 730 mil Tm de ciment, i també unes 471739 Tm CO<sub>2</sub> ([http://www.cemex.es/sp/2006/sp\\_np\\_061219.html](http://www.cemex.es/sp/2006/sp_np_061219.html), febrer 2008). Aquesta cimentera va ser condemnada per la contaminació de la zona de la Lloseta, per la qual cosa haurà d'indemnitzar als veïns afectats i a més haurà d'introduir mesures correctores per reduir la contaminació. Una sentència judicial que es solucionava sis anys després d'haver-se presentat la demanda per part de 23 veïns i l'organització ecologista GADMA (Moreno, 8/02/2006; Córcoles, 8/02/2006).

<b>Taula 154. Importacions de materials energètics als Ports de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII)</b>			
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>RTM (Tm)</b>
Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	1.300.240	7.456.880	8.757.120
Combustibles fòssils (Gas Natural)	241	6	247
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Fuel-Oil)	226.238	192.302	418.540
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Gas-Oil)	829.067	704.707	1.533.775
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Qerosè, benzina, etc)	725.438	616.623	1.342.061
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	30.855	58.483	89.338
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	176.718	671	177.390
<b>(a) Total Ports Autoritat Portuària</b>	<b>3.288.798</b>	<b>9.029.673</b>	<b>12.318.471</b>
<b>Importacions de materials energètics al Port de Sant Antoni, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Ports de les Illes Balears – Govern de les Illes Balears)</b>			
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	452	858,8	1.311
<b>(b) Total Ports CAIB</b>	<b>452</b>	<b>858,8</b>	<b>1.311</b>
<b>(a+b) TOTAL (Tm)</b>	<b>3.289.250</b>	<b>9.030.532</b>	<b>12.319.782</b>
Població resident (Tm/càpita)	3,44	9,46	12,90
Índex de Pressió Humana (Tm/càpita)	2,62	7,19	9,81

Un cop calculats els RTM energètics de les Balears i estimats els RTM per càpita del 2004, es pot procedir a comparar aquests amb els de la UE-15 per l'any 1997 i els de l'Estat espanyol pel 2000, i d'aquesta manera fer-nos una idea de la situació en quant a la utilització d'aquests recursos i establir les principals diferències respecte dels dos conjunts regionals en els que les Balears estan administrativament inserides, malgrat es correspongui a períodes diferents. En primer lloc, es pot veure com els RTM per càpita amb 12,9 Tm/càpita són sensiblement superiors als de la mitjana espanyola per l'any 2000 (9,46 Tm/càpita), essent aquest un símptoma de la tan coneguda caracterització de les Illes Balears com un espai hiperturístic amb un fort pes del sector de transports. En canvi, els RTM per càpita de les Illes estan una mica per davall dels RTM energètics per càpita de la UE-15 que eren de 14,69 Tm/càpita. Crida l'atenció el fet que els RTM energètics per càpita de les Balears s'apropen més a la mitjana europea que no pas els RTM energètics mitjans de l'Estat espanyol, aquest fet és encara més destacable si es té en compte que els RTM energètics s'adrecen fonamentalment a la tracció (transport) i generació elèctrica, amb predomini d'usos domèstics i terciaris, mentre que a la resta de l'Estat i a la UE-15 aquests RTM es vinculaven a les majors activitats industrials que es troben en aquests espais. En segon lloc, es pot apuntar el fet que en el cas de Balears, el 100% dels RTM energètics corresponen als fluxos importats mentre que en el cas de l'Estat espanyol els fluxos directes representaven el 57,4% dels RTM energètics i en el de la UE-15 els fluxos importats suposaven el 38,05% dels RTM energètics. En tercer lloc, els fluxos ocults dels RTM energètics presenten unes proporcions molt semblants en els tres casos, corresponent: al cas de la UE-15 al 1997, amb unes 2,55 Tm de flux ocult per cada tona directa de flux de material energètic; en el cas de l'Estat al 2000, amb unes 2,2 Tm de flux ocult per cada tona directa; i en el de les Balears al 2004, amb unes 2,75 Tm de flux ocult per cada tona de flux directe.

<b>Taula 155. Comparació entre els RTM energètics per càpita de la UE-15 (1997), de l'Estat espanyol (2000), i de les Balears (2004) (Font: a) Bringezu i Schütz, 2001a; Carpintero, 2005; c) taules anteriors).</b>				
		<b>Flux Directe (Tm/càpita)</b>	<b>Flux Ocult (Tm/càpita)</b>	<b>RTM (Tm/càpita)</b>
UE-15 (1997) (a)	Domèstics	1,96	7,14	9,10
	Importats	2,17	3,41	5,58

	Total	4,13	10,55	14,69
Estat espanyol (2000) (b)	Domèstics	0,59	3,44	4,03
	Importats	2,36	3,07	5,44
	Total	2,95	6,51	9,46
Balears (2004) (c)	Domèstics	0	0	0
	Importats	3,44	9,46	12,90
	Total	3,44	9,46	12,90

### 12.6.1.2. Balanç físic de materials energètics.

Els FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats) de materials energètics des de les Balears a l'any 2004, foren d'unes 15,7 mil Tm, la major part dels quals corresponien a derivats del petroli (Gas-Oil) i olis crus del petroli o de materials bituminosos (partida Nomenclatura Combinada 270900). Els fluxos directes, que són els enregistrats en les estadístiques portuàries, eren de 10 mil Tm, mentre que els fluxos ocults associats eren d'unes 5,7 mil Tm. Així doncs, per cada tona directa exportada, li corresponia un flux ocult de 0,5 Tm. Aquesta menor importància dels fluxos ocults exportats respecte dels importats es deu fonamentalment a que per una banda els fluxos que duen una major motxilla ecològica corresponien als dels carbons, i en aquest cas són insignificants, i per una altra banda que en els fluxos dels productes semimanufacturats (lubricants, olis, etc) per manca d'informació de base no s'han pogut calcular pràcticament –amb alguna excepció– els seus fluxos ocults.

**Taula 156. Fluxos Totals de Materials Exportats (FTME) de materials abiòtics energètics de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII).**

	Fluxos Directes Exportats (Tm)	Fluxos Ocults Exportats (Tm)	FTME (Tm)
Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	0,20	0,05	0,25
Combustibles fòssils (Gas Natural)	60	2	62
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Fuel-Oil)	25	21	46
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Gas-Oil)	5.942	5.050	10.992
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Qerosè, benzina, etc)	618	525	1.143
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	23	43	66
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	3.388	73	3.461
<b>Total</b>	<b>10.056</b>	<b>5.715</b>	<b>15.770</b>

Finalment, a la taula 157 es presenta el BFM (Balanç Físic de Materials) energètics de les Balears al 2004, on com ja s'ha dit el fort predomini de les importacions d'aquests materials fa que el BFM sigui pràcticament idèntic a dites importacions. Així doncs, es pot comptabilitzar un dèficit material total d'uns 12,3 milions de Tm a les Balears per l'any 2004.

**Taula 157. Balanç Físic de Materials (BFM) abiòtics energètics de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTM (Tm)
Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	-1.300.240	-7.456.880	-8.757.120
Combustibles fòssils (Gas Natural)	-181	-4	-185
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Fuel-Oil)	-226.213	-192.281	-418.494
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Gas-Oil)	-823.125	-699.657	-1.522.783

Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Querosè, benzina, etc)	-724.820	-616.098	-1.340.918
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	-31.284	-59.299	-90.583
Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (Lubricants, olis minerals, ceres, gasos del petroli, etc.)	-173.330	-598	-173.929
<b>BFM</b>	<b>-3.279.194</b>	<b>-9.024.817</b>	<b>-12.304.012</b>

### 12.6.1.3. La procedència dels fluxos de materials energètics importats.

Una vegada s'ha procedit a analitzar els RTM i els BFM val la pena analitzar, a més, les procedències d'aquells fluxos. No és d'estranyar que bona part dels fluxos de materials energètics importats a les Balears procedeixin dels Ports del litoral espanyol on es troben les principals refineries, com la de Tarragona (Repsol YPF), de Castelló (BP Oil Refineria de Castellón), d'Algesires (Cepsa San Roque) o de Cartagena (Repsol YPF). Precisament, d'aquests ports provenien el 89,1% dels fluxos totals importats a les Balears. I, entre dels quals el Port de Barcelona que és el principal port des d'on surten la major part de materials, en el cas dels materials energètics tan sols representa el 0,58% dels fluxos totals importats. A diferència dels fluxos importats de molts altres materials, en el cas dels energètics hi havia un 8,9% que provenien de ports estrangers, destacant els ports italians amb refinaria, Porto Augusta (Sicília) i Sarroch/Porto Foxi (Sardenya), així com els ports del Nord d'Àfrica (Alexandria, Alger, etc), entre d'altres.

El transport de productes petrolífers suposa un elevat risc de contaminació, com ja ha passat en repetides ocasions (p.ex. Prestige a les costes gallegues al 2002) i en el cas dels ports amb refinaria els riscos s'incrementen notablement. D'aquesta manera, al Camp de Gibraltar es combina la situació al·lucinant de tenir un paradís fiscal que s'escapa de les regulacions de la UE i on hi ha una important activitat en torn al proveïment de fuel amb vaixells cisterna que estan prohibits a la UE, i que a més no han de pagar la Tarifa Marpol sobre la prevenció de la contaminació i gestió dels residus a la mar. A Gibraltar, al marge de tota regla, al mes d'agost de 2007 s'enfonsava el vaixell "New Flame"<sup>67</sup> (vaixell de càrrega amb residus de ferralla) degut a la col·lisió amb el petrolier "Torm Gertrud", i provocant importants danys ambientals en el litoral del Camp de Gibraltar (Greenpeace-España, 22/02/2008). El cas del "New Flame" ha estat denunciat per part dels moviments ecologistes com un cas de mala gestió política, les autoritats de Gibraltar i el propi President de la CA andalusa (Manuel Chávez) negaren al principi qualsevol vessament i fins i tot Chávez digué que eren invencions dels ecologistes, a més de destacar el conflicte diplomàtic entre les administracions espanyola i britànico-gibraltarenya (Ecologistas en Acción, octubre 2007). Emperò, en aquestes zones litorals de refinament i transport de petroli no és tan sols destacable el risc de contaminació per vessament d'hidrocarburs el que cal apuntar, sinó que a aquell se li afegeixen els riscos per a la salut humana que suposen les activitats de refinament. En el cas del Camp de Gibraltar s'han detectat importants afeccions en la població, on l'esperança de vida és molt menor que en d'altres indrets de l'Estat (Greenpeace-España, 22/02/2008)<sup>68</sup>.

L'intens trànsit de vaixells pel Mediterrani, i en especial per les aigües balears, també representa un elevat risc de contaminació per enfonsament i vessament dels hidrocarburs que aquests transporten, ja sigui com a càrrega o com a combustible. L'11 de juliol de 2007, a les costes de la turística illa d'Eivissa, s'enfonsava el vaixell de càrrega "Don Pedro" de la naviliera ISCOMAR (Isleña de Contenedores Marítimos), que transportava càrrega (entre la que hi havia material tòxic) i portava als seus tancs unes 200 tones de combustible (Parra, 12/07/2007). El vaixell xocà contra l'illot d'es Dau Gros, just sortint del port a la matinada. Els dies següents

<sup>67</sup> El New Flame és un vaixell de càrrega del tipus "bulk carrier" de 26800 TRB amb propietat enregistrada a nom de Gladiator Navigation SA, amb bandera panamenya i Transmar Shipping SA com agent. Aquesta història recorda a la del Prestige que estava matriculat a les Bahames. Tots dos en paradisos fiscals.

<sup>68</sup> En el cas d'Extremadura, hi ha una important mobilització social en contra de la construcció d'una refinaria. Aquesta oposició es fonamenta, en gran mesura, en els riscos que per la salut humana representen aquestes activitats altament contaminants (veure: [www.plataformarefineriano.es](http://www.plataformarefineriano.es), febrer 2008). Es pot consultar l'estudi de la Universitat d'Extremadura, "Proyecto de investigación para el diagnóstico y vigilancia del impacto por vía atmosférica de un complejo refinero en Extremadura" a ([www.grupoag.es/refineriabalboa/medioambiente/informe\\_final.php](http://www.grupoag.es/refineriabalboa/medioambiente/informe_final.php), febrer 2008).

arribaven unes 30 Tm de fuel a les platges eivissenques de Talamanca, Figueretes i Platja d'en Bossa (Manresa, 14/07/2007). El fet que s'enfonsàs a la sortida del port dificultà les coses, sobretot, degut al fet que a l'estiu el trànsit marítim és molt intens en aquest port, la qual cosa dificultà les tasques de neteja. Per altra banda, l'empresariat hotelier de l'illa volgué donar missatges tranquil·litzadors als consumidors turístics, per la qual cosa, recordant aquella imatge de Fraga banyant-se en les aigües de Palomares, segons Manresa (15/07/2007:22) "els empresaris d'Eivissa volgueren banyar-se, en un gest promocional, a la Platja de Talamanca, però per raons de prevenció sanitària se mantén alçada la bandera roja de prohibició a l'espera de les anàlisis de l'aigua i arena".

**Taula 158. Fluxos Totals de Materials Importats de minerals energètics a les Balears segons port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII).**

País	Port Destí	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)	% FTMI
E. espanyol	Tarragona	1.628.530	7.719.068	9.347.598	75,88
E. espanyol	Castelló	647.453	550.335	1.197.788	9,72
E. espanyol	Algesires	131.340	93.036	224.376	1,82
E. espanyol	Cartagena	142.162	64.950	207.112	1,68
Itàlia	Augusta	75.357	64.054	139.411	1,13
Itàlia	Sarroch (Porto Foxi)	69.859	59.380	129.238	1,05
Egipte	Alexandria	67.673	57.522	125.195	1,02
Itàlia	Altres Itàlia	53.575	45.539	99.115	0,80
Egipte	Egipte	52.376	44.520	96.896	0,79
Letònia	Ventspils	43.438	36.923	80.361	0,65
E. espanyol	Barcelona	44.132	27.303	71.435	0,58
E. espanyol	València	29.060	26.772	55.832	0,45
Algèria	Alger (El Djazair)	29.953	25.460	55.414	0,45
Bielorrússia	Minsk	29.843	25.367	55.210	0,45
Rússia	Tuapse	27.321	23.222	50.543	0,41
Itàlia	Santa Panagia	19.938	16.947	36.886	0,30
Índia	Sikka	19.890	16.906	36.796	0,30
Malta	La Valetta	19.391	16.482	35.873	0,29
E. espanyol	La Coruña	33.672	0	33.672	0,27
Argèlia	Skikda	13.097	11.133	24.230	0,20
Bèlgica	Amberes	11.147	9.475	20.623	0,17
E. espanyol	Motril	7.896	11.743	19.640	0,16
Rússia	Altres Rússia	9.624	8.180	17.804	0,14
Virgin Island (EUA)	Tallin	9.554	8.121	17.675	0,14
Israel	Haifa	9.549	8.116	17.665	0,14
Itàlia	Melilli	9.062	7.703	16.765	0,14
E. espanyol	Puerto de Escombreras	8.672	7.371	16.043	0,13
Argentina	San Lorenzo	7.990	6.791	14.781	0,12
R. Unit	Southampton	6.407	5.446	11.854	0,10
E. espanyol	Melilla	6.001	5.101	11.102	0,09
R. Unit	Immingham	4.716	4.009	8.725	0,07
E. espanyol	Cadis	2.984	5.670	8.654	0,07
França	Dunkerque	4.006	3.405	7.411	0,06
E. espanyol	Santa Cruz de Tenerife	2.214	4.206	6.420	0,05
E. espanyol	Puerto de Pasajes	2.189	4.158	6.347	0,05
E. espanyol	Huelva	3.773	1.341	5.114	0,04
E. espanyol	Altres Espanya	2.445	1.863	4.309	0,03

E. espanyol	Dènia	1.036	1.741	2.778	0,02
E. espanyol	Sagunt	1.471	311	1.782	0,01

De la taula anterior, hom pot pensar correctament que a Tarragona no és troba cap pou de petroli ni cap gran jaciment de carbó, i que molt probablement els recursos energètics consumits a les Balears procedeixin d'altres indrets. Així com s'ha tractat de fer en les altres categories de materials, en el cas dels energètics mirarem d'analitzar a partir de les estadístiques de comerç exterior de les Cambres de Comerç<sup>69</sup> els fluxos de materials energètics importats a les Balears des de l'estranger. A la taula 158 es comptabilitzaven uns Fluxos Totals de Materials Importats procedents de ports espanyols d'uns 11,2 milions de Tm, mentre que els procedents de ports estrangers assolien unes 1,09 milions de Tm. En canvi, les estadístiques de comerç exterior ens donen un resultat que contrasten notòriament respecte dels resultats del que entrava a través dels ports de les Balears, essent els FTMI de l'estranger (taula 159) de prop de 10,2 milions de Tm, i que estaven valorats en uns 208,4 milions d'euros. És a dir, depenent de la font que s'empri els resultats varien notablement. Convé recordar que els materials sortits dels ports de la taula 158 no significa que aquells materials procedeixen necessàriament de les zones properes als ports, sinó que aquests funcionen molt sovint com a plataformes. Exemples clars d'això són el Port de Rotterdam i el de Barcelona. Així doncs, en el cas dels ports italians, per exemple, tenim que s'enregistren unes sortides dels seus ports de prop de 227,7 mil Tm (de flux directe) i en canvi els fluxos directes importats a les Balears enregistrats a les estadístiques de comerç exterior procedents d'Itàlia sumaven unes 122,4 mil Tm.



Figura 6. Mapa miner de Sud-àfrica (USGS, 2008)

Es pot assenyalar, el paper destacat de Sud-Àfrica, d'on prové el carbó consumit a les Balears. Així doncs, mentre que les estadístiques de l'Autoritat Portuària de Balears ens informava que hi havia un flux directe de carbó procedent de Tarragona de 1,29 milions de Tm,; quan acudim a les estadístiques del comerç exterior, hom s'adona que hi havia un flux directe de 1,38 milions de Tm de carbó procedent de les mines sud-africanes. Amb la qual cosa, és de suposar que la major part del carbó africà passa pel port català abans d'arribar a Mallorca. L'extracció de 1,38 milions de Tm a Sud-Àfrica, la major part en mines a cel obert, du associada uns fluxos ocults d'uns 7,98 milions de Tm, en forma de ganga i estèrils, que queden en terres sud-africanes. Part d'aquests materials, amb un elevat contingut de sofre i de cendres són emprats a les llars dels miners sud-africanos, tot contribuint a importants problemes de salut pública. Mentre el carbó de major qualitat es destina a l'exportació i la generació elèctrica (a la que tan sols una part de la població pot accedir), els anomenats "residus" són cremats per les classes populars, amb la conseqüent emissió de partícules contaminants. L'abocament dels "residus" de les mines contribueixen a la acidificació dels sòls i de les aigües, tot agreujant encara més l'accés a dos dels recursos fonamentals com són l'aigua i la terra. I també s'ha de destacar, molt particularment, el fet que les condicions sociolaborals dels treballadors a les mines no són gens envejoses, en un dels països on la lacra de la SIDA presenta una de les taxes més elevades del planeta, i que afecta de forma important als treballadors de la mineria (Bond, 2002; Martínez-Alier, 2004)<sup>70</sup>. En el cas de Sud-Àfrica, tal com ha analitzat Patrick Bond (2000), s'ha produït un

<sup>69</sup> <http://aduanas.camaras.org> (març, 2006).

<sup>70</sup> Mines and Communities aporta informació crítica de la mineria a escala mundial: [www.minesandcommunities.org](http://www.minesandcommunities.org) (febrer 2008) i informació sobre activitat minera: [www.infomine.com](http://www.infomine.com) (febrer 2008). Terry Bell ha escrit sobre les tensions socials i econòmiques a Sud-Àfrica, tot destacant la precarietat que envolta a les persones que treballen a les

trànsit de la Sud-Àfrica de l'Apartheid a la Sud-Àfrica neoliberal, amb fortes permanències i reminiscències del règim racista, en el que s'ha intensificat el desenvolupament geogràfic desigual del país, amb una creixent polarització social i una marcada dualitat en el projecte elitista que combina les noves formes d'acumulació financera del capital amb una potent extracció de recursos naturals (nexa financer-miner).

La importància dels carbons sud-africans en l'economia balear, destinats fonamentalment a la Central Tèrmica des Murterar, va acompanyada de les importants transformacions territorials, la contaminació del sòl, aire i aigua, l'utilització dels "residus" per usos energètics, les deplorables condicions sociolaborals i els problemes de salut pública, que en comptes de produir-se a les Illes Balears, es queden dins de les fronteres sud-africanes. D'aquesta manera, les Balears importen el carbó de Sud-Àfrica, alhora que exporten injustícia ambiental a les persones d'aquell país, particularment les classes populars que coincideixen majoritàriament amb la població negra (Bond, 2002).

Les contrapartides monetàries per a cada tona de Flux Total de Material Energètic Importat procedents de Sud-Àfrica era de 6,29 euros, tot essent aquesta la contrapartida més baixa de totes les enregistrades en les importacions energètiques. El carbó és el combustible més contaminant en quant a GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle), al temps que també genera amb grans impactes socioecològics en els llocs d'extracció, allunyats de la vista dels consumidors del Nord. En canvi, els productes derivats del petroli són els que presenten unes contrapartides més elevades com per exemple les importacions des d'Itàlia, Egipte, etc. Crida l'atenció les desorbitades contrapartides monetàries que rebien les importacions procedents de Bèlgica i dels EUA, que en els dos casos es tracta de productes derivats del petroli. En qualsevol cas, es pot establir a grans trets una distinció principal entre els productes derivats del petroli que de mitjana estaven valorats en uns 174 euros per cada tona de FTMI, i els combustibles fòssils (carbó) amb una valoració monetària de 6,29 euros per cada tona de FTMI.

**Taula 159. Comerç exterior. Importacions de materials energètics a les Balears segons país d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII).**

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Importat (Tm)	Valor (Mils d'euros)	Valor monetari (€/Tm FTMI)
Sud-Àfrica	1.388.222,00	7.985.052,94	9.373.274,94	58.966,60	6,29
Itàlia	122.471,60	104.100,86	226.572,46	37.650,50	166,17
Egipte	120.049,00	102.041,65	222.090,65	39.195,60	176,48
Rússia	96.362,40	81.908,04	178.270,44	31.222,50	175,14
Bielorrússia	58.937,20	50.096,62	109.033,82	18.845,40	172,84
Algèria	21.086,90	17.923,87	39.010,77	6.710,10	172,01
Índia	19.889,60	16.906,16	36.795,76	7.666,70	208,36
Malta	13.395,80	11.386,43	24.782,23	4.137,10	166,94
Israel	9.548,80	8.116,48	17.665,28	3.348,40	189,55
R. Unit	911,80	775,03	1.686,83	174,00	103,15
França	1.464,80	0,85	1.465,65	485,90	331,53
Letònia	67,10	16,78	83,88	10,60	126,38
Dinamarca	46,70	11,68	58,38	7,90	135,33
Hongria	4,50	8,55	13,05	8,90	681,99
Suècia	1,30	1,02	2,32	5,50	2.370,69
Portugal	1,50	0,00	1,50	2,20	1.466,67
P. Baixos	0,80	0,63	1,43	3,10	2.166,62
Alemanya	0,60	0,34	0,94	1,50	1.595,74
Bèlgica	0,20	0,17	0,37	3,30	8.918,92

mines (<http://terrybellwrites.wordpress.com/>, novembre 2011). L'any 2004 es varen extreure a Sud-Àfrica uns 242,7 milions de Tm, que es repartia entre les empreses mineres: Ingwe Coal Corporation Ltd. (filial de BHP Billiton); Anglo American Coal; Sasol Ltd. South Africa; Eyesizwe Coal (Pty) Ltd; Kumba Resources; Xstrata; i la companyia elèctrica Eskom (Yager, 2004).

EUA	0,20	0,09	0,29	1,20	4.210,53
<b>Total</b>	<b>1.852.462,80</b>	<b>8.378.348,17</b>	<b>10.230.810,97</b>	<b>208.447,00</b>	<b>20,37</b>

#### 12.6.1.4. El destí dels fluxos de materials energètics exportats.

De la mateixa manera com s'han analitzat els fluxos de materials energètics importats en base al seu origen, també ens interessa saber la destinació de les exportacions que d'aquests materials es realitzen des de les Balears. Així mateix, cal esmentar que es tenen en consideració tan sols les exportacions des de les Balears cap ports d'altres regions, i per tant els fluxos entre els ports de les Illes no es comptabilitzen. Tal com es pot veure a la taula 160, la major part dels FTME (Fluxos Totals de Materials Exportats) s'adrecen al Port de Castelló amb un 69,36% del total, seguit dels de Sagunt, Barcelona, València, Tarragona i Dènia. Tots ells de la costa mediterrània peninsular.

<b>Taula 160. Fluxos Totals de Materials Exportats energètics des de les Balears segons port de destí, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII).</b>				
Port Destí	Flux Directe Exportat (Tm)	Flux Ocult Exportat (Tm)	Flux Total Exportat (Tm)	% Tm FTME
Castelló	5.913	5.026	10.939	69,36
Sagunt	1.881	450	2.330	14,78
Barcelona	1.066	213	1.279	8,11
València	1.167	0	1.167	7,40
Tarragona	29	25	54	0,34
Dènia	0,60	1,14	1,74	0,01

Un cop analitzat els fluxos totals exportats de materials energètics segons port de destí, s'intentarà veure quines són les exportacions realitzades des de les Balears a d'altres països en quant a materials energètics, a partir de les dades de comerç exterior. En aquest cas, i a diferència de les altres categories de materials analitzats fins ara, es produeix una anomalia digne de menció. Resulta que els fluxos directes de materials energètics enregistrats en les estadístiques de comerç exterior és molt superior als resultats que s'havien obtingut a partir del que sortia a través dels ports. Convé recordar que en tots els altres grups de materials, les exportacions realitzades a través dels ports sempre són superiors a les que enregistraven les estadístiques de comerç exterior. I, per una altra banda, en el cas de les exportacions de materials energètics segons les dades del comerç exterior no queda reflectit exactament cap país<sup>71</sup>, a excepció d'Algèria, on s'adreçaven uns fluxos directes de 4 Tm. Aquestes enormes disparitats han estat aclarides per part de les administracions competents (Ministeri d'Indústria, Turisme i Comerç i Agència Tributària). Segons l'Agència Tributària (Duanes) aquestes discrepàncies es deuen molt probablement, al fet que part de les vendes de productes petrolers destinats al transport aeri i marítim eren considerades a efectes fiscals i comercials com exportacions. Per aquest motiu, se recomana agafar com a bona la partida d'exportacions de combustibles resultant de les estadístiques portuàries.

<b>Taula 161. Comerç exterior. Exportacions de materials energètics a les Balears segons país de destí, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <a href="http://aduanas.camaras.org">http://aduanas.camaras.org</a>, març 2006 - Annex Capítol XII).</b>					
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Exportat (Tm)	Valor (Mils d'euros)	Valor monetari (€/Tm FTME)
Països i territoris no determinats Intra-comunitaris	136.644	116.147	252.791	36.275	143,50
Països i territoris no determinats Extra-	68.589	58.300	126.889	24.908	196,30

<sup>71</sup> Els registres es recollen en les categories d'avitallaments i combustibles comunitaris, països i territoris no determinats.



comunitaris					
Avituallament i combustible. Intercanvis comunitaris	12.574	10.688	23.261	4.482	192,70
Avituallament tercers.	668	568	1.236	240	193,93
Algèria	4	3	7	9	1.178,10
<b>Total</b>	<b>218.478</b>	<b>185.706</b>	<b>404.184</b>	<b>65.913</b>	<b>163,08</b>

### 12.6.2. La petjada ecològica del consum energètic de les Balears.

La metodologia de la petjada ecològica, exposada en el capítol 5, es pot diferenciar en dues parts principalment. Per una banda, hi hauria el consum energètic vinculat amb el funcionament del sistema socioeconòmic objecte d'estudi, i que coincidiria amb el consum energètic, de la generació elèctrica, de la conversió en calor, de la fabricació insular, de la fase tractora, etc. I, per una altra banda hi hauria el que es coneix com a *emergia* que seria el contingut energètic dels béns de consum resultants del comerç, uns béns que malgrat no hagin estat elaborats a les Illes s'atribueix el seu cost energètic (des del bressol a la tomba) a les illes Balears. Per aquest motiu, resulta imprescindible comptar en primer lloc, amb una informació fiable respecte del consum energètic i per l'altra, amb una informació sobre els balanços de béns de consum del comerç de les Balears i les magnituds del contingut energètic o energia continguda (*emergy*) de nombrosos béns de consum (Wackernagel et al., 2004)<sup>72</sup>.

Per calcular la part corresponent la petjada energètica directa de les Balears, és a dir aquella derivada del consum de combustibles fòssils a les Balears, es procedirà a realitzar una sèrie de càlculs per estimar els requeriments energètics de determinades activitats, que es compararan quan sigui possible amb les magnituds presentades a les estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears. Una vegada s'hagin calculat els requeriments energètics es calcularà la petjada ecològica en base a dues metodologies: la primera, seguint la metodologia convencional de calcular les emissions de CO<sub>2</sub> i la superfície forestal necessària per a la seva absorció; i una segona, calculant un substitut renovable, en funció de l'ús que es faci del combustible en qüestió.

#### 12.6.2.1. La petjada ecològica de la generació elèctrica.

La generació d'electricitat a partir de combustibles fòssils i RSU (Residus Sòlids Urbans) fou al 2004 d'unes 499,9 mil Tep, per la qual cosa es varen cremar un total de 1,29 milions de Tep (taula 163). A la taula Z es pot veure el volum de combustibles que es destinaren a la producció elèctrica, essent la major partida la corresponent a la hulla amb 1,33 milions de Tm i que equivalia a uns 781 Ktep. El segon combustible en tonatge foren els RSU amb unes 328 mil Tm (59 Ktep) que es diu que són "valoritzats", és a dir són cremats en la incineradora de Son Reus, traduint-se en energia elèctrica que és la part de valor i en emissions tòxiques que és la part no contemplada. La planificació sectorial energètica, i la retòrica oficial, consideren a la crema de RSU com a producció elèctrica de fonts renovables, com si els residus fossin quasi equivalents a la biomassa, sense considerar el seu contingut eminentment no renovable. En tercer lloc, hi ha el Gas Oil C (249 mil Tm i 258 Ktep) que alimenta, en bona mesura, els grups elèctrics que en arribar el gasoducte, cremaran gas natural. Finalment, el Fuel Oil és el darrer combustible, en ordre d'importància per a la transformació en electricitat, amb unes 237 mil Tm que equival a unes 227 Ktep (taula 162 i taula 163).

<b>Taula 162. Consum de combustibles fòssils i RSU (Residus Sòlids Urbans) per la generació elèctrica al 2004 (Font: Estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears <a href="http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html">http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html</a> setembre 2007).</b>				
<b>Central</b>	<b>Hulla (Tm)</b>	<b>RSU (Tm)</b>	<b>Fuel-Oil (Tm)</b>	<b>Gas-Oil C (Tm)</b>
Alcúdia	1.339.738	0	48.473	3.971
Son Molines	0	0	0	896

<sup>72</sup> El SEI (Stockholm Environmental Institute, [www.sei.se](http://www.sei.se)) junt amb el Global Footprint Network ([www.footprintnetwork.org](http://www.footprintnetwork.org)) elaboren les bases de dades de la intensitat energètica dels béns de consum en termes de GJ/Tm.

Son Reus	0	0	0	211.665
Tirme (Son Reus)	0	328.749	0	0
Maó	0	0	43.619	21.332
Cogeneradors Mallorca	0	0	0	6.280
Generadors aïllats	0	0	0	114
Eivissa	0	0	145.142	5.050
Formentera	0	0	0	17
<b>Total</b>	<b>1.339.738</b>	<b>328.749</b>	<b>237.234</b>	<b>249.325</b>

**Taula 163. Consum de combustibles fòssils i RSU (Residus Sòlids Urbans) per la generació elèctrica i producció elèctrica bruta al 2004 (Font: Estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears pels anys 1989-2004, <http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html>, setembre 2007).**

	Hulla (Tep)	RSU (Tep)	Fuel-Oil (Tep)	Gas-Oil C (Tep)	Total (Tep)	Producció Elèctrica Bruta (Tep)
Alcúdia	781.603	0	46.535	4.108	832.247	322.161
Son Molines	0	0	0	927	927	187
Son Reus	0	0	0	219.073	219.073	74.594
Tirme (Son Reus)	0	59.175	0	0	59.175	14.954
Maó	0	0	41.883	22.070	63.953	24.164
Cogeneradors Mallorca	0	0	0	6.500	6.500	2.174
Generadors aïllats	0	0	0	118	118	63
Eivissa	0	0	139.338	5.225	114.563	61.622
Formentera	0	0	0	18	18	3
<b>Total</b>	<b>781.603</b>	<b>59.175</b>	<b>227.756</b>	<b>258.039</b>	<b>1.296.574</b>	<b>499.923</b>

La crema de combustibles sòlids i de RSU a les centrals elèctriques de les Balears se tradueix inevitablement en les corresponents emissions de GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle). La metodologia estàndard de la petjada ecològica, es fonamenta en traduir les emissions de CO<sub>2</sub> i llavors calcular la superfície forestal necessària per a la seva absorció. Com que la taxa d'acumulació de carboni dels ecosistemes forestals és limitada, i a mesura que aquests ecosistemes s'apropen als estadis de maduresa, la respiració i absorció dels ecosistemes forestals queda pràcticament equiparada, els promotors de la petjada ecològica proposaren que l'absorció de CO<sub>2</sub> per part dels boscos correspondria a nova superfície forestal, i no l'existent que s'encarrega de l'absorció de carboni per processos naturals. També cal tenir en compte que les taxes d'acumulació del carboni són diferents, depenent del clima i la vegetació, per això es parteix de la taxa mitjana d'acumulació dels boscos a l'Estat espanyol calculat per Rodríguez-Murillo (1999) que és d'unes 2,16 Tm CO<sub>2</sub>/Ha/any, front a les 6,6 Tm CO<sub>2</sub>/Ha/any de mitjana anual (Wackernagel i Rees, 1996). Per altra banda, els darrers càlculs de la petjada ecològica estimen que entre un 25% i un 30% de les emissions antropogèniques de CO<sub>2</sub> són absorbides pels oceans.

La crema dels combustibles fòssils i de RSU per a la producció elèctrica a les Balears fou d'unes 4,9 milions de Tm CO<sub>2</sub>, de les quals la major part corresponia a la crema d'hulla amb el 63,4% del total i corresponent a la central tèrmica d'Es Murterar d'Alcúdia. Cal destacar el fet que la planificació energètica de les Balears no preveu eliminar la utilització d'aquest combustible en la generació d'electricitat, i com es veu és el principal causant de contaminació atmosfèrica de la generació elèctrica. Si es considera que una part d'aquestes emissions són absorbides per la mar (1,42 milions Tm CO<sub>2</sub>), resulta que queden uns 3,54 milions de Tm CO<sub>2</sub> de les quals es calcularà la superfície forestal per assimilar-les. Així doncs, la superfície forestal necessària per absorbir el CO<sub>2</sub> de la crema de combustibles i RSU per a la generació elèctrica, el que Carpintero (2005:405) denomina "boscos virtuals", sumaria unes 1,6 milions d'hectàrees, que en cas de distribuir-se entre la població resident (empadronada), correspondria una petjada ecològica d'unes 1,72 Ha/càpita, i en el cas de contemplar l'IPH (Índex de Pressió Humana) seria d'unes 1,31 Ha/càpita (taula 164).

**Taula 164. Emissions de CO<sub>2</sub> i Petjada Ecològica de la utilització de combustibles fòssils per a la generació elèctrica, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).**

	Hulla	RSU	Fuel-Oil	Gas-Oil C	Total
<b>Total emissions (Tm CO<sub>2</sub>)</b>	<b>3.151.425</b>	<b>289.845</b>	<b>730.414</b>	<b>800.338</b>	<b>4.972.022</b>
Total Absorbit oceans (Tm CO <sub>2</sub> )	904.144	83.157	209.556	229.617	1.426.473
Resta emissions (Tm CO <sub>2</sub> )	2.247.281	206.689	520.858	570.721	3.545.549
<b>P. Ecològica absorció boscos (Ha)</b>	<b>1.040.408</b>	<b>95.689</b>	<b>241.138</b>	<b>264.223</b>	<b>1.641.458</b>
Pob. Resident (Ha/càpita)	1,09	0,10	0,25	0,28	1,72
IPH (Ha/càpita)	0,83	0,08	0,19	0,21	1,31

Una vegada s'ha calculat la petjada energètica de la generació elèctrica amb combustibles fòssils i RSU (Residus Sòlids Urbans), s'ha d'incloure la part d'energia utilitzada a les Balears procedent de les energies renovables –solar tèrmica, solar fotovoltaica i eòlica– en la que no s'inclou la biomassa ja que s'ha comptabilitzat dins la petjada forestal. En primer lloc, tenim l'energia solar tèrmica que ha passat d'una capacitat de producció de 860 Tep al 1983 a una capacitat de 4554 Tep al 2004, que es tradueix en termes superficials d'una ocupació d'unes 1,32 Ha al 1983 a unes 7 Ha a l'any 2004 (capítol X). En segon lloc, l'energia solar fotovoltaica va passar d'una potència instal·lada de 40kW al 1983 a 4192 kW al 2004, unes instal·lacions que en bona mesura s'han ubicat en el sòl rústic per cobrir les demandes elèctriques d'edificacions (p.ex. residències, estables, repetidors, etc) o altres usos (p.ex. pous, reg, etc). Aquestes instal·lacions, que majoritàriament estan aïllades de la xarxa de distribució elèctrica, representaven el 85,75% de la potència instal·lada de totes les instal·lacions solars fotovoltaiques el 2004 (veure capítol X).

Encara que la metodologia estàndard de la petjada ecològica inclou la participació de les energies renovables en els càlculs de la petjada energètica, l'escassa informació sobre la seva existència, fins fa poc, feia que moltes vegades no s'inclouessin en els còmputos realitzats en les diferents publicacions aparegudes. En el cas de les Illes Balears a l'any 2004, els càlculs dels requeriments territorials ocupats per les instal·lacions d'energia renovable –solar tèrmica, solar fotovoltaica i eòlica– equivaldrien aproximadament a unes 11,19 Ha, de les quals 7 Ha corresponien a la solar tèrmica que sovint es localitza en edificis o en infraestructures d'altre tipus sense implicar necessàriament la colonització de nou sòl. Aquesta estimació no ens diu res sobre la qualitat de la superfície ocupada, ja que evidentment no té la mateixa petjada una instal·lació en una coberta o una façana que en sòl agrícola. Per això mateix ha de ser pres com una mesura parcial de l'impacte de dites infraestructures, i l'anàlisi de l'impacte de les energies renovables requeriria una aproximació des de la complexitat, que la metodologia de la petjada ecològica no aporta. En qualsevol cas, l'anàlisi posterior dels resultats de la petjada energètica si que permeten entrar en apreciacions de caire multidimensional, cosa que no es pot pretendre que quedi cobert per un simple instrument com és la petjada ecològica.

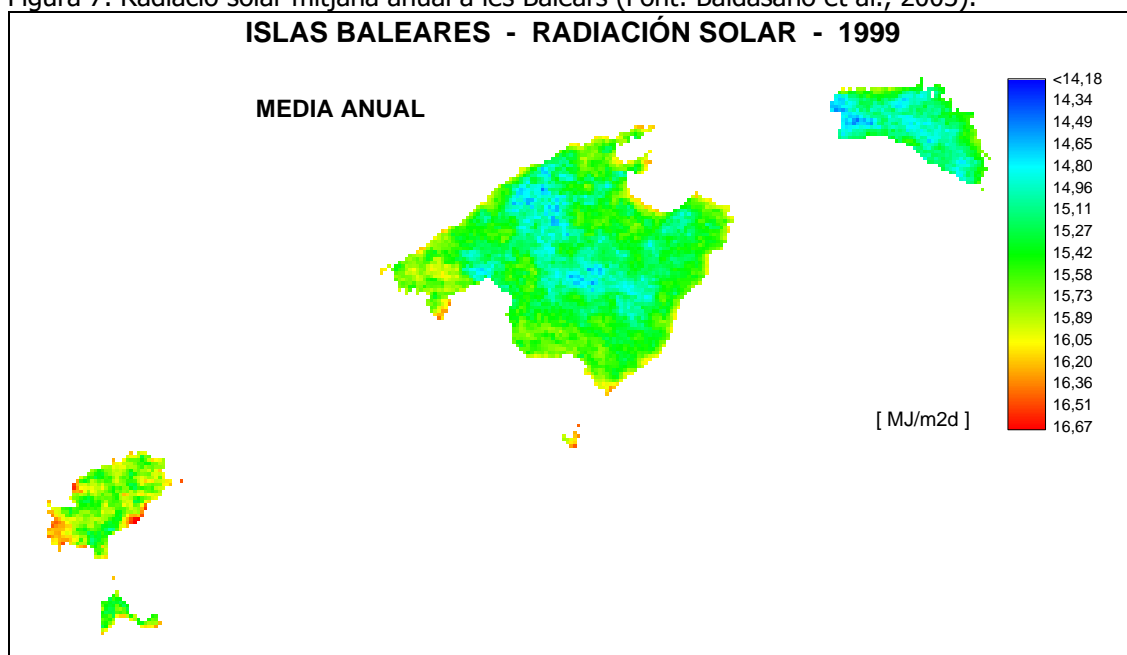
**Taula 165. Petjada ecològica de les energies renovables a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors; Wackernagel i Rees, 1996).**

	Factors de conversió	Capacitat de Producció (Tep)	P. Ecològica (Ha)
Energia Solar Tèrmica	650,5 Tep/Ha	4.554	7
Energia solar fotovoltaica	1 MW/Ha (110,71 Tep/Ha)	315	2,85
Energia eòlica	298,75 Tep/Ha	402	1,34
<b>Total</b>		<b>5.271</b>	<b>11,19</b>

La petjada ecològica de l'energia elèctrica es podria calcular, també, intentant cercar un substitut renovable a l'energia elèctrica utilitzada a les Balears procedent dels combustibles fòssils. Aquest substitut podria ser, o bé un combustible renovable amb equivalent poder calorífic a l'emprat per produir energia elèctrica, o bé la substitució de la potència elèctrica instal·lada que s'alimenta de combustibles fòssils per d'altra que funciona amb el flux solar. Les Illes Balears reben cada any directament del sol un flux anual mig d'uns 134,3 Tep/m<sup>2</sup>, que

oscil·la entre els mínims al solstici d'hivern (entre 0,11 Tep/m<sup>2</sup>/dia i 0,18 Tep/ m<sup>2</sup>/dia) i un màxim al solstici d'estiu (mitjana de 0,54 Tep/m<sup>2</sup>/dia). Una energia que tanmateix es dissipa, i de la que es pot treure un aprofitament sense generar traumes climàtics. No obstant, les il·lusions prometéiques dipositades sobre les energies renovables, fan que actualment i a la llum del final de l'era del petroli barat, es comenci a mirar tot el territori com a "jaciment d'energia renovable", imposant-se una mirada tecno-industrial sustentada en el mite del creixement indefinit. Així doncs, la prioritació de la qüestió del canvi climàtic per sobre d'altres conflictes que afecten al canvi global (Duarte, 2006) oculta, i fins i tot pot intensificar, les lògiques industrials de producció, distribució i consum, ara en base a recursos renovables, sense que això signifiqui que no es generen impactes socioambientals. Un dels exemples més clars de les contradiccions i problemàtiques vinculades amb les energies renovables és el dels anomenats agrocombustibles que es presenten per reduir, sobretot, l'impacte climàtic del sector del transport (Carpintero, 2006)<sup>73</sup>.

Figura 7. Radiació solar mitjana anual a les Balears (Font: Baldasano et al., 2003).



A mode d'exemple, es pot calcular la superfície (petjada ecològica) que suposaria substituir la potència elèctrica instal·lada corresponent a les centrals tèrmiques de les Balears per panells fotovoltaics. Cal tenir present que les lògiques dominants en la promoció de la generació d'energia solar fotovoltaica es fonamenten, també, en les pràctiques industrials vinculades als grans lobbies energètics que en els darrers anys es converteixen en els principals abanderats de les energies renovables vinculades (p.ex. British Petroleum s'ha llançat amb la marca Beyond Petroleum, Iberdrola es presenta com el líder mundial en energia eòlica, etc); per la qual cosa les propostes que emanen d'aquests conglomerats pretenen impulsar megaprojectes que són molt exigents en sòl. En canvi, nombrosos autors exposen que una planificació energètica en base a recursos renovables, pel cas de l'electricitat, recomanen el que es coneixen com a xarxes de baixa centralització. En tot cas, s'opta per fer un càlcul que no és més que una simple estimació i que pot ser considerat com una expressió massa reduccionista de la realitat, ja que se podria optar per a la utilització d'espais urbans pel seu aprofitament energètic. Cosa que per altra banda, no sol ser l'opció més generalitzada.

La substitució de la potència elèctrica instal·lada per instal·lacions d'energies renovables, depenent de la tecnologia emprada, oscil·laria entre les 1576 Ha dels parcs eòlics i les 3152 Ha dels parcs fotovoltaics<sup>74</sup>. Convé apuntar que d'acord amb les DOT (Directrius

<sup>73</sup> Veure el debat sobre els agrocombustibles al número 34 de la revista *Ecologia Política*: "Agrocombustibles. Otro enfoque al debate sobre los biocombustibles".

<sup>74</sup> En termes generals, la tècnica actual permet instal·lar una potència d'energia solar fotovoltaica d'1 kW per cada 10 m<sup>2</sup>, el que equival a 1 MW/Ha (Menéndez-Pérez, 2001; Puig, 2003). No obstant, el projecte d'ordre de la Conselleria de

d'Ordenació del Territori) s'autoritzava un increment de la superfície urbana destinada a usos urbano-residencials d'unes 2702 Ha, i tenim que la substitució de la potència elèctrica instal·lada per centrals fotovoltaïques implicaria una colonització de sòl molt semblant a aquella que es preveu que quedi segellada pel ciment. Si es considera, a partir de les dades presentades a l'estudi de les cobertes del sòl que el sòl ja artificialitzat assolia la xifra d'unes 28746 Ha, resultaria que si es decidís implantar la substitució de les centrals termoelèctriques per panells fotovoltaïcs, suposaria la utilització simultània de sòl per usos urbano-industrials i usos energètics, de tan sols el 10,9% d'aquest.

Per altra banda, la petjada ecològica que suposa la crema de combustibles fòssils –els “boscos virtuals”– per a la generació elèctrica, assolia prop de 1,7 milions d'hectàrees al 2004, la qual cosa significa que aquesta és unes 540 vegades superior a la que resultaria de substituir la potència elèctrica per centrals fotovoltaïques. Finalment, la metodologia estàndard de la petjada ecològica considera la utilització dels càlculs de la petjada energètica en base a la superfície requerida per absorbir les emissions de diòxid de carboni ja que aquestes esdevenen en un dels principals impactes de la crema de combustibles fòssils, mentre que l'opció presentada de calcular la superfície que ocuparien instal·lacions alternatives en quant a la utilització de recursos renovables, pot ser emprada com a instrument alternatiu per orientar la política energètica.

**Taula 166. Estimació de la petjada ecològica de la potència elèctrica instal·lada en base a la substitució per energies renovables, 2004.**

**(Font: elaboració pròpia a partir de Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, 2005; (a) Puig, 2003; i (b) Projecte d'Ordre de la Consellera de Comerç, Indústria i Energia per la qual es regula el procediment administratiu aplicable per autoritzar i declarar, en concret, la utilitat pública energètica de les instal·lacions d'energia solar fotovoltaïca connectades a la xarxa de les Illes Balears 26/02/2008).**

	Potència elèctrica instal·lada 2003 (MW)	Central termo-solar (Ha)	Central Fotovoltaïca (Ha)	Parc eòlic (Ha)
C.T. Maó	123,4	236,77	246,8	123,4
Alcúdia II	585	1.122,44	1170	585
Son Molines	25	47,97	50	25
Son Reus	571,4	1.096,34	1142,8	571,4
Parc-Bit	2,9	5,56	5,8	2,9
Cogeneració particulars	4,9	9,40	9,8	4,9
Eivissa	249,5	478,72	499	249,5
Formentera	14	26,86	28	14
<b>Total</b>	<b>1.576,1</b>	<b>3.024,06</b>	<b>3.152,20</b>	<b>1.576,10</b>
Factor		0,52 MW/Ha (a)	0,5 MW/Ha (b)	1 MW/Ha (a)

La taula anterior estimava la superfície que suposaria la substitució de la potència elèctrica instal·lada a les Balears per unes altres instal·lacions que es fonamentin en les energies renovables, en concret la solar i l'eòlica. Tanmateix, més que la substitució de la potència elèctrica instal·lada, interessa estimar la substitució de l'energia elèctrica consumida procedent de la crema de combustibles fòssils i RSU, per d'altres que utilitzin fonts renovables. Així doncs, a la taula 167 es calcula la superfície requerida (petjada ecològica) que suposaria substituir els 499,9 Ktep de consum brut d'energia elèctrica a les Balears provinent de les centrals termoelèctriques i alimentades per combustibles fòssils, per d'altres alimentades per fonts renovables (p.ex. termo-solars, centrals fotovoltaïques o parcs eòlics). A les Balears, la Conselleria de Comerç, Indústria i Energia estima un funcionament equivalent per aquestes instal·lacions equivalent a uns 1300 hores anuals en el cas de les solars, i de 2200 hores per l'eòlica. Així doncs, la superfície requerida oscil·laria entre 2524 Ha que haurien d'ocupar els parcs eòlics i les 8548 Ha dels parcs fotovoltaïcs. Aquestes xifres s'apropen més als requeriments territorials que implicarien la substitució del consum elèctric brut de les Balears

Comerç, Indústria i Energia, estima una potència fotovoltaïca de 0,5 MW/Ha que és el factor que s'ha emprat en aquests càlculs.

per instal·lacions que s'alimentin del sol i del vent, i que són unes 2,97 vegades superiors a la superfície requerida per substituir la potència instal·lada. La superfície de parcs fotovoltaics que es requeriria, per tant, equivaldria entre el 8,78% i el 29,7% del sòl artificial (urbano-industrial) existent a les Balears al 2000.

<b>Taula 167. Estimació de la petjada ecològica del consum d'energia elèctrica a les Balears en base a la substitució per energies renovables, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de Elaboració pròpia a partir de les estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears, <a href="http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html">http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html</a>, setembre 2007; (a) Puig, 2003; i (b) Projecte d'Ordre de la Consellera de Comerç, Indústria i Energia per la qual es regula el procediment administratiu aplicable per autoritzar i declarar, en concret, la utilitat pública energètica de les instal·lacions d'energia solar fotovoltaica connectades a la xarxa de les Illes Balears 26/02/2008).</b>				
	Producció Elèctrica Bruta (Tep)	Central termo-solar (Ha)	Central Fotovoltaica (Ha)	Parc eòlic (Ha)
Alcúdia	322.161	5.295,22	5.507,03	1.627,08
Son Molines	187	3,07	3,20	0,94
Son Reus	74.594	1.226,07	1.275,11	376,74
Tirme	14.954	245,79	255,62	75,53
Maó	24.164	397,17	413,06	122,04
Cogeneradors Mallorca	2.174	35,73	37,16	10,98
Generadors aïllats	63	1,04	1,08	0,32
Eivissa	61.622	1.012,85	1.053,37	311,22
Formentera	3	0,05	0,05	0,02
<b>Total</b>	<b>499.923</b>	<b>8.217,00</b>	<b>8.545,68</b>	<b>2.524,86</b>
Factor		60,84 Tep/Ha (a)	58,5 Tep/Ha (b)	198 Tep/Ha (b)

#### 12.6.2.2. La petjada ecològica d'altres consums energètics.

En la categoria d'altres consums energètics s'han incorporat els consums d'energia no destinats a la generació elèctrica ni els consums energètics del transport a les Balears. En aquest conjunt heterogeni es compten des de la transformació de GLP en gas, la crema de coc de petroli per part de les cimenteres, els usos industrials, els del sector primari (agricultura i pesca), i els consums de combustibles fòssils per part dels sectors serveis i residencial que estan molt vinculats en la seva transformació en calor. A la taula 168 es pot observar com a l'any 2004 s'utilitzaren unes 380 ktep en la categoria d'altres consums energètics, la major part dels quals es produïren en el sector primari (81 ktep) i el residencial (80 ktep). Per tipus de combustible, el principal fou el GLP (Gas Liquefiet del Petroli) que es transforma en bona mesura en aire propanat i que a la vegada és consumit en un 64% pel sector residencial i en un 34% pel sector serveis; en segon lloc el Gas Oil B, anomenat també Gas Oil agrícola, és el segon combustible més emprat amb 80 ktep; en tercer lloc, el Gas Oil C amb 77,8 ktep que es destina sobretot a alimentar les calderes de les llars, hotels i diversos equipaments per a proveir aigua calenta i calefacció; en quart lloc, hi havia el coc de petroli amb 59,7 ktep, emprat a les cimenteres; i finalment, els productes petrolífers pesants (Fuel Oil i Olis usats) amb uns 25,1 ktep que s'empraven majoritàriament en les activitats industrials.

<b>Taula 168. Altres consums energètics a les Balears, 2004. (Font: elaboració pròpia a partir de Elaboració pròpia a partir de les estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears, <a href="http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html">http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html</a>, setembre 2007).</b>						
	GLP (Tep)	Coc de petroli (Tep)	Gas Oil B (Tep)	Gas Oil C (Tep)	Productes petrolífers pesants (Tep)	<b>Total (Tep)</b>
Transformació gas	42.077					<b>42.077</b>
Cimentera		59.734				<b>59.734</b>

Industrial	4.157			11.011	24.453	<b>39.621</b>
Primari			80.794		473	<b>81.267</b>
Serveis	37.409			39.614	237	<b>77.260</b>
Residencial	53.616			27.260		<b>80.876</b>
<i>Total</i>	<i>137.259</i>	<i>59.734</i>	<i>80.794</i>	<i>77.885</i>	<i>25.163</i>	<b>380.835</b>

A continuació es tradueix la crema de combustibles dins de la categoria d'altres consums energètics en les emissions corresponents de diòxid de carboni. Com es pot veure a la taula 169, els 380,8 ktep equivalien a l'emissió de 1,17 milions de Tm CO<sub>2</sub>. La distribució de les emissions de CO<sub>2</sub> entre els diferents sectors o activitats considerades ens dóna que: el principal sector en emissió de CO<sub>2</sub> era el primari amb 252 mil Tm CO<sub>2</sub>; en segon lloc, la crema de coc de petroli per a l'elaboració de ciment, amollaven unes 247 mil Tm CO<sub>2</sub>; en tercer lloc, els usos residencials emetien unes 226 mil Tm CO<sub>2</sub>; en quart lloc, els serveis emetien unes 222 mil Tm CO<sub>2</sub>; en cinquè lloc, els usos industrials, unes 120 mil Tm CO<sub>2</sub>; i la transformació de gas, unes 111 mil Tm CO<sub>2</sub>. En quant a les emissions per tipus de combustible, el GLP que era el combustible més emprat, representava unes 362 mil Tm CO<sub>2</sub>; el Gas Oil B, l'agrícola, el segon combustible més emprat, es traduïa en unes 250 mil Tm CO<sub>2</sub>; el coc de petroli, que era el quart combustible, es situava en tercer lloc en quant a emissions amb unes 247 mil Tm CO<sub>2</sub>; en quart lloc, la utilització de Gas Oil C, es tradueix en unes 241 mil Tm CO<sub>2</sub>; i els productes petrolífers pesants en unes 78 mil Tm CO<sub>2</sub>. D'acord amb la metodologia emprada per al càlcul de la petjada energètica, s'estima que una part de totes les emissions són absorbides pels oceans. En aquest cas, es pot dir que unes 338 mil Tm CO<sub>2</sub> són absorbides pels oceans i per la qual cosa el càlcul de la superfície boscosa destinada a engolir les emissions de CO<sub>2</sub> procedents de la crema de combustibles fòssils en la categoria d'altres consums energètics, tan sols serà la corresponent a la fracció que no ha estat absorbida pels oceans (841 mil Tm CO<sub>2</sub>).

<b>Taula 169. Emissions de CO<sub>2</sub> corresponents a altres consums energètics a les Balears, 2004</b> (Font: elaboració pròpia a partir de la taula anterior).						
	GLP (Tm CO <sub>2</sub> )	Coc de petroli (Tm CO <sub>2</sub> )	Gas Oil B (Tm CO <sub>2</sub> )	Gas Oil C (Tm CO <sub>2</sub> )	Productes petrolífers pesants (Tm CO <sub>2</sub> )	<b>Total (Tm CO<sub>2</sub>)</b>
Transformació gas	111.125					<b>111.125</b>
Cimentera	0	247.120				<b>247.120</b>
Industrial	10.979			34.152	75.844	<b>120.974</b>
Primari	0		250.592	0	1.467	<b>252.059</b>
Serveis	98.797			122.868	735	<b>222.399</b>
Residencial	141.599			84.550		<b>226.149</b>
<i>Total emissions Tm CO<sub>2</sub></i>	<i>362.499</i>	<i>247.120</i>	<i>250.592</i>	<i>241.570</i>	<i>78.046</i>	<b>1.179.826</b>
Absorció oceans Tm CO <sub>2</sub>	104.001	70.899	71.895	69.306	22.391	338.492

La metodologia més emprada per calcular la petjada energètica, com ja s'ha dit, és aquella que cerca la superfície forestal requerida per a l'absorció de diòxid de carboni, entenent que aquesta superfície efectua aquesta funció tan sols una vegada (un any) i llavors es considera que queda capturada sense poder-se alliberar a l'atmosfera per tal de no alterar les condicions físico-químiques de l'atmosfera. A la taula 170 es presenten els resultats que suposaria la captura de les emissions de CO<sub>2</sub> realitzades pels altres consums energètics a les Balears, una vegada deduïda la part que és absorbida pels oceans (338 mil Tm CO<sub>2</sub>). La petjada ecològica en aquest cas seria d'un 389 mil Ha, que distribuïdes entre la població resident (en base a la població empadronada) ens donaria un resultat d'un 0,41 Ha/càpita, o bé de 0,31 Ha/càpita si es té en compte l'IPH (Índex de Pressió Humana). La distribució d'aquesta petjada per activitats o sectors quedaria de la següent manera: en primer lloc, el sector primari amb una petjada d'un 83,2 mil Ha; en segon lloc, l'elaboració de ciment amb una petjada de 81,5 mil Ha; en tercer lloc, el sector residencial amb unes 74,6 mil Ha; en quart lloc, el sector serveis amb unes 73,4 mil Ha; en cinquè lloc, el sector industrial amb unes 39,9 mil Ha; i finalment la

transformació de gas, que llavors es destina fonamentalment als sectors residencials i de serveis, amb 36,6 mil Ha. En quant a la distribució de la petjada en base als combustibles emprats tendríem: en primer lloc, el GLP amb unes 119,6 mil Ha; en segon lloc, el Gas Oil B amb 82,7 mil Ha; en tercer lloc, el coc de petroli amb 81,5 mil Ha; en quart lloc, el Gas Oil C, amb 79,7 mil Ha; i finalment els productes petrolífers pesants amb 25,7 mil Ha.

<b>Taula 170. Petjada ecològica per l'absorció de les emissions de CO<sub>2</sub> corresponents a altres consums energètics a les Balears, 2004 (excepte les absorbides pels oceans), 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>						
	GLP	Coc de petroli	Gas Oil B	Gas Oil C	Productes petrolífers pesants	<b>Total</b>
Transformació gas (Ha)	36.687	0	0	0	0	<b>36.687</b>
Cimentera (Ha)	0	81.584	0	0	0	<b>81.584</b>
Industrial (Ha)	3.625	0	0	11.275	25.039	<b>39.938</b>
Primari (Ha)	0	0	82.730	0	484	<b>83.214</b>
Serveis (Ha)	32.617	0	0	40.564	243	<b>73.423</b>
Residencial (Ha)	46.747	0	0	27.913	0	<b>74.661</b>
<i>Total (Ha)</i>	<i>119.675</i>	<i>81.584</i>	<i>82.730</i>	<i>79.752</i>	<i>25.766</i>	<b><i>389.506</i></b>
Pob. Resident (Ha/cap)	0,13	0,09	0,09	0,08	0,03	0,41
IPH (Ha/cap)	0,10	0,06	0,07	0,06	0,02	0,31

Una altra possibilitat per calcular la petjada ecològica, com ja s'ha indicat anteriorment, és la d'estimar la superfície que ocuparia el conreu d'un producte agroenergètic que substitueixi els combustibles fòssils emprats. Valero (1999:277-281) analitza diferents opcions de producció de combustibles a partir de la radiació solar, i entre les diferents opcions, podríem recollir la de produir alcohol a partir de la canya de sucre que presenta una productivitat neta de 2 Tep/Ha/any, com una de les més eficients. La substitució dels combustibles fòssils emprats pels altres consums energètics en base a l'etanol obtingut de la fermentació de la canya de sucre, donaria un resultat d'unes 190 mil Ha. Un resultat que és un 105% inferior al que es desprèn de calcular la superfície requerida per a l'absorció de les emissions de CO<sub>2</sub>.

<b>Taula 171. Estimació de la substitució dels combustibles corresponents a altres consums energètics a les Balears en base a etanol procedent de canya de sucre, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors; Valero, 1999).</b>						
	GLP (Ha)	Coc de petroli (Ha)	Gas Oil B (Ha)	Gas Oil C (Ha)	Productes petrolífers pesants (Ha)	<b>Total (Ha)</b>
Transformació gas	21.039	0	0	0	0	<b>21.039</b>
Cimentera	0	29.867	0	0	0	<b>29.867</b>
Industrial	2.079	0	0	5.506	12.227	<b>19.811</b>
Primari	0	0	40.397	0	237	<b>40.634</b>
Serveis	18.705	0	0	19.807	119	<b>38.630</b>
Residencial	26.808	0	0	13.630	0	<b>40.438</b>
<i>Total</i>	<i>68.630</i>	<i>29.867</i>	<i>40.397</i>	<i>38.943</i>	<i>12.582</i>	<b><i>190.418</i></b>

### 12.6.2.3. La petjada ecològica del consum energètic del transport.

A continuació s'intentarà calcular la petjada energètica del transport, que es dividirà en tres subapartats: el transport terrestre, el transport marítim (sense pesca que s'ha incorporat en altres consums energètics) i el transport aeri. Convé assenyalar que els càlculs del consum energètic per part del transport tan sols farà esment a la part corresponent a la tracció i no el balanç energètic global de la producció del transport que Estevan i Sanz (1996) desglossen en la fase de construcció de vehicles, la fase de construcció d'infraestructures, la fase de circulació



(tracció), la fase de manteniment del sistema de transports i la fase d'eliminació o gestió de residus.

*a) Transport terrestre.*

D'acord amb la Direcció General de Qualitat Ambiental i Litoral (2004), a l'any 2001 el transport motoritzat terrestre utilitzava a les Balears el 99,25% de les benzines i el 94,06% del Gas Oil A venuts. El consum de combustibles fòssils per locomoció a les Balears presenta algunes llacunes importants en quant a la seva distribució modal. Unes llacunes que no han rebut gaire atenció, amb la gran excepció del treball de Rodríguez-Murillo (2003). El consum de combustibles fòssils a les Balears es sol calcular en base a les vendes d'hidrocarburs fetes a les illes, i que segons el tipus de combustible es pot distingir, a grans trets, si es destina a transport aeri o al transport terrestre, deixant un buit pel que fa al transport marítim que no sigui de pesca de les illes. Així, sembla que unes illes com les Balears, amb una economia que és totalment dependent de les importacions realitzades a través dels ports, han de presentar uns elevats consums energètics per la tracció dels vaixells. En primer lloc, s'apuntaran a partir de les dades de les estadístiques energètiques oficials la part que segons la Direcció General d'Energia es destina al consum per part del transport terrestre d'automoció. D'aquest s'ha deduït la part que teòricament i en base als balanços d'emissions de la Direcció General de Qualitat Ambiental i Litoral correspondria al transport terrestre, per tal d'incorporar la resta en la rúbrica indefinida que s'ha denominat com "altres", de les altres categories de transport (taula 172). Així doncs, al transport terrestre d'automoció de les Balears hauria emprat al 2004 unes 627,9 ktep, mentre que a la categoria altres es comptabilitzaven unes 23 ktep<sup>75</sup>.

**Taula 172. Consum de combustibles fòssils per transport intern i altres a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de elaboració pròpia a partir de Elaboració pròpia a partir de les estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears, <http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html>, setembre 2007; Direcció General de Qualitat Ambiental i Litoral, 2004).**

	GLP (Tep)	Benzina (Tep)	Gas Oil A (Tep)	Total (Tep)
Transport terrestre- automoció	54	298.813	329.080	627.947
Altres	—	2.258	20.782	23.040
<b>Total</b>	<b>54</b>	<b>301.071</b>	<b>349.862</b>	<b>650.987</b>

*b) Transport marítim. El metabolisme socioeconòmic balear "enganxat" al transport marítim.*

A continuació es mirarà la part corresponent als ports de les Balears i els seus respectius consums de combustibles. Aquesta informació es pot saber a partir de les fonts dels anuaris de l'Autoritat Portuària de les Balears i les estadístiques de l'ens Ports de les Illes Balears<sup>76</sup>, dependent de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears. A la taula 173 es pot veure com els avituallaments de combustible realitzats en els ports de les illes al llarg del 2004 sumaren un total de 13,6 mil Tm que equivaldrien a unes 13,8 ktep. Així doncs, a les 23 ktep de la categoria altres de la taula 172, s'haurien de restar les 13,8 ktep del transport marítim, quedant per tant unes 9,2 ktep sota la rúbrica d'altres.

**Taula 173. Consum de combustibles per transport marítim als ports de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de Balears, 2004; Ports de les Illes Balears, 2004).**

Ens administratiu	Port	Combustibles (Tm)	Combustibles (Tep)
Ports de les Illes Balears	Ciutadella	993	1.003
	Sant Antoni de Portmany	1.452	1.466

<sup>75</sup> En el transport terrestre s'hauria d'afegir el transport ferroviari. Aquest utilitza majoritàriament energia elèctrica, per la qual cosa els seus còmputos quedarien enregistrats en el consum energètic brut per la generació d'electricitat, encara que en el cas del trens de SFM (Serveis Ferroviaris de Mallorca) també s'empra el diesel. Per manca de dades al respecte no l'hem pogut considerar. Estevan i Sanz (1996) calcularen els costos energètics integrals del transport ferroviari (via estreta) en 2,5 kep/100 viatgers-km, dels quals un 40,2% corresponia a la fase de tracció.

<sup>76</sup> [www.portsib.es/index.php?option=com\\_content&task=view&id=186&Itemid=184&lang=es\\_ES](http://www.portsib.es/index.php?option=com_content&task=view&id=186&Itemid=184&lang=es_ES) (març 2008).

	Fornells	0	0
	Andratx	1.443	1.457
	Portocristo	368	372
	Cala Bona	0	0
	Cala Rajada	905	914
	Sóller	1.481	1.496
	Colònia Sant Jordi	232	235
	Cala Figuera/Portopetro	448	452
	Portocolom	376	380
	Pollença	0	0
Autoritat Portuària de Balears	Palma	3.260	3.293
	Alcúdia	518	523
	Maó	1.285	1.298
	Eivissa	914	923
	La Savina	0	0
<b>Total</b>		<b>13.675</b>	<b>13.812</b>

No obstant, alguns autors consideren que la correcta consideració dels consums energètics del transport ha de contemplar al manco els requeriments energètics de la fase de tracció que incorren per tal de transportar les mercaderies i els passatgers-turistes que entren a través dels ports i aeroports de les Illes (Estevan i Llorente, 2001; Murray, 2002; Rodríguez-Murillo, 2003). D'acord amb aquest enfocament, tenim que s'han de calcular els consums d'hidrocarburs dels vaixells de càrrega i passatgers que entren a les Illes en base a la distància mitjana recorreguda per part dels vaixells que entren als principals ports –Palma, Alcúdia, Cala Rajada, Maó, Ciutadella, Eivissa, Sant Antoni i Formentera– des del port d'origen. Per això, s'estima la distància recorreguda pels vaixells des del port d'origen fins als ports de les Illes, i a partir del consum mitjà de combustible del transport marítim de mercaderies (6,8 Kep/1000 Tm x Km) i de viatgers (2,6 Kep/1000 viatgers x Km) (Rodríguez-Murillo, 2003), es podrà saber el consum total d'hidrocarburs per part del transport marítim.

- Petjada energètica de la importació de mercaderies per via marítima.

A la taula 174 es presenten els fluxos de materials importats als ports de les Balears administrats per l'Autoritat Portuària, en base als ports de procedència de les mercaderies. Així doncs, es pot calcular el consum energètic de la fase de tracció des del port d'origen al de destí. En primer lloc, al port d'Alcúdia entraren unes 1,65 milions de Tm, la major part d'elles del port de Tarragona, resultant-ne un consum energètic d'un 4,1 ktep, amb una distància mitjana recorreguda de 366 km. En aquest punt cal assenyalar que s'ha estimat coherent calcular el consum energètic de la fase de tracció de les mercaderies importades a les Balears atenent al port de sortida d'aquestes. Aquesta convenció pot infravalorar les "vertaderes" distàncies dels materials, pel ja esmentat "efecte Port de Barcelona"; com per exemple el cas del carbó que s'importa des del Port de Tarragona però que realment procedeix de Sud-Àfrica, és a dir d'uns 12000 km de distància, quan els nostres càlculs consideren que el carbó recorr tan sols 250 km. En segon lloc, al Port de Palma entraven unes 5,6 milions de Tm que havien recorregut de mitjana uns 646 Km, amb un consum energètic de 24,7 ktep, tot essent els principals ports dels que s'importaren dites mercaderies els de Barcelona i València, però amb una important participació d'altres ports de la conca mediterrània (p.ex. Itàlia o Egipte). Cal destacar l'entrada de materials procedents de ports americans (EUA, Canadà, Carib, Argentina, etc), del Nord d'Europa, de l'Est d'Europa, etc.

En tercer lloc, al Port d'Eivissa hi entraven 1,2 milions de Tm que recorrien una distància mitjana d'uns 222 km, procedint la major part d'elles dels ports de Barcelona, Tarragona i Palma de Mallorca, resultant un consum energètic de 1,2 ktep. En quart lloc, al Port de La Savina a Formentera hi entraven unes 122,9 mil Tm, la major part d'elles procedents del Port d'Eivissa, implicant un consum energètic de 22 Tep. Finalment, al Port de Maó entraven al llarg del 2004 unes 862,4 mil Tm que havien recorregut una distància mitjana de 349 km, essent els principals ports d'origen els de Barcelona, València, Castelló i Palma de Mallorca.

En definitiva, tenim que als principals ports de les Balears el consum energètic resultant d'importar la major part dels materials que sustenten el metabolisme socioeconòmic de l'arxipèlag havien recorregut una distància mitjana de 508 km i el consum energètic del seu transport fins a les Balears, assumint tan sols el cost energètic de la fase de tracció, havia estat de 30,9 ktep.

<b>Taula 174. Estimació del consum de combustible del transport per la importació de materials als ports de Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària, 2004; Rodríguez-Murillo, 2003).</b>			
<b>Port d'Alcúdia, 2004.</b>			
Port Origen	Distància (Km)	Entrada de materials (Tm)	Consum combustible (Tep)
Tarragona	250	1.381.111	2.348
La Coruña	2.050	36.191	504
Cartagena	580	69.850	275
Algesires	980	21.885	146
Huelva	1.180	13.485	108
Gijon	2.500	5.900	100
Pasajes	2.740	4.692	87
Mantiluoto (Finlàndia)	6.600	1.515	68
Sevilla	1.200	7.740	63
Sagunt	310	24.950	53
Santa Cruz de Tenerife	2.330	2.214	35
Constanza (Romania)	3.195	1.500	33
Cadis	1.110	4.101	31
Altres Portugal (Portugal)	1.500	2.881	29
Almeria	750	5.225	27
Motril	800	4.792	26
Iskenderun, Hatay (Turquia)	3.040	1.091	23
València	350	8.664	21
Lysekil (Suècia)	4.750	546	18
Sant Petersburg (Rússia)	5.820	441	17
Altres Turquia (Turquia)	3.040	795	16
Altres Espanya	350	6.753	16
Port La Nouvelle (França)	390	5.742	15
Altres R. Unit (R. Unit)	3.750	578	15
Gènova (Itàlia)	700	3.016	14
Ciutadella	62	28.227	12
Castelló	320	4.372	10
Sette (França)	400	1.200	3
Alacant	420	1.094	3
La Canal (Eivissa)	265	1.350	2
Maó	110	2.277	2
Barcelona	220	810	1
Vilanova i la Geltrú	210	695	1
Eivissa	265	30	0,05
<b>Total</b>	<b>Mitjana 366 Km</b>	<b>1.655.711</b>	<b>4.123</b>
<b>Port de Palma, 2004</b>			
Port Origen	Distància (Km)	Entrada de materials (Tm)	Consum combustible (Tep)
Barcelona	240	2.016.111	3.290
València	265	1.197.756	2.158
Barletta (Itàlia)	1.900	145.400	1.879
Venspils (Letonia)	5.400	43.438	1.595

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Alexandria (Egipte)	2.650	67.673	1.219
Sikka (Índia)	8.500	19.890	1.150
Minsk (Bielorrússia)	5.580	29.843	1.132
Altres Egipte (Egipte)	2.650	52.376	944
San Lorenzo (Argentina)	11.500	10.716	838
Castelló	240	472.345	771
Tuapse (Rússia)	3.950	27.321	734
Augusta (Itàlia)	1.200	75.357	615
Algesires	870	103.826	614
Sagunt	260	322.479	570
Vassiliko (Xipre)	2.870	28.626	559
Tallinn (Virgin Islands (EUA))	7.250	9.554	471
Altres Canadà (Canadà)	7.500	8.299	423
Alacant	300	204.912	418
Tilbury (R. Unit)	3.390	18.046	416
Tarragona	240	233.871	382
Sorel (Canadà)	6.870	8.122	379
Southampton (R. Unit)	3.100	17.446	368
Altres Itàlia (Itàlia)	920	53.575	335
Kotka (Finlàndia)	5.970	7.381	300
Sarroch (Porto Foxi) (Itàlia)	630	69.859	299
Dover (R. Unit)	7.400	5.307	267
Altres Rússia (Rússia)	4.000	9.624	262
Haifa (Israel)	3.110	9.549	202
Lysekil (Suècia)	4.600	6.216	194
Amberes (Bèlgica)	3.620	7.848	193
Santa Panagia (Itàlia)	1.250	19.938	169
Dènia	235	98.252	157
La Valetta (Malta)	1.170	19.391	154
Altres EUA (EUA)	7.200	3.151	154
Mariupol (Ex Zhdanov) (Ucraïna)	3.890	4.852	128
Holmsund (Suècia)	6.100	2.860	119
Cartagena	420	40.001	114
Port Everglades (EUA)	8.000	1.885	103
Melilli (Itàlia)	1.300	9.062	80
Rostov (Rússia)	4.100	2.660	74
Alger (El Djazair) (Algèria)	310	29.953	63
Skikda (Algèria)	510	13.097	45
Eivissa	130	48.898	43
Eemshaven (Holanda)	3.670	1.569	39
Melilla	680	6.001	28
Sette (França)	550	7.362	28
Schiedam (Holanda)	3.500	1.157	28
Damietta (Egipte)	2.780	1.410	27
Abidjan (Costa de Marfil)	6.250	615	26
Salaise (França)	770	4.152	22
Chalon sur Saone (França)	920	2.732	17
La Coruña	2.000	1.193	16
Fort de France (Martinica)	6.800	331	15
Derince (Kocaeli) (Turquia)	2.900	770	15
Rotterdam (Holanda)	3.430	623	15

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Maó	200	10.253	14
Altres França (França)	400	3.782	10
Las Palmas de Gran Canaria	2.120	707	10
Port la Nouvelle (França)	480	3.000	10
Escombreras	430	3.029	9
Emden (Alemanya)	3.740	281	7
Tortola (Virgin Islands (R. Unit))	7.000	140	7
Kaohsiung (Taiwan)	15.770	60	6
Bremen (Alemanya)	3.920	169	4
Ceuta	830	504	3
Alcanar	230	1.802	3
Constanza (Romania)	3.320	107	2
Altres Suècia (Suècia)	4.440	68	2
Ijmuiden (Holanda)	3.500	63	1
Nassau (Bahames)	7.730	11	1
Sevilla	1.100	36	0,27
Gibraltar (R.Unit)	870	5	0,03
Altres Espanya	300	4	0,01
Civitavechia (Itàlia)	915	0	0,00
<b>Total</b>	<b>Mitjana 646 Km</b>	<b>5.628.701</b>	<b>24.748</b>
<b>Port d'Eivissa, 2004.</b>			
Port Origen	Distància (Km)	Entrada de materials (Tm)	Consum combustible (Tep)
Barcelona	300	420.142	857
Tarragona	285	141.981	275
Palma de Mallorca	130	201.937	179
Dènia	125	154.307	131
Castelló	180	100.199	123
València	180	68.842	84
Cartagena	270	24.400	45
Iskenderun, Hatay (Turquia)	3.250	1.194	26
Bizerta (Tunísia)	760	4.600	24
Sagunt	180	16.241	20
Alcanar	230	9.770	15
Algesires	770	2.795	15
Motril	540	3.104	11
La Savina	25	49.693	8
Escombreras	290	3.561	7
Alcúdia	235	2.101	3
Alacant	185	1.196	2
Maó	290	43	0,08
<b>Total</b>	<b>Mitjana 222 km</b>	<b>1.206.108</b>	<b>1.825</b>
<b>Port de La Savina (Formentera), 2004.</b>			
Port Origen	Distància (Km)	Entrada de materials (Tm)	Consum combustible (Tep)
Eivissa	25	121.203	20,6
Dènia	115	1.797	1,4
<b>Total</b>	<b>Mitjana 26 Km</b>	<b>122.999</b>	<b>22</b>
<b>Port de Maó, 2004.</b>			
Port Origen	Distància (Km)	Entrada de materials (Tm)	Consum combustible (Tep)
Barcelona	240	425.980	695
València	425	84.337	244
Castelló	380	74.909	194

Palma de Mallorca	200	138.968	189
Immingham (R. Unit)	3.900	4.716	125
Dunkerque (França)	3.750	4.006	102
Tarragona	300	43.504	89
Sagunt	420	31.014	89
Amberes (Bèlgica)	3.820	3.299	86
Lysekil (Suècia)	4.860	1.836	61
Alacant	490	18.106	60
Cartagena	525	12.011	43
Cadis	1.100	2.984	22
Algesires	1.030	2.833	20
San Carles de la Ràpita	330	4.809	11
Escombreras	550	2.082	8
Eivissa	290	3.251	6
Alcúdia	110	3.642	3
Dènia	390	112	0,30
Santa Cruz de Tenerife	2.410	4	0,07
<b>Total</b>	<b>Mitjana 349 Km</b>	<b>862.406</b>	<b>2.046</b>

<b>Taula 175. Resum del consum d'hidrocarburs per part del transport marítim per la importació de materials a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de la taula anterior).</b>			
Port	Distància mitjana (Km)	Importació (Tm)	Consum energètic (Tep)
Port d'Alcúdia (Mallorca)	366 Km	1.655.711	4.123
Port de Palma (Mallorca)	646 Km	5.628.701	24.748
Port d'Eivissa	222 km	1.206.108	1.825
Port de La Savina (Formentera)	26 Km	122.999	22
Port de Maó	349 Km	862.406	2.046
<b>Balears</b>	<b>Mitjana 508 Km</b>	<b>9.475.925</b>	<b>30.939</b>

- Petjada energètica de la importació de mercaderies per via marítima.

El consum energètic de les entrades de passatgers als ports de les Balears administrats per l'Autoritat Portuària es presenta a la taula 176. La resta de ports no s'han considerat ja que no es té informació sobre els ports de procedència dels passatgers ni mercaderies entrats als ports. L'any 2004 entraven a través dels ports de les Balears gestionats per Autoritat Portuària, 1,7 milions de passatgers<sup>77</sup>, que havien recorregut de mitjana uns 99 km, i que suposava un consum energètic de 457 Tep. Cal assenyalar que la major part dels moviments es produïren entre La Savina i el Port d'Eivissa, amb poc més de mig milió de passatgers. Llevat de l'intens flux entre les Pitiüses, els principals ports d'origen de passatgers eren els de Barcelona (270 mil), Dènia (162 mil) i València (102 mil). En aquest apartat no s'ha comptat amb els requeriments energètics d'una nova i creixent demanda com és la dels creuers que al 2004 es comptabilitzaven: 165 mil passatgers que finalitzaven el seu trajecte del creuer a les Balears, 167 mil passatgers que iniciaven el seu trajecte del creuer a les Balears i 533 mil passatgers que estaven en trànsit (Autoritat Portuària de les Balears, 2004). El motiu pel qual no s'han comptat aquests consums és degut a la manca d'informació respecte el port d'origen i el de destí, que com a mínim permetria estimar els consums energètics com si de passatgers de línia regular es tractessin.

<sup>77</sup> Als altres ports en el que també hi havia passatgers de cabotatge hi entraren uns 201525 passatgers (Port de Sant Antoni, 88565; Port de Ciutadella, 103436; Cala Rajada, 9529 passatgers). El problema en aquests casos és que no comptam amb la seva procedència (Ports de les Illes Balears, 2004)

**Taula 176. Consum energètic del transport marítim de les entrades de passatgers als principals ports de Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de Balears2004; Rodríguez-Murillo, 2003)**

Port destí	Port d'Origen	Distància (Km)	Passatgers entrats	Consum energètic (Tep)
Palma de Mallorca	Barcelona	240	168.799	105
	Dènia	235	63.278	39
	Eivissa	130	108.826	37
	Maó	200	6.711	3
	València	265	56.157	39
	Sette	550	4.920	7
Alcúdia	Barcelona	220	4.144	2
	Ciutadella	62	6.472	1
	Maó	110	1.328	0
Maó	Alcúdia	110	1.757	1
	Barcelona	240	54.385	34
	Palma de Mallorca	200	6.532	3
	València	425	6.255	7
Eivissa	Alacant	185	332	0
	Barcelona	300	42.908	33
	Dènia	125	95.062	31
	La Savina	25	500.524	33
	Palma de Mallorca	130	84.696	29
	València	180	40.227	19
La Savina	Dènia	115	3641	1
	Eivissa	25	500.524	33
<b>Total</b>		<b>D. Mitjana 99 Km</b>	<b>1.757.478</b>	<b>457</b>

- Síntesi de la petjada energètica del transport marítim.

A la taula 177 es pot veure la comparació entre els càlculs del consum energètic per part del transport marítim als ports de l'Autoritat Portuària de Balears, en base a les importacions de materials i les entrades de passatgers, que sumaria un total de 31,39 ktep. Aquesta xifra contrasta de manera molt destacable amb les dades dels avituallaments de combustibles que informa l'Autoritat Portuària en la seva memòria anual i que assoleix una xifra de 6 ktep, presentant per tant una diferència d'unes 25,35 ktep.

**Taula 177. Comparació entre el consum energètic del transport marítim dels ports (importació de materials i entrades de passatgers) i els avituallaments als ports administrats per Autoritat Portuària, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

	Consum energètic materials (Tep)	Consum energètic passatgers (Tep)	(a) Total (Tep)	(b) Avituallament (Tep)	(a-b) Diferència (Tep)
Port d'Alcúdia (Mallorca)	4.123	4	4.127	523	-3.604
Port de Palma (Mallorca)	24.748	230	24.978	3.293	-21.685
Port d'Eivissa	0	145	145	923	778
Port de La Savina (Formentera)	22	34	56	0	-56
Port de Maó	2.046	45	2.091	1.298	-793
<b>Total</b>	<b>30.939</b>	<b>457</b>	<b>31.396</b>	<b>6.037</b>	<b>-25.359</b>

A la taula 178 es presenta l'estimació dels consums energètics (fase tracció) del transport marítim a les Balears resultats que apareixen a la taula 173 i la taula 177, així com la part corresponent als altres consums que resulten de deduir els avituallaments als ports de les

Illes a la categoria "altres" de la taula 172. Així doncs, tenim que als 23 ktep de la categoria altres, se'ls hi han de restar els 13,8 ktep d'avituallaments realitzats als ports, quedant 9,2 ktep com la quantitat d'hidrocarburs (benzina i gas-oil) sota la rúbrica d'altres. Mentre que per altra banda, els usos energètics per la tracció del transport marítim assoliria una quantitat de 39,1 ktep que s'obté dels consums energètics pel transport de mercaderies i passatgers a les illes Balears (31,3 ktep) i els avituallaments realitzats als ports gestionats per l'ens Ports de les Balears depenent de la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears, amb uns 7,7 ktep. Els 6 ktep dels avituallaments realitzats als ports de l'Autoritat Portuària, s'estima que formen part dels 31,3 ktep del consum energètic dels transport de mercaderies i passatgers que entraven en aquests ports.

<b>Taula 178. Estimació dels consums energètics per part del transport marítim a les Balears i els altres consums d'hidrocarburs (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).</b>					
	Avituallament ports (Tep)	Consum energètic transport marítim (Tep)	Altres (Tep)	Resultat	
				Transport marítim (Tep)	Altres (Tep)
Ports de les Illes Balears	7.775 (a)	0	-	7.775 (a)	
Ports Autoritat Portuària	6.037	31.396 (c)	-	31.396 (c)	
<b>Total</b>	<b>13.812 (b)</b>	<b>31.396</b>	<b>23.040 (d)</b>	<b>39.171 (a+c)</b>	<b>9.228 (d-b)</b>

c) *Transport aeri. Cada turista que ve amb avió porta davall del braç un bidó de querosè.*

- Petjada energètica de la importació de mercaderies per via aèria.

Una vegada estimats els requeriments energètics del transport marítim, recordem que tan sols per la fracció tractora i considerant el trajecte des del port d'origen als de les Balears, es procedirà a realitzar la mateixa estimació pel transport aeri de mercaderies i passatgers. D'acord amb Estevan i Sanz (1996) el consum energètic del transport aeri de mercaderies en la fase de tracció es situa en torn a 62,65 Kep/100 Tmxkm. No obstant, des dels resultats del treball d'Estevan i Sanz s'han dut a terme algunes millores en quant a l'eficiència energètica de les aeronaus, i seguint amb la proposta de Gössling (2002) podem estimar uns requeriments energètics per a la fase tractora de les mercaderies de prop de 54,4 kep/100 Tmxkm, amb la qual cosa si es compara amb el transport marítim (0,68 kep/100 Tmxkm) es pot deduir que surt molt més car, al manco energèticament, el transport aeri que no el marítim. Els aeroports de les Illes rebien a l'any 2004 unes 22,7 mil Tm de mercaderies i correus que recorrien de mitjana unes 466 km, per la qual cosa s'haurien requerit devers 5,7 ktep en la fase tractora del trajecte d'anada cap a les Illes per part del transport aeri. D'aquesta manera, en el cas del transport aeri de mercaderies i correus resultaria que per a cada tona que entrava a les Balears a l'any 2004 es requerien prop de 0,25 Tep en concepte de combustible, per contra en el cas del transport de materials amb transport marítim resultarien uns requeriments de 0,003 Tep per cada tona que entrava als ports de les Balears. Com seria d'esperar, la major part d'aquests fluxos arribaven a l'aeroport de Palma (67,25% del total) i recorrien una distància mitjana de 568 km, en canvi als aeroports de Menorca i Eivissa les distàncies mitjanes recorregudes eren de 218 km i 292 km respectivament. La major part de les mercaderies i correus procedien dels aeroports peninsulars (Madrid i Barcelona), però també són importants els fluxos que es donen entre els propis aeroports de les illes Balears.

<b>Taula 179. Consum energètic del transport aeri de mercaderies i correus als aeroports de les Illes Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir del servei estadístic de l'aeroport de Palma de Mallorca; per Eivissa i Menorca <a href="http://estadisticas.aena.es">http://estadisticas.aena.es</a>; per consum energètic Estevan i Sanz, 1996; per distància entre aeroports Air Routing International <a href="http://www.airrouting.com/content/tdcalc.html">www.airrouting.com/content/tdcalc.html</a>, març 2008 ).</b>			
<b>Aeroport de Palma de Mallorca, 2004.</b>			
<b>Aeroport origen</b>	<b>Pes (Tm)</b>	<b>Distància km</b>	<b>Consum energètic (tracció) (Tep)</b>
Madrid	8.452,91	546,19	2.511,59



Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Dusseldorf (Alemanya)	590,91	1.341,30	431,17
Barcelona	3.530,12	201,86	387,65
Frankfurt (Alemanya)	545,92	1.250,04	371,24
Gatwick (Londres, RU)	240,27	1.308,54	171,03
Heathrow (RU)	159,32	1.348,16	116,85
Zurich (Suïssa)	159,16	995,84	86,22
Hamburg (Alemanya)	73,28	1.657,63	66,08
Munich (Alemanya)	91,40	1.215,25	60,42
Manchester (UK)	60,72	1.580,04	52,19
Vitoria	143,65	587,41	45,90
Tenerife Sud	32,43	2.185,97	38,56
Sevilla	89,58	786,56	38,33
Hannover	41,62	1.529,91	34,63
Estocolm (Suècia)	23,89	2.473,39	32,14
Tegel (Berlin, Alemanya)	34,48	1.654,97	31,04
Menorca	333,62	131,56	23,88
Ulyanovsk (Rússia)	11,23	3.776,68	23,06
Eivissa	298,37	139,28	22,61
Copenhagen (Dinamarca)	17,43	1.912,01	18,13
Santiago	26,50	1.002,26	14,45
Berlin (Alemanya)	14,63	1.647,27	13,11
Dublin (Irlanda)	14,28	1.685,14	13,09
Brussel·les (Bèlgica)	16,22	1.268,65	11,19
Amsterdam (P. Baixos)	10,06	1.426,21	7,81
Màlaga	20,07	708,21	7,73
Alacant	43,617	317,59	7,54
Stuttgart (Alemanya)	12,01	1.138,83	7,44
València	48,28	275,70	7,24
Vienna (Àustria)	8,78	1.457,16	6,96
Colonia (Alemanya)	8,20	1.303,27	5,82
Orly (Paris)	10,07	1.019,96	5,59
Alger (Algèria)	30,47	320,51	5,31
Birmingham (RU)	5,79	1.474,23	4,64
Oslo (Noruega)	3,27	2.366,48	4,21
Luton (Londres, RU)	4,62	1.390,15	3,49
Leipzig (Alemanya)	4,07	1.510,96	3,34
Granada	9,24	624,83	3,14
Bremen (Alemanya)	3,40	1.568,74	2,90
Bilbao	7,76	628,13	2,65
Las Palmas	2,16	2.107,28	2,47
Charles de Gaulle (Paris, França)	3,18	1.051,57	1,82
Helsinki (Finlàndia)	1,18	2.772,81	1,79
Torrejon	6,00	536,17	1,75
Graz (Àustria)	1,98	1.316,38	1,42
Belfast (Irlanda del Nord)	1,25	1.793,34	1,22
Glasgow (UK)	1,06	1.854,02	1,07
Bristol (RU)	1,37	1.380,79	1,03
Nuremberg (Alemanya)	1,29	1.285,75	0,90
Saragossa	3,92	395,82	0,84
Oviedo	1,73	853,98	0,80
East Midlands (RU)	0,84	1.507,86	0,69
Billun (Dinamarca)	0,63	1.860,13	0,64

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Toronto (Ontario, Canadà)	0,18	6.565,01	0,64
Vigo	1,02	998,85	0,56
Malpensa (Itàlia)	0,99	834,28	0,45
Gothenburg (Suècia)	0,39	2.126,51	0,45
Jerez de la Frontera	0,92	828,87	0,42
Dortmund (Alemanya)	0,54	1.382,20	0,41
Oslo (Gardemoen, Noruega)	0,30	2.366,48	0,39
Munster (Alemanya)	0,48	1.449,04	0,38
Newcastle (UK)	0,38	1.752,08	0,36
Saarbrücken (Alemanya)	0,56	1.128,19	0,34
Cardiff (RU)	0,40	1.397,75	0,30
Sofia (Bulgària)	0,31	1.760,61	0,30
Cork (Irlanda)	0,32	1.615,86	0,28
Eindhoven (P. Baixos)	0,30	1.337,96	0,22
Erfurt (Alemanya)	0,23	1.421,53	0,18
Stavanger (Noruega)	0,15	2.157,37	0,18
Malmö (Suècia)	0,15	1.941,57	0,16
Leeds (RU)	0,17	1.624,81	0,15
Stansted (Londres, RU)	0,12	1.384,06	0,09
Lanzarote	0,07	1.902,85	0,07
Southampton (RU)	0,10	1.306,00	0,07
Luxemburg	0,11	1.152,64	0,07
Bologna (Itàlia)	0,11	896,49	0,05
Faro (Portugal)	0,07	974,22	0,04
Dresden (Alemanya)	0,03	1.545,14	0,02
Paderborn Lippstadt (Alemanya)	0,03	1.415,25	0,02
Baden (Alemanya)	0,03	1.109,82	0,02
Badajoz	0,04	825,44	0,02
Edinburgh (RU)	0,02	1.876,79	0,02
Schwerin (Alemanya)	0,012	1.687,09	0,01
Manston (RU)	0,01	1.314,72	0,01
Linz (Àustria)	0,01	1.328,41	0,01
Praga (Rep. Txeca)	0,004	1.479,52	0,003
Shannon, Ireland	0,00	1.710,39	0,003
Toulouse (França)	0,006	467,29	0,002
Varsovia	0,00	1.978,28	0,001
Metz-Nancy (França)	0,001	1.084,45	0,001
<b>Mallorca</b>	<b>15.267</b>	<b>Mitjana 568 km</b>	<b>4.723,48</b>
<b>Aeroport de Menorca, 2004.</b>			
<b>Aeroport origen</b>	<b>Pes (Tm)</b>	<b>Distància (Km)</b>	<b>Consum energètic (Tep)</b>
Palma de Mallorca	2.023,25	131,56	144,80
Barcelona	1.064,98	240,89	139,56
Madrid	169,11	664,46	61,13
Luton (Londres, RU)	20,68	1.380,46	15,53
Gatwick (Londres, RU)	21,47	1.299,59	15,18
Arlanda (Estocolm, Suècia)	4,39	2.397,89	5,72
Manchester (RU)	5,51	1.577,34	4,73
Hannover (Alemanya)	3,17	1.460,71	2,52
Munich (Alemanya)	1,66	1.118,92	1,01
Frankfurt (Alemanya)	1,22	1.178,99	0,79

Dusseldorg (alemanya)	0,81	1.284,93	0,56
Eivissa	3,77	268,03	0,55
Schipol (Amsterdam, P. Baixos)	0,64	1.383,64	0,48
València	1,99	404,06	0,44
Bristol (RU)	0,49	1.387,48	0,37
Dublin (Irlanda)	0,18	1.701,82	0,17
Malmoe (Suècia)	0,16	1.866,94	0,16
Newcastle (RU)	0,16	1.742,21	0,15
Glasgow (RU)	0,11	1.888,80	0,12
Malpensa (Milan, Itàlia)	0,21	738,77	0,09
Tee-Side (RU)	0,09	1.681,14	0,08
Nottingham (RU)	0,06	1.501,43	0,05
Goteborg (Suècia)	0,01	2.060,78	0,01
Birmingham (RU)	0,01	1.471,30	0,01
Stansted (Londres, RU)	0,01	1.370,49	0,01
<b>Menorca</b>	<b>3.324,16</b>	<b>Mitjana 218 Km</b>	<b>394,22</b>
<b>Aeroport d'Eivissa, 2004</b>			
<b>Aeroport origen</b>	<b>Pes (Tm)</b>	<b>Distància (Km)</b>	<b>Consum energètic (Tep)</b>
Barcelona	1.317,97	275,96	197,86
Madrid	691,95	459,12	172,82
Palma de Mallorca	1.920,17	139,28	145,49
Dusseldorg (Alemanya)	94,79	1.442,18	74,36
Gatwick (Londres, RU)	28,01	1.369,46	20,87
Frankfurt (Alemanya)	19,27	1.362,13	14,28
Manchester	10,83	1.632,91	9,62
Munich (Alemanya)	9,07	1.343,42	6,63
Tegel (Berlin, Alemanya)	2,21	1.774,54	2,13
Hamburg (Alemanya)	1,43	1.765,36	1,37
Stansted (Londres, RU)	1,70	1.448,60	1,34
Linz (Àustria)	1,59	1.461,48	1,27
Hannover (Alemanya)	1,19	1.639,49	1,06
Birmingham (RU)	1,18	1.528,06	0,98
Brusel·les (Bèlgica)	0,71	1.358,55	0,53
Amsterdam (P, Baixos)	0,51	1.515,66	0,42
Luton (Londres, RU)	0,45	1.451,04	0,36
València	3,73	173,79	0,35
Glasgow (RU)	0,32	1.900,94	0,33
Milan-Malpensa (Itàlia)	0,49	963,41	0,26
Bilbao	0,69	608,76	0,23
Alacant	2,11	180,14	0,21
Viena (Àustria)	0,18	1.593,18	0,15
Nottingham (RU)	0,15	1.564,78	0,13
Menorca	0,72	268,03	0,11
Bristol (RU)	0,12	1.426,03	0,10
Stuttgart (Alemanya)	0,09	1.257,99	0,06

Newcastle (RU)	0,05	1.810,76	0,05
Nuremberg (Alemanya)	0,06	1.408,37	0,05
Colònia-Bonn (Alemanya)	0,06	1.406,90	0,04
Liege (Bèlgica)	0,01	1.345,60	0,00
<b>Eivissa</b>	<b>4.112</b>	<b>Mitjana 292 Km</b>	<b>653</b>
<b>AEROPORTS DE BALEARS, 2004</b>			
	<b>Pes (Tm)</b>	<b>Distància km</b>	<b>Consum energètic (tracció) (Tep)</b>
<b>Balears</b>	<b>22.703</b>	<b>Mitjana 466,7 Km</b>	<b>5.771,12</b>

- Petjada energètica de la "importació" de passatgers per via aèria.

A continuació analitzarem el consum energètic, solsament de la fase de tracció, del transport aeri de passatgers a les Balears. En aquest cas, s'ha estimat únicament les arribades de passatgers a les Balears, calculant la distància entre l'aeroport d'origen i el de destí a partir de *Air Routin International*<sup>78</sup>. En els nostres càlculs tan sols es compta amb les arribades de passatgers, a diferència del treball de Rodríguez-Murillo (2003) segons el qual en el seu treball "se consideren tant els viatges d'anada com de tornada, ja que ambdós són part fonamental de l'activitat turística. Se podria haver optat per assignar a Balears només la meitat del consum energètic associat amb els viatges en avió, i l'altra meitat als països d'origen (o destí) dels viatges, però això estaria ocultant la realitat de l'ingent consum energètic lligat amb el trànsit aeri (fonamentalment turístic)".

Una vegada es sap la distància recorreguda pels passatgers des dels aeroports d'origen als de les Illes, se'ls imputa a partir del treball de Gössling (2002) uns consums energètics mitjans de 4,776 kep/100 passatgersxkm (pkm)<sup>79</sup>. Aquesta metodologia difereix notablement de l'emprada per la realització dels balanços de emissions, com la realitzada per la Direcció General de Qualitat Ambiental i Litoral (2004) que es fonamenten en la metodologia LTO (Landing TakeOff Operation)<sup>80</sup>. La metodologia LTO només calcula les emissions (i despesa energètica) realitzades quan els avions aterren i s'enliren, restant la resta d'emissions sense comptabilitzar. Les emissions realitzades a les capes altes de la troposfera i a les baixes de l'estratosfera resten sense assignació de responsabilitats. En la definició del Protocol de Kyoto (1997), les emissions de GEH (Gasos Efecte Hivernacle) del transport aeri i del marítim internacional quedaren fora de regulació, essent aquestes dues modalitats de transport les protagonistes i impulsores del procés de globalització neoliberal que es consolidava en aquells mateixos anys, al temps que irrompien múltiples crisis financeres d'abast planetari. Així doncs, en la "carbonocràcia", dos vectors molt importants en l'impacte de les activitats humanes sobre el clima han quedat lliures de còmput i, pràcticament, d'anàlisi científic.

A la taula 180 es presenta un llistat exhaustiu del nombre de passatgers que arribaren als diferents aeroports de les Balears, en base a l'aeroport d'origen. L'any 2004 arribaven als aeroports balears uns 13,4 milions de passatgers, dels quals un 0,7% eren en trànsit, recorrent una distància mitjana de 1117 km per la qual cosa s'haurien emprat unes 717,7 ktep. És a dir, cada passatger just quan davallava de l'avió ja duia una "motxilla ecològica" d'uns 53 kep. En el cas de l'aeroport de Palma de Mallorca, arribaren uns 10,18 milions de passatgers que havien recorregut una distància mitjana d'uns 1162 km que es tradueix en uns 565,4 ktep. En aquest cas, el major nombre de passatgers provenien d'Alemanya amb un total de 3,4 milions de passatgers que recorrien de mitjana uns 1384 km amb una despesa energètica de 226 ktep (66 kep/passatger); en segon lloc estaven els passatgers procedents d'altres aeroports espanyols amb un total de 2,8 milions de passatgers que recorrien una mitjana de 414 km i per la qual cosa s'havien emprat uns 56,6 ktep (20 kep/passatger); i en tercer lloc, hi havia uns 2,36 milions de passatgers procedents d'aeroports del Regne Unit que havien recorregut de mitjana uns 1514 km, consumint uns 171 ktep (72 kep/passatger).

<sup>78</sup> [www.airrouting.com/content/tdcalc.html](http://www.airrouting.com/content/tdcalc.html) (març 2008)

<sup>79</sup> Aquests requeriments energètics de la fase de tracció del transport aeri, són bastant semblants als proposats per *Compen CO2* ([www.compenco2.be/content.aspx?l=005&lang=EN](http://www.compenco2.be/content.aspx?l=005&lang=EN), març 2008) seria d'unes 0,08 kep/passatger x km en la fase LTO (enlairament-aterratge) i d'unes 0,03 kep/passatger x km en la fase creuer.

<sup>80</sup> Aquest cicle només comprèn les operacions d'aproximació, aterratge, rodadura, enlairament i ascens fins als 900 metres d'altitud. Així, les emissions LTO que són aquelles que incideixen en un radi aproximat de 15 a 20 km al voltant de la pista (Hernández Luís, 2008).

A l'aeroport de Menorca entraven al 2004 devers 1,1 milions de passatgers que havien recorregut de mitjana uns 948 km, amb uns consums energètics de 53,2 ktep (45 kep/passatger). La distribució d'aquests passatgers segons país de procedència està molt polaritzada entre els procedents d'altres aeroports de l'Estat amb 510 mil passatgers, recurrent una distància mitjana de 304 km per la qual se consumien uns 7,4 ktep (14,7 kep/passatger); i els procedents del Regne Unit amb 424 mil passatgers, amb una distància mitjana de 1539 km i uns consums energètics de 31,2 ktep (83,8 kep/passatger).

Finalment, a l'aeroport d'Eivissa al 2004 arribaren uns 2,09 milions de passatgers que havien recorregut de mitjana uns 990 km, i per la qual cosa s'haurien utilitzat en la fase de tracció uns 99 ktep (47 kep/passatger). En quant a la distribució dels passatgers segons país de procedència es poden destacar quatre països: en primer lloc, els passatgers procedents d'altres aeroports espanyols que sumaven 803 mil passatgers i uns consums energètics de 1,14 ktep per tal de recórrer una mitjana de 300 km (14,3 kep/passatger); en segon lloc, 614 mil passatgers procedents dels aeroports del Regne Unit que recorregueren una mitjana de 1555 km per la qual cosa es requeriren uns 45,6 ktep (74,6 kep/passatger); en tercer lloc, d'Alemanya arribaren 286 mil passatgers, recurrent de mitjana uns 1467 km i per la qual cosa s'haurien emprat 219,9 ktep de combustible (69,4 kep/passatger); i finalment, d'Itàlia arribaren 228 mil passatgers que havien cremat uns 11 ktep per recórrer els 1016 km de distància mitjana entre els aeroports italians i el d'Eivissa (48,6 kep/passatger).

<b>Taula 180. Consum energètic del transport aeri de passatgers entrats i en trànsit als aeroports de les Illes Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <a href="http://estadisticas.aena.es">http://estadisticas.aena.es</a>; per consum energètic Estevan i Sanz, 1996; per distància entre aeroports Air Routing International <a href="http://www.airrouting.com/content/tdcalc.html">www.airrouting.com/content/tdcalc.html</a>, març 2008 ).</b>				
<b>Aeroport de Palma de Mallorca, 2004</b>				
<b>Aeroport origen</b>	<b>Passatgers arribats i en trànsit</b>	<b>Distància Km</b>	<b>Consum energètic (tracció) (Tep)</b>	<b>Consum energètic per passatger. (Kep/cap)</b>
Dusseldorf (Alemanya)	495.310	1.341	31.730	64
Manchester (RU)	410.546	1.580	30.981	75
Gatwick (Londres, RU)	408.901	1.309	25.555	62
Hamburg (Alemanya)	301.699	1.658	23.885	79
Frankfurt (Alemanya)	370.652	1.250	22.129	60
Madrid	797.292	546	20.798	26
Glasgow (RU)	186.146	1.854	16.483	89
Colonia (Alemanya)	259.755	1.303	16.168	62
Berlin Tegel (Alemanya)	200.815	1.655	15.873	79
Munich (Alemanya)	273.442	1.215	15.871	58
Hannover	213.771	1.530	15.620	73
Stuttgart (Alemanya)	283.445	1.139	15.417	54
Birmingham (RU)	196.996	1.474	13.870	70
Muenster (Alemanya)	168.753	1.449	11.679	69
Paderborn Lippstadt (Alemanya)	165.198	1.415	11.166	68
Newcastle (RU)	121.551	1.752	10.171	84
East Midlands (RU)	134.607	1.508	9.694	72
Stansted (Londres, RU)	136.613	1.384	9.030	66
Luton (Londres, RU)	128.052	1.390	8.502	66
Dublin (Irlanda)	103.235	1.685	8.309	80
Liverpool (RU)	109.181	1.589	8.286	76
Nuremberg (Alemanya)	133.353	1.286	8.189	61
Berlin Schoenefeld (Alemanya)	99.939	1.647	7.863	79
Estocolm (Suècia)	65.478	2.473	7.735	118
Barcelona	794.870	202	7.663	10
Oslo (Noruega)	65.129	2.366	7.361	113
Dortmund (Alemanya)	110.475	1.382	7.293	66
Bristol (RU)	104.087	1.381	6.864	66
Leeds (RU)	76.760	1.625	5.957	78
Leipzig (Alemanya)	82.452	1.511	5.950	72

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Bremen (Alemanya)	77.808	1.569	5.830	75
Cardiff (RU)	86.314	1.398	5.762	67
Copenhagen (Dinamarca)	59.777	1.912	5.459	91
Amsterdam (P. Baixos)	74.863	1.426	5.099	68
Vienna (Àustria)	68.087	1.457	4.738	70
Zurich (Suïssa)	99.150	996	4.716	48
Màlaga	137.667	708	4.656	34
Brussel·les (Bèlgica)	75.116	1.269	4.551	61
Belfast (Irlanda del Nord)	52.241	1.793	4.474	86
Sevilla	118.972	787	4.469	38
Edinburgh (RU)	46.830	1.877	4.198	90
Tee Side (RU)	42.337	1.691	3.419	81
Dresden (Alemanya)	44.744	1.545	3.302	74
Gothenburg (Suècia)	30.670	2.127	3.115	102
Billun (Dinamarca)	32.878	1.860	2.921	89
Heathrow (Londres, RU)	43.455	1.348	2.798	64
Saarbrücken (Alemanya)	50.919	1.128	2.744	54
València	208.159	276	2.741	13
Humberside (RU)	35.763	1.576	2.691	75
Alacant	176.504	318	2.677	15
Toronto (Ontario, Canadà)	8.114	6.565	2.544	314
Bilbao	81.292	628	2.439	30
Basel (Suïssa)	49.757	973	2.311	46
Malmö (Suècia)	22.336	1.942	2.071	93
Milan-Malpensa (Itàlia)	50.852	834	2.026	40
Cork (Irlanda)	25.485	1.616	1.967	77
Luxemburg	35.725	1.153	1.967	55
Helsinki (Finlàndia)	14.566	2.773	1.929	132
Charles de Gaulle (Paris, França)	38.169	1.052	1.917	50
Faro (Portugal)	38.587	974	1.795	47
Santiago de Compostela	36.865	1.002	1.765	48
Erfurt (Alemanya)	25.656	1.422	1.742	68
Coventry (RU)	23.055	1.461	1.608	70
Praga (Rep. Txeca)	21.292	1.480	1.505	71
Granada	50.512	617	1.487	29
Oporto (Portugal)	31.659	984	1.487	47
Moscú (Rússia)	9.811	3.117	1.460	149
Tel Aviv (Israel)	9.935	2.985	1.417	143
Salzburg (Àustria)	23.678	1.231	1.392	59
Baden (Alemanya)	24.233	1.110	1.284	53
Lisboa (Portugal)	26.140	1.025	1.280	49
Eivissa	180.756	139	1.202	7
Lille (França)	20.136	1.224	1.177	58
Bergen (Noruega)	10.641	2.311	1.175	110
Varsovia	11.915	1.978	1.126	94
Tenerife Sud	10.758	2.186	1.123	104
Trondheim (Noruega)	8.461	2.711	1.096	129
Stavanger (Noruega)	10.553	2.157	1.087	103
Oviedo	25.517	854	1.041	41
Exeter (RU)	16.356	1.332	1.040	64
Norwich (RU)	14.845	1.463	1.037	70
Jerez de la Frontera	26.124	829	1.034	40
Rotterdam (P. Baixos)	15.378	1.385	1.017	66
Orly (Paris, França)	20.664	1.020	1.007	49
Aberdeen (RU)	10.022	1.994	954	95
Reykjavik (Islàndia)	6.031	3.169	913	151
Bournemouth (RU)	14.590	1.298	904	62
Friedrichshafen (Alemanya)	17.598	1.053	885	50

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Rostock (Alemanya)	10.578	1.751	884	84
Linz (Àustria)	13.928	1.328	884	63
Southampton (RU)	13.926	1.306	869	62
Shannon, Ireland	10.328	1.710	844	82
Liege (Bèlgica)	13.283	1.250	793	60
Menorca	117.422	132	738	6
Budapest (Hongria)	9.436	1.589	716	76
Roma (Itàlia)	17.494	840	702	40
Verona (Itàlia)	14.910	931	663	44
Ginebra (Suïssa)	16.644	792	630	38
Connaught (Irlanda)	7.012	1.817	608	87
Lyon (França)	16.166	713	550	34
Nantes (França)	12.031	914	525	44
Bologna, Guglielmo Marconi (Itàlia)	12.214	896	523	43
Norrköping (Suècia)	4.707	2.323	522	111
Almeria	20.317	538	522	26
Saragossa	27.413	396	518	19
Bratislava (Eslovàquia)	6.640	1.500	476	72
Niederrhein (Alemanya)	7.143	1.365	466	65
Orebro (Suècia)	4.068	2.351	457	112
Ostend (Bèlgica)	6.921	1.294	428	62
Aalborg (Dinamarca)	4.349	2.016	419	96
Venècia (Itàlia)	7.300	1.027	358	49
Vigo	7.035	999	336	48
Ostrava (Rep. Txeca)	4.167	1.652	329	79
Nàpols (Itàlia)	6.750	991	319	47
Graz (Àustria)	5.074	1.316	319	63
Valladolid	8.961	683	292	33
Maastricht (P. Baixos)	4.706	1.284	289	61
Groningen (P. Baixos)	3.919	1.536	287	73
Londonderry (RU)	3.097	1.872	277	89
Bucarest (Romania)	2.880	1.999	275	95
Toulouse (França)	11.401	467	254	22
Enschede (P. Baixos)	3.185	1.449	220	69
Sofia (Bulgària)	2.520	1.761	212	84
Burdeus (França)	6.311	651	196	31
Deauville (França)	3.629	1.109	192	53
Estarsburg (França)	3.680	1.072	188	51
Alesund (Noruega)	1.515	2.567	186	123
St Petersburg (Rússia)	1.275	2.954	180	141
Brest (França)	3.289	1.141	179	54
Salamanca	5.140	715	176	34
Poznan (Polònia)	2.026	1.790	173	86
Le Havre (França)	3.123	1.129	168	54
Badajoz	4.185	825	165	39
Metz-Nancy (França)	2.938	1.084	152	52
Innsbruck (Àustria)	2.829	1.102	149	53
Vitoria	5.262	587	148	28
Catania (Itàlia)	2.662	1.096	139	52
Bari (Itàlia)	2.399	1.200	137	57
Vilnius (Lituània)	1.167	2.372	132	113
Marsella (França)	5.731	478	131	23
Timisoara (Romania)	1.629	1.666	130	80
Cracòvia (Polònia)	1.512	1.774	128	85
Lanzarote	1.384	1.903	126	91
Torino (Itàlia)	3.380	746	120	36
Larnaca (Xipre)	860	2.768	114	132

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Marrakech (Marroc)	1.783	1.312	112	63
Kristiansand (Noruega)	1.103	2.108	111	101
Brno (Rep. Txeca)	1.466	1.534	107	73
El Cairo (Egipte)	802	2.802	107	134
Tromso (Noruega)	634	3.481	105	166
Keflavik (Islàndia)	693	3.179	105	152
Palermo (Itàlia)	2.340	908	102	43
Haugesund (Noruega)	903	2.206	95	105
Ciutat del Cap (Sud-Àfrica)	229	8.330	91	398
Santander	2.662	695	88	33
Thessaloniki (Grècia)	1.070	1.721	88	82
Kosice (Eslovàquia)	1.000	1.783	85	85
Múrcia	4.743	365	83	17
Istanbul (Turquia)	747	2.209	79	106
Inverness (RU)	795	2.058	78	98
Leon	2.007	767	74	37
Pamplona	2.983	512	73	24
Florència (Itàlia)	1.584	847	64	40
Jersey (RU)	1.169	1.142	64	55
Albacete	3.086	401	59	19
Kiev (Ucraïna)	466	2.497	56	119
Schwerin (Alemanya)	687	1.687	55	81
Forlì (Itàlia)	1.233	928	55	44
Berna (Suïssa)	1.147	904	50	43
Niça (França)	1.698	589	48	28
Logroño	1.866	533	47	25
Las Palmas	449	2.107	45	101
Fuerteventura	481	1.959	45	94
Tallin (Estònia)	315	2.696	41	129
Monrovia (Libèria)	195	3.935	37	188
Banjul (Gàmbia)	169	3.476	28	166
Klagenfurt (Àustria)	477	1.226	28	59
Cagliari (Itàlia)	1.048	544	27	26
Rimini (Itàlia)	572	956	26	46
Amman (Jordània)	174	3.095	26	148
Perugia (Itàlia)	588	905	25	43
Umea (Suècia)	155	2.930	22	140
Malta	407	1.110	22	53
Tunísia	480	719	16	34
Monastir (Tunísia)	399	821	16	39
Manston (RU)	232	1.315	15	63
Biggin Hill (Londres, RU)	216	1.326	14	63
Lourdes (França)	610	463	14	22
Sofia (Bulgària)	159	1.761	13	84
Alger (Algèria)	861	321	13	15
Atenes (Grècia)	143	1.843	13	88
Pescara (Itàlia)	243	1.011	12	48
Farnborough (RU)	176	1.331	11	64
Dubrovnik (Croàcia)	166	1.342	11	64
Altres	186	1.162	10	55
Alghero (Itàlia)	417	487	10	23
Lamezia (Itàlia)	169	1.164	9,39	56
Jeddah (Arabia Saudi)	48	3.970	9,10	190
Le Bourget (Paris, França)	163	1.047	8,15	50
Reus	704	222	7,45	11
Bolzano (Itàlia)	146	1.037	7,23	50
Orà (Algèria)	251	527	6,32	25
San Sebastian	217	566	5,87	27



Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Zweibrucken (Alemanya)	108	1.135	5,85	54
Washington DC (EUA)	15	6.649	4,76	318
West Palm Beach (Florida, EUA)	13	7.575	4,70	362
Cuneo (Itàlia)	141	686	4,62	33
Toluca (Mèxic)	10	9.645	4,61	461
Clermont (França)	134	694	4,44	33
Bangor (EUA)	16	5.729	4,38	274
Toulon (França)	180	486	4,18	23
Beyrut (Líban)	29	2.970	4,11	142
Cannes (França)	149	565	4,02	27
Gander (Canadà)	18	4.565	3,92	218
Teterboro (N. Jersey, EUA)	12	6.295	3,61	301
Northolt (RU)	51	1.356	3,30	65
Siegerland (Alemanya)	50	1.308	3,12	62
La Havana (Cuba)	8	8.002	3,06	382
Stephenville (Canadà)	13	4.860	3,02	232
Mullen (Nebraska, EUA)	7	8.877	2,97	424
Westhampton (NY, EUA)	10	6.187	2,96	296
Panamà	6	8.688	2,49	415
Abuja (Nigèria)	14	3.424	2,29	164
Girona	174	261	2,17	12
Southend (RU)	33	1.345	2,12	64
Speyer (Alemanya)	36	1.174	2,02	56
Blackpool (RU)	25	1.639	1,96	78
Guernsey (RU)	31	1.176	1,74	56
San José (Costa Rica)	4	9.036	1,73	432
Bermuda	6	5.975	1,71	285
Olbia (Itàlia)	57	595	1,62	28
Luanda (Angola)	6	5.487	1,57	262
Broken Hill (Austràlia)	2	16.223	1,55	775
Wite Plains (NY, EUA)	5	6.258	1,49	299
Ambers (Bèlgica)	24	1.300	1,49	62
Altenrhein (Suïssa)	30	1.038	1,49	50
London City (Londres, RU)	23	1.344	1,48	64
Santo Domingo (Rep. Dominicana)	4	7.224	1,38	345
Punta Cana (Rep. Dominicana)	4	7.103	1,36	339
Oxford (RU)	20	1.401	1,34	67
I. de Man (RU)	16	1.707	1,30	82
Santa Maria (Açors, Portugal)	11	2.442	1,28	117
Libreville (Gabon)	6	4.396	1,26	210
Braunschweig (Alemanya)	17	1.540	1,25	74
Djibouti	5	5.041	1,20	241
Lugano (Suïssa)	28	876	1,17	42
Bedford (EUA)	4	6.011	1,15	287
Odessa (Ucraïna)	10	2.382	1,14	114
Agadir (Marroc)	15	1.506	1,08	72
Rochester (EUA)	3	7.444	1,07	356
Dalaman (Turquia)	9	2.291	0,98	109
Augsburg (Alemanya)	17	1.183	0,96	56
Eindhoven (P. Baixos)	15	1.338	0,96	64
Leuchars (RU)	10	1.914	0,91	91
Simferopol (Ucraïna)	7	2.622	0,88	125
Montreal (Canadà)	3	6.058	0,87	289
Mannheim (alemanya)	15	1.193	0,85	57
Bogotà (Colòmbia)	2	8.545	0,82	408
Casablanca (Marroc)	14	1.149	0,77	55
Halifax (Canadà)	3	5.331	0,76	255
Waterford (Irlanda)	10	1.593	0,76	76

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Cambridge (RU)	11	1.420	0,75	68
Dubai	3	5.109	0,73	244
Fort Lauderdale (Florida EUA)	2	7.618	0,73	364
La Coruña	15	1.014	0,73	48
Savannah (Georgia, EUA)	2	7.328	0,70	350
Rabat (Marroc)	14	1.041	0,70	50
Sion (Suïssa)	17	830	0,67	40
Blackbush (RU)	10	1.337	0,64	64
Split (Croàcia)	11	1.210	0,64	58
Antigua i Barbuda	3	4.123	0,59	197
Egelsbasch (Alemanya)	9	1.246	0,54	60
Biarritz (França)	19	561	0,51	27
Cap Verd	3	3.546	0,51	169
Saumur (França)	12	887	0,51	42
Cascais (Lisboa-Portugal)	10	1.045	0,50	50
Gènova (Itàlia)	14	739	0,49	35
Giebelstadt (Alemanya)	8	1.258	0,48	60
Tivat (Montenegro)	7	1.376	0,46	66
Córdoba	14	684	0,46	33
Everett (EUA)	1	8.875	0,42	424
La Mole (França)	17	512	0,42	24
Filton Bristol (RU)	6	1.392	0,40	66
Male (Maldives)	1	8.064	0,39	385
Sonderborg (Dinamarca)	4	1.791	0,34	86
Annemasse (França)	9	792	0,34	38
Avignon (França)	13	516	0,32	25
Kortrijk (Bèlgica)	5	1.253	0,30	60
Chambery (França)	8	724	0,28	35
Mitiga (Líbia)	4	1.199	0,23	57
Grenchen (Suïssa)	5	928	0,22	44
Tours (França)	5	891	0,21	43
Bayreuth (Alemanya)	3	1.353	0,19	65
Montpellier (França)	8	459	0,18	22
Cognac (França)	5	723	0,17	35
Carlisle (RU)	2	1.759	0,17	84
Westerland (Alemanya)	2	1.757	0,17	84
Oberpfaffenhofen (Alemanya)	3	1.168	0,17	56
Tanger (Marroc)	4	871	0,17	42
Figari (Còrsega)	6	579	0,17	28
Dakar (Senegal)	1	3.388	0,16	162
Hawarden (RU)	2	1.575	0,15	75
Ouagadougou (Burkina Faso)	1	3.051	0,15	146
Annecy (França)	4	760	0,15	36
Jyvaskyla (Finlàndia)	1	2.968	0,14	142
Guetersloh (Alemanya)	2	1.440	0,14	69
Gloucester (RU)	2	1.423	0,14	68
SIENA	3	820	0,12	39
Pila (Croàcia)	2	1.094	0,10	52
Sabadell	8	202	0,08	10
De Kooy (P. Baixos)	1	1.494	0,07	71
Haverfordwest (RU)	1	1.488	0,07	71
Le Castell (França)	3	484	0,07	23
Hof (Alemanya)	1	1.390	0,07	66
Albenga (Itàlia)	2	670	0,06	32
Bergerac (França)	2	614	0,06	29
Dinard (França)	1	1.075	0,05	51
Colmar (França)	1	1.020	0,05	49
Toulon (França)	2	486	0,05	23

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Fez (Marroc)	1	928	0,04	44
La Rochelle (França)	1	803	0,04	38
Limoges (França)	1	713	0,03	34
Perpignan (França)	2	355	0,03	17
Castres (França)	1	447	0,02	21
<b>Palma de Mallorca</b>	<b>10.184.613</b>	<b>1.162</b>	<b>565.393</b>	<b>56</b>
<b>Aeroport de Menorca, 2004.</b>				
<b>Aeroport origen</b>	<b>Passatgers arribats i en trànsit</b>	<b>Distància Km</b>	<b>Consum energètic (tracció) (Tep)</b>	<b>Consum energètic per passatger. (Kep/cap)</b>
Manchester (RU)	112.561	1.577	8.480	75
Birmingham (RU)	46.650	1.471	3.278	70
Barcelona	268.787	241	3.092	12
Nottingham (RU)	39.968	1.501	2.866	72
Madrid	85.305	664	2.707	32
Glasgow (RU)	27.868	1.889	2.514	90
Luton (Londres, RU)	37.945	1.380	2.502	66
Newcastle (RU)	29.455	1.742	2.451	83
Stansted (Londres, RU)	35.049	1.370	2.294	65
Dublin (Irlanda)	18.498	1.702	1.503	81
Bristol (RU)	22.669	1.387	1.502	66
Dusseldorg (alemanya)	17.835	1.285	1.095	61
Milan (Itàlia)	29.150	739	1.029	35
Cardiff (RU)	14.382	1.408	967	67
Estocolm (Suècia)	7.996	2.398	916	115
Leeds (RU)	10.479	1.618	810	77
Schipol (Amsterdam, P. Baixos)	12.180	1.384	805	66
Frankfurt (Alemanya)	13.546	1.179	763	56
Edimburg (RU)	8.521	1.872	762	89
Palma de Mallorca	119.307	132	750	6
Belfast (Irlanda del Nord)	7.885	1.818	685	87
Stuttgart (Alemanya)	12.456	1.058	629	51
Tee-Side (RU)	7.502	1.681	602	80
Hamburg (Alemanya)	7.661	1.590	582	76
Hannover (Alemanya)	8.178	1.461	571	70
Liverpool (RU)	7.513	1.589	570	76
Munich (Alemanya)	9.812	1.119	524	53
Verona (Itàlia)	12.872	821	505	39
Humberside (RU)	6.208	1.562	463	75
Oslo (Noruega)	4.187	2.309	462	110
Brussel·les	7.143	1.227	419	59
Exter (RU)	5.195	1.346	334	64
Malmoe (Suècia)	3.531	1.867	315	89
Tegel (Berlin, Alemanya)	4.118	1.571	309	75
Norwich (RU)	4.362	1.441	300	69
Bournemouth (RU)	4.767	1.301	296	62
Bilbao	8.681	705	292	34
Paderborn (Alemanya)	4.529	1.349	292	64
Colònia (Alemanya)	4.893	1.244	291	59
Leipzig (Alemanya)	4.251	1.427	290	68
València	14.802	404	286	19
Bolònia (Itàlia)	7.527	779	280	37
Dresden (Alemanya)	3.885	1.454	270	69
Bremen (Alemanya)	3.479	1.505	250	72
Nuremberg (Itàlia)	4.149	1.199	237	57

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Zurich (Suïssa)	5.367	913	234	44
Southampton (RU)	3.182	1.306	198	62
Praga (Rep. Txeca)	2.998	1.382	198	66
Copenague (Dinamarca)	2.218	1.858	197	89
Cork (Irlanda)	2.296	1.650	181	79
Basel (França)	3.366	899	144	43
Viena (Àustria)	1.608	1.344	103	64
Eivissa	6.894	268	88	13
Venècia (Itàlia)	1.441	913	63	44
Lisboa (Portugal)	1.139	1.153	63	55
Forli (Itàlia)	1.444	807	56	39
Torino (Itàlia)	1.713	656	54	31
Saragossa	2.013	486	47	23
Roma (Itàlia)	1.377	709	47	34
Rimini	961	833	38	40
Luxemburg	686	1.096	36	52
Pisa (Itàlia)	1.119	665	36	32
Goteborg (Suècia)	357	2.061	35	98
Alacant	1.617	448	35	21
Santiago de Compostela	647	1.105	34	53
Màlaga	829	838	33	40
Altres	729	948	33	45
Oporto	556	1.099	29	52
Victòria	630	669	20	32
Ginebra (Suïssa)	564	725	20	35
Tenerife	126	2.314	14	111
Munster (Alemanya)	188	1.389	12	66
Gatwick (Londres, RU)	173	1.300	11	62
Jersey (RU)	160	1.191	9,10	57
Sabadell	370	241	4,26	12
Sao Paulo (Brasil)	10	8.775	4,19	419
Marsella (França)	204	406	3,95	19
Memingen (Alemanya)	54	1.023	2,64	49
Girona	214	258	2,63	12
Alger (Sardenya, Itàlia)	142	356	2,41	17
Tel Aviv (Israel)	12	2.877	1,65	137
Paris (França)	23	1.025	1,13	49
Perpignan (França)	56	339	0,91	16
Reus	55	295	0,77	14
Guernsey (RU)	11	1.191	0,63	57
Pantelleria (Itàlia)	15	755	0,54	36
Atenes (Grècia)	6	1.716	0,49	82
Sevilla	10	918	0,44	44
Grenchen (Suïssa)	10	853	0,41	41
Bratislava (Eslovàquia)	6	1.386	0,40	66
Malta	8	1.003	0,38	48
Almeria	12	665	0,38	32
Montpellier (França)	18	413	0,36	20
Gènova (Itàlia)	11	633	0,33	30
Salamanca	8	831	0,32	40
Istanbul (Turquia)	3	2.078	0,30	99
Olbia (Itàlia)	12	463	0,27	22
Blackbush (RU)	4	1.332	0,25	64
Florència (Itàlia)	7	725	0,24	35
Cagliari (Sardenya, Itàlia)	12	420	0,24	20
Catania (Sicília, Itàlia)	5	977	0,23	47
Dubrovnik (Croàcia)	4	1.211	0,23	58
Friedrichshafen (Alemanya)	5	965	0,23	46

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Hassi-Messaoud (Algèria)	5	926	0,22	44
Ajaccio (Còrsega)	10	448	0,21	21
Carcassonne (França)	11	405	0,21	19
Cranfield (RU)	3	1.406	0,20	67
Beziers (França)	10	391	0,19	19
Granada	5	756	0,18	36
Avignon (França)	8	453	0,17	22
Figari (Còrsega)	8	450	0,17	21
Al Hoceima (Marroc)	4	880	0,17	42
Gloucester (RU)	2	1.424	0,14	68
Farnborough (RU)	2	1.326	0,13	63
Ghardaia (Algèria)	3	832	0,12	40
Tunisia	4	621	0,12	30
Grenoble (França)	4	618	0,12	30
Calvi (Còrsega)	5	484	0,12	23
Alderney (RU)	2	1.205	0,12	58
Pamplona	4	586	0,11	28
Mainz Finthen (Alemanya)	2	1.164	0,11	56
Mannheim (Alemanya)	2	1.120	0,11	53
Biggin Hill (RU)	7	315	0,11	15
Limoges (França)	3	711	0,10	34
Lyon (França)	3	655	0,09	31
Lezignan (França)	5	388	0,09	19
Albenga (Itàlia)	3	566	0,08	27
La Rochelle (França)	2	828	0,08	40
Niça	3	489	0,07	23
Filton (RU)	1	1.398	0,07	67
Albi (França)	2	483	0,05	23
Constantine (Algèria)	2	450	0,04	22
Córdoba	1	816	0,04	39
Toulon (França)	2	394	0,04	19
<b>Menorca</b>	<b>1.175.570</b>	<b>948</b>	<b>53.240</b>	<b>45</b>
<b>Aeroport d'Eivissa, 2004.</b>				
<b>Aeroport origen</b>	<b>Passatgers arribats i en trànsit</b>	<b>Distància Km</b>	<b>Consum energètic (tracció) (Tep)</b>	<b>Consum energètic per passatger. (Kep/cap)</b>
Manchester (RU)	119.408	1.633	9.312	78
Gatwick (Londres, RU)	115.505	1.369	7.555	65
Dusseldorg (Alemanya)	79.931	1.442	5.506	69
Madrid	226.378	459	4.964	22
Stansted (Londres, RU)	68.355	1.449	4.729	69
Milan (Itàlia)	96.256	963	4.429	46
Barcelona	314.687	276	4.148	13
Nottingham (RU)	49.974	1.565	3.735	75
Birmingham (RU)	45.902	1.528	3.350	73
Glasgow (RU)	36.269	1.901	3.293	91
Newcastle (RU)	35.738	1.811	3.091	86
Frankfurt (Alemanya)	34.274	1.362	2.230	65
Cardiff (RU)	30.061	1.439	2.066	69
Colònia-Bonn (Alemanya)	30.580	1.407	2.055	67
Verona (Itàlia)	34.812	1.066	1.773	51
Hamburg (Alemanya)	20.940	1.765	1.766	84
Munich (Alemanya)	26.575	1.343	1.705	64
Leeds (RU)	20.292	1.682	1.630	80
Bristol (RU)	23.221	1.426	1.582	68
Dublin (Irlanda)	19.166	1.718	1.573	82
Belfast (Irlanda del Nord)	16.415	1.832	1.436	88
Hannover (Alemanya)	18.244	1.639	1.429	78
Stuttgart (Alemanya)	23.100	1.258	1.388	60
Luton (Londres, RU)	18.036	1.451	1.250	69

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Roma (Itàlia)	25.305	976	1.180	47
Palma de Mallorca	177.349	139	1.180	7
Tegel (Berlin, Alemanya)	13.803	1.775	1.170	85
Amsterdam (P, Baixos)	15.956	1.516	1.155	72
Venècia (Itàlia)	17.762	1.164	988	56
Bolònia (Itàlia)	19.780	1.034	977	49
Liverpool (RU)	12.143	1.639	950	78
Charles de Gaulle (Paris, França)	17.588	1.131	950	54
Viena (Àustria)	11.366	1.593	865	76
Tees-Side (RU)	9.864	1.750	825	84
Paderborn (Alemanya)	11.316	1.523	823	73
Brusel·les (Bèlgica)	12.670	1.359	822	65
Zurich (Suïssa)	11.477	1.117	612	53
Munster (Alemanya)	8.147	1.552	604	74
Humberside (RU)	7.282	1.639	570	78
Edimburg (RU)	5.915	1.930	545	92
Nuremberg (Alemanya)	6.381	1.408	429	67
Praga (Rep. Txeca)	5.214	1.608	400	77
Leipzig (Alemanya)	5.108	1.631	398	78
Basel (França)	6.830	1.088	355	52
Forli (Itàlia)	6.960	1.067	355	51
València	42.722	174	355	8
Nàpols (Itàlia)	6.484	1.123	348	54
Coventry (RU)	4.748	1.516	344	72
Bilbao	10.774	609	313	29
Norwich (RU)	4.050	1.534	297	73
Torino (Itàlia)	6.809	873	284	42
Dresden (Alemanya)	3.472	1.670	277	80
Linz (Àustria)	3.872	1.461	270	70
Exeter (RU)	3.485	1.370	228	65
Southampton (RU)	3.471	1.359	225	65
Ginebra (Suïssa)	5.184	905	224	43
Florència (Itàlia)	4259	986	201	47
Saarbrücken (Alemanya)	3.394	1.236	200	59
Salzburg (Àustria)	2.916	1.363	190	65
Caen (França)	3.037	1.154	167	55
Liege (Bèlgica)	2.582	1.346	166	64
Lille (França)	2.634	1.306	164	62
Copenague (Suècia)	1.646	2.040	160	97
Tel Aviv (Israel)	1.016	3.096	150	148
Lisboa (Portugal)	3.346	909	145	43
Bari (Itàlia)	1.959	1.332	125	64
Lyon (França)	3.037	820	119	39
Catània (Itàlia)	2.063	1.205	119	58
Luxemburg	1.674	1.255	100	60
Ancona (Itàlia)	1.740	1.130	94	54
Oporto (Portugal)	2.124	894	91	43
Màlaga	3.260	571	89	27
Burdeus (França)	2.696	684	88	33
Alacant	9793	180	84	9
Rimini (Itàlia)	1.584	1.096	83	52
Menorca	6.156	268	79	13
Valladolid	2.665	614	78	29
Toulouse (França)	3.034	529	77	25
Helsinki (Finlàndia)	540	2.893	75	138
Orly (París, França)	1.353	1.098	71	52
Budapest (Hongria)	846	1.728	70	83
Inverness (RU)	692	2.111	70	101
Marsella (França)	2.308	600	66	29
Saragossa	3.530	372	63	18
Graz (Àustria)	824	1.453	57	69
Trieste (Itàlia)	923	1.256	55	60

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

Oviedo	1.338	809	52	39
Berlin (Alemanya)	523	1.768	44	84
Palermo (Itàlia)	905	1.021	44	49
Santiago de Compostela	941	935	42	45
Sevilla	869	655	27	31
Girona	1.521	356	26	17
Berna (Suïssa)	498	1.022	24	49
Nantes (França)	503	951	23	45
Bremen (Alemanya)	282	1.674	23	80
Tenerife Sud	197	2.047	19	98
Altres	308	990	15	47
Le Bourget (Paris)	166	1.125	8,92	54
Farnborough (RU)	133	1.388	8,82	66
Cagliari (Itàlia)	268	664	8,50	32
Le Havre (França)	137	1.189	7,78	57
Baden-Baden (Alemanya)	125	1.224	7,31	58
Brno (Rep. Txeca)	86	1.669	6,85	80
Almeria	344	398	6,54	19
Teterboro (N.Jersey, EUA)	17	6.227	5,06	297
Northolt (RU)	64	1.416	4,33	68
Cuneo (Itàlia)	111	816	4,32	39
Niça (França)	117	721	4,03	34
Sabadell	294	276	3,87	13
Bournemouth (RU)	49	1.347	3,15	64
Gander (Canadà)	13	4.508	2,80	215
Olbia (Itàlia)	80	730	2,79	35
Biggin Hill (Londres, RU)	38	1.388	2,52	66
Vicenza (Itàlia)	47	1.118	2,51	53
Cannes (França)	73	697	2,43	33
Santander	63	667	2,01	32
Castelló	177	180	1,52	9
Reus	125	253	1,51	12
Grenchen (Suïssa)	29	1.045	1,45	50
San Sebastian	48	564	1,29	27
Amberes (Bèlgica)	19	1.390	1,26	66
Moscú (Rússia)	8	3.228	1,23	154
Toulon (França)	41	617	1,21	29
Perpignan (França)	56	448	1,20	21
Atenes (Grècia)	12	1.963	1,13	94
Heathrow (Londres, RU)	16	1.408	1,08	67
Lyon (França)	27	820	1,06	39
Tempelhof (Berlin, Alemanya)	12	1.771	1,02	85
Montpellier (França)	35	566	0,95	27
Simferopol (Ucraïna)	7	2.760	0,92	132
Klagenfurt (Àustria)	14	1.363	0,91	65
London City (Londres, RU)	13	1.407	0,87	67
Rabat (Marroc)	20	902	0,86	43
Iraklion (Grècia)	8	2.140	0,82	102
Lahr (Alemanya)	14	1.175	0,79	56
Jersey (RU)	13	1.183	0,73	56
Blackpool (RU)	9	1.689	0,73	81
Múrcia	66	226	0,71	11
Innsbruck (Àustria)	11	1.232	0,65	59
Gloucester (RU)	9	1.473	0,63	70
Altenrhein (Suïssa)	11	1.163	0,61	56
Tunísia	15	808	0,58	39
Cascais (Lisboa, Portual)	13	929	0,58	44
Estrasburg (Alemanya)	10	1.185	0,57	57
Rotterdam (Alemanya)	8	1.473	0,56	70
Zweibrücken (Alemanya)	9	1.244	0,53	59
Malta	9	1.204	0,52	57
Salamanca	17	630	0,51	30

Pescara (Itàlia)	9	1.148	0,49	55
Speyer (Alemanya)	8	1.288	0,49	62
Figari (Còrsega)	14	717	0,48	34
Marrakech (Marroc)	8	1.174	0,45	56
Beziers (França)	18	522	0,45	25
Blackbush (RU)	6	1.394	0,40	67
Ouarzazate (Marroc)	7	1.159	0,39	55
Aix les Milles (França)	13	613	0,38	29
Trieste (Itàlia)	6	1.256	0,36	60
Lorient (França)	7	1.061	0,35	51
Tanger (Marroc)	9	733	0,31	35
Buochs (Suïssa)	6	1.065	0,31	51
Avignon (França)	10	632	0,30	30
Lleida	20	310	0,30	15
Nimes (França)	10	599	0,29	29
Pratica Di Mare (Itàlia)	6	988	0,28	47
Faro (Portugal)	7	844	0,28	40
Ajaccio (Còrsega)	8	714	0,27	34
Pamplona	11	502	0,26	24
Segovia	9	520	0,22	25
Perigeux (França)	6	704	0,20	34
Biarritz (França)	7	565	0,19	27
Carcassonne (França)	8	489	0,19	23
Córdoba	6	554	0,16	26
Alger (Algèria)	10	291	0,14	14
Albacete	7	280	0,09	13
Formentera	52	25	0,06	1
<b>Eivissa</b>	<b>2.096.316</b>	<b>990</b>	<b>99.075</b>	<b>47</b>
<b>Aeroports de les Balears, 2004</b>				
<b>Aeroport origen</b>	<b>Passatgers arribats i en trànsit</b>	<b>Distància Km</b>	<b>Consum energètic (tracció) (Tep)</b>	<b>Consum energètic per passatger. (Kep/cap)</b>
<b>Balears</b>	<b>13.456.499</b>	<b>1.117</b>	<b>717.708</b>	<b>53</b>

- Síntesi de la petjada energètica del transport aeri.

Una vegada s'han calculat els consums energètics de la fase de tracció del transport aeri de mercaderies i de passatgers a les Illes, ens interessa veure en quina mesura aquests resultats es corresponen amb les vendes de productes petrolífers pel transport aeri a partir de la informació que ens proporcionen les estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia. A la taula 181 es sintetitzen totes aquestes informacions, resultant les estimacions del consum energètic del transport aeri d'unes 724,7 ktep que són el resultat de sumar les vendes de querosè militar (1,2 ktep), a les estimacions del consum energètic de l'aviació civil (passatgers i mercaderies) a partir de l'aeroport d'origen fins als de les Balears. Es pot veure com les vendes de querosè per l'aviació civil a les Balears sumaven unes 477,6 ktep, el que significa que aquestes vendes eren un 33,8% inferiors als consums de combustible estimats en base a les distàncies recorregudes, nombre de passatgers i pes de les mercaderies.

<b>Taula 181. Taula resum del consum energètic del transport aeri (a) (Font: a partir de les taules anteriors) i comparació amb les vendes de productes petrolífers a les Balears pel transport aeri (b), 2004 (Font: taules anteriors i estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears, <a href="http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html">http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html</a>, setembre 2007)</b>				
Transport aeri		Distància mitjana	Consum energètic (tracció)	
Tr. Aeri mercaderies i correus	22.703 Tm	Mitjana 466,7 Km	5.771,12 Tep	254 kep/Tm
Tr. Aeri passatgers	1.3456.499 passatgers	Mitjana 1.117 Km	717.708 Tep	53 kep/passatger
(a) Total			723.479 Tep	
(b) Vendes de combustible aeri a Balears (aviació civil)			477.665 Tep	



(c) Vendes de combustible aeri a Balears (aviació militar)	1.243 tep
(a-b) Diferència	245.814 Tep
(a+c) Total	724.722 Tep

d) *Síntesi de la petjada ecològica del consum energètic dels transports (fase tractora).*

Una vegada s'han calculat els requeriments energètics de les diferents modalitats de transport a les Balears (terrestre, marítim i aeri) als que s'hi afegeix la categoria altres que correspon als combustibles líquids que no s'han atribuït a usos específics, es pot procedir a calcular la seva petjada ecològica. En primer lloc, cal convertir els consums energètics en les emissions de diòxid de carboni corresponents, la qual cosa dependrà del tipus de combustible emprat. L'any 2004 es varen emprar prop de 1,4 ktep, solament en la fase de tracció, en les diferents modalitats de transport. La major part corresponia al transport aeri (51,7%) i el terrestre (44,8%), mentre que el transport marítim (sense comptar el de la pesca) suposaria el 2,8% dels consums energètics totals per part del transport. En aquest darrer cas, convé assenyalar que la metodologia emprada, en base al port d'origen, oculta el fet que la major part de les mercaderies entrades als ports de Balears procedeixen dels ports peninsulars, però la seva procedència real era molt més distant com és el cas del carbó sud-africà. Així doncs, l'anomenat "Efecte Rotterdam" (Adriaanse et al., 1997) en el nostre cas adquireix el nom, com ja s'ha dit, "d'Efecte Barcelona" pel paper de plataforma que juga el megaport de la metròpoli catalana.

En quant a les emissions de diòxid de carboni, cal tenir present que en el cas de la petjada ecològica de les regions turístiques les emissions provocades pel transport aeri adquireixen molta rellevància, ja que d'acord amb l'IPCC (1999) les emissions de GEH a les capes altes de la troposfera i baixes de l'estratosfera, el forçament radiatiu s'incrementa entre un factor del 2,5 i 3 respecte d'aquelles mateixes emissions a la superfície terrestre. Aquest major forçament radiatiu resulta, sobretot, de l'emissió de vapor d'aigua que contribueix a la generació d'estels de condensació i la formació d'ozó associat a les emissions de NO<sub>x</sub>. És per aquest motiu que en les darreres estimacions de la petjada ecològica turística, les emissions del transport aeri es multipliquen per un factor que es troba entre 2,5 i 3 (Gössling, 2002; Gössling et al., 2002 Hunter i Shaw, 2007). D'acord amb la literatura especialitzada, es proposa que aquestes siguin corregides; amb la qual cosa les emissions del transport aeri tendrien un impacte equivalent a 5,8 milions de Tm CO<sub>2</sub> realitzades a la superfície. Unes emissions, les provocades pel transport aeri, sobre les quals no hi ha acord en quant a la seva consideració dins dels acords de Kyoto y post-Kyoto i que per tant cap país les assumeix i tan sols s'assumeixen les del transport aeri domèstic. A més, cal destacar el fet que el combustible del transport aeri està absent del pagament de l'IVA, la qual cosa ha dut a definir l'espai aeri i el transport aeri com una mena de *paradís fiscal* (Sempere i Tello, 2007).

En segon lloc d'importància, després de l'aeri, hi hauria el transport terrestre amb unes emissions de 1,88 milions Tm CO<sub>2</sub>, essent el 41,6% de totes les emissions del transport. D'acord amb la metodologia estàndard (Wackernagel et al., 2004), i com ja s'ha esmentat anteriorment, s'estima que entre un 25% i un 30% de les emissions de CO<sub>2</sub> són absorbides pels oceans, amb la qual cosa tendríem que hi hauria 1,2 milions de Tm CO<sub>2</sub> que s'han de descomptar a l'hora de realitzar el càlcul de la petjada ecològica en base a la superfície forestal requerida per absorbir aquestes emissions.

Finalment, hem considerat oportú presentar els resultats en base a tres metodologies diferents: M1 en base a l'absorció de les emissions de GEH per part dels ecosistemes forestals i tenint en compte l'efecte de les emissions del transport aeri a l'alta troposfera; l'M2 que contempla les emissions del transport aeri com si s'haguessin realitzat a la superfície; i l'M3 que estima la superfície requerida per a conrear un substitut agrícola (agrocarburant) al carburant fòssil. Els resultats de la petjada ecològica (M1) considerant les emissions del transport aeri a les capes altes de la troposfera i la reducció que suposaria l'absorció dels oceans, tenim que la petjada ecològica del consum energètic (fase tracció) del transport a les Balears dona el resultat d'uns 2,6 milions d'hectàrees, el que implica una superfície unes 5,2 vegades superior a la de l'arxipèlag. La distribució d'aquesta petjada ecològica entre la població resident

(empadronada) a les Illes, ens dona un resultat de 2,73 Ha/càpita, mentre que si es distribueix entre l'IPH (Índex de Pressió Humana) resultarien unes 2,08 Ha/càpita.

Si en comptes de considerar el major impacte de les emissions de CO<sub>2</sub> per part del transport aeri, estimassin que aquestes emissions s'han produït a la superfície terrestre (M2), llavors el resultat variaria de forma important, resultant una petjada de 1,38 milions d'hectàrees.

Una altra possible metodologia (M3) a emprar seria aquella que calcula la superfície que requeriria substituir els combustibles d'origen fòssil per d'altres d'origen renovable, com per exemple l'etanol. En aquest cas la petjada ecològica seria inferior a les altres dues metodologies exposades, assolint una quantitat de 700 mil hectàrees (taula 182). Finalment, val a dir que després d'haver presentat les diferents opcions metodològiques, en els còmputos finals de la petjada ecològica s'optarà per emprar els resultats obtinguts amb la metodologia (M1) que és aquella que s'aproxima més a una part dels impactes derivats dels combustibles d'origen fòssil, i en aquest cas per l'afegit de la importància que el transport aeri té en l'economia balear. En aquest sentit, una economia fonamentada en el transport aeri, per tal de contrarestar l'impacte causat per l'aviació a l'atmosfera o bé hauria de cercar alternatives menys danyines de transport, o bé hauria de disminuir notablement les altres activitats contaminants per tal de compensar els efectes de l'aviació.

	Tr. Terrestre	Tr. Marítim	Tr. Aeri	Tr. Altres	Total	Pob. Resident (per cap)	IPH (per cap)
R. energètics (Tep)	627.947	39.171	724.722	9.228	<b>1.401.068</b>	1,47	1,12
Tm CO <sub>2</sub>	1.887.982	121.492	2.169.918	28.441	<b>4.207.833</b>	4,41	3,35
Tm CO <sub>2</sub> /Tep	3,01	3,1	2,99	3,08	<b>3,00</b>	0,00	0,00
Absorció Oceans (Tm CO <sub>2</sub> )	541.662	34.856	622.549	8.160	<b>1.207.227</b>	1,26	0,96
(M 1) Pejtada Ecològica (Ha) (absorció boscos amb tr. aeri efecte capes altes troposfera)	623.296	40.109	1.934.211	9.389	<b>2.607.006</b>	2,73	2,08
(M 2) Pejtada Ecològica (Ha) (absorció Boscos sense tr. aeri efecte capes altes troposfera)	623.296	40.109	716.374	9.389	<b>1.389.169</b>	1,45	1,11
(M 3) Substitució agrocombustible (Ha)	313.974	19.585	362.361	4.614	<b>700.534</b>	0,73	0,56

Per acabar amb aquesta secció de la petjada energètica de la fase tractora del transport aeri val la pena anotar el fet que en els càlculs abans expressats no s'ha pogut diferenciar si els passatgers venien en un avió individual o junt amb d'altres passatgers. En qualsevol cas, la major part dels que visiten les Illes ho fan com a turistes i ho fan amb vols regulars o xàrters. Emperò, la quota dels viatgers elitistes no és que sigui un aspecte menyspreable. Així, al mes de març de 2008 la premsa local es feia ressò del vol que el ministre de medi ambient alemany, Sigmar Gabriel, feu al 8 d'agost de 2007 en un avió oficial i en solitari per acudir a un consell de ministres a Berlín des de Palma. L'avió, un Challenge CL 601 va recórrer 6380 kilòmetres, emetent unes 44,66 Tm CO<sub>2</sub> (EFE, 13/03/2008). Si calculam. D'acord amb el mètode 2 la petjada ecològica d'aquest viatge ministerial hauria estat d'unues 14,74 hectàrees. La qual cosa ens serveix per constatar que les petjades ecològiques presenten una correlació molt estreta amb la capacitat de consum i amb conseqüència, les elits amb les seves extravagàncies solen presentar un impacte molt major sobre el planeta que no les classes populars. Així doncs, en contra de la literatura vinculada als poders hegemònics que defensen que la pobresa és la principal causa de deteriorament ecològic, podríem dir que són les elits i les classes consumistes extravagants les principals responsables (Martínez-Alier, 2005).

#### 12.6.2.4. La petjada ecològica de l'emergia.

Finalment, en els càlculs de la petjada energètica la metodologia estàndard de la petjada ecològica contempla el càlcul de la *emergia*. Com ja s'ha explicat en el capítol sobre la metodologia de la petjada energètica, l'*emergia* (*emergy* en anglès resulta de la contracció de *embodied energy*) correspon al contingut energètic dels productes al llarg del seu cicle de vida –del bressol a la tomba–. Aquest concepte que prové de les formulacions elaborades pel cèlebre ecòleg Howard T. Odum i que ell definia com la "memòria energètica" dels productes i processos. La inclusió d'aquesta categoria esdevé cabdal en els càlculs energètics de la petjada ecològica, ja que cada vegada més les economies dels països del capitalisme avançat han anat deslocalitzant bona part de les activitats manufactureres i els requeriments energètics i materials que les acompanyen, així com tots els deterioraments socioecològics associats. De moment, gràcies a l'ús desmesurat del "petroli barat", s'han desplaçat la major part d'aquests productes i béns des dels centres de producció a les perifèries del capitalisme mundial, als centres de consum planetari. Per aquest motiu, la consideració d'aquesta dimensió, sovint oculta, ens permet comptar i visibilitzar un dels elements que han sostingut bona part dels "miracles" socioeconòmics dels territoris del capitalisme avançat que alhora es presenten com a model a seguir per part dels anomenats països "subdesenvolupats".

Una de les principals dificultats que hom es troba en realitzar aquests càlculs és la manca d'informació sobre els continguts energètics o factors d'emergia (Tep/Tm) dels diferents béns de consum. S'han emprat les equivalències procedents dels treballs encapçalats per Mathis Wackernagel al sí de la Global Footprint Network, amb la col·laboració del SEI (Stockholm Environmental Institute). Així doncs, la major part dels factors procedeixen de la base de dades dels càlculs elaborats per Global Footprint Network (2005, 2006), amb l'excepció de la partida 2201 que fa esment a l'aigua i que s'ha partit del treball de Botero (2000). Botero (2000) estima un cost energètic mínim de dessalació mitjançant osmosi inversa (RO) de 4,2 kWh/m<sup>3</sup>. Tenint en compte que la l'energia emprada és elèctrica i que aquesta, si es parteix del mix energètic balear, procedeix fonamentalment de centrals tèrmiques amb una eficiència mitjana de prop del 35%, resultaria que el cost energètic de dessalació (sense tenir en compte el cost energètic de la pròpia infraestructura) seria d'uns 6,93 kWh/m<sup>3</sup> (o bé de 0,062 Tep/1000 m<sup>3</sup>).

En els càlculs s'ha partit dels productes biòtics que no havien estat contemplats en la petjada biòtica (agricultura, ramaderia, pesca, forestal) ja elaborada, els materials minerals (importats i exportats) que no han estat considerats en els càlculs de la petjada, i els productes acabats i semimanufacturats, a més de les tares dels vehicles i contenidors que entren i sortien de les Illes. Per això, s'ha acudit a la informació que ens han facilitat els serveis d'estadístiques de l'Autoritat Portuària, d'AENA i de l'ens Ports de les Balears. En els càlculs de l'*emergia* tan sols es considera l'energia incorporada en els béns i productes importats i exportats, ja que en el cas dels elaborats a les Illes es considera que el seu contingut energètic ja ha estat considerat en realitzar els còmputos energètics globals. Finalment, la part que s'imputarà a la petjada de les Illes serà aquella resultant de restar a les importacions el que s'exporta des de les Balears (*consum emergia*).

En la categoria de l'*emergia* es comptabilitzaren al 2004 als ports<sup>81</sup> i aeroports de les Balears unes importacions d'uns 4,3 milions Tm i unes exportacions de 1,9 milions Tm. Com es pot observar, una bona part d'aquests fluxos es corresponen a les tares dels contenidors i dels vehicles de càrrega, amb un 34,8% de les importacions i un 80,4% de les exportacions. En termes d'*emergia* tendríem que en el cas de les exportacions, als 4,3 milions Tm els hi correspondria una *emergia* de 6022 ktep, mentre que en el cas de les 1,9 milions Tm exportades els hi correspondria una *emergia* de 4115 Ktep. Així doncs, el resultat del comerç de béns de consum (importacions-exportacions) és de 1907 ktep. Uns requeriments energètics que no són facturats a les Balears, sinó en els territoris on aquests materials han estat extrets o elaborats. Així doncs, es pot dir que a cada tona importada a les Balears se li haurien d'afegir 1,4 Tep/Tm, i al cas de les exportades unes 2,15 Tep/Tm.

En la major part de les partides, els resultats són positius, és a dir, les importacions són superiors a les exportacions, destacant: en primer lloc, les manufactures metal·líferes amb uns

<sup>81</sup> No s'ha tengut en compte el Port de Ciutadella donat que la major part dels fluxos procedeixen del Port d'Alcúdia. Per tal de no incórrer en doble comptabilitat no s'han considerat ja que la unitat d'anàlisi és l'arxipèlag i no cada illa en particular.

303 ktep; en segon lloc, la maquinària i els aparells de diferents tipus amb 271 ktep; en tercer lloc, els productes químics amb uns 203 ktep; en quart lloc, el grup sota la rúbrica mobles que inclou des dels mobles "clàssics" als descompostos (mobles kit), i molts dels elements que van lligats als sectors de l'oci (p.ex. rètols lluminosos) i la construcció (p.ex. construccions prefabricades) amb uns 160 ktep; en cinquè lloc, els productes agrupats sota el grup corresponent a la roba, que ascendia a 152 ktep; en sisè lloc, es poden destacar aquells grups de productes vinculats amb el sector de la construcció (minerals no metàl·lics, ciment, manufactures de pedra, productes de ceràmica) que sumen 132 ktep; en setè lloc, estan els adobs amb 38,9 ktep; i finalment, les begudes i els altres productes biòtics no contemplats en altra part amb 12,8 ktep i 9,4 ktep respectivament. Les altres manufactures i els productes sense codificar representen la partida amb major *emergia* amb 707 ktep. Per altra banda, les partides negatives, és a dir aquelles en les que les exportacions són superiors a les importacions, es poden destacar les partides del vidre amb un saldo negatiu de 12 ktep i la de la sal amb un saldo negatiu d'1 ktep. Es pot destacar el fet que en el cas del vidre, la major part del que surt de les Illes correspon al retorn del vidre que havia estat importat com a part d'altres productes (p.ex. conserves, begudes, etc) i que són retornats a la península com a "residu", i en el cas del ferro també és destacable que el retorn de rebuïjos de ferro sumaven unes exportacions en termes d'*emergia* equivalents a 104 ktep. Finalment, les tares dels contenidors i dels vehicles de càrrega presentaven un saldo negatiu de 72,6 ktep.

**Taula 183. Emergia dels béns de consum a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taula 184)**

	Importacions (Tm)	Exportacions (Tm)	(a) Importacions <i>emergia</i> (Tep)	(b) Exportacions <i>emergia</i> (Tep)	Consum <i>emergia</i> (a-b) (Tep)
Productes biòtics no expressats en cap altra banda	73.764	1.873	9.646	233	9.413
Begudes no expressades a cap altra banda	283.629	4.010	13.661	845	12.816
Sal	8.208	51.052	196	1.220	-1.024
Minerals no metàl·lics	214.566	1.249	6.033	56	5.977
Ciment	360.443	25.871	46.433	3.333	43.100
Minerals metàl·lífers, escòries i cendres.	7.829	100	374	5	369
Adobs naturals i artificials	44.462	71	39.033	62	38.971
Prod. Químics	129.183	9.242	222.353	18.555	203.798
Roba, pell, seda, fibres, complements, etc.	125.844	4.599	155.282	2.665	152.617
Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	70.945	443	16.573	106	16.467
Productes de ceràmica	284.948	3.835	68.103	917	67.186
Vidre i manufactures de vidre	23.705	48.821	11.331	23.337	-12.005
Perles, pedres, metalls preciosos i bijuteria	272	513	686	1.316	-630
Minerals metàl·lics i les seves manufactures	314.372	128.412	494.746	190.960	303.786
Maquinària i aparells	187.955	70.038	435.954	164.654	271.300
Mobles	74.242	7.210	177.439	17.231	160.208
Objectes d'art, de col·lecció o d'antiguitat	202	24	145	17	128
Altres manufactures	6.974	5.003	8.334	5.979	2.355
Sense codificar	602.834	12.515	720.387	14.955	705.431
Tara de contenidors i vehicles pel transport de mercaderies	1.504.701	1.535.105	3.596.234	3.668.900	-72.666
<b>Total</b>	<b>4.319.078</b>	<b>1.909.987</b>	<b>6.022.943</b>	<b>4.115.345</b>	<b>1.907.599</b>

Taula 184. Càlcul de l'emergia dels béns de consum i altres produïdes no expressats a cap altra banda a les Balears, 2004 (Font: Elaboració pròpia a partir de d'Autoritat Portuària; AENA; Ports de les Balears per importació/exportació materials (Tm); i (a) Global Footprint Network, 2005; Global Footprint Network, 2006 per factor <i>emergia</i> ; i (b) Botero, 2000 pel factor d' <i>emergia</i> de l'aigua).								
PORTS DE LES ILLES BALEARS – AUTORITAT PORTUÀRIA								
Grup	Codi Nomenclatur a Combinada/TARIC	Descripció	Factor <i>emergia</i> (Tep/Tm)	Imports (Tm)	Exports (Tm)	(a) Imports <i>emergia</i> (Tep)	(b) Exportacions <i>Emergia</i> (Tep)	Consum <i>emergia</i> (a-b) (Tep)
Productes biòtics no expressats en cap altra banda	0403	Sèrum de mantega, llet i nata quallades, iogurt, quefir ...	0,167	12.519,84		2.094,57	0,00	2.094,57
	0404	Lactosèrum	0,167	895,59	9,27	149,83	1,55	148,28
	0409	Mel natural	0,359	12,40		4,45	0,00	4,45
	0410	Productes comestibles d'origen animal ncaa	0,120	60.022,91	1.848,95	7.172,74	220,95	6.951,79
	16	Preparacions de carn, peix, crustacis i mol·luscs	0,717	313,56	15,00	224,82	10,76	214,07
Begudes no expressades a cap altra banda	2201	Aigua [...] sense ensucrar o edulcorar ...	(b) 0,00006	221.002,83	467,27	13,78	0,03	13,75
	2202	Aigua [...] ensucrada, edulcorada d'una altra manera o aromatitzada, i les altres begudes no alcohòliques, excepte suc de fruites o d'hortalisses de la partida 2009	0,239	56.805,24	3.536,12	13.576,45	845,13	12.731,32
Sal	2501	Sal	0,024	8.208,00	51.038,00	196,17	1.219,81	-1.023,64
Minerals no metàl·lics	2503	Sofre...	0,024	389,01	0	9,30	0,00	9,30
	2505	Sorres naturals ...	0,048	19.630,99	161,50	938,36	7,72	930,64
	2506	Quars ...	0,048	26,90	0	1,29	0,00	1,29
	2507	Caolí i altres argiles de caolí ...	0,048	34,27	1,25	1,64	0,06	1,58
	2508	Altres argiles, andalusita, cianita (distena) i sil·limanita, mul·lita i terra de Dinas	0,048	1.113,96	234,22	53,25	11,20	42,05
	2512	Farines silícies fòssils i altres terres silícies..	0,048	581,30	0	27,79	0,00	27,79
	2513	Pedra tosca, esmeril, corindó natural, granat natural i altres abrasius naturals...	0,048	466,00	4,50	22,27	0,22	22,06
	2514	Pissarra...	0,048		20,00	0,00	0,96	-0,96
	2515	Marbre i travertins, granit d'Écaussines i altres pedres calcàries de talla o de construcció ...	0,048	62.873,18	700,35	3.005,34	33,48	2.971,86
	2516	Granit, pòrfir, basalt, gres i altres pedres de talla o de construcció ...	0,048	1.827,05	0	87,33	0,00	87,33

## Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	2517	Palets, grava, pedres recalca...	0,004	73.778,46	61,40	264,50	0,22	264,28
	2519	Carbonat de magnesi natural ...	0,048	164,60	0	7,87	0,00	7,87
	2520	Guix natural, anhidrita i guixos calcinats ..	0,024	39.295,05	4,30	939,15	0,10	939,05
	2521	Castines i pedres per a la fabricació de calç o ciment	0,024	386,40	0	9,23	0,00	9,23
	2522	Calç viva, calç apagada i calç hidràulica...	0,048	11.445,20	22,30	547,08	1,07	546,01
	2524	Asbest (amiant)	0,024	0,00	38,60	0,00	0,92	-0,92
	2530	Matèries minerals (altres)	0,048	2.393,50	1,00	114,41	0,05	114,36
<b>Ciment</b>	2523	Ciments hidràulics ...	0,128	359.856,90	25.871,30	46.357,13	3.332,77	43.024,36
<b>Minerals metal·lífers, escòries i cendres.</b>	2606	Minerals d'alumini...	0,0478	0,50	0	0,02	0,00	0,02
	2614	Minerals de titani ...	0,0478	10,50	0	0,50	0,00	0,50
	2617	Altres minerals metal·lífers ...	0,0478	3.784,03	82,29	180,88	3,93	176,94
	2601	Minerals de ferro amb els concentrats ...	0,0478	3.245,50	0	155,13	0,00	155,13
<b>Adobs naturals i artificials</b>	2834	Nitrits i nitrats	0,956	509,95	0	487,52	0,00	487,52
	31	Adobs	0,877	43.494,48	70,65	38.144,66	61,96	38.082,70
<b>Prod. Químics</b>	28	Productes químics inorgànics, compostos inorgànics o orgànics dels metalls preciosos...	0,956	35.986,71	186,72	34.403,29	178,51	34.224,78
	29	Productes químics orgànics	0,956	4.374,52	0	4.182,04	0,00	4.182,04
	30	Productes farmacèutics	4,78	84,32	28,95	403,07	138,38	264,69
	32	Extractes adobadors o tintoris, tanins amb els derivats, pigments i altres matèries colorants, pintures, vernissos, màstics i tintes	0,96	3.411,03	0	3.274,59	0,00	3.274,59
	33	Essències (olis essencials) i resinoides, i preparats de perfumeria, tocador o cosmètica	2,39	224,98	439,95	537,70	1.051,49	-513,79
	34	Sabons, agents de superfície orgànics, preparats per rentar, preparats lubricants, ceres artificials, ceres preparades, productes de neteja. ..	2,39	19.863,81	61,46	47.474,49	146,88	47.327,61
	35	Matèries albuminoidees, productes a base de midó o fècula modificats, coles i enzims	2,39	98,30	0	234,95	0,00	234,95
	36	Pólvores i explosius, articles de pirotècnia, llumins, aliatges pirofòrics i matèries inflamables	1,195	608,70	0	727,40	0,00	727,40
	37	Productes fotogràfics o cinematogràfics	7,17	2.474,26	159,00	17.740,42	1.140,03	16.600,39
	38	Productes diversos de les indústries químiques	0,956	6.204,32	269,99	5.931,33	258,11	5.673,22
	39	Matèries plàstiques amb les manufactures	1,912	49.241,49	7.197,67	94.149,72	13.761,94	80.387,78
	40	Cautxú i manufactures de cautxú	2,126	3.741,58	857,56	7.955,46	1.823,37	6.132,09

<b>Roba, pell, seda, fibres, complements, etc.</b>	41	Pells, excepte per a pelleteria i cuirs	0,478	90,97	598,86	43,48	286,26	-242,77
	42	Manufactures de cuir, articles de basteria o de talabarderia...	0,717	104,45	16,10	74,89	11,54	63,35
	43	Pelleteria i confeccions de pelleteria, pelleteria artificial o factícia	0,717	0	6,50	0,00	4,66	-4,66
	50	Seda	0,358	2,00		0,72	0,00	0,72
	51	Llana i pèl fi o ordinari, filats i teixits de crin	0,478	89,81	606,96	42,93	290,13	-247,20
	55	Fibres sintètiques o artificials discontinues	4,421	18.608,20	49,50	82.276,17	218,86	82.057,31
	56	Buata, feltre i teles sense teixir	0,478	154,16	15,10	73,69	7,22	66,47
	57	Catifes, revestiments per al sòl de matèries tèxtils	1,912	78,17	0,90	149,47	1,72	147,75
	58	Teixits especials; tapisseria i brodats	0,478	159,20	0	76,10	0,00	76,10
	60	Teixits de punt	0,478	82,08	75,00	39,24	35,85	3,39
	61	Penyores i complements de vestir de punt	0,478	2.013,97	37,27	962,68	17,82	944,86
	62	Penyores i complements de vestir (excepte de punt)	0,478	682,90	25,80	326,43	12,33	314,09
	63	Els demás articles tèxtils confeccionats	0,478	1.697,26	1.855,80	811,29	887,07	-75,78
	64	Calçat, articles anàlegs i les seves parts	0,717	438,38	1.094,64	314,31	784,86	-470,54
	65	Articles de barreteria i les seves parts	0,717	28,07	0,20	20,13	0,14	19,98
	66	Paraigües, ombrel·les, para-sols, bastons, fustes	1,195	29.932,80	3,69	35.769,70	4,41	35.765,29
	67	Plomes i plomissol preparats, flors artificials	1,195	51,94	0	62,07	0,00	62,07
<b>Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica</b>	6801	Llambordes, vorades i lloses per a pavimentació, de pedra natural, excepte la pissarra	0,239	4.973,19	10,00	1.188,59	2,39	1.186,20
	6802	Pedra de talla o de construcció treballada i les seves manufactures, excepte de pissarra i les manufactures de la de la partida 6801..	0,120	3.205,43	0	383,05	0,00	383,05
	6805	Abrasius naturals o artificials ...	0,239	7,20	0	1,72	0,00	1,72
	6806	Llana d'escòries, de roca i llanes minerals similars, vermiculita dilatada, argila dilatada, escuma d'escòria i productes minerals similars dilatats,...	0,239	916,20	0	218,97	0,00	218,97
	6807	Manufactures d'asfalt o de productes similars (per exemple: pega de petroli o brea)	0,239	412,63	0	98,62	0,00	98,62
	6808	Plafons, taulers, rajoles, blocs i articles similars, de fibres vegetals, de palla o d'encenalls, plaques, partícules, serradures o altres rebutjos de fusta, aglomerats amb ciment, guix o altres aglutinants minerals	0,239	155,41	3,30	37,14	0,79	36,35

	6809	Manufactures de guix o de preparacions a base de guix	0,239	19.306,18	63,00	4.614,18	15,06	4.599,12
	6810	Manufactures de ciment, formigó o pedra artificial, fins i tot armades	0,239	18.545,27	102,70	4.432,32	24,55	4.407,77
	6811	Manufactures d'asbestociment, fibrociment de cel·lulosa o similars	0,239	1.728,78	8,00	413,18	1,91	411,27
	6815	Manufactures de pedra o altres substàncies minerals...	0,239	22,38	0	5,35	0,00	5,35
<b>Productes de ceràmica</b>	6901	Maons, blocs, rajoles i altres productes ceràmics de farines silícies fòssils...	0,239	30.267,11	168,67	7.233,84	40,31	7.193,53
	6902	Maons, blocs, rajoles i altres productes ceràmics similars de construcció, refractaris, excepte els de farines silícies fòssils ...	0,239	20,00	10,00	4,78	2,39	2,39
	6903	Altres productes ceràmics refractaris, com ara retortes, gresols, mufles i toveres, taps, [...], excepte els de farines silícies fòssils ...	0,239	129,50	0	30,95	0,00	30,95
	6904	Maons de construcció, revoltons, cobertors de bigues i articles similars, de ceràmica	0,239	24.602,94	580,72	5.880,10	138,79	5.741,31
	6905	Teules, elements de xemeneia, conductes de fum, ornaments arquitectònics i altres productes ceràmics de construcció	0,239	11.217,71	7,30	2.681,03	1,74	2.679,29
	6906	Tubs, canonades i els seus accessoris, de ceràmica	0,239	114,42	0	27,35	0,00	27,35
	6907	Rajoles i lloses, per a paviments o revestiments, sense vernís o esmalt, ...	0,239	8.739,71	258,80	2.088,79	61,85	2.026,94
	6908	Rajoles i lloses, de ceràmica per a paviments o revestiments, amb vernís o esmalt, ....	0,239	192.222,58	2.411,29	45.941,20	576,30	45.364,90
	6909	Aparells i articles, de ceràmica per a usos químics o altres usos tècnics, abeuradors, piques i recipients similars, de ceràmica, per a usos rurals,...	0,239	1.828,59	123,06	437,03	29,41	407,62
	6910	Piques, lavabos, peus de lavabo, banyeres, [...] i aparells fixos similars, de ceràmica, per a usos sanitaris	0,239	6.658,23	81,20	1.591,32	19,41	1.571,91
	6911	Vaixelles i altres articles d'ús domèstic, d'higiene o de tocador, de porcellana	0,239	1.559,19	114,27	372,65	27,31	345,34
	6912	Vaixelles i altres articles d'ús domèstic, d'higiene o de tocador, de ceràmica, excepte els de porcellana	0,239	1.482,63	38,46	354,35	9,19	345,16
	6913	Estatuetes i altres objectes de decoració, de ceràmica	0,239	50,96	0	12,18	0,00	12,18
	6914	Altres productes ceràmics	0,239	146,40	0	34,99	0,00	34,99



## Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

<b>Vidre i manufactures de vidre</b>	70	Vidre i productes de vidre	0,478	22.714,14	48.379,71	10.857,36	23.125,50	-12.268,14
<b>Perles, pedres, metalls preciosos i bijuteria</b>	7104	Pedres precioses i semiprecioses, sintètiques o reconstituïdes ...	1,195	44,00	0	52,58	0,00	52,58
	7117	Bijuteria	2,39	52,88	416,25	126,39	994,85	-868,45
	7118	Monedes	0,478	111,50	55,42	53,30	26,49	26,80
<b>Minerals metàl·lics i les seves manufactures</b>	72	Fosa de ferro i acer (excepte 7204)	1,195	155.201,92	662,18	185.466,30	791,31	184.674,99
	7204	Deixalles i rebutjos de fosa, de ferro o d'acer (ferralla); lingots de ferralla de ferro o d'acer	1,195	128,10	87.175,97	153,08	104.175,28	-104.022,20
	73	Manufactures de fosa, de ferro o d'acer	1,195	65.049,11	8.919,61	77.733,68	10.658,93	67.074,75
	74	Coure i manufactures de coure	1,434	35,80	11,50	51,33	16,49	34,84
	75	Níquel i manufactures de níquel	1,434	0,85	0	1,21	0,00	1,21
	76	Alumini i manufactures d'alumini	4,541	7.304,43	168,85	33.169,40	766,75	32.402,66
	7801	Plom en brut	0,838	45,00	0	37,75	0,00	37,75
	7805	Tubs i accessoris de canonada [...]de plom	0,956	5,00	0	4,78	0,00	4,78
	79	Zinc i manufactures de zinc	1,414	40,00	0,10	56,60	0,14	56,45
	80	Estany i manufactures d'estany	4,617	16,00	0	73,88	0,00	73,88
	81	Els demás metalls comuns; cermets"	1,434	10,50	0	15,06	0,00	15,06
	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts de taula, de metalls comuns...	1,434	2.526,74	195,08	3.623,35	279,74	3.343,61
	83	Manufactures diverses de metalls comuns	1,434	61,10	36,50	87,62	52,34	35,28
	<b>Maquinària i aparells</b>	84	Reactors nuclears, calderes, artefactes mecànics	2,39	51.754,55	6.537,11	123.693,37	15.623,70
85		Màquines i aparells elèctrics	2,39	10.970,55	3.493,80	26.219,60	8.350,19	17.869,41
86		Vehicles i material per vies fèrries	2,39	586,65	11,10	1.402,09	26,53	1.375,56
87		Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	2,39	98.402,34	50.661,25	235.181,59	121.080,38	114.101,21
88		Navegació aèria i espacial	2,39	3,00	0	7,17	0,00	7,17
89		Navegació marítima o fluvial	2,39	11.583,65	5.632,26	27.684,92	13.461,11	14.223,81
90		Instruments d'òptica, fotografia i mesura	2,39	120,06	55,45	286,95	132,53	154,43
91		Relotgeria	2,39	665,90	7,90	1.591,50	18,88	1.572,62
92		Instruments de música	1,195	181,00	74,55	216,30	89,09	127,21
93		Armes i municions	1,075	29,00	27,91	31,19	30,02	1,17
<b>Mobles</b>	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	1,195	10.882,10	2.185,87	13.004,10	2.612,11	10.391,99
	94	Mobles (sense 9405 ni 9406)	2,39	69.236,78	7.043,12	165.475,90	16.833,06	148.642,84

## Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	9405	Aparells d'enllumenat (inclosos els projectors) amb els components, no expressats ni compresos en altres partides; anuncis, rètols i plaques indicadores, lluminosos, i articles similars ...	2,39	28,13	0	67,24	0,00	67,24
	9406	Construccions prefabricades	2,39	2.118,70	59,50	5.063,69	142,21	4.921,49
<b>Objectes d'art, de col·lecció o d'antiguitat</b>	97	Objectes d'art, de col·lecció o d'antiguitat	0,717	202,02	24,10	144,85	17,28	127,57
<b>Altres manufactures</b>	96	Manufactures diverses	1,195	341,74	34,76	408,38	41,54	366,84
<b>Sense codificar</b>	99	Sense codificació assignada	1,195	602.792,75	12.492,04	720.337,33	14.927,99	705.409,34
<b>Tara de contenidors i vehicles pel transport de mercaderies</b>	8609	Contenidors, inclosos els contenidors cisterna i els contenidors dipòsit, ...	2,39	230.250,57	284.377,32	550.298,86	679.661,78	-129.362,93
	8704	Tara de vehicles automòbils per al transport de mercaderies	2,39	1.272.415,22	1.193.547,39	3.041.072,36	2.852.578,26	188.494,10
<b>TOTAL Autoritat Portuària</b>				<b>4.109.841 Tm</b>	<b>1.814.043 Tm</b>	<b>5.754.680 Tep</b>	<b>3.894.280 Tep</b>	<b>1.860.400 Tep</b>
<b>AEROPORTS DE LES ILLES BALEARS, 2004.</b>								
			<b>Factor emergy (Tep/Tm)</b>	<b>Importacions (Tm)</b>	<b>Exportacions (Tm)</b>	<b>(a) Importacions emergy (Tep)</b>	<b>(b) Exportacion Emergy (Tep)</b>	<b>Consum emergy (a-b) (Tep)</b>
		Aparells d'òptica i precisió	2,39	108,87	44,10	260,19	105,39	154,80
		Maquinària i aparells-material elèctric	2,39	67,15	34,60	160,49	82,70	77,79
		Material de transport	2,39	2.600,18	1.272,36	6.214,43	3.040,93	3.173,50
		Metalls preciosos, joies, bijuteria.	7,17	63,33	41,13	454,05	294,93	159,13
		Paquets i varis	1,20	6.632,09	4.968,21	7.925,35	5.937,02	1.988,33
		Productes químics i farmacèutics	0,96	146,75	22,67	140,29	21,68	118,62
		Tèxtils i manufactures	0,48	398,77	145,71	190,61	69,65	120,97
		<b>Total</b>		<b>10.017 Tm</b>	<b>6.529 Tm</b>	<b>15.345 Tep</b>	<b>9.552 Tep</b>	<b>5.793 Tep</b>
<b>PORTS DE LES BALEARS (CAIB) – PORT DE SANT ANTONI, 2004.</b>								
<b>Grup</b>	<b>Codi Nomenclatura Combinada/TARIC</b>	<b>Descripció</b>	<b>Factor emergy (Tep/Tm)</b>	<b>Importacions (Tm)</b>	<b>Exportacions (Tm)</b>	<b>(a) Importacions emergy (Tep)</b>	<b>(b) Exportacion Emergy (Tep)</b>	<b>Consum emergy (a-b) (Tep)</b>
<b>Begudes no expressades a cap altra banda</b>	2201	Aigua [...] sense ensucrar o edulcorar ...	(b) 0,00006	5.525	7	0,34	0,00	0,34
	2202	Aigua [...] ensucrada, edulcorada d'una altra manera o aromatitzada, i les altres begudes	0,239	296		70,74	0,00	70,74

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

		no alcohòliques, excepte suc de fruites o d'hortalisses de la partida 2009						
<b>Sal</b>	2501	Sal	0,024	0,024		14	0,00	0,33
<b>Minerals no metàl·lics</b>	2520	Guix natural, anhidrita i guixos calcinats -fins i tot acolorits o amb petites quantitats d'acceleradors o retardadors-	0,024	142		3,39	0,00	3,39
	2522	Calç viva, calç apagada i calç hidràulica, excepte d'òxid i hidròxid de calci de la partida 2825	0,048	18		0,86	0,00	0,86
<b>Ciment</b>	2523	Ciments hidràulics ...	0,128	586		75,49	0,00	75,49
<b>Minerals metàl·lics, escòries i cendres.</b>	26	Minerals metàl·lics, escòries i cendres	0,048	789	18	37,69	0,86	36,83
<b>Adobs naturals i artificials</b>	31	Adobs	0,877	458		401,23	0,00	401,23
<b>Prod. Químics</b>	28	Productes químics inorgànics, compostos inorgànics o orgànics dels metalls preciosos...	0,956	120		114,24	0,00	114,24
	29	Productes químics orgànics	0,956	11		10,52	0,00	10,52
	30	Productes farmacèutics	4,780	5		23,90	0,00	23,90
	34	Sabons, agents de superfície orgànics, preparats per rentar, preparats lubricants, ceres artificials, ceres preparades, productes de neteja. ..	2,390	47		112,33	0,00	112,33
	35	Matèries albuminoidees, productes a base de midó o fècula modificats, coles i enzims.	2,390	169		403,91	0,00	403,91
	39	Matèries plàstiques amb les manufactures	1,912	2.371	18	4.533,18	34,42	4.498,76
<b>Roba, pell, seda, fibres, complements, etc.</b>	41	Pells, excepte per a pelleteria i cuirs	0,478	663	8	316,91	3,82	313,09
	61	Penyores i complements de vestir de punt.	0,478	70.567	59	33.731,22	28,20	33.703,02
<b>Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica</b>	68	Manufactures de pedra, guix, ciment, amiant, mica	0,239	21.673	256	5.179,80	61,23	5.118,57
<b>Productes de</b>	69	Productes ceràmics	0,239	5.909	41	1.412,13	9,80	1.402,33

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

<b>ceràmica</b>								
<b>Vidre i productes de vidre</b>	70	Vidre i productes de vidre	0,478	991	442	473,76	211,08	262,68
<b>Minerals metàl·lics i les seves manufactures</b>	72	Fosa de ferro i acer	1,195	3.983	321	4.759,92	383,48	4.376,45
	82	Eines i útils, articles de ganiveteria i coberts de taula, de metalls comuns, i els components, de metalls comuns	1,434	673	60	965,23	86,18	879,04
	83	Manufactures diverses de metalls comuns	1,434	997	9	1.429,44	12,91	1.416,53
<b>Maquinària i aparells</b>	87	Vehicles automòbils, tractors, ciclomotors i altres	2,390	78.289	30.852	187.110,83	73.736,00	113.374,83
	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	1,195	5		6,21	0,00	6,21
<b>Mobles</b>	94	Mobles	2,390	2.859	107	6.832,45	255,73	6.576,72
<b>Sense codificar</b>	99	Sense codificació assignada	1,195	41	23	49,20	27,49	21,72
<b>Tara de contenidors i vehicles pel transport de mercaderies</b>	8609	Contenidors, inclosos els contenidors cisterna i els contenidors dipòsit, ...	2,390	1		2,39	0,00	2,39
	8704	Tara de vehicles automòbils per al transport de mercaderies	2,390	2.034	57.180	4.860,84	136.660,44	-131.799,60
<b>Total Ports de les Illes Balears (CAIB – Sant Antoni)</b>				199.220	89.415	252.918 Tm	211.511 Tm	41.406 Tm
<b>TOTAL</b>								
			<b>Importacions (Tm)</b>	<b>Exportacions (Tm)</b>	<b>(a) Importacions emergia (Tep)</b>	<b>(b) Exportacions Emergia (Tep)</b>	<b>Consum emergia (a-b) (Tep)</b>	
<b>Total (Ports d'Autoritat Portuària, Aeroports i Port de Sant Antoni)</b>			4.319.078 Tm	1.909.987 Tm	6.022.943 Tep	4.115.345 Tep	1.907.599 Tep	

Una vegada s'ha calculat l'*emergia* del comerç de béns de consum i els altres productes que no han estat inclosos en les altres categories de la petjada ecològica, s'han de traduir els resultats en les corresponents emissions de diòxid de carboni, per tal de calcular posteriorment la superfície de sòl forestal requerida per la seva absorció. Per això s'ha de partir del que es coneix com el "mix" energètic de les Illes entès com la combinació de fonts d'energia utilitzades a les Balears, per tal d'estimar els combustibles que equivaldrien a la substitució de l'*emergia* resultant. A la taula 185 es pot observar la distribució dels combustibles que formen part del "mix" energètic de les Illes en base al seu pes específic, i els factors d'emissió corresponents.

**Taula 185. El "mix energètic" de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les Estadístiques energètiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears <http://dgener.caib.es/estadistiques/index.html> setembre 2007).**

	Mix energètic (%)	Factor d'emissió (Tm CO <sub>2</sub> /Tep)
Hulla	27,55	4,032
Coc de petroli	2,11	4,137
RSU	2,09	4,898
Benzina	10,61	2,872
Gas Oil A	12,33	3,102
Gas Oil B	2,85	3,102
Gas-Oil C	11,84	3,102
GLP	4,84	2,614
Productes petrolífers pesants	8,91	3,102
Querosè	16,88	2,994

Una vegada establert el "mix" energètic es procedeix a calcular les emissions de diòxid de carboni incorporada (*embedded*) en els béns i productes que s'han contemplat anteriorment. Així doncs, les 1907 ktep d'*emergia* es traduirien en uns 6,39 milions Tm CO<sub>2</sub>, de les quals s'estima que 1,8 milions de Tm CO<sub>2</sub> serien absorbides pels oceans. Així doncs, es requeririen finalment 2,11 milions d'hectàrees de superfície forestal amb la taxa d'absorció mitjana dels ecosistemes forestals de les Balears, per tal d'absorbir les 4,5 milions Tm CO<sub>2</sub> restants. En cas d'intentar substituir les 1907 ktep per agrocombustibles, suposant etanol de canya de sucre, tendríem que la superfície requerida ascendiria a 953,8 mil Ha, poc més de dues vegades inferior que la primera opció. Finalment, convé recordar (ja s'ha apuntat en el capítol metodològic) que la petjada ecològica és una eina parcial dels impactes de l'espècie humana sobre la biosfera, i que presenta importants mancances en la consideració d'aquells materials abiòtics i les seves manufactures, ja que a més del seu contingut energètic hi ha tota una sèrie d'aspectes materials que no queden reflectits en aquesta metodologia. En aquest sentit, la combinació de l'AFM (Anàlisi dels Fluxos de Materials) i la petjada ecològica pot ajudar a ampliar les "mires" de l'anàlisi.

**Taula 186. Càlcul de la petjada ecològica de l'*emergia* a les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

	<i>Emergia</i> (Tep)	Emissions (Tm CO <sub>2</sub> )	Absorció oceans (Tm CO <sub>2</sub> )	(1) Petjada ecològica (Ha)	(2) Substitució "biocombustible" (Ha)
Hulla	525.494	2.118.791	607.881	699.495	262.747
Coc de petroli	40.161	166.145	47.667	54.851	20.080
RSU	39.785	194.871	55.908	64.334	19.893
Benzina	202.419	581.346	166.788	191.925	101.209
Gas Oil A	235.222	729.569	209.313	240.859	117.611
Gas Oil B	54.320	168.480	48.337	55.622	27.160
Gas-Oil C	225.851	700.504	200.975	231.264	112.926
GLP	92.319	241.323	69.236	79.670	46.160
Productes petrolífers pesants	170.045	527.414	151.315	174.120	85.022

Querosè	321.983	964.062	276.589	318.274	160.992
<b>Total</b>	<b>1.907.599</b>	<b>6.392.507</b>	<b>1.834.010</b>	<b>2.110.415</b>	<b>953.800</b>

#### 12.6.2.5. Síntesi de la petjada energètica i comparació amb altres casos i metodologies.

La suma de les diferents parts de la petjada energètica dóna un resultat de 7,3 milions d'hectàrees, que seria la superfície forestal (*boscors virtuals*) requerida per absorbir els 16,7 milions Tm CO<sub>2</sub> alliberats a l'atmosfera, dels quals uns 4,8 milions Tm CO<sub>2</sub> teòricament són absorbits pels oceans. Seguint la metodologia M1 pel transport aeri, tenim els resultats (M1) a la taula 187, segons la qual, la petjada ecològica del consum energètic de Balears era de 6,7 milions d'hectàrees al 2004. La principal petjada energètica de les Balears correspon a l'*emergia* que seria la del contingut energètic associat als productes consumits a les Balears al llarg del seu cicle de vida (del bressol a la tomba), sense que necessàriament hagin estat produïts a les Balears, que és de 2,11 milions Ha. Aquesta dimensió de la petjada ecològica, permet aflorar part dels suposats beneficis ecològics atribuïts a l'anomenada globalització neoliberal, tot imputant els requeriments energètics i la seva petjada als centres de consum mundial (que diuen que cada cop estan més desmaterialitzats); en comptes d'atribuir-los a les perifèries fabrils on es deslocalitzen la major part de les activitats manufactureres, però no els consums ni els beneficis.

En segon lloc, la major petjada ecològica energètica correspon al transport aeri que és un dels principals elements que han fet possible el "miracle balear" amb un procés de turistització inviable sense aquest mitjà de transport ràpid i costós en terme de recursos naturals, però cada cop més barat en termes crematístics. La petjada energètica atribuïda al transport aeri assolia al 2004, devers 1,9 milions d'hectàrees. Aquest resultat difereix sensiblement dels primers resultats obtinguts en un altra ocasió (Murray, 2001) ja que els darrers treballs sobre la PET (Petjada Ecològica Turística) estableixen la correcció de les emissions del transport aeri, incrementant així el seu impacte respecte de les emissions de GEH realitzades a la superfície.

En tercer lloc, la generació elèctrica, que encara recorre a un dels combustibles més contaminants com és el carbó, presenta una petjada ecològica de 1,64 milions Ha. Dins d'aquesta, comptabilitzada a part, la generació elèctrica a partir de fonts renovables presenta la menor petjada de totes amb 11 Ha. En quart lloc, hi ha la petjada del transport terrestre amb 623 mil Ha. En cinquè lloc, la petjada dels altres consums energètics (p.ex. usos industrials, usos tèrmics, pesca-agricultura, etc) que ascendeix a 389 mil Ha. En sisè lloc, la petjada del transport marítim amb 40,1 mil Ha, però que seria molt major si en comptes de considerar els ports d'origen de mercaderies i passatgers es comptabilitzà la procedència concreta de les mercaderies (p.ex. el carbó sud-africà que es compta des del port tarragoní que és d'on surt cap a les illes Balears). I, finalment, els "altres transport" amb 9,3 mil Ha (taula 187). Es pot destacar que el 38,6% de la petjada energètica corresponia al sector del transport.

A la taula 187 s'exposa una segona metodologia (M2) en la que no es contempla l'efecte multiplicador de les emissions produïdes per les aeronaus a les capes altres de la troposfera i es consideren aquestes com si s'efectuassin a la superfície terrestre. D'acord amb aquesta metodologia tendríem que la petjada ecològica seria de 5,5 milions d'hectàrees, un 19,89% inferior que el resultat de la metodologia M1, amb una petjada per càpita de 5,79 Ha/càpita (població resident).

Si es compara aquest segon resultat al que varem obtenir en el càlcul de la petjada ecològica de Balears al 1998, en termes per càpita de 3,18 Ha/càpita i en base a l'IPH (Índex de Pressió Humana) (Murray, 2001), tenim que el resultat del 2004 obtingut amb la metodologia M2 (4,4 Ha/càpita per IPH) és un 38,36% superior al de 1998. Els principals motius pels quals s'enregistra aquesta diferència és per: en primer lloc, s'ha comptat la taxa mitjana d'absorció dels boscors de l'Estat que es situa en torn a les 2,16 Tm CO<sub>2</sub>/Ha, front a les 6,6 Tm CO<sub>2</sub>/Ha de mitjana global que s'havia considerat en aquell altre treball; i per una altra banda, s'ha descomptat el 28,69% d'absorció de les emissions de CO<sub>2</sub> per part dels oceans, amb la qual cosa el resultat és una mica inferior al que hagués sortit de comptar amb una taxa d'absorció mitjana mundial; i en tercer lloc, en aquest cas hem estimat més oportú no considerar, d'acord amb les argumentacions de Carpintero (2005), els factors d'equivalència que si s'havien emprat en aquell altra càlcul (Murray, 2001).

Si es compara el resultat de la metodologia (M3), en la que no s'ha tengut l'efecte de les emissions del transport aeri a les capes altes ni el còmput corresponent a l'emergia, ens apropam a la metodologia emprada per Carpintero (2005), segons el qual la petjada energètica mitjana a l'Estat espanyol per l'any 2000 era de 3,27 Ha/cap, una xifra que s'aproxima bastant al resultat de Balears al 2004 que ascendeix a 3,58 Ha/càpita (en base a la població empadronada).

<b>Taula 187. Resum de la petjada energètica de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)</b>						
	Energia (Tep)	Emissions (Tm CO <sub>2</sub> )	Absorció oceans (Tm CO <sub>2</sub> )	Petjada ecològica (Ha)	P.E. Pob. Resident (Ha/cap)	P.E. IPH (Ha/cap)
Energia elèctrica (combustibles fòssils i RSU)	1.296.574	4.972.022	1.426.473	1.641.458	1,72	1,31
Energia elèctrica (energies renovables)	4,864		0	11	0,00001	0,00001
Altres consums energètics	380.835	1.179.826	338.492	389.506	0,41	0,31
Transport terrestre	627.947	1.887.982	541.662	623.296	0,65	0,50
Transport marítim	39.171	121.492	34.856	40.109	0,04	0,03
P.E. transport aeri	724.722	2.169.918	622.549	1.934.211	2,03	1,54
P.E. altres transport	9.228	28.441	8.160	9.389	0,01	0,01
<i>Energia</i>	1.907.599	6.392.507	1.834.010	2.110.415	2,21	1,68
<b>M1. Total (tr.aeri efecte capes altes troposfera)</b>	<b>4.990.940</b>	<b>16.752.188</b>	<b>4.806.203</b>	<b>6.748.396</b>	<b>7,07</b>	<b>5,37</b>
<b>M2. Total (tr.aeri sense efecte capes altes troposfera)</b>	4.990.940	16.752.188	4.806.203	5.530.560	5,79	4,40
<b>M3. Total (tr.aeri sense efecte capes altes troposfera i sense emergia)</b>	3.082.098	10.359.681	2.972.192	3.420.134	3,58	2,72

A la taula 188 es presenta la petjada energètica que resultaria de substituir les fonts energètiques fòssils per fonts renovables, la fotovoltaica en el cas de generació d'electricitat i etanol procedent de canya de sucre en la resta. En aquest cas hipotètic, la petjada energètica ascendiria a 1,85 milions d'hectàrees, el que significa que aquesta seria unes 3,64 vegades inferior a la petjada resultant de la superfície requerida per l'absorció de les emissions de diòxid de carboni procedents de la crema dels combustibles fòssils (i les 11 Ha d'energies renovables). La major part de les aplicacions de la petjada ecològica i a la metodologia estàndard, quan es calcula la petjada energètica, estimen l'impacte que representa la crema de combustibles fòssils que es manifesta en la inviabilitat biogeoquímica de la Biosfera per tal d'absorbir les incessants emissions que genera l'espècie humana i que s'han traduït en el conegut canvi climàtic. Nogensmenys, incloure els còmputs de substitució de combustibles i generació elèctrica ens permet albirar, en termes de petjada ecològica, que la petjada energètica es pot reduir de forma significativa adoptant una economia solar, és a dir fonamentada en les fonts renovables. De totes maneres, acudir a les fonts renovables amb les tendències actuals de consum energètic a les Balears, i a la resta de territoris del capitalisme avançat, es manifesta a totes llums inviable (Los Amigos de Ludd, 2007).

Un dels casos que més polèmica ha generat ha estat la derivada de l'Estratègia Energètica Europea en la que s'amplien els objectius en matèria d'agrocombustibles, modificant la Directiva 2003/30/CE, amb una quota del 5,75% pel 2010 i del 10% pel 2020 en el sector del transport (Russi, 2007)<sup>82</sup>. Assolir aquells objectius suposaria al 2010, destinar el 17,5% de la SAU (Superfície Agrària Útil) europea als agrocombustibles, i al 2020 el 30,4% de la SAU

<sup>82</sup> Comisión de las Comunidades Europeas (2005) *Plan de Acción sobre la biomasa* (COM (2005) 628 final); Comisión de las Comunidades Europeas (2006) *Estrategia de la UE para los biocarburantes* (COM (2006) 34 final).

(Riechmann, 2007). En un curt, però dens, treball de Jorge Riechmann (2007:24-25) sobre els agrocombustibles ens detalla múltiples arguments que matisen les suposades bondats d'aquests, entre els quals podríem extreure que "no es pot, a la vegada, demanar a Brasil que se converteixi en exportador mundial de bioetanol de canya de sucre i biodièsel de soja i que conservi les restes de bosc tropical i subtropical que li queden; ni se pot, a la vegada, demanar a Indonèsia que inundi els mercats amb biodièsel de palma d'oli i que deixi d'expulsar als pagesos, i que protegeixi als darrers orangutans [...] Un ús sostenible de la terra –aquell recurs productiu bàsic, que és al mateix temps un sistema viu- implica autolimitació. En la pràctica això vol dir sobretot, en la nostra vulnerable biosfera i a començaments del segle XXI: gestió de la demanda per reduir la mobilitat individual motoritzada i per reduir el consum de carn"<sup>83</sup>. La moda dels agrocombustibles ja s'ha instal·lat en la publicitat del sector del transport aeri, així per exemple un titular del Diario de Mallorca posava "Alas ecológicas para Futura" (Morales, 7/05/2008). Aquestes ales ecològiques no eren altra cosa que l'anunci de la companyia aèria Futura de la compra del Boeing 737-900, una aeronau que es podrà alimentar d'una mescla de querosè amb èter procedent d'olis vegetals.

<b>Taula 188. Petjada ecològica energètica en cas de substituir la generació elèctrica per fotovoltaica i la resta per etanol de canya de sucre a les Illes Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>	
Electricitat (Ha)	8.557
Altres (Ha)	190.418
Transport Terrestre (Ha)	313.974
Transport Marítim (ha)	19.585
Transport Aeri (Ha)	362.361
Transport Altres (Ha)	4.614
Energia (Ha)	953.800
<b>Total (Ha)</b>	<b>1.853.309</b>

## **12.7. REQUERIMENTS TOTALS DE MATERIALS D'ALTRES PRODUCTES NO RECOLLITS EN LES CATEGORIES PRINCIPALS (ALTRES PRODUCTES).**

En els còmputos realitzats anteriorment ens han quedat una sèrie de partides comercialitzades fora dels càlculs. Aquestes partides contemplades a la Nomenclatura Combinada (TARIC) quedarien recollides en els epígrafs coneguts com "altres productes acabats biòtics" i "altres productes acabats", d'acord amb la metodologia estàndard dels RTM (Requeriments Totals de Materials) elaborada per EUROSTAT (2001). De fet, aquestes partides guanyen importància en les economies hiperterciaritzades, com és el cas de la balear amb una escassíssima capacitat de transformació de les matèries primeres i amb una posició privilegiada en la "corba del notari" (Naredo i Valero, 1999) que fa que el seu elevat poder de compra li permeti importar la major part dels productes ja pràcticament finalitzats, deslocalitzant les activitats "molestes" a d'altres territoris.

Cal destacar el fet que d'aquests productes només es tenen en compte aquells que han estat importats o exportats de les Balears. En el cas de les manufactures realitzades dins de les illes Balears, aquestes no es comptabilitzen ja que s'han comptabilitzat els materials que les componen, apareixent aquests darrers en els fluxos de producció i extracció domèstica de materials biòtics i abiòtics ja elaborats.

<sup>83</sup> El blat que es necessita per omplir el dipòsit de 100 litres d'un vehicle 4x4 és el mateix que se necessita per alimentar una persona durant un any. Si s'omple el dipòsit cada dues setmanes, alimentar un cotxe amb etanol durant un any equival al que menjarien en aquell mateix període 26 persones (Riechmann, 2007).



### **12.7.1. Altres productes acabats biòtics.**

La categoria d'altres productes acabats biòtics ha quedat dividida en les següents subcategories:

1. Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.
2. Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.
3. Altres productes acabats biòtics d'origen animal.
4. Altres productes biòtics acabats. Aliments per animals: farines, preparats, etc.
5. Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
6. Altres productes biòtics acabats - adobs biòtics.

<b>Taula 189. Altres productes acabats predominantment biòtics (Font: elaboració pròpia a partir de les Estadístiques de l'Autoritat Portuària de Balears i Eurostat 2001).</b>						
<b>Codi N.C.</b>	<b>Descripció Nomenclatura Combinada</b>	<b>Grup Autoritat Portuària</b>	<b>Descripció Grup Aut. Port.</b>	<b>TARIC</b>	<b>Descripció TARIC</b>	<b>Classe de flux material</b>
0504	Budells, bufetes i estòmacs d'animals sencers o en trossos frescos, refrigerats, congelats, salats o en salaó, assecats o fumats, excepte de peix	34	Resta de mercaderies	05	Els demés productes d'origen animal no expressats a altra part.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal.
0509	Esponges naturals d'origen animal	34	Resta de mercaderies	05	Els demés productes d'origen animal no expressats a altra part.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal.
0510	Ambre gris, castori, algàlia i mesc; cantàrides; bilis -fins i tot dessecada-; glàndules i altres substàncies d'origen animal utilitzades per a la preparació de productes farmacèutics fresques, refrigerades, congelades o conservades provisionalment d'una altra manera	34	Resta de mercaderies	05	Els demés productes d'origen animal no expressats a altra part.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal.
0511	Productes d'origen animal ncaa; animals morts dels capítols 1 o 3 impropis per a l'alimentació humana	34	Resta de mercaderies	05	Els demés productes d'origen animal no expressats a altra part.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal.
1501	Greix de porc (inclòs el llard de porc), i greix d'aviram, excepte les partides 0209 i 1503. Fins al 31 de desembre de 1995: llard de porc; els altres greixos de porc i greixos d'aviram, fosos -fins i tot premsats o extractes amb dissolvents-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.
1503	Estearina, oli de llard, oleostearina, oleomargarina i oli de sèu, sense emulsionar, mesclar o preparar d'una altra forma	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.
1504	Greixos i olis de peix o de mamífers marins amb les fraccions sense modificacions químiques -fins i tot refinats-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.
1506	Altres greixos i olis animals amb les fraccions sense modificacions químiques -fins i tot refinats-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.
1507	Oli de soia amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.
1508	Oli de cacauet amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.
1509	Oli d'oliva amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament;	Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

					grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	
1511	Oli de palma amb les fraccions -fins i tot refinat sense modificacions químiques-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.
1512	Olis de gira-sol, safranó (càrtam) amb les fraccions en brut sense modificacions químiques -fins i tot refinats-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.
3101	Adobs d'origen animal o vegetal -fins i tot mesclats entre si o tractats químicament-, adobs procedents de la mescla o del tractament químic de productes d'origen animal o vegetal	16	Adobs naturals i artificials	31	Adobs	Altres productes biòtics acabats - adobs biòtics.
2301	Farines, pols i granulats de carn o despulles, peix, crustacis, mol·luscos o altres invertebrats aquàtics no aptes per a l'alimentació humana, i llardons	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Altres productes biòtics acabats. Aliments per animals: farines, preparats, etc.
2309	Preparacions utilitzades per a l'alimentació animal	37	Pinso i farratges	23	Residus de les indústries alimentàries; aliments preparats per animals.	Altres productes biòtics acabats. Aliments per animals: farines, preparats, etc.
1516	Greixos i olis, animals o vegetals, amb les fraccions, parcialment o totalment hidrogenats, interesterificats, reesterificats o elaiditzats -fins i tot refinats, però sense preparar d'una altra forma-	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
1517	Margarina i mescles, preparats o fraccions de greixos i olis animals o vegetals alimentaris, excepte greixos, olis alimentaris i les fraccions de la partida 1516	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
1518	Greixos i olis animals o vegetals, amb les fraccions, cuits, oxidats, deshidratats, sulfurats, inflats, polimeritzats per calor, en buit o atmosfera inerta o modificats químicament d'altra forma, excepte la partida 1516; mescles o preparacions no alimentàries de greixos i olis animals o vegetals, i de fraccions, ncaa	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
1519	Àcid greixós monocarboxílics	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
1520	Glicerol en brut, aigües i lleixius glicerinosos. Fins al 31 de desembre de 1995: glicerina -fins i tot pura-, i aigües i lleixius glicerinosos	29	Olis i grasses	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades; ceres d'origen animal o vegetal.	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
1522	Desgreixatge i residus provinents del tractament de greixos o ceres animals o vegetals	34	Resta de mercaderies	15	Greixos i olis animals o vegetals; productes del seu desdoblament; grasas alimentícies elaborades;	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

					ceres d'origen animal o vegetal.	en altres partides.
2103	Salses i preparats de salses, condiments mixtos, farina de mostassa i mostassa preparada	30	Altres productes alimentaris	21	Preparats alimentaris diversos	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
2105	Gelats i productes similars amb cacau o sense	30	Altres productes alimentaris	21	Preparats alimentaris diversos	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.
2106	Preparacions alimentàries, ncaa	30	Altres productes alimentaris	21	Preparats alimentaris diversos	Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.

Les importacions del que s'han definit com "altres productes acabats de material biòtic" que al 2004 estava compost pels productes contemplats a la taula anterior. Emperò, en el capítol de la metodologia dels càlculs del metabolisme socioeconòmic (capítol 5) es pot veure que es consideren més partides de les que entraren aquell any a les Illes. D'altra banda, això és lògic, ja que del total de productes de la classificació aranzelària, tan sols una part entra dins l'economia balear. La major part d'aquests fluxos es corresponien a la partida 2106 (Preparacions alimentàries no contemplades a cap altra banda) de la Nomenclatura Combinada que sumaven uns fluxos directes importats de 384,18 mil Tm, a través dels ports de l'Autoritat Portuària de les Balears. Com es pot observar a la taula 190, el càlcul dels fluxos ocults, en el cas dels productes acabats biòtics, resulta molt més complex que en d'altres categories de materials. Això és degut a que s'ha de tenir informació relativa a la composició de cada producte, i a més moltes de les partides aquí considerades responen a agrupacions de materials de diferent naturalesa (animal o vegetal). Els únics materials dels que s'ha tengut informació fiable sobre els seus fluxos ocults, han estat els corresponents als olis vegetals. Els fluxos ocults en aquest cas es troben entre les 3,7 tones d'oliva per tona d'oli d'oliva i les 5,2 tones de soja per tona d'oli de soja.

Els fluxos importats d'aquests materials biòtics no contemplats en les partides anteriors i que la metodologia de l'EUROSTAT (2001) considera com a productes acabats sumaven un fluxos totals de 497,5 mil Tm, dels quals 442,96 mil Tm eren directes i 54,57 mil Tm corresponien a fluxos ocults. El major còmput se correspon, com s'ha esmentat als productes acabats biòtics no expressats a cap altra banda, greixos i olis animals o vegetals, etc, amb unes 384,59 mil Tm. En segon lloc, estan els que hem denominat "aliments per animals" que estan composts per farines d'ossos, de peix, mol·luscs i crustacis, i restes vegetals, en definitiva molts d'aquells productes que són considerats no aptes pel consum humà. Aquests fluxos eren al 2004 d'un 24,4 mil Tm, i no s'han comptat els fluxos ocults per la manca d'informació al respecte i també pel fet que molts d'aquests productes resulten del rebuig de l'elaboració d'altres productes destinats al consum humà, com per exemple els ossos d'animals o els restes vegetals de l'elaboració de l'oli (taula 190).

<b>Taula 190. Fluxos importats d'altres productes acabats de material biòtic (Font: elaboració pròpia a partir de l'estadística d'Autoritat Portuària de les Balears; i Ports de les Illes Balears de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears - Annex Capítol XII).</b>			
<b>Autoritat Portuària de les Balears</b>	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTMI (Tm)</b>
Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.	13.230	53.967	67.197
Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.	2.547,73	0	2.547,73
Altres productes acabats biòtics d'origen animal.	64,12	0,45	64,57
Altres productes biòtics acabats. Aliments per animals: farines, preparats, etc.	29.423,20	0	29.423,20
Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.	384.598,33	0	384.598,33
Altres productes biòtics acabats - adobs biòtics.	12.921	0	12.921
<b>Total</b>	<b>442.784,69</b>	<b>53.967,07</b>	<b>496.751,75</b>
<b>Ports de les Illes Balears (Sant Antoni)</b>	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTMI (Tm)</b>
Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.	164,90	610,13	775,03
Altres productes biòtics acabats. Aliments per animals: farines, preparats, etc.	18,00		18
<b>Total</b>	<b>182,90</b>	<b>610,13</b>	<b>793,03</b>

Les exportacions d'aquests materials (altres productes acabats de material biòtic) sumaven uns fluxos totals de materials 5,6 mil Tm, de les quals la major partida era aquella corresponent a "altres productes acabats predominantment biòtics" que representaven el 65,5% dels fluxos. Podem destacar el fet que les exportacions d'oli vegetal, que en altre temps constituí un dels principals fluxos d'exportació de les Balears, eren al 2004 –i d'acord amb les estadístiques de l'Autoritat Portuària de les Balears- d'un 22 Tm com a flux directe, o bé de

103 Tm si els hi sumam els fluxos ocults associats. Manera (2001) exposa la importància del flux comercial de l'oli en l'economia mallorquina durant l'edat moderna i bona part de la contemporània, essent d'unes 84,4 Tm al 1804, de 1189 Tm al 1859 i d'unes 25 Tm al 1920. Segons Manera (2006:44) "l'oli protagonitzà les exportacions mallorquines des de 1650 fins ben entrat el segle XIX, de manera que es traduí en la primordial divisa per obtenir els aliments que urgien a l'illa". L'oli anà perdent importància en la balança comercial mallorquina, especialment per la caiguda dels principals mercats exportadors ultramarins, i pel fet que en la producció oleícola confluïa una propietat fonamentalment nobiliari o senyorial, aliada als mercaders que no tenien interès per noves tècniques o estratègies productives, sinó que simplement manifestaven l'interès immediat del lucre. Una pèrdua de pes que era substituïda per d'altres mercaderies, tot seguint les lògiques del joc pròpies del capitalisme i que foren promptament abraçades per la classe capitalista mallorquina. La partida de productes acabats biòtics d'origen animal corresponents a budells, bufetes i estomacs que sortien de les Balears, ascendien a unes 291 Tm de fluxos directes; als que s'estima un coeficient ocult idèntic a la resta de productes càrnics. Resultaria que els fluxos ocults associats serien de 1312 Tm, i un flux total de material exportat de 1603 Tm (taula 191).

<b>Taula 191. Fluxos exportats d'altres productes acabats de material biòtic (Font: elaboració pròpia a partir de l'estadística d'Autoritat Portuària de les Balears - Annex Capítol XII).</b>			
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTME (Tm)</b>
Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.	22,03	81,49	103,52
Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.	26,20	0,00	26,20
Altres productes acabats biòtics d'origen animal.	291,62	1.312,29	1.603,91
Altres productes biòtics acabats. Aliments per animals: farines, preparats, etc.	202,36	0,00	202,36
Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.	3.676,76	0,00	3.676,76
Altres productes biòtics acabats - adobs biòtics.			
<b>Total</b>	<b>4.218,96</b>	<b>1.393,78</b>	<b>5.612,74</b>

Si hom observa el BFM (Balanz Físic de Materials) corresponents als "altres productes acabats de material biòtic" pot observar com en aquesta categoria es produeix un dèficit en els diferents fluxos contemplats. Així, els fluxos directes presenten un dèficit físic de 438,7 mil Tm, amb la qual cosa els fluxos importats eren al 2004, unes 105 vegades superiors a les exportacions. En el cas dels fluxos ocults, el dèficit era de 53,18 mil Tm, essent el flux ocult de les importacions unes 39 vegades als de les exportacions. En termes generals, el balanç físic dels fluxos totals de materials era de 491,9 mil Tm, essent els fluxos totals importats d'aquests materials unes 88,6 vegades superior a les exportacions fetes des de les Illes (taula 192).

<b>Taula 192. Balanz Físic de Materials (BFM) d'altres productes acabats de materials biòtics (Font: elaboració pròpia).</b>			
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTM (Tm)</b>
Altres productes acabats biòtics d'origen vegetal – olis.	-13.372,87	-54.495,64	-67.868,51
Altres productes acabats biòtics d'origen animal – greixos.	-2.521,53	0,00	-2.521,53
Altres productes acabats biòtics d'origen animal.	227,50	1.311,84	1.539,34
Altres productes biòtics acabats. Aliments per animals: farines, preparats, etc.	-29.238,84	0,00	-29.238,84
Altres productes acabats predominantment biòtic: greixos, olis, gelats, i altres no contemplats en altres partides.	-380.921,57	0,00	-380.921,57
Altres productes biòtics acabats - adobs biòtics.	-12.921,00	0,00	-12.921,00
<b>Total</b>	<b>-438.748,32</b>	<b>-53.183,80</b>	<b>-491.932,12</b>

Un cop determinats els fluxos dels materials de la classe definida com "altres productes acabats de materials biòtics" es mirarà d'esbrinar l'origen i destí de les importacions i exportacions, respectivament. Com ja s'ha esmentat en la resta de materials analitzats, aquesta anàlisi parteix d'una banda de la informació dels fluxos comercials a través dels principals ports de les illes Balears, gestionats per l'Autoritat Portuària. Emperò, aquests resultats seran complementats amb els provinents del comerç exterior que ens permeten en certa mesura llimar "l'efecte Barcelona" respecte dels fluxos comercials cap a les Illes i des de les Illes. A la taula 192 es pot comprovar com la totalitat d'aquests fluxos provenien dels ports espanyols del Mediterrani, i la major part d'ells provenien del Port de Barcelona amb un 66,15% dels FTMI i del Port de València amb un 24,55% dels FTMI.

<b>Taula 192. Flux Total de Materials Importats segons port d'origen. "Altres productes acabats de materials biòtics" (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII)</b>				
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult</b>	<b>FTMI (Tm)</b>	<b>% FTMI</b>
Barcelona	304.931,30	23.684,80	328.616,09	66,15
València	108.605,62	13.334,71	121.940,33	24,55
Sagunt	12.128,06	9.971,36	22.099,42	4,45
Dènia	12.491,84	1.005,66	13.497,50	2,72
Tarragona	3.346,18	5.478,37	8.824,55	1,78
Alacant	1.281,69	492,17	1.773,87	0,36
<b>Total</b>	<b>442.784,69</b>	<b>53.967,07</b>	<b>496.751,75</b>	<b>100</b>

Per contrastar els fluxos totals de materials de la categoria "altres productes acabats de materials biòtics" resultants del comerç exterior amb aquells que entraven a través dels ports principals de les Illes, podem veure –comparant les taules 192 i 193- que mentre els fluxos totals de materials importats a les Balears en aquesta categoria eren de 496,7 mil Tm, tan sols els resultants del comerç exterior suposaven el 0,24% del total, de la qual cosa es pot deduir que la major part d'aquests fluxos tenien el seu origen a d'altres Comunitats Autònomes de l'Estat.

<b>Taula 193. Flux Total de Materials Importats del comerç exterior. "Altres productes acabats de materials biòtics" (Font: Font: elaboració pròpia a partir de base de dades de comerç exterior a <a href="http://aduanas.camaras.org">http://aduanas.camaras.org</a>, març 2006 - Annex Capítol XII)</b>					
	<b>Flux directe (Tm)</b>	<b>Valor (Mils d'euros)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTMI (Tm)</b>	<b>€/Tm FTMI</b>
França	363,50	477,40	0,00	363,50	1.313,34
Alemanya	239,80	618,70	36,70	276,50	2.237,61
R. Unit	183,20	696,50	123,58	306,78	2.270,36
P. Baixos	33,00	44,30	130,00	163,00	271,78
Itàlia	23,10	323,90	0,74	23,84	13.586,41
Suècia	15,60	23,60	0,00	15,60	1.512,82
Bèlgica	14,40	15,00	0,00	14,40	1.041,67
Altres països	18,80	203,90	26,00	44,80	4.551,34
<b>Món</b>	<b>891,40</b>	<b>2.403,30</b>	<b>317,02</b>	<b>1.208,42</b>	<b>1.988,80</b>

Les exportacions dels "altres productes acabats de materials biòtics" des de les Balears sumaven una xifra de 5,6 mil Tm, que tal com s'ha exposat anteriorment –en el BFM- resulta ser extraordinàriament inferior als fluxos totals importats d'aquests materials. Així com en el cas de les importacions, les exportacions d'aquests materials tenen per destinació als principals ports espanyols de la costa Mediterrània, amb els Port de València (66,64% de tots els FTME) i el Port de Barcelona (20,74% de tots els FTME) (taula 194).

<b>Taula 194. Fluxos totals de materials Exportats segons port de destí. "Altres productes acabats de materials biòtics" (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII)</b>				
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult	FTME (Tm)	% FTME
València	2.742,73	997,52	3.740,24	66,64
Barcelona	776,05	388,19	1.164,24	20,74
Sagunt	573,78	7,40	581,18	10,35
Dènia	91,85	0,68	92,53	1,65
Alacant	34,56	0,00	34,56	0,62
<b>Total</b>	<b>4.218,96</b>	<b>1.393,78</b>	<b>5.612,74</b>	<b>100</b>

De bell nou, s'intentarà abordar la dimensió del comerç exterior en aquesta categoria de materials. En aquest cas, les exportacions fora de les fronteres espanyoles resulta ser de 479,93 Tm de fluxos totals de materials exportats en aquesta categoria, la qual cosa suposa el 8,5% de tots els FTME sortits dels ports més importants de les Illes. En qualsevol cas, podem assenyalar com les principals partides d'aquests materials es dirigiren al Carib, als dos països on s'ha instal·lat bona part de la flota hotelera del capital transnacional balear, amb Cuba i República Dominicana com a destinació de la major part d'aquests fluxos. Un altre element que es pot apuntar en aquest cas és el paral·lelisme entre les valoracions mitjanes dels fluxos totals de materials importats amb 1988 €/Tm i les valoracions mitjanes dels fluxos totals de materials exportats amb 1974 €/Tm.

<b>Taula 195. Fluxos totals de materials Exportats del comerç exterior. "Altres productes acabats de materials biòtics" (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII)</b>					
	Flux directe (Tm)	Valor (Mils d'euros)	Flux Ocult (Tm)	FTME (Tm)	€/Tm FTME
Cuba	290,40	647,70		290,40	2.230,37
Rep. Dominicana	113,30	182,50	37,00	150,30	1.214,24
França	9,70	47,60	12,15	21,85	2.178,49
Altres països	4,80	70,00	12,58	17,38	4.027,62
<b>Món</b>	<b>418,20</b>	<b>947,80</b>	<b>61,73</b>	<b>479,93</b>	<b>1.974,87</b>

## 12.7.2. Altres productes acabats.

### 12.7.2.1. Requeriments totals de materials d'altres productes acabats.

La metodologia de l'EUROSTAT (2001) recull en la categoria "altres productes acabats" tot un conjunt de materials que difícilment són classificables en les categories exposades fins al moment; fonamentalment pel fet que bona part d'aquests productes són manufacturats i en ells hi transcorren materials de diversa naturalesa. Un altre aspecte fonamental d'aquesta categoria és que en la major part dels materials considerats no s'han comptabilitzat fluxos ocults. Els fluxos ocults d'aquests no es tenen en compte degut a les dificultats d'obtenir els coeficients ocults dels mateixos, entre d'altres motius pel secret industrial que està vinculat a molts d'ells i a dificultats estructurals al respecte. En el cas dels fluxos ocults o motxilles ecològiques associades a molts de productes manufacturats, el Wuppertal Institute i el Factor 10 Institute són els principals organismes que han treballat sobre aquest tema amb destacades figures com és el cas de Schmidt-Bleek qui va difondre el concepte del "factor 10"<sup>84</sup>.

Així com en la resta de categories, s'ha estimat oportú agrupar les diferents partides dels materials de la Nomenclatura Combinada en les següents subcategories: aigua; begudes no alcohòliques, refrescs; adobs minerals o químics; farmacèutica; productes químics inorgànics; productes químics orgànics; resta de productes químics; olis essencials, èter, perfumeria; sabons, productes de neteja, etc; tanins i altres extractes de pigments;

<sup>84</sup> Factor 10 Institute ([www.factor10-institute.org](http://www.factor10-institute.org)) i Wuppertal Institute ([www.wupperinst.org/en/home/index.html](http://www.wupperinst.org/en/home/index.html))



construccions prefabricades de ferro, acer i fusta; maquinària, instruments, rellotgeria, etc; materials plàstics per construcció; materials plàstics (altres); mobles (diferents materials); pneumàtics i productes de cautxú sintètic; roba, tèxtil, maletes, calçat, etc; rebuig, restes de plàstics, etc; matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries, cendres, residus; diversos (taula 196).

<b>Taula 196. Altres productes acabats predominantment biòtics (Font: elaboració pròpia a partir de les Estadístiques de l'Autoritat Portuària; EUROSTAT 2001; (a) INE, 2003; (b) Wuppertal Institute, 28/10/2003).</b>							
<b>Codi. N.C.</b>	<b>Descripció Nomenclatura Combinada</b>	<b>Grup Autoritat Portuària</b>	<b>Descripció Grup Aut. Port.</b>	<b>TARIC</b>	<b>Descripció TARIC</b>	<b>Classe de flux material</b>	<b>Coefficient ocult (Tm/Tm)</b>
2201	Aigua ...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Aigua	
2202	Aigua (...) ensucrada, edulcorada d'una altra manera o aromatitzada, i les altres begudes no alcohòliques, ...	24	Vins, begudes, alcohols i derivats	22	Begudes, líquids alcohòlics i vinagre	Begudes no alcohòliques, refrescs.	
2834	Nitrits i nitrats	16	Adobs naturals i artificials	28	Productes químics inorgànics; composts inorgànics o orgànics de metall preciós...	Adobs minerals o químics.	
310210	Urea -fins i tot en dissolució aquosa-	16	Adobs naturals i artificials	31	Adobs	Adobs minerals o químics.	3,45 (b)
310221	Sulfat d'amoni	16	Adobs naturals i artificials	31	Adobs	Adobs minerals o químics.	1,43 (a)
31029000	Adobs minerals o químics nitrogenats (incloses les mescles), ncaa	16	Adobs naturals i artificials	31	Adobs	Adobs minerals o químics.	1,43 (a)
3105	Adobs minerals o químics amb dos o tres dels elements fertilitzants: nitrogen, fòsfor i potassi; ...	16	Adobs naturals i artificials	31	Adobs	Adobs minerals o químics.	
3002	Sang humana, sang animal preparada ...	34	Resta de mercaderies	30	Productes farmacèutics	Farmacèutica	
3003	Medicaments constituïts per productes mesclats entre si...	17	Productes químics	30	Productes farmacèutics	Farmacèutica	
3005	Buates, gases, benes i articles similars ...	34	Resta de mercaderies	30	Productes farmacèutics	Farmacèutica	
3006	Preparats i articles farmacèutics de la nota 4 del capítol	17	Productes químics	30	Productes farmacèutics	Farmacèutica	
2835	Fosfinat (hipofosfit), fosfonat (fosfit), fosfat i polifosfat	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2836	Carbonats, peroxocarbonats (percarbonats) i carbonat d'amoni comercial que contingui carbamat d'amoni	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2837	Cianurs, oxicianurs i cianurs complexos	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2839	Silicats i silicats comercials dels metalls alcalins	10	Altres minerals	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2849	Carburs (encara que no siguin de constitució química definida)	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2850	Hidrurs, nitrurs, azidurs (azides), siliciürs i borurs ...	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2851	Altres compostos inorgànics....	17	Productes	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	

			químics				
2801	Fluor, clor, brom i iode	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2803	Carboni, negre de fum i altres formes de carboni, ncaa	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2804	Hidrogen, gasos nobles i altres elements no metàl·lics	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2805	Metalls alcalins o alcalinoterris, metalls de terres rares, escandi i itri -fins i tot mesclats o aliats entre si-, i mercuri	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2806	Clorur d'hidrogen (àcid clorhídric) i àcid clorosulfúric	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	6,93 (b)
2807	Àcid sulfúric i òleum	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	0,25 (b)
2808	Àcid nítric i àcids sulfonítrics	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2809	Pentaòxid de difòsfor, àcid fosfòric i àcids polifosfòrics	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2811	Altres àcids inorgànics i altres compostos oxigenats inorgànics dels elements no metàl·lics	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2814	Amoníac anhidre o en dissolució aquosa	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	1,85 (b)
2815	Hidròxid de sodi (sosa càustica), hidròxid de potassi (potassa càustica) i peròxids de sodi o de potassi	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	4,46 (b)
2816	Hidròxid i peròxid de magnesi, i òxids, hidròxids i peròxids d'estronci o bari	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2818	Corindó artificial, encara que no sigui químicament definit, òxid d'alumini i hidròxid d'alumini	10	Altres minerals	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2819	Òxids i hidròxids de crom	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2821	Òxids i hidròxids de ferro i terres colorants amb un contingut de ferro combinat, ...	10	Altres minerals	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2823	Òxids de titani	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2825	Hidrazina i hidroxilamina ...	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2826	Fluorurs i fluosilcats, fluoroaluminats i altres sals complexes de fluor	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2828	Hipoclorits, hipoclorit de calci comercial, clorits i hipobromits	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2829	Clorats i perclorats, bromats i perbromats, i iodats i periodats	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	

2830	Sulfurs i polisulfurs	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2832	Sulfits i tiosulfats	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	
2833	Sulfats, alums i peroxosulfats (persulfats)	17	Productes químics	28	Productes químics inorgànics...	Productes químics inorgànics.	1,5 (b)
2901	Hidrocarburs acíclics	07	Gasos energètics del petroli	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2902	Hidrocarburs cíclics	07	Gasos energètics del petroli	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2903	Derivats halogenats dels hidrocarburs	06	Altres productes petrolers	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2905	Alcohols acíclics amb els derivats halogenats, sulfonats, nitrats o nitrosats	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2906	Alcohols cíclics amb els derivats halogenats, sulfonats, nitrats o nitrosats	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2913	Derivats halogenats, sulfonats, nitrats o nitrosats ...	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2914	Cetones i quinones ...	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2915	Àcids monocarboxílics, ...	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2916	Àcids monocarboxílics ...	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2917	Àcids policarboxílics, ...	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2918	Àcids carboxílics amb funcions ...	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2921	Compostos amb funció amina	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2923	Sals i hidròxids d'amoni ...	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2931	Altres compostos orgànics i inorgànics	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
2942	Altres compostos orgànics	17	Productes químics	29	Productes químics orgànics	Productes químics orgànics.	
3506	Coles i altres adhesius preparats, ...	17	Productes químics	35	Matèries albuminoides, productes a base de midó o fècula modificats, coles, enzimes.	Resta de productes químics.	

3601	Pólvores	17	Productes químics	36	Pólvores i explosius; matèries inflamables; articles de pirotècnia.	Resta de productes químics.	
3602	Explosius preparats, excepte pólvores	17	Productes químics	36	Pólvores i explosius; matèries inflamables; articles de pirotècnia.	Resta de productes químics.	
3603	Metxes de seguretat, cordons detonants, esquers i càpsules fulminants, inflamadors i detonadors elèctrics	17	Productes químics	36	Pólvores i explosius; matèries inflamables; articles de pirotècnia.	Resta de productes químics.	
3604	Articles per a focs artificials, ...	17	Productes químics	36	Pólvores i explosius; matèries inflamables; articles de pirotècnia.	Resta de productes químics.	
3605	Llumins, ...	17	Productes químics	36	Pólvores i explosius; matèries inflamables; articles de pirotècnia.	Resta de productes químics.	
3606	Ferro-ceri i altres aliatges pirofòrics de qualsevol forma ...	17	Productes químics	36	Pólvores i explosius; matèries inflamables; articles de pirotècnia.	Resta de productes químics.	
3707	Preparats químics i productes sense mesclar dosificats per a us fotogràfic, ...	17	Productes químics	37	Productes fotogràfics i cinematogràfics	Resta de productes químics.	
3802	Carbons activats, matèries minerals naturals activades i negre d'origen ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3803	Tall-oil -fins i tot refinat-	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3804	Lleixius residuals de la fabricació de pasta de cel·lulosa, ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3806	Colofònies i àcids resinics, amb els derivats; ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3808	Insecticides, raticides, fungicides, herbicides, inhibidors de germinació i reguladors del creixement de les plantes, desinfectants i productes similars ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3811	Preparats antidetonants, inhibidors d'oxidació, additius peptitzants, millorants de viscositat, anticorrosius i altres additius preparats per a olis minerals ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3812	Acceleradors de vulcanització preparats, plastificants compostos per a cautxú o per a matèries plàstiques, ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3813	Preparats i càrregues per a aparells extintors, i granades i bombes extintores	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3814	Dissolvents o diluents orgànics compostos, ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3819	Líquids per a frens hidràulics i altres líquids preparats per a transmissions hidràuliques, sense olis de petroli ni de minerals bituminosos ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3820	Preparats anticongelants i líquids preparats per descongelar	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	
3824	Preparats aglutinants per a motlles o per a nuclis de fosa, productes químics i preparats, i productes residuals de les indústries químiques ...	17	Productes químics	38	Productes diversos de les indústries químiques	Resta de productes químics.	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

3301	Essències (olis essencials) desterpenades o no...	17	Productes químics	33	Olis essencials i resinoides; perfumeria, cosmètica	Olis essencials, èter, perfumeria.	
3302	Mescles de substàncies odoríferes i mescles...	17	Productes químics	33	Olis essencials i resinoides; perfumeria, cosmètica	Olis essencials, èter, perfumeria.	
3303	Perfums i aigües de tocador	17	Productes químics	33	Olis essencials i resinoides; perfumeria, cosmètica	Olis essencials, èter, perfumeria.	
3304	Preparats de bellesa, maquillatge, ...	17	Productes químics	33	Olis essencials i resinoides; perfumeria, cosmètica	Olis essencials, èter, perfumeria.	
3401	Sabó, productes i preparats orgànics ...	17	Productes químics	34	Sabons, productes orgànics, ceres artificials, preparacions lubricants, ceres preparades, productes de neteja...	Sabons, productes de neteja, etc.	
3402	Agents de superfície orgànics, preparats tensioactius, ...	17	Productes químics	34	Sabons, productes orgànics, ceres artificials, preparacions lubricants, ceres preparades, productes de neteja...	Sabons, productes de neteja, etc.	
3403	Preparats lubricants...	17	Productes químics	34	Sabons, productes orgànics, ceres artificials, preparacions lubricants, ceres preparades, productes de neteja...	Sabons, productes de neteja, etc.	
3404	Ceres artificials i ceres preparades	17	Productes químics	34	Sabons, productes orgànics, ceres artificials, preparacions lubricants, ceres preparades, productes de neteja...	Sabons, productes de neteja, etc.	
3406	Espelmes, ciris i articles similars	34	Resta de mercaderies	34	Sabons, productes orgànics, ceres artificials, preparacions lubricants, ceres preparades, productes de neteja...	Sabons, productes de neteja, etc.	
3207	Pigments, opacificants, colors preparats, composicions vitrificables, ....	17	Productes químics	32	Extractes adobadors i tintorera; tanis i els seus derivats; pigments...	Tanins i altres extractes de pigments.	
3208	Pintures i vernissos a base de polímers sintètics ....	17	Productes químics	32	Extractes adobadors i tintorera; tanis i els seus derivats; pigments...	Tanins i altres extractes de pigments.	
3209	Pintures i vernissos a base de polímers sintètics o naturals modificats dispersos o dissolts en un medi aquós	17	Productes químics	32	Extractes adobadors i tintorera; tanis i els seus derivats; pigments...	Tanins i altres extractes de pigments.	
3212	Pigments (incloses les pols i les làmines metàl·liques) dispersos en medis no aquosos, ...	17	Productes químics	32	Extractes adobadors i tintorera; tanis i els seus derivats; pigments...	Tanins i altres extractes de pigments.	
9406	Construccions prefabricades	20	Materials de construcció	94	Mobles	Construccions prefabricades de ferro, acer i fusta.	
5911	Productes i articles tèxtils per a usos tècnics ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	59	Teixits impregnats recoberts o revestits	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9007	Càmeres i projectors cinematogràfics, ...	31	Maquinària, aparells, eines	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	

			i recanvis				
9010	Aparells i material per a laboratoris fotogràfic o cinematogràfic, ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9014	Brúixoles, inclosos els compassos de navegació, ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9018	Instruments i aparells de medicina, cirurgia, odontologia o veterinària, ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9022	Aparells de raigs X i aparells que utilitzin les radiacions alfa, beta o gamma, ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9023	Instruments, aparells i models, projectats per a demostracions...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9027	Instruments i aparells per a anàlisis físics o químics ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9031	Instruments, aparells i màquines de mesura o control, ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9102	Rellotges de polsera, de butxaca i rellotges similars ...	34	Resta de mercaderies	91	Rellotgeria	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9103	Despertadors i altres rellotges amb mecanisme petit de rellotgeria	34	Resta de mercaderies	91	Rellotgeria	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9105	Altres rellotges, ...	31	Maquinària, aparells, eines i recanvis	91	Rellotgeria	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9201	Pianos	34	Resta de mercaderies	92	Instruments de música	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9206	Instruments musicals de percussió...	34	Resta de mercaderies	92	Instruments de música	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9207	Instruments musicals en què el so es produeix o s'amplifica elèctricament ...	34	Resta de mercaderies	92	Instruments de música	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9209	Components i accessoris d'instruments musicals ...	34	Resta de mercaderies	92	Instruments de música	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9301	Armes de guerra..	34	Resta de mercaderies	93	Armes i municions	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9304	Altres armes ...	34	Resta de mercaderies	93	Armes i municions	Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	
9405	Aparells d'enllumenat...	31	Maquinària,	94	Mobles	Maquinària, instruments,	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			aparells, eines i recanvis			rellotgeria, etc.	
3917	Tubs i accessoris de canonada (com ara juntes, colzes o ràcords) de plàstic	20	Materials de construcció	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics per construcció.	
3918	Revestiments de plàstic per a terres -fins i tot autoadhesius- en rotlles o llosetes i revestiments de plàstic per a parets o sostres...	20	Materials de construcció	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics per construcció.	
3922	Banyeres, dutxes, lavabos, bidets, vàters amb els seients i tapes, i cisternes i articles sanitaris o higiènics similars de plàstic	20	Materials de construcció	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics per construcció.	
3925	Articles per a la construcció de plàstics, ncaa	20	Materials de construcció	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics per construcció.	
3901	Polímers d'etilè en formes primàries	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3902	Polímers de propilè ...	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3903	Polímers d'estirè en formes primàries	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3904	Polímers de clorur de vinil ...	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3905	Polímers d'acetat de vinil ...	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3907	Poliacetats, altres polièters i resines epoxídiques en formes primàries; ...	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3909	Resines amíniques, resines fenòliques i poliuretans en formes primàries	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3910	Silicones en formes primàries	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3911	Resines de petroli, resines de cumarona-indè...	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3912	Cel·lulosa amb els derivats químics ...	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3920	Altres plaques, fulls, pel·lícules, bandes i làmines de plàstic no cel·lular sense reforçar, ...	34	Resta de mercaderies	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3921	Altres plaques, fulls, pel·lícules, bandes i làmines de plàstic	34	Resta de mercaderies	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3923	Articles per al transport o envasament de plàstic, i taps, tapes, ...	34	Resta de mercaderies	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3924	Vaixella i altres articles d'ús domèstic i articles d'higiene o de tocador de plàstic	34	Resta de mercaderies	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	
3926	Altres manufactures de plàstic ...	34	Resta de mercaderies	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Materials plàstics (altres).	



Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

9401	Seients, fins i tot els transformables en llit amb els components, excepte els de la partida 9402	34	Resta de mercaderies	94	Mobles	Mobles (diferents materials).	
9402	Mobiliari per a la medicina, cirurgia, odontologia o veterinària ...	34	Resta de mercaderies	94	Mobles	Mobles (diferents materials).	
9403	Altres mobles amb els components	34	Resta de mercaderies	94	Mobles	Mobles (diferents materials).	
9404	Somiers, articles de llit i articles similars ...	34	Resta de mercaderies	94	Mobles	Mobles (diferents materials).	
4002	Cautxú sintètic i cautxú factici derivat dels olis ...	34	Resta de mercaderies	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Pneumàtics i productes de cautxú sintètic.	
4005	Cautxú mesclat sense vulcanitzar en formes primàries o en plaques, fulls o bandes	34	Resta de mercaderies	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Pneumàtics i productes de cautxú sintètic.	
4006	Altres formes (com ara varetes, tubs o perfils) i articles (com ara discos o volanderes) de cautxú sense vulcanitzar	34	Resta de mercaderies	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Pneumàtics i productes de cautxú sintètic.	
4011	Pneumàtics (llantes pneumàtiques) nous de cautxú	32	Automòbils i les seves peces	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Pneumàtics i productes de cautxú sintètic.	
4012	Pneumàtics (llantes pneumàtiques) recautxutats o usats de cautxú i bandes, ...	32	Automòbils i les seves peces	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Pneumàtics i productes de cautxú sintètic.	
4014	Articles d'higiene o de farmàcia (incloses les tetines) de cautxú vulcanitzat ...	34	Resta de mercaderies	40	Cautxú i manufactures de cautxú	Pneumàtics i productes de cautxú sintètic.	
4202	Baguls, maletes i maletins ...	34	Resta de mercaderies	42	Manufactures couro; guarnimenteria, talabarderia	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
4203	Peces i complements de vestir de cuir natural o cuir artificial o regenerat	34	Resta de mercaderies	42	Manufactures couro; guarnimenteria, talabarderia	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5505	Rebutjos de fibres sintètiques o artificials, ...	34	Resta de mercaderies	55	Fibres sintètiques o artificials discontinúes	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5506	Fibres sintètiques discontinúes, cardades, pentinades o transformades ...	34	Resta de mercaderies	55	Fibres sintètiques o artificials discontinúes	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5508	Fil de cosir de fibres sintètiques o artificials, ...	34	Resta de mercaderies	55	Fibres sintètiques o artificials discontinúes	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5515	Altres teixits de fibres sintètiques discontinúes	34	Resta de mercaderies	55	Fibres sintètiques o artificials discontinúes	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5602	Feltre, fins i tot impregnat, recobert, revestit o estratificat	34	Resta de mercaderies	56	Buata, feltre i teles sense teixir	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5603	Teles sense teixir, fins i tot impregnades, recobertes, revestides o estratificades	34	Resta de mercaderies	56	Buata, feltre i teles sense teixir	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5608	Xarxes de malles nuades, en draps o en peces fabricades amb cordills, cordes o cordams, i xarxes per a la pesca ...	34	Resta de mercaderies	56	Buata, feltre i teles sense teixir	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5609	Articles de filats, tires o formes similars ...	34	Resta de	56	Buata, feltre i teles sense teixir	Roba, tèxtil, maletes, calçat,	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			mercaderies			etc.	
5701	Catifes de nus de matèries tèxtils, fins i tot confeccionades	34	Resta de mercaderies	57	Catifes, revestiments per al sòl de matèries tèxtils	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5704	Catifes i altres revestiments per al terra, ...	34	Resta de mercaderies	57	Catifes, revestiments per al sòl de matèries tèxtils	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5705	Altres catifes i revestiments per al terra, ...	34	Resta de mercaderies	57	Catifes, revestiments per al sòl de matèries tèxtils	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5805	Tapisseria de Flandes, d'Aubusson, de Beauvais, gobelins i similars i tapisseria d'agulla ...	34	Resta de mercaderies	58	Teixits especials; tapisseria i brodats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5808	Trenes en peça, articles de passamaneria i ornamentals similars, ...	34	Resta de mercaderies	58	Teixits especials; tapisseria i brodats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
5809	Teixits de fils de metall i teixits de filats metàl·lics o de filats tèxtils ...	34	Resta de mercaderies	58	Teixits especials; tapisseria i brodats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6002	Altres teixits de punt	34	Resta de mercaderies	60	Teixits de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6101	Abrics, jaquetes, capes, anoracs, caçadores i articles similars, ...	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6104	Vestits sastre, conjunts, jaquetes, vestits, faldilles, faldilles pantaló, pantalons, ...	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6105	Camises de punt per a homes o nens	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6110	Suèters, jerseis, pul·lòvers, càrdigans, ..	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6113	Peces confeccionades amb teixits de punt, ...	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6114	Altres peces de vestir, de punt	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6115	Calces, mitges, mitges panti, ...	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6116	Guants, mitenes i manyoples, de punt	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6117	Altres complements de vestir ...	34	Resta de mercaderies	61	Penyores i complements de vestir de punt	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6204	Vestits sastre, conjunts, jaquetes, vestits, faldilles, faldilles pantaló, ... .	34	Resta de mercaderies	62	Penyores i complements de vestir (excepte de punt)	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6207	Samarretes, calçotets, camises de dormir, ...	34	Resta de mercaderies	62	Penyores i complements de vestir (excepte de punt)	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6211	Peces de vestir per a esport (d'entrenament), ...	34	Resta de mercaderies	62	Penyores i complements de vestir (excepte de punt)	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6214	Xals, mocadors de coll, ...	34	Resta de mercaderies	62	Penyores i complements de vestir (excepte de punt)	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6217	Altres complements de vestir, ...	34	Resta de	62	Penyores i complements de vestir	Roba, tèxtil, maletes, calçat,	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			mercaderies		(excepte de punt)	etc.	
6301	Mantes	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6302	Roba de llit, de taula, de tocador o de cuina	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6303	Cortinetes i cortines; guardamalles i dossers	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6304	Altres articles de tapisseria, ...	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6305	Sacs i taleques per envasar	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6306	Tendals de qualsevol classe; tendes, veles per a embarcacions, lliscadors; articles d'acampar	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6307	Altres articles confeccionats, inclosos els patrons per a peces de vestir	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6310	Draps, cordills, cordes i cordams, de matèries tèxtils, en rebutjos o en articles de rebuig	34	Resta de mercaderies	63	Els demés articles tèxtils confeccionats	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6401	Calçat impermeable amb soles i pales de cautxú o de plàstic, la ...	34	Resta de mercaderies	64	Calçat, articles anàlegs i les seves parts	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6402	Altres tipus de calçat amb soles i pales de cautxú o de plàstic	34	Resta de mercaderies	64	Calçat, articles anàlegs i les seves parts	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6403	Calçat amb soles de cautxú, plàstic, cuir natural, artificial o regenerat i pala de cuir natural	34	Resta de mercaderies	64	Calçat, articles anàlegs i les seves parts	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6404	Calçat amb soles de cautxú, plàstic, cuir natural, artificial o regenerat i pala de matèries tèxtils	34	Resta de mercaderies	64	Calçat, articles anàlegs i les seves parts	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6405	Altres tipus de calçat	34	Resta de mercaderies	64	Calçat, articles anàlegs i les seves parts	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6504	Barrets i altres lligadures, trenats o fabricats per ...	34	Resta de mercaderies	65	Articles de barreteria i les seves parts	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6505	Barrets i altres lligadures, de punt, de puntes de coixí, de feltre o d'altres ...	34	Resta de mercaderies	65	Articles de barreteria i les seves parts	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
6601	Paraigües, ombrel·les i para-sols, ..	34	Resta de mercaderies	66	Paraigües, ombrel·les, para-sols, bastons, fustes	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
4201	Articles de talabarderia i basteria per a tots els animals ...	34	Resta de mercaderies	42	Manufactures couro; guarnimenteria, talabarderia	Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	
3915	Rebutjos, retalls i deixalles de plàstic	17	Productes químics	39	Matèries plàstiques i les seves manufactures	Rebuig, restes de plàstics, etc.	
2620	Cendres i residus que continguin metall o compostos de metalls, excepte de la siderúrgia	10	Altres minerals	26	Minerals metàl·lics, escòries i cendres.	Matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries, cendres, residus.	
2621	Altres escòries i cendres (incloses les cendres d'algues)	10	Altres minerals	26	Minerals metàl·lics, escòries i cendres.	Matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries,	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

						cenres, residus.	
3701	Plaques, pel·lícules fotogràfiques planes sensibilitzades sense impressionar i pel·lícules fotogràfiques ...	34	Resta de mercaderies	37	Productes fotogràfics i cinematogràfics	Diversos	
3702	Pel·lícules fotogràfiques sensibilitzades sense impressionar en rotlles i pel·lícules fotogràfiques ...	34	Resta de mercaderies	37	Productes fotogràfics i cinematogràfics	Diversos	
3703	Paper, cartó i tèxtils fotogràfics sensibilitzats sense impressionar	34	Resta de mercaderies	37	Productes fotogràfics i cinematogràfics	Diversos	
3706	Pel·lícules cinematogràfiques impressionades i revelades ...	34	Resta de mercaderies	37	Productes fotogràfics i cinematogràfics	Diversos	
6702	Flors, fulles i fruites artificials...	34	Resta de mercaderies	67	Plomes i plumissol preparats, flors artificials	Diversos	
7104	Pedres precioses i semiprecioses, sintètiques o reconstituïdes, ...	34	Resta de mercaderies	71	Perles, pedres i metalls preciosos i bijuteria	Diversos	
9021	Articles i aparells d'ortopèdia, ....	34	Resta de mercaderies	90	Instruments d'òptica, fotografia i mesura	Diversos	
9501	Joguines de rodes dissenyades per muntar-hi els nens ...	34	Resta de mercaderies	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	Diversos	
9503	Altres joguines, ...	34	Resta de mercaderies	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	Diversos	
9505	Articles per a festes, carnestoltes ...	34	Resta de mercaderies	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	Diversos	
9506	Articles i material per a cultura física, ....	34	Resta de mercaderies	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	Diversos	
9507	Canyes de pescar, hams i altres articles per a la pesca amb canya, ...	34	Resta de mercaderies	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	Diversos	
9508	Cavallets, gronxadors, casetes de tir ...	34	Resta de mercaderies	95	Joguines, jocs i articles per esbarjo	Diversos	
9602	Matèries vegetals o minerals per tallar, treballades, i les manufactures, ...	34	Resta de mercaderies	96	Manufactures diverses	Diversos	
9603	Escombres, raspalls i brotxes, ...	34	Resta de mercaderies	96	Manufactures diverses	Diversos	
9606	Botons i botons de pressió, ...	34	Resta de mercaderies	96	Manufactures diverses	Diversos	
9608	Bolígrafs, retoladors i marcadors ...	34	Resta de mercaderies	96	Manufactures diverses	Diversos	
9617	Termos i altres recipients isotèrmics, ...	34	Resta de mercaderies	96	Manufactures diverses	Diversos	
9701	Quadres, pintures i dibuixos, ...	34	Resta de mercaderies	97	Objectes d'art, de col·lecció o d'antiguitat	Diversos	
9703	Obres originals d'estatuària o d'escultura, de qualsevol matèria	34	Resta de mercaderies	97	Objectes d'art, de col·lecció o d'antiguitat	Diversos	
9704	Segells de correus, timbres fiscals, ...	34	Resta de	97	Objectes d'art, de col·lecció o	Diversos	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

			mercaderies		d'antiguitat		
9706	Antiguitats de més de cent anys	34	Resta de mercaderies	97	Objectes d'art, de col·lecció o d'antiguitat	Diversos	
9920	Mercaderies transportades per correu	34	Resta de mercaderies	99	Sense codificació assignada	Diversos	
9990	Efectes personals	34	Resta de mercaderies	99	Sense codificació assignada	Diversos	

A la taula 197 es sintetitzen els fluxos importats dels denominats "altres productes acabats" que assolien una quantitat de 1,28 milions de Tm en concepte de fluxos directes que entraven a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària, el Port de Sant Antoni i els aeroports (AENA). Com ja s'ha fet esment anteriorment, no comptam amb els coeficients ocults de bona part dels productes recollits en aquesta categoria, per la qual cosa els fluxos ocults assolien tan sols la suma de 56,5 mil Tm que corresponen als adobs i alguns productes químics inorgànics, essent aquesta xifra clarament una infraestimació dels fluxos ocults d'uns productes acabats que tenen una important motxilla ecològica. La major partida d'aquests productes correspon a la categoria "diversos" amb unes 616 mil Tm, i on es troben la partida 99 del TARIC definida com "efectes personals" i de la que difícilment es pot conèixer la naturalesa. En segon lloc, hi ha la partida corresponent a aigua importada amb unes 221 mil Tm. Convé destacar el fet que la política hídrica de les Balears, fonamentada en la continuada expansió de la satisfacció de la demanda via increment dels requeriments hídrics, va assolir un punt àlgid quan es va dur a terme el que s'ha conegut com a "operació vaixell" entre el juny de 1995 i el novembre de 2007, segons la qual es varen importar 17,7 Hm<sup>3</sup> (17,7 milions Tm) del líquid transparent procedent del riu Ebre i que costà uns 42,07 milions d'euros que es pagaren al llarg de 10 anys (fins el 2006) per abastir a les zones d'alt consum de recursos, Palma i Calvià (Capó, 17/02/2006).

En tercer lloc, es poden destacar els fluxos directes de roba que sumaven unes 124,9 mil Tm; en quart lloc, els productes químics (farmacèutica, productes químics inorgànics, productes químics orgànics i la resta de productes químics) assoliren uns fluxos totals de materials importats de 87,9 mil Tm; en cinquè lloc, hi hauria la categoria de mobles amb unes 72 mil Tm de fluxos directes importats; en sisè lloc, els adobs minerals o químics que sumaven uns fluxos totals importats de 60,3 mil Tm, dels quals unes 37 mil Tm corresponien a fluxos ocults; en setè lloc, hi havia un flux total de materials importats de 57,1 mil Tm corresponent a begudes no alcohòliques, serien les "coques-coles" que entraven a les Illes; en vuitè lloc, uns fluxos directes importats de materials plàstics i productes de cautxú (materials plàstics per construcció, materials de plàstic (altres), residus de plàstic i pneumàtics i productes de cautxú sintètic) d'un total de 55,3 mil Tm; en vuitè lloc, uns fluxos directes de materials importats de productes de neteja i sabons sumaven unes 26,2 mil Tm. Finalment, les categories dels olis essencials i perfumeria; tanins i extractes de pigment; la maquinària i els instruments de rellotgeria; construccions prefabricades; i les escòries, cendres i residus, sumaven uns fluxos directes de materials importats de 9,4 mil Tm. En aquest apartat convé incidir, especialment, en el fet que la major part dels fluxos de materials considerats corresponen als directes, però que una més adequada consideració hauria de tenir en compte els fluxos ocults d'aquests.

**Taula 197. Fluxos importats d'altres productes acabats a Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de l'estadística d'Autoritat Portuària de les Balears; i Ports de les Illes Balears de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears - Annex Capítol XII).**

<b>Autoritat Portuària de les Balears, 2004</b>			
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTMI (Tm)</b>
Aigua	221.003	0	221.003
Begudes no alcohòliques, refrescs	56.805	0	56.805
Adobs minerals o químics	22.257	37.007	59.264
Farmacèutica	175	0	175
Productes químics inorgànics	35.986	18.868	54.854
Productes químics orgànics	26.255	0	26.255
Resta de productes químics	6.513	0	6.513
Olis essencials, èter, perfumeria	225	0	225
Sabons, productes de neteja, etc	26.054	0	26.054
Tanins i altres extractes de pigments	3.411	0	3.411
Construccions prefabricades de ferro, acer i fusta	2.119	0	2.119
Maquinària, instruments, rellotgeria, etc	1.024	0	1.024
Materials plàstics per construcció	24.373	0	24.373
Materials plàstics (altres)	24.694	0	24.694

Mobles (diferents materials)	69.237	0	69.237
Pneumàtics i productes de cautxú sintètic	3.742	0	3.742
Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc	53.980	0	53.980
Rebuig, restes de plàstics, etc	174	0	174
Matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries, cendres, residus	1.556	0	1.556
Diversos	616.755	0	616.755
<b>Total</b>	<b>1.196.338</b>	<b>55.875</b>	<b>1.252.213</b>
<b>Port de Sant Antoni, 2004.</b>			
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTMI (Tm)</b>
Aigua	5.525		5.525
Begudes no alcohòliques, refrescs	296		296
Adobs minerals o químics	458	654	1.112
Farmacèutica	5		5
Productes químics orgànics	11		11
Resta de productes químics	169		169
Sabons, productes de neteja, etc	47		47
Materials plàstics (altres)	2.371		2.371
Mobles (diferents materials)	2.859		2.859
Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc	70.567		70.567
Matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries, cendres, residus	789		789
Diversos	46,375		46
<b>Total</b>	<b>83.142</b>	<b>654</b>	<b>83.796</b>
<b>Aeroports de les Balears, 2004.</b>			
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTMI (Tm)</b>
Productes químics i farmacèutics	147		147
Maquinària, instruments, rellotgeria, etc	109		109
Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc	399		399
Diversos i correus	9.661		9.661
<b>Total aeroports</b>	<b>10.316</b>		<b>10.316</b>
<b>TOTAL</b>			
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTMI (Tm)</b>
<b>Total</b>	<b>1.289.795</b>	<b>56.529</b>	<b>1.346.324</b>

### 12.7.2.2. Balanç físic de materials d'altres productes acabats.

A la taula 198 es recullen els fluxos totals de materials exportats corresponents a la partida "altres productes acabats" que sumaven uns fluxos totals de 50,46 mil Tm, de les quals tan sols es comptabilitzen –pels motius ja exposats– uns fluxos ocults de 788 Tm. Com en el cas de les importacions, la partida corresponent a diversos és la principal amb uns fluxos totals de materials exportats de 20,8 mil Tm. La segona partida en ordre d'importància fou la corresponent als mobles amb uns fluxos directes exportats d'unes 7,15 mil Tm. En tot cas, volem apuntar en el cas de les exportacions dels "altres productes acabats" la rellevància de les escòries i cendres (matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics) amb uns fluxos de 4,6 mil Tm i els dels restes de plàstic amb uns fluxos de 2,5 mil Tm. Aquestes mateixes dues categories representaven el 0,2% dels fluxos totals de materials importats "d'altres productes acabats", mentre que representaven el 14,2% dels fluxos totals de materials exportats dels mateixos.

**Taula 198. Fluxos exportats d'altres productes acabats a Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de l'estadística d'Autoritat Portuària de les Balears; i Ports de les Illes Balears de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears; AENA - Annex Capítol XII).**

<b>Autoritat Portuària de les Balears, 2004.</b>			
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTME (Tm)</b>
Aigua	467	0	467
Begudes no alcohòliques, refrescs	3.536	0	3.536
Adobs minerals o químics	71	101	172
Farmacèutica	29	0	29
Productes químics inorgànics	187	687	874
Productes químics orgànics	127	0	127
Resta de productes químics	426	0	426
Olis essencials, èter, perfumeria	440	0	440
Sabons, productes de neteja, etc	61	0	61
Tanins i altres extractes de pigments	14	0	14
Construccions prefabricades de ferro, acer i fusta	60	0	60
Maquinària, instruments, rellotgeria, etc	166	0	166
Materials plàstics per construcció	56	0	56
Materials plàstics (altres)	4.593	0	4.593
Mobles (diferents materials)	7.043	0	7.043
Pneumàtics i productes de cautxú sintètic	858	0	858
Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc	3.181	0	3.181
Rebuig, restes de plàstics, etc	2.549	0	2.549
Matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries, cendres, residus	4.601	0	4.601
Diversos	14.740	0	14.740
<b>Total</b>	<b>43.203</b>	<b>788</b>	<b>43.991</b>
<b>Port de Sant Antoni, 2004.</b>			
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTME (Tm)</b>
Aigua	7		7
Materials plàstics (altres)	18		18
Mobles (diferents materials)	107		107
Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc	59		59
Matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries, cendres, residus	18		18
Diversos	23		23
<b>Total</b>	<b>232</b>		<b>232</b>
<b>Aeroports de les Balears, 2004.</b>			
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTME (Tm)</b>
Productes químics i farmacèutics	23		23
Maquinària, instruments, rellotgeria, etc	146		146
Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc	44		44
Diversos i correus	6.027		6.027
<b>Total aeroports</b>	<b>6.240</b>		<b>6.240</b>
<b>TOTAL</b>			
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTME (Tm)</b>
<b>Total</b>	<b>49.675</b>	<b>788</b>	<b>50.463</b>



El Balanç Físic de Materials (BFM) corresponent al que s'ha definit com "altres productes acabats" presenta un dèficit total de materials de 1,29 milions de Tm. En aquest cas, els fluxos totals de materials importats foren unes 26,6 vegades superiors als fluxos totals exportats, seguint amb la pauta habitual del comportament econòmic de les Balears. En aquest cas volem insistir en les dues partides que presenten superàvit, ja que aquestes corresponen a les partides dels rebutjos de plàstic i escòries de les Illes (sombrejats a la taula 199), confirmant en aquest sentit la posició depredadora de les Balears en el sistema econòmic mundial que vendria caracteritzada, entre d'altres, per la importació de materials de tots els racons del planeta i l'exportació de residus i contaminació. Tal com Naredo (2006:95) exposa, "en aquest model de globalització s'amplia considerablement la capacitat de compra sobre el món dels rics i, per tant, el flux net d'energia i materials que reben de la resta del món, que els ajuda a cuidar la qualitat del seu medi ambient local. Però la "globalització" de l'extracció i el comerç de recursos duen amb ella l'abast també "global" dels residus que, a diferència del model anterior (colonial), transcendeix l'escala local, afectant ara tant als pingüins de l'Antàrtida ... com el clima planetari. Se produeix així una globalització de les extraccions i impactes destructius i contaminants de l'espècie humana, que es desenvolupa paral·lelament a les globalitzacions econòmico-financeres i militars que l'apuntalen i promouen".

<b>Taula 199. Balanç Físic de Materials (BFM) "d'altres productes acabats" a Balears, 2004(Font: elaboració pròpia).</b>			
	<b>Flux Directe (Tm)</b>	<b>Flux Ocult (Tm)</b>	<b>FTM (Tm)</b>
Aigua.	-226.054	0	-226.054
Begudes no alcohòliques, refrescs.	-53.565	0	-53.565
Adobs minerals o químics	-22.644	-37.560	-60.204
Farmacèutica	-151	0	-151
Productes químics inorgànics.	-35.799	-18.181	-53.980
Productes químics orgànics.	-26.139	0	-26.139
Resta de productes químics.	-6.211	0	-6.211
Olis essencials, èter, perfumeria.	46	0	46
Sabons, productes de neteja, etc.	-26.040	0	-26.040
Tanins i altres extractes de pigments.	-3.397	0	-3.397
Construccions prefabricades de ferro, acer i fusta.	-2.059	0	-2.059
Maquinària, instruments, rellotgeria, etc.	-821	0	-821
Materials plàstics per construcció.	-24.317	0	-24.317
Materials plàstics (altres).	-22.454	0	-22.454
Mobles (diferents materials).	-64.946	0	-64.946
Pneumàtics i productes de cautxú sintètic.	-2.884	0	-2.884
Roba, tèxtil, maletes, calçat, etc.	-121.662	0	-121.662
Rebuig, restes de plàstics, etc.	2.375	0	2.375
Matèries primeres secundàries de minerals metàl·lics: escòries, cendres, residus.	2.274	0	2.274
Diversos	-605.672	0	-605.672
<b>Total</b>	<b>-1.240.120</b>	<b>-55.741</b>	<b>-1.295.861</b>

### 12.7.2.3. La procedència dels fluxos de materials d'altres productes acabats importats.

Com s'ha exposat anteriorment, la major part dels FTMI dels "altres productes acabats" entraven a les Balears a través dels ports administrats per l'Autoritat Portuària (93% del total), per la qual cosa, analitzant els fluxos comercials a través d'aquests ports ens pot donar una idea bastant aproximada de la seva procedència, millor dit dels ports de procedència. Per altra banda, cal tenir en compte que en el cas dels materials entrats al Port de Sant Antoni, la major part procedien dels ports del llevant peninsular. Pel que fa als aeroports, la major part dels materials procedien dels aeroports peninsulars. En quant als ports de procedència, es pot veure com la major part dels fluxos totals importats per via marítima procedien del Port de Barcelona (62%) i del Port de València (23,8%) (taula 200).

**Taula 200. Flux Total de Materials Importats "altres productes acabats" segons port d'origen a Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII).**

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTMI (Tm)	% FTMI
Barcelona	758.481	17.958	776.439	62,01
València	298.042	67	298.109	23,81
Sagunt	45.595	10.592	56.187	4,49
Alacant	38.368	3.071	41.439	3,31
Dènia	34.403	50	34.453	2,75
Huelva	6.512	11.977	18.489	1,48
Castelló	4.372	6.252	10.624	0,85
Tarragona	8.810	735	9.544	0,76
Constanza (Romania)	1.500	5.175	6.675	0,53
Sette (França)	252	0	252	0,02
Santa Cruz de Tenerife	1		1	0,0001
Southampton (R. Unit)	0,9	0,0	0,9	0,0001
Nassau (Bahames)	0,3		0,3	0,00003
Civitavechia (Itàlia)	0,1		0,1	0,00001

Un cop analitzats els fluxos comercials dels "altres productes acabats" a partir de les fonts dels ports i aeroports, s'analitzarà el comerç exterior relatiu a aquests materials. A la taula 200 sobre els ports d'origen dels fluxos d'aquests materials es pot veure com el 0,5% dels fluxos totals importats, unes 6421,7 Tm, procedien de ports estrangers. En canvi, quan hom acudeix a les estadístiques del comerç exterior (taula 201) s'adona que els fluxos totals de materials importats procedents d'altres països sumaven unes 27178 Tm, és a dir un 2,02% dels fluxos totals de materials importats d'aquesta categoria. Es pot veure com els fluxos totals de materials importats de 27,1 mil Tm estaven valorats en uns 185 milions d'euros, amb la qual cosa de mitjana, per cada tona de flux total importat li corresponia una contrapartida de 6808 euros. En quant a la procedència d'aquests fluxos, podem destacar el predomini dels països asiàtics (Xina, Indonèsia, Índia, Malàisia, etc.), els països de l'Est d'Europa (Romania, Polònia, Lituània, Eslovàquia, República Txeca, etc), països centrals de la UE-15, tant meridionals com septentrionals (Itàlia, Alemanya, Suècia, Portugal, França, etc), i el país veí del Magreb, Marroc d'on s'importen sobretot sabates i components. El valor unitari dels fluxos totals importats varia notablement d'uns països a altres, depenent en bona mesura del tipus de producte i també del país d'on aquests productes procedeixen. Així doncs, es pot veure com la major part del que se solen anomenar "països desenvolupats", la valoració dels fluxos totals importats per tona, són superiors a la mitjana i, per suposat superiors a la major part dels països perifèrics.

**Taula 201. Flux Total de Materials Importats "altres productes acabats" del comerç exterior a Balears, 2004 (Font: Font: elaboració pròpia partir de base de dades de comerç exterior a <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII).**

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Importat (Tm)	Valor (10 <sup>3</sup> euros)	FTMI (% sobre total)	Valor FTMI €/Tm
Romania	1.671	2.145	3.816	881	14,04	230,85
Xina	3.410	0	3.410	14.082	12,55	4.130,16
Itàlia	3.147	0	3.147	22.597	11,58	7.179,70
Alemanya	2.105	1	2.106	15.370	7,75	7.299,16
Marroc	1.966	0	1.966	11.769	7,23	5.985,45
Suècia	1.745	0	1.745	5.746	6,42	3.292,61
Polònia	1.381	0	1.381	3.538	5,08	2.561,61
Portugal	1.149	0	1.149	9.015	4,23	7.849,03
França	1.121	0	1.121	20.072	4,13	17.899,41
Indonèsia	1.014	0	1.014	4.786	3,73	4.718,23

Bèlgica	617	0	617	3.002	2,27	4.862,79
Índia	483	0	483	8.740	1,78	18.079,85
P. Baixos	439	0	439	9.774	1,62	22.249,72
Dinamarca	419	0	419	1.904	1,54	4.539,58
Lituània	411	0	411	639	1,51	1.554,37
R. Unit	402	0	402	5.896	1,48	14.669,57
Eslovàquia	359	0	359	1.235	1,32	3.444,63
EUA	354	0	354	5.251	1,30	14.832,77
Rep. Txeca	227	0	227	474	0,84	2.084,51
Vietnam	227	0	227	2.354	0,84	10.364,60
Malàisia	219	0	219	870	0,81	3.973,97
Filipines	204	0	204	666	0,75	3.269,02
Taiwan	186	0	186	1.179	0,68	6.340,32
Eslovènia	184	0	184	5.904	0,68	32.138,81
Tailàndia	173	0	173	2.429	0,64	14.049,74
Suïssa	129	0	129	10.718	0,47	83.217,39
Finlàndia	108	0	108	502	0,40	4.670,70
Rep. Dominicana	103	0	103	198	0,38	1.923,38
Bulgària	94	0	94	350	0,34	3.736,11
Turquia	89	0	89	1.546	0,33	17.404,28
Letònia	69	0	69	90	0,25	1.307,58
Brasil	66	0	66	387	0,24	5.860,82
Rússia	64	0	64	200	0,24	3.110,42
Argentina	64	0	64	455	0,23	7.160,63
Hong Kong	62	0	62	1.286	0,23	20.846,03
Pakistan	43	0	43	765	0,16	17.797,67
Estònia	42	0	42	250	0,15	6.019,28
Àustria	40	0	40	4.115	0,15	104.164,56
Hongria	39	0	39	193	0,14	5.002,60
Bangladesh	36	0	36	479	0,13	13.162,09
N. Zelanda	34	0	34	149	0,13	4.360,70
Luxemburg	26	0	26	434	0,10	16.490,49
Irlanda	24	0	24	174	0,09	7.168,72
Corea del Sud	23	0	23	278	0,08	12.201,75
Tunísia	23	0	23	906	0,08	39.714,91
Israel	22	0	22	113	0,08	5.221,20
Croàcia	21		21	39	0,08	1.841,12
Sud-Àfrica	19	0	19	89	0,07	4.775,40
Uruguai	16	0	16	459	0,06	28.345,68
Sri Lanka	15	0	15	254	0,05	17.306,12
Austràlia	13	0	13	208	0,05	15.537,31
Altres	137	0	137	2.217	0,5	16.182,48
<b>Total</b>	<b>25.032</b>	<b>2.146</b>	<b>27.178</b>	<b>185.028</b>	<b>100</b>	<b>6.808</b>

#### 12.7.2.4. El destí dels fluxos de materials d'altres productes acabats exportats.

En quant a les sortides "d'altres productes acabats" des dels ports de les illes Balears gestionats per Autoritat Portuària i cap a ports de fora de les Illes, tendriem que la major part d'aquells fluxos s'adreçaren també als ports de Barcelona (57,4%) i València (28,37%) (taula 202).

**Taula 202. Flux Total de Materials Exportats "altres productes acabats" segons port d'origen a Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques de l'Autoritat Portuària - Annex Capítol XII)**

Port Destí	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	FTME (Tm)	% FTME
Barcelona	24.918	345	25.263	57,43
València	12.106	374	12.480	28,37
Sagunt	3.349	70	3.419	7,77
Alacant	1.625	0	1.625	3,69
Dènia	997	0	997	2,27
Sette (França)	110	0	110	0,25
Tarragona	92	0	92	0,21
Livorno (Itàlia)	4	0	4	0,01
La Goulette (Tunísia)	0,3	0	0,3	0,001

Els fluxos totals de materials exportats dels "altres productes acabats" enregistrats a través del comerç exterior suposaven un 24,55% del total de fluxos exportats d'aquests materials, amb unes 12387 Tm (taula 203). No obstant, les sortides des de les Balears, d'aquests materials cap a ports estrangers va assolir tan sols uns fluxos totals de 206,3 Tm. Per tant, en les sortides, així com en les entrades es pot deduir que bona part d'aquests materials procedents de l'estranger, arribaven a les Illes després d'haver passat per algun port de la Península, molt probablement el barceloní o el valencià. En quant a la valoració monetària de les exportacions, hom pot veure com essent els fluxos físics totals exportats unes 2,19 vegades inferiors als fluxos físics totals importats, la valoració monetària dels exportats era 1,11 vegades superior. És a dir, si de mitjana cada flux total importat es valorava en 6808 €/Tm, en el cas dels exportats la valoració era de 16521 €/Tm. És a dir, una tona exportada valia 2,43 vegades que una importada pel simple fet de sortir de les Balears, on suposadament s'afegia valor al material. En quant a l'origen de les exportacions d'aquests materials, en termes físics, els principals països receptors serien aquells amb els quals el capital balear, principalment hotelier però també d'altres (p.ex. components de sabates amb Marroc). Així doncs, els països de la conca caribenya serien els que reben els principals fluxos (República Dominicana, Mèxic, Cuba i Jamaica). També cal destacar els fluxos amb d'altres països de la UE com per exemple Portugal, França o els Països Baixos. No obstant, els fluxos comercials amb els països de la UE solen presentar importants esbiaixos ja que la normativa europea no obliga a anotar tots els fluxos, i les magnituds físiques solen estar infraestimades en aquesta deriva de l'anàlisi econòmica sota les úniques variables monetàries.

**Taula 203. Flux Total de Materials Exportats "altres productes acabats" del comerç exterior a Balears, 2004 (Font: Font: elaboració pròpia partir de base de dades de comerç exterior a <http://aduanas.camaras.org>, març 2006 - Annex Capítol XII).**

	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	Flux Total Material Exportat (Tm)	Valor (10 <sup>3</sup> euros)	FTME (% sobre total)	Valor FTME €/Tm
Marroc	1.436	0	1.436	20.259	9,90	14.107,66
Rep. Dominicana	1.183	0	1.183	7.109	3,47	6.011,50
Mèxic	693	0	693	6.596	3,22	9.522,81
Xipre	382	0	382	177	0,09	463,87
Portugal	315	0	315	7.879	3,85	25.012,38
Itàlia	271	0	271	20.343	9,94	75.039,10
Cuba	271	0	271	1.979	0,97	7.309,57
EUA	237	0	237	8.687	4,24	36.638,13
França	222	0	222	22.036	10,77	99.216,57
Jamaica	177	0	177	1.479	0,72	8.361,22
Dinamarca	172	0	172	2.703	1,32	15.685,43
P. Baixos	152	0	152	7.383	3,61	48.538,46

Bahames	152	0	152	1.368	0,67	9.011,20
R. Unit	141	0	141	19.876	9,71	140.563,65
Bèlgica	136	0	136	6.312	3,08	46.448,86
Japó	114	0	114	7.799	3,81	68.715,42
Andorra	93	0	93	2.654	1,30	28.418,63
Xile	92	0	92	223	0,11	2.426,55
Suïssa	91	0	91	2.570	1,26	28.398,90
Alemanya	70	0	70	16.279	7,95	231.890,31
Austràlia	58	0	58	1.918	0,94	33.358,26
Taiwan	46	0	46	2.148	1,05	46.803,92
Hong Kong	45	0	45	2.511	1,23	55.678,49
Senegal	45	0	45	38	0,02	842,70
Rússia	41	0	41	479	0,23	11.740,20
Noruega	30	0	30	1.435	0,70	48.154,36
Xina	29	0	29	528	0,26	17.972,79
Grècia	25	0	25	4.736	2,31	187.197,63
Ghana	24	0	24	18	0,01	759,34
Filipines	24	0	24	97	0,05	4.037,66
Turquia	23	0	23	418	0,20	17.927,04
Sud-Àfrica	20	0	20	197	0,10	9.805,97
Guinea Equatorial	19	0	19	37	0,02	1.922,68
Emirats Àrabs Units	19	0	19	153	0,07	8.198,92
Argentina	18	0	18	71	0,03	3.895,60
Canadà	17	0	17	377	0,18	21.901,16
Uruguai	16	0	16	48	0,02	3.031,45
Costa Rica	13	0	13	97	0,05	7.325,76
Malta	10	0	10	93	0,05	9.260,00
Tunísia	10	0	10	95	0,05	9.616,16
Algèria	9	0	9	59	0,03	6.566,67
Corea del Sud	8	0	8	406	0,20	50.172,84
Aràbia Saudi	8	0	8	133	0,06	17.051,28
Croàcia	6	0	6	282	0,14	46.147,54
Sense determinar	5.303	0	5.303	16.946	8,28	3.195,63
Altres	122	0	122	7.622	3,72	62.423,42
<b>Total</b>	<b>12.387</b>	<b>0</b>	<b>12.387</b>	<b>204.651</b>	<b>100</b>	<b>16.521,17</b>

## 12.8. SÍNTESI DEL METABOLISME SOCIOECONÒMIC DE LES BALEARS. UNA LECTURA COMPARADA.

Una vegada s'han finalitzat tots les anàlisis individualitzades per cada grup de materials que componen els RTM (Requeriments Totals de Materials), passarem a sintetitzar i analitzar els RTM de l'economia balear per l'any 2004. A més de les nostres estimacions abracen un sol any (2004), comptam amb les dels RTM de l'Estat espanyol entre 1955 i 2000 (Carpintero, 2005), de la UE-15 entre 1980 i 1997 (Schütz i Bringezu, 2001a) i per diferents països (EUA, Alemanya, Japó i Països Baixos) entre 1975 i 1994 (Adriaanse et al., 1997)<sup>85</sup>. A partir d'aquestes, podem elaborar algunes apreciacions respecte del model econòmic balear. El capitalisme balear s'ha destacat per la seva hiperespecialització turística i la connexió "vital" amb l'esdevenir de les economies de les locomotores de la UE (Riutort et al., 2003).

<sup>85</sup> Un cop acabada de recopilar la informació per fer aquest capítol –projecte que s'inicià el gener de 2004– i mentre aquest estudi es realitzava, han aparegut diversos estudis que actualitzaven alguns dels resultats aquí presentats. El treball de Rogich et al. (2007) actualitza els resultats del metabolisme dels EUA fins el 2000. El 2000 els RTM dels EUA eren de 63,65 Tm/càpita. El 2008, quan ja estava acabat aquest capítol, l'OCDE va publicar una sèrie de llibres relacionats amb el metabolisme socioeconòmic i en el volum III es presenten nombrosos casos d'estudi aplicats a diversos països (OECD, 2008).

### 12.8.1. Comparació dels RTM amb erosió i sense erosió de les Illes Balears amb d'altres economies del capitalisme avançat.

L'economia balear presentava a l'any 2004 uns RTM (Requeriments Totals de Materials) sense considerar l'erosió, de 41,9 milions de Tm. Els motius exposats al llarg del text ens fan ser molt cautelosos a l'hora d'incorporar els fluxos ocults de materials deguts a l'erosió del sòl pels següents motius: per una banda, per la manca d'informació solvent al respecte, és a dir resultant dels estudis de cas que vagin més enllà de l'aplicació de la metodologia RUSLE (Renovated Universal Soil Loss Erosion); i per una altra banda, perquè molts dels treballs consultats sobre el metabolisme socioeconòmic han manifestat la mateixa cautela a l'hora de considerar els fluxos erosius. En qualsevol cas, si hom consideràs els fluxos erosius estimats (6,7 milions Tm), resultaria que els RTM ascendirien a prop de 48,6 milions Tm dels que un 13,84% correspondrien a l'erosió. Com es pot veure a la taula 204 –malgrat els diferents anys d'anàlisi de cada cas- hi ha unes diferències entre els RTM sense erosió i amb erosió que van des del 0,13% al cas dels Països Baixos al 26,6% de l'Estat espanyol. Els resultats de Balears estarien més a prop dels resultats de l'estudi dels RTM dels EUA on les estadístiques oficials i estudis sobre l'erosió dels sòls tenen una llarga tradició i fiabilitat, impulsats pel Natural Resources Conservation Service vinculat al Departament d'Agricultura<sup>86</sup>.

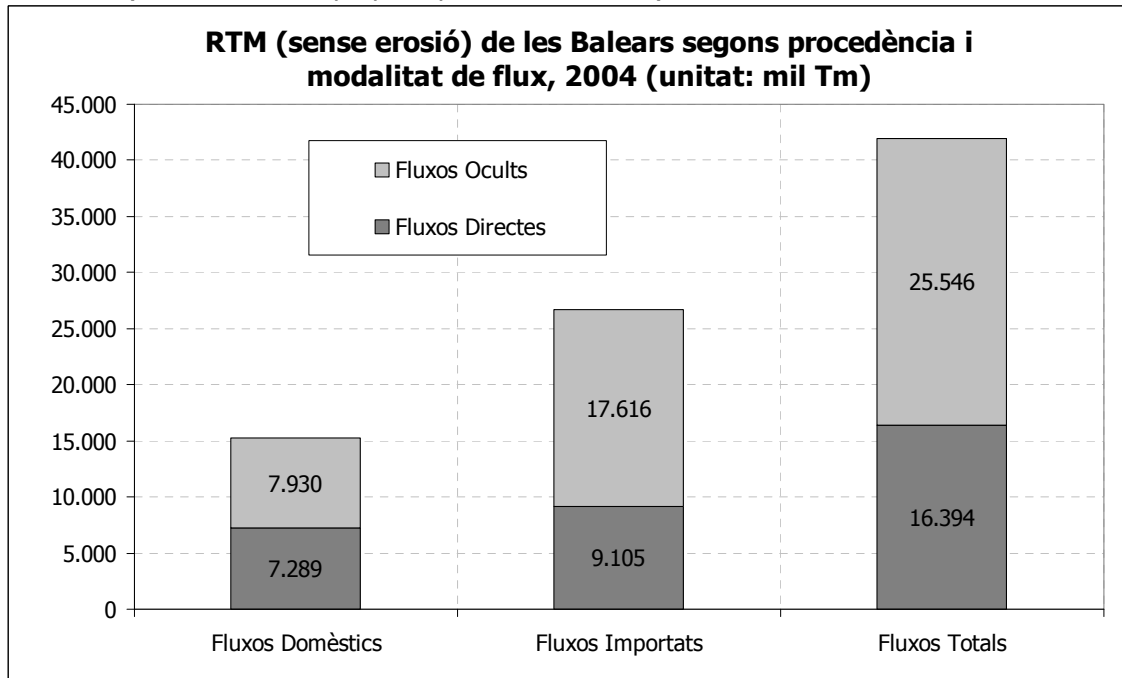
**Taula 204. Comparació entre els RTM sense erosió i amb erosió per diferents territoris (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al., 1997; Schütz i Bringezu, 2001b; Carpintero, 2005; i taula 210).**

	RTM sense erosió (10 <sup>3</sup> Tm)	RTM amb erosió (10 <sup>3</sup> Tm)	Diferència (%)
EUA (1994)	18.540.000	21.947.000	18,38
P. Baixos (1994)	1.029.811	1.031.181	0,13
Alemanya (1994)	5.625.280	5.753.984	2,29
Japó (1994)	5.496.000	5.657.000	2,93
UE-15 (1997)	17.562.867	19.208.791	9,37
E. espanyol (2000)	1.508.901	1.910.349	26,61
I. Balears (2004)	41.941	48.678	16,06

Si hom analitza els RTM (sense erosió) de Balears segons la seva procedència, s'adonarà que dels 41,9 milions de Tm, uns 63,7% corresponien a fluxos importats amb uns 26,7 milions de Tm. És a dir, la major part d'aquests recursos són apropiats a d'altres territoris i sense els quals seria inviable l'activitat econòmica balear. A més, es pot destacar que mentre els fluxos directes importats assolien 9,1 milions Tm, la fracció oculta quasi duplicava als fluxos directes amb un total de 17,6 milions Tm. La diferenciació entre fluxos ocults i directes adquireix una rellevància de primer ordre, tal com s'ha intentat posar de manifest al llarg del text, ja que aquests fluxos acompanyen inevitablement a les tasques de producció, extracció i transformació. En ser una part molt important dels fluxos importats, es pot deduir que les dinàmiques del comerç afavoreixen la deslocalització d'aquelles activitats més danyines social i ambientalment cap a les perifèries del sistema-món. Al temps que, d'acord amb la "regla del notari" s'ha constatat com els mecanismes de valoració atribueixen un menor contrapartida pecuniària a aquelles activitats i productes procedents dels territoris perifèrics, mentre que les activitats anomenades qualificades i les manufactures són les que reben unes majors valoracions monetàries (Naredo i Valero, 1999; Naredo, 2006).

<sup>86</sup> [www.nrcs.usda.gov](http://www.nrcs.usda.gov) (abril 2008). En els EUA es va subvencionar l'abandonament d'activitats agrícoles molt agressives, la qual cosa es va traduir en una reducció de les taxes d'erosió i un increment paral·lel de les terres deixades a banda, "set aside".

Gràfic 17. (Font: elaboració pròpia a partir de taula 210).



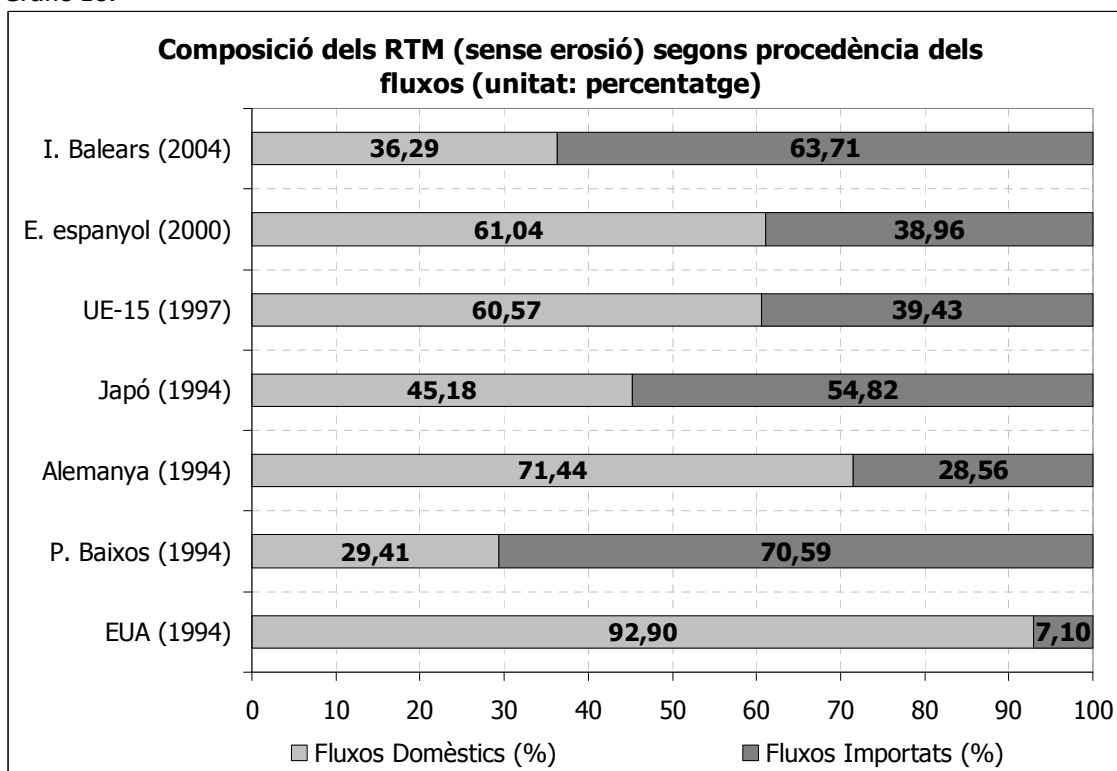
### 12.8.2. Comparació dels RTM (sense erosió) de les Illes Balears amb d'altres economies del capitalisme avançat segons la procedència dels fluxos de materials.

La composició dels fluxos de materials de l'economia balear segons la seva procedència, en comparació amb alguns dels casos més rellevants, ens pot donar alguna idea d'alguns aspectes del model econòmic balear. En els casos exposats es pot veure com en els cas dels anomenats països "desenvolupats" es poden seguir diferents estratègies de creixement econòmic, tot presentant diferències en el metabolisme socioeconòmic. Per una banda, tendríem el cas dels EUA amb un territori immens (més de 9,6 milions de km<sup>2</sup>) i ben dotat de recursos biòtics i abiòtics al temps que compta amb una baixa densitat demogràfica (27,2 habitants/km<sup>2</sup> al 1994) on el 92,9% dels RTM procedien a l'any 1994 dels propis EUA.

En segon lloc, hi hauria els territoris amb densitats mitjanes-altes amb economies amb presència dels sectors industrials i agroindustrial, com són l'Estat espanyol (80,3 habitants/km<sup>2</sup> al 2000), la UE-15 (147,7 habitants/km<sup>2</sup> al 1997) i Alemanya (228 habitants/km<sup>2</sup> al 1994), on els fluxos domèstics oscil·len entre el 60,5% de mitjana a la UE-15 per l'any 1997 i el 71,4% d'Alemanya per l'any 1994. En aquest grup, l'economia espanyola a l'any 2000 comptava amb un 61% dels RTM satisfets en base als recursos dins les pròpies fronteres del país, fet que tenia molt a veure amb la creixent importància dels productes de pedrera vinculats al boom immobiliari espanyol.

En tercer lloc, hi hauria els països amb altes densitats demogràfiques i amb economies altament terciaritzades, o bé amb territoris poc prolífics en quant a recursos naturals; com per exemple els casos dels Països Baixos (370 habitants/km<sup>2</sup> al 1994) on el fluxos domèstics cobrien el 29,4% de tots els RTM o el Japó (331 habitants/km<sup>2</sup> al 1994) on els fluxos domèstics representaven el 45,18% del total. En aquest darrer grup és on es pot ubicar la hiperturística economia balear, on es computava una densitat de 192 habitants/km<sup>2</sup> al 2004 –però que si es comptava la població flotant la xifra ascendiria a uns 252 habitants/km<sup>2</sup>– i on es pot veure que els fluxos domèstics haurien cobert el 36,29% de tots els RTM (gràfic 18 i taula 205).

Gràfic 18.



**Taula 205. Comparació entre els RTM (sense erosió) segons procedència de diferents territoris (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al., 1997; Schütz i Bringezu, 2001a; Carpintero, 2005; i taula 210).**

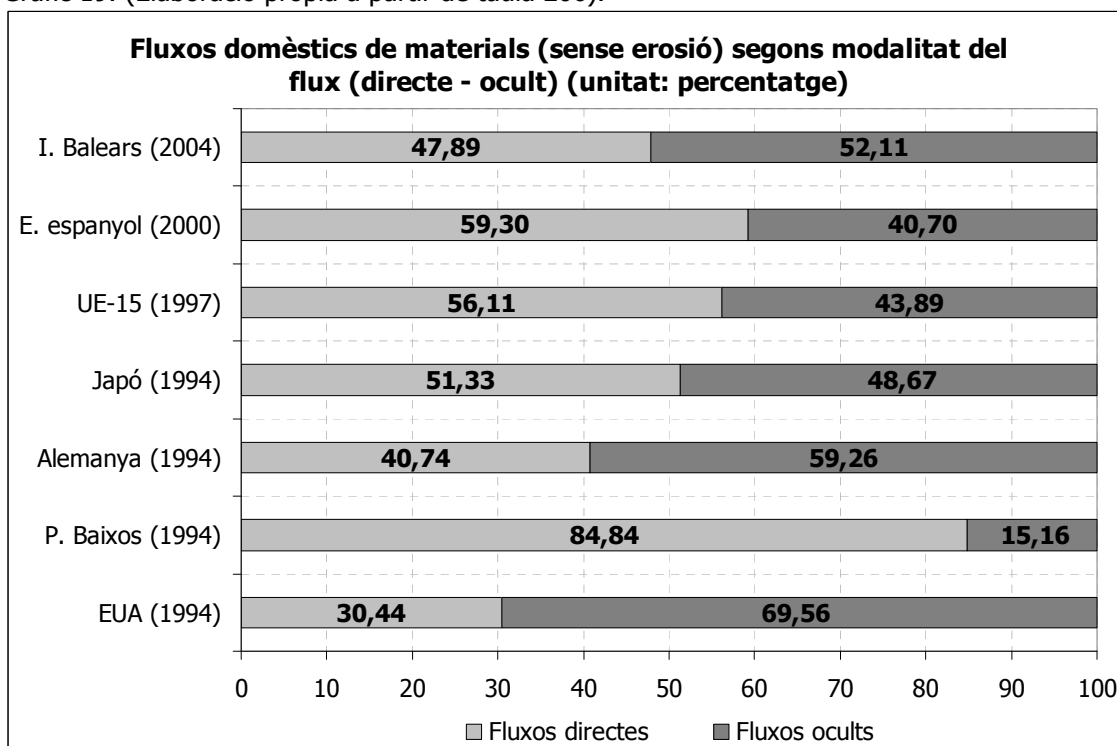
	Fluxos Domèstics (%)	Fluxos Importats (%)	RTM sense erosió (10 <sup>6</sup> Tm)
EUA (1994)	92,9	7,1	18.540
P. Baixos (1994)	29,41	70,59	1.029,81
Alemanya (1994)	71,44	28,56	5.625,28
Japó (1994)	45,18	54,82	5.496
UE-15 (1997)	60,57	39,43	17.562,87
E. espanyol (2000)	61,04	38,96	1.508,9
<b>I. Balears (2004)</b>	<b>36,29</b>	<b>63,71</b>	<b>41,94</b>

### 12.8.3. La composició dels fluxos de materials (sense erosió) segons modalitat – directe i ocult– de les Illes Balears i la seva comparació amb d'altres economies del capitalisme avançat.

Després d'haver exposat la procedència dels fluxos de materials en diferents casos, intentarem exposar breument la composició d'aquells fluxos d'acord amb la modalitat de flux, sigui aquest directe o bé ocult. En el cas dels fluxos domèstics (sense erosió), tenim que en la majoria dels casos exposats, entre un 30,4% (EUA) i un 84,8% (P. Baixos) dels fluxos eren directes, essent els fluxos directes en el cas de les Balears un 47,89% de tots els domèstics. Si es deixa de banda el cas holandès que presenta diferències metodològiques en la comptabilitat dels fluxos ocults respecte dels altres casos que fins i tot apareixien en la mateixa publicació (Adriaanse et al., 1997), es pot dir que la mitjana dels fluxos domèstics directes era un 47,64% de tots els fluxos domèstics. Així doncs, la fracció oculta domèstica seria sensiblement superior al 50% d'aquests fluxos (gràfic 19 i taula 206).



Gràfic 19. (Elaboració pròpia a partir de taula 206).

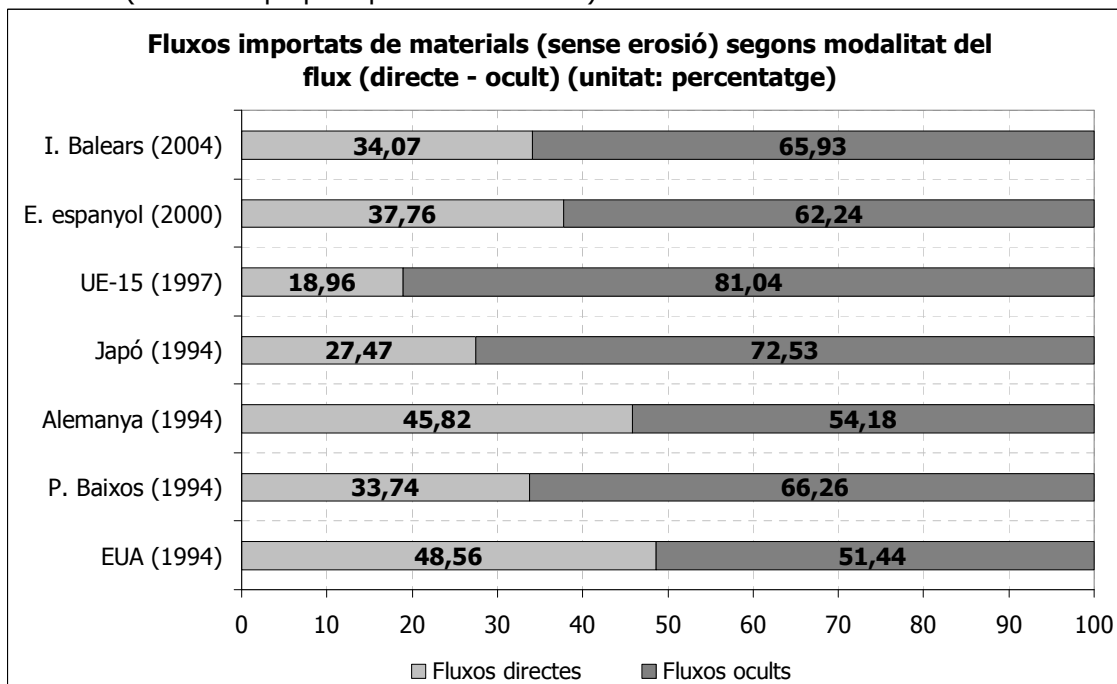


**Taula 206. Comparació entre els fluxos domèstics de materials (sense erosió) segons modalitat (directe – ocult) (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al., 1997; Schütz i Bringezu, 2001a; Carpintero, 2005; i taula 210).**

	Directes (%)	Ocults (%)	Total (10 <sup>6</sup> Tm)
EUA (1994)	30,44	69,56	17.224
P. Baixos (1994)	84,84	15,16	302,85
Alemanya (1994)	40,74	59,26	4.018
Japó (1994)	51,33	48,67	2.713,1
UE-15 (1997)	56,11	43,89	10.637
E. espanyol (2000)	59,30	40,70	921,068
<b>I. Balears (2004)</b>	<b>47,89</b>	<b>52,11</b>	<b>15,22</b>

En quant als fluxos importats (sense erosió), es pot veure (gràfic 20 i taula 207) com en aquests, els fluxos directes oscil·len entre el 18,9% de la UE-15 i el 48,5% dels EUA, mentre que en el cas de les Balears els fluxos importats directes representaven el 34% de tots els fluxos importats. Així doncs, en la major part dels casos apuntats, la dimensió oculta de les importacions és superior a la dels fluxos directes que si passen per la comptabilitat comercial. De mitjana, tenim que un 64,8% dels fluxos importats corresponen a la fracció oculta, és a dir són materials que van associats als fluxos directes però que resten en els llocs d'origen.

Gràfic 20. (Elaboració pròpia a partir de taula 207).

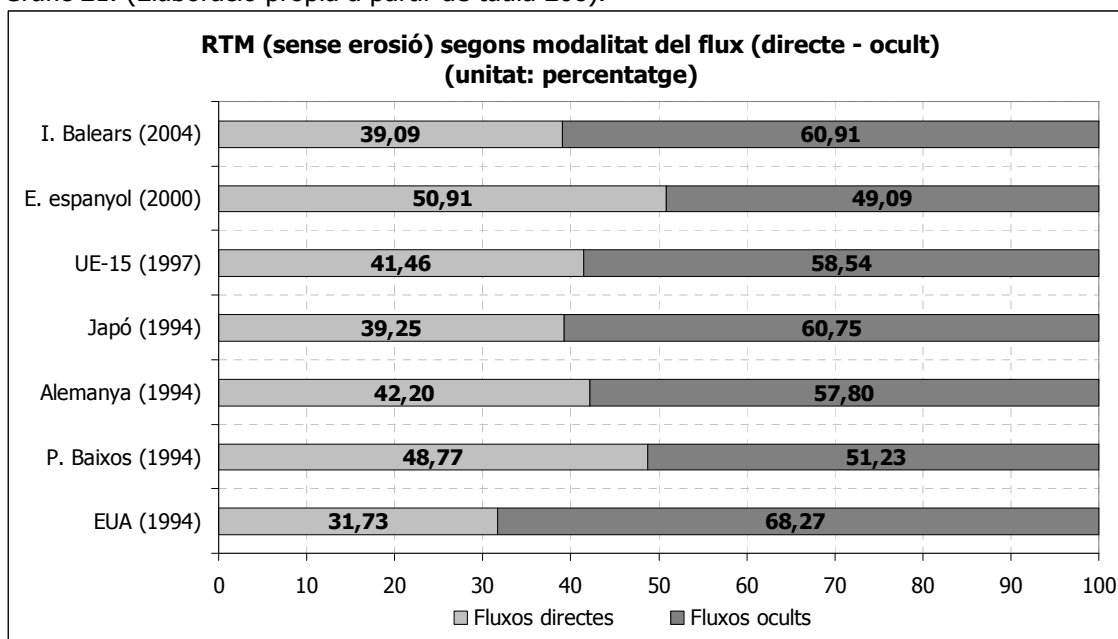


**Taula 207. Comparació entre fluxos de materials importats (sense erosió) de diferents casos segons modalitat (directe – ocult) (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al., 1997; Schütz i Bringezu, 2001a; Carpintero, 2005; i taula 210).**

	Directes (%)	Ocults (%)	Total (10 <sup>6</sup> Tm)
EUA (1994)	48,56	51,44	1.315,9
P. Baixos (1994)	33,74	66,26	726,9
Alemanya (1994)	45,82	54,18	1.606,5
Japó (1994)	27,47	72,53	2.782,8
UE-15 (1997)	18,96	81,04	6.925,4
E. espanyol (2000)	37,76	62,24	587,84
<b>I. Balears (2004)</b>	<b>34,07</b>	<b>65,93</b>	<b>26,72</b>

En quant a la composició dels RTM (Requeriments Totals de Materials) sense comptar els fluxos derivats dels processos erosius, tenim que la fracció dels fluxos directes en tots els casos es situa entre el 50,9% de l'Estat espanyol (2000) i el 31,7% dels EUA (1994) de tots els RTM, amb una mitjana del 41,9%. En aquest sentit, l'economia espanyola presenta una fracció directa del 50,9% de tots els RTM, havent experimentat una disminució en termes percentuals al llarg del període 1955-2000 que de mitjana s'ha situat en torn al 40%. Segons Carpintero (2005) un dels principals motius d'aquesta composició es deu al canvi d'estructura del metabolisme socioeconòmic espanyol, amb un creixent predomini dels materials abiòtics i dins d'aquests els de pedrera i els energètics. En el cas de l'economia balear podem veure com els fluxos directes representaven el 39,09% de tots els RTM (sense erosió), apropant-se bastant als resultats per la UE-15 (Schütz i Bringezu, 2001a) i de Japó i Alemanya (Adriaanse et al., 1997) (gràfic 21 i taula 208).

Gràfic 21. (Elaboració pròpia a partir de taula 208).



**Taula 208. Comparació dels RTM (sense erosió) segons modalitat (directe – ocult) (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al., 1997; Schütz i Bringezu, 2001a; Carpintero, 2005; i taula 210).**

	Directes (%)	Ocults (%)	Total (10 <sup>6</sup> Tm)
EUA (1994)	31,73	68,27	18.540
P. Baixos (1994)	48,77	51,23	1.029,8
Alemanya (1994)	42,20	57,80	5.625,28
Japó (1994)	39,25	60,75	5.496
UE-15 (1997)	41,46	58,54	17.562
E. espanyol (2000)	50,91	49,09	1.508,9
<b>I. Balears (2004)</b>	<b>39,09</b>	<b>60,91</b>	<b>41,94</b>

#### 12.8.4. Comparació dels RTM (sense erosió) de les Illes Balears amb d'altres economies del capitalisme avançat segons grups de materials.

A continuació s'intentarà analitzar les principals diferències entre els RTM (sense erosió) dels diferents casos analitzats, tenint en compte els grups de materials –biomassa; minerals metàl·lics; minerals no metàl·lics, productes de pedrera i excavació; materials energètics; altres importacions- per tal de poder destriar les principals diferències i semblances entre els diferents metabolismes analitzats. En primer lloc, es pot veure com els **materials biòtics** representen una fracció que rarament sobrepassa el 14% dels RTM, en aquest cas el fet que en els Països Baixos la biomassa representàs el 39,5% dels RTM es deu al fet que en els fluxos ocults de les importacions no destria entre els fluxos derivats de l'erosió i la resta, i en els altres casos s'han deduït els fluxos erosius domèstics i importats. El cas de les Balears amb un 12,87% dels RTM corresponents a la biomassa es pot dir que està entre els valors detectats, tant per la UE-15 (1997) com pel cas espanyol (2000). En el cas espanyol -i extrapolable pel cas balear- s'ha produït una mutació en el metabolisme al llarg de la segona meitat del segle XX, passant de recolzar-se aquest fonamentalment en els recursos biòtics (72,6% dels RTM al 1995) per fer-ho en base als materials abiòtics. Carpintero (2005:335) en referència a aquesta mutació exposa que "la utilització de combustibles fòssils i minerals de cap manera cap qualificar-ho de *producció* sinó de mera extracció i *adquisició* de recursos preexistents; i de que, en sentit estricte, només cap parlar de producció tal i com es fa en ecologia, és a dir, com a generació de productes vegetals per la fotosíntesi; aquesta transformació ha afavorit que el nostre territori – a l'igual que tots els països enriquits- hagi passat de recolzar-se majoritàriament en fluxos de recursos renovables (biomassa agrícola, forestal, pesquera, etc) per satisfer el seu mode de

producció i consum, a potenciar l'extracció massiva de matèries primeres procedents de l'escorça terrestre i per això tenen un caràcter esgotable”.

Un cop detectat el més o manco “normal” comportament en quant a RTM biòtics de l'economia balear dins del conjunt de països i regions enriquides, es pot dir que la particularitat de les Balears en quant a aquests RTM estriba en el fet que la fracció importada és superior a la domèstica, una situació que tan sols es dona als P. Baixos i Japó. Unes economies que mostren una elevada dependència de l'exterior per tal de cobrir els requeriments bàsics corresponents als aspectes endosomàtics de l'espècie humana i aquelles que amb ella conviuen (p.ex. animals de companyia, bestiar, etc).

En segon lloc, els **minerals metàl·lics** presenten uns fluxos que oscil·len entre un 3,29% dels RTM als Països Baixos (1994) i un 24,8% de la UE-15 (1997). Unes variacions que es deuen, sobretot, a diferències metodològiques que nosaltres no hem pogut depurar, ja que en alguns casos es computen les semimanufactures i alguns productes acabats metàl·lics i en d'altres no. En qualsevol cas, interessa detectar com a les Balears el 18,4% dels RTM corresponien a aquest grup de materials, una xifra bastant aproximada a la de l'Estat espanyol que el 2000 era del 17,4% dels RTM. En aquest cas, es pot veure com en la majoria de casos, amb l'excepció dels EUA, els fluxos totals de materials de mineral metàl·lic eren importats, essent el cas de les Illes un dels més extrems junt amb els dels Països Baixos, Alemanya i Japó.

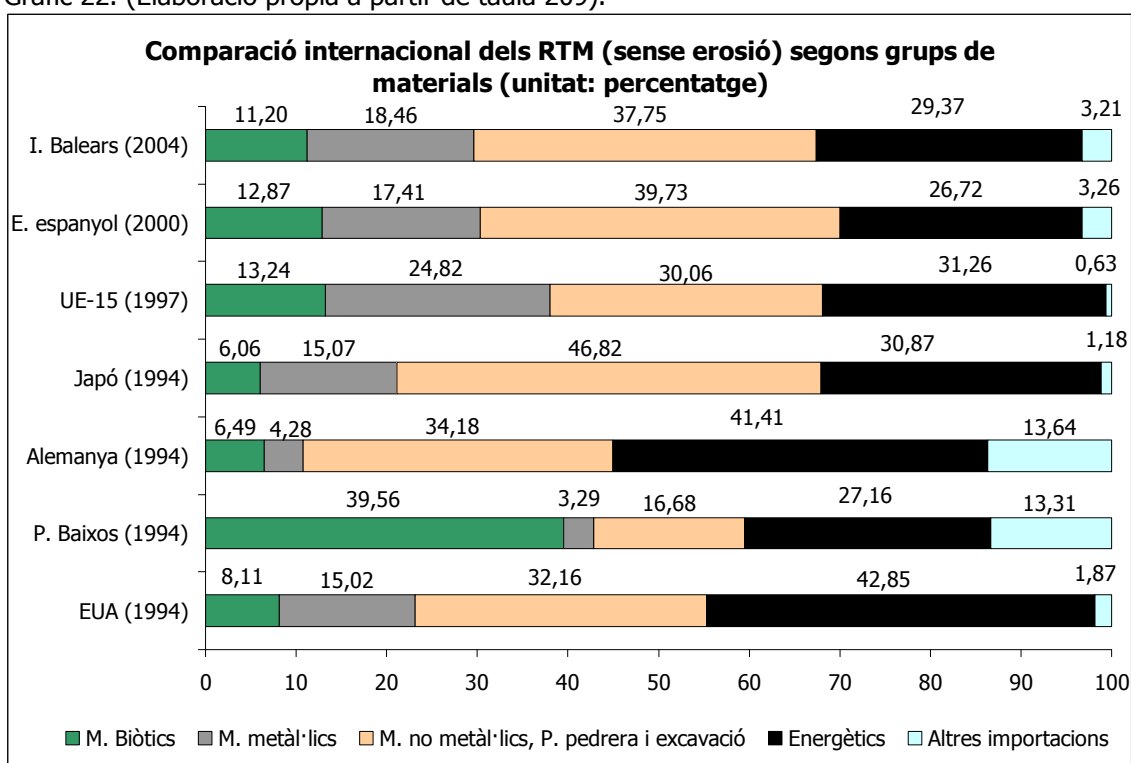
En tercer lloc, els **minerals no metàl·lics**, productes de pedrera i fluxos d'excavació han esdevingut en molts de casos en el grup de major pes. Si s'exclouen els Països Baixos on pels motius ja explicats els pesos percentuals de cada categoria queden un tant esmorteïts pels fluxos ocults dels materials biòtics, tendríem que de mitjana un 36,78% dels RTM es correspondrien amb aquesta categoria. A més, es pot veure com en els països on l'any de realització dels càlculs ha coincidit amb un moment àlgid de l'activitat constructora-immobiliària, aquesta categoria esdevé la que comporta uns majors fluxos. Així doncs, al Japó de finals dels 1980 i principis dels anys 1990 es va produir una intensificació del boom immobiliari que naturalment es va traduir en un increment dels RTM de materials de pedrera, en els fluxos excavats i en altres materials no metàl·lics, assolint el 46,8% dels RTM al 1994, que anaven destinats a convertir-se en estocs immobles i infraestructures. El mateix ha ocorregut en el cas espanyol, on la caiguda de les extraccions domèstiques de materials energètics i metàl·lics va anar acompanyada per un increment de les extraccions domèstiques de minerals no metàl·lics i productes de pedrera, majoritàriament en mines a cel obert, i que han alimentat els booms immobiliaris, enregistrant-se a finals de la dècada dels 1990 quasi 600 mil habitatges/any (Carpintero, 2005; Naredo, 1996; Naredo et al., 2005). Als moviments de materials deguts a la construcció d'immobles, s'han d'afegir com a element explicatiu el boom de les infraestructures al llarg de la segona meitat del segle XX i molt particularment des de l'entrada de l'Estat espanyol dins del conjunt regional de la Unió Europea al 1986. A les Balears, els fluxos de minerals no metàl·lics, productes de pedrera i fluxos d'excavació representaven el 37,75% de tots els RTM del metabolisme socioeconòmic balear, essent una expressió del boom dels sectors de la construcció, fonamentalment en immobles i infraestructures viàries que en el període 2003-2007 –l'anomenada legislatura de les autopistes, presidida per Jaume Matas (PP)- durant la qual hem estimat que s'havien construït uns 132 km de carreteres, la qual cosa implicaria la mobilització de prop de 12,5 milions Tm de minerals no metàl·lics. Una qüestió a destacar, referent a aquests fluxos és que la major part correspon a extraccions domèstiques.

En quart lloc, els **materials energètics** són en molts de països la principal partida dels fluxos dels RTM, i tan sols es troba en segon lloc en ordre d'importància als països on l'any analitzat coincideix amb booms immobiliaris. Els materials energètics representen de mitjana el 32,81% dels RTM (sense erosió) en els casos exposats. En aquesta categoria de materials es podrien destriar tres models d'economies “desenvolupades” en quant al seu metabolisme: en primer lloc, hi ha les que cobrien els requeriments energètics en base a extraccions domèstiques com són els EUA i Alemanya on, el 1994, els fluxos energètics representaven el 42,85% i el 41,4% dels RTM, respectivament. En aquests dos països, i a l'any 1994, la major part dels requeriments energètics procedien dels carbons domèstics. En segon lloc, les economies que cobreixen els requeriments energètics, majoritàriament, en base a les importacions com són els casos dels Països Baixos al 1994 (24,04% dels RTM energètics en base a extraccions domèstiques), UE-15 al 1997 (61,9% dels RTM energètics en base a extraccions domèstiques) i l'Estat espanyol al 2000 (40,4% dels RTM energètics en base a extraccions domèstiques). En tercer lloc, les economies que depenen absolutament dels fluxos

importats de materials energètics com són els casos del Japó al 1994 (1,02% dels RTM energètics en base a extraccions domèstiques) i les Balears que presenta una absoluta dependència de l'exterior.

Finalment, en la categoria **altres importacions** els criteris metodològics són discrepants en alguns casos. Aquests varien, per una banda, entre els que incorporen els productes acabats importats com els treballs realitzats en base a la metodologia de l'EUROSTAT (2002) com són els de Carpintero (2005), Schütz i Bringezu (2001a) i Balears; i per una altra banda, aquells que apareixen a l'obra *Resource flows: the material basis of industrial economies* (Adriaanse et al., 1997) on no hi ha una línia metodològica completament definida i comparable<sup>87</sup>. Els resultats d'aquest grup de materials es troben entre el 13,64% dels RTM com és el cas d'Alemanya al 1994 i el 0,63% dels RTM a la UE-15 al 1997. En el cas de les Balears, on s'ha anat distribuint sempre i quan s'ha pogut a les semimanufactures i productes acabats, entre les principals categories a les que corresponien, resulta que el que es denomina "altres importacions" assolía al 2004 el 3,21% de tots els RTM, una xifra bastant propera al 3,26% dels RTM de l'economia espanyola al 2000.

Gràfic 22. (Elaboració pròpia a partir de taula 209).



<sup>87</sup> Per exemple: en el cas d'Alemanya i dels EUA apareixen les categories productes acabats i semimanufactures sense cap altra especificació; en el cas de Japó es consideren les semimanufactures (productes químics, metalls refinats, ferro i acer, alumini, coure, altres, ferralla, productes derivats de la biomassa forestal, altres semimanufactures) i els productes acabats (fertilitzants, carn i productes derivats de la llet, paper i productes de paper, maquinària i altres); en el cas dels P. Baixos inclou semimanufactures (metàl·liques i fertilitzants) i productes acabats (productes químics i altres).

**Taula 209. Comparació entre els RTM (sense erosió) segons grups de materials (percentatge sobre RTM) (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al., 1997; Schütz i Bringezu, 2001a; Carpintero, 2005; i taula 209).**

Grup	Procedència	EUA (1994)	P. Baixos (1994)	Alemanya (1994)	Japó (1994)	UE-15 (1997)	E. espanyol (2000)	I. Balears (2004)
Biomassa	Domèstic (%)	7,39	13,74	3,53	2,16	12,36	10,61	4,36
	Importat (%)	0,72	25,82	2,96	3,89	0,88	2,26	6,84
	<b>Total (%)</b>	<b>8,11</b>	<b>39,56</b>	<b>6,49</b>	<b>6,06</b>	<b>13,24</b>	<b>12,87</b>	<b>11,20</b>
M. metàl·lics	Domèstic (%)	13,38	0,00	0,03	0,08	1,05	2,89	0,00
	Importat (%)	1,64	3,29	4,25	14,98	23,78	14,52	18,46
	<b>Total (%)</b>	<b>15,02</b>	<b>3,29</b>	<b>4,28</b>	<b>15,07</b>	<b>24,82</b>	<b>17,41</b>	<b>18,46</b>
M. no metàl·lics, P. pedrera i excavació	Domèstic (%)	31,95	12,70	26,02	46,31	27,79	36,74	31,92
	Importat (%)	0,20	3,98	8,17	0,51	2,26	2,99	5,83
	<b>Total (%)</b>	<b>32,16</b>	<b>16,68</b>	<b>34,18</b>	<b>46,82</b>	<b>30,06</b>	<b>39,73</b>	<b>37,75</b>
Energètics	Domèstic (%)	39,68	6,53	35,93	0,31	19,37	10,81	0,00
	Importat (%)	3,16	20,63	5,48	30,56	11,88	15,91	29,37
	<b>Total (%)</b>	<b>42,85</b>	<b>27,16</b>	<b>41,41</b>	<b>30,87</b>	<b>31,26</b>	<b>26,72</b>	<b>29,37</b>
Altres importacions	Domèstic (%)	—	—	—	—	—	—	—
	Importat (%)	1,87	13,31	13,64	1,18	0,63	3,26	3,21
	<b>Total (%)</b>	<b>1,87</b>	<b>13,31</b>	<b>13,64</b>	<b>1,18</b>	<b>0,63</b>	<b>3,26</b>	<b>3,21</b>
<b>RTM sense erosió (10<sup>6</sup> Tm)</b>		<b>18.540</b>	<b>1.029,81</b>	<b>5.625,28</b>	<b>5.496</b>	<b>17.562,87</b>	<b>1.508,9</b>	<b>41,94</b>

**Taula 210. Resum dels Requeriments Totals de Materials de les Balears, 2004 (10<sup>3</sup> Tm) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)**

		Domèstics			Importats			RTM					
		Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	RTM (sense erosió)	RTM (amb erosió)	
Materials Biòtics	Agrícola	Biomassa agrícola	1.048,29	598,04	5.059,03	333,76	483,81	1.604,15	1.382,05	1.081,85	6.663,18	2.463,89	9.127,08
		Productes Acabats agrícoles	0	0	0	365,56	15,27	73,99	365,56	15,27	73,99	380,83	454,81
		<b>Agrícola</b>	<b>1.048,29</b>	<b>598,04</b>	<b>5.059,03</b>	<b>699,32</b>	<b>499,08</b>	<b>1.678,14</b>	<b>1.747,60</b>	<b>1.097,12</b>	<b>6.737,17</b>	<b>2.844,72</b>	<b>9.581,89</b>
	Animal	Biomassa animal	125,33	0	0	59,52	262,59	0	184,85	262,59	0	447,44	447,44
		Productes Acabats animal	0	0	0	168,03	78,34	0	168,03	78,34	0	246,37	246,37
		<b>Animal</b>	<b>125,33</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>227,55</b>	<b>340,93</b>	<b>0</b>	<b>352,88</b>	<b>340,93</b>	<b>0</b>	<b>693,80</b>	<b>693,80</b>
	Pesca	Biomassa pesca	3,32	2,28	0	17,25	5,56	0	20,57	7,84	0	28,41	28,41
	Forestal	Biomassa forestal	33,64	18,81	0	24,50	10,51	0	58,13	29,31	0	87,45	87,45
		Productes Semielaborat forestal	0	0	0	59,63	29,07	0	59,63	29,07	0	88,70	88,70
		Producte acaba forestal	0	0	0	84,78	373,07	0	84,78	373,07	0	457,85	457,85
		<b>Forestal</b>	<b>33,64</b>	<b>18,81</b>	<b>0</b>	<b>168,91</b>	<b>412,64</b>	<b>0</b>	<b>202,55</b>	<b>431,45</b>	<b>0</b>	<b>634,00</b>	<b>634,00</b>
	Altres	Altres productes biòtics	0	0	0	442,97	54,58	0	442,97	54,58	0	497,54	497,54
	<b>MATERIALS BIÒTICS</b>		<b>1.210,57</b>	<b>619,12</b>	<b>5.059,03</b>	<b>1.556,00</b>	<b>1.312,78</b>	<b>1.678,14</b>	<b>2.766,57</b>	<b>1.931,91</b>	<b>6.737,17</b>	<b>4.698,47</b>	<b>11.435,64</b>
Materials Abiòtics	Minerals metàl·lics	Minerals metàl·lics	0	0	0	7,83	127,08	0	7,83	127,08	0	134,91	
		Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic	0	0	0	161,48	600,38	0	161,48	600,38	0	761,86	
		Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic	0	0	0	1.835,66	5.010,19	0	1.835,66	5.010,19	0	6.845,85	
		<b>Minerals metàl·lics</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>0</b>	<b>2.004,97</b>	<b>5.737,65</b>	<b>0</b>	<b>2.004,97</b>	<b>5.737,65</b>	<b>0</b>	<b>7.742,62</b>	
	Minerals no metàl·lics	M. pedrera	6.016,22	1.895,34	0	201,46	43,28	0	6.217,68	1.938,62	0	8.156,30	8.156,30
		Excavació	0	5.412,40	0	0	0	0	0,00	5.412,40	0	5.412,40	5.412,40
		Sal	62,46	3,44	0	6,87	0,38	0	69,33	3,81	0	73,14	73,14
		Altres minerals no met.	0	0	0	1,66	0,69	0	1,66	0,69	0	2,35	2,35
		Prod. Semimanufacturat	0	0	0	374,32	541,19	0	374,32	541,19	0	915,51	915,51
	Prod. Acabat	0	0	0	380,77	893,16	0	380,77	893,16	0	1.273,93	1.273,93	

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

	Minerals no metàl·lics	6.078,68	7.311,17	0	965,09	1.478,7	0	7.043,77	8.789,87	0	15.833,64	15.833,64
Energètics	Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	0	0	0	1.300,24	7.456,88	0	1.300,24	7.456,88	0	8.757,12	8.757,12
	Combustibles fòssils (Gas Natural)	0	0	0	0,24	0,01	0	0,24	0,01	0	0,25	0,25
	Prod. Semimanufacturat (benzina, querosè, lubricants, etc)	0	0	0	1.957,46	1.514,30	0	1.957,46	1.514,3	0	3.471,76	3.471,76
	Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	0	0	0	31,31	59,34	0	31,31	59,34	0	90,65	90,65
	Energètics	0	0	0	3.289,25	9.030,53	0	3.289,25	9.030,53	0	12.319,78	12.319,78
<b>ABIÒTICS</b>		<b>6.078,68</b>	<b>7.311,17</b>	<b>0</b>	<b>6.259,31</b>	<b>16.246,88</b>	<b>0</b>	<b>12.337,99</b>	<b>23.558,06</b>	<b>0</b>	<b>35.896,04</b>	<b>35.896,04</b>
Altres Productes Acabats		0	0	0	1.289,80	56,53	0	1.289,80	56,53	0	1.346,32	1.346,32
<b>TOTAL</b>		<b>7.289</b>	<b>7.930</b>	<b>5.059</b>	<b>9.105</b>	<b>17.616</b>	<b>1.678</b>	<b>16.394</b>	<b>25.546</b>	<b>6.737</b>	<b>41.941</b>	<b>48.678</b>



### 12.8.5. Comparació dels RTM (sense erosió) per càpita de les Illes Balears amb d'altres economies.

Una vegada s'han exposat els principals resultats dels RTM de les Balears per l'any 2004 i la seva comparació amb d'altres economies dels anomenats "països rics", hom es deu demanar a veure en termes comparatius amb els casos exposats la magnitud dels RTM en termes per càpita. De moment partirem d'analitzar la distribució dels RTM entre la població resident, d'acord amb la revisió del Padró del 2004, per tal de tenir uns resultats obtinguts de la mateixa manera com la resta de casos i per d'aquesta manera poder realitzar comparacions. No obstant, la discussió sobre la dimensió demogràfica a les Balears, íntimament vinculada a la dimensió "productiva" (producció turística), ha incidit en el fet que els estudis i reflexions sobre els processos geohistòrics han de comptar amb el que s'ha denominat com a pressió humana que seria la suma de la població resident i la flotant (Blázquez et al., 2002).

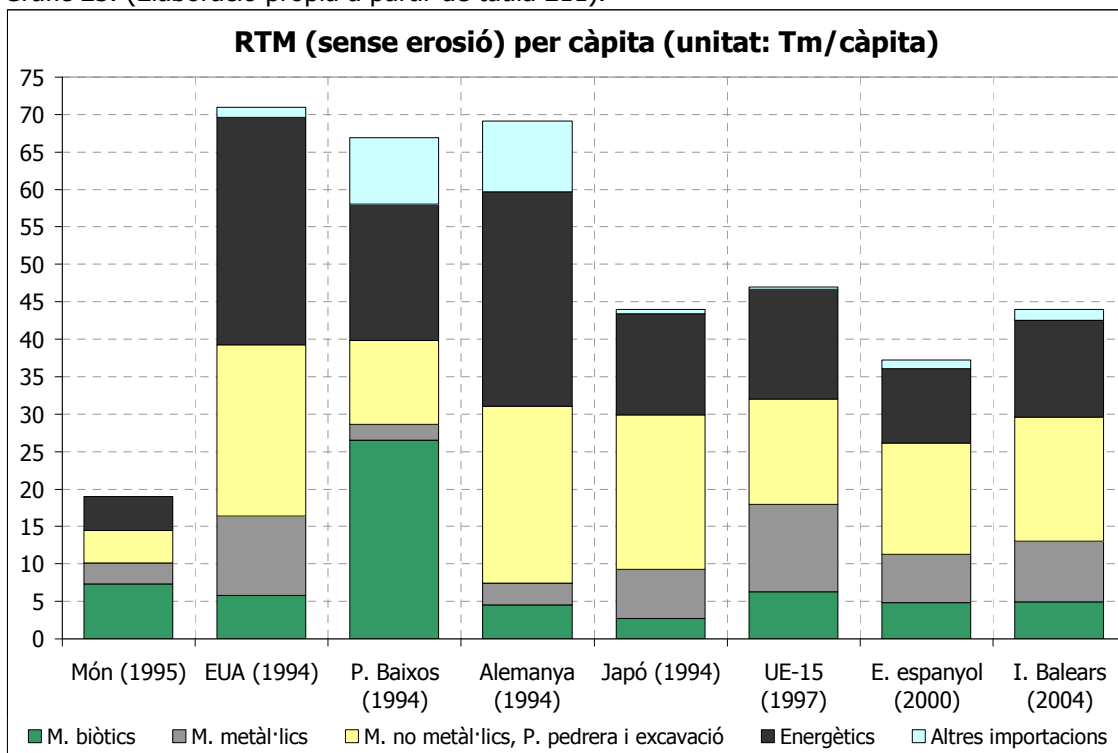
A partir de la distribució dels RTM en base a la població de cada territori es podrien establir, a grans trets, l'agrupació entre països en funció dels RTM en termes per càpita. Es pot observar (gràfic 23 i taula 211) com es poden diferenciar, a grans trets, dos grups: en primer lloc, hi ha aquells països amb un model socioeconòmic altament consumista, amb l'exemple paradigmàtic dels EUA, amb uns RTM per càpita que giren entre 66,9 Tm/càpita i a 70,9 Tm/càpita (P. Baixos, EUA i Alemanya); en segon lloc, un altre grup d'economies que presenten uns RTM que giren en torn a les 37 Tm/càpita i les 47 Tm/càpita, entre els quals es troben la UE-15, l'Estat espanyol, Japó i les Balears<sup>88</sup>. Una qüestió que es pot destacar en el cas japonès (Adriaanse et al., 1997) respecte dels altres casos considerats en aquell estudi –Alemanya, P. Baixos, EUA- és que si els resultats dels RTM per càpita és inferior a la dels altres països és degut, en bona mesura, als menors requeriments de materials energètics. A Japó, una part destacable de la generació d'electricitat procedeix de l'energia nuclear (28% de l'electricitat al 2005) (IEA, 2007). Així doncs, es pot veure que no sempre que una economia presenti uns menors RTM voldrà significar, malgrat presenti senyals de desmaterialització absoluta, que tendeixi cap a una minva de les tensions sobre la biosfera. És a dir, aquest fet ens permet recordar i constatar que totes les metodologies i tots els instruments ens serveixen per analitzar, explicar i comprendre una part de la incidència de l'espècie humana sobre la biosfera; però que no es pot pretendre atorgar a cap d'elles una dimensió absoluta tal com sí es pretén amb les mesures pecuniàries dels SCN (Sistemes de Comptabilitat Nacional).

Finalment, es pot assenyalar que els RTM per càpita de les Balears per l'any 2004, amb unes 43,95 Tm/càpita, es situen entre la mitjana de la UE-15 i la mitjana de l'Estat; la qual cosa és comprensible degut al fet que l'economia balear està especialitzada en una de les activitats, com és la turística que pot ser definida com una de les màximes expressions de la societat de consum de masses, amb tot el que això representa en quan a utilització de recursos.

---

<sup>88</sup> El 1994 els RTM per càpita a Itàlia foren de 28,2 Tm/càpita (De Marco et al. 2001); mentre que els del Regne Unit al 2000 foren de 35,6 Tm/càpita (Sheerin, 2002). Un altre estudi sobre els RTM d'una Comunitat Autònoma, seguint la mateixa metodologia que la nostra, és el cas del País Basc en el que resultaven per l'any 1999 uns RTM (amb erosió) per càpita en torn a les 83,8 Tm, i de 72,5 Tm/càpita en cas de deduir l'erosió (Arto, 2003). Pel cas de Catalunya a l'any 2000 es comptabilitzaren uns Inputs Directes de Materials d'unes 17 Tm/càpita (Sendra et al., 2006) que coincidien amb els IMD (Inputs de Materials Directes) de l'economia balear pel 2004 que foren de 17,16 Tm/càpita (sense erosió).

Gràfic 23. (Elaboració pròpia a partir de taula 211).



**Taula 211. Comparació entre els RTM per càpita entre diferents països i les Balears (unitat: Tm/càpita) (Font: elaboració pròpia a partir de Naredo i Valero, 1999 i Romano, 2003; Adriaanse et al., 1997; Schütz i Bringezu, 2001a; Carpintero, 2005; i taula 214).**

	Món (1995)	EUA (1994)	P. Baixos (1994)	Alemanya (1994)	Japó (1994)	UE-15 (1997)	E. espanyol (2000)	I. Balears (2004)
M. biòtics	7,29 <sup>a</sup>	5,76	26,47	4,49	2,66	6,22	4,80	4,95
M. metàl·lics	2,80	10,66	2,20	2,95	6,62	11,67	6,49	8,11
M. no metàl·lics, P. pedrera i excavació	4,37	22,82	11,16	23,62	20,57	14,13	14,80	16,58
Energètics fòssils	4,55	30,40	18,17	28,62	13,56	14,69	9,96	12,90
Altres importacions		1,32	8,90	9,43	0,52	0,29	1,22	1,41
<b>RTM (sense erosió)</b>	<b>19,00</b>	<b>70,96</b>	<b>66,91</b>	<b>69,11</b>	<b>43,93</b>	<b>47,00</b>	<b>37,26</b>	<b>43,95</b>
Erosió (Tm/cap)	--	13,04	0,09	1,58	1,29	4,40	9,91	7,05
RTM amb erosió	--	84,00	67,00	70,69	45,22	51,40	47,17	51,00

a. Les dades mundials de biomassa corresponen a l'any 1997 (Romano, 2003).

Malgrat els anys no es corresponguin, amb una diferència de fins a 10 anys entre els diferents casos presentats, es pot veure com la mitjana dels RTM sense erosió a escala mundial es situaven per l'any 1995 en torn a 19 Tm. En primer lloc, es pot posar de manifest que a partir de les diferents economies analitzades –considerades riques– es podrien estimar uns RTM mitjans de 52,03 Tm/càpita per a finals del segle XX. Els RTM per càpita d'aquesta petita part de la població mundial de les regions centrals del sistema-món capitalista (prop del 15% de la població mundial) quasi tripliquen la mitjana mundial. Per altra banda, els estudis sobre el metabolisme socioeconòmic de la "fàbrica del món", Xina, ens dona uns RTM d'unes 19 Tm/càpita per l'any 2002. Una xifra que és idèntica a la mitjana mundial i que podria correspondre's al que s'anomenen economies emergents (Ming i Tianzhu, 2007). Per exemple, a l'Estat espanyol s'assoliren uns RTM per càpita de 19 Tm a l'any 1972, després d'una dècada de desenfrenat desenvolupisme. Així doncs, es pot estimar que la major part de la població

mundial –aproximadament el 84% dels habitants del planeta- presentaria uns RTM (sense erosió) per càpita d'unes 7,68 Tm de mitjana, és a dir un 59,58% inferior a la mitjana mundial, però 6,7 vegades inferior als RTM per càpita dels anomenats "països rics" (taula 212).

En segon lloc, destacariem el fet que els materials biòtics representen una mitjana del 38,34% dels RTM mundials, mentre que en la major part dels territoris "desenvolupats", la biomassa representaria el 9,24% dels RTM. Emperò, en els anomenats països "subdesenvolupats" o empobrits, els materials biòtics representarien aproximadament el 77,39% de tots els RTM (taula 212). Així doncs, una de les característiques que marquen una diferència entre les anomenades societats "desenvolupades" i les "subdesenvolupades" és que: mentre les primeres es recolzen fonamentalment en l'extracció de recursos de l'escorça terrestre, les segones ho fan en base als productes derivats de la fotosíntesi. En tercer lloc, cal destacar el fet que si un territori per entrar en el grup dels "desenvolupats" ha de presentar una "motxilla ecològica" d'unes 52 Tm/càpita, es veu com el projecte universalitzador de l'anomenat desenvolupament, preconitzat per les institucions del capital, resulta ser inviable a escala planetària, entre d'altres, per la simple raó que la base biofísica que alimenta les societats del capitalisme avançat és limitada<sup>89</sup>. Així doncs, les situació recorda més al paper que en els ecosistemes juguen els predadors –regions centrals del sistema-món capitalista– i les preses –regions de la perifèria mundial–. El gir cap el "desenvolupament", a més, s'ha sustentat progressivament en l'extracció, tot abandonant la producció, i aquella ha estat viable gràcies a la intensa utilització d'energia fòssil (Naredo, 2006; Fernández-Durán, 2008).

**Taula 212. Estimació dels RTM segons el tipus d'economia a principis del segle XXI (2002)**  
(Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors i Ming X. i Tianzhu, Z., 2007).

	Món		Països Enriquits		Xina		Països Empobrits	
	Tm/càpita	%	Tm/càpita	%	Tm/càpita	%	Tm/càpita	%
Biomassa	7,29	38,37	4,81	9,24	1,12	51,06	5,94	77,39
Minerals metàl·lics.	2,8	14,74	7,75	14,89	7,62*	40,09	0,3	3,89
Minerals no metàl·lics. Materials de pedrera i excavació	4,37	23	18,75	36,04			1,2	15,59
Energètics	4,55	23,95	18,35	35,28	9,70	51,06	0,24	3,13
Altres importacions	0,00	0	2,36	4,54	0,56	2,95	0,00	0
<b>RTM</b>	<b>19,00</b>	<b>100</b>	<b>52,03</b>	<b>100</b>	<b>19,00</b>	<b>100</b>	<b>7,68</b>	<b>100</b>

\* Minerals metàl·lics i no metàl·lics, materials de pedrera i d'excavació van junts al cas xinès.

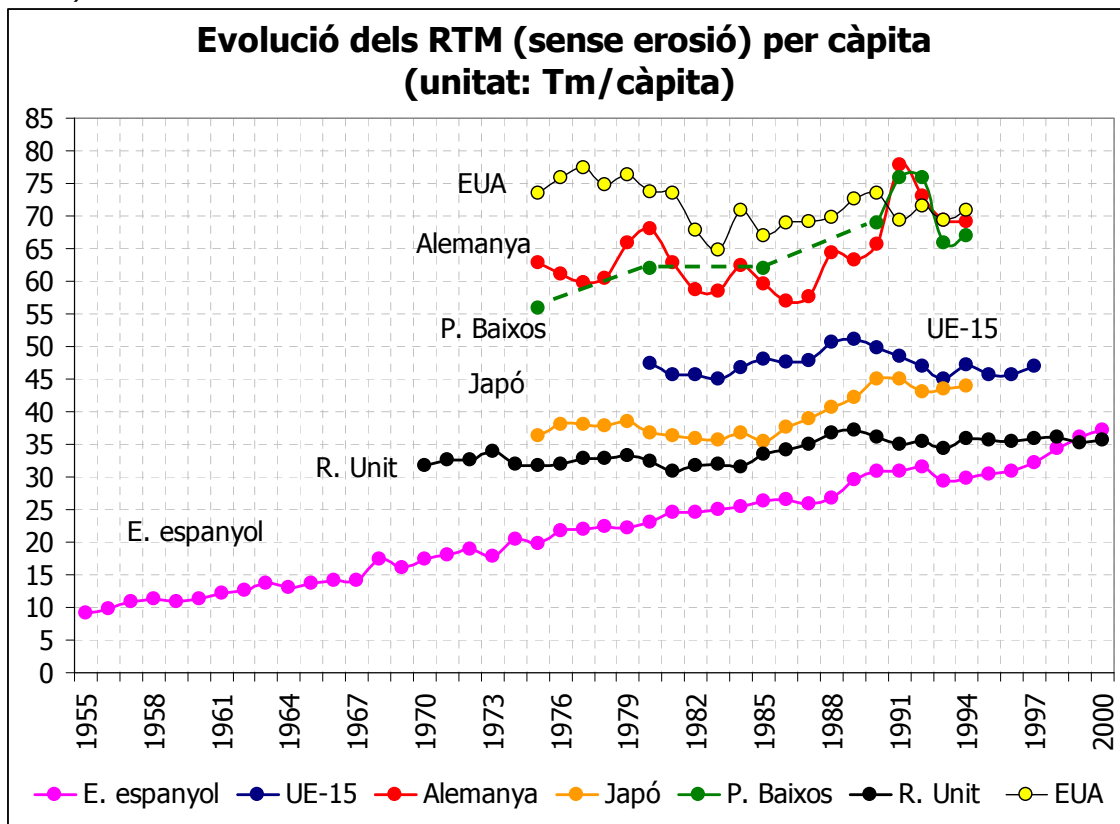
Convé assenyalar que les discrepàncies temporals en els casos analitzats poden tenir una importància gens menyspreable. Així doncs, es pot observar (gràfic 24) com els RTM (sense erosió) per càpita presenten evolucions bastant diferents segons de l'economia que es tracti. En qualsevol cas es pot destacar el fet com els RTM per càpita dels principals països de la OECD es mantenen quasi estables al llarg dels períodes tractats (taula 213). Per altra banda, l'Estat espanyol, en procés d'inserció al capitalisme global i amb profunds canvis socioeconòmics i polítics al llarg de la segona meitat del segle XX, ha presentat un metabolisme socioeconòmic que en termes de RTM per càpita ha presentant una taxa d'increment interanual del 3,29% (taula 213), la qual cosa ha dut a Carpintero (2005:349) a definir l'economia espanyola com un "dragó europeu", tot recordant als "dragons asiàtics". Així com l'Estat

<sup>89</sup> Naredo (2006) calcula que els països empobrits tendrien uns RTM per càpita en torn a les 7 Tm/càpita. Els recents treballs de Schandl i Eisenmenger (2006) i Behrens et al. (2007) vénen a recolzar els nostres resultats i anàlisi a escala mundial. Un aspecte que aquests autors destaquen és l'ascens en les extraccions de recursos a escala mundial degut a les vigoroses economies asiàtiques (Índia i Xina) entre finals dels 1990 i els 2000. Per altra banda, els països empobrits han experimentat al llarg de la dècada dels 1990 una caiguda important de les seves extraccions, i en canvi han augmentat les importacions de productes, la qual cosa ha agreujat més els seus problemes estructurals de dependència. I, per altra banda, molts països d'Amèrica Llatina –p.ex. Xile, Veneçuela o Brasil– han vist augmentar notablement les extraccions de recursos naturals, ja siguin metàl·lics (Xile), biòtics (Brasil) o combustibles fòssils (Veneçuela). Per altra banda, els països centrals han mantingut la seva elevada càrrega ambiental.

espanyol al llarg d'aquest període ha presentat una tendència alcista, el cas alemany amb motiu de la reunificació de les dues alemanyes, també mostra un increment dels RTM per càpita. De la taula 213 i del gràfic 24 que abracen uns períodes temporals considerables, es pot deduir que els anomenats "països rics", en assolir una certa dotació material en termes per càpita, presenten una certa tendència a la seva estabilització. Això no obstant, es tractaria d'una estabilització sinuosa en la que al llarg dels anys contemplats es descriuen períodes de reducció –desmaterialitzadors- amb altres d'increment –rematerialitzadors.

En el treball publicat per EUROSTAT (2002)<sup>90</sup> sobre els usos de materials de la UE-15 entre el 1980 i el 2000, els FMD (Fluxos de Materials Directes) en termes per càpita s'han mantingut pràcticament estables al llarg d'aquests vint anys, en torn a unes 16,9 Tm/càpita. Entre els diferents Estats membres, es pot destacar com els països del Sud que s'havien incorporat a la Unió al llarg dels 1980, són els que han presentat unes taxes d'increment interanual dels FMD importants. Així, d'acord amb EUROSTAT (2002) a l'Estat espanyol i Portugal s'ha produït un increment interanual de l'1,9% i a Grècia de l'1,8%. Encara que els resultats de Carpintero (2005) abracin fins a l'any 2000, seria plausible estimar que els RTM de l'economia espanyola haurien seguit la seva tendència creixent, molt particularment per mor de l'important "tsunami" urbanitzador espanyol (Fernández-Durán, 2006). En concret, Naredo (2009) en un treball sobre l'economia i el poder a l'Estat espanyol, i la particularitat de les megainfraestructures i el boom immobiliari, calcula els requeriments directes de materials –és a dir, sense els fluxos ocults- de la Comunitat de Madrid per l'any 2005 que assolien uns 16,3 Tm/càpita. A la Comunitat de Madrid, expressió del fort dinamisme del sector de la construcció al llarg del boom de finals dels 1990 i principis del segle XXI, els FMD (Fluxos de Materials Directes) passaren de 12,7 Tm/càpita al 2001 (Naredo i Frías, 2003) a les ja esmentades 16,3 Tm/càpita del 2005, és a dir un increment anual del 6,5%.

Gràfic 24. (Font: elaboració pròpia a partir de Carpintero (2005) per l'Estat espanyol; Schütz i Bringezu (2001a) per la UE-15; Adriaanse et al. (1997) pels EUA, Japó, Alemanya i P. Baixos; i Sheerin (2002) pel R. Unit).



<sup>90</sup> Aquest estudi no contempla els fluxos ocults i per la qual cosa no s'ha emprat en aquest anàlisi comparatiu.

<b>Taula 213. Variació interanual dels RTM (sense erosió) en la seva distribució per càpita</b> <b>(Font: elaboració pròpia a partir de Carpintero (2000) per l'Estat espanyol; Schütz i</b> <b>Bringezu (2001a) per la UE-15; Adriaanse et al. (1997) pels EUA, Japó, Alemanya i P.</b> <b>Baixos; i Sheerin (2002) pel R. Unit).</b>						
E. espanyol (1955-2000)	UE-15 (1980-1997)	Alemanya (1975-1994)	Japó (1975-1994)	P. Baixos (1975-1994)	EUA (1975-1994)	R. Unit (1970-2000)
3,29%	-0,006%	0,72%	1,07%	0,42%	-0,1%	0,43%

**Taula 214. Resum dels Requeriments Totals de Materials de les Balears per càpita (en base a la població empadronada), 2004 (Tm/càpita) (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)**

			Domèstics			Importats			RTM					
			Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	RTM (sense erosió)	RTM (amb erosió)	
Materials Biòtics	Agrícola	Biomassa agrícola	1,098	0,626	5,297	0,349	0,507	1,680	1,447	1,133	6,977	2,580	9,557	
		Productes Acabats agrícoles	0	0	0	0,383	0,016	0,077	0,383	0,016	0,077	0,399	0,476	
		Agrícola	1,098	0,626	5,297	0,732	0,523	1,757	1,830	1,149	7,054	2,979	10,033	
	Animal	Biomassa animal	0,131	0	0	0,062	0,275	0	0,194	0,275	0	0,468	0,468	
		Productes Acabats animal	0	0	0	0,176	0,082	0,000	0,176	0,082	0,000	0,258	0,258	
		Animal	0,131	0,000	0,000	0,238	0,357	0,000	0,369	0,357	0,000	0,726	0,726	
	Pesca	Biomassa pesca	0,0035	0,0024	0,0000	0,0181	0,0058	0,0000	0,0215	0,0082	0,0000	0,0616	0,0616	
	Forestal	Biomassa forestal	0,035	0,020	0,000	0,026	0,011	0,000	0,061	0,031	0,000	0,092	0,092	
		Productes Semielaborat forestal	0	0	0	0,062	0,030	0,000	0,062	0,030	0,000	0,093	0,093	
		Producte acaba forestal	0	0	0	0,089	0,391	0,000	0,089	0,391	0,000	0,479	0,479	
		Forestal	0,035	0,020	0,000	0,177	0,432	0,000	0,212	0,452	0,000	0,664	0,664	
	Altres	Altres productes biòtics	0,000	0,000	0,000	0,464	0,057	0,000	0,464	0,057	0,000	0,521	0,521	
	<b>MATERIALS BIÒTICS</b>			<b>1,268</b>	<b>0,648</b>	<b>5,297</b>	<b>1,629</b>	<b>1,375</b>	<b>1,757</b>	<b>2,897</b>	<b>2,023</b>	<b>7,054</b>	<b>4,951</b>	<b>12,006</b>
	Materials Abiòtics	Minerals metàl·lics	Minerals metàl·lics	0	0	0	0,008	0,133	0,000	0,008	0,133	0,000	0,141	0,141
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic			0	0	0	0,169	0,629	0,000	0,169	0,629	0,000	0,798	0,798	
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic			0	0	0	1,922	5,246	0,000	1,922	5,246	0,000	7,168	7,168	
Minerals metàl·lics			0	0	0	2,099	6,008	0,000	2,099	6,008	0,000	8,107	8,107	
Minerals no metàl·lics		M. pedrera	6,299	1,985	0,000	0,211	0,045	0,000	6,510	2,030	0,000	8,540	8,540	
		Excavació	0,000	5,667	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	5,667	0,000	5,667	5,667	
		Sal	0,065	0,004	0,000	0,007	0,000	0,000	0,073	0,004	0,000	0,077	0,077	
		Altres minerals no met.	0,000	0,000	0,000	0,002	0,001	0,000	0,002	0,001	0,000	0,002	0,002	
	Prod. Semimanufacturat	0,000	0,000	0,000	0,392	0,567	0,000	0,392	0,567	0,000	0,959	0,959		

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

		Prod. Acabat	0,000	0,000	0,000	0,399	0,935	0,000	0,399	0,935	0,000	1,334	1,334
		Minerals no metàl·lics	6,365	7,655	0,000	1,011	1,548	0,000	7,375	9,204	0,000	16,579	16,579
	Energètics	Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	0	0	0	1,361	7,808	0,000	1,361	7,808	0,000	9,169	9,169
		Combustibles fòssils (Gas Natural)	0	0	0	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
		Prod. Semimanufacturat (benzina, querosè, lubricants, etc)	0	0	0	2,050	1,586	0,000	2,050	1,586	0,000	3,635	3,635
		Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	0	0	0	0,033	0,062	0,000	0,033	0,062	0,000	0,095	0,095
		Energètics	0	0	0	3,444	9,456	0,000	3,444	9,456	0,000	12,900	12,900
		<b>ABIÒTICS</b>	<b>6,365</b>	<b>7,655</b>	<b>0,000</b>	<b>6,554</b>	<b>17,012</b>	<b>0,000</b>	<b>12,919</b>	<b>24,667</b>	<b>0,000</b>	<b>37,586</b>	<b>37,586</b>
	Altres Productes Acabats		0	0	0	1,351	0,059	0,000	1,351	0,059	0,000	1,410	1,410
	<b>TOTAL</b>		<b>7,632</b>	<b>8,304</b>	<b>5,297</b>	<b>9,534</b>	<b>18,445</b>	<b>1,757</b>	<b>17,166</b>	<b>26,749</b>	<b>7,054</b>	<b>43,947</b>	<b>51,001</b>

### 12.8.6. Estimació dels RTM (sense erosió) en funció de la pressió humana efectiva a les Illes Balears. La motxilla ecològica del negoci turístic.

En nombroses ocasions s'ha esmentat que en estudiar i analitzar l'evolució recent de les illes Balears, s'ha de tenir en compte la important aflluència turística que acudeix a aquest arxipèlag que representa el 0,15% de la superfície de la UE-15 (Blázquez et al., 2002). Per aquest motiu, s'ha estimat oportú considerar paral·lelament als càlculs dels RTM en base a la població resident (segons el Padró), aquella altra dimensió demogràfica que s'ha definit com a pressió humana –expressada a l'IPH, Índex de Pressió Humana- i que pretén estimar la població total de fet, és a dir la resident més la flotant (turística), en qualsevol moment de l'any. El fet turístic, entre d'altres, es manifesta en l'increment del nombre d'usuaris de recursos naturals a l'espai receptor, i per aquest motiu la consideració del negoci turístic pot contemplar-se en una primera aproximació, entenent que els turistes presenten unes pautes de consum idèntiques a les d'un resident estàndard. Evidentment, aquestes estimacions no són precises, així com tampoc ho són les que es deriven de suposar que tots els residents presenten unes pautes semblants d'utilització de recursos. Nogensmenys, la deficient disponibilitat d'informació dificulta, en molts d'àmbits, establir diferenciacions entre la utilització de recursos en base a diferents categories sociològiques com per exemple entre les classes socials de major renda, les classes populars i fins i tot les diferències socials entre els turistes, entre aquells que pertanyen als segments elitistes i aquells altres que gaudeixen del paquet turístic de sol i platja.

Podem recordar que a l'any 2004 s'havien comptabilitzat uns 11,48 milions de turistes a les Balears, que havien realitzat 109,68 milions d'estades, resultant una estada mitjana per turista de 10,4 dies. Així doncs, tenint en compte els resultats en base a l'IPH, tendríem que pertocaríem a cada usuari del territori balear i dels recursos extrets, produïts i importats a les Illes, unes 33,37 Tm/càpita. Així doncs, els RTM per càpita en base a l'IPH serien un 23,9% inferiors als resultats obtinguts a partir d'emprar com a denominador la població empadronada. A partir d'aquests resultats, podem obtenir els RTM (sense erosió) dels turistes a les Balears que es situarien en torn a uns 10,02 milions de Tm, essent aquests el 23,9% de tots els RTM (sense erosió) de l'economia balear. En definitiva, **cada turista** de mitjana presentava al 2004 uns RTM de **873,09 kg** de materials al llarg dels seus 10,4 dies d'estada mitjana.

<b>Taula 215. Estimació dels RTM de la població resident i del negoci turístic (Font: elaboració pròpia)</b>			
	Població Resident (10 <sup>3</sup> Tm)	Negoci Turístic (10 <sup>3</sup> Tm)	RTM turista (Kg)
Biomassa Agrícola	2.164,13	680,94	59,28
Biomassa Animal	528,14	166,18	14,47
Biomassa Pesca	21,58	6,79	0,59
Biomassa Forestal	348,59	109,68	9,55
Altres biòtics	482,30	151,75	13,21
Minerals metàl·lics	5.889,76	1.853,21	161,34
Minerals no metàl·lics	12.044,07	3.789,65	329,92
Energètics	9.370,90	2.948,54	256,69
Altres Productes Acabats	1.023,81	322,14	28,04
<b>Total</b>	<b>31.873,29</b>	<b>10.028,89</b>	<b>873,09</b>

Un dels treballs que ha analitzat el metabolisme socioeconòmic d'un espai insular turístic ha estat l'elaborat per Marcelo Hercowitz (2003) en el que es calcula el metabolisme per la banda dels inputs i dels outputs de Lanzarote per l'any 2001. Hercowitz, seguint els fonaments metodològics esboçats per Mathews et al. (2000), ha discriminat entre els FMD (Fluxos de Materials Directes) de la població turística i els de la resident, essent els FMD dels turistes de 0,55 milions Tm i els dels residents de 1,48 milions Tm. És a dir, els FMD del turisme a Lanzarote representava el 27% de tots els FMD. Els FMD d'un turista a Lanzarote seria d'uns 302 kg, mentre que un turista a les Balears tendria uns 372 kg de FMD (Fluxos de Materials Directes) a l'any 2004.

En definitiva, d'aquests resultats hom pot extreure que el turisme lluny de ser una activitat postmaterial, fonamentada solsament en l'experiència turística, és una activitat intensiva en quant a requeriments de materials. Per tant, l'anunciada desmaterialització de les



economies, i especialment aquelles vinculades a les activitats terciàries, tal com va exposar Carpintero (2003), resulta ser bastant discutible. Entre els motius que hi ha al darrera de la materialitat dels serveis radica el fet que aquestes activitats presenten un caràcter residual, ja que allotgen totes aquelles activitats que no es corresponen ni a les agràries ni a les industrials. Ropke (2001:39) recordava irònicament que "poques persones estarien disposades a pagar per un tall de cabells sense que aquest tengués efectes materials", evidenciant en el seu text el fet que els serveis tenen una dimensió material que no es pot obviar.

Ropke (2001) exposava el paper que podien tenir certs serveis en la reducció de l'impacte ambiental, diferenciant: en primer lloc, aquells serveis que presenten una major intensitat en factor treball i que serien bons exemples de serveis amb baix impacte ambiental (p.ex. cura de nins, cura de malalts, educació, , etc); i, en segon lloc, la capacitat d'un servei per reemplaçar la compra de nous béns per part dels consumidors (p.ex. serveis de reparació, manteniment, lloguer, etc). Per contra, Carpintero (2003:64) exposa que "en la majoria de països, dominen aquelles activitats de serveis més intensives en energia i materials, havent experimentat també substancials creixements en els darrers anys: serveis com el transport, el comerç, els restaurants, hotels, viatges, telecomunicacions, representen el gruix dels serveis en les economies de l'OCDE".

El cas de Balears, amb una economia sustentada en l'activitat turística (que a la vegada està íntimament lligada a la immobiliària) ens permet afirmar que si bé el turisme pot ser considerat com un cúmul d'experiències, aquestes estaven associades a les Illes a uns RTM (sense erosió) de 873,9 kg per turista al 2004, pesant l'activitat turística anual uns 10 milions de Tm.

Taula 216. Taula resum dels Requeriments Totals de Materials de les Balears per càpita en base a l'IPH -Índex de Pressió Humana), 2004 (Tm/càpita)														
(Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)														
			Domèstics			Importats			RTM					
			Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	Fluxos Directes	Fluxos Ocults	Erosió	RTM (sense erosió)	RTM (amb erosió)	
Materials Biòtics	Agrícola	Biomassa agrícola	0,835	0,476	4,029	0,266	0,385	1,278	1,101	0,862	5,307	1,962	7,269	
		Productes Acabats agrícoles	0,000	0,000	0,000	0,291	0,012	0,059	0,291	0,012	0,059	0,303	0,362	
		Agrícola	0,835	0,476	4,029	0,557	0,397	1,337	1,392	0,874	5,366	2,266	7,632	
	Animal	Biomassa animal	0,100	0,000	0,000	0,047	0,209	0,000	0,147	0,209	0,000	0,356	0,356	
		Productes Acabats animal	0,000	0,000	0,000	0,134	0,062	0,000	0,134	0,062	0,000	0,196	0,196	
		Animal	0,100	0,000	0,000	0,181	0,272	0,000	0,281	0,272	0,000	0,553	0,553	
	Pesca	Biomassa pesca	0,0026	0,0018	0,0000	0,0275	0,0102	0,0000	0,0164	0,0062	0,0000	0,0226	0,0226	
	Forestal	Biomassa forestal	0,003	0,002	0,000	0,014	0,006	0,000	0,016	0,008	0,000	0,024	0,024	
		Productes Semielaborat forestal	0,027	0,015	0,000	0,020	0,008	0,000	0,046	0,023	0,000	0,070	0,070	
		Producte acaba forestal	0,000	0,000	0,000	0,047	0,023	0,000	0,047	0,023	0,000	0,071	0,071	
		Forestal	0,000	0,000	0,000	0,068	0,297	0,000	0,068	0,297	0,000	0,365	0,365	
	Altres	Altres productes biòtics	0,027	0,015	0,000	0,135	0,329	0,000	0,161	0,344	0,000	0,505	0,505	
	<b>MATERIALS BIÒTICS</b>			0,964	0,493	4,029	1,253	1,051	1,337	2,203	1,539	5,366	3,742	9,108
	Materials Abiòtics	Minerals metàl·lics	Minerals metàl·lics	0,000	0,000	0,000	0,006	0,101	0,000	0,006	0,101	0,000	0,107	0,107
Productes semimanufacturats de mineral metàl·lic			0,000	0,000	0,000	0,129	0,478	0,000	0,129	0,478	0,000	0,607	0,607	
Producte acabat abiòtic predominantment de mineral metàl·lic			0,000	0,000	0,000	1,462	3,990	0,000	1,462	3,990	0,000	5,452	5,452	
Minerals metàl·lics			0,000	0,000	0,000	1,597	4,570	0,000	1,597	4,570	0,000	6,167	6,167	
Minerals no metàl·lics		M. pedrera	4,792	1,510	0,000	0,160	0,034	0,000	4,952	1,544	0,000	6,496	6,496	
		Excavació	0,000	4,311	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	4,311	0,000	4,311	4,311	
		Sal	0,050	0,003	0,000	0,005	0,000	0,000	0,055	0,003	0,000	0,058	0,058	
		Altres minerals no met.	0,000	0,000	0,000	0,001	0,001	0,000	0,001	0,001	0,000	0,002	0,002	
	Prod. Semimanufacturat	0,000	0,000	0,000	0,298	0,431	0,000	0,298	0,431	0,000	0,729	0,729		

Capítol 12. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI.

		Prod. Acabat	0,000	0,000	0,000	0,303	0,711	0,000	0,303	0,711	0,000	1,015	1,015	
		Minerals no metàl·lics	4,841	5,823	0,000	0,769	1,178	0,000	5,610	7,001	0,000	12,611	12,611	
	Energètics	Combustibles fòssils (Carbons i coc de petroli)	0,000	0,000	0,000	1,036	5,939	0,000	1,036	5,939	0,000	6,975	6,975	
		Combustibles fòssils (Gas Natural)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
		Prod. Semimanufacturat (benzina, querosè, lubricants, etc)	0,000	0,000	0,000	1,559	1,206	0,000	1,559	1,206	0,000	2,765	2,765	
		Prod. Semimanufacturat de combustibles fòssils (material de construcció, asfalt)	0,000	0,000	0,000	0,025	0,047	0,000	0,025	0,047	0,000	0,072	0,072	
		Energètics	0,000	0,000	0,000	2,620	7,192	0,000	2,620	7,192	0,000	9,812	9,812	
		<b>ABIÒTICS</b>	4,841	5,823	0,000	4,985	12,940	0,000	9,827	18,763	0,000	28,590	28,590	
	Altres Productes Acabats			0,000	0,000	0,000	1,027	0,045	0,000	1,027	0,045	0,000	1,072	1,072
	<b>TOTAL</b>			<b>5,806</b>	<b>6,316</b>	<b>4,029</b>	<b>7,266</b>	<b>14,036</b>	<b>1,337</b>	<b>13,058</b>	<b>20,347</b>	<b>5,366</b>	<b>33,404</b>	<b>38,770</b>

### **12.9. LES RELACIONS COMERCIALS DEL CAPITALISME BALEAR EN TEMPS DE LA GLOBALITZACIÓ NEOLIBERAL. COLONITZACIÓ I APROPIACIÓ (PER VIA ADQUISITIVA) A TRAVÉS DEL COMERÇ COM ELEMENT CLAU DEL "MIRACLE BALEAR".**

Un cop sabem els RTM que utilitza l'economia balear, es procedirà a analitzar l'origen dels recursos que dita economia emprava al llarg de l'any de referència d'aquest estudi. El capitalisme balear, tal com ha ocorregut pel conjunt de l'Estat, ha sustentat la seva estratègia d'expansió en l'apropiació per via adquisitiva de materials i energia procedents d'altres territoris, tot contribuint (i participant) a la definició d'un desenvolupament geogràfic desigual mundial. Així, en el treball de Carpintero (2005:429) sobre l'economia espanyola, s'exposava com "en els darrers cinquanta anys, Espanya ha modificat el seu metabolisme econòmic substancialment i en un doble sentit: en primer lloc, abandonant els trets propis d'una economia de la "producció" –que s'abastia en gran mesura de recursos renovables procedents de la biomassa–, per convertir-se en una economia de "l'adquisició" de riquesa no renovable ja existent. En segon terme, i com a conseqüència de l'anterior, Espanya ha passat de ser una economia abastadora de matèries primeres per la resta del món, a transformar-se en una important receptora neta d'energia i materials de tercers països".

En el cas de les Balears<sup>91</sup>, les economies insulars s'han anat perfilant com a semiperifèries que al llarg dels diferents cicles de l'economia mundial han anat adoptant una estratègia exportadora generalment, de productes amb una valoració monetària superior a la dels productes importats (Aspiroz, 2003; Casasnovas, 2006; Cirer, 2004; Manera, 2001; Manera, 2006). Així, el capitalisme balear s'ha sustentat, en part, sobre les estratègies comercials exportadores recolzades pel fet de la seva posició geoestratègica i per haver escalat posicions en la "corba del notari" definida per Naredo i Valero (1999) que ha permès a grans trets que les elits insulars obtinguessin importants taxes de benefici amb la revenda de productes que abans havien estat importats, i que s'incorporaven com a factors dins dels processos de producció per després d'haver ser transformats ser venuts. Així, per exemple al 1835 Mallorca importarà oli a baix preu, exportant-ho en forma de sabó i major valor afegit; i Menorca, a través del port de Maó, al segle XIX es va convertir en un dels "graners" europeus, important gra a baix preu de l'Europa de l'Est que es venia amb "valor afegit". Finalment, el turisme com a nova activitat exportadora se sustenta en base a les onades de turistes que són alimentats amb inputs a baix preu procedents de diferents indrets del planeta. Per altra banda, al llarg de l'evolució del capitalisme històric, els moments de recessió dels mercats exteriors (p.ex. pèrdua de la colònia cubana al segle XIX o recessió dels mercats emissors turístics) se tradueixen en tensions repercuteixen intensament en l'economia de les Illes. De fet, el treball d'Aspiroz (2003) en sondejar el batec de les economies mallorquina i eivissenca durant el període autàrquic espanyol, entre els inicis de la Dictadura franquista i la Segona Guerra Mundial, corroborava el caràcter "depenent" d'aquestes economies. Una dependència que era astutament aprofitada per les classes capitalistes i de les que aconseguiren ampliar notablement el seu capital, tot destacant la figura de Joan March Ordinas. Un altre element que sembla s'ha mantingut quasi estable al llarg del procés d'expansió del capitalisme industrial (turístic) a les Balears, és el de la continuada flexibilitat negativa del factor treball (Manera, 2006; Riutort et al., 2003) que ha permès junt amb una cultura político-empresarial de tall agrarista o caciquil (Miquel, 2000; Miquel i Reina, 2001) impulsar el creixement econòmic de les Balears, al temps que ha construït tota una sèrie de mitologies per tal d'articular els elements simbòlics del poder per fabricar el consens social en torn a la ideologia del capitalisme en la versió turística.

Per altra banda, s'ha de dir que en els darrers anys s'han elaborat interessants treballs sobre el comerç que s'insereixen en el que podríem definir com a teoria de l'intercanvi ecològicament desigual (Hornborg, McNeill i Martínez-Alier, 2007) i que són afins al marc teòric-analític de la "regla del notari" exposada a Naredo i Valero (1999)<sup>92</sup> i del

<sup>91</sup> Convé insistir en l'apreciació realitzada per Aspiroz (2003) i Casasnovas (2005) en quant a la dificultat de parlar abans de la generalització del turisme de masses, d'una estructura econòmica balear homogènia. En tot cas s'hauria de parlar de tres sistemes insulars independents amb interconnexions comercials, però que la major part d'aquestes relacions comercials es realitzaven amb l'exterior.

<sup>92</sup> La tesi de Roldan Muradian (2001) es podria inserir dins de la teoria de l'intercanvi ecològicament desigual, mentre que la de Carpintero (2005) també incorpora a aquella teoria la "regla del notari".

desenvolupament geogràfic desigual (Harvey, 2006; Smith, 2008). Ja al segle XIX, el conegut economista clàssic, el reverend Thomas Robert Malthus va escriure que "molts estats petits [...] han acumulat dins del seu petit territori i mitjançant el comerç exterior una quantitat de riquesa que excedeix en molt al que podria esperar-se de les seves possibilitats físiques" (Malthus 1977 [1820] a Carpintero 2005:429).

Óscar Carpintero (2005) ha pogut analitzar l'economia espanyola a partir dels enfocaments analítics exposats –teoria de l'intercanvi ecològicament desigual i la regla del notari- pel període 1955 al 2000, podent-se confirmar la posició que l'economia espanyola ha anat assolint en la part alta de la "corba del notari", així com les asimetries entre les valoracions físiques i monetàries del comerç internacional espanyol. En el cas de les Balears, ens trobam amb dificultats en quant a la informació estadística de referència ja que la major part dels fluxos comercials no apareixen enregistrats a les estadístiques comercials oficials ja que aquestes tan sols recullen el comerç exterior, és a dir entre les Balears i tercers països. Per això, al llarg dels càlculs dels RTM de les Balears s'ha acudit a les estadístiques dels moviments portuaris i aeroportuaris de mercaderies per així tenir una aproximació més fiable de la dimensió física de l'economia balear.

### 12.9.1. El Balanç Físic de Materials de l'economia balear.

A través del Balanç Físic de Materials (BFM) es pot veure el grau de dependència exterior d'una determinada economia. En el cas de les Balears (taula 217) es comptabilitzava al 2004, un dèficit físic comercial d'unes 19,69 milions de Tm, de les quals el 36,26% corresponia a fluxos directes. És a dir, el que resultava invisible als fluxos físics comercials assolia uns 12,5 milions de Tm. En la distribució entre categories de flux del BFM cal destacar el dèficit físic dels fluxos energètics amb 12,3 milions Tm; en segon lloc, els minerals no metàl·lics amb un dèficit físic d'unes 2,24 milions de Tm; en tercer lloc, els fluxos d'altres productes amb un dèficit d'1,78 milions de Tm; en quart lloc, els recursos biòtics amb un dèficit físic d'unes 1,44 milions de Tm; i finalment, els fluxos de minerals metàl·lics amb un dèficit físic de 1,43 milions de Tm. És a dir, totes les categories presenten un balanç deficitari en termes físics. La distribució d'aquest dèficit físic entre la població resident, ens donaria que a l'any 2004 i d'acord amb la població empadronada, hi havia un dèficit comercial per habitant de 20,62 Tm. En cas de considerar l'IPH (Índex de Pressió Humana) el dèficit físic per càpita seria de 15,68 Tm/càpita.

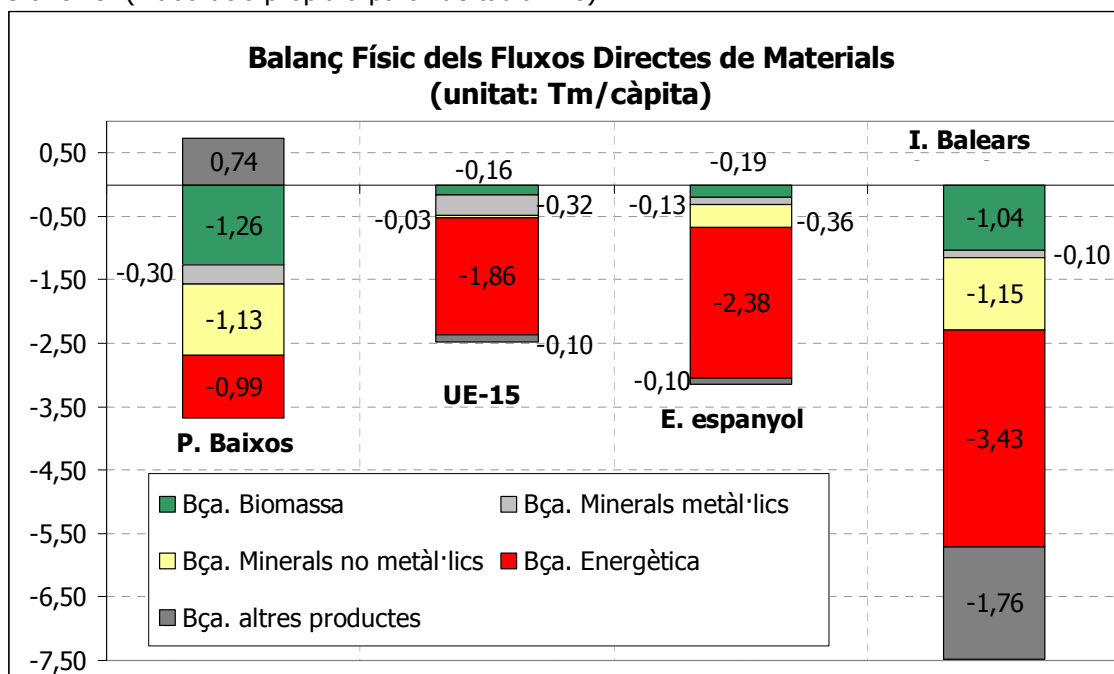
<b>Taula 217. Balanç Físic de Materials (sense erosió) de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>					
	Flux Directe (Tm)	Flux Ocult (Tm)	BFM (Tm)	BFM (Pob. Resident) Tm/càpita	BFM (IPH) Tm/càpita
Bça. biomassa	-989.968	-459.587	-1.449.555	-1,52	-1,15
Bça. Minerals metàl·lics	-260.472	-1.170.067	-1.430.539	-0,50	-0,38
Bça. Minerals no metàl·lics	-833.785	-1.412.735	-2.246.520	-3,85	-2,93
Balança energètica	-3.279.194	-9.024.817	-12.304.011	-12,88	-9,80
Balança altres productes	-1.678.869	-108.924	-1.787.793	-1,87	-1,42
<b>Total</b>	<b>-7.141.820</b>	<b>-12.550.732</b>	<b>-19.692.552</b>	<b>-20,62</b>	<b>-15,68</b>

A continuació, es pot observar la comparació entre els Balanços Físics de Materials (BFM), a partir dels fluxos directes importats i exportats, de diferents economies i per diferents anys (gràfic 25 i taula 218). En aquest cas, les diferències temporals fan que els resultats s'hagin de prendre amb certa cautela. En els casos analitzats (sense contemplar els fluxos ocults) es pot traçar una separació entre el grup d'economies formades per la UE-15, Països Baixos i l'Estat espanyol amb un dèficit físic comercial (fluxos directes) que oscil·la entre el dèficit físic comercial de 2,48 Tm/càpita de la UE-15 al 1997 i el dèficit de 3,15 Tm/càpita de l'Estat espanyol al 2000; i per l'altra banda, l'arxipèlag balear que presenta un dèficit físic

comercial molt més elevat, arribant a 7,48 Tm/càpita, 2,38 vegades superior al dèficit comercial físic –en termes de fluxos directes de materials– per càpita de l'Estat espanyol del 2000.

A través de les BFM es pot llegir el tipus d'estratègia econòmica en la que es fonamenta el territori i societats analitzats. En els casos exposats, es veu com una de les principals partides deficitàries és la corresponent a la balança energètica que al cas de la UE-15 i l'Estat espanyol representava poc més del 75% del dèficit físic comercial, i el 46,5% en el cas de Balears. Es pot destacar com les Balears i els Països Baixos presenten un dèficit físic de materials biòtics de 1,04 Tm/càpita i 1,26 Tm/càpita respectivament, el que implica que aquesta categoria representi el 13,86% del dèficit físic comercial de Balears i el 42,8% dels P. Baixos. A les Balears es pot posar l'accent, a part de l'elevat dèficit físic comercial en termes per càpita, sobre el fet que la partida d'altres productes amb un dèficit físic comercial de 1,76 Tm/càpita, és la segona categoria en ordre d'importància del BFM, representant el 23,51%. Aquest fet es deu en bona part al fet que l'economia balear importa moltes mercaderies ja finalitzades, afegint-se aquestes al procés de revalorització monetària a través del negoci turístic-comercial; i per altra banda, s'incrementen de manera imparable la generació del que la societat urbano-industrial ha anomenat residus.

Gràfic 25. (Elaboració pròpia a partir de taula 218).



**Taula 218. Comparació del Balanç Físic Comercial de Materials Directes (sense erosió ni fluxos ocults) entre diferents regions (unitat: Tm/càpita) (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al. (1997) per P. Baixos; Bringezu i Schütz (2001a) per UE-15; Carpintero (2005) per l'Estat espanyol; i taules anteriors per Balears).**

	P. Baixos (1994)	UE-15 (1997)	E. espanyol (2000)	Balears (2004) (Pob. Resident)
Bça. biomassa	-1,26	-0,16	-0,19	-1,04
Bça. Minerals metàl·lics	-0,30	-0,32	-0,13	-0,10
Bça. Minerals no metàl·lics	-1,13	-0,03	-0,36	-1,15
Bça. energètica	-0,99	-1,86	-2,38	-3,43
Bça. altres productes	0,74	-0,10	-0,10	-1,76
<b>Total</b>	<b>-2,93</b>	<b>-2,48</b>	<b>-3,15</b>	<b>-7,48</b>

L'anàlisi de les relacions comercials des de l'òptica física, al contrari de les lectures dominants que es centren en la vessant monetària dels fluxos comercials, ens permet determinar la dependència física de les economies anomenades desenvolupades i que

fonamenten el sosteniment de les seves economies en el saqueig dels recursos naturals i l'explotació de la mà d'obra de les perifèries del sistema-món capitalista. A la taula 218 es pot veure com la major part de les economies exposades tenen una taxa de cobertura comercial –percentatge de les exportacions respecte de les importacions– inferior al 100%. En el cas dels Països Baixos, es pot veure com les exportacions representen el 83,63% de les importacions, evidenciant el que Adriaanse et al. (1997) definiren com "efecte Rotterdam", és a dir que el port neerlandès actua com a plataforma de distribució de mercaderies per l'espai europeu. L'Estat espanyol va passar d'una taxa de cobertura comercial física del 114,2% a l'any 1955 que corresponia al seu paper d'abastador de materials d'altres països, a una taxa de cobertura comercial física del 42,55% a l'any 2000 que respon al seu estatus de "país desenvolupat" i per tant dependent de tercers països per satisfer una part important del seu metabolisme. Per altra banda, Carpintero (2005) apunta les asimetries físico-monetàries dels fluxos comercials espanyols, segons els quals la taxa de cobertura en valor monetari a l'any 1955 era del 72%; mentre que la taxa de cobertura en valor monetari al 2000 era del 80%, amb un dèficit comercial físic de 127,5 milions de Tm (Carpintero, 2005).

Finalment, la mitjana de la UE-15 i les Balears presenten unes taxes de cobertura comercial físiques entre el 29,54% i el 22,65% respectivament, és a dir presenten una elevada dependència respecte de les importacions en termes físics. En quant al nombre de tones importades per tona exportada, en terme de fluxos de materials directes, es pot veure com: als Països Baixos, per cada tona exportada s'importaven 1,2 Tm; a l'Estat espanyol, per cada tona exportada s'importaven 2,35 Tm; a la UE-15 per cada tona exportada, s'importaven 3,38 Tm; i a les Balears, per cada tona exportada, s'importaven 4,41 Tm. En definitiva, es pot concloure que l'economia balear és la que presenta una major dependència de l'exterior respecte dels casos exposats.

<b>Taula 219. Taxa de cobertura comercial física (fluxos materials directes) i Fluxos Directes Importats de Materials per Fluxos Directes Exportats de Materials (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al. (1997) per P. Baixos; Bringezu i Schütz (2001a) per UE-15; Carpintero (2005) per l'Estat espanyol; i taules anteriors per Balears).</b>				
	P. Baixos (1994)	UE-15 (1997)	E. espanyol (2000)	Balears (2004)
Taxa de cobertura comercial física	83,63%	29,54%	42,55%	22,65%
Tm importada/Tm exportada	1,19	3,38	2,35	4,41

### 12.9.2. La procedència dels fluxos de materials importats segons el port d'origen.

Una vegada exposats els BFM (Balanzos Físics de Materials), s'intentarà realitzar una síntesi sobre la procedència dels fluxos de materials que entren a les Illes a través dels principals ports que són aquells administrats per l'Autoritat Portuària de les Balears. La informació procedent de l'Autoritat Portuària de les Balears ens aporta una idea bastant aproximada respecte de l'origen de bona part dels materials que s'importen a les Balears ja que el 94,6% dels FMDI (Fluxos de Materials Directes Importats) entren a través d'aquestes infraestructures portuàries. La resta dels fluxos directes importats entren a través dels aeroports (AENA) i els ports gestionats per la CAIB (Comunitat Autònoma de les Illes Balears), i molt particularment els ports de Sant Antoni (Eivissa) i Ciutadella (Menorca). En aquest segon cas (Port de Ciutadella), la procedència majoritària dels fluxos de materials importats era el Port d'Alcúdia.

A la taula 220 es sintetitzen els fluxos de materials segons regió de procedència, tot destacant la supremacia dels ports de l'Estat espanyol en els fluxos de materials importats a les Balears. En aquest sentit, es pot parlar del que hem denominat "Efecte Port de Barcelona" segons el qual el port de la Ciutat Comtal actua de plataforma comercial d'abast Mediterrani, tal com ho demostren els fluxos amb les Balears amb uns fluxos directes de materials de 2,86 milions de Tm. En segon lloc destaquen els fluxos procedents del Port de Tarragona amb un flux directe de materials de 1,8 milions de Tm, que com es veurà estan vinculats als fluxos de combustibles fòssils, particularment carbons, uns carbons que a la seva vegada procedeixen en

bona mesura de Sud-àfrica. En tercer lloc, tendríem el Port de València des d'on sortia un flux directe de materials de 1,36 milions de Tm.

Si es descarten els fluxos de materials procedents de l'Estat espanyol, tenim que la major part dels fluxos procedien d'altres països europeus, amb un flux directe de materials importats de 0,55 milions de Tm. Entre els ports dels països europeus cal destacar en primer lloc, els ports italians des d'on sortien uns fluxos directes de materials d'unes 364 mil Tm, seguits dels ports de Letònia amb uns FDMI 43,4 mil Tm i els de Rússia amb 40 mil Tm. Per altra banda, dels ports britànics sortien uns fluxos de 36 mil Tm i dels francesos unes 27,9 mil Tm.

En un altre ordre de magnitud hi ha les relacions comercials amb altres regions mundials. En qualsevol cas, es poden destacar els fluxos de materials procedents del continent africà, especialment del Nord d'Àfrica (flux directe de 46,8 mil Tm) i del Pròxim Orient amb un flux directe procedent d'Egipte de 69 mil Tm. Les relacions comercials amb el continent americà representaven uns fluxos directes de materials d'unes 38,7 mil Tm que procedien principalment de Nord-Amèrica (18,3 mil Tm) i quasi a parts iguals entre el Carib (Virgin Islands) i Sudamèrica (Argentina). Finalment, des dels fluxos comercials enregistrats a través de les informacions portuàries, tendríem que les relacions comercials amb els gegants asiàtics presentaven uns fluxos directes de 19,89 mil Tm, procedents de la Índia.

**Taula 220. Fluxos de Materials Importats a les Balears segons regió de procedència a partir del port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears).**

	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
E. espanyol	7.878.328	16.206.871	24.088.686
Centre i Nord d'Europa	77.201	102.433	179.633
Est d'Europa	113.715	117.077	230.792
Sud d'Europa	367.011	402.933	769.945
Europa (sense E. espanyol)	557.927	622.443	1.180.370
Nord d'Àfrica	46.855	40.213	87.068
Àfrica Occidental	615	559	1.174
Àfrica	47.470	40.773	88.243
Pròxim Orient	69.879	60.433	130.312
Pròxim Orient/Orient Mitjà	69.879	60.433	130.312
Nord-Amèrica	18.306	20.697	39.003
Carib	9.697	8.122	17.819
Sudamèrica	10.716	6.791	17.508
Amèrica Llatina i Carib	20.413	14.913	35.327
Sud d'Àsia	19.890	16.906	36.796
Àsia	19.890	16.906	36.796

**Taula 221. Fluxos de Materials Importats a les Balears segons port d'origen i categoria de material, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de l'Autoritat Portuària de les Balears).**

Categoria material	Port origen	Flux Directe Importat (Tm)	Flux Ocult Importat (Tm)	Flux Total Importat (Tm)
Minerals metàl·lics	Bremen	169	3	172
Alemanya		169	3	172
Combustibles	Alger (El Djazair)	29.953	25.460	55.414
Combustibles	Skikda	13.097	11.133	24.230
Algèria		43.050	36.593	79.643
Combustibles	San Lorenzo	7.990	6.791	14.781
Biomassa	San Lorenzo	2.726	0	2.726
Argentina		10.716	6.791	17.508
Minerals no metàl·lics	Nassau	8	0	8
Minerals metàl·lics	Nassau	3	1	4
Altres productes	Nassau	0		0



Bahames		11	1	12
Combustibles	Amberes	11.147	9.475	20.623
Bèlgica		11.147	9.475	20.623
Biomassa	Altres Canadà	8.299	10.544	18.843
Biomassa	Sorel	8.122	10.152	18.274
Canadà		16.421	20.696	37.117
Biomassa	Abidjan	615	559	1.174
Costa de Marfil		615	559	1.174
Altres productes	Alacant	38.368	3.071	41.439
Biomassa	Alacant	44.695	26.271	74.453
Minerals metàl·lics	Alacant	57.876	139.261	197.136
Minerals no metàl·lics	Alacant	84.370	65.608	149.978
Minerals no metàl·lics	Alcanar	11.572	16.432	28.004
Combustibles	Algesires	131.340	93.036	224.376
Minerals metàl·lics	Almeria	3.930	14.385	18.316
Minerals no metàl·lics	Almeria	1.295	1.839	3.134
Altres productes	Barcelona	758.481	17.958	776.439
Biomassa	Barcelona	746.439	547.047	1.293.486
Combustibles	Barcelona	44.132	27.303	71.435
Minerals metàl·lics	Barcelona	1.051.455	2.872.686	3.924.140
Minerals no metàl·lics	Barcelona	262.535	511.885	774.420
Combustibles	Cadis	2.984	5.670	8.654
Minerals no metàl·lics	Cadis	4.101	574	4.675
Combustibles	Cartagena	142.162	64.950	207.112
Minerals no metàl·lics	Cartagena	4.100	1.353	5.453
Altres productes	Castelló	4.372	6.252	10.624
Combustibles	Castelló	647.453	550.335	1.197.788
Minerals metàl·lics	Ceuta	504	0	504
Altres productes	Dènia	34.403	50	34.453
Biomassa	Dènia	68.224	72.759	140.982
Combustibles	Dènia	1.036	1.741	2.778
Minerals metàl·lics	Dènia	128.217	405.155	533.372
Minerals no metàl·lics	Dènia	22.588	41.637	64.225
Combustibles	Pasajes	2.189	4.158	6.347
Minerals metàl·lics	Pasajes	2.503	9.163	11.666
Altres productes	Sagunt	45.595	10.592	56.187
Biomassa	Sagunt	81.939	63.685	145.624
Combustibles	Sagunt	1.471	311	1.782
Minerals metàl·lics	Sagunt	92.948	232.512	325.461
Minerals no metàl·lics	Sagunt	172.732	301.475	474.206
Minerals no metàl·lics	San Carles de la Ràpita	4.809	6.829	11.638
Altres productes	Santa Cruz de Tenerife	1		1
Combustibles	Santa Cruz de Tenerife	2.214	4.206	6.420
Minerals metàl·lics	Santa Cruz de Tenerife	3	3	7
Biomassa	Sevilla	36	15	51
Minerals metàl·lics	Sevilla	7.740	28.327	36.067
Altres productes	Tarragona	8.810	735	9.544
Biomassa	Tarragona	63.892	46.289	110.181
Combustibles	Tarragona	1.628.530	7.719.068	9.347.598

Minerals metàl·lics	Tarragona	34.273	107.794	142.067
Minerals no metàl·lics	Tarragona	64.961	42.630	107.591
Altres productes	València	298.042	67	298.109
Biomassa	València	417.280	387.273	804.553
Combustibles	València	29.060	26.772	55.832
Minerals metàl·lics	València	493.693	1.526.175	2.019.868
Minerals no metàl·lics	València	121.524	187.356	308.880
Biomassa	Vilanova i la Geltrú	695	298	992
Biomassa	Altres Estat espanyol	1.164	499	1.664
Combustibles	Altres Estat espanyol	2.445	1.863	4.309
Minerals metàl·lics	Altres Estat espanyol	3.148	11.518	14.665
E. espanyol		7.878.328	16.206.871	24.088.686
Biomassa	Damietta	1.410	0	1.410
Combustibles	Alexandria	67.673	57.522	125.195
Egipte		69.083	57.522	126.605
Biomassa	Port Everglades	1	0	2
Minerals metàl·lics	Port Everglades	1.884	0	1.884
EUA		1.885	0	1.886
Biomassa	Ajaccio	0	0	0
Biomassa	Altres França	3.782	4.369	8.151
Biomassa	Chalon sur Saone	2.732	3.156	5.888
Biomassa	Port la Nouvelle	3.000	3.467	6.467
Minerals metàl·lics	Port La Nouvelle	5.742	21.015	26.757
Biomassa	Salaise	4.152	4.797	8.949
Altres productes	Sette	252	0	252
Biomassa	Sette	6.104	7.033	13.137
Minerals metàl·lics	Sette	1.006	2.688	3.694
Minerals no metàl·lics	Sette	1.200	6.204	7.404
França		27.969	52.729	80.698
Minerals metàl·lics	Schiedam	1.157	143	1.300
Minerals metàl·lics	Rotterdam	623	50	673
Països Baixos		1.779	193	1.973
Combustibles	Sikka	19.890	16.906	36.796
Índia		19.890	16.906	36.796
Combustibles	Augusta	75.357	64.054	139.411
Combustibles	Sarroch (Porto Foxi)	69.859	59.380	129.238
Combustibles	Altres Itàlia	53.575	45.539	99.115
Combustibles	Santa Panagia	19.938	16.947	36.886
Minerals no metàl·lics	Barletta	145.400	206.468	351.868
Itàlia		364.130	392.389	756.518
Combustibles	Venspils	43.438	36.923	80.361
Letonia		43.438	36.923	80.361
Minerals metàl·lics	Altres Portugal	2.881	10.545	13.426
Portugal		2.881	10.545	13.426
Altres productes	Southampton	1	0	1
Biomassa	Southampton	9.778	11.298	21.076
Combustibles	Southampton	6.407	5.446	11.854
Minerals metàl·lics	Southampton	1.259	292	1.552
Minerals no metàl·lics	Southampton	0	0	0
Biomassa	Tilbury	18.046	20.851	38.896
Minerals metàl·lics	Altres R. Unit	578	2.115	2.693
R. Unit		36.070	40.003	76.073

Altres productes	Constanza	1.500	5.175	6.675
Minerals metàl·lics	Constanza	107	0	107
Romania		1.607	5.175	6.782
Biomassa	Rostov	2.660	2.740	5.399
Biomassa	Sant Petersburg	441	189	630
Combustibles	Tua	27.321	23.222	50.543
Combustibles	Altres Rússia	9.624	8.180	17.804
Rússia		40.044	34.331	74.375
Biomassa	Altres Suècia	68	29	97
Suècia		68	29	97
Minerals no metàl·lics	Bizerta	4.600	6.532	11.132
Tunisia		4.600	6.532	11.132
Minerals metàl·lics	Altres Turquia	795	2.911	3.707
Turquia		795	2.911	3.707
Combustibles	Tallin	9.554	8.121	17.675
Virgin Islands (EUA)		9.554	8.121	17.675
Minerals metàl·lics	Tortola	140	0	140
Virgin Islands (R. Unit)		140	0	140
Minerals no metàl·lics	Vassiliko	28.626	40.648	69.274
Xipre		28.626	40.648	69.274

Una vegada s'han exposat els fluxos totals de materials importats, sense distingir la categoria del flux, intentarem realitzar l'**anàlisi detallada per categoria** de flux: biomassa, combustibles, minerals metàl·lics, minerals no metàl·lics i altres productes. Els fluxos directes de **biomassa** procedents dels ports espanyols presenten una preponderància absoluta amb el 95,2% del total. Si s'exclouen els fluxos procedents de l'Estat espanyol, tendriem que les principals importacions en base al port d'origen, procedien del Regne Unit amb un flux directe de materials de 27,8 mil Tm; França amb uns FDMI de 19,7 mil Tm; i Canadà amb 16,4 mil Tm.

<b>Taula 222. Fluxos de Materials Importats (Biomassa) a les Balears segons regió de procedència a partir del port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears).</b>			
	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Importat (Tm)</b>	<b>Flux Total Importat (Tm)</b>
E. espanyol	1.424.363	1.144.136	2.571.986
Centre i Nord d'Europa	47.661	55.000	102.661
Est d'Europa	3.100	2.929	6.029
Europa (sense E. espanyol)	50.761	57.928	108.689
Àfrica Occidental	615	559	1.174
Àfrica	615	559	1.174
Pròxim Orient	1.410	0	1.410
Pròxim Orient/Orient Mitjà	1.410	0	1.410
Nord-Amèrica	16.422	20.697	37.119
Sudamèrica	2.726	0	2.726
Amèrica Llatina i Carib	2.726	0	2.726

El 85% dels fluxos directes de **combustibles** procedien dels ports espanyols, destacant els ports de Tarragona i Castelló d'on s'importaven uns fluxos directes de 1,63 milions de Tm i de 0,64 milions de Tm respectivament. És a dir, en quant a aquests fluxos el Port de Barcelona no juga el paper principal que si desenvolupa en tota la resta de fluxos. Es pot destacar el fet com la segona regió d'origen dels fluxos directes de combustibles és Europa, d'on s'importaven des de les refineries italianes uns fluxos directes de 218,7 mil Tm, als que s'havien d'afegir sobretot els fluxos procedents de Letònia (43,4 mil Tm) i de Rússia (36,9 mil Tm). Els fluxos directes procedents dels Ports del Nord d'Àfrica (Algèria) sumaven unes 43,05

mil Tm i les del Pròxim Orient (Egipte) unes 67,6 mil Tm. A més, els fluxos directes de combustibles procedents del continent americà sumaven unes 17,5 mil Tm que procedien del Carib (Virgin Islands) i Sudamèrica (Argentina). I, finalment hi hauria un flux directe de combustibles d'un es 19,89 mil Tm procedents de la Índia.

<b>Taula 223. Fluxos de Materials Importats (Combustibles) a les Balears segons regió de procedència a partir del port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears).</b>			
	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Importat (Tm)</b>	<b>Flux Total Importat (Tm)</b>
E. espanyol	2.635.017	8.499.414	11.134.431
Centre i Nord d'Europa	17.555	14.922	32.477
Est d'Europa	80.383	68.325	148.708
Sud d'Europa	218.730	185.920	404.650
Europa (sense E. espanyol)	316.667	269.167	585.834
Nord d'Àfrica	43.050	36.593	79.643
Àfrica	43.050	36.593	79.643
Pròxim Orient	67.673	57.522	125.195
Pròxim Orient/Orient Mitjà	67.673	57.522	125.195
Carib	9.554	8.121	17.675
Sudamèrica	7.990	6.791	14.781
Amèrica Llatina i Carib	17.544	14.913	32.457
Sud d'Àsia	19.890	16.906	36.796
Àsia	19.890	16.906	36.796

Els fluxos directes importats de **minerals metàl·lics** procedien en un 99,13% dels ports espanyols. En aquest cas, la major part dels fluxos procedents de ports d'altres països provenien d'altres Estats membres de la UE, i en menor mesura dels EUA i Turquia.

<b>Taula 224. Fluxos de Materials Importats (Minerals Metàl·lics) a les Balears segons regió de procedència a partir del port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears).</b>			
	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Importat (Tm)</b>	<b>Flux Total Importat (Tm)</b>
E. espanyol	1.876.290	5.346.980	7.223.269
Centre i Nord d'Europa	10.533	26.307	36.840
Est d'Europa	107	0	107
Sud d'Europa	2.881	10.545	13.426
Europa (sense E. espanyol)	13.520	36.852	50.373
Pròxim Orient	795	2.911	3.707
Pròxim Orient/Orient Mitjà	795	2.911	3.707
Nord-Amèrica	1.884	0	1.884
Carib	143	1	144
Amèrica Llatina i Carib	143	1	144

El 80,75% dels fluxos directes de **minerals no metàl·lics** s'importaven des dels ports espanyols. Com a la resta dels casos, en segon ordre de rellevància es troben els fluxos directes importats des dels ports europeus, amb uns fluxos directes de 145,4 mil Tm procedents d'Itàlia i unes 28,6 mil Tm de Xipre. En aquest cas, s'han d'afegir uns fluxos directes de 4,6 mil Tm procedents de Tunísia.

**Taula 225. Fluxos de Materials Importats (Minerals no Metàl·lics) a les Balears segons regió de procedència a partir del port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears).**

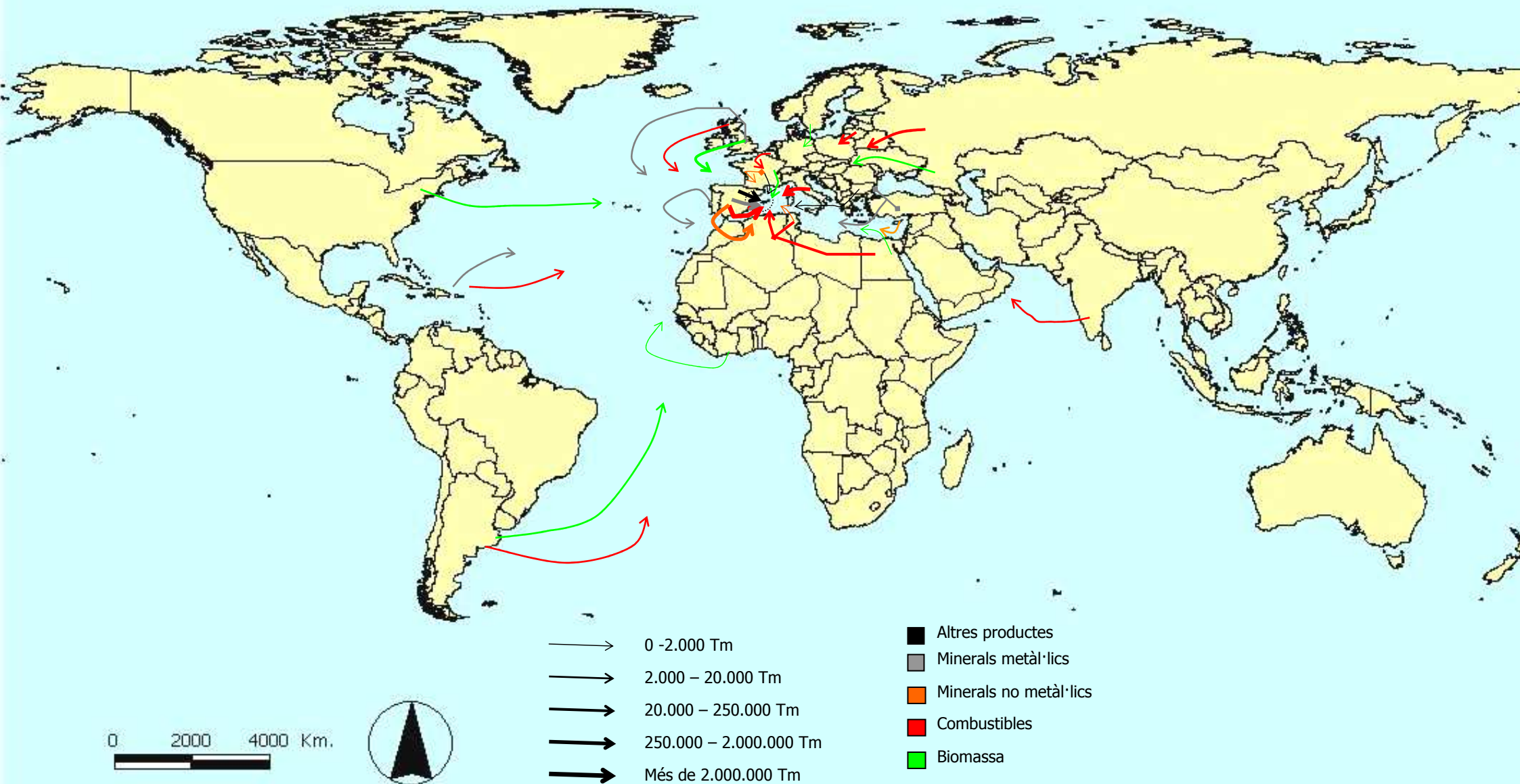
	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Importat (Tm)</b>	<b>Flux Total Importat (Tm)</b>
E. espanyol	754.587	1.177.618	1.932.204
Centre i Nord d'Europa	1.200	6.204	7.404
Sud d'Europa	174.026	247.116	421.142
Europa (sense E. espanyol)	175.226	253.320	428.546
Nord d'Àfrica	4.600	6.532	11.132
Àfrica	4.600	6.532	11.132
Carib	8	0	8
Amèrica Llatina i Carib	8	0	8

Finalment, la partida **d'altres productes** que engloben aquelles mercaderies que segons la metodologia emprada quedaven recollides en aquest conjunt heterogeni, procedien en la seva major part dels ports espanyols amb un fluxos directes de 1,18 mil Tm. I, tan sols s'enregistraren en aquesta partida fluxos comercials procedents d'altres ports europeus.

**Taula 226. Fluxos de Materials Importats (Altres Productes) a les Balears segons regió de procedència a partir del port d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir d'Autoritat Portuària de les Balears).**

	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Importat (Tm)</b>	<b>Flux Total Importat (Tm)</b>
E. espanyol	1.188.072	38.724	1.226.796
Centre i Nord d'Europa	253	0	253
Est d'Europa	1.500	5.175	6.675
Europa (sense E. espanyol)	1.753	5.175	6.928

**Figura 8. Fluxos de materials directes importats a Balears en Tm segons regió de procedència (en base a port d'origen), 2004 (Autoritat Portuària de Balears).**



### 12.9.3. Les importacions segons les estadístiques duaneres. Les asimetries físico-monetàries de les importacions. Els materials del Sud es compren barats.

Tal com s'ha anat recollint al llarg del text, les magnituds enregistrades a través de les principals portes d'entrada a les Illes (ports i aeroports) difereixen molt notablement respecte d'aquelles enregistrades a través del servei de duanes que recullen les dades del comerç exterior. I, òbviament, els fluxos comercials amb la resta de l'Estat no queden enregistrats a les estadístiques del comerç exterior. També s'ha d'insistir en el fet que malgrat un producte provengui d'un determinat port, això no significa que hagi estat extret o elaborat en aquella regió. Ans al contrari, els procés actual de globalització capitalista, sustentat en bona part amb el transport internacional de mercaderies, dificulta enormement la possibilitat d'establir la traçabilitat de la major part dels materials. Els processos de la fabricació en xarxa, amb la fragmentació de fases del procés productiu, ajuden a ocultar la veritable procedència de molts dels productes que la societat del consum de masses ingereixen bulímicament. En qualsevol cas, les informacions del comerç exterior ens permetrà saber més concretament l'origen dels materials importats a les Balears.

A la taula 227 es pot veure com els fluxos directes de materials que entraven a les Balears a través dels ports gestionats per Autoritat Portuària procedents d'altres ports espanyols (comerç de cabotatge) sumaven uns 7,87 milions de Tm (86,53% de tots els fluxos directes importats), mentre que els fluxos procedents de ports d'altres països (tràfic d'altura o exterior) sumaven unes 734,8 mil Tm (8,07% de tots els fluxos directes importats). En canvi si hom acudeix a les estadístiques del comerç exterior<sup>93</sup>, s'adona que els fluxos de materials procedents de l'estranger eren superiors als enregistrats en les estadístiques portuàries. Aquest fet, ens permetria confirmar "l'Efecte Barcelona" que és aplicable en d'altres casos (p.ex. port de València o Tarragona), segons el qual determinats ports actuen de plataformes per a la redistribució de mercaderies, que en el nostre cas s'adrecen cap a les Balears. En qualsevol cas, es veu com el predomini espanyol que s'havia detectat emprant la informació de l'Autoritat Portuària, queda diluït amb la participació d'un major nombre de països en les relacions comercials amb les Illes. De fet, en quant a les importacions, les relacions comercials a través dels Ports de les Balears s'establien amb un total de 23 països (sense comptar l'Estat espanyol), i en canvi a les estadístiques de comerç exterior s'enregistraven relacions comercials amb 141 països. En concret, els fluxos directes importats de l'estranger foren de 2,3 milions de Tm (25,41% dels fluxos directes importats), mentre que la fracció oculta d'aquests fluxos fou de 9 milions de Tm (51,36% dels fluxos ocults associats als fluxos directes importats). En definitiva, els fluxos totals importats enregistrats en el comerç exterior sumaven uns 11,3 milions de Tm, la qual cosa representa el 42,52% dels fluxos totals importats.

<b>Taula 227. Estimació de la procedència dels fluxos de materials importats a les Balears regió d'origen, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors i <a href="http://aduanas.camaras.org">http://aduanas.camaras.org</a>, març 2006)</b>				
		<b>Flux Directe Importat (10<sup>3</sup> Tm)</b>	<b>Flux Ocult Importat (10<sup>3</sup> Tm)</b>	<b>Flux Total Importat (10<sup>3</sup> Tm)</b>
Autoritat Portuària	E. espanyol	7.878,33	16.206,87	24.088,68
	Ports estrangers	734,69	779,07	1.513,76
	Total ports	8.613,02	16.985,95	25.602,45
Total materials importats a través de ports i aeroports		9.105,10	17.616,20	26.721,29
Comerç Exterior (Duanes)		2.313,99	9.047,84	11.361,81
<b>Comerç exterior respecte total</b>		<b>25,41%</b>	<b>51,36%</b>	<b>42,52%</b>

Els fluxos de materials directes importats de l'estranger assolien uns 2,3 milions de Tm. Una xifra bastant llunyana de les 734 mil Tm enregistrada en les estadístiques portuàries. Això ens du a estimar que quasi un 20% dels fluxos directes de materials procedents dels ports

<sup>93</sup> <http://aduanas.camaras.org> (març 2006)

espanyols podien ser reexportacions. A continuació s'exposaran els fluxos directes de materials en base a la seva regió de procedència (taula 228).

En primer lloc, es pot destacar la importància dels fluxos directes de materials importats procedents del **continent africà** (1,42 milions Tm) que des de la dimensió física és el principal soci comercial de les Balears en quant a importació de materials. Aquest fet es deu, sobretot, al fluxos de materials energètics (carbó) procedents de Sud-Àfrica. Un fluxos, que per altra banda no quedaven recollits a les estadístiques portuàries, ja que en aquell cas la major part dels fluxos directes de materials energètics (entre d'ells el carbó) provenien del Port de Tarragona. En segon lloc, es trobarien els fluxos directes de materials procedents del **continent europeu** amb unes 652 mil Tm, entre els quals destacarien els fluxos procedents d'Itàlia que sumaven unes 282,6 mil Tm. A més, cal destacar que Itàlia és el segon país després de Sud-Àfrica en fluxos directes de materials exportats cap a Balears. En tercer lloc, hi havia els fluxos de materials directes procedents del **Pròxim Orient i Orient Mitjà** amb unes 151 mil Tm; en quart lloc, els fluxos directes de materials procedents de **Nord-Amèrica** (28,74 mil Tm) i **Amèrica Llatina i Carib** (22 mil Tm), dels que es podria destacar la importància que jugaven els paradisos fiscals caribenys en les relacions comercials amb les Balears, des d'on s'importaven unes 7,58 mil Tm (Illes Caiman), 2,53 mil Tm (Sant Vincent i les Granadines) i 1,34 mil Tm (Virgin Islands); en cinquè lloc, es produïen uns fluxos directes materials de 30,7 mil Tm procedents d'**Àsia**, la major part amb la Índia d'on venien unes 21 mil Tm; finalment, d'**Oceania** s'enregistrava un flux directe de materials de 1,89 mil Tm.

<b>Taula 228. Comerç exterior. Fluxos de materials importats a les Balears segons regió de procedència, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <a href="http://aduanas.camaras.org/">http://aduanas.camaras.org/</a>, març 2006)</b>			
	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Importat (Tm)</b>	<b>Flux Total Importat (Tm)</b>
Àfrica Central	4.324	1.855	6.179
Àfrica del Nord	28.188	25.594	53.781
Àfrica Meridional	1.388.330	7.985.108	9.373.437
Àfrica Occidental	5.861	2.816	8.677
Àfrica Oriental	171	247	417
<b>Àfrica</b>	<b>1.426.873</b>	<b>8.015.620</b>	<b>9.442.493</b>
Europa Meridional	340.795	407.119	747.914
Europa Nord i Occidental	142.983	278.289	421.257
Europa Oriental	169.047	145.207	314.254
<b>Europa</b>	<b>652.826</b>	<b>830.615</b>	<b>1.483.425</b>
Orient Mitjà	124	95	219
Pròxim Orient	150.764	141.824	292.588
<b>Pròxim Orient i Orient Mitjà</b>	<b>150.888</b>	<b>141.919</b>	<b>292.807</b>
Amèrica Central	49	50	99
Carib	11.751	247	11.998
Sudamèrica	10.224	10.607	20.831
<b>Amèrica Llatina i Carib</b>	<b>22.024</b>	<b>10.904</b>	<b>32.928</b>
<b>Nord-Amèrica</b>	<b>28.745</b>	<b>27.307</b>	<b>56.052</b>
Àsia Meridional	21.118	17.805	38.924
Àsia Oriental	6.066	2.966	9.032
SE Asiàtic	3.552	516	4.069
<b>Àsia</b>	<b>30.737</b>	<b>21.288</b>	<b>52.025</b>
Oceania	1.898	188	2.086
<b>Total</b>	<b>2.313.991</b>	<b>9.047.841</b>	<b>11.361.816</b>

Anteriorment, s'han abordat les importacions a les Balears des de la dimensió física. Una dimensió que quasi sempre és oblidada per part de les corrents dominants que analitzen les relacions comercials. Ara s'exposaran les importacions realitzades a les Balears al llarg del



2004, però a partir de les valoracions monetàries que reben. I així, poder esbrinar les principals diferències respecte de l'observat a partir de l'anàlisi física i amb l'objectiu de veure si es produeixen les asimetries monetàries exposades, entre d'altres, per Naredo i Valero (1999), Carpintero (2005) i Naredo (2006).

Des de l'òptica monetària tendríem que les importacions fetes a les Balears a través del comerç exterior al 2004 sumaven uns 2 miliards d'euros, rebent una valoració mitjana cada tona importada a les Illes d'uns 886 euros (taula 229). La distribució segons la procedència d'aquests fluxos comercials seria: en primer lloc, estan els fluxos procedents d'Amèrica amb un total de 915,2 miliards d'euros que corresponien principalment a **Amèrica del Nord** (510 miliards d'euros) i als **paradisos fiscals caribenys** (399 miliards d'euros). Cada tona importada de l'Amèrica opulenta rebia una contrapartida de 33,9 mil euros en el cas dels paradisos fiscals o de 17,7 mil euros en el cas d'Amèrica del Nord; en canvi les procedents de **Sudamèrica** rebien una contrapartida de 562 €/Tm. En segon lloc, es troba **Europa** d'on les importacions es valoraven en unes 865,5 miliards d'euros, rebent cada tona procedent d'Europa uns 1326 euros. En aquest cas, també predominen (crematísticament) les relacions comercials amb els països capdavanters de la UE, essent les importacions de l'Europa Occidental i Meridional més importants en termes monetaris, i els dos primers països europeus, França (298,4 miliards d'euros) i Itàlia (216,9 miliards d'euros). En tercer lloc, hi hauria les importacions procedents del **Pròxim Orient i l'Orient Mitjà** amb 89,9 miliards d'euros, el que suposa de mitjana cada tona rebria una contrapartida d'uns 596 €. En quart lloc, les importacions procedents d'**Àfrica** es valoraven en 88,7 miliards d'euros, 62 €/Tm, destacant el fet que els fluxos procedents de l'Àfrica oriental –els carbons sud-africans– eren les partides comercials que rebien la contrapartida monetària més baixa de totes les enregistrades, amb tan sols 43 euros per cada tona importada. Les importacions **asiàtiques** foren en termes monetaris, d'uns 76,9 miliards d'euros, la qual cosa significava que de mitjana cada tona importada des de la principal regió industrial del món estava valorada en uns 2503 euros. Finalment, estarien els fluxos de 14,7 miliards d'euros procedents d'**Oceania**.

**Taula 229. Valor monetari de les importacions cap a les Balears segons regió de procedència, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006)**

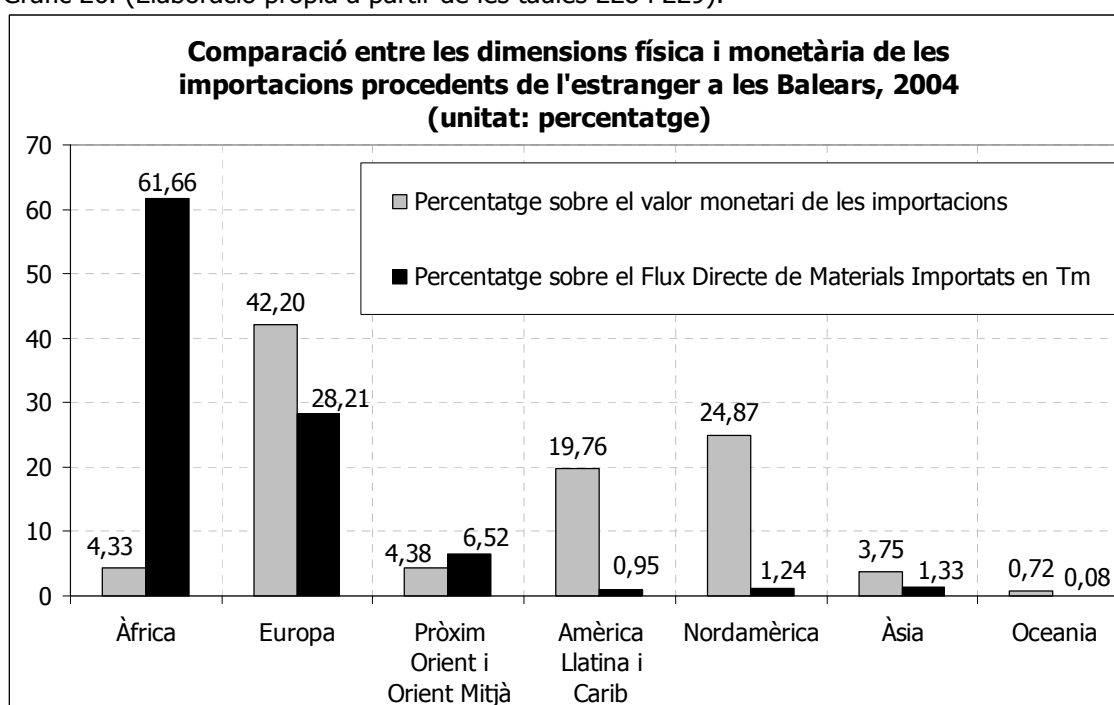
	Valor monetari (mils euros)	€/Tm (FDMI)
Àfrica Central	2.971	687
Àfrica del Nord	20.723	735
Àfrica Meridional	59.565	43
Àfrica Occidental	4.923	840
Àfrica Oriental	533,2	3.118
Àfrica	88.715	62
Europa Meridional	251.398	738
Europa Nord i Occidental	551.589	3.858
Europa Oriental	62.513	370
Europa	865.500	1.326
Orient Mitjà	1.208	9.742
Pròxim Orient	88.661	588
Pròxim Orient i Orient Mitjà	89.869	596
Amèrica Central	391	7.980
Carib	399.140	33.966
Sudamèrica	5.742	562
Amèrica Llatina i Carib	405.273	18.401
Nord-Amèrica	510.004	17.742
Àsia Meridional	18.787	890
Àsia Oriental	26.680	4.398
SE Asiàtic	31.465	8.859
Àsia	76.932	2.503

Oceania	14.746	7.769
<b>Total</b>	<b>2.051.039</b>	<b>886</b>

Es podria dir que la consideració d'una sola dimensió en l'anàlisi de les relacions comercials exteriors no ens acaba de donar suficients claus interpretatives de dites relacions. En el gràfic 26 es pot veure la relació establerta entre ambdues dimensions. Si hom atengués tan sols a les dimensions monetàries podria concloure, i de fet majoritàriament es fa així, que Amèrica i Europa són els principals socis comercials de les Illes. És a dir, es tracta de relacions comercials amb els encara anomenats "països industrials", malgrat hagin deslocalitzat la pràctica totalitat de les seves activitats industrials a les perifèries del planeta. Nogensmenys, quan s'introdueix la dimensió física, hom s'adona que els principals socis comercials de les Balears són els anomenats "països subdesenvolupats" que aporten els materials imprescindibles per a que l'economia balear pugui funcionar. Per tant, les Balears presenten una extrema dependència dels països empobrits. Els dos grans extrems d'aquest fet estan representats pel continent Africà i l'Americà. Les importacions en termes físics procedents d'Àfrica, representaven el 61,6% del total; mentre que quan es mira des de la dimensió monetària resulta que aquelles tan sols suposaven un 4,3% del valor total de les importacions. En canvi, les importacions en termes físics procedents d'Amèrica cobrien tan sols un 2,19% del total, mentre que des de la dimensió monetària aquelles cobrien el 44,6% del total i en les que la major part se distribuïa entre els EUA i els paradisos fiscals caribenys.

En el cas de les Balears, s'ha pogut constatar les asimetries físico-monetàries que recull la "Regla del Notari" (Naredo i Valero, 1999; Naredo, 2006) amb la seva expressió territorial. Així, els anomenats "països desenvolupats" presenten una petita fracció de les importacions que s'adrecen a les Illes en termes físics, però quan un mira la versió monetària del mateix fet, resulta que aquests països són els que presenten unes relacions comercials més intenses amb les Illes. En canvi, amb els països empobrits, amb Sud-àfrica com a cas paradigmàtic, la situació és completament la inversa, ja que mentre la major part dels fluxos en termes físics procedeixen d'aquests, quan s'observa la dimensió monetària la participació d'aquests països és mínima.

Gràfic 26. (Elaboració pròpia a partir de les taules 228 i 229).



Després d'haver analitzat les importacions a les Balears, tant en la dimensió física com la monetària, en base a les regions de procedència, s'analitzaran aquests fluxos en base a les diferents categories de materials –biomassa, combustible, minerals metàl·lics (i productes),

minerals no metàl·lics (i productes) i altres productes-, diferenciant la regió de procedència i les dues valoracions, física i monetària (taula 230 i gràfic 27). En primer lloc, es pot destacar el fet que físicament, la principal categoria de fluxos importats a Balears és la corresponent a combustibles que assolía uns fluxos directes importats de 1,85 milions de Tm (80,12% del total), mentre que en termes monetaris aquests fluxos sumaven uns 208,4 milions d'euros. En segon lloc, els minerals metàl·lics (i productes derivats) es desvetllen com la principal categoria de fluxos directes importats des de la vessant monetària, amb uns 1,49 miliards d'euros (73,37% del total), mentre que en termes físics tan sols representen l'1,61% dels fluxos directes importats (37,6 mil Tm).

Els materials **biòtics** presentaren al 2004 uns fluxos directes importats –d'acord amb les estadístiques del Comerç Exterior- d'unes 185,7 mil Tm (8,03% del total) que estaven valorats en uns 144 milions d'euros, el que significa que de mitjana per cada tona importada de biomassa es desemborsaven uns 779 euros. La major part d'aquests fluxos procedien d'Europa, particularment de França i Regne Unit des d'on s'importaven especialment productes agroalimentaris, i dels països escandinaus des d'on s'importaven productes forestals. En segon lloc, hi haurien els fluxos procedents dels EUA i Canadà amb unes 26,2 mil Tm (14,3 milions d'euros) des d'on s'importaven, fonamentalment, productes forestals i cerealícoles. En tercer lloc, hi hauria Àfrica amb uns fluxos de 10,58 mil Tm (8,9 milions d'euros) d'on fonamentalment s'importaven productes forestals dels països de l'Àfrica subsahariana destacant Costa d'Ivori i Camerun. En tercer lloc, hi hauria el flux directe importat de 10 mil Tm (4 milions d'euros) procedents d'Amèrica Llatina i el Carib, la major part de Perú i Argentina des d'on s'importaven principalment blat de moro i residus de la producció d'oli de soja (per alimentació animal), respectivament. Cal recordar que després de la crisi financera que assolà Argentina, bona part de les terres Xaco-pampeanes s'han roturat per tal de conrear soja transgènica. Resulta curiós l'enregistrament d'un flux directe de prop de 1,3 mil Tm procedents de Nova Zelanda, que es corresponia a productes derivats lactis, uns productes que recorrien prop de 20 mil Km i pels quals es desemborsaven uns 3,4 milions d'euros.

Els **combustibles**, com s'ha esmentat representen la principal partida de fluxos directes importats en termes físics, rebent cada tona importada, de mitjana, uns 113 euros. Amb molta diferència, els principal flux directe importat procedeix del continent Africà, i particularment de Sud-Àfrica d'on procedeix el carbó que es crema a les Balears. Podem accentuar el fet que mentre de mitjana els fluxos directes de combustibles importats a les Illes rebien una contrapartida monetària de 114 euros, en el cas dels procedents d'Àfrica la contrapartida era de 47 €/Tm; això és menys de la meitat. Després dels combustibles africans, la segona partida en ordre d'importància era la procedent d'Europa amb un flux directe de 293,6 mil Tm (92,5 milions d'euros), en concret d'Itàlia (cru refinat), Rússia i Bielorrússia. I, en darrer lloc, es poden destacar els fluxos procedents del Pròxim Orient amb unes 129,5 mil Tm (42,5 milions d'euros), la major part procedents d'Egipte.

Els **materials metàl·lics i els seus productes derivats** amb tan sols 37,26 mil Tm, resultaven ser la partida més important des de l'òptica monetària (1,49 miliards d'euros). Això vol dir que de mitjana cada tona importada rebia una contrapartida monetària de 40 mil euros, la major de totes les categories de materials. En aquest apartat, els principals socis comercial de les Balears semblen ser els països europeus amb uns fluxos directes importats de 16,36 mil Tm (326,3 milions d'euros), encapçalats per Itàlia, França, Alemanya i Regne Unit. Crida l'atenció que dins d'aquesta categoria apareguin els paradisos fiscals del Carib amb els quals es produïen uns fluxos directes d'uns 11,5 mil Tm (398,6 milions d'euros), en particular de les Illes Caiman, Sant Vincent i Granadines i les Illes Verges, des d'on s'importaven iots de luxe<sup>94</sup>.

<sup>94</sup> Segons les estadístiques del comerç exterior (<http://aduanas.camaras.org/>, març 2006) l'empresa "Astilleros de Mallorca SA" fou la que s'encarregà d'aquestes operacions. Aquesta empresa, amb seu a Palma, està composta per un selecte grup d'accionistes que són dels principals en el sector nàutic estatal. Així, al 2006 la composició accionarial era la següent: Fernando Santodomingo Azpeitia (48%), que és el president de la companyia gallega Factorias Vulcano (empresa beneficiària de l'ajudicació dels estibadors d'Izar a Gijón per part del SEPI –Societat Estatal de Participacions Industrials); Pesquital Fish CO Ltd (34,1%) (sense més dades); Jesús Freire Pichin (7,89%) president de la gallega Construcciones Navales P. Freire SA; la resta de membres de la família Freire amb 1,48% cadascun (David Freire, Guillermo Freire Garcia, Marcos Freire Garcia, Paulo Freire Garcia); i Diego Colon de Carvajal i Gorozabel (4%). Per exemple, Factorias Vulcano SA està formada per Astilleros de Mecànica SL (51%) i Gestión de Negocios Argos SA (49%). És a dir es tracta d'un cas típic d'empresa en xarxa, en la que resulta complex determinar la seva composició, en la que es poden detectar mecanismes financers, així com la lògica de les estructures del capital que tendeix a

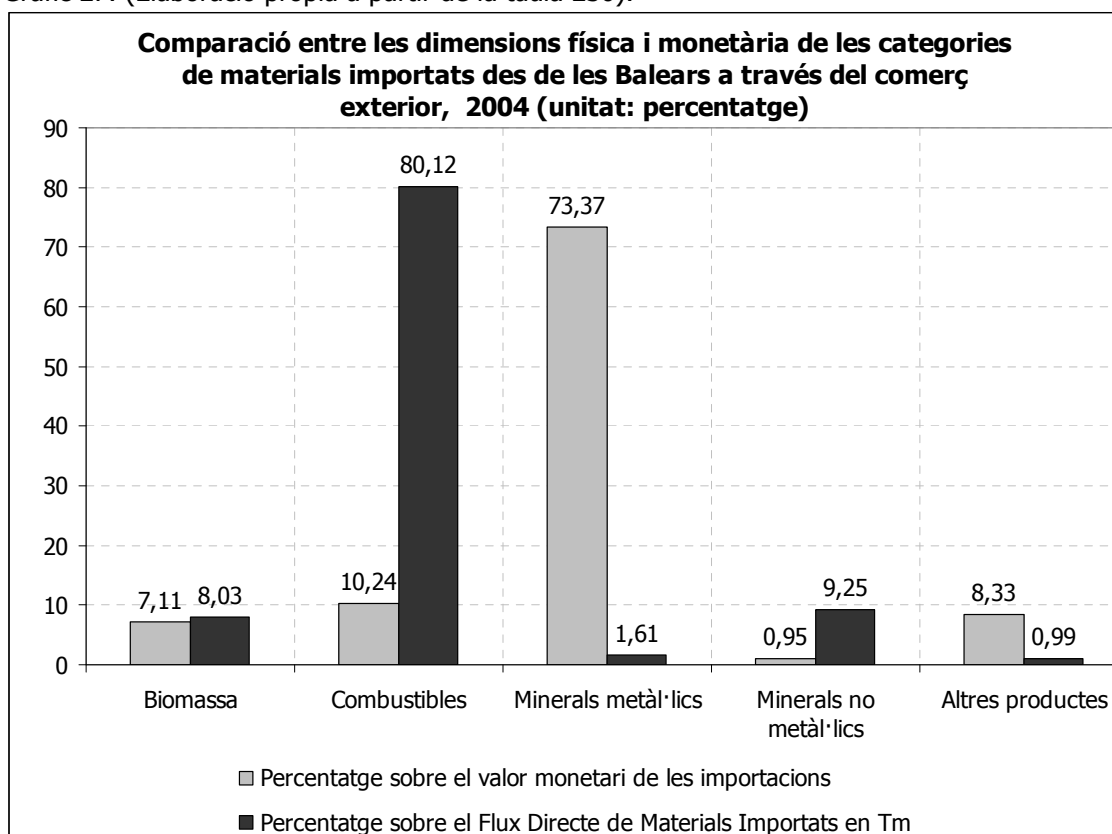
Els fluxos directes importats de **minerals no metàl·lics i productes derivats** foren d'unes 213,8 mil Tm (9,25% del total) i que en termes monetaris es valorava en uns 19,3 milions d'euros (0,95% del total), resultant de mitjana una contrapartida monetària d'uns 91€/Tm. Els principals fluxos procediren d'Europa amb unes 193,59 mil Tm, i particularment d'Itàlia (150 mil Tm) i Xipre (38,2 mil Tm) des d'on es va importar, fonamentalment, ciment hidràulic. Finalment, els **altres productes** enregistrats a les estadístiques del comerç exterior sumaren unes 22,9 mil Tm (0,9% del total) valorades en 169,6 milions d'euros (8,33% del total). És a dir, cada tona importada rebria de mitjana uns 7392 euros. La major part d'aquests materials procediren, en principi, d'altres països europeus amb un total de 13,9 mil Tm (108,2 milions d'euros), entre dels quals hi destaquen els adobs químics procedents de Romania, a més dels fluxos procedents d'Itàlia, Alemanya, Polònia i Portugal. En aquesta categoria, els països asiàtics apareixen en segon lloc amb uns fluxos directes de 6,08 mil Tm que estaven valorades en 37,9 milions d'euros. Això implica que cada tona importada d'Àsia rebria una contrapartida de 6247 €/Tm, el que vol dir que reben uns 1145 €/Tm menys que els fluxos procedents dels països europeus, essent aquest un dels elements clau del desenvolupament geogràfic desigual. És a dir, el desenvolupament geogràfic desigual no es defineix tant per tenir o no recursos, per tenir o no aparell productiu, sinó de tenir poder o no tenir-ne, un poder que s'expressa, entre d'altres, en els mecanismes d'assignació dels preus. En aquest cas, la major part dels fluxos asiàtics procediren de la "gran fàbrica" xinesa. Finalment, dins d'aquesta categoria (altres productes) tendríem els països africans amb uns fluxos directes importats de 2,02 mil Tm (13,18 milions d'euros), la major part dels quals es corresponen a importacions de sabates procedents de Marroc on s'ha traslladat part dels processos productius de la indústria sabatera mallorquina que ha deslocalitzat les tasques de menor valor afegit –fabricació de calçat–. Mentre que, per altra banda, el capital sabater ha concentrat a les Illes les tasques de major valor afegit com són les de direcció, disseny i comercialització, amb el conseqüent desmantellament de les tasques manufactureres que es trobaven a l'arxipèlag.

<b>Taula 230. Comerç exterior. Fluxos directes de materials importats a les Balears segons categoria de material i regió de procedència, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <a href="http://aduanas.camaras.org">http://aduanas.camaras.org</a>, març 2006).</b>			
<b>Biomassa</b>	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Valor (Mils d'euros)</b>	<b>€/Tm (FDMI)</b>
Àfrica	10.589	8.943	845
Nord-Amèrica	26.267	14.334	546
Amèrica Llatina i Carib	10.051	4.001	398
Àsia	2.058	4.995	2.427
Europa	133.143	107.491	807
Oceania	1.305	3.435	2.632
Pròxim Orient i Orient Mitjà	2.006	1.203	600
<b>Biomassa</b>	<b>185.418</b>	<b>144.402</b>	<b>779</b>
<b>Combustible</b>	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Valor (Mils d'euros)</b>	<b>€/Tm (FDMI)</b>
Àfrica	1.409.309	65.677	47
Nord-Amèrica	0,2	1	6.000
Àsia	19.890	7.667	385
Europa	293.666	92.558	315
Pròxim Orient i Orient Mitjà	129.598	42.544	328
<b>Combustible</b>	<b>1.852.463</b>	<b>208.447</b>	<b>113</b>
<b>Minerals metàl·lics (i productes)</b>	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Valor (Mils d'euros)</b>	<b>€/Tm (FDMI)</b>
Àfrica	100	538	5.367
Paradisos Fiscals Carib	11.584	398.639	34.413
Nord-Amèrica	2.060	489.473	237.562
Amèrica Llatina i Carib (sense	66	592	8.935

configurar potents conglomerats oligopolístics (Base de dades SABI –Bureau Van Dijk Electronioic Publishing- <http://0-sabi.bvdep.com.llull.uib.es/version-2008516/cgi/template.dll>, maig 2008).

paradisos fiscals)			
Àsia	1.688	25.023	14.828
Europa	16.368	526.332	32.156
Oceania	545	10.943	20.075
Pròxim Orient i Orient Mitjà	4.858	42.263	8.701
<b>Minerals metàl·lics (i productes)</b>	<b>37.269</b>	<b>1.493.803</b>	<b>40.082</b>
<b>Minerals no metàl·lics (i productes)</b>	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Valor (Mils d'euros)</b>	<b>€/Tm (FDMI)</b>
Àfrica	4.852	375	77
Nord-Amèrica	58	913	15.854
Amèrica Llatina i Carib	28	88	3.181
Àsia	1.022	1.268	1.241
Europa	193.593	15.528	80
Oceania	0,3	12	38.667
Pròxim Orient i Orient Mitjà	14.257	1.177	83
<b>Minerals no metàl·lics (i productes)</b>	<b>213.809</b>	<b>19.360</b>	<b>91</b>
<b>Altres productes</b>	<b>Flux Directe Importat (Tm)</b>	<b>Valor (Mils d'euros)</b>	<b>€/Tm (FDMI)</b>
Àfrica	2.024	13.182	6.513
Nord-Amèrica	359	5.283	14.698
Amèrica Llatina i Carib	296	1.953	6.601
Àsia	6.080	37.980	6.247
Europa	13.950	108.220	7.758
Oceania	48	357	7.514
Pròxim Orient i Orient Mitjà	170	2.682	15.739
<b>Altres productes</b>	<b>22.927</b>	<b>169.657</b>	<b>7.400</b>

Gràfic 27. (Elaboració pròpia a partir de la taula 230).

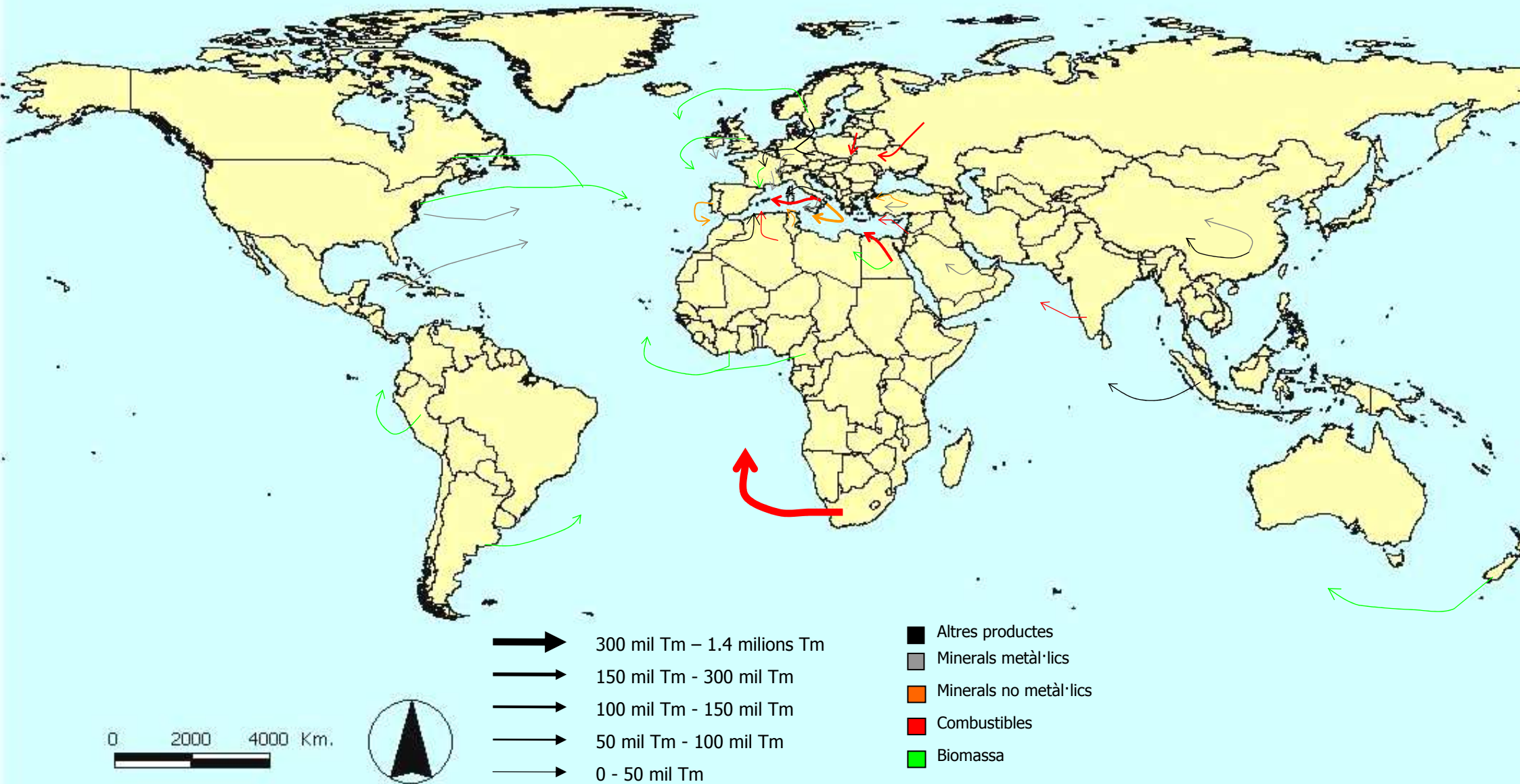


Als dos mapes que es presenten a continuació (mapa 2 i mapa 3) s'han intentat expressar els fluxos directes de materials segons el país d'origen tant en la versió física (Tm) com en la monetària (milions d'euros). Amb un simple cop d'ull ens podem adonar que els principals fluxos en termes físics no es corresponen amb els que ens informen sobre les unitats monetàries. Cal destacar els fluxos de combustibles de Sud-Àfrica i els de productes de minerals metàl·lics procedents dels paradisos fiscals del Carib, però també de les Illes Marshall i Gibraltar, a més dels EUA d'on s'importava material aeronàutic. En el cas dels paradisos fiscals els materials importats eren iots de luxe, essent aquesta la segona "mercaderia" importada a les Illes d'acord amb les magnituds monetàries. Els principals fluxos, en base a les magnituds monetàries, procedien dels països europeus on la categoria de minerals metàl·lics foren de fluxos de 526 milions d'euros, que en termes físics es corresponia a unes 16,3 mil Tm.

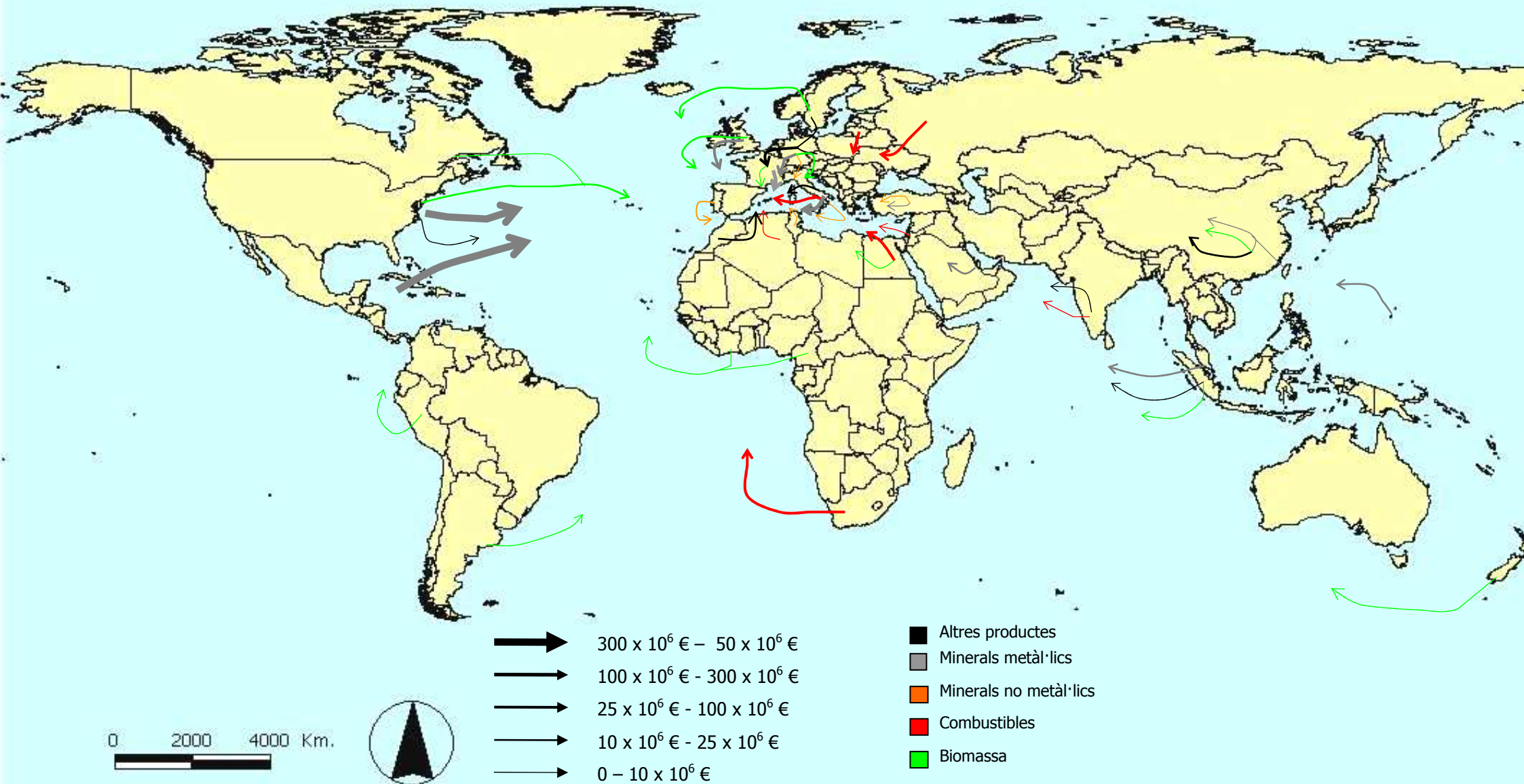
Des de fa temps que nombrosos autors i col·lectius han presentat enormes dubtes sobre les suposades bondats del lliure comerç i la seva internacionalització. Uns d'aquests dubtes es deriven de l'absència de consideració dels costos socials (p.ex. passius ambientals, explotació laboral, inestabilitat sociopolítica, etc) i del fet que la major part del comerç internacional correspon al conegut com a "comerç intraindustrial", és a dir en torn a productes i mercaderies semblants. És a dir, no es compleix allò que la teoria del comerç internacional i el lliure comerç segons la qual el seu desplegament afavorirà el comerç "intersectorial", entès aquell com el que es produeix entre països amb dotacions diverses i productes diferents (Carpintero, 2005). En el cas de les Balears, als dubtes exposats, s'ha d'afegir el fet que en termes monetaris els principals socis comercials de les illes Balears són els territoris més opacs financerament parlant del capitalisme global, com són els paradisos fiscals; i, a més, els principals objectes comercialitzats eren iots de luxe. Aquest fet ens podria servir per teoritzar sobre la possible vinculació entre l'economia criminal i la fraudulenta de les Balears amb el blanqueig de diners (p.ex. drogues, corrupció urbanística, evasió fiscal, etc). Unes vinculacions que sortiren a la llum pública arran de l'esclat del "Cas Llampeg", sobre una presumpta trama de blanqueig de diners en els que s'ha vist implicat un prestigiós bufet d'advocats palmèsà (Bufet Feliu), una sucursal del Banco de Sabadell, una notaria, diversos empresaris (p.ex. Patrick Duchemin) i en el que, evidentment, es va intervenir un "megaiot" (Togores, 16/04/2008).

Aquest cas es va destapar a l'abril del 2007 arran de la investigació d'estafes immobiliàries al municipi d'Andratx (dobles vendes). En aquesta trama hi havia relacionades unes 816 empreses, de les quals unes 161 estaven domiciliades a paradisos fiscals – particularment Panamà i les illes del Canal de la Mànega– amb uns 500 milions d'euros mobilitzats (Armendáriz et al., 27/04/2007). Entre d'altres coses, en aquest cas es varen veure implicats l'empresari rus Kozhevnikov que fou l'amfitrió de la comitiva del Govern de les Illes Balears, encapçalada per Jaume Matas, en la seva visita al prostíbul moscovita "Rasputín" al febrer del 2004, els serveis del qual foren pagats amb fons públics (Armendáriz et al, 6/07/2007). A través de les empreses domiciliades als paradisos fiscals es va adquirir el polèmic cementeri privat palmèsà Bon Sosec SA. Martha i Christian Hore compraren diverses finques, entre d'elles Son Bunyola (Banyalbufar) que havia estat propietat del multimilionari anglès Richard Branson, a través d'un paradís fiscal on s'adquiriren accions de diverses companyies, entre els actius de les quals es trobaven les propietats immobiliàries. També s'investigà l'actor nord-americà Michael Douglass qui emprava societats en paradisos fiscals per "gestionar" les seves propietats a Mallorca (S'Estaca). Aquest darrer es va convertir en la imatge corporativa de les Balears entre 2003 i 2007, arran d'un acord entre l'actor i Jaume Matas, a canvi de la compra del centre cultural Costa Nord (Valldemossa) per 4,2 milions d'euros –un centre que va haver de construir per "compensar" a la societat per les obres il·legals realitzades a S'Estaca– (Armendáriz, 12/06/2007; Armendáriz, 6/07/2007; Armendáriz, 20/11/2007).

**Figura 8. Fluxos de materials directes importats a les Balears en Tm segons regió de procedència, 2004 (<http://aduanas.camaras.org/>)**



**Figura 9. Fluxos de materials directes importats a les Balears en € segons regió de procedència, 2004 (<http://aduanas.camaras.org/>)**





#### 12.9.4. Els ports de destí dels fluxos de materials exportats a través dels ports de les Balears.

En quant a les fluxos de materials exportats des dels ports administrats per l'Autoritat Portuària de les Balears, es pot dir que aquests s'adreçaven quasi absolutament als ports espanyols amb uns fluxos directes d'1,9 milions de Tm, un 97,8% del total. Aquests fluxos exportats anirien acompanyats d'uns fluxos ocults de 4,4 milions de Tm, amb la qual cosa el flux total exportat total seria de 6.35 milions de Tm. Entre els ports als quals s'adrecen les exportacions de les Illes, destaca el port barceloní amb un flux directe de 1,15 milions de Tm, seguit del de València amb 413,2 mil Tm. La suma dels fluxos directes que es dirigien cap aquests dos ports del llevant peninsular, representen el 81,18% del total. En quant als ports no espanyols, els principals receptors dels fluxos directes exportats són els europeus amb unes 34,5 mil Tm, i entre aquests es poden destacar les Illes Feroe, els ports britànics (Port de Londres i Garston de Liverpool). I, en tercer lloc el port islandès de Reikiavik amb un flux directe de 4,1 mil Tm que estan vinculats amb l'exportació de la sal illenca (taula 231).

<b>Port origen/país/regió</b>	<b>Flux Directe Exportat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Exportat (Tm)</b>	<b>Flux Total Exportat (Tm)</b>
Aguilas	39	12	51
Alacant	51.486	114.075	165.561
Almeria	19.349	27.452	46.801
Altea	10	3	13
Barcelona	1.152.588	2.671.001	3.823.588
Bilbao	3	11	14
Cartagena	13	6	19
Castelló	6.114	5.568	11.682
Dènia	123.532	381.669	505.201
Las Palmas de Gran Canaria	3	2	5
Sagunt	97.998	116.654	214.652
Santa Pola	15.500	853	16.353
Sevilla	140	437	577
Tarragona	20.712	27.885	48.597
València	413.219	1.041.692	1.454.910
Altres ports espanyols	6.210	8.823	15.033
<b>Estat espanyol</b>	<b>1.906.916</b>	<b>4.396.140</b>	<b>6.303.056</b>
Itàlia	1.737	739	2.476
Grècia	10	0	10
Alemanya	350	17	367
Dinamarca	1.400	77	1.477
I. Feroe	19.430	1.069	20.499
França	1.324	3.103	4.427
Holanda	919	0	919
R. Unit	9.368	596	9.964
<b>Europa (sense Estat espanyol)</b>	<b>34.538</b>	<b>5.601</b>	<b>40.139</b>
<b>Islàndia (Reikiavik)</b>	<b>4.120</b>	<b>227</b>	<b>4.347</b>
<b>Nord d'Àfrica (Tunísia)</b>	<b>1</b>	<b>1</b>	<b>2</b>
<b>EUA</b>	<b>2.529</b>	<b>355</b>	<b>2.884</b>
Amèrica Central	397	0	397
Carib	668	0	668
<b>Amèrica Llatina i Carib</b>	<b>1.065</b>		<b>1.065</b>
<b>Total</b>	<b>1.949.169</b>	<b>4.402.323</b>	<b>6.351.492</b>

A la taula 232 es sintetitzen els fluxos de materials exportats segons la seva categoria i els països allà on s'adreçaren d'acord amb les estadístiques portuàries, és a dir el país en el port del qual es desembarcaven els materials exportats però que no vol dir que fossin el destí últim d'aquestes exportacions. Per exemple, alguns dels fluxos desembarcats al Port de Barcelona haurien seguit el seu trajecte per carretera, arribant fins i tot a d'altres països europeus. Els principals fluxos exportats corresponien als **minerals metàl·lics i els seus productes derivats** amb un flux directe exportat d'1,65 milions de Tm, el 85,65% del total, la major part dels quals s'adreçaven als ports espanyols. En aquesta categoria cal recordar l'exposat en apartats anteriors, i és que d'aquests fluxos directes, un 83,63% corresponien a les tares de contenidors i els vehicles que tornaven buits després d'haver descarregat la càrrega que portaven a les Illes. A més, es comptabilitza un flux directe exportat de 87,4 mil Tm que corresponien a ferralles, és a dir rebutjos metàl·lics. Per altra banda, els principals fluxos directes exportats a d'altres països eren els corresponents a iots que s'adreçaven als ports de Florida (Everglades i Fort Lauderdale) amb unes 2,5 mil Tm, així mateix el flux comercial nàutic tenia com a socis comercials els ports dels paradisos fiscals de Gibraltar i de les Illes Verges.

En segon lloc, els fluxos directes de **materials no metàl·lics** (i els seus productes) foren al 2004 d'un 130,5 mil Tm, la major part dels quals s'adreçaven a ports espanyols (73,9% dels fluxos directes). Entre els fluxos directes d'aquests materials que anaven a ports espanyols la major part corresponien a exportació d'envasos de vidre (31,1 mil Tm), residus de vidre (17,6 mil Tm) i sal comú (17,1 mil Tm). Els fluxos directes de minerals no metàl·lics que anaven cap als ports britànics, de les Illes Feroe, d'Islàndia i Dinamarca corresponien a la sal comú que ha estat des de l'Antiguitat un dels principals productes d'exportació de les Pitiüses.

En tercer lloc, els fluxos directes exportats de **biomassa** foren de 123,4 mil Tm, el 98,5% s'adreçaven a ports espanyols. Les principals partides que s'exportaven als ports espanyols eren les de tubercles, particularment la patata pobra, amb uns fluxos directes exportats de 13,2 mil Tm; en segon lloc uns fluxos directes d'un 7,8 mil Tm que corresponien fonamentalment a pastes preparades, farines i productes de pastisseria i forn; i unes 5,9 mil Tm de garroves. En el cas dels fluxos directes exportats a Itàlia, amb 1,69 mil Tm, es tractava de serradís i rebuig de fusteria.

Els fluxos directes exportats del que s'ha recollit sota la categoria d'**altres productes** sumaven unes 43,2 mil Tm, el 99,7% anaven als ports espanyols. Dins d'aquesta categoria la major part dels fluxos directes corresponien a les exportacions d'objectes sense catalogar (14,7 mil Tm); mobles i parts de mobles com per exemple somiers (7,04 mil Tm); escòries i residus municipals (3,9 mil Tm); begudes no alcohòliques (3,5 mil Tm) i productes tèxtils (3,18 mil Tm). Finalment, les exportacions de combustibles presentaven uns fluxos directes de 10 mil Tm que s'adreçaven a ports espanyols.

<b>Categoria material</b>	<b>País/Port destí</b>	<b>Flux Directe Exportat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Exportat (Tm)</b>	<b>Flux Total Exportat (Tm)</b>
<b>Biomassa</b>	E. espanyol	121.642	83.379	205.021
	Itàlia	1.697	728	2.426
	França (Sette)	133	225	358
	Tunísia (La Goulette)	0,09	0,51	0,60
	<b>Total</b>	<b>123.473</b>	<b>84.333</b>	<b>207.806</b>
<b>Combustibles</b>	<b>E. espanyol</b>	<b>10.056</b>	<b>5.715</b>	<b>15.770</b>
<b>Minerals metàl·lics (i productes)</b>	E. espanyol	1.635.554	4.242.615	5.878.169
	Alemanya	350	17	367
	França	1.079	2.874	3.953
	Grècia	10	0	10
	Holanda	919	0	919
	Itàlia	29	10	40
	Gibraltar	78	80	157

	R. Unit (Southampton)	306	22	327
	EUA	2.529	355	2.884
	Mèxic (Pt. Lázaro Cárdenas)	397	0	397
	Martinica	336	0	336
	Virgin Islands (EUA)	332	0	332
	<b>Total</b>	<b>1.651.975</b>	<b>4.251.688</b>	<b>5.903.663</b>
<b>Minerals no metàl·lics (i productes)</b>	E. espanyol	96.576	63.643	160.218
	Itàlia (Civitavechia)	6,39	0	6,39
	Dinamarca (Frederica)	1.400	77	1.477
	I. Feroe (Thorshavn)	19.430	1.069	20.499
	França (Sette)	1,50	4,32	5,82
	R. Unit (Garston)	4.285	236	4.521
	R. Unit (Londres)	4.700	259	4.959
	Islàndia (Reykjavik)	4.120	227	4.347
	Tunísia (La Goulette)	0,76	0,00	0,76
	<b>Total</b>	<b>130.519</b>	<b>65.513</b>	<b>196.033</b>
<b>Altres productes</b>	E. espanyol	43.088	788	43.876
	Itàlia (Livorno)	4		4
	França (Sette)	110	0	110
	Tunísia (La Goulette)	0,31	0,00	0,31
	<b>Total</b>	<b>43.203</b>	<b>788</b>	<b>43.991</b>

### 12.9.5. Les exportacions de materials des de les illes Balears a través del comerç exterior. Mirant més enllà dels ports i observant les asimetries físico-monetàries.

A l'anterior apartat s'ha analitzat el flux de materials exportats segons el port de destí, veient que els ports espanyols són hegemònics. Recordem que dels 1,94 milions de Tm de fluxos directes exportats, un 97,8% anava als ports espanyols. No obstant, els ports espanyols actuen, així com en els fluxos directes importats, de plataformes per a l'exportació de materials que tenen com a objectiu altres destinacions. Per aquest motiu, la consideració de les estadístiques duaneres resulten fonamentals per tal de poder transcendir aquella primera observació, la dels ports, i poder esbrinar l'objectiu final de les exportacions.

A la taula 233 es pot observar com en les diferents categories de flux analitzades, els fluxos directes de materials exportats cap a d'altres països (a partir de les dades de comerç exterior) representen entre un 1,84% respecte dels fluxos directes exportats de minerals metàl·lics (i els productes derivats) i el 29,37% dels fluxos directes exportats dels minerals no metàl·lics (i els productes derivats). Cal recordar, que en el cas dels minerals metàl·lics (i els productes derivats), la xifra dels fluxos directes exportats a partir dels ports està sobredimensionada ja que contempla el retorn de automòbils i contenidors que abans havien desembarcat a les Balears carregats de materials. En tot cas, convé assenyalar que els fluxos directes exportats a tercers països des de les illes Balears, sumaven el 2004, unes 117,4 mil Tm. És a dir, suposaren el 3,1% dels fluxos directes importats a través del comerç exterior, la qual cosa ens pot donar una idea de l'escassa importància que tenen en l'economia balear les exportacions de productes, no així les de serveis. Volem fer notar que a la taula 233 no s'han considerat els combustibles degut al fet que segons l'Autoritat Portuària hi hauria hagut un flux directe exportat d'un 10 mil Tm, mentre que segons les estadístiques de comerç exterior aquests fluxos haurien estat de 218,4 mil Tm, degut, sobretot, a la venda de combustible a embarcacions de bandera no espanyola, però que no es tracten estrictament d'exportacions a d'altres països.

<b>Taula 233. Els Fluxos de Materials Exportats a través del comerç exterior i la seva proporció respecte del total, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors i <a href="http://aduanas.camaras.org">http://aduanas.camaras.org</a>, març 2006)</b>				
<b>Categoria material</b>	<b>Font</b>	<b>Flux directe Exportat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Exportat (Tm)</b>	<b>Flux Total Exportat (Tm)</b>
<b>Biomassa</b>	Total	127.699	91.396	219.094
	Comerç exterior	34.361	50.831	85.193
	Percentatge comerç exterior respecte total	26,91%	55,62%	38,88%
<b>Minerals metàl·lics (i productes)</b>	Total	1.744.496	4.567.586	6.312.082
	Comerç exterior	32.148	47.510	79.658
	Percentatge comerç exterior respecte total	1,84%	1,04%	1,26%
<b>Minerals no metàl·lics (i productes)</b>	Total	131.305	65.964	197.269
	Comerç exterior	38.558	10.076	48.634
	Percentatge comerç exterior respecte total	29,37%	15,27%	24,65%
<b>Altres productes</b>	Total	49.675	788	50.463
	Comerç exterior	12.387		12.387
	Percentatge comerç exterior respecte total	24,94%	0,00%	24,55%
<b>Total</b>	Total	2.053.175	4.725.734	6.778.908
	Comerç exterior	117.458	108.420	225.879
	Percentatge comerç exterior respecte total	5,72%	2,29%	3,33%

#### **12.9.6. Les exportacions de les Balears a través del comerç exterior, segons les estadístiques duaneres.**

A la taula 234 es presenten els **valors físics** de les exportacions realitzades des de les Balears cap a tercers països que són les quantitats que apareixen en les estadístiques de comerç exterior. En aquesta taula no s'han contemplat el que en les estadístiques apareix recollit com exportacions de combustibles a d'altres territoris i avituallaments, ja que dins d'aquesta categoria es recullen avituallaments que són consumits a les Illes per part de no residents (p.ex. iots de bandera estrangera), i que sumaven uns fluxos directes de materials de 218 mil Tm. És a dir, els avituallaments i altres consums d'estrangers eren un 86% superiors als fluxos de totes les altres categories de materials exportats. Per regions, els principals fluxos directes de materials exportats s'adreçaven a països europeus amb unes 80,2 mil Tm. Entre els països europeus, els fluxos directes exportats més importants foren els que es dirigiren cap a les Illes Feroe amb unes 19,4 mil Tm de sal comú, i el Regne Unit on s'exportaren uns fluxos directes de 15,7 mil Tm de patates i 8,9 mil Tm de sal comú.

En segon lloc, destaquen els fluxos directes exportats que se dirigiren cap a països d'Amèrica Llatina i el Carib, i molt particularment cap al Carib i Amèrica Central que és on el capital balear –especialment hotelier, però també immobiliari-constructor- s'ha anat assentant. No obstant això, aquesta primera observació ha de ser obligadament matisada ja que el que hom pot esperar en primer lloc és que els fluxos materials vagin majoritàriament allà on es troba la flota hotelera balear, mentre que en realitat els principals fluxos directes de materials exportats de les Balears s'adreçaven als paradisos fiscals del Carib i les mercaderies comercialitzades eren iots. Així doncs, els fluxos directes de materials més rellevants anaven a les Illes Caiman amb un total de 7,3 mil Tm, però també se detecten relacions comercials importants amb St. Vincent & Granadines amb uns fluxos directes de 1,35 mil Tm o amb les Virgin Islands (R. Unit) de 0,9 mil Tm. Per altra banda, els fluxos directes exportats als països allà on és més important la presència de capital balear no deixen de ser significatius, així la República Dominicana rebia uns fluxos directes de materials procedents de Balears de 3,7 mil Tm, Mèxic de 2,4 mil Tm, Cuba de 1,9 mil Tm i Jamaica de 0,4 mil Tm.

En tercer lloc, es poden destacar els fluxos directes exportats a Islàndia de 4,2 mil Tm, totes elles compostes per sal. En quart lloc, hi hauria els fluxos directes exportats al continent africà amb un total de 3 mil Tm, la major part d'elles cap al Nord d'Àfrica, i en concret a Marroc amb unes 1,7 mil Tm, la major part de les quals corresponien a materials destinats a la

fabricació de calçat. Un calçat que com s'ha vist anteriorment era exportat llavors des de Marroc cap a les Illes. A més, es pot destacar el flux comercial cap el continent africà de iots que s'adreçaven al paradís fiscal que és Libèria cap on es comptabilitzava un flux directe de materials d'unes 487 Tm. A Libèria el 2003, el cap d'estat, Charles G. Taylor fou processat per part del Tribunal Especial de l'ONU per Sierra Leona, per crims contra la humanitat per la seva ajuda a les milícies de Sierra Leona, i entre el 1999 i el 2003 es va intensificar el conflicte armat civil. Taylor va rebre asil polític a Nigèria, i no és fins al novembre de 2005, després de l'establiment d'un govern provisional, en que es celebren eleccions que foren guanyades per l'economista formada als EUA, Ellen Johnson-Sirleaf (coneguda com la "dama de ferro"), que entre d'altres coses havia treballat pel Banc Mundial i el Citibank. El 2007 George W. Bush la condecorà amb la medalla per la llibertat<sup>95</sup>.

Finalment, destaquen els fluxos directes exportats al Pròxim Orient i Orient Mitjà d'unes 2,1 mil Tm, i dels que sobresurten, en concret, els que se dirigien a Qatar on s'enregistraven un fluxos directes exportats de 1,7 mil Tm. Uns fluxos, que corresponien a iots. Uns iots que s'exportaven a l'Emirat Àrab, un dels països amb la renda per càpita més alta del planeta (75900 \$/càpita al 2007) i que a partir de la Guerra d'Iraq (octubre 2003) va servir de seu de les operacions militars de l'exèrcit dels EUA. Podem recordar que la ronda de liberalització del comerç de l'OMC es celebrà a la capital Doha (9-13 novembre 2001) per les elevades condicions de seguretat que ofería l'emirat, i així poder evitar les creixents respostes socials en contra del procés de liberalització comercial global.

**Taula 234. Comerç exterior. Fluxos de materials exportats de les Balears segons regió de destí, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <http://aduanas.camaras.org>, març 2006)**

	<b>Flux directe Exportat (Tm)</b>	<b>Flux Ocult Exportat (Tm)</b>	<b>Flux Total Exportat (Tm)</b>
Nord d'Àfrica	1.879	627	2.506
Àfrica Central	1	0	1
Àfrica Meridional	88	10	98
Àfrica Occidental	1.074	1.409	2.483
Àfrica Oriental	3	0	3
<b>Àfrica</b>	<b>3.044</b>	<b>2.046</b>	<b>5.090</b>
Nord-Amèrica	933	342	1.275
Amèrica Central	2.546	3.404	5.950
Carib	16.656	9.163	25.819
Sudamèrica	998	1.604	2.602
<b>Amèrica Llatina i Carib</b>	<b>20.200</b>	<b>14.170</b>	<b>34.371</b>
Àsia Meridional	31	4	35
Àsia Oriental	476	57	533
SE Asiàtic	171	29	200
<b>Àsia</b>	<b>679</b>	<b>90</b>	<b>769</b>
Europa Meridional	11.145	19.978	31.123
Europa Nord i Occidental	67.356	68.351	135.708
Europa Oriental	1.700	2.235	3.935
<b>Europa</b>	<b>80.201</b>	<b>90.564</b>	<b>170.765</b>
Islàndia	4.229	389	4.618
Oceania	642	16	658
Pròxim Orient i Orient Mitjà	2.158	773	2.931
Altres	5.372	30	5.402
<b>Total</b>	<b>117.458</b>	<b>108.420</b>	<b>225.879</b>

Un cop analitzats els fluxos comercials a l'estranger des de la vessant física, s'analitzaran aquests mateixos fluxos des de la **vessant monetària**. La suma del valor

<sup>95</sup> Ellen Johnson Sirleaf ([http://en.wikipedia.org/wiki/Ellen\\_Johnson-Sirleaf](http://en.wikipedia.org/wiki/Ellen_Johnson-Sirleaf), maig 2008).

monetari les exportacions de les Balears era al 2004 de poc més d'un miliard d'euros que corresponia als fluxos directes exportats de 117,4 mil Tm. És a dir, cada tona exportada rebia una contrapartida monetària mitjana de 9138 euros. Aquests resultats no ens diuen gaire cosa per sí mateixos, però si observam que 2,3 milions de Tm importades rebien una contrapartida monetària de 2 miliards d'euros, això vol dir que de mitjana cada tona exportada rep una valoració monetària 10,3 vegades superiors a la valoració monetària mitjana de cada tona importada a Balears.

Els principals fluxos exportats en base a les unitats monetàries se dirigiren cap a països europeus amb una valoració de 599 milions d'euros, tot essent la valoració mitjana per cada tona exportada de 7473 €. Entre els països als que s'adreçaven aquests fluxos destaquen el Regne Unit amb 113,3 milions d'euros, Irlanda amb 103,8 milions d'euros, Itàlia amb 98 milions d'euros i Suècia amb 71,2 milions d'euros. En els tres primers països les principals partides en termes monetàries corresponien a aeronaus, mentre que al cas d'Itàlia es corresponia principalment amb l'exportació de calçat.

En segon lloc, hi hauria els fluxos comercials amb Amèrica Llatina i el Carib d'uns 288 milions d'euros, essent la valoració mitjana per tona exportada de quasi el doble que les que anaven als països europeus. En aquest cas, els principals fluxos s'enregistraven amb els paradisos fiscals de les Illes Caiman amb 184,6 milions d'euros, les Virgin Islands (R. Unit) amb 29,7 milions d'euros i St. Vincent & Granadines amb 19,7 milions d'euros, a les que s'exportaven iots. Mentre que els territoris on va desembarcar el capital hotelier balear, els fluxos exportats de Balears en termes monetaris eren de 19,3 milions d'euros a la República Dominicana i de 12,8 milions d'euros a Mèxic. La diferència en la valoració entre les exportacions cap als paradisos fiscals front a les realitzades als "paradisos turístiques" es pot veure en l'exemple de la valoració mitjana de les exportacions a les Illes Caiman que era de 25282 €/Tm, front a la valoració mitjana que rebien les exportacions cap a República Dominicana que era de 5131 €/Tm. Essent en els principals fluxos de les Caiman els corresponents als iots, mentre que a la República Dominicana eren els corresponents a maquinària de refrigeració, congeladores i d'aire condicionat. En tercer lloc, la valoració de les exportacions a Nord-amèrica sumaven uns 49 milions d'euros amb la qual cosa, cada tona exportada rebia una contrapartida monetària mitjana de 52600 euros, i que corresponien en primer lloc a aeronaus i material aeronàutic.

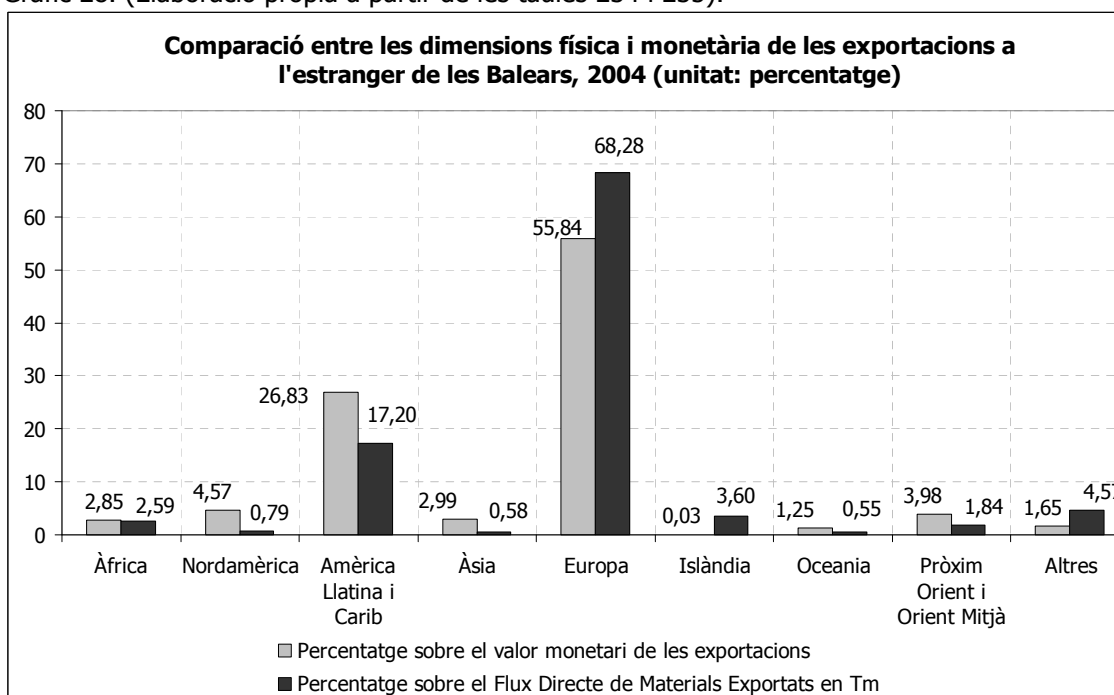
En tercer lloc, hi ha els fluxos exportats als països del Pròxim Orient i l'Orient Mitjà amb uns 42,7 milions d'euros (19800 €/Tm), que majoritàriament van a parar a Qatar on s'exportaven iots. En quart lloc, els fluxos exportats a Àsia es valoraven en uns 32 milions d'euros, rebent aquests fluxos la major de les valoracions mitjanes per tona exportada (47287 €/Tm), adreçant-se principalment a la Xina (14,6 milions d'euros), Japó (9,85 milions d'euros), Hong-Kong (2,78 milions d'euros) i Taiwan (2,25 milions d'euros). En cinquè lloc, es poden assenyalar els fluxos exportats a Àfrica valorats en 30,6 milions d'euros (10060 €/Tm), la major part dels quals es realitzaven amb Marroc (21,4 milions d'euros) i Libèria (7,1 milions d'euros). Finalment, les exportacions a Oceania es valoraren en uns 13,4 milions d'euros, dels quals 11 milions eren amb les Illes Marshall (paradis fiscal) i corresponien a la partida de iots, i 2,27 milions d'euros amb Austràlia, la major part dels quals corresponien a exportacions de calçat.

<b>Taula 235. Valor monetari de les exportacions des de les Balears segons regió de destí a través del comerç exterior, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <a href="http://aduanas.camaras.org">http://aduanas.camaras.org</a>, març 2006).</b>		
	<b>Valor (Mils d'euros)</b>	<b>€/FDME (Tm)</b>
Nord d'Àfrica	22.017	11.717
Àfrica Central	18	30.167
Àfrica Meridional	643	7.326
Àfrica Occidental	7.879	7.339
Àfrica Oriental	67	22.200
Àfrica	30.623	10.060
Nord-Amèrica	49.071	52.600
Amèrica Central	13.368	5.250
Carib	272.009	16.331
Sudamèrica	2.644	2.650

Amèrica Llatina i Carib	288.020	14.258
Àsia Meridional	558	18.071
Àsia Oriental	27.262	57.225
SE Asiàtic	4.273	24.931
Àsia	32.093	47.287
Europa Meridional	133.474	11.976
Europa Nord i Occidental	442.817	6.574
Europa Oriental	23.025	13.547
Europa	599.316	7.473
Islàndia	338	80
Oceania	13.423	20.924
Pròxim Orient i Orient Mitjà	42.732	19.800
Altres	17.744	3.303
<b>Total</b>	<b>1.073.360</b>	<b>9.138</b>

Al gràfic 28 es poden contemplar de forma sintètica la rellevància dels fluxos comercials exportats atenent a les dimensions física i monetària, podent-se observar les com en el cas de les exportacions el percentatge de les exportacions en termes físics, se semblen bastant al de les mateixes exportacions expressades en unitats monetàries. En aquest cas, els majors fluxos s'enregistren amb el conjunt de països europeus amb els que s'enregistraven uns fluxos directes de materials exportats el 68,28% del total i unes valoracions monetàries de dites exportacions que representaven el 55,84% del total. En definitiva, els principals fluxos comercials exportats des de les Balears correspondrien al denominat comerç intraindustrial, és a dir entre països que intercanvien productes semblants.

Gràfic 28. (Elaboració pròpia a partir de les taules 234 i 235).



L'anàlisi de les exportacions per categories de materials i en base a les regions de destí ens permet fer una anàlisi més detallada del comerç exterior de les Balears. En primer lloc, es pot veure com la **biomassa** presentava uns fluxos directes exportats de 34,36 mil Tm que es valoraven en 36,6 milions d'euros (1066 €/Tm). En el cas dels fluxos biòtics tendríem que aquests representen el 29,25% dels fluxos directes exportats en termes físics, però en canvi des de l'òptica monetària, aquests representaven tan sols el 3,41% de les exportacions enregistrades a les estadístiques del comerç exterior. La major part d'aquests fluxos se dirigien

a països europeus amb uns fluxos directes exportats de 31,24 mil Tm (29 milions d'euros), essent les principals partides les corresponents al Regne Unit amb un flux directe de 15,98 mil Tm (9,23 milions d'euros), la major part de les quals corresponen a les exportacions de les patates de sa Pobla; Dinamarca amb 4,76 mil Tm (2,78 milions d'euros) que també corresponien fonamentalment a la patata poblera; Alemanya amb 2,72 mil Tm (6,21 milions d'euros) corresponent la partida de major pes (i menor valor monetari) a les patates (1,85 mil Tm i 0,7 milions d'euros), i la de major valor monetari a la partida de suc i extractes vegetals (592 Tm i 4,5 milions d'euros).

En tercer lloc, els fluxos directes exportats de **minerals metàl·lics i els productes derivats** sumaven unes 32,14 mil Tm que estaven valorades en 826,4 milions d'euros (25707 €/Tm). Així doncs, mentre que aquests representaven el 27,37% dels fluxos directes exportats en termes físics (ocupant la tercera posició), quan hom mira la variable monetària resulta que aquests fluxos representen el 76,9% de les exportacions (ocupant la primera posició del valor de les exportacions). Els principals fluxos directes exportats d'aquesta categoria s'adreçaven al continent europeu, i en particular a Itàlia amb 5,5 mil Tm (33,8 milions d'euros); Alemanya amb un flux directe exportat de 3,6 mil Tm (31 milions d'euros); França amb 2,32 mil Tm (33,8 milions d'euros); i Regne Unit amb 1,75 mil Tm (84,1 milions d'euros). En aquests quatre països la major part dels fluxos directes exportats de materials metàl·lics i els seus productes corresponien a automòbils, en concret la partida 8703 de la Nomenclatura Combinada. Després del continent europeu, els fluxos directes exportats més importants eren els que se dirigien a Amèrica Llatina i el Carib amb un total de 12,3 mil Tm que rebien una contrapartida monetària de 262,19 milions d'euros. En aquest cas es pot destacar el fet que els principals països de la regió als que exportaven les Balears, eren els paradisos fiscals de les Illes Caiman (7,3 mil Tm, valorades en 184,6 milions d'euros), St. Vincent & Granadines (1,35 mil Tm, valorades en 19,7 milions d'euros), Virgin Islands (Regne Unit) (0,9 mil Tm, valorades en 29,7 milions d'euros) i les Bermudes (0,4 mil Tm, valorades en 9,5 milions d'euros). I les principals mercaderies exportades eren iots.

Crida l'atenció la rellevància dels fluxos comercials de **iots** entre les Balears i els **paradisos fiscals** de tot el planeta, especialment amb els del Carib. En termes monetaris, les principals exportacions de les Balears es corresponen a les realitzades amb les Illes Caiman. Per tant, el primer soci comercial de les Illes és un paradís fiscal. Podem assenyalar, a més, que el total de iots importats a les Illes al 2004 sumaren unes 16 mil Tm, mentre que els exportats arribaren a unes 13,2 mil Tm. La valoració de les importacions foren de 514,7 milions d'euros i la de les exportacions de 325 milions d'euros. És a dir, que cada tona de iot importat a les Illes es valorava en uns 32130 euros, mentre que per altra banda la mateixa tona exportada des de les Balears (quasi sempre al mateix lloc d'on havia estat exportada) es valorava en un 23,5% manco (24561 euros). Així doncs, hom podria entendre, arran de detectar aquest important flux comercial entre les illes caribenyes i les mediterrànies, que el comerç de iots podria ser una mena de "paradís fiscal" en sí mateix. O dit d'una altra manera, aquests podrien ser instruments de blanqueig de capitals i d'altres operacions financeres opaques.

Els fluxos directes exportats de minerals metàl·lics als territoris colonitzats pel capital balear de la regió caribenya també varen ser significatius, encara que a molta distància dels ja exposats. Així, cap a la República Dominicana es comptabilitzaren uns fluxos directes de 1055 Tm (9,45 milions d'euros) i cap a Mèxic de 669 Tm (5,17 milions d'euros). La major part d'aquests fluxos correspongueren a maquinària (p.ex. refrigeradors, maquinària comptable i electrònica, aire condicionat, etc) i material d'obra (p.ex. filferro, articles de griferia, etc).

Els fluxos directes exportats de **minerals no metàl·lics i els seus productes derivats** foren de 38558 Tm, uns fluxos valorats en 5,6 milions d'euros. És a dir, que per cada tona exportada es rebia una contrapartida monetària mitjana de 146 euros, el que implica que la valoració mitjana per tona exportada d'aquesta categoria era 23,22 vegades inferior a la mitjana de les valoracions dels fluxos directes exportats (3391 €/Tm). Si hom analitza els fluxos exportats des de la dimensió monetària s'adonarà que els fluxos dels minerals no metàl·lics i els



productes derivats tan sols representava el 0,52% de totes les exportacions, és a dir la partida més insignificant; però, si es mira la vessant física d'aquests fluxos es veu com aquesta és la partida més important amb un 32,83% de tots els fluxos directes exportats recollits en les estadístiques del comerç exterior. La distribució geogràfica d'aquests fluxos es concentra en països i territoris europeus, destacant entre d'ells, les Illes Feroe amb un flux de 19,43 mil Tm (441,6 mil euros), Regne Unit amb 8,98 mil Tm (116,8 mil euros), Islàndia amb 4,12 mil Tm (92,7 mil euros) i Dinamarca amb 1,4 mil Tm (31,4 mil euros). Aquests fluxos directes exportats corresponien principalment a la sal extreta de les salines eivissenques, i en menor quantitat mallorquines. L'altre país europeu amb el qual s'enregistrava un important flux directe exportat era Itàlia amb unes 1,16 mil Tm (976 mil euros), però en aquest cas es tractava de pedra tallada per a la construcció (partida 2515 de la Nomenclatura Combinada). Els fluxos directes exportats de minerals no metàl·lics i els seus productes cap Amèrica Llatina i el Carib eren els segons en ordre d'importància amb unes 3 mil Tm (3,39 milions d'euros), a molta distància dels fluxos exportats als territoris europeus. Nogensmenys, destaca que en aquesta categoria els principals països als quals s'adrecen aquests fluxos és allà on hi ha presència del capital turístic balear. Així, Cuba rebia un flux directe de 1,05 mil Tm (717 mil euros) la major part corresponent a rajoles de ceràmica; la República Dominicana rebia un flux directe de 752 mil Tm (1,6 milions d'euros) que corresponien, sobretot, a rajoles de ceràmica i pedra tallada per a la construcció; i Mèxic amb un flux directe de 689 mil Tm (675 mil euros) que corresponien a elements de bany (p.ex. piques, urinaris, banyeres, vàters, etc) i rajoles de ceràmica.

Finalment, els fluxos directes exportats de la categoria d'**altres productes** fou de 12,38 mil Tm, representant el 10,55% del total de fluxos exportats. Emperò, la seva valoració monetària fou de 204,6 milions d'euros, representant el 19,07% dels fluxos exportats des d'aquesta dimensió, significant això que la valoració monetària atorgava quasi el doble de representativitat a aquests fluxos que la realitat física dels mateixos. En quant a la seva distribució geogràfica, en aquest cas, la principal regió era Amèrica Llatina i el Carib amb 2,64 mil Tm (19,3 milions d'euros). Els principals països receptors d'aquests fluxos són els ja citats en altres casos: República Dominicana amb un flux directe de 1,18 mil Tm (7,1 milions d'euros), Mèxic amb un flux directe de 692 Tm (6,6 milions d'euros) i Cuba amb 270,7 Tm (1,9 milions d'euros). En aquests casos, els principals fluxos corresponien a mobles (p.ex. somiers, llits, etc), plàstics (p.ex. tubs per la construcció, dipòsits de plàstic, etc), material tèxtil (p.ex. roba de lli, cortines, catifes, etc), pintures i sabons. És a dir, la major part dels materials que s'exportaven als "paradisos turístics" del Carib responien a cobrir les exigències de la fàbrica hotelera, tant pel que fa a manteniment com a la construcció d'aquestes extensions exosomàtiques del capital hotelier balear (p.ex. pintures, tubs de plàstic de construcció, sabons i detergents, roba de lli, tovalloles, etc).

Per altra banda, els fluxos directes exportats d'altres productes a països europeus fou de 2,19 mil Tm, valorades en 121,18 milions d'euros. És a dir, de mitjana cada tona de flux directe exportat a Europa rebia una contrapartida monetària de 55231 euros, front a la mitjana que rebien els que es dirigien a Amèrica Llatina i Carib que era de 7325 €/Tm. En quant als països que rebien aquests fluxos directes exportats i en base a la dimensió física, tenim que en primer lloc es situava Xipre que rebia uns fluxos de 382 Tm (177 mil euros) que corresponien a tendes de campanya o veles de navegar (partida 6306 de la Nomenclatura Combinada). En segon lloc, Portugal amb 315 Tm (7,8 milions d'euros), corresponent la major part d'aquests a mobles i materials plàstics. En tercer lloc, Itàlia amb 271 Tm (20,3 milions d'euros), i la major part d'aquests fluxos corresponien a materials plàstics (162 Tm i 389 mil euros), productes de neteja (66,8 Tm i 90 mil euros) i roba i calçat (15,3 Tm i 19,4 milions d'euros). En quart lloc, França amb uns fluxos de 222 Tm (22 milions d'euros), essent la partida més important en termes físics la corresponent a productes de neteja amb 72,7 Tm (100,4 mil euros), però en termes monetaris la partida més important fou la corresponent a roba i calçat amb 6,4 Tm i una valoració de 20,6 milions d'euros. En cinquè lloc, Dinamarca que rebia uns fluxos directes des de Balears de 172,3 Tm (2,7 milions d'euros), essent la principal partida la corresponent a articles d'acampada o veles d'embarcació amb un flux directe exportat de 160 Tm (26 mil euros) i en termes monetaris destaca el flux corresponent a calçat que era de 1,7 milions d'euros. En aquest darrer cas, en el calçat, tenim que a Dinamarca es comptabilitza un flux exportat d'1,7 milions d'euros sense haver cap contrapartida física. Això es deu, segons l'Agència Tributària, a que amb la constitució del Mercat Únic han desaparegut les obligacions duaners (i els registres) que han estat substituïts per d'altres, però aquestes altres obligacions

estadístiques presenten certes mancances en la comptabilització física dels fluxos comercials amb els estats membres de la UE<sup>96</sup>. Els fluxos directes exportats a Àfrica assoliren unes 1574 Tm que es valoraven en uns 28,8 milions d'euros (13231 €/Tm). La major part d'aquests fluxos se dirigiren a Marroc, en total unes 1436 Tm (20,2 milions d'euros). Crida l'atenció el fet que la major part dels fluxos directes exportats a Marroc corresponen a la partida de components del calçat amb 1361 Tm que estaven valorats en 19,2 milions d'euros (14163 €/Tm), ja que al mateix any els fluxos directes importats procedents de Marroc eren principalment de calçat.

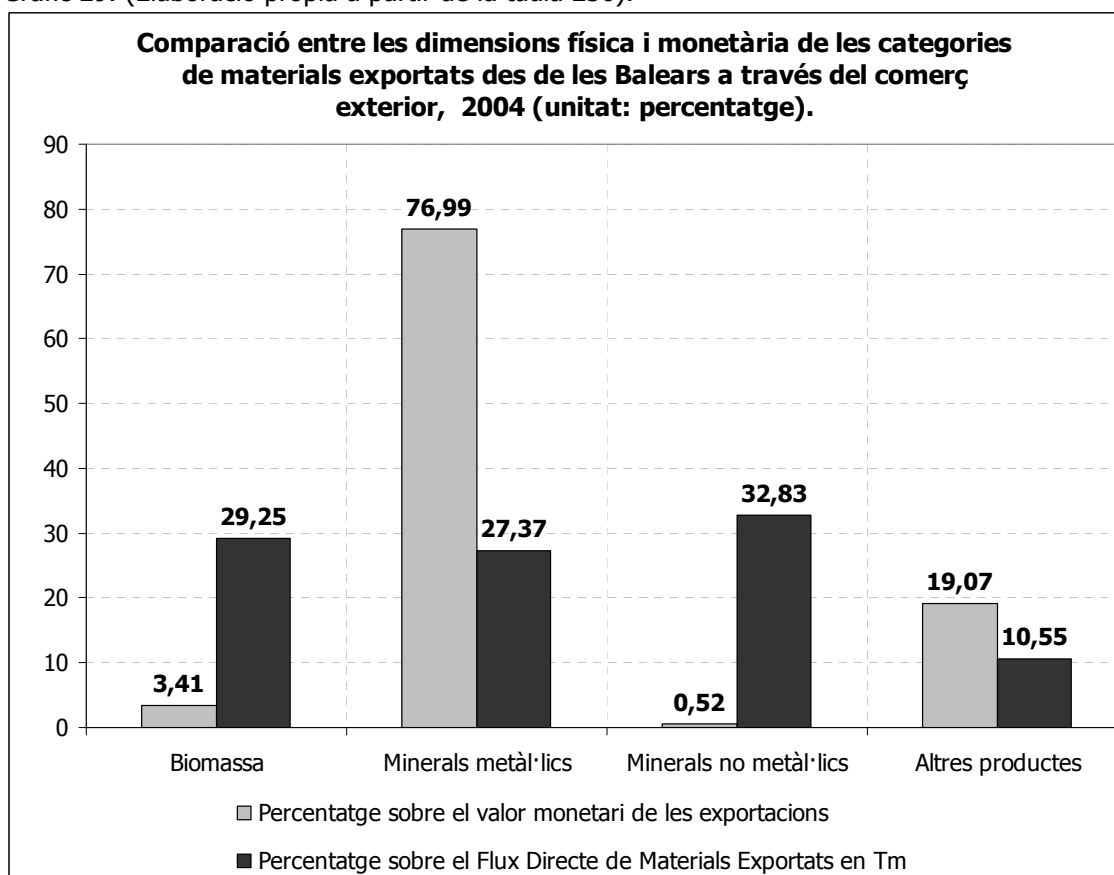
Finalment, es pot veure com les "exportacions" de combustibles expressades a les estadístiques de comerç exterior sumaven unes 218,4 mil Tm amb un desemborsament de 65,9 milions d'euros. D'acord amb els serveis tècnics de comerç exterior, molts d'aquests registres no eren més que consums de combustibles fets per diversos mitjans de transport de bandera estrangera, que podien haver estat realitzats a les Illes. En concret, 205,2 mil Tm eren recollides com a exportacions fetes a països i territoris no determinats i 13,24 mil Tm com avituallaments. El que quedava com exportacions eren unes 3,9 Tm exportades a Algèria i valorades amb 8,5 mil euros; 33 mil euros a Marroc i 3,1 mil euros a Suïssa (sense contrapartida física). És per aquest motiu que aquesta categoria ha estat descartada en l'anàlisi global de les exportacions fetes a través del comerç exterior.

<b>Taula 236. Comerç exterior. Fluxos de materials exportats de les Balears segons categoria de material i regió de destí, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de <a href="http://aduanas.camaras.org">http://aduanas.camaras.org</a>, març 2006).</b>				
<b>Categoria</b>	<b>Regió</b>	<b>Flux Directe Exportat (Tm)</b>	<b>Valor (Mils d'euros)</b>	<b>€/Tm FDME</b>
<b>Biomassa</b>	Àfrica	131	496	3.774
	Amèrica Llatina i Carib	2.143	3.063	1.430
	Nord-Amèrica	106	315	2.977
	Àsia	228	2.438	10.677
	Europa	31.248	29.011	928
	Islàndia	102	35,6	351
	Oceania	30,7	260	8.466
	Pròxim Orient i Orient Mitjà	305	243	797
	Altres	68,7	764	11.121
	<b>Total</b>	<b>34.361</b>	<b>36.624</b>	<b>1.066</b>
<b>Minerals metàl·lics (i productes)</b>	Àfrica	1.128	9.207	8.161
	Amèrica Llatina i Carib	12.342	262.194	21.244
	Nord-Amèrica	475	39.421	82.992
	Àsia	164	15.703	95.748
	Europa	15.697	447.305	28.495
	Islàndia	1,70	24,90	14.647
	Oceania	548	11.181	20.396
	Pròxim Orient i Orient Mitjà	1.791	41.353	23.088
	Altres	0,5	27,6	55.200
	<b>Total</b>	<b>32.148</b>	<b>826.415</b>	<b>25.707</b>
<b>Minerals no metàl·lics (i productes)</b>	Àfrica	206	48,50	235
	Amèrica Llatina i Carib	3.071	3.391	1.104
	Nord-Amèrica	97,90	271	2.770
	Europa	31.062	1.810	58
	Islàndia	4.120	92,7	23

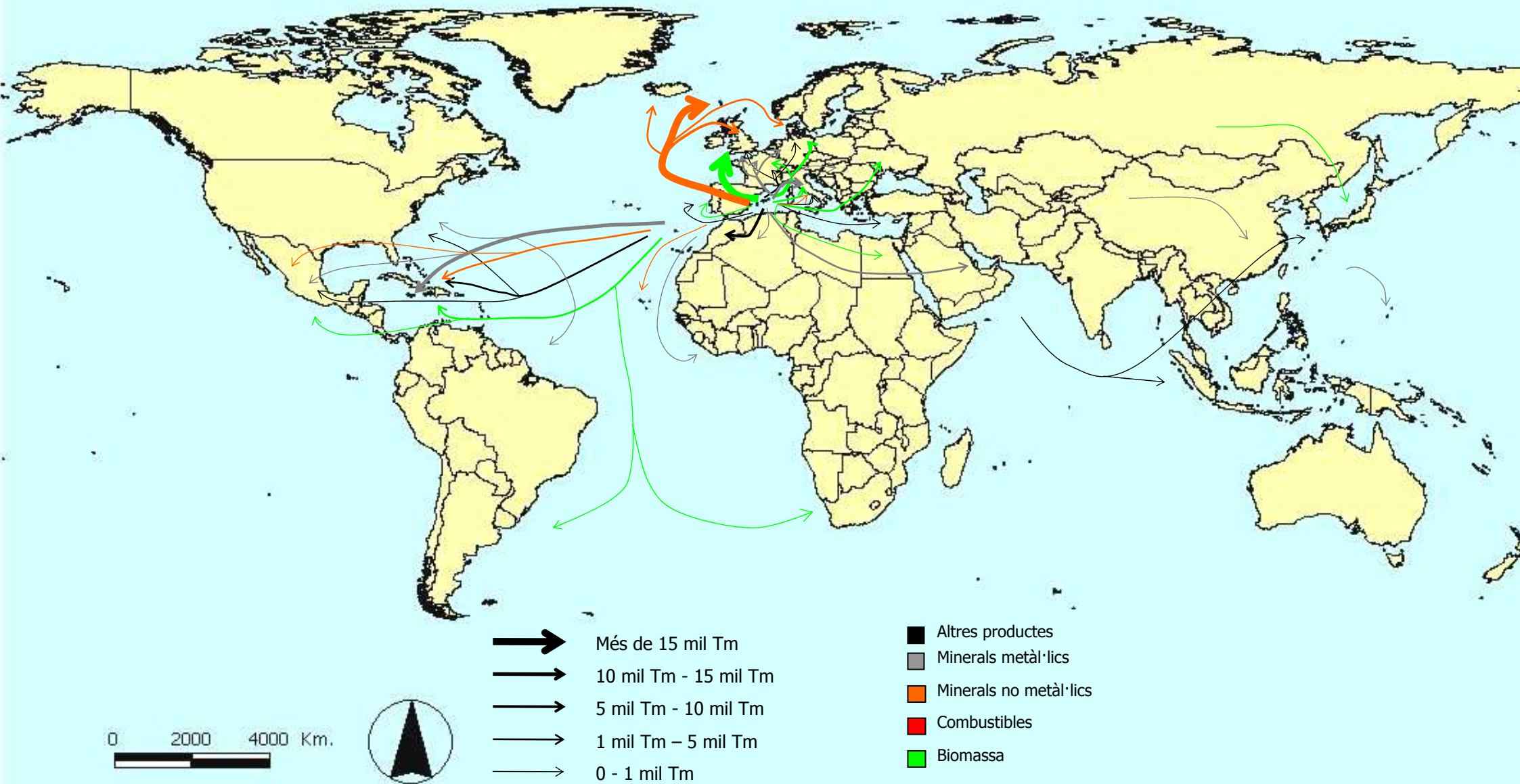
<sup>96</sup> L'any 2008 s'ha fixat el llindar d'exempció de les declaracions intraestatals en 250 mil euros. Però si en un moment donat un operador determinat supera els 250 mil euros, haurà de declarar totes les operacions si en el curs de l'any es supera aquesta xifra. Per tant, es pot intuir que hi ha un important flux de materials que no queden recollits en les estadístiques de comerç intracomunitari ([www.aeat.es/wps/portal/Listado?channel=c9bbe6c95438a010VgnVCM1000004ef01e0a\\_\\_\\_&ver=L&site=56d8237c0bc1ff00VgnVCM100000d7005a80\\_\\_\\_&idioma=es\\_ES&menu=0&img=0](http://www.aeat.es/wps/portal/Listado?channel=c9bbe6c95438a010VgnVCM1000004ef01e0a___&ver=L&site=56d8237c0bc1ff00VgnVCM100000d7005a80___&idioma=es_ES&menu=0&img=0), maig 2008).

	Pròxim Orient i Orient Mitjà	0,9	5,8	6.444
	Altres	0,2	6,6	33.000
	<b>Total</b>	<b>38.558</b>	<b>5.625</b>	<b>146</b>
<b>Altres productes</b>	Àfrica	1.574	20.830	13.231
	Amèrica Llatina i Carib	2.645	19.373	7.325
	Nord-Amèrica	254	9.064	35.641
	Àsia	286	13.953	48.719
	Europa	2.194	121.188	55.231
	Islàndia	5,8	185	31.828
	Oceania	63	1.982	31.661
	Pròxim Orient i Orient Mitjà	62	1.131	18.327
	Altres	5.303	16.946	3.196
	<b>Total</b>	<b>12.387</b>	<b>204.651</b>	<b>16.521</b>
<b>Combustibles</b>	Països i territoris no determinats	205.233	61.182	298
	Avituallaments	13.242	4.722	357
	Nord d'Àfrica	3,90	42	10.641
	Europa Nord i Occidental	0	3	—
	<b>Total</b>	<b>218.478</b>	<b>65.949</b>	<b>302</b>

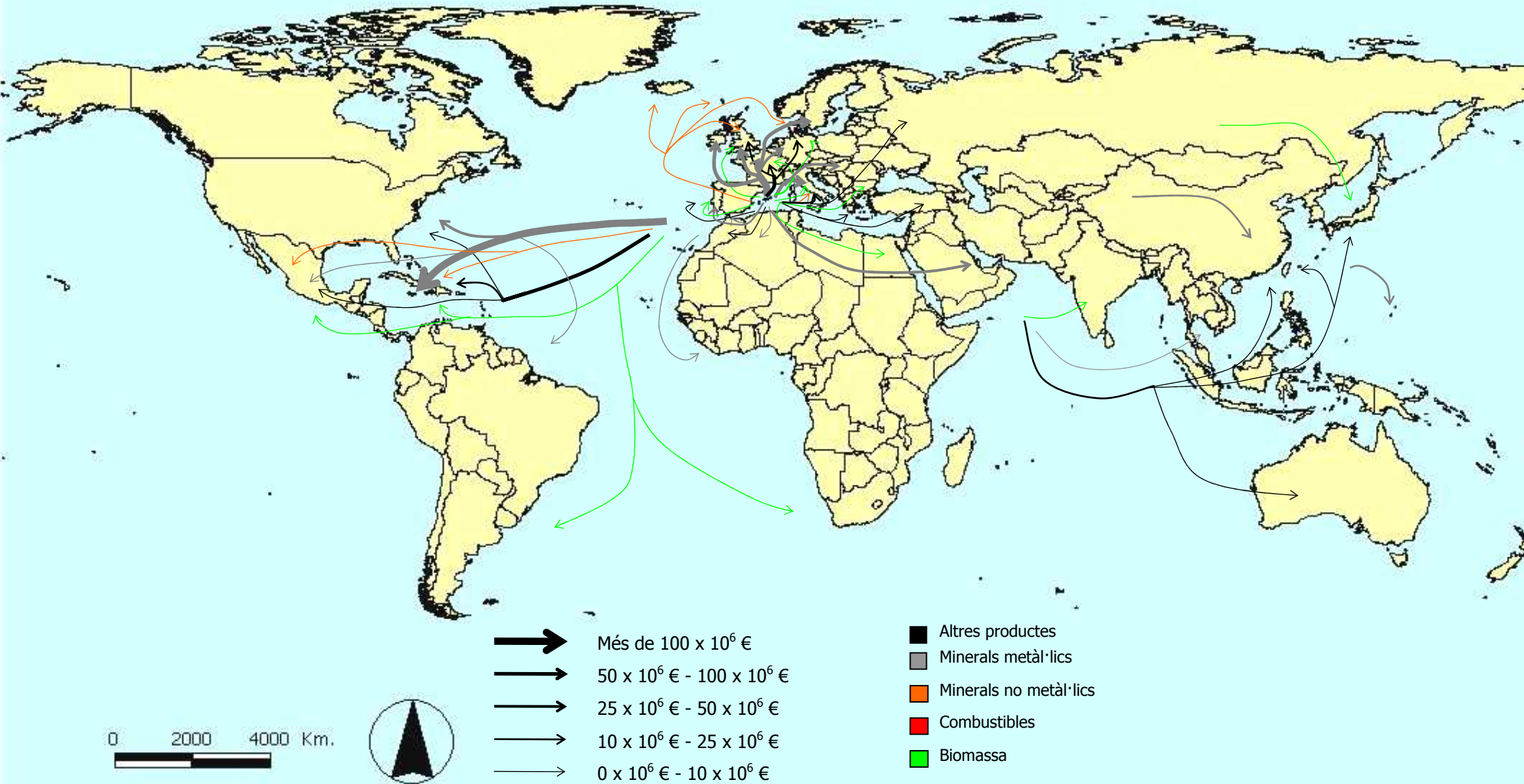
Gràfic 29. (Elaboració pròpia a partir de la taula 236).



**Figura 10. Fluxos de materials directes exportats des de Balears en Tm segons regió de destí, 2004 (a partir de <http://aduanas.camaras.org/>)**



**Figura 11. Fluxos de materials directes exportats des de Balears en € segons regió de destí, 2004 (a partir de <http://aduanas.camaras.org/>)**



### 12.9.7. Anàlisi dels saldos de les balances comercials en termes físics i monetaris del comerç exterior.

En els apartats anteriors s'ha deixat constància del fet que els principals fluxos importats i exportats de les Balears es realitzaven a l'any 2004 amb la resta de l'Estat espanyol. No obstant, la informació analitzada a partir de les xifres procedents de l'Autoritat Portuària de Balears pot ocultar, com hem vist, el vertader origen i destí de molts dels materials que són importats a les Illes, i també dels exportats a l'estranger. Això es deu al que hem denominat com "Efecte Barcelona". A continuació s'intentaran analitzar els saldos de les balances comercials de les Balears del que ens informen les estadístiques de comerç exterior.

A partir dels càlculs realitzats fins ara, es pot estimar quina és la proporció dèficit físic comercial de les Balears respecte de l'Estat espanyol. A la taula 237 es pot observar com el dèficit total de materials de les Illes al 2004 es situava en torn a 19,69 milions de Tm, de les quals uns 6,6 milions eren fluxos directes (els oficialment enregistrats) i 12,55 milions de Tm eren fluxos ocults (ocults a la informació oficial i també a la seva percepció i coneixement públic). Aquests resultats s'aconseguien a partir de considerar tots els fluxos de materials entrats a les illes Balears a través de ports i aeroports, però el seu origen no tenia perquè coincidir amb el port o aeroport d'origen. Si agafam les estadístiques del comerç exterior, hom s'adona que el dèficit comercial respecte de tercers països assolia la suma de 11,13 milions de Tm, de les quals uns 2,19 milions de Tm eren fluxos directes, i els 8,93 milions de Tm restants eren ocults. Així doncs, es pot estimar que el 43,45% del dèficit comercial (en termes físics) s'havia contret amb la resta de territoris de l'Estat espanyol. Nogensmenys, si tan sols s'observen els fluxos directes, hom s'adona que en aquest cas el dèficit comercial respecte de la resta de territoris de l'Estat seria del 69,24%. És a dir, la factura física amb una major motxilla ecològica es transfereix a tercers països on s'infringeixen els danys vinculats a aquests fluxos ocults i que d'acord amb la "regla del notari" es paguen a baix preu (o simplement no es paguen). Així els tercers països aporten el 32,96% dels fluxos directes de materials dels importats a les Balears, però és en aquells països on es produeixen el 71,04% dels fluxos ocults dels materials importats a les Balears.

<b>Taula 237. Estimació de la proporció del balanç físic comercial de les Balears respecte l'estranger, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors)</b>			
	<b>Flux Directe Materials</b>	<b>Flux Ocult Materials</b>	<b>Flux Total Materials</b>
Balanç Físic Comercial total (10 <sup>3</sup> Tm)	-7.141,82	-12.550,73	-19.692,55
Balanç Físic Comercial (comerç exterior) (10 <sup>3</sup> Tm)	-2.196,53	-8.939,42	-11.135,94
<b>Estimació del dèficit comercial físic respecte de l'Estat espanyol (%)</b>	<b>69,24%</b>	<b>28,77%</b>	<b>43,45%</b>
<b>Estimació del dèficit comercial físic respecte de l'estranger (%)</b>	<b>30,76%</b>	<b>71,23%</b>	<b>56,55%</b>

La distribució geogràfica dels saldos de les balances comercials de les Balears amb tercers països, és a dir sense comptar l'Estat espanyol, es concentra majoritàriament al continent africà amb un 84,75% del dèficit total de materials (9,4 milions de Tm). Si es miren els fluxos directes, el dèficit material en aquesta modalitat de flux de materials respecte del continent africà representa el 64,8% del total (1,42 milions de Tm), i el 89,64% dels ocults (8,01 milions de Tm). Un dèficit contret molt particularment amb Sud-Àfrica, que és la mina de carbó de Mallorca i on s'exporta "apartheid" social, econòmic i ecològic. I també amb Marroc, on s'han deslocalitzat fases de la producció sabatera de les illes Balears. En segon lloc, destaquen els països europeus amb els quals les relacions comercials són més fluïdes, presentant un dèficit comercial en termes físics de l'11,79% del flux total de materials importats (1,31 milions de Tm). Podem destacar el fet que en el cas europeu, la fracció directa amb un dèficit de 572 mil Tm representava el 26,07% del dèficit de materials directes de Balears, mentre que la fracció oculta amb 740 mil Tm, representava el 8,28% del dèficit de materials de Balears en quant als fluxos ocults.

**Taula 238. Comerç Exterior. Distribució geogràfica del saldo de la balança comercial de les Balears en termes físics, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

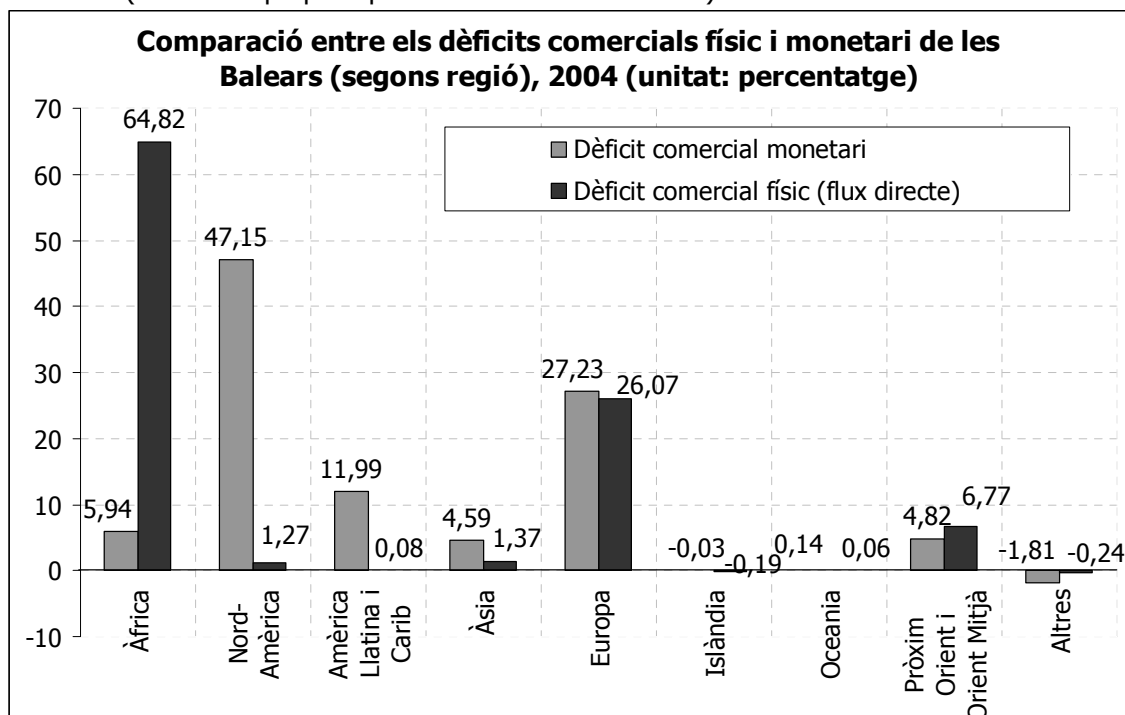
Regió	Flux Directe Materials	Flux Ocult Materials	Flux Total Materials
Àfrica	64,82%	89,64%	84,75%
Europa (sense E. espanyol)	26,07%	8,28%	11,79%
Amèrica Llatina i Carib	0,08%	-0,04%	-0,01%
Nord-Amèrica	1,27%	0,30%	0,49%
Pròxim Orient i Orient Mitjà	6,77%	1,58%	2,60%
Àsia	1,37%	0,24%	0,46%
Oceania	0,06%	0,00%	0,01%
Islàndia	-0,19%	0,00%	-0,04%
Altres	-0,24%	0,00%	-0,05%
<b>Total (10<sup>3</sup> Tm)</b>	<b>-2.196,53</b>	<b>-8.939,42</b>	<b>-11.135,94</b>

Una vegada analitzats els dèficits físics i la seva distribució geogràfica, podem mirar que ens diu la informació monetària del mateix fenomen. El dèficit comercial de Balears mesurat en unitats monetàries (sense comptar els avituallaments de combustible realitzats a Balears que sumaven uns 65,9 milions d'euros) fou de 977 milions d'euros el 2004. No obstant això, es pot veure com la distribució geogràfica d'aquest dèficit comercial monetari no coincideix gaire amb la distribució del dèficit físic. En aquest cas, Amèrica del Nord és la regió amb la que el dèficit comercial en termes monetaris és superior, amb un 47,15% del total (460 milions d'euros), quan el dèficit físic dels fluxos directes de materials representava l'1,27% del total (27,8 mil Tm). En segon lloc, hi hauria el dèficit comercial contret amb els països europeus (sense comptar l'Estat espanyol) que representa el 27,23% (266 milions d'euros) i que en aquest cas se sembla bastant al pes que representava en quant al dèficit físic del flux de materials directes (26% del total). Una altra qüestió que val la pena assenyalar, és el dèficit comercial monetari detectat amb Amèrica Llatina i el Carib que assolía al 2004 uns 117 milions d'euros (11,9% del total), mentre que en termes físics el dèficit comercial era pràcticament nul. En certa manera aquesta quantitat monetària correspon als fluxos financers que acompanyen als iots en les operacions de compra-venda abans exposades.

**Taula 239. Comerç Exterior. Distribució geogràfica del saldo de la balança comercial de les Balears en termes monetaris, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

Regió	10 <sup>6</sup> euros	Percentatge
Àfrica	-58,09	5,94%
Europa (sense E. espanyol)	-266,18	27,23%
Amèrica Llatina i Carib	-117,25	11,99%
Nord-Amèrica	-460,93	47,15%
Pròxim Orient i Orient Mitjà	-47,14	4,82%
Àsia	-44,84	4,59%
Oceania	-1,32	0,14%
Islàndia	0,34	-0,03%
Altres	17,74	-1,81%
<b>Total</b>	<b>-977,68</b>	<b>100%</b>

Gràfic 30. (Elaboració pròpia a partir de les taules 238 i 239).



A continuació es presenten les valoracions mitjanes dels fluxos directes de materials importats i exportats segons la regió de destí o de procedència (taula 240). A grans trets, es pot veure com de mitjana els fluxos directes de materials importats rebien una valoració que era unes 10,3 vegades inferiors als dels fluxos directes exportats a tercers països, és a dir sense comptar l'Estat espanyol. Això es deu al fet que les Balears s'han posicionat clarament en la part alta de la "corba del notari", ja que sense afegir materials ni participar de processos de elaboració o modificació dels materials, si que incorr en una valoració dels materials que exporta, com s'ha dit, 10 vegades superiors. Així doncs, una de les formes de compensar el dèficit físic de les economies amb dèficit comercial físic, es realitza mitjançant el major valor monetari de les exportacions, respecte del de les importacions. Així doncs, tal com sostén Naredo (2006:195) "no cap ignorar els aspectes financers, donat que resulten cada vegada més importants a l'hora d'estudiar els processos de dominació econòmica i de deteriorament ecològic que s'observen en el món", i dels quals les Balears són un clar exemple d'aquests centres de poder i dominació, particularment per la via turístico-immobiliària. La dimensió monetària del comerç exterior de les Balears presenta clarament els aspectes exposats per part de diversos autors segons els quals les regles del joc comercial evidencia les relacions de poder dels territoris centrals, tot afavorint la valoració dels materials que des dels espais centrals s'exporten i pitjant a la baixa els que procedeixen dels espais perifèrics.

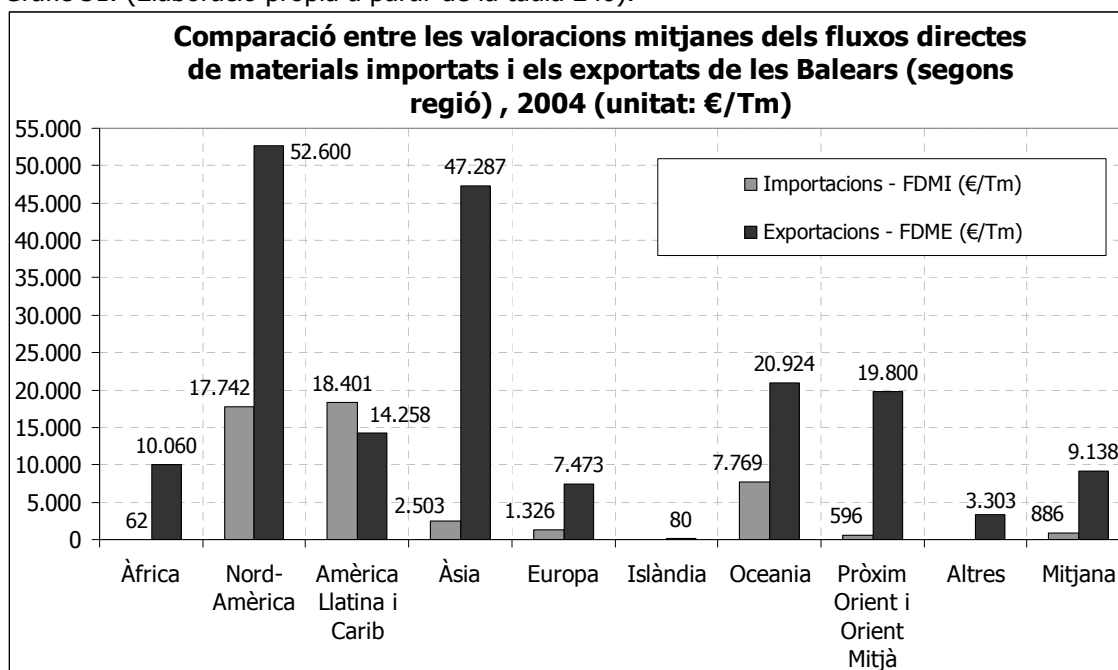
Les valoracions mitjanes dels fluxos directes importats d'**Àfrica** eren de 62 €/Tm, un 93% inferior a la valoració mitjana total. En el cas africà, cal destacar que les valoracions mitjanes dels fluxos directes exportats des de les Balears eren de 10060 €/Tm, és a dir unes 162 vegades superiors a les valoracions mitjanes dels fluxos directes importats d'allà mateix. Essent, la diferència entre les valoracions mitjanes de les importacions i de les exportacions amb Àfrica les més elevades. En aquest fet, entre d'altres, rau una de les explicacions de les enormes desigualtats socials i territorials en la que es veu immersa el continent africà. En segon lloc, els fluxos directes importats des dels **països europeus** (sense l'Estat espanyol) es valoraven en 1326 €/Tm, un 49,6% superior a la valoració mitjana total de les importacions, mentre que les exportacions cap a Europa es valoraven en 7473 €/Tm, una valoració 5,6 vegades superior a la de les importacions. Per altra banda, els fluxos directes importats de **Nord-Amèrica i d'Amèrica Llatina i el Carib** rebien una valoració mitjana de 17742 €/Tm i 18401 €/Tm respectivament, essent les valoracions més altes dels fluxos directes importats. Els fluxos directes exportats cap a Nord-amèrica rebien la major valoració mitjana de les enregistrades, assolint uns 52600 €/Tm (475,6% superior a la valoració mitjana total). Mentre



que, el cas d'Amèrica Llatina i el Carib és l'únic en el que les valoracions mitjanes dels fluxos directes importats eren superiors als dels exportats. En quant a la diferència entre les valoracions mitjanes dels fluxos directes exportats i els importats, després d'Àfrica, el **Pròxim Orient i Orient Mitjà** i **Àsia** són les regions amb les que aquestes diferències són superiors. Així, la valoració mitjana dels fluxos directes exportats al Pròxim Orient i Orient Mitjà (19800 €/Tm) i Àsia (47287 €/Tm) eren 33,2 vegades i 18,9 vegades superiors als valors mitjans dels fluxos directes importats d'aquelles regions.

<b>Taula 240. Comerç Exterior. Distribució geogràfica de la valoració mitjana dels fluxos comercials (fluxos directes de materials) de/amb les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>		
<b>Regió</b>	<b>Importacions - FDMI (€/Tm)</b>	<b>Exportacions - FDME (€/Tm)</b>
Àfrica	62	10.060
Europa (sense E. espanyol)	1.326	7.473
Amèrica Llatina i Carib	18.401	14.258
Nord-Amèrica	17.742	52.600
Pròxim Orient i Orient Mitjà	596	19.800
Àsia	2.503	47.287
Oceania	7.769	20.924
Islàndia	0	80
Altres	0	3.303
<b>Mitjana</b>	<b>886</b>	<b>9.138</b>

Gràfic 31. (Elaboració pròpia a partir de la taula 240).



L'anàlisi del saldo de la balança comercial de les Balears amb tercers països segons la categoria de material ens dona que el 91,87% del dèficit comercial total de materials en termes físics corresponia als combustibles (10,23 milions de Tm), dels quals 1,85 milions de Tm eren fluxos directes (84,34% dels fluxos) i 8,37 milions de Tm eren ocults (93,72% dels fluxos). En materials no metàl·lics i els seus productes presentava el segon dèficit comercial físic en ordre d'importància amb 459,7 mil Tm (4,13% del total) dels quals 175,2 mil Tm eren fluxos directes i 284,4 mil Tm ocults. En tercer lloc, els materials biòtics presentaven un dèficit comercial físic de 355,37 mil Tm (3,19% del total), distribuïts entre 151 mil Tm de flux directe i 204,3 mil Tm de flux ocult.

**Taula 241. Comerç exterior. Saldo de la balança comercial de les Balears en termes físics segons categoria de material, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

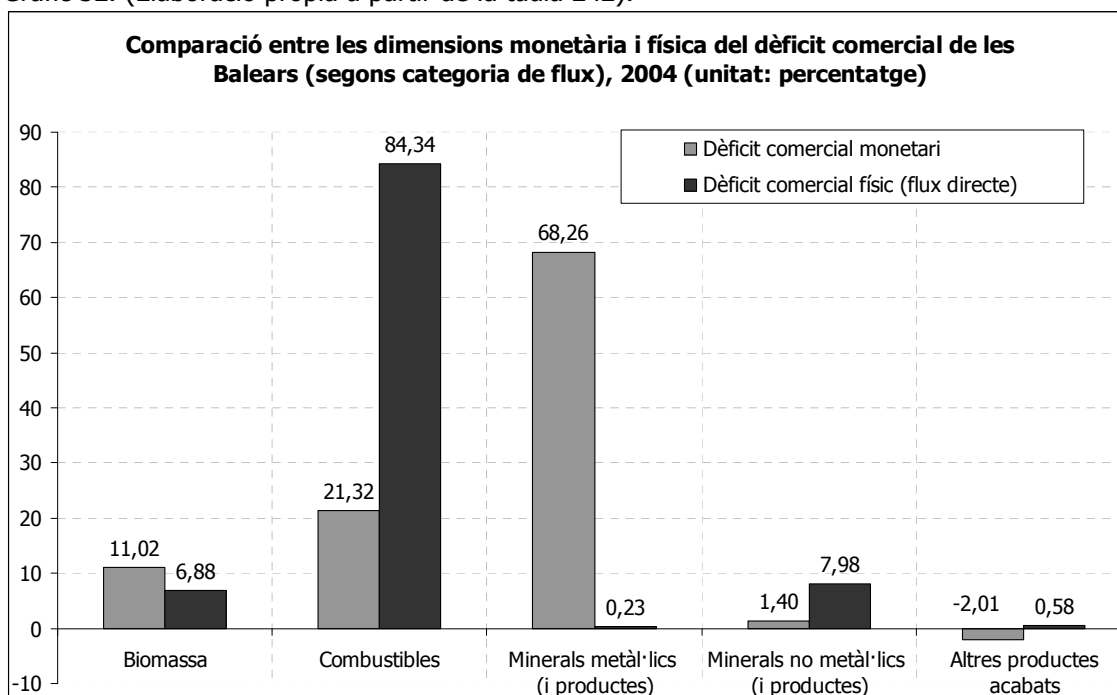
<b>Categoria material</b>	<b>Flux Directe Materials</b>	<b>Flux Ocult Materials</b>	<b>Flux Total Materials</b>
Biomassa	6,88%	2,29%	3,19%
Combustibles	84,34%	93,72%	91,87%
Minerals metàl·lics (i productes)	0,23%	0,79%	0,68%
Minerals no metàl·lics (i productes)	7,98%	3,18%	4,13%
Altres productes acabats	0,58%	0,02%	0,13%
<b>Total (10<sup>3</sup> Tm)</b>	<b>-2.196,53</b>	<b>-8.939,42</b>	<b>-11.135,94</b>

A la taula 242 es presenten els resultats dels saldos de la balança comercial amb tercers països, expressada en termes monetaris i segons la qual el major dèficit monetari correspondria als minerals metàl·lics i els productes derivats assolint la quantitat de 667 milions d'euros (68,26% del total). Emperò, quan s'observa la dimensió física d'aquesta mateixa categoria, hom s'adona que tan sols representava el 0,23% del dèficit comercial físic en termes de fluxos directes. L'altre element que es pot destacar és el pes que representen els combustibles ja que mentre representaven el 84,34% dèficit físic en base als fluxos directes, la seva expressió monetària amb 208 milions d'euros, representava el 21,32% del dèficit comercial monetari. En el cas dels materials biòtics, tendríem que el percentatge del dèficit comercial monetari seria superior al de la seva expressió en termes físics, amb un 3,19% del dèficit comercial monetari i del 6,88% dels dèficit comercial físic (fluxos directes). En canvi, els minerals no metàl·lics i els seus productes presentaven una situació inversa, és a dir, el dèficit comercial físic seria superior que no el monetari, amb un dèficit comercial físic del 7,98% (flux directe) front un 1,4% del dèficit comercial monetari. I, finalment, a la categoria d'altres productes acabats s'enregistrava un superàvit comercial monetari de 19,6 milions d'euros, mentre que en termes físics s'havia enregistrat un dèficit del 0,58% (flux directe).

**Taula 242. Comerç Exterior. Saldo de la balança comercial de les Balears en termes monetaris segons categoria de material, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).**

<b>Categoria material</b>	<b>10<sup>6</sup> euros</b>	<b>Percentatge</b>
Biomassa	-107,78	11,02%
Combustibles	-208,40	21,32%
Minerals metàl·lics (i productes)	-667,39	68,26%
Minerals no metàl·lics (i productes)	-13,74	1,40%
Altres productes acabats	19,62	-2,01%
<b>Total</b>	<b>-977,68</b>	<b>100%</b>

Gràfic 32. (Elaboració pròpia a partir de la taula 242).



Les valoracions monetàries mitjanes dels fluxos directes importats i exportats segons la categoria o tipologia de material ens permet veure les regions amb les que s'estableixen les majors relacions comercial (i/o de domini comercial). També ens permet veure (i intuir) el paper que juguen aquestes i l'efecte revalorització que poden rebre els materials després d'haver passat per territori balear. En primer lloc, es pot veure com els fluxos directes de materials importats de minerals metàl·lics i els seus productes rebien una valoració de 40082 €/Tm que era unes 45 vegades la valoració mitjana, mentre que els fluxos directes exportats d'aquests materials rebien una valoració mitjana de 25707 €/Tm que era 2,8 vegades superiors a la valoració mitjana dels fluxos directes exportats. En aquest cas, la valoració mitjana dels fluxos directes exportats eren un 38,8% inferiors a la dels fluxos directes importats de la mateixa categoria. Recordem que en aquesta categoria hi havia majoritàriament: iots, vehicles, material aeronàutic, maquinària d'hoteleria i restauració, etc.

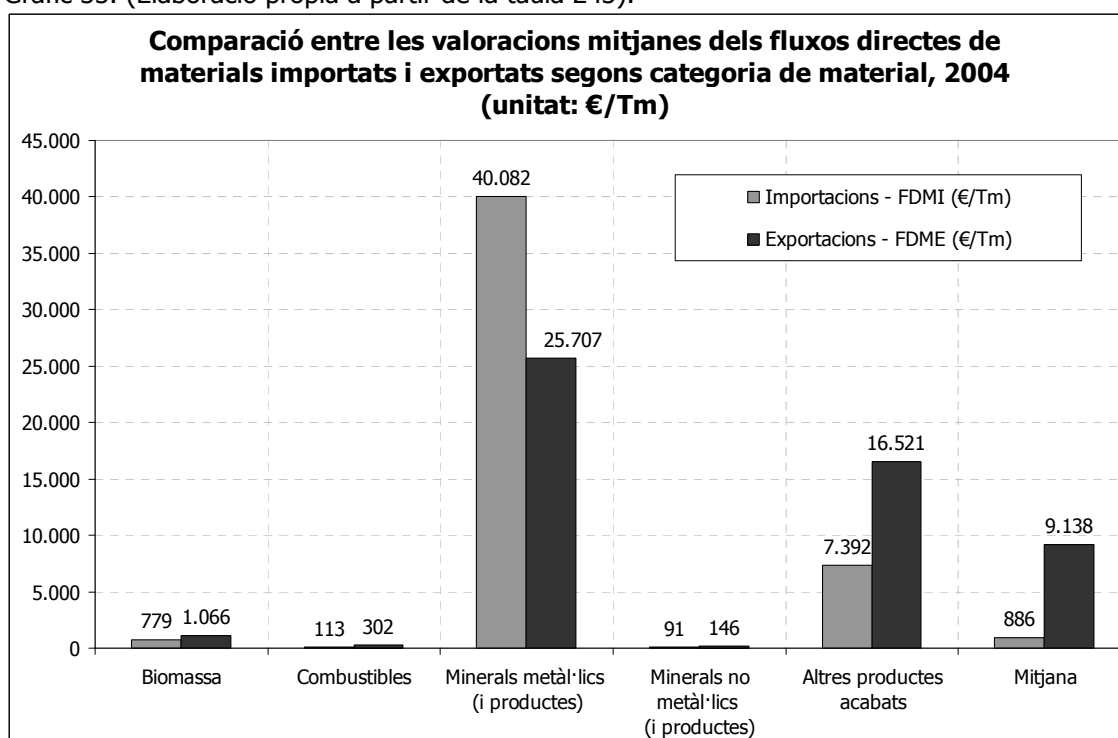
En segon lloc, hi hauria la categoria d'altres productes acabats que com en el cas anterior, la valoració mitjana dels fluxos directes exportats amb 16521 €/Tm eren 2,2 vegades superiors als dels fluxos directes importats. Entre aquesta categoria, es pot exposar el cas exemplar del capítol aranzelari 64 (calçat, articles anàlegs i les seves parts) que presentava un flux directe importat de 2695 Tm amb una valoració mitjana de 13572 €/Tm, mentre que els fluxos directes exportats de 1953 Tm, presentaven una valoració mitjana 5,2 vegades superior (70517 €/Tm) a la dels fluxos directes importats de la mateixa categoria. És a dir, en cas d'existir, les tasques que confereixen un major valor afegit als productes (p.ex. disseny, direcció, finalització o assemblatge i comercialització) es concentren a les Illes, mentre que les més exigents en mà d'obra i recursos materials i energètics es localitzen a la perifèria del sistema-món.

La resta de fluxos comercials directes de materials presentaven unes valoracions mitjanes per davall de la valoració mitjana de totes les categories. En el cas dels materials biòtics, els fluxos directes importats presentaven una valoració mitjana de 779 €/Tm, mentre que els exportats eren un 36,8% superiors (1066 €/Tm). Els fluxos directes de materials minerals no metàl·lics i els seus productes, presentaven una valoració mitjana pel que fa a les importacions de 91 €/Tm (9,78 vegades inferior a la valoració mitjana de totes les categories) ja que es tractava sobretot de ciments i pedra tallada per a la construcció. En canvi, la valoració mitjana dels fluxos directes d'aquest materials era de 146 €/Tm (un 61% superior a la valoració mitjana de les importacions, però 62 vegades inferior a la valoració mitjana dels fluxos directes exportats de totes les categories); que corresponia, sobretot, a la sal exportada al Nord d'Europa i als materials i components de construcció exportats al Carib on es troba la flota

hotelera de les Balears. Finalment, els fluxos directes importats de combustibles rebien una valoració mitjana de 113 €/Tm (7,8 vegades inferior a la valoració mitjana de totes les categories), mentre que la valoració mitjana de les exportacions de combustibles ens dóna un valor de 302 €/Tm. És a dir, les Balears que no compten amb cap jaciment petroler, tan sols pel fet de comercialitzar els combustibles que ha importat prèviament incrementen el seu valor en un 168,4%.

<b>Taula 243. Comerç Exterior. Valoració mitjana dels fluxos comercials (fluxos directes de materials) de/amb les Balears segons categoria de material, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de taules anteriors).</b>		
<b>Categoria material</b>	<b>Importacions - FDMI (€/Tm)</b>	<b>Exportacions - FDME (€/Tm)</b>
Biomassa	779	1.066
Combustibles	113	302
Minerals metàl·lics (i productes)	40.082	25.707
Minerals no metàl·lics (i productes)	91	146
Altres productes acabats	7.392	16.521
<b>Mitjana</b>	<b>886</b>	<b>9.138</b>

Gràfic 33. (Elaboració pròpia a partir de la taula 243).

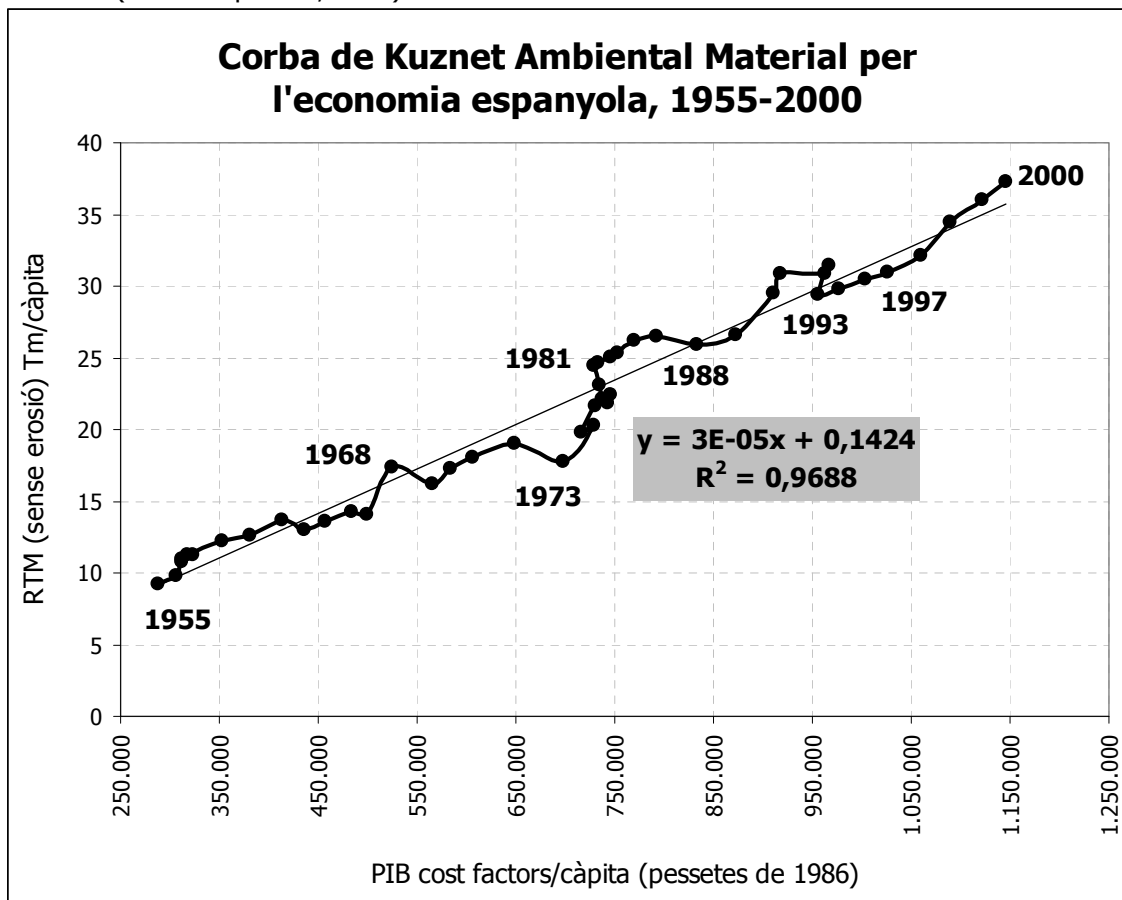


## 12.10. LA RELACIÓ DELS RTM AMB ELS CICLES DEL CAPITALISME GLOBAL. SOBRE LA CKA (CORBA DE KUZNETS AMBIENTAL) I LA DESMATERIALITZACIÓ.

En capítols anteriors havíem introduït la polèmica (acadèmica) sorgida en torn a la coneguda com Corba de Kuznets Ambiental (CKA), segons la qual s'estimava que a mesura que una societat ascendia per la corba del PIB s'aniria produint de forma paral·lela una reducció en la utilització de recursos naturals i també en generació d'efectes contaminants. És a dir, es propagava la idea que el creixement econòmic acabaria convertint-se en un extraordinari aliat per a la lluita contra el deteriorament ecològic. Aquestes anàlisis donaran resultats diversos depenent de les magnituds emprades i de la definició del sistema d'anàlisi. Una de les persones que a l'Estat espanyol ha treballat més sobre la qüestió de la CKA ha estat l'economista ecològic català Jordi Roca Jusmet qui ha desenvolupat una crítica sòlida amb dades en la mà sobre la hipòtesi de la CKA (Corba de Kuznets Ambiental) (Roca, 2003; Roca i Padilla, 2003).

Carpintero (2005), en analitzar el metabolisme de l'economia espanyola, mostra com aquesta ha presentat una tendència creixent al llarg dels 45 anys estudiats. Per altra banda, si hom mira la relació entre els RTM per càpita i la renda per càpita, s'adona que no es compleix la CKA; ans al contrari, els increments de renda han anat acompanyats d'increments en la utilització de materials en termes per càpita (gràfic 34). Ramos-Martín (2003) arribava a les mateixes conclusions sobre l'incompliment de la CKA de l'economia espanyola en base a l'anàlisi de la intensitat energètica; així com Roca i Padilla (2003) centrant-se en l'evolució de les emissions de gasos contaminants en relació al creixement econòmic espanyol entre 1980 i 2001. Així doncs, en el cas espanyol es podria concloure que el creixement econòmic mesurat en unitats monetàries (PIB) ha anat vinculat a un increment de les exigències de recursos naturals, així com de l'augment de la contaminació atmosfèrica, incomplint-se la hipòtesi de la CKA. Per altra banda, es pot veure com hi ha una forta correlació entre els cicles econòmics i els increments en utilització de recursos naturals confirmant la vinculació entre desenvolupament econòmic i deteriorament ecològic (Naredo i Valero, 1999).

Gràfic 34 (Font: Carpintero, 2005).



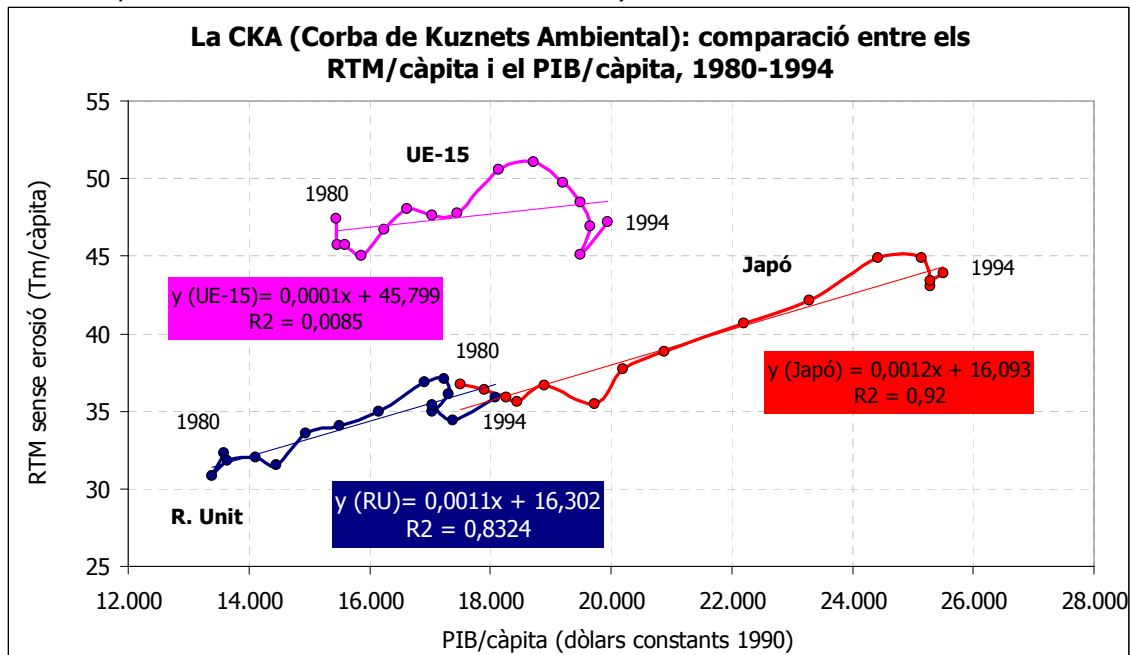
Hom podria al·legar que l'economia espanyola es troba, encara, en aquella fase senyalada per Rostow i que definí com la de l'enlairament i que per aquest motiu presenta uns RTM elevats que fan que encara no es pugui parlar de l'efecte desmaterialitzador derivat de les hipòtesis de la CKA. Carpintero (2005) va apuntar que la hipòtesis "subdesenvolupista" es podia descartar en el cas del capitalisme espanyol, ja que aquest es troba entre les principals potències econòmiques mundials, tal com va publicitar la premsa estatal al 2007, quan l'economia espanyola avançà a la canadenc, tot situant-se en setena posició del rànquing mundial (Pérez, 1/02/2007).

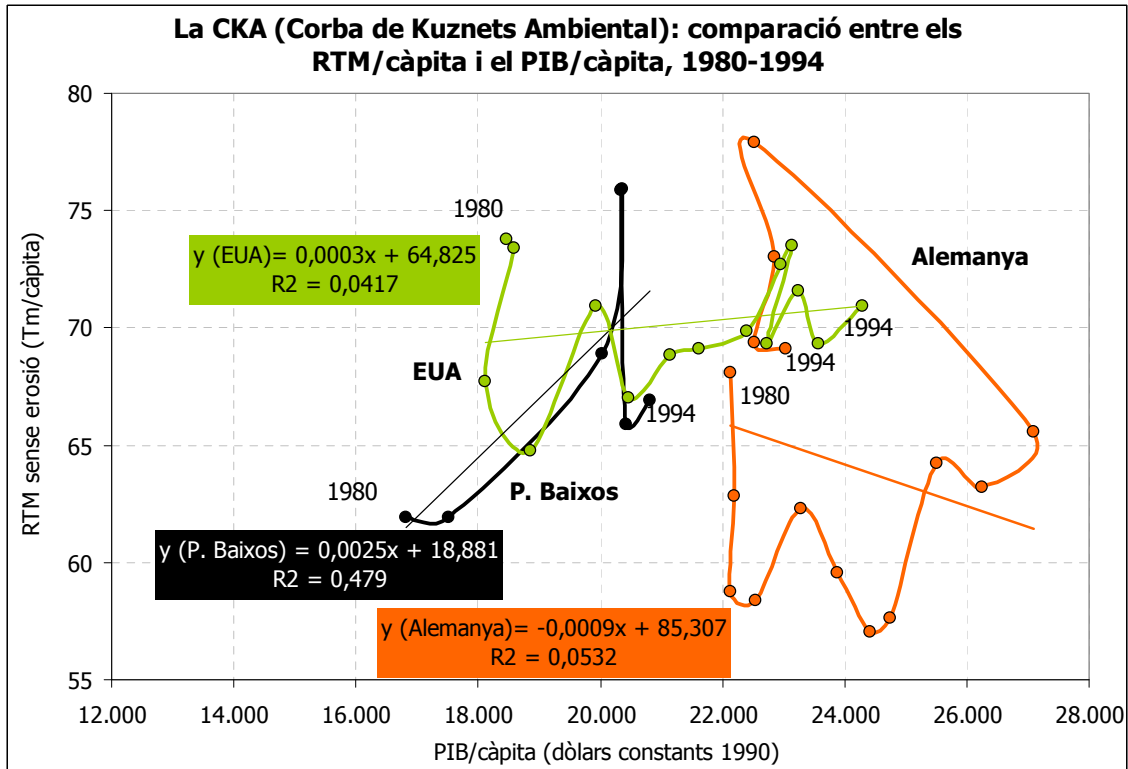
En qualsevol cas, es pot contrastar la hipòtesis de la CKA amb altres exemples, i molt particularment amb les principals economies en quant a PIB a escala mundial com són la dels EUA, la del Regne Unit, la UE-15, els Països Baixos, Japó i Alemanya durant el període 1980-1994 (gràfic 35). En la major part dels casos es veu com en termes per càpita s'ha produït al

llarg d'aquest període un increment en PIB per càpita expressat en dòlars constants de 1990. Amb l'única excepció d'Alemanya que en motiu de la reunificació el PIB/càpita es situà a mitjans dels anys 1990 al mateix nivell que a principis dels 1980, experimentant al mateix temps un increment dels RTM/càpita, és a dir la tendència contrària a la suposada desmaterialització relativa.

Es pot veure com en la major part d'aquestes economies es produeix més aviat, exceptuant Alemanya, una estabilització en la utilització de recursos en termes per càpita; sense donar-se aquella teòrica reducció en la utilització de recursos a mesura que s'incrementa el PIB per càpita, tal com estableix la teoria que sustenta la CKA. Fins i tot, en alguns casos com és el de l'economia japonesa els increments de PIB per càpita van associats a increments en els RTM/càpita, tal com ocorria en el cas espanyol. En qualsevol cas, es pot considerar a partir d'aquests resultats que les anomenades economies desenvolupades en assolir una certa dotació de requeriments totals de materials en termes per càpita, tendeixen a assentar-se en un cert ordre de magnitud sempre superior a la mitjana mundial; resultant inviable extrapolar a la resta d'habitants del planeta uns RTM/càpita que van associats a la renda per càpita. Els increments en els agregats monetaris d'aquestes economies s'incrementen, sense alterar gaire aquella elevada dotació material expressada en els RTM, gràcies al fet que les regles del joc comercial i financer global tendeixen a consolidar la posició privilegiada de les regions del planeta anomenades desenvolupades (Naredo, 2006).

Gràfic 35. (Font: elaboració pròpia a partir de Adriaanse et al. (1997) pels RTM dels EUA, Japó, Alemanya i P. Baixos; Bringezu i Schütz (2001a) pels RTM de la UE-15; Sheerin (2002) pels RTM del Regne Unit; i de <http://unstats.un.org/unsd/snaama/selectionbasicFast.asp> per les dades de població i PIB en dòlars constants de 1990).





En el cas de la potència turística mundial de les Balears, no s'ha analitzat la seva evolució geohistòrica mitjançant les metodologies del metabolisme socioeconòmic. Tanmateix, hom pot considerar a partir de diverses fonts (Blázquez et al., 2002; Rullan, 2002; Manera, 2001; Mayol, 2005) que l'evolució del capitalisme balear ha estat vinculat a una creixent utilització de recursos naturals, tot essent unes de les mostres més evidents la intensa transformació del sòl i la intensa activitat portuària vinculada a les importacions de materials i energia. Al llarg del procés de "modernització" de l'economia balear es pot veure com hi ha hagut certes variables que han presentat una tendència constant a l'alça (taula 244 i gràfic 36). Sovint, en molts dels debats sobre la problemàtica socioambiental de les Illes, es sol atribuir la responsabilitat de la degradació ambiental al factor demogràfic, la qual cosa es fa sense cap tipus d'argumentació científica solvent, ans al contrari respon a una producció emanada del poder que pretén distreure qüestions fonamentals com són les de classe i les del desenvolupament geogràfic desigual. A continuació, i a simple vista, hom pot comprovar com mentre en el període que va de 1955 a 2009, la població s'ha multiplicat per un factor del 2,53, altres variables com els consum brut d'energia ho han fet per un valor del 14,6 i els moviments de mercaderies a través dels ports de les Illes –gestionats per l'Autoritat Portuària de les Balears– es multiplicaven per un factor del 20,28. Cal recordar que, pel que fa a les mercaderies mobilitzades a través dels ports, una bona part de les exportacions de les Illes corresponien als retorns dels contenidors i vehicles que allotjaven les mercaderies prèviament importades.

En canvi, si en comptes de cercar explicacions dels increments de les exigències de recursos naturals en base a l'increment de la població, anàssim a veure l'evolució de les principals variables econòmiques de les Illes, que poden expressar-se en el nombre de moviments de passatgers enregistrats en els aeroports, hom s'adona que aquests s'han multiplicat per un factor de 101 entre el 1955 i el 2009. Mentre que, per altra banda els valors agregats monetaris expressats en el Producte Interior Brut a cost dels factors (PIB cf) i en euros constants de 1995, tendríem que aquesta magnitud s'ha multiplicat per 7,75 vegades en el període 1955-2009. És a dir, l'afluència turística i el creixement econòmic mesurat en termes de PIB cf presenten una major correlació amb les variables físiques que no la tan acudida retòrica neomaltusiana que atribueix dits increments a les exigències de la població com una categoria estable i homogènia, és a dir sense diferències per grups i classes socials.

Al llarg d'aquest període es pot veure com el PIB cf per càpita, ha passat de 4337 euros/habitant al 1955 a uns 14518 euros/habitant al 2009, multiplicant-se per 3,06. És a dir, la distribució dels agregats de renda entre la població presenta un increment notablement inferior a l'increment global del PIB. En termes energètics (consum brut d'energia) s'ha passat de 0,45 Tep/habitant el 1960 a 2,68 Tep/habitant el 2009, multiplicant-se per 5,9. En quant als moviments de mercaderies a través dels ports, s'ha passat de 1,34 Tm/habitant al 1955 a 10,73 Tm/habitant al 2009, multiplicant-se per 8. I, en quant a la ràtio entre moviments de passatgers (entrats i sortits) i població resident, tendriem que s'ha passat de 0,65 passatgers/habitant el 1955 a 25,72 passatgers/habitant el 2009, multiplicant-se per 39,85, la qual és una de les ràtios passatgers/turista més elevades del planeta.

D'acord amb les teories que sustenten la hipòtesis de la CKA i de la desmaterialització dèbil de l'economia, se suposa que a mesura que una economia avança cap als estadis de maduresa, la intensitat de recursos per unitat de PIB tendirà a disminuir. Com es pot observar (taula 244) en les variables emprades, s'ha produït una intensificació en la utilització dels recursos per tal d'obtenir mil euros (constants 1995) de PIB cf, així com una intensificació turística que expressam a través dels moviments de passatgers als aeroports (cada cop més turistes per obtenir la mateixa quantitat de PIB). Es pot veure també com en el 1955 la intensitat de materials a partir dels moviments de mercaderies dels ports de Balears era de 0,18 Tm/mil euros de 1995, mentre que el 2009 aquesta havia augmentat a 0,81 Tm/mil euros de 1995, és a dir que per aconseguir els mateixos mils euros es requerien uns moviments de mercaderies a través dels ports unes 2,62 vegades superiors.

En segon lloc, si es mira la intensitat energètica a partir del consum brut energètic a les Balears, hom pot veure com es passava d'una intensitat energètica de 0,09 Tep/mil euros de 1995 el 1960 a 0,29 Tep/mil euros (1995) a l'any 2009, multiplicant-se per 2,29. És a dir, un increment important de la intensitat energètica, el que significa que per produir la mateixa quantitat de PIB es requereixen molts més inputs energètics. Si es compara amb el cas espanyol, analitzat per Ramos-Martín (2003), es pot veure com s'ha passat d'una intensitat energètica de l'economia espanyola de 0,1 Tep/mil US95\$ (4,21 MJ/US95\$) al 1961 a unes 0,17 Tep/mil US95\$ (7,2 MJ/US95\$) al 2001, amb un increment de la intensitat del 71% de la intensitat energètica.

En tercer lloc, es pot veure com en el període descrit, els passatgers (entrats i sortits) de les Balears per mil euros de 1995 s'han multiplicat per 13,03. És a dir, la intensitat turística per unitat de PIB s'ha incrementat molt notablement. Així, mentre que el 1955 es requerien uns 0,15 passatgers per generar mil euros (1995) de PIB cf; a l'any 2009 s'han requerit 1,94 passatgers per tal de generar els mateixos mil euros (1995) en termes de PIB cf. La qual cosa no sembla una molt bona notícia de cara a aquells, que interessadament, defensen l'entrada creixent i incessant de turistes a l'arxipèlag.

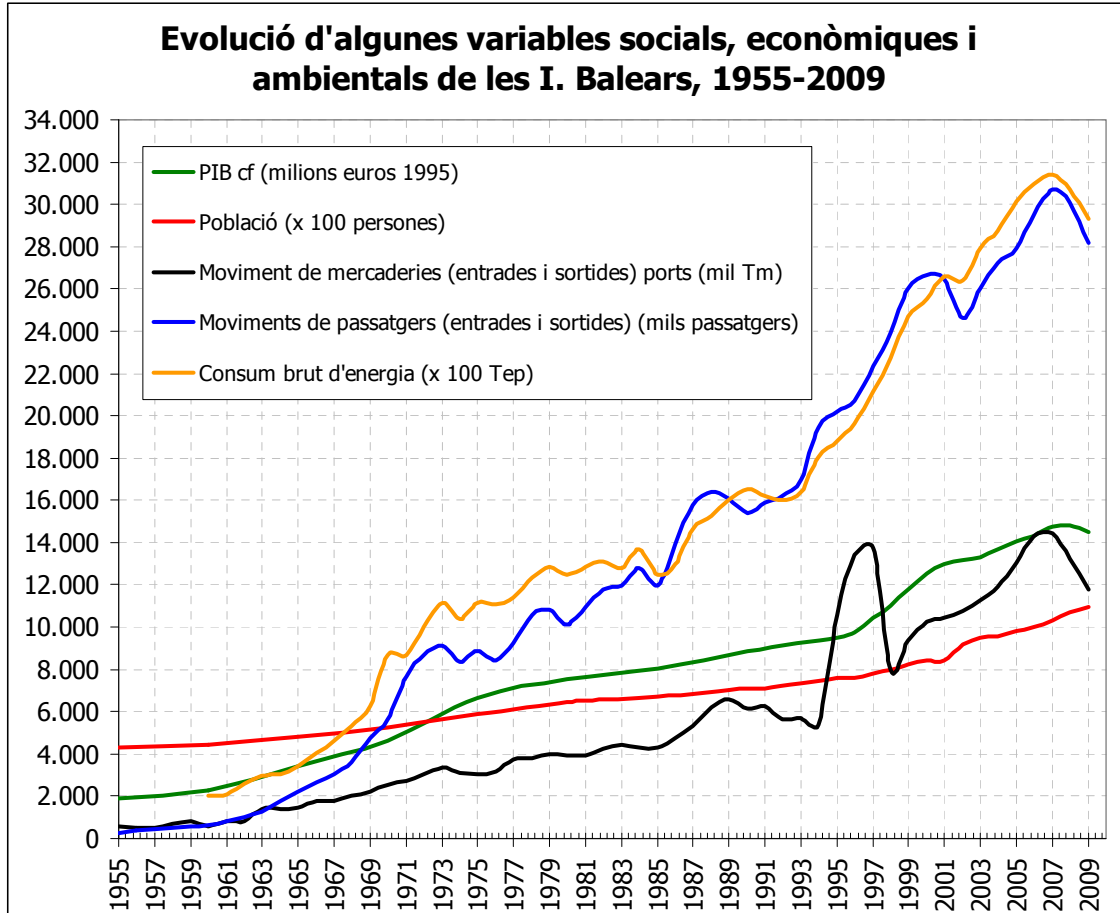
Així doncs, a partir de les variables emprades sembla que el cas balear respon a les mateixes pautes experimentades a l'Estat espanyol on no s'han donat processos de "desmaterialització absoluta" (total d'utilització de recursos en unitats biofísiques) tal com han demostrat Carpintero (2005) en base als RTM entre 1955 i el 2000 i Ramos-Martín (2003) en base a la intensitat energètica de l'economia espanyola, així com tampoc s'ha donat una "desmaterialització relativa" (intensitat de recursos naturals per unitat de PIB). En el cas espanyol, analitzat per Carpintero (2005), resulta que al 1955 hi havia una intensitat de materials (RTM/PIB cf milió de pessetes de 1986) de 32,1 Tm/milió pessetes de 1986, mentre que al 2000 aquesta era de 32,5 Tm/milió de pessetes de 1986; amb un descens entre 1960 i 1975 però que després del 1975 es torna a intensificar l'economia espanyola en termes de RTM per milió de pessetes de PIB.

Podem destacar el fet, tal com apareix al gràfic 36, que curiosament en el moment d'apogeu de la consciència mediambiental en el planeta, i també a les Illes, es quan es reprèn una nova onada desenvolupista que recorda als millors moments del "desenvolupisme espanyol", però en aquells temps anava de la mà d'una fèrria dictadura política. Així doncs, a partir de mitjans dels anys 1990 s'inicià un cicle expansiu inèdit que estaria vinculat a la incorporació al grup privilegiat dels països de la UE, que a banda de traduir-se en un increment dels agregats monetaris, es presenta en una major intensificació de les exigències energètiques i de materials de l'economia balear, així com en una nova explosió turística. En aquest gràfic, hom pot adonar-se de l'espectacular increment de les importacions de mercaderies a través dels ports entre els anys 1995 i 1997. Aquest increment es deu a la que es va conèixer com



“operació vaixell”<sup>97</sup> i que exemplifica la insostenibilitat del model turístic-extractiu balear, ja que degut a la combinació de diversos elements –deficient política hídrica, elevats consums, sequera, etc– es va acudir a la importació d’aigua procedent de l’Ebre. Finalment, la ruptura de les tendències d’aquestes variables no ha vingut de la mà d’un projecte social que persegueixi reduir la seva incidència en la Biosfera, sinó que ha estat motivada per la irrupció de la crisi financero-immobiliària que a partir de 2007 s’ha començat a reflectir en els fluxos de mercaderies, passatgers i consum brut d’energia.

Gràfic 36. (Elaboració pròpia a partir de la taula 244).



<sup>97</sup> L’operació vaixell va suposar la importació de 3,8 milions de Tm d’aigua al 1995; 6,9 milions de Tm al 1996 i 6,2 milions de Tm al 1997. El vaixell “Móstoles” portava l’aigua des de Catalunya i la traspassava al vaixell cisterna “Cabo Prior”, des d’on es connectava amb la xarxa per a redistribuir l’aigua als municipis de Palma i Calvià.

**Taula 244. Variables econòmiques, socials i ambientals de les Balears, 1955-2009**

	Població	PIB cost factors		Moviments ports (entrades i sortides)			Moviments de passatgers (entrades i sortides)			Consum brut d'energia		
		10 <sup>3</sup> persones	10 <sup>6</sup> € constant de 1995	PIB/càpita (€ de 1995/càpita)	10 <sup>3</sup> Tm	Tm/càpita	Tm/mil euros 1995 (PIB cf)	10 <sup>3</sup> passatgers	Passatgers/habitant	Passatgers/mil euros 1995 (PIB cf)	Ktep	Tep/càpita
1955	432,19	1.873	4.334	579	1,34	0,31	279	0,65	0,15	—	—	—
1960	444,43	2.276	5.121	567	1,28	0,25	638	1,44	0,28	201	0,45	0,09
1965	480,93	3.393	7.055	1.467	3,05	0,43	2.233	4,64	0,66	342	0,71	0,10
1970	528,20	4.636	8.778	2.541	4,81	0,55	5.606	10,61	1,21	866	1,64	0,19
1975	586,13	6.631	11.314	3.043	5,19	0,46	8.874	15,14	1,34	1.115	1,90	0,17
1980	646,62	7.564	11.698	3.925	6,07	0,52	10.161	15,71	1,34	1.246	1,93	0,16
1985	654,70	8.013	11.973	4.332	6,47	0,54	11.982	18,30	1,50	1.249	1,87	0,16
1990	669,25	8.836	12.449	6.122	8,62	0,69	15.356	22,95	1,74	1.654	2,33	0,19
1995	709,84	9.488	12.496	10.597	13,96	1,12	20.166	28,41	2,13	1.880	2,48	0,20
2000	821,82	12.525	14.899	10.230	12,17	0,82	26.659	32,44	2,13	2.552	3,04	0,20
2005	955,05	14.038	14.279	13.027	13,25	0,93	27.943	29,26	1,99	3.014	3,07	0,21
2009	1.095,43	14.518	13.253	11.754	10,73	0,81	28.174	25,72	1,94	2.934	2,68	0,20
Variació 1955-2009	2,53	7,75	3,06	20,28	8,00	2,62	101,01	39,85	13,03	14,60	5,92	2,29

Font: elaboració pròpia, dades de població pels anys 1955-1995 a partir de Alcaide (2003), 1995 a 2009 a partir de [www.ine.es](http://www.ine.es); PIB cf (euros 1995) pels anys 1955-1985 a partir de Carreras et al., 2005, i pels anys 1990-2009 a partir de [www.ine.es](http://www.ine.es); moviments de mercaderies portuàries entre 1955 i 1990 a partir de Puertos del Estado <http://www.puertos.es/export/download/puertos/1110370447721.pdf>, 1990-2009 d'Autoritat Portuària de Balears (diversos anys); Moviment de passatgers de l'aeroport de Palma 1955-2005 a partir d'AENA (2005), aeroports d'Eivissa i Menorca entre el 1964-1999 a partir de LSIG, 2000, aeroports d'Eivissa i Menorca entre el 2000 i el 2009 i aeroport de Palma 2006-2009 a partir de [www.aena.es/csee/Satellite?pagename=Estadisticas/Home](http://www.aena.es/csee/Satellite?pagename=Estadisticas/Home); consum brut d'energia pels anys 1964-1988 a partir de GESA (1989), els anys 1989-2008 a partir de Murray (2010) 2009 a partir de les estadístiques de la Direcció General d'Energia del Govern de les Illes Balears, [www.caib.es/sacmicrofront/noticias.do?tipo=1791&tanyo=2009&mkey=M0807081137367224693&lang=CA](http://www.caib.es/sacmicrofront/noticias.do?tipo=1791&tanyo=2009&mkey=M0807081137367224693&lang=CA), octubre 2010.

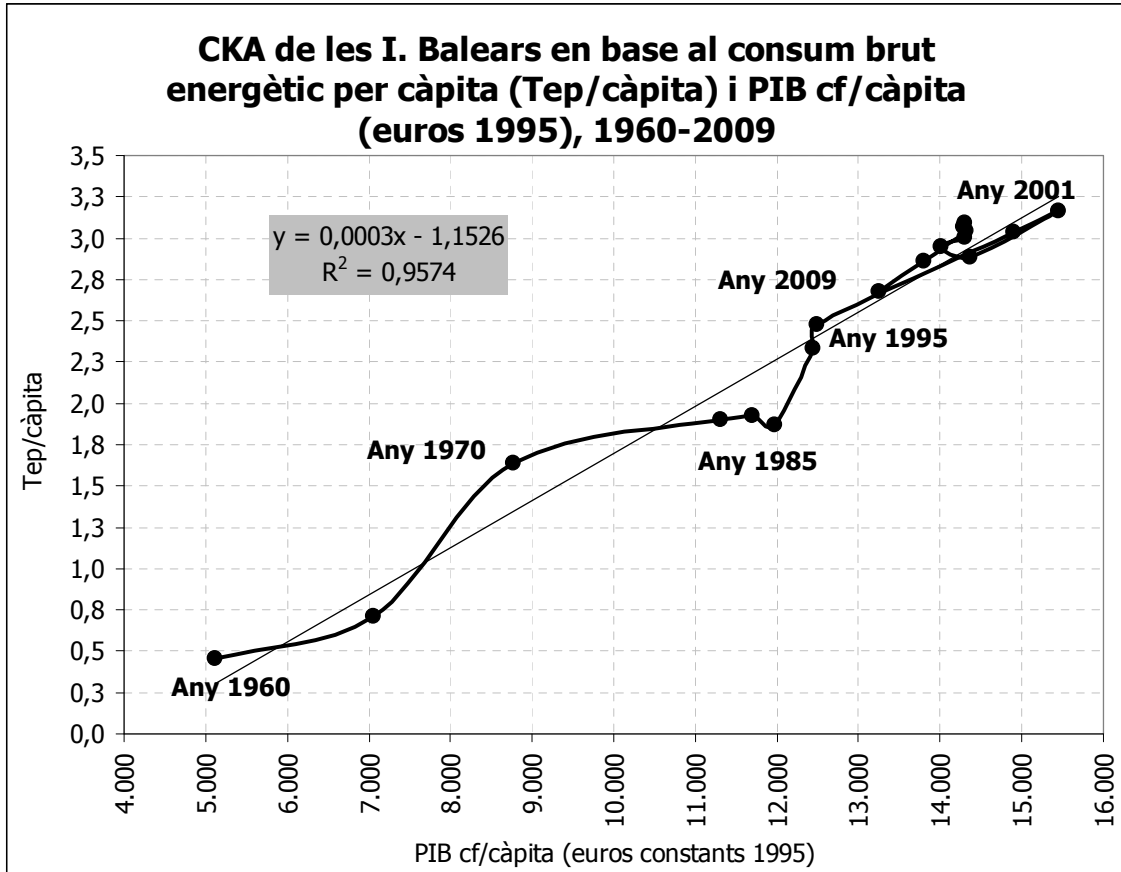
En els dos gràfics següents s'ha intentat calcular la CKA de les Balears a partir de les dades de consum energètic per càpita i la dels moviments de mercaderies (entrades i sortides) a través dels ports gestionats per l'Autoritat Portuària de Balears distribuïts entre la població resident<sup>98</sup>, en relació a la renda per càpita en terme de PIB a cost de factors en euros constants del 1995 (gràfic 37 i 38). Al llarg del període exposat, que coincideix amb el de "modernització econòmica" de la mà del "miracle turístic", es pot veure que fins al 1990 la renda per càpita ha augmentat, passant de 4331 €1995/càpita al 1955 a uns 15625 €1995/càpita al 1990, però a partir d'aquell moment la renda per càpita ha minvat fins als 13253 €1995/càpita del 2009. En quant al consum energètic es veu que en termes per càpita la seva tendència ha estat ascendent, fins i tot en els darrers anys en que la renda per càpita expressada en euros constants del 1995 ha minvat, passant de 0,45 Tep/càpita al 1960 a 2,68 Tep/càpita al 2009. En aquest cas es pot veure com després d'assolir el màxim del 2006 amb 3,09 Tep/càpita, el consum brut d'energia en termes per càpita comença a disminuir i de manera més considerable a partir de 2008 quan la crisi començà a adquirir major rellevància. En quant al compliment de la CKA en referència al consum brut d'energia, cal advertir que en cap moment es confirma aquesta. Tan sols en el període dels anys 1970 i 1980, de crisi del capitalisme fordista, es va produir una estabilització del consum brut d'energia junt amb un increment de la renda per càpita. Aquest estadi podria ser considerat per alguns com el llinar que marcaria la teoria de la CKA, a partir del qual, teòricament s'havia de produir la suposada desmaterialització o "decoupling" segons el qual s'hauria d'incrementar la renda per càpita sense augmentar els requeriments energètics. En aquest cas, es torna a incomplir la teoria i es produeix un efecte rebot, segons el qual els augments de renda van acompanyats d'increments de consum brut d'energia. La crisi financer-immobiliària queda reflectida en els consums bruts d'energia i en els agregats per càpita, tot experimentant la CKA una senda inversa. De fet el canvi de direcció, es pot veure que es va donar a partir de 2001, tot arribant al 2009 a una situació molt propera a la de 1995 en referència a aquestes variables.

Així mateix, en el cas dels moviments de mercaderies a través dels ports (entrades i sortides) es passa d'unes 0,31 Tm/càpita al 1955 a 10,73 Tm/càpita al 2009. Es pot veure com en el cas de la CKA realitzada a partir dels agregats de renda per càpita i els moviments de mercaderies, se dona un cert paral·lelisme amb l'altre CKA en funció del consum brut d'energia. En qualsevol cas, convé destacar el fet que després de l'estabilització dels anys 1970, es passa a una situació de constant expansió dels moviments de mercaderies, tot arribant a la situació de màxim moviment de mercaderies per càpita de 1995, que coincideix amb l'any en que s'inicià l'operació vaixell. Després de l'operació vaixell, es comença a produir una caiguda dels moviments de mercaderies per càpita al temps que la renda per càpita augmentava. Així, entre el 1995 i el 2001, hom podria pensar que d'acord amb la teoria de la CKA, s'entrava en una fase de desmaterialització dèbil. No obstant això, a partir de 2001 la renda per càpita disminueix, al temps que de la mà al boom immobiliari i de la construccions de megainfraestructures (Murray, 2010), es produeix un increment dels moviments de mercaderies fins el 2006. Després del boom de l'obra pública i amb la caiguda de la construcció d'immobles, es produeix una disminució dels moviments de mercaderies que coincideix amb una continuada caiguda de la renda per càpita.

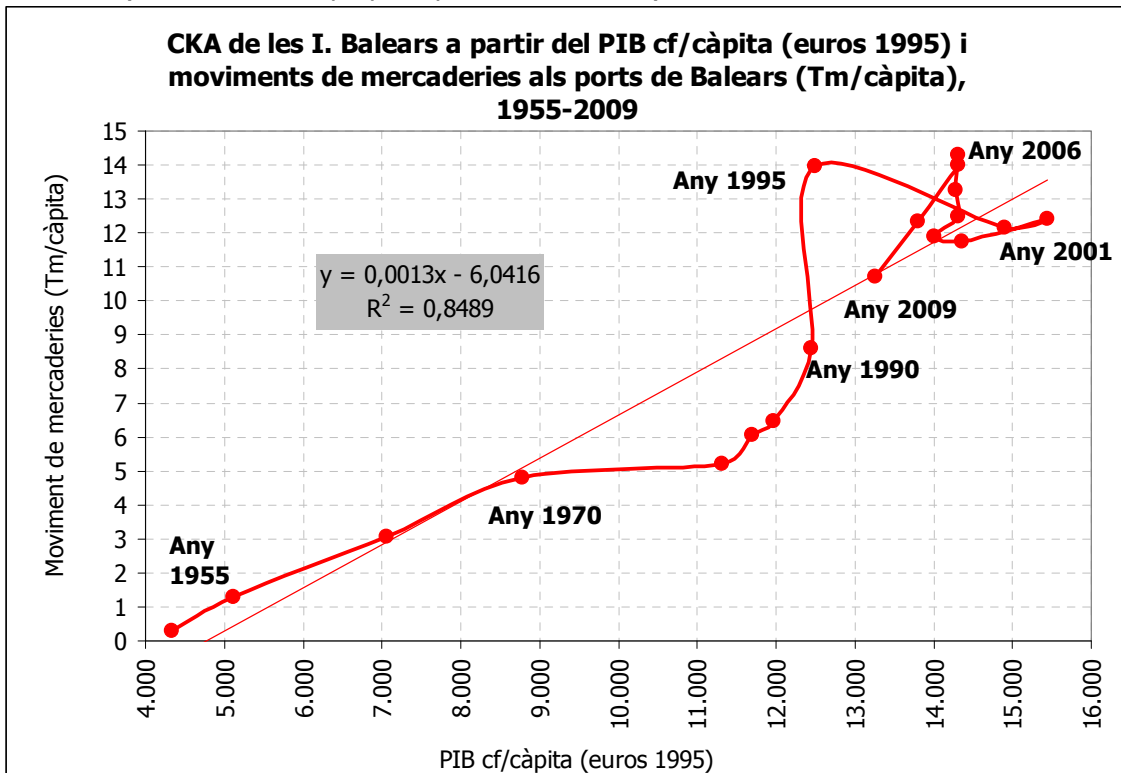
D'aquests gràfics, hom pot concloure que el capitalisme balear, al llarg d'aquest mig segle, no ha entrat "encara" en aquella fase desmaterialitzadora. Tal com resa la teoria de la CKA es tocaria produir un punt d'ínflexió a partir del qual segueix augmentant la renda per càpita, al temps que es redueixen les càrregues ambientals (p.ex. utilització de recursos, contaminació, etc). Ans al contrari, s'observa una forta dependència estadística, amb una correlació del 0,95 i del 0,84, entre les variables ambientals i monetàries emprades, fins al punt en que a partir dels anys 1990 comença a reduir-se la renda per càpita, sense que això s'hagi traduït en una reducció, per la seva banda, dels vectors energètic i materials. Tan sols l'arribada de la crisi ha fet que les càrregues ambientals s'hagin disminuït, però aquesta ha anat acompanyada també de la caiguda de la renda per càpita, a més de fortes tensions socials.

<sup>98</sup> En els càlculs del consum energètic per càpita i la distribució de les mercaderies entrades i sortides dels ports per càpita, s'ha emprat la població resident a partir dels Censos de Població i Padrons, en comptes de l'IPH (Índex de Pressió Humana) ja que es calcula la correlació amb la renda per càpita que es calcula en base a la població resident.

Gràfic 37. (Font: elaboració pròpia a partir de taula 244)



Gràfic 38. (Font: elaboració pròpia a partir de taula 244)



## **12.11. SÍNTESI DE LA PETJADA ECOLÒGICA DE LES ILLES BALEARS(2004). LA COLONITZACIÓ TERRITORIAL DE L'ECONOMIA BALEAR COM A CLAU EXPLICATIVA DEL SEU "ÈXIT ECONÒMIC".**

### **12.11.1. Algunes precisions metodològiques.**

Després d'haver realitzat els càlculs i anàlisis de les petjades ecològiques parcials, s'intentarà procedir a la compressió dels resultats per tal de veure, des d'una perspectiva biofísica, la dimensió de l'economia balear a principis del segle XXI. Convé recordar que el càlcul de la petjada ecològica de les Balears ha emprat les bioproduktivitats locals, això vol dir que no s'han aplicat els factors d'equivalència i productivitat que s'empren en la metodologia estàndard (Loh, 2004; Monfreda et al., 2004). Així, la nostra metodologia se sembla bastant a l'aplicada per Haberl et al. (2001) en el cas d'Àustria, van Vuuren i Smeets (2000) per Benin, Buthan, Costa Rica i Holanda i Carpintero (2005) a l'Estat espanyol. Per altra banda difereix sensiblement dels resultats que varem obtenir en una altra ocasió (Murray, 2002) en que calculàrem la petjada ecològica de les Balears en base a la metodologia estàndard, tot aplicant els factors d'equivalència i de productivitat. Els motius pels quals ens decantam per aquesta metodologia han estat exposats prou clarament per Carpintero (2005:177) quan analitza "les dificultats i incoherències que poden arrossegar les respostes plantejades per Wackernagel i els seus col·laboradors al repte de la diferent qualitat de les terres emprades i la realització de comparacions internacionals sobre una base homogènia. En efecte, si bé l'ús dels factors d'equivalència i productivitat permeten "resoldre" aquestes qüestions, posen també sobre la taula altre tipus d'inconvenients. La proposta d'un territori hipotètic amb productivitats iguals a la mitjana mundial dificulta la interpretació en termes d'hectàrees de terra actual i real". Per aquest motiu, en els nostres càlculs s'ha adoptat com a metodologia l'opció de les hectàrees reals de superfície i mar, amb les diferents qualitats bioprodutives que aquestes presenten. I, en el cas de la petjada ecològica associada a les importacions es considera la superfície per a la provisió d'aquells recursos i l'absorció de l'emissió de GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle) que seria necessària tenint en compte les condicions bioprodutives de les Balears.

En els resultats sintètics, es pot veure com es presenten dues opcions degut a la metodologia emprada en el càlcul de la petjada energètica: la primera que hem anomenat M1 (Mètode 1), parteix de considerar les emissions de GEH del transport aeri a les capes altes de la troposfera on el forçament radiatiu és superior que a les capes baixes i en conseqüència el seu efecte pertorbador del clima és superior; i la segona, M2 (Mètode 2), segons la qual, les emissions del transport aeri s'han considerat que tenien el mateix impacte que les realitzades a les capes baixes de la troposfera.

A diferència de les metodologies que ens han servit de referència, i molt particularment la de Carpintero (2005), s'ha considerat el que hem denominat petjada ecològica de la Superfície Terrestre Protegida (STP) i de la Superfície Marítima Protegida (SMP), com la diferència que hi havia entre la superfície terrestre i marítima efectivament protegida a les Balears i la que teòricament seria desitjable. En quant a la superfície protegida teòricament desitjable, s'ha davallat el llindar del 12% recomanat a l'Informe Brundtland i recollit en la metodologia estàndard de la petjada ecològica (Wackernagel i Rees, 1996) al 10% que fou la recomanació que resultà de la Cimera de Biodiversitat de Curitiba de Nacions Unides celebrada al mes d'abril del 2006. Per altra banda, pel que fa a la metodologia aplicada pel càlcul de la petjada ecològica del que en la metodologia estàndard es recull sota la rúbrica "pastures" i que fa esment a les pastures per alimentar els animals dels que s'obtenen diversos productes (p.ex. carn, ous, llets, pells, llana, mel, etc), en el nostre cas s'ha calculat la superfície requerida per aconseguir els aliments que ingereixen els animals, ja que cada vegada més aquests s'alimenten de gra i farratges, i menys de pastures. Aquesta metodologia coincideix amb la metodologia 2 aplicada per Óscar Carpintero (2005).

Un altre aspecte que difereix una mica de les metodologies aplicades en els càlculs de la petjada ecològica és la part que fa referència a la pesca. Les aplicacions de la petjada ecològica de la pesca (*fishprint*) analitzen les captures en base als diferents nivells tròfics i llavors es calcula l'apropiació de carboni que suposen i, finalment, aquesta es tradueix en la superfície aquàtica equivalent per a proveir-los. En termes generals a les operacions de càlcul de la petjada ecològica d'una determinada economia es sol fer coincidir les captures pesqueres d'un determinat país amb les aigües jurisdiccionals que li corresponen. Per tant, no reflecteixen

els canvis que es poden estar produint en l'activitat pesquera i que marquen les tendències cap a l'esgotament de les pesqueres globals; com és el fenomen conegut com a "fishing-down food marine webs", segons el qual se mantenen unes taxes altes de sostracció gràcies a traslladar la pressió pesquera a nivells tròfics inferiors. En el nostres càlculs s'ha intentar pal·liar aquesta mancança mitjançant la consideració i ponderació de les captures en funció del seu nivell tròfic.

### **12.11.2. Resum de la petjada ecològica de les extraccions i produccions domèstiques, importacions i exportacions de les Illes Balears (2004) .**

A la taula 245 es presenta la síntesi dels resultats de la petjada ecològica, exposant la procedència de cadascuna de les diferents petjades o impactes, per llavors concretar en la petjada entesa com la corresponent al consum aparent de les Balears –extracció i producció domèstica, més importacions i menys exportacions–. En concret, la petjada domèstica de les Balears sumava uns 5167 km<sup>2</sup>, mentre que la petjada corresponent a les importacions es era –depenent de la metodologia emprada per l'energia– entre 23,2 vegades i 25,6 vegades superior a la domèstica (entre 120 mil km<sup>2</sup> i 132 mil km<sup>2</sup>). Per altra banda, les exportacions fetes des de les Illes equivalien a unes 47,8 mil km<sup>2</sup>. És a dir, aquestes eren unes 9,2 vegades superiors a la petjada domèstica, amb la qual cosa es pot deduir que bona part de les exportacions fetes des de les Illes no són més que l'exportació d'allò que prèviament ha estat importat. En definitiva, tenim que la petjada ecològica o l'impacte de l'economia balear presentava el 2004 unes dimensions de 77,8 mil km<sup>2</sup> o de 90 mil km<sup>2</sup>, tot depenent de la metodologia emprada en el cas de l'energia. Cal destacar que d'aquesta superfície total, uns 13 mil km<sup>2</sup> corresponen a la fracció marina.

En el cas de la petjada domèstica, el 50,14% corresponia a la fracció marina (2590 Km<sup>2</sup>) i el 49,8% restant a la terrestre (2576 km<sup>2</sup>). Les majors dimensions de la petjada **marina** es deuen fonamentalment al fet que els ecosistemes els marins presenten una menor bioproduktivitat que els terrestres. Margalef (1992) establia una relació de 3 a 1 entre la productivitat terrestre i la marina. A més, insistia en el fet que bona part de la producció aquàtica no era directament aprofitable per l'espècie humana ja que es troba en forma de fitoplàncton i zooplàncton; d'aquí que l'il·lustre ecòleg català insistí en dissipar les aspiracions posades en els ecosistemes aquàtics com a la nova frontera a conquerir per l'espècie humana per tal de satisfer les seves ànsies d'expansió permanent. Una fantasia que segons Margalef s'havia encarregat de difondre la ciència ficció. Les Balears, malgrat ser un arxipèlag –és a dir, d'estar envoltades per la mar–, importaven una bona quantitat de productes pesquers que equivalien a uns 11,15 mil km<sup>2</sup> de superfície marina, de la qual uns 604 km<sup>2</sup> corresponien a la petjada de superfície marina protegida. Aquesta s'afegeix ja que en ser deficitàries les Illes en protecció marina (malgrat tenir 604 km<sup>2</sup> protegits), per aconseguir la superfície requerida d'acord al recollit en els convenis internacionals, s'estima que aquesta equival a la importació de mar protegida a d'altres indrets del planeta que cobreixen el citat dèficit proteccionista. La petjada de les exportacions de productes pesquers equivaldria a l'exportació d'uns 248 km<sup>2</sup>. En conseqüència, la petjada ecològica marina de les Balears assolia uns 13,49 mil km<sup>2</sup>.

La petjada ecològica de l'**agricultura** fou de 4410 km<sup>2</sup>, essent la fracció domèstica d'uns 1216 km<sup>2</sup>, mentre que la de les importacions era 2,76 vegades superiors a la domèstica. La superfície ocupada pels conreus destinats a alimentar la cabana **ramadera** i les pastures assolia uns 1691 km<sup>2</sup>. Essent, la petjada de les importacions d'uns 1109 km<sup>2</sup>, 1,62 vegades superior a la domèstica. Un tema aquest, el de les importacions de productes alimentaris càrnics i per aliment animal, que ha propiciat un creixent malestar entre els productors de carn i altres productes animals degut a l'increment dels preus dels pinsos, derivat de la inflació dels cereals i altres productes agroalimentaris, especialment a partir de la segona meitat de la dècada dels 2000. Aquests increments de preus es deuen a la combinació d'una sèrie d'elements entre els que podem destacar: l'expansió dels agrocombustibles a nivell mundial; l'increment de la demanda de cereals i carn per part de països anomenats emergents com la Xina i Índia; increments continuats del preu del petroli; males collites degut a condicions climàtiques adverses en determinades zones del planeta; i l'especulació financera degut, entre d'altres, al transvasament de capitals especulatiu des del negoci immobiliari a l'agroalimentari, arran de la fallida del negoci hipotecari-immobiliari amb epicentre als EUA (Bailard, 2008).

En el cas de la petjada ecològica **forestal**, la del consum aparent es situa en torn a 2323 km<sup>2</sup>, de les que la part domèstica cobreix tan sols el 16,35%. Una fracció que es pot

considerar extraordinària ja que té molt a veure amb la utilització d'arbres arrabassats o danyats pel temporal de vent del novembre de 2001 i es de suposar que en episodis "normals" la fracció domèstica és encara inferior. Es pot veure que les importacions de productes forestals requeririen una superfície forestal, tot tenint en compte una superfície ecològicament productiva equivalent a la de les Illes, d'uns 3753 km<sup>2</sup>. Mentre que la petjada de les exportacions d'aquests productes seria de 1809 km<sup>2</sup>, unes 4,76 vegades superior a la petjada domèstica.

En el cas de la petjada **artificial**, corresponent a aquell sòl ocupat de forma quasi irreversible per l'espècie humana en forma de assentaments, infraestructures o equipaments, tendríem que aquesta coincideix amb la fracció domèstica, assolint una quantitat d'uns 296 km<sup>2</sup>. És a dir, l'11,5% de la petjada ecològica terrestre domèstica pertany a l'artificialització del sòl. Emperò, aquesta fracció representa el 3,25% de la petjada ecològica terrestre del consum aparent, és a dir, sense comptar la part corresponent a l'energia. La petjada ecològica domèstica de la importació de sòl destinat a la **protecció de la biodiversitat**, degut al dèficit proteccionista de les Balears –entre el 2003 i el 2004 es passa de 298,8 km<sup>2</sup> a 126,4 km<sup>2</sup>–, era al 2004 de 372 km<sup>2</sup>. Entre el 2004 i el 2007 aquest dèficit proteccionista es va reduir fins a uns 70 km<sup>2</sup> degut a la declaració de nous espais protegits a les Balears, amb la declaració del Paratge Natural de la Serra de Tramuntana. Tanmateix, una cosa és la superfície que segons els papers es diu que s'ha protegit, i una altra qüestió molt diferent són les actuacions que a sobre del territori es realitzen, cosa de la que difícilment una eina com la petjada ecològica pot informar. En el cas de les Balears, com ja s'ha exposat, l'increment de la protecció dels espais naturals en els papers ha respost més que res a les estratègies de màrqueting verd electoralista, en aquest cas del Partit Popular, per la qual cosa el grup ecologista GOB els definí com a "paper parks".

Finalment, la fracció **energètica** és la responsable del 71,27% o del 75,17% de la petjada ecològica de les Balears, tot depenent de la metodologia que s'empri. Recordem que la metodologia 1 calcula la petjada del consum energètic de l'aviació, considerant el major efecte radiatiu a les capes altes de la troposfera; i la metodologia 2 considera les emissions de l'aviació com si haguessin estat realitzades a la superfície terrestre. Podem destacar que en el cas espanyol, la petjada energètica representava el 67% de la petjada ecològica total del 2000 (Carpintero, 2005). La metodologia seguida a l'hora de calcular la petjada energètica ha consistit en calcular la superfície forestal que seria necessària per tal d'absorbir les emissions de CO<sub>2</sub> procedents de la crema de combustibles fòssils, l'emergia dels béns de consum, i la part ocupada per aquelles instal·lacions energètiques que aprofiten l'energia solar i els seus derivats.

El motiu pel qual s'opta per aquesta metodologia en la gran major part de les aplicacions de la petjada ecològica, rau en el fet que la major fracció energètica de la civilització urbano-industrial correspon a la crema de combustibles fòssils, la qual condueix a la humanitat a un carreró sense sortida, en el que es troben per una banda les pertorbacions del clima i per l'altra banda, el final pròxim d'aquests materials emprats principalment com a combustibles. Tal com ens diu en Jorge Riechmann (2007:164) "en el molt ineficient procés de convertir biomassa prehistòrica en petroli o gas natural, per arribar a un galó de benzina (que procedeix de 4,87 kilograms de petroli) foren necessàries res menys que 98 tones de biomassa prehistòrica. Per dir-ho clarament, això significa que cada any utilitzam l'equivalent a quatre segles de plantes prehistòriques (incloent fitoplàncton). O que cada dia empram l'equivalent en combustibles fòssils de tota la nova matèria vegetal que tarda més d'un any en créixer sobre la terra i els oceans. Només aquest càlcul evidencia que la idea que podem simplement reemplaçar l'herència fòssil –i l'extraordinària densitat energètica que ens dona– per energia de la biomassa, constitueix un enorme engany". És per aquest motiu que els càlculs de la petjada energètica global supera la superfície pròpia dels ecosistemes forestals planetaris que no poden fer front a les incessants emissions, la qual cosa es tradueix en majors tensions a la biosfera.

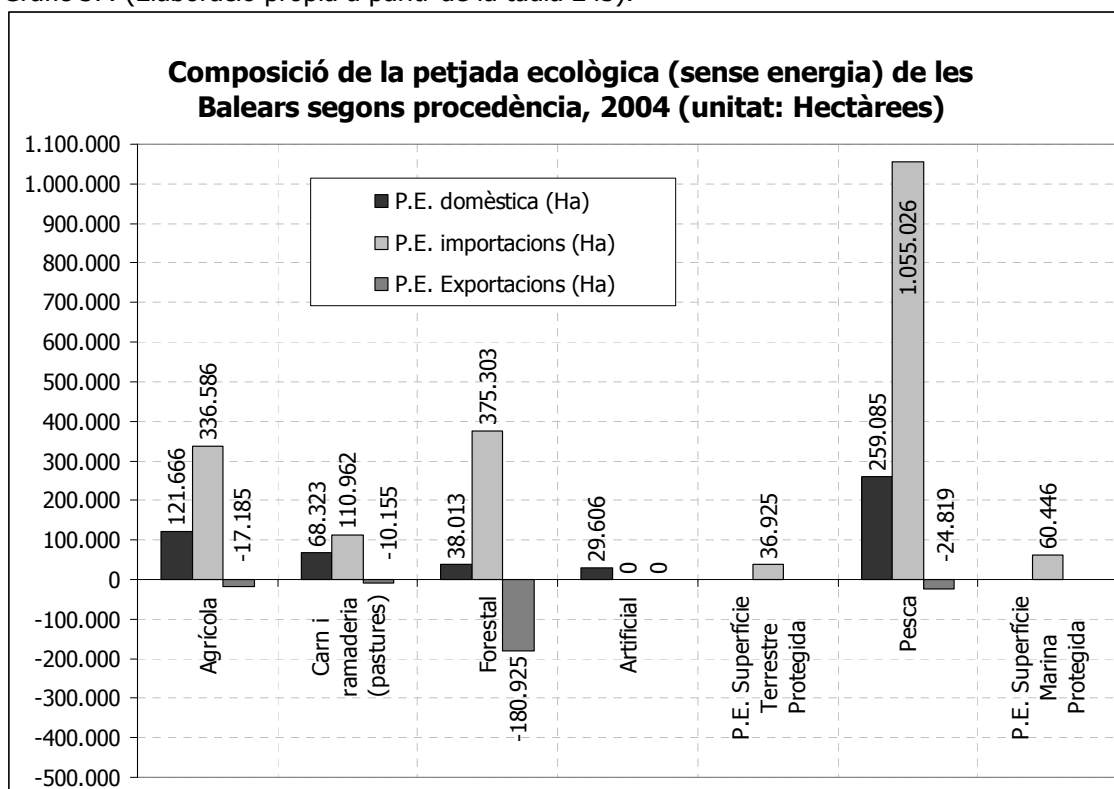
A la taula 245 es presenten dos resultats obtinguts de les tres metodologies emprades. En aquest apartat de síntesi s'exclou la metodologia per calcular la petjada energètica en base a substituïts renovables; la qual cosa no significa que les restants siguin necessàriament sostenibles. Així doncs, la primera metodologia (**M1**) segons la qual se consideren els impactes de les emissions del transport aeri a les capes altes de la troposfera, ens dona una petjada energètica de 67483 km<sup>2</sup>; mentre que segons l'altra metodologia (**M2**), que estimava les emissions del transport aeri com si s'haguessin realitzat a les capes baixes de la troposfera, s'obtenia una petjada energètica que era un 18% inferior a la primera. Si en comptes de triar

aquestes dues opcions, s'hagués triat la substitució del consum energètic per una combinació d'energies renovables tendríem que per una banda per cobrir el consum energètic (sense l'emergia dels béns de consum) estimat en uns 1401 ktep, serien necessàries uns 7005 km<sup>2</sup>, mentre que en el cas de l'emergia (suposant un mix energètic equivalent al del consum sense aquesta fracció) seria de 9535 km<sup>2</sup>. Així doncs, es pot veure com la pràctica sistemàtica de cremar l'herència fòssil presenta un ordre de magnitud molt més elevat que no el de substituir amb energies renovables el consum energètic actual. No obstant, pretendre cobrir els presents consums en base a substituïts renovables es mostra també inviable a escala planetària, i en el cas de Balears es veu com això suposaria disposar d'una superfície de 16540 km<sup>2</sup>, unes 3,3 vegades superior a la superfície terrestre de l'arxipèlag, exclusivament destinats a les energies renovables.

<b>Taula 245. Síntesi de la Petjada Ecològica de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).</b>				
	<b>P.E. domèstica (Ha)</b>	<b>P.E. importacions (Ha)</b>	<b>P.E. Exportacions (Ha)</b>	<b>P.E. Consum Aparent (Ha)</b>
Agrícola	121.666	336.586	17.185	441.068
Carn i ramaderia (pastures)	68.323	110.962	10.155	169.130
Forestal	38.013	375.303	180.925	232.390
Artificial	29.606	0	0	29.606
P.E. Superfície Terrestre Protegida		36.925		36.925
Pesca	259.085	1.055.026	-24.819	1.289.293
P.E. Superfície Marina Protegida		60.446		60.446
M1. Energètica	11	11.301.273	4.552.889	6.748.396
<i>M2. Energètica</i>	<i>11</i>	<i>10.083.437</i>	4.552.889	<i>5.530.560</i>
<b>M1. Total</b>	<b>516.704</b>	<b>13.276.521</b>	<b>-4.785.973</b>	<b>9.007.254</b>
<b>M1.a. Total terrestre</b>	<b>257.619</b>	<b>12.161.049</b>	<b>-4.761.154</b>	<b>7.657.515</b>
<b>M1.b. Total marina</b>	<b>259.085</b>	<b>1.115.472</b>	<b>-24.819</b>	<b>1.349.739</b>
<i>M2. Total</i>	<i>516.704</i>	<i>12.058.685</i>	<i>-4.785.973</i>	<i>7.789.417</i>
<b>M2.a. Total terrestre</b>	<b>257.619</b>	<b>10.943.213</b>	<b>-4.761.154</b>	<b>6.439.679</b>
<b>M2.b. Total marina</b>	<b>259.085</b>	<b>1.115.472</b>	<b>-24.819</b>	<b>1.349.739</b>
Total terrestre sense energia	257.608	859.776	208.265	909.119



Gràfic 37. (Elaboració pròpia a partir de la taula 245).



### 12.11.3. Resum del dèficit ecològic de les de les Illes Balears (2004) .

Una vegada s'ha exposat la petjada ecològica de les Balears en base la procedència dels diferents tipus de petjada, és a dir si eren domèstiques o bé corresponien a impactes realitzats a d'altres territoris i/o contribuïen a la pertorbació atmosfèrica, es presenten els càlculs del saldos ecològics. Això és, la diferència entre la superfície disponible entesa com aquella que és ecològicament productiva i que no està destinada a la protecció de la biodiversitat, i la petjada ecològica. Si la petjada ecològica és superior a la superfície disponible, resultarà que l'economia en qüestió és deficitària. En el cas de les Balears es pot veure que el dèficit ecològic total al 2004 era de 63,7 mil km<sup>2</sup> o 75,8 mil km<sup>2</sup>, depenent de la metodologia emprada pel càlcul de la petjada energètica, i que per ser cobert s'haurien de requerir una superfície de terra i mar equivalent a 4,49 vegades o 5,35 vegades la superfície terrestre i marina disponible de Balears<sup>99</sup>. És a dir, que a més dels recursos disponibles a l'arxipèlag existent, el metabolisme socioeconòmic de les Balears infringia una petjada a d'altres territoris que era equivalent als poc més de 5 arxipèlags abans esmentats. Tan sols, per fer-nos una idea, en el cas espanyol el dèficit ecològic requeria una superfície de 2,85 vegades la superfície disponible de l'Estat (Carpintero, 2005).

Convé detallar de quines superfícies es parla ja que no totes elles són equivalents entre sí. Així, en primer lloc, es pot destacar que el **dèficit marí** era de 3393,8 km<sup>2</sup>, la qual cosa vol dir que per a cobrir-ho es requeria una superfície marina 0,34 vegades la superfície marina disponible de les Illes. La major part d'aquell dèficit correspon a les captures pesqueres, encara que la part corresponent al dèficit de protecció marina era de 604 km<sup>2</sup>, precisament la mateixa superfície protegida de les Balears. En aquest sentit, l'extracció marina se suposaria que és del 100% de la PP (Producció Primària), la qual cosa és del tot insostenible i inviable. Si es consideràs una taxa d'extracció sostenible dels recursos pesquers, en torn del 8% de la PP, llavors la superfície marina requerida s'incrementaria de manera notable. En segon lloc, el **dèficit ecològic terrestre** presenta unes dimensions molt superiors, segons la metodologia emprada en el cas de l'energia, tendrem que la superfície requerida per satisfer el dèficit

<sup>99</sup> La superfície disponible és igual a la superfície ecològicament productiva menys la superfície destinada a la protecció de la biodiversitat.

ecològic terrestre seria d'unes 14,7 vegades o 17,7 vegades la superfície terrestre disponible de Balears. El **dèficit agrícola** es situa en torn a 3183 km<sup>2</sup> que equival a 2,59 la superfície disponible destinada a conreus agrícoles. En aquest apartat, cal recordar una sèrie d'elements: en primer lloc, en la petjada ecològica agrícola importada es comptabilitzen productes agroalimentaris que molt probablement aniran destinats a consum animal, però que en entrar en forma de grans no s'han pogut destriar i s'han contemplat com si anassin destinats al consum humà i per això la petjada ecològica de la carn i la ramaderia pot resultar inferior a la d'altres economies, precisament perquè una part de la seva petjada s'imputa al consum humà; en segon lloc, en quant a la superfície disponible, cal destacar que els agroecosistemes mediterranis solen cobrir múltiples funcions ecològicament productives i que per aquest motiu resulta excessivament simplista, destinar aquests territoris a una categoria productiva concreta i individualitzada (p.ex. l'olivar fa quelcom més que olives, i el garroverar quelcom més que garroves). El **dèficit ecològic** vinculat a l'obtenció dels productes derivats dels **animals** era de 983 km<sup>2</sup>, i en aquest cas s'ha comparat aquesta superfície amb la destinada a pastures i aquella destinada a conreus per a consum animal a les Balears, amb la qual cosa per cobrir aquest dèficit es necessitaria una superfície 1,39 vegades la disponible a les Illes.

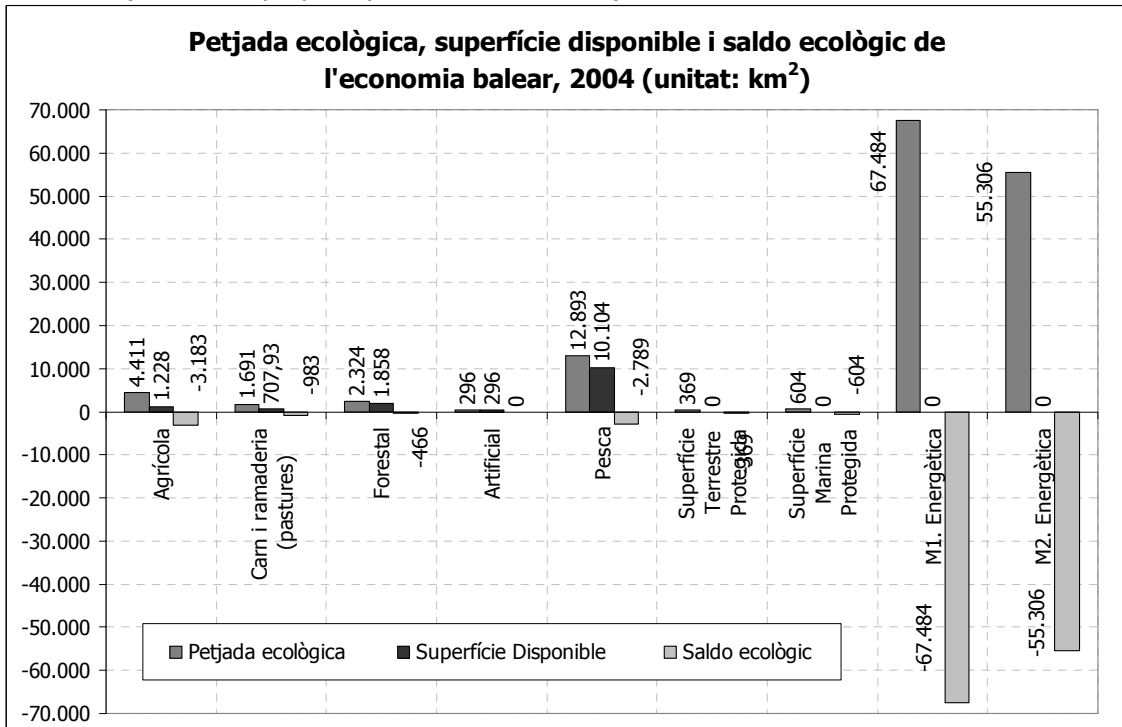
El **dèficit ecològic forestal** sumava uns 466 km<sup>2</sup>, mentre que la superfície forestal disponible de les Balears era aproximadament d'uns 1858 km<sup>2</sup>, amb la qual cosa per cobrir aquest dèficit s'estarien emprant una superfície equivalent al 25% la superfície forestal disponible de les Balears. El **dèficit en protecció terrestre** de la biodiversitat era d'uns 369 km<sup>2</sup>, la qual cosa equival a una superfície 2,92 vegades la protegida al 2004. Sens dubte, el **dèficit ecològic** vinculat al consum **energètic** és el més gran de totes les categories. Depenent de la metodologia emprada, tendríem que el dèficit ecològic del consum energètic seria de 67484 km<sup>2</sup> (M1) o de 55305 km<sup>2</sup> (M2) per la qual cosa se requeriria una superfície equivalent a 16,5 vegades (M1) o 13,5 vegades (M2) la superfície terrestre disponible de les Balears que d'acord amb aquests càlculs era de 4089 km<sup>2</sup>.

	(a) Petjada ecològica (Ha)	(b) Superfície Disponible (Ha)	(c= a-b) Saldo ecològic (Ha)	(d= c/b) Superfície equivalent del saldo ecològic (núm. SD equivalent)
Agrícola	441.068	122.762	-318.306	-2,59
Carn i ramaderia (pastures)	169.130	2.470 (pastures) 68.323 (agrícola)	-98.337	-1,39
Forestal	232.390	185.792	-46.598	- 0,25
Artificial	29.606	29.606	0	0
Pesca	1.289.293	1.010.354	-278.939	- 0,28
M1. Energètica	6.748.396	—	-6.748.396	—
M2. Energètica	5.530.560	—	-5.530.560	—
Superfície Terrestre Protegida	36.925	—	-36.925	-2,92*
Superfície Marina Protegida	60.446	—	- 60.446	-1**
<b>Total M1.</b>	<b>9.007.254</b>	<b>1.419.307</b>	<b>-7.587.947</b>	<b>- 5,35</b>
<b>Total M2.</b>	<b>7.789.418</b>	<b>1.419.307</b>	<b>-6.370.111</b>	<b>- 4,49</b>
Terrestre M1.	7.657.515	408.953	-7.248.562	- 17,72
Terrestre M2.	6.439.679	408.953	-6.030.726	- 14,75
Marina	1.349.739	1.010.354	-339.385	- 0,34

\* Significa un dèficit de 2,92 vegades la superfície terrestre protegida a l'any 2004.

\*\* Significa un dèficit d'1 vegades la superfície marina protegida al 2004.

Gràfic 38. (Elaboració pròpia a partir de la taula 246).



**12.11.4. La distribució de la petjada ecològica entre la població resident. Un intent de comparació amb altres estudis sobre la petjada ecològica a l'Estat espanyol.**

Després d'haver exposat els resultats totals de la petjada ecològica de forma sintètica, s'abondarà la síntesi d'aquests resultats en la seva distribució entre la població empadronada a l'any 2004. Com ja s'ha advertit, l'interès que rau en comptar amb la distribució entre la població censada o empadronada està en que aquesta és una de les principals variables que s'utilitzen a l'hora de fer comparacions entre diferents territoris. Emperò, com s'ha dit anteriorment, la metodologia estàndard emprava els factors de productivitat i d'equivalència per obtenir el que es defineix com una "hectàrea global" (Gha) que podria ser definida com un terreny productiu estàndard planetari. Cal advertir que els nostres resultats no han adoptat la metodologia estàndard amb l'adopció dels factors d'equivalència i productivitat, sinó que han seguit els criteris establerts per Óscar Carpintero que es fonamenten en les bioproduccions pròpies de cada tipus de coberta del sòl i de la mar.

A la taula 247 es presenten els resultats de la petjada ecològica per càpita que depenent de la metodologia emprada pel que fa a la consideració del consum energètic per part del transport aeri, tendrem un resultat de 9,43 Ha/càpita amb el mètode 1 (M1) o de 8,15 Ha/càpita d'acord amb el mètode 2 (M2). Convé tenir present que la petjada ecològica fa esment al requeriment de superfície de terra i mar ecològicament productives, essent la part terrestre un 85,01% del total de la petjada segons el mètode primer (M1) o bé del 82,6% seguint el mètode segon (M2). La superfície terrestre ecològicament productiva disponible ha estat comptabilitzada en unes 0,41 Ha/cap, amb la qual cosa es pot estimar un dèficit ecològic terrestre per càpita d'un 7,6 Ha/cap (M1) o de 6,3 Ha/cap (M2). En el cas de la petjada marina amb 1,4 Ha/cap, hi havia un 82,67% que corresponia a importacions i al dèficit de superfície marina protegida. La superfície marina disponible era d'un 1,05 Ha/cap, amb la qual cosa el dèficit seria d'un 0,35 Ha/cap.

Malgrat, aquestes magnituds ens indiquen les dimensions de l'abús sobre els recursos del planeta, s'hauria d'evitar incórrer en plantejaments i interpretacions de tipus malthusià atribuint de forma generalitzada a tota la població la mateixa responsabilitat en quant a la seva contribució a l'impacte global de l'economia balear. És de sobra conegut que les generalitzacions estadístiques oculten les enormes diferències de poder, dels aspectes distributius i també dels diferents graus de responsabilitat. En aquest cas l'interès de comptar amb aquests resultats és per dur a terme la comparació amb altres casos.

<b>Taula 247. Síntesi de la Petjada Ecològica per càpita de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).</b>				
<b>Petjada ecològica per càpita segons població empadronada</b>				
	<b>P.E. domèstica (Ha/càpita)</b>	<b>P.E. importacions (Ha/càpita)</b>	<b>P.E. Exportacions (Ha/càpita)</b>	<b>P.E. Consum Aparent (Ha/càpita)</b>
Agrícola	0,127	0,352	0,018	0,462
Carn i ramaderia (pastures)	0,072	0,116	0,011	0,177
Forestal	0,040	0,393	0,189	0,243
Artificial	0,031	0,000	0,000	0,031
P.E. Superfície Terrestre Protegida		0,039		0,039
Pesca	0,271	1,105	-0,026	1,350
P.E. Superfície Marina Protegida		0,063		0,063
M1. Energètica	0,000	11,833	4,767	7,066
M2. Energètica	0,000	10,558	4,767	5,791
<b>M1. Total</b>	<b>0,541</b>	<b>13,901</b>	<b>-5,011</b>	<b>9,431</b>
<b>M1.a. Total terrestre</b>	<b>0,270</b>	<b>12,733</b>	<b>-4,985</b>	<b>8,018</b>
<b>M1.b. Total marina</b>	<b>0,271</b>	<b>1,168</b>	<b>-0,026</b>	<b>1,413</b>
<b>M2. Total</b>	<b>0,541</b>	<b>12,626</b>	<b>-5,011</b>	<b>8,156</b>
<b>M2.a. Total terrestre</b>	<b>0,270</b>	<b>11,458</b>	<b>-4,985</b>	<b>6,743</b>
<b>M2.b. Total marina</b>	<b>0,271</b>	<b>1,168</b>	<b>-0,026</b>	<b>1,413</b>
Total terrestre sense energia	0,270	0,900	0,218	0,952

A continuació anirem a comparar els càlculs de la petjada ecològica de Balears en termes per càpita amb els resultats d'altres casos que han optat per metodologies diferents a l'estàndard. A priori, s'ha de tenir en compte que en el nostre cas el fet d'haver calculat la petjada ecològica de la pesca en base als diferents nivells tròfics dóna uns resultats molt diferents dels que s'obtidrien en cas d'haver emprat una altra metodologia. També, per tal de que siguin més comparables els resultats, es tindrà en compte tan sols el mètode 2 pel càlcul de la petjada energètica que és aquell que no discrimina entre les emissions de GEH realitzades a les capes baixes de la troposfera, de les de les capes altes. No obstant, en el nostre cas s'ha estimat, d'acord amb la proposta de Carpintero (2005) un coeficient d'absorció de 2,16 Tm CO<sub>2</sub>/Ha que correspon a la mitjana dels ecosistemes forestals espanyols, mentre que la major part de les aplicacions adopten el coeficient d'absorció global d'unes 6,6 Tm CO<sub>2</sub>/Ha que és l'emprat per Wackernagel i Rees (1996).

A la taula 248 es recullen els resultats de la petjada ecològica per diferents territoris de l'Estat, amb diferents metodologies i diferents anys que podria sintetitzar-se en la petjada de finals del segle XX i principis del XXI. Aquests resultats presenten un cert interès ja que no han adoptat íntegrament la metodologia estàndard de la petjada ecològica. Aquestes metodologies tenen en comú que parteixen de les productivitats locals i no apliquen els factors de productivitat ni d'equivalència propis de la metodologia estàndard; i per tant es parla d'hectàrees físiques i no de les "hectàrees globals" amb les que treballa aquella metodologia. A més, cobren un major interès per tractar-se de casos propers al de les Balears. Propers pel que fa a que pertanyen a la mateixa entitat político-administrativa. La metodologia més semblant a la nostra és l'emprada per Carpintero (2005)<sup>100</sup> que ens ha servit de punt de recolzament,

<sup>100</sup> En els resultats del cas espanyol obtinguts per Óscar Carpintero (2005) s'han inclòs els resultats obtinguts de l'aplicació de la metodologia 2 per les pastures. Front a la hipòtesi convencional que la producció animal coincideix amb

encara que hi ha certes diferències. En primer lloc, els càlculs de Carpintero no contemplen la petjada ecològica deguda al segellament del sòl per part dels usos urbano-artificials; una absència motivada per la manca d'informació en el moment que Carpintero realitzà el seu estudi. En segon lloc, en la petjada energètica, encara que s'empren els mateixos coeficients d'absorció, en el nostre cas s'ha deduït la part corresponent a l'absorció per part dels oceans, i s'ha comptat amb la petjada energètica vinculada als béns de consum derivada de la seva energia (contingut energètic), cosa que Carpintero no fa. En tercer lloc, la petjada marina o de la pesca compta, a diferència de totes les altres aplicacions, en el nostre cas la diferenciació entre nivells tròfics. I, en quart lloc, s'ha comptat la petjada de la protecció com aquella que no és coberta en base a l'espai terrestre i marítim de les Illes i que en conseqüència es repercuteix teòricament sobre altres regions. Els nostres resultats per Balears i els de Carpintero per l'Estat espanyol comptabilitzen les importacions i exportacions en base a les productivitats locals per tal de visualitzar la superfície equivalent a la disponible que seria necessària per cobrir els dèficits ecològics.

En la metodologia emprada al cas de Catalunya, Sevilla i Navarra, es comptabilitzen les produccions locals i exportacions en base als coeficients de productivitat local, mentre que a les importacions se'ls imputa el coeficient de productivitat global. Per Catalunya, Mayor et al. (2005) han introduït una sèrie de modificacions interessants, de les que es poden destacar: en primer lloc, la consideració del sòl (o petjada) per la protecció de la biodiversitat com aquella que es desprèn del PEIN (Pla d'Espais d'Interès Natural de Catalunya) (648455 Ha), més les superfícies de connectivitat ecològica (524501 Ha); en segon lloc, estima la capacitat d'absorció de CO<sub>2</sub> per part de les aigües marines catalanes, que es dedueix de la petjada energètica; en tercer lloc, es rectifica els resultats de les importacions/exportacions donant uns resultats superiors als obtinguts en primera instància; en quart lloc, s'introdueix una rectificació energètica amb la incorporació de la petjada resultant de tenir en compte la zona d'exclusió en cas d'accident nuclear que seria equivalent al 9,4% del territori català; en cinquè lloc, introdueix una variació respecte del sòl construït (que llavors no es reflecteix en el resultat final) i fa esment al càlcul de les emissions de CO<sub>2</sub> corresponents als requeriments energètics del sòl edificat al llarg del cicle de vida que de mitjana serien de 450 kg CO<sub>2</sub>/m<sup>2</sup>; en sisè lloc, introdueix algunes modificacions en quant a aspectes relacionats amb la producció orgànica, incidint especialment en aquells que s'escapen dels enfocaments economicistes que contemplen tan sols allò "útil" des del punt de vista crematístic però que en termes biològics han de considerar-se com a produccions; i finalment, s'introdueix una modificació en base a la població flotant a Catalunya que altera la base demogràfica del càlcul i permet comptabilitzar l'impacte o petjada de la població flotant (aquesta rectificació no apareix a la taula 248 on s'ha considerat la població empadronada). La metodologia emprada en el càlcul de Sevilla, a part de comptar amb les productivitats locals, pel que fa a energia parteix de calcular la substitució del consum energètic per un substitut procedent de la biomassa, motiu pel qual la petjada energètica sevillana és de les més baixes (Calvo i Sancho, 2001).

Com es pot observar, la major de totes les petjades ecològiques correspon a les Balears amb unes 8,15 Ha/càpita, un resultat que era un 67,2% superior a la mitjana espanyola del 2000 (4,87 Ha/cap) o un 51% superior a la catalana del 2002 (5,4 Ha/càpita), però que era 2,6 vegades superior a la de Navarra del 2003 (3,08 Ha/cap) i 2,5 vegades superior a la de Sevilla al 1996 (3,26 Ha/cap). En quant al pes que cada component té en els còmputos de la petjada ecològica, es pot destacar com en el casos balear, espanyol i català, la petjada energètica representava entre el 71%, el 67,02% i el 57,67% del total, respectivament. En canvi, a Navarra amb un important desplegament d'energies renovables, el que no vol dir que no puguin tenir altres impactes ecològics, la petjada energètica era del 25,5% del total; mentre que en la substitució per agrocombustibles del cas de Sevilla, la petjada energètica representaria el 24,7% del total. Per altra banda, la petjada ecològica deguda a l'alimentació presenta dos patrons diferents: en primer lloc, hi ha els casos de les Balears, Estat espanyol i Catalunya on aquesta representa entre el 24,39%, 24,78% i 37,6% del total, respectivament; i en segon lloc,

---

la superfície per pastures, en aquest cas es calcula la ingesta vegetal per a la producció animal i llavors s'estima la superfície de pastures requerida per a la seva obtenció. En cas contrari (mètode 1) es fa coincidir la superfície de pastures en la requerida per la producció animal, la qual cosa és cada cop menys certa ja que els animals s'alimenten de productes agrícoles, entrant fins i tot a competir directament amb el seu destí per a l'alimentació humana.

en els casos de Navarra i Sevilla on la petjada de l'alimentació representa entre el 63,55% i el 60,7% respectivament.

**Taula 248. Comparació de la petjada ecològica de les Balears amb d'altres territoris de l'Estat i amb metodologies diferents a l'estàndard en base a la població resident (Hectàrees/càpita) (Font: a) elaboració pròpia a partir de taules anteriors; b) Carpintero, 2005; c) Mayor et al., 2005; Tortajada, 2007; e) Calvo i Sancho, 2001).**

	<b>Balears (a) (mètode 2) (2004)</b>	<b>E. espanyol (b) (mètode 2) (2000)</b>	<b>Catalunya (c) (2002)</b>	<b>Navarra (d) (2003)</b>	<b>Sevilla (e) (1996)</b>
Agrícola	0,462	0,396	0,610	0,114	0,746
Carn i ramaderia (pastures)	0,177	0,333	0,530	0,747	0,274
Forestal	0,243	0,400	0,043	0,293	0,103
Artificial	0,031	—	0,033	0,044	0,021
Superfície Terrestre Protegida	0,039	—	—	—	0,234
Pesca	1,350	0,480	0,890	1,100	0,962
Superfície Marina Protegida	0,063	—	—	—	0,116
Energètica	5,791	3,268	3,114	0,787	0,807
Aigua	—	—	—	—	—
Sòl protegit	—	—	0,180	—	—
<b>Total</b>	<b>8,156</b>	<b>4,876</b>	<b>5,400</b>	<b>3,085</b>	<b>3,262</b>

### 12.11.5. La correcció de la petjada amb la població turística flotant (Índex de Pressió Humana) i una comparació internacional.

Si una cosa caracteritza l'economia de les Balears és l'hipertrofia turística. El turisme, a més de ser una potent via d'acumulació del capital, es caracteritza –més enllà de la seva creixent component especulativa i financera (Buades, 2006)- per mobilitzar enormes quantitats de persones, traslladant la pressió sobre els recursos naturals als territoris on es troben les factories turístiques. Així doncs, es pot considerar que imputar la petjada ecològica de l'economia balear als residents pot ser una mica agosarat (i injust) ja que l'exèrcit de turistes esdevé un element clau per entendre el metabolisme socioeconòmic i la petjada ecològica balear. L'any 2004 visitaren les Illes uns 11,48 milions de turistes, realitzant uns 109,68 milions d'estades, de la qual cosa es desprèn que la població flotant resultant seria d'unes 300503 persones.

En introduir la pressió humana total –població resident més població flotant– sobre els recursos i el territori de les Balears, hom s'adona que la petjada ecològica en termes per càpita disminueix sensiblement respecte dels resultats obtinguts en base a la població empadronada. Així la petjada passa a ser de 7,17 Ha/càpita o 6,2 Ha/càpita, depenent de la metodologia emprada en el cas del consum energètic. Aquest resultat és un 23,9% inferior que l'estimació feta sense comptar amb la població flotant. A partir d'aquests càlculs es pot estimar quina seria la petjada ecològica corresponent a un turista tipus, partint de la hipòtesi que aquest presenta unes pautes de consum equivalents a les d'un resident estàndard durant cada dia de l'any. Així, la petjada ecològica d'un turista tipus seria, variant segons el mètode emprat per calcular la petjada energètica, d'unes 0,18 Ha/turista (M1) o 0,16 Ha/turista (M2). D'aquesta manera, la petjada ecològica del negoci turístic de les Balears, és a dir el derivat de sumar la petjada ecològica de tots els turistes que visiten les Balears, assoleix la suma de 21558 km<sup>2</sup> (M1) o de 18643 km<sup>2</sup> (M2), la major part de la qual correspon a la fracció energètica. Per tant, per cobrir

dita petjada ecològica turística es requeririen entre 4,48 vegades (M1) o 3,77 vegades (M2) la superfície terrestre disponible de les Illes i 0,32 vegades la superfície marina disponible.

<b>Taula 249. Síntesi de la Petjada Ecològica per càpita en base a l'IPH i el càlcul de la petjada turística de les Balears, 2004 (Font: elaboració pròpia a partir de les taules anteriors).</b>				
	<b>Petjada Ecològica (IPH) (Ha/càpita)</b>	<b>Petjada Ecològica Turista (Ha/càpita)</b>	<b>Petjada Ecològica Turística (Ha)</b>	<b>Superfície equivalent de la petjada (núm. vegades la superfície disponible)</b>
Agrícola	0,351	0,009	1.055,65	0,86
Carn i ramaderia (pastures)	0,135	0,004	404,80	0,57
Forestal	0,185	0,005	556,20	0,30
Artificial	0,024	0,001	70,86	0,24
P.E. Superfície Terrestre Protegida	0,029	0,001	88,38	—
Pesca	1,029	0,027	3.085,80	0,31
P.E. Superfície Marina Protegida	0,048	0,001	144,67	—
M1. Energètica	5,375	0,141	16.151,65	—
M2. Energètica	4,405	0,115	13.236,87	—
<b>M1. Total</b>	<b>7,174</b>	<b>0,188</b>	<b>21.558,01</b>	<b>1,52</b>
<b>M1.a. Total terrestre</b>	<b>6,099</b>	<b>0,160</b>	<b>18.327,54</b>	<b>4,48</b>
<b>M1.b. Total marina</b>	<b>1,075</b>	<b>0,028</b>	<b>3.230,47</b>	<b>0,32</b>
<b>M2. Total</b>	<b>6,204</b>	<b>0,162</b>	<b>18.643,23</b>	<b>1,31</b>
<b>M2.a. Total terrestre</b>	<b>5,129</b>	<b>0,134</b>	<b>15.412,76</b>	<b>3,77</b>
<b>M2.b. Total marina</b>	<b>1,075</b>	<b>0,028</b>	<b>3.230,47</b>	<b>0,32</b>

A la taula 250 es comparen els resultats de la petjada dels turistes en diferents destinacions i diferents procedències, per tal de poder veure en quin ordre de magnitud es situa la petjada dels turistes a les Balears. En tots els casos s'han emprat metodologies diferents, destacant que en els casos de WWF-UK (2002), Hunter i Shaw (2007) i Gössling et al. (2002) han calculat els diferents components de la petjada d'un turista tipus, tenint en compte el que s'ha definit com a la petjada al lloc d'origen (p.ex. tot allò relacionat amb el viatge abans de partir), la de trànsit (p.ex. viatge amb avió) i la realitzada al lloc de destí. No obstant, cadascuna d'aquestes propostes arriba a aquests resultats de maneres diferents. Els resultats d'aquestes tres propostes, a més, empen la metodologia estàndard de la petjada ecològica, aplicant els factors d'equivalència i productivitat. És a dir, aquells resultats són en hectàrees globals, mentre que els nostres són en hectàrees reals. Cal destacar, que en el cas de les Balears s'ha triat per la petjada energètica la metodologia 1 que donava un tractament especial a les emissions realitzades per part del transport aeri amb un major impacte a les capes altes de la troposfera, per tal de coincidir amb les metodologies emprades per Gössling et al. (2002) i Hunter i Shaw (2007).

S'ha de fer constar que en el nostre cas, es compta tan sols la part proporcional de la petjada ecològica que suposaria la població flotant que és la turística, en comptes de repartir els consums energètics en base als diferents tipus d'usuari del territori balear. Estevan i Lorente (1999) en la primera aproximació a la petjada ecològica de les Balears, i en base als treballs que venien realitzant a Calvià per a l'Agenda Local 21 d'aquell municipi turístic, varen diferenciar entre consums per part dels turistes d'aquells dels residents. En aquells resultats, s'atribueix els viatges en transport aeri als turistes, sense distribuir-los entre tota la població de les Illes, resultant que la petjada energètica de la població turística era un 17,5% superior a la petjada de la població resident. Si en comptes d'haver distribuït, en el nostre cas, la petjada del consum energètic del transport aeri entre l'IPH (població resident més flotant) de les Balears,

s'hagués imputat tan sols als turistes, llavors la petjada ecològica d'un turista tipus hauria estat d'unes 0,32 Ha. Un resultat que ens situaria molt més a prop de la petjada calculada per WWF-UK (2002) per un turista britànic de viatge a Mallorca, a través del TTOO Thompson, i allotjat a l'aparthotel Bonaire de Calvià que donava unes 0,37 Ha/càpita, de les quals el 83,5% corresponien al transport aeri. En tot cas, analitzar de forma precisa la petjada ecològica del turisme ens obligaria a contemplar diferents modalitats turístiques, com per exemple el turisme residencial, el turisme hotelier massiu, el turisme hotelier elitista, etc. Aquestes anàlisis haurien de considerar al turista com un producte i calcular, a partir d'un ACV (Anàlisi del Cicle de Vida) tots aquells consums materials i les seves corresponents petjades ecològiques vinculades al turista. Per tant, hom pot concloure que els resultats presentats per les Balears són, en qualsevol cas, una estimació molt prudent de l'impacte ecològic d'un turista a les Illes.

En els resultats que apareixen a la taula 250 es veu com els viatges a llocs exòtics i distants dels centres de consum, on resideixen els consumidors d'espais turístics, resulten amb uns costos socioecològics molt més elevats que no aquells viatges adreçats a llocs més propers. Així, per exemple, la petjada ecològica d'un europeu visitant les Seychelles durant uns 10,4 dies, era de 1,85 Gha/turista (hectàrees globals), és a dir era superior a la biocapacitat per càpita mitjana mundial en termes per càpita. En 10 dies s'havia apropiat de la biocapacitat que li pertocaria a una persona per cobrir totes les seves demandes al llarg de tot un any. Mentre que, un turista tipus a Balears presentaria una petjada ecològica que seria com a mínim de 0,188 Ha. No obstant això, convé no perdre de vista una cosa, i és el què Herman E. Daly (2007) anomena l'escala d'una economia, escala com a dimensió física del subsistema econòmic dins del sistema biosfera. Així doncs, no és important analitzar només l'impacte individualitzat d'un consumidor turístic, sinó que també ho és veure quina dimensió presenta el subsistema turístic. És en aquests moments en que ens adonem que, evidentment, els 11,48 milions de turistes que visitaren les Balears al 2004 sumaren com a mínim una petjada ecològica de 21558 km<sup>2</sup>, que per ser coberta se necessitaria una superfície terrestre disponible equivalent a 4,48 la de les Balears i una superfície marina disponible del 31,9% de l'existent a les illes Balears. En canvi, en el cas de les Seychelles, on la petjada ecològica per turista és molt superior a la d'un turista a les Balears, resulta que a l'any 2000 hi arribaven uns 130 mil turistes, amb la qual cosa la petjada total fou de 2412 km<sup>2</sup> (5,3 vegades la superfície terrestre disponible i 0,0003% la superfície marina disponible), és a dir 8,9 vegades inferior a la de les Balears. Per tant, el negoci turístic balear contribueix en major mesura a l'impacte global.

En les crisis cícliques del capitalisme mundial, els efectes sobre les economies turistitzades es mostren amb forta intensitat, tot essent la disminució del nombre de turistes el seu principal indicador. Una disminució que és més intensa quan més perifèrica sigui aquella economia. Una perifèria definida en termes geogràfics, però també sociopolítics i econòmics. En aquest sentit, la crisi del règim d'acumulació flexible, caracteritzat per les importàncies de les lògiques especulativo-financeres de la primera dècada del segle XXI podria fer preveure que la major intensitat d'aquesta es produeixi en aquelles perifèries, mentre que espais turístics del centre, com les Balears, es poden veure parcialment afavorides per la crisi, sempre i quan no sigui excessivament intensa i perllongada.

<b>Taula 250. Comparació entre diferents petjades ecològiques dels turistes a diferents destinacions turístiques.</b>								
	<b>WWF-UK (2002) Turista britànic (2 setmanes) (Gha/turista)</b>		<b>Hunter i Shaw (2007) (Gha/turista)</b>			<b>Gössling et al. (2002) (Gha/turista)</b>	<b>Elaboració pròpia any 2004 (Ha/turista)</b>	
	Aparthotel Bonaire (Mallorca, Cala Bona)	Atlantica Bay Hotel (Xipre, Limassol)	Turista australià a N. Zelanda (12 estades) (1999)	Turista de Miami a Costa Rica (14 estades) (1999)	Turista britànic a Manaus (Brasil) (28 estades) (1999)		Turista europeu a Seychelles (10,4 dies)	Turista a Balears (10,4 estades)
Viatge (avió) P.E. trànsit	0,21	0,43	0,62	0,37	2,46	Agrícola	0,063	0,009
P.E. al destí	0,16	0,5	0,29	0,08	—	Carn i ramaderia (pasture)	0,027	0,004



						s)		
Menys estalvi a lloc de procedència	—	—	-0,25	-0,36	0,41	Forestal	0,014	0,005
<b>Total</b>	<b>0,37</b>	<b>0,93</b>	<b>0,66</b>	<b>0,09</b>	<b>2,05</b>	Artificial	0,0105	0,001
						Pesca	0,003	0,027
						Energia (M1)	1,1737	0,141
						Superfície protegida	—	0,001
						<b>Total</b>	<b>1,856</b>	<b>0,187</b>

### 12.11.6. Càlcul de la petjada ecològica de les Balears amb la metodologia estàndard –factors d'equivalència i de productivitat– i la seva comparació.

A continuació, s'analitzarà la petjada ecològica de les Balears amb l'aplicació dels factors d'equivalència i productivitat corresponents a la metodologia estàndard i en base a la distribució entre l'IPH (Índex de Pressió Humana), tal com es feu a l'anterior càlcul de la petjada ecològica de les Balears (Murray, 2002). Per això, ens hem fonamentat en els resultats de la petjada ecològica de l'Estat espanyol coordinada per David Pon i Manuel Calvo (2007). A la taula 251 es recullen els resultats per diferents territoris de la petjada ecològica, destacant els càlculs que vaig realitzar per l'economia balear pel període 1989-1998 (Murray, 2002), el corresponent a l'economia espanyola de Pon i Calvo (2007) i el del ja conegut *Living Planet Report* en el que hi participa un nodrit equip d'investigadors (Loh, 2006). Podem destacar, en primer lloc, les diferències entre els resultats obtinguts per les Balears al 1998 i les de 2004, malgrat haver aplicat els factors de productivitat i d'equivalència en els del 2004. Mentre que a Murray (2002) es comptabilitzava la fracció animal a partir de les dades de producció animal local, a les que s'hi afegien les importacions i es deduien les exportacions; en aquest cas, les produccions locals han quedat incloses en les produccions agrícoles, s'ha contemplat la part de la petjada que correspondria a animals en pastura, i en les importacions una part important d'aquestes es computaven com agrícoles, quan en realitat anaven a alimentar la cabana ramadera. En canvi els resultats de la petjada de la pesca, amb la incorporació dels canvis metodològics esmentats, fa que els resultats siguin molt diferents. La petjada de l'alimentació sense pesca (agricultura i pastures) conjuntament resulten ser bastant semblants en els dos casos: 1,094 Ha/càpita al 2004, front a les 0,973 Ha/càpita de 1998.

En el cas de la petjada energètica, es considera en aquest cas el coeficient d'absorció propi dels ecosistemes forestals de les illes Balears, mentre que a Murray (2002) es calculava en base als coeficients d'absorció mundial, tot essent aquest darrer superior. Una vegada introduïts els canvis per tal d'adoptar al màxim la metodologia estàndard, tenim que la petjada energètica al 2004 resultaria ser d'unes 5,07 Ha/càpita front a les 3,18 Ha/càpita de 1998. També s'ha d'afegir que en aquest cas s'ha posat tan sols el resultat obtingut amb el mètode 2 ja que és el que millor es correspon a les metodologies emprades en les aplicacions estàndard. La petjada ecològica de la pesca s'ha calculat diferenciant entre els nivells tròfics cosa que no es va fer en l'altra ocasió, donant una diferència significativa: 0,737 Ha/càpita al 2004 versus 0,028 Ha/càpita al 1998. Un altre resultat que pot cridar l'atenció és el corresponent a la petjada ecològica del sòl artificial, essent la principal explicació el canvi de font per al seu càlcul ja que no és fins a l'any 2002 en que es disposa a les Balears d'una informació mínimament fiable de les cobertes del sòl (Blázquez et al., 2002; Blázquez i Murray, 2003). En el càlcul de l'evolució de la petjada entre 1989 i 1998 l'única font disponible per a tal fi era la de les estadístiques agràries (enquesta de superfícies i rendiments agraris).

A la taula 251 es poden veure els resultats obtinguts amb l'aplicació de la metodologia estàndard, essent la petjada de les Balears a l'any 2004 un 84,37% superior al resultat obtingut al 1998. D'acord amb Loh (2006) tenim que la petjada ecològica mitjana mundial al 2003 era de

2,23 Ha/càpita. Però, més enllà de dita mitjana resulta que països enriquits, o depredadors seguint les metàfores suggerides per Naredo (2006), presentaven una petjada ecològica mitjana de 6,44 Ha/càpita. A l'altra cara de la moneda, als "països presa" es comptabilitzava una petjada ecològica mitjana de 0,78 Ha/càpita. Això evidencia el marcat caràcter expropiador i adquiridor de les economies i societats que s'han definit com a "desenvolupades". El cas espanyol calculat per Pon i Calvo (2007) en base a la metodologia estàndard es situa de forma clara en el grup de països depredadors amb 6,39 Ha/càpita, havent abandonant qualsevol posició de país presa. Carpintero (2005:546-547) exposa que "es comprèn que Espanya vengui accelerant el seu desplaçament en la cursa cap el "desenvolupament", avançant cap a posicions en les quals disminueix l'exigència física d'energia i materials interns –perquè es prenen d'altres territoris– concentrant-se en les activitats d'elaboració de manufactures, comercialització i turisme com a forma d'equilibrar en el monetari el desfasament i la dependència existent en termes físics. Aquest creixent recurs a la resta del món, junt amb la simultània expansió de l'extracció domèstica, explicarien a més un fet que val la pena destacar-se: el nostre país ha estat protagonista del major increment en la utilització de recursos naturals des de mitjans dels setanta en comparació amb les principals economies industrials". Aquesta evolució condueix a Carpintero, a definir l'Estat espanyol com un "dragó europeu".

Si l'economia espanyola era definida com un "dragó", en el paradís turístic balear es comptabilitzava una petjada ecològica de 7,9 Gha/càpita (Mètode 2) que el situava per damunt de la mitjana espanyola i per damunt de la petjada ecològica mitjana per càpita de tots els estats membres de la UE-25 que era de 4,9 Gha/càpita el 2001 (Wackernagel et al., 2005). I, els dos Estats insulars que ingressaren a la UE al 2004, Malta i Xipre, presentaven una petjada ecològica de 3,9 Ha/càpita i 4 Ha/càpita respectivament. La posició privilegiada de les Balears en quant a l'impacte de la seva economia mesurat en base a la petjada ecològica (metodologia estàndard), ha de ser presa amb molta precaució ja que les diferències metodològiques esmentades, fa que no siguin totalment equivalents els resultats obtinguts amb els dels estudis de la taula 251.

**Taula 251. Comparació de la petjada ecològica per càpita de diferents economies calculades amb la metodologia estàndard (Gha/cap – Hectàrea Global per càpita) (Font: a) elaboració pròpia a partir de taules anteriors i adaptació a partir de Pon i Calvo, 2007; b) Murray, 2002; c) Pon i Calvo, 2007; d) Loh, 2006).**

(Gha/cap)	Balears (IPH) (2004) (a) Estàndard	Balears (IPH) (1998) (b) Estàndard	E. espanyol (2005) (c) Estàndard	Món (2003) (d) Estàndard	Països Enriquits (2003) (d) Estàndard	Països Empobrits (2003) (d) Estàndard
Agrícola	0,916	0,64	1,002	0,49	0,8	0,34
Carn i ramaderia (pastures)	0,178	0,333	0,357	0,14	0,29	0,04
Forestal	0,245	0,032	0,304	0,23	0,73	0,1
Artificial	0,061	0,083	0,059	0,08	0,25	0,05
Superfície Terrestre Protegida	0,039	—	—	—	—	—
Pesca	0,737	0,028	0,344	0,15	0,33	0,04
Superfície Marina Protegida	0,035	—	—	—	—	—
Energètica	5,707 (M2)	3,18	4,33	1,14	4,04	0,21
<b>Total</b>	<b>7,919 (M2)</b>	<b>4,295</b>	<b>6,395</b>	<b>2,23</b>	<b>6,44</b>	<b>0,78</b>

## 12.12. BIBLIOGRAFIA

- Amer, J. (2006) *Turisme i política. L'empresariat hotelier de Mallorca*. Documenta Balear- Menjavents, Palma.
- Adriaanse, A.; Bringezu, S.; Hammond, A.; Moriguchi, Y.; Rodenburg, E.; Rogich, D. i Schütz, H. (1997) *Resource flows: the material basis of industrial economies*. World Resources Institute, Washington.
- Adrover, M. (5/02/5007) "La producción de carne de cerdo en Mallorca cae un 72 por ciento" a *Diario de Mallorca* 5/02/5007, p.2.
- AENA (2005) *Aeropuerto de Palma de Mallorca. Anuario Estadístico 2005*. AENA-Aeropuerto de Palma, Palma.
- Aicart, I. (desembre 2005/gener 2006) "Agricultura biològica i transgènica a les nostres illes" a *Cultura Obrera* desembre 2005/gener 2006, p.6.
- Alcaide, J. (2003) *Evolución económica de las regiones y provincias españolas en el siglo XX*. Fundación BBVA, Bilbao.
- Aleman, J. (2001) *Els grans ports de les Balears. Palma, Alcúdia, Maó, Eivissa i la Savina*. Lunweg, Barcelona.
- Almenar, R.; Bono, E. i Garcia, E. (2000) *La sostenibilidad del desarrollo*. Fundació Bancaixa, València.
- Alomar, G.; Ferrer, L.; Grimalt, M.; Mus, M. i Reynés, A. (2000) "Les marjades i el medi ambient a la Vall de Sóller i Fornalutx" a *Aubaina. Butlletí del Museu Balear de Ciències Naturals* núm.1, p.13-17.
- Alonso, S. (2005) "Daños catastróficos por efectos de la naturaleza" a *Jornada aseguradora dirigida al sector turístico (Mapfre empresas)* (a [www.uib.es/catedra\\_iberoamericana/publicaciones/mapfre/DagnosMeteorologicos.pdf](http://www.uib.es/catedra_iberoamericana/publicaciones/mapfre/DagnosMeteorologicos.pdf), gener 2008).
- Alverson D.L.; Freeberg, M.H.; Murawski S.A. i Pope J.G. (1994) "A global assessment of fisheries bycatch and discards" a *FAO Fisheries technical paper* núm.339. FAO, Roma.
- ANEFA (2007) *Estadísticas de áridos 2006*. ANEFA (Asociación Nacional Española de Fabricantes de Áridos) ([www.aridos.org/empresas/anefa3/anefa/estadisticas/Estadisticas%202006-2007%20final.pdf](http://www.aridos.org/empresas/anefa3/anefa/estadisticas/Estadisticas%202006-2007%20final.pdf), gener 2008).
- ANEFA (2009) *Informe anual del sector de los áridos 2008*. ([http://cepcu.hispamat.com/Uploads/docs/INFORME\\_DEL\\_SECTOR\\_DE\\_LOS\\_ARIDOS\\_2008.pdf](http://cepcu.hispamat.com/Uploads/docs/INFORME_DEL_SECTOR_DE_LOS_ARIDOS_2008.pdf), octubre 2010).
- ANEFA (2010) *El sector de los áridos 2009*. (<http://www.aridos.org/>, octubre 2010).
- Armendáriz, F. (23/04/2005) "La Audiencia impone penas mínimas por la contaminación de la cantera de Can Barceló" a *Diario de Mallorca* 23/04/2005, p.6.
- Armendáriz, F. (24/03/2006) "Abren diligencias contra la cúpula del Consell por las subvenciones" a *Diario de Mallorca* 24/03/2006, p.2.
- Armendáriz, F. (20/04/2007) "El otro condenado por vertidos ilegales también tendrá que entrar en prisión" a *Diario de Mallorca* 20/04/2007, p.4.
- Armendáriz, F.; Peris, X. i Mestre, J.F. (27/04/2007) "Cae en Mallorca una gran red de blanqueo millonario de dinero" a *Diario de Mallorca* 27/04/2007, p.2-3.
- Armendáriz, F. (6/07/2007) "La trama compró Bon Sosec para camuflar inversiones millonarias" a *Diario de Mallorca* 6/07/2007, p.3.
- Armendáriz, F. (12/06/2007) "Localizan sociedades panameñas para gestionar bienes de Michael Douglass" a *Diario de Mallorca* 12/06/2007, p.5.
- Armendáriz, F. (20/11/2007) "Los Hore dicen que usan entramados societarios por temor a los delincuentes" a *Diario de Mallorca* 20/11/2007, p.11.
- Armendáriz, F.; M.V.M. i M.G. (6/07/2007) "Ligan la red de blanqueo al anfitrión ruso del "caso Rasputín"" a *Diario de Mallorca* 6/07/2007, p.2.
- Arquitectura Balear (2008) *Gestión de residuos de la construcción Fitxa càlculs*. (a [www.arquitecturabalear.com/documentos/fitxa\\_41b1.xlt](http://www.arquitecturabalear.com/documentos/fitxa_41b1.xlt), gener 2008)
- Artigues, A.A.; Bauzá, A.; Blázquez, M.; González, J.; Murray, I. i Rullan, O. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Artigues, A. i Rullan, O. (2007) "Nuevo modelo de producción residencial y territorio urbano disperso (Mallorca, 1998-2006)" a *Scripta Nova* Vol. XI, núm. 245 (10) ([www.ub.es/geocrit/sn/sn-24510.htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-24510.htm), gener 2008).
- Arto, I. (2003) "Requerimientos totales de materiales en el País Vasco" a *Economía Industrial* núm.351, p.115-128.
- ASIF (2005) *Energía solar fotovoltaica a la Comunitat Autònoma de les Illes Balears 2006*. Conselleria de Comerç, Indústria i Energia, Associació de la Indústria Fotovoltaica, Palma de Mallorca (veure <http://pie.caib.es/>, març 2008).
- Aspiroz, L. (2003) *La economía balear en la era de Franco. La autarquía (1939-1949)*. La Lucerna, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1990) *Memòria anual 1990*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.

- Autoritat Portuària de Balears (1991) *Memòria anual 1991*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1992) *Memòria anual 1992*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1993) *Memòria anual 1993*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1994) *Memòria anual 1994*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1995) *Memòria anual 1995*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1996) *Memòria anual 1996*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1997) *Memòria anual 1997*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1998) *Memòria anual 1998*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (1999) *Memòria anual 1999*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2000) *Memòria anual 2000*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2001) *Memòria anual 2001*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2002) *Memòria anual 2002*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2003) *Memòria anual 2003*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2004) *Memòria anual 2004*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2005) *Memòria anual 2005*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2006) *Memòria anual 2006*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2007) *Memòria anual 2007*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2008) *Memòria anual 2008*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Autoritat Portuària de Balears (2009) *Memòria anual 2009*. Autoritat Portuària de Balears, Ministerio de Fomento, Palma.
- Ayres, R. (1997) "Comments on Georgescu-Roegen" a *Ecological Economics* núm.22, p.285-287.
- Bailard, D. (2008) "El mercado mundial de cereales "revolucionado"" a *Le Monde Diplomatique* núm.151 maig 2008, p.16-17.
- Bailly, O. et al. (2007) *Ikea t'estima. Un model per desmuntar*. Pagès editors, Lleida.
- Baldasano, J.M. et al. (2003) *Atlas de radiación solar de las Islas Baleares mediante imágenes de satélite*. Conselleria d'Innovació i Energia, Govern Balear, Palma.
- Barceló-Pons, B.i Pérez-Manrique, A. (Coord.) (1974a) *Situación actual y perspectivas de desarrollo de Balears (Tom I. Infraestructuras y recursos)*. Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.
- Barceló-Pons, B.i Pérez-Manrique, A. (Coord.) (1974b) *Situación actual y perspectivas de desarrollo de Balears (Tom II. Análisis de los sectores productivos)*. Fondo para la Investigación Económica y Social de la Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid.
- Beato-Blanco, P. (2005) "La liberalización del sector eléctrico en España ¿Un proceso incompleto o frustrado?" a *Cuadernos del ICE* núm.826, p.259-283.
- Behrens, A.; Giljum, S.; Kovanda, J. i Niza, S. (2007) "The material basis of the global economy. World-wide patterns in natural resource extraction and their implications for sustainable resource use policies" a *Ecological Economics* 64, p.444-453.
- Bermejo, I. (2004) "Transgénicos en el mercado" a *El Ecologista* núm.40, p.27-29.
- Bidwell, C.T. (1997 [1873]) *Les Illes Balears*. Ed. Leonard Muntaner, Palma.
- Blázquez, M. (2006) "Eivissa, el paraíso con peor renombre" a Artigues, A. et al. (2006) *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.238-261.
- Blázquez, M.; Garau, J.M. i Murray, I. (2002) *El Tercer Boom. Indicadors de sostenibilitat del turisme de les Illes Balears (1989-1999)*. Ed. Leonard Muntaner, Palma.

- Blázquez, M. i Murray, I. (dir.) (2003) *Indicadors de Sostenibilitat del turisme a les Illes Balears. Memòria del projecte 2002-2003*. CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears), Àrea de Sostenibilitat, Palma de Mallorca (versió CD-ROM).
- Bond, P. (2002) *Unsustainable South Africa*. Merlin Press, Londres.
- Bond, P. (2000) *Elite transition. From Apartheid to Neoliberalism in South Africa*. Pluto Press, Londres.
- Bosch, A. (12/10/2006) "El Consell denuncia ante Fiscalia la existencia de 13 vertederos" a *Diario de Mallorca* 12/10/2006, p.2.
- Bosch, A. (13/10/2006) "Los constructores justifican los vertederos ilegales por las altas tarifas" a *Diario de Mallorca* 13/10/2006, p.2.
- Bosch, A. i Guijarro, F. (14/10/2006) "Tráfico de compraventa de canteras por los vertidos ilegales" a *Diario de Mallorca* 14/10/2006, p.2-3.
- Botero, E. (2000) *Valoración exergética de recursos naturales, minerales, agua y combustibles fósiles*. Universidad de Zaragoza, Tesi Doctoral.
- Bringezu, S. i Schütz, H. (2001) "Material use indicators for the European Union, 1980-1997" a *Eurostat Working Paper 2/2001/B/2*, Eurostat, Luxemburg.
- Bringezu, S. i Schütz, H. (2001a) "Materials use indicators for the European Union, 1980-1997. Economy-wide material flow accounts and balances and derived indicators of resource use" a *Working Paper 2/2001/B2*, Luxemburg.
- Bringezu, S., Behrensmeier, R., Schütz, H. (1997) *Material Flow Accounts Part II - construction materials, packagings, indicators*. Eurostat Doc. MFS/97/7 ([www.wupperinst.org/download/index.html](http://www.wupperinst.org/download/index.html), juny 2006).
- Brown, L.R. (2005) *Outgrowing the Earth*. Earthscan, Londres.
- Buades, J. (2004) *On brilla el sol. Turisme a Balears abans del boom*. Res Publica Edicions, Eivissa.
- Cacaud, P. (2005) "Fisheries laws and regulations in the Mediterranean: a comparative study" a *General Fisheries Commission for The Mediterranean. Studies and Reviews* núm.75, FAO, Roma.
- Calvo, M. i Sancho, F. (2001) *Estimación de la huella ecológica en Andalucía y aplicación a la aglomeración urbana de Sevilla*. Conserjería de Obras Públicas y Transporte, Sevilla.
- Candia, P. (23/04/2005) "Los dueños del vertedero de Can Barceló, condenados por delito ecológico" a *Ultima Hora* 23/04/2005, p.21.
- Cañellas, M. (17/06/2007) "Aprobado el plan para restaurar la polémica cantera de Can Casetes" a *Diario de Mallorca* 17/06/2007, p.38.
- Capó, J. (17/02/2006) "Emaya no bajará el agua cuando acabe de pagar la "operación barco"" a *Diario de Mallorca* 17/02/2006, p.17.
- Carpintero, O. (2003) "Los costes ambientales del sector servicios y la nueva economía: entre la desmaterialización y el 'efecto rebote'" a *Economía Industrial*, núm.352, p.59-76.
- Carpintero, O. (2005) *El metabolismo de la economía española. Recursos naturales y huella ecológica (1955-2000)*. Fundación César Manrique, Lanzarote.
- Carpintero, O. (2006) "Biocombustibles y uso energético de la biomasa: un análisis crítico" a *El Ecologista* núm.49, p.20-26.
- Carrerars, A., Prados de la Escosura, L. i Rosés, J.R. (2005) "Renta y riqueza" a Carreras, A. i Tafunell, X. (coord.) *Estadísticas históricas de España* (vol.III), Fundación BBVA, Bilbao, p.1297-1376.
- Casasnovas, M.A. (2001) *La transformació d'una economia insular. El cas de Menorca (1600-1920)*. Tesi Doctoral, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, UIB, Palma.
- Casasnovas, M.A. (2005) *L'economia balear (1898-1929)*. Documenta Balear, Palma.
- Casasnovas, M.A. (2006) *Història econòmica de Menorca. La transformació d'una economia insular (1300-2000)*. Ed. Moll, Palma.
- Casasnovas, M.A. i Ginard, D. (2006) *L'època contemporània a les Balears (1780-2005)*. Documenta Balear, Palma.
- Catalan, G. (27/05/2005) "Denuncian la "falta de control en los cultivos transgénicos"" a *El Mundo/El Dia de Baleares* 27/05/2005, p.58.
- CBPAE (Consell Balear de la Producció Agrària Ecològica) (2010) *Dades estadístiques de producció agrària ecològica illes Balears 2009* ([www.cbpaee.org/resources/estadistiques/EAE\\_2009.pdf](http://www.cbpaee.org/resources/estadistiques/EAE_2009.pdf), octubre 2010).
- Cela-Conde, C. (1979) *Capitalismo y campesinado en la isla de Mallorca*. Siglo XXI, Madrid.
- Cendrero, A.; Remondo, J. i Rivas, V. (2005) "Influencia humana en la evolución de los procesos superficiales: consecuencias ambientales" a Naredo, J.M. i Gutierrez, L. (eds) *La incidencia de la especie humana sobre la faz de la Tierra*. Universidad de Granada- Fundación César Manrique, Granada. p.261-306.
- CIESM (2000) "Fishing down the Mediterranean food webs?" a *CIESM Workshop Monographs* núm.12, The Mediterranean Science Comission, Mónaco ([www.ciesm.org/online/monographs/Corfou.php](http://www.ciesm.org/online/monographs/Corfou.php), agost 2009).
- Cirer, J.C. (1986) *1790-1920. Demografia i comerç d'Eivissa i Formentera 1790-1920. 130 anys d'una economia viva*. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.

- Cirer, J.C. (1998) *L'economia d'Eivissa i Formentera en el segle XIX (1782-1900)*. Documenta Balear, Palma.
- Cirer, J.C. (2004) *De la fonda a l'hotel. La gènesi d'una economia turística*. Documenta Balear, Palma.
- Coll, M.; Palomera, I.; Tudela, S. i Sardà, F. (2006) "Trophic flows, ecosystem structure and fishing impacts in the South Catalan Sea, Northwestern Mediterranean" a *Journal of Marine Systems* 59, p. 63-96.
- Colomar, A.; Ferrer, I.; Grimalt, M.; Mus, M. Reynés, A. i Rodríguez, R. (1995) "Sistemas tradicionales de lucha antierosiva mediante obras de piedra en seco en Mallorca" a Puig i Godes, O. (Ed.) *Desertificación y degradación de suelos en España*. Departament de Medi Ambient. Generalitat de Catalunya, Barcelona, p.59-63.
- Conselleria de Comerç, Indústria i Energia (2005) *Revisió del Pla Director Sectorial Energètic de les Illes Balears. Memòria* (a <http://dgener.caib.es/user/portalerenergia/pdse/docs/memoria.html>, febrer 2008).
- Córcoles, P. (1/03/2006) "EU-Els Verds lleva ante la UE el caso de la madera ilegal de s'Albufera" a *Diario de Mallorca* 1/03/2006.
- Córcoles, P. (8/02/2006) "El juez condena a la cementera por contaminación del entorno" a *Diario de Mallorca* 8/02/2006, p.18.
- Cruz-Díaz, M. i Almorox, J. (1994) "La erosión del suelo" a *El Campo* núm.131, p.81-92.
- Daly, H.E. (1997) "Georgescu-Roegen versus Solow/Stiglitz" a *Ecological Economics* 22, p.261-266.
- Daly, H.E. (2007) "Ecological economics: the concept of scale and its relation to allocation, distribution, and uneconomic growth" a Daly, H.E. *Ecological economics and Sustainable development. Selected essays of Herman Daly*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, p.82-103.
- Daly, H.E. i Farley, J. (2004) *Ecological economics. Principles and applications*. Island Press, Washington.
- De Marco, O.; Lagiola, G. i Mazzacane, E.P. (2000) "Material flows analysis of the Italian economy" a *Journal of Industrial Ecology*, 4 (2), p.55-70.
- Del Val, A. (2002) "Residuos. El binomio recursos-residuos desde una perspectiva mediterránea. Análisis de la situación española dentro de la Unión Europea" a Naredo, J.M. i Parra, F. (eds) *La situación diferencial de los recursos naturales españoles*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.261-297.
- Diago, M. i Almenar, R. (2003) "Análisis del metabolismo exosomático (recursos y residuos) de las Islas Baleares" a Murray, I. (coord) *Estrategia per a la sostenibilitat de les Illes Balears*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Direcció General de Ports de les Illes Balears (2004) *Memòria comercial dels ports de la CAIB. Any 2004*. Direcció General de Ports, Govern de les Illes Balears.
- Direcció General de Qualitat Ambiental i Litoral (2004) *Plan de protección contra el cambio climático de las islas Baleares. Balance de vertidos de gases de efecto invernadero a la atmósfera en el conjunto de las islas Baleares en el año 2001*. Conselleria de Medi Ambient, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Dirección General de Asuntos Marítimos y Pesca de la Comisión Europea (2008) "Especial Mediterráneo: la gestión de la pesca en el Mar Mediterráneo" a *Pesca y acuicultura en Europa* núm.39 ([http://ec.europa.eu/fisheries/publications/magaz/fishing/mag39\\_es.pdf](http://ec.europa.eu/fisheries/publications/magaz/fishing/mag39_es.pdf), agost 2009).
- DM (Diario de Mallorca) (11/03/2006) "Especial. Nova Planta de Reciclatge d'Enderrocs" *Diario de Mallorca* 11/03/2006, p.27-30.
- Douglas, J. i Lawson, N. (2002) "Material flows due to mining and urbanization" a Ayres, R.U. i Ayres, L.W. (ed) *Handbook of Industrial Ecology*. Edward Elgar, Cheltenham. p.351-364.
- Duarte, C. (coord) (2006) *Cambio global. Impacto de la actividad humana sobre el sistema Tierra*. CSIC, Madrid.
- Duva, J. (4/07/2010) "El Don cayó al abismo" a *El País Domingo* 4/07/2010, p.10-11.
- Ecologistas en Acción (octubre 2007) "El New Flame ha vertido a la Bahía de Algeciras" a [www.ecologistasenaccion.org/spip.php?article9263](http://www.ecologistasenaccion.org/spip.php?article9263) Inicio (febrer 2008)
- EEA (2006) *Priority issues in the Mediterranean environment*. EEA Report núm. 4/2006 (European Environmental Agency), Copenhagen.
- EFE (13/03/2008) "Denuncian por contaminar el vuelo desde Palma de un ministro alemán" a *Diario de Mallorca* 13/03/2008, p.11.
- EILA-Proyectos SA (1990) *Planificación y ordenación de la caza en las Islas Baleares*. Direcció General d'Estructures Agràries i Medi Natural de la Conselleria d'Agricultura i Pesca del Govern Balear, Palma.
- Escartín, J.M. (2001) *La ciudad amuntegada: industria del calçat, desenvolupament urbà i condicions de vida en la Palma contemporània (1840-1940)*. Documenta Balear, Palma.
- Estefanía, J. (2007) *La larga marcha. Medio siglo de política (económica) entre la historia y la memoria*. Ed. Península, Barcelona.
- Estevan, A. i Llorente, N. (2001) "La huella ecológica del turismo. Una primera aproximación al caso de Mallorca" a Tomàs, B. i Torres, C. (Coord) *Societat i sostenibilitat*. SA NOSTRA Caixa de Balears, Papers de Medi Ambient, Palma de Mallorca, p. 79-93.
- Estevan, A. (2008) "Último acto: el coche devora el planeta" en *El Ecologista* núm.56, p.29-33.

- EUROSTAT (2001) *Economy-wide material flow accounts and derived indicators. A methodological guide*. EUROSTAT, Luxemburg.
- EUROSTAT (2002) *Material use in the European Union 1980-2000: indicators and analysis*. Working Paper and Studies series, Eurostat, Luxemburg.
- Eza, V. (28/10/2007) "El salto del escenario político al judicial" a *Diario de Mallorca* 28/10/2007, p.3.
- FAO (2003) "The ecosystem approach to fisheries a *Fisheries Management. FAO Technical guidelines for responsible fisheries 4, sup. 2*. FAO, Roma. ([www.fao.org/DOCREP/005/Y4470E/Y4470E00.HTM](http://www.fao.org/DOCREP/005/Y4470E/Y4470E00.HTM), novembre 2007).
- FAO (2007) *The State of the World Fisheries and Aquaculture, 2006*. FAO, Roma
- Ferriol, R. (27/11/2007) "Los empresarios de Can Set se declaran culpables a cambio de penas inferiores" a *Diario de Mallorca* 27/11/2007.
- Ferriol, R. (23/12/2007) "Es Murterar produce un tercio de las emisiones de CO<sub>2</sub> de Baleares" a *Diario de Mallorca* 23/12/2007, p.14.
- Frau, J. (6/09/2007) "El consistorio denunciará al Ministerio por no permitir el proyecto de la fragata" a *Diario de Mallorca*, 6/09/2007, pp-19.
- Frau, J. (14/02/2008) "Es Murterar reduce sus emisiones contaminantes en un 75 por ciento" a *Diario de Mallorca* 14/02/2008, p.19.
- Frontera, M. (2006) *Salines de les Balears*. Fundació SA NOSTRA, Palma.
- Froese, R. i Pauly, D. (Editors) (2008) FishBase. [www.fishbase.org](http://www.fishbase.org) (04/2008) (agost 2009).
- Garcia, C. (2005) *Caracterización hidrológica y transporte de sedimentos bajo diferentes usos del suelo en la cuenca del Torrent de Na Borges (Mallorca)* (a <http://www.proyectosh2o.upc.es/files/ppts/GARCIAGARCIA.pdf>, novembre 2007).
- Garrido, C. (8/10/2006) "Pescadors de barqueta" a *Diario de Mallorca. La Almudaina* (8/10/2006), p.1D-3D.
- Georgescu-Roegen, N. (1979) "Comments on the papers by Daly and Stiglitz" a Smith, V.K. (ed) *Scarcity and growth reconsidered*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, p.95-105.
- Gerbens-Leenes, P.W. (2006) *Natural resource use for food: and, water and energy in production and consumption systems*. Rijksuniversiteit Groningen, Groningen (<http://dissertations.uu.nl/faculties/science/2006/p.w.gerbens-leenes/> desembre 2007)
- GESA (1989) *El consumo de energía en Baleares 1964-1988*. GESA, Palma.
- Gibert, M. (1845) *Relación de la visita practicada en las islas de Ibiza y Formentera al tenor de la Real Orden de 25 de agosto de 1845*. (Edició de 1944 a *Ibiza*, 3:42-43; 4:60-61; 5:70-71; i 6:93-97).
- Giljum, S. i Hubacek, K. (2001) *International trade, material flows and land use: developing a physical trade balance for the European Union*. Interims Report, núm.01-059. IIASA, Laxenburg.
- Ginard, D. (1999) *L'economia balear (1929-1959)*. Documenta Balear, Palma.
- Ginard, D. i Casasnovas, M.A. (2006) *L'època contemporània a les Balears (1780-2005)*. Documenta Balear, Palma.
- Gil-Sánchez, L.; Valdés, C.M.; Díaz-Fernández, P. (2002) *La transformación histórica del paisaje forestal en las islas Baleares*. Ministerio de Medio Ambiente (Tercer Inventario Forestal Nacional 1997-2007), Madrid.
- Global Footprint Network (2005) *National Footprint Accounts 2005 Academic Edition*. (a [www.footprintnetwork.org](http://www.footprintnetwork.org), juny 2005).
- Global Footprint Network (2006) *National Footprint Accounts 2006 Academic Edition*. (a [www.footprintnetwork.org](http://www.footprintnetwork.org), octubre 2007).
- GOB (25/02/2006) "El Govern Balear no pot garantir la legalitat de la fusta amazònica utilitzada a les obres "d'embelliment" del Parc Natural de S'Albufera" (a [www.gobmallorca.com/comuni/com2006/060225.htm](http://www.gobmallorca.com/comuni/com2006/060225.htm), gener 2008).
- GOB (juny 2000) *Mallorca, una illa saturada. Situació turística i urbanística de Mallorca* (a [www.gobmallorca.com/urban/moratoria.htm](http://www.gobmallorca.com/urban/moratoria.htm))
- Gómez-Mendoza, J. i Mata-Olmo, R. (1994) "Actuaciones forestales públicas desde 1940. Objetivos, criterios y resultados" a *Agricultura y sociedad* 65, p.17-50.
- Gössling, S. (2002) "Global environmental consequences of tourism" a *Global Environmental Change* núm.12, p.283-302.
- Gössling, S.; Borgström, C.; Hörstmeier, O. i Saggel, S. (2002) "Ecological footprint analysis as a tool to assess tourism sustainability" a *Ecological Economics* 43, p.199-211.
- Grau, A.M. . (2008) "Recreational maritime fishing in the Balearic Islands: tradition and future" a Basurco, B. (ed.) *The Mediterranean fisheries sector. A reference publication for the VII meeting of Ministers of agriculture and fisheries of CIHEAM member countries (Zaragoza, Spain, 4 february 2008)*. CIHEAM-IAMZ/FAO/GFCM, Saragossa, p.97-105.
- Greenpeace-Espanya (22/02/2008) "Los ecologistas entran en Algeciras para denunciar la crisis de salud pública de la Bahía. El New Flame es un símbolo de la contaminación que sufre el Campo de Gibraltar por hidrocarburos y que está provocando un grave problema sanitario" (a [www.greenpeace.org/espana/news/los-ecologistas-entran-en-alge](http://www.greenpeace.org/espana/news/los-ecologistas-entran-en-alge), febrer 2008).

- Grimalt, M.; Blázquez, M. i Rodríguez-Molina, R. (1992) "Physical factors, distribution and present land-use of terraces in the Tramuntana Mountain Range" a *Pirineos*, 139, p.14-25.
- Grimalt, M. i l'Equip FODESMA (1998) "L'home com a factor geomorfològic a Mallorca. L'enginyeria popular amb finalitat antierosiva" a Fornós, J.J. (ed) *Aspectes geològics de les Balears (Mallorca, Menorca i Cabrera)*. UIB, Palma, p.423-434.
- Guijarro, B. i Massutí, E. (2006) "Selectivity of diamond- and square-mesh codends in the deepwater crustacean trawl fishery off the Balearic Islands (western Mediterranean)" a *ICES Journal of Marine Science* 63, p. 52-67.
- Haberl, H. Erb, K.H. i Krausmann, F. (2001) "How to calculate and interpret ecological footprints for long periods of time: the case of Austria 1926-1995" a *Ecological Economics* 38, p. 25-45.
- Harvey, D. (1996) *Justice, nature and the geography of difference*. Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (2004) *El nuevo imperialismo*. Akal, Cuestiones de Antagonismo, Madrid.
- Harvey, D. (2006) *Spaces of global capitalism. Towards a theory of uneven geographical development*. Verso, Londres.
- Heinberg, R. (2006) *Se acabó la fiesta. Guerra y colapso en el umbral del fin de la era del petróleo*. Barrabés Editorial, Benazque.
- Hercowitz, M. (2003) *Metabolismo social y turístico de Lanzarote*. Cabildo de Lanzarote, Lanzarote.
- Hernández Luis, J.A. (2008) "Turismo de masas y transporte: el gran reto del turismo del Siglo XXI" a *Scripta Nova* vol. XII, núm. 258 (a [www.ub.es/geocrit/sn/sn-258.htm](http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-258.htm), maig 2008).
- Herrero, Y. (2005/2006) "El declive de la pesca mediterránea" a *El Ecologista* núm.46, p.42-43.
- Hornborg, A., McNeill, J.R. i Martínez-Alier, J. (ed) (2007) *Rethinking environmental history. World-System history and global environmental change*. Altamira Press, Plymouth.
- Horrach, A. (1996) "Aspectos generales y situación actual del sector en Baleares" a Escartín, J.M. et al. (1996) *El sector de la madera y el mueble en Baleares*. Confederació Sindical de CCOO de Balears, Palma de Mallorca, p.69-101.
- Høyer, K.G. (2000) "Sustainable tourism or sustainable mobility? The norwegian case" a *Journal of sustainable tourism* 8, p.147-160.
- Hunter, C. i Shaw, J. (2007) "The ecological footprint as a key indicator for sustainable tourism" a *Tourism Management* vol.28 (1), p.46-57.
- Hunter, C. i Shaw, J. (2007) "The ecological footprint as a key indicator for sustainable tourism" a *Tourism Management* vol.28 (1), p.46-57.
- IEA (2007) *Key World Energy Statistics 2007*. International Energy Agency ([http://www.iea.org/Textbase/publications/free\\_new\\_Desc.asp?PUBS\\_ID=1199](http://www.iea.org/Textbase/publications/free_new_Desc.asp?PUBS_ID=1199), març 2008).
- INE (2003) *Estadística de Medio Ambiente. Cuentas de flujos de materiales*. INE, Documento de Trabajo 3/03, Madrid.
- INESE (1991) *Turisme i medi ambient a les Illes Balears*. El Tall, Palma.
- IPCC (1999) *Aviation and the global atmosphere*. A special report of IPCC working Groups I and III. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ximénez de Embrún i González Amso, J. (1947) *Estudio Forestal de la Provincia de Baleares*. Conselleria de Medi Ambient, Palma.
- Jölli, D. i Giljum, S. (2005) "Unused biomass extraction in agriculture, forestry and fishery" a *SERI Studies* núm.3, març 2005 (a [www.seri.at](http://www.seri.at), març 2008).
- Juárez Casado, S.J. (1997) "La pesca en España: cambios en los últimos años y perspectivas" a *Papeles de Economía Española*, núm.71, p.2-13.
- Kosmas, C.; Danalatos, N.; Cammeraat, L.H.; Chabart, M.; Diamantopoulos, J.; Farand, R.; Gutiérrez, L.; Jacob, A.; Marqués, H.; Martínez-Fernández, J.; Mizara, A.; Moustakas, N.; Nicolau, J.M.; Oliveros, C.; Pinna, G.; Puddu, R.; Puigdefrèbregas, J.; Roxo, M.; Siano, A.; Stamou, G. Tomasi, N.; Usai, D. i Vacca, A. (1997) "The effect of land use on runoff and soil erosion rates under Mediterranean conditions" a *Catena* núm.29, pp45-59.
- Liu, F. (2001) *Environmental Justice Analysis: Theories, Methods, and Practice*. CRC Press, Sheerin, C. (2002) "UK Material flow accounting" a *Economic Trends* núm.583, p.53-61.
- Lleonart, J.; Silvani, L.; Fernández-Cuevas, I. i Gual, A. (1996) "La crisis pesquera española: un enfoque ecológico" a Brown, L.R. (Dir) *La situación del mundo 1996*. Worldwatch Institute, Icaria, Barcelona, p.401-430.
- Loh, J. (ed) (2006) *Living planet report 2006*. WWF, Gland.
- Los Amigos de Ludd (2007) *Las ilusiones renovables. La cuestión de la energía y la dominación social*. Muturreko Burutazioak, Bilbao.
- López, I. i Rodríguez, E. (2010) *Fin de ciclo. Financiarización, territorio y sociedad de propietarios en la onda larga del capitalismo hispano (1959-2010)*. Traficantes de Sueños, Madrid.
- LSIG (2000) "Audiovisual ocupación de territorio de las Illes Balears 1900-1999" a Fundació La Caixa (ed) *Welcome! Un siglo de turismo en las Islas Baleares*. Fundació La Caixa (CD-ROM).
- Lucas, A.M. (2002) *Les activitats agràries, pesqueres i forestals a les Illes Balears*. Monografies de la Conselleria d'Agricultura i Pesca 1, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Malthus, Th.R. (1977) *Principios de economía política*. FCE, Mèxic. (versió original del 1820).



- Manera, C.; Rullan, O. i Blázquez, M. (1999) "Sobre el modelo de crecimiento territorial de las sociedades avanzadas y el desarrollo sostenible" a Tomàs, B. (coord) *Seminario Internacional. Desarrollo sostenible en el Mediterráneo. Entre la realidad y la utopía. Actas*. SA NOSTRA, Papers de Medi Ambient, Palma de Mallorca, p.145-161.
- Manera, C. (2001a) *Història del creixement econòmic a Mallorca (1700-2000)*. Ed. Lleonard Muntaner, Palma.
- Manera, C. (coord) (2001b) *Història ecològica a les Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Manera, C. (2001c) "Per una planificació integral de l'economia balear" a Manera, C. (coord) *Història ecològica a les Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*. Lleonard Muntaner, Palma de Mallorca, p.159-177.
- Manera, C. (2006) *La riqueza de Mallorca. Una historia económica*. Lleonard Muntaner, Palma.
- Manera, C. i Escartín, J.M. (1995) *El sector metalúrgico en la Mallorca contemporánea*. Gabinet Tècnic de CCOO, Mercat de Treball núm.6, Palma.
- Manera, C. i Escartín, J.M. (1996) "El sector maderero en la industria de Mallorca 1800-1960" a Escartín, J.M. et al. (1996) *El sector de la madera y el mueble en Baleares*. Confederació Sindical de CCOO de Balears, Palma de Mallorca, p.9-67.
- Manresa, A. (14/07/2007) "Recogidas 30 toneladas de fuel en Ibiza" a *El País* 14/07/2007, p.26.
- Manresa, A. (15/07/2007) "El barco hundido en Ibiza vuelve a perder fuel tras anunciarse el sellado de las fugas" a *El País* 15/07/2007, p.22.
- Manso, M. (19/02/2005) "Un distribuidor acusa a Ferro de "mermar la competencia" en el sector del hierro" a *Diario de Mallorca*, 19/02/2005, p.51.
- Manso, M. (26/07/2005) "El Consell da a los cazadores el 60 por ciento de las ayudas a la naturaleza" a *Diario de Mallorca* 26/07/2005, p.2.
- Margalef, R. (1992) *Planeta azul, Planeta verde*. Prensa Científica, Barcelona.
- Marí, S. (2002) "Menorca Reserva de la Biosfera. Una reflexió crítica sobre les polítiques de sostenibilitat de l'illa de Menorca" a *Estudis d'Història Econòmica* núm.19, p.189-199.
- Martínez, J. i Esteve, M.A. (2005) "Desertificación en España: una perspectiva crítica" a *El Ecologista* núm.48, p.40-42.
- Martínez, J. i Esteve, M.A. (2005b) "A critical view of the desertification debate in southeastern Spain" a *Land Degradation and Development* 16, p. 529-539.
- Martínez-Alier, J.M. (1968) *La estabilidad del latifundismo*. Ruedo Ibérico, París.
- Martínez-Alier, J. i Roca, J. (2000) *Economía ecológica y política ambiental*. FCE, Mèxic.
- Martínez-Alier, J. (2004) *El ecologismo de los pobres. Conflictos ambientales y lenguajes de valoración*. Icaria, Barcelona.
- Massutí, E. (2004) "Medi marí i explotació pesquera a les Illes Balears: la pesca d'arrossegament" a Pons, G.X. (ed) *IV Jornades de Medi Ambient de les Illes Balears. Ponències i resums*. Societat d'Història Natural de Balears, Palma de Mallorca, p.26-27.
- Massutí, E. (30/11/2005) "La pesca, el preu del combustible i ... el pare Sarmiento" a *Diario de Mallorca* 30/11/2005, p.36.
- Massutí, M. (1994) *Els recursos pesquers del Mar Balear. Bases per a una explotació sostenible*. Conselleria d'Agricultura i pesca, Govern Balear, Palma.
- Mateos, A. (24/10/2007) "Asaja no descarta movilizaciones "porque el vaso se está llenando"" a *Última Hora* 24/10/2007, p.31.
- Mayol, J. (1985) "La caza en Baleares" a *El Campo*, p.28-30.
- Mayol, J. (2004) *Parcs, polítics i propietaris: una batalla a Mallorca els anys 40*. (mimeo).
- Mayol, J. (2005) *Autonomia i medi ambient a les Balears (1983-2003)*. Documenta Balear, Palma.
- Mayol, J. (2006) *Parcs, polítics i propietaris: una batalla a Mallorca els anys 40*. (inèdit).
- Mayol, J. i Machado, A. (1992) *Medi ambient, ecologia i turisme a les Illes Balears*. Ed. Moll, Palma.
- Mayor, X.; Quintana, V. i Belmonte, R. (2005) *Aproximació a la petjada ecològica de Catalunya*. Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- Menéndez-Pérez, E. (2001) *Energías renovables. Sustentabilidad y creación de empleo. Una economía impulsada por el sol*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- Ming X. i Tianzhu, Z. (2007) "Material Flows and Economic Growth in Developing China" a *Journal of Industrial Ecology* 11 (1), p.121-14.
- Miquel, A. (2000) *El campo en la cabeza. La pervivencia del agrarismo en la construcción de identidad*. Los libros de La Catarata, Madrid.
- Miquel, A. y Reina, J.L. (2001) *Gatos blancos. Gatos negros. Un estudio sobre cultura empresarial*. El Viejo Topo, Madrid.
- Moragues, Ll. i Llobera, M. (Coords.) (2009) *Estat del medi ambient. Illes Balears 2002-2003*. Sa Nostra, Palma (a [www.sanostra.es/wps/wcm/connect/bf1703004bcf9697a9c4b9d656b47a48/Estat+Medi+Ambient+2002-2003.pdf?MOD=AJPERES](http://www.sanostra.es/wps/wcm/connect/bf1703004bcf9697a9c4b9d656b47a48/Estat+Medi+Ambient+2002-2003.pdf?MOD=AJPERES), agost 2009).

- Morales, M. (17/02/2005) "Ferro avisa que el hierro extracomunitario que entra en Mallorca carece de garantías" a *Diario de Mallorca* 17/02/2005, p.37.
- Morales, M. (21/09/2006) "Los 20000 barcos isleños de pesca deportiva verán limitadas sus capturas por una ley estatal" a *Diario de Mallorca* (21/09/2006), p.10.
- Morales, M. (7/05/2008) "Alas ecológicas para futura" a *Diario de Mallorca* (7/05/2008), p.11.
- Morales-Nin, B.; Moranta, J.; García, C.; Cardona, L.; López, D.; Cerdà, M.; Grau, A.M.; Riera, F.; Bosch, T. i Martino, S. (2004) *Seguiment de la pesca recreativa a les Illes Balears. Determinació de l'esforç i de les captures (Projecte IFOP ES/R/BAL 5.1.3). II Document tècnic de pesca*. Conselleria d'Agricultura i Pesca, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Morales-Nin, B.; Moranta, J.; García, C.; Tugores, M.P.; Grau, A.M.; Riera, F. i Cerdà, M. (2005) "The recreational fishery of Majorca Island (western Mediterranean): some implications for coastal resource management" a *ICES Journal of Marine Science*, 62(4), p. 727-739.
- Moranta, J. (2006) "La pesca marítima de recreo del Mediterráneo: la otra pesca tradicionalmente olvidada" a *Ecología Política* 32, p.63-65.
- Moranta, J.; Massutí, E. i Morales-Nin, B. (2000) "Fish catch composition of the deep-sea decapod crustacean fisheries in the Balearic Islands (western Mediterranean)" a *Fisheries Research* 45, p. 253-264.
- Moranta, J.; Quetglas, A.; Massutí, E.; Guijarro, B.; Ordines, F. i Valls, M. (2008) "Research trends on demersal fisheries oceanography in the Mediterranean" a Mertens, L.P. (ed.) *Biological Oceanography Research Trends*. Nova Science Publishers, Inc. New York, p. 9-65.
- Moreno, C. (8/02/2006) "La cementera de Lloseta, condenada a pagar 21 millones de euros por contaminar la zona" a *Última Hora* 8/02/2006, p.29.
- Moreno-Gil, I. (2006) "Las subvenciones de la política pesquera comunitaria" a *Ecología Política* núm.32, p.67-70.
- Moscardó, J. (2007) "El daurat de transgènic es posa de moda a mallorca" a *Agrocultura* núm.29, p.14-15.
- Moure, I. i Frau, J. (19/08/2007) "El ayuntamiento alega ante Madrid el interés turístico de hundir una fragata" a *Diario de Mallorca*, 19/08/2007, p.17.
- Muradian, R. (2001) *Trade, environment and development: a political ecology and material perspective*. Tesi Doctoral, UAB, Departament de Geografia, Barcelona.
- Murray, I. (2001) *The ecological footprint of the Balearic Islands (1989-1998). The impacts of mass tourism*. Memòria de Doctorat, Departament de Ciències de la Terra, Universitat de les Illes Balears (inédita).
- Murray, I. (2002) "La petjada ecològica de les Balears (1989-1998)" en *Estudis d'Història Econòmica* núm.19, p.103-151.
- Murray, I. (2006) "Menorca y sus ciudades. Otra rareza menorquina en las Baleares" a Artigues, A. et al. *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears*. UIB, AGE, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca, p.17-75.
- Murray, I. (coord) (2010) *Els indicadors de sostenibilitat socioecològica de les Illes Balears (2003-2008)*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca ([www.uib.cat/ost/estudi/index.html](http://www.uib.cat/ost/estudi/index.html), març 2010).
- Naredo, J.M. (1996) *La burbuja inmobiliario-financiera en la coyuntura económica reciente (1985-1995)*. Siglo XXI, Madrid.
- Naredo, J.M. (2006) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social.. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid.
- Naredo, J.M. (2009) "Economía y poder. Megaproyectos, recalificaciones y contratas" a Aguilera-Klink, F. i Naredo, J.M. (eds) *Economía, poder y megaproyectos*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.19-52.
- Naredo, J.M.; Gaviria, M. i Serna, J. (dirs.) (1978) *Extremadura saqueada: recursos naturales y autonomía regional*. Ruedo Ibérico, Barcelona.
- Naredo J.M. i Valero A. (eds) (1999) *Desarrollo económico y deterioro ecológico*. Fundación Argentaria, Madrid.
- Naredo, J.M. i Frías, J. (2003) "El metabolismo económico de la conurbación madrileña 1984-2001" a *Economía Industrial* núm.351, p.87-114.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2005) *Patrimonio inmobiliario y balance nacional de la economía española (1991-2004)*. FUNCAS, Madrid.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2007) "Boom inmobiliario, ahorro y patrimonio de los hogares: evolución reciente y comparación internacional" a *Cuadernos de Información Económica* núm.200, p.71-91.
- Naredo, J.M.; Carpintero, O. i Marcos, C. (2008) *Patrimonio inmobiliario y balance nacional de la economía española (1995-2007)*. FUNCAS, Madrid.
- Navinés, F. (dir) (2008) *El sector de la construcció a les Illes Balears*. CES, Palma.
- Naylor R.L. ; Steinfeld, H.; Falcon, W.; Gallowan, J.; Smil, V.; Bradford, E.; Alder, J.; Mooney, H. (2005) "Losing the links between livestock and land" a *Science* vol.310 núm.5754, p.1621-1622.

- OCEANA (setembre 2008) "Propuestas de OCEANA al Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino" a OCEANA (www.oceana.org/fileadmin/oceana/images/europe/publications/Propuestas\_de\_OCEANA\_al\_Ministerio\_MAmbienteMRuralYMarino.pdf, agost 2009).
- OECD (2008) *Measuring material flows and resource productivity. Inventory of country activities (Volume III)*. OECD, París (www.oecd.org/dataoecd/47/28/40486068.pdf, desembre 2009).
- Olaizola, I. (21/02/2006) "Plenamente explotados" a *La Almudaina* núm.250 (Diario de Mallorca 21/02/2006), p.1-3.
- Ordines, F.; Massutí, E.; Guijarro, B. i Mas, R. (2006) "Diamond vs. square mesh codend in a multi-species trawl fishery of the western Mediterranean: effects on catch composition, yield, size selectivity and discards" a *Aquatic Living Resources* 19, p.329-338.
- Parra, S. (12/07/2007) "Un carguero con 200 toneladas de carburante se hunde frente a Eivissa" a *Diario de Mallorca* 12/07/2007, p.24.
- Pascual, D. i Vera, M. (1975) "Relación económica entre el desarrollo y la contaminación del ambiente en la Bahía de Palma (isla de Mallorca). Contribución española al programa de la OCDE para un Estudio Piloto sobre la Región Mediterránea" a *BCOCIN* núm.686-689, p.3-56.
- Pastor, X. (dir) (2007) *Illes Balears: Propuesta para la gestión de hábitats amenazados y la pesca*. OCEANA, Fundació La CAIXA, Madrid.
- Pauly, D.; Christensen, V.; Dalsgaard, J.; Froese, R. i Torrea, F. (1998) "Fishing down marine food webs" a *Science* núm.279, p.860-863.
- Pauly, D.; Christensen, V.; Guénette, S.; Pitcher, T.J.; Sumaila, U.R.; Walters, C.J.; Watson, R. i Zeller, D. (2002) "Towards sustainability in world fisheries" a *Nature* 418, p.689-695.
- Pauly, D. i Christensen, V. (1995) "Primary Production to sustain global fisheries" a *Nature* vol.374, p. 255-257.
- Pereiro, J.A. (2002) "Recursos marinos. Recursos pesqueros en el marco de la Unión Europea" a Naredo, J.M. i Parra, F. (eds) *La situación diferencial de los recursos naturales españoles*. Fundación César Manrique, Lanzarote, p.299-317.
- Pérez, C. (1/02/2007) "España es ya la séptima economía mundial, según el Banco de España" a *El País* 1/02/2007 (a www.elpais.com/articulo/economia/Espana/septima/economia/mundial/Banco/Espana/elpepueco/20070201elpepico\_12/Tes, maig 2008).
- Pérez, C. (11/11/2007) "Vivir (bien) con el petróleo a 100 dólares" a *El País* 11/11/2007, p.30.
- Pérez, C. (7/05/2006) "La nueva terminal de carga refuerza a Barcelona como primer puerto del Mediterráneo" a *El País* 7/05/2006, p.38.
- Petrus Bey, J.M. (1990) *El espacio comercial de los Puertos de Baleares (1973-1987)*. Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Mallorca, Ibiza y Formentera, Palma de Mallorca
- Pimentel, D. i Kounang, N. (1998) "Ecology of soil erosion in ecosystems" a *Ecosystems* 1, p.416-426.
- Pon, D. i Calvo, M. (2007) *Análisis preliminar de la huella ecológica en España. Informe de síntesis*. Secretaria General para el Territorio y la Biodiversidad, Ministerio de Medio Ambiente, Madrid.
- Pons, G.X. i Moragues, Ll. (coords) (2001) *Estat del medi ambient. Illes Balears 2000-2001*. Sa Nostra, Palma.
- Pons, G.X. ; Moragues, Ll. i Llobera, M. (coords) (2004) *Estat del medi ambient. Illes Balears 2000-2001*. Sa Nostra, Palma.
- Ports de les Illes Balears (2004) *Estadística any 2004*. (www.portsib.es/index.php?option=com\_content&task=view&id=186&Itemid=184&lang=es\_ES, març 2008).
- Puig, J. (2003) "Bases per a un model energètic alternatiu a Menorca" a Murray, I. (coord) *Estrategia per a la Sostenibilitat de les Illes Balears*. Conselleria de Medi Ambient, Govern Balear, Palma de Mallorca (Format CD-ROM).
- Quintana, A. (1974) "El Puerto de Palma de Mallorca" a *BCOCIN* núm.682, p.3-27
- Ramos-Martín, J. (2003) "Intensidad energética de la economía española: una perspectiva integrada" a *Economía industrial* núm.351, p.59-72.
- Riechmann, J. (2007) "Biomasa y agrocombustibles: veinte tesis" a *Ecología Política* núm.34, p.19-26.
- Riera, A. (1998) *Cap a un nou model d'elecció discreta en les bases del mètode del cost del viatge: aplicació als espais naturals protegits de l'illa de Mallorca*. Departament d'Economia i Empresa, Universitat de les Illes Balears, Palma.
- Rigg, K.; Parmentier, R.; Currie, D. (2003) "Halting IUU Fishing: Enforcing International Fisheries Agreements" (www.oceana.org/uploads/media/HaltingIUUFishingEnforcingInternationalFisheriesAgreements.pdf, agost 2009).
- Riudavets, P. (1982-1983 [1885]) *Historia de la isla de Menorca* (2 volums). Al Thor, Maó.
- Riutort, B.; Carbonero, M.A.; Miquel, A.; Nadal, G. i Valdivielso, J. (2003) "Treball, sostenibilitat i cohesió social a les Illes Balears" a Murray, I. (coord) *Estrategia per a la sostenibilitat de les Illes Balears*. Ed. Conselleria de Medi Ambient, Palma de Mallorca (CD-ROM).

- Riutort, B. i Valdivielso, J. (2004) "Canvi social i crisi ecològica a les Illes Balears" a Valdivielso, J. *Les dimensions socials de la crisi ecològica*. Ed. UIB, Palma de Mallorca, p.285-316.
- Roca, J. (2003) "Do individual preferences explain the Environmental Kuznets Curve?" a *Ecological Economics* 39, p.3-10.
- Roca, J. i Padilla, E. (2003) "Emisiones atmosféricas y crecimiento económico en España. La Curva de Kuznets Ambiental y el Protocolo de Kyoto" a *Economía industrial* núm.351, p.73-86.
- Rodríguez-Murillo, J.C. (1999) "El ciclo mundial del carbono. Método de cálculo por cambios de uso de la tierra. Balance de carbono en los bosques españoles" a Hernández Álvarez, F. (coord) *El calentamiento global en España*. CSIC, Madrid, p.97-139.
- Rodríguez-Murillo, J.C. (2003) "Cambio climático y transporte en las Islas Baleares" a Murray, I. (coord) *Estrategia per a la sostenibilitat de les Illes Balears*. Ed. Conselleria de Medi Ambient, Palma de Mallorca (CD-ROM).
- Rogich, D.; Cassara, A.; Wernick, I. i Miranda, M. (2007) *Materials Flows in the United States: A Physical Accounting of the US Industrial Economy*. World Resources Institute, Washington.
- Romero-Díaz, M.A. (2002) *La erosión en la región de Murcia*. Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones Murcia.
- Ropke, I. (2001) "Is consumption becoming less material? The case of services" a *International Journal of Sustainable Development* 4 (1), p.33-47.
- Rosselló-Matas, C.; Femenia, A.; Simal, S. i Garau, C. (2007) *Estudi sobre la viabilitat d'utilitzar els excedents i residus agrícoles del camp mallorquí com a fibra dietètica*. Quaderns d'investigació núm.3, Conselleria d'Agricultura i Pesca, Govern de les Illes Balears, Palma.
- Rosselló Verger, V.M. (2006) *Les Illes, redescobertes. Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera*. Publicacions de l'Abadia de Motserrat, Barcelona.
- Rullan, O (1999b) "Crecimiento y política territorial en las Islas Baleares (1955-2000)" a *Estudios Geográficos*, vol.60 núm.236, p. 403-442.
- Rullan, O. (2002): *La construcció territorial de Mallorca*. Ed. Moll, Palma.
- Rullan, O. (2007) *L'ordenació territorial a les Balears (segles XIX-XX)*. Documenta Balear, Palma.
- Russí, D. (2007) "Los agrocombustibles: ¿una solución para muchos problemas o muchos problemas para una solución?" a *Ecología Política* núm.34, p.35-46.
- Salvà, P. (1987) *La pesca*. Ed. Síntesis, Colección Geografía de España, Madrid.
- Sánchez, R. (2003) "La indústria de la sal" a GEN GOB-Eivissa *El parc natural de Ses Salines d'Eivissa i Formentera. El tresor ecològic de les Pitiüses*. Genial Edicions Culturals, Eivissa, p. 36-39.
- Santandreu, J.; Seguí, B.; Palmer, M. i Pons, G.X. (2002) *Estudi dels tords (Turdus philomelos L.) hivernants a les Balears a partir de taules de caça. Descripció de la pressió de caça i aspectes poblacionals*. Conselleria de Medi Ambient, Palma. Govern de les Illes Balears (a [http://dgcapea.caib.es/ca/documents\\_ca/altres\\_ca/resum\\_estudi\\_tord.pdf](http://dgcapea.caib.es/ca/documents_ca/altres_ca/resum_estudi_tord.pdf), novembre 2007).
- Santos, C. i Galli, O. (2006) "Pescanova en América Latina" a *Ecología Política* núm.32, p.123-125.
- Sardà, F. i Coll, M. (2006) "La pesca marina en el mar Mediterráneo" a *Ecología Política* núm.32, p.57-59.
- Schandl, H. i Eisenmenger, N. (2006) "Regional patterns in global resource extraction" a *Journal of Industrial Ecology* 10, p.133-147.
- Seguí, M. (2006) *El turisme a les Balears (1950-2005)*. Documenta Balear, Palma.
- Sempere, J. i Tello, E. (2007) "Introducción. Del final del petróleo a la transición energética" a Sempere, J. i Tello, E. (coord.) *El final de la era del petróleo barato*. Icaria, Barcelona, p.7-19.
- Sendra, C.; Gabarrell, X. i Vicent, T. (2006) "Análisis de los flujos de materiales de una región: Cataluña (1996-2000)" a *Revista de la Red Iberoamericana de Economía Ecológica* vol.4, p.43-54.
- Smil, V. (1999) "Crop residues: agriculture's largest harvest" a *Bioscience* vol. 49 núm.4, p.299-308.
- Smith, N. (2008 [1984]) *Uneven development: nature, capital and the production of space*. The University of Georgia Press, Londres (2a edició).
- Soler, R. (2004) *Crònica dels Ports de Balears*. Documenta Balear, Palma.
- Solow, R. (1957) "Technical change and the aggregate production function" a *Review of economics and statistics* 39, p.312-320.
- Solow, R.M. (1997) "Reply. Georgescu-Roegen versus Solow/Stiglitz" a *Ecological Economics* 22, p.267-268.
- Sraffa, P. (1960) *Producción de mercancías por medio de mercancías*. Oikos Tau, Barcelona.
- Stiglitz, J. (1997) "Reply. Georgescu-Roegen versus Solow/Stiglitz" a *Ecological Economics* 22, p.269-270.
- Suárez Bernaldo de Quirós, F. (1992) "Economías de escala, poder de mercado y externalidades: medición de las fuentes del crecimiento español" a *Investigaciones económicas* (segona època) vol. 16, núm.3, p.411-441.
- Sureda, J. (coord) (1997) *Els incendis forestals a les Balears. Anàlisi de les actituds i proposta de programes de comunicació i educació*. Universitat de les Illes Balears, Col·lecció Pedagogia Ambiental núm.8, Palma.
- Terrades, J. i Piñol, J. (1996) "Els grans incendis: condicions meteorològiques i de vegetació per al seu desenvolupament" a Terrades, J. (coord.) *Ecologia del foc*. Ed. Proa, p.63-75.

- Togores, N. (16/04/2008) "La policía interviene un "megayate" en el marco de la Operación Relámpago" a *Diario de Mallorca* 16/04/2008, p.12.
- Tortajada, R. (2007) *Cálculo de la huella ecológica en la Comunidad Floral de Navarra 1999-2003-2007*. Departamento de Desarrollo Rural y Medio Ambiente, Gobierno de Navarra ([www.navarra.es/home\\_es/Gobierno+de+Navarra/Organigrama/Los+departamentos/Vivienda+y+Ordenacion+del+Territorio/Organigrama/Estructura+Organica/Medio+Ambiente/Acciones/Medio+Ambiente+Urbano/La+huella+ecologica.htm](http://www.navarra.es/home_es/Gobierno+de+Navarra/Organigrama/Los+departamentos/Vivienda+y+Ordenacion+del+Territorio/Organigrama/Estructura+Organica/Medio+Ambiente/Acciones/Medio+Ambiente+Urbano/La+huella+ecologica.htm), maig 2008).
- Tragsatec (2003) *Inventario Nacional de Erosión de Suelos 2002-2012. Illes Balears, 2003*. Ministerio de Medio Ambiente, Madrid.
- Tristan, R.M. (24/05/2005) "Polémica por un estudio sobre el riesgo potencial de los transgénicos para la salud" a *El Mundo/El Día de Baleares* 24/05/2005, p.49.
- Trillas, A. (4/07/2010) "Una mala fortuna. Mestre y su familia, ajenos a los círculos tradicionales del empresariado catalán, se han enriquecido al calor de los negocios concedidos en el puerto barcelonés" a *El País Domingo* 4/07/2010, p.10-11.
- Tudela, S. (2000) *Ecosystem effects of fishing in the Mediterranean: an analysis of the major threats of fishing gear and practices to biodiversity and marine habitats*. FAO Fisheries Department (EP/INT/759/GEF), Roma.
- Tugores, N. (29/01/2007) "Las Islas Caimán, destino líder de las exportaciones de Baleares" a *Diario de Mallorca* 29/01/2007, p.2-3.
- Tugores, N. (29/01/2007) "Paraísos para el sector náutico" a *Diario de Mallorca* 29/01/2007, p.3.
- Tzanatos, E. I Somarakis, S. (2007) "Disarding practices in a Mediterranean small-scale fishing fleet (Patraikos Gulf, Greece)" a *Fisheries Management and Ecology* núm.14, p.277-285.
- Última Hora (21/10/2005) "Entrevista. Tomeu Ordinas, gerente de Ferraceros Ordinas. "La calidad es independiente de la procedencia del acero. Hay otros aspectos que se deben controlar"" a *Última Hora. Especial Construcción* (21/10/2005), p.27.
- Urech i Cifre, C. (1869) *Estudios sobre la riqueza territorial de las Islas Baleares*. Felipe Guasp, Palma.
- USGS (2008) "The Mineral Industry of South Africa. Map" a (<http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/maps/92359.gif> , febrer 2008).
- Van Vuuren, D.P. i Smeets, E.M.W. (2000) "Ecological footprints of Benin, Bhutan, Costa Rica and the Netherlands" a *Ecological Economics*, 34, p.115-130.
- Vilà-Valentí, J. (2001 [1961]) "Las salinas de Ibiza y Formentera" *Territoris* núm.3, p.191-204.
- Wackernagel, M. i Rees, W. (1996) *Our Ecological Footprint. Reducing Human Impact on Earth*. New Society Publishers, Canada.
- Wackernagel, M.; Monfreda, C.; Schulz, NB.; Erb, K.; Haberl, H. i Krausmann, F. (2004) "Calculating national and global ecological footprint time series: resolving conceptual challenges" a *Land Use Policy* 21, p. 271-278.
- Wackernagel, M.; Moran, D.; Goldfinger, S.; Monfreda, C.; Welch, A.; Murray, M.; Burns, S.; König, C.; Peck, J.; King, P. i Ballesteros, M. (2005) *Europe 2005. The ecological footprint*. WWF, Global Ecological Footprint, Brussel·les.
- Wrigley, E.A. (1993) *Cambio, continuidad y azar*. Crítica, Barcelona.
- WWF/ADENA (2003) *Subsidios pesqueros europeos y medio ambiente marino. Caso español*. WWF, Madrid ([www.wwf.es/descarga/descarga\\_genetsis/SubsidiosInforme.pdf](http://www.wwf.es/descarga/descarga_genetsis/SubsidiosInforme.pdf), novembre 2007).
- WWF-UK (2002) *Holiday Footprinting. A practical tool for responsible tourism*. WWF-UK, març 2002.
- Ximénez de Embrún i González Arnao, J. (1947) *Estudio Forestal de la Provincia de Baleares*. Conselleria de Medi Ambient, Palma.
- Ximénez de Embrún, J. (1951) *Introducción a la Silvicultura: los Montes*. Ministerio de Agricultura, Madrid.
- Yager, T.R. (2004) "The mineral industry of South Africa" a *US Geological Survey Minerals Yearbook 2004* (<http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2004/sumyb04.pdf>, febrer 2008).
- Zino, F. (2008) "Policy Statement Proposes Major Changes in Fisheries Management Regimes for 2009" a *EU Environmental Policy Briefing. Institut for European Environmental Policy* ([www.ieep.eu/publications/pdfs/eu\\_policy/ag\\_fish\\_nat\\_6\\_jun\\_fish\\_mgt.pdf](http://www.ieep.eu/publications/pdfs/eu_policy/ag_fish_nat_6_jun_fish_mgt.pdf), agost 2009).

## RECAPITULACIÓ I CONCLUSIONS

### Part 1. Enfocaments teòrico-conceptuals: per un encontre entre la geografia crítica i l'economia ecològica.

#### *Capítol I. Les qüestions ambientals dins la geografia i la geografia dins les qüestions ambientals.*

En aquest capítol s'ha analitzat l'evolució de la idea de naturalesa i les idees ambientals al llarg de la història i, particularment, la manera en què la geografia ha abordat el seu estudi.

La primera part d'aquest capítol, que abraça des dels clàssics a l'Edat Moderna, és clarament deutora de les aportacions realitzades per Clarence J. Glacken sobre l'evolució de les idees ambientals en el pensament occidental des de l'Antiguitat. En aquest sentit, es pot observar una clara ruptura entre les interpretacions de l'**Època Clàssica** i les de l'**Edat Mitjana**. Mentre les interpretacions clàssiques havien estat de caire organicista i de les quals es pot destacar: l'interès sobre el medi natural i la seva influència en la salut humana, l'estudi de l'*oikumene* i de les diferents parts de la Terra. Després, la influència del poder de l'Església i del cristianisme marcà un gir en aquest rumb. S'introduïa aleshores la dimensió teològica, que perseguia fonamentalment veure l'expressió divina en les formes de la natura, i es passava, per tant, a l'estudi de la natura com a manifestació de l'existència de Déu.

Durant el **Renaixement**, tècnica i ciència es posaven de la mà al servei de l'home i aportaven una enorme capacitat per transformar la naturalesa. A aquest fet s'hi unia l'impacte que els nous descobriments geogràfics varen tenir sobre el pensament, tot fent replantejar moltes de les velles assumpcions i obligant a estudiar el nou món fins aleshores desconeguts. En aquells moments, personatges com Bacon o Descartes obrien les portes a un nou corrent de tall mecanicista, que reforçava la idea de domini de la naturalesa. Es tractava del desenvolupament del mètode científic, que aniria erosionant l'encara predominant corrent teològic a la vegada que reforçava la idea de domini de la naturalesa. D'altra banda, la idea de domini de la naturalesa ja era fortament present en el pensament judeocristià.

Amb la **Il·lustració** es replantejà la relació Déu-Home-Naturalesa, i encara que sense negar el paper del "creador", la raó anava guanyant pes. Emperò, en aquestes interpretacions s'hi entreveuen certes contradiccions: per una banda, es reivindicava el paper de l'home en el domini de la natura; i per una altra, es destacava el paper que el medi jugava en la configuració i determinació de les cultures i les societats, i per tant, en les seves formes de govern. Entre finals del segle XVII i mitjans del XVIII destacaven les obres de la teologia natural, amb l'obra John Ray entre les més rellevants. Els primers treballs que contemplaven el paper de la societat i les cultures en la transformació del medi natural varen ser les del Comte de Buffon. Aquest, malgrat haver estat influenciat per la tradició teològica, fonamentava l'anàlisi de la natura en l'observació empírica i el mètode científic, alhora que considerava l'home com agent geogràfic. Aleshores, també apareixien els primers treballs que plantejaven i advocaven per la conservació de la naturalesa.

El **moviment romàntic**, a partir de finals del segle XVIII, va introduir noves mirades a la interpretació de la naturalesa que evocaven els seus valors estètics i la seva conservació front a la idea dominant de progrés, entès com a domini de la naturalesa. , Humboldt, l'obra del qual sistematitzava, en aquell context, el coneixement sobre la Terra des d'una perspectiva holística i sistèmica, ha estat considerat un dels pares de la geografia moderna.. Dins la mateixa lògica, a finals del segle XVIII i principis del XIX, apareixien una sèrie de treballs que plantejaven la qüestió de la finitud dels recursos naturals, entre els que hi destacava l'obra de Thomas R. Malthus sobre la població. Malthus estimava que la humanitat anava irrevocablement cap el col·lapse. Les tesis de Malthus foren replicades per William Gowdin, qui defensava la capacitat reflexiva i la capacitat de transformació de la humanitat.

Al llarg del segle XIX, la **institucionalització** de les disciplines científiques conduïa a la seva especialització, fet que significava el sacrifici d'algunes qüestions abans abordades indistintament. Aleshores, el paper de la geografia s'orientà cada cop més a satisfer els interessos del poder, tant mitjançant l'educació, com a través de la seva contribució a l'expansió colonial i imperial. Al marge d'aquella corrent dominant s'han de destacar les obres del geòleg

Charles Lyell i la de Charles Darwin, a partir de la teoria evolutiva, situaren l'espècie humana com agent transformador. Emperò, l'obra de **George Perkins Marsh** –*Man and Nature; or physical geography as modified by human action*– marcà un punt d'inflexió, ja que considerava l'home com a alterador i degradador de la natura, i no com a conservador, que era el paper que suposadament havia d'assumir per designi diví. D'altra banda, altres importants contribucions a l'estudi de les relacions home-nature foren les dels geògrafs anarquistes Elisée Reclus i Pyotr A. Kropotkin, que entenien que la geografia havia de jugar un paper rellevant per a la transformació social.

A principis del segle XX apareixia el concepte d'**ecologia humana**, que es desenvolupà a l'Escola de Sociologia de Xicago, amb les figures destacades de Robert Park i Ernest Burgess. Aquest concepte, amb el qual alguns autors definiren posteriorment la geografia, fou criticat per alguns autors, Joan Martínez Alier entre ells, per no constituir una vertadera ecologia humana. Els de l'Escola de Xicago intentaven explicar els processos sociourbans a partir de les metàfores biològiques –, però sense aplicar les anàlisis biofísiques dels processos socioeconòmics. En canvi, Martínez Alier sostén que en aquells temps la vertadera ecologia humana quedava recollida en el treball del biòleg escocès Patrick Geddes, que estudiava el funcionament de les ciutats des del punt de vista del seu metabolisme.

En aquells moments, però, guanyava rellevància la contraposició entre dues postures antagòniques: el **determinisme** i el **possibilisme geogràfic**. El determinisme, representat per Friedrich Ratzel, defensava la noció que la societat estava determinada per les condicions del seu entorn i que els estats tenien una tendència natural a l'expansió. Aquest pensament servia de coartada a les postures ideològiques de tall conservador i colonial. D'aquella manera es justificava el domini dels pobles que per les seves condicions ambientals estaven abocats a una condició de "retard social" i submissió respecte dels poderosos. En aquells moments, tenien lloc fortes tensions geopolítiques i es produïa un ascens d'alguns geògrafs en el camp de la geopolítica imperial, com són els casos de Halford Mackinder al Regne Unit o Isaiah Bowman als EUA. D'altra banda, el possibilisme geogràfic el representaven els membres de l'Escola Francesa dels Annals, tot destacant Lucien Febvre i Paul Vidal de la Blache. Segons aquests, l'espècie humana era un important agent de transformació del territori, és a dir, que esdevenia productora de paisatge. En aquest sentit, s'afirmava que cultures humanes diferents podien emprar el mateix medi de manera diferent, fet pel qual, tenien lloc transformacions paisatgístiques diferents.

Fins aleshores, una qüestió poc analitzada pels geògrafs i cabdal en la relació home-natura havia estat la de l'energia. Cap a principis de segle XX, però, s'intuïa un creixent interès per aquestes qüestions que anava lligada al desenvolupament de les lleis de la termodinàmica. No obstant això, destacaren les figures de l'alemany Ernst Friedrich que encunyà el terme *Raubwirtschaft* –economia del malbaratament– i la del geògraf francès de l'Escola dels Annals Jean Brunhes. Brunhes combinà les nocions procedents de la termodinàmica, per influència del seu germà físic Bernard Bruhnes, amb l'estudi socioinstitucional i cultural, per tal d'analitzar la transformació de l'espai i el que ell anomenava economia destructiva. Friedrich com Brunhes aportaren una visió en la que es presentaven clares preocupacions sobre la capacitat destructiva sobre la biosfera de l'espècie humana i prestaren especial atenció a l'ús de l'energia, una preocupació que no seria gaire present en la major part dels estudis geogràfics posteriors.

A mesura que avançava el segle XX la geografia va anar abandonant el que ha estat definit com un dels seus problemes clau, la relació home-natura. Per una banda, la vinculació d'aquestes qüestions amb la corrent del determinisme ambiental feu que progressivament s'abandonés l'anàlisi de les qüestions ambientals; i per una altra, l'ascens de noves corrents, com la teòrico-quantitativa, absorbiren bona part de les tasques geogràfiques. Malgrat aquest gradual abandonament de les qüestions ambientals, als EUA, l'**Escola de Xicago** i la de **Berkeley**, seguiren fent aportacions rellevants en el seu estudi. L'Escola de Xicago, amb Harlan Barrows com a referent, defensava que el paper de la geografia era el de l'estudi de les relacions home-nature. Una tradició que derivaria en el que es podria definir com el corrent de la gestió ambiental. El principal exponent de la l'Escola de Berkeley va ser Carl O. Sauer, el qual entenia la configuració del paisatge com una expressió cultural. Cap a mitjans del segle XX, Sauer i els seus companys organitzaren el conegut simposi de Princeton *Man's role in changing the face of the Earth*, en el que s'abordaren les problemàtiques ambientals des d'una perspectiva integradora. Entre els companys de Sauer, cal anomenar Clarence J. Glacken, que estudià l'evolució de les idees ambientals en el pensament occidental, i Lewis Mumford, el crític

social conegut per la seva crítica a la tecnociència i per les contribucions a l'anàlisi urbà. Els membres de l'Escola de Berkeley eren profundament crítics respecte de la noció de progrés, i molt particularment amb el progrés que es desplegava després de la Segona Guerra Mundial.

Tot i les aportacions dels geògrafs americans, doncs, durant la segona meitat del segle XX, la qüestió de les relacions entre la societat i la natura va ser progressivament abandonada. Un fet que es pot entendre com una paradoxa, ja que s'entrava en un context en què socialment la preocupació per les qüestions ambientals s'incrementava. A partir d'aquells moments, els geògrafs, molt influenciats pel predomini de la ciència econòmica i l'avanç de nous instrumentals analítics, es preocuparien més de l'anàlisi espai-societat, fet que permetia abandonar una tradició de tall més historicista per abraçar un gir instrumental, suposadament més objectiu i adreçat a la "resolució de problemes reals" (*problem solving*). En qualsevol cas, les qüestions ambientals quedaven circumscrites dins de l'àmbit de la geografia física, cada cop més desvinculada dels processos socials i històrics.

Cap a finals dels anys 1960 va irrompre la **geografia radical**, un corrent amb forta influència de la teoria marxista i del mètode teòric-metodològic de l'economia política marxista. Aquest corrent de la geografia apareix en un moment de grans tensions socials que cristal·litzaren en la revolució del 1968 i la irrupció de noves expressions sociopolítiques, tot destacant els nous moviments socials. No obstant això, els primers treballs d'aquells geògrafs radicals, amb autors com David Harvey, foren fonamentalment teòrics i es dedicaren principalment a les qüestions urbanes, sense aprofundir en la reflexió socioecològica. Als anys 1980 va tenir lloc un gir notable en l'abast de la geografia radical mitjançant la incorporació de la qüestió de la natura, tot destacant les obres de Neil Smith sobre la producció de la natura i de Michael Watts sobre l'ecologia política de la fam a Nigèria. Aquestes contribucions han ajudat a superar la dicotomia societat-natura, tot entenent que els processos socials i els ecològics estan interconnectats i que la natura és socialment produïda. El treball dels geògrafs radicals va anar guanyant pes en la branca de l'ecologia política. L'ecologia política analitza els conflictes socials vinculats amb els recursos naturals, un camp que al mateix temps ha estat prolífic pel que fa a la introducció de la dimensió de gènere. No obstant això, moltes d'aquestes propostes s'han desenvolupat en àmbits rurals i del Sud Global, amb menys aportacions sobre l'anàlisi urbà, dels països del capitalisme avançat i de les dinàmiques i lògiques del sistema-món capitalista.

A partir de la dècada dels 1990, en un context d'**hegemonia neoliberal** i la seva expansió per tot el cos social, les interpretacions crítiques quedaren superades per aquelles aportacions funcionals a les noves lògiques del poder. En aquest sentit, s'ha produït una intensificació de la "deriva instrumental"<sup>1</sup> de la geografia que s'ha vist reforçada per la transformació del món universitari en un apèndix del capital, especialment amb la implantació del Pla de Bolonya –Espai Europeu d'Educació Superior–. Nogensmenys, durant aquests anys, en què també ha augmentat globalment la contestació al projecte neoliberal s'han elaborat un important nombre de treballs crítics sobre la neoliberalització de la naturalesa, tot destacant el fet que la naturalesa esdevé un dels pilars fonamentals en les estratègies d'acumulació del capital. Entre els principals autors d'aquesta corrent hom pot destacar, a més de David Harvey que ha aprofundit en l'anàlisi de les lògiques espacials del capitalisme a través del concepte d'acumulació per desposseïció, Michael Watts, Noel Castree, Richard Peet, Nick Heynen, Erik Swyngedouw, entre d'altres.

En el **context espanyol** les aportacions de la geografia a les qüestions ambientals han estat rellevants. En general, les aportacions sobre l'estudi de la relació entre la societat i la naturalesa estaven vinculades a una noció de natura externa a la societat i a la persona. Les primeres aportacions foren les dels higienistes cap a finals del segle XIX, seguides de les dels enginyers de monts, però amb poca participació de la geografia. Les aportacions dels regeneracionistes, qualificades com a prefeixistes, estaven fortament influenciades per les teories deterministes. D'altra banda, cal subratllar la rellevància que tingué la tradició

---

<sup>1</sup> Segons José Manuel Naredo (2010:134): "la deriva instrumental que observa aquesta cerca [millora social a través del desenvolupament] al sí de les ciències socials, que resulta d'extremar els seus afanys formalitzadors, ajuda a eludir la naturalesa complexa i conflictiva dels problemes actuals per cercar refugi en models simplistes o parcel·laris que se revelen lògicament coherents. A la vegada que, si la predicció fracassa, se pot culpabilitzar a que alguns aspectes de la realitat o de les mesures adoptades no s'ajustaren bé al model, atrinxerant així la responsabilitat dels científics en matalassos de fórmules i equacions". Naredo, J.M. (2010) *Raíces económicas del deterioro ecológico y social. Más allá de los dogmas*. Siglo XXI, Madrid (2ona edició actualitzada).



anarquista en les reflexions sobre les qüestions ambientals a l'Estat, que podrien ser qualificades com els precedents més clars d'una perspectiva integradora. La Dictadura feixista, però, marcà un punt d'inflexió en les reflexions sobre les relacions home-natura, tot suposant l'eliminació de la tradició anarquista abans apuntada i fins i tot l'assassinat d'alguns dels seus representants. Durant la dècada dels 1960, des de la geografia, les reflexions més destacables van ser les de Manuel de Terán sobre la conservació de la naturalesa.

Després de la dictadura, una part important de la "geografia dissident" estatal –dins i fora de l'acadèmica– ha tengut com a element d'anàlisi la qüestió ambiental, tot abordant-la des de múltiples perspectives crítiques i introduint múltiples temàtiques. En moltes ocasions, aquestes aportacions i les persones que les ha desenvolupat han estat vinculades als moviments socials. Finalment, cal destacar en el context estatal la tasca realitzada pels economistes ecològics, José Manuel Naredo i Joan Martínez Alier, que han establert ponts entre diferents disciplines, especialment amb la geografia, per tal de construir un enfocament crític que analitzàs la relació societat-naturesa. Malgrat els seus esforços, les seves aportacions i d'altres procedents de l'economia ecològica han tengut escàs ressò en la geografia crítica. Aquesta, particularment la que analitza la neoliberalització de la naturalesa, pivota bàsicament sobre la literatura produïda per geògrafs i fonamentalment aquella escrita en anglès.

## ***Capítol II. El divorci entre l'home (i la dona) i la natura. O, de com es va construir el pensament econòmic dominant.***

Si el primer capítol és deutor de les aportacions realitzades, especialment, per Clarence J. Glacken; el segon capítol ho és de les aportacions fetes per José Manuel Naredo sobre l'evolució del pensament econòmic. L'anàlisi de l'evolució del pensament econòmic esdevé fonamental en el sentit que, d'una banda, l'ideari econòmic representa l'expressió del poder dominant del moment, i d'altra banda, el pensament econòmic genera una gran influència sobre la resta de ciències socials.

Al llarg de la seva evolució històrica, el pensament econòmic s'ha anat desnaturalitzat gradualment fins al punt que la noció de sistema econòmic ha quedat reduïda a allò que és valorable en termes monetaris, el que per Aristòtil era la crematística. Per això, cal tenir present el **context científic** en el que va aparèixer la ciència econòmica i es va consolidar com a branca de coneixement. La revolució científica dels segles XVI i XVII desembocaren en el paradigma newtonià que implicà una ruptura amb les interpretacions teològiques, alhora que assentava una conceptualització mecanicista del món. L'avanç dels sabers i coneixements de l'època, en comptes d'ajudar a prendre consciència dels límits de l'activitat humana sobre el planeta, facilità l'emergència d'una fe desproporcionada en la tecnociència que pretenia controlar la natura i superar els seus límits. Els pilars de la ciència econòmica, doncs, s'aixecaren sobre els fonaments de la física mecànica que ajudava a consolidar un ordre d'idees –atomisme individualista– que reforçaven el nou ordre socioeconòmic en ascens, el capitalisme, i la nova classe dominant, la capitalista.

L'economia se centrava fonamentalment en l'estudi de la formació de la riquesa, una física de la riquesa. Quan predominava la visió organicista del món, s'entenia que l'home no creava la riquesa, sinó que simplement se n'apropiava. En canvi, amb la interpretació mecanicista, el paper de l'home i el seu treball esdevindrien rellevants i la riquesa passaria a estar vinculada a la noció de producció. És a dir, la riquesa es podia produir. Els **fisiòcrates** foren els que varen introduir aquesta conceptualització de la riquesa i, en paraules de William Petty, el treball era el pare, i la terra la mare. Els fisiòcrates intentaren conciliar l'economia de la naturalesa amb l'economia privada, tot destacant la rellevància del paper dels recursos naturals en la producció de riqueses renaixents, la qual s'havia de dur a terme sense degradar els béns fons. A partir de llavors, es va consolidar la idea que l'increment de la producció i per tant el creixement econòmic era socialment desitjable. A més, com que aquest objectiu semblava universal, també començava el trànsit en la separació de l'econòmic amb la política i la moral.

L'assentament i consolidació de la ciència econòmica arribava amb els **economistes clàssics**, des d'Adam Smith fins John Stuart Mill. Adam Smith començava el camí que separava la conceptualització de riquesa del món físic que sustentava el procés econòmic. La ciència econòmica nascuda en el bressol del capitalisme industrial restringia la noció de l'econòmic a l'univers monetari i articulava la noció de riquesa en torn al valor treball. Nogensmenys, en els

economistes clàssics encara existia una vinculació amb el món físic, ja que es presentaven certs límits físics a l'expansió del sistema econòmic. D'aquesta manera Malthus entenia que hi havia uns límits biofísics a l'expansió demogràfica, David Ricardo desenvolupà la teoria dels rendiments decreixents o John S. Mill la de l'estat estacionari. Mill, que conceptualitzava la riquesa com allò que era útil o necessari i tenia un valor de canvi, ha estat considerat el pont entre els economistes clàssics i els neoclàssics.

Les aportacions crítiques fetes aleshores a la societat capitalista i a la seva ciència mare, l'economia política, foren constants i rellevants. Entre d'aquestes en destaquen les realitzades per **Karl Marx**, especialment a l'obra *El Capital*. Marx parteix de l'economia política burgesa per tal de fer la seva crítica des d'un enfocament dialèctic. L'economia política burgesa i la metodologia dialèctica, com ha exposat Naredo, eren contradictòries ja que, mentre la primera era de tall mecanicista, la segona era organicista. Marx, malgrat feu una anàlisi extraordinària del sistema capitalista que es fonamentava en la teoria del valor treball, el paper dels recursos naturals, encara que romangueren apuntats, ocuparen un paper poc rellevant. En aquest sentit, un dels principals conceptes que Marx i Engels elaboraren per tal de conceptualitzar la relació societat-natura va ser el de **metabolisme social**, segons el qual l'home, a través del treball, transforma els materials de la natura. Per altra banda, segons alguns autors Marx, en certa manera, contribuï a la fragmentació entre el món físic (valor d'ús) i el món econòmic (valor de canvi), per la qual cosa s'ha dit que hauria d'haver estat més "materialista". Posteriorment, altres autors marxistes han introduït la dimensió ecològica en l'economia política marxista, com James O'Connor que apuntà la segona contradicció del capital: capital-natura.

El desplaçament de la noció de riquesa des del món físic al pecuniari es consolidà amb les aportacions d'**economistes neoclàssics** europeus com: Leon Walras (França), William Stanley Jevons (Anglaterra) o Carl Menger (Àustria). Aquest desplaçament es pot interpretar en un context marcat pel predomini social de la classe capitalista i pel desplaçament del factor treball pel capital en els processos productius. Es tractava doncs de la consolidació de la noció de sistema econòmic ordinari i la teoria de valor en funció de la utilitat marginal, fet que suposava l'elaboració de la ciència econòmica en base a l'expressió matemàtica, i per tant l'atorgament d'un suposat major status de "cientificitat", en el sentit que s'interpreta la ciència com a mesura.

D'aquesta manera, en un moment de forta expansió del mercat capitalista, el sistema econòmic s'anava definint com una mena de carrusel format per la producció i el consum que movien l'interès individual i els diners. El gir neoclàssic s'anava articulant mitjançant la noció de sistema econòmic formulada per Walras, entès com un sistema autònom que tendeix a una situació d'equilibri, i que considera allò útil (en termes subjectius), allò que és apropiable, que té valor de canvi i que és produïble. La teoria del valor abandonà els criteris dels clàssics, valor-treball, per abraçar una nova teoria del valor en funció a la utilitat. Això es produí a mesura que la generació de valor s'allunyava de la producció per a situar-se en el món de la comercialització. Emperò, la teoria neoclàssica no deixà clar que s'entenia per útil ni per escàs. Allò que quedava fora d'aquests paràmetres, com ara el context físic o el sistema social, no esdevenia objecte d'atenció de l'economia.

La consolidació de l'economia neoclàssica –Jevons arribà a definir l'economia com la mecànica de la utilitat i l'interès propi– com a hegemònica tenia lloc al mateix temps en què la conceptualització newtoniana del món –mecanicista i atomista– entrava en declivi i els avanços en les ciències, especialment la física a través de la termodinàmica i la biologia evolucionista, introduïen nous elements que obligaven a revisar aquelles interpretacions del món. En aquest sentit, la termodinàmica, i en especial la llei de l'entropia, permetia establir una conceptualització objectiva sobre la utilitat i l'escassetat vinculada al món físic. Emperò, la idea d'utilitat i d'escassetat de la teoria econòmica neoclàssica se sustentava en apreciacions subjectives. La ciència econòmica es va solidificar en relació al predomini de la ideologia capitalista. S'anava consolidant doncs, una lògica que no encaixava amb el funcionament de la biosfera: produir ja no era produir quelcom material sinó que era produir valors de canvi. Així, la funció de producció que expressava la ciència econòmica (definida per Georgescu Roegen com a locomoció) es presentava com un procés reversible i totalment diferent a allò que les ciències naturals havien entès com a producció. La funció de producció, segons la teoria econòmica dominant, no distingeix entre diferents tipologies de béns –estoc, fons i flux–, així com tampoc considera la dimensió temporal ni la irreversibilitat dels processos econòmics.

D'aquesta manera es consolidà la noció de sistema econòmic com un sistema autònom que tendeix a una situació d'equilibri.

Cap a finals del segle XIX i principis del XX, els ciments de la societat capitalista començaren a trontollar i les tensions competitives interestatals acabaren per desembocar en les grans guerres. Segons Polanyi s'acabava "la pau dels 100 anys" que s'havia acompanyat de l'explosió de fervor religiós en el mercat capitalista. Aleshores, cal destacar l'aparició d'algunes figures que, sense impugnar la noció ordinària de sistema econòmic, qüestionaven elements de l'economia neoclàssica. Entre aquests la figura més destacada fou John M. Keynes. Keynes afirmava que el capitalisme, sota el lliure mercat, tendia a situacions d'atur crònic, fet pel qual advocava perquè l'Estat tengués un paper actiu en la dinamització del procés econòmic mitjançant l'estímul de la demanda efectiva. La **teoria keynesiana** podria inserir-se en el que, mentre la teoria neoclàssica es proclamava com a positiva (malgrat tenir una inqüestionable dimensió normativa), es va definir com a economia normativa. Conjuntament amb la teoria keynesiana varen aparèixer altres economistes, com ara Joseph A. Schumpeter i Michael Kalecki, que, tot acudint als clàssics, qüestionaren elements de la teoria neoclàssica i, realitzaren importants contribucions a l'anàlisi de l'evolució econòmica a través de la teoria dels cicles econòmics.

Un cop adoptades les polítiques del *New Deal* que s'implantaren als EUA després de la crisi del 1929 i les polítiques keynesianes a Europa després de la Segona Guerra Mundial,, es produïa un esqueixament en el bloc de la teoria econòmica. No obstant això, les idees neoclàssiques i les keynesianes tendrien tendència a unificar-se. En aquells moments tenia lloc una **creixent contestació a les teories econòmiques dominants**, tant des de perspectives que compartien el mateix corpus doctrinal de la ciència econòmica, com de teories que incorporaren aportacions de no economistes. Entre les primeres, hom pot assenyalar les realitzades per alguns economistes keynesians i marxistes que criticaven els supòsits d'intercanvi, el reduccionisme monetari i els problemes d'agregació, la teoria de l'equilibri general, la teoria de la distribució i la formació de preus.

Per altra banda, les segones romperen amb la noció de sistema econòmic dominant, entès aquest com el circumscrit a l'univers dels valors de canvi, desvinculat del món físic i el seu entorn sociopolític. En primer lloc, aquells que Joan Martínez Alier ha definit com els **pioners de l'economia ecològica** van elaborar una crítica a l'economia entre finals del segle XIX i principis del XX. El biòleg Patrick Geddes relacionà el procés econòmic amb el biofísic; el metge Serheii Podolinsky pretenia reconciliar l'economia de la naturalesa amb la teoria del valor treball desenvolupada per Marx; i Frederick Soddy sostenia que la ciència econòmica hauria de recolzar-se en les ciències fonamentals i afirmava que l'economia ortodoxa cononia l'ombra amb la substància. En segon lloc, els **institucionalistes**, amb autors destacats com Thorstein Veblen, John K. Galbraith o Gunnar Myrdal, defensaven que per tal d'entendre l'economia calia recórrer allò "extraeconòmic", i particularment el paper de les institucions i les relacions de poder. Aquest enfocament tenia alguns ponts amb l'economia política marxista. Federico Aguilera-Klink ha destacat la rellevància que alguns dels institucionalistes tendrien en la reflexió econòmica sobre la qüestió ecològica. Karl W. Kapp i Siegfried von Ciriacy-Wantrup foren pioners en l'economia dels recursos ambientals i entenien els anomenats "problemes ambientals" com a conflictes distributius

A mesura que avançava el capitalisme industrial es feien més evidents alguns dels seus efectes "indesitjats", en concret aquells que afectaven la biosfera. El desenvolupament de la teoria econòmica havia deixat fora un medi ambient inestudiat, ja que aquest s'entenia que estava compost per béns lliures i abundants, sense propietat ni valor i que tampoc eren produïbles. La rellevància del capital en el procés econòmic i la reducció a la unidimensionalitat monetària reforçava la idea de la substituïbilitat entre els factors de producció. Per tal de respondre a l'omissió de la qüestió ecològica han sorgit dues propostes: l'economia ambiental i l'economia ecològica.

L'**economia ambiental** parteix de la teoria econòmica neoclàssica i s'articula en torn a l'extensió de la seva xarxa analítica per tal d'incloure la dimensió ambiental. Una dimensió que fins aleshores, segons els neoclàssics, havia estat una externalitat del procés econòmic. Aquest concepte d'externalitat té tendència a pensar que el mercat capitalista té fallides i que aquestes es podrien resoldre amb el seu simple perfeccionament, mitjançant l'extensió de la propietat i la monetarització dels recursos naturals. És a dir, es planteja la internalització de les

externalitats ambientals per la via dels preus i del mercat capitalista. Els primers autors que elaboraren aquestes propostes foren Alfred C. Pigou, Ronald H. Coase o Harold Hotelling.

Per altra banda, l'**economia ecològica** persegueix redefinir la noció ordinària de sistema econòmic, que ha estat qualificat com un sistema tancat i hereu de la física mecànica, per una nova noció de sistema econòmic obert, més afí a les ciències de la física i la biologia, i amb clares influències de la termodinàmica i la teoria general de sistemes. El principal autor d'aquest corrent ha estat Georgescu Roegen, que plantejà un canvi paradigmàtic en la conceptualització de l'econòmic, tot entenent el procés econòmic com un procés entròpic. Així, s'entén que la natura no és quelcom extern al procés econòmic (ni a la societat) sinó que l'economia està inserida dins la Biosfera. L'economia ecològica ha estat definida com una corrent transdisciplinària en la que han confluït reflexions i aportacions sobre l'econòmic i la seva relació amb el biofísic des de múltiples àmbits. Per tant, l'economia ecològica obri la reflexió de la utilitat i escassetat i romp amb l'univers del monetari per introduir dimensions biofísiques.

A l'Estat espanyol cal destacar especialment les contribucions de José Manuel Naredo i Joan Martínez Alier. Naredo ha desenvolupat l'enfocament ecointegrador, segons el qual es persegueix vincular diferents enfocaments econòmics per tal de contemplar, no només el medi biofísic, sinó també el medi social en el que s'insereix l'economia. Martínez Alier per la seva banda ha intentat integrar les aportacions de l'economia ecològica amb les de l'ecologia política, tot entenent que l'enfocament de l'economia ecològica pot aportar nous instruments per a l'anàlisi i comprensió dels conflictes socioecològics.

No obstant això, altres autors han apuntat el fet que l'economia ecològica, que inicialment tenia un potencial enorme per tal d'impugnar l'ordre dominant i la noció de sistema econòmic ordinari, ha abandonat gradualment la dimensió crítica, particularment la seva vinculació amb l'ecologia política i l'economia política crítica. És a dir, en el camp de l'economia ecològica també es pot identificar una "deriva instrumental". D'altra banda, els fonaments de l'economia ecològica s'han anat integrant en nombroses branques disciplinàries, com per exemple la enginyeria amb el desenvolupament de l'ecologia industrial o la història amb la història ecològica. En canvi, a d'altres disciplines, com és el cas de la geografia, i concretament en la geografia crítica i les seves articulacions al sí de l'ecologia política, les aportacions de l'economia ecològica han tengut un escàs ressò.

En direcció contrària a les interpretacions heretgètiques de la teoria econòmica, i sustentada en les aportacions dels economistes monetaristes, va sorgir la **contrareacció neoliberal**, en la que hi han destacat Milton Friedmann i Friedrich von Hayek. La contrareacció neoliberal ha aprofundit en les teories neoclàssiques per tal de sustentar un projecte ideològic ultraconservador i ultraliberal. Les aportacions d'aquests autors no tengueren gaire incidència mentre predominà la corrent keynesiana, però a la dècada dels 1970 foren imposades a les dictadures de Xile i Indonèsia; i foren implantades per Thatcher al Regne Unit i Reagan als EUA en motiu de la crisi del capitalisme regulat, moment a partir del qual es convertirien en hegemòniques a escala planetària. La seva adopció ha anat associada a l'expansió del capitalisme financer global, alhora que les desigualtats socials, els conflictes socioecològics i la crisi ecològica s'han intensificat.

### ***Capítol III. El progrés (científic-tècnic) i la domesticació de la natura.***

En aquest capítol s'ha analitzat l'evolució de la tecnociència i la seva relació amb la construcció del concepte de progrés. La noció de **progrés** ha estat una de les més emfatitzades per les societats capitalistes i s'associa amb la idea de perfecció de la humanitat. La seva consolidació anà lligada als avanços científics destinats a controlar i dominar la naturalesa mitjançant la tècnica, i al capitalisme que identifica creixement econòmic amb el progrés. La tecnociència descrita per Mumford era una expressió del poder que configurava un bloc compacte junt amb el poder polític i econòmic, i que de cap manera podria entendre's com un ens autònom i neutre. Emperò les crítiques a la tecnociència i a la noció de progrés associada al seu desplegament es feren més importants després de la Segona Guerra Mundial, on es mostrà la capacitat destructiva de la humanitat amb les bombes nuclears. Aleshores nombrosos científics qüestionaren el paradoxal paper de la ciència que per ells havia de contribuir a la pau, com foren el Manifest Russell-Einstein de 1955 o la Declaració de Gotinga de 1957. Molts d'aquests científics residien als EUA i foren titllats de comunistes, motiu pel qual foren perseguits en temps del McCarthisme.

La capacitat destructiva de la humanitat ha augmentat a mesura que avançava el segle XX. L'aplicació de la **tecnociència** al servei del capital i la propagació de la **ideologia del creixement** configuraren la noció de "modernització", terme que tenia implícita una potentíssima càrrega ideològica en torn a la qual se construïa un cert consens social. Encara que hi havia certs avanços tecnocientífics que resultaven beneficiosos pel conjunt de la humanitat, també ha augmentat de manera considerable el risc. Això ha fet que Ulrich Beck batejés la societat contemporània com la societat del risc. La major complexitat de la societat i el desplegament de tecnologies cada cop més complexes ha fet que els límits per governar la complexitat siguin majors. Així, la resolució de molts conflictes socioecològics s'ha caracteritzat per la transferència de costos socials mitjançant solucions parcel·làries. En aquest sentit, els costos es transfereixen en el temps, a altres col·lectius socials, a altres àmbits, a altres territoris o a altres espècies. A més, quan més complexa és la tecnologia i la seva aplicació, més difícil és detectar i predir el funcionament defectuós. I tal com han exposat els crítics amb la tecnociència, cada avanç tecnològic ha anat acompanyat d'una pèrdua del control social, tot consolidant-se una tecnociència cada cop més autoritària. Per altra banda, cal emfatitzar que actualment el risc no és només sistèmic, sinó que a més és acumulatiu.

Per tal de fer front a la capacitat ecocida de la humanitat i al paper que hi juga la tecnociència, Silvio Funtowicz i Jerome Ravetz proposen un replantejament científic-tècnic amb la formulació de la **ciència postnormal**. Els autors proposen un canvi de paradigma científic per tal de fer front als problemes socioecològics que es fonamenta en el principi de precaució com a eix rector a l'hora d'aplicar certes solucions tecnocientífiques. En un escenari d'incertesa, doncs, una de les principals qüestions a abordar és qui decideix l'exposició d'un col·lectiu a un determinat risc. Per això, es tracta fonamentalment d'una qüestió de poder. Així la ciència postnormal combinaria elements epistemològics i axiològics amb l'objectiu de ser una ciència amb consciència per viure en pau amb el planeta i una ciència de la gent i per a la gent, és a dir democràtica en el sentit radical del terme.

#### ***Capítol IV. De l'era del desenvolupament a l'era del desenvolupament sostenible.***

En aquest capítol s'ha dut a terme en primer lloc un repàs de les principals teories del desenvolupament; en segon lloc, una anàlisi de les principals dinàmiques de la globalització capitalista, els seus orígens i els seus impactes; i en tercer lloc, l'exposició de l'ecocràcia definida com l'evolució sociopolítica del tractament de les qüestions ambientals i la lluita per la interpretació i manipulació de conceptes com el de desenvolupament sostenible.

En primer lloc, la **noció de desenvolupament** procedeix de la biologia i fou trasllada al camp de les ciències socials al segle XIX amb l'obra de Marx per tal d'interpretar l'evolució social. Aquesta noció defineix l'evolució que acompanyava al creixement dels éssers vius fins assolir la plena potencialitat. Aquest concepte traslladat a les ciències socials aviat es vinculà amb la noció de creixement econòmic, però a diferència del segon podia integrar diverses interpretacions gràcies a la seva dosi d'ambigüitat. No obstant això, hi ha hagut alguns autors que han intentat diferenciar semànticament els termes creixement i desenvolupament. Segons aquests el primer respondria a l'increment quantitatiu, mentre que el segon respon a la millora qualitativa. En qualsevol cas, ambdós conceptes han acabat per ser entesos com a sinònims, però s'ha imposat el terme de desenvolupament per la seva plasticitat.

La idea del desenvolupament socioeconòmic no fou objecte d'atenció política ni acadèmica fins després de la Segona Guerra Mundial. Harry Truman llançà el 1949 l'agenda del desenvolupament com una eina de domini geopolític per tal d'integrar les ex-colònies, a partir de llavors definides com a "països subdesenvolupats", dins de la seva àrea d'influència. Amb el Segle Americà els "països subdesenvolupats" s'haurien de fixar com a objectiu el "far dels EUA". Ja en els anys 1970 començaren a aparèixer fortes crítiques al creixement pels límits biofísics i socials que l'acompanyava, com per exemple l'informe del Club de Roma. Com a resposta es desplegà una potent campanya ideològica, finançada per *think tanks*, per tal de contrarestar aquelles crítiques.

A partir de la segona meitat del segle XX es començaren a elaborar diferents **teories sobre el desenvolupament**, totes elles integrades dins les principals corrents del pensament econòmic, que tal com ha advertit Naredo s'ha articulats, majoritàriament, en base a una noció de sistema econòmic tancat en torn a la unidimensionalitat monetària.

Les primeres aportacions varen ser les de tall **keynesià**, encara que Keynes no s'interessà generalment per aquestes qüestions. Ja anteriorment, Schumpeter i d'altres autors havien descrit els cicles econòmics que contribuirien a rompre amb la noció de progrés econòmic indefinit, ja que segons ells l'evolució econòmica se caracteritzava per ruptures cícliques. Entre els principals models de tall keynesià, el de Harod-Domar, des del vessant de la demanda, relacionava el nivell d'estalvis amb el creixement econòmic; el model de von Newmann, des del vessant de l'oferta, relacionava els tipus d'interès amb el creixement econòmic; i el model Hicks-Hansen, realitzava una síntesi keynesiana amb postulats neoclàssics, que fou durament criticat per l'economista keynesiana Joan Robinson.

Un segon grup de **teories** foren les **neoclàssiques** que perseguïen explicar el desenvolupament econòmic a partir dels factors endògens. L'obra clàssica és la de Walter W. Rostow sobre els estadis del creixement econòmic, segons el qual s'estableix una mena de mecanisme que en cas d'aplicar-se conduiria als països al creixement econòmic. Emperò, el treball de Rostow tenia unes potentíssimes vinculacions ideològiques ja que tal com el seu subtítol indicava, es tractava d'un manifest no comunista. Així doncs, l'articulació teòrica des de les files neoclàssiques anava adreçada en bona part a orientar amb arguments suposadament científics la geopolítica del capitalisme per tal d'evitar l'avanç de la influència comunista. D'aquesta manera, el desenvolupament se declarava com un instrument de primer ordre pel control geopolític mundial.

En tercer lloc, hi ha les **teories heterodoxes**, moltes de les quals partien de la noció ordinària de sistema econòmic i compartien com a objectiu desitjable el creixement econòmic. Aquestes teories reberen una forta influència de l'economia política marxista i apuntaren que els factors exògens eren fonamentals per entendre i explicar les causes del subdesenvolupament. Entre aquestes aportacions destaca la teoria del creixement acumulatiu de Gunnar Myrdal que explicava la pobresa com a resultat de les condicions històriques i sociopolítiques, tot obrint el camp d'anàlisi i explicació més enllà del que es podria entendre com l'estrictament econòmic. En relació a aquesta diferenciaren dos corrents: la del creixement equilibrat de Rosenstein-Rodan, que advocava per donar un fort impuls als països "subdesenvolupats" i enfortir la seva especialització; i la del creixement desproporcionat de François Perroux o Albert O. Hirschmann dels anys 1950 que proposaren la creació de pols de creixement. Altres autors com Arthur Lewis o Simon Kuznet exposaven diferents estratègies per tal de sumar-se al vagó del creixement: el primer mitjançant l'efecte degoteig (*trickle-down*), i el segon pel supòsit que en els primers estadis del creixement econòmic la renda es concentrava, però que progressivament se millorava la seva distribució, la qual cosa permetria rompre amb el cercle viciós de la pobresa.

Una de les teories més importants, entre les heterodoxes, fou la de la dependència, apareguda a finals dels anys 1940, amb l'escola de la CEPAL (Comissió Econòmica per Amèrica Llatina i el Carib), amb la figura destacada de Raul Prebisch. Un altre exponent destacat d'aquest enfocament va ser l'escola de la Monthly Review als EUA, amb autors com Paul Baran o Paul Sweezy. Aquests autors feren una crítica radical a les lògiques del capitalisme històric que havia dibuixat un planeta dividit en espais centrals i perifèrics, per la qual cosa rebutjaven el comerç internacional que segons ells supeditava la perifèria als interessos del centre. En aquest sentit, els autors de l'escola de la dependència formularen la proposta político-econòmica ISI (Industrialització per Substitució d'Importacions), que fou aplicada especialment a Amèrica Llatina. Aquesta proposta, que s'inscriví també en el dogma del creixement, feu fallida quan canviaren les regles del joc del capitalisme global després de la crisi del capitalisme regulat, amb la imposició del dogma neoliberal.

Posteriorment sorgí la teoria sistema-món d'Immanuel Wallerstein, fortament influenciada per la teoria marxista i l'escola dels Annals de Braudel, que analitzava les dinàmiques del capitalisme des d'una perspectiva més ample, tot entenent el sistema-món com un sistema jerarquitzat i interconnectat. Altres teories, vinculades amb l'enfocament de l'economia política marxista, podrien ser les desenvolupades per l'escola de la Regulació que analitza l'evolució econòmica a partir dels diferents marcs o règims d'acumulació.

D'altra banda, des d'una perspectiva liberal, però emmarcada entre les teories heterodoxes, caldria destacar les aportacions de la teoria de les necessitats bàsiques encapçalada per Amartya Sen. Segons aquesta teoria la noció de desenvolupament aniria més enllà de l'estrictament econòmic per endinsar-se en dimensions sociopolítiques.

Finalment, s'ha d'advertir que en temps d'hegemonia neoliberal hi ha hagut un cert estancament en l'evolució de les teories del desenvolupament. Per una banda, han predominat les anàlisis de tall neoclàssic; i per una altra, hi ha hagut un ascens de teories heterodoxes que s'allunyaven en certa manera de les dels pioners. Sovint aquestes noves interpretacions s'han qualificat sota l'epígraf de la teoria del postdesenvolupament, que aprofundeix en altres dimensions que van més enllà de les estrictament econòmiques.

D'altra banda, un dels camps més prolífics en quant a la crítica a la noció de desenvolupament amb plantejaments teòrics novedosos ha estat aquella que ha integrat els conflictes socioecològics, com per exemple l'economia ecològica i l'ecologia política. En aquest sentit hi ha una ample ventall d'aportacions, des de les que integren la teoria estructuralista o la teoria sistema-món, a aquelles que s'emmarquen més dins dels estudis culturals. En relació a aquestes aportacions, en el camp de la geografia s'han estudiat les lògiques espacials del capitalisme històric, tot destacant, entre d'altres, les contribucions de David Harvey i Neil Smith que han difós el concepte de desenvolupament geogràfic desigual.

En segon lloc, s'analitza la **globalització capitalista** i la seva construcció. L'anàlisi d'aquest apartat se centra en una sèrie d'aspectes: en primer lloc el paper de les Empreses Transnacionals (ETN) i el govern corporatiu; en segon lloc, el comerç internacional com una de les principals dimensions de la globalització; en tercer lloc, la financiarització del capital; en quart lloc, la societat de la informació; i finalment, els conflictes socioecològics que acompanyen les dinàmiques del capitalisme global.

Com s'ha esmentat anteriorment, després de la Segona Guerra Mundial s'inicià la cursa del desenvolupament. Així, l'època del capitalisme regulat donà lloc a un període conegut com els "Trenta Gloriosos" en què els països del capitalisme avançat experimentaren unes elevades taxes de creixement econòmic, mentre que els països del Sud Global cercaven la seva via per tal d'inserir-se en les lògiques sistèmiques. Les regions "subdesenvolupades" eren qualificades com a "superpoblades" i "superpobres", per la qual cosa la medicina a aplicar era la del creixement econòmic. Tot això ocorria en un context de fortes tensions geopolítiques marcades pel xoc de blocs i la Guerra Freda.

L'arquitectura institucional del capitalisme de postguerra s'articulà en torn a les institucions emanades de la Conferència de Bretton Woods que perseguien mantenir una certa estabilitat financera per tal d'evitar els mals que havien conduït als conflictes bèl·lics. Cap a finals dels anys 1960, es va començar a trencar l'etapa de fort creixement, i es produí una caiguda en la taxa de beneficis de la classe capitalista. La contestació social que cristal·litzà en les protestes del 1968, als espais centrals i perifèrics, posà en entredit el model socioeconòmic dominant, tant el capitalista com el del socialisme real. La Comissió Trilateral interpretà aquella situació com a resultat d'un excés de democràcia, per la qual cosa estimava que la solució a la crisi passava per retallar les expectatives d'emancipació i transformació social.

Després de la crisi dels 1970 es varen posar en marxa les reformes que donarien lloc a la contrarevolució neoliberal. La nova fase del capitalisme se caracteritzaria per la ruptura del règim de Bretton Woods i l'adopció del Règim Dòlar Wall Street (RDWS), tal com l'ha definit Peter Gowan. El nou règim d'acumulació se caracteritza per la financiarització i la introducció d'un nou marc regulatori flexible que trencarà en bona mesura els acords capital-treball del *Welfare* i estableix el *Workfare*. Aquestes mesures se definiren gràcies a la incorporació de molts de països perifèrics a les lògiques del nou ordre geoeconòmic i geopolític. A més, amb els processos de deslocalització de les activitats industrials s'erosionà també la capacitat d'incidència política del moviment obrer als espais centrals. Emperò, la consolidació de la globalització capitalista neoliberal s'aconseguí, especialment, mitjançant el disciplinament dels països del Sud Global que estaven fortament exposats al deute extern, als que s'aplicaren els programes d'ajustament estructural; i amb la desaparició del bloc soviètic que refermà l'hegemonia global dels EUA.

Els anys 1990 han estat qualificats com de la "**globalització feliç**", una etapa d'expansió del capital que culminà amb els atemptats de l'11 de setembre de 2001, que donaren pas a l'etapa de la "**globalització de domini fort**", l'imperialisme dels EUA. En aquesta nova etapa es conjuguen: un ascens de la conflictivitat geopolítica mundial, fonamentalment pel control dels combustibles fòssils, sota hegemonia dels EUA; l'emergència de nous actors globals, molt particularment la Xina; i una creixent contestació social en contra del capitalisme global sota múltiples expressions. Durant aquest període s'ha dut a terme una nova ronda d'expansió de les dinàmiques financeres, amb la producció d'una enorme bombolla

financero-immobiliària global, que acabà col·lapsant a l'estiu de 2007 als EUA. Des de llavors, la crisi s'ha estès des de l'economia virtual (financera) a la real (productiva) i, en menor o major mesura, per tots els racons del planeta.

En temps de la globalització capitalista una de les institucions que ha guanyat major rellevància ha estat l'**empresa transnacional** (ETN). Entre el 1970 i el 2002 s'ha passat de 7 mil a 61,58 mil ETN. Hom pot subratllar que mentre el 73% de les matrius es localitzen als països del Nord, el 89% de les filials es troben al Sud. Entre les 100 primeres ETN el 2002: 28 pertanyen als EUA; 18 a Alemanya; 14 a França i 14 a Japó. En quant a les principals ETN, aquestes pertanyen als sectors del petroli (p.ex. ExxonMobil) i de l'automòbil (p.ex. General Motors). No obstant això, cal dir que el 2002 la primera ETN del món era la cadena de distribució dels EUA, Wal Mart. Encara que després de Wal Mart les primeres posicions les ocupen les petrolieres i les ETN de l'automòbil, la primera posició de Wal Mart indica el desplaçament del poder corporatiu cap a les activitats de revenda, un aspecte molt relacionat amb l'ascens de la Xina com a fàbrica global. L'ascens de les ETN ha anat en paral·lel a la transformació del paper de l'Estat, que ha adoptat estratègies de gestió de tall empresarialista pròpies de la governança neoliberal. En aquest nou context, les ETN han assolit un gran poder amb capacitat d'interferir i incidir en els processos de presa de decisions públiques. Cal destacar que quan més poder han assolit les ETN, les Nacions Unides desmuntaren el centre que es dedicava al seu estudi i vigilància. No obstant això, hi ha nombrosos organismes independents i moviments socials que es dediquen cada cop més a la vigilància de les ETN.

D'altra banda, els fluxos d'Inversió Estrangera Directa (IED) s'han intensificat de manera notable al llarg del període analitzat. Les IED es dispararen després de la creació de l'OMC (Organització Mundial del Comerç) a mitjans anys 1990. Cal destacar que el major pes de la IED es realitza entre els països del capitalisme avançat, el que s'ha anomenat com a invasió recíproca. No obstant això, l'impacte que ha tengut l'entrada de capitals estrangers als països del Sud Global ha estat molt superior, pel fet que la inversió al Sud Global ha resultat molt més barata que no la del Nord.

A més, una altra qüestió a subratllar és que una part important de la IED ha correspost al que es coneix com a fusions i adquisicions, és a dir que no ha creat cap inversió nova (*greenfield investment*). En gran mesura el procés globalitzador ha estat un procés adquisitiu – acumulació per desposseïció per la via adquisitiva –, ja que tan sols un 3% de les fusions i adquisicions eren fusions.

D'altra banda, s'ha de tenir en compte que els processos d'internacionalització del capital han anat estretament vinculats a la proliferació de les conegudes ZPE (Zones pel Processament per a l'Exportació) o zones franques, tot passant de 79 ZPE localitzades a 25 països el 1975 a unes 3 mil ZPE localitzades a 116 països el 2002. A molts països del Sud Global, una gran part de les exportacions procedeixen de les ZPE i reben un tracte normatiu excepcional a favor del capital transnacional. Finalment, en relació a la construcció d'illes que funcionen al marge de les regles del joc com són les ZPE, cal assenyalar que als marges dels espais centrals, i fins i tot al seu interior, s'ubiquen els coneguts paradisos fiscals que són unes ròtules imprescindibles pel funcionament del capital transnacional.

Un altre aspecte important de la globalització capitalista ha estat l'expansió del **comerç internacional**. Des del poder s'ha insistit en els efectes beneficiosos que tendria la seva expansió, mentre que des de perspectives crítiques s'ha denunciat que la seva implantació reproduïa i ampliava les desigualtats socioecològiques a escala planetària. En l'evolució del comerç internacional es pot subratllar que després de la crisi dels 1970, aquest guanyà pes en termes monetaris, però fou sobretot a partir de la dècada dels 1990 quan el seu volum s'incrementà significativament. Això es correspon amb l'adopció de la nova arquitectura institucional del comerç internacional a través dels acords de l'OMC, i a la proliferació de múltiples acords bilaterals.

En l'anàlisi del comerç internacional per regions mundials s'ha detectat com els grans exportadors de mercaderies en termes monetaris han estat els països europeus i Amèrica del Nord. Aquesta fou superada pels països asiàtics a partir del 1980, la qual cosa correspon a l'adopció de les estratègies financeres dels EUA i de deslocalització productiva. En el segle XXI la regió asiàtica, amb la Xina al capdavant, ha assolit un paper rellevant en les exportacions globals, expressades en termes monetaris. Els grans beneficiaris del comerç internacional han estat les ETN que s'han encarregat de 2/3 parts del mateix; i una part important de les operacions comercials han estat intraempresa. Així mateix, el comerç de serveis també ha



guanyat importància al llarg dels darrers anys, amb unes taxes d'increment superiors al de mercaderies. L'ample epígraf dels serveis inclou des del turisme i transport als drets de propietat intel·lectual i és un dels principals segments d'acumulació del capital, que està fortament controlat pel capital dels països del capitalisme avançat, tot rebent aquestes activitats unes elevades contrapartides monetàries.

Per altra banda, el reduccionisme monetari a través del qual se sol analitzar el comerç internacional ha ocultat els conflictes associats a un intercanvi socioecològic desigual. Així, l'anàlisi del comerç internacional pot conduir a confusions o omissions si no es contempla la seva dimensió física. En aquest sentit, es pot apreciar que el comerç internacional ha passat de mobilitzar 3,12 miliards de Tm el 1981 a 6,8 miliards de Tm el 2005. La forta mobilització de mercaderies de les darreres dècades ha anat associada a la caiguda del preu del petroli a la dècada dels 1980, tot inaugurant l'etapa coneguda com dels "20 anys de petroli barat". Aquesta caiguda del preu del petroli repercutí a la resta de mercaderies, especialment les matèries primeres. Es pot detectar una gran asimetria entre les mercaderies comercialitzades segons el seu valor monetari o el seu valor biofísic, el que Naredo ha definit com la "Regla del Notari". Així, el 2005: els productes agroalimentaris representaven el 38,7% del pes i el 8,59% del valor monetari; els combustibles el 38,7% del pes i el 14,13% del valor monetari; els productes de les indústries extractives el 11,83% del pes i el 3,5% del valor; i les manufactures el 25,67% del pes i el 73,7% del valor. Aquesta asimetria físico-monetària presenta també una traducció geogràfica: hi ha espais especialitzats en la comercialització de matèries primeres que reben una menor valoració monetària; i d'altres espais que s'encarreguen de la comercialització de les manufactures que allotgen les activitats de major valor afegit com són el disseny, la direcció i el màrqueting; mentre que les primeres fases de producció es localitzen als espais perifèrics. Aquesta traducció geogràfica es correspon amb el que s'ha definit com "desenvolupament geogràfic desigual".

Així mateix, per tal de comprendre la geografia de la globalització capitalista resulta imprescindible posar atenció a les **lògiques financeres**. Tal com han posat de manifest nombrosos autors, durant el temps del neoliberalisme s'ha produït un desplaçament del poder cap al món de les finances, que és on s'han ubicat les principals dinàmiques d'acumulació, tot perdent rellevància les activitats anomenades productives. Així, el pes dels actius financers (sense derivats) ha passat de 13,9 bilions de dòlars el 1982 a 214,4 bilions de dòlars el 2008, tot superant en 3,5 vegades el PIB mundial.

El predomini financer ha anat associat al creixent poder dels EUA, el dòlar i Wall Street: el RDWS. Després de diverses reformes per agilitzar els processos d'acumulació per la via financera s'assolí una situació, després de la caiguda del socialisme real, en què a través de mecanismes financers es podien posar en marxa potents paquets d'ajustament i disciplina als països que es veien afectats per atacs especulativo-financers. Aquests foren els casos de Mèxic o del Sud-Est Asiàtic. A partir d'aleshores es propagaren múltiples crisis financeres que anaren acompanyades dels corresponents paquets d'ajustament estructural. Finalment, la crisi acabà afectant al propi cor de les finances globals amb l'esclat de la bombolla tecnològica o de la "nova economia" al 2000.

Els atemptats de l'11-S serviren de pretext per posar en marxa paquets de salvament financer, així com relaxar la regulació per iniciar una nova ronda d'expansió financera vinculada al sector immobiliari. Aquesta nova ronda de financiarització s'expandí pel globus i arribà a classes socials que fins aleshores no havien participat plenament de les seves lògiques. L'augment dels tipus d'interès del dòlar i de l'euro, per fer front als constants increments del preu del petroli des de l'inici de la Guerra Global Permanent, acabà afectant a tot l'entramat financer en estrangular les possibilitats de fer front als pagaments de les hipoteques, tot iniciant-se una profunda crisi.

Ramón Fernández Durán ha qualificat la situació a partir de 2007 com de "fallida del capitalisme global". La gestió de la crisi ha passat globalment per dos episodis: un primer caracteritzat pel salvament públic dels principals sectors afectats, el financer i l'immobiliari-constructor; i un segon caracteritzat per una onada especulativa contra el deute públic acumulat en motiu dels anteriors rescats i pel refredament del creixement econòmic, que té un clar efecte sobre la recaptació fiscal, amb la invisibilitat d'expectatives de reprendre un nou cicle d'acumulació.

En darrer lloc, a partir de l'anàlisi de les balances de pagaments, hom pot apuntar dues estratègies d'acumulació diferents entre els països del capitalisme avançat, en funció del seu

paper en el sistema-món capitalista: una representada per aquells països que tenen una balança comercial excedentària, amb Alemanya com a paradigma; i l'altra per aquells països amb dèficit comercial que queda compensat per la via financera, amb els EUA com a paradigma. Dins d'aquest darrer grup que representa les economies més financiaritzades del planeta, amb l'adopció d'estratègies de keynesianisme de preu d'actius, es troben el Regne Unit i l'Estat espanyol.

Un aspecte sovint destacat de la globalització capitalista és el paper que juguen les NTIC (Noves Tecnologies de la Informació i la Comunicació). Hi ha autors que han arribat a definir la nostra societat com la **societat de la informació**. No obstant això, la implantació de les NTIC, la "Tercera Pell" definida per Fernández Durán, presenta un patró paral·lel a la distribució social i geogràfica del poder planetari, amb una profunda fractura tecnològica (p.ex. a Mali la mitjana és d'un ordinador per mil habitants, mentre que als EUA és de 618). D'aquesta manera, la seva utilització ha tengut un paper cabdal en l'acceleració dels fluxos de capitals a escala planetària, tot contribuint a la compressió espacio-temporal. Emperò, aquests fluxos presenten una clara concentració als espais centrals i més concretament en les Ciutats Globals.

A més, el desplegament de les NTIC ha estat una eina fonamental per la propagació de la cultura de la imatge i de l'espectacle, que ha conduït a una progressiva homogeneïtzació cultural i ideològica planetària. Finalment, cal advertir que malgrat la utilització de les NTIC i la implantació de l'anomenada "nova economia" es presentaven com el nou bàlsam per assolir una economia desmaterialitzada, la realitat és més aviat la contrària, ja que a més d'emprar abundants recursos minerals i energètics, els guanys d'eficiència que acompanyen a la implantació d'aquestes NTIC sol anar seguit del que s'ha definit com "efecte rebot" o paradoxa de Jevons, segons la qual després d'un guany d'eficiència es produeix un augment del consum. Malgrat això, les NTIC també han estat emprades pels moviments antagonistes

En tercer lloc, una de les cares ocultes del desplegament del capitalisme global han estat els **conflictes socioecològics**. Els impactes del capitalisme han xocat amb els límits de la Biosfera, tot passant del que Herman E. Daly definí com una situació de "planeta buit" a una de "planeta ple". Això ha fet que l'actual etapa geològica hagi estat definida com l'Antropocèn. Nombrosos autors han apuntat que l'excés de població i la pobresa han estat els responsables dels conflictes socioecològics. Aquest ha estat un dels arguments dels principals òrgans del poder global per disciplinar i controlar les poblacions empobrides i per desviar l'atenció sobre les principals arrels dels conflictes socioecològics, com són les lògiques d'acumulació i expansió del capital.

En aquest apartat s'analitza en primer lloc l'evolució del metabolisme socioeconòmic global, per destacar els canvis d'aquest en relació als diferents **règims energètics**. Les societats agràries presentaven uns requeriments de materials d'unes 4 Tm/càpita, mentre que el trànsit des de les economies orgàniques avançades a la primera Revolució Industrial anà acompanyat de la triplicació del consum energètic. Aquest trànsit es feu gràcies a l'adopció del règim energètic fòssil amb el carbó, la maquinització i l'organització socioespacial en torn als espais urbano-industrials.

La segona gran expansió del capitalisme històric es va nodrir de la plena adopció del petroli i del motor d'explosió, alhora que es desplegaven noves formes d'organització social del capital i es produïa un canvi del poder territorial hegemònic: des del Regne Unit i el carbó, als EUA i el petroli. Així, cap a mitjans del segle XX el petroli ja supera al carbó com a principal combustible, la qual cosa coincidí amb la supremacia dels EUA entre els països de l'òrbita capitalista. L'adopció del petroli facilità una "gran transformació" en les dinàmiques del capital a escala planetària. En aquest sentit, la densitat energètica del petroli duplicava la del carbó i l'adopció del motor a explosió permeté un salt qualitatiu i quantitatiu notable que es traduí, entre d'altres, en l'expansió del transport motoritzat, que amplià significativament el radi d'acció del capital. A més, la indústria de l'automòbil i del petroli foren dos dels pilars del capitalisme fordista. Aleshores el control geoestratègic del petroli començava a ser un dels principals eixos de la política exterior de les potències mundials. La geopolítica petrolera guanyà pes quan a partir de 1952 els EUA començaren a importar per primera vegada petroli, i sobretot a partir dels 1970 quan els jaciments dels EUA assoliren el *peak oil*. La implantació de la Doctrina Carter als 1980 per tal d'assegurar l'accés dels EUA als hidrocarburs del Golf Pèrsic anà seguida de l'etapa dels "20 anys de petroli barat", que coincideix amb la de màxima expansió del capitalisme global.

El capitalisme global mobilitzava uns 107,87 milions de Tm de materials anuals a mitjans de la dècada dels 1990, la qual cosa significa que de mitjana correspondrien unes 19 Tm/càpita. Cal destacar que la societat urbano-industrial mobilitza uns 66,3 milions de Tm, tot convertint-se en el principal agent geològic del planeta (p.ex. els rius mobilitzen uns 16,5 milions de Tm de sediments). Per altra banda l'apropiació de biomassa sumaria, depenent de la metodologia dels càlculs, prop de 41 milions de Tm, la qual cosa significaria una apropiació que se situaria en torn al 23,8% i el 37% de la PPN (Producció Primària Neta). Un ordre de magnitud que ha estat considerat pels experts com un llindar crític a partir del qual es pot esqueixar la capacitat autoreproductiva de la Biosfera.

El **metabolisme urbano-agro-industrial** del capitalisme global, sobretot pel que fa a l'enorme mobilització de materials de l'escorça, ha estat viable gràcies a la utilització del petroli que ha dotat a la societat d'una gran capacitat extractiva, de transformació i de desplaçament dels materials de la Biosfera. Tal com han assenyalat José Manuel Naredo i Antonio Valero, la valoració dels recursos en funció dels costos d'extracció aporta estímuls equivocats si el que es persegueix és la conservació dels recursos i de les condicions de vida al planeta. Per això mateix, aquests autors proposen replantejar la teoria del valor en funció dels costos de reposició i així prioritzar la conservació i el reciclatge per sobre de l'extracció.

L'evolució del metabolisme social ha anat acompanyada de profundes transformacions de les **cobertes del sòl**. En temps de les economies orgàniques avançades augmentaren de manera notable les terres dedicades al conreu, mentre que les superfícies forestals disminuïen de manera significativa. En canvi, l'adopció del règim energètic fòssil i la irrupció del capitalisme industrial anaren acompanyats de l'explosió urbana. De totes maneres, cap a mitjans del segle XX la major part de la població mundial encara era rural i tan sols un 28,4% de la població mundial era urbana. La producció de ciutat ha jugat un paper cabdal en l'absorció de plusvàlues, intensificat des de la segona meitat del segle XX quan el petroli es va convertir en el principal combustible. En temps del capitalisme global i hegemonia neoliberal la producció urbana ha assolit unes dimensions descomunals gràcies, sobretot, a la seva estreta vinculació amb l'esfera financera. Cap a principis del segle XXI, per primera vegada en la història de la humanitat la meitat de la població mundial vivia en espais urbans, amb una part significativa de la població urbana –entre un 15% i un 20%– que viu en el que Mike Davis ha definit com "ciutats misèria".

El metabolisme urbano-agro-industrial ha anat acompanyat d'altres transformacions del sòl a destacar com són les grans infraestructures, fonamentals per a la materialització de la globalització capitalista. La transformació urbana del sòl a escala mundial –amb resultats diferents segons la metodologia emprada– representa l'1,49% de la superfície terrestre global sense comptar l'Antàrtida. En relació a la producció urbana del sòl, es pot veure com el consum de ciment mundial ha passat de 133 milions de Tm el 1950 a 702 milions de Tm el 1975, període que correspondria amb l'etapa dels "Trenta Gloriosos". Mentre que, entre el 1995 i el 2008 s'ha passat de 1443 milions de Tm a 2857 milions de Tm, tot essent el principal devorador de ciment el gegant xinès. La intensa transformació del sòl a escala planetària i l'elevat consum de ciment canviaren la seva tendència amb la crisi sistèmica desfermada el 2007, amb l'esclat de la bombolla financer-immobiliària. Aquesta crisi, no obstant, coincidí amb l'agreujament de la crisi ecològica global i, particularment, amb l'inici del final del petroli barat i el *peak oil* mundial.

Les lògiques abans explicades també produeixen un desenvolupament geogràfic desigual pel que fa a la distribució dels "béns" i dels "mals" socioecològics. Així, el Nord Global acumula "actius ambientals", mitjançant el control del poder financer i de les regles del comerç internacional i del transport mundial (associat als hidrocarburs); mentre que els països del Sud Global acumulen "passius ambientals". D'aquesta manera, els conflictes socioecològics més importants es concentren als espais perifèrics, mentre que als espais centrals la preocupació ambiental s'ha desplaçat cap a la qüestió dels residus i la contaminació. D'aquesta manera, l'agenda del poder global s'ha centrat fonamentalment en la gestió de la contaminació, tot transformant-se aquesta en una nova via d'acumulació del capital i de generació de lucratiu negoci. Aquesta ha estat la que ha predominat en les darreres reunions internacionals sobre el canvi climàtic, en les que el poder ha advocat per l'extensió dels mecanismes de mercat per a la seva suposada resolució.

Així mateix, hom pot destacar que avui en dia, encara des de certs sectors acadèmics fortament vinculats al bloc dominant, se defensa el creixement econòmic com a solució als

problemes ambientals. En aquest sentit, la Corba de Kuznets Ambiental (CKA) relaciona l'increment en els ingressos per càpita amb la millora de les condicions ambientals d'acord amb certs indicadors de qualitat ambiental. No obstant això, nombrosos autors han denunciat que les bases teòriques i empíriques sobre les que s'asseu la CKA són molt febles i que en tot cas la seva defensa i aplicació respon fonamentalment a la ideologia dominant.

En quart lloc, un cop esboçades les principals teories del desenvolupament i la construcció del capitalisme global i els conflictes socioecològics que l'acompanyen s'ha procedit a analitzar l'evolució dels discursos que des del poder s'han llançat per tal d'abordar l'anomenada "problemàtica ambiental", el que s'ha definit com **ecocràcia**.

Entre finals dels 1960 i principis dels 1970, en un clima de forta contestació social contra l'ordre establert, la crítica al capitalisme des d'una perspectiva socioecològica guanyà rellevància. Així, es publicaren diversos treballs que exposaven els límits de la tecnociència, la incidència dels impactes humans sobre la biodiversitat, els límits biofísics al creixement o l'anàlisi bioeconòmic des de les lleis de la termodinàmica, etc. En aquell context, el 1972, es va celebrar la **Conferència Internacional d'Estocolm** sobre el Medi Ambient Humà, els poders mundials assumiren que calia posar en marxa polítiques per tal d'aturar la degradació ecològica. Aquella dècada es començà a parlar de l'ecodesenvolupament, terme que qüestionava el mite del desenvolupament. No obstant, aquell concepte fou retirat per ordre de Henry Kissinger el 1974. Cal tenir present, que entre la Conferència d'Estocolm i la discussió sobre l'ecodesenvolupament s'havia iniciat la crisi del règim d'acumulació regulat, la gestió de la qual desembocaria en la contrarevolució neoliberal.

La dècada dels 1980 fou d'adaptació de les polítiques al marc neoliberal, mentre que aquest es convertia gradualment en hegemònic. En aquelles circumstàncies es va iniciar una nova etapa en el camp de "l'alta política" per tal de conceptualitzar i abordar la "problemàtica ambiental". Així, el 1983 les Nacions Unides constituïren la WCED (World Commission on Environment and Development), presidida per Gro Harlem Brundtland, amb la finalitat de dur a terme estratègies per fer front als "problemes ambientals". La seva tasca es plasmà en el conegut **Informe Brundtland** de 1987, on apareix definit el "desenvolupament sostenible" com "aquell que satisfà les necessitats de les generacions presents sense comprometre la capacitat de les generacions futures per satisfer les seves pròpies necessitats". Un concepte que ha triomfat per la seva enorme ambigüïtat i sobretot per què no qüestiona les relacions de poder ni el creixement econòmic. De fet, amb l'Informe Brundtland es ferma la idea que per assolir el suposat desenvolupament sostenible resulta imprescindible el creixement. Per altra banda, amb l'Informe Brundtland es pretén traslladar l'atenció dels conflictes socioecològics d'aquí i ara a les generacions futures. Alhora, l'Informe centra l'atenció en el concepte polisèmic de les necessitats, en comptes de centrar-se en els límits biofísics en l'expansió del capitalisme.

L'Informe Brundtland es publicà en els moments en què s'iniciava la Perestroika i el neoliberalisme esdevenia hegemònic a escala planetària després de la caiguda del Mur de Berlín i la dissolució de la URSS. Aleshores s'inicià l'etapa que Fernández Durán ha definit com la "globalització feliç". És precisament en aquells moments quan es celebrà la **Cimera de Rio** (1992), coneguda com la Cimera de la Terra. Els resultats de Rio foren, entre d'altres, el Conveni sobre el Canvi Climàtic, el Conveni sobre Biodiversitat, la Declaració de Boscos, l'Agenda 21 i la Declaració de Rio. Aquells acords que eren vinculants entre les parts signatàries, foren rebutjats pel govern dels EUA que era un dels principals responsables del deteriorament ecològic planetari. En aquesta ocasió, la preocupació pels conflictes socioecològics havia augmentat i nombrosos moviments socials d'arreu del món centraven les seves lluites en torn a aquestes qüestions, amb una forta presència a Rio. D'altra banda, el gran capital inicià aleshores accions per tal de contrarestar la influència dels moviments socials, a través de la creació de potents lobbies –coneguts com *Earth Brokers*–, dels que destaca el BCSD (Business Council for Sustainable Development).

Després de Rio 1992, es consolidà l'arquitectura institucional de la globalització capitalista amb la creació de l'Organització Mundial del Comerç (OMC) el 1995. Les regles del joc del comerç internacional s'imposaren per sobre les de protecció ambiental i l'OMC es convertia en un organisme dotat d'un poder a nivell internacional sense precedents. Paral·lelament a la implantació del dogma neoliberal i la globalització capitalista, al llarg de la dècada dels 1990 es multiplicaren les veus contrahegemòniques, des del moviment Zapatista el 1994 a l'eclosió del moviment antiglobalització a Seattle el 1999.

Abans de la celebració de Rio+10 que havia de ser a Johannesburg el 2002, es perpetraren els atemptats de l'11-S del 2001 que acabaren amb la "globalització feliç" i serviren d'excusa al govern de Bush per iniciar l'etapa de "domini fort". En aquella situació de conflicte, l'agenda del poder global pivotà, fonamentalment, sobre la qüestió de la "seguretat" i la guerra.

Quan s'arriba a la **Cimera de Johannesburg** de 2002, el principal objectiu per part dels poders globals era no avançar gaire pel que fa a la resolució dels conflictes socioecològics mundials. Així ho demostrava el fet que a les reunions preparatòries no s'aconsegüís consensuar una agenda, i que a darrera hora es presentà la que es va conèixer com agenda WEHAB (Water, Energy, Health, Agriculture i Biodiversity).

En aquesta cimera, la presència dels lobbies empresarials fou molt més gran que a Rio. En aquest sentit, la major part dels acords varen correspondre als de tipus II, que significa que no són vinculants, sinó voluntaris entre les parts. Entre aquests acords tipus II destacaren els subscrits entre Nacions Unides, grans multinacionals i alguna BINGO (Gran ONG per les seves sigles en anglès). Aquests tipus d'acord corresponen als criteris de la nova governança neoliberal que prioritza la col·laboració dels agents privats, especialment grans empreses, amb les administracions públiques amb pactes de tall voluntari. En canvi, els acords tipus I que havien estat predominants a Rio 1992 foren molt escassos i el Pla d'Acció de Johannesburg fou qualificat com un acord de mínims.

Després de Johannesburg s'intensificà la conflictivitat geopolítica global amb els hidrocarburs com a rerefons i el debat sobre el final dels combustibles fòssils anà guanyant força. Al mateix temps, les dinàmiques financeres s'intensificaven en relació a la producció immobiliària, que desembocaren en la crisi global. Després de Johannesburg 2002 (Rio+10), el 2012 s'ha de celebrar la Cimera Rio+20 a Brasil, que estarà marcada per la situació de crisi sistèmica mundial. Una crisi que segons Ramón Fernández Durán "ha vingut per quedar-se".

Finalment, en el capítol 4, s'han analitzat alguns dels diferents conceptes que han intentat abordar la relació desenvolupament-natura. En primer lloc, Herman E. Daly proposà com a objectiu l'**estat estacionari** per tal d'assolir una situació d'equilibri entre el desenvolupament econòmic i la conservació dels ecosistemes i dels recursos naturals. No obstant això, aquest terme pot donar lloc a diverses interpretacions, i tal com observà Georgescu Roegen la llei de l'entropia indica que assolir l'estat estacionari és inviable. Per Georgescu Roegen aquesta idea era més aviat una mena de bàlsam per a les societats enriquides, que en haver assolit un cert estadi se suposava que havien de quedar en ell. En segon lloc, l'acceptació del terme desenvolupament sostenible, tal com s'ha esmentat anteriorment, es deu fonamentalment a la seva elevada dosi d'ambigüitat i al fet que reafirma la dimensió creixementista que és un tret fonamental del capitalisme.

En quant al concepte de sostenibilitat es poden sintetitzar dues grans línies: la **sostenibilitat dèbil** i la **sostenibilitat forta**. La primera és de tall tecnocràtic i encaixa perfectament dins de la lògica del capitalisme, tot entenent que els "capital natural" i el "capital manufacturat" són substituïbles. La segona replanteja la noció dominant de sistema econòmic i entén que el "capital natural" i el manufacturat no són substituïbles. Segons aquest segon plantejament, la noció de sostenibilitat no pot ser considerada com un principi tècnic, ans al contrari s'ha d'entendre com un procés ètico-normatiu.

D'altra banda, han aparegut diferents conceptes que presenten un perfil estrictament tècnic, com per exemple el concepte de **desmaterialització**. La seva utilització cada cop més estesa per part de les institucions pot ser deguda al fet que el concepte de sostenibilitat, malgrat l'apropiació del terme per part de les estructures de poder, pot donar cabuda a interpretacions contrahegemòniques.

En darrer terme, es pot assenyalar que des de les files d'investigadors independents i dels moviments socials s'ha difós recentment el terme de **decreixement** que persegueix posar l'èmfasi en la dimensió del creixement econòmic per tal de dur a terme una transformació socioeconòmica en pau amb el planeta. A més, aquest concepte difícilment és apropiable per les estructures del poder, ja que aquestes s'assenten sobre la defensa del creixement. Val a dir que aquest concepte ha generat polèmica entre les files dels investigadors independents, alguns dels quals han proposat la utilització d'altres conceptes per tal d'orientar l'acció social cap a propòsits semblants al dels defensors del decreixement, com per exemple el concepte de "viure bé amb menys" o el **Sumak Kawsay** que en quechua significa "bon viure".

## **Capítol V. Mesurant l'èxit de les economies. De la comptabilitat nacional als indicadors de sostenibilitat.**

El capítol 5 presenta diversos indicadors que s'han elaborat per tal de mesurar l'evolució de l'economia en el seu conjunt. Els indicadors macroeconòmics s'han identificat com a mesures de benestar social. Aquesta noció de benestar social ha estat construïda des de la ideologia dominant, lligada al creixement econòmic. Es tracta, doncs, d'una noció reduccionista del benestar, expressada en magnituds monetàries, que deixa de banda nombrosos aspectes, com per exemple aquells relacionats amb el deteriorament dels ecosistemes i dels recursos naturals. Per això, s'han desenvolupat, a la llum dels debats sobre la insostenibilitat del capitalisme, tota una sèrie de conceptes i metodologies que pretenen mesurar l'impacte de l'espècie humana sobre la Terra, i així ampliar del concepte de benestar i la seva mesura.

Els orígens dels **Sistemes de Comptabilitat Nacional (SCN)** es remunten al moment d'entreguerres, quan la teoria econòmica, fortament influenciada per l'obra de Keynes, feu un gir des de les anàlisis microeconòmiques cap les macroeconòmiques. En els anys 1920 i 1930, amb la crisi de "fe" en el lliure mercat i amb els elevats costos socioeconòmics deguts a la crisi econòmico-financera i als conflictes bèl·lics, es va replantejar el paper de l'Estat en relació a l'economia capitalista. Aleshores, a diversos països, es realitzà un important impuls estadístic, que s'adreçà fonamentalment a esbrinar la renda nacional. A partir d'aquesta, els Estats podrien aplicar les polítiques necessàries per, entre d'altres coses, poder fer front a les despeses de la guerra.

Entre els primers treballs sobre la renda nacional destaquen el de 1920 del National Bureau of Economic Research dels EUA, i el de Keynes de 1940, *Com pagar la guerra*, que perseguia realitzar un exercici comptable per tal d'orientar les polítiques econòmiques, amb clara vocació predictiva i normativa. Posteriorment, durant la dècada dels 1940 sorgiren tota una sèrie de treballs que perseguïen comptabilitzar la renda nacional i, aleshores, la major part dels seus autors es lamentaven de les mancances d'informació estadística. En aquells moments, els còmputos dels agregats de renda passaren a ser reconeguts oficialment, ja que fins aleshores no eren més que exercicis acadèmics amb certa influència política. A continuació, cap a mitjans dels 1940, s'iniciaren conversacions i reunions entre els experts de diferents estats per tal de caminar cap a una metodologia conjunta. Així, a finals dels 1940 Nacions Unides publicava un primer manual. Per la seva banda, l'OECE (Organització Europea per a la Cooperació Econòmica) també publicà un manual el 1950. Així, els estats receptors de l'ajuda del Pla Marshall havien de dur a terme els càlculs de la renda nacional, d'acord amb les regles de manual de l'OECE, per a fonamentar les seves polítiques. En el cas de l'Estat espanyol, el règim franquista també va impulsar la comptabilitat nacional a través del Consejo de Economía Nacional.

A la dècada dels 1960 es revisaren els SCN vigents i les Nacions Unides varen aprovar un nou sistema que seria aplicat internacionalment, conegut com el SCN-68. Paral·lelament, a finals dels 1970, el Sistema Europeu de Comptes Econòmics Integrats (SEC) de la Comunitat Econòmica Europea (CEE) assolí rang de norma jurídica (SEC-79). En ser les metodologies revisades constantment, les Nacions Unides havien iniciat cap a principis dels 1970 un procés de revisió que culminà a principis dels 1990 amb el SCN-93, i a la UE el SEC-79 fou substituït pel SEC-95. En aquesta nova metodologia hom pot destacar la incorporació dels comptes satèl·lit en els que s'integraria la comptabilitat ambiental.

Els agregats de renda han esdevingut les principals guies de la política dels estats capitalistes. Aquests indicadors, més que tenir un rol merament descriptiu de l'economia, presenten un fort component normatiu. Per la seva banda, aquest component normatiu està fortament relacionat amb l'enfocament teòric del que s'entén per sistema econòmic, i en conseqüència a la ideologia que el sustenta. Així, des de les files dels investigadors crítics s'han exposat diferents mancances sobre els SCN, tot essent les més conegudes les realitzades en torn al PIB. Entre les principals crítiques elaborades destaca la relacionada amb els límits de la noció de sistema econòmic perquè considera com objectes econòmics aquells que són produïbles, valorables i apropiables, que entren en el sistema a través de la "producció" – concepte subjecte també a polèmica – i s'extingeixen a través del consum. A més, els SCN, en prioritzar els agregats de renda generats a través del circuit producció-consum, deixa de banda una part important de la renda, i més encara en temps del capitalisme financer global, que es genera en els canvis de valor, és a dir les plusvàlues. També els SCN desatenen de manera

important els comptes patrimonials, tot essent aquesta una de les principals llacunes comptables a l'actualitat.

Entre les principals crítiques destaquen les procedents de les economistes feministes, com ara la tasca no remunerada de les dones a les llars, que encara que sigui un servei fora del mercat, és un element central de les economies i del benestar social. També destaquen les crítiques realitzades des de l'economia ambiental i l'economia ecològica, segons la qual, els comptes nacionals no tenen en compte el paper dels recursos naturals en l'augment (o disminució) del benestar.

De fet, s'ha detectat generalment que els increments dels agregats de renda van acompanyats del deteriorament ecològic. Entre d'altres, els SCN comptabilitza, sota el reduccionisme monetari, de la mateixa manera la "producció" independentment de si aquesta procedeix d'un bé renovable o d'un bé esgotable; la "producció" independentment de la seva finalitat, tot comptabilitzant-se de la mateixa manera la fabricació d'armes que la de llibres. En aquesta mateixa línia es valoren positivament activitats que degraden els ecosistemes; no s'incorporen les activitats que generen "mals socials"; no es consideren les desigualtats socials; hi ha despeses intermèdies que es consideren com a producció final quan no ho haurien de ser; etc.

Entre els indicadors alternatius als SCN se poden distingir, a grans trets, dues línies: una primera que parteix de la mateixa noció de sistema econòmic i presenta solucions comptables des del mateix aparell teòric-conceptual; i una segona que romp amb la noció de sistema econòmic tancat en l'univers dels valors de canvi i planteja la incorporació de nous instruments. Entre els primers exercicis, dins de la primera línia, hom pot destacar el de Nordhaus i Tobin de 1972, que presentaren un primer indicador, el Measure of Economic Welfare (MEW). El MEW ampliava els conceptes a integrar per mesurar el benestar econòmic, entès aquest com un ingrés hicksià –la quantitat que hom pot consumir sense empobrir-se–. Els autors defensaren que el MEW era equivalent a una mesura de consum per càpita sostenible i incorporà tota una sèrie de correccions al PNB, com per exemple la imputació de valoracions al treball domèstic i a l'oci, així com la deducció de les externalitats urbanes.

A continuació, l'anàlisi es centra en la crítica ecològica dels SCN i els **indicadors de sostenibilitat**. La dimensió de la crisi ecològica del capitalisme global feu que a les reunions de l'ecocràcia internacional es plantejàs la necessitat d'implementar instruments que informassin sobre l'evolució de la societat vers la sostenibilitat. Així, a Rio 1992 es proposà ampliar els SCN amb nous paquets d'indicadors que ampliassin la mirada sobre el benestar social i la sostenibilitat.

En relació a aquests indicadors, cal tenir present que estan subjectes al debat teòric-polític i a la lluita interpretativa sobre el concepte de sostenibilitat, ja que la seva definició depèn del que s'entengui per sostenibilitat. Des de l'ecocràcia es planteja que els indicadors de sostenibilitat són unes eines per alimentar el procés polític (i l'anomenada participació ciutadana), amb el suposat objectiu d'assolir la sostenibilitat. Emperò, segons el tipus d'indicador o instrument emprat, aquests indicadors o mesures, també poden ser considerats com a eines claus o importants per a reforçar les dinàmiques antagonistes de cara a la transformació social. En aquest sentit, els indicadors que ajuden qüestionar els agregats de renda com a brúixola política, aporten contrarguments per a la construcció de propostes sociopolítiques i econòmiques alternatives.

Pel que fa a la configuració dels indicadors de sostenibilitat, cal destacar que, així com els primers investigadors de la comptabilitat nacional es lamentaven de la manca d'informació estadística, una de les grans mancances generalitzada és la d'informació estadística de base. Com ja s'ha esmentat, en el cas de la comptabilitat nacional, aquells problemes es varen resoldre en el moment en què els Estats assumiren la confecció d'aquells comptes i aquests es convertiren en la brúixola política.

En els darrers anys, s'han realitzat diverses classificacions i múltiples metodologies d'indicadors de sostenibilitat. Entre les primeres experiències oficials, de principis dels 1990, es poden destacar els comptes satèl·lit ambientals de les Nacions Unides o els sistema d'indicadors de l'OECD (Organització Econòmica per la Cooperació i el Desenvolupament), sota la metodologia P-E-R (Pressió-Estat-Resposta), i les seves posteriors modificacions. Entre les principals classificacions es poden apuntar, per una banda, aquella que distingeix entre indicadors simples i els agregats. Els indicadors simples persegueixen a través d'una sola mesura informar sobre un aspecte de la sostenibilitat, i per analitzar-la en el seu conjunt s'han

de tenir diversos indicadors simples; i els indicadors agregats que a través d'una sola mesura indica si una societat és més o menys sostenible. Per una banda, s'han elaborat indicadors de sostenibilitat en funció de la conceptualització de la sostenibilitat de la que es parteixi: dèbil o forta.

Els **indicadors de sostenibilitat dèbil** consisteixen, fonamentalment, en la correcció i ajustament dels comptes nacionals. D'aquesta manera, el que persegueixen és aconseguir un agregat monetari que contempli la degradació ecològica, expressada en termes monetaris. Per tant, un dels primers obstacles d'aquesta metodologia estriba en les dificultats pròpies de la reducció a la dimensió monetària de les "externalitats ambientals". Entre aquests indicadors es poden distingir els de flux, que consisteixen en correccions dels agregats de renda; i els d'estoc, que es fonamenten en la Regla de Hartwick, segons la qual part dels ingressos obtinguts dels recursos no renovables s'han d'invertir en capital manufacturat.

Els indicadors de flux parteixen del concepte d'ingrés hicksià com a mesura de benestar per la qual cosa proposen ajustar ambientalment el Producte Nacional Net. Entre les diferents propostes per calcular un PNN Verd es poden destacar la de Robert Repetto que corregeix el PNN, bàsicament, amb la consideració de l'esgotament dels recursos no renovables i la depreciació d'altres recursos, i els aomenats serveis ambientals.

També destaca el mètode de Salah El Serafy, segons el qual, la venda de molts de recursos naturals no haurien de ser afegits a la renda ja que es tracta de la venda d'actius i, per tant, la seva venda no genera PIB. Per El Serafy s'hauria de destinar un flux de renda procedent de la venda dels recursos no renovables a usos alternatius, per la qual cosa haurien de ser deduïts dels agregats de renda; en canvi la corrent de renda que es generi a partir d'aquestes reinversions sí que es podria afegir al PIB.

Christian Leipert desenvolupà el mètode de les despeses defensives, segons el qual moltes despeses de protecció ambiental haurien de considerar-se com a consums intermedis i per tant no haurien de sumar-se al PIB. Un exemple característic d'aquest concepte és el que fa referència al negoci del tabac ja que es comptabilitza positivament tant la seva venda, com les despeses mèdiques del tractament de càncer provocats pel tabac. Segons aquesta metodologia, les despeses defensives haurien de deduir-se del PIB ja que són costos intermedis associats a la venda del tabac.

Un dels indicadors més complets ha estat l'Index of Economic Sustainable Welfare (ISEW) proposat per Herman E. Daly i John Cobb a finals dels 1980. Daly i Cobb proposaren corregir el PNB amb la incorporació de diferents elements de correcció: desigual distribució de la renda, consideració de certes despeses com inversió (p.ex. educació), coeficient sobre el canvi de posició internacional, despeses defensives i depreciació del "capital natural".

Per altra banda, els Estalvis Genuïns elaborat per David Pearce i Giles Atkinson és una mesura d'estoc que compara la taxa d'estalvis d'un país amb la depreciació del "capital natural" i del capital manufacturat, expressats tots ells com una fracció de la renda nacional.

La principal crítica llançada vers aquestes metodologies rau en el fet que aquestes parteixen del reduccionisme monetari de la teoria neoclàssica, que és un dels principals baluards acadèmics del capitalisme. Aquest reduccionisme fa que les valoracions monetàries de l'anomenat "capital natural" siguin prou dificultoses i s'ajustin als criteris propis de la noció subjectiva de valor pròpia de l'individualisme metodològic. L'agregació de les variables contemplades en els comptes nacionals corregits reforça la idea de la substiuibilitat dels recursos naturals per capital manufacturat. En aquest sentit, la "comptabilitat nacional verda" esdevé una potent eina en mans del poder, ja que permet reforçar l'estatus quo social i la fe en les solucions als conflictes socioecològics mitjançant la tecnologia i el mercat capitalista. Finalment, es pot apuntar que els exercicis de corregir ambientalment els comptes nacionals, més enllà del seu suposat valor acadèmic, serveixen de poca cosa a l'hora d'esbrinar l'impacte de l'espècie humana sobre la biosfera i també són de poca utilitat a l'hora d'orientar l'acció sociopolítica.

Els **indicadors de sostenibilitat forta** es plantegen des d'una concepció del sistema econòmic obert, caracteritzat per les interrelacions entre diferents sistemes, i per tant subjecte al que es coneix com a pluralisme científic. Es considera que la commensurabilitat de la sostenibilitat forta és dèbil i que està subjecta a múltiples criteris i variables. Les principals variables d'aquests indicadors són les biofísiques. No obstant això, també inclouen d'altres variables socials, entre les quals, fins i tot, hi pot haver la monetària, però aquesta no ocupa el lloc privilegiat que té als indicadors de sostenibilitat dèbil. La sostenibilitat forta entén que la



sostenibilitat és una qüestió de l'escala de la economia en relació a la Biosfera, i els seus indicadors consisteixen en una sèrie de mesures que informen de les dimensions biofísiques de l'economia. Una de les idees centrals d'aquests indicadors és la de comptabilitzar els inputs (requeriments de recursos naturals) i outputs (residus) d'una societat en termes biofísics, amb independència de si transiten o no pel que convencionalment es coneix com sistema econòmic. És a dir, es tracta d'anar més enllà de si han estat o no comercialitzats i més enllà de si han suposat o no una contrapartida monetària. Entre aquests indicadors es poden destacar: els Sistemes de Comptabilitat dels Recursos Naturals; la Comptabilitat dels Fluxos de Materials; la Petjada Ecològica; la Motxilla Ecològica; l'Espai Ambiental; i l'Apropiació Humana de la Producció Primària Neta.

A continuació s'explica l'anàlisi del concepte de **metabolisme socioeconòmic o social** que és cabdal a l'hora de desenvolupar els instruments comptables de la sostenibilitat forta i més concretament la **comptabilitat dels fluxos de materials**. Segons Marina Fischer Kowalski el metabolisme socioeconòmic conceptualitza les relacions entre les societats i el medi ambient com un procés constituït per inputs i outputs biofísics, que són els materials i l'energia que s'extreuen del medi, processats a través de la societat, en part acumulats com estocs socioeconòmics, i finalment "llançats" i "retornats" al medi en forma de residus i/o emissions contaminants. Els orígens d'aquest concepte i el seu trasllat a les ciències socials se remunta a la metàfora del metabolisme social –*Stoffwechsel*–, emprada per Karl Marx a El Capital per tal de definir les relacions entre la societat i la natura. Marx, influenciat per les ciències de la naturalesa, recollí el concepte elaborat per Moleschot a mitjans segle XIX segons el qual el metabolisme era l'intercanvi de matèria entre un organisme i el seu entorn. A les ciències naturals el concepte evolucionà fins a considerar les reaccions biogeoquímiques –anabolisme i catabolisme–; i posteriorment es traslladà per explicar el funcionament dels ecosistemes.

Entre les propostes de principis del segle XX, es pot destacar la d'Alfred Lotka que distingia entre el metabolisme endosomàtic i l'exosomàtic, és a dir de l'individu i del seu entorn. Aquestes propostes analítiques foren recollides pels pares de l'ecologia moderna com els germans Eugene i Howard Odum i Ramon Margalef.

Encara que Marx llançà el concepte de metabolisme social, aquest no fou un dels elements centrals de la seva tesi, que estava més centrada en l'estudi de l'economia política capitalista i la seva vinculació i contradicció amb el treball. Emperò, altres autors si que s'aproparen al concepte de metabolisme social com a eina analítica, tot destacant Serheii Podolinsky amb el metabolisme energètic o Patrick Geddes, que aplicà el concepte de metabolisme a l'estudi regional i urbà.

Entre les disciplines socials on el concepte de metabolisme social ha estat més ben rebut destaca l'antropologia. Segons alguns dels antropòlegs que l'han aplicat, determinades necessitats metabòliques s'han traslladat a pràctiques culturals específiques, d'aquesta manera el concepte de metabolisme es pot aplicar a qualsevol grup humà independentment del seu sistema socioeconòmic (p.ex. a una comunitat de caçadors-recolectors). La geografia, particularment al Simposi de Princeton de 1955, ha tengut entre els seus objectes d'estudi les relacions entre la societat i la natura, amb l'estudi de l'ús dels recursos i les transformacions del sòl. El geògraf alemany Ernst Neef afirmava el 1969 que el metabolisme entre la societat i la natura era un dels temes centrals de la geografia. Malauradament, aquestes preocupacions no han estat centrals en l'anàlisi geogràfica posterior. Pel que fa a la sociologia, Marina Fischer Kowalski també es lamentava del fet que a l'estudi del metabolisme social tampoc ha estat objecte d'atenció dins d'aquesta disciplina. En canvi, l'estudi del metabolisme ha estat un dels principals camps d'investigació dels economistes ecològics.

A la segona meitat dels 1960 es pot dir que començà la instrumentalització analítica del concepte del metabolisme socioeconòmic, realitzada per la fusió de la feina entre investigadors procedents de l'economia, la física i l'enginyeria. És a dir, el que llavors seria conegut com economia ecològica. Entre les principals aportacions d'aquell moment es poden destacar la d'Abel Wolman sobre el metabolisme urbà i la de Robert Ayres i Allen Kneese amb l'estudi dels fluxos de materials dels EUA entre el 1963 i el 1965. Encara que a principis dels 1970 també hi havia algun treball semblant a la URSS i a d'altres indrets, tot destacant els realitzats a l'Estat espanyol per José Manuel Naredo, aquesta primera etapa ha estat definida com l'etapa nord-americana.

Cap a finals dels 1970, la preocupació sobre la crisi ecològica i els recursos naturals –el seu deteriorament i esgotament– va decaure, així com també ho va fer l'agenda científica de

l'aplicació analítica del metabolisme socioeconòmic. Aquest canvi d'orientació de les preocupacions socioecològiques i la caiguda dels estudis del metabolisme socioeconòmic, s'ha de contextualitzar en relació a l'etapa dels "20 anys de petroli barat". Durant aquesta etapa, la caiguda del preu del petroli repercutí en l'abaratiment de les matèries primeres i alimentà l'explosió de la globalització capitalista de la mà del comerç internacional, de l'explosió del transport internacional i de la financiarització. D'aquesta manera, la preocupació sobre l'esgotament dels recursos –que tenien un preu baix– va deixar pas a una creixent preocupació sobre la contaminació que resultava del metabolisme urbano-agro-industrial. A més, amb l'explosió del comerç internacional, els conflictes associats a l'extracció dels recursos es desplaçaven i localitzaven a la perifèria del Sistema-Món, mentre que els impactes vinculats a la contaminació afectaven a tot el planeta, incloses les societats del capitalisme avançat que eren les que marcaven l'agenda política global.

Aleshores, amb el retrocés de les preocupacions sobre els recursos, Wilfred Malenbaum introduí el concepte de la desmaterialització que analitzava a través de l'Índex d'Intensitat d'Ús. Aquest índex relaciona els materials emprats, expressats en unitats físiques, amb l'ingrés nacional. Segons Malenbaum els estats del capitalisme avançat a mesura que avançaven cap a la terciarització es desmaterialitzaven, és a dir disminuïa l'Índex d'Intensitat d'Ús. El debat sobre aquest concepte ha continuat i s'ha matisat, tot distingint entre desmaterialització dèbil o relativa –que fa esment a la reducció de materials per unitat d'ingrés– i la desmaterialització forta o absoluta –que fa esment a la reducció total de materials–. S'ha apuntat que en el comportament de la major part de les economies en comptes de desmaterialitzar-se, després d'una certa reducció de les exigències materials es produeix una rematerialització. Així en comptes de tenir una corba en forma d'U invertida (CKA), es produeix una corba en forma d'N, tot donant-se el que es coneix com a Paradoxa de Jevons, o efecte rebot, fet que qüestiona les bondats dels increments d'eficiència mitjançant la innovació tecnològica.

D'altra banda, també s'ha produït el que es coneix com un procés de transmaterialització que vendria caracteritzat per la substitució de materials. Moltes vegades la substitució de materials pot donar la falsa idea d'una desmaterialització ja que pot ser que el material substituït sigui més lleuger, però la seva càrrega tòxica i els materials i energia exigits per a la seva obtenció siguin molt superiors als del material substituït.

El 1989 Robert Ayres encunyà el concepte metabolisme industrial i Robert Frosch i Nicolas E. Gallopoulos definiren l'ecologia industrial. Es tractaria d'una nova branca de l'enginyeria que analitzaria els fluxos de materials i energia dels sistemes industrials i que perseguiria millorar la seva eficiència a través de la innovació, sobretot, tecnològica. Emperò, aquesta nova branca apareixia molt lligada al capital industrial dels EUA, tot contribuint a desvincular el metabolisme de les relacions socials que l'acompanyen.

En els anys 1990, després del gran buit pel que fa a aportacions sobre el metabolisme social, encara que amb algunes excepcions, dels 1980, s'inicià la segona etapa de l'estudi del metabolisme, que ha estat qualificada com l'etapa europea. En relació a aquesta, s'han de destacar sobretot les aportacions realitzades pel Wuppertal Institute d'Alemanya i per l'Institut d'Ecologia Social de la Facultat d'Estudis Interdisciplinars (IFF) de la Universitat de Klagenfurt d'Àustria. A més d'aquestes dues escoles, cal assenyalar també les aportacions de l'escola japonesa d'economia ecològica amb Kozo Mayumi i l'espanyola en la que destaquen els treballs de Naredo. El Wuppertal Institute ha desenvolupat l'estudi dels usos de recursos mitjançant el metabolisme des d'una vessant més enginyeril, probablement per influència de Friederick Schmidt-Bleek, al capdavant de la divisió "Material flows and structural change", que desenvolupà el concepte de Motxilla Ecològica i el del MIPS (Material Intensity per Unit of Service). Per altra banda, l'IFF amb la sociòloga Marina Fischer Kowalski al capdavant ha centrat els seus estudis des d'una perspectiva més transdisciplinària i amb un profund caràcter socio-geo-històric. L'IFF ha realitzat, entre d'altres, treballs en els que es relaciona el metabolisme social amb els canvis de les cobertes del sòl per sèries temporals llargues. Una de les principals diferències entre les dues escoles és que mentre el Wuppertal Institute comptabilitza, a més dels fluxos directes, els anomenats fluxos ocults o indirectes del metabolisme, l'IFF tan sols contempla els fluxos directes.

El 1996 es va crear la xarxa ConAccount i poc a poc es van anar afegint nous centres i investigadors que han treballat el metabolisme socioeconòmic i/o industrial a Europa. Durant la segona meitat dels 1990, l'estudi del metabolisme va rebre un nou impuls als EUA, tot destacant els treballs del World Resources Institute (WRI). Aleshores es publicà un primer

treball –*The resource flows: the material basis of industrial economies*– en el que es presentava el metabolisme, per la banda dels inputs, entre el 1975 i el 1994. Aquesta obra analitzava i comparava els casos dels EUA –realitzat pel WRI–, el d’Alemanya –realitzat pel Wuppertal Institute–, el dels Països Baixos –realitzat pel Ministry of Housing, Spatial Planning and Environment– i el del Japó –realitzat pel National Institute for Environmental Studies–. En aquest treball s’incorporaren els fluxos ocults. Aquests fluxos consisteixen amb aquells materials que malgrat no quedar reflectits en els sistemes estadístics oficials, ni haver rebut cap contrapartida monetària, acompanyen als béns i serveis (p.ex. a cada tona de coure comercialitzat l’acompanyen 44 Tm de materials mobilitzats). Posteriorment, el 2000, es publicava un nou treball – *The Weight of Nations: material outflows from industrial economies*– en el que es calculava el metabolisme per la banda dels outputs per aquells mateixos països, als que s’hi afegia Àustria –realitzat per l’Institut d’Ecologia Social–.

Per tal d’arribar a metodologies comunes l’agència d’estadística de la UE, Eurostat, inicià un procés d’unificació metodològica que es veurà reflectit en la guia de 2001 *Economy-wide material flow accounts and derived indicators. A methodological guide*. A partir de llavors, no tan sols s’han multiplicat els estudis sobre el metabolisme socioeconòmic i s’ha consolidat aquest com una de les principals línees oficials de la comptabilitat biofísica de l’economia, sinó que s’ha seguit treballant amb la seva millora. Així mateix, s’ha de destacar que el 2008 l’OCDE (Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic) llançà el programa sobre fluxos de materials i productivitat dels recursos, tot resultant tota una sèrie de llibres que es centaven en torn a l’estudi dels fluxos de materials.

La Comptabilitat (i Anàlisi) dels Fluxos de Materials presenta com a principal avantatge el fet que permet estudiar el volum i l’estructura de les economies en relació a l’ús de recursos naturals, a partir d’una metodologia comuna i fàcil de comprendre. Aquesta metodologia és aplicable a qualsevol tipus d’organització social, procés econòmic, escala temporal i geogràfica. D’acord amb aquests càlculs hom pot saber quins són els principals materials que exigeix una determinada economia, tot distingint entre diferent tipologies: fluxos domèstics i importats; fluxos directes i ocults; fluxos biòtics i abiòtics; etc. Un dels punts interessants d’aquests càlculs és que inclou l’efecte del comerç internacional, és a dir comptabilitza els fluxos de materials i energia que malgrat no siguin extrets en un determinat territori si que són emprats per la seva societat, amb la qual cosa esdevé una important eina per analitzar el “desenvolupament geogràfic desigual”.

En quant a les limitacions d’aquesta eina comptable es pot destacar, en primer lloc, que es tracta d’un instrument que analitza les pressions sobre la Biosfera, però no ens indica els canvis d’estat del medi; en segon lloc, no distingeix els materials i substàncies segons el seu grau de toxicitat i per tant es pot donar el cas que disminueixin els materials emprats en tonatge, però augmenti la seva toxicitat; en tercer lloc, una de les principals dificultats estriba en la manca d’informació biofísica de l’economia; en quart lloc, el càlcul dels fluxos ocults resulta prou complicat, tant per la manca d’informació, com per d’altres motius com per exemple el secret industrial de moltes mercaderies; en cinquè lloc, l’aigua no es contempla generalment en els càlculs de fluxos de materials perquè el seu elevat volum distorsionaria els resultats en comparació amb la resta de materials, per la qual cosa es calcula independentment a través del metabolisme hídric. En tot cas, aquesta eina pot ser emprada junt amb d’altres. Així, des d’un enfocament transdisciplinari i dialèctic permet explicar una part essencial del comportament del capitalisme.

El creixent interès en l’estudi del metabolisme socioeconòmic per part dels països del capitalisme avançat rau, sobretot, en què el debat sobre la finitud i esgotament dels recursos ha esdevingut cada cop més central. Es parla que després del *peak oil* arribaran els pics d’altres materials, uns materials que procedeixen majoritàriament de l’escorça terrestre i que responen a una “geografia capritxosa”, en el sentit que la seva localització és prou distant dels centres de consum. A més, l’ascens de nous actors en el capitalisme global, com per exemple la Xina que són cada cop més exigents en recursos, fa que les tensions geopolítiques en torn a l’apropiació d’aquests recursos es vagin intensificant. Per això, s’han llançat diverses estratègies o línies polítiques, des dels principals centres de poder global, que vinculen la política exterior a les qüestions de “seguretat”, l’accés i obtenció de recursos i el creixement econòmic com a mecanisme per assegurar la “pau social” (p.ex. als EUA amb la revisió de la *Strategic and Critical Stockpiling Act*; o Japó amb *Guidelines for Securing National Resources*). Un dels casos

més destacats és el de la UE que es caracteritza, entre d'altres, per la manca de recursos minerals i energètics "estratègics" al seu territori.

Així, el 2008 la Comissió Europea publicava la comunicació "The raw materials initiative - meeting our critical needs for growth and jobs in Europe"<sup>2</sup>. Aquesta iniciativa adreçava la seva atenció a la dependència de l'espai europeu respecte d'altres territoris a l'hora de cobrir les seves exigències de matèries primeres –sense comptar els combustibles–, per la qual cosa recomanava, entre d'altres, estendre la "Doctrina Solana" –Estratègia de Seguretat Europea que introduí la guerra preventiva– per tal d'assegurar-se aquestes matèries procedents de l'exterior, entès l'accés a determinades matèries primeres com a qüestions de "seguretat". Aquestes polítiques formen part de l'Estratègia Europe 2020 pel creixement econòmic de la UE, en concret formen part de la iniciativa "A resource-efficient Europe – Flagship initiative"<sup>3</sup>, que abraça nombrosos materials inclosos els combustibles fòssils o els productes agroalimentaris. Aquesta iniciativa europea també contempla la forta connexió existent, després del col·lapse financer-immobiliari, entre les lògiques financeres i els increments del preu de moltes matèries primeres, motivats per dinàmiques especulatives. L'objectiu de la iniciativa és assegurar l'accés de la UE als materials, especialment els definits com a matèries primeres crítiques, tot apuntant diverses línies d'acció que, a part de les bones intencions d'incrementar l'eficiència en l'ús dels materials i promoure el reciclatge, es poden sintetitzar en torn al relaxament de la normativa ambiental per dinamitzar el sector miner a l'espai europeu, i el reforçament dels mecanismes de poder a través del mercat o l'exèrcit, en cas de ser necessari, per tal d'accedir als recursos de països fora de la UE.

La **Petjada Ecològica** és un altre indicador de sostenibilitat forta agregat que ha assolit una gran repercussió els darrers anys. Segons Mathis Wackernagel i William Rees, la petjada ecològica d'una població o d'una economia pot ser definida com l'àrea de sòl (i aigua) ecològicament productiva que seria requerida per proveir tota l'energia i els recursos materials consumits, i per absorbir els residus emesos amb la tecnologia prevalent, sigui on sigui que es trobi aquell sòl (i aigua) en el planeta. En definitiva, aquest indicador pot ser caracteritzat com l'expressió territorial del metabolisme socioeconòmic. El concepte de petjada ecològica fou desenvolupat per William Rees i l'utilitzava als seus cursos de doctorat. Emperò, fou un dels alumnes destacats de Rees, Mathis Wackernagel, qui popularitzà el concepte. Wackernagel, dirigit per Rees, realitzà la seva tesi doctoral sobre la petjada ecològica a la primera meitat dels 1990. El 1996 ambdós publicaren el llibre *Our Ecological Footprint*, moment a partir del qual el concepte es va difondre i a partir d'aleshores s'iniciaren múltiples aplicacions i debats acadèmics sobre el tema, com per exemple els apareguts a la revista *Ecological Economics*.

Rees partí del concepte de capacitat de càrrega procedent de l'ecologia, però en comptes de demanar-se quants d'individus pot suportar un territori, es demanà quina era la capacitat de càrrega, expressada en superfície, que aquests individus requerien per mantenir el seu metabolisme. És a dir, quina era l'apropiació humana de la capacitat de càrrega.

Els antecedents d'aquest concepte, entre d'altres, són: *ghost acreage* de Georg Borgström que es referia a la superfície agrícola apropiada per les ciutats per abastir-se d'aliments; *shadow land* definit per Eugene Odum per referir-se a la superfície addicional que requereixen les ciutats per poder abastir les seves exigències energètiques; *phantom land* de William Catton que fa esment a què els combustibles fòssils cremats equivalen a una terra fantasma perquè equivalen a organismes vius que existiren en el passat; o el d'*emergy*, desenvolupat per Howard T. Odum, que fa referència a la "memòria energètica" dels béns i serveis al llarg del seu cicle de vida.

La metodologia de la petjada ecològica parteix de calcular el consum de materials i energia i l'emissió de residus, per després expressar-los en la superfície necessària per tal de proveir-los i absorbir-los. En primer lloc, la metodologia es centra fonamentalment en els recursos biòtics ja que segons els fundadors de l'eina, una economia sostenible és aquella que

---

<sup>2</sup> Communication from the Commission to the European Parliament and the Council the Raw Materials Initiative — Meeting our critical needs for growth and jobs in Europe. Brussels, COM(2008) 699: [http://ec.europa.eu/enterprise/newsroom/cf/document.cfm?action=display&doc\\_id=894&userservice\\_id=1](http://ec.europa.eu/enterprise/newsroom/cf/document.cfm?action=display&doc_id=894&userservice_id=1) (agost 2011).

<sup>3</sup> Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic And Social Committee and the Committee of the Regions: A resource-efficient Europe – Flagship initiative under the Europe 2020 Strategy. Brussels 26/01/2011. COM(2011) 21 [http://ec.europa.eu/resource-efficient-europe/pdf/resource\\_efficient\\_europe\\_en.pdf](http://ec.europa.eu/resource-efficient-europe/pdf/resource_efficient_europe_en.pdf) (agost 2011).

fonamenta el seu metabolisme a partir de recursos renovables. El fet de no considerar els minerals ha estat considerat com un dels punts febles de la petjada. En segon lloc, la petjada ecològica distingeix les següents categories: agrícola, pastures (consum de carn i productes animals), aquàtica (pesca marina i d'aigües continentals), forestal, construcció i d'energia. En tercer lloc, pel que fa a la petjada energètica, contempla el consum de combustibles fòssils amb el càlcul del que s'ha denominat la petjada del carboni que consisteix en la superfície requerida per absorbir les emissions de CO<sub>2</sub>, tot essent aquest un punt controvertit i objecte de polèmica ja que, entre d'altres qüestions, la petjada resultant és una "petjada virtual" que, a més, representa la part més important dels càlculs de la petjada ecològica. La petjada energètica es completa amb el càlcul de l'*emergy* (emergia o coningut energètic) dels béns de consum importats i exportats, que llavors es tradueix en la petjada de carboni. En quart lloc, cal destacar que la petjada dels residus i la contaminació és un dels aspectes menys desenvolupats de l'eina, tot reduint-se aquesta, bàsicament, a la contaminació atmosfèrica derivada dels GEH (Gasos d'Efecte Hivernacle). En cinquè lloc, una altra mancança que s'ha detectat en la petjada ecològica i als estudis de CFM (Comptabilitat de Fluxos de Materials), és que l'aigua no entra dins dels anàlisis comptables. Aquesta mancança ha estat, en certa manera resolta, amb el desenvolupament del concepte de petjada hídrica d'Arjen Y. Hoekstra.

Altrament, la metodologia de la petjada ecològica, a part de la dimensió del consum, necessita tenir una informació ampla i detallada de les diferents cobertes del sòl –el que Naredo defineix com la "petjada ecològico-territorial efectiva"– i les seves bioproduïtats, tot connectant aquesta metodologia amb les aportacions científiques sobre l'anomenat "Canvi Global". D'aquesta manera es vinculen els conceptes de metabolisme social i transformacions del sòl a través de la petjada ecològica. Cal subratllar que tant la informació de base del metabolisme social com de les cobertes del sòl són un dels punts crítics a l'hora de desenvolupar aquestes anàlisis, ja que en la majoria d'ocasions la informació és escassa i de mala qualitat. No obstant això, les llacunes d'informació de base s'han anat cobrint en els darrers anys. Un cop es tenen els càlculs del consum expressat en el seu equivalent en superfície i les disponibilitats de sòl de les diferents categories, es pot saber si una determinada economia és, en termes biofísics, excedentària o deficitària.

El 1997, Wackernagel i els seus col·laboradors calcularen la petjada ecològica de 52 països, tot definint una metodologia comuna i presentant uns resultats comparables. Aquella publicació originà un interessant debat sobre la petjada ecològica i crítiques sobre la seva metodologia i utilitat. Arran d'aquells debats, Wackernagel introduí tota una sèrie de modificacions metodològiques. Entre aquestes es pot destacar el desenvolupament dels factors de producció i d'equivalència. El factor de producció intenta homogeneïtzar les diferents categories del sòl emprades en relació a la bioproduïtats mundial mitjana; mentre que el factor d'equivalència homogeneïtza la bioproduïtats local en relació a la mitjana mundial. Després d'aplicar els factors d'equivalència i de productivitat la superfície obtinguda s'expressa en el que els autors han definit com a Hectàrea Global (GHa), ja que permet comparar les diferents categories del sòl independentment de la seva localització. Aquest canvi metodològic ha estat criticat per d'altres autors que sostenen que amb la seva aplicació, la petjada ecològica deixa de ser un indicador biofísic perquè les hectàrees globals són hectàrees virtuals que no es corresponen amb la realitat biofísica. Per això mateix, hi ha hagut alguns autors que han preferit seguir un camí diferent al de la metodologia estàndard de la petjada ecològica, sense incorporar aquests factors, per tal d'apropar-se el màxim possible a la realitat física, malgrat es perdi comparabilitat amb d'altres territoris.

A partir de 2000, amb una periodicitat bianual, el Global Footprint Network, la WWF (World Wildlife Foundation) i el UNEP (United Nations Environmental Programme) desenvolupen l'informe *Living Planet Report* que estima la petjada ecològica per la major part de països del planeta. Al marge de les discussions metodològiques, aquests informes permeten interpretar la desigual distribució mundial dels recursos naturals i el seu consum, tot essent un instrument que reforça el concepte de "desenvolupament geogràfic desigual". Es pot comprovar que la humanitat en el seu conjunt va superar el 1987 –any de publicació de l'Informe Brundtland– la biocapacitat del planeta i que la petjada ecològica per càpita mitjana mundial (2,2 GHa/cap) era superior a la biocapacitat mitjana (1,67 GHa/cap), amb la qual cosa hi havia un dèficit ecològic d'unes 0,4 GHa/cap. Nogensmenys, la distribució mundial de la petjada ecològica presenta enormes diferències territorials, tot coincidint els països amb elevades petjades per càpita amb els països del capitalisme avançat; amb la qual cosa es comprova que la principal causa de

deteriorament ecològic procedeix de l'excés de "riquesa" (crematística) més que de l'excés de població tal com volen donar a entendre els centres del poder global. Emperò, cal destacar que tant els càlculs des fluxos de materials com els de la petjada ecològica tendeixen a realitzar **homogeneïtzacions socials sense distingir la condició de classe**, fet que en cas d'incloure's permetria obrir nous debats en torn a la dimensió sociopolítica de la crisi ecològica.

Finalment, cal dir que el 2006 la Global Footprint Network inicià un procés de revisió metodològica i estandardització de la petjada ecològica que s'ha traslladat en diferents manuals publicats per la mateixa organització i que han ocupat també les pàgines de les revistes científiques. Aquestes modificacions metodològiques reforcen els aspectes ja apuntats, tot mantenint els factors de productivitat i d'equivalència.

A més de la Comptabilitat dels Fluxos de Materials i la Petjada Ecològica es poden destacar altres indicadors de sostenibilitat forta com per exemple la **Motxilla Ecològica** (ja esmentada anteriorment), Material Intensity per Unit of Service (**MIPS**), l'**Espai Ambiental** o l'Apropiació Humana de la Producció Primària Neta (**AHPPN**). La Motxilla Ecològica (o fluxos ocults) fou desenvolupada per Friedrich Schmidt-Bleek i comptabilitza els materials i energia associats a un procés econòmic o bé de consum al llarg del seu cicle de vida. D'aquesta manera es comptabilitzen no tan sols aquells materials que reben una contrapartida monetària, sinó també tots els materials i energia que acompanyen a un determinat producte o substància. Aquest concepte serveix per explicitar les enormes càrregues de materials que acompanyen a moltes mercaderies, com per exemple un anell d'or que tan sols li pesa 10 grams a la persona que el porta al dit, però que te una motxilla ecològica de 3,5 Tm, associada a conflictes socioecològics que són desplaçats des dels punts de consum als d'extracció, transformació i transport dels materials. Un altre concepte estretament relacionat amb el de la motxilla ecològica és el MIPS, desenvolupat també per Schmidt-Bleek, que estima els materials i l'energia, des del bressol a la tomba, requerits per una unitat de servei. Així, en el cas d'una habitació d'hotel es comptabilitzarien els fluxos de materials associats a una estada turística.

El concepte d'Espai Ambiental, proposat per Amics de la Terra i elaborat per Joachim H. Spangenberg, estima els consums globals de determinats recursos en termes biofísics i els distribueix homogèniament entre la població mundial, de tal manera que s'evidencia la discrepància entre els consums existents a diferents espais del món i el que seria una hipotètica distribució equitativa. A més, aquesta eina proposa objectius de reducció en termes globals, tot atenent al que es consideraria una magnitud sostenible (p.ex. reducció de les emissions globals de CO<sub>2</sub> en un 77% pel 2020, la qual cosa implicaria passar de 7,3 Tm CO<sub>2</sub>/càpita a 1,7).

L'AHPPN, elaborat per l'equip dirigit pel biòleg Peter Vitousek el 1986, estima l'apropiació de biomassa per part de l'activitat humana, ja sigui directament (p.ex. agricultura) o indirectament (p.ex. canvis de la coberta del sòl). Segons aquests autors la AHPPN ja era de prop del 40%, una magnitud que era considerada com el màxim apropiable i que en cas de superar-se es posaria en risc la biodiversitat i la capacitat regenerativa de la Biosfera. Posteriorment hi ha hagut diverses aplicacions d'aquest indicador i s'ha perfeccionat la seva metodologia. Cal destacar que a diferència de la Comptabilitat dels Fluxos i la Petjada Ecològica, les aplicacions de la AHPPN per determinats territoris o economies, no contempen l'efecte del comerç, sinó que es comptabilitzen únicament les extraccions de biomassa (directa i indirectament) d'un determinat espai i es comparen aquestes amb la seva Producció Primària Neta.

Finalment, cal destacar la rellevància de les aportacions a la comptabilitat biofísica realitzades a l'**Estat espanyol**. Encara que la major part de la literatura (i reconeixement acadèmic) gira en torn al món anglosaxó, a l'Estat espanyol i, especialment, en torn a José Manuel Naredo, s'han dut a terme des de la dècada dels 1970 importants aportacions. Es pot distingir una primera fase en la que molts dels treballs publicats tracten el metabolisme agrari, com per exemple el de Naredo i Pablo Campos sobre els balanços energètics de l'agricultura i que marcarien una línia de feina que tendria continuïtat fins a l'actualitat. En segon lloc, José Manuel Naredo, Mario Gaviria i Juan Serna dirigiren un important treball sobre Extremadura que analitzava en termes biofísics i sociopolítics el seu rol en el "desenvolupament geogràfic desigual" estatal, el que ha estat qualificat com un intent de geografia ecològica crítica. Malauradament, aquesta proposta pionera no va suscitar una ampliació dels estudis regionals, amb la introducció de l'anàlisi dels fluxos de materials i energia. Els estudis del metabolisme urbano-territorial continuaren a la segona meitat dels 1980, amb l'estudi del metabolisme urbà de Barcelona de Margalida Pares, Sisela Pou i Jaume Terrades; i el de la Comunitat Madrid de

José Manuel Naredo i José Frías. Un altre treball posterior que cal citar és el de la Comunitat Valenciana publicat a finals dels 1990 i realitzat per l'equip dirigit per Ricardo Almenar, Emèrit Boni i Ernest Garcia.

A la dècada dels 1990 varen aparèixer algunes publicacions rellevants sobre l'anàlisi biofísic de l'economia, amb el desenvolupament de diverses metodologies i aplicacions noves. Aquestes compartiren, en la major part dels casos, el comú denominador de no rebre l'atenció per part dels ens estadístics competents. Tampoc varen tenir continuïtat en el temps. En tot cas, aquest impuls és tributari de l'esforç de José Manuel Naredo que dirigia aleshores el programa "Economía y Naturaleza" de la Fundació Argentaria, des d'on va promoure nombroses investigacions.

Entre les principals línies de recerca impulsades al sí d'aquell programa, hom pot destacar la comptabilitat hídrica, que posteriorment s'aniria desenvolupant i que fou central per a la defensa d'una Nova Cultura de l'Aigua. A més de les contribucions de Naredo, pel que fa a la comptabilitat hídrica, cal destacar les realitzades per l'enginyer industrial Antonio Estevan.

Cap a mitjans dels 1990, Estevan també realitzà, junt amb Alfonso Sanz, un treball pioner sobre els comptes ecològics del sector del transport a l'Estat espanyol, un treball que no ha estat actualitzat fins a hores d'ara. Pel que fa a anàlisis sectorials, cal destacar que l'estudi del metabolisme de l'agricultura ha estat un dels més desenvolupats des del punt de vista teòric i metodològic. En relació a aquest, destaquen les aportacions realitzades des del camp de la història agrària, amb investigadors com Enric Tello, Ramon Garrabou o Manuel González de Molina.

S'ha de subratllar que al sí del programa "Economía y Naturaleza" es va dur a terme un estudi pioner, dirigit per José Manuel Naredo i Antonio Valero, que estimava el metabolisme social global i elaborava la metodologia per a calcular els costos exergètics de reposició dels materials mobilitzats per l'espècie humana.

Entre les darreres investigacions realitzades a l'Estat, destaca la d'Óscar Carpintero sobre el metabolisme socioeconòmic i la petjada ecològica de l'economia espanyola pel període 1955-2000. El treball de Carpintero, dirigit per Naredo, ha suposat un punt i a part en la comptabilitat biofísica de l'economia espanyola. D'altres aportacions a ressaltar són les primeres sobre la petjada ecològica a l'Estat: Anna Prat i Ferran Relea sobre la petjada ecològica de Barcelona; Xavier Simón sobre la petjada ecològica de l'agricultura espanyola; la d'Ivan Murray per a les Illes Balears; o la de Manuel Calvo per l'aglomeració de Sevilla. Per altra banda, entre els treballs de Comptabilitat dels Fluxos de Materials a l'Estat, a més del de Carpintero, es poden subratllar els de Iñako Arto pel País Basc, el de Cristina Sendra per Catalunya o Marcelo Hercowitz per Lanzarote. També es poden destacar diversos treballs sobre el metabolisme energètic com el coordinat per Jesús Ramos pel cas de Catalunya o del metabolisme hídric i els càlculs de l'aigua virtual duts a terme per Esther Velázquez, entre d'altres.

En darrer lloc, cal apuntar que la preocupació de les administracions públiques de l'Estat per tal d'incorporar una comptabilitat biofísica de l'economia ha estat més aviat escassa, quasi nul·la. El 1987 José Manuel Naredo i José Frías encapçalaren un grup interministerial per realitzar els comptes del patrimoni natural, el que hagués situat l'Estat espanyol en una posició capdavantera en aquesta matèria. Emperò aquell projecte, tal com exposen els seus responsables, va caure en l'oblit i la desatenció política institucional fins que naufragà. Així, la major part de treballs han comptat amb un pobre recolzament institucional i en tot cas les notables aportacions han estat, més aviat, resultat de l'esforç i motivació personal dels investigadors.

No és fins el 2005 que es constitueix l'Observatori de la Sostenibilitat a Espanya (OSE) que teòricament hauria de cobrir el buit en matèria d'informació, comptabilitat i anàlisi en les qüestions socioecològiques. L'OSE elabora cada any un informe sobre la sostenibilitat a l'Estat-. A nivell de Comunitats Autònomes, s'han dut a terme avanços en aquesta matèria, tot depenent de la sensibilitat institucional al respecte. Així, per exemple, el 1999 es va constituir l'OBSAM (Observatori Socioambiental de Menorca) al sí de l'Institut Menorquí d'Estudis, que realitza indicadors socioambientals de l'illa. En canvi, pel conjunt de Balears, el 2000 es va constituir un grup en el CITTIB (Centre d'Investigacions Turístiques de les Illes Balears) que elaborà un sistema d'indicadors de sostenibilitat –destacant la publicació *El Tercer Boom*–, però el grup i la seva tasca foren dissolts amb el canvi del color polític al front del Govern de les Illes Balears, amb l'entrada del Partit Popular (2003-2007).

Així mateix, pel que fa a la recopilació d'informació ambiental a les Balears cal destacar la tasca feta per la Societat d'Història Natural de les Illes Balears, que ha dut a terme diferents informes sobre l'Estat del Medi Ambient des del 1993 fins el 2003. A partir del 2009 la Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears elabora els informes de l'Estat del Medi Ambient, tot abraçant el període 2006-2009<sup>4</sup>. D'altra banda, el 2009, el GIST (Grup d'Investigació sobre Sostenibilitat i Territori), que compta amb antics membres del grup del CITTIB, va dur a terme el projecte d'investigació que desembocà en la publicació *Els indicadors de sostenibilitat socioecològica de les Illes Balears (2003-2008)*<sup>5</sup>.

## **Part 2. El negoci de l'oci. El paper del turisme en el procés de globalització neoliberal.**

### **Capítol VI. Algunes notes sobre el turisme i la forma en què les ciències socials l'han abordat críticament.**

Durant el segle XX, i més particularment després de la Segona Guerra Mundial, la industrialització turística fou una de les grans transformacions socials i econòmiques a escala planetària. El seu paper en l'estructuració econòmica de la postguerra fou cabdal a l'hora d'incorporar nous espais –perifèrics i semiperifèrics– a les lògiques del capital. Més enllà de les alteracions de tipus econòmic, des del punt de vista estrictament crematístic, l'activitat turística ha implicat profundes transformacions socioculturals i espacials.

Malgrat la rellevància que el turisme anava adquirint, aquest no fou objecte d'atenció científica. Així, les ciències socials no abordaren la qüestió turística fins la dècada dels 1960, ja que fins aleshores no tenia prou rellevància com per ser subjecte d'estudi. Les profundes transformacions socials que produïa, però, la turistització de societats i territoris feu que en poc temps l'estudi del turisme guanyàs importància. D'aquesta manera, cal destacar l'aparició de la revista *Annals of Tourism Research* a principis dels 1970 de la mà del sociòleg Jafar Jafari. En relació a la consideració de la qüestió turística per part dels centres de poder del capital – amb les seves expressions institucionals, incloses les acadèmiques –, destaca la fundació de l'Organització Mundial del Turisme (OMT)<sup>6</sup> de Nacions Unides, amb seu a Madrid. Malgrat s'iniciàs l'estudi i augmentàs el reconeixement acadèmic de la matèria turística cap a finals dels anys 1960 i principis dels 1970, l'anàlisi sectorial turístic ha rebut menys atenció que el d'altres activitats socioeconòmiques.

En l'estudi del turisme per part de les ciències socials es poden destacar dues línies principals. Una primera que, a partir de la **teoria neoclàssica**, fa l'anàlisi turística fonamentalment des de la dimensió de la demanda, tot explicant la seva evolució com una progressió de les exigències del mercat, identificat aquest amb els turistes. Aquest marc analític també se sustenta, per tal d'explicar la inserció de certs espais en la producció turística, en la teoria del comerç internacional de les avantatges comparatives i en una mena de determinisme geogràfic. Així, es pot explicar els suposats motius pels quals certs espais i societats han "decidit" convertir-se en espais de producció turística. Aquesta línia sol evadir-se del context sociohistòric, el marc institucional i l'entorn geogràfic en el que es du a terme el turisme. En aquest sentit, es reproduïx mecànicament el mateix tipus de plantejament teòric-analític per tal d'explicar l'activitat turística, una anàlisi que és atemporal, aespacial, apolítica i asocial. Aquest plantejament, bàsicament, contribueix a legitimar científicament la "modernització" socioeconòmica per la via turística. A més, la defensa de la via turística se sol fer sota l'argument que és una "indústria tova" –que no genera fums–, respecte d'altres solucions econòmiques. La difusió i expansió del negoci turístic i el creixent pes del capital turístic ha anat acompanyat de la institucionalització acadèmica dels estudis de turisme a les universitats, que redueixen l'explicació i l'anàlisi a la dimensió "empresarialista", tot amb l'objectiu de formar "professionals" que puguin ser aprofitats pel capital.

<sup>4</sup> Conselleria de Medi Ambient (2009) *Estat del Medi Ambient de les Illes Balears 2006-2007* ([www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?idsite=464&cont=17969](http://www.caib.es/sacmicrofront/contenido.do?idsite=464&cont=17969), agost 2011); Conselleria de Medi Ambient i Mobilitat (2010) *Informe Estat del Medi Ambient a les Illes Balears. Actualització de les dades dels indicadors pels anys 2008-2009* ([www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST464ZI104866&id=104866](http://www.caib.es/sacmicrofront/archivopub.do?ctrl=MCRST464ZI104866&id=104866), agost 2011).

<sup>5</sup> Murray, I. (coord) (2010) *Els Indicadors de Sostenibilitat Socioecològica de les Illes Balears (2003-2008)*. Universitat de les Illes Balears, Palma ([www.uib.es/ost/estudi/Extensa.pdf](http://www.uib.es/ost/estudi/Extensa.pdf), agost 2011).

<sup>6</sup> L'antecedent de la OMT fou la International Union of Official Tourist Propaganda Organizations (IUOTPO).



Una segona línia és la que des de la **teoria social crítica** abraça l'estudi del turisme<sup>7</sup>. En aquest sentit, cal destacar que ja als inicis de l'anàlisi turístic per part de les ciències socials, varen aparèixer importants textos que reflexionaven críticament sobre el turisme. Així, George Young publicà el llibre *Tourism: blessing or blight?*; Louis Turner i John Ash publicaren *The golden hordes: international tourism and the pleasure periphery*, o Valene Smith *Hosts and Guests*. Aquests treballs es podrien emmarcar en les teories del desenvolupament heterodoxes, fortament influenciades per l'economia política marxista, però també per d'altres com la sociologia i antropologia crítiques. A finals dels 1970, un dels treballs a destacar és el que coordinà Emmanuel De Kadt titulat *Tourism: passport to development?: Perspectives on the social and cultural effects of tourism in developing countries*. Aquest llibre recollia les diferents aportacions fetes al seminari organitzat pel Banc Mundial i la UNESCO, i tal com el seu títol indica, qüestionava radicalment el fet que la inserció dels espais del Sud Global al negoci turístic fos una porta d'entrada a l'anomenat "desenvolupament". Ans al contrari, s'evidenciava que mitjançant el turisme es reproduïen i ampliaven les estructures econòmiques i lògiques preexistents.

Dins del camp de la geografia Cosgrove i Jackson escrivien a principis dels 1970 el que ha estat qualificat com a primer llibre de geografia de l'oci i la recreació. L'anàlisi del turisme des de la geografia ha assolit certa rellevància, sobretot pels profunds canvis socioespacials que implica l'adopció de la via turística d'acumulació, especialment als espais perifèrics del sistema-món capitalista que s'incorporen com a nous espais de producció turística. En aquesta línia hom pot destacar les aportacions fetes per Louis Turner i John Ash sobre les perifèries del plaer, la proposta d'Erdmann Gormsen, que a partir del model centre-perifèria proposava una anàlisi geohistòrica de l'evolució del turisme internacional; o la de Malcolm Crick que definí els enclavaments turístics com una mena de guetos turístics. Una altra proposta metodològica que ha rebut molta atenció fou la del cicle de vida dels destins turístics proposada per Richard Butler a principis dels 1980 i que reproduïa la teoria rostowiana dels estadis del creixement econòmic.

Sens dubte una de les principals figures a destacar en l'anàlisi del turisme des de la geografia radical és **Stephen G. Britton**. Aquest autor analitzà el paper del turisme en la configuració de la geografia del capitalisme mundial i les seves transformacions, a partir dels fonaments teòrics de la geografia crítica i l'economia política marxista. Mentre que autors com Douglass Pearce lamentaven que els estudis turístics fossin pobres des del punt de vista teòric, perquè tenien escasses vinculacions amb els desenvolupaments teòrics de diferents disciplines; Britton manifestà, a principis dels 1990, tant la necessitat de dur a terme una geografia turística crítica, com que a d'aquesta podrien sorgir nous enfocaments i marcs teòrico-conceptuals per aplicar a altres branques de les ciències socials. Britton en el seu darrer treball proposà una agenda de recerca crítica que es fonamentà en l'estudi de la producció turística de l'espai, és a dir en els processos, dinàmiques i lògiques que permeten explicar la mercantilització turística de l'espai.

A partir de la dècada dels 1990, però, amb la institucionalització dels estudis turístics, la seva subordinació al capital turístic i la deriva neoliberal que ha afectat seriosament la crítica social, al menys als àmbits universitaris, es va produir un important retrocés en les aportacions crítiques a l'estudi del turisme. Entre els treballs a destacar, i fortament influenciat per l'obra de Britton, es pot accentuar el coordinat per Dimitris Ioannides i Keith Debbage el 1998: *The economic geography of the tourist industry: a supply side analysis*. És significatiu que no apareixi el mot "critical" en el títol, però el que sí que es pot destacar és l'èmfasi sobre la dimensió de l'oferta que hi fan, tot evidenciant que aquesta és una de les grans oblidades i obviades en molts dels treballs sobre el tema turístic. De fet, la influència de les teories postestructuralistes reflectida en l'obra de John Urry de 1990, *The tourist gaze*, va obrir una nova línia de treballs sobre el turisme que, encara que des de una visió crítica en molts de casos, reforçaven l'estudi del turisme des de la demanda, les subjectivitats. Aquests enfocaments s'han reforçat en el que s'ha definit com el "gir cultural" que ha anat, a la vegada, associat a una pèrdua gradual dels treballs més sistèmics sobre el turisme com a via

---

<sup>7</sup> La reflexió crítica del turisme, entès aquest també com a negoci de l'oci, obligaria a realitzar una anàlisi sobre la conceptualització del treball sota les lògiques del capitalisme, la construcció social del temps i la divisió social del treball. El treball assalariat i depenent, sota les regles del joc del capital, es planteja com quelcom separat de l'oci. I, aquest darrer s'ha convertit en una potent font d'acumulació i via d'expansió del capital.

d'acumulació. Un pèrdua que s'ha produït precisament en el moment en què es consolidava la globalització capitalista. No obstant això, hi ha hagut alguns treballs que han estudiat des d'una perspectiva crítica la producció turística en el procés de globalització capitalista, com per exemple Michael Clancy, Gareth Shaw i Allan M. Williams, Raoul Bianchi o més recentment Jan Mosedale des de l'economia política crítica, entre d'altres.

Un dels punts centrals de la geografia turística crítica, és el d'analitzar el **turisme** com una **activitat industrial** o sistema de producció capitalista. Es tracta d'un sistema complex en el que conflueixen múltiples branques d'activitat en localitzacions i moments diferents. En aquest sentit, Michael Clancy ha analitzat el turisme des del concepte de Global Commodity Chain (GCC). La conceptualització de la definició de sistema industrial turístic ha variat sensiblement des de les primeres interpretacions que coincidien amb la conceptualització clàssica de producció industrial pròpia del capitalisme regulat quan l'extracció de plusvàlues es centraven en el procés productiu. Després de la contrarevolució neoliberal i la creixent financiarització del capital, les extraccions de plusvàlua s'han traslladat des de la producció a l'esfera financera, tot essent aquesta deriva assumida pel capital turístic que respon cada cop més a criteris financers en la seva gestió i expansió. D'altra banda, així com d'altres activitats industrials, però probablement essent una de les més significatives, el turisme ha estat una potent eina geopolítica: durant la Guerra Freda per tal d'estendre la zona d'influència capitalista, amb l'objectiu de construir un "cinturó sanitari contra el comunisme"; o bé durant la globalització capitalista per tal d'incorporar nous espais sota les lògiques del capital i assumir societats sota l'homogeneïtzació cultural del pensament únic.

Una part important de la recerca en aquesta matèria ha abraçat l'estudi dels **impactes** socials, culturals, polítics, econòmics i ecològics que provoca el capitalisme turístic. En l'estudi dels impactes els que reberen més atenció en un primer moment foren els **socials i culturals**, especialment pel que fa a la incidència, sobre les societats receptores, de la colonització turística dels espais del Sud Global. En aquest sentit, molts estudis analitzen com a través del turisme s'introdueixen les lògiques dels diners i del capital en societats que en moltes ocasions havien restat al marge, tot suposant una ruptura sociocultural de gran magnitud. Posteriorment, s'han dut a terme estudis socioculturals, des de l'antropologia i la sociologia, del comportament dels propis turistes. En canvi, la qüestió de classe ha restat menys analitzada, malgrat ser una qüestió cabdal.

Pel que fa a l'estudi dels impactes **polítics** i a la qüestió del poder, s'han dut a terme treballs que incideixen en el paper del turisme en la reconfiguració del marc socioinstitucional i les relacions de poder. D'altra banda, alguns estudis socioculturals i polítics sobre el turisme han destacat el paper que aquest suposadament ha jugat en trencar l'*status quo* (p.ex. la influència del turisme durant el franquisme).

En quant als impactes **econòmics** s'han dut a terme alguns estudis que intenten analitzar elements sovint poc contemplats en la comptabilitat convencional del turisme, com per exemple la consideració del que s'han definit com a fuites turístiques (*leakages*) que seria la part de la despesa turística que no queda al lloc de producció turística; o també s'analitzen les anomenades "importacions turístiques" que serien aquelles adreçades al manteniment del negoci turístic als destins turístics; etc.

Els **impactes ecològics** han estat també un camp important de la recerca turística. En la seva anàlisi, primer destacaren els estudis d'impactes de les activitats recreatives, especialment en els anomenats espais naturals i rurals. Les metodologies aplicades en l'estudi de l'impacte de les activitats recreatives, i els conceptes associats, foren traslladats posteriorment a l'estudi dels impactes turístics, dins dels que hi destaquen l'aplicació dels estudis de la capacitat de càrrega turística, límit de canvi acceptable, avaluacions d'impacte ambiental, etc. En la majoria dels casos es tracta d'estudis que analitzen el canvi d'estat, més que les causes i orígens dels impactes, i es tracta d'estudis centrats en casos molt localitzats (p.ex. enclavament turístic, pista d'esquí, camp de golf, etc), però que no solen considerar l'impacte biofísic des d'una perspectiva sistèmica ni altres escales d'anàlisi. En definitiva, s'estudien majoritàriament els impactes directes, immediats i tangibles. Això es degut, segurament, a la concepció dominant del turisme, que el considera com una activitat immaterial. Amb l'arribada de la retòrica de la sostenibilitat ha aparegut una ampla literatura sobre el turisme sostenible. Alguns autors han criticat que en aquest cas la major part de la literatura és sobretot autoreferencial, però que resta al marge de les discussions teòriques i metodològiques sobre la qüestió de la sostenibilitat. En tot cas, es poden destacar els treballs

de Colin Hunter o Stefan Gössling, que han analitzat els impactes globals del turisme des d'una perspectiva sistèmica. A més, hom pot assenyalar que no és tan sols que des dels estudis turístics no s'hagi prestat gaire atenció al desenvolupament de disciplines com l'economia ecològica, sinó que des d'aquesta tampoc s'ha prestat gaire atenció a l'estudi del turisme.

D'altra banda, certs treballs han presentat una tendència a confondre els "nous productes turístics", com per exemple l'ecoturisme, com a "turisme sostenible". En aquest sentit, cal citar el treball de Martin Mowforth i Ian Munt, *Tourism and sustainability: new tourism in the Third World*, que s'encarreguen d'analitzar críticament, des de l'ecologia política, aquests nous productes turístics suposadament sostenibles. També cal destacar el fet que des de l'ecologia política el turisme també ha estat poc estudiat, ja que ha predominat una certa actitud acrítica respecte del turisme, en comparació a d'altres activitats com per exemple l'extractiva.

Finalment, s'assenyalens les aportacions a l'estudi del turisme realitzada pels investigadors socials de l'Estat espanyol. En aquest sentit, les primeres aportacions realitzades a finals dels 1960 i principis dels 1970 poden ser considerades com a pioneres a nivell internacional. Entre els primers autors es poden destacar, entre d'altres, els economistes Joan Cals i Eugeni Aguiló; els geògrafs Joan Vilà Valentí o Bartomeu Barceló Pons; o els sociòlegs Mario Gaviria o Francisco Jurdao. Emperò, la major part dels treballs realitzats per aquells pioners no poden ser considerats dins de la teoria social crítica. Entre els treballs crítics caldria citar el coordinat per Mario Gaviria als 1970, *España a go go*, i els treballs de Francisco Jurdao qui coordinà la col·lecció "Turismo y Sociedad", a través de la qual es varen traduir al castellà importants títols de la literatura crítica sobre el turisme dels anys 1970.

Al marge d'algunes aportacions aïllades durant la dècada dels 1980 i 1990, els primers treballs crítics sobre el turisme han estat els apareguts a la dècada del 2000 com el de Jordi Gascón i Ernest Garcia –*Viajar a todo tren*– i els de Joan Buades – *On brilla el sol, Exportando paraísos, Do not disturb Barceló*–. S'ha de destacar que aquests llibres apareixen al marge del món acadèmic i han estat realitzats per investigadors vinculats a moviments socials.

## **Capítol VII. El negoci de l'oci a escala mundial. "El turisme, la major indústria (sense fums) del planeta".**

Des de la segona meitat del segle XX, després de la Segona Guerra Mundial, el turisme, que per definició és internacional, ha esdevingut una de les principals indústries del planeta. D'acord amb Joan Buades es podria dir que, en certa manera, el turisme internacional ha estat una mena de globalització abans de la globalització capitalista, és a dir un camp de proves. L'expansió del turisme internacional té una gran dimensió socioespacial, ja que la producció turística requereix la mercantilització de l'espai destinat al negoci turístic. L'especialització turística se fonamenta en la producció de béns i serveis altament territorialitzats i majoritàriament no transables –és a dir que es consumeixen al mateix lloc–. D'aquesta manera la "mirada turística", tal com l'ha definit John Urry, ha colonitzat pràcticament tot el globus. Urry destaca que el capitalisme turístic comporta la producció de béns tangibles, però també de béns intangibles o capital simbòlic. D'aquesta manera a través del turisme se produeix l'espai que es converteix en marca i la seva comercialització invoca aspectes simbòlics per fabricar l'experiència turística. A grans trets, es pot destacar el fet que mentre que a la dècada dels 1970 i 1980 hi havia notables treballs crítics que analitzaven el capitalisme turístic, posteriorment aquests tendeixen a desaparèixer. En temps de plena globalització capitalista són molts pocs els autors i treballs que analitzen críticament (i fins i tot acríticament) el paper del turisme en aquest procés.

L'evolució del capitalisme històric, des de la Revolució Industrial, ha anat acompanyat, tal com exposà Erdmund Gormsen, de la producció de noves **perifèries del plaer** i la transformació de les existents. En la definició de les perifèries del plaer, Gormsen contemplava diferents elements, com per exemple la condició de classe, la procedència de les inversions o els diferents sistemes de transport, per tal d'analitzar l'evolució i el dinamisme socioespacial del capitalisme turístic mundial. Així definí 4 perifèries: una primera que es trobaria a l'Europa del Nord, al segle XIX, als països bressol de la revolució industrial i en la que la primera ocupació seria protagonitzada per les classes privilegiades (p.ex. Brighton), però que evolucionaria cap un tipus de turisme més diversificat socialment, amb major predomini de classes mitjanes i populars, i la proliferació de segones residències fins a convertir-se alguns d'aquests espais en

llocs de residència de *commuters*. Una segona perifèria va aparèixer, cap a finals del segle XIX, als espais costaners del sud d'Europa (p.ex. Cannes), a la que hi acudirien també les classes privilegiades dels espais urbans centrals, i amb el temps als establiments hotelers s'anirien afegint nous allotjaments, especialment segones residències. Una tercera perifèria es va construir després de la Segona Guerra Mundial i en el cas europeu s'estén a la Mediterrània i coincideix amb l'explosió del turisme de masses (p.ex. Mallorca). I, finalment, una quarta perifèria s'incorpora amb el procés de globalització capitalista, que comprèn els territoris del Sud Global, fins abraçar pràcticament tot el planeta.

En el debat sobre la transició del **turisme fordista** al **postfordista** s'ha incidit molt en el canvi de l'organització empresarial de la producció turística, en els suposats canvis en les "preferències" dels turistes i l'aparició de noves tipologies de productes turístics. En qualsevol cas, mentre que el turisme fordista s'identifica amb l'estandarització de la producció turística a través dels paquets turístics, el postfordista es definiria per la ruptura d'aquells productes i la introducció de major flexibilitat en la producció turística.

No obstant això, el que cal tenir present, i que no se sol contemplar massa en la literatura al respecte, és que les formes de producció turística anomenades postfordistes s'han assentat sobre la base de l'orientació financera de la gestió turística, tal com ha passat a la resta de sectors.

En relació a l'anterior, cal dir que la fragmentació de l'empresa en xarxa ha permès concentrar les activitats de major valor afegit –localitzades als centres metropolitans–, mentre que les tasques més repetitives i més exigents en mà d'obra s'han subcontractat i, en moltes ocasions, s'han desplaçat territorialment. La introducció de mecanismes de flexibilització del treball ha reduït el poder dels treballadors i alhora ha augmentat el marge de beneficis del capital, al temps que s'ha congelat o reduït la massa salarial. La solució espacial ha estat una de les principals estratègies del capital turístic, amb la incorporació de nous espais al procés de mercantilització turística, però sense que això signifiqui "millores" en l'organització de la producció (p.ex. de tipus tecnològic). De fet, una de les estratègies del capital estriba en l'exportació de tecnologies obsoletes a les noves perifèries.

A més de la financiarització que guia la gestió turística, cal destacar el poder que han assolit les corporacions transnacionals turístiques en l'etapa del capitalisme turístic global. Per això, cal apuntar que a l'hora d'analitzar el turisme en temps de la globalització turística no basta veure l'evolució dels turistes i la seva distribució, sinó que esdevé imprescindible analitzar el paper que han jugat les empreses transnacionals, els lobbies industrials, així com els estats en la deriva de la política mundial sota l'hegemonia neoliberal.

Aquesta anàlisi es realitza a partir de les fonts primeres de l'Organització Mundial del Turisme, i abraça des de la situació turística mundial a principis del segle XXI, el marc regulatori global sota les regles de l'Organització Mundial del Comerç, fins el paper que juguen les principals Empreses Transnacionals Turístiques (ETN): Tour Operadors, companyies aèries i cadenes hoteleres.

L'evolució del turisme mundial després de la Segona Guerra ha anat paral·lela a l'evolució del capitalisme global, amb el pacte capital-treball als països del capitalisme avançat que resultà de l'Estat del Benestar, es va dur a terme un elevat creixement econòmic que alimentà l'explosió de la societat de consum de masses, tot donant lloc al període conegut com els "Trenta gloriosos". En aquest període fou també important el paper geopolític que jugà el turisme, així com el seu paper redistribuidor de l'ajuda nord-americana a la reconstrucció europea, una mena de Pla Marshall d'encuny turístic. A més, s'ha de tenir present que el turisme de masses s'expandí de la mà del transport aeri, que fou reciclat, en els primers moments, des de la indústria de la guerra. El turisme internacional passà de 25,2 milions de turistes el 1950 a 165,7 milions el 1970 i 283 milions el 1979. S'ha de tenir present que el 1950, els 10 primers països en recepció de turistes internacionals representaven el 86,6% del total mundial i eren els principals països del capitalisme avançat, amb els EUA i Canadà al capdavant. El 1970 els 10 primers països rebien el 62,5% del turisme internacional mundial i entre els principals països cal destacar els europeus i entre d'ells l'Espanya de Franco i la Iugoslàvia de Tito.

A principis dels 1980 s'alenteix una mica el ritme de creixement del turisme internacional, però a mitjans de la dècada es tornà a disparar. Els anys 1980 foren de redefinició del capitalisme mundial que es va resoldre amb el triomf de la contrarevolució neoliberal i la forta expansió del capitalisme global de domini financer, especialment a partir de

la dècada dels 1990 després de la dissolució de la URSS. A més, a la dècada dels 1990 s'inaugurava una nova etapa de petroli barat –"20 anys de petroli barat"–, que junt amb l'adopció de les noves regles del joc neoliberal, pavimentaren l'explosió del turisme internacional que assoliria unes dimensions globals. En aquest període es posaren els ciments per a la producció de noves perifèries turístiques, especialment als països del Sud Global.

La caiguda dels preus del petroli i de bona part de les matèries primeres en les que estaven especialitzades les economies del Sud Global, junt amb la disciplina financero-neoliberal imposada als estats del Sud degut a la crisi del deute extern, desembocaren en l'adopció de la via turística com a estratègia d'inserció en el capitalisme global. Una estratègia que molt sovint era recomanada pel Banc Mundial i el Fons Monetari Internacional. La via turística era recomanada per la seva capacitat d'atreure divises i també d'arrossegar altres capitals estrangers, per tal de poder cobrir els compromisos del deute. Durant l'època qualificada com dels "feliços 1990" o de la "globalització feliç", es passà de 463 milions de turistes internacionals el 1991 a 696 el 2000. El 2000 els 10 primers països en recepció de turistes internacionals rebien un 50,12% dels fluxos mundials, tot destacant a més de la tercera posició de l'Estat espanyol, la incorporació de Xina i Mèxic entre les 10 primeres potències turístiques globals.

Després dels atemptats yihadistes de l'11 de setembre de 2001 s'inaugurà una nova etapa en la gestió del capitalisme global, la "globalització de domini dur" que correspon amb el nou imperialisme dels EUA de George W. Bush. L'escalada bèl·lica i els atemptats afectaren a les "illes del plaer", que eren les zones turístiques de molts de països del Sud Global (p.ex. Casablanca, Istanbul o Bali), així com algunes ciutats globals dels espais centrals (p.ex. Nova York, Madrid o Londres) que també eren importants centres d'atracció turística.

En relació al turisme als espais centrals del capitalisme global, cal destacar que el turisme ha esdevingut una de les principals estratègies de l'empresarialisme urbà de les ciutats globals a través de la qual es produïa i promocionava la marca-imatge de la ciutat, la qual servia per posicionar-se i reforçar la seva posició en la jerarquia urbana global. En moments de forta contestació contra la globalització capitalista i la guerra global permanent, l'estatus quo acadèmic –i la major part dels defensors de l'ordre establert– va identificar als moviments antisistèmics amb l'anomenat terrorisme fonamentalista i acusaren els moviments de ser un "perill" pel turisme.

Entre el 2000 i el 2003 (any de la invasió d'Irak) el turisme internacional passà de 696 milions de turistes a 662, tot destacant la forta caiguda dels turistes internacionals als EUA, que enfortí les polítiques seguretàries a l'entrada de passatgers al país. El 2005 el nombre de turistes internacionals s'incrementà fins a 765 milions i els 10 primers països rebien el 49,15%. Entre els primers països destaquen a les primeres posicions França i l'Estat espanyol, i s'afegeix Turquia que ocupa el lloc novè. No obstant, la forta especialització turística d'alguns estats del Sud Global queda reflectida en la seva participació en el PIB. Així, els casos de petits estats insulars (molts d'ells també paradisos fiscals) el turisme hi representa més del 20% del PIB (p.ex. Seychelles un 34,6%, Bahames un 34,1%), mentre que a les principals potències turístiques mundials el turisme representa una part molt menor del PIB (p.ex. França un 2,1%, Estat espanyol un 5,5% o els EUA un 0,9%).

L'anàlisi del turisme mundial per països pel 2003, a partir de les dades de l'OMT, ens permet visualitzar una foto fixa de la situació a principis del segle XXI, just abans de la crisi global<sup>8</sup>. Front a les opinions de l'entrada en declivi d'Europa, l'anàlisi de les dades de turistes i capacitat d'allotjament demostren que a principis del segle XXI, Europa era la superpotència turística mundial. Europa amb la **recepció** de 370 milions de turistes internacionals sumava el 55,9% del **turisme internacional mundial**. Els 10 primers països en recepció de turistes d'Europa, que rebien el 75,2% dels fluxos turístics europeus, són al mateix temps les principals destinacions turístiques del món. Entre aquestes en destaquen els estats membres de la UE. Amb la configuració de l'espai europeu mitjançant l'adopció de les regles del joc neoliberal –financiarització, liberalització aèria, moviment de capitals i persones dins de l'espai europeu, etc– s'ha intensificat el procés de turistització europea, tot semblant-se cada cop més als EUA pel que fa als moviments turístics. Amèrica amb 111,9 milions de turistes internacionals

---

<sup>8</sup> S'ha de tenir present que l'anàlisi de la geografia turística en funció del turisme internacional deixa de banda una part molt significativa dels fluxos turístics, com és el turisme domèstic. Segons les estimacions de l'Organització Mundial del Turisme, el 2008 el turisme domèstic fou de 4 miliards de turistes, front els 800 milions de turistes internacionals.

concentra el 16,9% del turisme internacional mundial. Els 10 primers països concentraven el 85,7% dels fluxos turístics, tot essent els principals països els EUA amb 41 milions de turistes internacionals, Mèxic amb 18,6 milions i Canadà amb 17,5 milions. Àsia rebia 98,87 milions de turistes internacionals, la major part dels quals es localitzaven a l'Àsia Oriental (54,9% dels turistes) i el Sud-est Asiàtic (35,8%), tot destacant la Xina com a nou jaciment turístic mundial. Els països del Pròxim Orient i l'Orient Mitjà varen tenir el 2003 uns 44,9 milions de turistes i els 5 primers països comptaren amb el 85,4% dels fluxos. El 2003, 27,02 milions de turistes (4,08% del total mundial) es dirigiren als països del continent africà, sobretot dels països del nord i del sud del continent. Els 10 primers països africans varen rebre el 78,7% del turisme internacional d'Àfrica, amb Sud-àfrica, Tunísia i Marroc al capdavant. Finalment a Australàsia i el Pacífic es comptabilitzaren uns 8,87 milions de turistes internacionals, el 91% dels quals es concentraren a 5 països dels que destaquen Austràlia i Nova Zelanda. D'altra banda, entre els espais de producció turística s'han de destacar els paradisos fiscals i les ZPET (Zones de Producció per a l'Exportació Turístiques). Així, dels 107 països amb Zones de Producció per a l'Exportació, 30 tenien ZPET. I a la vegada, la major part de paradisos fiscals són també espais turístics de certa rellevància i a més, molts dels paradisos fiscals es localitzen prop de les principals regions turístiques del planeta, tot esdevenint les "grans rentadores" dels diners opacs mundials, i del negoci turístic.

Des dels lobbies turístics es preveu que el turisme internacional creixi sense parar fins el 2020, quan es calcula que s'assoliran 1,5 miliards de turistes internacionals. Aquestes previsions es fonamenten, entre d'altres, en la suposada incorporació de la població asiàtica, concretament la xinesa, a la classe consumista global, tot esperant que el turisme internacional a Àsia passi de 81 milions de turistes internacionals el 1995 a 397 milions el 2020. La **crisi sistèmica mundial** que s'inicià el 2007, amb l'esclat de la bombolla financer-immobiliària, tan sols ha trastocat lleugerament les previsions de l'Organització Mundial del Turisme, i el 2010 s'assolien 940 milions de turistes internacionals, front la previsió del miliard de turistes. Mentre que entre el 2008 i el 2010, el nombre de turistes internacionals s'incrementà un 2,3%, els ingressos del turisme internacional davallaren dels 939 miliards de dòlars el 2008 a 919 miliards de dòlars el 2010. L'Organització Mundial del Turisme, fonamentant-se en l'anàlisi de les sèries històriques del turisme internacional dels darrers 50 anys, estima que l'impacte de la crisi en el turisme internacional serà mínim i que en 2 anys es recuperaran les tendències esperades<sup>9</sup>. Emperò, tal com ha apuntat Ramón Fernández-Durán (2011)<sup>10</sup> "el món de 2007 ja no tornarà", i es més que previsible un canvi profund en les lògiques del capital, tot assenyalant que les "llicions" apreses d'altres crisis de poc serviran per resoldre la present.

Si hom analitza els **països emissors de turistes internacionals** de 2003 veu com la principal potència emissora mundial és Europa (360 milions), que va seguida d'Amèrica (97,8 milions), Àsia (78,6 milions), Àfrica (16,17 milions), Pròxim Orient i Orient Mitjà (16,05 milions) i Australàsia i Pacífic (9,1 milions). Els 10 primers països emissors de turistes internacionals amb 337 milions de turistes, representaven el 50% del total mundial. Cal destacar que, a grans trets, la major part dels fluxos turístics internacionals es produeixen entre països de la mateixa regió mundial i, en general, en direcció nord-sud, des dels països de major renda als de menor, tot reproduint-se el model centre-perifèria.

El 2003, Europa rebia la major part dels turistes internacionals d'altres països europeus, amb uns 305 milions de turistes. La segona regió de procedència era Amèrica, amb uns 16,6 milions. Els països americans rebien la major part dels turistes internacionals del propi continent, la major part dels quals procedien dels països signataris del TLCAN (Tractat de Lliure Comerç d'Amèrica del Nord) i anaven a aquests mateixos països: EUA, Canadà i Mèxic. Els turistes internacionals arribats a Amèrica Llatina i el Carib procedien majoritàriament des EUA i Canadà amb 7,8 milions; de països de la mateixa subregió amb 6,4 milions; i d'Europa amb 4,9 milions. Els països asiàtics rebien la major part dels turistes internacionals de la mateixa regió amb uns 58 milions de turistes internacionals que representen el 73,8% del total, seguits dels

<sup>9</sup> Pierret, F. (2011) "2nd trend: For the past 50 years, each crisis has affected figures for one or two years, but has not affected overall trends" (<http://unwto.org/es/node/29078>, agost 2011). Frédéric Pierret és el Director Executiu de Programa i Coordinació de l'Organització Mundial del Turisme.

<sup>10</sup> Fernández-Durán, R. (2011) *La Quiebra del Capitalismo Global: 2000-2030. Preparándonos para el comienzo del colapso de la Civilización Industrial*. Libros en Acción, Editorial Virus Editorial, Baladre, Barcelona.

europaus (10,29 milions) i americans (4,9 milions). La major part dels turistes internacionals dels països del Pròxim Orient i l'Orient Mitjà procedien d'Europa (17,6 milions), que s'adreçaven sobretot a Turquia i Egipte, i de la pròpia regió amb 12,1 milions que sobretot s'adreçaven als països de la península aràbiga. Àfrica rebia la major part dels fluxos turístics de països de la mateixa regió amb uns 12 milions de turistes i seguit dels països europeus amb 2 milions de turistes. En el cas dels moviments turístics entre països africans es sol donar entre països fronterers, mentre que els europeus viatgen o bé a les antigues colònies o bé als països on es comercialitza el turisme de safari. Finalment, a la regió d'Australàsia i el Pacífic es detecten uns majors fluxos procedents dels països asiàtics (3,6 milions de turistes internacionals), encara que també són importants els fluxos entre els països de la mateixa regió (2 milions) –especialment els fluxos mutus entre Austràlia i Nova Zelanda– i en darrer terme els països europeus (1,7 milions).

Una geografia turística ha de comptar, indubtablement, amb l'anàlisi de les "fàbriques turístiques" que són els establiments d'**allotjament turístic**. Aquests són els principals vectors de la producció de l'espai turístic, als que se sumen altres elements complementaris (p.ex. espais recreatius, zones comercials, restaurants, etc). Cal recordar que el turisme és una activitat comercial singular en la que és el client el que es desplaça a la zona d'industrialització turística, en comptes de ser el producte el que es desplaci a l'espai de consum. Així, els espais turístics esdevenen al mateix temps espais de producció i de consum. La capacitat d'allotjament turístic ha crescut continuadament durant l'etapa que va des de la ruptura del règim d'acumulació fordista al règim financer amb la seva consolidació fins a la constitució de la bombolla financer-immobiliària mundial. Així, entre el 1980 i el 1990 es passa de 16,2 milions de places a 22,12 milions, tot concentrant-se la major part d'elles a Europa amb el 44,6% de les places mundials el 1990 i a Amèrica amb el 38,9%. El 2003, la capacitat d'allotjament turístic mundial havia crescut de manera significativa, amb uns 35,3 milions de places turístiques el 2003. Aleshores, Amèrica era la primera potència mundial en nombre de places (12,76 milions de places), seguida d'Europa (12,17 milions). Mentre que a la regió asiàtica la capacitat d'allotjament turístic augmentà significativament, tot passant de 2,63 milions de places el 1990 a 8,06 milions el 2003.

L'anàlisi detallada de la capacitat d'allotjament turístic mundial de 2003 pot donar una idea de la localització a principis del segle XXI de les principals zones d'industrialització turística. Els 15 primers països en capacitat d'allotjament mundial comptaven amb el 74% de la flota d'allotjament turístic mundial. Entre els principals països es poden destacar: els EUA (25,12% de la capacitat mundial), Japó (8,89%), Itàlia (5,69%), Xina (5,65%), Alemanya (5,08%) i l'Estat espanyol (4,21%). El continent americà comptava amb uns 6,3 milions d'habitacions turístiques, la major part de les quals es trobaven a Nord-Amèrica (4,7 milions), mentre que a Amèrica Llatina i el Carib es comptabilitzaven 1,5 milions. Els 10 primers països d'Amèrica concentraven el 94,3% de les habitacions amb els EUA al capdavant amb 4,4 milions, seguits de Mèxic (496 mil), Canadà (367 mil), Argentina (174 mil) i Brasil (154 mil). La rellevància dels EUA rau sobretot en el gran pes del turisme domèstic. A Europa hi havia uns 6 milions d'habitacions la major part de les quals es localitzaven als països meridionals (2,4 milions) i als països centrals de la UE (2 milions). Els 10 primers països europeus comptaven amb el 79,6% de les habitacions turístiques d'Europa, i estaven encapçalats per Itàlia (999 mil habitacions), Alemanya (892 mil), Estat espanyol (740 mil), França (603 mil) i Regne Unit (536 mil). La tercera regió amb major nombre d'habitacions turístiques el 2003 era Àsia amb uns 3,79 milions, la major part de les quals es localitzen a l'Àsia Oriental (70,73%) i el Sud-est asiàtic (23,76%). Els 10 primers països asiàtics en capacitat d'allotjament turístic concentraven el 94,4% de les habitacions i entre els països asiàtics en destaquen: Japó (1,5 milions d'habitacions), Xina (992 mil), Tailàndia (320 mil), Indonèsia (263 mil) i Malàisia (144 mil). La quarta regió mundial en capacitat d'allotjament era el Pròxim Orient i l'Orient Mitjà amb unes 653 mil habitacions, el 77,1% de les quals es trobaven a tan sols 5 països: Turquia (201 mil), Egipte (136 mil), Aràbia Saudita (81 mil), Israel (46 mil) i els Emirats Àrabs Units (38 mil). Al continent africà hi havia el 2003 unes 490 mil habitacions i la major part d'aquestes es localitzaven a l'Àfrica septentrional (49,15%), amb Tunísia (107 mil habitacions) i Marroc (76 mil) com a primeres potències. Finalment, Australàsia i el Pacífic comptaven amb unes 263 mil habitacions i d'aquestes 204 mil es trobaven a Austràlia.

D'altra banda, cal tenir present que al llarg de la primera dècada del segle XXI, l'expansió de les lògiques financer-immobiliàries han assolit una enorme rellevància, tot essent

la inversió i expansió hotelera una peça important d'aquestes lògiques, i sobretot una porta d'entrada per d'altres processos d'acumulació fortament relacionats amb la dimensió financer-immobiliària. Així, els Emirats Àrabs, a mesura que s'incrementava el preu del petroli, varen emprendre una agressiva política "*progrowth*" –pro-creixement– per tal de convertir la regió en una nova potència turístico-immobiliària mundial. D'altra banda, la regió asiàtica, especialment Xina, amb el seu paper cada cop més central en el capitalisme global i la potenciació turística via megaesdeveniments com els Jocs Olímpics de Pekín, també ha experimentat una forta expansió urbana, i aquesta ha estat molt lligada a la potenciació turística de certes zones del vessant oriental del país. Així mateix, Amèrica Llatina i el Carib també han estat objecte del capital financer-immobiliari amb un important increment de la flota d'allotjament turístic de la regió, tot destacant l'aposta turístico-immobiliària per Brasil que es veurà reforçada pels megaesdeveniments esportius: Mundial de futbol de 2014 i Jocs Olímpics de 2016.

Després d'haver exposat la geografia turística mundial a principis del segle XXI es procedeix a analitzar un dels principals canvis en l'**arquitectura institucional global**, amb la promoció de la liberalització del comerç de serveis. Els lobbies empresarials –European Services Forum i US Coalition of Service Industries– han denunciat les rigideses que hi havia en el sector serveis front a la més àgil liberalització del comerç de mercaderies, per la qual cosa una de les principals polítiques dutes a terme els darrers anys, en el marc de la liberalització del comerç, ha estat la d'aprofundir en la dels serveis mitjançant el **GATS** (General Agreement on Trade in Services) de l'Organització Mundial del Comerç. En aquest marc s'ha intentat dur a terme no només la liberalització dels serveis, que per definició incorporen un ample ventall d'activitats (p.ex. educació, sanitat, transports, turisme, etc), sinó que també s'ha perseguit l'ampliació de la mercantilització dels serveis públics. Així doncs, no es perseguia només una extensificació geogràfica de la mercantilització dels serveis, sinó també un aprofundiment del procés amb la incorporació de serveis que fins aleshores havien quedat fora del mercat capitalista. El GATS estableix el marc per una major i més ràpida expansió del capital turístic a escala planetària, tot essent aquest una important via d'entrada d'altres activitats de serveis (p.ex. sanejament d'aigües, telecomunicacions, serveis financers, etc).

Un dels aspectes més rellevants de la globalització capitalista ha estat el poder que han assolit les **Empreses Transnacionals** (ETN) i la seva difusió a escala mundial. Com ja s'ha esmentat anteriorment, la geografia econòmica ha dedicat poca atenció tant al procés de financiarització i les seves implicacions socioespacials, així com al paper de les ETN en el procés de globalització capitalista. L'expansió internacional del capital turístic es pot analitzar en funció de la Inversió Estrangera Directa (IED) o a través d'altres anàlisis que complementin aquella informació amb una investigació més ampla en la que s'introdueixen diferents variables. Si se mira la IED turística, hom pot concloure que aquesta no té gaire rellevància a nivell planetari, encara que hom troba les principals marques turístiques arreu del globus. Això es deu al fet que una part important de l'expansió del capital turístic es fa sense que hi hagi necessàriament una inversió (p.ex. franquícies) o que aquesta quedi reflectida a d'altres epígrafs de les estadístiques de la IED.

En primer lloc, els **Tour Operadors** controlen la major part del flux turístic, tot essent els "productors" principals de turistes i destins turístics. Dimitri Ioannides els definí com els "gatekeepers", és a dir els "guardians" o "goril·les" del negoci turístic global. El seu poder rau, no només en la seva capacitat per produir turistes i destinacions, sinó també en el fet de controlar bona part dels diners turístics, tot essent la gestió financera un element cabdal en la seva generació de plusvàlues. Les estratègies d'acumulació d'aquestes ETN se centren cada cop més en una creixent externalització de les activitats (p.ex. serveis de telecomunicacions i informàtica deslocalitzats a la Índia), al temps que concentren les de major valor afegit als centres metropolitans globals. Així mateix, aquestes empreses presenten forts processos d'integració horitzontal amb l'absorció constant d'altres Tour Operadors i vertical amb la integració d'altres segments del negoci turístic (p.ex. companyies hoteleres, aerolínies, creuers, etc). En el cas europeu s'ha dut a terme una forta concentració dels Tour Operadors, tot donant lloc a una estructura empresarial oligopolística. En aquest procés, cal destacar la configuració dels gegants alemanys TUI AG i Thomas Cook, propietat de Neckermann) que s'han fet amb la major part dels Tour Operadors europeus, especialment els britànics. Aquest procés de concentració ha anat en paral·lel a la intensificació de la gestió financera i la reducció de costos laborals amb potents programes de reducció de plantilla, al temps que s'ha intensificat l'externalització. En canvi, en el cas dels EUA els Tour Operadors no presenten una concentració



tan acusada com a la UE. En qualsevol cas, s'ha de dir que els Tour Operadors no presenten forts processos d'internacionalització, sobretot degut a que una part significativa de les seves activitats es concentren als espais metropolitans i d'altres són externalitzades, algunes de les quals són també deslocalitzades. En contra del que hom podria sospitar, la irrupció de les Noves Tecnologies de la Informació i Comunicació (NTIC) més que restar poder als Tour Operadors, per donar-lo als "turistes-clients", han reforçat el poder d'aquestes corporacions.

En segon lloc, les **companyies aèries** han estat una de les peces claus de l'explosió del turisme de masses global. El mateix any en què es posava en marxa la nova arquitectura institucional del capitalisme global amb la Conferència de Bretton Woods (1944), se celebrava la Convenció de Xicago sobre l'aviació civil internacional. Després de la Segona Guerra Mundial, el 1956 se signà el Conveni sobre Aviació Civil de París que establiria el marc per a l'aparició dels vols xàrter. El transport aeri, durant el capitalisme monopolista, va estar dominat per les companyies de bandera, és a dir que eren de propietat estatal. A finals dels 1970 s'inicià el procés de liberalització del transport aeri als EUA i la seva progressiva privatització, la qual cosa resultaria en una progressiva concentració oligopolística del sector aeronàutic. Cap a principis dels 1970 moltes companyies aèries dels EUA participaven en el capital de les cadenes hoteleres i la crisi d'aquella dècada arrossegà conjuntament les companyies aèries i les cadenes hoteleres. A partir de llavors, les companyies aèries deixaren de participar en el negoci hotelier, encara que entraren en el capital dels Tour Operadors i aquests a la seva vegada entraren en el de les aerolínies. Segons Gareth Debbage les companyies aèries no han experimentat el mateix grau d'internacionalització que d'altres sectors, tot essent poc rellevant la IED en aquest sector –adreçada sobretot a serveis de terra, reparacions mecàniques, càtering, etc–. Les principals companyies a nivell mundial són les dels EUA en les que la participació estrangera és molt baixa, en canvi a les companyies europees es donen participacions creuades entre companyies de diferents països europeus. A principis del segle XXI hi havia unes 1010 companyies aèries al planeta, de les quals un 33% eren de propietat estrangera i un 6% comptaven amb participació estrangera. Emperò, hi havia expectatives d'expansió de les companyies aèries més grans per la via de l'absorció d'altres companyies d'Amèrica Llatina, Àsia i Àfrica.

D'altra banda, una de les principals fórmules d'expansió internacional de les companyies aèries ha estat a través de la constitució d'aliances –han passat de 20 el 1990 a 1222 el 2001–, entre les que destaquen: Star Alliance, Oneworld i Sky Team. El poder de les companyies aèries s'ha vist reforçat amb l'adopció de les NTIC, ja que aquestes corporacions són les que gestionen i controlen els Computer Reservation Systems (CRS) i els Global Distribution Systems (GDS), que estan fortament relacionats a la gestió financera. Amb el procés de liberalització aèria, als EUA a finals dels 1970 i a la UE a finals dels 1990, varen desaparèixer les rutes secundàries, la qual cosa obrí un nou nínxol de negoci que donà lloc a les companyies de baix cost. Aquestes han fonamentat la seva estratègia d'expansió en base a una agressiva política de baixos preus que ha estat possible gràcies a la subvenció pública encoberta, relacionada amb la selecció d'aeroports secundaris i la retòrica de la seva contribució al creixement econòmic de la zona seleccionada; al tractament fiscal especial que reben les companyies aèries, sobretot pel que fa al combustible, i l'exempció del control de les seves emissions contaminants; així com, a una política d'explotació laboral (p.ex. a cada treballador de Ryanair li corresponen 10 mil passatgers, front els 958 d'un d'Iberia) i de retallades dels drets sociolaborals dels seus treballadors. Després dels atemptats de l'11 de setembre de 2001 s'inicià una nova crisi-reestructuració del sector aeronàutic que a més d'una important intervenció pública per salvar les companyies, es va traduir en noves concentracions i reduccions de plantilla. Aquest procés s'intensificà amb l'increment del preu del petroli, especialment des del 2003, i la posterior crisi sistèmica global de 2007. En aquest escenari, en què nombroses companyies es declaren en situació de fallida, es duen a terme nous paquets de salvament aeronàutic, com per exemple el del Pla Fènix del govern italià per salvar Alitalia, i nous processos de concentració empresarial, com per exemple la fusió entre British Airways i Iberia: International Airlines Group (AIG).

En tercer lloc, el darrer grup de corporacions transnacionals analitzat és el de les **cadenaes hoteleres**, probablement les que major expansió internacional han experimentat entre les diferents branques del sector turístic. A finals dels anys 1970 hi havia 81 cadenaes hoteleres transnacionals que tenien 270 mil habitacions a l'estranger, la major part de les quals pertanyien a cadenaes dels EUA (56,2% del total) –encapçalades per Holiday Inn, Inter-Continental, Hilton International i Sheraton Hotels–, seguides de les franceses (13,07%) –Club Méditerranée, Novotel, PIM Hotels, Meridien– i les britàniques (11,73%) –Crest Hotels Europe,

Thomson Travel, Grand Metropolitan Hotels, Penta Hotels, Caledonian Hotel Management-. Al llarg de la dècada dels 1980 el predomini de les cadenes hoteleres era nord-americà i les 10 primeres cadenes passaren de comptar amb 934 mil habitacions a tot el món el 1984 (10,24% de la planta hotelera mundial) a 1,28 milions el 1989 (11,57% de la planta hotelera mundial). El 1989, les principals cadenes hoteleres mundials seguien essent les nord-americanes: Holiday Inn (361 mil habitacions), Sheraton (134 mil), Ramada (127 mil), Marriott (117 mil) o Quality (112 mil).

En aquells anys es va dur a terme un canvi profund en les fórmules d'expansió internacional i gestió empresarial de les cadenes hoteleres, tot passant de les dècades anteriors en què la propietat i gestió era de la mateixa cadena hotelera cap a noves fórmules—cada cop més relacionades amb la creixent financiarització del capital— en què es separa la propietat hotelera de la gestió. A la dècada dels 1980 les cadenes hoteleres dels EUA que controlaven el 40% de les habitacions dels EUA, iniciaren un procés de transformació, motivat en bona mesura per la sobrecapacitat hotelera, que s'havia produït de la mà de la bombolla immobiliària dels anys 1970 fins a mitjans 1980 als EUA. Com a solució a aquella crisi, el capital hotelier dels EUA intensificà el procés d'internacionalització i de la financiarització, mitjançant una creixent participació en els mercats de renda variable que permetia la incorporació de nous inversors estrangers i la utilització de diferents productes financers (p.ex. els Real Estate Investment Trust). A més, les principals cadenes hoteleres transnacionals estaven especialitzades en la mercantilització turística de "gama alta", per la qual cosa començaren a abraçar nous segments de producció turística amb la incorporació de nous productes turístics. Aquest procés es feu per la via de les absorcions empresarials. Així, les grans cadenes hoteleres iniciaren el que s'ha definit com a "branding", és a dir la constitució de marques per tal de distingir els productes comercialitzats. Així, el 2003 les 10 primeres marques mundials pertanyien a 6 cadenes hoteleres i comptaven amb 16 mil hotels i 1,7 milions d'habitacions.

A partir de la dècada dels 1990, es produeix una continuada expansió internacional de les cadenes hoteleres transnacionals. D'aquesta manera, les 200 primeres cadenes hoteleres transnacionals passaren de tenir 3,47 milions d'habitacions el 1992, xifra que representava el 26,22% de la capacitat d'allotjament mundial, a tenir-ne 9,53 milions d'habitacions el 2005, un 52,05% de la capacitat d'allotjament mundial. Així, mentre que la capacitat d'allotjament mundial es multiplicà per 1,57 entre el 1992 i el 2005, la que estava controlada per les 200 primeres cadenes hoteleres ho feu per un factor del 2,74. Les 10 primeres cadenes passaren de tenir 1,97 milions d'habitacions el 1992 (16,91% del total mundial) a 3,86 milions el 2005 (21,09% del total mundial). En aquest darrer any, les principals cadenes foren de domini nord-americà —Wyndham, Marriott, Hilton, Choice, etc.<sup>11</sup>, francès —Accor, Société du Louvre—, britànic —InterContinental—, alemany —TUI Hotels—, espanyol —Sol Meliá—, neerlandès —Golden Tulip— i belga —Rezidor SAS Hospitality—. InterContinental Hotels operava a 100 països diferents, mentre que Sol Meliá era present a 28 països. A més, s'ha de destacar la forta presència de les cadenes hoteleres espanyoles entre les 200 primeres cadenes hoteleres del planeta amb 15 cadenes que sumaven unes 306 mil habitacions, de les quals 5 cadenes i 186 mil habitacions corresponien a cadenes de les Balears.

Tal com s'ha advertit anteriorment, les cadenes hoteleres han anat canviant les estratègies d'internacionalització, tot adoptant mecanismes d'expansió cada cop més flexibles i afins amb les lògiques financeres. La forma més extrema és la franquícia que consisteix en l'explotació de la marca de la corporació, tot minimitzant costos i riscos. Així, sota les noves fórmules que separen cada cop més la gestió de la propietat de l'establiment, el gran capital hotelier pot abandonar ràpidament un país en cas de canviar el "clima empresarial". Aquestes noves fórmules atorguen una major flexibilitat i mobilitat al capital hotelier que li permet accelerar el procés d'internacionalització. El cas més extrem és el de Cendant que comptava amb el 100% de les habitacions en règim de franquícia i Extended Stay Hotels amb el 100% dels hotels mitjançant contracte de gestió. Una altra forma de constitució de grups internacionals és a través de la creació de consorcis hotelers que integren hotels independents; el 2005, els 10 primers consorcis sumaven 2,98 milions d'habitacions, dels quals 1,16 milions pertanyien al consorci Utell.

---

<sup>11</sup> En el cas de les cadenes hoteleres nord-americanes s'ha de tenir en compte que tenen la major part de la seva flota hotelera dins dels mateixos EUA. Així, per exemple Cendant tenia el 90% de les seves habitacions als EUA Marriott el 80%.

L'esclat de la bombolla financer-immobiliària ha alterat les expectatives d'expansió del gran capital hotelier de manera desigual, amb processos de desinversió o reestructuració de les expectatives d'expansió d'algunes cadenes, per una banda; així com noves dinàmiques de concentració, per una altra. D'altra banda, les majors expectatives d'expansió internacional es concentren en l'absorció empresarial a l'espai europeu, on encara una part important de l'allotjament turístic està fragmentat en petites empreses; l'expansió a les anomenades potències emergents, en concret Xina, però també Brasil vinculada als megaesdeveniments esportius.

No obstant això, la persistència de la crisi sistèmica global i les dificultats de relançar un nou cicle financer-immobiliari global fan que els escenaris de futur siguin cada cop més incerts. La resolució de la crisi per la via de l'aprofundiment de les fórmules neoliberals està conduint a un aprofundiment de la polarització social a escala planetària, tot afectant de manera important a les classes mitjanes i populars dels països del capitalisme avançat, que des de la segona meitat del segle XX han estat els principals clients de la indústria de l'oci. Així doncs, el desmantellament de l'anomenat "Estat del Benestar" implicarà una forta redefinició del negoci turístic mundial. A més, les perspectives d'expansió de la indústria turística no contempen en cap cas els potencials efectes de la crisi socioecològica en curs, el final del petroli barat (i esgotament d'altres recursos) i les pertorbacions climàtiques provocades pel *capitalisme fòssil*.

### ***Capítol VIII. Del "miracle espanyol" a la globalització de marca "espanyola". El paper de la indústria turística.***

Aquest capítol analitza l'evolució geohistòrica de la construcció de la potència turístic-immobiliària espanyola, fins ocupar les primeres posicions del rànquing mundial en quant a recepció de turistes internacionals, capacitat d'allotjament turístic i transnacionals hoteleres del món. L'estudi de la transformació del capitalisme espanyol al llarg del segle XX ha estat sovint analitzat des d'una perspectiva acrítica, sense incidir gaire en la seva vinculació amb la dictadura feixista, les vinculacions entre l'oligarquia feixista i postfeixista, ni el seu paper en el capitalisme mundial. De totes maneres, cal destacar importants aportacions que han explicat algunes de les dimensions ocultes del capitalisme espanyol com les realitzades per José Manuel Naredo, Mirem Etxezarreta, Ramón Fernández Durán, Pedro Montes, entre d'altres, i més recentment per Óscar Carpintero, el Seminari Taifa d'Economia Crítica, l'Observatorio Metropolitano de Madrid, l'Observatori del Deute en la Globalització, entre d'altres.

La configuració del capitalisme espanyol, des de la meitat del segle XX a l'actualitat, s'ha caracteritzat per la profunda **herència** de la **dictadura feixista** de Franco (1936-1975) i la posterior configuració del règim postfeixista amb fortes vinculacions amb les oligarquies polític-empresarials de la dictadura.

La incorporació de l'Estat espanyol a l'òrbita del bloc hegemònic nord-americà durant la Guerra Freda va fructificar en el que es va definir com a "**miracle espanyol**". Aquest fou "fabricat" pels tecnòcrates de l'Opus Dei, junt amb els organismes i institucions multilaterals, que aplicaren un programa econòmic-polític que podria ser definit com un neoliberalisme abans del neoliberalisme. La dictadura potencià una densa xarxa d'interessos, especialment definida en torn a la burgesia –a la que s'hi afegiren nous membres entre els que tenien estretes vinculacions amb el règim–. Així, la dictadura ha estat definida com un projecte de classe que tensionà la societat vers una estructura social cada cop més jerarquitzada i polaritzada que ha deixat una profunda petjada encara vigent avui en dia. D'altra banda, les elits intel·lectuals de la dictadura s'encarregaren de construir un imaginari col·lectiu segons el qual els temps passats s'identificaven amb pobresa, fam i desordre social.

A la dècada dels 1950, el règim feixista era acceptat per la comunitat internacional (p.ex. Nacions Unides el 1955; institucions de Bretton Woods i OECE el 1958; etc). Després d'haver signat l'acord militar amb els EUA el 1951, les institucions del bloc capitalista integraren l'Espanya feixista en el context de lluita contra el comunisme i. L'ajuda americana no fou tan important com en la resta d'estats europeus, però contribuí a generar un bon "clima empresarial".

L'adopció del Pla d'Estabilitat de 1959 marcà el gir definitiu del capitalisme espanyol i l'adopció de les regles del joc financer-comercials marcades pels organismes internacionals. Aleshores, l'orientació exterior del capitalisme espanyol es va resoldre amb la seva conversió en

perifèria del centre –l'espai de referència seria la CEE (Comunitat Econòmica Europea)–, especialitzada en la producció industrial bàsica –de baixes exigències tecnològiques, però elevades exigències en mà d'obra barata i recursos naturals– i la industrialització turística. La ortodòxia financera obligà la devaluació de la pesseta i els nous ajustaments es traduïren en un nou flux d'emigrants econòmics que s'adreçaven als espais centrals d'Europa.

D'altra banda, la reproducció social es sustentava en la família tradicional, sota el control social de l'església, al temps que la pressió fiscal era la més baixa d'Europa. Així i tot, les fortes taxes de creixement econòmic, propi del context internacional dels països del capitalisme avançat durant els "Trenta Gloriosos", donaren lloc a una particular societat de consum –sota la fèrria disciplina del règim–, que alhora serví de somnífer sociopolític. Malgrat la forta repressió sociopolítica, el 1956 es produïen les primeres vagues laborals, tot posant en entredit la "pau social" del règim feixista.

La dècada dels 1970 va estar protagonitzada per la crisi del capitalisme mundial i a l'Estat per la mort del dictador. Aleshores es va reactivar el conflicte social a l'Estat –fortament reprimit pel règim– que fou neutralitzat mitjançant les mesures de xoc emanades dels Pactes de la Moncloa de 1977, acordat per les noves elits polítiques agrupades en torn a les estructures dels partits polítics. Els partits d'esquerra assumiren els retalls socials i la moderació salarial a canvi de la contrapartida de la democràcia parlamentària. Emperò, els Pactes de la Moncloa també tenien per objectiu preparar les bases per a l'entrada a la CEE i al cap de dos anys el govern estatal feu la petició formal per entrar-hi. L'arribada del PSOE al poder el 1982 es traduí en una continuïtat de les polítiques neoliberals per tal d'entrar a la CEE, que anaven acompanyades de la desactivació (parcial) del conflicte social –al manco per un cert temps i especialment aquell protagonitzat pels sindicats majoritaris–.

L'ingrés a la CEE el 1986 anà acompanyat d'una retòrica europeïsta que l'associava a la democràcia liberal, el progrés, etc. No obstant això, la "**modernització espanyola**" consistí en l'assumpció del nou dogma neoliberal dictat per les institucions de la CEE, en un temps de fortes transformacions del capitalisme mundial amb el predomini de les lògiques financeres d'acumulació i l'organització postfordista de la producció industrial. L'entrada a la CEE implicà una profunda transformació del capitalisme espanyol que, a grans trets, es traduiria en el desmantellament de part del teixit industrial i del sistema agrari, al temps que s'intensificava la seva especialització turístico-immobiliària. La crisi dels 1970 i principis dels 1980 es va resoldre, entre d'altres, amb la subvenció de les perifèries rurals on s'hi adreçà una primera deslocalització industrial, per tal d'evitar l'explosió del desordre a les grans ciutats de l'Estat.

La primera etapa va ser definida com el quinquenni de l'eufòria que finalitzà amb les "Festes del 1992" –Jocs Olímpics de Barcelona i Expo de Sevilla–, caracteritzada per una potent bombolla financer-immobiliària. Aleshores, s'iniciaren les primeres reformes laborals de tall neoliberal que foren contestades amb la primera vaga general el 1988. Així mateix, cal destacar que la "modernització espanyola" es va poder dur a terme gràcies a les potents entrades de fons i subvencions de la Unió Europea, que sobretot es destinaren a la construcció de megainfraestructures de transport i equipaments, elements bàsics de l'especialització turístico-immobiliària espanyola.

La crisi de principis dels 1990 s'agregà a l'espai europeu amb els atacs especulatiu a les monedes del SME (Sistema Monetari Europeu), tot desbaratant les previsions d'entrada de la moneda única. En aquell context de crisi es va forjar la victòria de José M. Aznar (Partit Popular) que recollí els fruits de la política del PSOE –partit fortament deteriorat pels escàndols polítics que protagonitzà (p.ex. cas GAL, cas Filesa, cas Fons Reservats, cas Juan Guerra, etc)– i intensificà les polítiques neoliberals d'acord als criteris de la UE. Durant el segon mandat d'Aznar, de forta expansió del capitalisme global i espanyol, es reforçà l'orientació neoconservadora de la política estatal, tot establint aliances amb el govern dels EUA de George W. Bush després dels atemptats de l'11 de setembre de 2001. En aquella estratègia atlantista es poden destriar una sèrie de qüestions que feren que Aznar se posicionàs al costat de Bush: el final del petroli barat i l'estratègia imperial dels EUA per controlar l'aixeta del cru mundial; la forta expansió del capital transnacional espanyol a Amèrica Llatina feia recomanable estrènyer els lligams amb els EUA; la revisió del conveni de defensa entre els EUA i l'Estat espanyol i la possible incorporació de l'Estat al Consell de Seguretat de Nacions Unides.

El març de 2004, el PSOE amb José Luís Rodríguez Zapatero guanyà les eleccions generals. Una victòria aconseguida després dels atemptats yihadistes de Madrid l'11 de març de 2004, però també després d'anys de forta tensió i conflictivitat social marcada sobretot pels

conflictes socioecològics i el rebuig a la participació de l'Estat a la "Guerra Global contra el terrorisme". La política de Rodríguez Zapatero manteni les lògiques d'acumulació vigents durant els mandats d'Aznar: financiarització, bombolla immobiliària, internacionalització del capital transnacional espanyol, etc. Des de l'entrada en vigor de l'euro el 2002, es començaren a donar alguns canvis substancials en el capitalisme espanyol, amb l'aprofundiment de les lògiques financeres, per una banda; i els processos de deslocalització empresarial, per l'altra. Amb l'euro, l'Estat deixava de ser un lloc barat per a les inversions "productives", en canvi es convertia en un lloc prou atractiu per a les inversions especulativo-financeres.

Els anys del "miracle espanyol" foren qualificats per Antonio Estevan com anys del "nou desenvolupisme ecològic", ja que al llarg d'aquests s'intensificà el deteriorament ecològic i territorial a l'Estat (p.ex. desastre ecològic de la mina d'Aznalcollar el 1998; enfonsament del Prestige el 2002; etc), que s'ha relacionat amb el **tsunami urbanístic** espanyol. No obstant això, les elits de l'Estat han jugat, en el context europeu, el paper de "víctima", tot reclamant unes majors quotes de deteriorament ecològic respecte de la resta d'estats membres per la seva condició de "país subdesenvolupat". A principis de segle XXI, l'Estat espanyol era el principal infractor de la legislació ambiental de la UE. En aquest sentit, es pot subratllar que la majoria d'expedients s'obrien després de les queixes formulades pels grups ecologistes i que una part substancial d'aquells expedients corresponien a delictes contra l'ordenació del territori.

El 2006 les asseguradores franceses i alemanyes qualificaven l'Estat espanyol com un lloc idoni per a les inversions i el març de 2007 el poder celebrava que el capitalisme espanyol ocupava la setena posició en el rànquing mundial –en base al PIB–. Emperò, just després de celebrar l'ascens del capitalisme espanyol a la cúpula dels estats capitalistes, es desfermà la crisi global que és particularment virulenta a l'Estat espanyol, precisament per la seva especialització financero-immobiliària i turística.

La política monetària amb el **trànsit de la pesseta a l'euro** és un dels aspectes claus en la transformació del capitalisme espanyol. En un principi, durant els anys de l'autarquia, el règim feixista va mantenir intervinguts els tipus de canvi de la pesseta, una política que anava acompanyada del potent mercat negre de divises situat a la plaça de Tànger, on es netejava una part important dels diners procedents del contraban. Els problemes d'abastament del capitalisme espanyol, amb una pesseta sobrevalorada i un creixent dèficit comercial, es va resoldre amb l'adopció el 1959 de les regles del joc del sistema monetari internacional emanat de Bretton Woods, la qual cosa implicà una devaluació notable de la pesseta. Resultat d'aquella devaluació, el territori espanyol es convertí en un espai atractiu pel capital estranger i pel negoci turístic. Front els successius símptomes d'esgotament o crisi del capitalisme espanyol es varen dur a terme devaluacions de la pesseta –entre 1967 i 1989– per tal d'estimular les exportacions i el turisme, així com la inversió estrangera. Posteriorment, la pesseta es va revaluà per tal de complir amb els requisits del Sistema Monetari Europeu (SME), per a la constitució de la moneda única europea. Amb aquesta revaluació de la pesseta, junt amb d'altres polítiques econòmiques de tall neoliberal, es produí un breu període expansiu de les inversions especulatives. La crisi política del 1992 a la UE (p.ex. rebuig danès a entrar a l'euro, reunificació alemanya, etc), anà acompanyada d'atacs especulatiu contra algunes monedes del SME, entre elles la pesseta, i posteriorment, entre el 1992 i el 1995, es feren quatre devaluacions seguides de la pesseta. Aquelles devaluacions permeteren reactivar el capitalisme espanyol i inaugurava la nova fase expansiva de base financero-immobiliària i turística.

Amb l'entrada de l'euro es trencava una de les principals eines de la política econòmica espanyola per resoldre les crisis, però a canvi la fortalesa de l'euro atorgava un potent mitjà d'adquisició al gran capital espanyol i s'augmentaven els mitjans de finançament, fet que seria fonamental de cara a sostenir el boom financero-immobiliari. Després dels atemptats de l'11-S (i de l'esclat de la bombolla de la Nova Economia, coneguda també de les punt com) el dòlar es devaluà, la qual cosa repercutí en una apreciació de l'euro que guanyava força com a moneda refugi global. A l'altra cara de la moneda, l'entrada de l'euro suposà un augment generalitzat dels preus al consum, amb el conseqüent deteriorament del poder adquisitiu de les classes populars. Aquest procés inflacionari es va veure contrarestat, en part, per la creixent financiarització familiar i per l'efecte riquesa vinculat a la bombolla financero-immobiliària. Les davallades dels tipus d'interès de l'euro –estretament vinculades a les del dòlar– varen jugar un paper cabdal en l'activació de la bombolla financero-immobiliària a l'espai europeu, en augmentar la liquiditat barata. Emperò, el canvi de la política monetària a la zona euro –amb el final dels diners barats–, degut sobretot al progressiu augment del preu del petroli i el

deteriorament de la balança comercial dels estats membres de la UE, desencadenà (com als EUA) el procés, entre d'altres, que resultaria en l'esclat de la bombolla financero-immobiliària i la crisi global. Després de la caiguda de Lehman Brothers als EUA el setembre de 2008, el Banc Central Europeu devaluà l'euro fins un tipus d'interès de l'1,5%, moment a partir del qual es mantindria en nivells baixos.

Una de les principals indústries de l'Estat espanyol és la del conglomerat constructor-immobiliari-financer. Des de la segona meitat del segle XX s'han descrit tres **etapes d'expansió immobiliària**. El primer boom correspon als anys del desenvolupisme feixista i coincideix amb la forta expansió urbano-metropolitana i la construcció turística de les zones turístiques litorals de l'Estat. Al llarg d'aquest període s'ha consolidat una oligarquia immobiliària, amb les grans empreses de la construcció i promoció immobiliària, caracteritzada per les seves bones relacions amb el règim feixista, les quals en temps de "democràcia" han estat les principals protagonistes de les grans obres i negocis immobiliaris.

Les autoritats franquistes s'havien proposat convertir la societat espanyola en una societat de propietaris, per la qual cosa impulsaren una política econòmica amb l'objectiu que la majoria dels espanyols tinguessin l'habitatge en propietat. Això no només significà que el parc d'habitatges es disparés, sinó que també va tenir un important efecte sociocultural i polític, amb la constitució de la societat del consum de masses i l'ascens de la classe mitjana. Així, el 1960 el parc d'habitatges a l'Estat era de 7,6 milions, el 91,7% del qual eren habitatges principals; i el 1970, just a les portes de la crisi, el parc havia augmentat a 10,65 milions d'habitatges, amb un 7,47% d'habitatges secundaris i un 10,67% de *desokupats*. És a dir, el 1970 ja es detecten dues variables que aniran guanyant importància: la primera és la creixent rellevància dels habitatges secundaris –segona residència o inversió financero-immobiliària–; i la segona, l'augment de la fracció d'habitatges buits que són destinats fonamentalment a la inversió especulativa. Entre mitjans dels 1980 i principis dels 1990, el segon boom immobiliari anà acompanyat d'una bombolla de preus dels immobles. Així, el 1991 el parc d'habitatges s'elevà a 17,2 milions, dels quals només el 68,22% eren principals, i el preu mitjà de l'habitatge assolí els 589,29 euros/m<sup>2</sup>.

El quinquenni de l'eufòria (1986-1991) fou de forta atracció de capitals estrangers i s'engegà una bombolla financero-immobiliària. Després, el 1992, s'entrà en una fase de crisi que es reflectí en la congelació del preu mitjà de l'habitatge, fins que a la segona meitat de la dècada dels 1990 es va reprendre una nova fase financero-immobiliària expansiva que a la tesi s'ha definit com la "**fiesta del totxo**". Aquesta nova fase es caracteritzà per una explosió de l'activitat constructora, estimulada pel nou marc institucional i normatiu –entrada de l'euro, llei hipotecària, llei del sòl del tot urbanitzable, política d'habitatge, construcció de megainfraestructures, incentius fiscals, etc.– i l'expansió desfermada del crèdit. El 2001 hi havia uns 20,94 milions d'habitatges (67,73% principals) i les llicències d'obres per a la construcció d'habitatges incrementaven anualment fins assolir les 737 mil llicències el 2006. A partir d'aleshores les llicències disminuïren fins les 634 mil el 2007 i ja el 2008 amb el desencadenament de la crisi les llicències es reduïren a 268 mil, fins assolir les 91 mil el 2010. El 2010, el parc d'habitatges a l'Estat era de 25,3 milions. Els majors increments del parc immobiliari des dels temps del "miracle espanyol" a l'actualitat es situen a les comunitats autònomes especialitzades en turisme –Canàries amb un increment del parc del 581% entre 1950 i 2006; Comunitat Valenciana del 409% o les Illes Balears del 329%– i les que allotgen els principals espais urbano-metropolitans –Madrid del 615%, Catalunya del 386% i el País Basc del 366%–. Aquest darrer boom no ha estat només de construcció, sinó que també ho ha estat de preus. Així, entre el 1995 i el 2007 el preu de l'habitatge s'ha multiplicat per 3,39, tot passant de 614,8 euros/m<sup>2</sup> a 2085,5 euros/m<sup>2</sup>. A partir de llavors el preu de l'habitatge ha anat disminuint, cosa que els gurús neoliberals negaven que pogués passar, i el segon trimestre de 2011 era de 1752,1 euros/m<sup>2</sup>.

Un dels elements que expliquen el dinamisme financero-immobiliari del darrer boom és la irrupció de **capitals estrangers** –sovint turistes-inversors/especuladors– que han invertit en immobles a l'Estat. Malgrat les dificultats per esbrinar la quantitat de capitals estrangers invertits en immobles, a partir de les estadístiques de la Inversió Estrangera Directa (IED) del Banc d'Espanya, es pot saber que la IED en immobles a l'Estat passà de 1075 milions d'euros el 1995 a 7072 milions el 2003, moment a partir del qual començà a disminuir i el 2010 ja era de prop de la meitat (3,7 miliards d'euros). Cal destacar l'estreta vinculació entre el boom financero-immobiliari i el que podríem definir com capitalisme fraudulent. Així, el territori

espanyol va esdevenir en el principal engolidor de bitllets de 500 euros de tota l'Eurozona, amb la inversió immobiliària com a peça clau del blanqueig de capitals. En relació a l'economia fraudulenta i a l'especialització financer-immobiliària i turística de l'Estat cal destacar que a partir de 2005 començaren a esclatar múltiples casos de corrupció político-empresarial relacionats amb el tema urbanístic (p.ex. Marbella, Andratx).

La forta expansió del cycle financer-immobiliari fou possible gràcies a l'enorme **expansió del crèdit**, facilitat pel marc regulatori financer i per la pertinença a l'euro, que ampliava les possibilitats de finançament. Al llarg del període que va de principis dels 1990 a la bombolla financer-immobiliària de principis dels 2000, les famílies espanyoles han canviat radicalment les seves estratègies inversores i financeres, passant del predomini de dipòsits bancaris com a forma de mantenir els estalvis a ser demandants netes de finançament, destinat a la inversió immobiliària. El 2007 el saldo viu de les hipoteques era equivalent al PIB espanyol. Cap a mitjans del 2006 es trencà el cercle "virtuós" dels diners barats amb la pujada dels tipus d'interès de l'euro, per tal d'evitar una escalada inflacionària. A partir de llavors es desfermà la fallida financer-immobiliària i la ruptura del crèdit, que es fa palesa en el fet que el 2010 el numero de crèdits hipotecaris concedits era la meitat dels de 2006 (màxim del període) i l'import era un 41% del de 2006. De totes maneres, cal destacar que la principal font de finançament de l'habitatge ha estat vinculada als ingressos de la venda d'altres habitatges, tot girant en torn al 50% del total, quan els préstecs giraven entorn al 30%. Així doncs, una de les principals estratègies del poder ha estat la de mantenir constantment els preus de l'habitatge a l'alça per tal de poder alimentar la bombolla –keynesianisme a preus d'actius– i l'efecte riquesa que l'ha acompanyat. El boom immobiliari s'ha sustentat, en bona mesura, sobre compravendes palanquejades sobre els propis immobles, la qual cosa ha permès ampliar les vies de finançament i continuar amb l'espiral financer-immobiliària, que a la vegada, mitjançant l'efecte riquesa, ha estimulat la demanda agregada i ha esdevingut en el motor del creixement econòmic.

El model capitalista espanyol, en base a la producció immobiliària, resultava molt vulnerable socialment ja que la seva estabilitat depenia de què es mantengués el circuit de revaloritzacions immobiliàries l'estímul de la demanda agregada mitjançant l'augment del crèdit. A més, el finançament de les arques públiques es recolzava significativament en la producció immobiliària, al temps que s'eliminaven càrregues fiscals progressives sobre la renda i sobre el patrimoni. El 2005 el president del Banc d'Espanya anunciava una futura crisi financer i el 2006 la Comissió Europea avisava de l'excés de crèdit atorgat per les entitats financeres a l'Estat. Aquell mateix any, els tipus d'interès de l'euro començaren a augmentar i els préstecs hipotecaris a encarir-se. Aleshores es detectaven clars símptomes d'alentiment del cycle financer-immobiliari i el poder polític i econòmic començava a parlar d'un aterratge suau. El 2007, per tal de bloquejar els efectes dels augments del tipus d'interès, la llei hipotecària fou modificada i s'introduïren nous productes hipotecaris. D'altra banda, el 2007 s'aprovà la nova llei del sòl que teòricament havia de reconduir el model immobiliari espanyol, però aquesta llei arribava quan la bombolla esclatava. Un esclat que no era motivat per la nova regulació, sinó per l'estrangulament del finançament. Un cop desfermada la crisi, l'efecte riquesa ha transmutat en efecte pobresa i la crisi s'ha desplaçat de l'economia financer a la real.

L'especialització financer-immobiliària del capitalisme espanyol des dels temps de la dictadura ha donat lloc a una **oligarquia del totxo**. Com ja s'ha esmentat anteriorment, en temps del "vell règim" hi va haver un grup de grans empreses de la construcció i promoció immobiliària que varen créixer vertiginosament gràcies a les seves bones relacions amb la jerarquia feixista. Aquelles mateixes empreses experimentaren una nova expansió durant el "nou règim democràtic", especialment amb la construcció d'obra pública –molta d'ella subvencionada per la UE– i també amb els booms financer-immobiliaris espanyols. A partir de la dècada dels 1980 es va dur a terme un procés de concentració empresarial, tot passant de 22 grans empreses a 6 –ACS, OHL, Acciona, Ferrovial, FCC i Sacyr-Vallehermoso–, que a partir de 1992 començaren a internacionalitzar-se. Aquestes corporacions ampliaren les seves dimensions amb la sortida a Borsa, tot essent durant els anys del boom les més cotitzades del parquet espanyol. Durant els anys del boom han aparegut noves societats i nous llinatges en el sector de la construcció i promoció immobiliària (p.ex. Manuel Jové de Fadesa, Enrique Bañuelos d'Astroc, Jesús Ger amb Marina d'Or, Francisco Hernando "El Pocero" amb ONDE 2000, etc). D'altra banda, el gran capital espanyol –les entitats financeres– també participà activament de la "festa del totxo", ja fos mitjançant la participació a l'accionariat de les

empreses del sector, amb la constitució d'empreses (p.ex. La Caixa amb la immobiliària Colonial) o també amb la venda de propietats immobles i posteriors operacions urbanístiques, les quals només se poden entendre per les bones relacions d'aquests grups empresarials amb les administracions públiques (p.ex. la venda d'edificis per part del Banco Santander Central Hispano i l'operació urbanística de Ciudad Financiera BSCH a Bahadilla del Monte, Madrid).

Front als **remors de crisi**, el gran capital de la construcció i promoció immobiliària començà el transvasament cap d'altres sectors, amb especial incidència en la gestió privada dels serveis urbans que s'anaven privatitzant, i accelerà la seva expansió internacional. A partir de 2006, coincidí l'augment del preu del petroli amb el refredament del boom financer-immobiliari, i els capitals del complex industrial constructor-immobiliari-financer es redirigiren cap al sector energètic, i més en concret l'elèctric. D'aquesta manera el "casino financer-immobiliari" mutava en un nou "casino financer-energètic" (p.ex. amb la participació d'ACS a Unión Fenosa i Iberdrola; Acciona a Endesa; o Sacyr Vallehermoso a Repsol YPF).

Tal com s'ha exposat anteriorment, en el moment de l'apogeu de la bombolla financer-immobiliària començaren a sortir a la llum múltiples casos de corrupció polítco-empresarial vinculats amb el negoci immobiliari i la política urbanística. Mentre que, les veus dels moviments socials que s'oposaven al model financer-immobiliari se sentien cada cop més fort (p.ex. grups ecologistes, plataformes territorials, V de Vivienda, etc). Les queixes contra l'urbansime salvatge i sobre les dificultats per accedir a un habitatge foren, en part, recollides per algunes institucions internacionals, com per exemple el Parlament Europeu o l'Alt Comissionat pels Drets Humans de Nacions Unides.

D'altra banda, el lobby constructor espanyol, SEOPAN, reclamava a principis de 2007, front a l'anunciada crisi financer-immobiliària, la intervenció pública per salvar el sector. Després de les eleccions de 2008, David Taguas, que havia estat el Director de l'Oficina Econòmica del President del Govern entre 2004-2008, fou nomenat president del lobby. A finals de l'estiu de 2007 esclatà la crisi subprime als EUA i en poc temps es propagà per tot el sistema financer dels EUA i mundial. La primera resposta de les administracions públiques fou la d'adquirir els anomenats actius tòxics i la d'injectar liquiditat al sistema financer. Les grans empreses espanyoles de la construcció i immobiliàries cotitzades enregistraren importants pèrdues. Moltes empreses del sector varen emprendre reduccions de plantilla i d'altres presentaren suspensió de pagaments (p.ex. Grup Drac de Vicenç Grande que era el major grup immobiliari mallorquí presentà concurs voluntari de creditors el juny de 2008). Fins a les eleccions generals de març de 2008, es fabricà una opinió pública que difonia la idea que a l'Estat no hi havia crisi, sinó un aterratge suau. Posteriorment, aquesta ja no es va poder negar –Rodríguez Zapatero deia que s'havia convertit en un "aterritza com puguis"– i a partir d'aleshores s'iniciaren tota una sèrie de polítiques encaminades a reactivar el cicle financer-immobiliari<sup>12</sup>.

Després d'haver analitzat l'especialització financer-immobiliària del capitalisme espanyol i la seva relació amb la crisi, s'introdueix a la tesi l'anàlisi de la "modernització" del teixit empresarial espanyol que resultà de les **privatitzacions** dels monopolis estatals i que consolidaria els grans grups empresarials espanyols. Aquesta anàlisi esdevé fonamental per tal de poder abordar un dels principals episodis del capitalisme espanyol dels darrers anys, com és la seva internacionalització. D'acord amb el dogma neoliberal emanat de les institucions de la UE, l'Estat espanyol havia de dur a terme un pla de privatització dels monopolis estatals per tal d'assegurar la "lliure competència". En una primera etapa, entre el 1986 i el 1991, es privatitzaren empreses poc rendibles i en general la compradora era una gran empresa (p.ex. la primera privatització fou la de Seat el 1986). En una segona etapa, entre el 1991 i el 1996, es començaren a vendre empreses públiques rendibles per tal d'incrementar els ingressos públics i poder complir els criteris de Maastricht –reducció del deute i dèficit públic–. En aquesta segona fase, el procés es realitzà també mitjançant la venda de paquets accionaris a través de la Borsa. Durant aquestes dues etapes l'Estat mantení participacions a les empreses privatitzades. La tercera etapa s'inicià el 1996, amb el govern del Partit Popular, i es caracteritzà per la intensificació del procés privatitzador i pel fet que l'Estat ja no mantení participacions de les corporacions. D'altra banda, es pot assenyalar que mentre el capital internacional ha tengut un

---

<sup>12</sup> El capítol VIII analitza sintèticament la crisi fins l'estiu de 2008, és a dir abans de la caiguda de Lehman Brothers el setembre de 2008 i la posterior intensificació de la crisi global. Les polítiques anticrisi dutes a terme a l'Estat espanyol fins a mitjans del 2011 han estat exposades al capítol X.



major protagonisme en l'adquisició o participació de les empreses privatitzades poc rendibles, el capital financer espanyol ha tengut un major pes en la privatització de les més rendibles. Un cop avançat el procés privatitzador, els nous gegants empresarials privats es convertiren en les principals ETN (Empreses Transnacionals) de l'Estat (p.ex. Repsol, Endesa, Telefónica, etc). L'esclat de la crisi global ha obert de nou la porta a futures privatitzacions, tant d'empreses públiques (p.ex. AENA) com de serveis públics que són apropiats gradualment pel capital privat (p.ex. sanitat, educació, "seguretat" –policia i exèrcit–, etc).

Un cop analitzades les privatitzacions de les grans empreses públiques es procedeix en el text de la tesi a analitzar els fluxos de capitals estrangers a l'Estat i els espanyols a l'estranger, tot definint el pas del capitalisme espanyol de "**globalitzat**" a "**globalitzador**". El règim franquista, després d'una primera etapa marcada per la Segona Guerra Mundial, el bloqueig internacional i el model autàrquic, inicià l'obertura als capitals estrangers. Fins l'entrada a la CEE, entre 1960 i 1985, la major part de les **entrades de capitals estrangers** ho feren en forma d'Inversió Estrangera Directa (IED) sense immobles, amb el 50,2% de la inversió estrangera, mentre que la IED en immobles fou el 41,3% del total. A partir de 1986, un cop dins de la UE, la IED va anar perdent pes i en canvi la Inversió Estrangera en Cartera (IEC) guanyà importància. L'apreciació de la pesseta per complir amb les exigències de la moneda única i la política privatitzadora actuaren a mode de reclam de capitals estrangers que acudiren a la Borsa espanyola, tot desencadenant-se un boom financer-borsari entre finals dels 1980 i principis dels 1990. La crisi desfermada el 1992 refredà l'entrada de fluxos de capitals estrangers a l'Estat fins que el 1996, quan es reactivà el capitalisme espanyol, es reanimà de nou l'entrada de capitals estrangers. Entre el 1996 i el 2005 el 68,7% de la inversió estrangera era en cartera, la qual cosa es correspon al creixent pes de les lògiques financeres del capital. En quant a l'origen de la IED a l'Estat, es pot destacar que aquesta és cada cop més difícil de localitzar, ja que el capital emprà places financeres pont o paradisos fiscals per evitar càrregues fiscals. Així, entre el 1993 i el 2004, el 26% de la IED procedia dels EUA, el 16,5% dels Països Baixos i el 13,7% del Regne Unit. També, per tal d'evitar càrregues fiscals, ha augmentat la IED a través de les Empreses de Tinença de Valors Estrangers (ETVE) que representaven més del 50% de la IED. En quant als sectors que reben la IED hi ha hagut una deriva des del sector minero-químic, més característics d'una economia perifèrica, en una primera fase; a la IED en sectors com les telecomunicacions, la indústria química o el comerç majorista. En quant al destí d'aquesta IED, entre el 1993 i el 2004, la major part es destinava a les Comunitats Autònomes (CA) on s'ubiquen les seus de les principals empreses de l'Estat: Madrid (59,8% de la IED) i Catalunya (15,8%).

En canvi, les **sortides de capital espanyol a l'estranger** s'intensificaren a mitjans dels 1990, un procés que acompanyà a les grans privatitzacions, i el 1996 la IED espanyola a l'estranger superava per primera vegada la IED rebuda. Quan el capitalisme espanyol jugà un paper subordinat del capital estranger sorgiren alguns treballs crítics interessants, però quan s'invertí el paper, la major part de les anàlisi –i en concret aquelles més vinculades amb el món acadèmic– es dedicaven a emfatitzar les bondats de la internacionalització del gran capital espanyol. De totes maneres, des dels moviments socials i investigadors independents han sorgit destacats i profunds treballs que desvetllen aspectes ocultats des del poder sobre la internacionalització de les transnacionals espanyoles (p.ex. Observatori del Deute en la Globalització, Observatorio de Multinacionales en América Latina). Fins el 1986 hi havia frens institucionals a la sortida de capitals espanyols a l'estranger, malgrat la pressió del gran capital; però amb l'entrada a la UE i en ple procés de globalització capitalista, els capitals espanyols iniciaren el seu procés d'internacionalització. El 97,43% dels fluxos d'inversió espanyola a l'exterior del període 1960-2005 es realitzà a partir de 1996. Aquests fluxos de capitals es distribuïren de la següent manera: IED sense immobles amb un 40,5%; IED en immobles amb un 0,5%; i la IEC amb un 58,9%.

Pel que fa al destí dels fluxos d'IED a l'estranger, entre 1993 i 2004, es poden distingir dues fases: una primera que arriba fins el 2000 en què la major part dels fluxos s'adrecen a Amèrica Llatina i el Carib; i una segona etapa en què el principal destí son els estats membres de la UE. El capital transnacional espanyol protagonitzà la recolonització d'Amèrica Llatina i el Carib gràcies als Programes d'Ajustament Estructural aplicats a la regió que, entre d'altres, implicava un ample programa de privatitzacions. Aquesta onada va remetre amb la crisi Argentina de 2001 i l'ascens dels governs d'esquerra a alguns països llatinoamericans, però també perquè s'havia esgotat una primera fase d'intensos processos adquisitius del capital

espanyol (p.ex. Repsol adquireix l'argentina YPF el 1999). S'ha de subratllar que el procés d'internacionalització ha consistit sobretot en un procés d'adquisició d'empreses preexistents, ja que les inversions de nova planta han estat inferiors al 50% de la IED.

El principal sector objecte de la IED ha estat el d'intermediació financera i banca, encapçalat pels gegants BSCH i BBVA. El primer inicià les seves operacions al Xile de Pinochet, mentre que el segon ho feu a Mèxic a principis dels 1990, sota el mandat de Carlos Salinas i en ple procés d'ajustament neoliberal. A principis dels 2000, la gran banca espanyola, després d'haver absorbit nombroses entitats llatinoamericanes i haver assolit grans dimensions, inicià el procés d'expansió pels estats de la UE. El segon sector és el de les telecomunicacions amb Telefónica com a principal transnacional espanyola del sector i una de les primeres del món. Aquesta també inicià la internacionalització per Amèrica Llatina amb l'adquisició de la xilena Entel, encara en temps de Pinochet; i un cop esgotat el procés adquisitiu a Amèrica Llatina, inicià el salt a d'altres estats membres de la UE (p.ex. adquisició de la britànica O<sub>2</sub>). El tercer grup està compost per altres manufactures i entre les principals activitats està la fabricació de productes informàtics, metal·lúrgics, materials de construcció i automòbils. La major part d'aquestes inversions s'adreçaven a la UE, amb l'excepció de les metal·lúrgiques que es concentraven a Hongria i Brasil. El quart grup era el de les activitats comercials, tot destacant les corporacions com El Corte Inglés. En cinquè lloc destaca el grup d'altres serveis que està dominat pels denominats serveis d'investigació i desenvolupament que tenien per principal destí de la IED el paradís fiscal europeu de Luxemburg.

Finalment, s'ha de subratllar que els fluxos d'IED en activitats relacionades amb l'explotació de recursos naturals han estat molt rellevants. A més, aquestes inversions han estat les que majors conflictes socials han generat, especialment a Amèrica Llatina. Les grans transnacionals espanyoles s'han beneficiat de processos de privatització com és per exemple el cas d'Argentina on Repsol adquirí YPF, AGBAR es feu amb Aguas Argentinas o Endesa amb Edenor i Edesur. Així mateix, les grans empreses energètiques espanyoles (p.ex. Repsol, Endesa, Iberdrola, Unión Fenosa, etc) han crescut gràcies als processos adquisitius duts a terme a Amèrica Llatina.

El **cor globalitzador** del capital espanyol es localitza a la capital de l'Estat on es troben les seus de les principals transnacionals. Així, el 57,64% de la IED espanyola, entre el 1993 i el 2004, sortia de la Comunitat de Madrid; la segona comunitat autònoma era Catalunya amb el 14,47% dels fluxos d'IED, on es localitza, entre d'altres, la seu de Gas Natural; en tercer lloc estava Cantabria amb el 10,16% de la IED, que és on es troba la seu del BSCH; i en quart lloc el País Basc amb el 8,6% de la IED, vinculada al fet que la seu del BBVA es trobava en aquella comunitat. Madrid i Barcelona han anat escalant posicions en la jerarquia de les ciutats globals de la mà del protagonisme que han assolit les grans transnacionals espanyoles, que tenen la seu principalment en aquestes ciutats. Aquest rol de les principals ciutats de l'Estat també ha estat reforçat per les estratègies de les administracions públiques, que sota la lògica de l'empresarialisme urbà, han potenciat la ciutat-marca com espai de negocis i també de producció turística, i aquesta darrera alhora reforça la ciutat-marca. Finalment, cal tenir present que el procés d'internacionalització del capital espanyol ha estat un projecte conjunt de les elits polítiques i empresarials, tot identificant-se els interessos del capital espanyol amb els de l'Estat. Així, el procés ha estat acompanyat en tot moment pel govern de l'Estat que ha destinat fons públics, de diverses maneres, per tal de facilitar i promoure l'expansió geogràfica del capital espanyol. Entre els principals instruments d'ajuda pública a la internacionalització del capital, a més de les tasques diplomàtiques, destaquen les agències de crèdit a l'exportació i l'orientació dels fons d'ajuda al desenvolupament, cada cop més destinats a la internacionalització del capital, en comptes de destinar-se a l'anomenada cooperació.

A continuació s'analitza l'especialització turística del capitalisme espanyol que és una de les principals vies d'acumulació i de posicionament de l'Estat en el sistema-món capitalista. El **negoci turístic** ha estat una de les activitats centrals del capitalisme espanyol, des dels temps del "miracle" als de la "modernització" espanyola. El règim feixista optà per l'estratègia turística com a via d'obtenció de divises, que havien de destinar-se a la inversió industrial per tal de convertir l'Estat en un espai industrialitzat central. La concentració de la producció turística es feu als espais litorals i insulars, que romangueren allunyats dels principals espais urbano-metropolitans, per tal d'evitar el possible "contagi moral". D'altra banda, l'evolució del turisme resulta també un termòmetre de l'evolució del capitalisme global i va vinculat a les diferents

etapes d'aquest. El 1951 arribava a l'Estat el turista un milió i es creà el Ministeri d'Informació (censura) i Turisme. El 1973 ja arribaven 31,6 milions de visitants estrangers.

Amb la crisi internacional de principis dels 1970, a la que s'afegí la de l'Estat per la mort del dictador, l'arribada de visitants estrangers es congelà, fins que el 1977 –any en què es signaren els Pactes de la Moncloa– es va reprendre el creixement en els fluxos de visitants estrangers. Però aquests fluxos tornaren a caure al cap de dos anys. A principis dels 1980 es reactivà l'arribada de visitants estrangers i aquesta s'accelerà a partir del moment en què l'Estat espanyol ingressà a la CEE i a l'OTAN. Així, es passà de 31,6 milions de visitants el 1977 a 50,7 milions el 1989.

Després d'un breu període d'alentiment, a principis dels 1990 –crisi que coincideix amb la crisi del capitalisme internacional, la reunificació alemanya i la instauració del Nou Ordre Econòmic Internacional sota l'hegemonia dels EUA–, es tornà a disparar el nombre de visitants, tot passant de 51,6 milions el 1992 a 98,9 milions el 2007. Aquest període coincideix amb l'apogeu del capitalisme financer global i l'hegemonia neoliberal fins que esclatà la crisi global. Precisament, des del moment en què esclatà la crisi, el nombre de visitants estrangers ha disminuït gradualment fins arribar a 91,8 milions el 2009 i 93,7 milions el 2010.

L'anàlisi més detallat del turisme a l'Estat espanyol durant el darrer episodi alcista, que coincideix amb el boom financer-immobiliari –mitjans anys 1990 a l'esclat de la bombolla financer-immobiliària–, porta a parlar de la conversió gradual en el "tot turístic". En aquesta fase, el negoci turístic ha estat molt vinculat a l'expansió financer-immobiliària i el capital turístic s'ha estès cap pràcticament tots els indrets de l'Estat, tot convertint-se en un potent instrument legitimador de les polítiques de l'empresarialisme urbà en la constitució de les ciutats-marca. El "tot turístic" no consistí solsament en la seva expansió espacial, sinó també en l'aprofundiment de la mercantilització turística en nous productes, tot destacant la producció turístico-immobiliària o residencial. L'entrada en vigor de l'euro repercutí en l'encariment del producte turístic tradicional i aquest fou progressivament substituït per noves estratègies de producció entre les quals destaca, a més del turisme immobiliari, la proliferació de la modalitat del tot inclòs.

Entre el 1997 i el 2007 el nombre de **turistes internacionals** passaren de 39,5 milions a 58,6 milions, i a partir de llavors, quan esclatà la crisi, el nombre de turistes va descendir fins els 52,6 milions de 2010 –els mateixos que rebia l'Estat el 2004–. Com s'ha dit abans, els turistes-inversors-residents representaven una porció cada cop major dels turistes internacionals arribats a l'Estat: si el 2000 el 84,2% d'aquests s'allotjaven en els establiments turístics tradicionals (p.ex. hotels, apartaments turístics, etc), el 2005 ho feien el 64,6% dels turistes. Pel que fa a l'origen dels turistes estrangers s'ha de destacar que al llarg de la primera meitat de la dècada del 2000 hi ha hagut un canvi substancial que consisteix: en primer lloc, en l'augment de la proporció dels turistes britànics que passaren del 25,6% el 2000 al 28,9% el 2005, un increment que es deu al paper fort de la lliure esterlina; en segon lloc, una reducció dels alemanys que passaren del 25,27% el 2000 al 17,86%, una disminució que es deu a l'entrada en vigor de l'euro i els programes d'ajustament neoliberal duts a terme a Alemanya per la coalició entre el Partit Socialdemòcrata i Els Verds; en tercer lloc, els turistes francesos incrementaren la seva proporció del 12,3% el 2000 al 15,7% el 2005.

En quant a la distribució de les arribades dels turistes internacionals per Comunitats Autònomes (CA) destaca el pes de les zones d'industrialització turística tradicionals de sol i platja que des del règim feixista han estat les principals receptores del turisme internacional, a les que s'hi afegien les principals ciutats de l'Estat. El 2005 tan sols sis CA concentraven el 89,65% dels turistes internacionals arribats: Catalunya (25,2%), Balears (17,3%), Canàries (17%), Comunitat Valenciana (9,2%), Andalusia (14,4%) i Comunitat de Madrid (6,44%). Segons l'evolució dels turistes internacionals arribats entre el 1997 i el 2005 es poden distingir dos grups de comunitats autònomes turístiques: el primer, format per Catalunya, Andalusia, Comunitat Valenciana i la de Madrid, on el nombre de turistes va créixer significativament, un impuls degut, entre d'altres, a la nova mercantilització turística de les ciutats de Barcelona i Madrid i també per a la mercantilització turístico-immobiliària al País Valencià i Andalusia; el segon grup, format pels dos arxipèlags, es caracteritzaria per un creixement més moderat del nombre de turistes internacionals degut, entre d'altres, al fort pes del turisme alemany als arxipèlags que minvà la seva rellevància i també perquè aquestes comunitats ja havien assolit unes altes quotes turístiques a mitjans de la dècada dels 1990. Un altre fet que distingeix els dos arxipèlags respecte de la resta de l'Estat és que la proporció de turistes arribats amb

paquet turístic era molt superior, amb un 69% per les Balears i un 79% per Canàries, front un 29% per la resta de comunitats autònomes. Conseqüentment, als dos arxipèlags la proporció de la despesa turística que es realitza en origen –entre el 50% i el 65%– també és superior a la que es realitza a la resta de comunitats autònomes.

Sovint, quan es parla de negoci turístic es té tendència a pensar en turistes estrangers, tot obviant el paper del **turisme domèstic**. Aquesta dimensió oblidada ha guanyat força importància a l'Estat, on el 2005 els turistes espanyols sumaven uns 162 milions, dels quals 148 viatjaven dins les fronteres de l'Estat –2,6 vegades més que els turistes estrangers–, és a dir consumien productes turístics domèstics. Aquesta és una expressió més de la societat del consum de masses espanyola, que està molt relacionada amb l'explosió financer-immobiliària –segones residències–, i també amb els moviments pendulars dels residents a les principals ciutats de l'Estat cap als seus llocs de procedència. Així, la meitat dels viatges eren de curta durada, el 82% del total es realitzava en cotxe i el 70% s'adreçava a habitatges particulars. Les principals CA emissores de turisme domèstic eren Madrid (26 milions de turistes), Catalunya (19 milions), Andalusia (17 milions) i la Comunitat Valenciana (13 milions), mentre que els dos arxipèlags quedaven pràcticament fora d'aquest circuit. Les principals CA receptores eren Andalusia (21 milions), Catalunya (18 milions), la Comunitat Valenciana (16 milions) i Castella-Lleó (14 milions). Altrament, pel que fa a la crematística turística, el 2005 la despesa dels turistes estrangers sumava uns 46 miliards d'euros, el 50% de la qual es realitzava al lloc d'origen, mentre que la dels turistes espanyols feta al propi Estat era de 19 milions d'euros.

Per analitzar la geografia turística de l'Estat és imprescindible tractar l'evolució de les "**factories turístiques**", és a dir la capacitat d'allotjament turístic, que deixen empremtes sobre el territori i caracteritzen les zones d'industrialització turística. En aquest cas, l'evolució de la capacitat d'allotjament turístic mantén una estreta relació amb les diferents etapes del capitalisme i els booms immobiliaris a l'Estat. En una primera etapa, que aniria des dels anys 1950 fins a la crisi dels 1970, es passà de 1318 hotels i 78 mil places hoteleres el 1951 a 8244 hotels i 545 mil places el 1970. Les principals zones turístiques es localitzaven al litoral mediterrani, tot destacant que el 30% de les places hoteleres es localitzaven a les Balears que era el principal espai de producció turística de l'Estat. En general, s'ha assumit que aquest boom turístic fou finançat, en gran part, pels capitals que aportaven els Tour Operadors, però el coneixement de la participació dels capitals comercials i industrials locals –legals i il·legals com el del contraban– és molt escàs. Així mateix, una altra font de finançament a destacar fou la del crèdit hotelier que s'atorgava als establiments declarats d'utilitat pública. Cap a finals dels 1960 i principis dels 1970 hi va haver una autèntica "febre hotelera" i la seva construcció es disparà – el 1975 hi havia unes 785 mil places hoteleres–, per la qual cosa amb motiu de la crisi es començà a parlar de sobreoferta i es decretaren mesures per ordenar l'oferta turística.

Entre els anys 1980 i els 1990 la construcció hotelera s'alentí significativament –es dugueren a terme concentracions empresarials i la reducció del nombre d'establiments de baixa categoria– i a partir de llavors es començaren a construir nous establiments hotelers als que s'hi afegien noves "factories" sota les modalitats d'apartaments turístics, campaments turístics i turisme rural, que no quedaven reflectides en les estadístiques turístiques dels primers anys. A principis dels 1990 moltes empreses hoteleres feren fallida i es produí una transformació important del sector que es caracteritzà pel procés de concentració hotelera i també per l'entrada del capital financer en la propietat hotelera, tot convertint-se la banca en una de les principals propietàries hoteleres de l'Estat.

A partir d'aleshores s'accelerà el procés d'internacionalització del capital hotelier, al temps que la inversió hotelera, sota les lògiques financeres, se convertia en una opció inversora per part de capitals de diferent procedència. Les places d'allotjament turístic entre el 1990 i el 2005 passaren de 1,8 milions a 2,9 milions, i el 2010 aquestes sumaven uns 3,3 milions de places, és a dir durant el darrer boom financer-immobiliària la capacitat d'allotjament turístic – que també és una modalitat d'inversió financer-immobiliària– s'havia multiplicat per 1,8. Pel que fa a les modalitats d'allotjament turístic reglat, el 2010 es composava de la següent manera: 54% de les places eren hoteleres; 18,2% en apartaments turístics; 23,1% en campaments turístics; i el 4,6% en turisme rural. La localització de les "factories turístiques" es concentrava a cinc CA que sumaven el 74,9% del total de places turístiques: Catalunya (703 mil places), Balears (421 mil), Andalusia (385 mil), Canàries (382 mil) i País Valencià (297 mil). Emperò cadascuna d'aquestes comunitats presenta fortes diferències entre sí: a Catalunya hi predominaven les places en campament turístic (48%), seguides de les hoteleres (38,1%);

Balears era la primera CA amb places hoteleres de l'Estat (75% de les places de les Balears) i la segona tipologia d'allotjament era en apartaments turístics (23,6%); a Andalusia la primera tipologia era la hotelera (63,4%) i la segona els campaments turístics (23,2%); els apartaments turístics eren la primera tipologia a Canàries amb el 56,4% i la segona l'hotelera amb el 52,1%; i, finalment, al País Valencià hi havia un repartiment més proporcional entre les diferents tipologies (hotel, 39,6%; apartament turístic, 33,2%; campament turístic 24,7%).

Un dels trets característics de la darrera etapa turística, vinculada a la bombolla financero-immobiliària i a la incorporació a la UE, ha estat la irrupció i expansió del **turisme immobiliari i/o residencial**. Aquesta nova producció turística ha constituït un ample "mercat negre turístic" que ha escapat en bona mesura del control fiscal de l'Estat. No obstant això, l'Estat ha promogut i incentivat aquesta nova modalitat de mercantilització turística, com una de les principals estratègies de competitivitat territorial. El creixent pes del turisme immobiliari serví de pretext per a què el lobby turístic Exceltur –que representa principalment els interessos dels grans hotelers–, sota un (suposat) conflicte intercapitalista, inicià una campanya per tal de pressionar a l'executiu i obtenir nous privilegis. Exceltur realitzà un estudi a les principals CA turístiques de sol i platja –Andalusia, Balears, Canàries, Catalunya, Comunitat Valenciana i Múrcia– segons el qual, el 2004, hi havia uns 9 milions de places potencials de turisme residencial, xifra que contrastava amb els 2,18 milions de places reglades. Les majors proporcions corresponien a Múrcia amb el 92% de places turístiques que corresponien a turisme residencial i/o immobiliària i la Comunitat Valenciana amb el 88,5%. Exceltur contraposava les dues modalitats, tot exposant que a la hotelera els ingressos mitjans eren 7 vegades superiors per plaça que al turisme residencial i els llocs de feina 9,7 vegades superiors.

Exceltur pressionà per a què es dugués a terme un ample programa de "reconversió industrial" turística per afrontar la "crisi" de la suposada congelació de les pernoctacions en el turisme reglat. Malgrat les demandes dels lobbies turístics de mitjans dels 2000, quan s'analitza la producció turística dels establiments reglats es detecta un increment de les pernoctacions que passaren de 344 milions el 2000 a 353 milions el 2005, encara que l'estada mitjana per turista disminuï un 10,8%. De totes maneres, en aquests anys les pernoctacions de turistes estrangers disminuïren de 233 milions el 2000 a 209 milions el 2005; mentre que la dels espanyols passaren de 110 milions el 2000 a 143 milions el 2005. La major part de les pernoctacions –més del 80%– es produïen als establiments hotelers. D'aquesta manera, Exceltur llançà la proposta dels PRIDET (Projectes de Reconversió Integral de Destinacions Turístics) –Exceltur considerava que sobrava entre el 10% i el 15% de les places reglades– i també reclamà poder participar més directament de la festa financero-immobiliària, com per exemple a través de la possibilitat de convertir hotels en habitatges o en condohotels. A partir d'aleshores, des de mitjans de la dècada del 2000 el Govern espanyol ha anat recollint les demandes que el gran capital turístic ha realitzat, que han quedat reflectides per exemple en el Pla 2020 del Turisme Espanyol aprovat el 2007, i més concretament en les mesures anticrisi que han considerat el negoci turístic com un eix central de la recuperació del capitalisme espanyol.

El negoci turístic, particularment el de l'allotjament, presenta una forta concentració en mans de les **cadenaes hoteleres**. Aquestes passaren de tenir 291 mil habitacions el 1997 a 436 mil el 2005, la qual cosa significava el 45,9% de les habitacions hoteleres el 1997 i el 54,1% el 2005. Emperò, l'estructura de les cadenaes hoteleres presentava al mateix temps una forta jerarquia, encapçalada per les 25 primeres cadenaes que tenien el 24,6% de les habitacions el 2005. També es pot destacar que entre les 25 primeres cadenaes hoteleres se'n trobaven 13 de les Balears que tenien 114,3 mil habitacions (14,19% de les habitacions de l'Estat); i entre les cinc primeres hi havia quatre cadenaes de les Balears: Sol Meliá, Riu, Barceló i Iberostar. Durant els anys de la bombolla financero-immobiliària s'anaren constituint noves cadenaes hoteleres, moltes d'elles vinculades als capitals acumulats per les empreses de la construcció i immobiliàries (p.ex. Habitat Hotels del grup immobiliari Habitat).

Un tret característic del negoci hotelier estatal és la manca de participació de les grans cadenaes hoteleres internacionals, ja que la major part de les habitacions estaven en mans de les grans cadenaes de l'Estat que han esdevingut en autèntics gegants transnacionals. Així, les cadenaes hoteleres estrangeres tenien el 2005 un 2,9% de les habitacions hoteleres de l'Estat, tot concentrant-se aquestes als arxipèlags on hi havia el 36% de les habitacions de les cadenaes estrangeres a l'Estat i a les principals ciutats de l'Estat, Madrid i Barcelona. Les principals

cadenaes estrangeres eren Accor (6,2 mil habitacions), Starwood Hotels (2,7 mil) i Intercontinental Hotels (2,4 mil).

La major part de les habitacions de les cadenaes hoteleres el 2005 es localitzaven als dos arxipèlags amb el 52,9% de les habitacions. La major proporció d'habitacions controlades per cadenaes hoteleres per comunitats autònomes té lloc a: Madrid amb el 68,7%; Balears el 68,2%; Andalusia el 60,63%; i Canàries el 58,58%. La proporció d'habitacions hoteleres controlades per les cadenaes pot ser interpretada com una expressió del poder que aquestes tenen sobre aquests territoris.

D'altra banda, en els darrers anys, les cadenaes hoteleres han anat mutant les seves formes de gestió hotelera cap a fórmules cada cop més properes a les lògiques financeres. Així, les cadenaes han optat cada cop més per la gestió, al temps que es desprenien d'actius, sense que això sempre suposàs deixar d'explotar els establiments, ja que molt sovint la cadena seguia explotant l'establiment sota la fórmula del contracte de gestió o de lloguer, alhora que la venda dels immobles atorgava a les grans cadenaes hoteleres nous mitjans adquisitius per a l'expansió internacional. Durant aquests anys es detectaren moviments corporatius aparentment contradictoris, ja que per una banda les grans cadenaes de l'Estat desinvertien per ampliar el seu negoci internacional (p.ex. Sol Meliá), mentre que per una altra banda algunes cadenaes estrangeres ampliaven la seva presència a l'Estat (p.ex. Starwood Hotels) –encara que d'altres cadenaes estrangeres també es desfeien de la seva planta a l'Estat per expandir-se a d'altres territoris (p.ex. Acorn o el Club Mediterranée)–. Entre les estratègies d'expansió de les cadenaes hoteleres estrangeres a l'Estat també es reflecteix el predomini de la presència d'aquelles que utilitzen contractes de gestió i franquícia.

Les cadenaes hoteleres espanyoles han jugat un paper rellevant en la **globalització turística**. La internacionalització del capital hotelier espanyol resulta difícilment traçable mitjançant el seguiment de la Inversió Estrangera Directa (IED) ja que, tal com exposava Ana Belén Ramón, més del 70% dels hotels a l'estranger no anaven acompanyats d'IED i a més la major part d'aquesta es realitzava a través de "ponts financers" (p.ex. paradisos fiscals o places financeres especials), mitjançant la utilització de societats instrumentals. Després de la crisi dels 1990, les grans cadenaes acceleraren els seus plans expansius que foren reforçats a partir de la segona meitat dels 1990. Així, Ramón definí una primera etapa que seria dels inicis de la internacionalització (1984-1992) en què hi hauria unes poques cadenaes espanyoles a l'estranger. Entre el 1993 i el 2000, es definiria una segona etapa en què s'incorporaven noves cadenaes que seguien al "líder", el lloc predilecte de la internacionalització hotelera era Amèrica Llatina i el Carib i el principal producte era el resort turístic del tot inclòs. I finalment, a partir del 2000 s'inaugurà una nova etapa caracteritzada per la incorporació de nous espais d'expansió, en els països del capitalisme avançat (p.ex. UE, EUA), i la incorporació dels productes turístic-immobiliaris als espais perifèrics.

Entre el 1999 i el 2004 les cadenaes hoteleres espanyoles passaren de controlar 95,6 mil habitacions a l'estranger a 159,9 mil. La distribució de la capacitat d'allotjament turístic de les cadenaes espanyoles per grans regions mundials el 2004 era: Amèrica Llatina i el Carib, 85 mil habitacions (53,4% del total); la UE, 34,1 mil (21,3%); Nord d'Àfrica, 15,3 mil (9,6%); Europa de l'Est i resta d'Europa, 10,8 mil (6,8%); Amèrica del Nord, 8,7 mil (5,4%); Sud-est asiàtic, 2,6 mil (1,6%); Pròxim Orient, 2,2 mil (1,4%); i Àfrica, 464 habitacions (0,3%). Entre el 1999 i el 2004 les cadenaes hoteleres espanyoles passaren d'operar de 35 països a 47. El 2004 hi havia 8 països en els que hi tenien més de cinc mil habitacions, encapçalats per Mèxic (27,5 mil habitacions), República Dominicana (26,8 mil), Cuba (14 mil), Tunísia (13,5 mil) i Alemanya (12,4 mil). Les cadenaes hoteleres penetraren als països d'Amèrica Llatina i el Carib després que es posassin en marxa amplexos programes d'ajustament estructural, sota la doctrina del Consens de Washington, i que s'apliquessin polítiques neoliberals que incorporaven el negoci turístic com a estratègia d'acumulació. Destaquen els casos de Mèxic amb la seva incorporació al NAFTA (North American Free Trade Agreement); la República Dominicana, que va esdevenir una autèntica colònia del capital turístic espanyol; i Brasil que absorbí part dels capitals que es desplaçaren des del Carib, a principis de la dècada del 2000, per tal d'escapar de la creixent inestabilitat climàtica i els efectes dels huracans a la regió caribenya, i també engegà un potent programa de polítiques proturístiques i procapital internacional. D'altra banda, Cuba s'incorporà als circuits del capital turístic internacional el mateix any que Gorbachov iniciava la Perestroika (1987) i les divises turístiques acabarien per substituir l'ajuda financera que rebia de la URSS un cop aquesta es va dissoldre. D'altra banda, la incorporació d'Amèrica del Nord dins les

estratègies de les cadenes hoteleres es deu fonamentalment a les operacions dutes a terme pel Grup Barceló.

El Nord d'Àfrica ha estat un dels espais en els que més intensament s'ha desplegat el capital hotelier transnacional espanyol en els darrers anys. El "clima empresarial" propiciat per la dictadura de Ben Ali a Tunísia, amb la persecució dels moviments dissidents –inclòs l'integrisme islàmic–, afavorí la presència del capital hotelier espanyol. A més, Marroc de la mà de Mohamed VI s'incorporà al negoci turístic-immobiliari, mitjançant un potent pla per potenciar la industrialització turística de determinats enclavaments del país. En aquests enclavaments la presència de capital espanyol ha estat notable, tot destacant els cas de Saïdia amb la participació de la immobiliària Fadesa i diverses cadenes hoteleres (p.ex. Barceló). El segon espai d'expansió del capital hotelier ha estat la UE, protagonitzat sobretot per Sol Meliá –després de l'adquisició de Tryp– i NH, una expansió que es desplegarà principalment en l'hoteleria urbana. Entre els nous espais de producció turística incorporats a les carteres de les cadenes hoteleres espanyoles destacaven els del principal país turístic de l'Europa de l'Est, Bulgària (4,9 mil habitacions), i Croàcia (3,3 mil habitacions). Finalment, al Sud-est Asiàtic i al Pròxim Orient les cadenes espanyoles disminuïren la seva presència degut a les tensions geopolítiques a la regió (p.ex. atemptats a Istanbul, als centres turístics del Sinaí, a Bali, etc).

El 2004 hi havia un total de 46 cadenes hoteleres espanyoles amb establiments a l'estranger, de les quals 17 tenien la seva matriu a les Balears –quatre de les cinc primeres cadenes eren balears–. Les cadenes balears comptaven amb el 65,6% de les 159,9 mil habitacions de les cadenes espanyoles a l'estranger. D'aquesta manera es pot veure, doncs, que la internacionalització del capital hotelier espanyol està protagonitzada, en bona mesura, pel capital hotelier balear. La primera cadena espanyola a l'exterior el 2004 era Sol Meliá que operava a 26 països i tenia 40,8 mil habitacions a l'estranger. La resta de cadenes tenien un nombre d'habitacions molt per davall de les de Sol Meliá. Així, la segona cadena era NH amb 22,7 mil habitacions distribuïdes en 17 països; Riu Hotels amb 18,6 mil habitacions a 14 països; Barceló Hotels amb 16,7 mil habitacions a 12 països; i Iberostar amb 15,7 mil habitacions a 11 països.

Les modalitats d'expansió hotelera variaven segons els país on s'ubica l'explotació hotelera. En general, segons dades de 1999, les cadenes espanyoles optaren pels contractes de gestió que representaven poc més del 50% de les habitacions, però que en el cas de l'Europa de l'Est i Àsia els contractes de gestió s'elevaven a prop del 100%. La segona opció fou a través de la propietat total o parcial dels establiments, amb un 34% de les habitacions, que en el cas dels EUA era del 100% i a Amèrica Llatina i el Carib del 54,1%. En canvi les opcions de contractes de franquícia i de lloguer eren molt inferiors. No obstant, la franquícia és una de les modalitats preferides per aquelles cadenes gestionades amb criteris més financers.

Així mateix, s'ha de subratllar que un dels aspectes a tenir en compte en l'evolució recent del capital hotelier ha estat la seva creixent complexitat societària, que va vinculada a l'adopció de les lògiques financeres en la seva gestió. En general, el gran capital hotelier espanyol ha presentat una estreta vinculació, des de la seva aparició, amb els Tour Operadors, i per tant ja tenien integrades dins les seves formes de funcionament pautes d'acumulació finançaritzades. No obstant això, aquestes s'han expandit i intensificat a les darreres dècades. Les estructures accionàries i societàries de les grans cadenes presenten gradualment una major complexitat. En aquest sentit, es pot destacar la gran diversitat de capitals que entraren en l'accionariat (p.ex. banca, fons d'inversió, immobiliàries, fons de capital risc, Borsa, etc) i l'ampla xarxa de filials que forment part de les estructures corporatives hoteleres. Moltes d'aquestes filials estaven disperses per diferents països –preferentment paradisos fiscals o localitzacions pont–, que cobrien múltiples activitats relacionades amb la producció hotelera (p.ex. construcció, explotació hotelera, immobiliària, finances, etc).

Els comptes crematístics de la deslocalització de la producció hotelera permeten entendre algun dels principals motius de la deslocalització hotelera, com per exemple el restabliment de la taxa de benefici i/o la persecució de majors marges de benefici per part del capital transnacional. Així, les cadenes hoteleres espanyoles obtenien un marge net de benefici per estada turística en un hotel de quatre estrelles tot inclòs al Carib del 21,1%, front el 16,75% a un hotel de l'Estat espanyol. El marge net del tot inclòs al Carib era un 51,6% superior al dels hotels de la mateixa categoria sense el tot inclòs. El capital hotelier en la cerca de noves reformulacions del negoci va començar a estendre el tot inclòs als establiments de sol

i platja dels espais centrals i intensificà les fórmules turístico-immobiliàries i financeres (p.ex. urbanitzacions, condohotels, etc).

En darrer terme, pel que fa a l'anàlisi del capital turístic a l'Estat espanyol, s'apunta el paper que ha jugat la partida de viatges i turisme en la **balança per compte corrent** de l'Estat. Durant els anys del desenvolupisme feixista, les divises turístiques permetien cobrir una part important del dèficit comercial, i fins i tot es parlà del turisme com una mena de Pla Marshall. Aquest "Pla Marshall" es completava amb les remeses dels emigrants espanyols que enviaven des dels països centre i nord-europeus on havien emigrat a treballar, expulsats pel règim feixista ja fos per motius polítics o econòmics. Emperò, quan es produí el procés inflacionari dels 1970, motivat en part per l'augment del preu del petroli, el dèficit comercial s'incrementà significativament i les divises turístiques, pràcticament estancades, només cobriren prop de la meitat d'aquell dèficit. Els canvis en el model capitalista espanyol arran de l'entrada a la UE, amb la reestructuració industrial, es reflectiren en un increment del dèficit comercial i a partir d'aleshores el saldo turisme i viatges ha esdevingut cada cop més insuficient per cobrir-la. A més, durant els primers anys del segle XXI, malgrat incrementar-se els turistes internacionals rebuts a l'Estat, el saldo de turisme i viatges pràcticament s'ha estancat, al temps que el dèficit comercial es disparava de nou. En aquest darrer període destaca el fet que per primera vegada les remeses dels treballadors immigrants a l'Estat eren superiors a les rebudes. La reducció del paper de la partida del turisme i viatges en la compensació de la balança per compte corrent ha estat compensada cada cop més per la balança de capitals, és a dir més afí al creixent protagonisme de les lògiques financer-immobiliàries i en el cas del turisme a l'Estat de la seva mutació cap al turisme immobiliari.

El desplegament del capitalisme espanyol des de mitjans del segle XX ha comportat tota una sèrie de **costos ocults (o ocultats)**, que els discursos dominants, evidentment, han menystingut. En aquest capítol de la tesi, simplement, s'han exposat, per una banda, els costos biofísics derivats del metabolisme socioeconòmic espanyol, la transformació de les cobertes del sòl de l'Estat entre el 1990 i el 2000 i la petjada ecològica del capitalisme espanyol. Aquest apartat es tributari, sobretot, de la tesi doctoral d'Óscar Carpintero, les diferents aportacions de José Manuel Naredo i del projecte Corine Land Cover. D'altra banda, s'introdueixen les reflexions realitzades per Vicenç Navarro sobre el que ell ha definit com "subdesenvolupament social" de l'Estat espanyol.

En primer lloc, els **Requeriments Totals de Materials** (RTM) del capitalisme espanyol passaren de 265 mil Tm el 1955 a 1,5 milions Tm el 2000. D'aquesta manera, no s'ha produït allò que des de la teoria econòmica convencional es defensa sobre el fet que les societats a mesura que avancen posicions en la "curva del desenvolupament" disminueixen el seu impacte ecològic, és a dir es desmaterialitzen en termes absoluts. Si es té en compte la població espanyola resulta que en termes per càpita es passava de 9,2 Tm/càpita el 1955 a 37,3 Tm/càpita el 2000, i per tant tampoc es produïa una desmaterialització absoluta en aquest sentit. Però tampoc es produí una desmaterialització relativa, ja que es passà de 32,1 Tm per milió de pessetes (pessetes constants de 1995) el 1955 a 32,5 Tm per milió de pessetes (pessetes constants de 1995) el 2000. D'altra banda, uns dels canvis substancials del metabolisme del capitalisme espanyol fou el creixent pes que assoliren els materials abiòtics, que passaren del 68,3% dels RTM el 1955 al 87,1% el 2000; així com el major pes que adquiriren els materials importats, que passaren del 6,1% dels RTM el 1955 al 39% dels RTM el 2000. És a dir, guanyaren importància els materials extrets de l'escorça terrestre i no renovables i aquells que procedeixen de fora de l'Estat, amb la qual cosa el capitalisme espanyol desplaçava els conflictes socioecològics associats als metabolisme socioeconòmic als espais d'extracció, transformació i transport d'aquests materials.

En segon lloc, la intensa **transformació del sòl** ha estat una de les principals característiques del model capitalista espanyol, sobretot en la darrera fase en què s'acceleraren les dinàmiques financer-immobiliàries. La transformació principal s'ha degut al procés urbanitzador, que ha estat més important en els espais de producció turística i en els principals espais urbano-metropolitans. Segons les dades del Corine Land Cover, la superfície artificial entre el 1987 (CLC-1990) i el 2000 (CLC-2000) es va incrementar en un 29,5% i passà de



representar l'1,6% del territori espanyol al 2%<sup>13</sup>. La major part de les noves superfícies artificials es feu a càrrec de zones agrícoles i en menor mesura zones forestals i espais oberts. El procés de transformació territorial fou més intens a les CA litorals especialitzades en la producció turística-immobiliària –Múrcia amb un increment del 61,9%, País Valencià del 52,1% i Balears del 41,4%–, i també a les comunitats amb processos de forta expansió urbana –Comunitat de Madrid amb el 47,7% o Navarra el 46,3%–. Emperò, les CA amb una major proporció de superfície artificial respecte del total eren Madrid (11,9%), Balears (6,2%), Comunitat Valenciana (5%), Catalunya (4,85%) i Canàries (4,57%). És a dir, les turístiques i les que allotjaven les ciutats globals espanyoles. Així mateix, l'artificialització del territori ha tingut una forta component litoral, el que reforça la noció de la vinculació entre el tsunami urbanístic i les zones d'industrialització turística, tot estant artificialitzat el 16,7% dels 9517 km<sup>2</sup> de la franja litoral entre 0 i 2 km.

En tercer lloc, es subratlla que la **petjada ecològica** del capitalisme espanyol passà de 519 mil km<sup>2</sup> el 1955 a 1,9 milions de km<sup>2</sup> el 2000, amb la qual cosa el dèficit ecològic se situà en 2,5 vegades la superfície bioproductiva de les terres i aigües de l'Estat. Tal com s'ha esmentat anteriorment, el capitalisme espanyol, des de mitjans del segle XX, ha canviat el seu rol en el sistema-món capitalista, tot passant d'abastidor de materials quan el 1955 presentava una balança comercial física excedentària en un milió de tones, a importador net de materials a partir de la dècada dels 1960, tot assolint un dèficit comercial físic de 127 milions Tm el 2000. Aquest canvi se sustentava sobre el fet que es desplaçaren les activitats més exigents en recursos i treball, al temps que es concentraren a l'Estat les activitats que generaven major valor afegit. El dèficit comercial físic es reflectia també en un dèficit comercial en termes monetaris que era cobert per la balança de serveis (turisme) i de capitals, tot essent les regles del joc del comerç internacional i el sistema financer internacional els dos principals instruments dels territoris guanyadors en el joc de la competitivitat global. Així doncs, el capitalisme espanyol ha transitat des del que s'ha definit com una economia de la producció a una economia de l'adquisició.

L'evolució del capitalisme espanyol ha estat marcada per l'atac contra les classes populars que significà la dictadura feixista que fou seguida per la imposició de la doctrina neoliberal. Això va donar una situació sociopolítica anòmala en el context de l'Europa occidental, que Vicenç Navarro ha definit com el "**subdesenvolupament social**" espanyol. La societat espanyola va experimentar al llarg de la segona meitat del segle XX una forta transformació que es reflectí en l'expansió demogràfica i urbana durant els anys del "miracle espanyol". Aleshores la distribució de la població activa, amb una població cada cop més urbana, presentà un profund canvi representat per una creixent terciarització. Els anys d'adaptació a les regles del joc neoliberal, entre mitjans dels 1970 i principis dels 1990, el ritme de creixement demogràfic es va alentir. Aleshores, s'assolia per primer cop una taxa d'atur superior al 20%, la qual cosa responia als efectes de la reestructuració del capitalisme espanyol i la crisi del capitalisme regulat.

A partir de llavors s'entrava en els temps del *workfare* (amb atur estructural) quan les normatives sociolaborals s'ajustaven a les exigències de la doctrina neoliberal, tot introduint mecanismes de flexibilització i precarització laboral. Un cop superada la crisi de principis dels 1990, es disparà el ritme de creixement del capitalisme espanyol i s'inaugurà una nova etapa sociodemogràficament parlant, que es caracteritzava per la intensa entrada de treballadors immigrants del Sud Global. En ple boom financer-immobiliari hi havia un 25% del treball que era submergit i prop de la meitat dels treballadors que combinaven anualment etapes d'atur amb altres de contractació temporal. A més, una part cada cop major dels contractes eren a temps parcial. Així mateix, els salaris dels contractes temporals eren prop d'un 40% inferiors als indefinits. D'altra banda, els salaris es mantenien en unes quotes molt baixes i entre el 1980 i el 2009 el salari mínim interprofessional era aproximadament el 40% del salari mig brut. Així doncs, la polarització sociolaboral ha estat més intensa, amb la situació extrema dels superassalariats que a mitjans de la dècada del 2000, en el cas dels alts directius presentaven un salari mitjà anual d'un milió d'euros.

---

<sup>13</sup> Segons el Corine Land Cover 2006 la superfície artificial es va incrementar un 15,4% entre el 2000 i el 2006. Aquesta darrera versió del Corine Land Cover abraça plenament el període de màxima expansió del boom immobiliari, però degut a que fou publicada a principis del 2010 no ha estat explotada analíticament a la tesi.

A banda de la forta polarització social, marcada no només per la desigual distribució de la massa salarial, sinó també per les dinàmiques financer-immobiliàries i el desigual repartiment de la riquesa patrimonial, les polítiques de l'Estat del benestar no arribaren a l'Estat espanyol, o aquestes ho feren molt tímidament i sempre amb l'empremta feixista. Així, a la mort del dictador, la despesa social pública era del 14% del PIB espanyol, i aquesta augmentà lleugerament amb l'entrada de l'Estat espanyol a la UE fins assolir el 23% del PIB el 1992, una xifra que encara es situava per davall de la mitjana europea. Emperò, posteriorment, per tal de respondre a les exigències de Maastricht i de l'euro, encara disminuï més fins a situar-se en torn al 20% del PIB, quan la mitjana de la UE-15 era de prop del 30% del PIB. A més, el finançament públic –via impostos i contribucions socials– també presentava importants diferències respecte de la UE-15, ja que mentre que a l'Estat el finançament públic a la dècada dels 2000 es situava en torn al 35% del PIB, la mitjana de la UE-15 superava el 40% del PIB. D'aquesta manera, les tasques de reproducció social va recaure sobre les famílies, i en aquestes la dona fou qui assumí aquestes tasques, mentre que les classes amb major poder adquisitiu les cobrien mitjançant mecanismes privats, tot ampliant i reproduint les desigualtats socials –s'obrí un nou mercat de les cures que va recaure sobretot sobre les dones immigrants–. L'esclat de la crisi global, amb la transformació de l'efecte riquesa associat a la bombolla financer-immobiliària en efecte pobresa, ha implicat un increment important de la taxa d'atur que el 2010 superava el 20% de la població activa –4,6 milions de persones–. Després d'una primera etapa de polítiques anticrisi de tall keynesià (2008-maig 2010), les polítiques públiques s'han reorientat vers la creació d'un bon "clima empresarial" i la satisfacció de les exigències del capital financer, relacionades amb el pagament del deute públic. Això implica la retallada de despeses socials i la reducció del que quedava de l'Estat del Benestar.

### **Part 3. La construcció de la superpotència turística global balear: poder i apropiació dels recursos naturals.**

En els capítols anteriors s'ha assenyalat que l'Estat espanyol és un dels principals espais de producció industrial turística del planeta, tot essent l'arxipèlag balear un dels capdavanters en el capitalisme turístic global. A més, algunes de les principals cadenes hoteleres del planeta tenen seu a les Balears. És per això que en aquesta darrera part s'aborda l'estudi d'aquest cas singular a escala planetària, que, més enllà de les lectures de tipus localista, exemplifica la configuració del capitalisme turístic global. Aquesta part de la tesi es compon de quatre capítols: el primer exposa la situació diferencial dels recursos naturals de les Balears, el segon analitza l'evolució geohistòrica de la configuració del capitalisme balear i els dos darrers estudien els seus costos biofísics.

#### ***Capítol IX. La situació diferencial dels recursos naturals de les Illes Balears.***

L'arxipèlag balear situat al bell mig de la Mediterrània Occidental constitueix des del punt de vista biofísic una autèntica raresa en el context europeu i global. Per això, aquest capítol recorre al títol del llibre coordinat per Fernando Parra i José Manuel Naredo sobre la *Situación diferencial de los recursos naturales en España* en el que s'analitza la particularitat d'aquests recursos i la seva utilització en el context de la UE.

L'arxipèlag balear forma part del promontori balear que s'elevà durant el Miocè inferior (aproximadament 23 milions d'anys). El promontori balear és una prolongació oriental del Sistema Bètic i presenta una extensió d'uns 45 mil km<sup>2</sup> i es divideix en dos blocs: el septentrional format per les Gimnèsies (Menorca, Mallorca i Cabrera); i el meridional format per les Pitiüses (Eivissa i Formentera). L'arxipèlag està constituït per unes 150 illes –la frontera entre illa i illot és a partir de 2,9 Km<sup>2</sup> que és la superfície de sa Dragonera– i presenta una extensió d'uns 4977 km<sup>2</sup>, amb 5 illes habitades: Mallorca, 3603 km<sup>2</sup>; Menorca, 692 km<sup>2</sup>; Eivissa, 568 km<sup>2</sup>; Formentera, 80,5 km<sup>2</sup>; i Cabrera, 15,7 km<sup>2</sup>.

Mallorca, de forma romboïdal, està formada per un conjunt de horsts i grabens limitats per falles que defineixen les principals comarques físiques de l'illa: Serra de Tramuntana, Serres de Llevant, Depressió Central, Serres Centrals i Marines. L'illa de Menorca, de forma rectangular, presenta dues comarques físiques ben diferenciades: el Migjorn calcari i mesozoic (la Menorca groga) i la Tramuntana silícia i paleozoica (la Menorca fosca). Eivissa, de forma el·líptica, presenta una certa analogia amb l'extrem sud de la Serra de Tramuntana i es poden

distingir: les Serralades dels Amunts i les de Sant Josep, separades per una regió deprimida. Finalment, Formentera, de forma allargada, presenta certes similituds amb la depressió central mallorquina i les marines, tot estant formada per calcàries esculloses d'origen postorogeni. Un dels trets principals de l'arxipèlag és el predomini de materials calcaris, tot destacant l'excepció de la tramuntana menorquina on es troben materials silícics d'origen paleozoic. La composició calcària del territori té una forta rellevància en la definició de la hidrogeologia de les illes, tot predominant les aigües subterrànies. En quant a la permeabilitat del sòl i la capacitat d'infiltració de les Balears es poden distingir: Mallorca amb un 67% de sòls permeables i una capacitat mitjana d'infiltració del 20%; Menorca amb un 62% de sòls permeables i una capacitat mitjana d'infiltració del 25%; Eivissa amb un 59,6% de sòls permeables i una capacitat mitjana d'infiltració del 15%; i Formentera amb 21% de la superfície permeable i una capacitat mitjana d'infiltració del 18%.

La condició insular ha estat sovint tractada, per part dels principals lobbies de les illes, com un "greuge geogràfic" respecte dels espais continentals. Això ha fet que s'hagi construït des del poder un discurs que emfatitza els que s'han qualificat com "**costos d'insularitat**". No obstant això, sense la condició insular, l'evolució geohistòrica de les Balears hauria estat, probablement, diferent. I, més concretament, el capital turístic ha explotat la condició insular com element clau del desplegament de la indústria turística a les illes.

En qualsevol cas, els espais insulars poden destacar-se pel fet de ser laboratoris no només de l'evolució biològica, sinó també social. Tal com exposava el geògraf francès Jean Brunhes, la geografia de les illes és una vertadera geografia regional, és a dir, permet desplegar metodologies i enfocaments, al temps que permet plantejar propostes teòrico-metodològiques. Les Balears són un clar exemple no només d'espais insulars des del punt de vista biogeogràfic, sinó com es demostra en els capítols que formen la tercera part d'aquesta tesi, representen un exemple clar de les "economies arxipèlag", descrites per Pierre Veltz, en un mar d'entropia global.

A continuació es repassa la **raresa** que a la Terra representa el **fet insular**, per tal de contextualitzar les Balears. Es considera que al món hi ha uns dos milions d'illes, però no hi ha una base de dades completa i fiable al respecte. La base de dades mundial d'illes més completa i fiable és l'elaborada per l'UNEP (United Nations Environmental Programme) que abraça unes 2 mil illes, a partir de la qual s'ha realitzat aquest estudi. Les illes del planeta ocupen uns 15,26 milions km<sup>2</sup>, la qual cosa significa el 10,39% de les terres emergides. Si es descompten les 10 illes majors que sumen uns 11,4 km<sup>2</sup> –des d' Austràlia 7,6 km<sup>2</sup> a Gran Bretanya de 209,3 km<sup>2</sup>–, resulta que la superfície de les illes representa el 2,6% de les terres emergides del planeta. La major part de les illes del planeta presenten una superfície de fins a 500 km<sup>2</sup>, tot representant el 76,6% de les illes del món i l'1,22% de la superfície insular. En canvi, les illes de més de 50 mil km<sup>2</sup>, tan sols representen l'1,35% de les illes, però el 86,8% de la superfície insular mundial.

El major nombre d'illes, amb el 52,05% de les illes del planeta, i la major superfície insular, amb el 72,51% de la superfície de les illes, es localitzen a l'Oceà Pacífic; mentre que a la Mediterrània s'hi localitza el 4,39% de les illes del planeta i el 0,6% de la superfície insular mundial. D'altra banda, les illes definides biogeogràficament com a mediterrànies representaven el 4,9% de les illes i el 0,7% de la superfície insular mundial.

Altrament, l'anàlisi contempla les illes en "situació mediterrània", concepte caracteritzat per trobar-se en una posició semiperifèrica entre el Nord Global i el Sud Global: Mar Mediterrània, Mar Carib, Mar de la Xina, etc. En qualsevol cas, s'ha d'advertir que aquest concepte de "situació mediterrània" varia o pot variar en funció de les dinàmiques geoeconòmiques i geopolítiques. Actualment, les illes en situació mediterrània ocuparien el 2,5% de les terres emergides, sobretot per la presència de grans illes com per Borneu, Sumatra o Nova Guinea.

Una pregunta que es respon en aquest apartat fa referència a les **illes equivalents** a escala planetària, pel que fa a superfície, a les que formen l'arxipèlag balear. Així, a tot el planeta es troben unes 69 illes equivalents a Formentera –entre 80 i 100 km<sup>2</sup>–, de les quals 28 estan en situació mediterrània i 6 d'elles a la Mediterrània. De les que es troben a la Mediterrània, a més de Formentera, hi ha 4 a Grècia i una a Itàlia, amb l'illa grega de Siros que compta amb aeroport i presentava la densitat demogràfica més gran (223 habitants/km<sup>2</sup>). Al planeta es troben unes 65 illes equivalents a Eivissa –entre 475 i 580 km<sup>2</sup>–, 19 de les quals tenen situació mediterrània i 3 d'elles són a la Mediterrània. A més d'Eivissa hi ha les illes de

Samos i Lemnos a Grècia i Djerba a Tunísia (amb una densitat de 266 habitants/km<sup>2</sup>), totes elles amb aeroport. En quant a les illes equivalents a Menorca – entre 580 i 775 km<sup>2</sup>– se'n troben unes 72 al món, 24 de les quals en situació mediterrània; i a la Mediterrània hi ha les illes de Corfú i Cefalònia a Grècia, també amb aeroport. Finalment, les illes equivalents a Mallorca –entre 3 mil i 4 mil km<sup>2</sup>– al món són unes 54, de les quals 16 estan en situació mediterrània. A la Mediterrània tan sols hi ha l'illa grega d'Eubea que està a tan sols 800 metres del continent, equivalent a Mallorca. A la Mediterrània hi cal destacar el cas de la República de Malta que, a més de ser un paradís fiscal, compta amb una densitat demogràfica de 1257 habitants/km<sup>2</sup>. L'illa més gran d'aquest arxipèlag, Malta, amb tan sols 246 km<sup>2</sup>, té una superfície que és menys de la meitat d'Eivissa. Així doncs, les illes que formen l'arxipèlag balear constitueixen una autèntica singularitat geogràfica a escala planetària i també a la Mediterrània.

Una altra singularitat de l'arxipèlag balear és el seu **clima mediterrani** que condiciona la resposta bioevolutiva i també, en cert grau, la social. Si hi ha unes 260 illes equivalents en superfície a les de les Balears al planeta, la superfície planetària afectada pel clima mediterrani representa el 5% del planeta. Les condicions climàtiques de l'arxipèlag, encara que amb fortes variacions internes, es caracteritzen, especialment, per l'eixut estival i per la irregularitat termopluiomètrica amb sequera periòdica –2 anys cada 10 anys–. Les condicions d'eixut estival, coincideixen amb el moment de màxima activitat de la indústria turística. La combinació dels aspectes climàtics caracteritzats per l'escassa precipitació, l'eixut estival, irregularitat pluviomètrica, sequera periòdica, entre d'altres, amb litologia calcària del territori, l'absència d'aigües superficials, fa que les Balears siguin en quant al proveïment hídic també un cas particular a nivell planetari, ja que a escala mundial la major part dels recursos hídrics per abastament humà són superficials. A les Balears es comptabilitza una disponibilitat mitjana de 12 Hm<sup>3</sup> d'aigües superficials, dels quals 7,2 Hm<sup>3</sup> són aprofitables, i 473 Hm<sup>3</sup> d'aigües subterrànies, dels quals 310 Hm<sup>3</sup> són aprofitables. A aquests recursos s'hi han afegit en els darrers anys, per tal de satisfer les creixents exigències hídriques del capitalisme balear, els procedents de la dessalació. Així, les nombroses plantes dessaladores que s'han construït a totes les illes, tenen conjuntament una capacitat de dessalació anual de 76 Hm<sup>3</sup>.

La **resposta biològica** a les condicions climàtiques ve caracteritzada pel xerofitisme i l'evapotranspiració real que a les illes és quasi equivalent a la precipitació. Així mateix, cal tenir present que la vegetació de l'arxipèlag ha estat sotmesa a profunds canvis al llarg del temps que no només responen a variacions climàtiques, sinó que la intervenció antròpica ha estat també prou rellevant. Sovint s'ha dit que la biocenosi de les Balears, així com d'altres espais insulars, és pobre. Aquesta pobresa es mesura en funció al nombre d'espècies que es localitzen a les illes front a les dels espais continentals, però les illes presenten una enorme riquesa en quant a espècies endèmiques. Així, de les prop de 9 mil espècies de flora, hi ha unes 125 espècies endèmiques; i de les prop de 710 espècies animals, unes 230 són endèmiques. D'altra banda, els espais mediterranis han estat profundament alterats, tot definint-se paisatges característics de gran riquesa ecològica. En aquest sentit, alguns autors han alertat del fet que la pèrdua d'aquests agroecosistemes i d'espècies domesticades però adaptades a les condicions ambientals mediterranis corren un risc de desaparició igual o major que els ecosistemes naturals i les espècies autòctones i endèmiques.

En darrer lloc, aquest capítol analitza breument els estudis dels **sòls** a les Balears, tot destacant la manca d'estudis edafològics pel conjunt de Balears –un dels primers estudis i quasi únic fou realitzat per Klinge i Mella el 1958–, malgrat que els darrers temps des del Departament de Biologia i de Ciències de la Terra s'han fet avanços en l'estudi dels sòls de les illes. Els sòls de les Balears estan definits, entre d'altres, per la litologia, la vegetació i les condicions climàtiques. A grans trets, els sòls més importants a les Balears són els inceptisòls –sòls poc desenvolupats– i entre aquests els del subordre dels ocrepts (sòls bruns) a la Depressió Central de Mallorca, el Migjorn menorquí i valls eivissenques; els alfisòls –més desenvolupats que els inceptisòls–, tot destacant els xeralfs, uns sòls argilosos coneguts també com terra rossa o call vermell; i entre els entisòls, els més destacables són els ortents –sòls prims– a les vessants de muntanya, els psamments o areonosòls i els fluvents als llits de torrents.

Pel que fa a la capacitat agrològica dels sòls de les Balears, hom pot destacar que un 6,5% és considerat d'elevada capacitat i és on s'ha implantat tradicionalment l'horta; un 40,7% dels sòls són conreables amb restriccions i és on s'han desenvolupat sistemes mixtes herbacis-

arboris; un 20,7% dels sòls són impropis pel conreu però aptes per pastures; un 15,8% dels sòls tenen una limitada capacitat agrològica; i un 16,8% són improductius.

Finalment, cal destacar que el coneixement dels processos erosius a les Balears és més aviat escàs, tot destacant recents aportacions al seu estudi que cobreixen una important llacuna. Una de les principals fonts per estudiar l'erosió és l'Inventari Nacional d'Erosió de Sòls que analitza l'erosió laminar en base a la metodologia RUSLE (*Renovated Universal Soil Loss Equation*). Segons l'Inventari, la taxa mitjana anual d'erosió de les Balears és de 10,68 Tm/Ha, el que suposa una pèrdua de sòl anual de prop de 5 milions Tm, la major part de la qual, amb prop del 70% del total, es produeix a les 251 mil Ha de conreus, que presenten una taxa mitjana anual d'erosió de 14,06 Tm/Ha. Així doncs, els sòls de Balears presenten les particularitats pròpies dels sòls mediterranis sobre substrats calcaris amb escassa capacitat agrològica i a més una part important de la superfície de les illes (41,5% del total) està sotmesa a processos erosius estimats superiors als tolerables.

En definitiva, la condició insular, la singularitat climàtica mediterrània, la litologia calcària, la resposta biològica a aquestes condicions, els recursos naturals marcats per aquestes condicions ambientals i els llargs processos d'intervenció antròpica, ha conduït a concloure que les Balears són una autèntica rarsa geogràfica planetària. La vida social hauria de tenir presents aquestes singularitats per tal de desplegar-se i coevolucionar amb els sistemes naturals de l'arxipèlag. Tal com es veurà en els propers capítols, el capitalisme balear, amb la seva especialització turística-immobiliària, ha tensionat els ecosistemes de les illes i també ha exportat part dels conflictes socioecològics a altres territoris i societats, així com als anomenats béns d'accés lliure globals.

### ***Capítol X. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear. L'adaptació de les Balears al sistema-món capitalista.***

Aquest capítol persegueix, per una banda, desmitificar la construcció social del relat d'una societat balear preturística (que se sol identificar com a precapitalista), per veure com es configura el capitalisme històric de les illes; i per una altra banda, analitzar críticament la constitució de la via d'acumulació turística del capitalisme balear, tot destacant les relacions de poder i les lògiques espacials. Els relats predominants sobre la irrupció de la societat turística a les Balears han anat acompanyats d'una retòrica que ha identificat la situació anterior com a precapitalista i marcada per la pobresa i la fam. En definitiva, la via d'acumulació turística significava una ruptura històrica respecte d'un passat que quedava reduït a la categoria de preturístic. Així va ser construïda la mitologia del "desenvolupament turístic" per les elits consolidades durant la dictadura franquista i s'ha mantingut, a grans trets, fins a l'actualitat.

Encara que pugui semblar que les Balears han estat espais "aïllats" de l'esdevenir del capitalisme històric, aquestes no han estat. Així, durant el cicle d'acumulació protagonitzat per les ciutats-estat italianes, i més concret durant el **cicle Ibèrico-Genovès** (segle XV-mitjans segle XVII), les illes de l'arxipèlag balear lluny de ser espais aïllats ja s'inserien de ple en les lògiques del sistema economia-món, tot jugant un paper destacat en les rutes comercials mediterrànies. En el cas **mallorquí**, la rellevància del seu port estrebava en què era un punt de redistribució de mercaderies, i també esclaus, procedents del Nord d'Àfrica. Durant l'Edat Moderna, amb la reorientació de les relacions comercials vers Amèrica, la Mediterrània perdé interès geoestratègic.

Pel que fa a les principals activitats productives a Mallorca, cal destacar que la producció cerealícola era deficitària, amb la qual cosa les estratègies econòmiques anaven encaminades a obtenir per la via comercial els cereals que la societat requeria. Per això, la principal estratègia fou la d'intercanviar l'oli mallorquí, que fou el primer producte d'exportació fins ben entrat el segle XVIII, per cereal de l'exterior; el primer més valorat monetàriament que el segon. Aleshores la burgesia comercial anà adquirint un creixent poder front als estaments dominants de l'Antic Règim. Superades les crisis socioeconòmiques i demogràfiques de la Baixa Edat Mitjana (p.ex. Pesta Negra), la població de Mallorca passà la frontera dels 50 mil habitants i cap a mitjans del segle XVII ja hi havia unes 100 mil persones, el 26% dels quals residien a Ciutat. D'altra banda, la conflictivitat social anà en augment degut a l'empitjorament de les condicions de vida i l'augment de les càrregues fiscals, tot destacant els moviments pagesos en contra del poder dels senyors. Aquests moviments foren esclafats pels poders dominants i com a resultat, entre d'altres, es va produir un progressiu increment del treball assalariat al camp.

Aquesta proletarització del treball al camp introduí noves formes de domini sobre els pagesos als que es disciplinava gradualment a través de formes d'explotació capitalista. Així, els pagesos hagueren d'emprar-se en altres activitats per assegurar la seva reproducció social.

**Menorca** també era deficitària en productes cerealícoles i fonamentà la seva estratègia comercial en l'intercanvi de llana per tal d'obtenir blat. El territori menorquí, estructurat en torn a la gran propietat, s'adaptà a les exigències de la ramaderia ovina que està fèrriament controlada per les classes nobiliàries. Aleshores el principal centre urbà i comercial era Ciutadella, tot i que perdé pes cap a mitjans del segle XVI quan es produïren els atacs corsaris que motivaren la construcció del Castell de Sant Felip a Maó, moment a partir del qual la ciutat oriental anà guanyant importància. D'altra banda, el comerç de la llana va decaure a mitjans segle XVII amb la pèrdua dels principals mercats, la qual cosa es traduí en una important crisi que fou aprofitada pels grups socials dominants per explotar encara més la pagesia. El port de Ciutadella establia un marc de relacions comercials vers els territoris propers de Mallorca i les costes catalanes principalment, la creixent activitat comercial i portuària de Maó ampliava notablement el cercle de relacions comercials. Cap a mitjans segle XVII la major part de la població menorquina ja era urbana. Maó i Ciutadella concentraven el 76,5% de la població, mentre que durnat la Menorca musulmana el 93,3% de la població era rural.

A les **Pitiüses** es va materialitzar un règim de domini derivat de la conquesta cristiano-catalana bastant singular i diferent al de Mallorca i Menorca, ja que no s'implantà un sistema de domini senyorial sobre tot el territori, sinó que es va mantenir, en certa manera, un sistema de poblament dispers, en què s'explotaven directament les terres. Els principals espais d'interès per part del poder eren les salines, amb la sal com la mercaderia per excel·lència del comerç eivissenc, i la ciutat emmurallada d'Eivissa. Es dibuixava d'aquesta manera una Eivissa dual: una rural i desvinculada de les lògiques del poder que tenia un funcionament, en certa manera, autàrquic; i una altra urbano-comercial, lligada a les lògiques del poder i amb el comerç de la sal com el seu principal objecte d'acumulació. La població eivissenca passà d'unes 3 mil persones en època musulmana a unes 13 mil el 1700, el 20% vivia a Vila. La vila d'Eivissa havia ampliat la seva superfície de 4 Ha a 10 Ha, després de la construcció de les murades renaixentistes.

Així mateix, el corsarisme i el tràfic d'esclaus eren activitats molt rellevants a totes les illes, i aquestes conformen, entre d'altres, els orígens de l'acumulació primitiva dels grups socials dominants.

La decadència de l'Imperi espanyol anà succeïda de l'emergència del **cicle d'acumulació holandès** (entre finals del segle XVI i finals segle XVIII). En el context europeu, sota el nou Ordre de Westfalia (1648), les potències es confrontaven per l'hegemonia, que fou assolida pels Països Baixos. Des d'aquest centre del poder es combinava el control comercial (capital) i el desplegament del proto-estat modern, que comptava amb un exèrcit professionalitzat i disciplinat. La situació espanyola estava marcada per la profunda crisi socioeconòmica i política que desembocà en la Guerra de Successió. Aquesta era una qüestió d'abast europeu, per l'interès que suscitava entre les monarquies el botí espanyol que incloïa les colònies americanes. El conflicte es va resoldre amb l'ascens dels Borbons i la signatura del Tractat d'Utrecht que, entre d'altres, va tenir importants conseqüències per Menorca ja que passà a ser controlada pels britànics durant pràcticament tot el segle XVIII.

Aleshores s'inicià l'ascens del domini britànic que gràcies, entre d'altres, al saqueig de l'or espanyol (que aquests havien espoliat a Amèrica) es convertiren en el nou hegemon del sistema-món, tot iniciant-se el **cicle britànic** d'acumulació (entre mitjans del segle XVIII i principis del segle XX). La Menorca britànica traslladà la capitalitat a Maó i el seu port fou la principal "màquina" del creixement econòmic menorquí, on emergí una potent burgesia corso-comercial, en contraposició a Ciutadella que va romandre controlada pels nobles. El port maonès era un port franc que, a més de la pròpia activitat portuària i militar, fou destacable per la revenda de blat procedent de la Mediterrània Oriental. Cap a finals de segle XVIII la població menorquina s'incrementà significativament fins assolir unes 28 mil persones, localitzades majoritàriament a Maó i Ciutadella.

Al llarg del segle XVIII s'expandiren les **idees il·lustrades** a les Balears, que perseguïen establir les bases del canvi socioeconòmic i polític vers la consolidació del capitalisme. Un dels indrets on aquesta transformació va tenir una lògica més particular va ser el cas **pitiús** on la situació de l'Eivissa rural s'escapava absolutament dels canons il·lustrats. Així, una de les primeres accions dutes a terme pel bisbe Manuel Abad y Lasierra fou la

d'intentar concentrar la població en torn a parròquies, a mode d'estratègia de control socioespacial. També es va instaurar un Fons de Millores que persegua posar la major part del territori eivissenc en producció sota els criteris de producció capitalistes, quan fins aleshores havia predominat l'autoabastiment. Les salines passaren a mans de la corona i es varen condicionar per incrementar l'extracció de sal, així com també s'incrementà l'extracció de recursos forestals. D'altra banda, en aquells moments Formentera passà a ser habitada regularment, ja que fins aleshores el perill corsari havia condicionat el seu poblament. Entre mitjans i finals del segle XVIII, la població pitiüsa passà de 10 mil a 16 mil habitants, amb el 24,5% de la població residint a Vila.

En el cas de **Mallorca**, la principal institució difusora dels ideals il·lustrats fou la RSEMAP (Reial Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País) que defensà la propagació d'una via d'acumulació de base agrícola front una de tall industriós, per tal d'evitar la conflictivitat social que suposaria la concentració fabril i urbana. Així, s'introduïren nous conreus, alguns associats a les lògiques del capital i d'altres associats a les estratègies de les classes populars, que en vistes a la caiguda de la seva capacitat adquisitiva varen recórrer al conreu d'altres productes per l'autoconsum (p.ex. llegums). Cap a finals del XVIII, la població mallorquina assolí unes 136 mil persones, el 32,4% de la qual es localitzava a Palma. Així mateix, cal subratllar que tant Mallorca com Eivissa, en ser incorporades a la corona espanyola, varen iniciar el comerç amb les colònies americanes, cosa que no feu Menorca que romania sota domini britànic.

El segle XIX està marcat per fortes tensions entre les forces liberals i les absolutistes a l'Estat, i per l'apogeu del cicle d'acumulació britànic que consolidà la seva hegemonia després de la derrota de Napoleó I, quan s'inicià la *Pax Britànica* (Congrés de Viena, 1815). A Espanya, les tensions entre els liberals i els absolutistes es varen resoldre amb l'aliança entre els grups poderosos ja durant la Restauració Borbònica (1874) –després del Sexenni Democràtic–, per tal d'evitar l'ascens del conflicte social que recorria Europa, protagonitzat per les classes populars, després de l'experiència de la Comuna de París (1871). L'hegemonia britànica se sustentava de manera significativa en la consolidació del mercat capitalista, dominat pels britànics, com instrument de domini d'ordre superior a l'estat-nació. Encara que ambdós es reforçaven mútuament i sota el dogma del lliurecanvisme es consolidà l'Imperi Britànic.

Al llarg del segle XIX es varen dur a terme notables transformacions –les anomenades reformes liberals– que establiren les bases pel desplegament del capitalisme a les illes, regit fonamentalment pel seu paper en relació a l'exterior. Menorca va perdre la seva condició de port franc, en passar a ser governada per la Corona espanyola el 1802 i a la dècada dels anys 1820 s'hi prohibí la revenda de cereals, la qual cosa provocà una profunda crisi socioeconòmica. L'emigració menorquina –sobretot a Alger que havia estat colonitzada pels francesos el 1830– fou una de les principals expressions d'aquella crisi. El projecte de classe resultant de l'acord entre la burgesia liberal i els segments socials dominants de l'Antic Règim es va mantenir, pràcticament inalterat, fins a l'arribada de la Segona República (1931-1936).

En el context global, el cicle d'acumulació britànic, que entrà en crisi cap a finals del segle XIX, fou substituït pel cicle d'acumulació americà que donaria lloc al **Llarg Segle XX**. El caciquisme junt amb la inserció del capitalisme balear en les lògiques globals fou un dels principals trets característics de la desigual societat balear, tot especialitzant-se el capitalisme illenc en activitats agràries i algunes activitats industrials de vocació exterior. A més, cal destacar la rellevància de les activitats delictives en el procés d'acumulació, com el contraban, i sobretot la figura de Joan March, sense la qual, és pràcticament indesxifrable l'evolució del capitalisme illenc de la primera meitat del segle XX.

Després de la curta experiència de la Segona República, amb la llarga dictadura feixista de Franco (1939-1975) i dels anys de crisi que comportà la Segona Guerra Mundial es va redefinir el projecte de la classe dirigent amb la gran transformació turística del capitalisme de les illes. A partir d'aleshores es va constituir una nova oligarquia en la que l'empresariat hotelier es convertí gradualment en la classe dominant, junt amb constructors i promotors immobiliaris, però encara amb una important presència dels grups socials decimonònics, com eren els membres de l'aristocràcia. La llarga nit feixista silencià, quasi absolutament, les resistències socials que existien a les illes i les elits construïren una mena de consens social en torn a la causa turística. La mort del dictador coincidí amb la crisi del capitalisme regulat que afectà notòriament al capitalisme espanyol i balear. La sortida a aquella crisi fou mitjançant l'adopció

de la solució política de la Transició que consistí en un pacte entre les forces feixistes i els nous partits polítics, així com l'adopció del dogma neoliberal que emanava de la Comunitat Econòmica Europea. D'altra banda, el model político-administratiu de l'Estat espanyol, que donà lloc a "l'Espanya de les autonomies", va tenir a les Balears la peculiar expressió en la que els grups socials dominants, articulats en torn als partits de dretes, ostentaren el poder polític, al temps que també representaven els interessos del capital (p.ex. Gabriel Cañellas, Abel Matutes, etc).

La història de les Balears, en temps del neoliberalisme, ha estat marcada per les intenses interferències (i curtes distàncies) entre el món de la política i el capital, especialment en matèria turística i urbanística. Així, la principal conflictivitat social, moltes vegades sota expressions de tipus NIMBY (Not In My Back Yard), ha girat en torn a la contestació contra el projecte d'acumulació financer-immobiliari que ha sacrificat el territori per a la producció urbana. La dreta político-empresarial tan sols ha deixat la institució autonòmica en dues ocasions, després de fortes contestacions socials en contra de les polítiques turístico-territorials i de les pràctiques corruptes o presumptament corruptes. Aleshores es definiren governs de centre-dreta-esquerra entre el 1999 i el 2003 i entre el 2007 i el 2011. L'esclat de la crisi global de 2007 coincidí amb l'inici del segon Pacte de Progrés al govern de les Illes Balears. L'aprofundiment de la crisi i la intensificació de les polítiques neoliberals a escala global i estatal deterioraren el govern del PSOE a l'administració central de l'Estat que era l'encarregat de la gestió neoliberal. Així, a les eleccions autonòmiques de maig de 2011 es produí un gir polític en pràcticament tot l'Estat i a les Balears el Partit Popular guanyà per majoria absoluta les eleccions. Emperò, en el context de la crisi global i abans de les eleccions autonòmiques, esclatà el moviment del 15-M, conegut com dels "Indignats", que ocupaven les principals places de les ciutats de l'Estat espanyol i que denunciaven les lògiques sistèmiques que havien conduït a la crisi.

#### *La transformació agrària.*

Des del darrer terç del segle XIX fins mitjans segle XX, l'**activitat agrària** fou una de les principals vies d'acumulació del capital i els productes agrícoles eren els que protagonitzaren les exportacions de les Balears. Una de les qüestions més rellevants en aquesta transformació agrària és la relacionada amb la **propietat de la terra**. Es pot destacar la dificultat associada a l'estudi de la propietat del sòl, degut a l'opacitat informativa, però així i tot es pot assenyalar que cadascuna de les illes presenta certes particularitats.

A Menorca va tenir lloc una forta pervivència de la gran propietat en mans dels senyors que concentraven la major part de les terres i només a la vessant oriental de l'illa, amb l'ascens de la burgesia corso-comercial, es va dur a terme un cert canvi en la propietat de la terra, amb l'accés de la burgesia a la propietat, així com la fragmentació d'algunes propietats. Durant la Segona República es va intentar dur a terme la reforma agrària que havia d'afectar a la gran propietat, per la qual cosa es realitzà el Registre de la Propietat Expropiable (RPE) el 1933. Segons el RPE tan sols 19 famílies controlaven el 30% de l'illa i la major part de les grans propietats es localitzaven a Ciutadella i es Mercadal, que posteriorment amb la revolució turística serien les principals zones d'industrialització turística. La dictadura reforçà el poder de les classes propietàries. En aquest sentit, segons el Cens Agrari de 1962, les grans propietats enteses com les explotacions de més de 100 Ha suposaven el 5% de totes les explotacions, però ocupaven el 49% de la superfície de l'illa. Així mateix, val la pena destacar que el principal sistema d'explotació de la terra fou el de la mitgeria i el 1960 un 85% de les terres menorquines s'explotaven mitjançant aquest sistema.

La situació a Mallorca era sensiblement diferent a la menorquina, ja que des del segle XIX s'intensificà el procés de fragmentació de la propietat i la seva transferència des dels antics propietaris de la noblesa a l'emergent burgesia industrial i comercial. Les reformes liberals afavoriren aquells canvis, com la supressió dels fideïcomisos, les desamortitzacions o la generalització dels establiments a través de contractes emfitèutics. Entre finals del segle XIX i principis de segle XX la burgesia anà adquirint importants porcions de territori i alguns d'ells foren els principals encarregats de la fragmentació de la propietat. Entre els membres de la burgesia cal destacar la figura de Joan March Ordinas, que s'aproprià de nombroses propietats rústiques, després de realitzar préstecs a membres de l'aristocràcia o blanquejar els diners del contraban, que revenia als petits i mitjans pagesos.



La crisi de principis dels anys 1930 també va tenir un altre efecte sobre els terratinents aristòcrates que hagueren de vendre propietats per mantenir el seu estil de vida, i aleshores els arrendadors (*amos*) jugaren un paper important en fer-se amb propietats que fins aleshores explotaven en règim de lloguer. En el cas de Mallorca, el RPE de 1933 afectava al 12,6% de la superfície de l'illa i expressava el canvi en el poder i la seva vinculació amb la gran propietat, ja que els dos primers terratinents eren els burgesos Joan March i Manuel Salas. Mentre que el primer es dedicà fonamentalment a l'especulació del sòl, el segon protagonitzà la revolució agrícola a Mallorca mitjançant la introducció de noves pràctiques i conreus.

Els anys 1960 la situació de la propietat de la terra era dual: per una banda, les explotacions de més de 100 Ha representaven l'1,72% de les explotacions i el 49% de la superfície; i per una altra, les petites i mitjanes, de menys de 20 Ha, representaven el 85,5% del total i el 31,5% de la superfície. Els relats oficials apunten com a principals causes de la fragmentació de la propietat a la caiguda del poder de la noblesa, l'ascens de la burgesia i dels petits pagesos propietaris.

Altrament, cal destacar el paper que tingueren els capitals procedents del contraban, especialment durant l'època daurada de la primera meitat del segle XX, que molt sovint es col·locaren en propietats rurals, moltes d'elles al litoral des d'on es realitzaven les operacions delictives. Així mateix, amb la dictadura es consolidaren les dinàmiques prèvies de les classes dominants i algunes de les grans propietats es fragmentaren. Molts d'aquests fragments, particularment els localitzats al litoral, es destinaren al lucratiu negoci turístic-immobiliari, com fou el cas de Santa Ponça, propietat del Banc de Crèdit Balear.

Les Pitiüses presentaven una estructura de la propietat molt més fragmentada, resultat del procés històric d'ocupació del territori, i també del marc socioinstitucional caracteritzat per un sistema hereditari que propiciava la divisió de les propietats. El 1960 hi havia un 85,6% de les explotacions que eren menors de 20 Ha i aquestes ocupaven el 76,9% de la superfície. La revolució turístic-immobiliària propicià un potent procés de transformació de la propietat, del qual s'aprofitaren els principals cacics de l'illa, que estaven estretament vinculats amb les estructures del poder feixista.

A mesura que ha avançat l'especialització turístic-immobiliària del capitalisme balear, el sòl s'ha convertit en una de les "mercaderies" més preuades. Un dels principals trets dels temps de la globalització neoliberal ha estat una nova etapa de transformació en la propietat del sòl, caracteritzat per l'adquisició de propietats per part de les elits transnacionals. Un procés que ha estat qualificat per alguns com una mena d'invasió i despatrimonialització dels illencs, quan en realitat no es tracta més que d'operacions financero-immobiliàries entre les classes propietàries, és a dir que només ha implicat una petita part de la "població autòctona". Darrera d'algunes d'aquestes operacions s'han destapat les lògiques adquisitives de la classe capitalista transnacional mitjançant la utilització de societats pantalles, paradisos fiscals, etc. Entre els nous grans propietaris també es poden destacar els que han acumulat importants fortunes amb la indústria immobiliària a l'Estat, així com els "senyors del totxo" de les Balears que també han acumulat importants extensions. Mentre que molts d'ells han adquirit aquestes propietats com a símbol d'estatus i com a inversió financero-immobiliària, d'altres ho han fet per dur a terme projectes turístic-immobiliaris. Així mateix, també s'han pogut detectar moviments aparentment contradictoris, ja que per una banda s'han dut a terme fragmentacions de propietats rústiques per tal d'aconseguir parcel·les amb la superfície mínima que el marc normatiu exigeix per tal de poder ser edificada; i per una altra, s'han dut a terme concentracions de parcel·les que per ser de petites dimensions no eren susceptibles de ser edificades.

L'articulació del model capitalista de les illes presentà importants diferències fins l'homogeneïtzació turístic-immobiliària. No obstant això, la via agrària fou desplegada a totes elles amb la vocació de destinar el sòl agrícola a la producció de conreus per a l'exportació, principalment. En aquest sentit, una de les principals actuacions que es varen dur a terme durant les intervencions del XIX fou la de **colonitzar noves terres** que es destinarien a la producció capitalista. Així, s'incorporaren sòls marginals i forestals, però la principal actuació fou la que es va dur a terme amb la dessecació de les principals zones humides (p.ex. ses Feixes a Eivissa, s'Albufera d'Alcúdia o el Prat de Sant Jordi a Palma). Pel que fa a la incorporació de noves terres a la producció agrícola, és destacable l'augment de les terres de reguiu gràcies al major poder d'extracció de les aigües subterrànies. Amb la caiguda de la rendibilitat agrícola del

sòl, aquestes terres han estat objecte de projectes turístic-immobiliaris i han allotjat algunes de les principals infraestructures i equipaments.

Una de les qüestions a tenir en compte en relació a la intensificació agrària sota lògiques capitalistes és que l'anomenada "reforma agrària" no podia ser entesa només com una qüestió relacionada amb l'estructura de la propietat, sinó que incidia en totes les relacions que s'articulaven en torn a la producció i comercialització agrícola. El **control** de les **noves tècniques agrícoles**, així com dels **canals de comercialització** esdevingueren centrals. En la introducció d'aquestes tècniques i conreus hi jugaren un paper rellevant les principals institucions de la burgesia, tant aquelles que promocionaven la transformació capitalista del camp (p.ex. Cambra Agrícola Balear), com les entitats financeres que les finançaven (p.ex. Banc de Crèdit Balears). D'aquesta manera, algunes de les grans fortunes es forjaren en relació a l'acumulació del capital de base agrària, com per exemple les famílies Alzamora o Salas a Mallorca. Igualment, el propi March que no deixà de banda l'oportunitat de lucrar-se amb el negoci agrícola, especialment amb el contraban de productes agroalimentaris.

La transformació del camp anà de la mà de la **introducció i proliferació de nous conreus** que estaven destinats fonamentalment a l'exportació. La producció oleícola disminuï de manera gradual i el seu comerç deixà de tenir un pes significatiu en la balança comercial mallorquina. En canvi, un dels principals conreus introduïts fou la vinya, que es desplegà de manera significativa a les propietats fragmentades. Entre el 1860 i el 1887 es duplicà la superfície destinada a la vinya a Mallorca, concentrada sobretot a la zona del Raiguer i Felanitx. Emperò, la vinya era poc rellevant a les altres illes.

Cap a finals del segle XIX la plaga de la fil·loxera afectà la vinya mallorquina, a la que s'hi sumà el fet que França imposà restriccions comercials a les importacions de vi. La sortida a la crisi vitivinícola es va resoldre, entre d'altres, amb la introducció de nous conreus arboris, sovint combinats amb cultius herbacis, també destinats a l'exportació: ametllers, figuerals i garrovers. Les ametlles es convertiren en el principal producte d'exportació mallorquí i un dels més importants d'Eivissa. Entre les societats que participaren en el comerç d'ametlles durant la Guerra Civil destaquen el Banc de Crèdit Balear i la valenciana PRODAG SA. Aquesta darrera era una tapadora dels interessos nazis a l'Estat. D'altres fruiters a destacar foren els cítrics, especialment a la vall de Sóller, comercialitzats amb el Migdia francès; l'albercoc que transformat en polpa o dessecat era exportat, però que també era emprat com aliment pel bestiar; les figues i les garroves es destinaren sobretot al consum del bestiar —el porcí que es destinava a l'exportació i l'equí que era la principal força de tracció—, tot i que també tingueren altres usos com el secat de les figues o la goma de garroví. La patata fou introduïda a Menorca pels britànics i a Mallorca per la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País, però la seva expansió es disparà als anys 1920 a sa Pobla i a mitjans dels 1950 a Santa Eulària. La patata primerenca, que tenia com a principal mercat el britànic, ha estat vinculada a la forta intensificació de la producció agrícola de sa Pobla, amb l'ús indiscriminat d'adobs químics i biocides. En el cas d'aquest conreu s'establí una doble dependència: per una banda, respecte les llavors britàniques, i d'una altra de la venda de les patates també als britànics.

Amb la progressiva mecanització del camp es va abandonar la recol·lecció de les figues que resultaven ser massa exigents en mà d'obra i paral·lelament augmentà la superfície destinada a farratges i praderes artificials, particularment després de la Guerra Civil. Aquests conreus anaven destinats a alimentar la **cabana ramadera** que es destinava no només al consum humà i a la tracció, sinó que era de cabal importància per a la fertilització dels sòls. La producció ramadera més rellevant fou l'ovina i la porcina. Aquesta darrera jugà un paper rellevant en els fluxos comercials ja fos amb l'exportació directa dels animals o dels embotits. A mesura que avançava el segle XX es va expandir el ramat boví, la qual cosa anà associada a l'expansió dels conreus farratgers. Aquest ramat guanyà protagonisme a certes zones de Mallorca (p.ex. Campos i l'horta de Palma) i Menorca, especialment a la zona de Tramuntana. En el cas menorquí, l'expansió de la ramaderia bovina està associada a la figura d'un dels principals capitalistes menorquins, Pedro Montañés que fundà l'empresa IQM (Industrial Quesera Menorquina) el 1931.

A partir de la segona meitat del segle XX, quan s'inicià la industrialització turística, començà el declivi de l'activitat agrària que gradualment anà ocupant un lloc més marginal en el procés d'acumulació, tot presentant diferències entre les illes. La major rendibilitat turístic-immobiliària del sòl feu que les terres agrícoles baratassin la seva vocació territorial originària, i l'adopció dels criteris de la Política Agrària Comunitària (PAC) es manifestaren en una major

desarticulació de les activitats agrícoles. Emperò, al llarg d'aquests anys s'han incrementat les exigències d'ensums artificials –adobs químics i biocides– i s'ha intensificat la mecanització del camp que ha substituït la força animal i humana en les tasques agrícoles. En conseqüència, la taxa de retorn energètic de l'agricultura ha disminuït.

#### *Capital financer: caixes d'estalvi i banca.*

El major dinamisme del capitalisme balear a partir de la segona meitat del segle XIX està estretament relacionat amb la irrupció i expansió de nombroses **entitats financeres** que aglutinarien les forces vives de les illes. Per una banda, l'aparició de les **caixes d'estalvi**, que teòricament tenien un cert caràcter assistencial, però que en bona mesura perseguïen desactivar possibles conflictes socials a través de les seves obres socials. La primera caixa fou la fundada per Guillem Cifre de Colonya el 1880, d'inspiració krausista, i plantejada per facilitar mitjans financers a les classes populars. D'altra banda, la burgesia mallorquina fundà posteriorment la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de les Balears, Sa Nostra, el 1882. També, se constituïren diverses caixes rurals a nombrosos pobles, que tenien per objectiu finançar la "modernització" agrària. En el cas de la principal entitat, Sa Nostra, es pot destacar que participà en projectes empresarials, tot tenint una ampla cartera industrial. En un principi la major part de les caixes eren de les Balears, però a mesura que avançava el segle XX moltes d'aquelles foren absorbides per l'entitat catalana, Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis de Catalunya i Balears. Els diferents canvis normatius que regulaven les caixes d'estalvi han facilitat que aquestes se semblassin més als bancs, tot restant la dimensió social com una coartada dels negocis d'aquestes entitats. En temps de la globalització neoliberal, caixes d'estalvis procedents d'altres comunitats autònomes penetraren a les Balears, que fins aleshores pràcticament operaven al seu propi territori. Aquestes entitats han jugat un paper cabdal a l'hora de finançar la bombolla financer-immobiliària a l'Estat. En el cas de Sa Nostra es pot destacar la seva participació, en temps d'eufòria financer-immobiliària, en societats dedicades a la promoció immobiliària (p.ex. Ayco Grupo Inmobiliario), i en la societat d'inversió hotelera Inhova.

Per una altra banda, la **banca** de les Balears fou un dels principals espais de projecció del capitalisme illenc i ha estat vinculada a les principals famílies capitalistes fins als nostres dies. El 1874 tan sols hi havia 14 bancs a l'Estat, dels quals dos eren mallorquins –el Banc Balear i el Banc de Crèdit Balear–. El Banc de Crèdit Balear, fundat el 1872, congregà la major part dels capitalistes mallorquins i jugà un paper central en els principals projectes del capital illenc i, fins i tot, de l'internacional (p.ex. el projecte del Canal de Panamà). Cap a finals del segle XIX es varen constituir altres entitats bancàries a d'altres municipis de les illes que estaven estretament relacionats amb les classes dirigents, els cacics. A Menorca es fundà el 1882 el Banc de Maó, relacionat amb el gran capital de la ciutat, que feu fallida el 1911 arrossegat per la crisi de l'empresa metal·lúrgica Anglo.

Els anys 1920 el contrabandista Joan March fundà la seva banca que en poc temps s'expandiria per tots els racons de les illes, tot estenent la seva xarxa clientelar. Emperò, March no realitzava totes les seves operacions a través de la banca, sinó que emprava múltiples mecanismes i plataformes, fins assolir dimensions internacionals, tot destacant el que ha estat qualificat com el banc britànic de March, el Kleinwort & CO. March no només acumulà capital a través del contraban, sinó que jugà un paper cabdal en els conflictes bèl·lics mundials que li reportaren enormes beneficis. A més, March finançà el cop d'estat de Franco. Paral·lelament, als anys 1930, en plena crisi financera, el Banc de Crèdit Balear va estar a punt de desaparèixer i va haver de ser rescatat. Aleshores, aquesta entitat inicià la seva participació en el negoci turístic amb la compra de Viajes Iberia, i en l'immobiliari amb la urbanització de Santa Ponça a Calvià. La família Nigorra assolí el control d'aquest banc a partir dels anys 1950, tot convertint-se en els "senyors" de Calvià quan aquest municipi experimentà el boom turístic-immobiliari feixista.

Si Mallorca estava dominada per la Banca March, de la família March, i Es Crèdit, de la família Nigorra, Eivissa estava dominada pel soci de March, la família Matutes que fundà els anys 1930 la societat Abel Matutes Torres SA, que integrava els negocis familiars, entre ells el bancari. La reforma bancària dels anys 1950 obligà a dividir els negocis de la família de la banca i es fundà la Banca Matutes, que estendria els seus tentacles a tota l'illa. Els Matutes han estat els grans cacics de l'illa fins als nostres dies, amb el control de múltiples sectors

econòmics, tot destacant la propietat de les cadenes hoteleres transnacionals Fiesta (abans Doliga) i Sirenis. Aquesta família-empresa, expressa poderosament les estretes vinculacions entre el món dels negocis privats i el de la política, especialment a través d'Abel Matutes Juan que ha ocupat múltiples càrrecs polítics (p.ex. batle, ministre, comisari europeu). A principis dels 1990 els Matutes iniciaren moviments per desprendre's de la banca que fou absorbida pel banc italià Sanpaolo, a mitjans dels 1990, i finalment la CAM l'adquirí el 1998. La CAM i els Matutes, per altra banda, també han participat conjuntament en diverses activitats empresarials, tot destacant l'entrada conjunta a l'accionariat del Tour Operador alemany TUI el 2004.

Altrament, hom destaca la constitució de l'agència de valors Brokerval a principis dels anys 1990, que pretenia aglutinar els grans capitals de les illes i que protagonitzà un dels majors escàndols político-empresarials de les illes. En aquell escàndol que esclatà el 1994, es varen veure implicades nombroses personalitats del món polític i empresarial. Aquelles investigacions derivaren en el cas de corrupció del Túnel de Sóller, pel qual el president de la comunitat autònoma, Gabriel Cañellas, hagué de dimitir. També en relació al cas Brokerval es destapà un altre cas de presumpte corrupció relacionat amb el cementeri privat Bon Sosec, amb destacats polítics i empresaris implicats.

La banca espanyola es va anar concentrant des dels anys 1960 i els processos de concentració es reforçaren i intensificaren amb les successives crisis del capitalisme. El sector financer es va transformar significativament amb la Reforma Fuentes Quintana (1974-1977), amb la que es liberalitzà el sector, i a partir del qual les caixes s'anirien semblant cada cop més als bancs. D'aquesta manera, les caixes d'estalvi anaren concentrant gradualment més dipòsits, tot arribant a equiparar-se pràcticament a la banca. Així, als anys 1960 les caixes absorbien prop d'un quart dels dipòsits. Aleshores, la gran banca anà absorbint bona part de la petita banca; la qual cosa afectà significativament a la banca balear.

Amb l'entrada a la UE, començaren a penetrar les entitats bancàries de la resta d'Estats membres, però la major part de les oficines corresponien a les entitats mallorquines: Banca March i Banc de Crèdit Balear. A l'hora que el panorama de les caixes d'estalvis estava dominat per La Caixa i Sa Nostra. La crisi financer-immobiliària desfermada a partir del 2007 ha afectat a tot l'entramat financer global i les entitats espanyoles –principals productores de la bombolla financer-immobiliària i molt exposades al risc immobiliari– han resultat fortament afectades. Les administracions públiques han respost amb la reestructuració i ordenació del sistema bancari espanyol amb el desplegament i ampliació de diferents paquets de mesures, entre les que destaquen les fortes injeccions de liquiditat i salvament públic d'algunes entitats a través del FROB (Fons de Reestructuració i Ordenació Bancària), el procés de concentració de les caixes d'estalvi i la seva bancarització.

#### *Les infraestructures de transport com a peces clau de l'especialització espacial.*

Un cop analitzades les entitats financeres i el seu poder, se consideren el paper de les **infraestructures de transport** en l'adaptació del capitalisme balear a les lògiques sistèmiques del capitalisme històric. Aquestes infraestructures han jugat un doble paper, d'acord amb el concepte de solució espacio-temporal descrit per David Harvey: per una banda, són uns instruments essencials en l'acceleració de la circulació del capital que condueix a la compressió espacio-temporal; i per una altra, són en sí mateixes vies importants d'acumulació. La combinació de les infraestructures de transport amb l'exterior i les interiors respon a diferents estratègies d'acumulació. Així, per una banda, l'estratègia fonamentada en l'exportació de productes agraris i industrials anà vinculada a l'expansió del ferrocarril i del transport marítim; mentre que la industrialització turística ha anat acompanyada del transport aeri i del transport motoritzat terrestre per carretera.

El segle XIX, la Mediterrània recobrà valor geoestratègic, especialment de la mà dels interessos colonials de les potències europees. L'obertura del Canal de Suez fou cabdal en aquest recobriment del valor geoestratègic mediterrani que aniria en ascens a mesura que es desplegà el capitalisme en base al vector energètic petroler. Aleshores, amb la vocació exportadora –de productes agraris, industrials o matèries primeres– del capitalisme balear, es varen dur a terme ampliacions i, fins i tot, noves construccions portuàries. Entre les principals **infraestructures portuàries** es poden destacar les de Maó, Palma i Eivissa. Les obres de condicionament i ampliació d'aquests ports, cap a finals del segle XIX, foren fonamentals per

l'expansió del capital a cadascuna de les illes. Al llarg del segle XIX s'anaren fundant múltiples societats comercials que establien relacions amb la resta del món, alhora que es comencen a establir línies regulars. Els poderosos de l'arxipèlag tenien una forta vinculació amb aquelles companyies i les institucions portuàries aglutinaren als principals capitalistes (p.ex. els Matutes, els Salas, els March, etc). Les tensions político-empresarials es reflectiren en la lluita pel control de les comunicacions marítimes, que es manifestaren en el conflicte obert entre els conservadors –amb la naviliera La Isleña– i els interessos de Joan March, políticament definit com liberal.

La Primera Guerra Mundial, malgrat la quasi paralització del comerç a la Mediterrània Occidental, fou aprofitada per March que realitzà extraordinaris beneficis amb els negocis de la guerra. Aleshores, el 1916 es constituí la Transmediterrànea, controlada per March, que es convertí en la companyia monopolista de les comunicacions marítimes. March a través de la Transmediterrànea, es va fer amb el port de Portopí, on hi instal·là un complex industrial petroquímic.

Durant la Guerra Civil una part important de les infraestructures portuàries passaren a mans dels militars colpistes. A partir de llavors començà l'ampliació i construcció de ports. Entre les principals obres cal destacar la construcció del Dic de l'Oest a Palma, construït per motius militars. El port de Palma que havia quedat concentrat a la part de llevant de la badia, s'ampliava cap a ponent i es convertí en un punt neuràlgic de les flotes aliades als americans durant la Guerra Freda. A més, els terrenys guanyats a la mar que configuraren el Passeig Marítim es convertiren en nous espais de mercantilització turística-immobiliària. L'activitat portuària es va traslladar progressivament cap a les noves instal·lacions de ponent, tot adaptant-se a les exigències de la indústria turística i a les creixents exigències de mercaderies que requeria el capitalisme insular. El port d'Alcúdia experimentà una notable transformació, sobretot pel que fa a la recepció del carbó per a la central tèrmica d'Alcúdia. El port eivissenc també es transformà intensament a partir de la dècada dels 1950, amb l'objectiu d'ampliar la superfície terrestre i el calat del port; i als anys 1960 es varen dur a terme les obres d'adaptació a les noves exigències turístiques del port formenterenc. Al port de Maó, l'activitat comercial es traslladava del vessant de llevant al de ponent.

Cap a finals dels anys 1970 la Transmediterrànea passà a mans de l'Estat. Però amb la inserció a l'espai europeu es va procedir a la seva privatització, en la que hi participà el grup de Matutes. L'anomenada liberalització no se traduí en un canvi significatiu del panorama precedent, en tot cas es consolidà un mercat oligopolístic que controlava les comunicacions marítimes de les illes.

A principis del segle XXI s'iniciaren noves operacions per tal d'emprendre ampliacions dels principals ports de les illes, d'acord a les lògiques financero-immobiliàries per tal que poguessin ampliar la via d'acumulació turística amb la incorporació dels megacreuers turístics als ports de Palma, d'Eivissa i de Ciutadella. També proliferaren les obres de construcció, ampliació o adaptació de les instal·lacions portuàries per allotjar el negoci nàutico-recreatiu. Molts d'aquests projectes varen ser contestats pels moviments socials i aleshores sortiren a la llum les curtes distàncies entre el poder econòmic i el polític, amb presumptes casos de corrupció.

En definitiva, les infraestructures portuàries i el transport marítim han canviat el seu rol principal en l'engranatge del capitalisme balear. S'ha passat d'una situació en què aquests eren cabdals per exportar productes agraris, matèries primeres i productes manufacturats que centraven l'estratègia d'acumulació, vers una altra situació en què les infraestructures portuàries i el transport marítim juguen un paper central pel que fa a la importació de mercaderies bàsiques per sustentar el metabolisme socioeconòmic del capitalisme balear, alhora que s'han convertit en espais de mercantilització turística.

Des de la segona meitat del segle XX les **infraestructures aeroportuàries** han estat centrals en la transformació de les Balears com un dels principals espais del turisme de masses a escala planetària. Els principis de l'aviació comercial a les Illes es remunten als anys 1920, però fou amb l'adequació de les instal·lacions de Son Bonet els anys 1930 quan començà a guanyar certa rellevància. Durant la Guerra Civil, Mallorca fou la plataforma de l'aviació feixista per bombardejar les costes catalanes amb les instal·lacions de Son Sant Joan, que eren emprades per l'aviació guerrera. Després de la Segona Guerra Mundial i quan s'articulà el règim d'acumulació fordista –i l'especialització turística de l'arxipèlag–, el transport aeri comercial experimentà una fortíssima expansió, tot aprofitant les infraestructures, innovacions

tecnològiques i personal de la guerra, amb l'adaptació del marc normatiu internacional sobre navegació aèria als interessos de la indústria turística.

Els 1940 s'ampliaren les instal·lacions de Son Bonet i arribà el primer vol xàrter. Emperò, al cap de pocs anys aquelles instal·lacions ja eren massa petites per la quantitat de vols que hi arribaven i a finals dels 1950 es proposà traslladar l'aviació comercial a Son Sant Joan. El 1960 es feu el trasllat al nou aeroport. Mentrestant, a Eivissa i Menorca l'aviació i les infraestructures aeroportuàries eren pràcticament inexistentes, amb l'excepció de les d'ús militar. Les instal·lacions eivissenques s'adaptaren a les exigències del turisme de masses amb la inauguració de l'aeroport del Codolar el 1961 (obert al trànsit internacional el 1966), on fins aleshores hi havia unes precàries instal·lacions. Pel que fa a Menorca, el 1939 s'inaugurà l'aeròdrom militar de Malbúrger Vell, que no podia acollir les aeronaus dels turistes, i no fou fins el 1969 quan s'inaugurà l'aeroport de Sant Climent, ja adaptat per rebre les onades turístiques. La seqüència de les inauguracions dels aeroports a cadascuna de les illes marcà els diferents ritmes expansius de la indústria turística a l'arxipèlag, tot essent el cas menorquí més acusat ja que quasi va coincidir l'obertura amb la crisi del capitalisme regulat dels 1970.

A partir d'aleshores les infraestructures aeroportuàries s'anaren ampliant per tal de poder absorbir majors fluxos turístics. En temps de la globalització neoliberal, els fons europeus finançaren les macroampliacions dels aeroports, entre les que destaca la de Son Sant Joan. La seva inauguració coincidí amb la liberalització de l'espai aeri que culminà el procés de reestructuració de les companyies aèries, amb la privatització de les companyies de bandera i la gradual aparició de les companyies de "baix cost". L'aeroport de Palma es convertí en la principal "fàbrica" de la companyia de baix cost Air Berlin que l'utilitza com a *hub*. Aquesta ha arribat a ser la principal companyia en nombre de passatgers de l'arxipèlag. L'esclat de la crisi sistèmica global també repercutí sobre les companyies aèries, especialment per l'encariment del preu del petroli, i algunes companyies amb seu a les Balears varen desaparèixer (p.ex. LTE i Futura) o canviaren de mans i de seu (p.ex. Spanair).

Després de les infraestructures de transport que connecten les illes amb l'exterior i que són essencials en el rol que desenvolupa el capitalisme de les illes en el sistema món, s'analitzen les **infraestructures de transport terrestre** que acompanyen a cadascuna d'aquelles estratègies d'acumulació. Les infraestructures del transport terrestre han estat essencials a l'hora de preparar o arreglar el territori als diferents models d'acumulació.

Així, l'estratègia d'exportació de productes agraris, manufacturats i matèries primeres, de finals del segle XIX i principis del XX, anà acompanyada de l'expansió del **ferrocarril**. La xarxa ferroviària mallorquina s'estenia pel territori illenc canalitzant els productes per ser exportats a través del port palmès. La Companyia del Ferrocarril de Mallorca es va constituir el 1872 i en ella participaren els principals capitalistes de les illes. Així com d'altres projectes del capital d'aleshores, la construcció del ferrocarril servia per absorbir les plusvàlues procedents de les colònies d'ultramar, precisament en els moments en què aquelles començaven a manifestar les tensions que derivarien en la seva independència. Cap a finals del segle XIX, la xarxa ferroviària mallorquina ja arribava als principals nuclis industrials i centres de producció agrícola. A principis del segle XX, la burgesia sollerica constituí la companyia del Ferrocarril de Sóller que uní Palma amb el port de Sóller. L'expansió del transport terrestre motoritzat a partir de la dècada dels 1960 i la transformació productiva del capitalisme illenc de la mà de la industrialització turística, va provocar la crisi del transport ferroviari i el progressiu desmantellament de la xarxa ferroviària. Mentre que el ferrocarril de Sóller es convertí en una nova mercaderia turística, la resta era abandonat com opció viable de mobilitat. No fou fins el 2001 en què s'inicià tímidament l'ampliació de la xarxa ferroviària.

A principis de segle XXI l'opció ferroviària s'ha identificat amb l'opció política dels partits d'esquerres, mentre que les grans infraestructures de transport terrestre han estat l'opció de la dreta. Nogensmenys, el Partit Popular construï el metro de Palma, que anà acompanyat d'un important escàndol polític per les deficiències tècniques i pel seu sobrecost. La crisi present ha servit de pretext perquè el govern autonòmic en mans del Partit Popular hagi interromput diferents projectes ferroviaris i el del tramvia de Palma.

Les infraestructures de transport terrestre per **carretera** foren un dels principals objectius dels lobbies de les illes del segle XIX, com la RSEMAP (Reial Societat Econòmica d'Amics del País). A partir de la segona meitat del XIX i principis del XX es completà la xarxa de carreteres que a Mallorca i Eivissa eren de tipus radial amb Palma i la vila d'Eivissa com a nodes

centrals. A Menorca, en canvi, la carretera principal connectava els dos pols de l'illa des de Ciutadella a Maó.

D'altra banda, ja a la primera meitat del segle XX es començaren a construir algunes carreteres perifèriques que tenien, més aviat, vocació turística, entre les que destaca la carretera de la Serra de Tramuntana, acabada als anys 1950, i d'ella destaquen alguns trams com el de Formentor o de Sa Calobra. Moltes d'aquelles obres tenien al darrera la figura de l'enginyer Antonio Parietti que estava molt vinculat als poderosos de Mallorca, i fins i tot participà en alguna de les principals institucions (p.ex. Foment del Turisme de Mallorca).

L'expansió de la carretera va rebre un fort impuls amb la propagació de l'ús de l'automòbil després de la Segona Guerra Mundial. L'automòbil permeté introduir nous espais en el procés de mercantilització turística de les illes, amb la confecció d'excursions turístiques. A la dècada dels 1960, quan el règim feixista ja havia estat acceptat pels països capitalistes, es va construir la primera autopista de les illes amb finançament del Banc Mundial, que unia l'aeroport de Palma amb la ciutat i el Passeig Marítim. Cap a mitjans dels 1970 s'inaugurà l'autopista de Ponent, que connectava les zones d'industrialització turística de Calvià amb l'aeroport. L'espai guanyat a la mar de davant de la Seu a Palma, arran de la construcció de l'autopista, fou objecte dels interessos especulatius a principis dels 1970. Aquest fet motivà una de les primeres protestes urbanes a Palma, encara en temps de dictadura. A Eivissa, a finals dels 1950 s'inaugurava la carretera de l'aeroport, mentre que a Menorca els lobbies proturístics lamentaven la manca d'accessos a les zones litorals.

A principis dels 1970 Mallorca havia tancat l'anell costaner de carreteres que posava en valor turístico-immobiliari els espais del litoral. A Menorca i Eivissa també s'havien construït accessos a diferents indrets del litoral que s'integraven així en el procés de mercantilització turística. A partir dels 1970 s'inicià la construcció de la via de circumval·lació de Palma que connectaria l'autopista de l'aeroport amb la de ponent i posaria en valor urbanístic espais que fins aleshores eren agrícoles. Cap a finals dels 1970 es construí l'autopista Inca-Palma que fou contestada pels pagesos, col·lectius llibertaris i els grups ecologistes.

La construcció de carreteres anà paral·lela a la consolidació de l'automòbil privat com a quasi única opció de mobilitat. La construcció d'infraestructures de transport terrestre rebé un fort impuls amb l'entrada de l'Estat espanyol a la UE, que a les Balears coincideix sobretot amb les ampliacions dels aeroports, la liberalització de l'espai aeri i la bombolla financero-immobiliària. El 1998 s'aprovà el Pla de Carreteres de les Balears, que perseguia la construcció de vies d'alta capacitat per tal d'integrar tot l'espai sota les lògiques del capital turístico-immobiliari, i que fou modificat el 2001 després del canvi de color polític al govern autonòmic a través de l'eliminació d'alguns grans projectes. El 2003 el pla fou modificat una altra vegada quan els conservadors recuperaren el poder i reintroduïren la construcció de vies d'alta capacitat. La proposta viària del Partit Popular de 2003 fou durament contestada pels moviments socials a Mallorca i Eivissa. Les carreteres construïdes a Mallorca i Eivissa, no solsament foren objecte de fortes tensions i conflictes socials, sinó que s'executaren a un cost molt superior al pressupostat. A més, es destaparen presumptes casos de corrupció político-empresarial relacionats amb la construcció d'algunes de les carreteres (p.ex. carretera Palma-Manacor o les autopistes d'Eivissa).

Les propostes viàries realitzades pels governs encapçalats pel PSOE durant la legislatura 2007-2011 (p.ex. la Revisió del Pla Director Sectorial de Carreteres per a l'illa de Mallorca), sostenien que eliminaven els projectes polèmics, però en realitat seguien apostant per la construcció viària, i fins i tot la construcció de megacarreteres (p.ex. el Segon Cinturó de Palma) com a principal via de resolució dels problemes de transport.

L'esclat de la crisi i el redireccionament de la despesa pública estatal, per tal de cobrir el deute públic i calmar les amenaces del capital especulatiu, ha afectat al finançament de les infraestructures de transport que de moment sembla que han quedat estrangulades per la manca de finançament. No obstant això, la gestió de la crisi amb l'aprofundiment de la doctrina neoliberal podria donar lloc a noves fórmules público-privades que suposarien una nova ronda de mercantilització de l'espai i un nou procés d'acumulació per despossessió.

### *La "subvenció energètica" del capitalisme turístic-immobiliari.*

La gran transformació del capitalisme balear ha estat possible gràcies a l'expansió de l'ús dels **combustibles fòssils**. L'adopció del règim energètic fòssil feu que la capacitat d'extracció de materials, de producció agrícola, de transformació manufacturera i de distribució comercial augmentassin significativament, alhora que la "geologia subversiva" de les illes –per la manca de recursos energètics al seu subsòl– comporta que el capitalisme insular sigui cada cop més vulnerable i dependent de l'exterior.

El darrer quart del segle XIX s'inicià l'explotació de les mines de **lignits** de diferents indrets de Mallorca, encara que en aquells moments les importacions de carbó ja eren prou rellevants. Durant la Primera Guerra Mundial augmentà l'extracció dels lignits a Mallorca i també la producció de carbó vegetal. Aleshores Joan March, que també tenia interessos a les mines de lignits, aprofità el conflicte bèl·lic per aconseguir guanys derivats de l'exportació de carbó des de Mallorca. Mentrestant, les classes populars no tenien accés a combustible, motiu pel qual esclatà un important conflicte social que situà a Joan March en el punt de mira de les protestes. L'evolució de les extraccions de lignits a Mallorca corr paral·lela a la implantació de l'electricitat i experimentà una forta expansió amb el boom de la construcció dels 1960 i la construcció de noves centrals tèrmiques. Entre els anys 1960 i els 1970 les extraccions varen caure, tot coincidint amb una etapa mundial de preu del petroli barat. Després de les crisis energètiques dels 1970 es tornà a activar l'extracció de lignits mallorquins –en aquells moments les mines eren propietat de l'empresa pública GESA–, però amb l'entrada a la UE –amb el desmantellament de la mineria de carbó a l'Estat espanyol– i la inauguració de l'etapa dels "vint anys de petroli barat", es va abandonar l'extracció de lignits a principis dels 1990.

Els **derivats del petroli** foren una part essencial del negoci dels principals capitalistes de les Balears a principis de segle XX: Manuel Salas i Joan March. Manuel Salas comptà amb la refinaria a el Portitxol a Palma, mentre que March tenia la refinaria Petróleos Portopi al port de Porto Pi. Fins els anys 1920 predominà l'etapa coneguda com del querosè, que difícilment podia competir amb el gas. A partir de llavors s'inicià la segona etapa que consisteix en la progressiva substitució dels combustibles sòlids i gasosos per carburants líquids. El negoci petroler de March passà a mans de l'Estat amb la constitució de la companyia Campsa el 1927. Des d'aleshores es paralitzaren pràcticament les importacions de petroli brut i es començaren a importar derivats del petroli. En temps de la globalització neoliberal es trencaren els monopolis estatals, especialment l'energètic; i en el cas de la distribució dels derivats del petroli la dissolució de Campsa donà lloc a la constitució de CLH (Compañía Logística de Hidrocarburos), en la que hi participen grans companyies energètiques i financeres.

La transformació turística de les Balears anà acompanyada d'un extraordinari increment dels **requeriments energètics**, que passaren de 200 Ktep el 1960 a 2985 Ktep el 2008, amb la pràctica totalitat d'aquests satisfets en base a importacions. Al llarg d'aquest període es va detectar una primera etapa protagonitzada pels derivats del petroli, que arribaren a representar prop del 90% dels requeriments energètics el 1975. Amb les crisis energètiques i l'evidència de l'excessiva dependència de la geopolítica petrolera, la política energètica es reorientà i es potencià l'extracció de carbons i el seu ús en la generació elèctrica. A partir de mitjans dels 1980, amb l'obertura de la central tèrmica d'es Murterar, augmentà de manera considerable la crema de carbons per a la generació d'electricitat. S'inaugurava així una nova etapa en la que el carbó representava prop del 30% dels requeriments energètics. A partir de mitjans de la dècada dels 1990, després de superar la crisi de principis de la dècada i en plena expansió del capitalisme financer global, el capitalisme balear protagonitzà una nova etapa de "desenvolupisme energètic". Aquesta etapa tenia lloc paradoxalment quan la retòrica de l'ecocràcia girava en torn a la qüestió del canvi climàtic, provocat per la crema dels combustibles fòssils als països del capitalisme avançat.

L'augment de les exigències energètiques del capitalisme balear està molt relacionada amb l'**electrificació** de les illes. La producció elèctrica fou objecte d'atenció dels grans capitalistes que es feren amb el seu control. L'electrificació de les illes es va dur a terme al mateix temps que es posava en marxa la de la resta de l'Estat, cap a finals del segle XIX. A principis del segle XX, hi havia un elevat nombre d'empreses que produïen electricitat a les illes, però poc a poc s'anaren aglutinant en torn a un escàs nombre de companyies que a Mallorca tenien a Joan March al darrera, els Matutes a Eivissa i Francesc F. Andreu Femenias a Menorca. Emperò, la constitució de GESA (Gas y Electricidad SA) el 1927, controlada per March, marcà un



punt d'inflexió i gradualment tota la producció elèctrica de l'arxipèlag passà a mans de GESA. La companyia elèctrica fou adquirida per un grup empresarial nord-americà, però restà controlada per March fins que fou integrada a l'INI (Institut Nacional d'Indústria) a principis dels 1950. El procés de concentració empresarial fins arribar al monopoli de GESA anà acompanyat del desmantellament de les petites unitats de producció elèctrica i de la seva concentració en grans centrals. El règim feixista apostà decididament per ampliar la potència elèctrica instal·lada a l'arxipèlag, ja que aquest s'havia d'adaptar a les expectatives de consum derivat del turisme de masses. Així, el 1960 el dictador inaugurava les centrals de Maó i Alcúdia i al llarg dels 1960 es construïren les principals centrals elèctriques de les illes. Aleshores, el consum elèctric es disparà i generalitzà.

La potència elèctrica instal·lada de les Balears passà de 53 MW el 1960 a 1568 MW el 2004. Nogensmenys, entre 1990 i el 2000 la potència elèctrica instal·lada quasi es triplicà, tot coincidint amb l'etapa que s'ha caracteritzat com de "desenvolupisme energètic". Aquest període coincideix amb l'anomenada liberalització energètica que suposà la privatització de GESA, que passà a mans de la multinacional ENDESA. Així, la multinacional espanyola es feu amb el monopoli elèctric de les Balears. D'altra banda, l'actual planificació energètica de les Balears persegueix ampliar la potència elèctrica mitjançant la connexió amb cable amb la península, i introduir el gas natural en el mix energètic de les illes, per la qual cosa s'ha construït un gasoducte que connecta l'arxipèlag amb la península. No obstant això, la fracció de la producció elèctrica en base al carbó no és substituïda.

Finalment, cal destacar que les energies renovables a les Balears no juguen més que un paper testimonial, amb una capacitat de producció de 40 Ktep el 2008, que s'assolí després que des de l'administració pública es potenciassin aquestes instal·lacions mitjançant ajuts públics que foren aprofitats, entre d'altres, per moltes empreses que fins aleshores havien participat de la "festa immobiliària". En nom de la lluita contra el canvi climàtic, doncs s'inaugurà un nou espai d'acumulació del capital, mitjançant la promoció de les energies renovables. A les Balears aquesta fase expansiva de les renovables va tenir poca incidència, ja que quan s'engegaren els projectes de renovables, el Govern de l'Estat canvià la política d'incentius a les renovables. Aquestes havien experimentat un autèntic boom a algunes comunitats autònomes, un boom que anà acompanyat de sospites de frau.

#### *La industrialització no turística de les Balears.*

La via d'acumulació balear abans de la "gran transformació" turística, entre el darrer quart del segle XIX i la primera meitat del XX, s'articulà en torn a les activitats manufactureres i agrícoles de vocació exportadora. Aquests productes es destinaven, en bona mesura, al comerç i el capitalisme insular va anar escalant posicions en la "corba del notari". Això significa que gradualment les contrapartides monetàries per unitat de producte exportat eren superiors a les dels importats. En aquest sentit, la **industrialització** de les illes s'articulà en torn als sectors no pautadors i va mantenir una estreta relació amb les activitats agràries.

La transformació manufacturera es desenvolupà de manera significativa mitjançant el *putting out system* (treball informal domèstic), de tal manera que, en evitar la concentració obrera als espais urbano-industrials, els capitalistes s'evitaven costos i aconseguien mantenir un cert ordre social. Malgrat això, les idees revolucionàries obreres d'aleshores foren ben presents a les illes. Així mateix, cal destacar que la situació fou prou diferent a cadascuna de les illes, amb el major pes industrial al cas de Menorca i el menor al de les Pitiüses.

El darrer quart del segle XIX, els treballadors del camp es varen veure obligats a ampliar la seva jornada laboral amb treballs manufacturers, en els que s'implicaven tots els membres de la família. Això fou conseqüència de la caiguda de les seves rendes salarials i a la impossibilitat de satisfer les seves necessitats en base a productes fora del mercat, ja que les polítiques racionalitzadores-capitalistes els havien desposseït de molts dels mecanismes que gaudien fins aleshores (p.ex. la privatització de terres comunals).

Moltes **activitats industrials** estaven relacionades amb els canvis **agrícoles** que es dugueren a terme a les illes. Es poden subratllar dues tipologies diferents: una destinada al consum intern de l'illa (p.ex. farineres) i una altra destinada també a l'exportació (p.ex. vins). A més, la transformació dels productes va arrossegar altres activitats industrials que es varen desplegar per cobrir les exigències de la indústria agroalimentària, com per exemple la metal·lúrgia.

La indústria farinera, a les Balears va ser rellevant a principis de segle XX. L'Harinera Balear és una de les empreses a destacar. Aquesta estava presidida per Gabriel Alzamora, un dels principals empresaris de Mallorca. Aquesta fàbrica s'ubicava en el corredor Palma-Inca, per on hi circulava el ferrocarril. I, a l'empresa del ferrocarril hi participaven també molts dels accionistes de la farinera. La família Alzamora constituí una de les nissagues empresarials més ben connectades amb el poder, i transità des del negoci fariner i el comerç de queviures a la indústria turística.

En el cas de Menorca, la indústria farinera també fou rellevant i s'ubicava principalment a Maó. Entre les empreses de mitjans segle XIX, destaca la societat Taltavull y Hermanos, que fou seguida per d'altres societats. La producció de grà de les illes no era suficient per la producció farinera, per la qual cosa s'acudia a grà importat. A la indústria farinera es manifesta ja una constant de la industrialització illenca, com és la dependència respecte de la maquinària i altres béns d'equipament procedents de l'exterior. A més, es tractava d'una de les primeres indústries en què s'aplicà la mecanització accionada per la màquina de vapor. Les fàbriques de farina anaren perdent rellevància a partir de la segona meitat del segle XX, quan augmentaren les importacions de farina. No obstant això, cal destacar la importància d'un dels principals capitalistes de Mallorca que està relacionat amb el negoci de les farines: Antoni Fontanet, encara que la seva acumulació primitiva està relacionada amb el contraban.

La producció de conserves de productes agroalimentaris a Mallorca a la segona meitat del segle XIX se situà entre les més importants de l'Estat. Cal destacar el fet que cap a finals de segle XIX alguns empresaris mallorquins deslocalitzaren la producció de conserves a terres peninsulars, en una clara estratègia d'augmentar els marges de benefici. A més, a finals del segle XIX el nombre d'establiments industrials de conserves era molt baix; la qual cosa indica que moltes de les tasques es realitzaven fora de les lògiques industrials, fonamentalment a les llars. Ja als anys 1920, hi havia hagut un increment notable d'aquests establiments, que a diferència de la major part de les activitats industrials no es localitzaven prioritàriament a Palma.

Al llarg de la segona meitat del segle XX, la producció vitivinícola experimentà una de les majors transformacions, associada a la substitució de conreus i als canvis que es donaven en el règim de propietat de la terra, que motivaren l'adaptació territorial per tal d'exportar el vi (p.ex. Portocolom). Després de la crisi de la filoxera, a principis del segle XX es va relançar aquesta activitat, especialment a Felanitx amb la constitució del Celler Cooperatiu de Felanitx. En relació a la producció de vi, es pot destacar el desplegament paral·lel de la fusteria que elaborarà les bótes per emmagatzemar el líquid i que fou, en part, la llavor del sector de la fusta al Llevant mallorquí. Una altra zona de producció vitivinícola important fou el Raiguer, mentre que a Palma es localitzaven grans fàbriques de producció de begudes alcohòliques. Entre finals del segle XIX i mitjans segle XX es produeix una reducció del nombre d'establiments industrials i un canvi en la seva localització, tot passant del predomini de Felanitx i Binissalem al de Palma i Inca. Altrament, a Menorca la producció vitivinícola que no arribà a tenir la rellevància que va tenir a Mallorca, entrà en crisi a mitjans segle XIX.

A Menorca, la producció formatgera és una de les principals activitats de transformació de productes agroalimentaris. Els seus orígens es remunten a principis de segle XX, particularment amb la figura de l'aristòcrata Josep Olives que fundà la Sociedad Anónima Toro el 1901; i sobretot amb la constitució de la societat IQM (Industria Quesera Menorquina) el 1931, a càrrec de Pedro Montañés. Aquest personatge estava molt ben relacionat amb les estructures del poder franquista i postfranquista. La rellevància d'aquesta empresa rau en el fet que absorbia més de la meitat de la producció lletera de l'illa. El 1966 es constituí la cooperativa COINGA que junt amb IQM controlaven la major part de la producció lletera de l'illa, encara que conviuri amb altres formes de producció formatgera de caràcter artesanal. Val la pena assenyalar que IQM fou adquirida el 1992 per la multinacional nord-americana Kraft, mentre que la família Montañés es dedicà al negoci hotelier i immobiliari. Ja a finals de la dècada dels 2000 Kraft anuncià el tancament de l'empresa menorquina, que finalment fou adquirida pel grup empresarial Nueva Rumasa, del conegut empresari de l'Opus Dei José M. Ruíz Mateos. El grup de Ruíz Mateos presentà concurs de creditors en plena crisi, es declarà en fallida i fou adquirida per una empresa dedicada al negoci de la compra d'empreses en crisi, conegudes com *fons volor*. Aquesta era propietat d'un empresari valencià vinculat a la construcció i a la trama de presumpte corrupció del cas Gúrtel del País Valencià. En el cas de Mallorca, la producció formatgera va tenir certa importància amb l'expansió del sector lacti, particularment

al Migjorn; però des de l'entrada a la UE, amb el desmantellament del sector agrícola, es va anar desarticulant la producció formatgera.

Altres activitats industrials relacionades amb la producció agrària a Mallorca foren els de la fabricació de begudes, gel, dolços, el sabó a partir de la transformació de l'oli d'oliva, etc. En canvi, a les Pitiüses les activitats agrícoles tenien una escassa relació amb la transformació industrial dels seus productes. Els anys 1930, entre les principals empreses es podria destacar la societat Indústries Agrícoles Mallorquines, dedicada a la transformació de la garrova en alcohol desnaturalitzat.

Tal com s'ha esmentat, la transformació dels productes agroalimentaris esperonà d'altres activitats industrials, tot destacant la **metal·lúrgia**. A mesura que s'implantaven els canvis en les tasques agrícoles i la transformació industrial dels productes agroalimentaris, proliferaren els tallers per a la construcció de maquinària i eines agrícoles. En els anys 1820, Joan Oliver Rul·lan (Maneu) va construir el que degué ser la primera màquina de vapor de l'Estat, i es dedicà no només a la fabricació d'estris agrícoles i maquinària, sinó que també a importar maquinària. La foneria de Maneu passà de construir estris agrícoles a maquinària per d'altres indústries (p.ex. calderes pels vaixells de vapor).

D'altra banda, un moment important en el que seria l'expansió de la indústria metal·lúrgica fou quan Mallorca es convertí en un dels principals centres industrials dels rebels del cop d'estat de Franco, amb la localització de bona part de la indústria de guerra. Així, durant la Guerra Civil la indústria metal·lúrgica mallorquina es dedicà a la producció d'armament pels feixistes. Entre aquelles empreses hom pot destacar Casa Buades SA, fundada el 1900, que després de la Guerra Civil i en plena expansió del turisme de masses s'especialitzà en la construcció de griferia. Cap a mitjans dels anys 1980 aquesta empresa fou absorbida per la nord-americana Sandyne i posteriorment per l'alemanya Teka. Finalment, Teka decidí deslocalitzar la seva activitat a la Xina, coincidint amb els temps de reestructuració del capitalisme global amb l'ascens de la "gran fàbrica" xinesa i la crisi del capitalisme global.

Altrament, la indústria metal·lúrgica a Menorca també fou rellevant amb la constitució de la Maquinista Naval a finals de segle XIX, dedicada a la fabricació de motors, que es convertí en l'Anglo-Espanyola de Motores Gasógenos y Maquinaria en General SA (1902); tot essent un dels primers casos d'inversió estrangera a l'illa, ja que hi participaren capitals britànics. El 1911 aquesta tancà les portes com a causa de la crisi per la que passava l'empresa matriu britànica. La crisi de l'Anglo repercutí sobre tot el teixit econòmic i financer menorquí.

Més enllà de la fabricació d'estris i maquinària agrícola i motors, la indústria metal·lúrgica també fou rellevant en la manufactura d'articles de bijuteria. A Menorca, a començaments de segle XX, la fabricació de portamonedes fou particularment important i una bona part de l'activitat era realitzada per les dones a les llars. Aquesta es va estendre a la resta de les illes i quan esclatà la Primera Guerra Mundial, els homes s'incorporaren a la seva fabricació. Cap el 1920 aquest sector entrà en crisi i la major part de tallers i fàbriques tancaren les seves portes. A partir d'aquells fonaments, però, es varen aixecar altres manufactures metàl·liques, entre les que es podrien destacar la fabricació de frontisses i l'emergència del sector bijuter menorquí. Aquesta darrera rebé un fort impuls després de la Guerra Civil, ja que alguns dels seus principals exponents estaven estretament relacionats amb el poder franquista, com és el cas de Rafael Timoner Sintes que fou batle de Maó i soci de CATISA, una de les majors empreses del sector bijuter. En quant a la indústria bijutera cal destacar, cap a principis de segle XX, la fabricació de perles artificials a Mallorca, de capital estranger de la família Heusch, amb l'empresa que a partir de 1951 es va dir Majorica. La fabricació de perles se sustentava en bona part en el treball domèstic femení, la qual cosa permetia reduir els costos laborals. La bijuteria de les illes en un principi anava destinada a l'exportació vers els mercats Centre i Nord europeus, però amb la turistització de les Balears una part important d'aquelles mercaderies es convertiren en un producte turístic més. Amb el procés de globalització neoliberal i la gestió financera del capital, Majorica fou reestructurada i la planta de fabricació fou deslocalitzada a Àsia.

La **indústria química** a Mallorca presenta una forta vinculació amb la "modernització agrícola" del camp de les illes. Entre les principals activitats destacava la producció de superfosfats de calç, que requeria importants quantitats d'energia i de matèria primera que es localitzava a les costes del Nord d'Àfrica. A principis de segle XX, a Mallorca destaca la constitució de l'empresa La Fertilizadora, que es localitzà a la rada de Portopí i que tenia entre els seus principals accionistes a Joan March. En els anys 1930, aquesta fou una de les principals

empreses espanyoles de producció d'agroquímics i una part important de la seva producció anava destinada a l'exportació. D'altres activitats relacionades amb la indústria química foren les refineries de petroli, la Petrolera de Manel Salas i Petróleos Portopí de Joan March.

Una de les principals activitats industrials de Mallorca i Menorca fou la **sabatera**. Aquest sector, junt amb el tèxtil, experimentaren un notable impuls amb l'augment del comerç amb les colònies antillanes. La fabricació sabatera era depenent de materials de l'exterior i anava adreçada a consumidors de fora, ja que la majoria dels illencs no tenien prou capacitat adquisitiva i la major part de la població duia espadenyes. Un dels trets essencials de la fabricació de sabates era que aquestes es feien a les llars i en petits tallers, tot reduint els costos de manera notable. Cap a mitjans segle XIX, s'instal·len tallers sabaters a Menorca, majoritàriament a Ciutadella, que tenien com a principal mercat de destí a les colònies antillanes. Gradualment la manufactura sabatera es va anar racionalitzant mitjançant el sistema fabril, encara que aquest es combinà amb el sistema dispers de la manufactura domèstica. La desfeta colonial, a finals de segle XIX, va afectar seriosament la indústria sabatera de les illes. Cap a finals de segle XIX s'inicià lentament la mecanització de la fabricació sabatera, que es va ampliar paral·lelament al procés d'electrificació. A Mallorca, Palma, que havia concentrat la major part dels establiments industrials de sabates perdia rellevància i en canvi augmentava el pes dels municipis del Raiguer i Lluçmajor.

Durant la Primera Guerra Mundial la conflictivitat social augmentà a les illes per mor de les repercussions que va tenir la guerra sobre el capitalisme balear. La situació bèl·lica afectà notòriament a les rutes marítimes, i per tant a les exportacions de mercaderies i a les importacions de matèries primeres. Entre les respostes a la conflictivitat social, concentrada principalment a Palma, es procedí a dispersar la indústria sabatera, els treballadors de la qual eren dels més contestataris. Així, amb la seva dispersió, es perseguia dispersar també el conflicte social. S'ha de destacar que, des de la segona meitat del segle XIX, els sabaters foren dels col·lectius obrers més reivindicatius precisament per la precarietat de les seves condicions de treball.

Després de la Gran Guerra, degut a la mecanització, a l'organització científica del treball (taylorisme) i als efectes del Decret Cañal de 1919 que gravava les exportacions de cuirs i sabates, es produïren importants canvis a la indústria sabatera que se saldaren amb la reducció del nombre de fàbriques. La sortida de la crisi es realitzà en base a la producció d'un calçat de menor qualitat i reorientat cap al mercat espanyol. Emperò la crisi dels anys 1930 tornà a afectar severament aquesta indústria. No obstant això, amb el cop d'estat de Franco, les fàbriques de calçat mallorquines experimentaren un auge fabril ja que orientaren la fabricació a proveir de materials a l'exèrcit feixista. Aleshores es consolidaren importants fortunes com la dels Fluxà d'Inca.

A la dècada dels 1940, un cop superada l'etapa expansiva de la Guerra Civil, la indústria sabatera entrà de nou en una situació crítica, ja que al procés inflacionari s'hi afegia el sobredimensionament de la planta industrial sabatera de l'Estat i la progressiva substitució del calçat de pell pels de conglomerat de goma. Aleshores, la indústria sabatera mallorquina encara tenia fortes vinculacions amb el negoci de la guerra, ja que proveïa de calçat a l'exèrcit nazi. Després de la Segona Guerra Mundial i un cop es restauraven les relacions comercials entre l'Estat espanyol i els estats capitalistes, es començà a recuperar la indústria sabatera. A mitjans dels 1950 l'industrial sabater Llorenç Fluxà havia protagonitzat un vertader salt qualitatiu des del negoci sabater al negoci turístic i immobiliari (p.ex. adquisició de Viajes Iberia), a més d'haver ocupat càrrecs polítics des dels començaments del cop d'estat.

En els anys del capitalisme regulat, la indústria sabatera orientà la seva producció als mercats exteriors, tot destacant les exportacions als EUA. La crisi dels 1970 afectà seriosament la sabata illenca i s'inicià la reconversió del sector que suposà el tancament de nombroses empreses. A la dècada dels 1990 algunes firmes s'adaptaren al procés de globalització capitalista, entre les que sobresurt el cas de Camper, de la família Fluxà. Altrament, moltes empreses sabateres començaren a patir els efectes de la globalització, sobretot per la irrupció de les mercaderies asiàtiques que eren molt més barates. Amb la irrupció de la crisi global, a partir de la segona meitat del 2007, s'ha iniciat un nou procés de reestructuració industrial que ha suposat el tancament de diverses empreses sabateres.

La **indústria tèxtil** també jugà un paper rellevant en el capitalisme balear de la segona meitat del segle XIX i la primera del XX. Com en el cas de les sabates, bona part del seu creixement basculà sobre el treball submergit, domèstic i femení, que poc a poc es va anar

concentrant en els centres fabrils. La força de treball femení va tenir una especial rellevància a les fàbriques tèxtils.

La fabricació tèxtil depenia en bona mesura de matèries primeres exògenes, particularment el cotó procedent d'Amèrica. I encara, la manufactura de llana tenia certa importància. A Menorca, cap a mitjans del segle XIX, cal destacar la constitució de l'empresa Industria Mahonesa SA localitzada al port de Maó que fou una de les grans fàbriques de tot l'Estat. Amb la pèrdua de les colònies espanyoles, Industria Mahonesa SA entrà en fallida, però a principis de segle XX es reorganitzà sota la nova raó social La Fabril Mahonesa. Aquesta tancà definitivament les portes el 1910.

En els anys 1920 la indústria tèxtil inicià un procés de declivi, però a la dècada dels 1930, amb l'esclat de la Guerra Civil quan les fàbriques tèxtils foren també militaritzades, es va reactivar el sector. Entre els principals centres tèxtils cal destacar els casos, a més de Palma, la manufactura de teixits de llana a Esporles i de cotó a Sóller. Després de la Guerra Civil, el sector entrà en crisi i capitals acumulats del tèxtil, com és el cas de Sóller, es redreçaren vers el negoci turístic. D'altra banda, a Eivissa una de les poques i grans fàbriques fou la de Can Ventosa, del català Pere Ventosa que aprofità la docilitat de la mà d'obra eivissenca per ubicar-hi el 1925 la seva fàbrica, que tancà les portes als anys 1950. L'arribada del turisme de masses, per exemple al cas eivissenc, esperonà el treball submergit i femení que anava destinat a la mercantilització turística, especialment des de la promoció de la moda Adlib als anys 1970. No obstant això, la indústria tèxtil desaparegué engolida per l'entrada de les manufactures tèxtils de l'exterior (molt més barates) i l'adopció del monocultiu turístic.

A les Pitiüses la gran indústria fou, fins la irrupció del turisme de masses, la de la **sal**. La desamortització de la segona meitat del segle XIX incloïa mines i salines, i el 1871 les salines eivissenques foren adquirides per un grup de naviliers mallorquins. La Salinera Española estava encapçalada pel capitalista mallorquí Manuel Salas, que també adquirí les salines de Formentera, i introduí tota una sèrie de reformes per tal d'incrementar l'extracció de sal i ajustar-les a les lògiques de la gestió industrial. Aquestes reformes feren que diverses invencions de la modernitat industrial penetrassin, tant pel que fa a tecnologia com a sistemes de contractació capitalista, i arrossegà altres activitats industrials associades a l'activitat salinera. A més, cal destacar que la major part de l'extracció de sal anava destinada als mercats exteriors.

*L'expressió urbana del capitalisme industrial i comercial entre la segona meitat del segle XIX i la primera del XX.*

Durant el període de forts canvis socioeconòmics que es varen dur a terme entre la segona meitat del segle XIX i la primera del XX es produïren profunds **canvis socials i urbans**. A **Mallorca**, la població experimentà un creixement continuat, tot passant de 207 mil habitants el 1860 a 341 mil el 1950, malgrat haver-hi alguns episodis marcats per processos migratoris motivats per diversos motius (p.ex. econòmics, polítics, etc). Un dels trets essencials d'aquesta etapa és el creixent pes que adquirí Palma com a principal centre demogràfic de l'illa que passà d'aglutinar el 25,5% de la població de l'illa el 1860, al 40% el 1950. Palma experimentà una profunda transformació sociourbana en el trànsit del segle XIX al XX, de la que se'n pot destacar la desamortització d'alguns edificis del clergat, l'enderrocament de les murades i la progressiva colonització d'espais d'extramurs. La ciutat d'intramurs presentava fortes diferències espacials marcades per la condició de classe, i els ravals d'extramurs també obrers presentaven també fortes deficiències estructurals. L'enderrocament de les murades havia de permetre una profunda reforma urbana intramurs amb l'expulsió de les classes populars cap a la perifèria urbana. El 1901 s'aprovà el Pla Calvet que definia l'eixample de Palma sense afectar el recinte d'intramurs i el 1902 s'inicià l'enderrocament de les murades. El 1917 s'aprovà el Pla General de Reforma de Palma, redactat per Gaspar Bennàssar del que es pot destacar el projecte de la reforma de la façana marítima i la consideració del turisme en la planificació urbanística. Després de la Guerra Civil, Gabriel Alomar, l'arquitecte de Joan March, guanyà el concurs pel planejament urbà de Palma que a diferència dels anteriors plans, a més de revisar l'eixample, introduïa tota una sèrie de reformes urbanes a la ciutat intramurs. D'aquelles reformes tan sols se'n varen dur a terme algunes i l'arquitecte redactor del pla constituí una empresa immobiliària, amb la participació de Joan March, per dur-ne a terme algunes.

A les **Pitiüses** seguiren convivint dos móns quasi antagonics, el món urbà concentrat a Vila i el món rural dispers. Entre el 1860 i el 1950 la població pitiüsa passà de 23,4 mil persones a 38,1 mil. Emperò, l'augment demogràfic anà paral·lel a un constant flux d'emigrants fins els anys 1920, moment a partir del qual aquest s'invertí. Els principals canvis es produïren a Vila que passà de representar el 23,5% de la població de les Pitiüses el 1860 al 32,2% el 1950. L'expansió urbana extramurs d'Eivissa fou particular en el sentit que les murades renaixentistes es conservaren, al mateix temps que la ciutat creixia amb nous eixamples durant el segle XX. La nova configuració de la ciutat presentava una forta segregació socioespacial amb la concentració de les classes populars a les zones de la Marina i sa Penya, i la burgesia a les zones d'eixample. En els anys 1920 es va viure un boom de la construcció que quedà truncat per la crisi dels 1930 i els conflictes bèl·lics, per la qual cosa a principis dels 1950 només una part de l'eixample estava edificada.

En el cas de **Menorca** l'evolució demogràfica fou bastant sinuosa i reflectia les crisis per les que travessà el capitalisme menorquí. Nogensmenys, la població s'incrementà des de les 37,2 mil persones de 1860 a les 42,5 mil de 1950. La major part dels habitants es localitzaven a Maó amb el 38,9% de la població el 1950 i Ciutadella amb el 26,3%. A Ciutadella i Maó es varen dur a terme profundes transformacions urbanes, tot destacant la diferència entre ambdues caracteritzada pel creixement orgànic que continuà l'expansió a partir de les murades de Maó i la de Ciutadella que es feu amb l'enderrocament de les murades. A Ciutadella les murades es començaren a enderrocar el 1871, i el 1882 es va redactar la memòria de planificació de l'eixample. Mentre que, d'altra banda, el primer document de planificació urbana de Maó fou elaborat per Josep Claret el 1944 i projectava la reforma interior i l'eixample de la ciutat. A més, a les dues ciutats es varen dur a terme importants reformes internes, tot destacant les realitzades als terrenys desamortitzats.

#### *Les relacions comercials: comprar barat i vendre car.*

Tal com s'ha comentat anteriorment, les transformacions del capitalisme balear (amb les seves particularitats a cada illa), no només varen tenir una forta incidència en la producció social de l'espai, sinó que també estaven molt vinculades al paper que jugaren les Balears en les **relacions comercials**. Una part important de les extraccions i produccions de les illes anaven destinades als mercats exteriors de major poder adquisitiu, així el capitalisme balear anirà escalant posicions pel que s'ha definit com la "corba del notari".

En qualsevol cas, des de la segona meitat del segle XIX a la primera del XX, el capitalisme balear es va caracteritzar per la forta dependència dels mercats exteriors pel que fa a proveïment de matèries primeres i compra de les mercaderies. L'evolució de les relacions comercials és estudiada per separat a cadascuna de les illes, ja que aquestes presentaven significatives diferències. Els fluxos comercials presenten una evolució ascendent durant el període que va de mitjans del segle XIX a mitjans segle XX. Aquesta evolució es veié interrompuda per les profundes caigudes que coincidiren amb les crisis del segle XX, i molt particularment les bèl·liques.

En el cas de Mallorca, al llarg del període d'industrialització preturística, les entrades de mercaderies, en termes físics, superen les sortides. Entre el 1860 i el 1920 a Mallorca la comparació del flux comercial en termes físics i monetaris permet constatar el major pes de les importacions tant en termes físic com monetaris. No obstant això, les mercaderies exportades rebien una major contrapartida monetària per unitat física que no les importades, la qual cosa significa que el capitalisme mallorquí avançava posicions en la corba del notari. En aquest període els productes agroalimentaris eren les principals mercaderies exportades, seguides de les manufactures i dels combustibles, tot essent aquestes exportacions importants durant la Primera Guerra Mundial. Els principals materials importats eren els productes agroalimentaris, els productes fabricats, les matèries primeres i els combustibles. Així mateix, cal destacar que la balança comercial física de combustibles era positiva.

Després de la Primera Guerra Mundial, els fluxos comercials legals del port de Palma es reactivaren i s'incrementaren substancialment respecte dels primers anys del segle XX. Els anys 1930, amb l'esclat de la Guerra Civil i la posterior Guerra Mundial, la situació comercial canvià, caracteritzada per la reducció de les importacions i pel major pes de les relacions comercials amb els països feixistes. Posteriorment, amb l'acceptació del règim feixista per part dels estats capitalistes, es varen reprendre els fluxos comercials amb Mallorca. Pel que fa als productes

importats, la principal partida, entre el 1932 i el 1950, fou la dels combustibles, seguida de la partida d'altres mercaderies i dels productes agroalimentaris. Mentre que, en aquests anys, les principals mercaderies exportades foren els productes agroalimentaris, les altres mercaderies i els combustibles. Emperò, en aquest període la constant que es mantén i que serà una pauta constant del capitalisme mallorquí és la consolidació del dèficit comercial físic crònic.

El cas menorquí se sembla molt al mallorquí ja que, entre el 1860 i el 1920, presentava una balança comercial deficitària en termes físics i monetaris, amb algun episodi que presentà un cert superàvit. Altrament, les mercaderies exportades menorquines rebien una contrapartida monetària per unitat física exportada superior al de les importades, tot podent-se determinar que aquest model col·locava al capitalisme menorquí a les parts més altes de la "corba del notari". No obstant això, es definia un model extremadament dependent de l'exterior pel que fa al proveïment de matèries primeres i combustibles, així com per la venda de les mercaderies fabricades de major valor afegit.

En aquest període, en termes físics, les principals mercaderies entrades foren els productes agroalimentaris, seguits dels combustibles; mentre que les principals sortides foren productes agroalimentaris i productes fabricats. En termes monetaris, les principals partides exportades foren les del calçat i teixit de cotó, i les importades les de cereals i les seves farines, pell assaonada i soles. Els anys 1920 els fluxos comercials varen decaure significativament, per mor dels múltiples canvis que tenien lloc en el context internacional i les reglamentacions comercials adoptades a l'Estat. Cap a mitjans de la dècada es reprengueren les activitats industrials-comercials, la qual cosa es reflectí en un increment constant de les importacions de combustibles fòssils. Les crisis bèl·liques varen tenir majors repercussions sobre el capitalisme menorquí, ja que durant la Guerra Civil va romandre fora del control feixista i posteriorment quedà sotmès a les restriccions comercials que afectaren a l'Espanya franquista.

El cas eivissenc ha estat qualificat com a sorprenent, respecte de l'evolució comercial de Mallorca i Menorca. En aquest cas, els fluxos comercials sortits del port d'Eivissa han estat superiors a les entrades, és a dir, presenta un superàvit comercial físic entre el període que va de 1857 a 1950. La principal partida exportada, en termes físics, era la sal comú que representava el 85,9% de les exportacions; mentre que les principals mercaderies importades eren productes agroalimentaris. D'altra banda, s'observa que la seva especialització dins del circuit del capital era en base a l'extracció de matèries primeres que rebien una baixa contrapartida monetària per unitat física comercialitzada. Així i tot, el muntant global en termes monetaris de les exportacions superava al de les importacions, amb la qual cosa presentava un superàvit comercial monetari. Per tant, el fet que el capitalisme eivissenc presentàs un superàvit comercial físic i monetari és el que fa que es parli d'aquest com un cas singular en el context balear, que s'explica per la seva superespecialització en l'extracció de la sal, controlada per la família capitalista mallorquina dels Salas amb la societat Salinera Española.

*Industrialització turística. La redefinició del capitalisme balear: de gran guardiola de divises del règim feixista a potència turística global en temps del neoliberalisme.*

Un dels trets més significatius del capitalisme balear ha estat l'adopció de la **industrialització turística** com a via d'acumulació i la inserció en les lògiques sistèmiques del capitalisme històric. Emperò, l'operació turística no sorgí del no res, sinó que va anar acompanyada i precedida d'una gradual transformació del capitalisme de les illes fins a consolidar la pràctica homogeneïtzació de tot l'arxipèlag sota els criteris de la mercantilització turística-immobiliària. Cap a finals del segle XIX les elits ja varen fer les **primeres passes** per a la creació d'un **clima proturístic**, encara que l'opció turística restava marginal ja que els majors marges de benefici es concentraven en les activitats agrocomercials i industrials-comercials. A principis de segle XX a Mallorca es començaren a dur a terme alguns projectes i propostes proturístiques, amb el punt de partida de la inauguració del Grand Hotel de Palma el 1903, en el que es trobaven personatges de l'oligarquia local entre el seu accionariat; i de la fundació del Foment del Turisme de Mallorca el 1995, potent lobby proturístic de l'oligarquia mallorquina. El model turístic en base a l'hoteleria de luxe resultava massa costós i poc després aquell model fou substituït per un d'altre menys luxós. Així, just abans de la Primera Guerra Mundial es començaren a construir nous hotels.

Emperò, fou després de la Gran Guerra, durant els **feliços anys 1920**, quan es va disparar la maquinària turística. Això coincideix amb uns moments en què se produïen intenses

transformacions en les lògiques d'acumulació del capital a escala planetària. Alguns dels protagonistes del projecte turístic mallorquí procedien de les nissagues capitalistes com foren els Alzamora. Aleshores es posaren en marxa nombrosos projectes turístics que es localitzaven més enllà del centre de Palma. L'expansió de la producció social de l'espai turístic consistí en la inserció de nous espais a les lògiques de mercantilització turística, la qual cosa requeria també adoptar noves solucions espacio-temporals com fou l'extensió de les infraestructures de transport.

Més enllà del primer focus que fou el centre urbà de Palma, s'integraren nous espais com la zona del Terreno i S'Arenal al municipi de Palma. També s'inserien nous espais de l'illa, com el cas destacat de Formentor a Pollença. El projecte turístic dels anys 1920 i principis dels 1930 contemplava també la transformació urbanística del litoral, amb la projecció de diverses urbanitzacions que seguïen el model de ciutat jardí (p.ex. Ciutat Jardí, Cala d'Or, etc). Cal destacar que aleshores la principal entitat financera de Mallorca, el Banc de Crèdit Balear, tenia intenses connexions amb el negoci turístic i urbanístic. Els capitalistes que començaven a veure com es reduïen els marges de benefici en les activitats pautadores del capitalisme insular, per mor de la creixent competitivitat intercapitalista, començaren a invertir en projectes urbano-turístics.

En els anys 1930 molts dels turistes arribats s'allotjaven a cases particulars i s'iniciaren diverses urbanitzacions, algunes de les quals foren interrompudes momentàniament per la Guerra Civil. Durant la primera meitat dels anys 1930, els turistes allotjats en establiments turístics es duplicaren, tot assolint 40 mil turistes el 1935. Emperò, aleshores el turisme de creuers resultava ser també rellevant ja que el 1935 els turistes en trànsit eren uns 50 mil, i el lobby turístic pressionava pel condicionament de les infraestructures portuàries.

La classe capitalista eivissenca també apostà pel turisme cap a principis del segle XX i la Cambra de Comerç d'Eivissa publicava el 1909 la primera guia de promoció turística de l'illa. La Primera Guerra Mundial va interrompre aquell intent proturístic. En els anys 1920 es va reprendre l'operació turística eivissenca i en els anys 1930 hi havia una important colònia estrangera, formada en gran part per "nàufrags de la modernitat" com el filòsof Walter Benjamin. Emperò, la major part d'ells s'allotjaven a cases particulars ja que hi havia escassos establiments turístics. El 1933 es constitueixen del Foment del Turisme d'Eivissa i s'inauguraren 3 importants hotels (Buenavista, Portmany i Grand Hotel Ibiza). Junt amb la construcció hotelera augmentà la construcció de xalets al litoral destinats als estrangers. Mentrestant, a Formentera s'inaugurà la primera fonda els anys 1920 i el primer hotel el 1933, any en què s'incrementaren les connexions marítimes amb Eivissa. A Menorca, l'intent turístic no acabà d'arrelar de la mateixa manera que ho havia fet a Mallorca i Eivissa. Encara que el 1932 es fundà el Foment del Turisme de Menorca, els capitalistes de l'illa no posaren esment en la indústria dels forasters.

L'auge turístic dels **anys 1930** coincidí amb l'ascens de la conflictivitat social a Europa, fet que conduiria a l'ascens dels feixismes i a la Segona Guerra Mundial. Aleshores, les illes són visitades per turistes que molt probablement també eren espies i també d'altres que escapaven del clima cada cop més irrespirable al Vell Continent. El clima prebèl·lic feu que les expectatives del negoci turístic s'ensorrassin i amb l'esclat de la Guerra Civil s'aturà aquella primera etapa turística. No obstant, les forces feixistes no varen pretendre aturar el negoci turístic ni tan sols durant la guerra. Un cop imposada la dictadura s'intentà relançar el turisme estranger, però la Segona Guerra Mundial trencà les expectatives. Poc després del final de la Segona Guerra Mundial, l'Espanya feixista fou integrada dins l'òrbita dels interessos geoeconòmics i geoestratègics dels EUA, i de nou es reprenia el negoci turístic, aquest cop ja sota la modalitat industrial massiva. No obstant això, abans de l'esclat del boom del turisme internacional, a Mallorca, ja s'havia posat en marxa la maquinària turística amb el turisme espanyol que el 1950 duplicava en nombre de turistes al turisme internacional. Aleshores l'aeroport de Son Bonet (Palma) adquiria el rang internacional i experimentà un increment constant dels vols.

Cap a mitjans de la dècada dels 1940, malgrat la política autàrquica, la dictadura estava estrangulada financerament, concretament per les dificultats d'obtenir divises estrangeres i així cobrir les seves demandes comercials. En aquells moments, l'opció turística es plantejava com a plataforma de salvament del règim que experimentava un cert desgast per mor de les dificultats econòmiques per les que passava. El negoci turístic i la dimensió financera han anat sempre de la mà i en aquells moments ja quedà prou palès. Al llarg de la dècada dels 1950 s'introduïren tot un seguit de modificacions polítiques per tal de permetre la inserció de l'Espanya de Franco en els circuits internacionals del capital, i així donar oxigen a la dictadura que era aliada de



l'hegemó mundial, els EUA. Mentre que Europa es reconstruïa mitjançant el Pla Marshall, l'Estat espanyol ho faria, entre d'altres, amb les divises turístiques.

A principis dels **anys 1950** començaren a guanyar pes els grans operadors turístics, paral·lelament a l'aparició posterior dels vols xàrter, que anaren guanyant molta rellevància en la producció turística espanyola. Entre el 1935 i el 1950 a les Balears es passà de 153 establiments d'allotjament turístic i 3569 places, a 174 establiments i 4054 places, la qual cosa indica l'escàs impuls encara existent en la construcció hotelera. Emperò, al llarg de la dècada dels 1950 la construcció d'establiments d'allotjament turístic es disparà, tot assolint a l'any 1958 unes 15,9 mil places. En aquests moments començà la trajectòria empresarial d'alguns dels que serien els grans taurons turístics: Gabriel Escarrer amb l'Hotel Altair a el Terreno o Joan Riu amb l'Hotel San Francisco a S'Arenal. A Mallorca les principals zones turístiques se situaven al litoral dels municipis de Palma, Calvià, Sóller, Pollença i Capdepera. L'obertura del Club Med a Alcúdia inaugurava una nova forma de mercantilització turística i de l'oci.

Al llarg de la dècada dels 1950 a Eivissa s'obriren nous establiments, a través de l'entrada de capitals de fora de l'illa. Mentre, a Formentera també es dugueren a terme noves obertures, com l'emblemàtica Fonda Pepe. D'altra banda, a Menorca s'inaugurà l'Hotel Port Mahón, propietat de Joan Victory, que fou qualificat com el primer hotel modern de l'illa. A banda de la producció turística massiva de base hotelera, es varen propagar paral·lelament les urbanitzacions pel litoral amb clara vocació turística. Una difusió que s'ha dit que fou desordenada, però que responia clarament als interessos de la classe dominant i propietària, que estava plenament alineada amb les estructures del règim feixista.

En aquests moments es detectaven dues clares tendències: la primera era l'estreta connexió entre les autoritats feixistes i gran part dels empresaris turístics; i la segona era la incipient connexió entre el capital turístic de les Balears, els hotelers, i el capital estranger, els Tour Operadors. El projecte turístic es consolidava com el projecte de les classes dirigents i també com la via d'especialització territorial de les illes en la Nova Divisió Internacional del Treball.

Entre el 1951 i el 1958 els turistes arribats a les Balears passaren de 127 mil a 308 mil, tot passant els espanyols de representar el 52,4% el 1951 al 25,4% el 1958. El 1958 els turistes britànics eren els més nombrosos, seguits dels alemanys, francesos i nord-americans. Aquest canvi en la composició de l'origen dels turistes rau en el fet que al llarg dels 1950 es redefiniren les relacions exteriors del règim de Franco, s'aixecaren les restriccions a l'Alemanya americana i els Tour Operadors començaren a guanyar força gràcies a la generalització del transport aeri. Això era facilitat pel petroli barat i la configuració dels tractats de l'aviació civil, la qual cosa facilitava els vols internacionals.

Tal com s'ha vist, abans del 1959 quan s'aprovà el Pla d'Estabilització estatal, el règim feixista ja havia ampliat notablement les seves relacions econòmiques i polítiques amb els estats capitalistes, i les Balears es perfilaven com una de les principals zones de producció turística de l'Estat. Amb el Pla d'Estabilització es completava la inserció del capitalisme espanyol dins les lògiques del capitalisme regulat, però es materialitzaven certes particularitats que avançaven les receptes neoliberals que imposarien posteriorment els EUA als països llatinoamericans. En aquest sentit, dos dels aspectes més importants a tenir en compte foren la forta devaluació de la pesseta que afavorí la industrialització turística espanyola, clau en l'aportació de divises, i la nova regulació de la inversió estrangera directa (IED).

Cap a principis de **1960** les Balears ja eren la principal regió turística de l'Estat en quant a capacitat d'allotjament turístic i a partir d'aleshores el ritme de construcció hotelera s'accelerà, tot assolint un ritme frenètic entre finals dels 1960 i principis dels **1970**. Es passà de 573 establiments i 15 mil places el 1959, a 1484 establiments i 200 mil places el 1973. Un element a tenir en compte ja a principis dels 1970 és el fet que el mercat negre turístic equivalia al 33% de les places turístiques legals, és a dir que hi havia un frau turístic de dimensions considerables. La localització de les "fàbriques turístiques" es concentrà en l'espai, tot produint centres d'industrialització turística a zones del litoral, la major part de les quals ja havien iniciat el seu procés de turistització durant les dècades anteriors. No obstant això, des del Ministeri d'Informació i Turisme també es va potenciar la producció de nous espais d'industrialització turística mitjançant la promulgació de la Llei de Zones i Centres Turístics. En algunes zones on la industrialització turística fou pionera, com per exemple a Sóller o a Pollença, el creixement dels establiments turístics va tenir lloc a un ritme lent, la qual cosa indicava la nova relocalització de la indústria turística.

Al llarg d'aquest període, les "**fàbriques turístiques**" passaren de ser de reduïdes dimensions amb una mitjana de 53 places per establiment el 1964 a grans hotels amb una mitjana de 133 places per establiment el 1973. Els grans establiments eren la resposta al turisme xàrter, entès aquest com la industrialització turística massiva associada als contingents de turistes controlats pels Tour Operadors que viatjaven amb vols xàrter. A Mallorca on l'aeroport de Son Sant Joan s'inaugurà el 1960 es va experimentar un creixement vertiginós del nombre de turistes i de construcció hotelera. Es passava el 1964 de 57,3 mil places a 170 mil places el 1973. En aquells anys es consolidaren els gegants hotelers, les cadenes que posteriorment serien transnacionals: Gabriel Escarrer (Hoteles Mallorquines), Joan Riu (Riu Hotels), els germans Barceló (Grup Barceló) o Guillermo Cryns (Iberotel), entre d'altres. Una expansió explicada per les seves bones connexions amb els grans Tour Operadors, i fins i tot per la participació dels operadors en el capital hotelier. En aquells anys també fou rellevant la presència de la cadena hotelera del Ruíz Mateos, Hotasa.

A Eivissa, després de la inauguració de l'aeroport del Codolar el 1961 (obert al trànsit internacional el 1966), es produí també un autèntic boom turístic. La planta d'allotjament turístic passà el 1964 de 173 establiments i 8,7 mil places a 347 establiments i 43 mil places el 1973, la major part d'ells aixecats entre el 1968 i el 1973. L'oligarquia eivissenca es llançà al negoci turístic, i aparegueren les primeres cadenes hoteleres eivissenques, entre les que s'hi trobava la poderosa família Matutes (Abel Matutes Juan i Abel Matutes Tur), Alonso Marí Calbet i Vicent Juan Guasch. Per tant, en el cas eivissenc també es dibuixava una línia nítida de continuïtat entre el poder polític i l'econòmic. D'altra banda, l'expansió de la planta d'allotjament turístic a Formentera, que passà el 1964 de 21 establiments i 505 places a 42 establiments i 2736 places el 1973, va estar estretament vinculat a la figura de l'empresari eivissenc Alonso Marí Calbet.

Menorca s'incorporà tardanament a la industrialització turística massiva ja que l'aeroport internacional no s'inaugurà fins el 1969. En pocs anys, però, la construcció hotelera fou vertiginosa i entre el 1964 i el 1973 es passà de 40 establiments a 85 i de 1,5 mil places a 11,9 mil places. El cas menorquí, de més tardana incorporació, es caracteritza per la construcció d'hotels de molt majors dimensions, precisament per ser establiments directa o indirectament controlats pels grans Tour Operadors i per tant l'estructura de la propietat estava molt més concentrada en els grans agents. A més dels hotelers menorquins (p.ex. Protumesa i Surmensa), eren presents les cadenes de Ruíz Mateos, els Barceló o Clarkson.

Les **cadenes hoteleres** a mitjans dels anys 1970 controlaven el 27,8% de les places hoteleres. Les primeres eren Hoteles Mallorquines, propietat d'Escarrer; Intursa, presidida per Miquel Oliver; Iberotel de Guillermo Cryns; Hotasa de Ruíz Mateos; i Consultores Hoteleros del Mediterráneo de la British Caledonian. Una de les qüestions claus, i encara actualment sense resoldre, és saber com es va **finançar** aquell boom hotelier. A grans trets, encara que amb diferent ordre d'importància, es podria definir la combinació d'una sèrie d'elements: en primer lloc, l'absorció de capitals dels propis empresaris mallorquins que es desplaçaven vers el negoci turístic; en segon lloc, la transferència de diners públics a través del Crèdit Hotelier que sovint ha estat menystingut però que jugà un paper cabdal en la producció turística de l'espai; en tercer lloc, el finançament, moltes vegades opac, procedent dels Tour Operadors; i finalment, la neteja de capitals procedents del contraban.

En el cas dels Tour Operadors britànics es generà una autèntica guerra entre ells que conduí a la concentració en torn als grans operadors, tot destacant que el seu negoci turístic global els hi permetia també netejar, entre d'altres, diners procedents de l'or de la Sud-àfrica de l'Apartheid. Els Tour Operadors alemanys eren gegants financers que tenien múltiples ramificacions empresarials que captaven les rendes de la societat del consum de masses alemanya, algunes d'elles beneficiades a través de l'espòli nazi.

Cap a finals dels 1960 els països del capitalisme avançat d'Europa presentaven símptomes de sobreacumulació i l'expansió financera mitjançant el finançament de la planta de producció turística espanyola resultà ser una solució temporal als excedents de capital. Tot i això, l'objectiu principal dels operadors no era controlar la propietat hotelera, sinó controlar el procés complet de producció turística, cosa que s'asseguraven mitjançant els mecanismes de finançament.

A mitjans de la dècada dels 1950 s'aprovà la llei del sòl, que suposadament havia de regular l'**activitat urbanística** mitjançant instruments de planejament. Les grans ciutats i les zones turístiques del litoral estaven en plena ebullició i els empresaris propers al règim es

convertiren en els gegants de la promoció immobiliària i la construcció. La promulgació de la primera llei del sòl del 1956 i els instruments de planejament urbanístic legitimaven les expectatives urbanístiques de la classe propietària del sòl, tot essent l'urbanisme feixista una de les majors "herències" que rebé la societat balear de la Dictadura i les seves elits. Així a principis dels 1960 hi havia unes 90 urbanitzacions i 59 projectades a les Balears. A més, les elits reclamaven la urbanització de 6950 noves hectàrees. D'acord amb el Pla Provincial de les Balears, el 1969, hi havia plans parcials de vocació turística que afectaven 3909 Ha. A aquestes urbanitzacions s'hi han d'afegir les que sorgiren arran de la Llei de Centres i Zones d'Interès Turístic de 1963 que rebien tota una sèrie d'excepcions legals en matèria urbanística, així com recolzament financer públic. Així mateix, al llarg dels 1960 es potencià la inversió estrangera en immobles. Fou, però, la promulgació de la Llei Strauss de finals dels 1960 la que suposà un important incentiu a les inversions estrangeres en immobles, ja que el govern alemany considerava la compra de terrenys i immobles a l'Estat espanyol com una ajuda al desenvolupament, per la qual cosa suposava deduccions fiscals.

Entre l'aprovació de la Llei del Sòl de 1956 i el Pla Provincial d'Ordenació de Balears de 1973 es varen sancionar uns pocs plans generals, que presentaven unes previsions expansives i dels que destaquen el de Palma –el primer de 1963 i el de Ribas Piera de 1973–, el de Calvià, o el d'Eivissa. Les ciutats principals havien crescut de manera desproporcionada i els instruments de planificació tan sols es dedicaven a traslladar aquella realitat al paper. Alhora, els plans preparaven el camí per futures expansions, en les que hi cristal·litzaven moltes vegades les vinculacions entre els polítics feixistes, propietaris de sòl i empresaris. Entre el 1960 i el 1970 es passà d'uns 145,8 mil a 152,5 mil habitatges. Destaca el fet que els habitatges no principals, les segones residències entre ells, passaren de representar el 8,6% el 1960 al 28,5% el 1970. El Pla Provincial d'Ordenació de Balears de 1973 legitimava el creixement urbanístic i cap a mitjans 1970 la superfície de les urbanitzacions turístiques assolía unes 9,9 mil Ha, xifra que s'aproxima molt a la reclamada per les elits franquistes a principis dels 1960. Encara que moltes d'elles no s'executassin, restarien pendents de ser urbanitzades. L'herència de l'urbanisme feixista seria, doncs, un dels principals fronts de lluita social que encapçalaria el moviment ecologista.

En aquesta etapa, coneguda com del primer boom turístic, **l'arribada de turistes estrangers**, malgrat es mantingués una cruenta repressió social, fou espectacular gràcies als preus barats i a la potent propaganda feta per les autoritats feixistes (p.ex. campanya "25 años de paz"). No obstant això, la industrialització turística es duia a terme lluny dels centres urbano-industrials on es concentrava la conflictivitat sociopolítica. D'aquesta manera, els espais turístics eren més fàcilment controlables pel règim, alhora que el turisme pràcticament narcotitzava la societat. Els turistes arribats a les Balears passaren el 1959 de 321 mil a 3,5 milions el 1973. Es pot destacar que cap a principis dels 1970 la major part dels turistes estrangers volaven amb vols xàrter i aquests vols representaven prop del 90% dels turistes arribats a les illes. La major part dels turistes segons procedència eren britànics (38%), alemanys de la RFA (20%) i espanyols (10%). Encara que la major part dels turistes arribats a les Balears s'adreçaven als espais de consum turístic massiu, a través de fórmules productives fordistes, fou singular la rellevància sociocultural que va tenir el moviment hippy a les Pitiüses. Aquest fou durament reprimit per les autoritats feixistes i posteriorment mercantilitzat i transformat en reclam propagandístic de les illes.

La potent transformació del capitalisme balear de la mà de la industrialització turística va anar acompanyada d'una important **transformació sociocultural** que fou tan intensa com la turistització de l'arxipèlag. La població de les Balears passà, entre 1955 i 1975, de 429 mil persones a 597 mil. Els majors increments demogràfics tengueren lloc a les principals ciutats i als municipis turístics, entre els que destaca l'espectacular cas de Calvià que experimentà un increment demogràfic del 243%. Darrera d'aquest increment demogràfic estava l'efecte imant del capitalisme balear que atreia població de les zones deprimides de la península. En aquest sentit, es podria apreciar com el 1975 el 22% de la població balear ja era d'origen peninsular quan el 1955 aquests només eren un 8% del total. A més, dins les pròpies illes es produïren importants alteracions, amb el desplaçament poblacional des de les zones interiors als centres urbans i a les zones turístiques. L'estructura de la població activa baratà significativament, amb un clar predomini de la població activa en els sectors de serveis i construcció, en detriment del sector primari. Així mateix, les condicions de vida i de treball de les persones ocupades en els sectors de la construcció i hoteleria eren generalment precàries. Malgrat la fèrria disciplina del règim, a finals dels 1960 i principis dels 1970 aquelles condicions es començaren a denunciar i

s'organitzaren algunes manifestacions a hotels, en les que els capellans obrers hi jugaren un paper important.

L'època expansiva dels Trenta Gloriosos es començà a fracturar a mitjans de la dècada dels 1960, però fou a principis dels 1970 quan el **capitalisme regulat entrà en crisi**. Aquella crisi global donà pas a la contrarevolució neoliberal i a la inauguració del règim d'acumulació financer global, batejat com Règim Dòlar Wall Street. A l'Estat espanyol, la crisi del capitalisme coincidirà amb la mort del dictador, fet que, amb les incerteses que es plantejaven a les classes dirigents estatals i internacionals, reforçà la crisi sociopolítica. La segona meitat dels 1970 va estar marcada per la crisi econòmica, amb un augment considerable de l'atur i un procés estagflacionari, que desembocà en els Pactes de la Moncloa. D'aquesta manera, s'afiançà un reforçament del poder de les classes dominants i la ruptura de moltes expectatives sociopolítiques. Es preparaven, alhora, les bases per poder entrar a la Comunitat Econòmica Europea, regida cada cop més pels criteris del dogma neoliberal.

A les Balears, la crisi fou molt profunda, pel fet de ser tan dependent de les economies centreeuropees. D'altra banda, en inaugurar-se l'anomenat règim democràtic, es configurà o continuà el model polític dominant protagonitzat per les elits empresarials i molts dels que havien ocupat càrrecs polítics durant la dictadura continuaren ocupant càrrecs amb nova vestimenta. D'altra banda, a partir de mitjans dels 1970, la pressió social aconseguí la revisió salarial a l'alça. Però, la crisi i la posterior gestió d'aquesta per part del PSOE, a nivell estatal, amb la retòrica de l'entrada al grup europeu, feu que la contestació obrera es desactivàs en bona mesura.

El 1986, l'entrada a la **CEE** (i la permanència a l'OTAN) donà pas al conegut quinquenni de l'eufòria, que està marcat per una intensificació del procés d'acumulació estatal i un augment notable de l'activitat turística i constructora a les Balears. A finals dels 1980 es celebrà la primera vaga general contra el PSOE. Aleshores, el mercat laboral balear era un dels més representatiu de les formulacions de flexibilitat i precarització laboral de l'Estat.

Els **fluxos turístics** a les Balears, al llarg de la dècada dels 1970, presenten una situació de cert estancament, mentre que a partir dels 1980 els fluxos es reactivaren, tot passant de 3,5 milions de turistes el 1973 a 6,9 milions el 1988, moment a partir del qual el nombre de turistes tornà a davallar. La crisi de la dècada dels 1970 va repercutir significativament sobre els **Tour Operadors** europeus, especialment els britànics que es varen veure afectats per la devaluació de la lliura i l'augment dels preus dels combustibles. Ambdós coincidiren amb la guerra de preus que protagonitzaren els Tour Operadors britànics. Un bon nombre de Tour Operadors **britànics** feren fallida, dels que cal subratllar el cas de Court Line. A més de ser una clara expressió dels efectes de la crisi, la fallida de Court Line resultà ser un cas paradigmàtic en quant al funcionament d'aquestes corporacions i la seva relació amb els destins turístics de l'Estat, particularment amb les Balears. Els anys de redefinició del capitalisme global coincidirà amb l'establiment de les polítiques neoliberals al Regne Unit de la mà de Margareth Thatcher, la qual cosa quedà reflectida en el pes del turisme britànic a les Balears, que passà de representar el 1973 el 38% dels turistes al 30% el 1992. La major part dels turistes britànics arribats a les Balears –per sobre del 70%– ho feien mitjançant Tour Operador. Després del cataclisme dels Tour Operadors es va redefinir l'estructura corporativa amb un procés que per una banda perseguia estendre la xarxa de negoci amb la proliferació de nous productes més barats i la pràctica de l'*overbooking*, ja que els avions xàrter portaven turistes que no s'adreçaven a l'oferta legal, sinó que un segment cada cop major s'adreçava al mercat negre turístic dels apartaments; i per una altra banda, marcava una tendència cada cop més oligopolística, que en el cas britànic estava encapçalat per la companyia Thomson.

El turisme **alemany**, entre els anys 1970 i principis dels 1990, presentava una tendència ascendent durant, i just després de la reunificació alemanya fou el moment en què els turistes alemanys superaren per primer cop als britànics. Els majoristes germànics estaven molt més concentrats que els britànics, tot essent les dues principals companyies TUI i NUR (Neckerman und Reisen). En el cas dels turistes alemanys arribats a les illes, prop del 80% ho feia mitjançant Tour Operador. Tant en el cas dels tour operadors britànics com els alemanys es pot destacar la seva participació en la propietat de cadenes hoteleres que operaven a les Balears (p.ex. Thomson a Thomson Hotels, TUI a Iberotel o Riu, NUR a CYRASA dels Fluxà, etc).

El tercer grup de turistes segons procedència arribats a les Balears, entre el 1973 i el 1992, eren els **espanyols** amb el 14,65% dels turistes el 1992, dels quals un 74% ho feia amb

Tour Operador. Els principals Tour Operadors estatals que operaven a les illes eren Travelplan, Soltour, Iberojet, Club de Vacaciones, Mundicolor i Turavia. Alguns d'aquests eren propietat dels grans empresaris turístics de les Balears que protagonitzaren processos d'integració horitzontal i vertical: Travelplan de Juan José Hidalgo, Soltour de Pablo Piñero, Iberojet dels Fluxà o Turavia dels Barceló. Entre els principals grups turístics de l'Estat, Viajes Marsans fou privatitzada el 1985 i Viajes Internacional Expreso, propietat de Rumasa, fou expropiada el 1983. Ambdues corporacions foren adquirides pel grup encapçalat per Gonzalo Pascual i Gerardo Díaz Ferrán que amb els anys consolidarien el potent grup turístic Marsans. Durant la dècada dels 1980 hom pot destacar el negoci turístic vinculat a la gent gran espanyola a través dels programes de l'INSERSO (Institut Nacional de Serveis Socials) que a les Balears fou explotat a través de Viajes Ceres. Aquesta companyia fou objecte d'un important escàndol polític-empresarial en el que es varen veure implicats, entre d'altres, destacats membres del PSOE i coneguts homes de negoci de les illes. Aquest cas fou qualificat per la premsa com la ramificació del cas Filesa a les Balears. Un dels principals empresaris afectats per l'escàndol fou Miquel Capó Oliver, propietari d'una de les majors cadenes hoteleres (Sur Hoteles) que feu fallida arran de l'escàndol de Viajes Ceres.

Durant aquest període de readaptació del capitalisme balear a les regles del joc neoliberal es produí una intensa transformació en les estructures de producció turística, i emergiren nous mecanismes de mercantilització turística caracteritzats per la proliferació d'apartaments turístics i també per la colonització de nous espais amb l'objectiu de transformar-los per passar a ser urbanitzacions turístiques. Recent inaugurat el règim postfranquista de la democràcia parlamentària, l'empresariat hotelier balear es va organitzar per tal de poder exercir pressió política, ja que els temps autoritaris havien de deixar pas als rituals de la nova situació política, per tal d'aparentar una certa distància entre el món empresarial i el polític.

Pel que fa a les "**fàbriques turístiques**" un dels primers efectes de la crisi fou que, per una banda, molts establiments hagueren de tancar les portes –entre 1974 i 1988 tancaren 296 establiments–; i per altra banda, degut a la mala qualitat de gran part dels establiments i dels espais urbano-turístics, es destinaren fons públics a la reforma hotelera (p.ex. crèdit hotelier). No obstant, el fet que molts hotels tancassin les portes no significà necessàriament que deixassin l'explotació turística, sinó que molts es convertiren en apartaments i participaren del mercat negre que suposà la producció turística en apartaments fins el moment que foren regularitzats el 1984. D'altra banda, la reducció del nombre d'hotels no significà una reducció del nombre de places, ans al contrari, es passà de 1840 hotels el 1974 a uns 1650 al 1988, però les places s'incrementaren des de 227 mil el 1974 a 239 mil el 1988.

Cap a principis dels 1980 es regulaven a nivell estatal els **apartaments turístics**, fet que posava en evidència que aquell mercat negre turístic no es podia seguir ocultant. La crisi dels 1970 anà acompanyada d'un increment de la construcció d'apartaments a les urbanitzacions del litoral, tot donant sortida als capitals acumulats durant els anys precedents. El 1980 hi havia uns 55 mil apartaments que representaven unes 186 mil places, de les quals un 56% eren il·legals. En relació a l'expansió del parc immobiliari vinculat als interessos turístics, es pot subratllar que entre el 1970 i el 1981 el nombre d'habitatges de les Balears passà de 213 mil a 274 mil, tot essent l'increment més important el de segones residències, que representaven un 27% del parc. Moltes d'aquestes segones residències eren estrictament d'ús turístic.

En aquell context, la segona llei que aprovà el Parlament de les Illes Balears perseguia regular el mercat negre turístic, que es concentrava sobretot en els apartaments. Així, el 1988 les places turístiques legals en apartaments turístics sumaven unes 78 mil places, és a dir, un 24,3% de la planta d'allotjament turístic de les illes. D'altra banda, l'Informe-Estudi Sobre l'Oferta Turística No Legalitzada realitzat pel Parlament de les Illes Balears, en base a dades de 1988, conclouia que les places turístiques il·legals sumaven unes 307 mil, quan les legals eren 321 mil. Per tant, el "mercat negre" turístic equivalia al 95,8% del mercat legal.

La distribució de la planta d'allotjament turístic de les Balears el 1988 presentava un pes predominant de les zones turístiques mallorquines i eivissenques. Palma i Calvià superaven les 50 mil places turístiques, una xifra que era superior a les de Menorca. D'altra banda, entre els municipis que experimentaren un major increment en quant al nombre de places turístiques destaquen els menorquins i Formentera, on a més, en alguns casos, la proporció de places en apartaments turístics era molt significativa. A Mallorca hom pot destacar l'increment de places que es donà a Alcúdia on s'aixecà un dels establiments d'allotjament turístic més grans de

l'Estat, el complex Bellevue amb uns 1474 apartaments i 4 mil places, repartides en 18 edificis, alguns dels quals incomplien la normativa urbanística aprovada en temps de la dictadura.

A la dècada dels 1980 es parlava retòricament de la necessitat de dur a terme una **reconversió turística**, ja que les zones turístiques i els establiments del primer boom presentaven notables signes de deteriorament. També es plantejà la necessitat de frenar el creixement de la flota d'allotjament turístic. Aleshores s'aprovaren els anomenats decrets Cladera, que feien referència al conseller de turisme i empresari hotelier Jaume Cladera. Aquests decrets establiren una ràtio mínima de superfície per plaça turística. En motiu de l'aprovació del segon decret, els empresaris, gràcies a la informació privilegiada que gaudien, realitzaren un allau de peticions per tal de poder aixecar nous establiments al marge dels requeriments que estaven a punt d'aprovar-se el 1987. Aquest boom de la construcció turística es coneix com l'Efecte Cladera i es reflecteix en què els habitatges visats el 1987 foren 2,2 vegades superiors als de 1986, la major part dels quals eren d'ús turístic.

La crisi dels anys 1970 va sacsejar l'estructura empresarial hotelera, la qual desembocà en un procés de concentració empresarial, que reforçà el pes de les **cadenes hoteleres**. Després de les fallides de molts Tour Operadors, nombrosos hotelers es varen desprendre, en part, de la dependència financera respecte d'ells. Els hotelers gaudiren d'ajudes financeres públiques i la banca estatal, que fins aleshores havia restat al marge del negoci turístic, s'implicava en el seu finançament. No obstant això, a la dècada dels 1980 es consolidà la participació dels grans Tour Operadors amb algunes de les grans cadenes hoteleres de les illes (p.ex. NUR amb Iberostar i Royaltur, TUI amb Iberotel i Riu, Vingressor amb Sunwing, etc). D'altra banda, el 1974, encara en plena dictadura, l'administració pública va potenciar la concentració empresarial hotelera i el procés d'internacionalització hotelera. A les Balears, entre el 1975 i el 1986 les places hoteleres controlades per les cadenes passaren de 59 mil a 86 mil, el que representava el 25,8% de les places turístiques i el 30%, respectivament. Cap a finals de la dècada dels 1980, les cadenes hoteleres tenien el 41,8% de les places hoteleres i el 21,8% de les dels apartaments turístics, tot essent la comunitat autònoma de l'Estat on les cadenes hoteleres tenien major presència.

Les cadenes hoteleres balears estaven encapçalades per Hoteles Sol de Gabriel Escarrer, que el 1983 incorporà la flota hotelera de l'expropiada Hotasa, del grup Rumasa, i es convertí en el principal grup hotelier a molta distància de la resta, amb unes 23 mil places el 1986. Degut a les tensions socials derivades de "l'excés democràtic" posteriors a la mort de Franco, Escarrer decidí donar el salt amb noves inversions a Canàries i la península. També inicià el procés d'expansió internacional amb la inauguració d'un establiment a Bali, sota la dictadura de Suharto, i reforçà la internacionalització de la cadena amb l'adquisició d'Hoteles Meliá. Els poderosos Matutes, amb les cadenes Doliga i Maturisa, tenien 7,5 mil places a les Balears, tot essent omnipresents a Eivissa. Aleshores, Abel Matutes Juan ocupà destacats càrrecs polítics que foren prou profitosos pels seus negocis i en aquells moments, inicià l'estratègia d'internacionalització començant per la República Dominicana.

A la dècada dels 1980, les cadenes participades per TUI, Riu i Iberotel, es trobaven entre les principals de les Balears. Iberotel, propietat de TUI (abans de Guillermo Cryns), era la segona cadena amb unes 6,1 mil places el 1986; mentre que Riu tenia unes 4,4 mil places el 1986. A mitjans dels 1980, Riu inaugurà el primer hotel fora de les illes, a Canàries, on ja operava Iberotel. Posteriorment els hotels espanyols d'Iberotel s'integraren dins la cadena Riu, que preparava el salt internacional amb l'adquisició de terrenys a la República Dominicana. Una de les majors cadenes hoteleres d'aquesta dècada, Sur Hoteles, que el 1986 comptava amb 5,8 mil places, feu suspensió de pagaments a principis dels anys 1990, arrossegada per l'escàndol polític-empresarial de Viajes Ceres. Cap a mitjans dels 1980, el grup Barceló comptava amb unes 3,8 mil places a les Balears. En els 1970, la companyia saltà a les Canàries i a principis dels 1980 foren els primers hotelers de les illes que, després de l'adquisició de Turavia el 1981, iniciaren la colonització turística internacional, mitjançant el lloguer de dos establiments a Mèxic i la construcció hotelera a la República Dominicana, amb el Bávaro Beach. Les cadenes vinculades al Tour Operador NUR, Iberostar i Royaltur, també es trobaven entre les principals de les illes. El 1983, la família Fluxà i NUR crearen Iberostar, i en poc temps ja fou de les més importants de l'illa. D'altra banda, Royaltur, a finals dels 1980, participada per NUR i el contrabandista Jaume Moll, es va convertir també en una de les principals cadenes balears.

L'arribada de l'anomenada democràcia consolidà moltes de les propostes, plans i projectes **urbanístics** que s'havien aprovat durant el franquisme. Aquesta herència de l'etapa

feixista marcà, en certa mesura, el punt de partida de moltes de les **lluites ecologistes** a les Balears. Així, el desplegament de nombrosos projectes urbanístics xocaren amb una creixent contestació social a les Illes, com per exemple fou el cas de la lluita contra la urbanització de sa Dragonera a Mallorca, s'Albufera des Grau a Menorca o ses Salines a Eivissa. En la major part dels casos es tractava de capitals vinculats a l'oligarquia de les illes, que havia gaudit dels privilegis de l'època feixista. Emperò també hi havia presència de capitals d'altres indrets de l'Estat i també estrangers, tot destacant algun cas relacionat amb els capitals procedents de les petromonarquies àrabs (p.ex. urbanització de Capocorb a Mallorca).

Després de la mort del dictador s'iniciaren una sèrie de reformes legals en matèria urbanística que, a grans trets, consolidaven els drets adquirits per les classes propietàries durant la "llarga nit feixista". Aquests privilegis quedaren reflectits en el planejament urbanístic. El sòl que podia ser sacrificat al procés urbanitzador a principis dels 1980 sumava unes 38 mil Ha, amb la qual cosa s'estimava que la "matèria primera" per a l'especulació urbanística seria suficient per fer front als següents 92 anys. D'altra banda, en alguns municipis, especialment a les capitals de les illes, on la correlació de forces es va decantar cap a governs no conservadors, s'aprovaren planejaments urbanístics que rompien, en certa mesura, amb la lògica dominant (p.ex. Palma, Maó o Ciutadella).

Un dels trets característics del període postfranquista fou el de la irrupció de la **contestació social** contra les lògiques del poder, amb l'aparició de diversos col·lectius que suposaren un cert fre al procés d'acumulació de base territorial. Entre aquells col·lectius cal destacar la constitució del GOB (Grup Balear d'Ornitologia) el 1973, però també d'altres col·lectius autònoms i àcrates. Així mateix, els partits polítics a l'oposició, les esquerres, acompanyaren les denúncies sobre la degradació territorial a les institucions públiques. Aleshores s'inicià una lluita social constant per tal d'evitar la urbanització d'espais que havien estat incorporats al "*monopoly territorial*" des de feia temps (p.ex. sa Dragonera, s'Albufera d'Alcúdia, es Trenc, ses Salines d'Eivissa, etc).

Altrament, malgrat l'oposició dels lobbies empresarials i de les tensions internes en la dreta política que estava subjecte als pactes entre el Partit Popular i Unió Mallorquina, es varen aprovar mesures legislatives que protegien alguns d'aquells espais. Així, el 1984, la primera llei que aprovava el Parlament de les Illes Balears era sobre la protecció d'àrees naturals i s'aprovà amb el vot en contra del Partit Popular. A partir d'aleshores s'anaren aprovant tota una sèrie de lles de protecció d'espais naturals, quasi sempre després de les campanyes dels grups ecologistes. El 1987 s'aprovava la Llei d'Ordenació del Territori de la que haurien d'emanar altres instruments legals per tal de posar "ordre" en el territori, i el 1988 s'aprovava la llei de camps de golf que obria les portes a la mercantilització turístico-immobiliària dels espais rurals interiors, que fins aleshores havien restat, en bona mesura, al marge del procés turístic.

Per tal d'entendre la força del sector de la construcció i l'expansió turístico-immobiliària, entre el 1973 i el 1992, és imprescindible tenir en compte el paper que jugà el **capital estranger**. La preparació per entrar a la CEE també es reflectí en el marc normatiu de les inversions estrangeres que proclamava la seva liberalització. Així, a les Balears, la inversió estrangera en immobles, recollida en les estadístiques oficials, era superior a d'altres tipus d'inversió estrangera. El 1986, les principals comunitats autònomes receptores d'inversions estrangeres en immobles eren Màlaga, Alacant i Balears. I, Calvià era el tercer municipi en inversions estrangeres en immobles de tot l'Estat.

Les alteracions del capitalisme global i les particularitats del balear es reflectiren en l'**estructura** i les **pautes sociodemogràfiques**. Entre mitjans dels 1970 i finals dels 1980 es produeix un increment de la població que passà de 564 mil habitants a 728 mil, tot essent els increments relatius més destacats els de les Pitiüses. No obstant això, el procés no és uniforme, ja que es donaren processos paral·lels de buidament dels municipis rurals i d'interior, i ompliment dels municipis urbano-turístics. A la segona meitat dels 1970, molts dels treballadors temporers peninsulars establiren definitivament la seva residència a les Balears i a partir dels 1980 els fluxos migratoris peninsulars ja no seran només els procedents de les regions agrícoles en procés de despoblament, sinó que s'hi afegiren contingents demogràfics procedents de les regions sotmeses a processos de reconversió industrial. La població nascuda a d'altres comunitats autònomes superava el 25%, però aquesta proporció esdevenia molt major a les zones d'industrialització turística, tot destacant el cas de Calvià. A més, des del moment en què l'Estat espanyol s'incorporà al projecte europeu es va iniciar un nou procés rellevant com fou el

de la instal·lació de nous residents procedents dels estats membres més poderosos de la CEE, la qual cosa es reflectí en un increment de la població resident estrangera.

Cap a finals dels 1980 en el context internacional es va entrar en una nova fase de reestructuració del capitalisme global, que després del col·lapse de la URSS i la Primera Guerra del Golf, reforçà l'hegemonia dels EUA, de les lògiques financeres d'acumulació i la ideologia neoliberal. Durant la dècada dels 1990 s'articulà el règim d'acumulació del capital financer i global que fou protagonitzat per les transnacionals i les finances, el que s'ha definit com la "globalització dolça". El projecte europeu abraçava plenament el dogma neoliberal i inicià un procés encaminat a posicionar-se en la competitivitat territorial com un dels principals agents del capitalisme mundial de la mà de la moneda única, l'euro. Altrament, l'Estat espanyol seguí el camí vers la integració a l'Europa de l'euro. Emperò, els atacs especulatius contra algunes monedes del SME (Sistema Monetari Europeu) trencà les expectatives de la UE i feu que en uns pocs anys es realitzessin diverses devaluacions de la pesseta, fet que impulsà una nova fase expansiva del capitalisme espanyol, centrada sobretot en el turisme i marcada per una creixent especialització immobiliària. A la segona meitat dels 1990, el Partit Popular guanyà les eleccions i recollí els fruits de la política d'ajustament neoliberal duta a terme pel PSOE, alhora que aprofundien aquelles lògiques, entre les que destacaven: l'especialització turístico-immobiliària de l'Estat i la internacionalització del gran capital espanyol. L'esclat de la bombolla financero-tecnològica a principis dels 2000 coincidí amb l'entrada en vigor de l'euro, la majoria absoluta del Partit Popular i l'ascens de les polítiques neoconservadores, especialment després dels atemptats de l'11 de setembre de 2001, tot inaugurant-se una nova etapa de "globalització de domini fort".

A les **Balears**, aquesta etapa fou caracteritzada per la reafirmació del projecte de classe que perfilava el model d'acumulació en base a la dimensió turístico-immobiliària i la seva projecció internacional, alhora que es produïren tensions al si del poder polític amb una certa ruptura respecte de les dinàmiques i formes exercides fins aleshores. A la primera meitat dels anys 1990 es produïren a les Balears una sèrie d'escàndols político-empresarials que reflectien el *modus operandi* dels poderosos. El president de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears d'aleshores, Gabriel Cañellas Fons, reflectia perfectament la cultura política i empresarial del moment, caracteritzada per la vinculació entre els interessos empresarials del propi Cañellas i la seva actuació política. L'etapa del **cañellisme** finalitzà el 1995 quan Cañellas hagué de dimitir, forçat per la direcció del Partit Popular estatal, pel cas de corrupció del Túnel de Sóller.

L'hegemonia del Partit Popular es trencà, parcialment, a partir de 1995 quan va perdre el control del Consell Insular de Mallorca, encara que seguia controlant la resta d'institucions. A la legislatura autonòmica del 1995-1999 se succeïren fins a tres presidents de la comunitat autònoma: Gabriel Cañellas, Cristòfol Soler i Jaume Matas. Durant el mandat d'aquest darrer es varen aprovar tot un seguit de normes legals de tipus territorial i turístic que teòricament tancaven una etapa de debat sociopolític. Després d'un cert desgast del PP a les Balears es produí un canvi a les principals institucions que passaren a ser governades per la coalició de partits coneguda com a **Pacte de Progrés**. Si un dels temes claus del canvi de color polític havia estat el territorial, aquest pràcticament no avançà durant tota la legislatura 1999-2003, ja que no s'aprovà quasi cap de les normatives territorials i ambientals promeses. En canvi, l'ecotaxa es convertí en el principal cavall de batalla. Aleshores, els casos de presumpta corrupció política per la suposada captació irregular de vots a Argentina i Uruguai (Mapau) i espionatge electrònic (Bitel) foren també motiu de polèmica.

El gran capital de les Balears jugà un paper rellevant, a favor del PP, en la campanya política per a les eleccions autonòmiques del 2003. **Jaume Matas**, que havia ocupat la cartera del Ministeri de Medi Ambient, guanyà per majoria absoluta i es produí un important gir en la política autonòmica. Aquella legislatura coincidí amb l'apogeu de la bombolla financero-immobiliària estatal, i la classe dirigent reforçà el projecte turístico-immobiliari mitjançant la redefinició del marc normatiu sota el dictat de les lògiques de l'empresarialisme urbà i la projecció de noves infraestructures i equipaments, que reberen una forta contestació social. D'altra banda, l'auge del projecte de classe fonamentat en el procés d'acumulació turístico-immobiliari anà acompanyat de nombrosos casos de **corrupció político-empresarial** (o presumpta corrupció) que començaren a esclatar a finals de 2006 quan el batle d'Andratx fou detingut dins de l'operació Voramar. A partir d'aleshores, els successius casos en els que estaven implicats principalment polítics conservadors, del Partit Popular i Unió Mallorquina,



començaren a ocupar les planes de la premsa. Així i tot, també hi va haver algun cas que afectà als polítics del PSOE, i nombrosos empresaris.

La pólvora de la corrupció es va estendre fins assolir als més alts representants del poder polític: Jaume Matas (PP), president de la Comunitat Autònoma (1996-1999; 2003-2007) i Maria Antònia Munar (UM), presidenta del Consell Insular de Mallorca (1995-2007). Sota un clima de forta contestació social contra els megaprojectes del govern de Matas i de fort deteriorament del sistema democràtic liberal vigent, es produí un nou tomb electoral amb la configuració d'un nou Pacte de Progrés (2007-2011), signat entre els partits d'esquerres i la dreta regionalista. Aquest període va estar marcat per l'esclat de la crisi financera global, que tengué fortes repercussions sobre el capitalisme estatal i balear, així com per la continuada aparició de casos de corrupció (o presumpte corrupció), majoritàriament procedents de la legislatura anterior, encara que també dels propis socis del Pacte. La major part d'aquests casos estaven relacionats amb projectes de base territorial –urbanístics, d'infraestructures, megaprojectes, etc.– i el saqueig de les arques públiques per part dels principals responsables polítics. Es pot subratllar el fet que l'esclat dels casos de corrupció es donà just en el moment en què la crisi guanyava força. Així, en un mateix moment cristal·litzaren les polítiques d'intervenció financera i de retalls públics amb l'aparició de múltiples escàndols relacionats amb el saqueig públic dut a terme per la classe dominant. La corrupció (o presumpte corrupció) evidenciava les lògiques del poder en què les distàncies entre el capital i els partits polítics gestors de les administracions públiques eren molt curtes. Així, lluny de ser una anomalia, la corrupció apareixia com una peça més (i quasi central) del projecte de classe neoliberal.

Pocs mesos després de començar la legislatura del segon Pacte de Progrés esclatà la **crisi de les subprime** als EUA que gradualment arrossegà tot el sistema financer mundial, tot accelerant-se després de la caiguda de Lehman Brothers el setembre de 2008. Mentrestant, a la UE s'intentava resoldre la crisi de legitimitat del projecte europeu arran de la supressió del Tractat Constitucional que fou substituït pel Tractat de Lisboa, que bàsicament recollia l'esperit del primer però sense recórrer a referèndums, i evitant així la cristal·lització pública del seu rebuig. Així mateix, la crisi global incidí plenament sobre el capitalisme espanyol, que s'havia especialitzat en el circuit secundari d'acumulació –o financer-immobiliari –, tot convertint-se en una peça central del capitalisme global, i que per tant en temps de crisi també fou un dels principals espais afectats.

La **gestió de la crisi**, un cop reconeguda aquesta després de les eleccions generals de 2008 (fins aleshores des del poder s'invocava a l'aterratge suau i es realitzaven malabarismes tècnico-dialèctics per evitar anomenar la paraula crisi), s'ha caracteritzat per dues fases diferenciades fins a hores d'ara. La **primera fase** seria la que pot ser definida com de keynesianisme financer-immobiliari a nivell estatal i que a les Balears s'hi afegí la dimensió turística, que estava estretament vinculada a la primera. Així, es varen dur a terme, entre el 2008 i el maig de 2010, actuacions públiques expressades en diversos decrets-llei, per tal de reactivar el cicle financer-immobiliari a través d'estímul via despesa pública i reducció fiscal. Entre aquestes mesures destaquen les de recolzament al sector de la construcció i les entitats financeres, que estaven molt exposades al risc immobiliari. Aquest risc anava augmentant a mesura que la bombolla financer-immobiliària es desinflava. També es posaren en marxa nous instruments financers per tal que les entitats financeres poguessin desprendre's dels actius immobiliaris tòxics, però a mesura que avançava la crisi les entitats financeres acumulaven més actius immobiliaris i augmentava el seu risc. Les injeccions de liquiditat a la banca es feien sota la retòrica d'incentivar el crèdit i així poder dinamitzar l'economia real, però el crèdit seguia estrangulat i no es produïa cap canvi apreciable.

El juny de 2009, s'inicià el procés de reestructuració bancària que afectaria sobretot a les caixes d'estalvi que s'anirien, per una banda, concentrant-se en unes poques entitats; i, per una altra, s'anirien privatitzant fins a convertir-se pràcticament en bancs. Aquell estiu s'iniciaren tot un seguit de noves reformes, després que s'hagués abandonat des de feia un any la situació de superàvit dels comptes públics, i es duguessin a terme les primeres modificacions fiscals, especialment en la imposició indirecta. Després de més d'un any i mig d'activar la despesa pública per tal d'activar mesures anticíclics i de dotar de liquiditat les entitats financeres afectades per la crisi, la situació mutà i s'entrà en una **segona fase** de la crisi. Els capitals financers, un cop reflatats amb diners públics, adreçaren les seves estratègies especulatives sobre el deute públic dels estats. Aleshores, l'epicentre de la crisi es desplaçà des dels EUA a la UE i més particularment als estats perifèrics que foren batejats per la premsa financera com

PIIGS. A partir d'aleshores s'imposà l'ortodòxia financero-neoliberal a través del mecanisme de disciplinament del deute sobirà, tot essent el cas paradigmàtic el de Grècia. Així doncs, el maig de 2010, a l'Estat espanyol, es produí un gir important en la gestió de la crisi i a partir d'aleshores es centrà en seguir el dictat del capital financer i de les autoritats monetàries i financeres, concretament el Banc Central Europeu i el Fons Monetari Internacional. S'imposà així la fórmula dels ajustaments estructurals, ja aplicada als estats del Sud Global a les dècades dels 1980 i 1990, que consistia en la reducció de la despesa pública, la reforma laboral i el redireccionament de les polítiques públiques vers la creació d'un bon clima financero-corporatiu.

Mentre s'aplicaven les mesures de xoc neoliberal, la major part de la societat restà apoderada per la por, sense haver-hi cap resposta en contra del que alguns han definit com cop d'estat financer. La vaga general del setembre de 2010 va tenir un efecte contrari al perseguit, ja que l'escàs seguiment reforçà les polítiques d'austeritat i ajustament, però just a les portes de les eleccions autonòmiques i municipals del maig de 2011 esclatà el descontent social, tot donant lloc al moviment social del 15-M. Els resultats electorals afectaren negativament als gestors polítics de la crisi i moltes comunitats autònomes i ajuntaments que eren governats pel PSOE fins aleshores, passaren a ser governats pel Partit Popular.

En el cas de les Balears, el Partit Popular aconseguí una ampla majoria i es feu amb el control de pràcticament tots els nivells administratius de la comunitat autònoma, des d'ajuntaments al govern de la comunitat.

Com a conseqüència del canvi electoral, Rodríguez Zapatero anuncià l'avanç de les eleccions generals pel novembre de 2011. A partir d'aquell moment començà una nova fase de gestió de la crisi –no explicada a la tesi– caracteritzada per les polítiques d'ajustament i austeritat a nivell autonòmic i municipal, tot albirant-se la inauguració d'un nou cicle d'acumulació per desposseïció (p.ex. privatitzacions de serveis públics) i una crua lluita de classes exercida pels poderosos sobre la resta de la societat, amb la gradual desintegració de part de l'anomenada classe mitjana.

Després d'haver introduït les principals línies sociopolítiques del període que abraça l'etapa que va de l'eufòria neoliberal al col·lapse de la bombolla financero-immobiliària, s'introdueixen tota una sèrie d'aspectes concrets relatius a aquest període, tot començant pel món del treball. En aquest sentit, quan durant la dècada dels 1990 s'anaren redefinint les regles del joc del capitalisme global, es varen dur a terme profundes **reformes laborals** que aprofundien en la flexibilització i la precarització del treball. La crisi de principis dels 1990, després del quinquenni de l'eufòria, va tenir forts efectes sobre la població treballadora, amb un augment significatiu de l'atur que es situà per sobre del 15%, tot essent molt més significatiu en el cas de les dones. En aquell context de crisi, a nivell estatal, a principis dels 1990 es varen dur a terme reformes legals que sota el paraigua del Tractat de Maastricht i el paradigma del *workfare*. La contestació social a aquelles reformes culminà en diverses vagues generals, però cal destacar la incidència de la contestació dels treballadors de l'hoteleria i restauració que eren dels que tenien les pitjors condicions laborals, salaris més baixos i major contractació laboral.

Un cop es reactivà el procés d'acumulació global, amb la seva traducció a l'Estat i a les Balears, s'incrementaren de nou les contractacions, però aquestes es feren fonamentalment sota les noves fórmules contractuals el més flexibles i precàries possible. En plena eufòria financero-immobiliària, sota la gestió política del primer govern d'Aznar, el 1997 l'empresariat va aconseguir una de les seves principals demandes, l'abaratiment de l'acomiadament.

El segon mandat d'Aznar amb majoria absoluta es caracteritzà per l'aprofundiment del projecte neoliberal de marcat component neoconservador. Aleshores es va engegar una nova reforma laboral –l'anomenat "Decretazo" de 2002– que fou fortament contestada socialment, i que fou anul·lada pel Tribunal Constitucional el 2007. El govern del PSOE de Rodríguez Zapatero va reprendre l'anomenat "Diàleg Social" entre patronal i sindicats majoritaris, tot resultant el 2006 en una nova reforma laboral "concertada" que donava continuïtat a la del 1997, però presentava certes diferències respecte de la del 2002.

L'evolució de la **població ocupada** per sectors a les Balears mostra un clar predomini del sector serveis i el de la construcció. Emperò, els principals llocs de feina per nombre de contractes corresponen als treballs més precaris i poc remunerats, on cal remarcar el fet que les cinc principals ocupacions representaven la meitat de tots els contractes i estaven encapçalades per personal de neteja, cambrers, i picapedrers. Una composició que pràcticament no ha variat al llarg dels anys, i que tan sols ho ha fet darrerament degut al canvi de conjuntura econòmic que ha provocat una reducció important dels treballadors de la construcció. A més, els salaris

de les Balears es situaven per davall de la mitjana estatal, fet que exaltava el govern de les Illes per tal d'atreure inversions estrangeres. A més, la massa salarial presentava una distribució molt polaritzada, caracteritzada per un nombre significatiu de treballadors "milleuristes" i una forta feminització del treball, tot essent inferiors els salaris de les dones que els dels homes.

D'altra banda, la població que resta invisibilitzada en el mercat capitalista de treball, especialment les dones centrades en les tasques i el treball de les "**cures**", era d'unes 100 mil persones el 2008, tot superant la població ocupada al sector de la construcció. Precisament, per tal de fer front a les desiguals càrregues per qüestió de gènere, el govern de Zapatero aprovà les lleis d'igualtat i dependència. Unes mesures legislatives que foren qüestionades des de certs moviments socials per aprofundir més en les lògiques del mercat. De totes maneres, l'arribada de la crisi i l'estrangulament financer de l'Estat feu que aquestes lleis no es poguessin desplegar.

El boom turístic-immobiliari iniciat a mitjans dels anys 1990 s'alimentà de manera important de les persones **immigrants** del Sud Global, tot convertint-se les Balears en un dels principals pols d'atracció demogràfica de l'estat. Paral·lelament a l'escalfament del capitalisme financer-immobiliari, a l'Estat es posaren en marxa tota una sèrie de polítiques d'estrangeria, coherents amb el marc normatiu europeu, que aixecaven murades als límits de la UE i convertia amples sectors dels treballadors estrangers en invisibles. Aquests "invisibles" eren (i són) perseguits per les forces de "l'ordre", que els tracten com delinqüents. El 2000 el govern Aznar aprovà una dura llei d'estrangeria que retallava drets socials i polítics als immigrants i que fou fortament rebutjada pels moviments socials i partits de l'oposició. Ja en ple context post-11 de setembre i de guerra global, la legislació d'estrangeria s'enfortí. Així i tot, els treballadors estrangers procedents del Sud Global augmentaren considerablement a les Balears, tant en el mercat laboral legal com no, i aquests treballadors, que eren els que ocupaven els llocs de feina més precaris, rebien també una contrapartida salarial molt per davall dels de nacionalitat espanyola.

L'esclat de la **crisi** repercutí al cap de poc temps sobre l'economia real, tot afectant de manera destacable les persones treballadores assalariades. Així, a les Balears, el 2007 la taxa d'atur es disparà des del 6,86% fins a superar el 20% a partir del 2008; i la població aturada superà les 100 mil persones a partir del 2009. Els col·lectius més afectats per la crisi han estat els treballadors estrangers del Sud Global, les dones i la població jove. En quant als sectors més afectats per la crisi en un primer moment, cal destacar el de la construcció que fou en el que s'enregistraren les majors taxes d'atur. D'altra banda, la crisi intensificà les vies d'acumulació a través del que s'ha denominat economia submergida, que en el cas de les Balears se situava en torn al 20% del PIB; alhora que la lluita contra el frau fiscal es centrava, bàsicament, sobre la contractació irregular accentuada per la crisi i aprofitada per l'empresariat, tot deixant pràcticament de banda el frau del gran capital.

Al mateix temps que la crisi s'assentava a la UE, les institucions europees reforçaren les polítiques de "lluita contra la immigració il·legal" que aprofundien "l'Europa Fortalesa" i intensificaven la criminalització de la població estrangera procedent del Sud Global. D'altra banda, l'empresariat, en motiu de la crisi, aprofità per pressionar per engegar reformes laborals que abundassin en els mecanismes de flexibilització del treball, així com en els retalls de drets socials, com per exemple la reforma del sistema de pensions. La reforma laboral arribà en la segona fase de gestió de la crisi quan s'imposà l'ortodòxia neoliberal i, el juny de 2010, s'aprovava la norma que, entre d'altres, abaratia l'acomiadament. El juny de 2011, s'aprovà la reforma de la negociació col·lectiva que afeblia els treballadors front a l'empresariat.

Pel que fa a la reactivació del negoci turístic, a les Balears, durant la dècada dels 1990, es varen dur a terme una sèrie d'adaptacions al nou marc de la globalització neoliberal (p.ex. ampliació aeroports, liberalització de l'espai aeri, etc) que es traduïren en un constant increment dels **fluxos de turistes**. Després de la caiguda del Mur de Berlín s'amplià la cartera de clients potencials, tot destacant que pocs mesos després de la reunificació alemanya, els primers turistes de l'Alemanya de l'Est arribaven a les illes. Emperò, els costos de la reunificació a principis dels 1990 refredaren temporalment les expectatives turístiques del gegant alemany, mentre que també al Regne Unit les mesures de Thatcher i el final de la guerra de preus entre els operadors britànics repercutiren en la reducció dels turistes britànics. Així mateix, les exigències monetàries de la UE perquè l'Estat espanyol pogués entrar en el grup de l'euro feren que la pesseta s'apreciàs, tot repercutint negativament en el negoci turístic. La crisi del SME (Sistema Monetari Europeu) de principis dels 1990 que en el cas de la pesseta es va resoldre

amb successives devaluacions i l'esclat de la guerra dels Balcans va incidir favorablement al negoci turístic espanyol i balear que a partir de 1993 veié com els fluxos turístics començaren a créixer. Els primers anys 1990, els turistes arribats a les Balears sumaven uns 6 milions i el 1994, quan es tornava a engegar la maquinària del capitalisme balear (i global), els turistes arribats foren quasi 8 milions, la major part dels quals eren britànics i alemanys.

Els fluxos turístics a les Balears estaven fortament controlats pels **Tour Operadors**, amb el 80% dels turistes estrangers arribats a les Balears i el 44% dels espanyols a l'any 2000. Entre els Tour Operadors europeus es poden destacar TUI i Thomas Cook –adquirida per la corporació alemanya C&N Touristic AG– que gradualment han anat absorbint d'altres operadors. D'altra banda, cal destacar el paper que el capital balear ha jugat dins l'accionariat dels Tour Operadors: el control del grup Barceló de First Choice el 2000 –del que es va desfer entre el 2003 i el 2007–; la participació a TUI pel grup format per la cadena Riu, el grup empresarial de Matutes i la CAM (Caja de Ahorros del Mediterráneo) a finals de 2004; o la de molts capitals turístics balears en els principals operadors estatals (p.ex. Travelplan, Iberojet, Soltour, Viva Tours, Mundo Social, etc). D'altra banda, es destaca la intensa interconnexió entre el capital hotelier balear i els Tours Operadors, amb els casos de Thomas Cook amb Iberostar; TUI amb Riu i Grupotel; My Travel amb Hotetur, Hoteles Sunwing o Hoteles Globales; FTI amb Siva Hotels; etc.

Els interessos compartits entre capital hotelier balear, especialment entre les cadenes hoteleres transnacionals, i Tour Operadors internacionals cristal·litzaren socialment i políticament amb el "**cop d'estat empresarial**" de l'**ecotaxa**. La confrontació de l'ecotaxa, s'inicià a finals del 1999 quan la major part de l'empresariat de les Balears i els seus lobbies, així com els lobbies estatals i internacionals constituïren un front comú en contra de l'impost sobre les estades turístiques d'allotjaments turístics proposat pel govern del Pacte de Progrés. El diari El Mundo fou un dels principals altaveus de l'ecobatalla, ja que en el seu accionariat s'hi trobaven grans empresaris turístics (p.ex. els Barceló, els Matutes i Alonso Marí). D'altra banda, en el moment que es debatia l'ecotaxa, el Tribunal Constitucional derogà l'impost sobre instal·lacions contaminants (Isiquema) que el 1991 havia implantat Gabriel Cañellas i es perdia una important via de finançament autonòmic que podria ser suplantada per l'ecotaxa.

Finalment, l'ecotaxa fou aprovada l'abril de 2001 que fou recorreguda al Tribunal Constitucional per part del govern central; i no fou fins el 2002 que l'ecotaxa es començà a cobrar. La campanya mediàtica en contra de l'ecotaxa es va estendre a través de la premsa groga britànica i alemanya. Aleshores, entre el 2001 –any dels atemptats d'Al Qaeda als EUA– i el 2002 –any d'entrada en vigor de l'euro–, els fluxos turístics evidenciaren una caiguda de prop de mig milió de turistes, fonamentalment alemanys. Aleshores es van dur a terme profundes reformes socioeconòmiques a Alemanya, amb una rearticulació de les polítiques vers l'aprofundiment del projecte neoliberal, i els turistes que emanava la locomotora europea davallaren sensiblement. De fet, aquells anys, als arxipèlags canari i balear, que eren els espais turístics espanyols més depenents del turisme alemany i dels Tour Operadors, varen disminuir els fluxos de turistes estrangers; mentre que les comunitats autònomes que experimentaren un increment dels turistes estrangers ho feren gràcies a l'augment del turisme britànic i francès.

Una part dels hotelers feren un acte de desobediència fiscal, tot esperant mitjançant la pressió política enderrocar el govern del Pacte i col·locar al Partit Popular al govern i així derogar l'ecotaxa. La potent actuació dels lobbies turístics cavalcaren al poder a Jaume Matas que guanyà les eleccions autonòmiques de maig de 2003, amb la promesa d'eliminar l'ecotaxa, cosa que feu al cap de poc temps. Mentre es va aplicar l'ecotaxa s'aconseguien uns 80 milions d'euros, el 63% dels quals no s'havia cobrat ja que molts hotelers havien interposat un recurs contenciós-administratiu per evitar el seu pagament. El 2009, però, els empresaris abandonaren finalment la via judicial, tot restant pendents de pagament quasi 20 milions d'euros.

Després dels primers anys de la dècada del 2000 de redefinicions del capitalisme global, que resultaren en la combinació de la guerra global i la bombolla financer-immobiliària, es reactivaren i incrementaren els fluxos turístics vers les Balears, tot coincidint amb el govern de Jaume Matas que establí una potent política d'impuls del projecte d'acumulació turístico-immobiliari. Aquesta etapa es pot definir com de **pax turística**. Entre el 2004 i el 2007, els turistes arribats passaren de 10,9 milions a 12,6 milions. El 2004, en plena situació de guerra global –que fins i tot havia arribat al propi cor de Madrid– i escalada del preu del petroli, els Tour Operadors reclamaven la incorporació de nous productes turístics a les Balears per tal de poder aturar els efectes de l'euro i l'encariment de les vacances en un entorn de forta

competència interterritorial. Així doncs, es començà a propagar la nova fórmula de mercantilització turística del Tot Inclòs, tot produint-se una progressiva "**caribització**" del negoci turístic a les Balears que era més intensa a les zones turístiques on el control dels Tour Operadors era major. El nombre de turistes en règim de Tot Inclòs anà augmentant. Aquest negoci a més de suposar una menor despesa turística, suposava un major control de la despesa per part dels Tour Operadors, amb la qual cosa la major part d'aquella es quedava al país d'origen i permetia accelerar i ampliar les operacions financeres.

A partir de l'esclat de la **crisi global** els turistes començaren a descendir des del màxim històric de 12,69 milions de turistes del 2007 fins 11,2 milions de 2009. La crisi coincidí amb el govern autonòmic del segon Pacte de Progrés (2007-2011). Un dels trets rellevants d'aquest període és el creixent pes que han tingut els turistes espanyols, que passaren de representar quasi el 16% a poc més del 20%; mentre que alemanys mantenien el seu pes proporcional i els britànics reduïen la seva participació. També cal destacar que mentre davallava el nombre de turistes estrangers arribats amb paquet turístic, augmentaven els que ho feien amb companyies de baix cost i els que s'allotjaven en establiments extrahotelers. Entre les fórmules per sortir de la crisi, el capital propugnava la necessitat de reduir costos, per la qual cosa es seguí ampliant la fórmula del **Tot Inclòs**. A més la crisi arribà just en el moment en què el mercat turístic europeu passava a estar controlat pel quasi duopoli format per Thomas Cook, després d'adquirir My Travel, i TUI després d'absorbir First Choice. A més, els Tour Operadors iniciaven directament la comercialització turística residencial i la promoció immobiliària, a més de participar directament en companyies aèries de baix cost. Ja durant la segona fase de gestió de la crisi, el govern central decidí augmentar l'IVA turístic, fet que motivà el rebuig del capital turístic. Paral·lelament, la despesa pública del Govern de les Illes Balears en propaganda turística augmentà extraordinàriament, quasi duplicant-se respecte a principis del segle XXI. El capital reclamava que aquesta havia d'assolir la magnitud de 50 milions d'euros. La conselleria de turisme era de les que tenia un dels majors pressuposts i un dels principals epicentres de la corrupció político-empresarial amb nombrosos dirigents polítics, tècnics i empresaris detinguts (p.ex. casos Voltor i Passarel·la).

Paradoxalment, en plena crisi alguns governs dels estats membres de la UE anunciaren l'adopció d'ecotaxes que afectarien de manera rellevant al transport aeri i per tant el turisme internacional (p.ex. Alemanya); la qual cosa motivà el rebuig per part dels poders locals, fins i tot del propi PSOE que havia implantat l'ecotaxa a les Balears el 2011. També a les illes es proposà el projecte de llei d'impost sobre instal·lacions que incideixen sobre el medi ambient que recordava a l'Isiquiema del temps de Cañellas. El canvi de color polític a les institucions balears amb la victòria del PP a les eleccions autonòmiques i municipals de 2011, i amb l'excusa de la crisi i la retòrica de relançar el creixement econòmic, s'han tornat a posar damunt la taula polítiques de tall empresarialista per llançar el cicle turístic-immobiliari, que s'han centrat fonamentalment en la flexibilització del marc normatiu urbanístic i turístic.

La maquinària turística de Balears s'havia expandit considerablement durant la dècada dels 1980, sobretot després de l'anomenat "efecte Cladera", segons el qual el capital accelerà la construcció de "**fàbriques turístiques**" per tal d'evitar les exigències que suposadament havia de contemplar el futur marc normatiu en matèria turística. Entre el 1988 i el 1990 s'obriren de mitjana uns 100 establiments d'allotjament turístic cada any. Així, la crisi de principis dels 1990 va coincidir amb una situació de sobreoferta turística que l'administració pública calculava en torn a les 50 mil places. Els 1990 s'inauguraren amb l'aprovació de plans per modernitzar els establiments d'allotjament turístic, fonamentalment els més antics que si no s'adaptaven a les noves exigències serien eliminats del mercat turístic. Molts d'aquests s'incorporaren al mercat immobiliari-residencial i, o bé es convertiren en habitatges, o bé es seguiren destinant a l'oferta turística dins dels circuits il·legals. Aquestes mesures afavoririen l'eliminació dels establiments més antics i de menors dimensions –els "minifundis hotelers"–, alhora que beneficiaria al gran capital –els "latifundis hotelers"–. D'aquesta manera, entre el 1990 i el 1994 es va passar de 2758 establiments (386 mil places) a 2351 establiments (383 mil places). A més de la modernització de les "fàbriques", l'administració inicià i finançà la reconversió de les zones d'industrialització turística, moltes de les quals presentaven un accelerat grau de deteriorament urbà.

La crisi de principis dels 1990 sacsejà profundament el panorama empresarial amb la successió de tancaments d'empreses i nombroses suspensions de pagaments, que foren especialment notables entre el sector immobiliari, constructor i turístic. Entre les companyies

turístiques cal destacar la fallida d'una de les cadenes hoteleres més grans, Sur Hoteles, arrossegada per l'escàndol de Viajes Ceres i l'expansió de la cadena a les Canàries just coincidint amb la crisi. A principis dels 1990 el capital turístic reclamava l'aprovació d'un pla d'ordenació de l'oferta turística i aquesta demanda provocà tensions entre les principals faccions del poder polític i corporatiu, amb tensions i contradiccions internes, tot destacant les diferents postures del capital turístic i el de la construcció.

Paradoxalment, la crisi de principis dels 1990 en comptes d'implicar un refredament de les inversions, anà acompanyada d'una intensificació d'aquestes ja fos des de l'àmbit privat, amb un important augment de les inversions en immobles, com del públic amb importants inversions en els monopolis estatals just a les portes de les grans privatitzacions i en infraestructures de transport. Nogensmenys, la bona salut inversora no anà acompanyada de la mateixa situació en l'àmbit sociolaboral ja que el 1994 fou quan s'assoleix el màxim de població aturada fins aleshores. La frenètica construcció turística no fou proporcional a tots els municipis, sinó que els increments més importants es donaren a Menorca, amb un augment del 88% respecte de 1988, i Ciutadella era el municipi amb el major increment de l'arxipèlag. A Mallorca l'increment de places fou del 15%, tot concentrant-se als municipis del nord de l'illa –Alcúdia i Muro– i al Llevant –Sant Llorenç de Cardassar– amb la construcció de grans apartaments i blocs d'apartaments; mentre que municipis com Palma i Lluçmajor perderen places turístiques. A Eivissa les places turístiques s'incrementaren en un 8% entre el 1988 i el 1994, amb el major increment al municipi de Sant Josep, tot destacant la construcció de grans establiments a la ja saturada Platja d'en Bossa (p.ex. Fiesta Palace).

El **POOT** (Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística) de Mallorca no s'aprovà fins el 1995, encara que el 1993 una altra versió més restrictiva va estar a punt de ser aprovada. Aquest pla arribava just després de la gran "festa inversora" dels anys precedents i perseguia posar "ordre" a les zones litorals de Mallorca. Aquest pla pretenia per una banda aturar l'expansió de la urbanització turística al litoral, així com establir les bases pels projectes de reconversió urbano-turística de les zones degradades, tot incorporant mecanismes de reubicació d'apartaments i possibilitats d'incrementar notablement el nombre de places a través de l'intercanvi de places i augment de categoria. Al cap de dos anys, el 1997, s'aprovà el POOT d'Eivissa i Formentera, tot seguint l'exemple del de Mallorca, mentre que Menorca ho deixava pendent i el vinculava al Pla Territorial de Menorca.

Mentre que les zones litorals s'intentaven "ordenar", el negoci turístic-immobiliari s'expandia cap als **espais rurals** i interiors de les illes mitjançant les fórmules del turisme rural, l'agroturisme o el turisme d'interior. Aquests en comptes de ser complementaris a les activitats agrícoles es convertiren en la principal activitat, tot restant les tasques agrícoles com quelcom testimonial. Bona part dels capitals de la mercantilització turística del camp procedien d'altres sectors i la inversió en turisme rural s'afegí a les estratègies d'acumulació de molts capitalistes, des de promotors immobiliaris a hotelers, però també destacats empresaris que es fan dir "pagesos" i que en realitat són grans propietaris. Entre el 1995 i el 2009 el nombre d'establiments de turisme rural ha passat de 55 (565 places) a 283 (4679 places). A més, cal destacar pel que fa a la mercantilització turístic-immobiliària dels espais rurals que hi ha un elevat nombre d'establiments que es troben en situació irregular i també que el seu principal aprofitament turístic-immobiliari és mitjançant el lloguer d'habitatges (legals o il·legals) en sòl rústic que constitueix un potent "mercat negre" turístic.

Durant la dècada dels 1990 l'ajuntament de Calvià posà en marxa un ampli programa de **reconversió** urbano-turística de les zones turístiques del municipi, mitjançant el Pla d'Excel·lència Turística, el Pla Mirall i l'Agenda Local 21. Entre les actuacions estrella estaven els esponjaments, la rehabilitació urbana i la modificació del planejament urbanístic amb la reducció del sòl urbanitzable. Calvià fou el laboratori per aplicar polítiques de rescat públic de les zones d'industrialització turística degradades de la resta de les Balears.

El 1999, Jaume Matas va aprovar a finals de la seva legislatura dues lleis amb fortes implicacions turístiques i urbanístiques: la **Llei General Turística** i les **Directrius d'Ordenació del Territori**. Ambdues lleis anaren acompanyades d'un potent desplegament mediàtic i propagandístic, tot articulant una retòrica que deia aturar l'expansió del procés urbanitzador i la construcció d'allotjaments turístics. Més enllà de la propaganda, aquestes lleis redefinien les regles del joc turístic i urbanístic però no frenaven les expectatives d'expansió. De tota manera, des de les aprovacions dels POOT no s'havia aturat la construcció d'establiments d'allotjament turístic; el 1999 hi havia 2478 establiments amb 399 mil places, mentre que dos

anys després d'aprovar-se la Llei General Turística n'hi havia uns 2552. De nou és a Menorca on l'increment de places turístiques és més important i, entre els municipis, destaca també Ciutadella que és el que experimentà el major increment de places, amb l'important presència de l'empresari i polític mallorquí Miquel Ramis de Grupotel. El cas menorquí destaca per la rellevància de les places en apartaments turístics que suposaven el 44% de les 47 mil places de l'illa. Les places turístiques de Mallorca s'incrementaren un 8,6% entre el 1994 i el 2001, amb la major part de les places turístiques en hotels, front el 18,4% en apartaments. En termes absoluts, els majors increments de places es donaren als municipis que teòricament presentaven una certa saturació turística: Sant Llorenç, Muro, Calvià, Son Servera i Santa Margalida. Eivissa registrà un increment del 7,2% del nombre de places turístiques entre el 1994 i el 2001; en aquest cas també predominaven les places en hotels, amb el 64,6% de les 78 mil places, tot destacant que de nou el major increment es donà a Sant Josep.

Durant la legislatura del Pacte de Progrés (1999-2003) es va dur a terme una modificació de la Llei General Turística per tal de poder rebaixar la capacitat d'allotjament turístic a **Menorca**, objectiu que es trobava als antípodes de les altres illes; també es va aprovar el Pla Territorial de Menorca, que introduí la planificació de l'oferta turística, amb l'eliminació de la possibilitat de classificar nous sòls urbanitzables a les zones turístiques, la reducció del nombre potencial de places turístico-residencials de 80 mil a 20 mil i la programació temporal de les llicències. Aleshores, el conflicte de l'**ecotaxa** ocultà algunes qüestions rellevants relacionades amb aquella, ja que la recaptació de l'ecotaxa anava adreçada a constituir un fons que es destinaria bàsicament a inversions que revaloritzaven directa o indirectament els espais de producció turística. Així, aquell fons s'afegia als plans d'excel·lència turística de rehabilitació dels espais urbano-turístics. La derogació de l'ecotaxa va implicar la liquidació d'aquell fons, però així i tot es varen dur a terme un bon nombre de projectes, molts dels quals suscitaren importants polèmiques socials, ja que es centraren bàsicament en realitzar adquisicions de propietats immobles.

Després dels atemptats de l'**11-S de 2001**, els lobbies turístics de l'Estat pressionaren les institucions per tal de fer front al que ells qualificaven com una greu **crisi turística**, que estava motivada, per una banda, per l'elevat nombre de places obsoletes, i per una altra per l'ascens del turisme immobiliari (o residencial) que teòricament anava en contra dels interessos de la indústria turística. Al darrera de les alertes i queixes dels lobbies hia havia la demanda que les administracions públiques sortissin al rescat de les zones turístiques degradades mitjançant la figura dels PRIDET (Projectes de Reconversió Integral de Destins Turístics) proposada per Exceltur. La gestió d'aquests havia de ser segons el capital àgil, mitjançant partenariats públicoprivats, però finançats públicament. A més, el capital turístic –bàsicament l'empresariat hoteler– reclamava un canvi normatiu per tal de poder convertir la planta d'allotjament turístic ja amortitzada en habitatges o bé introduir noves modalitats de gestió més properes a les dinàmiques residencials (p.ex. condohotel), la qual cosa els hauria de permetre participar més àmpliament de les lògiques d'acumulació financero-immobiliària. L'expansió del turisme immobiliari a les Balears resulta quasi impossible de determinar en termes quantitativs, la qual cosa no impedeix destacar la seva creixent importància. En qualsevol cas, les estimacions fetes per algunes institucions situaven l'oferta de turisme residencial o immobiliari entorn al 30% de les places turístiques legals, però n'hi havia que estimaven unes proporcions molt superiors, del 68% i del 127%. Aquesta part de l'oferta d'allotjament turístic quedava sense regular i tan sols es regularen alguns d'ells mitjançant la llei de comercialització d'estades turístiques a habitatges del 2005. Així mateix, les places turístiques il·legals dins els propis establiments legals resultaven ser d'una magnitud considerable, motiu pel qual es temia que amb l'ecotaxa s'incrementassin les inspeccions.

El 2005, el govern central aprovà la norma que regulava la "modernització de destins turístics madurs" mitjançant la qual es constituïa un fons per finançar els projectes de les administracions locals i una línia de crèdit ICO (Institut de Crèdit Oficial) per a les empreses turístiques. Aleshores començà a caminar el megaprojecte de reconversió urbano-turística de la platja de Palma, amb la constitució de l'ens administratiu del Consorci de la Platja de Palma que aglutinava múltiples nivells administratius des del Govern central als ajuntaments de Palma i Lluçmajor. Aquest projecte havia de servir de laboratori per la renovació urbana dels espais turístics degradats de tot l'Estat.

Però, durant els anys de l'**eufòria financero-immobiliària**, el capital turístic va emprendre una sèrie d'estratègies que entroncaven plenament amb aquella via d'acumulació.

En primer lloc, les grans cadenes hoteleres que estaven en procés accelerat d'expansió internacional es varen desprendre d'hotels ja amortitzats a les Balears, i les operacions de compravenda hotelera augmentaren considerablement, tot participant de la bombolla dels preus immobiliaris. La venda dels actius no significava sempre perdre el control de la gestió hotelera ja que molt sovint les cadenes signaven contractes de gestió, lloguer o franquícia. Aleshores, capitals procedents del negoci immobiliari entraven dins del negoci hoteler, per tal de diversificar la seva cartera inversora en uns moments en què ja es detectava l'esgotament del cicle immobiliari. En segon lloc, cadenes de menors dimensions presentaven un comportament diferent al dels grans "taurons" i algunes continuaren amb el procés de construcció d'allotjaments turístics a les Balears, així com l'adquisició d'alguns dels establiments que les grans havien posat a la venda. En tercer lloc, en els anys del cicle alcista s'inauguraren establiments que responien sobretot a les categories de l'hoteleria urbana, la de luxe i la rural. Aquestes categories quedaven al marge de les restriccions de la Llei General Turística i en aquests nous establiments hi haurà una forta presència de capital del sector immobiliari.

Altrament, una de les noves fronteres de la "producció" turística ha estat la protagonitzada per l'ascens del turisme de **creuers**, que ha anat acompanyat de l'exigència dels lobbies empresarials d'ampliar les infraestructures dels principals ports de les illes. En el cas de **Palma** es plantejava la reforma urbana de la **façana marítima**, que incloïa una inversió multimilionària en infraestructures portuàries i la renovació de l'entrada a Palma per l'autopista de l'aeroport. Una de les peces centrals d'aquest megaprojecte era la construcció d'un **Palau de Congressos** que havia d'incloure allotjament turístic, centre comercial i aparcaments. En aquest sentit, es va modificar el PGOU per tal d'engegar la reforma urbana de la façana. Però, posteriorment, el 2007, el govern del Pacte de Progrés a l'Ajuntament de Palma modificà el projecte i el PGOU, com a resposta a la contestació social que havia suscitat l'intent de convertir la primera línia en una zona residencial de luxe. Per tal de construir el Palau de Congressos es convocà un concurs, per tal d'atreure algun arquitecte estrella, tot seguint la lògica d'aquestes operacions urbanístiques. Posteriorment sortí a concurs la construcció i gestió del Palau que guanyà l'oferta de la UTE (Unió Temporal d'Empreses) encapçalada pel Grup Barceló. Poc després d'atorgar la construcció del Palau de Congressos, el Partit Popular va perdre el control de la major part de les institucions i Jaume Matas, en abandonar l'activitat política, passà a treballar pel Grup Barceló. El govern del segon Pacte de Progrés revisà el projecte del Palau de Congressos, que resultà que havia concedit una llicència en un solar que no era de propietat municipal, per la qual cosa en alterar el projecte es va haver de modificar de nou el PGOU. Mentrestant, el Grup Barceló es va anar quedant amb la participació dels altres socis a la societat del Palau, però en anunciar-se la modificació del projecte, va publicitar que també sortia ja que, segons l'empresa, els canvis el perjudicaven. D'aquesta manera, la construcció del Palau s'havia iniciat sense que el capital privat hagués desemborsat diners i aleshores, front l'amenaça de quedar les obres a mig camí, les administracions públiques hagueren de sortir al rescat de les obres. Aquest rescat es realitzava ja en plena crisi, quan es retallaven importants partides de despesa social.

L'esclat de la **crisi** propicià que antigues **exigències** del **lobby turístic** fossin gradualment assumides per les administracions públiques, aleshores gestionades pel segon Pacte de Progrés. A més, per una banda s'identificava com a causa de la crisi la bombolla financer-immobiliària, com si aquesta no tingués cap tipus de relació amb la via d'acumulació de base turística; i per una altra, el Pacte de Progrés no volia repetir l'experiència de l'ecotaxa, per la qual cosa perseguia tenir la "bèstia empresarial" satisfeta. En primer lloc, el capital turístic exigia la legalització de bona part de les places il·legals que estaven en establiments turístics i la dels establiments fora d'ordenació; en segon lloc, es reclamava la flexibilització del marc normatiu per tal de poder dur a terme obres de reforma i crear un bon clima empresarial per tal d'estimular les inversions (p.ex. Decret Nadal o Llei Barceló). Aquelles mesures es completaven amb la constitució d'una línia de crèdit tou de l'ICO (Institut de Crèdit Oficial) per tal de fer reformes als establiments turístics.

L'estiu de 2009, per tal de ritualitzar l'aposta política a favor de la indústria turística, es celebrà un Consell de Ministres a Palma en el que s'anuncià el compromís de finançar la indústria (p.ex. Pla FuturE) i, sobretot, posar en marxa la reconversió de la **Platja de Palma**. Es calculava que el cost de dur endavant la renovació urbana de la zona costaria quasi quatre miliards d'euros, dels quals les administracions públiques aportarien el 34%. Aquesta inversió pública teòricament havia de tenir un efecte imant sobre la inversió privada. Aquest pla es



presentava per un llarg període temporal, més enllà de 2020, i perseguia reduir a la meitat el nombre de places turístiques, alhora que s'augmentaria la categoria dels establiments restants. Però, el pla que havia d'aprovar-se l'estiu de 2010 es va paralitzar, en part per mor de les controvèrsies sociopolítiques que suscità, i es deixà la seva aprovació per després de les eleccions autonòmiques de maig de 2011. El canvi de color polític a les institucions de les Balears, amb l'entrada del Partit Popular, ha comportat l'abandonament del projecte tal com estava previst. El nou executiu del PP ha proclamat la modificació i flexibilització de tot el marc normatiu que faci falta en favor d'estimular l'esperit emprenedor, la qual cosa podria significar un retorn exacerbant de les polítiques més dures en matèria turística i urbanística (p.ex. modificació de la Llei General Turística).

El **parc d'allotjament turístic** de les Balears el **2009**, després de quasi una dècada de retòrica de canvi de model turístic i fre a la construcció turística, comptava amb 7,7 mil places més que el 2001, tot assolint la xifra de 422,9 mil places. De nou, en aquest període, el major increment es produïa a Menorca amb un increment del 5,3% respecte del 2001, als municipis de Ciutadella i es Mercadal; en segon lloc, Eivissa experimentà un increment de l'1,8%; Mallorca de l'1,3%; i Formentera del 0,08%.

Una de les qüestions a tenir en compte és que el procés turístic des dels anys 1990 ha anat associat al reforçament, expansió i ampliació del poder de les **cadena hoteleres**, especialment les grans cadenes. Moltes d'elles estan associades als grans Tour Operadors i s'han convertit en les més importants no tan sols a les Balears, sinó també a l'Estat i al món. La crisi de principis dels 1990 es va traduir en un augment de les places controlades per les cadenes i de la proporció de places de les Balears. Així, les places en mans de les cadenes hoteleres passaren de 86,9 mil el 1986 a 121,8 mil el 1992 i 252 mil el 2001, tot passant de representar el 31,2% de les places turístiques el 2001 al 60,8% el 2001. L'any 2001, les quinze primeres cadenes de les Balears tenien el 51,8% de les seves places de l'Estat a les illes, la qual cosa indica la forta presència d'aquestes a d'altres comunitats autònomes. La principal cadena de les Balears durant aquests anys fou Sol Meliá, de la família Escarrer, que va dur a terme un intens procés d'expansió territorial i financero-corporativa, caracteritzat per l'absorció d'altres cadenes i la sortida a borsa. La segona cadena era Fiesta Hotels, del polític i empresari eivissenc Abel Matutes, que el 2001 tenia el 15% de les places de les Pitiüses. La situació allà presentava una forta concentració en mans de les cadenes: Sirenis, d'Abel Matutes Tur; Invisa, de Vicent Juan Guasch; i Insotel, d'Alonso Marí. El 2001 destaca l'ascens de Grupotel, propietat del polític i empresari Miquel Ramis, que passà a ocupar el tercer lloc. Iberostar ocupava el quart lloc de Balears, fet que es deu, en bona mesura, a la integració d'establiments de Royaltur, de la família Moll i també participada per NUR, que protagonitzà un dels escàndols financero-corporatius més destacats de la dècada dels 1990. Riu Hotels era la quarta cadena de les Balears el 2001, mentre que el Grup Barceló que ja tenia prou dimensió internacional, es situava en el novè lloc.

L'any 2007, just a les portes de la **crisi sistèmica global**, les **cadena hoteleres** tenien unes 277,7 mil places, la qual cosa suposava una proporció del 65,3% de les places turístiques de les Balears i, per tant, un augment tant en termes absoluts com relatius del pes de les cadenes a les Balears. Tot i això, les grans cadenes hoteleres tenien cada cop menys places a les illes, ja que del total de les places a l'Estat de les 17 primeres cadenes balears, tan sols el 50,3% es localitzava a les illes, tot destacant els casos de les transnacionals Sol Meliá i Barceló, que tenien menys del 20%. La composició de l'estructura de les cadenes hoteleres en quant al nombre de places era molt semblant a la de 2001. Així les 10 primeres cadenes hoteleres de les Balears eren: Sol Meliá, Fiesta, Grupotel, Iberostar, Hi Hotels, Protur Hotels, Grupo Playa Sol, Hotetur, Riu Hotels i Hotelera Saint Michel. Es pot destacar de nou l'escassa rellevància de Barceló Hotels, tot i que en motiu de la celebració del seu 75è aniversari adquirí l'emblemàtic Hotel Formentor com a acte simbòlic de la companyia. Així mateix, en aquests anys va aparèixer la cadena Grupo Playa Sol, que féu una agressiva política d'adquisició d'establiments turístics fins que els seus propietaris foren detinguts el 2010 per un presumpte delictes fiscal, blanqueig de capitals i falsedat documental.

Altrament, s'ha de tenir en compte que moltes cadenes hoteleres de les Balears presenten una forta **concentració territorial** en determinats **municipis**, fet que els atorgava una posició de domini considerable. En aquest sentit, es poden ressaltar nombrosos municipis turístics de Mallorca on les cadenes hoteleres controlaven més del 70% de les places turístiques: ses Salines (93%), Deià (86%), Muro (84%), Son Servera (83%), Alcúdia (80%),

Calvià (74%), Capdepera (72%), Palma (69%). El capital turístic s'ha especialitzat en determinats territoris on la seva capacitat d'influència és molt major, tot destacant els casos de Blau Hotels a ses Salines, Iberostar a Muro, Hotetur a Alcúdia, Protur i Hipotels a Son Servera, Sol Melià a Calvià o Riu a Palma. A Menorca hi havia tres municipis on les cadenes controlaven devers el 70% de les places: Maó (71%), es Migjorn Gran (70%) i Sant Lluís (68%). En aquests municipis destacaven les cadenes: Grupotel a Maó, Set Hotels i Hi Hotels al Migjorn Gran i S'Algar Hotels a Sant Lluís. A Eivissa, les cadenes hoteleres no arribaven a controlar el 70% de la capacitat d'allotjament dels municipis, sinó que el màxim es situà entorn al 63% als termes de Sant Joan i Sant Josep. Sant Josep, que era el municipi amb major nombre de places de l'illa comptava amb una forta presència de Fiesta, amb el 25% de les places del municipi, seguida de Grupo Playa Sol amb el 12%. Finalment, a Formentera, la principal cadena hotelera era l'eivissenca Insotel amb el 20% de les places.

Des de la dècada dels 1990 un dels processos més destacables protagonitzat pel capital balear va ser el de la **deslocalització** de la "producció" turística a les perifèries del **Sud Global**, tot convertint-se les cadenes hoteleres balears en agents destacats de la colonització turística del planeta. El seguiment dels fluxos d'inversió estrangera sortits de les Balears no aporta informació prou significativa sobre la deslocalització de les "fàbriques turístiques", ja que una part important del procés no es realitzà amb inversions directes. No obstant això, si es consideren els fluxos d'inversió estrangera directa, entre el 1993 i el 2009 la partida més important correspongué al sector d'assegurances i fons de pensions, mentre que la segona fou la dels allotjaments. En canvi, si s'analitzen els destins d'aquests fluxos de capitals, s'observa que predominen, a banda de Mèxic, les principals places financeres del món: les que juguen un paper de paradís fiscal o quasi paradís fiscal com els Països Baixos, Panamà, Regne Unit, etc. D'altra banda, cal destacar que els fluxos de capital a l'estranger, fonamentalment d'inversions de caire financer, han presentat les majors magnituds just en el moment en què esclatà la crisi global. Així doncs, el cas balear resulta paradigmàtic a l'hora de verificar l'escassa vinculació entre el destí de les inversions estrangeres i la localització de les "fàbriques" del capital turístic d'origen.

Front a les dificultats associades al seguiment dels fluxos d'inversió i la seva expressió en la localització de la planta hotelera a l'estranger, el seguiment de la pista del capital balear s'ha de fer a partir de localitzar la seva **oferta d'allotjament arreu del planeta**. Després de la crisi de principis dels 1990, ja hi havia set cadenes de les Balears que s'havien expandit més enllà de les fronteres de l'Estat espanyol foren presents a 22 països. Aquestes cadenes, encapçalades per Sol Melià, tenien el **1996** uns 367 establiments a l'estranger i 95 mil habitacions, la qual cosa representava prop del 33% de la seva capacitat d'allotjament, mentre que la resta es distribuïa a parts iguals entre les Balears i la resta de l'Estat. La principal regió on es deslocalitzà la producció turística fou la conca caribenya: República Dominicana, amb 23 hotels i 9,6 mil habitacions de les cadenes balears; Cuba, amb 13 hotels i 4,4 mil habitacions i Mèxic, amb 11 hotels i 3 mil habitacions. L'acceleració del procés de globalització capitalista es va produir a la segona meitat dels anys 1990, moment que coincideix amb el naixement de l'Organització Mundial del Comerç.

Entre el 1996 i el **2001**, any de canvi en les dinàmiques del capitalisme global després dels atemptats de l'11-S, el nombre de cadenes hoteleres balears amb presència a l'estranger quasi es va duplicar: eren 13 cadenes amb presència a 41 països. La flota hotelera a l'estranger també s'incrementà substancialment i el 2001 tenia uns 329 establiments i 85 mil habitacions. Les cadenes balears amb presència a l'estranger ja tenien més habitacions a l'estranger (46,8%) que a les Balears (23,5%) i a la resta de l'Estat espanyol (29,5%). Les cadenes balears a l'estranger estaven encapçalades per les "pioneres" –Sol Melià, Barceló, Riu i Iberostar–, a les que s'hi afegiren altres cadenes que els hi seguïen el "rastre". En aquest moment, cal destacar, en primer lloc, la forta projecció de les cadenes a la regió caribenya –encara principal espai de deslocalització turística–, tot aprofitant la intensificació de polítiques de tall neoliberal a països com la República Dominicana i Mèxic o l'aposta turística del règim cubà. En segon lloc, les cadenes balears apostaren pel Magrib i, en particular, per la Tunísia sota la dictadura de Zine Ben Ali, que es convertí en el segon país en nombre d'habitacions de les cadenes balears a l'estranger. D'aquesta manera s'iniciava l'expansió cap els països del Magrib, especialment vers aquells que mantenien bones relacions amb els centres del poder dels països del capitalisme avançat, malgrat fossin fèrries dictadures. En tercer lloc, les cadenes balears iniciaren la seva expansió cap als estats de l'ex-Iugoslàvia –particularment Croàcia– i altres estats de l'Europa de

l'Est que es perfilaven com les promeses turístiques europees, especialment per que es trobaven fora de l'euro. En quart lloc, s'ha de destacar la importància que adquireix la presència de les cadenes balears als EUA, protagonitzada bàsicament pel Grup Barceló a través de Grubarges.

**Després dels atemptats de l'11-S** es va redefinir el projecte de globalització capitalista amb la intensificació de les estratègies de domini dur –guerra global permanent– d'una banda, i l'acceleració i ampliació de les lògiques d'acumulació financer-immobiliàries, d'una altra. L'expansió internacional del capital turístic, en aquests moments, va estar molt vinculada a la **bombolla financer-immobiliària global**. A partir d'aleshores, la dimensió immobiliària o residencial s'integrava cada cop més en la "producció" turística de l'espai de les perifèries turístiques del Sud Global. La deslocalització del capital turístic balear al Sud Global no ha suposat només el desplaçament dels capitals, sinó que el mateix desplaçament ha anat acompanyat de processos d'acumulació per desposseïció i de la cristal·lització de conflictes socials que han emergit front les pràctiques del capital turístic balear, quasi sempre recolzat i protegit per les estructures de poder local.

Entre el 2001 i el 2007, el nombre de cadenes balears a l'estranger s'incrementà fins 18, amb 467 establiments i 142 mil habitacions. El **2007**, les habitacions de les cadenes balears internacionalitzades a l'estranger suposaven el 56,2% del total, mentre que a les Balears representaven el 19% i a la resta de l'Estat el 24,7%. En aquests moments, el llistat de cadenes seguia estant encapçalat per les "pioneres" –Sol Meliá, Barceló, Riu i Iberostar– que, conjuntament, sumaven 107 mil habitacions a l'estranger, és a dir, el 75% de les habitacions de les cadenes balears a l'estranger.

En primer lloc, la principal regió seguia essent el Carib, amb Mèxic com principal país amb nombre d'habitacions de cadenes balears, seguit de la República Dominicana i Cuba. Des dels països caribenys amb presència de cadenes balears es va intensificar la seva difusió a d'altres països del Carib, Amèrica Central i el seu vessant del Pacífic. En segon lloc, la situació post 11-S, lluny de rebaixar les expectatives turístiques en els països del Magrib, les va reforçar. Aquells "països amics" dels EUA i de la UE varen estar recompensats, entre d'altres, amb l'aposta turístic-immobiliària liderada pels capitals internacionals, que operaven juntament amb les opaques corporacions i finances associades als règims autoritaris. Entre els països que van rebre major atenció del capital turístic balear es trobaven Tunísia i Marroc. Així i tot, algunes cadenes, com Sol Meliá, decidiren sortir de molts països àrabs pel risc que els suposava. En tercer lloc, cal destacar la forta presència de les cadenes hoteleres balears als EUA, on es troben les principals cadenes hoteleres transnacionals del món. Aquesta presència està relacionada amb l'estratègia d'expansió del Grup Barceló, que utilitzà la seva entrada als EUA no només per ampliar la seva cartera d'hotels, sinó per poder participar dels avantatges financer-corporatius que implicava operar, mitjançant diverses filials, des del propi cor de les finances globals. En quart lloc, els països de Sud-amèrica que fins aleshores no havien rebut massa atenció per part del capital balear s'incorporen dins les seves estratègies expansives, sobretot Brasil. La locomotora del capitalisme de la regió sud-americana era el sisè país en nombre d'habitacions de cadenes balears, i les expectatives i projectes turístic-immobiliaris anaven en ascens per mor de la celebració del Mundial de Futbol el 2014 i els Jocs Olímpics el 2016. Finalment, cal destacar el creixent pes que tenien els països europeus en la projecció internacional de les cadenes hoteleres balears, que desplacen la producció turística de sol i platja als resorts de l'Europa oriental i meridional, però que també entren de manera significativa a les ciutats del Centre i Nord d'Europa.

En el moment d'inici la **crisi financera global**, les cadenes hoteleres estaven en plena eufòria expansiva, dinamitzada per l'abundant liquiditat del moment, però al cap de poc temps els efectes de la crisi també s'hi deixaren sentir, encara que de manera desigual. Així, moltes cadenes que havien sorgit vinculades al capital immobiliari tancaren i les que estaven més vinculades als mercats financers, ja fos per la seva participació directa o indirecta en Borsa, també sentiren més directament els efectes de la crisi, particularment per la caiguda de les cotitzacions borsàries. D'aquesta manera, les cadenes internacionalitzades optaren per replantejar i moderar els seus plans d'expansió internacional. Després d'una primera etapa de la crisi, en què el focus d'atenció es situava sobre el capital financer i l'immobiliari i que resultà en una reducció de les expectatives inversores, la indústria turística es va veure en certa mesura beneficiada de la promoció realitzada des de diferents àmbits del poder. La inversió turística es presentava com segura, productiva i no especulativa, amb la qual cosa la indústria turística va

canalitzar tant inversions públiques com privades. En qualsevol cas, la crisi va estimular la desafecció d'aquells actius poc rendibles –especialment els localitzats a les Balears– i la continuació del procés d'internacionalització, fonamentalment als indrets on es localitzaven les majors expectatives de negoci, tot destacant el cas de Brasil. D'altra banda, amb motiu de la crisi o accelerat per aquesta, es van dur a terme reestructuracions empresarials mitjançant processos de fusions i absorcions, fet que podria resultar en la configuració d'un panorama empresarial més concentrat<sup>14</sup>.

### ***Capítol XI. La transformació de les cobertes del sòl des de diferents mirades. La petjada territorial efectiva de les Balears.***

Una de les principals manifestacions espacials de l'evolució humana és la transformació de les cobertes del sòl, és a dir, les empremtes tangibles de la producció social de l'espai. Tal com han exposat nombrosos autors, la "producció" de la natura ha esdevingut en un dels principals eixos d'acumulació de capital. L'evolució del capitalisme històric, en les seves diferents expressions i moments històrics, va acompanyada d'unes lògiques espacials concretes. Així com s'ha exposat en el capítol cinquè, la ideologia dominant del capitalisme, amb les seves expressions tecno-científiques, ha tendit a reduir l'anàlisi social a expressions monetàries, tot quedant gradualment fora de l'anàlisi les expressions biofísiques que han acompanyat l'evolució del capitalisme històric. En aquest sentit, la comptabilitat física de les transformacions reals de les cobertes del sòl esdevé un aspecte central en l'estudi de les lògiques espacials del capitalisme històric. Alguns autors han manifestat la seva sorpresa en comprovar que malgrat el desplegament de les tècniques i tecnologies de la informació permetien avançar notablement en l'estudi de les transformacions del sòl, aquests estudis han estat més aviat escassos. No obstant això, en els darrers temps la publicació de la informació del Corine Land Cover, tot i les seves limitacions, ha suposat un avanç notable.

L'estudi de l'evolució de les cobertes del sòl es centra en analitzar l'evolució d'aquesta des de tres perspectives o mirades diferents: la mirada forestal, que parteix de la informació publicada i orientada a la gestió forestal; la mirada agrària, orientada a l'explotació agrària del territori i la mirada integradora, que abraça la totalitat del territori sense cenyir-se necessàriament un tipus d'orientació concreta, sinó des d'un plantejament ecosistèmic. En aquesta mirada la dimensió urbana adquireix rellevància, en part, degut a que en les altres mirades l'aspecte urbà és desatès.

La transformació de les cobertes del sòl des de la **mirada forestal** abraça el període que va del 1947 fins el 2002, gràcies a la informació del treball realitzat per Ximénez de Embrún el 1947 i els Inventaris Forestals Nacionals dels anys 1971 (amb informació del 1965), 1992 (amb informació del 1987) i 2002 (amb informació del 1999). A través d'aquesta informació es pot seguir l'evolució dels canvis més rellevants dels espais forestals de les Balears al llarg de la segona meitat del segle XX, que abraça bona part del llarg cicle turístic-immobiliari de les Balears. Així, es produeix un procés paral·lel que consisteix, per una banda, en l'increment de la superfície ocupada pels ecosistemes forestals que passen d'ocupar 123 mil Ha el 1947 (176 mil Ha el 1965) a 223 mil Ha el 2002; per una altra, la superfície agrícola disminueix notablement, de 284 mil Ha el 1965 a 249 mil Ha el 1999. L'avanç de les masses forestals s'ha degut, en bona mesura, a l'abandonament de les tasques silvícoles, fonamentalment aquelles relacionades amb l'obtenció de combustible, i de les activitats agrícoles. Així, el bosc s'ha expandit no només en el que eren els espais forestals explotats abans de la "gran transformació" turística, sinó que també ho ha fet en els espais agrícoles abandonats. D'altra banda, les superfícies catalogades com improductives resultaven ser un cul de sac que incloïa diverses cobertes del sòl sense interès forestal.

L'anàlisi de les transformacions des de la **mirada agrària** abraça, a partir de diferents fonts, el període que va del 1860 fins el 2004. La situació de la segona meitat del segle XIX es pot conèixer a partir del treball de Casimiro Urech i Cifre, que aporta unes fonts estadístiques de gran valor. Els Serveis d'Estadística de l'Estat –que serà l'Institut Nacional d'Estadística (INE)

<sup>14</sup> Aquest capítol no s'ha pogut completar tal com s'havia planificat. Concretament, resta per desenvolupar els següents apartats: bombolla financer-immobiliària i turística a les Balears i conflictes territorials entre 1990 i el 2011; la transformació sociodemogràfica dels 1990 i dels 2000; pautes comercials i metabolisme socioeconòmic de les Balears entre els anys 1950 i el 2011. De totes maneres, alguns aspectes relacionats a aquestes qüestions es plantejen als capítols 8, 11 i 12.

a partir de 1945– publicaren informació sobre la situació agrària a tot l'Estat, de la que hi ha informació de les dècades 1930 i 1940. Des del 1962, l'INE publica els censos agraris amb una periodicitat de deu anys (1962, 1972, 1982, 1989, 1999). A partir de la informació generada pels serveis estadístics de la Conselleria d'Agricultura del Govern de les Illes Balears, es pot comptar amb informació de les superfícies i la producció agrícola –mitjançant les enquestes anuals de superfícies i rendiments dels conreus–, que després és recollida a l'Anuari d'Estadística Agrària del Ministeri d'Agricultura. Així mateix, cal destacar que des del 1904 es publiquen els anuals d'estadística agrària de tot l'Estat, que recentment s'han posat a disposició pública a través d'internet.

Quan es construïen les bases pel **model capitalista de base agrària** i exportadora, el **1860** hi havia a les Balears una superfície conreada d'unes 262 mil Ha, amb un 2,6% de reguiu i la resta de secà. La major part de les terres de secà es destinaven als conreus herbacis amb un 70,8% de la superfície de secà, fonamentalment cereals; mentre que els fruiters de secà representaven un 11,7%, l'olivera un 11% i la vinya un 6,2%. D'altra banda, el treball d'Urech i Cifre ens informa que aleshores la superfície forestal ocupava unes 112 mil Ha, és a dir, un 22,7% de la superfície de les Balears, magnitud que ens indica la intensa utilització dels recursos forestals i la preponderància d'un capitalisme fonamentat en l'extracció de biomassa agrícola i forestal. A la primera meitat del anys 1930 la superfície conreada de les Balears presentava unes magnituds, amb unes 271 mil Ha, semblants a les que ens informava Urech i Cifre pel 1860. Però, durant el període que va de la **Guerra Civil** als anys 1940, els "**anys de la fam**", la superfície agrícola disminuï fins les 243 mil Ha. Els anys 1940 hi hagué una reducció important de les superfícies d'herbacis (27%), oliverar (24%) i vinya (56%), alhora que la de fruiters havia augmentat considerablement (72%). Aquesta evolució ens delata, per una banda, la crisi de la vinya i, per una altra, la irrupció dels fruiters de secà com aposta agroexportadora.

El cens agrari de **1962** ens situa just a les **portes del boom turístic**, quan encara existia un món pagès viu. Aleshores, les terres llaurades de les Balears sumaven 246 mil Ha, el 93,6% de secà i el 6,4% restant de reguiu. La major part de la superfície de les Balears corresponia als herbacis i guarets, que en el cas dels herbacis es combinava molt sovint amb fruiters de secà. A principis dels 1960 es pot destacar la rellevància que adquireix la patata, amb 5,3 mil Ha, conreu que s'inicià cap a finals del segle XIX, fonamentalment a la zona de sa Pobla. També els fruiters llenyosos, especialment els ametllers, amb 43,5 mil Ha. El cens agrari de **1972** comptabilitzava unes 256 mil Ha de terres llaurades, 92,5% de secà i 7,4% de reguiu. L'augment de les terres llaurades respecte el 1962 es devia, sobretot, a l'increment de les terres de reguiu per mor de la proliferació dels motors d'extracció d'aigua, fins assolir unes 19 mil Ha. Entre els nous conreus de reguiu destacaven els conreus farratgers i d'hortalisses. D'altra banda, els conreus llenyosos passaren de 148 mil Ha el 1962 a 123 mil Ha el 1972, la qual cosa es pot interpretar com a expressió del gradual abandonament de les tasques agrícoles, especialment aquelles vinculades amb els fruiters de secà i l'oliverar. Pel que fa a la superfície conreada per illes, cal destacar que mentre a Mallorca i Menorca aquesta representava poc més del 50% de la superfície insular, a Eivissa era del 40% i a Formentera del 27%.

A la dècada dels **anys 1980**, quan es redefinien les regles del joc del capitalisme global i l'Estat espanyol s'integrava en el projecte de l'**Europa neoliberal**, es publicaren dos censos agraris: un a començaments de la dècada, d'acord amb la periodicitat establerta de fer el cens, i un a finals, d'acord amb les exigències de les institucions europees. El **1982**, les terres llaurades quedaren en unes 234 mil Ha (21,8 mil Ha menys que el 1972) i el **1989** davallaren fins 211 mil Ha, amb una proporció aproximada del 90% de secà i el 10% de reguiu. Cal destacar la minva de les terres que configuraven la principal estratègia agrícola mediterrània per mantenir la fertilització dels sòls mitjançant la rotació cereals-lleguminoses-guaret. Aquesta reducció conjunta de les categories del sòl es deu a la creixent utilització d'adobs químics en l'agricultura. També s'ha de destacar l'ascendent rellevància dels conreus farratgers, que dins els conreus herbacis superaren els cereals. D'altra banda, les terres no llaurades augmentaren sensiblement, amb 175 mil Ha el 1982 i 172 mil Ha el 1989. Entre aquestes, cal destacar les cobertes forestals que el 1989 cobrien, segons el cens agrari, unes 136 mil Ha. A mesura que s'abandonaven les activitats agrícoles anà avançant el bosc i també augmentaren els incendis forestals, tant en nombre com en superfície cremada.

El cens agrari de **1999** es publicà després de la crisi de principis dels 1990 i quan la maquinària del creixement turístic-immobiliari estava de nou engegada, i coincideï també amb

l'any en què es sancionaren les Directrius d'Ordenació del Territori i la Llei General Turística. El 1999, les terres llaurades es situaren per primer cop per davall de les 200 mil Ha, i la proporció entre terres de secà i de reguiu era del 91% i del 9%, respectivament. D'altra banda, cal destacar que el 1999 el que es defineix com SAT (Superfície Agrària Total) disminuï notablement respecte el 1989, de 384 mil Ha a 374 mil Ha. El nombre d'explotacions disminuï de 28,8 mil a 19,7 mil. L'especialització funcional turístico-immobiliària resultava, doncs, no tan sols en una minva de la superfície agrícola, sinó també del nombre d'explotacions agrícoles. En aquest darrer cas, cal advertir que més que una reducció es tractava d'un procés de concentració de les explotacions, motivada molt sovint pels impulsos normatius en matèria urbanística que estableix la superfície mínima per poder edificar en el sòl rústic. Així mateix, el 1999 ja es pot detectar l'evolució de determinats conreus esperonats per les subvencions de la PAC (Política Agrària Comunitària) que fou la que marcava, en bona mesura, les principals tendències agrícoles. D'aquesta manera, destaquen els herbacis de secà, que tornaren a ser els principals conreus herbacis. La seva expansió va estar motivada per les ajudes europees als herbacis de secà i per la política de desmantellament de la ramaderia bovina i dels conreus farratgers que l'acompanyaven. Així mateix, entre el 1989 i el 1999 continuà la tendència de reducció dels conreus llenyosos de secà. En les terres agrícoles no llaurades es produeix un procés de reducció de superfície forestal i expansió de les pastures permanents, terres ermes i espartars, fet que podria anar associat amb la continuada incidència d'incendis forestals durant aquesta dècada.

Per tal de complementar la informació dels censos agraris, s'utilitza la informació de les enquestes anuals de superfícies i rendiments dels conreus entre el 1996 i el 2004, aquest darrer coincident amb la plena **eufòria financero-immobiliària** global. Aquesta informació es presenta de manera agregada pel conjunt de les Balears, la qual cosa dificulta la realització d'anàlisi més detallades per cada illa. Segons aquesta informació, les terres llaurades haurien disminuït fins les 191 mil Ha el 2004, de les quals el 91,5% eren de secà i el 8,5% restant de reguiu. Els principals conreus eren els herbacis i guarets de secà, que presentaven una tendència a la baixa entre el 1996 i el 2004. El principal conreu fou el cereal d'hivern per farratge. Per altra banda, els conreus llenyosos de secà passaren entre el 1996 i el 2004 de 96 mil Ha a 98 mil Ha –xifra que contrasta amb les 59 mil Ha que informava el cens agrari–, mentre que els de reguiu disminuïren de 5,8 mil Ha a 3 mil Ha. Cal destacar que el 2004 les terres no llaurades cobrien un 61% de la superfície de les Balears, amb un augment de la superfície forestal, que cobria unes 173 mil Ha el 2004. No obstant això, la informació sobre aquestes superfícies no és massa fiable. Així doncs, des de la mirada agrària es poden destacar principalment dues mancances: en primer lloc, el fet que contempli en les enquestes de superfície i producció la unitat d'anàlisi de les Balears sense diferenciar geogràficament on es troben aquelles superfícies; en segon lloc, així com ocorre des de la mirada forestal, l'escassa atenció i poca fiabilitat de la informació referent a allò que no és estrictament agrícola.

El tercer enfocament per analitzar les cobertes del sòl de les Balears ha estat a través del que s'ha definit com la "**mirada integradora**". Aquesta consistiria, fonamentalment, en una lectura de les cobertes del sòl ecosistèmica, sense desatendre cap tipologia de coberta, amb el que es fa especial incidència en els següents grans grups: cobertes agrícoles, forestals, urbano-industrials i zones humides i/o superfícies d'aigua. Amb aquesta anàlisi es persegueix esbrinar, entre d'altres, l'evolució de la transformació del sòl al llarg de la segona meitat del segle XX, moment que coincideix amb l'expansió del capitalisme de base turístico-immobiliària. Per dur a terme aquesta anàlisi es parteix, per una banda, de la informació cartogràfica i alfanumèrica resultant de diferents projectes d'investigació que abracen els anys 1956, 1973, 1995 i 2000, que s'ha anomenat projecte CITTIB (al que es suma el projecte GIST –Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori– sobre les cobertes del sòl de 2006); per una altra, de la informació del projecte Corine Land Cover dels anys 1987 i 2000 (al que se suma posteriorment el 2006).

D'acord amb les dades del **projecte CITTIB**, les cobertes del sòl **agrícoles** de les Balears passaren de 303 mil Ha el 1956 a 286 mil Ha el 2000, amb una notable transformació dins d'aquesta mateixa categoria, que sumava unes 38 mil Ha, de les quals 21 mil Ha corresponien a canvis dins de la mateixa coberta agrícola. La principal coberta agrícola en quant a transformació fou la d'arbrat de secà. En aquest sentit, unes 6 mil Ha d'arbrat de secà del 1956 s'havien transformat en sòl urbà el 2000. Les cobertes **forestals** entre el 1956 i el 2000 havien passat de 128 mil Ha a 124 mil Ha. Segons el balanç de les cobertes del sòl en aquest

període, unes 7,9 mil Ha de sòl forestal del 1956 eren urbanes el 2000, mentre que la coberta forestal ocupava unes 6,5 mil Ha el 2000 que el 1956 eren agrícoles. Però, la transformació territorial més rellevant de la via d'acumulació turístic-immobiliària ha estat la protagonitzada pel procés urbanitzador. La **petjada territorial de la urbanització** –la coberta de sòl artificial tan sols inclou zones urbanes, pedreres i camps de golf– a les Balears passà de 5,7 mil Ha el 1956 a 26,9 mil Ha el 2000; la qual cosa significa que fins el 1956 un 1,17% de la superfície de les Balears corresponia a la coberta urbana, mentre que el 2000 aquesta s'elevava al 5,45% de la superfície de les illes. L'avanç del "tsunami urbanitzador" es realitzà fonamentalment en detriment de les 13,1 mil Ha de sòl agrícola i les 7,9 mil Ha de sòl forestal de 1956. Segons els resultats de les cobertes del sòl del 2006, procedents d'estudis del GIST posteriors, la superfície artificial de les Balears era d'un 31 mil Ha, la qual cosa equivaldria a un 6,24% de la superfície de l'arxipèlag. Així doncs, durant el període que va del 2000 al 2006, que coincideix amb els anys de màxima expansió de la bombolla financer-immobiliària, el ritme mitjà de transformació urbana de les Balears hauria estat d'una hectàrea diària.

Durant els anys del desenvolupisme feixista, tal com ocorre en la resta de dinàmiques biofísiques que acompanyen el capitalisme balear, les cobertes del sòl urbano-artificials es multiplicaren per un factor del 2,17 entre el 1956 i el 1973 –s'urbanitzava de mitjana 1,08 Ha diàries–. Mentre que en el període posterior, quan el poder abraçà la retòrica ambientalista i les lògiques d'acumulació del capital es redefiniren intensament mitjançant l'expansió de la dimensió financera, entre el 1973 i el 2000, la coberta urbano-artificial es multiplicà per 2,15–s'urbanitzaren de mitjana 1,46 Ha cada dia–. Així doncs, les pautes d'urbanització durant l'anomenada democràcia, sota la retòrica de la sostenibilitat i de l'ordenació territorial, superaren les del desenvolupisme tecnocràtic-feixista, d'urbanització suposadament desordenada. D'altra banda, destaca el fet que el procés urbanitzador presenta una potent **litoralització**. Així, el 1956 en els primers 500 metres de costa hi havia 1,6 mil Ha de sòl artificial (27,8% de tota la coberta artificial), i el 2000 aquesta s'havia elevat a 9,4 mil Ha (34,9% de la coberta artificial). A més, s'ha de tenir en compte que de les 42 mil Ha de la franja litoral, hi ha un 62,9% de la superfície que correspon a penyassegats, per la qual cosa són teòricament menys susceptibles de ser urbanitzats.

L'aprovació de les **Directrius d'Ordenació del Territori** (DOT) el 1999, un any abans del darrer mapa de cobertes del sòl presentat, establia una potencialitat d'expansió de la urbanització a les Balears d'un 2,7 mil Ha. Aquestes s'havien de sumar a les 20,9 mil Ha de sòl urbà existent i a les 5,4 mil Ha de sòl urbanitzable amb pla parcial aprovat a l'abril de 1999. Aquests increments potencials de sòl urbanitzable s'havien d'incorporar al planejament mitjançant la redacció dels plans territorials insulars. El primer pla territorial en ser aprovat fou el de **Menorca**, pel Consell Insular de Menorca aleshores governat pel PSOE. En aquest pla es reduí significativament la potencialitat expansiva de sòl urbanitzable que les DOT atorgaven a l'illa. Així, en comptes de preveure un increment de 439 Ha, establia un increment potencial d'entre 102 Ha i 179 Ha. Aquest pla introduïa com a novetat, entre d'altres, la seqüenciació de l'atorgament de llicències a les zones turístiques mitjançant un sistema de quotes anuals, que afecta el sòl ja classificat abans de l'aprovació del pla.

El segon pla territorial en aprovar-se fou el de **Mallorca** a l'any 2004. Després d'anys de discussions entre els partits polítics que configuraven el Pacte de Progrés (1999-2003), fou la coalició de dretes, formada pel Partit Popular i Unió Mallorquina al Consell Insular de Mallorca, la que aprovà el pla. El Pla Territorial de Mallorca projectava un increment del sòl urbanitzable de 1,5 mil Ha; la qual cosa significà una reducció de 403 Ha respecte el que establien les DOT. En aquest cas, cal destacar que el pla introdueix la figura de les Àrees de Reconversió Territorial (ART), emanada de les DOT, que suposadament havien de servir per tal de reconvertir els espais, en el sentit de millorar la seva qualitat paisatgística, social i/o ambiental. No obstant això, les ART, en gran mesura, es convertiren en un potent instrument per dur a terme pràctiques "d'urbanisme a la carta", amb la recol·locació de sòls urbanitzables a indrets de l'illa amb majors potencialitats de "revalorització" turístic-immobiliària. Posteriorment, saltaren a la llum pública i s'iniciaren investigacions judicials i policials de diversos casos relacionats amb les ART, en els que estaven implicats grans empresaris de la promoció immobiliària i polítics conservadors. El 2010 es varen arxivar les diligències judicials del cas Pla Territorial i el 2011 el Consell Insular de Mallorca, presidit per Francina Armengol (PSOE), va eliminar les ART del Pla Territorial de Mallorca.

El 2005 es va aprovar el tercer i darrer pla territorial, el d'**Eivissa i Formentera**. Aquest pla fou engegat per l'oligarquia turístico-immobiliària eivissenca i ampliava les expectatives d'expansió urbanística més enllà del que establien les DOT; amb la qual cosa en comptes d'afegir el màxim que permetien les DOT, que eren 369 Ha de nou sòl urbanitzable, el pla hi afegia 400 Ha. En el cas del Pla Territorial d'Eivissa i Formentera, com en el de Mallorca, també s'obriren investigacions policials i judicials en relació a diverses operacions en les que hi havia implicats destacats polítics del Partit Popular i empresaris.

Els plans territorials inclouen, dins la planificació territorial, altres possibles transformacions urbano-territorials, més enllà de les de caràcter urbano-residencial. Algunes d'aquestes propostes foren objecte de destacables polèmiques, fa que en general aquests plans donen cabuda a megaprojectes urbanístics i també recullen la política de transport fonamentada en la potenciació del transport motoritzat privat i la construcció de vies de transport terrestre de gran capacitat. La construcció de l'hospital de Son Espases a Palma fou un dels megaprojectes més polèmics, ja que cristal·litzaren en la seva projecció múltiples relacions clientelars entre els polítics conservadors i el gran capital. Finalment, després de les eleccions autonòmiques de maig de 2007, els partits d'esquerra que havien denunciat l'operació, acabaren per assumir la seva construcció i inauguraren el nou hospital el novembre de 2010.

A més de les potencialitats expansives en termes urbanístics que recollien els plans territorials –que sumaven unes 2 mil Ha a les Balears– a principis del segle XXI hi havia unes 5681 Ha de **sòl vacant**. És a dir, es tractava de sòl urbà o urbanitzable que encara no havia estat edificat. Així doncs, hi hauria unes 7,7 mil Ha susceptibles de ser urbanitzades, amb la potencialitat d'acollir uns 253 mil habitatges. Altrament, les dinàmiques turístico-immobiliàries s'escamparen i afectaren també bona part del que s'ha denominat **sòl rústic**. Així, el camp es transformà en espai de residencialització difusa i les rendes agrícoles del sòl rústic foren superades per les seves rendes i expectatives financero-immobiliàries. El desplegament normatiu en matèria de sòl rústic a les Balears reforçà la seva funció residencial; a excepció de Menorca, que a través del Pla Territorial impedia la possibilitat d'edificar-hi. D'aquesta manera, la potencialitat edificatòria en sòl rústic a les Balears s'elevava entre uns 92 mil habitatges i 158 mil.

Arran del canvi polític a les institucions de les Balears, després de les eleccions autonòmiques i municipals de 2007, es varen protegir determinats sòls de les Balears, mitjançant la seva classificació com a sòl rústic protegit amb la Llei mesures urgents per a un desenvolupament territorial sostenible. Molts d'aquests indrets havien estat motiu de campanyes socials en contra de la seva urbanització: 1230 Ha a Mallorca i 268 Ha a Eivissa. D'altra banda, el mateix dia en què s'aprovà la llei que protegia determinats espais, s'aprovà l'anomenada "Llei Carbonero". Aquesta darrera arribava en plena crisi del sector constructor i immobiliari i perseguia, entre d'altres, la reactivació del sector mitjançant la retòrica de la manca d'habitatges accessibles per a les classes populars i la necessitat d'impulsar la construcció d'habitatges de protecció oficial. L'anàlisi de les propostes presentades per desenvolupar la "Llei Carbonero" evidencia, en el cas de Palma, la forta concentració del sòl en mans dels grans promotors immobiliaris, particularment de Vicenç Grande del Grup Drac amb un 33,5% del total. També destacà el fet que molts d'aquells sòls s'ubicaven als voltants del recent construït hospital de Son Espases, amb un 21% de les propostes. L'aprofundiment de la crisi i el retorn del Partit Popular a les institucions autonòmiques, insulars i municipals de les Balears arran de les eleccions autonòmiques i municipals de maig de 2011, va anar acompanyat dels anuncis de flexibilitzar el marc normatiu urbanístico-territorial, mitjançant l'eliminació de traves proteccionistes, per tal d'estimular la inversió privada en forma de projectes turístico-immobiliaris i així relançar el sector immobiliari i de la construcció.

A més de les estimacions de les cobertes de sòl artificial derivades del projecte CITTIB, es matisen, afegeixen i distingeixen altres subdivisions dins d'aquesta categoria. Així, es distingeixen les cobertes de camps de golf i les pedreres. Pel que fa als **campes de golf** a les Balears, el primer que es va construir fou just abans de la Guerra Civil a Alcúdia, però al cap de poc temps, durant la guerra, s'abandonà i s'emprà com a aeròdrom. En els inicis del boom turístic, a la dècada dels 1960, s'inaugurà el camp de golf de Son Vida, que fou seguit per tres més els 1970, dos d'ells a Calvià controlats per la família Nigorra. A la dècada dels 1980 i 1990 s'inauguraren nombrosos camps de golf a les illes, especialment a Mallorca. Aleshores, augmentà la contestació social en contra de la colonització turística del sòl rústic amb



equipaments turístic-esportius i amb establiments d'allotjament turístic associats. La llei de camps de golf de 1988 regulava la construcció de camps de golf i la seva oferta d'allotjament associada. A la dècada del 2000, en plena eufòria financer-immobiliària, es va accelerar la construcció i projecció de camps de golf, al temps que s'intensificava el rebuig social en contra de les operacions turístic-immobiliàries. Aquestes operacions immobiliàries encobertes es justificaven sota la retòrica de la desestacionalització turística. El 2008 hi havia a les Balears 25 camps de golf que ocupaven unes 1330 Ha, però hi havia en cartera la construcció de 17 camps de golf nous a Mallorca. Aleshores, el govern del segon Pacte de Progrés establí fortes limitacions a la construcció de nous camps de golf, mitjançant la Llei 4/2008, de 14 de maig, de mesures urgents per a un desenvolupament territorial sostenible a les Illes Balears.

Molts camps de golf han estat associats a intenses polèmiques sociopolítiques. Per exemple, el projecte del camp de golf de Son Real a Santa Margalida fou finalment eliminat i els seus terrenys protegits pel seu valor ecològic i arqueològic després de la campanya "Salvem Son Real". D'altra banda, el projecte de camp de golf de Son Bosc, en terrenys que havien estat part del Parc Natural de s'Albufera d'Alcúdia, també fou objecte d'una important polèmica social. Entre els promotors d'aquest projecte s'hi trobaven destacats empresaris: Miquel Fluxà, d'Iberostar o Miquel Ramis, de Grupotel. El projecte de Son Bosc presenta fortes connexions entre els promotors i els polítics de Muro, des del mateix Miquel Ramis, que n'havia estat batle fins al batle, Jaume Perelló, que era soci d'un dels empresaris implicats en el projecte. El 2010, arran dels canvis polítics al Govern de les Illes Balears després de l'expulsió d'Unió Mallorquina per la seva vinculació a diversos casos de corrupció, la Comissió Balear de Medi Ambient va suspendre les obres del camp de golf de Son Bosc i el febrer de 2011 la zona quedà protegida com a ZEPA (Zona d'Espècial de Protecció de les Aus). Els discursos de les classes dominants sostenen que les illes tenen un "dèficit" en camps de golf, motiu pel qual es proposa la construcció de noves instal·lacions. Actualment, tot sembla indicar que, després de la victòria conservadora al Govern de les Illes Balears i amb l'excusa de la crisi i la "necessitat" de reactivar el creixement econòmic, es modificarà el marc normatiu respecte els camps de golf i es tornaran a posar en marxa alguns dels projectes de camps que, de manera recurrent, han anat sorgint al llarg dels darrers anys.

Les superfícies afectades per les **explotacions mineres** de les Illes Balears són un camp d'estudi escassament analitzat. Així, una de les principals fonts d'informació sobre les pedreres de les Balears és la del Pla Director Sectorial de Pedreres de 1999. Encara que l'activitat minera no hagi estat molt significativa a les illes, es poden detectar algunes explotacions metal·líferes i també carboníferes, actives aquestes darreres fins a principis dels 1990. A més, entre les activitats mineres, hom hauria de destacar l'extracció salinera, encara rellevant a Eivissa, però que fou present a totes les illes. No obstant això, les principals activitats extractives es corresponen amb les pedreres a cel obert, de les que s'han extret la major part dels materials minerals per a la construcció. Cal destacar que, entre el 1950 i el 1999, s'havien donat de baixa a les Balears unes 1206 pedreres, la major part d'extracció de marès. En quant a la seva localització, cal destacar que la major part de les pedreres es trobaven prop de les principals zones urbanes i estaven distribuïdes per tots els municipis de les illes. A mesura que s'estenia el transport terrestre motoritzat i augmentaven les possibilitats de mobilitzar grans quantitats de materials a majors distàncies, es varen anar abandonant moltes pedreres. El 1999 hi havia a les Balears unes 22 pedreres actives, mentre que prop d'un centenar tramitaven l'adaptació al Pla Director Sectorial de Pedreres. A Mallorca la major part de les pedreres es trobaven a la Marina de Petra; a Menorca es localitzaven al terme de Ciutadella; i a Eivissa es trobaven a Sant Josep.

D'altra banda, cal destacar que entorn les pedreres s'han produït importants conflictes socioecològics, a més del que implica la pròpia activitat extractiva, des de l'extracció il·legal a Formentera, les extraccions sense llicència a una de les majors pedreres de Mallorca –Can Rosselló i la Garrigueta Rassa–, o el cas de corrupció de les pedreres amb la imputació del tècnic de mines de la Conselleria d'Indústria, Comerç i Energia. A més, les pedreres inactives s'estan reutilitzant com espais per a l'abocament d'enderrocs, teòricament amb l'objectiu de restaurar-les. Al voltant de la restauració de les pedreres mitjançant l'abocament de residus inerts de la construcció ha cristal·litzat un nou conflicte socioecològic, que a més evidencia el conflicte relacionat amb la gestió dels residus de construcció que resta en mans de l'empresa MAC Insular SL. El 2005, en plena eufòria constructora, el govern declarà l'interès general de 32

pedreres, mitjançant la llei d'acompanyament als pressuposts, amb la qual cosa s'accelerava el procés i es flexibilitzaven les condicions per la seva explotació.

En definitiva, per les estimacions de la superfície ocupada per les zones d'extracció minera i els camps de golf a les Balears, entre el 1956 i el 2000, es pot concloure que, per una banda, els camps de golf han passat d'ocupar 40 Ha el 1973 –el 1956 no hi havia cap camp de golf– a 871 Ha el 2000; i per una altra, les zones d'extracció minera han passat d'ocupar unes 164 Ha el 1956 a 1353 Ha el 2000. Finalment, les **estimacions** de la superfície ocupada per les cobertes de **sòl artificial el 2015**, en base als potencials increments urbans establerts als plans territorials i d'altres, ens dona un total d'un 37 mil Ha, la qual cosa representaria el 7,5% de la superfície de l'arxipèlag.

L'altra font que ens serveix per analitzar els canvis de coberta del sòl des de la "mirada integradora" és el **Corine Land Cover**. Aquesta font que abasta tots els estats de la UE, s'ha dut a terme pels anys 1987, 2000 i 2006, tot coincidint amb el període d'integració de l'Estat espanyol a la UE i amb l'expansió de la bombolla financero-immobiliària i el "tsunami urbanitzador" espanyols. En primer lloc, segons les dades del Corine Land Cover, la superfície artificial de les Balears passà de 22 mil Ha el 1987 a 31 mil Ha el 2000, i el 2006 aquestes s'haurien elevat a unes 32 mil Ha. Això significa que les superfícies artificials passaren de representar el 4,4% de la superfície de les Balears el 1987 al 6,4% el 2006. En segon lloc, les zones agrícoles passaren de 294 mil Ha el 1987 a 287 mil Ha, una reducció que es deu principalment a la fagocitació del sòl agrícola per part de les edificacions i urbanitzacions. En tercer lloc, les zones forestals i espais oberts disminuïren de 181 mil Ha el 1987 a 178 mil Ha el 2006. I, finalment, les zones humides passaren de 2834 Ha el 1987 a 2939 Ha el 2006.

A partir de l'anàlisi de les diferents "mirades" sobre el territori, es pot concloure que els resultats presenten notables **dissonàncies** que podrien ser resoltes mitjançant la integració de les diferents mirades en una **proposta metodològica comuna** per a l'anàlisi cartogràfic i alfanumèric **de les cobertes del sòl**. D'altra banda, aquesta anàlisi hauria de complementar-se amb els estudis concrets i parcials que atenen cada "mirada" concreta. Així, si es comparen els resultats de les cobertes del sòl segons les diferents mirades exposades pels anys 1999/2000, es pot veure que en primer lloc, el sòl artificial, que és una de les cobertes que ha experimentat una major expansió en les darreres dècades, tan sols és considerat explícitament per la "mirada integradora". En aquest cas, segons la metodologia emprada, les **superfícies artificials** varien entre les 21,7 mil Ha d'acord amb el Tercer Inventari Forestal, les 28,74 mil del mapa CITTIB 2000 i les 31,17 mil Ha del Corine Land Cover 2000. En segon lloc, les **zones agrícoles** es poden agrupar en dos segons les fonts: per una banda, des de la "mirada integradora" segons la qual ocupaven entre 286 mil Ha al projecte CITTIB 2000 i 288 mil Ha segons el Corine Land Cover 2000; per una altra, des de la "mirada agrària", en base al Cens Agrari 1999, i la "mirada forestal", segons el Tercer Inventari Forestal, la superfície agrícola se situava entorn a les 238 mil Ha i 249 mil Ha, respectivament. En tercer lloc, l'extensió de les **zones forestals** presentaven discrepàncies notables depenent del tipus de font emprada: en un primer grup hi ha els resultats, més o menys semblants de l'Enquesta anual de superfície i rendiments de cultius, segons la qual sumaven 173 mil Ha, i de la "mirada integradora" segons la qual la superfície forestal era de 177 mil Ha (projecte CITTIB 2000) i 178 mil Ha (Corine Land Cover 2000); un segon grup format pel Cens Agrari 1999, d'acord amb el qual la superfície forestal fou de 136 mil Ha; i finalment el Tercer Inventari Forestal que donava el resultat més alt amb unes 223 mil Ha. Finalment, les **zones humides** i **superfícies d'aigua**, cobrien d'acord amb les diferents fonts i "mirades" del territori, unes superfícies que oscil·laven entre les 3,5 mil Ha del projecte CITTIB 2000, i les 4,75 mil Ha de l'Enquesta anual de superfície i de rendiments de cultius.

Després d'analitzar l'evolució de les cobertes del sòl, per tal de conèixer l'evolució de la "petjada territorial efectiva" del capitalisme balear sobre l'espai insular, i amb l'objectiu de concretar la capacitat ecològica de les Balears en base a la metodologia de la petjada ecològica, s'estudia l'evolució de la **protecció de la biodiversitat** a les Balears, particularment a través de la definició d'espais de protecció i conservació de la natura. A les Balears, un dels principals conflictes sociopolítics ha girat entorn a la protecció de determinats espais, per tal d'evitar que fossin engolits per la "màquina" turístic-immobiliària. Cal destacar que després de la mort de Franco, el 7 de juliol de 1977, setmanes després de les primeres eleccions del règim democràtic, es va dur a terme una de les principals mobilitzacions sociopolítiques de Mallorca per tal d'evitar la urbanització de sa Dragonera: passades quasi dues dècades fou declarada

Parc Natural. La rellevància dels conflictes entorn els espais d'alt valor ecològic vendria explicitada, també, en el fet que la primera llei que s'aprovà a la Comunitat Autònoma de les Illes Balears fou sobre la protecció d'àrees naturals el 1984.

A partir de la dècada dels 1980 la lluita social per evitar la urbanització d'espais naturals anà en augment, encapçalada pel grup ecologista GOB. El 1988 s'aprovà el primer parc natural, s'Albufera de Mallorca, després de fortes campanyes, al temps que l'espai patia importants alteracions. El 1991, després de fortes pressions socials, s'aprovaren el Parc Nacional de Cabrera, fins aleshores espai de "jocs guerrers", i la Llei d'Espais Naturals (LEN), resultat d'una curiosa correlació de forces en el Parlament –gràcies al vot d'un trànsfuga d'Unió Mallorquina–, amb el vot en contra de les forces conservadores que aleshores governaven. Aquella llei que impossibilitava la urbanització del 38% del territori balear, fou modificada l'any següent quan els conservadors PP-UM ostentaven la majoria absoluta, amb la rebaixa del grau de protecció a les Pitiüses i Mallorca. Aquella rebaixa responia, entre d'altres, als interessos urbanístics dels polítics-empresaris Gabriel Cañellas i Abel Matutes a ses Salines d'Eivissa.

El 1992 es declarà Mondragó Parc Natural, després de múltiples mobilitzacions socials. Emperò, aquella mesura resultà polèmica, ja que el Govern comprà part dels terrenys de la zona per un preu excessivament elevat, a benefici dels propietaris que anaven a urbanitzar-los, particularment la família Schörghuber. El 1995, any en què Cañellas va guanyar les eleccions autonòmiques per majoria absoluta i dimití pel cas de corrupció del Túnel de Sóller, el Govern de les Illes Balears va declarar diversos espais naturals protegits: Parc Natural de sa Dragonera, Parc Natural de s'Albufera des Grau. Aquell mateix any, el Govern estatal del PSOE declarà la Reserva natural de ses Salines d'Eivissa i Formentera, que era una figura que aprofitava les competències de l'Estat sobre el domini públic marítim-terrestre i es saltava el poder d'influència de Cañellas i Matutes.

El Govern del Pacte de Progrés (1999-2003) inicià polítiques de protecció de la biodiversitat que es situaven quasi a les antípodes de les dutes a terme pels governs conservadors de les Illes. El 1999 el Pacte decretà la in edificabilitat de les ANEI (Àrees Naturals d'Especial Importància) i prohibia l'edificació en els primers 500 metres de la costa (100 a Formentera). El 2000 es modificà la LEN per desclassificar i protegir alguns sectors urbanitzables i el 2001 s'ampliava la superfície d'alzinars protegits, per elevar a un 39% la superfície de les Balears protegida del procés urbanitzador. A més, entre el 2001 i el 2003 es declararen una sèrie d'espais naturals protegits, en un context de forta resistència per part de les classes propietàries, els lobbies del capital i els grups socials conservadors. Aquests nous espais protegits foren: el Monument Natural de ses Fonts Ufanas, la Reserva Natural de s'Albufereta, el Parc Natural de Llevant i les Reserves Naturals de Cap Farrutx i del Cap des Freu, el Parc Natural de ses Salines d'Eivissa i Formentera, el Parc Natural de Cala d'Hort i les Reserves Naturals des Vedrà i Vedranell, alhora que s'ampliaven les extensions del Parc Natural de s'Albufera de Mallorca i de s'Albufera des Grau. No obstant això, una de les principals apostes proteccionistes, el Parc Natural de la Serra de Tramuntana, no es va assolir per la forta oposició dels lobbies antiparc i pels conflictes interns entre els mateixos partits del Pacte de Progrés.

Mentre que el 1999 es comptabilitzaven unes 8,5 mil Ha de sòl protegit (1,7% de la superfície terrestre balear), el 2003 aquestes s'incrementaren fins 29,8 mil Ha (6% de la superfície terrestre balear). Quan el Partit Popular recuperà el Govern de les Illes Balears el 2003, posà en marxa la supressió d'espais naturals protegits, tal com havia explicitat el que havia estat Ministre de Medi Ambient, Jaume Matas, al seu programa electoral. D'aquesta manera, es retallaren significativament les extensions d'alguns parcs, especialment el Parc Natural de Cala d'Hort i el Parc Natural de Llevant. Així, la superfície protegida mitjançant les figures de la Llei 4/1989 disminuí de 29,8 mil Ha a 12,6 mil Ha. El 2005, el Govern de Jaume Matas va aprovar la LECO (Llei per a la Conservació dels espais de rellevància ambiental) que responia als interessos dels principals lobbies antiparc i orientava la política de protecció de la biodiversitat sota criteris neoliberals. Amb aquesta nova llei, la propietat privada s'aixecava com el criteri central a l'hora de decidir la protecció d'un espai natural. Aquesta llei també introduí i definí noves figures de protecció, cada cop més buides de contingut, particularment la de Paratge Natural. Precisament, aquesta figura fou l'emprada el 2007 per declarar part de la Serra de Tramuntana –amb importants omissions com són les del terme d'Andratx i Calvià–, amb unes 61,9 mil Ha de sòl protegit. És a dir, aproximadament el 60% de l'extensió de la Serra de Tramuntana quedava teòricament protegida mitjançant aquesta figura. El nou "proteccionisme

neoliberal” del Govern de Matas incrementà els espais naturals protegits des de 12,6 mil Ha – després de la desprotecció de 2003, feta pel mateix govern–, a unes 75,4 mil Ha (15% de la superfície terrestre), ja sota les noves regles del joc polític-mediàtic afins als interessos dels grups terratinents i antiparc.

Per altra banda, la protecció dels **ecosistemes marins** ha rebut menor atenció que la dels terrestres. D’acord amb les diferents figures de protecció dels ecosistemes marins, el 2007 hi havia unes 73 mil Ha protegides, la qual cosa suposaria un 1,8% de la superfície del promontori balear. Les lògiques turístico-immobiliàries han integrat els espais litorals i marítics dins les dinàmiques urbanitzadores, mitjançant la construcció i projecció d’instal·lacions portuàries. En aquest sentit, el 2007 la capacitat d’amarratge dels ports de les Balears superava la de tota Grècia.

L’interès de considerar la protecció dels ecosistemes, entre d’altres, rau en el fet que la metodologia de la petjada ecològica considera que un 12% de la superfície terrestre i marítima s’ha de destinar a la protecció de la biodiversitat. Una proporció que surt de les recomanacions de l’Informe Brundtland. D’altra banda, a la Vuitena Conferència de les Parts del Conveni de Biodiversitat (COP-8) que va tenir lloc a Curitiba (Brasil) el març de 2006 es va acordar la necessitat de protegir el 10% dels ecosistemes terrestres i marins. En els càlculs de la petjada ecològica de les Balears es parteix d’aquesta recomanació, tot davallant 2 punts l’emprada per la metodologia estàndard de la petjada ecològica. Així doncs, d’acord amb els requisits mínims de protecció terrestre i marina, resten per protegir unes 7 mil Ha terrestres i 329 mil Ha marines.

Després d’analitzar les cobertes del sòl i la protecció de la biodiversitat a les Balears es calcula la **biocapacitat per càpita** a les Balears el 2004, és a dir, el bocí de “pastís” que teòricament correspondria a cada persona de les Balears per cobrir el seu metabolisme social. Cal destacar que per a realitzar la distribució de la biocapacitat per càpita, s’ha calculat en funció de la població resident (o empadronada), i també de la població real, aquella que resultaria de sumar a la població resident la població flotant. En primer lloc, la superfície artificial a les Balears era d’unes 0,03 Ha/càpita, en base a la població resident, una xifra que es situa per damunt de la mitjana estatal (0,02 ha/càpita) i prop de la mitjana mundial (0,03 Ha/càpita). En segon lloc, la superfície agrícola a les Balears era de 0,2 Ha/càpita (població resident), una magnitud que era la meitat que la mitjana de l’Estat, però molt propera a la mitjana mundial. En tercer lloc, les pastures, terrenys destinats teòricament a l’alimentació animal extensiva, sumaven unes 0,003 Ha/càpita a les Balears, front a les 0,5 Ha/càpita de mitjana mundial o les 0,3 Ha/càpita de mitjana estatal. En quart lloc, la superfície forestal fou de 0,2 Ha/càpita, mentre que la mitjana estatal era de 0,3 Ha/càpita i la mitjana mundial de 0,5 Ha/càpita. En cinquè lloc, la superfície marina era de 1,1 Ha/càpita, una xifra molt superior a la mitjana estatal i mundial que es situava en torn a 0,3 ha/càpita. En sisè lloc, la superfície terrestre protegida fou de 0,01 Ha/càpita, mentre que la mitjana mundial era de 0,24 Ha/càpita i l’estatal de 0,12 Ha/càpita; i la superfície marina protegida era de 0,06 Ha/càpita. Finalment, es pot comparar la superfície terrestre ecològicament productiva de les Balears de 0,43 Ha/càpita amb la mitjana mundial que era de 1,41 Ha/càpita, la mitjana de la UE de 1,37 Ha/càpita i la mitjana estatal de 1,16 Ha/càpita.

En definitiva, la superfície bioproductiva per càpita de les Balears destaca per la seva reduïda extensió. En canvi, la superfície marina ecològicament productiva a les Balears era, tal com s’ha indicat, molt superior a la mitjana mundial i estatal, amb 1,12 Ha/càpita. La superfície ecològicament disponible que resulta de la deducció de la superfície protegida a la superfície ecològicament productiva, era de 1,47 Ha/càpita a les Balears, el 78,8% de la qual era marina. En canvi, la superfície ecològicament disponible mitjana mundial era de 1,51 Ha/càpita, la de la UE de 1,64 Ha/càpita i la de l’Estat espanyol de 1,34 Ha/càpita, però en aquests casos prop del 80% era terrestre. En conclusió, la capacitat bioproductiva disponible per càpita a les Balears era molt menor que la mitjana mundial i que l’estatal; i el major pes de la superfície marina en el cas balear, no actua de contrapès, ja que la bioproductivitat dels ecosistemes marins i la capacitat d’apropiar-se d’aquesta per part de la societat resulta ser inferior que la dels ecosistemes terrestres.

## **Capítol XII. Metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica del capitalisme balear a principis del segle XXI. Les dimensions físiques del gegant turístic anomenat Balears en plena eufòria financer-immobiliària.**

L'expansió del capitalisme ha anat acompanyada d'una creixent exigència de recursos naturals, que no són tenguts en compte en la majoria d'anàlisis socioeconòmics. El **metabolisme socioeconòmic**, entès com l'expressió en termes biofísics de les exigències materials d'una societat, ha crescut de manera constant a mesura que avançava i s'expandia el capitalisme, tot produint-se i accelerant-se, conseqüentment, la crisi ecològica global. A més, amb l'increment del metabolisme de les societats del països del capitalisme avançat, s'han anat desplaçant espacio-temporalment els conflictes socials que acompanyaven l'obtenció dels recursos. D'altra banda, el metabolisme socioeconòmic també pot ser expressat en termes de **petjada ecològica**, és a dir, la superfície necessària per proveir els recursos i per absorbir els residus.

En qualsevol cas, l'estudi del paper dels recursos naturals en l'evolució del capitalisme i les seves lògiques i dinàmiques socioespacials no ha estat gaire estudiat ni considerat. Així i tot, en el cas de l'Estat espanyol, cal destacar els treballs realitzats pels economistes ecològics com per exemple José Manuel Naredo o Óscar Carpintero. A les Balears hi ha hagut alguns treballs, com per exemple els realitzats per Carles Manera, l'Observatori Socioambiental de Menorca, el CITTIB (Centre d'Investigacions i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears) o el Grup d'Investigació en Sostenibilitat i Territori. Tanmateix, en la majoria de les ocasions es tracta d'aportacions més aviat marginals, és a dir, fora de la corrent dominant dins les ciències socials. En aquesta línia analítica, els estudis realitzats des de les ciències socials han evidenciat com l'evolució geohistòrica del capitalisme balear s'ha dut a terme gràcies a la creixent ingesta de recursos, la major part dels quals procedeixen de l'exterior de l'arxipèlag.

En canvi, cal destacar com, des de l'economia ortodoxa, es deixa pràcticament fora de la xarxa analítica el paper dels recursos naturals en el procés d'acumulació del capital (o creixement econòmic). Alhora que, a les explicacions del creixement econòmic guanya cada cop més importància el que s'ha denominat **factor residual**. Aquest es sol identificar sense gaire fonament amb l'anomenat "canvi tecnològic" que esdevé una mena de calaix de sastre, ja que resulta poc desenvolupada la seva explicació i argumentació.

En aquest treball, l'estudi del metabolisme socioeconòmic i la petjada ecològica del capitalisme balear s'ha organitzat en funció de les diferents classes de materials: biòtics (agrícoles, pastures, pesca, forestals), abiòtics (minerals metàl·lics, minerals no metàl·lics, energètics) i altres. L'estudi s'ha realitzat tan sols per l'any 2004, que coincideix amb un moment d'eufòria financer-immobiliària i, per tant, de forta expansió del capital i de les exigències materials.

Els **fluxos de materials agrícoles** domèstics produïts a les Balears van sumar 1,04 milions de Tm, la qual cosa suposa 1,1 Tm/càpita (o 0,83 Tm/càpita si es té en compte tant la població resident com la població flotant, a partir d'ara IPH –Indicador de Pressió Humana–). El 62,7% dels fluxos directes de materials agrícoles domèstics es va destinar a alimentació animal, és a dir, per cada tona de productes agrícoles destinats a consum humà, se'n destinaven 1,68 Tm a consum animal. Els càlculs dels fluxos de materials agrícoles directes s'han completat amb l'estimació dels fluxos ocults que els acompanyen. És a dir, aquella part que no es comercialitza i, per tant, no queda enregistrada a les estadístiques oficials, però que forma part de la producció de biomassa agrícola. En aquest sentit, es consideren tant el que es coneix com a residus de collita com les pèrdues de sòl per erosió. Els residus de collita van representar uns fluxos de 699 mil Tm, dels quals 101 mil Tm eren de cereals, destinats a l'alimentació animal, deixant fluxos ocults derivats dels residus de collita de 598 mil Tm –0,63 Tm/càpita en base a població empadronada o 0,48 Tm/càpita en base a IPH–. L'estimació dels fluxos ocults de materials agrícoles domèstics derivats de l'erosió del sòl presenta certes dificultats metodològiques, per la qual cosa els seus resultats s'han de prendre amb molta cautela. En qualsevol cas, segons les estimacions realitzades, els fluxos ocults derivats de l'erosió del sòl vinculat a l'agricultura sumarien uns 2,3 milions de Tm.

Tanmateix, els càlculs dels requeriments de biomassa agrícola s'han de completar amb els fluxos importats, tant en la seva dimensió directa com oculta. En aquest sentit, es varen importar directament 699 mil Tm de productes agrícoles que tendrien associats 1,6 milions de Tm de fluxos ocults derivats de l'erosió i 499 mil Tm de residus de collita. Així, els Requeriments

Totals de Materials (RTM) biòtics agrícoles del capitalisme balear sumarien uns 2,8 milions de Tm sense contemplar l'erosió (9,5 milions de Tm considerant l'erosió). Si hom compara els RTM agrícoles (sense erosió) de les Balears amb la mitjana de la UE-15 (3,5 Tm/càpita) i de l'Estat espanyol (3,2 Tm/càpita), pot concloure que aquests es situen en torn la mitjana de l'Estat. La major part d'aquests fluxos de materials importats van procedir d'altres regions de l'Estat espanyol (82,8% dels fluxos directes). En particular, els ports de Barcelona i València foren les principals plataformes de redistribució dels fluxos de materials agrícoles des de la península cap a les Balears. La balança comercial física de materials agrícoles de les Balears presenta un elevat dèficit, i tan sols destaca l'exportació de patates mallorquines cap el Regne Unit. En darrer lloc, en analitzar les asimetries físico-monetàries del comerç internacional de productes agrícoles de Balears es pot veure que, per bé que els fluxos exportats són molt menors que els importats, la contrapartida monetària dels exportats (373 €/Tm) és significativament superior a la dels importats (229 €/Tm).

Els requeriments de materials agrícoles de les Balears poden ser traduïts en la seva expressió territorial, és a dir la **petjada ecològica agrícola**. Així, la petjada agrícola domèstica va sumar unes 107 mil Ha, mentre que la dels productes agrícoles importats fou de 336 mil Ha i la dels exportats de 17 mil Ha. D'aquesta manera, la petjada agrícola fou d'un total de 441 mil Ha (0,46 Ha/càpita en base a població resident o 0,35 Ha/càpita en base a l'IPH).

Els **fluxos de materials biòtics animals** estan compostos pels productes ramaders, la caça i la pesca. En el cas dels **productes ramaders**, pel que fa a la fracció domèstica, tan sols s'ha considerat la part corresponent als animals en règim de pastura, que equivalien unes 17 mil Tm de fluxos directes, i les palles de cereals destinades a aliment animal sumaven 101 mil Tm. A més de la producció ramadera, es contempen els fluxos domèstics derivats de les captures cinegètiques. En aquest cas, cal subratllar la manca d'informació sistemàtica sobre la caça, que s'ha convertit en una rellevant activitat recreativa en els darrers temps, en torn de la qual gira un important negoci. Així, el milió de captures cinegètiques equivaldria a unes 781 Tm, que es tradueixen en unes 5 mil Tm de fitomassa per la seva alimentació. Els fluxos de materials biòtics animals ramaders (o pastures) importats foren 227 mil Tm en concepte de fluxos directes i 340 mil Tm de fluxos ocults. Així, els RTM animals de la ramaderia (i caça) assoliren 693 mil Tm (0,72 Tm càpita en base a població resident o 0,56 en base a l'IPH). Els RTM animals de la ramaderia en termes per càpita contrasten amb la mitjana europea (2 Tm/càpita), però en canvi s'aproximaven bastant a la mitjana de l'Estat (0,52 Tm/càpita). En aquest cas, la major part dels fluxos importats també procedien dels ports de Barcelona i València, essent pràcticament insignificants els fluxos importats de l'estranger. Els materials biòtics animals de la ramaderia se poden traduir en la seva **petjada ecològica ramadera**. Així, si tota carn és herba, tota herba és terra. L'estimació de la petjada ecològica de la ramaderia va resultar en unes 169 mil Ha, el 65,6% de la qual correspongué a les importacions.

L'altra gran partida de fluxos materials biòtics animals correspon a la **pesca**. La pressió sobre els ecosistemes marins degut a la sobrepesca és un dels principals conflictes socioecològics a escala planetària, amb un paper destacat dels grans lobbies pesquers internacionals i de les superflotes pesqueres. En el cas de la Mediterrània, els conflictes pesquers deriven d'una perllongada pressió sobre els recursos. A les Balears es detecta una disminució continuada de les embarcacions pesqueres i també dels pescadors des de mitjans del segle XX, fet que coincideix amb la turísticació del capitalisme balear i amb la mecanització de la flota pesquera. Així mateix, la progressiva mecanització no s'ha traduït en un increment de les captures pesqueres, sinó que aquestes s'han mantingut entre les 4 mil de Tm de 1989 i 3,2 mil de Tm de l'any 2000.

El 2004, els fluxos domèstics directes de la pesca s'elevaren a uns 3,3 mil de Tm, la major part de les quals corresponien de mitjana al nivell tròfic 3,4. Aquests fluxos s'han de complementar amb els fluxos ocults de la pesca, entesos aquests com els derivats dels descarts i de la pesca recreativa, que és una de les dimensions més ocultes i oblidades. Així, els fluxos ocults estimats de la pesca comercial a les Balears eren de 1,07 mil de Tm; mentre que mitjançant la pesca recreativa es capturaven 1,2 mil Tm. Així, els fluxos domèstics de la pesca de Balears s'elevaven a unes 5,6 mil Tm. D'altra banda, els fluxos totals importats de materials biòtics de la pesca foren 22,8 mil Tm, és a dir unes quatre vegades superiors als domèstics. La major part dels fluxos importats procedien del port de Barcelona, mentre que prop d'un 13,75% procedia del comerç internacional.

Els RTM de la pesca ascendiren a 28,4 mil Tm, amb la qual cosa els RTM per càpita (en base a la població resident) foren de 29,75 kg, mentre que la mitjana de la UE-15 va ser de 48 kg i la de l'Estat de 63,2 Kg. Posteriorment, el consum de biomassa derivada de la pesca es calcula en termes de la PPR (Producció Primària Requerida) i aquesta a la vegada pot ser convertida en la superfície marina necessària per satisfer aquella PPR. La PPR per sostenir les captures pesqueres comercials de les Balears fou de 352,8 mil Tm de carboni i la de la recreativa de 31,1 mil Tm de carboni –conjuntament representen el 10,36% de la Producció Primària–. Aquesta xifra, en termes de **petjada ecològica** seria equivalent a unes 259 mil Ha. Però, la petjada ecològica pesquera de les Balears s'elevava a 1,28 milions Ha –1,35 Ha/càpita en base a la població resident i 1,03 Ha/càpita en base a l'IPH–, després de comptar amb els fluxos comercials, amb el 81,8% de la petjada associada a les importacions.

La darrera categoria de fluxos de materials biòtics analitzada és la corresponent a la **biomassa forestal**. Encara que en l'actualitat els usos del bosc i dels recursos forestals siguin molt escassos, s'ha de tenir en compte que en els segles XVIII i XIX s'intensificà significativament la pressió sobre els recursos forestals de les Balears. Aquesta pressió estava relacionada amb l'extracció de combustibles i fusta, però també amb l'obtenció d'altres materials que exigien les activitats manufactureres de les Balears. Tot i això, la utilització dels espais forestals i l'extracció de biomassa dels mateixos canvià radicalment amb l'adopció de la via turística com a principal eix d'acumulació del capital a les Balears i dels combustibles fòssils, que suposà el progressiu abandonament de les activitats silvícoles. Els aprofitaments forestals disminuïren radicalment des de mitjans del segle XX fins a finals de segle, tot passant d'uns aprofitaments entorn a unes 60 mil Tm el 1947 a unes 15 mil Tm l'any 2000.

Altrament, es pot destacar que el novembre de 2001 un potent temporal arrabassà un gran nombre de peus d'arbres a les Balears, amb la qual cosa els aprofitaments de biomassa forestal s'incrementaren durant els anys posteriors. Això no obstant, aquests aprofitaments no foren més que l'extracció de la fitomassa arrabassada pel vent. Així, l'any 2002 les extraccions de biomassa forestal foren de 168 mil Tm i el 2004, de 33,5 mil Tm. La major part de la biomassa forestal correspongué a la derivada del temporal, ja que, el 2004, en cas de no considerar aquella fracció l'extracció forestal hauria estat de 9,38 mil Tm.

A mesura que s'abandonaven les activitats silvícoles i el procés turístic-urbanitzador s'expandia per tot el territori, augmentava la conflictivitat forestal associada als incendis, la majoria deguts a negligències. La major part de la superfície cremada entre el 1970 i el 2004 va correspondre a superfícies sense arbres, majoritàriament zones de muntanya amb càrritx (*Ampelodesmos mauritanica*) i/o zones que ja havien estat afectades per incendis. Degut al fet que la major part dels incendis forestals són provocats directa o indirectament per causes antròpiques, es pot considerar que la crema de biomassa forestal forma part del metabolisme del capitalisme balear. En aquest sentit, l'estimació dels aprofitaments forestals domèstics el 2004 va ser de 38 mil Tm: 9,38 mil Tm de llenya i fusta, 4,37 mil Tm de la biomassa cremada als incendis i 24,25 mil Tm del temporal de 2001.

En els càlculs dels fluxos de materials forestals domèstics, s'han comptabilitzat els aprofitaments de llenya i fusta i els del temporal de 2001 com a directes, i els dels incendis forestals com a ocults. D'aquesta manera, els fluxos de materials forestals domèstics van sumar 52,44 mil Tm (0,05 Tm/càpita en base a la població resident i 0,04 Tm/càpita en base a l'IPH). D'altra banda, els fluxos importats de materials biòtics forestals sumaren 168 mil Tm, és a dir, cinc vegades més que els aprofitaments domèstics. La major part dels fluxos de materials forestals importats procediren d'altres indrets de l'Estat, mentre que prop d'un 30% foren importats procedien de l'estranger. Aquestes importacions presenten una composició per origen prou diversa. Entre les principals regions sobresurten: Escandinàvia, Amèrica del Nord i el Golf de Guinea.

Així, els RTM biòtics forestals s'elevaren a 633,9 mil Tm, el 68% de les quals correspongueren a fluxos ocults. En termes per càpita, els RTM de les Balears, amb 0,66 Tm/càpita, es situaven lleugerament per davall de la mitjana de la UE-15 (0,74 Tm/càpita) i la mitjana estatal amb 0,97 Tm/càpita. En quant a les asimetries físico-monetàries del comerç internacional dels productes forestals, cal destacar que encara que les exportacions de materials forestals des de les Balears era pràcticament insignificant en comparació als fluxos importats, la seva contrapartida monetària per tona exportada, en el cas de fusta, mobles i d'altres, era més de deu vegades superior al valor per tona importada. Finalment, el càlcul de la **petjada ecològica forestal** de les Balears resultà en unes 241 mil Ha –destaca el fet que la

major part de les exportacions realitzades des de les Balears corresponien a rebuig de paper-, i en termes per càpita resultava en unes 0,25 Ha/càpita (en base a població resident) o 1,19 Ha/càpita (en base a IPH).

Després de l'anàlisi dels fluxos de materials biòtics s'han analitzat els **abiòtics minerals**: metàl·lics i no metàl·lics. Els **fluxos de materials minerals metàl·lics** i els seus productes derivats procedeixen en la seva totalitat de l'exterior de les Balears, ja que les illes no compten amb jaciments de minerals metàl·lics. Els fluxos directes de materials metàl·lics importats a les Balears sumaren 2 milions de Tm, que anaven acompanyades de 5,73 milions de Tm de fluxos ocults. És a dir, des de l'extracció dels minerals fins a l'obtenció dels metalls o els productes derivats es mobilitzà quasi el triple de materials. S'ha d'advertir que els materials dels fluxos ocults no queden comptabilitzats a les estadístiques oficials i que aquests es converteixen generalment en residus, contaminació i conflictes socioecològics en els indrets de procedència i transformació. En definitiva, els RTM de minerals metàl·lics assoliren uns 7,74 milions de Tm. En termes per càpita, les 8,1 Tm/càpita de RTM metàl·lics de les Balears es situaven lleugerament per davall de la mitjana de la UE-15 (11,67 Tm/càpita) i per damunt de la mitjana estatal (6,49 Tm/càpita). La major part dels minerals metàl·lics (i els productes derivats) importats procediren dels ports de Barcelona i València; mentre que tan sols l'1,5% del correspongué al comerç exterior. En aquest cas destaquen els fluxos procedents de paradisos fiscals del Carib, que corresponien a les importacions de iots que podrien ser considerats com a "plataformes" per a l'evasió fiscal. En el cas dels fluxos de materials metàl·lics del comerç exterior, es pot apuntar l'elevada contrapartida monetària per unitat física comercialitzada a través del comerç exterior, en torn a 9 mil €/Tm importada i els 10 mil €/Tm exportada.

Els **fluxos de materials no metàl·lics** estan composts per diferents partides, entre les que destaquen els materials de pedrera i els productes acabats o semiacabats per a la construcció. Aquesta tipologia de fluxos ha estat particularment rellevant en plena bombolla financer-immobiliària a les Balears i a la resta de l'Estat. El consum aparent de ciment a les Balears, entre el 1950 i el 2008, ha presentat oscil·lacions que coincideixen amb els moments d'expansió i crisi del capitalisme balear, amb un màxim de 1,1 milions de Tm el 2005. L'any 2004, correspon als temps de "tsunami urbanitzador" i coincidí amb la supressió de les moratòries urbanístiques a les Balears. Aquestes moratòries havien provocat, entre el 2002 i el 2003, un refredament en les llicències d'habitatges. Així, els fluxos domèstics de materials de pedrera assoliren uns 7,9 milions de Tm, el 76% dels quals correspongueren a fluxos directes, la major part dels quals foren àrids i graves. A més de les extraccions de minerals de pedrera, els fluxos ocults dels minerals no metàl·lics domèstics contempen aquells vinculats a la excavació per a la construcció d'edificis i carreteres. Aquests còmputos s'elevaren a 5,4 milions de Tm, la major part dels quals correspongueren a la construcció de carreteres que es varen dur a terme durant la legislatura autonòmica 2003-2007. Les extraccions domèstiques de minerals domèstics es completen amb les extraccions de sal, especialment a Eivissa, que sumaren unes 62,4 mil Tm directes a les que s'havien d'afegir 3,4 mil Tm de fluxos ocults.

Els fluxos totals de materials no metàl·lics importats sumaren uns 2,4 milions de Tm. Així, es pot apreciar com les extraccions domèstiques superaren els fluxos importats i hom pot ressaltar que es tracta de l'única categoria de materials del metabolisme socioeconòmic balear en què els fluxos domèstics són molt superiors als importats. Els RTM de minerals no metàl·lics foren de 15,83 milions de Tm, que corresponen a unes 16,58 Tm/càpita. Aquesta és una magnitud que es situa per damunt de la mitjana de la UE-15 i de l'estatal, que varen ser d'un 14-15 Tm/càpita. D'altra banda, cal assenyalar que aquesta categoria és de les que presenta un major volum d'exportacions a través del comerç exterior, degut al pes que té l'exportació de sal als països nòrdics. Així mateix, en l'anàlisi de les asimetries físico-monetàries del comerç exterior de minerals no metàl·lics, es pot observar que la valoració mitjana dels fluxos totals de materials exportats era superior a la dels importats, amb 115 €/Tm exportada front als 38 €/Tm importada.

En quant als **fluxos de materials energètics**, entesos aquests com a combustibles fòssils, cal recordar que les Balears depenen totalment de les importacions, ja que les extraccions de lignits a Mallorca es paralitzaren fa dues dècades. Els RTM de combustibles fòssils s'elevaren a 12,3 milions de Tm, de les quals 3,28 milions de Tm corresponien a fluxos directes i 9 milions de Tm a fluxos ocults. Així mateix, cal tenir present que el 71% dels RTM energètics van correspondre a carbons i coc de petroli, és a dir, als més contaminants. En



termes per càpita, els RTM de les Balears s'elevaven a 12,9 Tm/càpita, superior a la mitjana estatal (9,46 Tm/càpita) i inferior a la mitjana de la UE-15 (14,69 Tm/càpita).

La major part dels fluxos energètics desembarcats a les Balears procediren dels ports del litoral espanyol on es localitzen les principals refineries de l'Estat, especialment del port de Tarragona, d'on provení el 75,8% dels fluxos de materials energètics desembarcats. D'altra banda, el 83% dels fluxos totals de materials energètics importats a les Balears varen procedir del comerç exterior i els ports de l'Estat foren fonamentalment centres logístics de transformació o simplement de redireccionament dels combustibles procedents de l'exterior. D'aquesta manera, els materials energètics representen la categoria de materials amb un major volum de materials associat al comerç exterior. Sud-àfrica fou el principal país en tonatge de materials energètics importats a les Balears. En aquest sentit, les importacions de carbó sud-africà, amb 6,29 euros per Tm importada, foren les més barates de totes les importacions de materials energètics. Aquestes reberen una contrapartida monetària inferior a la mitjana del valor unitari dels fluxos de materials energètics importats a través del comerç exterior. El cas de les importacions del carbó sud-africà resulta paradigmàtic de les relacions comercials internacionals: per una banda, la valoració monetària per unitat exportada és extraordinàriament baixa i, per l'altra, representa un cas de deslocalització dels conflictes socioecològics associats a l'extracció del carbó. En aquest sentit, l'explotació dels treballadors a les mines, els impactes socioecològics i en la salut humana associats als requeriments energètics balears –i d'altres societats del capitalisme avançat– es localitzen en una de les zones més conflictives i més desfavorides de Sud-àfrica, com és la conca minera de la part oriental i septentrional del país.

La **petjada ecològica del consum energètic** de les Balears contempla, per una banda, el consum directe de combustibles fòssils a les Balears –electricitat, altres consums i transport– i, per una altra, l'energia continguda en els béns de consum importats, coneguda també com *emergy* o *emergia*.

En primer lloc, el 2004 s'utilitzaren 1,29 milions de Tep de combustibles per produir 499 Ktep d'electricitat, que equival a uns 4,9 milions de Tm de CO<sub>2</sub>, dels quals prop d'un 30% foren absorbits pels oceans. La metodologia estàndard de la petjada energètica considera la superfície forestal requerida per absorbir les emissions de CO<sub>2</sub> produïda per la crema de combustibles fòssils que, en el cas de la generació elèctrica a les Balears, fou de 1,6 milions Ha. A la petjada de la generació d'electricitat a partir de la crema de combustibles fòssils cal afegir la de les fonts renovables, que assolí 11,19 Ha. D'altra banda, l'estimació de la substitució de la potència instal·lada en centrals tèrmiques a les Balears per energies renovables implicaria una petjada de 1,5 mil Ha en el cas de l'eòlica i de 3,15 mil Ha en el de la solar fotovoltaica. Encara que, si el càlcul es fes per a la substitució del consum brut elèctric de les Balears per fonts renovables suposaria una petjada de 2,5 mil Ha en el cas de l'eòlica i de 8,5 mil Ha en el de la solar fotovoltaica.

En segon lloc, els altres consums energètics –cimentera, transformació de gas, calefaccions, etc– s'elevaren a 380 Ktep que equivaldrien a l'emissió de 1,17 milions de Tm CO<sub>2</sub>, que un cop deduïda la proporció absorbida pels oceans, dóna una petjada ecològica de 389 mil Ha. En cas d'utilitzar un combustible biòtic (p.ex. etanol) que substituís els combustibles fòssils dels altres consums energètics, la petjada ecològica esdevindria en 190 mil Ha.

En tercer lloc, la petjada ecològica del consum energètic del transport resulta ser de les més importants. Aquesta es composà per les següents fraccions: el transport terrestre, amb unes exigències energètiques de 650 Ktep; el transport marítim, amb 39 Ktep; el transport aeri, amb 724 Ktep; i d'altres, amb 9 ktep. La petjada ecològica del consum energètic per part del transport s'ha calculat seguint tres metodologies diferents. La primera calcula la superfície requerida per absorbir les emissions de CO<sub>2</sub>, però en el cas del transport aeri, es corregeixen les emissions mitjançant un factor de correcció. Aquest és degut a que les emissions a les capes altes de la troposfera tenen un efecte radiatiu superior que a les capes baixes de l'atmosfera, per la qual cosa la petjada resultant és superior (2,6 milions Ha). La segona metodologia és l'estàndard, és a dir, calcula la superfície forestal necessària per a l'absorció de les emissions de CO<sub>2</sub>, considerant que aquestes s'han generat a les capes baixes de l'atmosfera (1,38 milions Ha). Finalment, la tercera metodologia calcula la petjada que implicaria substituir els combustibles fòssils del transport per agrocombustibles (700 mil Ha).

La petjada energètica es completa amb l'estimació de l'*emergy*, contingut energètic o energia continguda en els béns de consum importats menys els exportats, que suposaria uns

requeriments energètics de 1,9 milions Tep. Així, la petjada ecològica de l'emergia seria de 2,11 milions Ha seguint la metodologia estàndard –absorció boscos de les emissions de CO<sub>2</sub>– o de 953 mil Ha en cas de substituir el consum energètic per agrocombustibles.

En definitiva, la petjada ecològica del consum energètic del capitalisme balear, amb 4,99 milions Tep, s'elevaria a 6,74 milions Ha si es calcula en base a la superfície forestal requerida per absorbir les emissions de CO<sub>2</sub> i es contempla l'efecte multiplicador del transport aeri a les capes altes de la troposfera; a unes 5,53 milions Ha de superfície forestal per absorbir les emissions contaminants i contemplant les emissions del transport aeri com si s'haguessin emès a les capes baixes de l'atmosfera; i a unes 3,42 milions Ha en cas de no considerar la petjada ecològica de l'emergia. Així, la petjada ecològica del consum energètic per càpita era de 5,79 Ha/càpita, d'acord amb la segona metodologia; o de 3,58 Ha, si no es considera l'emergia. Aquest darrer resultat és molt pròxim a la mitjana estatal. Finalment, el càlcul de la petjada en cas de substituir el consum elèctric per fonts renovables, i el consum de combustibles associat al transport i l'emergia per agrocombustibles, seria de 1,85 milions Ha. Així doncs, es veu com les pretensions de substituir els consums energètics de les societats del capitalisme avançat per fonts renovables resulten inviables, una "il·lusió renovable". Aquesta "il·lusió renovable" ha estat impulsada pel capital i el "capitalisme verd" ha destapat un nínxol d'acumulació important en torn a les energies renovables. Aquest "capitalisme verd" ha guanyat força amb l'esclat de la crisi sistèmica i la reducció dels espais d'acumulació.

La darrera categoria de **fluxos de materials** analitzada correspon al caixó de sastre **d'altres productes**, dels quals només es consideren els importats ja que els domèstics ja han estat comptabilitzats a les altres categories. Entre aquests fluxos es troben, en primer lloc, els altres productes acabats biòtics –olis, greixos, etc– que presentaren uns fluxos totals de 497 mil Tm, la major part dels quals procediren del port de Barcelona. En segon lloc, els altres productes acabats –productes químics, plàstics, etc– sumaren 1,39 milions de Tm, la major part dels quals varen arribar dels ports de València i Barcelona.

L'any 2004, el **metabolisme socioeconòmic del capitalisme balear** presentava uns **RTM de 41,9 milions de Tm** (sense comptar l'erosió), dels quals el 36,29% dels materials foren domèstics i el 63,71% restant importats. Això permet constatar l'extrema dependència del capitalisme balear respecte de l'exterior pel que fa a proveïment de recursos. Aquesta composició dels RTM contrasta amb la de l'Estat espanyol, on la proporció fou pràcticament la inversa (61,04% de fluxos domèstics i 38,96% de fluxos importats), i, en canvi, és molt semblant a la dels Països Baixos (29,41% dels fluxos domèstics i el 70,59% importats). La proporció dels fluxos directes a les Balears va ser del 39,09% dels RTM, mentre que un 60,91% foren fluxos ocults. Aquesta composició s'aproximava bastant a la mitjana de la UE-15 i del Japó. Així doncs, la proporció de fluxos materials que no quedaren enregistrats (ni rebien contrapartida monetària) a les Balears resultaren ser 1,5 vegades superiors als fluxos directes.

Els 41,9 milions de Tm dels RTM de Balears es distribuïren entre els següents grups de materials: 11,2% de materials biòtics; 18,46% de materials minerals metàl·lics; 37,75% de materials minerals no metàl·lics, materials de pedrera i d'excavació; 29,37% de materials energètics; i un 3,21% d'altres. La composició dels grups de materials del metabolisme balear és molt semblant a la mitjana de l'Estat espanyol i expressa, sobretot, l'excessiva extracció de materials de l'escorça terrestre. És a dir, recursos no renovables que generen importants impactes ecològics al llarg del seu cicle de vida, així com conflictes socioecològics. Cal destacar, en primer lloc, l'escàs pes dels materials biòtics; en segon lloc, l'elevada proporció de minerals no metàl·lics que han alimentat el "tsunami urbanitzador"; i, en tercer lloc, el gran pes dels combustibles fòssils, sense els quals el metabolisme del capitalisme balear resultaria inviable.

En **termes per càpita**, els **RTM** (sense erosió) de les Balears varen ser de 43,95 Tm/càpita, tot situant-se notablement per damunt de la mitjana global (19 Tm/càpita) i dels països empobrits (7,68 Tm/càpita), i entre els valors mitjans de la UE-15 (47 Tm/càpita) i de l'Estat espanyol (37,26 Tm/càpita). Finalment, considerant els fluxos turístics, es poden estimar els **RTM** (sense erosió) del **negoci turístic** a les Balears: uns 10 milions de Tm, amb la qual cosa els RTM (sense erosió) per turista s'elevarien a uns 873,9 Kg. D'altra banda, els RTM (sense erosió) per càpita dels residents, un cop deduïda la motxilla turística, serien de 33,4 Tm/càpita, és a dir, una magnitud més propera a la mitjana estatal. Aquests resultats posen de manifest que aquelles economies hiperturistitzades i terciaritzades, com és el cas balear, lluny de poder ser considerades economies desmaterialitzades, presenten unes fortes càrregues

materials. És a dir, el turisme no és només una activitat de plaer i relaxament, sinó que també pesa.

El miracle del capitalisme balear es sustenta fonamentalment en base a les importacions de materials, per la qual cosa presenta un elevat **dèficit físic de materials** (19,69 milions de Tm). Així, per cada tona exportada, s'importaren 4,41 Tm. Aquest dèficit físic balear es compensa, en termes monetaris, mitjançant la cobertura de la balança comercial de serveis (monetària), concretament amb la partida de turisme i viatges. Els ingressos obtinguts del turisme permeten adquirir la major part dels imputs del capitalisme balear a l'exterior, amb la qual cosa les Balears se situen a la part alta de la "corba del notari". És a dir, es compren recursos a baix preu a fora de les Balears i es desplacen els conflictes socioecològics associats a la seva extracció, transformació i distribució, per llavors obtenir uns majors ingressos a través de la producció industrial turística.

La major part dels **fluxos de materials importats** a les Balears (26,72 milions de Tm de fluxos totals de materials importats) entraren a través dels ports de les illes i la majoria dels fluxos de materials procediren d'altres ports de l'Estat. Entre els ports de l'Estat, destacaren el de Barcelona, amb el 25,59% dels fluxos importats, que actuava de plataforma logística de la Mediterrània occidental; el de Tarragona, des d'on procediren el 77,93% dels combustibles fòssils; i el de València, que fou el segon port d'origen dels materials metàl·lics (27,74%) després del de Barcelona (53,9%), i de biomassa (29,54%), també després del de Barcelona (47,5%).

La consideració dels fluxos comercials de les Balears a partir de les mercaderies entrades a través dels ports i aeroports oculta el fet que una part important d'aquestes es desembarquen transitòriament en algun port peninsular, per després adreçar-se a l'arxipèlag, el que s'ha definit com "efecte Barcelona". En aquest sentit, els fluxos totals de **materials importats** a les Balears a través del **comerç exterior** sumaren unes 11,36 milions de Tm, la qual cosa significa un 42,52% dels fluxos totals de materials importats a les Balears. L'Àfrica meridional era la principal sòcia comercial de les Balears, des d'on es comptabilitzaven uns 9,37 milions de Tm de materials totals importats. Tanmateix, quan s'observa la contrapartida monetària del comerç exterior, es pot veure que, mentre els materials importats d'Àfrica representen el 61,66% dels fluxos directes de materials importats en termes físics, tan sols representen el 4,33% de les importacions en termes monetaris. Això es deu bàsicament al fet que les importacions sud-africanes foren de carbó a "preu barat". D'altra banda, les importacions del Carib i Nord-Amèrica, les quals representaren un percentatge molt menor sobre els fluxos directes importats -0,5% i 1,24% respectivament-, jugaren un paper molt diferent pel que fa a la dimensió monetària. En efecte, les mercaderies procedents del Carib, expressades en termes monetaris, representaren el 19,46% del total i les de Nord-Amèrica, el 24,87%. El cas de les importacions caribenyes posa en evidència i qüestiona els dogmes de la globalització comercial i del "lliure mercat", ja que el flux comercial, de les Balears, de major rellevància, en termes monetaris, foren els iots procedents dels paradisos fiscals caribenys.

Els **fluxos de materials exportats** des de les Balears presenten una quantitat molt reduïda, ja que la via d'acumulació turística és molt exigent en recursos procedents de fora de l'arxipèlag i des d'aquest s'exporten els serveis turístics que tenen la particularitat de ser consumits a les mateixes Balears. En tot cas, hom pot destacar que els fluxos totals de materials exportats a través dels ports de les Balears sumaren uns 6,35 milions de Tm, el 99% dels quals s'adreçaren a d'altres ports de l'Estat, especialment els de Barcelona i València. El principal flux de materials exportats foren els metàl·lics que es correspongueren majoritàriament amb el retorn dels camions de càrrega i contenidors que havien desembarcat carregats de mercaderies als ports de les Balears i eren retornats buits a la península. Pel que fa a les exportacions a d'altres països, cal destacar la sal marina a les Illes Feroe, a Reijkiavik i a ports britànics.

De nou, convé assenyalar que en el cas de les exportacions, una part del que sortia cap a d'altres ports espanyols era reexportada cap a tercers països. Així, les exportacions mitjançant el **comerç exterior** des de les Balears representaren el 3,33% dels fluxos totals de materials exportats. Tot i que, en determinades partides com la biomassa, per les patates exportades al Regne Unit, s'assolí un 38,88% dels fluxos totals de materials exportats. Igualment, en els minerals no metàl·lics, per la sal exportada al Nord d'Europa, s'arribà a un 24,65% dels fluxos totals de materials exportats. Europa fou la principal regió mundial on s'adreçaven les exportacions balears amb uns fluxos totals de materials exportats de 170,78 mil Tm, de les que

destaquen les exportacions ja citades de sal comú i patates. En segon lloc destaquen les exportacions al Carib, però aquestes en comptes d'adreçar-se als països on es localitza el capital transnacional balear, anaven als paradisos fiscals de la regió i corresponien majoritàriament a iots de luxe.

L'anàlisi de les exportacions, a través del comerç exterior, en termes monetaris, presenta una altra representació del fenomen. Així, mentre que els fluxos de materials directes exportats a Europa sumaren un 68,28% de les exportacions en termes físics, en termes monetaris representaren el 55,84%; mentre que les realitzades a Amèrica Llatina i el Carib representaren un 17,2% en termes físics, però un 26,83% del valor total de les exportacions en termes monetaris. La lectura del comerç exterior en termes monetaris ens du a afirmar que els materials més importants varen ser els metàl·lics (i els productes derivats), dels quals destaquen les exportacions de iots als paradisos fiscals caribenys.

La **balança comercial física**, en concepte de fluxos totals de materials, de les Balears fou de 19,69 milions de Tm. Aquesta presenta una major proporció respecte de l'estranger, amb un 56,55%, que sobre la resta de l'Estat (43,45%). La major part d'aquest dèficit està relacionat amb l'extracció de materials del continent africà, on es desplacen els conflictes socioecològics. En aquest sentit, es pot parlar de Sud-àfrica com la mina de carbó de Mallorca. En canvi, si s'analitza la distribució del dèficit comercial exterior en termes monetaris, resultava que la major part dels 977 milions d'euros de dèficit s'havia contret els amb països europeus i Nord-Amèrica.

Altrament, en el cas de les exportacions balears, a través del comerç exterior, es pot destacar que rebien una contrapartida monetària per tona de flux directe de material exportat de 9138 euros, la qual cosa significa que el valor unitari dels materials exportats eren 10,31 vegades superiors al valor mitjà de les importacions de l'exterior. Destaca el cas africà, amb una valoració mitjana de 62 €/Tm de flux directe de material importat a les Balears, front 10 mil €/Tm de flux directe de material exportat des de les Balears a Àfrica. D'aquesta manera, les Balears es situen a la part alta de la "corba del notari", ja que les seves exportacions, encara que fossin de molt menor quantia física que les importacions, reberen una contrapartida monetària per tona exportada molt superior a la de les importades.

En definitiva, el cas de les Balears pot ser considerat com paradigmàtic de les economies turístiques i terciàries del capitalisme avançat. En aquest sentit, es pot apuntar que front la retòrica dels lobbies del capital d'estendre el "desenvolupament turístic" a les perifèries del Sud Global, la universalització de les lògiques del capitalisme balear i del seu metabolisme resulta ser ecològicament inviable. Això es deu al fet que el capitalisme balear es sustenta en el desplaçament, a la perifèria del sistema-món, de les extraccions de recursos i dels conflictes socials que les acompanyen, cosa que no pot ser generalitzada. És a dir, les "illes d'estabilitat" del capitalisme avançat, tan sols es poden mantenir en base a generar i expandir el desordre global. Per tant, en comptes d'incorporar noves societats i nous espais al "tren del desenvolupament turístic", el que ocorre és que cada cop són menys els que s'hi poden pujar.

Així mateix, l'anunciada **desmaterialització** de les economies capitalistes avançades esdevé més aviat una declaració de bones intencions que no una realitat. Així, per exemple en el cas de les Balears, l'evolució des de 1955 al 2009, presenta una tendència alcista pel que fa a les principals variables socioecològiques. Al llarg d'aquest període, s'ha passat de 579 mil Tm entrades i sortides pels ports de Balears al 1955 a 11,75 milions de Tm el 2009; el consum brut d'energia s'ha incrementat des de 200 Ktep el 1960 a 2934 Ktep el 2009; el nombre de passatgers entrats i sortits pels aeroports han augmentat des dels 279 mil passatgers de 1955 als 28,17 milions de 2009; etc.

Així mateix, cal subratllar que les tendències alcistes tan sols s'han vist interrompudes als moments de crisis capitalistes, quan la ruptura dels cicles d'acumulació han anat acompanyats de la disminució de les importacions de mercaderies, del nombre de turistes, del ritme constructor i del consum energètic. Així doncs, en termes absoluts no s'ha detectat cap desmaterialització absoluta, i aquesta tan sols es produeix en temps de crisi. Emperò, tampoc es detecta una desmaterialització relativa, d'acord amb la **CKA** (Corba de Kuznets Ambiental), ja que, entre el 1960 i principis de segle XXI, els augments de renda per càpita anaven acompanyats d'increments de les exigències energètiques per càpita i de la mobilització de majors volums de mercaderies a través dels ports de les Balears. Entre el 2001 i el 2007, les exigències energètiques i de mercaderies mobilitzades a través dels ports en termes per càpita

es mantenigueren, al temps que la renda per càpita disminuï notablement –de 15,4 mil euros/càpita (en euros de 1995) a 14,31 mil euros/càpita (en euros de 1995)–. És a dir, no tan sols no es produïa una desmaterialització material per càpita, sinó que en moments d'eufòria financer-immobiliària el que minvà fou la renda per càpita. Des de l'esclat de l'actual crisi global, les mercaderies per càpita i el consum brut d'energia per càpita han disminuït, així com també la renda per càpita.

Finalment, el metabolisme socioeconòmic del capitalisme balear es pot expressar territorialment a través del càlcul de la **petjada ecològica**. Per realitzar aquests càlculs no s'ha seguit la metodologia estàndard, ja que no s'han considerat els factors d'equivalència i productivitat, sinó que s'ha seguit la metodologia aplicada per Óscar Carpintero en el cas de l'Estat espanyol. El 2004, la petjada ecològica del consum aparent de les Balears fou de **7,78 milions Ha**, la major part de la qual corresponia a la petjada energètica (71% del total). Es pot destacar que, mentre que la petjada domèstica fou de 516 mil Ha (257 mil Ha terrestres i 259 mil Ha marines), la petjada importada s'elevà a 12 milions Ha. Així, es pot considerar que el **dèficit ecològic** de les Balears assolí uns 6,03 milions Ha terrestres i 339 mil Ha marines, la qual cosa implicava una superfície terrestre equivalent a 14,75 vegades la superfície bioprodutiva terrestre de les Balears i 0,34 vegades la marina. D'acord amb els càlculs de la petjada ecològica, el capitalisme balear resultava viable gràcies a la colonització de nous espais des d'on s'extreien els recursos que alimentaven el metabolisme socioeconòmic balear. Però, aquest comportament no pot ser extrapolable a la resta de la humanitat ja que simplement no hi ha prou espai. En aquest sentit, la petjada ecològica balear pot ser interpretada com l'expressió del "colonialisme ecològic-econòmic" del capitalisme balear, al temps que el desplaçament dels conflictes socioecològics a d'altres territoris permet desactivar, en part, conflictes dins del propi territori balear.

En termes per càpita, en base a la població empadronada, la petjada ecològica de les Balears fou de 8,15 Ha/càpita. Aquesta magnitud contrasta amb els resultats obtinguts a d'altres casos, encara que amb metodologies diferents, com per exemple les 4,87 Ha/càpita de mitjana de l'Estat o les 5,4 Ha/càpita de Catalunya. Emperò, la petjada ecològica de les Balears, així com el seu metabolisme, està fortament condicionada per la pressió turística, per la qual cosa s'estima la **petjada ecològica** que correspondria al **negoci turisme**, a partir de la consideració que els turistes tenen una petjada ecològica diària equivalent a la d'un resident mitjà. Així doncs, la petjada ecològica del turisme a les Balears seria de 18,64 mil Ha, el que equivaldria a 4,48 vegades la superfície terrestre bioprodutiva de les Balears i 0,32 vegades la marina. D'aquesta manera, la **petjada ecològica** dels **residents** seria d'unes **6,2 Ha/càpita**, mentre que la d'un **turista** al llarg dels 10,4 dies d'estada mitjana de **0,16 Ha/turista**. Aquesta petjada turística resultava ser unes 10 vegades inferior a la d'un turista europeu visitant un lloc tan llunyà i exòtic com són les illes Seychelles.

En conclusió, el "**viatge impossible del capitalisme balear**" ha mostrat una forta correlació amb els cicles del capitalisme històric, amb fluctuacions paral·leles d'exigències de materials i energia durant els moments d'auge i de crisi.

La viabilitat del model s'ha sustentat, per una banda, en l'articulació d'unes estructures de poder fortes, basades en una oligarquia político-empresarial que s'ha anat emmotllant als diferents règims polítics, alhora que els règims polítics s'han adaptat als interessos de classe de l'oligarquia. D'altra banda, la viabilitat s'ha emparat en la resolució de les crisis mitjançant solucions espacio-temporals, que s'han traduït en l'expansió internacional del capital balear, a través de la colonització de nous paradisos turístics i l'apropiació de recursos –o acumulació per desposseïció– de la resta del món.

En temps del capitalisme financer global, la lògica de la financiarització i de la nova arquitectura institucional han fomentat l'ampliació del poder adquisitiu de la classe propietària capital-diner, fet que ha permès la intensificació de les dinàmiques d'acumulació a escala planetària. D'aquesta manera, l'entrada de l'Estat espanyol al projecte neoliberal europeu atorgava, a l'Estat i a les seves classes dominants, a través de l'adopció de la moneda única una situació privilegiada respecte dels espais perifèrics, en els que s'hi adreçaren bona part de

les estratègies financero-corporatives del capital espanyol i d'on s'importaren la major part de recursos a baix preu per a satisfer el metabolisme socioeconòmic.

La situació **actual** de **crisi sistèmica global**, però, posa en qüestió la viabilitat d'aquest model. En aquest sentit, s'ha fet palesa la inviabilitat de l'expansió del capital, no només per l'estrangulament financer sinó també per l'estrangulament físic; així com per les fortes tensions socials que cristal·litzen, tant en els espais centrals com en els perifèrics. Així, les elevades exigències materials del capitalisme balear i la seva petjada ecològica, com a expressió paradigmàtica de les societats del capitalisme avançat, tan sols són factibles mentre una part considerable de la societat i dels territoris del planeta segueixin ocupant un paper subordinat respecte de les classes i espais dominants. Dins aquesta dinàmica, a mesura que es deterioren les condicions ecològiques i les bases dels recursos, s'incrementen les tensions geopolítiques i geoeconòmiques.

D'altra banda, els poders dominants, sota el pretext de la crisi, han desplegat paquets de mesures –polítiques d'ajustament social– que reforcen i revitalitzen el projecte de classe neoliberal, mitjançant una nova ronda d'acumulació per desposseïció a escala planetària, que condueix a un increment de la polarització social i espacial. Una resposta que no fa sinó erosionar la societat del consum de masses formada per les classes populars i mitjanes, és a dir, les bases que havien possibilitat l'enlairament del capitalisme balear amb l'emergència del turisme de masses.

Sota aquestes condicions i context d'enorme complexitat, tot sembla indicar, no tan sols, que la crisi ha arribat per quedar-se, sinó que les estratègies del projecte neoliberal resultaran inútils en vistes a retornar a la situació del món de 2007 –els moments d'eufòria financero-immobiliària–. S'intueix, alhora, que el malestar social i el rebuig als projectes de les elits globals anirà en increment a mesura que la crisi muti i es perpetui.